This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

M-2877

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
श्रीमद् वाल्मीकि रामायण		धर्मशास्त्र	पूर्ण.	—	6/12	२०००	संस्कृत	कागद	20	71		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथश्रीमद्वाल्मीकिरामायणेबालकांडप्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचंद्रायनमः श्रीमद्राघवपादपद्मयुगुलंपद्मार्चितंपद्मयापद्मस्थेनतुपद्मजेनविनुतंपद्माश्रयस्याप्तये यद्वेदैश्चनुतंस्क
रैवैकनिलयंसर्वाश्रयंनिष्क्रियंशश्वच्छंकरशंकरंसुहुरहोसन्नौमितल्लब्धये १ श्रीमद्ब्रह्मतदेवबीजममलंयस्यांकुरश्चिन्मयःकांडैःसप्तभिरन्वितोतिविंत
तोत्कृष्यालवालोदितः पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैःस्फविलसच्छाखाशतैःपंचभिश्चात्मप्राप्तिफलप्रदोविजयतेरामायणःस्वस्तरुः २ वाल्मीकिगिरिसंभू-
तारामांभोनिधिसंगता श्रीमद्रामायणीगंगापुनातिभुवनत्रयम् ३ वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ४ रा
मंरामानुजंसीतांभरतंभरतानुजम् सुग्रीवंवायुसूनुंचप्रणमामिपुनःपुनः ५ कूजंतंराममरामेतिमधुरंमधुराक्षरं आरुह्यकविताशाखांवंदेवाल्मीकिकोकि
लम् ६ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्यकविताववनचारिणः शृण्वन्रामकथानादंकोनयातिपरांगतिम् ७ यःपिबन्सततंरामचरितामृतसागरम् अतृप्तस्तंमु-
निंवंदेप्राचेतसमकल्मषम् ८ गोष्पदीकृतवारीशंमशकीकृतराक्षसं रामायणमहामालारत्नंवंदेऽनिलात्मजम् ९ अंजनानंदनंवीरंजानकीशोकना
शनम् कपीशमक्षहंतारंवंदेलंकाभयंकरम् १० उल्लंघ्यसिंधोःसलिलंसलीलंयःशोकवह्निंजनकात्मजायाः आदायतेनैवददाहलंकांनमामितंप्रांज
लिरांजनेयम् ११ मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेंद्रियंबुद्धिमतांवरिष्ठम् वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशिरसानमामि १२ रामायरामभद्रायरा
मचंद्रायवेधसे रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः १३ जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः दशवदननिधनकारीदाशरथिःपुंडरीका-
क्षः १४ जितंभगवतातेनहरिणालोकधारिणा अजेनविश्वरूपेणनिर्गुणेनगुणात्मना १५ नत्वारामंशिवंसांबंरामोरामप्रवर्तकः रामायणास्यतिल
कंकुरुतेरामतुष्टये १६ ननुरामायणस्यैहिकामुष्मिकफलदत्वेमानाभा[illegible] किंनह्याख्यानेनेतिचेन्न इदंपवित्रंपापघ्नमित्यादि जनश्चशूद्रोपिमहत्त्व-
मीयादित्यंतश्लोकैरैहिकार्थसाधकत्वस्यस्पष्टमत्रैवश्रूयमाणत्वात् शृण्वन्रामायणंभक्त्यायःपादंपदमेववा सयातिब्रह्मणःस्थानंब्रह्मणापूज्यतेसदेतिमू
लरामायणवचनेनब्रह्मलोकावाप्तेःफलस्यस्पष्टमुक्तत्वाच्च अपिचगायत्र्याब्रह्मानुसंधानाद्ब्रह्मलोकावाप्तिवत्तत्प्रतिपाद्यस्यलीलावताररूपतया रामस्य-
विभववैभवानुसंधानेनब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव नचकाव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधप्रसक्तिः तस्यअनृषिप्रणीतपुरुषार्थासाधनकाव्यविषयत्वात्
तत्रास्याध्ययनेत्रैवर्णिकस्याधिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् श्रवणेतुस्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः अथादिकविर्वाल्मीकिः सर्वो
त्तमवस्तुवर्णनायकृतसंकल्पोदिव्यतत्काव्यकृतिशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानायच कृतकष्टसमाधिसाधितपरमपुण्यचयः तत्पुण्यचयसंप्रीत-
भगवन्नियोगसमुपागतंदेवर्षिंनारदमभ्यर्च्य कोन्वस्मिन्नित्यादिपप्रच्छ सचदेवर्षिःरामकथामुदितमनारामचरितमनुसृत्य संक्षेपतउपदिश्य यथा
गतंजगाम ततस्तदनुग्रहलब्धंरामचरितरहस्यंनिरवशेषंतत्प्रसादादेवसम्यग्विज्ञाय भूलोकवर्तिनांचतुर्णांवर्णानांतापत्रयविमोचनाय ब्रह्मांशभूतएवभगवा
न्प्राचेतसोवाल्मीकिः स्वकृतशतकोटिरामायणसारभूतंचतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतंरामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपम् कु
शलवाभ्यामग्राहयत् तस्याऽस्यदिव्यकाव्यस्य आद्यःसर्गोवाल्मीकेर्नारदस्योपदेशरूपःतत्रनाऽपृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिन्यायेनापेक्षितप्रश्नोपक्षेपः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपःस्वाध्यायेत्यादिश्रुत्वाचैतदित्यंतेनसंबंध तपस्त्वेनश्रुतःस्वाध्यायस्तपःस्वाध्यायःतपःस्वाध्यायइतिब्राह्मणमित्यापस्तंबोक्तेः स्वाध्यायशब्देनाप्रायत्यानध्ययन
कालदेशपरिहारादिनियमोपेततया फलवदर्थावबोधपर्यंतंस्वशाखाध्ययनमुच्यते तस्मिन्निरतः तदभ्यासनिरतइतियावत् यत्तुतपश्चस्वाध्यायश्चतपः
स्वाध्यायौ तयोर्निरतः तपःशब्देनचित्तप्रसादहेतुभूतंव्रतनियमादिकमोच्यते यद्वा यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः तपःशब्देनब्रह्मविषयज्ञानमुच्यतइति
तन्न तपोविशिष्टपुंविशेषप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैवउक्ततपःसंपत्तेःसिद्धत्वादितिकतककृतः एवंहितपोरतमित्येवसिद्धेः स्वाध्यायपदंवैयर्थ्यांति
पत्तिस्तस्मात्तपःशब्देननिदिध्यासनजन्यपरिपाकवद्ब्रह्मज्ञानमुच्यते मुनिपुंगवशब्देनमननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवोच्यतइतिनतेनगतार्थतेत्यन्ये वा
ग्विदांस्वरूपतोर्थतश्चशब्दब्रह्मतत्वविदांपाणिनिपतंजल्यादीनांमध्ये वरंश्रेष्ठंमुनिशब्दउक्तार्थः तेषुपुंगवंश्रेष्ठं एवंविशिष्टंनारदं तपस्वी कृच्छ्रैकाद-
श्युपवासादिलक्षणंमुख्यंतपः तपोनानशनात्परमितिश्रुतेः स्वाध्यायरूपंचतपः समनस्केंद्रियाणामैकाग्र्यरूपंचतपः तद्वान्वाल्मीकिः वल्मीक-

ओम् तपःस्वाध्यायनिरतंतपस्वीवाग्विदांवरम् नारदंपरिपप्रच्छवाल्मीकिर्मुनिपुंगव
म् १ कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान् धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्योदृढव्रतः २

स्यापत्यं वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसावितिब्रह्मवैवर्तोक्तेः वल्मीकप्रभवत्वेनगौणीपुत्रादिवत् गौणमस्यवल्मीकापत्यत्वंगृहीत्वेञ्
साधुरपत्यार्थः यद्वावल्मीकइतिऋषिविशेषस्यसंज्ञेत्याहुः नारदं नराणामिदंनारं अज्ञानं तत् द्यतिखंडयति ज्ञानोपदेशेनेतिनारदः गायत्नारा
यणकथांसदापापभयापहाम् नारदोनाशयन्नेतिनृणामज्ञानजंतमइतिनारदीयोक्तेः तंपप्रच्छेत्यन्वयः अत्रप्रष्टुरुक्तविशेषणेनदिव्यार्थविषय
श्रवणाधिकारसंपदुक्ता वक्तुरपिउक्तविशेषणैः सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादितम् ग्रहणधारणेहेतुशिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वंचप्रतिपादितम् १ अथप्रश्नम-
भिनयति कोन्विति नुशब्दोवितर्के सांप्रतंवर्तमानकाले अस्मिन्लोके भूलक्षणकोनुगुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः भूमप्रशंसादौ मतुप्
अस्यैवप्रपंचः कश्चवीर्यवानित्यादि दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेणपराभिभवसामर्थ्यंवीर्यम् तद्वान् कश्चश्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः बद्धी १
मप्यपकृतिमुपक्ष्येकामप्युपकृतिंबद्धीमन्यतेइतिकृतज्ञः सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपियथाश्रुतदृष्टतत्वार्थवक्ता दृढव्रतः आपद्यपिधर्मायपरिगृ
हीतव्रतविशेषस्यत्यागरहितः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चारित्रेणेति चरित्रमेव चारित्रंस्वार्थिकोण् वृत्तसंपदनेनोच्यते सर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुमध्येकःपुमान् हितः ऐहिकामुष्मिकहितवहः अशत्रुभ्यः यत्तुसर्वप्राणिषुसाप
राधिष्वपिहितकरणशीलइतिव्याचक्षते तत्तुहितयोगेचतुर्थ्यापत्तेरयुक्तं विद्वान् आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः समर्थः लौकिकव्यवहारेप्रजारंजनादौचातुर्यसामर्थ्यं
तद्वान् कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेननित्यसुखरूपत्वेनचएकप्रियंकेवलप्रियं दुःखासंभिन्नप्रियत्वदर्शनंयस्यसः यत्तुएकंप्रतिप्रियंदर्शनंयस्येतितदयुक्तं सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपा
दनात् एकः अद्वितीयः सचासौप्रियदर्शनश्चइत्यर्थइतितीर्थः ३ आत्मवानिति वशीकृतांतःकरणइत्यर्थः जित क्रोधः निंदाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः क्रोधोत्रका
मादीनामप्युपलक्षणं द्युतिः सर्वलोकस्यदिदृक्षाजनकोदेहकांतिविशेषः तद्वान् अनसूयकः विद्यैश्वर्यादितपःरूपरौन्नत्यासहनमसूया तद्रहितः असूयतेः कंड्वादियगं-
तात् उपतापार्थात् एवुल् संयुगे युद्धकाले जातरोषस्यकस्यरोषात् देवाश्चदेवाअपि इंद्रादयोपि अपिनाअसुराश्चबिभ्यति अतिबलवतोस्मानप्यस्यक्रोधः संहरिष्यतीति
भयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः कस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीत्यन्ये कस्यसंयुगेकस्माद्बिभ्यतीतितीर्थः ४ एतदिति उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकंएतद्दिव्यपुरुषगुणजातं कस्यास्ती

चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ३ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोनसूयकः क
स्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगे ४ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरम् ५ श्रुत्वाचैतत्त्रि
लोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ६ बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः मुनेवक्ष्याम्यहंबु-
द्ध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः ७ इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी ८

तिश्रोतुमहमिच्छामि उक्तगुणसामग्र्यस्यएकत्रदुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञानेमेपरंसर्वस्मादपिकौतुकांतरादुत्कटंकौतुकंवर्तते ननुएवंविधनरोमयापिदुर्ज्ञेयःनेत्याह हियतः
महर्षे अपरोक्षीकृताशेषार्थत्वं एवंविधंउक्तगुणवंतंनरं दिव्यपुरुषंज्ञातुंसमर्थोसि सर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसि तस्मात्त्वत्तएवश्रोतुमिच्छामीतिपूर्वेणसंबंधः ५ श्रुत्वेति एतदु
क्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान् अवयवलोकान् तत्रत्यवृत्तांतंजानातीत्यर्थः एवंचद्विगुत्वाभावान्नङीप् नारदःवाल्मीकेःएतद्वचःश्रुत्वा श्रूयतामितिचआमंत्र्य
एकाग्र्यसिद्ध्ये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्यार्थस्यचिरंप्रतिपिपादयिषितस्य जिज्ञासुलाभेनप्रहृष्टोभूत्वा वक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत् ६ बहवइति येबहवोगुणास्त्वयाकीर्तिताःतेए
कत्रप्राकृतपुरुषमात्रेदुर्लभाएव चःपादपूरणे अथापि हेमुने यस्तैर्युक्तःतंबुद्ध्वास्मृत्वा अहंवक्ष्यामि तादृशोनरःश्रूयतां प्राप्तकालेलोट् तस्यश्रवणं तेप्राप्तकालमित्यर्थः ७ इक्ष्वा
क्विति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावोयस्यसतथा रामोनाम रामइतिनाम्नाप्रसिद्धः जनैश्चश्रुतः अस्तितस्मिन्नेवएकत्र सर्वेत्वत्पृष्टगुणाअन्येच गुणाइतिशेषः तत्त्वेदंयोगिकंना
म रमंतेयोगिनोस्मिन् यद्वा रमयतिस्वकानितियोगस्यप्रदर्शनात् तत्रांत्ये नारकपुरुषादिवदन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः तानेवगुणानाह नियतात्मा निगृहीतांतःकरणः वीर्य-
व्याख्यातं द्युतिः कांतिः आपत्संपदोरविकृतिश्चित्तस्यधृतिःतद्वान् वशीजिताशेषबहिरिंद्रियः ८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेः प्राशस्त्यंचसकृद्गृहीताविस्मरणावापोह्यापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्रप्रशंसादौ मतुप् नीतिः कामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिः तद्वान् तज्ज्ञाता
वाग्मी प्रशस्तवाक् श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् शत्रूणां बाह्यांतराणां निबर्हणः
नाशकर्ता बाहुलकात् कर्तरिल्युट् विपुलांसइत्यादिनासामुद्रिकलक्षणंकथ्यते विपुलौ मांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसीयस्यसः स्कंधोभुजशिरोंसोऽइतिकोशः
नाशकर्ता बाहुलकात् ... सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति महाबाहुः आजानुबाहुः आन्महतइत्यात्वं शिरोललाट-
अस्यसुलक्षणत्वंचवररुचिनोक्तं कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणस्कंधौललाटिका सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति महाबाहुः आन्महतइत्यात्वं शिरोललाट-
श्रवणेग्रीवावक्षश्चहृत्तथा उदरंपाणिपादंचपृष्ठंदशमहत्सुखमिति ब्राह्मे अस्यसुलक्षणत्वमुक्तं कंबुग्रीवः कंबुवत्रेखात्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुः मांसलकपोलापरभा
गः पूर्णमांसलहनुरुक्तभूपतिः इतिसंहिता ९ महोरस्कइति महद्विशालमुरोयस्यसः उरःशिरोललाटंचेत्सुपक्रम्यविशालास्तेसुखप्रदाइत्युक्तेः महेष्वासः महानिष्वा-
सोधनुरस्य गूढजत्रुः गूढेमांसलत्वान्निमग्नेजत्रुणी वक्षोंससंधिगते अस्थिनीयस्य अरिंदमः निजभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्त्यंतरायकर्तृपापानिव दमयती-

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमांश्छत्रुनिबर्हणः विपुलांसोमहाबाहुः कंबुग्रीवोमहाहनुः ९
महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः १० समःस
मविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवांश्छुभलक्षणः ११

सरिंदमः यद्वा अरिंदमइतिराज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंज
यइतिवत् आजानुबाहुः जानुपर्यंतदीर्घबाहुः दीर्घभ्रूबाहुमुष्कश्च चिरंजीवीधनीनरइतिब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराश्छत्रवच्छत्राकारशिरास्तथा एकच्छत्रांमहींभुं
क्तेदीर्घमायुश्चविंदतीतिनारदः सुललाटः रेखाधिकललाटः ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः शतद्वयंशतंषष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेतिकात्यायनः सुविक्र
मः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमः पादविक्षेपः स्वरोगतिश्चनाभिश्चगंभीरःसमप्रशस्यतइतिब्राह्मे १० समइति समः नातिदीर्घोनातिह्रस्वः षण्णवत्यंगुलोत्सेधोयोनां
शः सदिवौकसामित्युक्तेः समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि पृथग्भूतानि अंगानि अवयवायस्यसः भ्रुवौनासापुटेनेत्रे कर्णावोष्ठौचचूचुकौ कूर्परौमणिबं-
धौचजानुनी वृषणौकटी करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिरित्युक्तेः स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्णइत्यर्थः स्निग्धेंद्रनीलवर्णस्तु भोगंविंदतिपुष्कलमित्युक्तेः प्र
तापः स्मृतिमात्रेणारिसुहृदयविदारणक्षमंपौरुषंतद्वान् प्रतापोपौरुषातपाविति कोशः पीनवक्षाः मांसलसमोन्नतवक्षाः विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः नासिकाचक्षुषीक
र्णौयस्यायताविस्युक्तेः लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मी शक्तिमान् सर्वावयवसौंदर्यवान्वा मोपधत्वाद्वत्वं एवमुक्तरीत्याशुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानियस्यसशुभल
क्षणः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मज्ञइति सत्याअमोघा संधा सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञायस्य यशस्वी रावणवधादिनादिव्यय
शः संपन्नः ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः अतएवजटायुषंप्रतिमयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानित्युक्तिःसंगच्छते ब्रह्मज्ञस्यैवब्रह्मोपदेशेअधिकारात् विना
ब्रह्मोपदेशं अनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् नविद्यंतेउत्तमायेभ्यस्तेअनुत्तमाः आत्मानंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजमित्यादिवचस्तु मायामात्रमित्यन्यत्रविस्तरः शुचिः
प्रातःस्नानादिनाप्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेनच मायिकशरीरत्वाच्चनित्यंबाह्यांतरशुद्धः वश्यः पित्राचार्यदेवेषुविनीतः समाधिमान्निजतत्त्वस
माधिमान् १२ प्रजापतीति प्रजापतिसमः यद्यपिरामोब्रह्मैव तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानांतत्रदर्शनेन औपाधिकभेदमादायतत्समत्वोक्तिः भार्गी
वल्लोकप्रतिबंधरूपात् जटायुमोक्षप्रदानरूपात् स्वेनसहसर्वायोध्यावासिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात्तत्समत्वं सर्वथास्वतंत्रस्यैवेदृशेषु योग्यत्वात्
श्रीमानित्येवमादीनांपौनःपुन्यंसकलैश्वर्यादिसत्त्वबोधनार्थं धाता पितेवसर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशक
श्च अन्यथाजगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिःस्यात् बाहुलकात्कर्तरिल्युट् जीवलोकस्य प्राणिसमूहस्य सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिता धर्मस्य त

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानांचहितेरतः यशस्वीज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् १२ प्रजापतिसमः श्रीमान्धातारिपुनिषूदनः रक्षिता
जीवलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता १३ रक्षितास्वस्यधर्मस्यस्वजनस्यचरक्षिता वेदवेदांगतत्त्वज्ञोधनुर्वेदेचनिष्ठितः १४ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृ
तिमान्प्रतिभानवान् सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्माविचक्षणः १५

तद्वर्णाश्रमधर्मस्यमर्यादापरिपालनद्वारारक्षिता १३ रक्षितेति स्वस्यधर्मस्य यज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धा
दिरूपस्य रक्षिता सादरमनुष्ठाता स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यभाविनोप्यनिष्टस्य निरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता तच्चांबरीषप्रल्हादध्रुवादीनांरक्षणेनप्रसिद्ध
मेव वेदानांऋग्यजुःसामाथर्वणां छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानां तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्थतश्चज्ञाता शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकंशास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठि
तः सम्यकृतज्ञाता १४ सर्वेति सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानानिशास्त्राणि स्मृतयउपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रं सर्वमूलशब्दशासकत्वा-
द्व्याकरणंचशास्त्रं तथैवकामंदकादीन्यपि नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुत
स्य अश्रुतस्यच उचितार्थस्यशीघ्रप्रतिभासः प्रतिभानंतद्वान् त्वदुक्तं प्रज्ञांनवनवोन्मेषशालिनींप्रतिभांविदुरिति सर्वलोकप्रियः द्रष्टृस्मर्तृलोकानामिहामुत्रहितावहः
साधुः मृदुमधुरस्वभावः अदीनात्मा सहजासाधारणक्षात्रभावेनअदीनस्वभावः अतिव्यसनपरंपरायामपि अक्षुभितांतःकरणोवा विचक्षणः यथोचितंलौकिकालौ
किकसर्वक्रियासुकुशलः १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 सर्वदेति सर्वदा होमदेवपूजासभाधिष्ठानकालेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः सिंधुभिः नदीभिः समुद्र इव अभिगतः से
 वितः यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदासेवितः भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् दृष्टांतेन तंभामानां सतां भक्तानां तेनसहऐक्यं ध्वनयति आर्यः सर्वपूज्यः सर्वेषु सुखदुःखोद-
र्केषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः तत्तत्कर्मानुरूप फलदातेत्यर्थइत्यन्ये सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेपि अननुभूतपूर्ववत् विस्म
यनीयदर्शनः १६ सचेति सरामः सर्वैर्गुणैर्युक्तः उक्तैः वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्व प्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेको चितधर्मस्यसत्ता
दर्शिता गांभीर्यमगाधाशयत्वं तत्रसमुद्रतुल्यः धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वं इष्टवियोगादौ अनभिभूतचित्तत्वंच रणे अचलतया सहायाभावेपि स्थितिश्च तेन हिमवत्सदृशः
१७ विष्णुनेति यद्यपि रामो विष्णुरेव सर्वरूपश्च तथापि मानुषोपाधिभेदात् सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यं यद्वा विष्णुनासदृशइति अनन्वयालंकारः चंद्रवत्प्रजाव्यवहारनिरीक्षण-
कालेसौम्यदर्शनः क्रोधे सुहृत्कालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इतियावत् क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येपि अपकारसहिष्णुता तया पृथिवीतुल्यः १८ धनदेनेति त्यागेधनत्या

सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः १६ सच सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्धनः समुद्र इव गांभीर्ये
धैर्येण हिमवानिव १७ विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः १८ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म
इवापरः तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् १९ ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया २०

गे धर्मार्थधनव्ययविषये अपेक्षितधनसंपत्तौ धनदेन नवनिधीशेन समः अस्मिन्नेवांशे उपमा नतु त्यागांशे तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः धनदव्यवहारस्तु कतिपयनिदर्शो
भ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादितिबहवः सत्ये सत्यवचने अपरोधर्मइव धर्मस्य मूर्त्यंतरमिवेत्युत्प्रेक्षा एतदंतं बालकांडीयार्थसंग्रहः तमेवमित्यादिना अयोध्या-
कांडीयार्थसंग्रह आरभ्यते तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्भावः सूचितः महावीर्यः शत्रुनिबर्हण इत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहजशस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादि
सूचितं लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयः सूचितः सत्यपराक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबंधादि सूचितं एवंगुणसंपन्नं प्रागुक्तरीत्यासकलकल्याणगुणयुक्तं सत्यपराक्रमं
अमोघपराक्रमं १९ ज्येष्ठमिति ज्येष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैः युक्तं प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्रहितावहैः युक्तं ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं
कर्तुमिच्छया छांदसः काम्यजितिभंत्वः प्रकृतिसंबंधेन आत्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया युवराजेन हि प्रजाकृत्ये संपादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्य भव
तीतिवयं २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यौवराज्येति युवराजस्यभावोयौवराज्यं पितरिराज्यंकुर्वत्येयसर्वराज्यव्यापारे अभिषेकपूर्वमधिकृतःपुत्रोयुवराजः संयोक्तुं योजयितुं महीपतिः दशरथः ऐच्छत् अथत
स्यरामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान्संभारान् औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राः पादास्युरित्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्
दृष्ट्वा मंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयीराज्ञःकनीयसीभार्या अत्रकैकयीत्येव यद्यपिकेकयशब्दादञिकेकयमित्रयुरित्यादिनायादेरियादेशे गुणे आदिवृद्धौङीपियस्येतिलोपे
साधु तथापि अपिमाषंमषंकुर्याच्छंदोभंगंनकारयेदितिन्यायेनकैकयीतिप्रयोगः सुयोगलक्षणेङीषि केकयीति पाठइत्यन्ये २१ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले इंद्रसहायार्थंप्रवृत्तदशर
थस्य दैत्यैर्युद्धकाले दशरथेपरप्रयुक्तामासुरींमायां धवलांगमुनिदत्तविद्ययानिवारयित्र्यैकैकेय्यै तुष्टेनदशरथेन दत्तौवरौयस्यैसादेवी सैवराज्याभिषेकसमयेप्राप्ताभिषे
कादेवीनहृष्यितमा एवंवक्ष्यमाणलक्षणंवरंप्राप्तकालत्वादयाचतराजानं याचेर्द्विकर्मकत्वाद्वरद्वयमाह रामस्यराज्यादुद्वासनंभरतस्यस्वपुत्रस्यअभिषेचनं २२ सइतिस
त्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेनसत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः अतोहेतोःसत्यरूपेणधर्मपाशेन संयतःबद्धःसन्दशरथः प्रियंसुतमपिविवासयामास २३ सइति वीरःअनेकैरपराङ्मु

यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी २१ पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत विवासनं
चरामस्यभरतस्याभिषेचनम् २२ ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः विवासयामासस्कुतंरामंदशरथःप्रियम् २३ सजगामवनंवीरःप्र
तिज्ञामनुपालयन् पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याःप्रियकारणात् २४ तंव्रजंतंप्रियोभ्रातालक्ष्मणोनुजगामह स्नेहाद्विनयसंपन्नःसुमित्रा
नंदवर्धनः २५ भ्रातरंदयितोभ्रातुःसौभ्रात्रमनुदर्शयन् रामस्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता २६ जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनि
र्मिता सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः २७

खतयायोद्धापिसरामः पितुःप्रतिज्ञांसत्यतयास्यविवासनेन अनुपालयन् यद्वा कैकेयीसन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयांस्वकृतां
प्रतिज्ञांपरिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात् आज्ञातः मातुश्चकैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनंजगाम अनेन पितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेवसर्वात्मनापुत्रस्यध
र्मइति भगवताउपदिष्टं २४ तमिति व्रजंतंभ्रातरं प्रियःरामेसहजप्रीतिमान् २५ भ्रातरमिति भ्रातुःरामस्य दयितःप्रियः सौभ्रात्रं स्वभ्रातृभावंस्नेहमितियावत् स्नेहादेवजगाम
नपित्रादिनिर्देशादितिभावः अथरामस्यदयिताइष्टा प्राणसमानिरतिशयप्रेमास्पदा हिता नित्यंहितकारिणी २६ जनकस्यकुले अन्वयेजाता यद्यप्येषाअयोनिजा तथापिसी
रध्वजस्यदेवयजनलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमुक्तिः अतएवाह देवमायेवेति सेवअचिंत्योदयस्थितिलया देवैरेवस्वकार्यसिद्ध्याकांक्षिभिर्निर्मिता आविर्भाविता यद्वाइव-
शब्दएवार्थे देवेनभगवताआविर्भावितास्वमायैव भगवतोऽनपायिनीसर्वकार्यसहायभूतासहजशक्तिरेवहिमाया यत्तुनित्योत्तमादिवहेवमायेवस्थितेतितन्न निर्मितपदवैयर्थ्या
पत्तेः सर्वैःस्त्रीलक्षणैःसंपन्नायुक्ता २७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीतेति सीतालांगलपद्धतिः तदुत्थत्वात्सीता शशिनंरोहिणीवराममनुगता २८ शृंगेति गंगाकूले वर्तमानशृंगवेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियं इष्टंगुहंआसाद्य

तत्सहितोलक्ष्मणादिसहितश्चरामः सूतं रथेनस्वप्रापणार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत् परावर्तितवान् २९ गुहेनेति पूर्वार्धपूर्वश्लोकान्वयि अथतेसीतारामलक्ष्मणाः
वनेन पुरोवर्तिग्रामवनद्वारेण परं अपरंवनंगत्वा तेवनंपादचारास्तेनवनंगत्वेत्यर्थइतिसंप्रदायः ३० चित्रेति अनु पश्चात् भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटंप्राप्य तत्र
रम्यं आवसथं पर्णशालांकृत्वा तत्रवने रममाणास्त्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखंन्यवसन्नित्यन्वयः तथापुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ३१ ३२
राजेति तस्मिन्दशरथेगते लोकांतरंगते मृतेवसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणं तत्सहितैर्मंत्रिस्कंदैरित्यपिबोध्यं ३३ राज्याय राज्यंकर्तुं तैर्नियुज्यमानःप्रेर्य

सीताप्यनुगतारामंशशिनंरोहिणीयथा पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच २८ शृंगवेरपुरेसूतंगंगाकूलेव्यसर्जयत् गुहमासाद्यधर्मात्मानि
षादाधिपतिंप्रियम् २९ गुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतया तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ३० चित्रकूटमनुप्राप्यभरद्वाजस्य
शासनात् रम्यमावसथंकृत्वारममाणावनेत्रयः ३१ देवगंधर्वसंकाशास्तत्रतेन्यवसन्सुखम् चित्रकूटगतेरामेपुत्रशोकातुरस्तथा ३२
राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतम् गतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ३३ नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः सजगामव
नंवीरोरामपादप्रसादकः ३४ गत्वातुसमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् अयाचद्भ्रातरंराममार्यभावपुरस्कृतः ३५ त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरा
मंवचोब्रवीत् रामोपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ३६

माणः महाबलःसमर्थोपि सौभ्रात्राद्राज्यंनैच्छत् ततः रामपादप्रसादकः पूज्यंरामं प्रसादयितुं वनंजगाम पादश-
ब्दः पूज्यवाची ३४ गत्वेति सभरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैः महावैभवंभ्रातरंरामंगत्वा आर्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः तंरामंराज्याय प्रतिनिवृत्तिंअयाचत्
याचिर्द्विकर्मकः ३५ ननुपितृमातृदत्तराज्यंतवैवयोग्यमिति ममप्रतिनिवृत्तिरनुचिताइत्यत्राह त्वमेवेति सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठेसति कनिष्ठोनराज्यार्हइतिधर्मज्ञस्त्वमेवजाना-
सि इतित्वमेवराजाइतिवचोरामब्रवीत् रामोपि रमयतीतिव्युत्पत्त्या आश्रितचित्तरंजकोपिपितुरादेशात् राज्यंनैच्छदित्युत्तरेणान्वयः अत्र हेतुगर्भंविशेषणं परमो
५
दारः स्वसुखसाधनस्य परस्मैदानमौदार्यं तद्युतः सुमुखः राज्यादपिवने आम्लानाभ्यधिकसुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभियानैच्छदितिकतक
कृतः तीर्थस्तु परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिलाभेनप्रसन्नमुखः सुमहायशाः अर्थ्यवैमुख्येनप्रसिद्धकीर्तिरपि पित्राज्ञयैव भरतवाक्यंनैच्छदित्याहुः ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः अस्य भरतस्य राज्याय राज्यरक्षणसामर्थ्यं लब्धुं अहल्यादौ दृष्टशक्तिकां चिन्त्यवैभवस्वपदस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्वा पुनःपुनः प्रतिनिवृत्तिं याचमानं भरतम्
चतुर्दशसमानंतरं सर्वथा प्रतिनिवर्तितव्यमित्यभ्युपेत्य निवर्तयामास अस्येति राज्यापेक्षया षष्ठी दत्वेत्यत्र अस्मै इत्यर्थलभ्यं दत्वेत्यन्वयेपि संप्रदानस्य शेषत्वविवक्ष
या षष्ठीत्यन्ये यत्तु निक्षेपे सुख्यदानाभावान्न चतुर्थी दत्वेत्यन्वयेपीति तन्न खंडिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरोधात् ३७ स भरतः रामप्रतिनि
वृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कुर्वन् प्रतिनिवृत्त इति शेषः ३८ ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तः नंदिग्रामे स्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरं रा
ज्याय आगमिष्यतीति रामागमनकांक्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत् उत्तरार्द्धं स्पष्टं ३९ राम इति उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतया नागरस्य मंत्रिवृद्धादिपौ
रजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तनप्रयासाद्दूरमितोपि दूरगमनमिति संचिंत्य दंडकान् दंडकारण्यानि अवांतरवनबहुत्वा

नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनःपुनः ३७ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः स कामम नवा
प्यैव रामपादावुपस्पृशन् ३८ नंदिग्रामेकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया गते तु भरते श्रीमान्सत्यसंधो जितेंद्रियः ३९ रामस्तु पुनरालक्ष्य नाग
रस्य जनस्य च तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान्प्रविवेश ह ४० प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः विराधं राक्षसं हत्वा शरभंगं ददर्श ह ४१ सु
तीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैंद्रं शरासनम् ४२ खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ वसतस्तस्य राम
स्य वने वनचरैः सह ४३ ऋषयोभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ४४

द्वहुत्वं नेषां रक्षश्चोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सज्जो भू-
त्वा प्रविवेश हेति प्रसिद्धौ ४० प्रविश्येति महारण्यमिति आरण्यकांडकथासंग्रहः राजीवं पद्मं अनेन राक्षससमुद्धारं प्रकृतहर्षो ध्वनितः शरभंगाद्यास्त्रऋषयः ४१ चापीति निपा
तसमुच्चयः पद्यपूरकः अगस्त्यभ्राता इध्मवाहननामेति केचित्ततो मुनेरगस्त्यस्य भ्रातागस्त्य इति श्रुतः स चिन्वन्कानने वन्यं सखीभिः कोपितो शपदिति मार्कंडेयपुराणे श्रू
यते दिव्यं धनुरादिकं कार्याय प्रतिगृहाणेत्येवं रूपादगस्त्यवचनात् ऐंद्रं इंद्रादगस्त्यस्यागतं शरासनं धनुर्जग्राह पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद्वैष्णवं धनुर्भगवता रामेण
वरुणे न्यस्तं तदिंद्रेण वरुणादानीयागस्त्ये स्थापितमित्यग्रे आरण्यकांडे स्फुटं यद्वा इंद्रो विष्णुः ४२ खड्गं चेति अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतः अक्षयाः सायकाः बाणाः
ययोः तौ तूणी इषुधी वनचरैः वानप्रस्थैः ४३ ऋषय इति तद्वने वसतो रामस्यांतिकं असुराः कबंधादयः रक्षांसि खरादयः तेषां वधाय वधं प्रार्थयितुं सर्वे ऋषयः अभ्यागमन्
स रामः तेषां राक्षसानां वधं तस्मिन्वने तेभ्यो ऋषिभ्यः प्रतिशुश्राव प्राप्तकालमसुररक्षोयोधयिष्ये नोपेक्ष्ये इति तद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ४४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बा॰रा॰ ५ प्रतिज्ञातइति अग्निकल्पानां अग्निसदृशानां ऋषीणां सन्निधाविति शेषः अपेक्षितइतिवाशेषः संयति युद्धे अचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवात् रक्षसांवधःप्रतिज्ञात बा॰ १
श्चेतिसंबंधः तैनेति तेनरामेण तत्रैव दंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमे जनस्थानंनाम दंडकारण्येरावणस्य बलनिवेशस्थानं कामरूपिणी इच्छयाना
नारूपधारिणी यद्वा पुंसांकाम्यमानरूपवती विरूपिता कर्णनासाच्छेदेनवैरूप्यंप्रापिता शूर्पणखेत्यत्र नखमुखात्संज्ञायांङीप्निषेधः पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्
विरुद्धंरूपं विरूपं तत्संजातमस्याइतितारकादित्वादितच् ४६ ततइति ततः तद्वैरूप्यकरणानंतरं सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिनइतिशेषः उद्युक्तान् युद्धार्थंसन
द्धान् ४७ पदानुगान् अनुचरान् निवसता रामेणेतिशेषःउत्तरश्लोकान्वयी ४८ रक्षसामिति चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि सैन्यानिइतिशेषः ज्ञातयः
खरादयः खरादयोहिरावणस्यवैमात्रेयाः श्रुत्वाशूर्पणखामुखादितिशेषः मूर्च्छितः व्याप्तचित्तः ४९ क्रोधेनव्याप्तः सरावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदारहरण

प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसाम् ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनाम् ४५ तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी विरू
पिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ४६ ततःशूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् खरंत्रिशिरसंचैव दूषणंचैवराक्षसम् ४७ निज
घानरणेरामस्तेषांचैवपदानुगान् वनेतस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनाम् ४८ रक्षसांनिहतान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश ततोज्ञाति
वधंश्रुत्वारावणःक्रोधमूर्च्छितः ४९ सहायंवरयामासमारीचंनामराक्षसम् वार्यमाणःसुबहुशोमारीचेनसरावणः ५० नविरोधोबलव
ताक्षमोरावणतेनते अनादृत्यतुतद्वाक्यंरावणःकालचोदितः ५१ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतदा तेनमायाविनादूरमपवाह्यनृ-
पात्मजौ ५२ जहारभार्यांरामस्यगृध्रंहत्वाजटायुषम् गृध्रंचनिहतंदृष्ट्वाहृतांश्रुत्वाचमैथिलीम् ५३ राघवःशोकसंतप्तोविललापाकुलेंद्रियः
ततस्तेनैवशोकेनगृध्रंदग्ध्वाजटायुषम् ५४

स्यपरमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्वं अतस्तेनरामेणबलवता विश्वामित्राश्रमेमदनुभूतबलेन तेनव विरोधोनक्षमोनयु
क्तः नहितश्च इतिवार्यमाणोपि मारीचंनामप्रसिद्धंराक्षसं सीताहरणेसाहाय्यं वरयामास वृञ्वरणेइतिस्वार्थेण्यंतोपि ५० नेतिपूर्वार्धंपूर्वान्वयि कालचोदितः मृत्युप्रेरि
तः रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्यंतु अनादृत्य ५१ सहमारीचः मारीचसहितः वोपसर्जनस्येतिविकल्पात्सहस्यसादेशाभावः तस्यखरादिहंतृत्वेनप्रसिद्धस्य रामस्य आश्रम
पदं आश्रमस्थानंजगाम ततःतेनमायाविना मारीचेन तौनृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरंअपवाह्य अपसार्य ५२जहारेतिहत्वा हतप्रायं कंठगतप्राणंकृत्वा रामस्यभार्यांजहा
रेतिसंबंधः निहतं निहतप्रायंश्रुत्वा गृध्रमुखादितिशेषः ५३ विललाप पर्यदेवयत् आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैवशोकेनानिवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमानए ५
वसन्गृध्रं रावणेनसीताअपहृतेतिनिवेद्यमृतं दग्ध्वा विधिनासंस्कृत्य ५४ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीतां वनेमार्गमाणः मार्गयमाणइत्यर्थः रूपेणविकृतं कबंधंराक्षसम् ददर्शेतिसंबंधः ५५ तमिति तं कबंधंनिहत्य ददाह महाबाहूरामः सचकबंधः स्वर्गतः स्वर्गग
मनयोग्यं स्वीयंगंधर्वरूपंप्राप्तवान् ततः तेनरूपेण अस्यरामस्य ५६ श्रमणीं तापसीं धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां धर्मचारिणीमित्यस्यतु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः
श्रमणीमित्यत्रकर्तरिल्युट् तपसाश्राम्यतीत्यर्थात् तामभिगच्छेतिकथयामासेत्यन्वयः ५७ शबर्येति सम्यक्पूजितः यथाविधि अर्घ्याद्युपचारैः पूजितः पंपेत्यादिना कि-
ष्किंधाकांडकथासंग्रहः संगतः मिलितः ५८ हनुमद्वचनात् सुग्रीवोंगुष्मन्मैत्रीमपेक्षतेइत्यादिरूपात् समागतः मैत्रींकृतवान् हनुशब्दोन्हस्वांतोदीर्घांतश्च सुग्रीवायेति
संगतायेतिशेषः शंसत् अकथयत् छांदसोऽडभावः महाबलः सुग्रीवेणस्वकार्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ५९ आदितइति जन्मारभ्येत्यर्थः तत्प्रसिद्धं वृत्तं स्वीयंसी
तायाश्चवृत्तं विशिष्यरावणापहारांतं अशंसत् यद्यपि महाबलत्वाद्विनापिसहायंसर्वनिर्वाहकः तथापिलोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदितिबो

मार्गमाणोवनेसीतांराक्षसंसंददर्शह कबंधंनामरूपेणविकृतंघोरदर्शनम् ५५ तंनिहत्यमहाबाहुर्ददाहस्वर्गतश्चसः सचास्यकथयामा
सशबरींधर्मचारिणीम् ५६ श्रमणींधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघव सोभ्यगच्छन्महातेजाःशबरींशत्रुसूदनः ५७ शबर्यापूजितःसम्य-
क्रामोदशरथात्मजः पंपातीरेहनुमतासंगतोवानरेणह ५८ हनुमद्वचनाच्चैवसुग्रीवेणसमागतः सुग्रीवायचतत्सर्वंशंसद्रामोमहाबलः
५९ आदितस्तद्यथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः ६० चकारसख्यंरामेणप्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्
ततोवानरराजेनवैरानुकथनंप्रति ६१ रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति ६२ वालिनश्चबलंत
त्रकथयामासवानरः सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ६३ राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमम् दर्शयामाससुग्रीवोमहापर्व
तसन्निभम् ६४

इत्थं वानरःसुग्रीवोपि रामस्य संबंधितत्सर्वंश्रुत्वा ६० स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतःसुग्रीवः अग्निसाक्षिकं अग्निरेवसाक्षाद्द्रष्टायस्य तादृशंसख्यंचकार ततो
वैरानुकथनं वालिनस्त्वच्चवैरं किंकारणमिति रामकृतप्रश्नंप्रति प्रश्नोत्तरमितियावत् ६१ रामाययत्प्रत्युत्तरमावेदितव्यं तत्सर्वंरामवत् दारापहारांतकष्टैःसंजातदुःखेन-
सुग्रीवेण प्रणयात् रामाय आवेदितं तदा तद्वृत्तांतश्रवणानंतरकालेरामेण वालिवधंप्रति वालिवधमुद्दिश्य अवश्यंवालिनंवधिष्यामिइतिप्रतिज्ञातं ६२ वालिनश्चेति
तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवः वालिनोबलं अरुणोदयानंतरं सूर्योदयात्प्रागेव रावणंगृहीत्वा चतुःसमुद्रलंघनादिरूपं कथयामास किंच सुग्रीवः रामोवालितुल्यो
नवेतिशंकितः संजातशंकःआसीत् ६३ राघवेति राघवस्य वालिमहाबलत्वेविश्वासार्थमुत्तमं बलप्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुंदुभेर्दैत्यस्य शरीरंदर्शयामास
यस्यकायः इदानीमेतादृशः तादृशं दुंदुभिर्वालिनाहत्वा एतावद्दूरंप्रक्षिप्तमइत्युक्त्वादर्शयामासे
त्यर्थः ६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्स्मयित्वेति बाहुलकात्स्वार्थेणिच् ईषत्स्मितंकृत्वा ६५ बिभेदेति पुनश्चप्रत्ययंजनयन् स्वबलविश्वाससुत्पादयन् हेतौशता फलमपिहेतुः तदाएकेनैवमहेषु
णा सकृत्प्रयोगेणैव सप्तशालान् सप्तशालवृक्षान् तत्समीपस्थोगिरिं पर्वतं रसातलं षष्ठमधोलोकंच बिभेद अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपाता
लाः इतिसप्तअधोलोकाः एकशालमात्रभेदने अस्यवालिसाम्यशंकाजायेत तन्निवृत्त्यर्थमनुक्तानामप्यन्यशालगिरिप्रस्थादीनांभेदनमितिमंतव्यं ६६ तत इति ततः
शालभेदानंतरं तेन अतिदुष्करेणकर्मणावालिवधेविश्वासंप्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेतिसंतुष्टमनाः किष्किंधाख्यांगुहां रामसहितोजगाम ६७ तत
इति हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादंकृतवान्हरीश्वरः वाली अन्विति तदा अंगदमुखादवगतसुग्रीवराममित्रत्वेनसंयुगनिर्गमनंवारयंतींतारां स्वस्त्रियं मया-
अकृतापकारोधर्मज्ञोरामोमद्वधंनापकरिष्यतिइत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिंप्राप्य कृतानुमतिकांकृत्वाइतियावत् सुग्रीवेणसह वालीयुद्धाय समागतोभवत्

उत्स्मयित्वामहाबाहुः प्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनम् ६५ बिभेदचपुनःशालान्सप्तैकेनमहेषुणा गि
रिंरसातलंचैवजनयन्प्रत्ययंतदा ६६ ततःप्रीतमनास्तेनविश्वस्तःसमहाकपिः किष्किंधांरामसहितोजगामचगुहांतदा ६७ ततोगर्ज
द्धरिवरःसुग्रीवोहेमपिंगलः तेननादेनमहतानिर्जगामहरीश्वरः ६८ अनुमान्यतदातारांसुग्रीवेणसमागतः निजघानचतत्रैनंशरेणैके
नराघवः ६९ ततःसुग्रीववचनाद्धत्वावालिनमाहवे सुग्रीवमेवतद्राज्येराघवःप्रत्यपादयत् ७० सचसर्वान्समानीयवानरान्वानरर्षभः
दिशःप्रस्थापयामासदिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ७१ ततोगृध्रस्यवचनात्संपातेर्हनुमान्बली शतयोजनविस्तीर्णंपुप्लुवेलवणार्णवम् ७२
तत्रलंकांसमासाद्यपुरींरावणपालिताम् ददर्शसीतांध्यायंतीमशोकवनिकागताम् ७३ निवेदयित्वाभिज्ञानंप्रवृत्तिंविनिवेद्यच स
माश्वास्यचवैदेहींमर्दयामासतोरणम् ७४

तत्र संयुगे एनं वालिनं ६९ ततइति सुग्रीववचनात् वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् आहवे रणे प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् सु
ग्रीववचनादित्यनेन अनपकारिणोवालिवधस्यउक्तत्वेपि मित्रापकारित्वेन तदुत्साहननमितिध्वनितं ७० सचेति ससुग्रीवः दिदृक्षुः अन्वेषिषिषुः सर्वान्वानरान्समानीय स
र्वादिशः प्रस्थापयामास ७१ ततइति गृध्रस्य संपातेर्वचनात् तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनीत्येवंरूपात् पुप्लुवे उल्लंघितवान् इतःसुंदरकांडकथासंग्रहः ७२ तत्रे
ति अशोकवनिकांगतां प्रमदावनस्थितां ध्यायंतीं राममितिशेषः ७३ निवेदयित्वेति अभिज्ञानं अंगुलीयकरूपं प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतं समाश्वास्य राघव ६
स्यसर्वोपिव्यापारः त्वत्प्रत्यापत्त्येकफलकः इत्यादितत्त्वकथनेनवैदेहींसमाश्वास्य गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानमितिपाठे प्रत्यभिज्ञानं सीतालकस्थितचूडामणिरूपं तोरणं अशो
कवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशं चकारादशोकवनंचमर्दयामास ७४ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचेति सेनाग्रगाः सैन्यपतयः पिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताः जंबुमाल्यादयः अक्षं रावणसुतं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इंद्रजित्प्रयुक्त ब्रह्मास्त्रकृतबंधनं समुपा
गमत्प्राप्तः ७५ अस्त्रेणेति मदस्त्रस्यामोघत्वात्तेनबंधनमात्रं चतुःपंचघटिकानंतरं पुनर्मोक्षश्चेतिब्रह्मदत्तवरात् तावताकालेन ब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानंज्ञात्वापि यदृ
च्छया कार्यांतरप्रसंगेनरावणदर्शनापेक्षया यंत्रिणः बध्नानेत्यृन् तान्राक्षसान्प्रति वीरः हंतुंसमर्थोपि मर्षयन् क्षमांकुर्वन् रावणसमीपंप्राप्तवानितिशेषः ममर्षेति
वापाठः ७६ ततइति ततःरावणदर्शनादिव्यापारानंतरं सीतामृते सीतावस्थानप्रदेशंविना लंकांदग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुं पुनः रामांति
कं महाकपिः हनुमान् आयात् आगतः ७७ सोभीति प्रदक्षिणं प्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारं महात्मानं परमात्मानं अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबलबुद्धिधैर्यादिर्वैभवः
तत्त्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः दृष्टासीतेतितत्त्वंन्यवेदयदित्यर्थः अत्रदृष्टेतिपदस्यप्रथमप्रयोगः रामस्यसीतेतिश्रवणे तद्विषयक्रियापदसंशयोमाभूदित्यर्थः ७८ तत-

पंचसेनाग्रगान्हत्वासप्तमंत्रिसुतानपि शूरमक्षंचनिष्पिष्यग्रहणंसमुपागमत् ७५ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानंज्ञा
त्वापैतामहाद्वरात् मर्षयन्राक्षसान्वीरोयंत्रिणस्तान्यदृच्छया ७६ ततोदग्ध्वापुरींलंकामृतेसीतांचमैथिलीं रा
मायप्रियमाख्यातुंपुनरायान्महाकपिः ७७ सोभिगम्यमहात्मानंकृत्वारामंप्रदक्षिणं न्यवेदयदमेयात्मादृष्टासीते
तितत्त्वतः ७८ ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः समुद्रंक्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ७९ दर्शयामास
चात्मानंसमुद्रःसरितांपतिः समुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ८० तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमाहवे रामः
सीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ८१

इति ततोयुद्धकांडकथासंग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदाने औदासिन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ७९ दर्शयेति समुद्रः शरक्षोभितइतिशेषः समुद्रवच
नात् एषसेतुंमहोत्साहः करोतुमयिवानरः तमहंधारयिष्यामीत्येवंरूपात् नलसेतुंअकारयत् नलेनसेतुंकारितवानित्यर्थः ८० तेनेति तेनसेतुना आहवे युद्धे अत्रकश्चिन्मध्ये
भ्यषिंचदित्यादिश्लोकद्वयं अभ्यषिंचत्सलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं कर्मणातेनमहतादेवाइंद्रपुरोगमाः १ सदेवर्षिगणास्तुष्टाराघवंतेभ्यपूजयन् तथापरमसंतुष्टैःपूजितःस
र्वदैवतैः २ लंकायांराज्येराक्षसेंद्रं नत्त्वव्यवहारविषयोभवतियथातथाभ्यषिंचत् तेनकर्मणा रावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगणाः देवर्षिसहितागणाः अथवाहृषिगणास्त
सहिताः देवाइत्यर्थः तदिदंश्लोकद्वयं पूजितःसर्वदैवतैः अभिषिच्यचेत्यनेनपुनरुक्तमिति प्रक्षिप्तमेवबोध्यं सीतांप्राप्य अनु पश्चात्परांव्रीडां रक्षोगृहेचिरोषिता पुनर्गृहीतवा
निति लोकापवादशंकया अतिशयितांलज्जामुपागमत् ८१ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तामिति जनसंसदि वानरराक्षससभायां परुषं मर्मस्पृक् दीपोनेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढमित्यादिवचनमुवाच लोकस्यनास्यांरामस्य कामादिदोषतः पुनर्जिघृक्षा
स्तीतिप्रत्यायनार्थं अमृष्यमाणापातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनं सतीत्यनेनपातिव्रत्यबलान्निजेच्छया अग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्त्वद्योतनमितिकेचित् लक्ष्मणप्रा-
दुर्भावितोज्वलनइत्यन्ये ८२ ततइति अग्निवचनात् विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृण्हीष्वराघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयंज्ञात्वा लोकस्यचतथात्वंप्रत्या-
य्य सीतामंगीचकारेतिशेषः क्वचित्तु अग्रहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदेतिपठ्यते तत्रामलामितिपुनरुक्तमापद्यते ८३ तेनकर्मणा सीताप्रत्यानयनातेनकर्मणा ऋषि
देवगणसहितंचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यं तुष्टंतुतोष तत्संतोषेणचप्रहृष्टः संतोषवशादेवसर्वदैवतैः पूजितश्चरामोबभौ अत्र केचित् अचराणांवृक्षादीनांरावणकृत-
पीडापरिज्ञानाभावेन रावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवंव्याचक्षते देवऋषिगणमितिपाठः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः तत्रदेवगणाइंद्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रादयः
एतद्रूपंयत्त्रैलोक्यं सचराचरं अत्रचरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानाः तिर्यक्स्रोतसः पशुपक्ष्यादयऐरावतादयः अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाज्ञानयुक्तप्रजा अर्वाक्स्रो

तामुवाचततोरामः परुषंजनसंसदि अमृष्यमाणासासीताविवेशज्वलनंसती ८२ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञात्वावि-
गतकल्मषाम् अग्रहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदा कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरम् ८३ सदेवर्षिगणंतुष्टं
राघवस्यमहात्मनः बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ८४ अभिषिच्यचलंकायांराक्षसेंद्रं विभीषणम् कृतकृत्यस्त
दारामोविज्वरःप्रमुमोदह ८५ देवताभ्योवरंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान् अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृद्वृतः ८६
भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः भरतस्यांतिकंरामोहनूमंतंव्यसर्जयत् ८७

तसोमनुष्याः एवंचसत्यशेषतिर्यगर्वाक्स्रोतोयुतं देवर्षिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टं रावणस्य
मर्त्यापेक्षत्वात्प्राधान्येनदेवर्षिग्रहणमित्याहुः ८४ अभिषिच्येति राक्षसेंद्रं भावितत्त्वव्यवहारविषयं कृतकृत्यः प्राक्प्रतिज्ञातः विभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापि कृत
त्वात्कृतकृत्यः अतएवविज्वरः विगतावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः प्रमुमोदेति छांदसंपरस्मैपदं ८५ देवताभ्यइति कर्मण्युक्तिवत् उत्तिष्ठंतुवानराइत्येवंरूपंवरं रावणवधज
नितहर्षवशात्स्वदिदृक्षयासमागताभ्योदेवताभ्यःप्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेणअयोध्यामुद्दिश्यप्रस्थितःजगाम ८६ भरद्वाजेति चतुर्दशेतु
संपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनमितिभरतेनप्रतिज्ञातत्वात् भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमासमाप्त्यनंतरं मुनिवचनेनएकदिनविलंबस्य
प्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं यद्वा महत्यावानरसेनयासहाकस्मादागमने भरतादेः शंकाप्राप्नूदितितद्विसर्जनम् ८७ ७ ७ . ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनरिति पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तत्पुष्पकंसमारुह्य आख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयांकथां भरद्वाजाश्रमारोहात् पूर्वमिवजल्पन् कथयन् सुग्रीवेतिविभीषणादेरुपलक्ष
णं ८८ नंदिग्रामेति नंदिग्रामे भ्रातृभिःसह स्वस्यापि व्रतप्रयुक्तांजटांहित्वा त्यक्त्वारामःसीतांअनुप्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतानुरूपंरूपंप्राप्य यद्वा मुनिवेषत्यागेनहृ
ष्टं सीतांप्राप्य प्राप्तविसृष्टंराज्यं पुनरवाप्तवान् ८९ एतदंतंचरितंवृत्तत्वेनोपदिश्य देवऋषिरतःपरमुत्तरकांडविषयं भविष्यत्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति अनेनच राव
णवधानंतरंरामेराज्यंप्रशासतिसति वाल्मीकेर्नारदंप्रतिप्रश्नइतिज्ञायते प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसंपत्त्यामुदितः क्षामक्षोभराहित्येन मुदितांतःकरणः लोकःस
र्वप्रजाः तुष्टः बहुप्रदाद्भगवतः सांसारिकपारमार्थिककार्यलाभात्तुष्टः अतएवपुष्टः दारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयोमनःपीडा रोगोदेहजोव्याधिः दुर्भिक्षेण चोरादिभयेन
चरहितः भविष्यतीतिशेषः यद्वा रामविरहेणदुःखितः राममिलनेनतुष्टः तथा तद्विरहेणकृशः तन्मिलनादेवपुष्टः ९० नेति स्वपितृषु स्वेषुचजीवत्स्वितिशेषः अवि

पुनराख्यायिकांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा ८८ नंदिग्रामेजटांहित्वा भ्रातृभिःसहितोनघः रामः
सीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान् ८९ प्रहृष्टमुदितोलोकःतुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ९० नपुत्रमरणं
केचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित् नार्यश्चाविधवानित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः ९१ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जंतिजंतवः नवातजंभयंकिंचि-
न्नापिज्वरकृतंतथा ९२ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच ९३ नित्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयु
गेतथा अश्वमेधशतैरिष्ट्वातथाबहुसुवर्णकैः ९४ गवांकोट्ययुतंदत्वाविद्वद्भ्योविधिपूर्वकम् असंख्येयंधनंदत्वाब्राह्मणेभ्योमहायशाः
९५ राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यति ९६

धवाभर्त्रनुगमनाद्द्वंशपुत्रसद्भावाद्वेतिशेषः ९१ नचाग्निजमिति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनि
वृत्तिरुच्यते चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृत्तिः ९२ भौतिकदुःखाभावमाह नचापीति क्षुद्भयं क्षुदुपशमोपायाभावजं नचनैवभविष्यतीत्यनुषंगः ९३ नित्यमिति कृतयुगेस्वाभावि
कादधर्मासंबंधान्नित्यंप्रजामोदः त्रेतायांअधर्मस्यपादांशेनसंबंधेपि रामपालनवैभवात्तदनाक्रमेण नित्यप्रमोदत्वं अथरामस्यभाविवृत्तांतरमाह अश्वेति शतशब्दोअ
नंतवाची इष्ट्वादत्वेत्यादिस्वरूपकथनं नतुतेषांरामस्यस्वलोकप्राप्तिंप्रतिहेतुतेतिबोध्यं यत्तुकतककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याद्यशमनद्वारा ब्रह्म
लोकप्राप्तौहेतुत्वमित्युक्तंतन्न भगवदवताराणां पुण्यपापसंबंधस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अश्वमेधाद्यनुष्ठानंतु लीलामात्रं लोकोपदेशायेत्यन्यत्रविस्तरः ९४ ९५ राजवंशानि
ति कामरूपकान्यकुब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान्राजवंशान् शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्यथाभवतितथास्थापयिष्यति शाश्वततत्तद्राज्यप्रदानेनेतिशेषः चातुर्वर्ण्यंचत्वारोवर्णाः
स्वार्थेष्यञ् नियोक्ष्यति शंकितस्वधर्मभ्रंशमपीतिशेषः ९६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवतारत्यागकालमाह दशेति उपासित्वानित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः ब्रह्मलोकंमायिकं वैकुंठादिलोकं अनेन निजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात्परंपरयाब्रह्मलोकप्राप्ति रितिध्वनिः ९७ अथनारदः स्वोपदिष्टसंक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति इदमिति पवित्रं चित्तशोधनं पुण्यं सकलपुण्यसाधनं वेदैःसंमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रति पादकत्वाद्वेदतुल्यं ९८ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितं पुण्यस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेनपापतुल्यतयाहेयत्वात् इतिमुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपिप्र- वृत्तये आह एतदिति आयुष्यं आयुःकरणं आख्यानमाख्यायिका रामोऽयनंप्रतिपाद्योयस्यतद्रामायणं संज्ञात्वाण्णत्वं गणोदासीदासादयःतैःसह इहऐहिकान्भो गान्भुक्त्वा प्रेत्यमृत्वा स्वर्गेमहीयते स्वर्गिभिः सत्कृतोमोदतेइत्यर्थः पठन्निति हेतौशता ९९ पठन्निति द्विजःमुख्यद्विजोब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शब्दब्रह्मपारग त्वं प्राप्नुयात् स्यादितियद्यर्थे यदिक्षत्रियः तद्रामायणंपठन् भूपतित्वमाप्नुयात् पण्यैः क्रयद्रव्यैः साध्यंमूलात् द्विगुणत्रिगुणद्रव्यादिरूपंफलंयस्य वत्त्वंप्राप्नुया

दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति ९७ इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितम् यःपठेद्राम चरितंसर्वपापैःप्रमुच्यते ९८ एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते ९९ पठन्द्विजोवागृषभत्व मीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात् वणिग्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात् १०० ओंइत्यार्षेश्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः १ ७ नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहामु निम् १ यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारदस्तथा आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसम् २ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्त दा जगामतमसातीरंजान्हव्यास्त्वविदूरतः ३

त्धनसमृद्धिंप्राप्नुयादितिफलितोर्थः शूद्रोपिजनः त्रैवर्णिकदासः अत्रशृण्वन्नित्यध्याहारः महत्त्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रैष्ठ्यं महत्त्वंदेहांते स्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षणंचमहत्त्वं प्राप्नुयात् अस्यगायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेणस मापितवान् १०० इतिरा॰श्री॰वा॰ बालकांडेप्रथमःसर्गः १ ७ ओम् नारदस्येति विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्थाच शारदा वाणी यस्यसः सहशिष्यइत्यत्र वोपसर्जनस्येतिवैकल्पिकत्वात्सत्वाभावः प्रश्नानुरूपं वाक्यगुणसमूहवच्च उत्तरंसम्यक्दत्तमितिपूजयामास अतिविचित्रंभगवद्वचन मित्यादिशब्दैः १ यथावदिति आपृच्छ्यैव साधुयामीत्युक्त्वैव अभ्यनुज्ञातः यथासुखंविहरतामितिवाल्मीकिना अनुगमनपूर्वं अभ्यनुज्ञातः अनेनगुरुशिष्ययोःस्नेह ८
भक्तिप्रकाशनं विहायसमितिपुल्लिंगं २ सइति सवाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोकंगतेसति मुहूर्तंस्वाश्रमेस्थित्वा पश्चान्माध्यान्हिकार्थंजान्हव्याअविदूरतः समीपे व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेमानं तमसातीरंजगाम यत्तुमुहूर्तमात्रेणदेवलोकंगतेइत्यन्वयइतितन्न छांदसत्वकल्पनेमानाभावात् अव्ययत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतिकत्वाच्च मुहूर्तादितिपाठ
स्तुकल्पितः ३ ४ अकर्दममिति अवतरणप्रदेशस्य पंकराहित्यमनेनोच्यते तीर्थं ऋषिजुष्टजलं निशामय पश्य अतएवश्रमोदर्शनइतिभित्वाभावादकृत्स्नत्वं
रमणीयत्वेहेतुः प्रसन्नांब्विति सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येननित्यप्रसन्नत्वात्साहृश्यं ५ न्यस्यतामिति वल्कलामितिपाठेछांदसंस्त्रीत्वं वल्कलमस्त्रियामि
तिनिघंटुः इदमेव अत्यासन्नमपि गंगातीर्थं मध्यान्हकालातिक्रमादगत्वेतिशेषः ६ एवमिति वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण् प्रायच्छतेतिछांदसं नियतःसेवापरः ७ सइ-
ति नियतेंद्रियः जितेंद्रियः विचचार अनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेतिशेषः ८ तस्येति तस्य वनस्य अभ्याशे समीपेचरन् भगवान् तद्वनाभ्याशएवचरंतं अनपा
यिनं आधिव्याधिरहितं अतएवचारुनिस्वनं क्रौंचयोर्मिथुनंददर्श अनपायिनमित्यार्षं ९ तस्मादिति मिथुनाद्विभक्तं एकंपुमांसं पापनिश्चयः तद्धननरूपपापनिश्च

सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमम् ४ अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय रमणीयं
प्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ५ न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमम् ६ एवमुक्तोभरद्वाजो
वाल्मीकेनमहात्मना प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ७ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपु
लंवनम् ८ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायिनम् ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ९ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनिश्च
यः जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः १० तंशोणितपरीतांगंचेष्टमानंमहीतले भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरम् ११ वियुक्ता
पतिनातेनद्विजेनसहचारिणा ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्त्रिणासहितेनवै १२ तथाविधंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितम् ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्यकारु
ण्यंसमपद्यत १३ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत् १४

यः अतएववैरनिलयः निजानपकारिष्वपिप्राणिषु अकारणवैराश्रयः सइवनिषादः तस्यपश्यतः तंपश्यंतं अनादृत्य जघान पश्यतइतिषष्ठीचानादरे १० तमिति
चेष्टमानं लुठंतं निहतंदृष्ट्वानिषादेनेतिशेषः करुणांगिरं दीनंशब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः पाठांतरेणखेपरिभ्रमा खे आकाशे परिभ्रमणंकरोतिसेत्यर्थः ११ वियुक्तेति
सहचारिणा अहोरात्रमितिशेषः ताम्रशीर्षेण कुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेन कामसंभोगवशादितिशेषः अतएवपत्त्रिणा संभोगकालत्वाद्विततप
क्षवता सहितेन स्वसंगतेन तेनापूर्णरतित्वादत्यंतंशोकः इत्थंभूतेनपतिना वियुक्तारुरावेतिपूर्वेणान्वयः १२ तथाविधं कामभोगवशं धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिंसा
दिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यं दया समपद्यत समजायत १३ ततइति करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् ह्रस्वश्छांदसः विदेः सत्तार्थात् लाभार्थाद्वाणिनिः रुदंतीं क्रौंचीं निशा
म्यदृष्ट्वा अयंकाममोहितपक्षिवधरूपः अधर्मएवेतिनिश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावत्त्वेन अर्थात्तापकारिणी निषादे आविर्भूतरोषतया इदं वक्ष्यमाणवचनमब्रवीत् १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानिषादेति क्रौंचहंतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच मालक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन् तत्संबोधनं मानिषाद यद्यस्माद्धेतोः क्रौंचमिथुनात् मंदोद
रीरावणरूपात् एकंकाममोहितं रावणं अवधीः हतवानसि तस्मात्त्वंशाश्वतीःसमाः अनेकान्संवत्सरान् अद्वितीयांप्रतिष्ठां अखंडैश्वर्यानंदावाप्तिं अगमः प्राप्नुहि त्वंचा
र्थतः शब्दतोपिमनाक्काव्यार्थसूचनंइत्युक्तेः श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थः काव्यादौ अवश्यकर्त्तव्याशीर्वादश्चसूचितइतितीर्थः कनकस्तु प्रत्यक्षसंहंतृनिषाद
शापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच नितरां सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं अवसादयति पीडयतीतिनिषादः तस्यसंबुद्धिः हेनिषाद रावण यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात् अल्पीभावार्थ
कुंचेः पचाद्यच् कुंचं ततःस्वार्थिकोऽण् क्रौंचं राज्यक्षयवनवासादिदुःखेन अत्यल्पीभूतं परमकार्श्यंगतंयत्मिथुनं सीतारामरूपं तस्मात् एकंसीतारूपं यस्मादवधीः व
धाभ्यधिकपीडांप्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां यालंकापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणाप्रतिष्ठादत्ता तां अतःपरंमागमइतिकाव्यार्थसूचनं त्रैलोक्यस्यपरम
मंगलरूपंचेदंसत्यसरस्वत्यापुरस्तादाविर्भावितमित्याह अत्रेदमवधेयं रावणवधेजाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरं नारदंप्रतिप्रश्नइतिस्पष्टमेवव्याख्यातत्वात्तदुत्तरकालि
केतत्श्लोकस्य एवंविधघटितस्योक्तार्थस्य कतकमतेकथंसंगतिः कथंवा सर्वज्ञासत्यसरस्वती भूतमर्थमाशास्यत्वेननिर्दिशेदिति तीर्थव्याख्यानेपि इदंकाव्यार्थसू
चनं कविनाकार्यमितितदुक्तसंमतिश्लोकार्थाद्गम्यते तत्रवाल्मीकेस्तथातात्पर्ये किमिदंव्याहृतंमयाइत्युक्तेरसंगतेः नचकिमिदमित्यस्यपद्यंगद्यंचेत्यर्थः तदप्येषश्लो

मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् १५

कोभिगीतोमरुत्तःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहेइत्यादिबहुशःश्रुतिषूपलंभेनेदृशाक्षरसन्निवेशस्य श्लोकत्वेनमुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचितत्वात् प्राक्तननारद-
ऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैवसंदेहकरणौचित्याच्च तत्प्रश्नोत्तरंसर्वं केवलसंस्कृतैरेव एतत्श्लोकोत्तरमेवश्लोकैस्तस्यापिनिबंधनमितिकल्पनात्तुनयुक्तामा
नाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अधर्मत्वबुद्धिपूर्वं कथितवचनस्येदृशोर्थेतात्पर्यसंभवस्याप्यभावाच्च माङोयोगाभावेऽगमइत्येतावन्मात्रेण लुङाभूतत्वस्यैवप्रतीत्या आ
शिषोऽप्रतीतेश्च एतत्श्लोकनिर्गमकालेकवेः काव्यंकरिष्यामीतिबुद्धेरप्यभावाच्च ब्रह्मोपदेशानंतरमेवहि तथाबुद्धिर्वाल्मीकेः ममतुप्रतिभाति नारदा स्वगुणाश्रव
णानंतरं मुनेःस्ववर्णनेच्छांज्ञात्वा स्वचरित्रस्यचकरुणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ऋषेःकरुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तशापस्य
पुनरुक्तत्वकरणेनदार्ढ्यसंपादनायच मुनेरीक्षणायच भगवान्राम एव निषादरूपेणपश्यतोमुनेः सुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रक्षोविशेषरूपंजघान ततस्तदिच्छावशा
दंतर्यामितयातथाप्रेरणाच्च महानधर्मोयमनेनकृतइतिरुषा पापमतेनिषादयत् त्वंकाममोहितंक्रौंचमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्त्वम ९
पि शाश्वतीः समाः आयुःशेषभूतानिबहूनिवर्षाणि प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येनस्थितिम् इहलोकेमागमः मा प्राप्नुहि किंत्वत्यल्पकालमेव तथावासएकमिथुनीभाव-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्यंतमितियावत् इतिशप्तवान्मुनिः एकमवधीरिसक्रौंचयोर्यथासत्वयास्त्रीविरहितः कृतः साचनायकहीनाकृतातथात्वमपि प्रियया स्वभार्यया हीनोभव साच त्वयाहीनाभव
त्विनिपर्यवसानं अगमइत्यडागमस्तुमाङ्योगेप्यार्षत्वात् तस्यरक्षोरूपत्वंतु एतदुत्तरंब्रह्मणः सकाशात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकालं कृतेतस्मात्तु मिथुनादेकमि
ति श्लोकेवैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितं रक्षःस्वेवतस्यलोकदृष्ट्यावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिषुनवैरं किंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धेश्च अतएवार-
ण्यकांडे मृगयाव्यसनमुपक्रम्य विनावैरंचरौद्रेति तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनं निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चतेसमुपस्थितमितिवक्ष्यति त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजा
निभवंत्युतेतिचोपक्रमेचोक्तं नन्वीदृशोर्थस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेत् शृणु ऋष्यक्षरस्वारस्यात् तच्चाग्रेस्फुटं तत्रसंदेहश्चेत्स्वांतर्यामिणंपृच्छ तदुक्तंपाद्मेशिवशिवा
संवादे रामवैभववर्णनेचतुर्विंशेअध्याये ततोजानपदःकश्चित्पामरःकाष्ठविक्रयी स्ववधूंगर्हयन्द्वारारावणस्यगृहोषितां गर्हयामासवैदेहींदुर्वृत्तोलोकनिंदकः तच्छ्रुत्वादे-
विचारेभ्योभीतोलोकापवादतः आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणं वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण तस्मादेनांत्य
जाम्यद्यजनोनैवात्रकारणमिति तथास्कांदे पातालखंडे अयोध्यामाहात्म्येतत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे शापोक्त्याहृदिसंतप्तंप्राचेतसमकल्मषं प्रोवाचवचनंब्रह्मातत्रा
गत्यसुसत्कृतः ननिषादःसवैरामोमृगयांचर्तुमागतः तस्यसंवर्णनेनैवसुश्लोक्यस्त्वंभविष्यसि इत्युक्त्वातंजगामाशुब्रह्मलोकंसनातनः ततःसंवर्णयामासराघवंग्रंथकोटि-
भिः कोटिभिः शतकोटिभिः चरितंरघुनाथस्यशतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः तच्चसंपूर्णंब्रह्मलोकेइत्यैतिह्यं इदंतुकुशलवोपदिष्टंचतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलं योगवासिष्ठे

तस्येत्थंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया १६

तु शापांतराण्यप्युक्तानि तथाहि सनत्कुमारो-
निष्कामश्चवसत्ब्रह्मसद्मनि वैकुंठादागतोविष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिःप्रभुः ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारंतंदृष्ट्वाह्युवाचप्रभुरीश्वरः सनत्कुमारस्तत्त्वो
सिनिष्कामोगर्वचेष्टया अतस्त्वंभवकामार्तःशरजन्मेतिनामतः तेनापिशापितोविष्णुःसर्वज्ञत्वंतवास्तियत् किंचित्कालंहितत्त्यक्त्वात्वमज्ञानीभविष्यसि शापितःशप्तःकिंचि
त्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकालंतत्त्यक्त्वा तद्रूपंत्यक्त्वाअज्ञानीसइव तथा भृगुर्भार्यांहतांदृष्ट्वाप्रोवाचक्रोधमूर्च्छितः विष्णोतवापिभार्यायावियोगोहिभविष्यति तथा वृंदयाशा
पितोविष्णुश्छलनंयत्त्वयाकृतं अतस्त्वंस्त्रीवियोगंहिवचनान्ममयास्यसि शापितःशप्तः छलनं पतिवेषेणसंभोगरूपं तथा भार्याहिदेवदत्तस्यपयोष्णीतीरसंस्थिता नृसिं-
हवेषधृग्विष्णुंदृष्ट्वापंचत्वमागता तेनशप्तोहिनृहरिर्दुःखार्तःस्त्रीवियोगतः तवापिभार्ययासार्धंवियोगोहिभविष्यतीति दुःखार्तः तृतीयार्थे आर्षीप्रथमा दुःखार्तेनेत्यर्थः ता
राशापोपिकिष्किंधाकांडे तत्रैववक्ष्यतइत्यलंविस्तरेण प्राचेतसेनमुनिनारामोराजीवलोचनः तमसोपपतेशप्तोवेषधृक्जानकीपतिः १ श्रीरामःप्राकृतांलीलांस्वीयांवर्ण-
यितुंतदा मंदोदर्याःपतिःक्रूरः क्रौंचवद्विनिपातितः २ अंडजंनिहतंदृष्ट्वामुनिःशापमथोददौ विरंप्रति मामाभूत्तेनिषादत्त्वविहिंसक ३ शापंत्वुक्त्वैवसर्वात्मांतर्भावांतरधीयत
शोकाक्रांतस्तुवाल्मीकिर्ब्रह्मणासुसुबोधितइति ४ त्यक्ताजीर्णदुकूलवद्दशमतीचंद्रौऽबुंधिबिंदुवद्दाणाग्रेणजरत्कपोतकइवव्यापादितोरावणः लंकाकापिविभीषणा-
यसहसासुद्वेवहस्तेर्पितासुखेवंरघुनायकस्यचरितंकोवानरोवांचति ५ १५ तस्येति मयामुनिना शांतेनतपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशंक्रूरं तपोनाशकरंकिं-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याहृतमितिवीक्षतोंतर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वलोकमहत्त्वसंभ्रमवशात् हन्यमानक्रौंचेतद्विपरीत्यसंभावनयाऽतिनिंद्यमयशस्करंमहापातकेभ्योप्यधिकंपापंवृत्तमितिचिंता
बभूव यद्यप्येतत्सर्ववाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयास्यकाव्यस्यकरणात्तदुक्तितयैवमुक्तिः अन्यथास्यचिंतायाःस्वापरोक्षत्वाद्बभूवेतिलिडसंगतिःस्यात् यद्वा
सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपं कस्यचिच्छिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपितथोक्तिरूपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये १६ चिंतयन्निति
महदयशस्करमिदंकर्मवृत्तमितिचिंतयन्सत्त्वसंकल्पनयाइत्थंमतिं संकल्पंचकार तदभिलापकंवाक्यंशिष्यमब्रवीदितिसंबंधः १७ पादेति अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्ष
रसमः छंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः तथा तंत्री वीणा लयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानांसमकालविरामस्ताभ्यांयुक्तः तंत्र्यामारोप्यवाद्यैःसह गातुंयोग्यइति
यावत् अतःशोकार्त्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपि मेमम श्लोकोयंशोरूपोभवतु अन्यथाऽयशोरूपोमाभूदित्यर्थः अत्रभवत्वितिपाठएवबहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसं
मतश्च श्लोकोयशसिपद्येचेतिनिघंटुः १८ शिष्यइति एवंब्रुवतस्तस्यऋषेर्वाक्यं यशोभवत्वित्येवंरूपं हृष्टःसन् तथैवेदंयशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेन प्रतिजग्राह अंगीच

चिंतयन्ससमहाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिम् शिष्यंचैवाब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः १७ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः शोकार्त्त-
स्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा १८ शिष्यस्तुतस्यब्रुवतोमुनेर्वाक्यमनुत्तमम् प्रतिजग्राहसंतुष्टस्तस्यतुष्टोभवन्मुनिः १९ सोभिषेकंततः
कृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्ततवैमुनिः २० भरद्वाजस्ततःशिष्योविनीतःश्रुतवान्गुरोः कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोऽ
नुजगामह २१ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणसहधर्मवित् उपविष्टःकथाश्चान्याश्चकारध्यानमास्थितः २२ आजगामततोब्रह्मालोककर्तास्व
यंप्रभुः चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवम् २३ वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमविस्मितः २४

कार अयशोरूपेपियशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्यतुष्टोभवदित्यर्थः १९ सइति अभिषेकमितिमध्यान्हकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणं तमेवार्थं अवशातः शापार्थकश्लोकोत्प
त्तिरूपं उपावर्तत न्यवर्तत २० श्रुतवान् बहुश्रुतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरोपरिपूर्णकलशमादाय अनुपश्चाज्जगामेत्यन्वयः २१ सइति सुखतोन्याः कथाश्चकार म
नसानुशापार्थकश्लोकविषयंध्यानमास्थितः यत्तुध्यानमंबायागायत्र्याश्चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येन ध्यानमास्थितइत्यर्थइतितन्न तदास्थितोन्याः कथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरि
त्यलं ध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन २२ अथतच्चिंतांनिवर्तयितुं ब्रह्मागमनमाह आजगामेति स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतयासर्वलोकस्रष्टृत्वमुपयोगिज्ञानै- १०
श्वर्यादिशक्तिमान् अतएवब्रह्मादिलोकनिर्माता तंशापवाक्योच्चारणवशादतिचिंताक्रांतं २३ वाग्यतः अतिसंभ्रमवशाद्यतवाक् प्रयतोविनम्रः २४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूजयामासेति वंदनं स्तुतिः प्रणम्येतिपृथगुक्तेःएनमित्याद्युत्तरान्वयि २५ एनंमुनिं ब्रह्मा अनामयं आमयःपीडा तद्रहितं व्ययहीनमितियावत् तपइतिशेषः तत्पृष्ट्वा अनंतरं
स्वयमासनेउपविश्य ऋषये आसनंदिदेश आसनेउपवेष्टुमनुमेनइत्यर्थः वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः एतेनब्राह्मणंकुशलंपृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्रह्माणंप्रत्ययंप्रश्नः
स्मार्ताचारविरुद्धः तंदेवमित्यनेनैवसिद्धे एनमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तं २६ लोकपितामहेउपविष्टेसति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशदितिसंबंधः २७ तद्गतेन क्रौंचगतेन वैरं
गृण्हाति साचासौबुद्धिस्तद्वता कर्तरिल्युट् बाहुलकात् निषादेनेतिशेषः कष्टंकृतं क्रौंचवधरूपंतपोनाशसंपादकशापनिःसारणेनकष्टंकृतं ममेतिशेषः २८ कष्टमेवाह यइ-
ति हन्यात् हतवानित्यर्थेछांदसं अकारणात् दृश्यमानकारणंविना उपसमीपे ब्रह्मणःसमीपे २९ शोकपरायणः क्रौंचवधकृतक्रौंचीदुःखदर्शनजेन स्वस्यसुखतरूपोहा
निकरशापार्थकश्लोकस्यावशतोनिःसरणजेनच शोकेनव्याप्तः अतएवांतर्गतमना अंतर्गते श्लोकार्थएवदत्तचित्तः श्लोकंजगावितिसंबंधः तं तथाशोकग्रस्तं प्रहसन् मदि
च्छयावतीर्णां सरस्वतीं नजानातीतिहासंकुर्वन् ३० तद्वचनमेवाह श्लोकएवास्त्वयमिति अयं त्वयाबद्धः श्लोकोयशोरूपएवास्तु श्लोकशब्दस्यपद्यपरतयायोजनेऽस्त्वि

पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनिरामयम् २५ अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते वाल्मीकयेचऋ-
षयेसंदिदेशासनंततः २६ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपाविशदासने उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे २७ तद्गतेनैवमनसावाल्मी
किर्ध्यानमास्थितः पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना २८ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचंहन्यादकारणात् शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोक
मिमंजगौ २९ पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः तमुवाचततोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवम् ३० श्लोकएवास्त्वयंबद्धोनात्रकार्याविचारणा
मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती ३१

तिपाठस्यासंगत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेवब्रह्मणऔचित्यात् ममतु अयशोरूपस्य यशोरूपताशीर्दानमितिनासंगतिः श्लोकएवत्वयेतिपाठेपि यशोरूपएवायंत्वयाबद्धोऽत्र
तवविचारःसंदेहोमास्तु मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्यतथाभावप्राप्तेरित्याशयः ननुभवतुत्वदाशिषातथात्वमस्याः परंतु शांतस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशीवागसंतमनुचितेत्यपिमा
विषादंकुर्वित्याह मच्छंदादिति मत्संकल्पादित्यर्थः विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य संकल्पोपित्वत्संकल्पत्वेनोक्तः एकमूर्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाइतिहरिवंशोक्तेः नन्वी
दृशसंकल्पोब्रह्मणोपि किमर्थइतिचेच्छृणु येषांपरस्यदारवियोगादिजनकंकर्म स्वस्यदारवियोगादिकंजनयितुंनालं तेषामपिब्रह्मशापस्तज्जननेलमिति लोकेब्राह्मण-
माहात्म्यंसूचयितुं एवंराज्यादिसत्त्वेपि कामजयएवोत्तमोनत्वंगनाचापलमितिच स्वव्यवहारेणशिक्षयितुं तत्प्रायश्चित्तविधया स्वकीर्तिवर्णनेन मुनेर्यशोवृद्ध्यर्थं भग
वद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेनेतरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वंबोधयितुंचेतिगृहाण एतद्व्यक्षरस्वारस्यबलेनमया योजितमतो
निरीर्ष्यसहृदयाविचारयंतु ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंपरवशप्रवृत्तस्यापिशापस्य भगवद्विषयतयेतरसकलमन्त्राद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य यंप्रत्यसौशापस्तच्चरितवर्णनरूपं प्रायश्चित्तमुपदिशति रामस्यचरितमिति
लोकेरामस्य रमतेइतिरामः बाहुलकात्कर्त्तरियञ् तेनलोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः कुरु वर्णयस्व धर्मात्मनइत्यनेन रावणादिवधवत् क्रौंचवधोपिधर्मफल
रूपएव लोकव्यवहारेणलोकहितत्वात्तद्रक्षकत्वाच्चेतिसूचितं ३२ वृत्तमिति अस्यनारदोक्तविशेषपरत्वाद्पौनरुक्त्यं धियमीरयतीतिधीरः तेनबुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः तेन
गायत्र्यर्थभूतस्येत्युक्तं रामलक्ष्मणयोराक्षसानां सीतायाश्च यत्प्रकाशं तदीयानांप्रकाशं तवाविदितं यद्दिवा यदपि तदीयानामपिरहः अविदितं तवत्तत्सुनरामविदितं
तदपिसर्वंतेविदितंभविष्यति अनेन तत्करणयोग्यतादानं यच्चमानिषादेतिवदपर्यालोच्यापिवाक्त्वत्तोनिःसरिष्यति सापिनान्यथाभविष्यति तेनास्याअपिसत्य-
त्वंभानीतिध्वनितं ३३ ३४ ३५ एवंसामर्थ्यंदत्वोपसंहरति कुर्विति यावदित्याद्युत्तरान्वयि ३६ ३७ तावदिति यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदधश्चखं द

रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम धर्मात्मनोभगवतोलोकेरामस्यधीमतः ३२ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतम् रहस्यंचप्र
काशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः ३३ रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः ३४ तच्चाप्यविदितंसर्वंविदि
तंतेभविष्यति ननेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति ३५ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमाम् यावत्स्थास्यंतिगिरयःसरितश्चम
हीतले ३६ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति यावद्रामस्यचकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति ३७ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि
इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत ३८ ततःसशिष्योभगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमिमंपुनः ३९
मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा सोनुव्याहरणाद्भूयःशोकःश्लोकत्वमागतः ४०

यापूर्वमपि अतिमहतिक्रोधकरणात् अधोगमनयोग्योपित्वं ऊर्ध्वं सर्वोर्ध्ववर्तमानेषु मल्लोकेषु निवासंप्राप्स्यसि ततोमयासहमोक्ष्यसइत्यर्थः लोकेष्विति तदक्य
प्राभिप्रायंबहुवचनं ऊर्ध्वमधश्चविद्यमानेषु मल्लोकेषु मन्निर्मितलोकेषु निवत्स्यसि सर्वत्राप्रतिहतगतिः संचरिष्यसि ततःपरं मुक्तिंप्राप्स्यसीतितोर्थः तत्र मल्लोके
ष्वित्यस्यचारितार्थ्यंचिंत्यंइतीति तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यंतर्यामिरूपतोक्ता ३८ ततइति विस्मयं आश्चर्यं तस्येति प्रीयमाणाः आश्चर्यमिदमस्मद्गुरोःपद्यं यद्ब्रह्मणाप्य
नुमोदितंप्राहुश्चवक्ष्यमाणमित्यर्थः ३९ तदेवाह समेति साम्यं गुरुलघ्वक्षरराहित्यं यः ऋषिणागीतःसः अनु अतिशयितशोकोत्पत्त्यनंतरंव्याहरणाद्भूयःशोकः विपुल
शोकएव श्लोकत्वंप्राप्तइतिवयंमन्यासहे इतिप्राहुरिति संबंधः उत्प्रेक्षाचेयं तेनास्यश्लोकस्य करुणरसप्रधानत्वंध्वनितं अत्रनष्टक्रौंचालंबनकः क्रौंचीविरावोद्दीपितोनिषा
दविषयक्रोधव्यभिचारिकोमानिषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणोरसइतिबोध्यं यत्तुपूर्वश्लोकेप्राहुःइत्यस्यपठंतीत्यर्थकरणं पुनःपुनःपाठेनानंदवंतोःभूवन्नितिफलि
तार्थकथनं अत्रचश्लोकेभूयोनुव्याहरणात् मुहुर्मुहुःशिष्यैःपुनःपाठात् लोकेशोकःश्लोकत्वेनप्रतिबद्धोभवत् श्लोकत्वंप्राप्तइतितोर्थादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमितिस्प
ष्टमेव ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्येति ईदृशैर्मा निषादेतिवत्करुणारसप्रधानैरित्यर्थः अनेनान्येरसा अप्यङ्गिनोभाव्या इतिध्वनितम् ४१ उदारेति उदारस्ययद्वृत्तं चरितं उदारंवायच्चरितं तत्
द्रूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्ययशस्विनोरामस्य दाशरथेरामस्य नारदोपदिष्टस्यश्लोकशतैरितिशतशब्दोऽनंतवाची ४२
एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतॄनभिमुखीकरोति तदिति समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादशादिजः योगः प्रकृतिप्रत्यययोः एतेउपगतायथा व्याकरणालं
कारशास्त्रमर्यादंयस्मिन्काव्ये तादृशंकाव्यं रघुवरचरितम् तद्वर्णनरूपम् समः पतत्प्रकर्षादिदोषरहितोमधुरः करुणारसयुक्तत्वेनमाधुर्यगुणप्रधानः
उपनतः प्रसन्नतयोपलभ्यमानोयोऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धम् उपनतत्वेन प्रसादगुणवत्त्वादर्शिता समुदायेनवैदर्भीरीतिमत्त्वंध्वनितम् रघोर्गत्यर्थान्नि
ष्पन्नरघुवरशब्देनतस्यसर्वांतर्यामित्वंध्वनितम् ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादतआह मुनिप्रणीतम् ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवागृषिप्रणीतं
पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव दशशिरसश्चवधमित्यनेननानामिदंश्रोतव्यमितिसूचितं तेनैवसूचितफललाभात्

तस्यबुद्धिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहम् ४१ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य
रामस्यचकारकीर्तिमान् समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारदर्शनः ४२ तदुपगतसमाससंधियोगंसम
मधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वम् ४३ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ
दिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः २ ॥ ॥ श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितम् व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्द
त्तंतस्यधीमतः १ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिम् २ रामलक्ष्मणसीता
भीराज्ञादशरथेनच सभार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तंतत्रतत्त्वतः ३

उत्तरकांडंतस्यखिलं भारतस्यहरिवंशवत् अतएवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपर्यंत
वृत्तान्वेषणमेवसमाधिनाऋषेर्वक्ष्यतीतिप्रांचः परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः चेन सीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृत्तांतसंग्रहइत्याहुः ४३ इतिरामाभि
रामेश्रीरामीयेरामायणतिलके॰बालकांडेद्वितीयःसर्गः २ ॥ ॥ श्रुत्वेति नारदात्काव्यविषयं रामचरितरूपंवस्तुश्रुत्वा समग्रं प्रकाशरहस्यसहि
तंकुर्विति ब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वा तस्यधीमतोरामस्य यद्वृत्तंचरितंसरहःप्रकाशं ततभूयःपुनःव्यक्तंसाक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंअन्वेषते उद्युक्ते
स्मेतिशेषः धर्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणम् फलत्वेनतत्सहितं हितं मोक्षफलकं १ उद्योगमेवाह उपेति आचम्येत्यर्थः सम्यक्स्मृत्युक्ताचमनरीत्या इदमन्येषा
मपिप्राप्तत्वसंपादकानामुपलक्षणम् प्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा धर्मेणयोगजेन ब्रह्मप्रसादरूपेणच गतिंरामादीनांचरितरूपां अन्वेषते अतियत्नेनपश्यतिस्म
२ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं भार्याःकौसल्याद्याःतत्सहितेनदशरथेनरामादिभिश्चयत्प्राप्तंसंबद्धं चरितंराजपालनादिरूपं हसितादिरूपंच तत्सर्वं
तत्रसमाधौ तत्त्वतः धर्मवीर्येण योगजबलेनपश्यतिस्म ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ अयोध्यावासकालिकंवृत्तंनिरीक्ष्य तदनंतरंवनकालिकंचनिरीक्षितमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति द्वितीयोलक्ष्मणः तत्सर्वंचेतिचस्य तदुत्तरकालिकंन सुत्तरकांडस्थंचेत्यर्थइत्यपरे ५ नेदंदर्शनंस्वमवदित्याह ततइति पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः योगं समाधिं तत्रसमाधौ पुरापश्यति अपश्यदित्य र्थः यन्निर्वृत्तंजातं इदमुपलक्षणम् यच्चभावितच्चरित्रंपश्यतिस्मोनियावत् ६ तदिति धर्मेण योगजेन अतएवमहामतिः तत्सर्वमतीतमनागतंच नद्विषयंकाव्यम् अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्यरागप्राप्ततोक्ता ७ कामेति कामरूपोयोर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेणगुणेन फलेनयुक्तं धर्मार्थरू पपुरुषार्थफलेन विस्तरवत् विस्तरेणतदुभयप्रतिपादकंतद्रत्नैश्चेत्यर्थः रत्नैः काव्यगुणालंकारव्यंग्यैराढ्यंपूर्णम् सर्वश्रुतीनांमनोभूताः सारभूताःउपनि षदस्तासांहरं तदर्थप्रतिपादकं तेनमोक्षफलकत्वंव्याख्यानांतरंत्वचमत्कारीत्युपेक्षितम् ८ स इति रघुवंशस्य तद्वंशावतीर्णरामस्यनारदकथनक्रमेणैव

हसितंभाषितंचैवगतिर्यावच्चचेष्टितम् तत्सर्वंधर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ४ स्त्रीतृतीयेनचतथायत्प्राप्तंचरतावने सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंचान्ववेक्षत ५ ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः पुरायत्तत्रनिर्वृत्तंपाणावामलकंयथा ६ त त्सर्वंतत्त्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहामतिः अभिरामस्यरामस्यतत्सर्वंकर्तुमुद्यतः ७ कामार्थगुणसंयुक्तंधर्मार्थगुणविस्तरम् समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरम् ८ सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहात्मना रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः ९ जं न्मरामस्यसुमहद्वीर्यंसर्वानुकूलताम् लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलताम् १० नानाचित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहा यने जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनम् ११ रामरामविवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभाव ताम् १२

तच्चरितं तत्प्रतिपादकंकाव्यंचकारेत्यर्थः ९ विस्तरेणवर्णनीयानर्थान् इष्टंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्तेः समासेनसंक्षेपेणाह जन्मेत्यादिना वीर्यं स्वयमक्षतस्यपराभिभवसामर्थ्यं सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतां विश्लेषासहत्वपर्यवसायिनी वस्तुसौंदर्यबलाद्विषयलाभेप्य निवर्त्या विद्यमानानामपिदोषाणामदर्शनकरी व्यसनसहस्रसंपातेप्यनिवर्त्याया अनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनीइच्छाप्रेमपदवाच्या तद्विषयतां एवंभगवति रामेमायाशबलेजातंप्रेमचित्तशुद्धिद्वारा शब्दविषयंप्रेमोत्पाद्यनिदिध्यासनद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीतिबोध्यम् क्षांतिं उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरं प्रत तिपद्यतइत्युक्तरूपां सौम्यतां अक्रूरदर्शनताम् १० नानेति विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेणसहगमनेतदुपस्थितिकाले सभायां मार्गेगमनकालेच चित्रा नानाकथाः अन्याश्चकथायोगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाःकथा अत्रग्रंथेउक्तागंगादिकथाश्चेत्यर्थः एतेनात्रश्लोकेनेतिअन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तं १२ जानक्याश्चेतिचेनोर्मिलादिसंग्रहः ११ रामेति द्वितीयः परशुरामः गुणान्विनयजयरूपान् १२ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विघातंचेति विवासनं वनंप्रतिप्रस्थापनं परलोकस्यचाश्रयं परलोकगमनम् मरणमितियावत् १३ प्रकृतीनामिति प्रकृतीनां वंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यांप्रति परावर्तनं निषादाधिपोगुहः सूतः सुमंत्रः १४ गंगायाइति अभ्यनुज्ञानं संमतिः १५ वास्त्विति वास्तुकर्म चित्रकूटेगृहनिर्माणम् निवेशनं तत्रगृहेअवस्थानं प्रसादनं भरतकर्तृकम् १६ पादुकेति श्रेष्ठपादुकयोः भरतकृतंअभिषेकं नंदिग्रामस्यनितरांअतिशयेनवासनं भरतेनतत्रगतेसर्वप्रजाः तत्रैववासंकृतवत्यइत्यर्थः १७ दर्शनमिति अनसूयासमास्यां अनसूययासहसीतायाः समास्या सहासनं यद्यप्येतत् विराधवधात्पूर्वमेव तथापिक्रमेतात्पर्याभावात्न्य

विघातंचाभिषेकस्यरामस्यचविवासनम् राज्ञः शोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयम् १३ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्जनम् निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा १४ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनं भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनं १५ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियाम् १६ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनं दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा १७ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमं अनसूयासमास्यांच अंगरागस्यचार्पणं १८ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा शूर्पणख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा १९ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा २० राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणम् कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनम् २१ शबरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा प्रलापंचैवपंपायांहनुमद्दर्शनंतथा २२ ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमम् प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहं २३ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनं ताराविलापंसमयंवर्षरात्रनिवासनं २४ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहं दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनम् २५ अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यबिलदर्शनं प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनं २६ पर्वतारोहणंचैवसागरस्यापिलंघनम् समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनम् २७ राक्षसीतर्जनंचैवछायाग्राहस्यदर्शनं सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनं २८

त्ययेनाभिधानं अंगरागः चंदनादिः १८ दर्शनमिति अगस्त्यसकाशाद्धनुषोग्रहणम् १९ वधमिति उत्थानं जानकीहरणोद्योगं २० २१ २२ ऋष्येति प्रत्ययोत्पादनं शालभेदादिभिः सुग्रीवस्यविश्वासजननं विग्रहं युद्धम् २३ वालीति सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवस्यराज्येस्थापनं समयं शरदियात्राकर्तव्येतिरामसुग्रीवयोः संकेतः वर्षेति वर्षाकालिकवासांगीकरणम् २४ कोपमिति उपसंग्रहं वानराणांमेलनं पृथिव्याश्चनिवेदनं सुग्रीवेणवानरान्प्रतिपृथ्वीसंस्थानकथनं २५ अंगुलीयकदानं रामकर्तृकंहनुमतिप्रायोपवेशनं प्रायेणअनशनेनवानराणामुपवेशनं समुद्रसमीपेवासः २६ २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकस्यापिविचिंतनं असहायस्यकर्तव्यार्थविचारंचेत्यर्थः अवरोधोंऽतःपुरं २९ पानं गमनं ३० अभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकं ३१ ३२ ग्रहणमिति लंकायादाहेनतत्रत्यानामाक्रंदनं लंका दाहेहनूमद्गर्जनमित्यर्थोवा अभिमर्दनमितिपाठे लंकायाः दाहेनअभितोमर्दनमित्यर्थः प्रतिप्लवनं पुनः सागरोत्तरणं ३३ मणिनिर्यातनं सीतयादत्तस्यस्वशिरोरत्नस्य राघवेदानम् नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ३४ प्रतारं सेनायाइतिशेषः ३५ निबर्हणं मारणं अरेः रावणस्य ३६ अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकंगमनम् ३७ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवं सर्वत्रचकारेत्यनुकृष्यते ३८ अनागतंचेति यत्किंचिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्य भूयस्त्वं अनंतरकालस्य अल्पतायोत्यते तत्सर्वमुत्तरे सर्वतोविशिष्टेकाव्येचकार निबबंधेत्यर्थः

रात्रौलंकाप्रवेशंच एकस्यापिविचिंतनम् आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनम् २९ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनं अशोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनं ३० अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणं राक्षसीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनं ३१ मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणं ३२ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनम् प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा ३३ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनम् ३४ प्रतारंचसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनम् विभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनम् ३५ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणम् रावणस्यविनाशंचसीतावाप्तिमरेःपुरे ३६ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनं अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं प्रेषणंवायुपुत्रस्य भरतेनसमागमं ३७ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनम् स्वराष्ट्ररंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनम् ३८ अनागतंचयत्किंचिद्रामस्यवसुधातले तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः ३९ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आ॰बालकांडेतृतीयः सर्गः ३ ७ ७ प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः चकारचरितंकृत्स्नंविचित्रपदमर्थवत् १ चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः तथासर्गशतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरम् २

इतिरामाभिरा॰रामायणतिलकेवा॰बालकांडेतृतीयःसर्गः ३ ७ ७

प्राप्तेति अनेनरावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमितिसूचितम् वाल्मीकिः तद्विषयवासीऋषिरित्यर्थादवगंतव्यं चरितं तत्प्रतिपादककाव्यं अर्थवत्ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं आत्मवानितिपाठे अवहितांतःकरणः प्राशस्त्येमतुप् आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची १ चतुर्विंशादिति चतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः शतानिति पुल्लिंगोप्येवं तत्रपंचशतरूपसर्गसंख्या षट्कांडानामेव श्लोकसंख्यातु सोत्तराणामित्याहुः कतककृतस्तु उक्तसंख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसंख्याया अपिआधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकांडीयसर्गसंख्यानुक्तेश्च प्रक्षिप्तोयंश्लोकोनत्वार्षइत्याहुः २ ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृत्वात्विति सह शब्दः सहितपरः भविष्येण सह सहितं विशिष्टंयदुत्तरं तेनसहितमिदंकाव्यं ब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्चकृत्वा कोनुप्रभुः समर्थः एतत्प्रयुं-
जीयात् सभासु पठन्श्रावयेत् सभ्यानितितुचिंतयामास सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्यसभविष्यमितिसविशेषणत्वेप्यार्षः समासः भविष्यंचसीताविसर्जनमा
रभ्येत्येके तस्याः भूप्रवेशोत्तरकालिकमितिपरे प्रयुंजीयादितिछांदसं ३ तस्येति भावितात्मनः रामचरितबंधनेनशुद्धचित्तस्य अगृहीतामितिछांदसम् भा
वांगातारावित्युक्त्वा पादग्रहणंकृतवंतौ मुनिवेषौ राजकुमारावप्याश्रमस्थितिवशात्तथाभूतौ कुशीलवौ कुशलवौ कुशशब्दस्यकुशीभावः पृषोदरादित्वा
त् ४ कुशीति ददर्श काव्यग्रहणेयोग्यतया ऽपश्यदित्यर्थः ५ सत्विति धीर्धारणावतीमेधा परिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ उपबृंहणं वेदस्यतत्तदर्थेता-
त्पर्यग्रहणं तद्रूपायार्थाय प्रयोजनाय अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यमस्योपादेयत्वंचसूचितम् ६ काव्यमिति रामस्यायनम्

कृत्वातुतन्महाप्राज्ञः सभविष्यंसहोत्तरं चिंतयामासकोऽन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः ३ तस्यचिंतयमानस्यमहर्षेर्भावितात्मनः
अगृहीतांततः पादौमुनिवेषौकुशीलवौ ४ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ ५
सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ६ काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत् पौ
लस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः ७ पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितं जातिभिः सप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितं ८
रसैः शृंगारकरुणाहास्यरौद्रभयानकैः वीरादिभीरसैर्युक्तंकाव्यमेतदगायतां ९ तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौस्थानमूर्च्छनकोविदौ भ्रा
तरौ स्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ १० रूपलक्षणसंपन्नौमधुरस्वरभाषिणौ बिंबादिवोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ ११

चरितं तत्प्रतिपादकंच महत्काव्यं पौलस्त्यवधमित्येवंनामकं चकार तत्तावदग्राहयतेति पूर्वेणसंबंधः यथाकृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्यशिशुपा
लवधइतिनाम ७ पाठ्येति इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् पाठ्यगेययोर्भावेण्यत् यतौ तेनपाठेगानेचेत्यर्थः गानं तंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतं उभय
त्रापिमधुरं श्रोतृसुखजनकं प्रमाणानि द्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीतियावत् ८ रसैरिति वीरा
दीत्यादिनाबीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः शृंगारादिरसैश्चयुक्तं नवरसयोगीतियावत् ईदृशंकाव्यं तावगायताम् ९ तौविशेषयति तौत्विति गांधर्वस्यसमग्र
नाट्यस्य तत्त्वज्ञौ स्थानंच मूर्च्छनाच तयोः समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्रकोविदौ तत्तत्त्वज्ञौ यदूर्ध्वंहृदयग्रंथेः कपालफलकादधः प्राणसंचारणस्था
नंस्थानमित्यभिधीयते उरः कंठः शिरश्चेतितत्पुनस्त्रिविधंभवेत् मंद्रंमध्यंचतारंचेतिशांडिल्यः तथा यत्रैवस्फुः स्वराः पूर्णामूर्च्छनासेत्युदात्ततेतिच यत्र
गीतविशेषइत्यर्थः रूपिणौ प्रशस्तरूपवंतौ १० रूपेति अत्ररूपमवयवसंस्थानं उक्तस्यस्वरसंपन्नावित्यस्यैवविवरणम् मधुरस्वरेति बिंबात्सूर्यादेरु-
त्थितौ बिंबाविव प्रतिबिंबाविव तथारामदेहादुत्थितौ परौरामदेहावित्यर्थः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावितिं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाचोविधेयम् विनापिपुस्तकंपाठयोग्यम् १२ ऋषीणांद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगतुः तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्चतत्त्वज्ञौ सुसमाहितौ सुतरांस्थिरचित्तौ १३ लक्ष्यलक्षणेतिपाठे सामुद्रिकवद्भिर्लक्ष्यम् परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेनलक्षितौ युतौ अतएवमहात्मानौ महाभागौच भागोभाग्यमत्र गीयतामिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि राजर्षीणांपुण्यकृतांसाधूनांचसमागमे गुरुणैवमनुज्ञातौप्रकृत्यामधुरस्वराविति कचित्पठ्यते तदनन्वयीतिस्पष्टमेव भावितात्मनांशुद्धचित्तानां १४ मध्येसभमित्यव्ययीभावः समीपस्थौ सहितावित्यर्थः तत् गानं १५ १६ प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौछांदसौ अहोआश्चर्यम् १७ चिरेति एतत् रावणवधांतचरितं एवंऋषिप्रशंसोत्तर

तौराजपुत्रौकात्स्र्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ १२ ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ १३ महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां १४ मध्येसभंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायताम् तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः १५ साधुसाध्वितितावूचुःपरंविस्मयमागताः तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः १६ प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः १७ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितम् प्रविश्यतावुभौसुष्ठुतथाभावमगायतां १८ सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः १९ संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायताम् प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ २० प्रसन्नोवल्कलंकश्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः अन्यःकृष्णाजिनंददौयज्ञसूत्रंतथापरः २१ कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौंजीमन्योमहामुनिः २२ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः २२ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः काषायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः २३ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः २४ औदुंबरींबृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदावदन् आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः २५ ददुश्चैववरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्तितम् २६

पुनस्तयोर्गानमाह भावं काव्याभिप्रायं तत्तद्रसरूपंप्रविश्य तन्मयीभूय सुष्ठुयथाश्रोतॄणांरसाविर्भावोभवति तथागायतामित्यर्थः १८ सहिताविति मधुरंपाठतोगानतश्च रक्तं उच्चैः स्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदा संपन्नंयथाभवतितथाऽगायतामि १४
तिपूर्वेणसंबंधः एवं अहोगीतस्येत्याद्युक्तरीत्या १९ संरक्ततरमत्युच्चतरं तथाप्यत्यर्थंमधुरं ततोरामायणगानश्रवणानंदपरवशानांमुनीनांचेष्टाआह प्रीतइति संस्थितः सभायामितिशेषः २० २१ बृसी ऋषीणामासनं २२ २३ २४ स्वस्तीत्याद्याशीः २५ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकंवाक्यम् २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमिति कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा हेसर्वगीतिषु कोविदौ कुशीलवौ इदंगीतं गानयोग्यंवस्तु अभिगीतं कृष्टगीतं यथाक्रमं समाप्तं समापितंच अवगीतमितिपाठे अनवद्यंयथातथागीतमित्यर्थः २७ आयुष्यं आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनांमनांसि उपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदंगीतमित्येवं सर्वत्रप्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायां रथ्यासु स्वल्पवीथिषु राजमार्गेषुच गायमानौतौ कदाचिद्भरताग्रजोरामोददर्शेत्यन्वयः २८ २९ ३० उपोपविष्टसचिवइतिपाठे उपसमीपे उपविष्टाः सचिवायस्येत्यर्थः उपोपविष्टैः सचिवैरितिपाठे समीपस्थैः मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वितइत्यर्थः आत्मरूपसंपन्नाविति पाठे आत्मसदृशावित्यर्थः इक्ष्वाकुरूपसंपन्नाविति प्रचुरः पाठः ३१ अनयोः सकाशादेतदाख्यानंश्रूयतामि

परंकवीनामाधारंसमाप्तंचयथाक्रमम् अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ २७ आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिमनोहरम् प्रशस्यमानौसर्वत्र कदाचित्तत्रगायकौ २८ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः स्ववेश्मचानीयततो भ्रातरौसकुशीलवौ २९ पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनिबर्हणः आसीनःकाञ्चने दिव्येसचसिंहासनेप्रभुः ३० उपोपविष्टैःसचिवैर्भ्रातृभिश्च-समन्वितः इक्ष्वाकुरूपसंपन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ ३१ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतंयथा श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ३२ विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् तौचापिमधुरंरक्तंस्वचित्तायतनिःस्वनम् ३३ तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायताम् ल्हादयन्सर्वगात्राणिमनांसिहृदयानिच ३४

तिलक्ष्मणादीनुवाच ३२ विचित्रार्थपदमितिपूर्वान्वयि ततोगायकौ गातुंप्रेरयत् स्वचित्तायतनिःस्वनं स्वस्य श्रोतृचित्तस्यच अनुरूपआयतः तारः निःस्वनोनादोयत्र तथास्वबलानुरूपं श्रोतृचित्ताल्हादकंचयथाभवति तावदुच्चस्वरमितिफलितं ३३ तंत्रीलयवत् तंत्रीशब्दसदृशं विश्रुतार्थे विशेषतःश्रुतमात्रेण अर्थबोधजनकम् यथाभवतितथा अतिशयेनागायतामित्यन्वयः सर्वगात्राणि श्रोतृणां सर्वगात्राणि ल्हादयन् रोमांचादिप्रादुर्भावेन आनंदानुभावनसमर्थानिकुर्वन् मनस आल्हादो नाम निद्रायामिवविस्मृतान्यव्यापारता हृदयानि हृदयमितिहृदयमित्युपनिषन्निर्वचनात् हृदयंप्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनं तस्यल्हादोनाम तत्सुखभोगः ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रोत्रं कर्णशष्कुली तदाश्रयंश्रोत्रेंद्रियम् तस्यसुखं अथाख्यानस्य श्रवणेप्रयोजनमुपदिशन् पुनरपिलक्ष्मणादीनत्यादरेणश्रवणार्थंप्रेरयति इमाविति
तत् तस्मात् महातपस्विनौ आश्रमवासात्तपोयुक्तौ स्वरूपतस्तु आजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्चमुनीइमौ प्रबंधस्यगायकौ
चरितं गेयंकाव्यंच महानुभावं शब्दार्थालंकारललितसंदर्भत्वादिवैभवेन सार्वभौमविषयत्वेनच महावैभवं अतःनिबोधत आदरेणशृणुत किंच
यतः तत्काव्यं तच्छ्रूणवंच ममापिभूतिकरं इहामुत्राभ्युदयकरंप्रचक्षते अनेककल्पजीविनोवृद्धाः पूर्वपूर्वरामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्या-
पितत्फलकत्वमितिभावइतिप्रांचः वृत्तंतोममचरितं मत्संबंधितच्चरितं मच्चरितार्थप्रतिपादकं तत्लोकोत्तरंकाव्यं निबोधत यतस्तत् श्रोतृणां भू
तिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्वगात्राल्हादाद्यपिशब्दग्राह्यं अतएवमहानुभावं महाप्रभावम् अस्यश्लोकस्यलक्ष्म
णादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेनैवमेवास्यव्याख्योचितेतिद्रष्टव्यम् ३५ ततइति अगायतामिति अगायेतामित्यर्थः रामवचः प्रेरितौतौ मार्गविधा

श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्बभौजनसंसदि इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ममापितद्भूतिकरंप्र-
चक्षतेमहानुभावंचरितंनिबोधत ३५ ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा सचापिरामःपरिषद्गतःश
नैर्बुभूषयासक्तमनाबभूव ३६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ७ ७
सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनाम् १

नसंपदा गानंद्विविधं मार्गोदेशीचेति तत्रप्राकृतावलंबिगानं देशी संस्कृतावलंबितुगानं मार्गः तयोर्मध्येमार्गाख्यगानमार्गावलंबनसामग्र्या अगायतां
परिषद्गतः सभागतः सरामोपि बुभूषया स्वचरितस्यचिरकालंस्थितीच्छया प्रबंधस्य गीतश्रवणे आसक्तमनाबभूव शनैःपदेनउत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशं-
सार्थके अत्रकाव्ये शनैःप्रवृत्तिरितिध्वन्यते स्वयंश्रवणेचोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्याश्रवणेप्रवृत्तौ तस्यस्थिरत्वंभवतीतितदाशयः स्वप्रवर्तितकविकृ
तत्वाच्चैवमिच्छाभगवतइतिबोध्यं इहामुत्रस्वाभ्युदयेच्छयेतिव्याख्यानंत्वयुक्तं भगवतःस्वाभ्युदयेच्छायाबाधात् एतेनराज्ञांकविकृतस्वकाव्यश्रवणमाव
श्यकमितिसूचितम् ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामी॰तिलकेवा॰आदि॰बालकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ७ ७ एवंसर्गचतुष्टयेन १५
उपोद्घातंकृत्वा वृत्तंनिर्दिशति सर्वेति कृत्स्नाइयंवसुंधरा प्रजापतिं वैवस्वतंमनुं उपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेनशोभावतांनृपाणां सर्वापूर्वं ऐ-
हिकामुष्मिकसर्वापूर्वसाधनंयथाभवतितथा आसीत् सर्वापूर्वशब्दोऽखंडपादेयपरोनियतनपुंसकलिंगइतिकेचित् १ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचयेषाम् वंशे ससगरोनामअभूत् सागरइत्यादिना समुद्रेसागरशब्दप्रवृत्तिस्तदधीनेतिसूचितम् षष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि षष्टिपुत्रसहस्राणि क्व
चित्तु षष्टिरितिपृथक्पदपाठः अनेनतदुद्धारार्थं तद्वंश्येन जगत्पवित्रीकरणसमर्थागंगा यद्वंशेवतारितेतिव्यज्यते तेनचातिशायितं तद्वंशमाहात्म्यंसू
चितम् तद्वंशस्यगंगापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता २ तेषां इक्ष्वाकूणां वंशे वंशविषये रामायणमितिनाम्नाप्रसिद्धं महदाख्यानमुत्पन्न
मितियोजना इक्ष्वाकपत्येषु इक्ष्वाकुत्वारोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ३ तदिति तदिदं बुद्धिस्थं आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तरकांडांतं सर्वम्
सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्यें सर्वावयवकं वर्णपदच्युति रहितमितियावत् धर्मकामार्थाः सहितायस्मात्तत् सहिताइत्यत्रकेनेत्याकांक्षायां मोक्षेणेतिग-
म्यते तेनपुरुषार्थचतुष्टयसाधनमितिफलितम् वर्तयिष्यावःगास्यावः तत् अनसूयता असूयामकुर्वता श्रोतव्यं अनेन असूयाराहित्यमेव एतच्छ्रव-

येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः षष्टिपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन् २ इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनाम्
महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतं ३ तदिदंवर्तयिष्यावःसर्वंनिखिलमादितः धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयता ४
कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ५ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रु-
ता मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयम् ६ आयतादशचद्वेचयोजनानिमहापुरी श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा
था ७ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ८ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्द्धनः पु
रीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ९ कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणाम् सर्वयंत्रायुधवतीमुषितांसर्वशिल्पिभिः १०

णाधिकारिविशेषणमित्युक्तम् सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणेअत्यादरःसूचितः ४ कोसलइति मुदितः राजभिर्धर्मतःपरिपालनात् स्फीतःउत्तरोत्त
रंवृद्धिंप्राप्तः सरयूतीरे तदुपलक्षितदेशे निविष्टः स्थितः जनपदो देशविशेषः ५ अयोध्येति तत्र कोसलजनपदे अयोध्यानामलोकविश्रुतानगरी-
अस्ति यामानवेंद्रेण मनुना स्वयंनिर्मिताआसीत् पुरीसप्तपुर्यंतर्गता ६ आयतेति सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादशयोजनदीर्घा त्रीणियोजनानीतिशेषः वि
स्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती महापथोबहिर्मार्गः ७ राजेति राजमार्गः सर्वापण्यशोभितोराजद्वारात्पुरःप्रवृत्तः मुक्तपुष्पाणि ८ तांत्विति दिविदेवपतिरिं
द्रः पुरीं अमरावतीं यथाआवासयामास एवंराजादशरथस्तांपुरीं आवासयामास पूर्वाधिकलोकवसतिमतींचकार धर्मन्यायबलेनपोषणात् महतो
राष्ट्रस्य विशेषेणवर्धनकर्ता ९ कपाटेति तोरणं बहिर्द्वारालंकारदारुबंधः सुविभक्तं अंतरं येषां तादृशाआपणायस्यांसा सर्वयंत्रायुधवतीं आकारो
परीतिशेषः उषितां कृतवासाम् १० ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूतेति सूताः स्तुतिपाठकाः मागधाः वंशावलीकथकाः अट्टालाः उपरिगृहाः शतघ्नीनाम प्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताः प्राकारोपरिस्थापि ताः आयुधविशेषाः ११ वधूरिति वधूनांनाटकशालासमुदायैः सर्वतोयुक्ताम् उद्यानानि क्रीडार्थपुष्पवाटिकाः सालः प्राकारः सालवनंवा १२ दुर्गेति ज लदुर्गेण गंभीराअगाधाःपरिखायस्यांतां अतएवदुर्गां मित्रैरपिदुःखगम्यां अन्यैः शत्रुभिर्दुरासदां अशक्यसमीपगमनामपि वारणागजाः १३ सामं तेति समंतात्भवैः राजसमूहैः बलिःकरः तद्दानरूपंकर्मयेषांतादृशैः १४ रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभितां कूटाख्यैः अगारैः गृहैः स्त्रीणांक्रीडागृहैरितियावत् कूटाः शालाः अगारं गृहमित्यन्ये १५ चित्रामिति अष्टापदं सवर्णं तज्जलेन कृतः आकारः अलंकारोयस्याइत्येके द्यूतफलकाकारामित्यन्ये विमानगृहम् सप्तभूमिगृहं विमानोस्त्री देवयाने सप्तभूमौचसद्मनीतिनिघंटुः १६ गृहेति गृहैः पौरकुटुंबिगृहैः गाढां निबिडां

सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभाम् उच्चाट्टालध्वजवतींशतघ्नीशतसंकुलाम् ११ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपु रीं उद्यानाम्रवणोपेतांमहतींसालमेखलां १२ दुर्गगंभीरपरिखांदुर्गामन्यैर्दुरासदाम् वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्त था १३ सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृता नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभितां १४ प्रासादैरत्नविकृतैःपर्वतैरिवशो भितां कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावती १५ चित्रामष्टापदाकारांवरनारीगणायुताम् सर्वरत्नसमाकीर्णांविमानगृहशो भितां १६ गृहगाढामविच्छिद्रांसमभूमौनिवेशितां शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकां १७ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिः पणवैस्तथा नादितांभृशमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमाम् १८ विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि सुनिवेशितवेश्मांतांनरो त्तमसमावृताम् १९ येचबाणैर्नविध्यंतिविविक्तमपरापरं शब्दवेध्यंचविततंलघुहस्ताविशारदाः २० सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्ता नांनदतांवने हंतारोनिशितैःशस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि २१ तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः पुरीमावासयामासराजादश रथस्तदा २२

अतएवाविच्छिद्रां इक्षुकांडरससमानस्वादूदकवतीं १७ भृशंनादितां पृथिव्यां अत्यर्थं अत्यंतं अनुत्तमामिति बहुव्रीहिः १८ तपसाप्राप्तं दिवि सिद्धानांवि मानमिव पृथिव्यामनुत्तमामितिसंबंधः सुष्टुनिवेशितः वेश्मनां अंतः बाह्यप्रदेशोयस्यांतां १९ येचेति विविक्तं स्वसमूहाद्भ्रष्टं सहायरहितं अपरापरं परेपित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं वंशस्यैकतंतुमित्येके परकीयस्वकीयभिन्नं केवलप्रेक्षकमित्यन्ये तथाशब्दमात्रानुमितसत्तयावेधयोग्यम् प्र च्छन्नमितियावत् तथाविततंच विरुध्य युद्धंकृत्वा पश्चात्ततं पलायितं ईदृशान् शक्यवेधानपि येबाणैर्नविध्यंतियेच लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाः तेषांसहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेणसंबंधः २० सिंहेति बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि २१ महारथैः आत्मानंसारथिंचाश्वान्रक्षन्युध्येतयोनरः समहारथसंज्ञःस्यात् एकादशसहस्रैर्योद्धाच आवासयामास तेषामावासेननैः पूर्णांचकारेत्यर्थः २२ १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नामिति अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः गुणाःशमदमादयः वेदानां षडंगानांच पारगैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः मुख्यैः ऋषिभिः मंत्रद्रष्टृभिश्च आवृतां व्याप्तां २३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके० बालकांडे पंचमः सर्गः ५ ७ ७ तस्यामिति वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्य आद्योऽयंगुणः सर्वसंग्रहः सर्वेषामपरिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनां संग्राहकः एवंसामादिप्रयोगे एवंफलंभविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः तेजः प्रतापः १ अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा वशी स्वाधीनः २ धनैर्हिरण्यादि अन्यैः संचयैः धान्यादिसंचयैः ३ ४ तेनेति सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थस्त्रिवर्गः तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येनपालिता अभवदितियोजना ५ धर्मात्मानः धर्मवासनावच्चित्ताः बहुश्रुताइतिबहुव्रीहिः ६ नाल्पेति सतां

तामग्निवद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः सहस्रदैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्चकेवलैः २३ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वाल्मीकीयेबालकांडे पंचमः सर्गः ५ ७ ७ तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः दीर्घदर्शीमहातेजाः पौरजानपदप्रियः १ इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मपरोवशी महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः २ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः धनैश्चसंचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ३ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता तथादशरथोराजालोकस्य-परिरक्षिता ४ तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ५ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः ६ नाल्पसन्निचयःकश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे कुटुंबीयोह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ७ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः ८ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः मुदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ९ नाकुंडलीनामुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् नामृष्टोननलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते १० नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान् ११

उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः अल्पःसन्निचयोयस्यसनास्ति अभावमुखेन सर्वेषांबहुधनवत्तासूच्यते योपि अगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावेनञ्तत्पुरुषेवाततोमतुप् अतएवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुंबीनकश्चिदासीदितियोजना एवमग्रेपि ७ कामी कामैकतत्परः कदर्यः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् लोभाद्यः पितरौभ्रातृन्सकदर्यइतिस्मृतः नृशंसोघातुकःक्रूरः शक्यमितिसामान्येनपुंसकं अत्रनञ्आवृत्याकाम्यादिषुसंबध्यते तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतांच तत्रसत्तानिषिध्यते ८ सर्वेति सुसंयताः सुष्ठुनिगृहीतेंद्रियाः ९ भोगोधर्माविरुद्धःकामभोगः अमृष्टोऽनिर्मलः ननलिप्तांगइतिपाठः नलिप्तांगइतिसुप्सुपेतिसमासः लेपश्चंदनादिना तदाहनासुगंधइति १० निष्कः उरोभूषणं अनात्मवान् अजितांतःकरणः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयज्वा सोमयागरहितः क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यादिमान् अवृत्तः सदाचाररहितः नसंकरः कुंडगोलकादिः नचानिर्वृत्तसंकरइतिपाठे निर्वृत्तं अनुष्ठितं सां कर्यं परक्षेत्रेबीजावापादिरूपंयेनसइत्यर्थः संकरशब्दोभावप्रधानः १२ स्वेति दानं नित्यप्राप्तंयथाशक्ति विधिनापरदत्तस्यस्वीकारः प्रतिग्रहः त त्रसंयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिताइत्यर्थः १३ नास्तिकः नास्तिपरलोकइतिबुद्धिमान् अनृती असत्यवचनः अनृतइतिपाठेपिअर्शआद्य चासएवार्थः अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिकार्यसाधनासमर्थः १४ नेति व्रतमेकादश्यादिव्रतम् क्षिप्तचित्तइति उन्मादादिनातिशेषः व्यथितः आ धिव्याधिपीडितः १५ कश्चिदिति नार्यानाश्रीमतीत्याद्यूह्यम् श्रीःशोभा कांतिःरूपम् गौरवत्वादि राजादशरथः तस्मिन्भक्तिः स्नेहः तदभाव-

नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः १२ स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणा विजितेंद्रियाः दानाध्ययनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे १३ नास्तिकोनानृतीवापिनकश्चिदबहुश्रुतः नासूयकोनचाशक्तोना विद्वान्विद्यतेक्वचित् १४ नाषडंगविदत्रास्तिनाव्रतोनाबहुश्रुतः नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चन १५ कश्चिन्नरोवानारी वानाश्रीमान्नाप्यरूपवान् द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान् १६ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषुदेवतातिथिपूजकाः कृतज्ञाश्चव दान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः १७ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मंसत्यंचसंश्रिताः सहिताःपुत्रपौत्रैश्चनित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे १८ क्षत्रं ब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः शूद्राःस्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः १९ सातेनेक्ष्वाकुनाथेनपुरीसुपरिरक्षिता यथापुरस्तान्मनुनामानवेंद्रेणधीमता २० योधानामग्निकल्पानांपेशलानाममर्षिणां संपूर्णाकृतविद्यानांगुहाकेसरिणामिव २१ कांबोजविषयेजातैर्बाल्हीकैश्चहयोत्तमैः वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः २२ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहैमवतैरपि म दान्वितैरतिबलैर्मातंगैःपर्वतोपमैः २३

वान्नाभूत् १६ प्रथमंराजानंस्तुत्वा तस्मिन्पुरवरेइत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसांकृत्वा इदानींक्षत्रियादि-साधारण्येनवर्णाःप्रशंस्यंते वर्णेष्विति त्रिभिः अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्योब्राह्मणःसचतुर्थोयेषांतेषु सर्वेवर्णाइतिशेषः वदान्योदानशौंडःस्यादितिविश्वः सर्वत्रा-सन्निति शेषः १७ १८ ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्तीत्यर्थः शूद्राणांस्वकर्माह त्रीनिति उपचारः सेवा १९ २० योधानामिति शौर्यातिशयात् अग्नितुल्यानां पेशलानां अकुटिलानां अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनांकृतविद्यानां अभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानाम् योधानांसंघैः संपूर्णेतियोजना २१ कांबोजविषये कांबोजदेशे बाल्हीकैः तद्देशजैः बाल्हीजैरितिक्वचित्पाठः वनायुर्देशविशेषः हरिरिंद्रः तस्यहयःउच्चैःश्रवाः तद्वदुत्तमैः नदीजैः सिंधुनदसमीपोद्भवैः २२ हैमवतैः हिमवत्पर्वतजातैः मातंगैर्गजैः २३ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐरावतादयो दिग्गजाः २४ भद्रैरिति भद्रामंद्रामृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधागजाः क्रमेण हिमवद्विंध्यसह्यजाः भद्र मंद्र मृगाः त्रिस्वभावाः संकीर्णगजाः भ
द्रमंद्रादयो द्विस्वभावाः २५ नित्येति द्वियोजने द्वयोर्योजनयोः अत्यंतसंयोगे द्वितीया भूयो अभ्यधिकं सत्यनामा योद्धुमशक्येत्यन्वर्थैनामा राज्ञोमूलधामए
तावत् २६ तामिति शमिताः नाशिता अमित्रा येन नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् २७ तामिति अर्गलनाम कपाटावष्टंभकतिर्यक्स्थापितदारुविशेषः २८
इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकांडे षष्ठः सर्गः ६ ॥ ॥ अथ तस्य मंत्रिसंपदुच्यते तस्येति गुणैः अमात्यापेक्षितैर्गुणैर्यु-
क्ताः इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य दशरथस्य गुणानाह मंत्रज्ञाः मंत्रः कार्यविचारः इंगितं पराभिप्रायं प्रियस्य राज्ञः हिततत्पराः १ अष्टाविति शुचयः असत्यस्वा

ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा अंजनादपि निष्क्रांतैर्वामनादपि च द्विपैः २४ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैव भद्रमंद्रमृगैस्तथा भद्रमं
द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्च सा पुरी २५ नित्यमत्तैः सदापूर्णा नागैरचलसन्निभैः सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते २६ तां पु-
रीं स महातेजा राजा दशरथो महान् शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चंद्रमाः २७ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुप
शोभितां शिवां पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः २८ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये बालकांडे ष-
ष्ठः सर्गः ६ ॥ ॥ तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः १ अ
ष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः २ धृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः
अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ३ ऋत्विजो द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च तथापरे
४ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः मार्कंडेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ५ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य
पौर्वकाः विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नियतेंद्रियाः ६

मिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि राजकृत्ये-
षु तदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः २ तन्नामतआह धृष्टिरित्यादि ३ अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यर्त्विजौ अपरे उक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ता इत्येके परे मंत्रि
ण इत्युक्त्या वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपि सूच्यत इति तीर्थः तन्न मंत्रिणश्च तथेति पाठे परेषामृत्विक्कलाभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वस्य शब्दमर्यादया-
व्यंग्यमर्यादया चालाभात् वस्तुतस्तु तथापरे इत्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः मंत्रिणश्चेत्यस्य वसिष्ठाद्या इति शेषः अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणो व्यवहा-
रद्रष्टार इति भेदः ४ परानेवाह सुयज्ञ इत्यादि सुयज्ञ ऋषिविशेषः ५ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं सहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्मसाद्गुण्यं दर्शितम्
पौर्वकाः परंपरागता इत्यर्थकममात्यर्त्विजो विशेषणम् विद्येति विद्यया सह विनीताः विद्याविनयोभयसंपन्ना इत्यर्थः यथायोगं वक्ष्यमाणानि विशेषणानि
अमात्येषु मंत्रिषु च योजनीयानि ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा·रा· शास्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषुसावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञइतिशेषः ७ कामादर्थहेतोरितिद्वंद्वगर्भः कर्म बा·कां·
१८ धारयः स्वेषु मित्रेषु परेषु शत्रुषु चारेणकरणेन कृतंक्रियमाणमपिवा अपिचिकीर्षितंचतेषांनकिंचिदविदितमभूदितिशेषः ९ सौहृदं विषयविशेषगत १
दोषान् दोषत्वेनागृण्हन् चित्तवृत्तिविशेषस्तत्रपरीक्षिताः राज्ञेतिशेषः प्राप्तः सापराधत्वलक्षणः कालोयस्यतं धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः १० कोशसंग्रहणं
चतुरंगबलपरिग्रहेहेतुः अहितं स्वहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकं अनपराधिनं नहिंस्युः ११ राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं अनुष्ठिताः अनुसारिणः
शत्रूणामिति स्तेयानृतरहिताः शुच्यः विषयोदेशः १२ ब्रह्मेति अभिपूरयन्नितिपाठे अडभावआर्षः सुतीक्ष्णेति बलाबलं अपराधतारतम्यं पुरुष

श्रीमंतश्चमहात्मानः शास्त्रज्ञादृढविक्रमाः कीर्तिमंतः प्रणिहितायथावचनकारिणः ७ तेजः क्षमायशः प्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभा
षिणः क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानब्रूयुरनृतंवचः ८ तेषामविदितंकिंचित्स्वेषुनास्तिपरेषुवा क्रियमाणंकृतंवापिचारेणापिचिकीर्षि
तं ९ कुशलाव्यवहारेषुसौहृदेषुपरीक्षिताः प्राप्तकालंयथादंडंधारयेयुः सुतेष्वपि १० कोशसंग्रहणेयुक्ताबलस्यचपरिग्रहे अ
हितंचापिपुरुषंनहिंस्युरविदूषकम् ११ वीराश्चनियतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनां १२
ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्तेकोशंसमपूरयन् सुतीक्ष्णदंडाः संप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलम् १३ शुचीनामेकबुद्धीनांसर्वेषांसंप्रजानताम्
नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरः क्वचित् १४ क्वचिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत् १५ सु
वाससः सुवेषाश्चतेचसर्वेशुचिव्रताः हितार्थाश्चनरेंद्रस्य जाग्रतोनयचक्षुषा १६ गुरोर्गुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमैः
विदेशेष्वपिविज्ञाताः सर्वतोबुद्धिनिश्चयाः १७

स्येत्युपलक्षणम् देशादीनांचबलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः देशकालवयः शक्तीः संचिंत्यादंडकर्मणीतिवचनात् अयंकोशपूरणहेतुः १३ एकबुद्धीनां परस्परमैक
बुद्धीनां संप्रजानतां पुरराष्ट्रवृत्तांतंविचारयतां तेषांविचारविषये पुरादौ मृषावादित्वगुणविशिष्टः कोपिनासीत् १४ प्रेति मंत्रिणांनीत्या सर्वंप्रशांतं निर्बाध
मासीदित्यर्थः १५ नरेंद्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्नितिशेषः १६ गुरोः संबंधसामान्येषष्ठी गुरुणा स्वस्वाचार्येण राज्ञाच अर्शआद्यजंतगुण
शब्देन गुणवन्तयशगृहीताइत्यर्थः तेन गुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वंचसूचितम् गुणागुणगृहीताइतिपाठे गुणदोषगृहीतारइत्यर्थः बहुव्रीहिः वाहिताग्न्या- १८
दित्वात्परनिपातोनिष्ठांतस्य विदेशेष्वपि सर्वतोविज्ञातत्वेहेतुः बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः १७ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभितोगुणवंतः सर्वदेशे सर्वकालेच गुणवंतः संधीति संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या त्रिगुणया संपदान्विताः तत्र सात्विक्या संपदा शिष्टपालने नामस्यासंपदा दुष्टनिग्रहकाले भोगकाले राजस्यासंपदा धनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया १८ संवरणं रक्षणं बुद्धिषु विचारेषु १९ ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च वादृत्विग्भिर्मंत्रिभिः अतएवगुणोपेतैः उपपन्नइतियोजना २० चारेण स्वपरदेशवृत्तांतं प्रजाधर्मेणयुक्तायथाभवतितथा पुरुषैरक्षयन् सर्वत्रहेतौशता २१ अतोहेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रणेसत्यप्रतिज्ञः तत्र अयोध्यायां २२ अधिगमः प्राप्तिः नताःसामंतायस्य कंटकाः शत्रवस्थोराश्च २३ तैरिति मंत्रोविचारस्तत्साध्यंहितम् उभय त्रनिविष्टैः कु शलैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्सधनशक्तैः तेजोमयैः

अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्यासंपदान्विताः १८ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः १९ ईदृशैस्तैरमात्यैश्चराजादशरथोनघः उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधरां २० अवेक्षमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षयन् प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन् २१ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुवदान्यःसत्यसंगरः सतत्रपुरुषव्याघ्रः शशासपृथिवीमिमां २२ नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रुमात्मनः मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः सशशासजगद्राजादिविदेवपतिर्यथा २३ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहितेनिविष्टैर्वृतोनुरक्तैःकुशलैःसमर्थैः सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः २४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेसप्तमःसर्गः ७ ७ ७

तस्यत्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्यमहात्मनः सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः १ चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहम् २ सनिश्चितांमतिंकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान् मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः ३ ततोऽब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमं शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ४ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ५

प्रचुरतेजोवद्भिः तेजः पराभिभवसामर्थ्यं गोभिःकिरणैर्युक्तम् उदितोऽर्कइव गवामपितेजोमयैरित्यत्यंतस्वार्थिकमयडंतंविशेषणमित्येके तदयुक्तम् २४ इतिरामा० श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये बालकांडे सप्तमः सर्गः ७ ७ ७

एवंसमग्रगुणस्याप्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः तस्येति तप्यमानस्य तपःकुर्वतः १ चिंतयानस्य सुगभावश्छांदसः तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायंमार्गमाणस्य एवं वक्ष्यमाणा २ सनीति यष्टव्यमितिमंत्रिभिः सह निश्चितांमतिंकृत्वेत्यन्वयः सुमंत्रमानयामासेतिशेषः ३ ४ ततइति विक्रमोगमनं सर्वान्तान्गुरून् समस्तान्वेदपारगान् अगुरूंश्च ५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रुयज्ञादयोविद्यागुरवः वसिष्ठस्यैवपुरोहितत्वेनोपनेतृत्वयोपनेतुरेवाध्यापकतयागुरुत्वेपि स्वसमशिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपभिया तेनैवाध्यापने नियोगा
त्तेषामपिविद्यागुरुत्वमक्षतं अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ६ धर्मेणार्थेनचसहितं श्लक्ष्णं मधुरम् ७ ममेति स्रुतार्थम् स्रुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पु
नःपुनः भृशंचविलपतोराज्यादिनापि स्रुखंनभवति तातप्यमानस्येतिपाठे पुनःपुनर्भृशंचतपःकुर्वतइत्यर्थः अयमेवपाठोयुक्तः पूर्वस्रुतार्थंतप्यमानस्ये
त्युक्तेः अतस्तदर्थं पुत्रार्थं मतिरध्यवसायः ८ तदिति शास्त्रप्रोक्तेनकर्मणा विधिना केनप्रकारेणाचरणेन अहंकामं पुत्ररूपंप्राप्स्यामीत्यत्रबुद्धिरुपा
यविषया विचार्यताम् क्रियताम् ९ तत इति प्रतिपूजास्तुतिः पार्थिवस्यमुखरोरितं साक्षाद्राज्ञास्वयमेवोक्तम् १० संभाराः अश्वमेधप्रसिद्धाः एकविंश
तियूपादिरूपाः संभ्रियंतां संपाद्यंताम् ११ सरेति चौत्वर्थे अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् १२ धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथाप्राप्स्यसेइतिप्रति

स्रुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम् पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः ६ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा इदं
धर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ७ ममलालप्यमानस्यस्रुतार्थंनास्तिवैस्रुखं तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ८ तदहं
यष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यताम् ९ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन्
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेपार्थिवस्यमुखेरितं १० ऊचुश्चपरमप्रीताः सर्वेदशरथंवचः संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ११
सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव १२ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता
ततस्तुष्टोऽभवद्राजाश्रुत्वैतद्द्विजभाषितम् १३ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षव्याकुललोचनः संभाराःसंभ्रियंतांमेगुरूणांवचनादिह
१४ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायोविमुच्यतां सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां १५ शांतयश्चापिवर्द्धंतांयथाकल्पंय
थाविधि शक्यःप्राप्तुमयंयज्ञः सर्वेणापिमहीक्षिता १६ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसोब्रह्म
राक्षसाः १७

ज्ञानात्संतोषः १३ हर्षजनितानंदाश्रुपारिप्लवनेत्रः १४ समर्थैति चतुःशतारक्षंतीतिश्रुतेः रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैरक्षितः सोपाध्या
यः उपाध्यायपदेनप्रधानर्त्विजः अश्वस्यमेध्यस्यपदेपदेजुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहायतत्साहित्यं १५ शांतयः विघ्ननिवारककर्माणि वर्धतां छांदसोणिलो
पः यथाकल्पं यथाक्रमं क्रमस्तुकथ्यतेकल्पेइतिभागुरिः यथाविधि शास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेण शक्यइतिकाकुस्तत्र सर्वेण सर्वगुणयुक्तेनापिराज्ञा अयं
यज्ञः प्राप्तुंशक्योऽपितुनेत्यर्थः १६ तदेवाह नेति यद्यत्रयज्ञे कष्टोमहाप्रायश्चित्तनाश्योपराधोविध्यपराधः क्रियालोपादिरूपोनस्यात्स्यादपि अन्यः प्राप्यः स १९
त्वत्रानिपत्तसाध्योऽतोनसर्वस्रुलभः हियतः यज्ञादिषु मंत्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणाब्रह्मराक्षसाविद्वांसो यज्ञतंत्रज्ञाः छिद्रमपचारंमृगयं
ते तेचेषदपचारंदृष्ट्वा स्वयंतेषुप्रविश्यापचार धाय्रंसंपादयंते अतोनसर्वप्राप्यः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंच विधिहीनस्ययज्ञस्य कर्तायजमानऋत्विक्संघश्च सद्योविनश्यति ततस्तोहेतोर्यथामेएषयज्ञः विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण नतुतदपचारेण यथासमाप्यते
तथाविधानं यत्नः क्रियताम् नन्वेवंचेदशक्यमेतत्तत्राह यूयंतथाकरणेखुसमर्थाः शक्ताइति इत्येवंप्रकारोत्साहनानि राजाचक्रइत्यर्थः ते प्रतिपूजिताः मंत्रि
णस्तथेत्यवदन् प्रत्यपूजयन्निति पाठेचेतिशेषः १८ १९ पार्थिवेत्यर्धंपूर्वान्वयि वर्द्धयंतइत्यस्य आशीर्भिरितिशेषः २० २१ उपसंदिष्टइतित्रिपदं समित्यस्य
आप्यतामित्यनेनान्वयः व्यवहितप्रयोगआर्षः २२ नाः पत्नीर्यज्ञार्हाः २३ दीक्षां दीक्षाविषयदृढनिश्चयं विशत कुरुत वर्चः कांतिः २४ सुखपद्मानीतिरूपकं
वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमाच २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० बालकांडे अष्टमः सर्गः ८ ७ ७ ७ एतदिति हयमेधं

विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते १८ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःसाधनेष्विति तथे-
तिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रतिपूजिताः १९ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वंनिशम्यते तथाद्विजास्तेधर्मज्ञावर्धयंतोनृपोत्तमम् २० अनु-
ज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतम् विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् २१ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावत्क्रतुराप्यताम् इत्यु
क्त्वानृपशार्दूलःसचिवान्समुपस्थितान् २२ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ततःसगत्वाताःपत्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः २३ उवा
चदीक्षांविशतयक्ष्येऽहंसुतकारणात् तासांतेनातिकांतेनवचनेनसुवर्चसाम् २४ सुखपद्मान्यशोभंतपद्मानीवहिमात्यये २५
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टमःसर्गः ८ ७ ७ एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत्
श्रूयतांतत्पुरावृत्तंपुराणेचमयाश्रुतम् १ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः सनत्कुमारोभगवान्पूर्वंकथितवान्कथाम् २
ऋषीणांसन्निधौराजंस्तवपुत्रागमंप्रति काश्यपस्यचपुत्रोस्तिविभांडकइतिश्रुतः ३ ऋष्यशृंगइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति
सवनेनित्यसंवृद्धोमुनिर्वनचरःसदा ४ नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्यतिमहात्मनः ५

सुतार्थंकरिष्यामीतिराजवाक्यं सूतः सुमंत्रःसहिराज्ञउभयधर्मा सूतोमंत्रीच पुरावृत्तमितिहासः यइतिहासः पुराणेन चेन ऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः मया
श्रुतः सश्रूयतां १ ऋत्विगिति ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपः पुत्रोपायउपदिष्टः मयात्वितिहासविषयः किंचिद्विशेषविशिष्टःश्रुतइत्यर्थः तमाह स नदित्यादि
ना कथां सर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयां २ ३ ख्यातोभविष्यतीति ऋष्यशृंगइतिख्यास्यमानः साधुसंबंधेइतिसाधुत्वं नित्यसंवृद्धः पित्रावनेनित्यंवर्धितइत्य
र्थः सर्वथा पौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेनसूचितं अतएवपितुर्नक्वापित्वयागंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनात्वनचरत्वम् ४ नान्यमिति जानातीतिभविष्यति
वर्तमानसामीप्यात् पित्रनुवर्तनात् पित्रासहवासात् ब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपंमुख्यंब्रह्मचर्यं दारेषुऋतुगमनरूपं परंगौणं तत्प्र-
कारद्वयमपि अस्यभविष्यति द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेःष्यञ् ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकेष्वित्यर्द्धं पूर्वान्वयि एवंपित्रग्न्यादिसेवया समभिवर्तनेतिभविष्यतिलङ्डभावश्चार्षः ६ ७ व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात् दारुण-
त्वं बहुकालव्यापित्वात् ८ घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् वृत्तायां जातायां ९ श्रुतेन वेदाध्ययनेन संवृद्धान् श्रुतकर्मणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्मणः
यतोभवंतोलोकव्यवहारज्ञाः १० समेति तस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तंयथाभवतितथा नियममनुष्ठेयांशम् समादिशंतित्यन्वयः उक्ताःपृष्टाः ११ तेच
शुद्धब्रह्मचारिणेकन्यादानंप्रायश्चित्तमूचुरित्याह वक्ष्यंतीति १२आनाय्यतितिपाठः महीपालऋष्येतिप्रकृतिभावः १३ १४ राज्ञश्चिंताम भिनयति

लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ६ अग्निंशुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनम्
एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ७ अंगेषुप्रथितोराजाभविष्यतिमहाबलः तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा
८ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वलोकभयावहा अनावृष्ट्यांतुवृत्तायांराजादुःखसमन्वितः ९ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीयप्रवक्ष्य
ति भवंतःश्रुतकर्माणोलोकचारित्रवेदिनः १० समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् इत्युक्तास्तेततोराज्ञासर्वब्राह्मणसत्तमाः
११ वक्ष्यंतितेमहीपालंब्राह्मणावेदपारगाः विभांडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय १२ आनाय्यतुमहीपालऋष्यशृंगंसुसत्कृ
तं विभांडकसुतंराजन्ब्राह्मणंवेदपारगं १३ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः तेषांतुवचनंश्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्य
ते १४ केनोपायेनवैशक्यमिहानेतुंसवीर्यवान् १५ ततोराजाविनिश्चित्यसहमंत्रिभिरात्मवान् पुरोहितममात्यांश्चप्रेषयिष्यतिस-
त्कृतान् १६ तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथितावनताननाः नगच्छेमऋषेर्भीताअनुनेष्यंतितंनृपं १७ वक्ष्यंतिचिंतयित्वातेतस्योपा
यांश्चतान्क्षमान् आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति १८ एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः आनीतोवर्षयद्देवःशां
ताचास्मैप्रदीयते १९

केनेति वीर्यं जितेंद्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यंच १५१६ तेत्विति व्यथिताअशक्यार्थनियोगतःखिन्नाः वनताननाः नम्र
मुखाः अवस्यादेर्लोपः ऋषेःविभांडकात् भीताः नगच्छेमेत्युक्ताऽशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणंक्षंतव्यमित्यनुनेष्यंति १७ एवमनुनीय अथक्षमानुचि-
तान् गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्य राजानंवक्ष्यंति यद्यस्मादुक्तंश्रोष्यसि तदातमानेष्यामः दोषोस्माकंशापादिरूपस्तस्यतपोवैकल्यादिरूपोवास
र्वथानभविष्यति १८ एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिः तद्द्वारा ऋषिसुतआनीतः देवइंद्रः पर्जन्यमवर्षयत् तद्देशे शांताचास्मैप्रदीयते प्रदत्ता वर्त
मानसामीप्येलट् यद्यपिसनत्कुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्देशउचितस्तथापि राज्ञःसंतोषाधिक्याय स्वप्रोच्यमानकाले वृत्तमेवतदितिबोधयितुंभूतनिर्दे
शः१९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋष्यशृंगेति अंगराजमित्रत्वस्य राज्ञिवक्ष्यमाणत्वेन मित्रजामाता स्वस्यापिजामातैवेत्यतोजामातेत्युक्तिः बीजांतरमप्यग्रेवक्ष्यते एतदुक्तेः एवंसनत्कुमारक-
थितं पुत्रोत्पत्त्युपायरूपंवस्तु मयातुभ्यंव्याहृतं अग्रेदेवः प्रमाणमितिशेषः २० अथेति हृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्यसन्निहितत्वश्रवणाच्चतुष्टः
येतु पूर्वोत्तरश्लोके आनयनादिसर्वंभविष्यत्वेनैवव्याचक्षते तेषांकथमानीतइतिराजप्रश्नात्प्रासंगिकअनुपपत्तिरित्याहुः सोच्यतां सउच्यतामित्यर्थः संधिरार्षः
यद्वानद्विषयाकथोच्यतामित्यर्थः २१ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ बालकांडेनवमः सर्गः ९ ७ ७ सुमंत्रइति चोदितः तादृशतपस्विनोग-
णिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमितिविस्तरेणकथनायप्रेरितः मंत्रिभिः सहसंमंत्र्य रोमपादेनयथर्ष्यशृंग आनीतोयेनचोपायेनानीतः तन्मया निगदितं सर्वं

ऋष्यशृंगस्तुजामातापुत्रांस्तवविधास्यति सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया २० अथहृष्टोदशरथः सुमंत्रंप्रत्यभाष
त यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनसोच्यतां २१ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वाल्मी॰ बालकांडेनवमः सर्गः ९ ७ ७
सुमंत्रश्चोदितोराज्ञा प्रोवाचेदंवचस्तदा यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनमंत्रिभिः तन्मेनिगदितंसर्वंशृणुमेमंत्रिभिःसह
१ रोमपादसुवाचेदंसहामात्यःपुरोहितः उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः २ ऋष्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायसंयु
तः अनभिज्ञस्तुनारीणांविषयाणांसुखस्यच ३ इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रंचाध्यव
सीयतां ४ गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः ५ प्रलोभ्यविविधोपायैरानेष्यंतीहसत्कृताः ५ श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्यु
वाचपुरोहितम् पुरोहितोमंत्रिणश्चतदाचक्रुश्चतेतथा ६ वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् आश्रमस्याविदूरेस्मिन्य
त्नंकुर्वंतिदर्शने ७ ऋषेःपुत्रस्यधीरस्यनित्यमाश्रमवासिनः पितुःसनित्यसंतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमात् ८

प्रकारं मेमत्तोमंत्रिभिःसह शृणिवितियोजना १ रामेति सहामात्यः पुरोहितः तमुवाच निरपायोऽव्यभिचारिफलः २ नारीणां नारीसंबंधिविषयाणां
शब्दादीनां तत्संबंधिसुखस्यचेत्यर्थः ३ अभिमतैः प्राणिमात्रस्येतिशेषः इंद्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीतादिभिः अध्यवसीयतां अस्मदुक्तकरणाय यत्य
तां ४ तदाह गणिकाइति सत्कृताः विचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ५ श्रुत्वेति राजापुरोहितंतथेति त्वयैवतथाकर्तव्यमितिप्रत्युवाच अत्यल्पवि-
षयत्वाद्राज्ञएवंवादः अथपुरोहितस्यविप्रत्वात् गणिकाभिः संवादोऽनुचितइति सोपिमंत्रिणःप्रत्युवाच मंत्रिणश्चतेतथाचक्रुः साक्षाद्गणिकाःप्रेरयन्
६ वारेति तत् मंत्रिवचः अस्मिन्वने युष्मज्जनपदप्रांतवर्तिनिशृंगवेरपुरेवने आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादि
गुणविशिष्टस्य दर्शनेयत्नंकुर्वंतिस्म चक्रुः पितुरुपलालनादिभिःनित्यसंतुष्टः सआश्रमात्तनातिचक्राम आश्रमात्दूरंननिरगात् ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 नेति स्त्र्यादिकं जन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वं नभवति यथातथा व्यवहितइतिशेषः नगरजंसत्वं अश्वगजादि राष्ट्रजं सूकरकुक्कुटादि ९ ततइति तंदेशं वारस्त्री-
सञ्चारदेशं यदृच्छया दैववशात् १० ११ कइति कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रइतिच किंनामाच किंवर्तसे किंकर्मासि अपिचएकःसन् त्वंविजनेदूरे जनवास
रूपग्रामादिभ्योदूरेवने किमर्थंचरसीतिप्रश्नत्रयम् १२ अदृष्टेति स्त्रियइत्यस्य दृष्टाइतिशेषः अनेनहार्दमूलभूता चलस्यचेतसोयास्यादुदासीनेषु वस्तुषु अ-
वारणीयावृत्तिः साहृष्टिशब्देनकथ्यतइत्युक्तलक्षणा दृष्टिरुक्ता ततः सर्वांशे ऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोपिमध्येज्ञेयः अतस्ताक हार्दात् दर्शनजस्ने
हात् दोषानालोकिनीप्रीत्या रव्यनिनवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः स्वकं स्वीयं अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टेवंरूपाः काम्यरूपाः कमनीयरूपाः एतद्रूपंचस्नेहकारणं १३ पि-
तेति नामेत्यंतमाद्यप्रश्नोत्तरं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह कर्मचमदीयं भुविप्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः १४ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति इहवने आश्रमपदः आर्षंपुं

नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सत्वंनगरराष्ट्रजम् ९ ततःकदाचित्तंदेशमाजगामयदृच्छया वि
भांडकस्तुतःस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः १० ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायत्योमधुरस्वरं ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ११ क
स्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मन्ज्ञातुमिच्छामहेवय एकस्त्वंविजनेदूरेवनेचरसिशंसनः १२ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः हा
र्दात्तस्यमतिर्जाता आख्यातुंपितरंस्वकं १३ पिताविभांडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः ऋष्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि १४
इहाश्रमपदोस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकम् १५ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वासर्वासांमतिरासवै त
दाश्रमपदंद्रष्टुंजग्मुःसर्वाश्चतांगनाः १६ गतानांतुततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलंफलंचनः १७ प्रति
गृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सुकाः ऋषेर्भीताश्चशीघ्रंतुगमनायमतिंदधुः १८ अस्माकमपिमुख्यानिफलानीमानिहेद्विज गृ
हाणविप्रभद्रंतेभक्षयस्वचमाचिरम् १९ ततस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधान्शु
भान् २० तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनां २१

स्त्वं वर्ततइतिशेषः सर्वेषामितिनिर्देशोव
स्तुमात्राभिप्रायेण अनेनस्त्रीस्वरूपापरिज्ञानंसूचितं १५ ऋषीति आसेत्यार्षं बभूवेत्यर्थः तद्द्रष्टुंमतिर्बभूवेत्यन्वयः १६ नोस्माकं भक्ष्यमितिशेषः १७ प्रतीति
समुत्सुकाः ऋष्यशृंगस्यतदाश्रमतोनयने ऋषेः विभांडकात् १८ मुख्यानि प्रशस्तास्वादवंति प्रतारणार्थंमोदकाएवमुच्यंते प्रतिगृहाण तेभद्रं कल्याणं भक्षयस्व
च फलानीतिशेषः माचिरं ऋषेरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः १९ ततइति समालिंग्य स्पर्शेनापिवशीकर्तुमालिंगनं हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारिसं
गादतरालिंगनप्राप्त्या स्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्याच २० तानीति ताभिःप्रीत्यादत्तानि तेजस्वी वारवनितास्पर्शेप्यूर्ध्वरेतस्त्वाद्ब्रह्मज्ञत्वाच्चाहीनतेजाः मन्यते यो
मन्यतेसइवव्यवहरतीत्यर्थः पूर्वमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि नित्यनिवासिनामितिकर्तरिशेषेषष्ठी २१ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मचर्यं मिथ्यैवकिंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्माकमितिनिवेद्य ज्ञापयित्वा तस्मादपदेशाद्व्याजात् तस्यपितुः विभांडकात् भीताः स्त्रियः गच्छंतिस्म गताः २२ अस्व-
स्थहृदयः अप्रसन्नचित्तः आसीत् दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् परिवर्तनं एकदेशानवस्थितिः २३ ततइति उत्कण्ठेतोः मनसाचिंत
यन् तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान् स्मरन्नित्यर्थः तत्र गमनमेतद्दूरकमवश्यंभावीतिचिंतयन्नित्यर्थश्च २४ तंकंतत्राह मनोज्ञाइति २५ उपसृत्य
प्रत्युद्गम्य २५ चित्राणीति यदि अत्रैवचित्राणिमूलानि फलानिचभवेयुः संभावनायांलिङ् अतः तत्रगमनंव्यर्थमितिचेत् तत्राप्येषविधिः विचित्रफलमू

आपृच्छ्यचतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच गच्छंतिस्मापदेशात्ताभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः २२ गतासुतासुसर्वासुकाश्यपस्यात्म
जोद्विजः अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्चपरिवर्तते २३ ततोपरेद्युस्तंदेशमाजगामसवीर्यवान् विभांडकसुतःश्रीमान्मनसाचिं
तयन्मुहुः २४ मनोज्ञायत्रताद्दृष्टावीरसुरव्याःस्वलंकृताः दृष्ट्वैवचततोविप्रमायांतंहृष्टमानसाः २५ उपसृत्यततःसर्वास्तास्तमू-
चुरिदंवचः एह्याश्रमपदंसौम्यअस्माकमितिचाब्रुवन् २६ चित्राण्यत्रबहूनिस्युर्मूलानिचफलानिच तत्राप्येषविशेषेणविधि-
र्हिभविताध्रुवम् २७ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंगमम् गमनायमतिंचक्रेतंचनिन्युस्तथास्त्रियः २८ तत्रचानीयमानेतुविप्रे-
तस्मिन्महात्मनि ववर्षसहसादेवोजगत्प्रल्हादयंस्तदा २९ वर्षेणैवागतंविप्रंतापसंसनराधिपः प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रह्वःशिरसा
चमहींगतः ३० अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः वव्रेप्रसादंविप्रेंद्रान्माविप्रंमन्युराविशेत् ३१ अंतःपुरंप्रवेश्यास्मै
कन्यांदत्वायथाविधि शांताशांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः ३२

लक्षणविधिः विशेषेणइतोप्याधिक्येनभविष्यति २७ श्रुत्वातिति गंगायांपूर्वस्थापितांना-
वमारोप्य प्रवाहेणैव अंगदेशंनिन्युरितिमहाभारते २८ २९ तत्रेति अंगदेशे वर्षेणेति वर्षेणसहैव विषयंस्वदेशं आगतंविप्रं प्रत्युद्गम्य प्रह्वःसन्
प्रह्वःअंजल्यादिपूर्वंनम्रोजातइतिशेषः शिरसामहींगतश्च साष्टांगनमस्कारंचकृतवानित्यर्थः ३० अर्घ्यंचेति अर्घ्यादिपूजितात् विप्रेंद्रात् ऋष्यशृंगात्
प्रसादं मयिसापराधेपिभवान्नित्यंप्रसन्नोस्त्वित्येवंसौमुख्यं वव्रे किमर्थमित्यतआह मेति अतिजुगुप्सितंगणिकाभिःस्वापर्नं व्यवहारकालेज्ञात्वा तंविप्रंऋ
ष्यशृंगं तत्पितरंविभांडकंच मन्युः क्रोधःआविशेत् समाप्रविशत्वित्यर्थमितिभावः ३१ अंतरिति प्रसन्नत्वादेव तदनुज्ञया अंतःपुरंप्रवेश्य हर्षेहृष्टिजं ऋषि-
संबंधजंच ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 एवमिति ननु गणिकास्पर्शनः स्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्यतपोहानौ कथंतद्गमनमात्रेणवृष्टिः नचस्त्रीत्वाद्यज्ञानान्नतपोहानिः ईषद्दोषस्य तपसैवदग्धइ
तिवाच्यं निर्मलब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्येतत्परिहारज्ञानस्यच दुर्निवारत्वात् वनेवनचरस्त्रीणामनुभवाच्च
सर्वथाअज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेतिचेन्न निर्मलब्रह्मचर्येणब्रह्मज्ञतया सर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याच दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबंध-
भाविनं तद्द्वारकंजानन्नेव गणिकाभिस्तथाव्यवजन्हे तासांभयानुसृत्तये अतएवनतेनेतिनवमश्लोके तथाव्यवह्रियतेइतिशेषः पूरितोस्माभिः प्राक् ए
तत्सर्वंजानन्पितापितमनुयाय नशप्तवान् राजानमित्येवात्रतत्त्वं अनेनतत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासंबंधोध्वनितः ब्रह्मज्ञेदानंसंकल्पमात्रेणफलसिद्धिरित्यादिचसू
चितं यत्तुक्तविभांडकस्यपुत्रान्वेषणम् क्रोधेन ततोमार्गेऋष्यशृंगायशांतादानादि वृत्तांतलाभेन पुनराश्रमंपरावृत्त्यागमनवर्णनं तदपितत्त्वज्ञत्वएवो-
पपद्यते अन्यथास्वपुत्रस्यगणिकाद्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतोरोषो ज्ञस्य केनाप्युपायेनवारयितुमशक्यइत्यलं ३३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिल

एवंसंन्यवसत्तत्र सर्वकामैःसुपूजितः ऋष्यशृंगोमहातेजाः शांतयासहभार्यया ३३ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मी॰ बालकांडेदश-
मःसर्गः १० ७ ७ भूयएवहिराजेंद्रश्रृणुमेवचनंहित यथासदेवप्रवरः कथयामासबुद्धिमान् १ इक्ष्वाकूणांकु
लेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः नाम्नादशरथोराजाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवाः २ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति कन्याचा-
स्यमहाभागाशांतानामभविष्यति ३ पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपादइतिश्रुतः तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः ४ अनप
त्योस्मिधर्मात्मन्शांताभर्त्तामिमक्रतुं आहरेतत्वयाज्ञप्तः संतानार्थंकुलस्यच ५ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसाचविचिंत्यच प्रदा-
स्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान् ६ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसराजाविगतज्वरः आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना ७

केवाल्मीकीये-
बालकांडेदशमःसर्गः १० ७ ७ एवंसनत्कुमारोक्तकथांतत्प्रसंगेनऋष्यशृंगानयनकथांच सांप्रतिकीमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैवगंतव्यमिति-
बोधयितुमनेकयुगवृत्तः सुमंत्रः पुनरपितदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तांकथामाह भूयएवेति देवप्रवरः सनत्कुमारः यथेति यदित्यर्थे १ सत्यप्रतिश्रवाः स
त्यप्रतिज्ञः २ अंगेति अंगराजोरोमपादः तस्यदशरथस्य अस्यरोमपादस्य ३ कोसावंगराजइत्यत्राह पुत्रइति अंगस्य अंगनामकस्य तंरोमपादं गमि
ष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमितिशेषः तमित्यस्य प्रतीतिशेषः ४ गमनप्रयोजनमाह अनपत्यइति आहरेत निर्वहेत् चकारेणधर्माद्यर्थंच ५ श्रुत्वेति अ
स्यराज्ञोदशरथस्येतद्वाक्यंश्रुत्वा मनसाचतस्य अवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चित्य पुत्रवंतंशांताभर्तारं प्रदास्यतेइत्यन्वयः पुत्रवंतइत्यनेन जातपुत्रः कृष्ण
केशोग्नीनादधीतेतिविध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वंसूचितं तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्यउक्तः शांतासहितभर्तारमित्यर्थकेन शांतासाहित्यमपि
सूचितम् ६ तंयज्ञं पुत्रकामेष्टिरूपम् ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरयिष्यति वरणंकरिष्यति तत्करोतीतिणिच् ८ वरणविषयमाह यज्ञेति यज्ञःप्रसवकारणं प्रसवः स्वर्गकारणमितिबोध्यम् लभते लप्स्यते तंकामं प्रार्थितं काम्ययज्ञम् ९ पुत्राइति वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्क राः १० एवमिति पूर्वं पूर्वस्मिन्काले कस्मिन्पूर्वकालेतत्राह पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्याद्येसत्ययुगेइत्यर्थः ११ एतत्कथाकथनस्य विवक्षितमर्थमाह सइति स्वयमेवेति नतुपुरोहितादिद्वारा १२ अनुमान्य कृतानुमतिंकृत्वा अन्यथामपिपुरोहितेस्थिते यज्ञार्थंकथमन्यानयनमितितस्यक्रोधः स्यात् अनुमतौहेतुः सूतवाक्यंनिशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः १३ यत्ररोमपादराष्ट्रे १४ अभिचक्राम जगाम तंदेशं आसाद्य प्राप्य अथोनंतरम् रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठं ऋषिपुत्रं ददर्श ततः तदागमनानंतरं राजा रोमपादः तस्यराज्ञःदशरथस्य य-

तंचराजादशरथोयशस्कामःकृतांजलिः ऋष्यश्रृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित् ८ यज्ञार्थंप्रसवार्थंचस्वर्गार्थंचनरेश्वरः लभतेचसतंकामंद्विजमुख्याद्विशांपतिः ९ पुत्राश्चास्यभविष्यंतिचत्वारोमितविक्रमाः वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वभूतेषुविश्रुताः १०एवं सदेवप्रवरःपूर्वंकथितवान्कथाम् सनत्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगेप्रभुः ११ सत्वंपुरुषशार्दूलसमानयसुसत्कृतम् स्वयमेवमहाराजगत्वासबलवाहनः १२ सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोभवत् अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशाम्यच १३ सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः वनानिसरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः १४ अभिचक्रामतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरोमपादसमीपगं १५ ऋषिपुत्रंददर्शाथोदीप्यमानमिवानलम् ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः १६ सखित्वात्तस्यवैराज्ञःप्रहृष्टेनांतरात्मना रोमपादेनचाख्यातमृषिपुत्रायधीमते १७ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत् एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः १८ सप्ताष्टदिवसान्राजाराजानमिदमब्रवीत् शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते १९ मदीयं नगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतम् तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः २० उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा २१

थान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजांचक्रइत्यन्वयः आदरेहेतुः सखित्वं १५ १६ १७ सख्यमिति सख्यं मैत्रीसंबंधकं यौनादिसंबंधं ऋषिपुत्राय रोमपादेन आख्यातंकथितं तदा तच्छ्रवणानंतरं कालेसंदशरथंप्रत्यपूजयत् ऋष्यश्रृंगइतिशेषः तेनसह रोमपादेनसह संबंधश्चायंतादृशःयेनदशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यऋष्यश्रृंगः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं प्राकृतवजामातेति क्वचिच्चैवंपठ्यतेपि अनेनमेऽनपत्यायदत्तेयंवरवर्णिनी याचतेपुत्रतुल्यैषाशांताप्रियतरात्मजा सोयंतेश्वशुरोब्रह्मन्यथैवाहंतथानृपइति अत्र याचतेच्चतुर्थ्यंतं अतएवप्राक्सांतःपुरस्यांगदेशेगमनमुक्तं कन्यास्नेहाद्दितासांगमनमितिभाति १८ १९ उद्यतं उपक्रांतं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय २० प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य २१ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सः ऋष्यशृंगः तौरोमपाददशरथौ २२ कृतदं रोमपादं २३ २४ स्वलंकृतत्वप्रकारमाह धूपितमित्यादि आदौ सिक्तं तोयैः पश्चात्संमृष्टं २५ प्रषितमित्य उक्त्वेत्यादिः २६ द्विजं ऋष्यशृंगं २७ इंद्रकर्मणा इंद्रसहायार्थकर्मयस्य तादृशेनराज्ञा सत्कृत्यप्रवेश्यमानं द्विजं दृष्ट्वा देवेंद्रेणस्वनगरं प्रवेश्यमानं काश्यपं वामनंदृष्ट्वा यथास्वर्गवासिनोमुदिताः तथात्रनागरामुदिताइतिपूर्वेणान्वयः इंद्रकर्मणेत्यनेन राज्ञः समग्रोमहिमातिशयोध्वनितः २८ उपवाहनात् स्वसमी पानयनात् २९ तथागमनमेवव्याचष्टे सहभर्त्रेति प्रीत्या शांतायांप्रीत्या बहुकालविश्लेषोत्तरंमिलिताच्चानंदाप्तिरंतःपुरस्य ३० सहद्विजा सपुत्रभर्तृकेतियाव

सनृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौसहभार्यया तावन्योन्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसाऽ‌ऽननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान् ततः कृतदमापृच्छ्यप्रस्थितोरघुनंदनः २३ पौरेषुप्रेषयामासदूतान्वैशीघ्रगामिनः क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतम् २४ धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतं ततःप्रहृष्टाःपौरास्तेश्रुत्वाराजानमागतम् २५ तथाचक्रुश्चतत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितंतदा ततः स्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह २६ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैःपुरस्कृत्वाद्विजर्षभम् ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वावैनागराद्विजं २७ प्रवे श्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपं २८ अंतःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्त्रतः कृत कृत्यंतदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् २९ अंतःपुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागताम् सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागम न् ३० पूज्यमानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः उवासतत्रसुखितांकंचित्कालंसहद्विजा ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामा॰वा॰आ॰बा लकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ ७ ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभव त् १ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रंदेववर्णिनं यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यच २ तथेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपं संभा राःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ३ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ततोऽब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान् ४ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम् ५ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः त तःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ६

त् ३१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ ७

एवंनिश्चितमवगतंपुत्रदातृत्वंयस्य तादृशेऋष्यशृंगेआनीते सकलपापक्षयकारितया पूर्वसंकल्पितत्वेनच अश्वमेधंप्रस्तौति ततइति बहुतिथेअनल्पेकाले गतइतिशेषः सुमनोहरे शास्त्रोक्तदोषरहिते मनःअभवत् प्रावर्तत १ ततइति देववर्णिनं देववर्चसं कुलस्यसंतानार्थः कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्य त्वेनस्वर्गार्थंच यज्ञाय यज्ञार्थंविप्रं ऋष्यशृंगं २ ३ ४ आवाहय मत्समीपंप्रापय ५ ततइत्यादिव्याख्यातप्रायम् ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ पुत्रार्थंहयमेधेनकर्मणा तदाख्येनकर्मणा ९ अनुष्ठानारंभायचपुनरुपन्यासः ऋषिपुत्र ऋष्यशृंगः १० ११ १२ धार्मिकी प्रजासंरक्षणरूपधर्म-
योजना १३ १४ संभ्रियंतु संपाद्यंताम् गुरूणामित्यादयोव्याख्यानप्रायाः १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ गतानामिति गतेषुद्विजादिष्वित्यर्थः
सप्तम्यर्थेषष्ठी विसर्जयित्वा संवत्सरांते यागार्थमितिशेषः २२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० बालकांडेद्वादशःसर्गः १२

समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ७ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्र
वीत् ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्तिवैसुखं ८ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा
९ ऋषिपुत्रप्रभावेणकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहम् ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् १० वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिव-
स्यमुखाच्च्युतं ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ११ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्वि
धीयतां १२ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता १३ ततःप्रीतोऽभवद्राजाश्रुत्वा
तुद्विजभाषितं अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं १४ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपा
ध्यायोविमुच्यतां १५ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां शांतयश्चाभिवर्द्धंतांयथाकल्पंयथाविधि १६ शक्यःकर्तुमयंयज्ञः
सर्वेणापिमहीक्षिता नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे १७ छिद्रंहिमृगयंतेतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः विधिहीनस्ययज्ञ-
स्यसद्यःकर्ताविनश्यति १८ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह १९ तथेतिचततः
सर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन् पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत २० ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभं अनुज्ञातास्ततःस
र्वेपुनर्जग्मुर्यथागतम् २१ गतानांतेषुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः २२ इत्यार्षेश्रीरामाय
णेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वादशःसर्गः १२ पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोऽभवत् प्रसवार्थंततोयष्टुं
हयमेधेनवीर्यवान् १ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्यायतःप्रतिपूज्यच अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमं २ यज्ञोमेक्रियतांब्रह्मन्य-
थोक्तंमुनिपुंगव यथानविघ्नाःक्रियंतेयज्ञांगेषुविधीयताम् ३

अथसंवत्सरांतेदीक्षेतेतिसूत्रात् पूर्ववसंतविसृष्टाश्वस्य पुनःसंवत्सरांतेव-
संतेप्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते पुनरिति प्रसवरूपफलं हयमेधेनभावयितुं गतोवसिष्ठांतिकमितिशेषः १ वसिष्ठंच चादरुंधतीं प्रश्रितं विनययुक्तं २
यथोक्तं शास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषु अश्वादिषु यथाब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्नानक्रियंते तथाविधीयतां क्रियतामित्यर्थः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवानिति कतकः स्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तये पुनः स्निग्धेतिविशेषणम् मत्यमिनिषष्ठ्यर्थे परमोमहानित्यपि स्निग्धपदवत् विसृष्टपुनः प्रामा
श्वकत्वादुद्यतः आरब्धोयज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपोभारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यः वोढुमर्हः ४ समर्थितं सम्यक्प्रार्थितं ५ अब्रवीदिति व
सिष्ठोत्र कर्ता स्थापत्यं स्थपतेरथकारस्यकर्म तत्रनिष्ठितान्प्रवीणान् ६ कर्मांतिकान् आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान्भृत्यान् शिल्पकारान् शिल्पं चित्रादि
वर्धकीन् तक्ष्णः खनकाः कूपवापीनिर्मातारः गणकान् ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चकर्मकाराद्याः नटाः सूत्रधाराः नर्तकाः नृत्यकारिणः ७ समीहंताम्
कर्मकुर्वंत्वित्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः यज्ञकर्मेत्यस्य निवर्तयितुमितिशेषः ८ इष्टकाइति बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येयाइत्यर्थः जातावेकवचनं राज्ञोयोग्याः

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यंगुरुश्च परमोभवान् वोढव्योभवताचैव भारोयज्ञस्यचोद्यतः ४ तथेतिचसराजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः
करिष्ये सर्वमेवैतद्भवतायत्समर्थितम् ५ ततोब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिष्ठितान् स्थापत्येनिष्ठितांश्चैववृद्धान्परमधार्मि-
कान् ६ कर्मांतिकान्शिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि गणकाञ्छिल्पिनश्चैवतथैवनटनर्तकान् ७ तथाशुचीन्शास्त्रविदः पुरुषा
न्सुबहुश्रुतान् यज्ञकर्म समीहंतांभवंतोराजशासनात् ८ इष्टकाबहुसाहस्रीशीघ्रमानीयतामिति औपकार्याः क्रियंतांच
राज्ञोबहुगुणान्विताः ९ ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्याः शतशः शुभाः भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः १० तथापौरज
नस्यापिकर्तव्याश्चसुविस्तराः आगतानांसुदूराच्चपार्थिवानांपृथक्पृथक् ११ वाजिवारणशालाश्चतथाशय्यागृहाणिच भटानां
महदावासावैदेशिकनिवासिनां १२ आवासाबहुभक्ष्यावैसर्वकामैरुपस्थिताः तथापौरजनस्यापिजनस्यबहुशोभनम् १३ दात-
व्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया सर्ववर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः १४ नचावज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि यज्ञक-
र्मसुयेव्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा १५

औपकार्याः राजसद्मानि गुणाः अन्नपानाद्युपकरणानि सर्वत्र अब्रवीदित्यनुकर्षः ९ सुनिष्ठिताः महाव
र्षवातादिनिवारणक्षमाः १० कर्तव्याइत्यस्यावासाइतिशेषः पार्थिवानामल्पमांडलिकानां ११ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानांस्वदेशनिवासिनांचेत्यर्थः
महदावासाइत्यत्रात्वाभावआर्षः १२ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्य इतरक्षुद्रजनस्यापि बहुशोभनंयथाभवतितथा आवासाः
कार्याइत्यर्थः १३ दातव्यमिति सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्याशास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकंदेयमित्यर्थः नतुलीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण यथापूजांप्राप्नुवंति २४
पूजांप्राप्तांमन्यंते तथासुसत्कृताः कार्याइत्यर्थः १४ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषामपीति अपिस्त्वर्थे यथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण तत्रउपपत्तिमाह येवस्त्रभिर्धनैः भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः तेषांसर्वकार्यंस्वविहितंभवति किंचिदपि कार्यंनपरिहीयते नहीनंभवति तस्मान्मयिप्रीतियुक्तेनचित्तेन भवंतः तथाकुर्वंतु यथासर्वेस्वच्छदः तेनशिल्पादयश्च वस्त्रादिभिःपूजिताःस्युरिति १६ १७ १८ यथोक्तमिति यत्त्वयाउक्तं त्वदुक्तानतिक्रमेणस्वविहितं नकिंचित्तत्रलुप्यतेइतिशेषः किंचोक्तं भावेक्तः वचनंयथाकथयिष्यसि तच्चतथैवकरिष्यामः तत्रापिनकिंचिद्धीनंभविष्यति ततः नियोजनानंतरं १९ २० मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः संकरादयः २१ तमिति मिथिलाधिपं स्वयमेवआनयेतिसंबंधः

तेषामपि विशेषेणपूजाकार्यायथाक्रमं येस्युःसंपूजिताःसर्वेवस्त्रभिर्भोजनेनच १६ यथासर्वंस्वविहितंनकिंचित्परिहीयते तथा भवंतःकुर्वंतुप्रीतियुक्तेनचेतसा १७ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन् यथेष्टंतत्स्वविहितंनकिंचित्परिहीयते १८ यथोक्तंत त्करिष्यामोनकिंचित्परिहास्यते ततःसुमंत्रमाहूयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् १९ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः ब्राह्मणा न्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चैवसहस्रशः २० समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेषुमानवान् मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यवादिनं २१ तमानय महाभागंस्वयमेवसुसत्कृतम् पूर्वसंबंधिनंज्ञात्वाततःपूर्वंब्रवीमिते २२ तथाकाशिपतिंस्निग्धंसततंप्रियवादिनम् सद्वृत्तंदेवसंका शंस्वयमेवानयस्वह २३ तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकम् श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय २४ अंगेश्वरंमहेष्वासंरोमपा दंसुसत्कृतं वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय २५ तथाकोसलराजानंभानुमंतंसुसत्कृतम् मगधाधिपतिंशूरंसर्वशास्त्रविशार दम् २६ प्राप्तिज्ञंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभम् राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपर्षभान् २७ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थि वान् २८ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले २९ तानानयय् थाक्षिप्रंसानुगान्सह बांधवान् एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्वनृपाज्ञया ३० वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरिततदा व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान् ३१ स्वयमेवहिधर्मात्माप्रयातोमुनिशासनात् सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः ३२ तेचकर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये सर्वंनिवेदयंतिस्म यज्ञेयदुपकल्पितम् ३३

ननुदूतमात्रप्रेषणेन कुतएवंविशेषःकुतश्चतदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह पूर्वसंबंधिनं पूर्वस्मिन्नेवकाले भाविनंसंबंधिनं समस्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वा त्समासः तंयोगबलेनज्ञात्वा ततोहेतोः भाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकालेतदानयनंब्रवीमिइत्यर्थः २२ २३ केकयराजानमिति अनित्यत्वात्समासांता भावः २४ २५ २६ सत्कृतं यथाभवतितथाऽनयस्वेतिशेषः २७ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः सौराष्ट्रेभवानित्यर्थेढगार्षः २८ २९ यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन ३० ३१ स्वयमेवेति वसिष्ठेन विशिष्योक्तानितिशेषः ३२ तेचेति पूर्वनियुक्ताइत्यर्थः वसिष्ठायमहर्षयइतिपाठः ३३ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवज्ञया अनादरेण लीलया अश्रद्धया आवश्यकत्वादेतत्पुनःशिक्षितम् ३४ तदेवाह अवज्ञयेति ३५ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ३६ ३७ यज्ञियं यज्ञोपयो
गिस्रुक्स्रुवादिसंभाररूपं अंतिकात्समीपेवर्तमानमित्यर्थः ३८ मनसेवेति क्षिप्रसिद्धित्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयम् ३९ वसिष्ठवचनादित्यत्र वसि
ष्ठेतिलुप्तविभक्तिकंपृथक्पदम् वसिष्ठस्य ऋष्यशृंगस्यच प्रत्येकं उभयोश्चमिलितयोर्वचनात् ४० आरभन्नितिच्छांदसं ४१ यज्ञवाटमित्यर्धपूर्वान्वयि शास्त्रं
कल्पसूत्रादि विधिस्तदुक्तप्रकारः ४२ इतिरामाभि·रामायणतिलकेवा·बालकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ५ ५ ५ अथेति अश्वोत्सर्गानंतरं वर्षे

ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् अवज्ञयानदातव्यंकस्यचिल्लीलयापिवा ३४ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः
ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः ३५ बहूनिरत्नान्यादायराज्ञोदशरथस्यह ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत् ३६
उपयातानरव्याघ्रराजानस्तवशासनात् मयापिसत्कृताःसर्वेयथार्हंराजसत्तम ३७ यज्ञियंचकृतंसर्वंपुरुषैःसुसमाहितैः
निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंतिकात् ३८ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतंवैसमंततः द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसेवविनिर्मितम् ३९ त
थावसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्यचोभयोः दिवसेशुभनक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः ४० ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः ऋष्यशृं
गंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारभंस्तदा ४१ यज्ञवाटगताःसर्वेयथाशास्त्रंयथाविधि श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत् ४२
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ५ ५ अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे सर
य्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तत १ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्यसुमहात्मनः २ कर्म
कुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः यथाविधियथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः ३ प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः चक्रु
श्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः ४ अभिपूज्यतदाहृष्टाःसर्वेचक्रुर्यथाविधि प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः ५

पूर्णेतस्मिन् अ
श्वेसदःप्राप्तेसति कर्मप्रावर्ततेत्यर्थः अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः १ ऋष्यशृंगमिति अनेनप्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्यगम्यतेइतिक
तकः अग्रेपुत्रेष्टाविष्टिंतेहंकरिष्यामीतिऋष्यशृंगोकेर्जुहावाग्नौतेजस्वीतिऋष्यशृंगंप्रक्रम्य वाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्यवमस्येतियुक्तं २ कर्मेति वेदपारगाः अ
धीतस्यवेदस्यपारंफलवदर्थावबोधं गच्छंतिप्राप्नुवंति तेयाजकाः ऋत्विजः यथाविधि कल्पसूत्रार्थकस्तुत्यनतिक्रमेण न्यायोत्र तन्निर्वाहिकापूर्वमीमांसातं चान
तिक्रम्यपरिक्रामंति शास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालमविस्मृत्यप्रवर्तंते ३ प्रवर्ग्यं आरादुपकारकं कर्मविशेषं उपसदं इष्टिविशेषं अधिकं प्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशा
त् तत्तद्विकृत्यपेक्षितोविशेषोऽधिकंकर्म ४ अभिपूज्येतितत्तत्कर्मपूज्यांदेवतामितिशेषः यथा यथाविधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐंद्रः इंद्रदेवताकोहविर्भागः दत्तः राजा सोमलताच अभिषुतः ग्रावभिः संकुट्य निःसारितसारः ६ तृतीयेपि यथेत्यस्य यथाविधीत्यर्थः ७ शिक्षाक्षरस
मन्वितैः शिक्षाअभ्यासकालः तत्रगृहीतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वितैः स्वरतोवर्णतश्च अहीनैरितियावत् ऋष्यशृंगादयइत्यत्रादिशब्दः
प्रधानवाची भीष्मादिश्चसुयोधनइतिवत् ८ गीतिभिः सामभिः ९ नचेति अहुतं अन्यथाहुतं स्खलितम् अज्ञानतोनकिमपिकर्मत्यक्तं ब्रह्मवत् मंत्रवत् क्षेमयुक्तम्
क्षेमोविघ्नापराधराहित्यम् यद्वाक्षेमोविघ्नराहित्यं १० नेति श्रांतः स्वस्वार्त्विज्याशक्तः अशतानुचरः शतसेवकरहितः ११ ब्राह्मणाइतित्रैवर्णिकोपलक्षणम् द्विज
त्वात् नाथवंतः दासाः शूद्राइतियावत् तापसाः अदासाः शैवादिमार्गमाश्रिताः शूद्राः श्रमणाः बौद्धसंन्यासिनः यद्वा श्रमणपदं संन्यास्युपलक्षणम् १२ नत्त-

ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिषुतोनघः मध्यंदिनंचसवनंप्रावर्ततयथाक्रमं ६ तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः चक्रुस्तेशास्त्रतो
दृष्ट्वायथाब्राह्मणपुंगवाः ७ आह्वयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्विबुधोत्तमान् ऋष्यशृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः ८ गीतिभिर्मधु
रैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः होतारोददुरावाह्यहविर्भागान्दिवौकसाम् ९ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचन दृश्यतेब्रह्मवत्स
र्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे १० नतेष्वहःस्वश्रांतोवाक्षुधितोवानदृश्यते नाविद्वान्ब्राह्मणःकश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ११ ब्राह्मणाभुंजते
नित्यंनाथवंतश्चभुंजते तापसाभुंजतेचापिश्रमणाश्चैवभुंजते १२ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच अनिशंभुंजमाना
नांनतृप्तिरुपलक्ष्यते १३ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः १४ अन्नकूटाश्चदृश्यंतेब-
हवःपर्वतोपमाः दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा १५ नानादेशादनुप्राप्ताःपुरुषाःस्त्रीगणास्तथा अन्नपानैःसुविहितास्त
स्मिन्यज्ञेमहात्मनः १६ अन्नंहिविधिवत्स्वादुप्रशंसंतिद्विजर्षभाः अहोतृप्ताःस्मभद्रंतेइतिशुश्रावराघवः १७ स्वलंकृताश्चपुरुषा-
ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् उपासंतेचतानन्येसुमृष्टमणिकुंडलाः १८ कर्मांतरेतदा विप्राहेतुवादान्बहूनपि प्राहुःसुवाग्मिनोधीराःपर-
स्परजिगीषया १९

प्तिरुपलक्ष्यते भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपि रसातिशयलोभेन मानसीतृप्तिर्नोलभ्यतइत्यर्थः यद्वा अनिशंभुंजानेष्वपिजनेषुयजमानस्यतृप्तिरलंबुद्धिर्नासीदित्य
त्यर्थः १३ १४ अन्नेति लुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं तस्यसिद्धस्येति पक्कस्येत्यर्थकंविशेषणं विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रकारेणसिद्धस्येत्यन्वयः १५ सुविहिताः सुविहितत-
प्तिकाः १६ अन्नमिति स्वाद्वन्नंभुक्त्वेतिशेषः प्रशंसाकारमाह अहोतृप्ताःस्मभद्रंतेइति इतिप्रशंसां राघवःशुश्रावेत्यन्वयः यद्वा विधिवत् स्वाद्वित्यपिप्रशंसाकारः
१७ स्वलंकृताइति अनेन राजकृतोयज्ञोपरिचारकसत्कारोध्वनितः तान्परिवेषयितॄन् अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येनपरिवेषणस्यअल्पासाध्यत्वात् पाक
शालातोन्नप्रापकास्तत्सहायाः अतएवतस्यरुच्यसाध्यत्वात्पुरुषकर्तृत्वं १८ कर्मांतरेइति एकसवनंसमाप्य पुनःसवनांतरारंभकालागमात् पूर्वस्मिन्नंतरालकाले
हेतुवादान् हेतूपन्यासपूर्वकान्वादान्चक्रुः १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहिप्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिताइत्यर्थः २० सदस्याविधिदर्शिनः २१ यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षेपणप्रेषकाले तथाखादिरास्तावंतः षट्सं-ख्याकाबिल्वसहिताः एकैकबिल्वयूपसमीपेस्थिताः परे अन्ये पर्णिनः पालाशाः यूपास्तेपिषडितितथाशब्दार्थः २२ श्लेष्मातकोरज्जुदालस्तन्मयोएकोयूपः अ-श्वमेधेदिष्टउपदिष्टइत्यर्थः श्लेष्मातकमयोग्निष्ठइतिपाठेअग्निष्ठः अग्न्यभिमुखः तथादेवदारुमयोप्यस्मिन्यूपः स चनैकोनापिषट् किंतु द्वौ तौ च व्यस्तबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां तावदायामेनपरिग्रहःस्वीकारोययोस्तौ एवंचैकविंशतिरश्वमेधेयूपाइत्युक्तम् तेचरत्नस्वतुल्योः प्रसिद्धाइत्यन्यत्रविस्तरः २३ कांचनालंकृता-भवन्नित्यत्र अडभावश्छांदसः शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रंच २४ महोच्छ्रायपरीणाहोरूपोन्यः सर्वकांचनः यज्ञेसमभवत्तत्रशोभार्थमुपकल्पितः

दिवसेदिवसेतत्रसंस्तरेकुशलाद्विजाः सर्वकर्माणिचक्रुस्तेयथाशास्त्रंप्रचोदिताः २० नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनाबहुश्रुतः सद-स्यास्तस्यवैराज्ञोनावादकुशलोद्विजः २१ प्राप्तेयूपोच्छ्रयेतस्मिन्षड्बैल्वाःखादिरास्तथा तावंतोबिल्वसहिताःपर्णिनश्चतथापरे २२ श्लेष्मातकमयोदिष्टोदेवदारुमयस्तथा द्वावेवतत्रविहितौबाहुव्यस्तपरिग्रहौ २३ कारिताःसर्वएवैतेशास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः शो-भार्थंतस्ययज्ञस्यकांचनालंकृताभवन् २४ एकविंशतियूपास्तेएकविंशत्यरत्नयः वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंसमलंकृताः २५ विन्य-स्ताविधिवत्सर्वेशिल्पिभिःसुकृतादृढाः अष्टाश्रयःसर्वएवश्लक्ष्णरूपसमन्विताः २६ आच्छादितास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूजिताः सप्तर्षयोदीप्तिमंतोविराजंतेयथादिवि २७ इष्टकाश्चयथान्यायंकारिताश्चप्रमाणतः चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशिल्पकर्मणि २८ सचित्योराजसिंहस्यसंचितःकुशलैर्द्विजैः गरुडोरुक्मपक्षोवैत्रिगुणोष्टादशात्मकः २९ नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतम् उ-रगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ३०

इतिक्वचित्पाठः एकेति अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यंगुलयः २५ अष्टाश्रयः अश्रिः कोणः तक्ष-णविशेषेणश्लक्ष्णस्पर्शवतास्वरूपेणयुक्ताः २६ यथासप्तर्षयोविराजंते तथायूपाव्यराजंतेत्यर्थः २७ इष्टकाइति यथान्यायं यथासूत्रं अर्धेष्टकामंडलेष्ट-कादयश्चकारिताः शुल्बवद्भिरितिशेषः अग्निः अग्न्याधारभूतोदेशः सब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितोबद्ध इत्यर्थः शुल्बकर्मणीतिपाठे शुल्बसूत्रोक्तकर्मणी-त्यर्थः केचित्तुतत्रइष्टकाबद्धदेशेअग्निः चितः स्थापितइत्यर्थइत्याहुः २८ सचित्यः अग्निः संचितः स्थापितः कथंसंचितइत्यत्राह गरुडः गरुडसंस्थानः रु-क्मपक्षः सहस्रंहिरण्यशल्कैःप्रतिदिशमग्निंप्रोक्षतीतिसूत्रात् रुक्मपक्षत्वमितिकेचित् अत्रपक्षे त्रिगुणोष्टादशात्मकइत्यस्य असामंजस्यंमत्वा चितदेशविशेष-णानीमानि स्वर्णेष्टकाभिः पक्षनिर्माणात् रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणः प्रस्तारः तदेवाह अष्टादशात्मकइति षट्चितयो भवंतीति प्रकृतौ उक्तेरितिभावः २९ यथाशास्त्रं इंद्रायराज्ञेइत्याद्यनुवाकैः प्रतिपादिताः ३० ५ २ ३ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ३१ नियतं बद्धं अश्वरत्नेषु उत्तमं श्रेष्ठम् नियतमित्यनुकर्षः ३२ कौसल्येति परिचर्य प्रोक्षणादिना संस्कृत्य त्रिभिः कृपाणैः असिभिः एनं अश्वं विशशास अस्य विशसनं कृतवती महिष्यश्वास्यासिना कल्पयंतीति सूत्रात् ३३ पतत्रिणेति पुरा अश्वानां पक्षाः संतीति प्रसिद्ध्या एवंवादः पतत्रिणा गरुडवेगेनेत्यर्थ इत्यन्ये सुस्थितेन स्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती कौसल्या धर्मेच्छया एकां रजनीं अश्वेन सह अवसत् ३४ अथ होत्रादयः महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद्बहिष्कृतया दास्या च सह वावातां राज्ञो वल्लभां भुजिष्याम् अश्वेन समयोजयन्निति संबंध इति केचित् अपरे तु वावाताशब्दो राज्ञः मध्यमजातीय द्वितीयभार्यावाची तदुक्तं मैत्रेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्थ वावातेति प्रतीकव्याख्यानावसरे राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः उत्तममध्यमाधमजातीयास्तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियायां महिषीति नाम मध्यमजाते र्वैश्याया वावातेति अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिरिति अत एवाश्वलायनसूत्रे दशमाध्या

शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ऋषिभिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ३१ पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ३२ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समंततः कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ३३ पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ३४ होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा ३५ पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेंद्रियः ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ३६ धूमगंधं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ३७ हयस्य यानि चांगानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः अग्नौ प्रास्यंति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ३८ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ३९ त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः चतुष्टोमम हस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ४० उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ४१

ये ऽष्टमखंडस्य वावातेति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्येति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता ३५ वपां चंद्राख्यं मेदः चंद्रं नाम मेदोऽस्ति तदुद्धरति नास्य वपा विद्यत इति सूत्रात् परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्येण संपन्नो युक्तः ३६ नराधिपो दशरथः ३७ हयस्येति सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गुरोरपि लघूच्चारणतया लघुकार्यकरत्वस्य छंदःशास्त्रे उक्तत्वात् न छंदोभंगः ३८ प्लक्षेति अन्येषा अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानाम् पाशुकं हविः प्लक्षशाखासु निधाय अवदीयते अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्य हविर्भागः वैतसे कटे निधाय अवदातव्य इष्यते ३९ त्र्यह इति अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि इति कल्पसूत्रेण तन्मूलब्राह्मणैश्च अश्वमेधः त्र्यहः संख्यातः उक्तः सवनीयान्हां प्राधान्यात् तानि त्र्यहोरात्राणि गणयति चतुष्टोमशब्देन अग्निष्टोमः ४० उत्तरम् तृतीयं शास्त्रदर्शनाद्विहिताः बहवः प्रधानाः क्रतवः तत्र कारिताः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तानाह ज्योतिरित्यादि आयुरायुष्टोमः अतिरात्राविति द्विवचनात् अतिरात्रस्य द्विः प्रयोगः तथा आप्तोर्यामाविति महाक्रतुरिति जातावेकवचनं एते महाक्रतव इत्यर्थः ४२ प्राचीमिति ४३ विनिर्मिताः कल्पेषु विहिताः स्वयंभूविहिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति श्रुतेः ४४ क्रतुमिति धरां चतुर्दिगवच्छिन्नां ४५ ४६ भवानिति भोगैकप्रयोजनत्वाद्भूमेः तथास्माकं न किंचित्प्रयोजनम् नापि चोरादिभ्यो रक्षणे वयं शक्ताः ४७ तत्र हेतुमाह रताइति स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन दंडादावस्माकमधिकारोपि नेति ध्वनितम् भूमिपेत्यनेन त्वय्येवैषा योग्येति त्वमेव निष्क्रयेण पुनरिमां गृहाणेति सूचितम् तदाह निष्क्रयमिति मूल्यमित्यर्थः ननु भुवो मूल्यं दातुमशक्यं अतः किंचिदेवेति ४८ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नम् अनर्घ्यरत्नं तस्यापि राजार्हत्वादाह सुवर्णमिति यद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत्किंचिदेव भवच्छक्यमित्य-

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामौ महाक्रतुः ४२ प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ४३ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ४४ क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ४५ एवं दत्त्वा प्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकिल्बिषं ४६ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति न भूम्या कार्यमस्माकं नहि शक्ताः स्म पालने ४७ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ४८ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो वा यद्यत्समुद्यतम् तत्प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ४९ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ५० दश कोटीः सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणं ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ५१ ऋष्यशृंगाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ५२ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ५३ जांबूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ५४ कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनंदनः ततः प्रीतेषु विधिवद्द्विजेषु द्विजवत्सलः ५५ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेंद्रियः तस्याशिषोथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ५६

र्थः ४९ शतसहस्राणि दशलक्षमितियावत् ५० सुवर्णं षोडशमाषकं चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ततः सर्वे ऋत्विजः सहिताः दक्षिणाप्राप्तं सर्वं वसु धनं अंगीकृत्य विभागाय ऋष्यशृंगवसिष्ठाभ्यां प्रददुः तस्य पुरोहितत्वात् ५१ तदाह ऋष्येति प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादिद्वारा विभज्य गृहीत्वेत्यर्थः ५२ सुप्रीतेति संतुष्टाः संतः अत्यंतं मुदिताः स्म इत्यूचुः राजानमिति शेषः प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ५३ जांबूनदं जंबूनदीप्रभवं सुवर्णं कोटिशब्दोऽनंतशब्दवाची अथ सर्वदक्षिणादानानंतरं याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिद्दातव्यवस्त्वंतराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ५४ ततः तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ५५ विविधाः आशिषः आब्रह्मन्नायुष्मान्भवेत्याद्याः ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५७ स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतैराजभिरप्राप्तसमाप्तिकं ५८ कुलस्यवर्धनं तादृशंकर्म ५९ ६० पुनरभ्युवाच पुत्रजननकर्मणे पुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः य
द्यपिपुत्रकामेष्ट्यैवपुत्रावाप्तिः संभवति तथापि तपोरतस्य वैश्यस्य श्रावणस्य वधेनतद्वियोगातुरतपोरतजन्मातापितृमरणेनच ब्रह्मवधसमपापोत्पत्त्या तत्प्राय
श्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानंबोध्यम् ६१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेबालकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ७ ७ मेधावीति मेधा
वी अशेषवेदशास्त्रधारणयोग्यबुद्धिमान्वेदज्ञःस्वरूपतोर्थतश्चवेदतत्त्ववित् सऋष्यशृंगः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय किंकर्तव्यमितिनिश्चेतुंकिंचित्कालंध्यात्वा समा
धिंकृत्वा इदमुत्तरं इदमिहउत्तरानुष्ठेयकृत्यमितिनिश्चित्य पश्चाल्लब्धसंज्ञः समाध्युत्थितः तंनृपमब्रवीत् १ किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति पुत्रीयां पुत्रप्राप्तिकारणभूतां

उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ततःप्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमम् ५७ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः ततोऽब्रवीद
ष्यशृंगंराजादशरथस्तदा ५८ कुलस्यवर्द्धनंतत्तुकर्तुमर्हसिसुव्रत तथेतिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः भविष्यंतिसुतारा़ज-
श्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः ५९ सतस्यवाक्यंमधुरंनिशाम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोनृपेंद्रः जगामहर्षंपरमंमहात्मातमृष्यशृंगंपुनरप्युवाच ६१
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ७ ७ मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरं
लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत् १ इष्टिंतेऽहंकरिष्यामिपुत्रीयांपुत्रकारणात् अथर्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः २ ततः
प्राक्रमदिष्टिंतांपुत्रीयांपुत्रकारणात् जुहावाग्नौचतेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा ३ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः भागप्रतिग्रहार्थं
वैसमवेतायथाविधि ४ ताःसमेत्ययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः अब्रुवन्लोककर्तारंब्रह्माणंवचनंततः ५ भगवंस्त्वत्प्रसादेन
रावणोनामराक्षसः सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छासितुंतंनशक्नुमः ६ त्वयातस्मैवरोदत्तःप्रीतेनभगवंस्तदा मानयंतश्चतंनित्यंसर्वंतस्य
क्षमामहे ७ उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः शक्रंत्रिदशराजानंप्रधर्षयितुमिच्छति ८ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्म
णानसुरांस्तदा अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः ९

पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः आथर्ववेदप्रोक्तैर्मंत्रैर्विधानतः कल्पसूत्र-
तःसिद्धां नियतफलत्वेनप्रसिद्धांइष्टिं करिष्यामीत्युक्तेविशेषः २ ततइतिमंत्रदृष्टेन मंत्रपूर्वकतया कल्पसूत्रेदृष्टेन ३ ततइति तत्रेत्यर्थः ४ ताइति-
समेत्य अंतर्धानशक्त्या इतरानवलोकमितिशेषः ५ ६ कुतस्तस्य युष्मद्बाधनक्षमवीर्यलाभइत्यतआह त्वयेति मानयंतः सर्वदेवतावध्यत्वरूप-
त्वद्दत्तवरंपरिपालयंतइत्यर्थः ७ उच्छ्रितान्संपत्त्यादिभिरधिकान् त्रिदशराजानमिति समासांतोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकाल
मिंद्रजित्कृतइंद्रबंधइतिज्ञायते ८ असुरान् राहुप्रमुखान् ९ ७ ५ ७ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः क्रौर्यातिशयद्योतकमेतज्जातीयं नवाति नाधिकंवाति चंचलोर्मिमालास्वभावोपि नकंपनेइतिविरोधालंकारः १० तत्तस्मात्कारणा
त् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ११ एवमिति भगवान्ब्रह्मेतिशेषः हंतेत्यनुकंपायां १२ तेनेति तत्तथास्त्वित्युक्तमितियोजना १३ नेति तदावरणसमये मृत्युर्मृत्यु
जनकः १४ १५ एतस्मिन्नंतरे सर्वदेवतासंतोषकाले विष्णुःसदाभूभारोद्धारादिकर्ता १६ वैनतेयोगरुडः केयूरम् बाहुभूषणम् १७ ब्रह्मणानेति वंद्यमान
इत्यनुकृष्यते समागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वासमाहितः देवकार्यतत्परः समभिष्टूय सम्यक्स्तुत्वा सन्नताः प्रणताः १८ त्वामिति अस्मद्दुःखहरणस्यत्वदे
कसाध्यत्वात् अवतर्तुं नियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञइत्यादिना १९ धर्मस्येत्यादि राजविशेषणानि ह्रीश्रीरित्यादिराजपत्नीविशेषणंच अवतारयोग्यताध्वननाय

नैनंसूर्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः चलोर्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते १० तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् वधार्थं
तस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ११ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत् हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः १२ तेनगंधर्वयक्षा
णांदेवतानांचरक्षसाम् अवध्योस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया १३ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा तस्मात्समानुषाद्वध्यामृ
त्युर्नान्योस्यविद्यते १४ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणासमुदाहृतम् देवामहर्षयःसर्वेप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा १५ एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपया
तोमहाद्युतिः शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः १६ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा तप्तहाटककेयूरोवंद्यमानःसु
रोत्तमैः १७ ब्रह्मणाचसमागत्यतत्रतस्थौसमाहितः तमब्रुवन्सुराःसर्वेतमभिष्टूयसन्नताः १८ त्वांनियोक्ष्यामहेविष्णोलोकानांहि
तकाम्यया राज्ञोदशरथस्यत्वमयोध्याधिपतेर्विभो १९ धर्मज्ञस्यवदान्यस्यमहर्षिसमतेजसः अस्यभार्यासुतिसृषुह्रीश्रीकीर्त्युप
मासुच २० विष्णोपुत्रत्वमागच्छकृत्वात्मानंचतुर्विधम् तत्रत्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकम् २१ अवध्यंदैवतैर्विष्णोसमरेजहिरा
वणम् सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान् २२ राक्षसोरावणोमूर्खोवीर्योद्रेकेणबाधते ऋषयश्चततस्तेनगंधर्वाप्सरस-
स्तथा २३ क्रीडंतोनंदनवनेरौद्रेणविनिपातिताः वधार्थंवयमायातास्तस्यवैमुनिभिःसह २४ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः
त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप २५

२० आत्मानं सोपकरणमात्मानं अन्येद्युः पांचजन्यात्मा कैकेय्यांभरतोऽभवत् तदन्येद्युः
सुमित्रायामनंतात्मा लक्ष्मणः सुदर्शनात्माशत्रुघ्नो द्वौजातौयुगपत्सियेइतिपाद्मोक्तेः अत्रात्मानमित्युक्त्याशंखचक्रानंतानामपिभगवद्रूपतासूचिता हुंकारेण-
भवानिव पांचजन्यःशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानं रावणेंद्रजित्लवणगंधर्ववधादीनां प्रत्येकंदे
वकार्यरूपाणांसद्भावात् २१ कुतोममैवनियोगस्तत्राह अवध्यमिति २२ २३ रौद्रेण कृत्याकृत्यविचारशून्येन वधार्थे वधप्रार्थनार्थम् २४ २५ ३ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वधायेति नृणांलोकेइत्यस्य अवतरितुमितिशेषः २६ धर्मसंहितान् धर्मसहितानित्यर्थः धर्मसंहितमितिवापाठः २७ २८ हत्वेति हत्वा वत्स्यामीतियोजना-
२९ ३० मानुष्येइति मनुष्यलोकेयथादेवैराज्ञप्तम् तथाआत्मनः जन्मभूमिं चिंतयामास योग्यत्वेनविचारयामास ततः विचारानंतरम् ३१ -शोचयामास ऐन्छत्
स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ३२ सुत्वाच यदूचुस्तदाह तमिति रावणंउद्धृत्य समूलमुन्मूल्य विरावणं विशेषेण त्रिलोकीक्रंदनं तपस्विनांभयावहमित्यन्वयः रावण-
स्मरणेनातिभीनचित्तानां देवानामुक्तौ तमित्यस्यपुनरुक्तिर्नदोषाय अत्रइंद्रादिदेवानां सपितामहानांनियोजकत्वम् विभोश्चनियोज्यत्वंनदोषः लीलात्वादित्य

वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु एवंस्तुतस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः २६ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः अब्रवी-
त्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् २७ भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणम् सपुत्रपौत्रंसामात्यंसमंत्रिज्ञातिबांधवम् २८ हत्वा
क्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहम् दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच २९ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमाम् एवंदत्वाव-
रंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् ३० मानुष्येचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधम् ३१ पितरंरोच-
यामासतदादशरथंनृपं ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ३२ तमुद्धतंरावणमु-
ग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषम् विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विनामुद्धरतंभयावहम् ३३ तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंराव
णमुग्रपौरुषम् स्वर्लोकमागच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषम् ३४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबाल०
पंचदशःसर्गः १५ ७ ७ ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् १ उपा
यःकोवधेतस्यराक्षसाधिपतेःसुराः यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकं २ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् मानुषंरूप-
मास्थायरावणंजहिसंयुगे ३ सहितेपतपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदमः येनतुष्टोऽभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ४ संतुष्टःप्रददौत
स्मैराक्षसायवरंप्रभुः नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्रमानुषात् ५

न्यत्रविस्तरः ३३ तमिति तंहत्वैवेत्यन्वयः सबांधवमित्यनेन लवणादिवध
सूचनं हेसुरेंद्र उपेंद्र गुप्तं अर्थात्त्वयेतिशेषः गतदोषकल्मषम् दोषारागादयः तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकंवैकुंठाख्यम् गतज्वरः स्वभावतो निवृत्ताशेषतापः
३४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वाल्मी० आ० बा० पंचदशःसर्गः १५ ७ ७ ततइति नियुक्तः प्रार्थितः यद्वा आज्ञप्तइत्यर्थः अतएवजानन्नपि
वधोपायमज्ञइव तेषामविनीतत्वलज्जापरिहाराय नान्यमन्छेत्यर्थः जानन्वधोपायमितिशेषः १ उपायइति यमुपायमास्थाय तमहंनिहन्यां सतस्यवधउपायः
कइत्यन्वयः २ ३ सहीति लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेइतिश्रुतेश्च यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखःलोकपूर्वजत्वंच हिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन
४ संतुष्टइति मानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमात्रेभ्योभयंनभवेदितिवरंददावित्यन्वयः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ हृष्टः निश्चितः ७ ८ सत्वापीति दशरथोपीत्यर्थः तस्मिन्काले भगवदवतितीर्षाकाले पुत्रियामिति ह्रस्वश्छांदसः ९ सइति निश्चयं अवतारविषयम्
आमंत्र्य साधयामीत्युक्त्वेत्यर्थः अंतर्धानंगतइति तस्माद्देवसमाजादितिशेषः १० ततइति अंतर्धानानंतरमित्यर्थः अंतर्धाय भगवानेवस्वतेजः संभृतपायस
मादाय हुताग्नेः सकाशात्प्रादुर्भवतिस्म नत्वन्यस्यभगवत्तेजोधारणेशक्तिरस्तिनदेवाह महद्भूतमिति एकोविष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः अतुलप्रभव विद्युदादिवत् दृ
ष्टिप्रतिघातकतेजोवत् भूतंप्राणी ११ कृष्णं कृष्णवर्णम् स्निग्धाः चिक्कणाः हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्यतद्

अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः एवंपितामहात्तस्माद्वरदानेनगर्वितः ६ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति तस्मात्त
स्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप ७ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्मवान् पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ८ सचाप्यपुत्रोनृ
पतिस्तस्मिन्कालेमहाद्युतिः अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः ९ सकृत्वानिश्चयंविष्णुरामंत्र्यचपितामहम् अंतर्धानंगतोदेवैः
पूज्यमानोमहर्षिभिः १० ततोवैयजमानस्यपावकादतुलप्रभम् प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यंमहाबलं ११ कृष्णंरक्तांबरधरंरक्तास्यंदुंदुभि
स्वनम् स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम् १२ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितं शैलशृंगसमुत्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमम् १३
दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमम् तप्तजांबूनदमयींराजतांतपरिच्छदाम् १४ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपत्नीमिवप्रियाम् प्र
गृह्यविपुलांदोर्भ्यांस्वयंमायामयीमिव १५ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपम् प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप १६ ततः
परंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः भगवन्स्वागतंतेऽस्तुकिमहंकरवाणिते १७ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्योनरोब्रवीत् राजन्नर्च
यतादेवानद्यप्राप्तमिदंत्वया १८ इदंतुनृपशार्दूलपायसंदेवनिर्मितं प्रजाकरंगृहाणत्वंधन्यमारोग्यवर्द्धनम् १९ भार्याणामनु
रूपाणामश्नीतेतिप्रयच्छवै तासुत्वंलप्स्यसेपुत्रान्यदर्थंयजसेनृप २०

सुरवस्थरोमाणि श्मश्रुप्रवरोमुखस्थंव्याप्तरोम १२ समुत्सेधउ-
च्छ्रायः दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पादविन्यासोयस्यतत् १३ दिवाकरेति तद्वत्प्रभामंडलव्याप्तं तैक्ष्ण्येदृष्टांतोदीप्तानलेत्यादि तप्तेति राजतोरजतविकारः अंतपरि-
च्छदः परिधानपात्रं यस्यास्तां १४ पात्रीतिलिंगसामान्यादुत्प्रेक्षते पत्नीमिवेतिप्रगृह्येति स्वयंदोर्भ्यांप्रगृह्य प्रादुर्भूत मित्यन्वयः मायामयीमिव इवशब्दएवा-
र्थे भगवतोमायैवेत्यर्थः १५ दशरथंसमवेक्ष्येत्यन्वयः प्राजापत्यं प्रजापतिनाप्रेषितं प्रजापतेःप्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्रूपमित्यर्थः १६ ततःपरं प्राजाप
त्यंमांविद्धीतितदुक्त्यनंतरम् पूर्वंकृत्यातइवभीत एतद्वचनश्रवणोत्तरम् निर्भयउवाचेत्यर्थः १७ देवानर्चयतात्वयमेधेनेतिशेषः १८ देवनिर्मितं देवेन प्रजापतिना
निर्मितं धन्यं प्रशस्तं १९ भार्याणां संबंधसामान्येषष्ठी भार्याभ्यइत्यर्थः आनुरूप्यंमहिषीत्वयशःशीलगुणादिना २० ३ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हिरणमयीं हिरण्यविकाराम् २१ सुदेति अभिप्रदक्षिणं पुनःपुनःप्रदक्षिणं २२ वित्तं धनम् २३ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं संवर्तयित्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपम् तत्रैव अग्निकुंडएव २४ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतसुखकांतिभिः उद्योतं द्योतमानम् अंतःपुरं तद्गतस्त्रीजातं शारदचंद्रस्य अंशुभिर्नभइवेत्यन्वयः २५ २६ कौसल्यायैइति अर्धशब्दोत्रसमप्रविभागवाची अर्धादर्धम् तुरीयांशमित्यर्थः २७ अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्यचतुर्थांशस्यअर्धम् अष्टमांशमित्यर्थः पुनरवशिष्टार्धम् अष्टमांशं २८ अनुचिंत्येति कैकेय्यपेक्षयाज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वंच सुमित्रायाविचार्यपादोनांशार्द्धदानं तस्यैकनिष्ठत्वाच्चकैकेय्यै अष्टमांशदानं वल्लभायांसंभोगकर्मणिपक्षपातोन धर्मविभागकर्मणि एवंचभरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः अपरेतु रामभरतौ प्रत्येकंत्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौच अष्टमांशौ तथाहि कौसल्यायैदत्तार्धस्य अर्धादर्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायैदत्तवान् कौसल्ययादापितवानित्यर्थः एवंकैकय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धंददौ ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यैदत्तस्य यदर्धं तदर्धंविचार्य पुनरपिसुमित्रायैददौ तयादापयामासेत्यर्थः अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्या तदुक्तंकालिदासेन सतेजोवैष्णवंप

तथेतिनृपतिःप्रीतः शिरसाप्रतिगृह्यताम् पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीम् २१ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनम् मुदापरमयायुक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् २२ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितम् बभूवपरमःप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः २३ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपरमभास्वरम् संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत २४ हर्षरश्मिभिरुद्योतंतस्यांतःपुरमाबभौ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंऽशुभिः २५ सोंतःपुरंप्रविश्यैवकौसल्यामिदमब्रवीत् पायसंप्रतिगृण्हीष्वपुत्रीयंत्विदमात्मनः २६ कौसल्यायैनरपतिः पायसार्द्धंददौतदा अर्धादर्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः २७ कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकारणात् प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोपमम् २८ अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहामतिः एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक् २९

त्योर्विभेजेचरुसंज्ञितं द्यावापृथिव्योःप्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् अर्चितातस्यकौसल्याप्रियाकेकयवंशजा अतःसंभावितांताभ्यांसुमित्रामैच्छदीश्वरः तेबहुज्ञस्यचितज्ञेपत्न्यौपत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यांतामयोजयतामुभे साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति अर्द्धार्द्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धांशस्य-बंध्यर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः पृथगिति विभज्येतिशेषः कतकस्याप्येवंरीतिरेवसंमतेत्याहुः क्वचित्तु इत्युक्त्वाप्रददौतस्यैहविषोर्धंनराधिपः स्वयमेवसमंकृत्वा भागंभागवतांवरः अर्द्धादर्द्धंददौचापिकैकेय्यैसनराधिपः चतुर्भागंद्विधाकृत्वासुमित्रायैददौतदेतिदृश्यमानःपाठः सत्वसांप्रदायिकएवतत्तद्दत्तभागजन्यस्य तत्तत्सुतैकवाक्यत्वौचित्येन अपरेतु व्याख्येवात्रज्यायसीपाठांतरेव्याख्यांतरेचलक्ष्मणरामयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायांबीजालाभः उक्तंचपाद्मे युगंवभूवतुस्तत्रसुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ तथाभरतशत्रुघ्नौपायसांशवशात्त्वतइतीतिदिक् २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताश्चेति प्राप्य प्रहर्षेणउदितम् विकसितं चेतोयासांताः स्त्रियः नरेंद्रस्यसंमानम् अपक्षपातेन यथोचितव्यवहारंमेनिरे इत्यन्वयः ३० ततइति महीपतेः स्त्रियइत्यन्वयः उत्तमपायसं उत्तमत्वंचतस्य विष्णुतेजःसंभृतत्वात् हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांस्त्रीणांच नेत्रेण विशेषणम् ३१ प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दः प्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशंमानसं यस्येत्यर्थः यद्वापूर्णमनोरथइत्यर्थः यथाशब्दश्चार्थे त्रिदिवेहरिरिंद्रश्चतद्वदित्यर्थः सुरेंद्रेत्यादिनाराजविशेषणम् भगवदंशगर्भसंभवेन तैःपूजितोमनसास्तुतः ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरामी॰वा॰बा॰षोडशःसर्गः१६ ७ ७

पुत्रत्वमिति गते गंतुमुपक्रांते १ सहायान्सहायकरणसमर्थान् ननुकदाचिद्भगवान् प्रतिज्ञायापिनावतरेदतउक्तम् सत्यसंधस्येति सत्यप्रतिज्ञस्येत्य-

ताश्चैवंपायसंप्राप्यनरेंद्रस्योत्तम स्त्रियः संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः ३० ततस्तुताःप्राश्यतमुत्तमस्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक् हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ३१ ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यताःस्त्रियःप्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः बभूवहृष्टस्त्रिदिवेयथाहरिःसुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ३२ इत्यार्षेश्रीरामा॰वा॰आ॰बालकांडे षोडशःसर्गः १६ ७ ७ पुत्रत्वंतुगतेविष्णोराज्ञस्तस्यमहात्मनः उवाचदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदम् १ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः २ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवेगसमान्जवे नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ३ असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ४ अप्सरःसुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूषुच यक्षपन्नगकन्यासुऋक्षविद्याधरीषुच ५ किन्नरीणांचगात्रेषुवानरीणांतनूषुच सृजध्वंहरिरूपेणपुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ६ पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुंगवः जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत ७ तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनं जनयामासुरेवंतपुत्रान्वानररूपिणः ८ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ९

र्थः २ मायाविदः अस्त्रादिमायासंहारसमर्थदेवमायाशक्तिमतः जवे वेगविषये ३ असंहार्यानिति परैरितिशेषः संहननम् शरीरम् सर्वास्त्रगुणसंपन्नान् सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः अमृतप्राशनादेवाः गंधर्व्योगंधर्वपत्न्यः ५ वानरीणाम् तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः हरिरूपेणेति तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः उत्पत्स्यंति वधार्थंतुकुलस्यतववानराइतिरावणविषये नंदिकेश्वरशापादेवमुक्तं तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः ६ ननुत्वयापिस्वांशःस्रष्टव्य- इतिचेत्तत्राह पूर्वमेवेति पूर्वयुगेइत्यर्थः तदुत्पत्तिप्रकारमाह जृंभमाणस्येति सहसा तत्क्षणे ७ एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ८ ९ ७ ७ ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वानरेंद्रमिति ननु राघवसहायार्थं तत्तत्स्वावतारकरणप्रेरणात् वालिनोवतारस्यतदसहायत्वात् किमर्थोयमवतारइतिचेत् दुंदुभ्यादिवधार्थं तदवतारस्यावश्यक-
त्वात्पुत्रद्वारा तस्यापि राघवसहायत्वाच्च दुंदुभ्यादिवधेनापि तत्सहायकारणाच्च अस्यापि भगवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया तपनः सूर्यः १० ११ १२ पावकस्य
अग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोभवदित्यर्थः १३ रूपेति रूपलक्षणेन द्रविणेनयुक्तौ रूपसंमतौ रूपवत्त्वेनसर्वलोकसंमतावित्यर्थः १४ पर्जन्यः तदभिमानिनीदे
वता धर्मपुत्रोऽपरः स्रुषेणइतिसुन्दरकांडेवक्ष्यति अप्रतुवरुणपुत्र उक्तः १५ वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यंशरीरम् तेनोपेतोयुक्तः १६ दशग्रीववधोद्यताइत्यस्य

वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजम् सुग्रीवंजनयामासतपनस्तपतांवरः १० बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिम् सर्ववानरमु
ख्यानांबुद्धिमंतमनुत्तमम् ११ धनदस्यसुतः श्रीमान्वानरोगंधमादनः विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाकपिम् १२ पावकस्यसु-
तः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान् १३ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ मैंदंचद्विविदं
चैवजनयामासतुःस्वयम् १४ वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरम् शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः १५ मारुतस्यौरसः
श्रीमान्हनूमान्नामवानरः वज्रसंहननोपेतोवैनतेयसमोजवे १६ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि तेसृष्टाबहुसाहस्रादश
ग्रीववधोद्यताः १७ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरूपिणः तेगजाचलसंकाशावपुष्मतोमहाबलाः १८ ऋक्षवानरगोपुच्छाः
क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः १९ अजायतसमंतेनतस्यतस्यपृथक्पृथक् गोलांगूलेषुचोत्पन्नाःकिंचिदु
न्नतविक्रमाः २० ऋक्षीषुचतथाजातावानराःकिन्नरीषुच देवामहर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षायशस्विनः २१ नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धवि
द्याधरोरगाः बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः २२ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवन-
चारिणः २३ अप्सरःसुचमुख्यासुतथाविद्याधरीषुच नागकन्यासुचतदागंधर्वीणांतनूषुच कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः २४
सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच शिलाप्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनः २५ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः विचालयेयुः
शैलेंद्रान्भेदयेयुःस्थिरान्द्रुमान् २६

येभविष्यंतीतिशेषः १७ गजाचलसंकाशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः १८ गोपुच्छावानरविशेषाः क्षिप्रमेव
तत्तद्योनौदेवानांरत्यव्यवहितोत्तरकालमेव रूपं वर्णः वेषः संस्थानविशेषः १९ तस्यतत्पुत्रस्य तेन तदीयरूपवेषादिकं पृथक्पृथगसांकर्येणाजायत किंचिदुन्नतवि
क्रमादेवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमाइत्यर्थः २० ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु चस्त्वर्थे किंनरीष्वित्यर्थः एवमग्रेपि तार्क्ष्याः तार्क्ष्यवंशजाः २१ नागाः सर्पाः २२ चारणा
देववंदिनः वनचारिणाः वनवासिनइत्येकत्र परत्रवनस्थफलभक्षकानित्यर्थः २३ २४ २५ सर्वास्त्रकोविदइति स्वयंप्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपायइत्यर्थः शिला-
प्रहरणाइत्याद्युक्तेः तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् विचालयेयुरित्यादौ शक्त्यर्थेलिङ् विचालनशक्ताइत्यर्थः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आप्लावयेयुः संतरेयुः प्रव्रजतः स्वच्छंदगमनान् २८ नादेनेत्यस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः २९ शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ३० तेप्रागुक्ताः हरीणांप्रधानेषुयू-
थेषुमध्ये हरियूथपाबभूवुः यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चहरीन् अजयन्नित्यर्थः ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान्सानून् उपतस्थुः आसेवंतेस्म ३१ ३२ भ्रातरौ सुग्रीव-
वालिनौ सर्वेच सर्वेपि उपतस्थतुः केचित्साक्षात् केचिन्नलादिद्वारेत्याह नलमित्यादि ३३ अर्दयन् आर्दयन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ३४ वालीजुगोपेत्यन्व-
यः देवराजावतारत्वादितिभावः ३५ विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजनलक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्षणयुतैः ३६ अचलकूटः पर्वताग्रं

क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिम् दारयेयुः क्षितिंपद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् २७ नभस्तलंविशेयुश्चगृण्हीयुरपितोयदान् गृण्हीयु
रपिमातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने २८ नर्दमानाश्चनादेनपातयेयुर्विहंगमान् ईदृशानांप्रसूतानिहरीणांकामरूपिणाम् २९ शतंशत
सहस्राणियूथपानांमहात्मनाम् तेप्रधानेषुयूथेषुहरीणांहरियूथपाः ३० बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् अन्येऋक्षवतः प्र
स्थानुपतस्थुःसहस्रशः ३१ अन्येनानाविधान्शैलान्काननानिचभेजिरे सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनम् ३२ भ्रातरावुपत-
स्थुस्तेसर्वेचहरियूथपाः नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपान् ३३ तेतार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वेयुद्धविशारदाः विचरंतोऽर्दयन्सर्वा
न्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ३४ महाबलोमहाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान् ३५ तैरियंपृथिवीशू
रैः सपर्वतवनार्णवा कीर्णाविविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ३६ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः बभूव
भूर्भीमशरीररूपैः समावृतारामसहायहेतोः ३७ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशः सर्गः १७ ॥
निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः प्रतिगृह्यामराभागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् १ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः प्रवि-
वेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः २ यथार्हंपूजितास्तेनराज्ञाचपृथिवीश्वराः मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्यमुनिपुंगवम् ३ श्रीमतां
गच्छतांतेषांस्वगृहाणिपुरात्ततः बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचकाशिरे ४ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथः पुनः प्रविवेशपुरींश्री
मान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ५

गम् यूथपाधिपैः यूथपानामधिपैरित्यर्थः भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः ३७ इतिरामा-
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेसप्तदशः सर्गः १७ ॥ ॥ प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतंप्रधानावतार-
उच्यते निर्वृत्तेइत्यादि निर्वृत्ते समाप्ते पुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन्नित्यंतोवृत्तानुवादः हयमेधेइत्यस्यपुत्रेष्टियुतइतिशेषः १ प्रविवेश प्रवेशाभिमुखोबभूव २ मु
निपुंगवम् वसिष्ठंऋष्यशृंगंच ३ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्वलानि अतएव प्रहृष्टानि ५ द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ५ ॥ ॥ ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सानुयात्रेण सभृत्येनराज्ञादशरथेन अनुगम्यमानऋष्यशृंगः प्रययौ स्वस्थानमितिशेषः ६ सर्वान्वसिष्ठादीनपि तत्र पुरे ७ ऋतूनामितिप्रथमार्थेषष्ठी-
समत्ययुः समतीताः नावमिके नवम्यांतिथौ स्वार्थेठक् ८ अदितिर्दैवत्ये पुनर्वसौ पंचस्र रविभौमशनिगुरुशुक्रेषु उच्चसंस्थेषु मेषमकरतुलाकर्कमीनस्थे
षु सचंद्रगुरौ कर्कटेलग्नेस्थितेसति ९ प्रोद्यमाने तत्रलग्ने उदयंगच्छतिसतीत्यर्थः सर्वलोकनमस्कृतं अस्यसर्वलोकरूपश्वासोनम स्कृतश्चेतमित्यर्थः तेनादौ
प्रादुर्भावसमये मात्राविराड्रूपस्यदर्शनं ततस्तद्रूपदर्शनविस्मयात्तयानमस्कृतः सन्मायया बाल्यभावंदधावितिसूचितम् १० विष्णोः शंखचक्रानंतविशिष्टस्य
विष्णोरित्यर्थः अर्द्धं किंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः शंखचक्रादेरभावादितिभावः ११ देवानांवरेण देवश्रेष्ठेन १२ चतुर्भागः चतुर्न्यूनोभागश्चतुर्भागः पायसार्ध-

शांतयाप्रययौसार्द्धमृष्यशृंगःसुपूजितः अनुगम्यमानोराज्ञाच सानुयात्रेणधीमता ६ एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः
उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन् ७ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनां षट्समत्ययुः ततश्चद्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ८ नक्ष
त्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविंदुनासह ९ प्रोद्यमानेजगन्नाथंसर्वलोकनमस्कृतम् कौसल्या-
जनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतम् १० विष्णोरर्द्धंमहाभागंपुत्रमैक्ष्वाकुनंदनम् लोहिताक्षंमहाबाहुंरक्तोष्ठंदुंदुभिस्वनं ११ कौसल्या-
शुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना १२ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञेसत्यपराक्रमः साक्षाद्विष्णोश्चतु
र्भागः सर्वैः समुदितोगुणैः १३ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयत्सुतौ वीरौसर्वास्त्रकुशलौविष्णोरर्धसमन्वितौ १४ पुष्येजात
स्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः सार्पेजातौतुसौमित्रीकुलीरेभ्युदितेरवौ १५ राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक् गुणवंतः सुरू
पाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः १६ जगुःकलंचगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात्पतत् १७ उत्सवश्चम
हानासीदयोध्यायांजनाकुलः रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः १८

स्यचतुर्थांशन्यूनोभागः अतएवसाक्षाद्विष्णोः सर्वैर्गुणैः समुदितः यु
क्तः अस्यपांचजन्यावतारतया स्वधारकस्यविष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तम् अनेनपांचजन्यस्यापिविष्णुत्वमेवेतिसूचितम् तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापि रा
मतुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वंचसूचितं १३ विष्णोरर्धेति विष्णोः रामस्य अर्द्धशब्दोत्रभागवाची नसमांशवाची तेनपायसाष्टमांशौ लक्ष्मण
शत्रुघ्नावितिबोध्यं १४ सार्पआश्लेषाकुलीरः कर्कटः अभ्युदितेउच्चस्थेइत्यर्थः सौमित्रीइतिद्विवचनेन तयोर्यमजत्वंसूच्यते १५ राज्ञइति पृथग्गुणवं-
तः प्रत्येकं अनन्यसाधारणगुणवंतः अनुरूपाः ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवंतः रुच्या कांत्या प्रोष्ठपदाइति पूर्वाभाद्रपदोत्तरपदयोर्नाम तयोश्चप्रत्येकं
द्वेद्वेतारेइतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिरपि चत्वारएकमभिकर्मदेवाः प्रोष्ठपदासइतियान्वदंतीति तदुपमाइत्यर्थः १६ जगुरिति रामाद्युत्पत्तिकालेइति
शेषः पतदित्यत्र अडभावश्छांदसः १७ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गायनैः गायकैः वादनैः वादकैः विराविण्यः सशब्दाः रथ्याइतिविशेष्यम् सर्वरत्नसमन्विताः नगाद्युद्देशेन क्षिप्तैरत्नैर्युक्ताः १९ प्रदेयान्पारितोषिकान् सूताः
पौराणिकाः मागधावंशावलिकीर्तकाः बंदिनःस्तुतिपाठकाः संबंधसामान्येषष्ठी सूतादिसंबंधियद्देयंपारितोषिकम् तत्तेभ्योददावित्यन्वयः २० अतीत्येति
एकादशाहशब्दः सूतकांतोपलक्षणम् अन्यथाक्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमितिस्मृतिविरोधःस्यात् तथाचरामजन्मनस्त्रयोदशेदिने नामकरणमकरो
दित्यर्थः अस्यनिरुक्तिःपूर्वंदर्शिता श्रियः कमलवासिन्यारमणोयंयतोहरिः तस्माच्छ्रीरामइत्यस्यनामसिद्धंपुरातनं सहस्रनामसदृशंस्मरणान्मुक्तिदंनृणा
मितिपाद्मेउक्तम् २१ नामानिकुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् अंतर्भावितण्यर्थतात् यत्तुकनकेनराज्ञोनामकरणादावनधिकारइत्यु

गायनैश्चविराविण्योवादनैश्चतथापरैः विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः १९ प्रदेयांश्चददौराजासूतमागधबंदिनां ब्राह्म-
णेभ्योददौवित्तंगोधनानिसहस्रशः २०अतीत्यैकादशाहंतुनामकर्मतथाकरोत् ज्येष्ठंरामंमहात्मानं भरतंकैकयीसुतम् २१
सौमित्रिंलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नमपरंतथा वसिष्ठःपरमःप्रीतोनामानिकुरुतेतदा २२ ब्राह्मणान्भोजयामासपौरजानपदानपि अ
ददद्ब्राह्मणानांचरत्नौघममलंबहु २३ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत् तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोरतिकरःपितुः २४ बभू
वभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः २५ सर्वेज्ञानोपसंपन्नाः सर्वेसमुदितागुणैः तेषाम-
पिमहातेजारामःसत्यपराक्रमः २६ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशांकइवनिर्मलः गजस्कंधेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुसंमतः २७ धनुर्वे
देचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः २८ रामस्यलोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्यनित्यशः
सर्वप्रियकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः २९ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः ३०

क्तं अकरोदित्यत्रच पुरोहितद्वारेतिशेषपूरणंकृतंतत्रमानंचिंत्यम् २२ब्राह्मणान्भोजयामासेति राजाज्ञयेतिशेषः बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः २३ जन्मक्रि-
यादीनि तदाद्युपनयनांतानीत्यर्थः अकारयत् वसिष्ठोराज्ञेतिशेषः केतुः विरुदध्वजः सयथा अन्नदानादिकीर्तिंख्यापयति एवमिक्ष्वाकुकुलवैभव
प्रकाशकः रतिःप्रीतिः २४ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः सइवसर्वशक्तिमत्त्वेनसंमतः २५ ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ताइति केचित् गुणैः साधारणैः क्ष-
त्रासाधारणैश्चसद्गुणैरित्यर्थः तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी रामः सर्वसद्गुणइतिशेषः २६ इष्टः सर्वस्येत्यादिगुणकथनेपौनरुक्त्यंदार्ढ्याय रथचर्यासुरणोवि
तरणप्रचारेषु २७ लक्ष्मिवर्द्धनइतिह्रस्वआर्षः २८ रामस्य सुस्निग्धइतिप्राक्तनेनान्वयः स्वशरीरादपि तस्यस्वात्मभूतस्यरामस्यप्रियकरः २९ रामस्य ३२
अपरः बहिःसंचरन् प्राणइव लक्ष्मणःप्रियः तदेवाह नचेति ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृगयां आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ३१ परिपालयन् रामशरीरमितिशेषः अनेनलक्ष्मणस्यभक्त्यतिशयउक्तः हियतः शत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोऽतोरामावरजस्यभरतन-
स्यप्रियइतिशेषः रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः तस्यशत्रुघ्नस्यसभरतइतिशेषः तथातस्यभरतस्य शत्रुघ्नःप्रियआसीत् ३३ देवैः च
तुर्भिर्दिक्पालैः यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः तेसर्वेरामादयः गुणैः समुदितायुक्ताआसन्नितिशेषः ३४ एवंप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववतां लाभेनेतिशेषः
पितातुष्टइत्यन्वयः ३५ वैदिकाध्ययने वेदसंबंध्यध्ययने ३६ दारक्रिया विवाहः कुमारस्यविशालाक्षंपांडुतांमुखमाददे कपोलतलसंलीनपाणिःपद्मासन-

मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः ३१ अथैनंपृष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् भरतस्या
पिशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः ३२ प्राणैःप्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः ३३ बभू
वपरमप्रीतोदेवैरिवपितामहः तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ३४ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः तेषामेवं
प्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसाम् ३५ पितादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः ३६ पि
तृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः अथराजादशरथस्तेषांदारक्रियांप्रति ३७ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः तस्य
चिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ३८ अभ्यागच्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ३९
शीघ्रमाख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतं तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः ४० संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः
तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ४१ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवेतदा तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ४२
प्रत्युज्जगामसंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः सदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतम् ४३ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत्
सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यंशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ४४ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपम् पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ४५

स्थितइत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शनेनजातानांमुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसंभावनयाविवाहक्रियाचिंतनमितिबोध्यम् ३७ सोपाध्या-
यः सपुरोहितः ३८ ३९ कौशिकं कुशिकगोत्रापत्यम् विलंबेशापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्मत्वरया प्रविविशुः तदागमननिवेदनायेतिशेषः ४० संभ्रांतमन
सः क्षुभितचित्ताः तेनतदीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ४१ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्य समाहितः एकाग्रचित्तः ४२ ब्रह्माणं बृहस्पतिं बृहस्पतिर्देवानांब्र
ह्मेतिश्रुतेः संशितव्रतं तीक्ष्णनियमं ४३ उपहारयदिति वसिष्ठेनेतिशेषः अडभावआर्षः राज्ञोर्घ्यं राजप्रेरणयावसिष्ठानीतं ४४ कुशलपदं अनामयोपलक्षणं
क्षत्रबंधुमनामयमितिश्रुतेः अव्ययम् वृद्धिम् ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनर्वशिष्यपृच्छति कुशलमिति विशेषप्रकारमाह अपितेइति अपिप्रश्ने एवमग्रेपि सामंताः सन्नताः नम्राः अपिरिपवोजिताः ४६ अपिदैवंकर्म होमदे वतार्चनादिकं मानुषंकर्म सामभेदादिकं राज्ञः प्रेरितार्ध्यदातृत्वेन प्रथमतोराज्ञे ऽनामयादिपृष्ट्वा ततोवसिष्ठेनसमागम्यालिंगनादिकृत्वा कुशलमित्यस्य पप्रच्छेतिशेषः अनेनराजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयैषदपमानोवसिष्ठस्यविश्वामित्रकृतः सूचितः वसिष्ठश्चसमागम्यप्रहसन्मुनिपुंगवाः यथार्हंपूजयि- त्वैनंपप्रच्छकुशलंतदेतिक्वचित्पाठः तत्रपूर्वंमांस्पर्धमानोपि मद्राजसन्निधावागतइतिहासः ४७ ऋषीन्वामदेवादीन् यथान्यायंसंगत्य कुशलंचोवाच अत्रवामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेवसमागम्य स्वकार्यसिद्ध्यैतान्गृहीत्वैवतेस्वयंचराजसदनंविविशुरित्यन्वयः ४८ ४९ पूजिताइत्यस्य राज्ञेतिशेषः पर मोदारः परमदाता हृष्टः पुलकितः अनूदकेइत्यार्षं दीर्घत्वम् ५० सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुणतुल्येषु प्रनष्टस्य निध्यादेरितिशेषः महः उत्रजन्मा

कुशलंकौशिकोराज्ञः पर्यपृच्छत्सधार्मिकः अपितेसन्नताः सर्वेसामंतरिपवोजिताः ४६ दैवंचमानुषंचैवकर्मतेसाध्वनुष्ठि- तम् वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवाः ४७ ऋषींश्चतान्यथान्यायंमहाभागउवाचह तेसर्वेहृष्टमनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनम् ४८ विविशुःपूजितास्तेननिषेदुश्चयथार्हतः अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रंमहामुनिम् ४९ उवाचपरमोदारोहृष्टस्तमभिपूजय- न् यथामृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ५० यथासदृशदारेषुपुत्रजन्माप्रजस्यवै प्रनष्टस्ययथालाभोयथाहर्षोमहोदयः ५१ त थैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने कंचतेपरमंकामंकरोमिकिमुहर्षितः ५२ पात्रभूतोसिमेब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिमानद अद्य- मेसफलंजन्मजीवितंचसुजीवितम् ५३ यस्माद्विजेंद्रमद्राक्षंसुप्रभातानिशामम पूर्वंराजर्षिशब्देनतपसाद्योतितप्रभः ५४ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसिबहुधामया तदद्भुतमभूद्विप्र पवित्रंपरमंमम ५५ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्रभो ब्रूहि यत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति ५६

धुत्सवः तस्मादुदयोयस्यसहर्षः ५१ यथा तथाते आगमनंमन्ये अत्रस्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमनेउक्त्या- तवागमनज हर्षस्यानिर्वाच्यत्वंव्यज्यते स्वागतंतेइतिभिन्नंवाक्यं चपरं कंकामं किमुकेनप्रकारेण करोमि कुर्यामित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् ५२ पात्रभूतःस र्वसेवायोग्यः दिष्ट्या शुभादृष्टेन सुजीवितम् अद्यैवतत्फललाभादितिभावः ५३ पूर्वमिति राजर्षिशब्दसाधकेनतपसा पूर्वंअतिशयितकांतिमान् ५४ अनु पश्चात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेनतपसा ब्रह्मर्षित्वंप्राप्तो ऽतोमयाबहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेणपूज्योसीत्यन्वयः तदिति परमंपवित्रमिदंत्वदागमनं यन्ममपुरो ऽभूत् तदद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः ५५ हेप्रभो तवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहम् गतःप्राप्तवान् तेनसफलजन्मतानिष्पादिताचध्वनिता इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयतेइतिभगवद्गीतोक्तेः ब्रूहीति तुभ्यमितिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी तेयत्कार्यंप्रति यत्कार्या र्थमागमनं तन्मयाप्रार्थितःसन् ब्रूहि कथय ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वाभिमतकार्ययोगेन अनुगृहीतोहं त्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिं निष्पत्तिं कर्तुमिच्छामि विमर्शं करिष्यतिनवेतिसंदेहं ५७ तत्रहेतुमाह दैवतंहीति इतश्चनसंदेहइ-
त्याह ममचेति तवागमनजः कृत्स्नोधर्मः मममहानभ्युदयः प्राप्तः हर्षातिशयाद्द्विजेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ५८ इतीति यतो हृदयसुखं अतएवश्रुतिसु
खं आत्मवता स्वाधीनेन विनीतं विनययुक्तम् प्रथितैर्गुणैः त्रिशंकुस्वर्गारोहणादिभिः यशोयस्य गुणैः शमदमादिभिः परमऋषिः ऋत्यकइतिप्रकृति
भावः ५९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडे ऽष्टादशः सर्गः १८ ७ ७ तदिति अद्भुतवि-
स्तरं दैवतंहिभ वान्ममेत्या द्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचं १ एतत्त्वैवसदृशम् नान्यतः नान्यस्य तत्रहेतुगर्भविशेषणम् महावंशेत्यादि वसिष्ठव्यपदेशिनः

इच्छाम्यनुगृहीतोहंत्वदर्थपरिवृद्धये कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत ५७ कर्ताचाहमशेषेणदैवतंहिभवान्मम ममचायम-
नुप्राप्तोमहानभ्युदयो द्विज तवागमनजःकृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज ५८ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवतां
विनीतमुक्तं प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमंजगामहर्षम् ५९ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकां
डे ऽष्टादशः सर्गः १८ ७ ७ तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरं हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत १
सदृशंराजशार्दूल तवैवभुविनान्यतः महावंशप्रसूतस्यवसिष्ठव्यपदेशिनः २ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयं
कुरुष्वराजशार्दूल भवसत्यप्रतिश्रवः ३ अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ ४ व्रते
तुबहुशश्चीर्णेसमाप्त्यांराक्षसाविमौ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ५ तौमांसरुधिरौघेण वेदींतामभ्यवर्षताम् अव
धूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये ६ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भवतिपार्थिव ७ तथाभू
तोहिसाचर्यान्नशापस्तत्रमुच्यते स्वपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ८ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि शक्तोह्येषमया
गुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा ९
वसिष्ठनियोगवर्तिनः २ यत्त्विति तस्य तत्संपाद्यस्यकार्यस्य निश्चयं कर्तव्यत्वनिश्चयं सर्वथा करिष्यामीत्यंगीकारं कुरुष्व कृत्वाचसत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रति
ज्ञोभव ३ अहमिति सिद्ध्यर्थं यागार्थं नियमं दीक्षां आतिष्ठे आस्थितोस्मि तस्य यज्ञस्य ४ व्रतेत्विति बहुशश्चीर्णे समाप्तिकल्पे समाप्त्यां समाप्तिसमये ५
नियमनिश्चये व्रतसंकल्पे अवधूते नाशिते तस्मिन् तत्संकल्पविषये यज्ञेच तथाभूते नाशितेसति ६ कृतश्रमः कृतव्यथाप्रयासः अतएवनिरुत्साहः त
स्माद्देशादपाक्रमे निर्गतोस्मि ननुभवद्भिः शापेनैवकुतस्तौननाशितौतत्राह नचेति क्रोधमुत्स्रष्टुं शप्तुं ७ तत्रहेतुमाह यथाभूतेति शापादिप्रवृत्त्यनर्हेत्य
र्थः अतः स्वपुत्रमित्यादि ८ बालानांकपोलसमीपेशिखा काकपक्षः ननु अनेन बालेन किंकरिष्यसीत्यत्राह शक्तइत्यादि मयापितृस्थानीयेनेतिशेषः
दिव्यंतेजोवैष्णवं तेनयुक्तइतिशेषः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विकर्त्तारः विघ्नकर्त्तारः तेषांविनाशनेपिशक्तः किंपुनर्मद्यज्ञरक्षणे मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेणतेषामिति बहुवचनम् राज्ञोदानप्रशंसनायाह श्रेयश्चेति बहु
रूपं अन्नदानविवाहादिरूपं किंच सुखपांडुत्वादिनिवर्तकम् बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपंच श्रेयआत्मस्वरूपंप्रदास्यामि वसिष्ठद्वारादापयिष्यामिबोधयिष्यामी
त्यर्थः रामस्य शुद्धसुक्तस्वभावत्वेपि लोकानांतत्त्वबोधनमेवरामबोधनस्यफलम् सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्यज्ञानस्य प्रादुर्भूतिश्चफलमितिबोध्यम्
तदुक्तमादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलंविश्वाकारमबुद्धयः पश्यंतिज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदंजगत् दुर्विज्ञेयंवसिष्ठेन रामायकथितंपुरेतिस्कंदंप्रतिशि-
वोक्तेः योगवासिष्ठेस्फुटतरमेतत् त्रयाणामित्यादि मुख्यश्रेयश्चविष्णुपुराणेद्वितीयांशे तन्मत्यंप्रणतायत्वंयच्छ्रेयःपरमंद्विज तद्वदाखिलविज्ञानजलवी-
च्युदधिर्भवानिति राजप्रश्नेपुत्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपि नपरमार्थरूपंश्रेयस्त्वमित्युक्त्वा एकोव्यापीसमःशुद्धोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः जन्मवृद्ध्यादिरहितआ
त्मासर्वगतोऽव्ययः परंज्ञानमयोसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः नयोगवान्नयुक्तोभून्नैवपार्थिवयोक्ष्यते तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयंहियत् विज्ञानंपरमा-

राक्षसायेविकर्त्तारस्तेषामपिविनाशने श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः १० त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति
नचतौराममासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन ११ नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान् वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ १२
रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव १३ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ अहं
वेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् १४ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि १५ स्थि
रमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः १६

र्थोसावितिजडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेवपरमार्थश्रेयस्त्वेनदर्शितम् तथात्रैव आत्माध्येयःसदाभूपयोगयुक्तैस्तथापरम् श्रेयस्तस्यैवसंयोगःश्रेयोयःपरमा-
त्मनेत्युक्तम् पृथङ्कांतरे तथाजीवपरमात्मनोर्यःसंयोगःउपाधिनिर्गमरूपः सपरंश्रेयइतितदर्थः विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्म
णोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिपृथङ्कांतरोक्तेः परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीर्यते इतितेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलम् १० त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः येन महतास्त्रादि
ना आसाद्य युद्धेइतिशेषः ११ नचेति तत्रहेतुमाह वीर्येत्यादि रामस्तर्हिकथंहन्यादित्यत्राह कालेति १२ रामस्य रामवीर्यस्य पुत्रविषयस् रामेइतिशेषः नायं-
तवपुत्रःकिंतर्हि दिव्यमेतत्तेजइतितात्पर्यं १३ तत्रहेतुमाह अहमिति हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्यस्फुरत्वंध्वन्यते रामं निरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशा
वताररूपं १४ स्वज्ञानेसंवादमाह वसिष्ठोपीत्यादि तेप्येवंविदुरितिशेषः तेइतित्वमित्यर्थे धर्मलाभं परमंयशश्च यदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः तेनरामदानंत
वापिफलदमित्याशयः १५ मे मह्यं किंचमंत्रिणांसंमतेपिदातुमर्हसीत्याह यदीत्यादि अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानुमतिम् १६ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः तदा अभिप्रेतं ममेष्टं तवच असंसक्तं अतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितम् ईश्वरत्वात् क्वाप्यनासक्तमितिव्यंग्यम् १७ नापिनातिचिरविप्रयोगस्ते
पुत्रेणेत्याह दशेति यज्ञसंबंधिदशरात्रात्मकःकालएव रामस्यापेक्षितइतिशेषः हेराघव मम अयंयज्ञस्यकालः यथा यथोक्तंकालंनात्येति नातिक्रामति नतो
धिकोविलंबोनभवतीत्यर्थः १८ तथेति अत्रापिपूर्वश्लोकोक्त्यार्द्धं आवृत्त्यासंबध्यते हेराघव ममायंयज्ञस्यकालोनात्येति नातिपतेत् तथाकुरुष्वेत्यन्वयः
धर्मार्थसहितं अर्थोरामस्यास्त्रादिलाभरूपः १९ २० चलनं कंपः ततोत्थायेतिछांदसम् व्यषीदतेत्यप्येवं भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभया-
न्वितः २१ इतीति अतीव अत्यर्थं हृदयस्य हृदयपुंडरीकवर्त्यात्मनः मनसोंऽतःकरणस्यच विदारणम् पीडाजनकम् शुश्रुवान् शुश्राव महान्नरपतिःसा

पृभिश्चप्रसुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि १७ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनम् ना
त्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव १८ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः १९
विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः सतन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभं २० शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच
लब्धसंज्ञस्ततोत्थायव्यषीदतभयान्वितः २१ इतिहृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान् नरपतिरभवन्महान्महा-
त्माव्यथितमनाःप्रचचालचासनात् २२ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदि० बाल० एकोनविंशतिःसर्गः १९
तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितम् मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत् १ ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलो-
चनः नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः २

र्वभौमइतियावत् महात्मामहाबुद्धिःव्यथितमनाःमूर्च्छितचित्तः अभवत् अ
वस्थातुमशक्तः आसनात्प्रचचालच निःसंज्ञःपपातेत्यर्थः २२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके० बा० एकोनविंशःसर्गः १९
तदिति निःसंज्ञ इव निष्प्राणइव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्याराक्षसेभ्योभयसंभावनयादानप्रतिज्ञयाच व्याकुलत्वान्मूर्च्छितइत्यर्थः ततः संज्ञावानुगतमूर्च्छइ
दंवक्ष्यमाणमब्रवीत् १ ऊनेति किंचिदूनानि षोडशवर्षाणियस्यसः इदंचयुद्धायोग्यत्वंप्रतिपादितम् षोडशवर्षःक्षत्रियकुमारएवकवचधरोयुद्धार्हइ-
तिशास्त्रादितिकतकः अन्येतु ऊनषोडशवर्षशब्दस्य द्वादशवर्षइत्यर्थः कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्यरामस्य वयोविशेषमुद्दिश्यबालोद्वादशवर्षोऽ
यमकृतास्त्रश्चराघवइत्यारण्यकांडेरावणंप्रतिमारीचोक्तेरित्याहुः आरण्ये बालोषोडशवर्षोयमित्येवपाठोरावणस्यभयातिशयार्थंवा मारीचस्यात्यु
क्तिःसाइतिकतकाशयः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इयमिति एकोरथोगजश्चैकोनराः पंचपदातयः त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते पत्तिंतुत्रिगुणामेकं विदुःसेनामुखंबुधाः त्रीणिसेनामुखान्येको
गुल्मइत्यभिधीयते त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यः पृतनेतिविचक्षणैः चमूस्तुपृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकि-
नी अनीकिनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइति यस्याहमितिसंधिरार्षः पतिःपालकः ईश्वरःस्वामी योद्धृत्वस्य अस्तीतिशेषः २ ४ गोप्ता यज्ञ
स्येतिशेषः प्राणान्धरिष्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ५ ६ रामगमने अनुपपत्तिमाह बालइत्यादि ऊनषोडशवर्षत्वादेवबालत्वव्यवहारः स्नेहातिश-
येनच नैनैव अकृतविद्यत्वव्यवहारः अन्यथासर्ववेदविदः शूराःसर्वेज्ञानोपसंपन्नाइति पूर्वोक्त्याविरोधःस्यात् ७ नचेति रक्षसामित्यस्यरणेइतिशेषः

इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः अनयासहितोगत्वा योद्धाहंतैर्निशाचरैः ३ इमेचशूराश्चविक्रांताभृत्यामेऽस्त्रविशा
रदाः योग्यारक्षोगणैर्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि ४ अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासमरमूर्धनि यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनि-
शाचरैः ५ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभविष्यतिसुरक्षिता अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ६ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबला
बलम् नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः ७ नचासौरक्षसांयोग्यः कूटयुद्धाहिराक्षसाः विप्रयुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनो
त्सहे ८ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि यदिवाराघवंब्रह्मन्नेतुमिच्छसिसुव्रत ९ चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय
षष्टिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक १० कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि चतुर्णामात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकामम
११ ज्येष्ठेधर्मप्रधानेचनरामंनेतुमर्हसि किंवीर्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते १२ कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव
कथंचप्रतिकर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसाम् १३ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनां सर्वंमेशंसभगवन्कथंतेषांमयारणे १४ स्यातव्यं
दुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत १५

कूटंकपटं रामनयनेबाधकमप्याह विप्रेत्यादि ८ उक्तानुपप-
त्तिपरिहारायाह यदिवेति ९ इतोपिरामनयनमयुक्तमित्याह षष्टिरिति अतीतानीतिशेषः १० कृच्छ्रेणदुःखेन क्वचिद्दुःखेनेत्येवपाठः यज्ञदीक्षादिलक्ष
णेन परमिका अतिशयिता स्वार्थेकः चतुर्णामितिनिर्धारणेषष्ठी तेषांमध्ये अस्मिन्ममप्रीतिरधिकेत्यर्थः ११ प्रीत्याधिक्येकारणमाह ज्येष्ठइति अनेन
राज्ययोग्यताध्वनिता धर्मप्रधाने त्रिषुपुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धेहि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्यविच्छेदएवस्यात् धर्मेणप्रजापालनं-
च नान्यतोनिर्वहेत अतोरामोनेतुमयोग्यः अथरामनयनस्यसर्वथाअयोग्यत्वंप्रतिपादयितुं रक्षःस्वरूपंपृच्छति किंवीर्याइति केचतेकिंनामानः १२ कथंप्रमा
णाः कीदृक्शरीरप्रमाणाःरक्षंतिस्वामित्वेनेतिशेषः प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयं संहारःकथंकर्तव्यइत्यर्थः १३ मयारणेइत्यत्र प्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः १४
स्यातव्यमिति दुष्टभावानांतेषांसंबंधिनिरणे कथंस्यातव्यमितिचशंसेतिसंबंधः तत्रहेतुः वीर्येत्यादि १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ प्रसिद्धस्यायंरावणइत्याह श्रूयतेइत्यादि १७ यतोमहाबलः ततोयदा अनादरात्स्वयंयज्ञस्यविघ्नकर्त्तानखलु अनादरात्स्वयंविघ्नायनागच्छति तदा १८ तेनरावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नंकरिष्यतइतिसंबंधः १९ अथरावणनामश्रुत्वा स्वयमेवनिवृत्तप्रतीकारप्रत्याशोराजाआह इ-त्युक्तइति २० अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादितिशेषः प्रसादयितुमाह देवतमित्यादि २१ २२ सत्वमिति वीर्यमादत्ते नाशयतीत्यर्थः अतस्तत्सं ग्रामार्द्देसुरव्यमपि नदोषायेतिभावः तस्यबलैः मारीचादिभिः २३ हेमुनिश्रेष्ठ सबलः ससैन्यः ममपुत्रैःसहितोवाभवानपि तेनयोद्धुंनशक्तइत्यनु षंगः अतःकाकथंचिद्द्रवतस्तथासामर्थ्यं पुत्रंतुसर्वथानदास्यामीत्याह कथमपीत्यादि अमरप्रख्यं अमरतुल्यरूपमेव नत्समरमितितात्पर्यम् नैवदा-

पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशम् १६ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः १७ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापुत्रोविश्रवसोमुनेः यदास्वयंनयज्ञस्यविघ्नकर्तामहाबलः १८ तेनसंचोदितौतौतुराक्षसौचमहाबलौ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः १९ इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमुनिंतदा-नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः २० सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके ममचैवाल्पभाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः २१ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि २२ सतुवीर्यवतांवीर्यमादत्तेयुधिरावणः तेनचा-हंनशक्तोस्मिसंयोद्धुंतस्यवाबलैः २३ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः कथमप्यमरप्रख्यंसंग्रामाणामकोविदम् २४ बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकम् अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः २५ यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदास्यामिपुत्रकम् मा रीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ २६ तयोरन्यतरंयोद्धुंयास्यामिससुहृद्गणः अन्यथात्वनुनेष्यामिभवंतंसहबांधवः २७ इतिनरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रंकुशिकसुतंसुमहान्विवेशमन्युः सुहुतइवमखेग्निराज्यसिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः २८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेविंशतिःसर्गः २० ५ ५

स्यामीत्यन्वयः २४ अतिदुःखितो क्तित्वात्तस्य पुत्रकशब्दयोःपौनरुक्त्यंनदोषः पुत्रकमित्यनुकंपायांकन् अदानेहेत्वंतरमप्याह अथेत्यादि यतः सुंदोपसुंदपुत्रौ कालोपमौ यमतु ल्यौ मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसुंदोपसुंदाभ्यां यक्षकन्यायांजातत्वेन अगस्त्यशापेनच अतिक्रूरतमौ राक्षसत्वंप्राप्तौ य तस्तौयज्ञविघ्नकरौ अतः सुतंनैवदास्यामीत्यन्वयः २५ २६ अन्यथा भवता ममानयने अनुनेष्यामि रामागमनायेतिशेषः २७ इतीति सुहुतः प्रथमंशुष्कसमिद्भिःहुतः प-श्चादाज्यसिक्तोऽग्निरिवेतियोजना उज्ज्वलितः रोषजज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः २८ इ॰ति॰ रामायणतिलकेबा॰बा॰विंशतिःसर्गः२० ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदिति स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन्तत्तस्य वचनंश्रुत्वेत्यन्वयः १ अयंविपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः यतो॰
यंअस्यकुलस्य विपर्ययः नाशः विपर्ययपदावृत्तिर्बोध्या २ यदिइदं प्रतिज्ञाहानिरूपम् क्षमं युक्तं इदंतत्फलंच यदिक्षमं सत्यंतदा यथागतंगमिष्यामि
मिथ्यावादीत्वंसुहृद्वृतः सुखीभवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ३ धीमतइत्यत्र रोषंदृष्ट्वेतिशेषः जगदन्यथाकरणसमर्थो॰यमद्यक्रुद्धः किंकरिष्यतीतिदेवानांभयं
४ त्रस्तरूपं अतिशयेनत्रस्तं जगत् त्रैलोक्यम् ५ साक्षाद्धर्मइव इवशब्दएवार्थे द्वढारोपंरूपकमिदं ६ स्वधर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वं ७ इष्टं अश्वमेधादियागः आ
पूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं तद्वधः तत्फलनाशः भूयात् भवेत् भविष्यतीतियावत् करिष्येइतिप्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय संधिरार्षः उक्तवाक्यंअकुर्वतः अननुतिष्ठतः

तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरम् समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिम् १ पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि
राघवाणामयुक्तो॰यंकुलस्यास्यविपर्ययः २ यदिदंतेक्षमंराजन्गमिष्यामियथागतं मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृ-
तः ३ तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः चचालवसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत् ४ त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृ-
षिः नृपतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ५ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः धृतिमान्सुव्रतःश्रीमान्नधर्मंहातुमर्ह
सि ६ त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्माइतिराघवः स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि ७ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः
इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ८ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ९ ए
षविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः एषविद्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणम् १० एषो॰स्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे नैन-
मन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यंतिकेचन ११ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्षसाः गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः १२ सर्वास्त्रा
णिकृशाश्वस्यपुत्राःपरमधार्मिकाः कौशिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति १३ तेपिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुताःसुताः
नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः १४

८ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं शक्ष्यंति सहिष्यंते प्रधर्षयितुमितिशेषोवा अग्निनारक्षितममृतमिवेत्यु-
पमा अनेनपुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ९ नकेवलंविश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवरामस्यदुर्धर्षत्वम् किंतुस्वतोपीत्याह रामविश्वामित्रयोःश्लिष्टवर्णनेन एषः रामः
विश्वामित्रश्च रामपक्षेविद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः तपसः मननादेः परायणं प्राप्यः विश्वामित्रपक्षेतपसःआश्रयः १० रामपक्षे अन्यःपुमान् अविद्याव
तःपुमानित्यर्थः विश्वामित्रपक्षे एनं अस्त्रगणं ११ १२ नतुदेवाद्यनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिः ऋषेः कथमित्यत आह कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः परमधार्मिकाइतिपा
ठे परमधार्मिकप्रतिष्ठावंतइत्यर्थः एनेनापिदुर्लभत्वंध्वनितं दत्ताः शिवेनेतिशेषः प्रशासति प्रशास्तिस्मेत्यर्थः शबार्षः १३ अस्त्राणांमातृप्राशस्त्यमप्याह ते
पीति प्रजापतिसुतेदक्षकन्ये तयोःसुताःनैकरूपाःअनेकरूपाः१४ ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते सूते सुवाते इत्यर्थः अस्त्राणि परविश सनकर्तॄणि १५ वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेयान् गुणैयत्तया अपरिच्छेद्या अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् १६ संहारान् अन्वर्थसंहार-
नामकान् दुर्धर्षान्परैः सोढुमशक्यान् दुराक्रामान् दीर्घआर्षः दुराक्रमान् अमोघान् १७ अपूर्वाणां अस्त्रविद्याविशेषाणामिति शेषः १८ १९ २० वस्तुतो रक्षोनि-
ग्रहे शक्तोपि विश्वामित्रः त्वत्पुत्रानुग्रहार्थमेव तं याचत इत्याह तेषामिति हितं अतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्याप्रदानादिरूपम् २१ सुमोदेति परस्मैपदमार्षं चस्त्व
र्थः प्रसन्नचित्त इत्युत्तरं योज्यः राघवस्य रामस्य कुशिकात्मजाय रामं दातुं बुध्या ऽचिंतयदिति शेषः २२ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि॰

जयाच सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ते सूते ऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरं १५ पंचाशतं सुतान्लेभे जया लब्धवरा वरान् वधाया-
सुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः १६ सुप्रभा ऽजनयच्चापि पुत्रान्पंच शतं पुनः संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः १७ तानि चा-
स्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् १८ तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः न किंचि
दस्त्यविदितं भूतं भव्यं च राघव १९ एवं वीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः न रामगमने राजन्संशयं गंतुमर्हसि २० तेषां निग्रहणे श-
क्तः स्वयं च कुशिकात्मजः तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते २१ इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च सुमोद पार्थिवः गम-
नमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुध्या २२ इत्यार्षे श्री रा॰ बा॰ बाल॰ एकविंशतिः सर्गः २१ ॥ ॥
तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् १ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च पुरोधसा व-
सिष्ठेन मंगलैरभिमंत्रितम् २ स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनांतरात्मना ३ ततो वायुः सुखस्पर्शो-
नीरजस्को ववौ तदा विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ४ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः शंखदुंदुभिनिर्घोषः प्रयाते
तु महात्मनि ५ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ६

एकविंशतिः सर्गः २१ ॥ ॥ तथेति सल
क्ष्मणं रामं आजुहाव तयोरविनाभावज्ञानादिति शेषः १ कृतस्वस्त्ययनं कृतमंगलाचरणं मंगलैर्मंगलसूचकैर्मंत्रैः किंच तत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितं बोधित-
मित्यर्थः तद्बोधनं च योगवासिष्ठे प्रसिद्धं २ राजापि तद्वाक्यश्रवणेन सुप्रीतमनाः सन् रामं ददौ ३ यात्रायां शाकुनमाह तत इति ववौ इत्यस्य स्पष्टत्वत इति शेषः विश्वामि
त्रगतं तत्संबद्धं राजीवं पद्मं ४ प्रयाते प्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमात् देवानां दुंदुभिस्वनसहिता पुष्पवृष्टिः शंखादिघोषस्तु स्वनगरजः ५ धन्वी धनुर्विद्याकृत
श्रमः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कलापिनौ सतूणीरौ शोभयानौ प्रकाशयंतौ शस्त्रतेजसा सुगभावआर्षः त्रिशीर्षाविव पन्नगौ स्कंधस्थितधनुशःपृष्ठबद्धतूणीरेण मस्तकेनच त्रिशीर्षत्वम् यद्वा प्रत्येकंतूणीरद्वयधारणात्त्रिशीर्षत्वम् धनुषःपाणावुक्तत्वात् अत्रेदंतूणीरादिवैष्णवं गरुडेनदत्तंरामाय तारकासुबाहुवधाय मारीचस्यसमुद्रेपातनायच नहिप्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् तदुक्तंपाद्मे पक्षीताक्षर्यःसमागम्यत्रीणिचास्त्राणिकार्मुकम् सर्वभूतैरदृश्यःसन्ददत्वाताभ्यांपुनर्ययाविति अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ७ अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिमंतौ शोभयंतौ विश्वामित्रमितिशेषः ८ बद्धगोधा चर्मकृतं अंगुलित्राणं ययोस्तौ गोधाहस्तत्राणमितिकश्चित् अंगुलित्राणस्यपीनरुत्तयापत्तेस्तच्चिंत्यम् ९ शोभयेतामित्यडभावश्छांदसः १० स्थाणुं सद्रम् पावकी स्कंदविशाखौ अध्यर्धयोजनं अर्धाधिकयोजनम् षट्क्रोशमितियावत् ११ तावद्दूरगमनेन बालकयोः क्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यन्नं परमतृप्तये दिव्येविद्ये उपदेष्टुमाह वत्स

कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ७ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयंतावनिंदितौ ८ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ बद्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ९ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयेतामनिंदितौ १० स्थाणुंदेवमिवाचिंत्यंकुमाराविवपावकी अध्यर्धयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे ११ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोऽभ्यभाषत गृहाणवत्ससलिलंमाभूत्कालस्यपर्ययः १२ मंत्रग्रामंगृहाणत्वं बलामतिबलांतथा नश्रमोनज्वरोवाते नरूपस्यविपर्ययः १३ नच सुप्तंप्रमत्तंवा धर्षयिष्यंतिनैर्ऋताः नबाह्वोःसदृशोवीर्ये पृथिव्यामस्तिकश्चन १४ त्रिषुलोकेषुवारामनभवेत्सदृशस्तव बलामतिबलांचैवपठतस्ताततराघव १५ नसौभाग्येनदाक्षिण्येन ज्ञानेबुद्धिनिश्चये नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ १६ एतद्विद्याद्वयेलब्धेनभवेत्सदृशस्तव बलाचातिबलाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ १७

रामेत्यादि सलिलंगृहाण शुद्धाचमनंकुरु कालस्य अन्नभोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः १२ मंत्रग्रामं बलाविद्यासंज्ञकंमंत्रसमूहं तथा अतिबलासंज्ञकंच अन्येतु प्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूपंमंत्रसमूहम् तथाप्रकृतोपयोगिन्यौ बलाअतिबलाख्येचविद्येइत्यर्थः परंतु अत्रबलातिबलयोरेवदानम् अन्येषांतुदानं अग्रेभविष्यतीत्याहुः गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि क्षुत्पिपासा क्षांतिरूपफलस्य उभयोरपिदर्शनात् अपेक्षणाच्च श्रमोबहुदूरगमनादौ तन्मूलकोज्वरोपि नविपर्ययः अन्यथाभावः तद्विद्याजपेनभविष्यतीतिशेषः १३ प्रमत्तं अकृताचमनादिकं धर्षणमभिभवः अस्तीतिवर्त्तमानसामीप्ये भविष्यतिलट् सर्वत्रतद्विद्यालाभोहेतुः १४ नकेवलंपृथिव्यामेवेत्याह त्रिष्वित्यादि १५ ज्ञानं तत्वज्ञानं बुद्धिनिश्चयः ऐहिकविषयः वादिनंप्रति वक्तव्येउत्तरेइत्यर्थः १६ तवसदृशोनकेनापिगुणेनेतिशेषः सर्वज्ञानस्यमातराविति अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनकेइत्यर्थः १७ ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ विद्याद्वयमधीयाने त्वयीतिशेषः यशश्चाप्यतुलंभुवीतिपाठे भविष्यतीत्यपिशेषः तयोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्यैकारणमाह पितामहेत्यादि तन्निर्मितत्वा
त्तत्सुते १९ प्रदातुं ममबुद्धिरितिशेषः सदृशः तद्दानयोग्यइत्यर्थः एते एतद्विद्याप्रदानयोग्याः बहिर्निलुप्तविभक्तिकं बहवइत्यर्थः विपुलाइतियावत् २०
तपसा मदीयेन संभृते पूर्णे बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेणभवता संभृते धृतेइत्यर्थः जलंस्पृष्ट्वा आ-
चम्य २१ विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः स्वतोविक्रमवानपि विद्यासंबंधादधिकविक्रमइत्यर्थः २२ सहस्रेत्यादिपूर्वान्वयि कुशिकात्मजोविश्वामित्रः गुरुका
र्याणि गुरुविषयाणिकार्याणि पूर्वोत्थायपश्चात्सन्निवेशीत्यादीनि तानिसर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः संतस्थंतपाठे गुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणा-

क्षुत्पिपासेनतेराम भविष्येतेनरोत्तम बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव १८ विद्याद्वयमधीयानेयशश्चाथभवेद्भुवि पि-
तामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते १९ प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः २०
तपसासंभृतेचैतेबहुरूपेभविष्यतः ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः २१ प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः वि-
द्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः २२ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः गुरुकार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मज २३
ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांससुखंत्रयः २३ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेऽनुचितेतदोषिताभ्याम् कुशिकसुतवचोऽनु
लालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी २४ इत्यार्षे० वाल्मी० आ० बा० द्वाविंशःसर्गः २२ ५ ३ ५
प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे १ कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्त
ते उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यंदैवमाह्निकं २ तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपम् ३ कृ
ताह्निकौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनम् अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः तौप्रयांतौमहावीर्यौदिव्यंत्रिपथगांनदीं
ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे ५

दीनि कुशिकात्मजेनियुज्य कृत्वेत्यर्थः सरय्वां तत्तीरे २३ दशरथेत्यादि षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यः तृणाद्यनुचित-
शयानोषितयोरपि रात्रेःसुखव्युष्टत्वेहेतुः कुशिकसुतवचोनुलालितत्वं विबभौ व्युष्टेतियावत् २४ इतिरामाभि० रामा० बा० द्वाविंशःसर्गः २२ ५ ५
प्रभातायामिति पर्णसंस्तरे मृदुपर्णादिपरिकल्पितेशयनीये पूर्वश्लोके तृणशयनइत्युपलक्षणंबोध्यं १ कौसल्येति हेराम त्वयापुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभ
नपुत्रवती अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्यतव अस्मिन्समये निद्राअनुचिता यतःपूर्वासंध्याप्रवर्तते प्रातःसंध्याप्रवर्तते अतउत्तिष्ठ दैवंदेवताध्यानं आह्निकं शौचा-
दिक्रिया २ स्नात्वा कृतोदकौ कृतार्घ्यदानौ इदंतावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणं परमंजपं सावित्रीं ३ अभितस्थतुः संमुखौस्थितावित्यर्थः ४ प्रयांतौ
गच्छंतौ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र गंगासरयूसंगमप्रदेशे तप्यतां तपतां यस्छांदसः ऋषीणामाश्रमपदम् ददृशातेइत्यनुकर्षः ६ तं परमरमणीयं ७वसते वसति तङ्छांदसः ८ प्रहस्य बा
लकवचनश्रवणजसंतोषात् हासः सर्वज्ञोप्येवंनाटयतीतिवा यस्यपूर्वः यस्यपूर्वकालाधिष्ठेयः अभूत् सभूयतामित्यन्वयः९ मूर्तिमान् शरीरधरः समाहितं समाहित
चित्तं स्थाणुं रुद्रं १० कृतोद्वाहं समाधेःकृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छंतं देवेशं दुर्मेधाः कामः धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूतवान् त
तोमहात्मना रुद्रेण ज्ञातापराधेन हुंकृतः चक्षुषा अवध्यातोदृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ११ व्यशीर्यंत विशीर्णानि सर्व गात्राणि सर्वेऽवयवाः १२ तत्रप्रसिद्धतदे
स्मिन्नाश्रमे हतं नष्टं हशब्दःप्रसिद्धौ १३ ततोभयात्पलायमानोयत्रदेशेसकामो गंमुमोच सोंऽगविषयः अंगदेशइतिविख्यातइतिशेषः १४ तस्य स्थाणोः

तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणांभावितात्मनां बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमंतपः ६ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमं ऊचतुस्तंमहा-
त्मानंविश्वामित्रमिदंवचः ७ कस्यायमाश्रमःपुण्यः कोऽन्वस्मिन्वसतेपुमान् भगवन्श्रोतुमिच्छावः परंकौतूहलंहिनौ ८ तयोस्तद्
वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः अब्रवीच्छ्रूयतांराम यस्यायंपूर्वआश्रमः ९ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः तपस्यंतमिहस्था-
णुंनियमेनसमाहितम् १० कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणाम् धर्षयामासदुर्मेधाहुंकृतश्चमहात्मना ११अवध्यातश्चरुद्रेणचक्षुषा
रघुनंदन व्यशीर्यंतशरीरात्स्वात्सर्वगात्राणिदुर्मतेः १२ तत्रगात्रंहतंतस्यनिर्दग्धस्यमहात्मनः अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्व
रेणह १३ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्रभृतिराघव सचांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंसमुमोचह १४ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्येमेमुनयः
पुरा शिष्याधर्मपरावीरतेषांपापंनविद्यते १५ इहाद्यरजनींरामवसेमशुभदर्शन पुण्ययोःसरितोर्मध्येश्वस्तरिष्यामहेवयम् १६ अ
भिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमं इहवासःपरोऽस्माकंसुखंवत्स्यामहेनिशाम् १७ स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्यानरोत्तम ते
षांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा १८ विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन् अर्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे १९ रामल-
क्ष्मणयोःपश्चादकुर्वन्नतिथि क्रियां सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन् २०

इमेमुनयः इदानीमिहतपस्यंतः तस्यरुद्रस्य पुरा पूर्वकालसंतानप
रंपरयाशिष्याः अतएवधर्मपराः अतएवतेषांपापंनविद्यते १५ सरितोः गंगासरय्वोः १६ स्नानादिनाशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे व्यत्ययात्तङ् इह-
तिपृथक्पदंवा परःसुखतरः १७ स्नाताइत्यादीनि तदाश्रममुनिविशेषणानि तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु तान्अदृष्ट्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अतए
व विप्रकृष्टार्थग्राहिणाचक्षुषा रामाद्यागमनंविज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः १८ आतिथ्यमतिथ्यर्हं भोजनादि १९ पश्चाद्भगवतोपिमनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामि-
त्रेगुरुत्वनाटनेनच आदौविश्वामित्रे अर्घ्यादिदत्वा पश्चाद्रामेदधुः अभिरंजयन् अडभावआर्षः तदाश्रमस्थान्ऋषीनितिशेषः यद्वा सत्कारंसमनुप्राप्य तंप्रा
प्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्थाऋषयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अजपन् नदीतीरे तेविश्वामित्राद्याः ऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिः सह स्वसाहित्येन आनीताः संवेशनाय स्वाश्रमं प्रापिताः २१ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूर
के भर्गाश्रमे २२ २३ इति॰ वा॰ बा॰ त्रयोविंशः सर्गः २३ ७ ७ ततइति नद्याः गंगायाः १ उपस्थाप्य आनाय्य २ राजपुत्रपुरस्कृतइतितृतीयात-
त्पुरुषः तीर्त्वेतिशेषः अरिष्टं शुभं यथाभवतितथा रिष्टेर्हिंसार्थत्वात् ३ ततार तर्तुमुपक्रांतः सरितं गंगां सागरं गच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूपं प्रापयतितां
अंतर्भाविण्यर्थः अगस्त्यशोषितस्य समुद्रस्य गंगयापूरणंकृतमितिप्रसिद्धेः ४ तोयसंरंभेण परस्परंतरंगसंघट्टक्षोभेण वर्धितं अतिप्रवृद्धं निश्चयं सहज

यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह २१ न्यवसत्सुसुखंतत्रकामाश्रमपदेतथा क
थाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ २२ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः २३ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ आ॰ बालकांडेत्रयो-
विंशः सर्गः २३ ७ ७ ततःप्रभातेविमलेकृताह्निकमरिंदमौ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ १ तेचसर्वेम
हात्मानोमुनयःसंशितव्रताः उपस्थाप्यशुभांनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् २ आरोहतुभवान्नावंराजपुत्रपुरस्कृतः अरिष्टंगच्छ
पंथानंमाभूत्कालस्यपर्ययः ३ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वातानृषीन्प्रतिपूज्यच ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमां ४ तत्रशुश्रा
ववैशब्दंतोयसंरंभवर्द्धितम् मध्यमागम्यतोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् ५ ज्ञातुकामोमहातेजाःसहरामःकनीयसा अथरा-
मःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवम् ६ वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं ७ कथ
यामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयं कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितंपरं ८ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः तस्मात्सुस्रा
वसरसःसायोध्यामुपगूहते ९ सरःप्रवृत्तासरयूःपुण्याब्रह्मसरश्च्युता तस्यायमतुलःशब्दोजान्हवीमभिवर्तते १० वारिसं-
क्षोभजोरामप्रणामंनियतःकुरु ताभ्यांतुतावुभौकृत्वाप्रणाममतिधार्मिकौ ११ तीरंदक्षिणमासाद्यजग्मतुर्लघुविक्रमौ सवनंघो
रसंकाशंदृष्ट्वानरवरात्मजः १२ अविप्रहतमैक्ष्वाकःपप्रच्छमुनिपुंगवम् अहोवनमिदंदुर्गंझिल्लिकागणसंयुतम् १३

औपाधिकोवेत्येतदन्यतरनिश्चयम् ५ ज्ञातुकामइत्यस्य जातइतिशेषः ६ भिद्यमानस्य परस्परसंघट्टमानस्य ७ निश्चयं निश्चयजनकहेतुम् ८ तेन
मनोनिर्मितत्वेन तस्मात् सरसः यास्रुस्राव सेत्यन्वयः ९ सरसोयेति प्रवर्ततइतिसरयूः सरःप्रवृत्तेतितद्योगनिर्वचनं पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वम्
तस्याअयंसंधिरार्षः याजान्हवीमभिवर्तते तयासहसंगच्छते तस्याअयंशब्दइत्यर्थः १० ताभ्यां सरयूगंगाभ्याम् ११ विक्रमः पादविक्षेपः घोरसंका
शं भयंकरदर्शनम् १२ अविप्रहतं सार्थगमागमाभावात् अक्षुण्णम् झिल्लिकाकीटविशेषः १३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भैरवैः भयंकरैः श्वापदानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शकुंतैः भासैः शकुनैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरवंशब्दंकुर्वद्भिः १४ शोभितंयुक्तम् धवादयोवृक्षविशेषाः १५ किंनु कृतोनु १६ यस्यप्राणिनः सम्श्रूयतामित्यन्वयः स्फीतौ समृद्धौ १७ मलदाः करूशाइतिबहुवचनम् शब्दस्वभावकृतं देवनिर्माणेन देवयत्नेननिर्मितौ मलेन अशुच्याचारेण १८ क्षुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते ब्रह्महत्या वृत्रस्यब्रह्मसंतानत्वात् देवाः वस्वादयः १९ कलशैः गंगाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन् प्रामोचयन् कारूषं क्षुत् दत्वात्यक्त्वेत्यर्थः २० शरीरजमितिपूर्वान्वयि प्रपेदिरे देवाइति

भैरवैः श्वापदैःकीर्णंशकुंतैर्दारुणारवैः नानाप्रकारैःशकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः १४ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापिशोभितम् धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः १५ संकीर्णंबदरीभिश्च किंन्विदंदारुणंवनं तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः १६ श्रूयतांवत्सकाकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणंवनम् एतौजनपदौस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम १७ मलदाश्चकरूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ पुरावृत्रवधेरामम लेनसमभिप्लुतम् १८ क्षुधाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् तमिंद्रंमलिनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः १९ कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् इहभूम्यांमलंदत्वादेवाःकारूषमेवच २० शरीरजंमहेंद्रस्य ततोहर्षंप्रपेदिरे निर्मलोनिष्करूषश्च शुद्धइंद्रोयथाभवत् २१ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमम् इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेगमिष्यतः २२ मलदाश्चकरूषाश्च ममांगमलधारिणौ साधुसाध्विति तंदेवाः पाकशासनमब्रुवन् २३ देशस्यपूजांतांदृष्ट्वाकृतांशक्रेणधीमता एतौजनपदौस्फीतौदीर्घकालमरिंदम २४ मलदाश्चकरूषाश्च मुदिताधनधान्यतः कस्यचित्त्वथकालस्य यक्षिणीकामरूपिणी २५ बलंनागसहस्रस्य धारयंतीतदाह्यभूत् ताटकानामभद्रंते भार्यासुंदस्यधीमतः २६ मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याःशक्रपराक्रमः वृत्तबाहुर्महाशीर्षोविपुलास्यतनुर्महान् २७ राक्षसोभैरवाकारोनित्यंत्रासयतेप्रजाः इमौजनपदौनित्यंविनाशयतिराघव २८ मलदांश्चकरूषांश्चताटकादुष्टचारिणी सेयंपंथानमावृत्यवसत्यत्यर्धयोजने २९ अतएवचगंतव्यंताटकायावनंयतः स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमांदुष्टचारिणीम् ३०

शेषः २१ ततः तदेत्यर्थः २२ यस्मान्ममांगमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिंगमिष्यतइति पूर्वेणान्वयः २३ शक्रेणकृतां देशस्यपूजांदृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः २४ कस्यचित्कियतःकालस्य अपगमेइतिशेषः २५ भद्रंतेइति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकत्वेन तादृशयक्षिणीनामश्रवणेनत्रासोमाभूदिति यद्वा ताटकानामतेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रसिद्धिकत्वरूपं भद्रत्वमस्याइतिबोध्यं २६ २७ २८ सेयं याविनाशयतिसेत्यर्थः आवृत्य निरुध्य अर्धंअतिक्रांतमत्यर्द्धं तादृशेयोजने २९ यतश्चेदंताटकावनंअस्माभिर्गंतव्यं अतएवचहेतोर्हेराम स्वबाहुबलमाश्रित्यइमांजहि ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुस्त्रीकथंहंतव्यातत्राह मन्नियोगादिति मदाज्ञया स्त्रीवधशंकांत्यज ईदृशं ताटकाक्रांतं ३१ अद्यापिननिवर्तते अत्रपूर्वस्थितोजनइतिशेषः ३२ इतिरामा भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदि॰ बालकांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ ७ ७ ७ अथेति अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य शार्दूलः श्रेष्ठः १ यदा यतः यक्षी यक्षजातिः श्रूयते पुराणादाविति शेषः अबलेति साभिप्रायं २ ३ वीर्यं शौर्यादि बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोन्येपि गुणाः तस्यांसंतीतिज्ञापनार्थं ४ वरप्राप्तिमूलमाह पूर्वमिति तेपे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येतिशेषः ५ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतींकन्यां ६ तदभिसंहितगुणवतापुत्रेणा-

मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकंपुनः नहिकश्चिदिमंदेशंशक्तोह्यागंतुमीदृशम् ३१ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया
एतत्तेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनम् ३२ यक्ष्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिननिवर्तते ३२ इत्यार्षेश्रीरा॰ वाल्मी॰ आदि॰ बा॰ चतुर्विं-
शःसर्गः २४ ७ ७ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमं श्रुत्वापुरुषशार्दूलःप्रत्युवाचशुभांगिरम् १ अल्पवीर्यायदा
यक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव कथंनागसहस्रस्यधारयत्यबलाबलं २ इत्युक्तंवचनंश्रुत्वाराघवस्यामितौजसः हर्षयन्श्लक्ष्णयावाचासल
क्ष्मणमरिंदम ३ विश्वामित्रोब्रवीद्वाक्यंशृणुयेनबलोत्कटा वरदानकृतंवीर्यंधारयत्यबलाबलम् ४ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नाम
वीर्यवान् अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः ५ पितामहस्तुसुप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा कन्यारत्नंददौराम ताटकांनाममनामतः ६
ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः नत्वेवपुत्रंयक्षायददौचासौमहायशाः ७ तांतुबालांविवर्धंतींरूपयौवनशालिनीम् जं-
भपुत्रायसुंदायददौभार्यायशस्विनीम् ८ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रंव्यजायत मारीचंनामदुर्धर्षंयःशापाद्राक्षसोऽभवत् ९
सुंदेतुनिहतेरामअगस्त्यमृषिसत्तमम् ताटकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति १० भक्षार्थंजातसंरंभागर्जंतीसाभ्यधावत आप
तंतींतुतांदृष्ट्वाअगस्त्योभगवानृषिः ११ राक्षसत्वंभजस्वेतिमारीचंव्याजहारसः अगस्त्यःपरमामर्षस्ताटकामपिशप्तवान् १२ पुरु
षादीमहायक्षीविकृताविकृतानना इदंरूपंविहायाशुदारुणंरूपमस्तुते १३

स्यंतंजनपीडाभवेदितिविचार्य पुत्रंनददौ ७ विवर्धंतीम् वर्धमानां जंभपुत्रायेत्यत्र खंजुपुत्रायेतिपाठे खंजोःपुत्रः खंजुपुत्रः अक्षरयक्षयोः देवयोनित्वेनोचितःसंबंधः ८ व्यजायत प्रासोष्ट असूत ९ शापंदर्शयति सुंदेत्विति निहते अगस्त्येनशापंदत्वे तिशेषः इच्छति इच्छतिस्म १० जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ११ भजस्व शुद्धदेवयोनिस्वरूपंमुक्त्वेतिशेषः शप्तवान् राक्षसत्वंभजस्वेति १२ तदेवविस्तरेणाह पुरुषादीति भवेतिशेषः तदेवोपपादयति इदमिति इदंरूपं यक्षिणीरूपं विहाय त्याजयित्वा दारुणंरूपं राक्षसीरूपं अस्तु भवतु एतदेवाभिप्रेत्यपाद्मेऽप्युक्तं तौरामलक्ष्मणौवीरौवायांतौपथिराक्षसीम् ताटकांनामघोरांतांसुंदभार्यांसुकेतुजामिति १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमर्षत्वात् अहसनात् देशोत्सादनेहेतुगर्भविशेषणम् अगस्त्यान्चरितमिति अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः १४ गोब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशंकानि-
रासाय तद्धितायक्रियमाणंपापवदाभासमानमपि धर्मायेतिभावः १५ शापसंसृष्टां अगस्तिशापव्याप्तां १६ हेनरोत्तम तेस्त्रीवधनिमित्ताघृणा नकार्या
अत्रनरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात्तवपापसंबंधाभावइतिध्वनितं चातुर्वर्ण्यहितार्थम् तद्धिताय कर्तव्यमित्यस्यनृशंसमित्याद्युत्तरेणान्वयः वाश-
ब्दइवार्थे अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपिकार्यमित्यर्थः १७ प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणाद्धेतोः एषधर्मइति धर्मबहुलकत्वादितिभावः रक्षतासदेति
रक्षाधर्मसद्विशेषत्वेनेतिशेषः १८ पातकंवा मुख्यपातकंवा सदोषंवा यज्ञादिवत्सदोषईषत्पापयुतंधर्मंवा सदोषवधरूपमितियावत् अतोप्यस्यावधो-

सैषा शापकृतामर्षाताटकाक्रोधमूर्च्छिता देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यान्चरितंशुभम् १४ एनांराघवदुर्वृत्तांयक्षीं परमदारुणाम् गोब्रा
ह्मणहितार्थायजहिदुष्टपराक्रमाम् १५ नह्येनांशापसंसृष्टांकश्चिदुत्सहतेपुमान् निहंतुंत्रिषुलोकेषुत्वामृतेरघुनंदन १६ न
हितेस्त्रीवधकृतेघृणाकार्यानरोत्तम चातुर्वर्ण्यहितार्थंहिकर्तव्यंराजसूनुना १७ नृशंसमनृशंसंवाप्रजारक्षणकारणात् पात-
कंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासदा १८ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः अधर्म्यांजहिकाकुत्स्थधर्मोह्यस्यांनविद्यते १९ श्रूयतेहि
पुराशक्रोविरोचनसुतांनृप पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरामभ्यसूदयत् २० विष्णुनाचपुरारामभृगुपत्नीपतिव्रता अनिंद्रंलोकमि-
च्छंतीकाव्यमातानिषूदिता २१ एतैश्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः तस्मादेनांघृणां
त्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप २२ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वाल्मी॰ पंचविंशः सर्गः २५ ॥ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानर
वरात्मजः राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः १ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंक
या २

न्याय्यइत्याह अधर्म्यामिति धर्मादपेतां तदेवोपपादयति धर्मोहीति १९ अधर्म्यः स्त्रीवधोपिधर्मएवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति श्रूयतइति पृथिवीं तदधिष्ठा-
त्रींदेवतां यद्वा तस्याःप्रजाइत्यर्थः २० अनिंद्रं निद्रासुखरहितं अनिंद्रमितिपाठे इंद्ररहितं काव्यःशुक्रः २१ एतैः एतादृशैः यद्वा आर्षंबहुत्वं एताभ्यां शक्र
विष्णुभ्यामित्यर्थः मच्छासनादिति यथा परशुरामस्य जमदग्नेर्गुरोराज्ञयामातृवधेपिनदोषस्तथा बलादिदातृत्वेनगुरोर्ममाज्ञयास्त्रीवधेतवनदोष इतिभावः
२२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ बा॰ पंचविंशः सर्गः २५ ॥ ॥ मुनेरिति अक्लीबं धृष्टं १ पितुरिति कौशिकस्यवच- ४०
नं अविशंकयाकर्तव्यंत्वयेत्येवंरूप निर्देशात् नियोगात्पितुर्वचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् त्वद्वचनं अवश्यंकर्तव्यत्वेननिश्चितमितिशे-
(षः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कदैवंनियोगः कृतइत्यत्राह अन्विति गुरवोवसिष्ठवामदेवाद्याः अनवज्ञानहेतुरुक्तएव तद्वचोविश्वामित्रवचइत्यनुशिष्टइत्यन्वयः ३ सोहमिति ब्रह्मवादिनः तस्यापापस्पर्शेनतत्संकल्पादन्यस्यापि पापमपापंपुण्यंचेत्याह उत्तममिति उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ४ पुण्यत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति अप्रमेयस्य तवच हिताय अस्यहितं स्वाज्ञापरिपालनेनसंतोषरूपं इदमावर्तते तववचनंकर्तुमुद्यतोविचिकित्सारहितोहम् ताटकावधंकरिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ५ तीव्रं परुष श्रवणं ६ वित्रस्ताः भीताः मोहिता व्याकुलचित्ताजाताः ७ तंशब्दंश्रुत्वाच क्रुद्धा सशब्दोयत्र यतोविनिःसृतः तंतमभिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेशंलक्षी कृत्य अभ्यद्रवदितियोजना ८ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ९ भैरवं भयंकरं दारुणं घोरं अस्यवपुषः चोप्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः १० एतामिति विनिवृत्तां

अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ३ सोहंपितुर्वचः श्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः क रिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमं ४ गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यचहितायच तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः ५ एवमुक्त्वाध नुर्मध्येबद्ध्वामुष्टिमरिंदमः ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन् ६ तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ताटकाचसुसं क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः ७ तंशब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्छिता श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः ८ तांदृष्ट्वा राघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननाम् प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत ९ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः भिद्येर न्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच १० एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्विताम् विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकाम् ११ नह्ये नामुत्सहेहंतुंस्त्रीस्वभावेनरक्षिताम् वीर्यंचास्यागतिंचैवहन्यामितिहिमेमतिः १२ एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्छिता उद्यम्यबा हुंगर्जंतीराममेवाभ्यधावत १३ विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्यताम् स्वस्तिराघवयोरस्तुजयंचैवाभ्यभाषत १४ उद्धुन्वा नारजोघोरंताटकाराघवावुभौ रजोमेघेनमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत् १५ ततोमायांसमास्थायशिलावर्षेणराघवौ अवाकिरत्सु महतातनश्चुक्रोधराघवः १६ शिलावर्षंमहत्तस्याः शरवर्षेणराघवः प्रतिवार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्रिभिः १७

अस्मत्संमुखागमनात्सरावृत्तां पलायितामितियावत् ११ कर्णादिहरणमात्रेहेतुमाह नहीति वीर्यं परपराभवशक्तिं गतिं आकाशादिगतिम् पाणिपादच्छे देनेतिशेषः तावतैवदेशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्यचसिद्ध्या भूरविगर्हितः स्त्रीवधोऽनुचितइतिभावः १२ राममेव विश्वामित्रस्यदुर्धर्षत्वेनतंविसृज्य मानुषबुद्ध्याराममेवेत्यर्थः १३ तांरामंसंमुखमभिधावंतीं जयंच जयविषयकाशिषंच १४ घोरंरजःउद्धुन्वानेत्यन्वयः रजोमेघेन रजोंधकारेण १५ मायांसमास्थाय अंतर्धानंगत्वेतियावत् चुक्रोध स्त्रीत्वप्रयुक्तं दाक्षिण्यंविसृज्येतिशेषः १६ पत्रिभिरिति एकैकस्यबहुधाखंडनाभिप्रायेण १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तने कर्णाग्रे नासिकाच यस्यास्तां १८ अनेकशः रूपाणिकृत्वा अंतर्धानंगतासती स्वमायया राघवौमोहयंती १९ घोरं अश्मवर्षमित्यन्वयः २० घृणया- अलं स्त्रीइतिघृणामास्त्वित्यर्थः दुष्टचारिणी मायाशक्त्या अंतर्धानेन पाषाणादिवृष्टिकर्त्री अतोघृणाअनुचिता २१ घृणा नोचितेत्यत्रहेतुंतरमाह यज्ञवि घ्नकरीति मायया पुरायावद्वर्धेतत्तावत्तत्कालात्पुरैव पूर्वमेव एषावध्यतां सायंसंध्यापुराप्रवर्तते प्रवर्तयिष्यतइत्यर्थः २२ किंतत्रइत्याह रक्षांसीति अश्मवृष्टे निकरणेतृतीया २३ शब्दमात्रेणलक्ष्यं सम्यङ्निश्चित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः २४ अभिदुद्रावेति अंतर्धानं हित्वेतिशेषः २५ भीमसंकाशाम्

ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीम् सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् १८ कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यने कशः अंतर्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया १९ अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचारसा ततस्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः २० दृष्ट्वागाधिसुतःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् अलंतेघृणयाराम पापैषादुष्टचारिणी २१ यज्ञविघ्नकरीयक्षीपुरावर्धेतमायया वध्य- तांतावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते २२ रक्षांसिसंध्याकालेतुदुर्धर्षाणिभवंतिहि इत्युक्तःसतुतांयक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् २३ दर्श यन्शब्दवेधित्वं तांरुरोधससायकैः सारुद्धाबाणजालेनमायाबलसमन्विता २४ अभिदुद्रावकाकुत्स्थंलक्ष्मणंचविनेदुषी तामाप तंतींवेगेनविक्रांतामशनीमिव २५ शरेणोरसिविव्याधपपातचममारच तांहतांभीमसंकाशांदृष्ट्वासुरपतिस्तदा २६ साधुसा- ध्वितिकाकुत्स्थंसुराश्चाप्यभिपूजयन् उवाचपरमप्रीतःसहस्राक्षःपुरंदरः २७ सुराश्चसर्वेसंहृष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन् मुनेकौ- शिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः २८ तोषिताःकर्मणाऽनेनस्नेहंदर्शयराघवे प्रजापतेःकृशाश्वस्यपुत्रान्सत्यपराक्रमान् २९ तपोबल भृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय पात्रभूतश्चतेब्रह्मंस्तवानुगमनेरतः ३० कर्तव्यंसुमहत्कर्मसुराणांराजसूनुना एवमुक्त्वासुराःसर्वेज- ग्मुर्हृष्टाविहायसम् ३१ विश्वामित्रंपूजयंतस्ततःसंध्याप्रवर्तते ततोमुनिवरःप्रीतस्ताटकावधतोषितः ३२ मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंव- चनमब्रवीत् इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ३३ श्वःप्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमपदंमम विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्म- जः ३४

भीमरूपां २६ अभिपूजयन् अडभावआर्षः सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः २७ किमुक्तवंतस्तत्राह मुनेइति २८ तोषितावयमितिशेषः अनेनकर्मणा त्वद्वर्तितताटकावधरूपेण स्नेहंदर्शय मदीयोयमाप्तःशिष्यइतिस्नेहमूलंव्यापारंप्रवर्तय तमेवव्यापारमाह प्रजापतेरिति २९ तपसा ज्ञानेन बलेनचभृतःपूर्णः तेतवदानस्य पात्रभूतश्चराघवः अतस्तस्मैकृशाश्वपुत्रान्निवेदय तथालब्धानामेवास्त्राणांकार्यक्षमत्वमितिभावः अनुगमने शुश्रूष- णे दृढनिश्चयः ३० ३१ पूजयंतस्तुवंतोजग्मुरित्यन्वयः प्रवर्ततेइत्यस्य स्मेतिशेषः ३२ ३३ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तशापं अपगतोपद्रवं यद्वा लब्धशापयानारकयामुक्तम् ३५ प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानइति विश्वामित्रेणेत्यादि जजागरेतिशेषः ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबा॰ षड्विंशःसर्गः २६ ॐ ॐ अथेति उष्येति आर्षं प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजोहासः १ सर्वशः सर्वाणि २ देवासुरगणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रूनपि प्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि यद्विधेदयानदावशीकृत्य संमोहनास्त्रादिनाजेष्यसि अन्येषांतुकागणनेतिभावः ३ दंडचक्रादयोस्त्रभेदाः ४ ५ शूलवतं शूलवतनामकम् कश्चित्तुशूलवरमितिपा

उवासरजनींतत्रताटकायावनेसुखम् मुक्तशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि रमणीयंविबभ्राजयथाचैत्ररथंवनम् ३५ निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानःसुरसिद्धसंघैः उवासतस्मिन्मुनिनासहैवप्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानः ३६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आदि॰ बालकांडेषड्विंशःसर्गः २६ ॐ ॐ अथतांरजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशाः प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुरस्वरम् १ परितुष्टोऽस्मिभद्रंतेराजपुत्रमहायशः प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः २ देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगान्भुवि यैरमित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि ३ तानिदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः दंडचक्रंमहद्दिव्यंतवदास्यामिराघव ४ धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच विष्णुचक्रंतथात्युग्रमैंद्रंचक्रंतथैवच ५ वज्रमस्त्रंनरश्रेष्ठशैवंशूलवरंतथा अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव ६ ददामितेमहाबाहोब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् गदेद्वेचैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीशुभे ७ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज धर्मपाशमहंरामकालपाशंतथैवच ८ वारुणंपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमम् अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनंदन ९ ददामिचास्त्रंपैनाकमस्त्रंनारायणंतथा आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः १० वायव्यंप्रथमंनामददामितवचानघ अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैवच ११ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव कंकालंमुसलंघोरंकापालमथकिंकिणीम् १२ वधार्थंरक्षसांयानिददाम्येतानिसर्वशः वैद्याधरंमहास्त्रंच नंदनंनामनामतः १३ असिरत्नंमहाबाहोददामिनृवरात्मज गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः १४

ठः ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ६ गदेद्वे मोदकीशिखरीसंज्ञे द्वेगदे गदासंज्ञकेऽस्त्रे ७ ८ अस्त्रंच वारुणास्त्रं चेत्यर्थः शुष्कार्द्रसंज्ञके द्वेअशनी अशनिसंज्ञकेऽस्त्रे ९ पिनाकिनइदं पैनाकं दयितं अग्नेरितिशेषः शिखरंनाम शिखरमितिप्रसिद्धम् १० प्रथमं मुख्यम् ११ कंकालादीन्यसुरधार्यास्त्राणि १२ यानि रक्षसांवधार्थसमर्थानि एतानिददामीत्यन्वयः १३ वैद्याधरं विद्याधरसंबंधि नंदननाम असिरत्नमित्यन्वयः यतोऽस्त्रादसीनांप्रादुर्भावइतिभावः १४ ॐ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्पान्नीत्यर्थं प्रशमनं रिपूणांक्रोधशामकमस्त्रं विलापनं परिदेवनकारकम् १५ मादनं शत्रूणांमदजनकम् दुर्धर्षमित्याद्यस्यविशेषणम् १६ प्रतीच्छ गृहाण १७
मौसलं आकारसुसलादन्यत् १८ १९ २० २१ मंत्रग्रामं अस्त्राणांमंत्रमूर्तित्वात् ननु बलातिबलादानप्रसंगेपि मंत्रग्रामं गृहाणेत्युक्तमितिपुनरत्रदानंविफ
लमितिचेन्न गृहाणेत्येवतत्रोक्तत्वात् नतुददाविति तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयोरेवतत्रदानं इतरेषांत्वत्रेतिविवेकइतिकतककृतः वस्तुतोबलातिबले
मंत्रसमूहात्मकेइतितद्रूपम् मंत्रग्राममितितत्रार्थइतिनदोषइतिपरे २२ सर्वेति येषां उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणं सर्वधारणंकर्तुं देवतैरपिदुर्लभं दुष्करं देवा

प्रस्वापनंप्रशमनंदद्मिसौम्यंचराघव वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने १५ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्पदयितंतथा गांधर्वम
स्त्रंदयितंमानवंनामनामतः १६ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः १७ तामसंन
रशार्दूलसौमनंचमहाबलम् संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंचनृपात्मज १८ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरम् सौरंतेजःप्रभंना
मपरतेजोपकर्षणम् १९ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुदारुणं दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानवम् २० एतान्रामममहा
बाहोकामरूपान्महाबलान् गृहाणपरमोदाराान्क्षिप्रमेवनृपात्मज २१ स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा ददौरामाय
सुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमं २२ सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैरपिदुर्लभम् तान्यस्त्राणितदाविप्रोराघवायन्यवेदयत् २३ जपतस्तुमुनेस्तस्य
विश्वामित्रस्यधीमतः उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवम् २४ ऊचुश्चमुदितारामंसर्वेप्रांजलयस्तदा इमेचपरमोदारं
किंकरास्तवराघव २५ यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलैः २६ प्रतिगृह्यचकाकु
त्स्थःसमालभ्यचपाणिना मानसामेभविष्यध्वमितितान्यभ्यचोदयत् २७ ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहामुनिं अभिवाद्य
महातेजागमनायोपचक्रमे २८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबाल॰ सप्तविंशःसर्गः २७ ५ ५
प्रतिगृह्यततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनःशुचिः गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत् १

अपियत्किंचिदस्त्रमेवजानंतीतिभावः ता
नि सर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रः न्यवेदयत् दत्तवान् राघवाय रामाय लक्ष्मणायचेत्यपिबोध्यं युगपदेवोभयोरुपदेशइतिबोध्यं २३ जपतः रामा
यदातुंतेषांवीर्यवत्तासंपादनाय तान्यस्त्राणिजपतइत्यर्थः उपतस्थुः गृहीतभामंडलवपूंषिउपतस्थुः उपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेन रामंचउपतस्थुः २४ स
र्वेऽस्त्रदेवाःमुदिताः स्वाधिदैवतरामसंबंधेनतुष्टाः किंकराः अंगीकृतदासत्वाः २५ २६ समालभ्य उपस्पृश्य मानसाः सदामनस्थिताः यद्यपि भगवतोरामस्य ४२
स्य सर्वंविदितमेव तथापि विद्यागुरूपदेशगृहीतैवफलदा नान्यथेति लोकान्बोधयितुं विश्वामित्रउपदेशग्रहणमितिबोध्यं २७ २८ इतिरामाभिरामे॰वा॰बा॰
सप्तविंशःसर्गः २७ ५ ५ गच्छन्नुगमिष्यन् १

संहारान् ज्ञातुमितिशेषः उपसंहारापरिज्ञाने पुनःप्रयोगानर्हतया अप्रामप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा संहारोनाम प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मंत्रविशेषेणपुनःस्वात्मनिस्थापनं २ एवमिति उक्तास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य अथअनंतरं नस्त्रश्चसंतुष्टः परमऋषिः अन्यान्यप्यस्त्राण्युपदिशतिस्म ३ तदाह सत्यवंतमित्यादि ददामीतिसर्वत्रशेषः ४ ५ ६ ७ सार्चिमाल्यादयोन्येतांश्च ददामीत्यर्थः ८ ९ भास्वरान्तेजोमयान्प्रतीच्छ गृहाण पात्रभूतः अस्त्रदानस्येतिशेषः मम मतः १० बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्मना प्रत्यग्रहीदितिशेषः मूर्तिमंतः स्वस्वदेवतारूपेण ११ प्रह्वांजलिपुटाः प्रह्वाःनम्राः तेचते अंजलेःपुटं संश्लेषोयेषांतादृशाः १२

गृहीतास्त्रोऽस्मिभगवन्दुराधर्षःसुरैरपि अस्त्राणांत्वहमिच्छामिसंहारान्मुनिपुंगव २ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहातपाः संहारान्व्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशुचिः ३ सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टंरभसमेवच प्रतिहारतरंनामपराङ्मुखमवाङ्मुखम् ४ लक्ष्यालक्ष्याविमौचैवदृढनाभसुनाभकौ दशाक्षशतवक्त्रौचदशशीर्षशतोदरौ ५ पद्मनाभमहानाभौदुंदुनाभस्वनाभकौ ज्योतिषंशकुनंचैवनैरास्यविमलावुभौ ६ योगंधरविनिद्रौचदैत्यप्रमथनौतथा शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा सार्चिमालीधृतिर्मालीवृत्तिमान्रुचिरस्तथा ७ पित्र्यःसौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ करवीरंरतिंचैवधनधान्यौचराघव ८ कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणंतथा जृंभकंसर्पनाथंचपंथानवरुणौतथा ९ कृशाश्वतनयान्राम भास्वरान्कामरूपिणः प्रतीच्छममभद्रंतेपात्रभूतोसिराघव १० बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसुखप्रदाः ११ केचिदंगारसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा चंद्रार्कसदृशाःकेचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा १२ रामंप्रांजलयोभूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः इमेस्मनरशार्दूलशाधिकिंकरवामते १३ गम्यतामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः मानसाःकार्यकालेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ १४ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् एवमस्त्वितिकाकुत्स्थमुक्त्वाजग्मुर्यथागतम् १५ सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रंमहामुनिम् गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् १६ किमेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः वृक्षखंडमितोभाति परंकौतूहलंहिमे १७

इमेस्म सन्निहितावयमितिशेषः शाधि आज्ञापय १३ गम्यतां इदानीमितिशेषः कार्यकालेषु मानसाः मनसिसंनिहिताभूत्वा साहाय्यंकरिष्यथ १४ प्रदक्षिणं सकलस्वदेवताऽधिदैवतरूपत्वाद्रामस्य प्रदक्षिणकरणम् १५ एतदुत्तरं ततस्तुरामःकाकुत्स्थःशासनाद्ब्रह्मवादिनः लक्ष्मणायचतान्सर्वान्सचास्त्रान्रघुनंदनः ससंहारान्ससंहृष्टःश्रीमांस्तस्मैन्यवेदयदित्यधिकंदृश्यते तत्प्रक्षिप्तम् बलातिबलयोरिवास्त्राणामपियुगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसंभवात् सतान् उपदिष्टान् अस्त्रान् राघवोरामःज्ञात्वा मंत्रतोमूर्तितः प्रयोगतश्चेतिशेषः १६ मेघसंकाशं काष्ण्यात् नैबिड्याच्च वृक्षखंडं वृक्षसमूहं किंवनसंबंधि उत आश्रमसंबंधीतिप्रश्नः१७ ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वल्गुभाषैः मधुरभाषैः १८ रोमहर्षणात् ताटकयानिर्जनीकरणात् तस्य भयानकत्वेन रोमहर्षणत्वम् अनया देशस्य रूक्षवत्तया इदमाश्रम पदं त्वव गच्छामि
१९ आश्रमपदं निर्णीय तत्कस्येति शंसेति पृच्छति सर्वं च शंस सर्वशब्दविवक्षितम् जिज्ञासांतरम् स्वयमेवाह संप्राप्ताइति तेब्रह्मघ्नाः तवयज्ञस्य विघ्नायय
त्र संप्राप्ताः सदेशः कः २० यत्र च तव याज्ञिकी क्रिया मया रक्षितव्या यत्र च राक्षसा वध्याः भगवंस्तस्य त्वदाश्रमस्य कोदेशः प्रदेशइत्यन्वयः २१ २२ इतिरामाभि
रामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ ७ ७ · तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः व्या

दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतं १८ निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कांताराद्रोमहर्षणात् अ
नया त्ववगच्छामि देशस्य रूक्षवत्तया १९ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः २० तव य
ज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी २१ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वध्याश्च राक्षसाः एतत्सर्वं
मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो २२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बा॰ अष्टाविंशः सर्गः २८ ७ ७
अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे १ इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः वर्षाणि
सुबहूनीह तथा युगशतानि च २ तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ३ सिद्धाश्रम इति
ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ४ निर्जित्य दैवतगणान्सेंद्रान्सह मरुद्गणान् कारयामास
तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ५ यज्ञं चकार सुमहानसुरेंद्रो महाबलः बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः समागम्य स्वयं चैव
विष्णुमूचुरिहाश्रमे ६

ख्यातुं पृष्टोत्तर मिति शेषः १ इह वने इह प्रदेशे २ तपश्चरणयोगार्थम् स्वाचारेण लोक
प्रवर्तनाय स्वतपश्चरणं वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्य विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावतारात्पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिगृहीत आश्रमः ३ सिद्धाश्रमत्व
व्यवहारे बीजमाह हि यस्मात् अत्र महातपा विष्णुः तपःसिद्धो जात इति एतस्मिन्काले विष्णोः तपःकाले ४ मरुद्गणान् आवहादिवायुगणान् कारया
मास स्वार्थे णिच् चकारेत्यर्थः यद्वा इंद्रादिराज्यं स्वीयैः कैश्चिदेव कारयामासेत्यन्वयः ५ बलेर्यजमानस्य व्यवहारं दृष्ट्वेति शेषः साग्निपुरोगमाः पु ४३
रोगमेनाग्निना सहिता इत्यर्थः अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन् पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यजते कर्मभिप्रायत्वादात्मनेपदं ननु अक्षरस्य बलेर्देवद्विषो यागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनां तद्द्वेष्यत्वात् नच शब्दमात्रं देवतेति युक्तम् अर्थवादप्रामाण्येन देवताया विग्रहवत्त्वस्योत्तरमीमांसायाम् सिद्धांतितत्वादिति चेन्न कर्मदेवाजानदेवभेदेन देवानां द्वैविध्यात् तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः ते कर्मदेवाः आजानदेवास्तु यज्ञमंत्रार्थभूताः मंत्रेण नित्यसंबद्धाः कर्मदेवेभ्यः प्राचीना एव तत्कर्मदेवानां द्वेष्यत्वेपि आजानदेवानां यज्ञे तर्प्यत्वेन दोषः विघ्नकर्तारो प्यत्र कर्मदेवता एव यज्ञाद्यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेव स्वयष्टव्यदेवतांतराभावात् कर्मदेवानां त्वस्त्येव अत एवेंद्रादीनां यज्ञादिश्रवणं नानुपपन्नमित्यन्यत्र विस्तरः असमाप्तव्रते असमाप्तयज्ञे स्वकार्यं आत्मीयानां देवानां कार्यं अभिपद्यतां संपाद्यताम् ७ असमाप्तव्रतइत्युक्तेः प्रयोजनं दर्शयंस्तत्संपादने उपायमपि स्वयमेव वदंति येनेति अभिवर्तंते प्राप्नुवंति इतस्ततः नानादेशेभ्यः यत्र गोभूहिरण्यादिविषये यच्च वस्तु याचंते तेभ्यः तत्सर्वं यथावत् यज्ञसाद्गुण्याय अवमानादिरहितं सत्कारपूर्वं प्रयच्छति चो एवार्थे ८ माया स्वतत्त्वाच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिका शक्तिः तस्या योगः संबंधः तमाश्रितः वामनत्वप्राप्त्यर्थं हेतुः वामनरू

बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् असमाप्तव्रते तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ७ येचैनमभिवर्तंते याचितार इतस्ततः यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ८ सत्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ९ एतस्मिन्नंतरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा १० देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम् व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ११ तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् १२ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः १३ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम् वरं वरय भद्रं ते वरार्होसि मतो मम १४ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोब्रवीत् अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितम् १५

पस्यात्याश्चर्यत्वेन तत्प्रार्थना विषयस्यावश्यं यजमानकर्तव्यतया तद्रूपप्रार्थनं ९ एतस्मिन्नंतरे देवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये रामेति द्विः संबोधनं स्वाश्रमसंनिधानेन रामप्रष्टतन्महत्त्वकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यम् १० अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तुष्टावेत्यन्वयः देवी अदितिरेव यद्वा देवी सरस्वती वरदं विष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेन कृतव्रतांते वरदानोन्मुखं ११ स्तोत्रप्रकारमाह तपोमयमित्यादि अन्नमयो यज्ञ इतिवत् प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः तावता परेषां किमत आह तपोराशिं द्रष्टॄणां सकलतपोजन्यफलप्राप्त्या भगवतस्तपोराशित्वं ननु तपसोन्यत्वे अद्वैतश्रुतिबाधः अत आह तपोमूर्तिमिति एवं च तपसस्तदनन्यत्वेन नाद्वैतहानिः तपात्मकमिति यज्ञार्थे कविधानमिति कमप्रत्यये तपनं तपः ज्ञानं तप आलोचन इति धात्वनुसारात् तदात्मकं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः अत एव अतप्ततपसा द्रष्टुमशक्य इत्यत सुतप्तेन त्वामिति १२ दृश्यमानं च वैराजं रूपमित्याह शरीर इत्यादि अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः १३ वरं अभीष्टं वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः १४ मारीचः मरीचिपुत्रः अदित्या इत्यादेः याचमानाया इत्यादिशेषः १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याच्यमानवरमाह पुत्रत्वमित्यादि १५ यवीयान् कनिष्ठः साहाय्यं बलिच्छलरूपं १७ अयं यत्राश्रमे तपोमयस्त्वंमयादेवैश्चानुभूयसेइत्यर्थः सिद्धे एत-दाश्रमस्थितिसाध्येतपःकर्मणिसिद्धेसति निष्पन्नेसति प्रयोजनाभावात् इतउत्तिष्ठ देवकार्यायेतिशेषः १८ अथ देवकार्यनियोगानंतरं १९ आक्रम्य त्रि-भिःपादैरितिशेषः लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी २० नियम्य बध्वा २१ तेनैव वामनावतारकर्त्रा मया विश्वामित्रेण २२ पूर्वसर्गोक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एनमिति २३ अनुत्तमं सर्वोत्तमं हेतात तदेतदाश्रमपदं यथाममस्वभूतं तथातवापि विष्ण्ववतारत्वादिगूढोपसंधिः २४ पुनर्वसूद्वितारे २५ उत्पत्योत्पत्य संतो

वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत पुत्रत्वंगच्छभगवन्नदित्याममचानघ १६ भ्राताभवयवीयांस्त्वंशक्रस्यासुरसूदन शोकार्ता-नांतुदेवानांसाहाय्यंकर्तुमर्हसि १७ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति सिद्धेकर्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः १८ अथवि-ष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत् १९ त्रीन्पदानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमेदिनीं आक्रम्य लोकाँल्लोकार्थीसर्वलोकहितेरतः २० महेंद्रायपुनःप्रादान्नियम्यबलिमोजसा त्रैलोक्यंसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः २१ तेनैवपू-र्वमाक्रांतआश्रमः श्रमनाशनः मयापिभक्त्यातस्यैववामनस्योपभुज्यते २२ एनमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः अत्रतेपुरु-षव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः २३ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमम् तदाश्रमपदंताततवाप्येतद्यथामम २४ इत्युक्त्वापरमप्रीतो गृह्यरामंसलक्ष्मणं प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः शशीवगतनीहारःपुनर्वसुसमन्वितः २५ तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्र-मनिवासिनः उत्पत्योत्पत्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन् २६ यथार्हंचक्रिरेपूजांविश्वामित्रायधीमते तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नातिथि-क्रियां २७ मुहूर्तमथविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ २८ अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव सिद्धाश्रमो-यंसिद्धःस्यात्सत्यमस्तुवचस्तव २९ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहानृषिः प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः ३० कुमारावपितां रात्रिमुषित्वासुसमाहितौ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ३१ प्रशुची परमंजाप्यंसमाप्यनियमेनच हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवंदतां ३२ इत्यार्षेश्री॰ वा॰ आ॰ बाल॰ एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ॐ ॐ ॐ

षातिशयादितिशेषः २६ २७ २८ अद्यैव प्रवेशादिनएव कालविलंबेफला-भावात् सिद्धः लब्धयज्ञसिद्ध्या अन्वर्थसिद्धसंज्ञः तववचः अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणइतियत् तत्सत्यमस्तु राक्षसान्सर्वथाहनिष्येइतिभावः २९ निय-तः निगृहीतांतःकरणः ३० कुमारावपि वृ स्कंदविशाखावपिव ३१ प्रशुची अवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येन प्रकर्षतः शुची नियमेनकर्तव्यं जाप्यंसमाप्ये-त्यन्वयः दीक्षामध्येनाग्निहोत्रमितिनिषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमितिकेचित् ३२ इतिरामाभि॰ श्रीरा॰ वा॰ बा॰ एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथेति कौशिकंवचोब्रूतामित्यन्वयः १ नौनिशाचरौसंरक्षणीयौ यज्ञसंरक्षणायनिवारणीयौ यद्वादित्वाच्छः तत्क्षणं सक्षणः यथानातिवर्त्तेत नातिक्रमेत् तथाब्रूहीत्यन्वयः २ ३
एवं विश्वामित्रेदृष्टे दीक्षया तस्यमौनित्वाद्दृषयऊचुः अद्येति मौनित्वंचगमिष्यति अद्यापिदीक्षितत्वान्मौन्येव अतःपरमपिषड्रात्रपर्यंतंमौनित्वंप्राप्स्यतीत्य
र्थः ४ ५ यत्तौ सन्नद्धौ परमधन्वनावित्यार्षस् विश्वामित्रं तद्यज्ञं ६ काले पंचाहोरात्रलक्षणे षष्ठेऽहनि आगतेइतिछेदः प्राप्तेइत्यर्थः यद्वा षष्ठेऽहनिगतेरा
त्राविस्यर्थः यत्तः सज्जः समाहितः एकाग्रचित्तः ७ उपाध्यायोब्रह्मा पुरोहितउपद्रष्टा इदं ऋत्विगंतराणामप्युपलक्षणम् इदंज्वलनं राक्षसागमनसूचकउत्पात

अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ देशकालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः १ भगवन्श्रोतुमिच्छावोयस्मिन्कालेनिशाचरौ संरक्ष
णीयौतौब्रूहिनातिवर्त्तेतत्क्षणं २ एवंब्रुवाणौकाकुत्स्थौत्वरमाणौयुयुत्सया सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ ३ अद्यप्रभृतिष
ड्रात्रंरक्षतंराघवौयुवाम् दीक्षांगतोह्येषमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति ४ तौतुतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ अनिद्रंषडहोरात्रंतपोव
नमरक्षताम् ५ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्वनौ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमं ६ अथकालेगतेतस्मिन्षष्ठेऽहनितथागते
सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ७ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया प्रजज्वालततोवेदिःसोपाध्यायपुरोहिता ८ स
दर्भचमसस्रुक्कासमित्कुसुमोच्चया विश्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसर्त्विजा ९ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोऽसौसंप्रवर्तते आका
शेचमहान्शब्दःप्रादुरासीद्भयानकः १० आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते तथामायांविकुर्वाणौराक्षसावभ्यधावताम् ११ मा
रीचश्चसुबाहुश्चतयोरनुचरास्तथा आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघानवासृजन् १२ तांतेनरुधिरौघेणवेदींवीक्ष्यसमुक्षितां सहसा
भिद्रुतोरामस्तानपश्यत्ततोदिवि १३ तावापतंतौसहसादृष्ट्वाराजीवलोचनः लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् १४ पश्य
लक्ष्मणदुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् मानवास्त्रसमाधूताननिलेनयथाघनान् १५ करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् इ
त्युक्त्वावचनंरामश्चापेसंधायवेगवान् १६ मानवंपरमोदारमस्त्रंपरमभास्वरं चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघवः १७

इत्याहुः ८ दर्भसहितचमसस्रुग्वती समित्कुसुमोच्चयैश्चसहिता इदंवेदीज्वलनं यज्ञोद्देश्यकं ९ संप्रवर्ततेस्म आकाशे महान्शब्दःप्रादुरासीच्च १० यथाप्राव
षिगगनमावार्य गगनमावृत्य महाशनिमहागर्जमहावर्षादिविचित्रकारीदृश्यते तथामायांप्रकटीकुर्वाणौ राक्षसौ अभ्यधावताम् ११ कौतौ कावसाना पेत्य
त्राह मारीचइत्यादि अवासृजन्ववर्षुः १२ समुक्षितां अभ्याशेइतिशेषः अभिद्रुतः अभितःशालांप्रधावत् तत्राद्दृष्ट्वा ततोदिवि तानपश्यत् १३ आपतंतौ स्व
संमुखमागच्छंतौ १४ मानवास्त्रसमाधूतान् करिष्यामि पश्येतियोजना १५ ईदृशान्स्थितायुःशेषान् दुर्बलान्वा १६ परमोदारं परमश्रेष्ठम् १७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सतेनेतिसमारीचः सागरसंप्लवे समुद्रमध्ये १८ विचेतनम् चैतन्यरहितं अतएवविघूर्णमानं शीतेषु शितिमानवास्त्रनामांतरं दृश्य दृष्ट्वा १९ शीतेषुं शीतेष्विल्य
परनामकंमानवास्त्रं मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं विमुज्यते वियोजयतीतियावत् २० २१ २२ निजघान दूरोत्सारणपूर्वकंनाशनंवायव्यास्त्रफलंबोध्यम् २३ २४ निरी-
तिकाः निराबाधाः २५ सत्यंकृतं अन्वर्थनामकंकृतमित्यर्थः २६ इतिरामाभिरामेश्री॰रामायणतिलकेआ॰बा॰ त्रिंशःसर्गः ३० एवंस्वयज्ञ

सतेनपरमास्त्रेणामानवेनसमाहतः संपूर्णयोजनशतंक्षिप्तःसागरसंप्लवे १८ विचेतनंविघूर्णतंशीतेषुबलपीडितम् निरस्तंदृश्यमा
रीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् १९ पश्यलक्ष्मणशीतेषुंमानवंमनुसंहितम् मोहयित्वानयत्येनंनचप्राणैर्विमुज्यते १० इमानपिवधिष्यामि
निर्घृणान्दुष्टचारिणः राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् २१ इत्युक्त्वालक्ष्मणंचाशुलाघवंदर्शयन्निव विगृह्यसुमहच्चा
स्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः २२ सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धःप्रापतद्भुवि शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः राघवःपरमोदारोमुनीनांमु
दमावहन् २३ सहत्वाराक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ऋषिभिःपूजितस्तत्रयथेंद्रोविजयेपुरा २४ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रो
महामुनिः निरीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् २५ कृतार्थोस्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया सिद्धाश्रममिदंसत्यंकृतंवीरमहाय
शः सहिरामंप्रशस्यैवंताभ्यांसंध्यामुपागमत् २६ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आदिकाव्येबा॰त्रिंशःसर्गः ३०
अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ ऊषतुर्मुदितौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना १ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्णिकक्रियौ विश्वा-
मित्रमृषिंचान्यान्सहितावभिजग्मतुः २ अभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकम् ऊचतुःपरमोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ ३ इमौ-
स्ममुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवावकिं ४ एवमुक्तेतयोर्वाक्येसर्वएवमहर्षयः विश्वामित्रंपुरस्कृ-
त्यरामंवचनमब्रुवन् ५ मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तत्रयास्यामहेवयम् ६ त्वंचैवनरशार्दूलसहा
स्माभिर्गमिष्यसि अद्भुतंचधनूरत्नंतत्रत्वंद्रष्टुमर्हसि ७

विघ्नविनाशफलकं सवार्थसंबंधानुग्रहंकृत्वा भगवान्विश्वामित्रः सहजल
क्ष्मीशक्तिसंबंधानुग्रहायप्रवर्ततइत्याह अथेति तत्र यज्ञशालायाम् १ कृतापौर्वाह्णिकीक्रियायाभ्यांतौअभिजग्मतुः अभिवादार्थमितिशेषः तदुक्तंपूर्व
सर्गांते संध्यामुपागमदिति सहगतोविश्वामित्रोहोमार्थंत्वरयाशालामागतइतिबोध्यम् २ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रं उभेत्यव्ययं ४ तयोरिति ताभ्या-
मित्यर्थे विश्वामित्रंपुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिकाइतियावत् ५ मैथिलस्य मैथिलाधिपतेः परमधर्मिष्ठ ः उत्कटातिशायितधर्मवान् परमेति-
पृथक्पदंवा परा मा यस्मिन्नित्यर्थकंरामसंबोधनम् ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवरातारव्यप्राचीनजनकस्य यज्ञेसदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादितान्छिवाल्लब्धं यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्देवैर्दत्तम् अतस्तत्रतिष्ठ-
तीतिशेषः ८ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः नकथंचन नकथमपीत्यर्थः ९ १० तत्रमिथिलायां यज्ञंचेति यज्ञंद्रक्ष्यसिचेत्य
न्वयः चकारेण जानकीस्वीकारेसमुच्चयः ११ कुतस्तादृशधनुषस्तत्रस्थितिस्तत्राह तद्धीति उत्तमंतद्धनुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेनया-
चितं सुरैरिपूर्णांजयाय सर्वदैवतैः शिवसहितैः सर्वदेवतैर्दत्तं अतस्तत्रतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंपाद्मे चापंशंभोर्दयादत्तमिति कौर्मेपि प्रीतश्चभगवानीशस्त्रि
शूलीनीललोहितः प्रददौशत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति स्कनाभं शोभनमुष्टिबंधनस्थानम् १२ आयागभूतम् यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेश्मनी

तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः अप्रमेयबलंघोरंमरवेपरमभास्वरम् ८ नास्यदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः कर्तुमारो
पणंशक्तानकथंचनमानुषाः ९ धनुषस्तस्यवीर्यंहिजिज्ञासंतोमहीक्षितः नशेकुरारोपयितुंराजपुत्रामहाबलाः १० तद्धनुर्नर
शार्दूलमैथिलस्यमहात्मनः तत्रद्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचपरमाद्भुतम् ११ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तमंधनुः याचितंनरशार्दू
लसुनाभंसर्वदैवतैः १२ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः १३ एवमुक्त्वामुनिवरःप्र
स्थानमकरोत्तदा सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः १४ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहम् उत्तरेजान्हवीतीरे
हिमवंतंशिलोच्चयम् १५ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे १६ तंव्रजंतंमुनिवरमन्व
गादनुसारिणां शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनाम् १७ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः अनुजग्मुर्महात्मानोविश्वा-
मित्रंतपोधनम् १८ निवर्तयामासततःसर्षिसंघःसपक्षिणः तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे १९ वासंचक्रुर्मुनिगणाःशोणाकू
लेसमाहिताः तेऽस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः २० विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः रामोपिसहसौमित्रिर्मुनींस्तानभि
पूज्यच २१ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंतपोधनम् २२

तस्य तिष्ठतीतिशेषः अतएवाहअर्चित
मित्यादि न्यासभूतंनरपतेरितिक्वचित्पाठः तत्रापिन्यस्यते अस्मिन्देवतेतिव्युत्पत्त्यान्यासएवार्थः देवतान्यासश्च यागार्थएवप्रतिमादौ१३ एवमुक्त्वेति महर्षिगणद्वारे
तिशेषः मुनिवरोविश्वामित्रः वनदेवताः वनदुर्गाद्याः १४ सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसिद्ध्येतिभावः क्वगमिष्यसीत्यत्राह उत्तरेति १५ १६ अनुसारिणां उक्तदिग
नुसारिणाम् पश्चाद्गामिनाभिर्तिवा शकटीशतमात्रम् शतपरिच्छिन्नशकटस्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिमत् ब्रह्मवादिनांयूथं अन्वगादितिसंबंधः १७ १८
पक्षिणोनिवर्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्त्तनमुक्तम् तदेवाह तेगत्वेति १९ शोणानदस्यैव शोणाइत्यपिनामेत्याहुः वस्तुतः शोणाइतिगिरिव्रजसमीपस्थो-
नदीविशेषः इत्येतदुत्तरसर्गेस्पष्टम् अस्तंगते अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः २० २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयंदेशः शोणाकूलस्थः २३ निखिलं वैभवमितिशेषः २४ इतिरामाभि॰श्रीरा॰ रामायणतिलकेवा॰आ॰बाल॰ एकत्रिंशःसर्गः ३१ ॐ ॐ शोणाकू
लदेशवैभवप्रश्ने मद्वंश्यानामयंदेशइत्युत्तरमाह ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्रइत्यर्थः अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेतिविग्रहः १ युक्तायां अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामि
त्यर्थः २ असूर्तरजसं नविद्यतेसूर्तं प्रसृतं रजोयस्यतं अजितियोगविभागादत्र क्षत्रधर्मचिकीर्षया तद्धर्मवृद्धिकरणेच्छया ३ पालनं प्रजापालनं ४ निवेशं

पप्रच्छमुनिशार्दूलंकौतूहलसमन्वितम् भगवन्कोन्वयंदेशःसमृद्धवनशोभितः २३ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्वतः नोदि-
तोरामवाक्येनकथयामाससुव्रतः तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः २४ इत्यार्षेश्रीरामाय॰वाल्मीकीयेआदिकाव्येबाल-
कांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ॐ ॐ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः १
समहात्माकुलीनायांयुक्तायांसुमहाबलान् वैदर्भ्यांजनयामासचतुरःसदृशान्सुतान् २ कुशांबंकुशनाभंच असूर्तरजसंवसुम्
दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ३ तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः क्रियतांपालनंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलं
४ कुशस्यवचनंश्रुत्वाचत्वारोलोकसत्तमाः निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ५ कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीम्
कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंचक्रेमहोदयम् ६ असूर्तरजसोनाम धर्मारण्यंमहामतिः चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजम् ७ एषा-
वसुमतीनामवसोस्तस्यमहात्मनः एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः ८ सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुताययौ पंचानांशैल-
मुख्यानांमध्येमालेवशोभते ९ सैषाहिमागधीरामवसोस्तस्यमहात्मनः पूर्वाभिचरितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी १० कुशना-
भस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमम् जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ११ तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः उद्यानभू
मिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः १२ गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव आमोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः १३ अथताश्चारु-
सर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभुवि उद्यानभूमिमागम्यताराइवघनांतरे १४ ताःसर्वागुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः दृष्ट्वासर्वात्मकोवायु-
रिदंवचनमब्रवीत् १५ अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ १६

सन्निवेशं ५ महोदयं महोदयनामकं ६ ७ एषा गिरिव्रजापरपर्याया ८ सुमागधी
नत्संज्ञा आययाविनिपरिच्छेदः ९ सामागधी मगधादागततया मागधीत्वेनप्रसिद्धा साएषाशोणा तस्यमद्वंश्यस्यवसोर्भवति पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी सुक्षे
त्रा पार्श्वद्वयेपीतिशेषः १० घृताच्यां तन्नामिकाप्सरःसु ११ ताः शतंकन्याः १२ आमोदं संतोषं १३ घनांतरे मेघमध्ये ताराइववरेजुरितिशेषः १४ १५ मत्कामना
पूरणे ममदेवस्य मानुष्योपि भार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः ननुमानुषीणांदेवसंबंधोऽनुचितस्तत्राह मानुषस्त्यज्यतांभावइति मदंगीकारमात्रेण
विलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागे स्वतएवभवतीनांसामर्थ्यंभविष्यति तत्फलमाह दीर्घमिति १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानुषेषुहि यतःविशेषेण नित्यमनुक्षणम् यौवनं चलं चंचलं क्षीयमाणमितियावत् अतः मत्संबंधेन अक्षयंयौवनमित्या द्यन्वयः १७ अपहास्य हासपू-
र्वकमपमान्य १८ अंतश्चरसीतिपूर्वार्धेन स्वभावज्ञतावायोः सूचिता ननुयुष्मत्प्रभावापेक्षया मत्प्रभावोधिकइतिचेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः तथाप्यस्म-
माकार्षीरितिभावः तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया अस्मदवमाननमनुचितमित्याह किमर्थमित्यादि १९ स्वप्रभावंदर्शयंतिकुशनाभेत्यादि स्थानात् वायुपदात् देवम
पित्वांच्यावयितुंसमर्थाइतिशेषः रक्षामस्त्वितिशापेन तथाकरणेहि तत्क्षयः स्यादितिभावः २० हेदुर्मेधः दुर्बुद्धे यत्रकाले पितरमवमन्य अपमानविषयंकृत्वा
स्वधर्मेण कामेन स्वयंवरमुपास्महे आत्मना स्वातंत्र्येण वयंवरमंगीकुर्मः सकालः कदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः नावमन्येतिपाठस्तु क्वचित्कोऽपपाठः तथापाठे

चलंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः अक्षयंयौवनंप्राप्ता अमर्यश्चभविष्यथ १७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः अ
पहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् १८ अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांसुरसत्तम प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः किमर्थमवमन्यसे १९ कु
शनाभसुतादेवसमस्ताः सुरसत्तमस्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयम् २० माभूत्सकालोदुर्मेधः पितरंसत्यवादिनं अवमन्य
स्वधर्मेणस्वयंवरमुपास्महे २१ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंचसः यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ताभविष्यति २२ तासांतुवचनंश्रु
त्वाहरिः परमकोपनः प्रविश्यसर्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः २३ ताः कन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहम् प्रविश्यचसुसंभ्रां-
ताः सलज्जाः सास्रलोचनाः २४ सचतादयिताभग्नाः कन्याः परमशोभनाः दृष्ट्वादीनास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत् २५ कि
मिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते कुब्जाःकेनकृताःसर्वाश्चेष्टंत्योनाभिभाषथ २६ एवंराजाविनिश्वस्यसमाधिंसंदधेततः २७
इत्यार्षेश्रीमद्रामा० बालकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॥ ७ ॥ ७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः शिरोभिश्चरणौ
स्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत १ वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते २ पितृमत्यःस्म-
भद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ३

नइतिच्छेदः छांदसंदीर्घत्वं नःअस्माकं सकालोमाभूदित्यन्वयः क्वचि
त्तुनोवमन्यस्वेतिपाठः अतएवमाभूत्सकालोयद्वा नोपितरंसत्यवादिनं कामतःसमतिक्रम्य वरयेम स्वयंवरंइत्येतदर्थविवरणश्लोकोदृश्यते क्वचित् २१
तत्रबीजमाह पिताहीति २२ हरिः वायुः क्वचित्तुवायुरित्येवपाठः २३ सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसंगतः सलज्जाः २४ भग्नाः भग्नांगाः २५ धर्ममवमन्यते बला
त्कारंकरोतीतियावत् रोदनादिनाचेष्टंत्यः किंनाभिभाषथेत्यन्वयः २६ एवंपृष्ट्वेतिशेषः समाधिंसंदधइति तद्वचःश्रवणेकाग्रचित्तोभूदित्यर्थः २७ इति-
रामा० बा० बा० द्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॥ ७ ॥ ७ तस्येति चरणौस्पृष्ट्वा नमस्कृत्य १ प्रधर्षयितुं अभिभवितुंइच्छतिस्म अशुभं बलात्काररूपं अवेक्षतेस्म २ पितृमत्यः
पित्रधीनाः स्वच्छंदेन पतिस्वीकारविषयेस्वातंत्र्येनस्थिताः नवर्तामहे यतःअतोनः पितरंवृणीष्वत्वं यदिनः अस्मान् तुभ्यंसदास्यति तदा तवत्वदीया भविष्यामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते नवमद्भमस्कइतियोजना ३ एवंब्रुवंतीनाम् नोवचनं नप्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अधर्मबद्धचित्तेन एवंधर्मंब्रुवंत्यः सर्वाः वायुना अभिहताः स्मइतियोजना ४ ५ हेपुत्र्यः क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हयत्क्षांतं क्षमा तत् स्कमहत्कृतं महतीक्षमाकृतेतियावत् गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनमतिदुष्करमिति भावः यच्चकुलं अवेक्षितं कामवेगसहनंकृतं तदपिस्कमहत् ६पुरुषस्यवेति अविशेषेणेतिशेषः तत्तुदुष्करं यत्त्रिदशविषयेक्षांतं कामवेगसहनंकृतं तत् अतिदुष्करं तेषां अभिरूपादिकमनीयगुणबाहुल्यात् ७ स्वकन्यानांक्षमांश्लाघयन् तादृशींक्षमां स्वकुलेप्रार्थयते यादृशीति भोपुत्र्यः यादृशीयुष्माकं क्षमा तादृशी अस्मत्कुलेसर्वासामस्त्वितिशेषः अथवाविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह क्षमेत्यादि दान-

तेनपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता एवंब्रुवंत्यः सर्वाः स्मवायुनाभिहताभृशम् ४ तासांतुवचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः प्र-
त्युवाचमहातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् १५ क्षांतंक्षमावतांपुत्र्यः कर्तव्यंस्कमहत्कृतम् ऐकमत्यमुपागम्यकुलंचावेक्षितंमम ६ अ-
लंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा दुष्करंतच्चवेक्षांतंत्रिदशेषुविशेषतः ७ यादृशीवः क्षमापुत्र्यः सर्वासामविशेषतः क्षमादा-
नंक्षमासत्यंक्षमायज्ञाश्चपुत्रिकाः ८ क्षमायशः क्षमाधर्मः क्षमायांविष्ठितंजगत् विसृज्यकन्याः काकुत्स्थ राजात्रिदशविक्रमः
९ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः देशेकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनं १० एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहाद्युतिः ऊर्ध्वरे-
ताः शुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ११ तपस्यंतमृषिंतत्रगंधर्वीपर्युपासते सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा १२ साचतंप्रण
ताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः १३ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन परितुष्टोस्मि
भद्रंतेकिंकरोमितवप्रियम् १४ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरम् उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदम् १५ लक्ष्म्या
समुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकम् १६

सत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफलाक्षमा सक लजगदाधारभूताचक्षमाऽतः सोपादेयेत्यर्थः ८ ९ प्रदानं कन्याप्रदानं उचिते देशेकाले सदृशे स्वकुलादिसदृशेपात्रे प्रदानंकर्तव्य मितिमंत्रणप्रक्रमः १० ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयेचित्तैकाग्र्यं मनसश्चेंद्रियाणांच ऐकाग्र्यं परमंतपइतिस्मृतिः ११ यदाचूलीतपश्चरति तदाऊर्मिला तनया सोमदानाम गंधर्वीतंपर्युपास्तेस्म मय्यनुग्रहंकुर्वितिप्रार्थनयासेवतेस्म पर्युपासतइत्यशबलुगार्षः १२ तमिति प्रतियोगेद्वितीया तत्समीपेआसेत्य-
र्थः १३ कालयोगेन शुश्रूषाजनित धर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन अनेनदिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिःसूचिता १४ १५ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्र-
ह्मवर्चसेन ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया अतएवमहातपाः यतस्त्वमीदृशः ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामि ब्राह्म्यंतपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यं यद्वा ब्राह्म्यंत-
पः स्वाध्यायः १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वपुत्रप्रार्थनापत्यासुनिनातत्राह अपतिश्चास्मि इतःपरमपिअस्मि अहंनकस्यचिद्भार्याभविष्यामीतिशेषः अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वंसूचितं अथापि यथापुत्रावाप्तिर्भवति तथातेभद्रं अनुग्रहोक्त नन्वेवंनैष्ठिकब्रह्मचर्येकथंपुत्रलाभः संभाव्येत अतआह ब्राह्म्येणेति उपगतायाः किंकरत्वंप्राप्तायाः ब्राह्म्येण ब्रह्मसंबंधिना उपायेन मेस्रुतंदातुमर्हसि सनकादयइव मानसपुत्रोदेयइतिभावः १७ तस्याः सोम दायाः प्रसन्नः चूलिननामाब्रह्मर्षिः ब्राह्मं ब्रह्मतपसा-युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्रह्मदत्तइतिख्यातं मानसंस्रुतं ददावित्यन्वयः फली फलिनइतिवत् चूली चूलिनइति ऋषेर्नामद्वयंसाधु १८ राजा गंधर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियात्वात् कांपिल्यां कपिलेननिर्वृत्ताम् १९ २० २१ देवपतिर्यथा इंद्रसदृशोमहीपालइत्यर्थः २२ तदातेनराज्ञा पाणौस्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकु

अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ब्राह्म्येणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेस्रुतम् १७ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्ममनुत्तमम् ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःस्रुतं १८ सराजाब्रह्मदत्तस्तुपुरीमध्यवसत्तदा कांपिल्यांपरयालक्ष्म्यादेवराजोयथादिवम् १९ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःस्रुधार्मिकः ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा २० तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तंमही-पतिः ददौकन्याशतंराजास्रुप्रीतेनांतरात्मना २१ यथाक्रमंतदापाणिंजग्राहरघुनंदन ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा २२ स्पृष्टमात्रेतदापाणौविकुब्जाविगतज्वराः युक्तंपरमयालक्ष्म्याबभौकन्याशतंतदा २३ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशनाभोमहीपतिः बभूवपरमप्रीतोहर्षंलेभपुनःपुनः २४ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिम् सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा २५ सोमदापिस्रुतंदृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियाम् यथान्यायंचगंधर्वीस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत २६ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभंप्रशस्यच २७ इत्यार्षेश्रीमद्रा० बा० बा० त्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ ॥ ॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव अपुत्रःपुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत् १ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिम् उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मस्रुतस्तदा २

आः कुब्जत्वरहिताः आसन्निति शेषः ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवं सामर्थ्यंराज्ञः एवंचसति तत्कन्याशतं परमयालक्ष्म्या बभावित्यन्वयः २३ सराजावायुनामुक्ता दृष्ट्वेत्यन्वयः भग्नाइतिपाठस्त्वचिंत्यः केचित्तु तत्पाठेपूर्वं भग्नाइतिव्याचख्युः २४ प्रेषयामास कांपिल्यं प्रतीतिशेषः २५ सदृशींक्रि-यां दारक्रियामित्यर्थः प्रतिनंदनप्रकारमाह स्पृष्ट्वेत्यादि प्रशस्यचगतेत्यर्थः आश्चर्यमासांधैर्यम् यद्देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः धन्योयंराजायस्यकन्याईदृ-श्यःअहोमेभाग्यंयस्यामेईदृश्यःस्नुषाः इत्येवंप्रतिनंदनं अनेनस्त्रीमाहात्म्यं तपोमाहात्म्यंचदर्शितम् २६ २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण ति० वा० आ० बाल० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ॥ ॥ ब्रह्मदत्तेचेति चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये १ कुशः कुशनाभपिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुशवाक्यमाह पुत्रइत्यादि सदृशः त्वत्सदृशः कोसौतत्राह गाधिं गाधिनामानंप्राप्स्यसि तेनलोकेशाश्वतीं कीर्तिंचप्राप्स्यसि ३ कुशोनामेतिपाठे ए
तत्कुशइत्येनंनामप्रसिद्धमित्यर्थः आकाशमाविश्य आकाशरूपोभूत्वा अनेनतस्यमुक्तत्वंसूचितम् तेनस्ववंशस्यमाहात्म्यातिशयःसूचितः ४ कस्यचित्त्वथ
कालस्य कस्यचित्कालस्यअनंतरमित्यर्थः ५ मम विश्वामित्रस्यकुशवंशप्रसूतत्वादहंकौशिकः ६ नकेवलमहमेवगाधेःपुत्रः मम पूर्वजाज्येष्ठा नाम्नासत्यवतीतिप्रसिद्धा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकायदत्ताइति नामप्रसिद्धं ७ सशरीरस्वर्गगतौहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीति सहगमनंकृतवतीत्यर्थः अपिच
अन्यदपितस्याश्चरितं कौशिकीनाम्नीमहानदी तद्रूपा प्रवृत्ताचजाता ८ हितकार्यार्थं हितकामार्थमितिपाठे हितं आमुष्मिकं कामः ऐहिकं तदुभयदाना

पुत्रस्तेसदृशःपुत्रोभविष्यतिसुधार्मिकः गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीम् ३ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिम् जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनं ४ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः
५ सपितामममकाकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ६ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ७ सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ८ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ९ ततोऽहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखम् भगिन्यांस्नेहसंयुक्तः कौशिक्यांरघुनंदन १० सातुसत्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ११ अहंहि
नियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः सिद्धाश्रममनुप्राप्तःसिद्धोस्मितवतेजसा १२ एषारामममोत्पत्तिःस्वस्यवंशस्यकीर्तिता देशस्यहि
महाबाहोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि १३ गतोर्धरात्रःकाकुत्स्थकथाःकथयतोमम निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीहनः १४
निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनामृगपक्षिणः नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्चरघुनंदन १५

र्थम् ९ यतोभगिन्यांस्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वेकौशिक्यांनियतः नित्यं सुखंवसामीत्यन्वयः १० इतश्चतस्यांवासइत्याह सात्विति सत्येधर्मेप्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्याद्धर्मान्ननिवर्ततइतिभावः ११ नन्वेवंकथंसिद्धाश्रमेस्थितिरतआह अहंहीति नियमात् गयापिंडदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोःआगमनकार्यंच त्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि १२ उपसंहरति एषेति ममगाधेःसकाशादुत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात् कुशात् उत्पत्तिः कीर्तिता देशस्य शोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसि पर्यपृच्छतः तत्सर्वमुक्तमितिशेषः १३ अतःपरंनप्रष्टव्यमित्याह गतइति विघ्नः गंतव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलं १४ अ ४८
र्धरात्रचिह्नान्याह निष्पंदाइति पक्षिचलनाभावादितिभावः तदाह निलीनाइति १५ ❦ ❦ ❦ ❦

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शनैर्विसृज्यते वियुक्तेत्यर्थः वर्तमानसामीप्येभूतेलट् संध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येन सार्धयामरूपः नक्षत्रताराग्रहनं नभः सहस्राक्षव
त् नेत्रैरावृतमिव तज्ज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः अवभासते १६ उत्तिष्ठते उदोनूर्ध्वकर्मणीतितङ् १७ नैशानि निशाप्रभवाणि तान्येवाह यक्षेत्यादि १८ अभ्य
पूजयन् अस्तुवन् १९ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकानामित्यादि ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः २० हेमहायशोविश्वामित्र भवानेवविशेषेण महात्मेतिशेषः यत्तप
साब्राह्मणत्वंप्राप्तइतिभावः किंच यस्यतवभगिनी तवकुलस्य द्योतकरी उद्धारकर्त्री सरितांश्रेष्ठा अनेनसकलजगदुद्धारकत्वंसूचितम् २१ प्रशास्तः स्तु

शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतम् नक्षत्रताराग्रहनंज्योतिर्भिरवभासते १६ उत्तिष्ठतेचशीतांशुः शशीलोकतमोनुदः ह्लाद
यन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयास्वया १७ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतितनस्ततः यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः १८ ए
वमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः साधुसाध्वितितेसर्वेमुनयोह्यभ्यपूजयन् १९ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरः सदा ब्रह्मो
पमामहात्मानःकुशवंश्यानरोत्तमाः २० विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुलोद्योतकरीतव २१ मु
दितैर्मुनिशार्दूलैःप्रशस्तःकुशिकात्मजः निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् २२ रामोपिसहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः
प्रशस्यमुनिशार्दूलैर्निद्रांसमुपसेवते २३ इत्यार्षे० वा० आदिकाव्ये बालकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७ ७ उपा-
स्यरात्रिशेषंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोभ्यभाषत १ सुप्रभातानिशाराम पूर्वासंध्याप्रवर्तते उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
भद्रंतेगमनायाभिरोचय २ तच्छ्रुत्वावचनंतस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ३ अयंशोणःशुभज-
लोऽगाधःपुलिनमंडितः कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेवयम् ४ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् एषपंथामयोद्दि-
ष्टोयेनयांतिमहर्षयः ५ तेगत्वादूरमध्वानंगतेऽर्धदिवसेतदा जान्हवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेविताम् ६ तांदृष्ट्वापुण्यस
लिलांहंससारससेविताम् बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ७ तस्यास्तीरेतदासर्वेचक्रुर्वासपरिग्रहम् ततःस्नात्वायथा
न्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः ८

नः अस्तंगतइवांशुमानितिपाठः २२ सेवते सेवतेस्म २३ इतिरामाभि० रामायण० बा० चतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७ ७
रात्रिशेषम् उपास्य निद्रया अतिवाह्य १ गमनाय गमनंकर्तुं २ ३ अयंशोणइति शोणोवशोणइतिव्यपदिष्टः कतरेणपथा संतरिष्यामहेइत्यन्वयः शुभबी-
जमगाधइति अतलस्पर्शइत्यर्थः ४ उद्दिष्टः गंतव्यत्वेननिश्चितः ५ ६ सारसः पक्षिविशेषः ७ वासपरिग्रहम् संमार्जनादिना आवासस्थानंच
क्रुरित्यर्थः ८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमृतवत् अमृततुल्यं पंचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नं यद्वा ऽमृतवत् तत्सदृशं गंगाजलं हविश्चप्रागुक्तंप्राश्येत्यर्थः ९ विष्ठिताः विशेषेणास्थिताः यथार्हतः यथा
व स्थानमर्हतस्तथास्थिताविल्यर्थः १० गंगांश्रोतुं गंगाविषयकं किंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः श्रोतव्यंविषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ११ हृद्दिं त्रैलोक्यव्याप्ति
रूपां १२ धातूनां स्वर्णादीनां १३ यामेरुदुहिता मेनानाम सातयोः कन्ययोर्मातेत्यन्वयः १४ तस्यां मेनायां याज्येष्ठाहिमवतःकन्या कुटिलाना-
म साइयंगंगाऽभवदित्यर्थः तस्यैव हिमवतः १५ देवकार्यं वक्ष्यमाणंभववीर्यधारणम् त्रिपथगाम् स्वर्गभूपातालमार्गगां इदंवर्तमानापदेशेनवरणंच
यस्याः शिवभार्यात्वाय १६ धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्य पिवर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेणप्रवहादिवायुमार्गगमनशीलां १७ त्रिलो
कार्थे तारकतोभीतित्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थं अगच्छन् ब्रह्मलोकं तत्रब्रह्मशापवशाज्जलरूपताप्राप्तिरित्यादिवामनपुराणोक्तदिशामध्येऊह्यम्
वामनपुराणवृत्तांतस्य प्रायेणात्रप्रत्यभिज्ञानात् एवंहितत्रा ख्यायिका उमाज्येष्ठाकुटिलानामहिमवत्कन्या दैवैः शिववीर्यधारणायहिम वतंप्रा

विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः विष्ठिताश्चयथान्यायंराघवौचयथार्हतः संप्रहृष्टमनारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् १०
भगवन्श्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीं त्रैलोक्यंकथमाक्रम्यगतानदनदीपतिम् ११ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहा
मुनिः वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपचक्रमे १२ शैलेंद्रोहिमवान्रामधातूनामाकरोमहान् तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमंभु
वि १३ यामेरुदुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा नाम्नामेनामनोज्ञावैपत्नीहिमवतःप्रिया १४ तस्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठाहिमवतःसु
ता उमानामद्वितीयाभूत्कन्यातस्यैवराघव १५ अथज्येष्ठांसुराःसर्वेदेवकार्यचिकीर्षया शैलेंद्रंवरयामासुर्गंगांत्रिपथगांनदीं-
ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीं स्वच्छंदपथगांगंगांत्रैलोक्यहितकाम्यया १७ प्रतिगृह्यत्रिलोकार्थेत्रिलोकहितकां-
क्षिणः गंगामादायतेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना १८

र्थिना तेनदत्तयानयासहदेवाब्रह्मलोकंगत्वा ब्रह्मणेनिवेदितवंतः ब्रह्मणाचासमर्थे-
यंतद्धारणेइत्युक्ताऽवश्यंधारयामीतिकथितवाक्यावज्ञानेब्रह्मणाजलरूपाभवेतिशप्ता तत्रैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेजलरूपेणलग्नास्थिता तस्यामेवा-
ग्निनाशिववीर्यंक्षिप्तमिति विष्णुवंत्रिणाप्रसरताकटाहेभेदितेंबरात् कुटिलाविष्णुपादांतात्पपाताकुटिलाततः तस्माद्विष्णुपदीख्यातेतिवामनपुरा
णोक्तेरेव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेलग्नेतिज्ञायते पतनसमयेच ब्रह्मांडबाह्यजलेनसहैवपतितंतज्जलं ब्रह्मणाकमंडलुधृतंबाह्यजलंच शिवानंदबाष्पजातंनारा
यणात्मकमिति कामिकासंहितादौस्पष्टं ततोभगवतापदारोपणे तेनैवकमंडलुजलेनतत्पादप्रक्षालंकृत्वा तज्जलंकमंडलावेवक्षिप्तं शंकरसंहितोक्तरीत्यागौ
रीविवाहोत्तरं लीलयागौर्यापाणिभ्यांशिवनयनाच्छादनेकृते शिवेनललाटनेत्रंप्रकाशितं ततोभयाद्गौरीपाणिस्वेदजलंस्नुतं तदपिब्रह्मणा कमंडलोस्थापितमित्यप्यत्रोह्यं
गौरीविवाहकथनेनसूचितंच भगीरथप्रार्थनयाच ब्रह्मरूपःसर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मैदत्तः सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसंबंधश्रवणात् विस्तरस्त्वस्मत्कृ
तंगंगामाहात्म्यप्रकाशेद्रष्टव्यः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कन्या अहृतपतिः अग्रेशिववीर्यस्खलनादिवक्ष्यमाणत्वेन तद्वर्णनम् उग्रंसुव्रतं पर्णभोजनस्यापित्यागसंकल्परूपं तपःशिवध्यानरूपं १९ २० २१ यथात्रिप-
थगामिनीगंगा तथाप्रतिपादयामीतिशेषः नदेवविष्णोरिति स्वमित्यादि प्रथमं स्वर्गतिं आकाशमार्गे गता २२ पश्चात्सुरलोकंसमारूढाः भवत् जलवा
हिनी तत्स्वभावाजाता विपापा सकलपापहर्त्री २३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आ॰बा॰ पंचत्रिंशःसर्गः३५ ॥ ॥ उक्त
वाक्येइति उपरतेइत्यर्थः १ वक्तुमर्हसीत्यस्यविस्तरमित्यनेनान्वयः दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकनिबंधनंच २ शुश्रूषितंविस्तरमाह त्रीनित्यादि भूर्भु

याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन उग्रंसुव्रतमास्थायतपस्तेपेतपोधना १९ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुताम्
रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृताम् २० एतेतेशैलराजस्यसुतेलोकनमस्कृते गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव २१
एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगामिनी स्वंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर २२ सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी २३
इत्यार्षेश्री॰ वा॰ आदि॰ बालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ ॥ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ प्रतिनंद्य
कथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् १ धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया दुहितुःशैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि विस्तरंविस्तर
ज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवम् २ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ३ त्रिषुलोकेषुध
र्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ४ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् पुराराम
कृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः ५ दृष्ट्वाचभगवान्देवीमैथुनायोपचक्रमे तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः शितिकंठ-
स्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतम् ६ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः ७ यदिहोत्पद्य-
तेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यति अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ८ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेरत सुराणांप्रणिपातेन
प्रसादंकर्तुमर्हसि ९ नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ब्राह्म्येणतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर १०

यःस्वर्मार्गानित्यर्थः प्लावयेत् व्या
प्नुयात् इत्येकोविस्तरः द्वितीयमाह कथमिति त्रिपथगेति प्रसिद्धिःकिंनिबंधनेतिद्वितीयः ३ कर्मभिश्चरितैः समन्वितेतितृतीयः द्वयोर्हिमवत्कन्ययोःप्र-
स्तावेपि स्ववंशोद्धारकत्वाद्गंगाविषयकएवभगवतःप्रश्नइत्युत्थम् ४ निखिलेन कार्त्स्न्येन विस्तरेणेतियावत् उद्वाहोविवाहः ५ गतं क्रीडयेतिशेषः ६ समुद्युक्ताः
सेनानीप्राप्त्यर्थं परमयत्नेनरुद्रोमयोः संयोजनंकृत्वापि तस्यांरौद्रतेजसोमोचनंवारयितुं समुद्युक्ताबभूवुरित्यर्थः समुद्विग्नाइतिपाठस्तु सुगमएव ७ पुत्रार्थसंयो
जनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोनुचितस्तत्राह यदिहेति इहउमायां उत्पद्यते उत्पत्स्यते अब्रुव न्इतिविवार्येत्यादि ८ ९ प्रसादविषयमाह नलोकाइति भूरादिलो
कास्तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः ब्राह्म्येणतपसा ब्रह्मानन्यतालक्षणेनतपसेत्यर्थः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेजोरेतः तेजसि आत्मनि मत्तेजसिमयाधृते कोलाभस्तत्राह रक्षसर्वानिति धृत्वेतिशेषः नन्वरुद्रेणस्वतेजोधारणे कथंलोकरक्षेतिचेत्शृणु यदेतत्पुरुषेरेतोभवति आदित्यस्यतद्रूपमितिश्रुतेः तद्रेतोरूपंतेजएवआदित्यमंडलं तत्स्थतोसकलंजगद्रक्षितंभवति विपर्ययेविपर्ययइत्याहुः तदेवाह नालोकमिति आदित्यविनाशेहि सर्व लोकविनाशप्रसंगइतिभावः ११ १२ धारयिष्यामीति सहोमया उमापिस्वरजोरूपंतेजोऽग्निं स्वस्वरूपेणतेजसाधारयिष्यति यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवति अग्ने- स्तद्रूपमितिश्रुतेः भोत्रिदशाः अनेनतेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वोलोकः निर्वाणं सुखंप्राप्नोतु अन्यथाऐश्वरतेजोजन्यस्यदुर्धार्यत्वेनच पृथिव्याः लोकस्य चपीडास्यादितिभावः १३ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतःच्युतस्यशुक्रांशस्य धारणासंभवेन तद्धारणासमर्थमोक्षस्थानंनिरूपयंत्वित्याह यदिदमिति स्थाना- त् हृदयपुंडरीकलक्षणात् क्षुभितं चिरकालभोगवशात्स्खलितं अनुत्तमं देवकार्यार्हत्वसमर्थत्वेनसर्वोत्तमं भवत्प्रार्थनया उमागर्भानर्हंकोधारयिष्यति १४

त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्तेजसिधारय रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ११ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः बाढमि त्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह १२ धारयिष्याम्यहंतेज स्तेजसैवसहोमया त्रिदशाःपृथिवीचैवनिर्वाणमधिगच्छतु १३ यदिदंक्षुभितं स्थानान्ममतेजोह्यनुत्तमं धारयिष्यतिकस्तन्मेब्रुवंतुसुरसत्तमाः १४ एवमुक्तास्ततोदेवाःप्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् यत्तेजःक्षुभितंह्यद्य तद्धराधारयिष्यति १५ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमुमोचमहाबलः तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चा पिहुताशनम् आविशत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः १७ तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतम् दिव्यंशरवणंचैवपावकादि- त्यसन्निभम् १८ यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा १९ पूजयामासुरत्यर्थंसु प्रीतमनसस्तदा अथशैलसुतारामत्रिदशानिदमब्रवीत् २० समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना यस्मान्निवारितान्चाहंसं गताप्रुत्रकाम्यया २१ अपत्यंस्वेषुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतुपत्नयः२२

उत्तरमाहुः एवमिति धराधारयि ष्यतीति तस्याअशेषधारणाशक्तिमत्त्वादितिभावः १५ १६ पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थं अग्नेःपृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यभिमानित्वात् तंनियुंजतेत त इति पुनःशब्दोवाक्यालंकारे हुताशनम् देवीक्लेदांशरूपं अन्यादृशाग्नेःरौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् वायुसमन्वितइत्यनेनचालनलक्षणःप्रवेशोपायउक्तः१७ तदग्निनेति उक्ताग्निनाचालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबहुंसत्केवलश्वेतपर्वतरूपंजातं तद्रूपंतेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना दिव्यंपावकादित्यसंनिभं शरवणंचाभूत् १८ यत्रेति किंचित्कालंधृतत्वात् कार्तिकेयत्ववदेव अग्निसंभवत्वंबोध्यम् १९ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहायमूलतेजसोधृतत्वात् देवकार्यायस्कन्नतेजसश्चद- त्तत्वात्संतोषः क्रियमाणामपिपूजां उमादेवीनांगीकरोतिस्म प्रत्युतक्रुद्धैवाभूदित्याह अथशैलेति किमब्रवीत् तदाहाशपदितिशापरूपंवचोब्रवीदित्यर्थः २० मन्युकारणमाह यस्मादिति २१ शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि २२ ५० ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमुक्त्वा शपथरूपंवचइतिशेषः अवनेपृथ्वी नैकरूपा एकत्रैवक्षेत्रेनेकबीजजफलजनकत्वात् बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या २३ नचपुत्रवतांप्रीतिं वराहादुत्प
न्नस्यापिनरकासुरस्यभौमस्य कृष्णावतारेतेनैवहननात् सुदुर्मेधइति नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् सुतरांदुष्टामेधायस्यास्तत्संबोधनं सुदुर्मेधः मम
पुत्रमनिच्छती तेजोधारणाननुमत्या यद्येषातत्तेजोधारणंनानुमन्येत तर्हिसपुत्रोममैवस्यादित्याशयः २४ पीडितान्देवीशापदुःखितान् उपचक्राम पादन्यासंकृ-
तवान् २५ तस्यगिरेः हिमालयस्य उत्तरपार्श्वेहिमवत्प्रभवाख्येशृंगे २६ उपसंहरति एषइति त्रिषुलोकेषु धर्मज्ञकर्मभिः कैःसमन्वितेतिप्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्य
धारणरूपगंगाचरितस्यशेषतया शैलपुत्र्याविस्तारोनिवेदितः प्रकृतंप्रश्नोत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते गंगायाइति प्रभवमितिछांदसोन्हस्वः ऐशतेजोधारणरूपं-

एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्शशापपृथिवीमपि अवनेनैकरूपात्वं बहुभार्याभविष्यसि २३ नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता
प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधोममपुत्रमनिच्छती २४ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालितां २५
सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः हिमवत्प्रभवेशृंगेसहदेव्यामहेश्वरः २६ एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः गंगायाः
प्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मण २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰आदि॰बाल॰षट्त्रिंशःसर्गः ३६ ॥ ॥ तप्यमानेतदादेवे
सेंद्राःसाग्निपुरोगमाः सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन् १ ततोऽब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहम् प्रणिपत्यसुरारामसें
द्राःसाग्निपुरोगमाः २ येनसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा सतपःपरमास्थायतप्यतेस्मसहोमया ३ यदत्रानंतरंकार्यंलोका-
नांहितकाम्यया संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः ४ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशा
निदमब्रवीत् ५ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाःस्वासुपत्निषु तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेवनसंशयः ६ इयमाकाशगंगाचयस्यांपुत्रंहुताश
नः जनयिष्यतिदेवानांसेनापतिमरिंदमम् ७

प्रभावमित्यर्थः २७ इतिरामाभिरा॰रामाय॰बा॰षट्त्रिंशःसर्गः ३६ ॥ ॥ देवे
शिवे सेंद्राः देवाइतिशेषः साग्निपुरोगमाः अग्निनापुरोगमेनसहिताइत्यर्थः सेंद्राःसर्षिगणाःपुराइतिक्वचित्पाठः १ अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तम् अतः
पाठांतरमन्वेषणीयम् द्वितीयार्धेसुरारामेतिपाठः रामसंबोधनंचैतत् २ येनरुद्रेणसेनापतिर्बीजात्मना दत्तः सपरमास्थाय परमौनमंगीकृत्य तपःतप्यते
अनुतिष्ठति ३ अनंतरं बीजदानुरुपरमानंतरं यत्कार्यं पुत्राकारसंपत्तयेविधेयं तत्संविधत्स्व ४ सांत्वयन् इष्टकार्यालाभखिन्नानितिशेषः ५ यत् यस्मात् शै
लपुत्र्या अप्रजाभविष्यथेत्युक्तं तत्तस्मात् युष्माकंस्वासुपत्निषु नप्रजाः संतीतिशेषः पत्निषुइतिन्हस्वश्छांदसम् यतस्तस्यावचनमक्लिष्टं अमोघं एवंचप्र
जास्यथेतिपाठकल्पनाछांदसत्वकल्पनाचविफलैव ६ तर्हिकागतिस्तत्राह इयमिति यस्यांहुताशनःपुत्रंजनयिष्यति सेयंआकाशगंगाआस्तेइतिशेषः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्येष्ठाउमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवच्चानयिष्यतीत्यर्थइतिकतकस्तन्न पूर्वंगंगायाएवज्येष्ठत्वोक्त्यातेनविरोधात् तस्माज्ज्येष्ठागंगा स्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मा
नयिष्यतीत्यर्थः उमाशिवसंयोगेनच्युतरेतोरजोभ्यांसुसन्नेरुमापत्यत्वं अतएवाह उमायाइति तत् स्वापत्यसंमाननं ८ ९ कैलासपर्वतंगत्वेत्यन्वयः
१० समाधत्स्व कुरु महातेजइतिसंबुद्धिः शैलपुत्र्यांगंगायां ऐशंतेजः उत्सृजेत्यन्वयः ११ प्रतिज्ञाय तथाकरोमीतिप्रतिज्ञाय इदंगर्भधारणं देवतानांप्रिय
मित्यन्वयः १२ दिव्यं रूपं अधारयत् स्रोतोरूपंमुक्त्वेतिशेषः तस्यामहिमा दिव्यरूपवैभवं सः ऐश्वरतेजोराशिः पारदः अवशीर्यते शीर्णः उत्तमस्त्रीद-
र्शने रसेश्वरस्य तद्ग्रहणाय उच्छलद्द्वियोजनपर्यंतमितिस्फुप्रसिद्धम् यद्वासः अग्निः अवशीर्यत ऐश्वरंतेजस्त्यक्तवानित्यर्थः १३ अभ्यषिंचतेति रसेश्वरे

ज्येष्ठाशैलेंद्रदुहितामानयिष्यतितंसुतम् उमायास्तद्बहुमतंभविष्यतिनसंशयः ८ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतार्थारघुनंदन प्र-
णिपत्यसुराः सर्वेपितामहमपूजयन् ९ तेगत्वापरमंराममकैलासंधातुमंडितम् अग्निंनियोजयामासुःपुत्रार्थंसर्वदेवताः १०
देवकार्यमिदंदेवसमाधत्स्वहुताशन शैलपुत्र्यांमहातेजोगंगायांतेजउत्सृज ११ देवतानांप्रतिज्ञायगंगामभ्येत्यपावकः गर्भं
धारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियम् १२ इत्येतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत् सतस्यामहिमांदृष्ट्वासमंतादवशीर्यत १३ समंततस्त
दादेवीमभ्यषिंचतपावकः सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगायारघुनंदन १४ तमुवाचततोगंगासर्वदेवपुरोगमं अशक्ताधारणेदेव
तेजस्तवसमुद्धतं १५ दह्यमानाग्निनातेनसंप्रव्यथितचेतना अथाग्रवीदिदंगंगांसर्वदेवहुताशनः १६ इहहैमवतेपार्श्वेगर्भो
यंसन्निवेश्यताम् श्रुत्वात्वग्निवचोगंगातंगर्भमतिभास्वरम् १७ उत्ससर्जमहातेजाः स्रोतोभ्योहितदानघ यदस्यानिर्गतंतस्मा
त्तप्तजांबूनदप्रभम् १८ कांचनंधरणीप्राप्तंहिरण्यमतुलप्रभम् ताम्रंकार्ष्णायसंचैवतैक्ष्ण्यादेवाभिजायत १९ मलंतस्याभव
त्तत्रत्रपुसीसकमेवच तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्द्धत २०

णेतिशेषः स्रोतांसि नाड्यः १४ पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च तव आग्नेयेन-
तेजसा संबंधात् समुद्धतं अत्युग्रं तेजः शैवं यतो ऽतस्तस्य धारणे ऽहमशक्तेत्यन्वयः १५ संप्रव्यथितचेतना अस्मीतिशेषः सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेनहुतस्य
भक्षकः १६ सन्निवेश्यतां स्थाप्यतां १७ स्रोतोभ्यउत्कृष्य तत्तेजः हिमवत्पार्श्वेउत्ससर्जेत्यन्वयः यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं तत् तस्मात् गंगागर्भतोनिर्गमात् त
त्तेजः जांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायास्तप्तजांबूनदं सुवर्णं तेनसमप्रभं आसीदितिशेषः १८ अतएवधरणीप्राप्तं साक्षात्तत्संबद्धधरणीस्थंवस्तु
कांचनमकरोत् तत्समीपवर्तिभूसंस्थं अतुलप्रभंहिरण्यं रजतं अकरोत् तत्तेजःसंबंधितैक्ष्ण्यादेवतद्व्यवहितभूस्थंवस्तुजातं ताम्रंकार्ष्णायसं लोहं अभि
जायत अडभावआर्षः १९ तत्तस्यगर्भस्यमलं त्रपु सीसंच अभवत् अयंभावः तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेनशुद्धेन स्पर्शतोविद्धं स्वर्णं गंधयुक्तेनविद्धम् रजतं-
तैक्ष्ण्ययुक्तेनविद्धम् ताम्रंलोहंच मलयुक्तेनविद्धंत्रपुसीसेइति नानाधातुःतद्रूपं २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचस्पर्शवेधित्वमेवतस्य अपितुरूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तेत्यादि संनद्धं संबद्धं २१ जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः २२ तंकुमारमिति ततः रुद्रतेजसःजा-
तं क्रमेणसाकारतांप्राप्तं क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्ध्यै कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः यद्वासमयोजयन्नित्यस्यप्रैरयन्नित्यर्थः २३ अथताः कृत्तिकाःअ
स्माकंसर्वासांपुत्रोभवत्विति उत्तमंसमयंकृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः जातमात्रस्यतस्य क्षीरंददुरित्यन्वयः २४ ततःसर्वदेवताःयुष्माकमयंपु
त्रःकार्तिकेयइति त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यति अत्रसंदेहःन इतिब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः अडभावआर्षः २५ तेषांदेवानां ततु स्वेष्टानुकूलंवचनंश्रुत्वा स्कन्नं
आदौईश्वरयोः सकाशात्स्कन्नं पश्चाद्गंगायागर्भात् परिस्रवेसति परयालक्ष्म्यादीप्यमानंअनलमिव दुस्पर्शं दुस्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजनकं शैत्यसिद्ध्यैताः

निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितम् सर्वंपर्वतसन्नद्धंसौवर्णमभवद्वनम् २१ जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव स्कव
र्णंपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभम् २२ तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्गणाः क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमयूजयन् २३ ताः
क्षीरंजातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमम् ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः २४ ततस्तुदेवताःसर्वाःकार्तिकेयइतिब्रुव-
न् पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यतिनसंशयः २५ तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे स्नापयन्परयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथा-
नलं २६ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे कार्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमं २७ प्रादुर्भूतंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्त
मं षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः २८ गृहीत्वाक्षीरमेकान्हासुकुमारवपुस्तदा अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्यसैन्यगणान्वि
भुः २९ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिं ततस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ३० एषतेरामगंगायाविस्तरोभिहितोम
या कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ३१ भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकुत्स्थभुविमानवः आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्य
तांव्रजेत् ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ॥ ॥ ॥

स्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः २६ ततःस्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोः पूर्वंकार्तिकेयत्वेनोक्तंस्कंदइत्यन्वर्थनाम्ना अब्रुवन्नित्यन्वयः स्कन्नपरिस्रुतइत्यर्थेस्कंदइति
पृषोदरादित्वात्साधु २७ ततःकृत्तिकानां क्षीरंप्रादुर्भूतंआसीदितिशेषः ततःषण्णामपिस्तनजंपयः क्षुधातिशयेनषडाननोभूत्वाजग्राह २८ एवं तदाष
ड्भिर्मुखैःयावदपेक्षितंक्षीरंगृहीत्वा एकान्हाएकदिनेनैवसुकुमारवपुरपिस्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अजयत् २९ ततःसकलासुरजयान्द्धेतोः सर्वेग्निपुरोग-
मादेवाः समेत्य सुरसेनागणपतिंतंअभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ३० उपसंहरति एषइत्यादि ३१ धन्यत्वपुण्यत्वेविवृणोति भक्तश्चेति ऐहलौकिकफलेनधन्यत्वमामु
ष्मिकेणपुण्यत्वं पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्य युक्तःसन् देहत्यागेइतिशेषः ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आ॰बा॰ सप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथत्रीन्पथो हेतुनाकेनेत्यादिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमाह तांकथामिति अपरवाक्यंवक्ष्यमाणंप्रश्नो त्तरम् १ यस्मादप्रजः तस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः २
३ अरिष्टनेमिः कश्यपः अस्यांसुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ४ भृगुप्रस्रवणे भृग्वधिष्ठितंप्रस्रवणं प्रवाहोयस्मिन्गिरौ हिमवत्पादपर्वते ५ ६ ७
तातेत्युपलालने जनयिताजन यिष्यति षष्टिमितिनिसेकवचनांत त्वात्सहस्राणीत्यनेनसामानाधिकरण्यं ८ राजपुत्र्याविति त्रछत्रिन्यायेनप्रयोगः ९ इ

तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यमधुराक्षराम् पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् १ अयोध्याधिपतिर्वीरःपूर्वमासीन्नरा
धिपः सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः २ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ज्येष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी
३ अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा द्वितीयासगरस्यासीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ४ ताभ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतप्तवां
स्तपः हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ५ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ६
अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ७ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव षष्टिं
पुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ८ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतं ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ९ एकःकस्याः
सुतोब्रह्मन्नुकाबहूञ्जनयिष्यति श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव १० तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः उवाच
परमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयतां ११ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः कीर्तिमंतोमहोत्साहाःकावाकंवरमिच्छति १२ मुने
स्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ १३ षष्टिंपुत्रसहस्राणिसुपर्णभगिनीतदा महोत्साहान्
कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् १४ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यतम् जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन १५ अथका
लेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजायत असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजं १६ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत षष्टिःपुत्रस
हस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृताः १७ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधात्र्यस्तान्समवर्धयन् कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे १८ अथदीर्घेण
कालेनरूपयौवनशालिनः षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा १९ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन २०

च्छावहे इच्छावः १० स्वच्छंदः स्वेच्छा विधीयतां ज्ञाप्यतां स्वेच्छयैव एकपुत्रताबहुपुत्रतावाव्रियतामितितात्पर्यं ११
तदेवाह एकोवंशकरोवेति वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः १२ नृपसन्निधावित्यनेन तस्यापिसाक्षित्वमात्रं नतुवरणनियमकर्तृतेतिसूचितम् १३ सुपर्णोगरुडः १४
१५ व्यजायत प्रसूतवती १६ गर्भतुंबं तुंबफलाकारगर्भपिंडंव्यजायत प्रसूतवती कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह षष्टिरित्यादि १७ १८ दीर्घेणकालेन यौव
नशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया १९ ज्येष्ठः असमंजः बालान्गृहीत्वाजले २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रक्षिप्य मज्जतः तान्समीक्ष्य नित्यंप्राहसत् प्रहसन्निति पाठे स्थितोभवतीति शेषः सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः २१ निर्वासितोनिष्कासितः तस्य अ
समंजस्य एतन्नाम्ना असमंजशब्दोऽदंतः सांतश्चेति बोध्यम् २२ समभिजायत अडभावआर्षः २३ २४ यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयंकृत्वेतिप्राक्तनेनान्वयः २५
इत्यार्षेश्री० रामायणतिलकेवा० आदि० बाल० अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ५ ५ कथांते यज्ञोपक्रमकथांतेइत्यर्थः १ इमां यज्ञसंबंधिनीं २ प्रहस
न्निव विकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततया श्रवणकौतुकेन रामभद्रस्यायंप्रश्नः अतएवमुनेर्हासः स्ववंश्यइति रामस्यापि लोकवत्स्नेहः संपन्नइति ३ सगर

प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै एवंपापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः २१ पौराणामहितेयुक्तः पित्रानिर्वासितः पुरा
त् तस्यपुत्रोंशुमान्नाम असमंजस्यवीर्यवान् २२ संमतः सर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ततः कालेनमहतामतिः समभिजा-
यत २३ सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता स कृत्वानिश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा २४ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्र
मे २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामा० वा० बा० अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ५ ५ विश्वामित्रवचः श्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः उवाचपरम
प्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलं १ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरेणकथामिमां पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् २ तस्यतद्वचनंश्रु-
त्वाकौतूहलसमन्वितः विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ३ श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्यमहात्मनः शंकरश्वशुरोनाम्ना
हिमवानितिविश्रुतः ४ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परम् तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञः सपुरुषोत्तम ५ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रश-
स्तोयज्ञकर्मणि तस्याश्वचर्यांकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ६ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः तस्यपर्वणितंयज्ञंयज-
मानस्यवासवः ७ राक्षसींतनुमास्थाययज्ञियाश्वमुपाहरत् ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ८ उपाध्यायगणाः सर्वे
यजमानमथाब्रुवन् अयंपर्वणिवेगेनयज्ञियाश्वोपनीयते ९ हर्तारंजहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयताम् यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वे
षामशिवायनः १०

स्य सगरयज्ञस्येत्यर्थः ४ मध्येमहापर्वतविरोधाभावाद्विंध्यपर्वतंहिमवान् तथाविंध्योपिहिमवंतं इत्येवंपरस्परमासाद्य उच्चत्वेन-
साम्यंप्राप्य औन्नत्यातिशयेन वीक्षानिरोधकाभावात् परस्परंनिरीक्षेतेपश्यतइत्यर्थः तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहि
मालयोरितिवचनात् ५ प्रशस्तः प्रशस्तत्वेनप्रसिद्धः उक्तवचनात् अश्वचर्या रक्षार्थमश्वानुगमनं ६ मते शासनेपर्वणि उक्थ्याहे अश्वमेधेउक्थ्य
संस्थात्रयं तत्रद्वितीये अश्वालंभनदिवसे अश्वविशसनात् शकृतयज्ञं विहंतुमितिशेषः ७ यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वं ८ अयंयज्ञियोश्वः पर्वणि
वेगेन अपनीयते अपह्रियते ९ अतः हर्तारं अश्वहर्तारंजहि अश्वश्चशीघ्रमुपनीयताम् यज्ञच्छिद्रं यज्ञस्यविघ्नः १० ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अच्छिद्रइतिच्छेदः यथायज्ञः अच्छिद्रोभवेदितिसन्वयः सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ११ भोपुरुषर्षभाः पुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अधिष्ठितः तथापिरक्षसांमायया यदिच्छिद्रस्यात्तदा आत्मनोगतिंनपश्यामितस्मात् गच्छत विचिनुध्वं अन्वेषयतेत्यर्थइतिकेचित् परेतु आस्थितोहीतिपाठः हियस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितोऽयंक्रतुः अतः अतोत्रऋत्विग्रक्षसामगतिंनपश्यामि ततस्मात्केनापिदेवेनतत्तइतितमन्वेषयतेत्यर्थइत्याहुः १२ १३ अनुगच्छत अन्वेषयत यस्यतादेशाभावआर्षत्वात् १४ यदिभूमौनलभ्यतेतदाआह यावत्तुरगेत्यादि १५ स्वस्यतुरगानुगमनमयुक्तमित्याह दीक्षि

तत्तथाक्रियतांराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत् सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ११ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह गतिंपुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः १२ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोपिमहाक्रतुः तद्गच्छतविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः १३ समुद्रमालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छत एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत १४ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनतमेदिनीम् तमेवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया १५ दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहम् इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनम् १६ तेसर्वेहृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः १७ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलम् बिभिदुःपुरुषव्याघ्रावज्रस्पर्शसमैर्भुजैः १८ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः भिद्यमानावसुमतीननादरघुनंदन १९ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव राक्षसानांदुराधर्षसत्वानांनिनदोऽभवत् २० योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन बिभिदुर्धरणींरामरसातलमनुत्तमं एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्वीपंनृपात्मजाः खनंतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः २२ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुराःसहपन्नगाः संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन् २३ तेप्रसाद्यमहात्मानंविषण्णवदनास्तदा ऊचुःपरमसंत्रस्ताःपितामहमिदंवचः २४ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः बहवश्चमहात्मानोवध्यंतेजलचारिणः २५ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः २६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ ॥ ॥

तइत्यादि तस्यप्रवासनिषेधात् पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः १६ यंत्रितानियुक्ताः १७ आयामोदैर्घ्यं विस्तारोविशालता तदुक्तं धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः बिभिदुरिति पृथिव्यामदृष्टत्वेतिशेषः १८ भिद्यमाना सर्वतइतिशेषः १९ २० अनुत्तमं रसातलंविचेतुमिव धरणींयोजनानांषष्टिसहस्राणिबिभिदुरित्यन्वयः २१ पर्वतसंबाधं पर्वतनिबिडं २२ २३ २४ महात्मानःसिद्धगंधर्वादयः २५ यज्ञहनइतिपाठे हंतीतिहनः अपनीयते अपनीयतेस्म सर्वभूतानि तत्ससगरहितान्यपि २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतान्तबलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अन्तोनाशो यैः तादृशानि यानि बलानि सगरकृतबलानि तैर्मोहितान् मूर्छितचित्तान् १ एषा वसुधा २ धारयति योगबलेनेति
शेषः ३ पृथिव्या विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभाव्यः श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्ट एव अतस्तत्र न शोकः कार्य इति भावः एवं दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः सगरपुत्रवि
नाशोऽयं दृष्ट एव अतस्तत्रापि शोकोऽनुचितः शेषे षष्ठी यद्वा अदीर्घदर्शिनामिति च्छेदः ४ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्या अश्विनौ

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् १ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः म
हिषी माधवस्यैषा स एव भगवान्प्रभुः २ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ३
पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ४ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः देवाः
परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ५ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ६ त
तो भित्त्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणं सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ७ परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः दे
वदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ८ न च पश्यामहेऽश्वं तेऽश्वहर्तारमेव च किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ९ तेषां तद्व
चनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनंदन १० भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधातलम् अश्वहर्तारमासा
द्य कृतार्थाश्च निवर्तत ११ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् १२ खन्यमाने ततस्त-
स्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् १३ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनंदन धारयामास शिरसा विरू
पाक्षो महागजः १४ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् १५ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा-
दिशापालं महागजम् मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् १६ ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः दक्षिणस्यामपि दि
शि ददृशुस्ते महागजं १७ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् शिरसा धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् १८ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा
सगरस्य महात्मनः षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् १९

च ५ निर्घातसमनिःस्वनः निर्घातनिःस्वनसदृश इत्यर्थः ६ ततो भित्त्वेति पा
ठः ७ सत्ववन्तो बलवन्तः ८ ते अस्मासु परं अनुग्रहबुद्धिरस्तु वयं किं करिष्याम सलोपश्छांदसः बुद्धिरुपायः ९ १० भूयो विभेद्येत्यन्वयः कृतार्थाश्च कृतार्थी
श्चेत् तदा निवर्तत निवर्तध्वमित्यर्थे आर्षमेतत् अन्यथा न निवृत्तिरित्यर्थः ११ १२ खन्यमाने इति षष्टियोजनसहस्रपरमपीति शेषः दिशागजः तावन्तम् १३ कृ
त्स्नां तदेकप्रदेशावच्छिन्नामिति शेषः १४ यदा पर्वणि यस्मिन्काले यस्मिन्क्षणे तिथिभेदे क्षणे पर्व इत्यमरः १५ मानयन्तः दिग्गजमिति शेषः हिः स्वार्थे १६ १७
१८ प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः १९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२० निरामयं कुशलं सोमवतीं उदीचीं २१ भद्रं भद्राख्यं २२ समालभ्य स्पृष्ट्वा २३ प्रागुत्तरां ऐशानीं प्रथितां सर्वकर्मार्हत्वेनप्रसिद्धां २४ कपिलं कपि
लरूपधारिणं २५ तस्यकपिलस्य २६ तंकपिलं हंतीतिहनः पचाद्यच् अविचारतस्तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहंतारंज्ञात्वेत्यर्थः २७ २८ २९ ३०
इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबा॰बा॰ चत्वारिंशः सर्गः ४० ॥ ॥ चिरगतान् अप्रत्यागच्छतइतिशेषः नप्तारं पौत्रंपूर्वैः पितृ

तेतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयम् खनंतः समुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा २१ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरम् भ
द्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमां २२ समालभ्यततः सर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् षष्टिः पुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलम् २३
ततः प्रागुत्तरांगत्वासागराः प्रथितांदिशम् रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः २४ तेतुसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः
ददृशुः कपिलंतत्रवासुदेवंसनातनम् २५ हयंचतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः प्रहर्षमतुलंप्राप्ताः सर्वेतेरघुनंदन २६ तेतंयज्ञह-
नंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः २७ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् अस्मा
कंत्वंहितुरगंयज्ञियंहृतवानसि २८ दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनः सगरात्मजान् श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन २९ रोषेणम-
हताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ततस्तेनाप्रमेयेणकपिलेनमहात्मना भस्मराशीकृताः सर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः ३० इत्यार्षेश्रीम॰
वा॰ आदि॰ बाल॰ चत्वारिंशः सर्गः ४० ॥ ॥ पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन नप्तारमब्रवीद्राजादीप्य
मानंस्वतेजसा १ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योऽसितेजसा पितॄणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः २ अंतर्भौमानिसत्वानि
वीर्यवंतिमहांतिच तेषांतुप्रतिघातार्थंसासिंगृण्हीष्वकार्मुकम् ३ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि सिद्धार्थः सन्नि
वर्तस्वममयज्ञस्यपारगः ४ एवमुक्तोंऽशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना धनुरादायखड्गंचजगामलघुविक्रमः ५ सखातंपितृभि
र्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः प्रापद्यतनरश्रेष्ठतेनराज्ञाभिचोदितः ६ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः पूज्यमानंमहातेजादि-
शागजमपश्यत ७ सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचैवनिरामयम् पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच ८ दिशागजस्तुतच्छ्रुत्वाप्रत्यु
वाचमहामतिः आसमंजकृतार्थस्त्वंसहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ९

भिः गतिं वृत्तांतं येनच अश्वोपवाहितः देशांतरंप्रापितः तद्गतिंच अन्विच्छ
अन्वेषय २ अंतर्भौमानि भूमेरंतर्जातानि सत्वानि प्राणिनः ३ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् ममयज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्चभवेत्यर्थः ४ ५ पितृभिः
खातं भूमेरंतर्विद्यमानंमार्गं पितृवृत्तांतपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ६ ७ निरामयं कुशलं ८ आसमंज असमंजपुत्र इतिसंबोधनम् इञभावआर्षः ९ ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० वाक्यं वक्तुमर्हं कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः द्वितीयवाक्येकृत्यः सहयः आगंतासीत्यभिचोदितश्च बोधितश्च ११ यत्रपितरः सागराः भस्मराशीकृताः तत्रदेशेजगामेत्यन्वयः १२ दुःक्रोश भस्मीभूतपितॄनितिशेषः १३ १४ १५ विसार्य समंतात्प्रसार्येत्यर्थः निपुणां दूरविवेच नसमर्थां पितॄणांमातुलं सुपर्णं भगिनीसुमतिरितिप्रागुक्तत्वात् अनिलोपमं वेगेनवायूपमं १६ लोकसंमतः लोकहितः एतन्मूलकतया सर्वलोकहितगं-गायाभूलोकेअवतारणात् १७ हियस्मात्कपिलेनदग्धाः यतश्चमहाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतो ऽतोलौकिकंसलिलंदातुंनार्हसि चं डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणाम् उदकंपिंडदानंचनतेषांतुविधीयतेइतिस्मृतेः प्रकृतेब्राह्मणाद्वधःमहापा

तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान् यथाक्रमंयथान्यायंप्रष्टुंसमुपचक्रमे १० तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः पूजितः सहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः ११ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः भस्मराशीकृतायत्रपितरस्तस्यसागराः १२ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा चुक्रोशपरमार्त्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः १३ यज्ञियंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः १४ सतेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियाम् सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयं १५ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोऽपश्यत्खगाधिपं पितॄणांमातुलंराम सुपर्णमनिलोपमं १६ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः १७ कपिलेनाप्रमेयेणदग्धाहीमेमहाबलाः सलिलंनार्हसेप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकम् १८ गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणांसलिलक्रियाम् १९ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया षष्टिपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंगमिष्यति २० निर्गच्छाश्वंमहाभागसंगृह्यपुरुषर्षभ यज्ञंपैतामहंवीरनिर्वर्तयितुमर्हसि २१ सुपर्णवचनंश्रुत्वासोंऽशुमानतिवीर्यवान् त्वरितंहयमादायपुनरायान्महातपाः २२ ततोराजानमासाद्यदीक्षितंरघुनंदन न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा २३

पित्वंच १८ १९ नहिदेवलोकंगत्वा गंगोदकेनक्रियाकार्यानेत्याह भस्मेति यदा प्लावयेत् तदागंगायाक्लिन्नंसिक्तं इदंभस्म हेपुत्र षष्टिंसहस्राणिसागरान् स्वर्गलोकंगमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः नयिष्यतीतिपाठेनेष्यतीत्यर्थः अनेनसगरपुत्राणांमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वंसूचितम् तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपिपापिनांपुद्गलस्य गंगाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमितिसूचितं अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानां गंगाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापिप्रायश्चित्तांतरं तत्कालेएव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वंचसूचितं २० अश्वंगृहीत्वानिर्गच्छ निर्वर्तयितुं समापयितुं २१ २२ वृत्तं पितृव्यवृत्तं तथासुपर्णवचनंचयथा तथान्यवेदयत् २३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kālidās Sanskrit University Ramtek Collection

२४ इष्टयज्ञइतिबहुव्रीहिः २५ आगमे भूमावागमे निश्चयं उपायविषयं नाध्यग च्छतेनितिडार्षः २६ इतिरामाभि॰ वा॰ बा॰ एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ७ ७
कालधर्मोमृत्युः प्रकृतीजनाः आमात्यवर्गाः दीर्घश्छांदसः रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेवऐच्छन् १ २ दिलीपे दिलीपाय तपस्तपे पितृगतये गंगायाभू
लोकावतारणायेतिशेषः ३ ४ पैतामहंवधं पितामहानां सागराणामपमृत्युम् ५ निश्चयानधिगममभिनयति कथमिति ६ धर्मेणविदितेति धर्मेणप्रसि

तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः यज्ञंनिवर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि २४ स्वपुरंत्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः
गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत २५ अगत्वानिश्चयंराजाकालेनमहतामहान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः
२६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आदि॰ बा॰ एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ७ ७ कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः रा-
जानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकम् १ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइतिविश्रुतः २ तस्मै
राज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेसुदारुणम् ३ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः तपोवनगं
तोराजास्वर्गंलेभेतपोधनः ४ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधम् दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ५ कथंगंगा
वतरणंकथंतेषांजलक्रिया तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभवत् ६ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः पुत्रोभगीरथो
नामजज्ञेपरमधार्मिकः ७ दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ८ अगत्वानिश्चयं
राजातेषामुद्धरणंप्रति व्याधिनानरशार्दूलकालधर्मंमुपेयिवान् ९ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा राज्येभगीरथंपुत्र-
मभिषिच्यनरर्षभः १० भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन अनपत्योमहाराजःप्रजाकामःसचप्रजाः ११ मंत्रिष्वाधायतद्रा
ज्यंगंगावतरणेरतः तपोदीर्घंसमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन १२ ऊर्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः तस्यवर्षसहस्राणिघोरे
तपसितिष्ठतः १३ अतीतानिमहाबाहोतस्यराज्ञोमहात्मनः सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः १४ ततःसुरगणैःसार्ध
मुपागम्यपितामहः भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत् १५ भगीरथमहाराजप्रीतस्तेहंजनाधिप तपसाचसुतप्तेनवरंवरय
सुव्रत १६

द्धइत्यर्थः ७ अकारयत् कृतवान् ८ व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिलीपवंशजोरघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासो-
क्तोऽन्यएवेतिबोध्यं ९ १० सचप्रजाइत्यस्यमंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ११ प्रजास्तद्राज्यंच मंत्रिष्वाधाय गंगावतरणेच्छुस्तपआतिष्ठत् गोकर्णोहिमव-
त्पादविशेषः दक्षिणादिकस्थतीर्थविशेषोवा १२ पंचतपाःपंचाग्निमध्येतपोयस्य मासाहारः मासेगतेआहारोयस्य वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः १३
तस्यराज्ञः सुप्रीतइत्यन्वयः १४ १५ तपसाचेति चस्त्वर्थे १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७ यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धेसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं १८ अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्राप्तिं दर्शयति गंगायाइति एषांमस्मानि गंगायाःसलिलेनक्लिन्नेसति एतेअत्यंतं अक्षय्यंयथाभवतितथा स्वर्गंगच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः १९ इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यमम संततिर्देया यथानःकुलंनावसीदेत् संतत्यैइतिचतुर्थीप्रथमार्थे एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः परेतुसंतत्यैतदर्थे नःकुलंनावसीदेदितिचयाचे मत्कुलेऽसंततिःकोपिमाभूदित्यर्थः उपसंहरति इक्ष्वाकूणामिति तत्कुलेजातस्य एषएवपरोवरोस्तु नातोऽधिकंतृतीयंवरांतरंयाचेइत्यर्थः एतेन पूर्वपरो-

तमुवाचमहातेजाः सर्वलोकपितामहम् भगीरथोमहाबाहुः कृतांजलिपुटस्थितः १७ यदिमेभगवान्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलं सगरस्यात्मजाःसर्वेमत्तःसलिलमाप्नुयुः १८ गंगायाःसलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनाम् स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेचप्रपितामहाः १९ देवयाचेहसंतत्यैनावसीदेत्कुलं चनः इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेऽस्तुवरःपरः २० उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षराम् २१ मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्धन २२ इयंहैमवतीज्येष्ठागंगाहिमवतःसुता तांवैधारयितुंराजन्हरस्तत्रनियुज्यताम् २३ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यते तांवैधारयितुंराजन्नान्यंपश्यामिशूलिनः २४ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोककृत् जगामत्रिदिवंदेवैःसर्वैःसहमरुद्गणैः २५ इत्यार्षेश्री०वा०आदि०बा०द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ७ ७ देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडिताम् कृत्वावसुमतींरामवत्सरंसमुपासत १ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः उमापतिःपशुपतीराजानमिदमब्रवीत् २ प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठ करिष्यामितवप्रियम् शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहम् ३ ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहम् ४ आकाशादपतद्राम शिवेशिवशिरस्युत अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्धरा ५ विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरम् तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ६

पकारिना भगीरथस्यदर्शितेत्याहुः २० २१ मनोरथः तावकइतिशेषः २२ स्वसमीपेस्थितत्वादियमितिनिर्देशः २३ हरनियोगहेतुमाह गंगायाइति तांगंगां २४ गंगामाभाष्य राजानंयथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा देवैराजानर्जैः मरुद्गणैः कर्मदेवैः २५ इतिरामाभि० रामायणतिलके वा० आ० बा० द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ७ ७ देवदेवे आजानजानामपिदेवानां देवेपूज्ये अंगुष्ठाग्रेणनिपीडिताम् समुपासतेत्यार्षबहुवचनं समुपास्तेत्यर्थः उमापतिमितिशेषः १ २ ३ तदासातीति ईश्वरेणधारणांगीकारेकृते गर्वादित्यर्थः ४ शिवे शोभने तादृशरूपकरणेहेतुमाह अचिंतयदित्यादि ५ तस्यावलेपनमितिसंधिरार्षः अवलेपनं स्वस्यापिस्रोतसाअभिभवनचिंतारूपंगर्वम् ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरोभावयितुं जटामंडलेतिरोधानेन अभिभूतांकर्तुं ७ जटामंडलेनगव्हरे दुःप्रवेशेनिर्गमेयत्नमास्थितापि महींगंतुंनाशक्नोदित्यन्वयः ८ नैवेति जटा
मंडलं प्राप्य प्रांतभागतापि अंततः तत्प्रांतभागतोपि निर्गमंनलेभे प्रांतभागेपि तन्मध्यत्वभ्रमस्य मायया भगवतोत्पादनात् यद्यपिब्रह्मैवमायया गंगाजल
रूपमिति पुराणेतिहासादिषुप्रसिद्धम् तस्यचाहंममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारः शिवस्यचनादरस्य तत्पराभवाहंकारो १ त्वंतमनुचितस्तथानादरया
गंगायाः प्रांतभागेमध्यत्वभ्रमोप्यत्यंतमनुचितः अतएवोक्तमन्यत्र परमात्माशिवोत्यन्यस्तस्मादन्याचजान्हवी इतियःसेवतेगंगांनसमोक्षस्यभाजन-
मिति तथापिलीलामात्रत्वाद्दोषः शिवविष्ण्वोः परस्परमुपास्योपासकभाववदितिबोध्यम् नहिंकिंकृतवती तत्राह तत्रैवेति अबभ्रमत् आर्षत्वा

तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिनयनस्तदा सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि ७ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगव्हरे सा-
कथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ८ नैवसानिर्गमंलेभेजटामंडलमंततः तत्रैवाबभ्रमद्देवीसंवत्सरगणान्बहून् ९ तामप
श्यत्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः सतेनतोषितश्चासीदत्यंतंरघुनंदन १० विससर्जततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति तस्यांविसृज्य
मानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे ११ ल्हादिनीपावनीचैवनलिनीचतथैवच तिस्रःप्राचींदिशंजग्मुर्गंगाःशिवजलाःशुभाः १२ सु
चक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी तिस्रश्चैतादिशंजग्मुःप्रतीचींतुदिशंशुभाः १३ सप्तमीचान्वगात्तासांभगीरथरथंतदा
भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः १४ प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत् गगनाच्छंकरशिरस्ततोधरणिमागता १५
असर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतम् मत्स्यकच्छपसंघैश्चशिशुमारगणैस्तथा १६ पतद्भिःपतितैश्चैवव्यरोचतवसुंधरा ततोदेव
र्षिगंधर्वायक्षसिद्धगणास्तथा १७ व्यलोकयंततेतत्रगगनाद्गांगतांतदा विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा १८ पारिप्लवगताश्चा
पिदेवतास्तत्रविष्ठिताः तदद्भुतमिमंलोकेगंगावतरमुत्तमम् १९ दिदृक्षवोदेवगणाःसमीयुरमितौजसः संपतद्भिःसुरगणैस्ते-
षांचाभरणौजसा २०

तमन्वदित्वंन ९ अथतां जटाटवीतिरोहितांगंगां भगीरथः अपश्यत् पुनश्चतत्रतत्प्राप्तिविषये हरमुद्दिश्यपरमंतपआस्थितः
सहरः तेनतपसा १० ततस्तुष्टःसन्हरः बिंदुसरःप्रति हिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषंप्रति गंगांविससर्जेत्यन्वयः ११ १२ १३ एतेनभगीरथतपोहे-
तुकंत्रिपथगमनमुक्तम् अथचरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति १४ अनुव्रजदित्यडभाव आर्षः १५ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्रहेतुर्गगनादित्यादिनाउ
क्तः शिशुमारः कप्याकारोजलचरविशेषः १६ १७ गगनाद्गांगतां रुद्रजटाकाशाद्भुवमित्यर्थः विमानैरित्यादेश्चरंतइतिशेषः १८ पारिप्लवगताः संभ्र
मंगताः संभ्रमंप्राप्ताइत्यर्थइत्येके पारिप्लवोयानभेदःशिबिकादिरूपः शिबिकादियानस्थाइत्यर्थइत्यन्ये १९ देवगणाःवस्वादयःसंपतद्भिःआगच्छद्भिः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तन्मूलिकामुपमामाह शतादित्यमिवेति २१ विक्षिप्तैः निसृतैः विद्युच्छब्दः पुल्लिंगोपि एतत्सामाण्यात् सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधाकरणं व्याख्या द्रूपाधितः
आकाशमभवत् व्याप्तमितिशेषः २२ शारदाभ्रैरिव हंससंप्लवैर्हंससमूहैः संकीर्णगगनं अभवदितिपूर्वेणान्वयः आयतं विस्तृतप्रवाहं २३ विनतं अगाधदे-
शेसंकुचितं उत्थूतं पाषाणादियोगात् २४ मुहुरिति ऊर्ध्वपथगमने सलिलयोरभ्याघातो निमित्तं शंकरशिरसिप्रभ्रष्टम् २५ निर्मलं नैर्मल्येप्रागुक्तभ्रंशद्वयंहेतुः
गतकल्मषं स्वजलस्पर्शवतांप्राणिनांनाशितपापं २६ भवांगंशिवमूर्धा पस्पृशुः सस्नुः नकेवलं पापसंहारमात्रंगंगायाःकृत्यं अपितु पुण्यलोकप्रापणमपी

शतादित्यमिवाभातिगगनंगततोयदम् शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचंचलैः २१ विद्युद्भिरिवविक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा पांडुरैःस-
लिलोत्पीडैः कीर्यमाणैःसहस्रधा २२ शारदाभ्रैरिवाकीर्णंगगनंहंससंप्लवैः क्वचिद्द्रुततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतम् २३ विनतंक्व
चिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैःशनैः सलिलेनैवसलिलंक्वचिदभ्याहतंपुनः २४ मुहुरूर्ध्वपथंगत्वापपातवसुधांपुनः तच्छंकरशिरोभ्र
ष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः २५ व्यरोचततदातोयंनिर्मलंगतकल्मषम् तत्रर्षिगणगंधर्वावसुधातलवासिनः २६ भवांगपतितंतोयं
पवित्रमितिपस्पृशुः शापात्प्रपतितायेचगगनाद्वसुधातलम् २७ कृत्वातत्राभिषेकंतेबभूवुर्गतकल्मषाः धूतपापाःपुनस्तेन
तोयेनाथशुभान्विताः २८ पुनराकाशमाविश्यस्वांल्लोकान्प्रतिपेदिरे मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता २९ कृताभिषेका-
गंगायांबभूवगतकल्मषः भगीरथोहिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ३० प्रायादग्रेमहाराजस्तंगंगापृष्ठतोऽन्वगात् देवाःसर्षिग-
णाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः ३१ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः ३२ गंगामन्वगमन्प्री-
ताःसर्वेजलचराश्चये यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी ३३ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी ततोहियजमानस्यज
ह्नोरद्भुतकर्मणः ३४ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धोजह्नुश्चराघव ३५ अपिबत्तुजलंसर्वंगंगा
याःपरमाद्भुतम् ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः ३६ पूजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमं गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वे
महात्मनः ३७

त्याह शापादित्यादि गगनात् उच्चस्थानात् २७ गतकल्मषाःमुक्तशापाःअनेनब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमितिकृतपापानाम् तज्जलस्पर्शे
नसापनाशपूर्वकंस्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैवसिद्धेतिबोध्यम् २८ मुदितः दर्शनमात्रेण मुमुदे स्नानपानादिना २९ ३० ३१ ३२ भगीरथरथानु-
गाः संतोगंगामन्वगमन्नित्यन्वयः यतःयेनमार्गेण ३३ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगोपसंहारापि प्रायमेतत् ३४ तस्यावलेपनं तस्याअवलेपनंगर्वमित्यर्थः
३५ अपिबत् अगस्त्यस्समुद्रजलमिवयोगशक्त्येतिभावः परमाद्भुतंतदभवत् लोकस्येतिशेषः ३६ पूजयंति स्तोत्रादिनेतिशेषः अनुनयंतीतिपाठे शै-
लराजदुहितुःकथमन्यदुहितृत्वमितिविमति वारणायगंगानुनयः ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुष्टः गंगायाः स्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात् यतः पीतांपुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ३८ सागरं सगरकृतरवातं संप्रामा तत्पूरणायेतिशेषः क्षारत्वंतुतस्याग-
स्त्येन पानोत्तरमित्यन्यत्रस्फुटं ३९ तस्यकर्मणः सिध्यर्थं भगीरथस्यस्ववंशोद्धारकर्मणः प्रयत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ४० भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निनाभ
स्मभावंप्राप्तान् ४१ प्लावयत् सेचयतिस्म अतएव पूतपाप्मानः ४२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰बा॰त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ ॐ ॐ
उक्तमेवविस्तरेणाह सगरत्वेति भस्मसात्कृताः कर्त्स्न्येनभस्मकृताः भूमेस्तलं पातालं १ २ तारिताः प्रेतत्वात् देववत्स्वर्गप्राप्ताश्च अनेनप्रेतत्वविमुक्ति
स्वर्गप्राप्ती भस्मनोपिगंगास्पर्शस्य फलं किमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तं ३ यावत्सागरस्यजलंस्थास्यति तावद्दिविस्थास्यंतीत्यर्थः तन्निमित्तमपितयागंग

ततस्तुष्टोमहातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ३८ जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानु-
गा सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा ३९ रसातलमुपागच्छत्सिध्यर्थंतस्यकर्मणः भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्न
तः ४० पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमम् ४१ प्लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गंप्राप्तारघु
नम ४२ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ आदि॰ बा॰ त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ ॐ ॐ सगरत्वासागरंराजागंगयानुगतस्तदा प्र
विवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः १ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाः सलिलेनवै सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् २ ता
रितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् षष्टिः पुत्रसहस्राणिसगरस्यमहात्मनः ३ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव सग
रस्यात्मजाः सर्वेदिविस्थास्यंतिदेववत् ४ इयंचदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति त्वत्कृतेनचनाम्नाथलोकेस्थास्यतिविश्रुता
५ गंगात्रिपथगानामदिव्याभागीरथीतिच त्रीन्पथोभावयंतीतितस्मात्त्रिपथगास्मृता ६ पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधि
प कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ७ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा धर्मिणांप्रवरेणाथनैषः प्राप्तोमनोरथः ८
तथैवांशुमतावत्सलोकेऽप्रतिमतेजसा गंगांप्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता ९ राजर्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा मत्तुल्य
तपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच १०

या तत्खातस्यसागरस्यपूरणमितिभावः ४ ५ त्वत्कृतनामादिविश्रुतत्वमेवदर्शयति गंगेत्यादि त्रिपथगे
तिनाम्नोऽन्वर्थत्वंदर्शयति त्रीनित्यादि अनेनकथंगंगात्रिपथगेत्यस्य उत्तरं संवृत्तं ६ कुरुष्वेति गंगाजलसेकतः जातप्रापश्चित्तत्वात् सलिलदानयोग्यता
संपत्तेः प्रतिज्ञां गंगासलिलप्रदानेन सागरांस्तारयेइत्येवंरूपांगरुत्मदुपदिष्टां अपवर्जय समाप्तांकुर्वित्यर्थः ७ पूर्वकेण सगरेण एषः गंगालाभरूपः पूर्वके
णेतिकप्रत्ययेन एषैवकुत्साद्योत्यते ८ गंगांनेतुं भूलोकंप्रापयितुंप्रार्थयताप्रतिज्ञानअपवर्जितानफलपर्यवसायिनीकृता ९ मत्तुल्येति ब्रह्मतुल्येत्यर्थः १० ५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंगांनेतुंप्रार्थयता सागंगानेतुंनशक्तितेत्यर्थः यत्तुगंगामानेतुंनशक्तितानविचारिनाप्रतिज्ञेतिशेषः चिंताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थइति तस्मार्थयतेनेतिप
दस्वरसविरोधाच्चिंत्यम् ११ समतिक्रांता निस्तीर्णा परमसंमतं परमसुत्कृष्टंचतत्संमतम् सर्वलोकसंमतमित्यर्थः १२ धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानं महद्ब्र-
ह्मलोकरूपं १३ यथास्याब्रह्मलोकप्रापकत्वंतदाह प्लावयस्वेति आत्मानं स्वदेहं सदोचिते सिंहकर्कटमध्येपिस्नानादिव्यवहारोचिते भूप्रवहनदीनामेव
तत्कालेभौमत्वमूलरजःसंबंधात् स्नानाद्यनर्हत्वं पुण्यफलइतिमत्वर्थीयाजंतोबहुव्रीहिर्वा अनेनस्नानमात्रेण गंगाब्रह्मलोकप्राप्तिकरीतिसूचितं १४

दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेजसा पुनर्नशक्तितानेतुंगंगांप्रार्थयतानघ ११ सात्वयासमतिक्रांता प्रतिज्ञापुरुषर्षभ प्राप्तोऽ
सिपरमंलोकंयशः परमसंमतम् १२ तच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् १३ प्लावयस्व
त्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते सलिलेपुरुषव्याघ्रशुचिःपुण्यफलोभव १४ पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियाम् स्वस्तितेस्तु
गमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप १५ इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः यथागतंतथागच्छद्देवलोकंमहायशाः १६ भगीरथस्तु
राजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमं यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः १७ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह समृद्धार्थोनर
श्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह १८ प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव नष्टशोकःसमृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः १९ एषतेरामगंगा-
याविस्तरोऽभिहितोमया स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोऽतिवर्तते २० धन्यंयशस्यमायुष्यंपुत्र्यंस्वर्ग्यमथापिच यःश्रावयति-
विप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच २१ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदेवतानिच इदमाख्यानमायुष्यंगंगावतरणंशुभम् २२ यःशृणोतिचका
कुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबाल
कांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ७ ७ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्र-
मथाब्रवीत् १ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणम् २

सागराणांजातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्त
ये गंगाजलसंबंधस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनायच पुनस्तेषांसलिलंकार्यमित्याह पितामहानामित्यादि स्वंलोकं ब्रह्मलोकंगम्यताम् कृतोदकक्रियेण
स्वपुरमितिशेषः अयंनियोगोराजधर्मपरिपालनाय १५ यथाआगतमितिच्छेदः देवलोकं ब्रह्मलोकं १६ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायं स्मृत्युक्तक्रमेण
उत्तमंउत्तमलोकप्रापकं १७ कृतोदकइति अन्येषामपीतिशेषः १८ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः विगतज्वरः कथमस्यपालनं भविष्यतीतिविगतचिं
तः १९ उपसंहरति एषइति स्वस्तिभद्रयोः तत्प्रीत्यादरसूचनार्थंग्रहणं २० आख्यानश्रवणफलमाह धन्यमित्यादि २१ २२ २३ इतिरा० बालकांडेचतुश्चत्वा
रिंशःसर्गः ४४ ७ ७ अब्रवीत् रात्र्यंतेइतिशेषः १ पूरणं गंगयेतिशेषः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इमांतवकथां त्वदुक्तांकथां चिंतयतोममरामस्य रात्रिः क्षणभूतेव संवृत्ता अतीता एवमाश्चर्यभूतात्वदुक्तागंगाकथेतिभावः ३ विश्वामित्रेतिसंबोधनम् उक्तस्ये
वार्थस्य आदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानं ४ ५ भगवती गंगाकथाश्रवणात्पूज्या ६ सुखवास्तीर्णा सुखंशुभं आस्तीर्णपस्यांसा तरिनागतासर्वेसु
खमेवायंमित्याशयः ७ कारयामास नाविकेरितिशेषः ८ ९ संपूज्यऋषिगणं तत्तीरस्थमितिशेषः विशालांजगाम पूर्वदृष्टामितिशेषः १० विशालांपरिपप्र
च्छ विशालाविषये प्रश्नंकृतवानित्यर्थः ११ विशालायां संप्रतिवर्ततइतिशेषः विशालायाः पुरातनमितिपाठः पुरातनं तत्पुरीनिर्मितेः प्राक्तनं वृत्तांतं वि

क्षणभूतेवसौरात्रिः संवृत्तेयंपरंतप इमांचिंतयतःसर्वांनिखिलेनकथांतव ३ तस्यसाशर्वरीसर्वाममसौमित्रिणासह जगामचिं
तयानस्यविश्वामित्रकथांशुभाम् ४ ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंतपोधनं उवाचराघवोवाक्यंकृताह्निकमरिंदमः गताभगव
तीरात्रिःश्रोतव्यंपरमाद्भुतम् तरामसरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीम् ६ नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणाम् भग
वंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता ७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः संतारंकारयामाससर्षिसंघस्यकौशिकः ८ उत्तरंतीर
मासाद्यसंपूज्यर्षिगणंततः गंगाकूलेनिविष्टास्तेविशालांददृशुःपुरीम् ९ ततोमुनिवरस्तूर्णंजगामसहराघवः विशालांनगरींर
म्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा १० अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामुनिम् पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीम् ११ कतमोराजवंशो
यंविशालायांमहामुने श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेपरंकौतूहलंहिमे १२ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः आख्यातुंतत्समारेभेविशा
लस्यपुरातनम् १३ श्रूयतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुताम् अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंशृणुतत्त्वेनराघव १४ पूर्वंकृतयुगेरामदितेःपुत्रामः
हाबलाः अदितेश्चमहाभागावीर्यवंतःसुधार्मिकाः १५ ततस्तेषांनरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनां अमराविजराश्चैवकथंस्यामो
निरामयाः १६ तेषांचिंतयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चितां क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्रवै १७ ततोनिश्चित्यमथनंयोक्त्रंकृत्वाचवा
सुकिं मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः १८ अथवर्षसहस्रेणयोक्त्रसर्पशिरांसिच वमंतोऽतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः १९

शालस्येतिपाठे तन्नगरीनिर्मिताराजाविशालोनाम यद्वा विशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः १३ शक्रस्यकथां विशालावैभवप्रतिपादिकांकथां क
थयतः सकाशात् मयाश्रुतां अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्तंपुरातनं तद्विषयां तत्त्वेनशृण्विति योजना १४ सुधार्मिकाइत्यादितिपुत्रविशेषणं आ
सन्नितिशेषः १५ अमराः मरणरहिताः विजराः जरारहिताः निरामयाः रोगरहिताः १६ रसं अमृतरूपंरसायनं १७ योक्त्रं मथनरज्जुं १८ योक्त्रसर्पः मथ
नरज्जुभूतःसर्पः वमंतइतिपुंस्त्वमार्षं अति अतिशयितंविषं १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्पपातेति ततइत्यादिः शिलादशनादित्यर्थः दष्टशिलाखंडाएव महाविषरूपंभूत्वा उत्पपात २० २१ प्रभुर्महादेवः ततः महादेवप्रादुर्भावानंतरम् २२ स्मित-
तंकृत्वा छलेनविषदानात्स्मितम् २३ यत् यतोभवान्सुराणामग्रतः तेषांमध्येश्रेष्ठइत्यर्थः २४ सुरश्रेष्ठः विष्णुः २५ अमृतोपमंयथाभवतितथा संजग्राहेत्यन्व-
यः पूर्वंदेवेषुमथनसहायतयास्थितोपि विषपानानंतरं तत्पीडयातांस्त्यक्त्वाजगामामृतकुंडमितिशेषः २६ मंथानः पर्वतोत्तमः मंदरः २७ २८ कामठं का-
च्छपं २९ शिश्ये स्थितवान् जलाशइत्यादौस्थित्यर्थस्यशेतेर्दर्शनात् ३० ममंथपुरुषोत्तमः अनेनशक्तिवैचित्र्यंप्रकटीकृतं ३१ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः

उत्पपाताग्निसंकाशंहालाहलमहाविषम् तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषम् २० अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः जग्मुः
पशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः २१ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः प्रादुरासीत्ततोत्रैवशंखचक्रधरोहरिः २२ उवाचैनंस्मि-
तंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः दैवतैर्मथ्यमानेतु यत्पूर्वंसमुपस्थितम् २३ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत् अग्रपूजामिहस्थित्वा
गृहाणेदंविषंप्रभो २४ इत्युक्त्वाचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः २५ हालाहलंविषंघोरंसंज-
ग्राहामृतोपमं देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः २६ ततोदेवासुराःसर्वेममंथूरघुनंदन प्रविवेशाथपातालंमंथानःपर्व-
तोत्तमः २७ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् त्वंगतिःसर्वभूतानांविशेषेणदिवौकसाम् २८ पालयास्मान्महाबाहोगिरिमु-
द्धर्तुमर्हसि इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः २९ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वाशिश्येतत्रोदधौहरिः पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्र-
म्यकेशवः ३० देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः अथवर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयःपुमान् ३१ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदंडःस-
कमंडलुः अथधन्वंतरिर्नाम अप्सराश्चसुवर्चसः ३२ अप्सुनिर्मथनादेवरसात्तस्माद्वरस्त्रियः उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोः
भवन् ३३ षष्टिःकोट्योभवंस्तासामप्सराणांसुवर्चसाम् असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासांपरिचारकाः ३४ नताःस्मप्रतिगृण्हंति
सर्वेतेदेवदानवाः अप्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाःस्मृताः ३५ वरुणस्यततःकन्यावारुणीरघुनंदन उत्पपातमहाभागामार्गमा-
णापरिग्रहम् ३६ दितेःपुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजाम् अदितेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदिताम् ३७

अप्सरइत्यार्षम् उदतिष्ठदित्यनुषक्त-
र्षः ३२ अप्सु क्षीररूपासु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ३३ षष्टिःकोट्यः षष्टिकोट्यसंख्याः प्रधाना अप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारकोपेताःषष्टि-
कोट्यप्सरसोजाताइत्यर्थः ३४ ताःउक्ताप्सरसः नप्रतिगृण्हंति ममैवेमाः नान्यस्येति नांगीकुर्वंति सर्वेदेवादानवाश्चेत्यर्थः तासांविशिष्यपत्यनिच्छयैव संमुग्धा-
कारतयास्थितत्वात्तासांविशिष्यप्रतिग्रहाभावः अतएवतासांसाधारण्यं ३५ वारुणी सुराधिदेवता परिग्रहम् केनचिदसाधारण्येनांगीकारं ३६ अदितिसुतां-
गीकारे हेतुरनिंदितामिति निषेधशास्त्रंतुमानुषविषयं शास्त्रेदेवतानामनधिका-
रात् ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्कराः स्करापरिग्रहराहित्यात् स्कराः स्करापरिग्रहसत्त्वात् ३८ ३९ तस्यअमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तं ४० कलहप्रवृत्त्यनंतरं असुराराक्षसैः सह एकतांअगमन् बलसिद्ध्यर्थमितिशेषः वीरेतिसंबुद्धिःपरमितिकर्मविशेषणम् ४१ सर्वपरस्परप्रहारेणदेवासुरात्मकं क्षयंगतं क्षयप्रायंगतं तदादैत्याराक्षसैरेकत्वेनबलवत्त्वात् माहरंत्वितिबुद्ध्या मोहिनीं काममोहजननीं मायां मायातनुं आस्थाय तूर्णंशीघ्रं अमृतमहरत् ४२ गताभिमुखमितिसंधिरार्षः येस्करा अस्करावा मायामूर्त्या गृहीतामृतंविष्णुं अमृतजिघृक्षया अभिमुखंगताःप्राप्ताः तेसर्वेमूर्त्यंतरास्थानेन प्रभविष्णुनाविष्णुना युद्धेसंपिष्टाः ४३ दितेःपुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात्

अस्करास्तेनदैतेयाः स्करास्तेनादितेःसुताः हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ३८ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभम् उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमम् ३९ अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः अदितेस्तुततःपुत्रादितिपुत्रानयोधयन् ४० एकतामगमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह युद्धमासीन्महाघोरंवीरत्रैलोक्यमोहनम् ४१ यदाक्षयंगतंसर्वंतदाविष्णुर्महाबलः अमृतंसोहरत्तूर्णंमायामास्थायमोहिनीम् ४२ येगताभिमुखंविष्णुमक्षरंपुरुषोत्तमम् संपिष्टास्तेतदायुद्धेविष्णुनाप्रभविष्णुना ४३ अदितेरात्मजावीरादितेःपुत्रान्निजघ्निरे अस्मिन्घोरेमहायुद्धेदैतेयादित्ययोर्भृशम् ४४ निहत्यदितिपुत्रांस्तुराज्यंप्राप्यपुरंदरः शशासमुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ४५ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आ० बा० पंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ ७ हतेषुतेषुपुत्रेषुदितिःपरमदुःखिता मारीचंकश्यपंनामभर्तारमिदमब्रवीत् १ हतपुत्रास्मिभगवंस्तवपुत्रैर्महात्मभिः शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपोर्जितम् २ साहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि ईश्वरंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि ३ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकश्यपस्तदा प्रत्युवाचमहातेजादितिंपरमदुःखिताम् ४ एवंभवतुभद्रंतेशुचिर्भवतपोधने जनयिष्यसिपुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ५ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि ६

विष्णवनुग्रहाच्च दैतेयादित्ययोः स्करास्करवर्गयोः ४४ तुभ्यार्थे राज्यमित्यनंतरंयोज्यः राज्यममृतंचप्राप्येत्यर्थः ४५ अत्रममंथुरमितौजसइतिश्लोकानंतरं अथवर्षेत्यादि आयुर्वेदमयःपुमानित्यंतंत्रयोदशश्लोकाः प्रक्षिप्ताइतिबहवः अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ ७ ७ किंततइत्यत्राह हतेष्वित्यादि मारीचं मरीचेरपत्यम् १ दीर्घेणतपसा अर्जितं २ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथं ईदृशमितिपाठांतरम् तत्रईदृशमित्यस्यैवविवरणम् शक्रहंतारमिति ३ ४ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तियावदितिशेषः ५ पूर्णेवर्षसहस्रेत्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः शुचिर्यदिभविष्यसीति वत्सरसहस्रमपीति शेषः त्रैलोक्यहंतारं तदधिपशक्रहंतारम् ६ ७ ७ ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाणिनासंममार्ज तादृशपुत्रप्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमितिशेषः अथतां आलभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्तिगर्भभद्रंतवास्त्वित्युक्त्वा सकश्यपः तपसे ययावित्यन्वयः ७ कुशप्लवं विशालाख्यं पूर्वदेशस्थतपोवनं ८ गुणसंपदा शुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ९ तामेवगुणसंपदमाह अग्निमित्यादि १० पुत्रत्वाद्गात्रसंवाहनादिसर्वेषुकालेषु तस्या अशुचित्वप्रतीक्षयेतिभावः ननुतद्धंतृपुत्रप्रेप्सोर्दितेः कथंतत्परिचर्यांगीकारइतिचेत् देवमाययैवेतिगृहाण ११ दशोने दशभिर्न्यूने १२ १३ हेपुत्रयंपुत्रं अहं त्वत्कृते त्वन्नाशार्थंयाचितवती तंतवजयोत्सुकं आधास्येति विगतवैरं भ्रातृस्नेहवंतमेव करिष्येइत्यन्वयः त्रैलोक्यविजयं भ्रातृकृतं सह तेनभ्रात्रासह १४ १५ दिनेश्वरे सूर्ये मध्यंप्राप्तेसतिशय्यायां शीर्षस्थाने पादौकृत्वा दितिः निद्रया अपहृतागृहीतेत्यर्थः अनेनदिवास्वापरूपपापेन

एवमुक्त्वामहातेजाः पाणिनासंममार्जतां तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्त्वातपसेययौ ७ गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिः परमहर्षिता कुशप्लवसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणं ८ तपस्तस्यांहिकुर्वत्यांपरिचर्यांचकारह सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ९ अग्निंकुशान्काष्ठमपः फलंमूलंतथैवच न्यवेदयत्सहस्राक्षोयच्चान्यदपिकांक्षितम् १० गात्रसंवाहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिं परिचचारह ११ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशोनेरघुनंदन दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत् १२ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरंद्रक्ष्यसेततः १३ यमहंत्वत्कृतेपुत्रंतमाधास्येजयोत्सुकम् त्रैलोक्यविजयंपुत्रसहभोक्ष्यसिविज्वरः १४ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रानवमहात्मना वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति १५ इत्युक्त्वाचदितिस्तत्रप्राप्तेमध्यंदिनेश्वरे निद्रयापहृतादेवीपादौकृत्वाथशीर्षतः १६ दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपादयोःकृतमूर्धजाम् शिरःस्थानेकृतौपादौजहासचमुमोदच १७ तस्याःशरीरविवरंप्रविवेशपुरंदरः गर्भंचसप्तधाराममचिच्छेदपरमात्मवान् १८ भिद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा रुरोदसुस्वरंराम ततोदितिरबुध्यत १९

शय्यापादस्थानेमस्तककरणेनचाशुचित्वंसूचितम् केचित्तु उपविष्टायाएव प्रह्वतयापादपर्यंतं शिरःसंबंधेनशीर्षेपादसंबंधः तेनब्राह्मणस्पर्शवत्स्पर्शइव शिरसःपादस्पर्शे अशुचित्वंसूचितम् तपसिस्थितायाःशय्यासंबंधाभावेन पूर्वव्याख्यायाअयुक्तत्वादित्याहुः परेतुभूशयनेपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थापनयोग्यतायाःस्मृतीषूक्तेः तद्विपरीत्येन शयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः १६ पादयोःतत्स्थापनदेशेकृतमूर्धजा मूर्द्धजसंबंधेमूर्धसंबंधोपिजातएव अतएवाशुचिं तथाशिरःस्थाने तयापादौकृतावतस्तामशुचिंदृष्ट्वेत्यर्थः अत्रैकेनैवोभयलाभे उभयोपादानंस्पष्टार्थं वस्तुतोवक्रग्रीवतयावक्रपादतयावाशयने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेनतयाअशुचित्वमित्यत्यंताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादनमितिबोध्यम् मुमोद प्राप्तच्छिद्रत्वादितिभावः मोदवशादेवजहासच १७ शरीरविवरम् योनिविवरं आत्मवान् सावधानः १८ शतपर्वणा शतकोटिना अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्यरोदनशब्देनेत्यर्थः १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२० नहंतव्यमिति विभागेपि प्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः २१ २२ तदंतरं छिद्रं आहवे शक्रस्यमम हंतारं अंकुरच्छेदनन्यायेनाभिंदम् तन्मेअपराधकर्म त्वंक्षंतुमर्हसि पूर्वतनींसेवांस्मृत्वेतिशेषः २३ इतिरामाभिरामेश्री॰ रामायणतिलकेवा॰आ॰वा॰षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ ७ सप्तधात्विति दुरानधर्षन्यायोपायेन जेतृत्वादित्याशयः १ ममापराधात् अशक्तिल्लक्षणात् २ गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्त्वयाकृतं कर्मतत्तवचममच यथाप्रियंभवतितथाइच्छामितु तत्प्रकारमाह मरुतामिति सप्तानांमरुतांवा तत्स्थानविशेषाणांसप्तइमे तेत्वदधीनाः स्थानपालालोकरक्षिणोभवंत्वित्यन्वयः ३ तदर्थमेव हेपुत्रक मारुता

मारुदोमारुदश्चेतिगर्भं शक्रोभ्यभाषत बिभेदच महातेजारुदंतमपिवासवः २० नहंतव्यंनहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत् निष्पपाततततःशक्रोमातुर्वचनगौरवात् प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोभ्यभाषत अशुचिर्देविसुप्तासि पादयोःकृतमूर्धजा २२ तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे अभिंदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि २३ इत्यार्षे॰ वाल्मीकीये॰बाल॰षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ ७
सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् १ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन २ प्रियंत्वत्कृतमिच्छामिममगर्भविपर्यये मरुतांसप्तसप्तानांस्थानपालाभवंतुते ३ वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक मारुताइतिविख्यातादिव्यरूपाममात्मजाः ४ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः दिव्यवायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः ५ चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात् संचरिष्यंतिभद्रंतेकालेनहिममात्मजाः ६ त्वत्कृतेनैवनाम्नावैमारुताइतिविश्रुताः तस्यात्तद्वचनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः ७ उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंबलसूदनः सर्वमेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः ८ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः एवंतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने ९ जग्मतुस्त्रिदिवंरामकृतार्थाविितिनःश्रुतम् एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा १० दितिंयत्रतपःसिद्धामेवंपरिचचारसः इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः ११ अलंबुषायामुत्पन्नोविशालइतिविश्रुतः तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता १२

इतिनाम्नाप्रसिद्धाः दिव्यरूपाममपुत्राःयेइमेवातस्कंधाइतिसप्तप्रसिद्धाः तेषुचरंत्वित्यन्वयः ४ एकइति एकोगणइत्यर्थः प्रथमंसप्तधाविभज्य पुनरेकशः सप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्य पुराणांतरेस्पष्टमुक्तत्वात् इहापिबिभेदचमहातेजारुदंतमपीत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेतिबोध्यं एवमपरइत्याद्यंपिव्याख्येयम् इंद्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रचुरःपाठः दिव्यवायुः दिविअंतरिक्षेभवइत्यर्थः ५ दिशाःपूर्वादिमहादिशः ६ त्वत्कृतेनमारुदोमारुदइतिवचनमूलेन ७ यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ८ मातापुत्रौ दितींद्रौ ९ वर्णितेंद्रचरितस्य प्रकृतशेषत्वमाह एषइति सएषइत्यन्वयः १० एवंप्रागुक्तरीत्याएवंभूते देशे विशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोस्त्विति ११ विशालेतिकृता आसीदित्यन्वयः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कतरोत्रवंशइतिप्रश्नस्योत्तरमाह विशालस्येत्यादि १३ १४ १५ १६ इमांपुरीं संप्रत्यावसतीत्यन्वयः १७ वैशालिकाः विशालायांनिवासोयेषांतेइत्य र्थः अनेन त्वत्समानवंश्योयमिति सूचितम् १८ अतएवाह इहाद्येति १९ २० २१ मम मत्तइत्यर्थः २२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामा॰ बा॰ आ॰ बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ ७ एष्वेति सुमतिर्नाम विशालाराजा महामुनिं विश्वामित्रं कथांते विश्वामित्रेणकथ्यमान कथांते १ गजसिंहगतीगजवद्वीरमंदगती सिंहवदप्रतिहतगती यद्वाप्रभुताइजगतीरामोन्यगतिर्लक्ष्मणः तथाशार्दूलाकृतीरामोवृषभाकृतिर्लक्ष्मणः २ पद्मपत्रविशा

विशालस्यसुतोराम हेमचंद्रोमहाबलः सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः १३ सुचंद्रतनयोराम धूम्राश्वइतिविश्रुतः धूम्रा श्वतनयश्चापि सृंजयः समपद्यत १४ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः १५ कुशाश्व स्यमहातेजाःसोमदत्तः प्रतापवान् सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः १६ तस्यपुत्रोमहातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमां आवस त्परमप्रख्यः सुमतिर्नामदुर्जयः १७ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वेवैशालिकानृपाः दीर्घायुषोमहात्मानो वीर्यवंतःसुधार्मिकाः १८ इहाद्यरजनीमेकांसुखंस्वप्स्यामहेवयं श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि १९ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमुपागतम् श्रु त्वानरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः २० पूजांचपरमांकृत्वासोपाध्यायः सबांधवाः प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् २१ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्यमेविषयंमुने संप्राप्तोदर्शनंचैवनास्तिधन्यतरोमम २२ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आ॰ बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ ७ पृष्ट्वातुकुशलंतत्र परस्परसमागमे कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याजहारमहामुनिम् १ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ गजसिंहगतीवीरौ शार्दूलवृषभोपमौ २ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गतूणधनुर्धरौ अ श्विनाविवरूपेण समुपस्थितयौवनौ ३ यदृच्छयैवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ४ भूष यंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् परस्परेणसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ५ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदुर्गमेपथि वरायुधध- रौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः ६

लाक्षाविल्यनेनभाग्यसंपत्सूचिता वीरधर्मसूचकंखड्गेत्यादि ३ यदृच्छया दैववशसंपन्ननिमित्तविशेषेण यया कयाचित्स्वेच्छयेत्यर्थोवा देवलोकाद्गांभुवंप्राप्तौअवतीर्णौ अमराविवस्थितौ किमर्थं किंवाप्रयोजनमुद्दिश्य कथं अतिसुकुमारचरणत्वात्केनप्रकारेण पद्भ्यामिहप्राप्तौ कस्यवासुतावितिशेषः ४ भूषयंतौ स्वतेजसेतिशेषः प्रमाणं शरीरोन्नत्यादि इंगितं आंतराशयबोधकम् चेष्टितं वचनगमनादि तै- स्तादृशापुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ५ आदरातिशयात्पुनःपृच्छति किमर्थंचेत्यादि दुर्गमे कांतारसंबंधात् ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथावृत्तंन्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय मदाकारणान्मदुपलालनात्सिद्धाश्रमंप्राप्य तत्रविघ्नकर्तृराक्षसादीन्हत्वा पथिताटकांचह-
त्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागताविति न्यवेदयत् ७ परमत्वंतमादरणीयौ प्राप्तावतिथी तौ पूजयामासेत्यन्वयः ८ क्रमतेरितिपंचमी उष्यउषित्वा आ
र्षमेतत् ९ पूजाप्रकारः साधुसाध्विति शंसनम् १० मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा पुराणमित्यादित्रयमाश्रमविशेषणम् ११ मुनिराहित्यादाश्र
मवदृश्याशक्यमत एवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानं अतइदंकिंनुतस्यैव विवरणम् कस्यायंपूर्वः पूर्वस्वभूतः १२ १३ अहल्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसं
तोषे हंतेति यस्यैतदाश्रमपदं भवति महात्मनः कोपाद्यथाशप्तं प्राप्तशापंतत्तेकथयिष्यामीत्यन्वयः १४ दिव्यसंकाशः द्युभवाश्रमतुल्यः १५ अनेकानिवर्षपू

तस्यतद्वचनंश्रुत्वायथावृत्तंन्यवेदयत् विश्वामित्रवचः श्रुत्वाराजा परमविस्मितः ७ अतिथीपरमंप्राप्तौपुत्रौदशरथस्यतौ पूजया
मासविधिवत्सत्कारार्हौमहाबलौ ८ ततः परमसत्कारंसुमतेः प्राप्यराघवौ उष्यतत्रनिशामेकांजग्मतुर्मिथिलांततः ९ तांदृष्ट्वा-
मुनयः सर्वेजनकस्यपुरींशुभां साधुसाध्विति शंसंतोमिथिलांसमपूजयन् १० मिथिलोपवनेतत्र आश्रमंदृश्यराघवः पुराणंनि
र्जनंरम्यंपप्रच्छमुनिपुंगवम् ११ इदमाश्रमसंकाशंकिंन्विदंमुनिवर्जितम् श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः १२ तच्छ्रुत्वाराघ
वेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः प्रत्युवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः १३ हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्त्वेनराघव यस्यैतदाश्रमपदं
शप्तंकोपान्महात्मनः १४ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः आश्रमोदिव्यसंकाशः सुरैरपिसुपूजितः १५ सचात्रतपआतिष्ठ
दहल्यासहितः पुरा वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशाः १६ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षः शचीपतिः मुनिवेषधरोभूत्वाअहल्या
मिदमब्रवीत् १७ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनः सुसमाहिते संगमंत्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे १८ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायर
घुनंदन मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात् १९ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितः प्र-
भो २०

गानि अनेकवर्षसमूहान् १६ तस्यआश्रमस्य अंतरं मुनिसन्निधानरहितंकालं शचीपतिरित्यनेनशची तोपि सौंदर्यमहल्या
याध्वनितं मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः ममरूपंसमास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात् १७ ऋतुकालं शास्त्रोक्तरतिकालं अर्थिनोरत्यर्थिनः सुसमाहिते संगमो-
चितरूपप्रसाधनवति अतिसुंदरीतिवा तेनस्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वंसूचितम् १८ सहस्राक्षंविज्ञाय ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनइतिवचनात् तपसात्वा-
श्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशंकाभावायगौतमवेषोयमिंद्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः देवराजकुतूहलात्समामभिलषतीतिकौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मेधा
अहल्या तेनसहरत्यर्थंमतिंचकारेत्यन्वयः १९ कृतार्था तादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपः फला २० ५ ५ ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीघ्रगमनेहेतुर्मम अहल्यायाआत्मनइंद्रस्यच शापतोरक्षणं तदाह आत्मानमित्यादि महसन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा गौतम-
तपोभंगस्यस्वेष्टस्यकरणेन अग्रिमशापादिभयमल्पमितिवा२१ संगम्य अहल्ययासहेतिशेषः २२ सइंद्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन्निश्चक्रामेत्यन्वयः
निर्गमसमये गौतमंप्रति तदागमनंप्रति शंकितश्चासीदितिशेषः अथ निष्क्रमणसमनंतरमेव २३ २४ २५ २६ मम गौतमस्य कृतवानसि मद्भार्याभोगरू
पमकार्यम् तस्मात् विफलः विगतवृषणः २७ २८ २९ शापरूपं वातभक्षेत्यादि तप्यंती स्वकृताकार्यस्मरणेनपीडिता पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्ति
शापस्तु कल्पांतरीणइतिनविरोधः अत्रशिलारूपत्वेनातात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेनविरोधः स्पष्टएवेतिकेचित् वल्कलतरुः अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्र-

आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात् इंद्रस्तुप्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् २१ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतम्
एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः २२ ससंभ्रमात्त्वरन्राम शंकितोगौतमंप्रति गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिम् २३ देवदा
नवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितम् तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमानमिवानलम् २४ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवम् दृष्ट्वासुरपतिस्त्र
स्तोविषण्णवदनोभवत् २५ अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिवेषधरंमुनिः दुर्वृत्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् २६ ममरूपंसमास्थायकृ
तवानसिदुर्मते अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि २७ गौतमेनैवमुक्तस्यसरोषेणमहात्मना पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यत
त्क्षणात् २८ तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान् इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि २९ वातभक्षानिराहारातप्यंतीभस्म-
शायिनी अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ३० यदैतच्चवनंघोरंरामोदशरथात्मजः आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि
३१ तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता मत्सकाशंमुदायुक्तास्ववपुर्धारयिष्यसि ३२ एवमुक्त्वामहातेजागौतमोदुष्टचारिणीम् इ
ममाश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते ३३ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेमहातपाः ३४ इत्यार्षे॰ वा॰ बा॰ अष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ ७ ६

तिमारूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः नचतावता चैतन्यहानिरिति क्षुधादिपीडास्यादेवेत्यतोवातभक्ष्या तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा तप्यंती स्वकर्मणेतिशेषः तादृ
श्यपिभस्मशायिनी नतुस्थिताइतिनकश्चिद्विरोधः इंद्रशापोप्युपलक्षणमत्र अनंतभगवतः शापस्य तदुक्तपाद्मे शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्त्यापराभूतः अ
हल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगःकृतः स्वराडिति शिला तत्प्रतिमाकारा शतशब्दोनंतवाची लिंगशब्देनभगाकारश्चिन्हं स्वराडिंद्रः ३० शापांतमाह यदेति घो
रमित्यनेन मुनिराहित्यसूचनं रामोयदा आगमिष्यतितदा आगमनकालेजायमानचरणविन्यासेनानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूता व्यभिचारकृतपापनाशेनपवि
त्रा भविष्यसि पावित्र्येणचतपस्विनांदृश्याभविष्यसि ३१ ततोमत्सकाशं मत्सान्निध्यंप्राप्ता स्वंवपुः पूर्ववत्सर्वदृश्यं भस्मनावृतं धारयिष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः
इतरत्स्पष्टं ३२ ३३ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कनककारस्य यदात्वित्यादिशापांतप्रतिपादकं स्ववपुर्धारयिष्यसीत्यंतं श्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याह एवमुक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकस्तु प्रामाणिकएव एवंच द्वात्रिंशच्छ्लोकाए
वात्रेत्याहुः इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ रामायणति॰ वा॰ आ॰ बा॰ अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ ॥ ॥ धर्मधुरंधरस्यापिशक्रस्याधर्मेप्रवृत्तौ बीजंदर्शयितु
माह अफलइति अवृषणइत्यर्थः त्रस्तेतित्रासेनस्वकारणंदैन्यंव्यज्यते १ सुरकार्यमिति अन्यथात्यग्रतपसा सकलदेवस्थानापहारस्तेनकृतः स्यादितिभावः २ सा
अहल्या दुष्टचारित्रेतिनिराकृता उक्तशापपूर्वंत्यक्ता एवमपिसुरकार्यनिष्पत्तिः कथंतत्राह शापेति स्वस्मिन् गौतमकर्तृकशापमोक्षणेनास्य तपोमयाहृतम् म
हतः शापेनविनाननतपोव्ययइतिभावः तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेव कार्यमयाकृतमितितात्पर्यम् ३ सफलंमांसवृषणं सर्वेइत्यस्यवारद्वयपाठे हेसर्वेसुरवराः

अफलस्तुततः शक्रोदेवानग्निपुरोगमान् अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगंधर्वचारणान् १ कुर्वतातपसोविघ्नंगौतमस्यमहात्मनः क्रोधमु
त्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदंकृतम् २ अफलोस्मिकृतस्तेनक्रोधात्साचनिराकृता शापमोक्षेणमहतातपोस्यापहृतंमया ३ तन्मांसुरव
राः सर्वेसर्षिसंघाः सचारणाः सुरकार्यकरंयूयंसफलंकर्तुमर्हथ ४ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वादेवाः साग्निपुरोगमाः पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वेस
हमरुद्गणैः ५ अयंमेषः सवृषणः शक्रोह्यवृषणः कृतः मेषस्यवृषणौगृह्यशक्रायाशुप्रयच्छत ६ अफलस्तुकृतोमेषः परांतुष्टिंप्रदा
स्यति भवतांहर्षणार्थंचयेचदास्यंतिमानवाः अक्षयंहिफलंतेषांयूयंदास्यथपुष्कलम् ७ अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वापितृदेवाः समागताः उ
त्पाट्यमेषवृषणौसहस्राक्षेन्यवेशयन् ८ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थपितृदेवाः समागताः अफलान्भुंजतेमेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ९ इं
द्रस्तुमेषवृषणस्तदाप्रभृतिराघव गौतमस्यप्रभावेणतपसाचमहात्मनः १० तदागच्छमहातेज आश्रमंपुण्यकर्मणः तारयैनांमहा
भागामहल्यांदेवरूपिणीम् ११ विश्वामित्रवचः श्रुत्वाराघवः सहलक्ष्मणः विश्वामित्रंपुरस्कृत्यआश्रमंप्रविवेशह १२

सर्वेयूयमित्यन्वयोज्ञे-
यः परत्रयूयमित्येवपाठः प्रायेण ४ पितृदेवाः कव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वेतिवक्ष्यमाणत्वात् अयंमेषः योभवतां-
हविष्ट्वेन कल्पितः गृह्यगृहीत्वा ६ अफलस्त्वितिनन्विदमयुक्तं नहिमेषा अवृषणादृश्यंतइतिचेन्न भवदुद्देशेनकृतोहविष्ट्वेन कल्पितोयोऽफलः षंढोमेषः य
द्वा वृषणभिन्नोयोमेषोमेषावयवोभवद्धविष्ट्वेनकल्पितः सभवतांपरांतुष्टिंदास्यतीत्यन्वयात् येवाफलंमेषंभवतांहर्षणार्थं तोषाय भक्त्योदास्यंति तेषामक्षयं
फलंयूयंदास्यथेत्यन्वयः ७ समागताः मिलिताः ८ अफलान् षंढान् तदंशरहितान्वायतस्तेषाम् फलैः फलाभ्यां वृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ९ तदाप्रभृति-
ततोहेतोः इंद्रोमेषवृषणइत्यन्वयः तपसा प्रभावेण तपःप्रभावेणच स्वापचारेणच १० महातेजइति रामसंबोधनं पुण्यकर्मणोगौतमस्य ननुताटकयेव घोर
रूपयाऽहल्ययावष्टब्धमाश्रमं कथंगच्छेयमतआह देवरूपिणीमिति शापस्यैवतदधिकत्वात् अघत्वत्वादस्पर्शनान्मुक्तशापतयादेवरूपिणीमित्यर्थः एनांता
रय भर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्यंगृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ११ १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ददर्शेति आश्रमप्रवेशकाले ऽनायासतः स्वचरणस्पर्शात् व्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात् सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रो यथावद्देवरूपिणीमिति तथा ददर्शेत्यर्थः तदुक्तं तपसाद्योतितप्रभामिति एवं दर्शनं तत्समये रामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव सर्वदृश्यत्वं तु भगवदातिथ्यकार्यमिति बोध्यम् १३ प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तं रामादेरपि दर्शनेनात्यंतस्पष्टतया किंत्वेवंरूपेण भर्तृसंतोषकरस्य भर्तृसान्निध्यस्य शापांतकरणस्याभावादित्याह धूमेनेति धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तान्यंगानि यस्याः सा उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन अंभसः लक्षणया तद्युक्तमेघस्य मध्यस्थां रविप्रभामिव ददर्श दुराधर्षां स्प्रष्टुमशक्यां १४ १५ तथादर्शने हेतुमाह साहीति त्रयाणामपि लोकानां दुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवं दर्शनविषया जाता अन्येषां त्वदृश्यैव रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः १६ शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्तेत्यर्थः तथा च पाद्मे गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शात् महाशिला कांचिद्योषाभवत्सोपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् शिलातत्प्रतिमाकारा सोपि रामः विस्मितः स एवासीत् तथाभूतं तं दृष्ट्वा मुनिरवदद्दिष्

ददर्श च महाभागां तपसाद्योतितप्रभाम् लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः १३ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव
धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्निशिखामिव १४ सतुषाराव्रृतां साभ्रां पूर्णचंद्रप्रभामिव मध्ये ऽभसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव १५
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् १६ शापस्यांतमुपागम्य तेषां दर्शनमागता १७
राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा स्मरंती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ १८ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा १९ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः गंधर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः २०

र्थः शापदग्धा पुरा भर्त्रा रामशक्रापराधतः अहल्याख्या शिलाजज्ञे शतलिंगीकृतः स्वराट् त्वदंघ्रिस्पर्शनात्तस्यै शापांतं प्राह गौतमः तस्मादियं ते पादाब्जस्पर्शाच्छुद्धा भवत्प्रभो ऽद्य इति यदुद्धारार्थं त्वं मयेहानीतः सैषैवेति शेषः एवं मदुक्तरीत्या सर्वेषामविरोधे संभवति कल्पांतरपरत्वेनाविरोधवर्णनम् कतकाद्युक्तं चिंत्यं यदपि तेन धूमेनेत्यादि सार्धश्लोके तामेव दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं पूरयित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह साहीति तेषां दर्शनमित्यत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्याख्यातं तदपि क्लिष्टं १७ तदा स्वपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपतापरित्यागे गौतमवचः स्मरंती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्संबंध इत्येवं तद्वचः स्मरंतीत्यर्थः स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रेण तु तस्मिन् रामत्वनिश्चयो ऽस्याः तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणनाम यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति तन्न अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् १८ सुसमाहिता अप्रमत्ता काकुत्स्थो रामः तस्यैव मुख्यतया पूजनात् १९ देवदुंदुभिनिःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासीत् रामस्य अहल्यायाश्चेत्यर्थः २०

रामपूजयानिष्पापत्वादहल्यायाः पूजा तपोबलविशुद्धांगीं तद्बललब्धरामस्पर्शेन शुद्धांगीं अतएव गौतमस्य वशां तद्भक्तचित्तां अतएव पूर्वं परत्र कालेशरीरेणापि तदनुगां २१ अहल्यासहितः सुखीत्यनेन योगबलाद्रामगमनंज्ञात्वा तद्बलादेवझटितितदाश्रमंप्राप्तिर्गौतमस्येतिबोध्यम् २२ २३ इतिरामाभिरा॰ रामायणतिलकेवा॰ बा॰ एकोनपंचाशः सर्गः ४९ ५ ५ प्रागुत्तरांऐशानीं ततः गौतमाश्रमात् १ २ बहूनीति दृश्यंतइतिशेषः ३ शकटीशतं अग्निहोत्रसंभारवाहकं ऋषिवाटः यज्ञार्थमागतानांसाग्निहोत्रर्षीणांनिवासाः एवंनैबिड्यात्स्वावासदेशविचारः देशइत्यादि देशोनिवासस्थानं विधीयतां विचार्यतां ४

साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन् तपोबलविशुद्धांगीं गौतमस्यवशानुगाम् २१ गौतमोपिमहातेजाअहल्यासहितःसुखी रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः २२ रामोपिपरमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगाममिथिलांततः २३ इत्यार्षेश्री॰ वा॰ आ॰ बा॰ एकोनपंचाशः सर्गः ४९ ५ ५ ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् १ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः साध्वीयज्ञसमृद्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः २ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनाम् ब्राह्मणानांमहाभागवेदाध्ययनशालिनाम् ३ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटीशतसंकुलाः देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयम् ४ रामस्यवचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते ५ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वानृपवरस्तदा शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितः ६ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमादायसत्वरम् प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः ७ विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्मपुरस्कृतम् प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः ८ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयम् सतांश्चाथमुनीन्पृष्ट्वासोपाध्यायपुरोधसः ९ यथार्हमृषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत १० आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ११ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः आसनेषुयथान्यायमुपविष्टाःसमंततः १२ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत् अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता १३

विविक्तेसलिलान्वित इत्यनेनानुष्ठानंसौकर्यम् ५ ६ ऋत्विजोपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ७ धर्मेण शास्त्रमार्गेण ददौ अर्घमितिशेषः धर्मपुरस्कृतमित्यर्घविशेषणं महाजंवामहोक्षंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिशास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ८ राज्ञःकुशलं निरामयं कुशलंनिर्विघ्नत्वमविकलत्वंवा यज्ञस्यकुशलं सविश्वामित्रःतान् अर्घ्यदातॄन् पृष्ट्वा कुशलमितिशेषः ९ यथार्हं यथान्यायं प्रहृष्टवत् महर्षवत् तोषसहितंयथाभवतितथेत्यर्थः समागच्छत् संतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथा सर्वैःसंगतोबभूवेत्यर्थः १० ११ १२ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्यराहित्यं साद्गुण्यंच अतएवसफलाकृता इष्टिरितिशेषः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ तत्रहेतुमाह यज्ञोपसदनमिति यज्ञस्थानं द्वादशाहं द्वादशदिनानि दीक्षांकर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायास्तावंतिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः १५ विश्वामित्रस्य-
योगेनसर्वसामर्थ्यादाह देवान्द्रष्टुमर्हसीति १६ इमौकुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायं १७ १८ पद्भ्यां वाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकोमलत्वात्कथमेतद्दूरंप्राप्तावितिविस्म-
यः किमर्थमितिप्रयोजनप्रश्नः कस्यवेति पुत्राविति शेषः उत्तरश्लोकोयादिप्रमाणं तदर्थस्यैवविवरणंबोध्यम् केचित्तु कस्येत्यस्यपुरुषस्यकार्यं साधयितुमितिशेषमा
हुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैवगतार्थम् १९ २० २१ निवेदयदितिपाठेऽडभावआर्षः २२ तत्रअव्यग्रमागमनं रक्षःसमाक्रांतेपिमार्गेभयरहितमागमनम् २३ महाधनु-

अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेसुनिपुंगव १४ यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोसिमुनिभिःसह द्वादशाहं
तुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः १५ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक इत्युक्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवदनस्तदा १६ पुनस्तंपरिपप्रच्छ
प्रांजलिःप्रयतोनृपः इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ १७ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौ
वनौ १८ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने १९ वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने भू
षयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् २० परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः काकपक्षधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः २१ तस्यत
द्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः न्यवेदयदमेयात्मापुत्रौदशरथस्यतौ २२ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा तत्रागमनमव्यग्रंविशा
लायाश्चदर्शनम् २३ अहल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमं महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा २४ एतत्सर्वंमहातेजाजनकायम-
हात्मने निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः २५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आदि॰ बा॰ पंचाशः सर्गः ५० ५ ५
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रस्यधीमतः हृष्टरोमामहातेजाःशतानंदोमहातपाः १ गौतमस्यसुतोज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः राम
संदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः २ एतौनिषण्णौसंप्रेक्ष्यशतानंदोनृपात्मजौ सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंविश्वामित्रमथाब्रवीत् ३ अपितेमुनि
शार्दूलममामातायशस्विनी दर्शिताराजपुत्रायतपोदीर्घमुपागता ४ अपिरामेमहातेजाममामातायशस्विनी वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्हेस
र्वदेहिनाम् ५

षिजिज्ञासां तद्विषयां रामस्यदिदृक्षां ज्ञानमिहदर्शनरूपं यद्वाधनुर्निष्ठसारजिज्ञासां तथादृष्टस्यतस्य सज्जीकरणादिकंचकर्तुमागमनमि
त्येतत्सर्वंनिवेद्य विरराम तदेतिपाठेऽर्थश्चिंत्यः २४ २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति॰ वाल्मी॰ आदि॰ बाल॰ पंचाशःसर्गः ५० ५ ५
तस्येति हृष्टरोमास्वमातुःशापोद्धारणश्रवणसंतोषेणजातरोमांचः १ परंविस्मयमिति भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् निषण्णावसाने ३ उक्तमप्यर्थमुत्कंठा
तिशयेनपुनःपृच्छतिदार्ढ्याय अपितेइति अपिःप्रश्ने तेत्वया ४ रामेरामविषये पूजार्हेइतिरामविशेषणम् ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवेन इंद्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणपूर्वकं तत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपं मातुर्यद्वृत्तंचरितं पुरातनं तद्रामायकथितमित्यन्वयः महातेजइतिविश्वामित्रसंबोधनं ६ म
मगुरुणा मममातेत्यन्वयः अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगोहर्षातिशयात् रामसंदर्शनादितइत्यस्य गतशापेतिशेषः आदिनापूजापादस्पर्शौ ७ महातेजारामः मद्गु
रोःसकाशात्पूजांप्राप्य इहयज्ञभूमावागतइतिप्रष्टस्यैवार्थस्य भंग्यंतरेण प्रश्नः ८ शांतेनमनसा उपलक्षितोमेगुरुरिहागतेन गौतमाश्रमे आगतेन
गौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः नतुमन्मातृदोषात्तिरस्कृतइतिप्रश्नांतरं पूजांगीकारवंदने अतिरस्कारचिन्हमितिभावः ९ १० यत्कर्तव्यंतन्नातिक्रांतं नवि-

अपिरामायकथितंयद्वृत्तंतत्पुरातनम् ममामातुर्महातेजोदेवेनदुरनुष्ठितम् ६ अपिकौशिकभद्रंतेगुरुणाममसंगता ममामाता-
मुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ७ अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्यमहात्मनः ८ अपिशांते-
नमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज इहागतेनरामेणप्रूजितेनाभिवादितः ९ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः प्रत्युवाचशतानं
दंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् १० नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ११ तच्छ्रुत्वावचनंत-
स्यविश्वामित्रस्यधीमतः शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् १२ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमह
र्षिमपराजितम् १३ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः विश्वामित्रोमहातेजावेत्स्येनंपरमांगतिम् १४ नास्तिधन्यतरोरामत्व-
त्तोन्योभुविकश्चन गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः १५ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्यमहात्मनः यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनि-
गदतःशृणु १६ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः धर्मज्ञःकृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः १७ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाम
महीपतिः कुशस्यपुत्रो बलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः १८ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वा
मित्रोमहामुनिः १९ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीम् बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् २० कदाचित्तुमहातेजा
योजयित्वावरूथिनीम् अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीम् २१

स्मृतं किंतुमयाकृतमेवेत्यर्थः भार्गवोजमदग्निः तत्कोपहृतारेणु-
का परशुराममाता यथाजमदग्निनासंगतातद्वदित्यर्थः ११ १२ दिष्ट्याभाग्येन १३ विश्वामित्रयत्नतएव तेनसहप्राप्तिस्ततएवच मातुःशापोद्धारइ
तिनंस्तौति अचिंत्येत्यादिना मनसाप्यन्येनाशक्यचिंतनमितिसृष्ट्यादिकर्ता परमांगतिंजगतःपरमहितप्रदं अन्येतवममचेत्याहुः १४ गोप्ता अरक्षदानादिना
१५ बलं तपोबलं यथा यादृशं तत्वं ब्रह्मर्षित्वंचयथातच्छृण्वित्यर्थः वृत्तमितिक्वचित्पाठः वृत्तंचरितम् १६ १७ सराजाकस्यपुत्रस्तत्राह प्रजापतीत्यादि
१८ १९ अकारयत् स्वार्थेण्णिः २० वरूथिनीं चतुरंगबलम् योजयित्वा समुपस्थाप्य तद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतोभूत्वा २१ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ २३ तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वं २४ ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृताब्रह्मर्षयोभूप्रतिष्ठाः अग्नितुल्यै
र्ऋषिभिः संकुलंव्याप्तमित्यन्वयः २५ तथाब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः तस्येवसहजतपोवैभवात् अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैः संकुलं २६ ब्रह्मरोमनखजा
वालखिल्यावैखानसाश्च येनखाः तेवैखानसाः येवालाः तेवालखिल्याइतिश्रुतेरितिकतकः २७ परमकल्याणस्वभावत्वाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य जयतां श्रूरा
णां २८ २९ इतिरामाभिरामेश्री० रामायणति० बा० आ० बाल० एकपंचाशः सर्गः ५१ ॥ ॥ वसिष्ठंप्रणतोवसिष्ठेनस्वागतमित्युक्तश्चेतियोज

नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चमहागिरीन् आश्रमाक्रमशोराजाविचरन्नाजगामह २२ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमं नाना
मृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितम् २३ देवदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितम् २४ ब्रह्मर्षि
गणसंकीर्णंदेवर्षिगणसेवितं तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः २५ सततंसंकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च
शीर्णपर्णाशनैस्तथा २६ फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः २७ अन्यैर्वैखानसैश्चैवस
मंतादुपशोभितं वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरम् २८ ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः २९ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा०
आ० बाल० एकपञ्चाशःसर्गः ५१ ॥ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंज
पतांवरम् १ स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना आसनंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह २ उपविष्टायचतदाविश्वामित्राय
धीमते यथान्यायंमुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ३ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृच्छत ४
विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतदा सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्तमम् ५ सुखोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः प
प्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ६ कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणयोजयन् प्रजाःपालयसेराजन्राजवृत्तेनधार्मिक ७
कच्चित्तेसंभृताभृत्याः कच्चित्तिष्ठंतिशासने कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ८ कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप कुशलंते
नरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ ९ सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितम् १०

ना १ व्यादिदेश अदाप
यत् २ फलमूलमितिजातित्वादेकवत्त्वं ३ ४ वनस्पतिशब्देनवृक्षमात्रं नतुविनापुष्पंफलवत्एव तद्विषयेपिकुशलंपर्यपृच्छत सर्वत्र तत्पृष्टसर्वविषये ५ जप
तां तपस्विनां ६ कच्चिदितिप्रश्ने हेधार्मिक धर्मेण तदनुष्ठानेन प्रजारंजयन् राजवृत्तेन न्यायेनार्जितमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतु
र्विधमित्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसेइत्यन्वयः ७ संभृताः वेतनदानादिना ८ बलेषु चतुरंगेषु कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ९ एकोव
सिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तौ उक्तविशेषणकौवसिष्ठविश्वामित्रौ ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः प्रीयेतां अडभावआर्षोलङि ११ प्रहसन्निव उत्तमातिलाभजहर्षेण १२ सं
प्रतीच्छमे मत्कृतमातिथ्यमंगीकुरु १३ हेतुगर्भविशेषणमतिथिश्रेष्ठइति १४ पूजावाक्येन आतिथ्यंकरिष्यामीत्येवंरूपेणैव ममपूजनकृतमितिराजाब्रवीत्
१५ विद्यतेयत्तवाश्रमेफलमूलंतेनपूजितइत्यनेन राजभोज्याभावादनेनैव वयंसंतुष्टाइतिध्वनिः १६ पूजार्हेण त्वयेतिशेषः मैत्रेण स्नेहयुक्तेन मत्त्वर्थीयाजंतम्
१७ निमंत्रणं भोजनांगीकारायप्रार्थनम् १८ बाढमित्यस्यविवरणम् यथाप्रियमित्यादि १९ तेनविश्वामित्रेणकल्माषीं चित्रवर्णांहोमधेनुम् २० शबले त्वाम्

कृत्वातौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परम् ११ ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन विश्वामि
त्रमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव १२ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिबलस्यास्यमहाबल तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंसंप्रतीच्छमे १३ सत्क्रियांहि
भवानेतांप्रतीच्छतुमयाकृताम् राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठपूजनीयःप्रयत्नतः १४ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामुनिः कृतमित्यब्रवी
द्राजापूजावाक्येनमेत्वया १५ फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्शनेनच १६ सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजार्हे-
णसुपूजितः नमस्तेस्तुगमिष्यामिमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा १७ एवंब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुनरेवहि न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः १८
बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्रत्युवाचह यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव १९ एवमुक्तस्तथातेनवसिष्ठोजपतांवरः आजुहावततः
प्रीतःकल्माषींधूतकल्मषाम् २० एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम सबलस्यास्यराजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहं २१ भोजनेनमहा
र्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितम् २२ तत्सर्वंकामधुग्दिव्येअभिवर्षकृतेमम रसेनान्नेनपानेनलेह्य
चोष्येणसंयुतम् अन्नानांनिचयंसर्वंसृजस्वशबलेत्वर २३ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आ॰बा॰द्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ ७
एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितंयथा १ इक्षून्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान् पाना-
निचमहार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि २

अस्यराजर्षेर्महार्हेणभोजनेन सत्कारंकर्तुंव्यवसितोस्मि उद्युक्तोस्मि तंमेव्यवसायं संविधत्स्व संपादय त
दुपयोगिपदार्थदानेनेतिशेषः २१ षड्रसेषु मधुरादिषु यस्ययस्ययदभिपूजितं अभीष्टम् २२ तत्सर्वंयथाकामं तत्प्रीत्यनतिक्रमेण ममकृते मत्तोषार्थं रसेनान्नेन
रसयुतान्नेन भक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेतिसर्वान्वयि पानेन पानकरसादिना लेह्यंजिह्वाग्राह्यं क्षौद्रादि चोष्यं अधरपुटग्राह्यं आम्रफलादि अन्नानां शाल्यन्ना
दीनां निचयं राशिं २३ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰तिलकेवा॰आ॰बा॰द्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ ७ यस्ययस्य यथायथेप्सितं तथातथासर्वान्का- ६५
मान्विदधेइत्यर्थः १ तदेवप्रपंचयति इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून्क्षौद्राणि मैरेयंच धात्रीधातकीगुडवारिभिःकृतंमद्यं भक्ष्यानपूपादीन् उच्चावचाननेकवि-
धान् २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्निति शेषः मृष्टान्यन्नानि पायसभेदाः दधिकुल्याइत्युपलक्षणं दुग्धादेरपि ३ अनेकविधस्वादुरसयुतानां खांडवा
नां भक्ष्यविशेषाणां पूर्णानि शेषषष्ठी तैःपूर्णानि भोजनानि भोजनपात्राणि गौडानि राजतानि आसन्निति शेषः रजतेगुड इत्यभिधानमिनिकतकक्कृत् ४ हर्षः
चित्तसंतोषः पुष्टिर्देहपुष्टिस्त ध्धक्तजनैरासमंताध्धक्तं अंतःपुरस्थैस्तैःसहितः ५ ६ अमात्याः कर्मसचिवाः मंत्रिणोमंत्रस्यसचिवाः पूजितः आतिथ्येन
सत्कृतः ७ पूजार्हेण मादृशपूजाकरणयोग्येन पूजिताइत्यस्यैवविवरणमादरातिशयद्योतनाय कृतसत्कृतइति हर्षाद्वा पुनरुक्तिरदोषः ८ शतसहस्रेण निष्क्र
यभूतेनेतिशेषः ९ धर्मतोन्यायतः पार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात् रत्नहरत्वाच्च ममैषायोग्येतिशेषः १० ११ १२ कुतइयंपरित्यागंनार्हेत्यत्राह शाश्वतीति

उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्रराशयःपर्वतोपमाः मृष्टान्यन्नानिसूपांश्चदधिकुल्यास्तथैवच ३ नानास्वादुरसानांचखांडवानांतथैवच
भोजनानिसुपूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ४ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतम् विश्वामित्रबलंरामवसिष्ठेनकृततर्पितं ५
विश्वामित्रोहिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः ६ सामात्योमंत्रिसहितःसभृत्यःपूजितस्तदा
युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत् ७ पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ८
गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ९ तस्मान्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज एवमुक्तस्तुभ
गवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः १० विश्वामित्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीपतिम् नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवाम् ११ राजन्दास्यामि
शबलांराशिभीरजतस्यवा नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम १२ शाश्वतीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा अस्यांहव्यंचकः
व्यंचप्राणयात्रातथैवच १३ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिर्होमस्तथैवच स्वाहाकारवषट्कारौविद्याश्चविविधास्तथा १४ आयत्तमत्ररा
जर्षेसर्वमेतन्नसंशयः सर्वस्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीतथा १५ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्येशबलांतव वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुवि-
श्वामित्रोऽब्रवीत्तदा १६ संरब्धतरमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः हैरण्यकक्षग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान् १७

यथा आत्मवतोराजयोग
वतोविद्यादिजाकीर्तिः शाश्वती नित्यसंबन्धा एवंमह्यं ब्रह्मदत्ताशबलानित्यंमत्संबन्धा एवमादरेबीजमाह हव्यं दैवं कव्यं पित्र्यं प्राणयात्राजीवनं १३ आयत्तम
धीनं बलिर्भूतबलिः होमोवैश्वदेवादिः आयत्तइत्यस्यसर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ विद्याइति एतत्पयःप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणधृतेर्देहपा
टवाच्च तत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वम् १४ एतत्सर्वमातिथ्यादि एतत् शबलारूपमेवमेसर्वस्वम् सत्येनशपेइतिशेषः तथादर्शनादिना ममतुष्टिकरीच १५
कारणैरुक्तैःसाभिप्रायैर्नैतद्देयम् १६ संरब्धतरमत्याग्रहयुक्तं हैरण्याः हिरण्यविकाराः कक्षाः घंटापेनमध्यबंधनार्थशृंखलाः ग्रैवेयं ग्रीवालंकारशृंखला-
दि १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वेताश्वानांचतुर्युजाम् चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुतानामित्यर्थः आर्षःसमासः रथानांचेतिपाठः १८ किंकिणीकविभूषितानितिषष्ठ्यर्थेद्वितीया रथानांविशेषणमेतत् देशोबाल्हीकादिः कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलंवा गंधर्वकुलजातस्त्वमितिपुराणवचनात् १९ अनेकवर्णैर्विभक्तानां भागभेदानां वयः-स्थानां तरुणीनां वयःस्थस्तरुणोयुवेतिकोशात् २० एकांकोटिमित्यन्वयः यावदिति इतोप्यधिकंवा यावदिच्छसीत्यर्थः २१ २२ एतत् शबलारूपंवस्तुश्रेआप्तदक्षिणाइत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेतिसूचितम् २४ एतदेवक्रियाइत्यस्यैवविवरणं अतोमूलाः एतन्मूलाइत्यर्थः २५ सर्वथा दानाभावे

ददामिकुंजराणांनेसहस्राणिचतुर्दश हैरण्यानांरथानांचश्वेताश्वानांचतुर्युजाम् १८ ददामितेशतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान् हयानांदेशजातानांकुलजानांमहौजसां १९ सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत नानावर्णविभक्तानांवयःस्थानांतथैवच २० ददाम्येकांगवांकोटिंशबलादीयतांमम यावदिच्छसिरत्नानिहिरण्यंवाद्विजोत्तम २१ तावद्ददामितेसर्वंदीयतांशबलामम एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता २२ नदास्यामीतिशबलांप्राहराजन्कथंचन एतदेवहिमेरत्नमेतदेवहिमेधनम् २३ एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितम् दर्शश्चपौर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः २४ एतदेवहिमेराजन्विविधाश्चक्रियास्तथा अतोमूलाःक्रियाःसर्वाममराजन्नसंशयः २५ बहुनाकिंप्रलापेननदास्येकामदोहिनीं २६ इत्यार्षे॰वा॰बा॰त्रिपंचाशःसर्गः५३

कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनिः तदास्यशबलांरामविश्वामित्रोऽन्वकर्षत १ नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना दुःखिताचिंतयामासरुदंतीशोककर्शिता २ परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना याहंराजभृतैर्दीनाह्रियेयभृशदुःखिता ३ किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भावितात्मनः यन्मामनागसंदृष्ट्वाभक्तांत्यजतिधार्मिकः ४ इतिसंचिंतयित्वातुनिःश्वस्यचपुनःपुनः जगामवेगेनतदावसिष्ठंपरमौजसम् ५ निर्धूयतांस्तदाभृत्यान्शतशःशत्रुसूदन जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मनः ६ शबलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत् वसिष्ठस्याग्रतःस्थित्वारुदंतीमेघनिःस्वना ७

हेतुगर्भविशेषणम् कामदोहिनीं इच्छाविषयदोहनशीलाम् काव्यलिंगमलंकारः २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेवा॰वाल्मी॰आदि॰बालकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ५३ अथ दंडोपायप्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति नत्यजते नात्यजत् अन्वकर्षत् बलादितिशेषः १ २ राजभृतैः राजसेवकैः भटैरितिकचित्पाठः ह्रियेय कर्मणिलिङ् भृशदुःखिता भृशेन अतिशयेनदुःखितास्मीतिशेषः भृशशब्दोबहुपर्यायोवा ३ अपकृतं अपराधं दृष्ट्वा ज्ञात्वापि भक्तां सेवापरां ४ ५ शतशोभृत्यान् स्वकर्षकान् पादमूलं पादसमीपं महात्मनोवसिष्ठस्य ६ रोदनमश्रुपातः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्याएवऋषिसमीपगमनंरुदंत्यैवचकथनमित्येतदर्थंद्वीरुदंतीति ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ सकाशः समीपं स्वसा भगिनी ९ बलात्क्षात्रात् मत्तोऽविवेकी १० मत्त्यं मम नहितद्बलेन तुल्यमित्यर्थः तपोबलेन तर्हि दंड्यतां तत्राह राजात्वित्यादि राजत्वात् तपोबलेन न दंड्य इति भावः तद्दृस्यति किष्किंधायाम् दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् देवा मानुष रूपेण चरंत्येते महीतल इति अद्य विशेषतः अवध्य इति शेषः अद्य कृतातिथ्ये के दिने तेनातिथित्वाद्विशेषतोऽवध्य इति भावः बली राजेत्यनेन युद्धाजेयत्वमुक्तं पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेन तद्वधस्य महापातकसमता बोधिता ११ बलित्वमेव उपपादयति इयमिति

भगवन्किं परित्यक्तात्वयाहं ब्रह्मणः सुत यस्माद्राजभटा मां हि नयंते त्वत्सकाशतः ८ एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ९ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः १० न हि तुल्यं बलं मत्त्यं राजा त्वद्य विशेषतः बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ११ इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः १२ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् १३ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् १४ अप्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् १५ नियुंक्ष्व मां महातेजास्त्वं ब्रह्मबलसंभृतां तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः १६ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् १७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पल्हवाः शतशो नृप १८ नाशयंति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः १९ पल्हवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पल्हवाञ्शतशस्तदा २० भूय एवासृजद्घोराञ् शकान्यवनमिश्रितान् तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः २१ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतैः २२ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह २३

हस्तिस्थैर्ध्वजैः समाकीर्णा १२ विनीतवत् विनयोपेतं १३ बलं अल्पबलं बलवत्तराः क्षत्रियादिभ्यः क्षात्रात् क्षत्रियबलादपि बलवत्तरम् अधिकं १४ तुभ्यं तव न त्वया सदृशोपीति शेषः बलवत्तर इति दूरे इति शेषः महावीर्यः महावीर्योपि तत्र हेतुस्तेजस्तवेत्यादि १५ ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय तत्राह नियुंक्ष्वेति कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षा परकार्यार्थसृष्टावेव तस्याः सामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेन मां ध्यायस्वेत्यर्थः १६ १७ हुंभानाम गवां शब्दाः पल्हवशकयवनकांबोजबर्बरा म्लेच्छ जातिविशेषाः १८ पश्यत इत्यनादरे षष्ठी विस्फारितं विवृतं १९ अर्दिताः पीडिताः २० २१ प्रभा दुर्निरीक्ष्यं तेजः हेम्नः किंजल्कस्य च सदृशैः हेमवर्णांबरं पीतांबरम् २२ २३

२४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आदि॰ बाल॰ चतुःपंचाशः सर्गः ५४ ॥ ॥ आकुलान्पलायमानान् कामधुगिति-
संबोधनं योगतः योगमहिम्ना १ २ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराताजातिविशेषाः ३ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यं ४ विश्वामित्रसुतानांशतं
ऋषिरेवधेनोर्बलमतोऽयमेवनाशनीयइत्याशयेनवसिष्ठमभ्यधावत् ५ हुंकारेण तपोबलसंभृतेन क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात्तद्धेअल्पप्राय-

तैस्तेयवनकांबोजाबर्बराश्चाकुलीकृताः २४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मी॰आ॰बा॰चतुःपंचाशःसर्गः ५४ ॥ ॥
ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् वसिष्ठश्चोदयामासकामधुक्सृजयोगतः १ तस्याहुंकारतोजाताःकांबोजा-
रविसन्निभाः ऊधसस्त्वथसंभूताबर्बराःशस्त्रपाणयः २ योनिदेशाच्चयवनाःशकृद्देशाच्छकाःस्मृताः रोमकूपेषुम्लेच्छाश्चहा
रीताःसकिरातकाः ३ तैस्तन्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् सपदातिगजंसाश्वंसरथंरघुनंदन ४ दृष्ट्वानिषूदितंसैन्यंव-
सिष्ठेनमहात्मना विश्वामित्रसुतानांतु शतंनानाविधायुधम् ५ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धंवसिष्ठंजपतांवरम् हुंकारेणैवतान्सर्वा-
न्निर्ददाहमहानृषिः ६ तेसाश्वरथपादातावसिष्ठेनमहात्मना भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रसुतास्तथा ७ दृष्ट्वाविनाशिता-
न्सर्वान्बलंचसुमहायशाः सव्रीडश्चिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ८ समुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः उपरक्तइवादित्यःसद्यो
निष्प्रभतांगतः ९ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदंसमपद्यत १० सपुत्रमेकंराज्यायपालयेति
नियुज्यच पृथिवींक्षत्रधर्मेणवनमेवाभ्यपद्यत ११ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिन्नरोरगसेविते महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः
१२ केनचित्त्वथकालेनदेवेशोवृषभध्वजः दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिम् १३ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षि-
तं वरदोस्मिवरोयस्तेकांक्षितःसोभिधीयताम् १४ एवमुक्तस्तुदेवेन विश्वामित्रोमहातपाः प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोऽब्र-
वीदिदम् १५ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयताम् १६

श्चित्तं आततायित्वाच्चेतिभावः ६ मुहू-
र्तेनभस्मीकृताइत्यपवर्गेतृतीया मासेनानुवाकोऽधीतइतिवत् ७ सर्वान्पुत्रान् सव्रीडमितिक्रियाविशेषणम् ८ निर्वेगत्वेसमुद्रोपमा निष्प्रभत्वेइतरेउ-
पमे उपरक्तोराहुग्रस्तः ९ हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणिबलानि शारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः निर्वेदं सर्वत्रनिष्फलत्वबुद्धिजंखिन्नत्वं १०
एकं अवशिष्टमितिशेषः राज्याय राज्यंरक्षितुं पृथिवीक्षत्रधर्मेणपालयेति नियुज्येत्यन्वयः ११ १२ दर्शयामास आत्मानमितिशेषः १३ १४ १५ साक्षा-
दुपकारकाणि अंगानि आरादुपकारकाणिउपांगानि मंत्राउपनिषदः समाहारद्वंद्वे द्वंद्वाच्चुदेतिटच् तेनसहितोधनुर्वेद इत्यर्थः रहस्यं आचार्यमुखैकग-
गम्यंविद्याजातं १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७ प्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः १८ क्षत्रियत्वात्सहजएवदर्पस्तस्यमूर्तिरस्त्रलाभात् १९ २० यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धंभवे
त्तान्यस्त्राणिसुमुनेइत्यन्वयः २१ विश्वामित्रस्य शेषेषष्ठी तेनोदीर्यमाणं विसृज्यमानं २२ भयात् भयहेतोःअस्त्रजालात् नानादिग्भ्यः व्यत्ययेनद्वि
तीयार्थेचतुर्थी पंचमीवा २३ शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् अतएवनिःशब्दमिव ईरिणमूषरम् निर्वृक्षनिर्मानुषकांतारसदृशमितियावत् २४ वदतोवै
वदतोपीत्यर्थः तादृशस्यापि वसिष्ठस्यवचनमनादृत्य दुद्रुवुरित्यर्थः २५ एवमुक्त्वा पलायमानप्राणिजातंप्रतीतिशेषः इदंवक्ष्यमाणं २६ यत्त्य-

यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमहर्षिषु गंधर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभांतुममानघ १७ तवप्रसादाद्भवतु देवदेवममेप्सितम् ए
वमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा १८ प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा
१९ विवर्धमानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि हतंमेनेतदारामवसिष्ठमृषिसत्तमं २० ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः यै
स्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा २१ उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीमतः दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः २२
वसिष्ठस्यचयेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः २३ वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः
मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदीरिणसन्निभं २४ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभैरितिमुहुर्मुहुः नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः
२५ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः विश्वामित्रंतदावाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् २६ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि
दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि २७ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः विधूमइवकालाग्निर्यमदंडमिवापरम् २८
इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ आदिकाव्येबालकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५ ❀ ❀ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहाबलः
आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् १ ब्रह्मदंडंसमुद्यम्यकालदंडमिवापरम् वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनमब्रवीत् २
क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येषयद्बलंतद्विदर्शय नाशयाम्यद्यतेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज ३ क्वचतेक्षत्रियबलंक्वचब्रह्मबलंमहत् प
श्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रियपांसन ४ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरमाग्नेयमुत्तमं ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा ५

स्मान्मे आश्रमं-
विनाशितवानसि यत् यस्माच्चहिप्रसिद्धं दुराचारोमूढस्त्वं तस्मान्नभविष्यसि नंक्ष्यसीत्यर्थः २७ विधूमः कालाग्निरिव क्रोधाद्वसिष्ठो॰ परंयमदंडमि
व दंडमुद्यम्य तस्थावितिशेषः २८ इतिरामाभि॰ वा॰ आ॰ बा॰ पंचपंचाशःसर्गः ५५ ❀ ❀ एवमुक्तोनभविष्यसीत्युक्तः १ २ तिष्ठतिष्ठेति-
भीषयंतंप्रति स्वभीत्यभावमाह स्थितोस्म्येषइति तवशस्त्रस्यदर्पं त्वयालब्धंयत् अस्त्ररूपंशस्त्रं तस्मात्मिजं तेतवदर्पं ३ ४ क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वा स्थित
स्य वसिष्ठस्य ब्रह्मदंडेनगाधिपुत्रस्याग्नेयंशांतमासीत् ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६, ७ ८ दयितं शिवस्येतिशेषः ९ १० ११ १२ ग्रसनेस्म १३ अग्निपुरोगमोवायुस्तत्सहिताः अग्निसहितोवायुःपुरोगमोयेषां रुद्रइतिवा १४ समुदी-
रिते प्रयुक्ते १५ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजेनतेजसायुक्तेन ब्रह्मदंडेन करधृतेन ग्रसनेस्मेत्यन्वयः ब्राह्मेणैवतेजसा ब्राह्मतेजः शमनस्यसाध्यत्वा-
दितिभावः १६ त्रैलोक्यमोहनं भयात्त्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरम् रौद्रं स्मरणेपि भयदम् रूद्दारुणं दुर्दर्शं नृसिंहवीरभद्रादि वत् घोरमितिपाठांतरं तु

वारुणंचैवरौद्रंचऐंद्रंपाशुपतंतथा ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः ६ मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा जृंभणंमो-
हनंचैवसंतापनविलापने ७ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयम् ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच ८ पिनाकमस्त्रं
दयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच ९ धर्मचक्रंकालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच वायव्यंमथनंचैव
अस्त्रंहयशिरस्तथा १० शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणम् ११ त्रिशूलमस्त्रंघोरं-
चकापालमथकंकणम् एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन १२ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवाभवत् तानिसर्वाणिदंडेन
ग्रसतेब्रह्मणःसुतः १३ तेषुशांतेषुब्रह्मास्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदनः तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः १४ देवर्षयश्चसंभ्रां-
तागंधर्वाःसमहोरगाः त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते १५ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा वसिष्ठोग्रसते
सर्वंब्रह्मदंडेनराघव १६ ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणम् १७ रोमकूपेषुस-
र्वेषुवसिष्ठस्यमहात्मनः मरीच्यइवनिष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः १८ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठस्यकरोद्यतः विधूमइवकालाग्नि-
र्यमदंडइवापरः १९ ततोस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरम् अमोघंतेबलंब्रह्मंस्तेजोधारयतेजसा २० निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्वि-
श्वामित्रोमहाबलः अमोघंतेबलंश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः २१ एवमुक्तोमहातेजाःशमंचक्रेमहातपाः विश्वामित्रोविनिकृतो
विनिःश्वस्येदमब्रवीत् २२ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलं एकेनब्रह्मदंडेनसर्वास्त्राणिहतानिमे २३

त्योर्थः १७ रौद्रदारुणत्वेउपपा-
दयति रोमेत्यादि रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिंगाः ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात् धूमाकुलार्चिष्ट्वमग्नेर्विशेषणम् १८ विधूमः कालाग्नि-
रिव ब्रह्मदंडश्चप्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेतिभावः १९ ततोस्तुवन्साधुसाध्वित्युपश्लोकितवंतः हेब्रह्मन् तेबलंअमोघमस्तु अरातौ वसिष्ठ-
जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुंक्ष्वेतियावत् पारक्यंतेजः स्वतेजसा सहजेन धारय विलाप्यैकीकुरु २० नन्वरौस्थिते कथमप्रतियोगीतआह-
निगृहीतइति ब्रह्मास्त्रग्रासेन नष्टसामर्थ्यः स्वतएवामृतप्रायोजातइत्यर्थः २१ शमंचक्रे प्रतियोगतोशांतिनाशनादुपरतइत्यर्थः विनिकृतःनिरस्तसर्वश-
क्तिः २२ क्षत्रियबलंधिक् केवलं निंद्यंबलमित्यर्थः ब्रह्मतेजोबलं प्रशस्तंबलम् २३ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसन्नेंद्रियमानसः परित्यक्तक्षत्रस्वभावइतियावत् २४ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ रामायणतिलके वा॰ आ॰ बा॰ षट्पंचाशः सर्गः ५६ ॐ ॐ तत
इति कृतवैरइति इदमेवतपोनाशकमस्य १ तताप तपश्चकारेत्यर्थः २ तपसोघोरत्वंदर्शयति फलेत्यादि दांतोजितेंद्रियः पुत्राः हविष्पंदादयः ३ ब्रह्मर्षित्वा
य ब्रह्मविषयातपःकरणात् तदधिदैवतत्वात् ब्रह्माब्रवीत् ४ ५ ६ देवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गंगत्वा तदनु स्वंलोकंगतः लोकानां भूरादीनां ७ समन्युःस
दैन्यः स्वंप्रत्येवेदंवचः क्षमइति तपसिकृतेपि सर्षिगणादेवामांराजर्षिरित्येवविदुः अवगच्छंति तस्मादस्यतपसः तत्ब्राह्मणत्वंफलंनास्ति नभवतीतिम
न्ये ८ ९ परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च १० ११ गच्छेयं यज्ञबलेनेतिशेषः देवतानांपरांगतिः स्वर्गः १२ अशक्यत्वकथनपूर्वकंप्रत्या-

तदेतत्प्रसमीक्ष्याहंप्रसन्नेंद्रियमानसः तपोमहत्समास्थास्ये यद्वैब्रह्मत्वकारणम् २४ इत्यार्षेश्री॰ बा॰ षट्पंचाशः सर्गः ५६ ॐ ॐ
ततःसंतप्तहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः विनिःश्वस्यविनिःश्वस्यकृतवैरोमहात्मना १ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव त-
तापपरमंघोरंविश्वामित्रोमहातपाः २ फलमूलाशनोदांतश्चचारपरमंतपः अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः ३ हविष्पं-
दोमधुष्पंदोदृढनेत्रोमहारथः पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्रह्मालोकपितामहः ४ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् जितारा जर्षि
लोकास्तेतपसाकुशिकात्मज ५ अनेनतपसात्वांहिराजर्षिरितिविद्महे एवमुक्त्वामहातेजाजगामसहदैवतैः ६ त्रिविष्टपंब्रह्मलो
कंलोकानांपरमेश्वरः विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ७ दुःखेनमहताविष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् तपश्चसुमहत्त-
प्तंराजर्षिरितिमांविदुः ८ देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येतपःफलम् एवंनिश्चित्यमनसाभूयएवमहातपाः ९ तपश्चचारधर्मात्मा
काकुत्स्थपरमात्मवान् एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः १० त्रिशंकुरितिविख्यातइक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः तस्यबुद्धिःसमुत्पन्ना
यजेयमितिराघव ११ गच्छेयंस्वशरीरेणदेवतानांपरांगतिं वसिष्ठंससमाहूयकथयामाससिंतितम् १२ अशक्यमितिचाप्युक्तोव-
सिष्ठेनमहात्मना प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदिशं १३ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रांस्तस्यगतोनृपः वासिष्ठादीर्घतपस स्त
पोयत्रहितेपिरे १४ त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरम् वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्मनस्विनः १५

ख्यानबीजंचप्रसिद्धं त्रिशंकुत्वमेवेतिपुराणेषुस्पष्टम् १३ तत्कर्म सशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म तस्यवसिष्ठस्य पुत्रायत्र तेपिरे तत्रगत्वेतिशेषः तस्यपुत्रान्
गतःप्राप्तः १४ शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेनबहुवचनं अनभिधानात् शतशब्दःसंख्यावाची संख्येयवाचीच विंशत्यादिवत् अत्रतुसंख्येयवाची शतं
वसिष्ठपुत्रा न शतसंख्याकानित्यर्थः अत्रावयवप्राधान्येन तद्बहुत्वेनबहुवचनंप्राप्तं तदनभिधानान्नभवति एकवचनमेवभवति यथाविंशतिर्ब्राह्मणाः
संख्यावाचिनीपिएकवचनं ब्राह्मणानांशतमितियथा अतः वसिष्ठपुत्रानित्यनेन शतमित्यनेनच सामानाधिकरण्यम् १५ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्रिया नत्विदृत्कृतप्रत्याख्यानजया महात्मन इति द्वितीयार्थे महात्मान इत्यार्षम् १६ शरण्यान् रक्षणसमर्थान् शरणंगतः अन्येषां रक्ष्याणां शरणंगतोपि श-
रणत्वंप्राप्तोपीत्यर्थः १७ १८ ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् १९ सिद्ध्यर्थं स्वशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थं २० गुरुपुत्रानृते तान्विना अन्यान्कांचनगतिमहंन
पश्यामीत्यन्वयः २१ अयंश्लोकः प्रक्षिप्तइतिकतकस्वरसः तस्मात् इक्ष्वाकूणांपरमागतिरूपात्पुरोधसोवसिष्ठादनंतरमित्यर्थः २२ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰
वा॰आ॰बाल॰सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ५ ५ क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रशतविशेषणम् १ दुर्मेधः दुर्बुद्धे शाखांतरं याजनादिनार

सोभिगम्यमहात्मानः सर्वानेवगुरोः सुतान् अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः १६ अब्रवीत्समहात्मानः सर्वानेवकृतां
जलिः शरणंवः प्रपन्नोहंशरण्यान्शरणंगतः १७ प्रत्याख्यातोहिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना यष्टुकामोमहायज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ
१८ गुरुपुत्रानहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान् १९ तेमांभवंतः सिद्ध्यर्थंयाजयंतुसमा-
हिताः सशरीरोयथाहंवैदेवलोकमवाप्नुयाम् २० प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः गुरुपुत्रानृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकां-
चन २१ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः तस्मादनंतरंसर्वेभवंतोदैवतंमम २२ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰बा॰ सप्तपंचा
शः सर्गः ५७ ५ ५ ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितं ऋषिपुत्रशतंरामराजानमिदमब्रवीत् १ प्रत्या-
ख्यातोसिदुर्मेधोगुरुणासत्यवादिना तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान् २ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः नचातिक्र
मितुंशक्यंवचनंसत्यवादिनः ३ अशक्यमितिसोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः तंवयंवैसमाहर्तुंक्रतुंशक्ताः कथंचन ४ बालिशस्त्वंन
रश्रेष्ठगम्यतांस्वपुरंपुनः याजनेभगवाञ्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापिपार्थिव ५ अवमानंकथंकर्तुंतस्यशक्ष्यामहेवयं तेषांतद्वचनंश्रु
त्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरं ६ सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत् प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि ७ अन्यांगतिंगमिष्यामि
स्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितं ८ शेपुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि इत्युक्त्वातेम-
हात्मानोविविशुः स्वंस्वमाश्रमं ९

स्वकांतरं २ नचातिक्रमितुंशक्यमिक्ष्वाकुभिरितिशेषः ३ सोवाचेति सोचिलोपेचेदितिसाधु तंक्रतुंयम-
शक्यमित्युवाच तंयज्ञमित्यर्थः कथंच कथमपिनशक्ताइत्यर्थः ४ बालिशोऽज्ञः त्रैलोक्यस्यापिसिद्ध्यर्थंयाजनेइत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ५ अवमानं ते
नसाध्यतयोक्तार्थस्यसाधनरूपं ६ एतान्वासिष्ठान् ७ अन्यागतिं याजकांतरं घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसंयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्यकु-
लनाशहेतुतयातदभिप्रायस्यघोरत्वं ८ चंडालत्वंगमिष्यसीति शेपुरितियोजना तादृशपापिष्ठदर्शनस्यपापजनकत्वात् स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषाम् ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परुषोरूक्षांगः ध्वस्तमूर्धजः खर्वकेशः १० चिता श्मशानं तत्रभवंपुष्पभस्मादिमाल्यांगरागोयस्य अयोविकारआयसं तदाभरणः त्यज्यत्यक्त्वा ११ अनुगामिनः सहगताः प्राद्रवन् तंत्यक्त्वागताः परमात्मवान् धीरः १२ दह्यमानइत्यस्यदुःखेत्यादि विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात् विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितेहिकामुष्मिकार्थम् १३ १४ यस्त्वंशापात्त्चंडालतांगतस्तस्य तेइहागमनकार्यंकिमित्यन्वयः १५ १६ १७ यंकाममुद्दिश्य गतस्तं काममनवाप्य नैतावदेव अपितुविपर्ययोजातिभ्रंशेवेषरूपः काममाह सशरीरइत्यादि इतीत्यस्यकामइतिशेषः सौम्यदर्शनेतिसंबोधनं १८

अथरात्र्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः नीलवस्त्रधरोनीलः परुषोध्वस्तमूर्धजः १० चित्यमाल्यांगरागश्च आयसाभरणोभवत् तंदृष्ट्वामंत्रिणः सर्वेत्यज्यचंडालरूपिणम् ११ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान् १२ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनं विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतं १३ चंडालरूपिणंरामसुनिःकारुण्यमागतः कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः १४ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनं किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल १५ अयोध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः १६ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच १७ अनवाप्यैवतंकाममयाप्राप्तोविपर्ययः सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन १८ मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलम् अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन १९ कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः २० गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः धर्मेप्रयतमानस्ययज्ञंचाहर्तुमिच्छतः २१ परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकम् २२ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः २३ नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यच्छरणमस्तिमे दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि २४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ५८ ❁ ❁

नच्च तथापि तत्फलं सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यतइत्यन्वयः क्रतुशतं नकृतंतत्रयेतिचेत्तत्राह अनृतमिति १९ कृच्छ्रेष्वपिगतोऽनृतंनवक्ष्येइत्यन्वयः क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितया २० शीलंसद्गुणः वृत्तमाचारः इच्छतोममेतिशेषः २१ नगच्छंति नगच्छंतिस्म यदेवमतोदैवमेव प्रारब्धफलमदृष्टमेव परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणे पौरुषं इदानींतनधर्मानुष्ठानं निरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः २२ दैवमुक्तं आक्रम्यते अभिभूयते परमागतिः साक्षादितरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखप्रदं प्रसादं दैवानुकूल्यमर्थं त्वदीयं प्रसादमिच्छतोमेप्रसादंकर्तुमर्हसि दैवेनोपहतं तिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानंकर्मयस्य २३ २४ इतिरामाभि॰बा॰अष्टपंचाशःसर्गः ५८ ❁ ❁

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तेति १ २ यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यं ३ अनेनरूपेण गुरुपुत्रशापकृतेन चंडालरूपेण ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः जा-
तिचांडालत्वाभावाच्च यज्ञप्रवृत्तिः ४ हस्तप्राप्तं अनायासलभ्यं तत्रहेतुः यस्त्वमित्यादि ५ यज्ञसंभारकारणात् यज्ञसामग्रीसंपादनार्थं ६ शिष्याणां ऋ-
ष्यानयनेआज्ञा ७ ऋत्विदः स्वस्य स्वस्वऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणं सुबहुश्रुतानिति यदिनिआहूतोन्योवा अनादृतं उपेक्षारूपं चंडालयाजनरूपं निंदारू-
पंवा यद्वाक्यंब्रूयात् तत्सर्वमुक्तमखिलेनममाख्येयं ८ ९ १० तेतव ११ सर्वदेशेष्वित्यस्य स्थिताइतिशेषः आगच्छन्नित्यस्य केचिदितिशेषः महोदयं

उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्मजः अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतांगतम् १ इक्ष्वाकोस्वागतंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकं
शरणंतेप्रदास्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव २ अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः ३ गु-
रुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते अनेनसहरूपेणसशरीरोगमिष्यसि ४ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप यस्त्वंकौशिकमागम्य
शरण्यंशरणागतः ५ एवमुक्त्वामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मिकान् व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ६ सर्वान्शिष्यान्समा-
हूयवाक्यमेतदुवाचह सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ७ सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् यदन्योवचनंब्रूया-
न्मद्वाक्यबलचोदितः ८ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतं तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ९ आजग्मुरथदेशेभ्यः
सर्वेभ्योब्रह्मवादिनः तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसम् १० ऊचुश्चवचनंसर्वेसर्वेषांब्रह्मवादिनां श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमा-
यांतिद्विजातयः ११ सर्वदेशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयम् वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरं १२ यथाहवचनंसर्वंशृणुत्वं
मुनिपुंगव क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः १३ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ब्राह्मणावामहात्मानोभुक्त्वाचांडाल-
भोजनं १४ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः १५ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेसहम-
होदयाः तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः १६ क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् यद्दूषयंत्यदुष्टंमांतपउग्रंसमास्थितं १७

तच्छामानमृषिं वासिष्ठं यच्छतंसर्वं तच्चवर्जयित्वेतियोजना तद्वासिष्ठशतं क्रोधपर्याकुलाक्षरंयथा येनप्रकारेणवचनमाह तत्सर्वंशृणुइत्यर्थः क्षत्रियइत्यादि
ब्राह्मणस्यैवयाजनाधिकारात् चंडालस्य यज्ञेऽनधिकाराच्च १२ १३ सुराणांदेवतात्वेनभोक्तृत्वं ऋषीणां ऋत्विक्त्वेनयज्ञशिष्टभोक्तृत्वम् १४ पालिताइति-
व्यंग्योक्तिः वचननैष्ठुर्यं अर्शआद्यजंतंनैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः १५ वासिष्ठाइत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि समहोदयाः महोदयेनसहिताः १६ अदुष्टत्वेहेतुः तपउग्र-
मिति तपस्तेजसा क्षत्रियस्यचंडालयाजनमपि नदोषायेतिज्ञात्वापि यत् दूषयंतिस्म १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्माद्भस्मीभूताइत्यादि १८ सप्तजातिशतानिसप्तजन्मशतानि मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः मुष्टिकानामतन्नामानःइदानींडोंबाइतिप्रसिद्धाः १९ विकृताविकृतव्यापाराः विरूपाः विकृताकाराः अदूष्यंत्वदूषयन्निति प्राग्वत् २० प्राणातिपातनिरतः प्राणिनांप्राणनाशोद्यतः अनुक्रोशोदया २१ वर्तयिष्यति प्राप्स्यति अत्रेदंबोध्यं क्षत्रियत्वेपियाजनेप्रवृत्तिः तत्रापिशापदूषितचंडालयाजनेप्रवृत्तिः ब्राह्मणेषुवासिष्ठेषुवधादिकृच्छापकृत्याप्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्त्तमानतपसोविनाशाय देवकृतमितिबोध्यम् २२ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ रामायणतिलकेवा॰ बाल॰ एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ७ १ ना

भस्मीभूतादुरात्मानोभविष्यंतिनसंशयः अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्वतक्षयं १८ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंतुते श्वमांसनियताहारामुष्टिकानामनिर्घृणाः १९ विकृताश्चविरूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंह्यदूषयत् २० दूषितःसर्वलोकेषुनिषादत्वंगमिष्यति प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः २१ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्यति एतावदुक्त्वावचनंविश्वामित्रोमहातपाः विरराममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः २२ इत्यार्षेश्री॰बा॰ एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ७ ७ तपोबलहतान्ज्ञात्वावासिष्ठान्समहोदयान् ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः धर्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः २ स्वेनानेनशरीरेणदेवलोकजिगीषया यथायंस्वशरीरेणदेवलोकंगमिष्यति ३ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञोभवद्भिश्चमयासह विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः ४ ऊचुःसमेताःसहसाधर्मज्ञाधर्मसंहितम् अयंकुशिकदायादोमुनिःपरमकोपनः ५ यदाहवचनंसम्यगेतत्कार्यंनसंशयः अग्निकल्पोहिभगवान्शापंदास्यतिरोषतः ६ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोयथादिवि गच्छेदिक्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ७ ततःप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमधितिष्ठत एवमुक्त्वामहर्षयःसंजह्रुस्ताःक्रियास्तदा ८ याजकश्चमहातेजाविश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ९ चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयथाविधि ततःकालेनमहताविश्वामित्रोमहातपाः १०

त्वा योगबलेन १ इक्ष्वाकुदायादः तद्वंश्यः एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वंसूचितम् २ स्वंप्रतिशरणमागमनेहेतुमाह स्वेनेत्यादि ३ प्रवर्त्यतां आरभ्यतां ४ धर्मसंहितमितिक्रियाविशेषणम् ऊचुरित्यस्य अन्योन्यमितिशेषः यदूचुस्तदाह अयमित्यादि ५ अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वात् शापंदास्यतियतः ६ तस्मादिति ७ ततःसशरीरस्यस्वर्गगमनाययज्ञः प्रवर्त्यताम् सर्वेभवंतःस्वस्वकृत्यं अधितिष्ठत प्रारभध्वं ताःक्रियाःस्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ८ याजकः अध्वर्युरितियावत् अत एववक्ष्यति स्रुवमुद्यम्येति ९ यथाकल्पं शास्त्रानुसारेणयथाविधि यथासंप्रदायानुष्ठानं कल्पशास्त्रे नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयांशे संप्रदायस्यैवशरणत्वात् महता कालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठेन १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः तदा तथापि अनधिकारिणा याजनाद्यजनाच्च ११ उद्यम्य ऊर्ध्वंक्रोधेनप्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः १२ पश्यमेइति भागा र्थे देवानामनागमनेन असाध्यत्वेपि स्वतपोव्ययेन त्वामभीष्टंस्वर्गंनयामीतिभावः १३ स्वशरीरेणदुःप्रापमित्यन्वयः हियदिमयास्वार्जितं स्वार्थमर्जितं यत्किंचिदपितपसः फलं सुकृतमस्ति १४ तदाह हेराजन् त्वंतस्यतेजसा वैभवेन सशरीरोदिवंगच्छ कुद्धत्वात्पुनरुक्त्यादिनदोषः १५ मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सु १६ स्वर्गकृ तालयः स्वर्गेनिजपुण्यकर्मणाकृतआलयोयस्य तादृशः स्वर्गवासार्होनासीत्यर्थः १७ तत्रहेतुः गुरुशापेत्यादि १८ १९ आहारयत् अकरोत् २० सृजन्नि–

चकारस्वाहनंतत्र भागार्थंसर्वदेवताः नाभ्यागमंस्तदातत्र भागार्थंसर्वदेवताः ११ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः स्रु वमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् १२ पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा १३ दु ष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसःफलम् १४ राजंस्त्वंतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्रज उक्त वाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः १५ दिवंजगामकाकुत्स्थमुनीनांपश्यतांतदा स्वर्गलोकंगतंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः १६ सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंनास्तिस्वर्गकृतालयः १७ गुरुशापहतोमूढपतभूमिमवाक्शिराः एवमुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः १८ विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनम् तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्यकौशिकः १९ रोषमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः २० सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पु नः नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः २१ दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः २२ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे २३ ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाःसुरासु राः विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः २४ अयंराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन २५ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः २६ सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः आरो हणंप्रतिज्ञातंनानृतंकर्तुमुत्सहे २७

ति यथाउत्तरतोध्रुवःअचलस्तिष्ठति एवंत्रिशंकुस्ति ष्ठति तस्यपरितोयथासप्तर्षिमंडलं तथाअस्यापिभवत्वित्याशयः सृजन्नितिहेतौशतृप्रत्ययः सृष्टिंकुर्वन्तद्धेतोःदक्षिणमार्गस्थान् परानसृजत् पु नःसप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् २१ नक्षत्रवंशं कृत्स्ननक्षत्रगणं २२ अन्यमिंद्रं स्वसृज्यमानस्वर्गस्येतिशेषः अथवा मयासृज्यमानस्वर्गं अनिं द्रएवास्तु त्रिशंकुरेवतत्रेंद्रोभवत्वित्याशयः एवमिंद्रस्थाने त्रिशंकुंप्रतिष्ठाप्य तस्यपरिवारभूतदेवतानिस्रष्टुमुपचक्रमे २३ ततइति देवमतिस्वर्गवत् स्वस्यापिप्रतिस्वर्गंकुर्यादितिहेतोः सुराअसुराश्चसंभ्रांताः पर्याकुलचित्ताइत्यर्थः २४ अनुनयप्रकारमाह अयंराजेत्यादि गुरुशापेनपरिक्षतः चंडाल त्वंप्राप्तः दिवंब्रह्मसृष्टंत्वत्सृष्टंवास्वर्गं २५ २६ भद्रंवइत्यनेनअनुनयः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गोक्तः स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभावोऽस्तु २८ लोकाः भूरादिसत्यांताः २९ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्च-
क्रमार्गाद्बहिः बहिर्देशे एतानि नानि नक्षत्राणि तिष्ठंतीति पूर्वेणान्वयः ३० तेषु त्वदीयेषु ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् भृशं ज्वलन् ३१ अवाक्शिराः अस्म
दुक्तावाक्शिरस्त्वेनैव त्रिशंकुः देवतुल्यः सुखवान्भिषुतु एतानि तवज्योतींषि तं अनु यास्यंति च स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिवेत्यंतं पूर्वान्वयि
३२ बाढमित्येव आहेतिशेषः दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिसंधाय देवतावचनमंगीचकार ३३ ३४ इतिरामाभि॰ बा॰ षष्टितमः सर्गः ६० ॥ ॥

स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य शाश्वतः नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ २८ यावल्लोका धरिष्यंति तिष्ठंत्वेतानि स
र्वशः मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ २९ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः ३०
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ३० नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्नि
भः ३१ अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमं कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलोकगतं यथा ३२ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः
ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः ३३ ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च तपोधनाः जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यांते नरोत्तम ३४
इत्यार्षे श्रीरामायणे वा॰ आ॰ बा॰ षष्टितमः सर्गः ६० ॥ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन् अ
ब्रवीन्नरशार्दूल सर्वांस्तान्वनवासिनः १ महाविघ्नः प्रवृत्तोयं दक्षिणामास्थितो दिशं दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः २
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनं ३ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः त
पउग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ४ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ५ तस्य
वै यजमानस्य पशुमिंद्रो जहार ह प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ६ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् अरक्षि
तारं राजानं घ्नंति दोषा नरेश्वर ७ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ८

वनवासिनः तपोवनवासिनः तान्स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् प्रस्थितान्वीक्ष्य सर्वान् तानब्रवीदित्यन्वयः
वनवासिन इत्यस्य स्थाने विनयान्वितानिति पाठांतरम् दक्षिणां दिशमासमंताद्व्याप्यास्थितोयं त्रिशंकुरूपो महाविघ्नोस्माकं तपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छाया
क्रांतत्वाच्चायं देशोऽतःपरं तपोऽयोग्य इति भावः २ विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु तन्नीरतपोवनेष्वित्यर्थः महात्मन इति
महात्मान इत्यर्थकं ऋषिसंबोधनमदीर्घत्वमार्षम् ३ ४ ५ विप्रः पुरोहितः ६ अभ्याहृत इदानीमस्माभिरानीतः पशुः तव दुर्नयात् त्वत्सापवशा-
त्तावकरक्षिणां प्रमादाच्च प्रनष्ट इत्यन्वयः राजपापमाह अ रक्षितारं प्रजानामिति शेषः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतत्स्यशुनःशेपरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रक्रान्तं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तयिष्ये तावत्ततः प्रागेव नष्टं पशुमन्विष्यामयः तस्मात्तिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं वा पशुमानय
येत्यर्थः ८ सहस्रशो गोभिर्निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ९ १० सपुत्रेति सइतिपृथक्पदं सोऽंबरीषः भृगुतुंगं पर्वतशृंगविशेषः ११ १२ तं प्रसिद्धतपसम्
ऋचीकं इदं वक्ष्यमाणं वचोऽब्रवीदितिशेषः यदि विक्रीणीषे तदाहृतकृत्योऽस्मि भवेयं यतो यज्ञियं यज्ञे पूर्वपरिकल्पितं पशुं कापि न लभे १३ १४ इतः ए

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ःअन्विये ष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ९ देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च आ
श्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः १० सपुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनंदन भृगुतुंगे समासीनमृचीकं संददर्श ह ११ तमुवाच
महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च महर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः १२ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः गवां शतसह
स्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि १३ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् १४ दातुमर्ह
सि मूल्येन सुतमेकमितो मम एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः १५ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ऋचीकस्य
वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनां १६ उवाच नरशार्दूलमंबरीषमिदं वचः अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः १७ ममापि दयितं
विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव १८ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः मातॄणां च कनी
यांसस्तस्माद्रक्ष्ये कनीयसं १९ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् २० पिता ज्ये
ष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसं विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व मां २१ अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः हिरण्यस्य सु
वर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः २२ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनंदन २३ अंबरीषस्तु राज
र्षी रथमारोप्य सत्वरः शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः २४ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एक
षष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः १५ कथंचन बहुनापि मूल्येन अनेनेतरयोरनुम
तिः सूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायात् १६ १७ शुनक इति कनिष्ठपुत्रनाम १८ पितृषु पितॄणां रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्ये इत्यार्षम् १९ रामेति
संबुद्धिः २० मध्यमं मध्यमपुत्रं विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं मन्येऽथादितिशेषः २१ ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य २२ गृहीत्वा क्रीत्वा यद्यप्यपत्य
स्य दानक्रयौ शास्त्रनिषिद्धौ तथापि अनेन कुलहानौ धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञायापत्यक्रयो न विगीत इति सूचितम् पुत्रस्य चैवं पित्रधीनत्वोचितत्वं निबो
धितं २३ शुनःशेपं रथमारोप्येत्यन्वयः २४ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० बा० एकषष्टितमः सर्गः ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यश्रमत् व्यश्राम्यदितिपाठांतरं १ विश्रममाणस्येति विश्रामतइत्यर्थेआर्षं तृष्णया पिपासया जिजीविषयाच श्रमेणचेति विषण्णवदनत्वे दीनत्वे परमातुरत्वेच-
हेतुः ३ अंके उत्संगे मातुलत्वात्तत्र पातः बांधवाः कुतोदूरादेवसर्वथानसंत्येवेत्यर्थः ४ धर्मेण स्वार्जितेन सर्वेषां शरणागतानांभावनः सर्वेष्टसाधनं एकोहि-
त्वर्थे ५ यथाचराजाकृतकार्यः स्यात् अहंच अव्ययोधर्मलोपाभाववान् दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गमाप्नुयां तथाकुर्वितिशेषः ६ किल्बिषात् जीवविपत्तिरू
पात् भव्येन प्रसन्नेन पुत्रंज्येष्ठम् ७ ८ यत्कृते यस्य योजनाय तदेवप्रयोजनमाह परलोकहितार्थाय परलोकहित रूपप्रयोजनाय तस्य प्रयोजनस्य ९

शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः व्यश्रमत्पुष्करेराजामध्यान्हेरघुनंदन १ तस्यविश्रममाणस्य शुनःशेपोमहायशाः पुष्करंज्ये
ष्ठमागम्यविश्वामित्रंददर्शह २ तप्यंतमृषिभिःसार्धंमातुलंपरमातुरः विषण्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच ३ पपातांकेमु
नेरामवाक्यंचेदमुवाचह नमेस्तिमातानपिताज्ञातयोबांधवाःकुतः ४ त्रातुमर्हसिमांसौम्य धर्मेणमुनिपुंगव त्रातात्वंहिनरश्रेष्ठ
सर्वेषांत्वंहिभावनः ५ राजाचकृतकार्यःस्यादहंदीर्घायुरव्ययः स्वर्गलोकमुपाश्नीयांतपस्तप्त्वात्यनुत्तमं ६ समेनाथोत्यनाथस्य
भवभव्येनचेतसा पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसिकिल्बिषात् ७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः सांत्वयित्वाबहुविधंपु
त्रानिदमुवाचह ८ यत्कृतेपितरःपुत्रान्जनयंतिशुभार्थिनः परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः ९ अयंमुनिसुतोबालो
मत्तःशरणमिच्छति अस्यजीवितमात्रेणाप्रियंकुरुतपुत्रकाः १० सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिम
ग्नेःप्रयच्छत ११ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत् देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः १२ मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वामधुच्छंदा
दयःसुताः साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन् १३ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेऽन्यसुतंविभो अकार्यमिवपश्यामःश्वमांस-
मिवभोजने १४ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे १५ निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिवि
गर्हितम् अतिक्रम्यतुमद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणम् १६

परलोकहितंप्रयोजनमाह अयमिति शरणं रक्षणं जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण
प्रियमित्यस्यममस्वस्यजीवतोवाक्यकरणादितिस्मृतेः शुनकवत्परलोकसाधनत्वेनप्रियमित्यर्थः १० तत्रप्रवृत्त्यर्थंस्तौति सर्वेइति पशुभूताःअस्यराज्ञाप
शुत्वेनग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूतानरेंद्रस्ययज्ञेऽग्नेस्तृप्तिंप्रयच्छतेत्यर्थः ११ नाथवान्मयारक्षकवान्ममयुष्मत्पितुः जीवतोवाक्यकरणात् वचः कृ
तंभवति १२ साभिमानं साहंकारं सलीलं सपरिहासं १३ लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठानत्वे दृष्टांतमाह श्वमांसमिवेति १४ १५ साध्वसं भयं पितृब्र
मयुक्तप्रीतिरहितं जीवतोवाक्यकरणात् धर्मादपिविगर्हितं भ्रष्टं एवंमद्वाक्यमतिक्रम्य यत्तोदारुणं परुषं रोमहर्षणं रोमांचरूपविकारजनकमुक्तं तस्मा
दितिशेषः १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातिषु मुष्टिकजातिषु १७ निरामयां सर्वदुःखनाशिकां रक्षांकृत्वा शुनःशेपमुवाच १८ वाक्यमाह पवित्रेति पवित्रपाशाः दर्भरशनाः वैष्णवं विष्णुदेवत्यं वैष्णवो वैदेवतयायूपइतिश्रुतेः वाग्भिराग्नेयमंत्रैरभिसुदाहर स्तुहि १९ इमे मयोपदिश्यमाने इंद्रोपेंद्रदेवत्ये सिद्धिं जीवितसिद्धिं २० २१ गच्छावहे इत्यार्षस्त्वङ् निवर्तयस्व यज्ञमितिशेषः समुदाहरकुरु २२ २३ पवित्रैर्दर्भरज्जुभिःकृतपाशुत्वज्ञापनं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेनसंपाद्य अबंधयत् राजेतिशेषः २४ इंद्रानुजोविष्णुर्यूपदेवः अत्रपूर्वमग्निंस्तुत्वा ततएतौ उपदेशकालेतथोक्तत्वात् २५ सहस्राक्षइत्युपलक्षणंविष्णोरपिरहस्यस्तुतिर्वि

श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाइवजातिषु पूर्णंवर्षसहस्रंतु पृथिव्यामनुवत्स्यथ १७ कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा शुनःशेपमुवाचार्त्तंकृत्वारक्षांनिरामयाम् १८ पवित्रपाशैराबद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर १९ इमेचगाथेद्वेदिव्येगायेथामुनिपुत्रक अंबरीषस्ययज्ञेस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि २० शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः त्वरयाराजसिंहंतमंबरीषमुवाचह २१ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रंगच्छावहेवयं निवर्तयस्वराजेंद्र दीक्षांचसमुपाहर २२ तद्वाक्यंऋषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसमन्वितः जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः २३ सदस्यानुमतेराजापवित्रकृतलक्षणम् पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत् २४ सबद्धोवाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाववैस्तुतौ इंद्रमिंद्रानुजंचैवयथावन्मुनिपुत्रकः २५ ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः दीर्घमायुस्तदाप्रादाच्छुनःशेपायवासवः २६ सचराजानरश्रेष्ठयज्ञस्यचसमाप्तवान् फलंबहुगुणंराम सहस्राक्षप्रसादजम् २७ विश्वामित्रोपिधर्मात्माभूयस्तेपेमहातपाः पुष्करेषुनरश्रेष्ठदशवर्षशतानिच २८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आदिकाव्येबा॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ७ ७ पूर्णेवर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहामुनिम् अभ्यगच्छन् सुराःसर्वेतपःफलचिकीर्षवः १ अब्रवीत्सुमहातेजाब्रह्मासुरुचिरंवचः ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः २ तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात् विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपः ३ ततःकालेनमहतामेनकापरमाप्सरा पुष्करेषुनरश्रेष्ठस्नातुंसमुपचक्रमे ४

श्वामित्रोपदिष्टा २६ समाप्तवान्फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः यद्यपिबह्वृचब्राह्मणे हरिश्चंद्रोहवैधसएक्ष्वाकोराजेत्यादिना हरिश्चंद्रयज्ञेशुनःपुच्छस्याजीगर्तिसुतस्यपशुत्वं प्राजापत्यादिस्तुत्याचमोक्षःश्रूयते तथापिअंबरीषविषयमप्येतत् एतत्प्रामाण्यात् तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येतिबहवः केचित्तुहरिश्चंद्रपदं सादृश्यादंबरीषएवप्रयुक्तं अजीगर्तिपदंच ऋचीकेप्रयुक्तं श्रुतावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः २७ भूयः पूर्वतपसःपुत्रेषुकोपेननाशात् क्रोधंनकरिष्यामीतिसंकल्प्य पुनस्तपोकरोत् २८ इतिरामाभि॰ बा॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ७ ७ व्रतस्नातं समाप्तव्रतं तपःफलचिकीर्षवः तपःफलंदातुकामाः १ ऋषिस्त्वमसि अत्रराजशब्दानुपादानेनक्षत्रजातिविश्लेषःसूचितः २ ३ परमा रूपादिभिःसर्वोत्तमाअप्सराइत्यार्षम् ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रसरसिजलदेविद्युतमिव ५ कंदर्पकृतोदर्पोमदः ६ अनुगृण्हीष्व भोगदानेनेतिशेषः वरारोहा श्रेष्ठजघना ७ पंचपंचदशवर्षाणि ८ ९ सामर्षा देवेषु
विघ्नस्यतत्कृतत्वज्ञानात् १० तदाहसर्वमिति अहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ११ १२ वेपंतीं वेपमानां मधुरैः मत्प्रार्थनयास्थितासीति तत्रन-
कश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः क्रोधस्यसंकल्पपूर्वत्यक्तत्वादत्रशापादानं तेनास्यक्रोधजयोजातइत्युक्तं १३ ततस्तत्रबहुविघ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकीं का-
मस्याप्यकरणसंकल्प्य अत्युत्कटब्रह्मचर्यविषयांबुद्धिं दृढनिश्चयंजेतुकामः काममितिशेषः १४ कौशिकी विश्वामित्रभगिनीनदी १५ उत्तरेपर्वतेइत्येनत्

तांददर्शमहातेजामे नकांकुशिकात्मजः रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ५ कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत् अ-
प्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ६ अनुगृण्हीष्वभद्रंतेमदनेनविमोहितम् इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत् ७ त-
पसोहिमहाविघ्नोविश्वामित्रमुपागमत् तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचचराघव ८ विश्वामित्राश्रमेसौम्यसुखेनव्यतिचक्रमुः अ-
थकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः ९ सव्रीडइवसंवृत्तश्चिंताशोकपरायणः बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन १० सर्वंसु-
राणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत् अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ११ काममोहाभिभूतस्यविघ्नोयंप्रत्युपस्थितः सविनिःश्वसन्-
मुनिवरः पश्चात्तापेनदुःखितः १२ भीतामप्सरसंदृष्ट्वावेपंतींप्रांजलिंस्थितां मेनकांमधुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः १३
उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः १४ कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेपेदुरासदम् त-
स्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासतः १५ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयम् अमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाःसुराः १६ मह-
र्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः १७ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनं मह-
र्षेस्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः १८ महत्त्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक ब्रह्मणस्सवचःश्रुत्वाविश्वामित्रस्तपोधनः १९ प्रां-
जलिःप्रणतोभूत्वाप्रत्युवाचपितामहं ब्रह्मर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः २० यदिमेभगवानाहततोहंविजितेंद्रियः तमु-
वाचततोब्रह्मानतावत्त्वंजितेंद्रियः २१ यतस्वमुनिशार्दूल इत्युक्त्वात्रिदिवंगतः विप्रस्थितेषुदेवेषुविश्वामित्रोमहामुनिः २२

र्षीन्वपि समागम्य ब्रह्मणेतिशेषः १६ लभतां भगवानितिशेषः १७ देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैवसंबोधयति महर्षइति १८ महत्त्वस्यविवरणं ऋषिमु-
ख्यत्वमिति १९ प्रत्युवाचेति पितामहमितिशेषः अतुलं सर्वोत्तमंब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्यं यदियतोभगवानाह नवदति ततोमन्ये-
हंविजितेंद्रियः अत्रकाकुः नविजितेंद्रियइत्यर्थः नतावदिति विकारहेतुसंनिधानेविकाराभावरहितत्वमिति भावः नतावदित्तिलोकोक्तौ २०।२१।२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घर्मे ग्रीष्मे आकाशं निरावरणदेशः २२ २४ २५ आत्मदिनं आत्माइंद्रः २६ इतिरामाभिरामेश्री॰वा॰बा॰त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ५ ५
लोभनं प्रतारणं काममोहेन कामज्वलितचित्तवैवश्येन समन्वितं युक्तं १ व्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्ताव्रीडा २ उत्सृज्यतेइतिपाठेपि उत्सृक्ष्यतइ-
त्येवार्थः ३ हियतो ऽतःप्रसादं एवंनियोगाभावरूपं ४ ५ माधवे वसंते कोकिलोभूत्वाहमित्यन्वयः ६ बहुगुणं हावभावादिगुणोपेतं रूपं रूपपरिका
रं भेदयस्व कामोत्पादनेनतपसश्चालय ७ ललिता ललितारव्यभावयुक्ता ८ वल्गुमनोहरं कमनीय विषयलाभाच्चेतसोहर्षः ९ तस्य कोकिलस्य गीते

ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षस्तपश्चरन् घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः २३ शिशिरेसलिलेशायीरात्र्यहानितपोधनः
एवंवर्षसहस्रंहि तपोघोरमुपागमत् २४ तस्मिन्संतप्यमानेतुविश्वामित्रेमहामुनौ संतापः सुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच
२५ रंभामप्सरसंशक्रः सर्वैः सहमरुद्गणैः उवाचात्महितंवाक्यमहितंकौशिकस्यच २६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰बा॰त्रिष
ष्टितमः सर्गः ६३ ५ ५ सुरकार्यमिदंरंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितम् १
तथोक्तासाप्सराराम सहस्राक्षेणधीमता व्रीडिताप्रांजलिर्वाक्यंप्रत्युवाचसुरेश्वरम् २ अयंसुरपते घोरो विश्वामित्रोमहामुनिः
क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरंमयिदेवनसंशयः ३ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्हसि एवमुक्तस्तयाराम सभयंभीतयातदा ४ तामुवाच
सहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिम् माभैषीरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनं ५ कोकिलोहृदयग्राहीमाधवेरुचिरद्रुमे अहंकंदर्पसहितः
स्थास्यामितवपार्श्वतः ६ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरम् तमृषिंकौशिकंभद्रे भेदयस्वतपस्विनम् ७ सश्रुत्वावचनं
तस्यकृत्वारूपमनुत्तमं लोभयामासललिताविश्वामित्रंशुचिस्मिता ८ कोकिलस्यतुशुश्रावबल्गुव्याहरतःस्वनं संप्रहृष्टेन
मनसासचैनामन्ववीक्षत ९ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच दर्शनेनचरंभायामुनिःसंदेहमागतः १० सहस्राक्षस्यत-
त्सर्वंविज्ञायमुनिपुंगवः रंभांक्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः ११ यन्मांलोभयसेरंभेकामक्रोधजयैषिणम् दशवर्षस
हस्राणिशैलीस्थास्यसिदुर्भगे १२ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषीकृताम् १३

न रंभायाइतिशेषः संदेहं स्वतएवास्यायदृच्छयाआगमनं उतेंद्रप्रेरितायामत्तपोभंगार्थमित्येवंरूपं १० तत्सर्वं रंभागमनंतत्कृतप्रलोभनंच सहस्राक्षप्रे
रणामूलमितियुक्त्या ध्यानेनचविज्ञाय निश्चित्य रंभांशशापेत्यन्वयः ११ शैली शिलाप्रतिमारूपा १२ यद्यपिस्वामिनियोगतः प्रवृत्तायारंभायाः शापदानमनु
चितम् तथापिक्रोधावेशेनयुक्तायुक्तविवेकाभावः अतएवपश्चाद्विवेकंलब्ध्वा तामनुगृण्हाति ब्राह्मणइति वसिष्ठइत्यर्थइतिकतकः एतेन कामादपिक्रो-
धोदुर्जयइतिसूचितं १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनः कोपंधारयितुं अशक्नुवन् तांशप्त्वा तपोव्ययजन्यदुःखेनसंतापं पश्चात्तापमुपागतइतिशेषः १४ महर्षेर्वचनः श्रुत्वा कंदर्पः सचइंद्रश्च निर्गतइत्यन्वयः
१५ कोपेन चात्मकामेनच तपोपहरणेकृतेसति कामक्रोधहननत्वादेवाजितेंद्रियैरित्यन्वयः आपाततोरंभादर्शनप्रवृत्त्याकामेनापितपः क्षयः आत्मनोमनसः शां
तिं दुःखोपशमं १६ नचवक्ष्ये शापादिवचनमितिशेषः १७ आत्मानं शरीरं १८ यावत् यावताकालेन ब्राह्मण्यंप्राप्तंभवेत् तावच्छाश्वतीःसमाः बहू
न्वत्सरान् १९ मूर्तयः शरीरावयवाः तपोर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोः तद्बलेनस्थास्यंत्येवेतिभावः दीक्षां अनुच्छ्वासाभोजनेउद्दिश्य अप्रतिमांप्रतिज्ञां

एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः अशक्नुवन्धारयितुंकोपसंतापमात्मनः १४ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदाभवत्
वचः श्रुत्वाचकंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः १५ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः १६
बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणेकृते नैवंक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन १७ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि
अहंहिशोषयिष्यामि आत्मानंविजितेंद्रियः १८ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितम् अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्व
तीःसमाः १९ नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञां
रघुनंदन २० इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰बाल॰चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ॥ ॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्त्वा
महामुनिः पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणम् १ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमं चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्क
रं २ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिम् विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत् ३ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठता
व्ययम् तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः ४ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेरघूत्तम इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत
५ तस्मैदत्वातदासिद्धंसर्वंविप्रायनिश्चितः निःशेषितेऽन्नेभगवानभुक्त्वैवमहातपाः ६ नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपास्थि
तः तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह ७ अथवर्षसहस्रंचनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्निधूमोव्यजायत ८

सर्वथैवंकरिष्यइत्यध्यवसायम् २० इतिरामाभिरामेश्रीरा॰चतुःषष्टितमःसर्गः६४ ॥ ॥ अथप्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीं उत्तरां १ मौनरूपंव्रतं वर्षसह
स्ररूपसंबंधिमौनंचात्रकाष्ठमौनं आधूतमाकुलीकृतमपि आंतरमंतःकरणं ३ निश्चयं क्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रसंबंधिनिव्रते पूर्णेसति ४ तस्मि
न्काले व्रतपारणाकाले ५ सिद्धं पक्वं निःशेषितो निरवशेषतोदत्ते अभुक्त्वैव पुनःपाकाकरणादभुक्त्वैव ६ मौनंकृत्वा आसीदित्यन्वयः ७ नोच्छ्वसन् श्वासो
च्छ्वासरहितः धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरितियावत् अतएवाग्रे आतापितमिवेतिवक्ष्यति अयंसुद्धसत्वगुणप्रभावोग्निरितरेषां रजस्तमःप्रधाना
नां तन्मिश्रसत्वप्रधानानांच देवादीनांतापजनकइतिबोध्यं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 येनवह्निना यथातापितः पुमान्संभ्रांतोव्याकुलोभवति तद्वत्त्रैलोक्यं संभ्रांतमभूदित्यर्थः ९ तपसा तेजसा तपोरूपेणतेजसा मोहिताः विषयग्राहिचित्ताः कु-
ताः मंदरश्मयः क्षीणतेजसः कश्मलं दुःखं १० तत्तद्विषयैर्लोभितः क्रोधितोपि निर्विघ्नमेवतीत्यक्त्वा तपसाभिवर्द्धतेइत्यन्वयः ११ सूक्ष्ममपिवृजिनं अल्पम
पिकामक्रोधरूपं यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वं १२ अन्यथालोकनाशइत्याह विनाशयतीति त्रैलोक्यत्तरपाठान्नछंदोभंगः नाशप्रकारमाह व्याकुलाइति १३ १४
प्रतिजानीमः प्रतिक्रियांनजानीमइत्यर्थः नास्तिकोजायते जगत्क्षोभवशान्नास्तिकइव कर्मानुष्ठानशून्यइत्यर्थः तदाह संमूढमिवेति संप्रक्षुभितमानसम्

त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांत मातापितमिवाभवत् ततोदेवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ९ मोहितास्तपसातस्यतेजसामंदरश्मयः क
श्मलोपहताः सर्वेपितामहरथाब्रुवन् १० बहुभिः कारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः लोभितः क्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्द्धते ११ न
ह्यस्यवृजिनंकिंचिद्दृश्यतेसूक्ष्ममप्युत नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितं १२ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरं व्याकु
लाश्चदिशः सर्वानचकिंचित्प्रकाशते १३ सागराः क्षुभिताः सर्वेविशीर्यंतेचपर्वताः प्रकंपतेचवसुधावायुर्वातीहसंकुलः १४ ब्रह्म
न्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभितमानसम् १५ भास्करोनिःप्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा बु
द्धिंनकुरुतेयावन्नाशेदेवमहामुनिः १६ तावत्प्रसाद्योभगवान्नग्निरूपोमहाद्युतिः कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेऽखिलं १७
देवराज्यंचिकीर्षेतदीयतामस्ययन्मनः ततः सुरगणाः सर्वेपितामहपुरोगमाः १८ विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन् ब्रह्म
र्षेस्वागतंतेस्तुतपसास्मसुतोषिताः १९ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः २० स्व
स्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखं पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसाम् २१ कृत्वाप्रणामंमुदितोव्याजहारमहामुनिः ब्रा-
ह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच २२ ओंकारोथवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमां क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि २३

व्याकुलचित्तं ना-
शे जगन्नाशे १५ १६ पूर्वं युगांतकाले १७ यद्यसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेत तदातदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् वृधस्य अभीष्टंनदीयते तदासौदेवराज्यं
चिकीर्षेताऽतोस्ययन्मनस्तत्स्थंब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये १८ स्वागतं भद्रं स्मोतिविसर्गलोपआर्षः १९ दीर्घायुर्दानं स्वदर्शनफलं २० स्वस्ति सुखं यथा
सुखं तपसउपरतेइतिशेषः २१ यदिइत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणंचेदिति वत् २२ ओमितिब्रह्मज्ञानसाधनं वषडितियज्ञसाधनं वेदाश्च तदपेक्षि
तांगोपांगादिप्रतिपादकाः वरयंतु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरयंति तथावरणंचाध्यापनयाजनयोरनुमतिः ब्रह्माद्यनुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावात
वसिष्ठेनानंगीकारे व्यर्थमेवसर्वमतआह क्षत्रेत्यादि सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात्तदध्यापकत्वाच्च तेषांयुद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये क्षत्रवेदविदां उक्तप्रयोजनधनु
वेदविदांश्रेष्ठः ब्रह्मवेदावेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्वात् २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यदपिश्रैष्ठ्यंबीजं ब्रह्मपुत्रइति एवंब्रह्मर्षेइति एवंवसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे ममपरमः कामोमनोरथोयदिकृतस्तदामद्विषये कृतकृत्याः स्थरर्षभाषां
तु नान्यथेतिभावः अन्यथापुनस्तपश्चरिष्यामीतितात्पर्यं २४ ततोविश्वामित्रोक्त्यनंतरं प्रसादितोविश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षितानुमतये एवंब्रह्मर्षित्वं सख्यं विश्वामि
त्रेण २५ सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादि संपद्यतेसंपन्नं अनेनत्रिपुरुषपर्यंतंविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभःसूचितः एतच्चानुष्ठानंतर्य योरिति
सूत्रेमहाभाष्येस्पष्टं इतिवसिष्ठोक्तदेवताअप्युक्त्वाजग्मुरित्यन्वयः २६ पूजयामास सपरिवारस्यममसत्कारकरणेन ब्रह्मर्षिताप्रापकसाधन सुखसंपादनेनकृता

ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठोमामेवंवदंतुदेवताः यद्येवंपरमः कामः कृतोयांतुसुरर्षभाः २४ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः सख्यंचकार
ब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत् २५ ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहः सर्वंसंपद्यतेतव इत्युक्त्वादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतम् २६ विश्वामित्रो
पिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमं पूजयामासब्रह्मर्षिंवसिष्ठंजपतांवरं २७ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः एवंत्वनेनब्राह्म
ण्यंप्राप्तंराममहात्मना २८ एषराममुनिश्रेष्ठएषविग्रहवांस्तपः एषधर्मोपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणम् २९ एवमुक्त्वामहातेजाविर
रामद्विजोत्तमः शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ३० जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजम् धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिय
स्यमेमुनिपुंगव ३१ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिकौशिक पावितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ३२ गुणाबहुविधाःप्राप्ता
स्तवसंदर्शनान्मया विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः ३३ श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुता
स्तेबहवोगुणाः ३४ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलम् अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ३५ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानां
नास्तिमेविभो कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलम् ३६ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः स्वागतंजपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्ह
सि ३७ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभम् विससर्जाशुजनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा ३८ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः प्रद
क्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः ३९ विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानोमहात्मभिः ४०
इत्यार्षे०बा० पंचषष्टितमःसर्गः ६५ ५ ५ ५ ५

र्थीकृतोस्मिभगवतेतिपूजयामासेत्यर्थः २७ चचारेति विश्वामित्र इतिशेषः अथप्रकृतशतानंदवचनमेवंत्वित्यादि २८ नित्यमिदानीमपि वीर्यस्य तपोवीर्यस्य
२९ ३० ३१ पावितः पवित्रःकृतः ३२ गुणाः कर्मश्रैष्ठ्यज्ञानश्रैष्ठ्य लक्षणाः ३३ महातेजइतिसंबुद्धिः मया जनकेन रामेणच सदःप्राप्य स्थितैः सदस्यैश्च तेगु
णाःश्रुताः ३४ तुभ्यमितितवेत्यर्थे अप्रमेयं इयत्ताज्ञानाविषयम् ३५ कथानामिति श्रृण्वतइतिशेषः कर्मकालइति अतिवर्ततइतिशेषः तदेवाह ३६ स्वागतं भद्रं
अनुज्ञातुं कर्मणेइतिशेषः ३७ ३८ ३९ स्ववासं स्वनिवेशं स्ववाटमितिपाठेप्ययमेवार्थः ४० इतिरामाभिरा०वा०आ०बा० पंचषष्टितमःसर्गः ६५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः १ कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन राघवौचसंपूज्य वाक्यमुवाच विश्वामित्रंप्रतीतिशेषः २ आज्ञाप्यः आज्ञापयितुंयोग्यः भवतेति कृत्यानांकर्तरिषष्ठीविकल्पात्तृतीया आगमनप्रयोजनं बोधनीयइतितात्पर्यं ३ ४ द्रष्टुकामौ आगतावितिशेषः ५ कृतकामौ प्राप्तकामौ ६ ततोधनुर्वृत्तांत माहजनकः एवमिति अस्य दिदृक्षितस्यधनुषः श्रूयतामागमनादिवृत्तांतइतिशेषः यदर्थं यत्प्रयोजनायतिष्ठति तच्चश्रूयतां ७ निमिः कूटस्थः तस्यज्येष्ठः पुत्रोदेवरातः न्यासोनिक्षेपः अयंधनुरूपः अपरंतु नितरामास्तेदेवतायत्रेतिव्युत्पत्त्यान्यासोदेवपूजास्थानं तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थंचदत्तइत्यर्थः निक्षेपपरत याव्याख्यानेतु निक्षेपस्यशुल्कीकरणमनुचितम् भगवतानङ्गेचनिक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिताज नकस्यस्यादित्याहुः ८ कैर्दत्तस्तत्राह दक्षेत्यादि द

ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवम् १ तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह २ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ भवानाज्ञापयितुमामाज्ञाप्योभवताह्यहं ३ एवमुक्तःसधर्मात्माजनकेनमहात्मना प्रत्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ४ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति ५ एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः ६ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिम् श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति ७ देवरातइतिख्यातोनिमेर्ज्येष्ठोमहीपतिः न्यासोयंतस्यभगवन्हस्तेदत्तोमहात्मनः ८ दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान् विध्वस्यत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ९ यस्माद्भागार्थिनोभागान्नाकल्पयतमेसुराः वरांगानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः १० ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव प्रसादयंतदेवेशंतेषांप्रीतोभवद्भवः ११ प्रीतियुक्तस्तुसर्वेषांददौतेषांमहात्मनां तदेतद्देवदेवस्यधनूरत्नंमहात्मनः १२ न्यासभूतंतदान्यस्तमस्माकंपूर्वजेविभो अथमेकृषतःक्षेत्रंलांगलादुत्थितातातः १३

क्षयज्ञवधेइतिनिमित्तसप्तमी आयम्य नमनस ज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमितिवधविषयाप्रयासोद्योत्यते ९ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनोममभागंयतोनाकल्पयंतसुरा अतोवरांगानि शिरांसि अकल्पयतेत्येकवचनमार्षम् महार्हाणि महापूजायोग्यानि १० विमनसोदीनाः भवोरुद्रः ११ ददौ संहारार्थंगृहीतंधनुरितिशेषः देवदेवस्य देवैर्लब्धंधनूरत्नं १२ अस्मत्पूर्वजे देवराते तैःशिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं न्यस्तं दत्तं तदुक्तंकौर्मे एकविंशेध्यायेप्रीतश्चभगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः प्रददौ शत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति पाद्मेपिच चापंशंभोर्ददौदत्तं कन्याशुल्कीकृतंमयेति यदर्थमिहतिष्ठतीत्यस्योत्तरं न्यासभूतमित्यंतेनजातं पूजास्थानत्वेनपूजार्थमित्यर्थलाभात् अथेतिकृषतइति अग्निचयनार्थमितिशेषः षड्भवेनकृषतीत्यादिशास्त्रात् लांगलात् लांगलपद्धतेः उत्थिता कन्येतिशेषः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतः क्षेत्रं शोधयता सीतायाः लांगलपद्धतेर्मया लब्धाऽतो नाम्नासीतेति प्रसिद्धा भूतलात् यज्ञियात् व्यवर्द्धत वृद्धिंप्राप्ता पाद्मेपि अथलोकेश्वरीलक्ष्मीर्जनकस्यपुरे स्वतः शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी सीतामुखोद्भवात् सीताइत्यस्यै नामचाकरोत् ततोऽभूदौरसी तस्यऊर्मिलानामकन्यकेति १४ वीर्यशुल्का धनुःसज्जीकरणादिक्षमं वीर्यमेव शुल्कंमूल्यंयस्याः १५ १६ नददामि नप्रादां १७ वीर्ये धनुषः सारं जिज्ञासवइत्यस्याप्लुववन्नितिशेषः उपात्हृतं दर्शितमानीयेत्यर्थः १८ ग्रहणं धारणं तोलनं भारपरीक्षणार्थेहस्तेनचा

क्षेत्रंशोधयतालब्धानाम्नासीतेतिविश्रुता भूतलादुत्थितासातुव्यवर्द्धतममात्मजा १४ वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा भूतलादुत्थितांतांतुवर्धमानांममात्मजाम् १५ वरयामासुरागत्यराजानोमुनिपुंगव तेषांवरयतांकन्यांसर्वेषांपृथिवीक्षितां १६ वीर्यशुल्केतिभगवन्नददामिसुतामहम् ततःसर्वेनृपतयःसमेत्यमुनिपुंगव १७ मिथिलामभ्युपागम्यवीर्यंजिज्ञासवस्तदा तेषांजिज्ञासमानानांशैवंधनुरुपाहृतम् १८ नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा तेषांवीर्यवतांवीर्यमल्पंज्ञात्वामहामुने १९ प्रत्याख्यातान्नृपतयस्तन्निबोधतपोधन ततःपरमकोपेनराजानोमुनिपुंगव २० अरुंधन्मिथिलांसर्वेवीर्यसंदेहमागताः आत्मानमवधूतंमेविज्ञायनृपपुंगवाः २१ रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीं ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः २२ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोहंभृशदुःखितः ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाहंप्रसादयम् २३ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः २४ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरम् २५ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने २६ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहम् २७ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० आदिकाव्येबाल० षट्षष्टितमःसर्गः ६६ ७ ७

लनं १९ प्रत्याख्याताः कन्यानदत्तेतियावत् तदित्यव्ययं ततोनंतरं यद्वृत्तंतन्निबोध जानीहि ततइति २० अरुंधन्नुपरुद्धवंतः वीर्यसंदेहं धनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽन्येषांसंदेहविषयत्वंगताः अतोबलेनैवकन्यांग्रहीष्यामइत्यरुंधन्नित्यर्थः तेचसर्वेनृपाआत्मानं स्वस्वमात्मानं मेमयाऽवधूतं वीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतंविज्ञाय २१ रोषेणाविष्टाः मिथिलामपीडयन् अडभावआर्षः क्षयंयातानि दुर्गस्थित्यायुद्धवशादितिशेषः २२ साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि प्रसादयं प्रसादितवान् लङ्यडभावआर्षः २३ सुरादद्युः जगन्मातुः रक्षणार्थं स्वकार्यसिद्ध्यर्थंचेदंबलदानं दिशोययुः समूहंविसृज्येतिशेषः २४ अवीर्याःअल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाःसंदिग्धवीर्याः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः तदेतत् उक्तवृत्तांतकं २५ २६ २७ इतिरा० षट्षष्टितमःसर्गः ६६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामायइतिहेत्यसंधिरैच्छिकः आरोपयिष्यति सीतांगृहीष्यतिचेतिभावः १ सचिवान्समीपेविद्यमानान् अनुलेपितंयुक्तं २ प्राविशन् पुरं यज्ञवाटमित्यर्थः ३ शतानिपंचाशत् पंचसहस्राणीत्यर्थः अनेनधनुषोदुर्ग्रहत्वादिदर्शितम् आयताः दीर्घाः महात्मानोदृढपुष्टशरीराः अष्टचक्रां रथांगाष्टयुक्तां तांदृढत्वेनप्र सिद्धां कथंचन तत्संख्या अपिमहताप्रयत्नेनेत्यर्थः ४ आयसीं अष्टलोहनिर्मिताम् सुरोपममितिजनकविशेषणम् ५ यदिदर्शनीयमिच्छसि तदादर्शयेत्य र्थः ६ उभौ रामलक्ष्मणौ तदाश्चर्यं धनुःप्रदर्शनमुद्दिश्यविश्वामित्रमभाषतेतियोजना ७ पूरितुं अशक्तैः तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैर्देवरातातिरिक्तैःपूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेवकेवलपूजितमित्यर्थः ८ नैतदिति एतद्धनुः सुरादयोनसज्जीकर्तुंशक्ताइतिशेषः ९ गतिःशक्तिःसाम-

जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः धनुर्दर्शयरामायइतिहोवाचपार्थिवम् १ ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेश ह धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यानुलेपितं २ जनकेनसमादिष्टाःसचिवाःप्राविशन्पुरं तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः ३ नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांमहात्मनाम् मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ४ तामादायसुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः सुरो पमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ५ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदिच्छसि ६ तेषांनृपोव- चःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ ७ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितम् राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंतदा ८ नैतत्सुरगणाःसर्वेसासुरानचराक्षसाः गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ९ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा १० तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः ११ विश्वामित्रःसरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितम् वत्सरामधनुःपश्यइतिराघवमब्रवीत् १२ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत् १३ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंस्पृशामीहपाणिना यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा १४ बाढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः १५

र्थ्यं चरुत्वर्थे प्रपूरणं आकर्णाकर्षणं आरो पणं सज्जीकरणं समायोगः शरेणयोजनं वेपनं ज्यास्फालनं तोलनमुक्तं १० आनीतं अथापि त्वदाज्ञयेत्यादिः ११ १२ यत्रधनुस्तिष्ठति तांमंजूषां अपावृत्य- अपगतावरणांकृत्वा १३ स्पृशामीति दर्शनौत्सुक्यस्य निवृत्तेः वाचा र्थे यत्नवान्भविष्यामिकिमित्यब्रवीत् अनुपृच्छदित्यर्थः १४ तंराजामुनिश्चबाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेतिप्रत्येकमन्वयः मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादांगुष्ठेनोन्नतंकृत्वा करेणजग्राह तदुक्तंपाद्मे रामोपितद्धनुःकोटिंस्पृष्ट्वापादांगुलात्ततः उन्नतंचापमारोप्यबभंजेमोहिताजनाइति अतिभारवद्धनुषः पादांगुल्या मध्यभागपर्यंतमुन्नमनं मध्येगृहीतोद्धारश्च महाबलसाध्यइ तिमहाबलवत्त्वमनेनसूचितम् १५

७७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्यतामनादरे षष्ठी १६ पूरणमाकर्षणम् ।१७ निर्घातोशनि ध्वनिस्तन्निःस्वनसमः शब्द आसीत् दीर्यत : पर्वतस्यसमीपदेशोयथाभूमिकंपस्तथाभूकंपआ
सीत् १८ मुनिवरोविश्वामित्रः राजाजनकः १९ विगतसाध्वसः रामेणधनुरनारोपणे कन्याःविवाहितैवस्थास्यनीति याभीः स्थिता सागतेत्यर्थः २० अ
तर्कितमिदंमया एतदारोपणमित्यर्थः २१ आहरिष्यति संपादयिष्यति २२ ममप्रतिज्ञासत्याजातेतिशेषः प्राणैः प्राणेभ्यः २३ मममंत्रिणइत्यन्वयः अनुम

पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांरघुनंदनः आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः १६ आरोपयित्वामौर्वींचपूरयामासतद्धनुः
तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः १७ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येवदीर्यतः १८
निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ १९ प्रत्याश्वस्तेजनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः
उवाचप्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवं २० भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोदशरथात्मजः अत्यद्भुतमचिंत्यंचअतर्कितमिदंमया २१
जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता सीताभर्तारमासाद्यरामंदशरथात्मजं २२ ममसत्याप्रतिज्ञासावीर्यशुल्केतिकौशि
क सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमेसुता २३ भवतोनुमतेब्रह्मन्शीघ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ममकौशिकभद्रंतेअयोध्यांत्वरितारथैः
२४ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम प्रदानंवीर्यशुल्कायाःकथयंतुचसर्वशः २५ मुनिगुप्तौचकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै
प्रीतियुक्तंतुराजानमानयंतुसुशीघ्रगाः २६ कौशिकस्तुतथेत्याह राजाचाभाष्यमंत्रिणः अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशास
नात् २७ यथावृत्तंसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतथा २८ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०आदि०बाल०सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ ७ ७
जनकेनसमादिष्टादूतास्तेक्लांतवाहनाः त्रिरात्रमुषितामार्गेतेऽयोध्यांप्राविशन्पुरीम् १ तेराजवचनाद्गत्वाराजवेश्मप्रवेशिताः
ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपम् २ बद्धांजलिपुटाःसर्वेदूताविगतसाध्वसाः राजानंप्रश्रितंवाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ३ मै
थिलोजनकोराजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः मुहुर्मुहुर्मधुरयास्नेहसंरक्तयागिरा ४

ते अनुमतंकृत्य साधननिमित्तमित्यर्थः भवतोऽनुमत्येतिवार्थः
२४ प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशश्च सर्वमप्यत्रत्यंवृत्तांतमित्यर्थः २५ गुप्तौ रक्षितौ प्रीतियुक्तमितिक्रियाविशेषणं २६ आभाष्य आहूय कृतशासनात् द
त्तकल्याणसंदेशपत्रान् २७ २८ इतिरामाभि०बा०सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ ७ ७ त्रिरात्रं रात्रित्रयंउषित्वा मार्गेकृतवासाः तावद्दासकरणेनिमित्तंक्लां
तवाहनत्वं तेदूतकर्मणिनियुक्तामंत्रिणः तदनंतरंतेऽयोध्यायांप्राविशन् १ राजवचनात् जनकोस्मानिहप्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राजवे
श्म दशरथवेश्म प्रवेशितास्तद्दीयैर्द्वारपालैरितिशेषः २ विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेनतद्वत्पवत्सन्निधौभयरहिताः ३ साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृ
ताग्निहोत्रसहितः आहिताग्न्यादिःपुरस्कृतामंत्र्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्साधनऋत्विजस्तैः सहितइत्यर्थइत्यन्ये ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुशलं क्षेमं अव्ययमनपायं हेमहाराज आपृच्छते आङिनुपृच्छ्योरिस्त्यात्मनेपदम् पुरःसरा भृत्यास्तत्सहितं ५ अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तं ६
वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञापूर्वं युष्माकं विदितेत्यन्वयः विमुखीकृताइत्यपिविदितम् ७ तवपुत्रकैरिति तवपुत्रेणरामेणेत्यर्थः कप्रत्ययेनाल्पार्थकेनबाल्यद्योतनं
जामातृबुद्ध्यामहाबलत्वेनेश्वरबुद्ध्याच पूज्यत्वेन बहुवचनप्रयोगः ८ तच्च पूर्वंदक्षाध्वरध्वंससमये रुद्रेणयद्बलाच्छक्रादिपुरःसरसकलसुरजयःकृतस्त
च्चेत्यर्थः रत्नंधनुः उत्तमंधनुः ९ प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतयासीतादानप्रतिज्ञां तर्तुंपूरयितुं १० ११ उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः नकेवलंरामस्यैवेत्यर्थः प्री

कुशलंचाव्ययंचैव सोपाध्यायपुरोहितम् जनकस्त्वांमहाराजापृच्छतेसपुरःसरम् ५ पृष्ट्वाकुशलमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधि-
पः कौशिकानुमतवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत् ६ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्काममात्मजा राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृ-
ताः ७ सेयममसुतााराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः ८ तच्चरत्नंधनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना
रामेणहिमहाबाहोमहत्यांजनसंसदि ९ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि १०
सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्कृतः शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ११ प्रतिज्ञांममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि पुत्रयो
रुभयोरेव प्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे १२ एवंविदेहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत् विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतस्थितः १३
दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रिणश्चैवमब्रवीत् १४ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः ल
क्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ १५ दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति १६
यदिवोरोचतेवृत्तंजनकस्यमहात्मनः पुरींगच्छामहेशीघ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः १७ मंत्रिणोबाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः सु
प्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिचमंत्रिणः १८ मंत्रिणस्तुनरेंद्रस्यरात्रिंपरमसत्कृताः ऊषुःप्रमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः १९
इत्यार्षे॰ वा॰ बा॰ अष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ७ ७ ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः राजादशरथोहृष्टःसुमं-
त्रमिदमब्रवीत् १

तिं विवाहजां एतेनलक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसूचितम् १३ अभ्यनुज्ञातःअभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः १३ एवंवक्ष्यमाणं
१४ विदेहेषुविदेहानांनिवासभूते जनपदे १५ १६ यदिवोरोचतेवृत्तं यौवनसंबंधयोग्यमित्यर्थः पर्ययोऽतिक्रमः १७ श्वोयात्रेतिमंत्रिणोऽब्रवीदित्यन्वयः
तदर्थउद्यमःक्रियतामितिशेषः १८ मंत्रिणोजनकमंत्रिणःगुणैःसत्कारातिशयैः नरेंद्रश्चेतिपाठे सत्प्रमुदितउवासेतिविपरिणामः नरेंद्रस्येतिपाठेजनक-
स्येत्यर्थः १९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ७ ७ ७ ततइति १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः पुष्कलं बहुश्रेष्ठंच सुविहिताः सुरक्षिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणोवा २ यानं शिबिकादि युग्यमश्वादि अनुत्त-
मानि श्रेष्ठानि यानानियुग्यानिचयांतु वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ३ ४ अग्रेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याणाय प्रयांतु उक्तयानयुग्यैरितिशेषः दूताजनकदूताः ५
चहूर्यनित्यफलंपादपूरणमात्रार्थम् ६ दूतानांत्रिदिनगम्योपिमार्गश्चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनंवासोमध्येश्रुत्वा दशरथागमनं ७ राजानमासाद्य सु
दितोहर्षयुयो मोदस्यैवाधिकावस्था हर्षइतिभेदः ८ ९ वीर्यं शौर्यम् १० वसिष्ठे इंद्रसादृश्यं पूर्णधर्मत्वेन विप्राः कन्यादानप्रतिबंधाः ११ राघवैः सह

अथसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलम् व्रजंत्वग्रेसुविहितानानारत्नसमन्विताः २ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः म
माज्ञासमकालंच यानंयुग्यमनुत्तमम् ३ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकश्यपः मार्कंडेयस्तुदीर्घायुऋषिःकात्यायनस्तथा ४
एतेद्विजाःप्रयांत्वग्रेस्यंदनंयोजयस्वमे यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमां ५ वचनाच्चनरेंद्रस्यसेनाचचतुरंगिणी रा
जानमृषिभिःसार्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वयात् ६ गत्वाचतुरहंमार्गंविदेहानभ्युपेयिवान् राजाचजनकःश्रीमान्श्रुत्वापूजामकल्प
यत् ७ ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपं मुदितोजनकोराजाप्रहर्षंपरमंययौ ८ उवाचवचनंश्रेष्ठोनरश्रेष्ठंमुदान्वितम् स्वा
गतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ९ पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम् दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः
१० सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिवशतक्रतुः दिष्ट्यामेनिर्जिताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलम् ११ राघवैःसहसंबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः श्वः
प्रभातेनरेंद्रत्वंसंवर्तयितुमर्हसि १२ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाहमृषिसत्तमैः तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः १३ वाक्यं
वाक्यविदांश्रेष्ठोप्रत्युवाचमहीपतिं प्रतिग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा १४ यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयं तद्ध
र्मिष्ठंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः १५ श्रुत्वाविदेहाधिपतिःपरंविस्मयमागतः ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे १६ हर्षे
णमहतायुक्तास्तांरात्रिमवसन्सुखम् राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहर्षितः १७

संबंधंप्राप्य पूजितंमेकुलं नरेंद्र सर्वराजश्रेष्ठ संवर्त-
यितुं निर्वर्तयितुं विवाहमित्यग्रिमेणान्वयः १२ यज्ञांते अवभृथे १३ प्रतिग्रहः कन्यागवादीनां दातृवशः यद्दिदाता ददाति तदा प्रतिग्राह्यंप्रतिगृहीत्रे-
तिस्थितः एतद्वाक्यंमयाश्रुतं क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याग्राह्यज्ञानमेव सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतिइतिश्रुतमित्युक्तं १४ अतोयथात्वंवक्ष्यसि तद्वयंक
रिष्यामहे १५ विस्मयं कन्यायावीर्येणशुल्केनजितत्वात् मदनुमत्यनुपेक्षायामपि राज्ञोविनयेनतादृशवचनाद्विस्मयः १६ निशाम्य दृष्ट्वा १७

७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्यावशिष्टाः क्रियाः स्रुताभ्यां दुहितृभ्यां कन्यादानशेषतया यत्कर्तव्यमंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकं तत्सर्वंकृत्वोवास १८ इति रामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मा॰ वा॰ बा॰ एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ ॥ ॥ अथब्राह्मसंबंधसदृशेयौनसंबंधेवध्वपेक्षितः परस्परकुलाचारः सर्गाभ्यां ततइति कृतक
र्मा कृतनित्यक्रियः १ पुरीमध्यवसत् उपान्वध्याङिनतिकर्मत्वं २ परबलंवारयितुमर्होवार्यः प्राकारः तत्स्थाः आफलकायंत्रफलकास्तद्युक्तः पर्यंतः परि
सरोयस्याः सातथा इक्षुमतीं पिबन् तज्जलंपिबन् सांकाश्यां तदाख्यांनगरीं वार्यामलकपर्यंतामितिपाठे वार्यामलका आमलविशेषाः पर्यंतेषुयस्या

उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः जनकोपिमहातेजाः क्रियाधर्मेणतत्त्ववित् यज्ञस्यचस्रुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह १८
इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ आदि॰ बाल॰ एकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ ॥ ॥ ततःप्रभातेजनकः कृतकर्मामहर्षि
भिः उवाचवाक्यंवाक्यज्ञः शतानंदंपुरोहितम् १ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवस
च्छुभां २ वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीं सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकम् ३ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगो-
प्तासमेमतः प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ४ एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ आगताः केचिदव्यग्राजनकस्ता
न्समादिशत् ५ शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ६ सांकाश्यांतेसमागम्यददृ
शुश्चकुशध्वजं न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंतितम् ७ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगा
मकुशध्वजः ८ सददर्शमहात्मानंजनकंधर्मवत्सलम् सोभिवाद्यशतानंदंजनकंचातिधार्मिकम् ९ राजार्हंपरमंदिव्यमासनं-
सोऽध्यरोहत उपविष्टावुभौतौतुभ्रातरावमितद्युती १० प्रेषयामासतुर्वीरौमंत्रिश्रेष्ठंसुदामनम् गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमिक्ष्वा
कुममितप्रभम् ११ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्वसमंत्रिणम् औपकार्यांसगत्वातुरघूणांकुलवर्धनम् १२ ददर्शशिरसाचैनमभिवा
द्येदमब्रवीत् अयोध्याधिपतेवीर वैदेहोमिथिलाधिपः १३ सत्वांद्रष्टुंव्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितं मंत्रिश्रेष्ठवचःश्रुत्वाराजा
सर्षिगणस्तथा १४

इत्यर्थः पुण्यसंकाशां पुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गः तत्संकाशां तदुपमामित्यर्थः पुष्पकंविमानं कौबेरंप्रसिद्धं ३ तंउक्तपुरवासिनं यज्ञगोप्ता मि-
थिलायांक्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेवस्थिता ऽस्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेनरक्षिता इमांप्रीतिं जानकीपरिणयजाम् ४ अव्यग्राः समर्थाः
समादिशत् शतानंदेनगंतुंप्रेरयत् ५ नरेंद्रशासनात् शतानंद प्रेरिताः प्रययुर्दूताइतिशेषः ६ ७ नृपतिः कुशध्वजः ८ पूर्वं शतानंदमभिवाद्य ततोजन-
कंचाभिवाद्येत्यर्थः ९ अध्यारोहत् पुरोहितजनकयोरनुमत्येतिशेषः १० सुदामनं सुदामनाख्यं औपकार्यं उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽण् दशरथशिबिरसन्निवे
शइत्यर्थः ११ १२ १३ १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ इदंवाक्यं वक्ष्यमाणं वसिष्ठमुखेनकन्यांवरयितुं इक्ष्वाकुकुलदैवतं भगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां सर्वेषुकुलेषु वक्तेतितेविदितमित्यन्वयः अतोविश्वामि त्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिःसह कुलप्रभवधर्मक्रममनतिक्रम्य क्रमं ज्येष्ठानुक्रमंचानतिक्रम्य दशपूरुषविख्यातादितिन्यायेन यौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेषव क्ष्यति १६ १७ १८ अव्यक्तशब्देनमायाशबलंब्रह्म ब्रह्मा चतुर्मुखः शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्य आपेक्षिकाणि द्रष्टव्यानि १९ २० मनोःप्रजापतित्वं

सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्तते राजाचमंत्रिसहितःसोपाध्यायःसबांधवः १५ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत् विदि तंतेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतम् १६ वक्तासर्वेषुकृत्येषुवसिष्ठोभगवानृषिः विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः १७ एष वक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमं तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः १८ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवैदेहंसपुरोधसं अव्यक्तप्र भवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः १९ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः २१ मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुश्चमनोःसुतः तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं २१ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येववि श्रुतः कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत २२ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रता- पवान् २३ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथोरपि त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः २४ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोम हारथः युवनाश्वसुतश्चासीन्मांधातापृथिवीपतिः २५ मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुव- संधिःप्रसेनजित् २६ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोनामनामतः भरतात्तुमहातेजाअसितोनामजायत २७ यस्यैतेप्रतिराजानउ- दपद्यंतशत्रवः हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः २८ तांश्चसप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः हिमवंतमुपागम्यभार्या- भ्यांसहितस्तदा २९ असितोऽल्पबलोराजाकालधर्ममुपेयिवान् द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः ३० एकागर्भविनाशा र्थंसपत्न्यैसगरंददौ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः ३१ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः तत्रचैकामहाभागाभा र्गवंदेववर्चसं ३२ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमं तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत् ३३ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रे प्सुंपुत्रजन्मनि तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः ३४

प्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वकं आद्यं २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ यस्यअसितस्य प्रति राजानः शत्रुभूताराजानः २८ सोसितः प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतयायुध्यन्प्रवासितःराज्यान्निःसारितः २९ इतिश्रुतिःपुरातनकथाइत्यर्थः ३० सगरं गरसहितंभक्ष्यं शैलवरेहिमवत्यभिरतोबभूव ३१ तत्रहिमवति एका प्राशितगरा ३२ कालिंदीतितस्यनाम अभ्युपागम्य शरणंगत्वा अभ्यवादयच्च चेनशुश्रूषणमप्यक- रोत् ३३ पुत्रजन्मनितद्विषयेऽभ्यवदत् उक्तवान् ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयः माशुचः पतिमरणजंगरदानजंच शोकंत्यज पुत्रेणैवसुखिनीभविष्यसीतिभावः ३५ पतिनारहितेतिपाठेनाभाव-
आर्षः तस्माच्च्यवनप्रसादात् व्यजायत असूत ३६ यतोगरेणसहजातोऽतःसगरोनाम्नाऽभवत् ३७ ३८ प्रवृद्धस्तन्नामापुरुषादकः वसिष्ठशा
पवशाद्राक्षसः सोऽभवत् वसिष्ठाय प्रतिशापंदातुमुत्क्षिप्तं जलंस्वपत्न्यनुनयेन स्वपादयोर्विसृष्टत्वात् ततःकल्माषवर्णपादस्तदाख्योऽप्यभवत् ३९
४० ४१ ४२ ४३ यद्यपिवंशपरंपरापुराणादिष्वन्यथादृश्यते तथापि तत्रकल्पभेदेनविरोधपरिहारः एकस्यानेकनामकत्वाद्वा आदीति आदि-

महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे ३५ च्यवनंचनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता
पतिनारहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत ३६ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया सहतेनगरेणैवसंजातःसगरोभवत् ३७
सगरस्यासमंजस्तुअसमंजादथांशुमान् दिलीपोंऽशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ३८ भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थाच्चरघु
स्तथा रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः ३९ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसु
दर्शनात् ४० शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात् ४१ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुष-
श्चमहीपतिः नहुषस्ययययातिस्तुनाभागस्तुययातिजः ४२ नाभागस्यबभूवाजअजाद्दशरथोभवत् अस्माद्दशरथाज्जातौभ्रात
रौरामलक्ष्मणौ ४३ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणां इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनां ४४ रामलक्ष्मणयोरर्थेत्व
त्सुतेवरयेनृप सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि ४५ इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰आ॰बा॰ सप्ततितमःसर्गः ७० ७ ७
एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः श्रोतुमर्हसिभद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितम् १ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः वक्त
व्यंकुलजातेनतन्निबोधमहामते २ राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा निमिःपरमधर्मात्मासर्वसत्ववतांवरः ३ तस्यपुत्रो
मिथिर्नामजनकोमिथिपुत्रकः प्रथमोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः ४ उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः नंदिवर्धनसु
तःशूरःसुकेतुर्नामनामतः ५ सुकेतोरपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ६

तोब्राह्मणमारभ्यवंशेन
शुद्धानां वीराणां सत्यवादिनां संबंधिनोरामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ४५ ४६ इतिरामाभिरा॰तिलकेबा॰आ॰बा॰सप्ततितमःसर्गः ७० ७ ७
अथजनकः कन्यापितृत्वात्जामातृवर्गेप्रभुतायाअनौचित्येन स्ववंशंस्वयमेवाह एवमिति ब्रुवाणं वसिष्ठं अस्माभिःपरिकीर्तितं नोस्माकंकुलंश्रोतुमर्हसि १
कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन प्रदाने कन्यादानविषये कुलंवक्तव्यमित्यन्वयः २ ३ तस्यनिमेः मिथिनाम्नाचमिथिलेति प्रथमोजनकः सर्वेषामस्माकंजन-
कशब्दव्यवहारार्थत्वेमूलभूतः ४ नाम प्रसिद्धं नामतःसुकेतुरित्यर्थः ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ ९ १० ११ १२ तस्य ह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोऽहं ममानुजः कुशध्वजः १३ स मम पिता मां ज्येष्ठं तु राज्येऽभिषिच्य कुशध्वजं भारं भरणीयं यद्वा कुशध्वजं भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गत इत्यन्वयः १४ धुरं राज्यभारं स्नेहात्पश्यन् १५ सांकाश्यमिति सुधन्वनगरनाम अवरोधको गमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः १६ शैवं धनुः सीता च कन्या मह्यं दीयतामिति दूतान्प्रेषयामास मे इत्यन्वयः १७ तस्य उक्तवस्तुद्वयस्य विमुखो युद्धविमुखः १८ सांकाश्ये सुधन्वनगरे १९ २० ऊर्मिलां योनिजां निजपुत्रीं २१ त्रिर्वदामि उक्तमपि दार्ढ्यायेत्याशयः २२ गोदानं समावर्तनं वैवाहिकं विवाहादोक

बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ७ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ८ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ९ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः १० महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ११ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत १२ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः १३ मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः १४ वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं १५ कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात् सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः १६ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति १७ तस्याप्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे १८ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपं सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिंचं कुशध्वजं १९ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २० सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् २१ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २२ रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु २३ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे प्रभो फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु २४

र्यं पितृकार्यं नांदीमुखश्राद्धं २३ अद्य तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसे वाद्य मघानक्षत्रं फाल्गुन्यां पूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रे उत्तरे श्रेष्ठे अत एव भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन अविरोधः भगो हि पूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेति बोध्यम् वैवाहिकं विवाहं विनयादित्वाट्ठक् मघानक्षत्रं पितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रमर्यमा देवता फल्गुनीनक्षत्रं भगो देवतेति तैत्तिरीयसंहितायां अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी भगस्योत्तरे इति तद्ब्राह्मणे चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्वं उत्तरे इति पुंस्त्वमार्षं यद्यप्युत्तराफल्गुनी सीतायाः जन्मर्क्षं तथापि तदृक्षं प्रथमचरणं विहाय तज्जन्म सत्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् त्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीयैकादशरूपभकूटशब्दैरुक्तस्त्यूनदोषः भकूटशब्दौतत्नदुष्टमितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धम् किंच पूर्वासूक्तनस्याद्वादशश्चंद्रइति तत्रविवाहोऽनुचितएव एकनाडीदोषेणच्चरामसीतयोर्वियोगइतिध्येयम् २४ रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय स्फुरवोदयं स्फुरवोदर्कदानं गोभूतिलहिरण्यादेर्दानंकार्यम् त्वर्यतिशेषः २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय० वा० आ० बा० एकसप्ततितमःसर्गः ७१ ७ ७ वीरं जनकं १ एषांतुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरोनास्ति २ धर्मसंबंधोयुवयोर्विवाहसंबंधः सदृशोऽनुरूपः किंचोर्मिलयासह वर्तमानायाःसीतायाः यथायोग्यतारामलक्ष्मणयोर्यःसंबंधःस्वरूपसंपदासदृशः सीतयोर्मिलयेति पाठस्तुसुगमएव ३ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्ति तच्छ्रूयतामित्यन्वयः ४ ५ कयोःपत्नीत्वार्थंतत्राह भरतस्येत्यादि आद्यार्धंपूर्वान्वयि तथातेस्तेने सीतोर्मि

रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंस्फुरवोदयम् २५ इत्यार्षेश्रीरामायः० वा० बा० एकसप्ततितमःसर्गः ७१ ७ ७ तमु
क्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपम् १ अचिंत्यान्यप्रमेयाणिकुलानिनरपुंगव इक्ष्वाकू-
णांविदेहानांनैषांतुल्योऽस्तिकश्चन २ सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा रामलक्ष्मणयोराजन्सीताचोर्मिलयासह ३ वक्तव्यं
चनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम भ्रातायवीयान्धर्मज्ञएषराजाकुशध्वजः ४ अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि सुताद्वयं-
नरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे ५ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः वरयेतसुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः ६ पुत्रादशरथस्ये
मेरूपयौवनशालिनः लोकपालसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः ७ उभयोरपिराजेंद्रसंबंधेनानुबध्यताम् इक्ष्वाकुकुलमव्य-
ग्रंभवतःपुण्यकर्मणः ८ विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेस्तदा जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ९ कुलंधन्यमिदं
मन्येयेषांतौमुनिपुंगवौ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयतःस्वयम् १० एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे पत्न्यौभजेतांसहितौशत्रु
घ्नभरतावुभौ ११ एकान्हाराजपुत्रीणांचतसृणांमहामुने पाणीन्गृण्हंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः १२ उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फ
ल्गुनीभ्यांमनीषिणः वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः १३

ले तयोरर्थे रामलक्ष्मणयोरर्थे ६ दशरथपुत्रेषु नकस्मिन्नपिवरगुणन्यूनते
त्याह पुत्राइति ७ उभयोर्भ्रात्रोःसंबंधेन इक्ष्वाकुकुलं संबध्यतां तत्रचसंबंधे पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रंचित्तंभवत्विति शेषः कथमीदृशेन महाराजेन युग-
पच्चयासंबंधचतुष्टयंकार्यमिति व्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ८ ९ स्वयंनतुशिष्यादिमुखतोयत्यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदंकुलंधन्यंमन्ये १० सहितौ नित्यसहच
रौ अत्रक्रमे नतात्पर्यं ११ एकान्हेति टजभावोऽनित्यःसमासांताइति सप्तम्यर्थेतृतीया एकदिवसइत्यर्थः चतसृणामितिदीर्घत्वमार्षम् १२ फल्गुनीभ्यामुत्त
रफल्गुनीभ्यामुपलक्षिते उत्तरेदिवसे द्वितीयेदिवसे प्रजापतिर्देवताप्राशस्त्यंच विवाहःप्रजोत्पत्तिसाधनयोनिलिंगाधिष्ठातृभगदेवत्वत्वेनेति कतकः १३ ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय १४ परोधर्मः कन्यादानरूपः अहंभवतोःशिष्योस्मि तथा यथादशरथश्चयुवयोःशिष्यः स्वस्यशिष्यत्वे कनीयसःकुशध्वजस्य
शिष्यत्वमर्थसिद्धं आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणिसिंहासनानि आस्यतामित्यार्षं परिपालयेतामित्यर्थकम् राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः १५ ननु दशरथ-
सिंहासनंकथंत्वयाशक्यदानमतआह यथेति यथेयंमिथिलादशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्यापुरीमम अतोयुष्माकंत्रिसिंहासनप्रभुत्वेनास्तिसंदेहः
अतोयथायोग्यंप्रभुत्वंकर्तुमर्हथ पूजायांबहुवचनं वयंसर्वेभवदधीनाइत्याशयः १६ हृष्टः एवमैक्यवादेनेतिशेषः १७ ऋषिरूपाभवद्वंश्याराजसंघास्ते-
भवद्भ्यामभिपूजिताः अनेनविनयेन सर्वोत्कर्षंप्रापिताः भवद्वंशएवैवंविनीतोनायमपूर्वोर्थस्त्वयीतिभावः १८ क्षत्रियत्वेपिप्रतिगृहीतृत्वात् दातरिजनके

एवमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् १४ परोधर्मःकृतोमह्यंशिष्योस्मिभवतोस्त
था इमान्यासनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ १५ यथादशरथस्येयंतथाऽयोध्यापुरीमम प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हंकर्तुमर्हथ
१६ तथाब्रुवतिवैदेहेजनकेरघुनंदनः राजादशरथोहृष्टःप्रत्युवाचमहीपतिम् १७ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ऋ
षयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः १८ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामःस्वमालयं श्राद्धकर्माणिविधिवद्विधास्यइतिचाब्रवी
त् १९ तमापृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्तदा मुनींद्रौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहायशाः २० सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः
प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमम् २१ गवांशतसहस्रंचब्राह्मणेभ्योनराधिपः एकैकशोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः २२
सुवर्णशृंग्यःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः गवांशतसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभः २३ वित्तमन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः
ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः २४ सस्नातैःकृतगोदानैर्वृतःसन्नृपतिस्तदा लोकपालैरिवाभातिवृतःसौम्यःप्रजाप
तिः २५ इत्यार्षेश्रीरामाय० वा० बा० द्विसप्ततितमःसर्गः ७२ ७ ७ यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमम् तस्मिं
स्तुदिवसेवीरोयुधाजित्समुपेयिवान् १

आशीःस्वस्तीत्यादि १९ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य २० प्रभातेउत्थाप्य काल्यं प्रातःकालकर्तव्यं गोदाना
रब्धंकर्म चक्रे २१ तदंगत्वेनप्रसिद्धगोदानमाह गवामित्यादि एकैकशइत्यार्षं २२ संपन्नाबहुदुग्धाः ईदृश्योयागावः तासांगवां चत्वारिलक्षाणि ददाविसु-
त्तरेणान्वयः २३ गोदानं तदारब्धकर्मविशेषं गोदानंचौलवत्कार्यंषोडशेऽब्देतदुच्यते अंकोपवेशनंनास्तिश्मश्रूणांमुंडनंभवेत् स्नात्वाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहः
शेषंनयेदथ आदित्येस्तमितेवाचंविसृजेतांतिकेगुरोः अहंवरंददामीतिदद्याद्गोमिथुनंततइत्याश्वलायनकारिकायां इदंसमावर्तनपूर्वांगं वेदव्रतानिवापा
रंनीत्वाप्युभयमेववा गुरवेतुवरंदत्वास्नायीततदनुज्ञयेतियाज्ञवल्क्यात् २४ सौम्यः सोमइवसौम्यःसोमएवसौम्यः २५ इतिरामाभिरा० बा० द्विसप्ततितमःस
र्गः ७२ ७ समुपेयिवान्दशरथमितिशेषः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ केकयाधिपतिर्युधाजित्तिना कुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीतिशेषः येषामस्माकं त्वं कुशलकामोसि तेषामस्माकं संप्रत्यनामयमितिचाब्रवीत् ३ आ
गमनप्रयोजनमाह स्वस्त्रीयं भरतं ४ ५ अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतंद्रष्टुकामाइहाभ्युपयातइत्यन्वयः ६ ७ यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारम् ८ युक्तेइत्यादिसा
र्धश्लोकस्योपागमदितिपूर्वेणान्वयः युक्ते शुभलग्नादियुक्ते विजये तदाख्ये ९ एत्य यज्ञवाटांतर्वर्तिनं वैदेहं १० दातारं दातुस्तवाज्ञांप्रवेष्टुमाकांक्षते
११ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां योगेइतिशेषः सर्वार्थादानधर्माः हियतोऽतःउत्तमवैवाह्यम् आर्षःप्रभृत्यं विवाहोपयोगि लौकिकालौकिकं कर्मकृत्वा ततःस्वध

पुत्रःकेकयराजस्यसाक्षाद्भरतमातुलः दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत् २ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवी
त् येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयं १३ स्वस्त्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन ४ श्रु
त्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान् मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते ५ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतं
अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितम् ६ दृष्ट्वापरमसत्कारैःपूजनार्हमपूजयत् ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः
७ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणितत्ववित् ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ८ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषि
तैः भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः ९ वसिष्ठंतुपुरस्कृत्यमहर्षीनपरानपि वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत्
१० राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः पुत्रैर्नरवरःश्रेष्ठदातारमभिकांक्षते ११ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यांसर्वार्थाःसंभवंतिहि
स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वकृत्वावैवाह्यमुत्तमम् १२ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित् १३
कःस्थितःप्रतिहारोमेकस्याज्ञांसंप्रतीक्षते स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदंतव १४ कृतकौतुकसर्वस्वावेदिमूलमुपागताः म
मकन्यामुनिश्रेष्ठदीप्तावन्हेरिवार्चिषः १५सद्योहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः अविघ्नंक्रियतांसर्वंकिमर्थंहिविलंब्यते १६
तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा प्रवेशयामाससुतान्सर्वानृषिगणानपि १७ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवी
त् कारयस्वऋषेसर्वामृषिभिःसहधार्मिक १८

र्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपद्यस्व तावद्द्वार्येवतिष्ठामइतिभावः १२ परमोदारः परमदाता-
१३ प्रतिहारोद्वारपालः येनराजागमनंप्रतिबध्यते इतिशेषः यथेदंममराज्यं तथातव तत्रस्वगृहेप्रवेशेकोविचारइत्यर्थः १४ अपिच कृतस्वकर्तव्येन
मयैवयुष्मत्प्रतीक्षाक्रियतइत्याह कृतेति कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्स्नमंगलानुष्ठानं याभिस्ताः वेदिमूलं वेदिसमीपं १५ सद्यः अस्मिन्काले त्वांप्रती
क्षतइतित्वत्प्रतीक्षः अविघ्नं अविलंबं यथातथा सर्वंविवाहकर्मभवताक्रियतां किमर्थंद्वार्यवस्थानेनविलंब्यते भवतेतिशेषः १६ श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् १७ स
र्वंवैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकरामस्य लोकप्रियस्येतियावत् १९ प्रपामध्ये यज्ञशालामध्येइतिकतकः प्रपामंडपइत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेनप्रपात्वारोपः वेदिं विवाहवेदिं इयंवेदिर-
न्यर्था २० स्रुवर्णपालिकाभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुंभैः नानावर्णादियुतकुंभैः अच्छिद्रकुंभैरितिपाठे स्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुंभैरित्यर्थइ
तिकतकः अच्छिद्रकुंभैःकरकैरितितीर्थः २१ अर्घ्यादिपूजितैस्तद्युक्तैः २२ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरित्यार्षं संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैः स
मप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमितिशेषः २३ विधिना कल्पोक्ततंत्रकलापेन मंत्रैश्चपुरस्कृतं हविरितिशेषः विवाहहोमादीनांवरकृत्यत्वात्तत्पुरोहितोवसि

रामस्यलोकरामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो तथेत्युक्त्वातुजनकंवसिष्ठोभगवानृषिः १९ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदंचधार्मिकम्
प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः २०अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः स्रुवर्णपालिकाभिश्चच्छिद्रकुंभैश्चसांकुरैः
२१ अंकुराढ्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिःपात्रैरर्घ्यादिपूजितैः २२ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैर-
पिसंस्कृतैः दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकं २३ अग्निमाधायतांवेदींविधिमंत्रपुरस्कृतम् जुहावाग्नौमहातेजावसिष्ठो
मुनिपुंगवः २४ ततःसीतांसमानीयसर्वाभरणभूषितां समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा २५ अब्रवीज्जनकोराजा
कौसल्यानंदवर्द्धनं इयंसीताममसुतासहधर्मचरीतव २६ प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृण्हीष्वपाणिना पतिव्रतामहाभागा
छायेवानुगतासदा २७ इत्युक्त्वाप्राक्षिपद्राजामंत्रपूतंजलंतदा साधुसाध्वितिदेवानामृषीणांवदतांतदा २८ देवदुंदुभिनिर्घोषः
पुष्पवर्षोमहानभूत् एवंदत्वासुतांसीतांमंत्रोदकपुरस्कृताम् २९ अब्रवीज्जनकोराजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः लक्ष्मणागच्छभ
द्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया ३० प्रतीच्छपाणिंगृण्हीष्वमाभूत्कालस्यपर्ययः तमेवमुक्त्वाजनकोभरतंचाभ्यभाषत ३१ गृहाण
पाणिंमांडव्याःपाणिनारघुनंदन शत्रुघ्नंचापिधर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ३२ श्रुतकीर्तेर्महाबाहोपाणिंगृण्हीष्वपाणिना स
र्वेभवंतःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः ३३ पत्नीभिःसंतुकाकुत्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः जनकस्यवचःश्रुत्वापाणीन्पाणिभिर-
स्पृशन् ३४

ष्ठोजुहाव २४ अग्नेःसमक्षं राघवाभिमुखेदेशे संस्थाप्येत्यन्वयः २५ इयंत्वद्भुजवीर्यनिर्जिता ममसुतेत्यभिजात्यसूचनं सहधर्मचरी अनेनकर्तव्यंत
दनपासहेतिस्मारितं २६ प्रतीच्छ प्रतिगृह्णीष्व तदुपयोगित्वेनपाणिनापाणिंगृण्हीष्व पाणिगृहीतीहिसर्वथानतिक्रमणीयेति एवमुक्ते छायेवानुगता
भविष्यतीत्यन्वयः २७ मंत्रपूतं कन्यादानमंत्रेणपूतं जलंप्राक्षिपत् रामहस्तेइतिशेषः वदतांशब्दआसीदितिशेषः २८ दानीयमंत्रोदकाभ्यांपुरस्कृता
२९ उद्यतां दातुंकृतनिश्चयां ३० प्रतीच्छेत्यादिप्रोग्व्याख्यात ज्येष्ठाद्भरतात्पूर्वंलक्ष्मणपाणिग्रहस्तुभिन्नोदरत्वान्नदोषाय ३१ ३२ सुचरितं व्रतंब्रह्मचर्या
दियैः ३३ पत्नीभिःसहिताःसंतु भवंतुइत्यप्यर्थः ३४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदिं विवाहवेदिं राजानं जनकं ३५ ऋषींश्चापि प्रदक्षिणंकृत्वेतिशेषः यथोक्तेन शास्त्रोक्तेनप्रकारेण विवाहं तत्कृत्यशेषं होमादि ३६ ३७ तदद्भुतं दुंदुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ३८ तूर्यणांयदुद्धुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ३९ उपकार्यं शिबिरं पश्यन् वधूवरसंबंधकल्याणं ४० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० बा०आ० बा० त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३ ५ ५ ५ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य तौ दशरथजनकौ उत्तरपर्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नम् १ जगाम गंतुमुद्यतोभूत् २ कन्याधनं विवाहकालेकन्यायैदेयंधनं यौतकाख्यं तस्यैवप्रपंचोगवामित्यादि ३ सु

चत्वारस्तेचतत्सृणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वा वेदिंराजानमेवच ३५ ऋषींश्चापिमहात्मानः सहभार्यारघूद्वहाः यथोक्तेनततश्चक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकम् ३६ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ३७ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुःकलं विवाहरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत ३८ ईदृशेवर्तमानेतुतूर्योद्धुष्टनिनादिते त्रिरग्निंतेपरिक्रम्य ऊहुर्भार्यामहौजसः ३९ अथोपकार्यंजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः राजाप्यनुययौपश्यन्सर्षिसंघःसबांधवः ४० इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आदि० बाल० त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ५ ५ अथरात्र्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः आपृष्ट्वातौचराजानौजगामोत्तरपर्वतम् १ विश्वामित्रेगतेराजावैदेहंमिथिलाधिपम् २ आपृष्ट्वेवजगामाशुराजादशरथःपुरीम् २ अथराजाविदेहानांददौकन्याधनंबहु गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः ३ कंबलानांचमुख्यानांक्षौमान्कोट्यंबराणि च हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतं ४ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमं हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ५ ददौराजासुसंहृष्टःकन्याधनमनुत्तमं दत्वाबहुविधंराजा समनुज्ञाप्यपार्थिवं ६ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः राजाप्ययोध्याधिपतिःसहपुत्रैर्महात्मभिः ७ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलान्वितः गच्छंतंतुनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवम् ८ घोराःस्मपक्षिणोवाचो व्याहरंतिसमंततः भौमाश्चैवमृगाःसर्वेगच्छंतिस्मप्रदक्षिणं ९ तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत असौम्याःपक्षिणोघोरामृगाश्चापिप्रदक्षिणाः १०

ख्यानां कंबलानां नेपालादिभवानां कंबलानां बहूनीति संबंधः क्षौमान्बहून्बहूनीतिविपरिणामः कोट्यंबराणि कोटिसंख्यानि सामान्यवासांसि ४ कन्याशतंसखीत्वेन तासां राजकुमारीणां प्रत्येकमितिशेषः दासीदासमिति गवाश्वादित्वादेकत्वं हिरण्यं रजतं सुवर्णंहेम षष्ठ्यंतानांकोटिपदाध्याहारेणान्वयः ५ पार्थिवं दशरथं ६ ७ बलैश्चतुरंगैरनुगैः किंकरैश्चसहितः तथागच्छंतं दशरथमितिशेषः ८ पक्षिणः करटादयः तत्रपक्षिणांघोरव्याहरणमादौदुर्निमित्तं ततोमृगप्रदक्षिणगमनं सुनिमित्तं ९ तान् शुभाशुभसूचकोसातान् असौम्याः पक्षिणोघोराः घोरशब्दाइत्यर्थः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदं हृदयकंपजनकं किमिदं दुःखोदर्कं कस्योदर्कं वेति प्रश्नः अनिश्चयान्मे मनो विषीदति ११ दिवि खे भवं दिव्यं पक्षिमुखात् च्युतं वचनं घोरं भयमुपस्थितम्
प्राप्तमाखवेदयतीति शेषः १२ प्रशमयंति प्रशमं सूचयंतीत्यर्थः तेषां संवदतामित्यस्य पुर इति शेषः १३ तमो भस्म चोभयमप्युत्पन्नं १४ १५ ससंज्ञा इव
ईषत्संज्ञा इत्यर्थः अन्यत्तु बलं निःसंज्ञमेव भस्मच्छन्नेवाभूदिति शेषः १६ भीमसंकाशं भयंकरदर्शनम् १७ कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वं दुर्धर्षमशक्या
तिक्रमं पृथक्जनः पामरजनः १८ प्रभातिशयेन विद्युद्गणोपमं धनुरुग्रं शरं च प्रगृह्य त्रिपुरघ्नं शिवमिव स्थितमित्यर्थः १९ जपहोमपरायणा आसन्निति शेषः य

किमिदं तद्दयोत्कंपि मनो मम विषीदति राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ११ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलं उपस्थितं
भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् १२ मृगाः प्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामयं तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह १३ कंपयन्मेदिनीं स
र्वां पातयंश्च महाद्रुमान् तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः १४ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलं वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च
ससुतस्तदा १५ ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनं तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः १६ ददर्श भीमसंकाशं जटामंड-
लधारिणं भार्गवं जामदग्न्यं यं राजा राजविमर्दिनं १७ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ज्वलंतमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं-
पृथग्जनैः १८ स्कंधे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमं प्रगृह्य शरमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् १९ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलंतमिव पा-
वकं वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः २० संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति
२१ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् २२ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनं ऋ
षयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् २३ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत २४ इत्या
र्षे श्रीरामा० बा० आ० बा० चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ ७ ७ राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् धनुषो भेदनं चैव
निखिलेन मया श्रुतं १ तदद्भुतमचिंत्यं च भेदनं धनुषस्तथा तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभं २ तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं
महद्धनुः पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ३ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे द्वंद्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमहं तव ४

द्यपि होमोऽग्न्यधिकरणस्तदा पथि चलनसमये बाधितस्तथाप्यपानेजुह्वति प्राणमित्यादिर्बोध्य इति केचित् परे तु जपहोमपरायणत्वमुपलक्षणं अत एवाग्रे संज
जल्पुरिति संगच्छते अन्यथा तादृशहोमादिपरायणानां जल्पासंभवादित्याहुः २० ऋषीणां परस्परं जल्पमाह कच्चिदित्यादि श्लोकद्वये पिन शब्दाननुशब्दैकदेशो
नन्वित्यर्थकौ वितर्के २१ २२ २३ २४ इति रामा० बा० चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ ७ ७ किमभाषतेत्यत्राह रामेति निखिलेन कार्त्स्न्येन तेन ताटकावधादि समुच्च
यः १ यत्त्वया तथाऽनायासेन धनुषो भेदनं कृतं तदद्भुतमचिंत्यं चान्येन मनसापि अशक्यं अत एव तच्छ्रुत्वेत्यादि गृह्य गृहीत्वा २ जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुरागतं
अत्रार्थेऽप्यजुआर्षः शरेण युक्तं पूरयस्वैव आकर्षयस्व ३ अस्यापि धनुषः पूरणे सति वीर्यश्लाघ्यं वीर्यवच्छ्लाघ्यं च वीर्येण तद्वत्त्वया श्लाघ्यमित्यन्ये ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्वचनं दृष्ट्वा युद्धवचनं ५ क्षत्ररोषात् तज्जक्षत्रवधात् ६ सहस्राक्षे तत्सन्निधौ प्रतिज्ञाय अतःपरं शस्त्रं न गृहीष्यामीत्येवं प्रक्षेपस्त्यागः ७ तपसेमहेंद्र कृतकेतनत्व ८ त्वंतथात्यक्तशस्त्रादिर्ममसर्वविनाशायकुतःसंप्राप्तइत्यन्वयः सर्वनाशमेवोपपादयति नचेत्यादि ९ १० इमे वक्ष्यमाणलक्षणे यत्तत्वया भग्नंयच्चमयाधृतंतेइत्यर्थः बलवती बलवन्नाम्न्ये स्कृते यत्ननिर्मिते ११ युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरितिशेषः त्रिपुरघ्नं तद्धननसाधनं १२ वैष्णवं विष्णवेदत्तं तदिदंवैष्णवं वैष्णवत्वेनप्रसिद्धम् १३ रौद्रेण शैवेन शैवस्येदानीमसारत्वमाह तदात्विति १४ विष्णोस्त्रिपुरसंहारे शरत्वेनरुद्रपरिकरांतर्भावश्रवणात् अयंरुद्राद्दुर्बलउत समइत्येवंशितिकंठविष्ण्वोर्बलाबलज्ञानाय देवताःपितामहं पृच्छंतिस्म सत्त्वपितामहस्तेषांदेवानांउक्तमभिप्रायंविज्ञाय १५ सत्यवतांवरः

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजादशरथस्तदा विषण्णवदनोदीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ५ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहातपाः बालानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि ६ भार्गवाणांकुलेजातःस्वाध्यायव्रतशालिनां सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि ७ सत्वंधर्मपरोभूत्वाकश्यपायवसुंधरां दत्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ८ ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजीवामहेवयं ९ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान् अनादृत्यतुतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत १० इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिपूजिते दृढेबलवतीमुख्येसुकृतेविश्वकर्मणा ११ अनुसृष्टंसुरैरेकंत्र्यंबकाययुयुत्सवे त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया १२ इदंद्वितीयंदुर्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः तदिदंवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं १३ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदं तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्मपितामहम् १४ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः १५ विरोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः विरोधेतुमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं १६ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमं १७ हुंकारेणमहादेवस्तंभितोऽथत्रिलोचनः देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचारणैः १८ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः १९ अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तथा धनूरुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः २०

सत्यसंकल्पः स्वसंकल्पेनदेवानांमोहंनिरसितुमेकात्मनोरपि रुद्रविष्ण्वोर्विरोधंजनयामास तावपि सत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेव विरोधंचक्रतुः इदंयुद्धंदक्षयज्ञवधेबोध्यं अतःपूर्वेणनविरोधः १६ तदाहुंकारेणविष्णुना शैवंधनुर्विजृंभितं शिथिलीकृतं महादेवश्चस्तंभितः १७ १८ याचितावित्ति एतावत्यर्थे दृष्ट्वाप्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपरतिंयाचितौ देवतानुग्रहायप्रशमंजग्मतुः १९ विष्णुं अधिकंश्रेष्ठं सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवंतः वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धे विष्णोराधिक्यदर्शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोःसाम्यग्रहणमितितात्पर्यं अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः धनूरुद्रस्त्विति एवंयुद्धदशायांक्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया प्रसन्नः शिवः देवेभ्योदत्वा ततःसर्वैर्देवैःसहयुद्धार्थंधनुरिच्छतोदेवरातस्यददौ अतएव वरुणेनदत्तमितिवक्ष्यमाणेन रुद्रेणदेवानांदत्तमिति उक्तग्रंथेनच नविरोधाइत्याहुः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंचशैवस्यधनुषस्तदारभ्य शिथिलत्वेनतद्भंगकरणंननतेवीर्याधिक्यमितिभार्गवाभिप्रायः अथस्वधनुषआगममाह इदंचेत्यादि परपुरंजयमित्यार्षसं-
ज्ञायां २१ भार्गवे भृगुपुत्रे सउक्तरूपोविष्णुः न्यासंप्रादात् अप्रतिकर्मणः स्वहंतर्यपिशापादिप्रतिक्रियारहितस्य २२ न्यस्तशस्त्रे न्यस्तं त्यक्तं विष्णुधनू
रूपंशस्त्रंयेन तथाभूते तपोबलयुतेपिपितरिप्राकृतांबुद्धिमास्थितोर्जुनः कार्तवीर्यः मत्पितुर्मृत्युंविदधे २३ तमयोग्यं पितुर्वधं श्रुत्वाहंरोषात् क्षत्रमुत्साद
यं उत्सादितवान् अडभावआर्षः २४ प्राप्य स्वबलेनेतिशेषः पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थं २५ दत्वा भूमिमितिशेषः महेंद्रोमहेंद्रपर्वतः धनुषः
शैवस्य २६ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमादागतं उत्तरपदवृद्धिरार्षी क्षत्रधर्मं मद्वर्तितम् मयापूर्वमंगीकृतं क्षत्रधर्मं नतुब्राह्मणधर्ममाश्रित्यत्यजेत्य
र्थः ब्राह्मणवत्शांतिमास्थाय नाहंशक्तइति माब्रूहीत्यर्थइतिकतकः २७ शक्तोसि शरयोजनेइतिशेषः तावतापिनत्वांत्यक्षाम्यपितु द्वंद्वंदास्यामि द्वंद्वयु

देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेससायकं इदंत्ववैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं २१ ऋचीकेभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसंन्याससुत्तमं ऋचीकस्तु
महातेजाःपुत्रस्याप्रतिकर्मणः २२ पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते २३ अर्जुनोवि
दधेमृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः वधमप्रतिरूपंतुपितुःश्रुत्वासुदारुणं २४ क्षत्रमुत्सादयंरोषाज्जातंजातमनेकशः २४ पृथिवींचाखि
लांप्राप्यकश्यपायमहात्मने यज्ञस्यांतेददंराम दक्षिणांपुण्यकर्मणे २५ दत्वामहेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः श्रुत्वातुधनुषो
भेदंततोहंद्रुतमागतः २६ तदेववैष्णवंरामपितृपैतामहंमहत् क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यगृण्हीष्वधनुरुत्तमं २७ योजयस्वधनुःश्रेष्ठेशरं
परपुरंजयं यदिशक्तोसिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः २८ इत्यार्षेश्री० वा०बा० पंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ७ ७
श्रुत्वातुजामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा गौरवाद्यंत्रितकथः पितूरामनथाब्रवीत् १ श्रुतवानस्मियत्कर्मकृतवानसिभार्गव अ
नुरुध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः २ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव अवजानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमं ३ इत्युक्त्वा
राघवःक्रुद्धोभार्गवस्यवरायुधं शरंचप्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ४

द्वंदास्यामीत्यर्थः अन्यथा मांशरणंव्रजेतितात्पर्यं २८ इतिरामा-
भिरामेश्री० रामायणतिलकेवा० बा० पंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ७ ७ पितुर्गौरवात् पितृसंनिधिवशात् यंत्रिता नियमिता कथोत्रैः कथनंयेनसः १
पितुरानृण्यं पितृहंतृक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिमास्थितःसन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वःक्षत्रियवधरूपं कृतवानसि तदनुरुध्यामहेऽंगीकुर्मः शूरेणावश्यंवैरशुद्धेः
कर्तव्यत्वात् २ यन्मांक्षत्रधर्मेणायुक्तं वीर्यहीनमशक्तमिव मन्यमानोऽवजानासि तन्नानुरुध्यामहे अतोऽद्यमेतेजः पराभिभवासहनं तन्मूलंमेपराक्रमंच
पश्य ३ क्रुद्धः भार्गवोक्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेवतद्धस्तात्स्वयमेवधनुः चाद्भार्गवनिष्ठां वैष्णवींशक्तिंजग्राह तदुक्तंपाद्मे इत्युक्त्वादेवीवैष्णवीशक्त्या
तद्गतयासह जग्राहवैष्णवंचापंविनयेनचलीलयेति अत्राप्यग्रेवक्ष्यति निर्वीर्योजामदग्न्योसावितिं लघुःशीघ्रःपराक्रमोयस्यसः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शरं संज्यं ज्यायुक्तं चकार ५ जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोसीति पूज्यस्त्वं मे ऽसि वधानर्होऽसि अतस्तेप्रा
णहरं शरं मोक्तुं न शक्तोऽस्मीति शेषः ६ इमां प्रत्यक्षसिद्धां गतिं गतिसाधनपादौ तच्छक्तिं वाकाशगमनादिरूपां लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मं त्वत्पाद
कमले हन्मि ब्रूहि ते द्वायथवा वृषमिति पाद्मोक्तेः वृषो धर्मः उभयोर्मध्ये यदिच्छसि यत्तवेष्टं तद्वदेत्यर्थः ७ कुत एवमत आह नहीति वीर्येण स्वशक्त्या शत्रूणां ब-
लदर्पविनाशनः मोघोव्यर्थः ८ वरायुधं वैष्णवं धनुः समेता मिलिताः ९ तद्दृष्टुमागता इति शेषः १० वरधनुर्धरे रामे अधिकरणे तस्य भार्गवस्यालोके तेज-
सि संक्रांते सतीति शेषः ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवं पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमदिति नृसिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च अत एव भार्गवे ज-
डीकृते सति निर्वीर्यः स रामो राममुदैक्षत उद्भूतविष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः ११ तदेव विवृणोति तेजोभिरित्यादि रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिः गतवीर्यतया

आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदं ५ ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च त
स्मान्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरं ६ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान् लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ७ न ह्य
यं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ८ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः पितामहं पुरस्कृ
त्य समेतास्तत्र सर्वशः ९ गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् १० जडीकृते तदा लोके रा
मे वरधनुर्धरे निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ११ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः रामं कमलपत्राक्षं मंदं मंदमु
वाच ह १२ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् १३ सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न व
से निशां तदाप्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह १४ तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव मनोजवं गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमं
१५ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया जहि तान् शरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः १६ अक्षय्यं मधुहंतारं जानामि त्वां सुरेश्व
रं धनुषोस्य परामर्शात्स्वस्ति तेस्तु परंतप १७ जडीकृतः परशुराम उवाच शरवध्यप्रश्नोत्तरमिति शेषः १२ विषये देशे एवमुक्तिश्च क्षत्रभीत्यादिनिवृत्त
ये १३ गुरुवचः काश्यपवचः निशां रात्रिं न वसे तदर्थः तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्तं तदाप्रभृतीति शेषः पृथिव्यां न वसेइत्यर्थः यतोहम्प्रसिद्धं काश्यपस्य
अग्रे प्रतिज्ञा कृता इति शेषः पृथिव्यां रात्रौ न वसामीत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता १४ यदेवमतस्तामिमामित्यादि तां मद्गतिं आकाशगमनसाधनौ पादौ चेन्न हनिष्य
सि तदा मनोजवं पादमास्थाय कश्यपेन समुद्रेण च दत्तं महेंद्रं गमिष्यामि अन्यथा प्रतिज्ञाहान्या महत्संकटं स्यादिति भावः १५ तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिता अर्जि
ताः अत्र पुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया स्वस्य तत्त्वज्ञत्वं व्यंग्यं रामस्य लोकदानप्रतिबंधयोः स्वातंत्र्यदर्शनेन परेशत्वबोधनं च पाद्मेपि शतयज्ञकृतं पुण्यं तद
स्त्रायन्यवेदयदिति १६ यत उनामृतत्वस्येशान इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह अक्षय्यं अनाद्यंतं केनापि पराजयं नेतुमशक्यं च एवं निश्चये हेतुर्धनुष इत्यादि अ
स्य वैष्णवस्येतरदुरारोपस्य परामर्शो ग्रहणाकर्षणादि १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रतिद्वंद्वं प्रतिभटरहितं १८ द्वयं त्वद्विषये ऽशक्तिः व्रीडा व्रीडार्हा नत्रहेतुस्त्वयेत्यादि विमुखीकृतश्चशक्तिः तस्मिन्योजनेनाशक्तःकृत :एतेनस्वस्यभाग-
वदंशत्वं रामस्यच पूर्णभगवदवतारत्वंसूचितम् स्वातिरिक्तेनविमुखीकरणेहिव्रीडा नतुस्वात्मनामाययातथाकरणेइतिभावः एतद्व्यवहारप्रयोजनंच दय
याद्शरथादीन्प्रतिस्वरूपबोधनं रामस्यपूर्णतेजोवत्त्वसंपादनंचेतिभाति वैष्णवतेजसो ऽंशेनान्यत्रसत्त्वेरावणस्यवधदुष्करत्वात् एतदर्थमेवरावणवधेच्छु
देवगंधर्वादीनांद्रष्टुमागमनंपूर्वमुक्तं १९ शरमोक्षेगमिष्यामि पापस्यतपसादग्धत्वात् पुण्यस्यचशरमोक्षेणफलप्रतिबंधेजीवन्मुक्तोऽपूर्वागमिष्यामीत्यर्थः
अनेनलोकावरोधःस्वेष्टएवेतिदर्शितं २० २१ दृश्य दृष्ट्वा २२ २३ रामःदाशरथिनाब्राह्मणत्वात्पूजितोनमस्कृतश्च प्रशस्येतिपाठांतरम् दाशरथिं प्रदक्षि-

एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे १८ नचेयंतवकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति त्वया
त्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुखीकृतः १९ शरमप्रतिमंराम मोक्तुमर्हसिसुव्रत शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं २० तथाब्रु
वतिरामेतुजामदग्न्येप्रतापवान् रामोदाशरथिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमम् २१ सहतान्दृश्यरामेणस्वांल्लोकांस्तपसार्जितान्
जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रंपर्वतोत्तमं २२ ततोवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा सुराःसर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधं
२३ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रपूजितः ततःप्रदक्षिणीकृत्यजगामात्मगतिंप्रभुः २४ इत्यार्षे॰ षट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ ७
गतेरामेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेमहायशाः १ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखानृषी-
न् पितरंविकलंदृष्ट्वाप्रोवाचरघुनंदनः २ जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपा
लिता ३ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादशरथःसुतं बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवं ४ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदि-
तोनृपः पुनर्जाततदामेनेपुत्रमात्मानमेवच ५ चोदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीम् पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्ट-
निनादितां ६ सिक्तराजपथांरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्करां राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलपाणिभिः ७ संपूर्णांप्राविशद्राजाज
नौघैःसमलंकृताम् पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः ८

णीकृत्य अंतर्यामित्वेनज्ञानात् प्रदक्षिणकरणंच क्षत्रियत्वाच्चतस्यप्रण-
त्यकरणंकायेनेतिबोध्यं आत्मगतिं तत्त्वज्ञानं स्वस्थानंजगामेत्यर्थः प्रभुरिति ब्रह्मत्वेनसर्वलोकप्रभुत्वं २४ इतिरामाभि॰बा॰षट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ ७
रामे परशुरामे प्रशांतोगतक्रोधआत्मावित्तंयस्य हस्ते स्वहस्ते स्थितंधनुर्वरुणायदेवैः सहकौतुकदर्शनार्थमंतरिक्षेस्थितायददौ न्यासात्मनेतिशेषः वरुण
स्याप्रमेयत्वं भृगवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् इदंचतैत्तिरीयोपनिषदिस्पष्टं १ विकलं परशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तांतस्य माययातिरोधानमन्यान्प्रति २
३ ४ हर्षएवाधिकावस्थःप्रमोदः ५ तांसेनां प्रथमंक्षुभितां पश्चात्समाश्वासांचेत्यर्थः जगाम सेनेतिशेषः पताका ध्वजपटः पताकायुक्तध्वजवतीं पताकाः
स्कंदध्वजाः ध्वजामहांतइत्यन्ये रम्यां स्वभावतः उद्घुष्टं घोषः ६ सिक्तेन राजपथेन आसमंताद्रम्याम् ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीमद्भिः दारपरिग्रहात् अधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः सुधालेपज धावल्यादीन्मत्याच्च हिमवत्सादृश्यं गृहे ९ कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चन्दनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः ननंद १० वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकंदर्शनस्पर्शने ११ मंगलालापनैर्मंगलार्थमालापनैराशीर्वादैरुपलक्षिताइतिशेषः होमैर्गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः १२ देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ताः सर्वा राजसुताः स्नुषाः सर्वा राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन् प्रणामयंतिस्म अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य १३ कृता स्त्राः लब्धाः स्त्राः कृताज्ञाइतिपाठे अनुष्ठितपित्रभियोगाः

पुत्रैरनुगतः श्रीमान्श्रीमद्भिश्चमहायशाः प्रविवेशगृहंराजा हिमवत्सदृशंप्रियम् ९ ननंदस्वजनैराजागृहेकामैः सुपूजितः कौसल्याचसुमित्राचकैकेयीचसुमध्यमा १० वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः ततः सीतांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनीं ११ कुशध्वजसुतेचोभेजगृहुर्नृपयोषितः मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः १२ देवतायतनान्याशुसर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा १३ रेमिरेमुदिताः सर्वाभर्तृभिर्मुदितारहः कृतदाराः कृतास्त्राश्चसधनाःससुहृज्जनाः १४ शुश्रूषमाणाः पितरंवर्तयंतिनरर्षभाः कस्यचित्त्वथकालस्य राजादशरथः सुतं १५ भरतंकैकेयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः अयंकेकयराजस्य पुत्रोवसतिपुत्रक १६ त्वांनेतुमागतोवीरो युधाजिन्मातुलस्तव श्रुत्वादशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः १७ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा आपृच्छ्यपितरंशूरो रामंचाक्लिष्टकारिणं १८ मातृश्चापिनरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितोययौ युधाजित्प्राप्यभरतं सशत्रुघ्नंप्रहर्षितः १९ स्वपुरंप्राविशद्वीरः पितातस्यतुतोषह गतेचभरतेरामो लक्ष्मणश्चमहाबलः २० पितरंदेवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा पितुराज्ञांपुरस्कृत्य पौरकार्याणिसर्वशः २१ चकाररामः सर्वाणिप्रियाणिचहितानिच मातृभ्योमातृकार्याणि कृत्वापरमयंत्रितः २२ गुरूणांगुरुकार्याणि कालेकालेन्ववैक्षत एवंदशरथः प्रीतोब्राह्मणानैगमास्तथा २३ रामस्यशीलवृत्तेन सर्वेविषयवासिनः तेषामतियशालोकेरामः सत्यपराक्रमः २४ स्वयंभूरिवभूतानां बभूवगुणवत्तरः रामश्च सीतयासार्धंविजहारबहूनृतून् २५

१४ वर्तयंति पितुरुक्तंकुर्वंति नरर्षभाः रामादयः कस्यचित्कालस्य अत्ययेइतिशेषः १५ १६ मातुलस्तवेति अतस्त्वंनगरंगत्वा आगच्छेतिशेषः एतद्वाक्यं १७ अक्लिष्टं कस्यापिदुःखंयथानभवतितथाकर्तुंशीलमस्य तं रामं १८ १९ २० २१ प्रियाणि हितानि हितानि पर्यंतेइष्टजनकानि पौराणां परममत्यंतं यंत्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलंघी २२ गुरूणांतद्विषयेपरमयंत्रितः गुरुकार्याणि गुरुसंबंधिशुश्रूषादीनि नैगमावणिजः २३ विषयवासिनः प्रीताइतिशेषः तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्ये सत्यपराक्रमोरामएवातियशाः भूतानांमध्येस्वयंभूरिव गुणवत्तरोबभूवेत्युत्तरेणान्वयः २४ बहूनृतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थइतिवहवः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनस्वी अनुकूलमनस्कः अतएव तद्गतमना नित्यं सीतागतमनाः तस्यात्ददिसमर्पिताः संबंधसामान्येषष्ठी तयेत्यर्थः एतेनपरस्परानुरागोदर्शितः पि-
तृकृताः ब्राह्मविवाहसदृशविवाहेनपितृदत्ताः सविवाहेएवसर्वथा श्लाघ्यइतिभावः २६ नैतावदेव किंतु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूपम्
सौंदर्यं तद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिकं रामस्यप्रीतिर्विवर्धतेस्म तस्याश्चतद्दृदयेगुणाद्रूपगुणाच्च भर्तौद्विगुणंपरिवर्ततेस्म २७ तस्यरामस्यांतर्गतं हृदयं हृदयाभि-
प्रायं मैथिलीः हृदास्वहृदयेन भूयोधिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजा रूपिणीश्रीरिव रूपेदेवताभिः समासीता आख्यातिजानाति अतोज्ञायतेभर्ता-

मनस्वीतद्गतमनास्तस्यात्हृदिसमर्पितः प्रियातुसीतारामस्य दाराःपितृकृताइति २६ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोविवर्ध-
ते तस्याश्चभर्ताद्विगुणंहृदयेपरिवर्तते २७ अंतर्गतमपिव्यक्तमाख्यातिहृदयंहृदा तस्यभूयोविशेषेण मैथिलीजनकात्मजा
२८ देवताभिः समारूपेसीताश्रीरिवरूपिणी २८ तयासराजर्षिसुतोभिकामयासमेयिवानुत्तमराजकन्यया अतीवरामः शु-
शुभेसुदान्वितोविभुः श्रियाविष्णुरिवामरेश्वरः २९ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वाल्मीकीये आदिकाव्येचतुर्विंशसहस्रिकायां बालकां-
डेश्रीरामक्रीडाख्यानंनाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ ॥ ५ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ५
अतः परमयोध्याकांडम् तस्यायमाद्यः श्लोकः गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृ-
तः १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

तत्हृदयस्थइति २८ अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषययाच समेयिवान् संयुक्तः विभुः विभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरोविष्णुः श्रियेव तत्रद्वा-
दशवर्षाणि राघवः सहसीतया रमयामासधर्मात्मा नारायणइवश्रियेतिपाद्मोक्तम् एकोनषोडशवर्षस्यविश्वामित्रेणनयनात् पंचदशवर्षसमाप्तौविवा-
हइतिबोध्यम् २९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ ५ ५ ५
बालकांडेतुसर्गाणांकथितासप्तसप्ततिः श्लोकानांद्वेसहस्रेतुपंचाशच्चशतद्वयम् १ अयंकंदकुठारस्तेकुरुरामयथोचितम् गवाश्वजन्मगांतातनम्र-
राराघवोचयम् २ बालेबालेनकल्पेनकृत्वारांरक्षणंकृतौः सीताअंकेधृतायेनसरामःपातुनःसदा ३ बालकांडाख्यासमाप्ता ग्रंथसंख्या ८७
५०५० मूल २२५० टीका २८०० ५ ॥ ५ ॥ श्रीसीताराम प्रसन्नोस्तु ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेबालकांडंसमाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ ॥ वाल्मीकि रामायणे आयोध्याकांड प्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः अयोध्याख्ये तु गुर्वर्थे त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन् पादुके भरतायादात्स रामः शरणं मम १ अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान्प्रतिपाद
यितुं राज्याभिषेकादिकं प्रतिपादयितुमेतदारंभः मातुलकुलं मातुलगृहं अनघः सोदरस्य लक्ष्मणस्य बलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रुघ्नः कामा
द्यरत्नघ्नेन नीतः अनेनविना मातुलगृहसुज्यमानसुखमसत्कल्पमितिधिया नीतइत्यर्थः प्रीत्या भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतोयुक्तः तेन भरतनिर्ब-
धेन गमनशंकावारिता किंच भरतेन प्रीत्यापुरस्कृतः अग्रेसरःकृतः तेन परस्परानुरागसूचनम् १ भरतः तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभो-
जनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्यर्थइत्येके २ तत्रापि तादृशसत्कारवत्यपि मातुलगृहे कामतः कामैरभिमतविषयैः सा

श्रीगणेशायनमः गच्छता मातुलगृहं भरतेन तदानघः शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः १ स तत्रन्यवसद्भ्रात्रा
सह सत्कारसत्कृतः मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः २ तत्रापि निवसंतौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः भ्रातरौ स्मरतां वीरौ
वृद्धं दशरथं नृपम् ३ राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेंद्रवरुणोपमौ ४ सर्वएव तु तस्येष्टाश्च-
त्वारः पुरुषर्षभाः स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइव बाहवः ५ तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः स्वयंभूरिव भूतानां बभूव
गुणवत्तरः ६ स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ७ कौसल्या शुशुभे तेन
पुत्रेणामिततेजसा यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ८ स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः भूमावनुपमः सूनुर्गु-
णैर्दशरथोपमः ९ स च नित्यं प्रशांतात्मा मृदुपूर्वं च भाषते उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते १० कदाचिदुपकारेण कृते
नैकेन तुष्यति न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ११

र्वविभक्तिकस्तसिः तर्प्यमाणौ अनेन सार्वदिकीविषयसुखानिवृत्तिर्बोधि
ता वृद्धं अनेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात्पितृस्मरणमिति सूचितं स्मरतामस्मरतां अडभावआर्षः ३ प्रोषितौ विदेशगतौ ४ विनिर्वृत्ताः विनिर्ग
ताः अनेन राज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ५ तत्रापि रामस्यात्यंताभिमतत्वमुत्कर्षं चाह तेषामिति तेषामपि मध्ये पितूरामो रतिकरो बभूव भूतानां प्राणि-
नां मध्ये स्वयंभूश्चतुर्मुखइव गुणवत्तरश्च बभूव ६ गुणवत्तरत्वे हेतुः सहीति उदीर्णस्य दृप्तस्य अर्थितः प्रार्थितः जज्ञे आविर्भूतः ७ देवानां वरेणेति व
ज्रपाणिविशेषणं वज्रपाणिना प्रार्थितेन देवानांवरेण वामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ८ गुणवत्तरइत्युक्तगुणानेवाह सहीति रूपं लावण्यं सौंदर्यं च असूया
गुणेषु दोषत्वाविष्करणं तद्रहितः भूमावनुपमः उक्तगुणविषये सूनुः कौसल्यायाइतिशेषः दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यं ९ मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वं स्वजने
न परुषमुच्यमानोपि परुषमुत्तरं नप्रतिपद्यते नप्रयच्छति १० शतमनंतं आत्मवत्तया स्वाधीनांतःकरणतया ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीलं स्वचरितं ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानं वेदतदर्थज्ञानंच अस्त्रयोग्यांतरेष्वपि अस्त्रशास्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्य यदंतरं मध्यं तेष्वपि सज्जनै-
रेव शास्त्ररहस्यं कथयन्नास्त अन्यदातु कैमुतिकन्यायसिद्धम् सज्जनैकसंभाषणम् १२ मधुराभाषी मधुरमाभाषितुंशीलमस्य पूर्व
भाषी आगतान्प्रतिप्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यप्रदर्शकः मधुरं शब्दतः प्रियमर्थतः नचविस्मितः अप्राप्तगर्वः १३ नचानृतकथः तेनसदास
त्यवचनयोगव्यवच्छेदोबोध्यते अनुरक्तोऽनुरंजितः अंतर्भावितण्यर्थः अनुरज्यते अनुरंजयति तेनपरस्परानुरागः १४ अनुक्रोशोदया दुः
खिषु तद्वान् दीनानुकंपी दीनानुकंपया तदभिलषितप्रापकः अतोनपौनरुक्त्यं प्रग्रहो दुष्टनिग्रहइंद्रियनिग्रहश्च १५ कुलोचितमतिः स्वकु-
लोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः अतएव क्षात्रंधर्मं प्रजापालनादि बहुमन्यते ततःक्षात्रधर्मात्प्रजापालन जन्यया श

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपि १२ बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषीप्रियं-
वदः वीर्यवान्नचवीर्येणमहतास्वेनविस्मितः १३ नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानांप्रतिपूजकः अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चा
प्यनुरज्यते १४ सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवान्शुचिः १५ कुलोचितमतिः
क्षात्रंस्वधर्मंबहुमन्यते मन्यतेपरयाप्रीत्यामहत्स्वर्गफलंततः १६ नाश्रेयसिरतोयश्चनविरुद्धकथारुचिः उत्तरोत्तरयुक्तौ
नांवक्तावाचस्पतिर्यथा १७ अरोगस्तरुणोवाग्मीवपुष्मान्देशकालवित् लोकेपुरुषसारज्ञः साधुरेकोविनिर्मितः १८
सतुश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः बहिश्चरइवप्राणोबभूवगुणतःप्रियः १९ सर्वविद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेद-
वित् इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः २०

त्रुसंहारजन्ययाच कीर्त्या महत्स्वर्गरूपं फलंसाध्यं मन्यते यतोऽतः क्षात्रं धर्मं बहुमन्य
तइवेत्यर्थः १६ नाश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः धर्मविरुद्धकथारुचिर्न वादादिषु बृहस्पतिरिव स्वोक्तनिर्वाहकयुक्तिवक्ता १७ अरोगइ-
त्यनेन सत्कार्मानुष्ठानसामर्थ्यंच वपुष्मान्विपुलांसत्वादिलक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदिति तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निग्रहानुग्रहायपुरुषाणां धर्मिष्ठत्वाद्ध
र्मिष्ठरूपसारज्ञाता सएकएव रामोलोकेसाधुःसर्वगुणयुक्तोब्रह्मणाकृतः १८ एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशेपि दार्ढ्यायसत्यत्वप्रत्यापनायचपुनरुपदिशति
सत्विति श्रेष्ठगुणैर्युक्तैर्वक्ष्यमाणैश्चप्राणसादृश्यकथनात्प्रजानां रामाधिकमिष्टंनास्तीतिसूचितम् गुणतः गुणैः १९ सर्वविद्येति तत्तद्विद्यापेक्षित
ब्रह्मचर्यव्रतानंतरमेवस्नातःकृतसमावर्तनः अतएव यथावदित्यादि इषवोमंत्रहीनाःसमंत्रास्त्वस्त्राणि समाहारे द्वंद्वः पितुःश्रेष्ठस्तदपेक्षयाश्रेष्ठः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कल्याणानामभिजनोजन्मभूमिः अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धांतःकरणः सत्यवाक् कृच्छ्रेपि सत्यवक्ता अभिविनीतः शिक्षितः २१ स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदः संक्षेपेण व्याकृतः लौकिके कृतकल्पः संपादितसामर्थ्यः समयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः २२ निभृतोविनीतः संवृताकारोगूढाभिप्रायः गुप्तमंत्रइतिपाठे फलपर्यंतमन्याविदितमंत्रः गुप्तैर्मित्रैरिति पाठः प्रचुरः गुप्तैर्मित्रत्वेनसर्वाज्ञातैः तादृशाहि परराष्ट्रभेदादौ मुख्यसहायाः त्यागोवित्तादेः सत्पात्रे दानं संयमोन्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः २३ दृढभक्तिर्गुर्वादिषु स्थिरप्रज्ञः विस्मृतिहीनः नासद्ग्राही असद्वस्तुग्रहणशीलोन नदुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः निस्तंद्रीः निरालस्यः स्वीयानां दोषस्वदोषः २४ कृतज्ञः परेण अल्पमपि कृतमुपकारं जानाति तथा पुरुषाणामंतरं तारतम्यं तद्विवेचने कोविदः यद्वा पुरुषाणामंतरमभिप्रायस्तज्ज्ञः प्रग्रहोनिग्रहः यथान्यायं यथोचितं कर्तुंविचक्षणः २५ उक्तमर्थमेव विवृणोति सत्संग्रहानुग्रहणे संग्रहः स्वीकारस्ततोनुग्रहणं सपरिवारस्य पालनं प्रग्रहणे इतिपाठेप्ययमेवार्थः तत्र निग्रहस्य

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः २१ धर्मकामार्थतत्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् लौकिके समयाचारे कृतकल्पोविशारदः २२ निभृतः संवृताकारोगुप्तमंत्रः सहायवान् अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् २३ दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचः निस्तंद्रीरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् २४ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषांतरकोविदः यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः २५ सत्संग्रहानुग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् २६ श्रैष्ठ्यं चास्त्रसमूहेषु प्राप्तोव्यामिश्रकेषुच अर्थधर्मौचसंगृह्य सुखतंत्रोनचालसः २७ वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञानार्थविभागवित् आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनाम् २८ धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेतिरथसंमतः अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः २९ अप्रधृष्यश्च संग्रामेक्रुद्धैरपि सुरासुरैः अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तोनचमत्सरी ३०

दुष्टनिग्रहस्यच करणे स्थानवित् देशकालज्ञः आयकर्मणिउपायज्ञः पुष्पेभ्योमधुकर इव प्रजाभ्यः करेण धनग्रहणकर्मणि चतुर इत्यर्थः कश्चिद्व्ययस्यचार्धेन चतुर्भागेनवापुनः पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययः कार्योनरैरिहेतिशास्त्रसंदृष्टव्ययकर्मज्ञः २६ व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषु श्रैष्ठ्यं निपुणतांप्राप्तः अथधर्मौ संगृह्य तदविरोधेन सुखतंत्रः कामसेवीत्यर्थः कर्तव्येष्वालस्यरहितः २७ वैहारिकाणांक्रीडाप्रयोजनानांशिल्पानां गीतवाद्यचित्रकर्मादीनां विज्ञाता अर्थविभागवित् धर्माययशसेऽर्थाय आत्मनेस्वजनायच पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रचशोभत इत्युक्तरीत्यातद्विभजनज्ञः विनयोविविधगत्या नयनं शिक्षणंवा २८ अभियाता परसेनाभिमुखंयाता प्रहर्ता शत्रूणां सेनानयः चक्रादिव्यूहेन सेनान्यासस्तत्र विशारदोनिपुणः २९ मत्सरः परसंपद्द्वेषः ३० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूतानांप्राणिनां सिद्धानामितिपाठे सिद्धादेवभेदाइतिकतककृत् कालवशः कालपारतंत्र्यं प्राकृतवत्तदनुसारी नस्वायत्तसर्वपरिकर इतियावत् ३१ एवंद्विधारं
गुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्य पुनरतिदार्ढ्याय तदुपपादयति संमतइत्यादि क्षमाप्रधानैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्यइतिपरेणान्वयः ३२ तथेति कांतैरिष्टैः तथापितुः प्रीतिसंजन
नैर्गुणैः करणैः विरुरुचइत्यन्वयः ३३ एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रैष्ठ्यमुक्त्वा राज्ञोभिषेकेच्छां दर्शयति तमेवमितिमेदिनी तद्देवतद्वर्तिप्रजाश्च ३४ ३५ चिंताप्रका
रमाह अथेति मयिजीवति रामोराजा कथंभवेत् तादृशस्य तस्य दर्शनजाएषा अत्युत्कटा ऽनिर्वचनीया प्रीतिर्मेकथंस्यादितिचिंता बभूवेत्यन्वयः ३६ प्रीतिरभि
लाषः अभिलाषाकारमाह कदानामेति पूर्वपद्येप्रीतिरानंदः ३७ पर्जन्योमेघः ३८ ३९ अनेनवयसा वार्द्धकेन तथाभूतमात्मजं दृष्ट्वा यथास्वर्गं यथाकालं यथायोग्यं
वा स्वर्गमवाप्नुयामिति चिंतांचक्रे इत्यनुकर्षेणान्वयः ४० तैस्तैरुक्तैः एतैरितिपाठे प्येवमेव शिष्टैरुक्तादन्यैश्चापरिच्छिन्नैर्लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुपल

नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ३१ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाःक्षमागुणैः बुद्ध्या
बृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः ३२ तथासर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैःपितुः गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ३३ तमेवंव्र
तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ३४ एतैस्तुबहुभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतम् दृष्ट्वादशरथोराजाच
क्रेचिंतांपरंतपः ३५ अथराज्ञोबभूवैववृद्धस्यचिरजीविनः प्रीतिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ३६ एषाह्यस्यपराप्रीतिर्हृदि
संपरिवर्तते कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियम् ३७ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृ
ष्टिमान् ३८ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ महीधरसमोधृत्यांमत्तश्चगुणवत्तरः ३९ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमा
त्मजम् अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयाम् ४० इत्येवंविविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तमैर्गु
णैः ४१ तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितैर्गुणैः निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत ४२ दिव्यंतरिक्षेभूमौच घोरमुत्पातजंभयं
संचचक्षेथमेधावीशरीरेचात्मनोजरां ४३ पूर्णचंद्राननस्याथशोकापनुदमात्मनः लोकेरामस्यबुबुधेसंप्रियत्वंमहात्मनः ४४ आत्म
नश्चप्रजानांचश्रेयसेचप्रियेणच प्राप्तेकालेसधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः ४५

क्षितं ४१ तमुक्तानुक्तैः समुदितैर्गुणैर्युक्तं पुत्रं समीक्ष्य दृष्ट्वा सचि
वैः सार्द्धं निश्चित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य यौव राज्यं अमन्यत विचारितवान् ४२ दिव्युत्पातग्रहनक्षत्रादिवैकृतं अंतरिक्षे महावातदिग्दाहादयः भूम्युत्पाताः
भूकंपादयः तज्जंतत्सूचितं भयमात्मनिष्ठं मंत्रिभ्यः संचचक्षेउक्तवान् तथारामाभिषेककारणांतरमात्मनः शरीरे जरांचावोचत् अनेनोत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वन
नं ४३ अथात्मनः शोकापनुदं शोकहर्तृ पूर्णचंद्रमुखस्य महात्मनोरामस्य सप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानंदकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ४४ अत आत्मनश्चश्रेयसे
प्रजानांच श्रेयसाप्रियेणच प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुनाच भक्त्याच रामपालनेन प्रजाधन्याभवंत्विति प्रजाविषयस्नेहेनच सनृपोमंत्रिणः रामाभिषेकाय त्वरि
तवान् ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वरयित्वाच नानानगरवासिनस्तत्राधिकृतान्भिन्नाभिन्नजनपदस्वामिनश्चमंत्रिद्वारा समानिनाय ४६ वेश्म नानाभरणैस्तद्दानैः प्रजापतिर्ब्रह्मा ४७ केकयाद्यनाल यने हेतुस्त्वरयाचेति चस्त्वर्थेः भिषेकाविषयत्वरयात्वित्यर्थः प्रियंरामाभिषेकं अस्येति विचार्येतिशेषः अत्रभरतजनकयोरागमने विघ्नभिया देवास्तथाबुद्धिं राज्ञेदत्त वंतइतितात्पर्यं ४८ शेषाः केकेयजनकव्यतिरिक्ता आसन्नाः ४९ राजवितीर्णेषु राजदर्शितेषु नियतानियतदेशाधिपत्या यद्वा राजसत्कारमात्रनिरीक्षकाः ५० मा नः सत्कारः पुरालयैः राजसेवार्थं सदायोध्यास्थितैः जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैः सभायां स्वसमीपोपविष्टैः सहस्रचक्षुरिंद्रः राज्ञोपि चोरैस्तथा तैरेवंच सर्वप्रजारा जचित्तस्थज्ञानं ५१ इतिरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके अयोध्याकांडे आद्यः सर्गः १ अथराज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतयेआह

नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि समानिनायमेदिन्यांप्रधानान्पृथिवीपतिः ४६ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान् ददर्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः ४७ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः त्वरयाचानयामास पश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियम् ४८ अ थोपविष्टेनृपतौतस्मिन्पुरपुरार्दने ततःप्रविविशुःशेषाराजानोलोकसंमताः ४९ अथराजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच राजानमेवा भिमुखानिषेदुर्नियतान्नृपाः ५० सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतोबभौसहस्रचक्षु र्भगवानिवामरैः ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेप्रथमः सर्गः १ ततःपरिषदंसर्वामामं त्र्यवसुधाधिपः हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितंवचः १ दुंदुभिस्वरकल्पेनगंभीरेणानुनादिना स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादय न् २ राजलक्षणयुक्तेनकांतेनानुपमेनच उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान् ३ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमम् पूर्वकै र्ममराजेंद्रैः सुतवत्परिपालितम् ४ सोहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेंद्रैः प्रतिपालितम् श्रेयसायोक्तुमिच्छामिसुखार्हमखिलंजगत् ५ मयाप्याचरितंपूर्वैः पंथानमनुगच्छता प्रजानित्यमनिद्रेणयथाशक्त्यभिरक्षिताः ६

राजेत्याह ततइति आमंत्र्य अभिमुखीकृत्य हितं श्रेयस्करं अतएवोद्धर्षणम् उत्कृष्टहर्षजनकम् प्रथितं सर्वजनश्राव्यंयथाभवति तथोवाच १ तदेवाह दुंदुभीति अनुनादः प्रतिध्वनिः नादयन् दिशइति शेषः २ स्वरे राजलक्षणयुक्तत्वं स्निग्धगंभीरत्वादियुक्तत्वं कांतत्वं मृदुमधुरत्वादिना रसयुक्तेन अद्भुतरसयुक्तेन ३ मे राज्यंमया संप्रतिपाल्यमानं म म पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमितिविदितमित्यन्वयः ४ ततः किंतत्राह सोहमिति श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन यतइक्ष्वाकुभिः प्रतिपालित मतएव सुखार्हम् ५ पूर्वैर्मन्वादिभिः पंथानं प्रजापालनमार्गं अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण यथाशक्तीतिविनयप्रदर्शनम् ६ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जरितं प्रापितजरं कृतं नकदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेतिभावः ७ वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि वत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि विश्रांतिं प्रजाचिंताराहित्यरूपिणीं ८ राजप्रभावाः शौर्यादयस्तद्युक्तैर्जुष्टांवहाम्यिति हेतोशतृताः प्रजाहिते पुत्रंकृत्वा तांनिसृज्य अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा १० राज्यार्हत्वं पुत्रस्य दर्शयति अनुजातइति मत्संबंधिसर्वगुणाविशिष्टोजातइत्यर्थः इत्थंभूताख्यानविषये ऽनुःकर्मप्रवचनीयइति मामितिद्वितीया स्वद्वन्निगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरंदरेति ११ पुष्येण युक्तं चंद्रमिव सर्वकार्यसिद्धिदक्षम् यौवराज्ये तत्पदे प्रातः नियोक्तास्मीति लट् पुंगवंश्रेष्ठम् १२ सवोयुष्माकं राजा अनुरूपोयोग्यः येन राज्ञा नकेवलं यूयमेव नाथवंतोऽपितु त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरं एवंप्रभावोरामइतिभावः १३ श्रेयसा प्रशस्त

इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरिताहितम् पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया ७ प्राप्यवर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिजीवतः जीर्णस्यास्यशरीरस्याविश्रांतिमभिरोचये ८ राजप्रभावजुष्टांचदुर्वहामजितेंद्रियैः परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वीधर्मधुरंवहन् ९ सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान् १० अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैःश्रेष्ठोममात्मजः पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः ११ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरम् यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवम् १२ अनुरूपःसवोनाथोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरम् १३ अनेनश्रेयसासद्यःसंयोक्ष्येहमिमांमहीं गतक्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै १४ यदिदंमेनुरूपार्थंमयासाधुसुमंत्रितम् भवंतोमेनुमन्यंतांकथंवाकरवाण्यहम् १५ यद्यप्येषाममप्रीतिर्हितमन्याद्विचिंत्यताम् अन्यामध्यस्थचिंतातुविमर्दाभ्यधिकोदया १६ इतिब्रुवंतंमुदिताःप्रत्यनंदन्नृपानृपम् वृष्टिमंतंमहामेघंनर्दंतइवबर्हिणः १७

तरेण रामेण महींसंयोक्ष्ये राज्याभिषेकद्वारणेत्यर्थः एवंसति तस्मिन्सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशोभविष्यामि १४ मे इदं अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदिमया साधुसुमंत्रितं भगवतामनुरूपार्थं अनुकूलप्रयोजनावहंच तदा भवंतोमे मम अनुमन्यंतां अनुमतिंप्रयच्छंतु हर्षयुक्तत्वा द्वकुरस्मच्छब्दपोनरुक्त्यमदोषाय इतोतिरिक्तंवा कथंकेन प्रकारेणकिंकरवाणि तद्वदंत्वितिशेषः १५ ननुत्वदधिकः कोहिताहितविचारसमर्थोन आह यद्यपीति एषा चिंता यद्यपि ममप्रीतिस्तद्विषया तथापि अन्यद्धितं यदस्ति तदाविचिंत्यतां यतोमध्यस्थानां रागद्वेषहीनानांचिंतातु विचारस्तु तद्दतां चिंतापेक्षयाऽन्या विलक्षणा तदेवाह विमर्दैन पूर्वापरपक्षसंघर्षेणाभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भाववती १६ वृष्टिमंतं महामेघं दृष्ट्वा नर्दंतोबर्हिण इव मुदितान्नृपान्नृपंप्रत्यनंदन् प्रशंसापूर्वमंगीचक्रुः १७ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुनादः सामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे सभायामितिशेषः जनौघानामुद्घुष्टेन शब्देन सन् संभवन् नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कंपयन्निव संजज्ञे बहिरि
तिशेषः विमानंइतिपाठे राजस्थानमित्यर्थः १८ भावं धर्मविषयमभिप्रायं बलंसेना तपोबलंवा चान्नृपाः १९ समतां एकरूपतां गताः प्राप्ताबुद्ध्योयेषांते मंत्रयितुंप्रवृ
त्ताइतिशेषः मंत्रणोत्तरंज्ञात्वा पुनःपुनः पर्यालोचनेननिश्चित्य २० अनेकेत्यादिपदंबहुव्रीहिः साहस्रेस्वार्थिकोऽण् युवराजानमितिसमासांतविधेरनित्यत्वादजभावः
२१ इच्छामः कृताभिषेकंद्रष्टुमितिशेषः २२ अजानन्निव तदभिषेकस्यसर्वमनःप्रियत्वं जानन्नपि अजानन्निव प्रजामुखात्स्पष्टजिज्ञासुः २३ हेराजानोमेवच
नंश्रुत्वा निर्बंधादेव केवलंरामंपतिमिच्छथ नवस्तुतइतिसंशयः २४ संशयबीजमाह कथन्विति युवराजंतेनयुवत्वात्तत्र नानाविधाधर्माणामपिसंभवइतिभा

स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः जनौघोद्घुष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्निव १८ तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः ब्राह्म
णाबलमुख्याश्चपौरजानपदैःसह १९ समेत्यतेमंत्रयितुंसमतागतबुद्धयः ऊचुश्चमनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपम् २० अनेकवर्षसा-
हस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवम् २१ इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलम् गजेनमहतायांतंरामं-
छत्रावृताननम् २२ इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियम् अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत् २३ श्रुत्वैतद्वचनंयन्मेराघवंपति
मिच्छथ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्त्वतः २४ कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजंमहाबलं २५
तेतमूचुर्महात्मानःपौरजानपदैःसह बहवोनृपकल्याणगुणाःसंतिसुतस्यते २६ गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधीमतः प्रियानानं-
दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्छृणु २७ दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामःसत्यपराक्रमः इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योत्यतिरिक्तोविशांपते २८ रा
मःसत्पुरुषोलोकेसत्यःसत्यपरायणः साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह २९ प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः बुद्ध्या
बृहस्पतेस्तुल्योवीर्येसाक्षाच्छचीपतेः ३० धर्मज्ञःसत्यसंधश्चशीलवाननसूयकः क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः ३१
मृदुश्चस्थिरचित्तश्चसदाभव्योनसूयकः प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः ३२

वः २५ अस्मिन्नाधर्मलेशसंभावनापीत्याशयेनोत्तरयंति
तेइतितेनृपाःकल्याणगुणाःप्रजाकल्याणजनकागुणाः २६ देवकल्पस्य देवतुल्यस्यरामस्यप्रियान् शत्रूणामपि आनंदनान् अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंदजनकान् २७ दि
व्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तद्वंशोत्पन्नेभ्यः अतिरिक्तोधिकः २८ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैवप्रतिष्ठापितइत्यर्थः श्रिया अर्थेन २९ सुखत्वइत्यादेस्तुल्यइत्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणे-
षु एकैकस्योपमानत्वदर्शनेन रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्रवासासंभवोदर्शितः ३० संधाप्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयासूयारहितः सांत्वयिता दुःखितानांदुःखशा
मयिता श्लक्ष्णः प्रियवचनः ३१ मृदुः सुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसंकटेऽपि अंगीकृतापरित्यागः भव्यो हृद्यः अनसूयकोऽन्यनिष्ठासूयाया अविषयः भूतानां प्रा
णिनाम् ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिः शौर्यादिजा यशोदानादिजाप्रसिद्धिः तेजः शौर्यम् ३३ देवासुरेत्यादिनिर्धारणेषष्ठी ३४ गांधर्वे संगीतशास्त्रे कल्याणानामभिजनोवा-
सस्थानं अदीनः क्षोभहेतावप्यक्षुभितअत्माचित्तंयस्य ३५ अभिविनीतः शिक्षितः धर्मे ऽर्थेन नैपुणं नैपुण्यं येषांतैः ग्रामेतिलुप्तपष्ठीकेपृथक्पदम् ग्रामस्यनगरस्यवा
रक्षार्थेसंग्रामं यदाव्रजतीत्यर्थः ३६ ३७ ३८ पिताऔरसान्पुत्रानिव पौरान्कुशलंपृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषंतेचवः शिष्याइति ब्राह्मणान्प्रतिप्रश्नः वर्मसु दंशि-
ताअवहिताभृत्यावः सेवंतइतिक्षत्रियान्प्रतिप्रश्नः कच्चिदितिप्रश्ने क्वचिद्वर्मेषुदंशिताइतिपाठः ३९ व्यसनंदुःखं ४० यथापुत्रस्तरवेन पिताआनंदवान्भवति

बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्द्धते ३३ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः सम्य-
ग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ३४ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोबभूव भरताग्रजः कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मामहामतिः ३५ द्विजै-
रभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा ३६ गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्तते संग्रामात्पुनरागत्य
कुंजरेणरथेनवा ३७ पौरान्स्वजनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच ३८ निखिलेनानुपूर्व्याच्चपितापुत्रा-
निवौरसान् शुश्रूषंतेचवःशिष्याः कच्चिद्वर्मसुदंशिताः ३९ इतिवःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाषते व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुः-
खितः ४० उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ४१ स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मंसर्वात्मनाश्रितः
सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः ४२ उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथा सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयम् ४३
रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः प्रजापालनसंयुक्तोनरागोपहितेंद्रियः ४४ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमाम् ना-
स्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोऽस्तिकदाचन ४५ हंत्येषनियमाद्वध्यानवध्येषुनकुप्यति युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चतमसौयत्रतुष्यति ४६ दां-
तैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणाम् गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ४७ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं लोकपालो-
पमंनाथमकामयतमेदिनी ४८ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदिष्ट्यासौतवराघवः दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकश्यपः ४९

तयाप्रजासुरवेन रामइतिभावः ४१ नविगृह्यकथारुचिः विग्रहोवृथाकलहस्तंकृत्वा जल्पवितंडादिकथारुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः नविगर्ह्यकथारुचिरि-
तिपाठे निंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ४२ ४३ शौर्यं युद्धेनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं स्वस्याविकारेएव परस्यविकारापादनम् पराक्रमोयुद्धेलघुसंचारः रागोविषये-
च्छा ४४ ४५ क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति हंतीत्यादि यत्र यस्मिन्विषये संतोषस्तमर्थैः पूरयतीत्यर्थः ४६ दांतैः स्वमनोदमनैः ४७ मेदिनी तत्स्थोज-
नः ४८ असौ तेपत्नोदिष्ट्याऽस्मद्भाग्येन श्रेयसि प्रजारक्षणरूपे समर्थोजातः किंवासौराघवःतवदिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेःपुत्रःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तो
जातइत्यर्थः ४९ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवासुरादिषु राष्ट्रेपुरवरेत्त्ववर्तमानः सर्वोपिजनोरामस्य बलादि आशंसते आभ्यंतरः सेवकः ५० ५१ रामस्यार्थे रामस्य बलादिप्रयोजनार्थे ५२ याचितं अभिप्रार्थितं रामाभिषेकरूपम् समृध्यतां संपद्यताम् ५३ राजोत्तमेतिसंबोधनम् ५४ देवदेवोविष्णुः तत्सदृशं अतएव सर्वलोकहिते निविष्टम् उदारैर्गुणैर्जुष्टम् युक्तं उदारैर्महद्भिश्चपरिगृहीतम् ५५ इतिरामाभिरामे वा॰ अयोध्या॰ द्वितीयः सर्गः २ ७ ७ अंजलिपद्मानि अंजलिरूपाणिपद्मानि पद्माकाराअंजलीरितिवावत् प्रगृहीतानि प्रकर्षेणशिरसिबद्धानि प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यंजलिभिर्यथायोगम् तासांप्रतिग्रहः १ २ इतिप्रत्यर्चितान्पौरजानपदान्कृत्वा

बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ५० आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा आभ्यंतरश्च बाह्यश्चपौरजानपदोजनः ५१ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्च सायंप्रातःसमाहिताः सर्वान्देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः ५२ तेषांतद्याचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृध्यताम् राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणम् ५३ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजम् ५४ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टम् हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ५५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ अयोध्या॰ द्वितीयःसर्गः २ ७ ७ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीतानिसर्वशः प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः १ अहोस्मिपरमप्रीतः प्रभावश्चातुलोमम यन्मेज्येष्ठंप्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ २ इतिप्रत्यर्चितान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवोपशृण्वताम् ३ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यपुष्पितकाननः यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यताम् ४ राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत् शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ५ वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावचनमब्रवीत् अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदं ६ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्यवसिष्ठोमुनिसत्तमः ७ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् सुवर्णादीनिरत्नानिबलीन्सर्वौषधीरपि ८ शुक्लमाल्यानिलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ९ चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणम् चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरम् १० शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्निवर्चसां हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ११ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यताम् उपस्थापयतप्रात रग्न्यगारेमहीपतेः १२

ब्राह्मणानिदमब्रवीत् तेषांपौरादीनांश्रृण्वतां पुरइत्यर्थः चकारसंग्राह्यमपेक्ष्य ब्राह्मणानितिबहुवचनम् ३ ४ जनघोषः रामाभिषेकसंभारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ५ वसिष्ठमितिवामदेवोपलक्षणं अग्रे एवंब्यादिश्यविप्रौलित्युक्तेः परिच्छदः उपकरणं ६ ७ युक्तान्सावधानान्मंत्रिणइतिशेषः बलीन्पूजाद्रव्याणि विघ्नशामकबल्यर्थानि ८ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते अहतानि सदशानि तदानीमेवतंतुवाययंत्राद्दुद्धृतानि ९ चामरव्यजनेचमरपुच्छनिर्मिते व्यजने १० शातकुंभानां सौवर्णानां अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्यात्युत्तमत्वं ध्वनितं समग्रं नखादिसहितमखंडं ११ अन्यत् अनुक्तमपि लोकप्रसिद्धं गंधपुष्पादि एष्टव्यमवश्यापेक्षितं तदित्यर्थः अग्न्यगारे अग्निहोत्रगृहे उपस्थापयत प्रापयत १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतःपुरंराजवेश्म घ्राणहारिभिरतिसुगंधैः १३ प्रशस्तंदृश्यंगुणवत् शुक्लसंस्कारं दध्नाक्षीरेणवोपसेचनं संस्कारोयस्यतत् द्विजानांशतसाहस्रंप्रति यत्प्रकाममभि मतमलंपर्याप्तंचभवेत्तत्संपाद्य द्विजमुख्यानां तेभ्यःसत्कृत्य प्रातर्दीयताम् १४ १५ १६ तालापचरानालजीविनः १७ कक्ष्यांद्वितीयाम् अंतःकक्ष्यायामभिषेकस्था- ने ब्राह्मणानामेववासादितिभावः चैत्यारथ्यावृक्षाः अन्नंओदनं भक्ष्यंच तत्सहिताः दक्षिणा तत्सहिताः १८ माल्ययोग्याः माल्यमर्हतिमाल्यमर्चनम् तद्योग्यागंध- पुष्पादयः देवायतनचैत्ययोः पृथक्पृथक् उपस्थापयितव्याः तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्रतत्र ब्राह्मणतर्पणंकार्यमितितात्पर्यम् दीर्घाअसयोयेषां ते बद्धगोधाचर्माणश्चेति

अंतःपुरस्यद्वाराणि सर्वस्यनगरस्यच चंदनस्रग्भिरर्च्यंतां धूपैश्चघ्राणहारिभिः १३ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् द्वि जानांशतसाहस्रंयत्प्रकामफलंभवेत् १४ सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयताम् घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः १५ सूर्येऽभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनम् ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यंतामासनानिच १६ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यतां सर्वेचतालापचरागणिकाश्चस्वलंकृताः १७ कक्ष्यांद्वितीयमासाद्यतिष्ठंतुनृपवेश्मनः देवायतनचैत्येषुसान्नभक्षाःसदक्षिणाः १८ उ पस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पृथक् दीर्घासिबद्धायोधाश्चसन्नद्धामृष्टवाससः १९ महाराजांगणंशूराःप्रविशंतुमहोदयम् एवंव्यादिश्यविप्रौतुक्रियास्तत्रविनिष्ठितौ २० चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच कृतमित्येवचाब्रूतामभिगम्यजगत्पतिं २१ यथोक्तवचनंप्रीतोहर्षयुक्तोद्विजोत्तमौ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् २२ रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् २३ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरम् अथतत्रसहासीनास्तदादशरथंनृपम् २४ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः म्लेच्छाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः २५ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावास वंयथा तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः २६ प्रासादस्थोदशरथोददर्शायांतमात्मजं गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषं २७ दीर्घबाहुंमहासत्वंमत्तमातंगगामिनं चंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनम् २८

द्वंद्वः दीर्घासिबद्धायोधाइतिपाठे बद्धदीर्घासयोयोधाइत्यर्थः मृ ष्टवाससइत्युपलक्षणमलंकाराणाम् १९ महोदयंमहोत्सवविशिष्टमंगणं विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ व्यादिश्य अधिकारिणइतिशेषः तत्रनृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाःपुरोहि तकर्तव्याश्चक्रतुरितिक्रियेणान्वयः २० यच्चैवशेषंराजोक्तादन्यदवश्यकर्तव्यं तदपि पार्थिवायनिवेद्यचक्रतुः ततोजगत्पतिमभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्र- म्यसर्वंकृतं सिद्धंजातमित्यब्रूतां प्रीतिर्मानसआनंदः तदुन्नायकोमुखविकासादिर्हर्षः २१ २२ कृतात्माधर्मेकृतबुद्धिः प्रतिज्ञाय उक्त्वा २३ तत्रप्रासादे प्रासादस्थोद दर्शेतिवक्ष्यमाणत्वात् २४ आर्यामध्यदेशवासिनः २५ २६ गंधर्वराजप्रतिमत्वं सौंदर्यत्वेन सुस्वरत्वेनच विख्यातपौरुषत्वेन वीरत्वं २७ वीर्यानुगुणंदीर्घबाहुत्वं महासत्वं महाबलत्वंच तदनुमापकं मत्तेत्यादि तेनसगर्वसलीलगमनमुक्तं चंद्रकांताननमितिवाचकमात्रलुप्तोपमा अतएवातीवप्रियदर्शनं रामंजनान्नयंतं २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपौदार्यगुणैः क्रमादृष्टिचित्तहरं ग्रीष्मतप्ताः प्रजाः ल्हादयंतंपर्जन्यमिवस्थितम् २९ पश्यमानइत्यार्षम् नततर्पेत्यनेनानुक्षणं नवनवप्रेमास्पदत्वम् ३० ३१ सह-
सावेगेन तेनसमंत्रेणसहेतिशेषः सप्रांजलिः सांजलिः अभिप्रेत्य प्राप्य प्रणतः कृतसाष्टांगनमस्कारः ३२ स्वंनामश्रावयन् रामवर्माहमस्मीत्येवम् प्रणम्यपा-
र्श्वस्थानम् पुत्रधर्मः ३३ अंजलौ अंजलिप्रदेशे रामं स्वयमेव गृत्य गृहीत्वा समाकृष्य स्वसंमुखमानीय अभ्युद्यतं उपस्थापितं ३४ परं उत्कृष्टं व्यदीपयत अशोभ
यत अत्रासनंकर्म ३५ स्वयैवप्रभयेति दीपनेकरणं उदयकाले रविर्मेरुमिव सावसिष्ठदशरथादिभ्राजिता सभापि नकेवलमासनमेवेत्यर्थः व्यरोचत विशेषणत्व-

रूपौदार्यगुणैः पुंसांदृष्टिचित्तापहारिणम् यर्माभितप्ताः पर्जन्यंल्हादयंतमिवप्रजाः २९ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः अ-
वतार्यसमंत्रस्तु राघवंस्यंदनोत्तमात् ३० पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् सतंकैलासशृंगाभंप्रासादंरघुनंदनः ३१ आरु
रोहनृपंद्रष्टुं सहसातेनराघवः सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके ३२ नामस्वंश्रावयन्रामोववंदेचरणौपितुः तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृ
तांजलिपुटंनृपः ३३ गृह्यांजलौसमाकृष्यस स्वजेप्रियमात्मजम् तस्मै चाभ्युदितंसम्यङ्मणिकांचनभूषितम् ३४ दिदेशराजारुचि-
रंरामायपरमासनम् तदासनवरंप्राप्यव्यदीपयतराघवः ३५ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः तेनविभ्राजितातत्रसासभापि
व्यरोचत ३६ विमलग्रहनक्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजम् ३७ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थि
तम् सतंसुस्थितमाभाष्यपुत्रंपुत्रवतांवरः ३८ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकश्यपः ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः ३९
उत्पन्नस्त्वंगुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः त्वयायतःप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ४० तस्मात्त्वंपुष्ययोगेनयौवराज्यमवाप्नुहि
कामतस्त्वंप्रकृत्यैवनिर्णीतोगुणवानिति ४१ गुणवत्यपितु स्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितम् भूयोविनयमास्थाय भवनित्यंजितेंद्रियः
४२ कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्वव्यसनानिच परोक्षयावर्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा ४३

काशो ३६ ग्रहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाश-
मिंदुनेव ३७ आदर्शतलप्रतिबिंबितमलंकृतमात्मानं पश्यन्निव तंपश्यन् तुतोष तेनपितृसदृशावयवत्वम् सूचितंरामस्य आभाष्य रामेति संबोध्य ३८ तदाह
यदुवाचज्येष्ठायामिति ३९ गुणैःज्येष्ठो ऽ तएव ममप्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ४० पुष्ययोगेन चंद्रस्यपुष्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयात्
तीया प्रकृत्या स्वभावेन कामतः प्रकामं अत्यर्थमितियावत् ४१ गुणवतिसत्यपि स्नेहात्तु स्नेहादेव विनीतएवसन् भूयोधिकंविनयमास्थाय ४२ कामजानि स्त्री
द्यूतमृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानि वाक्पारुष्योग्रदंडत्वार्थदूषणानि व्यसनानि त्यजेथाः तत्रार्थदूषणम् पित्रादिसंचितार्थस्यनाशनम् परोक्षया चारमुखतःप
रोक्षानुमवसिद्धयावृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तांतविचारेण प्रत्यक्षया सदासभायांस्थित्वा स्वप्रत्यक्षयावृत्त्या प्रजान्यायादिविचारेण युक्तोभव ४३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिपुरगराष्ट्रादिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाअनुरंजयन् अयुतनियुतादिसंख्यखर्वादिपरिछिन्नधान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाण्यगाराणि-आयुधागाराणि शास्त्रगृहाणि तैः सह सम्यङ्निवीयंतेऽस्मिन्निति संनिचयाः रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि बहूनि विपुलानि कृत्वा संपूर्य प्रजाअनुरंजयेति पूर्वेणान्वयः ४४ इष्टाः स्वस्यअनुरक्ताः स्वस्मिन्प्रकृतयः प्रजायस्य तस्यमित्राणि अमृतंलब्ध्वाऽमराइव तंलब्ध्वानंदंति ४५ तत् अभिषेकप्रयोजनंपित्र्युपदेशम् ४६ ४७ प्रियाख्येभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ४८ इष्टंलाभमिव स्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुः रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ४९ इतिरामाभिरा॰वा॰

अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरंजय कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वासन्निचयान्बहून् ४४ इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयतिमेदिनीं तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः ४५ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानंनियम्यैवंसमाचर तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्य रामस्यप्रियकारिणः ४६ त्वरिताः शीघ्रमागत्यकौसल्यायैन्यवेदयन् साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ४७ व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यः कौसल्याप्रमदोत्तमा अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैः प्रतिपूजितः ४८ तेचापिपौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ४९ इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आ॰ अयो॰ तृतीयः सर्गः ३ ७ ७

गतेष्वथनृपोभूयः पौरेषुसहमंत्रिभिः मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चयज्ञः सनिश्चयम् १ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः रामोराजीवपत्राक्षोयुवराजइतिप्रभुः २ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा सूतमामंत्रयामास रामंपुनरिहानय ३ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंसूतः पुनरुपाययौ रामस्यभवनंशीघ्ररामममानयितुंपुनः ४ द्वास्स्थैरावेदितंतस्यरामायागमनंपुनः श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत् ५ प्रवेश्यचैनंत्वरितोरामोवचनमब्रवीत् यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ६ तमुवाचततः सूतोराजात्वांद्रष्टुमिच्छति श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा ७ इतिसूतवचः श्रुत्वा रामोपित्वरयान्वितः प्रययौराजभवनंपुनर्द्रष्टुंनरेश्वरम् ८ तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः प्रवेशयामासगृहंविवक्षुः प्रियमुत्तमं ९ प्रविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभवनंपितुः ददर्शपितरंदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिः १०

आ॰ अ॰ तृतीयः सर्गः ३ ७ ७ निश्चयज्ञः तत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः निश्चयं रामाभिषेककालविषयं १ तदाह श्वएवेति युवराज इति प्रभुरिति निश्चयमिति पूर्वेणान्वयः उभाभ्यां प्रजान्यायदर्शनदंडादिष्वयमेवाधिकारीतिसूचितम् २ आमंत्रयामास आनयेत्याज्ञापयामास ३ पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षयापुनस्त्वम् ४ आवेदितं विज्ञापितं प्राप्तं पुनरागतं शंकान्वितः राज्ञआपच्छंकान्वितः ५ ६ ततः रामोक्तिश्रवणानंतरं श्रुत्वाराजोक्तार्थानुवादिनीं मदुक्तिं तत्र राजसन्निधौ इतरायागमनाय असर्वनामत्वमार्षम् प्रमाणं निर्णेता ७ ८ प्रियं स्वप्रियं ९ दूरात्प्रणिपातः किंवदिष्यतीतिभीत्या १० ७ ७ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रणमंतंसमुत्थाप्यतंपरिष्वज्येत्यन्वयः प्रदिश्य हस्तेनदर्शयित्वा चाहूचसाप्युक्त्वा अस्मैरामाय चात्ममंत्राय रामंच रामंतु ११ यथाईप्सितास्तथाभुक्ताः विधिहीनम-
सृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षतइत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणम् यथायथावत् इष्टंदेवानांपूजनंकृतम् १२ इष्टंवस्तुदत्तं १३ यागाध्यय
नसुत्रदानोपभोगैः पंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चेत्येवंपंचानामनृणोऽस्मि आत्मासेंद्रियग्रामोजीवस्तस्यनत्तत्सुखाधिकारिणस्तद्दाने ऋणित्वमर्थसिद्धांते
नसर्वऋणाद्विनिर्मुक्तोस्मीतिभावः ऋष्यृणेविप्रर्णस्यदेवर्णेजीवर्णस्यांतर्भावंकृत्वा ऋणानित्रीण्यपाकृत्येतिस्मृतिवादः १४ यद्ब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि अविलं
बेनेतिशेषः १५ १६ अविलंबकरणेहेत्वंतरमाह अपिचेति अशुभान् अशुभसूचकान् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः दिवउल्काः संधिरार्षः दिवादिवसेइ

प्रणमंतंसमुत्थाप्यसंपरिष्वज्यभूमिपः प्रदिश्यचासनंचास्मैरामंचपुनरब्रवीत् ११ रामवृद्धोऽस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सिताः
अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्यथेष्टंभूरिदक्षिणैः १२ जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि दत्तमिष्टमधीतंचमयापुरुषसत्तम १३ अनुभूता
निचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मितथात्मनः १४ नकिंचिन्ममकर्तव्यंतवान्यत्राभिषेचनात् अतो
यत्त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि १५ अद्यप्रकृतयःसर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपम् अतस्त्वांयुवराजानमभिषेक्ष्यामिपुत्रक १६ अ
पिचाद्याशुभान्राम स्वप्नान्पश्यामिराघव सनिर्घातादिवोल्काश्चपतंतीहिमहा स्वनाः १७ अवष्टब्धंचमेरामनक्षत्रंदारुणग्रहैः
आवेदयंतिदैवज्ञाः सूर्यांगारकराहुभिः १८ प्रायेणचनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे राजाहिमृत्युमाप्नोतिघोरांचापदमृच्छति १९ त
द्यावदेवमेचेतोनविमुह्यतिराघव तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः २० अद्यचंद्रोऽभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वंपुनर्वसू श्वःपुष्य-
योगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः २१ ततपुष्येऽभिषिंचस्वमनस्त्वरयतीवमां श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप २२ तस्मात्त्वया
द्यप्रभृतिनिशेयंनियमात्मना सहवध्वोपवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना २३ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वांरक्षंत्वद्यसमंततः भवंतिबहुविघ्ना
निकार्याण्येवंविधानिहि २४ विप्रोषितश्चभरतोयावदेवपुरादितः तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम २५

त्यन्येउल्काज्वालापतंतीति १७

नक्षत्रंजन्मर्क्षं अवष्टब्धमाक्रांतं १८ घोरामापदमृच्छति पूर्वं ततोमृत्युंचाप्नोतीत्यर्थः १९ ततस्माद्यावन्मेचेतोनविमुह्यति त्वदभिषेकविमुखंनभवति तावत्ततःपूर्वमेवा
भिषिंचस्व कृताभिषेकमात्मानंकुरु ननुतेचेतसःकामदभिषेकवैमुख्यचिंता तत्राह चलाहीति त्वद्धिमानृततपुत्रोप्रजायस्यसंभावितत्वात्तदेववक्ष्यति विप्रोषितश्चभर-
तइत्यादिना २० पुष्ययोगंचंद्रस्यनियतं शकुगणितनिश्चितं अभिषेकेप्रशस्तंवा दैवचिंतकाः ज्योतिर्विदः वक्ष्यंते वदंतीत्यर्थे आर्ष २१ अभिषिंचस्व अभिषिक्तोभव मम
नश्चित्तंमांत्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमितिशेषः २२ अद्यप्रभृति प्रदोषमारभ्य अनेनाह्निभोजनरूपः प्राग्दिननियमोदर्शितः २३ रक्षणेहेतुर्भवंतीत्यादि एवंविधानिशुभो-
दर्काणि बहुविघ्नानीतिवहुव्रीहिः २४ इतःपुरात् अस्मत्पुरात् यावद्विप्रोषितएवतिष्ठति तावदेवविप्रोषितस्यतस्यागमनात्पूर्वमेवप्राप्तकालःयोग्यः अन्यथाभरतःप्रतिबध्नीयादिति
भावः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुभरते एषाशंकानयुक्तेत्यतआह कामभिति यद्यपीत्यर्थे २६ किंन्विति तथापीत्यर्थे मनुष्याणांचित्तं स्नेहादिमदपि अनित्यं विकारनिमित्ते सति विक्रियेतैवेत्यर्थः यतः सतांधर्मनित्यानामपि चित्तं तत्तन्निमित्तकृतेन रागद्वेषादिना शोभते युज्यतेतथा ननु सर्वथास्वतो नियतकिंचित्स्वभावमित्यर्थः २७ अभिषेचने अभिषेचनवि षये इत्युक्तोव्रजेत्यप्यनुज्ञातइतिसंबंधः अभिभाष्य आमंत्र्य २८ राज्ञादिष्टे आज्ञप्ते ऽभिषेचने सीतायै तदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनाय स्वगृहंप्रविश्य तत्रसीतामदृष्ट्वा तत्क्षणादेव मातुरंतःपुरंययौ २९ प्रवणां देवताराधनतत्परां आयान्तीमितिच्छेदः श्रियं रामायराज्यलक्ष्मीं ३० आनायिता कौस–

कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतःस्थितः ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः २६ किंनुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतम् सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव २७ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वोभाविन्यभिषेचने व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहम् २८ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञादिष्टेभिषेचने तत्क्षणादेवनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ २९ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीम् वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियम् ३० प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनम् ३१ तस्मिन्कालेपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच ३२ श्रुत्वापुष्येचपुत्रस्ययौवराज्येभिषेचनं प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनम् ३३ तथासनियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरम् ३४ अंबपित्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः ३५ सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह एवमुक्तमुपाध्यायैःसहिमामुक्तवान्पिता ३६ यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय ३७ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितं हर्षबाष्पाकुलंवाक्यमिदंराममभाषत ३८ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय ३९ कल्याणेबतनक्षत्रेमयाजातोसिपुत्रक येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता ४० अमोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपुष्करेक्षणे येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति ४१

ल्यायेतिशेषः ३१ तस्मिन्कालेपि रामागमनविशिष्टेकालेपि अमीलितेक्षणाध्यानवशात् अन्वास्यमानोपास्यमाना ३२ पुष्येतिपाठे तद्युक्तकालस्याधिकरणस्यापि करणत्वविवक्षाबोध्या ३३ वरंश्रेष्ठं अतएवहर्षयन् ३४ यथामे पितुः स्वसंबंधेन राज्ञो दशरथस्यात्युत्कृष्टत्वध्वननं शासनमाज्ञा तथाश्वोमेभिषेको भवितेतिसंबंधः ३५ सहीति हि रप्यर्थे सपितापि मामेव मुक्तवानित्यर्थः ३६ मंगलानि महार्हगंधमाल्याभरणादिरूपाणि मंगलस्नानादीनिच ३७ चिरकालाभिकांक्षितमेतदभिषेकरूपं हर्षजबाष्पेनाकुलमव्यक्तमधुरं ३८ हताःभवंत्विति शेषः मे मम सुमित्रायाश्च ज्ञातीन्बंधूनभिनंदय ३९ कल्याणेनक्षत्रे शुभयुक्ते काले जातोजनितः येनशुभकालजननेन ४० पुष्करनेत्रे पुरुषे विष्णौ यन्मे क्षांतं कामंपरित्यज्य तत्प्रीतिमात्रफलकं व्रतोपवासादिकृतं तदमोघं सफलंजायते बतेतिहर्षे साफल्येहेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्सन्वयः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मयन्निव ईषद्धसन्नेवेत्यर्थः ४२ स्वनिविष्टं राज्यं सौभ्रात्रेणसाधारणंकरोति लक्ष्मणेति ४३ राज्यफलरूपान् इष्टान् मनोनुकूलान् भोगान् विषयान् यद्वा राज्यफला
नि धर्मार्थौ तांश्च प्राप्नुहि त्वदर्थं नत्वस्मत्प्रयोजनाय ४४ सीतांच स्वंच अभ्यनुज्ञाप्य सीतायैस्वस्मैचमातृभ्यामनुज्ञां दापयित्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ चस्त्वर्थे ४५ इ
तिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० अ० चतुर्थः सर्गः ४ ७ ७ संदिश्य रामं उपवासादिकुर्विति उक्त्वा १ गच्छेति उपवाससंकल्पादेः पुरोहितसाध्यत्वादि
तिभावः श्रेयसे विघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोर्थम् २ ३ ब्राह्मं ब्राह्मणारोहणयोग्यं युक्तं अश्वैः यथाविति पूर्वेणान्वयः ४ पांडुराभ्रवत् निबिडप्रभं कक्ष्याः द्वाराणि
९५

इत्येवमुक्तोमात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत् प्रांजलिंप्रह्वमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव ४२ लक्ष्मणेमांमयासार्द्धंप्रशाधित्वंवसुंधराम् द्वि
तीयंमेंऽतरात्मानंत्वामियंश्रीरुपस्थिता ४३ सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानिच जीवितंचापिराज्यंचत्वदर्थमभिकाम
ये ४४ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचययौस्वंचनिवेशनम् ४५ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० चतुर्थः
सर्गः ४ ७ ७ संदिश्यरामंनृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठमिदमब्रवीत् १ गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकार
याद्यतपोधन श्रेयसेराज्यलाभायवध्वासहयतव्रत २ तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेश-
नम् ३ उपवासयितुंवीरंमंत्रविन्मंत्रकोविदः ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुधृतव्रतः ४ सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभम् तिस्रःक-
क्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ५ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमं मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ६ अभ्येत्यत्वरमा
णोथरथाभ्याशंमनीषिणः ततोऽवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयम् ७ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच प्रियार्हंहर्षयन्राममि
त्युवाचपुरोहितः ८ प्रसन्नस्तेपितारामयत्त्वंराज्यमवाप्स्यसि उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया ९ प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्ये
नराधिपः पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहुषोयथा १० इत्युक्त्वासतदारामसुपवासंयतव्रतः मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशुचिः ११
ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् १२ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः
सभाजितोविवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः १३ हृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः १४ सरा
जभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् निर्गत्यददृशेमार्गंवसिष्ठोजनसंवृतम् १५ वृंदवृंदैरयोध्यायांराजमार्गाःसमंततः बभूवुरभिसंबा
धाःकुतूहलजनैर्वृताः १६

त्वरन्निव त्वरन्नेव ससंभ्रमं सादरं ६ परिगृह्य हस्तेन हस्ते धृत्वा ७ संभाष्य वत्सेत्यादिसंबोध्य अभिप्रसाद्य स्तुतिभिरि-
तिशेषः प्रियार्हं प्रियोक्त्यर्हं ८ ९ अभिषेक्ता लुट् १० राममुपवासंतत्संकल्पंकारयामासेतिहेतुकर्त्तरितिङ्कर्मकर्त्तृ ११ राज्ञो दशरथस्य १२ प्रियंवदैः सुहृद्भिः सभा
जितः पूजितः विवेश स्ववेश्म तान्सुहृदः १३ १४ राजभवनं मूलराजभवनं तत्प्रख्यं सदृशं १५ वृंदानां वृंदैः अभिसंबाधाः संमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेक-
दर्शनजकौतुकसंपन्नैर्जनैः १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जनवृंदान्येवोर्मयस्तेषां संघर्षोन्योन्यसंघर्षणम् तेन हर्षेण आनोयः स्वनस्तद्वृतः १७ सिक्ताः सुगंधिजलसिक्ताः संमृष्टाः शोधितारथ्याः यस्यां तदहस्तस्मिन्न-
हनि तथाच नर्थैववनमालिनी तोरणमालावती समुच्छ्रितागृहेषुध्वजायस्यांसा १८ स्त्रीबालैः सहितःश्वासावाकुलः संतोषात्संभ्रांतचित्तः सस्त्रीबालाबल
इतिपाठे अबलावृन्दः स्त्रीबालसहितोजनइत्यर्थः रामाभिषेकमाकांक्षन् द्रष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकांक्षन् अभूदितिशेषः १९ महोत्सवं रामाभिषेकसंभृतं २०
व्यूहन्इव राजमार्गंव्याप्यस्थितान् एकतःकुर्वन्निव २१ सिताभ्रसदृशं हिमगिरिशिखरसदृशम् २२ राजासनंहित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः स्वमतं स्वानुमतं कृत्यंपप्रच्छ

जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिस्वनः १७ सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथान्ववनमालिनी आसीदयो-
ध्यातदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा १८ तदास्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलोजनः रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः १९ प्रजालंका-
रभूतंचजनस्यानंदवर्द्धनम् उत्सुकोऽभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवम् २० एवंतज्जनसंबाधंराजमार्गंपुरोहितः व्यूहन्निवजनौघंतं
शनैराजकुलंययौ २१ सिताभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यच समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेवबृहस्पतिः २२ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वा-
राजासनंनृपः पप्रच्छस्वमतंतस्मैकृतमित्यभिवेदयत् २३ तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयं-
तःपुरोहितम् २४ गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतम् विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव २५ तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकु
लंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशनम् व्यदीपयंश्चारुविवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः २६ इत्यार्षेश्रीरामायणे॰वा॰आ॰
अ॰पंचमःसर्गः ५ ७ ७ गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत् १ प्रगृह्यशि
रसापात्रींहविषोविधिवत्ततः महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितानले २ शेषंचहविषस्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियम् ध्यायन्नारा
यणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ३ वाग्यतःसहवैदेह्याभूत्वानियतमानसः श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ४ एकयामा
वशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुध्यसः अलंकारविधिंसम्यक्कारयामासवेश्मनः ५

सचयदाज्ञप्तंतत्कृतमितिन्यवेदयत् २३ तुल्यंतुल्यकालं २४अभ्य-
नुज्ञातः सर्वस्यकर्तव्यस्यकृतत्वाद्विश्रम्यतामित्युक्तः २५ अग्र्यउत्तमः २६ इतिरामाभिरामे श्रीरा॰वा॰अ॰ पंचमःसर्गः ५ ७ ७ आदरात्पुनरभिषे-
कसामग्रीवर्णनं उपागमत् उपासांचक्रे नारंजीवसमूहो ऽयमंतर्यामितया स्थानंयस्य तेनांतर्यामिणमित्यर्थः १ शिरसापात्रींप्रगृह्यनमस्कारपूर्वमित्यर्थः महते
देवायनारायणाय २ आशास्यप्रार्थ्य आत्मनः प्रियंराज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुतोरावणवधफलकवनगमनरूपमाशास्य संकल्प्येत्यर्थः वैदेह्यासहेत्य त्राप्यपक्ष
द्वयं नहिचतुर्दशभुवनाधिपतेरेतद्यौवराज्यंप्रियंभवति सकलतद्देशमनुष्यभिः यत्नादात्मनइत्यस्यवैफल्यंचाद्यव्याख्यानेप्राप्नोतीतिदिक् कुशसंस्तरे कुशमयेश
यनीये ३ नियत मीश्वरमात्रविषयं विष्णोरायतने निजभवनवर्त्तिनिदेवपूजालये ४ ५ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूताः पौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः बंदिनस्तुतिपाठकाः पूर्वांसंध्यामुपासीनस्तदुपासनंकुर्वन् जजाप गायत्रीजपस्यैवतदुपासनरूपत्वात् ६वाच
यामास स्वस्तिवाचनंपुण्याहंच ७ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषेण संजातानुवादः ८ ९ शोभयितुमलंकर्तुं चक्रे बुद्धिमितिशेषः १० अट्टालकाः प्राकारोपरिस्तन
युद्धस्थानानिइतिकेचित् ११ १२ आलक्षितेषु सर्वतोलक्षितेषूत्युच्चेष्विनियावत् ध्वजाः सचिन्हाः पताकाश्चिन्हरहिताः इत्याहुः १३ नटाः सूत्रधाराः जनताज

तत्रशृण्वन्सुखावाचः सूतमागधबंदिनाम् पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसुसमाहितः ६ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनम् वि
मलक्षौमसंवीतोवाचयामाससद्द्विजान् ७ तेषांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा अयोध्यांपूरयामासतूर्यघोषानुनादितः ८ कृतो-
पवासंतुतदावैदेह्यासहराघवम् अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ९ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनम् प्रभा-
तांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीम् १० सिताभ्रशिखराभेषुदेवतायतनेषुच चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ११ नानाप
ण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच कुटुंबिनांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच १२ सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ध्वजाःसमुच्छ्रि
ताःसाधुपताकाश्चाभवंस्तथा १३ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायतां मनःकर्णसुखावाचःशुश्रावजनतातनः १४ रामाभिषे
कयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच १५ बालाअपिक्रीडमानागृहद्वारेषुसंघशः रामाभिषवसंयु
क्ताश्चक्रुरेवकथामिथः १६ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः राजमार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने १७ प्रकाशीकरणा
र्थंचनिशागमनशंकया दीपवृक्षांस्तथाचक्रुरनुरथ्यासुसर्वशः १८ अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः आकांक्षमाणारामस्य-
यौवराज्याभिषेचनम् १९ समेत्यसंघशःसर्वेचत्वरेषुसभासुच कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपम् २० अहोमहात्माराजाय
मिक्ष्वाकुकुलनंदनः ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरामंराज्येभिषेक्ष्यति २१ सर्वेह्यनुगृहीताःस्मयन्नोरामोमहीपतिः चिरायभवितागोप्ता दृ-
ष्टलोकपरावरः २२ अनुत्सृतमनाविद्वान् धर्मात्माभ्रातृवत्सलः यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मास्वपिराघवः २३ चिरंजीवतुधर्मा
त्माराजादशरथोनघः यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयम् २४ एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुःपरे दिग्भ्योविश्रुतवृत्ता-
ताःप्राप्ताजानपदाजनाः २५

जनसमूहः ततस्तत्र अयोध्यायां १४ १५ रामाभिषवः रामाभिषेकः १६ १७ अभिषेकानंतरं गजस्कंधादिरूढस्यन-
गरालंकारदर्शनार्थं निर्गमनात्पूर्वम् यदि निशा नयाति तदा तदलंकारप्रदर्शनार्थं स्वयंरामंद्रष्टुंच दीपवृक्षान् वृक्षवन्नानाशाखान् दीपस्तंभान् अनुरथ्यासु
रथ्यापार्श्वयोः १८ १९ २० २१ अनुगृहीताः ईश्वरेण दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः यथावदवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः २२ २३ २४ शुश्रुवुः कथाइ
तिशेषः श्रुतवृत्तांताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तांताः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेजानपदाः रामस्य पुरीमित्यन्वयः २६ विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् २७ इंद्रक्षयइंद्रनिवास अमरावती आहितैरागतैरित्यर्थः हितगतावित्यस्यरूपं समुद्रयादोभिः
समुद्रतुल्यैर्महद्भिःयादोभिरित्यर्थः २८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰ आदिकाव्ये अयो॰ षष्ठःसर्गः ६ ७ ७ अथसीतायालंकाप्रवेशंविना-
रावणस्यवधस्याशक्यतया तत्सिद्ध्यै देवैःप्रेरितायाः कृतकुब्जावेषायामंथरायारामाभिषेकविघ्नवर्तिं नद्याश्रिगतकैके यीवृत्तांतंवक्तुमुपक्रमते ज्ञातीत्यादि
ज्ञातिदासीयतोनित्यमितिपाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्यानित्यंसहोषिता अतः जनकोलाहलंश्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थनिवेदयितुंयदृच्छ
यास्वयमेव नत्वन्यप्रेरणयाप्रासादमारुरोहेत्यन्वयः यत्तु अतः कुब्जाक्षिप्रममर्षितेत्यनेन द्वादशश्लोकस्यपदेनान्वयः स्वीयाभ्युदयस्यसर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुः
खेन तद्विघटकोमर्षइति कतकस्तन्न रामाभ्युदयस्याग्रे धात्रीमुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैवचामर्षहेतुत्वस्यच वक्ष्यमाणतयात्रत्यस्यतत्रान्वयानौचि

तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनम् रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः २६ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिस्वनः पर्वसू-
दीर्णवेगस्यसागरस्येवनिस्वनः २७ ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभंपुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रया
दोभिरिवार्णवोदकम् २८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ६ ७ ७ ७ ७
ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातुसहोषिता प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया १ सिक्तराजपथांकृत्स्नांप्रकीर्णकमलोत्पलाम् अ
योध्यांमंथरातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत २ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृताम् कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छंदकपथैर्वृताम् सि
क्तांचंदनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युताम् ३ माल्यमोदकहस्तैश्चद्विजेंद्रैरभिनादिताम् शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनादिताम् ४ संप्र-
हृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषनिनादिताम् प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषाम् ५

त्यात् यतोजातेतिपाठे यतोयत्रकुत्रचिज्ज्ञाताअविज्ञातवेषमाता-
पितृकेत्यर्थः एवंचकैकेयीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थमुदरभरणव्याजेन स्वकृतमस्याइतिबोध्यम् इदंतुयुक्तं मंथरानामकार्यार्थमप्सराः प्रेषिता सुरैः दासीकान्व
नकैकेय्यैदत्ताकैकेयभूभृतेतिपाद्मोक्तेः कार्यार्थे रावणवधरूपकार्यार्थे दासी स्वयमागत्य केकयराजस्य जातेतिशेषः नित्यमितिपाठे जातेतिशेषपूरणेनैवव्याख्यो
चिता पार्श्वैकवाक्यत्वात् चंद्रसंकाशं सुधाधवलितत्वात् १ प्रकीर्णानिकमलानिउत्पलानिचयस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् प्रासादेस्थितेत्यर्थः ल्यब्लो
पेपंचमी २ वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिःराजयोग्याभिरितियावत् एतदुत्तरम् कृतांछन्नपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृतामित्यर्धंपठंति छन्नपथैः निम्नोन्नतप्रदेशमा
र्गैः कृतामलंकृतां स्वच्छंदकपथैरुत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन स्वैरप्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभंगेन कृतैर्मार्गैरितिव्याचक्षतेनचकेचित् चंदनयुक्ततोयैःसिक्तां शि ९
रःस्नातजनैः कृताभ्यंगस्नानैः ३ माल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैरित्यर्थोवा सुधाचंदनादिलेपेन शुक्लानिदेवगृहद्वाराणिय-
स्यां ४ ब्रह्मघोषोवेदघोषः प्रहृष्टेत्यादिना तिरश्चामपि रामाभिषेकाद्धर्षइतिसूचितं ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्दृष्टैर्जानरोमांचादिभिर्मुदितैरानंदयुक्तैः पौरैरुपलक्षितां ६ अविदूरे स्वाधिरूढहर्म्यात्यासन्नहर्म्ये धात्री रामस्येति शेषः अतएव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादिस्तस्याः वक्ष्य-
न्तिव हर्षेणविदीर्यमाणेत्यादि ७ अर्थपरा स्वेष्टार्थकामेवेति शेषः किन्तु कस्मात् ८ किं कुतोजनस्य प्रहर्षः अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकाले मंथरायास्तद्दर्शनेन राजास्तं
मत्वा ष्टइत्युक्तिः ९ विदीर्यमाणा अंतर्गतानंदोत्कंठ्याद्देहपोषमुखविकासादिना तस्या आनंदस्य बहिः प्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा राघवे राज्ञा न्यस्यमानां भूय-
सींश्रियं राज्यलक्ष्मीम् १० अनघं क्वाप्यकारणेर्ष्यादिरहितम् ११ अवरोहत अवारुहत् १२ क्रोधेनदह्यमाना सैवपापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्ये भरतविषयपाप-
प्रदर्शिका १३ अघौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं पीडितं कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः अघंदुरितदुःखयोरितिकोशः १४ सुभगाकारे त्वद्विषयं

त्दृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् अयोध्यां मंथरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ६ सा हर्षोत्फुल्लनयनां पांडुरक्षौमवासिनीम् अ-
विदूरेस्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मंथरा ७ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती राममाता धनं किंतु जनेभ्यः संप्रयच्छति ८ अतिमात्रं
प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ९ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा आचचक्षेथ कुब्जा
यै भूयसीं राघवे श्रियं १० श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् ११ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा
कुब्जा क्षिप्रममर्षिता कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत १२ सा दह्यमाना क्रोधेन मंथरा पापदर्शिनी शयानामेव कैकेयीमिदं व-
चनमब्रवीत् १३ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे १४ अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विक-
त्थसे चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे १५ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् १६
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मंथरे विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् १७ मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरं उ-
वाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा १८ सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी विषादयंती प्रोवाच भेदयंती च राघवम् १९
अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् रामं दशरथो राजा यौवराज्येभिषेक्ष्यति २०

सौभाग्यद्योतकाकारवति आकारेणैव नव सौभाग्यदे वस्तुतः
निष्टेप्रियकर्तरि किं सौभाग्येन विकत्थसे मय्येवानुरक्तो मे स्वामी मदाज्ञावशंवद इत्यादिप्रकारेण वृथा श्लाघसे उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ सति नद्याः स्रोत इव सौभाग्यं तव
रामाभिषेकात्क्षीणप्रायमित्याशयः १५ पापदर्शिन्या पापं दर्शयंत्या विषादमगमत् स्वस्मिन् राजवैरस्योद्भावात् १६ कच्चित्क्षेमं न मत्यामिति शेषः १७ १८ वि-
षण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वाद्वास्तव विषादाभावात् विषादयंती राज्यश्रियान्यगामित्व रूपानिष्टप्रकाशनेन कैकेय्या विषादं जनयंती भेदयंती राघ
वं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्तं तस्याः स्नेहं नाशयंती १९ अक्षयं क्षयः प्रतीकारो ऽशक्यप्रतीकारमित्यर्थः त्वद्विनाशनं त्वत्सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तं तदेवाह रामामिति २० ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शत्रोराज्यलाभात् दुःखं स्वेष्टस्य तदलाभात् शोकः शत्रुराज्यलाभत एव ततोभयं त्वद्धितार्थं त्वद्धितबोधनार्थं २१ ननु दास्यास्तव कुतो भयमत आह नवेत्यादि २२ किंमेदुःखंततो ह नराधिपेति एतद्विशेषणद्वयमग्रेपि राजमातृत्वाप्रच्युतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय ननु रामराज्येपि महिषीत्वंमे दुष्परिहरमित्यत आह उग्रत्वमिति सापत्न्यो हि सराज्यलाभे त्वां त्वत्पुत्रं च नाशयिष्यतीति भावः २३ ननु राज्ञो रामस्य चात्यंतं मदनुरक्तत्वात् समत्पुत्रस्यैव राज्यलाभोऽत आह धर्मवादीति वाङ्मात्रेण धार्मिकः श्लक्ष्णवादी च सस्मितमधुरभाषी अंततस्तु शठः असूयावान् अत एव दारुणः क्रूरहृदयः आंतरक्रौर्यगोपनायैव सस्मितमृदुमधुरभाषी एवंभूतं तं शुद्धभावेनो

सा स्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता २१ नव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः २२ नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे २३ धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता २४ उपस्थितः प्रयुंजानस्त्वयि सांत्वमनर्थकम् अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति २५ अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बंधुषु काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकंटके २६ शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया आशीविष इवांगेन बाले परिधृतस्त्वया २७ यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता २८ पापेनानृतसांत्वेन बाले नित्यं सुखोचिता रामं स्थापयिता राज्ये सानुबंधा हतासि २९ सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ३० मंथरायावचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चंद्रलेखेव शारदी ३१ अतीव सा तु संतुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ३२

पलक्षितं जानीषे सर्वथानेन एवं उक्तरीत्या अतिसंधिता वंचिता असीति शेषः २४ उपस्थितः कौसल्यार्थसाधने हृदयेन सावधानः त्वत्समीपे स्थितो वा उपस्थितमिति पाठे तत्कालोचितसांत्वमित्यर्थः अनर्थकं फलरहितं सांत्वं प्रियवचनं त्वयि प्रयुंजानः अर्थेन राज्यरूपेण कौसल्यामेव योजयिष्यतीत्यन्वयः २५ कौसल्यार्थप्रापणार्थमेव तेनोपायांतरमप्यनुष्ठितमित्याह अपवाह्येति उद्वास्येत्यर्थः काल्ये अन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे कौल्य इति पाठः कुलक्रमागत इत्यर्थे आर्षः २६ आत्मनो हितेच्छया त्वया मात्रेव भोजनदानादिना पोषितः आशीविष इव क्रूरः शत्रुः पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वयांगेन परिधृत इत्यन्वयः २७ तद्धरणेन च ते ऽनर्थः संपन्न इत्याह यथेति प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः २८ कथं कृतेत्यत्राह पापेनेति अनुबंधः पुत्रादिपरिकरः २९ सा त्वं प्राप्तकालं प्राप्तानुष्ठानकालं यत्तव हितं तत्कुरु विस्मयदर्शने अतिदुःखजनक वार्ताश्रवणेपि स्वेष्टाद्भुतवार्ताश्रवणेनेव विस्मयसूचकदर्शने एवं विस्मयं हित्वा स्वेष्टं विभावयेति तात्पर्यम् ३० एवं मंथरयाऽनर्थत्वेन प्रकाशिते रामाभिषेके महाकुलप्रसूता निसर्गकल्याणगुणा सर्वथा तं स्वेष्टार्थमेव मन्यते स्मेत्याह मंथराया इत्यादि ३१ विस्मय अत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेति भावः ३२ १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ प्रियमाख्यानमित्यस्य पुनरुक्तिर्वक्त्र्या हर्षातिशयवत्त्वान्नदोषावहा भूयोऽभ्यधिकं किंप्रीतिदानंकरोमि तच्छ्रावितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः ननु
सापत्न्यश्रेयःश्रुतिः कथंतेप्रियमित्यत्राह रामेवेति विशेषंपुत्र त्वत्प्रयुक्तस्नेहविशेषं ३४ ३५ प्रियार्हे प्रियदानार्हे इतउक्ताद्रामाभिषेकाद्दरमधिकंप्रियंवचोऽमृतं
परमन्यत् नस्कवचं ना दृशंहित्वमवोचः यतोधिकंप्रियं नस्कवचं अतःप्रियोत्तरं प्रियाख्यानोत्तरं पारितोषिकरूपं परंश्रेष्ठं वरंवृणु ते तव तंवरं प्रददामि मयातुस्व
बुद्ध्या एतत् प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यंवस्तु नदृश्यते ऽतस्त्वं यद्वरयिष्यसे तद्दास्यामीत्यर्थः ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये वा॰आ॰अ॰ सप्तमःसर्गः ७ ७
अथचलंचित्तंमनुष्याणामितिन्यायेन द्विस्त्रिर्मंथरयाहितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपि कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह मंथरात्विति अभ्यसूय्य असूयाविषयां

दत्वा त्वाभरणंतस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा कैकेयीमंथरांदृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ३३ इदंतुमंथरे मत्द्यमाख्यातंपरमंप्रियम् एतन्मेप्रियमा-
ख्यातंकिंवाभूयः करोमिते ३४ रामेवा भरतेवाहं विशेषंनोपलक्षये तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजारामंराज्येऽभिषेक्ष्यति ३५ नमेपरंकिंचिदितोव
रंपुनःप्रियंप्रियार्हेस्कवचंवचोऽमृतम् तथात्ध्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरंवरंपरंतेप्रद दामितंवृणु ३६ इत्यार्षेश्रीरामा ॰ वा॰आ॰अ॰
सप्तमःसर्गः ७ ७ ७ मंथरात्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणंहितत् उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता १ हर्षंकिमर्थमस्था
नेकृतवत्यसिबालिशे शोकसागरमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे २ मनसाप्रसहामित्वांदेविदुःखार्दितासती यच्छोचितव्येहृष्टासि-
प्राप्यत्वंव्यसनंमहत् ३ शोचामिदुर्मतित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत् अरेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिंमृत्योरिवागताम् ४ भरतादेवरामस्यराज्य
साधारणाद्भयम् तद्विचिंत्यविषण्णास्मिभयंभीताद्धिजायते ५ लक्ष्मणोहिमहाबाहूरामंसर्वात्मनागतः शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकु-
त्स्थंलक्ष्मणोयथा ६ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यैवभामिनि राज्यक्रमोविसृष्टस्तुतयोस्तावद्यवीयसोः ७

हत्वा हिताश्रवणात्कोपः ए
तदहितंजायतेइतिदुःखम् तत्समन्वितेव १ अस्थाने तदनुचितकाले बालिशे मूर्खे शोककालेहर्षोदयात् २ मनसेति अतइत्यादिः दुःखार्दितासती तावकदुःखे
नपीडितासती प्रसहामीत्यन्वयः व्यसनं विपदं ३ मतेर्दुष्टत्वं अनर्थकरेप्रियताविषयत्वं प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् अरित्वेहेतुः सपत्नीपुत्रत्वं मृत्योर्वृद्धिमिव तस्यवृद्धिं दृ-
ष्ट्वेतिशेषः ४ मृत्योरिवेतिव्युत्पादयति रामस्य भरतादेवभयमस्ति तत्रहेतुः राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोः तत् भरतहेतुकंरामभयं हियतोभीता
द्भयंजायते योयस्माद्भीतस्तस्मात्सदस्थात्तस्यभयंभवत्येव एवंच राज्यस्य निष्कंटकत्वाय स्वभयहेतुंभरतं राज्यंप्राप्य रामःसर्वथानाशयिष्यतीतिभावः ५ ननुभर-
तादेवेत्यवधारणमयुक्तमतआह लक्ष्मणोहीति सर्वात्मनागतः मनोवाक्कायव्यापारैरामेणैक्यंगतोऽतोनततोभीप्रसंगः शत्रुघ्नस्यापि भरतशेषत्वयानततःपृथक्
भीप्रसंगस्तन्नाशेनैवतन्नाशादितिभावः ६ भरतादेवेत्यवधारणेहेत्वंतरमाह प्रत्यासन्नेति प्रत्यासन्नोयःक्रमउत्पत्तिक्रमस्तेनापिहेतुना भरतस्यैवराज्यक्रमस्तदा
क्रमणंप्रसक्तम् तयोस्तुयवीयस्त्वात्सविसृष्टोदूरत्यक्तइत्यर्थः ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनः रामाद्भयमुपसंहरति विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्य क्षत्रचारित्रे बलसंपाद्ये संधिविग्रहादिप्रयोगेन प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणि अविलंबेन कालोचितकर्तव्यार्थकारिणो रामस्य त्वदात्मजं प्रति भाव्यनर्थं चिंतयंती तन्निमित्ताद्भयात् प्रवेपे कंपे ८ एवं पुत्रानर्थं प्रदर्श्य तस्या अप्यनर्थं दर्शयितुं कौसल्यानर्थमाह सुभगेति यौवराज्येनेति द्विजोत्तमैः पुष्येण पुष्ये ९ वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिं च प्राप्तां हतायुष्मदादिसपत्नीरूपा विद्विषो ययानाम् अत एव प्रतीतां प्रसिद्धां उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे १० अयमनर्थो ममापीत्याह एवं चेति ११ परमहृष्टिय इति बहुवचनेन सीतासख्यः भरतक्षये भरतप्रभावनाशे १२ एवं दुःखोपनापापि कैकेयी निसर्गपुण्यस्वभावान्नचचालेत्याह तामित्यादि परमप्रीतां परं रामे प्रीतामित्यर्थः देवी पुण्यस्वभावा १३ मंथरोक्तयुक्तीः प्रतिक्षिपति धर्मज्ञ इति

विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः भयात्प्रवेपे रामस्य चिंतयंती तवात्मजम् ८ सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ९ प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषाम् उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृतांजलिः १० एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ११ हृष्टाः खलु भविष्यंति रामस्य परमाः स्त्रियः अप्रहृष्टा भविष्यंति स्नुषास्ते भरतक्षये १२ तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवंतीं मंथरां ततः रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह १३ धर्मज्ञो गुणवान्दांतः कृतज्ञः सत्यवाञ्शुचिः रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति १४ भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् १५ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः १६ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मंथरे भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे १७ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु १८ राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः १९ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मंथरा भृशदुःखिता दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् २० अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जंती दुःखसागरे २१

दांतः शिक्षितः कृतज्ञः तेन बाल्ये स्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेन स्वानिष्टशंकानिरासः ज्येष्ठ इत्यनेन तस्यैव राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतं १४ भरतानर्थोऽपि नेत्याह भ्रातॄनिति कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः १५ पितृवद्भ्रातॄनविभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा विभागेच्छा तदा भरतो राज्यमवाप्स्यति ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्ध्रुवेति सूचितम् १६ अभ्युदये रामाभिषेकरूपे उत्सवे कल्याणे भरताभिषेकरूपे कियता कालेन भविष्यति १७ मान्यः प्रार्थनीयश्रेयस्कः न तथा न दूत्यं यद्वा भूयोऽपि अभ्यधिकमपि तत्र हेतुः कौसल्यात इति अतिरिक्तमधिकम् १८ संप्रत्यपि भरतस्य राज्यमस्त्येवेत्याह राज्यमिति १९ एवं राज्यापहारं परिहृतवंतीं कैकेयीं मंथरा तृतीयपर्यायेण पुनर्भेदयति कैकेय्या इति २० अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेन दर्शनशीला शोक इष्टवियोगजः अनिष्टाभिजं दुःखं व्यसनं ताभ्यां विस्तीर्णे व्याप्ते सकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः तत्र मज्जंतीं त्वमात्मानं नावबुध्यसे इत्यर्थः २१ ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतएवंवारंवारंकथयसीत्याह भवितेति परिहास्यते हीनोभविष्यति भरतस्तत्सुतादेराज्यहान्यैवंदुःखंकथयामीतिभावः २२ तत्रहेतुमाह नहीति सर्वेषांराज्येस्थितौबाधकमाह स्थाप्यमानेष्विति अनयोऽन्यायः ईर्ष्ययापरस्परप्रजापीडनरूपः २३ राज्यतंत्राणि राज्यनिर्वाहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेतिभावः ज्येष्ठस्यानुगुणवत्त्वेतुगुणवत्कनीयःस्वपि २४ यदेवमतोसाविति निर्भग्नोहीनः सुतस्त्वेभ्योराजवंशाच्चनिर्भग्नोभविष्यतीत्यन्वयः वत्सलेसर्वत्रदयाशीले २५ त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशोप्राप्तेनत्परिहारकथनार्थम् सपत्निवृद्धावित्यर्थोन्हस्वः प्रदेयंपारितोषिकं अतोमांत्वमलुब्धास्वहितेनेतिनबुध्यसेइत्यर्थः २६ नायपिता लुट् लोकांतरमिति हनिष्यतीतियावत् २७ यस्मात्रामे राज्ञःपक्षपातः सभरतास

भवितारांघवोराजाराघवस्यान्वयःसुतः राजवंशात्तुभरतःकैकेयीपरिहास्यते २२ नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येतिष्ठंतिभामिनि स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् २३ तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि २४ असावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले २५ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमांनावबुध्यसे सपत्निवृद्धौयामेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि २६ ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकम् देशांतरंनाययितालोकांतरमथापिवा २७ बालएवतुमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरेष्विव २८ भरतानुगतःसोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः लक्ष्मणोहियथारामंतथाऽयंभरतंगतः २९ श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीवनैः सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ३० गोप्ताहिरामंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिराघवः अश्विनोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतम् ३१ तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति रामस्तुभरतेपापंकुर्यादेवनसंशयः ३२ तस्माद्राजगृहादेववनंगच्छतुराघवः एतद्धिरोचतेमत्यंभृशंचापिहितंतव ३३

न्निधानतस्तच्च त्वयैवकृत

मित्याह बालएवेति मातुल्यंमातुलगृहं ननुकिंतावताअतआह सन्निकर्षादिति स्थावरेषु तृणगुल्मलताद्वृक्षादिषु तत्रसौहार्दं अन्योन्याश्लेषरूपं एवंच भरतस्थितौ विभज्यसमराज्यलाभःस्यादितिभावः २८ शत्रुघ्नस्थितौवा भरतकार्यस्यननाशःस्यात्सोपिदैववशाद्गतइत्याह भरतानुगतइति शत्रुघ्नोपिसमंगतइतिपाठे अनुवशात् अनुरोधवशादित्यर्थः आद्योपिस्त्रैवयोज्यः अनुवशादपि अपिनादैववशाच्चेत्यर्थः गतः एकत्वद्वयतयेतिशेषः २९ कस्यचित्सन्निकर्षात् कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लोकेदृष्टेत्यतआह श्रूयतेहीति छेत्तव्यःप्राप्तछेदनकालः इषीकाभिःकंटकबहुलगुल्मैः सन्निकर्षात् परितःपरिवारणरूपात् भयात् छेदनरूपात् स्वस्यसदांतःपुरवर्तित्वेनश्रूयतेहीत्युक्तिः ३० नन्वेषदोषोलक्ष्मणस्यापिसमानोऽतआह गोप्ताहीति ३१ पापं वधं ३२ तस्मात् वधसंभाव नामत्वात् राजगृहात् राजगृहाख्यान्मातुलनगरात् एतदेवमत्यंरोचते त्वदिष्टत्वात् एकपुत्रायाः पुत्रमरणापेक्षया वनेपुत्रजीवनं सम्यक् तदेवाहभृशं तवहितमेतत् जीवन्भद्राणिपश्यतीतिन्यायात् ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 एवं एवंसनि मातुलगृहादेव वनगमनेसति नेज्ञातिपक्षस्यास्मदादेः श्रेयश्चभविष्यत्येव श्रेयोजीवनरूपंकल्याणं वाक्षरवं भरताद्वनस्यादपि भयशंकयास्मदादि-
पीडायाःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः यदिचेदिति यदिवेत्यर्थः धर्मात् पितृदीयमानत्वरूपात् नदावाज्ञातिपक्षस्यश्रेयइत्यर्थः यद्वा एवमेवनेपक्षस्यश्रेयोभविष्यति
एवमेवेत्येनदुपपादयति यदिचेति ३४ अन्यथादुःखमेवेत्याह सनेइति समृद्धार्थस्य रामस्य वशेस्थितोनष्टार्थः कथंजीविष्यतीत्यर्थः ३५ नस्मादरण्ये सिंहेनाभिद्रु
तं गजयूथपमिव राज्यप्राप्त्या प्रबलेनरामेण प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानं भरतं नदभिषेकनिरोधेन त्रातुमर्हसि ३६ अन्यथा तवाप्यनर्थइत्याह दर्पादिति सौभाग्य
वत्ता पतिवात्सल्यं वैरयापनं वैरशुद्धिं त्वयि दास्यसंपादनेन कथंनकुर्यादित्यर्थः पातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः ३७ अशुभं पराभवं दास्यम् ३८ एवं यतःसपुत्रा

एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्यति ३४ सतेरूरवोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः समृ-
द्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे ३५ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपम् प्रच्छाद्यमानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि ३६ दर्पान्निराकृ-
तापूर्वंत्वयासौभाग्यवत्तया राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयापयेत् ३७ यदाचरामःपृथिवीमवाप्स्यतेप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् त-
दागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ३८ यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टोभरतोभविष्यति अतोहिसंचिं-
तयराज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणम् ३९ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰अ॰अष्टमःसर्गः ८ एवमु
क्तातुकैकेयीक्रोधेनज्वलितानना दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत् १ अद्यराममितःक्षिप्रंवनंप्रस्थापयाम्यहम् यौवराज्ये
नभरतंक्षिप्रमद्याभिषेचये २ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेनसाधये भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ३ एवमुक्तातुसादेव्या
मंथरापापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ४ हंतेदानींप्रपश्यत्वंकैकेयिश्रूयतांवचः यथातेभरतोराज्यंपुत्रःप्रा-
प्स्यतिकेवलम् ५

यास्तेऽनर्थः अतएवात्मजे राज्यं राज्यप्राप्तिकारणंचिंतय शत्रुशेषोनस्थाप्यइतिन्यायेन परस्यअस्यरामस्य
चाललक्ष्मणसीतयोः विवासकारणंचचिंतय ३९ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰वा॰आ॰अयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ८
एवं त्रिरात्रोपदेशेन दुष्टेऽसत्येएवार्थेउपादेयत्वसत्यत्वनिश्चयात् स्वकार्याय दैवैश्चक्षुभितचित्तायास्तदुपायंप्रश्नमाह एवमिति १ प्रस्थापयामि प्रस्था-
पनोद्यमंकरोमि एवमभिषेचयेइत्यपि २ अथतदुपायंपृच्छति इदंत्विति उत्तरार्धार्थम् केनोपायेनसाधये इदमिदानींसंपश्यविचारय उत्साहमात्रेण ने-
दंसाध्यमितिभावः ३ रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकरूपमर्थम् ४ त्वंप्रपश्य मत्सामर्थ्यमितिशेषः प्रवक्ष्यामिइतिपाठांतरम् श्रूयतां मद्वचइतिशेषः १२
चस्त्वर्थे केवलंभरतोनतुरामइत्यर्थः यद्वाहंवक्ष्याम्येवोपायं तमपि प्रपश्य विचारय ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुममनप्रतिभाति तदुपायइतितत्राह किंनेति स्मृत्वावा संमतयेमन्मुखाच्छ्रवणायनिगूहसेयत् यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायं उच्यमानं वर्तमानसामीप्ये-
लट् त्वयानेकशउक्तमपिमत्तःश्रोतुमिच्छसि ६ छंदः इच्छा विधीयनां क्रियनां विमृश्य उक्तंचेत्क्रियनाम् ७ श्रवणे ऽनुष्ठानेचोत्साहंदर्शयति उत्थायेत्यादि ८ ९
१० देवासुरे देवासुरसंबंधिनि उपादाय गृहीत्वासात्यं सहायत्वं ११ दक्षिणांदिशमास्थाय स्थितान् दंडकान् जनपदान्प्रति तत्संबंधिवैजयंतमितिपुरंख्यातं यत्रति
मिध्वजनामराजा ऽभवत् १२ सएवलोकेशंबरइति ख्यातः देवसंघैःसहितस्य शक्रस्य १३ क्षतैरस्त्रशस्त्रवेधैर्विक्षतान् विशेषणविद्धान् रात्रौप्रसुप्तान् दिनक्ल

किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे यदुच्यमानमात्मार्थंमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि ६ मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि श्रू
यतामभिधास्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयतां ७ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुकैकयी किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ८
कथयस्वममोपायंकेनोपायेनमंथरे भरतःप्राप्नुयाद्राज्यन्नतुरामःकथंचन ९ एवमुक्तातदादेव्यामंथरापापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसं
तीकैकेयीमिदमब्रवीत् १० पुरादेवासुरेयुद्धेसहराजर्षिभिःपतिः आगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसात्यकृत् ११ दिशमास्थायकैके
यिदक्षिणांदंडकान्प्रति वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः १२ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः ददौशक्रस्यसंग्रामंदेव
संघैरनिर्जितः १३ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरुषान्क्षतविक्षतान् रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसाऽपास्यराक्षसाः १४ तत्राकरोन्महायुद्धं
राजादशरथस्तदा असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः १५ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः तत्रापिविक्षतःशस्त्रैः
पतिस्तेरक्षितस्त्वया १६ तुष्टेनतेनदत्तौते द्वौवरौशुभदर्शने सत्वयोक्तःपतिर्देवियदिच्छेयंतदावरम् १७ गृण्हीयांतुतदाभर्त स्तथे-
त्युक्तंमहात्मना अनभिज्ञाह्यहंदेवित्वयैवकथितंपुरा १८ कथैषातवतुस्नेहान्मनसाधार्यतेमया रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यवि-
निवर्तय १९ तौचयाचस्वभर्तारंभरतस्याभिषेचनम् प्रव्राजनंचरामस्यवर्षाणिचचतुर्दश २० चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेव
नम् प्रजाभावगतःस्नेहःस्थिरःपुत्रोभविष्यति २१

नपुंसकस्थांत्या अपास्य आस्तरणादाकृष्य १४ तत्रतद्वाभ्यांशकलीकृतःसर्वांगेषुविक्षतः १५ त्व
या सारथ्यंकुर्वाणया अपवाह्य संग्रामादन्यत्रनीत्वा तत्रापि तादृशापत्कालेपि शस्त्रैर्विक्षतो ऽतएवनष्टचेतनोमूर्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितइत्यन्वयः केचित्तुसंग्रामा
दपवाह्यमूर्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितः तत्रापिदूरपातिभिरसुरीयैः शस्त्रैर्विक्षतस्ततोप्यन्यत्रापवाह्यरक्षितः एवंद्विःप्राणरक्षणतोतोषेणवरद्वयदानमित्याह
तेन राज्ञा यत् यदा इच्छेयंभर्तस्तदावरंगृण्हीयांतुइत्यन्वयः १७ तदामहात्मना राज्ञा तथेति उक्तं अनभिज्ञा अस्याःकथायाइतिशेषः १८ निगृह्यभर्तारंवरबलेन
निगृह्य अभिषेकसंभारान् निवर्तय अभिषेकरूपफलादितिशेषः १९ निवृत्तिप्रकारमाह ताविति तेनचदानेअनुमतेताभ्यांक्रमेण भरताभिषेचन रामप्रव्राज
नेवृणु इतिशेषः चतुर्दशसंख्याफलमाह चतुर्दशेति प्रजानांभावेऽन्तःकरणे गतःप्राप्तःस्नेहोयस्यतादृशस्तेपुत्रःस्थिरोराज्येभविष्यति २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरदानप्रवर्त्तनोपायमाह क्रोधागारमिति क्रोधवतीनांशयनस्थानंक्रोधागारं क्रुद्धेव इवशब्दएवार्थे क्रुद्धैवसती उक्तंक्रोधहेतुं शतशोऽन्यथानुत्सांत्वनेप्यविस्म
रंती तदेवविवृणोति शेष्वेति अनास्तृतायां भूमौशेष्वेत्यर्थः मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरासती २२ रुदंतीत्यस्यभावेतिशेषः तंदृष्ट्वेतिपूर्वेणान्वयि२३एवं
सति सर्वथाकार्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह दयितेति त्वत्कृते त्वत्क्षीणननिमित्तम् २४ २५ ननूक्तमपिवाक्यंराजाचेन्नशृणुयात् तदामहतीहानिःस्यात्तत्राह नहीं
ति स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिका ते एषामदाशंकेतिभावः २६ वरदानातिरिक्तमनुनयंमास्वीकुर्वित्याह मणीत्यादि २७ सर्वानुनयानंगीकारे तर्हि दा-

क्रोधागारंप्रविश्याद्यक्रुद्धेवाश्वपतेःसुते शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी २२ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः
रुदंतीपार्थिवंदृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा २३ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनम् २४ नत्वां
क्रोधयितुंशक्तोनक्रुद्धांप्रत्युदीक्षितुम् तवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत् २५ नत्यतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः मंदस्व
भावेबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः २६ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानिविविधानिच दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनःकृथाः २७ यौतौ
देवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददौ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोनातिक्रमेदिति २८ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्यराघवः व्यवस्थाप्यम-
हाराजंत्वमिमंवृणुयावरम् २९ रामप्रव्रजनंदूरंनववर्षाणिपंचच भरतःक्रियतांराजापृथिव्यांपार्थिवर्षभः ३० चतुर्दशहिवर्षाणि
रामेप्रव्राजितेवनम् रूढश्चकृतमूलश्चशेषंस्थास्यतितेसुतः ३१ रामप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरम् एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वा
र्थास्तवकामिनि ३२ एवंप्रव्राजितश्चैवरामोरामोभविष्यति भरतश्चगतामित्रस्तवराजाभविष्यति ३३ येनकालेनरामश्चवना
त्प्रत्यागमिष्यति अंतर्बहिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति ३४

सेनमयाकिंकर्तव्यमितिराजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति याविति सोर्थः रामविवासनभरताभिषेकरूपोर्थः त्वा त्वामित्यर्थः मात्येतिपाठेऽतिक्रमेत् तमर्थं माविस्मरे
स्मरेत्यर्थः नातिक्रमेदितिपाठे सर्वथासित्यत्येव राज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयइतिकतकः २८ राघवोदशरथः उत्थाप्य त्वामितिशेषः तेतुभ्यं तदा त्वं महारा-
जं व्यवस्थाप्य शपथैःसत्येस्थापयित्वा २९ वरमभिनयति रामेति ३० सर्वथा प्रव्राजनस्यातिघोरतया लोकविरुद्धत्वंमत्वाह चतुर्दशेति यथाचतुर्दशवर्षेपा-
लितः प्ररूढशाखः कृतमूलोदृढमूलो वृक्षो दुरुन्मूलोभवति एवंभरतस्तावताकालेन रूढोदृढराज्यः कृतमूलोवशीकृतमूलबलः चतुर्दशोत्तरशेषमायुःकालं
स्थास्यत्येव नतुपुनरागतेनापि रामेणाशक्योन्मूलनोभविष्यति नचरामस्यराज्यप्रत्याशयेतिनात्सर्यम् ३१ तं राजानम् ३२ रामः अरामइतिछेदः अप्रियः प्र- १२
जानांभविष्यतीत्यर्थः ३३ अंतर्बहिश्चप्रकृतीनामितिशेषः चिरसंयोगाद्भरते स्नेहानांवृद्धिश्चिरविप्रयोगतश्चरामे स्नेहनाशइतिभावः ३४ ७ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतमूलत्वमेव विवृणोति संगृहीतेति सम्यक्पालनेनानुरंजितमनुष्य इत्यर्थः सुहृद्भिः साकं कृतमूलो भविष्यतीति पूर्वेणान्वयः अभिषेकतो निवर्तनं प्राप्तकालं मन्ये इत्यर्थः अभिषेकनिवर्तनस्यायमेव काल इति भावः तस्माद्राजानं तदभिषेकान्निवर्तयेत्यन्वयः ३५ ३६ प्रतीता अंगीकृततदर्था कैकेयी केकयराजकन्या किशोरी बालवत्सा वडवा सा यथा स्वकिशोरार्थे उत्पथं गच्छति कशाहस्तेनारुद्धापि तथेयं राजाधीनापि भरतार्थे उन्मार्गगतेत्यर्थः ३७ परं विस्मयं प्राप्ता परमदर्शना अत्यंतविशेषदर्शनवती यद्वा परमत्यर्थमदर्शना विरूद्धदर्शना मंथरामिदमब्रवीदित्यन्वयः अत्र कैकेयी तन्नामिका हे श्रेष्ठाभिधायिनि हितोपदेशकुशले इति यावत् अत एव ते प्रज्ञां नावजानामीत्यर्थः कुब्जे त्वां नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठाभिधायिनीत्वादिविशिष्टां नाज्ञासिषमित्यर्थः ३८ कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनां मध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चये उत्तमा ईदृश्य एव दास्यो राजपत्नीनामिष्टाः स्वरूपास्वरूपासापत्न्यस्फूर्तेः श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति त्वमेवेति हितैषिणी इच्छापूर्वं हितवक्त्री ३९ समवबुध्येयम् त्वत्कृतबोधनाभावे इति शेषः निकीर्षितं रामाभिषेकाय भरतस्य विवा

संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् प्राप्तकालं तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ३५ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ३६ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मंथरामिदमब्रवीत् सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ३७ कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ३८ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ३९ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् संति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ४० त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कंधात्समुन्नतम् ४१ अधस्ताच्चोदरं शांतं सुनाभमिव लज्जितम् प्रतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ४२ विमलेंदुसमं वक्त्रं अहो राजसि मंथरे जघनं तव निर्मृष्टं रशनादामभूषितम् ४३

सनादि कैकेय्या एवं मतिकारणं कल्प्यते नहि तद्बुधे पापं शापदोषेण मोहिता केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना यस्माद्दसूयसे विप्रं त्वं रूपमदर्पिता तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् इति शापसमाच्छन्ना मंथरावशमागतेति असूयां असूयाविषयताम् अथ कुब्जां कुब्जांतरवैलक्षण्येन स्तौति संतीत्यादि त्वद्व्यतिरिक्ता इति शेषः दुःसंस्थिता दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः अत एव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ४० नैवं त्वमित्याह त्वमिति वातेन सन्नतं पद्ममिव त्वं सन्नतापि प्रियदर्शना ते उरो वक्ष अभिनिविष्टं स्थगुनाव्याप्तम् अत एव यावत्स्कंधात् स्कंधपर्यंतमुन्नतं उरः यावत्संस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तनावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानं यावत्समुन्नतं एतेन स्थगुमत्कुब्जत्वं प्रतिपादितं ४१ अधस्तात् वक्षसोऽधस्तात् शोभननाभिमदुदरं लज्जितमिव शांतं उरस उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव कृशमित्यर्थः प्रतिपूर्णं विस्तीर्णं ४२ हर्षातिशयाद्वर्णितमपि जघनं पुनर्वर्णयति जघनमिति निर्मृष्टं रोमादिकश्मलहीनं निर्घुष्टमिति पाठे रशनास्थक्षुद्रघंटादिभिः शब्दायमानम् ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपन्यस्तेजान्वोरितिशेषः यद्वा लोकेः स्कते स्फंदरत्वेन सक्थिनीपृष्ठफलकेइतिकतकः ४४ राजहंसीवराजसेइतिकचित्पाठः स्थगुंस्तोतुमुत्सेक्षते आसन्निति ४५ यास्तास्तवत्हृदये निविष्टामायास्तदेवेदम् यत्तु दीर्घस्थगुइत्यन्वयः रथघोणं रथचक्रपिंडिकातद्वदायतं विस्तीर्णम् ४६ अतोत्रमत्सादिकंवसंति यतएवमतोत्रमालां प्रमोक्ष्यामि मतयोमतिस्मृतिबुद्धयः स्मृतिर्व्यतीतविषयामतिरागामिगोचरा बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयेति क्षत्रविद्या राजनीतिः मायाः प्रसिद्धाः अत्र स्थगुनि हृदि-स्थाविकृतोन्नतमांसास्थिपिंडे ४७ जात्येनोत्तमेन सुनिष्टप्तेन संद्रुतेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्मयींमालामितिसंबंधः ४८ लब्धार्था लब्धोक्तार्था अतएवप्रतीता

जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचाप्यायतावुभौ त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनि ४४ अग्रतोममगच्छंतीराजसेऽतीवशोभने आसन्याः शंबरेमायाः सहस्रमसुराधिपे ४५ त्वद्धृदयतेनिविष्टास्ताभूयश्चान्याः सहस्रशः तदेवस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतम् ४६ मतयः क्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते अत्रतेहंप्रमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरण्मयीम् ४७ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनसुंदरि ४८ लब्धार्थाचप्रतीताचलेपयिष्यामितेस्थगु मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभम् ४९ कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यसि ५० चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना गमिष्यसिगतिंमुख्यांगुर्वयंतीद्विषज्जने ५१ तवापिकुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदाममम् ५२ इतिप्रशस्यमानासाकैकेयीमिदमब्रवीत् शयानाशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव ५३ गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणिविधीयते उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय ५४ तथाप्रोत्साहितादेवीगत्वामंथरयासह क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ५५ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना अवमुच्यवरार्हाणिशुभान्याभरणानिच ५६ तदाहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ५७ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि वनंतुराघवेप्राप्तेभरतः प्राप्स्यतेक्षितिम् ५८ सुवर्णेननमेह्यर्थोनरत्नैर्नचभोजनैः एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते ५९ अथोपुनस्तांमहिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः उवाचकुब्जाभरतस्यमातरं हितंवचोराममुपेत्यचाहितम् ६०

संतुष्टा लेपयिष्यामि उत्तमत्वदनेनेतिशेषः यद्वाजात्याद्भुतस्वर्णकृतभूषणेन तेस्थगु लेपयिष्यामिशुभंकरिष्यामीत्यर्थः ४९ ५० आह्वयमानेन स्पर्धमानेन द्विषज्जनेगर्वयंती गर्वंकुर्वंती मुख्यांगतिं श्रेष्ठां ५१ ५२ ५३ एवंह्यथावार्त्ताभिः कालक्षेपयोनकार्यइत्याह गतेत्यादि रामाभिषेकेवृत्ते वरग्रहणादिव्यर्थमिति भावः राजानमनुदर्शय क्रोधागारे आह्वानमितिशेषः ५४ ५५ अनेकशतसाहस्रं तावत्स्वर्णमूल्यं वरार्हाणि बहुमूल्यानि ५६ हेमोपमा स्वर्णवर्णा कैकेयी ५७ इह क्रोधागारे मदभीष्टासिद्धौ मदुपेक्षकाय राज्ञेदशरथाय मां मृतामावेदयिष्यसि तुर्वार्थे राघवे वनप्राप्ते भरतः क्षितिंप्राप्स्यतेवा नतुपक्षांतरमस्तीतिभावः ५८ ५९ महापराक्रमैः रतिक्रूरैः भरतस्येत्साद्वृत्त्या हिता त्वप्यपि राममुपेत्य तंप्राप्य अहितं रामविषये लोकदृष्ट्या अहितमितियावत् ६० ९ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६१ कुब्जया मुहुर्मुहुरिनिवाग्इषुभिः पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्बाणैः समाहता ताडिताऽतिविद्धा च अतिविस्मिता राजा मामेवं प्रतारितवानितीतिशेषः शशंस उवाच
६२ निशाम्यदृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ६३ मांजनपानभोजनमितिसमाहारद्वंद्वः ६४ अथ क्रोधागारप्रवेशानंतरं निधाय त्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौ
पतिताकिन्नरीव ६५ उदीर्णउत्कटः संरंभः कोपएवतमस्तेनवृतं व्याप्तमाननंयस्याः अवमुक्तानि त्यक्तानि उत्तममाल्यभूषणानिययासा विमनादुर्मनाः मग्न-
तारका अस्तमिततारका द्यौराकाशम् ६६ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० अ० नवमः सर्गः ९ ७ ७ अथोक्तानुवादपूर्वं राज्ञः कैकेयी-

प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिभ्रुवंत्वंसस्कृताच्चनप्स्यसे ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथायथास्फनस्तेभरतोऽभिषेक्ष्यते ६१ तथाः
निविद्धामहिषीतिकुब्जयासमाहताबाणिषुभिर्मुहुर्मुहुः विधायहस्तौहृदयेतिविस्मिता शशंसकुब्जाकुपितापुनःपुनः ६२ यमस्य
वामांविषयंगतामितोनिशाम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि वनंगतेवास्फचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतोभविष्यति ६३ अहंहिनैवास्तर-
णानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनम् नकिंचिदिच्छामिनचेहजीवनंनचेदितोगच्छतिराघवोवनम् ६४ अथैवमुक्त्वावचनंसु
दारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी असंस्कृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी ६५ उदीर्णसंरंभतमोवृताननना
तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा नरेंद्रपत्नीविमनाबभूवसातमोवृताद्यौरिवमग्नतारका ६६ इत्यार्षेश्रीरामा० वाल्मी० आ० अ०
नवमः सर्गः ९ ७ ७ विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशम् तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी १ निश्चित्यमन-
साकृत्यंसासम्यगितिभामिनी मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा २ सादीनानिश्चयंकृत्वा मंथरावाक्यमोहिता नागकन्येवनिः
श्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी ३ मुहूर्तंचिंतयामासमार्गमात्मसुखावहं सासुहृच्चार्थकामाचतंनिशाम्यविनिश्चयम् ४ बभूवपरम-
प्रीतासिद्धिंप्राप्येवमंथरा अथसारुषितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयम् ५ संविवेशाबलाभूमौनिवेश्यभ्रुकुटिंमुखे ततश्चित्राणि
माल्यानिदिव्यान्याभरणानिच ६ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे तयातान्यपविद्धानिमाल्यान्याभरणानिच ७

दर्शनायाह विदर्शि
ता विपरीतंबोधिता दिग्धविद्धेव विषदिग्धबाणविद्धेव किन्नरी कामरूपप्रधानोजातिविशेषः १ मंथरोपदिष्टंनिश्चित्य युक्तमेतदितिनिर्धार्य यत्त्वयोक्तं तत्स
र्वंसम्यगिति मंथरायै आविष्टदुःखत्वात् शनैः आचचक्षे २ तदेवप्रपंचयति सादीनेत्यादि ३ मार्गं मंथरोक्तमात्मसुखावहमितिनिचिंतयामास सामंथरासुहृ-
त्कैकेय्याः तस्याएवार्थकामाच कैकेय्यास्तंनिश्चयंनिशाम्य ज्ञात्वा ४ सिद्धिंरसरसायनादिसिद्धिं निधिमितिपाठे धनंप्राप्येव परमप्रीताबभूव वस्तुतोयद्देवकार्या
र्थेस्वयंभूलोकमागता दासीचजाता तद्विषयांसिद्धिंप्राप्येवेत्यर्थः रामागमनस्यसंभावनामात्रविषयत्वादिवेति ५ मुखेभ्रुकुटिंनिवेश्यः क्रोधातिशयेन ६ यानि
कैकेय्या अपविद्धानि उत्सृष्टानि तानिभूमिमित्यन्वयः यान्यपविद्धानितानीत्यन्वयः ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ एकवेणी पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्यपृष्ठेएकवेणी गतसत्वा क्षीणबला कैकेयीवृत्तांतंप्रदोषकालिकमुपवर्ण्य राजवृत्तांतमाह आज्ञाप्येति ९ उपस्थानं तू
ताज्ञापनाविषयस्यमंत्रिपुरोहितादेः स्वस्वगृहंप्रतिगमनमनुज्ञाप्य स्वनिवेशनं प्रविवेश यद्वोपस्थानं सदःसभा तामनुज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञांगृहीत्वा अद्ये
वरामाभिषेकः प्रसिद्धःनिश्चितइतिइतः पूर्वंकैकेय्यानश्रुतिगोचरइतिजज्ञिवान्ज्ञातवान् १० अतस्तांप्रियमारव्यातुंतामंतःपुरंप्रविवेश वशी स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविष-
येइतिबोध्यम् ११ अत्रगृहस्यरुष्टकैकेयीयुक्ततया कृष्णधवलतयाच राहुयुक्तपांडुराभ्राकाशसादृश्यं रुतायुतं रुतयुक्तम् १२ ह्रस्वाःवामनिकाः कुब्जा-
भिःवामनिकाभिश्च ताभिर्युतं स्वरूपदासीनांसापत्न्यसंभावनायांऽतःपुरेऽवासात् चित्रगृहैः चित्रयुक्तगृहैः १३ गजदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृ

अशोभयंनवक्ष्रधांनक्षत्राणियथानभः क्रोधागारेऽचपतिनासावभौमलिनांबरा ८ एकवेणीदृढांबध्वागतसत्वेवकिन्नरी आज्ञा-
प्यतुमहाराजोराघवस्याभिषेचनम् ९ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनम् अद्यरामाभिषेकोवैप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् १० प्रियाः-
र्हांप्रियमारव्यातुंविवेशांतःपुरंवशी सकैकेय्यागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ११ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तंनिशाकरः शुकबर्हि-
समायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतम् १२ वादित्ररवसंघुष्टंकुब्जावामनिकायुतम् लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः १३ दांतराज
तसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतम् नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् १४ दांतराजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः विविधैरन्न-
पानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि १५ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमम् सप्रविश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत् १६ नददर्शस्त्रि-
यंराजाकैकेयींशयनोत्तमे सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थीमनुजाधिपः १७ अपश्यन्दयितांभार्यांपप्रच्छविषसादच नहितस्यपुरा-
देवीतांवेलामत्यवर्तत १८ नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन ततोगृहंगतोराजाकैकेयींपर्यपृच्छत १९ यथापुरमविज्ञाय-
स्वार्थलिप्सुमपंडिताम् प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तातुकृतांजलिः २० देवदेवीभृशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता प्रतीहार्यावचःश्रु
त्वाराजापरमदुर्मनाः २१ विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचिताम् २२

क्षाणांनित्यपुष्पफलत्वं
देवराजसाहाय्यकरणेनतत्प्रसादात् १४ १५ १६ कामबलसंयुक्तः कामबलंतदुद्रेकस्तत्संयुक्तः अतएवरत्यर्थी १७ अपश्यन् रत्यर्थमन्विष्यापश्यन्विषादहेतु
माह नहीति तांवेलांकामवशात् स्वशयनागमवेलां नात्यवर्तत नातिक्रांतवती अद्यतु तामतिक्रांतेति विषादः १८ शून्यं कैकेयीरहितं १९ अपंडितां कार्याकार्य-
विवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावती अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वमदर्शनकालेयथाऽपृच्छततथाऽपृच्छतेत्यन्वयः प्रतिहारी दौवारिकी २० अ
भिद्रुताइत्युवाचेतिसंबंधः २१ अदर्शनमात्रेणविषण्णस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोधिकोविषादः इष्टादर्शनजविषादेन चक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचंचलत्वंचित्तस्य-
किंनिमित्तःक्रोधइतिशंकायाव्याकुलत्वं तत्र क्रोधागारे अतथोचितां तथाशयनानुचिताम् २२ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इवशब्दएवार्थे २३ पापसंकल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोरथां विनिष्कृत्तां छिन्नाम् २४ निर्धूतां पुण्यक्षये स्वलोकात्पतितां नाम् च्युतां स्वर्गात् परिभ्रष्टां परमोह-
नायप्रयुक्तां मध्येएवस्थितां मायामिव स्थितां संयतां वागुराबद्धाम् २५ मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तेनबाणेन विद्धां करेणुमिवस्थितांददर्शेति पूर्वेणान्वयः
अरण्येमहागजः पूर्वोक्तांकरेणुमिवस्थिताम् २६ पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किंवक्ष्यति किंकरिष्यतीतिशंकया त्रस्तबुद्धिः उवाच २७ आत्मनि मयिसंश्रितं ते
क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि अभियुक्ता कृतपराभवा विमानोनिंदा २८ यत् यतः इदंएवंप्रकारेण कल्याणि ममदुःखाय पांसुषु शेषे किं च कल्याणचेतसि
अनपकारिणि मयि जीवतिसति किमर्थं भूमौशेषे २९ भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः अभिष्टुताः मत्कृतसत्कारैरतिशेषः ३०

प्रतप्तइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः सन्नद्धस्तरुणींभार्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीम् २३ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणीतले लता
मिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामिव २४ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयताम् २५ करेणु-
मिवदिग्धेनविद्धांमृगयुनावने महागजइवारण्येस्नेहात्परमदुःखिताम् २६ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः कामीकमलप
त्राक्षीमुवाचवनितामिदम् २७ नतेऽहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतम् देविकेनाभियुक्तासिकेनवासिविमानिता २८ यदिदंममदुः
खायशेषेकल्याणिपांसुषु भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि २९ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि संतिमेकुशलावैद्यास्त्व
भितुष्टाश्चसर्वशः ३० सुखितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामिनि कस्यवाविप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतम् ३१ कः प्रियंलभताम
द्यकोवासुमहदप्रियम् मारोत्सीर्माचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणम् ३२ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यताम् दरिद्रःकोभवेदा
ढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ३३ अहंचहिमदीयाश्चसर्वेतववशानुगाः तेनकिंचिदभिप्रायंव्याहर्तुमहमुत्सहे ३४ आत्मनोजीवितेनापिब्रू
हियन्मनसिस्थितम् बलमात्मनिजानंतीनमांशंकितुमर्हसि ३५ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे यावदावर्ततेचक्रंतावती-
मेवसुंधरा ३६ द्राविडाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोसलाः ३७ व्याधिमाचक्ष्व व्याधिकृतंचे-
ष्टयनमितिशेषः प्रियंकार्यं कर्तव्यमितिमनसिवर्ततेइतिशेषः विप्रियंकृतं तवयस्यअप्रियंकर्तव्यत्वेन तव मनसिवर्ततेइतिशेषः ३१ पक्षद्वयनिमित्तोपि क्रोधोमा
स्त्वित्याह कः प्रियमिति त्वत्प्रियोदरिद्रइतिशेषः अप्रियंलभतां त्वद्विप्रियकारीतिशेषः मारोत्सीः आत्मनोऽभिप्रायंरुद्धं गुप्तंमाकार्षीरित्यर्थः संपरिशोषणं कायस्ये
तिशेषः ३२ तदेवप्रपंचयति अवध्यइत्यादि ३३ आत्मनोजीवितेनहेतुनापि तेकंचिदभिप्रायं तद्विषयंव्याहर्तुंनोत्सहे अतोमनसि यत्स्थितं तद्विषयेच्छास्ति तद्ब्रूहि आ
त्मनि स्वस्मिन्बलंमत्प्रेमरूपं जानंती अयंमदुक्तंकरिष्यतिनवेति मांशंकितुंनार्हसि ३४ ३५ सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथंददामि यदित्वदुक्तंनकुर्यांतर्हि
सर्वसुकृतं मेव्यर्थंइतिशपथंददामीत्यर्थः अथात्मनि दुष्करसंपादनसामर्थ्यंदर्शयति यावदिति चक्रंसूर्यमंडलं आवर्तते प्रकाशयति तावतीसर्वापिवसुंधरा मे मद-
धीना ३६ द्राविडसिंध्वादयोदेशाःसर्वेमदधीनाएव ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमत्तत्रेत्यादि तत्रजातंद्रव्यमपि मदधीनमेव ३८ ३९ रश्मिवान्सूर्यः ४० भूयः परिपीडयितुं निजभूशयनादिनापूर्वपीडितमेवाप्रियवचनादिनापुनःपीडयितु-मित्यर्थः ४१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके अयोध्याकांडदशमःसर्गः १० ७ ७ तमिति १ विप्रकृता प्रियघापराभूता अवमानःशब्देन-तिरस्कारः मेममाभिप्रायोऽभिप्रार्थनीयोऽस्तितदेकसंपाद्यस्त्वंयाकृतम् संपादितमिच्छामि २ यदि त्वंकर्तुमिच्छसिमदभिप्रेतं तदातद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपांप्र-तिज्ञां प्रतिजानीष्व कुरु अथानंतरं मयाभिप्रेतं स्वप्रार्थितं यथायत्प्रकारवत्तथावक्ष्यामीत्यर्थः ३ आज्ञाकारिणिमयि शपथाकांक्षाहृष्टेत्युत्स्मयः मूर्धजेषु संगृह्य-शिरोंऽकेकृत्वेतियावत् ४ स्त्रीणांमध्ये त्वत्तः पुंसांमध्ये रामादन्यइतियोज्यम् यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोऽधिकः प्रियतरोनेत्यर्थः रामस्यादोषमजानतः एवमुक्तिः राम-

तत्रजातंबहुद्रव्यंधनधान्यमजाविकम् ततोवृणीष्वकैकेयियद्यत्त्वंमनसेच्छसि ३८ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने तत्त्वंमे ब्रूहिकैकेयियतस्तेभयमागतम् ३९ तत्तेव्यपनयिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान् तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियम् ४० परिपी-डयितुंभूयोभर्तारमुपचक्रमे ४१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये॰ आ॰ अ॰ दशमःसर्गः १० ७ ७ तंमन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः १ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तमि-च्छामित्वयाकृतम् २ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि अथतद्व्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया ३ तामुवाचमहाराजःकैके-यीमीषदुत्स्मयः कामीहस्तेनसंगृह्यमूर्द्धजेषुभुविस्थिताम् ४ अवलिप्तेनजानासित्वत्तःप्रियतरोमम मनुजोमनुजव्याघ्राद्रामादन्यो-नविद्यते ५ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्मना शपेनजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेप्सितम् ६ यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेयमहंध्रुवम् तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ७ आत्मनाचात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभम् तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ८ भ-द्रेत्हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्साधुमन्यसे ९

एवंत्वत्तोऽधिकःप्रियइत्याशयः ५ तदाह तेनेति त्वत्तोपिप्रियतरेणेत्यर्थः अत एव मुख्येन अजय्येन अरीणामशक्यजयेन जीवनार्हेण मज्जीवनसाधनीभूते-न अनेन परमप्रियत्वंदर्शयति शपे शपथेन त्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयम् स्वाभिप्रायंज्ञापये तेतुभ्यम् ६ भाव्यर्थंसूचयन् परमप्रियत्वमेवदर्शयति यमिति अने-नतद्विषयकदुष्टप्रार्थनानकार्येति सूचयति वचनक्रियाम् त्वद्वचनकरणंप्रति ७ आत्मना स्वेन अन्यैः आत्मजैःपुत्रैरपि यंवृणे असमंजाने सर्वतोऽधिकंप्रियंजा-नेइतियावत् ८ यन्मनसाध्यायसि तन्नद्वाचावदतीत्युक्तेर्वागिव हृदयमपि त्वद्वचनानुष्ठानप्रवणम् अनुमृश्य विचार्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्मात् दुःखादुद्धर १५
एतद्रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत्साधुमन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव युक्तं विचार्य वद ममतु त्वद्वचनमात्रं कर्तव्यमेवेत्याशयः ९ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र शंकानकार्येत्याह बलमिति मत्प्रेमरूपं तथात्वयिमेप्रेमास्ति येनत्वदुक्तंनकुर्यामित्यसंभावितम् सर्वथानव प्रीतिं प्रीतिविषयंकरिष्यामि यद्यन्यथेदं तदा-मेधर्मोनफलदोभवेदितिभावः १० तदर्थमनाः तस्मिन्निजाभिमतेऽर्थेमनोयस्याःसा तदभिप्रायं स्वाभिमतार्थसंपादनाभिप्रायमागतं प्राप्तविषयंज्ञात्वा नि-र्माध्यस्थात् माध्यस्थाभावमवलंब्य ल्यब्लोपेऽव्ययीभावात्पंचमी स्वपुत्रपक्षपातेनेतियावत् हर्षात् राज्ञःस्ववशत्वदर्शनजात् दुर्वचं शत्रुभिरपिवक्तुमशक्यं ११ तेनवाक्येन त्रिवाचारामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन अभ्यागतमंतकमिव घोरंराज्ञःप्राणाहरं तमात्मनोभिप्रायं व्याजहार व्याहर्तुंनिश्चितवती १२ राजप्र-तिज्ञायादुष्करार्थविषयत्वेन वैपरीत्यमाशंक्य तांप्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति यथाक्रमेणेति अतिप्रियपुत्रस्कृत्नादिक्रमेणशपसि शपथंकरो

बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्हसि करिष्यामितवप्रीतिंस्कृतेनापितेशपे १० सातदर्थमनादेवितमभिप्रायमागतम् निर्माध्य-स्थाच्चहर्षाच्चबभाषेदुर्वचंवचः ११ तेनवाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमात्मनः व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकम् १२ यथाक्र-मेणशपसेवरंममददासिच तच्छृण्वंतुत्रयस्त्रिंशद्देवाःसेंद्रपुरोगमाः १३ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहारात्र्यहनीदिशः जगच्चपृथिवीचे-यंसगंधर्वाःसराक्षसाः १४ निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृहदेवताः यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भाषितंतव १५ सत्यसंधोमहातेजा धर्मज्ञःसत्यवाक्शुचिः वरंममददात्येष सर्वेशृण्वंतुदेवताः १६ इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच ततःपरमुवाचेदंवरदंकाम-मोहितम् १७ स्मरराजन्पुरावृत्तंतस्मिन्देवासुरेरणे तत्रत्वांच्यावयच्छत्रुस्तवजीवितमंतरा १८ तत्रचापिमयादेवयत्त्वंसमभिर-क्षितः जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ १९ तौदत्तौचवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्यहम् तवैवपृथिवीपालसकाशेरघुनंदन २० तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरम् अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवितंत्वद्विमानिता २१ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशंकृतः प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः २२

षि तत्पूर्वकंवरंच ममददासि दातुंनिश्चितवानसि तत्तववाक्यम् १३ जगत्स्वरोक्षस्वर्गादि-भुवनदेवता पृथिवी प्रत्यक्षभुवनदेवता १४ १५ सर्वेदेवताःदेवाः दैवतानिवापुंसीतिकोशः १६ परिगृह्य परिवर्तनान्निवर्त्य अभिशस्य सत्यसंधइत्यादिना स्वकार्यस्थैर्यायस्कृत्वाच १७ तद्वाक्यमाह स्मरेत्यादि तत्ररात्रियुद्धे शत्रुःशंबरः तवजीवितमंतरा प्राणंविना त्वामच्यावयत् प्रच्युतवीर्यमकरोत् अडभावआ-र्षः १८ जाग्रत्या मया यत् यतस्त्वंसमभिरक्षितः ततः स्वजीवनाय यतमानायाममभवान् वरौ प्रददौ १९ तौवरौ तवैवसकाशे निक्षेपभूतौ त्वय्येवस्थापि-तौ इदानींत्वयादत्तौ स्वीकर्तुंमृगयामि अन्वेषयामि २० धर्मेणप्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकंदानप्रतिज्ञांकृत्वा २१ कैकेय्या स्वसौंदर्यनिमित्तकाममोहेन स्ववशे-कृतोराजा वाङ्मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेण स्वविनाशाय मृगइव तत्प्रतिवचनदानरूपं पाशं प्रचस्कंद प्रगतवान् प्रकृत्यादित्वात्प्रातिपदिकार्थेपितृती-या वाङ्मात्रेणेति २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ वक्ष्यामि मयदातव्यौवराविमाविति विभज्यवक्ष्यामि तद्भवआह अभिषेकेति २४ यःकल्पितो ऽनेनेतियोजना २५ २६ २७ दत्तमेवग्रहणेनतत्पूर्वम्
नत्युत्तमर्णेनाधमर्णात्स्वार्थग्रहणेतस्यपीडाभवतीतिनकश्चिद्दोषः अद्यनैवेत्यनेन कालविलंबोनिराकृतः २८ सत्यसंगरः सत्यवचाः संपूर्णान्गिरतेः कथ
नार्यात्कर्मण्यप् तेनैवहेतुना कुलादिकंरक्ष जन्मात्रभाविनदेवाह परत्रेति २९ इतिरामाभिरामेश्रीरामे रा॰ वाल्मी॰ आ॰ अ॰ एकादशः सर्गः ११ ७ ७
दारुणं वज्रपाततुल्यं श्रुतार्थस्यवास्तवत्वासंभावनायाभ्रमइत्येवनिश्चित्य किंदोषजोयंभ्रम इतिचिंतांप्रपेदे युक्त्याभ्रमत्वज्ञानेपि तदधिष्ठानापरोक्षया
वत् अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारितायादृष्टत्वाद् भ्रततापच १ अथभ्रमत्वनिश्चयासत्कृतापोभ्रमहेतूनूर्चिंतयति स्वप्नार्थस्यस्वक्रियाकरणासामर्थ्यात भ्र

ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् वरौदेयौत्वयादेवतदादत्तौमहीपते २३ तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः अभिषेकसमारं-
भोराघवस्योपकल्पितः २४ अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेऽभिषिच्यताम् योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया २५ तदादेवासुरेयुद्धेत
स्यकालोऽयमागतः नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः २६चीराजिनधरोधीरोरामोभवतुतापसः भरतोभजतामद्ययौवराज्यम-
कंटकम् २७ एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे अद्यनैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवने २८ सराजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंच-
हिजन्मरक्षच परत्रवासेहिवदंत्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणाम् २९ इत्यार्षेश्री॰ वा॰ आ॰ अ॰ एकादशःसर्गः ११ ७ ७
ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः चिंतामभिसमापेदेमुहूर्तंप्रततापच १ किंनुमेयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवामम अनुभूतो
पसर्गोवामनसोवाप्युपद्रवः २ इतिसंचिंत्यतद्राजानाध्यगच्छत्तदासुखम् प्रतिलभ्यततःसंज्ञांकैकेयीवाक्यतापितः ३ व्यथितोवि-
क्लवश्चैवव्याघ्रींदृष्ट्वायथामृगः असंवृतायामासीनोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन् ४ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः अहोधिगितिं-
सामर्षोवाचमुक्त्वानराधिपः ५ मोहमापेदिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः ६

मविषयत्वं स्वप्नदृष्टोऽयमर्थोमिथ्यैव नकदापिभवतीतिभावः स्वप्नोपिकदाचित्संवादीत्यतोदिवेति दिवास्वप्नोनकदापिसंवादीतिभावः अपिवा अथवा ममजा-
ग्रत्यपि दुरदृष्टजनितचित्तमोहोवैचित्त्यापरपर्यायः वस्तुतत्वज्ञानासामर्थ्यं अनुपश्चाज्जातः सभास्थितिपर्यंतमसत्वाद्भूतोपसर्गोवा गृहावेशजनितचित्तवैकल्यंवा
यत्त्वनुभूतोपसर्गोनुभूतनाशःसुषुप्तिरित्यर्थइतितन्न सुषुप्तौ ज्ञानाभावात् मनसउपद्रवोवा आधिव्याधिजनितोपप्लवोवा २ राजा इतिसंचिंत्य तत् भ्र-
मकारणं नाध्यगच्छत् अतस्तदाऽसुखम् मूर्च्छाकर महद्दुःखंचाध्यगच्छत् ततः संज्ञांस्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ३ अतएवव्यथित-
त्वादिगुणविशिष्टः विक्लवोदीनः ४ मंडले यंत्रमंडलेमंत्रकृते अहोधिगितिवाचमुक्त्वा भूयःपुनर्मोहमापेदिवान् ५ ६ ७ ७ ७ ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव अनेनमृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदंडेनेव कैकेयीदंडेन स्वदुःखशमनस्याशक्यताध्वन्यते नृशंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ७ पा
पमनिष्टं पापे पापमते नेत्वपि हृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति ८ तस्यानर्थचिंतानर्हस्य एवमनर्थाय उक्तानर्थाय किंनिमित्तं केननिमित्तेन अयंस्वकृतएवानर्थइत्याह त्व
मिति ९ अविज्ञानात् इष्टसाधनत्वभ्रांत्या यदायतः १० उद्दिश्य व्याजीकृत्य त्यक्ष्यामि प्रियंराज्यं ११ आत्मना स्वव्यापारेण जीवितं तत्साधनं रामं नत्वेवत्यजेयम्
परा उत्कृष्टा १२ चेतनं चैतन्यं १३ यतोमद्विनाशे वैधव्यप्राप्तिस्ततस्मादेव निश्चयोरामविवासनरूपस्त्यज्यताम् १४ अपितेचरणाविति धर्मशास्त्रतोऽस्तुनि
तमपि कामशास्त्रमर्यादयात्वस्मीत्यर्थमिति शेषः १५ अथेत्यादि अथ भरतस्यप्रियाप्रियविषयेमांत्वंजिज्ञाससे भरतोराज्ञःप्रियोनवेति तद स्तु राघवं भरतं-

कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धोनिर्दहन्निवतेजसा नृशंसेदुष्टचारित्रेकुलस्यास्यविनाशिनि ७ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा सदाते-
जननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः ८ तस्यैवंत्वमनर्थायकिन्निमित्तमिहोद्यता त्वंमयात्मविनाशायभवनंस्वंनिवेशिता ९ अविज्ञाना-
न्नृपसुताव्यालीतीक्ष्णविषायथा जीवलोकोयदासर्वोरामस्याहगुणस्तवम् १० अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतम् कौसल्यांच
सुमित्रांचत्यजेयमपिवाश्रियम् ११ जीवितंचात्मनारामंनत्वेवपितृवत्सलम् पराभवतिमेश्रीनिर्दृष्ट्वातनयमग्रजम् १२ अपश्यतस्तुमे
रामंनष्टंभवतिचेतनम् .तिष्ठेल्लोकोविनासूर्यंसस्यंवासलिलंविना १३ नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितम् तदलंत्यज्यतामेषनि-
श्चयःपापनिश्चये १४ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे किमर्थंचिंतितंपापेत्वयापरमदारुणम् १५ अथजिज्ञाससेमांत्वं
भरतस्यप्रियाप्रिये अस्तुयत्तत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति १६ समेज्येष्ठसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवा-
र्थंकथितंभवेत् १७ तच्छ्रुत्वाशोकसंतप्तांसंतापयसिमांभृशम् आविष्टासिगृहेशून्येसात्वंपरवशंगता १८ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसं
प्राप्तःसुमहानयम् अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः १९

प्रति यत्त्वयाव्याहृतं तत्सर्वं भरतस्य रामविवासनंत्वयोग्यमेवेति शे
षः त्वयापिपूर्वंतस्यबहुशोगुणानांकथनादित्याशयः १६ इतीव इत्येतत्प्रकारं यत्त्वयाकथितं पूर्वं तत् मच्चित्तावर्जनेन सेवार्थमेव मयास्वसेवाकरणार्थंमे
व भवेदितिवितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरिति भावः १७ यतस्तत् रामाभिषेचनंश्रुत्वा इदानींशोकसंतप्तासि मांचवर निर्बंधेन ततोनिवारयंती भृशंतापयसि अ-
तोमयास्वसेवाकरणाय मद्वंचनार्थएवतेरामसाधुत्ववादइत्याशयः अथवा एवंविधचिंतापि महाकुलजायांत्वयि असंभाविनैव किंतर्हिइदंतत्राह शून्येगृ-
हे भूतादिभिराविष्टासि नतुल्येनवाक्येनचिदावेशितदुष्टमतिरसि अतःपरवशंगता एवंवदसीत्यर्थः १८ तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति यतइक्ष्वाकुकुले महान
यं अनयः ज्येष्ठाभिषेनिवृत्तिरूपःसंप्राप्तः हेनयसंपन्ने यत्रानये ते तव विकृतामतिः कारणमिति शेषः अतस्त्वंग्रहाविष्टेति भावः १९ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वनाविष्टेवाहंवदामिनेत्याह नहीति नश्रद्दधामि अस्यानयस्यानाविष्टत्वबुद्धिरूनत्वमितिशेषः २० तदेवोपपादयति नन्विति आमंत्रणे एतत्कथयसे वर्तमानसामीप्येलट् अनेनखामात्पूर्वंतथाकथनंध्वन्यते २१ तस्य भरततुल्यप्रियस्य २२ २३ २४ शुश्रूषते सेवते तस्माद्रामाद्रामक्रियमाणगौरवाद्भरतस्य त्वयिविशेषंअधिकंगौरवं नलक्षये २५ शुश्रूषां सेवां गौरवं बहुमानं प्रमाणं प्रतिपत्तिः प्रामाण्यबुद्धिरित्यन्ये वचनक्रिया उक्तकरणं पुरुषर्षभात् रामात् २६ बहूनांस्त्रीसहस्राणांमध्ये एकयापिक्तनः परिवादोऽकार्यकरणनिमित्तंसमूलमयशः उपजीविनांमध्ये एकेनापिकथितोऽपवादः असूयाकल्पितं

नहिकिंचिदयुक्तंवाविप्रियंवापुरामम अकरोस्त्वंविशालाक्षितेननश्रद्दधामिते २० ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना बहुशोहि स्मबालेत्वंकथाःकथयसेमम २१ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच २२ अत्यंतसुकुमारस्यतस्यधर्मेकृतात्मनः कथंरोचयसेवासमरण्येभृशदारुणे २३ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभलोचने तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनम् २४ रामोहिभरताद्भूयस्तवशुश्रूषतेसदा विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये २५ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंवचनक्रियाम् कस्तुभूयस्तरंकुर्यादन्यत्रपुरुषर्षभात् २६ बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनाम् परिवादोऽपवादोवाराघवेनोपपद्यते २७ सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशुद्धेनचेतसा गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विषयवासिनः २८ सत्येनलोकान्जयतिद्विजान् दानेनराघवः गुरूञ्शुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् २९ सत्यंदानंतपस्त्यागोमित्रताशौचमार्जवम् विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे ३० तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवोपमेकथम् पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि ३१ नस्मराम्यप्रियंवाक्यंलोकस्य प्रियवादिनः सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियम् ३२ क्षमायस्मिंस्तपस्त्यागःसत्यंधर्मःकृतज्ञता अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम ३३ ममवृद्धस्यकैकेयिगतांतस्यतपस्विनः दीनंलालप्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि ३४ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते तत्सर्वंतववदास्यामिमाचत्वंमृत्युमाविश ३५

निर्मूलमयशोराघवे नोपपद्यते नविद्यते २७ कुतस्तत्राह सांत्वयन्निति प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृह्णातिवशीकरोति २८ जयति जयोऽत्रस्वाधीनत्वकरणं २९ सत्यं सत्यवचः दानं पारलौकिकं त्यागऐहिकप्रयोजनंदानं मित्रता सत्स शौचं बाह्यांतरशुद्धिः आर्जवं वंचनाराहित्यं ३० पापंवनवासरूपं स्वस्यपापजनकं आशंससे प्रार्थयसे शमदमादिसंपत्त्यामहर्षिसमतेजस्त्वं ३१ लोकस्य लोकंप्रति प्रियवादिनः स्वस्यकंप्रत्यप्युक्तमप्रियं वाक्यंनस्मरामि सोहं त्वत्कृते त्वद्वचनक्रियासंपादननिमित्तं प्रियं राममप्रियं कथंवक्ष्यामी तिसंबंधः प्रियवादिनोरामस्य यत्कर्तृकं तद्विषयकंचेत्यर्थइतिकश्चित् ३२ ३३ गतांतस्य प्राप्तचरमकालस्य तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य दीनस्य कारुण्यं दयां ९३४ मृत्युमत् मृत्युसंपादिकानिष्टाभिनिवेशम् ३५ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुर्मि करोमि शरणं रक्षिका अधर्मो ज्येष्ठातिक्रमेण कनीयसोऽभिषेककृतः निरपराधस्य त्यागकृतश्च ३६ अचेतनं मूर्च्छांप्राप्तं घूर्णमानं घूर्णमानशरीरम् ३७ पा-
रं निस्तारं प्रलपंतं प्रार्थयंतं रौद्रतरं दारुणतरम् ३८ प्रत्यनुतप्स्यसे उक्तकरणाशक्त्या कथयिष्यसि लोकैरिति शेषः स्वार्थण्यंतात्हेतुमण्णोरूपम् ३९ यदाबह
वोमिलिताराजर्षयस्त्वयासह मद्विषयवरदानादिविषयगोष्ठींकरिष्यंति तत्रतत्प्रश्ने किंप्रतिवक्ष्यसि किमुत्तरयिष्यसि ४० नकिमप्युत्तरंशक्यमित्याह यस्या
इति प्रसादे शंबरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहेसति प्रयत्नेइतिपाठेरथापनयनादिप्रयत्नेइत्यर्थः या मामभ्यपालयत् शीतोपचारादिनारक्ष मयामिथ्याकृता
प्रतिज्ञेतिशेषः इतिवक्ष्यसिकिमितिसोपहासंवाक्यं ४१ नरेंद्राणां स्ववंश्यानां किल्बिषमयशोरूपं मालिन्यंकरिष्यसि तत्रहेतुर्यइत्यादि यद्वंशस्थईदृशःपापी-

अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते शरणंभवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशेत् ३६ इतिदुःखाभिसंतप्तंविलपंतमचेतनम् घूर्ण-
मानंमहाराजंशोकेनसमभिप्लुतम् ६७ पारंशोकार्णवस्याशुप्रलपंतंपुनःपुनः प्रत्युवाचाथकैकेयीरौद्रारौद्रतरंवचः ६८ यदिदत्वावरौ
राजन्पुनःप्रत्यनुतप्यसे धार्मिकत्वंकथंवीर पृथिव्यांकथयिष्यसि ३९ यदासमेताबहवस्त्वयाराजर्षयःसह कथयिष्यंतिधर्मज्ञतत्र-
किंप्रतिवक्ष्यसि ४० यस्याःप्रयत्नेजीवामियाचमामभ्यपालयत् तस्याःकृतामयामिथ्याकैकेय्याइतिवक्ष्यसि ४१ किल्बिषंत्वंनरेंद्राणां
करिष्यसिनराधिप योदत्वावरमद्यैवपुनरन्यानिभाषसे ४२ शैब्यःश्येनकपोतीयेस्वमांसंपक्षिणेददौ अलर्कश्चक्षुषीदत्वाजगाम
गतिमुत्तमाम् ४३ सागरःसमयंकृत्वा नवेलामतिवर्तते समयंमाऽनृतंकार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ४४ सत्वंधर्मंपरित्यज्यरामंरा-
ज्येऽभिषिच्यच सहकौसल्ययानित्यंरंतुमिच्छसिदुर्मते ४५ भवत्वधर्मोधर्मोवासत्यंवायदिवाऽनृतम् यत्त्वयासंश्रुतंमह्यंतस्यना
स्तिव्यतिक्रमः ४६ अहंहिविषमद्यैवपीत्वाबहुतवाग्रतः पश्यतस्तेमरिष्यामिरामोयद्यभिषिच्यते ४७

तद्वंशःसर्वोपीदृशएवेतिविद्विष्यं-
ति लोकाइतिभावः ४२ प्रतिज्ञाया अपालनस्याधर्मत्वंबोधयंती पूर्वेषां दुःकरप्रतिज्ञापालनं दर्शयति शैब्यइति अत्रेयंकथा इंद्राग्नीश्येनकपोतरूपौशैब्यस्यौदार्य-
जिज्ञासया भक्ष्यभक्षकभावापन्नौ शैब्यसमीपंगतौ ततःकपोतोभयार्थी शैब्यांकंप्रविवेश तस्मैच सोऽभयंददौ ततःश्येनेन मद्भक्ष्यंदेवविहितंत्यजेत्युक्ते नाहंतंत्यजे
यं अपितु तत्प्रतिनिधिभूतं स्वमांसमेवददामीत्युक्त्वा सर्वस्वमांसंश्येनायदत्तवानिति अलर्कश्चराजर्षिर्ब्राह्मणायांधाय वरंप्रतिश्रुत्य तेनराजचक्षुषा स्वचक्षुःसं
धानरूपेवरे उक्ते स्वचक्षुषीदत्तवानिति ४३ सागरःसमुद्रोवेलाऽनतिलंघनाय दैवैःप्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्य नवेलामतिवर्तते एवंपूर्वेषां शैब्यादीनांवृत्तंस्म
रन् समयं प्रतिज्ञामनृतांमाकार्षीः ४४ ४५ सिद्धांतमाह भवत्विति मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकोधर्मोवा अधर्मोवाभवतु नन्वियंरत्यर्थंमिथ्यैव
मेप्रतिज्ञा तत्कालेमिथ्यावचनस्य शास्त्रानुमततादितिचेत्तत्राह त्वया यन्मह्यंसत्यमनृतंवासंश्रुतं प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽकरणंनास्ति ४६ विपक्षेबा-
धकमाह अहमित्यादि पश्यतः पश्यंतंत्वामनादृत्य ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंजलिंप्रतिगृण्हंतीं राजमातृत्वेन सर्वलोकानामितिशेषः नन्विनिर्निश्चये नक्रियासमुपाददेइतिपाठेपि मरिष्यामीत्येवफलति ४८ ते नवसमीपे आत्मना प्रा
णभूतेन भरतेन शपे तच्छपथपूर्वकं कथयामि रामविवासनादृते ऽन्येन रत्नादिना नतुष्येइति ४९ ५० अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयंवाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः
५१ प्रैक्षत कोपादितिशेषः ५२ ५३ व्यवसायं रामविवासनविषयमनिश्चयं घोरं शपथं भरतशपथरूपम् विकृतरामकृतनादिशपथंवा ५४ विपरीतःसन्नि
पातादिनाविपरीतप्रकृतिः आतुरोव्याधिग्रस्तः हृततेजामंत्रेणेतिशेषः ५५ उपदेशिता उपदिष्टा ५६ मांनलज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्यवहारस्यलोकविगी
तत्वात् शीलव्यसनं सद्वृत्तस्यविशेषेणासनंत्यागः अतएवेदानींभूतोपघातोपेक्षा ५७ बालायाइति बालायाअपीत्यर्थकंपूर्वान्वयि ततु शीलंतु इदानींप्रौढत्वा

एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराममातरं अंजलिंप्रतिगृण्हंतींश्रेयोननुमृतिर्मम ४८ भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप यथानान्येनतु
ष्येयमृतेरामविवासनात् ४९ एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह विलपंतंचराजानंनप्रतिव्याजहारसा ५० श्रुत्वातुराजाकैकेय्या
वाक्यंपरमशोभनम् रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभरतस्यच ५१ नाभ्यभाषतकैकेयींमुहूर्त्तंव्याकुलेंद्रियः प्रैक्षितानिमिषोदेवींप्रियाम्
प्रियवादिनीम् ५२ तांहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियाम् दुःखशोकमयींश्रुत्वाराजानसुखितोऽभवत् ५३ सदेव्याव्यवसायं
चघोरंचशपथंकृतम् ध्यात्वारामेतिनिःश्वस्यछिन्नस्तरुरिवापतत् ५४ नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः हृततेजायथासर्पो
बभूवजगतीपतिः ५५ दीनयातुरयावाचाइतिहोवाचकैकयीम् अनर्थमिवमर्थाभंकेनत्वमुपदेशिता ५६ भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमां
नलज्जसे ५शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजानाम्यहंपुरा ५७ बालायास्तत्त्विदानींतेलक्षयेविपरीतवत् कुतोवातेभयंजातंयात्वमेवंवि
धंवरं ५८ राष्ट्रेभरतमासीनंवृणीषेराघवंवने विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच ५९ यदिभर्त्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभरतस्यच नृशं
सेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि ६० किन्नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि नकथंचिदृतेरामाद्भरतोराज्यमावसेत् ६१ रामादं
पिहितंमन्ये धर्मतोबलवत्तरम् कथंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते ६२

व्यवस्थायामपिविपरीतवत् विपरीतांहं दुःशीलांहं लक्षये कुतोनिमित्तात् केननिमित्ते
नरामादीदृशंभयंजातमित्यर्थः ५८ वरमाह राष्ट्रइति राष्ट्रेभरतमासीनं वनेराघवमासीनं वृणीषे एतेन निर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेन भावेनोपलक्षिता किंच एतेनाशक्यवर
द्वारकेण अनृतेन ममानृततासंपादकेन कर्मणोपलक्षितात्वमेवंवराद्विरम ५९ यदिभर्तुर्मम लोकस्यभरतस्यचप्रियंकार्यंकर्तव्यम् तदाविरमेतिसंबंधः ६० दुःख
तत्साधनं अलीकं अपराधम् अयंतवक्लेशः सर्वोप्यथैव त्वदिष्टस्यभरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह नेति रामंविनाराज्यंनावसेत् अनेन चतुर्णामपियथाभागंराज्यम
नुमन्यस्व यद्वाऽस्तुभरतएवराजा रामस्तुवृन्दस्यममसमीपेतिष्ठत्वितिमन्यस्व नान्यथात्वदिष्टासिद्धिरित्युपदेशः ६१ तत्रहेतुः रामादपीति हितंतस्तंभरतंरामा
दपिधर्मतोबलवत्तरं अतिशयेनधर्मवंतंमन्ये भाषितेमयोक्तेसत्यपित्वं कथंवक्ष्यसि तवतस्यातिप्रियत्वादितिभावः ६२ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपप्लुतमिंदुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णमादर्शोदोकथं द्रक्ष्यामीइति संबंधः किंच सुकृतां सम्यक्प्र वर्तितांबुद्धिं रामाभिषेकविषयां तत्रहेतुः सुहृद्भिः सहनि श्चितां ६३ अपावृत्तां पराभूतां नानादिग्भ्यः समागताराजानः ६४ अयंबालऐक्ष्वाकः किंकथंराज्यमकारयत् अपालयदितिमांवक्ष्यंतीतियोजना बलेतिखे- दः ६५ परिप्रक्ष्यंति करामइतिप्रातरितिशेषः कैकेय्या वरार्थं क्लिश्यमानेन क्लेश्यमानेन तांप्रति त्वत्कृतप्रतिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय प्रव्राजितइत्युत्तरं लोको नगृहीष्यतीत्याह कैकेय्येति पूर्वंदत्तेनेदानीं रामप्रव्राजनपरतया तया प्रकटीकृतेन वरेणेतिशेषः ६६ यदि यद्यपि तत्तथापि एतत् असत्यं भविष्यति तस्यांकामह- तस्तद्वचसा प्रव्राजितवानितिलोकोवदिष्यतीतिभावः ६७ किंचैनामिति मया मत्पुत्रेणवा तेकिमपराद्धमिति यदावक्ष्यति तदैनांप्रति निरुत्तरएवेत्यर्थः यदायदा

मुखवर्णंविवर्णंतुयथैवेंदुमुपप्लुतम् तांतुमेसुकृतांबुद्धिंसुहृद्भिःसहनिश्चिताम् ६३ कथंद्रक्ष्याम्यपावृत्तांपरैरिवहतांचमूम् किंमां
वक्ष्यंतिराजानोनानादिग्भ्यःसमागताः ६४ बालोबतायमैक्ष्वाकश्चिरंराज्यमकारयत् यदाहिबहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः ६५ परि-
प्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामीहकथंतदा कैकेय्याक्लिश्यमानेनपुत्रःप्रव्राजितोमया ६६ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति किंमांव-
क्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमास्थिते ६७ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशम् यदायदाचकौसल्यादासीवच्चसखीवच ६८ भार्या
वद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठति सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा ६९ नमयासत्कृतादेवीसत्कारार्हाकृतेतव इदानींतत्तपतिमां
यन्मयासुकृतंत्वयि ७० अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरम् विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्यच ७१ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीता
कथंमेविश्वसिष्यति कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्वयमप्रियम् ७२ मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमाश्रितम् वैदेहीबतमेप्राणान्शोचं-
तीक्षपयिष्यति ७३ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणवकिन्नरी नहिराममहंदृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने ७४

चयतोपतश्चेत्यर्थः दासीवद्वृत्तिव्यवहारे सखीवद्रहस्यकथने भार्यावद्धर्माचरणे भगिनीवत् हिताशंसने मातृवद्भोजनदाने उपतिष्ठतिसेवते केचित्तु दासीवत् गृहकार्यकरणे सखीवत् क्रीडायां भार्यावदुक्तएव भगिनीवत् ज्ञानयोगानुष्ठाने मातृवत्तत्त्वकथनेइत्याहुः अतउत्तरमशक्यदानमितिबोध्यम् प्रियःपुत्रोय- स्यामम सा उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि तवकृते त्वद्वैमनस्यपरिहाराय नसत्कृता तत् इदानीं रामविवासनवरेत्वयोक्तेसति यत्त्वयि मयासुकृतं शोभनंकर्म त्वद नुसरणरूपंकृतं तन्मांतपति पीडयति ६८ ६९ ७० किमिव आतुरं रुग्णं अपथ्यव्यंजनोपेतम् भुक्तमन्नंयथा तपति पीडयति रामस्य विप्रकारमभि- षेकनिवृत्तिं वनस्य तदुद्देश्यकं संप्रयाणंच प्रेक्ष्येत्यन्वयः ७१ राज्ञोनकिंचिदकर्तव्यमस्तीतिविचार्य स्वपुत्रविषये ममविश्वासंनकरिष्यति कृपणं कष्टम् ७२ अप्रिय द्वयमेवाह मांचेति मे मदर्थं उपलक्षणमेतत् रामार्थंचशोचंती स्वस्यप्राणान्क्षपयिष्यति ७३ किन्नरेण श्वशुरभूतेन भर्तृभूतेनच तवमरणंकृतस्तत्राहनहीति
(७४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नूनं ध्रुवम् ७५ असतीमेवसतीं पतिमारिकात्वेन असतीत्व वतीमेवसतीं सर्वदाविद्यमानां सतीं आपाततःसतीं व्यवस्यामि निश्चिनोमि रूपि-
णीं दृष्टिप्रियां मदिरांपीत्वा पश्चाद्विकारेण विषसंयुक्तां यथाजानाति तथेत्यर्थः ७६ यच्चत्वं अनृतैः सांत्वैरिष्टवचनैः सांत्वयंती यत् गीतशब्देन मृगंसं
रुध्य लुब्धइवमामवधीः ७७ पुत्रविक्रायकं पुत्रेणमूल्ये स्त्रीसुखक्रेतारं अनार्याःपापीति रथ्यास्थाः विकरिष्यंति विगर्हिष्यंति ७८ दुःखं कष्टं कृच्छ्रं कष्ट
अहोकष्टमहोकष्टमितियावत् यत्र वरविषये रामविवासनवरविषयास्तववाचः क्षमे यतोनःपुराकृतमशुभमिवतत्फलमिव इवशब्दएवार्थे एवंविधं अ
परिहार्यत्वेनावश्यानुभाव्यं दुःखंप्राप्तमितिसंबंधः ७९ पापेनमयाउपसंपन्नाकंठसंलग्ना सौख्याय कृतं तद्रक्षणं स्वनाशायपरिणतमित्याशयः ८० बालइवे

चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतींचापिमैथिलीम् सानूनंविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ७५ सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीं रू
पिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः ७६ अनृतैर्बतमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्मभाषसे गीतशब्देनसंरुध्यलब्धोमृगमिवावधीः ७७ अ
नार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायकंध्रुवम् विकरिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ७८ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमेतव दुःखमे
वंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभम् ७९ चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्बंधनीयथा ८० रममाण-
स्त्वयासार्धंमृत्युंत्वांनाभिलक्षये बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशम् ८१ तंतुमांजीवलोकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति मयाप्यपि-
तृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना ८२ बालिशोबतकामात्माराजादशरथोभृशम् स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रंवनंप्रस्थापयिष्यति ८३ वेदैश्च
ब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकर्शितः भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ८४ नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुम् सवनंप्रव्रजेत्यु
क्तोबाढमित्येववक्ष्यति ८५ यदिमेराघवःकुर्याद्वनंगच्छेतिचोदितः प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति ८६ राघवेहिवनंप्रा
प्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतम् मृत्युरक्षमणीयंमांनयिष्यतियमक्षयम् ८७ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे इष्टेममजनेशेषेकिंपा
पंप्रतिपत्स्यसे ८८

नियोजना ८१ तं त्वय्यनुरक्तम् जीवतापि मया समहात्मापुत्रोऽपितृकः पितृप्रयुक्तराज्य
रहितः कृतोयतोऽत आक्रोष्टुं निंदितुम् ८२ निंदाप्रकारमाह बालिशइति स्थापयिष्यतीतिउपलक्षणम् त्रिकालनिंदायाः ८३ उपकर्शितःकार्श्यं
प्रापितः कृच्छ्रं जटाधारणपूर्वकतयावनेवासक्लेशम् ८४ द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनं अलं समर्थः अहमिव धर्मयंत्रितत्वात् ८५ यदिमे राघवःप्र
तिकूलंकुर्यात्तन्मेप्रियंस्यादितिसंबंधः ८६ ततःकिमतआह राघवेहीति अक्षमणीयं दुःसहवृत्तमतएव सर्वलोकस्यधिग्कृतम् ८७ शेषेऽवशि-
ष्टे ममेष्टे कौसल्यादिरूपेजने किंपापं मनोवागगोचरं दुःखसाधनम् प्रतिपत्स्यसे करिष्यसि ८८ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदिकौसल्यामांरामंच हास्यति ताभ्यांहीनाभविष्यति चात्रमित्रा यदिपुत्रौच चाद्रामंमांच एतैर्यदिहीनाभविष्यति तदादुःखान्यसहती देवी कौसल्या सु
मित्राच मामेवानुमरिष्यति लक्ष्मणस्य रामेणसहनियतंगमनात् शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेपि अतीवत्वदनुरंजनंकुर्वतोरामस्येवतस्यापि त्वया क्रूरतयानिराक
रणात्पुत्रौहास्यतीत्युक्तम् तेन तस्याः क्रौर्यातिशयोव्यंग्यः राज्ञः शोकातिशयवत्त्वाद्विसंष्टुलवाक्यप्रयोगोनदोषाय ८९ पुत्राणांनरकवासोराज्यहान्याराज्ञो
राज्ञश्चशोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः ९० मयारामेणेत्यादिर्व्यंग्योक्तिः आकुलं क्षुभितं ९१ रामप्रव्रजनस्यभरतसंमतत्वे समेपुत्रएवनेत्याशयेनाह प्रियंचेत्यादि
९२ ९३ राजपुत्रि दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन ममवेश्मनिन्यवसः राजपुत्रीवादेनेतिपाठे राजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः मेअकीर्तिः परोक्षापयशोत्राकीर्तिः म

कौसल्यांमांचरामंचपुत्रौचयदिहास्यति दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुगमिष्यति ८९ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिः सह
प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयिसुखिताभव ९० मयारामेणचत्यक्तंशाश्वतंसत्कृतंगुणैः इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि ९१
प्रियंचेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत् मास्ममेभरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यंगतायुषः ९२ मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे सेदानींविधवा
राज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ९३ त्वंराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवेश्मनि अकीर्तिश्चातुलालोकेध्रुवः परिभवश्चमे ९४ सर्वभूतेषुचावज्ञा
यथापापकृतस्तथा कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः पद्भ्यांरामोमहारण्येवत्सोमेविचरिष्यति ९५ यस्यत्वाहारसमयेसूदाः
कुंडलधारिणः अहंपूर्वाः पचंतिस्मप्रसन्नाः पानभोजनम् ९६ सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच भक्षयन्वन्यमाहारंसुतो
मेवर्तयिष्यति ९७ महार्हवस्त्रसंबद्धोभूत्वाचिरसुखोचितः काषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति ९८ कस्येदंदारुणंवाक्य
मेवंविधमपीरितम् रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनम् ९९ धिगस्तुयोषितोनामशठाः स्वार्थपरायणाः नब्रवीमिस्त्रियः
सर्वाभरतस्यैवमातरम् १०० अनर्थभावेर्थपरेनृशंसेममानुतापायनिवेशितासि किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथ
वापिरामे १०१

हाजनसमक्षंधिक्कारः परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः यतोन्यवसेऽतएतत्सर्वंभविष्यतीतिशेषः ९४ कथमिति ९५ यस्यत्वेति ९६ सकथमिति
कषायादीनि कंदमूलानीत्यध्याहरः तद्रूपं वन्यमाहारंवर्तयिष्यति जीविष्यति ९७ महार्हेति ९८ कस्येति इदमेवंविधं दारुणं एतदुत्तरार्धरूपं रामस्यारण्यग
मनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवणं कस्यापीरितम् अनिर्वचनीयस्य मम दुष्कर्मणः फलमित्यर्थः ९९ कैकेयीदौर्जन्यंदृष्ट्वाराजा शोकेन स्त्रीमात्रंनिंदति धिगिति निं
द्यत्वमस्त्वित्यर्थः पुनः स्वाभाविकविवेकेनाह नेति कौसल्यादीनांनिंदानर्हत्वादितिभावः १०० अनर्थे जगदनर्थसाधने भावोयस्याः अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे
ममानुतापाय मदनुतापार्थं निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि ईश्वरेणेतिशेषः मन्निमित्तमितिबहुव्रीहिः रामेवाजगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधनं प
श्यसीत्यर्थः १०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राममरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नंजगत्कुपितंस्यात् विपरीतंस्यात् कोपप्रकारमाह कृतानुरागाः पितरः पुत्रान् तादृशान्विभक्तिविधिपरिणामेना त्रापितत्संबंधात् बालानपित्यजेयुः रामेणसहगमनार्थं अपिना तादृशाः पुत्रास्तादृशान्वृद्धान् तादृश्योभार्यास्तादृश्यान्पतीन् अपिनातादृशाः पतयस्तादृ शीर्भार्या अपित्यजेयुः एतेन जगदनर्थसाधन भाववत्तोपपादिता १०२ स्वस्यरामंविना जीवनव्यतिरेकंदर्शयिष्यन् तदन्वयेस्वजीवनान्वयंदर्शयति अहमिति आव्रजंतं मत्समीपे आगच्छंतमस्यस्थलेतिशेषः आगच्छंतंश्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषापश्यन्निवनंदामि श्रवणमात्रेणदर्शनजन्यंसुखमुक्तं दृष्ट्वेव दृष्ट्वातुपुनः चि रमृद्धोपि पुनर्युवेव तुष्टपुष्टांतर्बहिः परिकरोभवामि १०३ हिरण्यर्थे सूर्येणविनापि लोकस्यप्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेण अवर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्यजीव नंस्यात् वाइत्यथवा इंद्रेण स्वरूपसत्तांविनापि प्रवृत्तिर्भवेत् रामंतुविना नकस्यापिजीवनमितिमेमतिः अंतर्यामिणंविना कस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः एवंच स्वा

परित्यजेयुःपितरोपिपुत्रान्भार्याःपतींश्चापिकृतानुरागाः कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वेवरामंव्यसनेनिमग्नम् १०२ अहंपुनर्दे वकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमाव्रजंतम् नंदामिपश्यन्निवदर्शनेनभवामिदृष्ट्वेवपुनर्युवेव १०३ विनाहिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावा ज्रधरेणवापि रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्त्विनिचेतनामे १०४ विनाशकामामहितामभित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वा म् चिरंबतांकेनधृतासिसर्पीमहाविषातेनहतोस्मिमोहात् १०५ मयाचरामेणसलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह पुरंचरा ष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिहर्षिणी १०६ नृशंसवृत्तेव्यसनप्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे नुनामतेते नसुरवात्पतंत्यथोविशीर्यमाणादशनाःसहस्रधा १०७ नकिंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्तिरामःपरुषाणिभाषितुम् कथंतुरामेत्वभिरा मवादिनिब्रवीषिदोषान्गुणनित्यसंमते १०८ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटितामहींव्रज ननेकरिष्यामिवचःसु दारुणंसमाहितंकेकयराजपांसने १०९

जीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः १०४ किंच त्वामात्मनोमृत्युमिव स्वगृहेहमावासयं किंच त्वंम हाविषासर्पी मयांकेनमोहात्तत्त्वेनाज्ञानात् धृतासि तेनांकधरेणाहंहतोस्मि १०५ पुरंचराष्ट्रंचेत्यस्य प्रशास्त्वित्यनेनसहान्वयः त्वंच बांधवान् पतिपुत्रादीन् नि हत्य ममाहितानांशत्रूणामभिभाषणशीलाभव वार्ताकरणयोग्यबांधवाभावादितिभावः अभिहर्षिणीतिपाठे तेषांहर्षदाभव १०६ व्यसनप्रहारिणि वार्धकरूपाप दि पुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्य पतिपत्नीभावंतिरस्कृत्य इहदेशे अद्यकाले यद्वाक्यसेक्रूर अतस्तेमुखादवश्यपातादंताः केननामहेतुना सहस्रधाविशी र्यमाणाः संतोनपतंतीतिनजानइतिशेषः १०७ अप्रियवचोऽकथने हेतुर्नवेत्तीत्यादि दोषान् जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनोदोषजनकान्गुणैर्नित्यंसर्वेषांसं मते १०८ प्रताम्य ग्लायस्व प्रज्वल अग्निप्रवेशेन प्रणश्य विषेण कुद्दालप्रहारैः सहस्रशः स्फुटितां कृतगर्तांवा महींव्रज अथापि तेवचोनकरिष्यइतिसंबंधः १०९ २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावां दुष्टांतःकरणां अतएव अमनोरमां सबंधनं सप्राणं त्वद्यं दिधक्षमाणां त्वांजीवितुं जीवयितुं नविषहे नोत्सहे न वनाशमेवाशासइत्यर्थः प्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिछंदोग्यश्रुतिः ११० दंडवाक्यमुक्त्वा पुनःसामाह नेति आत्मवता आत्मज्ञानां अत्रापिपूरणीयः यदेवम नोममेत्यादिः १११ अतिमात्रया अतिक्रांतसौंदर्यपरिच्छेदया यद्वाऽतिक्रांतमर्यादया त्वदयेमर्मणि गृहीतः प्रसारितावित्यनेन पत्यावप्यधमर्णदृष्टिर्घोत्य ते असंप्राप्येत्यनेन पिस्पृक्षोरपि चित्तमूर्च्छाजनितवैवश्यं द्योतितम् तदेवाह यथातुरइति आतुरोयथा किंचित्स्पृष्टुकामोऽस्पृष्ट्वेव मध्येयथामूर्छयापत ति तथेत्यर्थः ११२ इतिरामाभिरामेश्रीरामी ० वा० आ० अ० द्वादशःसर्गः १२ ७ ७ अथसत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येनच नतेवचःकरिष्या मिइतिवचसि दार्ढ्याभावंनिश्चित्य पुनरप्याह अनर्हं स्त्रीप्रणामानर्हं अतथोचितं भूशयनार्हम् १ अनर्थरूपा कुलस्येतिशेषः असिद्धोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः

क्करोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीम् नजीवितुंत्वांविषहेमनोरमांदिधक्षमाणांत्दृयंसबंधनम् ११० न जीवितंमेऽस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतांकुतोरतिः ममाहितंदेविनकर्तुमर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे १११ सभूमिपालोविलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतोहृदयेतिमात्रया पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितौउभावसंप्राप्ययथातुरस्तथा ११२ इत्यार्षे श्रीरा० वा० आ० अ० द्वादशःसर्गः १२ ७ ७ अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितम् ययातिमिवपुण्यान्तेदेवलोकात्परिच्युतम् १ अनर्थरूपासिद्धार्थात्वभीताभयदर्शिनी पुनराकारयामासतमेववरमंगना २ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ममचेदंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि ३ एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्तंविह्वलन्निव ४ मृतेमयि गतेरामेवनंमनुजपुंगवे हंतानार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ५ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहम् प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्येकथंबत ६ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनम् यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ७ अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान् रामोलब्धोमहातेजाः सकथंत्यज्यतेमया ८

अभीता जनापवादादभीता भयदर्शिनी रामाद्भरतस्येतिशेषः तमेववरं पूर्वदत्तमेववरं उद्दिश्य राजानमाकारयामास बोधयामास२ कत्थसे श्लाघसे पूर्वार्धांतेइतिरध्याहार्यः विधारयितुं ऋणत्वेनेतिशेषः ३ ४ ५ रामप्रवासदुःखेनमृत्वा स्वर्गतस्यापि मेसुखं नास्तीत्याह स्वर्गेति रामस्यकुशलंदैवतैःपृष्टोहंकिमुत्तरंवदिष्यइतिशेषः वनंप्रत्यादिष्टइत्युत्तरं देयंचेन् प्रत्यादेशात् तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यद्दैवैरभिहितंभविष्यति ज्येष्ठंश्रेष्ठगुणैर्युक्तं कथंप्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपंवाक्यं तत्कथंधारयिष्ये त्वदयइतिशेषः अतस्तदप्रत्याख्यानमेववरमितिभावः६ननु सत्यवशात्त्वत्सादिष्टइत्युत्तरंतत्राह कैकेय्या इति प्रियकामेन प्रियेणवरेण एतत्सत्यं यदिपद्यपिब्रवीमि तत्तथापि एतत् मेवाक्यं असत्यंभविष्यति असत्यंमंस्यंतीत्यर्थः कामुकतयाप्रत्याख्यातइत्येवमंस्यंतइत्याशयः ७ त्यज्यते त्यक्ष्यते ८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि १० दुःखैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया दुःखं वनगमनरूपं दुःखसाधनम् ११ सर्वथा रामस्यादुःखकारणमेवमेश्रेयइत्याह य
।दीति अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदिमम संक्रमणं स्वर्गप्रतिगमनं भवेत् तदा स्वर्गेकृत्स्नमाप्नुयामित्यन्वयः मरणेवरप्रदानजन्यदोषोपिन जी
वितोहिंसाप्रतिज्ञेतिभावः १२ ममप्रियं रामविप्रियेण किंयोजयसेइत्यन्वयः १३ अकीर्तिः स्त्रीजितइत्यकीर्तिर्जन्मसंपादिताम् कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः
१४ यत्संबंधि प्रदोषे स्वनिवेशप्रवेशात्पूर्वं सूर्योऽस्तमगमत् रजनीचाप्यवर्तत सात्रियामा चंद्रमंडलमंडितापि आर्तस्य दुःखवतः विलपमानस्य नव्यभा-
सत नप्रकाशेनसुखदाऽभूत् विलापेनैवरात्रिकालोव्यतीतइतिभावः यतः साशर्वरी हिंसिका तस्येतिशेषः शृणातीतियोगात् १५ १६ आर्तवत् रोगपी-

शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रोधः क्षमापरः कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ९ कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहाबलम् अभि-
राममहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान् १० सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः ११ यदि-
दुःखमकृत्वातुममसंक्रमणंभवेत् अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयाम् १२ नृशंसेपापसंकल्पेरामंसत्यपराक्रमम् किंविप्रि
येणकैकेयिप्रियंयोजयसेमम १३ अकीर्तिरतुलालोकेध्रुवंपरिभविष्यति तथाविलपतस्तस्यपरिभ्रमितचेतसः १४ अस्तमभ्या
गमत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत सात्रियामातदार्तस्यचंद्रमंडलमंडिता १५ राज्ञोविलपमानस्यनव्यभासतशर्वरी सदैवोष्णंविनिःश्व
स्यवृद्धोदशरथोनृपः १६ विललापार्तवद्दुःखंगगनासक्तलोचनः नप्रभातंत्वयेच्छामिनिशेनक्षत्रभूषिते १७ क्रियतांमेदयाभ-
द्रेमयाऽयंरचितोंऽजलिः अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणाम् १८ नृशंसांकैकयींद्रष्टुंयत्कृतेव्यसनंमम एवमुक्त्वाततोराजा
कैकेयींसंयतांजलिः १९ प्रसादयामासपुनःकैकेयींराजधर्मवित् साधुवृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः २० प्रसादःक्रियतां-
भद्रेदेविराज्ञोविशेषतः शून्येनखलुसुश्रोणिमयेदंसमुपाहृतम् २१

डितवत् यद्वा स्वार्थेवतिः शृण्वतां दुःखंयथाभवतितथा-
विललाप यद्वा दुःखंप्राप्येतिशेषः अथ दुःखवशाद्रात्र्या अव्युष्टिंप्रार्थयते नप्रभातमिति त्वयेतिपाठे त्वयागतया जायमानं प्रातःकालमित्यर्थः तवेति-
पाठे तत्संबंधिप्रातःकालमित्यर्थः १७ मेमत्यं भद्रे निशे एवंहितस्याः कल्याणदत्वं प्रभातेरामविवासनभयमिति भावः गम्यतां त्रियामयात्वया रात्र्य
पगमे प्रजासन्निधानेनैतद्दर्शनाभावइतिभावः यद्वा प्रभाते रामगमनेन झटिति मरणेसत्यस्या अदर्शनमितिभावः नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः १८
१९ त्वद्गतस्य सत्यवशत्वात्त्वद्वशंगतस्येत्यर्थः गतायुषः अल्पावशिष्टायुषः २० राज्ञोविशेषः राजत्वाद्विशेषेण प्रसादउचितः इदं पूर्वोक्तकटुकवाक्यं शू २२
न्येन दुःखवशाद्वक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन यद्वा इदंरामाभिषेचनं शून्ये एकांते निर्जने नोक्तं किंतु सभायामतः प्रसादं कुरु सभ्योपहासोयथान भवतितथेत्य
र्थः २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्त्वदया मद्वंनशून्यत्त्वदया नेदवाह प्रसीदेति त्वया वरबलात् गृहीतमेवराज्यं मत्प्रीतये रामायदेहीत्याशयः २२ गुरूणां वसिष्ठादीनां गुरुश्रोणीतिपाठे गुर्वीति पाठांतरे उर्वी महतीश्रोणिर्यस्यास्तादृशि २३ रोदनेनाक्ष्णोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य हिरण्यर्थे २४ तद्वात्रेः प्राक् सदाप्रियां अतुष्टां एवंविधविनयवाक्येनापिसंतोषमप्राप्ताम् विवासनंप्रति याच्यमानं वरं समीक्ष्यदुःखितः चिरपरिचितप्रेमत्वात्तांधिक्कर्तुमशक्नुवन्प्रवासलब्धपुत्रं च त्यक्तुमशक्नुवन् कर्तव्यमूढतया दुःखितोविसंज्ञोमूर्छितः क्षितौपपात २५ दीर्घं घोरमुष्णंच श्वसनः सानिशाजगाम प्रतिबोधनं तत्साधनमंगलगीतादिकं दुःखवशादितिभावः २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामा॰ वा॰आ॰ अ॰ त्रयोदशःसर्गः १३ ॐ ॐ एवंदशांप्राप्तेपिराजनि कैकेयी म-

कुरुसाधुप्रसादंमेबालेसत्त्वदयात्यसि प्रसीददेविरामोमेत्वद्दत्तंराज्यमव्ययम् २२ लभतामसितापांगेयशः परमवाप्स्यसि मम रामस्यलोकस्यगुरूणांभरतस्यच प्रियमेतद्गुरुश्रोणिकुरुचारुमुखेक्षणे २३ विशुद्धभावस्यहिदुष्टभावादीनस्यताम्राश्रुकलस्यराज्ञः श्रुत्वाविचित्रंकरुणंविलापंभर्तुर्नृशंसानचकारवाक्यम् २४ ततःसराजापुनरेवमूर्छितःप्रियामतुष्टांप्रतिकूलभाषिणीं समीक्ष्यपुत्रस्यविवासनंप्रति क्षितौविसंज्ञोनिपपातदुःखितः २५ इतीवराज्ञोव्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः २६ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰आ॰ अ॰ त्रयोदशःसर्गः १३ ॐ ॐ पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्यऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् १ पापंकृत्वेवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवम् शेषे क्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि २ आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्मविदोजनाः सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मंप्रतिचोदितः ३ संश्रुत्यशैब्यःश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः प्रदायपक्षिणेराजाजगामगतिमुत्तमाम् ४ तथात्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ ५ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वितः सत्यानुरोधात्समयेवेलांस्वांनातिवर्तते ६

निमित्ततोराज्ञाम्रियतेचेत् म्रियताम् वृद्धोनतुमयोक्तमन्यथाकार्यमितिनिश्चित्याह पुत्रेत्यादि पापाकैकेयी विचेष्टमानं मरणकालइव विकृतमुत्प्रेक्ष्यसम्यग्दृष्ट्वापीत्यर्थः १ ममसंश्रवं संश्रुत्यप्रति श्रुत्य अंगीकृत्य पापंकृत्वेव सन्नः पीडितःसन् शेषे इदंकिं इदंनोचितमित्यर्थः अतः स्थित्यां सत्यपालनरूपायां सतां मर्यादायां सत्यरूपंधर्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वंच त्वंतु मयाप्रतिचोदितः वरदानविषयेप्रेरितः तवसत्यंरक्षितुमेषाप्रेरणा अन्यथा प्रतिज्ञाववरदानंविनैवमरणेतवाधर्मःस्यादितिभावः ३ यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापितमंगीकृत्य सत्यरक्षणमेवज्यायइत्याह संश्रुत्येत्यादि ४ ५ सरितांपतिःसत्यमन्वितःसत्यंप्राप्तः सत्यानुरोधात् सत्यत्यागभयात् स्वल्पांमर्यादां सुलंघ्यामपि वेलां समये चंद्रोदयरूपे वृद्धिसमयेपि नातिवर्तते ६ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोरभेदाद्यद्वा प्रणवरूपं ब्रह्म शास्त्रेतत्सत्यवाक्यमेव अक्षयावेदाः अक्षयं तज्ज्ञानफलं सत्येनैव परं पदम् ब्रह्मस्वरूपं
प्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेति भावः ७ तस्मात्सत्यमिति ८ धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थं क्रियमाणान्मम अभिचोद-
नात् प्रेरणाच्च त्वं कृतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां त्रिर्ब्रवीमि अतो नाहमस्माद्वरग्रहणान्निवर्तयितुं शक्येति भावः ९ विपक्षे स्त्रीवधदोषमप्याधि कृत्येत्याह
समयं चेति मद्वरविषयमर्थं परित्यक्ता त्वयोपेक्षिता नेऽद्य नो जीवितुं त्यक्ष्यामि १० एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाशबंधनं इंद्रकृतं इंद्रप्रेरितोपें-
द्रकृतं पदत्रयमितदेवप्रतिश्रवरूपं पाशं ११ युगचक्रयोरंतरम् मध्यं प्राप्य परिस्पंदन् तिर्यक्चेष्टमानो धुर्यइव उद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् १२
संरक्तप्यविकलं चित्तमिति शेषः १३ ईदृश्याः सपुत्रायास्त्याग एवोचित इत्याशयेनाह यस्तेइति मंत्रकृतः गृभ्णामीतिमंत्रेण संस्कृतः संत्यजामि तत्सु

सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेवाक्षयावेदाः सत्येनावाप्यते परम् ७ सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः स व
रः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ८ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ९
समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितं १० एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशंकया
नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिंद्रकृतं यथा ११ उद्भ्रांतहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् स धुर्यो वै परिस्पंदन्युगचक्रांतरं यथा १२ विक
लाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् १३ यस्ते मंत्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः सं
त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया १४ प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति अभिषेकाय हि जनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् १५ रामाभि
षेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् १६ सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया व्याहंता-
स्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् १७ न शक्तोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा सुखम् हतहर्षं तथानंदं पुनर्जनमवाङ्मुखम् १८

कंव्यवहारं त्यजामि स्वजं स्वस्माज्जातं तव पुत्रं च त्वया सह त्यजामि १४ किंच रामाभिषेको मयाऽशक्यनिवारण इत्याह प्रयातेत्यादि उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य तद-
र्थं अभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसंभारैरभिषेकं कर्तुं गुरुजनो मां त्वरयिष्यति अतो गुरुजनानुरोधेन मया रामः कारयितव्यः कृताभिषेकः कारयितव्यः एवं
सति रुष्टया मत्सलिलक्रिया न कार्येत्याह मृतस्येत्यादि माकुर्विति शेषः १५ १६ क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह सपुत्रयेति इतिकर्तव्यतीर्थी ममतु प्रतिभाति-
सूर्योदयं प्रलभ्याभिषेकं कर्तुं त्वरयिष्यति अतस्स एव मया कर्तव्य इत्याद्यार्थः त्वं तु त्याज्यैवेति भावः ननु मयि जीवत्यां कथं रामाभिषेको भविष्यति तत्राह यदि
गुरूनप्यवज्ञाय रामाभिषेचनं व्याहंतासि न हि यातं करिष्यसि तदाभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसंभारैः मृतस्य मे सलिलक्रियां मया रामः कारयितव्यः
क्रोधादाह सपुत्रयेति ननु किमनेनात्यवैयर्थ्यव्यवसायेन पुत्रादप्यात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेरत आह नशक्तइति तथा सुखं तादृशसुखवंतं ऊर्ध्व-
विकसितसुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीं अवाङ्मुखं म्लानं द्रष्टुं न शक्नोमि एवं च तादृशजीवनापेक्षया मरणं श्रेयइति सर्वथा मया मर्तव्यमिति भावः
(१७ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तां कैकेयीं पुण्यप्रभाता पुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः यद्वा निरंतररामचिंतासमेतत्वात्पुण्याशर्वरी तथाजातेत्यर्थः १९ रोषमूर्छिता क्रो
धव्याप्ता परुषं मदीयंऋणंदत्वाइतउत्तिष्ठेत्येवंरूपम् २० गरोविषं रुजाशूलादि तद्वद्दुःखदं किंभाषसे व्यर्थमेवेतिभावः वाक्यमंगरुजोपममितिपाठे अंगे
निराजामंत्रणं इहानाययितुंमद्दणदानंविना इतोबहिर्गमनमशक्यमितितात्पर्यं २१ कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः कृत्यइत्यावश्यकेकृत्यप्रत्ययः २२ तुन्नः
व्यथांप्रापितः तुन्नइतिपाठेप्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितोहयोयथाश्वारोह्यधीनस्तथातद्वाक्यप्रेरितोराजा तदधीनोभूत्वाहेत्यर्थः २३ तदाह धर्मेति एवंच

तांतथाब्रुवतस्तस्य भूमिपस्यमहात्मनः प्रभातनाशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी १९ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः
उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्छिता २० किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमं आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि २१
स्थाप्यराज्येममसुतं कृत्वारामंवनेचरं निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि २२ सतुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः रा
जाप्रचोदितोऽभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् २३ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकं
२४ ततःप्रभातांरजनीमुदितेचदिवाकरे पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते २५ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तथा
उपगृह्याशुसंभारान्प्रविवेशपुरोत्तमम् २६ सिक्तसंमार्जनपथांपताकोत्तमभूषितां संहृष्टमनुजोपेतांसमृद्धविपणापणां २७
महोत्सवसमायुक्तांराघवार्थेसमुत्सुकाम् चंदनागुरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपिताम् २८ तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरोपमां
ददर्शांतःपुरंश्रीमान्नानाध्वजगणायुताम् २९ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुपशोभितं यष्टिमद्भिःसुसंपूर्णं सदश्वैःपरमा-
र्चितैः ३० तदंतःपुरमासाद्यव्यतिचक्रामतंजनं वसिष्ठःपरमप्रीतःपरमर्षिभिरावृतः ३१ सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनाम-
सारथिं द्वारेमनुजसिंहस्य सचिवंप्रियदर्शनं ३२ तमुवाचमहातेजाःसूतपुत्रंविशारदं वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतं ३३

ममाचेतनत्वात्त्वमेवस्वाभीष्टं यथासिद्ध्यतितथाकुरु अहंनकिमपिवक्ष्यामीतिभावः सर्वथाचेतनानाशात्प्राक्रामंद्रष्टुंपरमिच्छामि तद्यथा संपद्यते-
तथाकुरु एतावद्वा मदिष्टंकुर्विति भावः २४ प्रभातांरजनींदृष्ट्वा तस्यांकृतस्नानादिनित्यक्रियइतिशेषः वसिष्ठःपुरोत्तमंप्रविवेशेतिउत्तरश्लोकेनान्व
यः कवेरपिवर्णनीयमपिभावेन शोकाविष्टत्वात्न्यूनपदादिकमदोषः २५ संभारान्कुशादीन् २६ संमार्जनं मार्जन्याधूलिनिराकरणं समृद्धाविपणाः
क्रेयपदार्थायेषु तादृशाआपणायस्यांसा २७ समुत्सुका समुत्सुकजनां २८ २९ यष्टिमद्भिरितिबाणविशेषणं धारयेद्वैणवींयष्टिमितिस्नातकधर्मप्र-
करणोक्तेः यद्वा यष्टिमद्भिरित्यस्य तद्वारे राजसेवकैरित्यर्थः ३० ३१ विनिष्क्रांतं अंतःपुरात् द्वारेंऽतःपुरद्वारे ३२ वसिष्ठःसूतपुत्रमुवाच किमुवाचेत्यत्रा
ह क्षिप्रमित्यादि ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांचनाः सौवर्णा गंगोदकघटाः तदुदकपूर्णघटाः सागरेभ्यश्च तज्जलपूर्णघटाः आदृताइतिशेषः औदुंबरं भद्रपीठं औदुंबर्यासंदीतस्यै प्रादेशमात्राःपादाः
इतिबह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धम् ३४ क्षौद्रं मधु सुमनसः पुष्पाणि ३५ कन्याः कुमार्यः निस्त्रिंशः खड्गः ३६ नरसंयुक्तंवाहनं शिबिका भृंगारं कनकालुकास्व
र्णकरकपात्रम् ३७ चतुर्दंष्ट्रत्वादेवहरिश्रेष्ठः यद्वाहरिश्रेष्ठउत्तमाश्वः ३८ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ३९ नैगमाः वणिजः गणैः स्वस्वगणैः ४० प्रीयमाणाः प्री
तियुक्ताः पार्थिवैः सहेत्यन्वयः ४१ समुदिते सुहूर्तगणैः यथारामोराज्यमवाप्नुयात्तथा राजानंत्वरयस्वेतिसंबंधः ४२ ४३ पूर्वोदितां अयंकदापिननिवा-

इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकांचनाः औदुंबरंभद्रपीठंमभिषेकार्थमाहृतम् ३४ सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच
क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ३५ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमम् ३६
वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसन्निभम् श्वेतेचवालव्यजनेभृंगारंचहिरण्मयम् ३७ हेमदामपिनद्धश्चककुद्मान्पांडुरोवृषः केस-
रीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ३८ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमिधश्चहुताशनः सर्वेवादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृताःस्त्रियः ३९
आचार्याब्राह्मणागावः पुण्याश्चमृगपक्षिणः पौरजानपदाश्रेष्ठानैगमाश्चगणैःसह ४० एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः अ-
भिषेकायरामस्यसहतिष्ठंतिपार्थिवैः ४१ त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेऽहनि पुष्येनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ४२ इति-
तस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रोमहाबलः स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनम् ४३ तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराजसंमताः नशेकुरः
भिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ४४ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् वाग्भिःपरमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ४५ ततः
सूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिम् ४६ यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये प्रीतःप्री-
तेनमनसातथानंदयनस्ततः ४७ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः सोजयद्दानवान्सर्वांस्तथात्वांबोधयाम्यहम् ४८

रणीयः इति पूर्वमेवरा
ज्ञाज्ञापितं एवमाज्ञायां हेतुर्हष्टद्वमिति ४४ तामवस्थां कैकेयीकृतां योरामवस्थां अजज्ञिवान् नज्ञातवान् यतो अतोवाग्भिरित्यादि परमतुष्टाभिः तोषकृ-
ताभिः तोषजनकाभिश्चेतियावत् ४५ ४६ भास्करोदये तत्काले प्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरोयथा स्नातुकामान् नंदति नंदयति तथा-
स्मान् प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयः सन् नंदय यत्तुभास्करश्चंद्रइति तन्नसिद्धिविरुद्धं तथानंदयनइतिपाठे आनंदयनः आनंदपूर्ण-
स्त्वं नंद नंदय प्रजाइतिशेषः नंदानंदेतिचतंत्रेणबोध्यम् ४७ अस्यांवेलायां उदयवेलायां तयास्तुत्याचोत्साहयुक्तः सन् यथादानवान् सोजयति तथारिपु-
जयफलकंबोधनं तेकरोमीत्यर्थः ४८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगैः सहितावेदाविद्याश्च मीमांसादयः यथाब्राह्मणं सृष्टयैबोधयंति एवंत्वांबोधयामि वेदेभ्यएव भूरादीन् पदार्थान् ज्ञात्वावेधास्तान् सृजतीतिश्रुतिस्मृतिप्र-सिद्धं यथाचंद्रसहितोरविरुदयास्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थजनं बोधयति तद्वत् ४९ ५० कृतकौतुकमंगलः कृतानिकौतुके अभिषेकोत्सवे मंगलानि विचित्र वस्त्राभरण धारणादिरूपाणियेन कौतुकंत्वभिलाषेस्यादुत्सवेनर्महर्षयोः अतएव वपुषाविराजमानस्त्वंमेरोर्दिवाकरइवोत्तिष्ठ ५१ कर्तव्यं यद्यदाज्ञप्तं तत्सर्वं कृतमित्याह उदतिष्ठेति उत्थितं संपन्नमभूदित्यर्थः अभिषेचनं तदुपकरणं नैगमोवणिग्वर्गः ५२ ५३ ५४ भविता लुट् तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेतिभावः इवशब्द

वेदाः सहांगाविद्याश्चयथात्मात्मभुवंप्रभुं ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहम् ४९ आदित्यः सहचंद्रेणयथाभूतधरांशुभां बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहम् ५० उत्तिष्ठकृमहाराजकृतकौतुकमंगलः विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवाकरः ५१ उदति ष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनम् पौरजानपदाश्चापिनैगमश्चकृतांजलिः ५२ अयंवसिष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति क्षिप्रमा ज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनम् ५३ यथात्मपालाःपशवोयथासेनात्मनायका यथाचंद्रविनारात्रिर्यथागावोविनावृषं ५४ ए वंहिभविताराष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ५५ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः ततस्तुरा जातंसूतंसन्नहर्षःकृतंप्रति ५६ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिकृंतसि ५७ कृ मंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवम् प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ५८ यदावक्तुंस्वयंदैन्यान्नशशाकमहीपतिः त दासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ५९ सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रावशमुपागतः ६० तद्गच्छ त्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनम् राममानयभद्रंतेनात्रकार्याविचारणा ६१ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि तच्छ्रुत्वामं त्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ६२ सुमंत्र रामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरम् समन्यमानःकल्याणंहृदयेननंनंद च ६३ निर्जगा-मच सप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितंचोदितस्तया ६४

एवार्थे ५५ अभ्यकीर्यत व्याप्तोभवत् नष्टहर्षः ५६ शोकरक्ते क्षणः शोकजरोदनेनरक्तनेत्रः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृतानिमर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादितिभावः ५७ अपाक्रम त् बद्धांजलिः सन् भीतोऽपाक्रमत् ५८ दैन्यं सत्यपाशबंधनजं मंत्रज्ञा स्वकार्यवक्तव्यज्ञा ५९ अतएव मिथ्याप्याह रामहर्षेति रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ६० ६१ ६२ कल्याणंमन्यमानः कदाचिद्रामंदृष्ट्वास्मिन्प्रीतिंकरिष्यतीतिमन्यमानः यद्वा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेवकल्याणंमन्यमानः मूर्तिसमपत्ता त् यद्वा देवानां ऋषीणांच कल्याणंमन्यमानः अतएव हृदयेन ननंद नतुबहिस्तच्चिन्हमितिभावः ६३ निर्गमनकालेपुनस्त्वरितमानयेति तया कैके-य्याप्रेरितः चिंतयामास किमित्येषाभूयस्त्वरयतीतिचिंता ६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यक्तं रामाभिषेकार्थे एव एषा त्वरयति इह धर्मराट् दशरथः आयास्यति आयासवान् भवति प्रयासबाहुल्येन प्रायो बहिर्नागमिष्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ६५ पुरांतर्वर्तित्वादंतःपुरस्य सागरांतर्वर्तिन्हृदतुल्यत्वम् ६६ तत इति महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोकयन् पौरमहाजनान्पुरस्तादग्रे ददर्श ततः नि र्गमनोत्तरम् ६७ इति श्रीरा॰ वा॰ आ॰ अ॰ चतुर्दशः सर्गः १४ ५ ५ अथ कैकेय्या राज्ञा च गुप्तत्वदयतया प्र वर्तितस्य कर्मांतरस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राजाज्ञया राजद्वारि मिलितानां जनानां परस्परसंभाषणप्रकारमाह तेत्वित्यादि तेराजप्रेरिताः उष्य उषित्वा उपस्थापनं राजद्वारं अधिकरन

व्यक्तं रामाभिषेकार्थे इहायास्यति धर्मराट् इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः ६५ निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया सागरह्रदसंकाशात्सुमंत्रोंऽतःपुराच्छुभात् ६६ ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ददर्श पौरान्विवि धान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ६७ इत्यार्षे श्रीरामा॰ वा॰ आ॰ अ॰ चतुर्दशः सर्गः १४ ५ ५ ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः उपतस्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः १ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च राघव स्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसंगताः २ उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ३ अभिषे काय रामस्य द्विजेंद्रैरुपकल्पितम् कांचना जलकुंभाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ४ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा गं गायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जलम् ५ याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणः ६ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ७ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च व रवारणः सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः कांचनराजताः ८ पद्मोत्पलयुता भांति पूर्णाः परमवारिणा चंद्रांशुविकचप्रख्यं पां डुरं रत्नभूषितं ९ सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रं च पांडुरम् १० सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषे कपुरःसरम् पांडुरश्च वृषः सज्जः पांडुराश्वश्च संस्थितः ११ वादित्राणि च सर्वाणि बंदिनश्च तथापरे इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये सं भ्रियेताभिषेचनम् १२

पेल्युटू १ निगमो वणिक्समूहः २ अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते जन्मकालस्थे कर्कटलग्ने च प्रा प्ते भाविते इति शेषः ३ अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः कांचना जलकुंभा आनीताः अलंकृतं भद्रपीठं स्थापितं ४ ५ प्राग्वहा इत्यादेर्नद्य इति शेषः पर्वनपटनादिना ध्वंप्रवाह वङ्गदेशवर्त्यः ऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरप्रवाहाः क्षीरिणः क्षीरपूर्णाः क्षीरसमजलाः डी बभाव आर्षः ६ ७ क्षीरिभिः क्षीरिवृक्षपल्लवैः ८ ९ १० अभिषेकपुरःसरं अभिषेकसामग्रीमुख्यं ११ इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथाव त्सुजातं संभ्रियेण संभ्रियते १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाजानीयंवस्तुजातं रामाभिषेकमुद्दिश्यादाय गृहीत्वा राजवचनात् राजद्वारे समवेतामिलिताब्राह्मणादयोमहीपतिमपश्यंतोऽस्मान् राज्ञः कः प्रतिवेद
येदित्यब्रुवन् १३ १४ यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री सर्वान्जनान्महीपतींश्च अब्रवीदित्यन्वयः १५ रामं आनेतुमितिशेषः १६ यद्यपिप्रस्थितस्तथापि भवंतोरा
ज्ञोरामस्यचपूज्याइतिकृत्वा आयुष्मतां युष्माकंवचनात्सर्वेराजानोब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखशयनं पृच्छंतीतिविज्ञापयामि जाग्रतोपिबहिरनागम
नकारणंकिमितिचपृच्छंतीति विज्ञापयामि १७ पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्धइतियावत् १८ सदाऽसक्तम् अवारितद्वारम् १९ शयनीयं शय

तथाजानीयमादायराजपुत्राभिषेचनम् तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिम् १३ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवेदयेत् नप
श्यामश्चराजानमुदितश्चदिवाकरः १४ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः इतितेषुब्रुवाणेषुसर्वांस्तांश्चमहीपतीन् १५ अ
ब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमंत्रोराजसत्कृतः रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोस्म्यहम् १६ पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः अयंपृ
च्छामिवचनात्सुखमायुष्मतामहम् १७ राज्ञः संप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणम् इत्युक्त्वांतःपुराद्वारमाजगामपुराणवित् १८ सदाऽ
सक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः १९ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत सोत्यासा
द्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा २० आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवम् सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि २१ वरुण
श्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते गताभगवतीरात्रिरहःशिवमुपस्थितम् २२ बुध्यस्वराजशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ब्राह्मणाबल
मुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्विह २३ दर्शनंतेऽभिकांक्षंतेप्रतिबुध्यस्वराघव स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् २४ प्रतिबुध्य
ततोराजाइदंवचनमब्रवीत् राममानयसूतेतियदस्यभिहितोमया २५ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिवाह्यते नचैवसंप्रसुप्तोऽ
हमानयेहाशुराघवम् २६ इतिराजादशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः सराजवचनंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतम् २७ निर्जगामनृ
पावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् प्रपन्नोराजमार्गंचपताकाध्वजशोभितम् २८

नगृहं तिरस्करणिं जवनिकामंतराकृत्वेतिशेषः एतेनना
वसर्यंतंगमनंसूचितम् अत्यासाद्य अतिसमीपंगत्वा २० राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात्पुनः स्तुतिप्रवृत्तिः २१ २२ निगमोवाणिज्यं तत्संबंधिनोनैगमाः
२३ २४ प्रतिबुध्य जवनिकांतर्हितमपि सुमंत्रं ध्वनिनाज्ञात्वा यदस्याभिहितोनयेतिपाठे अनयेत्युपलक्षणं मयान्वेत्यर्थः अतएव ममाज्ञेतिसंगच्छते
पूर्वराज्ञास्वयमप्युक्तेः कनकादयस्तु कैकेय्याज्ञैव अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेनममाज्ञा ननुनिद्रापरवशत्वेन राज्ञोनुमतंनवेति मेसंदेहस्तत्राह न
चैति इतिव्याचक्षते तेषामितिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिःस्पष्टैव पूर्वसर्गांते अश्रुत्वाराजवचनमित्यादिनतंदचेत्यंतश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलं
भाच्च तद्व्याख्यानमसंगतमितिध्येयं २५ २६ २७ प्रियंमन्यमानः हार्दाभिप्रायज्ञानात् २८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदितः आनंदचित्तः राजमार्गं विलोकयन् दर्शितसंबंधः रामाधिकरणाः रामविषयाः २९ हृष्टवत् हृष्टानां जनानां स्वार्थे वति आर्षः
३० प्रातः समयत्वान्महाकपाटेन पिहितम् स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् वितर्दिर्वेदिका ३१ कांचनाभिः प्रतिमाभिर्युक्तम् एकं प्रधानमग्रं पुरोभागो यस्य
तत् मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं बहिर्द्वारं यस्य तत् शारदाभ्रवत् घनप्रख्यं निबिडप्रभम् ३२ वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमालानामंतरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादी-
प्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतम् ३३ दार्दुरं दर्दुरो मलयसन्निकृष्टश्चंदनगिरिः ३४ कृतैः स्वर्णादिनाकृष्टु निर्मितैः रीहामृगैर्वृकैराकीर्णं व्याप्तं कोकस्त्वीहा

हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामास्तु विलोकयन् सस्सूतस्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाः कथाः २९ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत्
ततोददर्शरुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ३० रामवेश्मसूतं मंत्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ३१
कांचनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासनम् ३२ मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतं मु
क्तामणिभिराकीर्णं चंदनागुरुभूषितम् ३३ गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरं शिखरं यथा सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ३४
सुकृतेहामृगाकीर्णं सूत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा ३५ चंद्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् म
हेंद्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ३६ मेरुशृंगसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरंजलिकारिभिः ३७
उपादाय समाक्रांतैस्तदा जानपदैर्जनैः रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलंकृतम् ३८ महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम्
नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपि चावृतम् ३९ सवाजियुक्तेन रथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् वरूथिना राजगृहाभि
पातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ४० ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा सबभूव सारथिः मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्ब
णं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ४१ सतत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः प्रियान्वरान्राममतेस्थि
तान्बहून्व्यपोह्य शुद्धांतमुपस्थितो रथी ४२

मृगो वृकः भक्तिभिः वर्द्धकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णचित्रवत् तिग्मतेजसा अतिशयितशो
भया यद्वा प्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः ३५ ३६ उपस्थितैरागतैः अंजलिकारिभिः नमस्कारार्थम् ३७ उपादाय उपायनानीति शेषः आगतैरिति शेषः स-
माक्रांतैर्द्वारपालनिरुद्धैः उन्मुखैरुत्सुकैः ३८ उदग्रं प्रशस्तं कुब्जकैर्दासैः ३९ राजकुलं राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरूथो रथगुप्तिस्तद्युतेन रा
मगृहं समासददिति शेषः ४० महाधनं महताधनेन युक्तं समाकुलैरितस्ततः प्रसृतैरुल्बणं अधिकशोभावत् वरार्हस्य उत्तमवस्त्वर्हस्य ४१ व्यपोह्य अति
क्रम्य शुद्धांतमंतःपुरम् ४२ रामस्याभिषेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरो नरेंद्रसूनोः रामस्याभितो मंगलं तत्प्रतिपादनमथायासांताः
शुश्राव सतयालोकस्य च गिरस्तादृश्यः शुश्राव ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ कोट्या तत्संख्ययापरार्धैः तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैः रनेनातिसंमर्दोदर्शितः ४५ महामेघाधिरूढपर्वतसदृशं प्रभिन्नं मत्तं शत्रुंजयं तद्गुणकं तन्नामानंच रामउपवाह्योयस्य तम् ४६ वल्लभान् राज्ञइतिशेषः व्यपोह्य रथागमनेनमार्गादेकदेशेकृत्वा ४७ अद्रिकूटे अद्रिशृंगे आरूढोऽचलोयोमहामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन तदिंद्रकूटेतिपाठे तन्नामापर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादिप्राग्वत् महाविमानोपमवेश्मभिः संयुतं महाविमानानां तत्संज्ञकानामुत्तमवेश्मनां संघोयत्र महाविमानेष्वप्युत्तमानांवेश्मनां संघोयत्रेतिवा विमानोत्तमवेश्मसंघवदितिपाठांतरेऽर्थः विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनि ४८ इति

सतत्रसुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेकार्थकृतांजनानाम् नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाः सर्वस्यलोकस्यगिरः प्रहृष्टाः ४३ महेंद्रसद्मप्रतिमंचवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टं ददर्शमेरोरिवशृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः ४४ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च कोट्यापरार्धैश्चविमुक्तयानैः समाकुलंद्वारपदंददर्श ४५ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमत्यसह्यम् रामोपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायम् ४६ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरा नमात्यमुख्यांश्चददर्शवल्लभान् व्यपोह्यसूतःसहितान्समंततस्समृद्धमंतःपुरमाविवेशह ४७ ततोद्रिकूटाचलमेघसन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतम् अवार्यमाणः प्रविवेशसारथिः प्रभूतरत्नंमकरोयथार्णवम् ४८ इत्यार्षे० वा० आ० अ० पंचदशः सर्गः १५ ७ ७ सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलम् प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससादपुराणवित् १ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठिताम् २ अत्रकाषायिणोवृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान् ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ३ तेसमीक्ष्यसमायांतंरामप्रियचिकीर्षवः सहसोत्पतिताः सर्वेत्यासनेभ्यःससंभ्रमाः ४ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठति ५ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः सहभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे ६ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः तत्रैवानाययामासराघवःप्रियकाम्यया ७ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टंस्वलंकृतम् ददर्शसूतःपर्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे ८ वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगंधिना अनुलिप्तंपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपम् ९

रामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वा० आ० अ० पंचदशः सर्गः १५ ७ ७ ५ विविक्तांजनासंबाधाम् १ प्रासकार्मुकानां बिभ्रद्भिः तेषांधारकैरित्यर्थः एकाग्रैरेकाग्रचित्तैः २ काषायिणः कौसुंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिणइत्यर्थः ३ ४ प्रदक्षिणः प्रकर्षेणसेवादौनिपुणः आख्यात कथयत ५ ६ प्रतिवेदितंद्वास्थैः विज्ञापितं पितुरभ्यंतरं अत्यंतमंतरगं तत्रैवसीतावस्थितिदेशएव प्रियकाम्यया पितुरितिशेषः ७ ८ वराहरुधिरवदतिरक्तेन परार्ध्येन श्रेष्ठेन ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूयोवारंवारं ददर्शेत्यन्वयः तथाभूतस्य दर्शनेतृप्त्यभावात् चित्रयासहितंशशिनंयथालोको भूयोभूयः पश्यतितथेत्यर्थः १० वंदी स्तुमंत्रः विनीतवत्वि
नीतःसन् ११ स्तुमुखंप्रसन्नवदनं विहारशयनस्थानरूपे आसने विद्यमानं राजपुत्रमित्यन्वयः यद्वा विहारशयनासने समाहारद्वंद्वः तेषुराज्ञासत्कृ-
तःस्तुमंत्रइत्यन्वयः १२ स्तुप्रजाः स्तुपुत्रेणत्वयेतिशेषः १३ संमानयामास स्तुमंत्रवचोऽङ्गीकारेत्यर्थः १४ देवश्च देवीच मातापितरौ मदंतरे मदर्थे
समागम्य मिलित्वा अभिषेचनस्य सम्यक्कृहितं किंचित् ध्रुवं निश्चयेनमंत्रयेते विचारयंतः अत्राभिषेचनसहितं तत्संबद्धं अभिषेकद्वारकमितियाव
त् किंचिद्वनगमनरूपं तद्विरुद्धं संप्रत्येवास्माभिश्चिंत्यमानं मंत्रयेतइत्यप्यर्थोगर्भितोज्ञेयः १५ तत्रतर्कयति लक्षयित्वेति राज्ञोऽभिप्रायं मदभिषेक

स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा १० तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा ववंदे
वरदंबंदीविनयज्ञोविनीतवत् ११ प्रांजलिःस्तुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनासने राजपुत्रमुवाचेदं स्तुमंत्रोराजसत्कृतः १२ कौसल्यास्तु
प्रजारामपितात्वांद्रष्टुमिच्छति महिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरम् १३ एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः ततस्सं
मानयामाससीतामिदमुवाचह १४ देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषेचनसंहितम् १५ लक्षयित्वात्य
भिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा संचोदयतिराजानंमदर्थमसितेक्षणा १६ साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्तिनी जननीचार्थका-
मामेकैकयाधिपतेःसुता १७ दिष्ट्याखलुमहाराजोमहिष्याप्रिययासह स्तुमंत्रंप्राहिणोद्दूतमर्थकामकरंमम १८ यादृशीप-
रिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः ध्रुवमद्यैवमांराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति १९ हंतशीघ्रमितोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहीपतिम् सहत्वंप-
रिवारेण सुखमास्स्वरमस्वच २० पतिसंमानितासीताभर्तारमसितेक्षणा आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी २१ राज्यंद्वि
जातिभिर्जुष्टंराजसूयाभिषेचनम् कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोककृत् २२ दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिं कुरंगशृं
गपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहम् २३

विषयंलक्षयित्वाज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अतएवराज्ञःप्रियकामा अतएवप्रहृष्टा हितवचनेन कामेनच
राजानमनुवर्तयितुं शीलंयस्यास्तादृशी मेजननी मदर्थकामा महाराजं राजानंइतिहर्षवशात्पुनरुक्तिरदोषाय मदर्थं मदभिषेकार्थं राजानं संचोदयति त्वर
यति भरतासन्निधे रामाभिषेकस्त्वत्संमतोनवेतिराज्ञापृष्टे सर्वथामत्संमतस्त्वरयाक्रियताम् भरतःपश्चात् श्रोष्यतीतिमन्येइत्याशयः १६ १७ कुतःएवंज्ञा
यते तत्राह दिष्ट्येति ममकामविषयमर्थंकरोति तादृशंस्तुमंत्रं यतोदूतंप्राहिणोदतएवंज्ञायतइतिभावः १८ तदेवविवृणोति यादृशी मदर्थपरा तत्र राजांतःपु
रेपरिषत्सभा १९ परिवारेण सखीसमूहेन २० अभिदध्युषी अभिध्यायंतीत्यर्थे आर्षमिदं २३ द्विजातिभिर्जुष्टं राज्यं यौवराज्याभिषेकंकृत्वा कालांतरेण
राजसूयार्हं महाराज्याभिषेचनं कर्तुमर्हति लोककृत् इंद्रस्येव २२ २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैरर्थांतरमपिगर्भितम् तथाहि अभिप्रायम् ममरावणरूपमभिप्रायमंतर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा अनेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृ- त्तिरितिसूचितं मम देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चांतकालेनिरंतरं मत्ध्यानसंपादनेन प्रियकामा अतएवक्रतुदक्षिणा समर्था राज्ञआपाततोविपरीतत्वेपि जग- तःप्रियत्वेन राज्ञोपिपर्यंतस्करवदत्वेन तद्वाक्यकथनेसमर्था अतएवप्रहृष्टा ममहितकामे तदर्थमवतारग्रहणाद्धितकाम्यंच तदनुवर्तनशीला अतएवमेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजं राजानं मदर्थमदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवनगमनार्थंत्वरयतीत्यर्थः १६ १७ अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरं यथाभवतितथाप्राहिणोत् १८ तादृशःत्वदृष्टोद्विग्नचित्तः एतदीयेनैवत्वदृष्टोद्विग्नचित्तत्वेनतत्सरिषदस्तत्त्वानुमानं यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके १९ २० मंगलान्यभिदध्युषी प्रस्थानमंगलानि अभिध्यायंती २१ तदेवाह राज्यमिति द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्जुष्टम् राज्यं वनेराज्यं तथाराजसूयाभिषेच नं सर्वतोबलवान् सर्वपीडकोराजा सूयते कंड्यते यत्र तादृशकर्मणि अभिषेकंकर्तुमर्हति तदेवमनसाभिलषति दीक्षितमित्यादि तत्रराजसूये दीक्षितत्वा दिधर्मकं त्वां पश्यंती अहंत्वांभजिष्येइत्यर्थः अनेनाहमपि त्वयासहवनंयास्यामीतिसूचितम् अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेन दीक्षि तमित्यादिसंकल्पेन मदुक्तार्थगर्भितत्वमेषांश्लोकानांसूचितम् अन्यथा सत्यसंकल्पायाभगवत्या अग्रेकदापि रामेणराजसूयाननुष्ठानात् ईदृशसंकल्पवि षयार्थासित्त्व्यारूत्वंभज्येत वक्तृश्रोत्रोःसीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चदृशार्थावगतिर्बोध्या २२ २३

पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः वरुणःपश्चिमामाशांधनेशस्तूत्तरांदिशम् २४ अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः निश्चक्रामसुमंत्रेणसह रामोनिवेशनात् २५ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः लक्ष्मणंद्वारिसोपश्यत्प्रह्वांजलिपुटंस्थितं २६ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागच्छत्सुहृज्जनैः ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच २७ ततःपावकसंकाशमारुरोहरथोत्तमम् वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंराजनंदनः २८ मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितम् मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभयामेरुवर्चसम् २९ करेणु शिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगम् ३० प्रययौतूर्णमास्थायराघवोज्वलितश्रिया सपर्जन्य- इवाकाशेस्वनवानभिनादयन् ३१

२४ कृतकौतुकमंगलः अनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमंगलः २५ प्रह्वांजलिपुटं प्रह्वत्वसूचकांजलिपुटवंतं २६ अर्थिनः स्वदर्शनस्वाभिषेकाद्यर्थिनः २७ वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं अतएवराजितं शोभावंतं २८ मेघनादसदृशनादं असंबाधं विपुलं प्रभया रविकिरण- संयुक्तप्रभया मेरुवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णत्वंध्वन्यते २९ करेणुशिशवः कलभाः अनेन दृष्टपुष्टोन्नतमहाबलत्वंत्वंसूचितं इंद्रः परमैश्वर्यवान् सह स्राक्षइव नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैः रामस्य सहस्राक्षत्वंबोध्यम् ३० ज्वलितः दीपितः उज्ज्वलितइतिवा तदासंधिरार्षः आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्योमेघइव रथस्वनेन दिशोनादयन् प्रययावित्यन्वयः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चंद्रनामरेतिपाठे चंद्रवच्छेत्रचामरेत्यर्थः ३२ हलहलेत्यनुकरणम् ३३ तस्य निष्क्रममाणस्य पुरतइतिशेषः तस्मिन्निष्क्रममाणेइतियावत् जनौघस्य हलह लाशब्दइत्यन्वयः ३४ ३५ आशंसवः भद्रमितिशेषः ३६ ततइत्यावर्तते ततस्ततः तत्रतत्रदेशे शुश्रुविरे वातायनं बहिरवलोकनयोग्यानिसूक्ष्मद्वाराणि ३७ पिप्रीषा प्रीणनेच्छा ३८ ववंदिरे अस्तुवन् स्तुतिप्रकारमाह नूनमिति ३९ सिद्धयात्रं सफलगमनं उपस्थितं प्राप्तवंतं सीतासीमंतिनीषुवरा श्रेष्ठा

निकेतान्निर्ययौश्रीमान्महाभ्रादिवचंद्रमाः चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणोराघवानुजः ३२ जुगोपभ्रातरंभ्रातारथमास्थायपृष्ठतः ततोहलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ३३ तस्यनिष्क्रममाणस्यजनौघस्यसमंततः ततोहयवरामुख्यानागाश्चगिरिसन्नि-भाः ३४ अनुजग्मुस्तथारामंशतशोथसहस्रशः अग्रतश्चास्यसन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ३५ खड्गचापधराःशूराजग्मुराशंस वोजनाः ततोवादित्रशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चवंदिनाम् ३६ सिंहनादाश्चशूराणांततःशुश्रुविरेपथि हर्म्यवातायनस्थाभिर्भू षिताभिःसमंततः ३७ कीर्यमाणःसुपुष्पौघैर्ययौस्त्रीभिररिंदमः रामंसर्वानवद्यांग्योरामपिप्रीषयाततः ३८ वचोभिरग्र्यैर्ह र्म्यस्थाःक्षितिस्थाश्चववंदिरे नूनंनंदतितेमाताकौसल्यामातृनंदन ३९ पश्यंतीसिद्धयात्रंत्वांपित्र्यंराज्यमुपस्थितम् सर्वसीमं-तिनीभ्यश्चसीतासीमंतिनीवरा ४० अमन्यंतहितानार्योरामस्यहृदयप्रियां तयासुचरितंदेव्या पुरानूनंमहत्तपः॥ ४१ रोहिणी वशशांकेनरामसंयोगमापया इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरोत्तमः शुश्रावराजमार्गस्थःप्रियावाचउदाहृताः ४२ सराघवस्तत्रत दाप्रलापान्शुश्रावलोकस्यसमागतस्य आत्माधिकाराविविधाश्चवाचःप्रहृष्टरूपस्यपुरेजनस्य ४३ एषश्रियंगच्छतिराघवोऽ द्यराजप्रसादाद्विपुलांगमिष्यन् एतेवयंसर्वसमृद्धकामायेषामयंनोभवितापशास्ता ४४ लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यते राष्ट्रमिदंचिराय नत्वप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेऽस्मिन् ४५ सघोषवद्भिश्चहयैःसनागैःपुरःसरैःस्वस्ति कसूतमागधैः प्रहीयमानःप्रवरैश्चवादिकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथाययौ ४६

अमन्यंतेत्यन्वयः ४० हियतएवममन्यंत अ नसूयेत्यादि तदुच्चरितावाचःशुश्रावेत्यन्वयः ४१ ४२ आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ४३ श्रियंगमिष्यन् प्राप्स्यन् गच्छति पितृगृहमितिशे षः सर्वसमृद्धकामाः समृद्धसर्वकामाइत्यर्थः प्रशास्ता राजा ४४ सर्वं राष्ट्रंएषःप्रपत्स्यतइतियत् अयमेवलाभः अस्मिन्रामे मनुजाधिपेसति कश्चित्कश्चि दपि किंचन स्वल्पमपि अप्रियंप्रियाभावः दुःखमनिष्टप्राप्तिं जातुकदापि नपश्येत् नप्राप्नुयात् ४५ स्वस्तिका जयजयेतिवादिनोबंदिनः सूताः न- रस्तुतिपाठकाः मागधाः वंशपाठकाः एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दयोक्तृभिः ४६ ७ ७ ७ ७ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ रामा॰ वा॰ आ॰ अ॰ षोडशःसर्गः १६ ७ ७ सरामइति १ २ मध्येन उभयश्रेणीमध्येन ३ उत्तमानां गंधद्रव्याणांसंचयैः क्षौमकौशांबरस्यच संचयैरित्यन्वयः क्षौमंमतसीजं कौशं पट्टवस्त्रं आविद्धाभिः कृतच्छिद्राभिः अविद्धाभिरितिपाठे अकृतच्छिद्राभिः ४ असंबाधं विस्तीर्णं संवृतं व्याप्तं अत्रत्यराजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः ५ एवंदृष्टवान् तंराजपथं ययाविनिसंबंधः ६ ७ यथार्हं दर्शनभ्रूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः आचरितमनुष्ठितम् ८ अनुपालयेत्यादिर्वृद्धानांवादः ९ यदि राज्येप्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिषेकं रामं यथागतं पितुर्गेहान्नि

करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघैःपरिपूर्णचत्वरम् प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोविमलंमहापथम् ४७ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा॰ आ॰ अ॰ षोडशःसर्गः १६ ७ ७ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागुरुधूपितं १ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमन्वितं सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितम् २ राजमार्गंययौरामोमध्येनागुरुधूपितम् चंदनानांचमुख्यानामगुरूणांचसंचयैः ३ उत्तमानांचगंधानां क्षौमकौशांबरस्यच आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैःस्फाटिकैरपि ४ शोभमानमसंबाधंतंराजपथमुत्तमम् संवृतंविविधैःपुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ५ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः ६ नानामाल्योपगंधैश्चसदाभ्यर्चितचत्वरम् आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्बहुभिःसमुदीरितान् ७ यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ पितामहैराचरितंतथैवप्रपितामहैः ८ अद्योपादायतंमार्गमभिषिक्तोनुपालय यथास्मपोषिताःपित्रायथासर्वेपितामहैः ततःसुखतरंसर्वेरामेवत्स्यामराजनि ९ अलमद्यहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः यदिपश्यामनिर्यांतंरामंराज्येप्रतिष्ठितम् १० ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्भविष्यति यथाभिषेकोरामस्यराज्येनामिततेजसः ११ एताश्चान्याश्चसुहृदामुदासीनःशुभाःकथाः आत्मसंपूजनीःशृण्वन्ययौरामोमहापथम् १२ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोत्तमात् नरःशक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेपिराघवे १३

र्यांतं निःसरंतं पश्यामः तर्हि नोऽस्माकं भुक्तेन ऐहिकविषयभोगजसुखेन तथापरमार्थैः परमार्थस्वर्गसाधनैश्च कर्मभिरलं नकिंचित्तैःफलं सर्वसुखस्यैतेनैवलब्धत्वात् अत्रयद्यंतर्भावेनविपरीतसंभावनासूचनम् १० तदेवाह ततोहीति अमिततेजसोरामस्य राज्येन राज्यफलकोभिषेकोयथाप्रियतरस्तथाततोऽन्यन्नकिंचित्प्रियतरं प्रेमास्पदमित्यन्वयः सद्राजमूलकत्वात् सर्वसुखस्येतिभावः ११ उदासीनः स्तुतिजहर्षविकाररहितः १२ अतिक्रांते दृष्टिपथमितिशेषः अत्यंतासक्त्यापुरइवपरिस्फुरणात् १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंलोकानुरागेकविर्हेतुंदर्शयति यश्चेति रामंनपश्येत् आत्मस्वरूपत्वेनांतर्यामित्वेनवा नपश्येत् यथास्थितवेषधारिणंवा तद्देशस्थं नपश्येत् रामोऽयंनप-
श्येत् यन्निष्ठज्ञानविषयतां नप्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्रदर्शनइत्यर्थः अत्यंतंतद्विषयज्ञानायतमानोपि यस्तंनलभेदित्यर्थः यथास्थितवेषधारीवा
यंस्वदेशस्थंनपश्येत् यद्विषयकज्ञानवान् नभवेत् ससर्वलोकनिंदास्पदं स्वात्मा स्वांतःकरणमपि एनंविगर्हते धिङ्मांभगवज्ज्ञानायोग्यमिति रामज्ञानं
विना सर्वोपिनिंद्यइतिविनोक्तिरलंकारोऽत्रव्यंग्यः अनेनभगवद्विषयकज्ञानवानेवधन्यःइतिवस्तुव्यज्यते १४ किंच हियतः सधर्मात्मा चतुर्णांहि चतुर्णाम
पि वर्णानांसर्वेष्वप्याश्रमेषु वयस्थानां वयोरूपंस्थानं यस्यास्तां वयोनुरूपां दयांकुरुतेइत्यर्थः तेन तेसर्वलोकास्तंरामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्परा

यश्चरामंनपश्येत्तु यंचरामोनपश्यति निंदितःसर्वलोकेषु स्वात्माप्येनंविगर्हते १४ सर्वेषुसहिधर्मात्मावर्णानांकुरुतेदयाम्
चतुर्णांहिवयस्थानांतेनतेतमनुव्रताः १५ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानिच प्रदक्षिणंपरिहरन्जगामनृपतेःसुतः १६
सराजकुलमासाद्यमेघसंघोपमैःशुभैः प्रासादशृंगैर्विविधैःकैलासशिखरोपमैः १७ अवारयद्भिर्गगनंविमानैरिवपांडुरैः व
र्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः १८ तत्पृथिव्यांगृहवरंमहेंद्रसदनोपमम् राजपुत्रःपितुर्वेश्मप्रविवेशश्रियाज्वलन् १९ स
कक्ष्याधन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्यवाजिभिः पदातिरपरेकक्ष्येद्वेजगामनरोत्तमः २० ससर्वाःसमतिक्रम्यकक्ष्यादशरथात्म-
जः संनिवर्त्यजनंसर्वंशुद्धांतःपुरमत्यगात् २१ तस्मिन्प्रविष्टेपितुरंतिकंतदाजनःससर्वोमुदितोनृपात्मजे प्रतीक्षतेतस्यपुनः
स्मनिर्गमंयथोदयंचंद्रमसःसरित्पतिः २२ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आ० अ० सप्तदशःसर्गः १७ ७ ७ सददर्शासने
रामोविषण्णंपितरंशुभे कैकेय्यासहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता १ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ततोववंदेचरणौकैकेय्याः
सुसमाहितः २ रामेत्युक्त्वातुवचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितु ३ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपंभ
यावहम् रामोपिभयमापन्नः पदास्पृष्ट्वेवपन्नगम् ४

इत्यर्थः १५ प्रदक्षिणं परिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्यदक्षिणभागगमनंपरिहर-
न्नित्यर्थः १६ प्रासादशृंगैः प्रासादस्थशृंगैः १७ आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः रत्नसमूहालंकृतैरेतैः परिवृतम् १८ पितुर्वेश्म पृथिव्यांस
र्वगृहेषुश्रेष्ठं प्रविवेशेत्यन्वयः १९ वाजिभिः रथयुक्तैः २० सर्वाउक्तपंचकक्ष्याः २१ अंतिकं समीपदेशम् २२ इतिरा० वा० आ० अ० सप्तदशःसर्गः १७ ७
शुभेआसने पर्यंके परिशुष्यतासुखेनोपलक्षितं १ विनीतवत् विनीतःसन्निति यावत् सुसमाहितः तस्याअतिस्नेष्टकरत्वेन जगद्धितकरत्वेनच त
स्यांप्रसन्नचित्तः २ नाभिभाषितुं रामेत्यक्षरद्वयाधिकमितिशेषः ३ रामोपि भयमापन्नः दशरथविषादस्यस्वापराधजन्यत्वशंकया ४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्नइत्यनुकृष्यते अपतद्दृष्टैः खिन्नैः उपलक्षितं व्यथितं खिन्नं आकुलं संभ्रांतंचेतोयस्यतम् ५ ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्य मपिक्षुभ्यंतं सागरमिवस्थितं उपप्लुतं राहुग्रस्तं उक्तमनृतंयेन तद्वन्निस्तेजस्कं ६ अचिंत्यकल्पमत्यंतमसंभावितम् उपधारयन् किंहेतुकोयंशोकइतिचिं-तयन् संरब्धतरोऽत्यंतंक्षुभितः यद्यपिपर्वणि समुद्रस्यचंद्रोदयात्क्षोभस्तथापि क्षोभमात्रेदृष्टांतः ७ किंस्वित्किंतु ८ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह अन्यदेत्या दितस्यमद्दर्शनेऽतिप्रीतिमनः आयासः खेदः ९ दीनइवविषण्णवदनद्युतिरिव सरामः शोकार्त्तइव वचनमब्रवीदितिसंबंधः १० नापराद्धं काकुः अपराद्धं अज्ञानात् प्रमादात् प्रसादय मत्कृतापराधशांत्यैइतिशेषः ११ सदा मांप्रति वत्सलोपि अद्यकिमप्रसन्नमनाः हियतोमांनभाषते ऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णे

इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् निःश्वसंतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसम् ५ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरं उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिंयथा ६ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् बभूवसंरब्धतरः समुद्रइवपर्वणि ७ चिंतया मासचतुरोरामः पितृहितेरतः किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ८ अन्यदामांपितादृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति तस्यमा-मद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ९ सदीनइवशोकार्तोविषण्णवदनद्युतिः कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् १० कच्चिन्म यानापराद्धमज्ञानाद्येनमेपिता कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ११ अप्रसन्नमनाःकिन्नुसदामांप्रतिवत्सलः विषण्ण वदनोदीनोसदामांप्रतिभाषते १२ शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते संतापोवाभितापोवादुर्लभंहिसदासुखं १३ कच्चिन्न किंचिद्भरतेकुमारेप्रियदर्शने शत्रुघ्नेवामहासत्वेमातॄणांवाममाशुभम् १४ अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः मुहूर्तमपि नेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे १५ यतोमूलंनरःपश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः कथंतस्मिन्नवर्तेत प्रत्यक्षेसतिदैवते १६ कच्चित्ते परुषंकिंचिदभिमानात्पितामम उक्तोभवत्यारोषेणयेनास्यलुलितंमनः १७ एतदाचक्ष्वमेदेवितत्वेनपरिपृच्छतः किंनिमित्त मपूर्वोयंविकारोमनुजाधिपे १८ एवमुक्तातुकैकेयीराघवेणमहात्मना उवाचेदंसुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितंवचः १९

यः १२ शारीरः शरीर व्याधिजः संतापः मानसोमनोनिष्ठाधिजोभितापः नबाधतइत्यत्रकाकुः कुतएतत्तत्राह दुर्लभंहीति मनुष्यशरीरस्य पापपुण्यारब्धत्वादिति भावः १३ भरते श त्रुघ्नेवा मातॄणां ममवामातृषुवा किंचिदशुभंनपश्यति कच्चिदित्यन्वयः १४ कुपिते अतोषेण वचनाकरणाद्वा १५ यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् प्रादु र्भावं जन्म यत्कारणंपश्येत् जानीयात् तस्मिन्प्रत्यक्षेदैवतेसति तस्मिन्कथमानुकूल्येननवर्तेतेत्यर्थः १६ तेसंबंधसामान्येषष्ठी त्वयाभिमानात् गर्वान्मम पिता परुषमुक्तोथवा भवत्या कोपेन किंचिन्निमित्तकोपेन परुषमुक्तोयेनास्य मनोलुलितं कलुषितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादिनदोषः १७ १८ सुनिर्लज्जा पत्युरेवंविधक्लेशकरणलज्जारहिता धृष्टं प्रत्यक्षतोवनंगच्छेत्येवंरूपं १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰ रा॰ मनोगतं त्वदप्रियकरमिति शेषः २० तदेवाह प्रियमिति श्रुतं प्रतिज्ञातं तदप्रियमपि त्वयावश्यंकार्यम् यदिपितृभक्तोसीतिशेषः २१ किंतत्राह एषइति अ॰ का॰
१० अभिपूज्य तैनैववरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातव रदानकाले २२ अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ दानस्यपूर्वमेव कृतत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिंता
व्यर्थेत्यर्थः २३ इदंसत्यं धर्मस्यमूलं अपिच सतामपि सत्यंधर्ममूलमित्येतद्विदितम् त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनात्त सत्यवशेन मयिकुपितोराजा कोपदोषे-
णयथानत्यजेत्तथाकुर्विति शेषः एतेन पितुरधर्मात्त्राणंपित्राज्ञापरिपालनंचपुत्रस्यमहान्धर्मइतिसूचितम् २४ दशरथमिवराममपि निर्बध्नाति यदी
ति राजायदहस्यते नद्यदिकरिष्यसि ततोऽहंसर्वंपुनर्विशिष्याख्यास्यामि २५ राज्ञा राजानुमत्यामया यदभिहितं तत्त्वयि नविपत्स्यते व्यर्थंनभविष्यति

नराजाकुपितोराममूव्यसनंनास्यकिंचन किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते २० प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते
तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनश्रुतंमम २१ एषमह्यंवरंदत्वापुरामामभिपूज्यच सपश्चात्तप्यतेराजायथान्यःप्राकृतस्तथा २२
अतिसृज्यददानीतिवरंममविशांपतिः सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति २३ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि तत्स-
त्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा २४ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभं करिष्यसिततःसर्वमाख्यास्यामिपुनस्त्वहं २५
यदित्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपत्स्यते ततोहमभिधास्यामिनह्येषत्वयिवक्ष्यति २६ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतम्
उवाचव्यथितोरामस्तांदेवींनृपसन्निधौ २७ अहोधिङ्नार्हसेदेविवक्तुंमामीदृशंवचः अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके २८
भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंपतेयमपिचार्णवे नियुक्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच २९ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितं क-
रिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषते ३० तमार्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनम् उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारुणम् ३१
पुरादेवासुरेयुद्धेपित्रातेममराघव रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे ३२ तत्रमेयाचितोराजाभरतस्याभिषेचनम् गमनंदं-
डकारण्येतवचाद्यैवराघव ३३ यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरंकर्तुमिच्छसि आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ३४

तदाहंवक्ष्यामि रा
जैववदत्तुतत्राह नहीत्यादि त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षंसाक्षादितिशेषः २६ रामोपि दशरथवदेव घोरत्वंज्ञात्वापिमहापुरुषत्वाद्धीरोदात्तत्वात् सर्वथैवकरि
ष्यामीतिप्रतिजानीते एतदिति व्यथितः गुरुवचनोल्लंघनमनयापिशंकितमितिसंतप्तः २७ ईदृशंअकरणशंकावचनं यदितद्वक्ष्यतइत्यादिकमित्यर्थः२८
गुरुणाइहामुत्रहितेपोपदेष्ट्रा २९ प्रतिजाने कृतस्कृतादिसाक्षितयेतिशेषः तदेवस्थिरयति रामोद्विरितियदुक्तंतदुक्तमेव तद्विरुद्धंनपुनर्वदतीत्य- ३०
र्थः तत्तदभावविषयतयाद्विराहत्नभाषणंनकरोतीतियावत् ३० ३१ पूर्वंसशल्येन पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वंमयारक्षितेन ३२ तत्र तयोर्वरयोर्के अद्यैव ए
तत्क्षणएव ३३ यदीति राज्ञा त्वयाच मदुक्तकृतेः सशपथंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासंपादने ३५ अभिषेचनम् अभिषेकोपकरणम् ३६ अभिषेकं तदुपकरणं ३७ ३८ एतेन वरद्वयप्रदानेननिमित्तेन ३९ सत्येन सत्यपरिपालनेन ४० शोकं तत्सूचकंविकारं नप्रविव्यथेच्च मनसेतिशेषः राजा राजातु पुत्रव्यसनाभितप्तः भाविताद्वियोगव्यसनेनाभितप्तोबभूवेतिशेषः ४१ इतिरामाभिरामेश्रीरा० ति० वा० आ० अ० अष्टादशःसर्गः १८ ५ ५ अथाभिषेकवनवासयोःसमन्वितत्याधीरोदात्तमहापुरुषत्वं रामस्याह तदप्रियमिति रमणोपमं लोकदृशा १ नाद्बभाष तइत्युक्तत्वादेवमस्त्वित्येव केवलमाह यद्वा एवमस्तु भरताभिषेकोस्तु २ ३ मन्युर्नेति राजाभि-

सन्निदेशेपितुर्मिक्षयथानेनप्रतिश्रुतम् त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ३५ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनम् त्वदर्थेविहितंराज्ञातेनसर्वेणराघव ३६ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः अभिषेकमिदंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव ३७ भरतःकोसलपतेःप्रशास्तुवसुधामिमां नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलाम् ३८ एतेनत्वांनरेंद्रोयंकारुण्येनसमाप्लुतः शोकैःसंक्लिष्टवदनोनशक्नोतिनिरीक्षितुम् ३९ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरम् ४० इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकम् प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तः ४१ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आ० अ० अष्टादशःसर्गः १८ ७ ७ तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमं श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् १ एवमस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् २ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः नाभिनंदतिदुर्धर्षोयथापूर्वमरिंदमः ३ मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः यास्यामिभवस्तुप्रीतावनंचीरजटाधरः ४ हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपेणच नियुज्यमानोविस्रब्धःकिंनकुर्यामहंप्रियम् ५ अलीकंमानसंत्वेकंहृदयंदहतीवमम स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनं ६ अहंहिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच हृष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायप्रचोदितः ७ किंपुनर्मनुजेंद्रेणस्वयंपित्राप्रचोदितः तवचप्रियकामार्थंप्रतिज्ञामनुपालयन् ८ तथाश्वासयन्हीमंतंकिंत्विदंयन्महीपतिः वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ९

मायज्ञानेच्छया प्रश्नेनेतिशेषः ब्रूमि ब्रवीमि एतावज्ज्ञात्वा सर्वथायास्याम्येव नतन्यथाशंकितव्यमितिभावः ४ कृतज्ञेन त्वत्कृतस्वापत्राणज्ञेन विस्रब्धः निर्विशंकः ५ किंत्विदंमानसं मनसिवर्तमानं अलीकं दुःखंकिंतत्राह स्वयमित्यादि ६ अयमर्थस्त्वद्दुःखावहत्वाद्राज्ञा नवसाक्षाद्वक्तुमशक्यइतिचेत्तत्राह अहंहीति प्रचोदितः त्वयापीतिशेषः प्रतिज्ञाकारणंविनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादिदद्यां ७ तत्रकिंवक्तव्यं तत्प्रियार्थंराज्ञाप्रेरितःस्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् हेतौशतृता तत्पालनाद्धेतोराज्यंदद्यामित्यर्थः ८ मद्विषयकनियोगसंकोचेन ह्रीमंतं राजानमाश्वासय इदंकिं किंहेतुकं तदेवाह यदित्यादि ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनिर्वृत्तत्वस्वकार्या कथमाश्वासयामीत्यत आह गच्छंत्वित्यादि १० अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ११ प्रस्थानं वनगमनं श्रद्दधाना अव-
श्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति निश्चयवती १२ १३ उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तं १४ राजाभिनंदनहेतुमाह व्रीडेति स्वसत्यस्य पारमा-
त्यदर्शनजलज्जायुक्तः चोहेतौ अतस्त्वां नाभिभाषते एतदनभिभाषणं नकिंचित् नान्यकारणकं त्वदविलंबगमनाभावएवास्यकारणमतएवमन्युः
राज्ञोदैन्यं त्वाविलंबगमनेनापनीयतां त्वयेतिशेषः १५ इतोपि नयुक्तोविलंबइत्याह यावदिति मया दरिद्राधमर्णत्वेन तथाशपथैः प्रतिबंधादिति-
तिभावः १६ १७ कृतत्वरोभूदितिशेषः १८ दारुणोयं दारुणार्थकंप्रश्नोत्तरं १९ लोकमावस्तुं लोकेवस्तुंनोत्सहे अर्थपरोधनपरः विमलं धर्म-

गच्छंतु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् १० दंडकारण्यमेषोहं गच्छाम्येव हि सत्व
रः अविचार्य पितुर्वाक्यं समावस्तुं चतुर्दश ११ सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी प्रस्थानं श्रद्दधाना सा त्वरयामास रा
घवम् १२ एवं भवतु यास्यंति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः भरतं मातुलकुलादिहावर्तयितुं नराः १३ नवत्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य-
विलंबनम् रामतस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गंतुमर्हसि १४ व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठम-
न्युरेषोपनीयताम् १५ यावत्त्वं नवनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेपि वा १६ धिक्कष्टमि
तिनिःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः मूर्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंके हेमभूषिते १७ रामोप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः क
शयेव हतो वाजी वनं गंतुं कृतत्वरः १८ तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयं श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् १९
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम् २० यत्तत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं म-
या प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् २१ नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रि-
या २२ अनुक्तोप्यत्रभवता भवत्या वचनादहं वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश २३ नन्नूनं मयि कैकेयि किंचिन्नाशंससे
गुणान् यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती २४

मास्थितं तत्वज्ञानरूपं धर्ममाश्रितं ऋषयोऽत्रतत्वज्ञाएतेन स्वस्य सुखदुःखयोः सम
ता निवृत्तिमार्गस्थनाच स्वभाविकीतिध्वनितं २० तत्रभवतः पूज्यस्यपितुः वनगमनं कियत् यत्किंचिदतोधिकमपि प्रियं कर्तुं शक्यं तत्कृतमेव वि-
द्धीतिशेषः २१ तथानिश्चये हेतुमाह नहीति हिर्हेतौ शुश्रूषा पादसंवाहनादिरूपा वचनक्रिया आज्ञाकरणं २२ अत्रभवता पूज्येन पित्रा भवत्यावच-
नात् पितृवचनवत् तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् अनेन सापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्ठमपि वचनमेव परिपाल्यं किमुत मातापित्रोरितिसूचितं २३ ३१
हेकैकेयि नूनं मयि किंचित् कमपि गुणं नाशंससे नजानासि तत्रहेतुर्यदित्यादि मुख्यानितिपाठे पितृपत्न्याद्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावदिति पूर्वार्धे तावत्क्षमां कुर्विति शेषः ततस्तदनंतरं दंडकानां तन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपं शापवशाद्वनत्वं प्राप्तं २५ सहि पितृशुश्रूषा-
रूपः २६ बाष्पं रोद्धुमशक्नुवन् २७ अनार्याः पापाः लोकदृष्ट्यानादृश्या अपि स्वयं तद्दोषमगणयन्निति शेषः निष्पपात निश्चक्राम २८ कैकेयीं प्रदक्षिणं स
म्यगाचरितं मदिष्टं त्वयेत्यंतःसंतोषात् शिष्टाचाराच्चेति बोध्यम् २९ बाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थित्यावगतवृत्तांतत्वात् परमक्रुद्ध इत्यनेन लक्ष्मणे ऽ
विद्याविक्षेपशक्तिमतीदर्शिता रामे च नसाऽऽत्ता निर्ध्वनितम् ३० अभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोजनकं भांडमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषेकशालामिति-
यावत् सन्निहितगंगादिपुण्यतीर्थकत्वात् तत्र अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्तयन्सापेक्षः वनं प्रतीति शेषः यद्वा लोकसमाधानाय

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ततोऽद्यैव गमिष्यामि दंडकानां महद्वनम् २५ भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्चापितुर्यथा
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः २६ रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महास्वनं २७
वंदित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः २८ स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणं
निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनं २९ तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानंदवर्धनः ३०
अभिषेचनिकं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ३१ न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति
लोककांतस्य कांतत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ३२ न वनं गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधरां सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया
३३ प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ३४ धारयन्मनसा दुःखमिंद्रियाणि नि
गृह्य च प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ३५ सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः नालक्षयत रामस्य किंचि-
दाकारमानने ३६

तदनुग्रहाय नटवत् आत्मगोपनाय लोकव्यवहारात्यागाय च सापेक्षः सइव तत्र दृष्टिमविचालयन् अत्यजन् अतएव शनैर्जगाम् ३१ धीरोदात्तत्वाच्च नतु
ह्रियाताप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह न चेति लक्ष्मीं सहजां शोभां कांतत्वात् अविनाशिकांतियुक्तत्वात् लोककांतस्य शीतरश्मेः इंदोः क्षयो यथा लक्ष्मीं नापकर्ष-
तितद्वत् ३२ सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव ३३ छत्रादिप्रतिषेधः स्वप्रतिज्ञाविरोधात् व्यजने चामरे ३४ मनसा दुःखं धारयन् इंद्रियाणि निगृह्य मनः
स्थदुःखाभिव्यंजकचेष्टारहितानि कृत्वा आत्मवान् धीरोदात्तः मनसा ऽदुःखं परमसुखं दुःखलेशेनापि रहितम् वनगमनजं धारयन् इंद्रियाणि निगृह्य-
तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभंगजदुःखस्य वा यथायथाभिव्यक्तिर्भवति तथा मध्यस्थतया स्थापयित्वा आत्मवान् साक्षात्कृत नित्यनिर्दुःखस्वतत्त्व इत्य-
प्यर्थांतरमत्र व्यंग्यं बोध्यम् दुःखमित्यस्य कैकेय्या लोकापवादजमित्यर्थ इति कश्चित् अप्रियशंसिवान् अप्रियं शंसिष्यन् क्वसुः आर्षः ३५ अभिजनो भितो
वर्तमानो जनः श्रीमान् रामाभिषेकप्रसंगेन कृतैरलंकरणैः शोभावान् आकारं विकृताकारं नालक्षयत असत्वादेवेत्यर्थः ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उचितं सहजसत्वगुणोचितं वनगमनलाभोचितंच आत्मजं हर्षं आत्मनिशरीरेजातं स्वभावसिद्धंहर्षंचिन्हं ३७ ३८ ३९ लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिमर्थभ्रंशं
वीक्ष्यापि रामोविक्रियां नजगाम किंतु सुहृज्जनकौसल्यादशरथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशंकया चिंतांजगामेतिशेषः ४० इतिरामाभि॰ श्रीरा-
मीये॰ वाल्मी॰ आ॰ अ॰ एकोनविंशःसर्गः १९ छ छ तस्मिन्निति १ यः पित्राचोदितोपि सर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यच कृत्येषु प्रवर्तत
इतिशेषः योगतिः प्राप्यस्यवस्तुनः प्राप्तिमार्गःशरणं रक्षणम् २ युक्तःसेवातत्परः ३ अभिशप्तोपि अन्येनकृतवाक्पारुष्योपि नक्रुध्यति क्रोधनी-

उचितंच महाबाहुर्नजहौहर्षमात्मवान् शारदःसमुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजम् ३७ वाचामधुरयारामः सर्वंसंमानयन्जनम्
मातुःसमीपंधर्मात्माप्रविवेशमहायशाः ३८ तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजं ३९
प्रविश्यवेश्मातिभृशंसुदायुतंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागतां नचैवरामोत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ४०
इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰ आ॰ अ॰ एकोनविंशःसर्गः १९ छ छ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ आ
र्तशब्दोमहान्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा १ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति २
कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः ३ नक्रुध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जय-
न् क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ४ अबुद्धिर्बतनोराजाजीवलोकंचरत्ययं योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवम् ५
इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः पतिमाचुक्रुशुश्चापि सस्वनंचापिचुक्रुशुः ६ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः
पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने ७ रामस्तुभृशमायस्तोनिःश्वसन्निवकुंजरः जगामसहितोभ्रात्रामातुरंतःपुरंव-
शी ८ सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितं उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठतश्चापरान्बहून् ९ दृष्ट्वैवतुतदारामंतेसर्वेसमुपस्थिताः ज
येनजयतांश्रेष्ठंवर्द्धयंतिस्मराघवम् १० प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राजाभिसत्कृतान् ११

यानि अन्यस्यक्रोधोत्पादकानि अनुकंपयावर्जयन् अनेन क्रोधक्रियाकर्तृकत्वकर्मत्वयोः प्रतिषेधः यत्रकुत्रापिक्रुद्धान् स्वयंप्रसादयन् निष्ठती-
तिशेषः ४ जीवलोकं सर्वप्रजारूपं चरति भक्षयति नाशयतीतियावत् ५ पतिमाचुक्रुशुः निनिंदुः सस्वरंचुक्रुशुः रुरुदुः ६ व्यालीयत देहमवा
गुंठ्याङ्मुखोविलीनइवाभूदित्यर्थः ७ आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्त खेदः कुंजरइवनिःश्वसन् आयत्तइतिपाठे आयत्तःपराधीनोयः कुंजरः
सयथानिःश्वसिति तद्वदित्यर्थः ८ पुरुषं द्वाराध्यक्षं ९ जयेनविजयीभवेतिशब्देनेत्यर्थः जयतीतिपाठे जयेतिशब्देनेत्यर्थः १० ११ छ ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरामः तृणीकृत्यराज्योरामः १२ वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः प्रियं रामागमनं १३ १४ अग्निं अग्निहोत्रं मंत्रवज्जुहोतिस्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेतिशेषः १५
तदाह हावयंतीमिति १६ हविषः हवींषि १७ कृसरं तिलमुद्गतंदुलोदनम् १८ व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्देवोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः देवतांतर्प
यंती वरवर्णिनीं तांददर्शेत्यन्वयः १९ अभिचक्राम अभिमुखंजगाम किशोरोश्वबालकः २० उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थितस्तयापरिष्वक्तइत्यन्वयः २१
२२ कुलेउचितं कुलस्योचितमितियावत् २३ राजानं पश्य गत्वेतिशेषः कौसल्यायाराजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः २४ अत्रोपविश्य-

प्रणम्यरामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायांददर्शसः स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः १२ वर्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहं स्त्रि
यः न्यवेदयंतत्वरितंराममातुःप्रियंतदा १३ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता प्रभातेचाकरोत्पूजांविष्णोःपुत्रहितैषि-
णी १४ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला १५ प्रविश्यतुतदारामोमातुरंतःपुरंशु
भं ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनम् १६ देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतम् दध्यक्षतघृतंचैवमोदकान्हविषस्त
था १७ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकृसरंतथा समिधःपूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः १८ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगे-
नकर्शितां तर्पयंतींददर्शाद्भिर्देवतांवरवर्णिनीम् १९ साचिरस्यात्मजंदृष्ट्वामातृनंदनमागतम् अभिचक्रामसंहृष्टाकिशो-
रंवडवायथा २० समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्यराघवः परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामवघ्रातश्चमूर्धनि २१ तमुवाचदुराधर्षंराघवं
सुतमात्मनः कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः २२ वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनाम् प्राप्नुत्यायुश्चकी-
र्तिंचधर्मंचाप्युचितंकुले २३ सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव अद्यैवत्वांसधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति २४ दत्तमासन
मालभ्यभोजनेननिमंत्रितः मातरंराघवःकिंचित्प्रसार्यांजलिमब्रवीत् २५ सस्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतथानतः प्रस्थि-
तोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे २६ देविनूनंनजानीषेमहद्भयमुपस्थितम् इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच २७ गमि
ष्येदंडकारण्यंकिमनेनासनेनमे विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः २८

भुक्त्वा राजानंद्रष्टुंगच्छेतिभोजनेनफलेन निमंत्रितो
राघवः केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वानतूपविष्टोव्रीडयाकिंचिदंजलिंप्रसार्याधोमुखएवाब्रवीत् प्रसाद्यांजलिरितिपाठे प्रकर्षेणसन्नांजलिर्विशीर्णांज-
लिरित्यर्थइतिकश्चित् मातुःप्रसादनयोग्यांजलिरित्यर्थउचितः किंचिदित्यस्यचावाङ्मुखइतिशेषः २५ गौरवाच्च मातृलप्रयुक्तगौरवाच्च आननतःस
न् प्रस्थितःप्रस्थातुमुपक्रांतःआप्रष्टुं अनुज्ञांकारयितुं उपचक्रमे २६ तवच तवैव अज्ञत्वात् लोकदृष्ट्याह वैदेह्याइत्यादि २७ विष्टरःकुशपरिस्तिनामासं
नविशेषः पंचाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्युक्तेः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुनिवदामिषं सूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतंमांसं तेनेदंमेध्यमिदं स्वादुनिष्टमिदमभिनेनिवक्ष्यमाणेननविरोधः तस्यशाल्द्धमांसपरत्वात् मुनिवदित्युक्त्या
श्राद्धीयादिमांसपरत्वाच्च २९ ३० वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानः आचरन् यद्वा वन्यानि वल्कलानिदधानः वर्तयन् जीवयन्
३१ यष्टिः शाखा ३२ ३३ वाहिनां पूर्ववाहितभारां ततःश्रमनिवृत्तये उपावृत्त्य भुविलुंठनंकृत्वोत्थितां वडवामिव ३४ असुखेन सुखनाशेना
र्ता उपासीनं समीपेस्थितं ३५ अप्रजाः वंध्या अतःवंध्यात्वात् भूयः वंध्यादिकंपुत्रवियोगदुःखं नपश्येयम् ३६ वंध्यात्वदुःखमितः सुखसहमित्ता
ह एकएवेति अप्रजास्मीतिमानसशोकाभिनयः समासांताभावेऽनित्यत्वात् संधिर्वार्षत्वात् ३७ स्वस्य सदादुःखित्वमितिशोचन्ति नेति पत्युःपौ

चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषम् २९ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छ
ति मांपुनर्दंडकारण्यंविवासयतितापसं ३० सषट्चाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चव
र्तयन् ३१ सानिकृत्तेवसालस्ययष्टिःपरशुनावने पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्युता ३२ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांक
दलीमिव रामस्तूत्थापयामासमातरंगततेजसम् ३३ उपावृत्त्योत्थितांदीनांवडवामिववाहिताम् पांसुगुंठितसर्वांगींविमृ
मर्शचपाणिना ३४ सारायवसुपासीनमसुखार्तासुखोचिता उवाचपुरुषव्याघ्रमुपश्रृण्वतिलक्ष्मणे ३५ यदिपुत्रनजाये
थाममशोकायराघव नस्मदुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः ३६ एकएवहिवंध्यायाःशोकोभवतिमानसः अप्रजास्मी
तिसंतापोनह्यन्यःपुत्रविद्यते ३७ नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे अपिपुत्रेविपश्येयमितिरामास्थितंमया ३८ साबहू
न्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदां अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांपरासती ३९ अतोदुःखतरंकिन्नुप्रमदानांभविष्यति
ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनंतकः ४० त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरणमेवहि ४१

रूपं अनुरागकृतरंजनं तस्मिन्पत्याप्यंकल्याणं प्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखंवापतिसंभागजं तन्मयानदृष्टपूर्वम्
अपीतिलोकोक्तौ पुत्रेजाते तदुभयंउक्तकल्याणंपुत्रदर्शनजंसुखंच पश्येयमित्याशया राम मया आस्थितं जीवनंस्थापितम् ३८ साहं अवरा
णां कनिष्ठानां सपत्नीनां त्वद्भक्त्यादिदानींपरासतीं हृदयच्छिदां हृदयविदारिकाणां तासाममनोज्ञानि वाक्यान्येवं जीर्णापि श्रोष्ये ३९ अतःसप
त्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात् परं दुःखं स्त्रीणांनास्ति ममायमनंतकोऽपारः शोकोयादृशस्तादृशोवाचापिवक्तुमशक्यइतिशेषः ४० निराकृता स-
पत्न्येतिशेषः ध्रुवं प्राप्तमितिशेषः शोकग्रस्तत्वान्न्यूनपदतानदोषः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निगृहीता भर्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह परिवारेणेति कैकेय्यादासीजनेनसमा अथवाऽवरा ततोपिनिकृष्टाकृतास्मीतिशेषः प्यधरावरेतिपाठे वराश्रे-
ष्ठाअपि अधरा निकृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ४२ ससर्वोपिइष्टः जनः कदाचिदागतं कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मांनाभिभाषते इदानीमप्येवमवस्थाममवर्त-
ने त्वयिगतेतु किंवक्तव्यमितिभावः ४३ खरवादिनं लुगभावआर्षः खरवादि परुषवदनशीलं तस्यावदनं कथंद्रष्टुंशक्ष्यामि दुर्गता त्वद्वियोगेनदु-
र्दशामापन्ना ४४ जातस्य उपनयनारभ्यद्वितीयजन्मेतिशेषः ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनइतिविश्वामित्रमुद्दिश्यदशरथोक्त्या विवाहकाले-
पंचदशवर्षत्वोक्तेः तत्रद्वादशवर्षाणिराघवःसहसीतया रमयामासधर्मात्मानारायणइवश्रिया तस्मिन्कालेमहाराजः मीतारामस्यसद्गुणैः ज्येष्ठंरा
ज्येनसंयोक्तुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञयेतिपाद्मोक्तेश्च उपनयनंचगर्भैकादशेएकादशेवाराजन्यमितिस्मृतेः दशमेवर्षेइतिबोध्यम् एवमुपनयनोत्तरं सप्त

अत्यंतंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमसंमता परिवारेणकैकेय्याःसमावाप्यथवावरा ४२ योहिमांसेवतेकश्चिदपिवाप्यनुवर्तते कै-
केय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ४३ नित्यंक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादिनं कैकेय्यावदनंद्रष्टुंपुत्रशक्ष्यामिदुर्गता ४४
सप्तदशत्ववर्षाणिजातस्यतवराघव अतीतानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयम् ४५ तदक्षयंमहद्दुःखंनोत्सहेसहितुंचिरात्
विप्रकारंसपत्नीनामेवंजीर्णापिराघव ४६ अपश्यंतीतवमुखंपरिपूर्णशशिप्रभम् कृपणावर्तयिष्यामिकथंकृपणजीविका ४७
उपवासैश्चयोगैश्चबहुभिश्चपरिश्रमैः दुःखसंवर्धितोमोघंत्वंहिदुर्गतयामया ४८ स्थिरंनुहृदयंमन्येममेदंयन्नदीर्यते प्रा-
वृषीवमहानद्याःस्पृष्टंकूलंनवांभसा ४९ ममैवनूनंमरणंनविद्यतेनचावकाशोस्तियमक्षयेमम यदंतकोद्यैवनमांजिहीर्ष-
तिप्रसह्यसिंहोरुदतींमृगीमिव ५०

दशवर्षाणि अतीतानि जातस्यतव अतःपरं यौवराज्येन दुःखपरिक्षयं प्रकांक्षंत्या मया तद्वियाते न
स्यावदनं कथंनुद्रष्टव्यमित्यनुकर्षः वक्तनस्क इग्यणःसंप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्यात्करीत्या प्रविशपिंडीमित्यादौयथाप्रविशगृहंपिंडीभक्ष-
येतिवाक्यार्थेप्रविशेतिपिंडीमितिचवाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथाद्विर्दशेतिवाक्यस्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगोयं द्विरावृत्तादशविंशतिः सप्तचेत्यर्थः
अत्रनास्यर्थग्राहिका विश्वामित्रंप्रतिदशरथोक्तिः पाद्मोक्तिश्च तादृशप्रयोगश्चकौसल्याया पुत्रवियोगदुःखार्ततया वाल्मीकेश्चवर्णनीयमयीभावे
न तदोषायेतिध्येयं ४५ दुःखं त्वद्वियोगजं अक्षयं तवराज्यनाशात् क्षयसंभावनारहितमपि अपिच एवंजीर्णा सपत्नीनांविप्रकारं सहितुं सोढुं नो-
त्सहे ४६ कृपणजीविका शोच्यजीवना ४७ दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवताध्यानैर्दुःखंयथातथा मोघंवर्धितो
सि यदिविप्रवत्स्यसीतिशेषः त्वद्दर्शनजफलालाभादितिभावः ४८ नदीर्यते त्वद्वियोगश्रवणेपीतिशेषः ४९ ममैवेति लौकिक्यातिवृद्धोक्तिजाति-
रियं मरणंनविद्यतएव नजिहीर्षत्येवेत्यन्वयः अवकाशः अवस्थितयेस्थलं ५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्माय समयसानिर्मितम् यत् यतोनभिद्यते भुविपतितत्वानोविदीर्यते भेदोद्विधाभवनंविदारणं अनेकच्छिद्ररेखावत्त्वं अनेन दुःखेनार्पितं व्याप्तं देहं देहोनभिद्यतइत्याद्यन्वयः अर्धर्चादिर्देहशब्दः हियतोनभिद्यतेऽतोऽकालेमरणंनविद्यतेइतिजानेइतिशेषः ५१ यद्व्रतादीन्यनर्थकानि तदिदंमहद्दुःखं ऊषरे उप्तमतएवनिष्फलंबीजमिव ५२ गुरुदुःखेनकर्शितः पीडितः परेतसंसदं यमसभां अहं गंतास्मीं तच्चुनलप्स्यनइतिशेषः ५३ अथापि मरणाभावेपि त्वयाविना त्वत्सन्निधिंविनाकिंजीवितंकुत्सितंजीवितं वृथाप्यर्थमतोऽनुव्रजिष्यामि अभिकांक्षया वात्सल्येन ५४ भृशमस्फरवं दुःखममर्षिता असहमाना रामवियोगमूलं सपत्न्यादिकृतं महद्व्यसनं दुःखंनिशाम्य पर्यालोच्य सत्यपाशबद्धं स्फुतमवेक्ष्य यथोक्तनिमित्तवती किन्नरीव वि-

स्थिरंहिनूनंहृदयंममायसंनभिद्यतेयद्भुविनोविदीर्यते अनेनदुःखेनचदेहमर्पितंध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यते ५१ इदंतुदुःखंयदनर्थकानिमेव्रतानिदानानिचसंयमाश्चहि तपश्चतप्तंयदपत्यकाम्ययासुनिष्फलंबीजमिवोप्तमूषरे ५२ यदिह्यकालेमरणंयदृच्छयालभेतकश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः गंताहमद्यैवपरेतसंसदंविनात्वयाधेनुरिवात्मजेनवै ५३ अथापिकिंजीवितमद्यमेवृथात्वयाविनाचंद्रनिभाननप्रभ अनुव्रजिष्यामिवनंत्वयैवगौःसुदुर्बलावत्समिवाभिकांक्षया ५४ भृशमसुखममर्षितातदाबहुविललापसमीक्ष्यराघवं व्यसनमुपनिशाम्यसामहत्सुतमिवबद्धमवेक्ष्यकिन्नरी ५५ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰ आदिकाव्येअयोध्याकांडेविंशःसर्गः २० ॐ ॐ तथातुविलपंतींतांकौसल्यांराममातरम् उवाचलक्ष्मणोदीनस्तत्कालसदृशंवचः १ नरोचतेममाप्येतदार्येयद्राघवोवनम् त्यक्त्वाराज्यश्रियंगच्छेत्स्त्रियावाक्यवशंगतः २ विपरीतश्चवृद्धश्चविषयैश्चप्रधर्षितः नृपःकिमिवनब्रूयाच्चोद्यमानःसमन्मथः ३ नास्यापराधंपश्यामिनापिदोषंतथाविधं येननिर्वास्यतेराष्ट्राद्वनवासायराघवः ४ नतंपश्याम्यहंलोकेपरोक्षमपियोनरः स्वमित्रोपिनिरस्तोपियोऽस्यदोषमुदाहरेत् ५ देवकल्पमृजुंदांतंरिपूणामपिवत्सलं अवेक्षमाणःकोधर्मंत्यजेत्पुत्रमकारणात् ६

ललाप ५५ इतिरामाभि॰वा॰आ॰अ॰विंशःसर्गः २० ॐ

त्कालसदृशं रामवियोगहेतुककौसल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितं १ आर्ये कौसल्ये गच्छेदितियत्तन्ममापि नरोचते २ स्त्रियाइत्यापुत्तरान्वयि अतएवविपरीतः प्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः चोद्यमानः स्त्रियाकोशवशात् पुनरुक्तिर्नदोषाय किमिवनब्रूयादनुचितशतमपिब्रूयात् अतस्तद्वचोनश्रद्धेयमिति एतेन राजाज्ञाभंगः कथंकार्यइतिशंकासमाहिता ३ ननुरामदोषप्रयुक्तंविवासनंस्यात् तत्राह नास्येति रामस्येत्यर्थः अपराधं पितृविषयकंदोषमसमंजादेरिव प्रजावधादिपातकं ४ सुनरामित्रोपि शत्रुरपि निरस्तोपि महापातकादिवशंगतत्वात्यक्तोपि परोक्षमपि रामस्यदोषंयोवदेत्तंपश्यामि ५ यदेवमतो देवतुल्यं दांतं गुरुभिः शिक्षितं एवमुक्तगुणंपुत्रं धर्ममवेक्षमाणः कस्त्यजेदित्यन्वयः रिपूणां कैकेय्यादीनां विषयेपि वत्सलं स्निग्धं ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाल्यं बालभावमविमृश्यकारित्वंकामपरवशत्वंचोपेयुषः प्राप्तस्य राजवृत्तं पूर्वराजाचरितं ७ अतोयावत् इममर्थं त्वत्प्रवासनरूपं कश्चिदपिनजाना-
ति तावत्ततःपूर्वमेवशासनं राज्यमभिषेकेनात्मस्थं आत्माधीनंकुरु शोभनमितिपाठे राज्यफलकमभिषेकं ८ कथमेवंशक्यंतत्राह मयेति अधिकं त्व
दाज्ञोल्लंघनपूर्वकमभिषेकविघ्नं ९ विप्रिये नवविपक्षभावे १० पक्ष्योमातुलादिः योवाऽन्यःकश्चिदस्य हितमिच्छति मृदुर्हीति अतोमार्दवंनयुक्तं मा
र्दवानुचितकालइतिभावः ११ ननु राज्ञा राज्यस्य भरतायदीयमानत्वादपरिहार्योयमर्थस्तत्राह प्रेति कैकेय्याप्रोत्साहितस्तस्यांसंतुष्टोयदिपितानो
स्माकं अमित्रभूतोजायते तदासौबंधनंप्राप्यतां अथवास्यवधएवक्रियतां त्रेताद्वापरयोःसंधावयमवतारस्तदाचकिंचिदधिकपादेनाधर्मप्रवेशः

तदिदंवचनंराज्ञःपुनर्बाल्यमुपेयुषः पुत्रःकोहृदयेकुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ७ यावदेवनजानातिकश्चिदर्थमिमंनरः ताव
देवमयासार्द्धमात्मस्थंकुरुशासनम् ८ मयापार्श्वेसधनुषातवगुप्तस्यराघव कःसमर्थोधिककर्तुंकृतांतस्येवतिष्ठतः ९ नि
र्मनुष्यमिमांसर्वामयोध्यांमनुजर्षभ करिष्यामिशरैस्तीक्ष्णैर्यदिस्थास्यतिविप्रिये १० भरतस्याथपक्ष्योवायोवास्यहितमिच्छ
ति सर्वांस्तांश्चवधिष्यामिमृदुर्हिपरिभूयते ११ प्रोत्साहितोयंकैकेय्यासंतुष्टोयदिनःपिता अमित्रभूतोनिःसंगबध्यतावध्य-
तामपि १२ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनम् १३ बलमेषकिमाश्रित्यहेतुंवापुरु
षोत्तम दातुमिच्छतिकैकेय्यैउपस्थितमिदंतव १४ त्वयाचैवमयाचैवकृत्वावैरमनुत्तमं कास्यशक्तिःश्रियंदातुंभरतायारिशा-
सन १५ अनुरक्तोस्मिभावेनभ्रातरंदेवितत्वतः सत्येनधनुषाचैवदत्तेनेष्टेनतेशपे १६ दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामःप्रवेक्ष्य-
ति प्रविष्टंतत्रमांदेवित्वंपूर्वमवधारय १७ हरामिवीर्याद्दुःखंतेतमःसूर्यइवोदितः देवीपश्यतुमेवीर्यंराघवश्चैवपश्यतु १८
हनिष्येपितरंवृद्धंकैकेय्यासक्तमानसम् कृपणंचास्थितंबाल्येवृद्धभावेनगर्हितम् १९ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः
उवाचरामंकौसल्यारुदंतीशोकलालसा २०

इति तदनुसारेण लक्ष्मणस्यैवमुक्तिः कैकेय्याश्चपरोपदेशोनैवंमतिः छलेन वालिवधेप्रवृ
त्तिश्चभगवतइतिबोध्यं १२ ननु एवंदोषःस्यात्तत्राह गुरोरिति एवंचशास्त्रसंमतत्वान्नात्रदोषइतिभावः १३ ननुराज्ञोबलवत्त्वाद्बंधनाद्यशक्यमत
आह बलमिति उपस्थितं ज्येष्ठत्वेन न्यायतस्तवैवप्राप्तं इदंराज्यं एवंच बलहेतोरभावाद्बंधनादिशक्यमेवेति भावः १४ बलाभावमेवाह त्वयेत्यादि॥
ननुतवाप्येवंवदतोनविश्वासोज्ञातित्वाविशेषादतआह अनुरक्तइति भावआंतरोभिप्रायः १६ संप्रत्येवानुरागनिर्णयइत्याह दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थःअ
रण्यंवा पित्राज्ञया १७ राघवश्चेतिचात्सर्वेजनश्च १८ कैकेय्यासक्तमानसमत एव कृपणं वृद्धभावेन वृद्धत्वेनगर्हितंयथाभवतितथा बाल्ये कामुकत्वे स्थित
मृ११ २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनंतरंयुक्तंकार्यं तत्त्वंकुरुष्व यदिरोचतेतर्हिलक्ष्मण वाक्यंकुरुष्वेतिशेषः अनेनकौसल्यायागूढंस्वानभिमतत्वंलक्ष्मणोक्तस्यसूचितं २१ पुनःरामाभि-
प्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतद्राजवाक्यमपिन येननवदोषःस्यात् किंतुमत्सपत्न्याइत्याह नचेति अधर्म्यं कनिष्ठस्यराज्यरूपं मम
सपत्न्याभिभाषितं वचःश्रुत्वा मांविहायेतोवनंगंतुंनार्हसि २२ अथ यदिसापत्नमातृवाक्योल्लंघनेप्यधर्मबुद्ध्यातत्राप्यादरस्तर्हिराज्यंपरित्यज्यैवेह-
निष्ठेत्याह धर्मज्ञेति २३ शुश्रूषुः शुश्रूषांकुर्वन् पुत्रेतिरामसंबोधनं त्रिदिवंगतः मातृसेवयाप्राजापत्यपदंप्राप्तइतिभावः २४ तथाहं ततोपिगौरवेणाहं
पूज्येत्यर्थः पितुर्दशगुणं मातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेः नानुजानामि वनंगंतुमितिशेषः किंच प्रतिषेधामीत्याह वनंगंतव्यमित्यादि २५ अथवन
गमनपर्यंतं तदाज्ञासत्वादत्रसर्वथास्थातुमशक्यमितिचेत्तत्राह त्वद्वियोगादिति त्वद्वियोगात्सरंजीवितादिना मेनकिंचित्कार्यम् अतस्त्वयेत्यादि एवंच

भ्रातुस्तेवदतः पुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया यदत्रानंतरंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचते २१ नचाधर्म्यंवचःश्रुत्वासपत्न्यामभिभाषितम् वि
हायशोकसंतप्तांगंतुमर्हसिमामितः २२ धर्मज्ञइतिधर्मिष्ठधर्मंचरितुमिच्छसि शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचरधर्ममनुत्तमं २३ शु
श्रूषुर्जननींपुत्रस्वगृहेनियतोवसन् परेणतपसायुक्तः काश्यपस्त्रिदिवंगतः २४ तथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथाप्यहम्
त्वांसाहंनानुजानामिनगंतव्यमितोवनम् २५ त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनच त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणम्
२६ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसां अहंप्रायमिहासिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुं २७ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोक
विश्रुतम् ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांपतिः २८ विलपंतींतथादीनांकौसल्यांजननींततः उवाचरामोधर्मात्मावचनं
धर्मसंहितम् २९ नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनं ३० ऋषिणाचपितुर्वा-
क्यंकुर्वतावनचारिणा गौर्हताजानताधर्मंकंडुनाचविपश्चिता ३१ अस्माकंतुकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः खनद्भिःसागरै
र्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ३२

मामपिसहनयेतिभावः २६ प्रायं अनशनदीक्षां चोहेतौ यतोजीवितुंनशक्ष्यामि २७ ततः मातुर्मरणात्तद्दुः
खदानात् समुद्रोहिकस्मिंश्चित्कल्पे मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतांकृत्यांप्राप्य नरकवासतुल्यंदुःखं प्राप्तवानितिकचित्पुराणेप्रसिद्ध-
मित्याहुः २८ २९ तद्वचनस्यकर्तव्यत्वेपि युगपदनुष्ठानासंभवात्पितृवचसः प्रथमप्राप्तत्वेनप्राबल्यात्तदतिक्रमोशक्यइत्याह नास्तीति ३० किंच पितृवा-
क्येन गोमातृवधोपि पूर्वैर्महात्मभिःकृतः मयातु दुःखमात्रंमातुःसंपद्यतइति नकिंचिदेतदित्याह ऋषिणेति अधर्मंजानतापि ऋषिणापि मंत्रद्रष्ट्रापि पितृ
वाक्य तोगौर्हता तस्मात्पितृवाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं ३१ महान्वधः ब्राह्मणसकाशाद्दतिनिंद्योवधः अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्यंपालनीय-
मितिसूचितम् ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परशुना स्वयंहस्तेनछिन्ना अरण्ये तपोवने एवंपित्राज्ञया मातृवधोपियद्यधर्मोन तदादुःखमात्रंननयेतिकिंवक्तव्यम् ३३ अक्लीबं कातर्यरहितं अतःपि
तुर्हितंकरिष्यामि ३४ ३५ तेप्रतिकूलमपूर्वं पूर्वैरनाचरितंधर्मं नाहंप्रवर्तये उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेनप्रतिपादनं पूर्वैरिति अयमभिप्रेतः धर्मजनकत्वेनेष्टःपि
तृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयंमार्गोगतः प्राप्तोमयापि तेषामनुपश्चाद्गम्यते ३६ तस्माद्धेतोः भुवि भूलोके कार्यकर्तुंयोग्यमेवतत् एतत्पितृवाक्यंमयाक्रियते
नान्यथाऽकृत्स्नंनक्रियतइत्यर्थः नामप्रसिद्धंकश्चिन्नहीयते मातुःकिंचिद्दुःखोत्पादनेपि धर्मेणातिशेषः ३७ पुनः अनंतरं३८ ३९ ममममातुर्यन्महद्दुःखंतत्
सत्यशमयोरभिप्रायं तद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्त्वदेतद्दर्शवाक्यं तत्त्वज्ञस्यानुचितमितिभावः ४० तदेवाह धर्मइति धर्मः सर्वपुरुषार्थेषुउत्तमःश्रेष्ठः

जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयम् कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात् ३३ एतैरन्यैश्चबहुभिर्देवदेवसमैःकृतम् पि
तुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितम् ३४ नखल्वेतन्मयैकेनक्रियतेपितृशासनं एतैरपिकृतंदेविये मयापरिकीर्तिताः ३५
नाहंधर्ममपूर्वंतेप्रतिकूलंप्रवर्तये पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमार्गोऽनुगम्यते ३६ तदेतत्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा पितु
र्हिवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते ३७ तामेवमुक्त्वाजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवीत् वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम्
३८ तवलक्ष्मणजानामिमयिस्नेहमनुत्तमं विक्रमंचैवसत्वंचतेजश्चसुदुरासदं ३९ ममममातुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण
अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशमस्यच ४० धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितं धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमं ४१
संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा नकर्तव्यंवृथावीरधर्ममाश्रित्यतिष्ठता ४२ सोहंनशक्ष्यामिपुनर्नियोगमतिवर्ति
तुं पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः ४३ तदेतांविसृजानार्यांक्षत्रधर्माश्रितांमतिं धर्ममाश्रयमातैक्ष्ण्यंमद्बुद्धिरनुग
म्यतां ४४ तमेवमुक्त्वासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणाग्रजः उवाचभूयःकौसल्यांप्रांजलिःशिरसानतः ४५ अनुमन्यस्वमांदेविगमिष्य
न्तमितोवनं शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययनानिमे ४६ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीं ययातिरिवराजर्षिःपुराहित्वापुनर्दि
वं ४७

प्रतिष्ठितं प्रशस्तंकारणं एतदुत्तमं पितुर्वचनं धर्मसंश्रितमपि वनेतपस्यया तपस्विरक्षणेनच धर्मलाभात् अतोऽवश्यंकर्तव्यंतद्वचइतिभावः अत्रोत्त
ममित्यस्य त्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममितिव्यंग्यं ४१ पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तदुल्लंघनमनुचितमित्याह संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय वृथा मोघं ४२ इदं
सपत्न्याः कैकेय्यावचनं नपितुस्तत्राह सोहमित्यादि ४३ अनार्यांमतिं पितरंबध्वा हत्वावा राज्यंकर्तव्यमित्येवमधर्मविषयांमतिं मद्बुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा
अनुगम्यतां अनुवर्त्यतां ४४ ४५ शापितासि शपथंप्रापितासि गमननिरोधंमाकुरुइतिशेषः ४६ दिवंहित्वा भूमौपतितः पुनर्दिवंयथागतस्तथेत्यर्थः ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनरेष्यामीत्यन्वयः ४८ पितुः राज्ञोदशरथस्य ४९ संभारानभिषेकसंभारान् निगृह्य निवार्य अनुवर्त्यतां त्वया ऽनुमन्यतामित्यर्थः ५० स्वधर्म्यं धर्मयुक्तम्
अव्यग्रं धैर्ययुक्तं अविक्लवं अकातरं मृतेव मूर्छितेतियावत् ५१ स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण सुहृत्तया पितुरिवस्नेहवत्तया ५२ लोकेन इतरबंधुज-
नेन स्वधया पितृपूजनेन इदमुपलक्षणंदेवपूजादेरपि अमृतेन अमृतत्वसाधनेन तत्वज्ञानेनापिकिं कृत्स्नादपिजीवलोकात् कृत्स्नलोकसान्निध्यात् मुहू-
र्तमपि तवसन्निधानमेवश्रेयः ५३ नरैरुल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुद्यमानोनिशिध्वांतमभिप्रविष्टोगजइव भूयः प्रजज्वाल किमिदं यन्मामधर्मंप्रवर्तयि-
तुंविलपतीतिक्रोधः ५४ तत्ररामस्य धर्मेनिष्ठांवाल्मीकिः श्लाघते यथा सएवेति तत्रतथाविधघोरदशायां अनन्यपालकारोऽत्र ५५ ममाभिप्रायंधर्मैकनिष्ठ-

शोकः संधार्यतांमातर्हृदयेसाधुमाशुचः वनवासादिहेष्यामि पुनः कृत्वापितुर्वचः ४८ त्वयामयाचवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमित्रया
पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मः सनातनः ४९ अंबसंभृत्यसंभारान्दुःखंहृदिनिगृह्यच वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्यताम् ५०
एतद्वचस्तस्यनिशम्यमातासुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच मृतेवसंज्ञांप्रतिलभ्यदेवीसमीक्ष्यरामंपुनरित्युवाच ५१ यथैवतेपुत्रपितातथा
हंगुरुः स्वधर्मेणसुहृत्तयाच नत्वानुजानामिनमांविहायसुदुःखितामर्हसिपुत्रगंतुम् ५२ किंजीवितेनेहविनात्वयामेलोकेनवाकिं
स्वधयाऽमृतेन श्रेयोमुहूर्तंतवसन्निधानंममैवकृत्स्नादपिजीवलोकात् ५३ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानोमहागजोध्वांतमभिप्रवि
ष्टः भूयः प्रजज्वालविलापमेवंनिशम्यरामः करुणंजनन्याः ५४ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्तंचसौमित्रिमभिप्रतप्तं धर्मेस्थि
तोधर्म्यमुवाचवाक्यंयथासएवार्हतितत्रवक्तुं ५५ अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेवजानामिभक्तिंचपराक्रमंच ममत्वभिप्रायमसंनिरी-
क्ष्यमात्रासहाभ्यर्दसिमासुदुःखं ५६ धर्मार्थकामाः खलुजीवलोकेसमीक्षिताधर्मफलोदयेषु येतत्रसर्वेस्युरसंशयंमेभार्येववश्या
भिमतासपुत्रा ५७ यस्मिंस्तुसर्वेस्युरसन्निविष्टाधर्मोयतः स्यात्तदुपक्रमेत द्वेष्योभवत्यर्थपरोहिलोकेकामात्मताखल्वपिनप्रशस्ता ५८

त्वरूपं अभ्यर्दसि पीडयसि अभ्यर्थसीतिपाठे प्रेरयसीत्यर्थः सर्वथांतर्भावितण्यर्थता एवंसुतरांदुःखं मा मा कुर्वित्यर्थः ५६ धर्मफलोदयेषु पूर्वकृतधर्मफ-
लोत्पत्तिकालेषु ये धर्मार्थकामास्त्रयोपिलोकेसमीक्षिताः दृष्टाः मन्वादिभिर्धर्मफलत्वेन येत्रयोपिदृष्टास्तेसर्वे तत्रधर्मेसति अवश्यंभवेयुरितिमेमतिः ननु
तत्रमेकस्मिन्संदेहइतिभावः एकतोऽनेककार्यलाभेदृष्टांतमाह भार्येवेति वश्याअनुकूला अतिथिपूजादिधर्मसाधनं अभिमता अभिप्रिया कामसाध
नं सपुत्रा परलोकगमनरूपार्थसाधनंच भवति तद्वत् तस्माद्धर्मएवमुख्यइति सएवरक्ष्यइतिभावः ५७ अमुमेवार्थं भंग्यंतरेणाद्रढयति यस्मिन्निति यस्मि ३६
न्कर्मणि सर्वेधर्मादयोऽसन्निविष्टा असंबद्धास्तन्नोपक्रमेत नारभेतैवेतिशेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपियतोधर्मः स्यात्तदुपक्रमेत तदेवकुर्यान्नापरं कु-
तस्तत्राह द्वेष्यइति अर्थपरः धर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता नप्रशस्ता गर्हिता राज्ञइव ५८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदेवमतोगुरुश्चेत्यादि गुरुरुपनेता धनुर्वेदाद्युपदेष्टा च सयत्कार्यं व्यादिशेत् तद्धर्ममवेक्ष्य पितृवचनकरणं धर्मइतिज्ञात्वा कोनकुर्यात् ५९ इमां सकलां संपू
र्णां नकर्तुं नशक्नोमि नियोगेमप्रभुरितिशेषः मातुःस्वेनसहगमननिषेधायाह देव्याश्चेति भर्तृत्वात्सएवास्यागतिर्नतुपुत्रः सगतिः सधर्मइतिपाठे तेनसग
तिः समानगतिरेषा सः तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेनसहवासएवास्याधर्मः नतुमयासहवासइत्यर्थः ६० तदेवाह तस्मिन्निति स्वेपथि इष्टपुत्र
परित्यज्यापिसत्यंरक्षणीयमित्येवंरूपेसत्यमार्गे अन्येत्यस्यविवरणं विधवेति ६१ मा मामित्यर्थः पुनर्यथानिः स्वर्गमापेतिशेषः ६२ केवलराज्यकार-
णात् धर्महीनराज्यहेतोः महोदयंमहाफलं यशःप्राप्तमपि राज्यंत्यक्त्वा पितृवाक्यपालनंकृतवानित्येवंयशः पृष्ठतःकर्तुंनालं जीविते मनुष्यजी-

गुरुश्चराजाचपिताचवृद्धः क्रोधात्प्रहर्षादथवापिकामात् यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्यधर्मं कस्तंनकुर्यादनृशंसवृत्तिः ५९ नतेनुश
क्नोमिपितुःप्रतिज्ञामिमांनकर्तुंसकलांयथावत् सह्यावयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्याश्चभर्तासगतिश्चधर्मः ६० तस्मिन्पुनर्जीव-
तिधर्मराजेविशेषतःस्वेपथिवर्तमाने देवीमयासार्द्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्याविधवेवनारी ६१ सामानुमन्यस्वमनुव्रजं-
तंकुरुष्वनःस्वस्त्ययनानिदेवि यथासमाप्तेपुनराव्रजेयंयथाहिसत्येनपुनर्ययातिः ६२ यशोह्यहंकेवलराज्यकारणान्नपृष्ठतः
कर्तुमलंमहोदयं अदीर्घकालेनतुदेविजीवितेवृणेऽवरामद्यमहीमधर्मतः ६३ प्रसादयन्नरवृषभःसमातरं पराक्रमाज्जिग
मिषुरेवदंडकान् अथानुजंभृशमनुशास्यदर्शनंचकारतांहृदिजननींप्रदक्षिणम् ६४ इत्यार्षे॰ वा॰ आ॰ अ॰ एकविंशःसर्गः
२१ ७ ७ अथतंव्यथयादीनंसविशेषममर्षितं सरोषमिवनागेंद्रंरोषविस्फारितेक्षणम् १ आसाद्यरामःसौमित्रिं
सुहृदंभ्रातरंप्रियं उवाचेदंसधैर्येणधारयन्सत्वमात्मवान् २ निगृह्यरोषंशोकंचधैर्यमाक्रम्यकेवलम् अवमानंनिरस्येनंगृही
त्वाहर्षमुत्तमम् ३ उपक्लृप्तंयदेतन्मेअभिषेकार्थमुत्तमम् सर्वंनिवर्तयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरव्ययम् ४

वनेऽदीर्घकालेऽल्पकालतयानिश्चि
तेसति तदर्थमवरां अवरप्रयोजनिकां महीमधर्मतः परमपुरुषार्थत्यागेन नतुवृणेइतिसंबंधः ६३ पराक्रमात् धैर्यात् दर्शनं स्वसंमतंधर्मरहस्यं अनुशा
स्यउपदिश्य तांजननींप्रदक्षिणंकृत्वा हृदिचकार गंतुं मनश्चकारेत्यर्थः ६४ इतिरामाभि॰ ति॰ वा॰आ॰अ॰ एकविंशः सर्गः २१ ७ ७
अथरामःसौमित्रेःकैकेयीविषयं रोषंशमयतीत्याह अथेति व्यथया रामस्यराज्यहानिजन्यया सविशेषं रामेष्टजनांतरापेक्षयेतिशेषः अमर्षितं मा
प्तासहनं विस्फारणंविस्तारः १ आसाद्य अभिमुखीकृत्य धैर्येण सत्वं चित्तं अविकारितयाधारयन् प्रकटयन् २ किमुवाचेत्यत्राह निगृह्येति रोषं पित्रादि
वधहेतुं अवमानं वनप्रवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमंहर्षं सत्यपालनेनपितुः पुण्यलोकसिद्धिजंहर्षं ३ तादृशहर्षसिद्ध्यर्थमेव हेलक्ष्म
ण अभिषेकप्रयोजनकं निवर्तय कार्यं वनगमनोपयुक्तम् ४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह सौमित्रेइति संभारसंपादनाय यःसंभ्रमस्त्वरा सोभिषेकनिवृत्त्यर्थेकृतः वनगमनपरिकरसंपादनायास्त्वितियावत् ५ किंच यस्यामदभिषेका
र्थे मदभिषेकनिवृत्तौ अर्थशब्दोनिवृत्तिवचनइह अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्ति ष्वित्यमरः सविशंका कथमयंवनेस्थास्यतीतिशंकयासदुःखा
तथाकुरु अल्पेनैवकालेन रामंद्रक्ष्यासि पित्राज्ञाभंगश्चातिनिंद्यइत्यादिवाक्यैरितिशेषः यद्वा यस्याः कैकेय्याः नोमाता कैकेयी सशंका भूयंवनं
गमिष्यतीतिशंकासहिता ६ कुतएवंतत्राह तस्याइति तस्यामनसि प्रतिसंजातं शंकामयंदुःखं मुहूर्तमपि उपेक्षितुं नोत्सहे उदीक्षितुमितिपाठेद्रष्टु
मित्यर्थः ७ तदेवोपपादयति नबुद्धीति अबुद्धं अज्ञानपूर्वंवा अल्पंच अल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापिकृतंनस्मरामीत्यन्वयः समार-
ब्धमितिपाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ८ सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात् परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पितानि

सौमित्रेयोभिषेकार्थेममसंभारसंभ्रमः अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोऽस्तुसंभारसंभ्रमः ५ यस्यामदभिषेकार्थेमानसंपरित-
प्यति मातानःसायथानःस्यात्सविशंकातथाकुरु ६ तस्याःशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपिनोत्सहे मनसिप्रतिसंजातंसौमित्रेह
मुदीक्षितुं ७ नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीहकदाचन मातॄणांवापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियं ८ सत्यःसत्याभिसंधश्चनित्यंस
त्यपराक्रमः परलोकभयाद्भीतोनिर्भयोस्तुपितामम ९ तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते सत्यंनेतिमनस्तापस्तस्यता
पस्तपेच्चमां १० अभिषेकविधानंतुतस्मात्संहृत्यलक्ष्मण अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगंतुमितःपुरः ११ ममप्रव्राजनादद्यकृतकृ
त्यानृपात्मजा सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः १२ मयिचीराजिनधरेजटामंडलधारिणि गतेऽरण्यंचकैकेय्याभवि-
ष्यतिमनःसुखं १३ बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चाप्यसमाहितं तंनुनार्हामिसंक्लेष्टुंप्रव्रजिष्यामिमाचिरम् १४

र्भयोस्तु मयानत्कृतसत्यपरिपालनात् ९ अस्मिन् कर्मणि अभिषेकविषयेकर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते ममवचः सत्यंनवृत्तमितिमनस्तापोभवेत्
तस्यच मनस्तापोमामपितपेत् पितृहितमकुर्वतोमम जन्मंव्यर्थमितिपीडयेत् १० यतएवमतोभिषेकेति संहृत्य त्यक्त्वाअन्वगेव शीघ्रमेव इतःपुरःअस्मा-
न्नगरात् ११ नृपात्मजा कैकेयी अव्यग्रंअव्याकुलं १२ गतेगतेएव १३ कैकेय्या अत्रनापराधः अन्यप्रेरितत्वात्तर्हिसएवदंड्यस्तत्राह येनेश्वरेणविधात्रेयंबु
द्धिःकैकेय्याःप्रणीता मंथराद्वारादत्ता मनश्च नद्बुद्धिविषयेर्थेसुसमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्लेष्टुं मत्कृतमन्यथाजानमितिक्लेशयितुं नार्हामि तस्य मदधि ३७
कारित्वान्मद्रूपत्वाद्वेतिगूढआशयःमत्संकल्पकृतमेव तदितिगूढंव्यंग्यं अशक्यत्वादित्यापाततोर्थः अतोवनंप्रव्रजिष्यामि चिरंविलंबोमामास्त्वित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्धेरधितारमाह कृतांतइत्यादि मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायां एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां कृतांतोदैवमेवेंद्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेतिगूढं मत्प्र-
जानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमितिस्फुटं द्रष्टव्यः कारणत्वेनद्रष्टव्यः यत्तु रामस्यप्राक्कृतदुरदृष्टंदैवमितितन्न भगवतस्तस्याभावात् १५
तदुपपादयति कैकेय्याइति प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतांतविहितस्तत्प्रेरितोऽयंभावोभिप्रायोनभवेत् १६ ईदृशस्यकैकेय्याभावस्यदैवकारणत्वसि
द्ध्यै तस्याः सहजभावमाह जानासीत्यादि अंतरं वैषम्यं भूतपूर्वं तस्यावामयिस्फुते भरतेपिवा नविशेषोभूतपूर्वस्तस्माद्वैकृतमेवंवैषम्यमितिभावः
१७ तस्मात्साइति सोहंरामः दुर्वचैः सामान्येनापिनवक्तुंशक्यैः किंपुनर्वाच्यं दशरथपत्न्या केकयकन्यया तादृशैर्वाक्यैराज्ञः कैकेय्याप्रेरणे दैवादन्यत्कार
णं सोहंरामोनसमर्थयइत्यन्वयः १८ तदेवद्रढयति कथमिति प्रकृतिसंपन्ना सत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणा प्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा तत्रापि भर्तृस

कृतांतएवसौमित्रेद्रष्टव्योमत्प्रवासने राज्यस्यचवितीर्णस्यपुनरेवनिवर्तने १५ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हिकथंस्यान्ममवेदने य
दितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् १६ जानासिहियथासौम्यनमातृषुममांतरं भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयिसुतेपिवा १७
सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये १८ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा
ब्रूयात्साप्राकृतेवस्त्रीमत्पीड्यंभर्तृसंन्निधौ १९ यदचिंत्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते व्यक्तंमयिचतस्यांचपतितोहिविपर्ययः २० क
श्चदैवेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपुमान् यस्यनग्रहणंकिंचित्कर्मणोन्यन्नदृश्यते २१ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ
यस्यकिंचित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत् २२ ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रचोदिताः उत्सृज्यनियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंतेकाममन्युभिः
२३ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्तते निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननुदैवस्यकर्मतत् २४

न्निधौ मत्पीड्यं मत्पीडाजनकं तदेव मदर्घमितिपाठेप्ययमर्थः वाक्यंब्रूयात् यदिनदैवप्रेरितेतिभावः १९
ननुतद्दैवंकास्ति कीदृक्चेत्यतआह यदिति देशकालनिवृत्तितया यदचिंत्यं ईदृग्विधमितिचिंतयितुमशक्यं तद्दैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि नहन्य
ते नप्रतिहतंभवति हि अतस्तत्कृतएव तस्यां मयिच विपर्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः २० ननुशौर्येणदैवंहनिष्या
मीतिचेत्तत्राह कश्चेति यस्यदैवस्य ग्रहणंज्ञानं ज्ञानजनकं कर्मणः फलादन्यन्नदृश्यते एवंच नित्यकार्यानुमेयतया प्रागज्ञानत्वात् योद्धुमशक्यंजातेतुफ
ले विफलंयुद्धं फलेनतस्यनाशाच्चेतिभावः २१ सर्वतोदैवमेवप्रबलं पौरुषंतुकाकतालीयमित्याह सुखेत्यादि भवाभवौ बंधमोक्षौ एषांमध्ये यस्यतत् त-
थाभूतं अचिंत्यकारणकं किंचित्कार्यं तत् ननु निश्चयेनदैवस्य कर्मफलं २२ दैवप्राबल्यमेवद्रढयति ऋषयइति विश्वामित्रादयः मन्युः क्रोधः बहुवचनं
व्यक्तिबहुत्वात् तैर्भ्रश्यंते अभिभूयंते २३ पुनरपि स्ववनवासस्य दैवजत्वं दृढयितुं दैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पमिति आरंभैर्यत्नैः आरब्धमुपक्रांतं का
र्यंनिवर्त्य यदसंकल्पितमेवाचिंतितमेवाकस्माद्दृष्टहेतुंविना प्रवर्तते तद्दैवस्यकर्मननु २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसंहरति एनयेति नत्त्वया यथार्थया बुत्ध्या बुद्धियोगेन आत्मनांतःकरणस्थेनात्मानमंतःकरणं संस्तभ्य यदितिष्ठसीतिशेषः तदामेभिषेकेव्याहतेऽ
पि तव परितापोनविद्यते नभवति २५ अथ तत्कालकर्तव्यंनियुंक्ते तस्मादिति उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः अपरितापः परितापहीनः सन्त्वमपि
मामनुविधाय मामनुसृत्याभिषेचनिकांतस्ययोजनिकां क्रियामलंकारं प्रतिसंहारय निवर्तय अनेनगूढंलक्ष्मणस्यापि वनगमनंसूचितं २६ तापस्ये तद्रूपव्रतस्यसं
कल्पे व्रतस्नानं व्रतसंकल्पायाऽपेक्षितंस्नानं व्रतस्नानं तदेभिर्भविष्यतीतियोजना २७ तापस्यव्रतस्नानेप्येभिः क्रियमाणे राज्यलिप्सयास्नानंकृतवा
निति कैकेय्याः शंकामाभूदिति तन्निषेधति अथवेति राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनंमंगलद्रव्यप्रचुरेण स्वयं स्वहस्तेनोत्धृतं तोयं मेव्रतादेशं व्रतसंक
ल्पाधिकारं २८ राज्यवनवासयोर्वनवासोमहोदयः महाफलः प्रजानांकृत्याकृत्यचिंताव्याक्षेपराहित्येनसततंतपः प्रवृत्त्या पितृवाक्यपरिपालनेन-

एतयातत्त्वयाबुत्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना व्याहतेप्यभिषेकेमे परितापोनविद्यते २५ तस्मादपरितापः सन्त्वमप्यनुविधा
यमां प्रतिसंहारयक्षिप्रं माभिषेचनिकांक्रियां २६ एभिरेवघटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभवि
ष्यति २७ अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यमयेनतु उध्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादेशंकरिष्यति २८ माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्या
विपर्यये राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः २९ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमातायवीयस्यभिशंकितव्या दैवाभि
पन्नानपिताकथंचिज्ज्ञानासिदैवंहितथाप्रभावं ३० इत्यार्षे॰ वा॰ आदि॰ अ॰ द्वाविंशः सर्गः २२ ॥ ॥
इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोवाक्शिराइव ध्यात्वामध्यंजगामाशु सहसादैन्यहर्षयोः १ तथातुबध्वाभृकुटीं भ्रुवोर्मध्येनरर्षभः
निशश्वासमहासर्पोबिलस्थइवरोषितः २ तस्यदुष्प्रतिवीक्ष्यंतद्भ्रुकुटीसहितंतदा बभौक्रुद्धस्यसिंहस्यमुखस्यसदृशंमुखं ३

नेतिभावः २९ उपदेशस्यपरमप्रयोजनमाह नेति नमाताभिशंकितव्या नपिताभिशंकितव्योयतोदैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ताः एवमभिशंकनइति शेषः य
द्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणं त्वंच दैवंतथाप्रभावमितिजानासि अतोनातिशंकनीया ३० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिल
केवा॰ आदि॰ अयोध्याकांडेद्वाविंशः सर्गः २२ ॥ ॥ ॥ दुःखहर्षयोर्मध्यंजगाम रामस्यधर्मेधैर्यंदृष्ट्वा हर्षः तस्यराज्य
भ्रंशात्दुःखमित्येषामध्यगतिः लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेनसत्त्वोदयश्चेतिभावः अधः शिरस्त्वेनोक्ता
र्थस्याधोगीकारध्वननं इवेन तमसः स्वाभाविकत्वात्तस्यास्थिरताध्वन्यते १ तामेवदर्शयति तथात्विति तथाभयंकरमित्यर्थः बिलमत्रपरबिलं २ दुष्प्र
तिवीक्ष्यं संमुखतया द्रष्टुमशक्यं सादृश्यं दुर्दर्शत्वेन ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्रहस्तं हस्ताग्रं रामेण क्षमापनाय गृहीतमित्यर्थः तिर्यगित्यादिक्रोधातिशयेन विविधं शिरो धूननं कृत्वेत्यर्थः चादधइत्यपि ४ अग्राक्ष्णा कटाक्षे
ण तिर्यग्वक्त्रभ्रान्तरमीक्षमाणः धर्मदोषो धर्मविरोधस्तत्प्रसंगेन तत्परिहारशेषतया पितृवचनमकुर्वन्कथमस्मान् धर्मेण पालयिष्यतीति यालो
कस्यातिशंका तदभावसंपादनहेतुना मयापि पितृवचसोऽकरणेऽन्योपि पितृवचोनकरिष्यतीति लोकनाशशंकाहेतुनानयस्यतेऽक्रमहान् अपंवनग-
मनं प्रतिसंभ्रमोजातः सोऽस्थानेऽयुक्तो भ्रान्तिमूलएव भ्रान्तिमूलत्वमेवाह कथंहीति अशौंडीरं असमर्थं दैवमितिकिंचिद्वस्तुप्रबलमिति एवंजाती-
यकं यथाहि यथैव त्वंवदसि एतत् एतज्जातीयं त्वद्विधः शौंडीरः दैवनिराकरणेपिसमर्थः क्षत्रियर्षभोयद्यसंभ्रांतःस्यात् कथमेतद्वक्तुमर्हतीति
नकथमपि अतः कृपणं असमर्थैकपरिग्राह्यतयाशोच्यं अशक्तं पौरुषसन्निधौकार्यासमर्थं दैवपदार्थं प्राकृतवत्किमभिशंससि अभिष्टौषि ५ ६
७ एवंदैवावलंबनंप्रतिक्षिप्य धर्मदोषप्रसंगं परिहरति पापयोरिति पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये नेकथंनाम शंका पापात्मत्वशंका नवि-

अग्रहस्तंविधुन्वंस्तु हस्तीहस्तमिवात्मनः तिर्यगूर्ध्वंशरीरे च पातयित्वाशिरोधराम् ४ अग्राक्ष्णावीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रा
तरमब्रवीत् अस्थानेसंभ्रमोयस्यजातोवैसुमहानयम् ५ धर्मदोषप्रसंगेनलोकस्यानतिशंकया कथंह्येतदसंभ्रांत स्त्व-
द्विधोवक्तुमर्हति ६ यथाह्येवमशौंडीरं शौंडीरःक्षत्रियर्षभः किंनामकृपणंदैवमशक्तमभिशंससि ७ पापयोस्तेकथंनामत
योःशंकानविद्यते संतिधर्मोपधासक्ताधर्मात्मन्किंनबुध्यसे ८ तयोःसुचरितंस्वार्थंशाठ्यात्परिजिहीर्षतोः यदिनैवं-
व्यवसितंस्याद्धिप्रागेवराघव ९ तयोःप्रागेवदत्तश्चस्याद्वरःप्रकृतश्चसः लोकविद्विष्टमारब्धंत्वदन्यस्याभिषेचनम् १०

द्यते नजायते ननुधर्मव्यवहारवतोः कथमेषाशंका तत्राह संतीति हेधर्मात्मन् धर्मैकस्वभाव धर्मउपधाछलनं तत्रासक्तमासक्तिर्लोकप्रतारणायपेषां
तादृशाबहिर्धर्मपराः अंतःपापासक्ताःसंति तान् किंकथं नबुध्यसे ८ तयोर्धर्मोपधत्वंदर्शयति तयोरिति स्वार्थंस्वकार्यसिध्यर्थं सुचरितं त्वां शाठ्या
त् मृषाकृतधर्मव्यवहारात् परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छतोस्तयोःकृत्यं किंनबुध्यसइत्यनुकर्षः असुमर्थमर्थापत्त्यासाधयति यदीति यदितयो
रेवंशाठ्येन त्वदर्थप्रच्यावनं व्यवसितमभिप्रेतंनस्यात् तदाभिषेकारंभंकृत्वा तद्विघ्नकरणंनस्यादितिशेषः हियस्मात्प्रागेव पूर्वकालएव तयोः
दातृप्रतिग्रहीतृभावेनसंबद्धः सवरः प्रकृतः प्रवृत्तप्रसंगस्तथ्यःस्यात्तदाप्रागेवाभिषेकारंभात्पूर्वमेवदत्तःस्यात् त्वदभिषेकारंभंविनैव भरताभिषे-
कत्वद्वनवासौकृतौस्यातां तस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेतिभावः यद्यपि दत्तोपिवरोराज्ञाविस्मृतइति तेनमदभिषेकारंभःकृतइत्यादिसमाधानंश-
क्यं तथापि ईदृशवरप्रदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेन राजा त्याज्यएवेत्याह लोकेति ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणेजाग्रति कनिष्ठविषयकत्वा
त्तदभिषेचनस्य लोकविद्विष्टत्वं प्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेतिभावः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मे ऽपराध इति शेषः त्वद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षंतुमर्हसि ११ प्रतिवचनमेवाह येनेत्यादि यत्प्रसंगात् यस्य पितृवचनस्य प्रसंगात् ध
र्मत्वप्रसंगकल्पनाद्धेतोर्विमुत्य्हसि तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्नोसि येन च मोहेन तव बुद्धिरेवं द्वैधमागता पूर्वं राज्यग्रहणविषयत्वमधुनात-
त्त्यागविषयरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता स धर्मोपि मम द्वेष्यः धर्माभासत्वादिति भावः १२ तस्य धर्माभासत्वमेवाह कथमिति कर्मणा अचिंत्यवैभवस्वक्रिया-
शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं च शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः स्त्रीजितस्य अत एव गर्हितं लोकनिंद्यं अधर्मिष्ठं च वचः करिष्यसि १३ एवं
स्पष्टेप्यधर्मे न वा धर्मबुद्धिर्न जायत इति मे दुःखमित्याह यदिति अयं भेदो ऽभिषेकविघटनात्मा किल्बिषात् मृषावरप्रकल्पनात्कृतापि यत् यतस्त्वया
एवं मृषावरकल्पितत्वेन न गृह्यते ऽतो मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थमसौ साधुतया गृण्हातीति ममव्यथेति भावः किं चैवंविधधर्मसं

नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षंतुमर्हसि ११ येनैवमागतो द्वैधं तव बुद्धिर्महामते सोपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगाद्विमुह्यसि १२
कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितं १३ यदयं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते
जायते तत्र मे दुःखं धर्मसंगश्च गर्हितः १४ न वायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः मनसापि कथं कामं कुर्यात्त्वां कामवृत्तयोः
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः १५ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतं तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते १६
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते १७ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुं न
दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सो ऽवसीदति १८ द्रक्ष्यंति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति १९
अद्य मे पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यंति वै जनाः यैर्दैवादाहतं ते ऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनं २०

गएवंविधधर्मासक्तिर्निंद्या १४ तदेवाह न वेत्यादिना अयं वन-
वास रूपः दोषस्य दोषत्वाय हमेव शोचनति त्वां त्वां विना तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वां विना अन्यः कामवृत्तयो रहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्र्वोः कामं म-
नोरथं मनसापि कथं कुर्यात् अनुष्ठानं तु दूरत इति भावः १५ वरस्य वास्तवं दैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह यद्यपीति तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वदभिषेकविघट
न विषया बुद्धिरपि दैवी च दैव्येवेति यद्यपि ते मतं तथापि ते त्वया स्वमतमप्येतदुपेक्षणीयं यतस्तदपि ईदृशं विरुद्धकारि दैवमपि न रोचते एवं च प्रियभ्रा
तुर्ममासंमतत्वादिदं त्वया त्याज्यमिति भावः १६ किं च त्वादृशस्य दैवालंबनवादोप्ययुक्त इत्याह विक्लव इति लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः संभावितात्मानः सर्वलो
कश्लाघ्यशौर्यादिमंतः १७ समर्थः त्वादृशः विपन्नार्थः हतप्रयोजनः सत्वादृशः १८ ननु दैवबाधनसामर्थ्यं न कस्यापि इति चेत्तत्राह द्रक्ष्यंतीति पौरुषं
बलं द्रक्ष्यंति लोका इति शेषः व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः १९ तदेवाह आद्येति यैर्दैवादाहतं राज्याभिषेचनं ते दृष्टं तेज
ना अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यंति यद्दैवादिति पाठे यस्माद्दैवादाहतं येन दैवेनाहतमिति यावत् दृष्टं यैर्जनैर्दृष्टं तेजना तद्दैवं मत्पौरुषहतं द्रक्ष्यंतीत्यर्थः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अलंकुशं अनिक्रांतांकुशव्यापारं उद्दामं उत्कृष्टदामं निःशृंखलमितियावत् प्रधावितं अभिमुखंधावितं पौरुषेण स्वगनबलेन निवर्तये २१ दैवनिव र्तनं स्वबलस्यैषत्करमित्याह लोकेत्यादि २२ मिथःपरस्परैकवाक्यतया स्वपौरुषेण राजत्वंसिद्धवत्कृत्याह राजन्निति २३ तदाशां तामाशां तां कां- यात्तदाभिषेकविधानेन पुत्रराज्याय पुत्रराज्यप्रापणार्थं वर्तते तामित्यर्थः २४ मद्बलत्वपक्षभूतेन मया विरुद्धाय जनाय यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखायप्र भविष्यति तथा दैवबलं नस्यात्तन्निरासमसमर्थमितिशेषः २५ अथवनवासोचितंकालं स्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति एतद्विवरणं वर्षसहस्रांतेइति तस्मि न्नतीते त्वयि वनवासंगते ऽनंतरं आर्यपुत्राः आर्यस्यतवपुत्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपंराज्यं करिष्यंति तदानीमप्यन्येषां नावकाशइतिभावः २६ इदमेवयुक्तमित्याह पूर्वेति हि यतःपुत्रवत्सरिपालननिमित्तं पुत्रेषु प्रजानिक्षिप्य पश्चाद्वनवासः पूर्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण अभिधीयते

अलंकुशमिवोद्दामंगजंमदजलोद्धतम् प्रधावितमहंदैवंपौरुषेणनिवर्तये २१ लोकपालाःसमस्तास्तेनाद्यरामाभिषेचनम्नचकृत्स्नास्त्रयोलोकाविहन्युःकिंपुनःपिता २२यैर्विवासस्तवारण्येमिथोराजन्समर्थितः अरण्येतेविवत्स्यंतिचतुर्दशसमास्तथा २३अहंतदाशांधक्ष्यामिपितुस्तस्याश्चयातव अभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायवर्तते २४ मद्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैवबलंतथा प्रभविष्यतिदुःखाययथोग्रंपौरुषंमम २५ ऊर्ध्वंवर्षसहस्रांतेप्रजापाल्यमनंतरं आर्यपुत्राःकरिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि २६ पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोभिधीयते प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्सरिपालने २७ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराज्यविभ्रमशंकया नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि २८ प्रतिजानेचतेवीर माभूवंवीरलोकभाक् राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरं २९ मंगलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव अहमेकोमहीपालानलंवारयितुंबलात् ३० नशोभार्थाविमौबाहूनधनुर्भूषणायमे नासिराबंधनार्थायनशराःस्तंभहेतवः ३१

विधीयतइत्येवकच्चित्पाठः २७ राजनि दशरथे अनेकाग्रे कामवशादुत्क्रांतप्रस्थधर्मानुष्ठानैकाग्रताराहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूलेसति राज्यविभ्रमशंकया तद्रत्नोविरोधेन राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन्राज्यस्यविभ्रमशंकयातलन कथा ऽस्थैर्यशंकया सवनवासधर्मस्त्वयाचेदंगीक्रियतेइतिशेषः किंच हेराम एवंश्रेष्ठत्वाद्धर्मतःप्राप्तंराज्यं तथैवशंकया यद्यात्मनिनेच्छसि तदा तांशं- कांत्यजेदितिशेषः राज्यकामत्वमितिपाठे एवंप्राप्तंराज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसंबंधंवा यदिनेच्छसीत्यादिप्राग्वत् २८ तत्रहेतुः प्रतिजानेइत्यादि अहं वेलासागरमिव तवराज्यंच त्वांच रक्षेयं अन्यथा वीरलोकभाक् माभूवमिति तेतवाग्रे प्रतिजाने २९ तस्मात्त्वंमंगलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिंचस्व वसिष्ठादिभिरितिशेषः तत्राभिषेकव्यापारे व्यापृतोव्याप्ततचित्तोभव तत्प्रतिबंधकानहंवारयिष्यामीत्याह अहमिति अलंसमर्थः३० तदेवदर्शयति नेति आबंधनार्थाय काष्ठानांपरस्परबंधनहेतुच्छिद्रादिकरणाय स्तंभःकस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबंधः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचेत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं योऽस्यर्थंममतः संमतः शत्रुःस्यात्तं यंकंचिच्छत्रुं वज्रिणंवा इंद्ररूपंवा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधारत्वा दिविशिष्टेनासिना
नकल्पये नखंडशः कल्पये एवमहंनकामयेच एवंकामनामपिनकरोमि सर्वथाखंडयाम्येवेतिभावः ३२ ३३ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गकृताघातेनखं
डितैः मही गहना निरंतरत्वात् अतएव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्त्यादिभिः क्रमात्संबंधः भवितेतिलुट् ३४ हताः विच्छिन्नाः अग्नय इव दीप्यमानाः रक्त
धारया अतएवसविद्युतोमेघाइव ३५ उक्तधर्मविशिष्टेमयिस्थितेसति पुरुषाणांमध्ये कश्चिदपि कथंपुरुषमानी आत्मानंपुरुषंमन्यमानः शूराभिमा
नीकथंस्यादित्यर्थः ३६ अत्यस्यन्पातयन् बहुभिःबाणैः एकेनबाणेन विनियोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ३७ अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावः प्र

अमित्रमथनार्थायसर्वमेतच्चतुष्टयम् नचाहंकामयेत्यर्थंयःस्याच्छत्रुर्मतोमम ३२ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितव
र्चसा प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ३३ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्चराचमे हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भ
वितामही ३४ खड्गधाराहतामेघदीप्यमानाइवाग्नयः पतिष्यंतिद्विपाभूमौमेघाइवसविद्युतः ३५ बद्धगोधांगुलित्राणेप्रगृ
हीतशरासने कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते ३६ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेनचबहून्जनान् विनियोक्ष्याम्यहं
बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ३७ अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति राज्ञश्चाप्रभुतांकर्तुंप्रभुत्वंचतवप्रभो ३८ अद्यचंद
नसारस्यकेयूरामोक्षणस्यच वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच ३९ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकरिष्यतः अभिषे
चनविघ्नस्यकर्तॄणांतेनिवारणे ४० ब्रवीहिकोऽद्यैवमयावियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः यथातवेयंवसुधा
वशाभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिंकरः ४१ विमृज्यबाष्पंपरिसांत्व्यचासकृत्सलक्ष्मणंराघववंशवर्धनः उवाचपित्र्योर्वच
नेव्यवस्थितंनिबोधमामेषहिसौम्यसत्पथः ४२ इत्यार्षे॰ वा॰ आ॰ अ॰ त्रयोविंशःसर्गः २३ ॥ ॥

तापः राज्ञोदशरथस्य प्रभविष्यति उज्जृं
भितोभविष्यति ३८ चंदनसारस्य चंदनसारानुलेपनस्य केयूरामोक्षणस्य अंगदधारणस्य वसूनांमोक्षणस्य दानस्य सुहृज्जनपालनस्य अनुरूपौ
अर्हौ मेबाहू इमौपीनप्रलंबौ तेऽभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणांनिवारणे कर्मस्वानुरूपंकर्म करिष्यतः ३९ ४० ब्रवीहीत्यार्षईट् वियुज्यतां वियोज्यतां ४१
एवंवादिनंलक्ष्मणं रामोनायमेतस्यकालइत्याह विमृज्येति बाष्पंलक्ष्मणनयनजंविमृज्य परिमृज्य विसृज्येतिपाठे अंतर्भावितण्यर्थतया विसर्जयित्वा
चक्षुषीपरिमृज्येतियावदितिकतकः पित्रोर्वचनेव्यवस्थितं प्रतिष्ठितंमां निबोध हेसौम्यएषहिसत्पथः जीवितो वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोज
नात् गयायांपिंडदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रतेतिन्यायादितिभावः निबोधेत्यस्य नितरामतिशयेनावतरणकालिकवृत्तांतस्मरणपूर्वकंजानीहि ए-
षहि एषएव सत्पथः सतांरक्षकः पंथाइत्यप्यर्थोत्रगूढः ४२ इतिरामाभिरामे॰ त्रयोविंशःसर्गः २३ ॥ ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यवसितं निश्चितमतिं निदेशोनिर्देश आज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसंरुद्धवाक् धर्मिष्ठं शर्म १ उंछः क्षेत्रपतितकणिशग्रहणं वर्तयेत् जीवेत् भवानिति-
शेषः २ भृत्याः भर्तव्याः अयं उपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ३ विवास्यतइतियत् एतच्छ्रुत्वा कः श्रद्दधेत् सत्यंमन्वीत सत्यमितिवाज्ञात्वा कस्य
स्वपित्रादिभ्योभयंनभवेत् ४ सर्वमादिशन् स्फरवद्दुःखेनयोजयन् कृतांतोदैवंबलवानितिनूनमहंमन्ये यत्र यस्मात् हेराम अभिरामस्त्वं लोकेक
र्मलोकेस्थितोवनंगमिष्यसि ५ आत्मभवः आत्मजः स्वमनःसंभूतः नवादर्शनमेववर्धकत्वान्मारुतोयस्यसः विलापदुःखैः समिधः समिंधनंयस्य
सः यज्र्येकः रुदिताश्रूण्येव हुताआहुतयोयस्मिन्सः चिंताहेतुकबाष्पमेव महाधूमोयस्यसः नवागमनचिंतजः चिंतजइतिबाहुल्यकात् ह्रस्वः त

तंसमीक्ष्यव्यवसितंपितुर्निर्देशपालने कौसल्याबाष्पसंरुद्धा वचोधर्मिष्ठमब्रवीत् १ अदृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः
मयिजातोदशरथात्कथमुंछेनवर्तयेत् २ यस्यभृत्याश्च दासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते कथंसभोक्ष्यतेरामोवनेमूलफलान्य
यं ३ कएतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयं गुणवान्दयितोराज्ञोकाकुत्स्थोयद्विवास्यते ४ नूनंतुबलवाल्लोकेकृतांतःसर्वमादि
शन् लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि ५ अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहु-
ताहुतिः ६ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिःश्वासायाससंभवः ७ त्वयाविहीनामिहमांशोका
ग्निरतुलोमहान् प्रधक्ष्यतियथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये ८ कथंहिधेनुःस्वंवत्संगच्छंतमनुगच्छति अहंत्वानुगमिष्यामि
यत्रवत्सगमिष्यसि ९ यथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः श्रुत्वारामोब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् १० कैकेय्याव-
चितोराजामयिचारण्यमाश्रिते भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति ११ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः स
भवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः १२ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मःसना
तनः १३ एवमुक्तातुरामेणकौसल्याशुभदर्शना तथेत्युवाचसुप्रीतारामंमक्लिष्टकारिणं १४

तवाआगमनचिंता तयाजनितः अदर्श
नचिंतजइतिपाठेपि अदर्शनजानचिंताजनितइत्यर्थः परेत्वदर्शनस्य मारुतत्वेननिरूपणात्सचिंत्यइत्याहुः निश्वासरूपायासेनसंधुक्षणात्स
भवोवृद्धिर्यस्यसः त्वयाविहीनां ममाधिकंकृशयित्वा कृशांकृत्वा अतुलःगुणयुक्तः शोकाग्निर्मांधक्ष्यति हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निः सू
र्योवा ६ ७ ८ कथमिति यथेत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः ९ यथानिगदितं येनप्रकारेणनिगदितं तद्वाक्यंश्रुत्वा आत्मानुगमनंश्रुत्वेतियावत् १० वंचि
तः वंचनयामद्वियोजनाद्दुःखं प्रापितः नवर्तयिष्यति नजीविष्यति ११ केवलंनृशंसः क्रौर्यमेव नतुतेनेहामुत्रसुखमित्यर्थः मनसापिनकर्तव्यः
नचिंतनीयः यतोविगर्हितः महापापहेतुत्वादनिंदितः १२ अतः यावदिति १३ १४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंवचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तः श्राविनः १५ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वे हेतुर्भर्तागुरुरितिचयथायोगं १६ पितृवाक्यकरणानंतरंत्व
च्छुश्रूषापिकार्येत्याह इमानीति विवत्स्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावल्लीलात्वंदर्शितं वचनेस्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि १७ एवमुक्ता पुत्रेणेतिशेषः १८ अं
गीकृतभर्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणात्पुनः रामानुगमनमभिलषति आसामित्यादि वन्यां वनेभवां १९ यदितेइत्याद्यर्धपूर्वान्वयि तां तथारुदतींदृष्ट्वा-
पिस्वयमरुदन् वचोब्रवीत् रोदनेकातर्यप्रगटनेन मातुःपुनरप्यनुगमनप्रत्याशा प्रसंगात् २० प्रभवति दंडादौसमर्थोभवति २१ धीमतेति सनाथाइतिशेषः
अथ सपत्नीमध्यवासोदुष्करइत्यत्र परिहारमाह भरतइति २२ भवतीमिति अतः कैकेयीकोपो अकिंचित्कारइतिभावः यथा मयिनिष्क्रांते श्रमंनाप्नुयात्त

एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् १५ मयाचैवभवत्याचकर्तव्यंवचनंपितुः रा
जाभर्तागुरुःश्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरःप्रभुः १६ इमानितुमहारण्येविवत्स्यनवपंचच वर्षाणिपरमप्रीत्यास्थास्यामिवचनेतव १७ ए
वमुक्ताप्रियंपुत्रंबाष्पपूर्णाननातदा उवाचपरमार्तातुकौसल्यासुतवत्सला १८ आसांरामसपत्नीनांवस्तुंमध्येनमेक्षमं न
यमाममपिकाकुत्स्थवनंवन्यांमृगीमिव १९ यदितेगमनेबुद्धिः कृतापितुरपेक्षया तांतथारुदतींरामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् २०
जीवंत्याहिस्त्रियाभर्तादैवतंप्रभुरेवच भवत्याममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः २१ नत्वनाथावयंराज्ञालोकनाथेनधीमता भ
रतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः २२ भवतीमनुवर्तेतसाहिधर्मरतःसदा यथामयितुनिष्क्रांतेपुत्रशोकेनपार्थिवः २३
श्रमंनावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्तातथाकुरु दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत् २४ राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचरसमाहिता
व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा २५ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिर्भवेत् भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमं २६
अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता २७

थाकुरु यथाचैनं राजानं शोकोनविनाशयेत्त
थानकुरु २३ २४ द्विजस्यगायत्रीजपवत् स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैवपरंनित्या नान्यत्किंचित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणंप्रत्यवायजनकमपीत्याह व्रतेत्या
दि नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थं सांगाप्यनित्यधर्मकृतिः परिहर्तुंनशक्नोतीतिभावः २५ २६ नित्यानुष्ठानेसत्यनित्याकरणेपि नपरलोकनाश-
इत्याह अपियेति निर्नमस्कारा भर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता देवपूजनात् विष्ण्वादिदेवपूजनात् सापिस्वर्गंलभतेइतिप्राक्तनेना
न्वयः एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेणद्रढयति शुश्रूषामेवेति तद्धानिजनकंकर्मैवेत्यर्थः तदेवाह प्रियहितेरतेति हितपदेन पश्चादुक्तेनैतद्ध्वनयति
आपाततोऽप्रियमपिहितंकुर्यात् आपाततः प्रियमप्यहितंत्यजेदिति २७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रमानमाह एषभर्तृसेवारूपोधर्मः स्त्रियानित्यइतिवेदेश्रुतः लोकेस्मृतोस्मृतः तर्हिकिं कर्मातरं सर्वथात्याज्यंनेत्याह अग्नीत्यादि भर्तृसंमतेषु अ-
ग्निकार्येषुच तेष्वेव चएवकारार्थः २८ एवं भर्तृसेवानत्परतया कालंममागमनकालं २९ कामं ऐहिकविषयस्रक्चं ३० तस्यपुत्रमात्रासाध्यत्वादाह प-
दीति अनेनदशरथमरणस्यसन्निहितत्वंसूचितं ३१ स्रक्रतां स्रष्टुकृतनिश्चयां ३२ कालइष्टवियोगादिजनकः ३३ ३४आनृण्यतां स्वार्थेष्यञ् ३५
मेवचआविध्य आच्छिद्य त्वांसंचोदयति वनायेतिशेषः इतियत् अतः कृतांतस्य गतिर्दुर्विभाव्या ३६ श्लक्ष्णेन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण सा-

एषधर्मस्त्रियानित्यो वेदेलोकेश्रुतःस्मृतः अग्निकार्येषुचसदा सुमनोभिश्चदेवताः २८ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवस-
त्कृताः एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी २९ नियतानियताहाराभर्तृशुश्रूषणेरता प्राप्स्यसेपरमंकाममंमयिपर्यागतेस-
ति ३० यदिधर्मभृतांश्रेष्ठो धारयिष्यतिजीवितम् एवमुक्तातुरामेणबाष्पपर्याकुलेक्षणा ३१ कौसल्यापुत्रशोकार्तारामंवचनम-
ब्रवीत् गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक ३२ विनिवर्तयितुंवीरंनूनंकालोदुरत्ययः गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेस्तुसदावि-
भो ३३ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा प्रत्यागतेमहाभागे कृतार्थेचरितव्रते ३४ पितुरानृण्यतांप्राप्तेस्वप्स्येपरम-
सुखं कृतान्तस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ३५ यस्त्वांसंचोदयतिमेवच आविध्यराघव गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरा-
गतः ३६ नंदयिष्यसिमांपुत्रसाम्नाश्लक्ष्णेनचारुणा अपीदानींसकालःस्याद्वनात्प्रत्यागतंपुनः यत्त्वांपुत्रकपश्येयंजटावल्क-
लधारिणं ३७ तथाहिरामंवनवासनिश्चितं ददर्शदेवीपरमेणचेतसा उवाचरामंशुभलक्षणंवचो बभूवचस्वस्त्ययनाभि-
कांक्षिणी ३८ इत्यार्षेश्री० वा० आदि० अयो० चतुर्विंशःसर्गः २४ ७ ७ सापनीयतमायासमुपस्पृश्यजलं
शुचि चकारमातारामस्यमंगलानिमनस्विनी १ नशक्यसेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम शीघ्रंचविनिवर्तस्ववर्तस्वचसतां
क्रमे २ यंपालयसिधर्मत्वंधृत्याचनियमेनच सवैराघवशार्दूलधर्मस्त्वामभिरक्षतु ३ येभ्यःप्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच
तेचत्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः ४

म्ना सांत्वेनवचनेन शुक्लेनेतिपाठांतरं अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकालइदानीमेवभवेदितिप्रार्थयते
अपीति येनकालेन प्रत्यागतं प्रत्यागमनंभवेत्सइत्यर्थः अपीदानीमितिलोकोक्तोवाच ३७ परमेण आदरवता धर्मशीलत्वाद्देवर्षिरक्षणोद्यतत्वाच्च भ-
गवत्संकल्पेनैव तथाज्ञानंतस्याइतिबोध्यं स्वस्त्ययनं मंगलमभिकांक्षितुंशीलमस्त्यस्याः सा ३८ इतिरामाभि०तिल० वा० आ० अ० चतुर्विंशःसर्गः २४
७ मंगलकरणमेवाह सेति आयासं तज्जनकंशोकं उपस्पृश्य आचम्य मंगलानि मंगलवचनानि १ सतांक्रमे सतांमार्गे २ ३ देवेष्वायतनेषु देवाल-
येषु प्रणमसे चाद्रक्षितुमिच्छसिच तेचदेवाः चादयः ४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणैः सद्गुणैः ५ मातृसुश्रूषयेति माताऽत्रकैकेयी ६ समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यंते क्षुपाः ह्रस्वशाखावास्तरवः शिफायुक्तवृक्षाः क्षुपाइत्यन्ये ह्रदाइतिजलाशयमात्रोपलक्षणं त्वांरक्षंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ७ पतंगाः पक्षिणः स्वस्तिइत्यस्यकुर्वंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ८ धाता विराट् विधाता सृष्टिविधायकः ९ १० ११ १२ १३ नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्यो देवताः ग्रहाः सूर्यादयः ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः पुनरुक्तिर

यानिदत्तानिते ऽस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता तानित्वामभिरक्षंतुगुणैःसमुदितंसदा ५ पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः ६ समित्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच स्थंडिलानिचविप्राणांशैलावृक्षाःक्षुपा ह्रदाः ७ पतंगाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षंतुनरोत्तम स्वस्तिसाध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षिभिः ८ स्वस्तिधाताविधाताचस्वस्ति-पूषाभगोर्यमा लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखास्तथा ९ ऋतवःषट्चतेसर्वेमासाःसंवत्सराःक्षपाः दिनानिचमुहूर्ताश्चस्वस्तिकुर्वंतुतेसदा १० श्रुतिःस्मृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः स्कंदश्चभगवान्देवःसोमश्चसबृहस्पतिः ११ सप्तर्षयोनारदश्चते-त्वांरक्षंतुसर्वतः तेचापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदिगीश्वराः १२ स्तुतामयावनेतस्मिपांतुत्वांपुत्रनित्यशः शैलाःसर्वेसमुद्राश्च राजावरुणएवच १३ द्यौरंतरिक्षंपृथिवीवायुश्चसचराचरः नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदेवतैः १४ अहोरात्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितं ऋतवश्चापिषट्चान्येमासाःसंवत्सरास्तथा १५ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातवशर्मदिशंतुते महावनेपिचरतोमुनिवेषस्यधीमतः १६ तथादेवाश्चदैत्याश्चभवंतुसुखदाःसदा राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणां १७ क्रव्यादानांचसर्वेषामाभूत्पुत्रकतेभयम् प्लवगावृश्चिकादंशामशकाश्चैवकानने १८ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहनेतव महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः १९ महिषाःशृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्वजातियाः २० माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह आगमास्तेशिवाःसंतुसिध्यंतुचपराक्रमाः २१ सर्वसंपत्तयोरामस्वस्तिमान्गच्छपुत्रक स्वस्तितेस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यःपुनःपुनः २२

त्पुत्रप्रेमपारवश्यान्नदोषाय पाठांतरेप्ययमेवार्थः १४ १५ १६ १७ सर्वक्रव्यादसंबंधिभयं पुत्रक तेमाभूदित्यन्वयः १८ प्लवगाःवानराः दंशावनमक्षिकाः गहनेतवमाभूवन् मासंतु ऋक्षाभल्लूकाः १९ तेतुभ्यं सर्वजातियाः सर्वजातीयाः सर्वजातयइतिपाठे क्रूरजंतवइतिफलितार्थः २० आगमाः मार्गाः तेऽज्ञर्दिति त्वदागमनयोग्याभवंत्विति अभिप्रायेणैवमुक्तिः २१ सर्वसंपत्तयः वनवासापेक्षिताः फलमूलादिरूपाःसंत्वितिशेषः पार्थिवेभ्यःपृथिवीभवसत्वेभ्यः २२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवेभ्यः येचतेपरिपंथिनस्तभ्यश्च स्वस्त्यस्तु इतियोजना २३ ऋषिमुखाच्च्युतानिर्गतास्त्वयागृहीताश्चेतिशेषः २४ भूतकर्तृब्रह्मा जगत्कारणंब्रह्मेत्यर्थः
२५ २६ २७ २८ उपसंपादयामास होमायेतिशेषः अनामयमारोग्यमुद्दिश्येतिशेषः २९ बाल्यंबलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतंलोक
पालादिबलिं स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्यमध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ३० रामस्य वनेस्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपं वनेस्वस्त्ययनक्रियां वाचयामा-
सेत्यन्वयः ३१ काम्यां इच्छाविषयां ३२ वृत्रनाशे तद्रूपनिमित्ते ३३ प्रार्थयानस्य आर्षत्वान्मुगभावः अनेन भाविमहद्युद्धं तत्रजयश्चसूचितः ३४ विक्रमः

सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः शुक्रःसोमश्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा २३ पांतुत्वामर्चितारामदंडकारण्यवासिनं अ
ग्निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः २४ उपस्पर्शनकालेतुपांतुत्वांरघुनंदन सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्तातथर्षयः २५ येच-
शेषाःसुरास्तेतुरक्षंतुवनवासिनम् इतिमाल्यैःसुरगणान्गंधैश्चापियशस्विनी २६ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना
ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना २७ हावयामासविधिनाराममंगलकारणात् घृतंश्वेतानिमाल्यानिसमिधश्चैवसर्षपा
न् २८ उपसंपादयामासकौसल्यापरमांगना उपाध्यायःसविधिनाहुत्वाशांतिमनामयं २९ हुतहव्यावशेषेणबाल्यंबलिमकल्प-
यत् मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्यंद्विजांस्ततः ३० वाचयामासरामस्यवनेस्वस्त्ययनक्रियां ततस्तस्मैद्विजेंद्रायराममातायशस्वि
नी ३१ दक्षिणांप्रददौकाम्यंराघवंचेदमब्रवीत् यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते ३ वृत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतुमंगलम् य-
न्मंगलंसुपर्णस्यविनताऽकल्पयत्पुरा ३३ अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलम् अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् ३४
अदितिर्मंगलंप्रादात्तत्तेभवतुमंगलम् त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः ३५ यदासीन्मंगलंरामतत्तेभवतुमंगलम् ऋ
षयःसागराद्वीपावेदालोकादिशश्चताः ३६ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलं इतिपुत्रस्यशेषाश्चकृत्वाशिरसिभामिनि ३७
गंधैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना ओषधींचसुसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभां ३८ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच
उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी ३९ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया आनम्यमूर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनी ४०

पादविक्षेपः ३५ ३६ शुभमंगलं मंगलानामपि मंगलं इतिउक्तेतिशेषः पुत्रस्य शिरसि शेषा अक्षताः शेषाइत्यक्षतनामेतिकतकः ३७ समालंभोविलेपनं
सिद्धार्थां दृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थनामिकां औषधीं गुलुकीकृत्य शुभांरक्षांचकार रक्षाहेतुत्वेन हस्तेबबंधेत्यर्थः ३८ तांमंत्रैरभिशासितांकर्तुंज-
जाप मंत्रानितिशेषः उवाचापि मंत्रानितिशेषः जपोत्तरंस्पष्टमपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः एतच्च तन्मंत्रार्थानुसंधानेन रामस्य तत्प्रसादार्थं प्रहृष्टेवेति
हर्षापारमार्थ्यद्योतीइवशब्दः ३९ नदेवाह वाङ्मात्रेणेति संसज्जमानया आंतरखेदगद्गदया आनम्येति उच्चत्वात्पुत्रस्य ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्वा वाल्मीकेरपिवर्णनीयमर्यादाभावात् उवाचेत्युक्तावपिपुनरवददित्युक्तिर्नदोषाय ४१ संधितं राजवर्त्मक्ष भ्रामराज्याभिनियावत् मंगलैराजोचितवस्त्रा
भरणैः वध्वाःसीतायाः संवर्द्ध संवर्द्धय याहिभो गच्छभो भोइतिनिपात आमंत्रणे ४२ ४३ मात्राप्रदक्षिणकरणं रक्षार्थं ४४ निपीड्य नमस्कृत्य तयाश्रि
या मातृकृतमंगलजशोभया ४५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आ॰अ॰पंचविंशःसर्गः २५ ७ ७ धर्मिष्ठे अतिशयेनधर्म
वति १ आममंथ क्षोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता २ तत्सर्वं वनगमनवृत्तांतं तस्याश्च तस्यास्तु तद्दिनदेवयौवराज्या भिषेचनं स्थितमभूदितिशेषः ३

अवदत्सुत्रमिष्टार्थोगच्छरामयथासुखं अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतम् ४१ पश्यामित्वांसुखंवत्स संधितंराजवर्त्मसु
मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः वध्वाश्चममनित्यंत्वं कामान्संवर्द्धयाहिभो ४२ मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभू
तगणाःसुरोरगाः अभिप्रयानस्यवनंचिरायतेहितानिकांक्षंतुदिशश्चराघव ४३ अतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्य
यनंयथाविधि प्रदक्षिणंचापिचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यसस्वजे ४४ तयाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चर
णौपुनःपुनः जगामसीतानिलयंमहायशाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ४५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये
अयोध्याकांडे पंचविंशतितमःसर्गः २५ ७ ७ अभिवाद्यतुकौसल्यां रामःसंप्रस्थितोवनम् कृतस्वस्त्ययनो
मात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः १ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतम् हृदयान्याममंथेवजनस्यगुणवत्तया २ वैदेहीचापितत्
सर्वंनशुश्रावतपस्विनी तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनम् ३ देवकार्यंस्मसास्कृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना अभिज्ञाराज
धर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ४ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववेश्मसुविभूषितम् प्रहृष्टजनसंपूर्णंह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ५ अथसी
तासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिं अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियम् ६ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगतम् तं
शोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ७

देवकार्यं देवपूजा देवकार्यकरणेहेतुः कृतज्ञत्वं राजधर्माभिज्ञत्वंच देवैरेवंराज्य
प्रदानेनोपकृतत्वेनकृतज्ञतयातत्पूजा ४ ह्रिया सीतायैकथमिदमन्याय्यंस्वमातापितृकृतंकथयामीतिलज्जया ः वाङ्मुखइव ५ वेपमाना भर्तुर्विगत
तहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ६ सोढुं गूढंकर्तुं शोकं अन्येषांप्राकृतानां शोकजनकंवस्तु शोकरूपकार्यंजनकंकर्तुंनशशाक ततस्तदनं
तरं सशोकस्तच्छोकजनकंवस्तु विवृततां प्रकटकार्यत्वंगतः यद्वा सरामोविवृताभिप्रायंगतः शुद्धमुक्तस्वभावोपि मायारव्यप्रकृत्यवतारसीता
सान्निध्याद्बुद्धिविक्षेपशक्तिरिवजातइत्यर्थः अनेन हिताख्येन प्रियाया अग्रे नकिंचित्पुंसोगोप्यमितिलोकव्यवहारोदर्शितः ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजस्वेदं अ मर्षणं शोकधारणाक्षममिव यत्तुसीतायादुःखेनकथमेषकालंनयिष्यतीतिधियादुःखितइतिविवर्णवदनत्वादिकमिति तद
नुचितं भगवति कथमपिदुःखासंबंधात् तादृशधियोप्यभावाच्च व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइत्यादावपिदुःखितइवेत्येवार्थइतिममाभाति ८
बार्हतोबृहस्पतिदेवताकः युक्तः चंद्रेणातिशेषः युक्तस्तेनपुष्येणाभिषेकेइतिब्राह्मणैःप्रोच्यतेइत्यन्वयः तज्जन्यसंतोषं विहाय दुर्मनाःकेनासि ९ शतंश
लाकायायस्मिन्छत्रे तेनछत्रेणावृतंसन्नविराजतइतियोजना वल्गुसुंदरं १० व्यजनाभ्यां शतपत्रं पद्मं तत्समेक्षणं ११ १२ क्षौद्रंच दधिच तीर्थोदकं

विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणम् आहदुःखाभिसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ८ अद्यबार्हस्पतःश्रीमान्युक्तःपुष्येणराघव
प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ९ नतेशतशलाकेनजलफेननिभेनच आवृतंवदनंवल्गुछत्रेणाभिविराजते १० व्य
जनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणम् चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननं ११ वाग्मिनोवंदिनश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ
स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगलैःसूतमागधाः १२ नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः मूर्ध्निमूर्धाभिषिक्तस्यददतिस्मविधानतः १३
नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूषिताः अनुव्रजितुमिच्छंतिपौरजानपदास्तदा १४ चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैःकांचनभूषणैः
मुख्यःपुष्यरथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः १५ नहस्तीचाग्रतःश्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः प्रयाणेलक्ष्यतेवीर कृष्णमेघगिरिप्रभः
१६ नचकांचनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन भद्रासनंपुरस्कृत्ययांतंवीरपुरःसरम् १७ अभिषेकोयदासज्जःकिमिदानीमिदंतव
अपूर्वोमुखवर्णश्चनप्रहर्षश्चलक्ष्यते १८ इतीवविलपंतींतांप्रोवाचरघुनंदनः सीतेतत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनम् १९
कुलेमहतिसंभूतेधर्मज्ञेधर्मचारिणि श्रृणुजानकियेनेदंक्रमेणाद्यागतंमम २० राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनवै कैके
य्यैममामात्रेतुपुरादत्तौमहावरौ २१ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनिर्जितः २२

मिश्रितामि

तिशेषः मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःस्नातस्य १३ श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः सर्वत्रतकुतइतिशेषः १४ पुष्यरथः लीलागमनप्रयोजनोरथोनतुयुद्धार्हइत्यर्थः तादृग्र
थोनिर्जिगमिषोराज्ञोग्रेभवति तस्मिन्सत्यामिच्छायामारोहंति नोचेदग्रतोगच्छति १५ हस्तीकृष्णमेघप्रभोगिरिप्रभश्च १६ भद्रासनंपुरस्कृत्य पूजायुक्तंयथाभ
वतितथागृहीत्वा यांतं तेपुरःसरं अग्रगंसेवकं नपश्यामि १७ यदाभिषेकःसज्जःइदानीं तस्मिन्नेवतस्मिन्वर्तमानकालेउक्तराजचिन्हाभावः मुखवर्णश्चापूर्वः
कदाप्यननुभूतः हर्षकाले हर्षाभावश्चेति इदंकिमित्यर्थः १८ विलपंतीं दुःखेनभाषमाणां तत्रभवान्पूज्यस्तातोदशरथः अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौपूजार्थौ १९ उ
क्तदप्रियश्रवणेन सीतायाअत्यंतमोहोमाभूदितिविविधगुणकीर्तनेनसंबोधयतिकुलेत्यादि येनक्रमेण हेतुना इदंप्रव्राजनमागतंतच्छृणु २० २१ नृपेणोद्यते
प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जेसति तयाद्य ससमयः प्राचीनोवरसंकेतःप्रचोदितःप्रवर्तितः तेन प्रवर्तनेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितःस्ववशःकृतः
१२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मत्प्रकृतेकिं तत्राह चतुर्दशेत्यादि पित्रा वरनिर्जितपितृनियोगेन अ ध्यवरपालनरूपेण भरतश्चद्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजि
तः मयेतिशेषः ज्येष्ठाज्ञांविनातस्यतल्लाभासंभवात् २३ अथसीतायागृहे ऽवस्थितौ स्नुरवजनकबुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना नकथ्योनश्लाघनीयः
२४ तेप्रसिद्धाः ममगुणाः २५ अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचनेतिप्राचीनः पाठः कतकेनदर्शितः अहमस्मत्स्वरूपं तेत्वयाविशेषेण विशिष्यकदाचन
कदापि नानुवक्तव्यः सरवीभिर्वार्ताप्रसंगेइतिशेषः भरतस्याग्रतइत्यनुकर्षः तत्रहेतुरनुकूलतयेति मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रतिकूलमितिभावः नाः

चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदंडकेमया पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः २३ सोहंत्वामागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनं भ
रतस्यसमीपेतेनाहंकथ्यः कदाचन २४ ऋद्धियुक्ताहिपुरुषानसहंतेपरस्तवम् तस्मान्नतेगुणः कथ्याभरतस्याग्रतोमम २५
अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचन अनुकूलतयाशक्यंसमीपेतस्यवर्तितुम् २६ तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनम् सप्र
साद्यस्त्वयासीतेनृपतिश्चविशेषतः २७ अहंचापिप्रतिज्ञांतांगुरोःसमनुपालयन् वनमद्यैववास्यामिस्थिराभवमनस्विनि २८
यातेचमयिकल्याणिवनंमुनिनिषेवितं व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे २९ कल्यमुत्थायदेवानांकृत्वापूजांयथाविधि वंदि
तव्योदशरथः पितामममजनेश्वरः ३० मातापिचममकौसल्यावृद्धासंतापकर्शिता धर्ममेवाग्रतः कृत्वात्वत्तः संमानमर्हति ३१ वं
दितव्याश्चतेनित्यंयाः शेषाममम मातरः स्नेहप्रणयसंभोगैः समाहिममातरः ३२ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः त्व
याभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम ३४ विप्रियंचनकर्तव्यंभरतस्यकदाचन सहिराजाचवैदेहिदेशस्यचकुलस्यच ३४ आरा
धिताहिशीलेनप्रयत्नैश्चोपसेविताः राजानः संप्रसीदंतिप्रकुप्यंतिविपर्यये ३५ औरस्यानपिपुत्रान्हित्यजंत्यहितकारिणः
समर्थान्संप्रगृह्णंतिजनानपिनराधिपाः ३६ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी भरतस्यरताधर्मेसत्यव्रतपरायणा ३७

पित्वंतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचनेति आधुनिकपाठस्तुनतथाचमत्कारी विशेषेणनभर्तव्या किंतु बंधुसाधारण्येनेत्यर्थे ऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यत-
थोपयोगाभावात् २६ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमतआह तस्मादिति नृपतिना दशरथेन सत्वया विशेषतः प्रसाद्यः चोहेतौ यतोनृपतिः २७ २८ याते-
गते २९ कल्यं उषसि ३० त्वयिगतेत्वन्मातुर्नमस्कारेणकिंफलं सतितुल्यस्वातिकूल्याकरणेतत्फलमितिचेत्तत्राह धर्ममेवाग्रतः कृत्वा धर्मएवतत्फलंसु-
स्व्यं बुद्धौकृत्वा तत्संमानः कार्यइतिभावः ३१ स्नेहेन मातृत्वप्रयुक्तेन प्रणयेन प्रकृष्टः स्नेहः प्रणयः संभोगः सेवा अन्नपानादिविशेषप्रदानं ३२ भ्रा
त्रापुत्रेणचसमौ प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरौ ३३ ३४ विपर्यये शीलादिविपर्यये ३५ जनान्प्राकृतान् संबंधलेशहीनानितियावत् ३६ ३७ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा कस्यचिन्महद्वचसोव्यलीकं व्यलीकत्वं अनृतत्वं नकुरुषे तथेदमपि मेवचनः कार्यं अनुष्ठेयमित्यर्थः वचसोऽनृतत्वकरणंचाननुष्ठानेभवति ३९ इति-
रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰ आ॰ अ॰ षड्विंशः सर्गः २६ ॥ ॥ एवंरामेण गृहवासेनियुक्ता ममापिवनवासएव धर्मतोन्या
यप्राप्तइतिसीताआह एवमित्यादि प्रणयात्स्नेहादेव संक्रुद्धा कथंममपृथक्स्थितिमादिशतीत्य मर्षवती १ सएवामर्षोदर्श्यते किमिति लघुतयाम
यिक्षुद्रत्वालंबनेन इदंकिंभाषसे किंच हेनरवरोत्तम त्वयायदुक्तं तच्छ्रुत्वा मेमम अपहास्यं अतिशयितोहासोजायते २ यत्त्वयेरितं तत्त्वीराणां अ-
नर्हमयशस्यंचातोनश्रोतव्यं श्रोतुमयोग्यम् ३ कुतएवंतत्राह आर्यपुत्रेत्यादि पित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वस्यकर्मफलानि भुंजानाः स्वंस्वंभाग्यं स्वानु
ष्ठितंकर्मैवासते उपजीवंति नपुत्राद्यनुष्ठितं तत्र तेषां सहाधिकाराभावात् ४ एकानारीतु भर्त्रासहाधिकारात् भर्तृभाग्यं भर्त्रनुष्ठितंकर्मफलं प्राप्नोति

अहंगमिष्यामिमहावनंप्रिये त्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामिनि यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदंवचोमम ३९
इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰ आ॰ अ॰ षड्विंशः सर्गः २६ ॥ ॥ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी प्रण
यादेवसंक्रुद्धाभर्त्तारमिदमब्रवीत् १ किमिदंभाषसेरामवाक्यंलघुतयाध्रुवम् त्वयायदपहास्यंमेश्रुत्वानरवरोत्तम २ वी
राणांराजपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप अनर्हमयशस्यंचनश्रोतव्यंत्वयेरितम् ३ आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्तथास्नु-
षा स्वानिपुण्यानिभुंजानाः स्वंस्वंभाग्यमुपासते ४ भर्तुर्भाग्यंतुनार्येकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ अतश्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्य
मित्यपि ५ नपितानात्मजोवात्मानमातानसखीजनः इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ६ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गंवनम-
द्यैवराघव अग्रतस्तेगमिष्यामिमृद्नतीकुशकंटकान् ७ ईर्ष्यारोषौबहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकम् नयमांवीरविस्रब्धःपा
पंमयिनविद्यते ८

अतस्तववनवासादेशेनैव त्वसितृभ्यां सर्वकर्मणिसहाधिकारादहमपिवनेवस्तव्यमित्यादि-
ष्टैव तथैवममापिगुरुत्वात्सआदेशोऽनुल्लंघ्यएवेतिभावः ५ यदेवमतोनपित्रादिरिहलोकेप्रेत्यपरलोकेच नारीणांगतिः किंतु एकःपतिरेवस-
दागतिः ६ अतोयदित्वमिति मृद्नतीकुशेत्यनेन पद्भ्यामेवगमिष्यामीति नचतेदुःखंदास्यामीतिचध्वनितम् ७ स्त्रियावनगमनसाहसंकथमि
त्यशांतिरीर्ष्या तास्ववाक्याल्लंघनेन रोषंच बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्रब्धोनिःशंकोमांनय तत्रहेतुगर्भविशेषणं वीरेति स्ववीरत्वस्य लोकेख्यापनाय-
अन्यथाकुतस्तत्व्यातिरितिध्वनिरत्र त्यागप्रयोजकंपापंच मयिनविद्यते ननुभुक्तभोगया त्वया वनेकिंप्रयोजनमतआह भुक्तशेषमुदकमिव य
थादुष्प्रापपानीयकांतारयायिना पीतशेषं कमंडलुनिष्ठमुदकमवश्यंनेयमेव तथाहमपि त्वयानेयैव तरुणत्वादिगूढहासोक्तिः ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतोपि मेवनगमनमेवोचितमित्याह प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेतिशेषः विमानैर्वावैहायसगतेनवा आकाशगमनेन उपलक्षितानिमाप्यष्टसि-
द्व्यपेक्षयेतिशेषः सर्वावस्थागताभर्तुः अपीतिशेषः विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयत इत्यभिधानात् तांगतस्याःतएव आईषद्भर्तुः भ
र्तुरित्यंतमेकंपदं अथवा पृथक्पदेश्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपांतांगतापीतियोजना सकलभर्तृधर्मरहितस्यापिपत्युः पादच्छाया पादसेवनमेवेतर-
धर्मापेक्षयास्त्रियाविशिष्यते अधिकंभवति श्रुतिस्मृत्योःसर्वधर्मपरित्यागेन भर्तृसेवायाएव स्त्रीणांनित्यत्वबोधनादितिभावः ९ मद्गुरूपदेशोप्ये
वमेवेत्याह अनुशिष्टेत्यादि विविधाश्रयं नानाविधावस्थभर्तृनित्याश्रयमनुशिष्टास्मि अतोभर्तरि मयायथोपदिष्टंवर्तितव्यं तथासंप्रतिनोवक्तव्या

प्रासादाग्रेविमानैर्वावैहायसगतेनवा सर्वावस्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते ९ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयं ना
स्मिसंप्रतिवक्तव्यावर्तितव्यंयथामया १० अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितम् नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलगणसेवितम् ११
सुखंवनेनिवत्स्यामियथैवभवनेपितुः अचिंतयंतीत्रींल्लोकान्चिंतयंतीपतिव्रतं १२ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी
सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु १३ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनम् अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममानद १४ सा
हंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः नाहंशक्यामहाभागनिवर्तयितुमुद्यता १५ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः न
तेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा १६ अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि इच्छामिपरतःशैलान्पल्वलानिसरां-
सिच १७ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता हंसकारंडवाकीर्णाःपद्मिनीःसाधुपुष्पिताः १८ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वया
वीरेणसंगता अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यमनुव्रता १९ सहत्वयाविशालाक्षरंस्येपरमनंदिनी एवंवर्षसहस्राणिशतंवा
पित्वयासह २०

स्मि नोपदेष्टव्यास्मि १० यदेवमतोहमिति गमिष्यामि लक्ष्मणमन्वितिशेषः ११ त्रीन्लोकानचिंतयंती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयंती पतिव्रतं पत्यासह-
वासरूपव्रतम् चिंतयंती अपेक्षमाणा ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला नियता त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता मधुगंधिषु मकरंदसुरभिषु १२ १३ अन्यस्या
पिजनस्य जीवसमूहस्य १४ निवर्तयितुंशक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् तच्छक्तिरूपत्वादितिगूढोभिप्रायः उद्यता वनंगंतुमितिशेषः १५ दुःखं नक
रिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेतिशेषः त्वयासहशक्तिरूपत्वात्सदावसंती दुःखमयकार्यापि यथापूर्वंनकदापिदुःखंकृतवती एवमग्रेपिनकरिष्या
मीतिभावः १६ सरांसिचेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः १७ कारंडवाःजलकुक्कुटाः १८ अभिषेकंकरिष्यामि तासु पद्मिनीष्वितिशेषः १९ वर्षसह-
स्राणिशतंवा त्वयासहवसंती तेषांव्यतिक्रमं वनवासदुःखंनवेत्स्यामि किंतु क्षणमिवतावंतंकालंनेष्यामीतिभावः स्वर्गोपिनमेमतःत्वयाविनेतिशे-
षः नदेवविवृणोति स्वर्गेपिचेति २० ४५

२१ मृगैरायुतं मृगैश्च समंतादायुतं युक्तं वानरवारणैश्चयुक्तमितिशेषः संमता नवेतिशेषः त्वदाज्ञानुवर्तिनीनीयावत् २२ त्वयावियुक्तामित्यादि त्वद्वियोगे
मरणविषयनिश्चितमतिं याचनां मामिकां वनानुगमनयाचनां साधुकुरुष्व चरितार्थां संपादय मयाक्रियमाणादतोऽनुगमनान्नतेगुरुना भारोनभविष्यतीति
२३ तथान्यायमुक्तं ननिनीषतिस्म ननेतुमैच्छत् अतएवास्यानिवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवासस्य दुःखतां दुःखजनकतांप्रति संत्संभवत् बहु
हेतुजानमुवाचेत्यर्थः २४ इतिरामाभिरामे॰रा॰बा॰आ॰अ॰ सप्तविंशःसर्गः २७ ७ ७ सइति ननेतुंकुरुतेबुद्धिं ननेतुंकुरुतइव १ २
महाकुलीनेत्याद्युक्तिः स्ववाक्यांगीकारप्रयोजना इहैवस्थित्वा यथामे ममंमनसःसुखंभवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्मंचर धर्ममेवाचर ३ हियतो

व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोपिहिनमेमतः स्वर्गेपिचविनावासो भवितायदिराघव त्वयाविनानरव्याघ्रनाहंतदपिरोचये २१ अ
हंगमिष्यामिवनंस्कदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैश्च वनेनिवत्स्यामियथापितुर्गृहे तवैवपादावुपगृह्यसंमता २२ अनन्यभावाम-
नुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चिताम् नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनातोमयातेगुरुताभविष्यति २३ तथाब्रुवाणा
मपिधर्मवत्सलोनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति उवाचचैनांबहुसन्निवर्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति २४ इत्यार्षे॰श्री-
रा॰वा॰आ॰अ॰ सप्तविंशःसर्गः २७ ७ ७ सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ननेतुंकुरुतेबुद्धिंवनेदुः
खानिचिंतयन् १ सांत्वयित्वाततस्तांतुबाष्पदूषितलोचनाम् निवर्तनार्थंधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह २ सीतेमहाकुलीनासि
धर्मेचनिरतासदा इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखम् ३ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाऽबले वनेदोषाहि
बहवोवसतस्तान्निबोधमे ४ सीतेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः बहुदोषंहिकांतारंवनमित्यभिधीयते ५ हितबुद्ध्या
खलुवचोमयैतदभिधीयते सदासुखंनजानामिदुःखमेवसदावनं ६ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनाः सिंहानांनि
नदादुःखाःश्रोतुंदुःखमतोवनं ७ क्रीडमानाश्चविस्रब्धामत्ताःशून्येतथामृगाः दृष्ट्वासमभिवर्तंतेसीतेदुःखमतोवनम् ८
सग्राहाःसरितश्चैवपंकवत्यस्तुदुस्तराः मत्तैरपिगजैर्नित्यमतोदुःखतरंवनम् ९

वनेबहवोदोषाःक्लेशाअतो मदुक्तंका
र्यमिति अन्वयः ४ कांतारं गहनत्वाद् दुष्प्रवेशं वनं बहुदोषमित्यभिधीयतइतियोजना सीतेइति कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्वनाट्येन
नदोषाय ५ हितबुद्ध्या एतदभिधीयते नतुत्वद्भरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः सदासर्वकाले सुखं वनेनास्ति सुखंसुखदंनभवति किंतु दुःखंदुःखदमे
वेत्येव जानामि निश्चिनोमि ६ गिरिनिर्झरागिरिनद्यस्तान्निनदेःसंभूताःप्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनांसिंहानांनिनदाश्रोतुंदुःखायातोवनंदुःखं दुःखजं
नकं ७ विस्रब्धाःनिःशंकाःदृष्ट्वामनुष्यंदृष्ट्वा समभिवर्तंते हंतुंसंमुखमायांति ८ सग्राहकत्वं पंकवत्त्वंच दुस्तरत्वेहेतुः नित्यंगजैरित्यस्य युक्तमितिशेषः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 क्रकवाकुर्वनकुक्कुटः सरठइत्यन्ये निरपाः निर्गतोदकाः रूक्षभूरित्यप्समासांताः १० स्वयंपतिताः स्वयंपतितशीर्णपर्णमयशय्यास्विनियावत् श्रमखिन्नेन दिवाफलाद्यानयनश्रमखिन्नेन स्वप्यते वनवासिनाजनेनेतिशेषः तेनतत्रापिसश्रमस्तदेवशयनंचेतिसममेवेतिध्वनितं ११ वृक्षावपतितैः वृक्षेभ्यः स्वयमेवपतितैः अहोरात्रं प्रातःसायं १२ यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाधारकरणं १३ प्रतिपूजनंकार्यं तेन तदर्थसामग्रीसंपादनक्लेशोध्वनितः १४ कालेकाले प्रातःकालादौ नियमेनैवचरतां कालक्षेपंकुर्वतां त्रिरभिषेकःकार्यःत्रिषवणंस्नानंकर्तव्य-

लताकंटकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः निरपाश्चसुदुःखाश्चमार्गादुःखमतोवनम् १० स्वप्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभग्नासुभूतले रात्रिषुश्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतोवनं ११ अहोरात्रंचसंतोषः कर्तव्योनियतात्मना फलैर्वृक्षावपतितैः सीतेदुःखमतोवनम् १२ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलांबरधारणम् १३ देवतानांपितॄणांचकर्तव्यंविधिपूर्वकम् प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनम् १४ कार्यस्त्रिरभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः चरतांनियमेनैवतस्माद्दुःखतरंवनम् १५ उपहारश्चकर्तव्यः कुसुमैःस्वयमाहृतैः आर्षेणविधिनावेद्यांसीतेदुःखमतोवनं १६ यथालब्धेनकर्तव्यः संतोषस्तेनमैथिलि यथाहारैर्वनचरैः सीतेदुःखमतोवनम् १७ अतीववातस्तिमिरंबुभुक्षाचास्तिनित्यशः भयानिचमहांत्यत्रअतोदुःखतरंवनं १८ सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि चरंतिपथितेदर्पात्ततोदुःखतरंवनम् १९ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः तिष्ठंत्यावृत्यपंथानमतोदुःखतरंवनम् २० पतंगावृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह बाधंतेनित्यमबलेसर्वंदुःखमतोवनम् २१ द्रुमाःकंटकिनश्चैवकुशाःकाशाश्चभामिनि वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखमतोवनं २२ कायक्लेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदावनं २३ क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्तव्यातपसेमतिः नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनं २४ तदलंतेवनंगत्वाक्षेमंनहिवनंतव विमृशन्निवपश्यामिबहुदोषकरंवनम् २५

मित्यर्थः १५ उपहारः पूजा आर्षोविधिरुंछादिवृत्तिः वेद्यामित्यनेन तत्करणदुःखंध्वनितं १६ तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः १७ तिमिरं रात्रिष्विति शेषः १८ बहुरूपाः सरीसृपाः संति तेचमार्गमध्येदर्पाच्चरंति १९ निलयनं वासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः २० अबलेइत्यनेनतन्निवारणासामर्थ्यंध्वनितं २१ व्याकुलशाखाग्रत्वं यथायोगं द्रुमेषुकुशकाशयोश्चबोध्यं २२ २३ भेतव्ये भेतव्यविषये २४ अलंगत्वानगंतव्यमित्यर्थः विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोपिपश्यामीवातोबहुदोषकरंवनमितिब्रवीमीतिशेषः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामेण यदा वनेनेतुंमतिर्नकृताबभूव तदासीतातस्यवचनं नचकार नांगीचकार ततोहेतोरिदमब्रवीत् २९ इतिरामाभिरा॰वा॰अष्टाविंशःसर्गः २८
७ ७ एतद्विति १ वनेवस्तव्यतां वासंप्रति त्वयायेदोषाःकीर्तितास्तान्मांप्रतिगुणानेवविद्धि यतोहंतवस्नेहेन पुरस्कृता त्वन्निष्ठस्नेहविषया अने
न त्वत्स्नेहविषयस्यदोषपदार्थोनकोपीतिभावः यद्वा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगा इत्यर्थः २ तदेवाह मृगाइत्यादि ३ अदृष्टपूर्वं तावकंरूपं येषां तत्त्वात्
रूपंदृष्ट्वेति स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्येतिन्यायाद्येषामन्यकर्तृकत्वत्स्मरणेनभयं तेषांसाक्षात्त्वद्दर्शनेभयमितिअर्थसिद्धमितिध्वनितं तवसर्वेहिबिभ्यति
अनेनयद्भीषोदेतिसूर्यइत्यर्थोध्वनितः ४ गुरुजनाज्ञया इयंसीताममकृताछायेवानुगतासदेतिसूचितं पित्राद्याज्ञया उक्तरीत्यात्वत्सित्राद्याज्ञया त्वद्वियो
गेनहेतुना ५ आद्योपित्वेकोक्तौ एवंविधंपतिहीनायाजीवनमशक्यमित्येवंरूपं त्वयादर्शितं भरतानुकूल्यनयात्रवासस्थित्युपदेशेनातोहंत्वयासहया-

वनंतुनेतुंनकृतामतिर्यदाबभूवरामेणतदामहात्मना नतस्यसीतावचनंचकारतंततोब्रवीद्राममिदंस्रुदुःखिता २९ इत्या
र्षेश्रीरामा॰वा॰आ॰अ॰अष्टाविंशःसर्गः २८ ७ ७ एतत्तुवचनंश्रुत्वासीतारामस्यदुःखिता प्रसक्ताश्रुमुखी मं
दमिदंवचनमब्रवीत् १ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता २ मृगाःसिंहागजा-
श्चैवशार्दूलाःशरभास्तथा चमराःसृमराश्चैवयेचान्येवनचारिणः ३ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वेतेतवराघव रूपंदृष्ट्वाऽपसर्पेयुस्त
वसर्वेहिबिभ्यति ४ त्वयाचसहगंतव्यंमयागुरुजनाज्ञया त्वद्वियोगेनमेरामत्यक्तव्यमिहजीवितम् ५ नहिमांत्वत्समीपस्था
मपिशक्तोपिराघव सुराणामीश्वरःशक्रःप्रधर्षयितुमोजसा ६ पतिहीनातुयानारीनसाशक्ष्यतिजीवितुं काममेवंविधंरा
मत्वयाममतिदर्शितं ७ अथापिचमहाप्राज्ञब्राह्मणानांमयाश्रुतं पुरापितृगृहेसत्यंवस्तव्यंकिलमेवने ८ लक्षणिभ्योद्विजा-
तिभ्यःश्रुत्वाहंवचनंगृहे वनवासकृतोत्साहानित्यमेवमहाबल ९ आदेशोवनवासस्यप्राप्तव्यःसमयाकिल सात्वयासहभ
र्त्राहंयास्यामिप्रियनान्यथा १०

स्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येनस्थातुमशक्यत्वादितिभावः केचित्तु एवंविधंवनवासदुःखं कामंत्वयाममदर्शि-
तंयद्यपि तथापि तादृशवनेपतिहीना प्रबलभर्तृहीना नजीवितुंशक्ष्यति नतुमादृशीप्रबलभर्तृकेति अहंवनंयास्याम्येवेति भावइत्याहुः ७ अथापि व
नस्यसदोषत्वेपि वनेत्वयावस्तव्यंकिलेति ब्राह्मणानांसत्यंवचनं पूर्वंपितृगेहे निवसंत्यामयाश्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्ममवनवासस्यनदोषगणनेतिभावः
८ तदेवपुनर्द्रढयति लक्षणिभ्यइति सामुद्रिकलक्षणविद्भ्यः वचनं वनवाससंपादकलक्षणसत्ताविषयकंवचनं नित्यमेवइतःप्रागपि ९ सवनवासस्या-
देशःब्राह्मणोक्तोमयाप्राप्तव्यः किलभाविनोन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वयासहयास्यामि इदमन्यथान कथमप्यन्यथानभविष्यतीत्यर्थः अत्राज्ञापर्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यादेशशब्देनब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैव तवसर्वोत्तर्यामित्वा दिनिसूचितम् किंचावतारकरणसमयका लिकोयंतवादेशो ऽ घतनरात्रिशेषकालिकश्चा
देशइतिध्वनितम् १० तदेवाह कृतादेशा अनुष्ठिताज्ञा अन्यथाप्रतिज्ञातान्वरणाभावे दोषाभावोममापितवैवस्यादितिभावः अतस्त्वयासहगमिष्या-
मि समुत्सन्नः संप्राप्तः पूर्वकल्पितवनवासस्येतिशेषः द्विजइतिजात्यभिप्रायेण अत्रद्विजपदेनरावणोपि तेनपञ्चवटीद्वीपेतेनोक्तं लक्ष्मीनिमित्तं-
त्ततोमेवधोस्त्विति तत्सत्यंभवत्वित्यपिगूढंसूचितम् ११ इतितात्त्विकमर्थमुक्त्वा पुनर्लोकानुसारेणाह वनेत्यादि हिरेवार्थे किलेतिनिश्चये वनवासे
बहुधादुःखानिसंतीतिनिश्चितंजानाम्येव तथापि नान्यकृतात्मभिरजितेंद्रियैः पुरुषैः स्त्रीसाहित्यवशात्प्राप्यंते अत्रपुरुषप्रकरणाभावेपितदुक्ति
स्त्वयापि सावुद्धिर्वनवासदुःखंदृष्ट्वा ननिवर्तनीयेतिध्वनयितुं १२ ननुलक्षणज्ञानांत्वमोभवेत्तत्राह कन्ययाचेति भिक्षिण्याः शमवृत्तायाः शमव
दाचारायास्तापस्याः तपोयुक्तत्वेन तस्याश्रमोनसंभवतीतिभावः अतत्वमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि १३ इह अस्मिन्गृहे पूर्वमेवत्वं मेमया बहुति-

कृतादेशा भविष्यामिगमिष्यामित्वयासह कालश्चायंसमुत्पन्नः सत्यवाग्भवतुद्विजः ११ वनवासोहिजानामिदुःखानिबहुधा
किल प्राप्यंतेनियतंवीरपुरुषैरकृतात्मभिः १२ कन्ययाचपितुर्गेहे वनवासःश्रुतोमया भिक्षिण्याःशमवृत्तायाममामातुरिहा
ग्रतः १३ प्रसादितश्चवैपूर्वंत्वंमेबहुतिथंप्रभो गमनंवनवासस्यकांक्षितंहिसहत्वया १४ कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव
वनवासस्यशूरस्यममचर्याहिरोचते १५ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धिभविष्यामिविकल्मषा भर्तारमनुगच्छंतीभर्ताहिपरदैवतं
१६ प्रेत्यभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदात्वया श्रुतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांयशस्विनां १७ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्य
महाबल अद्भिर्दत्तास्वधर्मेण प्रेत्यभावेपितस्यसा १८

थंबहुवारं वनवासस्य लीलार्थंवनगमनंप्रति प्रसादितः अतस्त्व
यासह वनगमनंमेकांक्षितं हि निश्चयेन इतिजानीहीतिशेषः १४ हेराघव तेभद्रं अहंगमनंप्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमतिकास्मि वनेवासोयस्य ताद
शस्यशूरस्य तवचर्याशुश्रूषा ममरोचतेहि तादृशस्य शूरस्यतवचर्या रक्षोवधादिरूपा ममरोचते तत्संबंधेनैवशोभते संपद्यते हियतइतिगूढम् १५
प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छंती विकल्मषाभविष्यामीत्यन्वयः त्वयाविनात्रस्थितोहि लोकः कल्मषंसंभावयिष्यतीभावः १६ प्रेत्यभावे मृत्वाशरीरांत
रपरिग्रहेपि परलोकेपीतियावत् त्वयासहसंगमःकल्याणः दिव्यसुखहेतुः अतइहसंगमस्यकल्याणत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः प्रेत्यसं
गमसत्वे मानमाह ब्राह्मणानांमुखात्पुण्या किलश्रुतिर्यत् उक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते १७ तांश्रुतिंपठति इहेति यास्त्री पितृभिः पितृपितामह-
मात्रादिभिर्यस्याद्भिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेण दत्ता साइहलोकेच तस्यैवप्रेत्यभावेपि तस्यैवभवतीति १८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंश्रुतिन्यायतोनित्यसंबंधेसतीत्यर्थः अस्मान्नगरात् स्वकां स्वीयांस्कवृत्तामित्यस्यविवरणंपतिव्रतामिति १९ क्षरवदुःखयोः समां अस्यैवविवरणंस
मानक्षरवदुःखिनीं नेतुं वनमितिशेषः २० नचेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः २१ अननुमतौ हेतुर्विजनत्वं श्वश्रूप्रभृतिरक्षकजनरहितत्वं २२ एवमुक्ता
अननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयंतीवेत्युक्त्या तस्याअपि वास्तवदुःखाभावोध्वनितः रामवाक्यस्य नात्यतयाज्ञानात् २३ सांत्वयन् सांत्ववाक्या
न्युवाचेत्यर्थः २४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰ आ॰ अ॰ एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ५ ५ वनवासनिमित्तार्थं वनवा
सनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थं १ उत्तमसंविग्ना अतिभीता सैवप्रणयात्स्नेहात्अभिमानोत्यंतमिष्टत्वेनरहसिकोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्हइ

एवमस्मात्स्वकांनारींस्कवृत्तांहिपतिव्रताम् नाभिरोचयसेनेतुं त्वंमांकेनेहहेतुना १९ भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांक्षरवदुः
खयोः नेतुमर्हसिकाकुत्स्थसमानक्षरवदुःखिनीं २० यदिमांदुःखितामेवंवनंनेतुंनचेच्छसि विषमग्निंजलंवाहमास्थास्ये
मृत्युकारणात् २१ एवंबहुविधंतंसायाचनंगमनंप्रति नानुमेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनम् २२ एवमुक्तातुसाचिंतांमैथिली
समुपागता स्नापयंतीवगामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः २३ चिंतयंतींतदातांतुनिवर्तयितुमात्मवान् क्रोधाविष्टांतुवैदेहींकाकु
त्स्थोबहुसांत्वयन् २४ इत्यार्षे॰ वाल्मीकीये आ॰ अ॰ एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ५ ५ सांत्व्यमानातुरामेणमैथिलीज
नकात्मजा वनवासनिमित्तार्थंभर्तारमिदमब्रवीत् १ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसं प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचि
क्षेपराघवम् २ किंत्वाऽमन्यतवैदेहः पितामेमिथिलाधिपः रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहं ३ अनृतंबतलोकोयमज्ञा
नाद्यदिवक्ष्यति तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे ४ किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकुतोवाभयमस्तिते यत्परित्यक्तुकामस्त्वं
मामनन्यपरायणां ५ द्युमत्सेनसुतंवीरंसत्यवंतमनुव्रतां सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीं ६ नत्वहंमनसाप्यन्यं
द्रष्टास्मित्वदृतेऽनघ त्वयाराघवगच्छेयंयथान्याकुलपांसनी ७

त्येवंरूपः परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती २ पुरुषविग्रहं आका
रेणपुरुषम् क्रिययातुस्त्रियमेव त्वांजामातरंप्राप्य मेपिताकिममन्यत तवतत्वंनज्ञातवानित्यर्थः यदिजानीयात् मांतुभ्यंनप्रयच्छेदितिशेषः ३ य
दिमांविहाय भवान्वनगमनप्रारवक्ष्यति प्राप्स्यति वहप्रापणेऽस्यरूपं तदायदिदंलोकोवदति रामेयत्तेजस्तत्तपतिदिवाकरेनास्तीति तदज्ञानादिव
गदितमनृतंभविष्यतीतिशेषः बतेतिखेदे खेदातिशयव्यंजकतयाच न्यूनपदत्वादिनदोषः ४ किंहिकृत्वा किंमनसिविचार्येत्यर्थः विषण्णः प्राप्त
विषादः ५ द्युमत्सेनसुतं सत्यवंतमनुव्रतां तत्पत्नींसावित्रीमिव मांविद्धि ६ यथान्याकुलपांसनी अन्यंपश्यंति एवमहंमनसाप्यन्यंनद्रष्टास्मि अ
तस्त्वदृते त्वांविना नात्रस्थास्येऽतः हेराघव त्वयासहगच्छेयं ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमप्यननुमतिमेवदृष्ट्वा पुनराक्षिपति स्वयंत्विति कौमारीं अन्यापूर्वेणविवाहितामन्यापूर्वांच चिरमध्युषितामनेनतरुणीत्वमुक्तं शैलूषइव जायाजी·
वइव ८ तदेवदर्शयति यस्यभरतस्य मांपथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीं मात्थ संप्रत्येवकथितवानसि पथ्यंचरामित्यत्रसुमार्षः यस्यचभरतस्यार्थेनदभि
षेकरूपप्रयोजननिमित्तं अवरुध्यसे निरुद्धाभिषेकोसि तस्यत्वमेव वश्यइष्टानुवर्तीविधेयोनियोज्यश्चभव नाहंतदिष्टानुवर्तिनीतद्विधेयान्तेहवसा·
मीत्याशयः ९ १० विहारशयनेषु क्रमायाइवारण्येगच्छंत्या नमेपरिश्रमइतियोजना ११ तूलेरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्च समःस्पर्शोयेषांता
दृशाभविष्यंतीतिशेषः १२ अवकरिष्यति विक्षेप्स्यति व्याप्स्यतीतियावत् परार्ध्यं अत्युत्तमं १३ वनांतः वनमध्ये शिश्ये त्वयासहेतिशेषः कुथा

स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीं शैलूषइवमांराम परेभ्योदातुमिच्छसि ८ यस्यपथ्यंचरामात्थयस्यचार्थेवरुध्य
से त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदाऽनघ ९ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्त्वया
सह १० नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिश्रमः पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेष्विव ११ कुशकाशशरेषीकायेचकंटकिनो
द्रुमाः तूलाजिनसमस्पर्शामार्गेममसहत्वया १२ महावातसमुद्भूतंयन्मामवकरिष्यति रजोरमणतन्मन्येपरार्ध्यमिवचं
दनं १३ शाद्वलेषुयदाशिश्येवनांतर्वनगोचरा कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखवतरंततः १४ पत्रंमूलंफलंयत्तुअल्पंवाय·
दिवाबहु दास्यसेस्वयमाहृत्यतन्मेमृतरसोपमं १५ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः आर्तवान्युपभुंजानापुष्पा
णिचफलानिच १६ नचतत्रततःकिंचिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियं मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिदुर्भरा १७ यस्त्वयासहसस्वर्गो
निरयोयस्त्वयाविना इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छरामममयासह १८ अथमामेवमव्यग्रांवनंनैवनयिष्यसे विषमद्यैवपास्यामि
मावशंद्विषतांगमं १९ पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितं उज्झितायास्त्वयानाथतदेवमरणंवरम् २० इमंहिसहितुं
शोकंमुहूर्तमपिनोत्सहे किंपुनर्दशवर्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता २१ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु चुक्रोशपति
मायस्ताभृशमालिंग्यसस्वरम् २२

श्चित्रकंबलास्तद्रूपास्तरणयुक्तेषुमंचेषु क्रमायाममततः शाद्वलशयनात्किंसुखवतरंस्यात्किमधिकंसु
खंस्यात् नकिमपीत्यर्थः १४ स्वयमाहृत्यदास्यसेइत्यनेन स्वस्यतदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावःसूचितः १५ मातुरित्यादिकर्मणःशेषत्वविवक्षया षष्ठी आर्तवा
वानितत्तदृतुभवानि १६ ततःउक्तहेतोः १७ त्वत्साहित्येननरकोपि स्वर्गस्त्वद्राहित्येनस्वर्गोपिनरकइति ममनिश्चयंजानन् १८ कैकेयीवचमथितंसिद्धां
तमाह अथेति अव्यग्रां वनवासेदोषानगणयंतीं द्विषतां भरतादीनां १९ पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालं अतस्तदेव त्वद्वियोगकालएव २० किमितिविगृह्यकथ
नेन वनवासकालसंख्यायाअतिदुस्तरत्वंध्वनयति २१ आयस्ता आयासंप्राप्ता सस्वरं सशब्दम् २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसंनियतं बहुकालं सन्निरुद्धम् २३ २४ सिता पौर्णमासी तत्संबंधी अमलोऽरव्हाद्यनुपरक्तो यश्चंद्रस्तत्सदृशं जलोत्थितं जल
मुत्थितंयस्मात् आहिताग्न्यादिः २५ परिविश्वासयन् उज्जीवयन् २६ तवदुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीतिशेषः स्वयंभोः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तत
त्त्वस्वंतराभावेन पूर्णबलत्वेनच यथाभयाभावः तद्वदेव ममापिसर्वतोभयाभावः २७ सर्वं समग्रमांतरमभिप्रायमविज्ञाय तत एवहेतोस्तववनवासं नरो
चये नांगीकृतवानितः प्रागितिशेषः २८ यत्सृष्टासि निश्चितासि मयासार्द्धं वनवासायगंतुमितिशेषः यद्वा सृष्टासि अवतीर्णासि अतस्त्वं मयावि-
हातुंनशक्या आत्मवता आत्मज्ञेन यथाप्रीतिर्दया हातुमशक्या २९ सर्वथात्वांसहनेष्यामीत्याह धर्मस्त्विति वानप्रस्थधर्मइत्यर्थः तं पूर्वाचरितध-

साश्रुकण्ठाबहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिवगजांगना चिरसंनियतंबाष्पंमुमोचाग्निमिवारणिः २३ तस्याःस्फटिकसंकाशंवारिसंतापसंभ
वं नेत्राभ्यांपरिस्रुस्त्रावपंकजाभ्यामिवोदकं २४ तत्सितामलचंद्राभंमुखमायतलोचनम् पर्यशुष्यतबाष्पेणजलोद्धृतमिवा-
म्बुजं २५ तांपरिष्वज्यबाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखितां उवाचवचनंरामःपरिविश्वासयंस्तदा २६ नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभि
रोचये नहिमेऽस्तिभयंकिंचित्स्वयंभोरिवसर्वतः २७ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने वासंनरोचयेऽरण्येशक्तिमानपिर
क्षणे २८ यत्सृष्टासिमयासार्धंवनवासायमैथिलि नविहातुंमयाशक्याप्रीतिरात्मवतायथा २९ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भि-
राचरितःपुरा तंचाहमनुवर्तिष्येयथासूर्यंसुवर्चला ३० नखल्वहंनगच्छेयंवनंजनकनंदिनि वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्यो
पबृंहितं ३१ एषधर्मश्चसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता आज्ञांचाहंव्यतिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे ३२ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैर
भिराध्यते स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुम् ३३ यत्रत्रयंत्रयोलोकाःपवित्रंतत्समंभुवि नान्यदस्तिशुभापांगेतेनेद-
मभिराध्यते ३४ नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणाः तथाबलकराःसीतेयथासेवापितुर्मता ३५

र्मं तंच यथासूर्यंसुवर्चलानु
वर्तते तथामामनुवर्तस्व ३० ममत्वगमनंनिश्चितमेवत्याह नखल्विति अहंवनंनगच्छेयंमितिन किंतुसर्वथागच्छेयमेव यतस्तत्पितुर्वचनं मांनयति
३१ ननुयदितववनेच्छा तदापितृवचउल्लंघ्यापितिष्ठेत्याह एषधर्मइति एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्चवश्यता इष्टानुवर्तिना अतोऽहंतदाज्ञांव्यतिक्रम्यजी-
वितुंनोत्सहे इतिमयानिश्चितम् ३२ अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात् तादृशंदैवं प्रकारैर्भावनामात्रसाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीनंप्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् अय
त्र पित्राद्याराधनेसति त्रयं धर्मार्थकर्मरूपंभवति त्रयोलोकाश्चाराधिताभवंति अनेनतदाराधनेनलोकत्रयांतर्गतसकलदेवताराधनफलंदर्शितं अतः
तत्सममन्यत्पवित्रं पुण्यजनकं यद्वा पविर्महाभयरूपःसंसारः पविर्वज्रं महाभयमित्यभिधानात् तस्मात्त्रायतेतत्तेन संसारतारकमित्यर्थः अन्यत्त्रैलो-
क्येनास्ति तेनप्रभुविस्थितेनेदमाराध्यते ३४ बलकराःपरलोकबलकरास्तादृशाबद्वाइतियावत् ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुवृत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ३६ ३७ मा मां ३८ यतोवनेवसिष्यामीतिदृढनिश्चयेन त्वांमामनुयातुंनिश्चिता अतस्त्वां दंडकावनंनेतुं मम या अमति-
स्त्वहृदिरुद्धायामतिरासीत्साइदानींसन्ना विशीर्णा ३९ सात्व हियतोऽधुनावनाय वनगमनाय दिष्टा मयाअनुज्ञाताऽतोमामनुगच्छस्व सुहृधर्मचारीभ
वेत्यनेन वनवासस्य साध्यस्यस्वधर्मस्य रक्षोवधजस्य त्वयाविनाऽसंभवइतिसूचितं ४० व्यवसायं भर्त्रनुसरणनिश्चयं अनुक्रांता प्रकर्षेणप्राप्ता प्री-
त्यतिशयात्संबोधनद्वयं ४१ क्रिया: दानादिक्रियाः इदानीमेवंदृढनिश्चये ४२ रत्नानि उत्तमवस्तूनि भोजनमाशंसमाने भ्योभिक्षुकेभ्योभोजनंदेहि ४३
क्रीडार्थाउपस्काराः स्वर्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ४४ शयनीयानि ममच चात्वस्य अन्यानियानिच वस्तूनीतिशेषः ब्राह्मणानामनंतरं ब्राह्म

स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभं ३६ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्त
था परान् प्राप्नुवंतिमहात्मानोमातापितृपरायणाः ३७ समापितायथाशास्तिसत्यधर्मपथेस्थितः तथावर्तितुमिच्छामिस
हिधर्मःसनातनः ३८ ममसन्नामतिःसीतेनेतुंत्वांदंडकावनं वसिष्यामीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता ३९ साहिदिष्टानवद्यां
गिवनायमदिरेक्षणे अनुगच्छस्वमाभीरुस हधर्मचरीभव ४० सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच व्यवसायमनुक्रांताकां
ते त्वमतिशोभनं ४१ आरभस्वशुभश्रोणिवनवासक्षमाःक्रियाः नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते ४२ ब्राह्मणेभ्यश्च
रत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनं देहिचाशंसमानेभ्यःसत्वरस्वचमाचिरम् ४३ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच रम
णीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ४४ शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनं
तरम् ४५ अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवप्रचक्रमे ४६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰
आदि॰अ॰ त्रिंशःसर्गः ३० ७ ७ एवंश्रुत्वाससंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः बाष्पपर्याकुलमुखःशोकंसोढुमशक्नु
वन् १ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः सीतामुवाचातियशोराघवंचमहाव्रतम् २

णदानोत्तरमवशिष्टानिभृत्यवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः ४५ अनुकूलमिष्टं गमनं वनानुगमनं ४६ इतिरामाभिरामे॰अयो॰त्रिंशःसर्गः ३० ७ ७
संवादं रामसीतयोरितिशेषः पूर्वमागतः कौसल्यागृहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेःपूर्वमेवागतः शोकं स्वस्यवनगमनमंगीकरोतिनवेतिशंकयासं-
भावितरामविरहजं १ भ्रातुश्चरणौ गाढंनिपीड्यप्रणम्येतियावत् अतियशां उत्कृष्टकीर्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थयन् महाव्रतं वनवास-
लक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयंरामंतु उवाच चरुत्वर्थे स्वाभिमतप्राप्तौ सीताशरणगमनमेव मद्गमनमंगीकारयत्येवंसुखउपायइतिमत्वातत्प्रार्थना २ ४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बुद्धिर्युवाभ्यामिति शेषः त्वात्वां वनगंतारं अनुगमिष्यामि अनुः सहार्थे गमनकालेचाग्रत एव धनुर्धरो गमिष्यामि ३ ४ ननिविहैवभोगाननुभुक्त्वास्थात-
व्यमित्यत्राह नेति आक्रमणमारोहः ५ ६ पूर्वमेव भवतानुज्ञातः तस्मादपरितापः सन्त्वमप्यनुविधायमां प्रतिसंहारस्य क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रिया
मित्युक्तेः किंच पूर्वं अवतरणसमयइत्यप्यर्थः ७ एतत्प्रतिषेधप्रयोजनम् संशयः पूर्वकेनाभिप्रायेणानुमतिरिदानींकेनाभिप्रायेण प्रतिषेधइतिसं-
देहः ८ प्राग्गामिनं वनंप्रतिप्रथमगमनाभिप्रायवंतं याचमानं तत्रानुमतिमितिशेषः ९ वश्यविधेयावसक्रद्व्याख्यातौ १० कोभजिष्यतीति भरिष्य

यदिगंतुंकृताबुद्धिर्वनंमृगगजायुतम् अहंत्वानुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः ३ मयासमेतोऽरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि प-
क्षिभिर्मृगयूथैश्चसंघुष्टानिसमंततः ४ नदेवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे ऐश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ५ एवं
ब्रुवाणःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः रामेणबहुभिःसांत्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत् ६ अनुज्ञातस्तुभवतापूर्वमेवयदस्म्यहम् कि-
मिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणम् ७ यदर्थंप्रतिषेधोमेक्रियतेगंतुमिच्छतः एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोहिममानघ ८
ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः स्थितंप्राग्गामिनंधीरंयाचमानंकृतांजलिं ९ स्निग्धोधर्मरतोधीरःसततंसत्पथेस्थितः
प्रियःप्राणसमोवश्योविधेयश्चसखाचमे १० मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनं कोभजिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवायशस्वि
नीं ११ अभिवर्षतिकामैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः १२ साहिराज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वप
तेःसुता दुःखितानांसपत्नीनांनकरिष्यतिशोभनं १३ नस्मरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखितां भरतोराज्यमासाद्यकैके-
य्यांपर्यवस्थितः १४ तामार्यांस्वयमेवेहराजानुग्रहणेनवा सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थममुंचर १५ एवंमयिचतेभक्तिर्भविष्य
तिसुदर्शिता धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् १६ एवंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनंदन अस्माभिर्विप्रहीनायामातु
र्नोनभवेत्सुखम् १७ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा प्रत्युवाचतदारामंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् १८

तीतिपाठांतरम् एकंच मातृसेवार्थमेव प्रतिषिध्यते अलंकारप्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृताधिकालंकारविषया मदनुविधानंच मदिष्टाप्रतिबंध-
रूपमितिभावः ११ कामैरिष्टान्नपानैः ननुभर्तैवास्यारक्षकस्तत्राह सकामपाशेनपर्यस्तः कैकेय्यनुरागेणबद्धइत्यर्थः १२ १३ पुत्रत्वाद्भरतोरक्षि
ष्यतीत्यत्राह नस्मरिष्यतीति कैकेय्यां तन्नियोगेसपत्नीतिरस्कारविषयके पर्यवस्थितः प्रतिष्ठितः १४ तर्हिमयापिकथंरक्षणंकर्तुंशक्यमतआह रा-
जानुग्रहणेन वा दशरथानुग्रहणसंपादनेनेत्यर्थः १५ मयिभक्तिःमदाज्ञायाःपालनं गुरुःकौसल्यादिःविप्रहीनायाःवियुक्तायाः नःअस्माकं १७ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह तवैवेति अनेन रामोक्तानुपपत्तिपरिहारः अप्रमेयबलराममातुरसेवायां ममममहानर्थ इति मत्वा भरत एव तां पूजयिष्य
तीत्यर्थः १९ तदेव कालांतरभवं भयं दर्शयति यदीति दुःस्थः दुर्मार्गस्थः राज्यं प्राप्येत्यन्वयः दुर्मनसा कैकेय्यनुरोधाद्दुष्टमनसा २० त्रैलोक्यमपि तत्प
क्षं वधिष्यामीत्यनुकर्षः किंतु सेत्युत्तरश्लोकान्वयि २१ किंच स्वात्मभरणे कौसल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नेत्याह किंतु सा कौसल्येत्यादि कुतस्तस्या एवंश
क्तिस्तत्राह यस्या इति यस्या उपजीविनां उपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्तते २२ यदेवं तदिति २३ यदेवमतो मामनुचरं कुरुष्व मत्सेवामनुमन्यस्व
इहच मत्सेवानुमतौ वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं न विद्यते त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात् तवार्थः फलमूलाद्याहारेण रूपस्त्वत्सयासं विना प्रकल्प्यते

तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः १९ यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमं
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः २० तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः तत्पक्षानपि तान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किंतु सा
२१ कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रं मद्विधानपि यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविना २२ तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव
च पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी २३ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते कृतार्थोहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते
२४ धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः अग्रतस्ते गमिष्यामि पंथानं तव दर्शयन् २५ आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि
च वन्यानि च तथान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनां २६ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यसे अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्व
पतश्च ते २७ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तं व्रजापृच्छ स्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनं २८ ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा
वरुणः स्वयम् जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने २९ अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ आदित्यविमलाभौ द्वौ खड्गौ
हेमपरिष्कृतौ ३० सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ३१ स सुहृज्जनमामंत्र्य
वनवासाय निश्चितः इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ३२ प्रसित्स्यति अहंच तेन
कृतार्थो भवामि अत उभयहितं मदनुगमनमिति भावः २४ तदेव दर्शयति धनुरित्यादिना श्वापदादिभ्यो रक्षार्थं धनुर्ग्रहः पिटका फलमूलाद्याहरणयो
ग्यावंशपेटी २५ स्वाहार्हाणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि स्वाहाराणीति पाठे सुष्ठु आहारयोग्यानि २६ स्वपतश्चेत्यनेन रात्रौ त्वस्य निर्निद्रत्वं ध्वन
यति २७ अनेन वाक्येन स्वपतश्चेत्यंतेन व्रज अनुव्रज आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञां गृहाण २८ महायज्ञे तुष्टो वरुणो राज्ञो जनकस्य धनुरादिकं ददौ त
च्च जनकेनास्माकं यौतकत्वेन दत्तम् तत्सर्वमाचार्यसद्मनि आचार्येण सत्कृत्य निहितं तदादाय क्षिप्रमाव्रज आगच्छ अत्रैवमनुवादादेव तत्र जनकाय
वरुणकर्तृकधनुरादिदानं रामलक्ष्मणाभ्यां च तत्कर्तृकतद्दानं बोध्यम् आयुधमिति जात्या २९ ३० ३१ स लक्ष्मणः ३२ छ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ३३ ममकांक्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमित्तसंपादनोचितकाले आगतः ३४ ३५ इहमत्समीपे गुरुषुदृढभक्त्योपेताः एतेन पूर्णविधनयादानपात्रत्वंसूचितं ३६ वसिष्ठपुत्रंसुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्दशरथस्य वसिष्ठपुरोहितः तत्पुत्रस्यतत्पुत्रइतिन्यायेनसुयज्ञस्यवि- शिष्यानयननियोगः अस्यैवगृहेआयुधस्थापनमितिशेषः ३७ इतिरामाभिरामे॰ वाल्मी॰आ॰ अयोध्या॰ एकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥ ॥

ततइति १ अग्न्यगारं अग्निहोत्रशाला हेसखे रामस्यवेश्मआगच्छ दुष्करकारिणोरामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्ववनंजिगमिषोः कृत्यंचपश्येतिशेषः २ संध्यां

तद्दिव्यंराजशार्दूलः सत्कृतंमाल्यभूषितं रामायदर्शयामाससौमित्रिः सर्वमायुधं ३३ तमुवाचात्मवान्रामः प्रीत्यालक्ष्मणमागतं कालेत्वमागतः सौम्यकांक्षितेममलक्ष्मण ३४ अहंप्रदातुमिच्छामियदिदंमामकंधनं ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप ३५ वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः तेषामपिचमेभूयः सर्वेषांचोपजीविनां ३६ वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यत्वमानयाशुभ्र वरंद्विजानां अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानपरान्द्विजातीन् ३७ इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰अ॰ एकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥

ततः शासनमाज्ञायभ्रातुः प्रियकरंहितम् गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनं १ तंविप्रमग्न्यगारस्थंवंदित्वालक्ष्मणोऽब्रवीत् सखेऽभ्यागच्छपश्यत्वंवेश्मदुष्करकारिणः २ ततः संध्यामुपास्यायगत्वासौमित्रिणासह ऋद्धंसमाविशल्लक्ष्म्या रम्यंरामनिवेशनम् ३ तमागतंवेदविदंप्रांजलिः सीतयासह सुयज्ञमभिचक्रामराघवोऽग्निमिवार्चितं ४ जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैः कुंडलैः शुभैः सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ५ अन्यैश्चरत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् सुयज्ञंसतदोवाचरामः सीताप्रचोदितः ६ हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय रशनांचाथसासीतादातुमिच्छतितेसखी ७ अंगदानिचचित्राणिकेयूराणिशुभानिच प्रयच्छतिसखीतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनं ८ पर्यंकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितम् तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि ९ नागः शत्रुंजयोनाममातुलोयंददौमम तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजपुंगव १० इत्युक्तः सतुरामेणसुयज्ञः प्रतिगृह्यतत् रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषः शिवाः ११

माध्यान्हिकीं ३ अभिचक्राम प्रत्युत्थानादिकृतवान् अर्चितमग्निमिव होमकालेइतिशेषः ४ अंगदं बाहुमूलधार्यभूषणम् केयूरं तदधोभागस्थम् हेमसूत्रैर्मणिभिः स्वर्णसूत्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ५ सीताप्रचोदितः सीतयासुयज्ञपत्न्यैसखीत्वाद्दिव्याभरणदानायप्रचोदितः ६ हेमसूत्रं उरोभूषणविशेषः हारय सेवकद्वाराप्रापय रशना कांची सामदनुगामिनीसखी तवभार्यायाइतिशेषः ७ तुभ्यं भार्यायैच गच्छती गमनभाव आर्षः ८ त्वयि त्वद्गृहे प्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकंप्रापयितुं ९ शत्रुंजयोनामतथाप्रसिद्धं यंगजं मातुलोमम ददौतंगजं तेददामि निष्कसहस्रेण स्वनामांकितनिष्कसहस्रदक्षिणया १० ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मात्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोः परापरप्रभुत्वे दृष्टांतः १२ कौशिको विश्वामित्रः आहूयार्चय अनंतरं रत्नैस्तर्पय १३ १४ तैत्तिरीयाणां तैत्ति-
रिशाखाध्येतॄणामाचार्यः यो द्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभिरूपः श्लाघ्यगुणः १५ यावत् यावता धनेन तुष्यति तावद्दापय कौशे-
यानि कृमिकोशोत्थानि १६ चित्ररथनामा सुमंत्रादन्यः सूतः सचिरोषितः चिरकालवृद्धः १७ पशुका अजाद्याः दयोऽयज्ञपशवः महिष्यादयश्च कठका-
लापाः कठकालापसंबंधिशाखाध्यायिनः दंडमाणवा दंडप्रधाना माणवा उपकुर्वाणब्रह्मचारिणः १८ अन्यद्व्रतोपवासादि अलसाः भिक्षादौ स्वादुका-

अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदं सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् १२ अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवांबुभिः १३ तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः १४
कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् १५ तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदा-
पय कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः १६ सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सचिरोषितः तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्ध-
नैस्तथा १७ पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ये चमे कठकालापा बहवो दंडमाणवाः १८ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्य-
त्कुर्वंति किंचन अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः १९ तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय शालिवाहसहस्रं च द्वे
शते भद्रकांस्तथा २० व्यंजनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः २१ तेषां सहस्रं सौमि-
त्रे प्रत्येकं संप्रदापय अंबा यथा नो नंदेच्च कौसल्या मम दक्षिणां २२ तथा द्विजातींस्तान्सर्वांल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ततः पु-
रुषशार्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् २३ यथोक्तं ब्राह्मणेंद्राणामददाद्धनदो यथा अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः
२४ संप्रदाय बहु द्रव्यमेकैकस्योपजीवनं लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम २५ अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम इ-
त्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् २६ उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्व एवोपजीविनः
२७

माः सदन्नकामाः तेषां दानयोग्यत्वायाह महतामिति तपो हि स्वाध्याय इति श्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेन महतां संमताः १९ यानानि उष्ट्राः शालीन्वहंतीति ताद-
शबलीवर्दानां सहस्रं भद्रकान्नदास्थ्यान् धान्यविशेषांश्चणकमुद्गादिरूपान् व्यंजनार्हान्दापय २० व्यंजनार्थं दधिघृतार्थं उपाकुरु देहि मेखलीनां ब्रह्म-
चारिणां दीर्घआर्षः समुपस्थितः विवाहार्थमिति शेषः २१ सहस्रं गवां निष्काणां वा नोऽस्माकमंबा कौसल्या यथा मम दक्षिणां मया तदाश्रितब्रह्मचा-
रिवर्गस्य दापितां नंदेत्तथा तान् अर्चयेत्यन्वयः २२ २३ बाष्पगलान् बाष्पगद्गदान् २४ उपजीवनं जीवनसाधनं २५ एकैकं प्रत्येकं यावन्ममागमन शून्यं कार्यं
पर्यायेणैकशः स्थित्वा पूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः २६ २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र गार्ग्यः गर्गगोत्रः २९ क्षतेन खननेन वृत्तिर्जीविकायस्य क्षीणवृत्तिरितिवा उंछवृत्तिरिति पाठांतरं फालं हलावयवविशेषः तत्स
दृशं मृत्खननार्थं लोहमयमत्रविवक्षितं कुद्दालकं खननसाधनं लांगलं हलाकारोदंडः फलापाकर्षणार्थः दारकाःपुत्राः ३० स्त्रीणांभर्ताहिदेवतेतिपाठे
यद्यपिदेवतात्वादाज्ञाननर्हस्तथापि प्रीत्यामद्वचनंकुरुष्वेत्यर्थः ३१ यदीत्यस्यदर्शयसितदासर्वथेतिशेषः दुश्छदां अतिजीर्णत्वाच्छादनायोग्यां ३२ यत्र
रामनिवेशनं यस्मिन्पथ्याश्रितेरामनिवेशनंप्राप्यते तंपंथानमास्थाय प्रातिष्ठत दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ३३ ३४ प्रत्यवेक्षस्वमां मयिकृपांकुर्वित्यर्थः ३५

सशिराःक्रमहांस्तत्र दर्शनीयोत्यदृश्यत तत:सपुरुषव्याघ्रस्तच्छन्नंसहलक्ष्मणः २८ द्विजेभ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योत्यदापय
त् तत्रासीत्पिंगलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः २९ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दाललांगली तंवृद्धंतरुणीभार्याबालानादायदारका
न् ३० अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंस्त्रीणांभर्ताहिदेवता अपास्यफालंकुद्दालंकुरुष्ववचनंमम ३१ रामंदर्शयधर्मज्ञंयदिकिंचिदवा-
प्स्यसे सभार्यायावचःश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छदां ३२सप्रातिष्ठतपंथानंयत्ररामनिवेशनं भृग्वंगिरःसमंदीप्त्यात्रिजटंजनसं-
सदि ३३ आपंचमायाःकक्ष्यायानैनंकश्चिदवारयत् सराममासाद्यतदात्रिजटोवाक्यमब्रवीत् ३४ निर्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्र-
महाबल क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति ३५ तमुवाचततोरामः परिहाससमन्वितम् गवांसहस्रमप्येकंनतुविश्राणि
तंमया ३६ परिक्षिपसिदंडेनयावत्तावदवाप्स्यसे सशाटींपरितःकट्यांसंभ्रांतःपरिवेष्ट्यतां ३७ आविध्यदंडंचिक्षेपसर्वप्रा-
णनवेगतः सतीर्त्वासरयूपारंदंडस्तस्यकराच्च्युतः ३८ गोव्रजेबहुसाहस्रेपपातोक्षाणसन्निधौ तंपरिष्वज्यधर्मात्माआवाप्य
सरयूतटात् ३९ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति उवाचचततोरामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन् ४० मन्युर्नखलुकर्तव्यः
परिहासोह्ययंमम ४१

परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमान्वितम् अस्त्येकमितिपाठे तावदेवशिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमि-
मितिपाठे गवामसंख्यातानांमध्येएकमपिसहस्रं मयानविश्राणितंदत्तमतो ग्रेवस्थित्वा दंडेनयावद्भवाकीर्णं यावंतंदेशंपरिक्षिपसि परिगृण्हासि ताव
त् तावद्देशावस्थागा अवाप्स्यसे ब्राह्मणस्यगोग्रहणचापलकौतुकदर्शनार्थमेतद्भगवद्वचनं संभ्रांतःत्वरितः ३६ ३७ सर्वप्राणेन सर्वबलेन आवि-
ध्य भ्रामयित्वा वेगतः वेगेन सदंडस्तस्यकराच्च्युतः सरयूपारंतीर्त्वा निक्रम्योक्षाणसन्निधौ उक्ष्णांवृषभाणांसन्निधिर्यत्र आर्षआनङ् तादृशेगोव्र-
जेपपात आ तस्मात्सरयूतटात् परपारस्थसरयूमभिव्याप्ययागावःस्थितास्ता आनयामास त्रिजटाश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः ३८ ३९ ४० अ
यं दंडपरिक्षेपवचनरूपःपरिहासएवेत्यर्थः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदंहीति इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेजःशक्तिस्तव वृद्धस्यापि यत्तदेवजिज्ञासितुं ज्ञातुं स्वार्थेसन् आर्षः इच्छता इममर्थं दंडप्रक्षेपरूपमर्थं भवान्प्रचोदि
तोऽसि अपरंगोप्योऽन्यदपिकिंचिद्बहुमूल्यमपि वस्तु वरितुंव्यवस्यसिचेत्तदपि वृणीष ४२ इममुपचारमात्रमितिनमंतव्यमित्याह ब्रवीमीति यंत्रणा-
संकोचः ह्रियतः ममयत्नून तद्विप्रकारणात् विप्रप्रयोजनसंपादनार्थं कथंतथात्वमतआह भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथाशास्त्रप्रतिपादनेन तत्फलरू-
पेणहेतुना दानरूपफलार्थंमयार्जितंधनं मेयशस्करंभवेत् नतुभूमिनिक्षेपफलकं ४२ मोदितः संजातमोदः यशआदीनांउपबृंहिणीः विवर्द्धनीः महात्मनः

इदंहितेजस्तवयद्दुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यसि ४२ ब्रवीमिस
त्येननतेस्मयंत्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात् भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितंचैवयशस्करंभवेत् ४३ ततःसभा-
र्यस्त्रिजटोमहामुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः ४४ सचापिरा-
मःप्रतिपूर्णपौरुषोमहाधनंधर्मबलैरुपार्जितम् नियोजयामाससुहृज्जनेचिराद्यथार्हसन्मानवचःप्रचोदितः ४५ द्विजःसुहृ
द्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवेत् नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथार्हसम्माननदानसंभ्रमैः ४६ इत्यार्षेश्रीरा
माय॰ वा॰ आ॰ अ॰ द्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॐ ॐ दत्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु जग्मतुःपितरंद्रष्टुं-
सीतयासहराघवौ १ ततोगृहीतेप्रेष्याभ्यामशोभेतांतदायुधे मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते २ ततःप्रासादह-
र्म्याणिविमानशिखराणिच अभिरुह्यजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत् ३ नहिरथ्याःस्मशक्यंतेगंतुंबहुजनाकुलाः आरु-
ह्यतस्मात्प्रासादाद्दीनाःपश्यंतिराघवं ४ पदातिंसानुजंदृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा ऊचुर्बहुजनावाचःशोकोपहतचेतसः ५ यंयां
तमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत् तमेकंसीतयासार्द्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः ६ ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामानांचाकरोमहान् ने-
च्छत्येवानृतंकर्तुंवचनंधर्मगौरवात् ७

रामस्य तदा आशिषःप्रत्यवदत् ४४ धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिरार्हकृतैःसम्मानवचोभिःसुहृज्ज-
नीयैः प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ४५ सुहृद्भृत्यजनः तद्युक्तअर्शआद्यजंतमेतत् दरिद्रःसन् भिक्षाचरणकर्ता संभ्रमआदरः ४६ इतिरा
मोभि॰ रामायणतिलके॰ आ॰ अ॰ द्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॐ ॐ दत्वेति १ आयुधेइतिजात्यभिप्रायेण सीतयालंकृते पूजार्थंचंदनादिभिः २
विमानशिखराणि सप्तभूमिकगृहाग्रभागाः प्रासादस्त्रिभूमिकः हर्म्यं राजगृहं उदासीनः अरक्षितवृत्तेननिरुत्सुकः व्यलोकयत् राममितिशेषः ३ यतो-
बहुजनाकुलत्वाद्रथ्यागंतुं नसुखेनशक्यंते तस्मात्प्रासादमारुह्य प्रासादात्तत्रप्रासादेसंस्थाय ४ दीनत्वेहेतुमाह पदातिमिति ५ ६ रसज्ञःसुखज्ञः का
मानां भोग्यवस्तूनां वचनंपितृवचनम् ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसन्निधौ गमनसमये ८ ९ सत्त्वं पिशाचत्वं राजा स्वस्य भावेन वर्तमानः हि यतः न पुत्रं विवासयितुमर्हति १० तदेवा
ह निर्गुणस्यापीति वृत्तेन चरित्रेण तस्मात्पिशाचग्रस्त एवेति भावः ११ आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशो दया श्रुतं अनुष्ठानपर्यवसायि शास्त्राध्ययनं शी
लं सत्स्वभावः दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः १२ तस्मात्तस्य षड्गुणवत्त्वात् उपघातः पीडनं पाठांतरेपि स एवार्थः १३ जगत्पालकत्वादपि त
स्योपघातेन जगत्पीडितमित्याह पीडयेति पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः मूलस्येवेत्यनेन सर्वजगदधिष्ठानत्वमस्य सूचितम् १४ मनुष्याणामित्युपल

यान शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि तामद्य सीतां पश्यंति राजमार्गगता जनाः ८ अंगरागोचितां सीतां रक्तचंदनसेविनीम्
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ९ अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते नहि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति १० निर्गु-
णस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विनिवासनम् किं पुनर्यस्य लोकोयं जितो वृत्तेन केवलम् ११ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः रा
घवं शोभयंत्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् १२ तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् १३
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः १४ मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः पु
ष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः १५ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबांधवाः गच्छंतमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः १६
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकं १७ समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि
च उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः १८ रजसाप्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च
१९ अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च प्रणष्टबलिकर्मेज्यामंत्रहोमजपानि च १२० दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवंति च
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् २१ वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनं २२
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि २३

क्षणं प्राणिमात्रस्य वक्तृमात्रस्य च धर्म एवांतःसारो यस्य सः १५ सपत्न्यः पत्नीसहिताः ते रामोपघातमसहंतो वयं येन मार्गेण १६ एकदुःखसुखाः
समानदुःखसुखाः १७ समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः निधानानि निक्षेपाः अजिरमंगणं परिध्वस्तं मार्जना
दिरहितं येषु धनं गवादि अनिक्षिप्तं भूषणादि च उपात्तं गृहीतं येभ्यः त एव हृतसाराणि १८ उद्बिलैः उद्भिन्नबिलैः १९ अपेतोदकत्वादिना मनु-
ष्यराहित्यं सूच्यते २० दुष्कालो राजिकदैविकक्षोभकालः २१ येन वनेन हेतुना २२ दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः २३ ७९ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मत्त्यक्तं पुरमिति शेषः सेव्यमानं अस्माभिः सेव्यमानं वनमित्यर्थः कर्तारोत्र पूर्वोक्ता दंष्ट्रादयः तृणमांसफलानामादानं यस्मात्तं व्यालमृगद्विजं नष्टं अर्थआयत्र तादृशं देशमिमं कैकेयी प्रपद्यतामित्यन्वयः २४ २५ नविचक्रे नविकारं प्राप्तं २६ पुनः तद्वार्ताश्रवणानंतरमपि मातुः कैकेय्याः २७ २८ आर्तं खिन्नं अभिजनं देशं तत्स्थजनमिति यावत् प्रतीक्षमाणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञाम् २९ नत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थागमनकालः पूर्वो यस्यार्तरूपत्ववतस्तादृशं तदारभ्यार्तरूपमिति यावत् सुमंत्रं प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं व्यतिष्ठत द्वार्येवेति शेषः ३० तदेव सुमंत्रमा

अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यंतु सेव्यमानं त्यजंतु च तृणमांसफलादानं देशं व्यालमृगद्विजम् २४ प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बांधवैः राघवेण वयं सर्वे वनं वत्स्याम निर्वृताः २५ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसं २६ स तु वेश्म पुनर्मातुः कैलासशिखरप्रभं अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातंगविक्रमः २७ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ददर्शावस्थितं दीनं सुमंत्रमविदूरतः २८ प्रतीक्षमाणोभिजनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः २९ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्नृपमार्तरूपम् व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमंत्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थं ३० पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः स राघवः प्रेक्ष्य सुमंत्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ३१ इत्यार्षे श्रीरामा॰ वा॰ आदि॰ अयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ७ ५ ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति १ स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेंद्रियः प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसंतं ददर्श ह २ उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ३ आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनं राममेवानुशोचंतं सूतः प्रांजलिरब्रवीत् ४ तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा भयविक्लवया वाचा मंदया श्लक्ष्णयाऽब्रवीत् ५ अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा सर्वं चैवोपजीविनां ६

ह पितुरिति ३१ इति रामाभि

रामे श्रीरामा॰ रा॰ ति॰ वा॰ आ॰ अ॰ त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ७ ५ निरुदर इति पाठे तनुमध्य इत्यर्थः श्यामः श्यामवर्णस्तरुणश्च अत्र कवेरपि करुणारसमग्नत्वेन वर्णितस्यैव पुनः पुनः कथनमदोषाय १ २ उपरक्तं राहुग्रस्तं पुनरपश्यदिति वाल्मीकेः प्रयोगो वर्णनीयमथी भावे न तस्यापि शोकग्रस्तत्वात् ३ आलोक्य महाराज इति संबोध्य राममेव उद्दिश्य शोचंतं ४ वर्धयित्वा संपूज्य भयविक्लवया रामो वनप्रयाणोद्युक्त इतीदं परमनिष्टं कथं राज्ञे वदिष्यामीति भयेन विक्लवया कातरया अश्लक्ष्णया इति च्छेदः ५ उपजीविनां च तेभ्यश्च दत्वा सर्वं धनं दत्वेत्यनेन सर्वथा भिक्षास्वभावो ध्वन्यते ६ ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ सदशरथः निषंकोनिष्पापः निष्पंदइतिपाठेनिश्चलइत्यर्थः ९ इहमद्वेश्मनि येकेचिन्मामकादाराःस्त्रियः संति तान्दारानिहानय १० अतीत्य अतिवेगेनप्राप्य क्रूयति आह्वयति वोयुष्माकं राजा अवैधव्यदत्वात् नतुप्रजानांतासां दुःखदत्वात् आगम्यतामितिपदं ११ प्रचक्रमुः गच्छंतिस्मतद्भवनं तस्यराज्ञोभवनं १२ अर्धसप्तशताएकदेशिसमासः सप्तशतस्यार्धं संख्या यासांताइत्यर्थः अर्धं आद्यजंतः अतएवाग्रेवक्ष्यति त्र्यःशतशतार्धाहीति ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेतिशेषः कौसल्यांपरिवार्येत्यनेनप्राकुलक्ष्मणोक्तं तस्याः सर्वप्रभुत्वंध्वनितं १३

सत्वांपश्यतुभद्रंतेरामःसत्यपराक्रमः सर्वान्सुहृदआपृच्छ्यत्वांह्यदानींदिदृक्षते ७ गमिष्यामिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ८ ससत्यवाक्योधर्मात्मागांभीर्यात्सागरोपमः आकाशइवनिष्पंकोनरेंद्रःप्रत्युवाचतं ९ सुमंत्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः दारैःपरिवृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिराघवं १० सोंऽतःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् आर्याह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरं ११ एवमुक्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणनृपाज्ञया प्रचक्रमुस्तद्भवनंभर्तुराज्ञायशासनं १२ अर्द्धसप्तशतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः कौसल्यांपरिवार्याथशनैर्जग्मुर्धृतव्रताः १३ आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः उवाचराजातंसूतंसुमंत्रानयमेसुतं १४ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथिलींतथा जगामाभिमुखस्तूर्णंसकाशंजगतीपतेः १५ सराजापुत्रमायांतंदृष्ट्वाचारात्कृतांजलिं उत्पपातासनात्तूर्णमार्तःस्त्रीजनसंवृतः १६ सोऽभिदुद्रावर्वेगेनरामंदृष्ट्वाविशांपतिः तमसंप्राप्यदुःखार्तःपपातभुविमूर्छितः १७ तंरामोऽभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः विसंज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिं तथा १८ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः १९ तंपरिष्वज्यबाहुभ्यांतावुभौरामलक्ष्मणौ पर्यंकेसीतयासार्द्धंरुदंतःसमवेशयन् २० अथरामोमुहूर्तस्यलब्धसंज्ञंमहीपतिं उवाचप्रांजलिर्बाष्पशोकार्णवपरिप्लुतं २१ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः प्रस्थितंदंडकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमाम् २२

समवेक्ष्य दारानितिशेषः १४ १५ आराद्दूरतः उत्पपात आलिंगनार्थं १६ तं आलिलिंगिषतं रामं अप्राप्य मध्येएवदुःखितः पपात १७ अभ्यपतत् अभ्यागतवान्विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव १८ भूषणध्वनिमिश्रितः उरःशिरस्ताडनादिना चंचलतरभूषणध्वनिमिलितः मूर्छितइतिपाठेपिसएवार्थः व्याप्तइत्यर्थोवा १९ तौसीतयासार्धं तंराजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथापीडानभवतितथालिंगितमुत्थाप्य पर्यंके समवेशयन् स्थापितवंतः २० मुहूर्तस्य संबंधसामान्येषष्ठी मुहूर्तेनलब्धसंज्ञमित्यर्थः २१ कुशलेनमांपश्य सौम्येनचक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंमुनिप्रस्थितंमां सीताचान्वेतु गच्छत्वितिलक्ष्मणंच प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः ननुलक्ष्मणसीतयोः कुतोवनवासकष्टप्राप्तिर्नत्वद्यसौवरनिर्ब
धस्तयोरतआह कारणैरिति हेतुभिः तथ्यैः व्यवहारदशयासत्यैः नचेच्छतः इहस्थातुमितिशेषः २३ अनुजानीहि अनुज्ञांदेहि प्रजापतिर्ब्रह्मा
आत्मजान्सनकादीन् तपांसिचरितुमुद्युक्तान्यथानुज्ञांदत्तवांस्तद्वदित्यर्थः २४ वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञामनुमतिंप्रतीक्षमाणं प्रार्थय
मानं अव्यग्रं लेशतोपिविषादरहितं राघवंप्रेक्ष्य उवाच २५ हेराघव यतोहं कैकेय्यावरदानेनमोहितोनिरुत्तरतया शोकपरवशोजातोऽतोरा
ज्यानर्हः अतोमांनिगृह्यबद्ध्वाऽयोध्यायां त्वमेव स्वफ्रजवैभवेन राजाभव प्रवृत्तमभिषेकंसमापयेतियावत् २६ २७ भवान्वर्षसहस्रंनृपतिर्भ

लक्ष्मणंचानुजानीहि सीताचान्वेतुमांवनं कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणोनचेच्छतः २३ अनुजानीहिसर्वान्नः शोकमुत्सृ
ज्यमानद लक्ष्मणंमांचसीतांचप्रजापतिरिवात्मजान् २४ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासाय
राघवं २५ अहंराघवकैकेय्यावरदानेनमोहितः अयोध्यायांत्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमां २६ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्म-
भृतांवरः प्रत्युवाचांजलिंकृत्वापितरंवाक्यकोविदः २७ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमे-
राज्यस्यकांक्षिता २८ नवपंचचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते पुनःपादौग्रहीष्यामिप्रतिज्ञांतेनराधिप २९ रुदन्नार्तःप्रियंपुत्रं
सत्यपाशेनसंयतः कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ३० श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः
पंथानमकुतोभयं ३१ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव सन्निवर्तयितुंबुद्धिःशक्यतेरघुनंदन ३२ अद्यत्विदानींर
जनींपुत्रमागच्छसर्वथा एकाहंदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहं ३३ मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीम् तर्पितःसर्व
कामैस्त्वंश्वःकाल्येसाधयिष्यसि ३४

वतु अतःपरमप्यनेककालंराजाभवेत्यर्थः त्वयायोवरोदत्तः तं अनृतंकर्तुं अहंन
योग्यस्तत्वनरकपातप्रसंगादतोहमरण्येवत्स्यामि मेराज्यस्यकांक्षिता इच्छान २८ प्रतिज्ञांते प्रतिज्ञासमाप्तौ तेपादौगृहीष्यामीत्यन्वयः २९ कै-
केय्या अद्यैवगमनमनुमन्यस्वेतिमिथोरहसिचोद्यमानः ३० श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इहलोकोऽभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःखभिन्नंपुण्यं फलंच
तेऽस्तु अव्यग्रःसन् अकुतोभयं पंथानं गच्छस्वेत्यार्षं ३१ सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमनसः धर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ३२
प्रातरेव कैकेय्याप्रस्थितस्य मात्राद्यनुनयदानादिना आचतुर्थप्रहरंव्याप्टतस्य तुर्ययामे राजानुमत्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव प्रवत्स्यमा ५४
नरजनीसहवासःप्रार्थ्यते अद्येत्यादि इदानीमितिसमीपलक्षकं रजनीमावस सर्वथामागच्छ किमर्थंतत्राह चरामि त्वयासहमोक्ष्यामि ३३साध
यिष्यसि गमिष्यसि ३४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्प्रियार्थं ममपरलोकहितार्थं ३५ तदेवदर्शयति नन्वेत्यादि छन्नया गूढक्रूराभिप्रायया चलितोस्मि भ्रंशितोऽस्मि त्वदभिषेकमनोरथात् भस्माग्निक-
ल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया ३६ वंचना सामान्येनप्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्व रूपा यामेलब्धा यतो नया वृत्तसा-
दिन्या कुलोचितचारित्रनाशिन्याऽभिप्रचोदितोस्मि एवमितिशेषः अतोयावंचनामयालब्धा तांनिस्त र्तुमिच्छसीतियावत् ३७ एतदाश्चर्यतमंन अपानृ-
तकथं अपगतानृतवचनं एतच्चनाश्चर्यं यतोज्येष्ठोगुणैर्वयसाच स्तोसि ३८ आर्तस्यपितुर्भाषितंश्रुत्वा एकाहदर्शनेनापीत्युक्तरूपं दीनः कैकेय्याअद्य
गच्छेतिनियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात् तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्याप्राप्तशोकइव ३९ तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह प्राप्स्यामीति गु-

दुष्करंक्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रिय त्वयाहिमत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितं ३५ नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघव छन्न
याचलितस्त्वस्मिस्त्रियाभस्माग्निकल्पया ३६ वंचनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदि
तः ३७ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वंज्येष्ठः सुतोमम अपानृतकथंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि ३८ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्तस्यभा-
षितं लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत् ३९ प्राप्स्यामियानद्यगुणान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति अपक्रमणमेवातः सर्वकामै-
रहंवृणे ४० इयंसराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीयताम् ४१ वनवासकृताबुद्धिर्नचमेऽद्यच
लिष्यति यस्तयुद्धेवरोदत्तः कैकेय्यैवरदत्वया ४२ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव अहंनिदेशंभवतोयथोक्तमनु-
पालयन् ४३ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैः सह माविमर्शोवसुमतीभरतायप्रदीयताम् ४४ नहिमेकांक्षितंराज्यंसुखमा
त्मनिवाप्रियम् यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनंदन ४५ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्बाष्पपरिप्लुतः नहिक्षुभ्यतिदुर्धर्षः समुद्रःस
रितांपतिः ४६ नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमेदिनीं नैवसर्वानिमान्कामान्नस्वर्गंनचजीवितु ४७ त्वामहंसत्यमिच्छामिना
नृतंपुरुषर्षभ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे ४८

णान्मिष्टान्नादीन् अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणं इतोगमनमेव
वृणेइत्यर्थः यद्याऽद्यप्रयाणेसतीमान्गुणान्प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्राप्स्यामि श्वोगमनेकस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्मएव अतः सर्वकामैरित्यादिप्रा-
ग्वदेव ४० ४१ अद्यवनवास कृता तदर्थाबुद्धिर्नचलिष्यति अतोगमनानुज्ञामेवकुर्वित्याशयः अतिदानशूरस्य भवतोऽनुचितमप्येतदित्याह यइति नि
खिलेनअद्यैवमत्प्रस्थापनात् निदेशं शासनं ४२ ४३ वनचरैस्तपस्विभिः माविमर्शः भरतायराज्यदानेमास्तुसंदेहः सर्वथातस्मैवसुमतीदीयतां ४४
कथमेवमत आह नहीति आत्मनि स्वमनसि सुखं स्वीयानांप्रियंचोद्दिश्य राज्यंनकांक्षितं अपितुतवनिदेशं यथावत्कर्तुमेवकांक्षितं इच्छामि ४५ क्षुभ्यति
मर्यादांत्यजति ४६ ४७ अनृतं अनृतयुक्तं एवं सत्यं सत्ययुक्तं तवप्रत्यक्षं तवसन्निधौ सत्येन सुकृतेन तेत्वयानच शपे शपथंकरोमीत्यर्थः ४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षणमपि इह पुरे इति शेषः सत्वं इमं मद्गमनसंभवं शोकं धारयस्व विपर्ययः इहावस्थितिरूपं प्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठानं ४९ ५० उत्कंठा दर्शनादिवि-
षयोत्कंठाजन्यं दुःखं ५१ ५२ ५३ येन त्वया ५४ केवला कृत्स्ना चिराय वने सेवितुं गमिष्यामि ५५ शिवा क्षसीमास्त्विति स्थित इति शेषः मयाविना ते
नात्र पुरे स्थातुमशक्यत्वादिति भावः केवलमनुशास्तु रक्षणमात्रं करोतु न तु राजत्वाभिमानो राज्यसुखं वा तस्येति ध्वनितं अनेन राज्ञा जीवनं भरतस्य नंदि
ग्रामवासश्च ध्वनितः शिवा क्षसीमा क्षरममाणा इत्यापाततोऽर्थः त्वया यदुक्तं कैकेय्यां प्रतीति शेषः ५६ यथाऽशिष्टसंमते तव निदेशे मया मनो दीयते तथा मह्यं

नचशक्यंमयाताततस्थातुंक्षणमपिप्रभो सशोकंधारयस्वेमंनहिमेऽस्तिविपर्ययः ४९ अर्थितोह्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघ
व मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये ५० माचोत्कंठाकृतादेववनेरंस्यामहेवयं प्रशांतहरिणाकीर्णेनानाशकुनिनादिते ५१
पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतम् तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः ५२ चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनृपसत्तम पुनर्द्र-
क्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोऽयंविमुच्यताम् ५३ येनसंस्तंभनीयोऽयंसर्वोबाष्पकलोजनः सत्वंपुरुषशार्दूलकिमर्थंविक्रियांगतः ५४
पुरंचराष्ट्रंचमहींचकेवलांमयाविसृष्टांभरतायदीताम् अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामिचिरायसेवितुम् ५५ मयाविसृ
ष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखंडांसपुरोपकाननाम् शिवांसुसीमामनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत् ५६ नमेतथा-
पार्थिवदीयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये यथानिदेशेतववशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतवमत्कृतेऽनघ ५७ तदद्यनैवानघ-
राज्यमव्ययंनसर्वकामान्वसुधांनमैथिलीम् नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा ५८ फलानिमूलानिच
भक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ५९ एवंसराजाव्यस-
नाभिपन्नस्तापेनदुःखेनचपीड्यमानः आलिंग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोभूमिंगतोनैवविचेष्टकिंचित् ६० देव्यःसमस्तारुरुदुःस-
मेतास्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीं रुदन्सुमित्रोपिजगाममूर्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वं ६१ इत्यार्षे॰वा॰अ॰चतुस्त्रिंशःसर्गः३४ ७ ७

कामेषु काम्यवस्तुषु मनःसंकल्पात्मकं मे मया न दीयते न च नाप्यात्मनोऽन्तःकरणस्य प्रिये ऽनोमत्कृते दुःखं व्यपैतु ५७ त्वामनृतेन योजयन् राज्यादिकं चिंति
तं मद्विषयचिंतावंतं त्वामपि न वृणीय न करिष्यामीति मे सत्यं व्रतं तथा ते व्रतं कैकेयी वरदानसंकल्पः सत्यमस्तु अत्र चिंतितं त्वामित्यनेन चिंतया तव मरणेऽपि
मया न स्थेयं मरणादपि परलोकनाशकानृतत्वस्याधिकदुष्टत्वं सूचितं तेन तव मरणे न मे दुःखं नापि पापं यथा तवानृतत्वकरणे इति सूचितं ५८ ५९ तापस्त्वग्दा
होत्पादकः दुःखमंतर्व्यथोत्पादकं ६० समेताः मिलिताः तां कैकेयीं हाहा इति शब्दः कृतो येन तथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातं ६१ इति श्रीरामा॰ वा॰
आ॰ अयोध्या॰ चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंसपरिकरस्यराज्ञः परमशोकेप्राप्ते स्रुमंत्रः कैकेयींप्रत्याह ततइति शिरोनिर्धूननादिकोपविकाराभिनयः करकटाय्य कटकटाशब्दवतः कृत्वा १ को-
पसंरक्ते कृत्वेतिशेषः वर्णंमुखकांतिं पूर्वोचितं पूर्वकालस्थितं राजमंत्रिणउचितंच २ दशरथस्यमनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितंजानन् ३
४ यस्यास्तव ययात्वया ५ अतोनहीति हेदेवि तवातिशयेनकर्तुमशक्यंनकिंचिद्विद्यते इहसंसारे अंततः सर्वोत्ते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारइत्यर्थः
पतिघ्नीमिति रामगमनेराजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः रामस्यविवासनात् राज्ञोमरणाच्च कुलघ्नीं ६ अचलमिव दुष्प्रकंप्यं कर्मभिः क्रूरैः संता-
पयसि राजानमितिशेषः ७ भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयानुसरणं ८ यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजक्षत पितृक्षये राज्यानिप्राप्नुवं

ततोनिर्धूयसहसाशिरोनिःश्वस्यचासकृत् पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच १ लोचनेकोपसंरक्ते वर्णंपूर्वोचितंजह
त् कोपाभिभूतः सहसासंतापमशुभंगतः २ मनः समीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यच कंपयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्शरैःशितैः
३ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिदन्निवचाशुभैः कैकेय्याः सर्वमर्माणिसुमंत्रः प्रत्यभाषत ४ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयं
भर्तासर्वस्यजगतः स्थावरस्यचरस्यच ५ नह्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचाततः ६
यन्महेंद्रमिवाजय्यंदुष्प्रकंप्यमिवाचलम् महोदधिमिवाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ७ मावमंस्थादशरथंभर्तारंवरदंपतिं
भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्रकोट्याविशिष्यते ८ यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवंतिनृपक्षये इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितु
मिच्छसि ९ राजाभवतुतेपुत्रोभरतःशास्तुमेदिनीं वयंतत्रगमिष्यामो यत्ररामोगमिष्यति १० नचतेविषयेकश्चिद्ब्रा-
ह्मणोवस्तुमर्हति तादृशंत्वममर्यादमद्यकर्मकरिष्यसि ११ नूनंसर्वेगमिष्यामोमार्गंरामनिषेवितम् त्यक्तायाबांधवैःसर्वैर्ब्रा-
ह्मणैःसाधुभिःसदा १२ काप्रीतीराज्यलाभेनतवदेविभविष्यति तादृशंत्वममर्यादंकर्मकर्तुंचिकीर्षसि १३ आश्चर्यमिवपश्या
मियस्यास्तेवृत्तमीदृशं आचरंत्यानविदृतासद्योभवतिमेदिनी १४ महाब्रह्मर्षिसृष्टावाज्वलंतोभीमदर्शनाः धिग्वाग्दंडानहिं-
संतिरामप्रव्राजनेस्थितां १५

ति ज्येष्ठक्रमेणेतियावत् तमिममनादिप्रवृत्तमाचारं इक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथेजीवत्येव लो
पयितुमिच्छसीतियोजना ९ १० विषये देशे तादृशंब्राह्मणवासानर्हं अमर्यादं अतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारंकरिष्यसीत्यनेनाद्यापिरामं
निवर्तयेतिसूचयति ११ १२ १३ यस्यास्ते ईदृशंघोरं वृत्तमस्ति तयात्वया तदाचरंत्या हेतुभूतया पृथिवीयन्नविदृतानविदीर्णा तदाश्चर्यमिवप-
श्यामि १४ किंच महाब्रह्मर्षिभिःसृष्टाः प्रयुक्ताः ज्वलंतः अग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमंफलंदर्शयंतेयेषु तादृशाधिगितिवाग्रूपा-
दंडाः त्वांनहिंसंति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः स्थितां कृतनिश्चयां अनेनसर्वेत्वांधिक्कुर्वंतीतिध्वनयति १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰ रा॰ अथान्यापदेशेन राजानं निंदति आम्रमिति परिचरेत् आलवालादिकरणेन रोपयेदाम्रस्थाने तं न पुनः पयसा सिंचेत् अस्यैवं निंबसेवां कुर्वतः प्रीतये अ॰ कां॰
५६ समधुरो न भवेत् अतो वृथैवेदं कैकेय्यनुवर्तनं राज्ञ इत्याशयः १६ इदानीं कैकेय्या मम वचनमन्यथाह आभिजात्यमिति यथा ते मातुराभिजात्यं प्र
शस्तमाता पितृजत्वोचितव्यवहाररूपम् तथैव तेन व मन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येति भावः तदुपपादयति दृष्टांतेन नहीति निंबात्क्षौद्रं न स्रवे-
दिति वचो लोकप्रसिद्धं किलेत्यर्थः १७ ननु मे मातुः कथमाभिजात्यदूषणमित्यत्राह तवेति असद्ग्राहं घोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्वं इत्थेभ्यो यथा ये-
न प्रकारेण श्रुतं तथा संप्रति विद्म स्मराम तदेवाह पितुरित्यादि कश्चिदृषिः १८ तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां रुतं शब्दं तद्बोध्यमर्थं
संजज्ञे जानातिस्म तेन सर्वभूतरुतज्ञत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्स्रोतसां पशुपक्ष्यादीनां वचो विदितं ज्ञातार्थं भवति १९ ततस्तत एव हेतोः शयने

आम्रं छित्वा कुठारेण निंबं परिचरेत्तु कः। यश्चैनं पयसा सिंचेन्नैवास्य मधुरो भवेत् १६ आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्त
थैव च। न हि निंबात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः १७ तव मातुरसद्ग्राहं विद्म पूर्वं यथाश्रुतं। पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनु
त्तमं १८ सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः। तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः १९ ततो जृंभस्य शयने विरुताद्भू
रिवर्चसः। पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाऽहसत् २० तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती। हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासा
मीति चाब्रवीत् २१ नृपश्चोवाच तां देवीं वरं शंसामि ते यदि। ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः २२ माता ते पितरं देवी पुनः कै
कयमब्रवीत्। शंस मे जीव वा मा वा न मां त्वं प्रहसिष्यसि २३ प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः। तस्मै तं वरदायार्थं कथयामा
स तत्त्वतः २४ ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत। म्रियतां ध्वंसतां वेयं माशंसीस्त्वं महीमते २५

शयानस्य ते पितुः भूरिवर्चसः सुवर्णकांतेर्जृंभस्य जृंभाख्यस्य पक्षिणो भावोऽभिप्रायः विरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः अथ स ते पिता तत्र शयने श
यान एव तद्भावपरिज्ञानजसंतोषेण बहुधा द्वित्रिर्बहुप्रकारेण वाहसत् २० तत्र शयने शयाना ते जननी मामयं हसतीति क्रुद्धा सती मृत्युरूपं पाश-
मिच्छंती हे नृपते ते हासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् वरं त इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति बुद्ध्या क्रुद्धाभवत् ततो राज्ञा त्वद्विषयोऽयं न
हासः किंतु वरबलान्मे सर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतः किंचिज्जंतुविदिततद्भावो हासिषमित्युक्ते तद्वरस्वरूपं तद्दातारं च जिज्ञासामीत्यर्थः २१ हासं
तत्कारणं वरमिति पाठे तद्दातारं २२ सर्वथा शंस जीव वा मा वा म्रियस्व वा तस्मिन्नवगते इतः परं मां कदापि न हसिष्यसि त्वत्कर्तृकमत्कर्तृकभावि- ५६
हासाभावं निश्चेष्यामीत्यर्थः २३ तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथननिर्बंधरूपं कथयामासेत्यन्वयः २४ ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा स्व
पित्रादिसमीपं गच्छतु वा मा कथा इति पाठे अस्याक्त्व इति शेषः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरस्य भद्रेत्वमितोगच्छेति नेमातरंपरित्यज्य २६ तथात्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थितेतिशेषः अतइमंराजानं मोहान्मोहमुत्पाद्य असद्ग्राहं असत्का
र्यग्राहकं कुरुषे २७ कन्यानां मातृतुल्यत्वंन्यायप्राप्तमित्याह सत्यश्चेतिमामां नराः पुत्ररूपाः समनुजायंते पितृस्वभावानुवर्तिनोजायंते २८ नैवंभव मा
तृवन्माभव यद्वसुधाधिपआह तद्गृहाण रामाभिषेकरूपंवचः नेयेतिपाठे विधेयाभावेत्यर्थः भर्तुरिच्छां तद्विषयं उपास्य तदनुवर्तिनीभूत्वा अस्य जन
स्य अस्मदादेः गतिः शरणंभव २९ प्रोत्साहिता प्रेरिता असद्धर्मे कनिष्ठाभिषेकपूर्वज्येष्ठस्यविवासनरूपं उपादध ग्राहय उपावहेतिपाठेप्ययमेवार्थः ३०

सतच्छ्रुत्वावचस्तस्य प्रसन्नमनसोनृपः मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत् २६ तथात्वमपिराज्ञानंदुर्जनाचरितेपथि अ
सद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनी २७ सत्यश्चात्रप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा पितॄन्समनुजायंतेनरामातरमंगनाः २८
नैवंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव २९ मात्वंप्रोत्साहितापापैर्देवराजसमप्रभम्
भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपावह ३० नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः श्रीमान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः
३१ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्मस्यापिरक्षिता रक्षिताजीवलोकस्यबलीरामोभिषिच्यतां ३२ परिवादोहितेदेविमहाँल्लो
केचरिष्यति यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृपम् ३३ स्वराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा नहितेराघवादन्यःक्षमःपु
रवरेवसन् ३४ रामेहियौवराज्यस्थेराजादशरथोवनं प्रवेक्ष्यतिमहेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ३५ इतिसांत्वैश्चतीक्ष्णैश्चकै
केयींराजसंसदि भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तुकृतांजलिः ३६ नैवसाक्षुभ्यतेदेवीनचस्मपरिदूयते नचास्यामुखवर्ण-
स्यलक्ष्यतेविक्रियातदा ३७ इत्यार्षे॰ वा॰ अयो॰ पंचत्रिंशःसर्गः ३५ ॥ ॥ ततःसुमंत्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया
सबाष्पमतिनिःश्वस्यजगादेदंपुनर्वचः १

तव मिथ्याप्रतिज्ञातं लीलयोक्तं वरद्वयदानरूपंवचो ऽतो राजा नकरिष्यतितव
३१ अतोज्येष्ठत्वादिगुणकोरामोऽभिषिच्यताम् तदभिषेकेनुमतिःक्रियताम् कर्मण्यःकर्मणिसाधुः ३२ विपक्षेबाधकमाह परिवादइति अ
पवादः चरिष्यति प्रचरिष्यति ३३ राघवाद्रामादन्यःपुरवरेवसन् नेक्षमोऽनुकूलोनहिभवेदित्यर्थः भरतस्त्वत्प्रतिकूलएव भविष्यतीभावः ३४ अ
तोरामेहीति पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारं ३५ भूयोत्यर्थं ३६ सांत्वैः नक्षुभ्यते तीक्ष्णैः नपरिदूयते ३७ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰तिलके वाल्मी॰
आदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ ॥ ॥ एवंसुमंत्रेण राजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वोक्तावपि राजातस्यावास्तवत्वंजानन्
न् रामस्यवनएववासोपायमादिशति ततइति कैकेय्यनंगीकारानंतरं प्रतिज्ञया कैकेयीमुद्दिश्यकृतयावाक्यरूपया इदंवक्ष्यमाणं १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्विधबला रथ्यादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यतां २ वादिन्यः परवित्ताकर्षवचनातुराः रूपाजीवाः वेश्याः रूपप्रसारिता रूपप्रसारितापणाः ३ येर्महद्भिः वीर्यतः वीर्यपरीक्षयारमतेइत्यर्थः ४ नागराजना अरण्यकोविदाः अरण्यमर्मज्ञाः ५ राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिं ६ ७ आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ८ पालयिष्यतीतिसोपालंभोक्तिः संसाध्यतां प्रस्थाप्यतां ९ स्वरश्च व्यरुध्यत रुद्धोजातः भयकार्यमेतत् १० ११ मंडःस्फरासाशंशः निरास्वाद्यं निर्गतास्वाद्यतमम् शून्यं अवस्तुकं १२ १३ हे अहिते मा मांधुरि

स्फूतरत्नस्फूसंपूर्णांचतुर्विधबलांचमूः राघवस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयताम् २ रूपाजीवाश्चवादिन्योवाणिजश्चमहाधनाः शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःरूपप्रसारिताः ३ येचैनमुपजीवंतिरमतेयैश्चवीर्यतः तेषांबहुविधंदत्वातानप्यत्रनियोजय ४ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यकोविदाः ५ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यंसंस्मरिष्यति ६ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः तौराममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनेवने ७ यजन्पुण्येषुदेशेषुविसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखंवने ८ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यांपालयिष्यति सर्वकामैःपुनःश्रीमान्रामःसंसाध्यतामिति ९ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभयमागतं मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिव्यरुध्यत १० साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ११ राज्यंगतधनंसाधोपीतमंडांसुरामिव निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते १२ कैकेय्यांमुक्तलज्जायांवदंत्यामतिदारुणं राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनां १३ वहंतंकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते अनार्येकृत्यमारब्धंकिंनपूर्वमुपारुधः १४ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावरांगना कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत् १५ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् असमंजइतिख्यातंतथायंगंतुमर्हति १६ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत् व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतन्नावबुध्यत १७

दासवत् वरहेतुकराम विवासनभरताभिषेकरूपभारे नियुज्यतंचभारं वहंतंमां किंतुदसि व्यथयसि हेअनार्ये यदिदानीमारब्धंकृत्यंसार्वभौमभोगसहितस्य प्रस्थापनप्रतिबंधरूपं तत् तादृशंगमनं पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकालेएव नोपारुधः सर्वंत्यक्त्वा केवलोयात्विति किंनप्रार्थितवत्यसि ततएतन्निरोधे तवसामर्थ्यंनासीतिभावः क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरिहारः १४ द्विगुणंक्रुद्धा प्रकारांतरेण मत्प्रयोजनंनाशयतीत्याशयेन १५ पूर्वमनुक्तमपिकेवलत्वं वनगमनत्वादेवसिद्धमितिदृष्टांतबलेनाह तवैवेति उपारुधत् राज्यभोगेभ्यइतिशेषः १६ एवमुक्तः असमंजतुल्यतयागमनेउक्तःस्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापात् राज्ञोधिगित्युक्तिः जनःकैकेयी सेवकजनः सर्वस्वामिन्याअसंबन्द्धप्रलापात् नावबुध्यत क्रोधवशादितिभावः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्दृष्ट्वा मनस्यनात्र प्रसंगइतिमहामात्रआह तत्रेति महामात्रः प्रधानः १८ सरय्वां अप्सु प्रक्षिपन्रमते तेनकारणेन दुर्मतिः सः नतादृशोयमितिभावः १९
२० २१ २२ तंप्रकृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः २३ शीघ्रंयानमारोप्यस्वेच्छयागमनेविलंबकरणसंभवात् सपरिच्छदं वनयोग्यफालपिटका-
दिपरिच्छदसहितं तान्विवासनाधिकारिणः अन्वशात् उक्तवान् २५ यथापापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत्सः फालसहितं पिटकं गृहीत्वा कंदाद्य-
र्थं सर्वादिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणि अनुचरन् भ्रममाणः कंदाद्यलोकयत् सर्वादिशिस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदितिपाठे गिरिदुर्गाणिवासार्थमेव

तत्रवृद्धोमहामात्रः सिद्धार्थोनामनामतः शुचिर्बहुमतोराज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् १८ असमंजोगृहीत्वातुक्रीडतः पथिदार-
कान् सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमतेतेनदुर्मतिः १९ तंदृष्ट्वानागराः सर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन् असमंजं वृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्ध-
न २० तानुवाचततोराजा किंनिमित्तमिदंभयं ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यं प्रकृतयोब्रुवन् २१ क्रीडतस्त्वेषनः पुत्रान्बालानुद्भ्रा-
न्तचेतसः सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते २२ सतासांवचनंश्रुत्वा प्रकृतीनांनराधिपः तंतत्याजाहितंपुत्रंतासांप्रिय-
चिकीर्षया २३ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरिच्छदं यावज्जीवंविवास्योयमितितानन्वशासिता २४ सफालपिटकंगृह्यगिरि-
दुर्गाण्यलोकयत् दिशः सर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत् २५ इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः रामः किमकरोत्पापंये-
नैवमुपरुध्यते २६ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयम् दुर्लभोह्यस्यनिरयः शशांकस्येवकल्मषं २७ अथवादेविलंकंचि-
द्दोषंपश्यसिराघवे त्वमद्यब्रूहितत्त्वेनतदारामोविवास्यते २८ अदुष्टस्यहिसंत्यागः सत्पथेनिरतस्यच निर्दहेदपिशक्रस्य
द्युतिंधर्मविरोधवान् २९ तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतयात्वया लोकतोपिहितेरक्ष्यः परिवादः शुभानने ३० श्रुत्वातुसिद्धा-
र्थवचोराजाश्रांततरस्वरः शोकोपहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत् ३१ एतद्वचोनेच्छसिपापरूपेहितंनजानासिममात्मनो-
थवा आस्थायमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता ३२ अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच स-
र्वेचराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुंक्ष्वचिरायराज्यम् ३३

विलोकयन् सर्वादिशश्चकंदाद्यर्थमनुचरन् अतिष्ठत् यावज्जीवं निजापराधादूनेइ-
तिशेषः २५ प्रकृतेनदप्रसंगइत्याह रामः किमिति २६ अगुणं दोषव्यसनरूपं निरयः पापं कल्मषं मालिन्यं २७ २८ २९ त्वया विहतया रामस्यश्रिया तेन
किंचित्फलमितिशेषः भरतस्यत्वदनुरूपमतित्वाभावात्तदलंदृथाश्रमेण हितयतोलोकतः प्राप्तः परिवादस्त्वने रक्ष्यः परिहार्योभवति एवंचलोकापवादमात्रम-
स्यफलं नान्यत्किंचिदितिभावः ३० ३१ एतद्वचः सिद्धार्थवचः हियतः कृपणंमार्गमास्थाय येयंत्वया कुचेष्टारूपा चेष्टाकृता सा साधुपथादपेता ३२ स-
र्वैच अयोध्यावासिनोजनाः राज्ञाभरतेनच चरत्वर्थे ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिरामाभिरा॰ तिलकेवा॰आ॰अ॰ षट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ ७ ७ रामोधीरोदात्तत्वेनकैकेयीपरितोषायाह महामात्रेति महामात्रःसिद्धार्थः
विनीतवत् विनीतःसन् १ अनुयात्रेण अनुयात्रावतासैन्येन त्यक्तसंगस्य सर्वतः असंगोऽस्त्ययमात्मेतिश्रुतेः २ असंगतत्वेदं ससैन्यस्यवनगमनमि-
त्याह यो हीति कक्ष्या गजमध्यबंधनरज्जुः ३ ध्वजिन्या कक्ष्यातुल्यया अनुजानामि मातृभीतये भरतायददामि चीराणिवनोपयुक्तवासांसि आनयं-
तु कैकेय्यादास्यः ४ चतुर्दशवर्षाणि वनेवसतोमम फलाद्यानयनसाधने उभे खनित्रपिटके प्रोक्ते पीदास्यः समानयत गच्छत शीघ्रंतदानय
नायेतिशेषः ५ एतत्पर्यंतं मंथराप्रेरितंसिद्धंकृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादकं कर्म कैकेय्यारभते अथेति सत्यशापोध्यात्मरामाय

इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदि॰अयो॰षट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ ७ महामात्रवचःश्रुत्वारामोदशरथंतदा अभ्यभाषतवा
क्यंतुविनयज्ञोविनीतवत् १ त्यक्तभोगस्यमेराजन्वनेवन्येनजीवतः किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसंगस्यसर्वतः २ योहिदत्त्वाद्वि-
पश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः रज्जुस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुंजरोत्तम ३ तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते सर्वाण्येवानु-
जानामिचीराण्यवानयंतुमे ४ खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम ५ अथचीरा-
णिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवं उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ६ सचीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते सूक्ष्मवस्त्रम
वक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह ७ लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः ८ अथात्मप-
रिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी संप्रेक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृषतीवागुरामिव ९ साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः कैकेय्याःकु
शचीरतेजानकीशुभलक्षणा १० अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी गंधर्वराजप्रतिमंभर्तारमिदमब्रवीत् ११ कथंनुचीरं
बध्नंतिमुनयोवनवासिनः इतिह्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः १२ कृत्वाकंठेस्मसाचीरमेकमादायपाणिना तस्थौत्वकु
शलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा १३ तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्यरामोधर्मभृतांवरः चीरंबबंधसीतायाःकौशेयस्योपरिस्वयम् १४

णेस्पष्टः ६ सरामः चीरे अंतरीयोत्तरीयरूपे अवक्षिप्य परित्यज्य अवस्त धृतवान् वसआच्छादने ७ ८ अथात्मनःपरिधानार्थं तयादत्तं चीरं
सीतासंप्रेक्ष्य वागुरांसंप्रेक्ष्य पृषतीमृगीव संत्रस्तासेवाभूत् ९ व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याःसकाशात् तत्कुशचीरेप्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थे
ति स्फुतरांदुर्मनाइव अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा १० ११ अकुशला अपरिचयात् चीरबंधनेऽनिपुणा सुमोह बंधनस्थलनिश्चयंनप्रापेव १२ कृत्वाकंठे अने-
नेदृश्यांराजकुमार्यामस्याईदृशोव्यवहारइतिकैकेय्यां तत्रजनस्यात्यंतमसूयासूचिता १३ कौशेयस्योपरीति तस्याःकौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीतायाश्चीरंबध्नंतमुत्तमंरामं संप्रेक्ष्येत्यन्वयः १५ परमायत्ताः परमखिन्नाः यत्तः स्वेदोपस्करयोः एवंत्वद्दत्तुइयंनियुक्तानं १६ विजनंवनंगतस्य
यावदागमनं तावदस्यादर्शनंनोस्तु तेनत्वनोजीवनंसफलंभवतु १७ १८ तिष्ठतु अत्रेवेतिशेषः हियद्यपि धर्मनित्यस्त्वं इदानींस्वयंस्थातुंनेच्छ-
सि तथापीयंतिष्ठतु १९ तुल्यशीलया अनंगीकृतनगरस्थित्या सीतयाप्रेरितःसन् चीरंबबंधेत्यन्वयः २० चीरेगृहीते समीक्ष्येतिशेषः सबाष्पइ
तिपाठे पाठांतरंतुसम्यगेव २१ अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेणप्रवृत्ते यावद्दूरस्तावत्प्रमाणे नअवतिष्ठसि कुतः अस्यावनगमनस्यत्वयाहृतत्वादिति-
भावः सप्रमाणेतिपाठः तद्व्याख्यानंत्वनप्रकृतोपयोगीतिचिंत्यं २२ अतएवनगंतव्यमिति रामस्यप्रकृतं प्रस्तुतमासनं सीता अनुष्ठास्यति

रामंप्रेक्ष्य तुसीतायाबध्नंतंचीरमुत्तमं अंतःपुरचरानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजं १५ ऊचुश्चपरमायत्ता रामंज्वलिततेजसम् व
त्सनैवंनियुक्तेयं वनवासेमनस्विनी १६ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनं तावद्दर्शनमस्यानः सफलंभवतुप्रभो १७ ल
क्ष्मणेनसहायेनवनंगच्छस्वपुत्रक नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने १८ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी ध
र्मनित्यःस्वयंस्थातुंनहीदानींत्वमिच्छसि १९ तासामेवंविधावाचःशृण्वन्दशरथात्मजः बबंधैवतयाचीरं सीतयातुल्यशीलया २०
चीरेगृहीतेतुतयासबाष्पोनृपतेर्गुरुः निवार्यसीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् २१ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधे कैकेयिकुलपांसिनि
वंचयित्वातुराजानंनप्रमाणेवतिष्ठसि २२ नगंतव्यंवनंदेव्यासीतयाशीलवर्जिते अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनं
२३ आत्माहिदाराःसर्वेषांदारसंग्रहवर्तिनां आत्मेयमितिरामस्यपालयिष्यतिमेदिनीं २४ अथयास्यतिवैदेही वनंरामेणसं-
गता वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति २५ अंतपालाश्चयास्यंतिसदारोयत्रराघवः सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छ
दं २६ भरतश्चसशत्रुघ्नश्चीरवासावनेचरः वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजम् २७ ततःशून्यांगतजनांवसुधांपादपैः
सह त्वमेकाशाधिदुर्वृत्ता प्रजानामहितेस्थिता २८

अधिष्ठास्यति राज्यंकरिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः २३ ननुस्त्रियाः
कथंराज्याधिष्ठानमतआह आत्माहीति दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां सर्वेषामात्मादाराः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः अनेनस्त्रीपुरुषो
पाध्योःपरस्परावयवमेलनंसूचितं अतएवलोकेपिसर्वतस्तयोःपरस्परप्रियत्वंदृश्यते २४ अथयास्यति त्वन्निर्बंधादितिशेषः वयं मदाद्याःब्राह्म-
णाः अत्रयत्ररामोतत्रस्थातुमेनमनुगमिष्यामः २५ अंतपालाः कृत्स्नांतरक्षकाः राष्ट्रांतस्थितदंडनायकाइत्यन्ये उपजीव्यं जीवनसाधनंधनं तेन
सहितं राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं पुरंचयास्यति २६ भरतश्च पूर्वजमनुवत्स्यति तत्सदृशावस्थयैववत्स्यतीत्यर्थः दशरथजातस्यतस्यता-
दृशावस्थायाएवौचित्यमितिभावः २७ पादपैःसहेत्यनेनाटवीभूतामितिद्योत्यते २८ ७

२९ सर्वथैव भरतराज्यप्रयासोऽनर्थ इत्याह नहीति अदत्तां प्रीतिपूर्वमदत्तां किंतु त्वन्निर्बंधनेन दत्तां त्वयि वा परंपराप्राप्तधर्मनाशिकायां अतः परं पुत्र
वद्रस्तुं नार्हति कुत इत्यत्राह यदीति महीपतेर्दशरथाज्जातोऽयदि पितॄन्समनुजायते नराइति न्यायादित्याशयः यदिइत्यसंदिग्धं वच नवेदाश्चेत्प्रमाण
मितिवत् यद्वा कैकेय्याधिक्कारांतरमिदं ३० पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य राज्यानर्हत्वरूपं तज्ज्ञः ३१ पुत्रगर्धिन्या पुत्रराज्याभिला
षवत्या लोके सन्न विद्येत तत्संतानसंभाविता योरामं नानुव्रतः ३२ तत्र प्रत्यक्षमानमाह द्रक्ष्यसीति पादपांश्चेति किमु वक्तव्यं मनुष्यानिति शेषः ३३

नहि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति २९ नह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ३० यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ३१
तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियं लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ३२ द्रक्ष्यसे ह्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्
गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ३३ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरं न चीरमस्याः प्रविधीय
तेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ३४ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्व
रण्ये सह राघवेण ३५ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरस
प्रदाने ३६ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा
३७ इत्यार्षे॰ वा॰ आ॰ अ॰ सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ ७ ७ ७ तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत्
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति १ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः सनिःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भा
र्यामिदमब्रवीत् २ सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ३

एवं वसिष्ठो भार्व्यर्थ-
जानुमुक्त्वा प्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति अथेति प्रविधीयतेइति इतिछेदः इकारलोप आर्षः दातुं युज्यतेइत्यर्थः इत्युक्त्वा तद्वसनं परिधानं न्यवारयत् जानक्या इ
ति शेषः ३४ दानयोग्यत्वमुपपादयति एकस्येति प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारः स नित्यं यस्याः सा अत एव विभूषिता वसत्वरण्ये स्वभर्तृशुश्रूषार्थम्
३५ विधानैः उपकरणैः ३६ तस्मिन् गुरौ तथा जल्पत्यपि भर्तुः प्रतिकारकामा वेषादिभिः तदवस्थासदृशावस्थासंपादनकामा आत्मनी चीरपरिग्रहा
द्विनिवृत्तभावा नैव बभूव स्म ३७ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा॰ आदि॰ अयो॰ सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ ७ ७ ७ ५९
तस्यामिति तद्दानं नर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवारयंस्तूष्णीं तिष्ठतीति जनाक्रोशः तेन प्रणादेन जनाक्रोशेन तां भार्यां कैकेयीम् २ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापिकिंचित्करोति काकुरपितुनेत्यर्थः किंचिद्राज्यप्रतिबंधादिविसंज्ञा अपरिचिताशक्यार्थानुष्ठानप्रसंगतः प्राप्तमोहा श्रमणीव भिक्षुकीव ४ अपास्यात् त्यजतु इयंप्रतिज्ञा चीरवासिनीसीतावनंयात्विति त्वदीयाप्रतिज्ञा नममदत्तपूर्वा नमयापूर्वमनुमता वरदानसम ये अतोयथासुखंगच्छत्वित्यन्वयः ५ अजीवनार्हेण मुमूर्षुणा अनेनमतिभ्रंशःसूच्यते नृशंसा अतिक्रूरा प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन शप थपूर्वं सातावत्कृता यदेतत् ह्रियतोधिकम् सीताचीरग्रहणं त्वयाप्रतिपन्नं आरब्धं तद्बाल्यादज्ञानादेव नात्रतेसामर्थ्यं तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिव त्व त्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वां मादहेत् मानाशयतु यद्वा एषातवप्रवृत्तिस्तववैधव्यप्राप्तये मांदहेत् नाशयेत् ६ अशोभनमपराधः वैदेह्यातेकअपकारः चीरग्रहणपूर्वकवनवासप्रयोजकोदर्शितः संपादितः ७ ८ ते तव एवंरामविवासनं चीरादिवैशिष्ट्येन वनगमनं पर्याप्तं सकलनरकानुभवायालम्

इयंहिकस्यापकरोतिकिंचित्तपस्विनीराजवरस्यपुत्री यान्चीरमासाद्यवनस्यमध्येजाताविसंज्ञाश्रमणीवकाचित् ४ चीरा ण्यपास्याज्जनकस्यकन्यानेयंप्रतिज्ञाममदत्तपूर्वा यथासुखंगच्छतुराजपुत्रीवनंसमग्रासहसर्वरत्नैः ५ अजीवनार्हेणमया नृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत् त्वयाहिबाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मादहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ६ रामेणयदितेपापेकिंचित्कृ तमशोभनम् अपकारःकइहतेवैदेह्यादर्शितोऽधमे ७ मृगीवोत्फुल्लनयनामृदुशीलामनस्विनी अपकारंकमिवतेकरोतिज नकात्मजा ८ ननुपर्याप्तमेवतेपापेरामविवासनम् किमेभिःकृपणैर्भूयःपातकैरपितेकृतैः ९ प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तं देविशृण्वता रामंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः १० तत्त्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगन्तुमिच्छसि मैथिलीमपियाहित्वमीक्ष सेचीरवासिनीम् ११ एवंब्रुवंतंपितरंरामःसंप्रस्थितोवनम् अवाक्शिरसमासीनमिदंवचनमब्रवीत् १२ इयंधार्मिककौस ल्याममातायशस्विनी वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनचत्वांदेवगर्हते १३ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोकसागरम् अदृष्टपूर्वव्य सनांभूयःसंमंतुमर्हसि १४

तेत्वयाकृतैः एभिरपिकृपणैरनिर्वाच्य दुःखप्रदैः सीताप्रव्राजनादिरूपैः पातकैःकिं किमनुभविष्यसिवा नजानामीतिशेषः ९ अभिषेकायमयाकृतनिमंत्रणं पश्चात्त्वत्प्रतिबंधेत्वयाकृते मत्प्रेरणयेहागतंरामंप्रति यत्त्वमब्रवीः जटाचीरधरोवनंगच्छेति तत्त्वयोक्तं शृण्वतामया तावदेवप्रतिज्ञातं तथास्त्वित्यनुमतं नतुसीताप्रव्राजनादि १० एतत्त्वोक्तंतदतिक्रम्य अधिकार्थेप्रवृत्तत्वान्निरयंगंतुमर्हसि कोऽत्रमेऽति क्रमोऽतआह मैथिलीमिति ईक्षसे वांछसि सऐक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शनात् ११ एवंब्रुवंतं सीतायथासुखंगच्छत्वितिब्रुवंतं संप्रस्थितः एवंवादात्तयासहगमनेकृतानुमतिकत्वात्तयागंतुंप्रवृत्तः १२ नचगर्हते त्वदाज्ञयामयिवनंगच्छत्यपीतिशेषः सत्यरक्षणंधर्मइतिज्ञात्वे तिभावः १३ प्रपन्नां प्राप्तां भूयः संमंतुं प्रधानपत्नीत्वात्क्रियमाणसंमानामपिभूयोधिकंसंमंतुमर्हसि संमंतुं तस्याःसंमानंकर्तुं मत्प्रार्थनयेतिशेषः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातगर्धिनी त्वत्समीपे जातो मद्दर्शनविषयो गर्धोऽभिलाषो यस्यास्तां न्यस्य त्यक्त्वा १५ इति रामाभिरा॰ अयो॰ अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ॥ ॥

रामस्येति विगतचेतनोऽभूदिति शेषः १ प्रत्यवेक्षत द्रष्टुं नाशक्नोत् २ ३ विवत्सा इति धेनव इति शेषः ४ कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तस्मान्मिर्न दृश्यते ऽतः कालेऽनागते देहाज्जीवितं नैव च्यवत इति जानेइति शेषः ५ आच्छाद्यते ऽनेनेत्याच्छादः तापसानामाच्छादोऽय स्य तादृशमात्मजं पश्यामि यस्तस्य मे मृत्युर्न विद्यत इत्यन्वयः ६ जनः कैकेयीव्यतिरिक्तः सर्वोपि इमां निकृतिम् वरलक्षणशाठ्यं संश्रित्येत्यस्य—

इमां महेन्द्रोपमजातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् १५ इत्यार्षे॰ वा॰ आ॰ अ॰ अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ॥ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः १ नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवेक्षत राघवम् न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः २ स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः विललाप महाबाहू राममेवानुचिंतयन् ३ मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मामिदमुपस्थितं ४ न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितं कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ५ यो ऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितं विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजं ६ एकस्याः खलु कैकेय्याः कृते ऽयं क्लिश्यते जनः स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमां ७ एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण विहतेंद्रियः रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ८ संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव स मुहूर्तात्स महीपतिः नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमंत्रमिदमब्रवीत् ९ औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परं १० एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ११ राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमंत्रः शीघ्रमुत्तमः योजयित्वाययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतं १२ तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितं आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः १३ राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः १४

स्थिताया इति शेषः ७ ८ नेत्राभ्यां उपलक्षितः ९ औपवाह्यं वाहनमात्रोपयुक्तम् युक्त्वा नह्येत्यर्थः युक्त्वा योजयित्वा योज्येति पाठेप्येवमेव परं दक्षिणस्यामिति शेषः १० साधुर्वीरो रामः पित्रा मात्रा च वनं निर्वास्यते यत् अतः गुणवतां पुंसां गुणानां फलं एवं निर्वासनरूपमुच्यते शास्त्रेणेति मन्यते इति दुःखातिशयोक्तिः उत्प्रेक्षालंकारः ११ रथं योजयित्वा तत्र रामसन्निधौ ययौ १२ आचचक्षे रथ उपस्थित इत्युक्तवान् १३ वित्तसंचये व्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितं वच उवाचेत्यन्वयः सर्वतः शुचिः इहामुत्रानृणः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतानिवर्षाणिचतुर्दशवर्षाणि एतेन एतावानेव वनवासोनाधिकइतिपुनर्दाढ्यायध्वनितम् १५ प्रायच्छत् धनाध्यक्षः सममेवेतिपाठेवचनसमकाल
मेवेत्यर्थः १६ स्रजाता अयोनिजा स्रजा तानि सामुद्रिकोक्तलक्षणवंति गात्राणीत्यन्वयः १७ उद्यतः उदयंप्राप्नुवतः काले प्रातःकाले अनेनलेश
तोपिविषादराहित्यंतस्याः सूचितं १८ कृपणं अनाचरंतीं क्षुद्राचारहीनां तां भर्तृशुश्रूषापरां सीतां १९ सततं प्रियैः सत्कृताअपि विनिपातगतं
कृच्छ्रगतं भर्तारं याः शुश्रूषितुंनानुमन्यंते ताः सर्वलोके इहलोके परलोकेचासत्यः असतीत्वेनगणिताः २० नारीणां प्रकृतत्वादसतीनां यत्पुरा
अनापदवस्थायां स्फरवं भर्तृदत्तमनुभूय तस्यअल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदं प्राप्य दृष्ट्वा तंदुष्यंति दूषयंति नानादूषणयुक्तत्वेनवदंति
नैनावदेव प्रजहत्यपि २१ असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकृतोपेताऽस्यादिव्यापाराः दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः अहृद

वासांसिचवराहाणिभूषणानिमहांतिच वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याक्षिप्रमानय १५ नरेंद्रेणेवमुक्तस्तुमुक्ताकोशगृहं ततः
प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैक्षिप्रमेवतत् १६ सास्रजातास्रजातानिवैदेहीप्रस्थितावनं भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभू-
षणैः १७ व्यराजयतवैदेहीवेश्मतत्साविभूषिता उद्यतांशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः १८ तांभुजाभ्यांपरिष्वज्यश्वश्रूर्वचन
मब्रवीत् अनाचरंतींकृपणंमूर्ध्न्युपाघ्रायमैथिलीं १९ असत्यः सर्वलोकेस्मिन्सततंसत्कृताःप्रियैः भर्तारंनाभिमन्यंतेविनि
पातगतंस्त्रियः २० एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखम् अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि २१ असत्यशीलावि-
कृतादुर्गाअहृदयाःसदा असत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्रविरागिणः २२ नकुलंनकृतंविद्यानदत्तंनापिसंग्रहः स्त्रीणा-
गृण्हातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः २३ साध्वीनांतुस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेस्थिते स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते २४

याः स्वभर्तरिविरसाः असत्यः कुलटाः पापे परपुरुषप्रसंगादौ संकल्पोमनोव्यापारोयासां क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्यइत्यर्थः अल्प
निमित्ततः क्षणमात्रेणत्यक्तानुरागाः अविश्वसनीयस्नेहाइतियावत् विरागिणइत्यत्रङीबभावआर्षः ताअसत्यइतिविधेयम् २२ कुलं प्रशस्तं कृ
तमुपकारः विद्या गुरूपदिष्टधर्मविद्या दत्तं भूषणादिदानं संग्रहः दृष्टेपिदोषेस्वीकारः यद्वा संग्रहोबंधनादि एतत्सर्वमपि स्त्रीणामसतीनांहृदयं
नगृण्हाति पापप्रवृत्तेर्नप्रतिबध्नाति नत्वबाहुल्यंअप्रतिबंधदार्ढ्यप्रतिपादनाय कामातुराणां नभयंनलज्जेतिन्यायात् कुलाद्युचितंकृत्यंएष्वेकुलालो
कगर्हि नकृत्यंएवप्रवर्तंते कुतः यतो नित्यहृदयाः अव्यवस्थितचित्ताः २३ साध्वीनांतु पतिव्रतानांतु शीले सच्चरित्रे सत्ये सत्यवचने श्रुते गुरुजनोपदे-
शास्थिते स्वकुलोचितमर्यादावस्थितेतु तुरेवार्थे एवंवस्थितानांस्त्रीणांपरमं पवित्रं उत्तमं पुण्यसाधनम् पतिरेक एव अतएवस्त्रियाः सर्वधर्मसाधने-
भ्योविशिष्यते २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदेवमतः किमतआह सइति देवसमः देवतुल्यः एषःपतिः २५ २६ यथाभर्तुः भर्तृविषये वर्तितव्यं तथा अभिज्ञास्मि किंच तथाश्रुतं मे स्वमाता
पितृभ्यामितिशेषः २७ असज्जनेन असती जनेन समानयितुं समानां कर्तुमार्यानार्हति नाहमलं नसमर्था २८ विद्यते वादनसमर्थाइतिगमनसमर्थ इ
तिशेषः शतात्मजेतिबहुव्रीहिः शतपुत्रा २९ अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलफलस्य कर्मणिषष्ठी ३० एवंगता भर्तारमपूज्यइतिज्ञानवती श्रेष्ठाश्रुत
धर्मेतिपाठे श्रेष्ठाभ्यः श्वश्रूमातृप्रमुखाभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपोधर्मोयया श्रेष्ठइतिपाठःक्वचित् किमवमन्येयं कस्मादवमंस्यामि

सत्वयानावमंतव्यः पुत्रः प्रव्राजितोवनम् तवदेवसमस्त्वेषनिर्धनःसधनोपिवा २५ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितं
कृत्वांजलिमुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिता २६ करिष्येसर्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमां अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंच
मे २७ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हति धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा २८ नातंत्रीविद्यतेवीणानाचक्रोविद्यते
रथः नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा २९ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः अमितस्यतुदातारंभर्तारंका
नपूजयेत् ३० साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतं ३१ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्या
हृदयंगमं शुद्धसत्वासुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजं ३२ तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येतिसत्कृतां रामःपरमधर्मात्मामातरं
वाक्यमब्रवीत् ३३ अंबमादुःखिताभूत्वापश्येस्त्वंपितरंमम क्षयोपिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति ३४ सुप्तायास्तेगमि
ष्यंतिनववर्षाणिपंचच समग्रमिहसंप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतं ३५एतावदभिनीतार्थमुक्त्वासजननींवचः त्रयःशतशता
र्धाहिददर्शावेक्ष्यमातरः ३६ ताश्चापिसतथैवार्तामातॄर्दशरथात्मजः धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृतांजलिः ३७ संवासा
त्परुषंकिंचिदज्ञानादपियत्कृतं तन्मेसमनुजानीतसर्वाश्चामंत्रयामिवः ३८ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितं शुश्रुवु
स्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः ३९

३१ शुद्धसत्वा शुद्धचित्ता पुत्रादेर्वनगमनेन दुःखं सीतावाक्यश्रवणेनच हर्षः ३२ अभिप्रेक्ष्य दृ
ष्ट्वा अतिसत्कृतां सर्वजनैरितिशेषः ३३ वनवासस्य वनवासकालस्य ३४ सुप्तायाः सुप्तायाइव चतुर्दशायदीवद्गमिष्यंति समग्रं भ्रातृभार्यासहितं
समग्रश्रेयस्कंच पुनरपि सुहृद्भिर्वृतंराजत्वेन ३५ अभिनीतार्थं निर्णीतार्थं त्रयःशतानि त्रीणिशतानि शतार्द्धंच संख्या यासांताः त्रैरूप्यसादेश्या
र्षः संपूर्णायामातरः संति ताःअवेक्ष्य विविच्यददर्शेत्यर्थः तथामातरश्चतंददृशुरितिशेषः ३६ तथैव कौसल्यावदेवार्तास्तामातॄः प्रति इदं
जगादेत्यन्वयः ३७ संवासः सहवासः परुषमुक्तमितिशेषः अज्ञानादपियत्कृतंपरुषंकर्म समनुजानीत क्षांतमित्यनुजानीतेत्यर्थः ३८ समाहितं धीरं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ रामवचः श्रवणानंतरं सन्नादः शोकजः शब्दः ४ मेघोवाद्यविशेषः मुरजपणवाएवमेघाइतिरूपकंवा विलपितं रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपा
दकंवाक्यं परिदेवनं रोदनं व्यसनगतं प्राप्तेष्टवियोगं ४१ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ तिलके वा॰ आ॰ अ॰ एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ ॥ ॥
उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकंप्रणम्य दीनाः मातापित्रोः शोकदर्शनाद्दीनाइव १ समनुज्ञाप्य कृतानुमतिकंकृत्वा शोकसंमूढः मातृदुःखदर्शनात्
सइव २ अन्वक्षं अनुपदं रामेणकौसल्यावंदनानंतरं मातुः जननीमितिशेषः कौसल्यामभ्यवादयत् पुनः कौसल्यावंदनानंतरं मातुः सुमित्रायाः
अपिनान्यासांच ३ ४ अत्रत्यस्त्वदज्जनेन स्वनुरक्तोपित्वं मया वनवासायसृष्टोऽनुमतः वनंगच्छतिभ्रातरि रामेप्रमादमनवधानंमाकार्षीः

जज्ञेथतासांसन्नादःक्रौंचीनामिवनिःस्वनः मानवेंद्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे ४० मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मब-
भूवयत्पुरा विलपितपरिदेवनाकुलंव्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितं ४१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आ॰ अयोध्या॰ एकोनचत्वा-
रिंशःसर्गः ३९ ॥ ॥ अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणम् १ तं
चापिसमनुप्राप्यधर्मज्ञःसहसीतया राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् २ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवाद
यत् अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः ३ तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत् हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्राय
लक्ष्मणं ४ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति ५ व्यसनीवासमृद्धोवा-
गतिरेषतवानघ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ६ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनम् दानंदीक्षाचयज्ञेषु-
तनुत्यागोमृधेषुहि ७ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवं सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतं ८ रामंदशरथंवि
द्धिमांविद्धिजनकात्मजां अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखम् ९ ततःसुमंत्रःकाकुत्स्थंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्
विनीतोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा १०

भ्रातरीत्यनेनसोदरवदेवायंद्रष्टव्यइतिसूचितं ५ कनीयसोज्येष्ठानुवर्तनंपर
मोधर्मइत्याह व्यसनीवेति राज्याभावेन ६ इदंज्येष्ठानुवर्त्तनरूपं धर्मांतरमपि क्षत्रोचितमाह दानमित्यादि मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागः तनावस्था
पूर्वकंयुद्धकरणम् ७ असौ एवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनंगंतुंनिश्चितमनस्कं प्रियराघवं प्रियरूपंराघवं गच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच शकु
नसंपत्तयेइतिभावः तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः ८ तद्वचनमाह राममिति एवंच पितृमातृनगरस्मरणेन मनस्स्वांचल्यंमाकुर्विति ध्वनितम् रा
मस्यपितृवत्सेव्यत्वं सीतायांमातृवद्भावकरणं अटव्या अयोध्यावत्सात्यत्वं तेनतत्रत्यजंतूनामनुद्वेगकरणंच ध्वनितम् ९ १० ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रयद्देशप्रापणे मांवक्ष्यसे नियोजयसि तंदेशं क्षिप्रंप्रापयिष्यामि नेहरजन्यांवस्तव्यमितिशेषः ११ कुतस्तत्राह चतुर्दशेति यानिचतुर्दशवर्षाणिवस्तव्यानि
तान्यद्यैवोपक्रमितव्यानि आरंभणीयानि यतोदेव्याकैकेय्या अद्यैववनंगच्छेति प्रेरितोस्मि १२ हृष्टेनचेतसेत्यनेनांगिरामनउत्साहमित्युक्तोसुरव्यः शकुनोध्वनितः १३
अलंकारकरणोपायसुक्तंस्मारयति वनवासंहीति यानिददौ तानिरथोपस्थेविन्यस्येत्यन्वयः अग्रिमश्लोकेनयैवेतिपदस्वरसात् १४ भ्रातृभ्यां भ्रात्रोरि
त्यर्थः सचर्म चर्मपिनद्धपेटकं कठिनं खनित्रं प्रविन्यस्य स्थापयित्वा १५ अथो अनंतरं आरुरुहतुः १६ समतान् संमतसर्वलक्षणान् १७

रथमारोहभद्रंतेराजपुत्रमहायशाः क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसे ११ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया ता
न्युपक्रमितव्यानियानिदेव्याप्रचोदितः १२ तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः १३
वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच भर्तारमनुगच्छंत्यैसीतायैश्वशुरोददौ १४ तथैवायुधजातानिभ्रातृभ्यांकवचा-
निच रथोपस्थेप्रविन्यस्यसचर्मकठिनंचयत् १५ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितम् तमारुरुहतुस्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ
लक्ष्मणौ १६ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वारथमचोदयत् सुमंत्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमानजवे १७ प्रयातेतुमहार-
ण्यंचिररात्रायराघवे बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाजनस्यच १८ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विपम् हयसिंजितनिर्घो
षंपुरमासीन्महास्वनम् १९ ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता राममेवाभिदुद्रावघर्मार्तःसलिलंयथा २० पार्श्वतःपृ-
ष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुखाः बाष्पपूर्णमुखाःसर्वेतमूचुर्भृशनिःस्वनाः २१ संयच्छवाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः
मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शनोभविष्यति २२ आयसंहृदयंनूनंराममातुरसंशयं यद्देवगर्भप्रतिमेवनंयातिनभिद्यते २३ कृत
कृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिं नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा २४ अहोलक्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवादिनाम्
भ्रातरंदेवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि २५ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युदयोमहान् एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि २६

चिररात्रायेत्यव्ययं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः नगरेविद्यमानस्य सर्वमनुष्यस्य बलस्य अश्वगजादेर्मूर्च्छा जनस्य तिर्यग्जंतुरूपस्यच मूर्च्छाबभू
वेत्यर्थः १८ तदेवप्रपंचयति तदिति समाकुलमिति कर्तव्यतामूढंच तत्संभ्रांतं रामानुगमनायत्वरायुक्तं मत्ताराम वियोगेन संकुपिताद्विपायस्मि
न् हयानां दुःखेनसिंजितानां शब्दवतांपर्याकुलप्राणिभूषणानांनिर्घोषोयस्मिन् १९ परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेतिशेषः २० तंसुमंत्रं २१२२
तदेवगर्भप्रतिमे स्कंदतुल्ये यद्वा देवगर्भोदेवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्सन्निमेयाति गच्छतिसति २३ मेरुमित्यादिनित्यं तत्प्रदक्षिणसंचारात् २४ य-
स्त्वंभ्रातरंपरिचरिष्यसि सत्वंसिद्धार्थः कृतार्थः २५ तदेवाह महतीत्यादि अभ्युदयऐहिकः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ २८ करेणूनां तत्कालकहृद्दकरिणीनां २९ सन्नः खिन्नः ग्रहेण राहुणा ३० अचिंत्यात्मा अहंममताभिमानराहित्येन तद्वद्भिरज्ञेयस्वरूपः ए
तेन सर्वथाममताराहित्यंसूचितं तदेवस्वस्थ्यध्वनयन्नाह त्वरितंवाह्यतामिति ३१ तंस्कमंत्रं आहेतिशेषः उभयंनाशकत् एवंच नातिमंदंनातिवे
गमग्राह्यदित्यर्थः ३२ अभ्यवहितं रथनेमुद्धतं ३३ रुदिताश्रुपरिघूनं अनुत्साहवत् ३४ आयासः खेदः चलितैः तिर्यग्भूतैः पंकजैः वर्षसंभूतो
दकैरितिबोध्यं अपादानस्यैव करणत्वविवक्षा ३५ एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततांप्राप्तं ३६ सीदंतं मूर्च्छंतं ३७ अंतःपुरसमृद्धं अंतःपुरस-

एवंवदंतस्ते सोढुंनशेकुर्बाष्पमागतं नरास्तमनुगच्छंतिप्रियमिक्ष्वाकुनंदनं २७ अथराजावृतःस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेत-
नः निर्जगामप्रियंपुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात् २८ शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदंतीनांमहास्वनः यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुं
जरे २९ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदाबभौ परिपूर्णःशशीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा ३० सचश्रीमानचिंत्यात्मारामो
दशरथात्मजः सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ३१ रामोयाहीतितंसूतंतिष्ठेतिचजनस्तथा उभयंनाशकत्सूतःकर्तुम-
ध्वनिचोदितः ३२ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः पतितैरभ्यवहितंप्रणनाशमहीरजः ३३ रुदिताश्रुपरिघूनंहाहा-
कृतमचेतनम् प्रयाणेराघवस्यासीत्पुरंपरमपीडितम् ३४ सुस्राववनयनैःस्त्रीणामस्त्रमायाससंभवं मीनसंक्षोभचलितैः
सलिलंपंकजैरिव ३५ दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमानेकचित्तगतंपुरं निपपातैवदुःखेनकृत्तमूलइवद्रुमः ३६ ततोहलहलाशब्दो
जज्ञेरामस्यपृष्ठतः नराणांप्रेक्ष्यराजानंसीदंतंभृशदुःखितं ३७ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे अंतःपुरसमृद्धं-
चक्रोशंतंपर्यदेवयन् ३८ अन्वीक्षमाणोरामस्तुविषण्णंभ्रांतचेतसं राजानंमातरंचैवददर्शानुगतोपथि ३९ सबद्धइवे
पाशेनकिशोरोमातरंयथा धर्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशंनाभ्युदैक्षत ४० पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखोचितौ दृष्ट्वा
संचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिं ४१ नहितत्पुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः मातुश्चसहितुंशक्तःतोत्रैर्नुन्नइवद्विपः ४२

हितं क्रोशंतं उच्चैःशब्देनरुदंतं राजानंदृष्ट्वा केचिन्नराहारामेति केचिद्धाराममातेति पर्यदेवयन् शुशुचुः उपलक्षणमेतत् केचिद्धाराजन्नित्यपि राम-
मातेत्यार्षं ३८ अनुपश्चाद्भागे ईक्षमाणोरामः मातरं राजानंच स्वमनुगतो ददर्श ३९ पाशेन निबद्धः किशोरोश्वबालोमातरं यथानपश्यति एवंधर्मपा-
शेनसंयुक्तः सबद्धइव नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशंनाभ्युदैक्षत संकुचितदर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ४० यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौ-
दृष्ट्वेत्यन्वयः ४१ दुःखजं दुःखजायतेस्मात्तादृशं अन्यत्रापिदृश्यतइति दुःखदमितिपाठांतरं लोकदृष्ट्येदंसाहितुं तोषसहितेविद्वदुःखितौपितरौ द्रष्टुं
नशक्तइतियावत् तोत्रमंकुशः तत्पीडितोद्विपायथास्वपृष्ठवर्तिवस्तुदर्शनासक्तस्तद्वत् अस्यचकैकेयीवाक्यमेवांकुशः ४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सा यत्रस्थितमङ्गृहमुद्दिश्यागच्छंती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथाधावति एवंराममाताअधावत एषुसवत्सेत्यादिअधिककथ-
नंकवेरपि शोकाविष्टत्वान्नदोषाय ४३ ४४ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकवशात् नेत्रजंवारि स्रवंतीं मुंचंतीं नृत्यतीमिवेतस्ततःपरिभ्र-
मंतीं असकृत्प्रेक्षत रामइतिशेषः ४५ चक्रयोर्युगुत्क्रसेनयोरंतरास्थितः उदासीनः पुरुषइव स्रुमंत्रस्यात्मा दोलायितोबभूव ४६ ननु राजवच-
नातिक्रमेदोषः स्यादतआह नेति उपालब्धोपिमयावशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोपि मद्वचनंनाकार्षीरितिपुनर्गमनानंतरंराज्ञोपालब्धोपि नाश्रौषमितिव
क्ष्यसि दुःखस्य मद्दुःखस्यहेतुभूते पापिष्ठं अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठं चिरविलंबनमितिहेतोः शीघ्रंगच्छेतिरामस्तमब्रवीत् ४७ तंजनं अनुव्रज

प्रत्यगारमिवायांतीसवत्सावत्सकारणात् बद्धवत्सायथाधेनूराममाताभ्यधावत ४३ तथारुदंतींकौसल्यांरथंतमनुधावतीं
क्रोशंतींरामरामेतिहासीतेलक्ष्मणेतिच ४४ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवंतींवारिनेत्रजं असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यंतीमिवमातरं ४५
तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः स्रुमंत्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचांतरा ४६ नाश्रौषमितिराजानमुपालब्धोपिवक्ष्य
सि चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत् ४७ सरामस्यवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतंजनम् व्रजतोपिहयाञ्छीघ्रंचोदया-
मासससारथिः ४८ न्यवर्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणं मनसाप्याशुवेगेनन्यवर्ततमानुषं ४९ यमिच्छेत्पुनरायांतंनैनं
दूरमनुव्रजेत् इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः ५१ तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नःप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः निशम्यरा
जाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः ५१ इत्यार्षेश्रीरामायणे॰आ॰अ॰चत्वारिंशःसर्गः४० ५ ५
तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ आर्तशब्दोहिसंजज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेमहान् १ अनाथस्यजनस्यास्यदुर्बलस्यत
पस्विनः योगतिःशरणंचासीत्सनाथःक्वनुगच्छति २

तैरजनं अनुज्ञाप्य रामेणकृतां पुनःपरावृत्त्यगमनानुज्ञांप्राप्य व्रजतोपि स्वतो-
गच्छतोपि पुनःशीघ्रं शीघ्रगत्यर्थं ४८ राज्ञोजनः राजसंबंधीजनः अवरोधजनः उपजीविजनश्च रामंमनसाप्रदक्षिणंकृत्वा न्यवर्तत देहमात्रे-
णेतिशेषः रयस्यशीघ्रगत्यादिरितिभावः आशु वेगेन मनसातु नन्यवर्तत मानुषं इतरमनुष्यसमूहः आशुवेगेन मनसापिनन्यवर्तत अपिनादेह
नच नन्यवर्तत मनसाप्यश्रुवेगै श्चेतिपाठांतरं अत्रपाठे मनसोऽनिवृत्तेरश्रुवेगोज्ञापकः ४९ उत्कटदिदृक्षावतोराज्ञस्तु सचिववचनान्निवृत्तिरित्याह
यमिच्छेदिति ५० व्यवस्थितः अवस्थितः ५१ इतिरामाभि॰वा॰अ॰चत्वारिंशःसर्गः ४० ५ ५ इदानींतत्प्रयाणनिमित्तसर्वप्रजाशोकउच्यते ६३
तस्मिन्निति मातृवेष्टितपितृदेशेनकृतांजलौ निष्क्रामति नगरान्निर्गच्छतिसति १ तदेवाह अनाथस्येति तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलस्वा
वाप्तिहेतुः शरणं सर्वापद्भ्योरक्षिता २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिशस्तः मिथ्याभिशंसनंप्रापितः क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ३ ४ वनं गंतुमितिशेषः अस्यजनस्येत्युक्त्वा किंविशिष्यकथनेन सर्वस्य ज
गतः परित्रानेति भगवत्स्वरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वन ः ५ संक्षयं आधारत्वेन गृहभूतवनवासे तन्निमित्तं प्रवत्स्यति प्रवासयति ६ ७ ८ नाहूयंत अ
ग्निहोत्रिभीरामदुःखादितिशेषः अंतरधीयत रामव्यसनान्तद्दृश्यतया दिवसशेषेसत्यपि अंतर्हितोभूत् अकाले दुर्दिनमभूदितिशेषः व्यसृजन् त्य
क्तवंतः नागाः गजाः नपाययन् नापाययन् अडभावआर्षः ९ दुर्दिनाद्युत्पाताराज्ञोरावणस्यच नाशसूचकाइतिबोध्यम् त्रिशंकुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहितां

नत्वंह्यत्यभिशस्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् क्वन्हान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्वगच्छति ३ कौसल्यायांमहातेजायथामात
रिवर्तते तथायोवर्त्ततेऽस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति ४ कैकेय्याक्लिश्यमानेन राज्ञासंचोदितोवनं परित्राताजनस्यास्यजगतः
क्वनुगच्छति ५ अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंक्षयं धर्म्यंसत्यव्रतंरामंवनवासेप्रवत्स्यति ६ इतिसर्वामहिष्यस्ताविव
त्साइवधेनवः रुरुदुश्चैवदुःखार्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः ७ सतमंतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वा
चासीत्सुदुःखितः ८ नाग्निहोत्राण्यहूयंतसूर्यश्चांतरधीयत व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन् ९ त्रिशंकुर्लोहि
तांगश्चबृहस्पतिबुधावपि दारुणाःसोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः १० नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः विशाखा
श्चसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे ११ कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः रामेवनंप्रव्रजितेनगरंप्रचचालतत् १२
दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः नग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन १३ अकस्मान्नागरःसर्वोजनोदैन्यमुपाग
मत् आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः १४ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन् अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजग
तींपतिं १५ बाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः नहृष्टोलक्ष्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः १६ नवातिपवनःशीतोनशशी
सौम्यदर्शनः नसूर्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत् १७

गोभौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वेग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य रात्रौ वक्रगत्याचंद्रंप्राप्य दारुणाः क्रूरार्चिषः संतोव्यवस्थिताः १० गतार्चींषि त्यक्तस्वा
भाविककांतीनिग्रहाः शन्यादयः विशाखाः मार्गस्थाः सधूमाश्च नभसिदृश्यंते ११ कालिका मेघपंक्तिः अनिलवेगेन आकाशेउत्थितउदधिरिवदृ
श्यते नगरंप्रचचालेत्यनेनभूकंपः १२ १३ अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेपि दैन्यं रामवियोगदैन्यादधिकंदैन्यं १४ शोकेन रामवियोगजेन पर्या
यसंतप्तः पुनःपुनःसंतप्तः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्यपिकोपउत्पातः १५ पूर्वंतु केषांचित्तत्वज्ञानां हर्षआसीत्संप्रतितु सर्वोप्यहृष्टः १६ १७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा॰रा॰ ६४ स्कृता अनर्थिनोऽनपेक्षिणोमातापित्रोरितिशेषः स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनो भ्रातरोभ्रातृणामर्थिनइतिशेषः राममेवान्वचिंतयन् तद्ध्यानेन सर्वोज अ॰कां॰
नः सर्वत्रविरक्तोभूदित्याशयः १८ १९ पुरंदरेणरहिता सपर्वता समेरुः यथामहीचलति तस्यत्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेणरहिताऽयोध्याच
चाल रक्षकाभावात् ननादच दुःखाच्चक्रंदेत्यर्थः २० इतिरामा॰तिलके॰वा॰आ॰अ॰एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ७ निर्यतस्तस्यरामस्य सं
बंधिरजसोरूपं रथ्याधूलेःस्वरूपं यावत्तेनादृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी नसंजहार इदं रामरथोरजइति प्रीत्यातस्थ्यन्नेवासीदितिभावः १ यावत्प्रियं
पुत्रं राजापश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेतिशेषः तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यांस्थितोऽस्यदेहोभ्यवर्द्धतेव उत्थायस्थितएवाभूदित्यर्थः २रजसो-

अनर्थिनः स्कृताःस्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिंतयन् १८ येतुरामस्यसुहृदःसर्वेतेमूढचेतसः
शोकभारेणचाक्रांताःशयनंनैवभेजिरे १९ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरंदरेणेवमहीसपर्वता चचालघोरंभयशोकदीपि
ताःसनागयोधाश्वगणाननादच २० इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदि॰अयो॰ एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ७ ७
यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी १ यावद्राजाप्रियंपुत्रंपश्यत्यत्यंतधार्मिकं
तावद्व्यवर्द्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने २ नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः तदार्तश्चविषण्णश्चपपातधरणीतले ३
तस्यदक्षिणमन्वागात्कौसल्याबाहुमंगना परंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीसासुमध्यमा ४ तां नयेनचसंपन्नोधर्मेणविनये
नच उवाचराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेंद्रियः ५ कैकेयिमामकांगानिमास्प्राक्षीःपापनिश्चये नहित्वांद्रष्टुमिच्छामिनभा
र्यानचबांधवी ६ येचत्वामनुजीवंतिनाहंतेषांनतेमम केवलार्थपराहित्वात्यक्तधर्मात्यजाम्यहम् ७ अगृह्णांयच्चतेपा
णिमग्निंपर्यणयंचयत् अनुजानामितत्सर्वमस्मिल्लोकेपरत्रच ८

प्यदर्शने तच्छरीरंपतितमभूदित्याह नेति रामस्यरजः रामरथोद्धतंरजइत्यर्थः ३ तस्येति पतितमुत्थाप्य तस्यदक्षिणंबाहुंधृत्वा कौसल्यानु-
आगात् स्वपुरंप्रतिगम्यमानमनुआसंहैवससार कैकेयीत्वस्यवामंपार्श्वमेव केवलमन्वगात् तथात्वंच राज्ञोस्यांपरमवैरं स्यात् ४ तदेवाह तामिति
५ नचबांधवी बंधूनांस्नेहपात्रदास्यादिरूपापिनेत्यर्थः अणंतत्वार्न्ङीप् ६ ७ नकेवलमैहिकव्यवहारस्यत्यागः किंतुपारलौकिकस्यापीत्या-
ह अगृह्णामिति यच्चतेपाणिंपरिगृह्णां यच्चत्वामग्निंपर्यणयं प्रदक्षिणमनयं अग्निहोत्रसंबंधंवाकार्यम् तत्सर्वम् अस्मिन्लोकेपाणिग्रहणसाध्यक्री ६४
डादि परलोकेऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिचानुजानामि त्यजामि ८ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुममत्यागेपि मत्पुत्रादेः कथंत्यागोयेनत्वामनुजीवंतीत्यादिनोक्तस्तत्राह भरतइति यदित्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्य भरतः प्रतीतः स्यात्तुष्टः स्यात्तर्हि
मेमरणानंतरं सभरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यद्दद्यात्तत्तद्दत्तं मां माआगमत् माप्राप्नोत्वित्यर्थः अन्यथातु तंनत्यजामीत्यर्थः कृतकृत्यः अनु
जानामीत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं तत्पूर्वार्द्धे त्यजामीत्यस्यानुकर्षः तत्तृतीयार्द्धे यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामतद्दत्तमागमदितिपाठः सदद्यादितिचावर्त्तते
भरतस्त्वया प्रापितं राज्यंप्राप्य प्रतीतः विवेकवान्सन् यस्मात्मेराज्यं तत्सपित्रर्थं पितुर्मम प्रीतिसंपादनाय यदिदद्यात् त्यजेत् मांचातद्दत्तंनकृतं तस्मै-
दत्तंदानं राज्यस्यत्येन तादृशंमां प्रीत्यापूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत्तदा यत्समेदद्यादस्मिँल्लोके विहारशय्याभोजनादि परत्रच परलोके पिंडदानादि तत्सर्वं अ
नुजानामि अंगीकरोमि अन्यथातंत्यजाम्येवेत्यर्थइत्याह ९ रेणुसमुत्ध्वस्तं भुविलुंठनाद्रजोव्याप्तं न्यवर्तत राज्ञासहेतिशेषः १० यथापाणिनाऽग्निस्पृ-

भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यंप्राप्यैतदव्ययं यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामांतद्दत्तमागमत् ९ अथरेणुसमुत्ध्वस्तंसमुत्थाप्यनराधि-
पं न्यवर्तततदादेवीकौसल्याशोककर्शिता १० हत्वेवब्राह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमिवपाणिना अन्वतप्यतधर्मात्मापुत्रंसंचिंत्यरा
घवं ११ निवृत्त्यैवानिवृत्त्यैवसीदतोरथवर्त्मसु राज्ञोनातिबभौरूपंग्रस्तस्यांशुमतोयथा १२ विललापसदुःखार्तः प्रियंपुत्रमनु
स्मरन् नगरांतमनुप्राप्तंबुध्वापुत्रमथाब्रवीत् १३ वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्मजं पदानिपथिदृश्यंतेसमहात्मा
नदृश्यते १४ यःसुखेनोपधानेषुशेतेचंदनरूषितः वीज्यमानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः १५ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्षमू
लमुपाश्रितः काष्ठंवायदिवाश्मानमुपधायशयिष्यते १६ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुगुंठितः विनिःश्वसन्प्रस्रव
णात्करेणूनामिवर्षभः १७ द्रक्ष्यंतिनूनंपुरुषादीर्घबाहुंवनेचराः राममुत्थायगच्छंतंलोकनाथमनाथवत् १८ सानूनंजनक-
स्येष्टासुतासुखसदोचिता कंटकाक्रमणक्लांतावनमद्यगमिष्यति १९ अनभिज्ञावनानांसानूनंभयमुपैष्यति श्वापदान
र्दितंश्रुत्वागंभीरंरोमहर्षणं २०

ष्ट्वा स्वकर्तृकदोषेणतत्पीडयानुतप्तोभवति तथास्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ११ निवृत्त्यनि-
वृत्त्य पुनःपुनरित्यर्थः रथवर्त्मसु सीदतः रथमार्गदर्शनेक्लिश्यतः ग्रस्तस्य राहुणा १२ आत्मानं नगरांतं नगरसमीपंप्राप्तंबुध्वा पुत्रंचाप्राप्तंबुध्वा
ब्रवीदितिकतकः यद्वा पुत्रं नगरांतं नगरबाह्यदेशंप्राप्तंमत्वेत्यर्थः १३ १४ महार्हाभिः उत्तमरूपालंकारवतीभिः १५ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मा पा-
षाणः १६ वंदिसूत्याद्यिराहित्येन कृपणइव प्रस्रवणात् गिरिप्रस्थादिप्रवेशात् १७ १८ सुखसदोचिता सुखस्य सदाउचिता तादृश्यपि कंटके-
ष्वाक्रमणेन पादविक्षेपेण क्लांता पीडिता १९ श्वापदानां व्याघ्रादीनामासमंतान्नर्दितम् २० ७ ७ ७

सकामाभवेतिवक्रोक्त्या अनपकारिणां दुःखदानात्ते कामपूर्तिर्नकदापीतिभावः विधवात्वेहेतुर्नहीत्यादि २१ अपस्नातः मृतस्नान स्नातः अरिष्टं कश्मलमयं २२ तदेवाह शून्येति शून्यानिर्मनुष्याश्चत्वरागृहप्रांतभागाः वेश्मांता वेश्ममध्यभागाश्चयस्यां सर्वजनानांरामपृष्ठेगतत्वात् संवृतापणवेदिकां संवृताः आवृताः पण्यस्थापनवेदिकायस्यांसा देवतामितिपाठे पिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः क्लांताः गंतुमशक्ताः अतएवदुर्बलाःदुःखार्ताः रामवियोगपीडार्तायस्यां नात्याकीर्णोत्यंतसंमर्दरहितोमहापथोयस्यांताम् २३ २४ स्फपर्णेनल्हृतोरगं महान्हृदमिवेतिरिपूणांनिर्भयप्रवेशद्यो-

सकामाभवकैकेयिविधवाराज्यमावस नहितंपुरुषव्याघ्रंविनाजीवितुमुत्सहे २१ इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः
अपस्नातइवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमं २२ शून्यचत्वरवेश्मांतांसंवृतापणवेदिकां क्लांतदुर्बलदुःखार्तांनात्याकीर्णमहापथां
२३ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिंतयन् विलपन्प्राविशद्राजागृहंसूर्यइवांबुदं २४ महान्हृदमिवाक्षोभ्यंस्फपर्णेनल्हृतोरगं
रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच २५ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसुधाधिपः उवाचमृदुमंदार्थंवचनंदीनमस्वरम् २६
कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयंतुमां २७ नत्यन्यत्रममाश्वासोल्हृदयस्यभविष्यति २७ इतिब्रुवंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः कौसल्यायागृहंतत्रन्यवेश्यतविनीतवत् २८ ततस्तत्र प्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनं अधिरुह्यापिशयनंबभूवलुलितंमनः २९ पुत्रद्वयविहीनंचस्नुषयाचविवर्जितं अपश्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरं ३० तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवीर्यवान् उच्चैःस्वरेणप्राक्रोशन्हारामविजहासिनौ ३१ सुखिताबृततंकालंजीविष्यंतिनरोत्तमाः परिष्वजंतोयेरामंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं ३२ अथरात्र्यांप्रपन्नायांकालरात्र्यामिवात्मनः अर्द्धरात्रेदशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ३३

तकम् २५ मृदुमंदोच्चारणात् अतएव मंदार्थमबुद्धार्थम् दीनंशोच्यम् अस्वरं शुद्धकंठध्वनिरहितम् २६ नयंतु येकेचिदत्रमनुष्याइतिशेषः अन्यत्र स्थ्यंतरगृहे आश्वासः खेदापगमः २७ द्वारदर्शिनोवेत्रिणः कौसल्यायागृहमनयन् तत्रगृहे तैर्विनीतवत् पर्यंके न्यवेश्यत राजेतिशेषः यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजाविनीतवत् अधोमुखआसेतिशेषः २८ कौसल्यायानिवेशनंप्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतंशयनं मंचमारुह्यापि लुलितं कलुषं बभूव २९ ३० नौआवां मातापितरावित्यर्थः येबत तंकालं तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यंतं जीविष्यंति पुनरागतं रामंपरिष्वजंतो रामंद्रक्ष्यंति तेसुखितानरोत्तमाश्चतेनस्वस्याधमत्वादिव्यंग्यम् ३१ ३२ अथ कौसल्यागृहप्रवेशानंतरम् आत्मनः कालरात्र्यामिव संहाररात्र्यामिव रात्र्यां प्रपन्नायां मध्यंप्राप्तायाम् ३३ ६५

७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मांस्पृशस्व सत्ताज्ञापनार्थमितिभावः कौसल्याऽदर्शनेहेतुमाह राममिति काव्यलिंगमत्रालंकारः दृष्टेर्दर्शनशक्ते राममविषये समनस्कायाविलीनत्वा त्सदार्थानंतरं नस्फुरतीतिव्यंग्यम् परं गुणीभूतम् ३४ विनिःश्वसंतं राजानं उपोपविश्य शयनसमीपेऽपविश्य ३५ इतिरामाभिरामे॰ रामायणति लकेवा॰आ॰अ॰ द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ॐ ॐ सन्नं खिन्नं १ अहिजिह्मगा सर्पवत्कुटिलगानिः कुटिलचरित्रा जिह्मतामितिपाठे जिह्मतां कौटिल्यरूपंविषंमुत्सृत्येत्यर्थः निर्मुक्ता त्यक्तकंचुकी २ ३ भवतुभरतराज्यवरणम् अथापि इहैवनगरे रामोभैक्षंचरन्गृहेवसेदिति यदि अनयादत्तंस्यात्तंवरं दातुं ममापि कामकारइष्टाचरणं अपिआत्मजंरामं अस्यादासमपि दातुंवरं ममकामकारइष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात् ए

नत्वांपश्यामिकौसल्येसाधुमांपाणिनास्पृश रामंमेऽनुगताद्दृष्टिरद्यापिननिवर्तते ३४ तंराममेवानुविचिंतयंतंसमीक्ष्यदे वीशयनेनरेंद्रम् उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिःश्वसंतंविललापकृच्छ्रम् ३५ इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰ आदि॰ अ॰ द्विचत्वारिं शःसर्गः ४२ ॐ ॐ ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवम् कौसल्यापुत्रशोकार्ततमुवाचमहीपतिम् १ राघवेनरशार्दूलविषंमुत्काहिजिह्मगा विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी २ विवास्यरामंसुभगालब्धकामासमाहि ता त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ३ अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् कामकारोवरंदातुमपिदासंममा त्मजं ४ पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः प्रविद्धोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ५ नागराजगतिर्वीरोमहा बाहुर्धनुर्धरः वनमाविश तेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ६ वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्यनुमतेत्वया त्यक्तानांवनवा- सायकान्यावस्थाभविष्यति ७ तेरत्नहीनास्तरुणाःफलकालेविवासिताः कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः ८ अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः सहभार्यंसहभ्रात्रापश्येयमिहराघवं ९ श्रुत्वैवोपस्थितौवीरौकदायोध्याभ विष्यति यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी १० कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइव पर्वणि ११

वचैवंवरयाचनं ममातित्रासनार्थमेवेतिव्यंग्यं ४ कैकेय्याकर्त्र्या रामंस्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतः स्वेच्छानुसारेणपातयित्वा प्रभ्रंश्य पर्व- ण्याहिताग्निनारक्षसांभागस्तुषादिरूपः विप्रविद्धःप्रक्षिप्तः इतःपरंतद्दर्शनमसंभावितं रक्षोभिर्नाशादितिव्यंग्यं ५ ६ कैकेय्यनुमते स्थितेनेतिशेषः कान्यावस्था रक्षोभक्षणातिरिक्तानकापि जीवनंसर्वथानसंभावितमितिभावः ७ रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणोचतरुणीचतरुणाः फलकाले यु- वावस्थात्वेनराज्यभोगकाले ८ शोकक्षयः शोकस्यक्षयोयस्मिन्सः अपीदानींस्यात् इदानीमेवस्यात्कालइत्यर्थः अपीदानीमिति श्लोकोनीवा ९ १० ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बा॰रा॰ गोरूपां वधूं १२ १३ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधं धनुरादि निस्त्रिंशः खड्गः १४ कन्याद्विजातीनामिति द्वंद्वः तत्रकन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजानां अ॰का॰
६६ फलानि च प्रदिशंतः प्रगृण्हंतः हृष्टाभूत्वा सकलपौरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रदक्षिणंकरिष्यंति १५ बुद्ध्यापरिणतः ज्ञानेनवृद्धः वयसाचाऽमरप्रभ-
स्तरुणतरइव देवानां सदातरुणत्वात् सुवर्षइवकालिकः कालिकसुवृष्टिरिव जनान्लालयन् त्रिवर्षइवलालयन्निति पाठे मामिति शेषः मांलालयन्निति-
पाठे प्रतिक्रीडांकुर्वन्नित्यर्थः १६ कदर्यया क्षुद्राचारया पातुंकामायेषांतेषु पातुकामेषु शातिताः कृत्ताः १७ वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेनगौरिव त्वया-
विवत्साकृता उत्कृपानकेनेतिशेषः एवंकैकेय्या सिंत्या बालवत्सागौरिव बलात् विवत्साकृता १८ अतोनहीति गुणैः सर्वक... गुणैः १९ कल्प्यते

यदायोध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव १२ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममात्म-
जौ लाजैरवकरिष्यंतिप्रविशंतावरिंदमौ १३ प्रविशंतौकदायोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृंगाविवपर्वतौ १४
कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच प्रदिशंतःपुरींहृष्टाःकरिष्यंतिप्रदक्षिणम् १५ कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः
अभ्युपैष्यतिधर्मात्मात्रिवर्षइवलालयन् १६ निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया पातुकामेषुवत्सेषुमातॄणांशातिताःस्तनाः १७
साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात् १८ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदम्
एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे १९ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलं २०
अयंहिमांदीपयतेसमुत्थितस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः २१ इत्या-
र्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰अ॰त्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ॥ ॥ विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमाम् इदंध
र्मेस्थितांधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत् १ तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तमः किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा २ यस्तवार्ये
गतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनम् ३ शिष्टैराचरितेसम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये रामोधर्मे
स्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन ४

दैवेनेतिशेषः कल्पतइतिपाठे विघतेइत्यर्थः २० दीपयते संतापयति २१ इतिरामाभि॰ त्रिचत्वारिंशःस-
र्गः ४३ ॥ ॥ एवंदुःखितां कौसल्यां सुमित्रा समाश्वासयतीत्याह विलपंतीमिति इदं वाक्यमित्यन्वयः १ कृपणंयथातथारुदितेनवाकिं अयुक्त ६६
मेवेत्यर्थः तत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तइति तादृशस्यच नकाप्यपायइतिभावः पुरुषोत्तमइत्यनेनतस्येश्वरत्वंव्यंग्यं एवंच सर्वव्यापकत्वेनात्रापि सन्निधाना
द्विलापादिव्यर्थमितिचव्यंग्यं २ तदेवाह यइति श्लोकद्वयमेकंवाक्यं साधुसिद्धसंकल्पं कुर्वन्गतः वनमितिशेषः सत्यवादिनं तत्वेनप्रसिद्धं ३ शश्वत् स
र्वथा नित्यंप्रेत्य फलस्यामुष्मिकसुखस्योदयोयस्मात्तत्रधर्मे स्थितोऽतोनशोच्यः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्सहायसंपत्तेश्च नशोच्यइत्याह वर्त्ततेचेति उत्तमांवृत्तिं पितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारं वर्तते वर्तयते करोतीतियावत् लाभः स्रवमेव ५ एवंवैदेह्यप्यनु
गच्छतितेनलाभएव तस्य अनेनसर्वभूतदयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वं धर्मानुगत्याच जानक्याःश्रीत्वंध्वनितं तेन राम-
स्यभगवत्त्वंध्वनितम् ६ तदेवाह यःकीर्त्यात्मनासंभूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येपिभ्रामयति प्रवर्तयति प्रभुः सर्वभूतपालकोदयया सतवात्मजः
साक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतः सत्यव्रतपरोऽतः किंनप्राप्तः किंनच्छ्रेयोयन्नप्राप्तः अनेन तदेवव्यंग्यं हृदीहृतं सर्वश्रेयःस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तेऽभा-
वात् ७ एतदेवध्वनयंती सकलदेवसेव्यत्वंतस्याह व्यक्तमिति शौर्चं अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियंतृत्वं यद्भीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः

वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः ५ अरण्यवासेयद्दुःखंजानंत्येवस्रवोचि
ता अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजं ६ कीर्तिभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः
७ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमं नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति ८ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृ
तः राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिस्रवोऽनिलः ९ शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन् धर्मभःसंस्पृशन्शीतश्चंद्रमा
ह्लादयिष्यति १० ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मामहौजसे दानवेंद्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे ११ सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबा
हुबलमाश्रितः असंत्रस्तोप्यरण्येसौवेश्मनीवनिवत्स्यति १२ यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयांतिशत्रवः कथंनपृथिवीतस्यशास-
नेस्थातुमर्हति १३ याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाचकल्याणसत्वता निवृत्तारण्यवासःस्वंक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति १४ सूर्यस्यापिभ
वेत्सूर्योग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः श्रियाःश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याःकीर्तिःक्षमाक्षमा १५ दैवतंदेवतानांचभूतानांभूतसत्तमः त
स्यकेप्यगुणादेविवनेवाप्यथवापुरे १६

८ युक्तशीतोष्णः अतएवस्रवः स्रवस्पर्शइत्यर्थः ९ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लादयिष्यति स्रवयिष्यति १० ब्र
ह्मा ब्रह्मणोविश्वामित्रः ब्रह्मेवसृष्टिकर्तावा तिमिध्वजः शंबरस्तत्सुतः स्रबाहुरित्यर्थःइतिकतकस्तु तीर्थस्तु कदाचिद्रामोवैजयंतं नगरंनिरुध्य
तत्रस्थंतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्य दानवस्यपुत्रंहतवान् तेनप्रीतोब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्बलात्कल्पयति कतकोक्तंतुनयुक्तं ताटका
वधोत्तरं स्रबाहुवधात्प्रागेवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात्स्रबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्यपूर्वमुक्तत्वेन शंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ११ १२ तस्यशा
सने पृथिवी तत्स्थाः प्राणिनः कथंनशासनेस्थास्यंति अतस्तस्य कुतोपिनभयमितिभावः १३ यायादृशी श्रीः शरीरशोभा यादृशंचशौर्यं यादृशीच क
ल्याणसत्वता दृश्यते तयाज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यं प्राप्स्यति १४ इदानीं साक्षादेव सर्वांतर्यामित्वं रामस्य दर्शयति सूर्यस्यापीति सर्व
स्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वं एतदधीनमेवेति भावः क्षमाक्षमेतिषष्ठीतत्पुरुषः १५ अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः १६ ७

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामएताभिः तिसृभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरितिशेषः श्रिया विजयलक्ष्म्या १७ कालांतरेपि राज्यार्हतां जनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःख-
जमिति यतः अयोध्यायांविद्यमानःसर्वोजनः यं निष्क्रामंतमुदीक्ष्य दुःखजमश्रुविसृजति अतस्तस्य राज्यमवश्यंभावीतिशेषः १८ अथ तस्यवन-
विषयकखंनास्तीतिशोचंतीमाह कुशचीरादिधरमपि यंलक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्यकिंदुर्लभं इवशब्दएवार्थे सीतारूपेणलक्ष्मीरेवैषेतिभावः
एतेन सविष्णुरेवेतिध्वनितं १९ धनुर्ग्रहाणां वरःश्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वंविना नलक्ष्मणोऽग्रेसरः स्यादितिभावः २० द्रष्टासिलुट् २१ २२ २३ रामे

पृथिव्यासहवैदेव्याश्रियाचपुरुषर्षभः क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यते १७ दुःखजंविसृजत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्य-
यं अयोध्यायांजनःसर्वःशोकवेगसमाहतः १८ कुशचीरधरंवीरंगच्छंतमपराजितं सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिंनामदुर्लभं
१९ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखङ्गास्त्रभृत्स्वयम् लक्ष्मणोव्रजतिह्यग्रेतस्यकिंनामदुर्लभं २० निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतं
जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते २१ शिरसाचरणावेतौवंदमानमनिंदिते पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितम् २२
पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातमभिषिक्तंमहाश्रियं समुत्स्रक्ष्यसिनेत्राभ्यांशीघ्रमानंदजंजलं २३ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेशि-
वं क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणं २४ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोऽनघे किमिदानीमिदंदेविकरोषिहृदि-
विक्लवं २५ नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः नहिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः २६ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वा
ससुहृदंसुतं मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी २७ पुत्रस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौ
पीडयिष्यति २८ अभिवादनमस्यंतंशूरंससुहृदंसुतं मुदास्रैःप्रोक्षसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलं २९ आश्वासयंतीविविधैश्च
वाक्यैर्वाक्योपचारेकुशलाऽनवद्या रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीसुमित्राविरराम रामा ३० निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरा-
मस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः सद्यःशरीरेविननाशशोकः शरद्गतोमेघइवाल्पतोयः ३१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आ॰अ॰चतु-
श्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ॥ ॥ अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं अनुजग्मुःप्रयांतंतंवनवासायमानवाः १

रामविषये शोक
प्रलापादिदुःखं व्यथा मास्तु यतस्तस्मिन्नशिवं अशुभं नदृश्यते २४ हे अनघे यस्मात्त्वयाऽशेषोऽयंजनः त्वसरि वारुरूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यः अतो
देवि त्वंहृदि विक्लवं दुःखंकिंकरोषि २५ २६ मेघरेखा मेघपंक्तिः २७ २८ अभिवाद्य चरणौस्पृष्ट्वा प्रोक्षसे उक्षसेचने वर्तमानसामीप्येलट् २९ वाक्यो
पचारे वाक्यरचनायां रामारमणीया ३० ३१ इतिरामा॰वा॰ अ॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ॥ ॥ इदानीं दूरमनुगच्छतोरजननिवर्तनमाह
अन्विति वनवासाय प्रयांतमित्यन्वयः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्फलच्छर्मेण यमिच्छेत्पुनरायांतंनैवदूरमनुव्रजेदित्युक्तरूपेण तेअनुरक्ताः पौराः २ तदनिवृत्तौ हेतुमाह अयोध्येति ३ याच्यमानाः प्रतिनिवृत्तिमिति शेषः ताभिः प्रकृतिभिः अनुरक्ततमप्रजाभिः सत्यंसत्यवंतं ४ स्वाः प्रजाइव स्वपुत्रानिव ५ अयोध्यानिवासिनां युष्माकमितिशेषः ६ प्रियाणि ऐहलौकिकसुखजनकानि हितानि परलोकसुखजनकानि ७ वयसाबालोपि ज्ञानवृद्धः वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ८ समीक्षितः राज्ञानिश्चितः मयाशिष्टैः मत्तोधिकैरितियावत् ईदृशैराजगुणैर्युक्तः हियतः अपिचापि अस्मादपिहेतोः भरते प्रीतिर्विधीयतां यतोवोयुष्माकं भर्तृशासनं राजाज्ञा कार्या अवश्यकार्याभवति ९ तथाकार्यः अनुकूलाचरणेन सदासमाश्वासनीयाः १० धर्मं राजवाक्यपरिपालनरूपं अकामयन् चित्तेस्वीकृत

निवर्तितेतीवबलाःसुहृद्धर्मेणराजनि नैवतेसंन्यवर्तंतेरामस्यानुगतारथं २ अयोध्यानिलयानां हिपुरुषाणांमहायशाः बभूवगुणसंपन्नः पूर्णचंद्रइवप्रियः ३ सयाच्यमानःकाकुत्स्थस्ताभिःप्रकृतिभिःसदा कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत ४ अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव उवाचरामःसस्नेहंताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव ५ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनां मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसाविधीयतां ६ सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानंदवर्धनः करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच ७ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः ८ सहिराजागुणैर्युक्तोयुवराजसमीक्षितः अपिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनं ९ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया १० यथायथादाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोभवेत् तथातथाप्रकृतयोराममपतिमकामयन् ११ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रिणासह च कर्षेवगुणैर्बद्धंजनंपुरनिवासिनम् १२ तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा वयःप्रकंपशिरसोदूरादूचुरिदंवचः १३ वहंतोजवनारामभोभोजात्यास्तुरंगमाः निवर्तध्वंनगंतव्यंहिताभवतभर्तरि १४ कर्णवंतिहिभूतानिविशेषेणतुरंगमाः यूयं तस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः १५

वंतः अत्यंतधर्मशीलित्वात् ११ बाष्पेणपिहितं पिहितनेत्रं रज्जुरूपैः स्वगुणैर्बद्धं पुरनिवासिनं सौमित्रिसहितोरामश्चकर्षेव उत्प्रेक्षालंकारः गुणैरित्यंशेश्लेषः १२ ओजसा तपोबलेन एवं त्रिविधंपथानथावृद्धाः तेषांमध्ये वयःप्रकंपशिरसः वयसआधिक्यात्कंपयुक्तशिरसः अतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्यादूरादिदमूचुः क्वचित्तु प्रस्रुम्नशिरसः इतिपाठः १३ किमूचुस्तदाह वहंतइति रथे नप्रापयंतइत्यर्थः जात्याः उत्तमजातीयाः भर्तरि रामविषये हिताभवत वनंमानयतेतियावत् ब्राह्मणयाज्ञामतिक्रम्य युष्मद्गमनंभर्तुरहितमिति भावः १४ विशेषेणयूयंकर्णवंतइत्यनुकर्षतस्तस्माद्बधिरवन्नगंतव्यम् अपितु याचनामस्मदीयां प्रतिवेदिताः ज्ञातवंतोनिवर्तध्वम् १५ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपवाह्यः पुरसमीपंप्रापणीयः वः युष्माकं नतुपुरादपनीय वनंवाह्यः प्रापणीयः १६ आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपतः कथयतः १७ द्विजानां संगमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासोभूत्वा वनपरायणएव शनैर्जगाम नतुनिवृत्तोनापिस्थितः रथेनगमनेब्राह्मणक्लेशेनदोषः प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासनेव्रतभंगोभवतीतिधिया पद्भ्यांमंदगमनोभूत् यावद्वृद्धसन्निधानमितिभावः १८ रथेनपरिमोक्तुं नशशाक अत्यंतरयवेगालंबनेननिवर्तयितुं नशशाकेत्यर्थः तत्रघृणाचक्षुष्ट्वंहेतुः घृणादया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः १९ गच्छंतमेव स्वप्रार्थनानंतरमपि नस्थितं नापिनिवृत्तमित्यर्थः २० ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ब्रह्मण्यं ब्रह्महितं द्विजस्कंधाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेतिशेषः २१ वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनोराजव-

धर्मतःसर्विशत्रुत्महात्मावीरःशुद्धदृढव्रतः उपवाह्यस्तुवोभर्तानापवाह्यःपुराद्वनम् १६ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्वि
जान् अवेक्ष्यसहसारामोरथादवततारह १७ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपराय-
णः १८ द्विजातीन्हिपदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः १९ गच्छंतमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रां
तमानसाः ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदंद्विजाः २० ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वाम-
ग्नयोप्यनुयांत्यमी २१ वाजपेयसमुत्थानिछत्राण्येतानिपश्यतः पृष्ठतोऽनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये २२ अनवाप्तातपत्रस्य
रश्मिसंतापितस्यते एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः २३ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी त्वत्कृतेसाकृता
वत्सवनवासानुचारिणी २४ हृदयेष्ववतिष्ठंतेवेदायेनःपरंधनं वत्स्यंत्यपिगृहेष्वेवदाराश्चारित्ररक्षिताः २५ पुनर्ननिश्च
यःकार्यस्त्वद्गतौसुकृतामतिः त्वयिधर्मव्यपेक्षेतुकिंस्याद्धर्मपथेस्थितम् २६

च्छत्रादिसंबंधस्यसूताबुक्तेः मेघानिव जलात्यये शारदमेघवत्पांडुराणिछत्राणीत्यर्थः २२ अनवाप्तातपत्रस्य अप्राप्तश्वेतछत्रस्य वाजपेय-
कैः वाजपेययागप्राप्तैः २३ वेदमंत्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला त्वत्कृते तन्निमित्तं वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादिपरित्यज्य वनवा-
सोन्मुखीकृतेत्यर्थः २४ अस्माकंतपासह धनानुगमने नकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः हृदयेष्विति येनोऽस्माकंपरंधनंवेदास्तेऽस्माकंहृदयेएवावति
ष्ठंते चारित्रं पातिव्रत्यम् २५ पुनरिति यद्यपि त्वद्गतौ त्वदनुगमनेऽस्माकंमतिःसुकृता निश्चिता अतःपुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकंनकार्यो
स्ति कृतत्वादेव तथापि किंचिद्ब्रूमइतिशेषः त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षेसति किंभूतं धर्मपथेस्थितंस्यात् नकिमपि सर्वे ६९
धर्ममार्गव्यतिक्रमेयुः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महीपतनपांसुलैः महीपतनेन पांसुलैः रजोव्याप्तैर्देहैस्त्वं यान्वि
तस्त्वं निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान निवर्तस्व अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः क्षत्रियस्य कथमिति न शंक्यं तत्वज्ञतया भगवद्वतारत्वदृष्ट्या नमस्कारे
णादोषात् यद्वा राज्ञो विष्णवंशत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः २७ एवमपि गच्छंतमेव दृष्ट्वाहुः बहूनामिति येद्विजा इहागतास्तेषां बहूनां यज्ञाः इहका-
ले वितताः संति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वय्यापत्स्यतीति भावः २८ न केवलमस्मत्प्रार्थनैवापितु सर्वभूत
प्रार्थनापीत्याहुः भक्तीति जंगमाजंगमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमंति स्नेहवंति तेषु त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शा-
य निवृत्त्येति शेषः २९ तेषां याच्ञाप्रकारमाह मूलैः स्थावरत्वादुत् अत्यंतं हतवेगा अनस्त्वामनुगंतुमशक्ताः उन्नताः उच्छ्रिताः पादपाः वायुवेगेन वा

याचितोनो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः २७ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहाग
ताः तेषां समाप्तिरायत्ता नृववत्स निवर्तने २८ भक्तिमंतीह भूतानि जंगमाजंगमानि च याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय
२९ अनुगंतुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धृतवेगिनः उन्नता वायुवेगेन विक्रोशंतीव पादपाः ३० निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थाननि
श्चिताः पक्षिणोपि प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपनं ३१ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ददृशे तमसा तत्र वारयंतीव राघवम्
३२ ततः सुमंत्रोपि रथाद्विमुच्य श्रांतान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वै तमसाविदूरे ३३ इत्या
र्षे श्रीरामायणे वा॰ आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ७ ७ ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् १ इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनं वनवासस्य भद्रं ते न चोत्कंठितुमर्हसि २

युवेगः जशारवान्चलनशब्दैर्विक्रोशंतीव त्वन्निवर्तनायेति शेषः ३० चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च ताभ्यो निर्गता तद्रहिताः वृक्षरूपैक-
स्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः नत्वाहारायापि भुवमवतीर्णाः एवं मरणपर्यंतव्यापारेण त्वां याचंते निवृत्तिमिति शेषः ३१ निवर्तने निवर्तनानि
मित्तं विक्रोशतां तेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयंतीव तमसा ददृशे दृष्टा ३२ संपरिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुंठनान्विधाय तो-
यपरिप्लुतांगान्स्नापितान् तमसाया अविदूरे अचारयत् भक्षिततृणानकारयत् ३३ इतिश्रीरामा॰ तिलके वा॰ आ॰ पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ७ ७
सीतामुद्दिश्य सौमित्रिमब्रवीत् इत्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्य वचसो निता १ हे सौमित्रे वनवासस्य वनवाससंबंधिनिशानां मध्ये ऽद्य प्रवृत्ता इयं
निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्य गणनीयत्वात् अतस्त्वमुत्कंठितुमद्यप्रभृति पुरोत्सिक्यैनापोध्यादिस्म
रणं कर्तुं नार्हसि २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथायोगं स्वस्वनिलयमायद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्लीनानि सशब्दमंतर्लीनतयाव्याप्तानि अतएवशून्यानि अरण्यानि रुदंतीव अस्मान्दृष्ट्वारिवन्ना
नीवबर्तंतेतानिपश्य ३ सस्त्रीपुंसा स्त्रीपुंसैःसहिता अद्य अद्यप्रभृति ४ कुतस्तत्राह अनुरक्ताइति बहुभिर्गुणैरितिसर्वान्वयि ५ नौ अस्मदर्थे
अस्मन्निमित्तं अभीक्ष्णंमुहुर्मुहुः रुदंतौ पितरौ अंधौनभवेतामपिभवेतामेवातःशोचामितौ ६ अथवा तदनुशोकोस्माकं नयेत्याह भरतइति ७अ
नृशंसमक्रूर त्वं ८ अथलक्ष्मणानुगमनेन संतुष्ट आह त्वयेति मामनुव्रजता त्वयातु यत्कार्यं कर्तव्यं तत्कृतमेव हियतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षण-
णार्थं सहायता सहायसमूहोन्वेष्टव्यःस्यात् त्वमेकोपि सहायसमूहस्थानीयइतिभावः अतस्त्वस्ये अ द्यारभ्यैव फलवाहारादिकंसंपादयेतिशेषः ९

पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदंतीवसमंततः यथानिलयमायद्भिर्निलीनानिमृगद्विजैः ३ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम
सस्त्रीपुंसागतानस्मांश्छोचिष्यतिनसंशयः ४ अनुरक्ताहिमनुजाराजानंबहुभिर्गुणैः त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा ५
पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीम् अपितावंधौभवेतांनौरुदंतौतावभीक्ष्णशः ६ भरतःखलुधर्मात्मापितरंमातरंचमे
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ७ भरतस्यानृशंसत्वंसंचिंत्याहंपुनःपुनः नानुशोचामिपितरंमातरंचमहाभुज ८
त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतम् अन्वेष्टव्याहिवैदेह्यारक्षणार्थंसहायता ९ अद्भिरेवहिसौमित्रेवत्स्याम्यद्यनिशा-
मिमां एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविविधेसति १० एवमुक्त्वातुसौमित्रिंसुमंत्रमपिराघवः अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाच
ह ११ सोश्वान्सुमंत्रःसंयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनंतरः १२ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारात्रि
मुपागतां रामस्यशयनंचक्रेसूतःसौमित्रिणासह १३ तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्कृतां रामःसौमित्रिणासार्द्धंसभार्यः
संविवेशह १४ सभार्यंसंप्रसुप्तंतुभ्रातरंसंप्रेक्ष्यलक्ष्मणः कथयामाससूतायरामस्यविविधान्गुणान् १५ जाग्रतोह्येवतांरात्रिं
सौमित्रेरुदितोरविः सूतस्यतमसातीरेरामस्यब्रुवतोगुणान् १६ गोकुलाकुलतीरायास्तमसायाविदूरतः अवसत्तत्रतांरा-
त्रिंरामःप्रकृतिभिःसह १७

अहंतु अत्र तमसातीरे इमांनिशामद्भिरेव कृतप्राणरक्षणोवत्स्यामि प्रथमदिनत्वात् वनवाससंकल्पांगत्वेनेतिशेषः तदेवाह एतद्धीति वन्येसत्यपीत्य-
न्वयः १० ११ संयम्य यथायोग्यंबंधनंकृत्वा प्रभूतयवसान् प्रभूतवासान्प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नः १२ शयनं शयनस्थलं शर्करापांसूत्क्षेपणादिनाचक्रे इ
त्यन्वयः १३ वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणासार्द्धं सूतेनकृतां शय्यांवीक्ष्य सभार्यः संविवेश १४ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति भावः १५ तां ६९
रात्रिमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया उदितोरविः अरुणोदयकालोजातइत्यर्थः १६ गोकुलैराकुलंव्याप्तंतीरंयस्याः तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतः
द्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसंपाय गमनसौकर्यार्थमवसत् प्रकृतिसाहित्यं तमसातीरवासमात्रेबोध्यं १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निशाम्य अवलोक्य निद्राणाइतिशेषः १८ अस्मद्यपेक्षान् अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः अतएव गृहेषु निर्व्यपेक्षान्निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतं अरुणोद
येपि सुप्तान् १९ एतेपौरा अस्मन्निवर्त्तनेयथानियमं यत्नंकुर्वंति तथाजाने अपिप्राणान्न्यसिष्यंति त्यक्ष्यंति नतुअस्मन्निवर्तनविषयंनिश्चयंत्यक्ष्यंती
त्यर्थः २० अतोयावदिति लघु शीघ्रं २१ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइति एतदनंतरमेते यतोमामनुरक्ता अतोभूयोपि नस्वपेयुरतोयावन्नोत्तिष्ठंतितां
वच्छीघ्रंगच्छामइत्याशयः २२ तत्रहेत्वंतरमाह पौराहीति आत्मकृतात् अत्म निमित्तकात् आत्मना आत्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्याः २३

उत्थायचमहातेजाः प्रकृतीस्तानिशाम्यच अब्रवील्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्ष्मणं १८ अस्मद्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृ
हेष्वपि वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतं १९ यथैतेनियमंपौराः कुर्वंत्य स्मन्निवर्त्तने अपिप्राणान्न्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंति
निश्चयं २० यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु रथमारुह्यगच्छामः पंथानमकुतोभयं २१ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवा
सिनः स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः २२ पौराह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्यानृपात्मजैः नतुखल्वात्मनायोज्यादुःखेनपु
रवासिनः २३ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितं रोचतेमेतथाप्राज्ञक्षिप्रमारुह्यतामिति २४ अथरामोऽब्रवीत्सूतंशी
घ्रंसंयुज्यतांरथः गमिष्यामिततोरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो २५ सूतस्ततःसंत्वरितःस्यंदनंतैर्हयोत्तमैः योजयित्वातुरामस्य
प्रांजलिःप्रत्यवेदयत् २६ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरथिनांवर त्वरयारोहभद्रंतेससीतःसहलक्ष्मणः २७ तंस्यंदनमधिष्ठा
यराघवःसपरिच्छदः शीघ्रगामाकुलावर्तांतमसामतरन्नदीं २८ ससंतीर्यमहाबाहुःश्रीमान्शिवमकंटकं प्रापद्यत
महामार्गमभयंभयदर्शिनाम् २९ मोहनार्थंतुपौराणांसूतंरामोब्रवीद्वचः उदङ्मुखःप्रयाहित्वंरथमारुह्यसारथे ३०
मुहूर्तंत्वरितंगत्वानिवर्तयरथंपुनः यथानविद्युःपौरामांतथाकुरुसमाहितः ३१ रामस्यतुवचःश्रुत्वातथाचक्रेचसारथिः
प्रत्यागम्यचरामस्यस्यंदनंप्रत्यवेदयत् ३२

आरुह्यतां रथइतिशेषः २४ ततः संयोजितेन तेनरथेनेत्यर्थः शीघ्रंगच्छरथयोजनायेति-
शेषः प्रभो समर्थ २५ २६ युक्तः सज्जः २७ परिच्छदोधनुःकवचादि आकुलावर्ता निबिडावर्ता आवर्तैराकुलामितिवा २८ भयदर्शिनामप्यभ
यम् मार्गं राजमार्गमित्यर्थः २९ त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्युत्पादनेन जनमोहनाय नतुवयं व्रतभंगापत्तेः ३० तदेवाह
मुहूर्तमिति नविद्युर्वनमेवगतइतिनजानीयुः ३१ तथाचक्रे उदङ्मुखतयागत्वा मार्गांतरेणनिवृत्तिपूर्वकमागत्य एवंहिरामः प्रतिनिवृत्तइतिपौरभ्रमः
सित्स्यति महामायाधिष्ठातुर्भगवतइयत्याक्रियया पौरमोहनंनाश्चर्यायेतिमंतव्यं प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमाज्ञापयत् ३२ ७ ७

वा·रा· संप्रयुक्तं सम्यगानीयदर्शितं समास्थितावारूढौ अभूतामितिशेषः येनपथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यतइतिशेषः ततस्तेनमार्गेण तुरंगमान् प्रचो अ·कां·
७० दयामास ३३ उत्कर्षनिगमयति ततइति प्रयाणापेक्षितं मांगल्यं शुभं यन्निमित्तंशकुनं तद्दर्शनात् तदनुभवहेतोरुदङ्मुखं रथंचकार स्थापयामा-
स ततआरुह्य दक्षिणाभिमुखतया वनंययौ ३४ इतिरामाभिरामेश्रीरा· वा·आ·अ· षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ ७ शोकेनोपह-
ता अतएवनिश्चेष्टाः हतचेतसोमूर्च्छिताः १ परिद्यूनाः क्लिन्नाः आलोकं आलोकसाधनं रथोद्धतधूल्याद्यपि २ ३ यथानिद्रया निद्रांभगवतींवि-

तौसंप्रयुक्तंतुरथौसमास्थितौनदासमीतौरघुवंशवर्धनौ प्रचोदयामासततस्तुरंगमान्ससारथिर्येनपथातपोवनम् ३३ ततः
समास्थायरथंमहारथःससारथिर्दाशरथिर्वनंययौ उदङ्मुखंतंतुरथंचकारप्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ३४ इत्यार्षेश्री
रामायणे वाल्मी·आदिकाव्ये·अयो·षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ ७ प्रभातायांतुशर्वर्यांपौरास्तेराघवंविना शो
कोपहतानिश्चेष्टाबभूवुर्हतचेतसः १ शोकजाश्रुपरिद्यूनावीक्षमाणास्ततस्ततः आलोकमपिरामस्यनपश्यंतिस्मदुःखिताः २
तेविषादार्तवदनारहितास्तेनधीमता कृपणाःकरुणावाचोवदंतिस्ममनीषिणः ३ धिगस्तुखलुनिद्रांतांययापहृतचेतसः
नाद्यपश्यामहेरामंपृथूरस्कंमहाभुजं ४ कथंरामोमहाबाहुःसतथावितथक्रियः भक्तंजनमभित्यज्यप्रवासंतापसोगतः ५
योनःसदापालयतिपितापुत्रानिवौरसान् कथंरघूणांसश्रेष्ठस्त्यक्त्वानोविपिनंगतः ६ इहैवनिधनंयाममहाप्रस्थानमेववा रा
मेणारहितानांनोकिमर्थंजीवितंहितं ७ संतिशुष्काणिकाष्ठानिप्रभूतानिमहांतिच तैःप्रज्वाल्यचितांसर्वेप्रविशामोथवावयं
८ किंवक्ष्यामोमहाबाहुरनसूयःप्रियंवदः नीतःसराघवोस्माभिरितिवक्तुंकथंक्षमं ९ सानूनंनगरीदीनादृष्ट्वास्मान्राघवंविना
भविष्यतिनिरानंदासस्त्रीबालवयोधिका १० निर्यातास्तेनवीरेणसहनित्यमहात्मना विहीनास्तेनचपुनःकथंद्रक्ष्यामतांपुरी
म् ११

घ्योरित्यादिनामार्कंडेयेन तस्याभगवन्मायारूपत्वाभिधानात् तदावरणादेवच विषयाविष्टानांभगवद्दर्शनंप्रसिद्धंश्रुतिषि
रःसु पश्यामहइतिनडार्षः हेइतिसंबोधनंवा परस्परम् ४ तथाःवितथाःमोघाक्रियायस्यसः त्यक्त्वागतइदमनुचितंतस्येतिभावः ५ ६ निधनं
प्रायोपवेशनमरणम् महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनं तद्रहितानांजीवितंकिमर्थं कस्मैफलाय हितं नकस्मा अपीत्यर्थः अतोमर
णमेवश्रेयः ७ ८ रामवृत्तांतंपृच्छंतंजनंप्रति किंवक्ष्यामः अस्माभीराघवोवनंनीतः प्रापितइतिउत्तरंदेयमितिचेदिदंवक्तुं कथंक्षमं वक्तुमश ७०
क्यमयोग्यंचैतत् अन्यच्च नसदुत्तरमितिभावः ९ १० ११ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्रेभवा अग्र्याः पुरोगामिन्यस्ताश्चताश्चेत्यर्थः यद्वा अग्र्यामुख्याः पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणागावइवेत्यर्थः गाइत्यार्षम् १२ ततः मार्गानुसारेण अति संधानप्रवर्तितमार्गानुसारेण किंचित्क्षणं किंचित्कालंगत्वा ततोमार्गनाशात् वंचनया मार्गांतरे प्रवृत्त्यारथमार्गादर्शनात् महता विषादेन समभिप्लुताः व्याप्ताः १३ किमिदं यद्रथमार्गादर्शनं इतःपरंकिं करिष्यामः अहो दैवेनोपहतावयमितिवदंतोन्यवर्तंतेत्यन्वयः १४ व्यथिताः सज्जनायस्यां तां सत्सदे नकैकेय्याव्यावृत्तिः १५ क्षयोहर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसाः यद्वा क्षयं गृहंप्रति व्याकुलंगंतव्यंनवेत्येवंरूपं मानसं येषां तादृशाः आवर्तयंत असुंचन् १६

इतीवबहुधावाचोबालवृद्धाश्चतेजनाः विलपंतिस्मदुःखार्तामत्तवत्साइवाग्र्यगाः १२ ततोमार्गानुसारेणगत्वाकिंचित्ततःक्षणं मार्गनाशाद्विषादेनमहतासमभिप्लुताः १३ रथमार्गानुसारेणन्यवर्तंतमनस्विनः किमिदंकिंकरिष्यामोदैवेनोपहताइव १४ तदायथागतेनैवमार्गेणक्लांतचेतसः अयोध्यामगमन्सर्वेपुरींव्यथितसज्जनाम् १५ आलोक्यनगरींतांचक्षयव्याकुलमानसाः आवर्तयंतते श्रूणिनयनैः शोकपीडितैः १६ एषारामेणनगरीरहितानातिशोभते आपगागरुडेनेवह्रदादुत्धृतपन्नगा १७ चंद्रहीनमिवाकाशंतोयहीनमिवार्णवं अपश्यन्निहतानंदंनगरंतेविचेतसः १८ तेतानिवेश्मानिमहाधनानिदुःखेनदुःखो- पहताविशंतः नैवप्रजज्ञुःस्वजनंपरंवानिरीक्षमाणाःप्रविनष्टहर्षाः १९ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आ॰अ॰ सप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ ७ ७ तेषामेवंविषण्णानांपीडितानामतीवच बाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया १ अभिगम्यनिवृत्तानां- रामंनगरवासिनां उद्गतानीवसत्वानिबभूवुरमनस्विनां २ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः अश्रूणिमुमुचुःसर्वेबा- ष्पेणपिहिताननाः ३ नचाहृष्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन् नचाशोभंतपण्यानिनापचन्गृहमेधिनः ४ नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनं- दन्विपुलंवाधनागमं पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाभ्यनंदत ५

१७ १८ दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहताः कथंगृहंप्रवेष्टव्य मिति दुःखेनविशंतोपि नैवप्रजज्ञुः स्ववेश्मपरवेश्मविवेकंनाज्ञासिषुः तथानिरीक्षमाणाअपि स्वजनपरजनविवेकं नप्राप्तवंतः १९ इतिरामा- भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये॰आ॰अयोध्याकांडे सप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ ७ ७ ७ तेषामित्यादि पद्यद्वयमेकंवाक्यं मु मूर्षयोपलक्षितानां अमनस्विनां दुर्मनसां खिन्नानामितियावत् सत्वान्यसवः उद्गतानीव उत्क्रांतानीव मृतप्रायाजाताइतिभावः १ २ बाष्पेण पि हिताननाः अश्रुव्याप्तमुखाइत्यर्थः ३ हर्षः शारीरोमुखविकासादिरूपः मोदआंतरोहर्षः परस्मैपदमार्षं प्रसारयन् प्रासारयन्नित्यर्थः प्रसारिता न्यपि नाशोभंत ४ नष्टमिति चिरनष्टधनस्य विपुलस्यागमं लाभंदृष्ट्वा नाभ्यनंदन् वाशब्दएवार्थे नाभ्यनंदन्नेवेत्यर्थः ५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यगर्हयंत राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थंयूयमागताइत्येवं वाग्रूपैः तोत्रैः अंकुशैः ६ तेषां रामंविनाआगतानां रामंराजानंविना सर्वस्यास्थिरत्वात् किंच भगवंतं राममादरेणापश्यंतोयेगृहपुत्रदारसुखादिष्वासक्त्या प्रतिनिवृत्तास्तेषां पुनःपुनःसंसारप्राप्तिरेव नतुकदापिमोक्षइत्याशयः तस्य मायिकरूपदर्शनेपि चित्तशुद्धिद्वारामोक्षोपयोगिज्ञानाधिकारोभवति ७ सत्पुरुषः भाग्यवान्पुरुषः सीताच भाग्यवती योवने रामंपरिचरन् अनुगच्छति ८ सीतालक्ष्मणावेवेति किंवाच्यं अचेतना आपगादयोपि सभाग्याः नतुयूयमित्याहुः आपगाइति विगाह्य स्नात्वा ९९ रम्यकान नाः चारुवृक्षसंघाः अनूपोजलप्रायदेशः १० तेशैलादयः अनर्चितुं न शक्ष्यंति अर्चितुमेवशक्ष्यंतीत्यर्थः ११ तदेवदर्शयति विचित्रेत्यादि विचित्रैः

गृहेगृहेरुदंत्यश्चभर्तारंगृहमागतं व्यगर्हयंतदुःखार्तावाग्भिस्तोत्रैरिवद्विपान् ६ किंनुतेषांगृहैःकार्यंकिंदारैःकिंधनेनवा पुत्रैर्वापिसुखैर्वापियेनपश्यंतिराघवम् ७ एकःसत्पुरुषोलोकेलक्ष्मणःसहसीतया योऽनुगच्छतिकाकुत्स्थंरामंपरिचरन्वने ८ आपगाःकृतपुण्यास्तापद्मिन्यश्चसरांसिच येषुयास्यतिकाकुत्स्थोविगाह्यसलिलंशुचि ९ शोभयिष्यंतिकाकुत्स्थमटव्योरम्य कानना: अपगाश्चमहानूपाःसानुमंतश्चपर्वताः १० काननंवापिशैलंवायंरामोनुगमिष्यति प्रियातिथिमिवप्राप्तंनैनंशक्ष्यंत्यन- र्चितुं ११ विचित्रकुसुमापीडाबहुमंजरिधारिणः राघवंदर्शयिष्यंतिनगाभ्रमरशालिनः १२ अकालेचापिमुख्यानिपुष्पाणिच फलानिच दर्शयिष्यंत्यनुक्रोशाद्गिरयोराममागतं १३ प्रस्रविष्यंतितोयानिविमलानिमहीधराः विदर्शयंतोविविधान्भूयश्चित्रां श्चनिर्झरान् १४ पादपाःपर्वताग्रेषुरमयिष्यंतिराघवं यत्ररामोभयंनात्रनास्तितत्रपराभवः १५ सहिशूरोमहाबाहुःपुत्रोदशर थस्यच पुराभवतिनोदूरादनुगच्छामराघवं १६ पादच्छायासुखंभर्तुस्तादृशस्यमहात्मनः सहिनाथोजनस्यास्यसगतिःस परायणम् १७ वयंपरिचरिष्यामःसीतांयूयंचराघवं इतिपौरस्त्रियोभर्तृन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् १८ युष्माकंराघवोरण्येयो गक्षेमंविधास्यति सीतानारीजनस्यास्ययोगक्षेमंकरिष्यति १९

कुसुमैरापीडः शिरोभूषणमेषां बह्वीर्मंजरीः पुष्पस्तबकान् धर्तुंशीलमेषां छांदसोह्रस्वः नगाः वृक्षाः दर्शयिष्यंति आत्मानमितिशेषः एवंचपुष्पांजलिरूपार्चायां नेशक्ताइतिभावः १२ गिरयोदर्शयिष्यंति स्वगत वृक्षद्वारेतिशेषः १३ १४ पादपारमयिष्यंति स्वमूलाकीर्यमाण पल्लवकुसुमरचितशय्याभिरितिशेषः यत्र रामःवसतीतिशेषः १५ भयाभावादौहेतुः सहिशूरइत्यादि नोस्मा कमदूरात्पुराभवति यावत्पुरेतिभविष्यतिलुट् आसन्नोभविष्यतीत्यर्थः अतोराघवमनुगच्छाम प्रार्थनायांलोट् १६ पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतु भूता सेवालक्ष्यते भर्तूरामचंद्रस्य पादसेवैव नःपरमसुखं सुखसाधनं गतिःशरणं परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा १७ वयंस्त्रियःयूयंपुरुषाः १८ अप्राप्त प्राप्तिर्योगः प्राप्तरक्षणं क्षेमं १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रतीतेन अस्फुरवेन सोत्कंठितजनेन उत्कंठितजनसहितेन अतएवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन वासेन कोनुसंप्रीयेतेत्यर्थः २० यदिचेदिति समुदायोयपदार्थः अधर्म्यमधर्मयुक्तं अतएवानाथवत् नाथवद्भिन्नं जीवितेनार्थः जीवितेनाभिन्नोऽर्थोपिन पुत्रादिरूपस्तस्रतरांनेत्यर्थः २१ पुत्रोरामः परिहरेत् त्यागात्परिहरेत् पुत्रभर्तृत्यागिन्याइतरत्यागः कियानितिभावः २२ जीवंत्याः कैकेय्याराज्ये तथाभूतकाः पोषिताहि अपि जीवंत्योनवसेमहि न वसेम इममर्थंप्रति पुत्रैरपिशपामहे २३ अधर्म्यो अधर्मयुतां २४ अनालंभं अयज्ञं तत्रहेतुरनायकमिति कृते तन्निमित्तं २५ विलोपोनाशः २६ तेधूर्तं

कोन्वनेनाप्रतीतेनसोत्कंठितजनेनच संप्रीयेतामनोज्ञेनवासेनहृतचेतसा २० कैकेय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् नहि नोजीवितेनार्थः कुतःपुत्रैःकुतोधनैः २१ ययापुत्रश्चभर्ताचत्यक्तावैश्वर्यकारणात् कंसापरिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसिनी २२ कैकेय्यानवयंराज्ये भृतकाहिवसेमहि जीवंत्याजातुजीवंत्यःपुत्रैरपिशपामहे २३ यापुत्रंपार्थिवेंद्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणीं २४ उपद्रुतमिदंसर्वमनालंभमनायकम् कैकेय्यास्तुकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति २५ नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः मृतेदशरथेव्यक्तंविलोपस्तदनंतरम् २६ तेविषंपिबतालोड्यक्षीणपुण्याःसुदुःखिताः राघवंवानुगच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत २७ मिथ्याप्रव्राजितोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः भरतेसन्निबद्धाःस्मसौनिकेपशवोयथा २८ पूर्णचंद्राननःश्यामोगूढजत्रुररिंदमः आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्वजः २९ पूर्वाभिभाषीमधुरःसत्यवादी महाबलः सौम्यश्चसर्वलोकस्यचंद्रवत्प्रियदर्शनः ३० नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंगविक्रमः शोभयिष्यत्यरण्यानिविचरन्स महारथः ३१ तास्तथाविलपंत्यस्तुनगरेनागरस्त्रियः चुक्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभयागमे ३२ इत्येवंविलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवं जगामास्तंदिनकरोरजनीचाभ्यवर्तत ३३ नष्टज्वलनसंतापाप्रशांताध्यायसत्कथा तिमिरेणानुलिप्तेवतदासा नगरीबभौ ३४

पुरुषाःसस्त्रीकाइतिशेषः आलोड्य पेषयित्वा अश्रुतिंवापि यत्रदेशे कैकेय्यानामश्रवणमपिनभवति तादृशं दूरदेशंवा गच्छतेत्यर्थः २७ मिथ्याप्रव्राजितः मिथ्यावरकल्पनयाप्रव्राजितोभूत् ततःकैकेयीवशगे भरतेराजनिवसंति सौनिके सूनापशुवधस्थानं तत्रभवेहिंसके तत्समीपे पशवोयथानिश्चित मरणास्तथासंनिबद्धाःस्मः संनिविष्टाभवामः २८ इदानींतद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्याययंति पूर्णेत्यादि २९ पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभयापगमाय सर्वत्रपूर्वभाषणशीलः ३० ३१ मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागमइवेत्यर्थः ३२ विलपंतीनां दुःखदृष्ट्वेतिशेषः रविरस्तंजगाम तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रगतिरभूदित्याशयः ३३ नष्टोहोमाद्यर्थोपि ज्वलनसंतापोज्वलनसंगमोयस्यां प्रशांता अध्याया अध्ययनानि सत्कथाश्चयस्यां

(सा ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निराश्रया रामरूपाश्रयराहित्यात् ३५ रुतैः तृतीयार्थे रुतेभ्योपि तासां सअधिकोऽभवत् ३६ वादनं वादित्रं प्रशांतानि गीतोत्सववादित्राणि यस्यांसा
पिहित आपणानां पण्यवस्तूनामुदयः प्रसारणंयस्यांसा संक्षपितोदकः क्षीणोदकः संक्षभितोदकइतिपाठे क्षौभ्यात्संक्षभितोदकइत्यर्थः ३७ इतिरामा॰ रामा
यणतिलके वा॰आ॰अ॰अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ ॐ ॐ अथरामवृत्तांतमाह रामोपीति तेनैव यत्र रात्रिशेषे द्विजावंचितास्तेनैव महदंतरं
बहुदूरम् १ व्यपायात् गता विषयोदेशः २ विशेषेणकृष्टाः सीमांतायेषु अनेन सौराज्यंध्वनितम् तान्यतिक्रामत् शनैरिव शीघ्रंययौ रमणीयदेशादिद-

उपशांतवणिक्पण्यानष्टहर्षानिराश्रया अयोध्यानगरीचासीन्नष्टतारमिवांबरं ३५ तदास्त्रियोराम निमित्तमातुरायथासुते-
ष्वानरिवाविवासिते विलप्यदीनारुरुदुर्विचेतसः रुतैर्हितासामधिकोपिसोऽभवत् ३६ प्रशांतगीतोत्सवनृत्यवादनाविभ्रष्ट
हर्षापिहितापणोदया तदात्ययोध्यानगरीबभूवसामहार्णवः संक्षपितोदकोयथा ३७ इत्यार्षेश्रीरा॰ वा॰आ॰अ॰ अष्टचत्वा
रिंशः सर्गः ४८ ॐ ॐ रामोपिरात्रिशेषेण तेनैवमहदंतरम् जगामपुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् १ तथैवग
च्छतस्तस्यव्यपायाद्रजनीशिवा उपास्यतुशिवांसंध्यांविषयानत्यगाहत २ ग्रामान्विकृष्टसीमांतान्पुष्पितानिवनानिच प-
श्यन्नतिययौशीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः ३ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां राजानंधिग्दशरथंकामस्यवशमास्थितं ४
हान्नृशंसाद्यकैकेयीपापपापानुबंधिनी तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्तते ५ यापुत्रमीदृशंराज्ञः प्रवासयतिधार्मिकं
वनवासेमहाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेंद्रियं ६ अहोदशरथोराजानिःस्नेहःस्वसुतंप्रति प्रजानामनघंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति ७
एतावचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां शृण्वन्नतिययौवीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ८ ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीं
उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्याध्युषितांदिशं ९ गत्वातुसुचिरंकालंततःशीतवहांनदीं गोमतींगोयुतानूपामतरत्सागरंगमां १०

शनैरिवत्यर्थः पारवश्यात् अतिशीघ्रमपि गमनंशनैरिव मत्यभादित्यर्थइतितीर्थः शरैरिवेतिपाठः शरसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थ इतिकतकः ३ ग्रामाः म
हांतः संवासाः स्वल्पग्रामाः शृण्वन्ययावित्यन्वयः तावानआह राजानंधिगित्यादि आस्थितं प्राप्तं ४ पापा पापकर्मारब्धशरीरा पापानुबंधिनी पापक
र्मनिरता तीक्ष्णा क्रूरदर्शना संभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ५ ईदृशं अनेककल्याणगुणवंतं सानुक्रोशं सदयं ६ प्रजानांप्रियमितिशेषः यद्वा प्रजाविष
येऽनघं पापरहितं ७ कोसलानति अतिक्रम्यययौ ८ शिववारिवहाम् शिवानिवारीणिवहंतीम् ९ गोभिर्युतान्यनूपानि जलप्रायदेशायस्यां सा
गरंगमाम् इत्यनेनयमुनावत्तस्याअपि पृथक्सागरप्रवेशं सूचयति १० ॐ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यंदिकां तदारव्यां ११ सः अनीतस्यंदिकः महीं स्यंदिकासीमां कोसलदेशरूपां राष्ट्रवृतां अवांतरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत् इक्ष्वाकवे मनुनादत्तको
सलदेशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः यद्यपीक्ष्वाक्वादयः सार्वभौमास्तथापि तेषांस्वराजधानीत्वात्स्यंदः कोसलदेशएव सार्वभौमत्वंतु तद्देशसिं-
हासनाधिष्ठातृसकलराजपालनीयाज्ञत्वमेवेत्यलम् १२ सूत सूतः शृणुइत्यादिः आभाष्य संबोध्य हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरः १३ अथपरिगृहीतमनुष्यदेह-
स्य तद्देहग्रहणानुरूपो ऽभिनयः कदेति आगम्य अतिक्रांतं स्वदेशमितिशेषः १४ ननु मृगयायाः स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदंडताः अर्थस्यदूष
णंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकमित्युक्तेर्व्यसनानांनिषेधाच्च कथंतदिच्छेत्यतआह नात्यर्थमिति प्रजान्यायचिंतनादिवैमुख्यापादकतया अत्यंतरतेरेवतस्यांनिषे
धात् ननु सर्वथैवनिषेधोऽस्त्यतआह एषारतिः क्रीडा लोके राजर्षिगणसंमता ऽतोतुला नसर्वथानिषिद्धेत्यर्थः गजादयोनहंतव्यामृगयायांमहेषुभिरित्या

गोमतींचाप्यतिक्रम्यराघवः शीघ्रगैर्हयैः मयूरहंसाभिरुतांततारस्यंदिकांनदीं ११ समहींमनुनाराज्ञादत्तामिक्ष्वाकवेपुरा
स्फीतांराष्ट्रवृतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत् १२ सूतइत्येवचाभाष्यसारथिंतमभीक्ष्णशः हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः १३
कदाहंपुनरागम्यसरय्वाः पुष्पितेवने मृगयांपर्यटिष्यामिमात्रापित्राचसंगतः १४ नात्यर्थमभिकांक्षामिमृगयांसरयूवने र-
तिर्ह्येषातुलालोकेराजर्षिगणसंमता १५ राजर्षीणांहिलोकेस्मिन्नत्यर्थंमृगयावने कालेकृतांतांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षितां १६
सतमध्वानमैक्ष्वाकः सूतंमधुरयागिरा तंतमर्थमभिप्रेत्ययोवाक्यमुदीरयन् १७ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आ॰ अ॰ एकोनपं
चाशः सर्गः ४९ ७ ७ विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः अयोध्यामुन्मुखोधीमान्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १
आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते दैवतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच २ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणोजगतीपतेः पु
नर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ३

दिनास्याअप्यनुमतत्वमितिभावः १५ राजर्षीणांहीतिश्लोकः पुनरुक्तार्थकइवकतकासंमतश्चेति
बोध्यं एवंहितद्व्याख्या हियतः अस्मिन्लोके राजर्षीणां वनेमृगयारत्यर्थमासीत् अतोऽहमपि काले श्राद्धादिकाले मनुजैः मनुपुत्रैः सदाचारपरैर-
पि कृतांस्वीकृतां धन्विनां चंचललक्ष्येषु इषुसित्यर्थमभिकांक्षितां नात्यर्थमभिकांक्षामीति संबंधः १६ तंतमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरयागि
रा सूतं प्रति वाक्यमुदीरयन् सऐक्ष्वाकोरामस्तमध्वानं ययाविति संबंधः १७ इतिरामाभिरामे॰ ति॰ वा॰ आदिकाव्ये अयोध्याकांडेएकोनपंचाशःस
र्गः ४९ ७ ७ अथजन्मभूमिप्रत्युक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्ततयानस्वदेशमापृच्छतिस्वस्वरूपगोपनाय विशालानिति
यात्वा तदंतंगत्वा १ हेपुरिश्रेष्ठे त्वांत्वत्संबंधिदैवतानिच आपृच्छे प्रार्थयामि २ प्रार्थनाप्रकारमाह निवृत्तेति ३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 जानपदं जनं स्वदर्शनार्थं तत्रागतं तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात् लोकव्यवहारानुसारेण नटइव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ४ अनुक्रोशः आदरोनुतापोवा दया
कारुण्यं यथायोग्यं मयिवः युष्माकं युष्माभिरितियावत् कृतः कृतान् दुःखस्य चिरमनुभवइतिशेषः पापीयः अशोभनं अतोयुष्माभिर्गम्यतां वयम-
प्यर्थसिद्ध्यै पित्रनुज्ञार्थसिद्ध्यै अवतारप्रयोजनार्थसिद्ध्येइतिलत्वर्थं गच्छामइतिशेषः व्याख्यानांतरंत्वप्रयोजकत्वान्नोक्तम् ५ ते एवंरामेणबोधिताः
६ अतृप्तानां दर्शनतृप्तिरहितानां क्षणदामुखे सायंकाले अर्कोयथातथा अचक्षुर्विषयं देशंगतः ७ तदेवाह वाल्मीकिः ततइति दानशीलाजनायेषु
तान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्चसमावृतान् ८ गोकुलैराकुलतयासेवितान् ९ नरेंद्राणां रक्षणीयान् ग्रामशइतिशेषः नरेंद्ररक्षणयोग्यैकग्रामा-

ततोरुन्निरतान्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणम् अश्रुपूर्णमुखोदीनोऽब्रवीज्जानपदंजनं ४ अनुक्रोशोदयाचैवयथार्हंमयिवःकृतः चि
रंदुःखस्यपापीयोगम्यतामर्थसिद्धये ५ तेऽभिवाद्यमहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं विलपंतोनराघोरंव्यतिष्ठंस्तक्वचित्क्वचित् ६
तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचराघवः अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कःक्षणदामुखे ७ ततोधान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्शिवा
न् अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ८ उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवि-
तान् ९ रक्षणीयान्नरेंद्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्तत १० मध्येनमुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकु
लं राज्यंभोज्यंनरेंद्राणाययौधृतिमतांवरः ११ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशीततोयामशैवलां ददर्शराघवोगंगांरम्यामृषिनिषेवितां १२
आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृतां कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिःसेवितांभोह्रदांशिवां १३ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशो
भितां नागगंधर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवां १४ देवाक्रीडशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीं देवार्थमाकाशगमांविख्यातांदेवप-
द्मिनीम् १५

न् इतरनरेंद्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानितियावत् १० मध्येन मध्यगत्या नरेंद्राणामितरेषां भोज्यंराज्यं देशंययौ स्वदे-
शत्वाभावेन तज्जनानुयानशंकाभावात् शनैर्देशसौभाग्यंपश्यन् अगमदित्यर्थः ११ तत्रअयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये १२ काले क्रीडाकाले सेवि
ताअंभःपूर्णह्रदायस्यांतां १३ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्चसेविताम् सततंशिवामित्यनेनमहानिशायामपितस्यांस्नानाद्यधिकारःसूचितः तदु
क्तंभारते भुक्त्वावायदिवा भुक्त्वारात्रौवायदिवादिवा नकालनियमःकश्चिद्गंगांप्राप्यसरिद्वराम् इति १४ देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हिमवतउभय-
तीरवर्तिभिर्युक्तां देवार्थं देवानांस्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनया आकाशगंगां देवपद्मिनीं देवभोग्यहेमपद्मवतीम् १५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिलामयस्थलेयोजलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्राम् पाठांतरेजलेनाधूताः प्रक्षालिताः गुहाग्राः गुहामुखानि यथा तां फेनरूपोयोनिर्मलोहासोमं
दहास स्तद्वतीम् एवमादिनास्त्रीरूपेणवर्णनं प्रवाहरूपायागंगायाइतिबोध्यम् वेणीकृतजलां द्वित्रिजलसंयोगात् १६ स्तिमितानिश्चला सावासौगं-
भीराचतां गंभीरनिर्घोषां मृदंगादिवत् भैरवनिस्वनां अशन्यादिवत् १७ आभोगपुलिनां विशालसैकतां १८ १९ २० कुड्मलरूपैः कुमुदखंडैः समू
हैरित्यर्थः पुष्परजसा ध्वस्तां संयुक्तां समदामिव मदसहितां प्रमदामिवस्थितां २१ व्यपेतोदूरीकृतोमलसंघातः पाप संघातोयया तां व्यपेतजलसं-
घातामितिपाठे तीरे क्रूरप्रवाहरहितामित्यर्थः मणिर्मुक्तामणिः अनेनातिस्वच्छसुभ्रजलत्वं दिग्गजाद्यालोडनेपिनिर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलंकारः वर

जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीं क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्तशोभितां १६ क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलां
क्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिस्वनां १७ देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलां क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकां १८
हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशोभितां सदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदिताम् १९ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभि
तां क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलां २० क्वचित्कुमुदखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभितां नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवच-
क्वचित् २१ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनां दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः २२ देवराजोपवाह्यैश्चसन्नादितवनांत
रां प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः २३ फलपुष्पैः किसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा विष्णुपादच्युतांदिव्यामपापांपापना
शिनीम् २४ शिशुमारैश्चनक्रैश्चभुजंगैश्चसमन्वितां शंकरस्यजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा २५ समुद्रमहिषींगंगांसारसक्रौं-
चनादितां आससादमहाबाहुःशृंगवेरपुरंप्रति २६ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्यमहारथः सुमंत्रमब्रवीत्सूत मिहैवाद्यव-
सामहे २७ अविदूरादयंनद्याबहुपुष्पप्रवालवान् सुमहानिंगुदीवृक्षोवसामोत्रैवसारथे २८

वारणैरुत्तमगजैः २२ देवराजानस्तेउपवाह्यायेषांतैश्चवरगजैः औपवाह्यैरितिपाठे तेषांक्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः २३ भूषणान्येवाह फलेत्यादि द्वि
जैः पक्षिभिः विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकात् ब्रह्मांडबाह्यजलदेशाच्च च्युतां अपापां कर्मनाशादिवत्केनापिप्रकारेणपापजनकत्वाभाववतीमितिक
तकस्तन्न पापजनकत्वसंभावनायाएवाभावात् वस्तुतो ऽपापां पापवज्जंतुरहितां तत्रहेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेणतादृशीं २४ शिंशुमारोजलक
पिरितिविजयंती केशकर्ता नक्रैर्मकरैः सागरतेजसा भगीरथतपसा २५ शृंगवेरपुरं प्रस्थितामितिशेषः २६ ऊर्मिभिः कलिलाः संपृक्ता आव
र्तायस्यांसातां इहगंगातीरे २७ नद्याविदूरत्वं बहुपुष्पप्रवालवत्त्वेहेतुः इंगुदीतापसतरुः २८ ७ ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवादीनां संमान्यं सलिलं यस्यास्तां अनेनगंगाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमितिध्वनितं २९ तत्रगंगातीरे स्थितइंगुदीवृक्षं ह
र्यैर्ययतुः ३० तं अभियाय तत्समीपंगत्वेतियावत् अवतरत् अवातरत् ३१ उपतस्थे समीपंसेवार्थंप्राप ३२ आत्मसमः प्राणसमः निषादजात्यः
तज्जातोभवः बलवान्प्राणतः सेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजात्यः स्थपतिरित्यनेननिषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्रकर्मधारयइतिसूचितं
यद्यपीदृशसख्यं हीनप्रेष्यंहीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषुगणितं तथापि तद्विप्रविषयं राज्ञामाटविकबलेन प्रयोजनवत्त्वात् षड्विधबलसंग्रहस्यरा
जधर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेतिदिक् अत्रेदंबोध्यं निषादगुहविषयेरामस्यात्मसमः सखेत्येवंवदतावाल्मीकिना रामसमत्वरामसमानख्यातिबोक्त्या भग

प्रेक्षामिसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवां देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणां २९ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चबाढमित्येवराघवं
उक्त्वातमिंगुदीवृक्षंतदोपययतुर्हयैः ३० रामोभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ३१
सुमंत्रोप्यवतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान् वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः ३२ तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा
निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः ३३ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रंरामंविषयमागतं वृद्धैःपरिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः
३४ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितं सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः ३५ तमार्तःसंपरिष्वज्यगुहोराघवमब्रवी-
त् यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते ३६ ईदृशंहिमहाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियं ततोगुणवदन्नाद्यमुपादायपृथग्विधं
३७ अर्घ्यंचोपानयत्क्षिप्रंवाक्यंचेदमुवाचह स्वागतंतेमहाबाहोतवेयमखिलामही ३८ वयंप्रेष्याभवान्भर्तासाधुराज्यंप्र
शाधिनः भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितं ३९ शयनानिचमुख्यानिवाजिनांखादनंचते गुहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवा
चह ४० अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वदावयं पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच ४१ भुजाभ्यांसाधुवृत्ताभ्यांपीडयन्वा
क्यमब्रवीत् दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामिह्यरोगंसहबांधवैः ४२

वद्भक्तत्वेननिषादत्वेपि पूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेन तस्यतत्वज्ञत्वंसूचितं ३३ उपागतः
रामसमीपंप्राप्तः विषयं स्वदेशं ३४ समागच्छत् क्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ३५ आर्तः रामीयवल्कलादिधरणदर्शनेनतप्तः इदमस्मत्पुरं ३६ ईदृशव
चनेकारणमाह ईदृशंहीति अनेनभगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितं अन्नाद्यं अन्नमोदनस्तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः ३७ ३८ नोराज्यं भक्ष्यादिकंच प्रशा
धि स्वीकुरु ३९ वाजिनांखादनं यासादि ४० महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसि यच्चतेवयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंदर्शयसि तेनत्वया व
यमर्चिताएवहृष्टाश्चवयमित्युवाचेत्यर्थः सर्वदाव्यमर्चिताइत्यनेन मद्ध्यानमेवममहतीपूजा तच्चसर्वदातवास्तेइत्यप्यर्थोगर्भितः अतएव वयंत्वयिस
र्वदाहृष्टाः ४१ अतएवपुनरालिंगति अत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधयितुं भुजाभ्यामिति ४२ ७४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वनेषुचेति तस्यारटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः क्वचिद्वनेष्विति पाठः ४३ अनुजानामि अंगीकृत्य ददामि प्रतिग्रहे भोगफलके ४४ धर्मे प्रणिहितं पित्राज्ञा पालनलक्षणे धर्मे सावधानं अत्र तद्दत्तस्याग्रहे प्रतिग्रहे अप्रतिगृहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायोग्यत्वे व्रतस्थत्वरूपहेतूपन्यासेन च तदन्नस्य भोजनयोग्यत्वं सूचयता तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितं अन्यथा निषादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेव हेतुमुपन्यसेत् स वा कथं पक्वान्नमाहरेत् एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोपि भोज्यान्न एवेति ध्वनितं ४५ एते अश्वाः ४६ प्रतिपानं जात्यश्वानां राजोपवाह्यानां घासदानानंतरं यत्साध्यते क्षीरादि तत्प्रतिपानं यच्च घृतश-

अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितं ४३ सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे कुश-
चीराजिनधरं फलमूलाशनं च मां ४४ विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ४५
एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ४६ एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः अ
श्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ४७ गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ततश्चीरोत्तरासंगः संध्यामन्वास्य पश्चिमां
४८ जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयं तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ४९ सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमु
पाश्रितः गुहोपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ५० तथा शयानस्य ततो यशस्विनो म
नस्विनो दाशरथेर्महात्मनः अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी ५१ इत्यार्षे श्रीरा० वा० आ० अ० पं
चाशः सर्गः ५० ७ ७ तं जाग्रतमदंभेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणं गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् १ इयं
तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखं २ उचितोयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशां ३ न हि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन ब्रवीम्येव च ते सत्यं सत्येनैव च ते शपे ४

कर्शादिस्तत्यवचूर्णादि खाद्यते तत्खादनं ४७ त्वरितं दीयतामिति अन्वशादित्यन्वयः ४८ जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तको पवासस्यावश्यकत्वात् ४९ अभ्येत्य ततोन्यत्र समीपदेशे आगत्य तस्थावित्यनेन तस्य निद्राभावः सूचितः अन्वजाग्रदित्यार्षे अजागरीदित्यर्थः ५० सुचिरेण शर्वरीति निद्राग मनाच्चिरत्वप्रभासस्तस्यां ५१ इति रामाभिरा० तिलके वा० आ० अयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ५० ७ ७ ७ एवं रामे शयाने तद्रक्षा र्थं जाग्रल्लक्ष्मणगुहसंवादः तमित्यादि अदंभेन अकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्थाय भ्रातृरक्षणार्थं राघवं रघुकुलजं संतापसंतप्तो रामस्य भूशय्यादिजे न संतापेन पीडितः १ इयमिति प्रत्याश्वसिहि विश्रांतो भव २ अयं जनः आटविकः ३ न हि रामादिति सर्वात्मभूतात् ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ ६ अविदितमज्ञातं किंच चतुरंगमिति परकीयमितिशेषः तादृशमपि परकीयंबलं संनरेमहि युद्धेनजयेम ७ ततोवाच ततउवाचेतिच्छेदः आर्षः
संधिः अत्रदेशे वयंनभीताः यतोधर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणाःभवामः ८ तथापि जागरणेकारणमाह कथमिति जीवितं विशिष्टसुखजी-
वितजनकंभोजनादि ९ १० मंत्रोगायत्र्यादिः तपः कृच्छ्रादिः पराक्रमैः तज्जन्यैर्ऋष्यशृंगाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः एकोमुख्यः तत्रहेतुःसदृश
लक्षणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षणइत्यापाततोर्थः ११ विधवा विगतपतिका १२ श्रमेणोपरताराजभवने ऽयोध्यानगरेच भवि

अस्यप्रसादादाशंसेलोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचपुष्कलौ ५ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसी
तया रक्षिष्यामिधनुःपाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह ६ नमेस्त्यविदितंकिंचिद्वनेऽस्मिन्चरतःसदा चतुरंगंह्यपिबलंसुमह-
त्संनरेमहि ७ लक्ष्मणस्तुततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयाघन नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ८ कथंदाशरथौभूमौशया
नेसहसीतया शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा ९ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि तंपश्यसुखसंसुप्तं
तृणेषुसहसीतया १० योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः एकोदशरथस्यैष पुत्रःसदृशलक्षणः ११ अस्मिन्प्रव्रजि-
तेराजानचिरंवर्तयिष्यति विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति १२ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः निर्घोषोप
रतंतातमन्येराजनिवेशनं १३ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम नाशंसेयदितेसर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमां १४ जीवेदपि
हिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया तद्दुःखंयत्तुकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति १५ अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा
राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्यति १६ कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठपुत्रमपश्यतः शरीरंधारयिष्यंतिप्राणाराज्ञोमहात्मनः
१७ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति अनंतरंचमातापिममनाशमुपैष्यति १८ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यम
नोरथम् राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति १९

ष्यंतीतिशेषः निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषंभवतीतिमन्ये १३ जीवंतीति नाशंसे
नसंभावयामि यदिवाजीवंति एतावत्पर्यंतं तदेमांशर्वरीमेवजीविष्यंतिनाग्रे अन्नपानाद्यभावादितिसंभावयामीतिशेषः १४ जीवेदपि एतद्भ्रात्याःप
रमपीतिशेषः यदियत् वीरसूः कौसल्या एकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः १५ अनुरक्तैः रामानुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ता सुखालोक
रूपं प्रियमावहतिसा सदासुखवल्लोका इदानींराजव्यसनेन दशरथमरणदुःखेन संसृष्टा युक्ता १६ राजव्यसनमेवदर्शयति कथमिति १७ मातापि भ
र्तृपुत्रवियोगात् सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ १८ मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतं नष्टंनष्टमितिक्रोशन्निति शेषः प्रत्यागतं रामंराज्ये ७५
ऽनिक्षिप्यैव मेपिनाविनश्यतीत्यन्वयः १९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते ये इत्तं मृतंपितरं रघुकुलजं सर्वप्रेतकार्येषु संस्करिष्यंति तेसिद्धार्थाः भाग्यवंतः प्राप्तराज्याश्च भरतादयइतिशेषः क्री धातन्नामाग्रहणं २० २१ २२ विचरिष्यंति भरतादयइतिशेषः २३ अपिजीवेदितिसंभावने लिङ् अपिच अपिपश्याम अपिद्रक्ष्यामः २४ सत्यप्रतिज्ञेन रामेण २५ परिदेवयमानस्येति इत्थमित्यादिः तिष्ठतः जाग्रतः २६ गुरौ रामे सौहृदात् इत्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरोगुहः व्यथातुरोनागोगजइव २७ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ वा॰आदि॰अयो॰ एकपंचाशःसर्गः ५१ ७ ७ प्रभातायामिति १ कृष्णोविहगः काकः कोकि-

सित्यार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिराघवं २० रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभितां २१ रथाश्वगज संबाधांतूर्यनादविनादितां सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां २२ आरामोद्यानसंपन्नांसमाजोत्सवशालिनीं सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम २३ अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयं प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतं २४ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनोवयं निवृत्तेवनवासेऽस्मिन्नयोध्यांप्रविशेमहि २५ परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्यमहात्मनः तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत २६ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहिते नरेंद्रसूनौगुरुसौहृदाद्गुहः मुमोचबाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः २७ इत्यार्षेश्रीरामाय॰ वा॰आदि॰अ॰ एकपंचाशःसर्गः ५१ ७ ७ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणं १ भास्करोदयकालोऽसौगताभगवतीनिशा असौसुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति २ बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने तरामजान्हवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमां ३ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः गुहमामंत्र्यसूतंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ४ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत् ५ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहवतींशुभां सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर ६ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतोमहान् उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत् ७

लपालकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः काकेतिनामग्रहणस्य प्रातर्निंद्यत्वादेवमुक्तिः २ ३ विज्ञाय तरणसाधनंशीघ्रमानेयमित्येवंरामवचनतात्पर्यंज्ञात्वा गुहं सूतंचामंत्र्य आमंत्रणेनैवतत्तात्पर्यंबोधयित्वा यथापूर्वंभ्रातुरग्रतोतिष्ठत् ४ सतुगुहस्तु रामस्यवचनं तराम जान्हवीमित्येवंनिशम्य तात्पर्यतोज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वंप्रतिगृह्य सचिवानाहूय तन्मध्येकंचित्सतिअब्रवीत् ५ अस्यवाहनसंयुक्तां अस्य जलंनिरस्य नावंतीरंप्रापयतीत्यस्यवाहनमरित्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कर्णग्राहःकर्णधारः सुखेन प्रतारः प्रतरणं ययातां दृढां दृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गेउपाहर समीपंप्रापय ६ उपोह्य समीपंप्रापय्य ७ ७

वा·रा· ८ ९ आरोप्यतां खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः १० सन्नह्य कवचं कलापान् तूणीरान् येन अवतारेणमार्गेण नावमारुह्य तामुत्तिर्वा अ·कां·
७६ च्युगुणां गंगां लोकास्तरंति तमवतारं तर्तुंजग्मतुः ११ एवंतु एवंभूततुरयादिनिरपेक्षं गच्छतंतु १२ उत्तमश्वासोदक्षिणश्च तेन स्पर्शादिव्यापारेउत्त
मेन स्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेनकरेण दक्षिणकरेण १३ गमनप्रत्याशानिवृत्तये पुनःसावधारणांनिवृत्तिमाह निवर्तस्वेति एता-
वत्पर्यंतंराजाज्ञयायानेनगमनंकृतं हि अतःपरं ममानेन नप्रयोजनं यतोरथंविहाय पद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामो ऽतस्त्वं सर्वथानिवर्तस्व १४ अभ्यनु
ज्ञातंप्रतिनिवृत्त्येइतिशेषः १५ नदादौ लोकदृष्ट्याशोकापनुदंवचनमाह नातीति सभ्रातृभार्यस्यतव प्राकृतवत् क्षुद्रवद्वनेवासोयेनदैवेनकृतस्तादिदंदैवं

ततःसप्रांजलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत् उपस्थितेयंनौर्देव भूयः किंकरवाणिते ८ तवामरसुतप्रख्यतर्तुंसागरगामिनीं नौ
रियंपुरुषव्याघ्रशीघ्रमारोहसुव्रत ९ अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः कृतकामोऽस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति १०
ततःकलापान्सन्नह्यखड्गौबध्वाचधन्विनौ जग्मतुर्येनतांगंगांसीतयासहराघवौ ११ राममेवंतुधर्मज्ञमुपागत्यविनीतवत् किं
महंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत् १२ ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमंत्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन सुमंत्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञः
सकाशेभववाप्रमत्तः १३ निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृतंमम रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनं १४ आत्मानंत्व-
भ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तःससारथिः सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् १५ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित् तव-
सभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने १६ नमन्येब्रह्मचर्येवास्वधीतेवाफलोदयः मार्दवार्जवयोर्वापित्वांचेद्व्यसनमागतं १७
सहराघववैदेह्याभ्रात्राचैववनेवसन् त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रीँल्लोकांस्तुजयन्निव १८ वयंखलुहतारामयत्त्वयाप्युपवंचिताः
कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभागिनः १९ इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमंत्रःसारथिस्तदा दृष्ट्वादूरगतंरामंदुःखार्तोरुरुदेचिरं २०

इहलोके केनाप्यतिक्रांतंन लंघितंन अनोत्तदयेमाशङ्कइत्यर्थः यद्वा ते वनवासोजातइतियदिदं इहलोके अयोध्यास्थलोकमध्येकेनापिपुरुषेण नत्वद्
दि अत्यंतंक्रांतं स्वीकृतं सर्वासंमतमेवातोऽस्मदादीन्दोषेणमागृण्हीयाइतितात्पर्यं १६ किंच यदित्वामीदृशं व्यसनमागतं तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमिति
मन्ये १७ इदानीं रामंभगवंतंमत्वाह सहेति गतिमुत्कर्षं एकस्यैवत्रिलोकीजेतुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेनच त्रीन्लोकान्जयन्निव एवंच तवायंवनवा
सोपि महाफलएव १८ वयंतु सर्वथापीडिताइत्याह वयमिति उपवंचिताः केनचिद्व्याजेनाविदितगमनेन अहंबलान्निवर्तनेन एवंसर्वेत्यक्ताः १९ आत्मस ७६
मं अतिबुद्धिमन्मंत्रियोग्यम् दूरगतमितिपाठे दूरदेशावस्थानवंतं निश्चित्य तत्समीपे दुःखार्तश्चिरंरुरोद २० ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पृष्टोदकमाचामितं शुचिं पवित्रं २१ कामभारावसन्नः कामवेगेनपीडितः यद्वावसन्नः मदभिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणं २३ कैकेय्याः
प्रियोपः कामोविषयोभरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येनप्रकारेण यद्वस्तु आज्ञापयेत् तत् अविकांक्षया ऽस्मदादीनामविशंकया कार्यं सादरमनुष्ठेयम् २४ ए
तच्छब्दार्थमाह यदेषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वादत् सर्वकृत्येष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि २५ यत्कार्यं प्रति यथायेनप्रकारेण अलीकमप्रियं ताम्यति ग्ला
यति २६ अभिवाद्य मत्प्रतिनिधिनयामदीयनमस्कारंकृत्वा २७ इदंपदार्थमाह नचेति वनेवत्स्यामहेतिवेतिसंधिरार्षः वत्स्यामहइतिवा नानुशोचामीति

ततस्तुविगतेबाष्पेसूतंस्पृष्टोदकंशुचिं रामस्तुमधुरंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतम् २१ इक्ष्वाकूणांत्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये य
थादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु २२ शोकोपहतचेताश्चवृद्धश्चजगतीपतिः कामभारावसन्नश्चतस्मादेतद्ब्रवीमिते २३ य
द्यथाज्ञापयेत्किंचित्समहात्मामहीपतिः कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविकांक्षया २४ एतदर्थंहिराज्यानिप्रशासतिनराधिपाः
यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते २५ यद्यथासमहाराजोनालीकमधिगच्छति नचताम्यतिशोकेनसुमंत्रकुरुतत्तथा २६ अ
दृष्टदुःखंराजानंवृद्धमार्यंजितेंद्रियं ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैवममहेतोरिदंवचः २७ नचाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचशोचति अ
योध्यायाश्च्युताश्चेतिवनेवत्स्यामहेतिवा २८ चतुर्दशसुवर्षेषुनिवृत्तेषुपुनःपुनः लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान् २९
एवमुक्त्वातुराजानंमातरंचसुमंत्रमे अन्याश्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपुनः ३० आरोग्यंब्रूहिकौसल्यामथपादाभिवंदनम्
सीतायाममचार्यस्यवचनाल्लक्ष्मणस्यच ३१ ब्रूयाश्चापिमहाराजंभरतंक्षिप्रमानय आगतश्चापिभरतःस्थाप्योनृपमतेपदे ३२
भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येऽभिषिच्यच अस्मत्संतापजंदुःखंनत्वामभिभविष्यति ३३ भरतश्चापिवक्तव्योयथाराजनिवर्तसे
तथामातृषुवर्तेथाःसर्वास्वेवाविशेषतः ३४ यथाचतवकैकेयीसुमित्राचाविशेषतः तथैवदेवीकौसल्याममसमाताविशेषतः ३५

संबंधः २८ पुनरागतानस्मान्पुनस्त्वंद्रक्ष्यसीतिसंबंधः पुनःपुनरभीक्ष्णं द्रक्ष्यसिवा २९ सहिताः ममभात्रेतिशेषः पुनःपुनरभीक्ष्णं पूर्वोक्तंवाक्यमु
क्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणं सर्वाःप्रति कैकेयींचारोग्यं अहमरोगोऽदुःखइतिब्रूहि कैकेयीमितिनव्यंगोक्तिः किंतु दैवकृतत्वेनास्याअनपराधित्वमित्या
शयेन ३० अथआरोग्यकथनानंतरं सर्वान्प्रति आर्यस्यज्येष्ठस्यमम सीतायालक्ष्मणस्यचवचनात्पादाभिवंदनंब्रूहि ३१ एवंपितरंमातरंप्रतिच संदिश्यपुनः
पितरंप्रतिसंदिशति ब्रूयाइति महाराजंदशरथं नृपमते राजसंमतेपदे राज्ये ३२ अथसुमंत्रंप्रत्याह भरतंचेति अभिषिच्य अभिषेचय्य ३३ राजनि दाशरथे
३४ अविशेषतः शत्रुघ्नसंबंधात्कैकेय्यविशेषतः कैकेय्यविशेषेत्यर्थः एवं ममभातापि कैकेय्याविशेषाद्द्रष्टव्येत्यर्थः ३५ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवेक्षता अंगीकुर्वता उभयोर्लोकयोः इहपरलोकयोः नित्यदा सर्वदा छांदसोदाप्रत्ययः क्षत्रवंवर्धयितुं शक्यं तेनतथावर्तस्व येनलोकद्वयेपि क्षत्रवंभव
तीतिव्यंग्यं पर्यायोक्तमत्रालंकारः ३६ ३७ उपचाराः स्वामिभृत्योचितं सत्कारः तेनतब्रूयाः ब्रूयां छांदसमेतत् अपितु स्नेहातु विक्लववाक्यंब्रवीमि त
द्वाक्यंभक्तिमानितिज्ञात्वा क्षंतुमर्हसीतिसंबंधः ३८ पुत्रशोकः पुत्रवियोगजः शोकः ३९ मेरथं मत्सवर्त्यरथं दूराद्दृष्ट्वा तदा दर्शनकाले सराममपि अ
पिसंभावने सरामंसंभावयमानोजनः पुरीच निकटगतंरथं विनारामंदृष्ट्वा विदीर्येतापि अपिः संभावनायाम् ४० सूतावशेषं हतवीरंरथं दृष्ट्वा स्वसै
न्यमिव ४१ दूरेपि निवसंतं त्वां मानसेनव्यापारेणाग्रतः पुरःस्थितमिवत्वां चिंतयंत्यः रथेनागतप्रायोरामइतिचिंतयंत्यः प्रजाः जनाः अद्य एकस्यम

तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यमवेक्षता लोकयोरुभयोः शक्यंनित्यदाक्षत्रवमेधितुं ३६ निवर्त्यमानोरामेणसुमंत्रः प्रतिबोधितः
तत्सर्ववचनंसूतस्त्वांस्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ३७ यदहंनोपचारेणब्रूयांस्नेहादविक्लवं भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वंक्षंतुमर्हसि ३८
कथंहित्वद्विहीनोहं प्रतियास्यामितांपुरीम् तववतातवियोगेनपुत्रशोकातुरामिव ३९ सराममपितावन्मेरथंदृष्ट्वातदाजनाः वि
नारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्येतापिसापुरी ४० दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथम् सूतावशेषंस्वसैन्यंहतवीरमिवाहवे ४१ दू
रेपिनिवसंतंत्वांमानसेनाग्रतःस्थितं चिंतयंत्योद्यनूनंत्वांनिराहाराः कृताः प्रजाः ४२ दृष्टंतद्धित्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने प्र
जानांसंकुलंवृत्तंत्वच्छोकक्लांतचेतसां ४३ आर्तनादोहियःपौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने सरथंमांनिशाम्यैवकुर्युःशतगुणंततः
४४ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदेवींतवसुतोमया नीतोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ४५ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचन-
मीदृशम् कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्यमिदंवचः ४६

म गमनदिने नूनंनिश्चयेन निराहाराः कृताः निराहारसंकल्पवत्यः कृताः भवि
ष्यंतीतियावत् ४२ तस्यैवयुक्त्यासाधनंकरोति दृष्टमित्यादिना संकुलं आर्तनादादि ४३ सरथं मामेवनिशाम्येत्यन्वयः ४४ पुनः रामंविना स्वगमने
नुपपत्तिमाह अहमिति अपिच अहंदेवीं किंवक्ष्यामि देवींकौसल्यां तवसुतोमया मातुलकुलंप्रापितइतिब्रूहि तत्राह ईदृशंवचनं प्रियमपि असत्यं नै
वाहंब्रूयां वनंप्रापितइत्येव तर्हिब्रूहितत्राह इदंसत्यमपि अप्रियमेव अतः कथंब्रूयां सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियमितिस्मृतेः तस्मात्तवमातरं
प्रति वक्तुंयोग्यस्योत्तरस्याभावादहं नगमिष्यामीतिभावः एतदेवध्वनयन्वक्ष्यति तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमिति यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनंवक्ष्या- ७७
मि नतुसत्यमपिवनगमनमप्रियत्वादित्युक्तं तत्तुनन्नशक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसां नगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैवलाभाच्चिंत्यम् ४५ ४६ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रथोपि नेतुमशक्यइत्यनुपपत्त्यंतरमाह ममेति एते ऽश्वाममनियोगस्थाः मत्प्रेरणमात्राधीनाः मत्प्रेरणयात्वद्बंधुजनवहनशीलाएव नत्वन्यवहनशीलाना पित्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः अतस्त्वयाहीनंरथमेनेकथंप्रवाक्ष्यंति नकथमपिवहंति अतोरथनयनंदुःशक्यमितिभावः ४७ उपसंहरति तन्नेति ४८ त्यक्तमात्रे त्यागलक्षणएव ४९ भविष्यंति संभावितानि रथेनसाधनेनाहमेवरथीभूत्वा प्रतिबाधिष्ये ५० ननु सूतेन त्वया कथरथिकृत्यंकर्तुंशक्यं तत्राह त्वत्कृतेनेतितिनकेवलमहंसूतः किंतु प्रधानभूतोमंत्री सूतत्वंतुत्वत्कृतानुग्रहरूपफलेन तदर्थफलस्यापि हेतुत्वांगीकारान्मयांगीकृतमितिशेषः तत्फ लंच त्वदीयरथचर्य या त्वदनुग्रहकृतं सुखं मयाप्राप्तमिदानींत्वत्कृतेन त्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेण वनवासकृतंसुखं राज्यचिंतादुःखाभावान्महत्

ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः कथंरथंत्वयाहीनंप्रवाक्ष्यंतिहयोत्तमाः ४७ तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेनघ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि ४८ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि सरथोऽग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया ४९ भविष्यंतिवनेयानितपोविघ्नकराणिते रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव ५० त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखं आ शंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम् ५१ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः प्रीत्याभिहितमिच्छामि भवमेप्रत्यनंतरः ५२ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिम् ५३ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन् अ योध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहं ५४ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयाऽयोध्यात्वयाविना राजधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा ५५ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ५६ चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने क्षणभू तानियास्यंतिशतसंख्यानिचान्यथा ५७ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्यानमांत्वंहातुमर्हसि ५८ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत् ५९ जानामिपरमांभक्तिमहंतेभर्तृवत्सल शृणुचापियदर्थंमांप्रेषयामिपुरीमितः ६०

सुखमाशंसे प्रार्थयामि एतेन त्वदवतारंज्ञात्वैव त्वद्रथचर्यासौभाग्याय सूतत्वं मयांगीकृतमि तिध्वनितम् ५१ प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नोऽनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वया प्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतुमिच्छामि ५२ ५३ देवलोकंवेत्यनेन त्वद्भक्ता नां भक्त्यंतरायंभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयेवेतिसूचितं ५४ ५५ वनवासेक्षयंप्राप्ते वनवासकालेसमाप्ते पुरींवहेयम् प्रापयेमितियत् एषममेमनोरथः ५६ अन्यथा त्वयारहितस्यस्थितिपक्षे ५७ भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथाभृत्येन स्थातव्यं तथात्वद्विषयेतिष्ठंतंसर्वभृत्यमध्ये भक्तिमंतंभृत्यं स्थि त्या भृत्ययोग्ययास्थित्या सर्वदास्थितं नियुक्तं कार्यविषये कदाप्यपराधरहितमितियावत् ५८ ५९ ६० ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामोवनंगतइतिप्रत्ययं निश्चयं कैकेयीगच्छेदित्यन्वयः ६१ अतिशंका अन्यथाशंका तांनकुर्यात् ६२ इत्येषमेप्रथमःकल्पोमुख्यंप्रयोजनं त्वद्गमनस्ये
त्यन्वयः भरतेनारक्षितं समंताद्रक्षितमीदृशंपुत्रराज्यं तज्जन्यंसुखं प्राप्नुयादितिच ममत्वद्गमनस्य प्रयोजनं भरतानयनस्यत्वदधीनत्वात् ६३ ६४
६५ सजनेवने वासोनयोग्यइत्युक्तिरत्रैव वनेस्थेयमिति कदाचिद्गुहःप्रार्थयेत्तत्प्रतिबंधाय आश्रमे जनपदरहिते वासोयोग्योऽतस्तद्गत आश्रमवा
सोचितोविधिर्जटाधारणादिरूपइदानींकर्तव्यइत्यन्वयः ६६ सोहंनियमं वन्याहारभूशयनादिरूपं गृहीत्वा सीतायालक्ष्मणस्यचानुमत्या तपस्वि-
जनभूषणं जटाःकृत्वा गमिष्यामि अतोन्यग्रोधक्षीरमानय भूयोतिशयेन पितुर्हितकामः तत्प्रतिज्ञारक्षणेन यत्तु सीतायाहितकामइति तन्न जटाधा

नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी कैकेयीप्रत्ययंगच्छेदितिरामोवनंगतः ६१ विपरीतेतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि रा-
जानंनातिशंकेतमिथ्यावादीतिधार्मिकं ६२ एषमेप्रथमःकल्पोयदंबामेयवीयसी भरतारक्षितंस्फीतंपुत्रराज्यमवाप्स्यते ६३
ममप्रियार्थंराज्ञश्चसुमंत्रत्वंपुरींव्रज संदिष्टश्चापियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ६४ इत्युक्त्वावचनंसूतंसांत्वयित्वापु-
नःपुनः गुहेवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत् ६५ नेदानींगुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने अवश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्त-
द्गतोविधिः ६६ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्विजनभूषणं हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच ६७ जटाःकृत्वागमिष्या
मिन्यग्रोधक्षीरमानय तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत् ६८ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः दीर्घबा
हुर्नरव्याघ्रोजटिलत्वमधारयत् ३९ तौतदाचीरसंपन्नौजटामंडलधारिणौ अशोभेतामृषिसमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ७०
ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत् ७१ अप्रमत्तोबलेकोशेदुर्गेजनपदेत
था भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतम् ७२ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमिक्ष्वाकुनंदनः जगामतूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहल
क्ष्मणः ७३ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंदनः तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत् ७४ आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितां-
नावमिमांशनैः सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीम् ७५

रणेनसीताहितप्रसिद्धेः अ
नुमतिरुक्तअपेक्षितेव अन्यथासन्यासबुद्ध्यापरमदुःखापत्तेः ६७ ६८ लक्ष्मणस्याकरोत् तेनापिरामवदवस्थानस्यसंकल्पितत्वात् ६९ ७० वैखा
नसं मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मं आस्थितःप्राप्तुंकृतबुद्धिःसन् व्रतंवानप्रस्थव्रत आदिष्टवानंगीकृतवान् अत्रगंगारूपतीर्थप्राप्तावग्रेप्रयागरूपतीर्थप्रा
प्तौ तदग्रेपितृमरणश्रवणेपियन्मुंडनाकरणंरामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपरकृतिरूपार्थवादेन क्षत्रियाणांतीर्थादिषुमुंडननिषेधंप्रतीमइत्यलं ७१ किमब्र-
वीत्तदाह अप्रमत्तइति दुःखेनारक्षारक्षणंयस्य तद्दुरारक्षं अतिशयेन दुरारक्षंदुरारक्षतमं दुरारक्ष्यतममितिपाठे अतिशयेनदुःखेनरक्षितुंयोग्यतम ७८
मित्यर्थः ७२ ७३ ७४ स्थितामिमांनावं परिगृह्य हस्तेगृहीत्वा सीतामारोपय अन्वक्षं पश्चात्त्वमारोह ७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रतिकूलयन् अनुकूलयन् ७६ ७७ ब्रह्मवत् क्षत्रियवत् ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनोहितमुद्दिश्य जजाप स्रवन्तीमाण-
मृचा नावमारोहेदिति स्मृतेः क्षत्रियाधिकारे पाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वं चास्य ब्राह्मणे उक्तमिति कतकः दैवीं नावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधारणो मंत्र इत्यन्ये
७८ प्रणमत् अडभाव आर्षः ७९ ८० कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जीकृता स्फ्यमरित्रम् तेन वेगादभिहता प्रणुन्ना ८१ गंगाया-

सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन् आरोप्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ७६ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत् ७७ राघवोपिमहातेजानावमारुह्यतांततः ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः ७८ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया प्रणमत्प्रीतिसंतुष्टोलक्ष्मणश्चमहारथः ७९ अनुज्ञायसुमंत्रंचसबलंचैवतंगुहं आस्थायनावंरामस्तुचोदयामासनाविकान् ८० ततस्तैश्चालितानौकाकर्णधारसमाहिता शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंसलिलमत्यगात् ८१ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिंदिता वैदेहीप्रांजलिर्भूत्वातांनदीमिदमब्रवीत् ८२ पुत्रोदशरथस्यायंमहाराजस्यधीमतः निदेशंपालयित्वेनंगंगेत्वदभिरक्षितः ८३ चतुर्दशहिवर्षाणिसमग्राण्युष्यकानने भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति ८४ ततस्त्वादेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता यक्ष्येप्रमुदितागंगेसर्वकामसमृद्धिनी ८५ त्वंहित्रिपथगेदेविब्रह्मलोकंसमक्षसे भार्याचोदधिराजस्यलोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे ८६ सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने प्राप्तराज्येनरव्याघ्रेशिवेनपुनरागते ८७ गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलं ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया ८८ सुराघटसहस्रेणमांसभूतोदनेनच यक्ष्येत्वांप्रीयतांदेविपुरींपुनरुपागता ८९ यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिचसंतिहि तानिसर्वाणियक्ष्यामितीर्थान्यायतनानिच ९० पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसंगतः अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोऽनघे ९१ तथासंभाषमाणासासीतागंगामनिंदिता दक्षिणादक्षिणंतीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ९२ तीरंतुसमनुप्राप्यनावंहित्वानरर्षभः प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः ९३

महादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीताप्रार्थितवतीत्याह मध्यमिति ८२ पालयत्तु पारयतु समापयत्विति यावत् रलयोः समानश्रुतित्वात् ८३ पुनःप्रत्यागमिष्यति स्वदेशं यदीति शेषः ८४ सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्या अस्तिदातृत्वेनेत्यर्थः ८५ समक्षसे व्याप्नोषि अक्ष्णोत्यामो संघातेच तत्वंचास्याबालकांडे निरूपितं ८६ प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ८७ ८८ मांसभूतोदनेन यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः ८९ तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ९० ९१ दक्षिणा भर्तुरनुकूला ९२ ९३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संरक्षणार्थे सीतायाइतिशेषः भव सावधानइतिशेषः ९४ यदेवमतोऽग्रतइति एवंच कार्यवशात् लघीरप्यग्रतोगमनदोषायेतिध्वनितं मार्गेएवत्व-
घीरग्रतोगमनदोषायेत्यन्ये एवंस्त्र्यविश्वसनीयेतिचध्वनितं ९५ नःअस्माकं सीतयापिपातिव्रत्यमहिम्नेतररक्षणं ९६ कुतएवमतिपन्नोऽतआह नहीति
अक्रकरा दुष्करा कांचन कापि क्रियाऽतिक्रांतान किंतु इतःप्रभृतिदुष्करक्रियारंभइतिभावः यद्वा कांचनक्रिया अपायलक्षणा अतिक्रांता अस्मानतिक्र-
म्य ग्रामाचेन्नतोरक्षासुकरा नहिप्रदत्तंप्रदत्तमेवेतिन्यायादित्यर्थः अद्येत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं ९७ दुःखज्ञानेहेतुः प्रणष्टेति क्षेत्रंशाल्यादिक्षेत्रंवि

अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमित्रानंदवर्द्धनः भवसंरक्षणार्थायसजनेविजनेपिवा ९४ अवश्यंरक्षणंकार्यमद्विधैर्विजनेवने अ
ग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ९५ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसीतांत्वांचानुपालयन् अन्योन्यस्यहिनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ
९६ नहितावदतिक्रांताऽसुकराकाचनक्रिया अद्यदुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति ९७ प्रणष्टजनसंबाधंक्षेत्रारामविवर्जितं
विषमंचप्रपातंचवनमद्यप्रवेक्ष्यति ९८ श्रुत्वारामस्यवचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः अनंतरंचसीतायाराघवोरघुनंदनः ९९
गतंतुगंगापरपारमाशुरामःसुमंत्रःसततंनिरीक्ष्य अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी १०० सलोकपाल-
प्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वामहात्मावरदोमहानदीं ततःसमृद्धान्शुभसस्यमालिनःक्षणेनवत्सान्मुदितानुपागमत् १०१ तौतत्रह-
त्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुं आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकालेययतुर्वनस्पतिम् १०२ इत्यार्षेश्री
रामा॰ वा॰ आ॰ अ॰ द्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ ७ सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमां रामोरमयतांश्रेष्ठ
इतिहोवाचलक्ष्मणम् १ अद्येयंप्रथमारात्रिर्याताजनपदाद्बहिः यासुमंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हसि २ जागर्तव्यमतंद्रि
भ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु योगक्षेमौहिसीतायावर्ततेलक्ष्मणावयोः ३

षमं निम्नोन्नतं प्रपातं गर्तादि तद्युक्तं ९८ ९९ १०० वत्सान्वत्सदे-
शान् १०१ ऋश्यादयोहरिणभेदाः काले सायंकाले मांसस्यच वन्याहारांतर्गतत्वात्नदोषः मृगयाधर्मकत्वाच्चनमृगहननेदोषः बुभुक्षितौहत्वातानादाय
गतावित्यनेनभोजनमर्थसिद्धमेवेतिनोक्तं १०२ इतिरामाभिरा॰ ति॰ आ॰ अ॰ द्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ ७ आजानपदादितिछेदः आङितियाते
त्यनेनसंबध्यते अस्मज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्य इयं यारात्रिरायाताप्राप्ता येयंवनवासरात्रिषु प्रथमा सुमंत्रेणरहिताच तामिमांप्राप्य नोत्कंठितुंनग-
रादिस्मर्तुं २ नविद्यतेतंद्रीययोस्ताभ्यां इडभावोन्हस्वत्वंचार्षम् क्वचित्तु अतंद्राभ्यामित्येवपाठः आवयोर्वर्तेते ऽस्मदायत्तावित्यर्थः अप्राप्तप्रा
प्तिर्योगः लब्धपरिपालनंक्षेमः ३ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंचिदेवेमां उटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरितिशेषः अपवर्त्स्यामहे यथाकथंचिच्छयनंकुर्मः ४ कथाः वार्ताः ५ कृतकामा संपन्न मनोरथा ६ राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात्प्राणान् अपि नच्यावयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ७ ८ ९ कामस्य गरीयस्त्वंसाधयति कोह्रीत्यादिना अल्पज्ञोपि कःपुमान् मामिव छंदानुवर्तिनं आज्ञाकारिणंपुत्रं प्रमदायाः कृते प्रमदातोषनिमित्तं त्यजेत् किंपुनः सर्वज्ञोराजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः कामइतिभावः १० एवंवादोहिभगवतोलक्ष्मणमतिपरीक्षार्थं अयोध्यांत्वंप्रविशेति लक्ष्मणंप्रतिवक्तुं तदाशयंज्ञातुंन नवास्तवइतिबोध्यम् ११ एकं

रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्त्तयामहे अपवर्त्स्यामहेभूमावास्तीर्यस्वयमर्जितैः ४ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः
इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः ५ ध्रुवमद्यमहाराजोदुःखंस्वपितिलक्ष्मण कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति
६ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात् अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतं ७ अनाथश्चहिवृद्धश्चमयाचैवविनाकृ-
तः किंकरिष्यतिकामात्माकैकेय्यावशमागतः ८ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमतिविभ्रमं कामएवार्थधर्माभ्यांगरीयानितिमे
मतिः ९ कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत् छंदानुवर्तिनंपुत्रंततोमामिवलक्ष्मण १० सुखीबतसभार्यश्चभरतःकेकयी
सुतः मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत् ११ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति ताते तु वयसातीते मयिचारण्य
माश्रिते १२ अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथोयथा १३ मन्येदशरथांतायममप्रव्राजना-
यच कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायभरतस्यच १४ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता कौसल्यांचसुमित्रांचसाप्रबाधे
तमत्कृते १५ मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत् अयोध्यामितएवत्वंकालेप्रविशलक्ष्मण १६ अहमेकोगमिष्या-
मिसीतयासहदंडकान् अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्याया भविष्यसि १७ क्षुद्रकर्माहिकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत् परिद-
द्याद्धिधर्मज्ञगरंतेममभातरं १८ नूनंजात्यंतरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः जनन्याममसौमित्रेतदप्येतदुपस्थितं १९

सुख्यं सुखं अनुभवितेतिशेषः ईदृशोभविष्यति सुखमेकइतिवापाठः एकएव राजाभविष्यतीत्यर्थइतितीर्थः १२ योभरतः काममनुवर्तते सयथा राजादशरथोयथाविपदमापन्नएवंविपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः अन्येतु राजादशरथोयथाराजत्वमापन्नस्तथाभरतोराजत्वमापद्यतेइत्यर्थमाहुः १३ १४ मत्कृते ममदुःखसंपादननिमित्तं १५ माता नवेतिशेषः काले प्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः १६ नाथोरक्षकः १७ क्षुद्रकर्माकैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् हिनिश्चितं तदेवाह हेधर्मज्ञ तेममच मातरंसुमित्रांकौसल्यांचोद्दिश्य गरं विषंहिनुदद्यात् १८ जात्यंतरे जन्मांतरे एतत्पुत्रवियोगदुःखं १९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलकाले सुखानुभवकाले २० कुतइत्यतः सौमित्रेइति २१ हेलक्ष्मण अंबयापालिता कृतवचनशिक्षानुसारिका मन्तो ऽबायाप्रीतिविशिष्टा अधिक-
प्रीतियुक्ताइतिमन्ये यद्यस्मात्तस्याः सारिकायाः सकाशात् एवं शत्रुनिग्रहविषयं शुकपादमरेर्दशेतिवाक्यंश्रूयते कौसल्ययेतिशेषः अस्मत्तस्तत्सद
पिनेतिभावः अत्रेदंवाक्यं अरेर्बिडालस्य पादं हेशुक दशेत्यर्थकतयालोकेप्रसिद्धं अरेर्मत्तालपितुः कौसल्यायाःशत्रोः पादं दशेत्यर्थकतयारामेण
योजितमितिवक्रोक्तिरलंकारः २२ अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः २३ शेते इदानीमितिशेषः २४ नन्वेवं त्वदयेशोकस्तर्हि मयासर्वनिवारणस-
हायेनोक्तं राज्यमेवकुतोनांगीकृतमितिचेन्न राज्यकरणेत्वदपेक्षापिमेन किंत्वधर्मभयादेव मयातन्नांगीकृतमित्याह एकइत्यादि तरेयं निरस्तारातिकांकर्तुंशक्त

मयाहितिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच विप्रयुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमां २० मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृ-
शं सौमित्रेयोहमंबायादद्मिशोकमनंतकं २१ मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणसारिका यत्तस्याःश्रूयतेवाक्यंशुकपादमरे
र्दश २२ शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता पुत्रेणकिमपुत्रायामयाकार्यमरिंदम २३ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्या
रहितामया शेतेपरमदुःखार्तापतिताशोकसागरे २४ एकोत्यहमयोध्यांच पृथिवींचापिलक्ष्मण तरेयमिषुभिःक्रुद्धोननुवी
र्यमकारणं २५ अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये २६ एतदन्यच्चकरुणंविलप्य-
विजनेबहु अश्रुपूर्णमुखोदीनोनिशितूष्णीमुपाविशत् २७ विलापोपरतंरामंगतार्चिषमिवानलं समुद्रमिवनिर्वेगमाश्वासयत
लक्ष्मणः २८ ध्रुवमद्यपुरीराम अयोध्यायुधिनांवर निष्प्रभात्वयिनिष्क्रांतेगतचंद्रेवशर्वरी २९ नैतदौप यिकंरामयदिदंप-
रितप्यसे विषादयसिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ३० नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराघव मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्या
विवोत्धृतौ ३१ नहितातंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंचापित्वयाविना ३२

इत्यर्थः ननुवीर्यमकारणं परलोकहितेपितु
धर्मएवेतिशेषः २५ अधर्मात् कैकेय्यैपितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञाक्षतिरूपादधर्माद्भीतः अतएवपरलोकस्यचनाशाद्भीतइतिशेषः २६ अन्यच्च एतज्जा
तीयं विजनेइत्यनेन स्वविलापेनलोकदुःखाभावोध्वनितः अश्रुपूर्णमुखत्वं नटवल्लोकव्यवहारानुसारिणेतिबोध्यं २७ २८ आयुधिनामितिछेदः २९
औपयिकं युक्तं यत्तस्त्वत्परितापेन सीतायाममच विषादोभवति ३० अथगंतव्यमितियदुक्तं तदुत्तरं सीतावदहमप्यवर्जनीयइतिवक्तुमात्मनःसीता-
साधर्म्यमाह नचेति त्वयाहीनासीतात्वयिहीनोहंच जलादुत्धृतौ मत्स्याविव नजीवावोनजीवावइति अस्यावृत्त्यानञ्द्वयान्वयः जीवनाभावस्य सर्व
थासत्यत्वप्रतिपादनायद्विरुक्तिः ३१ अथ नोत्कंठितुमर्हसीत्यस्योत्तरं नहीति नञ्द्वयस्य नेच्छेयं नेच्छेयमितिप्रकारेणेच्छेयमितिपदावृत्त्यान्वयः
स्वर्गंचाप्यद्यमामं द्रष्टुं त्वयाविना नेच्छेयं किमुत गंतुमितिभावः ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोलक्ष्मणवचनानंतरं तत्र तस्मिन्नेवन्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्वावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन कृतां सम्यग्रचितां श-
य्यां भजाते वत्सला वत्सलश्च वत्सलौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ३३ सरामः लक्ष्मणस्यवनवासं प्रत्यादरादुच्यमानं एवंभूतं अतएवोत्तमपुष्कलं अत्यं
तश्रेष्ठंवचोनिशाम्य कृचिराय स्वयंवनवासरूपं धर्मं प्रपद्यांगीकृत्य समस्ताः समाः वनवासंप्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमितिशेषः ३४ भयं तत्कार्यं
इतस्ततईक्षणरूपं संभ्रमंच नोपेयतुः ३५ इतिरामाभिरा॰ रामायणतिलकेवा॰आ॰अ॰ त्रिपंचाशःसर्गः ५३ ७ ७ १ गंगामभि यमु

ततस्तत्रकृरवासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यतां न्यग्रोधेसुकृतांशय्यांभेजातेधर्मवत्सलौ ३३ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिश-
म्यचैवंवनवासमादरात् समाःसमस्ताविदधेपरंतपाःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः ३४ ततस्तुतस्मिन्विजनेमहाबलौमहावने
राघववंशवर्धनौ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ ३५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदि॰अयोध्या॰
त्रिपंचाशःसर्गः ५३ ७ ७ तेतुतस्मिन्महावृक्षेउषित्वारजनींशुभां विमलेऽभ्युदितेसूर्येतस्माद्देशात्प्रतस्थि-
रे १ यत्रभागीरथींगंगांयमुनाऽभिप्रवर्तते जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनं २ तेभूमिभागान्विविधान्देशांश्चापिमनो
हरान् अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्रतत्रयशस्विनः ३ यथाक्षेमेणसंपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् निर्वृत्तमात्रेदिवसेरामःसौमि
त्रिमब्रवीत् ४ प्रयागमभितःपश्यसौमित्रेधूममुत्तमं अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः ५ नूनंप्राप्ताःस्मसंभेदंगंगा
यमुनयोर्वयं तथाहिश्रूयतेशब्दोवारिणोवारिघर्षजः ६ दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः छिन्नाश्चाप्याश्रमेचैव
दृश्यंतेविविधाद्रुमाः ७ धन्विनौतौसुखंगत्वालंबमानेदिवाकरे गंगायमुनयोःसंधौप्रापतुर्निलयंमुनेः ८ रामस्त्वाश्र-
ममासाद्यत्रासयन्मृगपक्षिणः गत्वामुहूर्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत् ९ ततस्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्दर्शनकांक्षिणौ सी-
तयानुगतौवीरौदूरादेवावतस्थतुः १०

नाभिप्रवर्तते तद्देशं प्रयागं गंगाया अतिपुण्यत्वध्वननायैवमुक्तिः २ भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः तेपश्यं
तोजग्मुरितिसंबंधः ३ यथा यथासुखं जनानुमानशंकाभावात्क्षेमेण उपविश्योत्थायच शनैःशनैः स्वेच्छानुरोधेन संपश्यन्समपश्यन् निर्वृत्तमात्रेऽर्ध
मंडलकाले ४ भगवतोऽग्नेः केतुं लिंगं धूमं पश्य यदेवमतोऽत्रमुनिःसन्निहितइतिमन्ये ५ संभेदं संगमं वारिणोर्गंगायमुनजलयोः वारिघर्षोविजाती
यवारिसंबंधः घट्टइतिपाठेप्येवमेव ६ येषांदारूणिभिन्नानितेद्रुमादृश्यंतेइत्यन्वयः ७ धन्विनौविततावितिपाठे तेषांमध्ये विततौ सुखाविनियावत्-
संधौ अंतर्वेदिदेशे निलयं आवासं तत्समीपदेशं ८ आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेणाकेवलंत्रासयन् भरद्वाजं तदाश्रमं
९ आश्रमं भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वाराविज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमितिभावः १० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सः तथालब्धानुमतिः प्रविश्य उटजमितिशेषः संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतं तपसालब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तांताभिज्ञं ११ हृष्ट्वा अवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणासार्धमभ्यवंददितिशेषः सीतयाच नमस्कारंकारितवान् तदाह अभ्यवादयत् १२ तत्र मूलफलाशनाद्युक्तेन स्ववृत्तांतसहितमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयत् १३ १४ १५ धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणं मांसस्याप्युपलक्षणं १६ गां मधुपर्कांगंमहोक्षं १७ अन्नमात्रादनीयमात्रं अतएव मूलफलाश्रयान् इतिवक्ष्यति रसाः पानीयविशेषाः वासं वासस्थानं १८ आगतं आगतं तेजोविशेषात्मर्यादारक्षणाय मध्येमध्येस्थि

सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतं संशितव्रतमेकाग्रंतपसालब्धचक्षुषं ११ हुताग्निहोत्रंदृष्ट्वैवमहाभागःकृतांजलिः रामःसौमित्रिणासार्धंसीतयाचाप्यवादयत् १२ न्यवेदयतचात्मानंतस्मैलक्ष्मणपूर्वजः पुत्रौदशरथस्यावांभगवन्रामलक्ष्मणौ १३ भार्याममेयंकल्याणीवैदेहीजनकात्मजा मांचानुयाताविजनंतपोवनमनिंदिता १४ पित्राप्रव्राजमानंमांसौमित्रिरनुजःप्रियः अयमन्वगमद्भ्राताव्रनमेवधृतव्रतः १५ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनं धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलफलाशनाः १६ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः उपानयतधर्मात्मागामर्घ्यमुदकंततः १७ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् तेभ्योददौतप्ततपावासंचैवाप्यकल्पयत् १८ मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमंततः राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनागतंमुनिः १९ प्रतिगृह्यतुतामर्चामुपविष्टंसराघवं भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यंधर्मयुक्तमिदंतदा २० चिरस्यखलुकाकुत्स्थपश्यामित्वामुपागतं श्रुतंतवमयाचैवविवासनमकारणम् २१ अवकाशोविविक्तोयंमहानद्योःसमागमे पुण्यश्चरमणीयश्चवसत्विहभवान्सुखं २२ एवमुक्तस्तुवचनंभरद्वाजेनराघवः प्रत्युवाचशुभंवाक्यंरामःसर्वहितेरतः २३ भगवन्नितआसन्नःपौरजानपदोजनः सुदर्शमिहमांप्रेक्ष्यमन्येऽहमिममाश्रमं २४ आगमिष्यतिवैदेहींमांचापिप्रेक्षकोजनः अनेनकारणेनाहमिहवासंनरोचये २५ एकांतेपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं रमतेयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा २६

त्वा निकटंप्राप्तंरामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्चसहस्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिःसह मुनिःरामंसमंतत आसीनोभूदितियोजना मृगपक्षिणामर्चाच प्रदक्षिणगमनादिरूपावर्णिता १९ २० चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगतं त्वांपश्यामि अनेन पूर्वमपिकदाचिदागमनंध्वनितं पूर्वरामावतारकालिकमागमनंमनसिनिधायवैषोक्तिः पश्यामित्वदृक्षा एवंरूपंपश्यामि यः केवलं ध्यानगोचरएव सोप्येवंभूतइत्याश्चर्यंव्यंग्यं अकारणं निर्निमित्तं २१ २२ २३ इतआसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्ती पौरजानपदोजनः मां सुदर्शं सुखेनद्रष्टुंशक्यंप्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मांच प्रेक्षकोजनः वैदेह्यादिदर्शनार्थीजनस्तदर्थमिम माश्रममागमिष्यतीत्यहंमन्यइत्यन्वयः २४ २५ यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकांते वर्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्यतीर्थेनवास्तवस्त्वर्थः रावणवधार्थं गूढमवतीर्णं मां माप्रकटीकुरु अन्यथा सर्वोपिजनः स्फुदर्शी विष्णुंमांज्ञात्वा वैदेहींच मां-
लक्ष्मींप्रेक्ष्य ज्ञात्वा तांमांच प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति अतएवंविधं प्रकटवासं नरोत्तमये ऽतोयत्रवैदेही रमते तं आश्रयतीत्याश्रमं जगत्तस्य स्थानं सर्वोत्तमं
मां त्वमेवैकांतेपश्यमत्स्वरूपंनप्रकटयेत्यंतेनव्याख्यातम् तदुक्तं मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववेद्यंयथाभवतितथा प्राक्काप्यकरणात् अक्षरमर्याद
यापितादृशार्थलाभाच्च पौरजानपदोजनइतिपदास्वारस्याच्चेतिसुधियोविभावयंतु एतदिति राघवस्यार्थग्राहकं तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् २७ दशक्रोशेइति
समन्ततं इतोमदाश्रयात् २८ २९ यावता यदा शृंगाण्यवेक्षते तदोनिशेषः समाधत्ते मनसाकर्तुमाशास्ते ३० तदुपपादयति ऋषयइति बहुदिनमृतनृक

एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहामुनिः राघवस्यतुतद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् २७ दशक्रोशइ तस्तातगिरिर्यस्मिन्निवत्स्य-
सि महर्षिसेवितःपुण्यःपर्वतःशुभदर्शनः २८ गोलांगूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनस
न्निभः २९ यावताचित्रकूटस्यनरःशृंगाण्यवेक्षते कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेमनः ३० ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदां
शतं तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ३१ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखं इहवावनवासायवसरामममयासह ३२ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिं सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहहर्षयन् ३३ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमु
पेयुषः प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ३४ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः भरद्वाजाश्रमेरम्येतां
रात्रिमवसत्सुखं ३५ प्रभातायांतुशर्वर्यांभरद्वाजमुपागमत् उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसं ३६ शर्वरींभगवन्नद्यस
त्यशीलतवाश्रमे उषितास्मोहवसतिमनुजानातुनोभवान् ३७ रात्र्यांतुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदं मधुमूलफलोपेतं
चित्रकूटंव्रजेतिह ३८ वाससमौपयिकंमन्येतववराममहाबल नानानगगणोपेतःकिन्नरोरगसेवितः ३९ मयूरनादाभिरतो
गजराजनिषेवितः गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ४०

पालवत् शुक्लशिरस्तेनसह तेनाविद्यमानेनोपलक्षितास्तपसा शरदांशतं वि
हृत्य अनिवार्यकेपि तपसाक्रीडित्वा दिवं स्वर्गमारूढाः केचित्तुकपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सशरीराः स्वर्गंगताइत्याहुः तन्न धर्मसुत्रादीनामपि
कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमनं ततस्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् इतिकतकः ३१ वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इ
हवेतिशिष्टाचारमात्रं ३२ सामं तद्रजन्यांतत्रवसंतं प्रतिजग्राह अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ३३ रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ३४ ३५ ३६ इहाश्रमे शर्वरीमु
षितास्म अहअथेत्यर्थे वसतिं गंतव्यां चित्रकूटरूपां तद्गमनं प्रत्यनुजानातु ३७ भरद्वाजः तथारामेणप्रार्थितइतिशेषः व्रजइत्यनुजगा विनिशेषः ३८
औपयिकमुचितं नगाः वृक्षाः ३९ ४० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१ क्वचरंति इदंशब्रंनं सरितोनद्यः प्रस्त्रवणात्तनुतरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः कंदरागिरिगुहाः निर्झराः घनप्रवाहाः
तान्द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ४२ एते कुंजरादयः सीतयासार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ४३ कोयष्टि भः टिट्टिभः ४४ इतिरामाभिरा॰ अयो॰ चतुःपंचाशःसर्गः
५४ ॥ ॥ अथभरद्वाजेनमार्गोपदेशः उषित्वेति १ औरसान्पुत्रानुपितेवतान् प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तेषांस्वस्त्ययनंचकार चैवौपादपूरणार्थौ २
प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमितिशेषः ३ पश्चान्मुखवाश्रिता गंगाजलवेगाभियानेनकिंचिद्दूरंपश्चान्मुखंगतामिति तीर्यः संधिः संगमतीर्थं संगमास्पश्चि

पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलायुतः तत्रकुंजरयूथानिमृगयूथानिचैवहि ४१ विचरंतिवनांतेषुतानिद्रक्ष्यसिराघव
सरित्प्रस्त्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् ४२ चरतःसीतयासार्द्धंनंदिष्यतिमनस्तव ४३ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वने
विनोदयंतंचपरंस्वरशिवं मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुंजरैःसुरम्यमासाद्यसमावसाश्रयं ४४ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ अ॰ च
तुःपंचाशःसर्गः ५४ उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ महर्षिमभिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति १ तेषांस्वस्त्ययनंचैव
महर्षिःसचकारह प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतांश्चैवपितापुत्रानिवौरसान् २ ततःप्रचक्रमेवक्तुंवचनंसमहामुनिः भरद्वाजोमहातेजा
रामंसत्यपराक्रमं ३ गंगायमुनयोःसंधिमादायमनुजर्षभ कालिंदीमनुगच्छेतांनदीपश्चान्मुखाश्रितां ४ अथासाद्यतु
कालिंदींप्रतिस्त्रोतःसमागतां तस्यास्तीर्थंप्रचरितंप्रकामंप्रेक्ष्यराघव ५ तत्रयूयंप्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीं ततोन्यग्रोध
मासाद्यमहांतंहरितच्छदं ६ परीतंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितं तस्मिन्सीतांजलिंकृत्वाप्रयुंजीताशिषःक्रियां ७ स
मासाद्यचतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंप्रेक्ष्यचकाननं ८ शल्लकीबदरीमिश्रंरामवन्यैश्चयामुनैः स
पंथाश्चित्रकूटस्यगतस्यबहुशोमया ९ रम्योमार्दवयुक्तश्चदावैश्चैवविवर्जितः इतिपंथानमादिश्यमहर्षिःसंन्यवर्तत १०
अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ११

मात्रदेशएवाश्रितस्त्वप्रयुक्तव्यवहारां संगम
पूर्वभागेतुगंगायाएवव्यवहार इतिभावइतिकतकः अन्येतु पश्चान्मुखयागंगयाश्रितां कालिंदीमनुगच्छेतामित्यर्थः अतएवाग्रेकालिंदीमासाद्येत्युक्तिरित्या
हुः ४ अथस्तुद्वांकालिंदींप्रतिस्त्रोतोयथाभवतितथासमागतां विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णं
दृष्ट्वा ५प्लवं तरणसाधनं अंशुमतीं सूर्यतनयां ६ श्यामं श्यामनामकं आशिषःक्रियां करणं प्रयुंजीत अस्माकं पुनरागमनंभवत्विति सीता वृक्षं नत्या-
दिना प्रार्थयेत् ७ वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनंसीताभिप्रायकं अत्रैववसेत् अन्यथाग्रेगच्छेदित्यर्थः ततः कालिंदीं दक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् ८ यामुनैर्य
मुनातीरजैः ९ मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात् कंटकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावैर्विवर्जितः वनाग्निरहितः १० तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमार्गेणैवगमिष्यामइत्युक्त्वा ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ १३ काष्ठसंघाटः काष्ठसंघातरूपं महाप्लवं उडुपं १४ उशीरैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थ इति कतकोक्तमयुक्तं १५ अनित्यां अनित्यभावां १६ सः रामः १७
कठिनं खनित्रं काजं पेटकं द्वंद्वएकवद्भावः कठिनकं खनित्रं आजं अजचर्मपिनद्धं पेटकमित्यर्थमन्ये संघाटं प्लवं १८ १९ पतिः व्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं
पारयेत् समापयेत् २० स्वस्तिप्रत्यागते यक्ष्यइतिसंबंधः २१ उक्तमेवोपसंहरति तत इति २२ तीरजैर्वृक्षैरुपलक्षितां यमुनातीरसंबंधिवनात् २३ २४ २५

कृत पुण्याः स्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोऽनुकंपते इतितौपुरुषव्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ १२ सीतामेवाग्रतः कृत्वाकालिंदींजग्मतुर्न
दीं अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीं १३ चिंतामापेदिरेसद्योनदीजलतितीर्षवः तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुःसुम
हाप्लवं १४ शुष्कैर्वंशैःसमाकीर्णमुशीरैश्चसमावृतं ततोवेतसशाखाश्चजंबुशाखाश्चवीर्यवान् १५ चकारलक्ष्मणश्छित्वासी-
तायाःसुखमासनं तत्रश्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियां १६ ईषत्संलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवं पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावस
नेभूषणानिच १७ प्लवेकठिनकाजंचरामश्चक्रेसमाहितः आरोप्यसीतांप्रथमंसंघाटंपरिगृह्यतौ १८ ततःप्रतेरतुर्यत्तौ-
प्रीतौदशरथात्मजौ कालिंदीमध्यमायातासीतात्वेनामवंदत १९ स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतं यक्ष्येत्वांगोसहस्रे
णसुराघटशतेनच २० स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालितां कालिंदीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः २१ तीरमेवाभि
संप्राप्तादक्षिणंवरवर्णिनी ततःप्लवेनांशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीं २२ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैःसंतेरुर्यमुनांनदीं तेषुतेप्लवमु
त्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात् २३ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरितच्छदं न्यग्रोधंसमुपागम्यवैदेहीत्वाभ्यवंदत २४ नमस्तेऽ
स्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतं कौसल्यांचैवपश्येयंसुमित्रांचयशस्विनीं २५ इतिसीतांजलिंकृत्वापर्यगच्छन्मनस्विनी अव
लोक्यततःसीतामायाचंतीमनिंदितां २६ दयितांचविधेयांचरामोलक्ष्मणमब्रवीत् सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभरतानुज २७
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा २८ तत्तत्प्रयच्छवैदेह्यायत्रास्यारमतेमनः ए
कैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीं २९ अदृष्टरूपांपश्यंतीरामंपप्रच्छसाबला रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्क-
रान् ३० सीतावचनसंरब्धआनयामासलक्ष्मणः विचित्रवालुकजलांहंससारसनादितां ३१

पर्यगच्छत्परितोगच्छत् प्रदक्षिणं-
चकारेतियावत् २६ विधेयामनुकूलां सीतामायाचंतीं प्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः २७ २८ २९ साबला सीता पप्रच्छ कोयंवृक्षइत्यादि रम
णीयान् रम्यान् कुसुमोत्करान्पादपान् कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ३० सीतावचनेनसंरब्धस्त्वरावानानयामासेत्यन्वयः आनयामासेत्यानिन्येइ
त्यर्थे आर्षं विचित्रेत्यादि नद्याविशेषणम् ३१ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नदींयमुनां चेरतुः कृतवंतौ ३२ वप्रं तीरं ३३ इतिरामाभिरा॰ अयो॰ पंचपंचाशःसर्गः ५५ ॐ ॐ अथावस्कृमं स्वप्रबोधानंतरमपि ईषत्कृमं एतेन चतुर्दशवर्षपर्यंतलक्ष्मणःस्वापहीनो ऽनाहारश्चेतिलोकप्रवादो ऽपास्तः १ वन्यानां शुकपिकादीनांस्वनंशृणु प्रस्थानस्यकालोजातः अतःसंप्रतिष्ठामहे गच्छामः संप्रतीक्षामहेकालमितिपाठे प्रस्थानकालंजानीमइत्यर्थः २ समये प्रबोधसमये तंद्री आलस्यं ३ नद्याःकालिंद्याः जलं-

रेमेजनकराजस्यसुता प्रेक्ष्यतदानदीं क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने ३२ वि हृत्यतेबर्हिणपूगनादिते शुभेवनेवारणवानराकुले समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ३३ इत्यार्षेश्री रामायणेवा॰आदि॰अ॰ पंचपंचाशःसर्गः ५५ ॐ ॐ अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनंतरं प्रबोधयामासश- नैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः १ सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनं संप्रतिष्ठामहेकालः प्रस्थानस्यपरंतप २ सप्रसुप्तस्ततोभ्रा- त्रासमयेप्रतिबोधितः जहौनिद्रांचतंद्रींचप्रसक्तंचपरिश्रमं ३ ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलं पंथानमृषिभिर्जुष्टं- चित्रकूटस्यतंययुः ४ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ५ आदीप्तानिववै देहीसर्वतःपुष्पितान्नगान् स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ६ पश्यभल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् फ लपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुं ७ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे ८ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ९ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानुनादितं चित्रकू टमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिम् १० समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ११ ततस्तौ पादचारेणगच्छंतौसहसीतया रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमं १२ तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतं बहुमूलफलं- रम्यंसंपन्नसरसोदकं १३ मनोज्ञोऽयंगिरिःसौम्यनानाद्रुमलतायुतः बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे १४ मुनय- श्चमहात्मानोवसंत्यस्मिन्शिलोच्चये अयंवासोभवेत्तातवयमत्रवसेमहि १५

स्पृष्ट्वा स्नानाद्यंतंनित्यकृत्यंकृत्वा ४ ५ आदीप्तानिव- ज्वलितानिव मालिनःस्वैःपुष्पैःमालावत इवस्थितान् शिशिरात्यये वसंते ६ शक्ष्याम जीवितुं जीवनसाधनफलादिसंपत्तेः ७ आढकचतुष्टयं द्रोणं तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि मधुकारिभिः मधुमक्षिकाभिः नगे वृक्षे ८ नत्यूहः दात्यूहः पुष्पसंस्तरसंकटे पुष्पैः कृतेनसंस्तरे णआच्छादनेनसंकटे निबिडेवनोद्देशे ९ १० ११ १२ संपन्नरसोदकं स्वादूदकसहितं १३ सुतरांआजीवोजीवनोपायोयस्मिन् १४ अयंवासोभवेत् वासयोग्योभवेत् १५ ८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् चित्रकूटेस्थितएव वाल्मीकीरामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीरंगतइतिनविरोधइतिप्रांचः भावेनसादयंवाल्मीकिरन्यन्
एवेतितत्त्वं १६ तं रामंप्रति स्वागतं स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य १७ आत्मानं संनिवेद्य असुकपुत्रः असुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा १८ १९ २० निष्ठितां
अंतर्बहिः काष्ठभित्त्यास्तम्भवि ष्ठापितां बद्धकटां छांदसोवर्णलोपः यद्वा बद्धच्छदिषं बद्धः कटोवर्षावारकोयस्यामित्यर्थात् एकाग्रं लक्ष्मणं २१ शालां
पर्णशालाधिष्ठातृदेवतां २२ वास्तुशमनं वास्तुशांतिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छावद्भिः २३ पशुवधदोषशंकांवारयति कर्तव्यइति यज्ञार्थप

इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन् १६ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासथ
मवित् आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच १७ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः सन्निवेद्ययथान्यायमात्मानमृ
षयेप्रभुः १८ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेऽभिरतंमनः १९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रि
र्विविधान्द्रुमान् आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः २० तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनां शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंव
चनमब्रवीत् २१ ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयं २२ कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रेचिरजीविभिः मृगंहत्वानयक्षिप्रं
लक्ष्मणेहशुभेक्षण २३ कर्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर भ्रातुर्वचनमाज्ञायलक्ष्मणःपरवीरहा २४ चकारसयथोक्तं
हितंरामःपुनरब्रवीत् ऐणेयंश्रपयस्वैतच्छालांयक्ष्यामहेवयं २५ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिवसोप्ययं सलक्ष्मणःकृष्ण-
मृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान् २६ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि तत्तुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंछिन्नशोणितं २७ लक्ष्म-
णःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् अयंसर्वःसमस्तांगःश्रितःकृष्णमृगोमया २८ देवतादेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि
रामःस्नात्वातुनियतोगुणवाञ्जपकोविदः २९ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान् इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावस-
थंशुचिः ३० बभूवचमनाल्हादोरामस्यामिततेजसः वैश्वदेवबलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच ३१

शुहिंसानदोषइतिभावः शास्त्रदृ-
ष्टः शास्त्रबोधितः धर्मशास्त्रबोधितकर्तव्यत्वरूपः २४ ऐणेयं मृगमांसं एतच्छालां एतांशालां तदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपंचाशद्देवताः अयंसौम्यो
मुहूर्तः दिवसश्चायंध्रुवसंज्ञकः २५ २६ निष्टप्तं नितरांतप्तं छिन्नशोणितं उपरतरुधिरस्पंदं २७ सर्वः सर्वकर्मार्हः समस्तांगः शिरःपादादिसर्वा-
गोपेतः श्रितःपक्वः २८ गुणवान् कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुणवान् २९ सत्रावसानिकान् यागसमाप्तिप्रयोजनानान्मंत्रान् गृहीत्वा संग्रहेणवास्तुशां-
त्यायकरोत् ३० एवंगृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वा पुनःस्नानपूर्वकंवैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्वदेवेत्यादि ३१ ७ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मंगलानि मंगलपाठादीनि ३२ पापसंशमनम् पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणावा
दः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिग्वर्तिनां विधानानि चैत्यं गणपत्यायतनं आयतनानि विष्ण्वादेः अनुरूपाणि सूक्ष्ममार्गेणेति
यावत् ३३ वृक्षपर्णैः कृतं छदनं छादनं यस्यां तां ३४ मृगपक्षिजुष्टां तां नदीमासाद्य तत्र ३५ इति रा॰ वा॰ आ॰ अ॰ षट्पंचाशः सर्गः
५६ ७ ७ एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह कथयित्वेति रामे दक्षिणतीरस्थे सुमंत्रेण सह दुःखवार्तां गुहश्चिरं रा
मगुणान्कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथादतिक्रांते तेन सह गृहं जगाम १ भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाजमुद्दिश्य गमनं सभाजनं भरद्वाजे-

वास्तुसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा विद्यां यथाविधि ३२ पापसंशमनं रामश्चकार
बलिमुत्तमं वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ३३ तां वृक्षपर्णच्छ
दनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवातां वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मां ३४ सुरम्यमासा
द्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थां ननंद हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ३५ इत्यार्षे श्रीरा॰
वा॰ आ॰ अ॰ षट्पञ्चाशः सर्गः ५६ ७ ७ कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमंत्रेण चिरं सह रामे दक्षिणकूलस्थे ज
गाम स्वगृहं गुहः १ भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनं आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् २ अनुज्ञातः सुमं
त्रोथ योजयित्वा हयोत्तमान् अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ३ स वनानि सुगंधीनि सरितश्च सरांसि च पश्यन्य
तो ययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ४ ततः सायान्हसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः अयोध्यां समनुप्राप्य निरानंदां ददर्श ह ५
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः सुमंत्रश्चिंतयामास शोकवेगसमाहतः ६ कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सज
नाधिपा रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ७

नेतिशेषः सहासनमिति पाठांतरं तत्रस्थैः शृंगवेरपुरस्थैः गुहप्रेषितचारैः करणभू
तैः तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं कृत्वा गुहानुज्ञातः सुमंत्रोऽथ ययौ इत्यन्वयः गंगोत्तरणतृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यंतं तद्वृत्तं ज्ञा
त्वा तद्दिन एव शृंगवेरात्सुमंत्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यं अत एव रामस्य निर्गमदिनाद्विशेषे षष्ठेऽर्धरात्रके हाहा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो नृप इति पार्श्वसंग
च्छते दिनद्वयेन शृंगवेरपुरे रामागमनं तद्द्वितीयदिने गंगोत्तरणं तदादि दिनत्रयं सुमंत्रस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे मध्यान्हे प्रयागत आगतचारेभ्यो रा
मवृत्तांतं लब्ध्वा ततः प्रस्थाय मध्ये वस्थानं ततः षष्ठे पराण्हे योध्याप्रवेशः सुमंत्रस्य तदर्धरात्रे राज्ञो मरणमिति २ अनुज्ञातः गुहेनेति शेषः ३ यत्तः साव
धानः शीघ्रमतिवेगेन ४ द्वितीयेहनि शृंगवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तिदिवसात् ५ शून्यामिव शून्यनगरीमिव ६ चिंताप्रकारमाह कच्चिदिति न शब्दो वितर्के. ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ अभ्यद्रवन्सूतसंमुखमाजग्मुः ९ गंगायां शृंगवेरपुरे रामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ्य निवृत्तोस्मि ततःपरं वृत्तांतंनजानामीतिशशंस १० तीर्णाः गंगा
मुत्तीर्यगताः ११ वृंदंवृंदं संघशस्तिष्ठतां तेषांजनानां ये इह रथे रामंनपश्यामस्तेहताः खलु इतिवचः शुश्राव १२ दानादिव्यवहारेषु धार्मिकंरामं वयन-
मंतरा दानादिव्यवहारमध्ये जातुपुनर्नद्रक्ष्यामइतिचशुश्राव १३ पित्रेव रामेणपरिपालितं नगरं अस्य जनस्यकिंसमर्थमुचितं किंप्रियं तत्करंवस्तु कि
मिहामुत्र सुखावहंवस्त्विति चिंताव्याप्तं बभूवेतिशेषः १४ अनु अनंतरं वातायनगतानांस्त्रीणां राममुद्दिश्य अभितप्तानां परिदेवनां अंतरापणं आपण-

इतिचिंतापरःसूतोवाजिभिःशीघ्रयायिभिः नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह ८ सुमंत्रमभिधावंतःशतशोथसहस्र
शः क्वरामइतिपृच्छंतःसूतमभ्यद्रवन्नराः ९ तेषांशशंसगंगायामहमापृच्छ्यराघवं अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्मिकेणमहात्म
ना १० तेतीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखानराः अहोधिगितिनिःश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः ११ शुश्रावचवचस्तेषांवृंदंवृंदंच
तिष्ठतां हताःस्मखलुयेनेहपश्यामइतिराघवं १२ दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममंत-
रा १३ किंसमर्थंजनस्यास्यकिंप्रियंकिंसुखावहं इतिरामेणनगरंपित्रेवपरिपालितं १४ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वंतरा-
पणं राममेवाभितप्तानांशुश्रावपरिदेवनं १५ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहिताननः यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहं
१६ सोवतीर्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच कक्ष्याःसप्ताभिचक्राममहाजनसमाकुलाः १७ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्याथ
समागतं हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः १८ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्तत
राःस्त्रियः १९ ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः रामशोकाभितप्तानांमंदंशुश्रावजल्पितं २० सहरामेणनिर्यातो-
विनारामिहागतः सूतःकिंनामकौसल्यांक्रोशंतींप्रतिवक्ष्यति २१ यथाचमन्येदुर्जीवमेवंनसुकरंध्रुवं आच्छिद्यपुत्रेनि-
र्यातेकौसल्यायत्रजीवति २२

मध्येगच्छन्शुश्राव १५ १६ कक्ष्याद्वाराणि १७ हाहाकारःकृतोयाभिस्ताः हर्म्यं धनिकगृहं विमानं सप्तभूमिकंगृहं
प्रासादो राजगृहं त्रिभूमिकंगृहमित्यन्ये तदुपलक्षितामयोध्यां समागतमवेक्ष्येत्यन्वयः यद्वा तैःकरणैरवेक्ष्य तत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः १८ अन्योन्यं
अव्यक्तंयथाभवतितथा वीक्षंतेइतिकर्तव्यतामौढ्यादितिशेषः १९ प्रासादेभ्यः सुमंत्रस्य राजवेश्मप्रवेशहेतोःप्रासादेभ्योऽवतीर्णानामित्यर्थः मंदं रा
जसान्निध्यान्मंदत्वं २० किंनामप्रतिवक्ष्यति अतिघोरत्वान्नकिमपिवक्तुंशक्यमितिभावः २१ अथ प्रत्येकंराममातॄणांदुःखप्रलापः यथाचेति यथा
जीवंजीवनंदुःखजनकंमन्ये एवंध्रुवंनिश्चयेनसुकरं सुकरनाशंनेतिमन्ये यत्र यतः पुत्रेरामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा निर्याते-
सत्यपि कौसल्याजीवति मन्येइत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनम् २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्स्त्रीणांवाक्यं निशामयन् शोकेनप्रदीप्तइवसन्नुराजगृहंविवेश २३ अत्रश्लोकद्वये तीर्थकतकादिव्याख्यानात्यंतंसमंजसे-
त्युपेक्षिता सइति परिद्यूनं म्लानं २४ प्रत्यवेदयत् विस्तरेणप्रतिपादनमग्रेभविष्यति २५ २६ आविद्धं दुःखाभिहतं २७ २८ २९ अघेति इमं दुःख
साधनं पुत्रप्रवासनरूपमनयंकृत्वा अद्य किंव्यपत्रपसि लज्जसे यन्नप्रतिभाषसे तस्माच्छोकंविधूयोत्तिष्ठ तेस्फकृतं सत्यपरिपालनरूपंपुण्यमस्त्र किं
च एवंशोकेत्वयाक्रियमाणे तवसहायता सहाय समूहः परिजनः सर्वोपिनस्यात् त्वच्छोकेन सर्वोपिनश्येदित्यर्थः ३० कैकेयीभयान्नपृच्छा मीतिचे-

सत्यरूपंतुतद्वाक्यंराजस्त्रीणांनिशामयन् प्रदीप्तइवशोकेनविवेशसहसागृहं २३ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरं
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पांडुरेगृहे २४ अभिगम्यतमासीनंराजानमभिवाद्यच सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् २५
सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजाविद्रुतमानसः मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः २६ ततोंऽतःपुरमाविद्धंमूर्च्छितेपृथिवी-
पतौ उच्छ्रित्यबाहूचुक्रोशन्नृपतौपतितेक्षितौ २७ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिं उत्थापयामासतदावचनंचेदम-
ब्रवीत् २८ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः वनवासादनुप्राप्तंकस्मान्नप्रतिभाषसे २९ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिरा
घव उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता ३० देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसिसारथिं नेहतिष्ठतिकैकेयीविश्रब्धंप्रति
भाष्यतां ३१ सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी ३२ विलपंतींतथादृष्ट्वा
कौसल्यांपतितांभुवि पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसमंताद्रुरुदुःस्त्रियः ३३ ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितंसमीक्ष्यवृद्धास्तरुणाश्चमा
नवाः स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमंततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलम् ३४ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰अयो॰ सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ७ ७
प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतस्मृतिः तदाजुहावतंसूतं रामवृत्तांतकारणात् १ तदासूतोमहाराजंकृतांजलिरुपस्थि-
तः राममेवानुशोचंतंदुःखशोकसमन्वितं २ वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपं विनिःश्वसंतंध्यायंतमस्वस्थमिवकुंजरं ३
राजातुरजसासूतंध्वस्तांगंसमुपस्थितं अश्रुपूर्णमुखंदीनमुवाचपरमार्तवत् ४

तत्राह देवेति विश्रब्धं निःशंकं ३१ विप्लुतभाषिणी गद्ग
दभाषिणी ३२ ३३ ३४ इतिरामाभिरा॰ वा॰ आ॰ अन्नप्तपंचाशःसर्गः ५७ ७ ७ प्रत्याश्वस्तइति प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहात् मोहंपरित्यज्य
प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः प्रत्यागतः पुनरितिपाठेप्ययमेवार्थः रामवृत्तांतकारणात् आजुहाव रामवृत्तांतंप्रष्टुं १ २ नवग्रहं नवं नूतनं ग्रहोग्रहणं य
स्यतं द्विपमिव विनिःश्वसंतं अस्वस्थं स्वीयमध्येनस्थितं कुंजरमिव ध्यायंतं ३ रजसा मार्गरजसा परमार्तवत् परमार्तार्हं वचउवाच ४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्स्यसि वनवासकालस्य बृहदीर्घत्वाद्विप्रयोगः ५ दुःखस्यानुचितोपि दुःखंप्राप्तः शयनमुत्तमं ६ ७ व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ८ रथादवरु
ह्य कथंपादैर्गतौ ९ अश्विनाविव मंदरं मंदरस्यकाष्ठ्यमात्रात् वनसादृश्यं १० ११ आसीतादयोभावेनिष्ठांताः एतेन आसनादिव्यापारश्रवणेनयया
तिरिव साधुषु स्वर्गात्पतन्ययातिर्मासाधुषुपातयेतीदंप्रार्थयित्वा यथासाधुषुपतितस्तद्वारेतयास्फरवजीवनोजातः एवंस्वर्गतुल्यात्पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्य
भवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेनजीविष्यामीतिभावः १२ सज्जमानया स्खलंत्या बाष्पपरिबद्धया कंठगतबाष्पनिरुद्धया १३ हेमहारा
ज राघवोधर्ममेवानुपालयन् नसालनाद्धतोः अब्रवीद्वक्ष्यमाणंवचः तदाह हेसूत मत्प्रतिनिधित्वेन राज्ञेंऽजलिंकृत्वा तथैव शिरसानत्वा विदितात्म

ह्यनुवत्स्यतिधर्मात्माहृक्षमूलमुपाश्रितः सोऽत्यंतदुःखितःसूतकिमशिष्यतिराघवः ५ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमंत्रशयनो
चितः भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत् ६ यंयान्तमनुयान्तिस्मपदातिरथकुंजराः सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमाश्रि
तः ७ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितम् कथंकुमारौवैदेह्यासार्धंवनमुपाश्रितौ ८ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसह
सीतया राजपुत्रौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ ९ सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजौ वनांतंप्रविशंतौतावश्विनाावि
वमंदरम् १० किमुवाचवचोरामः किमुवाचचलक्ष्मणः सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ११ आसितंशयितंभुक्तंसूत
रामस्यकीर्तय जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु १२ इतिसूतोनरेंद्रेणचोदितःसज्जमानया उवाचवाचाराजानंसबा-
ष्पपरिबद्धया १३ अब्रवीन्मांमहाराजधर्ममेवानुपालयन् अंजलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच १४ सूतमद्वचनात्तस्यता
तस्यविदितात्मनः शिरसावंदनीयस्यवंद्योपादौमहात्मनः १५ सर्वमंतःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया आरोग्यमविशेषेणयथा
र्हमभिवादनं १६ माताचममकौसल्याकुशलंचाभिवादनं अप्रमादंचवक्तव्याब्रूयाश्चैनामिदंवचः १७ धर्मनित्यायथाकालम
ग्न्यागारपराभव देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय १८ अभिमानंचमानंचत्यक्त्वावर्तस्वमातृषु अनुराजानमार्यांचकैकेयी
मंबधारय १९

नः लोकेधर्मिष्ठत्वेनप्रसिद्धस्य शिरसावंदनयोग्यस्यराज्ञः पादौ मद्वचनाद्रामोऽभिवादयतइति उक्त्वा मत्प्रतिनिधित्वेन वंद्यौ १४ १५
ततःसर्वमंतःपुरंत्वया मद्वचनात् रामोवःसर्वा अविशेषेणारोग्यंपृच्छतीतिवाच्यं यथार्हं यथायोग्यं तासांमदभिवादनंचवाच्यं १६ ततोममनाता कौस-
ल्या मद्वचनात्कुशलं प्रणामं धर्मेऽप्रमादंच वक्तव्या किंचैनामिदं वक्ष्यमाणं विशिष्य ब्रूयाः किंतदित्याह धर्मेत्यादि १७ १८ अभिमानतः प्रधानमहिषीत्व
प्रयुक्तोहंकारः मानस्तत्प्रयुक्तइतरनिरस्कारकश्चित्तविकारः मातृष्वित्यस्यमदीयास्वितिशेषः अनुगतोराजायस्यास्तां कैकेयीं हेअंब आर्याश्लाघ्यां
कारय धारयेतिपाठेप्ययमेवार्थः तयासहमाविरोत्सीरित्यर्थः १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भरतेच राजवद्वृत्तिःकार्या तत्रहेतुः अज्येष्ठाअपि राजानोहिनिश्चयेनपूज्याइतियावत् राजधर्ममनुस्मर अर्थज्येष्ठाहीतिपाठे अ र्थेन राजरूपार्थेन ज्येष्ठाहियतोऽतः पूज्याइतिशेषः इतिराजधर्ममनुस्मरेति कतककृत्तु राजानमनु राज्ञः पश्चात् आर्यांकैकेयीमभिवादयेत्यर्थः कैकेयीमभिवादयेतिपाठः कुमारेचेत्यादिप्राग्वत् कैकेय्यावरबलेनाधिकत्वात् भरतस्यच राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमंबायायुक्तम् तदेवमुरव्यनिष्टत्तयेच राजधर्ममनुस्मरेत्याह २० भरतोमद्वचनेन कुशलंवाच्यः सर्वासुमातृषु न्यायमनतिक्रम्यवृत्तिंवर्तस्वेतिवाच्यः२१ वक्तव्यश्चेतिभरतइतिशेषः राज्यस्थम् प्रधानराज्यस्थं २२ व्यपरोरुधः राज्याद्भ्रंशयेत्यर्थः तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् मदनुग्रहायतस्यैवाज्ञांप्रवर्तयन् कुमारराज्येजीवस्व तोषंकुरु २३ अब्रवीदित्यादिवाक्यंभरतंप्रत्येव अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः २४ २५ अथलक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मणइति केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोका-

कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत् अर्थज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर २० भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच
सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु २१ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय २२
अतिक्रांतवयाराजामास्मैनंव्यपरोरुधः कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् २३ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन्
मातेवममातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी २४ इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवमहायशाः रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् २५
लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः २६ राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुत्वाश्रुत्यशासनं
कृतंकार्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः २७ यदिप्रव्राजितोरामोलोभकारणकारितं वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतं २८
इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतम् रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये २९

स्त्वहच्च २६ येनविवासेन वयंपीडिताः तद्विवासनं राज्ञातु कार्यंवा कार्यमिवाकार्यंकृतं कैकेय्या लघुशासनं आश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतं यद्वा तद्विवासनंकृतं कार्यं कर्तुंयोग्यंवाभवतु अकार्यमकर्तुंयोग्यंवाभवतु अस्माकंतु पीडा सर्वथैवेत्यर्थः २७ उक्तमेवार्थं प्रकारांतरेणाह यदीति यदितत् रामःप्रव्राजितःतत्लोभरूपेणकारणेन कैकेय्या कारितं यद्वा कैकेय्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकंवाभवतु सर्वथादुष्कृतंकृतंअनुचितंकृतंएतत् व्यतिरिक्तंवरयेतिस्ववचनत्वात् वरदानकालेविशिष्यनियोगाभावाच्च पतित्वेनभार्याशिक्षणेसमग्राधिकाराच्च २८ ननुदैवप्रेरणयेदंजातमितिनदोषोराज्ञइत्याशंक्य निरपराधपुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यंराज्ञइत्याह इदमिति ईश्वरस्यकृते ईश्वरप्रेरणायांसत्यांयथाकामं ईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदंतावत्कृतं भवतुनाम तथापितु रामस्य परित्यागे हेतुभूतंदोषंनपश्यामि अतःकेवलंबुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्मशास्त्रविरुद्धमारब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परत्रच दुःखंजन यिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषुगणनादितिभावः २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३० पुत्रोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयतेइतिवचनार्थत्वादिति धायाह अहमिति भर्त्तास्वामीपिताचेति ज्येष्ठो-
भ्रातापितुःसमइत्युक्तेः वस्तुतस्तुकेवलमाथिकत्वाल्लक्ष्मणादिशरीराणांतेषामेवमुक्तौ नदोषइतिबोध्यं ३१ सर्वलोकप्रियंरामंत्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक्सर्व
लोकहितेरते संप्रति सर्वलोकाहिते अरतेवा अनेन क्रूरेणकर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत सर्वलोकहितेरतमितिपाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वेहेतु
तयेतिबोध्यं ३२ कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः इत्येवं राजानंब्रूहीतिलक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ३३ विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता आश्चर्यमन्यमा
नेवविष्ठिता स्थिता ३४ ३५ ३६ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेनसेव्यमानः अब्रवीत् उक्तमितिशेषः निरीक्षते राज्ञस्तवरथंमांच ३७ इतिरामा० तिल
के० अयो० अष्टपंचाशःसर्गः ५८ ७ ७ एवंरामवृत्तांतमुक्त्वा प्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तांतमाह ममत्विति ममाश्वाः मन्नियम्याश्वाः

असमीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धंबुद्धिलाघवात् जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनं ३० अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये
भ्राताभर्त्ताचबंधुश्चपिताचममराघवः ३१ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतं सर्वलोकोनुरज्येतकथंचानेनकर्मणा ३२
सर्वप्रजाभिरामंहिरामंप्रव्राज्यधार्मिकं सर्वलोकविरोधेनकथंराजाभविष्यति ३३ जानकीतुमहाराजनिःश्वसंतीतपस्विनी
भूतोपहतचित्तेवविष्ठिताविस्मृतास्थिता ३४ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिंचिदब्रवीत् ३५
उद्वीक्ष्यमाणाभर्त्तारंमुखेनपरिशुष्यता मुमोचसहसाबाष्पंप्रयांतमनुवीक्ष्यसा ३६ तथैवरामोश्रुमुखःकृतांजलिःस्थितोऽब्र
वील्लक्ष्मणबाहुपालितः तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्षतेराजरथंतथैवमां ३७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आदि० अ० अष्ट
पंचाशःसर्गः ५८ ७ ७ ममत्वश्वानिवृत्तस्यनप्रावर्तंतवर्त्मनि उष्णमश्रुविमुंचंतोरामेसंप्रस्थितेवनं १ उभाभ्यां
राजपुत्राभ्यामथकृत्वाहमंजलिं प्रस्थितोरथमास्थायतद्दुःखमपिधारयन् २ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून् आ
शयायदिमांरामःपुनःशब्दापयेदिति ३ विषयेतेमहाराजमहाव्यसनकर्शिताः अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाः ४

नप्रावर्तंत यथापूर्वंरथवहनोन्मुखानाभूवन्नित्यर्थः जात्यश्वस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्तिरत्रालंकारः १ तद्दुःखं तद्वियोगदुःखं २ बहून्नामस्यगं-
गोत्तरणादिनादिदिनत्रयं यद्यपिभरद्वाजाश्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तृतीयदिवसएवसुमंत्रप्रस्थानं तथापि तद्दिने ऽल्पावशिष्टदिनपर्यंतंस्थित्वा-
बहूनित्युक्तम् किमर्थंतत्रस्थितिस्तत्राह शब्दापयेदिति तत्समीपचरगुहमनुष्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ३ कैकेयीनिमित्तं रामविवासनम् सर्व
क्षोभकरमभूदित्याह विषयेतेइति तवदेशे पुष्पमपि नविकसितम् अंकुरः शाखास्कपल्लवोद्भेदः कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैः सहितावृक्षाः अ
त्रसर्वत्रहेत्वंशोनास्त्यपेक्षाबोध्या ४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपनमोदकाः शुष्कोदकाः पलाशः पर्णं ५ सत्वानि प्राणिनः नसर्पंति नप्रसरंतीत्यादावाहारार्थमपीतिशेषः यतस्तत्प्राणिजातं रामशोकाभिभूतं-
नद्धनं मार्गस्थमत्यंतं पक्षिशब्दवत् निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितं ६ लीनं संकुचितं पुष्करपत्रम् नलिनीदलं यासुताः संतप्तपद्माः शुष्कपद्माः पद्मि
न्यः सरांसि विहंगमाः अत्रजलपक्षिणः ७ स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणियथापुरं यथापूर्वं ८ उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान् कृत्रिमवनानि ९
अनेनमनुष्याणांसर्वशोऽत्यंतदुःखवत्त्वम् कैमुतिकन्यायेनैव प्रतिपादितंबोध्यं तदेवाह प्रविशंतमिति १० देवेतिसंबुद्धिः राजारथं राज्ञस्तवरथं
अश्रुमुखः अभूदितिशेषः ११ १२ अव्यक्तमितिच्छेदः रामप्रवासजनितपीडयार्ताः परस्परंसम्यक्नेक्षंतइत्यर्थः १३ अन्योन्यं शत्रूणां तथामि-

उपनमोदकानद्यः पल्वलानिसरांसिच परिशुष्कपलाशानिवनान्युपवनानिच ५ नचसर्पंतिसत्वानिव्यालानप्रसरंति
च रामशोकाभिभूतंतन्निष्कूजमिवतद्वनं ६ लीनपुष्करपत्राश्चनद्यश्चकलुषोदकाः संतप्तपद्माःपद्मिन्योलीनमीन विहं
गमाः ७ जलजानिचपुष्पाणिमाल्यानिस्थलजानिच नातिभांत्यल्पगंधीनिफलानिचयथापुरं ८ अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रली-
नविहगानिच नचाभिरामानारामान्पश्यामिमनुजर्षभ ९ प्रविशंतमयोध्यायांनकश्चिदभिनंदति नरारामम्पश्यंतोनिः
श्वसंतिमुहुर्मुहुः १० देवराजरथंदृष्ट्वाविनारामम्इहागतं दूरादश्रुमुखःसर्वोराजमार्गगतोजनः ११ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैर-
वेक्ष्यरथमागतं हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः १२ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्त-
मार्ततराःस्त्रियः १३ नामित्राणांनमित्राणामुदासीनजनस्यच अहमार्ततयाकंचिद्विशेषंनोपलक्षये १४ अप्रहृष्टमनुष्याच
दीननागतुरंगमा आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिस्वना १५ निरानंदामहाराजरामप्रव्राजनातुरा कौसल्यापुत्रहीनेव
अयोध्याप्रतिभातिमे १६ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया बाष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् १७ कैकेय्याविनि-
युक्तेनपापाभिजनभावया मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितं १८

त्राणां उदासीनजनस्यचार्ततयार्तत्वगुणसाम्येन विशेषंनोपल
क्षयेइत्यन्वयः यद्यपि रामस्यस्वतोऽमित्रासंभवः कैकेयीकुब्जयोस्तत्वस्य दैववशात्संभवेपितयोरार्तत्वाभावः तथाप्यनयोः शत्रुत्वमनयोःमित्रत्वमयमु
दासीन इतिभेदोनज्ञायतइतितात्पर्यं १४ आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिस्वना दीर्घशब्दवन्निश्वासोयुक्तेतियावत् १५ पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता कौस
ल्येव अनेनसर्वेषां रामेपुत्रवत्प्रेमध्वनितं १६ १७ राजा सर्वथात्वयामहदकार्यंकृतमितिसुमंत्राभिप्रायं तदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगीकारेणोत्तरमाह कैके
य्येति पापाभिजनभावया पापकुलजया पापदेशजया पापाभिप्राययाच कुलेप्यभिजनोजन्मभूमावित्यमरः विनियुक्तेन रामप्रव्राजनेइतिशेषः नसमर्थि
तं नविचारितम् १८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नञो ऽनेकधाप्रयोगः शोकेन चित्तवैक्लव्यात् सहसाझटित्यविचारेणैव १९ भवितव्यतया अवश्यप्रापकदूरदृष्टवशात् वाइतिनिर्देशब्दसमानार्थे यदृच्छयादे
वेच्छया २० सुकृतं प्रियं संत्वरयंति निष्क्रमितुमिच्छंतिइतियावत् २१ यद्ययदिवा अथवेतियावत् मदाज्ञया भवान्गत्वाराघवंनिवर्तयतु ननुभरताय
त्वया राज्यस्यदत्तत्वात्त्वदाज्ञया मयाकथंगंतव्यंतत्राह अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमितिभावः निवृत्तोहितुनेत्यादि २२ पुनरपि रामनिवर्तनस्याश
क्यत्वात्स्वानयनमेवाह अथवापीति २३ वृत्तदंष्ट्रः कुंदकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदिजीवामीति तत्समीपगमनपर्यंतमपिजीवनेसंदेहइतिभावः २४ अतो ऽ

नसुकृद्भिर्नचामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसाकृतः १९ भवितव्यतयानूनमिदंवाव्यसनंमह
त् कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया २० सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयापिसुकृतंकृतं त्वंप्रापयाशुमांरामं प्राणाःसंत्वरयं
तिमां २१ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्तयतुराघवं नशक्ष्यामि विनारामंमुहूर्तमपिजीवितुं २२ अथवापिमहाबाहुर्गतोदूरंभविष्य
ति मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय २३ वृत्तदंष्ट्रोमहेष्वासःक्वासौलक्ष्मणपूर्वजः यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतया-
सह २४ अतोन्नुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनंदनं इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवं २५ हारामरामानुजहाहावैदेहितप-
स्विनि नमांजानीतदुःखेनम्रियमाणमनाथवत् २६ सतेनराजादुःखेनभृशमर्पितचेतनः अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरम
ब्रवीत् २७ रामशोकमहावेगःसीताविरहपारगः श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः २८ बाहुविक्षेपमीनोसौविक्रंदितम
हास्वनः प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः २९ ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राज-
नायतः ३० अस्मिन्वतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ३१ अशोभनंयोहमिहाद्यराघ-
वंदिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्मणं इतीवराजाविलपन्महायशाःपपाततूर्णंशयनेसुमूर्च्छितः ३२

न्वित्यतःशब्दार्थमाह इमामिति ए
वमसंतसन्निहितमरणकाले उत्तमलोकदस्यस्मरणाभ्यासंसंपादनायभगवतात्मवियोगःपितुःसंपादितइतितत्त्वं २५ २६ अर्पितचेतनःगतचेतनःसुदु
ष्पारं शोकसागरमवगाढःप्रविष्टअब्रवीत् शोकसागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः २७ तदाह रामेत्यादि रामशोकरूपोमहानावेगोवैपुल्यंयस्य सीताविरहरू
पपारगतः तत्पारसंबंधः श्वसितरूपऊर्मियुक्तोमहावर्तोयस्यसः बाष्पवेगनदीजलैःआविलः २८ शोचितॄणां प्रकीर्णकेशाएवशैवलंयत्र कैकेय्येव व
डवामुखंयत्र २९ अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादकइत्यर्थः नृशंसायाःकैकेय्याःवरएव वेला मर्यादायस्य यतःरामप्रव्राजनसमुद्रात्काल
कूटमिवजातेनिकतकः अन्येतु रामप्रव्राजनमेव आयतं विस्तारोयस्यसरामप्रव्राजनायतःइत्यर्थमाहुः ३० ३१ दिदृक्षमाणोयद्राघवंद्रष्टुं नलभेतदशो
भनं ममहत्पापं पापजन्यं तददर्शनमितियावत् ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामहेतोरितिविलपति पार्थिवेति प्रणष्टेमूर्छितेसति तस्यकरुणतरंवचनंनिशम्य देवीद्विगुणंभयमुपागमत् भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्यसंभावनया ३३
इतिरामाभिरामे॰ वाल्मीकीये॰आ॰ अ॰एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ॐ ॐ ततइति भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्त्वेव गतासुरिव धरण्यांप-
तितेतिशेषः १ २ अथयदि ३ ४ संभ्रममावेगं ५रामस्यपादौपरिचरन् परलोकमाराधयति संपादयति ६ अर्भीतेतिछेदः विस्रंभः प्रणयः ७ कृतं व
नवासकृतं दैन्यमित्यर्थः ८ ९ बालेवेति दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्यादेहाद्यभिमानाभावान्नाधिजं दुःखमितिभावः अबालचंद्रेत्यादिच्छेदः रामरामे रा
मरूपे आरामेइत्यर्थः भिन्नपदेवा १० रामहीनाऽयोध्या यथावनं तथाभवेदित्यन्वयः ११ नदीनांगतिं रामनगरवृक्षान्दृष्ट्वा रामंवा लक्ष्मणंवा पृच्छति पृष्ट्वा

इतिविलपतिपार्थिवेप्रणष्टे करुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः वचनमनुनिशम्यतस्यदेवी भयमगमत्पुनरेवराममाता ३३ इत्यार्षेश्री
रा॰ अ॰ एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ॐ ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः धरण्यांगतसत्त्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत् १
नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः तान्विनाक्षणमप्यद्यजीवितुंनोत्सहेत्यहं २ निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि
अथतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयं ३ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया इदमाश्वासयन्देवींसूतःप्रांजलिरब्र-
वीत् ४ त्यजशोकंचमोहंचसंभ्रमंदुःखजंतथा व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः ५ लक्ष्मणश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्
वने आराधयतिधर्मज्ञःपरलोकंजितेंद्रियः ६ विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव विस्रंभंलभतेभीतारामेविन्यस्तमा
नसा ७ नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमे ८ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमते
पुरा तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ९ बालेवरमतेसीताबालचंद्रनिभानना रामरामेत्यदीनात्माविजनेपिवनेसती
१० तद्गतंहृदयंयस्यास्तदधीनंचजीवितं अयोध्याहिभवेदस्याराममहीनातथावनं ११ परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणि
च गतिंदृष्ट्वानदीनांचपादपान्विविधानपि १३ रामंवालक्ष्मणंवापिदृष्ट्वाजानातिजानकी अयोध्याक्रोशमात्रेतुविहारमिवसं-
श्रिता १४ इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितं कैकेयीसंश्रितंजल्पंनेदानींप्रतिभातिमां १४

नजानाति अयोध्यातः क्रोशमात्रे
विद्यमानं विहारं संश्रिता यथारमतेस्म तथैववनेपि आरमतेत्यर्थः १२ १३ इदमेव सीतायाः संबंधि इदमेव प्रस्तुतवृत्तांतजातमेव कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमु
द्दिश्य प्रवृत्तं सहसा हठेन सीतया तस्याःपरमदुःखकारिणीत्वात् सांप्रति यत्तद्विषयं जल्पंवाक्यमुपजल्पितमुक्तं तदिदानीं मांनप्रतिभात्येव इत्येवंरू
पेणप्रमादात् पर्युपस्थितं मुखान्निर्गतं कैकेयीविषयंसीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारांतरेणानुक्तप्रायमिवकृत्वा देव्याः कौसल्यायाल्हादनंमधुरं वच
नं सूतोऽब्रवीदित्याहकविः १४ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ १६ वदान्यायाः दात्र्याः वल्गुवाक्चश्च वदान्योवल्गुवागपि नविकंपते म्लानतांनयाति १७ अलक्तरसवर्जितावपि तद्रसरक्तकांतिस्वभावरक्ततया प-
द्मकोशसमप्रभौ नतुमार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ १८ नूपुरेणोत्कृष्टातिरस्कृता हंसादिलीलायया सेव खेलंविलासयुतंभर्त्रीआद्यजंतं तद्रागेण भर्तृ
प्रीतियोजकभूषणानुरागेणान्यस्तानि अत्यक्तानि भूषणानियया १९ नाहारयति नकरोति नसंप्राप्नोतीतिवा २० अनस्तेरामादयोनशोच्याः तेतवाप्ता-
प्यतएवनशोच्यः नराजापि तेषांसुखश्रवणेनतस्याअपिजीवनसंभवात् इतोपिनशोच्यांशाइत्याह इदंहीत्यादि प्राप्तमपिराज्यं महाबलोपिपरित्यज्य-
पितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितं स्वार्थमुद्दिश्य भर्तारमपिपरित्यज्यातियोरंकृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यतीत्यनेनत

ध्वंसयित्वातु तद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितं ल्हादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत् १५ अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच न
विगच्छतिवैदेह्याश्चंद्रांशुसदृशीप्रभा १६ सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचंद्रोपमप्रभम् वदनंतद्वदान्यायावैदेह्यानविकंपते १७ अ
लक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ अद्यापिचरणौतस्याः पद्मकोशसमप्रभौ १८ नूपुरोत्कृष्टलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी
इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्यस्तभूषणा १९ गजंवावीक्ष्यसिंहंवाव्याघ्रंवावनमाश्रिता नाहारयतिसंत्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता २०
नशोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः इदंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतं २१ विधूयशोकंपरिहृष्टमानसामहर्षिया-
तेपथिसुव्यवस्थिताः वनेरतावन्यफलाशनापितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयंतिते २२ तथापिसूतेनसुयुक्तवादिनानिवार्यमाणा
सुतशोककर्शिता नचैवदेवीविररामकूजितात्प्रियेतिपुत्रेतिचराघवेतिच २३ इत्यार्षेश्री०वा०अ०षष्टितमःसर्गः ६० ७ ७
वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवरे कौसल्यारुदतीचार्ताभर्तारमिदमब्रवीत् १ यद्यपित्रिषुलोकेषुप्रथितंमेमहद्यशः सानुक्रोशोवदा
न्यश्चप्रियवादीचराघवः २ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौतौसहसीतया दुःखितौसुखसंवृद्धौकथंदुःखंसहिष्यतः ३

ना भवदेवास्यसुस्थिरत्वंवदतातस्येश्वरत्वंध्वनितं नह्यन्यस्यचरित्रं शाश्वतंप्रतिष्ठांलभते २१ महर्षिभिर्याते प्राप्ते २२ तथापीति सूतेन निवार्यमाणा सू-
तोक्तंगृहीतवत्यपि नविरराम दुःखप्राबल्यादितिशेषः २३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्टितमःसर्गः ६०
७ ७ परमपतिव्रतापि कौसल्यादुःखातिशयात्पूर्वंजानत्यपि त्रेताश्रयव्यवहारवल्लोकाश्रयेण राजानमुपालभते वनमिति आर्ता खिन्ना स्वार्तेति-
पाठे स्वतरामार्त्ता रुदतीवेतिपाठे इवएवार्थे यद्वाउक्तार्थध्वननायेवशब्दः १ अनुक्रोशादिविशिष्टोराघवइतितेमहद्यशःप्रथितमितियोजना २ अथा-
पि हेनरवरश्रेष्ठ सीतयासहतौपुत्रौ कथंत्यक्तवानितिशेषः अयतान् शोचति दुःखितावित्यादि दुःखंप्राप्तावित्यर्थः ३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तरुणी अतिक्रांतकौमारा श्यामा प्राप्तयौवना ४ सूपदंशान्वितं शोभनव्यंजनसहितं नैवारं नीवारसंबंधिनं ५ ६ महेंद्रध्वजसंकाशः तद्वत्सर्वलोकस्यो त्सवदः ७ पद्मवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिःश्वासं पद्मपत्रगंधिनिःश्वासं ८ यत् यतस्त्वं अपश्यंत्याइदं सहस्रधा नफलति नविशीर्यते ऽतस्तत् वज्रसारं वज्र वत्कठिनंनूनमित्युत्प्रेक्षा ९ त्वया व्यपोह्य दृष्ट्वैरविचार्य यत्करुणं शोचनीयं कर्मानुचितवरदानरूपं त्वयाकृतं तेनहेतुना ममबांधवाः कैकेय्यानिरस्ताः स्फरवा हीअपि कृपणाःसंतोवनेधावंति यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य राज्यात्प्रभ्रंश्यवा त्वयानिरस्तावनेपरिधावंतीतियत्तदकरुणं क्रूरंकर्म त्वयाकृतमित्यर्थः १० ननु चतुर्दशवर्षानंतरं तवपुत्रस्यैवराज्यंभविष्यतितत्राह यदीति तावत्सर्यंतंवनेजीवनमेव नसंभाव्यते तथापि यदिजीवन्पुनरेष्यति तथापि भरतोराज्यंज-

सानूनंतरुणीश्यामासूकुमारीसुखोचिता कथमुष्णंचशीतंच मैथिलीविसहिष्यते ४ भुक्त्वाशनंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशु भं वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते ५ गीतवादित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभसमन्विता कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनं ६ महेंद्रध्वजसंकाशः क्वनुशेतेमहाभुजः भुजंपरिघसंकाशमुपधायमहाबलः ७ पद्मवर्णंसुकेशांतंपद्मनिःश्वासमुत्तमं कदाद्रक्ष्या मिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणं ८ वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः अपश्यंत्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा ९ यत्त्वयाकरुणंकर्मव्य पोह्यममबांधवाः निरस्ताःपरिधावंतिसुखार्हाःकृपणावने १० यदिपंचदशेवर्षेराघवःपुनरेष्यति जह्याद्राज्यंचकोशंच भरतोनोपलक्ष्यते ११ भोजयंतिकिलश्राद्धेकेचित्स्वानेवबांधवान् ततःपश्चात्समीक्षंतेकृतकार्याद्विजोत्तमान् १२ तत्रयेगुणवंत श्चविद्वांसश्चद्विजातयः नपश्चात्तेऽभिमन्यंतेसुधामपिसुरोपमाः १३ ब्राह्मणेष्वपितृप्तेषुपश्चाच्छेषंद्विजोत्तमाः नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाःशृंगच्छेदमिवर्षभाः १४ एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशांपते भ्राताज्येष्ठावरिष्ठश्चकिमर्थंनावमन्यते १५

त्यादिनिनोपल-

क्ष्यते नसंभाव्यतइत्यर्थः ११ अथापि कदाचिद्भरतोजह्यात् तथापि रामस्तन्नांगीकरिष्यतीतिसदृष्टांतमाह भोजयंतीत्यादिना केचिच्छ्राद्धकर्तारोवयोगुणैर धिकान्विप्रान् श्राद्धेनिमंत्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान् बांधवान् श्राद्धेभोजयंति ततः कृतकार्याःसंतो निमंत्रितान्द्विजर्षभान् पश्चाद्दिष्टपंक्तौभोजयितुं समीक्षं ते विचारयंति १२ तत्रनिमंत्रितेषुयेगुणवंतःश्राद्धापेक्षितगुणवंतस्तेसुरोपमाः पश्चात्पंक्तौ साधुसदृशस्वाद्वन्नमपिनानुमन्यंते ननुकुतोनानुमन्यंते ब्राह्मणशेषभोजनेऽपि द्रशेषभोजनवद्दोषाभावादतआह ब्राह्मणेष्वपीति ब्राह्मणेषु तृप्तेषु भुक्तवत्सु तद्भुक्तशेषमपि यतोद्विजोत्तमाः प्राज्ञाश्चातस्तद्भोज नमभ्युपेतुमंगीकर्तुं नालं अवमाननात् ऋषभाः स्वशृंगच्छेदमिव शृंगस्थानीयोहिसतांमानः १४ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति कनीयोपभुक्तत्वात् स्वयंज्येष्ठोवयसागुणे- ८९
श्चवरिष्ठःसन् तेनत्यक्तमपिराज्यं किमर्थंनावमंस्यते सर्वथानिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः मद्दर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यंतमेवस्थास्यतितूष्णीं नपुनाराज्यं करिष्यतीत्यर्थः १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परेणात्तं क्रोष्टादिखादितशेषं परलीढं परास्वादितं नमन्यते नमंस्यते १६ एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे अध्वरांत
रे विनियुक्तानि न कुर्वंति जीर्णंच परिभुक्तंच यातयाममिदंद्वयमित्यमरः यद्यपि मंत्राः कृष्णाजिनदर्भा इति स्मृत्या कुशानां यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि
तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं नतु विनियुक्तविनियोगपरं ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा विनियुक्तानते ऽन्यत इत्यनेन विनियुक्तनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्र
लाभादित्याहुः १७ तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामोभिमंतुमंगीकर्तुं नालं नष्टसोमं भुक्तसोमं अध्वरं तत्स्थं सोमरूपं हविः १८ वालधेः पुच्छस्य १९
शार्दूलवद्बलवत्त्वमेव दर्शयति नैनमिति सहिताः क्रूरास्फरैः सहिताः लोकाः प्रति योधाः किमर्थं नर्हि मामाक्रम्य राज्यं न कृतवान्तत्राह अधर्ममिति अ
धर्मं तु मत्वा न तथा कृतवानिति भावः नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह इहेति यो धर्मात्मा इह मनुष्यलोके लोकं धर्मेण योजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य

नपरेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते १६ हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः
नैतानि यातयामानि कुर्वंति पुनरध्वरे १७ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव नाभिमंतुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम्
१८ नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनं १९ नैनमस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे
अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् २० नन्वसौ कांचनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत्
२१ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा २२ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनात
नैः यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते २३ गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते २४
तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः न वनं गंतुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया २५

तस्य धर्मनिष्ठता अनुक्तिसिद्धैवेति भावः य-
द्वानुरथ्यर्थे ऽधर्ममधर्मप्रवृत्तमपि लोकं दंडादिना यो धर्मेण योजयेत्स कथं स्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः २० रामे शक्तिशंकापि नेत्याह नन्विति कांचनैः
कांचनभूषितपुंखैः युगांते युगांतकाले ईश्वर इव भूतानि समुद्रांश्च निर्दहेत् नाशयेच्छोषयेच्च २१ पित्रा त्वया स्वयमेव स पुत्रो हतः भ्रष्टराज्यः कृतः
जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः २२ एवं चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण द्विजातीत्यादि सनातनैः ऋषिभिः शास्त्रे वेदे दृष्टश्चैव-
र्णिकैर्द्विजातिभिश्चरितो धर्मः यदि ते स सत्यः स्यात्तर्हि पुत्रो न विवासितः स्यादिति शेषः एवं धर्ममुपेक्ष्य धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति २३ शा
स्त्रेणोच्यमाना स्त्रियास्तिस्रो गतयः तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्वं मम नास्त्येव सपत्नीवशत्वात् नास्तीति पाठे आर्षत्वं बोध्यं द्वितीयागतिभूतो रा
मश्च वनमाहितः वनं प्रति प्रहितः त्वया न च तत्सामर्थ्ये वनं गंतुमिच्छामि सपत्निकात्वात् तृतीया ज्ञातयस्तु संनिहिताः तस्मात्सर्वथा हता त्वया २४ २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्फुतस्त्वभार्याच भरतकेकेय्यौ प्रह्लष्टौ २६ दारुणशब्दसंहितां दारुणाशब्दयुक्तां स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणं २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰वा॰ आ॰अ॰एक
षष्टितमःसर्गः ६१ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंकौसल्याक्रूरवचोभीतस्य राज्ञोंऽजलिपर्यंतं दैन्यंदृष्ट्वा राजानमनुनयति एवंलिति चिंतयामास अनयोन्यमानं
सर्वसत्त्वं किमिहकर्तव्यमितिविचारयामास १ मोहव्याकुलितेंद्रियोजातइतिशेषः २ चिंतामुपागमत् पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनंकर्म ममेतिचिंतामाप ३
प्रत्यभात्स्यनिभातं दुष्कृतंकर्म मुनिकुमारवधरूपं शब्दमेवलक्ष्यदेशस्थंप्राप्य विध्यतीतिशब्दवेधी ४ अमना दुर्मनाः तेन शोकेन मुनिकुमारवधजेनशो

हंतत्वयाराष्ट्रमिदंसराज्यंहताःस्मसर्वाःसहमंत्रिभिश्च हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःस्फुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ २६ इमां
गिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिमुमोहदुःखितः ततःसशोकप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत् २७ इ
त्यार्षेश्रीरा॰वा॰आदिका॰अ॰एकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंतुक्रुद्धयाराजारामवमात्रासशोकया श्रावितःपरुषंवा
क्यंचिंतयामासदुःखितः १ चिंतयित्वासचनृपोमोहव्याकुलितेंद्रियः अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः २ ससंज्ञामुपल
भ्यैवदीर्घमुष्णंचनिःश्वसन् कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वाततश्चिंतामुपागमत् ३ तस्यचिंतयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतं यदनेनकृ
तंपूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ४ अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्यामभितप्यते ५ दह्यमा
नस्तुशोकाभ्यांकौसल्यामाहदुःखितः वेपमानोंऽजलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः ६ प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः
वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि ७ भर्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणोपिवा धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतं ८
सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखितं ९ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषि-
तं कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकं १० सामूर्ध्निबध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिं संभ्रमादब्रवीत्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंव-
चः ११ प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते याचितास्मिहतादेवक्षंतव्याहंनहित्वया १२

केन ५ अवाङ्मुखः स्वकृततदप्रिय-
स्मरणाल्लज्जया ६ परेष्वपि शत्रुष्वपि ७ विमृशमानानां जानतीनां ८ दृष्टौ लोके परावरावुत्कर्षापकर्षौ ययासा अपकृष्टाअपि भर्तारमेवंनवदंतीति-
भावः ९ प्रणाली प्रासादादौजलनिर्गममार्गः नवोदकं वर्षजलं १० स्वानुनयाय राज्ञाकृतं राज्ञोंजलिं पाणिभ्यांगृहीत्वा पद्ममिव मूर्ध्निबध्वा रुदतीत्र
स्ता अहमपिकैकेयीवत् पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्नवतीतिभीता संभ्रमाद्राज्ञि अत्यादरात् वच आह ११ भूमौनिपतितास्मि साष्टांगंप्रणमामि
हेदेव त्वयायाचिताहं अनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेप्सितव्यैवपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् अतस्त्वयाक्षंतव्यान किंतुदासीवत्संहर्तव्येत्यर्थः १२ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषाहि लोके सास्त्री कुलस्त्री नभवति या उभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेनपत्या संप्रसाद्यते १३ किमपि अत्यनुचितं भाषितं तत्क्षंतव्यमितिशेषः १४ शोकएव
माद्यनुचितव्यवहारप्रवर्तकंइत्याह शोकइत्यादि १५ सुसूक्ष्मोपिशोकः सोढुंनशक्यते किंपुनर्महानितिशेषः १६ स्वशोकस्यमहत्त्वंदर्शयति वनेति पंचरात्र
इत्यस्य गतइतिशेषः तत्रप्रथमानमसातीरे द्वितीयागुहपुरे तृतीयागंगातीरे चतुर्थीप्रयागे पंचमीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे तद्दिने सुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः
अतएवाग्रेषष्ठीतिदशरथोक्तिः अथवाद्यदिने संपूर्णदिनंस्वनिकटेस्थितत्वेन स्वदेशेतमसा तीरेएवस्थितत्वेनतद्दिनमगणय्य कौसल्ययाद्यपंचरात्रोगण्य
तइत्युक्तं राजातु तमपिगृहीत्वाषष्ठीति वक्ष्यति यत्तु कतकेननिर्गमनात्सप्तरात्रः सुमंत्रागमनदिनेइत्युक्तं तदज्ञानाद्गंगोत्तरणादिनात्तृतीये ऽहनिचारप्रतिनि-

नैषाहिसास्त्रीभवतिश्लाघनीयेनधीमता उभयोर्लोकयोर्लोकेपत्यायासंप्रसाद्यते १३ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादि-
नं पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितं १४ शोकोनाशयतेधैर्यंशोकोनाशयतेश्रुतं शोकोनाशयतेसर्वंनास्तिशोकसमोरि
पुः १५ शक्यमापतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः सोढुमापतितःशोकः सुसूक्ष्मोपिनशक्यते १६ वनवासायरामस्यपंचरात्रोत्र
गण्यते यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम १७ तंहिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलं
महत् १८ एवंहिकथयंत्यास्तुकौसल्यायाःप्रियंवचः मंदरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत १९ अथप्रह्लादितोवाक्यैर्देव्याकौस
ल्ययानृपः शोकेनचसमाक्रांतोनिद्रायावशमेयिवान् २० इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विषष्टितमः
सर्गः ६२ ७ ७ ७ प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः अथराजादशरथःसचिंतामभ्यपद्यत १ रामल-
क्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमं आपेदेउपसर्गस्तंतमःसूर्यमिवासुरं २ सभार्येहिगतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः विवक्षुर
सितापांगींस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ३ सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनं अर्धरात्रेदशरथःसो ऽस्मरद्दुष्कृतंकृतं ४ सराजापु
त्रशोकार्तःस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत् ५

इत्युत्तरं सायान्हेतद्दिनेएव सुमंत्रप्रस्थानस्य वक्तुंशक्यत्वा
त् रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेइतिपूर्वंलिखितपाठविरोधाच्च १७ नदीनांवेगेनसमुद्रसलिलमिवेति उत्प्रेक्षामात्रं नतुतस्यतेनवृद्धिरित्याहुः परेतु महत्समुद्र
सलिलंवेगेन चंद्रोदयवृद्धिवेगेन नदीनांहृदि तटद्वयांतरेयथावर्धतइत्यर्थः समुद्रगामिनदीनांचंद्रोदयकालिकसमुद्रवृत्त्या वृद्धेःकियद्दूरमद्याप्युपलंभादित्याहुः १८
श्लक्ष्णंवचः अतिदुःखितायाअपि पत्यनुनयपरत्वाद्वचसःश्लक्ष्णत्वं १९ २० इतिरा॰वा॰आ॰अ॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ७ ७ प्रतिबुद्धइति १ वासवोपमं तंद
शरथं उपसर्गःउपप्लवः शोकइतियावत् आसुरंतमः असुरस्यराहोःसंबंधितम आवरणशक्तिः यथासूर्यमावृणोतितद्वत् २ आत्मनोदुष्कृतंस्मृत्वा ऽसितापां-
गीं विवक्षुरभवत् ३ षष्ठींरजनीं प्राप्येतिशेषः ४ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवलभते तद्धभनएवेतिच ६ अर्थानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारंभे आरंभकाले फलंप्रति योगुरुलाघवंगौरवंलाघवंच दोषंवाऽदोषं गु-
णंवा नजानाति केनचिदल्पेनहत्यादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाऽल्पफलं तथा इदंकर्माल्पदोषं बहुगुणं इदंच बहुदोषमल्पगुणमित्येवं नजा
नाति सबालइत्युच्यते नस्तनंधयः ७ छित्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमितिशेषः पुष्पंदृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वंदृष्ट्वा फलमहत्त्वमनुमीयेत्यर्थः गृध्नुः लिप्सुः
शोचति स्वनर्किंतफलाभावात् ८ दृष्टांतं दार्ष्टांतिकेयोजयति अविज्ञायेति फलं क्रियमाणकर्मणोभाविफलं अविज्ञायाविचार्य कर्मत्वेव कर्मैवतु लौकि
कंवैदिकंवा अनुधावति अनुतिष्ठति शोचेत्तप्येदित्यर्थः ९ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह सोहमिति फलागमे रामकृतस्वोत्तरक्रिय यालभ्यपारलौकिकफलप्राप्ति
समये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमयेवा १० यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह लब्धेति कुमारोजकुमारः शब्दवेधीतिलब्धःशब्दोयेनतादृशोनमयाशब्दवेधी-

यदाचरतिकल्याणिशुभंवायदिवाशुभं तदेवलभतेभद्रे कर्ताकर्मजमात्मनः ६ गुरुलाघवमर्थानामारंभेकर्मणांफलम् दो
षंवायोनजानातिसबालइतिहोच्यते ७ कश्चिदाम्रवणंछित्वापलाशांश्चनिषिंचति पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्नुःसशोचतिफलागमे ८
अविज्ञायफलंयोहिकर्मत्वेवानुधावति सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेवकः ९ सोहमाम्रवणंछित्वापलाशांश्चन्यषेचयम्
रामंफलागमेत्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता कुमारःशब्दवेधीतिमयापापमिदंकृतम् ११
तदिदंमेनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतम् संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषम् १२ यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितो-
भवेत् एवंमयाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमिदंफलं १३ देव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहं ततःप्रावृडनुप्राप्तामदकामविवर्धिनी
१४ अपास्यहिरसान्भौमांस्तप्त्वाचजगदंशुभिः परेताचरितांभीमांरविराचरतेदिशम् १५

त्येवंलब्धकीर्तिनेतियावत् कुमारेणजीव
सितृकेणेदंवक्ष्यमाणं ११ तदिदं तत्फलमिदंदुःखं अज्ञानकृतकर्मणः कथमेवंफलं तत्राह मोहादिति अज्ञानेनापि भक्षितंविषंयथा बालमपिहंतितद्वदित्यर्थः
१२ शब्दवेध्यं शब्दवेधित्वमित्यर्थेआर्षं इदंफलं एवंदुष्टफलमितिः मयाप्यविज्ञातं अयंभावः यथान्यः प्राकृतःपुरुषःपलाशैःपलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलंनजानाति
तितथाऽहमपिशब्दवेधित्वं लोकपूज्यत्वं ज्ञात्वा तत्फलमेवंक्रूरमितिनज्ञातवानिति कृतकस्तु यथापलाशपुष्पैरन्योमोहितोभवति तथाहंकैकेयीवाक्यैरिति
शेषः अथाज्ञानकृतस्यापि विषपानवदावश्यकंफलमित्युपसंहरति एवमिति शब्दवेधित्वरूपंसामर्थ्यंप्राप्य यत्कर्माविज्ञातंसत्कृतं तस्यकर्मणइदंफलं कै
केयीवाक्यकृतोमाहइत्यर्थइत्याह १३ तादृशदुष्कर्मप्राप्तिःकदेत्यत्राह देवीति १४ प्रावृषंवर्णयति अपास्येति भौमान्रसानपास्य निरस्य शोषयित्वेतिया ९१
वत् तेनैवहेतुना जगत्तप्त्वा परेताचरितां अतएवभीमांदिशं दक्षिणांदिशं आचरते गच्छति आविशतइतिपाठांतरं उपास्येतिपाठेपि सेवित्वेत्यर्थद्वाराशो-
षयित्वेत्यत्रैवपर्यवसानंबोध्यम् १५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारंगा हरिणाश्चातकावा १६ क्लिन्नाःपक्षोत्तराः पक्षोपरिभागायेषांते अतएवकृच्छ्रान् कृच्छ्राद्यान्वरणनिमित्तं स्नाताइव विष्टिमुक्तवातेन कंपिताग्रान्
१७ पतमानेनपतता मत्ताःसारंगायस्मिन् तादृशोऽचलस्तोयराशिरिवाबभौ १८ गिरिधातुभ्यः धातुरूपहेतुभ्यः क्वचित्पांडुरधातुसंयोगात्पांडुराणि क
चिदरुणधातुसंयोगादरुणानि क्वचित्सभस्मानि भस्मसंबंधाद्भुजंगवत्कुटिला नीतिशेषः १९ व्यायामोमृगयाविहारः २० जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः २१
पूर्यतः शब्दंतत्समार्षे २२ शब्दंप्रति शब्दंलक्ष्यंकृत्वा यद्वा शब्दावगतवेध्यंप्रति गजप्रेप्सुः गजरूपंवध्यंप्राप्तुमिच्छुः जिघांसयाशरमुत्धृत्य अभिलक्ष्य
संमुखमपातयं २३ यत्रनिशितंबाणमसृजं तत्र वनौकसआरण्यकमनुष्यस्य बाणाभिहतमर्मणस्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागुषसिप्रादुरासीत् तत्र

उष्णमंतर्दधेसद्यः स्निग्धादद्दशिरेघनाः ततोजलधिरेसर्वे भेकसारंगबर्हिणः १६ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्रि-
णः वृष्टिवाताववधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे १७ पतितेनांभसाछन्नःपतमानेनचासकृत् आबभौमत्तसारंग स्तोयराशिरिवा
चलः १८ पांडुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि स्रुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजंगवत् १९ तस्मिन्नतिसुखेकालेध
नुष्मानिषुमान्रथी व्यायामकृतसंकल्पःसरयूमन्वगान्नदीम् २० निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंमृगं अन्यद्वाश्वापदंकिंचि
ज्जिघांसुरजितेंद्रियः २१ अथांधकारेत्वश्रौषं जलकुंभस्यपूर्यतः अचक्षुर्विषयेघोषंवारणस्येवनर्दतः २२ ततोहंशरमुत्धृत्यदीप्त
माशीविषोपमं शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयं २३ अमुंचंनिशितंबाणमहमाशीविषोपमं तत्रवागुषसिव्यक्ताप्रादु-
रासीद्वनौकसः २४ हाहेतिपततस्तोयेबाणाद्व्यथितमर्मणः तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी २५ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेत्त्व
पस्विनि प्रविविक्तांनदींरात्रौउदाहारोमहागतः २६ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ऋषेर्हिन्यस्तदंडस्यवनेवन्येनजीवतः २७
कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः २८ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया एवं
निष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितं २९ नकश्चित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगं नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ३० मातरंपितरं
चोभावनुशोचामिमद्वधे तदेतन्मिथुनंवृद्धंचिरकालभृतंमया ३१
भूमौतस्मिन्निपतितेसति मानुषीवागभूत् २४ २५ तामेववाणीमाह कथमित्यादि अस्मद्विधे तपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तां
निर्जनां रात्रौ अपररात्रे उदाहारइत्यत्रदीर्घआर्षः २६ न्यस्तदंडस्य त्यक्तपरपीडस्य २७ जटाभारेत्यादिनाहंतुरपिलाभाभावःसूचितः २८ ममवधेन
कःपुमानर्थी मनुष्यमांसेन नकस्यापिप्रयोजनमितिव्यर्थएवमद्वधइतिभावः परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितं इहलोकेच फलरहितं २९ कश्चि
त् इहलोके परत्रवा यथागुरुतल्पगं नसाधुमन्यंते एवमेनंनमन्येत कोपीत्यर्थः आत्मनइमंजीवितक्षयंनानुशोचामि ३० ३१ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ अहंच हतः मद्वधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वादित्याशयः ३२ अकृतात्मना अजितेंद्रियेण धर्मानुकांक्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य मम क
राभ्यामित्यन्वयः करुणं करुणाजनकं वचः श्रुत्वा विलपतः लालप्यत इति पाठे तु यङ तान्छता आर्षः ३३ ३४ ३५ प्रविद्धं ध्वस्तं पर्यस्तं वा ३६
त्रस्ताभ्यां नेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ३७ ३८ ३९ जनयिता पिता नूनं निश्चयेन मत्प्रतीक्षौ कृतामाशां पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवंरूपां ममागमनात् तृष्णां पिपासां
चचिरं धारयिष्यतः नपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामकस्य पित्र्यस्य चेति शेषः फलयोगः फलसंबंधो नास्ति ४० ४१ अपरिक्रमः संचाराक्षमोंऽधत्वात् ४२

मयि पंचत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ३२ केन स्म निहता सर्वे सुबालेनाकृतात्मना
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः ३३ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि तस्याहं करुणं श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि
३४ संभ्रांतः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ३५ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतं
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकं ३६ पांसुशोणितदिग्धांगं शयानं शल्यवेधितं समामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनं
३७ इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ३८ जिहीर्षुरंभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ३९ द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे तौ नूनं दुर्बलावंधौ मत्प्रतीक्षौ
पिपासितौ ४० चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ४१ पिता यन्मां
न जानीते शयानं पतितं भुवि जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिश्चापरिक्रमः ४२ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्यो नगो नगं पितुस्त्व
मेवमे गत्वाशीघ्रमाचक्ष्व राघव ४३ न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ४४ तं प्रसा
दय गत्वा त्वं न त्वां संकुपितः शपेत् विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ४५ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमंबुरयो यथा सः
शल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ४६ इति मामविशच्चिंता तस्य शल्यापकर्षणे दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुर
स्य च ४७ लक्षयामास स ऋषिश्चिंतां मुनिसुतस्तदा ताम्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ४८

अशक्तिर्वृद्धत्वात् वातादिना भिद्यमानं
नगं वृक्षं अन्यो नग इव मां त्रातुमशक्तस्त्वमेव मे पितुराचक्ष्व ४३ एधितो वर्धितो वह्निर्वनमिव त्वां न दहेत् मा दहत्वित्यर्थः एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यया एक
पद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेकपदी ४४ तया गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वां न शपेत् मां विशल्यं कुरु ते शरो मे मर्म ४५ रुणद्धि पीडयति मृदु सिकतामा
यं सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरं अंबुरयो नदीवेग इव ४६ ४७ मम चिंतां लक्षयामासेत्यन्वयः एवं चिंतया शल्यं नोद्धरतीति ज्ञानवान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं परमा
र्थवदिति पाठे परमार्त्तः सन्नित्यर्थः ४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्तांगः परावृत्तनेत्रः अन्वेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टारहितः धैर्येण शोकं संस्तभ्याहंस्थिरचित्तोभवामि मच्चित्ते मोहेनास्तीत्य
र्थः अतोपद्दामि तच्छृणुवित्यर्थः शोकं ब्रह्महत्यातिजं संस्तभ्यत्यक्त्वा अधुनास्थिरचित्तोभवेतिपाठांतरेऽर्थः ४९ अतोब्रह्महत्याकृतं तापं क्षयं अर्धर्चा
दिस्तापशब्दः ५० वैश्येन शूद्रायांजातःकरणः इतीव इत्येवंजातीयकं ५१ आताम्यमानस्य ताम्यतः व्यथयासंकुचितांगस्येतियावत् उद्धरं अङ्गभावभा
र्यः ५२ संत्रस्तः प्राणहरत्वात् तपोधनस्तत्कुमारः ५३ कृच्छ्रं मर्मव्रणंप्राप्य विलप्यच संततमुच्छ्वसंतं सरयूतीरे मृत्वाशयानंवीक्ष्याहंभृशंविषण्णोभ

सीदमानोविवृत्तांगोऽन्वेष्टमानोगतः क्षयं संस्तभ्यशोकंधैर्येणास्थिरचित्तोभवाम्यहं ४९ ब्रह्महत्याकृतंपापंहृदयादपनीयतां नह्नि
जातिरहंराजन्माभूत्तेमनसोव्यथा ५० शूद्रायामस्मिवैश्येनजातोनरवराधिप इतीववदतःकृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ५१ वि
घूर्णतोविचेष्टस्यवेपमानस्यभूतले तस्यत्वाताम्यमानस्यतंबाणमहमुद्धरं ५२ समामुद्वीक्ष्यसंत्रस्तोजहौप्राणांस्तपोधनः ५३
जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रंमर्मव्रणंसंततमुच्छ्वसंतं ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेसुभृशंविषण्णः ५४ इत्यार्षेश्री
रामायणे वा॰ आ॰ अ॰ त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ॥ ॥ वधमप्रतिरूपंतुमहर्षेस्तस्यराघवः विलपन्नेवधर्मात्मा-
कौसल्यामिदमब्रवीत् १ तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वासंकुलितेंद्रियः एकस्त्वचिंतयंबुद्ध्याकथंनुसुकृतंभवेत् २ ततस्तंघटमादाय-
पूर्णपरमवारिणा आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ३ तत्राहंदुर्बलावंधौवृद्धावपरिणायकौ अपश्यंतस्यपितरौलून
पक्षाविवद्विजौ ४ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिश्रमौ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ५ शोकोपहतचित्तश्चभय
संत्रस्तचेतनः तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयःशोकमहंगतः ६ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत किंचिरायसिमेपुत्रपानीयं-
क्षिप्रमानय ७ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया उत्कंठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमं ८

नमितिकौसल्यांप्रतिउक्तानुवादः ५४
इतिरामाभि॰ त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ ॥ ॥ वधमिति राघवोदशरथः वधंस्मृत्वा पुत्रंप्रति विलपन्नेवकौसल्यामिदमब्रवीदवदत् १ संकुलितेंद्रियः क्षुभितेंद्रियः
कथंनुसुकृतंभवेदिति अचिंतयं २ ततः एवंचिंतानंतरं यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टंमार्गंप्राप्यारुह्य आश्रमंगतः ३ तत्र आश्रमे अपरिणायकौ संचार
यितृपुरुषांतररहितौ ४ तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभिः हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रोजलमानेष्यतीत्येवंरूपां तामाशां उपासीनौ सेवमानौ मत्कृ
ते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशांप्रतिहीनावपि तांसेवमानावपश्यमितिपूर्वेणान्वयः उदासीनाविति पाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ५ तौदृष्ट्वा शोको
पहतचित्तइत्यादि भूयः अधिकं ६ चिरायसि विलंबयसि ७ यन्निमित्तं येनहेतुना एतावत्कालंत्वयासलिलेक्रीडितं तेन तेमाता उत्कंठिता सशोकस्मरणव
त्यभूत् यन्नदत्तमितिपाठे यत्त्वयाशीघ्रंजलमावयोर्नदत्तं तत्त्वयासलिलेक्रीडितं तेन तेमातोत्कंठितेत्यन्वयः ८ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यलीकमप्रियं ९ अगतीनां त्वंगतिः हीनचक्षुषांत्वंचक्षुः अतोयन्नभाषसे तत्कथं कस्मात् १० स्रुतपदशब्दतइव स्रुतधिया सज्जमानया गद्गदया अतए
व हीनव्यंजनया व्यंजनाक्षरव्यक्तिरहितया अतएवाव्यक्तया वाचा वदंतंमुनिंप्रेक्ष्य भीतचित्तइवाहं तादृशेवैववाचाब्रुवमित्यन्वयः ११ मनसइति मनसः क
र्म भीतिरूपं वाग्बलमाश्रित्य चेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभि अभितः संस्तभ्य भीताकारतामाच्छाद्य अभीतइवाचचक्षे १२ महात्मनस्तवपुत्रोनाह
मितियोजना सज्जनावमतं सज्जनगर्हितं मयाभवतावेतिशेषः १३ तदेवाह भगवन्निति निपानेआगतंश्वापदंव्याघ्रादिगजंवा जिघांसुरित्यन्वयः १४ अयं शब्दहे
तुः पदार्थइत्यर्थः द्विपइतिमत्वाऽहंस्थितस्तं तोमयास्त्रबाणेनहतः १५ गतप्राणं गतकल्पप्राणं १६ तस्यैव त्वत्पुत्रस्यैव वचनाद्बाणउत्थृतइत्यन्वयः १७ अंधौ

यद्व्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया तत्न्मनसिकर्तव्यंत्वयातातत पस्विना ९ त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषां
समासक्तास्त्वयिप्राणाःकथंत्वंनाभिभाषसे १० मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानया हीनव्यंजनयाप्रेक्ष्यभीतोभीतचित्तइवाब्रुवं ११
मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलम् आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयं १२ क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः स
ज्जनावमतंदुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजं १३ भगवंश्चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः जिघांसुःश्वापदंकिंचिन्निपानेवागतंगजं १४
ततःश्रुतोमयाशब्दोजलेकुंभस्यपूर्यतः द्विपोयमितिमत्वाहंबाणेनाभिहतोमया १५ गत्वानद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणाहृदि
विनिर्भिन्नंगतप्राणंशयानंभुवितापसं १६ ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा १७ स
चोद्धृतेनबाणेनसहसास्वर्गमास्थितः भगवंतावुभौशोचन्नंधावितिविलप्यच १८ अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाऽभिहतोमया
शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः १९ सतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंमयातदघशंसिना नाशकत्तीव्रमायासंसकर्तुंभगवानृषिः २०
सबाष्पपूर्णवदनोनिःश्वसञ्छोकमूर्च्छितः मामुवाचमहातेजाः कृतांजलिमुपस्थितं २१ यद्येतदशुभंकर्मनस्ममेकथयेःस्व
यं फलेन्मूर्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा २२ क्षत्रियेणवधोराजन्वानप्रस्थेविशेषतः ज्ञानपूर्वंकृतःस्थानाच्च्यावयेदपिव
ज्रिणं २३
मातापित

रौ कोंऽतःपरंरक्षिष्यतीतिभगवंतौशोचन् विलप्यच स्वर्गमास्थितइत्यन्वयः १८ युष्मद्रक्षके पुत्रे एवंगतेसति शेषंकर्तव्यंयत्स्यात् तत्तत्र मह्यं भगवन्प्रसी
दतु तदुद्दिश्य ममाज्ञापयत्वित्यन्वयः युष्मद्रक्षणमपि मयाकर्तुंशक्यमितिभावः १९ एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्यंतं रक्षणस्यापिकर्तव्यताबो
धनाच्च मांदेवान्नभस्मसादकरोदित्याह सइति तीव्रमायासं भस्मीभावफलकशापदानं २० २१ स्मशब्दोवाक्यालंकारे फलेत् विशीर्येत् २२ ज्ञानपू
र्वत्वे सद्योऽनर्थप्राप्तिःस्यादित्याह क्षत्रियेणेति विशेषतः अंधत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वंकृतोयद्ययंवधःस्यात्तदा तच्छ्रवणजोमत्कोपोवज्रिणमपि स्था
नाच्च्यावयेत्स्थानपेक्षितुत्वादृशमित्यर्थः २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभाव अज्ञानादेवेत्याह सप्तधात्विति स्वापेक्षयातपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे ब्रह्मचारिणीपाठांतरम् २४ जीवसे जीवसि तेतव यस्मादिदंकर्माज्ञानात्कृतंतेनजीवसि हिपादपूरणार्थः यदि ज्ञानपूर्वंकृतमिदंस्यात्तदाराघवाणांकुलमेवनस्यात् कुतोभवान् जीवेदितिशेषः २५ पश्चिमदर्शनमंतदर्शनं द्रष्टुमिच्छावोऽतस्तंदेशंनयेति मामभाषत २६ २७ अहं तंदेशंनीत्वातंपुत्रमस्पर्शयम् २८ तं तदवस्थ मात्मनःपुत्रमासाद्य स्पृष्ट्वाऽस्यशरीरेनिपेततुः पितैनमुवाचच २९ कुपितोजातकोपः ३० नन्वहमितिपाठः अप्रियइतिच्छेदइतिकतकः नत्विहमिति पाठः अयंयदितवप्रियोन तथापि मातरंपश्येतिसंबंधइतितीर्थः ३१ अन्यद्वापुराणं वैश्याच्छूद्र्यांजातत्वेनसंकरत्वाद्वेदप्रसंगोनोक्तः ३२ संध्यामिति

सप्तधातुभवेन्मूर्धासुनेोतपसितिष्ठति ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रंताद्दशेब्रह्मवादिनि २४ अज्ञानाद्धिकृतंयस्मादिदंतेतेनजीवसे अ पित्यकुशलंनस्याद्राघवाणांकुतोभवान् २५ नयनौनृपतंदेशमिति्मांचाभ्यभाषत अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनम् २६ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रकीर्णाजिनवाससम् शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतम् २७ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखि तौ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्यया २८ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ निपेततुःशरीरेऽस्यपितात्वेनमुवाचह २९ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे किंचशेषेतुभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोह्यसि ३० नन्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकीं किंनालिंगसिपुत्रस्कुमारवचोवद ३१ कस्यवापररात्रेहंश्रोष्यामिहृदयंगमम् अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः ३२ कोमांसंध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितं ३३ कंदमूलफलंहृत्वायोमांप्रियमिवातिथि म् भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ३४ इमामंधांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीं कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीं ३५ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति श्वोमयासहगंतासिजनन्याचसमेधितः ३६ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवने क्षि प्रमेवगमिष्याव स्त्वयाहीनौयमक्षयम् ३७

तंत्रमार्गेणेतिशेषः हुतहुताशनः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्समापयेदित्युक्तरीत्याश्लाघ यिष्यति श्लाघनमुद्वर्तनम् तत्पूर्वकंस्नापयिष्यति नाप्स्वश्लाघमानः स्नायादितिब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौतथाव्याख्यानात् ३३ कंदं जलोद्भव पद्मादीनां मूलंस्थलोद्भवानामितितीर्थः अकर्मण्यम् कर्मानुष्ठानाक्षमं अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितं अनायकं पालकहीनमित्यर्थेतीर्थः कर्मणिसा धुकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणम् भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येवचपाठः अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितम् अतएवानायकं स्नानादिकर्मप्रवर्त कहीनमित्यर्थेकतकः ३४ भरिष्यामि स्वयमंधइतिशेषः ३५ मामेत्याबाधेद्विर्वचनम् मामुद्दिश्यतिष्ठ मागमः मागच्छेतिवा समेधितः ३६ यमक्षयं यमगृहं ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह ततइति धर्मराजोमेक्षमतां पुत्रवियोगजनकम् पूर्वकृतमपराधं अयंमेपुत्रः पितरौबिभृयात्सालयतु ३८ ननु त्वयायाचितेपि कथमेतल्लभ्यते ऽतआह दातुमिति लोकपालोपमः ईदृशस्य अनाथस्य अभयदक्षिणां पुत्रदानेन तदभावेनमहासपापाप्रोसिरितिभावः कृतकस्तु यतो ऽयंमेपुत्रः पितरौबिभृयात् अतो ऽस्यधर्मराजोभवान्क्षमतां श कृत्वयातजन्यदुर्मरणजनकंपापंक्षमतामेवंमयाप्रार्थितोदुर्मरणजम् दुर्गतिंदूरीकृत्य तांस्वर्गंनयिष्यति ईदृशस्य तपस्विनोममैकांपुत्रतारणरूपामभयदक्षिणांलोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थमाह ३९ अथ मृतस्यपुनर्लाभमशक्यंमत्वावि

ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीम् क्षमतांधर्मराजोमे बिभृयात्पितरावयं ३८ दातुमर्हतिधर्मात्मालोकपालोमहायशाः ईदृशस्यममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ३९ अपापोसियथापुत्रनिहतःपापकर्मणा तेनसत्येनगच्छाशुयेलोकास्त्वस्त्रयोधिनां ४० यांहिशूरागतिंयान्तिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः हतास्त्वभिमुखाः पुत्रगतिंतांपरमांव्रज ४१ यांगतिंसगरः शैब्योदिलीपोजनमेजयः नहुषोधुंधुमारश्चप्राप्तास्तांगच्छपुत्रक ४२ यागतिःसर्वभूतानांस्वाध्यायात्तपसश्चया भूमिदस्याहिताग्नेश्चएकपत्नीव्रतस्य च ४३ गोसहस्रप्रदातॄणांगुरुसेवाभृतामपि देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक ४४ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलांगतिं सतुयास्यतियेनत्वंनिहतोममबांधवः ४५ एवंसकृपणंतत्र पर्यदेवयतासकृत् ततोत्स्काकर्तुमुदकंप्रवृत्तःसहभार्यया ४६ सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रःस्वकर्मभिः स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रेणसहधर्मवित् ४७ आबभाषेचतौवृद्धौशक्रेणसहतापसः आश्वस्यचमुहूर्तंतुपितरंवाक्यमब्रवीत् ४८ स्थानमस्मिमहत्प्राप्तोभवतोःपरिचारणात् भवंतावपिचाक्षिप्रंममसमूलमुपेष्यथः ४९

श्वामित्रइवत्रिशंकुंस्वमहिम्ना सुतंस्वर्गंप्रापयति अपापोसीत्यादि अपापस्त्वंपुत्र पापकर्मणा ऽनेन क्षत्रियेण यथानिहतोसि तेन हननेनप्रायश्चित्तरूपेणशुद्धः सत्येनमदीयेनास्त्रयोधिनांशूराणांलोकानगच्छेत्यर्थः यद्वा हेपुत्र पापेनकर्मणा शस्त्रवधलक्षणेननिहतोयथापद्यपित्वमसि तथापि तेनमदीयेनसत्येनापापोभूत्वा ऽस्त्रयोधिनांलोकानृगच्छ ४० उक्तमेवार्थंपुनराह ४१ तमेवार्थंविशेषतआह यांगतिमिति ४२ सर्वभूतानांगतिराश्रयोब्रह्म एकपत्नीव्रता रामादयः ४३ गुरुसेवाभृतः सत्सेवाकर्तारः देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिनाप रलोकार्थंतनु त्यजः ४४ अस्मिन्कुलेमदीयेनित्यतपस्विकुले यास्यति अकुशलांगतिमित्यनुकर्षः ४५ उदकं संस्कारपूर्वकं ४६ स्वर्गमध्यारुहत् तेनसत्येनाशुगच्छेतिवचनानंतरमेवतिरोभूतः शक्रेण सहेत्यनेन मुनिपुत्रंस्वर्गंनेतुंशक्रःसमागतःइतिध्वनितम् ४७ आरुह्य पुनःशक्रेणसहागत्याबभाषेइत्यन्वयः अस्यैवप्रपंचः आश्वस्येत्यादि अत्रवक्रः शोकग्रस्ततया बभाषे ऽब्रवीदितिपौनरुक्त्यंनदोषाय ४८ भवतोरिति अनेन मातापितृसेवाधर्मांतराभावेपि सैवेदृशालोक्यदेतिध्वनितं मूलं समीपम् ९४

(४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वपुषापुण्यकादिवत्स्वशस्त्राकारेण ५० ५१ जहि प्राणैर्वियोजय ५२ यदज्ञानान्निहतोऽतःशप्स्ये ननु प्रत्यक्षमेव भस्मीकरोमि सुदुःखमतिदारुणमिति क्रिया-
विशेषणे ५३ दुःखं मरणपर्यवसायि सांप्रतं प्रवर्तते त्वन्निमित्तमिति शेषः कालंकरिष्यसि मृत्युं प्राप्स्यसि ५४ ब्रह्महत्या तत्समं पापं ५५ एतादृशो भा-
वः पुत्रशोकेन मरणरूपः यथा नन्तद्भ्रस्तु दक्षिणां दातारं यथा सा दक्षिणान्यतःप्राप्ता भवति तद्वत् ५६ देहं देही ५७ शब्दवेध्यनुकर्षिणा प्रथमं शब्दवेधिना
पश्चाद्विन्द्रशल्यानुकर्षणमपि कृतवता पापं मुनिकुमारवधरूपं तीर्थस्तु शब्दवेध्यानुशिक्षिणेति पाठं शब्देन वस्तुयोग्यं शब्दवेध्यं तदनुशिक्षितुं शीलं यस्य तेन

एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेंद्रियः ५० स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया मा
मुवाच महातेजाः कृतांजलिमुपस्थितं ५१ अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ५२
त्वयापि च यदज्ञानान्निहतो मे स बालकः तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणं ५३ पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ए
वं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ५४ अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप
५५ त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति जीवितांतकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ५६ एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु
चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ५७ तदेतच्चिंतयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् तदा बाष्पकृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ५८
तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ५९ तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः
इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ६० यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितं चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां
स्पृश ६१ यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यंति न हि मानवाः यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ६२ धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे
मतिः न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ६३ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ६४

नेत्यर्थं चाह तदसमंजसमिति स्पष्टमेव ५८ विपाकः फलं अपथ्यैर्व्यंजनैः सह भुक्ते ऽन्नरसे व्याधिर्यथोपतिष्ठते व्याधिमन्नरसो यथेति पाठे उपस्थापयती
ति शेषः ५९ उदारस्य श्रेष्ठस्य तद्वचः तद्वचःफलं त्रस्तो मरणभयादिति शेषः रुदन् जीवितं त्यक्ष्यामीति भार्यामाहेति संबंधः ६० चक्षुर्भ्यां न पश्यामि मुमूर्षुत्वा
दिति भावः ६१ न हि द्रक्ष्यंतीति इह विद्यमानान्स्वेष्टबंधूनिति शेषः इतः परं त्वत्स्पर्शादिकं मे दुर्लभमिति भावः यदि मामद्य रामः सकृदपि स्पृशेत् अन्वारभे
त् किंचिद्वा रावा स्पृशेत् ६२ यदि वा धनं कोशं यौवराज्यं वा लभेत नदा जीवेयं राघवे यन्मया कृतं विवासनरूपं तन्मे वृत्तस्य सदृशं ६३ अनेन रामेण यन्मयि कृ
तं राज्यं त्यक्त्वा मद्वचःपरिपालनरूपं तत्तस्यैव सदृशम् भवन्वपौत्रालंकारः मत्सदृशोऽन्यायकृत् रामसदृश उचितकर्ता न भुवि नाभूदस्ति भविष्यति वा न्यद
त्याह दुर्वृत्तमपीति ६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६५ ६६ ६७ स्तोकमल्पंवारि आतपोयथाशुष्कंकरोति येद्रक्ष्यंतितेनतेमनुष्याः किंतुदेवांशाएव ६८ ६९ ७० ७१ शक्रमार्गगतंयथा मौढ्यादिविहा
य स्वोच्चमार्गगतं शक्रमेवेत्यर्थइतितीर्थः कनकस्तु शक्रमार्गगतंयथेतिपाठः हस्तासंजराद्यान्यदेशगतंपुनश्चमार्गे यथास्थानंगतंप्राप्तंशक्रंक्री-
डाशक्रमेवेत्यर्थइत्याह चित्तमोहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया सीदतेतरामतिशयेनशीर्यतीव ७२ वेदये जानामि संयुक्तानिंद्रियसंयुक्तान् ७३ संर-

कश्चभग्नाज्यमानोवानास्त्रयेस्थितरंस्कृतः चक्षुषात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते ६५ दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वरयंतिमां
अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये ६६ नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपराक्रमम् तस्यादर्शनजःशोकःसुतस्याप्रतिकर्मणः
६७ उच्छोषयतिवैप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुंडलं ६८ मुखंद्रक्ष्यंतिरामस्यवर्षेपंचदशेपुनः
पद्मपत्रेक्षणंसुभ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकम् ६९ धन्याद्रक्ष्यंतिरामस्यताराधिपसमंमुखं सदृशंशारदस्येंदोःफुल्लस्यकमलस्यच
७० सुगंधिममरामस्यधन्याद्रक्ष्यंतियेमुखं निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतम् ७१ द्रक्ष्यंतिसुखिनोरामंशुक्रमार्गगतंय-
था कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतेतराम् ७२ वेदयेनचसंयुक्तान्शब्दस्पर्शरसानहं चित्तनाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्यवेंद्रियाण्य-
हि ७३ क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंरक्ताराश्मयोयथा अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनं ७४ संसाधयतिवेगेनयथाकूलंनदी
रयः हाराघवमहाबाहो हाममायासनाशन ७५ हापितृप्रियमेनाथहाममासिगतःसुत हाकौसल्येनपश्यामिहासुमित्रेत
पस्विनि ७६ हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपांसनि इतिमातुश्चरामस्यसुमित्रायाश्चसन्निधौ राजादशरथःशोचन्नजीवि-
तांतमुपागमत् ७७ तथातुदीनःकथयन्नराधिपःप्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः गतेऽर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्रा-
णमुदारदर्शनः ७८ इत्यार्षेश्री॰वा॰अ॰चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ॥ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरेवपरेहनि बंदिनःपर्युपा
तिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनं १ सूताःपरमसंस्कारामागधाश्चोत्तमश्रुताः गायकाःश्रुतिशीलाश्चनिगदंतःपृथक्पृथक् २ राजानंस्तु
वनंतेषामुदात्ताभिहिताशिषां प्रासादाभोगविस्तीर्णःस्तुतिशब्दोह्यवर्तत ३

क्ताभस्मतांप्राप्तायथादीपस्यरश्मयोविपद्यंते तथेंद्रियाणीत्यर्थः
७४ संसाधयति नाशयति ७५ ७६ ७७ ७८ इतिरामाभिरा॰ अयोध्याकां॰चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ॥ ॥ अथेति १ परमसंस्काराःव्याकरणादिशि
क्षावंतः परमालंकारावा मागधाः वंशावलीकीर्तकाः मंगलाइतिपाठेपि मंगलपाठकास्तएवउत्तमश्रुताःउत्तमंश्रुतं वंशपरंपराश्रवणमेषांते मागधाः श्रु
तिशीलागायकाः तंत्रीनादविभाजनशीलागायकाःपृथक्पृथक्निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारेणेतिशेषः २ उदात्तं उच्चैःस्वरेणाभिहिताआशिषोयैस्तेषाम्
प्रासादानामाभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णः प्रतिध्वनिर्नेतिशेषः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञांवृत्ताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य तदनुगमपाणिवादान्यवादयन् ४ सस्वनुः फणादिलात् पक्षेएला-
भ्यासलोपाभावः येराजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्यायेशुकादयः ५ तैः पूर्वश्लोकोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशिगंगादिरूपाः गाथानां
केवलगायकानांमाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानंगानं यद्वा गाथाराज्ञांचरित्रादिप्रतिपादकास्तासामाशीर्वादघटितंगानमित्यर्थः ६ पर्युपस्थानं परिचर्यास्त्री-
भिः वर्षवरैः षंढैश्च भूयिष्ठाः षंढोवर्षवरस्तुल्यौ परिचारकाद्भृतिशेषः ७ स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः यद्वा अरुणोदयात्पूर्वमेव उषसिस्नानार्थंज-
लाद्यानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः ८ मंगलालंभनीयानि मंगलार्थमालंभनीयानि स्पर्शनीयानि गवादीनि आलंभःस्पर्शहिंसयोः प्राशनीयानि गंगोदकादीनि

ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ४ तेनशब्देनविहगाः प्रतिबुद्धाश्चसस्वनुः
शाखास्थाः पंजरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः ५ व्याहृताः पुण्यशब्दाश्चवीणानांचापिनिःस्वनाः आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामासवेश्म
तत् ६ ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरा ७ हरिचंदनसंपृक्तमुदकंकांचनैर्घटैः आ
निन्युः स्नानशिक्षाज्ञायथाकालंयथाविधि ८ मंगलालंभनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् उपानिन्युस्तथापुण्याः कुमारीबहुलाःस्त्रि
यः ९ सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वंविधिवदर्चितं सर्वंसुगुणलक्ष्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् १० ततःसूर्योदयंयावत्सर्वंपरिसमुत्सुकम् त
स्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशंकितम् ११ अथयाःकोसलेंद्रस्यशयनंप्रत्यनंतराः ताःस्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन् १२
अथाप्युचितवृत्तास्ताविनयेननयेनच नह्यस्यशयनंस्पृष्ट्वाकिंचिदप्युपलेभिरे १३ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु
तावेपथुपरीताश्चराज्ञःप्राणेषुशंकिताः १४ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणासदृशंसंचकाशिरे अथसंदेहमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थिवं १५

दंतधावनानंतरं गंडूषत्वेनप्राशनीयाभिर्नारिकेलोदकजीरकोदनादिभिश्च उपस्कराःदर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाः कुमार्योबहुलायासुताः स्त्रियोवरना
र्यः ९ आभिहारिकं प्रातःसमयेराज्ञोपदमिहर्तव्यं मंगलार्थमानेतव्यं तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वंविधिवदर्चितं यथायोग्यम् बभूवतम् सुगुणंचतल्ल
क्ष्मीवच्च १० परिससुत्सुकं राजदर्शनेप्रतीतिशेषः तस्थौ ततोऽनुपसंप्राप्तम् अप्राप्तराजदर्शनं अतएवकिंस्विदित्युपशंकितमभूत् ११ शयनंप्रतिअ
नंतराः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैःस्पर्शैश्च १२ उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः किंचिदपि जीवच्चेष्टा
दि १३ स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः संचलनादिषु हृदयकरमूलनाडिषु चेष्टांनोपलेभिरे ततोवेपथुयुक्ताराज्ञःप्राणेषुशंकिताआसन् १४ प्रतिस्रोतस्तृणति-
स्रोतोभिमुखस्थितत्वेनसादितृणाग्राणांसदृशंकंपं संचकाशिरे प्रकाशितवंतःप्राप्ताइतिभावत् संदेहमानानां संदिहानानाम् १५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदाशंकितंपापं मरणंपूर्वंराज्ञेतिशेषः तस्यनिश्चयोजज्ञे जातः १६ यथाकालसमन्विते मृतेइव यद्वा १ यथाकालसमन्विते बह्वीषुरात्रिषुदुःखतो जागरणात् अयथाकाले प्रत्युषसि निद्रयासमन्वितेइत्यर्थः शोकेनसन्ना उपहता सन्नता क्षमिवशसंकुचितहस्तपादादिकरणा १७ कौसल्यानि अवेक्ष्य नेतिशेषः १८ नविभ्राजते नविशेषेणभ्राजते तत्रहेतुः शोकेत्यादि तेउभेदेव्यौप्रश्वासादिनाक्षतेदृष्ट्वा नृपंचतं सुप्तमेवसंतं तदवस्थायामेवोद्गतप्राणम् लक्षणतोदृष्ट्वा सर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणं तत्कल्पमदृश्यत अमन्यतेतिपाठेंऽतःपुरंकर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः तीर्थकृत अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थंव्याचष्टे १९ २० स्थानाद्वासनस्थानात्सच्युतोयूथपोमहागजोयासांताः करेणवइव प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः २१ २२ हाभर्तेति हाभर्त-

यत्तदाशंकितंपापंतदाजज्ञेविनिश्चयः कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते १६ प्रसुप्तेनप्रबुध्येतेयथाकालसमन्विते निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता १७ नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता कौसल्यानंतरंराज्ञः सुमित्रातदनंतरं १८ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुलुलिताननाः तेचदृष्ट्वातदासुप्तेउभेदेव्यौचतंनृपम् १९ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरंतावरांगनाः २० करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः तासामाक्रंदशब्देनसहसोद्गतचेतने २१ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः कौसल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवं २२ हानाथेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले साकोसलेंद्रदुहिताचेष्टमानामहीतले २३ नभ्राजतरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता नृपेशांतगुणेजाते कौसल्यांपतितांभुवि २४ अपश्यंस्ताःस्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव ततःसर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः २५ रुदंत्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः ताभिःसबलवान्नादःक्रोशंतीभिरनुद्रुतः २६ येनस्फीतीकृतोभूयस्तद्गृहंसमनादयत् तत्समुत्त्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलं २७ सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांधवं सद्योनिपतितानंदंदीनंविक्लबदर्शनं बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुषः २८ अतीतमाज्ञाय यतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः भृशंरुदंत्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत् २९ इत्यार्षे॰ वा॰अ॰पंचषष्टितमःसर्गः ६५ ७ ७

॰रितीत्यर्थः अयोध्याजनपदवाची कोशलशब्दस्तालव्यमध्यः कौसल्यापितृदेशवाची तुदंतमध्यः २३ शांतगुणे उपशांतजीवनधर्मे २४ २५ ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादंतःपुरप्रविष्टाभिः स्वनादेनप्रथमप्रविष्टानांस्त्रीणांबलवान्नादोऽनुद्रुतः युक्तः अभूदितिशेषः २६ येनानुद्रवणेनस्फीतीकृतोवर्धितः सनादोभूयोधिकं तद्गृहं समनादयत् व्याप्तवान् तीर्थकृत येनस्थिरीकृतंभूयइतिपठित्वा येननादेनस्थिरीकृतं सुखरितं तद्गृहंकर्तृ भूयोत्यर्थंसमनादयत् अ नददित्यर्थमाह पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्ववृत्तांतज्ञानायपर्युत्सुकजननिबिडं २७ दिष्टांतं कालधर्मं उपेयुषः प्राप्तस्य सद्मपरित्रस्तसंभ्रांतत्वादिगुणविशिष्टंबभूव २८ अतीतं मृतं पत्नयः पत्न्यः बाहूप्रगृह्य अभिलप्य अनाथवत् अ ९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाथार्हे २९ इतिरामाभिरा॰ तिलके आ॰ अयो॰ पंचषष्टितमः सर्गः ६५ ॥ ॥ ॥ तमिति १ राज्ञः शिरउपगृह्य अंकेकृत्वेत्यर्थः २ एकाया-
पुत्रराज्याग्रचित्ता ३ राज्यस्याकंटकत्वं दर्शयति विहायेति विपथे कांतारे सार्थहीना सहायभूतपथिकसंघरहिता ४ आत्मनोदैवतं भर्तारं परित्यज्य
त्यक्तधर्मणः त्यक्तस्त्रीधर्मायया तादृश्याः कैकेय्या अन्या अन्यत्र पुत्रराज्ये काजीवितुमिच्छेत् परिषज्येतिपाठे भर्तारंपरिष्वज्य तेनसहभोगान्भुक्त्वा तं
कालांतरेपरित्यज्येतिशेषः ५ एवंसाहसकरणेहेतुमाह नेति किंपाकोनिंबः कनकस्तु किंपाकोविषभेदः तंकोपादिनाभक्षयन् आत्महत्यादोषंनबुद्ध्य
तेनद्ददित्यर्थइत्याह तन्नलुब्धइतिनात्यंतंसमंजसं धनलोभादिना परस्यविष भक्षणंकारयन् यथाहत्यादोषंनबुध्यतइति वक्तुमुचितम् यत् कैकेय्यारा

तमग्निमिवसंशांतमंबुहीनमिवार्णवम् गतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपं १ कौसल्याबाष्पपूर्णाक्षीविविधंशोककर्शिता
उपगृह्यशिरोराज्ञः कैकेयींप्रत्यभाषत २ सकामाभवकैकेयिभुंक्ष्वराज्यमकंटकं त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि ३
विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम विपथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ४ भर्तारंतुपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः इ
च्छेज्जीवितुमन्यत्रकैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ५ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्षयन् कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहृ
तं ६ अनियोगेनियुक्तेनराज्ञारामंविवासितं सभार्यंजनकः श्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ७ समामनाथांविधवांनाद्यजानातिधा
र्मिकः रामः कमलपत्राक्षोजीवन्नाशमितोगतः ८ विदेहराजस्यसुतातथाचारुतपस्विनी दुःखस्यानुचिताद्दुःखंवनेपर्युद्विजि
ष्यति ९ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणां निशम्यमानासंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति १० वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनु
चिंतयन् सोपिशोकसमाविष्टोनूनंत्यक्ष्यतिजीवितं ११ साहमद्यैवदिष्टांतंगमिष्यामिपतिव्रता इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामि
हुताशनं १२ तांततः संपरिष्वज्यविलपंतींतपस्विनीं व्यपनिन्युः सुदुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः १३

घवाणांकुलंहृतं तत्कुब्जानिमित्तं प्रेरकतया ६ अनियोगे अनुचितनियोगे वरव्याजात् कैकेय्यानियुक्तेन राज्ञा सभार्यंरामंविवासंश्रुत्वाजनकोहमिव
परितप्स्यति ७ जीवन्नेवनाशमदर्शनंगतः जीवनाशमितोगतइतिपाठे राज्ञोजीवनाशोयथाभवतितथागतइत्यर्थः ८ चारुतपस्विनी भर्तृसेवना-
दित्याशयः पर्युद्विजोभयं वनेदुःखंप्राप्येतिशेषः ९ निशम्यमाना नादमितिशेषः निशम्यनादमितिपाठांतरं १० अल्पपुत्रश्चेतिजनकइतिशेषः अल्प
पुत्रइत्यस्य कन्यामात्रसंततिरित्यर्थइतितीर्थः ११ दिष्टांतंमरणं शरीरालिंगनपूर्वकमग्निप्रवेशोहेतुः पतिव्रतेति १२ व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्या-
भ्यंतरसकलराज्यकृत्ये नियुक्ताः अमात्याः व्यपनिन्युः अंतःपुराध्यक्षस्त्रीद्वारा भर्त्रालिंगनाद्विमोच्यान्यतोनिन्युरित्यर्थः १३ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तैलद्रोणीतैलपूर्णकटाहः आदिष्टावसिष्ठादिभिराज्ञप्ता अमात्यास्तस्यांनृपंसंवेश्य स्थापयित्वाऽनंतरं कर्तव्यानि दुःखपरिपालना दीनिकर्माणिचक्रुः १४ पु
त्रेणविना संकालनं प्रेतनिर्हारं नकर्तुमीषुः यतः सर्वज्ञाः ततोहेतोस्तैलद्रोण्यां भूपंरक्षंति १५ शायितंज्ञात्वा हामृतोऽयमितिपर्यदेवयन् १६ नेत्राणांप्रस्रव
णमस्रुप्रवाहोयेषुमुखेषुतैः १७ १८ १९ नवप्रभुः नवजीवनस्यप्रभुः २० विदूषिताः राज्यगर्वात्तिरस्कृताः २१ २२ राघवस्य दशरथस्य २३ नभराजतेति

तैलद्रोण्यांतदामात्याः संवेश्यजगतीपतिं राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनंतरं १४ नतुसंकालनंराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्तेततोरक्षंतिभूपतिम् १५ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपम् हामृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताः पर्यदेव-
यन् १६ बाहूनुच्छ्रित्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः रुदंत्यः शोकसंतप्ताः कृपणंपर्यदेवयन् १७ हामहाराजरामेणसततंप्रियवादिना
विहीनाः सत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः १८ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणविवर्जिताः कथंसपत्न्यावत्स्यामः समीपेविधवावयं
१९ सहिनाथः सचास्माकंतवचप्रभुरात्मवान् वनंरामोगतः श्रीमान्विहायनृपतिश्रियं २० त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहि
ताः कथंवयंनिवत्स्यामः कैकेय्याचविदूषिताः २१ ययाचराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः सीतयासहसंत्यक्ताः साकमन्यंनहा-
स्यति २२ ताबाष्पेणचसंवीताः शोकेनविपुलेनच व्यचेष्टंतनिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः २३ निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्तृविव-
र्जिता पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना २४ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना शून्यचत्वरवेश्मांतानबभ्राजयथापुरं
२५ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांगनासुच निवृत्तचारः सहसागतोरविः प्रवृत्तचारारजनीह्युपस्थिता २६
ऋतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयन्तेसुहृदः समागताः इतीवतस्मिन्शयनेन्यवेशयंश्चिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनम् २७ ग
तप्रभाद्यौरिवभास्करंविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी पुरीबभासेरहितामहात्मनाकंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा २८ नराश्चना
र्यश्चसमेत्यसंघशोविगर्हमाणाभरतस्यमातरम् तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्तानचशर्मलेभिरे २९ इत्यार्षेश्रीरामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्षष्टितमः सर्गः ६६ ॐ ॐ ॐ

च्छेदः २४ शून्यचत्वरवेश्मांता संमार्जनालेपवल्यादिशू-
न्यचत्वराद्यंता यथापुरं यथापूर्वं २५ राज्ञि शोकात् पुत्रशोकात्त्रिदिवं स्वर्गंगते नृपांगनासुच शोकादेवमहीतलस्थासु महीतलेषुलुठंतीषु निवृत्तचारः निवृ-
त्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमः प्रचारा २६ सुहृदोवसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानितु विप्रविषयाणीति नविरोधः तस्मिन्शयने तैलद्रोण्यां
२७ आकंठं धारारूपेण प्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताः कंठायेषांतैराकुलमार्गाश्चत्वराश्चयस्यांसा २८ २९ एकः श्लोकोत्रसर्गेकनकसंख्ययाप्यष्टइभिज्ञायते इति
रामाभि रा॰तिलकेवा॰अ॰षट्षष्टितमः सर्गः ६६ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संजाताक्रंदा अतएवनिरानंदा विद्यमानास्त्रकंठैर्जनैराविला आकुला अवनता दुःखवशा दीर्घीभूता १ राजकर्तारः राज्ञोऽशेषकार्यकर्तारः २ ३ पृथ-ग्वाचं राजकार्यविषयेभिन्नभिन्नप्रस्तावावाचो ऽब्रुवन् एवंचकार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखाबभूवुः ४ पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवे पंचत्वंमरणमापन्ने सति दुःखंयथातथा वर्षशतोपमा शर्वरीअतीतेतिसंबंधः ५ ६ केकयेषु तदाख्यदेशेषु अवांतरभेदापेक्षयाबहुवचनमितिकतकः वस्तुतोंऽगाइत्यादिव हुवचनांतएवजनपदावाचीत्यन्ये राजगृहे राजगृहाख्येपुरे ७ इक्ष्वाकूणां उक्तेक्ष्वाकूणां मध्ये विपक्षेबाधकमाह अराजकंहीति हियतोऽराजकं नोराष्ट्रं विनाशमवाप्नुयादतः कश्चिद्राजाविधीयतां राजकंसद्विराष्ट्रंनोनाशंनावाप्नुयाद्यथेतिकतकसंमतःपाठः नोऽस्माकंराष्ट्रं राजकं राजयुतंसन्नाशंनाप्नुया-

आक्रंदितानिरानंदासास्त्रकंठजनाविला अयोध्यायामवनतासाव्यतीयायशर्वरी १ व्यतीतायांतुशर्वर्यामादित्यस्योदयेततः समेत्यराजकर्तारःसमामीयुर्द्विजातयः २ मार्कंडेयोऽथमौद्गल्योवामदेवश्चकश्यपः कात्यायनोगौतमश्चजाबालिश्चमहाय शाः ३ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन् वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितं ४ अतीताशर्वरीदुःखंयानोवर्षश-तोपमा अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे ५ स्वर्गस्थश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवग तःसह ६ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकयेषुपरंतपौ पुरेराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने ७ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजाविधीयताम् अराजकंहिनोराष्ट्रंविनाशंसमवाप्नुयात् ८ नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा ९ नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे १० अराजकेधनंनास्तिनास्तिभार्याप्यराजके इ दमत्याहितंचान्यत्कुतःसत्यमराजके ११ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाःपुण्यगृहाणिच १२ नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः सत्राण्यन्वासतेदांताब्राह्मणाःसंशितव्रताः १३ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ब्रा ह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षिणाः १४

द्यथातथा कश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः हिर्वाक्यालंकारे ८ ९ बीजमुष्टिः नप्रकीर्यते बीजाना-मारोपोनक्रियते फलकालेलुंटाकशंकया पितुर्वशेपित्रोर्भार्यावापत्युर्वशेनवर्तते अतिक्रमेदंडयितृभावात् १० धनाद्यभावश्च परिपालकाभावात् इदमुक्त रूपमत्याहितं महद्भयमराजके प्रथमंप्राप्नोति अत्याहितंमहाभीतिरित्यमरः अन्यत् सत्यं पितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्ष णंकुतः ११ सभांनकारयंति न्यायविचारायेतिशेषः केपियंतीतिपाठांतरं उद्यानानीत्यादौ नयंतीत्यनुकर्षः चस्त्राद्यपहारभयात् नकारयंतिवाभयादेव पु ण्यगृहाणि पुण्यसंपादकगृहाणि विप्राद्यर्थानि १२ सत्रं यत्रसर्वेऋत्विजःसर्वेचयजमानाःनान्वासते नानुतिष्ठंति १३ वसुसंपूर्णाः बहुधनाः आप्तदक्षिणाः शास्त्रोक्तयथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनोऋत्विजःप्रतिनविसृजंति १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नर्तकः सूत्रधारः नटाश्चप्रहृष्टायत्र तादृशउत्सवादेवाद्युत्सवाः समाजाश्च तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः समूहाः तेउभयेपि दृष्टादृष्टशांतिद्वाराराष्ट्रव-
र्धनाभवंति ते नवर्धंते १५ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्याऽन्योन्यंविवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्थाः
अनिष्पन्नप्रयोजनाः कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथाप्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्नरज्यंते वक्तृश्रोतृणां स्वा-

नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्त्तकाः उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः १५ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः क
थाभिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः १६ नाराजकेजनपदेतूद्यानानिसमागताः सायान्हेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः
१७ नाराजकेजनपदेधनवंतःसुरक्षिताः शेरतेविवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः १८ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रवाहिभिः
नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः १९ नाराजकेजनपदेबद्धघंटाविषाणिनः अटंतिराजमार्गेषुकुंजराःषष्टिहायनाः २०
नाराजकेजनपदेशरान्संततमस्यताम् श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने २१ नाराजकेजनपदेवणिजोदूरगामिनः गच्छं
तिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमन्विताः २२१ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी भावयन्नात्मनात्मानंयत्रसायंगृहोमुनिः २३ ना-
राजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि २४ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपरमवाजिभिः नराःसं
यांतिसहसारथैश्चप्रतिमंडिताः २५ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः संवदंतोपतिष्ठंतेवनेषूपवनेषुवा २६ नाराजके-
जनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यंतेनियतैर्जनैः २७ नाराजकेजनपदेचंदनागुरुरूषिताः राजपुत्राविरा
जंतेवसंतइवशालिनः २८ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवनम् अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकम् २९ ध्वजोरथस्य
प्रज्ञानंधूमोज्ञानंविभावसोः तेषांयोनोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः ३० नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित् मत्स्याइव-
जनानित्यंभक्षयंतिपरस्परं ३१ येहिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः तेपिभावायकल्प्यंतेराजदंडनिपीडिताः ३२

स्थ्याभावात् १६
समागताःमिलिताः १७ १८ १९ विषाणिनः प्रशस्तदंताः २० उपासने अभ्यासे २१ २२ एकोऽसहायएवचरतीत्येकचरोयतिः वशी जितेंद्रियःआत्मना मनसा
आत्मानं ब्रह्म २३ २४ प्रतिमंडिताः भूषिताः प्रतिमंडितैरितिपाठांतरं २५ संवदंत उपतिष्ठंते संधिरत्वार्षः २६ कल्प्यंते प्रवर्त्यंते २७ २८ २९ प्रज्ञानं अनुमापकः
तेषांराज्यकर्तृणां नोऽस्माकंयोराजाध्वजः अस्मासुराज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकः सइतोदेवत्वंगतः एवंचास्मानितःपरं कोपिजनानमंस्यं नीतिभावः ३० स्वकंजी
वनमित्यर्थः ३१ येसंभिन्नमर्यादा उल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अतएव पूर्वराजदंडनिपीडितानास्तिकाः संतितेपीदानीं छिन्नसंशयाराजदंडशंकारहिताः
संतोभावायप्रभुत्वायकल्प्यंते ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टिश्चक्षुः यथाशरीरस्य हितसाधने अहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते तथा राजा राष्ट्रस्य सत्यधर्मयोः प्रभवः प्रवर्तको राजा प्रजानां हितसाधने ऽहितनि-
वारणे च नित्यमेव प्रवर्तते ३३ राजा सत्यं च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तक इत्यर्थः कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमताम् कुलं तत्प्रवर्तकः ३४ यमादयो महता-
वृत्तेन युक्तेन राज्ञा विशिष्यंते अतिशय्यंते तिरस्क्रियंते यमस्य दंडमात्रं कुबेरस्य धनदत्वमेव इंद्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारे नियमनमेव गुणचतुष्ट-
यवता राज्ञा तेन तिरस्क्रियंते इति भावः ३५ साध्वसाधुनी विभजन् व्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात् तदा हो सूर्याभावे तम इव तमसीव न किंचन कर्तव्याकर्तव्ये
प्रज्ञायेत प्रतीयेत तम इति प्रथमार्थे सप्तमी अकारांत तमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यंतं तमस्यपि तमं तथेति द्विरूपकोशात् ३६ राजनि जीवत्यपि तव वचनं व

यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते यथा नरेंद्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ३३ राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम्
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणां ३४ यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः विशिष्यंते नरेंद्रेण वृत्तेन महता ततः ३५
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ३६ जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम्
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ३७ स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतं कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथा ऽ
न्यं त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ३८ इत्यार्षे श्रीरामा० वाल्मी० आदि० अयो० सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ७ ७ ७
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः १ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समुदान्वितः २ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छंतु त्वरितं हयैः आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ३
गच्छंत्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ४ एहि सिद्धार्थ विजय जयंताशोक नंदन श्रू
यतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ५ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ६

यं नातिक्रमाम अत इदानीमपि त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वेषामुक्तिः ३७ स त्वं नो ऽस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रसुप्तमिति शेषः तादृशं वीक्ष्य राष्ट्रं चेदं
नं विनारण्यभूतं समीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरतं यथान्यं वा कंचिद्राजानमभिषेचय ३८ इति रामाभिरामे श्रीरा० वाल्मी० आ० अ० सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ७ ७
मित्रामात्यजनाः सुमंत्रादयः ब्राह्मणा मार्कंडेयादयः १ यद्यस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनाद्दत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति २ अतस्तावानेतुं दूता गच्छंतु वयं किं
समीक्षामहे विचारयामहे राज्ञैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ३ मंत्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानंति गच्छंत्विति ४ सिद्धार्थादयो मंत्रिसमानना मानो
दूतान् मंत्रिण इत्याहुः अन्ये तु मंत्रिणा दूताश्चेम इत्याहुः इति कर्तव्यं गत्वैर्युष्माभिरनुष्ठेयरूपकार्यजातं ५ शीघ्रजवैः अतिवेगैः मम शासनाद्भरतो वाच्य इत्यन्वयः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंवाच्यस्तदाह पुरोहितइति अत्ययम् असत्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकं अतिक्रमेएनीत्ययं कालातिक्रमे एति नश्यतीतिवाच्योऽर्थः विनयादित्वात्ठक्
तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणोनिर्याहीतिवाच्यमित्यनुकर्षः ७ इतःस्त्रीरूपान्मूलात्क्षयं माशंसिषुः माकथयंतु ८ ९ राज्ञःकेकयराजस्य दत्तपथ्यश
नाः दत्तपथ्यशनसाधनं द्रव्यंयेषांते तथाबाहुलकात् सप्तम्याअलुक् जग्मुःस्त्रीपुत्रादेःस्वप्रयाणकथनार्थं संमतान्वेगवत्त्वेनेतिशेषः १० प्रास्थानिकं का-
र्यशेषम् प्रस्थानप्रयोजनकंकार्यशेषम् विशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणंकृत्वाऽनंतरंययुः ११ अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यंतेन पश्चिमभागेन प्रलं
बाख्यदेशस्योत्तरंभागंप्रतिनिषेवमाणांमालिनींनदीं मध्येनातीत्यजग्मुः अपरतालप्रलंबौ पर्वताविति कतकतीर्थौ अयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखंगच्छतस्तयो

पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः त्वरमाणश्चनिर्याहि कृत्यमात्ययिकंत्वया ७ माचास्मैप्रोषितंरामंमाचास्मैपितरंमृतं
भवंतःशंसिषुर्गत्वाराघवाणामितःक्षयं ८ कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत
९ दत्तपथ्यशनादूता जग्मुःस्वंस्वंनिवेशनं केकयांस्तेगमिष्यंतोहयानारुह्यसंमतान् १० ततःप्रास्थानिकंकृत्वाकार्यशेषमनंतरं
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातादूताःसंत्वरितंययुः ११ न्यंतेनापरतालस्यप्रलंबस्योत्तरंप्रति निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीं
१२ तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलं १३ सरांसिचसुफुल्लानिनदीश्चविमलोद
काः निरीक्षमाणाजग्मुस्तेदूताःकार्यवशाद्द्रुतं १४ तेप्रसन्नोदकांदिव्यांनानाविहगसेवितां उपातिजग्मुर्वेगेनशरदंडांजलाकुलां १५
निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंसत्योपयाचनम् अभिगम्याभिवाद्यंतंकुलिंगांप्राविशन्पुरीम् १६ अभिकालंततःप्राप्यतेबोधिभवना-
च्च्युताः पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीं १७

रन्योन्यंपूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलंबयोर्मध्येन मालिनींनिषेवमाणाउदङ्मुखाः किंचिद्दूरंगत्वा ततःप्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चिमाभिमुखा-
जग्मुरित्यर्थंतीर्थआह १२ तेप्रत्यगुदीचींदिशंयांतस्तं पंचालदेशमासाद्य आग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहांगंगां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाःसंतोमध्ये
नकुरुजांगलं कुरुजांगलस्यमध्यमार्गमाश्रित्यययुः १३ १४ शरदंडांतदाख्यांनदीं उपगम्यातिजग्मुः अतिचक्रमुः १५ निकूलवृक्षं शरदंडापश्चिमतीरवृ-
क्षं दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितं सत्योपयाचनं तन्नामकं अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारं अतएवाभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य कुलिंगा
ख्यांनगरीं प्राविशन् १६ अभिकालतेजोभिभवनौग्रामौ ततोबोधिवनाच्च्युताइतिपाठांतरं पितृपैतामहीमित्यार्षं इक्ष्वाकूणां पितृपितामहसंबंधिनीमिक्षु
मतीम् तेरुः १७ ९९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंजलिपानान् अंजलिमात्रप्रमाणजलाहारान् इक्षुमतीनीरस्थान् बाल्हीकान् जनपदान् इत्येके तद्देशस्थानंजलिपानान् ब्राह्मणानवेक्ष्येत्यन्वयः अंजलि-
नापिबंतितादृशान् वेदपारगान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वेत्यनेन बाल्हीकदेशस्यात्यनाचारत्वंसूचितं यत्र वेदपारगाब्राह्मणाअपि ईदृशाः काकथाऽन्येषामिति त-
थाभारते कर्णपर्वणि बाल्हीकानामनेदेशानतत्रदिवसंवसेत् इतिपरे १८ विष्णोःपदं सुदामपर्वतस्थंविष्णुपदांकितस्थानं विशालाशाल्मल्यौनद्यौ ते प्रेक्ष्येत्यनु
कर्षः १९ २० विकृष्टेन विप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः सता निरुपद्रवेण गिरिव्रजं केकयराजगृहापरनामकं सप्तरात्रेणगत्वावैदूतास्तेश्रांतवाहनाइतिकुचिद्वा-
दस्तुदृश्यते २१ भर्तुरिति भर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेनप्रीतिसंपादनार्थं यद्वाभर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकर्तृकौर्ध्वदैहिकेनपर-
लोकप्राप्तेः कुलस्यप्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्तुर्दशरथस्य योवंशोवंशपरंपरागतराज्यं तस्यपरिग्रहार्थं भरतेनस्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहिताः

अवेक्ष्यांजलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान् ययुर्मध्येन बाल्हीकान्सुदामानंचपर्वतम् १८ विष्णोःपदंप्रेक्ष्यमाणाविपाशांचापि
शाल्मलीं नदीर्वापीतटाकानिपल्वलानिसरांसिच १९ पश्यंतोविविधांश्चापिसिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ययुःपथातिमहताशा
सनंभर्तुरीप्सवः २० तेश्रांतवाहनादूताविकृष्टेनसतापथा गिरिव्रजंपुरवरंशीघ्रमासेदुरंजसा २१ भर्तुःप्रियार्थंकुलरक्ष
णार्थंभर्तुश्चवंशस्यपरिग्रहार्थं अहेडमानास्त्वरयास्मदूताराञ्यांतुतेतत्पुरमेवयाताः २२ इत्यार्षेश्रीरा०अयो०अष्टषष्टितमः
सर्गः ६८ ७ ७ यामेवरात्रिंतेदूताःप्रविशंतिस्मतांपुरीम् भरतेनापितांरात्रिंस्वप्नोदृष्टोयमप्रियः १ व्युष्टामेवतुतांरात्रिं
दृष्ट्वातंस्वप्नमप्रियं पुत्रोराजाधिराजस्य सुभृशंपर्यतप्यत २ तप्यमानंतमाज्ञायवयस्याःप्रियवादिनः आयासंविनयिष्यतः
सभायांचक्रिरेकथाः ३ वादयंतितदाशांतिंलासयंत्यपिचापरे नाटकान्यपरेस्माहुर्हास्यानिविविधानिच ४ सतैर्महात्माभरतः
सखिभिःप्रियवादिभिः गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ५ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतं सुहृद्भिःपर्युपा
सीनःकिंसखेनानुमोदसे ६

हेडअनादरे अतएव त्वरयायुक्ताद्दूताराञ्यामेवतत्पुरंयाताः २२ अत्र कतकोक्तसंख्यारीत्या षट्श्लोकास्त्रुटिताः २८
इतिरामाभिरा०वा०अ०अष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ७ ७ यामिति यामेवरात्रिंप्राप्य दूताःपुरींप्रविशंतिस्मेतियोजना अयंवक्ष्यमाणः १ व्युष्टां प्रभातरू-
पां तांरात्रिंप्राप्याप्रियं स्वप्नंदृष्ट्वा पर्यतप्यतेत्यन्वयः प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलत्वास्वप्नस्यसूचिता २ आयासं दुःस्वप्नदर्शनजंदुःखं विनयिष्यंतः अप
नेष्यंतः ३ अन्ये तद्दूरीकुर्वंतोवीणादिवादयंति अपरे शांतिं तस्यखेदशांतिमुद्दिश्य विलासयंति नर्तयंति वेश्याः शांतिं लोलयंतीतिपाठे तस्यशांतिं तूष्णी
मवस्थानं लोलयंति चालयंति श्लोकाद्यर्थप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि नाटकान्याहुः ४ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचिता
निहास्यानि नर्माणि ५ प्रियसखः सखिमात्रस्याप्रियत्वविवादाद्भूयोगतिर्ज्ञेया अत्यंतप्रियइति नानुमोदसे गानादीनिशेषः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ गोमयेन्हृदे गोमयपूर्णेन्हृदे ८ ९ तिलोदनं तिलमिश्रमोदनं अन्वगाहतेत्यंतः प्रथमः स्वप्नः १० स्वप्नांतरमाह स्वप्नेपीति तमसासमावृतामेवोपरुद्धां
तिरोहितां यद्वा असुररक्षोभिरुद्धां ११ औपवाह्यस्य राजवाहनस्यनागस्य दंतिनः विषाणं दंतः ज्वलिताग्नयो ऽकस्माच्छांताद्दृष्टाः १२ अवदीर्णा-
विदीर्णा १३ कृष्णाश्चपिंगलाश्चप्रमदाः १४ १५ रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा प्रहसंतीव १६ इमांभयावहां रात्रिंप्राप्य एवमेतद्दृष्टम् अहंमरिष्यामीतिवि
परिणामः १७ दृष्टदुःस्वप्नफलंनिगमयति नरइत्यादि धूम्राग्रं धूम्रशिखा १८ एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपंदृक्षेतिशेषः वचः युष्माकं नप्रतिपूजये

एवंब्रुवाणंसुहृदं भरतः प्रत्युवाचह शृणुत्वंयन्निमित्तंमे दैन्यंमेतदुपागतं ७ स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजम् पतंत-
मद्रिशिखरात्कलुषेगोमयेन्हृदे ८ प्लवमानश्चमेदृष्टः सतस्मिन्गोमयेन्हृदे पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः ९ ततस्ति-
लोदनंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः तैलेनाभ्यक्तसर्वांगोस्तैलमेवान्वगाहत १० स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचपतितंभुवि उपरुद्धां
चजगतींतमसेवसमावृताम् ११ औपवाह्यस्यनागस्यविषाणंशकलीकृतं सहसाचापिसंशांतंज्वलितंजातवेदसः १२ अ
वदीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्चविविधान्द्रुमान् अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चैवपर्वतान् १३ पीठेकार्ष्णायसेचैवनिषण्णंकृष्ण-
वाससं प्रहसंतिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिंगलाः १४ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामु
खः १५ प्रहसंतीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी प्रकर्षंतीमयादृष्टाराक्षसीविकृताननना १६ एवमेतन्मयादृष्टमिमांरात्रिंभयाव-
हां अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति १७ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि अचिरात्तस्यधूमाग्रंचितायांसंप्रदृ-
श्यते १८ एतन्निमित्तंदीनोहंनवचःप्रतिपूजये शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः १९ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवोप-
धारये भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेछायाचापगतामम २० जुगुप्सइवचात्मानंनचपश्यामिकारणं २१ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशाम्यहि
त्वनेकरूपामवितर्कितांपुरा भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमेविचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनं २२ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰अ॰एकोनसप्ततितमःसर्गः ६९

नप्रतिपेप्रियेइतिपाठे युष्माकंवचः प्रति नयेन भृशंप्रीतोभवामीत्यर्थः यद्वंताच्छर्दितिकनकः १९ भयस्थानं भयकारणं उपधारये अवधानोबिभर्मि छा
या कांतिः अपगता पूर्वरूपंत्यक्तवती मलिनेत्यर्थः २० आत्मानं जुगुप्स इव किमर्थंमम जन्मेत्येवमादिरूपेण कारणं जुगुप्साकारणं जुगुप्सन्निवेति-
पाठे जुगुप्सन्निवतिष्ठामि तत्कारणंच नपश्यामीत्यर्थः २१ पुरा पूर्वमतर्किता अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिंनिशाम्यहि दुःस्वप्नंस्मृत्वाहि स्मृत्वैवचिंतायाः
अविषयदर्शनमपि राजानंविचिंत्य राजदर्शनविषयांचिंतांप्राप्य महद्भयंमेहृदयान्नयातीत्यर्थः २२ इतिरामाभिरा॰वा॰अ॰एकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ ७७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असत्याद्युः सहाः परिखाः परिखाप्रदेशवतिप्राकारयंत्रसमूहोपस्यनन् असत्यपरिघमितिपाठांतरम् १ राज्ञा केकयेन राजपुत्रेण युधाजिता समागम्य वसि
ष्ठादिदत्तपदार्थपर सरतथासंगमपूर्वयथोचितंव्यवहारंकृत्वा ताभ्यामर्चिताः राज्ञः स्वीयस्यभरतस्य पादौगृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वचऊचुः राज्ञःकेकय-
राजस्येवैस्यन्ये ः मंत्रिणः प्राहुरितिविपरिणामः आत्ययिकं कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीतिशेषः ३ मातुलस्यच चान्मातामहस्यच ४ अत्र आत्मन-
द्रव्येविंशतिकोट्यः तत्संख्याकवस्त्राभरणानि नृपतेर्मातामहस्य तदर्धंमातुलस्य ५ कृतज्ञने मातुलादिरूपे प्रदाप्येतिशेषः कामैः अभिमतवस्तुजातैः

भरतेब्रुवतिस्वप्नंदूतास्तेक्लांतवाहनाः प्रविश्यासत्यपरिघंरम्यंराजगृहंपुरम् १ समागम्यचराज्ञानेराजपुत्रेणचार्चिताः राज्ञः
पादौगृहीत्वाचतमूचुर्भरतंवचः २ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ३ इमानि
चमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच प्रतिगृह्यविशालाक्षमातुलस्यचदापय ४ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते दश-
कोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ५ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वनुरक्तःसुहृज्जने दूतानुवाचभरतःकामैःसंप्रतिपूज्यतान् ६ कच्चि
त्सकुशलीराजापितादशरथोमम कच्चिदारोग्यताराममेलक्ष्मणेचमहात्मनि ७ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मवादिनी अरो-
गाचापिकौसल्यामाताराम्स्यधीमतः ८ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया शत्रुघ्नस्यचवीरस्यअरोगाचापिमध्यमा ९
आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह १० एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना
ऊचुःसंप्रश्रितंवाक्यमिदंतंभरतंतदा ११ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि श्रीश्चत्वांवृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः
१२ भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत आपृच्छेऽहंमहाराजंदूताःसंत्वरयंतिमां १३ एवमुक्त्वातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवा
त्मजः दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह १४ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदितः पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरि
ष्यसि १५ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवम् १६ गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्र
जास्त्वया मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप १७

६ अथक्रमेण कुशलंपृच्छति राजेत्यादि ७ ८ ९ मातुःस्वभावानुवादपूर्वं तस्याआरोग्यंपृच्छ
ति आत्मकामेति आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञामन्यतेसा १० संप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तं च ११ येषांकुशलमिच्छसि तेषांकुशलमेव त्वर
याव्हानेनशंकानकार्या पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां वृणुते तथाशोभातवयिदृश्यते येनसर्वामंगलशंकाव्यावृत्तिरतोयात्रायैरथोयुज्यतां १२ दूतामांसंत्वरयंतीति
उक्त्वा महाराजमापृच्छे गमनानुज्ञायैइतिदूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः १३ संचोदितः शीघ्रंगच्छेत्येवंप्रेरितः १४ मेस्मरिष्यतीतिशेषत्वविवक्षायांषष्ठी मामि-
त्यर्थः १५ १६ सुप्रजाः शुभप्रजावती १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तैरन्व कुशलंब्रूयाइतिसंबंधः १८ तस्मै भरतायेत्यन्वयः चित्रान् कंबलान् चित्राणि अजिनानिमृगाणाम् १९ अतिसंहृन्द्वान् पलेनवर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलो
पमान् तदुपमवीर्यबलवतः बलान्वितानितिपाठांतरं २० निष्कमुरोभूषणे धनमुक्तरूपम् २१ अमात्यान् स्वीयान् अश्वपतिःकेकयः २२ ऐरावतान् इरावत्स
र्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान्वा ऐंद्रशिरानिंद्रशिरनामकदेशभवान् नागान् गजान् २३ २४ २५ सइति सः मातामहादिभ्योलब्धधनः यात्रापरिकरसन्नह-
नाय स्ववेश्माभिगम्य कृतयात्रापरिकरस्ततोऽप्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसंकुलं राजमार्गंप्रपेदे श्रीमहतीश्रीः श्रीमहच्छ्रीस्तद्वान् २६ अभ्यतीत्य स्वगृहाद्रा

पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः तैरन्वतानमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १८ तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानिच
सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनम् १९ अंतःपुरेतिसंहृन्द्वान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्शुनश्चोपायनंददौ २०
रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच सत्कृत्यकेकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् २१ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वि-
तान् ददावश्वपतिःशीघ्रंभरतायानुयायिनः २२ ऐरावतानैंद्रशिरान्नागान्वैप्रियदर्शनान् खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मैधनंद
दौ २३ सदत्तंकेकयेंद्रेणधनंतन्नाभ्यनंदत भरतःकैकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा २४ बभूवह्यस्यहृदयेचिंतासुमहतीतदा त्वरया
चापिदूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात् २५ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंकुलं प्रपेदेश्रीमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमं २६ अभ्य
तीत्यततोऽपश्यदंतःपुरमनुत्तमम् ततस्तद्भरतःश्रीमानाविवेशानिवारितः २७ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधाजितम् र
थमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ २८ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतं उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयांतमन्वयुः २९ बलेनगु
प्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेंद्रलोकात् ३० इत्यार्षेश्रीरा॰अ॰सप्ततिः
सर्गः ७० ७ ७ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायवीर्यवान् ततःसुदामांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीं १ ह्लादिनींदूरपारां
चप्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः २

जगृहपर्यंतंराजमार्गमतीत्येत्यर्थः २७ मातुलंच चेनमातामहीमातुलान्यौ २८
मंडलाकाराणिचक्राणि येषांतान् कतकस्तु मंडलाकारतयारथप्रवर्तनसाकंचक्रं मंडलचक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं तद्येषांतान् कांच्यादौच तथेदानींप्रसिद्धमि
त्याह २९ बलेन स्वीयेन मातुलीयेनच आर्यकस्य मातामहस्य सभार्यकः स्वात्मसमैरितिपाठांतरम् भार्यासहितइत्यर्थः ३० इतिरामाभि॰ सप्ततिःसर्गः ७० ७
७ ७ सुदामांतदाख्यांनदीं इदंमार्गांतरं चतुरंगबलगमनोचितं दूताःसुशीघ्रं तन्नगरप्राप्तये कांतारमार्गेणगताः इदंच दूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानु
क्तेरन्येषांउक्तेश्चज्ञायते १ दूरपारं परतीरंयस्यास्तां ह्लादिनीं तदाख्यांनदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं पश्चिमवाहिनींनदीं ततः शतद्रूं तत्संज्ञिकां २ ७ ७ १०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐलधाने तदाख्यग्रामे नदीं तन्नामवर्तिनीं ऐलधानीमितिपाठे तदाख्यामित्यर्थंकतकः अपरपर्वताजनपदविशेषाः अपरपर्यटानितिपाठांतरं शिलां तदाख्यनदीं आकुर्वतीनामकंतद्यंतरमितिकतकः शिलामासमंतात्कुर्वतीम् शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थइतितीर्थः स्वमध्यपतितंवस्तुशिलारूपंकुर्वतीमित्यर्थः तरणं च नद्यंर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये आग्नेयं आग्नेयदिग्गतम् शल्यकर्षणं तदोषध्युपेतंदेशम् तत्र च शिलावहानदीतिकतकः आग्नेयं शल्यकर्तनमितिग्रामद्वयं तन्मध्येशिलावहानदीतितीर्थः ३ महाशैलानतीत्य चैत्ररथंवनमभ्यगात् चैत्ररथंयातुं महाशैलानत्यगादितिपाठांतरेऽर्थः ४ सरस्वतीं इयमत्रपश्चिमप्रवाहा गंगापदेनात्र सुचक्षुःसीताद्यन्यतमाः पश्चिमप्रवाहाग्राह्याः एतास्तिस्रोगंगाप्रवाहाएवेतिपुराणप्रसिद्धं तां युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमत्स्यानांदेशानामुत्तरान्देशान्प्राप्य भारुंडाख्यंवनंप्राविशत् उत्तरमितिपाठे वनविशेषणंतत् ५ ततोवेगिनीत्वादिविशेषव-

ऐलधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्वतान् शिलामाकुर्वतींतीर्त्वा आग्नेयंशल्यकर्षणं ३ सत्यसंधः शुचिर्भूत्वाप्रेक्षमाणः शिलावहां अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ४ सरस्वतींचगंगांतुयुग्मेनप्रतिपद्यच उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुंडंप्राविशद्वनं ५ वेगिनींचकुलिंगाख्यांह्लादिनींपर्वतावृतां यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ६ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्लांतानाश्वास्यवाजिनः तत्रस्नात्वाचपीत्वाच प्रायादादायचोदकं ७ राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं भद्रोभद्रेणयानेनमारुतः खमिवात्यगात् ८ भागीरथींदुःप्रतरां सोंशधानेमहानदीं उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ९ सगंगांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्टिकां सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्द्धनं १० तोरणंदक्षिणार्धेनजंबूप्रस्थंसमागमत् वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः ११ तत्ररम्येवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियकायत्रपादपाः १२ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थाय वाजिनः अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ १३

तीम् कुलिंगाख्यां नदीं संतीर्णोयमुनांप्राप्य बलमाश्वासयत् ६ गात्राणि वाजिनां शीतीकृत्वा स्नपनादिना आश्वास्य छायायांघासादिदानेन उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या ७ अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधाजनैरनुपसेवितं भद्रेण प्रशस्तेन रथेन भद्रजातीयेन गजेनवा ८ अंशधाने ग्रामे महानदीं गंगां दुष्प्रतरांज्ञात्वा प्राग्वटपुरे आगत्य तत्रतांतीर्त्वा कुटिकोष्टिकां आयात्तांतीर्त्वा धर्मवर्धनंग्राममगात् ९ १० तोरणं दक्षिणार्द्धेन तोरणग्रामस्यदक्षिणभागेन जंबूप्रस्थाख्यंग्राममागतः वरूथंतदाख्यं ११ उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानोवृक्षाः १२ सालांस्तुप्रियकानितिपाठे सालशब्दोवृक्षपर्यायः सतांस्त्वितिपाठे भरतइत्यर्थः शीघ्रान्वाजिनआस्थाय रथंसंयोज्य अनुज्ञाप्य मयाशीघ्रंगम्यते भवद्भिर्मंदमागंतव्यमित्येवं उज्जिहानाया अर्वाक्स्वदेशत्वेनभयाभावात् १३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वतीर्थे नंदारव्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाणंतमित्याहुः १४ हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिकानदी लोहित्येग्रामे कपीवतीनदी १५ हस्ति
पृष्ठेति एकसालेतिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकनकः १६ भरतइति १७ १८ नातिप्रतीता नातिलक्षिता प्रतीतोल्लक्षितः रव्यातइतिवैजयंती १९ पांडुमृ
त्तिका सुधाधवलितत्वात्निरानंदत्वाच्च पांडुमृत्तिकारूपकं यज्वादिभिर्व्याप्तापि राजपालितापि पांडुमृत्तिकासमूहइवनिःसारा २० २१ सायान्हे उद्याना
निप्रविश्यरात्रौक्रीडितोपरतैर्नरैः प्रातःसमंताद्विप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यंतंप्रकाशंते तान्यद्यकामिभिः परित्यक्तानि अनु मालक्षीकृत्यरुदंतीव ममा
न्यथामहारण्यानीवप्रकाशंते २२ २३ यानैः शिबिकादिभिः अभियांतः प्रविशंतः २४ मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृंगकोकिलादिमंति नाद्य

वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगांनदीं अन्यानदीश्चविविधैः पार्वतीयैस्तुरंगमैः १४ हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत
ततारचनरव्याघ्रोलोहित्येचकपीवतीम् १५ एकसालेस्थाणुमतींविनतेगोमतींनदीं कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा १६
भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः वनंचसमतीत्याशुशर्वर्यामरुणोदये १७ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितांसददर्शह
तांपुरींपुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितःपथि १८ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंचेदमब्रवीत् एषानातिप्रतीतामेपुण्योद्यानायश
स्विनी १९ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमृत्तिका यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः २० भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराजर्षिवरपा
लिता अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान् २१ समंतान्नरनारीणांतमद्यनशृणोम्यहं उद्यानानिहिसायान्हेक्रीडित्वोपर
तैर्नरैः २२ समंताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशंतेममान्यथा तान्यद्यानुरुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः २३ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रति
भातिमां नह्यत्रयानैर्दृश्यंतेनगजैर्नचवाजिभिः निर्यांतोवाभियांतोवानरमुख्यायथापुरा २४ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमु
दितानिच जनानांरतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंतिच २५ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानंदानिसर्वशः स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोशद्भि
रिवद्रुमैः २६ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणां संरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु २७ चंदनागुरुसंपृक्तधूपसंमू
र्च्छितोमलः प्रवातिपवनःश्रीमान्किन्नुनाद्ययथापुरा २८ भेरीमृदंगवीणानांकोणासंघट्टितःपुरा किमद्यशब्दोविरतःसदादीन
गतिःपुरा २९ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ३०

शस्त्रीपुरुषवंतिच रत्यर्थसंयोगेवि
विधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वतादियुक्ततया यान्यत्यंतगुणवंति अत्यंतमनुकूलानि तान्यद्यनिरानंदानि पश्यामि २५ यतोविक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षि
तानि २६ अद्यापि उदितेपि सूर्ये अस्माकमत्यासन्नेष्वपि कलमव्यक्तं २७ संमूर्छितोव्याप्तः २८ कोणाभेर्यादिवादनदंडः तेनसंघट्टितः तदाघातजनितः यःपुरा
सदाअदीनगतिरनुभूतः सकिंविरतः २९ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानिपापानि क्रूराणि काकादयः पापंस्यात्क्रूरपाप्मनोः अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि
निमित्तानि वामाक्षिस्पंदादीनि ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असतिसंमोहे तत्कारणे ३१ विषण्णोदीनः श्रांतहृदयः खिन्नचित्तः संलुलितानि क्षुभितानि इंद्रियाणि यस्यसः ३२ वैजयंतेन इंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेनवा विजयं पृष्टः कृतविजयप्रश्नः विजयमुक्तइतिपाठांतरम् ३३ अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः द्वास्थंजनं प्रत्यर्च्य सोपचारंनिवर्त्य अश्वपतेः केकयस्य ३४ आनीतः दूतद्वारेणेतिशेषः कारणेनविना कारणोक्तिंविना अतएवमेहृदयमशुभाशंकि शीलं धैर्यादिस्वभावः पतति गलति ३५ श्रुताः कथास्विनिशेषः तान्तादृशान् ३६ तानाकारानाह संमार्जनेत्यादि ईदृशानि कुटुंबिभवान्युपलक्षयेइति संबंधः असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबा

सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभंममबंधुषु तथाह्यसतिसंमोहेत्हृदयंसीदतीवमे ३१ विषण्णःश्रांतहृदय स्त्रस्तःसंलुलितेंद्रियः भरतः प्रविवेशाशुपुरीमिक्ष्वाकुपालितां ३२ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः द्वास्थैरुत्थायविजयं पृष्टस्तैःसहितोययौ ३३ स त्वनेकाग्रहृदयोद्वास्थंप्रत्यर्च्यतंजनं सूतमश्वपतेःक्लांतमब्रवीत्तत्रराघवः ३४ किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनाऽनघ अशुभाशंकिहृदयंशीलंचपततीवमे ३५ श्रुतानुयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने आकारांस्तानहंसर्वानिहपश्यामिसारथे ३६ संमार्जनविहीनानिपरुषाण्युपलक्षये असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः३७ बलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच अ नाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच ३८ अलक्ष्मीकानिपश्यामिकुटुंबिभवनान्यहं अपेतमाल्यशोभानिअसंमृष्टाजिराणिच ३९ देवागाराणिशून्यानिनभांतीहयथापुरा देवतार्चाःप्रविद्धाश्चयज्ञगोष्ठास्तथैवच ४० माल्यापणेषुराजंतेनाद्यपण्यानिवातथा दृश्यंतेवणिजोऽप्यद्यनयथापूर्वमत्रवै ४१ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः देवायतनचैत्येषुदीनाःपक्षिमृगास्तथा ४२ मलिनंचाश्रुपूर्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशं सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कंठितंपुरे ४३ इत्येवमुक्त्वाभरतःसूतंतंदीनमानसः ता न्यनिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराजगृहंययौ ४४ तांशून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वारकवाटयंत्रां दृष्ट्वापुरीमिंद्रपुरीप्रकाशांदुःखेनसंपूर्णतरोबभूव ४५ बभूवपश्यन्मनसोऽप्रियाणियान्यन्यदानास्यपुरेबभूवुः अवाक्शिरादीनमनानहृष्टःपितुर्महात्मा प्रविवेशवेश्म ४६

नीतिवक्ष्यमाणत्वेनतद्बंधनसामर्थ्याभावात् ३७ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीतिशेषः अनाशितकुटुंबानि अभोजितकुटुंबानि प्रभा शोभा ३८ अलक्ष्मीकानि विचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ३९ देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजनाः यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ४० माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ४१ नष्टेनव्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यंत्रिताः निरुद्धापणाः ४२ मलिनत्वादिगुणकं स्त्रीपुंसंपश्यामि ४३ ४४ शृंगाटकं चतुष्पथः रजसारुणानि धूसराणि द्वारकवाटानि द्वारयंत्राणिच यस्याम् ४५ अन्यदा राजजीविते ४६ इतिरामा० अ० कांडे ए कसप्ततितमः सर्गः ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपश्यन्निति १ २ स्वगृहं स्वमातामहगृहं ३ ४ आर्यकवेश्मनः मातामहगृहाच्च्युतस्य चलितस्य तेमार्गे कतिचित्कतिरात्र्योलभ्याक्तवक्तुमर्हसीत्यन्वयः ४
येन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनिश्रमोनखलु तद्वद ५ आर्यकोमातामहः मातुलश्च कुशलीनवेति इतः प्रवासादारभ्य मातुलगृहेस्फरवंनवेत्येतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ६ ७ च्युतस्य चलितस्य सप्तमीरात्रिः एतद्दिनात्पूर्वारात्रिःसप्तमीत्यर्थः तेनसप्तरात्रोषितःपथीत्यनेनविरोधः ८ परिश्रांतं परिश्रांतवाहनम् ९ १०

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ७१ ५ ५ अपश्यंस्ततस्तत्रपितरंपितुरालये जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये १ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रोषितंसुतं उत्पपाततदाहृष्टात्यक्त्वासौवर्णमासनं २
सप्रविश्यैवधर्मात्मास्वगृहंश्रीविवर्जितं भरतःप्रेक्ष्यजग्राहजनन्याश्चरणौशुभौ ३ तंमूर्ध्निसमुपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनम्
अंकेभरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ४ अद्यतेकतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ५ आ
र्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वंमेवक्तुमर्हसि ६ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपार्थिवनंदनः आचष्ट
भरतःसर्वंमात्रेराजीवलोचनः ७ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः अंबायाःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ८ यन्मे
धनंचरत्नंचददौराजापरंतपः परिश्रांतंपथ्यभावात्ततोहंपूर्वमागतः ९ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः यदहंप्रष्टुमिच्छा
मितदंबावक्तुमर्हति १० शून्योयंशयनीयस्तेपर्यंकोहेमभूषितः नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे ११ राजाभवतिभूयिष्ठ
मिहांबायानिवेशने तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः १२ पितुर्ग्रहीष्येपादौचतंममाख्याहिपृच्छतः अहोस्विदंबाज्येष्ठायाः
कौसल्यायानिवेशने १३ तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियं अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता १४ यागतिःसर्वभूता
नांतांगतिंतेपितागतः राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः १५ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवाञ्छुचिः पपातसहसा
भूमौपितृशोकबलार्दितः १६ हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन् निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् १७ ततःशोकेन
संवीतःपितुर्मरणदुःखितः विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः १८

शून्यःपित्रेतिशेषः तेशयनीयःशयनार्हः ११ द्रष्टुमिच्छन्निहागतः
प्रायेणेहतस्यावस्थानात् १२ अंबानांमध्येयाज्येष्ठा तस्याःनिवेशने तिष्ठतीतिशेषः १३ अजानंतमिति राजवृत्तांतमितिशेषः प्रियवत्प्रजानंतीतियोजना तत्र
हेतूराज्यलोभेनेति १४ यायजूकोयज्ञशीलः १५ धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तवंशवान् १६ बाहूविक्षिप्य भूमावाहत्य १७ शोकेनसंवीत आवृतचित्तः म
रणदुःखितः मरणश्रवणेनसंजातदुःखः भ्रांता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतनायस्यसतादृशोविललाप १८ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विलापंदर्शयति एतदिति पुराभातिस्म १९ अपश्शुष्कः आपःशुष्कायस्मिन्कालाग्निनासः अपश्शुष्कमिवसागरमितिपाठेसागरस्वरूपमित्यर्थः शुष्कापश्
तिपाठांतरं २० श्रीमद्वदनं वस्त्रेणाच्छाद्य कंठेन कंठस्वरेणसह बाष्पंनेत्रजलमुत्सृज्य भूमौपतित्वाविललापेतिशेषः २१ सालस्य सालवृक्षस्य स्कंधं शा
खां २२ २३ राजन्नत्रेतिपाठः सदसिसंमताः सभ्याः २४ शीलं सद्वृत्तं श्रुतिःश्रुतं तपश्चाद्रायणादि तदनुगा शीलश्रुतिमनुगेतिपाठे तदुभयपरिशी
लनविषयं यन्मनःसंकल्पात्मकं तदनुगात्मकं तदनुगाबुद्धिरध्यवसायात्मिका अर्कस्यमंदिरे अर्कमंडले तदेवाहितस्यगृहं तीर्थस्तुमंदरइतिपाठंमत्वाऽऽ

एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा शशिनेवामलंरात्रौ गगनंतोयदात्यये १९ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता व्योमेवशशि
नाहीन मपश्शुष्कइवसागरः २० बाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः २१ तमार्तंदेवसं-
काशंसमीक्ष्यपतितंभुवि निकृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनावने २२ मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंसुतं उत्थापयित्वाशोक-
कार्तंवचनंचेदमब्रवीत् २३ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः त्वद्विधानहिशोचंतिसंतःसदसिसंमताः २४ दानयज्ञाधिका
राहिशीलश्रुतितपोनुगा बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमंदिरे २५ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौपरिविवृत्यच जननींप्रत्युवाचे
दंशोकैर्बहुभिरावृतः २६ अभिषेक्ष्यतिरामंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते इत्यहंकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयाशिषम् २७ तदिदंह्यन्यथा
भूतंव्यवदीर्णमनोमम पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतम् २८ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनामय्यनागते धन्यारामाद-
यःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयं २९ ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान् उपजिघ्रेत्तुमांमूर्ध्नितातःसन्नाम्यसत्वरं ३० कसपाणिः
सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ३१ योमेभ्राताापितावंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः तस्य
मांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ३२ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजानतः तस्यपादौगृहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम
३३ धर्मविद्धर्मशीलश्चमहाभागोदृढव्रतः आर्येकिमब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः ३४ पश्चिमंसाधुसंदेशमिच्छामिश्रोतुमात्म
नः इतिपृष्टायथातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ३५

त्सुन्नतमंदरपर्वतेऽर्कप्रभायाःचिरावस्थानादेवमुक्तिरितिव्याचख्यौ २५ २६ यक्ष्यते करिष्यति
यात्रामयाशिषं यात्राम कार्षं अयासिषमितिपाठे मातामहायेतिशेषः २७ अन्यथाभूतं चिंतितविपरीतंजातं २८ रामेणौर्ध्वदेहिकंकृतमितिमन्वानआह ध
न्याइत्यादि २९ पुनःशोचति नेति प्राप्तं इहागतं सन्नाम्य मूर्धानमितिशेषः ३० परिमार्जति परिमार्ष्टि ३१ आख्याहि आगतमितिशेषः ३२ धर्मंजानत आर्य-
स्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठोज्येष्ठभ्राता पिताभवति अतस्तस्य पादौगृहीष्यामि यतःसइदानींमम गतिः ३३ ३४ पश्चिमंसंदेशंअंत्यकालिकं३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विलपन्परलोकंगतः नतुकिंचिदपिसंदेशमवोचदित्यर्थः ३६ इमांवाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणाम् ३७ ३८ एवंद्वितीयेनि राजमरणापेक्षयारामवनगम
नरूपप्रियस्यद्वितीयत्वं ३९ क्वेदानींगतइतिशेषः समागतोमिलितः ४० विप्रियं रामविवासनरूपंप्रियशंसयाप्रियशंकया एतच्छ्रवणेभरतस्यक्षयंभविष्यतीतिन–
केणयुगपत् राजमरणकथनसमकालमेव ४१ ४२ चारित्रशंकया रामस्यधर्मच्युतिशंकया त्रस्तः स्ववंशस्यमाहात्म्यं असदाचाराभावपूर्वकंसदाचारनि

रामेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः ३६ इतिमांपश्चिमांवाचंव्याजहारपितातव
कालधर्मपरिक्षिप्तःपाशैरिवमहागजः ३७ सिद्धार्थास्तुनराराममागतंसहसीतया लक्ष्मणंचमहाबाहुंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं ३८ न
च्छ्रुत्वाविषसादैवंद्वितीयाप्रियशंसनात् विषण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरं ३९ क्वचेदानींसधर्मात्माकौसल्यानंदवर्धनः ल
क्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचसमागतः ४० तथापृष्टायथान्यायमारब्धातुमुपचक्रमे मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशंसया ४१
सहिराजसुतःपुत्रचीरवासामहावनम् दंडकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः ४२ तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशंकया
स्वस्यवंशस्यमाहात्म्यात्प्रष्टुंसमुपचक्रमे ४३ कच्चिन्नब्राह्मणधनंहृतंरामेणकस्यचित् कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः
४४ कच्चिन्नपरदारान्वाराजपुत्रोभिमन्यते कस्मात्सदंडकारण्येभ्रातारामोविवासितः ४५ अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथं
तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमुपचक्रमे ४६ एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना उवाचवचनंहृष्टावृथापंडितमानिनी ४७ नब्रा
ह्मणधनंकिंचिद्धृतंरामेणकस्यचित् किंचिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ४८ नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति
मयातुपुत्रश्रुत्वैवरामस्यैहाभिषेचनम् ४९ याचितस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनम् सस्ववृत्तिंसमास्थायपितातेतत्तथाकरो
त् ५० रामस्तुसहसौमित्रिःप्रोषितःसहसीतया तमपश्यन्प्रियंपुत्रंमहीपालोमहायशाः ५१ पुत्रशोकपरिद्यूनःपंचत्वमुपपेदि
वान् त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलंब्यताम् ५२ त्वत्कृतेहिमयासर्वमिदमेवंविधंकृतं माशोकंमाचसंतापंधैर्यमाश्रयपुत्रक ५३
त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयम् ५४

रतत्वं असदाचारत्यागित्वंचतस्मात्संस्मृत्य प्रष्टुं दंडकारण्यगमनकारणमितिशेषः ४३ कस्यचिद्धेतोरि
तिशेषः अपापोनिरपराधः ४४ भ्रूणहेवविवासितइतिपाठे सर्वशास्त्राध्यायीभ्रूणस्तस्यहंतेत्यर्थइतितीर्थः ४५ स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचि
तविवेकशून्यतारूपेण ४६ ४७ ४८ इहराज्ये ४९ तेराज्यं रामस्यचविवासनं तेपितायाचितइतिसंबंधः स्ववृत्तिं स्वस्यसत्यस्थितिलक्षणां तथाऽकरोत् तुभ्यंराज्यं
दत्तवानित्यर्थः ५० ५१ परिद्यूनःक्षीणः विलपन्वा धर्मज्ञ रामस्यैवपित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ५२ माशोकं कुर्वितिशेषः ५३ अनामयं निरुपद्रवं राज्यंचैतत्त्वदधीनं ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संकाल्य प्रेतसंस्कारेणसंस्कृत्य ५५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰ भा॰ अ॰ द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ ५ ५ ५ अथसर्वानर्थमूलत्वं मातुस्तद्वचनादेवज्ञात्वा तामुपालभते श्रुत्वेति वृत्तं अन्वयः १ हतस्य त्वया॰ पारदुःखंप्रापितस्य २ दुःखे दुःखकारणे दृष्टांतः व्रणेक्षारमिव क्षारं खरमूत्रसहितचूर्णं ३ कालरात्रिः संहाररात्रिः मेपितांगारमुपगुह्यालिंग्य नावबुद्धवानस्मीतिलोकोक्तौ ४ मेराजेतियोजना अस्मिन्कुले स्फरवंत्वयापरित्यक्तं ५ वृत्तोतीतः ६ कस्माद्विनाशितः कस्मात्प्रव्राजितः सवाकस्माद्वनंगतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ७ नकेवलंपितृभ्रातृपीडाअपितुमात्रोरपीत्याह कौसल्येत्यादिममजननींत्वामेव मृत्युंप्राप्य यदिजीवेतां

तस्तुत्रशीघ्रंविधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितोद्विजेंद्रैः संकाल्यराजानमदीनसत्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ५५ इत्यार्षेश्रीरा मा॰ वाल्मी॰ आदि॰ अयो॰ द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ ५ ५ श्रुत्वाचसपितुर्वृत्तंभ्रातरौचविवासितौ भरतोदुःखसंतप्त इदंवचनमब्रवीत् १ किंनुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः विहीनस्याथपित्राचभ्रात्रापितृसमेनच २ दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवाददाः राजानंप्रेतभावस्थंकृत्वारामंचतापसं ३ कुलस्यत्वमभावायकालरात्रिरिवागता अंगारमुपगुह्यस्मपितामेनावबुद्धवान् ४ मृत्युमापादितोराजात्वयामेपापदर्शिनि स्फरवंपरित्यक्तंमोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसिनि ५ त्वांप्राप्यहिपितामेद्यसत्यसंधोमहायशाः तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदशरथोनृपः ६ विनाशितोमहाराजः पितामेधर्मवत्सलः कस्मात्प्रव्राजितोरामः कस्मादेववनंगतः ७ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपीडिते दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ८ नन्वार्योपिचधर्मात्मात्वयिवृत्तिमनुत्तमां वर्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्तते ९ तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौसल्यादीर्घदर्शिनी त्वयिधर्मंसमास्थायभगिन्यामिववर्तते १० तस्याःपुत्रंमहात्मानंचीरवल्कलवाससं प्रस्थाप्यवनवासायकथंपापेनशोचसे ११ अपापदर्शिनंशूरंकृतात्मानंयशस्विनं प्रव्राज्यचीरवसनंकिंनुपश्यसिकारणं १२ लुब्धायाविदितोमन्येनतेहंराघवंयथा तथाह्यनर्थोराज्यार्थंत्वयानीतोमहानयं १३ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ केनशक्तिप्रभावेणराज्यंरक्षितुमुत्सहे १४

तदपिदुष्करं दुर्लभमेव ८ आर्योरामः गुरुषुकर्तव्यांवृत्तिंजानातितादृशः ९ राममात्रापि नकश्चिदपराधस्त्वयिकृतइत्याह तथेति दीर्घदर्शिनी त्वत्तोदूरकालभाव्यनर्थंजानती त्वयिधर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूपंधर्ममास्थाय यथाभगिन्यांवर्तते तथात्वयिवर्ततइत्यर्थः १० तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायं वल्कलं वासोयस्यतम् ११ किंकारणं फलंपश्यसि १२ अहं राघवंप्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथालुब्धायाराज्यलुब्धायास्तेनविदितोमन्ये तत्रहेतुः तथाहि ततएव राज्यार्थं महानयमनर्थः पितृनाशरामवनवासादिरूपआनीतः संपादितः १३ उक्तानर्थमात्रमेव तद्दुश्चेष्टाफलं नतुत्वदिष्टसिद्धिरित्याह अहंहीति नकथमपीतिभावः १४ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकेवलंममैव रामशत्त्व्यपेक्षया किंतु पितुरपीत्याह नहीति मेरुः स्वजनितमेरुवनं यथा स्वरक्षणार्थमाश्रितः अन्यथा परैराक्रमणीयएवस्यात् ए
वंराजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः १५ सोहंज्येष्ठशमैकबलः भारं राज्यभारं महाधुर्येण समुद्यतं धृतं धुरमासाद्य दम्योवत्सनरइवकथंसहेयं
केनचौजसा बलेन सहेयं रामंविनेतिशेषः १६ नहिंत्वंषढकल्पस्तत्राह अथवेति शक्तिः राज्यभरणसामर्थ्यं योगैः योगः संहननोपायध्यानसंगतियु-
क्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत्संभाविततैवाथापि पुत्रगर्धिनीं पुत्रराज्याभिलाषवतींत्वां सकामां पूर्णकामां नकरिष्यामि
अन्यथा त्वमिवाहमपिलोकेदूषितः स्यामितिभावः १७ किंच त्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिन्यायेन तवविवासनमेव प्राप्तम् तथापि रामस्यत्वयिमातृवद्व्यवहा
रात्तन्नकर्तुंशक्यमित्याह नेति त्वांत्यक्तुंविकांक्षा इच्छाभावोनैवजायेत यदि रामस्यमातृवदवेक्षात्वयिनस्यात् १८ इयंबुद्धिः कनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः १९

सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्यतम् दम्योधुरमिवासाद्यसहेयंकेनचौजसा १६ अथवामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा स
कामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्धिनीं १७ नमविकांक्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपापनिश्चयां यदिरामस्यनावेक्षात्वयिस्यान्मातृव
त्सदा १८ उत्पन्नातुकथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनी साधुचारित्रविभ्रष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता १९ अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोरा
ज्येभिषिच्यते अपरेभ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तंतेसमाहिताः २० नहिमन्येनृशंसेत्वं राजधर्ममवेक्षसे गतिंवानविजानासिराज-
वृत्तस्यशाश्वतीम् २१ सततंराजपुत्रेषुज्येष्ठोराजाभिषिच्यते राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः २२ तेषांधर्मैकरक्षा
णांकुलचारित्रशोभिनाम् अद्यचारित्रशौंडीर्यंत्वांप्राप्यविनिवर्तितम् २३ तवापिस्रुमहाभागेजनेंद्रकुलपूर्वके बुद्धिमोहःक-
थमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः २४

अस्याबुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेवदर्शयति अस्मिन्निति अस्मदीयेकुले सर्वेषांज्येष्ठोभिषिच्यते नचापे-
क्षिकज्येष्ठो अपरेभ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाप्रवर्तंते एवंकिलनः सर्वेषामाचारइतिशेषः स्मरतिचमनुः ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्सकलंपैतृकंधनम् अ
न्येतमनुजीवेयुर्यथैवपितरंतथेति २० राजधर्मनावेक्षसे नजानासि राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीमव्यभिचारितां गतिं फलमपि नजानासिइतिमन्ये
२१ एतद्राज्ञां सर्वराज्ञां समं यद्राजपुत्रेषु ज्येष्ठस्याभिषेकः इक्ष्वाकूणांतत् ज्योष्ठाभिषेचनं विशेषतः स्यात् संभाव्यते राज्ञांसर्वमितिपाठे सर्वमित्यत्रछां
दसी षष्ठ्यर्थेद्वितीया सर्वेषामित्यर्थः २२ धर्मेणैकेन रक्षारक्षणंयेषां तेषांधर्मैकरक्षाणां धर्ममेकंरक्षंतितिवेषांवा कुलक्रमागतचारित्रेण शोभावतां य
च्चारित्रविषयकं शौंडीर्यं गर्वस्तदद्य त्वांप्राप्य त्वत्संबंधान्निवर्तितमित्यर्थः २३ तथात्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणंनपश्यामीत्याह तवापी
ति हेसुमहाभागे तदुपपादकंविशेषणं जनेंद्रकुलपूर्वकइति जनेंद्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूते तेमहाकुलप्रसूतायाअत्र गर्हितो
यंबुद्धिमोहस्त्वयिकथंसंभूतइत्यन्वयः नरेंद्रः कुलपूर्वगाइतिपाठे नवपितृवंशराजानोपि कुलपूर्वकुलज्येष्ठं गच्छंतिपालकत्वेनतादृशाइत्यर्थः शेषंप्राग्वत् २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वथा त्वद्बुद्धिमहंनानुवर्तिष्येइत्याह नत्विति २५ नकेवलंत्वदिष्टाकरणं किंत्वनिष्टमपिकरिष्यामीत्याहअप्रियार्थं तत्संपादनार्थं २६ दासभूतोदासत्वंप्राप्तः नद्राज्येच्छोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः नकेवलंत्वत्कोपादेवैतदाचरणमपितुपरमार्थतएवेत्याह स्वस्थितेनेति स्वस्वप्रतिष्ठेनचित्तेनेत्यर्थः ज्येष्ठानुवर्तनस्यैवशास्त्रतः परमहितत्वादितिभावः २७ अप्रियैःतरैःदुःखकरैः २८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिल॰वा॰अ॰त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ७ ७ तामिति १ भ्रंशस्व भ्रष्टाभव वनंगच्छेत्यर्थः मृतंभर्तारमुद्दिश्य रुदतीमाभव धर्मत्यागेनभार्यापतिभावस्यनष्टत्वादितिभावः केचित्तु परित्यक्तधर्मणस्तेपुत्रजीवनमसंभावितमतो मामांमृतंदृष्ट्वारुदतीभवेत्यर्थः तवपुत्रमरणकृतःशोकोस्त्वितिभावइत्याहुः २ अदूषयत् त्वत्संबंधिकिंगुणादिकमदूषयत्

नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये यथाव्यसनमारब्धंजीवितांतकरंमम २५ एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघे निवर्तयिष्यामिवनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियं २६ निवर्तयित्वारामंचतस्याहंदीप्ततेजसः दासभूतोभविष्यामिस्वस्थितेनांतरात्मना २७ इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्तां शोकार्दितश्चापिननादभूयःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः २८ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आ॰अ॰त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ७ ७ तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाऽब्रवीद्वचः १ राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि परित्यक्तासिधर्मेणमामृतंरुदतीभव २ किंनुतेदूषयद्रामोराजावाभृशधार्मिकः ययोर्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृतेतुल्यमागतौ ३ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविनाशनात् कैकेयिनरकंगच्छमाचतातसलोकतां ४ यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयं ५ त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः अयशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ६ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके नतेहमभिभाष्योऽस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ७ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याममातरः दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणी ८ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः राक्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ९

तुल्यंयुगपत् ३ तस्माद्भ्रूणहत्यां शास्त्रवाभध्येतृब्रह्महत्यांप्राप्तासि उत्तमक्षत्रियस्यराज्ञोर्भर्तुर्वधाद्रामादीनांविवासनाच्चेतिभावः नरकंगच्छ प्राप्तकालेलोट् नरकएवतेन्यायप्राप्तइत्यर्थः ४ ईदृशं भर्तृमरणरामविवासनरूपं घोरेणाकर्मणा कर्मणोघोरत्वंच सामान्यविषयत्वरहस्येदृशविशेषविषयत्वकरणं सर्वलोकेप्रियं रामंहित्वा विवास्य भयं कैकेयीपुत्रोयं तद्वदेवदुष्टस्वभावइतिलोककलंकरूपं यद्वा तद्दोषतोरामोमांत्यक्ष्यतीतिभयं यद्वा महापातकयुतायास्तवसंसर्गेणपंचमपातकित्वरूपभयं ५ तदेवाह त्वदिति जीवलोकेच चात्सरलोकेच प्रतिपादितः प्रापितः ६ नतेहमभिभाष्यः मत्संभाषणंत्वयानकार्यमित्यर्थः ७ ८ नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलोचित कन्यानभवसीत्यर्थः पितुरित्यस्यममेतिशेषः यद्वा पितुः कुलस्यध्वंसिनी दुश्चरित्रव्यवस्थापिका ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिता ममगतः गमितः१० यत्प्रधाना यस्य प्रधाना तस्यापं तस्यापफलं पितृभ्रातृरहिते। तएव त्वन्निमित्तं सर्वलोकाप्रियेमयिव्रत्तं तद्राहित्यरूपं सर्वलोकाप्रि
यं त्वद्रूपंच ११ हेपापनिश्चये विमुक्तां पतिपुत्रवियुक्तांकृत्वा कंलोकं कंनरकलोकं १२ बंधुसंश्रयं बधूनामाश्रयभूतं कौसल्यायाआत्मसंभवं औरसम्
संधिस्त्वार्षः एवंगुणविशिष्टं किंनावबुध्यसे नजानासीत्यर्थः १३ अस्त्वौरसस्ततः किंतत्राह अंगेत्यादि अंगानि मुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि प्र
त्यंगानि नेत्रांगुल्यादीनि एतेनांगांदंगात्संभवसीतिश्रुतौ वीप्सयांगप्रत्यंगग्रहणंसूचितं एतेन तस्य सर्वांगतेजः संभूतत्वंदर्शितं यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्यों
गेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुतेः स्त्रियारक्तमेवरेतः हृदयं हृदयपुंडरीकं आत्माधिष्ठानं अनेनहृदयादधिजायसेइतिश्रुत्यर्थउक्तः यदेवंतस्यान्मातुरौरसः

यस्त्वया धार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः वनंप्रस्थापितोवीरः पितापिनिर्दिवंगतः १० यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविना-
कृते भ्रातृभ्यांत्वपरित्यक्ते सर्वलोकस्यचाप्रिये ११ कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्चये कृत्वाकंप्राप्स्यसेत्वद्यलोकंनिरयगा
मिनी १२ किंनावबुध्यसेक्रूरेनियतंबंधुसंश्रयं ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभवं १३ अंगप्रत्यंगजः पुत्रोहृदयाच्चाभि
जायते तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः १४ अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचे
तसौ १५ तावर्धदिवसंश्रांतौदृष्ट्वापुत्रौमहीतले रुरोदपुत्रशोकेनबाष्पपर्याकुलेक्षणम् १६ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञो
महात्मनः बिंदवःपतितागात्रेसूक्ष्माःसुरभिगंधिनः १७ निरीक्षमाणस्तांशक्रोददर्शसुरभिंस्थितां १८ आकाशेविष्ठितांदीनां
रुदतींभृशदुःखितां १८ नांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनी इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोऽब्रवीद्वचः १९ भयकच्चिन्नचास्मा
सुकुतश्चिद्विद्यतेमहत् कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणी २० एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता प्रत्युवाचततोधीरा
वाक्यंवाक्यविशारदा २१

पुत्रःप्रियतरः आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः निरुपाधिप्रेमास्पदत्वंचात्मनःसर्वलोकप्रसिद्धमेव बांधवाः पितृमात्रादयः
प्रियाएव नतुप्रियतराः एवंचौरसवियोगदुःखमितिभावः प्रियत्वान्नतुबांधवाइतिपाठंमत्वा तीर्थेनेत्थंव्याख्यातं प्रियत्वादेवनबांधवाः बंधुदत्तपुत्रादिव-
न्नभवतीतितत्रनार्थसामंजस्यमितिकतकसंमतपाठएवज्यायान् १४ अत्रार्थेइतिहासमाह अन्यदेति कस्मिंश्चित्पूर्वकालेइत्यर्थः सुरभिः कामधेनुः
किलेत्यैतिह्ये धर्मज्ञाःपुराविदोवृद्धाएवंवदंति किलेत्यर्थः वहमानौ हलं १५ अर्धदिवसं दिवसस्यार्धंव्याप्य वहनेनश्रांतौदृष्ट्वा पुत्रौस्वांगजौ कुतो-
हेतोर्भुवंगतौ वक्ष्यतिच ममकायात्प्रसूताविति १६ सुरराज्ञः सुरराजस्य अनित्यत्वान्नरत्वं १७ १८ १९ अस्मासु अमरेषु कुतोनिमित्तः किंनिमि
त्तकः कुतइत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थेतसिल् नचास्मासुइतिनजिकाकुर्द्रष्टव्यः २० २१ ० ५ ५ ७   १०६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचिदपिभयं कुतोपिहेतोर्युष्माकंनास्ति शांतंपापमित्यादिकम् अनुचितश्रवणजं दोषनिवर्तकोवचनविशेषः युष्मद्दुःखजनकंपापंशांतंमित्यर्थकः
किंतु अहं अग्नौ दुःखमग्नौ विषमेदेशे स्थितौ कर्षकेणप्रतोदादिनावध्यमानौ ताड्यमानौदृष्ट्वा शोचामि २२ २३ नास्तिपुत्रसमः प्रियइतिस्फुरभिवचनो-
पसंहारः २४ अथेंद्रव्यापारमाह यस्याइति पुत्रसहस्रैः साक्षात्पुत्रसंतानपतितैः तांरुदतींदृष्ट्वा इंद्रोपि स्रुतात्परमधिकं किमपिनमन्यते २५ इह
संसारे भूयसी सर्वोत्कृष्टां २६ समंसर्वाण्यनुग्रहेवैषम्यरहितमप्रतिमं सर्वोत्तमं वृत्तंचरित्रंयस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाः
सत्यरूपप्रमुख्यगुणवत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाइतिशेषः स्वभावपरिचेष्टया आहारनिद्राभयमैथुनानिसामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामितिसामान्यधर्मम

शांतंपापंनवः किंचित्कृतश्चिदमसधिप अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ २२ एनौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापिनौ
वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना २३ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ योदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमः प्रियः
२४ यस्याः पुत्रसहस्रैस्तुकृत्स्नंव्याप्तमिदंजगत् तांदृष्ट्वारुदतींशक्रोनस्रुतान्मन्यतेपरं २५ इंद्रोप्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगंधिनं
स्रुरभिंमन्यतेदृष्ट्वाभूयसींतामिहेश्वरः २६ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया श्रीमत्यागुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया
२७ यस्याः पुत्रसहस्राणिसापिशोचतिकामधुक् किंपुनर्याविनारामंकौसल्यावर्तयिष्यति २८ एकपुत्राचसाध्वीच विवत्सेयंत्व
याकृता तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्यचेहचलप्स्यसे २९ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमां वर्द्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसं
शयः ३० आनाय्यचमहाबाहुंकौसलेंद्रंमहाबलम् स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितं ३१ नत्वहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृ-
तं शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ३२ सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् रज्जुंबध्वाथवाकंठेनहितेन्यत्परा
यणं ३३ अहमप्ययवनींप्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः ३४

मुनीभाव-
लक्षणया २७ यस्याः पुत्रसहस्राणि संतानपरंपराद्वारेणसंति सापिशोचति किंपुनर्मानुषी एकपुत्रा कौसल्या रामंविना वर्तयिष्यति जीविष्यतिशोके
नविशिष्टासतीतिशेषः इदंकिंवक्तव्यमित्यर्थः २८ विवत्सा विवत्सेव यदेवंतस्मादिति २९ अपचितिं पूजाम् पितुरिमां वक्ष्यमाणोर्ध्वदेहिकक्रियारू-
पांपूजां करिष्यतीत्यपकर्षः ३० अथयशोवर्द्धनम् भ्रातृपूजांचाह आनाय्येत्यादि महाबाहुं रामं वनंप्रवेक्ष्यामि तद्व्रतसमाप्तये तस्मिंनिनिधितयेनिभा
वः ३१ पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठराज्यरूपं ३२ अस्यमरणांतमेवप्रायश्चित्तमित्याह सेति बुद्धिपूर्वककृतमहापापेत्यर्थः कंठेरज्जुंबध्वेत्यस्य
म्रियस्वेतिशेषः परायणं गतिः ३३ विप्रवासितकल्मषः दूरीकृतकलंकः ३४ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतीत्यस्य क्लिष्येतिशेषः नागइवआरण्यकोमरेतिपाठांतरम् संक्रुद्धः पन्नगइव श्वसन्नित्यन्वयः पाठांतरे अरण्येतत्संबंधिनि बंधनस्थाने तोमरां
कुशतोदितोनागइवेत्यर्थः भुविपपात भरतइतिशेषः ३५ शचीपतेः केतुरिंद्रध्वजउत्सवक्षयेउत्सवांते ३६ इतिश्रीरामाभिरामे॰ वा॰ अ॰ कांडेचतुःसप्त-
तितमःसर्गः ७४ ॥ ॥ दीनां स्वमनीषितभंगतः १ अमात्याः भरतागमनं श्रुत्वाप्राप्ताः सुमंत्रादयः अभ्यकुत्सयत् लोकस्यैवस्वस्या
पि कैकेयीकृतव्यवहारे परमानिष्टताख्यापनायोत्क्रुरत्यैव सर्वलोकक्षमंजगर्हइत्यर्थः अथप्रयोजकत्वानुमंतृत्वाद्यपि स्वस्यप्रकृतविषयेनास्तीति

इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ३५ संरक्तनेत्रःशिथिलांबरस्तथाविधूत-
सर्वाभरणःपरंतपः बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ३६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदि-
काव्येअयोध्याकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ ॥ ॥ दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वासवीर्यवान् नेत्राभ्यामश्रु
पूर्णाभ्यांदीनामुद्वीक्ष्यमातरम् १ सोमात्यमध्येभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् राज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरम् २ अभिषेकं
नजानामियोभूद्राज्ञासमीक्षितः विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवम् ३ वनवासंनजानामिरामस्याहंमहात्मनः विवासनंच
सौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ४ तथैवंक्रोशतस्तस्यभरतस्यमहात्मनः कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रांचेदमब्रवीत् ५ आ
गतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनं ६ एवमुक्त्वासुमित्रांतांविवर्णवदनाकृशा प्रत-
स्थेभरतोयत्रवेपमानाविचेतना ७ सतुराजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा प्रतस्थेभरतोयेनकौसल्यायानिवेशनम् ८ ततः
शत्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ पर्यष्वजेतांदुःखार्तांपतितांनष्टचेतनां ९ रुदंतौरुदतीदुःखात्समेत्यार्यांमनस्विनी भ
रतंप्रत्युवाचेदंकौसल्याभृशदुःखिता १० इदंतेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकंटकं संप्राप्तंबतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ११

मंत्रिणःप्रत्यापयति राजमित्यादि मातरंनैवमंत्रये अपिरेवार्थे राज्यग्रहणार्थनप्रेरयामि तत्रहेतूराज्यंनकामयेइति २ योभिषेकोराज्ञासमीक्षितःचिंति
तः अज्ञानेहेतुमाह विप्रकृष्टेइति अतिदूरतरेइत्यर्थः ३ ४ तथैव प्राग्वदेव ५दीर्घदर्शिनं ऐहिकामुष्मिककर्मणः कालांतरभाविफलज्ञानक्षमबुद्धिमं-
तम् अतएव तंद्रष्टुमिच्छामि ६ ७ चापिश्यांसुमंत्रादयः येनमार्गेणनिवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ८ कौसल्यां स्वगृहात्प्रस्थिताम् ९ समेत्य आलिंग्य ता
दृशसमयेप्यालिंगनकरणयोग्यंविशेषणम् मनस्विनीति १० राज्यंप्राप्तं भुंक्ष्वेतिशेषः राज्यप्राप्तिप्रकारमाह क्रूरेण रामविवासनरूपेणकर्मणा कैकेय्याः १०७
तयाइत्यर्थेशेषत्वविवक्षायां संप्राप्तम् राजतः ततश्च त्वयाप्राप्तमितिभावः ११ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वमपिमेपुत्रइति नवराज्यदाने नकिमपिमेदुःखं अपितु चीरवसनं वनचारिणं चीरवसनत्वादिवनचारिवेषं मेपुत्रं रामं त्वदागमनादपिपूर्वं शीघ्रंवनं प्रति प्रस्थाप्य
राजानंमारितवतीकैकेयी तत्र तादृशप्रस्थापने कंगुणं पश्यतिइतिनजाने इतिदुःखमितिशेषः स्थितेतुरामे सएव पितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्यरक्षेदतोव्यर्थोऽ
यंतत्प्रयासइतिभावः १२ मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मांप्रतितस्यादुःखहेतुत्वप्रकृतेरितिभावः हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः इदमसाधारणंरामलक्ष
णम् १३ कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तव राजसंस्कारेऽधिकारोनास्तीतिध्वनयंत्याह अथवेति अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणम् कैकेयीवर्त्मगमने भरतो
मेप्रेतकार्यंनकुर्यादितिराजाज्ञानिषेधादितिभावः १४ अथवा तवानतस्क्षत्वे राजसंस्कारादिकृत्वा पश्चान्मांतत्रनयेत्याह कामंवेति तप्स्यते तप्यतेचेत्यपिबो

प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवासिनम् कैकेयीकंगुणंतत्र पश्यतिक्रूरदर्शिनी १२ क्षिप्रंमामपिकैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति हि
रण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः १३ अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखं अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयत्रराघवः १४
कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्तपः १५ इदंहितवविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितम्
हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया १६ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोऽनघः विव्यथेभरतस्तीव्रंव्रणेतुद्येवसूचिना
१७ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः विलप्यबहुधासंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत् १८ एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा
कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृताम् १९ आर्येकस्मादजानन्तंगर्हसेमामकल्मषम् विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासिराघवे
२० स्थितशास्त्राज्ञुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योऽनुमतेगतः २१ प्रैष्यंपापीयसांयातु सूर्यंचप्रतिमेहतु
हंतुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योऽनुमतेगतः २२ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकम् अधर्मोयोऽस्यसोऽस्यास्तुयस्यार्योऽनुमतेगतः २३

ध्यं १५ समाचितं व्याप्तं निर्यातितं दत्तं निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेमतं १६ व्रणेप्राचीने सूचिनाप्रतुद्येव संभर्त्सितःकैकेयीपक्षत्वधिया गर्हितोविव्यथे पितृ
भ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपि खेदहेतुवचनश्रवणादितिभावः १७ असंज्ञइतिछेदः १८ विलपमानां इदंतेराज्यकामस्येत्यादिभाषमाणां १९ अ-
जानंतं अत्रत्यवृत्तांतमितिशेषः राघवे तद्विषये ममत्वदिपूर्वस्थितां विपुलांप्रीतिं जानास्येव इदानींतु ततोधिका पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् २० इममर्
थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् शपथैःप्रत्यापयति कृतेति सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्टआर्योरामोयस्यानुमतेसंमतेसतिवनंगतः तस्य कृतशास्त्रानुगा गुरुशिक्षि
तश्रुतिस्मृतिमार्गगाबुद्धिर्माभूत् इतोधिकानर्थाभावादयंपरमःशपथः अतःपरंप्रपंचः सामान्येनशपथकरणमपि विशेषतःस्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति
बोध्यं २१ प्रैष्यं प्रेष्यत्वंप्रति मेहतु अभिमुखंमूत्रादिकरोतु २२ योभर्ता भृत्यंमहत्कर्मकारयित्वा अनर्थकं भृतिरहितंकरोति तस्ययोऽधर्मःसोस्यास्त्वित्यन्वयः२३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततस्तस्मै आघादित्वाद्भृतुर्थ्यर्थेनसि: यस्यानुमतेगतस्तस्यास्त्विति शेषः २४ बलिः करस्तद्रूपं षड्भागमुत्पृत्यादाय प्रजाश्चरक्षितुर्यो यः धर्मः सोस्यास्तु २५
सत्रेयागे संश्रुत्य प्रतिज्ञाय अपलपतां तपस्विभ्यो ऋत्विग्भ्यः २६ सतांधर्मं अपराङ्मुखवतयांयुद्धं २७ स्रूक्ष्मार्थशास्त्रं वेदः धीमता आचार्येणेति शेषः
ब्रह्मोज्झत्वरूपं पापं प्राप्नोतित्वर्थः २८ व्यूढौविशालौ बाहू अंसौच यस्यतंरामं राज्यस्थं अतएवासीनं सिंहासनेमाद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो-
भवतुज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः तावसर्यतंजीवनंमाभूदितिवा २९ कृसरं तिलमुद्गतंदुलात्मकं छागं छागमांसं वृथा श्राद्धादिनिमित्तंविना भुञ्जातु अश

परिपाल्यमानस्य राज्ञोभूतानिपुत्रवत् ततस्तद्रुत्यतांपापं यस्यार्योनुमतेगतः २४ बलिषड्भागमुत्भृत्य नृपस्यारक्षितुः प्र-
जाः अधर्मोयोस्यसोस्यास्तु यस्यार्योनुमतेगतः २५ संश्रुत्यच तपस्विभ्यः सत्रेवै यज्ञदक्षिणाम् तांचापलपतांपापं यस्यार्योनु
मतेगतः २६ हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धेशस्त्रसमाकुले मास्मकार्षीत्सतांधर्मं यस्यार्योनुमतेगतः २७ उपदिष्टंस्रूक्ष्मार्थशास्त्रं
यत्नेनधीमता सनाशयतुदुष्टात्मा यस्यार्योनुमतेगतः २८ माचतंव्यूढबाह्वंसंचंद्रभास्करतेजसम् द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्या
र्योनुमतेगतः २९ पायसंकृसरंछागंवृथासोश्नातुनिर्घृणः गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योनुमतेगतः ३० गवांस्पृशतुपादेनगुरून्प-
रिवदेत्तच मित्रेद्रुह्येत सोत्यर्थं यस्यार्योनुमतेगतः ३१ विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् विवृणोतुसदुष्टात्मा यस्या
र्योनुमतेगतः ३२ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः लोकेभवतुविद्विष्टो यस्यार्योनुमतेगतः ३३ पुत्रैर्दारैश्चभृत्यैश्चस्वगृ-
हेपरिवारितः सएकोमृष्टमश्नातु यस्यार्योनुमतेगतः ३४ अप्राप्यसदृशान्दारानपत्यःप्रमीयतां अनवाप्यक्रियांधर्म्यां यस्या
र्योनुमतेगतः ३५ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः आयुःसमग्रमप्राप्य यस्यार्योनुमतेगतः ३६ राजस्त्रीबालवृद्धानां-
वधेयत्पापमुच्यते भृत्यत्यागेच यत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ३७ लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच सदैवबिभृयाद्भृत्यान्
यस्यार्योनुमतेगतः ३८

तज्जंपापंप्राप्नोतु ३० गवामिति अंगमितिशेषः परिवदेत अपवदेत् मित्रे मित्राय ३१ विश्वासात् अयंक्वापिनप्रकटयिष्यतीतिविश्वा
सात् मिथः रहसि मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः किंचित्परिवादम् कस्यचित्सुरापानादिदोषं ३२ अकर्ता प्रत्युपकारकर्ता अतएवाकृतज्ञः अतएवत्यक्तः स
ज्जनैः त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैस्त्यक्तआत्मा स्वरूपंयस्येत्येवार्थः उद्बंधनादिनात्यक्तदेहइत्यर्थेतीर्थः अतएव लोकविद्विष्टश्चभवतु ३३ एकोमृष्टमश्नातु
इतरेष्वभोजितेषु ३४ प्रमीयतां म्रियतां धर्म्यांक्रियां अग्निहोत्रादिकाम् म्रियतामित्यनुकर्षः ३५ दुःखितइत्यस्य भवत्विति शेषः अप्राप्येत्यस्य म्रियतामि-
तिशेषः ३६ राजस्त्रीत्यादौयस्यार्यइत्याद्यनुषंगः ३७ लाक्षयेति पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः भृत्यान् भरणीयान्पुत्रदारादीन् ३८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुपोढे प्राप्ते ३९ चीरं जीर्णमलिनवस्त्रम् ब्रह्महा भवत्विति शेषः तादृशी निषिद्धाचरणा प्रव्रज्या भवत्विति भावः ४० ४१ अपात्रवर्षी अपात्रेदाता ४२
दस्युभिर्विप्रलुप्यंतां त्यागभोगविहीनानि भवंत्विति भावः ४३ उभे संध्ये व्याप्येति शेषः ४४ ४५ देवतानामिति देवतादिशुश्रूषारहितस्य यत्पापं तत्पापं सम्प्र
निपद्यतामित्यर्थः ४६ सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणश्लाघायाः भ्रश्यतु सा माभूत्तस्येत्यर्थः ४७ अनर्थे स्त्रीवशत्वाद्यनर्थे ४८ समायात् प्राप्नुयात् ४९

संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयंकरे पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ३९ कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः भि
क्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः ४० मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योऽनुमते गतः ४१
मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ४२ संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः द-
स्युभिर्विप्रलुप्यंतां यस्यार्योऽनुमते गतः ४३ उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ४४ य
दग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ४५ देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च मा-
स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ४६ सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात्कर्मणस्तथा भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते ग
तः ४७ अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठतां दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ४८ बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वि-
तः समायात्सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः ४९ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषां अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनु
मते गतः ५० मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनोऽशुचिः राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ५१ ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृ
तुकालानुरोधिनीम् अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ५२ विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् तदेतत्प्रतिपद्येत य-
स्यार्योऽनुमते गतः ५३ ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहंतु कलुषेंद्रियः बालवत्सां च गां दोग्धु यस्यार्योऽनुमते गतः ५४ धर्मदारान्परित्यज्य
परदारान्निषेवतां त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ५५ पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके यत्तदेकः स लभतां यस्या-
र्योऽनुमते गतः ५६ तृषार्ते सति पानीये विप्रलंभेन योजयन् यत्पापं लभते तत्स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ५७

अर्थिनामाशामिति संबंधः आशंसमा
नानां स्तुवतां ऊर्ध्वचक्षुषां दातृमुखनिरीक्षकाणां ५० मायया वंचनया राज्ञो भीत इति भयकारणं पिशुनत्वादेव ५१ ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानकालत्वात्स्व-
संनिहितां ५२ विप्रलुप्तप्रजातस्य अन्नाद्यदानेन प्रणष्टसंतानस्य स्त्रीहेषाद्वा तथाभूतस्य यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजाता जातापत्या जाया येन तस्य ५३ विहं
तु विघ्नयतु बालवत्सां दोग्धुः शास्त्रोक्तदोहनाधिकं दोग्धु ५४ परदारान्निषेवतां यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यतां मूढः भूयादिति शेषः ५५ एकः यत्पापद्वयं तदेक एव ल
भतामित्यर्थः ५६ विप्रलंभेन वंचनया योजयन् अप्रयच्छन्निति यावत् ५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्त्या शिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या मार्गं तत्तदुपोद्बलकं शैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोयंनेति विवदमानेषु यत्पापं यच्चतयोर्विवादंपश्यतः शृण्वतः
पापं तेनपापेन सयुज्येतेत्यर्थः तस्यपापेनेतिपाठे तेषांयत्पापंतेन यस्यानुमतेगतस्तस्ययोगः संबंधो भूयादित्यर्थः भावेचयुज्येतेतिप्रयोगः अयंपरस्त्वयंनेति संरक्षाभिनि
वेशिनः यातुधानाभवंत्येवपिशाचाश्चनसंशय इतिशिवपुराणोक्तेः योब्रह्मविष्णुरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः साधयेदुदरव्याधियुक्तोभवतिमानवइतिक
र्मविपाकशास्त्रोक्तेश्च अत्रविवदमानानांजयोपायंज्ञात्वा तदकथयतः पापमितितीर्थव्याख्या द्वयोः साम्यस्थापनपूर्वकं तेषांकलहशमनमकुर्वतः कल
हप्रियस्य यत्पापमितिकतकव्याख्या ५८ ५९ ६० भूयः अभ्यधिकं दुःखं हिंसन् एवंकष्टैः शपथैः शपमानोमेप्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ६१ अथ

भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः तस्यपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः ५८ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्तोनुपपातह
विहीनांपतिपुत्राभ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः ५९ तदातंशपथैःकष्टैःशपमानमचेतनं भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्र-
वीत् ६० ममदुःखमिदंपुत्रभूयःसमुपजायते शपथैःशपमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे ६१ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्ष
णः वत्ससत्यप्रतिज्ञोहिसतांलोकानवाप्स्यसि ६२ इत्युक्त्वाचांकमानीयभरतंभ्रातृवत्सलं परिष्वज्यमहाबाहुंरुरोदभृशंदुः
खिता ६३ एवंविलपमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः मोहाच्चशोकसंरंभाद्बभूवलुलितंमनः ६४ लालप्यमानस्यविचेतनस्यप्रण-
ष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ मुहुर्मुहुर्निःश्वासतश्चदीर्घंसातस्यशोकेनजगामरात्रिः ६५ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ आदि॰ अ॰ पंचस
प्ततितमः सर्गः ७५ ॥ ॥ तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतम् उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः १ अ
लंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमं २ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणींगतः प्रेतकृत्या
निसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ३ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशितं आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूमिपं ४

विशुद्धभावंज्ञात्वा
नुगृण्हाति दिष्ट्येति आत्मा अंतःकरणं लक्षणैः शुभलक्षणैः सहितः सहलक्षणस्ते आत्मेत्यर्थः हेवत्स हि यदि सत्यप्रतिज्ञोभविष्यसि तदा सतांलोका
नवाप्स्यसि कैकेय्यग्रेकृतां रामानयनप्रतिज्ञां सत्यांकुर्विति व्यंग्यं ६२ एवमनुगृह्य पुत्रोचितकृत्येनाश्वासयति इत्युक्त्वेति ६३ शोकसंरंभात् शोकाधिक्या
त् ततएवमोहः विलुलितं क्षुभितं ६४ दीर्घंयथाभवतितथा रात्रिः रात्रिशेषः पाठांतरेघर्मं उष्णंयथाभवतितथा ६५ अत्रैकश्लोकोऽधिकइतिकतकसं
रव्याज्ञायते इतिरामाभिरामेश्री॰ तिल॰ वा॰ आ॰ अ॰ पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ ॥ ॥ तमिति वसिष्ठः भरतागमनंश्रुत्वा आगतइतिशे
षः १ संयानं प्रेतनिर्हारम् २ धरणींगतः वसिष्ठंसाष्टांगंनमस्कृत्येत्यर्थः धारणांगतइतिपाठे धैर्यंप्राप्तइत्यर्थः कारयामास तत्करणार्थंमंत्रिणः प्रेरयामा
सेत्यर्थः ३ बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपीतवर्णं वदनं यस्यतं ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशरथमिति उद्दिश्येतिशेषः ५ व्यवसितं मनीषितं प्रोषिते देशांतरगते ६ रामेणहीनमिमं दुःखितंजनंहित्वा क्वयास्यसीत्यन्वयः ७ ते तव अस्मिन्पुरे
अयोध्यायां योगक्षेमं प्रजानां अव्यग्रं परित्यक्तदुःखंपारवश्यंयथातथा स्वःस्वर्गं ८ ९ १० अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणरहितंयथानथा ११ऋ
त्विजोयज्ञकर्मणिदृताः पुरोहितः सर्वहितप्रवर्तकः तदुक्तं मंत्रेचधर्मकृत्येचशांतिकर्मणिपौष्टिके अध्वरेयस्त्रकुशलः सस्याद्राजपुरोहितइति उपनीयवेदा

संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ५ किंतेव्यवसितंराजन्प्रोषितेमय्यनागते वि
वास्यरामंसर्वज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलं ६ क्वयास्यसेमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनं हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ७ यो-
गक्षेमंतुतेव्यग्रं कोऽस्मिन्कल्पयितापुरे त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ८ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते ही
नचंद्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमां ९ एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसम् अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः १० प्रेत
कार्याणियान्यस्यकर्तव्यानिविशांपतेः तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियतामविचारितं ११ तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्यत-
त् ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामाससर्वशः १२ येत्वग्नयोनरेंद्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेहूयंतेयथा-
विधि १३ शिबिकायामथारोप्यराजानंगतचेतनं बाष्पकंठाविमनसस्तमूहुःपरिचारकाः १४ हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिवि
विधानिच प्रकिरंतोजनामार्गेनृपतेरग्रतोययुः १५ चंदनागुरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा देवदारूणिचाहृत्य क्षेपयंतितथाप
रे १६ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्रगत्वाथभूमिपं तत्रसंवेशयामासुश्चितामध्येतमृत्विजः १७ तदाहुताशनंहुत्वाजेपुस्तस्यतदृ-
त्विजः जगुश्चतेयथाशास्त्रंतत्रसामानिसामगाः १८ शिबिकाभिश्चयानैश्चयथार्हंतस्ययोषितः नगरान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैःपरि
वृतास्तथा १९ प्रसव्यंचापितंचक्रुरृत्विजोग्निचितंनृपं स्त्रियश्चशोकसंतप्ताःकौसल्याप्रमुखास्तदा २० क्रौंचीनामिवनारी-
णांनिनादस्तत्रशुश्रुवे आर्तानांकरुणंकालेक्रोशंतीनांसहस्रशः २१ ततोरुदंत्योविवशाविलप्यचपुनःपुनः यानेभ्यःसरयूतीर
मवतेरुर्नृपांगनाः २२

ध्यापकआचार्यः १२ अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः अंतःशवसत्वाद्बहिःप्रदेशेप्रतिष्ठापिताः याजकैरुपद्रष्टृभिः हूयंतेस्म १३
१४ हिरण्यं रजतं स्वर्णरजतपुष्पाणीतियावत् १५ निर्यासोगुग्गुल्वादिः सरलपद्मके काष्ठभेदः देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि क्षेपयंति चिताग्नावितिशे-
षः १६ तत्र चितादेशेगत्वा तंचितामध्ये संवेशयामासुः स्थापयामासुः १७ जेपुः पैतृमेधिकमंत्रान् तस्यपरलोकशुद्ध्यर्थमितिशेषः तदृत्विजः तद्यज्ञप्रव
र्तकाः १८ १९ प्रसव्यमप्रदक्षिणं अग्निचितं अग्निंचितवंतं अश्वमेधांतयज्ञकर्तारं स्त्रियश्च प्रसव्यंचक्रुरित्यन्वयः २० २१ २२ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशाहं अत्यंतसंयोगेद्वितीया दुःखमाशौचं भूमौशयानाइतिशेषः इदंब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणं ननु द्वादशाहेन भूपालः क्षत्रियः षोडशेह्नीतिस्मृतेः कथंक्षत्रियस्यदशाहेनाशौचात्ययइतिचेन्न क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनिरतःशुचिरितिपराशरोक्तेरितिदिक् २३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ ७ ततइति दशाहेतिगते एकादशेऽह्नि कृताशौचः अनुष्ठितप्रेतविमुक्तिदैकादशाहश्राद्धः श्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिंडीकरणांतश्राद्धानि १ बास्तिकं छागसमूहं आर्षभक् बस्तोजः शुक्लं रजतं शुक्लोयोगांतरे श्वेतेशुक्लंचरजतेमतं २ ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदैहिकं पारलौकिकं ३ त्रयोदशेत्रयोदशेह्नि शोधनार्थमुपागतोविललापेत्यन्वयः दशाहाभ्यंतरेऽस्थिसंचयनंकृत्वा सकलश्राद्धानंतरं

कृत्वोदकंतेभरतेनसार्द्धंनृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च पुरंप्रविश्याश्रुपरीतनेत्राभूमौदशाहंव्यनयंतदुःखम् २३ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आदि॰अयो॰षट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ ७ ततोदशाहेतिगतेकृतशौचोनृपात्मजः द्वादशेहनिसंप्राप्तेश्राद्धकर्माण्यकारयत् १ ब्राह्मणेभ्योधनंरत्नंददावन्नंचपुष्कलं बास्तिकंबहुशुक्लंचगाश्चापिबहुशस्तदा २ दासीदासांश्चयानानिवेश्मानि सुमहांतिच ब्राह्मणेभ्योददौपुत्रोराज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकं ३ ततःप्रभातसमयेदिवसेचत्रयोदशे विललापमहाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ४ शब्दापिहितकंठश्चशोधनार्थमुपागतः चितामूलेपितुर्वाक्यमिदमाहसुदुःखितः ५ तातयस्मिन्निसृष्टोहंत्वयाभ्रातरिराघवे तस्मिन्वनंप्रव्रजितेशून्येत्यक्तोस्म्यहंत्वया ६ यस्यागतिरनाथायाःपुत्रःप्रव्राजितोवनं तामंबांतातकौसल्यांत्यक्त्वात्वंक्वगतोनृप ७ दृष्ट्वाभस्मारुणंतच्चदग्धास्थिस्थानमंडलं पितुःशरीरनिर्वाणंनिष्टनन्विषसादह ८ सतुदृष्ट्वारुदन्दीनःपपातधरणीतले उत्थाप्यमानःशक्रस्ययंत्रध्वजइवोच्छ्रितः ९ अभिपेतुस्ततःसर्वेतस्यामात्याःशुचिव्रतं अंतकालेनिपतितंययातिमृषयोयथा १० शत्रुघ्नश्चापिभरतंदृष्ट्वाशोकपरिप्लुतं विसंज्ञोन्यपतद्भूमौभूमिपालमनुस्मरन् ११

त्रयादशेऽहनि चिताभस्मोद्धारपूर्वकंस्थलशुद्धिःकर्तव्येतिक्षत्रियधर्मइतिवाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायतेइतिकतकः तीर्थस्तु शोधनं अस्थिसंचयनमित्याह शब्देन रोदनशब्देन पिहित आहतःकंठोयस्य चितामूले इदंवाक्यमाह ४ ५ तदेवाह तातेति निसृष्टः दत्तः प्रव्रजिते प्रव्राजिते अहंशून्येत्यक्तः निरवलंबतयानिरस्तः ६ यस्याअनाथायागतिरवलंबःपुत्रइत्यर्थः ७ भस्मारुणं भस्मयुतं अतिदाहादरुणंच दग्धास्थि दग्धान्यस्थीनियस्मिन् स्थानमंडलं चितास्थानमंडलं पितुःशरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानं तद्दृष्ट्वा निष्टनन् अत्यंतंविलपन् विषसाद ८ दीनःदुःखितोभूत्वापपात उत्थाप्यमानः पुरुषैः यंत्रबद्धोध्वजोयंत्रध्वजः सइवपपात शक्रयंत्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौपातनायोगात् गृहाद्यलंकारार्थे ध्वजयंत्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेणनिर्मितइत्यर्थइतिकतकः उच्छ्रितः पतितेनतेनोपमेत्यन्ये ९ अंतकाले पुण्यक्षयकाले १० ११ ११०

गुणांगानि उपलालनगुणस्यांगभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि स्मृत्वाविललाप १२ वरदानमयत्वाद्क्षोभ्यः अमज्जयत् अस्मानितिशेषः १३
१४ नन्विति बहून्याभरणादीनि दिव्यवस्तून्युपस्थाप्यांगएषु किंनेऽपेक्षितंगृहाणेति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरणंकारयतिभवान् तदद्यनःकः करिष्यति त्वयिगतेइति
शेषः १५ पात्वयाविहीना साऽपृथिवी अवदारणकालेतु तस्मिन्नपि नावदीर्यते १६ १७ १८ अनुगामिनोऽनुचराआर्ततरा अभूवन्नितिशेषः १९ व्यचेष्टेतां व्य
लुठेतां विश्रांतावितिपाठे विशेषेणश्रांतावित्यर्थः २० प्रकृतिमान् सत्वप्रकृतिः वैद्यः सर्वज्ञः सर्वज्ञभिषजौवैद्यौ २१ वृत्तस्य कृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचये अ

उन्मत्तइवनिश्चित्तोविललापसुदुःखितः स्मृत्वापितुर्गुणांगानितानितानितदातदा १२ मंथराप्रभवस्तीव्रःकैकेयीग्राहसंकुलः
वरदानमयोक्षोभ्योमज्जयच्छोकसागरः १३ सुकुमारंचबालंचसततंलालितंत्वया क्वतातभरतंहित्वाविलपंतंगतोभवान् १४
ननुभोज्येषुपानेषुवस्त्रेष्वाभरणेषुच प्रवासयतिसर्वान्नस्तन्नःकोद्यकरिष्यति १५ अवदारणकालेतुपृथिवीनावदीर्यते विही-
नायात्वयाराज्ञाधर्मज्ञेनमहात्मना १६ पितरिस्वर्गमापन्नेरामेचारण्यमाश्रिते किंमेजीवितसामर्थ्यंप्रवेक्ष्यामिहुताशनं १७
हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामिक्ष्वाकुपालितां अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनं १८ तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचाप्यवेक्ष्यत
त् भृशमार्ततराभूयःसर्वएवानुगामिनः १९ ततोविषण्णौश्रांतौचशत्रुघ्नभरतावुभौ धरण्यांसम्व्यचेष्टेतांभग्नशृंगाविवर्षभौ २०
ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेषांपुरोहितः वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाचह २१ त्रयोदशोयंदिवसःपितुर्वृत्तस्यतेविभो साव
शेषास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलंबसे २२ त्रीणिद्वंद्वानिभूतेषुप्रवृत्तान्यविशेषतः तेषुचापरिहार्येषुनैवंभवितुमर्हसि २३ सुमंत्र-
श्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच श्रावयामासतत्वज्ञःसर्वभूतभवाभव २४ उत्थितौतौनरव्याघ्रौप्रकाशेतेयशस्विनौ व
र्षातपपरिग्लानौपृथगिंद्रध्वजाविव २५ अश्रूणिपरिमृद्नंतौरक्ताक्षौदीनभाषिणौ अमात्यास्त्वरयंतिस्मतनयौचापराःक्रियाः
२६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ५ ५ ५

स्थिसंचयनाख्यकर्मण आशौचांतराकृतस्याप्यवशेषोभूत्शुद्धिभस्मोद्धारलक्षणस्तेनसहितः सावशेषस्तस्मिन्कर्तव्येसतिइत्यर्थः एतेनत्रयोदशेहन्यस्थिसंचय
नंस्मृतिविरुद्धमित्यपास्तम् २२ त्रीणिद्वंद्वानि बुभुक्षापिपासे शोकमोहौ जरामृती जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभौवेतितीर्थः अस्तिजायतेवर्द्धतेपक्षी-
यतेविपरिणमतेविनश्यतीत्येवंरूपाणीतिकतकः भूतेषु प्राणिषु एवंभवितुमतिशोकाक्रांततयाभवितु २३ सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ २४ २५ परि
मृद्नंतौ मार्जयंतौ तनयौ राजपुत्रौ अपराःक्रियाः भस्मोद्धारादिक्रियाःउद्दिश्येतिशेषः २६ इतिरामाभिरा०वा०अ०सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यात्रां रामसमीपयात्रां समीहंतं समीहमानं विचारयंतमित्यर्थः १ दुःखे दुःखजनकसंकटेप्राप्ते यः सर्वभूतानांगतिः स्मरणमात्रेणसर्वदुःखनाशकः आत्म
नः स्वस्य आवयोश्चगतिरितिकिंवक्तव्यं अनेनातिसंकटेभगवत्स्मरणमेवदुःखनाशेसमर्थं नान्यदितिसूचितं सरामः स्त्रियाप्रव्राजितः सत्वगतइत्येतदनुचि
तं तेनकृतं सामर्थ्येसतीतिशेषः २ किंवारामोराज्यलोभात्पित्राज्ञामुल्लंघितवानिति अतिशोभयादेवंकरोतु लक्ष्मणः सर्वथानुचितंकृतवानित्याह बलवानिति
लक्ष्मणोनाम अनुचितकर्तृत्वेन शोच्यः योपिअस्मद्भ्राता असौ पितृनिग्रहंकृत्वा रामंनमोचयतेस्म वनवासात् ३ कथंपितृनिग्रहउचितस्तत्राह पूर्वमिति
योराजा नार्यावशंगतःसन् उत्पथं अन्यायमार्गं आरूढः प्राप्तः अतः लक्ष्मणः स्वयंनयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेकविषयौसमीक्ष्यविचार्य गुरोरप्यवलिप्तस्ये-

अथयात्रांसमीहंतंशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः भरतंशोकसंतप्तमिदंवचनमब्रवीत् १ गतिर्यःसर्वभूतानांदुःखेकिंपुनरात्मनः स-
रामःसत्त्वसंपन्नःस्त्रियाप्रव्राजितोवनं २ वीर्यवान्बलसंपन्नोलक्ष्मणोनामयोप्यसौ किंनमोचयतेरामंकृत्वापिपितृनिग्रहं ३ पू
र्वमेवतुनिग्राह्यःसमवेक्ष्यनयानयौ उत्पथंयःसमारूढोनार्याराजावशंगतः ४ इतिसंभाषमाणेतुशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे प्रा
ग्द्वारेभूत्तदाकुब्जासर्वाभरणभूषिता ५ लिप्ताचंदनसारेणराजवस्त्राणिबिभ्रती विविधंविविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ६
मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चवरभूषणैः बभासेबहुभिर्बद्धारज्जुभिरिववानरी ७ तांसमीक्ष्यतदाद्वास्थोभृशंपापस्यकारिणीं
गृहीत्वाकरुणंकुब्जांशत्रुघ्नायन्यवेदयत् ८ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवःपिता सेयंपापानृशंसाचतस्याःकुरुयथामति ९ श
त्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःखितः अंतःपुरचरान्सर्वानित्युवाचधृतव्रतः १० तीव्रमुत्पादितंदुःखंभ्रातॄणांमेतथापितुः यथा
सेयंनृशंसस्यकर्मणःफलमश्नुताम् ११ एवमुक्त्वाचतेनाशुसखीजनसमावृता गृहीताबलवत्कुब्जासातद्गृहमनादयत् १२ ततः
सुभृशसंतप्तस्तस्याःसर्वसखीजनः क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्नंव्यपलायतसर्वशः १३ अमंत्रयतकृत्स्नश्चतस्याःसर्वसखीजनः यथाऽ
यंसमुपक्रांतोनिःशेषंनकरिष्यति १४ सानुक्रोशांवदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीं कौसल्यांशरणंयामःसाहिनोस्तिध्रुवागतिः१५

निशास्त्रानुसारेण वनप्रव्राजनात्पूर्वमेव तत्प्रसंगकालएवनिग्राह्योनेदमनुचितमितिभावः ४ प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारे कुब्जादैवादागताभूत् ५ राजवस्त्रा
णि राजार्हवस्त्राणि ६ वानरीकुरूपत्वात् अत्रगुरुलघुप्रयुक्तः छंदोभंगआर्षः पाठांतरेन्वःपादपूरणे ७ अकरुणं निर्दयं ८ वनेरामस्तिष्ठतीतिशेषः य-
थामति निग्रहमितिशेषः ९ धृतव्रतः कर्तव्यत्वेन अवधृतव्रतइत्यर्थः धृतंवचइतिपाठांतरम् १० अश्नुतां प्राप्नुतां तथाकर्तव्यंमयेतिशेषः ११ १२ १३ समुप
क्रांतः आरब्धपराक्रमः १४ अतःसानुक्रोशामिति सानोऽस्माकंध्रुवागतिरस्ति अतस्तांशरणंयामइत्यमंत्रयतेत्यन्वयः १५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथिवीतले पातयित्वेतिशेषः १६ भांडंभूषणमात्रेपि १७ १८ गृहीत्वा कुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामितिशेषः निर्भर्त्सनमत्रहस्तेनदू-
रीकरणं १९ परुषैः मर्मग्राहिभिः अतएवदुःखैः पुत्रंशरणमागता कुब्जामोचनार्थमितिशेषः २० यतःसर्वभूतानामवध्याः अतःक्षम्यतामित्यब्रवीत् २१
मातृघातकंमांप्रति यदिरामोनासूयेत् नकुप्येत् तदाहमिमांमातरमपिहन्यां २२जानाति ज्ञास्यते नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनावितिमत्वाइत्यब्रवीदितिपू
र्वेणसंबंधः २३ २४ २५ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनतस्याःकर्षणं तेन प्रणष्टज्ञानां विलग्नां यंत्रादिनासंयतां २६ इतिरामाभि॰अ॰अष्टसप्ततितमःसर्गः७८ ७

सत्वरोषेणसंवीतः शत्रुघ्नःशत्रुशासनः संचकर्षतदाकुब्जांक्रोशंतींपृथिवीतले १६ तस्यांह्याकृष्यमाणायांमंथरायांततस्ततः चि
त्रंबहुविधंभांडंपृथिव्यांतद्व्यशीर्यत १७ तेनभांडेनविस्तीर्णंश्रीमद्राजनिवेशनं अशोभततदाभूयःशारदंगगनंयथा १८ सबली
बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वापुरुषर्षभः कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यबभाषेपरुषंवचः १९ तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता शत्रुघ्न-
भयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता २० तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति २१ हन्यामहमि
मांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीम् यदिमांधार्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकं २२ इमामपिहतांकुब्जांयदिजानातिराघवः त्वांचमांचैवध
र्मात्मानाभिभाषिष्यतेध्रुवम् २३ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः न्यवर्ततततोदोषात्तांमुमोचचमूर्छितां २४ सापाद-
मूलेकैकेय्यामंथरानिपपातह निःश्वसंतीसुदुःखार्ताकृपणंविललापह २५ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमा
ता शनैःसमाश्वासयदार्तरूपांक्रौंचींविलग्नामिववीक्ष्यमाणाम् २६ इत्यार्षे॰वा॰अ॰अष्टसप्ततितमःसर्गः७८ ७ ५
ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् १ गतोदशरथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः रामंप्रव्राज्यवै
ज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलम् २ त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः संगत्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकम् ३ आभिषेचनिकंस
र्वमिदमादायराघव प्रतीक्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ४ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवम् अभिषेचयचात्मानंपा-
हिचास्मान्नरर्षभ ५

ततइति १रक्षासाधनत्वाद्राजागुरुः तत्राप्ययंगुरुतरः ज्येष्ठंराज्यार्हं २ यतएतद्राज्यमनायकं ततोराजाभव ननुज्येष्ठेविद्यमाने
कथमहंराजातत्राह संगत्या ज्येष्ठस्यवनवासंमति पितुराज्ञासंगत्या तवचराज्यंप्रतितदाज्ञासंगत्या राज्यंकुर्वन्नपिभवान्नापराध्नोति धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोक
विरोधान्नप्राप्नोति पित्राज्ञाया उभाभ्यामपिपालनीयत्वादितिबहवः तद्राज्यमनायकमपि अमात्यादीनांसंगत्यैकमत्येन दैवगत्यावा नापराध्नोति ननश्यति अतो
नोराजाभवेत्यर्थतीर्थआह ३ अभिषेचनिकं अभिषेचनेप्रयोजनंवस्तुजातं रामाभिषेकायवितनं स्वजनोमंत्र्यादिःश्रेणयःपौराः ४ ५ ७ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भांडं उपकरणम् ६ राजता राजत्वम् ७ पूर्वोज्येष्ठः अरण्येवत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ८ आनयिष्यामि इडार्थः ९ रामहेतोः रामाभिषेकार्थम्
१० पुरस्कृतं अग्रतःकृतम् अध्वरात् महायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ११ मातृगृद्धिनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थइतितीर्थः क
तकस्तु पुत्रगृद्धिनीमितिपाठःपाठः पुत्रगार्धिनीमित्यर्थइत्याह १२ शिल्पिनः खनकाः यत्रपथोऽभावः तत्रपंथागमनमार्गःक्रियतां विषमाणिच निम्नोन्नता
निच समानिक्रियंतां रथादिसुखगत्यर्थमितिभावः पथि विद्यमानेषुदुर्गेषु विशेषेण जनान् चारयंतीतिपथिदुर्गविचारकाः पथिदुर्गविशारदाइतिपाठे तत्र
वर्तमानदुर्गे चारादिनीत्वा गंतुमशक्यप्रदेशे रक्षणविशारदाइत्यर्थः १३ एवंसंभाषमाणं तंप्रति सर्वोपिजनः श्रीमच्छुभमनुत्तमंवाक्यमुवाच तदेवाह एवमि

आभिषेचनिकंभांडंकृत्वासर्वंप्रदक्षिणं भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ६ ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः नैवंभवंतो
मांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः ७ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः अहंत्वरण्येवत्स्यामिवर्षाणिनवपंचच ८ युज्यतांमहती-
सेनाचतुरंगमहाबला आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ९ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेतदुपस्कृतम् पुरस्कृत्यगमिष्यामिरा
महेतोर्वनंप्रति १० तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतम् आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात् ११ नसकामांकरिष्यामिस्वा-
मिमांपुत्रगृद्धिनीं वनेवत्स्याम्यहंदुर्गेरामोराजाभविष्यति १२ क्रियतांशिल्पिभिःपंथाःसमानिविषमाणिच रक्षिणश्चानुसंयांतुप
थिदुर्गविचारकाः १३ एवंसंभाषमाणंतंरामहेतोर्नृपात्मजम् प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमं १४ एवंतेभाषमाणस्यपद्मा
श्रीरुपतिष्ठताम् यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुते पृथिवींदातुमिच्छसि १५ अनुत्तमंतद्वचनंनृपात्मजःप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच प्रहर्षजा
स्तंप्रतिबाष्पबिंदवोनिपेतुरार्याननेत्रसंभवाः १६

ति एवंरामराज्यविषयंभाषमाणस्यते पद्मा तदाख्या पद्मचिन्हाच श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानु-
सरणादितिभावः तदेवाह यस्त्वमिति ज्येष्ठेज्येष्ठाय पृथिवींदातुमिच्छसि अतःश्रीस्त्वामुपतिष्ठताम् १४ १५ संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमंनृपात्मजे
नप्रभाषितं तद्वचनंनिशम्यस्थितानांजनानांप्रतिभरतमुद्दिश्य प्रहर्षजा आर्याननेत्रसंभवाः हर्षयुक्तसुखस्थनेत्रजबिंदवोनिपेतुरितितीर्थः अत्र आननपदम
धिकं कतकस्तु नृपात्मजः प्रभाषितमितिसविसर्गपाठः नृपात्मजोजनैःप्रभाषितमनुत्तमंतद्वचनं आशीर्वचनं संश्रवणे सम्यक्श्रवणविषये प्राप्तंनिशम्य
श्रुत्वा हृष्टोभूदितिशेषः अथतंप्रति तंजनंलक्षीकृत्य कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया आर्यस्य पूज्यस्यभरतस्यार्यपूज्यंपदाननंमुखं जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेण
पूज्यत्वंमुखस्य तद्वर्तिनेत्रसंभवाः अतएव प्रहर्षजाबिंदवोनिपेतुः अनुक्तभरतसौमुख्यकथनंचास्यश्लोकस्य प्रयोजनमित्याह अत्रकतकपाठस्तद्व्याख्याचज्याय-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदंवचनं रामानयनवचनं वियातः विशेषेणयातोगतः शोकोयेषांते जनाइतिविशेष्यं विधूतशोकाइतिपाठांतरं हेनरवर तववचनात् रामेत्वयिच भक्तिमान्-
शिल्पिवर्गः पंथानंकर्तुंव्यादिष्टः जनोरक्षकजनश्च रक्षणंकर्तुंव्यादिष्टः १७ इतिरामाभिरामे॰ रामायणतिलके वा॰ अ॰ एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ ७ ७
भूमिप्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः शिबिरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः निर्जलेषगाधवापीकूपादिनिर्माणसूत्रकर्मेति-
कतकः खनकाः स्वकर्मणिखननेभिरताः परसेनयावष्टंभेपिखननेदक्षाः अतएवशूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादियंत्रणसमर्थाः १ कर्मांतिकाः वेतनजीविनः
स्थपतयोरथादिकर्तारः प्रधानवर्धकयः यंत्रकोविदाः क्षेपणीयादियंत्रकरणकुशलाः पथदर्शनकोविदाइतिपाठांतरम् वर्द्धकिनस्तक्षाणः मार्गिणः तत्तद्‍न

ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यत्दृष्टाः सामात्याः सपरिषदोवियातशोकाः पंथानंनरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पि
वर्गः १७ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआ॰ अयो॰ एकोनाशीतितमःसर्गः ७९ ७ ७ अथभूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मवि
शारदाः स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा १ कर्मांतिकाःस्थपतयःपुरुषायंत्रकोविदाः तथावर्द्धकयश्चैवमार्गिणोवृक्षत
क्षकाः २ सूपकाराःसुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा समर्थायेचद्रष्टारःपुरतश्चप्रतस्थिरे ३ सतुहर्षात्तमुद्देशंजनोघोविपुलःप्रयान्
अशोभतमहावेगःसागरस्येवपर्वणि ४ तेस्ववारंसमास्थायवर्त्मकर्मणिकोविदाः करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ५
लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्मनएवच जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिंदंतोविविधान्द्रुमान् ६ अवृक्षेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयन्
केचित्कुठारैष्टंकैश्चदात्रैश्छिंदन्क्वचित्क्वचित् ७ अपरेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः विधमंतिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्ततः ८
अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतम् निम्नभागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुःसमंततः ९

मार्गविशेषरक्षानियुक्ताः वृक्षतक्षकाः मार्गावरोधिवृक्षछेत्तारः २ सूपकाराः सूदाः सुधाअवलेपः वंशचर्मकृतः वंशदलैः कटशूर्पादिकृतः चर्मकृतः अव
स्थानार्थमश्वपृष्ठारोप्यमाणपल्ययानादिकृतः समर्थाद्रष्टारः पूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ३ सत्विति एवंमार्गासन्नाहप्रवृत्तोजनोघोरामदर्शनकौतुक
जहर्षात्महावेगः महावेगवान्प्रयान्गच्छन्पर्वणि सागरस्यमहावेगोजलौघइवाशोभत ४ ते मार्गशोधकाः स्ववारं स्वसमूहं समास्थाय वारसंघातसंचया
इत्यमरः विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ताइतिशेषः ५ लताः शाखाः स्थाणून् शंकून् अपसारयंतइतिशेषः ६ अरोप-
यन् छायार्थमितिशेषः टंकःपाषाणभेदनः छिंदन् अडभावआर्षः ७ बलिनः रूढमूलान्वीरणस्तंबान्विधमंति हस्ताभ्यामेवनिःसारयंति दुर्गाणिस्थ
लानि उन्नतान्प्रदेशान्विधमंति खननेनसमीकुर्वंति ८ कूपान् मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतः श्वभ्रंगर्तंच पांसुभिरपूरयन् ९ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बंधनीयान्सेतून् क्षोद्यान्क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः भेदनीयान् जलनिर्गमार्थंभेद्यान् १० परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बं-
धनेनबहूदकान्चक्रुः ११ खानयामासुः अखनन् उदपानान् कूपवाप्यादीन् वेदिका भिः परितोलंकृतान् १२ ससुधाकुट्टिमतलः तत्रतत्रसच्छाय-
जलाशयसमीपेविश्रमार्थं निवासाय सस्फाततलः सुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च कुट्टिमो ऽस्त्रीनिबद्धाभूः क्वचित्सुधाभिः क्वचिन्मृत्तिकाभिरेव ब-
द्धतलइत्यर्थः १३ १४ अथमार्गकरणानंतरं अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः यथाज्ञप्ति यथाभरताज्ञामनंशिबिरादिनिवेशे अनुचरा
नाज्ञाप्य योयादृशोभरतस्याभिमतोनिवेशस्तंतथाकृत्वा भूयोधिकभूषाभिः शोभयामासुः वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः निवेशः शि

बबंधुर्बंधनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा बिभिदुर्भेदनीयांश्चतांस्तान्देशान्नरास्तदा १० अचिरेणतुकालेनपरिवाहान्बहूदकान्
चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ११ निर्जलेषुचदेशेषुखानयामासुरुत्तमान् उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान्
१२ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः १३ चंदनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः
बह्वशोभतसेनायाः पंथाः स्वरपथोपमः १४ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः रमणीयेषुदेशेषुबहुस्वादुफलेषुच
१५ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः भूयस्तंशोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमं १६ नक्षत्रेषुप्रशस्तेषुमुहूर्तेषुचतद्विदः
निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः १७ बहुपांसुचयाश्चापिपरिखाःपरिवारिताः तत्रेंद्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभि-
ताः १८ प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः १९ विसर्पद्भिरिवाकाशेविटंका
ग्रविमानकैः समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः २० जान्हवींतुसमासाद्यविविधद्रुमकाननां शीतलामलपानीयांमहा
मीनसमाकुलां २१ सचंद्रतारागणमंडितंयथानभःक्षपायाममलंविराजते नरेंद्रमार्गःसतदाव्यराजतक्रमेणरम्यःशुभशिल्पिनि
र्मितः २२ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वा॰ अ॰ अशीतितमःसर्गः ८० ॐ ॐ ॐ

विरं भूषणोपमं मार्गस्यालंकारसदृशं अतिरमणीय
मितियावत् १५ १६ निवेशान् शिबिराणि १७ बहुपांसुचयाइत्यनेनशर्करादिराहित्यसूचनं परिखाः सगर्ताः पर्यंतभित्तयः तत्रपरिखावच्छेदेनेत्यर्थः
इंद्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाः चित्रप्रतिमायेषुनिवेशेषु इंद्रकीलप्रतिमाइतिपाठे इंद्रकीलपर्वतसदृशाइत्यर्थः एवमुच्चाः परिखाइतियावत् प्रतोलीरथ्या
१८ सौधसदृशैः प्राकारैः संवृताः १९ आकाशे वितर्दिभिरिव विधिधिष्ण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः विटंकं कपोतपालिका तद्युक्ताग्रैर्विमानकैः सप्तभूमिकगृहैरत्युन्नतैरु
पलक्षिताइत्यर्थः इतिकतकः विसर्पद्भिरिवाकाशेइतिपाठांतरं तदोर्ध्वमूर्ध्वंगच्छद्भिरिवेत्यर्थः कथंचिद्योज्यः २० जान्हवींसमासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्तितो-
नरेंद्रमार्गोविराजितेइत्यन्वयः २१ २२ इतिरामाभि॰ वा॰ अ॰ अशीतितमःसर्गः ८० ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नांदीमुखीं भरताभिषेकार्थं वसिष्ठेन करिष्यमाणनांदीमुखवाद्याभ्युदयप्राग्वर्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारंभयुक्तां नांदीमुखीं निकश्चित् रात्रिं अल्पावशे-
षां दृष्ट्वेति शेषः सविशेषज्ञाः राजनि राजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तवं जानंतीति तादृशाः मंगलसंस्तवैः मंगलप्रतिपादकैः १ सुवर्णकोणः सुवर्णदंडः या
मदुंदुभिः यामावसानसूचको दुंदुभिः उच्चावचानुच्चावचस्वरान् वाद्यान् वाद्यविशेषान् दध्मुः नांद्यान् इति पाठः मंगलादीनित्यर्थ इति तीर्थः २ शोकैः
शोकोत्पादनैः अरंधयत् हिनस्ति स्म रधपाकहिंसनयोः ३ ४ कैकेय्या हेतुना मद्विषये जायमानं लोकस्य सूतमागधादेरपकृतमनुचितं कर्म पश्य एव

ततो नांदीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः तुष्टुवुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मंगलसंस्तवैः १ सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुंदुभिः
दध्मुः शंखांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् २ स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरऱधयत् ३
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ४ पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत्
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ५ तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णका जले ६
यो हि नः सुमहान्नाथः सोपि प्रव्राजितो वने अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ७ इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपंतमचेतनम्
कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा ८ तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महाय
शाः ९ शातकुंभमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलां सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत १० स कांचनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसं-
वृतं अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूतान् अनुशशास च ११ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्य-
यिकं हि नः १२ स राजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं युधाजितं सुमंत्रं च ये च तत्र हिता जनाः १३ ततो हलहलाशब्दो महान्समुपप
द्यत रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छतां १४ ततो भरतमायांतं शतक्रतुमिवामराः प्रत्यनंदन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा १५

रूपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयि विसृज्य राजा गतः ५ तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः अकर्णिका अकर्णधारा अकंटकेति पाठः कंटको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थ इति
कतकः ६ ७ ८ राजधर्मवित् राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता अतः स्वकृत्यं स्वयं संपादयतीत्याह सभामित्यादि ९ तद्विशेषणं शातकुंभमयीमित्यादि स
गणः सशिष्यगणः १० स्वस्त्यास्तरणसंवृतं स्वस्तिकाकारमंडलवदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्त ततो दूताननुशशास ११ गणवल्लभाः सेनानायकाः आत्य
यिकं कालविलंबासहिष्णु १२ स राजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः सहितं शत्रुघ्नं युधाजिन्नामकश्चिन्मंत्री ये च हिता जनास्तांश्चानयत १३ हलहलेति शब्दानुकरणम्
(१४ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्रदइव सभा ह्रदोत्रसामुद्रः भिन्नलिंगत्वेपि सत्त्द योद्वेगाभावात् चंद्रइवसुखमितिवन्नदुष्टोपमा तिमिरत्ने कयोजनायामविस्तारोमत्स्यः नागाजलगजाः स
र्पाश्चमणयोमुक्ताद्याः शर्कराः स्वर्णरवनिमृत्तिकाः सभायांजलस्थानेसभातेजः एतदेवध्वनयता स्तिमितजलइत्युक्तं चित्रास्थतिमिनागसंवृतत्वं मणयश्चस्तं
भादिषुविद्यंतएव शंखाश्चित्रेषु स्वर्णशर्करास्थाने कुट्टिमादौस्वर्णलेपः प्रकारांतरेणजलादिवर्णनेतुकवेर्न्यूनतादोषः ममनुविभक्तिपरिणामेनैषामेवसभा
यामप्यन्वयान्नदोषः एतेनवसिष्ठोजलंतिमिनागौभरतशत्रुघ्नौ मण्यादयोऽमात्यपौरजानपदाइतिकतकोक्तमपास्तम् दशरथस्तशोभितासभा पुरासदश
रथसभेवबभावितियोजना पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा पुरायथेत्यंशे उपमेतितत्पौरत्रसंसृष्टिः १६ इतिरामाभिरामेश्री० ति०

ह्रदइवतिमिनागसंवृतस्तिमितजलोमणिशंखशर्करः दशरथसुतशोभितासभासदशरथेवबभूवसापुरा १६ इत्यार्षेश्रीरा०
वा०आ०आ० एकाशीतितमःसर्गः ८१ ७ ७ ७ तामार्यगणसंपूर्णांभरतः प्रग्रहांसभां १ ददर्शबुद्धिसंपन्नः पूर्णचंद्रां
निशामिव १ आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा वस्त्रांगरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा २ साविद्वज्जनसंपूर्णासभा
सुरुचिरातथा अदृश्यतघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी ३ राज्ञःप्रकृतीःसर्वाःससंप्रेक्ष्यचधर्मवित् इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृ
दुचाब्रवीत् ४ तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन् धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव ५ रामस्तथासत्यवृत्तिःसतांधर्म
मनुस्मरन् नाजहात्पितुरादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः ६ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकंटकम् तद्भुंक्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्र
मेवाभिषेचय ७ उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः कोट्यापरांताःसामुद्रारत्नान्युपहरंतुते ८ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यं
शोकेनाभिपरिप्लुतः जगाममनसारामंधर्मज्ञोधर्मकांक्षया ९ सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा विललापसभामध्येजगर्हे
चपुरोहितम् १० चरितब्रह्मचर्यस्यविद्यास्नातस्यधीमतः धर्मेप्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत् ११

वा०आ०अ० एकाशीतितमःसर्गः
८१ ७ ७ प्रग्रहा प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परग्रहोधिष्ठानंयस्यांसा निशापक्षे प्रकृष्टगुर्वादिग्रहवती १ आर्याणां त्रैवर्णिकानां आसनानिविशतां
आसनेषूपविशतां २ घनापायेशरदि सवसिष्ठः संप्रेक्ष्यच चात्कृतानुमतिकांश्चकृत्वा ४ धर्मे सत्यपरिपालनरूपं ५ सतांधर्मे जीवतोवाक्यकरणादित्ये-
वंरूपं ६ निहतकंटकं रामस्यवनवासदानात्तथा ७ उदीच्यादयस्तत्तद्दिशिप्रत्येकसिंहासनाधीश्वरायेचकेवलाःसिंहासनरहिताः चात्प्राच्या अपरांताः द्वीपवा-
सिनः सामुद्राःपोतवणिजः कोट्या संख्यातानिरत्नानिहरंतु कोट्योपरांताइतिपाठांतरं कोट्योरत्नानि अनेककोटिसंख्यरत्नानि यद्वा परांतास्तत्तद्दिगंतवासिनः सा
मुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ८ धर्मज्ञः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकांक्षया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसा जगाम सस्मार ९ जगर्हे सर्वज्ञोपि कथमेवानुचितेमांप्रवर्त
यसीत्युक्तवानित्यर्थः १० विद्यास्नातस्य सर्वविद्यानंतरभाविस्नानयुतस्य रामस्य मद्विधःचरितब्रह्मचर्यादिः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामस्य स्वमितिशेषः हेभगवन्नेवंविज्ञाय धर्मन्याय्यं वक्तुं इहसभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः १२ १३ १४ ननु त्वन्मात्रप्रयासेन राज्यसंपादनादस्मा-
भिरेवसुकृमतआह यद्यीति वनदुर्गस्थं वनरूपदुर्गस्थं १५ द्विपदां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठोराजास्यराज्यस्येतिशेषः १६ मध्येकविवाक्यं तद्वाक्यमिति १७
सर्वथास्वस्यराज्यचिंतानास्तीतिप्रतिपादकंपुनर्भरतवाक्यं यदि त्विति १८ आर्यास्त्रैवर्णिकास्तेचतेमिश्राः पूज्यास्तेषां युष्माकंसमक्षमित्यन्वयः १९

कथंदशरथाज्जातोभवेद्राज्यापहारकः राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसि १२ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषोपमः
लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा १३ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपापमहंयदि इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः
१४ यद्धिमात्राकृतंपापंनाहंतदपिरोचये इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्यामिकृतांजलिः १५ राममेवानुगच्छामिसराजाद्विपदां
वरः त्रयाणामपिलोकानांराघवोराज्यमर्हति १६ तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेसभासदः हर्षान्मुमुचुरश्रूणिरामेनिहितचेत-
सः १७ यदित्वार्यंनशक्ष्यामिविनिवर्तयितुंवनात् वनेतत्रैववत्स्यामियथार्योलक्ष्मणस्तथा १८ सर्वोपायंतुवर्तिष्येविनिवर्तयि
तुंबलात् समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्तिनां १९ विष्टिकर्मांतिकाःसर्वेमार्गशोधकदक्षकाः प्रस्थापितामयापूर्वंयात्राच
ममरोचते २० एवमुक्त्वातुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः समीपस्थमुवाचेदंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् २१ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमं
त्रममशासनात् यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय २२ एवमुक्तःसुमंत्रस्तुभरतेनमहात्मना प्रहृष्टःसोदिशत्सर्वंयथा-
संदिष्टमिष्टवत् २३ ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच श्रुत्वायात्रांसमाज्ञप्तांराघवस्यनिवर्तने २४ ततोयोधांगनाःस
र्वाभर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे यात्रागमनमाज्ञायत्वरयंतिस्महर्षिताः २५ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रंस्यंदनैश्चमनोजवैः सहयोषिद्बलाध्यक्षा
बलंसर्वमचोदयन् २६ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसन्निधौ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमंत्रंपार्श्वतोऽब्रवीत् २७ भरतस्यतुतस्या-
ज्ञांपरिगृह्यप्रहर्षितः रथंगृहीत्वोपययौयुक्तंपरमवाजिभिः २८ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः
गुरुंमहारण्यगतंयशस्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा २९ तूर्णमुत्थायसुमंत्रगच्छबलस्ययोगायबलप्रधानान् आनेतुमि
च्छामिहितंवनस्थंप्रसाद्यरामंजगतोहिताय ३०

विष्टयोभृतिंविनाकर्मकराः कर्मांतिकाउक्ताः २० २१ २२ अदिशत् आज्ञापयतिस्म इष्टवत् इष्टा
ई इष्टानुरूपमितियावत् २३ निवर्तने निवर्तननिमित्तं बलस्ययात्रां समाज्ञप्तांश्रुत्वा प्रकृतयोबलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टाइत्यन्वयः २४ यात्रागमनं रामयात्रार्थगमनं २५
गोरथैः शकटैरित्यर्थः २६ सज्जं गमनायसन्नद्धम् गुरुर्वसिष्ठः २७ २८ गुरुं रामं प्रसादयिष्यन् निवृत्तये २९ बलस्ययोगाय बलसंमेलनाय बलप्रधानान्
आज्ञापयेतिशेषः ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संपरिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शनेउत्कटेच्छत्वात् ३१ कुलेकुले गृहेगृहे कुलंजनपदेगृहे कुलप्रसूतानुत्तमान् ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वा॰आदि॰अयो॰द्व्यशीतितमःसर्गः ८२ ७ ७ ७ कल्यं प्रातःकाले १ २ यथाविधिकल्पितानि गजसन्नहनोक्तविधिनाकृतसन्नाहानि
३ ४ समारूढानि सादिभिरितिशेषः ५ कैकेयीच स्वकृतेःपुत्रंप्रत्यहितनयाजातत्वान्मयाकिंकृतमितिखिन्ना पुनःप्रकृतिमापन्ना हर्षेणययौ अतए
वमध्यमत्वेपि आदौनदुल्लेखः यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैवतिसृणांगमनंवा ६ आर्यसंघाताःत्रैवर्णिकसमूहाः ७ ८ ९ परि

ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंप्रपरिपूर्णकामः शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच ३१ ततःसमु
त्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान् ३२ इत्यार्षेश्रीरामाय॰
वा॰अ॰द्व्यशीतितमःसर्गः ८२ ७ ७ ततःसमुत्थितःकल्यमास्थायस्यंदनोत्तमं प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकाम्य
या १ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमंत्रिपुरोहिताः अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् २ नवनागसहस्राणिकल्पितानिय
थाविधि अन्वयुर्भरतंयांतमिक्ष्वाकुकुलनंदनं ३ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्वि
नं ४ शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानिराघवं अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनम् ५ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयश
स्विनी रामानयनसंतुष्टाययुर्यानेनभास्वता ६ प्रयाताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणं तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्टमान-
साः ७ मेघश्याममहाबाहुंस्थिरसत्त्वंदृढव्रतम् कदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतःशोकनाशनं ८ दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघवः
तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः ९ इत्येवंकथयंतस्तेसंप्रहृष्टाःकथाःशुभाः परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरिकास्त
दा १० येचतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः रामंप्रतिययुर्हृष्टाःसर्वाःप्रकृतयःशुभाः ११ मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभकाराश्चशो-
भनाः सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशस्त्रोपजीविनः १२ मायूरकाःक्राकचिकावेधकारोचकास्तथा दंतकाराःसुधाकारायेचगंधोपजीवि-
नः १३

ष्वजानाः परिष्वजमानाः नगरंचरंतीतिनागरिकाः चरतीतिठक् १० तत्र नगरे संमताः प्रसिद्धाः नैगमावणिजः प्रकृतयःश्रेणयः ११ श्रेणीर्विविच्याह मणिका
राइति शाणादौमणिशोधकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञाःतंतुवायाःशस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः १२ मायूरकाः लीलामयूरग्राहिणः इदमुपलक्षणं
शुकादिग्राहिणां यद्वा मयूरपिच्छैःछत्रादिव्यंजनकारिणः क्रकचः करपत्रं तेनजीवतितेक्राकचिकाः वेधकामणिमुक्तादिवेधकर्तारः रोचकाःकाचकुप्या
दिकर्तारःइतिकतकः दंतकाराः गजदंतादिभिःसमुद्गकादिकर्तारः दंतलेखकाश्च सुधाकाराः सुधालेपकाराः गंधोपजीविनः गंधद्रव्यविक्रयकाः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः उष्णोदकाः अंगमर्दकाः उष्णोदकंसमुल्लेखोद्वाहनोद्वर्तनेषुच धूपकाः धूपक्रियया जीविनः शौंडिकाः मद्यकृतः शुंडाकारिकरेम-
द्ये १४ तुन्नवायाः सूच्यासीवनकर्तारः ग्रामेघोषेच वर्तमानामहत्तराः शैलूषाः नटाः कैवर्तकाः कैवर्तकारवाइतिपाठे कारवाः कर्माराः १५ गोरथैःशकटैः
१६ गोरोचनकुंकुमादिसंबंधस्ताम्रवर्णं मृष्टं संपूर्णमनुलेपोनुलेपनं येषांते १७ प्रहर्षः कायिकरोमांचादिरूपः मोदोमानसः १८ शृंगवेरपुरंप्रति शृंगवेरपुरइ
त्यर्थः १९ अप्रमादेन सावधानतया २० २१ अनुत्थितां गमनेऽनुद्योगां २२ अद्यविश्रांताःश्वः प्रतरिष्यामइत्यभिप्रायेण इतिमदभिप्रायज्ञापनेन निवेशयते

सुवर्णकाराःप्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः स्नापकोष्णोदकावैद्याधूपिकाःशौंडिकास्तथा १४ रजकास्तुन्नवायाश्चग्रामघोषम
हत्तराः शैलूषाश्चसहस्त्रीभिर्यांतिकैवर्तकास्तथा १५ समाहितावेदविदोब्राह्मणावृत्तसंमताः गोरथैर्भरतंयांतमनुजग्मुःसहस्र
शः १६ सुवेषाःशुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः सर्वेतेविमलैर्यानैःशनैर्भरतमन्वयुः १७ प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयात्कैकयीसु
तं भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलम् १८ तेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः समासेदुस्ततोगंगांशृंगवेरपुरंप्रति १९
यत्ररामसखावीरोगुहोज्ञातिगणैर्वृतः निवसत्यप्रमादेनदेशंतंपरिपालयन् २० उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् व्य
वतिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी २१ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतांचगंगांशिवोदकां भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः
२२ निवेशयतमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः विश्रांताःप्रतरिष्यामःश्वइमांसागरंगमां २३ दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः
और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् २४ तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वासमाहिताः न्यवेशयंस्ताछंदेनस्वेनस्वेनपृथक्पृथ
क् २५ निवेश्यगंगामनुतांमहानदींचमूंविधानैःपरिबर्हशोभिनीं उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनम् २६
इत्यार्षेश्रीरामा० वाल्मी० आदि० अ० त्र्यशीतितमःसर्गः ८३ ॥ ॥ ततोनिविष्टांध्वजिनींगंगामन्वाश्रितांनदीं नि
षादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्संपरितोऽब्रवीत् १ महतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते नास्यांतमिवगच्छामिमनसापिविचिंतयन् २

त्यर्थः २३ और्ध्वदेहनिमित्तार्थे एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वजातदेहोनिमित्तंयस्य परलोकस्य सऊर्ध्वदेह-
निमित्तः परलोकः स्वार्थिकोण् तदर्थमित्यर्थः मध्येमिलितनकारेएवंमदुक्त्यागंगायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वंसूचितं २४ स्वेनस्वेनछंदेन स्वस्वे
च्छया २५ गंगामनु गंगांलक्षीकृत्येत्यर्थः परिबर्होयात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातं विधानैर्वासव्यवस्थाकल्पनैः रामस्यनिवर्तनंचिंतमानः चिंतयमा
न इत्यर्थः २६ इतिरा० वा० अ० त्र्यशीतितमःसर्गः ८३ ॥ गंगामनु आश्रितां निविष्टां कचित्कार्यैर्भिनिवेशवती १ इतः इह गंगातीरे नास्याअंतमि
त्यर्थसंधिरार्षः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदातुखलु यस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ततोमहतीसेनाप्रदृश्यतइत्यन्वयः रामपीडार्थप्रवृत्तइत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः भरतागमचिन्ह-
माह सइति महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकुकुलचिन्हभूतः कोविदाध्वरजोरथेदृश्यते ३ तोभरतएवायमितिभावः ३ नन्वायातुभरतः किमस्माक
मतआह बंधयिष्यतीति स्वामात्यैरितिशेषः वधिष्यतीतिवा अनु ततः पश्चाद्रामंवधिष्यतिइतिमन्येइतिशेषः ४ ननु रामवधेस्यकिंफलमतआ
ह संपन्नामिति संपूर्णामित्यर्थः सार्वकालिकीमितियावत् तस्यराज्ञः रामस्य सुदुर्लभां तस्मिन्जीवतिदुष्प्रापां अतोरामंहंतुं समधिगच्छति बु-
द्धिंप्राप्नोति ५ नन्वेवमपि तवकाभीतिरतआह भर्तेत्यादि एवंचतत्पक्षत्वाद स्माकंभीतिरितिभावः अस्माभिश्च सखित्वादेवरामेष्टंकर्तव्यमतोना-

यदातुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे २ बंधयिष्यतिवापाशैरथवास्मान्वधिष्यति अनु
दाशरथिंरामंपित्राराज्याद्विवासितं ४ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभां भरतःकैकयीपुत्रोहंतुंसमुपगच्छति ५ भर्ता
चैवसखाचैवरामोदाशरथिर्मम तस्यार्थकामाःसन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ६ तिष्ठंतुसर्वदाशाश्चगंगामन्वाश्रितानदीं बल
युक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ७ नावांशतानांपंचानांकैवर्तानांशतंशतं सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ८
यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति इयंस्वस्तिमतीसेनागंगामद्यतरिष्यति ९ इत्युक्त्वोपायनंगृह्य मत्स्यमांसमधूनिच अ
भिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः १० तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् भरतायाचचक्षेथसमयज्ञोविनीतवत् ११
एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा १२ तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपो
गुहः असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ १३ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतःशुभं उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति
१४ लब्ध्वानुज्ञांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् १५

स्माभिरेतेनगंगानारयितव्या अतोयूयंतस्य
रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नद्धाः अत्रगंगानूपे मत्सन्निधौतिष्ठत ६ सर्वेमामकादाशास्तुगंगांनदीनामेवान्वाश्रिताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गवि
प्रवंतः मांसमूलफलाशनाः एतद्दीत्या तीरेआगंतुमशक्यत्वया नावारोपितमांसाद्यशनाः बलवंतः संतस्तिष्ठंतु ७ बलवत्तामेवाह नावामिति पंचशतसं
ख्याकनावां प्रत्येकंसन्नद्धानां युद्धसन्नाहवतांयूनां युद्धार्हाणां कैवर्तानां शतंशतमारुह्यतिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ८ एवंस्थितेरपि युद्धेत्वरानकार्येत्याह य
दीति यदिरामविषयेतुष्टस्तदेयंसेनास्वस्तिमती तरिष्यति अन्यथानौकास्थिता एतान्निहन्मइतिभावः यदादुष्टइतिपाठेयदुष्टइतिच्छेदः ९ अभिच-
क्राम दर्शनार्थं १० ११ स्थपतिः प्रभुः दंडकारण्ये कुशलः निग्रहानुग्रहसमर्थः चारैस्तत्रत्यवृत्तांतज्ञः १२ अपिचानेन प्रयोजनमस्तीत्याह असंशयमिति १३
१४ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयंदेशोनिष्कुटः गृहारामकल्पः वयंवंचिताः प्रस्थानसमयेप्रेषितनियोगदेशत्वात् इयमुपचारोक्तिः सर्वराज्यंतेनिवेदयाम वयंत्वदीया अतःस्वीयदाशगृहे
वस १६ वन्यं नीवारश्यामादि १७ स्वाशिता सुष्ठुभोजिता वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये वसत्वेनामितिपाठांतरं तत्राशंसेइतिपुनरुक्तं १८ इतिरामाभिरा॰अयो
ध्या॰चतुरशीतितमःसर्गः ८४ ७ ७ एवमितिहेत्वर्थसंहितं हेत्वर्थाभ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यांसंयुक्तं १ ऊर्जितः महान्तेऽयंकामः कामनाविषयो
मत्सत्कारः ममकृतएवखलु कथंतत्राह योमिति तवश्रद्धयैवसर्वंकृतमित्यर्थः २ पंथानंदर्शयन् गंतव्यपथिसंमुखंहस्तंकुर्वन्तुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः आ-

निष्कुटश्चैवदेशोयंवंचिताश्चापितेवयं निवेद्यामतेसर्वंस्वकेदाशगृहेवस १६ अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैःस्वयमर्जितं आ
र्द्रंशुष्कंतथामांसंवन्यंचोच्चावचंतथा १७ आशंसेस्वाशितासेनावत्स्यत्येनांविभावरीं अर्चितोविविधैःकामैःश्वःससैन्योगमि
ष्यसि १८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरशीतितमःसर्गः ८४ ७ ७
एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहं प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितम् १ ऊर्जितःखलुतेकामःकृतोममगुरोःसखे यो
मेत्वमीदृशींसेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि २ इत्युक्त्वासमहातेजागुहंवचनमुत्तमं अब्रवीद्भरतःश्रीमान्पंथानंदर्शयन्पुनः ३ क
तरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंयथा गहनोऽयंभृशंदेशोगंगानूपोदुरत्ययः ४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः अब्रवीत्प्रां
जलिर्भूत्वागुहोगहनगोचरः ५ दाशास्त्वनुगमिष्यंतिदेशज्ञाःसुसमाहिताः अहंचानुगमिष्यामिराजपुत्रमहाबल ६ कच्चिन्न
दुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः इयंतेमहतीसेनाशंकांजनयतीवमे ७ तमेवमभिभाषंतमाकाशइवनिर्मलः भरतःश्लक्ष्ण
यावाचागुहंवचनमब्रवीत् ८ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः ९ तंनिवर्त
यितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनं बुद्धिरन्यानमेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते १० सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितम् पुनरेवाब्र
वीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ११ धन्यस्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामिजगतीतले अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वंत्यक्तुमिहेच्छसि १२

वरेणवारंवारंकं
थनं गुहंवचनमुत्तमंनिषादाधिपतिं पुनरितिद्वितीयचतुर्थपादौपाठांतरे ३ कतरेण यथागहनोदुष्प्रवेशः ४ गहनगोचरः गहनंवनंगोचरोदेशोयस्यसः ५
दाशास्त्विति अतोगहनविषयानकाचिच्छंकेतिभावः ६ अपितु अक्लिष्टकर्मणोरामस्यविषयेदुष्टोदुष्टभावोनव्रजसि कच्चिद्रामद्रोहंकर्तुंनव्रजसिकच्चि-
दित्यर्थः ननुकातेदोषशंका तत्राह इयंतेइति रामसंदर्शनमात्रायगमने एतावत्सेनायाव्यर्थत्वान्ममसंदेहइतिभावः ७ आकाशइवेत्युपमया त्रैकालिक
मलसंबंधाभावोदर्शितः ८ यत् यत्रकाले कष्टंत्वदाशंकितं रामद्रोहरूपंजायते सकालोमाभूत् हियतोराघवोज्येष्ठोभ्राता पितृसमोऽतोमांशंकितुंनार्हसि
९ नदेवाह नमिति येमयि नतेकार्यैतिपाठांतरम् १० ११ १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चरिष्यति प्रचरिष्यति १३ नष्टप्रभोमंदीभूतरश्मिः १४ गुहेनपरिरक्षितइतिपाठे परिरक्षितचोरबाधइत्यर्थः १५ अनर्हस्य दुःखानर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य ध र्मदृष्टेः तादृशोवागगोचरः उपस्थितः प्राप्तः १६ दहनशोकाग्निः राघवं भरतं वनदाहकोग्निर्वनदाहाग्निर्दावाग्निस्तेन संतप्तं शुष्कं गूढोग्निः को टरसंसक्तोग्निः १७ स्वेदं प्रस्रुतः कर्तरिनिष्ठा गत्यर्थत्वात् १८ दुःखेपर्वतरूपकं रामविषयध्यानान्येव निर्दरशैलाः विदारणरहितशिलासमूहायन स्मिन् निःश्वसितोदीर्णशिलासमूहायस्मिन्निति वा विनिःश्वसितमेव गैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससंपर्केण भूषणानामन्यवर्णजननात् दैन्यंकरणा नांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं सएव पादपसंघोयस्मिन्शोकजा आयासाश्चित्तश्रांतयः ताएव अधि अधिरूढानिशृंगाणि तद्वता १९ प्रमोहाएवानंतस-

शाश्वतीखलुतेकीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि १३ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतं-
तदा बभौनष्टप्रभः सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत १४ सन्निवेश्यसतांसेनांगुहेनपरितोषितः शत्रुघ्नेनसमंश्रीमाञ्छयनंपुनरा
गमत् १५ रामचिंतामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः उपस्थितोह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्यतादृशः १६ अंतर्दाहेनदहनः संताप-
यतिराघवम् वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपं १७ प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदंशोकाग्निसंभवम् यथासूर्याग्निसंतप्तो
हिमवान्प्रस्रुतोहिमं १८ ध्याननिर्दरशैलेनविनिःश्वसितधातुना दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिशृंगिणा १९ प्रमोहानंत
सत्त्वेनसंतापौषधिवेणुना आक्रांतोदुःखशैलेनमज्जताकेकयीसुतः २० विनिःश्वसन्वैभृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः पर-
मापदंगतः शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथहतोयथर्षभः २१ गुहेनसार्धंभरतः समागतोमहानुभावः सजनः समाहितः
सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनःशनैः समाश्वासयदग्रजंप्रति २२ इत्यार्षे॰अ॰ पंचाशीतितमः सर्गः ८५ ॥ आचचक्षेथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहा
त्मनः भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः १ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणं भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रुवम् २ इयंतात
सुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनंदन ३

त्वानि वन्यप्राणिनोयस्मिन् तेनसंतापः अंतर्बहिः क रणसंतापएव औषधयोवेणवश्चयस्मिन्मज्जता मग्नंकुर्वता सकरणग्राममात्मानमधीनयता एवंभूतेन दुःखरूपशैलेनाक्रांतोभूदितिशेषः २० प्रकर्षेण मूढासंज्ञायेनतनायस्य यूथहतः यूथभ्रष्टः २१ समाहितः एकाग्रचित्तः सजनः सपरिवारः गुहेनसार्द्धं समागतोमिलितोभरतोग्रजंप्रति सुदुर्मना बभूव तादृशंतंभरतं गुहः पुनराश्वासयत् २२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये॰अयो॰ पंचाशीतितमः सर्गः ८५ ॥ ॥
सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूपंसाधुत्वं १ नदेवाह तमिति भ्रातृगुप्त्यर्थंजाग्रतं विनिद्रं गुणैः स्नेहसौशील्यादिगुणैः क्षत्रगुणैश्चयुक्तं २ इयंतातेत्यादिरुक्तानुवा दः पूर्वमेवव्याख्यातः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्य रामस्य ४ पंचविंशतिश्लोका अत्रसर्गे ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१

उचितोऽयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयं ४ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविक-
श्चन मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदथसत्यंतवाग्रतः ५ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचकेव
लौ ६ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह ७ नहिमेविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चर
तःसदा चतुरंगंह्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि ८ एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ९
कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितानिसुखानिवा १० योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुं
युधि तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ११ महतातपसालब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः
१२ अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति १३ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रि
यः निर्घोषोविरतोनूनमद्यराजनिवेशने १४ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम नाशंसेयदितेसर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमां १५
जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति १६ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोर
थं राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति १७ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंति
भूमिपं १८ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नांसर्वरत्नविभूषितां १९ गजाश्वरथसंबाधांतूर्यनादविना
दिताम् सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां २० आरामोद्यानसंपूर्णांसमाजोत्सवशालिनीं सुखिताविचरिष्यंतिराजधा-
नींपितुर्मम २१ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनावयं निवृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि २२ परिदेवयमानस्यतस्ये
वंहिमहात्मनः तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत २३ प्रभातेविमलेसूर्येकारयित्वाजटायुभौ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखं
संतारितौमया २४ जटाधरौतौद्रुमचीरवाससौमहाबलौकुंजरयूथपोपमौ वरेषुधीचापधरौपरंतपौव्यपेक्षमाणौसहसीतयाग-
तौ २५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडशीतितमःसर्गः ८६ छ छ गुहस्यवचनं
श्रुत्वाभरतोभृशमप्रियम् ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुतमप्रियम् १

२२ २३ २४ २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰
षडशीतितमःसर्गः ८६ छ छ भृशमप्रियं जटाधारणरूपं यत्र तत्रैव यत्रक्षणेइत्यर्थः ध्यानंजगाम स्वाभिलाषितकार्यसंकल्पंजातमितिचिंतांप्राप
सर्थः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुकुमारत्वादिगुणेनजटादिकंधृतं अतोनिश्चित्य दुर्लभोमेतिचिंतांजगाम २ ततोमुहूर्तेनकालं परमदुर्मनाः परमखिन्नः प्रत्याश्वस्य पुनश्वसहसादुःखवेगे न ससाद अवशोभूत् तोत्रैरंकुशैः हृदि हृदयदेशे ३ ४ तदवस्थं अनेनावस्थं अनंतरस्थितः समीपस्थितः ५ ६ अनुसृत्य समीपंप्राप्य ७ स्ववत्स स्वपुत्रंयथा तथोपगुह्य ८ व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणोभ्रममूर्च्छादिः ९ १० भ्रममूर्च्छादेःकारणांतरंएच्छति कच्चिदिति अप्रियं प्राणात्ययरूपं एकपुत्रायाममेतिशेषः ११ मुहूर्तं विसंज्ञःस पश्चात्समाश्वस्येत्यर्थः परिसांत्व्य त्वच्छंकितंकिमपिनास्ति किंतु तयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेनमूर्छितोस्मि इत्युक्त्वा १२ १३ हृष्टः लक्ष्मण वद्भरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिदर्शने ततुष्टः यद्विधं यादृशंव्यवहारंरामेप्रतिपेदे कृतवान्तमब्रवीद्रामकृतंचेत्यन्वयः १४ तमेवाह अन्न-

सुकुमारोमहासत्वः सिंहस्कंधोमहाभुजः पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः २ प्रत्याश्वस्यमुहूर्तंतुकालंपरमदुर्मनाः ससाद सहसातोत्रैर्हृदिविद्धइवद्विपः ३ भरतंमूर्च्छितंदृष्ट्वाविवर्णवदनोगुहः बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ४ तदवस्थंतु भरतंशत्रुघ्नोनंतरस्थितः परिष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशोककर्शितः ५ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः उपवासकृशादीनाभर्तृव्यसनकर्शिताः ६ ताश्चतंपतितंभूमौरुदंत्यःपर्यवारयन् कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिषस्वजे ७ वत्सलास्वंयथावत्समुपगुह्यतपस्विनी परिपप्रच्छभरतंरुदंतीशोकलालसा ८ पुत्रव्याधिर्नतेकच्चिच्छरीरंप्रतिबाधते अस्यराजकुलस्याद्यत्वदधीनंहिजीवितं ९ त्वांदृष्ट्वापुत्रजीवामिरामेसभ्रातृकेगते वृत्तेदशरथेराज्ञिनाथएकस्त्वमद्यनः १० कच्चिन्नलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिंचिदप्रियम् पुत्रेवाह्येकपुत्रायाःसहभार्येवनंगते ११ समुहूर्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवमहायशाः कौसल्यांपरिसांत्व्येदंगुहंवचनमब्रवीत् १२ भ्रातामेक्वावसद्रात्रिंक्वसीताक्वचलक्ष्मणः अस्वपच्छयनेकस्मिन्किंभुक्त्वागुहशंसमे १३ सोब्रवीद्भरतंहृष्टोनिषादाधिपतिर्गुहः यद्विधंप्रतिपेदेचरामेप्रियहितेतिथौ १४ अन्नमुच्चावचंभक्ष्याःफलानिविविधानिच रामायाभ्यवहारार्थंबहुशोपहृतंमया १५ तत्सर्वंप्रत्यनुज्ञासीद्रामःसत्यपराक्रमः नहितत्प्रत्यगृण्हात्सक्षत्रधर्ममनुस्मरन् १६ नह्यस्माभिःप्रतिग्राह्यंसखेदेयंतुसर्वदा इतितेनवयंसर्वेअनुनीतामहात्मना १७

मित्यादि १५ प्रत्यनुज्ञासीत् मदनुग्रहार्थंकेवलमंगीकृत्य पुनर्मह्यमेवदत्तवान् क्षत्रधर्मम प्रतिग्रहरूपं नप्रत्यगृण्हात् अभ्यवहाराय नस्वीकृतवान् १६ तमेवधर्ममाह नहीति नन्वेवं भरद्वाजादिदत्तांगीकारःकथमितिचेन्न मधुपर्कादिना राजपूजायाब्राह्मणंप्रतिविधानेन तद्दत्तांगीकारस्यस्वाभ्युदयफलकत्वेनचतस्ययुक्तत्वात् गुहस्यनिषादत्वेन राजपूजानधिकारात् अस्वदेशत्वेनकरग्रहणायोग्यत्वाच्च तदीयानंगीकारइतिनदोषः यद्यपिगुहस्यतत्वज्ञत्वेनास्त्येवभगवत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तदभोजनमितितत्वम् १७ ७ ७ ११८

औपवास्यमुपवासं स्वार्थेष्यञ् १८ अकरोत्स्नानक्रियामितिशेषः त्रयःस्कमंत्रेण संहिताः समाहितचित्ताः १९ ततः पश्चात्संध्यावंदनोत्तरं बर्हींषि दर्भान्
स्वास्तरं शयनं २० व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशाद्बहिर्दूरमितिशेषः २१ २२ इषुधी एष्वेबध्वा तलकरतलयोरंगुलित्राणवान् सज्जंधनुरुपोत्य धृत्वा अस्य-
परितोषत्रमन्ततिष्ठत् केवलंनिद्रारहितः २३ परिपालयं पर्यपालयं २४ इतिरामाभिरामेश्रीरामी॰ति॰वा॰अ॰ सप्ताशीतितमःसर्गः ८७ ७ ७
तदिति १ इह भूमौ शर्वरी शयिता अधिकरणेनिष्ठा एतद्देशावच्छिन्नशयनाधिकरणं शर्वरीत्यर्थः इदमस्यविमर्दितमंगानामितिशेषः विमर्दनाधिकरण-

लक्ष्मणेनयदानीतंपीतंवारिमहात्मना औपवास्यंतदाकार्षीद्राघवः सहसीतया १८ ततस्तुजलशेषेणलक्ष्मणोप्यकरोत्त-
दा वाग्यतास्तेत्रयःसंध्यांसमुपासंतसंहिताः १९ सौमित्रिस्तुततःपश्चादकरोत्स्वास्तरंशुभं स्वयमानीयबर्हींषिक्षिप्रंराघवका
रणात् २० तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरेसहसीतया प्रक्षाल्यचतयोःपादौव्यपाक्रामत्सलक्ष्मणः २१ एतत्तदिंगुदीमूलमिदमेव
चतत्तृणं अस्मिन्रामश्चसीताचरात्रिंतांशयितावुभौ २२ नियम्यपृष्ठेतुतलांगुलित्रवान्शरैः सुपूर्णाविषुधीपरंतपः महद्धनुःस
ज्जमुपोह्यलक्ष्मणोनिशामतिष्ठत्परितोस्यकेवलं २३ ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापभृत्स्थितोभवं तत्रसयत्रलक्ष्मणः अतं-
द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पंपरिपालयंस्तदा २४ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰आ॰अ॰सप्ताशीतितमःसर्गः ८७ ७ ७
तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतः सहमंत्रिभिः इंगुदीमूलमागम्यरामशय्यामवेक्षत १ अब्रवीज्जननीःसर्वा इहतस्यमहात्मनः
शर्वरीशयिताभूमाविदमस्यविमर्दितं २ महाराजकुलीनेनमहाभागेनधीमता जातोदशरथेनोर्व्यांनरामः स्वप्तुमर्हति
३ अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरणसंचये शयित्वापुरुषव्याघ्रः कथंशेतेमहीतले ४ प्रासादाग्रविमानेषुवलभीषुचसर्व
दा हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु ५ पुष्पसंचयचित्रेषुचंदनागुरुगंधिषु पांडुराभ्रप्रकाशेषुशुकसंघरुतेषुच ६
प्रासादवरवर्येषुशीतवत्सुसुगंधिषु उषित्वामेरुकल्पेषुकृतकांचनभित्तिषु ७ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः
मृदंगवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः ८

मित्यर्थः २ उक्तविशेषणेन दशरथेनहेतुना जातोनोर्व्यांस्वप्तुमर्हति ३ अजिनेनराजार्हकंदली-
चमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेण मंचोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे तानिचाजिनानि शीतोष्णयोरुष्णशीते वरास्तरणानां कार्पासवस्त्ररलकंब-
लाद्यास्तरणानां संचयः समूहोयत्र पर्यंके शीतकाले औष्ण्यार्थं तद्बाहुल्यं ४ प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभी कूटागा
रं हैमानि राजतानिच भौमानि भूतलानि येषु ५ शुकसंघरुतेषु तद्युतवत्सु ६ प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठानां मध्ये वर्येषुश्रेष्ठेषु तेषूषित्वा क-
थंभूमौशेतइतिसंबंधः ७ वराभरणानां परिचारिकानूपुराद्याभरणानां निःस्वनैर्गीतादिशब्दैः स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथंभूमौकेवलंशेतेइति
संबंधः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ इदं रामस्य भूशयनं लोके अन्यत्यजनेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमपि अश्रद्धेयमेव तदेवाविवृणोति मामां सत्यंनप्रतिभाति तस्मात् एतद्विषये भा वोंऽन्तःकरणं मुह्यते ममसोहइत्यर्थः अथवा स्वप्नोयंस्तवितुमर्हतीतिमतिः स्वप्नेत्यसंभावितमपि संभाव्यते १० कालेन कालतोबलवत्तरंकिंचि त्किमपिदैवतंनास्तिइतिनूनंमन्ये यत्रकालेप्राप्तेसति रामोपि भूमावशेत ११ यस्मिन्काले दशरथदयिता प्रियास्नुषाभूमौशयिता ततोनबलवत्किंचि त् १२ १३ कनकबिंदवः भूषणावयवकनकशकला नीतिकतकः १४ १५ भर्तुःशय्याकोमलावा कठिनावा स्त्रीणांसुखैवेवमन्ये यतः सुकुमा

बंदिभिर्वंदितःकालेबहुभिःसूतमागधैः गाथाभिरनुरूपाभिस्तुतिभिश्चपरंतपः ९ अश्रद्धेयमिदंलोकेनसत्यंप्रतिभाति मा मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः १० ननूनंदैवतंकिंचित्कालेनबलवत्तरं यत्रदाशरथीरामोभूमावेवमशेतसः ११ यस्मिन्विदेहराजस्यसुताचप्रियदर्शना दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच १२ इयंशय्याममभ्रातुरिदमावर्तितंशु भं स्थंडिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणं १३ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनेशुभा तत्रतत्रहिदृश्यंतेसक्ताःकनक- बिंदवः १४ उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा तथाह्येतेप्रकाशंतेसक्ताःकौशेयतंतवः १५ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबा लातपस्विनी सुकुमारीसतीदुःखंनविजानातिमैथिली १६ हाहतोस्मिनृशंसोस्मियत्सभार्यःकृतेमम ईदृशींराघवःशय्या मधिशेतेह्यनाथवत् १७ सार्वभौमकुलेजातःसर्वलोकसुखावहः सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वाराज्यंप्रियमनुत्तमं १८ कथमिंदीवरश्या मोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः सुखभागीनदुःखार्हःशयितोभुविराघवः १९ धन्यःखलुमहाभागोलक्ष्मणःशुभलक्षणः भ्रातरंविष मेकालेयोराममनुवर्तते २० सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनं वयंसंशयिताःसर्वेहीनास्तेनमहात्मना २१ अकर्णधारा पृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे गतेदशरथेस्वर्गेरामेचारण्यमाश्रिते २२ नचप्रार्थयतेकश्चिन्मनसापिवसुंधरां वनेनिवसतस्त स्यबाहुवीर्याभिरक्षिताम् २३ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपां अनावृतपुरद्वारांराजधानीमरक्षिताम् २४ अप्रहृष्टब- लांन्यूनांविषमस्थामनावृतां शत्रवोनाभिमन्यंतेभक्ष्यान्विषकृतानिव २५

शीत्यादि १६ममकृते कैकेयीप्रवृत्तेः स्वानुमतिराहित्येपि स्वमु- द्दिश्यजातत्वादितिभावः १७ १८ १९ विषमेकाले संकटकाले २० या पतिं अनु अनुसृत्य वनंगता सासिद्धार्थावयंसंशयिताः रामसेवाविषयसंशयमाप न्नाः कालांतरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानीमस्मत्सेवानुमतौसंशयादितिभावः २१ अकर्णधारा नौरिवशून्या प्रशास्तृशून्या २२ कश्चिन्मादृशः २३ शून्यसं वरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामासमंताद्रक्षयाशून्यांहीनां अनावृतत्वंरक्षकाभावात् २४ अप्रहृष्टंबलंयस्यां अतएवशून्यां क्षीणबलां नाभिमन्यंतेस्वी कर्तुंनेच्छंति अत्रतद्बाहुवीर्यरक्षितत्वंहेतुः२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनस्तमेवराज्यार्थे आनेष्यामि यदिसव्रतभंगः कथंकार्यइतिवदेत् तदा तत्प्रतिनिधितया ऽहंव्रतमनुष्ठास्येइत्याह अद्येत्यादि २६ तस्यव्रतसंकल्पंस्वयंगृ हीत्वा तत्परिपालनार्थमुत्तरंकालं चतुर्दशवर्षपर्यंतमहंवनेवत्स्यामि एवंसति नार्यस्यतत्प्रतिश्रुतंमिथ्याभविष्यति २७ वसंतमिति २८ २९ प्रसाद्येति प्र पत्स्यते निवृत्तिविषयेप्रसादमतिशेषः उपेक्षितुंनार्हति भक्तवत्सलत्वादितिभावः ३० इतिरामाभिरा० अ० अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ ५ ५ व्युषित्वा उषित्वा काल्यमुषःकाले उषःपर्यायोकाल्यका ल्यावुभावपीतिज्ञायते १ २ आर्यविचिंतयन्नहमपि यथात्वंतथैवजागर्मि नस्वपि मीत्येवमन्

अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन् २६ तस्याहमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने न त्वातिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्याभविष्यति २७ वसंतंभ्रातुरर्थायशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति २८ अभिषेक्ष्यंतिकाकुत्स्थमयोध्यायांद्विजानयः अपिमेदेवताःकुर्युरिमंसत्यंमनोरथं २९ प्रसाद्यमानःशिरसामयास्वयंबहुप्रका रंयदिनप्रपत्स्यते ततोऽनुवत्स्यामिचिराय राघवंवनेचरंनार्हतिमामुपेक्षितुं ३० इत्यार्षेश्रीरा० वा० अ० अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ ५ ५ व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत् १ शत्रुघ्नोत्थायकिंशेषेनिषा दाधिपतिंगुहं शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीं २ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यंविचिंतयन् इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नो विप्रचोदितः ३ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः आगम्यप्रांजलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत् ४ कच्चित्सुखंनदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थशर्वरीम् कच्चिच्चसहसैन्यस्यतवनित्यमनामयं ५ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितम् रामस्यानुवशोवाक्यंभ रतोपीदमब्रवीत् ६ सुखवानःशर्वरीधीमन्पूजिताश्चापितेवयं गंगांतुनौभिर्बह्वीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः ७ ततोगुहःसंत्वरितः श्रुत्वाभरतशासनं प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत् ८ उत्तिष्ठतप्रबुध्यध्वंभद्रमस्तुहिवःसदा नावःसमुपकर्षध्वंतार यिष्यामिवाहिनीम् ९ तेतथोक्ताःसमुत्थायत्वरिताराजशासनात् पंचनावांशतान्येवसमानिन्युःसमंततः १० अन्याःस्वस्तिक विज्ञेयामहाघंटाधराधराः शोभमानाःपताकिन्योयुक्तवाहाःसुसंहताः ११

ब्रवीदित्यन्वयः ३ ४ शर्वरीमवात्सीः अत्यंतसंयोगेद्वितीया ५ रामस्यानुवशोरामाधीनः ६ तेत्वया पूजिताः ७ प्रतिप्रविश्य ततोनिवृत्तिपूर्वकंप्रविश्य ८ ९ नावांपंचशतानि समानिन्युः १० अन्याः पंचशता नौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्ययालोकप्रसिद्ध्याराजार्हनौभेदाः महाघंटांधारयंतितामहाघंटाधराः पताकास्ताधारयंतीत्यर्थः शोभ मानाःस्वर्णादिरूषितचित्रैः शोभमानाः पताकिन्यः बह्वरित्रवत्यः अरित्रं नावाकर्षणदंडः युक्तवाहाः नौवहननाविकवत्यः युक्तवाताइतिपाठे युक्त गतयः सुसंहताः दृढसंधिबंधाः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सनंदिघोषां उपरिप्रतिष्ठितमंगलवादित्रघोषसहितां ततः इतरस्वस्तिकाभ्योविलक्षणां स्वस्तिकाख्यांपांडुकंबलोराजास्तरणकंबलः तद्वतीं राजार्हां-नावं गुहःस्वयमेवोपाहरत् १२ १३ तत्पूर्वं समात्रृक भरतारोहात्पूर्वं अनंतरं तेषांतासांचानंतरं राजदाराः अनुचरप्रसुस्त्रियः शकटानि आपणाः पण्यानि इतरनौषु आरोपिताइतिशेषः १४ आवासं उषितावासं दीपयतामग्निसात्कुर्वतां अयंसेनाधर्मः तीर्थंनद्यवतारमवगाहतामहमहमि-कयाप्रविशतां भांडानि उपकरणानि १५ आशुगाः शीघ्राः १६ नारीणामित्यादौतृतीयार्थस्य शेषत्वविवक्षायांषष्ठी नारीभिःपूर्णाइत्याद्यर्थः यानानि शकटादीनि युग्याअश्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः महापनं बहुमूल्यं यद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारं १७ तंजनमवरोप्यनिवृत्तानावः

ततःस्वस्तिकविज्ञेयांपांडुकंबलसंवृतां सनंदिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत् १२ तामारुरोहभरतःशत्रुघ्नश्चमहाबलः कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः १३ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये अनंतरं राजदारास्तथैवशकटापणाः १४ आवासमादीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहतां भांडानिचाददानानांघोषस्त्रिदिवमस्पृशत् १५ पताकिन्यस्तुतानावःस्वयंदाशैर धिष्ठिताः वहंत्योजनमारूढंतदासंपेतुराशुगाः १६ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चित्तुवाजिनां काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानयु-ग्यंमहाधनं १७ तास्तुगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनं निवृत्ताःकांडचित्राणिक्रियंतेदाशबंधुभिः १८ सवैजयंतास्तुगजागजा रोहैःप्रचोदिताः तरंतस्मप्रकाशंतेसपक्षाइवपर्वताः १९ नावश्चारुरुहुस्त्वन्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे अन्येकुंभघटैस्तेरुरन्येतेरुश्च बाहुभिः २० सापुण्याध्वजिनीगंगांदाशैःसंतारितास्वयं मैत्रेमुहूर्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमं २१ आश्वासयित्वाचचमूंमहा त्मानिवेशयित्वाचयथोपजोषं द्रष्टुंभरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतःप्रतस्थे २२ सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्म-नोदेवपुरोहितस्य ददर्शरम्योटजवृक्षदेशंमहद्वनंविप्रवरस्यरम्यम् २३ इत्यार्षेश्रीरा·वा·अ·एकोननवतितमःसर्गः ८९ ॥

समारुह्य दाशबंधुभिःक्रीडार्थं कांडचित्राणि कांडे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात्क्रियंतेस्मेत्यर्थः कांडोस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिषित्यम-रः १८ सवैजयंताः सध्वजाः १९ प्लवाः वेणुतृणादिनिर्मिताः कुंभामहांतः घटाः स्वल्पाः विपरीतंवा २० मैत्रेमुहूर्ते उदयात्तृतीयमुहूर्ते नाडीद्वयंमुहूर्तः रौद्रःसार्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच आप्योवैश्वस्तथाब्राह्मःप्राजोरौद्राग्निरेवच ऐंद्रोथनिर्ऋतिश्चैववारुणोर्यमसाधकौ एतेक्रमेणविज्ञेयामुहूर्तादश पंचचेत्युक्तेः २१ यथोपजोषं यथासुखं आश्वासयित्वा विश्राम्य निवेशयित्वा प्रयागवनेस्थापयित्वा २२ देवपुरोहितस्य भरद्वाजोत्युतथ्यभार्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जातइतिपुराणेप्रसिद्धं तंच भर्तृभिया त्यक्तुकामां ममतां देवाऊचुः उतथ्यस्यक्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजानमस्तुंभरेति तस्माद्भरद्वाजइतितस्यनाम २३ इतिरामाभि·वा·आदि·अ·एकोननवतिः सर्गः ८९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जगामद्रष्टुमितिशेषः अवस्थाप्य आश्रमोपरोधनिवृत्तयेइतिशेषः १ पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थं २ ततः संदर्शने आश्रमप्रवेशानंतरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरोहितं पुरोहितस्यपश्चात् ३ शिष्यान्प्रति अर्घ्यमानयतेतिब्रुवन् ४ अबुध्यत वसिष्ठेनसहागमनादितिशेषः ५ ताभ्यांवसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्याक्रमेण प्रथमंब्राह्मणस्य पश्चात्क्षत्रियस्यकुले गृहे ६ वृत्तं अतीतं अतएवराजानं उदाहरत् राजकुलंनपृष्टवान् ७ शरीरादित्रयस्य यथायोगंतपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वाराधर्मसाधनत्वाच्छिष्यवत्प्रियत्वाच्च तदनामयप्रश्नः ८ तथेतिप्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा राघवोरामः ९ नश्रुत्स्यते नविश्वसिति १० अविश्वासबीजमाह रूपुर्वेइति कौसल्यायंरूपुवे चिरं चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः

भरद्वाजाश्रमंगत्वा क्रोशादेवनरर्षभः जनंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः १ पद्भ्यामेवतुधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः
वसानोवाससीक्षौमेपुरोधायपुरोहितं २ ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितं ३
वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजोमहातपाः संचचालासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ४ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः अ
बुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतम् ५ ताभ्यामर्घ्यंच पाद्यंचदत्वापश्चात्फलानिच आनुपूर्व्याच्चधर्मज्ञः पप्रच्छकुशलंकुले ६
अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमंत्रिषु जानन्दशरथंवृत्तंनराजानमुदाहरत् ७ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयं शरी
रेग्निषुशिष्येषुवृक्षेषुमृगपक्षिषु ८ तथेतितुप्रतिज्ञायभरद्वाजोमहायशाः भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबंधनात् ९ किमिहा-
गमनेकार्यंतवराज्यंप्रशासतः एतदाचक्ष्वसर्वंमेनहिमेशुध्यतेमनः १० सुषुवेयममित्रघ्नंकौसल्यानंदवर्द्धनम् भ्रात्रास
हसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनं ११ नियुक्तःस्त्रीनिमित्तेनपित्रायोसौमहायशाः वनवासीभवेतीहसमाःकिलचतुर्दश १२ कच्चिन्नतस्या
पापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि अकंटकंभोक्तुमनाराज्यंतस्यानुजस्यच १३ एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्रत्युवाचह पर्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासं
सज्जमानया १४ हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते मत्तोनदोषमाशंकेमैवंमामनुशाधिहि १५ नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे नाहमेतेन
तुष्टश्चनतद्वचनमाददे १६

११ वनवासीभवेतिनियुक्तः १२ इह वने तस्यरामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्यच पापंकर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः तत्रहेतुरकंटकं असपत्नं १३ पर्यश्रुनयनः परिस्रुतनयनः संसज्जमानया स्खलंत्या १४ मामेवंपापसंसक्तं यदिभगवान्सर्वज्ञोमन्यते तदाहतोस्मि व्यर्थजन्मास्मि दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तोमद्रूपनिमित्ततोनैनि-
अहमाशंके स्वानुभवतोजानामि अतोमामेवं मानुशाधि मैवंकर्णकठोरंब्रूहि १५ ननु कथमपलापः क्रियते अतआह मदंतरे मद्विषये यत्तुमायाविनेत्यर्थइति
तन्न अंतरेणेत्यव्ययस्यैवतदर्थत्वात् ममत्ववसरवाची अंतरशब्दइतितदोषः यन्मेमाता वोचत् मदभिषेकरामवनवासादि तन्मेनेष्टं तदेवविवृणोति नाहमि
ति एतेन मातृकृतव्यापारेण नचतद्वचनमाददे अंगीकरोमि इदानीमपीतिशेषः १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथस्वागमनकारणमाह अर्हंत्विति प्रसादकउपायानः प्रसादयितुमागतइत्यर्थः १७ एवंगतं एवंबुद्धिं क्वसंप्रति कस्मिन्देशे १८ याचितोभरतायप्रस-
न्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादात्प्रसादंप्राप्य १९ एतदुक्तरूपंवचः त्वयियुक्तं नवोचितं तदेवसमर्थयति गुरुइति गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतोगुरुसेवादित्रयंराघववंश
जेप्रायोदृष्टमितिशेषः यद्वा एतत्त्रयं त्वयियुक्तमित्यन्वयः २० दृढीकरणं अन्यथाभावान्निवृत्तिः बहूनामग्रेउक्तोत्यर्थोनान्यथाकर्तुंशक्यते मुख्यप्रयो
जनमाह कीर्तिंसमभिवर्धयन् असर्वज्ञजनप्रतीतिशेषः हेतौशता कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छमित्यर्थः २१ अथ रामः क्वेति प्रश्नस्योत्तरमाह जानेचेति २२

अर्हंत्वनंनरव्याघ्रमुपयानःप्रसादकः प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितुं १७ तंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्हसि शंस
मेभगवन्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः १८ वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः उवाचतंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः १९
त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता १२० जानेचैतन्मनःस्थंतेदृढीकरणमस्त्विति अपृ-
च्छंत्वांतवात्यर्थंकीर्तिंसमभिवर्द्धयन् २१ जानेचरामंधर्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणं अयंवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ २२ श्व
स्त्वंगंतासितंदेशंवसाद्यसहमंत्रिभिः एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद २३ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपोभरतोऽब्र-
वीद्वचः चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानिशानिवासायनराधिपात्मजः २४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदि॰ अयो॰ नवतितमः स
र्गः ९० ॥ ॥ कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा भरतंकैकयीपुत्रमातिथ्येनन्यमंत्रयत् १ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्वि
दंभवताकृतं पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यंवनेयदुपपद्यते २ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव जानेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेन
चित् ३ सेनायास्तुतवैवास्याःकर्तुमिच्छामिभोजनं ममप्रीतिर्यथारूपात्वमर्होमनुजर्षभ ४ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहा
गतः कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ ५ भरतःप्रत्युवाचेदंप्रांजलिस्तंतपोधनं नसैन्येनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात् ६

एतंभद्यवासरूपं कामार्थकोविद वांछितार्थप्रदानसमर्थ २३ प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशाः रूपंयशस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणेइतिकोशात् तदाश्रमे भरद्वाजाश्र
मे २४ इतिरामाभि॰वा॰अ॰ नवतितमः सर्गः ९० ॥ ॥ कृतबुद्धिं कृतनिश्चयं आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपिहेतुः
१ वने यदुपपद्यते तेनातिथ्यंकृतंनन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः २ वनवासित्वेन दरिद्रत्वादेतदधिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यमन्यतइत्याशयेन प्रहसन्निवेति येन
केनचिदपि तुष्येः तुष्टोभवेरितिमन्ये वन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतियुक्तइतिजाने ३ अथापि सेनायाइत्यादि ममप्रीतिर्यथारूपा ममेच्छायादृशी तथारूपांतां
त्वमर्होसि अंगीकर्तुमिति शेषः ४ बलंदूरेनिक्षिप्य एकाकीकिमर्थमागतः अयमेवार्थोव्यतिरेकमुखेनदर्श्यते कस्मादिति ५ अत्रोत्तरमाह भरतइति भगवद्भ
यात् भगवदाश्रमपीडाप्रसंगभयादित्यर्थः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषयेषुदेशेषु परिहर्तव्याः तदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसंगनिमित्तमनुपरोध्याः ७ तदेवाह वाजीत्यादि ८ ९ परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा समुपागमं समीपानयनं १० पीत्वापःपरिमृज्येति त्रदयंगमाभिः द्विरोष्ठौपरिमृज्येत्सकृदाचम्येत्युक्तरीत्याचम्य आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसंपादननिमित्तं विश्वकर्मा सृष्टिकर्तृविशेषः ११ आव्हानप्रकारमाह आव्हयेइति त्वष्टारं तक्षणादिव्यापारोपेतं विश्वकर्माणं संविधीयतां विश्वकर्मसाध्यगृहादिसर्वं सिद्धंक्रियतां १२ त्रीन्यमवरुणकुबेरानितितीर्थः कार्यविशेषेष्वेषामपि नियोगोबोध्यः १३ अंतरिक्षेनदी आकाशगंगा १४ तासांकृत्यमाह अन्याइति

राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजपुत्रेणवातथा यत्नतःपरिहर्तव्याविषयेषुतपस्विनः ७ वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयांतिमां ८ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा नहिंस्युरितितेनाहमेकएवागतस्ततः ९ आनीयतामितःसैन्यमित्याज्ञप्तःपरमर्षिणा तथातुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमं १० अग्निशालांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्यच आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाव्हयत् ११ आव्हयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयतां १२ आव्हयेलोकपालांस्त्रीन्देवान्शक्रपुरोगमान् आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयतां १३ प्राक्स्रोतसश्चयानद्यस्तिर्यक्स्रोतसएवच पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांत्वद्यसर्वशः १४ अन्याःस्रवंतुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठितां अपराश्चोदकंशीतमिक्षुकांडरसोपमं १५ आव्हयेदेवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वैश्चापिसर्वशः १६ घृताचीमथविश्वाचींमिश्रकेशीमलंबुषां नागदंतांचहेमांचसोमामद्रिकृतस्थलीं १७ शक्रंयाश्चोपतिष्ठंतिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः सर्वास्तुंबुरुणासार्धमाव्हयेसपरिच्छदाः १८ वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत् दिव्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैवतु १९ इहमेभगवन्सोमाविधत्तामन्नमुत्तमं भक्ष्यंभोज्यंचचोष्यंचलेह्यंचविविधंबहु २० विचित्राणिचमाल्यानिपादपप्रच्युतानिच सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानिच २१

मैरेयं मद्यभेदः धात्रीधातकीप्रभृतिनिर्मितः सुरागौडीमाध्वीपैष्टीचेतित्रिविधा सुनिष्ठितां सुनिष्पादितां इक्षुकांडरसोपमं तन्मधुरम् १५ हहाहाहाः छंदोवशात्ह्रस्वपाठः १६ १७ सपरिच्छदाः सालंकाराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च ब्राह्मणमितिपाठे बृहस्पतिं याउपतिष्ठंतीत्यनुकर्षइतिकतकः ताः सर्वाभामिनीराव्हयेइतिसंबंधः १८ कुरुषु उत्तरकुरुषु यद्दिव्यंवनंचैत्ररथाख्यं दिव्यत्वोपपादकं वासोभूषणान्येव पत्राणि यद्दर्शिवृक्षाणां तद्दिव्यनार्यएवफलानियत्रतत् इहैवतु इहवनेएवागच्छतुइतिशेषः इहैतुवेइतिपाठांतरम् तद्वनाधिष्ठानादिदमेववनम् तथाभवत्वित्यर्थः १९ २० पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वयंजातानि २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णोच्चारणलक्षणोपेतं तथाव्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरोपेतं स्वरैस्तुपलक्षणं एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुप्र
युक्तः स्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीत्युक्तेः समाधितेजस्तपोभिर्युक्तः एवंगुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गेकामधुक्त्वेन प्रसिद्धादपिव
चनादिहैवसर्वसिद्धमितिभावः २२ मनसाध्यायतः मनसाध्यानपूर्वककृताह्वानस्य तानि आहूतानि २३ मलयदुर्दुरौ चंदनपर्वतौ उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा यु-
क्त्या यथोचितवृत्त्या शैत्यमांद्यसौरभ्ययोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः अतएवशिवः सुखदः ईदृशोऽनिलः सुस्रवंववौ २४ घनामेघाः २५ वीणावाद्यमाना-

एवंसमाधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः २२ मनसाध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्यकृतांजलेः
आजग्मुस्तानिसर्वाणिदेवतानिपृथक्पृथक् २३ मलयंदर्दुरंचैव ततःस्वेदनुदोऽनिलः उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखंशिवः २४
ततोऽभ्यवर्षतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षुसर्वासुशुश्रुवे २५ प्रववुश्चोत्तमावातानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः प्रज-
गुर्देवगंधर्वावीणाःप्रमुमुचुःस्वरान् २६ सशब्दोद्यांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच विवेशोच्चावचःश्लक्ष्णः समोलयगुणान्वितः
२७ तस्मिन्नुपरतेशब्देदिव्येश्रोत्रसुखेनृणां ददर्शभरतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः २८ बभूवहिसमाभूमिः समंतात्पंचयोजनं शा
द्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैदूर्यसन्निभैः २९ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसाबीजपूरकाः आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषिताः
३० उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत् आजगामनदीसौम्यतीरजैर्बहुभिर्वृता ३१ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनां
हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानिशुभानिच ३२ सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणं शुक्लमाल्यकृताकारंदिव्यगंधसमुक्षितम् ३३
चतुरस्रमसंबाधशयनासनयानवत् दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्त्रवत् ३४ उपकल्पितसर्वान्नंधौतनिर्मलभाजनम् कॢप्त
सर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमं ३५ प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा वेश्मतद्रत्नसंपूर्णं भरतःकैकयीसुतः ३६ अनुज
ग्मुश्चतेसर्वेमंत्रिणःसपुरोहिताः बभूवुश्चमुदायुक्तास्तंदृष्ट्वावेश्मसंविधिम् ३७

इतिशेषः स्वरान्षड्जादीन् २६ लयोवृत्तगीतानुगततालप्रमाणम् २७ भरतस्येदंभारतं सैन्यं विश्वकर्मणोविधानंददर्श २८ तदेवविधानंदर्शयति बभूवेत्यादि छन्नाबभूवेत्यनुकर्षः शाद्वलं कोमलतृणमत्र २९ तस्मि
न्पंचयोजनमितेदेशे फलभूषणाः कपित्थादयोबभूवुरित्यन्वयः ३० वनं चैत्ररथं नदी जातावेकवचनम् तीरजैर्वृक्षैः ३१ चतुः शालानि शुभ्राणिगृहाणिजा
तानिइतिशेषः तथागजादीनांशालाश्चजाताः तोरणानि पुरद्वाराणि ३२ सितमेघनिभं सुधालेपेन शुक्लमाल्यैः कृतआकारोयस्य दिव्यैर्गंधैः गंधवज्जलैः- १२२
रुक्षितं सिक्तं ३३ यानं शिबिकादि ३४ धौतत्वेन प्रक्षालितत्वेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन् ३५ ३६ वेश्मसंधिं वेश्मसंविधानं ३७ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजासनं सिंहासनं राजवद्राजयोग्यं तदभ्यवर्तत प्रदक्षिणीकृतवान् ३८ नतु तत्रोपविष्ट इत्याह आसनंपूजयामासेति रामचंद्रीयमेतदिति बुद्ध्यारामाय प्रणम्य आस-
नोपरिप्रतिष्ठितं रामं ध्यात्वेति शेषः वालव्यजनमादाय समसेवाशेषतयेति शेषः सचिवासने सचिवार्थकॢप्तासने सिंहासनाधस्तले अत्रेदंबोध्यं भरतेनवाचो
क्तमपि राज्यानभिलाषं लोकानश्रद्दध्युरतः क्रिययापि सर्वलोकप्रत्यायनाय महर्षिणा तपोव्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणं किंचपुष्पादिभिःपूजेवेयमपिक्रिया
विष्णोरंशभूतभरततुष्टयेइतिनतत्करणम् किंचभरतंप्रति त्वंदुष्टबुद्ध्यागतोसिकिमितिप्रश्ने तस्यकृषेरिव सर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशंकावारणाय स्वसामर्थ्य
दर्शनं अपिच भगवदेकचित्तानांस्वर्गस्करवमिहापि भवतीति भगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्दर्शनेनच तेषांतत्राधिकांप्रीतिमुत्पादयितुंतथाकरणंसु

तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच भरतोमंत्रिभिःसार्द्धमभ्यवर्ततराजवत् ३८ आसनंपूजयामासरामायाभिप्रणम्यच वाल
व्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने ३९ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यषीदत ४०
ततस्तत्रमुहूर्तेननद्यःपायसकर्दमाः उपातिष्ठंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ४१ आसामुभयतःकूलंपांडुमृत्तिकलेपनाः रम्या
श्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः ४२ तेनैवचमुहूर्तेनदिव्याभरणभूषिताः आगुर्विंशतिसाहस्राब्रह्मणाप्रहिताःस्त्रियः ४३
सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहिताःस्त्रियः ४४ याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते
आगुर्विंशतिसाहस्रानंदनादप्सरोगणाः ४५ नारदस्तुंबुरुर्गोपः प्रभयासूर्यवर्चसः एतेगंधर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः ४६
अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना उपानृत्यंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ४७ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने प्रयागेता
न्यदृश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा ४८ बिल्वामार्दंगिकाआसंश्छम्याग्राहाबिभीतकाः अश्वत्थानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा
४९ ततःसरलतालाश्चतिलकाःसनमालकाः प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः ५० शिंशिपामलकीजंबूर्याश्चान्याःकान
नेलताः प्रमदाविग्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेवसन् ५१

नैर्ऋतिदिक् ३९ आनुपूर्व्याद्यथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिबिररक्षकः ४० ४१ उभय
तःकूलं उभयोःकूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाः सुधालिप्ताः ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ४२ आगुरागतवत्यः ४३ सुवर्णमणिमुक्तेनेतिसमाहारद्वंद्वः ४४ गृही
तोदर्शनादिनास्ववशीकृतः सोन्मादः उद्भूतसंतोषसहितइत्यर्थः नंदनमिंद्रवनं ४५ नारदादयोगंधर्वराजाः कांत्यासूर्यसमायगुः ४६ ४७ प्रयागे प्रयाग
क्षेत्रे ४८ बिल्वाबिल्ववृक्षामार्दंगिकामृदंगवादकथशः एवंबिभीतकाः शम्याख्यतालग्राहकाः वन्हीतालविशेषेचशमेतालक्रियांतरे शम्यायज्ञायुधेइति
४९ सरलोदेवदारुविशेषः ५० शिंशपादयोये स्त्रीलिंगशब्दवाच्यावृक्षाः लतामल्लिकामालत्यादयः मुनेस्तपोमाहात्म्यादेव वृक्षादीनांतत्तद्रूपतापत्तिःपुनर्लतादि
रूपप्रत्यापत्तिश्चेतिमंतव्यं ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रप्रमदारूपंधृत्वा किंकुर्युस्तदाह स्त्रुरामिति एवमूचुरितिशेषः ५२ उच्छोद्य उद्वर्तनंकृत्वा एकमेकंपुरुषं अत्रैकंबहुव्रीहिवदितिबहुव्रीहिवद्भावा भा वःआर्षः ५३संवाहंत्यः पादसंवाहनादिकुर्वत्यः परिमृज्य जलार्द्रमंगं वस्त्रादिनापरिमृज्य अलंकृत्यच पाययंति मध्वादिकमितिशेषः ५४ स्त्ररभेः सुनाः वृषभाः तेषांहयादीनांभोज्यंतान् तत्तत्पालकाः अभोजयन्नित्यर्थः ५५ इक्ष्वाकुवरयोधानांवाहनानिचोदयंतः भक्षणायप्रेरयंतः तान् इक्ष्वादीन् भो जयंतिस्म ५६ मत्तामदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ता मधुपानेन कार्याकार्यविवेकशून्या मुदितास्त्रक्चंदन स्त्र्यादिभोगेन ५७ सैन्याः सेनासमवेताः उदीरयन्

सुरांसुरापाः पिबतपायसंच बुभुक्षिताः मांसानिचसुमध्यानि भक्ष्यंतांयोयदिच्छति ५२ उच्छोद्यस्नापयंतिस्मनदीतीरेषुव-ल्गुषु अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ५३ संवाहंत्यःसमापेतुर्नार्योविपुललोचनाः परिमृज्यतदान्योन्यंपाययंतिवरांगनाः ५४ हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैवसुरभेःसुतान् अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ५५ इक्षूंश्चमधुलाजांश्च भोजयंति स्मवाहनान् इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः ५६ नाश्वबंधोश्वमाजानान्नगजंकुंजरग्रहः प्रमत्तमत्तमुदितासाचमूस्त-त्रसंबभौ ५७ तर्पिताःसर्वकामैस्ते रक्तचंदनरूषिताः अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्यावाचमुदीरयन् ५८ नैवायोध्यांगमिष्यामो-नगमिष्यामदंडकान् कुशलंभरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखं ५९ इतिपादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबंधकाः अनाथास्तंविधिं लब्ध्वावाचमेतामुदीरयन् ६० संप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः भरतस्यानुयातारःस्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ६१ नृत्यंतश्च-हसंतश्चगायंतश्चैवसैनिकाः समंतात्परिधावंतोमाल्योपेताःसहस्रशः ६२ ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमं दिव्यानुद्वी-क्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ६३ प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्वश्च बलस्थाश्चापिसर्वशः बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः ६४ कुंजराश्चखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्चमृगपक्षिणः बभूवुःसुभृतास्तत्रनान्योह्यन्यमकल्पयत् ६५ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितोमलि-नोपिवा रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ६६

उदैरयन् ५८ तांवाचमाह नैवेति नगमिष्यामेत्यार्षः सलोपः भरतस्यकुशलमस्तु य त्संगत्याभूमौस्वर्गसुखलाभः ५९ हस्त्यश्वारोहास्तद्बंधकाश्च पादातरूपयोधाः चेनरथिकसंग्रहः तंविधिं तादृशसत्कारं अनाथाअपरतंत्राइवेत्यर्थइ-तिकतकः अयाचकाइत्यर्थइत्यन्ये वक्तृणामतिहर्षयुक्ततयाकवेरपिवर्णनीयमर्याभावात्पुनरुक्तिर्नदोषाय ६० विनादः प्रहृष्टानांशब्दविशेषः ६१ ६२ अभवद्भक्षणेमतिः तृप्तानामपिभक्ष्यसौष्टवात्पुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ६३ प्रेष्याःसेवकाः चेट्योदास्यः बलस्थाः सेनास्थाः अहतवाससः नूतनवस्त्रपरिधा नाः ६४ अतएवनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुंजन्नित्यर्थः नान्योह्यन्यमकल्पयदितिपाठेहिरण्यर्थे अन्योपि सेनानंतर्गतोपि मार्गस्थः प्रसंगात्तद्देशमा गतः अन्यं ऋषिकल्पितादन्यं पदार्थंनाकल्पयत् भुक्तवानित्यर्थः आनेनात्याधिक्यंसामग्र्याःसूचितम् ६५ ६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्ठानंव्यंजनंज्ञेयमितिहलायुधः आम्रादिफलसंबंधिक्वथितरससिद्धैरिति आजादिविशेषणं गंधरसान्वितैरितिच वार्यापिंडेक्वाथरसेनिर्यूहोनागर्दत
केइतिवैजयंती एतैराजादिभिः पूर्णालोहीः स्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः लोहशब्दः पंचलोहसाधारणः पात्राणांविशेषणंशोभार्थं कल्पितपु
ष्पध्वजयुक्ताः अभितः शुक्लस्यान्नस्योदनस्यच पूर्णाः पात्रीर्ददृशुः६७ ६८ वनपार्श्वेषु चैत्ररथवनवत् प्रतिभासमानवनप्रदेशेषु पंचयोजनमितेषु
तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमाबभूवुः तत्रत्यागावश्च कामदुघाबभूवुः ६९ निषादादिबलतृप्त्यर्थं प्रतापमात्रेणसंस्कार्याः प्रतप्तास्तथा पिठरः कपालं ते
षुसंस्कृताषक्वाः पैठरास्तैर्मृगादिसंबंधिमांसचयैर्वृताः ७० पात्रीणां अन्नाधाराणां स्थालीनां व्यंजनस्थालीनां पात्राणि भोजनपात्राणीतिकतकः पात्रा

आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गंधरसान्वितैः ६७ पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्यचाभि
तः ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लोहीः सहस्रशः ६८ बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्म
धुश्च्युतः ६९ वाप्योमैरेयपूर्णाश्चमृष्टमांसचयैर्वृताः प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ७० पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनां
नियुतानिच न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभमयानिच ७१ स्थाल्यः कुंभ्यः करंभ्यश्चदधिपूर्णाः सुसंस्कृताः यौवनस्थस्यगौ
रस्यकपित्थस्यसुगंधिनः ७२ ह्रदाः पूर्णारसालस्यदध्नः श्वेतस्यचापरे बभूवुः पयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः ७३ कल्कां
श्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः ७४ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान् शु
क्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्गेष्ववतिष्ठतः ७५ दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान् पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ७६

णाम् हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानांस्थालीनां क्षुद्रजनपानपात्राणामितितीर्थः ७१ कुंभ्यः स्थाल्यः जलपानदानपात्रविशेषः करंभ्योदधिमंथनपात्राणि यौव
नस्थस्य मथनोत्तरयामांतरितस्य रूपकस्यच केशरादिसंबंधात् गौरस्य पीतवर्णस्य पीतोगौरोहरिद्राभः कपित्थस्य तक्रस्य सुगंधिनः नानाद्रव्य
संयुक्तस्य ७२ ह्रदाः पूर्णाइतिपूर्वान्वयि तथारसालस्य तक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकं सजीरकंरसालंस्यामंजिकाशिखरिण्यपीति
वैजयंती तक्रमत्रनिर्जलं व्योषं शुंठीमरीचिपिप्पल्यः चतुर्जातं त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैः इतिशार्ङ्गधरे पत्रं तजपत्रं गुडः खंडशर्कराआ
र्द्रकंप्रसिद्धं तस्यच पूर्णाह्रदाः श्वेतस्यदध्नश्चापरेपयसोन्येपूर्णाह्रदाइत्यनुषंगः शर्कराणांचसंचयाः राशयः ७३ कल्कान् आमलकादीनां चूर्णकषाया
न् सुरभिचूर्णानि कषायोथसुरभौलोहितेपिच पूर्णकषायानलादादिचूर्णक्वथितकषायाइतिकतकः स्नानानि स्नानार्थानिउष्णोदकानि तदर्थान्यन्यद्रव्या
णिच सरितांतीर्थेषुस्नानवटेषु ७४ शुक्लान्निर्मलानंशुमतः अग्रेकूर्चवतः दंतधावनानां अपामार्गादिकाष्ठानांसंचयान् चंदनकल्कान् घृष्टचंदनान् समु-
द्गेषु संपुटेषु ददृशुरितिसंबंधः ७५ पादुकोपानहं पादुकादार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः समाहारेद्वंद्वसमासांतः ७६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 आंजनीः अंजनयुक्तकरंडिकाः कंकतान्केशमार्जनानि कूर्चान् श्मश्रुप्रसाधकान्मर्मत्राणानि कवचानि ७७ भुक्तजरणार्थंयत्पीयतेनत्प्रतिपानं स्वरादीना
मवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान्हृदान्ददृशुरितिसंबंधः ७८ आकाशेत्याद्यर्थंपूर्वान्वयि उपाधिविशेषान्नीलवर्णानित्यर्थः सुखेनाप्लवः—
स्नानयेषुतान् यवसतृणं ७९ निर्वापार्थं भक्षणार्थं स्वप्नकल्पं मर्त्यदुर्लभं द्राग्उत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ८० ८१ नाःसर्वाअप्सरसः अनुज्ञाप्य दत्तानु
मतिकंकृत्वा ८२ स्वप्नादिवदेतद्दर्षिकृतमातिथ्यं मिथ्यानेतिदर्शयति तथैवेति मत्ताः दृप्ताः मदिरयाउत्कटाः प्रमत्ताः मत्तेशौंडोत्कटक्षीबाः तथैव अनुभ
वकालइववर्तनइतिशेषः स्रक्सूत्तमाः स्रगुत्तमाः उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ८३ इतिरामाभि॰ वा॰आ॰एकनवतितमःसर्गः९१ ७ ७

आंजनीःकंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनूंषिच मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ७७ प्रतिपानहृदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवा-
जिनां अवगाह्यसुतीर्थांश्चहृदान्सोत्पलपुष्करान् ७८ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लवान् नीलवैडूर्यवर्णांश्चमृदून्य
वससंचयान् ७९ निर्वापार्थंपशूनांते ददृशुस्तत्रसर्वशः व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ८० दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वा
जमहर्षिणा इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने ८१ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यत्यवर्तत प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चय-
थागतं भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः ८२ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागरुचंदनोक्षिताः तथैवदिव्या
विविधाःस्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ८३ इत्यार्षेश्री——वा॰अ॰एकनवतितमःसर्गः ९१ ७ ७
ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः कृतातिथ्योभरद्वाजंकामामभिजगामह १ तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतं
हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत २ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ३
तमुवाचांजलिंकृत्वाभरतोभिप्रणम्यच आश्रमादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसं ४ सुखोषितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः
बलवत्तर्पितश्चाहंबलवान्भगवंस्त्वया ५ अपेतक्लमसंतापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः
४६ आमंत्रयेहंभगवन्कामंत्वामृषिसत्तम समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ७
व्युष्यउषित्वा सपरिच्छदःसपरिवारः कामाद्गामप्राप्ति
कामात् १ २ अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे सुखा सुखरूपा आतिथ्येतेजनःसमग्रः सम्यक्तृप्तिकः अभूदितिशेषः अनेनहि तपएवमहत्सर्वेष्टसाधनं नतुरा
ज्यादीति ऋषिणाबोधितोभरतः ३ जनसमूहस्य बहुत्वात्सर्वेषांस्वदर्शनेनकृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रांतमृषिमुवाच ४ बलवदत्यंतंबलवान्सेनासहितः ५ क्ल
मोग्लानिःसंतापोदेहोष्ण्यं अपिप्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानप्यादाय तैरपिसहेत्यर्थः सुभिक्षाःसुसमृद्धापन्नान्नपानाः सुप्रतिश्रयाःशोभनावासाः ६ आमंत्रये पृच्छामि
कामंअधिकं मैत्रेण स्निग्धेन ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यरामस्य कियान्किंप्रदूरदेशे कतमस्तस्यमार्गइतिशंस ८ ९ अर्द्धतृतीययोजनेषु सार्द्धयोजनद्वये गतेइत्यर्थः निर्दरा विदीर्णाः पाषाणावर्तनइति
शेषः १० मंदाकिनी नदाख्याकाचिन्नदी चित्रकूटोत्तरपार्श्वंप्राप्य तिष्ठतीतिशेषः ११ तस्याअनंतरं तत्तरपार्श्वे चित्रकूटंपर्वतं तयोरामलक्ष्मणयोः पर्ण
कुटींचद्रक्ष्यसि तत्रपर्वते वसतः ध्रुवंनिश्चयेन १२ दक्षिणेनैवमार्गेण यमुनायादक्षिणतीरमार्गेणैवगत्वा किंचिद्दूरं ततःपश्चात्सव्यदक्षिणं तस्यमार्गस्य
शाखामार्गयोः सव्यभागवर्तीयोदक्षिणादिग्गामीमार्गोस्ति तंमार्गं वाहिनीं वाहयस्व ततन्यंशाखामार्गं तस्याल्पत्वात् वनमार्गत्वाच्च १३ राजशास्य द

आश्रमंतस्यधर्मज्ञ धार्मिकस्यमहात्मनः आचक्ष्वकतमोमार्गः कियानितिचशंससमे ८ इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातुर्दर्शनलालसं
प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ९ भरतार्द्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने चित्रकूटगिरिस्तत्ररम्यनिर्दरकाननः १० उ
त्तरपार्श्वमासाद्यतस्यमंदाकिनीनदी पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना ११ अनंतरंतत्सरितश्चित्रकूटंचपर्वतम् त-
योःपर्णकुटींतात तत्रतौवसतोध्रुवम् १२ दक्षिणेनचमार्गेणसव्यदक्षिणमेवच गजवाजिसमाकीर्णांवाहिनींवाहिनीपते १३
वाहयस्वमहाभागततोद्रक्ष्यसिराघवं प्रयाणमितिचश्रुत्वाराजराजस्ययोषितः १४ हित्वायानानियानार्हाब्राह्मणंपर्यवारय-
न् वेपमानाकृशादीनासहदेव्यासुमित्रया १५ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः असमृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यगर्हि
ता १६ कैकेयीतत्रजग्राहचरणौसव्यपत्रपा तंप्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिम् १७ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्त-
दा तत्रपप्रच्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः १८ विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मि
कः १९ उवाचप्रांजलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः यामिमांभगवन्दीनांशोकानशनकर्शितां २० पितुर्हिमहिषींदेवीं देवतामिव
पश्यसि एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहविक्रांतगामिनं २१ कौसल्यासुषुवेरामंधातारमदितिर्यथा अस्यावामभुजंश्लिष्टायासाति
ष्ठतिदुर्मनाः २२ इयंसुमित्रादुःखार्तादेवीराज्ञश्चमध्यमा कर्णिकारस्यशाखेव शीर्णपुष्पावनांतरे २३ एतस्यास्तौसुतौदेव्याः
कुमारौदेववर्णिनौ उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ २५

शरथस्य १४ ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्कारार्थंस्थिपइ
तिशेषः वेपमानत्वादिगुणविशिष्टाकौसल्या १५ असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादिकैकेयी विशेषणम् १६ सव्यपत्रपा
अतएवसलज्जा १७ दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीतिविशेष्यं १८ विशेषं तत्तन्नामरूपं १९ शोकानशनकर्शितां शोकवशप्राप्तानशनेनकृशी
कृतां २० यांपश्यसिएषेत्यन्वयः सिंहवद्विक्रांतगमनशीलां २१ धातारं उपेंद्रं २२ कर्णिकारोवृक्षविशेषः २३ देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्याः कैकेय्याः जीवनाशंगतो तादृशापदं प्राप्तो २५ इमां गर्विनां अकृतप्रज्ञां अशिक्षितबुद्धिं आर्यरूपिणीं सतीवप्रतिभासमानां २६ यतोमूलं यन्मूलं २७ २८ २९ दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन स्फुरवोदर्कं देवानामृषीणांच स्फुरवफलम् ३० तदेवाह देवानामित्यादि भविष्यदिति शत्रंतं जानीहीतिशेषः एवंदेवादिकृतोऽयंमंथराकैकेय्याबुद्धिमोहइतिभावः अतएव नैषादोषभागितिबोध्यम् देवादीनांस्फुरवदत्वात् ३१ संसिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमातृकृत्यस्य ज्ञातहितावहत्वाच्च युज्यतां गमनायसंनद्धता ३२ ३३ गजकन्याः करेणवः सघोषाः घंटाघोषसहिताः ३४ सुमहार्हाणि यानान्यारुह्य तद्योग्याः प्र

यस्याः कृतेनरव्याघ्रोजीवनाशमितोगतो राजापुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः २५ क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांस्फुभगमानिनीम् ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् २६ ममैतांमातरंविद्धिनृशंसांपापनिश्चयां यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः २७ इत्युक्त्वानरशार्दूलोबाष्पगद्गदयागिरा विनिःश्वस्यसताम्राक्षः क्रुद्धोनागइवश्वसन् २८ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवंतंभरतंतदा प्रत्युवाचमहाबुद्धिरिदंवचनमब्रवीत् २९ नदोषेणावगंतव्याकैकेयीभरतत्वया रामप्रव्राजनंत्येतत्स्फुरवोदर्कंभविष्यति ३० देवानांदानवानांचऋषीणांभावितात्मनां हितमेवभविष्यद्धिरामप्रव्राजनादिह ३१ अभिवाद्यतुसंसिद्धः कृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् आमंत्र्यभरतः सैन्यंयुज्यतामितिचाब्रवीत् ३२ ततोवाजिरथान्युक्त्वादिव्यान्हेमविभूषितान् अध्यारोहत्प्रयाणार्थंबहून्बहुविधोजनः ३३ गजकन्यागजाश्चैवहेमकक्ष्याःपताकिनः जीमूताइवघर्मांतेसघोषाःसंप्रतस्थिरे ३४ विविधान्यपियानानिमहांतिचलघूनिच प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरपिपदातयः ३५ अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखाःस्त्रियः रामदर्शनकांक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ३६ चंद्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभां आस्थायप्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः ३७ साप्रयातामहासेनागजवाजिसमाकुला दक्षिणांदिशमावृत्त्यमहामेघइवोत्थितः ३८ वनानिव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः गंगायाःपरवेलायांगिरिष्वथनदीष्वपि ३९ सासंप्रहृष्टद्विपवाजियूथावित्रासयंतीमृगपक्षिसंघान् महद्वनंतत्प्रविगाहमानाररराजसेनाभरतस्यतत्र ४० इत्यार्षेश्रीरामायणे॰ अ॰ द्विनवतितमः सर्गः ९२ ५ ५ तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः अर्दितायूथपामत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः १

ययुः पदातयस्तु पादैरेवप्रययुः ३५ यानप्रवेकैः यानोत्तमैः ३६ चंद्रार्कतरुणाभासां तरुणचंद्रार्कसदृशीं क्वचिद्भागेस्फटिकादिनिर्मितां क्वचिद्भागेपद्मरागादिनिर्मितामितियावत् नियुक्तां वाहकैरितिशेषः ३७ ३८ गंगायाः परवेलायां पश्चिमतीरे स्थितासेना गिरिषु नदीषुच वर्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयाताबभूवेतिशेषः ३९ सेति ४० इतिरामाभि॰ वा॰ अ॰ द्विनवतितमः सर्गः ९२ ५ ५ यायिन्या गच्छंत्या यूथपाः यूथनाथाः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृषताः सबिंदवोरुरवो ऽबिंदवः अर्दिता दृश्यंत इत्यर्थः २ नादिन्या घोषवत्या ३ ४ तस्मिन्काले मार्गगमनकाले   साम ही ५ मंत्रिणां मंत्रविदां वरं श्रेष्ठं ६ भरद्वाजोयं देशं चित्रकूटं यादृशमब्रवीत् यथाचास्माभिः श्रुतं तथैवास्य देशस्य रूपं लक्ष्यते तस्मात् व्यक्तं तं देशं प्राप्ताः स्म छांदसो विसर्गलोपः ७ मामि मेवविहृणोति अयमिति ८ अवमृद्यंते पीड्यंते ९ अत एवैते नगा वृक्षाः गजानामाघातेन चलित शाखाः पर्वतसानुषु कुसुमानि मुंचंति १० ११ प्रचोदिताः सैनिकैः वायुप्रविद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः मेघराज्य इति पाठांतरं १२ अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुप-

ऋक्षाः पृषतसुरव्याश्चरुरवश्चसमंततः दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच २ ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः वृतो महत्यानादिन्यासेनयाचतुरंगया ३ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः महींसंछादयामासप्रावृषिद्यामिवांबुदः ४ तुरंगौघैरवनतावारणैश्चमहाबलैः अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेबभूवसा ५ सगत्वादूरमध्वानंसंपरिश्रांतवाहनः उवाचवचनंश्रीमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरम् ६ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवमयाश्रुतम् व्यक्तंप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ७ अयंगिरिश्चित्रकूटस्तथामंदाकिनीनदी एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनं ८ गिरिःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति वारणैरवमृद्यंतेमामकैःपर्वतोपमैः ९ मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः १० किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्नपर्वते हयैःसमंतादाकीर्णंमकरैरिवसागरम् ११ एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः वायुप्रविद्धाःशरदिमेघजालाइवांबरे १२ कुर्वंतिकुसुमापीडान्शिरःसुसुरभीनमी मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा १३ निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनं अयोध्येवजनाकीर्णासंप्रतिप्रतिभातिमे १४ खुरैरुदीरितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति तंवहत्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममप्रियं १५ स्यंदनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने १६ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान् एवमापततःशैलमधिवासंपतत्रिणः १७ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमे तापसानांनिवासोयंव्यक्तंस्वर्गपथोनघ १८

लक्षिताः दाक्षिणात्यानराइव शिरस्सु कुसुमापीडान् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वंति धारयंतीतितीर्थः अमीवृक्षाः निबिडप्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतया मेघवदवभासमानैः फलकैर्महास्कंधशाखाभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान्सुरभीन्कुसुमापीडान्स्तबकशेखरान्कुर्वंति दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठ इति कतकः १३ इदं वनं पूर्वं निष्कूजं जनशब्दरहितं अतएव घोरदर्शनं भूत्वा सांप्रतं अस्मदागमने जनाकीर्णा ऽयोध्येव भाति पाठांतरे जनाकीर्णमिदं वनमयोध्येव भाति १४ वहति अपनयति ममप्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेन निरोधनिवर्तकत्वादिति भावः १५ संपततः गच्छतः १६ १७ व्यक्तं स्पष्टं स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृषतानां सबिंदुत्वात्कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः १९ साधु यथोचितं प्रतिष्ठंतां गच्छंतु गमनफलं विचिन्वंत्वित्यादि २० धूमाग्रं धूमशिखां तेनवन्हिमनुमाय त
त्संपादकत्वेन राघवावनुमाय भरतमूचुः २१ नामनुष्ये वनदाहाद्यभावविशिष्टतया भवत्संदृश्यमानेइतिशेषः तस्मान्मनुष्याकारणकव न्ह्यनुपपत्त्या अ
त्रैवराघवाविति जानीमः २२ राजभीत्या निश्चयेन तथावक्तुमशक्नुवंतः पक्षांतरमाहुः अथेति अत्रनतौ तथाप्यन्येतपस्विनोऽत्रभविष्यंति तन्मुखवान्तद्वास
स्थानलाभो भविष्यतीतिभावः २३ साधुसंमतं न्यायवित्संमतं तेषांवचनंश्रुत्वा तत्रप्रदेशे रामावस्थितिंनिश्चित्य सर्वान्सैन्यानुवाच २४ वचनमाहयत्ता

मृगामृगीभिःसहिताबहवःपृषतावने मनोज्ञरूपालक्ष्यंतेकुसुमैरिवचित्रिताः १९ साधुसैन्याःप्रतिष्ठंतांविचिन्वंतुचकाननं य
थातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ २० भरतस्यवचःश्रुत्वापुरुषाःशस्त्रपाणयः विविशुस्तद्वनंशूराधूमाग्रंददृशुस्ततः २१ ते-
समालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमागताः नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ २२ अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरंतपौ अन्येरा
मोपमाःसंतिव्यक्तमत्रतपस्विनः २३ तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंमतम् सैन्यानुवाचसर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः २४ यत्ता
भवंतस्तिष्ठंतुनेतोगंतव्यमग्रतः अहमेवगमिष्यामिसुमंत्रोधृतिरेवच २५ एवमुक्तास्ततःसैन्यास्तत्रतस्थुःसमंततः भरतो
यत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधत् २६ व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचभूमिमग्रतः बभूवहृष्टानचिरेणजानतीप्रिय
स्यरामस्यसमागमंतदा २७ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०आ०अ०त्रिनवतितमःसर्गः ९३ ॥ ॥ दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गि
रौगिरिवरप्रियः वैदेह्याःप्रियमाकांक्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन् १ अथदाशरथिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शयत् भार्याममरसंकाशःश
चीमिवपुरंदरः २ नराज्यभ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिम् ३ पश्येममचलंभद्रेनानाद्विजग
णायुतं शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ४ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः पीतमांजिष्ठवर्णाश्चकेचिन्म-
णिवरप्रभाः ५

इति यत्ताःसावधानाः कोलाहलमकुर्वंतः धृतिरित्यशोकमंत्रिणोनामांतरं २५ २६ अपिच यावमूर्भरतेनव्यवस्थिता भरतेनव्यव
स्थापितासा वासाय अग्रतोभूमिंनिरीक्षमाणानचिरेणशीघ्रं २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये० वा० अयो० त्रिनवतितमःसर्गः ९३ ॥ ॥ अथ कवि
स्तत्रस्थितरामवृत्तांतं वर्णयति दीर्घेत्यादि प्रियंसंतोष आकांक्षन्निच्छन् स्वानुरोधेन घोरंवनमागतायाश्चित्तखेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरामणीयकद-
र्शनेन तच्चित्तमुपलालयन् स्वंचचित्तं वनवासादिखिन्नंतथाकुर्वन् चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः १ २ विनाभवः विनावस्थानं मेमनोनबाधतइत्यन्वयः दृष्ट्वा-
स्थितस्येतिशेषः ३ खमिवोद्विद्धैः शीलितादिवत्कर्तरिनिष्ठा खस्यवेधकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरितियावत् ४ क्षतजं रुधिरं पीतवर्णामांजिष्ठवर्णाश्च ५ १२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुष्यः पुष्यरागः अर्कः स्फटिकः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रं रसः पारदरसः ६ द्वीपी महाव्याघ्रः तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवेषवान् हिंसादिदो-
षरहितैः ७ आसनः पीतसारः राजादनं प्रियालः धव कंकोलभव्यतिमिशास्तवृक्षविशेषाः ८ अरिष्टो निंबः धन्वनइंद्रयवः बीजप्रचुरफलविशेषाः दाडिमादयः
९ पुष्यति वर्धयति १० कामहर्षणान् देशानिति शेषः तत्ररममाणान्किन्नरान्पश्य ११ खड्गान्किन्नराणामिति शेषः तथा विद्याधरीणांक्रीडोद्देशान्पश्य तासां
शाखावसक्तान्यंबराणि च पश्य १२ जलप्रपातैः उच्चप्रदेशात्सनद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्यनिर्गतैर्निष्यंदैरल्पनिर्झरैः स्रवद्भिरित्युभयविशेषणं प्रवहद्भिरि

पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः विराजंतेऽचलेंद्रस्य देशा धातुविभूषिताः ६ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ७ आम्रजंबूवसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैरपि कंकोलैर्भव्यतिमिशैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः ८
काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ९ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः एवमा
दिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः १० शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान् किन्नरान्द्वंद्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ११ शा
खावसक्तान्खड्गांश्च प्रवराण्यंबराणि च पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् १२ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यंदैश्च क्वचित्क्वचि
त् स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः १३ गुहासमीरणो गंधान्नानापुष्पभवान्वहन् घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् १४
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिंदिते लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधर्षति १५ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि १६ अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह पश्यंती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् १८ इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे व
नवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः १९ शिलाः शैलस्य शोभंते विशालाः शतशोऽभितः बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः २०

त्यर्थकं १३ गुहासमीरणः गुहाद्वारप्रवृत्तः समीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाणइतिशेषः अभ्येत्य प्राप्य १४ शरदः संवत्सरान् १५ रतवान्प्रीतिमान् रतिः प्रीतिः
१६ धर्मे सत्यपालनलक्षणे १७ मनोवाक्कायसंमतान् तत्प्रियान्वर्णने वाक्प्रियता भावाः पदार्थाः संयतेतिपाठे सम्यङ्नियमितकरणत्रयेत्यर्थः संयता-
इति बहुवचनांतपाठो भावानित्यस्य विशेषणम् लिंगव्यत्यय आर्षइतितीर्थस्तत्र न कंचिद्युक्तमर्थं पश्यामः १८ इदमेव नियमसहितं वने वस्थानमेव अ
मृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः मे प्रपितामहा मन्वादयः वनवासे प्रेत्येतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थाय
प्रयोजनायाहुरित्येके भवार्थाय संसारक्लेशनिवृत्तयेइतिकतकोव्याचष्टे १९ अभितइतिपदम् २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचलेंद्रसंबंध्योषध्यः स्वकांतिसंपदा शोभमानाः अग्निशिखाइव निशिभांति २१ क्षयनिभाः गृहसदृशाः अतिनिबिडबहुपलाशवृक्षकत्वात् उद्यानसन्निभाः चंपकमालत्यादिबाहुल्यात् एकशिलाः अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः २२ कूटोग्रभागः २३ कुष्ठ मुसलमितिनीथैः स्थगरः पुत्रजीवकः भूर्जः भूर्जपत्रवृक्षः एतेषां पत्राण्युत्तरच्छदाएषां तान् कामिनांस्वास्तरान् आस्तरणानि कुशेशयं पद्मं तद्दलैः समंताद्युतानिप-श्य २४ फलानि भुक्तानीतिशेषः २५ वस्वौकसारा कुबेरनगरी नलिनी शक्रनगरी वस्वौकसाराश्रीदस्य शक्रस्य नलिनीपुरीतिहरिः अतीत्यशोभनेइतिशेषे-

निशिभांत्यचलेंद्रस्य हुताशनशिखाइव ओषध्यःस्वप्रभालक्ष्म्याभ्राजमानाःसहस्रशः २१ केचित्क्षयनिभादेशाःकेचिदुद्या
नसन्निभाः केचिदेकशिलाभांति पर्वतस्यास्यभामिनि २२ भित्वेववसुधांभाति चित्रकूटःसमुत्थितः चित्रकूटस्यकूटोयं दृश्य
तेपर्वतःशुभः २३ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् कामिनांस्वास्तरान्प-
श्यकुशेशयायुतान् २४ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यंतेकमलस्रजः कामिभिर्वनितेपश्य फलानिविविधानिच २५ वस्वौक-
सारांनलिनीमतीत्येवोत्तरान्कुरून् पर्वतश्चित्रकूटोसौ बहुमूलफलोदकः २५ इमंतुकालंवनिते विजह्निवांस्त्वयाचसीतेसह
लक्ष्मणेन रतिंप्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनींसतां पथिस्वैर्नियमैः परैः स्थितः २६ इत्यार्षे॰वा॰अ॰चतुर्नवतितमः सर्गः ९४ छ
अथशैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलींकोसलेश्वरः अदर्शयच्छुभजलांरम्यांमंदाकिनींनदीं १ अब्रवीच्चवरारोहांचंद्रचारुनिभान-
नां विदेहराज्यस्यसुतांरामोराजीवलोचनः विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेवितां कुसुमैरुपसंपन्नांपश्यमंदाकिनींन
दीम् ३ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः राजंतींराजराजस्य नलिनीमिवसर्वतः ४ मृगयूथनिपीतानि कलुषांभां
सिसांप्रतम् तीर्थानिरमणीयानि रतिंसंजनयंतिमे ५ जटाजिनधराःकाले वल्कलोत्तरवाससः ऋषयस्त्ववगाहंतेन-
दींमंदाकिनींप्रिये ६ आदित्यमुपतिष्ठंतेनियमादूर्ध्वबाहवः एतेपरेविशालाक्षि मुनयःशंसितव्रताः ७

णान्वयः २६ हेवनितेसीते-
परैःश्रेष्ठैःस्वैःस्वीयैर्नियमैः सह सतांपथि स्थितःसन् इमंकालं चतुर्दशवर्षमितं त्वयालक्ष्मणेनचसह विजह्निवान् प्राप्तविहारोयदिभविष्यामि तदा कुलधर्मवर्धिनीं रतिं सौख्यं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि २७ अष्टविंशतिश्लोका अत्रेतिकतकः २८ इतिरामाभि॰वा॰आ॰अ॰चतुर्नवतितमःसर्गः ९४ छ छ
अथनदीप्रदर्शनेनोपलालयति अथेति १ वरारोहां उत्तमस्त्रीं २ कुसुमैः पद्मादिभिः ३ पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवैः राजंतीं शोभमानां राजराजः कुबेरस्त-स्यनलिनी सौगंधिकाख्या ४ तीर्थानि अवतारमार्गाः रतिं प्रीतिं ५ ६ उपतिष्ठंते मंत्रैरुपस्थानंकुर्वते एतेपरेमुनयः प्रकाशंते जपपराइतिशेषः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रनृत्तइव नृत्तंकर्तुमुपक्रांतइव अतएवपुष्पांजलिकरणंपादपैः ८ मणिनिकाशं मुक्तानिकाशमुदकं यस्यास्तां ९ अंभसिपोप्लूयमानान् पुनःपुनः प्लवमा-
नान् पुष्पसंचयान्पश्य पश्येहाचलमध्यमेइतिपाठः कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थइतिकतकः १० रथांगाह्वयनाः चक्रवाकाः रथांगं तद्वाचकःशब्द
आह्वयने नामनि येषामितिविग्रहः अधिरोहंति पुलिनानीतिशेषः ११ नवदर्शनाच्चाधिकं अधिकसुखावहं १२ १३ सखीवन्मंदाकिन्याइतिशेषः कम

मारुतोद्धुतशिखरैः प्रनृत्तइवपर्वतः पादपैःपुष्पपत्राणिसृजद्भिरभितोनदीम् ८ क्वचिन्मणिनिकाशोदांक्वचित्पुलि-
नशालिनीम् क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीम् ९ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्पसंचयान् पोप्लूयमा-
नानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे १० पश्यैतद्वल्गुवचसोरथांगाह्वयनाद्विजाः अधिरोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागि-
रः ११ दर्शनंचित्रकूटस्यमंदाकिन्याश्चशोभने अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् १२ विधूतकल्मषैःसिद्धैस्तपोदम
शमान्वितैः नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह १३ सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीम् कमलान्यवम
ज्जंतीपुष्कराणिचभामिनि १४ त्वंपौरजनवद्व्यालानयोध्यामिवपर्वतं मन्यस्ववनितेनित्यंसरयूवदिमांनदीं १५ लक्ष्मण-
श्चैवधर्मात्मामन्निदेशेव्यवस्थितः त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयतीमम १६ उपस्पृशंस्त्रिषवणंमधुमूलफलाशनः नायोध्या
यैनराज्यायस्पृहयेचत्वयासह १७ इमांहिरम्यांगजयूथलोडितांनिपीततोयांगजसिंहवानरैः सुपुष्पितांपुष्पधरैरलंकृतां-
नसोस्तियःस्यान्नगतक्लमःसुखी १८ इतीवरामोबहुसंगतंवचःप्रियासहायःसरितंप्रतिब्रुवन् चचाररम्यंनयनांजनप्रभं
सचित्रकूटंरघुवंशवर्धनः १९ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचनवतितमःसर्गः ९५ ७ ७
रामस्तुनलिनीरम्यांचित्रकूटंचपर्वतम् उत्तरेतुगिरेःपादेचित्रकूटस्यराघवः १ ददर्शकंदरंरम्यंशिलाधातुसमन्वितं सुखप्र
सेकैस्तरुभिःपुष्पभारावलंबिभिः २ संहृतंचरहस्यंचमत्तद्विजगणायुतं तद्दृष्ट्वासर्वभूतानांमनोदृष्टिहरंघनं ३ उवाचसीतां
काकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः वैदेहिरमतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे ४

लपुष्करे रक्तसितपद्मे तानि अवमज्जंती प्रक्षिपंती १४ १५
१६ उपस्पृशन् स्नानंकुर्वन् १७ सुपुष्पितां सुपुष्पितवनां तमवगाह्य यः सुखीनरः स्यात्सनास्तीत्यन्वयः १८ सरितं प्रतिसरितंवर्णयन् नयनयो-
र्यांजनवन्नीलप्रभम् १९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदि॰अ॰पंचनवतितमःसर्गः ९५ ७ ७ अग्रिमाध्यायोमूलमेव १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 परिश्रमविघातार्थंसाधुतावदिहास्यताम् त्वदर्थमिहविन्यस्तात्वियंश्लक्ष्णसमाशिला ५ यस्याःपार्श्वेतरुःपुष्पैःप्रविष्टइवकेसरैः
राघवेणैवमुक्तासासीताप्रकृतिदक्षिणा ६ उवाचप्रणयस्निग्धमिदंश्लक्ष्णतरंवचः अवश्यंकार्यवचनंतवमेरघुनंदन ७ बहुशोऽप्य
मितश्चाद्यतवचैयंमनोरथः एवमुक्त्वावरारोहाशिलांतामुपसर्पह ८ सहभर्त्रानवद्यांगीरंतुकामामनस्विनी तामेवंब्रुवतींसी-
तांरामोवचनमब्रवीत् ९ रम्यंपश्यसिभूतार्थंवनंपुष्पितपादपम् पश्यदेविगिरौरम्येरम्यपुष्पांकितानिमान् १० गजदंतक्षता-
न्वृक्षान्पश्यनिर्यासवर्षिणः झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैरुदंतीवसमंततः ११ पुत्रप्रियोसौशकुनिःपुत्रपुत्रेतिभाषते मधुरांकरुणां
वाचं पुरेवजननीमम १२ विहगोभृंगराजोयंशालस्कंधसमास्थितः संगीतमिवकुर्वाणःकोकिलानावकूजति १३ अयंवाबाल
कःशंकेकोकिलानांविहंगमः सुखबद्धमसंबद्धंतथाह्येषप्रभाषते १४ एषाकुसुमितानूनंपुष्पभारानतालता दृश्यतेमामि-
वात्यर्थंश्रमाद्देवित्वमाश्रिता १५ एवमुक्ताप्रियस्यांकेमैथिलीप्रियभाषिणी ह्यस्तत्रत्वनिंद्यांगीसमारोहतभामिनी १६ अंकेतु
परिवर्तंतीसीतास्फुरस्फुतोपमा हर्षयामासरामस्यमनोमनसिजार्पितम् १७ सनिर्घृष्यांगुलिंरामोधौतेमनःशिलोच्चये चकार-
तिलकंतस्याःललाटेरुचिरंतदा १८ बालार्कसमवर्णेनतेजसागिरिधातुना चकासेविनिविष्टेनससंध्येवनिशासिता १९ केसर-
स्यचपुष्पाणिकरेणामृद्यराघवः अलकंपूरयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः १२० अभिरम्यतदातस्यांशिलायांरघुनंदनः अन्वीय
मानोवैदेह्यादेशमन्यंजगामह २१ विचरंतीतदासीताददर्शहरियूथपम् वनेबहुमृगाकीर्णेवित्रस्तारामआश्लिषत् २२ रामस्तां
परिरब्धांगींपरिरभ्यमहाभुजः सांत्वयामासवामोरुमवभर्त्स्यायवानरं २३ मनःशिलायास्तिलकःसीतायाःसोथवक्षसि स
मदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलौजसः २४ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे दृष्ट्वाभर्तरिसंक्रांतमपांगंसमनःशिलं २५ नाति
दूरेत्वशोकानांप्रदीप्तमिवकाननम् ददर्शपुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिववानरैः २६ वैदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी
वयंतदभिगच्छामोवनमिक्ष्वाकुनंदन २७ तस्याःप्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया सहितस्तदशोकानांविशोकःप्रययौव
नं २८ तदाशोकवनंरामःसभार्योव्यचरत्तदा गिरिपुत्र्यापिनाकीवसहहैमवतंवनं २९ तावान्योन्यमशोकस्यपुष्पैःपल्लवधा-
रिभिः समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललोहितौ ३० आबद्धवनमालौतौकृतापीडावतंसकौ भार्यापतीतावचलंशोभयंचक्र
तुर्भृशं ३१ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वाप्रियांप्रियः आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतं ३२ प्रत्युज्जगामतंभ्रातालक्ष्म-
णोगुरुवत्सलः दर्शयन्विविधंधर्मंसौमित्रिःसुकृतंतदा ३३ शुद्धबाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश राशीकृतान्शुष्यमाणानन्या
न्कांश्चनकांश्चन ३४ तदृष्ट्वाकर्मसौमित्रेर्भ्राताप्रीतोऽभवत्तदा क्रियतांबलयश्चेतिरामःसीतामथान्वशात् ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मांसेनछंदयन् मांसविशेषप्रदर्शनेनलालयन् सांत्वयन् गिरिनिम्नगां मंदाकिनीम् १ तेनलालनप्रकारमाह इदमिति एवमित्यस्यब्रुवन्निति शेषः २

अग्रंप्रदायभूतेभ्यः सीताथवरवर्णिनी तयोरुपदद्भ्रात्रोर्मधुमांसंचतद्दशम् ३६ तयोरक्तष्टिमयोस्ता द्यवीरयोः कृतशौचयोः वि
धिवज्ज्ञानकीपश्चाच्चक्रेसाप्राणधारणं ३७ शिष्टंमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायावकल्पितं तद्रामवचनात्सीताकाकेभ्यः पर्यरक्षत ३८
तांददर्शतदाभर्त्ताकाकेनायासितांदृढं यस्याहारांतरचरः कामचारीविहंगमः ३९ काकेनारोध्यमानांतांसासुमोहत्तदातुरम् सा
त्रुकोपानवद्यांगी भर्तृप्रणयदर्पिता ४० इतश्चेतश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः पक्षतुंडनखाग्रैश्चकोपयामासकोपनाम् ४१
तस्याः प्रस्फुरमाणोष्ठंभ्रुकुटीपुटसूचितं मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंप्रत्यषेधयत् ४२ सधृष्टमानोविहगोरामवाक्यमचिंत
यत् सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोधराघवः ४३ सोभिमंत्र्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान् काकंतमभिसंधायससर्जपुरु
षर्षभः ४४ सतेनाभिद्रुतः काकस्त्रींल्लोकान्पर्यगात्ततः देवैर्दत्तवरः पक्षी हारांतरचरोलघुः ४५ यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रद
दर्शह इषीकाप्लुतसंकोशंसरामंपुनरागमत् ४६ सभूभ्रान्यपतत्काकोराघवस्यमहात्मनः सीतायास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमि
त्यङ्गिरम् ४७ प्रसादंकुरुमेरामप्राणैःसामर्थ्यमस्तुमे अस्त्रस्यास्यप्रभावेणशरणंनलभेक्वचित् ४८ तंकाकमब्रवीद्रामः
पादयोःशिरसानतम् सानुक्रोशतयाधीमानिदंवचनमर्थवत् ४९ मयारोषपरीतेनसीताप्रियहितार्थिना अस्त्रमेतत्स
माधायत्वद्वधायाभिमंत्रितं ५० यत्तुमेचरणौमूर्ध्नागतस्त्वंजीवितेप्सया अत्रास्त्यवेक्षात्वयिमेरक्ष्योहिशरणागतः ५१ अमो
घंक्रियतामस्त्रमेकमंगंपरित्यज किमंगंशातयत्वितिशरैषीकाब्रवीहिमे ५२ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रियंखग एको
गहीनंत्वस्त्रेणजीवितंमरणाद्वरम् ५३ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधार्यसवायसः अभ्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्यपंडितः ५४
सोऽब्रवीद्राघवंकाकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहं एकनेत्रोपिजीवेहंत्वत्प्रसादान्नराधिप ५५ रामानुज्ञातमस्त्रंतत्काकस्यनयनेपतत्
वैदेहीविस्मितानत्र काकस्यनयनेहृते ५६ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुयथेप्सितम् लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानंतरक्रि
याः ५७ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अयंसर्गः प्रक्षिप्तः ५ ५ ५
तांतदादर्शयित्वातुमैथिलींगिरिनिम्नगाम् निषसादगिरिप्रस्थेसीतांमांसेनछंदयन् १ इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निना
एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः २ तथातत्रासतस्तस्यभरतस्योपयायिनः सैन्यरेणुश्चशब्दश्चप्रादुरास्तांनभस्पृशौ ३

आसतः गिरिप्रदेशेआसीनस्य उपयायिनः रामसमीपेआगच्छतः भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ३ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतस्मिन्नंतरे सेनाशब्दप्रभृतिसमये ४ सराघवोरामः सैन्यसमुद्भूतं तदुत्थादितं ५ सनिःस्वनमितिपाठे सइतिपदं ६ भीमं भयंकरं यत्स्तनितं मेघशब्दः तद्वद्गंभीरं यथाभवतितथा योऽयंस्वनः श्रूयतेस्यकारणंपश्येतियोजना ७ यत्सहसा मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तस्यकारणं तथासिंहैर्वित्रासितानि गजयूथानिवा अथतैर्वित्रासितामहिषावा दिशःप्रद्रुतास्तत्कारणंच पश्य वाशब्दौचार्थे ८ तत्कारणमुन्नयन्नन्वयमाह राजावेति राजादिर्मृगयामटते ज्ञातुमर्हसि अन्यद्वाश्वापदं दुष्टजंतुः वनंक्षोभयतीतिशेषः ९ १० सालोवृक्षः ११ यंतैः सज्जैः १२ सेनां शशंस सेनाश्रुतशब्दकारणमुक्तवान् १३ अ

एतस्मिन्नंतरेस्तत्राः शब्देनमहतातनः अर्दितायूथपामत्तास्वयूथाद्दुद्रुवुर्दिशः ४ सतंसैन्यसमुद्भूतंशब्दंसुश्रावराघवः तांश्चविप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ५ तांश्चविप्रद्रुतान्दृष्ट्वातंचश्रुत्वामहास्वनं उवाचरामः सौमित्रिंलक्ष्मणंदीप्ततेजसं ६ हंतलक्ष्मणपश्येह सुमित्रासुप्रजास्त्वया भीमस्तनितगंभीरंतुमुलः श्रूयतेस्वनः ७ गजयूथानिवारण्येमहिषावामहावने वित्रासितामृगाः सिंहैः सहसाप्रद्रुतादिशः ८ राजावाराजपुत्रोवामृगयामटतेवने अन्यद्वाश्वापदंकिंचित्सौमित्रेज्ञातुमर्हसि ९ सुदुश्चरोगिरिश्चायंपक्षिणामपिलक्ष्मण सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि १० सलक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्यपुष्पितं प्रेक्षमाणोदिशःसर्वाःपूर्वांदिशमवैक्षत ११ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणोददर्शमहतींचमूम् गजाश्वरथसंबाधांयत्तैर्युक्तांपदातिभिः १२ तामश्वरथसंपूर्णांरथध्वजविभूषितां शशंससेनांरामायवचनंचेदमब्रवीत् १३ अग्निंसंशमयत्वार्यः सीताचभजतांगुहां सज्जंकुरुष्वचापंचशरांश्चकवचंतथा १४ तंरामः पुरुषव्याघ्रोलक्ष्मणंप्रत्युवाचह अंगावेक्षस्वसौमित्रेकस्येमांमन्यसेचमूं १५ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् दिधक्षन्निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा १६ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेचनम् आवांहंतुंसमभ्येतिकैकेय्याभरतःसुतः १७ एषवैसुमहाञ्छ्रीमान्विटपीसंप्रकाशते विराजत्युज्ज्वलस्कंधःकोविदारध्वजोरथे १८ भजंत्येतेयथाकाममश्वानारुह्यशीघ्रगान् एतेभ्राजंतिसंहृष्टागजानारुह्यसादिनः १९ गृहीतधनुषावावांगिरिंवीरश्रयावहे अथवेहैवतिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतावुभौ २०

ग्निंसंशमयतु परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोयंव्यापारः सर्वजनप्रसिद्धः गुहांभेजतूगृहं शरांश्च गृहाणेतिशेषः १४ तं युद्धसन्नाहवादिनंरामोविमृश्यकारित्वादाह अंगेति यामिमांचमूंभयहेतुंमन्यसे साकस्येति अवेक्षस्वेत्यर्थः १५ रुषितः क्रुद्धः १६ अभिषेचनं राज्यंप्राप्य संपन्नं अकंटकं १७ तच्चिन्हमाह एषइति यएषवृक्षोमहान्महान्संप्रकाशते तत्समीपेतंलक्षीकृत्य रथेकोविदारध्वजोविराजते १८ भजंति एतद्देशमागच्छंति सादिनोगृहीतसादिचिन्हागजारोहाः १९ अतोगृहीतधनुषावितिं २० १२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपिनौवशमागच्छेदिति कामप्रवेदने लिङ् महद्व्यसनं त्वयाप्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः २१ यन्निमित्तं यस्माद्धेतोः २२ वध्यत्वे अयमेवहेतुः २३ त्यागे वधे
२४ संरब्धे क्रुद्धे मयापश्येदित्युत्तरेणान्वयः मृधमास्कंदनं संरब्धंसमीकंसांपरायिकम् २५ सानुबंधां सकुटुंबाम् २६ कलुषेण पापेन कैकेयीरूपेणअ
सत्कारं कैकेयीकृतं २७ २८ २९ ३० भरतलक्ष्मणयोः समतया रामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्य भरतविषये एववादः रामस्यतूभयोरपि स्वोपकरणत्वा-
त्क्वापिक्रोधइतितत्त्वमत्र ३१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰आदि॰अ॰ षण्णवतितमः सर्गः ९६ ॐ ॐ अथ

अपिनौवशमागच्छेत्कोविदारध्वजोरणे अपिद्रक्ष्यामिभरतंयत्कृतेव्यसनंमहत् २१ त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचमयातथा
यन्निमित्तंभवान्राज्याच्च्युतोराघवशाश्वतात् २२ संप्राप्तोयमरिर्वीरभरतोवध्यएवहि भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव
२३ पूर्वापकारिणांहत्वानह्यधर्मेणयुज्यते पूर्वापकारीभरतस्त्यागेधर्मश्चराघव २४ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुंधरां
अद्यपुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यकामुका २५ मयापश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभिन्नमिवद्रुमं कैकेयींचवधिष्यामिसानुबंधांस
बांधवाम् २६ कलुषेणाद्यमहतामेदिनीपरिमुच्यतां अद्येमंसंयतंक्रोधमसत्कारंचमानद २७ मोक्ष्यामिशत्रुसैन्येषुकक्षे-
ष्विवहुताशनं अद्यैवचित्रकूटस्यकाननंनिशितैःशरैः २८ छिंदंछत्रुशरीराणिकरिष्येशोणितोक्षितं शरैर्निर्भिन्नहृदया
न्कुंजरांस्तुरगांस्तथा २९ श्वापदाःपरिकर्षंतुनरांश्चनिहतान्मया शराणांधनुषश्चाहमनृणोस्मिन्महावने ३० ससैन्यंभर
तंहत्वाभविष्यामिनसंशयः ३१ इत्यार्षेश्रीरामा॰वा॰ आ॰अ॰षण्णवतितमःसर्गः ९६ ॐ ॐ सुसंरब्धं
तुभरतंलक्ष्मणंक्रोधमूर्छितम् रामस्तुपरिसांत्व्याथवचनंचेदमब्रवीत् १ किमत्रधनुषाकार्यमसिनावासचर्मणा महाबले
महोत्साहेभरतेस्वयमागते २ पितुःसत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वाभरतमाहवे किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण ३ यद्द्रव्यं
बांधवानांवामित्राणांवाक्षयेभवेत् नाहंतत्प्रतिगृह्णीयांभक्ष्यान्विषकृतानिव ४ धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्मण इ
च्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिशृणोमिते ५ भ्रातृणांसंग्रहार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण राज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमाल
भे ६

तत्क्रोधमपनयति भगवान् सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन भरतंप्रति सुसंरब्धं अत्यंतंक्रुद्धोद्योगवंतं १ अत्र भरत
विषये २ पितुःसत्यंपालयिष्यामीतिप्रतिज्ञा सापवादेन पित्रा भरताय दत्तं रामोपहृतवानित्येवंरूपापवादसहितेन ३ क्षये नाशे कृतइतिशेषः ४
एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्यप्रतिशृणोमि प्रतिजाने ५ तमेवार्थंशपथेनद्रढयति भ्रातृणामिति संग्रहार्थं सम्यक्पालनार्थं अतएवतेषांसुखार्थं ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 दुर्लभेनैतेनापि सुखफलमेव किंतु तां नेच्छामि शक्रत्वमपि नेच्छेयं इमां महीमेव नेच्छामि इति नेत्यर्थः ७ ९ मन्येहमिति द्रष्टुमभ्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः
आगतो मातुलगृहादिति शेषः कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवंरूपम् ९ १० ११ रुष्य तद्विषये रोषं कृत्वेत्यर्थः प्रसाद्य त्वद्दत्तं राज्यं मया प्राप्तं तन्म-
यारामाय दीयते अतो न तेसत्यभ्रंशदोष इति तदनुमन्यस्वेति प्रसाद्य १२ यथैष भरतस्तथा एतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वं प्राप्तकालं उचितं १३
कृतपूर्वं यत् अद्य भरतं शंकसे ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यं कृतपूर्वं उक्तपूर्वं वा यदद्य भरतं शंकसे इत्यन्वयः १४ अतः तेत्वया भरतोऽप्रियं निष्ठु-

नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ७ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद भवेन्म
मसुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ८ मन्येहमागतोयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ९ श्रु
त्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणं जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम १० स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः
द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ११ अंबां च केकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः
१२ प्राप्तकालं यथैषोस्मान्भरतो द्रष्टुमर्हति अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् १३ विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु
किं ईदृशं वा भयं तेद्य भरतं यद्विशंकसे १४ नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये
कृते १५ कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः १६ यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां
वाचं प्रभाषसे । वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयतां १७ उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः राज्यमस्मै प्रयच्छेति बा
ढमित्येव मंस्यते १८ तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया १९ तद्वाक्यं लक्ष्मणः
श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयं २० व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह एष मन्ये महा-
बाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः २१

रं न वाच्यः यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमपि अप्रियमुक्तः स्यां त्वया १५ आत्मनः प्राणं प्राणसमं
भ्रातरमित्यन्वयः १६ इमां वाचं भरतवधविषयां प्रदीयतामिति वक्ष्यामीत्यन्वयः १७ ननु त्वदुक्तेपि स न दद्यात्तत्राह उच्यमान इति प्रयच्छेत्युच्यमान इ
त्यर्थः राज्यलिप्सा चेत्तदेव दापयिष्यामि किं भ्रातृवधेनेत्याशयः १८ लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यंतसंकुचितोऽभूदित्यर्थः तस्य रामस्य हितेर
तः १९ एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह तदिति भरतप्रसंगस्त्वदाशयपरिज्ञानायैव केवलमुपन्यस्त इत्याशयः २० एवं पितृप्र
संगो लक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमूल इति ज्ञात्वा तदेव अनुकुर्वन्नाह व्रीडितमिति एषः लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता २१ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नौ क्रूरवोचितौमन्यमानः वनवासं अनुध्याय कष्टंविचिंत्य २२ इमां सीतां २३ गोत्रवंतौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौवा गात्रवंतावितिपाठे प्रशस्तशरीरौ जवनौ वेगवंतौ २४ पितुरागमनेचिन्हांतरमाह सएषइति कंपते चलति आगच्छति अयंशत्रुंजयोरामेणारूपयज्ञायदत्तादन्यएव अतएव तातस्यशत्रुंज यइत्युक्तम् २५ इह छत्रविषये २६ इतीवइत्येव सौमित्रिं वृक्षाग्रस्थितं अथवृक्षारोहणमाज्ञापयति वृक्षादिति मद्वचः कुरु शंकांविहाय मद्वचसासाला वरोहणंकुर्वि त्यर्थः २७ अवतीर्येति रामाज्ञयेति आदिः २८ रामाश्रमस्य संमर्दोनभवेदिति संदिष्टा आज्ञप्ता शैलस्यसमंता दूरभागेवासमकल्पयत्

अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःक्रूरवोचितौ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति २२ इमांचाप्येषवैदेहीमत्यंतक्रूरवसेविनीं पितामेराघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति २३ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवंतौमनोरमौ वायुवेगसमौवीरौजवनौतुरगोत्तमौ २४ सएषक्रूमहाकायःकंपतेवाहिनीमुखे नागःशत्रुंजयोनामवृद्धस्तातस्यधीमतः २५ नतुपश्यामितच्छत्रंपांडुरंलोकविश्रुतं पितुर्दिव्यंमहाभागसंशयोभवतीहमे २६ वृक्षाग्रादवरोहत्वंकुरुलक्ष्मणमद्वचः इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह २७ अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंजयः लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः २८ भरतेनाथसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् २९ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनंपर्वतस्यह पार्श्वेन्यविशदावृत्त्यगजवाजिनराकुला ३० साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मंपुरस्कृत्यविधूयदर्पं प्रसादनार्थंरघुनंदनस्यविरोचतेनीतिमताप्रणीता ३१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मी० आ०अ०सप्तनवतितमःसर्गः ९७ ७ ७ निवेश्यसेनांतुविभुःपद्भ्यांपादवतांवरः अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेषगुरुवर्तकम् १ निविष्टमात्रेसैन्येतुयथोद्देशंविनीतवत् भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् २ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैःसमंततः लुब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ३ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना समन्वेषतुकाकुत्स्थावस्मिन्परिवृतःस्वयम् ४ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिवृतःस्वयम् ५ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलं वैदेहींवामहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति ६

२९ अध्यर्धं सार्धयोजनं ३० धर्मंपुरस्कृत्य दर्पंविधूय प्रणीता शिक्षितासेना ३१ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० सप्तनवतितमःसर्गः ९७ ७ ७ पादवतां चरप्राणिनां वरःश्रेष्ठोविभुःभरतःगुरुवर्तकं गुरुशुश्रूषापरं १ यथोद्देशं अमुकस्यामुकदिशिवासइति स्वाम्युपदिष्टप्रदेशमनतिक्रम्य निविष्टेसैन्येइत्यर्थः विनीतवत् विनीतार्हे लुब्धाःनिषादाःएभिः आसन्नैर्गुहभृत्यैः ३ ज्ञातिसहस्रेणपरिवृतइत्यन्वयः ४ चरिष्यामि अहमन्वेषयन्नितिशेषः पौरैःसहवर्तमानैरमात्यैर्द्विजातिभिःसहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ५ ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुभाननमिति कर्मधारयः शांतिर्दुःखशांतिः ७ चंद्रविमलोपमं विमलचंद्रसदृशं ८ पार्थिवव्यंजनं रेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्मेनशांतिरित्य-
न्वयः ९ १० ११ गिरिराजसमः हिमवत्सदृशः १२ कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजोव्याप्ततयेतिभावः दुर्गं दुष्प्रवेशम् व्यालाः सर्पाः
१३ १४ मध्येनेत्येनबंतं तद्योगेतानीतिद्वितीया द्रुमजालानांमध्येइत्यर्थः १५ अग्नेर्ध्वजंधूमं रामाश्रमगतस्यांतेइतिपाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यां-
ते उपरिबद्धं उच्छ्रितंध्वजं कोविदारध्वजंदृष्ट्वेत्यर्थः धूमदर्शनस्य पूर्वमेवजातत्वेन तस्यानिर्णायकत्वादितिकतकः १६ तंध्वजं १७ पुण्यजनास्तप-

यावन्नचंद्रसंकाशंतद्रक्ष्यामिशुभाननं भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ७ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रवि-
मलोपमं सुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ८ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ शिरसाप्रगृहीष्यामिन
मेशांतिर्भविष्यति ९ यावन्नराज्येराज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः अभिषिक्तोजलक्लिन्नोनमेशांतिर्भविष्यति १० कृतकृत्याम‍
हाभागावैदेहीजनकात्मजा भर्तारंसागरांतायाःपृथिव्यायानुगच्छति ११ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः यस्‍
मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदने १२ कृतकार्यमिदंदुर्गंवनं व्यालनिषेवितं यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः १३
एवमुक्त्वामहाबाहुर्भरतःपुरुषर्षभः पद्भ्यामेवमहातेजाःप्रविवेशमहद्वनम् १४ सतानिद्रुमजालानिजातानिगिरिसानुषु
पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः १५ सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमारुह्यसत्वरं रामाश्रमगतस्यांतेददर्शध्वजमुच्छ्रितं
१६ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदसहबांधवः अत्ररामइतिज्ञात्वागतःपारमिवांभसः १७ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्र-
मंपुण्यजनोपपन्नं गुहेनसार्धंत्वरितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा १८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰ आ॰ अयो॰ अष्ट-
नवतितमःसर्गः ९८ ॥ ॥ निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन् १
ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्यमातॄर्मेशीघ्रमानय इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः २ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत रामदर्श-
नजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ३

स्विनः पुनर्निवेश्य अन्वेषणानियोजितामपिचमूंस्थापयित्वा गुहे नेतिप्रधानजनोपलक्षणं १८ इ-
तिरामाभिरामेश्रीरा॰तिलके वा॰ आदि॰ अ॰ अष्टनवतितमः सर्गः ९८ ॥ ॥ निविष्टायामिति शत्रुघ्नमितिप्रतियोगेद्वितीया शत्रुघ्नस्य रामा-
श्रमप्रत्यासत्तिचिन्हादिदर्शयन्नित्यर्थः १ आनयेतिसंदिश्य स्वयंत्वरितः सन्नग्रेजगाम नतुमातॄःप्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थः २ रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमु-
द्दिश्यजनितोभिलाषः सभरतवत्तस्यचशत्रुघ्नस्य सुमंत्रस्यच अतःशत्रुघ्नं भरतमनुधावंतं अदूरात्तत्समीपंयथाभवतितथान्वपद्यत अन्वधावत् ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तापसानामालयैः सह संस्थितां यद्वा तापसालयसमानसंस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्राधान्येननिर्मितांकुटींशालां इयंदर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहा
रप्रयोजनाउटजबहिस्थाः उटजसमितिकवाटं दारुकल्प्तंगृहं सीतानिवेशार्थंकृतं ४ तस्याः शालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानि होमार्थं अपचिता
नि वाल्यर्थंसंपादितानि ५ एयुषः आङ्पूर्वादिणःक्वसुः कुशैर्वल्कलैश्चमार्गपरिज्ञानार्थंकृतं अभिज्ञानंचिन्हंददर्श ६ शीतकारणात्शीतनिवृत्तिकारणात् तद्रूपप्र
योजनार्थं मृगादीनांकरीषैः कृतान्संचयान्ददर्श चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेन तत्रकाले वैशाखांतमपररात्रेशीतस्यजायमानत्वात् ७ एवमेतान्
न्पदार्थान्पश्यन्गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत् ८ मंदाकिनीमितइति आश्रमइतिशेषः ९ यतउच्चैर्बद्धानि चीराणि तस्मात् विकाले मार्गस्यस्पष्टदर्शनायो-

गच्छन्नेवाथभरतस्तापसालयसंस्थितां भ्रातुः पर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह ४ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा
काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच ५ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः कृतंवृक्षेष्वभिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित्
६ ददर्शभवनेतस्मिन्महतः संचयान्कृतान् मृगाणांमहिषाणांचकरीषैःशीतकारणात् ७ गच्छन्नेवमहाबाहुर्द्युतिमान्भरत-
स्तदा शत्रुघ्नंचाब्रवीत्हृष्टस्तानमात्यांश्चसर्वशः ८ मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् नातिदूरेहिमन्येहंनदींमंदाकिनीमि
तः ९ उच्चैर्बद्धानिचीराणिलक्ष्मणेनभवेदयं अभिज्ञानकृतःपंथाविकालेगंतुमिच्छता १० इदंचोदात्तदंतानांकुंजराणांतर-
स्विनां शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जतां ११ यमेवाधातुमिच्छंतितापसाः सततंवने तस्यासौदृश्यतेधूमः संकुलः कृ-
ष्णवर्त्मनः १२ अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसत्कारकारिणं आर्यंद्रक्ष्यामिसंहृष्टंमहर्षिमिवराघवं १३ अथगत्वामुहूर्तंतुचित्रकूटंस-
राघवः मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तंजनंचेदमब्रवीत् १४ जगत्यांपुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः जनेंद्रोनिर्जनंप्राप्यधिङ्मेजन्मस
जीवितं १५ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकनाथोमहाद्युतिः सर्वान्कामान्परित्यज्यवनेवसतिराघवः १६ इतिलोकसमाक्रुष्टः पादे
ष्वद्यप्रसादयन् रामंतस्यपतिष्यामिसीतायालक्ष्मणस्यच १७

ध्यकालेजलाहरणाद्यर्थंगंतुमिच्छतालक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभि-
ज्ञानः आश्रमपंथाः अयमेवभवेत् १० अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गंदर्शयति इतश्चेति इदंचेतिपाठांतरं उदात्तदंतानां महादंतानां परिक्रांतं परिक्रम
णंस्यात् गमनमार्गइतियावत् तत्रगमननिवृत्त्यर्थंचेदमभिज्ञानकरणमितिभावः ११ तापसावने यमाधातुं सायंप्रातर्होमार्थमिच्छंति तस्यायंदृश्यतेधू
मः १२ १३ सराघवः भरतः मंदाकिनीमनुचित्रकूटइत्यन्वयः तंजनममात्यादिजनं १४ वीरासने योगिनामासने १५ १६ इतिलोकेनसमाक्रुष्टः निं-
दितोयस्मादतोमेजन्मधिक् सोहमेतदपयशःपरिहाराय रामंप्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य पादेषु पूजायांबहुवचनं सीतायालक्ष्मणस्यच पा
दयोःपतिष्यामि स्वापराधप्रसादनाय कनीयःस्वपि प्रणामोलोकप्रसिद्धइतिकतकः अन्यस्तु श्रद्धाजाड्यात्सीतायाश्चपुनःपुनरिति पाठंकल्पयति १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ सालाः वटपलाशादिदृढविशालपर्णावनेोवृक्षाः अश्वकर्णोवृक्षविशेषः १९ भारसाधनैः अतिगुरुकार्यसाधनैः सारोबलेस्थिरांशेन २० भोगव
ती नागलोकः २१ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां चर्म फलकं २२ कांचनभूषितैर्गोधांगुलित्रैरुपलक्षितामितिशेषः सिंहगुहामिव पर्णशालां
ददर्शेत्यन्वयः २३ प्रागुदक्प्रवणां ईशानभागेनिम्नां २४ निरीक्ष्येति अग्निमितिशेषः गुरुं रामं ददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्यमानविशेषणंरामं २५ अभि
तः समीपेददर्श २६ २७ शाश्वतं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं २८ अभ्यधावत धावन्निवत्वरयाजगाम अत्रभरतस्येव कवेरपि वर्णनीयमयीभावेनाति-

एवंसविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः ददर्शमहतींपुण्यां पर्णशालांमनोरमां १८ सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृ-
तां विशालांमृदुविस्तीर्णांकुशैर्वेदिमिवाध्वरे १९ शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः रुक्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रु
बाधकैः २० अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैःशरैः शोभितां दीप्तवदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव २१ महारजतवासोभ्यामसि
भ्यांचविराजितां रुक्मबिंदुविचित्राभ्यांचचर्मभ्यांचापिशोभितां २२ गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः अरिसंघैर-
नाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव २३ प्रागुदक्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकां ददर्शभरतस्तत्र पुण्यांरामनिवेशने २४ निरी-
क्ष्यसमुहूर्तंतुददर्शभरतोगुरुम् उटजेराममासीनंजटामंडलधारिणं २५ कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्कलवाससं ददर्शराम
मासीनमभितःपावकोपमम् २६ सिंहस्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनिभेक्षणम् पृथिव्याःसागरांतायाभर्त्तारंधर्मचारिणं २७ उ
पविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणामिवशाश्वतं स्थंडिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच २८ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः
अभ्यधावतधर्मात्माभरतःकैकयीसुतः २९ दृष्ट्वैवविललापार्त्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा अशक्नुवन्वारयितुंधैर्याद्वचनमब्रुवन्
३० यःसंसदिप्रकृतिभिर्भवेद्युक्तउपासितुं वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ३१ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरो-
चितः मृगाजिनेसोयमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन् ३२ आधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसःसदा सोयंजटाभारमिमंसहतेराघवः
कथं ३३ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तोधर्मस्यसंचयः शरीरक्लेशसंभूतंसधर्मंपरिमार्गते ३४

हर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणेद्विरुक्तिर्नदोषाय
२९ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्त्तःखिन्नःसन् तांचार्त्तिंधैर्याद्धारयितुमशक्नुवन् अतएव बाष्पसंदिग्धवर्णया गिरा वागिंद्रियेण वचनमब्रुवन् नव्यक्तंवदन्वि-
ललाप ३० विलापप्रकारमाह यःसंसदीति ३१ बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुं यःपुरोउचितः समृगाजिने अंतरीयोत्तरीयरूपेमृगचर्मणी प्रवस्ते धर्मम्
पितृवचनपरिपालनरूपम् ३२ ३३ यथादिष्टैर्यथाविहितैः ऋत्विक्क्लेशसाध्यैर्यस्यधर्मसंचयोयुक्तः सस्वशरीरक्लेशेनसंभूतमुत्सन्नधर्मंमार्गते ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मलेन दंडवच्चिषवणाप्लवमात्रान्मलस्थितिरंगे ३५ ३६ पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ३७ नतएवपुनर्नोवाच ३८ ततः बाष्पावरुद्धकंठत्वात् ३९ ४० राज
सुतौ रामलक्ष्मणौ ४१ अश्रूण्यमुंचन् प्रविहायहर्षम् पूर्वंनद्दर्शनजसंतोषः पश्चात्तद्दुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ४२ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० नव
नवतितमः सर्गः ९९ ॥ ॥ जटिलमिति अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये जटाचीराणिधारयन्नित्यष्टाशीतितमे भरतोक्तेर्भरतस्यजटिलत्वम्
यद्यपिनवतितमेसर्गे वसानोवाससीक्षौमेइतिभरद्वाजदर्शनवेलायांश्रूयतेतथापि गुहग्रामेप्रतिज्ञातस्यभरद्वाजाश्रमनिर्गमनानंतरंधारणमितिनविरोधः यु

चंदनेनमहार्हेणयस्यांगमुपसेवितं मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ३५ मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तोरामःसुखोचितः
धिग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितं ३६ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन् ३७
दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः उक्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन ३८ बाष्पैःपिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनं आ
र्येत्येवाभिसंक्रुश्यव्याहर्तुंनाशकत्ततः ३९ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववंदेचरणौरुदन् तावुभौचसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्तयत् ४०
ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवसमीयतूराजसुतावरण्ये दिवाकरश्चैवनिशाकरश्चयथांबरेशुक्रबृहस्पतिभ्याम् ४१ तान्पार्थिवान्वार-
णयूथपार्हान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षम् ४२ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा-
ल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्याकांडेनवनवतितमःसर्गः ९९ ॥ ॥ जटिलंचीरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि ददर्श रा
मोदुर्दर्शंयुगांतेभास्करंयथा १ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशम् भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहपाणिना २ आघ्रायरा-
मस्तंमूर्ध्निपरिष्वज्यचराघवं अंकेभरतमारोप्यपर्यपृच्छतसादरम् ३ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यंत्वमागतः नहित्वंजीवित-
स्तस्यवनमागंतुमर्हसि ४ चिरस्यबतपश्यामिदूराद्भरतमागतं दुःप्रतीकमरण्येस्मिन्किंतातवनमागतः ५ कच्चिन्नुधरतेता
तराजायत्त्वमिहागतः कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकांतरंगतः ६

गांतेभास्करंयथेति भुविपतितमितिशेषः १ २ पर्यपृच्छत्समाहित-
इतिपाठे समाहितःकुशलप्रश्नद्वाराधर्मबोधनेसावधानचित्तः हेतात तेपिताक्वाभूत् इहपरत्रवेत्यर्थः कुतएवंसंशयस्तत्राह नहीति जीवतस्तस्य सेवां-
हित्वेतिशेषः नार्हसि मदसन्निधौ नत्वेवपितृशुश्रूषाया अवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ४ दूरान्मातामहदेशात् चिरस्यागतंभरतं पश्यामि बतेति हर्षेदु
ष्पतीकमितिभरतविशेषणंवनविशेषणंच आद्येकार्श्यवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयाकारं वनमपिभीषणतया तथाईदृशंवनंकिमागतः किमागमनप्रयोजनंईदृ
शारण्येइत्यर्थः अरण्यंगजाद्युपभोग्यं तद्भिन्नवनमाम्रादिसुतं मनुष्यभोग्यं ५ अथभरतागमनंराजाज्ञयावास्यात् राजमरणेदुःखाद्वा तत्राद्यमुपन्यस्यति
कच्चिन्नुइति धरते प्राणान्धारयति अथवा लोकांतरंगतः यत्त्वमिहागतइत्यनुकर्षः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्यंतमेवपक्षमवलंब्याह ननुतेराज्यंभ्रष्टमिति मूलप्रभोरत्ययात्प्राप्तभ्रंशकं अनिश्चयाल्लोकप्रतारणायवा पुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह कच्चिच्छुश्रूषसइ
ति ७ धर्मनिश्चितः धर्मेनिश्चितोनिश्चयोयस्यसः ८ उपाध्यायोवसिष्ठः ९ नंदति महत्त्ववात्सल्याद्राज्यलाभाभ्यांमितिव्यंग्यं १० कुलपुत्रोमहाकुलप्रसूतः ते
पुरोहितः तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता एतेनवसिष्ठपुत्रःकश्चिदुक्तः ११ विधिज्ञः सकलहोमविधिज्ञः युक्तोनियुक्तः काले होमकाले वेदयते हुतंहोष्य
माणंचाग्निं १२ वैद्याः विद्यासुसर्वासुनिपुणास्तान् ब्राह्मणान्अभिमन्यसे बहुमन्यसे ब्राह्मणसामान्यविषयःप्रश्नोग्रेभविष्यति यद्वा वैद्यान् चिकि-
त्साप्रवीणान् ब्राह्मणानित्यर्थः अपूतोह्येषोमेध्योयोभिषज्यनीति श्रुत्युक्तनिंदातु शास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा शास्त्राभिज्ञस्यभैषज्यंमहत्पुण्या

कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टंबालस्यशाश्वतं कच्चिच्छुश्रूषसेतातपितुःसत्यपराक्रम ७ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंग
रः राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ८ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्युतिः इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथाव-
त्तातपूज्यते ९ तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजावती सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी १० कच्चिद्विनयसंपन्नःकुल
पुत्रोबहुश्रुतः अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ११ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः हुतंचहोष्यमाणंचकालेवे-
दयतेसदा १२ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे १३ इष्वस्त्रवरसंपन्न
मर्थशास्त्रविशारदं सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे १४ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवंतोजितेंद्रियाः कुलीनाश्चेंगि
तज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः १५ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः १६ कच्चिन्नि
द्रावशंनैषिकच्चित्कालेवबुध्यसे कच्चिच्चापररात्रेषुचिंतयस्यर्थनैपुणं १७ कच्चिन्मंत्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह कच्चि
त्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रंनपरिधावति १८ कच्चिदर्थंविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयम् क्षिप्रमारभसेकर्मनदीर्घयसिराघव १९ कच्चि
त्तुसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः विदुस्तेसर्वेकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः २०

य तज्जीविकापरोवानिषेधइतिदिक् १३ इषुरस्त्रंमंत्रोवा
णप्रयोगः अस्त्रंसमंत्रःसः वरशब्दउभयसंबद्धः अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रं तत्रविशारदं पंडितं सुधन्वानं तन्नामानं उपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यं १४
१५ मंत्रिधुरैः मंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैः नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंवृतः सुतरांगुप्तः १६ अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायं १७ नैकः एकेनमंत्रेक्रियमाणे स्वकार्या
भिनिवेशेन गुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणंनसिध्यति बहुभिर्मंत्रेण प्रथममेकमत्यमेवनघटेत मंत्रभेदश्चभवेदितिभावः राष्ट्रंनपरिधावतिलोकेनज्ञापन
इत्यर्थः १८ लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलं नदीर्घयसि नविलंबयसि १९ पार्थिवाःसामंताः तेमंत्रितानि सर्वकार्याणि सुकृतानि निष्प-
न्नान्येवकृतरूपाणि कृतकल्पानिवा विदंति नकर्तव्यानि भावित्वेनेत्यर्थः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येत्वदीयामंत्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्त्तिता अपियुक्त्यार्थापत्त्यानकैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाःयुक्तयः साक्षात्तदनुमापिकाः परैर्नबुध्यंतेकिल किंच परकृतं मंत्रितंत्वयात्वदमात्यैर्वा बुध्यतेकिल २१ सहस्रैरस्यक्तैरपीतिशेषः पंडितपरिग्रहे हेतुमाह पंडितंइति अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु निःश्रेयसंकुर्यात् अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोधनेनेतिशेषः २३ सहायता सहायकार्यक्षमता२३ विचक्षणोभ्यस्तनीतिशास्त्रः२४ मुख्यामहांतः २५ उपधाउत्कोचस्तमतीतान् तदग्राहिणः यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहितान् अतएव पितृपैतामहान् शुचीन् बाह्यांतरेंद्रियशुद्धान् २६ उद्वेजिताः प्रजामंत्रिणश्च राष्ट्रेत्वत्वां नानुजानंति नावमन्यंते २७ याजकाः किंचित्पापानुसंधानेनपतितमिव त्वामयाज्योयमितिमत्वा नावजानंतिकिल नत्रदृष्टांतःउग्रेत्यादि स्त्रियःकुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीमतिग्रहीतारं तां च कामयानं कामयमानं तस्यामत्यंतासक्तं यथावजानंतीत्यर्थइति

कच्चिन्न कैर्यैःत्वयावायैर्वाप्यपरिकीर्तिताः त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतात मंत्रितम् २१ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छतिपंडितं पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसंमहत् २२ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता २३ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षोविचक्षणः राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियं २४ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्तेतातयोजिताः २५ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषुकच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु २६ कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः राष्ट्रेतवावजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत २७ कच्चित्त्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः २८ उपायकुशलंवैद्यंभृत्यसंदूषणेरतं शूरमैश्वर्यकामंचयोनहंतिसहन्यते २९ कच्चिद्धृष्टश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमाञ्शुचिः कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिःकृतः ३०

कनकःउग्रप्र

नीतिपाठः उग्रेणकर्मणा बलात्कारादिना प्रतिग्रहीतारं कामयानं कामुकं स्त्रियइव याजकाःपतितमिवच नावजानंति प्रजा इतिशेषः प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणंचत्वयिनास्तिकच्चिदितिभावइतितीर्थः परेतु उग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रःशिवस्तत्प्रतिग्रहीतारंमल्पपुंस्त्वं तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशंषंढतायाः कर्मविपाकशास्त्रेउक्तेरित्याहुः २८ उपाय कुशलं सामाद्युपायचतुरं वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशास्त्रज्ञं भृत्यं संदूषणेरतं येनकेनापिहेतुना आप्तभृत्यविघटनेरतं शूरं मरणनिर्भयम् ऐश्वर्यकामं राज्याभिलाषिणम् योनहंति सवध्यते हन्यतइत्यर्थइतितीर्थः उपायकुशलं राज्ञःसकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपायकुशलं वैद्यं भिषजं स्वामिसंदूषणेरतं भृत्यंसेवकंच राजानमपछिद्य तदैश्वर्यकामं शूरंसेवकरूपंमधुंच योनहंतिसराजातैर्वैभिषजादिभिर्हन्यतेइत्यर्थंकतकआह २९ शूराः परयोधाभिभवनसमर्थाः धृतिमान् विपदिप्रशक्तधैर्यः दक्षःचतुरः १० ९ ३ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुख्याः गणमुख्याः दृष्टापदानाः दृष्टं द्वित्रिवारानुभूतम् अपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं येषांते विक्रांताः शूराः ३१ भक्तं दैनंदिनदेयान्नं वेतनं प्रतिमासदेयं ३२ भृताः भृतिजीविनोभृत्याः ३३ कुलपुत्राः ज्ञातयः प्रधानतः प्रधानाः ३४ प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः यथोक्तवादी यथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता पंडितः परिच्छेत्ता दूतंचैवप्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविशारदं इंगिताकारचेष्टाज्ञंशुचिंदक्षंकुलोद्भवमितिमनोः ३५ कच्चिदष्टादशेति तानिच मंत्री १ पुरोहितः २ युवराजः ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६ बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञया आज्ञाप्येषुवक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञोव्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११ व्यवहारनिर्णेता सभ्याख्यः १२ सेनायाजीवितभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मांतेवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालः अयमेवाटविकः १६ दुष्टानांदंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येव स्वपक्षेमंत्रिपुरोहितयुवराजान्हित्वाचपंचदश एकैकस्मिन्विषये-

बलवंतश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः दृष्टाप दानाविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ३१ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितं संप्राप्तकालंदातव्यंददासिनविलंबसे ३२ कालातिक्रमणेत्येवभक्तवेतनयोर्भृताः भर्तुरप्यतिकुप्यंतिसोनर्थःसुमहान्कृतः ३३ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः ३४ कच्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवान् यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपंडितः ३५ कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारणैः ३६ कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुसूदन ३७ कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे अनर्थकुशलाह्येतेबालाःपंडितमानिनः ३८ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्यनिरर्थंप्रवदंतिते ३९

त्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैः परस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः एतान्यष्टादशतीर्थानिवेत्सिकच्चित् येनैजलावतारेत्वमंत्र्याद्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रेतथापात्रेतीर्थंस्यादर्शनेष्वपीति स्वदेशेप्येते न्यायतोव्यवहारः प्रवर्त्यतेनवेतिविचारणीयंपरदेशेचेतिभावः ३६ व्यपास्तान्निष्काशितान् प्रतियातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायेति दुर्बलोयमहितःकिमस्माकंकरिष्यतीत्युपेक्षांनकरोषिकच्चित् ३७ लोकायतिकान् चार्वाकमतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रहहेतुमाह अनर्थेति परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अतएवबालाः अज्ञाः वेदज्ञसन्निधावितिशेषः पंडितमानिनः स्वयूथ्येष्वेव केवलमात्मनः पंडितान्मन्यंते नान्यत्र ३८ द्वितीयलोकायतानांत्यागेहेतुमाह धर्मेत्यादि मुख्येषु मुख्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिकी तर्कविद्या शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धिमवलंब्य निरर्थं निष्प्रयोजनं वदंति यथात्मनोज्ञानाश्रयत्वम् १३४
ईशोजगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्ध्वादाभिप्रायमिदम् ३९ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्यनामामयी ध्येत्यन्वर्थनामां ४० आर्यै रुक्तैर्त्रैवर्णिकैः ४१ समुदितां प्रसिद्धां स्फीतां समृद्धां ४२ चित्यशतैरश्वमेधांतयागानेकचयनप्रदेशैः कच्चिच्चैत्यशतै रितिपाठः स्वनिविष्टैः स्वप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलोनिबिडः ४३ प्रभिन्ननरनारीकइतिपाठे प्रभेदः संतोषः स्वकृष्टाः सीमाः तत्तत्क्षेत्रप्रांतदेशाः पशवश्चयस्मिन् सतथा ४४ अदेवमातृकइति नदीमातृकइत्यर्थः नद्यंबुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृकइति खनिः स्वर्णरत्नाद्याकरः ईदृशोजनपदः सर्वैर्भयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ४५सचस्वखंवसति कच्चिदित्यर्थः ४६ कृषिगोरक्षजीविनोवैश्याः वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यक्रैयंवार्तेत्युदाहृतं

वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः सत्यनामांदृढद्वारांहस्त्यश्वरथसंकुलां ४० ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा जितेंद्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ४१ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलां कच्चित्समुदितांस्फीतामयोध्यांपरिरक्षसे ४२ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः स्वनिविष्टजनाकुलः देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः ४३ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः स्वकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ४४ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः परित्यक्तोभयैःसर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ४५ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःस्वरक्षितः कच्चिज्जनपदःस्फीतःस्वखंवसतिराघव ४६ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्षजीविनः वार्तायांसांप्रतंतातलोकोयंस्वखमेधते ४७ तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतम् रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ४८ कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चित्ताश्चस्वरक्षिताः कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे ४९ कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसंति धेनुकाः कच्चिन्नगणिकाश्वानांकुंजराणांचतृप्यसि ५० कच्चिद्दर्शयसेनित्यंमानुषाणांविभूषितं उत्थायोत्थायपूर्वाण्हेराजपुत्रमहापथे ५१ कच्चिन्नसर्वेकर्मांताःप्रत्यक्षास्तेविशंकया सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणम् ५२ कच्चिद्दुर्गाणिसर्वाणिधनधान्यायुधोदकैः यंत्रैश्चप्रतिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्धरैः ५३

तत्रसांप्रतं वर्ततेइतिशेषः लोकोजीवलोकः कृष्यादौस्थितः स्वखमेधतेकच्चित् ४७गुप्तिपरिहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परिहारोऽनिष्टपरिहारः तैस्तेषांकृष्यादिजीविनांभरणंकृतंकच्चिदितितीर्थः गुप्तपरिहारैरितिपाठः गुप्त्यर्थंनियुक्तैराजमनुष्यैः क्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैस्तेलयाभरणंकृतंकच्चिदितिकतकः ४८ ताःस्त्रियःस्वरक्षितास्त्वयेत्यर्थः नश्रद्दधास्यासामिति वचनादिकंवास्तवमितिशेषः गुह्यं अप्रकाश्यवृत्तांतमिष्टेतिमत्वानभाषसेकच्चित् ४९ नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतंवनं धेनुकाधेनवः स्वार्थेकः गणिकाः करिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिका करिण्यादिसंपादनविषये तृप्तिंना प्राप्नोतिकच्चिन्नु ५० भूषितंसभायांस्थित्वात्मानमितिशेषः तथामहापथेचात्मानंदर्शयसे ५१ कर्मांताः कर्मकराः अविशंकया निर्भयतया ते प्रत्यक्षानकिल वा अथवा सर्वेतेउत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शनान अत्र कर्मकरविषयेमध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारण म् ५२ ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयोधनागमः व्ययोभोगबलरक्षाद्यर्थत्यागःअपात्रेषु नटगायकादिषु ५४ अभ्यागतोऽतिथिर्यः कश्चिद्व्ययः आयाद्न्यूनइतिशेषः ५५ आर्यः साधुः शुद्धा
त्मापिसन् अपकर्मणा स्तेयागम्यागमनादिदोषेणक्षारितोऽभिशस्तः शास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोषएव लोभाद्धनलोभाल्लुब्धैरपि
नबध्यते नदंड्यते कच्चित् ५६ गृहीतिः पालकैर्धनस्वामिना सकारणोदृष्टः चोरत्वेनग्रहणकारणैर्युक्तोदृष्टः पृष्टः प्रश्नेनापिनिश्चितचौर्यः धनलोभाच्चोरे
णैवोत्कोचतयादीयमानधनलोभात्पालकैर्नमुच्यतेकच्चित् ५७ आढ्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्यच व्यसने विवादरूपसंकटे राजकीयैकनिष्ठैर्प्राप्तेनवामात्याविरा
गाःसंतःविगतधनरागाःसंतः अर्थं तयोर्व्यवहारंपश्यतिकच्चित् ५८ मिथ्याभिशस्तानां राज्ञाविचार्यानिवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यान्यश्रूणिपतंति पाद
न्यासाःनीतिपाठांतरं तदाजायंतेइतिशेषः आर्षनपुंसकत्वं तानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थम् राज्यमनुशासतोराज्ञःपुत्रादीन्घ्नंति ५९ वैद्याःभि

आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्पतरोव्ययः अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव ५४ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषुच
योधेषु मित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतिते व्ययः ५५ कच्चिदार्योपिशुद्धात्माक्षारितश्चापकर्मणा अदृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्बध्यतेशु
चिः ५६ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकालेदृष्टःसकारणः कच्चिन्नमुच्यतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ ५७ व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्बलस्यचराघ
व अर्थंविरागाःपश्यंतिनवामात्याबहुश्रुताः ५८ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिराघव तानिपुत्रपशून्घ्नंतिप्रीत्यर्थमनुशा
सतः ५९ कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यान्मुख्यांश्चराघव दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ६० कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्
देवतातिथीन् चैत्यांश्चसर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि ६१ कच्चिदर्थेनवाधर्मंमर्थंधर्मेणवापुनः उभौवाप्रीतिलोभेनका
मेननविबाधसे ६२ कच्चिदर्थंचकामंचधर्मंचजयतांवर विभज्यकालेकालज्ञ सर्वान्वरदसेवसे ६३

षजः दानमभिमतवस्तुनः मनः
स्नेहयुतं वाक्सांत्वयुता एतैस्त्रिभिः प्रत्येकंबुभूषसे प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि संभावयितुमिच्छसिवाकच्चित् ६० चैत्यान् चतुष्पथस्थमहावृ
क्षान् देवतावासभूतान् सिद्धार्थान् विद्यावृत्ततपोभिःकृतार्थितजन्मनोब्राह्मणान् ६१ कच्चिदर्थेनेति धर्मार्जनयोग्यपूर्वाण्हे अर्थार्जनेनधर्मबाधः तथात
द्योग्यमध्यान्हे धर्मार्जनेनतद्बाधः प्रीतिलोभेनकामेनविषयसंतोषलोभरूपेणकामेन तदुभयकालसेवितेन तयोर्बाधइतितात्पर्यः अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुना
धर्मंनबाधसे धर्मंहित्वार्थंनगृण्हासीत्यर्थः धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थम् कुटुंबनिर्वाहापेक्षितमर्थम् नबाधसे उभयमपि विषयसंतोषलोभेन गणि-
काद्यासक्त्याबाधसेनेत्यर्थइतिकतकः ६२ विभज्य सेवसे काले पूर्वाण्हतदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शर्मक्षरवमाशंसते प्रार्थयते ६४ प्रमादोनवधानता दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्य विचारादिना कालविलंबनं ज्ञानवतां विदुषाम दर्शनं आलस्यं नित्यकृत्यालस्यं पंचवृत्तितां चक्षुरादिपंचेंद्रियपरवशतां ६५ अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेनचिंतनम् अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः निश्चिता नांमंत्रिभिःसह कर्तव्यत्वेननिश्चितानामनारंभं ६६ मंगलस्यादौ प्रातःकाले अप्रयोगमननुष्ठानम् सर्वतःप्रत्युत्थानं सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेनयु गपद्दंडयात्रामित्यर्थइतितीर्थः कंचनप्रत्युत्थानायोग्यंपुरुषंसुहृदंस्यापि प्रभावसुक्त्वा चापल्यादासनाच्चलनमित्यर्थइतिकनकः ६७ दशवर्गादीन्बु द्ध्वा यथावदनुमन्यसे तेषुत्याज्यांशमुपादेयांशंचज्ञात्वानुजानासीतितृतीयस्थेनसंबंधः दशवर्गस्तु मृगयाक्षौ २ दिवास्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियोम

कच्चित्तेब्राह्मणःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविद आशंसतेमहाप्राज्ञपौरजानपदैःसह ६४ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमा-
दंदीर्घसूत्रताम् अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपंचवृत्तिताम् ६५ एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमंत्रणम् निश्चितानाम
नारंभंमंत्रस्यापरिरक्षणम् ६६ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः कच्चित्त्वंवर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ६७
दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्यास्तिस्रश्चराघव ६८

दः ६ तौर्यत्रिकं ७ वृथाद्या च १० का-
मजोदशकोगुणइतिमनूक्तः तौर्यत्रिकंनृत्यगीतंवाद्यं वृथाद्या वृथापर्यटनम् पंचवर्गस्तु औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनंतथा इतिदुर्गंपंचविधंपंच वर्गउदाहृतः इरिणं सर्वसस्यशून्यप्रदेशः तत्संबंधिदुर्गमैरिणम् तस्यापि परैर्गंतुमशक्यत्वात् धान्वनं उष्णकालेदुर्गंभवति चतुर्वर्गस्तु सामदानं चभेदश्चदंडश्चेतिचतुर्गणः सप्तवर्गस्तु स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रंचदुर्गंकोशोबलंसुहृत् परस्परोपकारीदंराज्यंसप्तांगमुच्यते अष्टवर्गस्तु पैशुन्यंसा- हसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् वाग्दंडयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगणोऽष्टकइति कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुंजरबंधनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्य ष्टवर्गइतितीर्थः त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयंवा तिस्रोविद्याः त्रयीवार्तादंडनीतिः त्रयी वेदत्रयी वार्ता कृष्यादि दंडनीतिर्नीति- शास्त्रं ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रियाणांजयं जयोपायं सचयोगाभ्यासएव षाड्गुण्यं षड्गुणाः संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइति द्वैधं शत्रुवर्ग्याणामुपजापः दैवमानुषं दैवं
मानुषंचव्यसनमित्यर्थः हुताशनोजलंव्याधिर्दुर्भिक्षोमरकस्तथेत्येतद्दैवम् मरकोमरणनिमित्तंमार्यादि मानुषंतु अयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्योराज
वल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनंमानुषंत्विदमिति अयुक्तका अधिकारिणः कृत्यंतु अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः कुद्धश्चकोपितो
कस्मात्तथाभीतश्चर्भीषितः भेद्याः शत्रोस्तुचत्वारोनृपकृत्यमिदंस्मृतं विंशतिवर्गस्तु असंधेयोविग्राह्यएव सच बालो१ वृद्धो२दीर्घरोगी३तथा
ज्ञातिबहिष्कृतः४ भीरुको५भीरुजनको६लुब्धो७ लुब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रकृति९श्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् १० अनेकचित्तमंत्रश्च ११ देवब्रा
ह्मणनिंदकः १२ दैवोपहतक १३श्चैवदैवचिंतकएवच १४ दुर्भिक्षव्यसनोपेतो १५बलव्यसनसंयुतः १६अदेशस्थो १७ बहुरिपु १८ र्युक्तोकालेनय
श्चसः१९ सत्यधर्मरतश्चैव २०विंशतिःपुरुषाअमी एतैःसंधिंनकुर्वीतविग्रह्णीयात्तुकेवलमिति कनकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातिधनयोश्च

इंद्रियाणांजयंबुद्ध्याषाड्गुण्यंदैवमानुषम् कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलं ६९

यस्यापरिहारस्तेषट् मदमानदेशपीडावंतस्त्रयः ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांयेषांविघातस्तेचत्वारः दैवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमंतारौ १६ बंधुविनाशनंयस्य
१७ लोकानुग्रहरहितः १८ दूषितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्वंयस्य २० एतेविग्राह्याएवेत्याह प्रकृतयश्चमंडलंचप्रकृतिमंडलम् प्रकृतिवर्गस्तु अमा
त्योराष्ट्रं दुर्गाणि कोशोदंडश्चपंचमः एताःप्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताइति मंडलं द्वादशराजमंडलम् तत्रविजिगीषुर्मध्ये अरिमित्रमरेर्मित्रंमि
त्रामित्रमतःपरम् मित्रारिमित्रमित्रंचविजिगीषोःपुरःसराः पार्ष्णिग्राहस्ततःपश्चादाक्रंदस्तदनंतरम् आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः आ
सारौ पार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासाराविति आसारपृष्ठभागस्थौमध्यमोदासीनाविति अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनंतरः अनुग्रहेसहतयोर्व्यस्तयोर्निग्र १३६
हेप्रभुरिति मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांचवधेप्रभुरिति ६९ ७ ७ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यात्रा यानं तच्चपंचविधं विगृत्यसंधायतथासंभूयाथप्रसंगतः उपेक्ष्यचेतिनिपुणैर्यानंपंचविधंस्मृतम् बलवत्तयापार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृत्य अन्यत्रशत्रौ-
यानं विगृत्ययानं १ तैःसंधायान्यत्रयानं संधाययानं २ सामंतैःसहयानं संभूययानं ३ अन्योद्देशेन यात्राप्रसंगसुत्साधान्यंप्रतियानं प्रसंगयानं ४बल
वत्तयाशत्रुमुपेक्ष्य तस्यमित्रेषुयानं उपेक्ष्ययानं ५ दंडविधानं दंडः सेना तद्विधानं व्यूहरचनाभेदः दंडोधर्मेमानभेदेलकुटेमदसैन्ययोः द्वियोनीसंधि
विग्रहाविति संधिविग्रहयानेत्यादिषड्गुणानांमध्ये संधिविग्रहौ द्वयोर्योनी तत्रद्वैधीभावसमाश्रयौ संधियोनिकौ यानासनेविग्रहयोनिकेइतिभेदः त
त्रद्वैधीभावोनाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन् द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितमिति अरिभिः पीड्यमानस्यबलवदाश्रयणं समाश्रयः
कालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थानमासनं ७० यथोद्दिष्टंनीतिशास्त्रोक्तमंत्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः यथोद्दिष्टैरितिपाठे मंत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः त्र्य

यात्रादंडविधानंचद्वियोनीसंधिविग्रहौ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे ७० मंत्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टंचतुर्भिस्त्रिभिरे-
वच कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्चमंत्रंमंत्रयसेबुध ७१ कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्ते-
सफलंश्रुतं ७२ कच्चिदेषैवतेबुद्धिर्यथोक्तामममराघव आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ७३ यांवृत्तिंवर्ततेतातोयांचनः
प्रपितामहाः तांवृत्तिंवर्तसेकच्चिद्याचसत्पथगाशुभा ७४ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघव कच्चिदाशंसमाने-
भ्योमित्रेभ्यःसंप्रयच्छसि ७५ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपतिर्दंडधरःप्रजानां अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्यु
तःस्वर्गमुपैतिविद्वान् ७६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेशततमःसर्गः१०० ७ ७
तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलम् लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे १

स्तैरेकैकशः एवंहितत्तन्मनःपरिज्ञानंभवति त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेन नबहुभिर्नैकेनेतिसूचितम् ७१ वेदाःसफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या क्रियाराजकार्या
णि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि यद्वा क्रियाःसंपादितधनादीनिक्रियास्तेषांसफलत्वंच दानभोगाभ्यां दाराणांसफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिःश्रुतसाफल्यं विनीत
त्वं ७२ उक्ताएषाबुद्धिर्यथामम तथैवतवापिवर्ततेकच्चित् कच्चिदेषैवेतिपाठांतरम् ७३ सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गा ७४ स्वादुकृतं स्वादुतयाकृतंसिद्धं
आशंसमानेभ्यः स्नेहवत्त्वयपेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः ७५ महीपतिः राजा क्षत्रियः इतश्च्युतःएतद्देहलोकाभ्यां ७६ इतिरामाभिरामेश्रीरामी
येरामायणतिलके वाल्मी० आदि० अयो० शततमःसर्गः १०० ७ ७ एवं कच्चित्प्रश्नानंतरं स्वस्यराजत्वाभावंसूचयितुं तदुत्तरमप्रयच्छंतंभर
तंप्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः तंत्विति समाज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेनसर्वधर्मानुज्ञापयित्वा यद्वाप्राप्तराज्यपरित्यागेन जटादिधारणेन गुरौस्वस्मिन्नुभ
क्तियुक्तंज्ञात्वा १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्मात्त्वमिमंदेशं चीरजटाजिनीभूत्वा आगतोसि तस्मादेवंरूपेणगमनं किंकारणकमिति त्वया प्रस्पष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छेयम् २ एतस्यैवश्लोक
स्यव्याख्यानं यदिति ३ प्रगृह्यबलवत् यथातथाशोकंनिगृह्येत्यर्थः ४ पूर्वपृष्टमेवार्थं कृतुनेष्टुसितेत्येवंरूपं भंग्यंतरेण पुनःपृष्टंज्ञात्वा तदुत्तरमाह आर्ये
ति परित्यज्य अस्मान्सर्वानिमंचलोकमितिशेषः आर्यंपरित्यज्येतिपाठेविवाहस्येत्यर्थः कृदुष्करंकर्म ज्येष्ठार्हराज्यं कनिष्ठसात्कृत्वा ५ ममभाता कैके
य्यानियुक्तइतिपूर्वश्लोकान्वयि साचकारेत्यन्वयः कृमहदितिपाठेसेत्यध्याहारः ६ ७ एवंपितृमरणेश्रुते तदुचितकृत्येकृते ततः परंयद्वक्तव्यं तत्सं

किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया यस्मात्त्वमागतोदेशमिमंचीरजटाजिनी २ यन्निमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाध
रः हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ३ इत्युक्तःकेकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना प्रगृह्यबलवद्भूयःप्रांजलिर्वाक्यम
ब्रवीत् ४ आर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः ५ स्त्रियानियुक्तःकैकेय्या-
ममभातापरंतप चकारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरं ६ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता पतिष्यतिमहाघोरेन
रकेजननीमम ७ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव ८ इमाःप्रकृतयःसर्वाविध
वामातरश्चयाः त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादंकर्तुमर्हसि ९ तथाऽनुपूर्व्यायुक्तश्चयुक्तंचात्मनिमानद राज्यंप्राप्नुहिधर्मेण
सकामान्सुहृदःकुरु १० भवत्वविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया शशिनाविमलेनेवशारदीजननीयथा ११ एभिश्चसचिवैः
सार्द्धंशिरसायाचितोमया भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि १२ तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंसचिवमंडलं पूजितंपुरु
षव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि १३ एवमुक्त्वामहाबाहुःसबाष्पःकैकयीसुतः रामस्यशिरसापादौजग्राहभरतःपुनः १४ तं
मत्तमिवमातंगंनिःश्वसंतंपुनःपुनः भ्रातरंभरतंरामःपरिष्वज्येदमब्रवीत् १५ कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः
राज्यहेतोःकथंपापमाचरेन्मद्विधोजनः १६ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि १७

क्षेपेणाधुनैवब्रूतेभरतः तस्यमेइति कैकयीपुत्रत्वात्प्राप्तापवादस्य राज्येन राज्यनिमित्तं ८ यस्मान्मातरोवयंचसर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः ९ यतश्च
त्वमानुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणयायुक्तः यतश्चात्मनित्वयि अभिषेचनंयुक्तं तस्माद्धर्मेणराज्यंप्राप्नुहि १० रजनीयथा तादृशीभूमिः शशिनेवत्वयायु
ताऽविधवाभवत्वित्यन्वयः पतिनेत्यार्षं विमलेनेहेतिपाठांतरं ११ १२ शाश्वतं परंपराप्राप्तं सचिवमंडलं तत्प्रार्थनं पूर्वंसदापूजितं सत्कृतं तदिदा
नीमतिक्रमितुंनार्हसि १३ १४ मत्तमथाप्यकस्मात् प्राप्तदुःखेननिःश्वसंतं मातंगमिवस्थितं भरतमित्यन्वयः १५ पापं पित्राज्ञाभंगरूपं १६ बाल्यादज्ञा
नात् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंकैकेयीगर्हणमज्ञानमूलंतत्राह कामकारइति स्वच्छंदाचरणमित्यर्थः स्वेच्छयानियोजनमितिभावत् गुरूणां पित्रादीनां उपपन्नेषु संमतेषु दारे
षु पुत्रेषुच कामकारोविधीयतइतिसंबंधः १८ तत्रकिंमत्तआह वयमिति भार्याःपुत्राः शिष्याश्चलोकेसाधुभिर्यथासमाख्याताइच्छाविनियो-
गार्हतया तथाऽस्यराज्ञोवयंसर्वेइतित्वमपिज्ञातुमर्हसि १९ प्रकृतेकिंतत्राह वनेइत्यादि २० प्रकृतमंबागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति तावत्
तावत्परिमाणकमित्यर्थः अतःकैकेय्याअप्यस्मिन्नियोजने तथैवाधिकारइतिभावः २१ समान्तरे समाचरिष्यामि २२ त्वयाराज्यंप्राप्तव्यं मया
दंडकेवस्तव्यं २३ एवंविभागंलोकसन्निधौ मंत्रिपुरोहितादिजनसन्निधौउक्त्वा तानेवविभागंकुरुतेतिव्यादिश्यच आज्ञाप्यच दिवंगतइत्यन्वयः
२४ यथाभागं पितृकल्पितंचतुर्दशवर्षपर्यंतं अनेनतदनंतरमहंभोक्ष्यामीतिसूचितं मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यंतंवनवासएवदत्तः नतुसर्वदायामे

कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदाऽनघ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते १८ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसा
धुभिः भार्याःपुत्राश्चशिष्याश्चत्वमपिज्ञातुमर्हसि १९ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनांबरं राज्येवापिमहाराजोमांवा
सयितुमीश्वरः २० तावद्धितस्मिन्धर्मज्ञगौरवंलोकसत्कृते तावद्धर्मभृतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवं २१ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनं
गच्छेतिराघव मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे २२ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसत्कृत वस्तव्यंदंडकारण्येमया
वल्कलवाससा २३ एवमुक्त्वामहाराजोविभागंलोकसन्निधौ व्यादिश्यचमहाराजोदिवंदशरथोगतः २४ सचप्रमाणंधर्मा
त्माराजालोकगुरुस्तव पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि २५ यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपो
पमः तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमव्ययं २६ इत्यार्षेश्रीरा०वा०अ०एकाधिकशततमःसर्गः१०१ ५ ५

राज्यत्यागः पित्रापि तावदेवानुमतमितिभावः २५ पितामहात्मा ब्रह्मणातुल्यः अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्राननुमतमितिशेषः नहितमित्यन्व
यः ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकुतइतिचेच्छृणु भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणाय कैकेय्यालोकानांचान्य-
थासंभावनावारणाय शोककालेपि धैर्यमवलंब्य तत्करणं शोककालेप्येवंधैर्यंकर्तव्यमिति लोकोपदेशायेतिमम्प्रतिभाति तीर्थस्तु पूर्वंनस्वर्गंगतः
मृतकल्पःविधवास्तत्कल्याइत्यर्थमत्वा मरणनिश्चयाभावेनराज्यस्वीकारायेव राजानंमृतकल्पंवदतीतिबुध्या शोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्या-
नंकृतवान् स्ववाक्येदिवंगतइत्यत्राप्येवमेवेत्याह कतकस्तु गतःस्वर्गमितिभरतेनोक्तेपि पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेकृते भरतस्तस्यमेइत्याद्युक्त
वान् कविस्तुसंक्षेपेणादावुक्त्वाग्रेविस्तरेणवदतीतिप्रायः कवेःस्वभावइत्याह २६ इतिरामाभि०तिलकेवा०अ०एकाधिकशततमःसर्गः१०१ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथभरतः पितृवृत्तांतप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कश्चित्प्रश्नोत्तरमाह रामस्येति धर्माद्राज्यायोग्यत्वेनराजधर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वत्पृष्टराजधर्मोमेकोपयुक्तः अत्तु पनीतयागवत् अतोनवसरदुस्थोमयिकश्चिदादिप्रश्नइतिभावः १ कुतस्तेउक्तधर्माभावोऽतआह शाश्वतइति शाश्वतः कुलक्रमागतः अस्माकं अस्मत्पूर्वेषु सदा सर्वदा यथेतिपाठे यथाशास्त्रंस्थितः प्रतिष्ठितः अयंकस्तत्राह ज्येष्ठेइति एवंच कनीयस्त्वान्ममराज्य त्वमितिभावः २ यदेवम् नःसइति गच्छ आगच्छ भवाय अभ्युदयाय ३ ननु देवत्वप्रापकंतपोविहाय किंमेराज्येनतत्राह राजानमिति सर्वेजनायद्यपिराजानंमानुषंप्राहुस्तथापि ममसदेवत्वेसंमतः तत्रहेतुमाह यस्येति अमानुषं मनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः ४ उक्तमपिराजमरणंरामेण विषयांतरोत्तरदानादश्रुत-

रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति १ शाश्वतोयंसदाधर्मःस्थितोस्मास्नरर्षभ ज्येष्ठेपुत्रेस्थितेराजानकनीयान्भवेन्नृपः २ ससमृद्धांमयासार्द्धमयोध्यांगच्छराघव अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः ३ राजानंमानुषंप्राहुर्देवत्वेसंमतोमम यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषं ४ केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते धीमान्स्वर्गगतोराजायायजूकःसतांमतः ५ निष्क्रांतमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात् ६ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्रक्रियतामुदकंपितुः अहंचायंचशत्रुघ्नः पूर्वमेवकृतोदकौ ७ प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेषुराघव अक्षयंभवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः ८ त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिं त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसंस्मरन्नेवगतःपिताते ९ इत्यार्षेश्री॰वा॰आदि॰अ॰द्व्युत्तरशततमःसर्गः १०२ ॥ ॥

तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहितां राघवोभरतेनोक्तांबभूवगतचेतनः १ तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा वाग्वज्रंभरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः २ प्रगृह्यरामोबाहूवैपुष्पितांगइवद्रुमः वनेपरशुनाकृत्तस्तथाभुविपपातह ३ तथाहिपतितंरामंजगत्यांजगतीपतिं कूलघातपरिश्रांतंप्रसुप्तमिवकुंजरम् ४ भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशोककर्शितं रुदंतःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै ५

मिवमत्वा पुनस्तदेवाह केकयस्थेइति सतांमतः सद्भिःपूज्यमानः ५ ६ कृतोदकाविति कृतसपिंडीकरणांतसर्वकृत्यौ ७ तर्हिकिंकृतकारणेनेत्यतआह प्रियेणेति भवान्प्रियोज्येष्ठत्वादितिभावः ८ प्रकारांतरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति त्वामेवेति तव-शोकरुग्णइत्यनेनत्वच्छोकएव तदवसादहेतुरितिदर्शितं ९ इतिरामाभिरामे॰अ॰द्व्युत्तरशततमःसर्गः १०२ ॥ ॥ करुणां शोकावहां १ तंभरतेनोक्तं वाग्वज्रं रणेइंद्रोत्सृष्टवज्रतुल्यंश्रुत्वा २ बाहूप्रगृह्य अतिशिथिलौकृत्वा उत्क्षिप्यवा निष्पीड्यवा भुविपपात भरतादिदर्शनेन हर्षात्पुष्पितांगद्रुमसादृश्यं ३ ४ सिषिचुः मोहशांतयेसर्वगात्राणिजलेनसिषिचुः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृपणं भाषितुं लोकानुसारेणविलपितुमित्यर्थः ६ ७ दिष्टांगतिं दैवकल्पितांगतिं स्वकृतातिसृष्टांवा ८ दुर्जातेन वृथाजन्मना ९ सत्कृतः संस्कार
कर्मणापूजितः १० निःप्रधानां प्रधानहीनां अतएवानेकाग्रां बहुनायकां अत्रोभयत्रहेतुर्नरेंद्रेणविनाकृतामिति ११ अनुशासिष्यति हिताहितविषय
प्रवृत्तिनिवृत्तीकारयिष्यति १२ सुवृत्तं शोभननियोगाचरणं कुतःपुरुषात् १३ अभ्येत्य अभिमुखोभूत्वा १४ स्वर्गतिरूपंदुःखम् १५ १६ क्रियतामि

सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् उपाक्रामतकाकुत्स्थः कृपणंबहुभाषितुं ६ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरंपृथिवी
पतिं उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितं ७ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टांगतिंगते कस्तांराजवराद्धीनामयोध्यांपा-
लयिष्यति ८ किंनुतस्यमयाकार्यंदुर्जातेनमहात्मनः योमृतोममशोकेनसमयानचसंस्कृतः ९ अहोभरतसिद्धार्थोयेनरा-
जात्वयाऽनघ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः १० निःप्रधानामनेकाग्रांनरेंद्रेणविनाकृतां निवृत्तवनवासोपिनायो-
ध्यांगंतुमुत्सहे ११ समाप्तवनवासंमामयोध्यायांपरंतप कोनुशासिष्यतिपुनस्ताते लोकांतरंगते १२ पुराप्रेक्ष्य सुवृत्तंमां
पितायान्याहसांत्वयन् वाक्यानितानिश्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहम् १३ एवमुक्त्वाथभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः उवा
चशोकसंतप्तःपूर्णचंद्रनिभाननां १४ सीतेमृतस्तेश्वशुरःपितृहीनोसिलक्ष्मण भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतिंपृथिवीपतेः
१५ ततोबहुगुणंतेषांबाष्पंनेत्रेष्वजायत तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांयशस्विनां १६ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुः
खितं अब्रुवन्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः १७ सासीतास्वर्गतंश्रुत्वाश्वशुरंतंमहानृपं नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांनशशाकेक्षि
तुंप्रियं १८ सांत्वयित्वातुतांरामोरुदतींजनकात्मजाम् उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितंवचः १९ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमा
हरचोत्तरं जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः २० सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्ये
षासुदारुणा २१ ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः मृदुर्दांतश्च कांतश्चरामेचदृढभक्तिमान् २२ सुमंत्रस्तैर्नृपसु-
तैः सार्धमाश्वास्यराघवम् अवतारयदालंब्यनदींमंदाकिनींशिवाम् २३

त्यब्रुवन् १७ १८ १९ इंगुदीपिण्याकं तपस्विभोज्यतापसत-
रुफलपिण्याकं अनिःसारिततैलं पिष्ट्वाचूर्णीकृतमिंगुदीबीजमत्रपिण्याकत्वेनोपचर्यते निःसारितसारस्य तस्यनिषिद्धत्वात् उत्तरमुत्तमं नवीनंची
रं २० अभितःपश्चात् एषागतिः सुदारुणा शोकादिकालिकी तदुक्तं सर्वेकनिष्ठप्रथमाइतरेतुस्त्रियोऽग्रतइति आशौचस्नानप्रकरणे २१ नित्यानुगः
कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः तेषांकुमाराणाम् २२ अवतारयत् अवातारयत् २३ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰स॰ तेसीतादयः २४ अकर्दमंतीर्थे अवतारमार्गे ततएतद्भवत्वित्युच्चार्य सिषिचुर्ददुः ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यम् संबोधनेप्लुतकरणादसंधिः अ॰ १०
१३९ केचित्तु ततेत्युक्तौ नामाद्युच्चारणस्य नप्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः २५ एतदेवविवृणोति प्रगृह्येति याम्यां दक्षिणां यत्त्वाधुनिकनिबंधेषु स्म
र्तुनाम्नालिखितंरुदनं क्षत्रियाणामसुदुःखजलदानबोधकं तन्निर्मूलं एतदाचारविरोधात् निकृष्टक्षत्रियपरं वा रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषये रोदनेन
निषेधइतिसूचितम् २६ २७ प्रत्युत्तीर्य तीरमागत्य निर्वापंचकार पिंडंददौ नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहाशौचवतायाः स्मृतिषूक्तत्वे
नकथंकृतक्रियस्यपितुःप्रथमदिनएवपिंडदानमितिवाच्यं तस्याःस्मृतेःक्षत्रियेतरविषयत्वात् कलिविषयत्वाद्वानदोषः २८ ऐंगुदं इंगुदीबीजसंबं-

तेकृततीर्थोततःकृच्छ्रादुपगम्ययशस्विनः नदींमंदाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननाम् २४शीघ्रस्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवम
कर्दमं सिषिचुस्तूदकंराज्ञेततएतद्भवत्विति २५प्रगृह्यतुमहीपालोजलपूरितमंजलिं दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्र-
वीत् २६एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयम् पितृलोकगतस्याद्यमद्दत्तमुपतिष्ठतु २७ ततोमंदाकिनीतीरंप्रत्युत्तीर्यसराघ
वः पितुश्चकारतेजस्वीनिर्वापंभ्रातृभिःसह २८ ऐंगुदंबदरैर्मिश्रंपिण्याकंदर्भसंस्तरे न्यस्यरामःसुदुःखार्तोरुदन्वचन
मब्रवीत् २९ इदंभुंक्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयं यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ३०ततस्तेनैवमार्गेण प्रत्युत्ती-
र्यसरित्तटात् आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरम् ३१ ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः परिजग्राहपाणिभ्यामु-
भौभरतलक्ष्मणौ ३२ तेषांतुरुदतांशब्दात्प्रतिशब्दोभवद्गिरौ भ्रातॄणांसहवैदेह्यासिंहानांनर्दतामिव ३३ महाबलानांरु
दतांकुर्वतामुदकंपितुः विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः ३४ अब्रुवंश्चापिरामेण भरतःसंगतोध्रुवं तेषामेवमहाञ्
शब्दःशोचतांपितरंमृतम् ३५अथवाहान्परित्यज्यतंसर्वेभिमुखाःस्वनम् अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः ३६
हयैरन्येगजैरन्येरथैरन्येस्वलंकृतैः सुकुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनरायमुः ३७ अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा द्रष्टु-
कामोजनःसर्वोजगामसहसाश्रमं ३८ भ्रातॄणांत्वरितास्तेतुद्रष्टुकामाःसमागमं ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनेमिसमाकुलैः ३९

धि बदरैः बदरफलैः २९ ननुराज्ञेकथंपिण्याकपिंडदानंतत्राह यदशनाइत्यन्नयदशनाः अस्मत्पितरइतिशेषः तत्रसामान्येनार्थांतरन्यासमाह
यदन्नइति ३० प्रत्युत्तीर्यपरावृत्य ३१ ३२प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः प्रतिश्रुत्वेतिपाठेप्ययमेवार्थः ३३ त्रस्ताःकाविपत्स्यादुत्पन्नेतिभीताः ३४ ततोनिश्चि १३९
त्याब्रुवन्निति ३५ स्वनमभिमुखास्वनोयस्मिंदिशमभिमुखाः यथास्थानं यथोचितं प्रधाविताःत्वरितागच्छंतिस्म ३६कैस्तत्राह हयैरित्यादि सुकुमा
राइतिपूर्वान्वयि अन्येतेभ्योभिन्नाः ३७ आश्रममित्यनुपदम् ३८ खुरसमाकुलयानाःपश्वादयः नेमिसमाकुलानि रथशकटादीनि ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समाहता अभिहता आक्रांतेतियावत् ४० तेनशब्देनगंधेन आवासयंतः मदगंधेनदिङ्मुखानिसुरभीणिकुर्वंतः ४१ गोकर्णसृमरौ मृगविशेषौ ४२ रथाङ्कः
चक्रवाकः नत्यूहोजलकुक्कुटः प्लवाः बकविशेषाः ४३ ४४ ४५ ४६ पर्यष्वजत परिष्वंगयोग्यानितिशेषः ४७ तदेवाह सतत्रेति ४८ अनुविनादयन् प्र
तिध्वनयन् ४९ अत्रकतकरीत्याश्लोकद्वयंगतं इतिरामाभिरामेश्री० वा० आ० अ० त्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३ छ छ दशरथस्य दारानित्यन्वयः
तर्षितः साभिलाषः १ तीर्थमवतारमार्गं २ ३ येनेप्रसिद्धारामादयोनिर्विषयीकृताराज्यान्निष्काशितास्तेषां वनेवसतां प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयं प्रथमप

सा भूमिर्बहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता सुमोच्चतुमुलंशब्दंद्यौरिवाभ्रसमागमे ४० तेनवित्रासितानागाः करेणुपरिवारिताः
आवासयंतोगंधेनजग्मुरन्यद्वनंततः ४१ वराहमृगसिंहाश्चमहिषाः सृमरास्तथा व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ४२
रथाङ्गहंसानत्यूहाः प्लवाः कारंडवाः परे तथापुंस्कोकिलाः क्रौञ्चाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ४३ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभि
र्वृतं मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा ४४ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषं आसीनंस्थंडिलेरामंददर्शसहसाजनः
४५ विगर्हमाणः कैकेयींमंथरासहितामपि अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोभवत् ४६ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्या
थसुदुःखितान् पर्यष्वजतधर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्चसः ४७ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्चकेचित्तुतमभ्यवादयन् च
कारसर्वान्सवयस्यबांधवान्यथार्हमासाद्यतदानृपात्मजः ४८ ततः सतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः गु
हागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषप्रतिमोविशुश्रुवे ४९ इत्यार्षे० वा० आ० अ० त्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३ छ छ
वसिष्ठः पुरतः कृत्वादारान्दशरथस्यच अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः १ राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति दद
शुस्तत्र तत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितं २ कौसल्याबाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता सुमित्रामब्रवीद्दीनांयाश्चान्याराजयोषि
तः ३ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणां वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ४ इतः सुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः
स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ५ जघन्यमपितेपुत्रः कृतवान्नतुगर्हितः भ्रातुर्यदर्थरहितंसर्वंतद्गर्हितंगुणैः ६
रिग्रहवत् तीर्थं पुण्यतीर्थं गंगायमुनापरपारभवमिदमेव प्राक्केवलमितिपा
ठ आधुनिककल्पितः नापितत्रार्थसामंजस्यमितिकतकः तत्रापिपाठे प्राक्परिगृहीतमितिशेषः प्राक्परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयो
गीमार्गः इदमेवेति केवलंनिश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः केवलंनिश्चितेक्लीबंवाच्यवच्चेकक्रत्स्नयोरिति ४ ५ जघन्यं हीनमपि जलाहरणादिकं तेपु
त्रः कृतवान्यद्यप्यसौ नगर्हितः कुतस्तत्राह गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेवगर्हितंभवति तीर्थं
स्तु भ्रातुर्यदर्थसहितं प्रयोजनसहितं तद्गुणैः प्रयोजनैर्विहितं कल्पितं तत्सर्वगुणफलकमित्यर्थसहितं विहितमितिपाठंचाह ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्लेशानामननुभूयमानानां तथायथानुभवसुचिनोनेत्यनथोचितस्तेयंपुत्रोनीचाहोंयोनर्थोदुःखजनकः समाचारोनुष्ठानंयस्मिन्तत्तथासज्जं प्रसक्तंतंयथोक्तंक-
र्मभुंचतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः एकःशत्रुघ्नस्तु भरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येवायमपिमुंचत्विति अपेरर्थः ७ न्यस्तं रामेण ८ स्त्रियःप्रति
इतिशेषः ९ १० औपाधिकं उचितंनभवतीतिमन्ये तत्रहेतुर्भुक्तभोगस्येति भुक्ताभोगायेनतस्य ११ चतुरंतां चतुःसमुद्रवसनाम् १२ क्षोदं पिष्टम् १३ न

अद्यायमपितेपुत्रः क्लेशानामतथोचितः नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुंचतु ७ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले पितु-
रिंगुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना ८ तंभूमौपितुरार्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ९ इद
मिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि १० तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः नैत-
दौपाधिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनं ११ चतुरंतांमहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधाधिपः १२ अ
तोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमे यत्ररामःपितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान् १३ रामेणेंगुदिपिण्याकंपितुर्दत्तंसमीक्ष्यमे क
थंदुःखेनहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा १४ श्रुतिस्त्वखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमे यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः
१५ एवमार्तांसपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतांतदा ददृशुश्चाश्रमेरामंस्वर्गच्युतमिवामरम् १६ तंभोगैःसंपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः
आर्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः १७ तासांरामःसमुत्थायजग्राहचरणांबुजान् मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः
१८ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैःशुभैः प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः १९ सौमित्रिरपिताःसर्वामातॄःसंप्रेक्ष्य-
दुःखितः अभ्यवादयदासक्तंशनैरामादनंतरं २० यथारामेतथातस्मिन्सर्वावव्रतिरेस्त्रियः वृत्तिंदशरथाज्जातेलक्ष्मणेशुभलक्ष
णे २१ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंबभूवाग्रतःस्थिता २२ तांपरिष्वज्यदुःखार्तांमातादुहित
रंयथा वनवासकृतांदीनांकौसल्यावाक्यमब्रवीत् २३ वैदेहराजन्यसुतास्नुषादशरथस्यच रामपत्नीकथंदुःखंसंप्राप्ताविजने
वने २४ पद्ममातपसंतप्तंपरिक्लिष्टमिवोत्पलम् कांचनंराजसाध्वस्तंक्लिष्टंचंद्रमिवांबुदैः २५

स्फोटतिन स्फुटति विशीर्णंभवति
१४ श्रुतिरित्याद्याश्वासनप्रकारः सत्या सत्यार्था लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धा १५ एवंश्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारेण १६ १७ १८ पृष्ठात्पृष्ठदेशा
त् पृष्ठंतुचरमंतनोः १९ आसक्तं भावेनिष्ठा स्नेहासंगोपेतम् २० वव्रतिरे वर्तितवत्यः २१ उपसंगृह्य स्पृष्ट्वा २२ वनेत्यादि वनवासकृतदीनत्ववतीमि १४०
तियावत् २३ २४ परिक्लिष्टं परिमृदितम् उत्पलं रक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभूतम् २५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेसुखंप्रेक्ष्य स्थितामितिशेषः मनसिसंक्रांतोव्यसनारणिसंभवःशोकः अग्निराश्रयंगृहमिव काष्ठानीववा मांदहति आशयमितिपाठेपि आशयोगृह
मेव आशय्यतेत्रेतिव्युत्पत्तेः २६ २७ २८ ततइति वसिष्ठरामोपवेशनानंतरं जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितःसन् उपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः
२९ उपोपविष्टइत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ३० किमिति किंसाधुवदिष्यतीतियोजना ३१ त्रयोग्नयः शत्रुघ्नस्याप्रधान्येनपरिहरणात् ३२ इतिरा
माभिरामेश्रीरा॰वा॰आ॰अ॰चतुरुत्तरशततमःसर्गः १०४ ॥ ॥ पूर्वसर्गांतोक्तरीत्या सुहृद्गणवृतत्वं शोचतां पितृमरणदुःखेन १

सुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरिवाश्रयम् भृशंमनसिवैदेहि व्यसनारणिसंभवः २६ ब्रुवंत्यामेवमार्तायांजनन्यांभरताग्रजः
पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यसराघवः २७ पुरोहितस्याग्निसमस्यतस्यवैबृहस्पतेरिंद्रइवामराधिपः प्रगृह्यपादौसुसमृ
द्धतेजसः सहैवतेनोपविवेशराघवः २८ ततोजघन्यंसहितैःस्वमंत्रिभिःपुरप्रधानैश्चतथैवसैनिकैः जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवा
नुपोपविष्टोभरतस्तदाग्रजम् २९ उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवम् श्रियाज्वलंतंभरतःकृतांजलिर्य
थामहेंद्रःप्रयतःप्रजापतिं ३० किमेषवाक्यंभरतोद्यराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति इतीवतस्यार्यजनस्यतत्वतोबभूवकौ
तूहलमुत्तमंतदा ३१ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरतश्चधार्मिकः वृताःसुहृद्भिश्चविरेजिरेध्वरे यथासदस्यैःस
हितास्त्रयोग्नयः ३२ इत्यार्षेश्रीरामायणे॰वाल्मी॰आ॰अ॰चतुरुत्तरशततमःसर्गः १०४ ॥ ॥ ततःपुरु
षसिंहानांवृतानांतेःसुहृद्गणैः शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्तत १ रजन्यांसुप्रभातायांभ्रातरस्तेसुहृद्वृताः मंदाकिन्यां
हुतंजप्यंकृत्वारामसुपागमन् २ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत् भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवचनमब्रवीत् ३ सांत्वि
तामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम तद्ददामितवैवाहंभुंक्ष्वराज्यमकंटकम् ४ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे दुरावरंत्व
दन्येनराज्यखंडमिदंमहत् ५ गतिंखरइवाश्वस्यतार्क्ष्यस्येवपतत्रिणः अनुगंतुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते ६
मंदाकिन्यां तत्तीरे हुतं प्रा
तरौपासनहोमं जप्यं गायत्रीजपं द्वारमितिपाठे उटजद्वारमित्यर्थः इतिकेचित्तन्न उत्तरसर्गेमंदाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः तस्माद्रामभितिपाठः रामाधि
ष्ठितनदीतीरमित्यर्थउचितः २ ३ माता कैकेयी प्रथमंराज्ञाराज्यदानेन सांत्विता कृताश्वासा अनंतरं तयाममेदंराज्यंदत्तं तद्राज्यं अकंटकं उक्तप्रकारेणपि
तृवचनस्यापिपरिपालनात् प्रत्यूहरहितं ४ जलागमे वर्षाकालेंबुवेगेन भिन्नःसेतुरिव इदं महदयोध्यादेशीयंराज्यखंडं भरतखंडाख्यंराज्यं त्वद
न्येनदुरावरं आवरितुमशक्यं ५ ननुत्वमर्वाचीनस्तु सुखरक्षमेतत्तत्राह गतिमिति अश्वगतिमनुगंतुं खरोयथानशक्तः तार्क्ष्यगत्यनुगमने यथेतरपक्षिणोऽश
क्तास्तथातवगतिं त्वदीयांराज्यपालनशक्तिमनुगंतुंमेनशक्तिः इवशब्दोयथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः परैर्नित्यशउपजीव्यते तस्यसुजीवं शोभनंजीवनमित्यर्थः भावप्रधानंक्लीबमपिक्वचित् पश्चजयाः पुंसीतितु प्रायिकमितिबोध्यं तस्येत्यर्थे तेने त्यार्षं दुर्जीवं दुःखंजीवनं तस्मात्तवराज्यकारणमेवोचितमितिभावः ७ लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्यवर्धितः सकलगुणसंपन्नोयदिलोकरक्षणंनकरि ष्यसि तदा व्यर्थस्तत्प्रयासइत्यसुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह यथात्विति यथावृक्षः फलार्थिनापुंसारोपितः कृतबीजावापोऽनंतरं शनैर्वर्धितः तत्र वृद्ध्यतिशयमाह ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहोऽतएवरूढस्कंधोमहाद्रुमोथपुष्पितोभूत्वा यदाफलानि नदर्शयति तदासः तदारोपकःपुमान् यस्यफलस्यहे तोः सद्रुमः प्रभावितः उत्पादितः सतांप्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजा प्रीतिंनानुभवेत् तथात्वमिति एषोपमात्वयिभवति यत्र रक्षणकाले वृषभः श्रेष्ठ स्त्वं भर्ता पालनसमर्थोऽस्मान्भृत्यान् नशाधि नशिक्षयसि अतस्तदर्थं तस्याउपमाया अर्थंराजप्रयासानर्थक्यरूपं वेत्तुमर्हसि ८ ९ १० श्रेणयोनानाजातीयसं

सुजीवंनित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते राम तेनतुदुर्जीवंयःपरानुपजीवति ७ यथातुरोपितोवृक्षः पुरुषेणाविवर्धितः ह्रस्व केनदुरारोहोरूढस्कंधोमहाद्रुमः ८ सयदापुष्पितोभूत्वा फलानिनविदर्शयेत् सतांनानुभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ९ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि १० श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यंत्वग्र्याश्चसर्वशः प्रतपंतमिवादित्यंराज्यस्थितमरिंदम ११ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दंतुकुंजराः अंतःपुरगतानार्योनंदंतुसुसमाहिताः १२ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविविधाजनाः भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः १३ तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविलपंतंयशस्विनम् रामःकृतात्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान् १४ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः इतश्चेतरतश्चैनंकृतांतःपरिकर्षति १५ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितं १६ यथाफलानांपक्वानांनान्यत्रपतनाद्भ यं एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयम् १७

याः अग्र्याः प्रधानाः ११ १२ तस्यवचः साध्वित्यनुमन्यंतेतियोजना अन्वमन्यंते त्यर्थः १३ दुःखितंप्रेक्ष्य दुःखेनैवंवक्तीत्यालोच्य कृतात्मा शिक्षितबुद्धिः आत्मवान्धीरः १४ आश्वासनप्रकारोनात्मनइति आत्मनोजीवस्य कामकारः स्वेच्छयायत्किंचित्प्रवर्तनसामर्थ्यंन नास्तिहि यतोयंपुरुषोऽनीश्वरः ईश्वरवत्स्वातंत्र्यरहितः तस्मादेनमितश्चास्माद्देहाच्चलोकाच्च इतरतः परस्माद्देहाच्च लोकाच्च कृतांतः कालोऽन्तर्यामिरूपः कर्मानुरूपंकर्षति एवंचममवनवासे नराजा नापिकैकेयीकारणम् किंतुदेवादीनामदृष्टमित्यांतरोभावः १५ इदानीं राजमरणशोकावकाशोपिनास्तीत्याह सर्वइति निचयाः संग्रहाः नाशांताः समुच्छ्रयाविद्यादिकृतमौन्नत्यं तस्मान्नश्वरत्वेननिश्चितेकः शोकइतिभावः १६ यथाफलानांपतनमशक्यपरिहारं एवंमरणमपितथा तस्मान्नृपस्यतस्यनशोच्यता १७ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवदृष्टांतांतरेणोपपादयति यथेति १८ अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टांतोयमुनायात्येव नप्रतिवर्ततइत्यर्थः उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकम् १९ गच्छं तीतिशत्रंतं अंशवोरविकिरणाः आशयेइतिपाठे जलाशयेइत्यर्थः २० यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वारआयाति कामेगतिरिहासुत्रेतिनिर्दि ष्टअन्यंराजानं तदेवशोच्यत्वमाह आयुरितिआयुस्तुयस्य यस्यकस्यापिहीयतेइत्यर्थः २१ तदेवाह सहेति मृत्युः सहव्रजति सहनिषीदति सहगत्वासहनिवर्तते अंतर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् अतोऽपरिहार्यःसइतिभावः २२ वलयोजराकृताः किंहिकृत्वा किंबलंप्राप्यप्रभावयेत् प्रभुत्वंभावयेत् यद्वा किंकृत्वाकमुपा यंकृत्वा एतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः २३ आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधने रव्युदयादौ इष्टसाधनत्वबुद्ध्याऽतिमूढामनुष्याइत्याह नंदंतीति २४

यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसीदति तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः १८ अत्येतिरजनीयातुसानप्रतिनिवर्तते
यात्येवयमुनापूर्णासमुद्रमुदकार्णवम् १९ अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह आयूंषिक्षपयंत्याशुग्रीष्मेजलमिवांशवः
२० आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि आयुस्तेहीयतेयस्यस्थितस्याथगतस्यच २१ सहैवमृत्युर्व्रजतिसहमृत्युर्निषीदति
गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते २२ गात्रेषुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः जरयापुरुषोजीर्णःकिंहिकृत्वाप्रभावयेत्
२३ नंदंत्युदितआदित्येनंदंत्यस्तमितेहनि आत्मनोनावबुध्यंतेमनुष्याजीवितक्षयम् २४ हृष्यंत्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिवागतं
ऋतूनांपरिवर्तेनप्राणिनांप्राणसंक्षयः २५ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहार्णवे समेत्यतुव्यपेतायांकालमासाद्यकंचन २६
एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्चवसूनिच समेत्यव्यवधावंतिध्रुवोह्येषांविनाभवः २७ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्राणीसमतिवर्तते ते
नतस्मिन्नसामर्थ्यंप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः २८ यथाहिसार्थंगच्छंतंब्रूयात्कश्चित्पथिस्थितः अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामि
ति २९ एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहैर्ध्रुवः तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ३०

नवंनवमिव इतःप्रागप्राप्तमिव ऋतुमुखम्
ऋतुप्रारंभंपरिवर्तेन पुनःपुनःप्राप्तिः तंदृष्ट्वा हृष्यंति नजानंति तत्परिवर्तनेनप्राणिनांनाशइत्यन्वयः आत्ममुखमितिपाठे स्वस्याभिमुखं ऋतूनांपरिवर्तंदृष्ट्वा हृष्यंतीत्यर्थः २५ काष्ठंकाष्ठंपोतद्वयं २६ विनाभवः विप्रयोगइतियावत् २७ अत्रसंसारे कश्चिदपिप्राणी यथाभावं यथाप्राप्तम् स्वभावं मृतिजनिलक्षणं नस मतिवर्तते नलंघयति तेनहेतुनाप्रेतस्य संबंधसामान्येषष्ठी प्रेतमनुशोचतोऽस्य तस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तने सामर्थ्यंनास्ति २८ पूर्वगतिसमानगतित्वे दृ ष्टांतः यथेति पुरतोगच्छंतंसार्थम् पथिस्थितः पथिकः २९ उक्तार्थालोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह एवमिति पितृपैतामहैः वृद्धिरार्षी पैतृपितामहैरित्यर्थः पितृपैतामहइतिपाठे तत्संबंधीमार्गइत्यर्थः ध्रुवः अवश्यंप्राप्यः यस्यमार्गस्य व्यतिक्रमोलंघनंनास्ति तमापन्नः स्वयमपितंप्राप्तः पित्रादीन्कथंशोचेत् ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रोतसोवा गंगादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्यपतमानस्यगच्छतोवयसः नाशंदृष्ट्वेतिशेषः आत्मा सुखेनतत्साधनेधर्मेनियोक्तव्यः कुतः
यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनार्थिनिमित्तजन्मभाजः स्मृताः ३१ यदेवमतोधर्मात्मेति उपसंहरति नसइति सतांसत्कृतः ... पूज्यमानः ३२ ब्रह्मलोकवि
हारिणीम् तल्लोकेविहारार्हां दैवीमृद्धिं देवसंबंधिनीं तपआदिसमृद्धिं ३३ श्रुतवानधीतात्मविधः तद्विधोयद्विधश्चासीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च
यद्विधोसितद्विधोभवान्नशोचितुमर्हतीत्यर्थइतिनीथः ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्यंतंशोकोननुचितइतिभावः ३४ बहुविधादशरथमरणमद्विवासनादिविष

वयसः पतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः आत्मासुखेनियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाःस्मृताः ३१ धर्मात्मासशुभैः कृत्स्नैः क्र
तुभिश्चाप्तदक्षिणैः नसशोच्यःपितातातस्वर्गतः सत्कृतःसतां ३२ सजीर्णंमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो
ब्रह्मलोकविहारिणीं ३३ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ३४ एतेबहुविधाः
शोकाविलापरुदितेतदा वर्जनीयाहिधीरेण सर्वावस्थासुधीमता ३५ सस्वस्थोभवमाशोकोयात्वाचावसतांपुरीं तथा
पित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर ३६ यत्राहमपितेनैववनियुक्तःपुण्यकर्मणा तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्यस्यशासनं ३७ न
मयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम सत्वयापिसदामान्यःसवैबंधुःसनःपिता ३८ तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचारिणाम्
कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव ३९ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्तिना भवितव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता
४० आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ४१ इत्येवमुक्त्वावचनंमहात्मापितुर्निदे
शप्रतिपालनार्थं यवीयसंभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ४२ इत्यार्षेश्रीरामा॰वा॰आ॰अयोध्याकांडेपंचो
त्तरशततमःसर्गः १०५ ॥ ॥ एवमुक्त्वातुविरमेरामेवचनमर्थवत् ततोमंदाकिनीतीरेरामंप्रकृतिवत्सलं १

यभेदेनबहुप्रकाराः शोकोमानसः विलापरुदितेतत्कार्ये ३५ स्वस्थः शोकरहितः माशोकस्त्वांपरिभवत्वितिशेषः यात्वा गत्वा तांपुरीमयोध्यामावस
कुतएवंविधियोगस्तत्राह तथेति वशिना सत्यवशवता सत्याधीनत्ववता ३६ यत्रयस्मिन्कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः सन्नितिशेषः ३७ त्यागस्यान्याय्यत्वेहेतुः सदामा
न्यइत्यादि ३८ कर्मणा तदुचितव्यापारेण ३९ नरेण नृपेणेतिपाठः क्षत्रियेणेत्यर्थइतिकतकः परलोकंजिगीषता धार्मिकत्वादिस्वभाववता भवितव्यं
४० नः पितुर्वृत्तं शुभंनिशाम्य पर्यालोच्य तेन सउत्तमांगतिंगतइतिज्ञात्वा त्वंस्वभावेनधार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मानं आत्मनः परलो
कहितमनुतिष्ठ चिंतयेत्यर्थः ४१ ४२ इतिरामाभि॰वा॰आ॰अ॰पंचोत्तरशततमःसर्गः १०५ ॥ ॥ अथभरतः क्षात्रधर्मावष्टंभेन रामप्रत्या
वृत्तिंप्रार्थयते एवमुक्तेति १ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चित्रं उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्यविस्मयजनकं कोहिस्यात् नकोपीत्यर्थः यादृशोयादृशमाहात्म्यवान् २ हृद्धानांसंमतोपि धर्मविषये रामचंदेव
वर्तिनिव्यमिति दृष्टांतभूतोपि लोकमर्यादामनुसरन्तान्हृद्धान् संशयान्संशयास्पदधर्मान् पृच्छसि एवंचसर्वज्ञाप्तकामत्वात् त्वनदुःखमितिभावः
३ यथामृतस्तथाजीवन् अस्य यथाजीवंस्तथामृतइतिवाक्यशेषआर्थिकोबोध्यः यथामृतस्त्यक्तदेह आत्मादेहपुत्रादिभिरसंबद्धः तथाजीवन्नपि नैव
संबद्धः नित्यशुचिस्फुरचिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजडेनदेहेनतदीयैश्चासंबंधात् यथाचजीवन्स्वकर्मानुरूपंसंसरति तथामृतोपिस्वकर्मानुरूपंपरत्र
किंचयथाजीवन्सर्वैः संबद्धः तथामृतोपिसर्वात्मत्वादस्य किंचयथासति अविद्यमानेनरागोजायते तथासत्यविद्यमानेपिरागोनयुक्तः यथावा सति
साधौद्वेषोनयुक्तस्तथाऽसति असाधावपिद्वेषोनयुक्तः किंचयथासतिप्रपंचेनुरागः तथासतिब्रह्मणियुक्तः किंचसतिब्रह्मणि तन्निष्ठितस्य यथानव

उवाचभरतश्चित्रंधार्मिकोधार्मिकंवचः कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृशस्त्वमरिंदम २ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्ष
येत् समंतश्चापिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान् ३ यथामृतस्तथाजीवन्यथासतितथासति यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्ये
तकेनसः ४ परावरज्ञोयश्चस्याद्यथात्वंमनुजाधिप सएवंव्यसनंप्राप्यनविषीदितुमर्हति ५ अमरोपमसत्वस्त्वंमहात्मास
त्यसंगरः सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ६ नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवकोविदम् अविषह्यतमंदुःखमासादयितु
मर्हति ६७ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतं क्षुद्रयानदनिष्टंमेप्रसीदतुभवान्मम ८ धर्मबंधेनबद्धोस्मितेनेमांने
हमातरं हन्मितीव्रेणदंडेनदंडार्हांपापकारिणीं ९ कथंदशरथाज्जातःशुभाभिजनकर्मणः जानन्धर्ममधर्मंचकुर्यांकर्म
जुगुप्सितं १० गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि ११

धोमुक्तिश्चभवति तथालोकसंग्रहा
र्थमसन्निष्ठस्यापि नबंधोमुक्तिश्चभवति यस्यत्वादृशस्य एषउक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभःस्यात्सराजयोगी केनपरितप्यते नकेनापिहेतुनेत्यर्थः ४ पराव
रज्ञःसप्रपंचात्मतत्वज्ञः विषीदितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ५अमरईश्वरः सयथाशुद्धसत्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्वप्रधानः अत्रोप मशब्दप्रयोगोलोकप्र
तारणाय सत्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवेतिभावः सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिवृत्तिमान् सर्वदर्शी सर्वसाक्षी बुद्धिमान् सर्वबुद्धिप्रवर्तकोन्तर्यामीतियाव
त् ६प्रभवाभवकोविदं भूतानामुत्पत्तिनाशज्ञं आसादयितुमवसादयितुं एवंचत्वामेवंविधंयद्यपिदुःखंनपीडयति तथापिमादृशंपीडयत्येवेति स्वस्यो
भव साशोकइत्यस्योत्तरमेतत्सर्वंतं ७मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततः मेऽनिष्टं मदसंमतमेव अतोभवान्प्रसीदतु मद्दत्तंराज्यंपरिगृण्हातितियावत् ८धर्मबं
धेन धर्मरूपेणबंधने ईदृशापराधविषये इमां सर्वांतर्यामिणस्तवद्वेषिणीं अतएवदंडार्हां९ १० मातृवसिताप्यन्यात्यका रीत्याह गुरुरिति क्रियावान्कृत
यंगकृतुः प्रेतःमृतश्राद्धादौ ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यहंनपरिगर्ह्यस्तथापि वस्तुतोगर्ह्यएवेत्याह कोहीति कोहिधर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनम् ताभ्यांहीनं कामप्रधानं १२ अंतकाले मृति
काले मुत्यंति विपरीतबुद्धिंप्राप्नुवंति पुराश्रुतिः पुरातनीगाथा प्रत्यक्षासत्या १३ क्रोधाद्विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात् तत्क्रोधभयात्वद्
निपावत् मोहात्कैकेयीविषयात् साहसात् अविमृश्यकारित्वात् नानस्य यदतिक्रांतंभावेनिष्ठा ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्यानुष्ठानं तत्साध्वर्यमभिसं
धाय राजोक्तार्थेषुकृतम स्यसाधुत्वमितिविचार्य प्रत्याहरतु निवर्तयतु १४ तदेवोपपादयति पितुर्हीति अतिक्रांतमतिक्रमस्तं साधुमन्यते तद्विपरीत्याचरणे
न साधुयथानथासंपादयति तदपत्यंमतं अपतनहेतुत्वादपत्यशब्दवाच्य १५ अपत्यमस्त्र अन्वर्थापत्यमस्त्र माभवान्दुष्कृतंपितुरनुमन्यतामितिशेषः तदे
वाह अतीति यत्तत्कृतं दशरथकृतं कर्मतदति धर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं अतएवलोकेधीरैर्विगर्हितम् अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसःपरिपाल्य

कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषम् स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् १२ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रु
तिः राज्ञैवंकुर्वतालोके प्रत्यक्षासाश्रुतिःकृता १३ साध्वर्थमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् तातस्ययादतिक्रांतंप्रत्याहरतु
तद्भवान् १४ पितुर्हियसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते तदपत्यंमतंलोकेविपरीतमतोन्यथा १५ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतं
पितुः अतियत्तत्कृतंकर्मलोकेधीरविगर्हितं १६ कैकेयींमांचतातंचसुहृदोबांधवांश्चनः पौरजानपदान्सर्वान्त्रातुंसर्वमिदं
भवान् १७ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनं ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तुमर्हति १८ एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषे
चनं येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनं १९ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षणम् आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबंधुरनिश्चितं २०

त्वे युक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिव्यंग्यं १६ सर्वान्त्रातुं इदंसर्वंमदुक्तं भवाननुमन्यतामितिभावः १७ पितृकृतवनवासस्य गर्हितत्वमेवाह क्वचेति
१८ ननुवानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्तितत्राह एषहीति येनाभिषेचनेनपालनं तद्रूपधर्मसंपादनम् प्रथमआद्योधर्मइत्यर्थः एवंच सआश्रमोराज्यपरिपाल
नोत्तरं वार्द्धके उचितोनापि समुख्योधर्मइतिभावः १९ तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति कश्चेति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षफलसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशय
स्थमप्रत्यक्षत्वात् कोहितद्वेदयद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसंदेहास्पदं अलक्षणं अफलत्वलक्षणं आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यं अनिश्चि
तं अनित्यानुष्ठानं नहिप्रजापालनवत् क्षत्रियस्यनित्यप्राप्तोयंधर्मः नित्यत्वेनदहितदशरथादेः पापित्वप्रसंगः तंक्षत्रबंधुः क्षत्राणांबंधुरितिसमासेन क्षत्रि
यकुलसंमतइत्यर्थः निंदायांबंधुच्प्रत्ययांतस्तुनिंद्यक्षत्रियादिवाचीतिकतकः कश्चरेत् नकोपीत्यर्थः अन्येतु क्षत्रबंधुरपिनिंद्यक्षत्रियोपिराज्यानर्होपीदृशं
धर्मंनचरेत्किंपुनर्वाच्यम् राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः २० ५ ५ ५ ७ ७ ४ १४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुशरीरक्लेशसाध्यधर्मएवांतरंगस्तत्राह अथेति पक्षांतरैश्वर्थैनिशब्दः २१ ननूत्तमत्वेनश्रुतत्वात्तदाश्रमकरणंयुक्तमत आह चतुर्णामिति सर्वेषांगृहस्थ
पाल्यत्वादितिभावः २२ श्रुतेन विद्यया बालोऽवरःजन्मना तत्संपाद्येनस्थानेन कनिष्ठभ्रातृत्वेनचबालः २३ हीनोबुद्धिगुणःसत्वंयस्यसः तेनहीनसत्वगुण
इत्यर्थः हीनस्थानेनचोपलक्षितः अतएवबालः त्वयाविनावर्तयितुं जीवितुमपिनोत्सहे किंपुनाराज्यंपालयितुमित्यर्थः २४ २५ सहसंभूय मंत्रविदिति
संबोधनम् २६ पालने राज्यपरिपालननिमित्तं तरसा बलेन लोकान्शत्रुलोकान् मरुद्भिरिवास्माभिःसह वासवइवत्वंविजित्य तांपालयेतिशेषः २७ ऋ

अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि २१ चतुर्णामाश्रमाणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमु-
त्तमं आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तंकथंत्यक्तुमिच्छसि २२ श्रुतेनबालस्थानेनजन्मनाभवतोह्यहं सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवति
तिष्ठति २३ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनस्थानेनचाप्यहं भवताचविनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे २४ इदंनिखिलमव्यग्र्यंराज्यंपि-
त्र्यमकंटकं अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञःसहबांधवैः २५ इहैवत्वाभिषिंचंतुसर्वाःप्रकृतयःसह ऋत्विजःसवसिष्ठाश्चमंत्रवि
न्मंत्रकोविदाः २६ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज विजित्यतरसालोकान्मरुद्भिरिववासवः २७ ऋणानित्रीण्य-
पाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन् सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमां २८ अद्यार्यमुदिताःसंतुसुहृदस्तेभिषेचने अद्यभी
ताःपालयंतुदुष्प्रदास्तेदिशोदश २९ आक्रोशंममनातुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ अद्यतत्रभवंतंचपितरंरक्षकिल्बिषात् ३० शिरसा
त्वाभियाचेहंकुरुष्वकरुणांमयि बांधवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः ३१ अथवापृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः गमिष्यतिग
मिष्यामिभवतासार्धमप्यहं ३२ तथाभिरामोभरतेनताम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः नचैवचक्रेगमनायसत्ववा-
न्मतिंपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठितः ३३ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षमवापदुःखितः नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभव
त्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः ३४ तमृत्विजोनैगमयूथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुः
प्रणम्यरामंचययाचिरेसह ३५

णानीति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेइतिश्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमितिभावः अत्रायोध्या-
यां स्थित्वेतिशेषः २८ दुष्प्रदाःदुःखप्रदाः २९ आक्रोशं निंदां तत्रभवंतं पूज्यं ३० त्वा त्वांमयि बांधवेषुच करुणांकुर्वितिसंबंधः ३१ पृष्ठतःकृत्वा तिरस्कृ
त्य मत्प्रार्थनामितिशेषः इतोपिवनमेव जनसंबाधभयेनास्माद्वनादपिवनांतरमित्यर्थः ३२ ताम्यता ग्लायता गमनाय अयोध्यांप्रतीतिशेषः ३३ तत्स्थै
र्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौनिमित्तं स्वयमेवव्याकरोति कविर्नयातीति ३४ नैगमाःपुरेभवाः निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे
इति तद्यूथवल्लभास्तत्प्रधानाःप्रमुख्याःविसंज्ञाविच्छिन्नाश्वना अश्रुकला अश्रुप्रचुराश्च ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा॰रामायणतिलके वा॰ आ॰ अ॰ षडुत्तरशततमः सर्गः १०६ ७ ७ रामोराजनियोगपालनमेव परमोधर्मोबहूनांस्कस्वसाथ
नत्वादित्याशयेनावददित्याह पुनरिति १ इदं उक्तवाक्यं उपपन्नं युक्तिमत् तत्रहेतुः जातइत्यादि २ इदानींत्वयाराज्यस्य मयावनवासस्यचाकरणे राज्ञः
प्रतिज्ञाहानिकृतोमहानधर्मइत्याह पुरेति तवपुत्र्यांजनिष्यते तस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः ३ ननुस्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे
गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितमितिस्मृतेः कौसल्यायांविद्यमानायां कैकेयीविवाहस्यनर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यत आह दे
वासुरेचेति देवासुरे तत्संबंधिनि एवंच उपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनृतेमहान्दोषइतिभावः वरं वरद्वयम् ४ ततोहेतोः संप्रतिश्राव्य प्रतिज्ञांका

इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰आदि॰ अयो॰ षडुत्तरशततमः सर्गः १०६ ७ ७ पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः प्र
त्युवाचततःश्रीमान्ज्ञातिमध्येसुसत्कृतः १ उपपन्नमिदंवाक्यंयत्त्वमेवमभाषथाः जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमा-
त् २ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ३ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः
संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितःप्रभुः ४ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी अयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौवरवर्णिनी ५
तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा तच्चराजातथातस्यैनियुक्तःप्रददौवरम् ६ तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभ चतुर्दश
वनेवासंवर्षाणिवरदानिकम् ७ सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंलक्ष्मणान्वितः सीतयाचाप्रतिद्वंद्वःसत्यवादेस्थितःपितुः ८ भवा
नपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनं कर्तुमर्हसिराजेंद्रक्षिप्रमेवाभिषिंचनात् ९ ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुं पितरं-
त्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिनंदय १० श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गीतायशस्विना गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति ११

रयित्वा ५ याचनप्रकारमाह तवेति नियुक्तः वरबलेननियोजितः तद्वरं तद्रूपवरं ६ अत्र दंडकारण्येवने चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं
वासं नियुक्तः तंप्रतिप्रेरितइत्यर्थः अत्रायमप्यर्थः देवेभ्योमद्दत्तवरदाननिमित्तकं अंतर्यामिणातथाप्रेरणात् अतएवात्र दंडकारण्ये एतत्प्रसंगेनैव त
त्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ७ ननु वनेरक्षआदिभ्योनानादुःखसंभावनेत्यतो ऽप्रतिद्वंद्वइति समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपि मत्तोहीनबलाएवेतिनतन्द्व
यावकाशइतिव्यंग्योर्थः आपाततस्तु अप्रतिद्वंद्वः स्पर्द्धारहितइति ८ तथेत्येव तथैवेति पितृनियुक्तएवेति अर्हसीत्यार्षं अर्हतीतिपाठांतरं अत
एवसंबोधनं राजेंद्रेति ९ ऋणात् कैकेयीसंबंधिऋणात् मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं त्राहीत्यार्षं अभिनंदय नतुनिंदय तत्कृतस्यार्थस्य बहूपकारकत्वादिति
व्यंग्यं १० स्वोक्तस्यावश्यकत्वेसंमतिमाह श्रूयतेइति गयेषु गयाप्रदेशेषु यजमानेन यागंकुर्वता पितॄन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तांश्रुतिमाह पुन्नाम्नइति पुदितिनरकनाम त्रायतेः कः प्रत्ययः व्युत्पत्त्यंतरमाह पितॄनिति पितॄन्पातीत्यर्थेपुत्रस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्वं पितॄनुद्दिश्य कू
तेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकप्रापणेन तेषांरक्षणमित्याहुः १२ गयां पितृस्वर्गसाधनंगयाक्षेत्रं एषांचपितॄणांपरलोकसाधनंपुत्रेणावश्यंकार्यमित्यर्थेसंमतिः
१३ एवंपितृपरलोकसाधनं १४ १५ १६ वन्यानामिति अनेनभाविवानरराजाधिपत्यादिसूचितम् १७ दिनकरभाइतिद्वितीयाबहुवचनम् वर्षत्रं छ
त्रं शीतांछायामित्यन्वयः १८ सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम विधौलोट् संपादयामेत्यर्थः १९ इतिरामाभि॰तिल॰ वा॰अ॰ सप्ताधिकशततमः सर्गः १०७ ७

पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः पितॄन्यः पातिसर्वतः १२ एष्टव्याबहवः पुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः
तेषांवैसमवेतानामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् १३ एवंराजर्षयः सर्वेप्रतीतारघुनंदन तस्मात्त्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो १४ अ
योध्यांगच्छभरतप्रकृतीरुपरंजय शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः १५ प्रवेक्ष्येदंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् आ
भ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच १६ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणाम् गच्छत्वंपुरवर
मद्यसंप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये १७ छायांतेदिनकरभाः प्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीतां एतेषामहम
पिकाननद्रुमाणांछायांतामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये १८ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतेसहायः सौमित्रिर्ममविदितः प्रधानमित्रम् च
त्वारस्तनयवरावयंनरेंद्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषीद १९ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰अ॰ सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ ७ ७
आश्वासयंतंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेतमिदंवचः १ साधुराघवमाऽभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थका प्राकृत
स्यनरस्येवत्वार्यबुद्धेस्तपस्विनः २ कः कस्यपुरुषोबंधुः किमाप्यंकस्यकेनचित् एकोहिजायतेजंतुरेकएवविनश्यति ३ त
स्मान्मातापितावेतिरामसज्जेतयोनरः उन्मत्तइवसज्ञेयोनास्तिकश्चिद्धिकस्यचित् ४ यथाग्रामांतरंगच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्व-
सेत् उत्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि ५ एवमेवमनुष्याणांपितामातागृहंवसु आवासमात्रंकाकुत्स्थसज्जंतेनात्रसज्जनाः ६

भरताश्वासनंकुर्वंतंरामं धर्मापेतं धर्ममार्गविरुद्धं लोकायतिकमतावलंबनमितियावत् वचउवाचेत्यन्वयः १ साधु सम्यग्युक्तिमदिदंवचइतिपूर्वान्वय्येतत्
इदंशब्दार्थोराघवेत्यादि प्राकृतस्य पामरस्य नरस्येव निरर्थका एवंबुद्धिः पितृवचः पालनीयमित्येवंरूपा आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्तेमाभूत् २ कुतोमाभूदित्य
त्र पितापुत्रसंबंधस्यैवमिथ्यात्वादित्याह कइति कस्यपुरुषस्य केनचित्संबंधात् किमाप्यं किंप्राप्यं नकिमपीत्यर्थः संबंधाभावादितिभावः संबंधाभा
वेहेतुमाह एकोहीति ३ यः सज्जेत सउन्मत्तइवज्ञेयः ४ ५ आवासमात्रं पांथानामिव अतोनात्रसज्जनाः सज्जंते ६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पित्र्यंराज्यमित्यास्तिकमतावलंबिरामाभिप्रायेणोक्तिः कापथं वनमार्गं आस्तिकसेव्यंमार्गंच ७ एकवेणीधरत्वं विरहिणीलक्षणम् त्वात्वां ८ ९ उक्तसं बंधाभावमुपसंहरति नतेइति मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशमुक्त्वाराज्यंकुर्वितियदुच्यते तत्कुरु अन्यः त्वज्जनकादन्यः संप्रतिराजा एवं क्षणभंगवादे- नान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं नन्वेवमपि तत्संतानमिविष्टतया कश्चित्संबंधोभवेत् अन्यथा पितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिःस्यादितिचेन्न तावतापिनिमित्तकारणत्व मेव नोपादानत्वं तेनयूकालिक्षादेरिव नवापितेनन कश्चित्संबंधइत्याशयः १० बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः तत्र्कृपादा नंकिंतत्राह ऋतुमन्मात्रेति ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थेपुंवद्भावः यत्तादृश्यामात्रा गर्भेधृतंसंयुक्तंपरस्परमिलितंशुक्रंशोणितंच तदिहलोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणंभवतीत्यर्थः एवंच शुक्रशोणितयोगात् आकृष्टपंचभूतसमूहएवपुरुषश्चेतनोनतस्यकेनचित्संबंधइत्याशयः ११ गतइति यत्र येषु भूतेषु गंतव्यं तत्र तेषुगतोलयंप्राप्तः त्वमपितथैवलयंप्राप्स्यसीति स्थिरस्यकस्यचिदभावात्कः केनसंबंधइतिभावः उक्ताएषाभूतसमूहरूपस्यतेषुलय

पित्र्यंराज्यंसमुत्सृज्यसनार्हसिनरोत्तम आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकंटकम् ७ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेच य एकवेणीधराहित्वानगरीसंप्रतीक्षते ८ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज विहरत्वमयोध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ९ नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्चन अन्योराजात्वमन्यस्तुतस्मात्कुरुयदुच्यते १० बीजमात्रंपिताजंतोःशुक्रंशोणितमेवच संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत् ११ गतःसनृपतिस्तत्रगंतव्यंयत्रतेनवै प्रवृत्तिरेषाभूतानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे १२ अ र्थधर्मपरायेयेतांस्ताञ्शोचामिनेतरान् तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यलेभिरे १३ अष्टकापितृदैवत्यमित्ययंप्रसृतोजनः अन्नस्योपद्रवंपश्यमृतोहिकिमशिष्यति १४ यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति दद्यात्प्रवसतांश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत् १५

प्राप्तिरूपाप्रवृत्तिर्मर्त्यानांस्वभावप्राप्तेतिशेषः अतस्त्वंमिथ्याविहन्यसे राज्यरूपात्पुरुषार्थादितिशेषः १२ नन्वर्थविघातेपि धर्मोमेभविष्यतीत्यत्राह अर्थे- त्यादि अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थेप्राप्ते तंपरित्यज्य येयेआस्तिकाधर्मपरास्तान्तान्शोचामि धर्मफलभोक्तुरभावादितिभावः तदेवाह तेहीति प्रेत्यांतस- मयंप्राप्यविनाशंभजिरे नत्वत्रोपार्जितधर्मस्यतत्रावस्थितिरस्ति प्राप्यविनाशंप्रतिपेदिरेइतिपाठांतरम् १३ नन्वेवंश्राद्धाद्याचारासंगतिस्तत्राह अष्टके ति तदादियत् पितृदेवत्यं श्राद्धकर्मइति तत्रप्रसृतःप्रवृत्तोयंजनस्तत्स्यान्नस्य स्वभोगसाधनस्यउपद्रवं नाशं केवलंकरोति पश्य विचारय तामेवविचा र्योयुक्तिमाह मृतोहीति १४ ननुतैरत्राभोजनेपि तदुद्देशेनदत्तंलोकांतरेतमुपतिष्ठतीत्येतमर्थम् भोक्त्रभावेन दूषितमपियुक्त्यंतरेणदूषयति यदीति प्रवसतामुद्देशंकृत्वाश्राद्धंदद्यात् प्राप्तकालेलिङ् तद्दानमेवोचितमित्यर्थः ननु तत्पथ्यशनं तस्मैदीयमानंपथ्यशनं पाथेयं न्याय्यंभवेत् भारवहने न दुःखदत्वादितिभावः एतेनैवन्यायेन देवार्थदानमपिव्यर्थमित्युपपादितम् १५ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंवैदिकाचारंप्रदूष्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह दानेति यजस्व देवपूजांकुरु देहि अन्नादिदानं दीक्षस्व यागार्थं तपश्चांद्रायणादि संत्यज प्रव्रजेत्येवं
परावेदादयोग्रंथाः दानसंवननाः दानायवशीकरणोपायभूताः मेधाविभिः वार्तादिनाजीवने क्लेशंपश्यद्भिः पामरप्रतारणायत्तानासेनधनग्रहणाय कृताः
अतोनतेप्रमाणमितिभावः १६ परं ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किंचिद्धर्माख्यंनास्तीतिबुद्धिंकुरु परोक्षं अनुमानशब्दादिगम्यं पृष्ठतःकुरु त्यज १७
सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां तएवहिसाधवोनतुशब्दप्रमाणकादेः सत्यत्वंवदंतइतिभावः भिन्नपदंवा सत्वं तामुक्तामित्यर्थोवा सर्वलोकनि
दर्शिनीं सर्वलोकसंमतामित्यर्थः १८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰अ॰ अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ ॥ ॥ तदेत-
त्खंडयति रामः जाबालेरिति सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमोयस्यसः सत्यात्म नांवरइतिपाठे सत्यस्वभावानांश्रेष्ठइत्यर्थः विप्रतिपन्न या जाबा-

दानसंवननाह्येतेग्रंथामेधाविभिःकृताः यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज १६ सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते
प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु १७ सतांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शिनीं राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः
१८ इत्यार्षेश्रीरा॰वा॰अ॰अष्टोत्तरशततमःसर्गः १०८ ॥ ॥ जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः उवाचपरया
सूक्त्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया १ भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान् अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभं २ निर्मर्या
दस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ३ कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमानिनम् चारित्रमेव
व्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिं ४ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानःशौचाद्धीनस्तथाशुचिः लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव ५
अधर्मंधर्मवेषेणयद्यहंलोकसंकरं अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रियांविधिविवर्जिताम् ६

त्युक्त्यार्थेप्रतिपत्तिरहितया बुद्ध्यायुक्तःसन् सूक्त्या
वेदलक्षणस्ववचनालंबनेनोवाच १ प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसंपादनार्थं अकार्यं परमार्थतः कर्तुमनर्हं कार्यसंकाशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् अ
पथ्यं दुःखोदर्कं २ निर्मर्यादः उत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसंमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रस
क्तः सत्सु मानं पूजां नलभते ३ इदानींवेदोक्ताचारएव पुंसामिहामुत्रसंमानहेतुरित्याह कुलीनमिति पुरुषमानिनं अधीरमितियावत् चारित्रं वेदानुमता
चारः संपन्नः सन्कुलीनत्वादि ख्यातिं ख्यापयति असंपन्नश्चाकुलीनत्वादीनितिभावः ४ किंच त्वत्संमताचारांगीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्यइ
त्यादि आर्यसंस्थानस्तत्सदृशः शुचिःशुचिरिवभासमानइतिशेषः लक्षण्यवल्लक्षणायुक्तवद्भासमानोभवति त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेतिशेषः ५ यदिअहं
त्वदुपदिष्टं लोकसंकरकारकमधर्ममार्गं धर्मवेषेणयुक्तोभिपत्स्ये तदाविधिविवर्जितां श्रुत्याद्युक्तविधानरहितांक्रियांकृत्वा ततएवशुभंहित्वा अशुभंप्राप्नु
यामितिशेषः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नामेवाशक्ष्मप्राप्तिंदर्शयति कश्चेतयानइति चेतनइत्यर्थः लोकदूषणं परलोकदूषणमार्गालंबनम् ७ अनया त्वदुपदिष्टयावृत्त्या हीना सत्यपरिपालनवि
षयिणी प्रतिज्ञा यस्यां तयावर्तमानः केनसाधनेन स्वर्गमाप्नुयां नकेनापि किंचेदं त्वदुपदिष्टंवृत्तं कस्यकिंसंबंधि अहंयास्यामि यस्मित्रादिष्वनकस्या-
पिपि त्रादिवृत्तानुसरणमेवंचयेनास्यपितरोयाताइतिशास्त्रविहितमितिभावः ८ किंच त्वदुपदिष्टमार्गेतिष्ठन्नहंप्रथमतः कामवृत्तोयथेष्टचारीस्याम्
तदनु अयंकृत्स्नोलोकस्तथासमुपवर्तेतेत्यर्थः एवंनिर्बंधेकारणमाह यद्वृत्ताइति ९ तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकनाशकत्वेन शास्त्रीय-
मार्गालंबनमेवोचितमित्याह सत्यमिति अनृशंसं भूतानुकंपाप्रधानं सनातनं अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तंच सत्यमेव सत्यवचनमेव मुख्योराजाचारइ-
त्यर्थः यतोराजवृत्तंसत्यात्मकं तस्मात्तेषांराज्यमपिसत्यात्मकं सत्यैकप्रतिष्ठितं नकेवलंराज्यमेवापितु सर्वोपिलोकः सत्येप्रतिष्ठितः १० सत्यमेवहिमेनिरे

कश्चेतया नः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः बहुमन्येतमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणम् ७ कस्ययास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्वर्गमाप्नु
यां अनयावर्तमानोहंवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया ८ कामवृत्तोन्वयंलोकः कृत्स्नः समुपवर्तते यद्वृत्ताः संतिराजानस्तद्वृत्ताः संतिहि-
प्रजाः ९ सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तंसनातनं तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकः प्रतिष्ठितः १० ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहि
मेनिरे सत्यवादीहिलोकेस्मिन् परंगच्छतिचाक्षयं ११ उद्विजंतेयथासर्पान्नरादनृतवादिनः धर्मः सत्यपरोलोकेमूलंसर्वस्यचो
च्यते १२ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्येधर्मः सदाश्रितः सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपदं १३ दत्तमिष्टंहुतंचैवतप्तानिच
तपांसिच वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् १४

सत्यलोकांतरसकललोकप्रदमितिशेषः परमक्षयं ब्रह्मलोकं ११ अनृतवा
दिनोनरात्तथोद्विजंते सत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यसः धर्मः सर्वस्यमूलमुच्यते १२ लोकेईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्यइतिप्रसिद्धइत्यर्थः तथासद्भिराश्रितो-
धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्येईश्वरेप्रतिष्ठितः आदौतस्यैवधर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः सत्येपद्माप्रतिष्ठितेतिपाठांतरं पद्मा लक्ष्मीः सत्यमूलानिसर्वाणी-
त्यनेन जगदुपादानेनप्रवर्तकत्वे सर्वाधिष्ठानत्वेनच तत्सिद्धिर्दर्शिता तस्यैवतत्वेहेतुमाह सत्यात्परंपदंनास्ति अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्व
मचेतनत्वंचदर्शितं एतेन चेतनानधिष्ठितामायैवजगदुपादानकारणमितिनिरस्तम् चेतनाधिष्ठानंविनातत्परिणामासंभवात् तस्याः परिणामि
त्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वासंभवाच्च १३ एवं नास्तिकंप्रति ईश्वरंप्रसाध्य वेदप्रामाण्यंसाधयति दत्तमित्यादि दत्तादीनि प्रतिपादयंतोवेदाः
सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवत् आविर्भूताइति वक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेनच स १४६
र्वत्राप्रामाण्यशंकारहिताः किंतु स्वतः प्रमाणभूताएवेतिभावः तस्मात्सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेनतदभेदात् सत्यपरः सत्यपालनतत्परोभवेदित्यर्थः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यंसिद्धमित्याह एकइति लोकं राज्यं कुलं स्वकुलमात्रं एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वे
दोक्तस्यानुभवोदर्शितः निरयोत्रदुःखं स्वर्गश्च सुखं तेनधर्माधर्मफलानुभवोदर्शितः १५ सोहं उक्तरीत्याएवंविवेकवानित्यर्थः ननु स्त्रीवशतयापिनृकृते
नियोगे किमियत्तानिर्बंधेनतत्राह सत्येति यतोमे पितासत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञासत्यांगीकारवान् समयी सदाचारवान् अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेनहेतुना
सत्यमेवमांप्रति कृतं उक्तमित्यर्थः १६ अतोलोभाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्यविस्मरणात्प्रतिज्ञात्यागेदोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात् शास्त्रादावश्रद्धारूपतम
मोयुक्तोवा पूर्वंसत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञः सन्नैवभेत्स्यामि नभेत्स्यामि नचभेत्स्यामीतित्रिवारोक्त्या सर्वथादार्ढ्यंसूचितम् १७ एवंसत्ये दृढ
स्थितौहेतुमाह असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्य चंचलस्वभावस्य तस्यैवविवरणमस्थिरेत्यादि ईदृशस्यसतः एतैर्गुणैर्युक्तस्य देवाद
योहव्यकव्यादिनगृह्णंतीतिनिः श्रुतम् १८ प्रत्यगात्मनोजीवात्मानुद्दिश्य प्रवृत्तमित्यर्थे प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः इमंसत्यं सत्यपालनरूपंधर्मं अहं ध्रुवम्

एकःपालयतेलोकमेकःपालयतेकुलम् मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीयते १५ सोहंपितुर्निदेशंतुकिमर्थंनानुपालये
सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतं १६ नैवलोभान्नमोहाद्वानचाज्ञानात्तमोन्वितः सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोः सत्यप्रतिश्रवः
१७ असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः नैवदेवानपितरःप्रतीच्छंतीतिनिःश्रुतं १८ प्रत्यगात्ममिमंधर्मंसत्यंपश्याम्यहंध्रुवं
भारःसत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते १९ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येत्वधर्मंधर्मसंहितम् क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्चसेवितंपापकर्मभिः २०
कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यतत् अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकम् २१

सर्वधर्मेषुमुख्यं पश्यामि अयंभारः वनवासेजटा
वल्कलादिभारः सत्यपालनरूपोवा पूर्वैःसत्पुरुषैः राचीर्णस्तदर्थंमयाप्यभिनंद्यते आद्रियते १९ ननु स्वधर्मोराज्यपालनमेव किमितिनाभिनंद्यते तत्राह
क्षात्रमिति धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिःसेवितमीदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभंगेन राज्यकरणरूपंअहंत्यक्ष्ये नतुन्याय्यंक्षात्रध
र्ममितिभावः २० अस्यपापस्य शरीरसाध्यत्वेपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह कायेनेति आदौ मनसाएवंकर्मकरिष्यइतितत्पापं सं
प्रधार्य ततोजिह्वयाकृतं धर्मजनकं ततोभिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषुआह ततः कायेनकुरुते अतःपापंकर्मक्रियारूपं
पापं त्रिविधंकायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः तेनकायिकंपापं बहुदुःखजनकमितिभावः कलौतु पापसंकल्पादितोनदोषइत्युक्तं भागवते
नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् सम्राट्परीक्षित्सारमाह कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रात्सिध्यं
ति यथामानसपूजा इतराणिपापानिन संकल्पमात्रात्फलं दिशंति यतस्तानि कृतान्येवफलंतीतितदर्थः २१ ५ ५ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 अथ सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति प्रार्थयंतीति सत्यवंतमितिशेषः समनुवर्ततेइति शिष्टाइतिशेषः यदेवं ततः सत्यमेवभजतइत्यर्थः २२यद्वा
न्अवधार्य युक्तत्वेननिश्चित्य मांप्रति युक्तिरेव करःकरणं येषांतैर्वाक्यैरिदं भद्रंराज्यं हनिश्चयेनकुरुष्व स्वीकुरुष्वेतिश्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यमन्याय्यमे
वस्याद्भवेत् २३अनार्यत्वमेवदर्शयन् राज्यं त्वंप्रतिगृण्हीष्व भरतेनप्रसादितइत्यस्योत्तरमाह कथमिति गुरोःपुरतइमं गुर्वाज्ञातंगुरोर्वचोहित्वेत्यन्वयः २४
कैकेयींचेति एवंचतस्याहर्षदस्यपुनरहर्षदत्वमत्यंतमनुचितमितिभावः २५ तर्पयन्प्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिशेषः २६संतुष्टपंचवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपंचेंद्रि
यवर्गः लोकयात्रां पितृवचनपालनव्यवहारं प्रवाहये प्रवाहणरूपेण प्रवर्तयामीत्यर्थः अकुहः अकपटशीलः श्रद्धानःआस्तिकः २७ शुभकरणेहेतुरग्निरि

भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयंतिहि सत्यंसमनुवर्तंतेसत्यमेवभजेत्ततः २२ श्रेष्ठंत्वनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्यमाम्
आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह २३ कथंत्वहंप्रतिज्ञायवनवासमिमंगुरोः भरतस्यकरिष्यामिवचोहित्वागुरोर्वचः २४
स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसन्निधौ प्रहृष्टमनसादेवीकैकेयीचाभवत्तदा २५ वनवासंवसन्नेवंशुचिर्नियतभोजनः मू
लपुष्पफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् २६ संतुष्टपंचवर्गोहंलोकयात्रांप्रवाहये अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्याकार्यविचक्षणः २७
कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्तव्यंकर्मयच्छुभम् अग्निर्वायुश्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः २८ शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवंगतः
तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंप्राप्तामहर्षयः २९ अमृष्यमाणःपुनरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुं अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनू-
जोविगर्हमाणोवचनानितस्य ३० सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकंपांप्रियवादितांच द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपंथानमाहुस्त्रि
दिवस्यसंतः ३१ तेनैवमाज्ञाययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्राः धर्मंचरंतःसकलंयथावत्कांक्षंतिलोकागममप्रमत्ताः ३२
निंदाम्यहंकर्मकृतंपितुस्तद्यस्त्वामगृण्हाद्विषमस्थबुद्धिम् बुद्ध्यानयैवंविधयाचरंतंसुनास्तिकंधर्मपथादपेतम् ३३

त्यादि यच्छुभंक
मकर्तव्यं तेषांशुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिः फलमितिभावः २८ शतमिति अनेन पूर्वोक्तंसमर्थितं अतीतानागतज्ञेंद्रादीनां तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्देवभागप्रामा
ण्यंदर्शितंच २९ नास्तिकवाक्यहेतुं नास्तिपरलोकइतिवचनोपपादकं यदिसुक्तमिहान्येनेत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपं अमृष्यमाणोजाबालमितिशेषः तस्यजाबा
लस्य अनेननास्तिकवत्तपोब्राह्मणाअपि राज्ञोवश्यंवाग्दंडेनदंड्याइतिसूचितं ३० पराक्रमःचांद्रायणादितपः यतइमानित्रिदिवस्य पंथानमाहुःसंतः ३१ यत
श्चतेनसद्वचनेनैवमर्थमेकोदयं मुख्यफलवंतं यथावदाज्ञाय श्रुत्वा संप्रतिपद्य श्रुत्यनुकूलतर्कैर्निर्णीय तंधर्ममप्रमत्ताः सावधानायथावच्चरंतः लोकागमं त
त्तल्लोकप्राप्तिं कांक्षंति ३२अतोनिंदामीति अनयानुपदोक्तया एवंविधया प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरंतं लोकनाशायादंतं अतएवनास्तिका
दिगुणयुक्तं विषमस्थबुद्धिं अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिंत्वां योमेपिताऽगृण्हात् याजकत्वेनांगीकृतवान् तस्यपितुःकर्मनिंदामि३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बौद्धाद योराज्ञश्चोरवद्दंड्याइत्याह यथाहीति बुद्धोबुद्धमतानुसारी तथाचोरवद्दंड्यइति हि प्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्सदृशंचोर वद्दंड्यंविद्धि
नास्तिकविशेषस्तथागतः तमपिचोरवद्दंड्यमितिशेषइत्यन्ये वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपिचोरत्वात् हिनिश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञाचोरवदेव
दंडयितुं शक्यतमो यः सचोरवदेवदंड्यः दंडायोग्येतुबुधोब्राह्मणेनास्तिके अभिमुखोनस्यात् तत्संभाषणादिनकुर्वीतेत्यर्थः तुल्यन्यायात् दंडासमर्थो
ब्राह्मणोपि नद्विमुखः स्यादितिसूचितं ३४ अथ वेदोक्तधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति यतः त्वत्तोन्येइतिशेषः त्वदन्येद्विजाजनाः पूर्वतरेश्रेष्ठाआर्षमिदम्
यदाइतिपाठे नाध्याहारापेक्षा तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात् बहूनिशुभानिचक्रुः इमंलोकं परंच लोकंछित्वा ऐहिकामुष्मिकफलकामनांत्यक्त्वापि वेदोक्तो
यंधर्मइत्येतावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं तस्माद्योद्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतंतपोदानपरोपकारादि हुतंयज्ञादिकुर्वतेवेद प्रामाण्यादेव ३५

यथाहिचोरः सतथाहिबुद्धस्तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि तस्माद्धियः शक्यतमः प्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुधः स्यात् ३४
त्वत्तोजनाःपूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिबहूनिचक्रुः छित्वासदेमंचपरंचलोकंतस्माद्द्विजाःस्वस्तिकृतंहुतंच ३५ धर्मेरताःस
त्पुरुषैःसमेतास्तेजस्विनोदानगुणप्रधानाः अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवंतिपूज्यामुनयःप्रधानाः ३६ इतिब्रुवंतंवचनंसदो
षंरामंमहात्मानमदीनसत्वं उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचःसानुनयंचविप्रः ३७ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिको
हंनचनास्तिकिंचन समीक्ष्यकालंपुनरास्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः ३८ सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामया-
नास्तिकवागुदीरिता निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंचमयैतदीरितम् ३९ इत्यार्षे॰ वाल्मी॰ आदि॰ अ॰ नवोत्तरशतत
मः सर्गः १०९ ७ ७ क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्रत्युवाचह जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्य गतागतिं १

तथाधर्मेरताः निष्ठावंतो
येतेप्रधानाः श्रेष्ठाः मुनयोवसिष्ठाद्याऋषयः पूज्याभवंतिलोके त्वादृशाइत्यर्थः ३६ इतिधिक्कृतोजाबालिः स्वविषयकोपशमनायाह इतीति पथ्यं परमार्थम्
३७ तदेवाह नेति किंचन परलोकादि नास्तीतिन किंतु अस्त्येव कालं पारलौकिकव्यवहारकालम् काले लौकिकव्यवहारकाले एवंच सर्वमतज्ञेन कालविशे
षेन्यथावाग्व्यवहारेपि नतस्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ३८ सचापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनइत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति निवर्तनरूपंप्रयो
जनमुद्दिश्य कारणात्त्वदीयास्तिकत्वाद्यतिशयस्य लोकेतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकारणान्नास्तिकवागुक्ता तादृशींवाणींश्रुत्वा क्रुद्धस्यतव प्रसादनार्थंचैतन्न
नास्तिकानामित्याद्युदीरितं ३९ इतिरा॰ तिलकेवा॰ आ॰ अ॰ नवोत्तरशततमः सर्गः १०९ ७ ७ अथ वसिष्ठोभगवतोजाबालिविषयकोपनाटनंशमयि
तुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्राह्मणमारभ्यज्येष्ठाभिषेकरूपं कुलाचारंकथयति क्रुद्धमित्यादि गतागतिं परलोकगमनं ततः पुनरिहागतिंच अनेनास्तिकतामूलं
जाबालेर्नेक्ती १ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकनाथेत्यनेन लोकनाथावतारत्वंध्वनयति २ सर्वमिति पूर्वाहांते ॰ पद्दतं सर्वजगत् प्राहादौ सलिलमेव सलिलविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितम
भूत् तत्र सलिलांतः पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भगवता स्वेच्छया ब्रह्माविराड्रूपः दैवतैः सह अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्याद्युपदिष्टरीत्या ३
ततः सः त्रिमूर्त्तेर्विराजोविष्ण्वासकांशोवराहरूपोभूत्वा वसुंधरांप्रोज्जहार तस्यैवविराजोरजःप्रधानः सृष्टिव्यापारवानंशोब्रह्माइतिव्यवह्रियमाणः
सर्वजगत्पुत्रैः सह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिः सह असृजत् ४ नन्वसावेवसर्वादिर्नेत्याह आकाशप्रभवइति आकाशपदेन कारणो
पाधिकंब्रह्मेश्वराख्यं ब्रह्मेतित्रिमूर्त्तेर्ग्रहणम् अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि तस्माद्विराजोब्रह्मणः ५ तत्र मन्वंतामानसीसृष्टिःम

निवर्तयितुकामस्त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे २ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीतत्रनिर्मि
ता ततः समभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैः सह ३ सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुंधरां असृजच्चजगत्सर्वंसहपुत्रैः कृतात्मभिः ४
आकाशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः ५ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतः
स्वयं ६ सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः ६ यस्येयंप्रथमंदत्तासमृद्धामनुनामही तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धि
पूर्वकं ७ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः कुक्षेरथात्मजोवीरोविकुक्षिरुदपद्यत ८ विकुक्षेस्तुमहातेजा बाणःपुत्रः
प्रतापवान् बाणस्यचमहाबाहुरनरण्योमहातपाः ९ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षःसतांवरे अनरण्येमहाराजेतस्करोवापिकश्च
न १० अनरण्यान्महाराजपृथूराजाबभूवह तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत ११ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवंगतः
त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारोमहायशाः १२ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोव्यजायत युवनाश्वसुतःश्रीमान्मांधातासमपद्यत
१३ मांधातुस्तुमहातेजाःसुसंधिरुदपद्यत सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित् १४ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुसूदनः
भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत १५ यस्यैतेप्रतिराजानउपपद्यंतिशत्रवः हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः १६

नोःक्षेत्रे इक्ष्वाकुः ६ तस्यसाक्षात्क्षत्रियत्वात् समृद्धा चतुःसमुद्रवसनामही सर्वाप्यर्दत्ता
पित्रामनुनेतिशेषः ७ विश्रुतः प्रसिद्धः ८ ९ सतांवरेश्रेष्ठे अस्मिन्नरण्ये राज्यंकुर्वति नानावृष्टिर्नतन्मूलोवादुर्भिक्षः १० ११ सत्रिशंकुः सत्यवचनात्स्वी
यात् भगवतोविश्वामित्रस्यसत्यप्रतिज्ञानाच्च १२ धुंधुमाराद्युवनाश्वइति त्रिशंकुसुतोयुवनाश्वइत्यन्यत्रश्रूयमाणंकल्पांतरविषयम् यद्वान्यत्रत्रिशंकुसु
तइत्यस्य तस्योत्रइत्यर्थः १३ पुत्रौद्वौइति तत्र ध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तत्पुत्रावलंबनेनाग्रेयोध्याराज्यपरंपरावचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेकइतिसूचितम् १४ १५ य
स्यअसितस्य एतेप्रतिशत्रवउदपद्यंत सोभवदित्यन्वयः १६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्हैहयादींश्चतुर्विधशत्रून् युद्धेस्वसैन्यंप्रतिव्यूह्यावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइतिबुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवासोबभूव शत्रुजयोद्देशेन हिम-
वद्गिरिंतपसेजगामेत्यन्वयः १७ इतिश्रुतिः प्रसिद्धिः तत्रचेत्यादि बालकांडेव्याख्यातप्रायं १८ १९ २० २१ २२ २३ तेनैवसहजातइतिशेषः २४ अस्मा
नयत्स्वपुत्रैरितिशेषः इक्ष्वा दीक्षितोभूत्वा वेगेन खननवेगेन त्रासयानः उद्वेजयन् २५ २६ २७ येनकूटस्थेन ककुत्स्थेन येनरघुणा राघवपदवाच्याः २८

तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजप्रवासितः सचशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः १७ द्वेचास्य भार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः
तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसम् १८ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षिणीपुत्रमुत्तमं एकागर्भविनाशायसपत्न्यैगरलंददौ १९ भा
र्गवच्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत् २० सतामभ्यवदद्विप्रोवरेप्सुंपुत्रजन्मनि पुत्र
स्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः २१ धार्मिकश्चसुभीमश्चवंशकर्तारिसूदनः श्रुत्वाप्रदक्षिणंकृत्वामुनिंतमनुमान्यच २२
पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभम् ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत २३ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया गरे
णसहतेनैवत स्मात्ससगरोभवत् २४ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत् इक्ष्वापर्वणिवेगेनत्रासयानइमाःप्रजाः २५
असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतं जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत् २६ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्यवीर्यवान्
दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः २७ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायेनतुस्मृताः ककुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रघुर्येनतुरा
घवाः २८ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि २९ कल्माषपादपुत्रोभूच्छंखणस्त्वि
तिनःश्रुतं यस्तुतद्वीर्यमासाद्यसहसैन्योव्यनीनशत् ३० शंखणस्यतुपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः सुदर्शनस्याग्निवर्णअ
ग्निवर्णस्यशीघ्रगः ३१ शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुवः प्रशुश्रुवस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः ३२ अंबरीषस्यपुत्रोभू
न्नहुषःसत्यविक्रमः नहुषस्यतुनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः ३३ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ अजस्यचैवधर्मा-
त्माराजादशरथःसुतः ३४ तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः तद्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्नृप ३५

रघोःपुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेनप्रसिद्धः २९ कल्माषपादपुत्रः शंखणनामा यः शंखणस्तु तत्प्रसिद्धंवीर्यंपराक्रमंयुद्धेप्राप्य देवात्सहसैन्योव्यनीनश-
त् नष्टोभूत् स्वार्थेणिरितिकनकः तीर्थस्तुयः शंखणस्तद्वीर्यंवसिष्ठवीर्यं आसाद्य तच्छापात् राक्षसत्वंप्राप्य कल्माषपादोराक्षसभावेनस्वसैन्यं
स्वपुत्रं शंखणंचभक्षितवानितिकथयेत्याह ३० ३१ ३२ ३३ अजोनाभागज्येष्ठपुत्रः ३४ दायादः सुतः दायादोसुतबांधवौ तत्तस्मात्स्वकंराज्यंगृहाण ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वजेविद्यमाने ऽवरः कनिष्ठोनाभिषिच्यते अपितु ज्येष्ठएवाभिषिच्यते ३६ कुलधर्मं कुलक्रमागतं ज्येष्ठाभिषेकधर्मंविहंतुंनार्हसि प्रभूतराष्ट्रां प्रभू
तावांतरदेशाम् ३७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा·आ·अ· दशोत्तरशततमः सर्गः ११० ७ ७ मनुमारभ्यत्वत्पर्यंतं ज्येष्ठेने
वराज्यंपाल्यतेइतिन्यायेननिवर्त्यमानस्यापितदनंगीकारमालोच्य पितृवचनादपिमद्वचनंगरीयइतिवाक्यमुपक्रमते वसिष्ठइति १ गुरवः उपास्याः २
जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञांददाति उपनयनसंस्कारपूर्वंवेदविषयांप्रज्ञांददाति तस्मादाचार्यएवगुरुसमवायेगुरुरुच्यते तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यः
श्रेष्ठोगुरूणांस हिविद्यातस्तंजनयति तच्छ्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतः शीर्यत्वभावंसर्वयोनिस्फलंप्राकृतंमलजंशरीरमिति ३ नातिवर्तेः नाति

इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः पूर्वजेनावरः पुत्रोज्येष्ठोराजोभिषिच्यते ३६ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनः सनात
नंनाद्यविहंतुमर्हसि प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः ३७ इत्यार्षेश्रीरामा· वा·अ· दशोत्तरशत
तमः सर्गः ११० ७ ७ वसिष्ठः सतदारामसुक्त्वोराजपुरोहितः अब्रवीन्द्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः १ पुरुषस्येहजा-
तस्यभवंतिगुरवः सदा आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव २ पितात्येनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ प्रज्ञांददातिचाचा-
र्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते ३ सतेहंपितुराचार्यस्तवचैवपरंतप ममत्वंवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिम् ४ इमाहितेपरिषदोज्ञात
यश्चनृपास्तथा एषुतातचरन्धर्मंनातिवर्तेःसतांगतिम् ५ वृद्धायाधर्मशीलायामातुर्नार्हसिवर्तितुम् अस्याहिवचनंकुर्वन्ना
तिवर्तेःसतांगतिं ६ भरतस्यवचः कुर्वन्याचमानस्यराघव आत्मानंनातिवर्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ७ एवंमधुरमुक्तःसगुरु-
णाराघवः स्वयम् प्रत्युवाचसमासीनंवसिष्ठंपुरुषर्षभः ८ यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतः सदा नसुप्रतिकरंतत्तुमात्रापित्रा
च यत्कृतं ९ यथाशक्तिप्रदानेनस्वापनोच्छादनेनच नित्यंचप्रियवादेनतथासंवर्द्धनेनच १०

वर्तेथाः सद्गतिभ्रंशोनभवतीत्यर्थः ४ प
रिषदः त्वत्संबंधिन्यः श्रेणयः ज्ञातयोबांधवाः नृपाः सेवकनृपाः एषुरक्षारूपंधर्मं चरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः ५ मातुः शुश्रूषणे वचनकरणेच अवर्तितुंनार्ह
सीत्यर्थः पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेरित्याशयः ६ आत्मानं त्वांप्रतिराज्यप्रत्यर्पणपूर्वंप्रतिनिवृत्तिं याचमानस्य भरतस्यवचः कुर्वन्नि
त्यर्थः ७ ८ मातापितरौयद्वृत्तंतनयेकुरुतः यादृशंपुत्रस्योपकारंकुरुतः ताभ्यांकृतमुपकाररूपंवस्तुयत्तन्नसुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ९
तदेवाह यथाशक्तिप्रदानेन बालस्यजीवनार्थपदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतः क्षीरान्नादिप्रदानेन उच्छादनं उद्वर्तनं तिलपिष्टादिना संवर्धनं क्रीडनं एतैर्य
ताभ्यांकृतंतन्नसुप्रतिकरमित्यन्वयः १० जनयिता उत्पादकः पिता नतुगौणः पिता यदाज्ञापयद्वनवासरूपं एवंचभवदाज्ञातः पूर्वंतेनाज्ञादानात् मयाचावश्य
मितिप्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुना ऽत्यंतमनुचितमितिभा
वः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रत्यनंतरं समीपवर्तिनं १२ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्य प्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यइत्यर्थः तच्चोपरोद्धव्यस्य गृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धि निराहारतया अवगुंठिताननस्य एकपार्श्वेनैवपार्श्वांतरपरिहृत्तिराहित्येन शयनमिति १३ एतदुत्तरं निराहारइत्यादिपद्यंप्रक्षिप्तमितिकतकः स्वरसः धन हीनः अधमर्णेन धनहीनः कृतोद्विजः उत्तमर्णोयथा स्वधनग्रहणायाधमर्णद्वारिशेते तद्वदहंशये यावन्मां मद्वचनमंगीकृत्यप्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थ स्तस्य १४ सतुभरतः राममवेक्षंतं प्रतीक्षमाणं सुमंत्रंप्रेक्ष्य तदनुरोधात्कुशानयनेविलंबमानमितियावत् कुशोत्तरं कुशास्तरणंस्वयमेवोपस्थाप्य आ स्तीर्य भूमावेवस्थितः प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः १५ किंकुर्वाणं किमन्याय्यंकुर्वाणं १६ ब्राह्मणः धनादिनावियोजितइतिशेषः एकपार्श्वेनेति

एवमुक्तेनरामेण भरतः प्रत्यनंतरं उवाचविपुलोरस्कः सूतंपरमदुर्मनाः १२ इहतुस्थंडिलेशीघ्रंकुशानास्तरसारथे आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेसंप्रसीदति १३ निराहारोनिरालोको धनहीनोयथाद्विजः शयेपुरस्ताच्छालायांयावन्मांप्रतियास्यति १४ सतुराममवेक्षंतंसुमंत्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः कुशोत्तरमुपस्थाप्यभूमावेवास्थितः स्वयं १५ तमुवाचमहातेजारामोराजर्षिसत्तमः किं मांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसे १६ ब्राह्मणोह्येकपार्श्वेननरान्रोद्धुमिहार्हसि नतुमूर्द्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेशने १७ उत्तिष्ठनरशार्दूलहित्वैतद्दारुणंव्रतं पुरवर्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिराघव १८ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदंजनं उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ १९ तेतदोचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः काकुत्स्थमभिजानीमःसम्यग्वदतिराघ वः २० एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति अतएवनशक्ताःस्मव्यावर्तयितुमंजसा २१ तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवी त् एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषाम् २२ एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोद कम् २३

प्रत्युपवेशधर्मोपलक्षणं अनेनक्षत्रियाणामेतत्करणे प्रायश्चित्तमितिसूचितं १७ तस्मादुत्तिष्ठेति १८ आसीनएव नानु शासथ नानुशिष्ठेत्यर्थः इतिउवाचेत्यन्वयः १९ काकुत्स्थं रामंप्रति राघवो भवान्भरतः सम्यग्वदतीतिजानीमः एषोपिमहाभागोरामः पितुर्वचसि तिष्ठतितदपिसम्यगेव यदेवमतएवेत्यर्थः अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादीनामंतर्यामिविधयास्वानुकूलवचनप्रयोगः कारितः भरतस्यतुयशःख्यापनाय ज्येष्ठेकनिष्ठेनैववर्तितव्यमितिलोकव्यवहारबोधनायच तथाप्रवर्तनमितिप्रतिभाति २१ रामोवचनमब्रवीदिति भरतंप्रतीति शेषः धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोध शृणु २२ उभयंत्वद्विषयंमद्विषयंच वचनंश्रुत्वा संपश्य विचारय विचारेणापिकर्तव्यंनिश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तंकु र्विंतिशेषः तत्त्वोक्तमाह उत्तिष्ठेति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह मांचस्पृशतथोदकं उदकस्पर्शआचमनार्थः २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिषदः सभ्याः २४ नयान्वे नयान्वितवान् नानुशासामि नानुशिष्टवान् शवार्थः नानुजानामि वनवासायेतिशेषः नाभिजानामीतिपाठेवनवासोद्युक्तमि-
तिशेषः २५ अहमेव प्रतिनिधित्वेनेतिशेषः २६ तस्यभ्रातुः भरतस्य २७ यज्जीवनापित्रा विक्रीतं मूल्यंगृहीत्वादत्तं आहितं आधिरूपेणन्यस्तं क्रीतं मूल्यं
दत्वागृहीतं एवंचेदंराज्यं कैकेय्यै आधिरूपेणदत्तं विक्रीतंवेतिभावः २८ उपाधिः प्रतिनिधिः जुगुप्सितत्वंच स्वस्यतत्समर्थत्वात् असमर्थेहिकर्तरिसे-
विहितः उक्तो क्लीवच युक्तत्वंचरूपऋणापाकरणार्थत्वात् बहूपकारकत्वाच्चानरस्तस्याः मातुस्तस्यपितुश्च वचनमवश्यमेवकार्यमितिशेषः अयुक्तवादित्वे
हि गुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्वंस्यादितिभावः २९ अत्रभरते सर्वमेवकल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीतिशेषः ३० ३१ तद्वचनं कैके

अथोत्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् शृण्वंतुमेपरिषदोमंत्रिणः शृण्वंतुस्तथा २४ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामिमा
तरं एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवम् २५ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंचपितुर्वचः अहमेववनिवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः
२६ धर्मात्मातस्यसत्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौरजानपदंजनं २७ विक्रीतमाहितंक्रीतंयत्पित्राजी
वतामम नतल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा २८ उपाधिर्नमयाकार्योवनवासेजुगुप्सितः युक्तमुक्तंचकैकेय्यापित्रामेसु
कृतंकृतं २९ जानामिभरतंक्षांतंगुरुसत्कारकारिणं सर्वमेवात्रकल्याणंसत्यसंधेमहात्मनि ३० अनेनधर्मशीलेनवनात्प्रत्या
गतःपुनः भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः ३१ वृतोराजाहिकैकेय्यामयातद्वचनंकृतं अनृतान्मोचयानेनपित
रंतंमहीपतिम् ३२ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰अयो॰ एकादशोत्तरशततमःसर्गः १११ ७ ७ तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रा
तृभ्यांरोमहर्षणं विस्मिताःसंगमंप्रेक्ष्यसमुपेतामहर्षयः १ अंतर्हितामुनिगणाःस्थिताश्चपरमर्षयः तौभ्रातरौमहाभा
गौकाकुत्स्थौप्रशशंसिरे २ सदार्यौराजपुत्रौहौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ श्रुत्वावयंहिसंभाषामुभयोःस्पृहयामहे ३ ततस्त्वृषि-
गणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगतावचः ४ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः ग्राह्यंरामस्य-
स्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे ५

यीवचनं मोचयानेन मोचयमानेन एवंमदुक्तकरणेनत्वमपि पितरमनृतान्मोचयेतिध्वनितं ३२ इतिरामाभिरामे
श्री॰एकादशोत्तरशततमःसर्गः १११ भ्रातृभ्यामित्यार्षीतृतीया भ्रात्रोःसंगममित्यर्थः संगमंप्रेक्ष्य विस्मिताइत्यन्वयः समुपेताः स्वार्थरावणवधसंपत्त्यै
तत्रस्थले समवेतामहर्षयोनारदाद्याः १ अंतर्हिताः तयोःसंगमंद्रष्टुमागताः अदृश्यरूपाआकाशस्थाः २ धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ उभयोःसंभाषां
संभाषणंश्रुत्वोभाभ्यां स्पृहयामहे प्रीताभवामः यद्वा तादृशसंभाषणंश्रोतुं पुनःपुनर्वांछामहेइति ३ संगता ऐकमत्यंप्राप्ताः ४ पितरंयद्यवेक्षसे पितुःकृ
त्यं यदीच्छसीत्यर्थः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सदानृणं सतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेन आसर्वतो ऽनृणमित्यर्थः अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतिशेषः यदि रामइदानीं विपरीतं कुर्यात् प्रतिनिधि द्वारावानुतिष्ठेत्तदा नौपितुः पुनः स्वर्गाद्भ्रंशएवेनिध्वनिः ६ ७ अभ्यपूजयत् सम्यग्मांधर्मतोरक्षितुंत्वंनइत्युक्तवानित्यर्थः ८ त्रस्तगात्रउ द्विग्न-गात्रः स्रस्तेतिपाठांतरं ९ रामइमंधर्मं ज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपं कुलेकुलेधर्मबुत्था ऽनुसंततंसंबन्द्धं धर्मम् थप्रेक्ष्य कालधर्मांश्चसततनमितिपाठे ध र्मयुक्तं अथ अथवा कालधर्मानुकालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतदभावलक्षणान्प्रेक्ष्य विचार्य ममममातुः कौसल्यायाश्च याचनांकर्तुमर्हसि १० अय-कालकृतांस्वस्यरक्षणाशक्तिंदर्शयति रक्षितुमिति एको ऽसहायः रक्तानलुरक्तान् ११ हियतस्त्वामेवप्रतीक्षंते १२ अतइदंराज्यंप्रतिप द्य स्वीकृत्य

सदानृणमिमंरामंवय मिच्छामहेपितुः अनृणत्वाच्चकैकेय्याः स्वर्गंदशरथोगतः ६ एतावदुक्त्वावचनंगंधर्वाःसमह र्षयः राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वांस्वांगतिंगताः ७ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुशुभेशुभदर्शनः रामःसंहृष्टवदनस्तानृषी नभ्यपूजयत् ८ त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत् ९ रामधर्ममिमंप्रेक्ष्यकु लधर्मानुसंततं कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थममममातुश्चयाचनां १० रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रंजयितुंतदा ११ ज्ञातयश्चापियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः त्वामेवहिप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः १२ इदंरा ज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि शक्तिमान्सहिकाकुत्स्थलोकस्यपरिपालने १३ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुःपादयोर्भरत स्तदा भृशंसंप्रार्थयामासरायवंतिप्रियंवदन् १४ तमंकेभ्रातरंकृत्वारामोवचनमब्रवीत् श्यामनलिनपत्राक्षंमत्तहं सस्वरःस्वयं १५ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथिवीमपि १६ अमात्यैश्चसु हृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः सर्वकार्याणिसंमंत्र्यसुमहांत्यपिहिकारय १७ लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहिमंत्यजेत् अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः १८

कस्मिंश्चित्स्थापयहि हिर्वाक्यालंकारे हियतः सत्वदत्तराज्योलोकपालनेशक्तिमा न्भवति शक्तिमानसीतिपाठे अयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य पालनेशक्तिमानसि रामस्यराज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेपेक्षि तसहायानपेत्यर्थः १३ एवं उक्तप्रकारं १४ स्वयमंके कृत्येत्यन्वयः १५ इयंबुद्धिर्मद्वनवासाविरोधिनी स्वीयत्वेनांगीकृत्य स्थापनविषया आगताजाता सा स्वजा स्वाभाविकी गुरुसेवयाप्राप्तोयोविनयःशिक्षा तज्जन्याच इतराचसर्वदुष्टेतिभावः अथयात्वयास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्त्येवे त्याह भृशमिति अमात्याः प्रधानमंत्रिणः मंत्रिणउपमंत्रिणः कारय राजाज्ञयेतिशेषः १७ अथमातृयाचनयापि इदानींपराहृत्तिरशक्येत्याह ल क्ष्मीरित्यादि पितुःप्रतिज्ञांनसजेयमितिशेषः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामात् त्वद्गतस्नेहात् लोभात्त्वद्व्याजेन राज्यकारणलोभात् तुभ्यंमात्रा तवमात्रा षष्ठ्यर्थे आर्षीचतुर्थी यदिदंकृतं ततवानिष्टमपि अनिष्टमिति मनसि
नकर्तव्यं मदाज्ञयेतिशेषः अतस्तस्यांमातृवदेववर्तितव्यं शुश्रूषितव्यं तदर्हमितिवतिः कामात् देवानामिच्छतः लोभाद्वालोभादेव तेषांदेवलोकराज्य-
लोभात् तवमात्रादेवैरेवंमंथराद्वाराइदंकृतं कारितमितिगूढोर्थः शेषंप्राग्वत् १९ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमित्यनेन तद्वदावरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमद
र्शनंबसूचितं २० उटजसन्निहिते अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोःप्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिःकारिता एषाचप्रार्थनावसि
ष्ठनियोगानंतरंबोध्या भरद्वाजंप्रति एतेप्रयच्छसंहृष्टः पादुकेहेमभूषितेइतिवसिष्ठोक्तित्वेनवक्ष्यमाणत्वात् प्रतिनिधित्वमेवाह एतेहीत्यादिना २१ सरामः
पादुकेअधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततोवरुह्य भरतायप्रायच्छत् एतेनप्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगःकृतः मतिपद्यस्थापयेतिचिरंभरतप्रार्थनंचसा

कामाद्वानातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतं नतन्मनसिकर्तव्यंवर्तितव्यंचमातृवत् १९ एवंब्रुवाणंभरतः कौसल्यासुत
मब्रवीत् तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चंद्रदर्शनं २० अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते एतेहिसर्वलोकस्ययोगक्षेमं
विधास्यतः २१ सोधिरुह्यनरव्याघ्रःपादुकेव्यवमुच्यच प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने २२ सपादुकेसंप्रणम्यरामं
वचनमब्रवीत् चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहं २३ फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनंदन तवागमनमाकांक्षन्वसन्वै
नगराद्बहिः २४ तवपादुकयोर्न्यस्यराज्यतंत्रंपरंतप चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम २५ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्या-
मिहुताशनम् तथेतिचप्रतिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरं २६ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् मातरंरक्षकैकेयीमारोषंकु
रुतांप्रति २७ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुनंदन इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षोभ्रातरंविससर्जह २८ सपादुकेतेभरतःस्वलंकृ
तेमहोज्ज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित् प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंचकारचैवोत्तमनागमूर्धनि २९

धितं अधिरोहणेनशक्तिविशेषस्य
तत्रस्थापनं यद्दर्शनेनसर्वज्ञत्वसंपत्तिरितिबोध्यम् तदुक्तंपाद्मे ज्ञात्वातदाज्ञांताभ्यांचभरतःक्षितिमन्वशादिति ताभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणेदृशे-
विषये भगवतएवमाज्ञेतिज्ञात्वा तथाव्यवहारमकरोदित्यर्थः भरतस्तुपांचजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञइत्यनेनसूचितम् भगवत्स्पर्शेनाचेतनेपि
सार्वज्ञदानशक्तिमत्वमिति भगवन्माहात्म्यातिशयद्वारारामस्येश्वरत्वंसूचितं २२ जटाचीरधरइत्यादिना राज्यकृतभोगाभावःसूचितः २३ २४ राज्यतं
त्रं राज्यव्यापारं न्यस्यत्वद्बुद्ध्या विनिवेद्य चतुर्दशेवर्षेसंपूर्णे पंचदशवर्षाद्यदिवसे यदित्वांनद्रक्ष्यामि तदाग्निंप्रवेक्ष्यामि २५ २६ २७ शप्तोसि रोषाक १५१
रणायेतिशेषः २८ संपरिगृह्य शिरसेतिशेषः उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेतिशेषः सर्वलोकप्रख्याप
नार्थमेतत् २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३० सर्वाः सकैकेयीः अनेनकैकेय्यादोषराहित्यंसूचितं रुदन्रुदन्निव ३१ इतिरामाभिरामे श्रीरा॰ बा॰ आ॰ अ॰ द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ ७ ७
ततइति पूर्वं सर्वलोकज्ञानायगजमस्तकेस्थापयित्वा पुनःसादरं ततआदाय स्वमस्तकेकृत्वेत्यर्थः यद्वा शिरसीत्यस्यगजशिरसीत्येवार्थः १ मंत्रे गूढकार्य
विचारे निश्चेतृत्वेनपूजिताइत्यर्थः २ मंदाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीं प्रदक्षिणामिति उत्तरपार्श्वस्थांमंदाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतयागमनात्सि द्धंतस्यप्र
दक्षिणकरणम् ३ पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ४ यत्र यमुनादक्षिणकूले अतएवचित्रकूटस्यादूरात् अनेन यमुनादक्षिणतटेपि क्वचिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञाय-

अथानुपूर्व्यांप्रतिपूज्यतंजनंगुरूंश्चमंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनःस्थितःस्वधर्मेहिमवानिवाचलः ३० तं
मातरोबाष्पगृहीतकंठ्योदुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः सत्वेवमातॄरभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः ३१ इत्यार्षेश्री
रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशाधिकशततमःसर्गः ११२ ७ ७ ततःशिरसिकृत्वातुपादुकेभ
रतस्तदा आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नसहितस्तदा १ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रिणोमंत्र
पूजिताः २ मंदाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा प्रदक्षिणंचकुर्वाणाश्चित्रकूटंमहागिरिं ३ पश्यन्धातुसहस्राणिर-
म्याणिविविधानिच प्रययौतस्यपार्श्वेनससैन्योभरतस्तदा ४ अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वा
जःकृतालयः ५ सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यवीर्यवान् अवतीर्यरथात्पादौववंदेकुलनंदनः ६ ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवा
क्यमब्रवीत् अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतं ७ एवमुक्तःसतुततोभरद्वाजेनधीमता प्रत्युवाचभरद्वाजंभरतोधर्मव-
त्सलः ८ सयाच्यमानोगुरुणामयाचदृढविक्रमः राघवःपरमप्रीतोवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् ९ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपालयिष्या
मितत्त्वतः चतुर्दशहिवर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम १० एवमुक्तोमहाप्राज्ञोवसिष्ठःप्रत्युवाचह वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंव-
चनंमहत् ११ एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते अयोध्यायांमहाप्राज्ञयोगक्षेमकरेभव १२ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्रा-
ङ्मुखःस्थितः पादुकेहेमविकृतेममराज्यायतेददौ १३

ते अतएवाग्रेभरद्वाजामंत्रणोत्तरं ततस्तेयमुनांतीर्त्वेतिवक्ष्यति संप्रति तत्रस्थितिस्तु राम
भरतयोःसंवादंशिष्यद्वाराज्ञातिंतिश्रोतुमितिबोध्यं ५ ६ कृत्यं कर्तव्यंकृतमपि अपिःप्रश्ने कृत्यमेवाह रामेणचेति ७ ८ गुरुणा वसिष्ठेन मात्राच परमप्रीतःसत्यप
रिपालनविषयइतिशेषः ९ यांकैकेयीनिमित्तं ममपितुःप्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणिरामेणवनेवस्तव्यमिति तामेवपितुःप्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिसंबंधः १० एवमुक्तः
रामेणेतिशेषः ११ प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेतिशेषः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेमः तत्करोभवेति एतद्वाराभरतेसार्वज्ञसंपादनेनेतिशेषः १२ हेम
विकृते हेम्नाविचित्रतयाकृते ममराज्याय ममराज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ १५ यदार्यं शोभनचरित्रं त्वयितिष्ठेदितियत्तदुत्सृष्टमुदकंनिम्नेनि ष्ठेदितिवन्नचित्रं निम्नेनिलुप्तमसम्यंनमु१६ १७ उक्तवाक्यं उक्तरीत्येतिशेषः
आमंत्रयितुमारेभे आमंत्रणंकृतवान् १८ १९ २० यमुनांतीर्त्वा गंगांददृशुरिति यमुनांतीर्त्वा तस्मिन्नेवदिने भरद्वाजंदृष्ट्वा गंगांददृशुरित्यर्थइतिक
श्चित् तत्तुपूर्वोक्तरीत्यासामंजस्याद्धेयं जलस्यशिवत्वं रम्यत्वंच दर्शनमात्रेणसकलपापापहंतृत्वं मधुरत्वंच २१ २२ शृंगवेरपुरादितिनिर्गत्येतिशे
षः २३ विध्वस्ता विध्वस्तशोभा निराकारा निरलंकारा २४ इतिरामाभि॰ रामायणति॰ वा॰ अयो॰ त्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ११३ ५ ५

निवृत्तोहमनुज्ञातोरामेणकृतमहात्मना अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे १४ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्म
नः भरद्वाजःशुभतरंमुनिर्वाक्यमुदाहरत् १५ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिम्नोत्सृष्टमि
वोदकं १६ अनृणःसमहाबाहुःपितादशरथस्तव यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मात्माधर्मवत्सलः १७ तमृषिंतुमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यं
कृतांजलिः आमंत्रयितुमारेभेचरणावुपगृह्यच १८ ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभरद्वाजंपुनःपुनः भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांस
हमंत्रिभिः १९ यानैश्चशकटैश्चैवहयैर्नागैश्चसाचमूः पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णाभरतस्यानुयायिनी २० ततस्तेयमुनांदिव्यांनदीं
तीर्त्वोर्मिमालिनीं ददृशुस्तांपुनःसर्वेगंगांशिवजलांनदीं २१ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसहबांधवः शृंगवेरपुरंरम्यंप्रविवे
शससैनिकः २२ शृंगवेरपुराद्भूयअयोध्यांसंददर्शह अयोध्यांतुतदादृष्ट्वापित्राभ्रात्राविवर्जितां २३ भरतोदुःखसंतप्तः
सारथिंचेदमब्रवीत् सारथेपश्यविध्वस्ताअयोध्यानप्रकाशते निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना २४ इत्यार्षेश्रीरामा॰
यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ११३ ५ ५ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदने
नोपयान्प्रभुः अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः १ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणां तिमिराभ्याहतां-
कालीमप्रकाशांनिशामिव २ राहुशत्रोःप्रियांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभाम् ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडितां ३ अ
ल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मतप्तविहंगमाम् लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ४

उपयान्नुपगच्छन् १ बिडालादिभिश्चरिताम्
तत्संचारवतीं आसमंताल्लीनानि श्लिष्टानि लग्नानि नराणांवारणानि कवाटानियस्यां तिमिरेणालक्ष्यतांप्राप्तां अतएवकालीं ततएवाप्रकाशां निशा
मिवस्थितामयोध्यां प्रविवेशेत्यन्वयः २ राहुशत्रोश्चंद्रस्य श्रिया दिव्यैश्वर्येणयुक्तां अतएवप्रज्वलित प्रभां अभ्युदितेन ग्रहेण राहुणापीडितभर्तृकां १५२
अतएवैकामसहायांरोहिणीमिवस्थितां ३ आतपवशादल्पोष्णं क्षुब्धंकलुषंच सलिलं यस्यास्तां झषोमत्स्यविशेषः क्षुब्धंत्यार्षम् ४ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधूमामतएव हेमाभांअग्नेः समुत्थितां शिखामिव पूर्वं ग्रामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतयास्थितां पश्चाद्ग्रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां पयोहो
मीयपयःसिक्तामतएवविप्रलयंगतां शिखामिवस्थिताम् अध्वराग्नेः समुत्थितामिति पाठो बहुसंमतस्तत्राप्ययमर्थः प्राग्वदेव शिखामित्यस्य चावृत्तिः ५ ६
समुत्थितां प्रबलमारुतेनसमुत्थितां अतएवसफेनां सस्वनामूर्मिमिवभूत्वा तत्सदृशरूपंप्राप्य पश्चात्प्रशांतमारुतेनोदल्यंधूतां कंपितामतएवनिःस्वनां
सागरस्यजलोर्मिमिवस्थितां ७ यज्ञायुधैःस्फ्यादिभिः अभिरूपैःप्रशस्तैः सुत्याकाले यागकाले निर्वृत्तेसमाप्तेसति ८ गोष्ठोव्रजं तत्रस्थितां गोवृषेण श्रेष्ठग-
वां वृषभेण यद्वा गवांप्रियेणवृषेणत्यक्तां अतएवार्त्तां तत्रोत्सुका नवंतृणमचरंतीमभक्षयंतीं गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिवस्थितांगवां पंक्तिमिवेति-

विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थितां हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगतां ५ विध्वस्तकवचांरुग्णगजवाजिरथ
ध्वजां हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे ६ सफेनांसस्वनांभूत्वासागरस्यसमुत्थितां प्रशांतमारुतो द्धूतांजलोर्मिमिवनिः
स्वनां ७ त्यक्तांयज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः सुत्याकालस्यनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव ८ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंतींनवं
तृणं गोवृषेणपरित्यक्तांगवांपत्नीमिवोत्सुकां ९ प्रभाकराद्यैःसुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमुक्ता
वलीमिव १० सहसाचरितांस्थानान्महींपुण्यक्षयाद्गतां संहृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिवश्च्युतां ११ पुष्पनद्धांवसंतांतेमत्तभ्र
मरशालिनीं द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांक्लांतांवनलतामिव १२ संमूढनिगमांसर्वांसंक्षिप्तविपणापणां प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवां
बुधरैर्वृतां १३ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृतां हतशौंडामिवध्वस्तांपानभूमिमसंस्कृतां १४ वृक्णभूमितलांनिम्नांवृ
क्णपात्रैःसमावृतां उपयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनिपतितामिव १५ विपुलांविततांचैवयुक्तपाशांतरस्विनां भूमौबाणैर्विनिकृत्तां
पतितांज्यामिवायुधात् १६ सहसायुद्धशौंडेनहयारोहेणवाहितां निहतांप्रतिसैन्येनवडवामिवपातितां १७
पाठांतरम् पत्नीमित्यस्य पंक्तीमित्यर्थेनीर्थ आह

नश्चिंत्यं ९ प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकोक्तंतुनयुक्तं १० स्थानात्सहसा चरितां चलितां पुण्यक्षयेतिलुप्तसप्तम्यंतं पुण्यक्षयेसति महींमामां-
संहृतोद्युतिविस्तारोयस्यास्तां ११ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निनाव्याप्तां १२ संमूढाः शोकाकुलचित्तानिगमावणिजोयस्यां यद्वा संमूढोजनसंचाररहि
तोनिगमः पंथायस्यां निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे संक्षिप्ताविपणापणाः पण्यवीथ्योयस्यां १३ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संवृ
तां हतशौंडां हतमद्यपां १४ वृक्णभूमितलां भिन्नचत्वरां भिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नां भग्नस्तंभां उपयुक्तोदकां समाप्तोदकां १५ विपुलां विशालां विततां धनु
र्व्याततां युक्तपाशां धनुष्कोट्योर्ज्याबंधनार्थपाशयुतां तरस्विनांबाणैर्विनिकृत्तां छिन्नां आयुधाद्धनुषः पतितां १६ सहसाबलात्कारेणवाहितां प्रधाविनां
प्रतिसैन्येननिहतामतएवपातिताम् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ यथापुरं यथापूर्वं ननिशाम्यतेखलु अत्रकिंकुर्मइतियोजना १९ मदकरोगंधः मदगंधः मूर्च्छितोव्याप्तः २० २१ २२ २३ ममभ्रात्रासहेतिशेषः
२४ अर्जुनी शारदी शुक्लपक्षसंबंधिनीवासासारा वेगवद्वृष्टिधारासहिता महोत्सवइव ग्रीष्मेंऽबुदइवच २५ उन्नतगामिभिःसंतोषादुन्नतगामिभिः२६
२७ २८ स्फुरैरुत्कृष्टं कृतशोकमभास्करंदिनमिव एवंहिश्रूयते पुरादेवासुरयुद्धे स्फुरैर्देवाःपराजितारात्रिहुणान भानुःपातितः तदादिवारात्रविभागरहिते

भरतस्तुरथस्थःसन्श्रीमान्दशरथात्मजः वाहयंतंरथश्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत् १८ किन्नुखल्वद्यगंभीरोमूर्च्छितोननिशाम्यते यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिःस्वनः १९ वारुणीमदगंधश्चमाल्यगंधश्चमूर्छितः चंदनागुरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः २० यानप्रवरघोषश्चस्निग्धश्चहयनिःस्वनः प्रमत्तगजनादश्चमहांश्चरथनिःस्वनः २१ नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यांराममविवासिते चंदनागुरुगंधांश्चमहार्हाश्चनवस्रजः २२ गतेरामेहितरुणाःसंतप्तानोपभुंजते बहिर्यात्रांनगच्छंतिचित्रमाल्यधरानराः २३ नोत्सवाःसंप्रवर्तंतेरामशोकार्दितेपुरे साहिनूनंममभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता २४ नहिराजत्ययोध्येयंसासारेवार्जुनीक्षपा कदानुखलुमेभ्राताहोत्सवइवागतः २५ जनयिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवांबुदः तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः २६ संपतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहापथाः इतिब्रुवन्सारथिनादुःखितोभरतस्तदा २७ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः तेनहीनांनरेंद्रेणसिंहहीनांगुहामिव २८ तदातदंतःपुरउज्झितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनं निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचबाष्पंभरतःसुदुःखितः २९ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ११४ ❀ ❀ ❀ ततोनिक्षिप्यमातृस्ताअयोध्यायांदृढव्रतः भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत् १ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेऽत्रवः तत्रदुःखमिदंसर्वंसहिष्येराघवंविना २ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थःसगुरुर्मम रामंप्रतीक्ष्येराज्यायसहिराजामहायशाः ३ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः अब्रुवन्मंत्रिणःसर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः ४ सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया वचनंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत् ५ नित्यंतेबंधुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे मार्गमार्यंप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान् ६ काले स्वस्वलोकात् ब्रह्मलोकंगतेदेवैःप्रार्थितस्य ब्रह्मणोनियोगादत्रिःसप्तरात्रं सूर्याधिपत्यंचकारेतितीर्थः देवैरुत्कृष्टं भास्करहीनं दिनं कविकल्पितमत्रोपमानमितिकतकः विभक्तं विगतसंस्कारं भक्तं सेवितं संस्कृतं तद्भिन्नमितियावत् २९ इतिरामाभिरामेश्री॰वा॰अ॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ११४ ❀ ❀ ततइति १ अत्र अयोध्यायां तेनसहागमनंवारितं राघवंविना दुःखंपितृभ्रातृवियोगजंदुःखमितियावत् २ तदेवाह गतश्चेति ३ ४ ५ बंधुलुब्धस्य बंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतःआर्यश्रेष्ठं नानुमन्येत त्वद्वचनमितिशेषः ६ १५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथाभिलषितं स्वाभिलषितमनतिक्रम्यप्रवृत्तं ७ ८ ९ नंदिग्रामोयतोभवेत् येनमार्गेण सम्प्राप्तोभवेत् तेनयद्युः १० तदनाहूतं भरतेनाकृताह्वानमपि ११ १२
१३ एतदयोध्याराज्यं ममभ्रात्रासंन्यासवत्समर्पितनिव रक्तनिक्षेपवन्मयिदत्तं स्थापितं कालांतरे ग्रहणायविश्वस्तपुरुषेरक्षणार्थंवस्तुस्थापनं न्यासोनिक्षेपइ
तिच न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणंभगवत्पादुकाधीनमेवनमदधीनमित्याह योगेत्यादि इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः १४ पादुकेसंन्यासं पादुकात्मकंसदृशन्या
सं वेदाः प्रमाणमितिवत्साधु शिरसाकृत्वा प्रणम्येतियावत् १५ इमौ पादुकारूपौ आर्यपादाविति पादशब्दः पूजावाची विधेयाभिप्रायेणचेमाविनिपु-

मंत्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियं अब्रवीत्सारथिंवाक्यंरथोमेयुज्यतामिति ७ प्रहृष्टवदनःसर्वामातॄःसमभिभाष्यच
आरुरोहरथंश्रीमान्शत्रुघ्नेनसमन्वितः ८ आरुह्यतुरथंक्षिप्रंशत्रुघ्नभरतावुभौ ययतुःपरमप्रीतौवृतौमंत्रिपुरोहितैः ९ अ
ग्रतोगुरवःसर्ववसिष्ठप्रमुखाद्विजाः प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वनंदिग्रामोयतोभवेत् १० बलंचतदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलं प्रय
यौभरतेयातेसर्वेच्चपुरवासिनः ११ रथस्थःसतुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः नंदिग्रामंययौतूर्णंशिरस्याधायपादुके १२ भर
तस्तुततःक्षिप्रंनंदिग्रामंप्रविश्यसः अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमभाषत १३ एतद्राज्यंममभ्रात्रादत्तंसंन्यासमुत्तमं योगक्षे
मवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते १४ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेततः अब्रवीद्दुःखसंतप्तःसर्वप्रकृतिमंडलं १५ छत्रंधार
यतक्षिप्रमार्यपादाविमौमतौ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम १६ भ्रात्रातुमयिसंन्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयं त
मिमंपालयिष्यामिराघवागमनंप्रति १७ क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपुनःस्वयं चरणौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ १८ त
तोनिक्षिप्तभारोहंराघवेणसमागतः निवेद्यगुरवेराज्यंभविष्येगुरुवर्तिताम् १९ राघवायचसंन्यासंदत्वेमेवरपादुके राज्यंचे
दमयोध्यांच धूतपापोभवाम्यहं २० सवल्कलजटाधारीमुनिवेषधरःप्रभुः नंदिग्रामेवसद्वीरः ससैन्योभरतस्तदा २१ स
वालव्यजनंछत्रंधारयामाससस्वयं भरतःशासनंसर्वंपादुकाभ्यांनिवेदयन् २२

लिंगनिर्देशः शैत्यंहि यत्साप्रकृतिर्जलस्येति नतुपरमपूज्य
रामभावनाविषये इमे पादुकेइत्यर्थः राज्येपेक्षितोभमगुरो धर्मव्यवहार अनयोरेवस्थितोन आभ्यां पादुकाभ्यां छत्रंधारयत एतत्सन्निधानादेव नत्तद्व्यवहारे ध
र्मव्यवहारांशज्ञानंममेतिभावः १६ अयंराज्यरूपः संन्यासोनिक्षेपोनिक्षिप्तः राघवागमनंप्रति तावत्पर्यंतं १७ संयोजयित्वा चरणयोः पादुके १८ समागतोमिलितःनि
वेद्य भत्यर्प्य गुरुवर्तितां गुरूचितशुश्रूषां १९ २० अवसत् धीरः धीमान् २१ वालव्यजनेनसहितंछत्रं स भरतः सर्वंशासनं ताभ्यांनिवेदयन् उक्तविशेषणंछत्रं
स्वयमेवधारयामास २२ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्यपादुके अभिषिच्य तयोः राज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः २३ यत्कार्यं राज्यविषयं पश्चाद्यथावत् कोशागारस्थमुपायनं चकार प्रजान्या-
यकार्यं च यथावच्छास्त्रानतिक्रमेण चकार २४ इतिरामाभिरामे॰ रामायणतिलकेवा॰आ॰अ॰ पंचदशाधिकशततमः सर्गः ११५ ॐ ॐ सोद्वेगं
सभयमौत्सुक्यं आश्रमांतरगमनौत्सुक्यम् १ पुरस्तात्पूर्वंयेतापसाः चित्रकूटस्य आश्रमे संधिरार्षेः राममाश्रित्यनिरताः नितरांरताः सानंदाः तान्
उत्सुकान्लक्षयत् अत्रेदंबोध्यम् चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्ये रामवनप्रस्थानं ततःपूर्णिमायामर्द्धरात्रेदशरथमरणं ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायां ततऔ
र्ध्वदैहिकेनपक्षोगतः एवंवैशाखेगते ज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटंप्रतिप्रस्थानं अग्रेवर्षासन्निहिते सतिकार्तिकांतं चित्रकूटेवासोरामस्य तदनंतरं तापसौत्सु
क्यलक्षणं नतुभरतनिवृत्त्यनंतरमेवैतदिति अतएवपाद्मे भरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनंतरमुक्तं राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोरमतस्त्रिया कदाचिदंकेवैदे-
ह्यानिद्राणेरघुनंदने १ ऐंद्रःकाकः समागम्यजानकींवीक्ष्यकामुकः विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरम् २ तेदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना ब्रा

ततस्तु भरतःश्रीमानभिषिच्यार्यपादुके तदधीनस्तदाराज्यंकारयामाससर्वदा २३ तदाहियत्कार्यमुपैतिकिंचिदुपायनं
चोपहृतंमहार्हम् सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भरतोयथावत् २४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयआदिका
व्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ११५ ॐ ॐ ॐ प्रतियातेतुभरतेवसन्रामस्तदावने
लक्षयामाससोद्वेगमथौत्सुक्यंतपस्विनाम् १ येतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्क-
कान् २

ह्मेणास्त्रेणसंयोज्यचिक्षेपध्वांक्षमारणे ३ तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमम् दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनदन्दारुणस्वनम् ४वाय
सस्त्रिषुलोकेषुबभ्रामभयपीडितः यत्रयत्रययौकाकः शरणार्थीसवायसः ५ तत्रतत्रतदस्त्रंतुप्रविवेशभयावहम् ब्रह्माणमिंद्ररुद्रंमांशरणार्थीजगा-
मसः ६ तंदृष्ट्वावायसंभीतंदेवतानररक्षिम नशक्ताःस्मवयंत्रातुंराघवास्त्राभयंकरात् ७ इत्यब्रूममहादेवाअन्यथास्त्रंदहेत्त्वनः पुनश्चागाद्धिधिंकाको
दययाविधिराहतं ८ भोभोबलिभुजांश्रेष्ठतमेवशरणंव्रज सएवरक्षकःश्रीशःशरणागतवत्सलः ९ इत्युक्तःसोथबलिभुक्ब्रह्मणारघुनंदनं उपेत्य
सहसाभूमौनिपपातभयातुरः १० प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसं त्राहित्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुम् ११ तच्छिरःपादयोस्तस्ययुयुजे
चाथजानकी तमुत्थाप्यकरेणाथकृपापीयूषसागरः १२ ररक्षासौनिजास्त्रायतदेकाक्षिददौतदा वायसोपिमुहुर्नत्वासीतायैराघवायच १३ स्वर्लोकं
प्रययौतद्दृष्टोराघवेणाभिपालितः ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच १४ उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षिभिरिति २ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथमलक्षयत्तत्राह नयनैरित्यादि निर्दिश्य प्रदर्श्य शंकिताः रामः किंमंस्यत इतिभीताः नयनादिभिः प्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पंतः आह्वयंतः शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः अयंराम इहसस्त्रीकआस्ते राक्षसाश्चैनद्द्वेषेणेह संचरंतोस्मान्बाधंते ऽतोन्यत्रगंतव्यमित्येवंरूपाः कथाश्चक्रुः ३ शंकंत अशंकनेत्यर्थः एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठंदोषमशंकनेत्यर्थः अतएव कृतांजलिः सन्कुलपतिं ऋषिसंघस्वामिनमाश्रमस्वामिनंवा कुलमन्वयसंघातगृहोत्सत्त्याश्रमेषुच ४ मयि पूर्ववृत्तं पूर्वराजवृत्तं नदृश्यतेकच्चित् विकृतंवादृश्यतेकच्चित् येनतपस्विनोविक्रियंते इदंतपस्विविक्रियारूपं किंचित्कारणकंभवति तन्निवेदयतुभवानितिशेषः ५अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपंचरितंअयुक्ताचरणं प्रमादाज्जातंकिंचिदृषिभिर्नदृष्टंकच्चित् ६ वःशुश्रूषमाणा अर्घ्यपादा

नयनैर्भ्रुकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशंकिताः अन्योन्यमुपजल्पंतःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः ३ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशंकित कृतांजलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः ४ नकच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदंमयि दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियंतेतपस्विनः ५प्रमादाच्चरितंकिंचित्कच्चिन्नावरजस्यमे लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टंनानुरूपमहात्मनः ६ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि प्रमदाभ्युचितांवृत्तिंसीतायुक्तांनवर्तते ७ अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरांगतः वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरं ८ कुतःकल्याणसत्वायाःकल्याणाभिरतेसदा चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ९ त्वन्निमित्तमिदंतावत्तापसान्प्रतिवर्तते रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयंतिमिथःकथाः १० रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः उत्पाट्यतापसान्सर्वान्जनस्थाननिवासिनः ११ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचतातनमृष्यते १२ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वंतितापसान् १३ दर्शयंतिहिबीभत्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः १४ अप्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान् प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याःपुरतःस्थितान् १५ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच रमंतेतापसांस्तत्रनाशयंतोल्पचेतसः १६

दिना युष्मान्सेवमाना अधुनामच्छुश्रूषानुरोधात् प्रमदोचितांयुष्मास्वयुक्तांवृत्तिं शुश्रूषाविषयां सीतानावर्ततेकच्चित् ७ तपसाचवृद्धइत्यनुकर्षः वेपमानइव कथंवारामोमंस्यतइति कंपःजरयावाकंपःइवएवार्थे ८ सत्वं स्वभावः ९ त्वन्निमित्तं त्वत्तोहेतोः इदंभयंरक्षोभ्यः समागतमितिभावः १० कथंतत्राह रावणेति उत्पाट्य संपीड्य ११ जितकाशी जिताहवः जितभयोवा त्वांचनमृष्यते पीडयितुमिच्छति १२ विप्रकुर्वंति अपकुर्वंति १३ तमपकारंदर्शयति दर्शयंतीति बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानंदर्शयंतीत्यन्वयः १४ अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्यविप्रकुर्वंति अपरानपि मृदून्प्रतिघ्नंत्यपिपीडयंत्यपि १५ अबुद्धं अविदितं यथाभवतितथा निद्रादौ अवलीयच निर्भयमाश्लिष्यच तदालिंगनेनाल्पत्वेनसोविचेतसस्तापसान्नाशयंतोरमंते १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रुग्भांडान् स्रुगादियज्ञसंभारान् अवक्षिपंति अवस्कंदयंति कलशान् उदकपात्राणि प्रमर्दो भंगः हवने होमकर्मणि समुपस्थिते प्रवृत्ते १७ प्रजिघांसवः परित्यक्तुमिच्छवः मिथोमिलिताः १८ शारीरीः सुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरा दर्शयंति दर्शयिष्यंति अनः इममाश्रमं त्यक्ष्यामः १९ अश्वस्य नविद्यते श्वः संचयो यस्य तस्य महर्षेः पृषोदरादित्वात्साधु एतेन रक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितं पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यति अतस्त्वं नित्ययुक्तस्यापि सदासावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् इहाश्रमे संदेहः संदेहवान् एववासः अर्शआद्यच् दुःखो दुःखजनकः अतस्त्वमप्यत्रावस्थानमनुचितमिति व्यंग्यमतस्त्वमपि सहास्माभिरितो गच्छेत्यन्वयः २१ २२ अवबद्धुं अहं रक्षांसि निवारयिष्यामि माभैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुं नशशाक

अवक्षिपंति स्रुग्भांडानग्नीन्सिंचंति वारिणा कलशांश्च प्रमर्दंति हवने समुपस्थिते १७ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः गमनायान्यदेशस्य चोदयंत्यृषयोद्य मां १८ तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु दर्शयंति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमं १९ बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् अश्वस्याश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः २० खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा राम प्रवर्तते सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते २१ सकलत्रस्य संदेहो नित्यं युक्तस्य राघव समर्थस्यापि सहितो वासो दुःखमिहाद्य ते २२ इत्युक्तवंतं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनं नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुं समुत्सुकम् २३ अभिनंद्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवं स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह २४ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिं सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे २५ आश्रमं ऋषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरिते धृतगुणाः २६ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षोडशाधिकशततमः सर्गः ११६ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राघवस्त्वपयातेषु सर्वेष्वनुविचिंतयन् नतत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा १

तत्र हेतुः समुत्सुकमिति कार्यशेषस्य स्वीयान्यदेशगमनासाध्यत्वाच्च २३ अभिनंद्य स्तुत्वा समाधाय स्ववियोगखिन्नं समाश्वास्य कुलैः ऋषिसंघैः २४ रामस्तस्माद्देशादपयांतं ऋषिगणमनुगमनात् अनुव्रजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतः कृतानुमतिक उपदिष्टार्थः रक्षःसंदेहादत्रावस्थानमनुचितमिति कृतोपदेशः पुण्यं स्वनिलयं वासायोपसंपेदे २५ क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति भावः आर्षं ऋषिसंबंधि चरितं वृत्तं यस्य तादृशे राघवे धृतगुणाः निश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरंतरं राघवमनुगता हि अनुगता एव नाश्रमांतरं जग्मुः २६ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा॰ आ॰ अ॰ षोडशाधिकशततमः सर्गः ११६ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अनुचिंतयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवाह इहेति मेमया संबंधसामान्येषष्ठी सामेस्मृतिर्मांनित्यमनुशोचनस्नानन्वेति विषयीकरोति एवंच तादृशतत्स्मरणेनममापिशोकोवर्द्धतइतिभावः २
राजधानीतोनिर्गतायाः सेनायानिवासस्थानं स्कंधावारः तस्यभरतस्यतेन पुरतोदृश्यमानेन अनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तं उपमर्दः भूमेरश्वचिता ३ ४
सरामः तमत्रिं तमपिजगत्कारणमपिरामं लोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत् अंगीचकार आलिंगनमूर्धाघ्राणादिभिः ५ स्वयमादिश्य विज्ञाप्यास्यस-
र्वमातिथ्यंस्कसत्कृतंकृत्वा समसांत्वयत् प्रीतियुक्तेनचक्षुषापश्यत् ६ तंदेशमनुप्राप्तां वृद्धांपत्नीं अनसूयानाम्नीं तापसीत्वादिगुणयुक्तां वाचास
त्कृतां सर्वैःसत्कृतांवा आमंत्र्य संबोध्य सांत्वयामास प्रीत्यासीतांदर्शयामास अनंतरं वैदेहींप्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः ७ ८ तामाचचक्षे

इहमे भरतोदृष्टोमातरश्चसनागराः साचमेस्मृतिरन्वेतितान्नित्यमनुशोचतः २ स्कंधावारनिवेशेन तेनतस्यमहात्मनः हय
हस्तिकरीषैश्चउपमर्दःकृतोभृशं ३ तस्मादन्यत्रगच्छामइतिसंचिंत्यराघवः प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः ४ सो
त्रेराश्रममासाद्यतंववंदेमहायशाः तंचापिभगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत ५ स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यस्कसत्कृतं सौ-
मित्रिंचमहाभागंसीतांचसमसांत्वयत् ६ पत्नींचतमनुप्राप्तांवृद्धामामंत्र्यसत्कृतां सांत्वयामासधर्मज्ञः सर्वभूतहितेरतः ७
अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीं प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ८ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीम्
दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरंतरं ९ ययामूलफलेसृष्टेजान्हवीचप्रवर्तिता उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता १० द
शवर्षसहस्राणिययातप्तंमहत्तपः अनसूयाव्रतैस्तातप्रत्यूहाश्चनिबर्हिताः ११ देवकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया दश
रात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेऽनघ १२ तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीं अभिगच्छतुवैदेहीवृद्धामक्रोधनांसदा १३ ए
वंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः सीतामालोक्यधर्मज्ञामिदंवचनमब्रवीत् १३ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मुनेरस्यसमीरितम् श्रेयो
र्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीं १५

तदेवंभवंकथितवान् तदेवदर्शयति दशेत्यादि ९ मूलफले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः जान्हवी गंगाच प्र
वर्तिता दशवर्षमनावृष्ट्या भूमेर्निर्जलत्वात् तेषांस्नानार्थंमंत्रसिद्धिवैभवेनावाहितां स्वाश्रमेइतिशेषः १० अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाःऋषीणांतपोवि
घ्नाः ११ देवकार्यनिमित्तमिति मांडव्यऋषिणाप्रातर्विधवाभवेतिकस्यांचिदृषिपत्न्यामनसूयासख्यां शप्तायां प्रातरेवमाभूदितितयाप्रतिशापेदत्ते तस्मिति
शापेन व्याकुलैर्देवैः प्रार्थिता अनसूया दशरात्रावधिकमल्पं एकरात्रित्वेनकृत्वा देवकार्यंकृतवती सख्यावैधव्यंचपरिहृतवतीतिगाथेतिकतकः सेयंमातेव
तेपूज्येतिशेषः १२ अभिगच्छतु दर्शनार्थमितिशेषः ननुवैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यवहारानभिज्ञत्वात् कचिद्व्यवहारेस्खलनेनर्थःस्यादतआह अक्रोधनांस
देति १३ १४ अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतः श्रुतमत आत्मनःश्रेयोर्थमित्यादि १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तामनसूयेत्यन्वर्थनामां अभिगम्यामक्रोधनत्वात् १६ १७ शिथिलां श्लथसंधिबंधां वलिनां संजातवलिं हृष्टामिनिसर्वोपपादकं विशेषणं प्रवातेकदलीमि
व वेपमानांगीं स्थितां १८ समुदाहरत् अभिवादनांगत्वेनेतिशेषः १९ अनामयमिति तपस्विनां स्वायत्तकुशल तयारोग्यप्रश्नएवोचितइतिभावः २० धर्म
चारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीं दिष्ट्यादैवयोगेन २१ मानं राजसुताहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपं वनेअवरुद्धं वनवासेपित्रानियुक्तम् २२ शुभोनुकूलः
अशुभः प्रतिकूलः प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोप्रियत्वानास्पदं २३ आर्यस्वभावः पूज्यस्वभावः २४ अनोविशिष्टं भर्तुर्विशिष्टं बांधवमिष्टबंधुं सर्व

अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता तांशीघ्रमभिगच्छत्वमभिगम्यांतपस्विनीं १६ सीतात्वेतद्वचः श्रुत्वाराघवस्ययशस्वि
नी तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली १७ शिथिलांवलितांवृद्धांजरापांडुरमूर्धजां सततंवेपमानांगींप्रवातेकदलीमिव १८
तांतुसीतामहाभागामनसूयांपतिव्रतां अभ्यवादयदव्यग्रास्वंनामसमुदाहरत् १९ अभिवाद्यचवैदेहीतापसींतांदमान्विताम्
बद्धांजलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयम् २० ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्मचारिणीं सांत्वयंत्यब्रवीद्धृष्टादिष्ट्याधर्ममवेक्षसे २१
त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानवृद्धिंचमानिनि अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि २२ नगरस्थोवनस्थोवाशुभोवायदिवाशुभः
यासांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः २३ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरिवर्जितः स्त्रीणामार्यस्वभावानांपरमंदैवतंप-
तिः २४ नातोविशिष्टंपश्यामिबांधवंविमृशंत्यहं सर्वत्रयोग्यंवैदेहितपःकृतमिवाव्ययं २५ नत्वेवमनुगच्छंतिगुणदोषमसत्स्त्रियः
कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथाश्चरंतियाः २६ प्राप्नुवंत्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि अकार्यवशमापन्नाःस्त्रियोयाःखलुतद्विधाः
२७ त्वद्विधास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यंतियथापुण्यकृतस्तथा २८ तदेवमेतंत्वमनुव्रतासतीपतिप्रधाना-
समयानुवर्तिनी भवस्वभर्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचततःसमाप्स्यसि २९ इत्यार्षे॰ वाल्मीकीये॰ अयोध्याकांडेसप्तदशाधि
कशततमःसर्गः ११७ ७ ७ सात्वेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसूयया प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे १ नैतदाश्चर्यमा
र्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे विदितंतुममाप्येतद्यथानार्याःपतिर्गुरुः २

त्र योग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतया भजनयोग्यं तपःकृतं भावेनिष्ठा तपोनुष्ठा-
नमितियावत् २५ याःकामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः गृत्याधीनौतुवक्तव्यौ भर्तृनाथाः भर्तृणांनाथभूतास्तन्नियंत्र्यः यद्वा भर्तृन्भोगार्थं नाथंते याचं
तेताः चरंति स्वेच्छयाइतस्ततोयांति २५ तद्विधाःउक्तनिकृष्टगुणवत्यः २७ दृष्टोलोकःपरोवरश्चयाभिस्ताः २८ समयआचारः २९ इतिरामा॰वा॰अ॰सप्तदशोत्तर
शततमःसर्गः ११७ ७ ७ अनसूया असूयारहिता अनसूयया अन्वर्थतन्नाम्न्या वचःअनसूयायाः १ अनुभाषसे शिक्षयसि नार्यागुरुः पतिरितियथामव-
सोपदिष्टम् एतद्विदितं एतद्विषयकज्ञानंममापि २ १५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवदर्शयति यद्यपीति एषभर्त्तायद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्रहीनः वृत्तिवर्जितः जीवनरहितोदरिद्रश्चभवेत् तथापि मया मद्विधया अत्रभर्त्तरि अद्वैधंप्रका
रद्वयरहितंयथाभवतितथावर्तव्यं वर्तितव्यं प्रीतिप्रकारेणैववर्त्तितव्यमित्यर्थः ३ गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टेसाद्वृत्तिरिति किंपुनर्वक्तव्यं मातृवसितृवत्प्रियः म
यीतिशेषः प्रियः प्रीतिमान्ममेतिवाशेषः प्रीतिविषयइत्यर्थः मातृवर्त्ती पितृप्रियइतिपाठोमातृवर्ती मातृसेवारतः पितुः प्रीतिविषयइत्यर्थइतितीर्थः ४
अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः तथा अन्यासामपिविषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपितामेववृत्तिंकुरुतेइत्यर्थः नृपनारीणामित्यने
नैव सुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ५ नृपेण दशरथेन मानं अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः अन्यमतेउक्तार्थेसत्यत्वप्रत्यायनार्थंतदुक्तिरितिबोध्यम् ६

यद्यप्येषभवेद्भर्ता अनार्योवृत्तिवर्जितः अद्वैधमत्रवर्तव्यंतथाप्येषमयाभवेत् ३ किंपुनर्योगुणश्लाघ्यः सानुक्रोशोजितेंद्रियः
स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः ४ यांवृत्तिंवर्ततेरामः कौसल्यायांमहाबलः तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते
५ सकृद्दृष्टास्वपिस्त्रीषुनृपेणनृपवत्सलः मातृवद्वर्ततेवीरोमानमुत्सृज्यधर्मवित् ६ आगच्छंत्याश्चविजनंवनमेवंभयावहम्
समाहितंहिमेश्वश्र्वाहृदयेयत्स्थिरंमम ७ पाणिप्रदानकालेचयत्पुरात्वग्निसन्निधौ अनुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतम् ८
नविस्मृतंतुमेसर्ववाक्यैःस्वैर्धर्मचारिणि पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ९ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते
तथावृत्तिश्चयातात्वंपतिशुश्रूषयादिवं १० वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता रोहिणीनविनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ११ एवं
विधाश्चप्रवराःस्त्रियोभर्तृदृढव्रताः देवलोकेमहीयंतेपुण्येनस्वेनकर्मणा १२ ततोऽनसूयासंहृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः शिर
स्याघ्रायचोवाचमैथिलींहर्षयंत्युत १३ नियमैर्विविधैरासंतपोहिमहदस्तिमे तत्संश्रित्यबलंसीतेछंदयेत्वांशुचिव्रते १४ उपपन्नं
चयुक्तंचवचनंतवमैथिलि प्रीताचास्म्युच्यतांसीतेकरवाणिप्रियंचकिं १५ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामंदविस्मया कृतमित्य
ब्रवीत्सीतातपोबलसमन्विताम् १६ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीतितराभवत् सफलंचप्रहर्षंतेहंतसीतेकरोम्यहं १७ यन्मेश्वश्र्वासमाहि-

तं त्वदुक्तार्थकमेववाक्यंशिक्षितं तन्मेहृदि स्थिरंवर्तते ७ तदपिमेधृतं मातुरनुशासनमपि मेहृद्गतमेवास्ति ८ यत्र स्वैः आत्मीयैः बंधुवर्गैः पतिशुश्रूषणादिप्रकारे
बोधितमर्थजातं तत्रमेनविस्मृतंतुइत्यर्थः ९ सावित्री सत्यवतःस्त्री तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः त्वं अनसूयायातेत्युक्तिः पातिव्रत्यमहिम्नास्वर्गस्य हस्तगत
त्वादितितीर्थः तपोर्थमिहवनमानापिपतिसेवयाभूर्लोकेनरेणादिवंयातेत्यर्थइतिकतकः १० रोहिणी विनाचंद्रं मुहूर्तमपिनदृश्यते पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवंपति
साहित्यंप्राप्तमितिभावः ११ प्रवराः स्त्रियोरुंधत्यादयः १२ हर्षयंत्युत हर्षयंत्यपीत्यर्थः उताप्यर्थविकल्पयोः १३ तद्बलंसंश्रित्य आश्रित्य छंदये वरंवृणीष्वेति
प्रार्थयामि १४ १५ विस्मिता जाताश्चर्या अहोतपसोमाहात्म्यं यन्ममापिवरदानेसामर्थ्यं मंदविस्मया मंदस्मिता कृतंभवत्याअनुग्रहेणैवसर्वंमेपूर्णं नकिंचित्कर्त
व्यमस्तीतिभावः १६ तया लोभरहितवाचा प्रहर्षं लोभराहित्यजं स्वनिष्ठंतत्वद्विषयम् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगरागः उद्वर्तनेनांगानिरंजयतीत्यंगरागः केसरचंदनादिजः अनुलेपनंतु कर्पूरागुरुकस्तूरीकंकोलैयक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगंधद्रव्यकल्कः इतिती र्थः कतकस्तु अंगरागं अंगरंजनकरं अनुलेपनं दिव्यगंधद्रव्यं कल्कमित्यर्थइत्याह इदमेवयुक्तं १८ शोभयेत् शोभयिष्यति अनुरूपं त्वदेकोचितम् नित्यमेवासंक्लिष्टं उपभोगेपि अशक्तचित्वमृदितत्वादिदोषरहितं भविष्यति १९ शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाद्भवेतिसूचितम् २० क्षत्रिय त्वात्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तम् लक्ष्म्युद्देशेन ब्राह्मणादिभ्योदत्तमक्षयंचेत् साक्षाल्लक्ष्म्यैप्रीत्यादत्तं तथेतिकिंवक्तव्यमिति देव्येतद्दानमनसू ययाइतिबोध्यं २१ श्लिष्टांजलिपुटा रचितांजलिपुटा २२ अनु अनंतरं प्रियां कांचित्कथां श्रोतुकामा वचनंप्रष्टुमारेभे २३ अनेनरामेण श्रुतिं ममश्रोत्रप

इदंदिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच अंगरागंचवैदेहिमहार्हमनुलेपनम् १८ मयादत्तमिदंसीते तवगात्राणिशोभयेत् अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति १९ अंगरागेणदिव्येनलिप्तांगीजनकात्मजे शोभयिष्यसिभर्तारं यथाश्रीर्विष्णुमव्ययं २० सावस्त्रमंगरागंचभूषणानिस्रजस्तथा मैथिलीप्रतिजग्राहप्रीतिदानमनुत्तमं २१ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदानंयशस्विनी श्लिष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनां २२ तथासीतांसमुपासीनामनसूयादृढव्रता वचनंप्रष्टुमारेभेकथांकांचिदनुप्रियां २३ स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता २४ तांकथांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथिलि यथाभूतंचकात्स्न्र्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि २५ एवमुक्तातुसासीतातांतापसींधर्मचारिणीं श्रूयतामितिचोक्त्वावैकथयामासतांकथां २६ मैथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्मवित् क्षत्रकर्मण्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीं २७ तस्यलांगलहस्तस्य कृषतःक्षेत्रमंडलं अहंकिलोत्थिताभित्त्वाजगतींनृपतेःसुता २८ समांदृक्षान्नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः पांसुगुंठितसर्वांगीं विस्मितोजनकोभवत् २९ अनपत्येनचस्नेहादंकमारोप्यचस्वयं ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः ३० अंतरिक्षेचवागुक्ताप्रतिमामानुषीकिल एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव ३१ ततःप्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथिलाधिपः अवाप्तोविपुलामृद्धिंमामवाप्यनराधिपः ३२

यम् २४ विस्तरेणच विस्तरेणैव २५ २६।२७ क्षेत्रमंडलं यज्ञयोग्यक्षेत्रं चयनप्रकरणे षड्भिर्वैकृषती नि श्रुतेः कृषतस्तस्यपुरः जगतीं भुवंभित्वोत्थिता एतावन्मात्रेणाहंनृपतेर्जनकस्यसुता २८ मुष्टिविक्षेपतत्परः याजाता ओषधयोदेवेभ्यइत्यादिमंत्रो क्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकरणतत्परइतितीर्थः निम्नोन्नतसमीकरणाय मृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्परइतिकतकः २९ अत्रचौत्तरार्धे ३० प्रतिमामानुषी प्रति मया स्वरूपेणमानुषी मनुष्यवाक्तुल्या वागंतरिक्षेउक्तातांवाचमाह एवमिति एतन्ममेयंतनयेत्येतत् एवमर्थवदेव यतोहेनरपते धर्मेणान्यायेन ए षात्वत्क्षेत्रजातत्वात्त्वत्तनयैव ३१ मामवाप्य यज्ञभूमेरितिशेषः मल्लाभोत्तरं तस्यमहती समृद्धिर्जातेतिभावः ३२ ५ ५ ५

५५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टवद्देव्यै इष्टायैदेव्यै राज्ञोइष्टमितिभावेक्तइष्टमिच्छातद्वत्यै विषयतासबंधेनेति अक्षरार्थः आर्षवासाधुत्वमुक्तार्थे यद्वासंतानेच्छावत्यैदेव्यैइत्यर्थः पुण्य कर्मणेइतिदेवीविशेषणम् तृतीयांतः पाठःक्वचित् संभाविता संवर्धिता ३३ पतिसंयोगफलभं पाणिग्रहणोचितम् ३४ सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्गज नात् कन्यायाः पिता इंद्रसमोपि भुविस्थितोलोके प्रधर्षणमसंमानादिरूपक्लेशमाप्नोति किमुताधिकादितिशेषः ३५ अदूरस्थां निकटप्राप्ताम् धर्षणांकन्यानिमित्तनिरस्क्रियाम् आत्मनिसंदृश्य संभाव्य प्लवः पोतः ३६ सदृशंकुलविद्यादिना अभिरूपं वयःसौंदर्यादिनावरमितिशेषः ३७ ३८

दत्तावास्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे तयासंभाविताचास्मिस्निग्धयामातृसौलृदात् ३३ पतिसंयोगफलभंवयोदृष्ट्वातुमेपि
ता चिंतामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः ३४ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोकेकन्यापिताजनात् प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिस-
मोभुवि ३५ तांधर्षणामदूरस्थांसंदृश्यात्मनिपार्थिवः चिंतार्णवगतःपारंनाससादाप्लवोयथा ३६ अयोनिजांहिमांज्ञात्वानाध्य
गच्छत्सविंतयन् सदृशंचानुरूपंचमहीपालःपतिंमम ३७ तस्यबुद्धिरियंजाताचिंतयानस्यसंततम् स्वयंवरंतनूजायाःक
रिष्यामीतिधर्मतः ३८ महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षय्यसायकौ ३९ असंचाल्यंमनुष्यै-
श्वयत्नेनापिचगौरवात् तन्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः ४० तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना समवायेनरेंद्रा
णांपूर्वमामंत्र्यपार्थिवान् ४१ इदंचधनुरुद्यम्यसज्जंयःकुरुतेनरः तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिनसंशयः ४२ तच्चदृष्ट्वाध
नुःश्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभम् अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्तस्यतोलने ४३ सुदीर्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः वि
श्वामित्रेणसहितोयज्ञंद्रष्टुंसमागतः ४४ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्रमः विश्वामित्रस्तुधर्मात्मामम पित्रासुपूजितः
४५ प्रोवाचपितरंतत्रराघवौरामलक्ष्मणौ सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ ४६ इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत्
तद्धनुर्दर्शयामासराजपुत्रायदैविकम् ४७

महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्पितृपूर्वजस्य देवरातस्य तदाशत्रुजयसमर्थंधनुर्लाभाय तपःक रणकालेदक्षयज्ञेहिशिवेनपीडितादेवाः शिवंसंप्रार्थ्य धनुर्याचितवंतः सच्चदेवेभ्योदत्तोक्तत्वात् इदंदेवरातायदीयतामितितोदेवैर्वरुणद्वारा देव रातायप्रदत्तं यद्वा ध्रियते सर्वदेवैरितिव्युत्पत्त्या वरुणः शिवएव ३९ गौरवात् भारवत्त्वात् ४० ४१ नसंशयइति पित्राव्याहृतमितिपूर्वेणसंबंधः ४२तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ४३ ४४ ४५ इमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ अतोरामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेतिविश्वामित्रःपितरंप्रोवाचेति संबंधः ४६ ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूरयामास सज्जंकृत्वाकृष्टवान् ४८ ४९ उत्तमंजलभाजनमुद्यम्य पित्राहंरामायदातुमुद्यतेनेतिसंबंधः ५० छंदमभिप्रायं ५१ ५२ ५३ ५४ इति
रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ११८ ७ ७ अनसूयेति
१ स्वयंवरंवृत्तं स्वयंवरोवृत्तः अर्धर्चादिःस्वयंवरः २ उपोह्य समीपंप्रापय्य ३ दिवसंव्याप्याहारार्थंपरितःकीर्णानांसंचरतांनिलीनानां निलीय

निमेषांतरमात्रेणतदानम्यमहाबलः ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवान् ४८ तेनापूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः
तस्यशब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा ४९ ततोऽहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्त-
मं ५० दीयमानांनतुतदाप्रतिजग्राहराघवः अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभोः ५१ ततःश्वशुरमामंत्र्यवृद्धंदशर
थंनृपं ममपित्रात्वहंदत्तारामायविदितात्मने ५२ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना भार्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्रा
ममस्वयं ५३ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरम् ५४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰
आदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ११८ ७ ७ अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमह-
तींकथाम् पर्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीम् १ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंचश्रुतं
मया २ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशुभाम् ३ दिवसंपरिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रि
णाम् संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ४ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः सहिताउपवर्तंतेसलिलाप्लु
तवल्कलाः ५ अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतंचाविधिपूर्वकम् कपोतांगारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ६ अल्पपर्णाहितरवोघनी
भूताःसमंततः विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेनप्रकाशंतिवैदिशः ७ रजनीचरसत्वानिप्रचरंतिसमंततः तपोवनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषु
शेरते ८ संप्रवृत्तानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रोदृश्यतेऽभ्युदितोंबरे ९ गम्यतामनुजानामिरामस्यानुच-
रीभव कथयंत्याहिमधुरंत्वयाहमपितोषिता १०

मानानां ४ कलशोद्यताःउद्यतकलशाः सहिताः परस्परंमिलिताः ५ कपोतांगवत् पारावतकंठवदरुणः मेचकः श्यामेरक्तेरुणो
र्केच ६ अल्पपर्णाअपितरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णांतरत्वात् घनीभूताइव विप्रकृष्टेंद्रियेदेशे इंद्रियविप्रकृष्टेदूरेदेशेइत्यर्थः नप्रकाशंति नप्रकाशंते ७ वेदि
तीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबंधात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दःपुण्यक्षेत्रवाची ८ चंद्रोदृश्यतेइत्यनेन कार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेतिसूचितं ९ अनुचरी
भव शुश्रूषुर्भव १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अलंकुरु आत्मानमिति शेषः प्रीतिंजनय अलंकृत्य दिव्यस्वस्वरूपानुभावनेनेति शेषः ११ १२ १३ सर्वन्यवेदयदित्यस्यैव प्रपंचः प्रीतिदानमित्यादि अ
त्र कर्मणि ल्युट् १४ मानुषेषु मनुष्यलोकेषु १५ पुण्यां अनसूयया पुण्यया कृतालंकाराम् सीतां दृष्ट्वा शर्वरीमुवास १६ आपृच्छेतां वनांतरगमनार्थमि
ति शेषः १७ संचारं देशं दृष्टिरार्षी समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतम् १८ व्यालाहिंस्रपशवः सर्पोहिंस्रः पशुर्व्याल इत्यमरः १९ उच्छिष्टमस्पृष्टं प्रमत्तमसा

अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि प्रीतिंजनयमे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ११ सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ १२ तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च १३ न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् १४ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभां १५ ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननां अर्चितस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनंदनः १६ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् १७ तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् १८ रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव वसंत्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः १९ उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम् अदंत्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव २० एष पंथा महर्षीणां फलान्याहरतां वने अनेन तु वनं दुर्गं गंतुं राघव ते क्षमम् २१ इतीरितः प्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमंडलम् २२ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९ ॥ ॥ ॥ अतः परं आरण्यकांडम् तस्यायमाद्यः श्लोकः प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलम् १ ॥

वधानम् तान् रक्षोव्यालान् २० क्षमं युक्तम् २१ इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमंगलाशीर्वादः २२ इति रामाभिरामे श्रीरा-
मीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९ ॥ ॥
ग्रंथसंख्या ९६५० मूल ४३५० व्याख्यानसंख्या ५३०० ॥ ९६५० ॥ श्रीमच्छीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्री वाल्मीकि रामायणे अयोध्या कांडः समाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथवाल्मीकिरामायणेआरण्यकांडप्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीरामायनमोनमः अथऋषिदर्शितवर्त्मनारामस्य दंडकारण्यप्रवेशमाह प्रविश्येति ऋषिदर्शितवर्त्मनेतिशेषः दं-
डकारण्यं तत्संज्ञकंमहारण्यं दंडकस्य राज्ञोदेशः शुक्रशापवशादरण्यमभूत् ततःप्रभृति दंडकारण्यसंज्ञा तस्य प्रायेण महाराष्ट्रदेशोयम्
आत्मवान्स्वायत्तचित्तः दुर्धर्षोद्विषद्भिरप्यधृष्यः दुर्धर्षमितिपाठे रक्षोयुतत्वादशक्यप्रवेशमित्यर्थः मंडलंसमूहः १ आश्रममंडलंव-
र्णयति कुशेति परिक्षिप्तंव्याप्तं ब्राह्मीलक्ष्मीःब्रह्मविद्याभ्यासजनितस्तेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेव गगनेप्रदीप्तंदुर्दर्शंरक्षआदिभिर्द्रष्टु
मशक्यंसूर्यमंडलंयथातथाभुविस्थितम् २ शरण्यंवासायार्हंसर्वत्राणार्हंच सुसंमृष्टाजिरं अलंकृतप्रांगणम् ३ अप्सरसांगणैरुपनृ

श्रीरघुवीरायनमोनमः प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् रामोददर्शदुर्धर्षंस्तापसाश्रममंडलम् १ कुशचीरपरिक्षिप्तंब्रा-
ह्म्यालक्ष्म्यासमावृतम् यथाप्रदीप्तंदुर्दर्शंगगनेसूर्यमंडलम् २ शरण्यंसर्वभूतानांसुसंमृष्टाजिरंसदा मृगैर्बहुभिराकीर्णंपक्षिसंघैः
समावृतम् ३ पूजितंचोपनृत्तंच नित्यमप्सरसांगणैः विशालैरग्निशरणैःस्रुग्भांडैरजिनैःकुशैः ४ समिद्भिस्तोयकलशैःफलमूलै
श्चशोभितम् आरण्यैश्चमहावृक्षैःपुण्यैःस्वादुफलैर्वृतम् ५ बलिहोमार्चितंपुण्यंब्रह्मघोषनिनादितम् पुष्पैश्चान्यैःपरिक्षिप्तंप
द्मिन्याचसपद्मया ६ फलमूलाशनैर्दांतैश्चीरकृष्णाजिनांबरैः सूर्यवैश्वानराभैश्चपुराणैर्मुनिभिर्युतम् ७ पुण्यैश्चनियताहारैःशो
भितंपरमर्षिभिः तद्ब्रह्मभवनप्रख्यंब्रह्मघोषनिनादितम् ८ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् तद्दृष्ट्वाराघवःश्रीमांस्ता
पसाश्रममंडलम् ९ अभ्यगच्छन्महातेजाविज्यंकृत्वामहद्धनुः दिव्यज्ञानोपपन्नास्तेरामदृष्ट्वामहर्षयः १०

तंउपसमीपेकृतनर्तनंअतिमनोरमदेशत्वात् अतएवतैःपूजितंच अग्निशरणैरग्निहोत्रगृहैः स्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणैश्चशोभितम् ४ आरण्यैरारण्य
भवैः ५ बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैःसत्कृतं ब्रह्मघोषोवेदघोषस्तेन निनादितं संजातनिनादं पद्मिनी सरःसपद्मया पद्मपुष्पयुक्तया
६ पुराणैर्वृद्धैः ७ ब्रह्मभवनंब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषोवेदघोषः ८ ब्रह्मविद्भिः सर्वत्रब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्म
णैस्तादृशैर्युक्तत्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यत्वं आश्रमस्य ९ विज्यंअवरोपितगुणम् आश्रमवर्तिमृगादित्रासनिवृत्त्यर्थमितिभावः दिव्यज्ञा-
नोपपन्नाः आदिगुर्ववतारोरामोरावणादीन्हनिष्यतीत्येवंज्ञानयुक्ताः १० ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेरामं सीतांच चाल्लक्ष्मणंच दृष्ट्वा प्रीता आभिजग्मुः आभिमुख्येन जग्मुः उद्यंतं सोममिव नत्त्वीयदर्शनं सोमो ब्राह्मणानां राजेतिश्रुतेः स्वकुलरक्षक
सोमराजमिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं यशस्विनी पातिव्रत्ययशोवतीं रक्षःकुलसंहारजयशोवतीं च सीतां दृष्ट्वा अतएवाग्रे रक्षण
प्रार्थनोपपद्यते मंगलानि आशीर्वादान्प्रत्यगृण्हन्स्वरक्षके स्वदेवताबुद्ध्या प्रतिगृहीतवंतः ११ १२ रूपसंहननं अंगान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैः
विभूषणैः येनभूषितवद्भांति तद्रूपमितिकथ्यते इतिलक्षितं रूपं तद्युक्तं संहननं आपादकेशं सुश्लिष्टसंधिबंधः अंगप्रत्यंगकानां च सान्निवेशो य
थोचितं सुश्लिष्टसंधिबंधो यस्तत्सौंदर्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणं सौंदर्यं लक्ष्मीं कांतिं लावण्यं मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा प्रति
भाति यदंगेषु लावण्यं तन्निगद्यते सौकुमार्यं परचित्तग्राहिता लक्षणं मार्दवं वा विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्शनवतां यआकारो मुखप्रसादविस्फा

आभिजग्मुस्तदाप्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् तेतु सोममिवोद्यंतं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ११ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यश
स्विनीम् मंगलानि प्रयुंजानाः प्रत्यगृण्हन्दृढव्रताः १२ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य
वनवासिनः १३ वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः १४ अत्रैनं हि महाभागाः सर्व-
भूतहिते रताः अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् १५ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः आजन्हुस्ते महाभागाः
सलिलं धर्मचारिणः १६ मंगलानि प्रयुंजाना मुदा परमया युताः मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च महात्मनः १७ निवेदयित्वा धर्म-
ज्ञास्ते तु प्रांजलयोऽब्रुवन् धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः १८

रितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इतियावत् वनवासिन इति रामविशेषणम् तादृशस्यापीदृशं रूपादीत्याश्चर्यं १३ तदेवाह
वैदेहीमिति अनिमेषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतान्रूपादिभिर्विस्मयप्रापकान्सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च तद्दर्शनानंदविच्छेदभयेन
नच निमेषराहित्यं १४ अत्राश्रममंडले अतिथिं न्यायतः पूजार्हं पर्णशालायां प्रतिस्थितिक्या १५ रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षा
यां षष्ठी भवद्दर्शनादिभिर्वयं धन्या इत्यादिप्रियवचनैः सत्कृत्य सलिलं सलिलादिपूजाद्रव्यं आजन्हुः रामपूजार्थमितिशेषः १६ आश्रमं च
स्ववासस्थानभूतं प्रांजलयः निजकुलदेवतावतारत्वात् अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणांजलिकरणस्यानौचित्यं स्यात् १७ १८ ७ ७ १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूजनीयोदेवताबुध्या पालकत्वेनगुरुत्वाद्वामान्योराजबुध्यासत्कारार्हः तदेवाह राजेत्यादि दंडधरोदुष्टनिग्रहकर्त्ता सर्वलोकप्रसिद्धं पूजाहेतुमाह इंद्रस्येति इंद्रस्याशेषयागपूज्यस्यचतुर्भागःचतुर्थोंशः यद्वेंद्रस्यपरमात्मनोविष्णोश्चतुर्थोंशः एवकारेण नयस्यकस्यापि देवतासामान्यस्येतिसूचितम् १९ नमस्कृतो लोकैरितिशेषः एवंराजमात्रस्याप्येवंविधत्वेसाक्षाद्भगवतस्तवैवंविधत्वमितिकिंमुवक्तव्यमितिध्वनिः तेवयंऋषयःरक्ष्यत्वेहेतुर्भवद्विषयवासिनइति विषयोदेशः सार्वभौमवत्त्वाद्दंडकारण्यमपितद्देशएवेतिभावः विष्ण्ववतारत्वात्सर्वोदेशस्तवैवेति गूढोभिप्रायः २० ननुवनस्थेनबलहीनेनमयाकथंभवतोरक्ष्यास्तत्राह नगरस्थइति नगरमयोध्या त्वंनोराजारक्षकः राजाजनेश्वरइत्याभ्यामिहामुत्रच त्वमेवरक्षकःसर्वशक्तिसंपन्नस्य नगरवनवासाभ्यामुपचयापचययोरभावादितिध्वनितं ननुमहाप्रभावानांकुतोरक्षकांतरापेक्षेत्यतआह न्यस्तेति त्यक्तभूतनिग्रहाः तत्रहेतुर्जितक्रोधाःतपोनाशभयात् २१

पूजनीयश्चमान्यश्चराजादंडधरोगुरुः इंद्रस्यैवचतुर्भागःप्रजारक्षतिराघव १९ राजातस्माद्वरान्भोगान्रम्यान्भुंक्तेनमस्कृतः तेवयं भवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः २० नगरस्थोवनस्थोवात्वंनोराजाजनेश्वरः न्यस्तदंडावयंराजन्जितक्रोधाजितेंद्रियाः २१ रक्षणीयास्त्वयाशश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः एवमुक्त्वाफलैर्मूलैःपुष्पैरन्यैश्चराघवम् वन्यैश्चविविधाहारैःसलक्ष्मणमपूजयन् २२ तथान्येतापसाःसिद्धारामंवैश्वानरोपमाः न्यायवृत्तायथान्यायंतर्पयामासुरीश्वरम् २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेप्रथमःसर्गः १ ॥ कृतातिथ्योथरामस्तुसूर्यस्योदयनंप्रति आमंत्र्यसमुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत १ नानामृगगणाकीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ध्वस्तवृक्षलतागुल्मंदुर्दर्शसलिलाशयम् २ निष्कूजमानशकुनिझिल्लिकागणनादितम् लक्ष्मणानुचरोरामोवनमध्यंददर्शह ३ सीतयासहकाकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ददर्शगिरिशृंगाभंपुरुषादंमहास्वनम् ४ गभीराक्षंमहावक्त्रंविकटंविकटोदरम् बीभत्संविषमंदीर्घंविकृतंघोरदर्शनम् ५

अतोरक्षितव्याःगर्भभूताःयथामातुर्गर्भेप्राप्तोजीवोमात्रारक्ष्यतेतद्वद्रक्ष्याइत्यर्थः अन्यैर्नीवारादिभिर्विविधाहारैः सलक्ष्मणमित्यनेनलक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणंस्पष्टमुक्तं २२ अन्येसिद्धाःसंकल्पसिद्धाःन्यायोधर्मस्तदनुरुद्धं वृत्तंचरित्रंयेषांतेयथान्यायं ईश्वरार्हपदार्थोपस्थापनेनेश्वरंतर्पयामासुः२३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आ॰आरण्यकांडेप्रथमःसर्गः१ उदयंप्रतिउदयकाले अन्वगाहतप्राविशत् १ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मंविराधसंचारवशादितिशेषः दुर्दर्शसलिलाशयंउक्तहेतुवशादेव २ निष्कूजमानाःशकुनयोयत्रतत् विराधभयादेवंझिल्लिकागणमात्रशब्दयुतंवनमध्यंददर्शेतिसंबंधः३ घोरमृगास्तरक्ष्वादयःपुरुषादंराक्षसं ४ गभीराक्षंमहाकूपवदगाधचक्षुषंविकटंविशालंबीभत्संकुत्सितंविषमंनिम्नोन्नतसंस्थानं विकृतंवक्ष्यमाणधर्मैर्विपरीतवेषंअतएवघोरदर्शनं ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वसा मांसांतर्गत स्नेहः व्यादितास्यं व्यात्तास्यमित्यर्थः ६ पृषताबिंदुयुक्ताः मृगाः ७ भक्षणार्थं सिंहादीन् आयसे शूलेऽवसज्य महास्वनं यथा तथा विनदं
तं ८ काले युगांतकाले क्रुद्धोंतकः प्रजा अभि उद्दिश्य यथा धावति तथा अभ्यधावत् ९ अंकेन कटिप्रदेशेन सभार्यौ भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाची एकया
योषिता सहितौ यद्वा विराधस्येदं निंदोक्तिरूपमेव वाक्यं १० तदेवाह कथमिति प्रमदया एकया सह द्वयोर्वासः कथं चेत्यन्वयः ११ अतएवाह अधर्म
चारिणौ मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणात् एकभार्यारक्तत्वाच्च अतएव पापौ तयोर्भीत्युत्पादनाय विराधः स्वयमेव स्वस्वरूपमाह अहमि
ति १२ १३ मृधे युद्धे १४ सगर्वितं भावे निष्ठा सगर्वमिति यावत् उद्वेगाद्भयात् १५ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनोपलक्षितइव १६ प्र

वसानं चर्म वैय्याघ्रं वसाऽर्द्रं रुधिरोक्षितम् त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवांतकम् ६ त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषता
न्दश सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ७ अवसज्यायसे शूले विनदंतं महास्वनम् स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथि-
लीम् ८ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः प्रजाः काल इवांतकः स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ९ अंकेनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाऽब्रवी
त् युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ १० प्रविष्टौ दंडकारण्यं शरचापासिपाणिनौ कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह ११ अ
धर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः १२ चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् इयं नारी वरा
रोहा मम भार्या भविष्यति १३ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः १४ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं
संभ्रांता जनकात्मजा सीता प्रवेपितोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा १५ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधांकगतां शुभाम् अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मु
खेन परिशुष्यता १६ पश्य सौम्य नरेंद्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् मम भार्यां शुभाचारां विराधांके प्रवेशिताम् १७ अत्यंतसुखसंवृद्धां
राजपुत्रीं यशस्विनीम् यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् १८ कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण या न तुष्यति राज्येन पु-
त्रार्थे दीर्घदर्शिनी १९ ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम् अद्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम २०

वेशितां विराधेनेति शेषः

१७ अस्मासु विषये यद्दुःखं कैकेय्या वने संपादनीयतयाऽभिप्रेतं यत्स्वप्रियं वरवृतं च तत् क्षिप्रमद्यैव सुसंवृत्तं सिद्धं या पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तं राज्येन
राज्याभिषेकमात्रेण न तुष्यति दीर्घदर्शिनी अस्मन्नाशेन स्वपुत्रस्य चिरं राज्यं पश्यंती १८ १९ यया दीर्घदर्शिन्या सर्वभूतहितोऽहं वनमपि प्रस्थापितः
पितृराज्यदार्ढ्याय या मे मध्यमा माता कौसल्यातः कनिष्ठत्वात् सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात् साद्य दिवसे इदानीमस्मिन्काले सकामा जाता कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात् पूर्वं
यवीयसीत्युक्तिरपि नासंगता तीर्थस्तु कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इतरदशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेत्याह भगवतोपीदृशोक्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेति शेषः २० २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदर्थमेव पुनरप्याह परेति पितुर्मरणात्स्वराज्यहरणाद्दधिकदुःखजनकं वैदेहीपरस्पर्शः इतोधिकंदुःखजनकंतु नमेकिंचित् इतिदुःखातिशयोव्यंग्यः २१ बाष्पशोकाभ्यां नेत्रचित्तगताभ्यां परिप्लुतो व्याप्तस्तथाक्रुद्धः कैकेयीं प्रति विराधं प्रतिच रुद्धोनागइव आहितुंडिकेन मंत्ररुद्धः पेटीरुद्धो वा सर्पइवेत्यर्थः श्वसन्त्राम विषाददर्शनेन २२ अनाथइव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन्यथाशोचति न दूत् कीदृशस्त्वं भूतानां सर्वजीवानां नाथस्त्राता तेन तस्य नाथनिरपेक्षं ध्वनितं तदुपपादकमेव वासवोपमइत्यपि मया प्रेष्येणयुक्तइतिशेषः २३ किंत्वयाशक्यं तत्राह शरेणेति २४ विराधे मोक्ष्यामि भरतेन राज्याकामनायाः प्रद-

परस्पर्शात्तुवैदेह्यानदुःखतरमस्तिमे पितुर्विनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा २१ इतिब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धोनागइवश्वसन् २२ अनाथइव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे २३ शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् २४ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले २५ मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोस्य महान्महोरसि व्यपनयतु तनोश्च जीवितं पततु ततश्च महीं विघूर्णितः २६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे द्वितीयः सर्गः २ ७ अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः १ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् पृच्छंतं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः २ क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दंडकान् ३ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् हंत वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ४ पुत्रः किल जवस्याहं माता मम शतन्हदा विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ५ तपसा चाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ६ उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ७

शितत्वात्तमुपेक्ष्य २५ भुजबलवेगेन धनुष्कर्षणवेगेन वेगितः आहितवेगः महीं पततु विराधइतिशेषः विघूर्णितः संजातभ्रमणः २६ इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे द्वितीयः सर्गः २ ७ अथेति वनं पूरयन्नित्यस्य शब्देनेतिशेषः युवयोः स्वरूपं पृच्छते मत्धं ब्रूतं लोण्मध्यमद्विवचनं प्रश्नप्रकारः काविस्यादि १ ज्वलिताननं राक्षसत्वात्सुखनिःसृताग्निज्वालया आत्मनः इक्ष्वाकुसंबंधिकुलमुवाचेत्यर्थः २ क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजावितिशेषः वनगोचरौ बहुव्रीहिः कुतश्चिद्धेतोरितिशेषः ३ निबोध ममवचनान्ममस्वरूपमितिशेषः ४ जवस्य जवनाम्नः ५ लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन किंचअच्छेद्याभेद्यत्वं प्राणवियोजनाय च्छेदभेदाशक्यगात्रत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ६ यदेवमत उत्सृज्येत्यादि अनपेक्षौ प्रमदाशया युद्धाशया च रहितौ वां युवयोः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ हीनार्थपरदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरं अतएवत्वांधिक् मृत्युमन्वेषसेध्रुवं उक्तदुष्कर्मकरणादितिशेषः तंचमृत्युंरणेसम्यक्प्राप्स्यसितिष्ठक्षणमितिशेषः
९ अभिसंधाय धनुषीतिशेषः १० ज्यागुणवताज्यारूपरज्जुमताज्याशब्दवतेतिवा सुपर्णानिलाभ्यांतुल्यंगच्छंतितान् ११ बर्हिणवाससः बर्हिणोमयूरस्तत्सं
बंधिबर्हवाससइत्यर्थः शोणितादिग्धाः रक्तलिप्ताः १२ सविद्धोपि रामबाणताडितोपि वरदानमाहात्म्यादगतासुर्व्यथामात्रेण वैदेहींहित्वा शूलमुद्यम्याभ्य
द्रवत् १३ महानादंविनद्यकृत्वाशक्रध्वजोपमंदैर्घ्येणस्थौल्येनच व्यात्ताननोविवृताननः १४ कालांतकयमाः प्राणतनुर्मनःसंहारप्रधानाः संहाररुद्रस्य
मूर्तयस्तत्सदृशे १५ प्रहस्यशस्त्रावध्येमयिवृथैषांबाणपातइति हासः तेबाणाः रामलक्ष्मणविसृष्टाः जृंभणेनशरीरलग्नाअपिकायान्निर्जग्मुः आशुगाः

तंरामःप्रत्युवाचेदंकोपसंरक्तलोचनः राक्षसंविकृताकारंविराधंपापचेतसम् ८ क्षुद्रधिक्त्वांतुहीनार्थंमृत्युमन्वेषसेध्रुवम् रणेप्राप्स्य
सिसंतिष्ठनमेजीवन्विमोक्ष्यसे ९ ततःसज्यंधनुःकृत्वारामःसुनिशितान्शरान् सुशीघ्रमभिसंधायराक्षसंनिजघानह १० धनुषा
ज्यागुणवतासप्तबाणान्मुमोचह रुक्मपुंखान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगात् ११ तेशरीरंविराधस्यभित्वाबर्हिणवाससः निपेतुःशो
णितादिग्धाधरण्यांपावकोपमाः १२ सविद्धोन्यस्यवैदेहींशूलमुद्यम्यराक्षसः अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदारामंसलक्ष्मणम् १३ सविन
द्यमहानादंशूलंशक्रध्वजोपमम् प्रगृह्याशोभततदाव्यात्ताननइवांतकः १४ अथतौभ्रातरौदीप्तंशरवर्षंववर्षतुः विराधेराक्षसेतस्मि
न्कालांतकयमोपमे १५ सप्रहस्यमहारौद्रःस्थित्वाजृंभतराक्षसः जृंभमाणस्यतेबाणाःकायान्निष्पेतुराशुगाः १६ स्पर्शात्तुवरदा-
नेनप्राणान्संरोध्यराक्षसः विराधःशूलमुद्यम्यराघवावभ्यधावत १७ तच्छूलंवज्रसंकाशंगगनेज्वलनोपमम् द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छे
दरामःशस्त्रभृतांवरः १८ तद्रामविशिखैश्छिन्नंशूलंतस्यापतद्भुवि पपाताशनिनाच्छिन्नंमेरोरिवशिलातलम् १९ तौखड्गौक्षिप्रमु
द्यम्यकृष्णसर्पाविवोद्यतौ तूर्णमापततुस्तस्यतदाप्रहरताबलात् २० सवध्यमानःसुभृशंभुजाभ्यांपरिगृह्यतौ अप्रकंप्यौनरव्याघ्रौ
रौद्रःप्रस्थातुमैच्छत २१ तस्याभिप्रायमाज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् वहत्वयमलंतावत्पथानेनतुराक्षसः २२ यथाचेच्छतिसौ
मित्रेतथावहतुराक्षसः अयमेवहिनःपंथायेनयातिनिशाचरः २३

शीघ्रगाइत्यर्थेकेवलंयौगिकं १६ स्पर्शात्तुवरदानेनवरदानसंबंधा
दित्यर्थः संरोध्यधृत्वा परमदुःखंप्राप्तोपीतिशेषः १७ तच्छूलंकरस्थमूलभागमेवेतिशेषः गगनेज्वलनोपमं शिखाभागावच्छेदेनेतिभावः १८ अशनि
वर्ज्रं १९ तदाआपतनकालएवप्रहरतामित्यर्थः २० भुजाभ्यांपरिगृह्य एकैकेनैकैकम् २१ तस्याभिप्रायंकाननांतर्नयनविषयम् २२ यथेच्छ ३
तितथावहतु यथास्येष्टंभवतितथावहतुअनेननिर्भयत्वंदर्शितम् तत्रहेतुमाह अयमेवेति २३ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्कंधगतौचकार स्कंधावारोपयामास २४ २५ शिवायुतंशिवाभिर्वृतं २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ३ ६७
सुमहांतौस्वभुजौप्रगृत्यउद्यम्य १ क्रोशनप्रकारमाह एषइति २ शार्दूलद्वीपिनः सविंद्वबिंदुव्याघ्राः मांहरतेनमइत्युक्तिः रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशय
त्वात् ३ वेगंत्वराम् ४ बाहुंबभंजनेतावतापिप्राणहानिरितिन वरदानविरोधः अभेद्याच्छेद्यत्वंच प्राणनाशक्षमावयवविशेषपरंबोध्यं बभंजसुष्टिप्र
हारेणेतिशेषः अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषयइत्यन्ये ५ संविग्नःखिन्नः ६ सूदयंतौहिंसंतौ ७ नममारवरदानबलादितिभावः ८ भये

सतुस्वबलवीर्येणसमुक्षिप्यनिशाचरः बालाविवस्कंधगतौचकारातिबलोद्धतः २४ तावारोप्यततःस्कंधंराघवौरजनीचरः विराधो
विनदन्घोरंजगामाभिमुखोवनम् २५ वनंमहामेघनिभंप्रविष्टोद्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् नानाविधैःपक्षिकुलैर्विचित्रंशिवायुतं-
व्यालमृगैर्विकीर्णम् २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ३ ह्रियमाणौतुकाकुत्स्थौदृष्ट्वा
सीतारघूत्तमौ उच्चैःस्वरेणचुक्रोशप्रगृत्यसुमहाभुजौ १ एषदाशरथीरामःसत्यवाञ्छीलवाञ्शुचिः रक्षसारौद्ररूपेणह्रियतेसहल
क्ष्मणः २ मामृक्षाभक्षयिष्यंतिशार्दूलद्वीपिनस्तथा मांहरोत्सृजकाकुत्स्थौनमस्तेराक्षसोत्तम ३ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वावैदेह्याराामलक्ष्म
णौ वेगंप्रचक्रतुर्वीरौवधेतस्यदुरात्मनः ४ तस्यरौद्रस्यसौमित्रिःसव्यंबाहुंबभंजह रामस्तुदक्षिणंबाहुंतरसातस्यरक्षसः ५ सभग्न
बाहुःसंविग्नःपपाताशुविमूर्च्छितः धरण्यांमेघसंकाशोवज्रभिन्नइवाचलः ६ मुष्टिभिर्बाहुभिःपद्भिःसूदयंतौतुराक्षसम् उद्यम्योद्यम्य
चाप्येनंस्थंडिलेनिष्पिपेषतुः ७ सविद्धोबहुभिर्बाणैःखड्गाभ्यांचपरिक्षतः निष्पिष्टोबहुधाभूमौनममारसराक्षसः ८ तंप्रेक्ष्यरामः
सुभृशमवध्यमचलोपमम् भयेष्वभयदःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ९ तपसापुरुषव्याघ्रराक्षसोयंनशक्यते शस्त्रेणयुधिनिर्जेतुंरा
क्षसंनिखनावहे १० कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण वनेस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रंखन्यतांरौद्रवर्चसः ११ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्र
दरःखन्यतामिति तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान् १२ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंराक्षसःप्रश्रितंवचः इदंप्रोवाचकाकुत्स्थंविरा-
धःपुरुषर्षभम् १३ हतोहंपुरुषव्याघ्रशक्रतुल्यबलेनवै मयातुपूर्वंत्वंमोहान्नज्ञातःपुरुषर्षभ १४ कौसल्यासुप्रजास्तातरामस्त्वंवि
दितोमया वैदेहीचमहाभागालक्ष्मणश्चमहायशाः १५

ष्वभयकालेष्वभयदः स्वगुणादिश्रवणस्मरणकीर्त्तनादिना ९ निखनावहे भूमौगर्त्तेपातयामहे १० ११ प्रद
रोगर्तः कंठेआक्रम्य गयमिव १२ प्रश्रितं शापांतकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्तिः १३ प्रदरकरणरूपप्राणांतव्यापारात्पूर्वं रामस्त्वमितिनज्ञातः १४ इदानींकथंतेज्ञानंतत्रा
ह कौसल्येत्यादि त्वयाकौसल्यासुप्रजाइतित्वंविदितः कौसल्यापुत्रइतिज्ञातोसीत्यर्थः एवंचकौसल्यायामीश्वरोवतीर्णः वैदेहीचलक्ष्मीः लक्ष्मणश्चतदंशइ
तिसूचितम् १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंज्ञानेकारणमाह अभिशापादिति तुंबरुरहंवैश्रवणेनशप्तः तस्माच्छापाद्राक्षसींतनुंप्रविष्टोऽतोमेज्ञानशक्तिरस्तीत्यर्थः १६ १७ प्रकृतिंगांधर्वीं प्रकृतिक्रो धकारणमाह अनुपस्थीयमानः अवसरेष्वसेव्यमानः व्याजहारेत्यस्यराक्षसींतनुंप्रविशेतीतिशेषः १८ अनुपस्थानेकारणमाह इतीति उक्तंशापंतत्प्रतीका रंचोवाचेत्यर्थः शापमुक्तिकालज्ञानंद्दपारवश्यात्पुनरुक्तिर्नदोषाय रंभासक्तंपुरानघेतिपाठे पुनरुक्त्यभावएव १९ स्वभुवनंस्वलोकंभवनमितिपाठां तरं २० अध्यर्धयोजनेसार्धयोजने २१ गतसत्वानांगतप्राणानांसनातनःपरंपराप्राप्तःअतएवकलिराक्षसेषुश्वभ्रेनिधेतद्धर्मप्रवृत्तिः २२ उक्तमेवविवृ णोति अवटेइति २३ न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः स्वर्गसंप्राप्तःसंप्राप्तस्वर्गइत्यर्थः बभूवतथाभवितुमुद्यतोबभूवेत्यर्थः यद्वाबभूवेत्यर्धेनसंक्षिप्तत्योक्तस्य विस्तरमाह तच्छ्रुत्वेति अवटनिक्षेपेणस्वर्गप्राप्तिंश्रुत्वा २४ कुंजरस्ये

अभिशापादहंघोरांप्रविष्टोराक्षसींतनुम् तुंबरुर्नामगंधर्वःशप्तोवैश्रवणेनहि १६ प्रसाद्यमानश्चमयासोब्रवीन्मांमहायशाः यदादाशर थीरामस्त्वांवधिष्यतिसंयुगे १७ तदाप्रकृतिमापन्नोभवान्स्वर्गंगमिष्यति अनुपस्थीयमानोमांसक्रुद्धोव्याजहारह १८ इतिवैश्रवणो राजारंभासक्तमुवाचह तवप्रसादान्मुक्तोहमभिशापात्सुदारुणात् १९ भुवनंस्वंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुपरंतप इतोवसतिधर्मात्मा शरभंगःप्रतापवान् २० अध्यर्धयोजनेतातमहर्षिःसूर्यसन्निभः तंक्षिप्रमभिगच्छत्वंसतेश्रेयोभिधास्यति २१ अवटेचापिमांरामनि क्षिप्यकुशलीव्रज रक्षसांगतसत्वानामेषधर्मःसनातनः २२ अवटेयेनिधीयंतेतेषांलोकाःसनातनाः एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थंविराधःशर पीडितः २३ बभूवस्वर्गसंप्राप्तोन्यस्तदेहोमहाबलः तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यंलक्ष्मणंव्यादिदेशह २४ कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्य लक्ष्मण वनेस्मिन्सुमहान्छ्वभ्रःखन्यतांरौद्रकर्मणः २५ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्रदरःखन्यतामिति तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेन वीर्यवान् २६ ततःखनित्रमादायलक्ष्मणःश्वभ्रमुत्तमम् अखनत्पार्श्वतस्तस्यविराधस्यमहात्मनः २७ तंमुक्तकंठमुत्क्षिप्यशंकुक र्णमहास्वनम् विराधंप्राक्षिपच्छ्वभ्रेनदंतंभैरवस्वनम् २८

वनिखननार्थमिवेत्यर्थः खन्यतामितिशीघ्रमितिशेषः ममातर्कितस्यैतन्मरणोपायस्यानेनापिकथनान्निश्चितत्वेनशीघ्रताकार्येत्याशयः २५ पादेन कंठेआक्रम्यतस्थौश्वभ्राद्दूरेपरिलुंठनव्यावृत्त्यर्थं २६ विराधस्यमहात्मनः महात्मनोमहाशरीरस्य गंधर्वत्वप्रत्यापत्त्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञा- नाभिप्रायेणचकविनामहात्मनइतिप्रयुक्तंवा २७ मुक्तकंठंश्वभ्रेक्षेपणार्थंरामेणमुक्तकंठाक्रमणं शंकुवत्कठिनकर्णंउत्क्षिप्यचालयित्वामहास्व नत्वादेवभैरवस्वनत्वंयथातथाधन्योहमतिधन्योहमितिनदंतम् श्वभ्रेप्राक्षिपत् २८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आशुविक्रमो क्षिप्रकारिणो संयतिस्थिरौ दृढचित्तौ आहवे निर्जितं बलेनोत्क्षिप्य संचाल्य गर्ते चिक्षिपतुः २९ अवध्यतां शस्त्रेणावध्यतां प्रेक्ष्य असत्यतामिति पाठेप्यवध्यतामित्येवार्थः प्रेक्ष्य विचार्य समर्थ्य बिलं संपाद्य तत्र बिले वधं प्रचक्रतुः मृत्पूरणेनेति शेषः ३० उक्तमेवार्थमुपसंहरति स्वयमिति यथार्थस्व-प्रयोजनोचितं रामेण कर्त्रा प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो मृत्युरीप्सितस्तमात्मनो मृत्युं प्रसह्य उद्दिश्य प्रपद्येति पाठेप्ययमेवार्थः काननचारिणा विराधेन मे वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितो भूद्राम इति शेषः ३१ तदेवं भाषितं विराधोक्तं शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येवंरूपम् ३२ प्रहृष्टरूपाविव इवशब्द एवार्थे दिविस्थितौ

तमाहवे दारुणमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदंतमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् २९ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ सितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ३० स्वयं विराधेन हि मृत्युमात्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थमीप्सितः निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ३१ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने बिलं च तेनातिबलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ३२ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् ननंदतुर्वीतभयौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ३३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ४ ॥ हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् १ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् कष्टं वनमिदं दुर्गं न चास्मो वनगोचराः २ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभंगं तपोधनम् आश्रमं शरभंगस्य राघवोभिजगाम ह ३ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः समीपे शरभंगस्य ददर्श महदद्भुतम् ४ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगम् ५ असंस्पृशंतं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् संप्रभाभरणं देवं विरजोंबरधारिणम् ६ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतं रथम् ७

चंद्रदिवाकराविव महावने विजह्रतुः नीलत्वाद्विशालत्वाच्च वनस्याकाशसादृश्यं उभावपि चंद्रवत्कलासंपन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ ३३ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ४ ॥ समाश्वास्य समाश्वास्येव विराधाद्भीतामिवेति शेषः १ इदं वनं कष्टं पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणायोग्यं च वयं चेतः पूर्वं कदापि वनगोचरा न स्मः कदापीदृशं वनं न दृष्टं यस्मात् २ अतः शीघ्रं शरभंगं गच्छामहे गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्त्वेति शेषः ३ भावितः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य समीपे महदद्भुतं ददर्श ४ तदेवाह विभ्राजमानमिति वपुषा वपुःकांत्या विबुधानुगं देवानुचरं बहुव्रीहिः ५ वसुधामसंस्पृशंतं रथादवरुह्य पीति शेषः विबुधेश्वरं शक्रं अतिशयप्रभावदाभरणं विरजस्कमंबरम् धर्तुं शीलं यस्य तम् ६ तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामवर्णैस्तादृशं रथं च ददर्श ७ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पांडुराभ्रस्येवघनाअधिकाप्रख्याकांतिर्यस्यतत् ८ चामरव्यजनेवालव्यजने रुक्मंस्वर्णं महाधनेरत्नयुतत्वाद्बहूमूल्ये ९ १० ११ उक्तलक्षणेवासवेश-
रभंगेन संभाषमाणेतु तंशतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वारामोऽब्रवीत् उक्तस्यैव प्रपंचोरामोथेति उद्दिश्य हस्तेननिर्दिश्य दर्शयत् अदर्शयतेत्यर्थः १२ १३ पुरुबहुयथा
तथा यज्वभिराहूयतेयागायेतिपुरुहूतःनःअस्माभिः १४ शतंशतंअष्टदिक्ष्वितिशेषः शतशब्दोनंतवाची १५ विस्तीर्णविपुलानिअतिशयेनविशालानिउरां-
सियेषांते आयतंदीर्घंशोणांशूनिशोणप्रभानिवसनानियेषां शोणाश्मवसनाइतिपाठेपद्मरागसदृशवसनाइत्यर्थः शोणांश्विसेव प्राचीनःपाठइतिकतकः
१६ ज्वलनसन्निभाःदीप्तिमात्रेण १७ एतद्धिपंचविंशतिवर्षप्रमाणकं नित्यदेत्यार्षं येइमेदेवाःयथायादृशश्मश्रुदर्शनवयस्कादृश्यंते एतदेवेषांनित्यदावयइ-

ददर्शादूरतस्तस्यतरुणादित्यसन्निभम् पांडुराभ्रघनप्रख्यंचंद्रमंडलसन्निभम् ८ अपश्यद्विमलंछत्रंचित्रमाल्योपशोभितम् चा
मरव्यजनेचाग्र्येरुक्मदंडेमहाधने ९ गृहीतेवरनारीभ्यांधूयमानेचमूर्द्धनि गंधर्वामरसिद्धाश्चबहवःपरमर्षयः १० अंतरिक्षगतं
देवंगीर्भिरग्र्याभिरैडयन् सहसंभाषमाणेतुशरभंगेनवासवे ११ दृष्ट्वाशतक्रतुंतत्ररामोलक्ष्मणमब्रवीत् रामोथरथमुद्दिश्यभ्रातुर्द
र्शयताद्भुतम् १२ अर्चिष्मंतंश्रियाजुष्टमद्भुतंपश्यलक्ष्मण प्रपतंतमिवादित्यमंतरिक्षगतंरथम् १३ येहयाःपुरुहूतस्यपुराशक्रस्यनः
श्रुताः अंतरिक्षगतादिव्यास्तइमेहरयोध्रुवम् १४ इमेचपुरुषव्याघ्रयेतिष्ठंत्यभितोदिशम् शतंशतंकुंडलिनोयुवानःखड्गपाणयः १५
विस्तीर्णविपुलोरस्काःपरिघायतबाहवः शोणांशुवसनाःसर्वेव्याघ्राइवदुरासदाः १६ उरोदेशेषुसर्वेषांहाराज्वलनसन्निभाः रूपंबि
भ्रतिसौमित्रेपंचविंशतिवार्षिकम् १७ एतद्धिकिलदेवानांवयोभवतिनित्यदा यथेमेपुरुषाव्याघ्रादृश्यंतेप्रियदर्शनाः १८ इहैवस-
हवैदेह्यामुहूर्त्तंतिष्ठलक्ष्मण यावज्जानाम्यहंव्यक्तंकएषद्युतिमान्रथे १९ तमेवमुक्त्वासौमित्रिमिहैवस्थीयतामिति अभिचक्रा-
मकाकुत्स्थःशरभंगाश्रमंप्रति २० ततःसमभिगच्छंतंप्रेक्ष्यरामंशचीपतिः शरभंगमनुज्ञाप्यविबुधानिदमब्रवीत् २१ इहोपया-
त्यसौरामोयावन्मांनाभिभाषते निष्ठांनयततावत्तुततोमाद्रष्टुमर्हति २२

तिपूर्वेणसंबंधः १८ यावज्जानामिज्ञास्यामितावत्तिष्ठेत्यन्वयः
कएषरथेइंद्रत्वेनानुमितोपि प्रमाणांतरेणापिज्ञातव्यइत्यर्थः १९ उक्तानुवादपूर्वव्यापारांतरोपदेशस्तमेवमित्यादि इहैवस्थीयतामित्येवमुक्त्वेत्यर्थः २०
अनुज्ञाप्यगमनायकृतानुमतिकंकृत्वा २१ यावदसौमांनाभिभाषतेतावन्मांनिष्ठांस्थानांतरंस्वर्गंवानयतमयासहगच्छत ततोवनचारित्वाद्धेतोर्मांमां
अद्रष्टुमर्हतिद्रष्टुंनार्हतीत्यर्थः अइतिनिषेधार्थमव्ययंपृथक्पदंविपदीवस्थितेनैवंवैभवस्यदर्शनमनुचितमित्यर्थः २२ ६२ ६२ ६२ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतार्थे निस्तीर्णविपदं जितवंतं रावणमिति शेषः तदा वै भवयुक्तमिमं द्रक्ष्यामीति शेषः कतकस्त्वेतत्पद्यं प्रक्षिप्तमित्याह तद्दूष्यैव मद्रीत्याव्याख्याने सर्वसामंज-
स्यात् रामो यावन्मां नाभिभाषते तावत्कर्मणो रावणवधस्य निश्शेषसमाप्तिं नयतु ततो मां द्रष्टुमर्हतीति अन्यैः सुदुष्करं महत्कर्म तेन कर्तव्यमस्ति रावणवधरूपम
तस्तत्करणेन कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजयिनं द्रष्टास्मि इतितीर्थव्याख्याने संप्रत्यदर्शनहेतुस्तु पूर्वोक्तएवोपरितो बोध्यः २३ अथवज्रीति देवैरालापो
त्तरं तं तापसं शरभंगमामंत्र्य मानयित्वा संपूज्य च दिवं ययौ २४ सपरिच्छदः स्त्रीभ्रातृसहितः २५ पादौ संगृह्य रामईश्वरोपि ब्राह्मणा एवं पूज्या इत्यन्यान् शि
क्षयितुमेवं चकार तदनुज्ञाताः भ आसनावस्थानाय कृतानुमतिकाः अतएव लब्धवासाः लब्धवासस्थानाः निमंत्रिताः भोजनाद्यर्थं तादृशा निषेदुः २६ शक्रोपया
नं इंद्रागमनप्रयोजनं २७ निवेदनप्रकारमाह मामेषइति उग्रेण तपसा मया जितं ब्रह्मलोकं एषवरदः इंद्रो ब्रह्माज्ञया मां निनीषति यद्वा देवेंद्रवेषधारी ब्र

जितवंतं कृतार्थं हितदाहमचिरादिमम् कर्मत्वनेन कर्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् २३ अथवज्रीतमामंत्र्य मानयित्वा च तापसम् रथेन ह
ययुक्तेन ययौ दिवमरिंदमः २४ प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः अग्निहोत्रमुपासीनं शरभंगमुपागमत् २५ तस्य पादौ च सं
गृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमंत्रिताः २६ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत राघवः शरभंगश्च तत्सर्वं रा
घवाय न्यवेदयत् २७ मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः २८ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्त्तमा
नमदूरतः ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् २९ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं-
चावरं परम् ३० अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृण्हीष्व मामकान् ३१

ह्मैवायं अकृतात्मभिः अननुष्ठितभगवदुपासनैः २८ तर्हि किमिति विलंबितं तत्राह अहमिति ज्ञात्वा योगचक्षुषा न गच्छामि योगसिध्या स्वेच्छया देहत्या
गात् त्वां प्रियातिथिं अतिप्रियमतिथिम् २९ त्वया समागम्य त्वत्समागमश्च सकृदपि संवृत्तः एतावत्कालपर्यंतानुष्ठितोपासनातोधिकफलद इतिभावः
त्रिदिवमवरं परं च परो ब्रह्मलोकः ३० समागमस्य यथाधिकफलता भवति तथा करोति अक्षयाइति के ते लोकास्तत्राह ब्राह्म्या इति उभयत्रप्यत्र्आ
र्षः ब्रह्मलोका नाकपृष्ठलोकाश्च जिताः मामकास्तान् प्रतिगृण्हीष्व स्वकृतत्वेनांगीकुरुष्व अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदिति सूचितम् कामतोका
मतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शि-
भिरिति कौर्मोक्तिः भगवत्यर्पितधर्माणामनंतफलत्वं गीतादिषु स्पष्टमेव मुक्तिपर्यवसायित्वात् ३१ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वद्दत्तप्रतिग्रहेणाहमधिकारीत्यापाततोर्थः वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्मांगीकारमाह भगवान् अहमवेतिमयि न्यासत्वेन स्थापितानिमान् त्वदर्जितान्सर्वान्लोकान् तुभ्यमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामि इत्युक्ताइतरजनप्रतारणयाह आवासंत्विति प्रदिष्टंउपदिष्टं ३३ ३४ इहारण्येवसति अदूरेइतिशेषः ३५ प्रतिस्रोतांआंबंतत्वमार्षं मंदाकिनीतामिवपुण्यांतन्नामिकांवाचित्रकूटस्थेयमेव प्रतिस्रोतसंकृत्वाव्रज पूर्ववाहिन्यांपुरुषेणपश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वंभवति पुष्पवल्लघुउडुपवहाउडुपंप्लवः पुष्पसमूहवहामितिवा ३६ एषपंथाइतिमार्गोपदेशः अथऋषिर्भगवत्प्रार्थितस्योत्तरंदत्वास्वाभीष्टंभगवंतं प्रार्थयते मुहूर्त्तंतातपश्यमांअयंकृतार्थोभवत्वित्यभिध्यानपूर्वकंकटाक्षेणेतिशेषः तातेतिगूढंजगज्जनकेत्यर्थमपिगात्राणिगात्रावयवान् ३७ ततोग्निंसइति वृद्धःशौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानंघातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनां

एवमुक्तोनरव्याघ्रःसर्वशास्त्रविशारदः ऋषिणाशरभंगेनराघवोवाक्यमब्रवीत् ३२ अहमेवाहरिष्यामिसर्वान्लोकान्महामुने आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने ३३ राघवेणैवमुक्तस्तुशक्रतुल्यबलेनवै शरभंगोमहाप्राज्ञःपुनरेवाब्रवीद्वचः ३४ इहराम महातेजाःसुतीक्ष्णोनामधार्मिकः वसत्यरण्येनियतःसतेश्रेयोविधास्यति ३५ इमांमंदाकिनींरामप्रतिस्रोतामनुव्रज नदींपुष्पोडुपवहांततस्तत्रगमिष्यसि ३६ एषपंथानरव्याघ्रमुहूर्त्तंपश्यतातमाम् यावज्जहामिगात्राणिजीर्णांत्वचमिवोरगः ३७ ततोग्निंससमाधायहुत्वाचाज्येनमंत्रवत् शरभंगोमहातेजाःप्रविवेशहुताशनम् ३८ तस्यरोमाणिकेशांश्चतदावन्हिर्महात्मनः जीर्णांत्वचंतदास्थीनियच्चमांसंचशोणितम् ३९ सचपावकसंकाशःकुमारःसमपद्यत उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगोव्यरोचत ४० सलोकानाहिताग्नीनांऋषीणांचमहात्मनाम् देवानांचव्यतिक्रम्यब्रह्मलोकंव्यरोहत ४१ सपुण्यकर्माभुवनेद्विजर्षभःपितामहंसानुचरंददर्श ह पितामहश्चापिसमीक्ष्यतंद्विजंननंदसुस्वागतमित्युवाच ४२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेपंचमःसर्गः ५

त्रुभिरित्युक्तेऽग्निप्रवेशंत्येष्टिमार्गेणाग्निंसमाधाय मंत्रवत् तदुक्तमंत्रैर्हुत्वाच अग्निप्रवेशोक्तमंत्रैरुपनिषदुक्तैः प्रविवेश ३८ तस्येति तस्यशरभंगस्यरोमादीनिवन्हिर्ददाहेतिशेषः ३९ स्वर्गारोहणार्थंदिव्यशरीरपरिग्रहमग्निप्रवेशस्य पूर्वकृतोपासनस्यच फलभूतमाह सचेति ४० आहिताग्निलोकाः कर्मणापितृलोकइतिश्रुताः चंद्रप्रदक्षिणाःऋषिलोकाः विद्ययादेवलोकइतिश्रुताः सूर्यप्रदक्षिणाःदेवानामाजानदेवानांब्रह्मविष्णुरुद्राणांच लोकाः यान्ध्रुवःप्रदक्षिणंकरोति ततोब्रह्मलोकंतुर्यंव्यरोहतारूढवान् ४१ पितामहंब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपं ४२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰वा॰ आरण्यकांडेपंचमःसर्गः ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुनिसंघाः दंडकारण्यवासिनः समागतामिलिताः अभ्यगच्छंत स्वरक्षण प्रार्थनार्थमितिशेषः १ वैखानसाइति येनखाः तेवैखानसाः येवालाः नेवालखिल्याइतिश्रुतिः प्रजापतेर्नखलोमजाः संप्रक्षालाः भगवतःपाद प्रक्षालनजामहर्षयः अश्वस्तनिकाः संप्रक्षालाइत्यन्ये मरीचिपाः रविचंद्रान्यतरकिरणजीवनाः अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टितान्नभक्षकाः २ दंतोलूखलिनः दंतातिरिक्तावहननसाधनरहिताः उन्मज्जकाः कंठदघ्नेजलेस्थित्वातपःकुर्वंतः गात्रशय्या अनास्तरणशायिनः अशय्यानिद्राहीनाः अनवकाशिकाः एकपादस्थस्थित्यवकाशदानरहिताः एकपादस्थितिमंतइतियावत् ३ आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः स्थंडिलशायिनः उपलिप्तानास्तीर्यस्थलशयनाः ४ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराद्यूर्ध्वप्रदेशे नित्यंवासशालिनः व्रतोपवासिनइतिपाठस्तुचिंत्यः तस्यधारणधर्मत्वादितिकतकः आर्द्रपटवाससः नित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाः सदाजपपराः तपोनिष्ठाः सदास्वाध्यायाध्ययनशीलाः तपोहि स्वाध्यायइत्युक्तेः पंचतपोन्विताः ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थाः ५ ब्राह्म्याश्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढयोगसमाहिताः योगैकाग्रचित्ताः ६

शरभंगेदिवंप्राप्तेमुनिसंघाःसमागताः अभ्यगच्छंतकाकुत्स्थंरामंज्वलिततेजसम् १ वैखानसावालखिल्याःसंप्रक्षालामरीचिपाः अश्मकुट्टाश्चबहवःपत्राहाराश्चतापसाः २ दंतोलूखलिनश्चैवतथैवोन्मज्जकाःपरे गात्रशय्याअशय्याश्चतथैवानवकाशिकाः ३ मुनयः सलिलाहारावायुभक्षास्तथापरे आकाशनिलयाश्चैवतथास्थंडिलशायिनः ४ तथोर्ध्ववासिनोदांतास्तथार्द्रपटवाससः सजपाश्चतपोनिष्ठास्तथापंचतपोन्विताः ५ सर्वेब्राह्म्याश्रियायुक्तादृढयोगसमाहिताः शरभंगाश्रमेराममभिजग्मुश्चतापसाः ६ अभिगम्यचधर्मज्ञारामंधर्मभृतांवरम् ऊचुःपरमधर्मज्ञमृषिसंघाःसमागताः ७ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्यपृथिव्याश्चमहारथः प्रधानश्चापिनाथश्चदेवानामघवानिव ८ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुयशसाविक्रमेणच पितृव्रतत्वंसत्यंचत्वयिधर्मश्चपुष्कलः ९ त्वामासाद्यमहात्मानंधर्मज्ञंधर्मवत्सलम् अर्थित्वान्नाथवक्ष्यामस्तच्चनःक्षंतुमर्हसि १०

७ किमूचुस्तत्राह त्वमिति इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्चचेनसकलत्रैलोक्यस्येतिगूढं प्रधानत्वेन जगद्धारणकर्तृत्वं नाथत्वेनपालकत्वंगर्भितं देवानांमघवानिव ८ यशसाविक्रमेणच श्रुतः प्रसिद्धः तेनरूपेणेतिशेषः पितृवचनपालनंव्रतं यस्यतद्भावः सत्यंसत्यवचनंच त्वयितिष्ठतिइतिशेषः किंचत्वयिस्मृते धर्मश्चपुष्कलः अंगहीनोपि सकलांगपूर्णोभवतीत्यर्थः प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुच तद्विष्णोःस्मरणादेवसंपूर्णस्यादितिश्रुतिरितिस्मृतेः ९ धर्मज्ञं शरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञं धर्मवत्सलं धर्मानुष्ठानप्रियं त्वामासाद्य शरणंप्राप्य अर्थित्वादर्थिभावेनयत्क्रूरमपि वक्ष्यामस्तत्क्षंतुमर्हसीतियोजना यद्यपि सत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाग्रतस्थितिरितिन्यायेन त्वदग्रेऽवस्थानमेव सकलमनोरथपूरकत्वान्नःकार्यसाधनं तथाप्यार्तिशायेन किंचिद्वक्ष्यमाणंक्षंतव्यमितिभावः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जगद्रक्षणतत्परस्य विनापिकथनं स्वरक्षणे पि प्रवृत्तिरस्त्येव तथाप्यार्त्तिशयेन लोकरीत्याराजधर्मं बोधयंति अधर्मइति नचरक्षतिविषयवासिनइत्यपकृष्यते
बलिषड्भागं करभागरूपंषष्ठांशं यद्वाबलयेपूजायैदत्तषड्भागंषष्ठांशंप्रजाभिःस्वानिष्टपरिहारायेत्यर्थः ११ अथरक्षणेभ्युदयमाहुः युंजानःप्रजारक्षणे
यतमानः सर्वान्देशवासिनःस्वान्प्राणानिव प्राणेरिष्टान्प्राणेभ्योप्यधिकप्रियान् सुतानिव नित्ययुक्तः सदासावधानः रक्षन्इह शाश्वतीं अस्त्येवविवरणं बहुवा
र्षिकीं कीर्त्तिमैहिकीमामुष्मिकंच ब्रह्मलोकरूपंफलंप्राप्नोतितदाह १२ १३ ननुषष्ठांशग्रहात्प्रजारक्षणावश्यकत्वेपि वनवासिरक्षणं कुतस्तत्राह यदिति यत्
दितिसामान्येनपुंसकं प्रजाःवानप्रस्थप्रजाः चतुर्भागश्चतुर्थांशइदमुपलक्षणं षड्भागस्यापि तत्रोपवासिभिक्षाहारिधर्मात् षड्भागप्राप्तिःतेनधर्मषड्भाग
प्रतिपादकस्मृत्याविरोधः राजपरिपालितदेशभवफलाद्यशनवतोधर्माच्चतुर्थोभागः तदन्नभोजनादिपुष्टांगधर्मात्त्वर्धंराज्ञः अन्नप्रदातुस्तस्यार्धंकर्तुश्चार्धं-

अधर्मःसुमहान्नाथभवेत्तस्यतुभूपतेः योहरेद्बलिषड्भागंनचरक्षतिपुत्रवत् ११ युंजानःस्वानिवप्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव नित्ययु
क्तःसदारक्षन्सर्वान्विषयवासिनः १२ प्राप्नोतिशाश्वतींराममकीर्त्तिंसबहुवार्षिकीम् ब्रह्मणस्थानमासाद्यतत्रचापिमहीयते १३ यत्करो
तिपरंधर्मंमुनिर्मूलफलाशनः तत्रराज्ञश्चतुर्भागःप्रजाधर्मेणरक्षतः १४ सोयंब्राह्मणभूयिष्ठोवानप्रस्थगणोमहान् त्वन्नाथोनाथवद्राम
राक्षसैर्हन्यतेभृशम् १५ एहिपश्यशरीराणिमुनीनांभावितात्मनाम् हतानांराक्षसैर्घोरैर्बहूनांबहुधावने १६ पंपानदीनिवासानामनु-
मंदाकिनीमपि चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत् १७ एवंवयंनमृष्यामोविप्रकारंतपस्विनाम् क्रियमाणंवनेघोरंरक्षोभिर्भीमक
र्मभिः १८ ततस्त्वांशरणार्थंचशरण्यंसमुपस्थिताः परिपालयनोरामवध्यमानान्निशाचरैः १९ परात्वत्तोगतिर्वीरपृथिव्यांनोपपद्य
ते परिपालयनःसर्वान्राक्षसेभ्योनृपात्मज २०

नसंशयइतिस्मृतेरितिबोध्यं १४ अथविवक्षितमर्थमाहुः सोयमिति ब्रा
ह्मणभूयिष्ठइत्यनेन क्षत्रवैश्यवानप्रस्थसत्तापि तत्रबोधिता त्वंनाथोरक्षकोयस्यसत्वन्नाथःसोप्यनाथवद्बध्यतेऽतः त्वादृशस्योपेक्षानुचितेतिभावः १५
स्ववचसोमिथ्यात्वपरिहारायाहुः एहीति मुनयोमनन शीलाः भावितात्मानोनिदिध्यासननिष्ठाः शरीराणिकेवलंहत्वात्यक्तानि बहुधाबहुप्रकारैरंगप्रत्यंग
च्छेदनादिभिः १६ सकलदंडकारण्यपीडामाहुः पंपेत्यादि पंपाचनद्यश्चतत्रनिवासोयेषां तेषांपंपारूपानदीवा अनुमंदाकिनीमपीति अनुर्लक्षणे क
र्मप्रवचनीयः मंदाकिन्याअत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां मंदाकिन्याविस्तीर्णप्रवाहत्वात् दुरवगाहतया पृथगुक्तिः राघवाख्याने १७ विप्रकारं दुःखं न-
मृष्यामःसोढुमशक्याः १८ शरण्यंरक्षणसमर्थं शरणार्थं रक्षणार्थं १९ त्वत्तःपरागतिस्त्वदन्यस्त्राता २० ६ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपस्विनांतपोबलयुतानांतापसानांऋषीणाम् २१ तदेवाह नैवमिति एवंउक्तंप्रार्थनारूपंवचःआज्ञाप्यः शिष्यादिरिवेदंकुर्विति शिक्षणीयः केवलेनोपाध्यंतररहितेन स्वकार्येणपितृवचनपरिपालनात्मकेन हेतुनामयाऽवश्यंवनंप्रवेष्टव्यमेव सचमे वनप्रवेशोराक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमंविप्रकारंअपाकष्टुमपि भविष्यतिइत्यर्थइतितीर्थकतकौ भवच्छत्रुहननं केवलंमदीयमेवकार्यंबहुधर्मोपचयजनकत्वान्मदिष्टसाधनमेव यद्यपिस्वविप्रकारनाशोभवतःसमर्थाएव तथापिममधर्मोपचयायैवैषा भवदीया ममप्रेरणेतिभावः अन्वयस्तत्रस्फुटएवेत्यन्ये किंचपित्राज्ञापरिपालनार्थमिदंवनंप्रविष्टएवास्मि प्रविष्टेचमयिसोर्थोविश्यंभाव्यएवेति भवतामेवं प्रार्थनमनवसरमितिभावः २२ २३ तदेवाह भवतामिति यदृच्छयाआगतएवाहं भवतामर्थसिध्यर्थमपि भविष्याम्येवेतिशेषः पितुस्त्वित्यनेनउक्तएवार्थः कविनाश्लोकांतरेण वर्ण्यते इयमपि शैली कवेरितिकतकतीर्थौ यतःशत्रून्हंतुमिच्छामि अतस्तस्ययदृच्छयावनमागत

एतच्छ्रुत्वातुकाकुत्स्थस्तापसानांतपस्विनाम् इदंप्रोवाचधर्मात्मासर्वानेवतपस्विनः २१ नैवमर्हथमांवक्तुमाज्ञाप्योहंतपस्विनाम् केवलेनस्वकार्येण प्रवेष्टव्यंवनंमया २२ विप्रकारमपाक्रष्टुराक्षसैर्भवतामिमम् पितुस्तुनिर्देशकरःप्रविष्टोहमिदंवनम् २३ भवतामर्थसिध्यर्थमागतोहंयदृच्छया तस्यमेयंवनेवासोभविष्यतिमहाफलः २४ तपस्विनांरणेशत्रून्हंतुमिच्छामिराक्षसान् पश्यंतुवीर्यमृषयःसभ्रातुर्मेतपोधनाः २५ दत्वावरंचापितपोधनानांधर्मेधृतात्मासहलक्ष्मणेन तपोधनैश्चापिसहार्यदत्तःसुतीक्ष्णमेवाभिजगामवीरः २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेषष्ठःसर्गः ६ ७ रामस्तुसहितोभ्रात्रासीतयाचपरंतपः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंजगामसहतैर्द्विजैः १ सगत्वादूरमध्वानंनदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ददर्शविमलंशैलंमहामेरुमिवोन्नतम् २ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौसततंविविधैर्द्रुमैः काननंतौविविशतुःसीतयासहराघवौ ३ प्रविश्यतुवनंघोरंबहुपुष्पफलद्रुमम् ददर्शाश्रममेकांतेचीरमालापरिष्कृतम् ४

स्य मेऽयं वनवासोमहाफलोभविष्यतीति स्वगतोविचारः अथ ऋषिधैर्याय प्रकाशं प्रतिजानीते पश्यंत्विति सर्वथाहनिष्यामीतियावत् २४ २५ वरंउक्तवचनात्मना धर्मेधृतात्मा धर्मेस्थितचित्तः आर्यपूज्यंदत्तंयस्यसः तपोधनैःसह सुतीक्ष्णमभिजगाम २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेषष्ठःसर्गः ६ ७ ७ द्विजैःप्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः १ विमलंपवित्रम् महामेघमिवेतिपाठे स्थितमितिशेषः नैल्यस्थौल्याभ्यांसादृश्यं उन्नतमितिस्वरूपकथनम् २ ३ ४ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रततस्तदिक्ष्वाकुवरावित्यादिश्लोकत्रयं प्रक्षिप्तमितिकतकः मलपंकजधारिणं मलस्य सर्वाघस्य शांतये पंकजे पद्मासने स्थिला यद्वा पंकजेलृदयपंकजे धारिणमैश्वरयोगधारणशीलमित्यर्थइतिकतकः तीर्थस्तु मलपंकजटाधरमितिपठित्वा मलंउद्वर्तनादिसंस्काराभावाच्छरीरजं पंकोवनसंचाराच्छरीरलग्नइतिभेदइत्याह विधिवदुपगम्येतिशेषः ५ तन्माभिवदेति माइति मां उक्तयोगधारणशीलत्वेन वाग्व्यवहाराभावादेवं प्रार्थना सत्यविक्रम अक्षततपःस्वभाव ६ सनिरीक्ष्येति उक्तवचनात्समाधितोव्युत्थाय रामं दृष्ट्वेत्यर्थः ७ सनाथइव सस्वामिकइव अत्रायमाश्रमोब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योयंदेहस्त्वया जीवरूपेणाक्रांतोपि सांप्रतमद्य मायया सच्चिदानंदस्यैवैवं शरीररूपेण प्रतिभासमानस्य बहिश्चक्षुषानुभवन्सनाथइव ईदृशस्य त्वद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्यापूर्वं जीवाभेदेनाहमिति प्रतीत्यागृहीतस्य तद्वैलक्षण्येनेदानीं ग्रहात् भेदनिबंधनसनाथत्वव्यवहारः इवेन जडानामपि अतिरिक्तत्वाभावः सूचितइतिध्वनिः ८ अतस्त्वां प्रतीक्षमाणइति त्वां स्वात्मभूतं महायशइतिसंबोधनं देवलोकं देवस्यब्रह्मणोलोकं ९ ननु कात्र मदागमनसंभावना तत्राह

तत्रतापसमासीनंमलपंकजधारिणम् रामःसुतीक्ष्णंविधिवत्तपोधनमभाषत ५ रामोहमस्मिभगवन्भवंतंद्रष्टुमागतः तन्माभिवदधर्मज्ञमहर्षेसत्यविक्रम ६ सनिरीक्ष्यततोधीरोरामंधर्मभृतांवरम् समाश्लिष्यचबाहुभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ७ स्वागतंतेरघुश्रेष्ठरामसत्यभृतांवर आश्रमोयंत्वयाक्रांतःसनाथइवसांप्रतम् ८ प्रतीक्षमाणस्त्वामेवनारोहेहंमहायशः देवलोकमितोवीरदेहंत्यक्त्वामहीतले ९ चित्रकूटमुपादायराज्यभ्रष्टोसिमेश्रुतः इहोपयातःकाकुत्स्थदेवराजःशतक्रतुः १० उपागम्यचमेदेवोमहादेवःसुरेश्वरः सर्वान्लोकान्जितानाहममपुण्येनकर्मणा ११ तेषुदेवर्षिजुष्टेषुजितेषुतपसामया मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वंविहरस्वसलक्ष्मणः १२ तमुग्रतपसंदीप्तंमहर्षिंसत्यवादिनम् प्रत्युवाचात्मवान्रामोब्रह्माणमिववासवः १३ अहमेवाहरिष्यामिस्वयंलोकान्महामुने आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने १४

चित्रेति यदा राज्यभ्रष्टश्चित्रकूटमुपादाय प्राप्यस्थितोसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोसि आश्रमोयमित्यस्य व्यंग्योर्थस्तु चित्रं विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टोविद्यासंसर्गेण स्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपाद्भ्रष्टस्तद्योगात्संसारं प्राप्तस्त्वमेव मयाश्रुतिवाक्येभ्यः श्रुतोसि अतस्त्वत्प्रतीक्षयानदेवलोकंगतइतिव्यंग्योर्थः नन्विदानीं कृते देवलोकारोहण प्रसक्तिस्तत्राह इहेतिशरभंगाश्रमानंतरमिहाप्यागतइत्यर्थः १० पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन श्रवणसंपत्तावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोस्योक्तः पूजावचनेषु पौनरुक्त्यं न दोषाय देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति केचित् ११ अथ सर्वं पुण्यमनंतफलत्वाय भगवत्यर्पयंतिनेषितिं १२ १३ अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वत्तः प्रतिग्रहे नाहमधिकारीति आपाततोर्थः वास्तवस्तु तद्दत्तपुण्यांगीकारेणानुगृण्हाति भगवान् अहमेवेति न्यासत्वेन त्वयास्थापितं तुभ्यं प्रापयिष्यामि अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितं अथ लोकदृष्ट्येतरजनप्रतारणाय आवासमिति प्रदिष्टं त्वयेतिशेषः १४ ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गौतमेन गौतमगोत्रेण शरभंगेनसर्वत्र इह परत्रचकुशल इत्याख्यातं एवंचानभिज्ञोहमित्युत्तरं दातुमशक्यमित्याशयः १५ १६ अयमेव अस्मदीयः १७
अनेनगुणमुक्त्वादोषमाह इममिति इममाश्रमं दंडकारण्याश्रमं महीयसः अतिशयितमहत्त्ववतोपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वारूपकांतिगतिविशेषैः चि
त्तक्षोभंकृत्वागच्छंतीत्यर्थः अनेनभावीमारीचवृत्तांतःसूचितः अकुतोभयाःतेइव १८ अत्रदंडकारण्येनान्योदोषोभवेदत्रेत्यस्यैवविवरणम् मृगेभ्योन्यत्रविद्धिवेद्
ति मृगेभ्योन्यत्र नभयमिति विद्धीत्यर्थः दंडकारण्याभिप्रायेणमुन्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्रायं परिकल्प्य रामोवादीदित्याह तच्छ्रुत्वामृगेभ्योभयविषयंवचनं १९
२० हन्यांप्राप्तकालेलिङ्प्राप्तमृगहननं कुर्यांपरंत्वेवंकृत्वाऽत्रस्थातुमशक्यमित्याह भवानिति तत्रमृगसंघवधे भवान्मयाभिषज्येत अभिषंगःपराभवः कृतप

भवान्सर्वत्रकुशलःसर्वभूतहितेरतः आख्यातःशरभंगेनगौतमेनमहात्मना १५ एवमुक्तस्तुरामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः अब्रवीन्मधुरंवा
क्यंहर्षेणमहतायुतः १६ अयमेवाश्रमोरामगुणवान्रम्यतामिति ऋषिसंघानुचरितःसदामूलफलैर्युतः १७ इममाश्रममागम्यमृग
संघामहीयसः अहत्वाप्रतिगच्छंतिलोभयित्वाकुतोभयाः १८ नान्योदोषोभवेदत्रमृगेभ्योन्यत्रविद्धिवै तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमहर्षेर्ल-
क्ष्मणाग्रजः १९ उवाचवचनंधीरोविगृह्यसशरंधनुः तानहंसुमहाभागमृगसंघान्समागतान् २० हन्यांनिशितधारेणशरेणानत-
पर्वणा भवांस्तत्राभिषज्येतकिंस्यात्कृच्छ्रतरंततः २१ एतस्मिन्नाश्रमेवासंचिरंतुनसमर्थये तमेवमुक्त्वोपरमंरामःसंध्यामुपागमत्
२२ अन्वास्यपश्चिमांसंध्यांतत्रवासमकल्पयत् सुतीक्ष्णस्याश्रमेरम्येसीतयालक्ष्मणेनच २३ ततःशुभंतापसयोग्यमन्नंस्वयंसुती-
क्ष्णःपुरुषर्षभाभ्यां ताभ्यांसुसत्कृत्यददौमहात्मासंध्यानिवृत्तौरजनींसमीक्ष्य २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे
सप्तमःसर्गः ७ ७ रामस्तुसहसौमित्रिःसुतीक्ष्णेनाभिपूजितः परिणाम्यनिशांतत्रप्रभातेप्रत्यबुध्यत १ उत्थायचयथाकालंरा
घवःसहसीतया उपस्पृश्यसुशीतेनतोयेनोत्पलगंधिना २ अथतेग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्वि
शरणेवने ३

राभवोयोभवेत्ततःपरं मे कृच्छ्रतरंकिंस्यात् नकिमपि २१ यदेवमतएतस्मिन्निति चिरंचिरकालंवासंनसमर्थयेनेच्छामि मृगसंघवधं-
विनास्थातुमशक्यं तद्वधेनचभवतांपीडेत्याशयः उपरमंउपरम्य क्वचिदुपरम्येत्येवपाठः संध्यामुपागमत् संध्यांवंदितुमुपागतवान् २२ २३ संध्या
निवृत्तौ रजनीमभ्यवहारार्हां समीक्ष्येतियावत् २४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ७ ७ ७
परिणाम्य अतिवाह्य १ उपस्पृश्य स्नात्वा उत्पलगंधिना उत्पलगंधवता २ काल्यं यथाकालप्राप्तमित्यभ्यर्चनक्रियाविशेषणम् ३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ ५ ६ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृकंगमनानुज्ञानं प्रार्थयामः विशिखैर्विधूमैः ७ अविषह्यातपः सोढुमशक्यातपोयावन्नातएवातिविराजते तावद्गंतुमिच्छामइत्यन्वयः अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीमैश्वर्यं प्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः संबधस्तद्विवर्जितः गुरुसाधुजनसेवारहितोदुष्प्रभुरिव अकुल जइववा यावदविषह्यप्रतापोन ततःपूर्वंगंतुमिच्छामइत्यर्थः ८ ९ १० अरिष्टंनिरुपद्रवं ११ आश्रमपदमिति जातावेकवचनं १२ उक्तविशेषण

उदयंतंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः सुतीक्ष्णमभिगम्येदंश्लक्ष्णंवचनमब्रुवन् ४ सुखोषितास्मभगवंस्त्वयापूज्येनपूजिताः आपृच्छामः प्रयास्यामोमुनयस्त्वरयंतिनः ५ त्वरामहेवयंद्रष्टुंकृत्स्नमाश्रममंडलम् ऋषीणांपुण्यशीलानांदंडकारण्यवासिनाम् ६ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामःसहैभिर्मुनिपुंगवैः धर्मनित्यैस्तपोदांतैर्विशिखैरिवपावकैः ७ अविषह्यातपोयावत्सूर्योनातिविराजते अमार्गेणगतांलक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ८ तावदिच्छामहेगंतुमित्युक्त्वाचरणौमुनेः ववंदेसहसौमित्रिःसीतयासहराघवः ९ तौसंस्पृशंतौचरणावुत्थाप्यमुनिपुंगवः गाढमाश्लिष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् १० अरिष्टंगच्छपंथानंरामसौमित्रिणासह सीतयाचानयासार्धंच्छाययेवानुवृत्तया ११ पश्याश्रमपदंरम्यंदंडकारण्यवासिनाम् एषांतपस्विनांवीरतपसाभावितात्मनाम् १२ सुप्राज्यफलमूलानिपुष्पितानिवनानिचं प्रशस्तमृगयूथानिशांतपक्षिगणानिच १३ फुल्लपंकजखंडानिप्रसन्नसलिलानिच कारंडवविकीर्णानितटाकानिसरांसिच १४ द्रक्ष्यसेदृष्टिरम्याणिगिरिप्रस्रवणानिच रमणीयान्यरण्यानिमयूराभिरुतानिच १५ गम्यतांवत्ससौमित्रेभवानपिचगच्छतु आगंतव्यंचतेदृष्ट्वापुनरेवाश्रमंप्रति १६ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाकाकुत्स्थःसहलक्ष्मणः प्रदक्षिणंमुनिंकृत्वाप्रस्थातुमुपचक्रमे १७ ततःशुभतरेतूणीधनुषीचायतेक्षणा ददौसीतातयोर्भ्रात्रोःखड्गौचविमलौततः १८ आबध्यचशुभेतूणीचापेचादायसस्वने निष्क्रांतावाश्रमाद्गंतुमुभौतौरामलक्ष्मणौ १९ शीघ्रंतौरूपसंपन्नावनुज्ञातौमहर्षिणा प्रस्थितौधृतचापासीसीतयासहराघवौ २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ८ ७ ७ ७

विशिष्टानि वनानिसरांसिचद्रक्ष्यसे इत्यन्वयः शांतपक्षिगणत्वं परस्परविरोधाभावात् १३ कारंडवैर्विकीर्णानि व्याप्तानि १४ १५ तेत्वया सकलऋषीणामाश्रमान्दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्यागंतव्यमित्यर्थः १६ १७ ततोधनुरादिदानानंतरं विमलौ निशितौ खड्गौच ददौ १८ चापे चापशब्दोद्विलिंगः १९ २० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ८ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राक्षसवधप्रतिज्ञां पुनरुक्तां कारयितुं तेजोवृध्यर्थंच राक्षसवधमापाततोनिषेधती सीताअब्रवीत् सीतेतिशेषः हृद्ययायुक्तिमत्त्वेन हृदयंगमयास्निग्धयास्नेह
प्रवृत्तया १ अधर्ममिति यद्यपिभवान्महान्महापुरुषोथापि सुसूक्ष्मेणविधिना सूक्ष्मेण मार्गेण विचारणे सतिभवान् अधर्मं तुप्राप्यते प्राप्नोति छांदसः
श्यन् अतिदुर्बलमृगवधप्रतिज्ञया वनप्रवेशेसतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् अयमधर्मस्तु कामजाद्व्यसनाद्विनिवृत्तेन त्वयानिवर्तयितुंशक्यः २ किं
तत्कामजं व्यसनं कश्चायमधर्मोयस्तन्निवृत्त्या निवर्तनीयइत्याशंकायामाह त्रीण्येवेति कानित्रीणित्यतोमिथ्येति स्वदेहस्त्रीपुत्रादिरागवशात् मिथ्यावा
क्यप्रवृत्तिः पुंसस्तत्परमकं व्यसनस्वरूपं तदनंतरं ततोपिगुरुतरौ अत्यंतगुरुव्यसनभूतौ ३ कौतौतत्राह परदारेति विनावैरं रौद्रता रौद्रभावावलंब
नं मृगाणामत्यंतदुर्बलत्वेन तेषुवैरप्रसक्त्यभावादितिभावः एवंव्यसनत्रयंनिरूप्य प्रकृतेऽधर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनंपरिशेषयितुमाह मिथ्येति ४

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातुं प्रस्थितंरघुनंदनम् हृद्ययास्निग्धयावाचाभर्त्तारमिदमब्रवीत् १ अधर्मंतुसुसूक्ष्मेणविधिनाप्राप्यतेमहान् निवृ
त्तेनचशक्योयंव्यसनात्कामजादिह २ त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजानिभवंत्युत मिथ्यावाक्यंतुपरमंतस्माद्गुरुतरावुभौ ३ परदाराभि
गमनंविनावैरंचरौद्रता मिथ्यावाक्यंनतेभूतंनभविष्यतिराघव ४ कुतोभिलषणंस्त्रीणांपरेषांधर्मनाशनम् तवनास्तिमनुष्येंद्रनचा
भूत्तेकदाचन ५ मनस्यपितथारामनचैतद्विद्यतेक्वचित् स्वदारनिरतश्चैवनित्यमेवनृपात्मज ६ धर्मिष्ठःसत्यसंधश्चपितुर्निर्देशकार
कः त्वयिधर्मश्चसत्यंचत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ७ तच्चसर्वंमहाबाहोसत्यंवोढुंजितेंद्रियैः तववश्येंद्रियत्वंचभूतानांसुभदर्शन ८ तृती
यंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनम् निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चतेसमुपस्थितम् ९ प्रतिज्ञातस्त्वयावीरदंडकारण्यवासिनाम् ऋषीणांरक्षणा
र्थायवधःसंयतिरक्षसाम् १०

परदाराभिमर्षणमपि त्वयिनास्तीत्याह कुतइति कुतोपिहेतोरित्यर्थकं कुतइति पूर्वान्वयि धर्मनाशनं परेषां
स्त्रीणामभिलषणं तत्पूर्वकं तत्स्पर्शादि तवनास्तिवर्तमानकालेनाभूत् पूर्वंच ततःपरं नभविष्यतिच ५ किंबहुना मनस्यपि एतन्नविद्यते अनेनेच्छायाअ
पि निरासः तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ६ यतस्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणः अतस्त्वयिधर्मः प्रतिष्ठितः सर्वंसत्यंच त्वयि प्रतिष्ठितम् ७ ननुउक्तव्यसने मयिनभवि-
ष्यतइति कथंतत्रनिर्णयोतआह तच्चेति वोढुंशक्यं अग्रेपि तत्परिपालनं कर्त्तुंशक्यं यतस्तत्परिपालनकारणंजितेंद्रियत्वं त्वय्यस्ति अतोनभविष्यतइति
निर्णयः ८ तृतीयंतु व्यसनं प्रसक्तमित्याह तृतीयमिति यत् मोहात् निर्वैरं परप्राणाभिहिंसनंक्रियते तदिदंरौद्रारव्यं मृगयारूपंतृतीयंव्यसनं तेतच्च
तत्तु तत्सदृशंतु समुपस्थितं राक्षसैः स्वापराधाकरणान्निर्वैरत्वं अस्येतिबोध्यम् ९ कुतोस्याधर्मस्य मम प्राप्तिरतआह प्रतिज्ञातइति १० ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति प्रतिज्ञातरक्षोवधार्थमित्यर्थः दंडका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्तत्कर्तव्यमेवेति तत्प्रसक्तिरिति भावः ११ ततो हेतोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपं चरित्रं दृष्ट्वा तव निःश्रेयसं पारलौकिकं सुखं हितमिह लोकसुखं चिंतयंत्या मम मनश्चिंताकुलं भवेद्भवति रक्षसां बलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसंभावनयैहिकसुखभंगोपि संभावित इति भावः १२ यदेवमतो नहि मे इति कारणं तद्गमनारुचौ ममेति सकाशादिति शेषः १३ हियतस्त्वं वनं गतः सर्वान्वनचरान्राक्षसान्दृष्ट्वा शरव्ययं कच्चित्कुर्याः करिष्यसि इदमेव हिंसालक्षणाधर्मप्राप्तौ कारणं १४ शरमोक्षमकृत्वाऽवस्थानं त्वशक्यमित्याह क्षत्रियाणामिति समीपतःस्थितं धनुर्यत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजो बलं तेजस आधिक्यं करोति यथा वन्हेस्तेजस आधिक्यमिंधनानि कुर्वंते १५ अत्रेतिहासमाह पुरेति रतमृगद्विजे इति उपशांतमृगपक्षिके तपस्तेप इति शेषः १६ भटो योधः १७ तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषे षष्ठी तस्मै मुनये स खड्गः न्यासविधिना कालांतरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणा १८ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासं रक्षन्नेव विचरति १९ तदेव दर्शयति यत्रेति २० परिवहन् अरक्षणेऽधर्मकलंकं च पश्यन् तपसि निश्चयरूपां स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा रौद्रीं बुद्धिं चकार २१ रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् अधर्मेण कर्षितो हीनधर्मः कुतः संवासात् धारणात् २२ शस्त्रसंयोग कारणमिति बहुव्रीहिः अग्निसंयोगो यथा काष्ठानां विकारहेतुस्तद्वच्छस्त्रसंयोगः शस्त्रिणो विकारहेतुः २३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

एतन्निमित्तं च वनं दंडका इति विश्रुतम् प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ११ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिंताकुलं मनः त्वद्वृत्तं चिंतयंत्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् १२ नहि मे रोचते वीर गमनं दंडकान्प्रति कारणं तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम १३ त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याः शरव्ययम् १४ क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येंधनानि च समीपतःस्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् १५ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्छुचिः कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे १६ तस्यैव तपसो विघ्नकर्तुमिंद्रः शचीपतिः खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक् १७ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः १८ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः वने तु विहरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः १९ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः २० नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोधनः चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् २१ ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तोऽधर्मकर्षितः तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः २२ एवमेतत्पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्नेहाद्भवद्विषयाद्बहुमानात्त्वकर्तृकान्मद्विषयात् किंच बहुमानो नाम मदीयोयं भर्त्तेत्येवमभिमानः स्मारये पुरावृत्तमिति शेषः अत्र स्नेहो हेतुः बहुमानाच्च त्वां तु शिक्षये इत्यर्थः तदेव शिक्षणं करोति नकथंचनेति यत्तु तीर्थः स्मारये त्वां न शिक्षये इति पठति व्याचष्टेच तत्तु उत्तरवाक्यं करिष्यमाणशिक्षणेन व्याहतमिति कतकः २४ सा केत्यत्राह बुद्धिरिति अस्यैव प्रपंचोऽपराधं विनेति हंतुं राक्षसानिति शेषः न मंस्यते त्वयत्नमोचितत्वेनेति शेषः लोकान्वीरन कामये इति पाठे लोकान्हंतुं नेच्छामि राक्षसवदितर प्राणिवधस्याप्येवंसति प्रसंगादिति भावः २५ नन्वस्मदपराधाकरणेऽपि आर्तमुनिजनरक्षणार्थमेव तेषां वधोऽस्त्वित्यत आह क्षत्रियाणामिति क्षत्रियाणां क्षत्रधर्मार्हपदप्रतिष्ठितानामत एव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमतां एतावद्धनुषा कार्यं यद्वनेषु वसतां नियतात्मनामार्तानामभिरक्षणं २६ अस्माकं तु नात्राप्यधिकार इत्याह क्वचेति क्षात्रं दुष्टवधादि तपो जटावल्कलादिधारणपूर्वकम् अस्माभिरिदानीमनुतिष्ठासि

स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां तु शिक्षये नकथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया २४ बुद्धिर्वैरं विना हंतुं राक्षसान्दंडकाश्रितान् अपराधं विना हंतुं लोको वीर न मंस्यते २५ क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम् धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् २६ क्वच शस्त्रं क्वच वनं क्वच क्षात्रं तपः क्वच व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् २७ कदर्यकलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि २८ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम यदि राज्यं हि सन्यस्य भवे स्त्वं निरतो मुनिः २९ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ३० आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम् ३१ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने सर्वं तु विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ३२

नमिदं व्याविद्धं परस्परव्याहतं तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां सेव्यताम् २७ यतः शस्त्रसेवनात् कदर्याणां कृपणानामिव कलुषा बुद्धिर्जायते धर्मानुष्ठानविरोधिनी अतः शस्त्रसेवनं वनेन कर्तव्यमिति ध्वनिः ननु क्षत्रियस्य मम युद्धमेव धर्मोऽत आह पुनरिति स एव तस्य देशः कालश्चेत्यर्थः २८ शस्त्रसेवननिषेधमेव द्रढयति अक्षयेति यदि राज्यं त्यक्त्वा वने निरतस्त्वं मुनिवृत्तिर्भवेस्तदा मम श्वश्रूश्वशुरयो रक्षया प्रीतिर्भवेत् श्वशुरस्य वनवासोचितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गलाभजा प्रीतिः श्वश्र्वास्तु युद्धादिराहित्येन सुखवासजा प्रीतिरिति बोध्यम् २९ हिंसालक्षणस्याधर्मत्वात् मुनिधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह धर्मादिति धर्मात् अहिंसाप्रधानात् ३० सर्वथा धर्म एव संपाद्य इत्याह आत्मानं स्थूलदेहद्वयमित्यर्थः निपुणैः समर्थैः सुखं सुखसाधनो धर्मः ३१ उपसंहरति नित्यमिति त्रैलोक्यमपि त्रिलोकवर्त्तिप्रजा पुमर्थापुमर्थतत्साधनकलाप इत्यर्थः तुभ्यं त्वया ३२ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथविनयेन क्षमापयति स्त्रीति माचिरेणविलंबोमास्त्वित्यर्थः ३३ अत्रेदंगूढं सीतातात्पर्यं यदिसकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्त्तिआर्तरक्षणमनपराधि
पीडांविहाय कर्तुंशक्यं तदाक्षात्रधर्मंचर नोचेच्छुद्धतपोधर्मंचरेति धनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमित्यनेनेदं ध्वनितं क्षत्रियाणांतुवीराणां वनेषुनि-
यतात्मनामिति पूर्वार्धस्य वनेष्वपिवसतांक्षत्रियाणां वीराणामुत्तरार्धोक्तिमावश्यकमिति गूढतात्पर्यं इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडे
नवमःसर्गः ९ एवंयुद्धस्यापाततः सीतया ऽधर्मत्वंप्रतिपादितं तद्वाक्याविरोधेनैव धर्मत्वं प्रतिपादयतिरामः वाक्यमिति संवर्धितइतिपाठे संवर्धिततेजाः
धर्मेस्थितइति पाठांतरम् १ कुलंव्यपदिशंत्या क्षत्रियाणां वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं बोधयंत्या २ अत्रोत्तरमहंकिन्नुवक्ष्यामि त्वयैवोत्तरं दत्तमि
त्यर्थः इदंशब्दार्थः क्षत्रियैरिति रक्षकाभावकृतआर्तनांशब्दोमाभूदित्यर्थंक्षत्रियैश्चापोधार्यतइत्येषोर्थोधनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमितिवाक्येनो-

स्त्रीचापलादेतदुपाहृतंमेधर्मंचवक्तुंतवकःसमर्थः विचार्यबुध्यातुसहानुजेनयद्रोचतेतत्कुरुमाचिरेण ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीयेआरण्यकांडेनवमःसर्गः ९ ७ वाक्यमेतत्तुवैदेह्याव्याहृतंभर्तृभक्तया श्रुत्वाधर्मेस्थितोरामःप्रत्युवाचाथजानकीम्
१ हितमुक्तंत्वयादेविस्निग्धयासदृशंवचः कुलंव्यपदिशंत्याचधर्मज्ञेजनकात्मजे २ किन्नुवक्ष्याम्यहंदेवित्वयैवोक्तमिदंवचः क्षत्रि
यैर्धार्यतेचापोनार्त्तशब्दोभवेदिति ३ तेचार्तादंडकारण्येमुनयःसंशितव्रताः मांसीतेस्वयमागम्यशरण्यंशरणंगताः ४ वसंतः
कालकालेषुवनेमूलफलाशनाः नलभंतेसुखंभीरुराक्षसैःक्रूरकर्मभिः ५ भक्ष्यंतेराक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः तेभक्ष्यमाणामु
नयोदंडकारण्यवासिनः ६ अस्मान्नभ्यवपद्येतिमामूचुर्द्विजसत्तमाः मयातुवचनंश्रुत्वातेषामेवंमुखाच्च्युतम् ७ कृत्वा वचनशु
श्रूषांवाक्यमेतदुदाहृतम् प्रसीदंतुभवंतोमेह्रीरेषातुममातुला ८ यदीदृशैरहंविप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः किंकरोमीतिचमयाव्या
हृतंद्विजसन्निधौ ९ सर्वैरेवसमागम्यवागियंसमुदाहृता राक्षसैर्दंडकारण्येबहुभिःकामरूपिभिः १०

क्तइतिशेषः ३ त्वद्वचनस्यायमेवानुष्ठानकालइत्याह नेचेति संशितव्रतास्तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्य शरणंगताइत्यनेन नाहं गर्वादिदोषेण रक्षोवधार्थंप्र
वर्तें किंचास्मच्छरणागताः तेषुवैरेण ममापिवैरमर्थादायातमिति निर्वैरं वधप्रसक्तिर्नमेइत्युक्तं ४ कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः राक्षसैरित्यस्यवध्य
मानाइतिशेषः ५ ६ अभ्यवपद्य अनुगृहाणेति मामूचुः पद्यतेरार्षपरस्मैपदं ७ एवंरक्षेत्येवं तेषां मुखात्च्युतं वचनं श्रुत्वा वचनशुश्रूषां वचनानुन
लक्षणशुश्रूषां कृत्वामनसिकृत्वेत्यर्थः चरणशुश्रूषामित्यपिपाठः ८ यदीदृशैरुपस्थितैःअस्माभीरक्षणार्थमुपास्यैरुपस्थितः रक्षणार्थमितिशेषः एषा ११
मम अन्हीरकीर्तिरतः प्रसीदंतुइत्यर्थः तीर्थस्तु एषाममन्हीरतःप्रसीदंतुइतिव्याचष्टेकिंकरोमिकिंकरवाणीत्यर्थः लोडर्थेलडार्षः ९ सर्वैःएवंमयोक्तैस्तैःसर्वैरित्यर्थः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मस्मः तत्ररक्षः पीडाविषयेरक्षस्त्विति भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टकालेषु ११ धर्षयंतिअभिभवंति १२ गतिंत्रातारं १३ १४ तेनअतिक्लेशार्जितन पोव्ययभयेन १५ रक्षकस्त्वं भवेतिशेषः त्वन्नाथाः त्वं नाथोयेषांते कात्स्न्येन कृत्स्नरक्षःपीडानिवर्तनेन १६ चतुर्दशवर्षपर्यंतं पित्राज्ञया राज्यत्यागेऽपि अग्रे राज्यसंबंधस्यावश्यकत्वाच्छरणागतरक्षणेऽस्येवाधिकारः किंचक्षत्रजातेरेवात्राधिकारोनतु राज्यपदस्थस्येवेति तात्पर्यं संश्रुतं प्रतिज्ञातं- जीवमानः जीवन्प्रतिश्रवं प्रतिज्ञां नशक्ष्यामीत्यत्रहेतुः १७ सत्यमिष्टमित्यादि १८ यस्मै कस्मै अपि प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय नजह्यां किंपुनर्ब्राह्मणेभ्य इत्यर्थः १९

अर्दितास्मभृशंरामभवान्नस्तत्ररक्षतु होमकालेतुसंप्राप्तेपर्वकालेषुचानघ ११ धर्षयंतिस्मदुर्धर्षाराक्षसाः पिशिताशनाः राक्षसैर्धर्षिता नांचतापसानांतपस्विनाम् १२ गतिंमृगयमाणानांभवान्नःपरमागतिः कामंतपःप्रभावेनशक्ताहंतुंनिशाचरान् १३ चिरार्जितंनचेच्छा मस्तपःखंडयितुंवयम् बहुविघ्नंतपोनित्यंदुश्चरंचैवराघव १४ तेनशापंनमुंचामोभक्ष्यमाणाश्चराक्षसैः तदर्द्यमानान्रक्षोभिर्दंडका रण्यवासिभिः १५ रक्षकस्त्वं सहभ्रात्रात्वन्नाथाहिवयंवने मयाचैतद्वचःश्रुत्वाकात्स्न्येनपरिपालनम् १६ ऋषीणांदंडकारण्येसंश्रुतंज नकात्मजे संश्रुत्यचनशक्ष्यामिजीवमानःप्रतिश्रवम् १७ मुनीनामन्यथाकर्तुंसत्यमिष्टंहिमेसदा अप्यहंजीवितंजह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्म णाम् १८ नतुप्रतिज्ञांसंश्रुत्यब्राह्मणेभ्योविशेषतः तदवश्यंमयाकार्यमृषीणांपरिपालनम् १९ अनुक्तेनापिवैदेहिप्रतिज्ञायकथंपुनः ममस्नेहाच्चसौहार्दादिदमुक्तंत्वयावचः २० परितुष्टोस्म्यहंसीतेनह्यनिष्टोनुशास्यते सदृशंचानुरूपंचकुलस्यतवशोभने सधर्मचारि णीमेत्वंप्राणेभ्योपिगरीयसी २१ इत्येवमुक्त्वावचनंमहात्मासीतांप्रियांमैथिलराजपुत्रीम् रामोधनुष्मान्सहलक्ष्मणेनजगामरम्या णितपोवनानि २२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेदशमःसर्गः १० अग्रतःप्रययौरामःसीतामध्येसुशोभनाम् पृष्ठ तस्तुधनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगामह १ तौपश्यमानौविविधान्शैलप्रस्थान्वनानिच नदीश्चविविधारम्याजग्मतुःसहसीतया २ सारसां श्चक्रवाकांश्चनदीपुलिनचारिणः सरांसिचसपद्मानियुतानिजलजैःखगैः ३ यूथबंधांश्चपृषतान्मदोन्मत्तान्विषाणिनः महिषांश्चवरा हांश्चगजांश्चद्रुमवैरिणः ४

अनुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्यमितिचशेषः प्रतिज्ञायकथंपुनर्नकार्यमितिशेषः स्नेहः प्रीतिः सौहार्दं शोभनहृ दयता प्रीतौसत्यामपि नादृशत्हृदयत्वाभावे एवमनुशासनादर्शनादुभयमुक्तं २० नह्यनिष्टोऽनुशास्यते यस्मिन्यस्यप्रीतिर्नास्ति नासावनुशिष्यते हितं- नोपदिश्यत इत्यर्थः सदृशंतव स्नेहस्य त्वदुक्तं वच इतिशेषः कुलस्यानुरूपं २१ २२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके आरण्यकांडेदशमःसर्गः १० ६९ अग्रतइति १ २ जलजाः खगादात्यूहादयः ३ यूथबंधान् यूथरूपेणसंबंधान् पृषतानितिषष्ठी विषाणिनोमहिषानित्यन्वयः ४ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिवाकरे लंबमाने सायान्ह इत्यर्थः योजनायतं चतुर्दिक्षु योजनायतम् ५ पद्मपुष्करसंबाधं पद्मानि रक्तानि पुष्करं पुंडरीकं तैः संबाधः संमर्दो यस्मिन् तं प- द्मानां पुष्करे जले संबाधो नैबिडयं यत्र तमिति कतकः गजयूथैरलंकृतं तीरे जले चेति शेषः हंसा राजहंसाः कादंबाः कलहंसाः जलजातिभिः जले जातिर्जन्म येषां तैर्मत्स्यादिभिः ६ गीतवादित्रनिर्घोषो गीतोपेतवाद्यशब्दः नतु कश्चनेति गीतादिकर्तेत्यर्थः ७ धर्मभृतं नाम धर्मभृतनामकं धर्मभृन्नामकं वा शरणागतेष्वनु यायिष्वेकम् ८ ९ १० पंचाप्सरसां क्रीडासाधनत्वात् पंचाप्सरो नामत्वेन प्रसिद्धं सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणकं सार्वकालिकं ११ १२ अग्निरूपपु

तेगत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ददृशुः सहितारम्यं तटाकं योजनायतम् ५ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् सारसैर्हंसकादंबैः सं कुलं जलजातिभिः ६ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे गीतवादित्रनिर्घोषो नतु कश्चन दृश्यते ७ ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ८ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ९ ते- नैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे १० इदं पंचाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् निर्मितं तप सा राम मुनिना मांडकर्णिना ११ स हि तेपे तपस्तीव्रं मांडकर्णिर्महामुनिः दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये १२ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः १३ अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः १४ ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः प्रधानाप्सरसः पंच विद्युच्चलितवर्चसः १५ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्ट परावरः नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये १६ ताश्चैवाप्सरसः पंच मुनेः पत्नीत्वमागताः तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नंतर्हितं गृ हम् १७ तत्रैवाप्सरसः पंच निवसंत्यो यथासुखम् रमयंति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् १८ तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनि स्वनः श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः १९ आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः २० एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममंडलम् कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् २१

रोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथि- ता अभूवन् ततः सर्वेऽब्रुवन्नित्यर्थः १३ इति संविग्नमनसोऽभूवन्निति शेषः १४ तत उद्विग्नैः सर्वैर्देवैस्तपोविघ्नाय नियुक्ताः विद्युच्चलितवर्चसः चलितविद्युत्कां तयः प्रधानाप्सरसः पंचेत्यनेन तत्परिवारभूतान्यसत्त्वाध्वनिता ता आगता इति शेषः १५ दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः १६ निर्मितं तेनैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः १७ तत्रैव निर्मितगृहे तपोयोगो यौवने हेतुः १८ भूषणोन्मिश्रः वलयादिभूषणध्वनिमिश्रः १९ वचनं तदर्थमाश्चर्यमिति प्रतिज- ग्राह २० एवं कथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन्ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यानुष्ठानजलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रविश्याश्रममंडलमित्यनुषंगः आश्रममंडले उवासेतिशेषः २२ तद्वासप्रकारमाह उषित्वेति एकस्याश्रमेइतिशेषः अथपर्यायेणसर्वेषामाश्रमान्जगाम २३ किंच येषामृषीणामाश्रमे पूर्वमुषितवान् पुनरपितेषामाश्रमान्जगाम तद्धृत्त्यतिशयात् यथासुतीक्ष्णाश्रमे पुनरागमनं एकत्रवासाभावादेवाह क्वचिदिति परिदशान्दशत्वसंख्यां परिगतान् दशसंख्यान्मासानित्यर्थः २४ परान्वर्षतोऽधिकान् एवमधिकानित्याद्यपि २५ २६ रमतःरममाणस्य परिसृत्यसर्वमुन्याश्रमान् अटित्वा परिवृत्त्येतिपाठांतरं प्रतिश्रुत्येतिपांक्तःपाठः यतःपुनरागंतव्यमितिप्रतिज्ञायगतोऽतःपुनराजगामेत्यर्थः २७ २८ २९ उपासीनःसमी-

प्रविश्यसहवैदेह्यालक्ष्मणेनचराघवः तदातस्मिन्सकाकुत्स्थःश्रीमत्याश्रममंडले २२ उषित्वासमुखंतत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः जगामचाश्रमांस्तेषांपर्यायेणतपस्विनाम् २३ येषामुषितवान्पूर्वंसकाशेसमहास्त्रवित् क्वचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरंक्वचित् २४ क्वचिच्चचतुरोमासान्पंचषट्चपरान्क्वचित् अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकंक्वचित् २५ त्रीन्मासानष्टमासांश्चराघवोन्यवसत्सुखम् तत्रसंवसतस्तस्यमुनीनामाश्रमेषुवै २६ रमतश्चानुकूल्येनययुःसंवत्सरादश परिसृत्यचधर्मज्ञोराघवःसहसीतया २७ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंपुनरेवाजगामह सतमाश्रममागम्यमुनिभिःपरिपूजितः २८ तत्रापिन्यवसद्रामःकिंचित्कालमरिंदमः अथाश्रमस्थोविनयात्कदाचित्तंमहामुनिम् २९ उपासीनःसकाकुत्स्थःसुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् अस्मिन्नरण्येभगवन्नगस्त्योमुनिसत्तमः ३० वसतीतिमयानित्यंकथाःकथयतांश्रुतम् नतुजानामितंदेशंवनस्यास्यमहत्तया ३१ कुत्राश्रमपदंरम्यंमहर्षेस्तस्यधीमतः प्रसादार्थंभगवतःसानुजःसहसीतया ३२ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुंमुनिम् मनोरथोमहानेषहृदिसंपरिवर्तते ३३ यदहंतंमुनिवरंशुश्रूषेयमपिस्वयम् इतिरामस्यसमुनिःश्रुत्वाधर्मात्मनोवचः ३४ सुतीक्ष्णःप्रत्युवाचेदंप्रीतोदशरथात्मजम् अहमप्येतदेवत्वांवक्तुकामःसलक्ष्मणम् ३५ अगस्त्यमभिगच्छेतिसीतयासहराघव दिष्ट्यात्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेवब्रवीषिमाम् ३६ अयमाख्यामितेरामयत्रागस्त्योमहामुनिः योजनान्याश्रमात्तातयाहिचत्वारिवैततः दक्षिणेनमहाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ३७ स्थलीप्रायेवनोद्देशेपिप्पलीवनशोभिते बहुपुष्पफलेरम्येनानाविहगनादिते ३८ पद्मिन्योविविधास्तत्रप्रसन्नसलिलाशयाः हंसकारंडवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ३९

पस्थः ३० कथाःकथयतांसकाशादितिशेषः ३१ ३२ ३३ मनोरथाभिनयोयदहमित्यादि ३४ एतच्छब्दार्थोगस्त्यमित्यादि ३५ अस्मिन्नर्थेमदुपदिदिक्षितार्थे ३६ योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारिवैसत इतिकतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनादभिःअधिकं चत्वारियोजनानीत्यर्थः दक्षिणेनगंतव्यानीति ततस्तद्भ्रातुराश्रमइत्यर्थः पाठांतरेतु चतुर्योजनोत्तरमिति स्पष्टएवार्थः ३७ तदाश्रमचिन्हं स्थलीप्रायेवनोद्देशत्वादि ३८ ३९ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इध्मवाहेति अस्य नाम अगस्त्यः प्राग्दुहितरस्तु पर्यिमे धृतव्रतां यस्यां दृढव्रतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिरिति भागवतंतु देवराच्चसुतोत्पत्तिरिति- न्यायेनेत्येके दक्षिणां दिशमायोजनमंतरं अवकाशं गत्वा तत्रागस्त्याश्रमं द्रक्ष्यसि ४० ४१ ४२ ४३ मुनेः श्रुत्वेति वचनमिति शेषः ४४ मार्गवशा- नुगान् मार्गवशात्प्राप्तान् ४५ ४६ ४७ नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह यथाहीति यथा यादृशचिन्हवत्तया वनं श्रुतं तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्न ताः सहस्रशो द्रुमाः ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तंते ४८ असाधारणलिंगानुभवमप्याह पिप्पलीनामिति पिप्पलीफलानामित्यर्थः कटुकोदयः कटुकरससंबंध्युदयः

तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् दक्षिणां दिशमास्थाय वनखंडस्य पार्श्वतः ४० तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमंतरम् रमणीये- वनोद्देशे बहुपादपशोभिते ४१ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह सहि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंयुतः ४२ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुम गस्त्यं तं महामुनिम् अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते ४३ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः स- हसीतया ४४ पश्यन्वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान् ४५ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ४६ एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्म णः ४७ यथाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ४८ पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपाग तः गंधोयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ४९ तत्र तत्र च दृश्यंते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः लूनाश्च परिदृश्यंते दर्भा वैदूर्यवर्चसः ५० एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ५१ विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः पु- ष्पोपहारं कुर्वंति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ५२ ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ५३ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ५४ इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महाऽसुरौ ५५ धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ५६ भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ५७

४९ ५० कृष्णाभ्रं नीलाभ्रं शि- खरं पर्वतशिखरं चोपमा यस्य ५१ विविक्तेषु निर्मलेषु एकांतेषु च स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमिति शेषः ५२ ५३ मृत्युं तत्तुल्यं दैत्यं शरण्या वासयोग्या लोका नां ५४ कोसौ मृत्युतुल्योऽसुरो योऽगस्त्येन निगृहीतो लोकरक्षणायेत्यतस्तदाख्यायिकामाह इहेति वने इत्यर्थः एकदा कस्मिंश्चित्पूर्वकाले ५५ ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेषं संस्कृतं वदन्ब्राह्मणवदिति शेषः एतदुभयं विश्वासार्थं ५६ संस्कृतं कृत्वा श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ५७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५८ मेषवन्नदन्मृतसंजीवनीविद्याप्रभावादुदरांतरितिशेषः विनिष्पतत् विनिर्गतवान् अडभावआर्षः ५९ संहृत्य समेत्य ६० प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयसं
हारेण महर्षिणागस्त्येन श्राद्धे श्राद्धव्यापारमनुभूय भक्षितः सोऽसुरोवातापिः ६१ तत इल्वलः श्राद्धांते संपन्नमित्युक्त्वा हस्तोदकं दत्वा भ्रातरं निष्क्रमस्वे
त्यभ्यभाषत ६२ ६३ मयाजीर्णस्यभुक्तस्येतिशेषः ६४ प्रधर्षयितुं हिंसितुं ६५ चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्नितुल्येन ६६ ६७

ततोभुक्तवतांतेषांविप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् वातापेनिष्क्रमस्वेतिस्वरेणमहतावदन् ५८ ततोभ्रातुर्वचःश्रुत्वावातापिर्मेषवन्नदन् भि
त्वाभित्वाशरीराणिब्राह्मणानांविनिष्पतत् ५९ ब्राह्मणानांसहस्राणितैरेवंकामरूपिभिः विनाशितानिसंहत्यनित्यशःपिशिताशनैः ६०
अगस्त्येनतदादेवैःप्रार्थितेनमहर्षिणा अनुभूयकिलश्राद्धेभक्षितःसमहासुरः ६१ ततःसंपन्नमित्युक्त्वादत्वाहस्तेवनेजनम् भ्रा
तरंनिष्क्रमस्वेतिइल्वलःसमभाषत ६२ सतदाभाषमाणंतुभ्रातरंविप्रघातिनम् अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्योमुनिसत्तमः ६३ कुतो
निष्क्रमितुंशक्तिर्मयाजीर्णस्यरक्षसः भ्रातुस्तुमेषरूपस्यगतस्ययमसादनम् ६४ अथतस्यवचःश्रुत्वाभ्रातुर्निधनसंश्रितम् प्राधर्ष
यितुमारेभेमुनिंक्रोधान्निशाचरः ६५ सोभ्यद्रवद्द्विजेंद्रंतं मुनिनादीप्ततेजसा चक्षुषानलकल्पेननिर्दग्धोनिधनंगतः ६६ तस्यायमा
श्रमोभ्रातुस्तटाकवनशोभितः विप्रानुकंपयायेनकर्मेदंदुष्करंकृतम् ६७ एवंकथयमानस्यतस्यसौमित्रिणासह रामस्यास्तंगतःसूर्यःसं
ध्याकालोभ्यवर्तत ६८ उपास्यपश्चिमांसंध्यांसहभ्रात्रायथाविधि प्रविवेशाश्रमपदंतमृषिंचाभ्यवादयत् ६९ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु
मुनिनातेनराघवः न्यवसत्तांनिशामेकांप्राश्यमूलफलानिच ७० तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामुदितेरविमंडले भ्रातरंतमगस्त्यस्यआमं
त्रयतराघवः ७१ अभिवादयेत्वांभगवन्सुखमस्म्युषितोनिशाम् आमंत्रयेत्वांगच्छामिगुरुंतेद्रष्टुमग्रजम् ७२ गम्यतामितितेनोक्तो
जगामरघुनंदनः यथोद्दिष्टेनमार्गेणवनंतच्चावलोकयन् ७३ नीवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा चिरिबिल्वान्मधूकांश्च
बिल्वानथचतिंदुकान् ७४ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ददर्शरामःशतशस्तत्रकांतारपादपान् ७५ हस्तिहस्तैर्विमृ
दितान्वानरैरुपशोभितान् मत्तैःशकुनिसंघैश्चशतशःप्रतिनादितान् ७६ ततोब्रवीत्समीपस्थंरामोराजीवलोचनः पृष्ठतोनुगतंवीरंल
क्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ७७ स्निग्धपत्रायथावृक्षायथाक्षांतामृगद्विजाः आश्रमोनातिदूरस्थोमहर्षेर्भावितात्मनः ७८

६८ ६९ ७० ७१ अभिवादयेत्वेति पादे नवाक्षरत्वमार्षं ७२ ७३ नीवाराजलकदंबाः वंजुलोऽशोकः तिनिशोधवः चिरिबिल्वोनक्तमालः ७४
७५ ७६ ७७ यथाश्रुतास्तथास्निग्धपत्रावृक्षाद्दृश्यंतेइतिशेषः अतोनिकटआश्रमः ७८ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अगं विंध्यं स्तंभयतीत्यगस्त्यः पृषोदरादिः स्वेनकर्मणा विंध्यस्तंभनकर्मणा परिश्रांतश्रमापहंता ७९ प्राज्यैर्भूरिभिर्धूमैः पाकयज्ञधूमैराकुलं वनं यस्मिन् ८० ८१ यस्य प्रभावाद्राक्षसैरियमगस्त्याश्रमप्रदेशावर्तिनी दक्षिणादिग्दृश्यते केवलं त्रासात् महर्षिभीत्यानोपभुज्यते नस्वदेशत्वेनांगीक्रियतइत्यर्थः ८२ निर्वैराः प्राणिषुवैररहिताः प्रशांताः त्यक्तक्रूरकर्माणः ८३ भगवतोगस्त्यस्यमहिम्ना प्रदक्षिणा एतदश्रमावच्छेदेन निर्वैरत्वादिसंपादनसमर्था क्रूरकर्मभिरक्षोभिर्दुर्धर्षाऽतोनाम्नाचनाम्नापि संपूर्णादिगेवदक्षिणेतित्रिषुलोकेषुप्रथिता ८४ मेरुस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्धितुकामोप्यचलोविंध्यस्त

अगस्त्यइतिविख्यातोलोकेस्वेनैवकर्मणा आश्रमोदृश्यतेतस्यपरिश्रांतश्रमापहः ७९ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः प्रशांतमृगयूथश्चनानाशकुनिनादितः ८० निगृह्यतरसामृत्युंलोकानांहितकाम्यया दक्षिणादिक्कृतायेनशरण्यापुण्यकर्मणा ८१ तस्येदमाश्रमपदंप्रभावाद्यस्यराक्षसैः दिगियंदक्षिणात्रासाद्दृश्यतेनोपभुज्यते ८२ यदाप्रभृतिचाक्रांतादिगियंपुण्यकर्मणा तदाप्रभृतिनिर्वैराःप्रशांतारजनीचराः ८३ नाम्नाचेयंभगवतोदक्षिणादिक्प्रदक्षिणा प्रथितात्रिषुलोकेषुदुर्धर्षाक्रूरकर्मभिः ८४ मार्गंनिरोद्धुंसततंभास्करस्याचलोत्तमः संदेशंपालयंस्तस्यविंध्यशैलोनवर्धते ८५ अयंदीर्घायुषस्तस्यलोकेविश्रुतकर्मणः अगस्त्यस्याश्रमःश्रीमान्विनीतमृगसेवितः ८६ एषलोकार्चितःसाधुर्हितेनित्यंरतःसताम् अस्मानधिगतानेषश्रेयसायोजयिष्यति ८७ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिम् शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो ८८ अत्रदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः अगस्त्यंनियताहाराःसततंपर्युपासते ८९ नात्रजीवेन्मृषावादीक्रूरोवायदिवाशठः नृशंसःपापवृत्तोवामुनिरेषतथाविधः ९० अत्रदेवाश्चयक्षाश्चनागाश्चपतगैःसह वसंतिनियताहाराधर्ममाराधयिष्णवः ९१ अत्रसिद्धामहात्मानोविमानैःसूर्यसन्निभैः त्यक्तादेहान्नवैर्देहैःस्वर्यातःपरमर्षयः ९२ यक्षत्वममरत्वंचराज्यानिविविधानिच अत्रदेवाःप्रयच्छंतिभूतैराराधिताःशुभैः ९३ आगताःस्माश्रमपदंसौमित्रेप्रविशाग्रतः निवेदयेहमांप्राप्तमृषयेसहसीतया ९४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ ७

स्यागस्त्यस्य संदेशंमदागमनपर्यंतं मावर्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन्नवर्धतेऽद्यापीतिशेषः ८५ ८६ अधिगतान्स्वाश्रमं प्राप्तान्छ्रेयसायोजयिष्यति दि-व्यशस्त्रादिदानेनेतिगूढोभिसंधिः ८७ प्रभोःशुश्रूषणसमर्थैस्त्वर्थः ८८ ८९ क्रूरःनिर्दयःशठोगूढविप्रियकारी नृशंसोघातकः तथाविधः दुर्वृत्ताऽसहिष्णुः ९० पतगागरुडादयः धर्मस्वर्गादिजनकं ९१ अत्रआश्रमेसिद्धाःतपसेतिशेषः नवैर्देहैर्दिव्यदेहैः ९२ अत्राश्रमे भूतैःप्राणिभिःकर्तृभिःशुभैः सत्कर्मभिराराधितादेवादयआश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैवराज्यादीनिप्रयच्छंतीत्यर्थः ९३ ९४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेएकादशःसर्गः ११ १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ २ हितः शुभकारी अनुकूलस्त्वदिच्छावशवर्ती पूज्यविषयानुरागोभक्तिस्तद्वान्भक्तः यदीतिसंभावनायां बहुदिनंवनेवासादस्मच्छ्रवणं न वापिसं
भावितमित्यर्थः ३ भगवंतंद्रष्टुमिच्छामहेतोदर्शनार्थमागताइतिनिवेद्यतामित्यर्थः ४ अग्निशरणमग्निहोत्रगृहं निवेदितुं निवेदयितुं ५ अंजसाशीघ्रं ६
संमतइष्टः ७ द्रष्टुंतदनंतरं कियत्कालं शुश्रूषार्थं सेवार्थंचागतौ ८ अनंतरंतत्त्वं वक्तव्यतत्त्वंउपश्रुत्य भगवदागमनश्रवणानंदमनुभूयेत्यर्थइतितीर्थः
९ मांद्रष्टुंसमागतइतियत्तद्दिष्ट्या ममभाग्येन किंचांतर्भावितण्यर्थोदृशिः मामात्मानं दर्शयितुं यद्वनेवसतश्चिरस्यचिरकालस्यगमनेप्यागतस्तद्दिष्ट्यामद्भा

सप्रविश्याश्रमपदंलक्ष्मणोराघवानुजः अगस्त्यशिष्यमासाद्यवाक्यमेतदुवाचह १ राजादशरथोनामज्येष्ठस्तस्यसुतोबली रामःप्राप्तो-
मुनिंद्रष्टुंभार्ययासहसीतया २ लक्ष्मणोनामतस्याहंभ्राताखवरजोहितः अनुकूलश्चभक्तश्चयदितेश्रोत्रमागतः ३ तेवयंवनमत्यु-
ग्रंप्रविष्टाःपितृशासनात् द्रष्टुमिच्छामहेसर्वेभगवंतंनिवेद्यताम् ४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यतपोधनः तथेत्युक्त्वाग्निशरणंप्रवि
वेशानिवेदितुम् ५ सप्रविश्यमुनिश्रेष्ठंतपसादुष्प्रधर्षणम् कृतांजलिरुवाचेदंरामागमनमंजसा ६ यथोक्तंलक्ष्मणेनैवशिष्योग-
स्त्यस्यसंमतः पुत्रौदशरथस्येमौरामोलक्ष्मणएवच ७ प्रविष्टावाश्रमपदंसीतयासहभार्यया द्रष्टुंभवंतमायातौशुश्रूषार्थमरिंद-
मौ ८ यदत्रानंतरंतत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ततःशिष्यादुपश्रुत्यप्राप्तंरामंसलक्ष्मणं ९ वैदेहींचमहाभागामिदंवचनमब्रवीत् दिष्ट्या
रामश्चिरस्याद्यद्रष्टुंमांसमुपागतः १० मनसाकांक्षितंह्यस्यमयाप्यागमनंप्रति गम्यतांसत्कृतोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः ११ प्रवे
श्यतांसमीपंमेकिमयंनप्रवेशितः एवमुक्तस्तुमुनिनाधर्मज्ञेनमहात्मना १२ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेतिनियतांजलिः तदानिष्क्र
म्यसंभ्रांतःशिष्योलक्ष्मणमब्रवीत् १३ कोसौरामोमुनिंद्रष्टुमेतुप्रविशतुस्वयम् ततोगत्वाश्रमपदंशिष्येणसहलक्ष्मणः १४ दर्शया
मासकाकुत्स्थंसीतांचजनकात्मजाम् तंशिष्यःप्रश्रितंवाक्यमगस्त्यवचनंब्रुवन् १५ प्रावेशयद्यथान्यायंसत्कारार्हंसुसत्कृतम् प्रविवेश
ततोरामःसीतयासहलक्ष्मणः १६

ग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थः १० तदेवाह मनसेति एतदागमनमुद्दिश्य कांक्षितंइच्छाकृतेतियावत् सत्कृतःआचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ११ किमसौ नप्रवेशितःकस्मा
द्धेतोर्विलंबः कृतइत्यर्थः १२ अभिवाद्यआगमननियोगप्रयुक्तं पुनरभिवादनं कृत्वा तथेतिआनयामीत्येवं १३ स्वयंप्रविशतु भगवतावगतवृत्तांतत्वान्ना-
स्याशिष्यमुखापेक्षेतिभावः आश्रमपदं आश्रमप्रांतदेशं १४ लक्ष्मणःकाकुत्स्थं रामं प्रदर्शयामासशिष्यमितिशेषः तं दृष्ट्वारामं शिष्यःअगस्त्यवचनं उच्यत
इतिवचनं अगस्त्योक्तंवाक्यं प्रश्रितं प्रीतियुक्तंब्रुवन् प्रावेशयदित्यन्वयः १५ सुसत्कृतं पाद्यार्घ्यादिभिरग्रेगत्वा मार्गप्रदर्शनेनचसत्कृतम् १६ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अगस्त्याश्रमस्थदेवतास्थानदर्शनमाह सतत्रेति तत्राश्रमेसरामः ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्य कल्पितंस्थानं अग्निरत्ररुद्रः १७ भगःस्थूलमंडलाभिमानी १८ धाता कार्यप्रजापतिः विधाता विश्वकर्मेतिकतकः १९ गायत्रीति सरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणं २० एषांस्थानानि पश्यतीत्यन्वयः एतेनपूजास्थाने एतावता देवानां पूजावश्यकीतिसूचितं अभिनिष्पतत् अडभावआर्षः अभ्युत्थानंकृतवानित्यर्थः २१ मुनीनामग्रतःस्थितमितिशेषः ईदृशंतमगस्त्यं ददर्शेत्यन्वयः २२ औदार्येण तेजोविशेषजनितौन्नत्येन २३ एवमगस्त्यमुक्त्वा लक्ष्मणंप्रतिबोधयित्वा आपततःआश्रमादागच्छतःतस्यऋषेःपादौ

प्रशांतहरिणाकीर्णमाश्रमंत्ववलोकयन् सतत्रब्रह्मणःस्थानमग्नेःस्थानंतथैवच १७ विष्णोःस्थानंमहेंद्रस्यस्थानंचैवविवस्वतः सोम
स्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवच १८ धातुर्विधातुःस्थानंचवायोःस्थानंतथैवच स्थानंचपाशहस्तस्यवरुणस्यमहात्मनः १९ स्था
नंतथैवगायत्र्यावसूनांस्थानमेवच स्थानंचनागराजस्यगरुडस्थानमेवच २० कार्तिकेयस्यचस्थानंधर्मस्थानंचपश्यति ततःशि
ष्यैःपरिवृतोमुनिरप्यभिनिष्पतत् २१ तंददर्शाग्रतोरामोमुनीनांदीप्ततेजसम् अब्रवीद्वचनंवीरोलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् २२ बहिर्ल-
क्ष्मणनिष्क्रामत्यगस्त्योभगवानृषिः औदार्येणावगच्छामिनिधानंतपसामिदम् २३ एवमुक्त्वामहाबाहुरगस्त्यंसूर्यवर्चसम् जग्रा-
हाऽपततस्तस्यपादौचरघुनंदनः २४ अभिवाद्यतुधर्मात्मातस्थौरामःकृतांजलिः सीतयासहवैदेह्यातदारामःसलक्ष्मणः २५ प्रति
गृह्यचकाकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः कुशलप्रश्नमुक्त्वाचआस्यतामितिसोऽब्रवीत् २६ अग्निंहुत्वाप्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्यच
वानप्रस्थेनधर्मेणसतेषांभोजनंददौ २७ प्रथमंचोपविश्याथधर्मज्ञोमुनिपुंगवः उवाचराममासीनंप्रांजलिंधर्मकोविदम् २८
अन्यथाखलुकाकुत्स्थतपस्वीसमुदाचरन् दुःसाक्षीवपरेलोकेस्वानिमांसानिभक्षयेत् २९ राजासर्वस्यलोकस्यधर्मचारीमहा
रथः पूजनीयश्चमान्यश्चभवान्प्राप्तःप्रियातिथिः ३०

जग्राह हस्ताभ्यांमूर्ध्नाच पादौस्पृष्ट्वा नमश्चकारेत्यर्थः २४ योगरूढिभ्यांरामशब्दद्वयापौनरुक्त्यं २५ प्रतिगृह्य उत्थापनपूर्वमालिंग्येत्यर्थः २६ अर्चन-स्यैवविस्तरोपदेशोऽग्निमितिवैश्वदेवहोमंकृत्वेत्यर्थः अतिथीन्रामादीन् २७ आसीनं पश्चादासीनमित्यर्थइतिप्रांचः ममतुभाति प्रथममितिभोजनंददावित्यने-नान्वेति अथोपविश्य अतिथिपूजाव्यग्रतया तावत्पर्यंतमनुपवेशनमिति २८ एवंक्षत्रियपूजानुचितेत्याशंकां समाधित्सुःप्रकृतंधर्ममुवाचेत्याह अन्यथेति अन्यथास मुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः दुःसाक्षी कूटसाक्षी एवंच प्रत्यवायपरिहारार्थमेवमतिथिपूजावश्यकीत्याशयः २९ त्वदधिकोऽतिथिश्चनास्तीत्याह राजे ति सर्वलोकराजा सर्वलोकनियंतृत्वेनेश्वरत्वंगर्भितं धर्मचारी धर्माचरणेन तत्प्रवर्तकः ईदृशस्त्वं प्रियातिथिःसन् प्राप्तोऽतःपूजनीयोमान्यश्च मान्यत्वेनैतःप रत्वमेवास्माकमाराधनीयइतिसूचितं ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ हेम्ना वज्रेणच भूषितं वैष्णवमिति परशुरामाद्गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं यद्रामेण तदेव वरुणादादाय महेंद्रोगस्त्येनिक्षिप्तवानितिकतकः योगेनमहेंद्रपदेना त्रवरुणएवेत्यन्ये ३२ ब्रह्मणा दत्तोब्रह्मदत्तस्तदाख्यश्चतूणीचेति चेन धनुःशरयोरुभयोरिंद्रदत्तत्वंगम्यते ३३ महारजतं सुवर्णं हेम विभूषितोमुष्टिदेशे ३४ ३५ वज्रं वज्रधरोयथेत्यनेन त्वदीयमेवत्वयास्वीक्रियतइति ध्वनितं ३६ वरायुधं वरस्य विष्णोरायुधमुत्तमायुधंच ३७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० आदि० आरण्यकांडे द्वादशःसर्गः १२ ७ रामप्रीतोस्मि लक्ष्मण त्वयिच परितुष्टोस्मि रामसेवातत्परत्वेन परितोषः भगवद्विषयप्री

एवमुक्त्वाफलैर्मूलैःपुष्पैश्चान्यैश्चराघवम् पूजयित्वायथाकामंततोगस्त्यस्तमब्रवीत् ३१ इदंदिव्यंमहच्चापंहेमवज्रविभूषितम् वैष्णवंपु रुषव्याघ्रनिर्मितंविश्वकर्मणा ३२ अमोघःसूर्यसंकाशोब्रह्मदत्तःशरोत्तमः दत्तोममहेंद्रेणतूणीचाक्षय्यसायकौ ३३ संपूर्णौनिशि तैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिवपावकैः महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ३४ अनेनधनुषारामहत्वासंख्येमहासुरान् आजहारश्रियंदीप्तांपुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ३५ तद्धनुस्तौचतूणीचशरंखड्गंचमानद जयायप्रतिगृण्हीष्ववज्रंवज्रधरोयथा ३६ एवमुक्त्वामहातेजाःसमस्तं तद्वरायुधम् दत्वारामायभगवानगस्त्यःपुनरब्रवीत् ३७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेद्वादशःसर्गः १२ रामप्री तोस्मिभद्रंतेपरितुष्टोस्मिलक्ष्मण अभिवादयितुंयन्मांप्राप्तौस्थःसहसीतया १ अध्वश्रमेणवांखेदोबाधतेप्रचुरश्रमः व्यक्तमुत्कंठते वापिमैथिलीजनकात्मजा २ एषाचसुकुमारीचदुःखैश्चनविमानिता प्राज्यदोषंवनंप्राप्ताभर्तृस्नेहप्रचोदिता ३ यथैषारमतेरामइ हसीतातथाकुरु दुष्करंकृतवत्येषावनेत्वामभिगच्छति ४ एषाहिप्रकृतिःस्त्रीणामासृष्टेरघुनंदन समस्थमनुरज्यंतेविषमस्थंत्यजंति च ५ शतह्रदानांलोलत्वंशस्त्राणांतीक्ष्णतांतथा गरुडानिलयोःशैघ्र्यमनुगच्छंतियोषितः ६ इयंतुभवतोभार्यादोषैरेतैर्विवर्जिता श्लाघ्याचव्यपदेश्याचयथादेवेष्वरुंधती ७

तैरेव भक्तित्वेन तुष्टोहमिति ध्वनितं स्थइति अस्तेर्लटिमध्यमपुरुषद्विवचनं १ अध्वश्रमेण अध्वगमनादि प्रयुक्तखेदादिकार्यकारी श्रमः खेदो दुःखं प्रचुरश्रमस्तज्जंदुःखं बाधते मैथिलीमितिशेषः अतएवेयं व्यक्तमुत्कंठते क्वचिद्विश्रांतयेइतिशेषः २ नविमानिता इतःप्राक्कदापि नपीडिता खेदैः खेदजनकैः दुःखैरिति पाठांतरं प्राज्यदोषं प्रभूत दोषं ३ ४ दुष्करकरणप्रतिपादनशेषतया लोकव्यवहारमाह एषेति आसृष्टेः सृष्टिमारभ्य समस्थं धनधान्यादियुक्ततया सम्यगवस्थितं विषमस्थं दरिद्ररोगादिग्रस्तं ५ एकत्रानवस्थानाद्विद्युतां चांचल्यमनुगच्छंति बहुकालागतस्नेहबंध च्छेदेन शस्त्रतैक्ष्ण्यानुगमः निंद्यकार्यकरणे वाय्वादिशैघ्र्यानुगमः ६ श्लाघ्या दोषराहित्यपूर्वकं गुणसंपदा सद्भिः प्रशंसनीय व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयंदेशोमदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणालंकृतः हेराम यत्रदेशे इतःपरंवत्स्यसि सोलंकृतोभविष्यतीति किंवक्तव्यमित्यर्थः ८ ९ १० किंतु किंचिद्वक्त
व्यमस्तीत्यर्थः व्यादिशबोधय आश्रमपदंवासस्थानं निरतःप्रीतः ११ ध्यात्वावासोचितंदेशमितिशेषः ततउवाचेत्यर्थेसंधिरार्षः १२ तत्रपंचवटसमूह-
सत्वात्पंचवटीतिनाम्नाभिविश्रुतःप्रसिद्धः १३ १४ एषवृत्तांतःपितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः तवस्नेहात्तपसःप्रभावेनचविदितःनत्वस्निग्धवृ-
त्तांतं तपसाज्ञातुंयततेकश्चित् दशरथस्यचवृत्तांतः कैकेयीवशत्वप्राणत्यागादिरूपस्ततएवमेविदितः १५ यदिहवासंप्रतिज्ञाय आराधयिष्याम्यत्राहंअ
गस्त्यंतंमहामुनिं शेषंचवनवासस्य सौम्यवत्स्याम्यहमित्यनेन ममसमीपेइहमदाश्रमेवासंप्रतिज्ञाय पुनर्मांप्रतिव्यादिशमेवासमित्येतद्वदसि तन्मूलंतेह्व

अलंकृतोयंदेशश्चयत्रसौमित्रिणासह वैदेह्याचानयारामवत्स्यसित्वमरिंदम ८ एवमुक्तस्तुमुनिनाराघवःसंयतांजलिः उवाचप्रश्रितं-
वाक्यमृषिंदीप्तमिवानलम् ९ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगवः गुणैःसभ्रातृभार्यस्यगुरुर्नःपरितुष्यति १० किंतुव्यादिशमेदे-
शंसोदकंबहुकाननम् यत्राश्रमपदंकृत्वावसेयंनिरतःसुखम् ११ ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठःश्रुत्वारामस्यभाषितम् ध्यात्वामुहूर्तंधर्मात्मान
तोवाचवचःशुभम् १२ इतोद्वियोजनेतातबहुमूलफलोदकः देशोबहुमृगःश्रीमान्पंचवट्यभिविश्रुतः १३ तत्रगत्वाश्रमपदंकृत्वासौ
मित्रिणासह रमस्वत्वंपितुर्वाक्यंयथोक्तमनुपालयन् १४ विदितोह्येषवृत्तांतोममसर्वस्तवानघ तपसश्चप्रभावेनस्नेहाद्दशरथस्यच
१५ हृदयस्थंचतेच्छंदोविज्ञातंतपसामया इहवासंप्रतिज्ञायमयासहतपोवने १६ अतश्चत्वामहंब्रूमि गच्छपंचवटीमिति सहिरम्यो
वनोद्देशोमैथिलीतत्ररंस्यते १७ सदेशःश्लाघनीयश्चनातिदूरेचराघव गोदावर्याःसमीपेचमैथिलीतत्ररंस्यते १८ प्राज्यमूलफलैश्चैव
नानाद्विजगणैर्युतः विविक्तश्चमहाबाहोपुण्योरम्यस्तथैवच १९ भवानपिसदाचारःशक्तश्चपरिरक्षणे अपिचात्रवसन्रामतापसा
न्पालयिष्यसि २० एतदालक्ष्यतेवीरमधूकानांमहावनम् उत्तरेणास्यगंतव्यंन्यग्रोधमपिगच्छता २१

दयस्थंच्छंदःअभिप्रायोमयाज्ञा
तंअत्रावस्थानेप्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहोनभवति अत्रराक्षसगमनाभावादित्येवंरूपइतिभावः १६ अतस्त्वदभिप्रायज्ञानात्त्वांपंचवटींगच्छेतिब्रूमि ब्रवी
मि नतुशिष्टव्यवहारोचितमपीहतिष्ठेतिब्रवीमीत्यर्थः तद्गुणार्थवादमाह सहीति १७ १८ विविक्तःएकांतःपुण्यः पुण्यजनकोरम्योदृष्टिमनसोः १९ परि
रक्षणे शक्तस्तापसानामितिशेषः भवानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसरक्षणेसामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षसामपीडा सूचिता अत्रपंचवट्याश्रमे पालयिष्यसि १६
प्रतिज्ञातपालननिर्वाहं करिष्यसि २० अस्य मधूकवनस्योत्तरेणेत्यर्थः न्यग्रोधं तदुपलक्षितमाश्रमं गच्छता २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थलं निर्वनं देशं उपारुह्य प्राप्य कस्यचित्पर्वतस्याविदूरतः समीपतः पंचवटीत्येवरव्यातोदेशः २२ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः २३ २४ विषक्तेतूणीययो स्तेपूर्वपदेपुंवत्वं २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मी॰आदि॰आरण्यकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ अंतरामध्ये १ तंपक्षिं पक्षिणंराक्षसंमेना तेविज्ञातवंतौ तंराक्षसंब्रुवाणौपरस्परंकथयंतौ कोभवानिति पप्रच्छतुरितिशेषः २ आत्मनःपितुःश्रीरामस्यतवपितुरित्यर्थः ३ ४ वचनंवंशनामप्रश्नविषय कंवचनमित्यर्थः सोत्पत्तिकथनप्रसंगात्सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्ष इत्यर्थः आत्मानमात्मनामचेत्यर्थः ५ पूर्वकाले ब्रह्मणोऽहरादिकाले तान्प्रजापतीन् ६ कर्द-

ततस्स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः रव्यातःपंचवटीत्येवनित्यपुष्पितकाननः २२ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामःसौमित्रिणासह सत्कृत्यामंत्र यामासतमृषिंसत्यवादिनम् २३ तौतुतेनाभ्यनुज्ञातौकृतपादाभिवंदनौ तमाश्रमंपंचवटींजग्मतुःसहसीतया २४ गृहीतचापौतुनराधि पात्मजौविषक्ततूणीसमरेष्वकातरौ यथोपदिष्टेनयथामहर्षिणाप्रजग्मतुःपंचवटींसमाहितौ २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी- येआदि॰आरण्यकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ अथपंचवटींगच्छन्नंतरारघुनंदनः आससादमहाकायंगृध्रंभीमपराक्रमम् १ तंदृष्ट्वा तौमहाभागौवनस्थंरामलक्ष्मणौ मेनातेराक्षसंपक्षिंब्रुवाणौकोभवानिति २ सतौमधुरयावाचासौम्ययाप्रीणयन्निव उवाचवत्समां- विद्धिवयस्यंपितुरात्मनः ३ सतंपितृसखंमत्वापूजयामासराघवः सतस्यकुलमव्यग्रमथपप्रच्छनामच ४ रामस्यवचनंश्रुत्वाकुलमात्मा नमेवच आचचक्षेद्विजस्तस्मैसर्वभूतसमुद्भवम् ५ पूर्वकालेमहाबाहोयेप्रजापतयोभवन् तान्मेनिगदतःसर्वानादितःशृणुराघव ६ कर्दमःप्रथमस्तेषांविकृतस्तदनंतरम् शेषश्चसंश्रयश्चैवबहुपुत्रश्चवीर्यवान् ७ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्चक्रतुश्चैवमहाबल पुलस्त्यश्चां गिराश्चैवप्रचेताःपुलहस्तथा ८ दक्षोविवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्चराघव कश्यपश्चमहातेजास्तेषामासीच्चपश्चिमः ९ प्रजापतेस्तु- दक्षस्यबभूवुरितिविश्रुताः षष्टिर्दुहितरोरामयशस्विन्योमहायशः १० कश्यपःप्रतिजग्राहतासामष्टौसुमध्यमाः अदितिंचदितिंचै वदनूमपिचकालकाम् ११ ताम्रांक्रोधवशांचैवमनुंचाप्यनलामपि तास्तुकन्यास्ततःप्रीतःकश्यपःपुनरब्रवीत् १२ पुत्रांस्त्रैलो क्यभर्तृन्वैजनयिष्यथमत्समान् अदितिस्तन्मनारामदितिश्चदनुरेवच १३ कालकाचमहाबाहोशेषास्त्वमनसोभवन् अदित्यांजज्ञि रेदेवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम १४

माद्याः सप्तदश प्रजापतयोबभूवुः ७ ८ ९ दक्षस्यषष्टिर्दुहितरोबभूवुरित्यन्वयः महायशइतिरामसंबुद्धिः १० दक्षक न्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह अदितिमित्यादि अष्टावित्युपलक्षणं कश्यपायत्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः वक्ष्यमाणसंतानोपयोगिन्योष्टावितिवा ११ १२ १३ त- न्मनास्तत्सदृशपुत्राभिलाषवती इदं दितिदनुकालकानांविशेषणं अमनसस्तथा मनोरथहीनाः तत्फलंतासांकन्यासंतानं वक्ष्यति १४ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अश्विनौचेत्संतास्त्रयस्त्रिंशत् १५ तेषांदितिपुत्राणां वनैरर्णवैश्च सहितासवनार्णवा १६ १७ क्रौंचादिसंतानमाह उलूकानिति १८ १९ संबोधन नाम मध्येमध्ये भद्रंते इतिप्रयोगः हेराम तेभद्रमस्तु शृण्विति शेषः २० क्रोधवशा काश्यपषष्ठपत्नी तस्यादशापत्यान्याह मृगींचेति २१ २२ सृमराःश्यामकेशपुच्छाः चमराःश्वेतकेशपुच्छाः इतिभेदः २३ २४ हरयःसिंहाःगोलांगूलाइतिपूर्वान्वयि २५ २६ २७ गावोगाइत्यर्थः नागाबहुफ-

आदित्यावसवोरुद्राअश्विनौचपरंतप दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तातयशस्विनः १५ तेषामियंवसुमतीपुरासीत्सवनार्णवा द तुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम १६ नरकंकालकंचैवकालकापिव्यजायत क्रौंचींभासींतथाश्येनींधृतराष्ट्रींतथाशुकीम् १७ ताम्रातुसुषुवेकन्याःपंचैतालोकविश्रुताः उलूकाञ्जनयत्क्रौंचीभासीभासान्व्यजायत १८ श्येनीश्येनांश्चगृध्रांश्चव्यजायतसुतेजसः धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः १९ चक्रवाकांश्चभद्रंतेविजज्ञेसापिभामिनी शुकीनतांविजज्ञेतुनतायांविनतासुता २० दशक्रोधवशाराम विजज्ञेप्यात्मसंभवाः मृगींचमृगमंदांचहरींभद्रमदामपि २१ मातंगीमथशार्दूलींश्वेतांचसुरभींतथा सर्वलक्षणसंपन्नांसुरसांकद्रुकामपि २२ अपत्यंतुमृगाःसर्वेमृग्यानरवरोत्तम ऋक्षाश्चमृगमंदायाःसृमराश्चमरास्तथा २३ ततस्त्विरावतींनामजज्ञेभद्रमदासुताम् तस्यास्त्वैरावतःपुत्रोलोकनाथोमहागजः २४ हर्यांश्चहरयोपत्यंवानराश्चतपस्विनः गोलांगूलाश्चशार्दूलीव्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् २५ मातंग्यास्त्वथमातंगाअपत्यंमनुजर्षभ दिशागजंतुकाकुत्स्थश्वेताव्यजनयत्सुतान् २६ ततोदुहितरौरामसुरभिर्देव्यजायत रोहिणींनामभद्रंतेगंधर्वींचयशस्विनीम् २७ रोहिण्यजनयद्गावोगंधर्वीवाजिनःसुतान् सुरसाजनयन्नागान्रामकद्रूश्चपन्नगान् २८ मनुर्मनुष्यान्जनयत्काश्यपस्यमहात्मनः ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चमनुजर्षभ २९ मुखतोब्राह्मणाजाताउरसःक्षत्रियास्तथा ऊरुभ्यांजज्ञिरेवैश्याःपद्भ्यांशूद्राइतिश्रुतिः ३० सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापिव्यजायत विनताचशुकीपौत्रीकद्रूश्चसुरसास्वसा ३१ कद्रूर्नागसहस्रंतुविजज्ञेधरणीधरान् द्वौपुत्रौविनतायास्तुगरुडोऽरुणएवच ३२

णाःसर्पास्तदन्येपन्नगाइतितीर्थः निर्विषानागास्तदन्येपन्नगाइतिकतकः २८ जनयदजनयदित्यर्थः २९ उरसःबाहुमध्यात् क्वचित्तुबाहुभ्यामितिपाठः ३० अनलापिव्यजायतेत्यनेनकश्यपस्याष्टानामपिपत्नीनां संतानान्युक्त्वा स्ववंशप्रदर्शनायाह विनताचेत्यादि शुकीपौत्री शुकीपुत्रीनता तस्याविनतापुत्रीत्यर्थः सुरसाकद्रूश्चनाम्नासुते ३१ नागसहस्रंपन्नगसहस्रमित्यर्थः अतोनोक्तेनविरोधः ३२ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्येनीपुत्रमिति ननुताम्रापुत्र्योः शुकीश्येन्यौ साश्येनी शुकीपौत्रीपुत्रस्यारुणस्य कथंभार्येतिचेत् तत्संतानपरंपरापतिताअन्येषाश्येनीत्यदोषः विधिनिषे-
धयोर्मनुष्याधिकारत्वाद्वा ३३ वाससहायः वासस्थाने सीतारक्षणे सहायभूतः यदीच्छसिउक्तार्थमितिशेषः तदेवाह सीतामिति त्वयियातेमृगयाद्यर्थं३४
३५ परिदाय रक्षणार्थंजटायुषेतिशेषः परिधायतिपाठेपरिवार्येत्यर्थः ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰आरण्यकांडेचतुर्दशःस
र्गः १४ व्यालः श्वापदसर्पयोरितिकोशः मृगाहरिणाद्यः १ यंदेशंमुनिरब्रवीत्यथोद्दिष्टं तंदेशमागतास्स्मेत्यन्वयः २ दृष्टिश्चार्यतांप्रेक्ष्यतामित्यर्थः निपु
णआश्रमोचितदेशज्ञानइतिशेषः संमतः सीतायाइतिशेषः ३ तदेवाह रमतइति त्वंरमसेऽहंरमेइत्यर्थः ४ वनरामण्यकंवनस्यरमणीयत्वं ५ संयतां

तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिश्चममाग्रजः जटायुरितिमांविद्धिश्येनीपुत्रमरिंदम ३३ सोहंवाससहायस्तेभविष्यामियदीच्छसि सीतांच
तातरक्षिष्येत्वयियातेसलक्ष्मणे ३४ जटायुषंतुप्रतिपूज्यराघवोमुदापरिष्वज्यचसन्नतोभवत् पितुर्हिशुश्रावसखित्वमात्मवान्जटायुषा
संकथितंपुनःपुनः ३५ सतत्रसीतांपरिदायमैथिलींसहैवतेनातिबलेनपक्षिणा जगामतांपंचवटींसलक्ष्मणोरिपून्दिधक्षन्सवनानिपा-
लयन् ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ततःपंचवटींगत्वानानाव्यालमृगायुताम्
उवाचलक्ष्मणंरामोभ्रातरंदीप्ततेजसम् १ आगतास्स्मयथोद्दिष्टंयंदेशंमुनिरब्रवीत् अयंपंचवटीदेशःसौम्यपुष्पितकाननः २ सर्वतश्चा
र्यतांदृष्टिःकाननेनिपुणोह्यसि आश्रमःकतरस्मिन्नोदेशेभवतिसंमतः ३ रमतेयत्रवैदेहीत्वमहंचैवलक्ष्मण तादृशोदृश्यतांदेशःसन्निकृ
ष्टजलाशयः ४ वनरामण्यकंयत्रजलरामण्यकंतथा सन्निकृष्टंचयस्मिंस्तुसमित्पुष्पकुशोदकम् ५ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसंय
तांजलिः सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ६ परवानस्मिकाकुत्स्थत्वयिवर्षशतंस्थिते स्वयंतुरुचिरेदेशेक्रियतामितिमांवद ७
सुप्रीतस्तेनवाक्येनलक्ष्मणस्यमहाद्युतिः विमृशन्रोचयामासदेशंसर्वगुणान्वितम् ८ सतंरुचिरमाक्रम्यदेशमाश्रमकर्मणि हस्तेगृही
त्वाहस्तेनरामःसौमित्रिमब्रवीत् ९ अयंदेशःसमःश्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः इहाश्रमपदंरम्यंयथावत्कर्तुमर्हसि १० इयमादित्यसं
काशैःपद्मैःसुरभिगंधिभिः अदूरेदृश्यतेरम्यापद्मिनीपद्मशोभिता ११ यथाख्यातमगस्त्येनमुनिनाभावितात्मना इयंगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरु
भिर्वृता १२

जलिः बद्धांजलिः ६ हेकाकुत्स्थ त्वयिस्थिते विद्यमानेवर्षशतमपि अहंपरवानेव त्वदधीनएव नकदाचिदपि मेस्वातंत्र्यमित्यर्थः स्वयंतु त्वंअयं रुचिरोदेशइति
विचार्य तत्ररुचिरे देशे क्रियतामितिवद ७ विमृशन् पर्यालोचयन् ८ हस्तेन स्वहस्तेन हस्तेलक्ष्मणस्य हस्ते लक्ष्मणं गृहीत्वेत्यर्थः अनेन स्नेहाधिक्यमंत
रंगत्वं स्वामित्वंचदर्शितं ९ १० आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरितिशेषः पद्मशोभिता पद्मश्रियाशोभायुक्ता ११ यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यतइत्यर्थः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृगयूथैः पानार्थमागतैर्नि पीडिता निबिडेतियावत् १३ प्रांशवउन्नताः फुल्लैर्विकसितपुष्पवद्भिः १४ सौवर्णैः सुवर्णाभैः परमभक्तिभिर्गवाक्षितागजाइव भ
क्तिभिर्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैरलंकृताः १५ सालाद्यावृक्षविशेषिताः १६ १७ १८ इदंस्थलंपक्षिणाजटायुषा १९ २०
संघातमृत्तिकायस्यांसा दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशांकृतवंशकार्यां २१ आस्तीर्येति तिर्यग्वंशपरिक्षेपोपरीतिशेषः दृढपाशावपाशितां दृढबंधनबद्धां २२
तलंभूतलं राघवस्यार्थे निवासंएकांतभूतंचकारेतिशेषः २३ सगत्वेति एवंसंपादनानंतरमितिशेषः सफलःमार्गस्थवृक्षेभ्योगृहीतफलः २४ कृत्वास्व

हंसकारंडवाकीर्णाचक्रवाकोपशोभिता नातिदूरेनचासन्नेमृगयूथनिपीडिता १३ मयूरनादितारम्याः प्रांशवोबहुकंदराः दृश्यंतेगिर-
यःसौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः १४ सौवर्णैराजतैस्ताम्रैर्देशेदेशेतथाशुभैः गवाक्षिताइवाभांतिगजाःपरमभक्तिभिः १५ सालैस्ता-
लैस्तमालैश्चखर्जूरैःपनसैर्द्रुमैः नीवारैस्तिमिशैश्चैवपुन्नागैश्चोपशोभिताः १६ चूतैरशोकैस्तिलकैःकेतकैरपिचंपकैः पुष्पगुल्मलतो
पेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः १७ स्यंदनैश्चंदनैर्नीपैःपनसैर्लकुचैरपि धवाश्वकर्णखदिरैःशमीकिंशुकपाटलैः १८ इदंपुण्यमिदंरम्यमिदं
बहुमृगद्विजम् इहवत्स्यामसौमित्रेसार्धमेतेनपक्षिणा १९ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःपरवीरहा अचिरेणाश्रमंभ्रातुश्चकारसुमहाब
लः २० पर्णशालांसुविपुलांतत्रसंघातमृत्तिकाम् सुस्तंभांमस्करैर्दीर्घैःकृतवंशांसुशोभनाम् २१ शमीशाखाभिरास्तीर्यदृढपाशाव
पाशिताम् कुशकाशशरैःपर्णैःसुपरिच्छादितांतथा २२ समीकृततलांरम्यांच कारसुमहाबलः निवासंराघवस्यार्थेप्रेक्षणीयमनुत्त
मम् २३ सगत्वालक्ष्मणःश्रीमान्नदींगोदावरींतदा स्नात्वापद्मानिचादायसफलःपुनरागतः २४ ततःपुष्पबलिंकृत्वाशांतिंचसयथा
विधि दर्शयामासरामायतदाश्रमपदंकृतम् २५ सतंदृष्ट्वाकृतंसौम्यमाश्रमंसहसीतया राघवःपर्णशालायांहर्षमाहारयत्परम्
२६ सुसंहृष्टःपरिष्वज्यबाहुभ्यांलक्ष्मणंतदा अतिस्निग्धंचगाढंचवचनंचेदमब्रवीत् २७ प्रीतोस्मितेमहत्कर्मत्वयाकृतमिदंप्रभो प्र
देयोयन्निमित्तंतेपरिष्वंगोमयाकृतः २८ भावज्ञेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मण त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम २९ एवंलक्ष्म
णमुक्त्वातुराघवोलक्ष्मिवर्धनः तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंसुखी ३० कंचित्कालंसधर्मात्मासीतयालक्ष्मणेनच अन्वास्यमा
नोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ३१ इत्यार्षेश्रीम॰ वाल्मी॰ आरण्य॰ पंचदशःसर्गः १५

यमेवेतिशेषः शांतिं वास्तुशांतिं २५ आहारयत् प्राप्तवान् २६
२७ ईदृशेमहतिकर्मणि दातुंप्रदेयोर्थउचितः यन्निमित्तंयत्प्रदेयनिमित्तं तेमयापरिष्वंगः कृतोन्यस्यदेयस्याभावात् २८ भावोभिप्रायः कृतमुपकारः नसं
वृत्तः नमृतः किंतुजीवत्येव पितृवदेव त्वयापरिपालनादितिभावः २९ ३० ३१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्य॰ पंचदशःसर्गः १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथकविः शूर्पणखादर्शनं वक्तुंकामोद्दीपकं हेमंतं वर्णयति लक्ष्मणसुखेन वसतइति पंचवट्यामितिशेषः इष्टोरामस्येतिशेषः कामिनांचशरद्व्यपायेशरदृतु
गमने हेमंतऋतुरिति ऋत्यकइतिसंध्यभावः भिन्नपदत्वंवा १ २ पृष्ठतः रामस्येतिशेषः ३ येन हेमंतेन शुभोयं संवत्सरः सुपक्वसस्यादिसंपत्त्या अलं
कृतइवाभाति ४ हेमंतधर्मानाह नीहारेण परुषःकठिनस्पर्शशरीरः वस्त्रादिस्पर्शसहशरीरइतिकश्चिज्जलानुपभोगः शैत्यातिशयात्सुभगइष्टः ५ का
ले आग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नप्राशनाय यदाग्रयणाख्यं कर्मतद्रूपपूजाभिः पितॄन्देवांश्चसंतर्प्य कृताग्रयणकाः संतोविगतकल्मषा
अभवन् ६ प्राज्यंभूरियथाभवतितथा संपन्नोऽन्नप्राप्तिविषयः कामोयेषांते प्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरादयोजनपदाभवंतीतिशेषः तथा
भूतेषु जनपदेषु यात्रार्थंदर्शनार्थं ७ अंतकसेवितां दिशंदक्षिणां ८ प्रकृत्यास्वभावेन हिमकोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्योहिमवानिति सांप्रतंयनोदूरसू-

वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः शरद्व्यपायेहेमंतऋतुरिष्टःप्रवर्तत १ सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः प्रययावभिषेकार्थंरम्यां
गोदावरींनदीम् २ प्रह्वःकलशहस्तस्तुसीतयासहवीर्यवान् पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्रातासौमित्रिरिदमब्रवीत् ३ अयंसकालःसंप्राप्तःप्रियोय
स्तेप्रियंवद अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरःशुभः ४ नीहारपरुषोलोकःपृथिवीसस्यमालिनी जलान्यनुपभोग्यानिसुभगोहव्यवाह
नः ५ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्यपितृदेवताः कृताग्रयणकाःकालेसंतोविगतकल्मषाः ६ प्राज्यकामाजनपदाःसंपन्नतरगोरसाः
विचरंतिमहीपालायात्रार्थंविजिगीषवः ७ सेवमानेदृढंसूर्येदिशमंतकसेविताम् विहीनतिलकेवस्त्रीनोत्तरादिक्प्रकाशते ८ प्रकृ-
त्याहिमकोशाढ्योदूरसूर्यश्चसांप्रतम् यथार्थनामासुव्यक्तंहिमवान्हिमवान्गिरिः ९ अत्यंतसुखसंचारामध्यान्हेस्पर्शतःसुखाः
दिवसाःसुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः १० मृदुसूर्याःसुनीहाराःपटुशीताःसमाहिताः शून्यारण्याहिमध्वस्तादिवसाभांतिसांप्रत
म् ११ निवृत्ताकाशशयनाःपुष्यनीताहिमारुणाः शीतवृद्धतरायामास्त्रियामायांतिसांप्रतम् १२ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमं
डलः निश्वासांधइवादर्शश्चंद्रमानप्रकाशते १३

येऽतः सुव्यक्तं प्रकटं हिमवान्सन्हिमवानितियथार्थनामाभवति ९ मध्यान्हेसुखःसंचारोयेषुते तथामध्यान्हेस्पर्शतआतपस्पर्शतः सुखजनकाः अतएवसुभगादि
त्याः सुसेव्यादित्याः छायाः सलिलानिच दुर्भगानिअसेव्यानियेषु १० नीहारःसूर्यावरकंहिमं मृदुसूर्याईषदुष्णसूर्याः पटुशीताःशून्यारण्याः हिमनाशितपर्णत्वात्
हिमध्वस्ताःहिमध्वस्तपंकजाः ११ निवृत्ताकाशशयनाःनिवृत्तानावृतप्रदेशशयनाः पुष्यनीताःपुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाःहिमारुणाः हिमधूसराःकु-
पीतवर्णेप्यरुणशब्दः शीतंवृद्धतरंयासुताः आयामादैर्ध्यवत्यस्त्रियामारात्रयः १२ रवौसंक्रांतंसौभाग्यंसुभगत्वंउपभोग्यत्वरूपंयस्यसः तुषारधूसरमंडलःनिश्वा
सांधोनिश्वासमलिनआदर्शइव नप्रकाशते १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आतपश्यामा आतपेन वैवर्ण्यं प्राप्तासीतेव लक्ष्यते सत्तामात्रेण नतुशोभत इत्यर्थः १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शः पश्चिमदिग्वायुः सांप्रतंहिमबिन्दुत्वात्काले प्रा
तःकाले द्विगुणशीतलः १५ बाष्पउष्मा तेन छन्नानिअरण्यानि प्रातःकाले कूपोदकादिष्विव वनादप्युष्मा प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणकमितितीर्थः यवगो-
धूमाद्यंकुरेष्ववश्यायबिंदुदर्शनाद्वृक्षेषुच तद्दर्शनाद्बाष्पच्छन्नानि बाष्पोनेत्रजलेपीत्यन्ये १६ खर्जूरपुष्पाकृतित्वं प्रलंबत्वेन पीतत्वेनच किंचिदालंबाः किं
चिन्नम्राः कनकप्रभाः परिणतत्वात् १७ नीहारोहिमातिशयरूपः वृक्षपर्वताद्यदर्शनसंपादनक्षमः तत्संवृतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षितः शशांकसदृशइ

ज्योत्स्नातुषारमलिनापौर्णमास्यांनराजते सीतेवचातपश्यामालक्ष्यतेनचशोभते १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शोहिमविद्धश्चसांप्रतम् प्र-
वातिपश्चिमोवायुःकालेद्विगुणशीतलः १५ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानियवगोधूमवंतिच शोभंतेभ्युदितेसूर्येनदद्भिःक्रौंचसारसैः १६ खर्जू
रपुष्पाकृतिभिःशिरोभिःपूर्णतंडुलैः शोभंतेकिंचिदालंबाःशालयःकनकप्रभाः १७ मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः दूरमभ्युदितः
सूर्यःशशांकइवलक्ष्यते १८ अग्राह्यवीर्यःपूर्वाह्णेमध्याह्नेस्पर्शतःसुखः संसक्तःकिंचिदापांडुरातपःशोभतेक्षितौ १९ अवश्यायनिपातेन
किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला वनानांशोभतेभूमिर्निविष्टतरुणातपा २० स्पृशन्सुविपुलंशीतमुदकंद्विरदःसुखम् अत्यंततृषितोवन्यःप्रति
संहरतेकरम् २१ एतेहिसमुपासीनाविहगाजलचारिणः नावगाहंतिसलिलमप्रगल्भाइवाहवम् २२ अवश्यायतमोनद्धानीहारत
मसावृताः प्रसुप्ताइवलक्ष्यंतेविपुष्पावनराजयः २३ बाष्पसंच्छन्नसलिलारुतविज्ञेयसारसाः हिमार्द्रवालुकास्तीरैःसरितोभांति
सांप्रतम् २४ तुषारपतनाच्चैवमृदुत्वाद्भास्करस्यच शैत्यादगाग्रस्थमपिप्रायेणरसवज्जलम् २५ जराजर्झरितैःपत्रैःशीर्णकेसरक
र्णिकैः नालशेषाहिमध्वस्तानभांतिकमलाकराः २६ अस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रकालेदुःखसमन्वितः तपश्चरतिधर्मात्मात्वद्भक्त्याभरतःपुरे
२७ त्यक्त्वाराज्यंचमानंचभोगांश्चविविधान्बहून् तपस्वीनियताहारःशेतेशीतेमहीतले २८ सोपिवेलामिमांनूनमभिषेकार्थमुद्यतः
वृत्तःप्रकृतिभिर्नित्यंप्रयातिसरयूंनदीम् २९ अत्यंतसुखसंवृद्धःसुकुमारोहिमार्दितः कथंत्वपररात्रेषुसरयूमवगाहते ३० पद्मपत्रे-
क्षणःश्यामःश्रीमान्निरुदरोमहान् धर्मज्ञःसत्यवादीचन्हीनिषेधोजितेंद्रियः ३१

त्यर्थः १८ अग्राह्यवीर्यईषद्ग्राह्योष्ण्यस्पर्शसुखः सुखस्पर्शः १९ अवश्या
योहिमबिंदुः २० प्रतिसंहरते करं दुस्पर्शशैत्यवशादितिभावः २१ समुपासीनाः जलसमीपदेशमितिशेषः नावगाहंति नावगाहंते २२ अवश्यायतमोभ्यां नद्धा
रात्रौ नीहारतमसावृताः प्रत्यूषे २३ बाष्पोधूमः उष्मावा २४ अगाग्रस्थं पर्वताग्रस्थं २५ जरया कालकृतया झर्झरितानि पर्णानियेषांतैः शीर्णानि केसरा १९
णि कर्णिकानिच येषांतैः २६ २७ २८ २९ ३० निरुदरः अतुंदिलः न्हिया परनारीविषयेनिषेधश्चक्षुरादींद्रियनिवर्तनं यस्यसः नत्रहेतुर्जितेंद्रियत्वं ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौरव्यान्सौरव्यसाधनान् आर्य त्वां सर्वात्मनाश्रितः त्वत्सदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना इतरव्यासंगत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादिमानित्यर्थइतिकतकः ३२
स्वर्गोजितएव स्वाधीनः कृतः यतोवनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसधर्मे स्थित्वा अनुविधीयते अनुकरोति सेवतइत्यर्थः धाङ्गेदेवादिकस्यरूपं ३३ द्विपदामनुष्याः
पित्र्यंस्वभावं नानुवर्तते किंतु मातृकंस्वभावमनुवर्ततइतिप्रसिद्धोलोकवादोभरतेनान्यथाकृतः पितृस्वभावएवांगीकृतोनमातुरित्यर्थः ३४ भरतंस्तुत्वा कैके-
यींनिंदति भर्तेत्यादि ३५ स्नेहाद्भरतरामयोःस्नेहात् ३६ नगर्हितव्या देवकृतत्वात्तद्बुद्धेस्तामेव पूर्वोक्तामेव ३७ बालिशीक्रियते गुणाश्रयस्य भरतस्य
वियोगमसहमाना चांचल्यंप्राप्नोतीत्यर्थः ३८ स्नेहमेव प्रकाशयति संस्मरामीति प्रियाण्यपि केनचिदुच्यमानानि कर्णकठोराणि भवंतीति मधुराणीति

प्रियाभिभाषीमधुरोदीर्घबाहुररिंदमः संत्यज्यविविधान्सौरव्यानार्यसर्वात्मनाश्रितः ३२ जितःस्वर्गस्तवभ्रात्राभरतेनमहात्मना वनस्थम
पितापस्येयस्त्वामनुविधीयते ३३ नपित्र्यमनुवर्त्ततेमातृकंद्विपदाइति ख्यातोलोकप्रवादोयंभरतेनान्यथाकृतः ३४ भर्त्तादशरथो
यस्यास्साधुश्चभरतःसुतः कथंनुसांबाकैकेयीतादृशीक्रूरदर्शिनी ३५ इत्येवंलक्ष्मणे वाक्यंस्नेहाद्ब्रुवतिधार्मिके परिवादंजनन्यास्तमस
हन्राघवोऽब्रवीत् ३६ नतेऽबामध्यमातातगर्हितव्याकदाचन तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु ३७ निश्चितैवहिमेबुद्धिर्वन
वासेदृढव्रता भरतस्नेहसंतप्ताबालिशीक्रियतेपुनः ३८ संस्मराम्यस्यवाक्यानिप्रियाणिमधुराणिच हृद्यान्यमृतकल्पानिमनःप्र
ल्हादनानिच ३९ कादात्वहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघुनंदन ४० इत्येवंविलपंस्तत्रप्राप्यगोदा
वरींनदीम् चक्रेभिषेकंकाकुत्स्थःसानुजःसहसीतया ४१ तर्पयित्वाथसलिलैस्तैःपितृन्देवतानपि स्तुवंतिस्मोदितंसूर्यंदेवतांश्च
तथानघाः ४२ कृताभिषेकःसरराजरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेन कृताभिषेकःस्त्वगराजपुत्र्यारुद्रःसनंदिर्भगवानिवेशः ४३
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषोडशःसर्गः १६ कृताभिषेकोरामस्तुसीतासौमित्रिरेवच तस्माद्गोदावरीतीरा
त्ततोजग्मुःस्वमाश्रमम् १ आश्रमंतदुपागम्यराघवःसहलक्ष्मणः कृत्वापौर्वाह्णिकंकर्मपर्णशालामुपागमत् २ उवाससुखितस्त
त्रपूज्यमानोमहर्षिभिः सरामःपर्णशालायामासीनःसहसीतया ३ विरराजमहाबाहुश्चित्रयाचंद्रमाइव लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचका
रविविधाःकथाः ४

हृद्यानिमंत्रवत्परहृदयबंधनानि सामान्यतोमाधुर्यमुक्त्वाऽतिशयेनाह अमृतकल्पानीति अतएव मनःप्रह्लादनानि ३९
त्वयेत्यस्य सहितइतिशेषः ४० ४१ ४२ रुद्रोपमया संहाराविष्टचित्तत्वंदर्शयति ४३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०आरण्यकांडे
षोडशःसर्गः १६ ७५ ततःअवगाहनोत्तरं १ पौर्वाण्हिकं प्रातःकालिकं पर्णशालां बाह्यां २ ३ चित्रया चित्रानक्षत्रेण ४ ७५ ७५ ७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ शूर्पणखा नखसुखात्संज्ञायामितिङीपोभावः ६ दीप्तास्यं कांतिमन्मुखं गजस्येव मंदतया विक्रांतं गमनं यस्य ७ व्यंजनं लक्ष्मणं ८ सुमुखमि-
त्यादिविषयालंकारोत्र ९ १० दारुणा अदारुणमितिशेषः दक्षिणं सुभाषिणं वामभाषिणी दुष्टभाषिणी ११ शरीरजः कामः १२ तत्त्वं यथातथा आ
ख्यातुमर्हसि १३ शूर्पणखेति यौगिकं ऋजुबुद्धितया तयेव १४ १५ १६ नियोगात् आज्ञाबलाद्यंत्रितः नियतः धर्मकांक्षी पितृवाक्यनिबर्हणरूप

नदासीनस्यरामस्यकथासंसक्तचेतसः तंदेशंराक्षसीकाचिदाजगामयदृच्छया ५ सातुशूर्पणखानामदशग्रीवस्यरक्षसः भगिनीराम
मासाद्यददर्शत्रिदशोपमम् ६ दीप्तास्यंचमहाबाहुंपद्मपत्रायतेक्षणम् गजविक्रांतगमनंजटामंडलधारिणम् ७ सुकुमारंमहासत्वं
पार्थिवव्यंजनान्वितम् राममिंदीवरश्यामंकंदर्पसदृशप्रभम् ८ बभूवेंद्रोपमंदृष्ट्वाराक्षसीकाममोहिता सुमुखंदुर्मुखीरामंवृत्तमध्यं
महोदरी ९ विशालाक्षंविरूपाक्षीसुकेशंताम्रमूर्धजा प्रियरूपंविरूपासासुस्वरंभैरवस्वना १० तरुणंदारुणावृद्धादक्षिणंवामभा
षिणी न्यायवृत्तंसुदुर्वृत्ताप्रियमप्रियदर्शना ११ शरीरजसमाविष्टाराक्षसीराममब्रवीत् जटीतापसवेषेणसभार्यःशरचापधृक्
१२ आगतस्त्वमिमंदेशंकथंराक्षससेवितम् किमागमनकृत्यंतेतत्वमाख्यातुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तुराक्षस्याशूर्पणख्यापरंतपः
ऋजुबुद्धितयासर्वमाख्यातुमुपचक्रमे १४ आसीद्दशरथोनामराजात्रिदशविक्रमः तस्याहमग्रजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः १५
भ्रातायंलक्ष्मणोनामयवीयान्मामनुव्रतः इयंभार्याचवैदेहीममसीतेतिविश्रुता १६ नियोगात्तुनरेंद्रस्यपितुर्मातुश्चयंत्रितः धर्मा
र्थंधर्मकांक्षीचवनंवस्तुमिहागतः १७ त्वांतुवेदितुमिच्छामिकस्यत्वंकासिकस्यवा त्वंहितावन्मनोज्ञांगीराक्षसीप्रतिभासिमे १८
इहवाकिंनिमित्तंत्वंआगताब्रूहितत्त्वतः साब्रवीद्वचनंश्रुत्वाराक्षसीमदनार्दिता १९ श्रूयतांरामतत्त्वार्थंवक्ष्यामिवचनंमम अहं
शूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी २० अरण्यंविचरामीदमेकासर्वभयंकरा रावणोनाममेभ्रातायदितेश्रोत्रमागतः २१ प्रवृ
द्धनिद्रश्चसदाकुंभकर्णोमहाबलः विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः २२ प्रख्यातवीर्यौचरणेभ्रातरौखरदूषणौ २३

धर्माभिलाषी धर्मार्थंतस्यैव धर्मस्यपरिपालनाय १७ कस्यत्वं कन्येतिशेषः कासि किंनामासि कस्यवंशजेतिशेषः राक्षसी एवंमनोज्ञांगत्वस्य काम
रूपत्वंविना ऽसंभवात्कामरूपत्वंच राक्षसीत्वंविना नेतिभावः १८ मदनार्दिता रामदर्शनादितिशेषः १९ २० यदितेश्रोत्रमागतः प्रायः श्रुतएव भ-
विष्यतीतिभावः २१ सदाप्रवृद्धनिद्रः सन्वयः २२ भ्रातरौ खरदूषणौ विभीषणवत्त्रिशिराअराक्षसस्वभावत्वान्नोक्तः २३ ७१ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्रावणादीन्वीर्येण समतिक्रांता ततोधिकाः तस्मात्समतिक्रांता त्वदभिसरणे तन्निमित्तभयरहितेत्यावृत्त्यायोज्यं हेराम त्वा त्वां पूर्वदर्शनात्प्रथमदर्शनक्षणमारभ्य यद्वा पूर्वदर्शनात् देवादिषितः प्रागदृष्टं दिव्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वांपुरुषोत्तमं भर्त्तारं सर्वजगतां भर्तारं समुपेतास्मि २४ प्रभावसंपन्ना प्रकृष्टेन भावेन शृंगारेण संपन्ना यद्वा प्रभावेन शक्त्यतिशयेन संपन्ना. अतएव स्वच्छंदेन स्वेच्छया बलेनच सर्वलोकगमनशीला यदेवमतश्चिरायेति २५ आत्मनो देवयोनित्वे दत्तेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेन स्वस्मिन्रारामप्रवृत्तये सीतादूषणमाह विकृताचेति विकृता मायास्वरूपतया परिणामाख्यविकारवती विरूपा नानारूपोच्चावचकार्यकारी अतएव क्षुद्रमुक्तस्वभावस्य नवनसदृशीतिपरमार्थः यथाश्रुतार्थस्तु सुस्पष्टएव अहमेवानुरूपाउभयोरपि मायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः २६ वैरूप्यमेवाह निर्णतोदरीं अत्यंतनिम्नोदरीं असतीं स्वपुरुषस्य दुस्तरानेकसंसारदुःखत्वात्कार्यरूपेण सतींच त्वया सह प्रौढया निर्मनुष्येवनेआगमना

तानहंसमतिक्रांतारामत्वापूर्वदर्शनात् समुपेतास्मिभावेनभर्त्तारंपुरुषोत्तमम् २४ अहंप्रभावसंपन्नास्वच्छंदबलगामिनी चिरायभवभर्तामेसीतयाकिंकरिष्यसि २५ विकृताचविरूपाचनसेयंसदृशीतव अहमेवानुरूपातेभार्यारूपेणपश्यमाम् २६ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम् अनेनसहतेभ्रात्राभक्षयिष्यामिमानुषीम् २७ ततःपर्वतशृंगाणिवनानिविविधानिच पश्यन्सहमयाकामोदंड-कान्विचरिष्यसि २८ इत्येवमुक्तःकाकुत्स्थःप्रहस्यमदिरेक्षणाम् इदंवचनमारेभेवक्तुंवाक्यविशारदः २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेसप्तदशःसर्गः १७ तांतुशूर्पणखांरामःकामपाशावपाशिताम् स्वेच्छयाश्लक्ष्णयावाचास्मित-पूर्वमथाब्रवीत् १ कृतदारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखासपत्नता २ अनुजस्त्वेषमेभ्राताशीलवान् प्रियदर्शनः श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ३

च्चासतीं सतीहि वृद्धानां श्वश्र्वादीनां सविधेएव पातिव्रत्यरक्षणाय निष्ठेदित्याशयः २७ २८ २९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०आदि०आरण्यकांडेसप्तदशःसर्गः १७ तामिति कामपाशेनावपाशितां संज्ञानपाशबद्धां स्वेच्छयेतिपाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः अतएव स्मितपूर्वमितितीर्थः स्वच्छंदामितिपाठोयुक्तः स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः १ कृतदारः ऊढभार्यः भवतीतिसंबुद्धिः इयंभार्या ममदयिता सन्निहिताचेतिशेषः ससपत्नता सशत्रुता पत्युर्भार्यांतरंहि भार्यांतरस्य शत्रुभूतं भवति सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः अगुणवचनत्वेप्यार्षःपुंवद्भावः सपत्नीशब्दश्च सपत्नप्रकृतिकोपि भर्तुर्द्वितीयभार्यायामेव रूढइतिध्येयं २ अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहइति धातूनामनेकार्थत्वादसन्निहितदारइतिवा वृद्धिस्थोर्थः नहि रामोमिथ्याब्रूते परिहासादौ मिथ्याभाषणे नदोषइत्यनेन सूच्यते इतिवयं एवमुत्तरत्रापि ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपूर्वी इतः प्राग्भार्यासुखानभिज्ञोऽतएव भार्यार्थी प्रयोजनवान् आंतराशयस्तु इतः पूर्वं परभार्यासुखानभिज्ञः भार्यार्थी स्वभार्यार्थीति अस्यते रूपस्य यमनुरूपो भविष्यति यद्यंगीकरिष्यतीतिशेषः ४ भर्त्तारमेनं भजेत्यन्वयः भर्तृत्वेन सेवस्वेतियावत् असपत्ना सांप्रतमितिशेषः अर्कप्रभा मेरुं यथा भजनित या एवंविधोऽपि वादो रामस्यस्वंप्रति काममोहतः प्राप्तायाः द्राक्‌धिक्कारे दुःखं माभूदित्याहुः ५ ६ ७ शूर्पनखीमितिशब्दयौगिकं ८ दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसीतियोजना परवान्पराधीनः कमलवर्णिनी रक्तकमलसदृशवर्णवती ९ १० एनामिति परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलो

अपूर्वीभार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः अनुरूपश्चते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ४ एनंभज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ५ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ६ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी मया सह सुखं सर्वान्दंडकान्विचरिष्यसि ७ एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ८ कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि सोहमार्येण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि ९ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी १० एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ११ कोहि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः १२ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा १३ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता १४ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहु मन्यसे १५ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् १६ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा अभ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव १७ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतंतीं महाबलः निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् १८ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन नकार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीम् १९

क्यसुंदरीं असतीं नविद्यतेऽन्या सती यस्यास्तां करालां अवयवसन्निवेशै-र्युक्तैर्निम्नोन्नतां निर्णतोदरीं तनुमध्यां अर्थांतरमपि प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्यं वृद्धां ज्ञानवृद्धां अनादिं च ११ १२ कराला दारुणा परिहासाविचक्षणा तत्तद्वाक्ये परिहासत्वज्ञानरहिता १३ १४ १५ पश्यतस्तव पश्यंतं त्वामनादृत्य १६ १७ निगृह्य वाचेतिशेषः १८ अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्य इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति पश्य वैदेहीं भक्षयितुमुद्युक्ताऽस्मत्कृतपरिहासदोषादितिशेषः इदं परिहासेनाप्यनृतवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलं मूलविद्यायां मायायां बीजावेशमूलं चेति कतकः हे सौम्य कथंचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि १९ ७२ ७२ ७२ ७२ २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इमांस्त्वतो विरूपां विरूपय पार्श्वस्थितइतिशेषः २० कर्णनासेइतिआर्षत्वादेकवत्वाभावः २१ २२ विविधान्नादान्ननाद चकारेत्यर्थः २३ प्रगृह्यउद्य-
म्य २४ अशनिरिव गगनाद्भूमौ पपात २५ अथास्याः खरंप्रति सद्वृत्तांतकथनं कविःसंक्षिप्याह ततइति भयजनितमोहेन विसंज्ञतया मूर्च्छितात्व्या सा
राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणंच शशंस अत्रेदंबोध्यं दशवर्षगमनोत्तरं पुनःसुतीक्ष्णाश्रमगमनं रामस्यतत्रच वर्षकालापगम पर्यंतं स्थित्वाकिंचि
च्छिष्टेएकादशेऽगस्त्याश्रमगमनं ततोवर्षाकालारंभे पंचवट्यांवासः मयूरनादितारम्याइतितत्रोक्तेः एवंवसतस्तस्य शरद्व्यपाये हेमंतर्तुःप्रविष्टइत्युक्तेरत्र द्वा
दशवर्षपूर्तिः पंचमे पंचमेवर्षेद्वौ द्वावधिकमासकावित्युक्तेर्मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यांत्रयोदशारंभः अतएवपाद्मेउक्तं तत्रतु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः
कस्मिंश्चिदथकालेतु राक्षसीकामरूपिणी तत्रशूर्पणखाभेजेराघवंरावणानुजेतिकेचित् अन्येतु त्रयोदशे किंचिदवशिष्टे शूर्पणखागमनं ततोमाघे सीताहर

इमांविरूपामसतीमतिमत्तांमहोदरीम् राक्षसींपुरुषव्याघ्रविरूपयितुमर्हसि २० इत्युक्तोलक्ष्मणस्तस्याःक्रुद्धोरामस्यपश्यतः उद्धृत्यख
ड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः २१ निकृत्तकर्णनासातुविस्वरंसाविनद्यच यथागतंप्रदुद्राव घोराशूर्पणखावनम् २२ साविरूपामहाघो
रराक्षसीशोणितोक्षिता ननादविविधान्नादान्यथाप्रावृषितोयदः २३ साविक्षरंतीरुधिरंबहुधाघोरदर्शना प्रगृह्यबाहूगर्जंतीप्रविवेश
महावनम् २४ ततस्तुसाराक्षससंघसंवृतंखरंजनस्थानगतंविरूपिता उपेत्यतंभ्रातरमुग्रतेजसंपपातभूमौगगनाद्यथाशनिः २५ त
तःसभार्यंभयमोहमूर्च्छितासलक्ष्मणंराघवमागतंवनम् विरूपणंचात्मनिशोणितोक्षिताशशंससर्वंभगिनीखरस्यसा २६ इत्या
र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि० आरण्यकांडेअष्टादशःसर्गः १८ तांतथापतितांदृष्ट्वाविरूपांशोणितोक्षिताम् भगिनींक्रोध
संतप्तःखरःपप्रच्छराक्षसः १ उत्तिष्ठतावदाख्याहिप्रमोहंजहिसंभ्रमम् व्यक्तमाख्याहिकेनत्वमेवंरूपाविरूपिता २

णमित्याहुः भारते युधिष्ठिरवनवासस्य अधिकमासं गृहीत्वाऽर्वागेव समाप्ते पंचमेपंचमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः एषामभ्यधिकामासाःपंचच द्वादशक्षपाः
त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेवर्तते मतिरितिभीष्मेणोक्तत्वात्तद्रीत्यात्रापि तथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति ममभाति यत्तु तत्रत्रयोदशाब्दानिरामस्य अ-
तिचक्रमुरिति पाद्मेपाठःक्वचित् तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमव्यवहारः यथान्येतु वादिनामर्यावस्थितौ तद्व्यवहार इतिबोध्यं प्रचुरस्तु द्वादशाब्दानीत्येव
पाठः २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेअष्टादशःसर्गः १८ ७ अथपूर्वसर्गांते संक्षिप्ततया क
थितार्थस्यैव विस्तारः तामिति १ प्रमोहोविसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठानं एवंरूपा अतिप्रसिद्धसौंदर्या त्वंकेन विरूपितेत्यन्वयः २ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आशिषि दंष्ट्रायां विषंयस्यतं पृषोदरादित्वात्साधुः अभिसमापन्नमभिमुखे स्थितंतुदतिव्यथयति ३ उत्तमं विषंतद्विरूपतालक्षणं ४ अंतकसमालंकस्य समीपं गता येनेमामवस्थां नीता अंतकसमा त्वंकेनेमामवस्थांनीतासतीअत्रागतेत्यर्थोवा ५ महात्मनांमध्येइतिशेषः ६ महेंद्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वेविशेषणं महेंद्रमित्यस्यांतरेणेतिशेषः पश्यामीत्यत्रतमित्यध्याहारः मनुष्यादीनांतु स्वाप्रियकरणे संभावनैवनेतिभावः क्वचित्तु अंतरेणसहस्राक्षमित्येवपाठः ७ जीवितस्यांतंगमयंति प्रापयंतितैः तृषया निष्पिबन् सारसोहंसोयथा सलिलेआसक्तं क्षीरमादत्ते एवंप्राणानादास्ये इत्यर्थः ८ शरैः संकृत्तानि

कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेणलीलया ३ कालपाशंसमासज्यकंठेमोहान्नबुध्यते यस्त्वामद्यसमासाद्यपीतवान्विषमुत्तमम् ४ बलविक्रमसंपन्नाकामगाकामरूपिणी इमामवस्थांनीतात्वंकेनांतकसमागता ५ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनाम् कोयमेवंमहावीर्यस्त्वांविरूपांचकारह ६ नहिपश्याम्यहंलोकेयःकुर्यान्ममविप्रियम् अमरेषुसहस्राक्षंमहेंद्रंपाकशासनम् ७ अद्याहंमार्गणैःप्राणानादास्येजीवितांतगैः सलिलेक्षीरमासक्तंनिष्पिबन्निवसारसः ८ निहतस्यमयासंख्येशरसंकृत्तमर्मणः सफेनंरुधिरंकस्यमेदिनीपातुमिच्छति ९ कस्यपत्ररथाःकायान्मांसमुत्कृत्यसंगताः प्रहृष्टाभक्षयिष्यंतिनिहतस्यमयारणे १० तंनदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः मयापकृष्टंकृपणंशक्तास्त्रातुंमहाहवे ११ उपालभ्यशनैःसंज्ञांतंमेशंसितुमर्हसि येनत्वंदुर्विनीतेनवनेविक्रम्यनिर्जिता १२ इतिभ्रातुर्वचःश्रुत्वाक्रुद्धस्यचविशेषतः ततःशूर्पणखावाक्यंसबाष्पमिदमब्रवीत् १३ तरुणौरूपसंपन्नौसुकुमारौमहाबलौ पुंडरीकविशालाक्षौचीरकृष्णाजिनांबरौ १४ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ पुत्रौदशरथस्यास्तांभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १५ गंधर्वराजप्रतिमौपार्थिवव्यंजनान्वितौ देवौवादानवावेतौनतर्कयितुमुत्सहे १६ तरुणीरूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता दृष्टातत्रमयानारीतयोर्मध्येसुमध्यमा १७ ताभ्यामुभाभ्यांसंभूयप्रमदामधिकृत्यताम् इमामवस्थांनीताहंयथानाथासतीतथा १८ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्चहतयोरहम् सफेनंपातुमिच्छामिरुधिरंरणमूर्धनि १९

मर्माणि यस्यतस्य कंठकर्त्तनकालिकंसफेनमित्युपलक्षणं दीर्घधारंसोष्णंच ९ संगतामिलिताः पत्ररथाः पक्षिणः १० ११ विक्रम्यशौर्यंकृत्वा १२ १३ श्रीरामचंद्रेदोषाणामभावाद्गुणोक्त्यैव तंबोधयति तरुणावित्यादि व्याख्यातप्रायं १४ १५ देवौवेतियद्यपि दशरथपुत्रावितितत्सकाशाच्छ्रुतमथापि अमानुषचारित्र्यदर्शनादनिश्चयइतिभावः १६ १७ तांप्रमदामधिकृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां संभूयैकनियोगादपरेणेमामवस्थां नीता यथाऽनाथासती कुलटा तथेत्यन्वयः २२
१८ तस्याहतायाइति विपरिणामः रुधिरंपातुमिच्छामीत्यनेन स्वस्यास्तत्कामुकीत्वशंकां वारयति १९ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमेवार्थमुत्कटेच्छाद्योतनाय पुनराह एषइति २० चतुर्दशेति प्रभुतया रामे मानुषबुध्याच सेनारहितानामेव चतुर्दशानां प्रेषणंयद्यपि याज्ञवल्क्यसुता- राजन्नयोवैलोकविश्रुताः चंद्रकांतमहामेघविजयाब्राह्मणोत्तमाः खरश्चदूषणश्चैवत्रिशिराब्रह्मवित्तमाः आसन्तेषांचशिष्याश्चचतुर्दशसहस्रधेतिशां तिधर्मे भीष्मोक्तेरग्रे तेषांशिवशापेन राक्षसत्वं दाशरथेर्विष्णोर्हस्तेन शापमोक्षश्चोक्तस्तथापि शापवशादेव राक्षसयोनित्वाद्भगवद्रूपाज्ञानमादौ प्राणवि योगकालेच शापांतंस्मृत्वा तत्स्वरूपज्ञानात्स्वस्वरूपप्राप्तिः ब्रह्मवित्तमाइत्यत्र ब्रह्मवेदइत्याहुः २१ २२ ममभगिनीयं तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः अ

एषमेप्रथमःकामःकृतस्तत्रत्वयाभवेत् तस्यास्तयोश्चरुधिरंपिबेयमहमाहवे २० इतितस्यांब्रुवाणायांचतुर्दशमहाबलान् व्यादिदेशख रःक्रुद्धोराक्षसानंतकोपमान् २१ मानुषौशस्त्रसंपन्नौचीरकृष्णाजिनांबरौ प्रविष्टौदंडकारण्यंघोरंप्रमदयासह २२ तौहत्वातांचदुर्वृत्ता मुपावर्त्तितुमर्हथ इयंचभगिनीतेषांरुधिरंममपास्यति २३ मनोरथोयमिष्टोस्याभगिन्याममराक्षसाः शीघ्रंसंपाद्यतांगत्वातौप्रमथ्यस्व तेजसा २४ युष्माभिर्निहतौदृष्ट्वातावुभौभ्रातरौरणे इयंप्रहृष्टामुदितारुधिरंयुधिपास्यति २५ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षसास्तेचतुर्द श तत्रजग्मुस्तयासार्धंघनावातेरिताइव २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि०आरण्यकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ ततःशूर्पण खाघोराराघवाश्रममागता राक्षसानांचचक्षेतौभ्रातरौसहसीतया १ तेरामंपर्णशालायामुपविष्टंमहाबलम् ददृशुःसीतयासार्धंल क्ष्मणेनापिसेवितम् २ तांदृष्ट्वाराघवःश्रीमानागतांस्तांश्चराक्षसान् अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् ३ मुहूर्तंभवसौमित्रेसी तायाःप्रत्यनंतरः इमानस्यावधिष्यामि पदवीमागतानिह ४ वाक्यमेतत्ततःश्रुत्वारामस्यविदितात्मनः तथेतिलक्ष्मणोवाक्यंराघव- स्यप्रपूजयन् ५ राघवोपिमहच्चापंचामीकरविभूषितम् चकारसज्यंधर्मात्मातानिरक्षांसिचाब्रवीत् ६ पुत्रौदशरथस्यावांभ्रातरौरामल क्ष्मणौ प्रविष्टौसीतयासार्द्धंदुश्चरंदंडकावनम् ७ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ वसंतौदंडकारण्येकिमर्थमुपहिंसथ ८ युष्मान्पापात्मकान्हंतुंविप्रकारान्महाहवे ऋषीणांतुनियोगेनसंप्राप्तःसशरासनः ९

त्ररुधिरंममपास्यतीति विपरीतार्थासतीयुक्तवाक्येन तेषांसन्निधानप्रयु- क्तोबुद्धिमोहःसूचितःकविना २३ २४ २५ घनानुन्नामेघाइव जग्मुरितिसंबंधः २६ इतिरामाभिरामेश्रीरा०रा० वा०आ० आरण्यकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ ततइति सहसीतया वर्तमानावितिशेषः १ २ ३ प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नःपालकइतियावत् अस्याःपदवींमार्गंअस्याःपक्षपातेनास्मद्वधार्थमागतानितियावत् ४ ५ चामीकरंस्वर्णं ६ ७ उपहिंसथ यूयमस्मानितिशेषः ८ अनपकारिणामस्माकंहिंसार्थंया युष्मत्प्रवृत्त्यायुष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तंसंपन्नमित्याह यु ष्मानिति विप्रकारात् भवत्कृतपीडारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेन युष्मान्हंतुंसशरासनोहंसंप्राप्तःसंप्राप्तनिमित्तः यद्वाविप्रकारानित्यर्शआद्यजंतं अस्मास्वस्मदीये षुच दृष्टावैरवतोयुष्मानित्यर्थः ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतः संतुष्टमत्तः प्राप्तयुद्धसंतोषाः यूयमत्र तिष्ठतैव नोपवर्तितुमर्हथ उपसर्पितु पाठेप्ययमेवार्थः इहार्थः इह लोके देहे चेत्यर्थः १० ब्रह्मघ्ना इत्यर्थः ११ अ

दृष्टपराक्रममिति च्छेदः संधिरार्षः १२ १३ स्थातुमपि काने शक्तिरिति योजना १४ १५ १६ १७ तावद्भिश्चतुर्दशरक्षोविसृष्टचतुर्दशशूल संख्याकैः १८ शिलाशितान् शाणोपलनिघृष्टान् १९ २० विनिष्पेतुः विनिष्पत्य च निममज्जुः वल्मीकाद्वल्मीकं प्राप्य पन्नगा इव निमग्ना इत्यर्थः

तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्तध्वं निशाचराः १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ऊचुर्वाचं सु-संक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ११ संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् परुषा मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् १२ क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः त्वमेव हास्यसे प्राणान् सद्योऽस्माभिर्हतो युधि १३ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि अस्माकमग्र-तः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे १४ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्च परिघैः शूलपट्टिशैः प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् १५ इत्येवमु-क्त्वा संरब्धा राक्षसास्ते चतुर्दश उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः १६ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् तानि शूला-नि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश १७ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काचनभूषितैः ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् १८ ज-ग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् १९ मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः ते भित्वा र-क्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिरप्लुताः २० विनिष्पेतुस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः तैर्भग्नहृदया भूमौ भिन्नमूला इव द्रुमाः २१ निपेतुः शो-णितस्नाता विकृता विगतासवः तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता २२ उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता पपात पुन-रेवार्ता सनिर्यासेव वल्लरी २३ भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं महत् सस्वरं मुमुचे बाष्पं विवर्णवदना तदा २४ निपातितान्प्रेक्ष्य र-णे तु राक्षसान्प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा २५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकांडे विंशतितमः सर्गः २० स पुनः पतितान्दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां पुनः उवाच व्यक्तया वाचा तामन-र्थार्थमागताम् १ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः २ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च ममनित्यशः हन्यमाना न हन्यंते न न कुर्युर्वचो मम ३

२१ २२ नासाकर्णक्षतांशे किंचित्संशुष्कशोणितत्वात् सनिर्यासा वल्लरीव २३ २४ उत्तरसर्गार्थस्य संक्षेपतः कथनं २५ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे विंशतितमः सर्गः २० अनर्थार्थि स्वकुलस्येति शेषः १ २ भक्ता अत एव मय्यनुरक्ता अत एव ममहिताः परैर्हन्यमाना अपि येन हन्यंते न हंतुं शक्यंते ममवचो न कुर्युरिति च न तत्किमर्थं रुद्यत इत्यर्थः ३ ४ ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्कृते यच्छोकनिमित्तं ४ ५ ६ अहमिदानीं पूर्वं त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वयाच परिसांत्विताऽस्मि शूराश्च मदर्थं प्रेषितास्तद्वृत्तांतं वक्ष्यामीति ७ ८
९ क्षणेनैव नतु चिरकालयुद्धपूर्वमित्यर्थः रामस्यच महत्कर्म दृष्ट्वेत्यनुषंगः १० भीता अत एव समुद्विग्ना कंपमाना अत एव विषण्णा दुःखिता सर्वतोभयद
र्शिनी सर्वतो रामप्रतिभासनात् ११ १२ येच मे पदवीं प्राप्तास्त एते भूमौ स्थितेन पदातिना रामेण हताः १३ यदिते शक्तिर्योद्धुमितिशेषः १४ १५
निरपत्रपा छिन्नकर्णनासिकत्वात् खरस्य क्रोधोत्पत्त्यर्थमाह बुध्येति १६ सबलोपिच तुरंगबलोपेतोपि महारणे इत्युत्तरान्वयि मिथ्या मृषैव त्वय्यस्मि

किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः हानाथेति विनर्दंती सर्पवच्चेष्टसे क्षितौ ४ अनाथवद्विलपसि किन्नु नाथे मयि स्थिते उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
मा मैवं वैक्लव्यं त्यज्यतामिति ५ इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसांत्विता विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ६ अस्मीदानीमहं प्रा-
प्ता हृतश्रवणनासिका शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वयाच परिसांत्विता ७ प्रेषिताश्च त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश निहंतुं राघवं घोरं मत्प्रि-
यार्थं सलक्ष्मणम् ८ तेतु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ९ तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा क्षणे
नैव महाजवान् रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासो भवन्मम १० सास्मि भीता समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो-
भयदर्शिनी ११ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे १२ एते च निहता भूमौ रामेण नि-
शितैः शरैः येच मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः १३ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसु तेषु च रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाच
र १४ दंडकारण्यनिलयं जहि राक्षसकंटकम् यदि रामममित्रघ्नं न त्वमद्य वधिष्यसि १५ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा
बुध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे १६ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलोपि महारणे शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः १७ अ
पयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबांधवः जहि त्वं समरे मूढान्यथा तु कुलपांसन १८ मानुषौ तौ न शक्नोषि हंतुं वै रामलक्ष्मणौ निःसत्त्वस्या
ल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह १९ रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि सहि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः २० भ्राता
चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता एवं विलप्य बहुशो राक्षसी प्रदरोदरी २१

न्यारोपितो विक्रमो येन १७ अतस्त्वं सहबांधवस्त्वरितो
जनस्थानादपयाहि निर्गच्छ समरे तौ त्वं जहि हे कुलपांसन अन्यथातु १८ तदेव व्याचष्टे मानुषाविति तौ हंतुं यदि न शक्नोषि तदा निर्वीर्यत्वादिगुण
स्य ते इह कीदृशो वासो जुगुप्सित एवेत्यर्थः १९ तामेव शक्तिं द्रढयति रामतेजइति २० प्रदरोदरी निम्नोदरी २१ ५ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मी॰आरण्यकांडेएकविंशःसर्गः २१ आधर्षितः कोपादवमानितःखरस्तीक्ष्णगुणःखरतरं तीक्ष्णत
रं १ नवापमानेत्यस्य त्वत्कृतापमानेत्यर्थः धारयितुमात्मनीतिशेषः ममेति मयेत्यर्थे संबधेषष्ठी लवणांभइवोल्बणं व्रणेइतिशेषः व्रणेनिक्षिप्तं लव
णयुक्तमंभइव धारयितुं नशक्यतइत्यर्थःइतितीर्थः लवणांभोलवणसमुद्रांभइवेत्यर्थइतिकतकः २ आत्मदुश्चरितैस्त्वद्विरूपकरणरूपैः स्वयं हतएव
मद्दर्शनात्प्राणान्मोक्ष्यते तंरामं नगणयेइत्यन्वयः वीर्यात्स्वपराक्रमात् ३ संभ्रमोभयं ४ परश्वधहतस्येति परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन
ज्ञायते रुधिरं रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ५ मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततालक्षणात् पुनः प्रशशंसच त्वत्समोवीरोनास्तीत्येवमादि ६ तदेवाह तयेति

भ्रातुःसमीपेशोकार्तानष्टसंज्ञाबभूवह कराभ्यामुदरंहत्वारुरोद भृशदुःखिता २२ इत्यार्षेश्री मद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेए
कविंशःसर्गः २१ एवमाधर्षितःशूरःशूर्पणख्याखरस्ततः उवाचरक्षसामध्येखरःखरतरंवचः १ नवापमानप्रभवोक्रोधोयम
तुलोमम नशक्यतेधारयितुंलवणांभइवोल्बणम् २ नरामंगणयेवीर्यान्मानुषंक्षीणजीवितम् आत्मदुश्चरितैःप्राणान्हतोयोद्यवि
मोक्ष्यते ३ बाष्पःसंधार्यतामेषसंभ्रमश्चविमुच्यताम् अहरामंसहभ्रात्रानयामियमसादनम् ४ परश्वधहतस्याद्यमंदप्राणस्य
भूतले रामस्यरुधिरंरक्तमुष्णंपास्यसिराक्षसि ५ संप्रहृष्टावचःश्रुत्वाखरस्यवदनाच्च्युतम् प्रशशंसपुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरंरक्षसांवरम्
६ तयापरुषितःपूर्वंपुनरेवप्रशंसितः अब्रवीद्दूषणंनामखरःसेनापतिंतदा ७ चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनाम् रक्षसांभीम
वेगानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ८ नीलजीमूतवर्णानांलोकहिंसाविहारिणाम् सर्वोद्योगमुदीर्णानांरक्षसांसौम्यकारय ९ उपस्थाप-
यमेक्षिप्रंरथंसौम्यधनूंषिच शरांश्चचित्रान्खड्गांश्चशक्तीश्चविविधाःशिताः १० अग्रेनिर्यातुमिच्छामिपौलस्त्यानांमहात्मनाम् व
धार्थंदुर्विनीतस्यरामस्यरणकोविद ११ इतितस्यब्रुवाणस्यसूर्यवर्णमहारथम् सदश्वैःशबलैर्युक्तमाचचक्षेथदूषणः १२ तंमेरु-
शिखराकारंतप्तकांचनभूषणम् हेमचक्रमसंबाधंवैदूर्यमयकूबरम् १३ मत्स्यैःपुष्पैर्द्रुमैःशैलैश्चंद्रकांतैश्चकांचनैः मांगल्यैःप
क्षिसंघैश्चताराभिश्चसमावृतम् १४

७ यानिलोकानां प्राणिनां हिंसैवासाधारण्येन विहारः क्रीडायेषां रक्षसां च
तुर्दशसहस्राणि वर्तंतेतेषां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारेणोद्योगं चतुरंगबलोपेततया सर्वायुधसामग्रीसमेततया चाद्योगंकारय ८ ९ १० पौ
लस्त्यानां राक्षसानामग्रे रामस्यवधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ११ शबलैश्चित्रवर्णैः आचचक्षे उपस्थितमितिशेषः १२ वैदूर्यमयौ कूब
रौ युगंधरौ यस्यतंअसंबाधं विशालं १३ मांगल्यैर्मंगलमलंकारस्तत्प्रयोजनैः कांचनैरिति मत्स्यादिसर्वान्वयि १४ ७२ ७२ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंकिणी क्षुद्रघंटिका अमर्षात्क्रोधात् १५ तन्महत्सैन्यं प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातित्यब्रवीत् दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः १६ ततः उभयनियोगानंतरं राक्षसं रक्षसा
मिदं १७ मुद्गरादयआयुधविशेषाः वज्रैर्वज्राकारैरष्टशस्त्रैरायुधैः १८ १९ २० खरस्य रथोपिसेनास्थानात्किंचिदनंतरं सर्वसेनानिर्याणं किंचि
त्कालंप्रतीक्ष्यजगामेत्यर्थः २१ मतमाज्ञायाभीष्टं ज्ञात्वा २२ संचोदित इत्यादिश्लोकद्वयं कतकसंख्यारीत्या प्रक्षिप्तं २३ २४ इतिरामाभिरामेश्रीरा०
रामायणतिलकेआरण्यकांडेद्वाविंशःसर्गः २२ अथखरप्रस्थाने उत्पातवर्णनं शोणितसहितमुदकं प्रयातं प्रस्थितं गर्दभारुणो धूसरः तुमुलस्तुमुलश

ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नंकिंकिणीवरभूषितम् सदश्वयुक्तंसोमर्षादारुरोहखरस्तदा १५ खरस्तुतन्महत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजम् निर्यातेत्यब्रवीत्प्रेक्ष्यदूषणःसर्वराक्षसान् १६ ततस्तद्राक्षसंसैन्यंघोरचर्मायुधध्वजम् निर्जगामजनस्थानान्महानादंमहाजवम् १७ मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःसुतीक्ष्णैश्चपरश्वधैः खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्चभ्राजमानैःसतोमरैः १८ शक्तिभिःपरिघैर्घोरैरतिमात्रैश्चकार्मुकैः गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः १९ राक्षसानांसुघोराणांसहस्राणिचतुर्दश निर्यातानिजनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् २० तांस्तुनिर्धावतोदृष्ट्वाराक्षसान्भीमदर्शनान् खरस्याथरथःकिंचिज्जगामतदनंतरम् २१ ततस्तान्छबलानश्वांस्तप्तकांचनभूषितान् खरस्यमतमाज्ञायसारथिःपर्यचोदयत् २२ संचोदितोरथःशीघ्रंखरस्यरिपुघातिनः शब्देनापूरयामासदिशःसप्रदिशस्तथा २३ प्रवृद्धमन्युस्तुखरःखरस्वरोरिपोर्वधार्थंत्वरितोयथांतकः अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्पुनर्महाबलोमेघइवाश्मवर्षवान् २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेद्वाविंशःसर्गः २२

तत्प्रयातंबलंघोरमशिवंशोणितोदकम् अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलोगर्दभारुणः १ निपेतुस्तुरगास्तस्यरथयुक्तामहाजवाः समेपुष्पचितेदेशेराजमार्गेयदृच्छया २ श्यामंरुधिरपर्यंतंबभूवपरिवेषणम् अलातचक्रप्रतिमंप्रतिगृह्यदिवाकरम् ३ ततोध्वजमुपागम्यहेमदंडसमुच्छ्रितम् समाक्रम्यमहाकायस्तस्थौगृध्रःसुदारुणः ४ जनस्थानसमीपेचसमाक्रम्यखरस्वनाः विस्वरान्विविधान्नादान्मांसादामृगपक्षिणः ५ व्याजह्रुरभिदीप्तायांदिशिवैभैरवस्वनम् अशिवंयातुधानानांशिवाघोरामहास्वनाः ६

ब्दः अभ्यवर्षत् मेघइतिशेषः १ रथयुक्ताः रथेयुक्ताः पुष्पचिते पुष्पयुते अनेन पातनिमित्तराहित्यं २ रुधिरोरक्तवर्णः पर्यंतः प्रांतभागोयस्य अला
तचक्रप्रतिमं तद्वद्वर्तुलं दिवाकरं प्रतिगृह्य सूर्यमंडलेनात्यंतं संबध्य ३ ४ खरस्वनाः परुषशब्दाः ५ अभिदीप्तायां रवियुक्तायां विवस्वदा
क्रान्ताभवति प्रदीप्तेतिवसंतराजोक्तेः शिवाः यातुधानानामशिवमशुभम् व्याजह्रुः ६ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रभिन्नगजेति पाठेमत्तगजेत्यर्थः प्रभिन्नागिरिरिति पाठे गैरिकादिधातुस्राविण इत्यर्थः तोयमिव शोणितं धरंति अनाकाशमप्रकाशं ७ उद्धतं सांद्रं ८ क्षतजार्द्रसवर्णाभा रुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा संध्येतिशेष्यं कालंविना बभौमेघेष्विति शेषः ९ युद्धे नित्यमशिवकराः अशुभशंसिन्यः शिवाघोरनिदर्शनाभयदर्शिकाः खरबलस्यचाभिमुखंनेदुः पूर्वदिगभिमुखं शिवाशब्दउक्तः इदानींखरसैन्याभिमुख्येनेतिभेदः परिघाभासःपरिघआयुधविशेषस्तत्सदृशः कबंधोधूमकेतु रितितीर्थः १० ११ शीघ्रंप्रचंडं यथाभवति तथेत्यर्थः संमुखइतिशेषः १२ खद्योतसप्रभत्वं निस्तेजस्कत्वेन चांचल्येनच १३

प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः आकाशंतदनाकाशंचक्रुर्भीमांबुवाहकाः ७ बभूवतिमिरंघोरमुद्धतंरोमहर्षणम् दिशोवाप्रदिशोवापिसुव्यक्तंनचकाशिरे ८ क्षतजार्द्रसवर्णाभासंध्याकालंविनाबभौ खरंचाभिमुखंनेदुस्तदाघोरामृगाःखगाः ९ कंकगोमायुगृध्राश्चचुक्रुशुर्भयशंसिनः नित्याशिवकरायुद्धेशिवाघोरनिदर्शनाः १० नेदुर्बलस्याभिमुखंज्वालोद्गारिभिराननैः कबंधःपरिघाभासोदृश्यतेभास्करांतिके ११ जग्राहसूर्यंस्वर्भानुरपर्वणिमहाग्रहः प्रवातिमारुतःशीघ्रंनिष्प्रभोभूद्दिवाकरः १२ उत्पेतुश्चविनारात्रिंताराःखद्योतसप्रभाः संलीनमीनविहगानलिन्यःशुष्कपंकजाः १३ तस्मिन्क्षणेबभूवुश्चविनापुष्पफलैर्द्रुमाः उद्धूतश्चविनावातंरेणुर्जलधरारुणः १४ चीचीकूचीतिवाश्यंतोबभूवुस्तत्रसारिकाः उल्काश्चापिसनिर्घोषानिपेतुर्घोरदर्शनाः १५ प्रचचालमहीचापिसशैलवनकानना खरस्यचरथस्थस्यनर्दमानस्यधीमतः १६ प्राकंपतभुजःसव्यःस्वरश्चास्यावसज्जत सास्रासंपद्यतेदृष्टिःपश्यमानस्यसर्वतः १७ ललाटेचरुजोजातानचमोहान्न्यवर्तत तान्समीक्ष्यमहोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् १८ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्सखरस्तदा महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् १९ नचिंतयाम्यहंवीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ताराअपिशरैस्तीक्ष्णैःपातयेयंनभस्तलात् २० मृत्युंमरणधर्मेणसंक्रुद्धोयोजयाम्यहम् राघवंतंबलोत्सिक्तंभ्रातरंचापिलक्ष्मणम् २१ अहत्वासायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्त्तितुमुत्सहे यन्निमित्तंतुरामस्यलक्ष्मणस्यविपर्ययः २२ सकामाभगिनीमेस्तुपीत्वातुरुधिरंतयोः नक्कचित्प्राप्तपूर्वोमेसंयुगेषुपराजयः २३ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षंनानृतंकथयाम्यहम् देवराजमपिक्रुद्धोमत्तैरावतगामिनम् २४ वज्रहस्तंरणेहन्यांकिंपुनस्तौचमानवौ सातस्यगर्जितंश्रुत्वाराक्षसानांमहाचमूः २५

विनापुष्पफलैःपुष्पादिरहिताःबभूवुरित्यर्थः उद्धूतउक्षिप्तः जलधरारुणःधूसरः १४ चीचीकूचीति शब्दानुकरणं वाश्यंतःआर्षेनतुशिक्षितंशब्दमित्यर्थः १५ १६ सव्योवामःस्वरश्चावसज्जत हीनोभूदित्यर्थः १७ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापि मोहात् नन्यवर्तत युद्धयात्रायाइतिशेषः १८ १९ २० बलोत्सिक्तं बलाधिकम् २१ यन्निमित्तं शूर्पणखानिमित्तं विपर्ययः क्रूरबुद्धिरूपः २२ २३ एतन्मम पराजयाभावरूपंवस्तु २४ २५ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माण इत्यर्थे आर्षं २७ ये लोकानां संमता गोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्तेभ्यश्च स्वस्ति इत्यर्थः २८ २९ ३० सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः
पूर्वं सैन्यसंबंध एव तदग्रभागे स्थितः इदानीं तु सेनां बहुदूरे पृष्ठतस्त्यक्त्वा स्वयमेवाग्रेगत इत्यर्थः श्येनगाम्यादयो द्वादश खरामात्याः ३१ ३२ ३३
सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा तत्क्षणमेवाभ्युपेतेत्यन्वयः ३४ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० आरण्यकांडे त्रयोविंशः सर्गः २३ औत्पा
तिकान् उत्पातान् स्वार्थे ठक् १ अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानां प्रकृतत्वाद्राक्षसा एवात्र प्रजाः २ सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान्प्रकृते सर्वराक्षसान् सं

प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकांक्षिणः २६ ऋषयो देवगंधर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः समेत्य चोचुः
सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः २७ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकानां ये च संमताः जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान्रजनीचरान् २८ चक्रह
स्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः २९ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ददृशुर्वाहिनीं
तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ३० रथेन तु खरो वेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः श्येनगामी पृथुश्यामो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ३१ दुर्जयः परवीरा
क्षः पुरुषः कालकार्मुकः मेघमाली महामाली वरास्यो रुधिराशनः ३२ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरं महाकपालः स्थूलाक्षः
प्रमाथस्त्रिशिरास्तथा चत्वार एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ३३ सा भीमवेगा समराभिकांक्षिणी सुदारुणा राक्षसवीरसेना तौ
राजपुत्रौ सहसाऽभ्युपेता मालाग्रहाणामिव चंद्रसूर्यौ ३४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे त्रयोविंशः सर्गः २३ आश्रमं प्र
तियाते तु खरे खरपराक्रमे तानेवौत्पातिकान्रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह १ तानुत्पातान्महाघोरान्रामो दृष्ट्वात्यमर्षणः प्रजानामहितान्दृष्ट्वा वा
क्यं लक्ष्मणमब्रवीत् २ इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ३ अमी रुधिरधारास्तु विसृजं
ते खरस्वनाः व्योम्नि मेघा विवर्तंते परुषा गर्दभारुणाः ४ सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनंदिताः रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टंते विचक्ष
ण ५ यादृशा इह कूजंति पक्षिणो वनचारिणः अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ६ संप्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः अय
माख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ७

हर्तुं तत्संहारं सूचयितुं ३ ४ राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकान्याह सधूमा इति उत्पातव
शाद्धूमसंवृद्धाः मम युद्धेऽभिनंद आनंदः येषां संजातस्तादृशाः अत एव विचेष्टंते तूणीरेषु चलंति स्वगतानंदस्य शरेषूपचारः चापानि च विचेष्टंते स्वाधिष्ठातृदेवतासा
न्निध्यात्स्फुरज्ज्या निभवंति ५ अग्रतः आसन्नदेशकाले नः भयं जीवितसंशयश्च प्राप्तः अभयं प्राप्तं चादसुराणां जीवितस्य संशयः प्राप्त इत्यर्थ इति तीर्थः ६ संप्रहारो र
णः एवं भयेष्वपि स्वस्याभ्यूयसूचकं निमित्तमाह अयमिति स्फुरमाणः स्फुरन् दक्षिण इति शेषः तीर्थव्याख्याने जयसूचकांतरमाहेति व्याख्येयम् ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सन्निकर्षे आसन्नकाले जयमित्यादेराख्यातीत्यनेनान्वयः तत्राप्ययं शुभसूचकमित्याह सुप्रभमिति ८ येषांचवदनं निष्प्रभं भवति तेषामायुःक्षयोभवति वर्त्त-
मानसामीप्ये लट् नैवमस्माकमितिशेषः येषामायुःक्षयोभवति तेषांवदनं निष्प्रभमितिव्याख्याने बीजंचिंत्यं ९ १० अनागतस्याजिगमिषितस्यानिष्टस्य
विधानं प्रतिविधानं परिहारः ११ आश्रमंहित्वाशैलस्य दुर्गामितरैर्गंतुमशक्यां गुहामाश्रय १२ इदंवाक्यंमयोच्यमानं त्वया प्रतिकूलितुं विपरीतंकर्तुंनेच्छामि
भिन्नकर्तृके तुमुनार्षः उक्तंकुर्वित्यर्थः माचिरमविलंबेन १३ त्वंहीति अनेनासामर्थ्यान्मां वारयतीति शंकानिराकृता स्वयंत्विति तथैव शापोद्धारस्य सत्वादिति-

सन्निकर्षेतुनःशूरजयंशत्रोःपराजयम् सुप्रभंचप्रसन्नंचतववक्त्रंहिलक्ष्यते ८ उद्यतानांहियुद्धार्थंयेषांभवतिलक्ष्मण निष्प्रभंवद
नंतेषांभवत्यायुःपरिक्षयः ९ रक्षसांनर्दतांघोषःश्रूयतेयंमहाध्वनिः आहतानांचभेरीणांराक्षसैःक्रूरकर्मभिः १० अनागतविधानंतुक
र्तव्यंशुभमिच्छता आपदाशंकमानेनपुरुषेणविपश्चिता ११ तस्माद्गृहीत्वावैदेहींशरपाणिर्धनुर्धरः गुहामाश्रयशैलस्यदुर्गांपादप-
संकुलाम् १२ प्रतिकूलितुमिच्छामिनहिवाक्यमिदंत्वया शापितोममपादाभ्यांगम्यतांवत्समाचिरम् १३ त्वंहिशूरश्चबलवान्हन्या
एतान्नसंशयः स्वयंनिहंतुमिच्छामिसर्वानेवनिशाचरान् १४ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसहसीतया शरानादायचापंचगुहांदुर्गांस
माश्रयत् १५ तस्मिन्प्रविष्टेतुगुहांलक्ष्मणेसहसीतया हंतनिर्युक्तमित्युक्त्वारामःकवचमाविशत् १६ सतेनाग्निनिकाशेनकवचेनवि-
भूषितः बभूवरामस्तिमिरेमहानग्निरिवोत्थितः १७ सचापमुद्यम्यमहच्छरानादायवीर्यवान् संबभूवास्थितस्तत्रज्यास्वनैःपूरयन्दि
शः १८ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः समेयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षया १९ ऋषयश्चमहात्मानोलोकेब्रह्मर्षिसत्त
माः समेत्यचोचुःसहितास्तेन्योन्यंपुण्यकर्मणः २० स्वस्तिगोब्राह्मणानांचलोकानांचेतिसंस्थिताः जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यान्रजनीच
रान् २१ चक्रहस्तोयथायुद्धेसर्वानसुरपुंगवान् एवमुक्त्वापुनःप्रोचुरालोक्यचपरस्परम् २२ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम्
एकश्चरामोधर्मात्माकथंयुद्धंभविष्यति २३

भावः १४ १५ हंतेतिहर्षे नियुक्तं शीघ्रमस्मदुक्तं निर्व्यूढमित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् १६
नानारत्नकांत्याग्निसादृश्यं कवचे १७ संबभूवास्थितः सम्यगास्थितो बभूवेत्यर्थः १८ १९ लोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धाइत्यर्थः
पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः अदीर्घत्वमार्षं २० गोब्राह्मणानामितिषष्ठी चतुर्थ्यर्थे आर्षीनेभ्यइत्यर्थः लोकानांयेभिसंगताइतिपाठे लोकानां लोकपालानां सं
गताः हविर्होमादिद्वारोपकारकाइत्यर्थः २१ २२ धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः २३ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सगणाविद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः इतीत्यस्य वदंतइतिशेषः २४ तेजसावैष्णवेन क्षात्रेण एतेनसहजस्वभावोभगवतोब्राह्मएव क्षात्रस्तु स्वेच्छ
याकार्याय भगवता स्वीक्रियतइतिसूचितं २५ रुद्रस्यरूपमिव रामस्य रूपम प्रतिमं २६ इतिवाक्ये संभाषमाणेष्वित्यर्थः २७ अन्योन्यमभिगच्छतां एवं
युद्धं कर्तव्यमितिच बोधनार्थमितिशेषः २८ जृंभतां देहममतारहित्येन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारजं जृंभणं अभीक्ष्णशः पुनःपुनरित्येवपाठः विप्रघु
ष्टः अतिशयेन कृतःस्वनोयैस्तेषां २९ ३० यत्रनिःशब्दंशब्दाभावस्तं देशंदुद्रुवुः पृष्ठतोनावलोकयन् भीतिवशादितिशेषः ३१ ३२ ३३ सर्व

इतिराजर्षयःसिद्धाःसगणाश्चद्विजर्षभाः जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्चदेवताः २४ आविष्टंतेजसारामंसंग्रामशिरसिस्थितम् दृ
ष्ट्वासर्वाणिभूतानिभयाद्विव्यथिरेतदा २५ रूपमप्रतिमंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः बभूवरूपंक्रुद्धस्यरुद्रस्येवमहात्मनः २६ इतिसं
भाष्यमाणेतुदेवगंधर्वचारणैः ततोगंभीरनिर्ह्रादंघोरचर्मायुधध्वजम् २७ अनीकंयातुधानानांसमंतात्प्रत्यपद्यत वीरालापान्विसृ
जतामन्योन्यमभिगच्छताम् २८ चापानिविस्फारयतांजृंभतांचाप्यभीक्ष्णशः विप्रघुष्टस्वनानांचदुंदुभींश्चाभिनिघ्नताम् २९ ते
षांसुविपुलःशब्दःपूरयामासतद्वनम् तेनशब्देनवित्रस्तास्त्रासितावनचारिणः ३० दुद्रुवुर्यत्रनिःशब्दंपृष्ठतोनावलोकयन् तच्चानीकंम
हावेगंरामंसमनुवर्तत ३१ धृतनानाप्रहरणंगंभीरंसागरोपमम् रामोपिचारयन्चक्षुःसर्वतोरणपंडितः ३२ ददर्शखरसैन्यंतद्युद्धा
याभिमुखोगतः वितत्यचधनुर्भीमंतूण्याश्चोद्धृत्यसायकान् ३३ क्रोधमाहारयत्तीव्रंवधार्थंसर्वरक्षसाम् दुष्प्रेक्षश्चाभवत्क्रुद्धोयु-
गांताग्निरिवज्वलन् ३४ तंदृष्ट्वातेजसाविष्टंप्राव्यथन्वनदेवताः तस्यरुष्टस्यरूपंतुरामस्यददृशेतदा दक्षस्येवक्रतुंहंतुंउद्यतस्यपि
नाकिनः ३५ तत्कार्मुकैराभरणैरथैश्चतद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः बभूवसैन्यंपिशिताशनानांसूर्योदयेनीलमिवाभ्रजालम् ३६ इ-
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ अवष्टब्धधनुरामंक्रुद्धंतंरिपुघातिनम् ददर्शाश्रममागम्यखरःस
हपुरःसरैः १ तंदृष्ट्वासगुणंचापमुद्यम्यखरनिस्वनम् रामस्याभिमुखंसूतंचोद्यतामित्यचोदयत् २ सखरस्याज्ञयासूतस्तुरगान्स
मचोदयत् यत्ररामोमहाबाहुरेकोधुन्वन्धनुःस्थितः ३ तंतुनिष्पतितंदृष्ट्वासर्वतोरजनीचराः मुंचमानामहानादंसचिवाःपर्यवारयन् ४

रक्षसां वधार्थं सर्वरक्षोवधहारत्वादस्य युद्धस्येतिभावः क्रोधमाहारयत्प्राप्तवान् ३४ प्राव्यथन्प्राव्यथंत ३५ नीलाभ्रजालस्थानीयाराक्षसाः सूर्योदयः
सूर्यकिरणस्तत्स्थानीयः कार्मुकादिसंबंधः ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०आरण्यकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ उकारांतोपि धनुः
शब्दोधनुर्वाचकः अवष्टब्धमवलंबितं धनुर्येनतं १ रामस्याभिमुखं रथश्चोद्यतामिति सूतमचोदयत् २ ३ सचिवाः श्येनगाम्यादयः ४ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोहितांगोभौमः सइवक्रोधेनास्यापि रक्तांगलात् ५ अर्दयित्वा अर्दयित्वेव ६ ७ ८ बलाहकामेघाः ९ १० ११ तिथिषुप्रदोषतिथिषु पारिषदां तुडभावभार्षः १२ प्रतिजग्राह तानिशस्त्राणि स्वशरीरेणावरुरोध नद्योघाः नदीप्रवाहाः १३ वज्रैरिवमहाचलः इत्यनेन लेशतोपि व्यथाभावः सविद्धः अनेन द्रष्टृणां किंचित् घृणित्वं सूचयति आदिग्धः आलिप्तः १४ अतएव देवादयोविदुषे १५ १६ दुरावारान् अशक्यनिवारणान् दुर्विषहान्

सतेषांयातुधानानांमध्येरथगतःखरः बभूवमध्येताराणांलोहितांगइवोद्धतः ५ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसम् अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः ६ ततस्तंभीमधन्वानंक्रुद्धाःसर्वेनिशाचराः रामंनानाविधैःशस्त्रैरभ्यवर्षंतदुर्जयम् ७ मुद्गरैरायसैःशूलैः प्रासैःखड्गैःपरश्वधैः राक्षसाःसमरेशूरंनिजघ्नूरोषतत्पराः ८ तेबलाहकसंकाशामहाकायामहाबलाः अभ्यधावंतकाकुत्स्थंरथैर्वाजिभिरेवच ९ गजैःपर्वतकूटाभैरामयुद्धेजिघांसवः तेरामेशरवर्षाणिव्यसृजन्रक्षसांगणाः १० शैलेंद्रमिवधाराभिर्वर्षमाणामहाघनाः सर्वैःपरिवृतोरामोराक्षसैःक्रूरदर्शनैः ११ तिथिष्विवमहादेवोवृतःपारिषदांगणैः तानिमुक्तानिशस्त्राणियातुधानैःसराघवः १२ प्रतिजग्राहविशिखैर्नद्योघानिवसागरः सतैःप्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रोनविव्यथे १३ रामःप्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिवमहाचलः सविद्धःक्षतजादिग्धःसर्वगात्रेषुराघवः १४ बभूवरामःसंध्याभ्रैर्दिवाकरइवावृतः विषेदुर्देवगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः १५ एकंसहस्रैर्बहुभिस्तदादृष्ट्वासमावृतम् ततोरामस्तुसंक्रुद्धोमंडलीकृतकार्मुकः १६ ससर्जनिशितान्बाणान्शतशोथसहस्रशः दुरावारान्दुर्विषहान्कालपाशोपमान्रणे १७ मुमोचलीलयाकंकपत्रान्कांचनभूषणान् तेशराःशत्रुसैन्येषुमुक्तारामेणलीलया १८ आददूरक्षसांप्राणान्पाशाःकालकृताइव भित्वाराक्षसदेहांस्तांस्तेशरारुधिराप्लुताः १९ अंतरिक्षगतारेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः असंख्येयास्तुरामस्यसायकाश्चापमंडलात् २० विनिष्पेतुरतीवोग्रारक्षःप्राणापहारिणः तैर्धनूंषिध्वजाग्राणिचर्माणिकवचानिच २१ बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् चिच्छेदरामःसमरेशतशोथसहस्रशः २२ हयान्कांचनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् गजांश्चसगजारोहान्सहयान्सादिनस्तदा २३ चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैवरामबाणागुणच्युताः पदातीन्समरेहत्वाअनयद्यमसादनम् २४

अतिपीडाजनकानितियावत् १७ कंकपत्रान् तद्युतशरान्लीलयेति युगपत्सकलप्रपंचसंहारस्वरूपस्य एतावन्मात्रं लीलैवेति नाश्चर्यायेतिभावः १८ रुधिराप्लुतास्तल्लिप्ताः १९ अतएव दीप्ताग्निसमतेजसः चापमंडलात् संधानमोचनशैघ्र्यात् मंडलाकारता चापस्य २० चर्माणि फलकान् २१ सहस्ताभरणान्सांगदान् २२ २३ छेदभेदौ द्वैधीभावविदारणरूपौ पदातीन्हत्वा यमगृहमप्रापयदित्यन्वयः २४ ६७ ६७ २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नालीकाः मुखमात्रायःसंयुक्ताः नाराचाः सर्वतआयसाः विकर्णिनः अग्रांकुशाः उद्धारे प्राणहराः २५ २६ २७ आवार्य वारितानिकृत्वा २८ सुपर्णवातेन
गरुडपक्षवातेनामृतहरणयुद्धे विक्षिप्ताः भग्नाः पादपानंदनस्थाः कल्पवृक्षादयोयथा तद्वत्समयालंकारयुतशरीरत्वाद्रक्षस्तनूनां कल्पवृक्षादिसाम्यमितिकतकः
२९ अवशिष्टा हतावशिष्टाः ३० तान्सर्वान् शरणार्थिना क्रुद्धंरामं क्रुद्धोंतकइवाभ्यधावत् ३१ दूषणाश्रयेण दूषणाश्रयबलेन निर्भयाः ३२ ३३
३४ ३५ ततःसर्वादिशः प्रदिशश्चावृतादृष्ट्वा सरामः भैरवं नादं कृत्वा सर्वतः प्राप्तैः राक्षसैः शर वर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं परमभास्वरं गांधर्व

ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः भीममार्तस्वरंचक्रुश्छिद्यमानानिशाचराः २५ तत्सैन्यंविविधैर्बाणैरर्दितंमर्मभेदिभिः नरामेण-
सुखंलेभेशुष्कंवनमिवाग्निना २६ केचिद्भीमबलाःशूराःप्रासान्शूलान्परश्वधान् चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः २७ तेषांबाणैर्म
हाबाहुःशस्त्राण्यावार्यवीर्यवान् जहारसमरेप्राणांश्चिच्छेदचशिरोधरान् २८ तेच्छिन्नशिरसःपेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः सुपर्णवातवि-
क्षिप्ताजगत्यांपादपायथा २९ अवशिष्टाश्चयेतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः खरमेवाभ्यधावंतशरणार्थंशराहताः ३० तान्सर्वान्धनुरादाय
समाश्वास्यचदूषणः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्धइवांतकः ३१ निवृत्तास्तुपुनःसर्वेदूषणाश्रयनिर्भयाः राममेवाभ्यधावंतसालताल
शिलायुधाः ३२ शूलमुद्गरहस्ताश्चपाशहस्तामहाबलाः सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ३३ द्रुमवर्षाणिमुंचंतःशिलावर्षाणि-
राक्षसाः तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् ३४ रामस्यास्यमहाघोरंपुनस्तेषांचरक्षसाम् तेसमंतादभिक्रुद्धाराघवंपुनरर्दयन् ३५
ततःसर्वादिशोदृष्ट्वाप्रदिशश्चसमावृताः राक्षसैःसर्वतःप्राप्तैःशरवर्षाभिरावृतः ३६ सकृत्वाभैरवंनादमस्त्रंपरमभास्वरम् समयोजय
द्गांधर्वंराक्षसेषुमहाबलः ३७ ततःशरसहस्राणिनिर्ययुश्चापमंडलात् सर्वादशदिशोबाणैरापूर्यंतसमागतैः ३८ नाददानंशरान्घोरान्
विमुंचंतंशरोत्तमान् विकर्षमाणंपश्यंतिराक्षसास्तेशरार्दिताः ३९ शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् बभूवावस्थितोरामःप्रक्षि-
पन्निवतान्छरान् ४० युगपत्पतमानैश्चयुगपच्चहतैर्भृशम् युगपत्पतितैश्चैवविकीर्णावसुधाभवत् ४१ निहताःपतिताःक्षीणाश्छिन्ना
भिन्नाविदारिताः तत्रतत्रस्मदृश्यंतेराक्षसास्तेसहस्रशः ४२ सोष्णीषैरुत्तमांगैश्चसांगदैर्बाहुभिस्तथा ऊरुभिर्बाहुभिश्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ४३

मस्त्रंराक्षसेषु राक्षसविषये समयोजयत् धनुषीत्यर्थः ३६ ३७ ३८ नाददानमिति अतिशैघ्र्यवशात् शरग्रहणमोचनेनपश्यंति किंतु विकर्षमाणमेव धनुःपश्यंति ३९
दिवाकरसहितमाकाशं कर्मशरांधकारं कर्तृआवृणोत् अंधकारोस्त्रियां प्रक्षिपन्निव भूयोभूयःप्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः इवशब्दएवार्थे ४० विकीर्णा कृताच्छादना विस्तीर्णेतिपा-
ठेप्ययमेवार्थः ४१ निहताःसद्योहताः पतिताः पातानंतरं मृताः क्षीणाः कंठगतप्राणाः छिन्नभिन्नौ व्याख्यातौ ४२ विभूषणैरुपलक्षितराक्षसैरितिशेषः ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैः चामरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिशैश्चेत्यर्थः ४५ रामंचलितुं रामंप्रति संमुखंगंतुं ४६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति
लकेवाल्मी॰आरण्यकांडेपंचविंशःसर्गः २५ छ दूषणस्त्विति १ पंचसाहस्रान्स्वसैन्यरूपान् २ ३ प्रतिजग्राह रुरोध निमीलतःवर्षधारया निमीलि-
ताक्षः ४ ५ ६ क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ७ ८ तद्रक्षःकर्मव्यधने रामःकर्ता ९ १० परेषां शत्रूणां वसयोक्षितं सिक्तं शत्रूणां गावइंद्रियाणि तेषां

हयैश्चद्विपमुख्यैश्चरथैर्भिन्नैरनेकशः चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ४४ रामेणबाणाभिहतैर्विच्छिन्नैःशूलपट्टिशैः विच्छि-
न्नैःसमरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरा ४५ तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वेराक्षसाःपरमातुराः नतत्रचलितुंशक्तारामंपरपुरंजयम् ४६ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेपंचविंशःसर्गः २५ दूषणस्तुस्वकंसैन्यंहन्यमानंविलोक्यच संदिदेशमहाबाहुर्भीमवेगा
न्दुरासदान् १ राक्षसान्पंचसाहस्रान्समरेष्वनिवर्त्तिनः तेशूलैःपट्टिशैःखड्गैःशिलावर्षैर्द्रुमैरपि २ शरवर्षैरविच्छिन्नंववर्षुस्तंसमं
ततः तद्द्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् ३ प्रतिजग्राहधर्मात्माराघवस्तीक्ष्णसायकैः प्रतिगृह्यचतद्वर्षंनिमीलितइवर्षभः
४ रामःक्रोधपरंलेभेवधार्थंसर्वरक्षसाम् ततःक्रोधसमाविष्टःप्रदीप्तइवतेजसा ५ शरैरभ्यकिरत्सैन्यंसर्वतःसहदूषणम् ततःसे
नापतिःक्रुद्धोदूषणःशत्रुदूषणः ६ शरैरशनिकल्पैस्तंराघवंसमवारयत् ततोरामःसुसंक्रुद्धःक्षुरेणास्यमहद्धनुः ७ चिच्छेदसमरे-
वीरश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् हत्वाचाश्वान्छरैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेणसारथेः ८ शिरोजहारतद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याधवक्षसि सच्छिन्नधन्वावि
रथोहताश्वोहतसारथिः ९ जग्राहगिरिशृंगाभंपरिघंलोमहर्षणम् वेष्टितंकांचनैःपट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् १० आयसैःशंकुभि
स्तीक्ष्णैःकीर्णंपरवसोक्षितम् वज्राशनिसमस्पर्शंपरगोपुरदारणम् ११ तंमहोरगसंकाशंप्रगृह्यपरिघंरणे दूषणोभ्यपतद्रामंक्रूरक
र्मानिशाचरः १२ तस्याभिपतमानस्यदूषणस्यसराघवः द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदसहस्ताभरणौभुजौ १३ भ्रष्टस्तस्यमहाकायःपपात
रणमूर्धनि परिघश्छिन्नहस्तस्यशक्रध्वजइवाग्रतः १४ कराभ्यांचविकीर्णाभ्यांपपातभुविदूषणः विषाणाभ्यांविशीर्णाभ्यांमनस्वीव
महागजः १५ दृष्ट्वातंपतितंभूमौदूषणंनिहतंरणे साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसर्वभूतान्यपूजयन् १६ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धास्त्रयःसेनाग्र
यायिनः संहत्याभ्यद्रवन्रामंमृत्युपाशावपाशिताः १७ महाकपालःस्थूलाक्षःप्रमाथीचमहाबलः महाकपालोविपुलंशूलमुद्यम्यराक्षसः १८

पुरंशरीरंतस्यदारणंविदारकं यद्वातेषांपुरद्वारविदारकं ११ १२ १३ हस्तच्छेदानंतरं भ्रष्टःघूर्णनेन स्थानाद्भ्रष्टः तयाछिन्नहस्तस्य परिघःपपात १४ विकीर्णा
भ्यां विक्षिप्ताभ्यां भुजाभ्यामुपलक्षितोदूषणश्च पपात विगतासुरितिशेषः विषाणाभ्यांदंताभ्यां १५ १६ संहत्यमिलित्वामृत्युपाशेनावपाशिताः बद्धाः १७ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ २० २१ २२ पंचसाहस्रान्पंचसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुत्वं सूचितं २३ २४ हनध्वमित्यार्षं २५ २६ २७ २८
२९ ३० शतं एकेन शतेन तत्संख्याकेन कर्णिना बाणविशेषेण एवंसहस्रं सहस्रेण ३१ शोणितादिग्धाः शोणितलिप्ताः ३२ विस्तीर्णाविशेषेणच्छ

स्थूलाक्षःपट्टिशंगृत्यप्रमाथीचपरश्वधम् दृष्ट्वैवापततस्तांस्तुराघवःसायकैःशितैः १९ तीक्ष्णाग्रैःप्रतिजग्राहसंप्राप्तानतिथीनिव महा
कपालस्याशिरश्छिच्छेदरघुनंदनः २० असंख्येयैस्तुबाणौघैःप्रममाथप्रमाथिनम् स्थूलाक्षस्याक्षिणीस्थूलेपूरयामाससायकैः २१
सपपातहतोभूमौविटपीवमहाद्रुमः दूषणस्यानुगान्पंचसाहस्रान्कुपितःक्षणात् २२ हत्वातुपंचसाहस्रैरनयद्यमसादनम् दूषणंनि
हतंश्रुत्वातस्यचैवपदानुगान् २३ व्यादिदेशखरःक्रुद्धःसेनाध्यक्षान्महाबलान् अयंविनिहतःसंख्येदूषणःसपदानुगः २४ मह
त्यासेनयासार्धंयुध्वारामंकुमानुषम् शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वंसर्वराक्षसाः २५ एवमुक्त्वाखरःक्रुद्धोराममेवाभिदुद्रुवे श्येन-
गामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः २६ दुर्जयःकरवीराक्षःपरुषःकालकार्मुकः देहमालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः २७ द्वाद
शैतेमहावीर्याबलाध्यक्षाःससैनिकाः राममेवाभ्यधावंतविसृजंतःशरोत्तमान् २८ ततःपावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः जघानशे
षंतेजस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः २९ तेरुक्मपुंखाविशिखाःसधूमाइवपावकाः निजघ्नुस्तानिरक्षांसिवज्राइवमहाद्रुमान् ३० रक्षसां
तुशतंरामःशतेनैकेनकर्णिना सहस्रंतुसहस्रेणजघानरणमूर्धनि ३१ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः निपेतुःशोणिता
दिग्धाधरण्यांरजनीचराः ३२ तैर्मुक्तकेशैःसमरेपतितैःशोणितोक्षितैः विस्तीर्णावसुधाकृत्स्नामहावेदिःकुशैरिव ३३ तत्क्षणेतुम
हाघोरंवनंनिहतराक्षसम् बभूवनिरयप्रख्यमांसशोणितकर्दमम् ३४ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् हतान्येकेनरा
मेणमानुषेणपदातिना ३५ तस्यसैन्यस्यसर्वस्यखरःशेषोमहारथः राक्षसस्त्रिशिराश्चैवरामश्चरिपुसूदनः ३६ शेषाहतामहा
वीर्याराक्षसारणमूर्धनि घोरादुर्विषहाःसर्वेलक्ष्मणस्याग्रजेनते ३७ ततस्तुतद्भीमबलंमहाहवेसमीक्ष्यधर्मेणहतंबलीयसा
रथेनरामंमहताखरस्ततःसमाससादेंद्रइवोद्यताशनिः ३८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषड्विंशःसर्गः २६ खरंतुरामा
भिमुखंप्रयांतंवाहिनीपतिः राक्षसस्त्रिशिरानामसन्निपत्येदमब्रवीत् १ मांनियोजयविक्रांतंत्वंनिवर्तस्वसाहसात् पश्यरामंमहाबाहुंसंयु
गेविनिपातितम् २

न्नामहावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ३३ ३४ मानुषेण मानुषवेषेणापि ३५ त्रिशिराश्चैवेति स्वस्वमूलबलेनसहेतिशेषः ३६ ३७ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ३८
इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेषड्विंशःसर्गः २६ खरमिति सन्निपत्य त्वरयातत्समीपमागम्य १ विनिपातितं मयेतिशेषः २ ७९

आलभे स्पृशामि यथावधिष्यामि तथाप्रयतिष्य इतिशेषः सर्वरक्षसां वधार्हं सर्वरक्षसांवध्यमित्यर्थः ३ अहंवासमरे इतिपाठे मृत्युरित्यस्यास्य इतिशेषः रणोत्साहादितिपाठे ततोमनोनिवर्त्येत्यर्थः प्राश्निकोमध्यस्थःउभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ४ संयुगाय संयुगंकर्तुं ५ मृत्युलोभात् मृत्युकृतयुद्धलोभात् मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्ययात्तस्य भगवत्त्वंज्ञात्वा तद्धस्तमृत्युलोभादित्यर्थश्च युद्धं युद्धंकुरुष्व अनुज्ञातः खरेणेतिशेषः ६ ७ जलार्द्रस्येति अनेन नादवैपरीत्येन मृत्युसान्निध्यं

प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमालभे यथारामंवधिष्यामिवधार्हंसर्वरक्षसाम् ३ अहंवास्यरणेमृत्युरेषवासमरेमम विनिवर्त्यरणोत्साहंमुहूर्तंप्राश्निकोभव ४ प्रहृष्टोवाहतेरामेजनस्थानंप्रयास्यसि मयिवानिहतेरामंसंयुगायप्रयास्यसि ५ खरस्त्रिशिरसातेनमृत्युलोभात्प्रसादितः गच्छयुद्धेत्यभिज्ञातोराघवाभिमुखोययौ ६ त्रिशिरास्तुरथेनैववाजियुक्तेनभास्वता अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृंगइवपर्वतः ७ शरधारासमूहान्समहामेघइवोत्सृजन् व्यसृजत्सदृशंनादंजलार्द्रस्येवदुंदुभेः ८ आगच्छंतंत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः धनुषाप्रतिजग्राहविधुन्वन्सायकान्छितान् ९ ससंप्रहारस्तुमुलोरामत्रिशिरसोस्तदा संबभूवातिबलिनोःसिंहकुंजरयोरिव १० ततस्त्रिशिरसाबाणैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः अमर्षीकुपितोरामःसंरब्धइदमब्रवीत् ११ अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्येदृशंबलम् पुष्पैरिवशरैर्योहंललाटेऽस्मिपरिक्षितः १२ ममापिप्रतिगृण्हीष्वशरांश्चापगुणाच्च्युतान् एवमुक्त्वास्तुसंरब्धःशरानाशीविषोपमान् १३ त्रिशिरावक्षसिक्रुद्धोनिजघानचतुर्दश चतुर्भिस्तुरगानस्यशरैःसन्नतपर्वभिः १४ न्यपातयततेजस्वीचतुरस्तस्यवाजिनः अष्टभिःसायकैःसूतंरथोपस्थेन्यपातयत् १५ रामश्चिच्छेदबाणेनध्वजंचास्यसमुच्छ्रितम् ततोहतरथात्तस्मादुत्पतंतंनिशाचरम् १६ चिच्छेदरामस्तंबाणैर्हृदयेसोभवज्जडः सायकैश्चाप्रमेयात्मासामर्षात्तस्यरक्षसः १७ शिरांस्यपातयत्त्रीणिवेगवद्भिस्त्रिभिःशरैः सधूमशोणितोद्गारीरामबाणाभिपीडितः १८ न्यपतत्पतितैःपूर्वंसमरस्थोनिशाचरः हतशेषास्ततोभग्नाराक्षसाःखरसंश्रयाः १९ द्रवंतिस्मनतिष्ठंतिव्याधत्रस्तामृगाइव तान्खरोद्रवतोदृष्ट्वानिवर्त्यरुषितस्त्वरन् राममेवाभिदुद्रावराहुश्चंद्रमसंयथा २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰आरण्य॰सप्तविंशःसर्गः २७

सूचितं ८ ९ १० ११ अहोइत्यादिर्व्यंगोक्तिः पुष्पैरिव परिक्षतइत्यनेन त्वगपि नविद्धेत्याशयः १२ १३ तुरगान् वेगवतोश्वानित्यर्थः १४ १५ हतरथात् हतहयसारथिकाद्रथात् १६ जडः आयुधपरिग्रह इतिशेषः १७ १८ पूर्वंपतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चान्न्यपतत् चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनामिति सैन्योद्योगे खरोक्तेश्चतुर्दशसहस्राणि हतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टौ इतिपूर्वसर्गांते उक्ते हतशेषान्निवर्त्येति अत्रत्योक्तेश्चतुर्दशसहस्रं यूथपा अत्रेति ज्ञायते हतशेषा इतितु खरीयमूलबलाभिप्रायं बोध्यं १९ २० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ ५ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निहतमिति १ रक्षसामिदं राक्षसं सैन्यंहतं दृष्ट्वेत्यन्वयः २ हतभूयिष्ठं अल्पावशेषं ३ ४ शिक्षया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गान्छरसंधानक्षेपणादिप्रकार
भेदान्दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चचार अनेकविधरथसंचरणैः ५ ६ सरामः नभः आकाशमविवरं नीरध्रं चकार ७ पर्याकाशं परितो विद्यमानमाकाश
मनाकाशं निरवकाशं बभूव ८ ९ १० ११ सर्वसैन्यस्य हंतारं रामं खरः परिश्रांतं मेने अनेनायं प्रहारावसर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं नेन

निहतंदूषणंदृष्ट्वारणेत्रिशिरसासह खरस्याप्यभवत्त्रासोदृष्ट्वारामस्यविक्रमम् १ सदृष्ट्वाराक्षसंसैन्यमविषह्यंमहाबलम् हतमेकेन
रामेणदूषणस्त्रिशिराअपि २ तद्बलंहतभूयिष्ठंविमनाःप्रेक्ष्यराक्षसः आससादखरोरामंनमुचिर्वासवंयथा ३ विकृष्यबलवच्चापंनारा
चान्रक्तभोजनान् खरश्चिक्षेपरामायक्रुद्धानाशीविषानिव ४ ज्यांविधुन्वन्सुबहुशःशिक्षयास्त्राणिदर्शयन् चचारसमरेमार्गान्छरै
रथगतःखरः ५ ससर्वाश्चदिशोबाणैःप्रदिशश्चमहारथः पूरयामासतंदृष्ट्वारामोपिसुमहद्धनुः ६ ससायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्नि
भिः नभश्चकाराविवरंपर्जन्यइववृष्टिभिः ७ तद्बभूवशितैर्बाणैःखररामविसर्जितैः पर्याकाशमनाकाशंसर्वतःशरसंकुलम् ८ शरजा
लावृतःसूर्योनतदास्मप्रकाशते अन्योन्यवधसंरंभादुभयोःसंप्रयुध्यतोः ९ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः आजघा
नरणेरामंतोत्रैरिवमहाद्विपम् ११ तंरथस्थंधनुःपाणिंराक्षसंपर्यवस्थितम् ददृशुःसर्वभूतानिपाशहस्तमिवांतकम् ११ हंतारंसर्व-
सैन्यस्यपौरुषेपर्यवस्थितम् परिश्रांतंमहासत्वंमेनेरामंखरस्तदा १२ तंसिंहमिवविक्रांतंसिंहविक्रांतगामिनम् दृष्ट्वानोद्विजतेरा
मःसिंहःक्षुद्रमृगंयथा १३ ततःसूर्यनि काशेनरथेनमहताखरः आससादाथतंरामंपतंगइवपावकम् १४ ततोस्यसशरंचापंमुष्टि
देशेमहात्मनः खरश्चिच्छेदरामस्यदर्शयन्हस्तलाघवम् १५ सपुनस्त्वपरान्सप्तशरानादायवर्मणि निजघानरणेक्रुद्धःशक्राशनिसम
प्रभान् १६ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसम् अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः १७ ततस्तत्प्रहतंबाणैःखरमुक्तैःसुपर्वभिः
पपातकवचंभूमौरामस्यादित्यवर्चसम् १८ सशरैरर्पितःक्रुद्धःसर्वगात्रेषुराघवः रराजसमरेरामोविधूमोग्निरिवज्वलन् १९ ततो
गंभीरनिर्ह्रादंरामःशत्रुनिबर्हणः चकारांतायसरिपोःसज्यमन्यन्महद्धनुः २० सुमहद्वैष्णवंयत्तदतिसृष्टंमहर्षिणा वरंतद्धनुरुद्य
म्यखरंसमभिधावत २१ ततःकनकपुंखैस्तुशरैःसन्नतपर्वभिः चिच्छेदरामःसंक्रुद्धःखरस्यसमरेध्वजम् २२

रामधनुषश्छेदः १२ १३ १४ मुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे १५ सखरमर्मणि कवचबंधसंधिषु १६ १७ प्रहतं कवचं पपात १८ शरैरर्पि
तः संक्षतः कृतः १९ २० महर्षिणा अगस्त्येन अतिसृष्टं दत्तं वरं श्रेष्ठं २१ २२ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवतानामाज्ञया सूर्यइवेति कविकल्पितोपमा निकोपमेयं २३ २४ २५ अभिलक्षितानभिलक्षितविषयान् २६ तानेवविषयानाह शिरस्येकेनेत्या दि २७ भास्करोपमानित्यस्य गृहीत्वेतिशेषः २८ उपात्तत्रयोदशानां विनियोगमाह रथस्येत्यादि २९ त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थोयुगाधारदंडः ३० प्रह सन्निव लीलयेव बिभेद खरं त्वदीनिशेषमाह कतकः ३१ ३२ महारथस्य पूज्यस्य तत्कर्म दृष्ट्वेतिशेषः अपूजयन्नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः ३३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ आरण्यकांडे अष्टाविंशःसर्गः २८ मृदुपूर्वं न्यायमवलंब्य मृदूक्तिपूर्वं परुषं परुषार्थकं १ त्वत्कृता

सदर्शनीयोबहुधाविच्छिन्नःकांचनोध्वजः जगामधरणींसूर्योदेवतानामिवाज्ञया २३ तंचतुर्भिःखरःक्रुद्धोरामंगात्रेषुमार्गणैः विव्याधहृदि मर्मज्ञोमातंगमिवतोयदैः २४ सरामोबहुभिर्बाणैःखरकार्मुकनिःसृतैः विद्धोरुधिरसिक्तांगोबभूवरुषितोभृशम् २५ सधनुर्धन्विनांश्रे ष्ठःसंगृह्यपरमाहवे मुमोचपरमेष्वासःषट्शरानभिलक्षितान् २६ शिरस्येकेनबाणेन द्वाभ्यांबाह्वोरथार्पयत् त्रिभिश्चंद्रार्धवक्त्रैश्चव क्षस्यभिजघानह २७ ततःपश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान् जघानराक्षसंक्रुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् २८ रथस्ययुगमेके नचतुर्भिःशबलान्हयान् षष्ठेनचशिरःसंख्येचिच्छेदखरसारथेः २९ त्रिभिस्त्रिवेणून्बलवान्द्वाभ्यामक्षंमहाबलः द्वादशेनतुबाणेन- खरस्यसकरंधनुः ३० छित्वावज्रनिकाशेनराघवःप्रहसन्निव त्रयोदशेनेंद्रसमोबिभेदसमरेखरम् ३१ प्रभग्नधन्वाविरथोहताश्वोह तसारथिः गदापाणिरवप्लुत्यतस्थौभूमौखरस्तदा ३२ तत्कर्मरामस्यमहारथस्यसमेत्यदेवाश्चमहर्षयश्च अपूजयन्प्रांजलयःप्रहृष्टा स्तदाविमानाग्रगताःसमेताः ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेअष्टाविंशःसर्गः २८ खरंतुविरथंरा मोगदापाणिमवस्थितम् मृदुपूर्वंमहातेजाःपरुषंवाक्यमब्रवीत् १ गजाश्वरथसंबाधेबलेमहतितिष्ठता कृतंतेदारुणंकर्मसर्वलोक जुगुप्सितम् २ उद्वेजनीयोभूतानांनृशंसःपापकर्मकृत् त्रयाणामपिलोकानामीश्वरोपिनतिष्ठति ३ कर्मलोकविरुद्धंतुकुर्वाणंक्ष णदाचर तीक्ष्णंसर्वजनोहंतिसर्पंदुष्टमिवागतम् ४

न्यायेनायं तवनाशइत्याह गजेत्यादि बलेतिष्ठता बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दारुणं कर्मकृतं भवति तत्सर्वं लोकनिंद्यं भवति २ एवंविधकर्म कर्तुर्नेहसुखमित्याह उद्वेजनीयइति उद्वेदजकइत्यर्थः नृशंसो घातुकः क्रूरः एवंगुणकईश्वरोपि नतिष्ठति नचिरंतिष्ठति ३ तदेवाह कर्मेत्यादि सर्वजनोहं ति अकृतापकारोपि हंति ससर्वंवध्यइतियावत् ४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्राप्तप्राप्तीच्छा कामः प्राप्ताधिकेच्छा लोभः तस्य पापस्यांतं स्वनाशरूपं परिपाकं पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः करकावर्षोपलास्तानत्ति करकात्सा ब्राह्म
णी रक्तपुच्छिकेव रक्तपुच्छिकायाः करका विषं तन्निगरणमात्रेण तन्मृत्युरिति प्रसिद्धिः सायथा स्वानर्थमपश्यंती तद्भुंक्ते भोजनोत्तरं तन्नाशं लोकः पश्यति एवं-
यः कर्मकरणकाले नाशकमिदमिति नबुध्यते तस्य तत्कर्मप्राप्तमंतं नाशं लोकोदृष्टः सन्पश्यतीत्यर्थ इति कतकः ५ ततः किंतत्राह वसतइति किंतु फलमग्रे
प्राप्स्यसि तन्नविद्म इतिशेषः ६ इदंतु प्रत्यक्षमित्याह नेति पापकर्मणः पूर्वपुण्येनैश्वर्यं प्राप्यापि नचिरं तिष्ठंति ७ कालेपापानुभवकाले घोरं दुःखरूपफ
लं ८ ९ घोरं कर्मणः फलं भवतीतिशेषः अतोहेतोरहं राजा दुष्टनिग्रहाधिकारी हेनिशाचर रक्षसां प्राणान्हंतुं आसादितोऋषिभिरितिशेषः त्वयेतिवा रा

लोभात्पापानिकुर्वाणः कामाद्वायोनबुध्यते दृष्टः पश्यतितस्यांतं ब्राह्मणीकरकादिव ५ वसतोदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः किन्तुहत्वा
महाभागान्फलंप्राप्स्यसिराक्षस ६ नचिरंपापकर्माणः क्रूरालोकजुगुप्सिताः ऐश्वर्यंप्राप्यतिष्ठंतिशीर्णमूलाइवद्रुमाः ७ अवश्यंलभते-
कर्ताफलंपापस्यकर्मणः घोरंपर्यागतेकालेद्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ८ नचिरात्प्राप्यतेलोकेपापानांकर्मणांफलम् सविषाणामिवान्नानांभुक्ता
नांक्षणदाचर ९ पापमाचरतांघोरंलोकस्याप्रियमिच्छताम् अहमासादितोराजाप्राणान्हंतुंनिशाचर १० अद्यभित्वामयामुक्ताः शराः
कांचनभूषणाः विदार्यातिपतिष्यंतिवल्मीकमिवपन्नगाः ११ येत्वयादंडकारण्येभक्षिताधर्मचारिणः तानद्यनिहतः संख्येससैन्योनु
गमिष्यसि १२ अद्यत्वांनिहतंबाणैः पश्यंतुपरमर्षयः निरयस्थंविमानस्थायेत्वयानिहताःपुरा १३ प्रहरस्वयथाकामंकुरुयत्नंकुला
धम अद्यतेपातयिष्यामिशिरस्तालफलंयथा १४ एवमुक्तस्तुरामेणक्रुद्धः संरक्तलोचनः प्रत्युवाचततोरामंप्रहसन्क्रोधमूर्छितः
१५ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वायुद्धेदशरथात्मज आत्मनाकथमात्मानमप्रशस्यंप्रशंससि १६ विक्रांताबलवंतोवायेभवंतिनरर्षभाः क-
थयंतिननतेकिंचित्तेजसाचातिगर्विताः १७ प्राकृतास्त्वकृतात्मानोलोकेक्षत्रियपांसनाः निरर्थकंविकत्थंतेयथारामविकत्थसे १८

ज्ञेतिपाठे राज्ञादशरथेनासादितोनियुक्त इत्यर्थ इतितीर्थः १० अद्यमया मुक्ताबाणाः त्वद्वपुर्भित्वा भूमिंविदार्यानिपतिष्यंति भुवमतिक्रम्य पतिष्यंति पातालं गमि
ष्यंति इतियावत् ११ अत्रऋष्यनुगमनं प्राणनाशमात्रेण अतएव निरयस्थमिति वक्ष्यति १२ निरयस्थमिति ननुभगवता हतस्य मृतिसमये भगवद्दर्शनवतः कथं
निरयस्थत्वमितिचेन्न अनुग्रस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्यावश्यंभोक्तव्यत्वेनादौ भगवदिच्छयैव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्वेनादोषात् १३ कुलाधम कु
लेनाधम १४ १५ १६ गर्विताअति नकथयंतीत्यन्वयः १७ अकृतात्मानः कल्मषचित्ताः १८ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कलुषं व्यपदिशन्कुलीनत्वं प्रकटयन्मृत्युलोके तत्तुल्ययुद्धकाले संप्राप्ते अप्रस्तवे अप्रस्तावे घञभावआर्षः स्वस्तवरूपं वचनं कोभिधास्यति नकोपीत्यर्थः अहमा सादितोराजेति रामोक्तेरिदमुक्तवान् १९ कत्थनेन प्राकृतेन तेत्वया सर्वथैवात्मनो लघुत्वं दर्शितं यथासुवर्णप्रतिरूपेण स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तलेन कुशाग्निना स्वर्णादिशोधनाग्निना तप्तेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णत्वरूपं लाघवं दर्शितं भवति तद्धुतापात्पूर्वं हितत्र स्वर्णताबुद्धिः सातापे यथानश्यति तथात्वया स्वस्मिन्स्थिता प्राक् शूरत्वबुद्धिः कत्थनेनापहृतेत्यर्थः तुषाग्निनेतिपाठांतरं २० अयमेवते कत्थने हेतुरित्याह नत्विति गदाधरं मांयतोनपश्यसि स्वतो नजानासि अतोवि-

कुलंव्यपदिशन्वीरः समरेकोभिधास्यति मृत्युकालेतुसंप्राप्तेस्वयमप्रस्तवेस्तवम् १९ सर्वथातुलघुत्वंतेकत्थनेनविदर्शितम् सुवर्णप्रतिरू-
पेणतप्तेनेवकुशाग्निना २० नतुमामिहतिष्ठंतंपश्यसित्वंगदाधरम् धराधरमिवाकंप्यंपर्वतंधातुभिश्चितम् २१ पर्याप्तोहंगदापाणिर्हंतुं
प्राणान्रणेतव त्रयाणामपिलोकानांपाशहस्तइवांतकः २२ कामंबह्वपिवक्तव्यंत्वयिवक्ष्यामिनत्वहम् अस्तंप्राप्नोतिसविताद्युद्धविघ्नस्ततो
भवेत् २३ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांहतानिते त्वद्विनाशात्करोम्यद्यतेषामश्रुप्रमार्जनम् २४ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धःसगदांपरमांग-
दाम् खरश्चिक्षेपरामायप्रदीप्तामशनिंयथा २५ खरबाहुप्रमुक्तासाप्रदीप्तामहतीगदा भस्मवृक्षांश्चगुल्मांश्चकृत्वागात्तत्समीपतः
२६ तामापतंतींमहतींमृत्युपाशोपमांगदाम् अंतरिक्षगतारामश्चिच्छेदबहुधाशरैः २७ साविशीर्णाशरैर्भिन्नापपातधरणीतले गदामं
त्रौषधिबलैर्व्यालीवविनिपातिता २८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः २९ भित्वा
तुतांगदांबाणैराघवोधर्मवत्सलः स्मयमानइदंवाक्यंसंरब्धमिदमब्रवीत् १ एतत्तेबलसर्वस्वंदर्शितंराक्षसाधम शक्तिहीनतरोमत्तो
वृथात्वमुपगर्जसि २ एषाबाणविनिर्भिन्नागदाभूमितलंगता अभिधानप्रगल्भस्यतवप्रत्ययघातिनी ३ यत्त्वयोक्तंविनष्टानामि
दमश्रुप्रमार्जनम् राक्षसानांकरोमीतिमिथ्यातदपितेवचः ४

कत्थसे इत्यन्वयः धराधरमितिपर्वतविशेषणं तेनकुलाचलसादृश्यबोधनं २१ स्वकंसारं दर्शयति पर्याप्तइति गदापाणिरिति गदाहस्तइत्यर्थः तव त्रयाणांलोकानांचेत्यर्थः २२ यद्यपि त्वद्विषये कामंबहु वक्तव्यमस्ति अथाप्यहं नवक्ष्यामि त्वद्वलघुत्वा पत्तेः हेत्वंतरमप्याह अस्तमिति २३ यानितेत्वया हतानितेषां तत्संबंधिस्त्रीपुत्रादीनां अश्रुमार्जनं करिष्यामि त्वद्विनाशात्त्वन्मरणात् २४ परमाअंगदाः कनकवलयानि यस्यास्तां प्रसिद्धां हस्तस्थां गदांचिक्षेप २५ भस्मकृत्वा स्वज्वालयेतिशेषः तत्समीपतः रामसमीपतः २६ २७ मंत्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव २८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः २९ भित्वेति १ लब्धावसरोभगवान्त्वयैव कत्थनं कृतमित्याह एतदिति शक्ति- ३१
हीनतरः शक्त्याहीनतरः २ अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य तवानया शत्रुवधोभवत्वेवेत्ययं यः प्रत्ययोविश्वासस्तस्य स्वनाशेन घातिका ३ ४ ६? ७?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ ६ स्रस्तंस्थानादतएव भूमौन्यस्तंभुजद्वयंयेनसःगांभुवं ७ प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्याः सुखवासभूताः शरण्यानांतपोमहिम्नासर्वजनशरण्यानां
८ हतस्थाने हतराक्षसवासे ९ विप्रसरिष्यंति मद्भयेन जनस्थानात्पलायिष्यंतीत्यर्थः १० शोकरसज्ञाः शोकस्थायिकरसज्ञाः निरर्थिकाः निःशेषतोनष्टार्थः
कामादिपुरुषार्थायासांताः अनुरूपकुलास्त्वत्सदृशदुर्वृत्तत्वादिगुणवत्कुलाः ईदृशाःपापकर्मा ११ अस्यैवविवरणं नृशंसेत्यादि शंकितैस्त्वद्भयेभ्यः यद्यपिभ
गवतईदृशेषुक्षुद्रेष्वेवंवादोऽनुचितस्तथापिनिरयस्थमितिस्वोक्तिंसत्यांकर्तुंमरणकालेक्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्य तामसगुणगनिसंपादकस्योद्भवायेति बो-
ध्यं १२ १३ नतोहिअवलिप्तत्वादेवमृत्युवश्योऽपि वाच्यावाच्यंनजानीषे १४ परिक्षेपोबंधः निरस्तषडिंद्रियाः सांतःकरणचक्षुरादिपंचेंद्रियैर्निरस्तावि-

नीचस्यक्षुद्रशीलस्यमिथ्यावृत्तस्यरक्षसः प्राणानपहरिष्यामिगरुत्मानमृतंयथा ५ अद्यतेभिन्नकंठस्यफेनबुद्बुदभूषितम् विदा
रितस्यमद्बाणैर्महीपास्यतिशोणितम् ६ पांसुरूषितसर्वांगः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः स्वप्स्यसेगांसमाश्लिष्यदुर्लभांप्रमदामिव ७
प्रवृद्धनिद्रेशयितेत्वयिराक्षसपांसने भविष्यंतिशरण्यानांशरण्यादंडकाइमे ८ जनस्थानेहतस्थानेतवराक्षसमच्छरैः निर्भया-
विचरिष्यंतिसर्वतोमुनयोवने ९ अद्यविप्रसरिष्यंतिराक्षस्योहतबांधवाः बाष्पार्द्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः १० अद्यशोक-
रसज्ञास्ताभविष्यंतिनिरर्थिकाः अनुरूपकुलाःपत्न्योयासांत्वंपतिरीदृशः ११ नृशंसशीलक्षुद्रात्मन्नित्यंब्राह्मणकंटक त्वत्कृतेशं
कितैरग्नौमुनिभिःपात्यतेहविः १२ तमेवमभिसंरब्धंब्रुवाणंराघवंवने खरोनिर्भर्त्सयामासरोषात्खरतरस्वरः १३ दृढंखल्ववलि
प्तोसिभयेष्वपिचनिर्भयः वाच्यावाच्यंततोहित्वंमृत्युवश्योनबुध्यसे १४ कालपाशपरिक्षिप्ताभवंतिपुरुषाहिये कार्याकार्यंनजानं
तितेनिरस्तषडिंद्रियाः १५ एवमुक्त्वाततोरामंसंरुध्यभ्रुकुटिंततः सददर्शमहासालमविदूरेनिशाचरः १६ रणेप्रहरणस्यार्थेसर्वतो
ह्यवलोकयन् सतमुत्पाटयामाससंदष्टदशनच्छदम् १७ तंसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांविनर्दित्वामहाबलः राममुद्दिश्यचिक्षेपहतस्त्वमि-
तिचाब्रवीत् १८ तमापतंतंबाणौघैश्छित्वारामःप्रतापवान् रोषमाहारयत्तीव्रंनिहंतुंसमरेखरम् १९ जातस्वेदस्ततोरामोरोषरक्तांत
लोचनः निर्बिभेदसहस्रेणबाणानांसमरेखरम् २०

नाशितस्वातंत्र्याः मृत्युकालेस्फुरितभगवद्रूपःश्लेषेण स्वाविनयंक्षमापयतिच कालेति अतस्त्व
यामदुक्तयःक्षंतव्याइतिव्यंग्यमित्यन्ये तेषांनिरयस्थमितिभगवदुक्तेरसंगतिःस्पष्टैव १५ भ्रुकुटिंसन्निरुध्यसन्निबध्य १६ प्रहरणमायुधंतदर्थेसर्वतःप्र
सृतमितिशेषः तादृशसालमवलोकयन्नित्यर्थः दशनच्छदमधरं संदष्टदशनच्छदंयथाभवतितथा १७ समुत्क्षिप्य भ्रामयित्वाहतोमारितः १८ १९ जात
स्वेदोरोषादितिशेषः नतुश्रमादिति अयंरोषोपि भगवतारोपितएव नटवन्नतुवास्तवः मानुषत्वस्थिरीकरणायेतिबोध्यं रक्तवर्णंतभागेऽपांगभागे लोचनेय-
स्यसः सहस्रेणानंतेन २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाणांतराद्बाणक्षतविवरात्प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः २१ विकलः परवशः कृतोनतु मृतइत्यर्थः तदेवाह मत्तइति २२ आपतंतं बाणक्षेपा वकाशोयथा नभवतितथोपर्यापतंतं खरं दृष्ट्वाऽत्यासन्नौ धनुर्ज्यापाशेनस्यादिति स्वशरीरे तद्रुधिरपातभियाच द्वित्राणिपदानित्वरितपदन्यासोबाणसंदधदेवपृ ष्ठतोपासर्पत् अनेनमहाबलत्वंखरस्योक्तं नह्यन्यथारामधनुश्छेदोऽनेनतद्बाणसहनं वासुशकं अतएवायेनद्ध्याय विशिष्यस्वशक्तिरूपवैष्णवबाणग्रहणं २३ ब्रह्मदंडमिवब्रह्मास्त्रमिवामोघं २४ मघवता दत्तमगस्त्यद्वारा २५ धनुरायम्यं विमुक्तः सरवरस्योरस्यपतदित्यन्वयः २६ श्वेतारण्येयथांधकः अंधकासु रः श्वेतारण्येरुद्रेण हतइति पुराणप्रसिद्धं रुद्रेणेवेति इवशब्दोवाक्यालंकारे श्वेतारण्येयथांतकइति प्रचुरः पाठः तच्चकावेरी तीरवर्तिनि श्वेतारण्ये मार्कंडेयचिरजी वित्वायांतकसंहारोरुद्रेणकृतइति तन्माहात्म्ये प्रसिद्धिः कौर्मे तूत्तरखंडे श्वेतस्य राजर्षेः परमशैवस्य कालंजरे पर्वतेतपस्यभिरतस्य मारणायागतस्यांतकस्यशिवे

तस्यबाणांतराद्रक्तंबहुसुस्राव फेनिलम् गिरेः प्रस्रवणस्येव धाराणांचपरिस्रवः २१ विकलः सकृतोबाणैः खरोरामेणसंयुगे मत्तोरुधिर गंधेनतमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् २२ तमापतंतंसंक्रुद्धं कृतास्त्रोरुधिराप्लुतम् अपासर्पद्द्वित्रिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः २३ ततः पावकसंका शंवधायसमरेशरम् खरस्यरामोजग्राह ब्रह्मदंडमिवापरम् २४ सतद्दत्तंमघवता सुरराजेनधीमता संदधेचसधर्मात्मामुमोचचखरं प्रति २५ सविमुक्तोमहाबाणोनिर्घातसमनिःस्वनः रामेणधनुरायम्यखरस्योरसिचापतत् २६ सपपातखरोभूमौदह्यमानः शरा ग्निना रुद्रेणेवविनिर्दग्धः श्वेतारण्येयथांतकः २७ सवृत्रइववज्रेण फेनेननमुचिर्यथा बलोवेंद्राशनिहतो निपपातहतः खरः २८ एतस्मिन्नंतरेदेवाश्चारणैः सहसंगताः दुंदुभींश्चाभिनिघ्नंतः पुष्पवर्षंसमंततः २९ रामस्योपरिसंहृष्टाववर्षुर्विस्मितास्तदा अर्धाधिक मुहूर्तेनरामेणनिशितैः शरैः ३० चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांकामरूपिणां खरदूषणमुख्यानांनिहतानिमहामृधे ३१ अहोबतमह त्कर्मरामस्यविदितात्मनः अहोवीर्यमहोदार्ढ्यंविष्णोरिवहिदृश्यते ३२ इत्येवमुक्त्वातेसर्वेययुर्देवायथागतम् ततोराजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ३३ सभाज्यमुदितारामंसागस्त्याइदमब्रुवन् एतदर्थंमहातेजामहेंद्रः पाकशासनः ३४

नवामपादप्रहारेणसंहारः कृतइति षट्त्रिंशोऽध्यायेउक्तं २७ वज्रेणवृत्रइव फेनेनतदाच्छादितवज्रेण नमुचिरिव नमुचिरिवनमुष्केणनार्द्रेणेति ब्रह्मणातस्मै वर दानादश निहतोबलोवा वाशब्दइवार्थे बलइव एवंचअंतकादिवधस्य रुद्रेंद्रातिरिक्तासाध्यत्ववत् खरवधस्य रामातिरिक्तासाध्यत्वं प्रकाशितंकविना २८ २९ अर्धाधिकमुहूर्तेन किंचिदूनघटिकात्रयेण ३० ३१ ३२ राजर्षयोनहुषाद्याः परमर्षयोभृग्वाद्याः ३३ सभाज्य पूजयित्वा एतदर्थेरक्षसां वधार्थैतद्देशवासनियोजनार्थं क्षणंस्थित्वारामंप्रस्थाप्यभवद्भिर्ब्रह्मलोकाय प्रस्थातव्यमित्युक्त्वा शरभंगंप्रति इंद्रोगतइत्याशयः ३४ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ ३६ एतस्मिन्नंतरे देवानांऋषीणांच निर्गमनसमये ३७ ३८ ३९ ४० ४१ हर्षातिशयात्पुनरालिंगनं इदंयुद्धंप्रायःशिशिरार्धे ४२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेत्रिंशःसर्गः ३० छ त्वरमाणइति खरसंग्रामात्पलायितःशूर्पणखागमनात्पूर्वमेव लंकांप्रविश्ये त्यर्थः संपूर्णंदंडकारण्यंजनस्थानपदवाच्यमतोगोदावरीतीराद्दूरतोऽपिजनस्थानाद्धृतइत्युक्तः १ खरश्चेतिचेनदूषणत्रिशिरसोःसंग्रहः कथंचिदहमागतः के

शरभंगाश्रमंपुण्यमाजगामपुरंदरः आनीतस्त्वमिमंदेशमुपायेनमहर्षिभिः ३५ एषांवधार्थंशत्रूणांरक्षसांपापकर्मणाम् तदिदंनःकृतं-
कार्यंत्वयादशरथात्मज ३६ स्वधर्मंप्रचरिष्यंतिदंडकेषुमहर्षयः एतस्मिन्नंतरेवीरोलक्ष्मणःसहसीतया ३७ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्यसं
विवेशाश्रमेसुखी ततोरामस्तुविजयीपूज्यमानोमहर्षिभिः ३८ प्रविवेशाश्रमंवीरोलक्ष्मणेनाभिपूजितः तंदृष्ट्वाशत्रुहंतारंमहर्षीणांसु
खावहम् ३९ बभूवहृष्टावैदेहीभर्तारंपरिषस्वजे मुदापरमयायुक्तादृष्ट्वारक्षोगणान्हतान् ४० रामंचैवाव्ययंदृष्ट्वातुतोषजनका
त्मजा ४१ ततस्तुतंराक्षससंघमर्दनंसंपूज्यमानंमुदितैर्महात्मभिः पुनःपरिष्वज्यमुदान्वितानना बभूवहृष्टाजनकात्मजा तदा ४२
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्य० त्रिंशःसर्गः ३० छ छ त्वरमाणस्ततोगत्वाजनस्थानादकंपनः प्रविश्यलंकांवेगेन-
रावणंवाक्यमब्रवीत् १ जनस्थानस्थिताराजन्राक्षसाबहवोहताः खरश्चनिहतःसंख्येकथंचिदहमागतः २ एवमुक्तोदशग्रीवःक्रुद्धः
संरक्तलोचनः अकंपनमुवाचेदंनिर्दहन्निवतेजसा ३ केनभीमंजनस्थानंहतंममपरासुना कोहिसर्वेषुलोकेषुगतिंनाधिगमिष्यति ४
नहिमेविप्रियंकृत्वाशक्यंमघवतासुखम् प्राप्तुंवैश्रवणेनापिनयमेनचविष्णुना ५ कालस्यचाप्यहंकालोदहेयमपिपावकम् मृत्युं
मरणधर्मेणसंयोजयितुमुत्सहे ६ वातस्यतरसावेगंनिहंतुमपिचोत्सहे दहेहमपिसंक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ७ तथाक्रुद्धंदश
ग्रीवंकृतांजलिरकंपनः भयात्संदिग्धयावाचारावणंयाचतेऽभयम् ८ दशग्रीवोऽभयंतस्मैप्रददौरक्षसांवरः सविस्रब्धोब्रवीद्वाक्य
मसंदिग्धमकंपनः ९ पुत्रोदशरथस्यास्तेसिंहसंहननोयुवा रामोनाममहास्कंधोवृत्तायतमहाभुजः १० श्यामःपृथुयशाःश्रीमान
तुल्यबलविक्रमः हतस्तेनजनस्थानेखरश्चसहदूषणः ११ अकंपनवचःश्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः नागेंद्रइवनिःश्वस्यइदंवचनम
ब्रवीत् १२

बलंप्रेक्षकतयास्थितत्वाद्रामबाणाविषयीकृततयेत्याशयः २ ३ भीमंसर्वलोकभयदंजनस्थानं परासुनेतिक्रोधात्मुमूर्षुणेत्यर्थेप्रयुक्तं
गतिंस्थितिं ४ ५ ६ निहंतुंभंक्तुं आदित्यपावकोउभावपियुगपदितिशेषः ७ संदिग्धयासंदिग्धाक्षरया अभयमितिच्छेदः ८ ९ वरागरूढोपे
तोयःसिंहसंहननोहिसइतिकोशः १० अतुल्यंकेनापितुलानर्हंबलविक्रमञ्चयस्यसःसदूषणःखरश्चहतइत्यन्वयः ११ नागेंद्रःसर्पश्रेष्ठः १२ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरामः सर्वामरसहितेंद्रेणजनस्थानं कच्चिदुपागत इत्यन्वयः १३ १४ परंधर्मंअतिशयितंशौर्यं १५ राकाशशिनिभाननइति राका पूर्णिमा पूर्णेशिका
निशाकरे इत्यमरः पूर्णनिशाकरवदनइत्यर्थः १६ राजवरः राजराजइति यावत् १७ महात्मानोदेवानैवागताइतिशेषः रामेणतु नतुलक्ष्मणेनापीत्यर्थः
१८ भयात्पलायनाय येनमार्गेणगच्छंति राक्षसास्तेन तेनमार्गेणागत्याग्रतस्थितमेव रामंपश्यंति अनेनानंताकारताप्रदर्शनेन रामस्यापरिच्छिन्नश
क्तित्वंचसूचितं १९ २० २१ बलंपराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्मवृत्तंचरितंयथायादृशंतत्सर्वंशृणुइत्यर्थः २२ कुपितः कुपितोंतकइव संहारेप्र

ससुरेंद्रेणसंयुक्तोरामः सर्वामरैः सह उपयातोजनस्थानंब्रूहिकच्चिदकंपन १३ रावणस्यपुनर्वाक्यंनिशम्यतदकंपनः आचचक्षेबलं
तस्यविक्रमंचमहात्मनः १४ रामोनाममहातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परंधर्मंगतोयुधि १५ तस्यानुरूपोब
लवान्रक्ताक्षोदुंदुभिस्वनः कनीयान्लक्ष्मणोभ्राताराकाशशिनिभाननः १६ सतेनसहसंयुक्तः पावकेनानिलोयथा श्रीमान्राजवर
स्तेनजनस्थानंनिपातितम् १७ नैवदेवामहात्मानोनात्रकार्याविचारणा शरारामेणतूत्सृष्टारुक्मपुंखाः पतत्रिणः १८ सर्पाः पंचान
नाभूत्वाभक्षयंतिस्मराक्षसान् येनयेनचगच्छंतिराक्षसाभयकर्शिताः १९ तेनतेनस्मपश्यंतिराममेवाग्रतः स्थितम् इत्थंविना-
शितंतेनजनस्थानंतवानघ २० अकंपनवचः श्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् गमिष्यामिजनस्थानंरामंहंतुंसलक्ष्मणम् २१ अथैवमु
क्तेवचनेप्रोवाचेदमकंपनः शृणुराजन्यथावृत्तंरामस्यबलपौरुषम् २२ असाध्यः कुपितोरामोविक्रमेणमहायशाः आपगायास्तुपू
र्णायावेगंपरिहरेच्छरैः २३ सताराग्रहनक्षत्रंनभश्चाप्यवसादयेत् असौरामस्तुसीदंतींश्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् २४ भित्त्वावेलां
समुद्रस्यलोकानाप्लावयेद्विभुः वेगंवापिसमुद्रस्यवायुंवाविधमेच्छरैः २५ संहृत्यवापुनर्लोकान्विक्रमेणमहायशाः शक्तः श्रेष्ठः स
पुरुषः स्रष्टुंपुनरपिप्रजाः २७ नहिरामोदशग्रीव शक्योजेतुंरणेत्वया रक्षसांवापिलोकेनस्वर्गः पापजनैरिव २७

वृत्तोरामः पराक्रमेणततोनिवर्तयितुमसाध्योब्रह्मादिभिरपीतिशेषः परिहरेत्सरावर्तयेत् अनेनकृष्णाबलभद्रावतारस्यापि सूचनं २३ नभोप्यवसाद
येत् ताराराहितंकुर्यात् त्रिविक्रमावतारइव महीमभ्युद्धरेत् यज्ञवराहइव शक्त्यार्थे एतेलिङः २४ वेलांमर्यादांआप्लावयेत् प्रलयकालइवसमुद्रस्यवेगं
विधमेत् समुद्रेसेतुबंधनसामर्थ्यंदर्शितंवायुमित्युपलक्षणं भूतपंचकस्य २५ संहृत्यपुनःस्रष्टुंशक्तः अत्रपुनरपिशब्दाभ्यांसर्वसृष्टिसंहाराणांतदधीन ३३
त्वमुक्तं अनेन जगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमस्य व्यंग्यं अकंपनस्यापिभगवत्प्रसादादेवं ज्ञानं २६ लोकेनसमूहेन सहितेनापीतिशेषः २७ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपिना त्वयापि एतेनेंद्रजिन्निर्जितेंद्रादिसहायेऽपितस्य जयोऽसुकर इति ध्वनितं ममेति मुखादिविशेषः २८ श्यामा यौवनमध्यस्था २९ कुतोभवेत् तुल्येतिशेषः ३० तं रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेनोच्चाट्येतियावत् तस्य भार्यां अपहर बलात्कारेण हर ३१ अरोचयत इष्टत्वेन ज्ञातवान् चिंतयित्वा रामस्य सीतयासहानवस्थानोपायं ३२ काल्यं प्रातःप्रांतमध्ययं द्रष्टइति अकंपनवाक्यं श्रुत्वा त्रेतामुखे श्रीरामोवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्धृष्टः तदेतदुत्तररामायणे स्पष्टं तत्र हि सनत्कुमारंप्रति विष्णुहस्तमृतानां कागतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हतानां तल्लोकप्राप्तिरिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वा एवंश्रुत्वा महाबाहू राक्षसेंद्रः प्रतापवान् त्वया सह विरोधेप्सुश्चिंतयामास राघव एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना सुता जनकराजस्य हृता राम महावने इत्युक्तमिति तीर्थः उत्तमस्त्रीलाभो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थ उचितः श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात् तेपद्येतु नयथाश्रुतार्थे वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् किंतु श्रीरामस्य स्वमृत्योरवतारं श्रुत्वा त्वया

नतंवध्यमहंमन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि अयंतस्यवधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु २८ भार्यातस्योत्तमालोके सीतानामसुमध्यमा श्यामा-समविभक्तांगी स्त्रीरत्नंरत्नभूषिता २९ नैवदेवीनगंधर्वीनाप्सरा नचपन्नगी तुल्यासीमंतिनीतस्यमानुषीतुकुतोभवेत् ३० तस्याप हरभार्यांत्वंतंप्रमथ्यमहावने सीतयारहितोरामोनचैवहिभविष्यति ३१ अरोचयततद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः चिंतयित्वामहाबाहु रकंपनमुवाचह ३२ बाढंकाल्यंगमिष्यामिएकःसारथिनासह आनेष्यामिचवैदेहीमिमांद्रष्टोमहापुरीम् ३३ तदेवमुक्त्वाप्रययौखर युक्तेनरावणः रथेनादित्यवर्णेनदिशःसर्वाःप्रकाशयन् ३४ सरथोराक्षसेंद्रस्यनक्षत्रपथगोमहान् चंचूर्यमाणःशुशुभेजलदेचंद्रमाइव ३५ सदूरेचाश्रमंगत्वाताटकेयमुपागमत् मारीचेनार्चितोराजाभक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ३६ तंस्वयंपूजयित्वातुआसनेनोदकेनच अर्थोपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत् ३७ कच्चित्सुकुशलंराजन्लोकानांराक्षसाधिप आशंकेनाधिजानेत्वंयतस्तूर्णमु-पागतः ३८ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ३९

सह मृत्युविघातकविरोधेच्छुस्त्वां हृतवान् तद्वियोगे तवमरणमित्याशयेनेति तयोरर्थइत्यन्ये वस्तुतस्तु एतेषां श्लोकानां नहृतां सर्गाणांच प्रक्षिप्तत्वात् नते प्रमाणभूताः अतएव तेसर्गाः कतकादिभिस्तीर्थेनच नव्याख्याताः एतेन एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षयेति तत्र पाठो दृश्यते तत्रच त्वदुक्तार्थासंभवइत्यपास्तं . ३३ ३४ चंचूर्यमाणः भृशंचरन् जलदसदृशं गगनं चंद्रसदृशोरथः ३५ मारीचाश्रमं पूर्वरामनिरस्तस्य दुःखात्तपः प्रवृत्तेरेवमुक्तिः ताटकेयं ताटकापत्यं ३६ अर्थोपहितया किंप्रयोजनमत्रागमनमिति प्रयोजनयुक्तया ३७ कच्चित्सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः लोकानां राक्षसलोकानां आशंके भयमितिशेषः नाधिजाने क्षेममितिशेषः यतस्त्वमेकाकी तूर्णमागतः ३८ ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आरक्षः समाजस्थानं जनस्थानाख्यं आरक्षोंतपालः खरादिरित्यर्थइत्यन्ये ४० ४१ सा सीता केनाख्याता हर्तव्यत्वेन कथिता येन कथितासमित्ररूपस्ते शत्रुः त्वया दानादिना नंदितोकोननंदति निंदितइतिपाठे निंदितोवमानितः कस्त्वां ननंदति नसंतुष्यति कुध्यतीतियावत् त्वयातिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसहमानःसन्त्व यासह कृत्रिममित्रभावं प्राप्तःसन्तवेदृशीं बुद्धिमुपदिशतीतिभावः ४२ सीतामिहानयेति कोब्रवीति तंब्रवीहि ईडार्षः शृंगामौन्नत्यं ४३ सचशत्रुरसंशयमित्य त्र हेतुमाह आशीविषेत्यादिच यस्मात्त्वया प्रयोज्येनाशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं उद्धारयितुमिच्छति ४४ केनशत्रुणाऽनेन कर्मणा एतत्कर्मोपदेशेन कापथं नाश मार्गमितियावत् प्रहृतं तृथैव दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ४५ राघवरूपोगंधहस्ती यस्य गंधंसमाघ्रायान्येगजाः पलायंते सगंधहस्ती मत्तगजः उदीक्षितुमपि

आरक्षोमेहतस्तातरामेणाक्लिष्टकारिणा जनस्थानमवध्यंतत्सर्वं युधिनिपातितम् ४० तस्यमेकुरुसाचिव्यंतस्यभार्यापहारणे राक्षसें द्रवचःश्रुत्वामारीचोवाक्यमब्रवीत् ४१ आख्याताकेनवासीतामित्ररूपेणशत्रुणा त्वयाराक्षसशार्दूलकोननंदतिनंदितः ४२ सीता मिहानयस्वेतिकोब्रवीतिब्रवीहिमे रक्षोलोकस्यसर्वस्यकःशृंगंछेत्तुमिच्छति ४३ प्रोत्साहयतियश्चत्वांसचशत्रुरसंशयम् आ शीविषमुखाद्दंष्ट्रांउद्धर्तुंचेच्छतित्वया ४४ कर्मणानेनकेनासिकापथंप्रतिपादितः सुखसुप्तस्यतेराजन्प्रहृतंकेनमूर्द्धनि ४५ विशु द्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदःसंस्थितदोर्विषाणः उदीक्षितुंरावणनेहयुक्तःससंयुगेराघवगंधहस्ती ४६ असौरणांतःस्थितिसंधि वालोविदग्धरक्षोमृगहानृसिंहः सुप्तस्त्वयाबोधयितुंनशक्यःशरांगपूर्णोनिशितासिदंष्ट्रः ४७ चापापहारेभुजवेगपंकेशरोर्मिमाले सुमहाहवौघे नरामपातालमुखेतिघोरे प्रस्कंदितुंराक्षसराजयुक्तम् ४८ प्रसीदलंकेश्वरराक्षसेंद्र लंकांप्रसन्नोभवसाधुगच्छ त्वं स्वेषुदारेषुरमस्वनित्यंरामःसभार्योरमतांवनेषु ४९ एवमुक्तोदशग्रीवोमारीचेनसरावणः न्यवर्ततपुरींलंकांविवेशचगृहोत्तमम् ५० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ततःशूर्पणखादृष्ट्वासहस्राणिचतुर्दश हतान्येकेनरा मेणरक्षसांभीमकर्मणाम् १ दूषणंचखरंचैवहतंत्रिशिरसंरणे दृष्ट्वापुनर्महानादान्ननादजलदोपमा २

इहदेशे कालेनयुक्तः किंपुनर्योद्धुमित्यर्थः विशुद्धवंशोभिज नोभिजननमेवाग्रहस्तः शुंडाग्रंयस्यतेजः प्रतापएव मदोयस्यसः संस्थितौ समीचीनावस्थानौ दोषौ बाहूएव विषाणेदंतौयस्य ४६ रणांतःस्थितिरूपारणम ध्यावस्थानरूपाःसंधयोवालाश्च यस्य विदग्धरक्षसां रणचतुराणां राक्षसमृगाणां हंताशररूपैरंगैः पूर्णः ४७ चापएवापहारः प्राणिप्राणापहारकोग्राहोयस्मिन् भुजयोः शरग्रहणसंधानमोक्षविषयोवेगएव पंकोयस्मिन्दुस्तरत्वात्तत्र शराएवोर्मिमालास्तरंगायस्मिन्सुमहानाहवएव ओघोजलं यस्य तस्मिन्नाम एव पातालं पातालप्रविष्टमहार्णवस्तस्यमुखेवडवामुखरूपे प्रस्कंदितुं पतितुं ४८ ४९ ५० इतिरामाभिरामे॰आर॰एकत्रिंशःसर्गः ३१ ७९ ततइति १ महानादान्ननादशोकादितिशे षः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ ४ रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येष्टकचित्तां वेदिं प्राप्तं प्राज्यं भूर्याज्यहोमवंतं अतएव ज्वलंतं ५ ६ विमर्देयुद्धं वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तद्वध्यत्वमु-
क्तं ऐरावतदंताग्रैरुल्लृष्टविलेखनं तेनजातोयः किणस्तदंकितवक्षसं ७ परिच्छदः छत्रचामरालंकरणादीनि ८ वैदूर्यं श्यामरक्तं श्याममित्यन्ये स्वशरीर
नष्टवैदूर्यकांतिसदृशशरीरकांतीत्यर्थः स्निग्धवैदूर्येतिपाठोबहुलं ९ १० क्षोभणं क्षोभकर्तारं ११ १२ परदाराभिमर्षणं विद्दणोति पुरामिति १३

साहृष्ट्वाकर्मरामस्यकृतमन्यैःसुदुष्करम् जगामपरमोद्विग्नालंकांरावणपालिताम् ३ साददर्शविमानाग्रेरावणंदीप्ततेजसम् उपोपवि
ष्टंसचिवैर्मरुद्भिरिववासवम् ४ आसीनंसूर्यसंकाशेकांचनेपरमासने रुक्मवेदिगतंप्राज्यंज्वलंतमिवपावकम् ५ देवगंधर्वभूताना-
मृषीणांचमहात्मनाम् अजेयंसमरेघोरंव्यात्ताननमिवांतकम् ६ देवासुरविमर्देषुवज्राशनिकृतव्रणम् ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिण
वक्षसम् ७ विंशद्भुजंदशग्रीवंदर्शनीयपरिच्छदम् विशालवक्षसंवीरंराजलक्षणलक्षितम् ८ नद्धवैदूर्यसंकाशंतप्तकांचनभूषण
म् सुभुजंशुक्लदशनंमहास्यंपर्वतोपमम् ९ विष्णुचक्रनिपातैश्चशतशोदेवसंयुगे अन्यैःशस्त्रैःप्रहारैश्चमहायुद्धेषुताडितम् १०
आहतांगैःसमस्तैस्तंदेवप्रहरणैस्तदा अक्षोभ्याणांसमुद्राणांक्षोभणंक्षिप्रकारिणम् ११ क्षेप्तारंपर्वताग्राणांसुराणांचप्रमर्दनम् उ
च्छेत्तारंचधर्माणांपरदाराभिमर्शनम् १२ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारंयज्ञविघ्नकरंसदा पुरींभोगवतींगत्वापराजित्यचवासुकिम् १३ त
क्षकस्यप्रियांभार्यांपराजित्यजहारयः कैलासंपर्वतंगत्वाविजित्यनरवाहनम् १४ विमानंपुष्पकंतस्यकामगंवैजहारयः वनंचैत्ररथं
दिव्यंनलिनींनंदनंवनम् १५ विनाशयतियःक्रोधाद्देवोद्यानानिवीर्यवान् चंद्रसूर्यौमहाभागौउत्तिष्ठंतौपरंतपौ १६ निवारयतिबा
हुभ्यांयःशैलशिखरोपमः दशवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहावने १७ पुरास्वयंभुवेधीरःशिरांस्युपजहारयः देवदानवगंधर्वपिशा
चपतगोरगैः १८ अभयंयस्यसंग्रामेमृत्युतोमानुषादृते मंत्रैरभिष्टुतंपुण्यमध्वरेषुद्विजातिभिः १९ हविर्धानेषुयःसोममुपहंति
महाबलः प्राप्तयज्ञहरंदुष्टंब्रह्मघ्नंक्रूरकारिणम् २० कर्कशंनिरनुक्रोशंप्रजानामहितेरतम् रावणंसर्वभूतानांसर्वलोकभयावह
म् २१ राक्षसीभ्रातरंक्रूरंसाददर्शमहाबलम् तंदिव्यवस्त्राभरणंदिव्यमाल्योपशोभितम् २२

१४ नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्तिनीं सरसीं १५ उत्तिष्ठंतावुदयंतौ १६ १७ उपजहार उपहारत्वेन दत्तवान् १८ यस्य संग्रामे मृत्युतोऽभ-
यं मनुष्यातिरिक्ततोमरणभयहीनंइत्यर्थः मंत्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुतं सोमं हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु उपहंति नाशयति प्राप्ता
न्दक्षिणाकालं प्राप्तान्यज्ञान्हरतितं १९ २० सर्वभूतानांरावणं आक्रोशशब्दकारिणं २१ राक्षसी शूर्पणखा २२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालेप्रलयकाले पौलस्त्याराक्षसाः २३ २४ उपगम्याब्रवीदित्युक्तं तस्य विवरणं तमिति प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमितिशेषः भयं राक्षसवधेन रामजं लोभस्त्व-
त्सौंदर्यं-तद्विषयस्ताभ्यां मोहिता अभीतंयथाभवति तथासर्वलोकेषु चरति तच्छीला २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेद्वात्रिंशः
सर्गः ३२ ततइति १ कामभोगेषुप्रमत्तः अतिशय प्रसक्तः निरंकुशःसन्बोद्धव्यं नावबुध्यसइत्यन्वयः २ हेयोपादेयराजगुणानाह रावणस्य गुणहो
नत्वंवक्तुं सक्तमिति ग्राम्यभोगः स्त्र्यादिभोगः तदेवाह कामवृत्तमिति कामचेष्टापरं लुब्धंभोगलोलुपं श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेन सादृश्यं ३ नैःकार्यै

आसनेसूपविष्टंतंकालेकालमिवोद्यतम् राक्षसेंद्रंमहाभागंपौलस्त्यकुलनंदनम् २३ उपगम्याब्रवीद्वाक्यंराक्षसीभयविह्वला राव
णंशत्रुहंतारंमंत्रिभिःपरिवारितम् २४ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनंप्रदर्शयित्वाभयलोभमोहिता सुदारुणंवाक्यमभीतचारिणीमहा
त्मनाशूर्पणखाविरूपिता २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि॰आरण्यकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ ततःशूर्पणखादीनारावणंलोकरावणम् अमात्यमध्येसंक्रुद्धापरुषंवाक्यमब्रवीत् १ प्रमत्तःकामभोगेषुस्वैरवृत्तोनिरंकुशः समुत्पन्नंभयंघोरंबोद्धव्यंना
वबुध्यसे २ सक्तंग्राम्येषुभोगेषुकामवृत्तंमहीपतिम् लुब्धंनबहुमन्यंतेश्मशानाग्निमिवप्रजाः ३ स्वयंकार्याणियःकालेनानुति
ष्ठतिपार्थिवः सतुवैसहराज्येनतैश्चकार्यैर्विनश्यति ४ अयुक्तचारंदुर्दर्शमस्वाधीनंनराधिपम् वर्जयंतिनरादूरान्नदीपंकमिवद्विपाः
५ येनरक्षंतिविषयमस्वाधीनंनराधिपाः तेनवृद्ध्याप्रकाशंतेगिरयःसागरेयथा ६ आत्मवद्भिर्विगृह्यत्वंदेवगंधर्वदानवैः अयुक्त
चारश्चपलःकथंराजाभविष्यसि ७ त्वंतुबालस्वभावश्चबुद्धिहीनश्चराक्षस ज्ञातव्यंतंनजानीषेकथंराजाभविष्यसि ८ येषांचारा
श्चकोशश्चनयश्चजयतांवर अस्वाधीनानरेंद्राणांप्राकृतैस्तेजनैःसमाः ९ यस्मात्पश्यंतिदूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः चारेणतस्मादु
च्यंतेराजानोदीर्घचक्षुषः १० अयुक्तचारंमन्येत्वांप्राकृतैःसचिवैर्युतः स्वजनंचयतःस्थानंनिहतंनावबुध्यसे ११ चतुर्दशसहस्रा
णिरक्षसांभीमकर्मणाम् हतान्येकेनरामेणखरश्चसहदूषणः १२ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः धर्षितंचजनस्थानंरामे-
णाक्लिष्टकारिणा १३ त्वंतुलुब्धःप्रमत्तश्चपराधीनश्चराक्षस विषयेस्वेसमुत्पन्नंयद्भयंनावबुध्यसे १४

रननुष्ठितैः ४ अयुक्त-
चारमनियोजितचारं दुर्दर्शमुचितेकाले प्रजाभ्योदर्शनदानरहितं अस्वाधीनंस्त्र्यादिपरतंत्रं ५ विषयं देशं अस्वाधीनं स्वभिन्नाधीनं पूर्वस्वाधीनं देशं
पश्चात्परायत्तं येनरक्षंति स्वाधीनाकरणेनेतिशेषः तेनप्रकाशंते सागरे मग्नागिरयइव ६ आत्मवद्भिर्वशीकृतांतर्बहिरिंद्रियैः विगृह्य विरुध्य ७ ८
प्राकृतैः राजव्यवहारानर्हदासीदासजनैः ९ १० स्वजनं स्वस्य जनायस्मिन्तत् ११ १२ कृतं क्षेमं येषुते कृतक्षेमाः १३ १४ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीक्ष्णं स्वामात्यादिविषये तैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टं शठो गूढविप्रियकारी तादृशं राजानं सर्वभूतानि भृत्यामात्यादिसर्वप्रजा नाभिधावंति तद्रक्षणाय न प्रवर्त्तंते १५
अयात्म्यं स्वीयैरनुपसर्प्यं आत्मसंभावितं आत्मनास्वेनैव संभावितं बहुमानं प्राप्तं अक्रोधनं अस्थानेक्रोधवंतं १६ नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादिस्वजनोऽपी
त्याकर्षः सराज्याच्च्युतो भवेदित्यन्वयः १७ १८ १९ सर्वज्ञः स्वपरसर्ववृत्तांतज्ञः २० प्रसुप्तोवा प्रसुप्तोपि व्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन २१ अवि-

तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावंति पार्थिवम् १५ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम्
क्रोधनं व्यसने हंति स्वजनोपि नराधिपम् १६ नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भवेदिह
१७ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः १८ उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता
यथा एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः १९ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेंद्रियः कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते-
चिरम् २० नयनाभ्यां प्रसुप्तोवा जागर्ति नयचक्षुषा व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः २१ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्वि
वर्जितः यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान्वधः २२ परावमंता विषयेषु संगवान्न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् अयुक्तबुद्धिर्गु
णदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे २३ इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः धनेन दर्पेण
बलेन चान्वितो विचिंतयामास चिरं स रावणः २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः
३३ ७ ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः १ कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपरा
क्रमः किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् २ आयुधं किं च रामस्य येन ते राक्षसा हताः खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरा
स्तथा ३ तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञांगि केन त्वं च विरूपिता इत्युक्ता राक्षसेंद्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ४ ततो रामं यथान्यायमाख्यातु
मुपचक्रमे दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांबरः ५ कंदर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कन
कांगदम् ६ दीप्तान्क्षिपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् नाददानं शरान्घोरान्विमुंचंतं महाबलम् ७

दितः येन त्वया न ज्ञात इत्यर्थः २२ प
रेषामवमंता केवलमवमंतैव न तु तन्नाशविषयबुद्धिः नचिरात्क्षिप्रं विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः २३ धनेनाक्षयकोशेन दर्पेण सजत्वाहंकारेण बलेन प्राणब
लेन चतुरंगबलेन च चिंतयामास मारीचः कलहं निवारयति एषा कलहार्थं प्रोत्साहयति किमत्र कर्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः २४ इति रामाभिरामे श्रीरा
वा० आ० आर० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ तत इति १ २ ३ ४ किंरूप इत्यस्योत्तरं दीर्घबाहुरित्यादि ५ कश्च राम इत्यस्योत्तरं दशरथात्मजः कनकांगदं कनकवलयभूषितं
चापं ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ ९ खरश्च सह दूषणो हन इत्यर्थः १० किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्ट इत्यस्योत्तरं ऋषीणामित्यादि ११ पूर्वतनं स्ववृत्तं गोपयंतीत्याह एकेति परिभूय-
नासाकर्णहीनां कृत्वा १२ १३ रामस्य दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वतत्कार्यधुरंधरत्वं बहिश्चरः प्राण इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं सूच्यते १४ १५
१६ १७ १८ यस्य सीता भार्या यं च हृष्टः परिष्वजेत्स एव सर्वेषु कालेषु लोकेषु च पुरंदरादपि अभ्यधिकं जीवेत् तस्या लक्ष्म्यवतारत्वादिति व्यंग्यं

न कार्मुकं विकर्षंतं रामं पश्यामि संयुगे हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ८ इंद्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः र
क्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ९ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सह दूषणः १० ऋ
षीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ११ एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना स्त्रीवधं शंकमानेन रामेण विदितात्मना १२
भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् १३ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रांतो बुद्धिमा
न्बली रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः १४ रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेंदुसदृशानना धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रि
यहिते रता १५ सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा १६ तप्तकांचनवर्णाभा रक्त
तुंगनखी शुभा सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा १७ नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी न च किन्नरी तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा
महीतले १८ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् अभिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् १९ सा सुशीला वपुःश्ला
घ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः २० तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुंगपयोधराम् भार्यार्थे तु त
वानेतुमुद्यताहं वराननाम् २१ विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् २२ मन्मथ
स्य शराणां च त्वं विधेयो भविष्यसि यदि तस्यामभिप्रायो भार्यात्वे तव जायते शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः २३
रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर क्रियतां निर्विशंकेन वचनं मम रावण २४ विज्ञायैषामशक्तिं च क्रियतां च महाबल सी
ता तवानवद्यांगी भार्यात्वे राक्षसेश्वर २५ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान्जनस्थानगतान्निशाचरान् खरं च दृष्ट्वा निहतं च
दूषणं त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि २६

१९ २० तवानेतुमुद्यताहमिति मृषावचो रावणसंतोषार्थं २१ २२ भार्यात्वे भार्यात्वेन संपा
दने २३ २४ एषां रामादीनामशक्तिं तेषां राज्याद्यभावाच्च कारात्तव शक्तिं च विज्ञाय सीता तव भार्यात्वे क्रियतां भार्यात्वे तद्व्यवहारे यथा विषयी
भवति तथा क्रियतां यत्नतामित्यर्थः २५ अद्य कृत्यमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तुं योग्यं तत्प्रतिपत्तुं निश्चित्य ज्ञात्वा प्रवर्त्तयितुमर्हसीत्यर्थः २६ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० आदि० आरण्यकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ ६५ ततइति शूर्पंशोणितभाजनंनखविदूषणइतिधा
तुः शूर्पेणशोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रियां नखयति विदूषयति इतिशूर्पणखेतितीर्थः शूर्पाकारनखवतीत्यर्थेसंज्ञायांशूर्पणखा अन्यत्रशूर्पनखीतिपरे
रोमहर्षणं शूर्पणखावाक्यस्य काम विकारजनकतयारोमांचकरत्वं सचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्यप्रतिपाद्यंकार्यंबुध्वातत्संमतिपूर्वकंतत्कर्त्तव्यत्वेननिर्धार्यतान
भ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान्कृत्वाजगाम मारीचाश्रममितिशेषः १ तत्कार्यं सीतापहाररूपं अंतश्चित्ते अनुगम्योद्दिश्य दोषाणांगुणानांच स्वरूपं यथावदुप
लभ्य सीतापहारे एतावंतोगुणाइतिनिश्चित्य बलाबलंयथावत्संप्रधार्य इत्येवकर्त्तव्यमित्यात्मनः स्वस्यनिश्चयं कृत्वा अकंपनशूर्पणखाभ्यामुक्तत्वात्सी

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ ततःशूर्पणखावाक्यंतच्छ्रुत्वारोमहर्षणम् स
चिवानभ्यनुज्ञायकार्यंबुध्वाजगामह १ तत्कार्यमनुगम्यांतर्यथावदुपलभ्यच दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् २ इ
तिकर्त्तव्यमित्येव कृत्वानिश्चयमात्मनः स्थिरबुद्धिस्ततोरम्यांयानशालांजगामह ३ यानशालांततोगत्वा प्रच्छन्नंराक्षसाधिपः
सूतंसंचोदयामासरथःसंयुज्यतामिति ४ एवमुक्तःक्षणेनैवसारथिर्लघुविक्रमः रथंसंयोजयामासतस्याभिमतमुत्तमम् ५
कामगंरथमास्थाय कांचनंरत्नभूषितम् पिशाचवदनैर्युक्तंखरैःकनकभूषणैः ६ मेघप्रतिमनादेनसतेनधनदानुजः राक्षसा
धिपतिःश्रीमान्ययौनदनदीपतिम् ७ सश्वेतवालव्यजनःश्वेतच्छत्रोदशाननः स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तप्तकांचनभूषणः ८ द
शग्रीवोविंशतिभुजोदर्शनीयपरिच्छदः त्रिदशारिर्मुनींद्रघ्नोदशशीर्षइवाद्रिराट् ९ कामगंरथमास्थायशुशुभेराक्षसाधिपः वि
द्युन्मंडलवान्मेघःसबलाकइवांबरे १० सशैलसागरानूपंवीर्यवानवलोकयन् नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णंसहस्रशः ११ शी
तमंगलतोयाभिःपद्मिनीभिःसमंततः विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतम् १२ कदल्यटविसंशोभंनारिकेलोपशोभितम् सालै
स्तालैस्तमालैश्चतरुभिश्चसुपुष्पितैः १३ अत्यंतनियताहारैःशोभितंपरमर्षिभिः नागैःसुपर्णैर्गंधर्वैःकिन्नरैश्चसहस्रशः १४
जितकामैश्चसिद्धैश्चचारणैश्चोपशोभितम् आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः १५

ताहरणमवश्यंकर्त्तव्यमितिनिश्चित्य यानशालांजगाम
२ ३ दुष्टेकर्मणि प्रवृत्तौवृद्धादिनिरोधशंकया प्रच्छन्नंगूढं ४ ५ देवयोनिभेदाःपिशाचाः वदनभागेतत्सदृशैरित्यर्थः ६ नदनदीपतिःसमुद्रस्तत्तीरंययौ ७
८ ९ विद्युत्स्थाने आभरणानि मेघस्थानेरावणः बलाकास्थानेछत्रं १० शैलसहितसागरानूपं तत्कूलंतस्यैववर्णनं नानापुष्पैरित्यादिना ११ १२ कदल्यटविःकद
लीवनंतेनशोभावत् १३ अत्यंतंअतिशयेन पर्णवातादिरूपोनियतआहारोयेषांतैः १४ अजोब्रह्मातत्पुत्रैर्वैखानसैरयोनिजैः प्रसिद्धैःमाषैर्माषसंज्ञकैः १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ अमृताशिभिः अमृतभोजनैः १७ प्लवामंडूकाः वैदूर्यप्रस्तरं वैदूर्यसदृशश्यामप्रस्तरं सागरतेजसा सागरोर्मिवैभवेन स्निग्धंसांद्रंशीतलं १८ १९ अभिसंपतन्नुगच्छन्मार्गवशाद्विमानानि गंधर्वाप्सरसश्च ददर्श २० निर्यासरूपरससंयुक्तमूलानां चंदनानामित्यर्थः यद्वा निर्यासरसस्यमूलानां उपादानकारणानां गुग्गुलआदिवृक्षाणां चंदनानांचवनानिपश्यन् २१ जात्यानामुत्तमानां तक्कोलाः सुगंधफलावृक्षविशेषास्तेषां वनानिपश्यन् २२ २३ शैलानिशिलासमूहान् २४ प्रस्रवाणि निर्झराः २५ समंसमभूतलंदेशं २६ तत्रसमुद्रानूपे २७ यस्यदिव्यवटस्य प्रसंगात्तन्माहात्म्यंकवि

दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः १६ सेवितंदेवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम् देवदानवसंघैश्च चरितंत्वमृताशिभिः १७ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णंसारसैः संप्रसादितम् वैदूर्यप्रस्तरंस्निग्धंसांद्रंसागरतेजसा १८ पांडुराणिविशालानिदिव्यमाल्ययुतानिच तूर्यगीताभिजुष्टानिविमानानिसमंततः १९ तेपसाजितलोकानांकामगान्यभिसंपतन् गंधर्वाप्सरसश्चैव ददर्शधनदानुजः २० निर्यासरसमूलानांचंदनानांसहस्रशः वनानिपश्यन्सौम्यानिघ्राणतृप्तिकराणि च २१ अगरूणांचमुख्यानांवनान्युपवनानिच तक्कोलानांचजात्यानांफलानांचसुगंधिनाम् २२ पुष्पाणिचतमालस्यगुल्मानिमरिचस्यच मुक्तानांचसमूहानिशुष्यमाणानितीरतः २३ शैलानिप्रवरांश्चैवप्रवालनिचयांस्तथा कांचनानिचशृंगाणिराजतानितथैवच २४ प्रस्रवाणिमनोज्ञानिप्रसन्नान्यद्भुतानिच धनधान्योपपन्नानिस्त्रीरत्नैरावृतानिच २५ हस्त्यश्वरथगाढानिनगराणिविलोकयन् तंसमंसर्वतःस्निग्धंमृदुसंस्पर्शमारुतम् २६ अनूपेसिंधुराजस्यददर्शत्रिदिवोपमम् तत्रापश्यत्समेघाभंन्यग्रोधंमुनिभिर्वृतम् २७ समंताद्यस्यताःशाखाःशतयोजनमायताः यस्यहस्तिनमादायमहाकायंचकच्छपम् २८ भक्षार्थंगरुडःशाखामाजगाममहाबलः तस्यतांसहसाशाखांभारेणपतगोत्तमः २९ सुपर्णःपर्णबहुलांबभंजाथमहाबलः तत्रवैखानसामाषावालखिल्यामरीचिपाः ३० आजाबभूवुर्धूम्राश्चसंगताःपरमर्षयः तेषांदयार्थंगरुडस्तांशाखांशतयोजनाम् ३१

राह यस्येतिषड्भिःश्लोकैः गरुडोमृताहरणप्रस्तावे भक्षार्थं महाकायं गजंकच्छपंचादाय क्वचित्स्थित्वा भक्षणाय यस्यशाखांजगाम गत्वा च यस्यशाखाभारेणबभंज तस्याभग्नशाखायाअधोवैखानसाद्याअनेके ऋषयः समागताबभूवुस्तेषांशाखापातेन नाशोमाभूदिति तांशाखां तौगजकच्छपौच महाबलत्वादादायान्यत्रजगाम तदागच्छन्नेव तौशाखांचैकपादेन धृत्वांतरिक्षएवतदामिषंगजकच्छपरूपंभक्षयित्वा तयाशाखया प्रक्षिप्तया निषादविषयं निषाददेशं हत्वामुनींश्चवधान्मोक्षयित्वा महर्षलेभे २८ २९ ३० ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ ३३ सतेनैवहर्षेणामिषभक्षणनिषादनाशनमुनिरक्षणजसंतोषेण ३४ अयोजालानि अयःशृंखलनिर्मितजालानि रत्नमयगेहोपरि पक्षिप्रवेशपरिहा
राय बद्धानि बलान्निर्मथ्य छित्वा रत्नमयगृहंच भित्वा गुप्तममृतं महेंद्रभवनादाजहार ३५ सुपर्णेन कृतं भग्नैकमहाशाखत्वरूपम् लक्षणं यस्यतम् ३६ ३७
३८ सर्वकामैरभिलषितसर्वभोग्यवस्तुभिरर्चितोबभूवेतिशेषः ३९ ४० पूजोत्तरंकुशलं पृच्छति कच्चिदिति ४१ इदंअग्रिमसर्गवक्ष्यमाणम् ४२ इतिरामा

भग्नामादायवेगेनतौचोभौगजकच्छपौ एकपादेनधर्मात्माभक्षयित्वातदामिषम् ३२ निषादविषयंहत्वाशाखयापतगोत्तमः प्रहर्षम-
तुलंलेभेमोक्षयित्वामहामुनीन् ३३ सतुतेनप्रहर्षेणद्विगुणीकृतविक्रमः अमृतानयनार्थंवैचकारमतिमान्मतिम् ३४ अयोजाला
निनिर्मथ्यभित्वारत्नगृहंवरम् महेंद्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतंततः ३५ तंमहर्षिगणैर्जुष्टंसुपर्णकृतलक्षणम् नाम्नासुभद्रंन्यग्रोधंददृ
र्शधनदानुजः ३६ तंतुगत्वापरंपारंसमुद्रस्यनदीपतेः ददर्शाश्रममेकांतेपुण्येरम्येवनांतरे ३७ तत्रकृष्णाजिनधरंजटामंडलधारिणम्
ददर्शनियताहारंमारीचंनामराक्षसम् ३८ सरावणःसमागम्यविधिवत्तेनरक्षसा मारीचेनार्चितोराजासर्वकामैरमानुषैः ३९ तंस्वयं
पूजयित्वाचभोजनेनोदकेनच अर्थोपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत् ४० कच्चित्तेकुशलंराजन्लंकायांराक्षसेश्वर केनार्थेनपु
नस्त्वंवैतूर्णमेवइहागतः ४१ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ४२ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ मारीचश्रूयतांतातवचनंममभाषतः आर्तोस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः १
जानीषेत्वंजनस्थानंभ्राताyत्रखरोमम दूषणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे २ त्रिशिराश्चमहाबाहूराक्षसःपिशिताशनः अन्ये
चबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः ३ वसंतिमन्नियोगेनअधिवासंचराक्षसाः बाधमानामहारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ४ चतुर्द
शसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् शूराणांलब्धलक्षाणांखरचित्तानुवर्तिनाम् ५ तेत्विदानींजनस्थानेवसमानामहाबलाः संग
ताःपरमायत्तारामेणसहसंयुगे ६ नानाशस्त्रप्रहरणाःखरप्रमुखराक्षसाः तेनसंजातरोषेणरामेणरणमूर्धनि ७

भिरामेश्रीरामीयेरामायण
तिलकेवाल्मी०आरण्यकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ ७ मारीचेति तातेत्युपलालनेन कार्यं वदिष्यन्पूर्वं वृत्तंस्मारयति १ जानीषेइति भ्रात्रादयोमन्नियोगाज्जनस्था
नं प्राप्य वसंतीतिशेषः जानीषे किलेत्यन्वयः २ लब्धलक्षाः लब्धयुद्धोत्साहाः ३ अथतत्रस्थित्वा क्रियमाणं वृत्तंच जानीषेइत्याह अधिवासंचेति मुनीन्बाधमानाबा
धहेतवे हेतौशानच् अधिवासंचकुर्वंतिमन्नियोगादितिशेषः अधिवासउपद्रवइतिकतकः रतिवासमितिपाठे रतिवासंरत्याप्रीत्यावासोयत्रकर्मणितथा ४ ५ चतु
र्दशसहस्राणियानिसंति तेत्विदानीमित्यन्वयः वसमानाःवसंतःरामेण संयुगेसंगताः तेनसह समरमकार्षुरित्यर्थः परमत्यर्थमायत्ताः सन्नद्धाः ६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचिदपि परुषमनुक्त्वा शरैः शरमोक्षणव्यापारैर्व्यापारितं संजातव्यापारं कृतम् ८ ९ अथ भगिनीवैरूप्यं निष्कारणं मन्यमानः क्रोधाद्दूषयति रामं पित्रेत्यादिना क्षीणजीवितः निरपराधस्त्रीवैरूप्यकरणादेव तथात्वं मन्यते १० अतएवाऽशीलोजितेंद्रियश्च अस्थानेक्रोधात् ११ सत्वं बलमेव केवलमाश्रित्य नतु धर्मम् १२ १३ १४ भ्रातृभिः कुंभकर्णादिभिः नाभिचिंतये नगणयामि १५ उपायतः उपायेष्वित्यर्थः तत्रैव हेतुगर्भविशेषणं महामायेत्यादि १६ ममसाहाय्येय

अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ८ निहतानि शरैर्दीप्तैर्मानुषेण पदातिना खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ९ हत्वा त्रिशिरसं चापि निर्भया दंडकाः कृताः पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः १० सहतात्-स्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेंद्रियः ११ त्यक्तधर्मात्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः येनवैरं विनारण्ये सत्वमास्थाय केवलम् १२ कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता अस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् १३ आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल १४ भ्रातृभिश्च सुरान्सर्वान्नाहमत्राभिचिंतये तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस १५ वीर्ये युद्धे च दर्पे च नह्यस्ति सदृशस्तव उपायतो महाञ्शूरो महामायाविशारदः १६ एतदर्थं महं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम १७ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिंदुभिः आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर १८ त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् गृह्यतामिति भर्त्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति १९ ततस्तयोर-पाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चंद्रप्रभामिव २० ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते विस्रब्धं प्रहरि-ष्यामि कृतार्थेनांतरात्मना २१ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव च २२ ओष्ठौ परिलि-ह्य शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव मृतभूत इवार्त्तस्तु रावणं समुदैक्षत २३ स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः कृतांजलि-स्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ ॥ ॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम् १

त्कर्म त्वया कार्यं तत्कर्म शृण्वित्यन्वयः १७

१८ १९ अपाये अपगमे २० ततः सुखं क्लेशरहितं यथा भवति तथा विस्रब्धं यथा भवति तथा च प्रहरिष्यामि २१ रामकथां रामप्रसंगं श्रुत्वा मारीचस्त्र-स्तो बभूव तेन त्रासेन च तस्य मुखं शुष्कमभवत् २२ चिंतावशादनिमिषैरिव नेत्रैरुपलक्षित इति शेषः मृतभूतो मृतप्रायः २३ आत्मनो हितमित्यार्षी षष्ठी २४ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ ॥ ॥ तदिति १ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रियवादिनःस्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्य राज्ञआपातप्रियतया संतोषाय तत्कालमधुरवाक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः अपितु अप्रियस्यापि तत्कालमप्रिय
तया प्रतीयमानस्यापि कालांतरे पथ्यस्य वचसोवक्ता भृत्यस्तस्यच श्रोता ऽहितवत्प्रतिभासमानमपि इदंपथ्यमेवेति गृहीताराजाविवेकीदुर्लभः अतोमयो
च्यमानं आपाततोऽप्रियमिव भासमानमपि उदर्केपरमहितं शृणु इतिशेषः २ अबोधे हेतुरयुक्तचारत्वं अनियुक्तचारत्वम् ३ एतदबोधकृतश्च तवा
नर्थोभावीत्याह अपीति रक्षसांस्वस्तीत्यार्षम् अपिस्वस्तिभवेदपि क्षेमंसंपद्येतापि किंतवदुर्बुद्धिनिर्वृत्येतिशेषः तथासंक्रुद्धोरामोलोकमराक्षसम् नकु
र्यादपिकिम् एवमग्रेपिबोध्यम् ४ ५ ६ पापमंत्रितः सहकृतकर्तव्यार्थविचारः ७ एवंमहावीर्यत्वंरामेप्रतिपाद्य रावणोक्तदूषणानि निराचष्टे

सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः २ ननूनंबुध्यसेरामंमहावीर्यंगुणोन्नतम् अ
युक्तचारश्चपलोमहेंद्रवरुणोपमम् ३ अपिस्वस्तिभवेत्तात सर्वेषामपिरक्षसाम् अपिरामोनसंक्रुद्धःकुर्याल्लोकानराक्षसा
न् ४ अपितेजीवितांतायनोत्पन्नाजनकात्मजा अपिसीतानिमित्तंचनभवेद्व्यसनंमहत् ५ अपित्वामीश्वरंप्राप्यकामवृत्तंनिरंकु
शम् नविनश्येत्पुरीलंकात्वयासहसराक्षसा ६ त्वद्विधःकामवृत्तोहिदुःशीलःपापमंत्रितः आत्मानंस्वजनंराष्ट्रंसराजाहंतिदुर्मतिः
७ नचपित्रापरित्यक्तोनामर्यादःकथंचन नलुब्धोनचदुःशीलोनचक्षत्रियपांसनः ८ नचधर्मगुणैर्हीनःकौसल्यानंदवर्धनः
नचतीक्ष्णोहिभूतानांसर्वभूतहितेरतः ९ वंचितंपितरंदृष्ट्वाकैकेय्यासत्यवादिनम् करिष्यामीतिधर्मात्माततःप्रव्रजितोवनम् १० कै-
केय्याःप्रियकामार्थंपितुर्दशरथस्यच हित्वाराज्यंचभोगांश्चप्रविष्टोदंडकावनम् ११ नरामःकर्कशस्तातनाविद्वान्नाजितेंद्रियः अनृतं
नश्रुतंचैवनैवंत्वंवक्तुमर्हसि १२ रामोविग्रहवान्धर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः १३ कथंनुतस्य
वैदेहींरक्षितांस्वेनतेजसा इच्छसेप्रसभंहर्तुंप्रभामिवविवस्वतः १४ शरार्चिषमनाधृष्यंचापखड्गेंधनंरणे रामाग्निंसहसादीप्तंनप्रवे
ष्टुंत्वमर्हसि १५ धनुर्व्यादितदीप्तास्यंशरार्चिषममर्षणः चापबाणधरंतीक्ष्णंशत्रुसेनापहारिणम् १६

नचपित्रेत्यादि ८ तैक्ष्ण्याभावेहेतुः सर्वभूतहिते-
रतत्वं ९ कैकेय्यावंचितं पितरंदृष्ट्वा तंसत्यवादिनं करिष्यामीति वनंस्वयमेव प्रव्रजितोनतुकिंचित्पापात् पित्राप्रवासितइत्यर्थः १० कैकेय्याःप्रियस्यकामस्य मनोरथस्यपू
रणार्थं ११ अनृतंनश्रुतंचैव अनृतप्रसंगमपि नजानाति तेनतत्कथनंदूरापास्तमित्यर्थः एवंवक्तुंरामंदुर्गुणंवक्तुम् १२ १३ अथसीतापहारस्याशक्यत्वमाह कथंत्वि-
ति स्वेननेजसा पातिव्रत्यवैभवेन किंचतस्यरामस्य स्वेनतेजसा सहजप्रतापेनेत्यर्थः १४ शरार्चिषंशरज्वालम् खड्गचापपदेन तद्धतशस्त्रवस्तद्रूपमिंधनंयस्य १५
रामेंतकरूपकोपपादकविशेषणान्याह धनुरिति धनुरेव व्यादितंव्यात्तमितियावत् दीप्तज्वालादीप्तमास्यं यस्यरामरूपांतकस्य ज्वालादीप्तत्वमेव शरार्चिषमित्यनेनो
क्तं १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्यासादयितुमत्यंतंमास्तु १७ अप्रमेयंहितत्तेजइत्यनेनावाङ्मनसगोचरत्वं ध्वनितं यस्यसेत्यनेन तस्याअपितत्त्वं सूचितम् १८ नरसिंहस्येत्यनेन हिरण्य
कशिपुप्रभृतिहंताऽयमेवति सूचितम् नित्यमनुव्रतेत्यनेनतस्यास्तच्छक्तित्वंसूचितम् १९ नसेनिरजस्तमःप्रधानेनत्वादृशेनेत्यर्थः २० व्यर्थमिममुद्यमंकृ
त्वा तेन किमपिहितमित्यर्थः तेनचेत्त्वंरणेदृष्टस्तदा तदंतं तद्दर्शनावसानं तवजीवितमित्यर्थः २१ जीवितमिति जीविताद्युद्दिश्यसत्त्वम् बिभीषणपुरोगमैर्धर्मि
ष्ठैर्मंत्रयित्वा अनंतरंनिश्चयंकृत्वा दोषगुणबलाबलनिर्धारणविषयं आत्मनोरामस्यच दोषगुणबलाबलं संप्रधार्यविचार्य तदनंतरं स्वस्यरामस्यच बलंतत्त्व
तोज्ञात्वानिश्चित्य तवआत्मनोहितमिदमितिनिश्चित्य यत्क्षमं तत्कर्तुमर्हसीत्यर्थः २२ २३ २४ सत्सचिवांतर्गतस्य ममत्वेषनिश्चयइत्याह अहं-

राज्यंसुखंचसंत्यज्यजीवितंचेष्टमात्मनः नात्यासादयितुंतातरामांतकमिहार्हसि १७ अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा नत्वं
समर्थस्तांहर्तुंरामचापाश्रयांवने १८ तस्यवैनरसिंहस्यसिंहोरस्कस्यभामिनी प्राणेभ्योपिप्रियतराभार्यानित्यमनुव्रता १९ नसा
धर्षयितुंशक्यामैथिल्योजस्विनःप्रिया दीप्तस्येवहुताशस्यशिखासीतासुमध्यमा २० किमुद्यममंव्यर्थमिमंकृत्वातेराक्षसाधिप दृष्ट
श्चेत्त्वंरणेतेनतदंतमुपजीवितम् २१ जीवितंचसुखंचैवराज्यंचैवसुदुर्लभम् ससर्वैःसचिवैःसार्धंविभीषणपुरस्कृतैः २२ मंत्र
यित्वासधर्मिष्ठैःकृत्वानिश्चयमात्मनःदोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् २३ आत्मनश्चबलंज्ञात्वाराघवस्यचतत्त्वतः हितंहि
तवनिश्चित्यक्षमंत्वंकर्तुमर्हसि २४ अहंतुमन्येतवनक्षमंरणेसमागमंकोसलराजसूनुना इदंहिभूयःशृणुवाक्यमुत्तमंक्षमंचयु
क्तंचनिशाचराधिप २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ कदाचिदप्यहंवीर्यात्प
र्यटन्पृथिवीमिमाम् बलंनागसहस्रस्यधारयन्पर्वतोपमः १ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः भयंलोकस्यजनयन्किरीटी
परिघायुधः २ व्यचरंदंडकारण्यमृषिमांसानिभक्षयन् विश्वामित्रोथधर्मात्मामद्वित्रस्तोमहामुनिः ३ स्वयंगत्वादशरथंनरेंद्रमिद
मब्रवीत् अयंरक्षतुमांरामःपर्वकालेसमाहितः ४ मारीचान्मेभयंघोरंसमुत्पन्नंनरेश्वर इत्येवमुक्तोधर्मात्माराजादशरथस्तदा
५ प्रत्युवाचमहाभागविश्वामित्रंमहामुनिम् ऊनद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवः ६

त्विति इदंवक्ष्यमाणम् २५ इतिरा-
माभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ॥ ॥ अथस्वानुभवसिद्धंरामबलमाह कदाचिदित्यादि अहमपीतिसंबंधः
१ २ मद्वित्रस्तःमत्तोबित्रस्तइत्यर्थः ३ पर्वकाले यागकाले ४ ५ पंचदशवर्षोऽपि तथादशरथेनानूदितोप्यत्यंतबाल्यद्योतनाय अतिबालेना ३९
पीदृशं कृतं किमधुनावाच्यमिति रावणस्यात्यंतभयाय मारीचेन तथादशरथेनोक्त इत्यून द्वादशवर्षइत्युक्तम् ऊनषोडशवर्षोयमितिपाठांतरम् ६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ यद्यपिभवान्देवानामपि सहायकृत्आसीत् अन्यच्च तवत्वयाकृतंकर्मत्रिलोकविदितं त्रिषुलोकेषुविदितं तथापिरामादन्यद्बलं तस्यरक्षसोनपर्याप्ति
मतः कामंतवबलंयदस्ति तदत्रैवतिष्ठतु तदुपयोगाभावात् अतएषबालोपि यतस्तन्निग्रहसमर्थोऽतोदेयएवेतिशेषः ९ १० ११ १२ उपस्थितोरामः तद्र-
क्षणार्थं समीपंप्राप्तःसन् १३ अजातव्यंजनः श्मश्र्वादिपुंस्त्वचिन्हप्रादुर्भावहीनइत्यर्थः एकवस्त्रधरःब्रह्मचर्येस्थितःशिखीकाकपक्षधरः कनकमालयोप
लक्षितः १४ १५ आजगामेत्युत्तमपुरुषः अत्र पारोक्ष्यार्थकलिटा दैवपारवश्यादेवाहमागतोनतु तदागमनंमम प्रत्यक्षमितिध्वनयति यद्वा बहुकालिकत्वे
नविस्मृतत्वाद्वानत्वारोपः आर्षेवालिट् आश्रमांतरं आश्रममध्यं दत्तवरोब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः १६ प्रविष्टोहं तेनदृष्टइत्यन्वयः १७ १८ शतयोजने

कामंतुममतत्सैन्यंमयासहगमिष्यति बलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशाचरम् ७ वधिष्यामिमुनिश्रेष्ठशत्रुंतवयथेप्सितम् एवमुक्तः
सतुमुनीराजानमिदमब्रवीत् ८ रामान्नान्यद्बलंलोकेपर्याप्तंतस्यरक्षसः देवतानामपिभवान्समरेष्वभिपालकः ९ आसीत्तवकृतंक
र्मत्रिलोकविदितंनृप काममस्तिमहत्सैन्यंतिष्ठत्विहपरंतप १० बालोप्येषमहातेजाःसमर्थस्तस्यनिग्रहे गमिष्येराममादायस्वस्तिते-
स्तुपरंतप ११ इत्येवमुक्त्वासमुनिस्तमादायनृपात्मजम् जगामपरमप्रीतोविश्वामित्रःस्वमाश्रमम् १२ तंतथादंडकारण्येयज्ञमुद्दि-
श्यदीक्षितम् बभूवोपस्थितोरामश्चित्रंविस्फारयन्धनुः १३ अजातव्यंजनःश्रीमान्बालःश्यामःशुभेक्षणः एकवस्त्रधरोधन्वीशिखी
कनकमालया १४ शोभयन्दंडकारण्यंदीप्तेनस्वेनतेजसा अदृश्यततदारामोबालचंद्रइवोदितः १५ ततोहंमेघसंकाशस्तप्तकांचन
कुंडलः बलीदत्तवरोदर्पादाजगामाश्रमांतरम् १६ तेनदृष्टःप्रविष्टोहंसहसैवोद्यतायुधः मांतुदृष्ट्वाधनुःसज्यमसंभ्रांतश्चकारह १७
अवजानन्नसंमोहाद्बालोयमितिराघवम् विश्वामित्रस्यतांवेदिमभ्यधावंकृतत्वरः १८ तेनमुक्तस्ततोबाणःशितःशत्रुनिबर्हणः ते-
नाहंताडितःक्षिप्तःसमुद्रेशतयोजने १९ नेच्छतातातमांहंतुंतदावीरेणरक्षितः रामस्यशरवेगेननिरस्तोभ्रांतचेतनः २० पातितोहंत
दातेनगंभीरेसागरांभसि प्राप्यसंज्ञांचिरात्तातलंकांप्रतिगतःपुरीम् २१ एवमस्मितदामुक्तःसहायास्तेनिपातिताः अकृतास्त्रेण
रामेणबालेनाक्लिष्टकर्मणा २२ तन्मयावार्यमाणस्तुयदिरामेणविग्रहम् करिष्यस्यापदंघोरांक्षिप्रंप्राप्यनशिष्यसि २३ क्रीडारति
विधिज्ञानांसमाजोत्सवदर्शिनाम् रक्षसांचैवसंतापमनर्थंचाहरिष्यसि २४

नटात्तत्पर्यंतदेशस्थिते समुद्रेक्षिप्तः १९ नेच्छता
अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलंकृपाजन्यमिति मारीचाशयः भाविकार्यार्थमिति वस्तुतत्त्वम् २० २१ येमे सहायाअपरे गतास्ते निपातिताइत्य-
न्वयः २२ २३ अनर्थं मरणरूपं आहरिष्यसि यत्नात्संपादयिष्यसि २४ छ छ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ संगदोषाद्रक्षःकुलमात्रस्य नाशः प्राप्नोतीत्याह अकुर्वतोपीति परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्निमित्तैः नागन्हदे सर्पयुक्तन्हदे सर्पनिग्रहाय प्रविष्टे-
न राजप्रेरितधीवरादिना गरुडेनवा यथाप्रसंगान्मत्स्यानश्यंतितद्वत् २६ २७ हृतदारान्परिहृतदारान्त्यक्तदारानितियावत् २८ २९ तवपरि-
ग्रहेंतःपुरे प्रमदानां सहस्राणिअनस्तास्वेवरमस्व नान्यत्रमनोधेहीत्यर्थः ३० ३१ ३२ ३३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके-
आरण्यकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ७ पुनःस्वानुभवसिद्धरामवृत्तमाह एवमिति तदाविश्वामित्रयज्ञरक्षणसमये तेनकथंचिन्मुक्तोस्मि इदानीं

हर्म्यप्रासादसंबाधांनानारत्नविभूषिताम् द्रक्ष्यसित्वंपुरींलंकांविनष्टांमैथिलीकृते २५ अकुर्वतोपिपापानिशुचयःपापसंश्रयात् परपा
पैर्विनश्यंतिमत्स्यानागन्हदेयथा २६ दिव्यचंदनदिग्धांगान्दिव्याभरणभूषितान् द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौ तवदोषात्तुराक्षसान् २७ हृत
दारान्सदारांश्चदशविद्रवतोदिशः हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यसित्वंनिशाचरान् २८ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् प्रदग्धभ
वनांलंकांद्रक्ष्यसित्वमसंशयम् २९ परदाराभिमर्षात्तुनान्यत्पापतरंमहत् प्रमदानांसहस्राणितवराजन्परिग्रहे ३० भवस्वदारनिर
तःस्वकुलंरक्षराक्षसान् मानंवृद्धिंचराज्यंचजीवितंचेष्टमात्मनः ३१ कलत्राणिचसौम्यानिमित्रवर्गंतथैवच यदीच्छसिचिरंभोक्तुं
माकृथारामविप्रियम् ३२ निवार्यमाणःसुहृदामयाभृशंप्रसह्यसीतांयदिधर्षयिष्यसि गमिष्यसिक्षीणबलःसबांधवोयमक्षयंरा-
मशरात्तजीवितः ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ७ एवमस्मितदामुक्तः
कथंचित्तेनसंयुगे इदानीमपियद्वृत्तंतच्छृणुष्वयदुत्तरम् १ राक्षसाभ्यामहंद्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथाकृतः सहितोमृगरूपाभ्यांप्रवि
ष्टोदंडकावने २ दीप्तजिह्वोमहादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगोमहाबलः व्यचरन्दंडकारण्यंमांसभक्षोमहामृगः ३ अग्निहोत्रेषुतीर्थेषुचैत्यवृ
क्षेषुरावण अत्यंतघोरोव्यचरंस्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ४ निहत्यदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः रुधिराणिपिबंस्तेषांतन्मांसानि
चभक्षयन् ५ ऋषिमांसाशनःक्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् तदारुधिरमत्तोहंव्यचरंदंडकावनम् ६ तदाहंदंडकारण्येव्यचरन्धर्मदू
षकः आसादयंतदारामंतापसंधर्ममाश्रितम् ७ वैदेहींचमहाभागांलक्ष्मणंचमहारथम् तापसंनियताहारंसर्वभूतहितेरतम् ८

प्रौढावस्थायामपि यद्वृत्तं मद्विषयंयदुत्तरंयत्सर्वलोकोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यंतच्छृणुष्वशृणिवतियावत् १ पूर्वंतथाकृतः प्राणसंकटं प्रापितोप्यहमनि
र्विण्णः अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्यः ताभ्यांमृगरूपाभ्यां सहितोहमपि मृगरूपःसन्प्रविष्टइत्यन्वयः २ तदेवाह दीप्तेति ३ ४ ५ वनगोच
रानृषीनन्यजीवांश्च ६ आसादयं प्राप्तवान् तापसंधर्मं तापससंबंधिधर्ममाश्रितम् ७ ८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः तंप्रहारंपूर्वं रामदत्तप्रहारं १० ११ सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमार्षं १२ शठोगूढविप्रियकरी दृष्टभयः रामादितिशेषः समुत्क्रां
तः पलायितः १३ प्रव्राजितः परिव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्यागः युक्तोयोगाभ्यासरतः अतएव तापसस्तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरांतःकरणः १४ १५
१६ रहितेसमरहितेपि वनेउद्भ्रामामि भीतोभवामिइव चेतनः सुषुप्तौ नष्टचैतन्योपि तद्दर्शनवशाल्लब्धचैतन्यः प्रलपामीत्यर्थः १७ रकारादीनीति एवंचसा-
क्षाद्दर्शनेयस्त्रासः सवक्तुमशक्यइतिभावः तन्नामैकदेशसत्तावदपि नामभयजनकं किंवक्तव्यं संपूर्णतन्नाम्नोभयजनकत्वमिति स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्ये

सोहंवनगतंरामं परिभूयमहाबलम् तापसोयमितिज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ९ अभ्यधावंसुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृतिः जिघां-
सुरकृतप्रज्ञस्तंप्रहारमनुस्मरन् १० तेनत्यक्तास्त्रयोबाणाःशिताःशत्रुनिबर्हणाः विकृष्यसुमहच्चापंसुपर्णानिलतुल्यगाः ११ तेबा-
णावज्रसंकाशाः सुघोरारक्तभोजनाः आजग्मुःसहिताःसर्वेत्रयःसन्नतपर्वणः १२ पराक्रमज्ञोरामस्यशठोदृष्टभयःपुरा समुत्क्रांत
स्ततोमुक्तस्तावुभौराक्षसौहतौ १३ शरेणमुक्तोरामस्यकथंचित्प्राप्यजीवितम् इहप्रव्राजितोयुक्तस्तापसोहंसमाहितः १४ वृक्षेवृक्षे
हिपश्यामिचीरकृष्णाजिनांबरम् गृहीतधनुषंरामं पाशहस्तमिवांतकम् १५ अपिरामसहस्राणि भीतःपश्यामिरावण रामभूतमिदं
सर्वमरण्यंप्रतिभातिमे १६ राममेवहिपश्यामिरहितेराक्षसेश्वर दृष्ट्वास्वप्नगतंराममुद्भ्रमामीवचेतनः १७ रकारादीनिनामानिराम
त्रस्तस्यरावण रत्नानिचरथाश्चैवत्रासंजनयंतिमे १८ अहंतस्यप्रभावज्ञोनयुद्धंतेनतेक्षमम् बलिंवानमुचिंवापिहन्याद्धिरघुनंद
नः १९ रणेरामेणयुद्ध्यस्वक्षमांवाकुरुरावण नतेरामकथाकार्यायदिमांद्रष्टुमिच्छसि २० बहवःसाधवोलोकेयुक्ताधर्ममनुष्ठिताः
परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः २१ सोहंपरापराधेनविनशेयंनिशाचर कुरुयत्तेक्षमंतत्त्वमहंत्वांनानुयामिवै २२ रामश्च-
हिमहातेजा महासत्वोमहाबलः अपिराक्षसलोकस्यभवेदंतकरोऽपिहि २३

तिगीतास्श्लोकार्थोत्रव्यंग्यः १८ १९ तस्माद्रामेण
रणेयुध्यस्व एतदुचितं नतुतद्दारापहारउचितः सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे एकस्यैवनाशादितिभावः मुख्यपक्षमाह क्षमांवेति यदिमांजीवं तंद्रष्टुमिच्छ-
सि तदारामकथानकार्या तत्कथा यारक्षस्तेजोपहारत्वादुभयोरपि तेजोनाशे मरणादप्यधिका दुःखावस्थेतिभावः २० साधवः अकृतपरापचाराः युक्ता
योगवंतः अनुष्ठिताइति कर्त्तरिनिष्ठा २१ परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः विनशेयं विनशिष्यामि अतः हेराक्षस यत्तेक्षमं रणः क्षमा वा तत्त्वमेव कुरु
अहंतु त्वांनानुयामि त्वद्बुद्धिंनानुगच्छामीत्यर्थः २२ तत्रहेतुमाह रामश्चहीति तेजः पराक्रमः सत्वं बुद्धिबलं बलंशारीरं हियतोमहातेजस्त्वादिगुणै-
रामः प्रसिद्धोऽतईदृशोरामः राक्षसलोकस्यांतकरः हिनिश्चयेन भवेदितिअपि संभाव्यते अतोनानुयामि त्वद्बुद्धिंसकलराक्षसकुलनाशप्रियेतिभावः २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्रक्षमैवयुक्तेत्याह यदीति सीताहननप्रयत्नदोषविरूपितशूर्पणखाहेतोरनिवृत्तस्तूष्णीमवस्थितेन रामेणयदिशूर्पणखावाक्यजनितरोषात्स्वयं योद्धुं गतोरामेण हतस्तदा कोरामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्तत्त्वमेवब्रूहि २४ सिद्धांतमाह इदमिति यथोच्यमानं परमार्थतउच्यमानं यदिनाभिपत्स्यसे नांगीकरिष्यसि तदारणेहतःसबांधवस्त्वं जीवितंत्यक्ष्यसि इतिमया अद्यैवनिश्चीयते २५ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰रामायणतिलकेवाल्मी॰आदि॰आरण्यकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ मारीचस्यमारीचेन क्षमंनिवृत्तिसमर्थं युक्तंन्याय्यं कालोचितंच वाक्यमुक्तःउपदिष्टोरावणोमुमूर्षुरौषधमिव तदुक्तंनप्रतिजग्राह १ २ शत्रोर्मानुषस्य स्तावकत्वात्क्रोधेनाह दुष्कुलेति अयुक्तार्थंराजचित्तप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थं निष्फलं तमोगुणाक्रांते ममहृदये तस्यानवकाशात् ३ संयुगेपापशीलत्वादिगुणकस्य स्त्रीताटकाहंतृत्वात् रामस्यभार्याहरणविषयेस्थितंमांतद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्तयि-

यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा अत्रब्रूहियथातत्त्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः २४ इदंवचोबंधुहितार्थिनामयायथोच्यमानंयदिनाभिपत्स्यसे सबांधवस्त्यक्ष्यसिजीवितंरणेहतोद्यरामेणशरैरजिह्मगैः २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰आरण्य॰एकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ मारीचस्यतुतद्वाक्यंक्षमंयुक्तंचरावणः उक्तोनप्रतिजग्राह मर्तुकामइवौषधं १ तंपथ्यहितवक्तारंमारीचंराक्षसाधिपः अब्रवीत्परुषंवाक्यमयुक्तंकालचोदितः २ दुष्कुलैतदयुक्तार्थंमारीचमयिकथ्यते वाक्यंनिष्फलमत्यर्थंबीजमुप्तमिवोखरे ३ त्वद्वाक्यैर्नतुमांशक्यंभेत्तुंरामस्यसंयुगे मूर्खस्यपापशीलस्यमानुषस्यविशेषतः ४ यस्त्यक्त्वासुहृदोराज्यंमातरंपितरंतथा स्त्रीवाक्यंप्राकृतंश्रुत्वावनमेकपदेगतः ५ अवश्यंतुमयातस्यसंयुगेखरघातिनः प्राणैःप्रियतरासीताहर्तव्यातवसन्निधौ ६ एवंमेनिश्चिताबुद्धिर्हृदिमारीचविद्यते नव्यावर्तयितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ७ दोषंगुणंवासंपृष्टस्त्वमेवंवक्तुमर्हसि अपायंवाउपायंवाकार्यस्यास्यविनिश्चये ८ संपृष्टेनतुवक्तव्यंसचिवेनविपश्चिता उद्यतांजलिनाराज्ञोयइच्छेद्भूतिमात्मनः ९ वाक्यमप्रतिकूलंतुमृदुपूर्वंशुभंहितम् उपचारेणवक्तव्योयुक्तंचवसुधाधिपः १०

तुंनशक्यमित्यर्थः मामिति द्वितीया छांदसत्वात् ४ तत्रमूर्खत्वमुपपादयति यइति प्राकृतमसारं स्त्रीकैकेयी एकपदेद्राक् ५ संयुगे खरहंतुरित्यन्वयः ६ ७ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासंगतइत्याह दोषंगुणंवेति कस्यचित्संदिग्धस्य कार्यस्यनिश्चये निश्चयसिध्यर्थं अत्रानुष्ठितेकोगुणः कोदोषः कउपायः कोऽपायइति यदिपृष्टःस्यात्तदा एवंवक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः मयातुनिश्चितेकार्येकेवलंसाहाय्ये नियुज्यसेऽतोनते जल्पःसंगतइतिभावः ८ पृष्टोत्तरमेवराजनिसचिवेनविनीतेन वाच्यमित्याह संपृष्टेनत्विति उद्यतांजलिनेत्यनेन विनीतता दर्शिता ९ उपचारेण राजनीत्युक्तमार्गेणयुक्तम् १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सावमर्दंतु राजपृष्टशवमर्दसहितं अथवायद्यप्यर्थे यद्यपिहितं तथापि नाभिनंदेत त्वंत्वपृष्टएव ममाहितमवमर्दसहितं मानहीनं वदसीत्यनुचितमितिभा
वः ११ ततोवक्तुरनिष्टमप्रीत्याह पंचेति केपंचेत्यत्राह अग्नेरिति १२ कानिरूपाणि तत्राहक्रमेण औष्ण्यमिति औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं सौम्यं दयार्द्रचित्तत्वं
दंडं दुष्टनिग्रहं एवंचतादृशोवक्तरि तीक्ष्णदंडपातइत्याशयः १३ धर्मं राजधर्मं १४ अभ्यागतमतिथिमित्यनेन पूज्यत्वातिशयं सूचयति गुणदोष-
प्रश्ने किंममहितमितिप्रश्नेवा ईदृशंवक्तुंयुक्तं नचैतदेकमपि मयापृष्टमितिभावः १५ अपिचअपितुमयात्वांप्रति एतावदेवोक्तम् किंतत्राह अ
स्मिन्सीतापहाररूपे कृत्येसभवान्मयानियुक्तः साहाय्यंकर्त्तुमर्हसीति १६ किंतन्मत्कर्त्तव्यं साहाय्यं तत्राह शृण्विति साहाय्ये ममवचनाद्यत्कार्यं तत्कर्मशृणुइ-

सावमर्दंतु यद्वाक्यमथवाहितमुच्यते नाभिनंदेत तद्राजामानार्थीमानवर्जितम् ११ पंचरूपाणिराजानोधारयंत्यमितौजसः अग्नेरिंद्रस्य
सोमस्ययमस्यवरुणस्यच १२ औष्ण्यंतथाविक्रमंचसौम्यंदंडंप्रसन्नताम् धारयंतिमहात्मानोराजानःक्षणदाचर १३ तस्मात्सर्वास्व
वस्थासुमान्याःपूज्याश्चनित्यदा त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंमोहमाश्रितः १४ अभ्यागतंतुदौरात्म्यात्परुषंवदसीदृशम् गुणदोषौनपृच्छा
मित्वांयच्चात्मनिराक्षस १५ मयोक्तमपिचैतावत्त्वांप्रत्यमितविक्रम अस्मिंस्तुसभवान्कृत्येसाहाय्यंकर्तुमर्हसि १६ शृणुतत्कर्मसा
हाय्येयत्कार्यंवचनान्मम सौवर्णस्त्वंमृगोभूत्वाचित्रोरजतबिंदुभिः १७ आश्रमेतस्यरामस्यसीतायाःप्रमुखेचर प्रलोभयित्वावैदे
हींयथेष्टंगंतुमर्हसि १८ त्वांहिमायामयंदृष्ट्वाकांचनंजातविस्मया आनयैनमितिक्षिप्रंरामंवक्ष्यतिमैथिली १९ अपक्रांतेचका
कुत्स्थेदूरंगत्वाप्युदाहर हासीतेलक्ष्मणेत्येवंरामवाक्यानुरूपकम् २० तच्छ्रुत्वारामपदवींसीतयाचप्रचोदितः अनुगच्छतिसंभ्रांतं
सौमित्रिरपिसौहृदात् २१ अपक्रांतेचकाकुत्स्थेलक्ष्मणेचयथासुखम् आहरिष्यामिवैदेहींसहस्राक्षःशचीमिव २२ एवंकृत्वात्विदं-
कार्यंयथेष्टंगच्छराक्षस राज्यस्यार्धंप्रदास्यामिमारीचतवसुव्रत २३ गच्छसौम्यशिवंमार्गंकार्यस्यास्यविवृद्धये अहंत्वानुगमि
ष्यामिसरथोदंडकावनम् २४ प्राप्यसीतामयुद्धेनवंचयित्वातुराघवम् लंकांप्रतिगमिष्यामिकृतकार्यःसहत्वया २५ नोचेत्करोषि
मारीचहन्मित्वामहमद्यवै एतत्कार्यमवश्यंमेबलादपिकरिष्यसि राज्ञोविप्रतिकूलस्थोनजातुसुखमेधते २६

तिसंबंधः १७ १८ १९ रामवाक्यानुरूपकं रामध्वनिसदृशध्वनियुक्तम् २० २१ २२ २३ शिवंमार्गंगच्छसौम्योभूत्वा प्रस्थितोभ
वेत्यर्थः किंचशिवं मनोहरंमार्गंमृगरूपंगच्छप्राप्नुहि २४ २५ अथराजत्वात्स्ववाक्याकरणे दंडमाह नोचेदिति मद्वचनाननुष्ठाने मरणमेवा
नुष्ठानेतु जीवनं मत्तोबहुधनादिप्राप्तिश्च एवंप्रार्थनया अकरणे बलान्मद्बलहेतुकमरणभयात्त्वंच करिष्यस्येव २६ ६२ ६९ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामात्पर्यायिद्दयेइव कदाचिज्जीवनमू संभाव्यतएव मद्वचनाकरणेतु सर्वथाऽद्यमृत्युरेवेत्याह आसाद्येति तंरामं संशयोनतुनाशानिश्चयः एतन्मदुक्तव-
चनं २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० ॥ राजवद्राजयोग्यं रावणेनाज्ञप्तः रामलक्ष्मण
प्रतारणरूपं कार्यंप्रतिकूलं अन्यथावधंकरिष्यामीत्येवंप्रतिकूलवाक्यसहितं यथाज्ञप्तोमृत्योर्निःशंकोमारीचः परुषंशब्दतोर्थतश्च वाक्यमब्रवीत् १ विना
शःविनाशोपायः २ सुखिनात्वयासहावस्थानमितिशेषः कोनाभिनंदति केनपापकृता उपायतः उपायव्याजेन ३ तवोपदेष्टारस्त्वत्तोहीनवीर्यास्तिवश
त्रवः येत्वांत्वत्तोबलवत्तरेण शत्रुणोपरुद्धंविनश्यंतं द्रष्टुमिच्छंति ४ स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेन ५ येत्वामेवं कुपथमारूढं ननिगृह्णंति नवा-

आसाद्यतंजीवितसंशयस्तेमृत्युर्ध्रुवोह्यद्यमयाविरुध्यतः एतद्यथावत्परिगण्यबुद्ध्यायदत्रपथ्यंकुरुतत्तथात्वम् २७ इत्यार्षेश्रीम-
द्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० ॥ आज्ञप्तोरावणेनेत्थंप्रतिकूलंचराजवत् अब्रवीत्परुषंवाक्यंनिःश-
कोराक्षसाधिपम् १ केनायमुपदिष्टस्तेविनाशःपापकर्मणा सपुत्रस्यसराज्यस्यसामात्यस्यनिशाचर २ कस्त्वयासुखिनाराज-
न्नाभिनंदतिपापकृत् केनेदमुपदिष्टंतेमृत्युद्वारमुपायतः ३ शत्रवस्तवसुव्यक्तंहीनवीर्यानिशाचर इच्छंतित्वांविनश्यंतमुपरुद्धं
बलीयसा ४ केनेदमुपदिष्टंतेक्षुद्रेणाहितबुद्धिना यस्त्वामिच्छतिनश्यंतंस्वकृतेननिशाचर ५ वध्याःखलुनवध्यंतेसचिवास्त-
वरावण येत्वामुत्पथमारूढंननिगृह्णंतिसर्वशः ६ अमात्यैःकामवृत्तोहिराजाकापथमाश्रितः निग्राह्यःसर्वथासद्भिःसनिग्राह्योन-
गृह्यसे ७ धर्ममर्थंचकामंचयशश्चजयतांवर स्वामिप्रसादात्सचिवाःप्राप्नुवंतिनिशाचर ८ विपर्ययेतुतत्सर्वंव्यर्थंभवतिरावण
व्यसनंस्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरेजनाः ९ राजमूलोहिधर्मश्चयशश्चजयतांवर तस्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षितव्योनराधिपः १०
राज्यंपालयितुंशक्यंनतीक्ष्णेननिशाचर नचातिप्रतिकूलेननाविनीतेनराक्षस ११ येतीक्ष्णमंत्राःसचिवाभुज्यंतेसहतेनवै विष-
मेषुरथाःशीघ्रंमंदसारथयोयथा १२ बहवःसाधवोलोकेयुक्तधर्ममनुष्ठिताः परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः १३

रयंति अमात्यास्ते वध्यावधयोग्याः कुतस्त्वया नवध्यंतइत्यर्थः ६ तत्रनीतिशास्त्रमाह अमात्यैरिति ७ कुतस्तैरेवमनुष्ठेयं तत्राह धर्ममिति ८ विपर्ययेस्वा
मिवैगुण्ये तत्रनकेवलं तेषामेव व्यसनप्राप्तिः किंतुसर्वजनानांतदाह इतरेजनाइति अपीतिशेषः ९ १० तीक्ष्णेनक्रूरदंडेन प्रतिकूलेन स्वप्रकृतीनामिति
शेषः ११ तीक्ष्णमंत्रास्तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारस्तेन तन्मंत्रग्राहिणाराज्ञासह भुज्यंते स्वसमतया स्थाप्यंते मंदोमंदबुद्धिः सारथिर्येषांतेरथायथा विषमेसा
रथिभिःसह नश्यंतितत्तथातेराजानोमंत्रिभिःसहनश्यंति १२ युक्तधर्ममनुष्ठिताः युक्तधर्मानुष्ठातारः साधवोनीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाःसपरिजनाः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीक्ष्णदंडेन प्रजानां प्रतिकूलेन रक्ष्यमाणाः प्रजा न वर्धन्ते गोमायुना मृगघातकजीवेन रक्ष्यमाणा मृगा इव १४ कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च १५ तदिदं त्वत्तो मरणरूपं घोरं काकतालीयमाकस्मिकं मयासादितं यद्यपि तथापि तत्प्रति न मया शोकः क्रियते जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायात् तथापि त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि यद्यत्रार्थे त्वं मया शोचनीयोसि १६ ननु मम मरणं कथं निश्चितं तत्राह मामिति मां निहत्य रामस्त्वां सबांधवमचिराद्वधिष्यति तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं त्वत्तो वा रामाद्वा तत्रानेन वधेन कृतकृत्योस्मि यत् मृधे रणेऽरिणा हतो म्रिये राजतो बलान्मरणापेक्षया रणे शत्रुतो मृत्योः स्वर्गदत्वादाद्यमृत्योरपमृत्युत्वेन दुर्मरणत्वेन शास्त्रे उक्तेः राज्ञा मारितस्य शौचोदकदानाद्यभावश्रवणाद्रामतो मरणेन कृतकृत्योहमिति व्यंग्यं ईदृशं ज्ञानं चास्य तपस्त्वायोगे न च शंकनीयं चित्तस्वादिति बोध्यम् १७ आत्मानं रावणं सबांधवमात्मानमित्यन्वयः १८ कदाचिद्यदि मया जीवता सहैव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चादपि

स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा १४ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेंद्रियः १५ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया अत्र त्वं शोचनीयोसि ससैन्यो विनशिष्यसि १६ मां निहत्य तु रामोसावचिरात्त्वां वधिष्यति अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये चाप्यरिणा हतः १७ दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबांधवम् १८ आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया नैव त्वमपि नाहं वै नैव लंका न राक्षसाः १९ निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृण्हन्ति सुहृद्भिरीरितम् २० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः १ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितं च मे २ नहि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्त्तते वर्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदंडहतस्य ते ३ किं तु कर्तुं मया शक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेस्तु निशाचर ४ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्षसः परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ५

सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः १९ न मृष्यसे प्रतिकूलबुद्ध्या न परिगृण्हासीत्यर्थः परेतकल्पाः मृतप्रायाः २० इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० आर० एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ॥ ७ ॥ रात्रिंचरप्रभोः रावणाद्भयं अधुनैव निंद्यमरणरूपं तस्माद्गच्छावेत्यब्रवीत्त्वमहं चेत्यर्थः १ तथा वदन्नेव निजदुःखमप्याह दृष्टश्चाहमिति पुनः यदाद्य तेन दृष्टो भविष्यामि तदोच्यमानविशेषणेन रामेण जीवितं निहतं नष्टमेव चकारात्तव च जीवितं नष्टं २ यमदंडहतस्य तेऽसौ रामः प्रतिरूपोयमदंडप्रतिरूपो वर्तते ३ अथाशक्यपरिहारमनर्थं शोचति किं त्विति ४ तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन सुसंश्लिष्टं गाढम् ५ ॥ ७ ॥ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मच्छंदवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः शौंडीर्यं वीर्यं तद्युक्तं एतद्वचोयोग्यमिति शेषः इदानीं मारीचोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसि पूर्वमन्योहि राक्षसस्तदाविष्टइ
तिशेषः ६ खगः आकाशगामीरथः ७ शून्ये राम लक्ष्मणरहिते समये ८ ९ आश्रममंडलान्मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः पत्तननगरयो राजधानीराजधा
नीत्वेन भेदः पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः १० ११ १२ १३ १४ १५ मणिप्रवरशृंगाग्रः इंद्रनीलरत्नाकारशृंगाग्रः मणिशब्दः केवलइंद्रनीलेइतिकविसम
यइतिकतकः क्वचित्सिता क्वचिदसिता मुखस्याकृतिः शोभायस्यसः यदेवाह रक्तपद्मोत्पलेति उत्पलंनीलोत्पलं इंद्रनीलवदुत्पलवच्छ्रवः श्रवणं यस्यसः

एतच्छौंडीर्ययुक्तंतेमच्छंदवशवर्तिनः इदानीमसिमारीचः पूर्वमन्योहिराक्षसः ६ आरुह्यतामयंशीघ्रंखगोरत्नविभूषितः मयासहर
थोयुक्तःपिशाचवदनैःखरैः ७ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगंतुमर्हसि तांशून्येप्रसभंसीतामानयिष्यामिमैथिलीम् ८ ततस्तथेत्यु
वाचैनंरावणंताटकासुतः ततोरावणमारीचौविमानमिवतंरथम् ९ आरुह्यायययतुःशीघ्रंतस्मादाश्रममंडलात् तथैवतत्रपश्यं
तौपत्तनानिवनानिच १० गिरींश्चसरितःसर्वाराष्ट्राणिनगराणिच समेत्यदंडकारण्यंराघवस्याश्रमंततः ११ ददर्शसहमारीचोराव
णोराक्षसाधिपः अवतीर्यरथात्तस्मात्ततःकांचनभूषणात् १२ हस्तेगृहीत्वामारीचंरावणोवाक्यमब्रवीत् एतद्रामाश्रमपदंदृश्यते
कदलीवृतम् १३ क्रियतांतत्सखेशीघ्रंयदर्थंवयमागताः सरावणवचःश्रुत्वामारीचोराक्षसस्तदा १४ मृगोभूत्वाश्रमद्वारिराम
स्यविचचारह सतुरूपंसमास्थायमहदद्भुतदर्शनम् १५ मणिप्रवरशृंगाग्रःसितासितमुखाकृतिः रक्तपद्मोत्पलमुखइंद्रनीलो
त्पलश्रवाः १६ किंचिदभ्युन्नतग्रीवइंद्रनीलनिभोदरः मधूकनिभपार्श्वश्चकंजकिंजल्कसन्निभः १७ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजं
घःसुसंहतः इंद्रायुधसवर्णेनपुच्छेनोर्ध्वंविराजितः १८ मनोहरस्निग्धवर्णोरत्नैर्नानाविधैर्वृतः क्षणेनराक्षसोजातोमृगःपरम
शोभनः १९ वनंप्रज्वलयन्रम्यंरामाश्रमपदंचतत् मनोहरंदर्शनीयंरूपंकृत्वासराक्षसः २० प्रलोभनार्थंवैदेह्यानानाधातु
विचित्रितम् विचरन्गच्छतेशष्पंशाद्वलानिसमंततः २१ रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रंभूत्वाचप्रियदर्शनः विटपीनांकिसलयान्भक्षयन्वि
चचारह २२ कदलीगृहकंगत्वाकर्णिकारानितस्ततः तमाश्रमंमंदगतिःसीतासंदर्शनंततः २३ राजीवचित्रपृष्ठःसविरराजमहामृगः रा
माश्रमपदाभ्याशेविचचारयथासुखम् २४

१६ मधूकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः कंजंपद्मंतत्किंजल्कसदृशवर्णः १७ सुसंहतः श्लिष्टसंधिबंधः १८ १९ प्र-
ज्वलयन्प्रदीपयन् २० शाद्वलानि विचरन्भक्षयन्गच्छते गच्छति २१ विचित्रमिति क्रियाविशेषणम् विटपीनामिति दीर्घआर्षः छंदोनुरोधात् भक्त्कादन्निति पाठे आर्ष-
अनुनासिकलोपः २२ कदलीगृहं कदलीवाटिकां कर्णिकारान्तद्वनंचगत्वा त्यक्त्वासीतासंदर्शनमपेक्ष्येतस्ततोमंदगतिं समाश्रयन्विचचार विरराजच २३ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ मृगयूथानिगच्छति तत्पृष्ठतोगच्छतीत्यर्थः २६ २७ विनिष्पतन् प्रागल्भ्येन कुर्वन्नित्यर्थः २८ विद्रवंति अमृगत्वनिश्चयादितिशेषः २९ मृगवधेरतोपि भावस्य राक्षसस्य संच्छादनार्थं संस्पृश्यन्नपि मृगान्नभक्षयति ३० अपचयोग्रहणं अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशिरांतकालोयं गंधवान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमइति संतापयतिसौमित्रेक्रूरस्त्वैत्रवनानिलइतिच पंपातीरे रामोक्तेश्च किंचाग्रे द्वादशमासोत्तरं यद्येषा मां नांगीकरोति तदैनां हन्मीतिरावण प्रतिज्ञा ततोहनुमद्दर्शनकालेच तंप्रति सीतावाक्यं वर्तनेदशमोमासोद्वौतुशेषौ प्लवंगमेतिसंगच्छते माघेशुक्लाष्टम्यां हरणेहि मार्गशुक्लाष्टम्यां ततोवर्गेवा दशमसमाप्त्या तस्य वर्त्तमानत्वोक्तिरसंगतैवस्यात् तच्छुक्लपक्षांते हनूमतस्तद्दर्शनात् ३१ अनर्हावनवासस्येत्यनेन नगरवासः सूचितः ३२ रूप्यरजतं धा

पुनर्गत्वानिवृत्तश्चविचचारमृगोत्तमः गत्वामुहूर्तंत्वरयापुनः प्रतिनिवर्तते २५ विक्रीडंश्चपुनर्भूमौपुनरेवनिषीदति आश्रमद्वारमागम्यमृगयूथानिगच्छति २६ मृगयूथैरनुगतः पुनरेवनिवर्तते सीतादर्शनमाकांक्षन्राक्षसोमृगतांगतः २७ परिभ्रमतिचित्राणि मंडलानिविनिष्पतन् समुद्वीक्ष्यचसर्वेतंमृगायेन्येवनेचराः २८ उपगम्यसमाघ्राय विद्रवंतिदिशोदश राक्षसः सोपितान्वन्यान्मृगान्मृगवधेरतः २९ प्रच्छादनार्थंभावस्यनभक्षयतिसंस्पृशन् तस्मिन्नेवततः कालेवैदेहीशुभलोचना ३० कुसुमापचयेव्यग्रापादपानत्यवर्तत कर्णिकारानशोकांश्चचूतांश्चमदिरेक्षणा ३१ कुसुमान्यपचिन्वंतीचचाररुचिरानना अनर्हावनवासस्यसातंरत्नमयंमृगम् ३२ मुक्तामणिविचित्रांगंददर्शपरमांगना तंवैरुचिरदंतोष्ठंरूप्यधातुतनूरुहम् ३३ विस्मयोत्फुल्लनयनासस्नेहंसमुदेक्षत सचतांरामदयितांपश्यन्मायामयोमृगः ३४ विचचारततस्तत्रदीपयन्निववनम् अदृष्टपूर्वंदृष्ट्वातंनानारत्नमयंमृगम् विस्मयंपरमंसीताजगामजनकात्मजा ३५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेद्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ ७ सातंसंप्रेक्ष्यसुश्रोणी कुसुमानिविचिन्वती हेमराजतवर्णाभ्यांपार्श्वाभ्यामुपशोभितम् १ प्रहृष्टाचानवद्यांगीमृष्टहाटकवर्णिनी भर्तारमपिचक्रंदलक्ष्मणंचैवसायुधम् २ आहूयाहूयचपुनस्तंमृगंसाधुवीक्षते आगच्छागच्छशीघ्रंवैआर्यपुत्रसहानुज ३ तावाहूतौनरव्याघ्रौवैदेह्यारामलक्ष्मणौ वीक्ष्यमाणौतुतंदेशंतदाददृशतुर्मृगम् ४ शंकमानस्तुतंदृष्ट्वालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् तमेवैनमहंमन्येमारीचंराक्षसंमृगम् ५ चरंतोमृगयांहृष्टाः पापेनोपाधिनावने अनेननिहताराम राजानः पापरूपिणा ६

तवोगैरिकाद्यास्तत्सदृशरोमयुक्तं ३३ ३४ ३५

इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआर० द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ ७ सातमिति १ मृष्टहाटकं शुद्धहेम तत्सदृशवर्णा चक्रंद आह्वाने क्रंदि चक्रंदेति रोदनार्थेन भाव्यशुभमितिसूचितंकविना २ ३ तावाहूतौ सीतयेतिशेषः ४ ५ मृगयां चरंतस्त्वा कुर्वतः उपाधिना मृगरूपच्छलेन ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यमायाविदोमाया याश्रुतासामृगरूपमिदंकृतम् मायैवमृगरूपेण परिणतेत्यर्थः भानुमत्प्रकाशयुतम् गंधर्वपुरवदापातरमणीयम् ७ नास्ति एवमुपा-
दानकमृगासंभवात् ८ काकुत्स्थं लक्ष्मणं प्रतिवार्य नायं राक्षसोऽपितु चित्रमृगोनैतद्ग्रहणविघ्नस्त्वया कार्यइत्युक्त्येत्यर्थः छद्मनावंचनेनहृतचेतनासेव ९
नोऽस्माकं अयोध्या गमनोत्तर तत्रसख्यभिप्रायेण बहुवचनं १० सृमरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ ११ १२ अन्यःसदृशःएतत्सदृशोन्यंइत्यर्थः तेजसा विचि
त्रगतिसामर्थ्येन क्षमया सौम्यभावेन दीप्त्या देहकांत्या १३ शशिसन्निभत्वेनाह्लादकत्वम् १४ स्वरसंपत् ध्वनिसमृद्धिः १५ तदग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणं
जीवतोग्रहणमाश्चर्यभूतंभवति यतोऽतोविस्मयं जनयिष्यति १६ १७ १८ हतोपियदितेग्रहणंप्राप्नोति तदापिमेप्रयोजनमित्याह अजिनमिति १९

अस्यमायाविदोमायामृगरूपमिदंकृतम् भानुमत्पुरुषव्याघ्रगंधर्वपुरसन्निभम् ७ मृगोह्येवंविधोरत्नविचित्रोनास्तिराघव जग-
त्यांजगतीनाथमायैषाहिनसंशयः ८ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थंप्रतिवार्यशुचिस्मिता उवाचसीतासंहृष्टाछद्मनाहृतचेतना ९ आर्य
पुत्राभिरामोसौमृगोहरतिमेमनः आनयैनंमहाबाहोक्रीडार्थंनोभविष्यति १० इहाश्रमपदेऽस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः मृगाश्चरंतिस-
हिताश्चमराःसृमरास्तथा ११ ऋक्षाःपृषतसंघाश्चवानराःकिन्नरास्तथा विहरंतिमहाबाहोरूपश्रेष्ठामहाबलाः १२ नचान्यःसदृ-
शोराजन्दृष्टःपूर्वोमृगोमया तेजसाक्षमयादीप्त्यायथायंमृगसत्तमः १३ नानावर्णविचित्रांगोरत्नभूतोममाग्रतः द्योतयन्वनमव्यग्रं
द्योततेशशिसन्निभः १४ अहोरूपमहोलक्ष्मीःस्वरसंपच्चशोभना मृगोद्भुतोविचित्रांगोहृदयंहरतीवमे १५ यदिग्रहणमभ्येतिजी
वन्नेवमृगस्तव आश्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यति १६ समाप्तवनवासानांराज्यस्थानांचनःपुनः अंतःपुरेविभूषार्थोमृगएषभ
विष्यति १७ भरतस्यार्यपुत्रस्यश्वश्रूणाममचप्रभो मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति १८ जीवन्नयदितेभ्येतिग्रहणंमृगसत्त
मः अजिनंनरशार्दूलरुचिरंतुभविष्यति १९ निहतस्यास्यसत्वस्यजांबूनदमयत्वचि शष्पबृस्यांविनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् २०
कामवृत्तमिदंरौद्रंस्त्रीणामसदृशंमतम् वपुषात्वस्यसत्वस्यविस्मयोजनितोमम २१ तेनकांचनरोम्णातुमणिप्रवरशृंगिणा तरु
णादित्यवर्णेननक्षत्रपथवर्चसा २२

शष्पबृस्यां बालतृणपरिकल्पिततापसासने विनीतायां प्रसारितायामस्य जांबूनदमयत्वचि उपासितुं त्वत्समीपेस्थातुंइच्छामि यद्वा भगवदुपासनां कर्तुमि
त्यर्थः २० इदंकामेन स्वप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं रौद्रं अतएवस्त्रीणामसदृशं कैकेयीवादिति ममनिर्णीतं तथापिअस्य सत्वस्य वपुषाममविस्मयोजनि
तइतिजातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपिकरोमीतिशेषः २१ कांचनरूपेणेतिपाठे रूपेणमृगेण रूपंमृगेपिविज्ञेयमितिहलायुधः नक्षत्रसदृशनानाबिंदूपलक्षित
त्वात्तत्पथसदृशेन २२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राघवस्यापि संभाविता संभावितवस्तुतत्त्वनिरूपणकुशलमतेरपि मनोविस्मयमागतं प्राप्तं तदिव बभूव भवितव्यतायाः प्राबल्यात् २३ तदेवाह लोभितइति
२४ रूपेण अलौकिकविचित्रस्वरूपेण श्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेण हेतुना अद्य एष मृगो न भविष्यति न जीविष्यति जीवनमस्य न संभावितमित्यर्थः प्रायेण मृगलम
त्रनसंभावितमित्यर्थ इति कतकः २५ नंदन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य तत्रवने चैत्ररथसंश्रये तदाख्येवनेपि न योस्य कश्चित्समो मृगः स पृथिव्यामस्ति इति कु
तः संभाव्यते इत्यर्थः २६ तदेवाह प्रतिलोमेत्यादि कनकबिंदुभिः सहितारोमराजय इत्यन्वयः २७ शतन्हदा विद्युत् २८ मसारगल्लुर्कमुखः शंखः
मुक्तानि भोदर इति पाठे मसार इंद्रनीलस्तस्य गल्लुर्कश्चषकस्तदाकारास्य संपुट इत्यर्थ इति तीर्थः अनिरूप्यः इदमित्थमिति निरूपयितुमशक्यः पाठां
तरे यस्येत्यादि २९ ३० मांसहेतोरपि विहारार्थं च घ्नंति किं पुनरेवंविधलग्लाभार्थमिति भावः ३१ महावने राजभिरिति शेषः व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि चीयंते सं

बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम् २३ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः उवाच राघवो हृ
ष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः २४ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहामुल्लसितामिमाम् रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति २५ न वने नंदनोद्देशे न चैत्र
रथसंश्रये कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योस्य कश्चित्समो मृगः २६ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः शोभंते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिंदु
भिः २७ पश्यास्य जृंभमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् जिह्वां मुखान्निःसरंतीं मेघादिव शतन्हदाम् २८ मसारगल्लुर्कमुखः शंखमुक्तानि
भोदरः कस्य नामानिरूप्योसौ न मनो लोभयेन्मृगः २९ कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जांबूनदमयप्रभम् नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ३०
मांसहेतोरपि मृगान्विहारार्थं च धन्विनः घ्नंति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ३१ धनानि व्यवसायेन विचीयंते महावने धातवो विविधा-
श्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ३२ तत्सारमखिलं नृणां धननिचयवर्धनम् मनसा चिंतितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ३३ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्र
जत्यविचारयन् तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्यास्तु लक्ष्मण ३४ एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये कांचनत्वचि उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा
३५

गृह्यंते ननु वने कुतो धनं तत्राह धातव इति मणिरत्नं सुवर्णं च येषु तादृशा धातवः वज्रादिमणिसुवर्णादियुक्तास्ताम्रादिधातव इति यावत् ३२ निचयवर्धनं
कोशवर्धनं तद्रूप्यं धनं नृणां सारमतिप्रशस्तं भवति शुक्रं ब्रह्मसपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति श्रुतेः एवं च शुक्रस्य ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिं
तितं सर्वं संकल्पमात्रसिद्धम् सर्वभोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात्सारतरं न हूत् ३३ ननु तथापि विचार्य कर्तव्यं तत्राह अर्थीति अर्थी अर्थापेक्षः पुमान् येनार्थकृत्येन
अर्थनिमित्तेन कर्तव्येन कर्मणा तत्सौंदर्यादाक्षिप्तहृदयो विचारयन्नेव व्रजति तत्संपादनार्थं तमेवार्थ्याः अर्थसंपादनचतुराः अर्थशास्त्रज्ञा अर्थे अर्थपदवा-
च्यमाहुः ३४ अतोऽविचारितैवात्र प्रवृत्तिरित्याह एतस्येति अत्र विचारो न कर्तव्य एतन्मूलेन महतोर्थस्य सिद्धिरिति गूढतात्पर्यम् ३५ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यपरार्ध्यत्वमेव दर्शयति नेति कदल्याइयं त्वक् कादली मृदूच्चकर्बुरनीलाग्ररोमा मृगविशेषः कदली प्रियकी मृदूच्चमसृणघनरोमयुक्तोमृगः प्रियकस्तस्ये-
यंप्रियकी प्रवेणी अजविशेषसंबंधिनी आविकी अविलक् प्रत्येकं नञुक्तिः सर्वथासादृश्याभावबोधनाय अनेन एतदीयत्वचा ३६ यश्चन भश्वरोमृगः मृगशि-
रोनक्षत्ररूपः तदेवाह तारामृगेति ३७ अथलक्ष्मणमतमंगीकृत्यापि प्रवृत्तिमाह यदिवेति राक्षसमायैषा नमृग इति यथा मां वदसि यदिवातथैवैषभवेत्तथा
प्यस्य वधोमयाकर्त्तव्यएव राक्षसवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् ३८ ३९ उत्थाय प्रादुर्भूय उल्लुत्य वा ४० पुरस्तात्पूर्वं इह दंडकारण्ये स्वगर्भोश्वतरीमिवेति अश्व
तरीस्वगर्भेणम्रियतइति प्रसिद्धिः अश्वतरी गर्दभादश्वायामुत्पन्नेति तीर्थः अश्वतरीकर्कटीतिपरे वृश्चिक इतिकतकः अत्राद्यव्याख्यैव ज्यायसी तस्याःगर्भस्यो

नकादलीनप्रियकीनप्रवेणीनचाविकी भवेदेतस्यसदृशीस्पर्शेनेनेतिमेमतिः ३६ एषचैवमृगःश्रीमान्यश्चदिव्योनभश्चरः उभावेतौमृगौ
दिव्यौतारामृगमहीमृगौ ३७ यदिवायतथायन्मांभवेद्वदसिलक्ष्मण मायैषाराक्षसस्येतिकर्तव्योस्यवधोमया ३८ एतेनहिनृशंसेन
मारीचेनाकृतात्मना वनेविचरतापूर्वंहिंसितामुनिपुंगवाः ३९ उत्थायबहवोयेननृगयायांजनाधिपाः निहताःपरमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्व
यंमृगः ४० पुरस्तादिहवातापिःपरिभूयतपस्विनः उदरस्थोद्विजान्हंतिस्वगर्भोश्वतरीमिव ४१ सकदाचिच्चिराल्लोकेआससादमहामुनि
अगस्त्यंतेजसायुक्तंभक्ष्यस्तस्यबभूवह ४२ समुत्थानेचतद्रूपंकर्तुकामंसमीक्ष्यतम् उत्स्मयित्वातुभगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ४३ त्वया
विगण्यवातापे परिभूताश्चतेजसा जीवलोकेद्विजश्रेष्ठास्तस्मादसिजरांगतः ४४ तद्रक्षोपिनभवेदेववातापिरिवलक्ष्मण मद्विधंयोतिमन्ये
तधर्मनित्यंजितेंद्रियम् ४५ भवेद्धतोयंवातापिरगस्त्येनेवमागतः इहत्वंभवसन्नद्धोयंत्रितोरक्षमैथिलीम् ४६ अस्यामायत्तमस्माकं
यत्कृत्यंरघुनंदन अहमेनंवधिष्यामिगृहीष्याम्यथवामृगम् ४७ यावद्गच्छामिसौमित्रेमृगमानयितुंद्रुतम् पश्यलक्ष्मणवैदेह्यामृग
त्वचिगतांस्पृहाम् ४८

दरपाटनंविना ननि सरणमितिसर्वजनसिद्धेः ४१ ४२ समुत्थाने आह्वाने तद्रूपं राक्षसंरूपं उत्स्मयित्वा ई-
षद्धसित्वा ४३ अविगणय्य अविचार्यपापं तस्माद्द्विजपरिभवजपापेन जरांजीर्णतां ४४ योमारीचोमद्विधमतिमन्येतातिक्रामेत् तद्रक्षोपि मारीचाख्यं वाता
पिरिव नभवेदेव नजीवेदेव ४५ उक्तमेवार्थं पुनराह दार्ढ्याय भवेदिति मामागतः प्राप्तोमारीचोऽगस्त्येन वातापिरिव मयाहतोभवेत् भविष्यतीत्यर्थः सन्न
द्धः धनुःकवचादियुक्तः यंत्रितः यत्नवान् व्यापारांतरहीनः ४६ अस्माकं यत्कृत्यमवश्यकं कर्तव्यं तदस्यामेतद्रक्षणविषये आयत्तंस्थितं तन्मुख्यफले त्वं
सावधानस्तिष्ठ स्वकर्तव्यमाह अहमिति अत्रपूर्वश्लोकचतुर्थचरणश्लेषेण अयंत्रितोयंत्रणयाहीनोनोतियत्नरहितः सीतांरक्ष यदस्माकं कृत्यमवतारग्र- ४५
हणप्रयोजनम् तदस्यामायत्तं अनयैव साधनीयमित्यपि सूचितं ४७ यावद्गच्छामि गमिष्यामीत्यर्थः आनयितुं आनेतुं तत्रहेतुः पश्येति ४८ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रधानया सर्वोत्तमया नभविष्यति नजीविष्यति अनेन जीवतोग्रहणमशक्यमिति दर्शितम् तेत्वयासीतयासहेतिशेषः अनयाप्रेरिते कर्तव्येचेत्यप्यर्थः ४९ यावदिति तावदप्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ५० प्रदक्षिणेन समर्थेन सर्वतः सर्वदिग्वर्तिरक्षोभ्यः ५१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके आरण्यकांडे त्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ७ त्सरुः खड्गमुष्टिः १ मध्येस्थलत्रये विनतं त्रिविनतं आत्मविभूषणं चापस्य वीरालंकारत्वात् आत्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्तम् वैष्णवमितिसूचितम् कलापौ तूणीरे २ वन्यराजः वन्यानां मृगाणां राजा विचित्रमृगत्वात् पुनः संदर्शने दृष्टिविषये ३ रूपेणस्वरूपेणाग्रतोद्योतयंतं

त्वचाप्रधानयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति अप्रमत्तेननतेभाव्यंआश्रमस्थेनसीतया ४९ यावत्पृषतमेकेनसायकेननिहन्म्यहम् हत्वैतच्चर्म आदायशीघ्रमेष्यामिलक्ष्मण ५० प्रदक्षिणेनातिबलेनपक्षिणाजटायुषाबुद्धिमताचलक्ष्मण भवाप्रमत्तःप्रतिगृह्यमैथिलींप्रतिक्षणंसर्वतएवशंकितः ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ७ तथातुतंसमुद्दिश्यभ्रातरंरघुनंदनः दधारासिंमहातेजाजांबूनदमयत्सरुम् १ ततस्त्रिविनतंचापमादायात्मविभूषणम् आबध्यचकलापौद्वौजगामोदग्रविक्रमः २ तंवन्यराजोराजेंद्रमापतंतंनिरीक्ष्यवै बभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनःसंदर्शनेऽभवत् ३ बद्धासिर्धनुरादायप्रदुद्राव यतोमृगः तंसपश्यतिरूपेणद्योतयंतमिवाग्रतः ४ अवक्ष्यावेक्ष्यधावंतंधनुष्पाणिर्महावने अतिवृत्तमिवोत्पाताल्लोभयानंकदाचन ५ शंकितंतुसमुद्भ्रांतमुत्पतंतमिवांबरम् दृश्यमानमदृश्यंचवनोद्देशेषुकेषुचित् ६ छिन्नाभ्रैरिवसंवीतंशारदंचंद्रमंडलम् मुहूर्तादेवददृशेमुहुर्दूरात्प्रकाशते ७ दर्शनादर्शनेनैवसोपाकर्षतराघवम् सदूरमाश्रमस्यास्यमारीचोमृगतांगतः ८ आसीत्क्रुद्धस्तुकाकुत्स्थोविवशस्तेनमोहितः अथावतस्थेसुश्रांतश्छायामाश्रित्यशाद्वले ९ सतमुन्मादयामासमृगरूपोनिशाचरः मृगैःपरिवृतोऽथान्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत १० गृहीतुकामंदृष्ट्वातंपुनरेवाभ्यधावत तत्क्षणादेवसंत्रासात्पुनरंतर्हितोऽभवत् ११ पुनरेववनोद्देशात्वृक्षखंडाद्विनिःसृतः दृष्ट्वारामोमहातेजास्तंहंतुंकृतनिश्चयः १२ भूयस्तुशरमुद्धृत्यकुपितस्तत्रराघवः सूर्यरश्मिप्रतीकाशंज्वलंतमरिमर्दनम् १३ संधायसुदृढेचापेविकृष्यबलवद्बली तमेवमृगमुद्दिश्यज्वलंतमिवपन्नगम् १४

द्योतमानमिवस्थितम् ४ अतिवृत्तं अतिक्रांतं कदाचन लोभयानं हस्तप्राप्तमिवदृश्यमानम् ५ शंकितमिषुपातादितिशेषः वनोद्देशेषु क्वचिद्दृश्यमानम् क्वचिददृश्यमानम् ६ छिन्नाभ्रसंवीतचंद्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धम् ७ दर्शनादर्शनेति द्वंद्वैकवद्भावः स मृगतां गतोमारीचोऽस्याश्रमस्य दूरंगतइत्यर्थः ८ तेनदर्शनादर्शनेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितोवंचितः विवशस्तत्त्वग्लोभपरवशइव सुश्रांतः छायामाश्रित्यावतस्थे ९ उन्मादयामास बहुदूरधावनेन चित्तविभ्रमम् चकार १० ११ १२ भूयः कुपितइतिशेषः १३ १४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रंब्रह्मास्त्रं ब्रह्मदत्तबाणंच मृगरूपसदृशरूपस्य मायाकृतरूपे यक्षवत्प्रविश्यस्थितस्य १५ मारीचस्यैवहृदयं नतुतत्कृतमायामृगाकारमा
त्रस्य तालमात्रमुत्प्लुत्य शरवेगकृतवेधादितिशेषः १६ १७ तद्वचनं रावणवचनं दध्यौ ध्यानंकृतवान्केनभक्तृतेनोपायेन सीतालक्ष्मणं प्रस्थापयेत्तांच शू
न्येरावणोहरेदिति दध्यौ १८ प्राप्तकालमाज्ञाय रावणोक्तमुपायमेव युक्तंमत्वा १९ मर्मणिप्राणस्थाने रक्षसइदं राक्षसं रूपमास्थितः पूर्वोक्तं शब्दंचक्रेइ
त्यन्वयः २० समहाकायः महाशरीरम् २१ २२ लक्ष्मणवचएवाह मारीचस्यत्विति २३ सीताकथंभवेत् किंअधैर्यंनाटयित्वा लक्ष्मणंप्रेषयेत् उत

मुमोचज्वलितंदीप्तमस्त्रंब्रह्मविनिर्मितम् सभृशंमृगरूपस्यविनिर्भिद्यशरोत्तमः १५ मारीचस्यैवहृदयंबिभेदाशनिसन्निभः ताल
मात्रमथोत्प्लुत्यन्यपतत्सभृशातुरः १६ व्यनदद्भैरवंनादंधरण्यामल्पजीवितः म्रियमाणस्तुमारीचोजहौतांकृत्रिमांतनुम् १७ स्मृत्वा
तद्वचनंरक्षोदध्यौकेनतुलक्ष्मणम् इहप्रस्थापयेत्सीतातांशून्येरावणोहरेत् १८ सप्राप्तकालमाज्ञायचकारचततःस्वनम् सदृशंराघ
वस्यैवहासीतेलक्ष्मणेतिच १९ तेनमर्मणिनिर्विद्धःशरेणानुपमेनहि मृगरूपंतुतत्त्यक्त्वाराक्षसंरूपमास्थितः २० चक्रेससुमहाकायोमा
रीचोजीवितंत्यजन् तंदृष्ट्वापतितंभूमौराक्षसंभीमदर्शनम् २१ रामोरुधिरसिक्तांगंचेष्टमानंमहीतले जगाममनसासीतांलक्ष्मणस्य
वचःस्मरन् २२ मारीचस्यतुमायैषापूर्वोक्तालक्ष्मणेनतु तत्तथाह्यभवच्चाद्यमारीचोयंमयाहतः २३ हासीतेलक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्यतुम
हास्वनम् ममाररक्षसःसोऽयंश्रुत्वासीताकथंभवेत् २४ लक्ष्मणश्चमहाबाहुःकामवस्थांगमिष्यति इतिसंचिन्त्यधर्मात्मारामोहृष्ट
तनूरुहः २५तत्ररामंभयंतीव्रमाविवेशविषादजम् राक्षसंमृगरूपंतंहत्वाश्रुत्वाचतत्स्वनम् २६ निहत्यपृषतंचान्यंमांसमादायराघवः
त्वरमाणोजनस्थानंससाराभिमुखंतदा २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआर॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ७
आर्तस्वरंतुतंभर्तुर्विज्ञायसदृशंवने उवाचलक्ष्मणंसीतागच्छजानीहिराघवम् १ नहिमेजीवितंस्थानेहृदयंवावतिष्ठते क्रोशतःपरमा
र्तस्यश्रुतःशब्दोमयाभृशम् २ आक्रंदमानंतुवनेभ्रातरंत्रातुमर्हसि तंक्षिप्रमभिधावत्वंभ्रातरंशरणैषिणम् ३

धीराभवेदित्यर्थः २४ काम
वस्थां अधैर्यादितिशेषः हृष्टतनूरुहस्त्रासादिव रोमांचिततनुः वस्तुतएतन्मूलेन सर्वकार्यनिष्पत्तिरिति हर्षाद्रोमांचिततनुः २५ तत्रनटवद्भगवान्मनुष्यरूप-
त्वात् भयशोकादिमत्त्वं नाटयतीति कविरपिसर्वलोकवेद्यंतथैवाह तत्ररामंभयमिति तात्त्विकमर्थंतु हृष्टतनूरुहः इतिहृष्टपदेन प्रागेव ध्वनितवान् २६ पृ-
षतंमृगंजनस्थानमभिमुखं जनस्थानवर्तिनिजाश्रमाभिमुखं २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके आरण्यकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ७
अथसीतारामविषयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुद्वासयति आर्तेति भर्तुःस्वरेण सदृशंस्वरं भर्तुःस्वरइत्येव ज्ञात्वेत्यर्थः १ क्रोशतःरामस्य २ ३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आज्ञाय शासनं अप्रमत्ते नतेभाव्यमाश्रमस्थेनसीनयेत्युक्तमनुचिंत्येत्यर्थः ४ क्षुभिता क्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुयोग्यवृत्तः ५ तदेवाह यस्त्वमिति नाभिपद्यसे
नप्राप्तोभवसि मत्कृते मत्सरियहार्थं ६ ७ विश्रब्धं विश्वस्तं यथातथा विश्रब्धइतिपाठांतरं त्वद्रक्षणंविहाय कथं गच्छामीत्यत्राह किंहीति योरामः प्रधा
नंयस्यसयत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन्रामे संशयमापन्ने सतिमया तिष्ठंत्यात्वद्रक्षणेन जीवंत्याकिंकर्तव्यंभवेत् तदभावेमरणमेवश्रेयस्तद्येनकेनापि
भवतु रक्षसावान्येनजंतुनावा सतोवह्निप्रवेशादिनावेतिभावः अत्रायंध्वनिः राक्षससंहारप्रधानकार्यकरणायागतस्य तवत्वद्भ्रातुर्वातस्मिन्कार्येइहम
दवस्थित्या संशयमापन्ने इहजीवंत्या मयाकिंकार्यंभवेत् सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषु तवभ्रातुरहमेव सहकारिणी प्रकृतश्च संहारोत्र मत्स्थित्या नन्नि
वर्ततइति ८ ९ एवंबोधितस्त्वोपि मानुष्यनाटनेन लोकव्यवहारानुसाराल्लक्ष्मणोऽवददित्याह अब्रवीदिति १० ११ १२ नसविद्येतनश्ये

रक्षसांवशमापन्नंसिंहानामिवगोवृषम् नजगामतथोक्तस्तुभ्रातुराज्ञायशासनम् ४ तमुवाचततस्तत्रक्षुभिताजनकात्मजा सौमित्रेमित्ररू
पेणभ्रातुस्त्वमसिशत्रुवत् ५ यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे इच्छसित्वंविनश्यंतंरामंलक्ष्मणमत्कृते ६ लोभात्तुमत्कृतेनूनं
नानुगच्छसिराघवम् व्यसनंतेप्रियंमन्येस्नेहोभ्रातरिनास्तिते ७ तेनतिष्ठसिविश्रब्धंतमपश्यन्महाद्युतिम् किंहिसंशयमापन्नेतस्मि
न्निहमयाभवेत् ८ कर्तव्यमिहतिष्ठंत्यायत्प्रधानस्त्वमागतः एवंब्रुवाणांवैदेहींबाष्पशोकसमन्विताम् ९ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तांसीतां
मृगवधूमिव पन्नगासुरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः १० अशक्यस्तववैदेहिभर्ताजेतुंनसंशयः देविदेवमनुष्येषुगंधर्वेषुपतत्रिषु ११ राक्ष
सेषुपिशाचेषुकिन्नरेषुमृगेषुच दानवेषुचघोरेषुनसविद्येतशोभने १२ योरामंप्रतियुध्येतसमरेवासवोपमम् अवध्यःसमरेरामोनैवं-
वंत्वंवक्तुमर्हसि १३ नत्वामस्मिन्वनेहातुमुत्सहेराघवंविना अनिवार्यंबलंतस्यबलैर्बलवतामपि १४ त्रिभिर्लोकैःसमुदितैःसेश्वरैः
सामरैरपि हृदयंनिर्वृतंतेस्तुसंतापस्त्यज्यतांतव १५ आगमिष्यतितेभर्ताशीघ्रंहत्वामृगोत्तमम् नसतस्यस्वरोव्यक्तंनकश्चिदपिदैवतः
१६ गंधर्वनगरप्रख्यामायातस्यचरक्षसः न्यासभूतासिवैदेहिन्यस्तामयिमहात्मना १७ रामेणत्वंवरारोहेनत्वांत्यक्तुमिहोत्सहे कृत
वैराश्चकल्याणिवयमेतैर्निशाचरैः १८

देवेत्यर्थः नसविद्येतेत्युक्तं तत्र सकस्तत्राह योराममिति १३ बलवतामिंद्रादीनामपि बलैस्तस्य बलमनिवार्यमधृष्यम् १४ तवत्वया १५ सस्वरोव्यक्तं
स्पष्टं तस्यरामस्य नभवति दैवतः अशरीरदेवतासंबंधी कश्चित्स्वरइत्यपिनेत्यर्थः तदापि शंकायुक्ता नत्वेवमपीत्यर्थः १६ किंतर्हि गंधर्वनगरप्रख्या तद्व
न्मिथ्यातस्य रक्षसोमायैव वंचनार्थं तत्कृतोयं स्वरइत्यर्थः त्वं न्यासरूपतया मयिनिक्षिप्तासि अतस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहेइत्युत्तरेणान्वयः १७ १८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खरस्य निधने रामेण कृतेसति जनस्थानवधं जनस्थानवर्तिस्विकपरिकररक्षोवधं प्रतिलक्ष्य कृतवैरा इत्यन्वयः व्याहरंति अस्मद्व्यामोहनार्थमितस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे १९ हिंसैव साधुजनपीडैव विहारोयेषांते तथाइदं पूर्वान्वयि अतस्त्वं रामस्य क्लेशं नचिंतयितुमर्हसि २० अनार्यकरुणारंभ अनार्यया कुत्सितया करुणया रामव्यसनेपि मद्विषयया आरंभोमद्रक्षणारंभोयस्य तत्संबोधनम् २१ तेनरामव्यसनप्रियत्वेन अत्ररामव्यसनं रामस्य प्रतिज्ञातार्थस्य सर्वसरक्षोवधरूपस्य हानिस्तत्प्रियत्वेनेति गूढं तात्पर्यम् अतएवामद्विषया करुणा अनार्या कुत्सिता प्रधानकार्यविरोधित्वादितिबोध्यं २२ अथपुनर्नंदवदाह नैवेत्यादि सपत्नेषु ज्ञातित्वात् २३ कृतदुष्टः कृतरादुष्टहृदयः २४ तन्नसिध्यति मत्सरियहरूपम् २५ उपसंश्रुत्य उपभुज्य २६ २७ २८ अ

खरस्यनिधनेदेविजनस्थानवधंप्रति राक्षसाविविधोवाचोव्याहरंतिमहावने १९ हिंसाविहारावैदेहिनचिंतयितुमर्हसि लक्ष्मणेनैवमुक्तातुक्रुद्धासंरक्तलोचना २० अब्रवीत्परुषवाक्यलक्ष्मणंसत्यवादिनम् अनार्यकरुणारंभनृशंसकुलपांसन २१ अहंतवप्रियंमन्ये रामस्यव्यसनंमहत् रामस्यव्यसनंदृष्ट्वातेनैतानिप्रभाषसे २२ नैवचित्रंसपत्नेषुपापंलक्ष्मणयद्भवेत् त्वद्विधेषुनृशंसेषुनित्यंप्रच्छन्नचारिषु २३ सुदुष्टस्त्वंवनेराममेकमेकोनुगच्छसि ममहेतोःप्रतिच्छन्नःप्रयुक्तोभरतेनवा २४ तन्नसिध्यतिसौमित्रेतवापिभरतस्यवा कथमिंदीवरश्यामंरामंपद्मनिभेक्षणम् २५ उपसंश्रित्यभर्तारंकामयेयंपृथक्जनं समक्षंतवसौमित्रेप्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् २६ रामंविनाक्षणमपिनैवजीवामिभूतले इत्युक्तःपरुषंवाक्यंसीतयारोमहर्षणम् २७ अब्रवील्लक्ष्मणःसीतांप्रांजलिःसजितेंद्रियः उत्तरंनोत्सहेवक्तुंदैवतंभवतीमम २८ वाक्यमप्रतिरूपंतुनचित्रंस्त्रीषुमैथिलि स्वभावस्त्वेषनारीणामेषुलोकेषुदृश्यते २९ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णाभेदकराःस्त्रियः नसहेहीदृशंवाक्यंवैदेहिजनकात्मजे ३० श्रोत्रयोरुभयोर्मध्येतप्तनाराचसन्निभम् उपशृण्वंतुमेसर्वेसाक्षिणोहिवनेचराः ३१ न्यायवादीयथावाक्यमुक्तोहंपरुषंत्वया धिक्त्वामद्यविनश्यंतींयन्मामेवंविशंकसे ३२ स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेनगुरुवाक्येव्यवस्थितम् गच्छामियत्रकाकुत्स्थःस्वस्तितेस्तुवरानने ३३

प्रतिरूपमत्यंतानुचितं २९ तीक्ष्णाःक्रूराः भेदकराः कृत्तोहेलितिटः कृतभ्रातृपित्रादेरितिशेषः ३० वनेचरादेवाइतिशेषः ३१ यत्परुषमुक्तस्तदुपशृण्वंत्वितियोजना यद्यस्मात् मामेवंवागगोचरदुर्भाववंतं विशंकसे ततएव दोषाद्य विनश्यंतीमासन्नविनाशां विपरीतमतिं त्वांत्वां धिक्इत्यर्थः अत्रनशेर्नाशेच्छार्थः तेन राक्षसकुलस्यनाशेच्छावतीं त्वांधिक् यतोयदर्थं मामेवं विशंकसेवदसि इतिगूढं यद्वाविनश्यंतींशक्तितयाप्रतिक्षणंपरिणामरूपेण विनश्यंतीं त्वांधिक् यन्मां त्वदस्पृष्टं त्वदाक्रमणायोग्यमेव विशंकसे त्वदाक्रांतेषु किंत्वेवंसंभावनेति ३२ पुनर्वेषानुसारेणाह स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेनक्रौर्येणयुता त्वंगुरुवाक्येज्येष्ठनियोगेस्थितं मामेवंब्रूषे इतिशेषः अतोयत्रकाकुत्स्थस्तत्र गच्छामि गमिष्यते स्वस्त्यस्तु सर्वतइतिशेषः ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवंति तैस्त्वत्पीडां शंकमानोऽहं रामेण सह पुनरागतस्त्वां पश्येयं एतदपि संभवेदित्यर्थः ३४ किमनेन सामान्यपुरुषप्रसंगः शंक्य इति मन्यमाना स्वदार्ढ्यं प्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ३५ आबंधिष्येरज्ज्वा कंठमिति शेषः विषमे भृग्वादिविषमे स्थित्वा ततः प्रपातेनेति शेषः ३६ सर्वथाकर्तव्यमर्थमाह प्रवेक्ष्यामि हुताशनं अत एवात्र वाशब्दानुक्तिः अनेन साक्षाद्रावणगृहं नगमिष्यामि किंत्वहं स्वरूपेणाग्नौ स्थित्वा माययैव तद्गृहं गमिष्यामीति ध्वनितम् तदुक्तं कूर्मपुराणे रामस्य सुभगां भार्यां रावणो राक्षसेश्वरः सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः गृहीत्वा मायया वेषं चरंतीं विजने वने स मा हर्तुमनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम् तद्भाव लंकयामेव हृदिस्थं तं तापसो भूत्वा हरिष्यामीति भावमित्यर्थः जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा इति वह्न्यष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ध्यायंती मनसा तस्थौ रामम् उन्मीलितेक्षणा अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहो महेश्वरः आविरासीत्सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया सीतामादाय रामेष्टां पावकोंऽतरधीयत कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः समादायाभवत्सीतां शंकाकुलितमानसः सा प्रत्ययाय भूतां

रक्षंतु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवंति मे अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ३४ लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदती जनकात्मजा प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रबाष्पपरिप्लुता ३५ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण आबंधिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ३६ पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ३७ इति लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ३८

नां सीतां मायामयी पुनः विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि तां दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः रामायादर्शयत्सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया स्त्रीणां सर्वाघशमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतमिति उत्तरखंडे चतुस्त्रिंशेऽध्याये अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशकरापदि अग्निप्रवेशो न दोषाय सर्वप्रायश्चित्तं चेति ध्वनितं कदाप्यन्यपुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः अत्र पत्युः सान्निध्ये इति शेषः तेन विराधस्पर्शेऽपि न हानिः तदा पतिसन्निधानात् किंच साक्षाद्भगवतीस्पर्शे रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव म्रियेत एवं च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति मायासीतारचना किंचास्य कार्यं हनुमत्पुच्छाग्निना लंकादाहः अन्यथा रावणवशो न लोकपालाग्निना कथं तन्नगरदाहः स्यात् एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत्कार्यसामर्थ्यं तस्येति मंतव्यं किंचैवं प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शे जगन्मातुः प्रतिज्ञाभंगः स्यात् ३७ आश्रुत्य लक्ष्मणं प्रति प्रतिज्ञाय दुःखात्सकलकरणतापादिव उदरं प्रजघान इत्यनेन सर्वरक्षोमरणं विना न मे उदरपूर्तिरिति सूचितं अन्यथा शोके वक्षआघातस्यैव स्त्रीषु प्रसिद्ध्याऽसंगतिः स्यात् ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विमनाः सौमित्रिस्तां रुदतीमार्तरूपामार्तस्येव कृतरूपामालोक्य लोकानुसारत आश्वासयामास साचतं नकिंचिदुवाच आश्वासन व्याजेन गमनविलंबंक
रोतीतिकोपेनेतिशेषः ३९ अभिवाद्य मनसेतिशेषः किंचि दभिप्रणम्येति कायिकः सउक्तः अत्रकिंचिदित्यनेन कोपःसूचितः यद्यपिकोपेपि यथोचित
व्यवहारत्यागोलक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां संदर्श्य तस्याअग्निप्रवेशोद्यमेन छायाबुध्या किंचित्सांजलित्वं किंचिदेवनमनमि-
त्यनेनसूचितम् कथमेनां रामेणाविनास्थास्यामीतिबहुशोवेक्षमाणः अग्निप्रविष्टानवेतिच वीक्षमाणः ४० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मी॰ आरण्यकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ७ नचिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः विकांक्षन्विशेषेणकांक्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः कांक्षिःश
कायामपि तेनरामं विरुद्धं शंकमानः शीघ्रमितोऽनपसरणे कार्यनाशाद्रामोपिविरुद्धःस्यादितिशंकमानः शीघ्रंजगामेतिव्यंग्यं अतएवव्यवहितपूर्वसर्गांते मा

तामार्तरूपांविमनारुदंतींसौमित्रिरालोक्यविशालनेत्राम् आश्वासयामासनचैवभर्तुस्तंभ्रातरंकिंचिदुवाचसीता ३९ ततस्तुसीता-
मभिवाद्यलक्ष्मणःकृतांजलिःकिंचिदभिप्रणम्य अवेक्षमाणोबहुशःसमैथिलींजगामरामस्यसमीपमात्मवान् ४० इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ तयापरुषमुक्तस्तुकुपितोराघवानुजः सविकांक्षन्भृशंरामंप्रतस्थे
नचिरादिव १ तदासाद्यदशग्रीवःक्षिप्रमंतरमास्थितः अभिचक्रामवैदेहींपरिव्राजकरूपधृक् २ श्लक्ष्णकाषायसंवीतःशिखीच्छत्री
उपानही वामेचांसेऽवसज्याथशुभेयष्टिकमंडलू ३ परिव्राजकरूपेणवैदेहीमन्ववर्तत तामाससादातिबलोभ्रातृभ्यांरहितांवने ४
रहितांसूर्यचंद्राभ्यांसंध्यामिवमहत्तमः तामपश्यत्ततोबालाराजपुत्रीयशस्विनीम् ५ रोहिणींशशिनाहीनाग्रहवद्भृशदारुणः तमुग्रंपा
पकर्माणंजनस्थानगताद्रुमाः ६ संदृश्यनप्रकंपंतेनप्रवातिचमारुतः शीघ्रस्रोताश्चतंदृष्ट्वावीक्षंतंरक्तलोचनम् ७ स्तिमितंगंतुमारेभेभ
याद्गोदावरीनदी रामस्यत्वंतरंप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ८ उपतस्थेचवैदेहींभिक्षुरूपेणरावणः अभव्योभव्यरूपेणभर्तारमनुशोचतीम् ९

रीचस्य तथाशब्दोत्तरं सीताविषयां महतींचिंतामुक्त्वा ततःपुन रपि मांसार्थमितरमृगवधप्रवृत्तिरुक्ता सा विलंबायैव १ तदालक्ष्मणस्यापगमे अंतरं रामल
क्ष्मणयोरपसरणेनावकाशमासाद्य प्राप्य २ शिखी उपानहीति व्रीह्यादित्वादिनिः अनेन त्रिदंडिसंन्यासिविशेषःसूचितः तदुक्तंभारते रावणस्तुयतिर्भूत्वामु
ण्डः कुंडीत्रिदंडिभृगिति तत्रमुंडइत्यनेन जटिलव्यावृत्तिः कुंडं कमंडलुः यष्टिस्त्रिदंडात्मिका भ्रातृभ्यांपरस्पर भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ३ ४ ५ ग्रह
वत्केतुवत् तंसंदृश्येत्यन्वयः ६ शीघ्रस्रोताःशीघ्रप्रवाहापि नदीतंवीक्षंतं वीक्षमाणं दृष्ट्वा तद्भयात्स्तिमितं मंदं गंतुमारेभे इत्यन्वयः ७ अंतरं अपकारयोग्यं
छिद्रं तदंतरे उभयरहितदेशकाले ८ उपतस्थे अतिसमीपंप्रापेत्यर्थः अनुशोचंतींतामिव ९ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चित्रां चित्राख्यनक्षत्रं भव्यरूपेण परमशांतयतिरूपेण १० ११ बाष्पैः शोकेन चाभिपीडितां स्वयमग्नौ प्रविश्य मां रक्षसे दत्तवतीति शोकबाष्पौ रामव्य
सनशंकयेत्यापाततोर्थः १२ १३ ब्रह्मघोषं ब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीरयन्कुर्वन् १४ १५ रौप्यकांचनमुत्तमकांचनम् १६ ह्रीर्गौरी
श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना भूतिरणिमादिसिद्धिः रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणीत्वं वने आगमनात् १७ प्रशशंसेत्यस्यप्र
पंचः समाइत्यादि समाइति समसंप्रस्थानाः शिखरिणः कुंदकुड्मलवत् प्रशस्ताग्राः १८ संप्रगल्भितौ आलिंगनादौ संजातप्रागल्भ्यौ संप्रवल्गितावि

अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः १० अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् तिष्ठन्संप्रे
क्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ११ शुभां रुचिरदंतोष्ठीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् १२ स तां
पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः १३ दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन् अब्र
वीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः १४ तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह १५ रौ
प्यकांचनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती १६ ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने
भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी १७ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पांडुरा दशनास्तव विशाले विमले नेत्रे रक्तांते कृष्णतारके १८
विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ एतावुपचितौ वृत्तौ सहतौ संप्रगल्भितौ १९ पीनोन्नतमुखौ कांतौ स्निग्धतालफलोपमौ मणि
प्रवेकाभरणौ रुचिरौ तौ पयोधरौ २० चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि मनो हरसि मे रामे नदीकूलमिवांभसा २१ करांतमि
तमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी न च किन्नरी २२ नैवं रूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले रूपमग्र्यं च लोकेषु
सौकुमार्यं वयश्च ते २३ इह वासश्च कांतारे चित्तमुन्माथयंति मे सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि २४ राक्षसानामयं वासो
घोराणां कामरूपिणाम् प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च २५ संपन्नानि सुगंधीनि युक्तान्याचरितुं त्वया वरं माल्यं वरं ग-
धं वरं वस्त्रं च शोभने २६ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते २७

तिपाठे आलिंगनोद्यतावित्यर्थः १९ मणिप्रवेको मणिश्रेष्ठः २० नदीकर्त्री कूलं स्वकूलं २१ करांतेनांगुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेन मितं मध्यं यस्यास्तथाभूते २२ रू
पं सुकुमारता वयः कांतारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माथयंति विकृतं कुर्वंति प्रतिक्राम निर्गच्छ रामचंद्राधिष्ठितस्थाने राक्षसपराक्रमासंभवादेवं वचनम् २३
२४ २५ आचरितुमुपभोक्तुं त्वद्युक्तं त्वत्संयुक्तमाल्यादि वर अन्यत्तु विफलमिति भावः २६ २७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ द्वीपिव्याघ्रौसबिंदुनिर्बिंदू २९ तरुक्षर्मृगादनःबिभ्यसेबिभेषि ३० ३१ प्रशस्ताक्तनप्रशंसा ३२ द्विजातिवेषेण नमागतं रावणंदृष्ट्वा द्विजातिवेषोयं रा-
वणइतिज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः पाद्येनाभिनिमंत्र्य सत्कृत्य ३३ तदापाद्यदानोत्तरकाले सौम्यदर्शनं तंसिद्धं पक्कमन्नमित्यब्रवीत् ३४
पात्रं कमंडलुः कुसुंभं तद्रक्तवस्त्रं तदुभयधारिणम् उपायाना ब्राह्मणत्वप्रतिपत्त्यै रावणेनकृतानां काषायवस्त्रब्रह्मघोषदंडादीनां दर्शनात् उद्देष्टुमुपेक्षितुमशा
क्यमितिविचार्येतिशेषः तथागतं ब्राह्मणवेषेणागतं रावणंब्राह्मणवदेव न्यमंत्रयत् पाठांतरंत्वत्राशक्तकल्पितम् अयमेव रक्षःसंहारोपायइति दर्शनादित्यपि

वसूनांवावरारोहे देवताप्रतिभासिमे नेहगच्छंतिगंधर्वानदेवानचकिन्नराः २८ राक्षसानामयंवासःकथंनुत्वमिहागता इहशाखामृगाः
सिंहाद्वीपिव्याघ्रमृगादृकाः २९ ऋक्षास्तरक्षवःकंकाःकथंतेभ्योनबिभ्यसे मदान्वितानांघोराणांकुंजराणांतरस्विनाम् ३० कथमेकामहा
रण्येनबिभेषिवरानने कासिकस्यकुतश्चत्वंकिंनिमित्तंचदंडकान् ३१ एकाचरसिकल्याणिघोरान्राक्षससेवितान् इतिप्रशस्तावैदेही-
रावणेनमहात्मना ३२ द्विजातिवेषेणाहितंदृष्ट्वारावणमागतम् सर्वैरतिथिसत्कारैःपूजयामासमैथिली ३३ उपानीयासनपूर्वंपाद्येनाभि
निमंत्र्यच अब्रवीत्सिद्धमित्येवतदातंसौम्यदर्शनम् ३४ द्विजातिवेषेणसमीक्ष्यमैथिलीसमागतंपात्रकुसुंभधारिणम् अशक्यमुद्देष्टुमु-
पायदर्शनान्न्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथागतम् ३५ इयंबृसीब्राह्मणकाममास्यतामिदंचपाद्यंप्रतिगृह्यतामिति इदंचसिद्धंवनजातमुत्तमंत्व
दर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ३६ निमंत्र्यमाणःप्रतिपूर्णभाषिणीनरेंद्रपत्नींप्रसमीक्ष्यमैथिलीम् प्रसह्यतस्याहरणेदृढंमनःसमर्पयामा
सवधायरावणः ३७ ततःसुवेषमृगयागतंपतिंप्रतीक्षमाणासहलक्ष्मणंतदा निरीक्षमाणाहरितंददर्शतन्महद्वनंनैवतुरामलक्ष्मणौ
३८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ६८ रावणेनतुवैदेहीतदापृष्टाजिहीर्षुणा परिव्राजक
रूपेणशशंसात्मानमात्मना १ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैषअनुक्तोहिशपेतमाम् इतिध्यात्वामुहूर्तंतुसीतावचनमब्रवीत् २ दुहिताजनकस्याहं-
मैथिलस्यमहात्मनः सीतानाम्नास्मिभद्रंतेरामस्यमहिषीप्रिया ३ उषित्वाद्वादशसमाइक्ष्वाकूणांनिवेशने भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामस
मृद्धिनी ४

गूढमत्र ३५ निमंत्रणप्रकारः इयंबृसीत्यादि वनजातंवन्यपदार्थजातं त्वदर्थमेव सिद्धंकृतं तदिहोपभुज्यतां ३६ एवंनिमंत्र्यमाणोरावणःआत्मवधाय स्वना
शाय तस्याःप्रसह्यहरणे मनोदृढंनिश्चितं समर्पयामास सम्यग्वधायकृतवानित्यर्थः ३७ सुवेषंशोभनाकारं मृगयागतं मृगयांप्रतिगतं हरितंश्यामं ३८ इतिरामा॰
वाल्मी॰आरण्यकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ६८ रावणेनत्विति आत्मानंजिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेनपृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवात्मानंशशंस १ ननु
पूजामात्रंकर्तव्यं किंप्रतिवचनेनेत्याह ब्राह्मणश्चेति एषअनुक्तइत्यार्षेसंधिः अनुक्तःअनुक्तप्रतिवचनः २ ३ सर्वकामसमृद्धिनी व्रीह्यादित्वादिनिः ४ ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजमंत्रिभिः राज्ञोराज्यनिर्वाहकैर्मंत्रिभिरित्यर्थः ५ संभ्रियमाणे संपाद्यमानसंभारेइत्यर्थः भर्तारं दशरथं ममार्या मम पूज्या श्वश्रूः अनार्येति क्वचित्पाठः ६
मेश्वशुरं सकृतेन परिगृह्य वररूपेण सकृतेन वशीकृत्य यद्वा धर्मेणशापयित्वेत्यर्थः ममभर्तुःप्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमिति ७ द्वौवरावयाचत ८ ९ अन्व
र्थैरनुगतार्थैः सप्रयोजनैरुपभोगक्षमैरर्थैरयाचत सर्वाण्युत्तमवस्तूनि तुभ्यंदास्यामि रामाभिषेचने विघ्नंमाकुर्विति याच्यमाना नयाच्ञांचकार नांगीकृतवती
वयसा पंचविंशकः वननिर्गमनकालेइतिशेषः नन्विदमयुक्तं ऊनषोडशवर्षोयमिति विश्वामित्रंप्रति दशरथोक्तेः उषित्वाद्वादशसमाइति अत्रोक्तेश्चेतिचेन्न अ
ल्पांतरत्वात् अतितरुणावस्थायामपि राज्यंत्यक्तवानित्यर्थैतासर्येणास्यया तथोक्तेः यद्वाऽतिक्रांतपंचविंशकइत्यर्थः ममभर्तावयसा महातेजाः अतितरुण

तत्रत्रयोदशेवर्षेराजाऽमंत्रयतप्रभुः अभिषेचयितुंरामंसमेतोराजमंत्रिभिः ५ तस्मिन्संभ्रियमाणेतुराघवस्याभिषेचने कैकेयीनाम
भर्तारंममार्यायाचतेवरम् ६ परिगृह्यतुकैकेयीश्वशुरंसुकृतेनमे ममप्रव्राजनंभर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ७ द्वावयाचतभर्तारंसत्यसंध
नृपोत्तमम् नाद्यभोक्ष्येनचस्वप्स्येनपास्येनकदाचन ८ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्भिषिच्यते इतिब्रुवाणांकैकेयींश्वशुरोमेसपार्थिवः
९ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्नचयाच्ञांचकारसा ममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकः १० अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते रामेतिप्रथि
तोलोकेसत्यवान्छीलवाञ्छुचिः ११ विशालाक्षोमहाबाहुःसर्वभूतहितेरतः कामार्तश्चमहाराजःपितादशरथःस्वयम् १२ कैकेय्याःप्रि
यकामार्थंतंरामंनाभ्यषेचयत् अभिषेकायतुपितुःसमीपंराममागतम् १३ कैकेयीममभर्तारमित्युवाचद्रुतंवचः तवपित्रासमाज्ञप्तंममे
दंशृणुराघव १४ भरतायप्रदातव्यमिदंराज्यमकंटकम् त्वयातुखलुवस्तव्यंनववर्षाणिपंचच १५ वनेप्रव्रजकाकुत्स्थपितरंमोचयानृ
तात् तथेत्युवाचतारामःकैकेयीमकुतोभयः १६ चकारतद्वचःश्रुत्वाभर्तामसदृढव्रतः दद्यान्नप्रतिगृण्हीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतम् १७
एतद्ब्राह्मणरामस्यव्रतंध्रुतमनुत्तमम् तस्यभ्रातातुवैमात्रोलक्ष्मणोनामवीर्यवान् १८ रामस्यपुरुषव्याघ्रःसहायःसमरेऽरिहा सभ्राता
लक्ष्मणोनामब्रह्मचारीदृढव्रतः १९ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिःप्रव्रजंतंमयासह जटीतापसरूपेणमयासहसहानुजः २०

इत्यर्थः पंचविंशकः सांख्यसिद्धं पंचविंशंतत्त्वंचैतन्यंसोयमेव एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्तं नततोधिकं किंचिदस्तीति सूचयितुं तथोक्तिरितितत्त्वम् १० तथा
ममजन्मतोवनप्रवेशसमयेऽतीतानीत्यर्थः गण्यतइत्यार्षमेकत्वं मम पंचतन्मात्रंपंचमहाभूतपंचेंद्रियाहंकारबुद्धिमनोरूपाणि अष्टादशवर्षाणि पर्वाणि
जन्मनिकार्येगण्यंतइति तन्मूलीभूता प्रकृतिरहमितिसूचितम् ११ कामार्तः कैकेयीकामार्तः १२ १३ १४ १५ अनृतान्मोचयतद्दत्तवरानुपालने-
नेतिशेषः १६ १७ वैमात्रः शक्रादिषुविमातृशब्दपाठेपि आर्षोऽण् असहोदरोभ्रातेत्यर्थः विभिन्नायामातुरपत्यंवैमात्रः १८ १९ २० ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कैकेय्याः कृते तन्निमित्तं २१ यदि वस्तुं शक्यं तर्हि मुहूर्तं समाश्वस विश्रमं कुर्विल्यर्थः २२ हला आदायेतिच्छेदः आदनमादस्तदर्थमित्यर्थः २३ गोत्रमार्षं कुलं प्रसिद्धवंश्यकृतं यद्वा गोत्रं पितृकुलं कुलं मातुः २४ २५ २६ दृष्टपूर्वश्रुता अद्यदृष्टाचेत्यर्थः २७ २८ २९ वनेषु उपवनेषु ३० पंचेत्यादि रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वात् उद्रिक्ततमसा भगवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेव मुक्तिः सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धाजाड्यमेव तत्त्वज्ञचिन्हानुपलंभात् सीतारामौ सर्वेश्वरावित्येतन्मात्रज्ञानं रावणस्यास्त्येवेत्यपि श्रद्धाजाड्यमेव विष्णुपुराणादिविरोधात् तथाचोक्तं विष्णुपुराणे मैत्रेय उवाच हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना अपावनिहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि नलयं तत्र तेनैव निहतः सकथं पुनः संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतांवर कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि पराशर उवाच दैत्येश्वरस्य तु वधायाखि

प्रविष्टो दंडकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः २१ विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गंभीरमोजसा समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया २२ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् रुरून्गोधान्वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु २३ स त्वं नाम च गोत्रं च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः एकश्च दंडकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज २४ एवं ब्रुवत्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः २५ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः २६ त्वां तु कांचनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिंदिते २७ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव २८ लंका नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि २९ तत्र सीते मया सार्द्धं वनेषु विचरिष्यसि न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ३० पंच दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः सीते परिचरिष्यंति भार्या भवसि मे यदि ३१

ललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा ऽपूर्वतनुं गृण्हता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् निरतिशयपुण्यजातसंभूतमेतत्सत्त्वमिति रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततो वासवधहेतुकीम् निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननत्वे भोगसंपदमवापनात स्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालंबनीकृते मनसस्तत्रलयं दशाननत्वेप्यनंगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोंतःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत् विपद्यत इति विपद्यतो पात्यर्थः तस्मिन्नपि समये विष्णुत्वबुद्धिर्नासीदि ५०
तिभावः पुनरच्युतविनिपातनमात्रफलमखिलभूमंडलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहतचैश्वर्यं शिशुपालत्वे चावाप तत्रत्वखिलान्येव भगवन्नामकारणा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नि अभवन् नामानि गोविंदादीनि कारणानि गवांरक्षणादीनीत्यर्थः ततश्च तत्कारणकृतनाम्नां तेषामशेषाणांमेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्द्धितविद्वेषानुबंधिचित्तो
विनिंदन् संतर्जनादिषूच्चारणमकरोत् तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशंखचक्रगदा
धरमतिप्रौढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थांतरेषु नैवापययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवानुक्रोशेषूच्चारयंस्तमेव हृदयेधारयन्नात्मवधाय भगव
दस्त्रचक्रांशुमालोज्वलमक्षय्यतेजःस्वरूपंपरमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवंतंअद्राक्षीत् तावच्च भगवच्चक्रेणाशुव्यापादितः तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघ
संचयो भगवतैवांतमुपनीतस्तस्मिन्नेवलयमुपययौ एतत्तवाभिहितं भगवानिहकीर्त्तितःसंस्मृतश्च द्वेषानुबंधेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलंप्रयच्छति किमुतस-
म्यक्भक्तिमंतमिति लोकदृष्ट्यातु सीतासादृश्यात् सीताबुध्याहरणाच्चाततायित्वसंपत्त्या तद्वधे भगवतःप्रवृत्तिः एवंचईदृशोक्तीनां यद्वातद्वाप्रकारेणान्यथायोजन-
प्रयासस्तीर्थादीनांविफलएव विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवतेउक्तं एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमिति एतेत्यनेन पूर्वोक्ताअवताराःकृष्णादयश्च परामृष्य
ते पुंसःपरमेश्वरस्य तत्रावताराअंशाःकृष्णादयःकलाः यद्यपिकृष्णोप्यंशएव तत्रैवदशमे तत्रांशेनावतीर्णस्यविष्णोर्वीर्याणिशंसनइत्याद्युक्तेः उज्जहारात्मनःके
शौसितकृष्णौमहामुनेइति विष्णुपुराणाद्युक्तेः द्वितीये भागवतेप्येवमेव भारतेप्येवमेव एतेनतत्रांशेनावतीर्णस्येत्यादिदशमस्थश्लोकव्याख्यानमपास्तं तथापित

रावणेनैवमुक्तातु कुपिताजनकात्मजा प्रत्युवाचानवद्यांगीतमनादृत्यराक्षसम् ३२

तत्कारणकृतनाम्नां तत्रलाभाद्बहुशोऽज्ञानकार्यानाटनाच्च शंखचक्रादीनांप्रत्यक्षतोदर्शनाच्च स्वयंभगवानित्युक्तिः नैतावत्ता रामाद्यवताराणां ततोन्यूनत्वमितिभ्र
मःकार्यः श्रीधरोपि मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्याविष्कारः अज्ञानाविष्कारश्च बहुशः कृष्णेत्वंत्योऽल्पः यथाभिमन्युमरणे
नाहंतत्रसन्निहितआसमतस्तस्यमरणमिति यथा द्रौपद्याःसभायांनयनकाले नाहंद्वारकायांसन्निहितःकिंतुसौभवधार्थंगतोऽतोभवत्तामयंक्लेशइति सौभवधेचमा
यिकं मृतवसुदेवशरीरंदृष्ट्वामोहइत्याद्यज्ञाननाट्यमल्पं रामावतारेपि ज्ञानाविष्कारस्तत्रतत्र दर्शितोदर्शयिष्यतेच अवताराश्चैमे विराजएवांशाः भागवते प्रथमे
तृतीयेऽध्याये जगृहेपौरुषंरूपं भगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षयेत्यादिना वैराजंरूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम्
यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयइत्युक्तेः एतदुक्तं वैराजंनिधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानं बीजमुद्गमकारणं अव्ययंस्वयंचिरस्थायि नकेवलमवताराणामेव
बीजं किंतुसर्वेषामित्याह यस्येति यद्यपिविराड्जीवएव तथापि तदंतर्यामिणस्तथोपासनार्थैवमुक्तं सितकृष्णकेशोद्धारेणच तेषांमूर्धन्यत्वेन मुख्यत्वात्तद्वन्मुख्य
योःप्रधानयोर्मदंशयोस्तत्त्वज्ञयोस्तद्वर्णयोर्वैकुंठस्थभूतलस्थयोर्विष्णुशेषयोरवतारइतिसूचितमतएवांते कृष्णंप्रति देवदूतेन त्वांविना स्वर्गोनशोभतेऽतस्त्वमा
गच्छेतिनिवेदितमिति स्पष्टंपुराणेषु अत्ररामंप्रत्यपि तथैवोक्तं अंशत्वंचैषामौपाधिकं मायायाःसांशत्वादित्यलम् ३१ रावणेनेति कुपिता कुपितेव ३२ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्वतसमुद्रोपमाभ्यां धैर्यगांभीर्येदर्शिते ३३ न्यग्रोधपरिमंडलं तत्सदृशपरिणाहं तद्वत्सर्वश्रियंच राममुद्दिश्यानुसरणमेवव्रतंयस्याःसा ३४ सिंहस्यविक्रांतं तंपदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सगर्वगमनशीलं सिंहसंकाशंपराक्रमेइतिभावः नृसिंहमित्यस्य हिरण्यकशिपुहंतृत्वंव्यंग्यं ३५ राजाचासौवत्सःश्रेष्ठराजस्तं यद्वादशरथपुत्रं ३६ यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कर्तुंकेनापि स्प्रष्टुमशक्या तथाहं शक्तिशक्तिमतोरवियोगादितिगूढम् ३७ कांचनवृक्षदर्शनंमुमूर्षु लक्षणं मंदं क्षीणमायुरादिभजति समंदभाक् ३८ क्षुधितस्यसिंहस्य सर्पस्य वदनाद्दंष्ट्राग्रहणेच्छासदृशीमदिच्छा एषुसर्वत्रनिदर्शनालंकारः ३९ ४० लें

महागिरिमिवाकंप्यंमहेंद्रसदृशंपतिं महोदधिमिवाक्षोभ्यमहंराममनुव्रता ३३ सर्वलक्षणसंपन्नंन्यग्रोधपरिमंडलम् सत्यसंधंम-हाभागमहंराममनुव्रता ३४ महाबाहुंमहोरस्कंसिंहविक्रांतगामिनम् नृसिंहंसिंहसंकाशंमहंराममनुव्रता ३५ पूर्णचंद्राननंरामंरा जवत्संजितेंद्रियम् पृथुकीर्तिंमहाबाहुंमहंराममनुव्रता ३६ त्वंपुनर्जंबुकःसिंहींमामिहेच्छसिदुर्लभाम् नाहंशक्यात्वयास्प्रष्टुमादित्य स्यप्रभायथा ३७ पादपान्कांचनान्नूनंबहून्पश्यसिमंदभाक् राघवस्यप्रियांभार्यांयस्त्वमिच्छसिराक्षस ३८ क्षुधितस्यचसिंहस्यमृग शत्रोस्तरस्विनः आशीविषस्यवदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ३९ मंदरंपर्वतश्रेष्ठंपाणिनाहर्तुमिच्छसि कालकूटविषंपीत्वास्वस्तिमान्गंतुमि च्छसि ४० अक्षिसूच्याप्रमृजसिजिह्वयालेढिचक्षुरम् राघवस्यप्रियांभार्यामधिगंतुंत्वमिच्छसि ४१ अवसज्यशिलांकंठेसमुद्रंतर्तुमि च्छसि सूर्यचंद्रमसौचोभौपाणिभ्यांहर्तुमिच्छसि ४२ योरामस्यप्रियांभार्यांप्रधर्षयितुमिच्छसि अग्निंप्रज्वलितंदृष्ट्वावस्त्रेणाहर्तुमिच्छ सि ४३ कल्याणवृत्तांयोभार्यांरामस्याहर्तुमिच्छसि अयोमुखानांशूलानांमध्येचरितुमिच्छसि रामस्यसदृशींभार्यांयोऽधिगंतुंत्वमि-च्छसि ४४ यदंतरंसिंहसृगालयोर्वनेयदंतरंस्पंदनिकासमुद्रयोः ४५ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदंतरंतदंतरंदाशरथेस्तवैवच यदंतरंकां-चनसीसलोहयोर्यदंतरंचंदनवारिपंकयोः ४६ यदंतरंहस्तिबिडालयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच यदंतरंवायसवैनतेययोर्यदंतरंमद्गु मयूरयोरपि यदंतरंहंसकगृध्रयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ४७ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावेरामेस्थितेकार्मुकबाणपाणौ हृतापि तेहंनजरांगमिष्येआज्यंयथामक्षिकयाऽवगीर्णम् ४८ इतीवतद्वाक्यमदुष्टभावासुदुष्टमुक्त्वारजनीचरंतं गात्रप्रकंपाद्व्यथिताबभूववा-तोद्धूतासाकदलीवतन्वी ४९

टिलेक्षि ४१ ४२ ४३ ४४ स्पंदनिका क्षुद्रनदी ४५ सुराग्र्यममृतं सौवीरकमार-नालं कांजिकं कांचनसीसरूपलोहयोरित्यर्थः ४६ हस्ती गजः बिडालोमार्जारः मद्गुर्जलकाकः ४७ जरांजीर्णावस्थां सुखोदर्कां मक्षिकयावगीर्णं मुक्तमाज्यं यथातं नाशयतितद्वत् ४८ इतीवइत्येवं सुदुष्टं अत्यंतदुःखजनकंतत्पूर्वोक्तंवाक्यम् वातोद्धूता महावातप्रकंप्यमाना ४९ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ५० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ॥ एवमिति परुषं क्रोधावे
शेन वर्णानांचर्वणेनैवोच्चारणात् श्रुतिकटु अक्षरमित्यर्थः संरब्धः क्रुद्धः १ सापत्नः शिवाद्यण् सापत्न्येइतिपाठे मातृसपत्नीपुत्रत्वे प्रसिद्धइत्यर्थः भ्रातेत्यत्रच
साक्षादितितदापाठः एतेनकुलप्राशस्त्यमुक्तम् २ । ३ वैमात्रः प्राग्वद्वैमात्रइतिपाठे द्वितीया माता द्विमाता तदपत्यमित्यर्थे मातुरुदित्युत्वाभावआर्षः अस्य
द्विशब्दस्यद्विपूरणार्थत्वेपि संख्यार्थत्वाभावान्नोत्वमित्यन्ये कारणांतरे निमित्तविशेषे द्वंद्वं द्वंद्वयुद्धं आसादितः प्रापितः ४ स्वमधिष्ठानं स्वांपुरीं लंकां कैला-
साश्रयणं प्रबलाश्रयणबुद्ध्या ५ येनपुष्पकेण वीर्यादावर्जितं आच्छिद्यगृहीतं मयेतिशेषः ६ ७ तीव्रांशुरपि ममभयाच्छिशिरांशुः संपद्यते ८ यत्र

तांवेपमानामुपलक्ष्यसीतांसरावणोमृत्युसमप्रभावः कुलंबलंनामचकर्मचात्मनःसमाचचक्षेभयकारणार्थम् ५० इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ॥ एवंब्रुवत्यांसीतायांसंरब्धः परुषंवचः ललाटेभ्रुकुटिंकृत्वारावणः
प्रत्युवाचह १ भ्रातावैश्रवणस्याहंसापत्नेवरवर्णिनि रावणोनामभद्रंतेदशग्रीवः प्रतापवान् २ यस्यदेवाः सगंधर्वाः पिशाचपतगोरगाः
विद्रवंतिसदाभीतामृत्योरिवसदाप्रजाः ३ येनवैश्रवणोभ्रातावैमात्रः कारणांतरे द्वंद्वमासादितः क्रोधाद्रणेविक्रम्यनिर्जितः ४ मद्भयार्तः
परित्यज्यस्वमधिष्ठानमृद्धिमत् कैलासंपर्वतश्रेष्ठमध्यास्तेनरवाहनः ५ यस्यतत्पुष्पकंनामविमानंकामगंशुभम् वीर्यादावर्जितंभद्रे
येनयामिविहायसम् ६ ममसंजातरोषस्यमुखंदृष्ट्वैवमैथिलि विद्रवंतिपरित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ७ यत्रतिष्ठाम्यहंतत्रमारुतोवा
तिशंकितः तीव्रांशुः शिशिरांशुश्चभयात्संपद्यतेदिवि ८ निष्कंपपत्रास्तरवोनद्यश्चस्तिमितोदकाः भवंतियत्रतत्राहंतिष्ठामिचचरामिच
९ ममपारेसमुद्रस्यलंकानामपुरीशुभा संपूर्णाराक्षसैर्घोरैर्यथेंद्रस्यामरावती १० प्राकारेणपरिक्षिप्तापांडुरेणविराजिता हेमकक्ष्यापु
रीरम्यावैडूर्यमयतोरणा ११ हस्त्यश्वरथसंबाधातूर्यनादविनादिता सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता १२ तत्रत्वंवसतीसहसीतेरा-
जपुत्रिमयासिह नस्मरिष्यसिनारीणामानुषीणामनस्विनि १३ भुंजानामानुषान्भोगान्दिव्यांश्चवरवर्णिनि नस्मरिष्यसिरामस्यमानु
षस्यगतायुषः १४ स्थापयित्वाप्रियंपुत्रंराज्येदशरथोनृपः मंदवीर्यस्ततोज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितोवनम् १५

चरामि येनमार्गेण गच्छामीतियावत्
यत्रच तिष्ठामि तत्रभवंतीत्यन्वयः ९ समुद्रस्यपारे ममलंकानामपुरीत्यन्वयः १० प्राकारस्य पांडुरत्वं सुधालेपाद्राजतत्वाद्वा हेम्नः कक्ष्याअवच्छेदायस्यांसा तो
रणंपुरद्वारं ११ १२ मानुषीणां नारीणां नस्मरिष्यसि शेषेषष्ठी मन्नगरे दिव्यनारीसमागमादितिभावः युगपन्मानुषदिव्यभोगरूत्रान्यत्रनूभय युगपद्दुर्लभ
मितिभावः १३ गतायुषः एकादशसहस्रसंख्यया मितायुषः खरादिवधजक्रोधेन मयावधाद्वातत्त्वं १४ योरामोमंदवीर्यइतिज्ञात्वा ज्येष्ठोपि राज्येप्रियं भरतंस्थापयित्वा
वनंप्रस्थापितः १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनगतचेतसा किंकरिष्यसीत्यन्वयः भ्रष्टराजत्वाच्चेतोहीनत्वम् तापसेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना यद्वा तापसेनशोच्यत्वेन तपस्विनाअशूरेण १६ रक्षरक्ष
णे रक्ष पालय १७ उर्वशी पुरूरवसं चरणेनाभिहत्य यथापश्चात्तापंगतेति पुराणेषुप्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि १८ अंगुल्यानसमः अंगुलीबलेनापि
तुल्योन अनेन म यानीतां पुनारामआनयिष्यतीति नशंक्यमितिभावः संप्राप्तं मामितिशेषः १९ २० गहितेरामरहिते आश्रमेस्थितेतिशेषः ईदृशवंश्यस्ये
दृशंकृत्यमनुचितमिति मिथ्येवान्यवंशं स्ववंशत्वेन कथयसीति व्यंग्यम् २१ एवंभूतराज्ञः प्रजानां सर्वथानाशः ममनयनेसर्वजीवितच्छेदएवेतिभावः २२
२३ अप्रतिरूपरूपां अनुपमसौंदर्यां मोक्षः मृत्योरितिशेषः अतिमलिनांतःकरणत्वान्मोक्षोज्ञानैकप्राप्यस्तवनास्त्येवेतिभावः २४ अत्रसर्गे रावणोक्तौ
सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः पंचपंचकतत्त्वज्ञोरावणोहंभजस्वमामितिश्लोकः क्वचित्पठ्यते तमेवंव्याचक्षते सप्तसप्तकं षडंगसहितवेदोपवेदसाहि

तेनकिंभ्रष्टराज्येनरामेणगतचेतसा करिष्यसिविशालाक्षितापसेनतपस्विना १६ रक्षराक्षसभर्तारंकामयस्वयमागतम् नमन्मथश-
राविष्टंप्रत्याख्यातुंत्वमर्हसि १७ प्रत्याख्यायहिमाभीरुपश्चात्तापंगमिष्यसि चरणेनाभिहत्येवपुरूरवसमुर्वशी १८ अंगुल्यानसमो
रामोममयुद्धेसमानुषः तवभाग्येनसंप्राप्तंभजस्ववरवर्णिनि १९ एवमुक्तातुवैदेहीक्रुद्धासरक्तलोचना अब्रवीत्परुषंवाक्यंरहिते-
राक्षसाधिपम् २० कथंवैश्रवणंदेवंसर्वदेवनमस्कृतम् भ्रातरंव्यपदिश्यत्वमशुभंकर्तुमिच्छसि २१ अवश्यंविनशिष्यन्तिसर्वेराव
णराक्षसाः येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः २२ अपहृत्यशचींभार्यांशक्यमिंद्रस्यजीवितुम् नहिरामस्यभार्यांमामानीयस्वस्ति
मान्भवेत् २३ जीवेच्चिरंवज्रधरस्यपश्चाच्छचीप्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् नमादृशीराक्षसधर्षयित्वापीतामृतस्यापितवास्तिमोक्षः २४
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेअष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ ७. सीतायावचनंश्रुत्वादशग्रीवःप्रताप-
वान् हस्तेहस्तंसमाहन्यचकारसुमहद्वपुः १ समैथिलींपुनर्वाक्यंबभाषेवाक्यकोविदः नोन्मत्तयाश्रुतौमन्येममवीर्यपराक्रमौ २

तच्चतुर्दश विद्यारूपंतद्वेत्ता अष्टाष्टकविभूषितः चतुःषष्टिकलाभूषितः पंचपंचकतत्त्वज्ञः पंचविंशतितत्त्वज्ञः पंचविंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेक
वानितियावत् इतिसकतकाद्यव्याख्यातत्वात्प्रक्षिप्तइतिज्ञायते आद्यपादे अर्थसंगतिरपि परपादपर्यालोचनया तृतीयपादोक्तज्ञानवतईदृशे कर्मणि प्रवृत्तिर
प्यनुचितेतिभाति इतिरामाभिरामेश्रीरा॰वा॰आ॰ अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ ७. हस्तेहस्तं समाहन्य समाहत्येत्यर्थः विनिष्पीड्येतियावत् महिषादयस्त्रि
यैवहतास्तथा कदाचिदेषा हरणसमये क्रौर्यंकुर्यादितिशंकया क्रूरस्वीयमहद्रूपांगीकारः यद्वा कपटेनापि शांतस्वभावयतिवेषधारणात्तद्वेषस्वाभाव्येन हरणे स्व
स्य प्रतिबद्धता दृष्ट्वा स्वरूपग्रहणं ममरावणस्यापि अयंवेषः क्रौर्यप्रतिबंधकइत्यतश्च हस्तेहस्ताघातइत्यतश्च बोध्यम् १ नश्रुतौअग्रेवक्ष्यमाणावितिशेषः२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तानेवाह उद्धरेयमित्यादि अपिबेयमिति ३ कामेन चित्तजेन रूपेणच उन्मत्तेइत्यर्थः ४ हरिपर्यंते श्यामप्रांते ५ सौम्यंभिक्षुरूपं तीक्ष्णरूपं प्रशस्ततीक्ष्णरूपं
मृत्युतुल्यरूपंभेजे ६ ७ परिव्राजकच्छद्म कपटपरिव्राजकरूपम् ८ ९ भास्करस्य प्रभामिव तस्याअपिपर्यंते श्यामरूपतायाः छांदोग्येउक्तेः १० ११
१२ मानुषोभावः मनुष्यरामविषयकोभावः स्नेहबंधः १३ १४ प्रियवादिनीं रावणादन्यत्रेतिशेषः १५ काममोहितोजग्राहेत्यस्यंतानोचित्ये दृष्टांतःबुधःखे-
रोहिणीमिव खेआकाशेशून्येच रोहिणेयोबुधोरोहिणीं स्वमातरंयदिकामाद्गृह्णीयात् तदा तत्सदृशमिदंघोरंयद्यथोक्तौचकल्पनमित्यतिशयोक्तिरत्र व्यंग्या सी

उद्धरेयंभुजाभ्यांतुमेदिनीमंबरेस्थितः अपिबेयंसमुद्रंचमृत्युंहन्यांरणेस्थितः ३ अर्कंतुद्यांशरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यांहिमहीतलम् कामरूपेणउ
न्मत्ते पश्यमांकामरूपिणम् ४ एवमुक्तवतस्तस्यरावणस्यशिखिप्रभे क्रुद्धस्यहरिपर्यंतेरक्तेनेत्रेबभूवतुः ५ सद्यःसौम्यंपरित्यज्यतीक्ष्ण
रूपंसरावणः स्वरूपंकालरूपाभंभेजेवैश्रवणानुजः ६ संरक्तनयनःश्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः क्रोधेनमहताविष्टोनीलजीमूतसन्निभः ७
दशास्योविंशतिभुजोबभूवक्षणदाचरः सपरिव्राजकच्छद्ममहाकायोविहायतत् ८ प्रतिपेदेस्वकंरूपंरावणोराक्षसाधिपः रक्तांबरधरस्त
स्थौस्त्रीरत्नंप्रेक्ष्यमैथिलीम् ९ सतामसितकेशांतांभास्करस्यप्रभामिव वसनाभरणोपेतांमैथिलींरावणोब्रवीत् १० त्रिषुलोकेषुविख्यात
यदिभर्तारमिच्छसि मामाश्रयवरारोहेतवाहंसदृशःपतिः ११ मांभजस्वचिरायत्वमहंश्लाघ्यःपतिस्तव नैवचाहंक्वचिद्भद्रेकरिष्येतवावि-
प्रियम् १२ त्यज्यतांमानुषोभावोमयिभावःप्रणीयताम् राज्याच्च्युतमसिद्धार्थंरामंपरिमितायुषम् १३ कैर्गुणैरनुरक्तासिमूढेपंडितमानि
नि यःस्त्रियोवचनाद्राज्यंविहायससुहृज्जनम् १४ अस्मिन्व्यालानुचरितेवनेवसतिदुर्मतिः इत्युक्त्वामैथिलींवाक्यंप्रियार्हांप्रियवादिनीम्
१५ अभिगम्यसुदुष्टात्माराक्षसःकाममोहितः जग्राहरावणःसीतांबुधःखेरोहिणीमिव १६ वामेनसीतांपद्माक्षींमूर्द्धजेषुकरेणसः ऊर्वो-
स्तुदक्षिणेनैवपरिजग्राहपाणिना १७ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाभुजम् प्राद्रवन्मृत्युसंकाशंभयार्तावनदेवताः १८ सचमायाम
योदिव्यःखरयुक्तःखरस्वनः प्रत्यदृश्यतहेमांगोरावणस्यमहारथः १९ ततस्तांपरुषैर्वाक्यैरभितर्ज्यमहास्वनः अंकेनादायवैदेहींरथमा-
रोहयत्तदा २० साग्रहीतातिचुक्रोशरावणेनयशस्विनी रामेतिसीतादुःखार्तारामंदूरंगतंवने २१ तामकामांसकामार्तःपन्नगेंद्रवधूमिव वि
चेष्टमानामादायउत्पपाताथरावणः २२

तया सद्योमरणपर्यवसायि शापदानंतु समूलनाशनस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाहाय ऋषीणांदेवानामग्रे रामप्रतिज्ञा
तस्यच निर्वाहाय १६ वामेनेति अननुरक्तया शापदानभिया स्ववामांगासनत्वनिवारणायैवंग्रहणमित्याहुः १७ १८ १९ परुषैःइतःपरं राम प्रत्याशा त्याज्येत्येव
मादिभिः अंकेन हस्तांतरैरित्यर्थः २० अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायायाअपि मनुष्यभावनाट्यम् २१ अकामां विरागिणीं विचेष्टमानां ततआत्मानंमोचयितुं २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्तेव अतिदुःखवशाद्उन्मत्तेव तथाभ्रांतचित्ता आतुरा शोकातुरा यथाक्रोशति तथाचुक्रोश अत्रेवयथाभ्यां सर्वचेष्टानां नाट्यत्वंसूचितम् २३ २४ २५
ननुनामेतिप्रसिद्धौ विनेताशिक्षकः नशाधि प्राप्तकालं शासनंनकरोषि हिर्वाक्यालंकारे शोकातुरत्वाद्वाधिकपदंनदोषाय २६ स्वयमेवतत्र हेतुमुन्नयति न-
न्विति अविनीतस्य पुरुषस्याविनयरूपकर्मणः फलं सद्योनदृश्यते यतस्तत्र कालोप्यंगीभवति सहकारिकारणं भवतिपक्तिःपाकः २७ अधुनास्वेष्टं शापमाह
त्वमिति व्यसनंपुत्रपौत्रादिनाशरूपम् २८ सकामातु जातेतिशेषः यतइत्यादिः २९ हरतीतिशंसध्वमितिसंबंधः ३० ३१ ३२ ३३ नेसीतेत्यन्वयः

ततःसाराक्षसेंद्रेणह्रियमाणाविहायसा भृशंचुक्रोशमत्तेवभ्रांतचित्तायथातुरा २३ हालक्ष्मणमहाबाहोगुरुचित्तप्रसादक ह्रियमाणां
नजानीषेरक्षसाकामरूपिणा २४ जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोःपरित्यजन् ह्रियमाणामधर्मेणमांराघवनपश्यसि २५ ननुनामाविनी
तानांविनेतासिपरंतप कथमेवंविधंपापनत्वंशाधिहिरावणम् २६ ननुसद्योऽविनीतस्यदृश्यतेकर्मणःफलम् कालोप्यंगीभवत्यत्रसस्या
नामिवपक्तये २७ त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः जीवितांतकरंघोरंरामाद्व्यसनमाप्नुहि २८ हंतेदानींसकामातुकैकेयीबांधवैःस
ह ह्रियेयंधर्मकामस्यधर्मपत्नीयशस्विनः २९ आमंत्रयेजनस्थानकर्णिकारांश्चपुष्पितान् क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ३०
हंससारससंघुष्टांवंदेगोदावरींनदीम् क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ३१ दैवतानिचयान्यस्मिन्वनेविविधपादपे नमस्करोम्यहंते
भ्योभर्तुःशंसतमांहृताम् ३२ यानिकानिचिदप्यत्रसत्वानिविविधानिच सर्वाणिशरणंयामिमृगपक्षिगणानिवै ३३ ह्रियमाणांप्रियांभ-
र्तुःप्राणेभ्योपिगरीयसीम् विवशातेहृतासीतारावणेनेतिशंसत ३४ विदित्वातुमहाबाहुरमुत्रापिमहाबलः आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतहृ
तामपि ३५ सातदाकरुणावाचोविलपंतीसुदुःखिता वनस्पतिगतंगृध्रंददर्शायतलोचना ३६ सातमुद्वीक्ष्यसुश्रोणीरावणस्यवशंगता
समाक्रंदद्भयपरादुःखोपहितयागिरा ३७ जटायोपश्यमामार्यह्रियमाणामनाथवत् अनेनराक्षसेंद्रेणकरुणंपापकर्मणा ३८ नैषवार
यितुंशक्यस्त्वयाक्रूरोनिशाचरः सत्त्ववान्जितकाशीचसायुधश्चैवदुर्मतिः ३९ रामायतुयथातत्त्वंजटायोहरणंमम लक्ष्मणायचतत्सर्व
माख्यातव्यमशेषतः ४० इत्यार्षेश्री॰वा॰आ॰एकोनपंचाशःसर्गः ४९ ७९ तंशब्दमवसुप्तस्तुजटायुरथशुश्रुवे निरैक्षद्रावणंक्षिप्रंवैदे
हींचददर्शसः १

३४ अमुत्रापि परलोकेपि गतां वैवस्वतहृतामपि मांविदित्वा पराक्रम्य पराक्रमंकृत्वा आनेष्यत्येव अतोयूयं शंसतेत्यन्वयः ३५ गृध्रं जटा-
युषं ३६ ३७ ३८ तुभ्यमितिपाठे त्वयेत्यर्थे आर्षंतत् नशक्यइत्यत्रहेतुः सत्त्ववानित्यादि ३९ ४० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा
ल्मी॰आ॰एकोनपंचाशःसर्गः ४९ ७९ तंशब्दंजटायोपश्यमामितिशब्दं अवसुप्तः भोजनोत्तरं दिवैवगाढसुप्तोपि शुश्रुवे ततस्तेनशब्देन प्रबुद्धोरावणंनिरैक्षत १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ दशग्रीवेतिसंबुद्धिः अर्हसत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणे अर्हंसहायइत्युक्तत्वादितिभावः नाम्नाजटायुरिति प्रसिद्धोऽतोमत्समक्षमीदृशं कर्मकर्तुंना
र्हसि भ्रातरिति सामप्रयोगः यद्येवंनत्यक्ष्यसि तदासत्यप्रतिज्ञत्वान्मयासह युद्धंभावीति दंडप्रयोगश्चव्यंग्यः ३ राजेति सर्वस्यलोकस्य राजत्वेन त्वयापि
राजेतिध्वनितम् ४ धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणे महापापंसूचितम् ५ कथंराजेति भवानितिशेषः धर्मेप्रजापालनरूपे ६ राजदाराइति तद्धरणस्य गुरुतल्प
समत्वादितिभावः ७ अस्यपुरुषस्य परःअन्यनरः प्राणी यत्कर्म विगर्हयेत् नतत्समाचरेत्स्वदारवत् परदाराश्च विमर्शनात् परस्पर्शाद्रक्ष्याः ८ शास्त्रेष्वनागतम् शास्त्रे
ष्वनवगतम् परमसूक्ष्मत्वाच्छास्त्रतोनवगतमपि अर्थंवा राजानमनुसृत्य व्यवस्यंति शास्त्रेऽस्फुटमपि राज्ञोआचरणं दृष्ट्वा प्रजाआचरंति तस्माद्राज्ञोऽधर्मप्रवृत्तिर
नुचितेतितात्पर्यम् नव्यवस्यंतिराजानइतिपाठे शास्त्रेष्वनागतम् तत्राप्रतिपादितं धर्मं राजानोनव्यवस्यंति नेच्छंतीत्यर्थः तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मेएवमतिं कुर्यादि-

ततःपर्वतशृंगाभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः वनस्पतिगतःश्रीमान्व्याजहारशुभांगिरम् २ दशग्रीवस्थितोधर्मेपुराणेसत्यसंश्रवः भ्रातस्त्वं
निंदितंकर्मकर्तुंनार्हसिसांप्रतम् ३ जटायुर्नामनाम्नाहंगृध्रराजोमहाबलः राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः ४ लोकानांचहितेयुक्तो-
रामोदशरथात्मजः तस्यैषालोकनाथस्यधर्मपत्नीयशस्विनी ५ सीतानामवरारोहायांत्वंहर्तुमिहेच्छसि कथंराजास्थितोधर्मेपरदारान्प
रामृशेत् ६ रक्षणीयाविशेषेणराजदारामहाबल निवर्तयगतिंनीचांपरदाराभिमर्शनात् ७ नतत्समाचरेद्धीरोयत्परोस्यविगर्हयेत् यथा
त्मनस्तथान्येषांदारारक्ष्याविमर्शनात् ८ अर्थंवायदिवाकामंशिष्टाःशास्त्रेष्वनागतम् व्यवस्यंत्यनुराजानंधर्मंपौलस्त्यनंदन ९ राजाध
र्मश्चकामश्चद्रव्याणांचोत्तमोनिधिः धर्मःशुभंवापापंवाराजमूलंप्रवर्तते १० पापस्वभावश्चपलःकथंत्वंरक्षसांवर ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो
विमानमिवदुष्कृती ११ कामस्वभावोयःसोसौनशक्यस्तंप्रमार्जितुम् नहिदुष्टात्मनामार्यमावसत्यालयेचिरम् १२ विषयेवापुरे
वानेयदारामोमहाबलः नापराध्यतिधर्मात्माकथंतस्यापराध्यसि १३ यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लि
ष्टकर्मणा १४

त्याशयः ९ तथाराजाद्रव्याणामुत्तमवस्तूनामुत्तमोनिधिः तथाधर्मश्चकामश्चेतिपाठे प्रजानामिति राजेतिचशेषः द्रव्याणामिति प्राग्वदेव यतो
धनादिकं राजमूलं अतोराजा प्रजानां धर्मादिरूपइत्यर्थः शुभंकामं १० एवंभूतराजधर्महीने त्वयि कथमैश्वर्यागमइत्याह पापेति दुष्कृती स्वायोग्यं देवयानमि-
व ११ नन्वैश्वर्येण पुण्यमपि मय्यनुमीयतातत्राह कामेति यःपुमान्कामस्वभावोभवति सोसौ तंस्वभावं प्रमार्जितुं नशक्यः तन्मार्जनंहि धर्मेणपापमपनु
दतीतिश्रुतेः धर्मेणस्यात्तच्च सतस्मिन्नस्तीत्याह नहीति यस्माद्दुष्टात्मनामालये आर्यपूज्यपुण्यंचिरं चिरकालेनापिनावसति १२ यदारामःयस्माद्राम इत्य-
र्थः १३ अनपराधोऽसिद्धः खरादिवधादित्याशंक्याह यदीति अनपराधेहेतुःपूर्वमतिवृत्तः अतिक्रांतोचितवृत्तः १४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गमिष्यसीत्यत्र काकुः नजीवन्गमिष्यसीत्यर्थः १५ त्वात्वांघोरेण चक्षुषा मादहेद्रामइतिशेषः इंद्राशानिरिंद्रप्रयुक्तं वज्रम् १६ १७ भारः भारवद्दुर्व्यं अ
नामयं रोगानुत्पादकम् १८ यत्कर्मकृत्वा धर्मःकीर्तिः पारलौकिकी पुण्यातिशयजा बलाद्यैश्वर्यातिशयजंयशस्तन्नभवेत् नोत्पद्येत् पूर्वार्जितंच धर्मादि
नभवेन्नश्येत् किंचयेन शरीरस्य खेदः तत्कर्म कस्त्वद्विन्नः समाचरेन्नकोपीत्यर्थः १९ षष्टिवर्षसहस्राणि गतानीत्यर्थः राज्यपक्षिराज्यमित्यर्थः पितृपैतामहं
पितृपितामहेभ्यआगतमित्यर्थः २० मेवैदेहीं दशरथमित्रत्वान्ममस्नुषां वैदेहीमादाय नकुशली गमिष्यसीत्यर्थः २१ ममपश्यतः मांपश्यंतमनादृत्येत्यर्थः

अत्रब्रूहियथातत्त्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः यस्यत्वंलोकनाथस्यहृत्वाभार्यांगमिष्यसि १५ क्षिप्रंविसृजवैदेहींमात्वाघोरेणचक्षुषा दहेद्द
हनभूतेनवृत्रमिंद्राशनिर्यथा १६ सर्पमाशीविषबध्वावस्त्रांतेनावबुध्यसे ग्रीवायांप्रतिमुक्तंचकालपाशंनपश्यसि १७ सभारःसौम्य-
भर्तव्योयोनरंनावसादयेत् तदन्नमपिभोक्तव्यंजीर्यतेयदनामयम् १८ यत्कृत्वानभवेद्धर्मोनकीर्तिर्नयशोध्रुवम् शरीरस्यभवेत्खेदःक
स्तत्कर्मसमाचरेत् १९ षष्टिवर्षसहस्राणिजातस्यममरावण पितृपैतामहंराज्यंयथावदनुतिष्ठतः २० वृद्धोहंत्वंयुवाधन्वीसरथःकव-
चीशरी नचाप्यादायकुशलीवैदेहींमेगमिष्यसि २१ नशक्तस्त्वंबलाद्धर्तुंवैदेहींममपश्यतः हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवांवेदश्रुतीमिव २२
युध्यस्वयदिशूरोसिमुहूर्तंतिष्ठरावण शयिष्यसेहतोभूमौयथापूर्वंखरस्तथा २३ असकृत्संयुगेयेननिहतादैत्यदानवाः नचिराच्चीरवा
सास्त्वांरामोयुधिवधिष्यति २४ किंनुशक्यंमयाकर्तुंगतौदूरंनृपात्मजौ क्षिप्रंत्वंनश्यसेनीचतयोर्भीतोनसंशयः २५ नहिमेजीवमान
स्यनयिष्यसिशुभामिमाम् सीतांकमलपत्राक्षींरामस्यमहिषींप्रियाम् २६ अवश्यंतुमयाकार्यंप्रियंतस्यमहात्मनः जीवितेनापिरामस्य
तथादशरथस्यच २७ तिष्ठतिष्ठदशग्रीवमुहूर्तंपश्यरावण वृंतादिवफलंत्वांतुपातयेयंरथोत्तमात् २८ युद्धातिथ्यंप्रदास्यामियथा
प्राणंनिशाचर २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ५० इत्युक्तःक्रोधताम्राक्षस्तप्तकां
चनकुंडलः राक्षसेंद्रोऽभिदुद्राव पतगेंद्रममर्षणः १ ससंप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महामृधे बभूववातोद्धुतयोर्मेघयोर्गगनेयथा २

न्यायसंयुक्तैः वैशेषिकाद्युक्ततर्काभासयुक्तैर्हेतुभिर्हेत्वाभासैर्ध्रुवांसनातनीं धर्मब्रह्मपरां वेदश्रुतिं छांदसोदीर्घः तच्छास्त्राध्येता यथापूर्वापरमीमांसान्या
यविदोमे हर्तुमन्यथाकर्तुं नशक्नोति तद्वदित्यर्थः २२ मुहूर्तंरामागमनपर्यंतं २३ संयुगे रामेणेतिशेषः नवधिष्यति अपितु वधिष्यतीत्यर्थः अनेनरा
मस्येश्वरत्वं व्यंग्यम् २४ नश्यसे पलायसि नसंशयइत्यन्वयः २५ जीवमानस्य जीवतः नयिष्यसि नेष्यसि २६ २७ २८ यथाप्राणं यथाबलमि-
त्यर्थः २९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेपंचाशःसर्गः ५० ६७ इत्युक्तेति १ वातोद्धुतयोर्वातप्रवर्तितयोः २ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माल्यवतोः द्वौमाल्यवंतौ एकोदंडकारण्येऽपरो मेरुपार्श्वे सपक्षयोः पक्षिसहितयोः यद्वा यद्यथोक्तौ कल्पनेयं यदि द्वौ माल्यवंतौ सपक्षौ युध्येयातां तदा तत्सदृशमिद-
मिति तेनानुपमत्वं फलति ३ ४ प्रतिजयाह सेहे रावणास्त्राणि रावणक्षिप्तानीतिशरजालविशेषणं अस्यते रीणादिकस्त्रन् रावणास्तानीतिपाठस्तु सुगम एव
५ तस्यरावणस्य गात्रे इत्यन्वयः ६ ७ पूर्णमुक्तैःआकर्णपूर्णाकृष्टधनुर्मुक्तैः ८ ९ १० ११ आवारितः आसमंताद्व्याप्तः कुलायं वासस्थानं संप्राप्तोयःप

तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंगृध्रराक्षसयोस्तदा सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ३ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः अभ्यवर्षन्महाघोरै
र्गृध्रराजमहाबलम् ४ सतानिशरजालानिगृध्रःपत्ररथेश्वरः जटायुःप्रतिजयाहरावणास्त्राणिसंयुगे ५ तस्यतीक्ष्णनखाभ्यांतुचरणाभ्यां
महाबलः चकारबहुधागात्रेव्रणान्पतगसत्तमः ६ अथक्रोधाद्दशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् मृत्युदंडनिभान्घोरान्शत्रोर्निधनकांक्षया ७
सतैर्बाणैर्महावीर्यःपूर्णमुक्तैरजिह्मगैः बिभेदनिशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रंघोरैःशिलामुखैः ८ सराक्षसरथेपश्यन्जानकींबाष्पलोचनाम् अचिंतयि
त्वाबाणांस्तान्राक्षसंसमभिद्रवत् ९ ततोस्यसशरंचापमुक्तामणिविभूषितम् चरणाभ्यांमहातेजाबभंजपतगोत्तमः १० ततोन्यद्धनुरादाय
रावणःक्रोधमूर्च्छितः ववर्षशरवर्षाणिशतशोथसहस्रशः ११ शरैरावारितस्तस्यसंयुगेपतगेश्वरः कुलायमभिसंप्राप्तःपक्षिवच्चबभौतदा
१२ सतानिशरजालानिपक्षाभ्यांतुविधूयह चरणाभ्यांमहातेजाबभंजास्यमहद्धनुः १३ तच्चाग्निसदृशंदीप्तंरावणस्यशरावरम् पक्षाभ्यांचम
हातेजाव्यधुनोत्पतगेश्वरः १४ कांचनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् तांश्चास्यजवसंपन्नान्जघानसमरेबली १५ अथत्रिवेणुसं
पन्नंकामगंपावकार्चिषम् मणिसोपानचित्रांगंबभंजचमहारथम् १६ पूर्णचंद्रप्रतीकाशंछत्रंचव्यजनैःसह पातयामासवेगेनग्राहिभीरा-
क्षसैःसह १७ सारथेश्चास्यवेगेनतुंडेनचमहच्छिरः पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान्पक्षिराजोमहाबलः १८ सभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसार
थिः अंकेनादायवैदेहींपपातभुविरावणः १९ दृष्ट्वानिपातितंभूमौरावणंभग्नवाहनम् साधुसाध्वितिभूतानिगृध्रराजमपूजयन् २० परि-
श्रांतंतुतंदृष्ट्वाजरयापक्षियूथपम् उत्पपातपुनर्हृष्टोमैथिलींगृह्यरावणः २१ तंप्रहृष्टंनिधायांकेरावणंजनकात्मजाम् गच्छंतंखड्गशेषंच
प्रनष्टहतसाधनम् २२ गृध्रराजःसमुत्पत्यरावणंसमभिद्रवत् समावार्यमहातेजाजटायुरिदमब्रवीत् २३

क्षी तद्वद्बभौ १२ १३ तत्प्रसिद्धम् शरावरं कवचं व्यधुनोत्पातयामास शरासनमितिपाठे शरप्रक्षेपकारणं तच्च द्वितीयं धनुश्च बभंजेत्यन्वयः व्याधुनोत्कंपयति
स्म रावणमितिशेषः १४ १५ त्रिवेणुर्युगंधरः १६ ग्राहिभिश्छत्रादिधारकैः १७ १८ अंकेन कटिभागेन १९ २० २१ प्रनष्टानि स्रुतएवन
ष्टानि हतानि गृध्रेण नाशितानि साधनानि युद्धसाधनानियस्यतम् २२ समावार्य सन्निरुध्य २३ ५१ ५१ ५१ ५१ ५१ ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वज्रतुल्यः स्पर्शो येषाम् तादृशा बाणा यस्य २४ सबलः सचतुरंगबलः परिच्छदः दासीदासादि निदर्शनाऽत्र तत्सहितो नशिष्यसीति तात्पर्यम् २५ अनुबंधं फलम् २६ तस्य ततः कालपाशात् मोक्ष्यसे इत्यर्थः बडिशं मत्स्यवेधनं जलजो मत्स्यः २७ अस्याश्रमस्य तव धर्षणं त्वत्कृतमभिभवं नहि क्षमिष्येते २८ यथा यादृशं त्वया कृतं कर्म तत्तस्कराचरितो मार्गः नवीरसेवितः २९ ३० परेतकाले मृत्युकाले अधर्म्यं तज्जनकं प्रतिपन्नोसि प्राप्तोसि ३१ अस्य कर्मणः कर्तुः पापानुबंधः पापफलसंबंध आवश्यकः शास्त्रदृष्टः कोनुपुमान्वै निश्चयेन तत्कर्म कुर्वीत लोकाधिपतिरपि इंद्रादिरपि समर्थोऽपि पापफलं कर्म न कुर्यात् स्वयंभूर्भगवानपि पापपुण्यतत्फलतदधिकारिस्रष्टापि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तोपि नेदृशं कर्म कुर्यात् तादृशमैश्वर्यमत्तेन त्वया क्रियमाणं कर्माचिरादेव फलदं भविष्यतीति तात्पर्यं ३२

वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण अल्पबुद्धे रहस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् २४ समित्रबंधुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः विषपानं पिबस्येतत्पिपासित इवोदकम् २५ अनुबंधमजानंतः कर्मणामविचक्षणाः शीघ्रमेव विनश्यंति यथा त्वं विनशिष्यसि २६ बद्धस्त्वं कालपाशेन क्वगतस्तस्य मोक्ष्यसे वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा २७ नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ २८ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः २९ युध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ३० परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोसि कर्म तत् ३१ पापानुबंधो वै यस्य कर्मणः कोनु तत्पुमान् कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ३२ एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ३३ तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ३४ विददार नखैरस्य तुंडं पृष्ठे समर्पयन् केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ३५ स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकंपत च राक्षसः ३६ संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनांकेन रावणः तलेनाभिजघानार्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ३७ जटायुस्तमतिक्रम्य तुंडेनास्य खगाधिपः वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ३८ संछिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः सहसाऽभवन् विषज्वालावलीमुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ३९ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्यवान् मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ४०

पृष्ठे पश्चाद्भागे ३३ दुष्टवारणमधिरूढो गजारोहो हस्तिपको गजविषये यथा स्यात् यादृशव्यापारो भवेत् गजक्षतकरणव्यापारो भवेत् तथा विररादेति पाठेपि क्षतानि चकारेत्येवार्थः ३४ अस्य विददार एनं विददारेत्यर्थः तादृशक्रियाणां बाहुल्यात्पुनरुक्तिः ३५ ३६ वैदेहीं संपरिष्वज्य पतने पलायनभिया ३७ तं तलप्रहारमतिक्रम्य सोढ्वा व्यपाहरत् युगपद्दशापि तुंडेन धृत्वा त्रोटितवान् ३८ संछिन्नबाहोः कर्तितबाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा समभवन् वल्मीकात्पन्नगा इव ३९ ४० ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१ व्यायच्छमानस्य व्यायामं पराक्रमं कुर्वाणस्य ४२ अल्पजीवितः घटीमात्रावस्थानोचितप्राणः ४३ ४४ अग्निदावं दावाग्निं परनिपातआर्षः ४५ सं
गृह्यबाहुभ्यामालिंग्य ४६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकपंचाशःसर्गः ५१ छ सात्विति १ नराणां क्रूरदुःखेषु नि-
मित्तं सूचनम् वामदक्षिणास्पंदनादिरूपम् लक्षणंचिन्हं तथाजलादर्शादावात्मनोऽशिरसोदर्शनंचलक्षणम् स्वप्नंयःपुरुषंकृष्णंकृष्णादंतं प्रपश्यति सएनंहंतीत्या
दिस्वप्नाध्यायोपदिष्टं तथाशकुनीनांवामदक्षिणगमनविशेषदर्शनं तथातेषांस्वराणांदर्शनमनुभवनः एतत्सर्वंयथायोगं परिदृश्यतेसर्वेण लक्षणज्ञानमितिपाठे
अंगस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः शकुनिग्रहणं मृगाद्युपलक्षणम् २ किंतनस्तत्राह ननूनमिति मदर्थंमदपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणोऽशुभसूचनमार्गेण

ततोमुहूर्तंसंग्रामोबभूवातुलवीर्ययोः राक्षसानांचमुख्यस्यपक्षिणांप्रवरस्यच ४१ तस्यव्यायच्छमानस्यरामस्यार्थेसरावणः पक्षौपादौ
चपार्श्वौचखड्गमुद्धृत्यसोच्छिनत् ४२ सच्छिन्नपक्षःसहसारक्षसारौद्रकर्मणा निपपातमहागृध्रोधरण्यामल्पजीवितः ४३ तंदृष्ट्वापतितं
भूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् अभ्यधावतवैदेहीस्वबंधुमिवदुःखिता ४४ तंनीलजीमूतनिकाशकल्पंसपांडुरोरस्कमुदारवीर्यम् ददर्शलं
काधिपतिःपृथिव्यांजटायुषंशांतमिवाग्निदावम् ४५ ततस्तुतंपत्ररथंमहीतलेनिपातितंरावणवेगमर्दितम् पुनश्चसंगृह्यशशिप्रभानना
रुरोदसीताजनकात्मजातदा ४६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेएकपंचाशःसर्गः ५१ छ सातुता
राधिपमुखीरावणेननिरीक्ष्यतम् गृध्रराजंविनिहतंविललापसुदुःखिता १ निमित्तंलक्षणंस्वप्नंशकुनिस्वरदर्शनम् अवश्यंक्रूरदुःखेषु
नराणांपरिदृश्यते २ ननूनंरामजानासिमहद्व्यसनमात्मनः धावंतिनूनंकाकुत्स्थमदर्थंमृगपक्षिणः ३ अयंहिकृपयाराममांत्रातुमिहसं
गतः शेतेविनिहतोभूमौममाभाग्याद्विहंगमः ४ त्राहिमामद्यकाकुत्स्थलक्ष्मणेतिवरांगना क्रूरसंत्रस्तासमाक्रंदच्छृण्वतांतुयथांतिके
५ तांक्लिष्टमाल्याभरणांविलपंतीमनाथवत् अभ्यधावतवैदेहींरावणोराक्षसाधिपः ६ तांलतामिववेष्टंतीमालिंगंतींमहाद्रुमान् मुंच
मुंचेतिबहुशःप्रापतांराक्षसाधिपः ७ क्रोशंतींरामरामेतिरामेणरहितांवने जीवितांतायकेशेषुजग्राहांतकसन्निभः ८

धावंति त्वंतुनैःसूचितमपि स्वस्य महद्व्यसनं नजानासि नूनं जानीयाश्चेन्नोपेक्षेथाइतितात्पर्यमितिलोकाभिनयेन रामोपालंभः ३ ४ यथांतिके निक
टस्थितानां शृण्वतांश्रवणं भवेत्तथा समाक्रंदत् नतूच्चैः शीघ्रंरामागमनं माभूदितितात्पर्येण ५ क्लिष्टानि परिमृदितानि माल्याभरणानि यस्यास्ताम्
६ वेष्टंतीं लतामिव वृक्षानालिंगंतीं मांमुंचमुंचेति बहुशो वृक्षान् वदंतीमितिशेषः मोचयमोचयेत्यर्थोवा प्रापइतस्ततोधावंतीं समीपगतआसीत् ७
जीवितांताय अनेन परस्त्रीकेशस्पर्शोयस्यकस्यापि जीवितापहारीतिबोधितम् ८ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृतिकं जलमुष्णमग्निः शीत इत्येवमादि अंधेन तमसा बाह्येनाभ्यंतरेण च ९ मर्यादात्यागमेवाह नवातीति देवोब्रह्मापि ब्रह्मलोकस्थ
एव दिव्येन चक्षुषा सीतां परामृष्टां रक्षसा केशेषु गृहीतां दृष्ट्वा १० श्रीमान् निस्तुलसकलैश्वर्यवान् पितामहः कृतं यदर्थमवतीर्णा देवानां तत्कार्यं कृतं सिद्ध-
मित्यब्रवीत् ११ प्रहृष्टव्यथययोर्हेतुमाह दृष्ट्वेति तत्कालं नाटिनं दैन्यायाहरणं दृष्ट्वा तन्मायामोहित त्वाद्व्यथिताः यदृच्छया आयासं विनैव सपरिवार-
स्य रावणस्य नाशं प्राप्तं बुध्वा हृष्टा इत्यर्थः भावसंधिरत्र १२ १३ तप्ताभरणवर्णांगी तप्तकांचनाभरणसदृशवर्णयुक्तांगी सौदामिनी विद्युदिति सुदा-
म्नो बहुरत्नादिमत्वात्तद्भवा विद्युदतिप्रकाशमाना भवति तद्वल्लीतेत्यर्थः १४ अग्निनादीप्तोगिरिरिवेत्यनेनासन्नभस्मता सूचिता असंगायाअपि चिच्छक्ते

प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरम् जगत्सर्वममर्यादं तमसांधेन संवृतम् ९ नवातिमारुतस्तत्र निष्प्रभोभूद्दिवाकरः दृष्ट्वा सीतां
परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा १० कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वेते परमर्षयः ११ दृष्ट्वा सीतां
परामृष्टां दंडकारण्यवासिनः रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुध्वा यदृच्छया १२ सतु तां रामरामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च जगामादाय चाकाशं रा
वणो राक्षसेश्वरः १३ तप्ताभरणवर्णांगी पीतकौशेयवासिनी रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी यथा १४ उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रा
वणः अधिकं परिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना १५ तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यंत रावणं १६
तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे १७ तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणांकगम् नरराज
विना रामं विनालमिव पंकजम् १८ बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चंद्र इवोदितः सुललाटं सुकेशांतं पद्मगर्भाभमव्रणम् १९ शुक्लैः सुविमलैर्दं
तैः प्रभावद्भिरलंकृतम् तस्याः सुनयनं वक्त्रमाकाशे रावणांकगम् २० रुदितं व्यपमृष्टास्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनम् सुनासं चारुताम्रोष्ठमाका
शे हाटकप्रभम् २१ राक्षसेंद्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् शुशुभे न विना रामं दिवा चंद्र इवोदितः २२ सा हेमवर्णा नीलांगं मैथिली राक्ष
साधिपम् शुशुभे कांचनी कांची नीलं गजमिवाश्रिता २३

तस्या रावणविनाशसान्निध्यद्योतनाय कविः रावणेन तस्या आसत्तिं वर्णयति १५ प-
द्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यंत रावणांगे पतितान्यभूवन्नित्यर्थः १६ आतपे इत्यनेन ईषत्तपइत्यर्थकेन संध्याकालं लक्षयति तत्र काले आदित्यरागेण तत्किरणेन युक्तम
भ्रमिव तत्करयुतं वासो बभौ १७ विनालमिव पंकजं शोकस्पृष्टत्वात् १८ नीलं जलदं भित्त्वा तन्मध्ये उदितश्चंद्र इव बभौ तत्कांतिधूसरो हि सततउदेति वक्त्रं
विशिनष्टि सुललाटमिति पद्मगर्भवदाभा यस्य तत् १९ रावणांकगं नवभावितिशेषः २० रुदितं रोदनवत् अर्शआद्यच् अतएवापमृष्टास्रं अपमार्जिता-
श्रुकम् २१ दिवोदितचंद्रवदपगतशोभम् २२ शुशुभे शोभयति स्म नीलं गजमाश्रिता कांचनी कांचीव २३ ५५ ५५ ५५ ५५ ५५ ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्मपीता पद्मकेसरवत्पीतदेहा तप्तभूषणा तप्तकांचनभूषणा २४ अभ्रूत्सचपलोनीलइतिपाठे चपला विद्युत्तया सहितोघोषवान्मेघइवाभूदित्यर्थः २५ उत्तमां
गइति मातस्त्वयासंपादितोस्मन्मनोरथइति हर्षाद्देवैः क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्तदुत्तमांगाच्युता तत्कालेभूमौपपातेतिकतकः वस्तुतोरावणसन्निधौ देवानां तथावीर्या
संभवात् उत्तमांगे धृतपुष्पाणां तद्वेगेन ततश्च्युत्योत्तमांगच्युतेत्युक्तं अतएवाग्रे भूमौपुष्पयुतं मार्गंदृष्ट्वारामोवक्ष्यति अभिजानामिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण
अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकाननेइति २६ रावणगमनवेगजनितवायुना समाधूतापि पुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्तत अभितोऽवर्तिष्ट अनवरतं जायमानत्वा
त् २७ २८ २९ तरुप्रवालरक्ता रक्तवर्णा रक्तकिसलयवर्णेत्यर्थः क्रोधातिशयादेवंवर्णोस्याः कक्ष्या गजाच्छादिनी ३० तांसीतामित्यन्वयः अत्रप्रकर

सापद्मपीताहेमाभारावणंजनकात्मजा विद्युद्घनमिवाविश्यशुशुभेतप्तभूषणा २४ तस्याभूषणघोषेणवैदेह्याराक्षसेश्वरः बभूवविम-
लोनीलः सघोषइवतोयदः २५ उत्तमांगच्युतातस्याःपुष्पवृष्टिःसमंततः सीतायाह्रियमाणायाःपपातधरणीतले २६ सातुरावणवेगेन
पुष्पवृष्टिःसमंततः समाधूतादशग्रीवंपुनरेवाभ्यवर्तत २७ अभ्यवर्ततपुष्पाणांधारावैश्रवणानुजम् नक्षत्रमालाविमलामेरुंनगमिवोत्त
मम् २८ चरणान्नूपुरंभ्रष्टंवैदेह्यारत्नभूषितम् विद्युन्मंडलसंकाशंपपातधरणीतले २९ तरुप्रवालरक्तासानीलांगंराक्षसेश्वरम् प्रा
शोभयतवैदेहीगजंकक्ष्येवकांचनी ३० तांमहोल्कामिवाकाशेदीप्यमानांस्वतेजसा जहाराकाशमाविश्यसीतांवैश्रवणानुजः ३१ तस्या-
स्तान्यग्निवर्णानिभूषणानिमहीतले सघोषाण्यवशीर्यंतक्षीणास्ताराइवांबरात् ३२ तस्यास्तनांतराद्भ्रष्टोहारस्ताराधिपद्युतिः वैदेह्यानि
पतन्भातिगंगेवगगनाच्युता ३३ उत्पातवाताभिहतानानाद्विजगणायुताः माभैरितिविधूताग्राव्याजह्रुरिवपादपाः ३४ नलिन्योध्वस्तक
मलास्त्रस्तमीनजलेचराः सखीमिवगतोत्साहांशोचंतीवस्ममैथिलीम् ३५ समंतादभिसंपत्यसिंहव्याघ्रमृगद्विजाः अन्वधावंस्तदारोषा
त्सीताच्छायानुगामिनः ३६ जलप्रपातास्रमुखाःशृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः सीतायांह्रियमाणायांविक्रोशंतीवपर्वताः ३७ ह्रियमाणांतुवैदे-
हींदृष्ट्वादीनोदिवाकरः प्रविध्वस्तप्रभःश्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ३८ नास्तिधर्मःकुतःसत्यंनार्जवंनानृशंसता यत्ररामस्यवैदेहींसीतांहर
तिरावणः ३९

णे वारंवारं वैश्रवणानुजत्वोक्त्या ईदृशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रफलदत्वं सूचयति ३१ क्षी
णाः क्षीणपुण्यास्ताराः ताराः रूपावस्थिताः पुण्यकृतइत्यर्थः ३२ ३३ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः द्विजगणैः पक्षिगणैर्युक्ताः व्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारः
३४ त्रस्तामीनप्रभृतिजलेचरायासांताः सखीमिव मैथिलीं गतोत्साहां गतोच्छ्वासाइति पाठे रावणत्रासाच्छुष्कजलतयागतप्राणा इत्यर्थः ३५ रोषाद्रावणविषयात् ३६
जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखेयेषांते ३७ ३८ आर्जवमजैह्म्यं अनृशंसता दया यत्र यस्मादित्यर्थः ३९ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गणशः संघशः वित्रस्तकाः स्वार्थेकः मृगपोतकाः मृगबालकाः ४० विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभैरिनियावत् ४१ विक्रोशंतीमित्यर्थं पूर्वान्वयि ४२ धरणीतलम-
वेक्षमाणां रामलक्ष्मणागमनकांक्षया वस्तुतस्तदनुगमनाकांक्षयेतितत्त्वं विप्रमृष्टोविलुलितोविशेषकस्तिलकोयस्यास्ताम् ४३ भयभारपीडिता सैवविवर्णवक्त्रेत्यर्थः
४४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेद्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ अथसीतायाक्रियमाणपारुष्यएवतांहरतिस्मेत्याह खमिति व-
र्त्तिनीत्यसुप्यपिणिनिरार्षः १ रोषरोदनाभ्यां हेतुभ्यां ताम्राक्षी २ विरहिता रामलक्ष्मणाभ्यामितिशेषः अनेन कर्मणा चौर्येण ३ अपवाहितः अन्यत्रनापितः मायया
मृगरूपेण मारीचेनेतिशेषः ४ पुराणोवृद्धः अतएवास्य निपातनं नतु त्वद्वीर्यहेतुकमितिभावः ५ परमंखल्वितिव्यंग्योक्तिः ६ स्त्रियाहरणमेव गर्हितं राक्षसादिविवा

इतिभूतानिसर्वाणिगणशःपर्यदेवयन् वित्रस्तकादीनमुखारुरुदुर्मृगपोतकाः ४० उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्यनयनैर्भयादिवविलक्षणैः सुप्रवेपितगात्राश्च
बभूवुर्वनदेवताः ४१ विक्रोशंतींदृढंसीतांदृष्ट्वादुःखंतथागताम् तांतुलक्ष्मणरामेतिक्रोशंतींमधुरस्वराम् ४२ अवेक्ष्यमाणांबहुशोवैदेहींधर
णीतलम् सतामाकुलकेशांतांविप्रमृष्टविशेषकाम् जुहारात्मविनाशायदशग्रीवोमनस्विनीम् ४३ ततस्तुसाचारुदतीशुचिस्मिताविना-
कृताबंधुजनेनमैथिली अपश्यतीराघवलक्ष्मणावुभौविवर्णवक्त्राभयभारपीडिता ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका
व्येआरण्यकांडेद्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ खमुत्पतंतंतंदृष्ट्वामैथिलीजनकात्मजा दुःखितापरमोद्विग्नाभयेमहतिवर्त्तिनी १ रोषरोदन
ताम्राक्षीभीमाक्षंराक्षसाधिपम् रुदतीकरुणंसीताह्रियमाणातमब्रवीत् २ नव्यपत्रपसेनीचकर्मणानेनरावण ज्ञात्वाविरहितांयोमांचोर
यित्वापलायसे ३ त्वयैवनूनंदुष्टात्मन्भीरुणाहर्तुमिच्छता ममापवाहितोभर्तामृगरूपेणमायया ४ योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोप्ययंविनि-
पातितः गृध्रराजःपुराणोसौश्वसुरस्यसखामम ५ परमंखलुतेवीर्यंदृश्यतेराक्षसाधम विश्राव्यनामधेयंहियुद्धेनास्मिजितात्वया ६
ईदृशंगर्हितंकर्मकथंकृत्वानलज्जसे स्त्रियाश्चाहरणंनीचरहितेचपरस्यच ७ कथयिष्यंतिलोकेषुपुरुषाःकर्मकुत्सितम् सुनृशंसमधर्मि
ष्ठंनवशौंडीर्यमानिनः ८ धिक्तेशौर्यंचसत्त्वंचयत्त्वयाकथितंतदा कुलाक्रोशकरंलोकेधिक्तेचारित्रमीदृशम् ९ किंशक्यंकर्तुमेवंहिय-
ज्जवेनैवधावसि मुहूर्तमपितिष्ठस्वनजीवन्प्रतियास्यसि १० नहिचक्षुःपथंप्राप्यतयोःपार्थिवपुत्रयोःससैन्योपिसमर्थस्त्वंमुहूर्तमपि-
जीवितुम् ११

हानांशास्त्रेगर्हितत्वात्तत्रापि परस्परविवाहितायाः तत्रापिरहिते पतिरहिते कालेदेशेचेत्यतिनिंद्यं कर्मेतिभावः ७ शौंडीर्यमानिनः शूरमानिनः ता
दृशस्येदृशी लोकेनिंदा मरणादप्यधिकेतिभावः ८ सत्त्वं शारीरंबलंतदा अपहरणपूर्वकाले कुलाक्रोशः कुलनिंदा चारित्रमाचारः ९ हियतः एवंरूपेणहलाधा
वसि अतःकिंकर्तुंशक्यं मुहूर्तमपितिष्ठस्वंयदिशूर इतिशेषः अवस्थितो किंस्यात्तदाह नेति १० तदेवोपपादयति नहीति ११ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ साधुआत्मनःपथ्यंकृत्वाविचार्येत्यर्थः साधुकुर्वात्मिनइतिपाठांतरं साधुमांमुंच शीघ्रंमांमुंच यावन्मे भर्ता नायातीत्यर्थः १३ विनाशाय विधास्यति यत्नमितिशेषः
येन व्यवसायेन स्त्रीभोगव्यवसायेन १४ तन्नैरर्थक्यमेवाह नहीति १५ श्रेयस्तत्कालसुखावहं पथ्यंवा परिणामसुखावहंवा नसमवेक्षसे नविचारयसि यथामर्त्यो
मृत्युकालेविपरीतानिसेवते तथात्वमपीतिभावः १६ १७ १८ हिरण्मयवृक्षदर्शनं मृत्युचिन्हं वैतरण्यादियातनास्थानं पश्यसीति वर्तमानसामीप्येलट् १९
२० शाल्मली यातनावृक्षः धारितुं धर्तुं जीवितुमितिशेषः २१ २२ ममभर्तुःअपराधं कृत्वेतिशेषः भ्रातरंविना एकाकिनेतियावत् २३ २४ २५ आगतगा

नत्वंतयोःशरस्पर्शंसोढुंशक्तःकथंचन वनेप्रज्वलितस्येवस्पर्शमग्नेर्विहंगमः १२ साधुकृत्वात्मनःपथ्यंसाधुमांमुंचरावण मत्प्रधर्षण
संक्रुद्धोभ्रात्रासहपतिर्मम १३ विधास्यतिविनाशायत्वंमांयदिनमुंचसि येनत्वंव्यवसायेनबलान्मांहर्तुमिच्छसि १४ व्यवसायस्सुतेनी
चभविष्यतिनिरर्थकः नह्यहंतमपश्यंतीभर्तारंविबुधोपमम् १५ उत्सहेशत्रुवशगाप्राणान्धारयितुंचिरम् ननूनंचात्मनःश्रेयःपथ्यंवास
मवेक्षसे १६ मृत्युकालेयथामर्त्योविपरीतानिसेवते मुमूर्षूणांतुसर्वेषांयत्पथ्यंतन्नरोचते १७ पश्यामीहहिकंठेत्वांकालपाशावपाशितम्
यथाचास्मिन्भयस्थानेनबिभेषिनिशाचर १८ व्यक्तंहिरण्मयांस्त्वंहिसंपश्यसिमहीरुहान् नदींवैतरणींघोरांरुधिरौघविवाहिनीम् १९
खड्गपत्रवनंचैवभीमंपश्यसिरावण तप्तकांचनपुष्पांचवैडूर्यप्रवरच्छदाम् २० द्रक्ष्यसेशाल्मलींतीक्ष्णामायसैःकंटकैश्चिताम् नहित्व
मीदृशंकृत्वातस्यालीकंमहात्मनः २१ धारितुंशक्ष्यसिचिरंविषंपीत्वेवनिर्घृण बद्धस्त्वंकालपाशेनदुर्निवारेणरावण २२ क्वगतोलप्स्य-
सेशर्ममभर्तुर्महात्मनः निमिषांतरमात्रेणविनाभ्रातरमाहवे २३ राक्षसानिहतायेनसहस्राणिचतुर्दश कथंसराघवोवीरःसर्वास्त्रकु-
शलोबली २४ नत्वांहन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणं एतच्चान्यच्चपरुषंवैदेहीरावणांकगा भयशोकसमाविष्टाकरुणंविललाप
पह २५ तदाभृशार्तांबहुचैवभाषिणींविलापपूर्वंकरुणंचभामिनीम् जहारपापस्तरुणींविचेष्टतींनृपात्मजामागतगात्रवेपथुः २६
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ५३ ॥ ह्रियमाणातुवैदेहीकंचिन्नाथमपश्यती ददर्शगिरिशृंगस्था
न्पंचवानरपुंगवान् १ तेषांमध्येविशालाक्षीकौशेयंकनकप्रभम् उत्तरीयंवरारोहाशुभान्याभरणानिच २ मुमोचयदिरामायशंसे
युरितिभामिनी वस्त्रमुत्सृज्यतन्मध्येनिक्षिप्तंसहभूषणम् ३

त्रवेपथुः भारातिशयात् २६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकी
येआरण्यकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ५३ ॥ अपश्यती अपश्यंती १ २ यदिरामाय शंसेयुरिति दैवगत्यादृष्टायरामाय शंसेयुरिति प्रत्याशयेतिशेषः वसुनोयं
यदिशब्दोवेदाःप्रमाणंयदिस्युरितिवत् वस्त्रमुत्तरीयमुत्सृज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषणं भूषणसहितं कर्णोत्पलादिच निक्षिप्तं नयेतिशेषः ३ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्कर्मच तत्कर्मतु वस्त्रभूषणप्रक्षेपकर्मतु संभ्रमात् समयहरणजनितचित्तक्षोभात् अतिभारेणशिरसामधोमुखतयाच ४ ५ सुसंहृष्टःमृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात्
केचित्तुलब्धं रामहस्तान्मृत्युद्वारमितिसंहृष्टःविनाचोत्कटंपापं पुण्यक्षयाभावेन नमृत्युःसन्निहितःस्यादितितमोगुणावृतःसन्मातर्यपि विरुद्धशब्दव्यवहारं कृतवानिति
वदंति तेषामेतत्सर्गांते वक्ष्यमाणं बभूवमोहान्मुदितइत्यसंगतंस्यात् तथा आत्मानंबुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यतइत्युत्तरसर्गादिस्थंचासंगतंस्यात् ६ विहायसाऽका
शमार्गेणक्षिप्रंसमतीयायेत्यन्वयः ७ तिमिर्मत्स्यविशेषः ८ संभ्रमाज्जगन्मात्रपहारदर्शनजक्षोभात्परिवृत्तोर्मिःस्वभावप्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितःरुद्धःरुद्धप्रचारामी
नादयोयस्मिन् ९ १० एतदंतःसीताहरणकर्मावसानःसिद्धाःसिद्धाश्च ११ रूपिणीमात्मनोमृत्युमित्यन्वयः १२ संरूढकक्ष्यां बहुजनाकीर्णद्वारां बहुलांविपुलां सं

संभ्रमात्तुदशग्रीवस्तत्कर्मचनबुद्धवान् पिंगाक्षास्तांविशालाक्षीनेत्रैरनिमिषैरिव ४ विक्रोशंतींतदासीतांददृशुर्वानरोत्तमाः सचपंपाम-
तिक्रम्यलंकामभिमुखःपुरीम् ५ जगाममैथिलींगृह्यरुदतींराक्षसेश्वरः तांजहारसुसंहृष्टोरावणोमृत्युमात्मनः ६ उत्संगेनेवभुजगींती
क्ष्णदंष्ट्रांमहाविषाम् वनानिसरितःशैलान्सरांसिचविहायसा ७ सक्षिप्रंसमतीयायशरश्चापादिवच्युतः तिमिनक्रनिकेतंतुवरुणाल
यमक्षय ८ सरितांशरणगत्वासमतीयायसागरम् संभ्रमात्परिवृत्तोर्मीरुद्धमीनमहोरगः ९ वैदेह्यांह्रियमाणायांबभूववरुणालयः
अंतरिक्षगतावाचःससृजुश्चारणास्तथा १० एतदंतोदशग्रीवइतिसिद्धास्तदाब्रुवन् सतुसीतांविचेष्टंतीमंकेनादायरावणः ११ प्रविवे-
शपुरीलंकांरूपिणीमृत्युमात्मनः सोभिगम्यपुरींलंकांसुविभक्तमहापथाम् १२ संरूढकक्ष्याबहुलांस्वमंतःपुरमाविशत् तत्रतामसि-
तापांगींशोकमोहसमन्विताम् १३ निदधेरावणःसीतांमयोमायामिवासुरीम् अब्रवीच्चदशग्रीवःपिशाचीर्घोरदर्शनाः १४ यथानेनां
पुमान्स्त्रीवासीतांपश्यत्यसंमतः मुक्तामणिसुवर्णानिवस्त्राण्याभरणानिच १५ यद्यदिच्छेत्तदेवास्यादेयंमच्छंदतोयथा याचवक्ष्य-
तिवैदेहीवचनंकिंचिदप्रियम् १६ अज्ञानाद्यदिवाज्ञानान्नतस्याजीवितंप्रियम् तथोक्त्वाराक्षसीस्तास्तुराक्षसेंद्रःप्रतापवान् १७ नि
ष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्किंकृत्यमितिचिंतयन् ददर्शाष्टौमहावीर्यान्राक्षसान्पिशिताशनान् १८

रूढकक्ष्याबहुलमितिपाठे तादृशबहुतरद्वारवदित्यंतःपुरविशेषणम् १३ मायामिवासुरीमित्यनेन मायारूपैवैषा सीतायालंकामागतेतिध्वनितम् मुख्यमाता
तु अग्निंप्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितमतएव रावणस्य वहनीयैषाजाता मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञानं पिशाचीःराक्षसीरित्यर्थइतितीर्थः १४ असंमतः अस्मदन
नुज्ञातःपुमान्तथाभूता स्त्रीवानपश्यतितथारक्षतेतिशेषः १५ मच्छंदतोमदाज्ञया यद्यद्वस्तु यदा इच्छेत्तदेव यथास्याइष्टंवभाति तथैवतत्सर्वंदेयम् मच्छंदत
इत्यस्य मद्वशप्राप्तिसिध्यर्थमित्यर्थइतिकतकः अस्याअप्रियंच नवाच्यमित्याह याचेति तस्याजीवितं नप्रियंतांमारयामीत्यर्थः १६ १७ १८ ५९ ६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरदानेन पैतामहेन मोहितः रामशतादपिनमेभीरितिचिंतयानः मोद्दृप्तेनैषाचिंता नान्बलवीर्यतः प्रशस्यैत्यन्वयः १९ हतस्थानं रामेणेतिशून्यं कृतमित्यर्थः पूर्वंखरालयत्वं भूतमासम् २० २१ २२ धैर्यस्योपरिक्रोधः धैर्योपमर्दकःक्रोधइत्यर्थः ततःखरादिवधान्नतुभीत्या नापिव्रथाक्रोधइत्यर्थः २३ निर्यातयितुं प्रत्यपकारेणापनेतुम् २४ २५ प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या ममप्रापणीया २६ २७ २८ महार्थंमहानर्थोभिधेयं यस्यतत् यतःयद्दिशिजनस्थानं तद्दिशीत्यर्थः अलक्ष्यदर्शनाःअंतर्धा

सृतान्दृष्ट्वामहावीर्योवरदानेनमोहितः उवाचतानिदंवाक्यंप्रशस्यबलवीर्यतः १९ नानाप्रहरणाःक्षिप्रमितोगच्छतसत्वराः जनस्थानंहतस्थानभूतपूर्वंखरालयम् २० तत्रास्यतांजनस्थानेशून्येनिहतराक्षसे पौरुषंबलमाश्रित्यत्रासमुत्सृज्यदूरतः २१ बहुसैन्यंमहावीर्यंजनस्थानेनिवेशितम् सदूषणखरंयुद्धेनिहतंरामसायकैः २२ ततःक्रोधोममापूर्वोधैर्यस्योपरिवर्धते वैरंचसुमहज्जातंरामंप्रतिसुदारुणम् २३ निर्यातयितुमिच्छामितच्चवैरंमहारिपोः नहिलप्स्याम्यहंनिद्रामहत्वासंयुगेरिपुम् २४ तंत्विदानीमहंहत्वाखरदूषणघातिनम् रामंशर्मोपलप्स्यामिधनंलब्ध्वेवनिर्धनः २५ जनस्थानेवसद्भिस्तुभवद्भीराममाश्रिता प्रवृत्तिरुपनेतव्याकिंकरोतीतितत्त्वतः २६ अप्रमादाच्चगंतव्यंसर्वैरेवनिशाचरैः कर्तव्यश्चसदायत्नोराघवस्यवधंप्रति २७ युष्माकंतुबलंज्ञातंबहुशोरणमूर्धनि अतश्चास्मिन्जनस्थानेमयायूयंनिवेशिताः २८ ततःप्रियंवाक्यमुपेत्यराक्षसामहार्थमष्टावभिवाद्यरावणम् विहायलंकांसहिताःप्रतस्थिरेयतोजनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः २९ ततस्तुसीतामुपलभ्यरावणःसुसंप्रहृष्टःपरिगृह्यमैथिलीम् प्रसज्यरामेणचवैरमुत्तमंबभूवमोहान्मुदितःसरावणः ३० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ ५५ संदिश्यराक्षसान्घोरान्रावणोष्टौमहाबलान् आत्मानंबुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत १ सचिंतयानोवैदेहींकामबाणैःप्रपीडितः प्रविवेशगृहंरम्यंसीतांद्रष्टुमभित्वरन् २ सप्रविश्यतुतद्वेश्मरावणोराक्षसाधिपः अपश्यद्राक्षसीमध्येसीतांदुःखपरायणाम् ३ अश्रुपूर्णमुखींदीनांशोकभारावपीडिताम् वायुवेगैरिवाक्रांतांमज्जतींनावमर्णवे ४ मृगयूथपरिभ्रष्टांमृगींश्वभिरिवावृताम् अधोगतमुखींसीतांतामभ्येत्यनिशाचरः ५

नविद्यया २९ उपलभ्यप्राप्यस्पृष्ट्वाच परिगृह्यस्वगृहेस्थापयित्वा परिग्रहत्वेन विभाव्यच प्रसज्य संपाद्य मोहान्मुदितःस्वरहंतुर्वधोममसुकरस्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येतिहर्षितः ३० इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ ५५ ५५ बुद्धिवैक्लव्याद्बुद्धिवैपरीत्यात् १ २ ३ शोकोवायुस्थाने अश्रवोऽर्णवजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिशयउक्तः ४ अधोगतमवनतं मुखंयस्याः ५ ५५ ५५ ५५ ५५ ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनिच्छंतीमपितद्दर्शनं बलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः ६ ७ दांतकैर्गजदंतकृतैः तपनीयं स्वर्णं स्तंभैर्युतमितिशेषः ८ तयासीतया ९ हेममयजालकैरावृताः १० सु
धयामणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीत्यार्षं क्लीबत्वं ११ दीर्घिकावाप्यः १२ लोभितुं सामनिग्रहाभ्यां प्रलोभयितुं १३ दशेति द्वात्रिंशत्कोटिसंख्याः १४ तेषामपि ए
कस्यैकस्यैकमेकं सहस्रं ममकार्यप्रयोजने साधकतया पुरःसरमस्तीतिशेषः १५ मेममयदिदमुक्तरूपं राज्यतंत्रं राजपरिकरस्तत्त्वयि प्रतिष्ठितं त्वदधीनमित्यर्थः १६
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामंतःपुरसंचारिणीनां योममपरिग्रहः भार्याः नित्यपुल्लिंगः परिग्रहशब्दोभार्यावाची ममभार्यासतीतासां त्वमीश्वरी स्वामिनीभव १७ साधुहितं

तांतुशोकवशाद्दीनामवशांराक्षसाधिपः सबलाद्दर्शयामासगृहंदेवगृहोपमम् ६ हर्म्यप्रासादसंबाधंस्त्रीसहस्रनिषेवितम् नानापक्षिगणै
र्जुष्टंनानारत्नसमन्वितम् ७ दांतकैस्तापनीयैश्चस्फाटिकैराजतैस्तथा वज्रवैडूर्यचित्रैश्चस्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः ८ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषंतप्त-
कांचनभूषणम् सोपानंकांचनंचित्रमारुरोहतयासह ९ दांतकाराजताश्चैवगवाक्षाःप्रियदर्शनाः हेमजालावृताश्चासन्तत्रप्रासादपंक्त
यः १० सुधामणिविचित्राणिभूमिभागानिसर्वशः दशग्रीवःस्वभवनेप्रादर्शयतमैथिलीम् ११ दीर्घिकाःपुष्करिण्यश्चनानापुष्पसमावृ
ताः रावणोदर्शयामाससीतांशोकपरायणाम् १२ दर्शयित्वातुवैदेहींकृत्स्नंतद्भवनोत्तमम् उवाचवाक्यंपापात्मासीतांलोभितुमिच्छया १३
दशराक्षसकोट्यश्चद्वाविंशतिरथापराः वर्जयित्वाजनान्वृद्धान्बालांश्चरजनीचरान् १४ तेषांप्रभुरहंसीतेसर्वेषांभीमकर्मणाम् सहस्र
मेकमेकस्यममकार्यपुरःसरम् १५ यदिदंराज्यतंत्रंमेत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् जीवितंचविशालाक्षित्वंमेप्राणैर्गरीयसी १६ बह्वीनामुत्त
मस्त्रीणांममयोसौपरिग्रहः तासांत्वमीश्वरीसीतेममभार्याभवप्रिये १७ साधुकिंतेन्यथाबुध्यारोचयस्ववचोमम भजस्वमाभितप्तस्य
प्रसादंकर्तुमर्हसि १८ परिक्षिप्तासमुद्रेणलंकेयंशतयोजना नेयंधर्षयितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः १९ नदेवेषुनयक्षेषुनगंधर्वेषुनर्षि
षु अहंपश्यामिलोकेषुयोमेवीर्यसमोभवेत् २० राज्यभ्रष्टेनदीनेनतापसेनपदातिना किंकरिष्यसिरामेणमानुषेणाल्पतेजसा २१ भ
जस्वसीतेमामेवभर्ताहंसदृशस्तव यौवनंत्वध्रुवंभीरुरमस्वेहमयासह २२ दर्शनेमाकृथाबुद्धिंराघवस्यवरानने कास्यशक्तिरिहागंतु
मपिसीतेमनोरथैः २३ नशक्योवायुराकाशेपाशैर्बद्धुंमहाजवः दीप्यमानस्यवाप्यग्नेर्ग्रहीतुंविमलाःशिखाः २४ त्रयाणामपिलोका
नानंतंपश्यामिशोभने विक्रमेणनयेद्यस्त्वांमद्बाहुपरिपालिताम् २५

ममवचोरोचयस्वेत्यन्वयः अन्यथाबुध्यातेतवकिंनकिमपिफलमि
त्यर्थः मामांभजस्वअभितप्तस्य कामाभितप्तस्य १८ शतयोजना भूमेरितिशेषः अशक्यधर्षणत्वे पूर्वार्धंहेतुः एवंच रामस्यात्रागमनमसंभावितमितिभावः
१९ २० २१ २२ अस्यरामस्य २३ यथावायुर्बद्धुमशक्यः यथाचाग्निशिखाग्रहीतुमशक्यास्तथेहागंतुमशक्यमित्यर्थः २४ २५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मद्विधास्त्वत्प्रेष्या भविष्यंति मां चेदंगीकरिष्यसि तदा सेवकवत्सदाज्ञावशो भविष्यामि तथाभूते मयि राक्षसादेवाश्च मद्दशास्त्वद्दशाः संपन्ना एव किं विशेषेण सर्वं
चराचरं त्वत्प्रेष्यं भवतीति देत्यर्थः २६ अभिषेकश्रमनिवृत्तिद्वारा भोगाय स्नानं तदुदकेन क्लिन्नार्द्रा श्रमापनयनाच्च तुष्टा च मां रमयस्व यत्पूर्वं संचितं किंचिद्दुष्कृत-
मासीत्तद्वनवासेन तद्गतं दुःखेन गतं क्षीणम् २७ इह लंकायां मदंगीकारादिति शेषः २८ २९ ३० ३१ ३२ शोकेन अस्वस्थामिव चिंतया हतप्रभामिव
ध्यायंतीमिव तामुवाचेत्यन्वयः ३३ तूष्णीमवस्थानाद्व्रीडया तूष्णीं स्थितेति मन्यमान आह अलमिति धर्मलोपः स्वभर्तृत्यागपरांगीकाररूपस्तत्कृतेन व्रीडेन ल
ज्जया ऽलं मास्त्वित्यर्थः ३४ कुतस्तत्राह आर्ष इति हे देवि त्वामभित्वामुद्दिश्य मयाक्रियमाणो निष्यंदः स्नेहबंधः प्रार्थनारूपः यश्चाग्रे भविष्यति सोयमार्षेत्वृषिद्वि

लंकायाः स्त्वमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचरम् २६ अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व च दुष्कृतं य-
त्पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् २७ यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगंधानि मैथिलि २८ भूषणानि च मुख्या-
नि तानि सेव मया सह पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे २९ विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं रणे विशालं रमणीयं च तद्विमानं मनोज
वम् ३० तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् वदनपद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ३१ शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने एवं वदति
तस्मिन्सा वस्त्रांतेन वरांगना ३२ पिधायेंदुनिभं सीता मंदमश्रूण्यवर्तयत् ध्यायंतीं तामिवास्वस्थां सीतां चिंताहतप्रभाम् ३३ उवाच वचनं
वीरो रावणो रजनीचरः अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन ते ३४ आर्षोयं देवि निष्यंदो यस्त्वामभिभविष्यति एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरो-
भिः परिपीडितौ ३५ प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोहमस्मि ते इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ३६ न चापि रावणः कांचिन्मू-
र्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् कृतांतवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ३७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा॰
आरण्यकांडे पंचपंचाशः सर्गः ५५ ७ सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता तृणमंतरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत १

ष्ट एव क्षत्रियाणामुचितत्वेन वेदोक्त एव बलात्कारेण राक्षस इति विवाहेषु स्मृत्यागणनात् एवमुक्तिरपि तमोगुणप्राधान्येनैव कन्याया बलात्कारेण ग्रहणस्यैव
राक्षसविवाहपदार्थत्वादिति बोध्यम् पुनः प्रसादयति एताविति ३५ इमा दासोहमित्येताः शुष्यमाणेन कामपीडितेन मया भाषिता उक्ता वाचः शून्या यथा न भ
वंति तथा कुर्विति शेषः ३६ एवंविधं प्रसादनं न क्वाप्यभूदित्याह नचापीति मन्यते ऽमंस्त अत्र रसाभासः ३७ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा-
ल्मीकीये आरण्यकांडे पंचपंचाशत्सर्गः ५५ ७ ७ निर्भया स्त्रियो बलादुपभोगे मूर्धनि विपतिष्यतीत्यप्सरसो रावणं प्रति शापं चित्ते विज्ञाय निर्भया ब
लात्कारे योगवशाद्दृश्या ऽस्पृश्या च भविष्यामीति धिया निर्भया वा तृणमंतरतः कृत्वा साक्षात्पापात्मकपरपुरुषसंभाषणजदोषपरिहारायेति शेषः १ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं धर्मस्याचलः सेतुरिव मर्यादाप्रतिष्ठापकः परिज्ञातः प्रसिद्धः २ ३ सकस्तत्राह यइति ४ शयिता शयनकर्ता मृतो-
भूरिति शेषः इडार्षः ५ प्रोक्तास्त्वया मत्पुरइति शेषः ६ ७ तस्य रामस्य वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधिं प्राप्तस्ततो जीवन्न मोक्ष्यसे तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ८ तदेवाह
अंतःकरः नाशकरः ९ रक्षइति रावणसंबोधनं निर्दग्धो भवेदिति शेषः १० यो रामः पातयेदित्यादि शक्यार्थे लिङ् यद्यत्र वशतयोजनसमुद्रमध्यगा लंकाऽगम्येति बु-
द्धिः सा व्यर्थैवेत्याह सागरं शोषयेद्वापि वाशब्दएवार्थे सइह स्थितां सीतां मोचयेदेवेत्यर्थः ११ त्वत्कृतेन त्वत्कृतापराधेन १२ पतिपार्श्वाद्विनाभावं पतिपार्श्ववियोगं

राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः सत्यसंधः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः २ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः दीर्घबाहुर्विशाला
क्षो दैवतं स पतिर्मम ३ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कंधो महाद्युतिः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्वधिष्यति ४ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया
वै धर्षिता बलात् शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ५ यएते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्न-
गा यथा ६ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः कांचनभूषणाः शरीरं विधमिष्यंति गंगाकूलमिवोर्मयः ७ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण
उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ८ स ते जीवितशेषस्य राघवोंतकरो बली पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ९ यदि पश्येत्स
रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः १० यश्चंद्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा सागरं शोषयेद्वापि स सी
तां मोचयेदिह ११ गतासुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेंद्रियः लंका वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति १२ न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भ
विष्यति याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वात्त्वया बलात् १३ स हि दैवरसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दंडके १४
स ते वीर्यं बलं दर्पमुत्सेकं च तथाविधम् व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे १५ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः तदा कार्ये प्र
माद्यंति नराः कालवशंगताः १६ मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोयं राक्षसाधम आत्मनो राक्षसानां च वधायांतःपुरस्य च १७ न शक्या यज्ञ
मध्यस्था वेदिः स्रुग्भांडमंडिता द्विजातिमंत्रसंपूता चंडालेनावमर्दितुम् १८ तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढव्रता त्वया स्प्रष्टुं न शक्या
.हं राक्षसाधम पापिना १९ क्रीडंती राजहंसेन पद्मखंडेषु नित्यशः हंसी सा तृणमध्यस्थं कथं द्रक्ष्येत मद्गुकम् २०

१३ दैवरसंयुक्तो लक्ष्मणसंयुतः सखरादिहंता
दैवतसंयुक्तइति पाठे दैवानुकूल्यवानित्यर्थः १४ वीर्यं पराक्रमः बलं शारीरं दर्पं मदं उत्सेकं अमर्यादित्वं १५ कार्ये प्रमाद्यंति उचिते कार्ये वैपरीत्यं प्राप्नुवंतीत्यर्थः १६ मां प्रधृ ६०
ष्य स्थितस्येति शेषः स ते कालइति नाशकालइत्यर्थः स्वमरणेन वैधव्यमेवांतःपुरवधः १७ यज्ञमध्यस्था यज्ञशालामध्यस्था स्रुगादियज्ञोपकरणमंडिता वेदिश्चं-
डालेनावमर्दितुं स्प्रष्टुं न शक्या तथा त्वयाहमिति योजना १८ १९ पद्मखंडानि पद्मसमूहान् तृणमध्यस्थं जलनालादितृणमध्यस्थं द्रक्ष्येत पश्येत् मद्गुं जलवायसं
२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंनिर्भयोक्तौ लोकानुसारेण पतिव्रतोचितं हेतुमाह इदमिति निःसंज्ञं स्वतोजडं २१ अपक्रोशं सीताअसतीजातेतिनिंदां रूक्षपरुषं रूक्षतरंपरुषं अनेन प्रबंधेन रजस्तमोयु-
तानामीश्वराल्लाभोदर्शितः २२ २३ भयसंदर्शनं भयोत्पादकं द्वादशप्रतीक्षे ऽतिशेषः यत्तुपाद्मे दशमासात्परंसीतेयदिमांनभजिष्यसि तदाहन्मीत्युक्तं तत्तुपुनःसीतास्
विधगमनकालिकंवचइतिनविरोधः २४ नाभ्येषि स्वारस्येनेतिशेषः २५ शत्रून्रावयति क्रोशयतीतिशत्रुरावणः २६ अपनेष्यंतु अपनयंतु २७ कृतप्रांजलयोरावण
प्रतीतिशेषः २८ चरणोत्कर्षैः पदोत्क्षेपैःमेदिनींदारयन्निव प्रचल्यद्रुताणि पदानिचलित्वा २९ नीयतामिति प्रोवाचेत्यन्वयः परिवारिता क्षणमप्यवियुक्ता रक्ष्यतामि

इदंशरीरं निःसंज्ञंबंधवाघातयस्ववा नेदंशरीरंरक्ष्यंमेजीवितंवापिराक्षस २१ नतुशक्यामपक्रोशंपृथिव्यांदातुमात्मनः एवमुक्त्वातुवैदेही
क्रोधात्सूपरुषंवचः २२ रावणंजानकीतत्रपुनर्नोवाचकिंचन सीतायावचनंश्रुत्वा परुषरोमहर्षणम् २३ प्रत्युवाचततःसीतां भयसंदर्शनं
वचः शृणुमैथिलिमद्वाक्यंमासान्द्वादशभामिनि २४ कालेनानेननाभ्येषियदिमांचारुहासिनि ततस्त्वांप्रातराशार्थंसूदाश्छेत्स्यंतिलेशशः
२५ इत्युक्त्वा परुषंवाक्यंरावणःशत्रुरावणः राक्षसीश्चततःक्रुद्ध इदंवचनमब्रवीत् २६ शीघ्रमेवहिराक्षस्योविरूपाघोरदर्शनाः दर्पमस्यापने
ष्यंतुमांसशोणितभोजनाः २७ वचनादेवतास्तस्यसुघोराघोरदर्शनाः कृतप्रांजलयोभूत्वामैथिलींपर्यवारयन् २८ सताःप्रोवाचराजासौरा-
वणोघोरदर्शनाः प्रचल्यचरणोत्कर्षैर्दारयन्निवमेदिनीम् २९ अशोकवनिकामध्येमैथिलीनीयतामिति तत्रेयंरक्ष्यतांगूढंयुष्माभिःपरिवा
रिता ३० तत्रैनांतर्जनैर्घोरैःपुनःसांत्वैश्चमैथिलीम् आनयध्वंवशंसर्वावन्यांगजवधूमिव ३१ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षस्योरावणेनताः अ
शोकवनिकांजग्मुर्मैथिलींपरिगृह्यतु ३२ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् सर्वकालमदैश्चापिद्विजैःसमुपसेविताम् ३३ सातुशोक
परीतांगीमैथिलीजनकात्मजा राक्षसीवशमापन्नाव्याघ्रीणांहरिणीयथा ३४ शोकेनमहतात्रस्तामैथिलीजनकात्मजा नशर्मलभतेभीरुः
पाशबद्धामृगीयथा ३५ नविंदतेतत्रतुशर्ममैथिलीविरूपनेत्राभिरतीवतर्जिता पतिंस्मरंतीदयितंचदैवतंविचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ३६
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ ॥ प्रवेशितायांसीतायांलंकांप्रतिपितामहः तदाप्रोवाचदेवेंद्रंप
रितुष्टंशतक्रतुम् १ त्रैलोक्यस्यहितार्थायरक्षसामहितायच लंकांप्रवेशितासीतारावणेनदुरात्मना २ पतिव्रतामहाभागानित्यंचैवसुखे
धिता अपश्यंतीचभर्तारंपश्यंतीराक्षसीजनम् ३

स्पर्थः ३० ३१ ३२ सर्वेकामाः फलंतियेभ्यस्तादृशैर्वृक्षैःकल्पवृक्षैरित्यर्थः सर्वकालमदैः सर्वकालं
मदयुक्तैर्द्विजैःपक्षिभिः ३३ ३४ शोकेनत्रस्तासेव इतरजनप्रतारणाय नटवल्लोकरीत्यनुसरणमनयोर्लोकोयथा वास्तवममन्यत्तत्तथैव कविरपि वर्णयति तत्सतार
णायैवेतिमंतव्यम् ३५ ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ ॥ १ २ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ इतिरामाभि
राम्भेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आर॰षट्पंचाशःसर्गः ५६ ७ अथकवीरामवृत्तांतमाह राक्षसमिति १ यदापथि निवृत्तस्तदा तस्यमैथिलीं द्रष्टुकामस्य तांद्रष्टुं संत्वर

राक्षसीभिःपरिवृताभर्तृदर्शनलालसा निविष्टाहिपुरीलंकातीरेनदनदीपतेः ४ कथंज्ञास्यतितांरामस्तत्रस्थांतामनिंदिताम् दुःखंसंचिंतयंतीसा
बहुशःपरिदुर्लभा ५ प्राणयात्रामकुर्वाणाप्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् सभूयःसंशयोजातःसीतायाःप्राणसंक्षये ६ सत्वंशीघ्रमितोगत्वासीतांप
श्यशुभाननाम् प्रविश्यनगरींलंकांप्रयच्छहविरुत्तमम् ७ एवमुक्तोथदेवेंद्रःपुरींरावणपालिताम् आगच्छन्निद्रयासार्द्धंभगवान्पाकशासनः ८
निद्रांचोवाचगच्छत्वंराक्षसान्संप्रमोहय सातथोक्तामघवतादेवीपरमहर्षिता ९ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंप्रामोहयतराक्षसान् एतस्मिन्नंतरेदेवः
सहस्राक्षःशचीपतिः १० आससादवनस्थानांवचनंचेदमब्रवीत् देवराजोस्मिभद्रंतेइहचास्मिशुचिस्मिते ११ अहंत्वांकार्यसिध्यर्थंराघवस्य
महात्मनः साहाय्यंकल्पयिष्यामिमाशुचोजनकात्मजे १२ मत्प्रसादात्समुद्रंसतरिष्यतिबलैःसह मयैवेहचराक्षस्योमाययामोहिताःशुभे १३
तस्मादन्नमिदंसीतेहविष्यान्नमहंस्वयम् सत्वांसंगृह्यवैदेहिआगतःसहनिद्रया १४ एतदत्स्यसिमद्धस्तान्नत्वांबाधिष्यतेशुभे क्षुधातृषाच
रंभोरुवर्षाणामयुतैरपि १५ एवमुक्तातुदेवेंद्रमुवाचपरिशंकिता कथंजानामिदेवेंद्रंत्वामिहस्थंशचीपतिम् १६ देवलिंगानिदृष्टानिरामलक्ष्म
णसन्निधौ तानिदर्शयदेवेंद्रयदित्वंदेवराट्स्वयम् १७ सीतायावचनंश्रुत्वातथाचक्रेशचीपतिः पृथिवींनास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानिच
१८ अरजोंबरधारीचनम्लानकुसुमस्तथा तंज्ञात्वालक्ष्मणैःसीतावासवंपरिहर्षिता १९ उवाचवाक्यंरुदतीभगवद्राघवंप्रति सहभ्रात्रा-
महाबाहुर्दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः २० यथामेश्वशुरोराजायथाचमिथिलाधिपः तथात्वामद्यपश्यामिसनाथोमेपतिस्त्वया २१ तवाज्ञयाचदेवेंद्र
पयोभूतमिदंहविः अशिष्यामित्वयादत्तंरघूणांकुलवर्धनम् २२ इंद्रहस्तात्प्रगृहीत्वातत्पायससाशुचिस्मिता न्यवेदयतभर्त्रेसालक्ष्मणायच
मैथिली २३ यदिजीवतिमेभर्तासहभ्रात्रामहाबलः इदमस्तुतयोर्भक्त्यातदाश्नात्पायसंस्वयम् २४ इतीवतत्प्राश्यहविर्वरानना जहौक्षुधादुः
खसमुद्भवंचतम् इंद्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्यजानकीकाकुत्स्थयोःप्रीतमनाबभूव २५ सचापिशक्रस्त्रिदिवालयंतदाप्रीतोययौराघवकार्यसि-
द्धये आमंत्र्यसीतांसततोमहात्माजगामनिद्रासहितःस्वमालयम् २६ इत्यार्षेश्रीम॰वाल्मी॰आ॰आर॰षट्पंचाशःसर्गः ५६ ७
राक्षसंमृगरूपेणचरंतंकामरूपिणम् निहत्यरामोमारीचंतूर्णंपथिन्यवर्तत १ तस्यसंत्वरमाणस्यद्रष्टुकामस्यमैथिलीं क्रूरस्वनोथगोमायु-
र्विननादास्यपृष्ठतः २
माणस्य तस्यैव स्थितस्य पृष्ठतोगोमायुःशिवाननादेत्यन्वयः २ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ यथाभाव्यशुभं तथावाशतइत्यर्थः वैदेह्यावैदेह्यै राक्षसैर्भक्षणंविना तत्कर्तृकभक्षणाभावरूपं स्वस्तिस्यादित्यर्थः अपिःकामप्रवेदने ४ मारीचेन मामकंस्वरंविज्ञाय
मामकस्वरध्वनिंज्ञात्वा आलक्ष्य मदपकारोपायमवधार्य यन्मृगरूपेण तेनाक्रुष्टं ह्यासीतेलक्ष्मणेतिच तद्यदिलक्ष्मणःशृणुयात् तदातंस्वरंश्रुत्वा मदीयस्वरत्वेनज्ञात्वामैथि
ल्यैवप्रहित. तांहित्वैष्यति ५ ६ सहितैरीप्सितःकर्तुमिष्टः नूनंनिश्चयेन तत्रैवानुकूल तर्कमाह कांचनइत्यादि यतःकांचनमृगोभूत्वा मांव्यपनीयाकृष्य दूरंनीत्वा राक्षसोऽ
भूत् नतुचर्मप्रयोजनमृगएवस्थितः इतिवाक्यंव्याजहारच्च यत्तस्मात्तस्यावधईप्सितइत्यन्वयः काव्यलिंगालंकारः ७ ८ अथचिंतां नाटयति अपीति स्वस्त्यभवने-

सतस्यस्वरमाज्ञायदारुणंरोमहर्षणम् शंकयामासगोमायोःस्वरेणपरिशंकितः ३ अशुभंबतमन्येहंगोमायुर्वाशितेयथा स्वस्तिस्यादपिवैदेह्या
राक्षसैर्भक्षणंविना ४ मारीचेनतुविज्ञायस्वरमालक्ष्यमामकम् विक्रुष्टंमृगरूपेणलक्ष्मणःशृणुयाद्यदि ५ ससौमित्रिःस्वरंश्रुत्वातांचहित्वा
थमैथिलीम् तयैवप्रहितःक्षिप्रं मत्सकाशमिहेष्यति ६ राक्षसैःसहितैर्नूनंसीतायाईप्सितोवधः कांचनश्चमृगोभूत्वाव्यपनीयाश्रमात्तुमा
म् ७ दूरंनीत्वाथमारीचोराक्षसोभूच्छराहतः हालक्ष्मणहतोस्मीतियद्वाक्यंव्याजहारह ८ अपिस्वस्तिभवेद्द्वाभ्यांरहिताभ्यांमयावने जन
स्थाननिमित्तंहिकृतवैरोस्मिराक्षसैः ९ निमित्तानिचघोराणिदृश्यंतेद्यबहूनिच इत्येवंचिंतयन्रामःश्रुत्वागोमायुनिःस्वनम् १० निवर्त्तमान
स्त्वरितोजगामाश्रममात्मवान् आत्मनश्चापनयनंमृगरूपेणरक्षसा ११ आजगामजनस्थानंराघवःपरिशंकितः तंदीनमानसंदीनमासे-
दुर्मृगपक्षिणः १२ सव्यंकृत्वामहात्मानंघोरांश्चससृजुःस्वरान् तानिदृष्ट्वानिमित्तानिमहाघोराणिराघवः १३ ततोलक्ष्मणमायांतंददर्शविग
तप्रभम् ततोविदूरेरामेणसमीयायसलक्ष्मणः १४ विषण्णःसन्विषण्णेनदुःखितोदुःखभागिना सजगर्हेथतंभ्राताद्दृष्ट्वालक्ष्मणमागतम्
१५ विहायसीतांविजनेवनेराक्षससेविते गृहीत्वाचकरंसव्यंलक्ष्मणंरघुनंदनः १६ उवाचमधुरोदर्कमिदंपरुषमार्तवत् अहोलक्ष्मणग
र्हितंकृतंयत्त्वंविहायताम् १७ सीतामिहागतःसौम्यकच्चित्स्वस्तिभवेदिति नमेस्तिसंशयोवीरसर्वथाजनकात्मजा १८

हेतुर्जनस्थानेति जनस्थानंस्था
नविशेषः जनानांलोकानांराक्षसेभ्योभयनिवृत्त्या इहस्थाननिमित्तंचेत्यर्थः ९ हेत्वंतरमपि निमित्तानीति १० मृगरूपेणात्मनोपनयनं दूरमाकर्षणं दृष्ट्वापरिशंकितो
जनस्थानं खरादिवासभूतमाजगाम अनेनततोपि परतोमारीचव्यसनेन गतइतिसूचितम् ११ दीनमानसं दीनमानसत्वं नाटयति दीनंशरीरेणापिम्लानंआसेदुःवि-
परीतार्थसूचकत्वेनप्रापुः १२ तदेवाह सव्यमप्रदक्षिणं १३ अविदूरे समीपेसमीयाय संगतोभूत् १४ समदुःखकःसन्मिलित्वासरामोलक्ष्मणस्य भ्रातासीतांविहाया
गतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा लक्ष्मणंषष्ठ्यर्थेद्वितीया लक्ष्मणस्यसव्यंकरंगृहीत्वाजगर्हे १५ १६ गर्हणामाह उवाचेति मधुरोदर्कं शब्दतोमाधुर्येत्तरम् अर्थतःपरुषमिदंव
क्ष्यमाणं आर्तवदार्तार्हमुवाच यद्वा मधुरोदर्कं तात्पर्यतोमधुरमापाततःपरुषंतेकृतंत्वयाकृतं १७ कच्चि त्स्वस्तिभवेत् कल्याणं नसंभाव्यतइत्यर्थः १८ ७ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विनष्टाअपहृता यथाप्रादुर्भवंति विनष्टेत्यादिनिश्चितं १९ अयोपिवाप्रश्ने सामग्र्यंक्षेमंअनपहारणरूपम् २० वाशंते नदंति प्रदीप्तासूर्याधिष्ठिता २१ मृगसन्निका
शं मृगवत्प्रतिभासमानं म्रियमाणएव नततःपूर्वमित्यर्थः २२ सव्यंवामं वास्तवमर्थमाह पथिवर्ततेवा ह्रियमाणावर्ततेवेत्यर्थः इदंवस्तुतत्त्वमुक्तम् २३ इतिरामा
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ ॥ पुनस्तदेव विस्तरेणाह सइति शून्यंसंतोषादिहीनचित्तं वैदेहींविनागतं तांत्यक्त्वा
ऽगतं १ २ ३ प्राणसहाया तांविनाऽसहायाः प्राणाः कथंस्थास्यंतीतिभावः ४ अमराणां पतित्वमिंद्रत्वं ५ मेप्रव्राजनं चतुर्दशसमावनप्रव्राजनव्रतधारणंतु सी

विनष्टाभक्षितावापिराक्षसैर्वनचारिभिः अशुभान्येवभूयिष्ठंयथाप्रादुर्भवंतिमे १९ अपिलक्ष्मणसीतायाःसामग्र्यंप्राप्नुयामहे जीवंत्या
पुरुषव्याघ्रसुतायाजनकस्यवै २० यथावैमृगसंघाश्चगोमायुश्चैवभैरवम् वाशंतेशकुनाश्चापिप्रदीप्तामभितोदिशम् अपिस्वस्तिभ
वेत्तस्याराजपुत्र्यामहाबल २१ इदंहिरक्षोमृगसन्निकाशंप्रलोभ्यमांदूरमनुप्रयातम् हतंकथंचिन्महताश्रमेणसराक्षसोभून्म्रियमाणए
व २२ मनश्चमेदीनमिहाप्रहृष्टंचक्षुश्चसव्यंकुरुतेविकारं असंशयंलक्ष्मणनास्तिसीताहृतामृतावापथिवर्ततेवा २३ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ ॥ सदृष्ट्वालक्ष्मणंदीनंशून्यंदशरथात्मजः पर्यपृच्छतधर्म
त्मावैदेहीमागतंविना १ प्रस्थितंदंडकारण्यंयामामनुजगामह क्वसालक्ष्मणवैदेहीयांहित्वात्वमिहागतः २ राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदंडका-
न्परिधावतः क्वसादुःखसहायामेवैदेहीतनुमध्यमा ३ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिजीवितुम् क्वसाप्राणसहायामेसीतासुरसुतोप
मा ४ पतित्वममराणांहिपृथिव्याश्चापिलक्ष्मण विनातांतपनीयाभांनेच्छेयंजनकात्मजाम् ५ कच्चिज्जीवतिवैदेहीप्राणैःप्रियतरामम
कच्चित्प्रव्राजनंवीरनमेमिथ्याभविष्यति ६ सीतानिमित्तंसौमित्रेमृतेमयिगतेत्वयि कच्चित्सकामाकैकेयीसुखितासाभविष्यति ७
सपुत्रराज्यांसिद्धार्थांमृतपुत्रातपस्विनी उपस्थास्यतिकौसल्याकच्चिन्नसौम्येनकैकयीम् ८ यदिजीवतिवैदेहीगमिष्याम्याश्रमंपुनः सवृत्तायदिवृ
त्तासाप्राणांस्त्यक्ष्यामिलक्ष्मण ९ यदिमामाश्रमगतंवैदेहीनाभिभाषते पुरःप्रहसितासीताविनशिष्यामिलक्ष्मण १० ब्रूहिलक्ष्मणवैदेहीय
दिजीवतिवानवा त्वयिप्रमत्तेरक्षोभिर्भक्षितावातपस्विनी ११ सुकुमारीचबालाचनित्यंचादुःखभागिनी मद्वियोगेनवैदेहीव्यक्तंशोचतिदु
र्मनाः १२ सर्वथारक्षसातेनजिह्मेनसुदुरात्मना वदतालक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापिजनितंभयम् १३

ताजीवने ममजीवनान्नमिथ्याभविष्यति तदभावे
मध्येएव ममरणे तद्धानिरितिभावः ६ सीतानिमित्तं तद्विनाशनिमित्तं मयिमृते त्वयिचैकाकिन्ययोध्यांगते इत्यर्थः सकामा पूर्णमनोरथा ७ सौम्येन विनयेन ८ सवृ
त्ता यदिवृत्तामृतेत्यर्थः ९ प्रहसिता प्रहसितमुखी १० प्रमत्तेऽनुचितकारिणि ११ १२ तवापि ज्ञातमहाबलवीर्यादिमतोपि १३ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ममसदृशः ममस्वरेणसदृशः यस्मात्त्वमत्रागतस्तस्मात् सस्वरस्त्वया श्रुतइतिशंके १४ प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्युपकारंकर्तुं तदपेक्षाणां रक्षसामंतरमवकाशोदत्तः
१५ १६ किंत्विदानीं करिष्यामीतिशोकइदृशं दुःखंप्राप्तव्यमवश्यमनुभवितव्यमितिशंके इतिधैर्यविलंबनं उत्प्रेक्षा १७ जनस्थानं तद्गतंस्वाश्रमम् १८ विगर्हमा
णइत्यादिवक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः श्रमेणबहुदूरधावनजेन श्रमाच्चैवेतिप्रायःपाठः प्रतिश्रयमाश्रमसमीपदेशं शून्यंसीतया १९ प्रतिश्रयं प्रेक्ष्यानंतरंस्वाश्रमं प्रविगाह्य तमः
पिशून्यंवीक्ष्य ततः सीतायाःकांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य तेषुतांविचिंत्य तानपिशून्यान्निरीक्ष्य एतत्क्रीडाविशेषस्थानं तत्रतत्क्रीडाविशेषंच स्मृत्वा हृष्टरोमाशोकेनव्य
थितश्चबभूव २० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ५८ ॥ छ ॥ अथविस्तरेण मार्गमिथ्यकृताकथामाह अ

श्रुतश्चमन्येवैदेह्यासस्वरःसदृशोमम त्रस्तयाप्रेषितस्त्वंचद्रष्टुंमांशीघ्रमागतः १४ सर्वथातुकृतंकष्टंसीतामुत्सृज्यतावने प्रतिकर्तुंनृशंसा
नांरक्षसांदत्तमंतरम् १५ दुःखिताःखरघातेनराक्षसाःपिशिताशनाः तैःसीतानिहताघोरैर्भविष्यतिनसंशयः १६ अहोस्मिव्यसनेमग्नः
सर्वथारिपुनाशन किंत्विदानींकरिष्यामिशंकेप्राप्तव्यमीदृशम् १७ इतिसीतांवरारोहांचिंतयन्नेवराघवः आजगामजनस्थानंत्वरयास-
हलक्ष्मणः १८ विगर्हमाणोनुजमार्तरूपंक्षुधाश्रमेणैवपिपासयाच विनिश्वसन्शुष्कमुखोविषण्णःप्रतिश्रयंप्राप्यसमीक्ष्यशून्यम्
१९ स्वमाश्रमंसंप्रविगाह्यवीरोविहारदेशाननुसृत्यकांश्चित् एतत्तदित्येवनिवासभूमौप्रहृष्टरोमाव्यथितोबभूव २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआरण्यकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ५८ ॥ छ ॥ अथाश्रमादुपावृत्तमंतरारघुनंदनः परिपप्रच्छसौमित्रिंरामोदुःखादिदंवचः १ तमु
वाचकिमर्थंत्वमागतोऽपास्यमैथिलीम् यदासात्वविश्वासाद्वनेविरहितामया २ दृष्ट्वैवाभ्यागतंत्वांमेमैथिलींत्यज्यलक्ष्मण शंकमानंमह-
त्पापंयत्सत्यंव्यथितंमनः ३ स्फुरतेनयनंसव्यंबाहुश्चहृदयंचमे दृष्ट्वालक्ष्मणदूरेत्वांसीताविरहितंपथि ४ एवमुक्तस्तुसौमित्रिर्लक्ष्मणः
शुभलक्षणः भूयोदुःखसमाविष्टोदुःखितराममब्रवीत् ५ नस्वयंकामकारेणतांत्यक्त्वाहमिहागतः प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहा
गतः ६ आर्येणेवपराक्रुष्टंलक्ष्मणेतिसुविस्वरम् परित्राहीतियद्वाक्यंमैथिल्यास्तच्छ्रुतिंगतम् ७

थेति उपावृत्तं सीतावचनात्स्वसमीपंप्राप्तं अंतरामध्येमार्गे १ य
दायस्मात्त्वविश्वासात्सा वनेमयात्वेन विरहिताकृता ॥ तस्मामपास्य किमर्थंत्वमागतः २ महत्पापंसीताहरणादिरूपंशंकमानं यन्मेमनोव्यथितमासीन्मारीचवधकाले म-
च्छब्दसदृशशब्दस्य तेनकरणात्तन्मैथिलींत्यज्याभ्यागतंत्वां दृष्ट्वैव सत्यमितिजाने एकत्वेन सर्वस्यसंभावयितुं शक्यत्वादितिभावः ३ यस्यसत्यत्वसंभावनायां शरी
रनिमित्तानि तत्कालानुभूयमानान्याह स्फुरतेइति स्फुरतिसव्यं वामंबाहुरपिवाम एवहृदयंचवामभागएव ४ पूर्वंसीतावचनाद्दुःखितः अकृत्यंकृतमिति रामवचनाद्भू
योदुःखितः ५ कामकारेणस्वेच्छया प्रचोदितःउग्रैर्दुःश्रवैर्वचोभिरितिशेषः ६ लक्ष्मणेति सुतरांविस्वरं परित्राहीतिच आर्येणेव त्वयैव यत्परिक्रुष्टं तन्मैथिल्याःश्रुतिंगतं ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ नत्सत्ययान्वितं तस्याअपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वितं तत्त्वेनयोग्यमिदंवक्ष्यमाणं वाक्यंप्रत्युक्ता प्रतिवचनत्वेनोक्ता ९ किंतत्तत्राह नेति एतत्कातरवचनं नास्य
रामस्य केनापि रक्षसाऽन्येनवोदाहृतं १० तद्वचनत्वाभावे हेतुःविगर्हितमिति क्षत्रियस्यानिंदितमतएव नीचंकुत्सितं योदेवानपि त्रायेत् देवत्राणेपियःसमर्थःसकथमी
दृग्वाक्यं ब्रूयात् ११ किन्निमित्तं कुत्सितं किंचिन्निमित्तमाश्रित्य केनापि रक्षसेरितम् १२ १३ विक्लववतां गंतुमलं वैक्लव्यमालंब्यालंमास्त्वित्यर्थः पुमान् विद्यमानइति
शेषः यःपराजयेदित्यपकर्षः १४ जायमानइत्यनेन जनिष्यमाणइत्यर्थकेन भाविनोपि वारणंअतः संयुगे इत्यस्य पौनरुक्त्यम् १५ १६ भावोमयीत्यादिव्याख्या

सातमार्तस्वरंश्रुत्वातवस्नेहेनमैथिली गच्छगच्छेतिमामाश्रुरुदंतीभयविक्लवा ८ प्रचोद्यमानेनमयागच्छेतिबहुशस्तया प्रत्युक्तामैथिली
वाक्यमिदंतत्सत्यान्वितम् ९ ननत्वश्याम्यहंरक्षोयदस्यभयमावहेत् निर्वृत्ताभवनास्त्येनत्केनाप्येतदुदाहृतम् १० विगर्हितंचनीचंचकथ
मार्योभिधास्यति त्राहीतिवचनंसीतेयस्त्रायेत्त्रिदशानपि ११ किन्निमित्तंतुकेनापिभ्रातुरालंब्यमेस्वरम् विस्वरव्याहृतंवाक्यंलक्ष्मणात्रा
हिमामिति १२ राक्षसेनेरितंवाक्यंत्रासात्त्राहीतिशोभने नभवत्याव्यथाकार्याकुनारीजनसेविता १३ अलंविक्लवतांगंतुंस्वस्थाभवनिरु-
त्सुका नचास्तित्रिषुलोकेषुपुमान्योराघवंरणे १४ जातोवाजायमानोवासंयुगेयःपराजयेत् अजेयोराघवोयुद्धेदेवैःशक्रपुरोगमैः १५ ए-
वमुक्तातुवैदेहीपरिमोहितचेतना उवाचाश्रूणिमुंचंतीदारुणंमामिदंवचः १६ भावोमयितवात्यर्थंपापएवनिवेशितः विनष्टेभ्रातरिप्राप्तुं
नचत्वंमामवाप्स्यसे १७ संकेताद्भरतेनत्वंरामंसमनुगच्छसि क्रोशंतंहियथात्यर्थंनैनमभ्यवपद्यसे १८ रिपुःप्रच्छन्नचारीत्वंमदर्थमनु
गच्छसि राघवस्यांतरंप्रेप्सुस्तथैनंनाभिपद्यसे १९ एवमुक्तस्तुवैदेह्यासंरब्धोरक्तलोचनः क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठआश्रमादभिनिर्गतः २०
एवंब्रुवाणंसौमित्रिंरामःसंतापमोहितः अब्रवीद्दुःष्कृतंसौम्यतांविनात्वमिहागतः २१ जानन्नपिसमर्थंमांरक्षसामपवारणे अनेनक्रोधवा
क्येनमैथिल्यानिर्गतोभवान् २२ नहितेपरितुष्यामित्यक्त्वायद्यासिमैथिलीम् क्रुद्धायाःपरुषंश्रुत्वास्त्रियायत्त्वमिहागतः २३ सर्वथात्वप
नीतंतेसीतयायत्प्रचोदितः क्रोधस्यवशमागम्यनाकरोःशासनंमम २४

तत्रायं विनष्टेभ्रातरि मांप्राप्तुं अत्यर्थपापरूपएव भावस्तव हृदिमद्विषये
निवेशितोदैवेनेतिशेषः नचमामवाप्स्यसे तन्नाशे ममापिनाशात् १७ संकेतात्पापरूपं संकेतं कृत्वेत्यर्थः नाभिपद्यसे नाभ्यवपद्यसे क्रोशंतं क्रोशतस्तस्यत्राणाय नगच्छ
सि १८ १९ २० दुष्कृतमकृत्यंकृतमितिशेषः २१ त्वद्रक्षार्थमितिचेन्नेत्याह जानन्नपीति अनेनमैथिल्याःक्रोधवाक्येन किंभवानाश्रमान्निर्गतः २२ यन्मैथिलींत्य
क्त्वा इहागतोसि तेन तेनपरितुष्यामि यच्चक्रुद्धायास्त्रियाःपरुषंश्रुत्वा त्वमिहागतोसि तेनतेनतुष्यामि क्रुद्धस्त्रीणां वाक्येमर्यादालेशस्याप्यभावादितिभावः २३
अपनीतमपनयोऽनीतिरितियावत् कृतेतिशेषः यत्तया प्रचोदितःसक्रोधवशंप्राप्य ममशासनंनाकरोः २४ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधुना स्ववृत्तांतमाह असाविति बुद्धिस्थित्यैवं निर्देशः अपवाहितः दूरमाकृष्टः २५ परिधाय संधाय सलीलबाणेन नातिविकृष्य मुक्तेन मार्गो मृगसंबंधिनीम् २६ सदूरेपि संश्रवः संश्रवणं यस्य तं स्वरं मम मत्स्वरसदृशं आलंब्य तद्वचनमुपाहृतं उक्तम् २७ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० आरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ६० आव्रजमानस्य आश्रममागच्छतः अधः प्रास्फुरत् स्वयम स्खलद्धेपथुः कंपश्चास्याजायत १ अपिक्षेममितितु व्याजहारेत्यन्वयः २ ३ उद्भ्रमन्नितस्ततो व्रजन् विक्षिपन्हस्तादीन् क्षिपन् तत्रतत्र सीता भविष्यतीत्याशयाऽभिवीक्ष्य ४ ५ रुदंतमित्यादेराश्रमो विशेष्यः वर्णनीयमयी भावेन कवेरपि सन्निहितवैपरीत्यं ६ ७ नष्टा अदर्शनं गता स्वयोगशक्त्या पुनरलभ्यदर्शना जातेति तात्पर्यं ८ ९ नदीं गतेत्यादि संतर्क्य तत्रतत्र यत्नान्मृगयमाणोपि नाससाद

असौहि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः २५ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः सराक्षसः २६ शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालंब्य सुदूरसंश्रवम् उपाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् २७ इत्यार्षे श्री० वा० आ० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ भृशमाव्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते १ उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह २ त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ३ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन्रघुनंदनः तत्रतत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समंततः ४ ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमंते पद्मिनीमिव ५ रुदंतमिव वृक्षैश्च ग्लानपुष्पमृगद्विजम् श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ६ विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ७ हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ८ गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ९ यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते १०

उन्मत्त इवेत्ययमिवशब्दो मृगयमाणः प्रधावन्बभ्रा मेत्यादौ सर्वत्र संबंधः एतत्सर्वं लोकव्यवहारनटनं भगवतश्चित्स्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्या प्रियतमेति बोधयितुम् अतएव मातापितृवियोगे नैतावच्छोककारणं तदुक्तं भागवते समनुजोजभवार्चितांघ्रिरलंघ्यवीर्य इत्यादिना विशिष्टं राममुपक्रम्य रक्षोधमेन वृकवद्विपिने समक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनां गतिमिति प्रथयंश्चचारेति नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधो जलधिबंधनमस्त्र पूगैर्यत्तस्य शत्रुहनने कपयः सहाया इति च यद्वया स्त्रीवाद्याश्रयणवदिदमपि लीलैवेति न तत्तस्य स्तुतिरिति तदर्थः लीलाप्रयोजनं च तच्छ्रवणेन लोकोद्धारः एतत्स्कंधे एकादशाध्यायस्थे पद्ये तथा पंचमेपि मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मन्सीताकृतानि व्यसनानी श्वरस्येति १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नदीनदं नदीसंबंधिनदं जातावेकवचनं नाराइति लोकप्रसिद्धं नदाःपश्चिमप्रवाहाइतिकतकः पश्चिमप्रवाहायाअपि नर्मदायानदत्वव्यवहाराभावाच्चिंत्यमेतत् ११ उन्मत्तइवेत्युक्तं विवृणोति अस्तिकच्चिदितिप्रश्नौ कदंबप्रियत्वात्सर्वथा त्वयादृष्टेत्यर्थः यदीतिवेदायदिप्रमाणमितिवत् १२ स्निग्धपल्लवसंकाशां तद्वत्कोमलांगीं १३ अर्जुनःकरवीरः करवीरःकरालश्चकरवीरोनथार्जुनइतिनिघंटुः १४ ककुभोमरुबकः ककुभस्य बहिस्त्वचोपि श्लक्ष्णत्वात्तद्वत् श्लक्ष्णोरू तस्य ज्ञानृत्वोपपादकं लतेत्यादि तत्संबंधं विना कथमियती संपदस्येतिभावः १५ उपसमीपेगीतःक्रियमाणझंकार इत्यर्थः तथाद्रुमवरोस्यसि इतिस्तौति ततउत्तरमलब्ध्वान्यंप्रत्याह एषइति तत्प्रियत्वात्तज्ज्ञोयत्वसंभावना १६ तन्नामानं अशोककुर्वित्यर्थः शोकापनुदत्वादेतत्करणयोग्यता १७ १८ निःशंकं मरणादिकथनेपि

वृक्षाद्वृक्षंप्रधावन्सगिरींश्चापिनदीनदम् बभ्रामविलपन्रामःशोकपंकार्णवप्लुतः ११ अस्तिकच्चित्त्वयादृष्टासाकदंबप्रियाप्रिया कदंबयदिजानीषेशंससीतांशुभाननाम् १२ स्निग्धपल्लवसंकाशांपीतकौशेयवासिनीम् शंसस्वयदिसादृष्टाबिल्वबिल्वोपमस्तनी १३ अथवार्जुनशंसत्वंप्रियातामर्जुनप्रियाम् जनकस्यसुतातन्वीयदिजीवतिवानवा १४ ककुभःककुभोरूतांव्यक्तंजानातिमैथिलीम् लतापल्लवपुष्पाढ्योभातिह्येषवनस्पतिः १५ भ्रमरैरुपगीतश्चयथाद्रुमवरोह्यसि एषव्यक्तंविजानातितिलकस्तिलकप्रियाम् १६ अशोकशोकापनुदशोकोपहतचेतनम् त्वन्नामानंकुरुक्षिप्रंप्रियासंदर्शनेनमाम् १७ यदितालत्वयादृष्टापक्वतालोपमस्तनी कथयस्ववरारोहांकारुण्यंयदितेमयि १८ यदिदृष्टात्वयाजंबोजांबूनदसमप्रभा प्रियांयदिविजानासिनिःशंकंकथयस्वमे १९ अहोत्वंकर्णिकाराद्यपुष्पितःशोभसेभृशम् कर्णिकारप्रियांसाध्वींशंसदृष्टायदिप्रिया २० चूतनीपमहासालान्पनसान्कुररांस्तथा दाडिमानपितान्गत्वादृष्ट्वारामोमहायशाः २१ बकुलानथपुन्नागान्चंदनान्केतकांस्तथा पृच्छन्रामोवनेभ्रांतउन्मत्तइवलक्ष्यते २२ अथवामृगशावाक्षींमृगजानासिमैथिलीं मृगविप्रेक्षणीकांतामृगीभिःसहिताभवेत् २३ गजसागजनासोरूर्यदिदृष्टात्वयाभवेत् तांमन्येविदितांतुभ्यमाख्याहिवरवारण २४ शार्दूलयदिसादृष्टाप्रियाचंद्रनिभानना मैथिलीममविस्रब्धःकथयस्वनतेभयम् २५ किंधावसिप्रियेनूनंदृष्टासिकमलेक्षणे वृक्षैराच्छाद्यचात्मानंकिंमांनप्रतिभाषसे २६ तिष्ठतिष्ठवरारोहेननतेस्तिकरुणामयि नात्यर्थंहास्यशीलासिकिमर्थंमामुपेक्षसे २७

शंकानकार्येतिभावः १९ २० रामःपप्रच्छेतिशेषः २१ उन्मत्तइवमानुषव्यवहारनटनवशात् वस्तुतोनोन्मत्तइत्यर्थः उन्मादस्यापि विरहे औचित्याद्दशावस्थासु गणितत्वाच्च २२ मृगीभिःसहिताभवेदित्यादौसंभावनायांलिङ्संभावनाबीजं मृगविप्रेक्षणीत्वं २३ गजस्य वेतृत्वसंभावनाबीजं गजनासोरुत्वं यद्वोच्चत्वात् दूरदर्शित्वम् २४ नतेभयं त्वयि भक्षितांचेदपि तथा कथनेपि तवमत्तोनभयमित्यर्थः २५ अतिविरहवशात्सर्वनस्तद्भावस्थां नाटयति किंधावसि २६ नात्यर्थं हास्यशीलासि नात्यंतं परिहासशीलासि किमर्थमिति इतःपरमदर्शने मृतिर्मेप्रसक्तेतिभावः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पीतवस्त्रेण सूचितासि धावंतीदृष्टासिच तस्मात्तिष्ठ २८ पुनर्बोधावस्था नूनंसानैव यादृशातर्हिसाकेत्यत्राह अथवाहिंसिता रक्षोभिस्तत्रहेतुः यथा एवंप्रकारेण कृच्छ्रंनू नंमांप्राप्तं सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्मान्नैवसेत्यर्थः उपेक्षितुमितिपाठे काकुः २९ उक्तमेवस्पष्टयति व्यक्तमिति ३० निष्प्रभतांगतं रक्षोभिर्ग्रस्तादितिशेषः ३१ सर्वत्रोत्प्रेक्षा ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणं ३२ विक्षिप्यमाणौ इतस्ततःक्षिप्यमाणौ ३३ रक्षसां भक्षणाय साबालामया स्वविरहिताकृता बहुबांधवापि यासार्थेनपरित्यक्ता हा ना स्त्रीसेवभक्षिता रक्षोभिरितिशेषः ३४ पश्यसे पश्यसि हासीतेति इकारलोपआर्षः ३५ परिधावन् उद्भ्रमते उत्पतति विभ्रमते शत्यावत् ३६ अपरिसंस्थितः क्वचिद-

पीतकौशेयकेनासिसूचितावरवर्णिनि धावंत्यपिमयादृष्टातिष्ठयद्यास्तिसौहृदम् २८ नैवसानूनमथवाहिंसिताचारुहासिनी कृच्छ्रंप्राप्तंहिमांनू नंयथापेक्षितुमर्हसि २९ व्यक्तंसाभक्षिताबालाराक्षसैःपिशिताशनैः विभज्यागानिसर्वाणिमयाविरहिताप्रिया ३० नूनंतच्छुभदंतोष्ठंसु नासंशुभकुंडलम् पूर्णचंद्रनिभंग्रस्तंमुखंनिष्प्रभतांगतम् ३१ साहिचंदनवर्णाभाग्रीवाग्रैवेयकोचिता कोमलाविलपंत्यास्तुकांतायाभ- क्षिताशुभा ३२ नूनंविक्षिप्यमाणौतौबाहूपल्लवकोमलौ भक्षितौवेपमानाग्रौसहस्ताभरणांगदौ ३३ मयाविरहिताबालारक्षसांभक्षणाय वै सार्थेनेवपरित्यक्ताभक्षिताबहुबांधवा ३४ हालक्ष्मणमहाबाहोपश्यसेत्वंप्रियांक्वचित् हाप्रियेक्वगताभद्रेहासीतेतिपुनःपुनः ३५ इत्ये वंविलपन्रामःपरिधावन्वनाद्वनम् क्वचिदुद्भ्रमतेवेगात्क्वचिद्विभ्रमतेबलात् ३६ क्वचिन्मत्तइवाभातिकांतान्वेषणतत्परः सवनानिनदीःशैला न्गिरिप्रस्रवणानिच काननानिचवेगेनभ्रमत्यपरिसंस्थितः ३७ तदासगत्वाविपुलंमहद्वनंपरीत्यसर्वंत्वथमैथिलींप्रति अनिष्ठिताशःसच कारमार्गणेपुनःप्रियायाःपरमंपरिश्रमम् ३८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषष्टितमःसर्गः ६० ६१ दृष्ट्वाश्रम पदंशून्यंरामोदशरथात्मजः रहितांपर्णशालांचप्रविद्धान्यासनानिच १ अदृष्ट्वातत्रवैदेहींसन्निरीक्ष्यचसर्वशः उवाचरामःप्राक्रुश्यप्रगृह्य रुचिरौभुजौ २ क्वनुलक्ष्मणवैदेहीकंवादेशमितोगता केनाहृतावासौमित्रेभक्षिताकेनवाप्रिया ३ वृक्षेणावार्ययदिमांसीतेहसितुमिच्छ सि अलंतेहसितेनाद्यमांभजस्वसुदुःखितम् ४ यैःपरिक्रीडसेसीतेविश्वस्तैर्मृगपोतकैः एतेहीनास्त्वयासौम्येध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः ५ सीतयारहितोहंवैनहिजीवामिलक्ष्मण वृतशोकेनमहतासीताहरणजेनमाम् ६

पिस्थितिमलभमानोभ्रमति ३७ अनिष्ठिताशः अनिवृत्ताशः मार्गणे अ न्वेषणे पुनःपरमंपरिश्रमंचकार अर्थोवाएषआत्मनइतिश्रुतेः तस्याःप्रियात्वं एतत्सर्वंलोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेव नत्वेतावता भगवति तमोरजसोःसंभावनेतिदिक् ३८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ० षष्टितमःसर्गः ६० ६१ प्रविद्धानि इतस्ततःप्रक्षिप्तानि १ प्राक्रुश्य हाइतिशब्दंकृत्वा बाहूप्रगृह्य उ- त्क्षिप्य २ नदेयवचनंक्वेति ३ वृक्षेणेत्यादिपुनःप्रलापः आवार्य आच्छाद्य ४ विश्वस्तैश्चिरकालसहवासेन विश्वासंप्राप्तैः ध्यायंतित्वामितिशेषः ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मरणेपि परलोके ममधिक्कारएव प्राप्नोतीत्याह कथमिति संश्रुत्य प्रतिज्ञाय अभियोजितःनियुक्तः ७ ८ पुनःसीतामुद्दिश्य प्रलपति विवशामिति ९ अनृजुं छलशीलं मां
मुत्सृज्य क्वगच्छसि हृष्टेवाह मांमाउत्सृजत्यज १० ११ सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानं रामंलक्ष्मणउवाचेत्यन्वयः १२ १३ विषादंमाकुर्विंतिशेषः कुरुयत्नम
न्वेषणइतिशेषः १४ प्रियःकाननसंचारोयस्याःसा वनोन्मत्तावनस्य पुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ता हर्षवती १५ वंजुलोवेतसः संभावनायांलिङ् सर्वत्रवित्रासयितुका-

परलोकेमहाराजोनूनंद्रक्ष्यतिमेपिता कथंप्रतिज्ञांसंश्रुत्यमयात्वमभियोजितः ७ अपूरयित्वातंकालंमत्सकाशमिहागतः कामवृत्तमनार्यंवामृ-
षावादिनमेवच ८ धिक्त्वामितिपरेलोकेव्यक्तंवक्ष्यतिमेपिता विवशंशोकसंतप्तंदीनंभग्नमनोरथम् ९ मामिहोत्सृज्यकरुणंकीर्तिर्नरमिवानृ
जुम् क्वगच्छसिवरारोहेमामोत्सृजसुमध्यमे १० त्वयाविरहितश्चाहंत्यक्ष्येजीवितमात्मनः इतीवविलपन्रामःसीतादर्शनलालसः ११ नद
दर्शसुदुःखार्तोराघवोजनकात्मजाम् अनासादयमानंतंसीताशोकपरायणम् १२ पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजरम् लक्ष्मणोराममत्यर्-
र्थमुवाचहितकाम्यया १३ माविषादंमहाबुद्धेकुरुयत्नंमयासह इदंगिरिवरंवीरबहुकंदरशोभितम् १४ प्रियकाननसंचारावनोन्मत्ताच
मैथिली सावनंवाप्रविष्टास्यान्नलिनींवासुपुष्पिताम् १५ सरितंवापिसंप्राप्तामीनवंजुलसेविताम् वित्रासयितुकामावालीनास्यात्काननेक्वचि
त् १६ जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमांचपुरुषर्षभ तस्याह्यन्वेषणेश्रीमन्क्षिप्रमेवयतावहे १७ वनंसर्वंविचिनुवोयत्रसाजनकात्मजा मन्यसेय
दिकाकुत्स्थमास्मशोकेमनःकृथाः १८ एवमुक्तःससौहार्दाल्लक्ष्मणेनसमाहितः सहसौमित्रिणारामोविचेतुमुपचक्रमे १९ तौवनानिगिरीं
श्चैवसरितश्चसरांसिच निखिलेनविचिन्वंतौसीतांदशरथात्मजौ २० तस्यशैलस्यसानूनिशिलाश्चशिखराणिच निखिलेनविचिन्वंतौनै
वतामभिजग्मतुः २१ विचित्यसर्वतःशैलंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् नेहपश्यामिसौमित्रेवैदेहींपर्वतेशुभाम् २२ ततोदुःखाभिसंतप्तोलक्ष्म-
णोवाक्यमब्रवीत् विचरन्दंडकारण्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम् २३ प्राप्स्यसेत्वंमहाप्राज्ञमैथिलींजनकात्मजाम् यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिंबध्वा
महीमिमाम् २४ एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनसराघवः उवाचदीनयावाचादुःखाभिहतचेतनः २५ वनंसुविचितंसर्वंपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः
गिरिश्चायंमहाप्राज्ञबहुकंदरनिर्झरः नहिपश्यामिवैदेहींप्राणेभ्योपिगरीयसीम् २६ एवंसविलपन्रामःसीताहरणकर्षितः दीनःशोक-
समाविष्टोमुहूर्तंविह्वलोभवत् २७

माअस्मान् १६ जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणसामर्थ्यं यतावहे यत्नंकुर्वः १७ यत्रसाअस्तीतिशेषः १८ वि
चेतुमन्वेष्टुम् १९ २० २१ २२ नेहपश्यामिवैदेहीमित्युक्तेपि पुनर्विलापपरिहाराय लक्ष्मणोऽवददित्याह ततइति २३ दंडकारण्यं विचरंस्त्वं सीतांप्रा-
प्स्यसि तत्र दृष्टांतोयथाविष्णुरिति २४ २५ असुलक्ष्मणेनैवंकृतं करणेन किमित्याहरामः वनमिति २६ विह्वलःपरवशः २७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गतबुद्धिर्ज्ञानशून्यइव विचेतनः चेष्टारहितइव अशीतंउष्णं आयतंदीर्घं २८ हाप्रियेइतीति इकारलोपआर्षः २९ प्रश्रितोविनयोपेतः प्रश्रितांजलिः बद्धांजलिः ३० ३१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ एवंप्रियावियोगोदुःसहइतिबोधयन्पुनःशोचति सीतामिति शोकोपहतचेतनः शोकेन सीतावियोगजेनोपहतज्ञानमिव १ अपश्यन्नपि भ्रमावस्थत्वात्पश्यन्निव विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकंठत्वात् २ तेत्वस्य सीतायाः ३ कदलीस्कंधेतिपाठेपि स्कंधः कांडं निगूहितुं शक्तानासि आत्मानमितिशेषः ४ ततोवनांतरं गच्छतीति भ्रमन्नाह कर्णिकारेति ५ ६ पुनर्भ्रमन्नि

सविह्वलितसर्वांगोगतबुद्धिर्विचेतनः विषसादातुरोदीनोविश्वस्याशीतमायतम् २८ बहुशःसतुनिश्वस्यरामोराजीवलोचनः हाप्रियेतिविचुक्रोशबहुशोबाष्पगद्गदः २९ तंसांत्वयामासततोलक्ष्मणःप्रियबांधवम् बहुप्रकारंशोकार्तःप्रश्रितःप्रश्रितांजलिः ३० अनादृत्यतुतद्वाक्यंलक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् अपश्यंस्तांप्रियांसीतांप्राक्रोशत्सपुनःपुनः ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ सीतामपश्यन्धर्मात्माशोकोपहतचेतनः विललापमहाबाहूरामःकमललोचनः १ पश्यन्निवचतांसीतामपश्यन्मन्मथार्दितः उवाचराघवोवाक्यंविलापाश्रयदुर्वचम् २ त्वमशोकस्यशाखाभिःपुष्पप्रियतराप्रिये आवृणोषिशरीरंतेममशोकविवर्द्धनी ३ कदलीकांडसदृशौकदल्यासंवृतावुभौ ऊरूपश्यामितेदेविनासिशक्तानिगूहितुम् ४ कर्णिकारवनंभद्रे हसंतीदेविसेवसे अलंतेपरिहासेनममबाधावहेनवै ५ विशेषेणाश्रमस्थानेहासोयंनप्रशस्यते अवगच्छामितेशीलंपरिहासप्रियंप्रिये ६ आगच्छत्वंविशालाक्षिशून्योयमुटजस्तव सुव्यक्तंराक्षसैःसीताभक्षितावाहृतापिवा ७ नहिसाविलपंतंमामुपसंप्रैतिलक्ष्मण एतानिमृगयूथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ८ शंसंतीवहिमेदेवींभक्षितांरजनीचरैः हाममार्येक्वयातासिहासाध्विवरवर्णिनी ९ हासकामाद्यकैकेयीदेविमेद्यभविष्यति सीतयासहनिर्यातोविनासीतामुपागतः १० कथंनामप्रवेक्ष्यामिशून्यमंतःपुरंमम निर्वीर्यइतिलोकोमांनिर्दयश्चेतिवक्ष्यति ११ कातरत्वंप्रकाशंहिसीतापनयनेनमे निवृत्तवनवासश्चजनकंमिथिलाधिपम् १२ कुशलंपरिपृच्छंतंकथंशक्ष्येनिरीक्षितुम् विदेहराजोनूनंमांदृष्ट्वाविरहितंतया १३ सुतविनाशसंतप्तोमोहस्यवशमेष्यति तातएवकृतार्थःसतत्रैववसतादिति १४

इत्याह सुव्यक्तमिति ७ उपसंप्रैति हासरसेनोपेक्षतइत्यर्थः भक्षितां शंसंतीव तत्रबीजं साश्रुनेत्राणीति ८ ९ विनासीतामुपागतइति सकामाभविष्यति त्वया भक्षितयेतिशेषः १० ११ कातरत्वमशूरत्वं सीतापनयनेन सीतानाशेन १२ तयासीतयाविरहितं हीनं १३ तातएवकृतार्थःसतत्रैववसतादितिअर्धमधिकंकतकपाठे ततोदशरथएवकृतार्थः वसतादिति लोट् व्यत्ययेन यतस्तत्रैव स्वर्गेएव वसति नतुजीवंती कौसल्येत्यर्थः १४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षांतरमादत्ते अथवेति १५ १६ १७ १८ १९ भयविकलमुखः भयेनविवर्णमुखः २० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ आ॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ५ शोकइष्टवियोगजोवृत्तिविशेषः तज्जन्यं चित्तवैकल्यंमोहः १ शोकवशेनाभिपन्नं पीडितं विपुलेतिरामइतिपाठेऽनिशायिते शोके इत्यर्थः व्यसनानुरूपं लोकस्यदुःखप्रसंगेउचितम् २ शोकमनुप्रवृत्तःशोकः शोकानुशोकः सः परंपरायास्तृतीयार्थेषष्ठी परंपरयाविच्छेदेन हियतोमांहृदयं तद धिष्ठानमात्मानं मनश्चभिंदन्नेति प्राप्नोति ३ उक्तमेव विस्तरेणाह पूर्वमिति अभीप्सितानि चिकीर्षाविषयत्वंप्राप्तानि तत्रतेषांमध्ये केषांचित् विपाकःफलपरिपाको यमद्यापतितः प्राप्तदुःखेन दुःखंदुःखपरंपराभित्यर्थः ४ तामेवाह राज्येति एतानि प्रविचिंतितानि शोकवेगमिदानींतनमापूरयंति ५ वनमेत्य प्राप्यशरीरे क्लेश

अयवानुगमिष्यामिपुरींभरतपालिताम् स्वर्गोपिहितयाहीनः शून्यएवमतोमम १५ तत्रामुत्सृज्यहिवनेगच्छायोध्यापुरींशुभाम् नत्वहंतां विनासीताजीवेयहिकथंचन १६ गाढमाश्लिष्यभरतोवाच्योमद्वचनात्त्वया अनुज्ञातोसिरामेणपालयेतिवसुंधराम् १७ अंबाचममकैकेयीसुमित्राचत्वयाविभो कौशल्याचयथान्यायमभिवाद्याममाज्ञया १८ रक्षणीयाप्रयत्नेन भवतासूक्तचारिणा सीतायाश्चविनाशोयंममचामित्रसूदन विस्तरेणजनन्यामेविनिवेद्यस्त्वयाभवेत् १९ इतिविलपतिराघवेतुदीनेवनमुपगम्यतयाविनासुकेश्या भयविकलमुखस्तुलक्ष्मणोपिव्यथितमना भृशमातुरोबभूव २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ५ सराजपुत्रःप्रियाविहीनः शोकेनमोहेनचपीड्यमानः विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो भूयोविषादंप्रविवेशतीव्रम् १ सलक्ष्मणशोकवशाभिपन्नंशोकेनिमग्नोविपुलेतुरामः उवाचवाक्यंव्यसनानुरूपमुष्णंविनिःश्वस्यरुदन्सशोकम् २ नमद्विधोदुष्कृतकर्मकारीमन्येद्वितीयोस्तिवसुंधरायाम् शोकानुशोकोहिपरंपरायामामेतिभिंदन्हृदयंमनश्च ३ पूर्वंमयानूनमभीप्सितानिपापानिकर्माण्यसकृत्कृतानि तत्रायमद्यापतितोविपाकोदुःखेनदुःखंयदहंविशामि ४ राज्यप्रणाशःस्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशोजननीवियोगः सर्वाणिमेलक्ष्मणशोकवेगमापूरयंतिप्रविचिंतितानि ५ सर्वंतुदुःखंममलक्ष्मणेदंशांतंशरीरेवनमेत्यक्लेशम् सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णंकाष्ठैरिवाग्निःसहसोपदीप्तः ६ सानूनमार्यामिमराक्षसेनह्यभ्याहृताखंसमुपेत्यभीरुः अपस्वरंसस्वरविप्रलापाभयेनविक्रंदितवत्यभीक्ष्णम् ७ तौलोहितस्यप्रियदर्शनस्यसदोचितावुत्तमचंदनस्य वृत्तौस्तनौशोणितपंकदिग्धौनूनंप्रियायाममनाभिपातः ८

मनुभूयापि सीतासन्निधानात्सर्वं शांतंअद्यसीतावियोगात्पुनरुदीर्णंवृद्धिंप्राप्तंप्रियावियोगएव दुःसहइति भावः ६ साराक्षसेन नूनमभ्याहृता तदा खमाकाशं समुपेत्य प्राप्य अस्वरंविस्वरं विक्रंदितवती अपिसंभाव्यतएवमित्यन्वयः ७ लोहितस्य चंदनस्य हरिचंदनस्य लोहितं हरिचंदनमितिकोशात् शोणितपंकदिग्धौ भक्षणाय राक्षसैर्विशसनादितिभावः ममनाभिपातः एवमपि ममशरीरस्याभिपातोनजायतइत्यर्थः ८ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ हारपाशोहाररूपामाला तस्याउचितांतां उचितोंतः प्रांतभागोयस्यास्तां तांकंबुतुल्यांग्रीवामित्यर्थः परिपीतवंतीतिपाठे रुधिरमितिशेषः भविष्यंतिजातानीतिवा शून्ये-
विजने १० ११ उपोपविष्टासमीपावस्थिता निःशब्दंस्मितं इषत्सशब्दोहासः १२ ममप्रियायानित्यकालंप्रियेत्यन्वयः अत्रगोदावर्यामियंचिंता असंगतेत्याह नैका-
किनीति १३ एवमग्रेपि गच्छति पंकजानि आनेतुमितिशेषः १४ अतिबिभेति अत्यंतं भीताभवति १५ लोककृताकृतज्ञेत्यादिना तादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञानंसर्व

तनुश्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापंतस्यामुखंकुंचितकेशभारम् रक्षोवशंनूनमुपागतायानभ्राजतेराहुमुखेयथेंदुः ९ तांहारपाशस्यसदोचितांतां
ग्रीवांप्रियायाममसुव्रतायाः रक्षांसिनूनंपरिपीतवंतिशून्येहिभित्वारुधिराशनानि १० मायाविहीनाविजनेवनेसारक्षोभिराहृत्यविकृष्यमा-
णा नूनंविनादंकुररीवदीनासासुक्तवत्यायतकांतनेत्रा ११ अस्मिन्मयासार्धमुदारशीलाशिलातलेपूर्वमुपोपविष्टा कांतस्मितालक्ष्मणजातहा-
सात्वामाहसीताबहुवाक्यजातम् १२ गोदावरीयंसरितांवरिष्ठाप्रियाप्रियायाममनित्यकालम् अप्यत्रगच्छेदितिचिंतयामिनैकाकिनीयाति
हिसाकदाचित् १३ पद्माननापद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतुमभिप्रयाता तदप्ययुक्तंनहिसाकदाचिन्मयाविनागच्छतिपंकजानि १४ काम-
त्विदंपुष्पितवृक्षखंडंनानाविधैःपक्षिगणैरुपेतम् वनंप्रयातानुतदप्ययुक्तमेकाकिनीसातिबिभेतिभीरुः १५ आदित्यभोलोककृताकृतज्ञ
लोकस्यसत्यानृतकर्मसाक्षिन् ममप्रियासाक्कगताहृतावाशंसस्वमेशोकहतस्यसर्वम् १६ लोकेषुसर्वेषुनचास्तिकिंचिद्यत्तेननित्यंविदितं
भवेत्तत् शंसस्ववायोकुलपालिनींतांमृताहृतावापथिवर्ततेवा १७ इतीवतंशोकविधेयदेहंरामंविसंज्ञंविलपंतमेव उवाचसौमित्रिरदीनस-
त्वोन्याय्येस्थितःकालयुतंचवाक्यम् १८ शोकंविसृज्याद्यधृतिंभजस्वसोत्साहताचास्तुविमार्गणेस्याः उत्साहवंतोहिनरानलोकेसीदंतिकर्म-
स्वतिदुष्करेषु १९ इतीवसौमित्रिमुदग्रपौरुषंब्रुवंतमार्तोरघुवंशसत्तमः नचिंतयामासधृतिंविमुक्तवान्पुनश्चदुःखंमहदप्युपागमत् २०
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ६३ ॥ ॥

शास्तीतिभावः १६ यत्तेनित्यंविदितं नभवेत्तद्वस्तु सर्वेषु लोकेषु नैवास्तिअतःसापितववदितैवेति तां शंसस्वेत्यन्वयः कुलपालिनीमित्यनेन तस्यामहत्त्वात् तज्ज्ञानं
ममनेतिवक्तुमशक्यमितिसूचितं १७ इतीवातीवशब्दो पर्यायौ शोकविधेयदेहं तमिव कालयुतं कालोचितम् १८ १९ नचिंतयामास लक्ष्मणोक्तं युक्तमिति
नविचारयामास किंतुधैर्यं त्यक्तवानेवात एव पुनर्दुःखं प्राप २० इति रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्य० त्रिषष्टितमःसर्गः ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंशोककरणं चारद्वारा श्रवणेन रावणस्य मनुष्यत्वबुद्धिदार्ढ्यपूर्वकं स्ववध्यत्वसंपादनायेतिबोध्यं तदुक्तंब्रह्मांडपुराणे स्त्रीपुंमल्लानुषंगात्मदेहोनास्यविजायते किंतुसि
देपिचैतन्यंस्फुरवनित्यांस्वकांतनुम् प्रकाशयतिसैवेयंजनिर्विष्णोर्नचापरा तथाप्यसुरमोहार्थंपरेषांचक्वचित्क्वचित् दुःखाज्ञानश्रमादींश्चदर्शयेच्छुद्धसद्गुणः कृत्रणादि
कृत्वाज्ञानं स्वंतंत्राचिंत्यसद्गुणे मोक्षाभावायतेषांतुदर्शयत्तानजोहरिः कृणोद्यत्यक्तदेहोपित्यक्तदेहस्यदेहवत् लोकानांदर्शयामासस्वरूपसदृशाकृतिमिति एतेनरावणस्ये
श्वरत्वबुद्धिप्रतिबंधेन मोक्षभावोऽपि शोकफलमित्युक्तं एवंरावणद्वारा सीताहरणमपि तत्पुण्यातिशयनाशेन वध्यतासंपादनाय तथाचकेदारखंडेउक्तारव्यायिकामहता
तपसा लब्धबलोरावणस्तदधिकतपोबलंविना जेतुमशक्योदेवाश्चस्वयंतदधिकं तपःकर्तुमक्षमाअतस्तेषांकार्यमत्यंतानुचितसीतानुरागमोहानुवृत्तिसंपादनेन रा
वणस्य तपोवीर्यभ्रंशंसंपाद्य कर्तव्यमितिलक्ष्म्यासह विचार्यतदर्थं विष्णुःसीतयाब्रह्मविद्यया सहावतीर्णइति १ २ लघुविक्रमः अविलंबितपादन्यासः तीर्थवती

सदीनोदीनयावाचालक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् शीघ्रंलक्ष्मणजानीहिगत्वागोदावरींनदीम् १ अपिगोदावरींसीतापद्मान्यानयितुंगता एवमुक्तस्तुरामेणल
क्ष्मणःपुनरेवहि २ नदींगोदावरींरम्यांजगामलघुविक्रमः तांलक्ष्मणस्तीर्थवतींविचित्वाराममब्रवीत् ३ नैनांपश्यामितीर्थेषुक्रोशतोनशृणोति
मे कंनुसादेशमापन्नावैदेहीक्लेशनाशिनी ४ नहितंवेद्मिवैरामयत्रसातनुमध्यमा लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वादीनःसंतापमोहितः ५ रामःसमभिच
क्रामस्वयंगोदावरींनदीम् सतामुपस्थितोरामःक्वसीतेत्येवमब्रवीत् ६ भूतानिराक्षसेंद्रेणवधार्हेणहृतामपि नतांशशंसूरामायतथागोदावरीनदी
७ ततःप्रचोदिताभूतैःशंसचास्मैप्रियामिति नचसाह्यवदत्सीतांपृष्टारामेणशोचता ८ रावणस्यचतद्रूपंकर्माणिचदुरात्मनः ध्यात्वाभयात्तु
वैदेहींसानदीनशशंसह ९ निराशस्तुतयानद्यासीतायादर्शनेकृतः उवाचरामःसौमित्रिंसीतादर्शनकर्षितः १० एषागोदावरीसौम्यकिंचिन्न-
प्रतिभाषते किंनुलक्ष्मणवक्ष्यामिसमेत्यजनकंवचः ११ मातरंचैववैदेह्याविनातामहमप्रियम् यामेराज्यविहीनस्यवनेवन्येनजीवतः १२ सर्व-
व्यपनयच्छोकंवैदेहीक्वनुसागता ज्ञातिवर्गविहीनस्यवैदेहीमप्यपश्यतः १३ मन्येदीर्घाभविष्यंतिरात्रयोममजाग्रतः मंदाकिनींजनस्थानमिमं
प्रस्रवणंगिरिम् १४ सर्वाण्यनुचरिष्यामियदिसीताहिलभ्यते एतेमहामृगावीरमामीक्षंतेपुनःपुनः १५

अवतारवतीं पुण्योदकवतींच ३
नशृणोतिमे वाक्यमितिशेषः क्लेशनाशिनी सतिदर्शनइतिभावः ४ तंदेशं ५ तांगोदावरीम् ६ भूतानिउक्तरूपेणपृच्छ्यमानानि राक्षसेंद्रेणहृतां ज्ञात्वापि र-
क्षोभयाद्रामाय नशशंसुः तथागोदावरीच नशशंसेत्यर्थः ७ तथाभूतैरस्मैसीतांशंसेति प्रचोदितापि गोदावरी पृष्टापिनावदत् ८ तत्रहेतुःरावणस्येति ९
नद्यासीतामशंसंत्या रामःसीतादर्शने निराशःकृतःइयं गोदावरीदिव्यदेवता नब्रूते अतस्तद्दर्शनं दुर्लभमिति निराशोभूत् १० तदेवाह एषेति ११ १२
१३ मंदाकिनी काचिन्नदी प्रस्रवणस्तदाख्योगिरिः १४ सर्वाण्यनुचरिष्यामि अनुचरवत्सेविष्यामि १५ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषामिंगितानि तयोपलक्षये यथावक्तुकामाइवेमेत्यर्थः १६ निरीक्षन्मृगचेष्टाज्ञानाय सूक्ष्मदृष्टिंकुर्वन् एवमुक्ताःएवंपृष्टाः १७ नभःस्थलं दर्शयंतः उन्मुखतयाकाशा
वलोकनेंगितेनेत्यर्थः ह्रियमाणा सीता यांदिशमभ्यपद्यत १८ तेनमार्गेण दिङ्मार्गेण गच्छंतोधावंतोनराधिपं रामंनिरीक्षंते एवमिंगितं लक्ष्मणोपश्यदित्याह ये
नेति येनहेतुना मार्गमाकाशमार्गं पुनर्भूमौ गमनायभूमिंच निरीक्षंते १९ पुनश्चमार्गं दर्शयितुमिच्छंतोलक्ष्मणेनोपलक्षितास्तेषामिंगितं लक्ष्मणोलक्षयामासेत्य-
र्थः आकाशमार्गेणगत्वादक्षिणदिशि दूरेस्थापिता सीता दक्षिणादिशिगच्छतेत्येवं तदिंगितं तेषांचवचनसर्वस्वभूतं स्वयंलक्षयामास ततोज्ञात्वाभ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः
आर्तवत् आर्तार्हं २० २१ २२ तस्यागमः तस्याआगमइत्यर्थः आर्षेदीर्घः ज्ञापकंवस्तुदृश्यतेत्यर्थः २३ २४ पतितपुष्पमार्गं पतितपुष्पयुतंमार्गम् २५

वक्तुकामाइवहिमेइंगितान्युपलक्षये तांस्तुदृष्ट्वानरव्याघ्रोराघवःप्रत्युवाचह १६ क्वसीतेतिनिरीक्षन्वैबाष्पसंरुद्धयागिरा एवमुक्तानरेंद्रेणतेमृ
गाःसहसोत्थिताः १७ दक्षिणाभिमुखाःसर्वेदर्शयंतोनभःस्थलम् मैथिलीह्रियमाणासादिशंयामभ्यपद्यत १८ तेनमार्गेणगच्छंतोनिरीक्षंते
नराधिपम् येनमार्गंचभूमिंचनिरीक्षंतेस्मतेमृगाः १९ पुनर्नदंतोगच्छंतिलक्ष्मणेनोपलक्षिताः तेषांवचनसर्वस्वंलक्षयामासचेंगितम् २०
उवाचलक्ष्मणोधीमान्ज्येष्ठंभ्रातरमार्तवत् क्वसीतेतित्वयापृष्टायदिमेसहसोत्थिताः २१ दर्शयंतिक्षितिंचैवदक्षिणांचदिशंमृगाः साधुगच्छावहे
देवदिशमेतांचनैर्ऋतिम् २२ यदितस्यागमःकश्चिदार्यावासाथलक्ष्यते बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रस्थितोदक्षिणादिशम् २३ लक्ष्मणानुगतःश्रीमा
न्वीक्षमाणोवसुंधराम् एवंसंभाषमाणौतावन्योन्यंभ्रातराबुभौ २४ वसुंधरायांपतितपुष्पमार्गमपश्यताम् पुष्पवृष्टिंनिपतितांदृष्ट्वारामोमही
तले २५ उवाचलक्ष्मणंवीरोदुःखितोदुःखितंवचः अभिजानामिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण २६ अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकानने मन्ये
सूर्यश्चवायुश्चमेदिनीचयशस्विनी २७ अभिरक्षंतिपुष्पाणिप्रकुर्वंतोममप्रियम् एवमुक्त्वामहाबाहुर्लक्ष्मणंपुरुषर्षभम् २८ उवाचरामोध-
र्मात्मागिरिंप्रस्रवणाकुलम् कच्चित्क्षितिभृतांनाथदृष्टासर्वांगसुंदरी २९ रामारम्येवनोद्देशेमयाविरहितात्वया क्रुद्धोब्रवीद्गिरिंतत्रसिंहःक्षुद्र
मृगंयथा ३० तांहेमवर्णांहेमांगींसीतांदर्शयपर्वत यावत्सानूनिसर्वाणिनतेविध्वंसयाम्यहम् ३१ एवमुक्तस्तुरामेणपर्वतोमैथिलींप्रति द
र्शयन्निवतांसीतांनादर्शयतराघवे ३२ ततोदाशरथीराममउवाचचशिलोच्चयम् ममबाणाग्निनिर्दग्धोभस्मीभूतोभविष्यसि ३३ असेव्यःसर्व
तश्चैवनिस्तृणद्रुमपल्लवः इमांवासरितंचाद्यशोषयिष्यामिलक्ष्मण ३४

अभिजानामि प्रत्यभिजानामि २६ अपिनद्धानि केशपाशेबद्धानि अम्लानत्वेनरविःअपनय
नेन वायुः धारणेन वसुंधरा माल्यं सीताज्ञापनरूपं प्रकुर्वंतोरक्षंतीतिमन्ये २७ २८ मयाविरहिता कच्चिद्रम्ये वनोद्देशे सर्वांगसुंदरी दृष्टा २९ क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवतोद्देशे-
न क्रोधः ३० हेमांगीमित्यनेन लावण्यमुक्तं ३१ दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिंगद्वारानादर्शयद्वायाहित्येनसाक्षादितिशेषः राघवेतद्विषये ३२ ३३ ३४ ६७ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिधक्षन्निव नतुवास्तवीदिधक्षेतिभावः ३५ निष्क्रांतं प्रवृत्तविक्षेपं महदत्यायतविस्तृतं ३६ अनुसृतायाअनुगम्यमानायाः जटायुयुद्धसमये सीतांरावणेन भूमौ विसृज्य पुन
र्ग्रहणादेवमुक्तिः परिक्रांतंपरिवृत्तं एतत्सर्वं समीक्ष्य भ्रातरंशशंसेत्यन्वयः ३७ ३८ कनकबिंदवः भूषणावयवीभूतस्वर्णशकलानि ३९ भूषणानामिति पूर्वान्वयि त
प्तबिंदुनिकाशैस्तपनीयैर्बिंदुसदृशैः क्षतजबिंदुभिः रुधिरबिंदुभिः ४० मन्यइतिसीतायांवा इमेरुधिरबिंदवः सीतानिमित्तं सुंदोपसुंदवद्युध्यमानयोरक्षसोर्वेतिविक
ल्पालंकारः श्लोकद्वयेनोक्तः ४१ ४२ ४३ वैदूर्यगुलिकाचितं वैदूर्यमण्यलंकृतम् ४४ ४५ कांचनोरश्छदाः कांचनमयतनुत्राणाः ४६ समरे स्वामिप्रकाश

यद्दिनाख्यानिमेसीतामद्यचंद्रनिभाननाम् एवंप्ररुषितोरामोदिधक्षन्निवचक्षुषा ३५ ददर्शभूमौनिष्क्रांतंराक्षसस्यपदंमहत् त्रस्तायारामकां-
क्षिण्याःप्रधावंत्याइतस्ततः ३६ राक्षसेनानुसृतायावैदेह्याश्चपदानितु ससमीक्ष्यपरिक्रांतंसीतायाराक्षसस्यच ३७ भग्नंधनुश्चतूणीचविकी
र्णंबहुधारथम् संभ्रांतहृदयोरामःशशंसभ्रातरंप्रियम् ३८ पश्यलक्ष्मणवैदेह्याकीर्णाःकनकबिंदवः भूषणानांहिसौमित्रेमाल्यानिविविधा-
निच ३९ तप्तबिंदुनिकाशैश्चचित्रैःक्षतजबिंदुभिः आवृतंपश्यसौमित्रेसर्वतोधरणीतलम् ४० मन्येलक्ष्मणवैदेहीराक्षसैःकामरूपिभिः भित्वा
भित्वाविभक्तावाभक्षितावाभविष्यति ४१ तस्यानिमित्तंसीतायाद्वयोर्विविदमानयोः बभूवयुद्धंसौमित्रेघोरंराक्षसयोरिह ४२ मुक्तामणिचितंचे
दंरमणीयंविभूषितम् धरण्यांपतितंसौम्यकस्यभग्नंमहद्धनुः ४३ राक्षसानामिदंवत्ससुराणामथवापिवा तरुणादित्यसंकाशंवैदूर्यगुलिकाचित
म् ४४ विशीर्णंपतितंभूमौकवचंकस्यकांचनम् छत्रंशतशलाकंचदिव्यमाल्योपशोभितम् ४५ भग्नदंडमिदंसौम्यभूमौकस्यनिपातितम् कां
चनोरश्छदाश्चेमेपिशाचवदनाःखराः ४६ भीमरूपामहाकायाःकस्यवानिहतारणे दीप्तपावकसंकाशोद्युतिमान्समरध्वजः ४७ अपविद्ध
श्चभग्नश्चकस्यसांग्रामिकोरथः रथाक्षमात्राविशिखास्तपनीयविभूषणाः ४८ कस्येमेनिहताबाणाःप्रकीर्णाघोरदर्शनाः शरावरौशरैःपूर्णौ
विध्वस्तौपश्यलक्ष्मण ४९ प्रतोदाभीषुहस्तोयंकस्यवासारथिर्हतः पदवीपुरुषस्यैषाव्यक्तंकस्यापिरक्षसः ५० वैरंशतगुणंपश्यममतैर्जीवि-
तांतकम् सुघोरहृदयैःसौम्यराक्षसैःकामरूपिभिः ५१ हृतामृतावावैदेहीभक्षितावातपस्विनी नधर्मस्त्रायतेसीतांह्रियमाणांमहावने ५२

कोध्वजोयत्रससमरध्वजइतिरथविशेषणं तादृशोरथः अपविद्धः परिवृत्यपातितोभग्नश्चेत्युत्तरेणान्वयः केचित्तु ध्वजोपविद्धः ध्वस्तः रथोभग्नइत्यन्वयमाहुः ४७ रथा
क्षमात्राः चतुःशतांगुलदीर्घाः विशिखाः फलभागाइत्यर्थः ४८ निहताः परेणयोधेन शरावरौ तूणीरौ ४९ प्रतोदः तोत्रं अभीषवः प्रग्रहाः ५० कस्यापिराक्षसपुरुषस्यैषा
पदवीपदसंचारमार्गः अतोमम तैः राक्षसैः सह एतन्निमित्तजं वैरं पूर्ववैराच्छतगुणंसत् तेषांजीवितांतकं जीवितस्यांतकं अंतरूपंसंपन्नंपश्य ५१ एवंरक्षोभिः सीताविपत्तिं
निश्चित्य धर्मंनिंदति नेति यतः सीतां धर्मोनत्रायते एवंचभक्षितायांहृतायांवा वैदेह्यांकेहि लोकेममप्रियं कर्तुंशक्ताः न केपि धर्मासाध्ये तेषामकिंचित्करत्वादितिभावः ५२ ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५३ अथपौरुषमेवावलंबितुं नच्छेषतया कांचिल्लोकस्थितिमाह कर्तारमिति सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तारमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धशूरं त्रिपुरसंहारादिविषयका
त्यंतशौर्यवंतं महेश्वरमपि करुणवेदिनं करुणंयथातथावेदितुं शीलमस्य तंदयादृष्ट्या तूष्णींस्थितमज्ञानात्तद्देभवाज्ञानादवमन्येरन्किमयं कुपितोपिकरिष्यति इतिन
गणयंतीत्यर्थः ५४ यदेवमतोमृदुमिति लोकहिते प्राणिसौख्यसंपादने युक्तंयुक्तचित्तं अतएवमृदुस्वभावं दांतं नानाप्रकारेण दुर्विषयप्रवृत्तिनिरहितेंद्रियवर्गं मांत्रि
दशेश्वराइंद्रादयोनिर्वीर्यं मन्यंतेयतः सीतात्राणंनकृतवंत इत्यर्थः ५५ तस्मात्पौरुषमेवावलंबनीयमित्याह गुणोपि मार्दवादिर्मांप्राप्य दोषोनिष्टसाधनंवृत्तइतिहेतो
रेतंत्यक्त्वा पौरुषमवलंबे पश्यअद्यमम तेजएवप्रकाशते सर्वभूतानामभवाय नाशाय शशिज्योत्स्नां संहृत्यैव प्रलयकालोदितोमहासूर्यइव शशिज्योत्स्नातुल्यान्

भक्षितायांहिवैदेह्यांहृतायामपिलक्ष्मण केहिलोकेप्रियंकर्तुंशक्ताःसौम्यममेश्वराः ५३ कर्तारमपिलोकानांशूरंकरुणवेदिनम् अज्ञानादवमन्येर-
न्सर्वभूतानिलक्ष्मण ५४ मृदुंलोकहितेयुक्तंदांतंकरुणवेदिनम् निर्वीर्यइतिमन्यंतेनूनंमांत्रिदशेश्वराः ५५ मांप्राप्यहिगुणोदोषःसंवृत्तःपश्य
लक्ष्मण अद्यैवसर्वभूतानांरक्षसामभवायच ५६ संहृत्यैवशशिज्योत्स्नांमहान्सूर्यइवोदितः संहृत्यैवगुणान्सर्वान्ममतेजःप्रकाशते ५७ नैव-
यक्षानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः किंनरावामनुष्यावासुखंप्राप्स्यंतिलक्ष्मण ५८ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशंपश्यलक्ष्मण असंपातंकरिष्यामि
ह्यद्यत्रैलोक्यचारिणाम् ५९ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ६० विनिर्मथितशैलाग्रंशुष्यमाण
जलाशयम् ध्वस्तद्रुमलतागुल्मंविप्रणाशितसागरम् ६१ त्रैलोक्यंतुकरिष्यामिसंयुक्तंकालकर्मणा ननेकुशलिनींसीतांप्रदास्यंतिममेश्वराः ६२
अस्मिन्मुहूर्तेसौमित्रेममद्रक्ष्यंतिविक्रमम् नाकाशमुत्पतिष्यंतिसर्वभूतानिलक्ष्मण ६३ समाकुलममर्यादंजगत्पश्याद्यलक्ष्मण आकर्णपूर्णैरि
षुभिर्जीवलोकदुरावरैः ६४ करिष्येमैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ममरोषप्रयुक्तानांविशिखानांबलंसुराः ६५ द्रक्ष्यंत्यद्यविमुक्तानाममर्ष-
र्षाद्दूरगामिनाम् नैवदेवानदैतेयानपिशाचानराक्षसाः ६६ भविष्यंतिममक्रोधात्त्रैलोक्येविप्रणाशिते देवदानवयक्षाणांलोकायेरक्षसामपि ६७
बहुधानिपतिष्यंतिबाणौघैःशकलीकृताः निर्मर्यादानिमाँल्लोकान्करिष्याम्यद्यसायकैः ६८

मामकान् गुणान्संहृत्यैव रविवत्तेजोमदीयं प्रकाशते पश्येत्यन्वयः ५६ ५७ तदेवप्रपंचयति नैवेति ५८ पश्य अचिरादेवेतिशेषः त्रैलोक्यचारिणामसंपातम्
बाणावरणात् क्रियाराहित्यंयथाभवतितथा करिष्यामि ५९ सन्निरुद्धप्रचारोग्रहगणोयत्र तत्त्रैलोक्यं विप्रनष्टाअनलादिद्युतयोयत्र तच्चतत्संवृतं तमसा संवृत-
मित्यर्थः ६० ६१ कालकर्मणा कालसाध्यं कर्मनाशस्तेन कालधर्मणेतिपाठेपि तद्रूपेण कालधर्मेणेत्यर्थः तत्पुरुषेऽनिजार्षः ६२ ६३ अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रवृ
त्त्यवस्थानं जीवलोकेनदुरावरैः दुर्निवारैः दुरावरशब्दःस्वलंतः ६४ ६५ ६६ देवादयोनभविष्यंति प्रत्येकंसर्वेनशिष्यंतीत्यर्थः ६७ ६८ ६९ ७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथारूपां यथापूर्वस्वभावां अत्र नदास्यंतीति पौनरुक्त्यं क्रोधातिशयान्नदोषाय ६९ ७० ७१ ७२ निष्पीड्यदृढमुष्टिबंधेनगृहीत्वा ७३ ७४ यथाजरादयोऽनिवार्यास्तथाहमस्मात्कमर्णः केनापि वारयितुमशक्यः विधिर्दैवं विधिर्विधानेदैवेपिइतिकोशः ७५ पुरेवेति अत्रपुरेत्याव्रर्तते पुरेव पूर्वरूपसदृशरूपवतीं पुरा नदिशंति नदास्यतीत्यर्थः परिवर्तयामि नाशयामि नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किमर्थंचेति चेच्छृणु मनुष्यदेहधारणेन तद्व्यवहार नटनमेवैतत् किंच ईदृशदुःखकाले अस्य क्रोधाभावे रावणोमनुष्यबुद्धिंकुर्यात् तथाच तद्वधोशक्यःस्यादित्येतदर्थंच सः मृत्युंमरणधर्मेणयोजयामि इत्यादिवचोपि रावणवचोवदेव आरोपितक्रोधमूलकत्वात् अतएव शरैर्विधमिष्यामीत्युक्तिः लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोपि तद्देवातत्त्वज्ञइव तन्मायामोहितोवाप्रलयकालिकरोद्रशक्त्यावेशं संभाव्यानुनयतिस्म किंचास्य क्रोधस्यारोपितत्वाभावे अद्य सीतायाअलाभे सर्वजगत्परिवर्तनं प्रतिज्ञाय कथंलक्ष्मणप्रार्थनयापि तामन्यथयेत् अन्यथा कैकेय्यग्रे कृतां वनवासप्रतिज्ञां

हृतांमृतांवासौमित्रेनदास्यंतिममेश्वराः तथारूपांहिवैदेहींनदास्यंतियदिप्रियाम् ६९ नाशयामिजगत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् यावद्दर्शनमस्यावैतापयामिचसायकैः ७० इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षःस्फुरमाणोष्ठसंपुटः वल्कलाजिनमाबध्यजटाभारमबंधयत् ७१ तस्यक्रुद्धस्यरामस्यतथाभूतस्यधीमतः त्रिपुरंजघ्नुषःपूर्वंरुद्रस्येवबभौतनुः ७२ लक्ष्मणादथचादायरामोनिष्पीड्यकार्मुकम् शरमादायसंदीप्तंघोरमाशीविषोपमम् ७३ संदधेधनुषिश्रीमान्रामःपरपुरंजयः युगांताग्निरिवक्रुद्धइदवचनमब्रवीत् ७४ यथाजरायथामृत्युर्यथाकालोयथाविधिःनित्यंनप्रतिहन्यंतेसर्वभूतेषुलक्ष्मण तथाहंक्रोधसंयुक्तोननिवार्योस्म्यसंशयम् ७५ पुरेवमेचारुदतीमनिंदितांदिशंतिसीतांयदिनाद्यमैथिलीम् सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगंजगत्सशैलंपरिवर्तयाम्यहम् ७६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ॥ तप्यमानंतदारामंसीताहरणकर्शितम् लोकानामभवेयुक्तंसांवर्तकमिवानलम् १ वीक्षमाणंधनुःसज्जंनिश्वसंतंपुनःपुनः दग्धुकामंजगत्सर्वंयुगांतेचयथाहरम् २ अदृष्टपूर्वंसंक्रुद्धंदृष्ट्वारामंसलक्ष्मणः अब्रवील्लांजलिर्वाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ३ पुराभूत्वामृदुर्दांतःसर्वभूतहितेरतः नक्रोधवशमापन्नःप्रकृतिंहातुमर्हसि ४ चंद्रेलक्ष्मीःप्रभासूर्येगतिर्वायोभुविक्षमा एतच्चनियतंनित्यंत्वयिचानुत्तमंयशः ५

कथंकौसल्यावचसा नत्यक्तवान्तस्मात्सा यथार्था इयंतु आरोपितेत्येवसारं अनेनव्यवहारेण क्रोधादिकाले कृतायाअयुक्तायाअपि प्रतिज्ञायाअपालनेऽत्यंतदोषाभावइत्यपिसूचितं ७६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ॥ अभवे नाशे युक्तमुद्युक्तं सांवर्तकं प्रलयकालिकं १ हरं कालाग्निरुद्रं २ अदृष्टपूर्वं पूर्वमेवं कदाप्यदृष्टसंहारशक्त्यावेशं संरुद्धं रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति रामपदद्वयसंबंधः मुखपरिशोषोलोकविनाशभयेन ३ प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वरूपां ४ एतच्चउक्तचतुष्टयंच अनुत्तमंयशश्च त्वयिनियतमित्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकस्यापराधइतिदृत्थंज्ञायते तत्राह नन्विति ननुजानाम्येकएवापराद्धेतिकुतस्तत्राह कस्यचिदेव नकेषांचिदित्यर्थः सायुधपरिकरोभग्नइत्यन्वयः ६ सकेनभग्नःकेनहे
तुनेत्येतत्तु नजानामीतिशेषः रथनेमिक्षत त्वादिविशिष्टोयं देशोनिर्वृत्तसंग्रामो दृश्यतेइतिशेषः एवंभूतैर्हेतुभिरयंविमर्दः संग्रामएकस्य रथिकस्य केनचित्सह नतुद्वयो
रथिकयोरितिशेषः ७ ८ तदेवाह वृत्तं भुविक्षतचिन्हं नहीति अतएकस्यकृते लोकनाशोनयुक्तः ९ युक्तदंडायथापराधदंडाः मृदवोकठिनाः १० किंचयदि त्वद्दारप्र
णाशोलोककर्तृकोलोकात्तुमनोवास्याद्युक्तं तन्नाशनं नैवमस्तीत्याह कोन्विति ११ सरिदादयस्ते विप्रियंकर्तुंनालंनसमर्थाःनस्पृहावंतोवा दीक्षितस्य यजमानस्य सा
धवोज्ञानसंपन्नाऋत्विगादयोयथा विप्रियंशापादिदातुं व्यंगंवा कर्मकर्तुमसमर्थास्तद्वत् १२ मद्द्वितीयः अहंद्वितीयः सहायोयस्यसः ससमुद्रादिस्थाश्रमेषु विचयना

एकस्यनापराधेनलोकान्हंतुंत्वमर्हसि ननुजानामिकस्यायंभग्नःसांग्रामिकोरथः ६ केनवाकस्यवाहेतोःसंयुगःसपरिच्छदः खुरनेमिक्षतश्चायंसि
क्तोरुधिरबिंदुभिः ७ देशोनिर्वृत्तसंग्रामःसुघोरःपार्थिवात्मज एकस्यतुविमर्दोयंनद्वयोर्वदतांवर ८ नहिवृत्तंहिपश्यामिबलस्यमहतःपदं नैकस्य
तुकृतेलोकान्विनाशयितुमर्हसि ९ युक्तदंडाहिमृदवःप्रशांतावसुधाधिपाः सदात्वंसर्वभूतानांशरण्यःपरमागतिः १० कोनुदारप्रणाशंतेसाधुमन्ये
तराघव सरितःसागराःशैलादेवगंधर्वदानवाः ११ नालंतेविप्रियंकर्तुंदीक्षितस्येवसाधवः येनराजन्हृतासीतातमन्वेषितुमर्हसि १२ मद्द्विती
योधनुष्पाणिःसहायैःपरमर्षिभिः समुद्रंचविचेष्यामःपर्वतांश्चवनानिच १३ गुहाश्चविविधाघोराःपद्मिन्योविविधास्तथा देवगंधर्वलोकांश्चवि
चेष्यामःसमाहिताः १४ यावन्नाधिगमिष्यामस्तवभार्यापहारिणम् नचेत्साम्नाप्रदास्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः कोसलेंद्रततःपश्चात्प्राप्तकालंक
रिष्यसि १५ शीलेनसाम्नाविनयेनसीतांनयेननप्राप्स्यसिचेन्नरेंद्र ततःसमुत्सादयहेमपुंखैर्महेंद्रवज्रप्रतिमैःशरौघैः १६ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदि० आरण्यकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ ॥ छ ॥ तंतथाशोकसंतप्तंविलपंतमनाथवत् मोहेनमहताविष्टंपरिद्यूनम
चेतसम् १ ततःसौमित्रिराश्वास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः रामंसंबोधयामाससचरणौचाभिपीडयन् २ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा राज्ञा
दशरथेनासील्लब्धोमृतमिवामरैः ३ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः राजादेवत्वमापन्नोभरतस्ययथाश्रुतम् ४ ॥ छ ॥

र्थं परमर्षिभिःसहायैरित्यक्तं १३ १४ यदिअस्मद्विचयनेनाशक्यात्तत्प्राप्तिःस्यात् ततःपरंदेवाः सर्वज्ञायदितेपत्नीं पत्नीवार्तांनदास्यंति ततःपश्चात्प्राप्तकालं
चतुर्थोपायंदंडंतेषु करिष्यसि १५ शीलंसच्चरित्रंसामसाधुवादःविनयःप्रश्रयःनयोनीतिः १६ इतिरामा० श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० आर० पंचषष्टित
मःसर्गः ६५ ॥ छ ॥ एवंक्रोधमुपशमय्यसहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयति लक्ष्मणोरामं तमिति परिद्यूनंक्षीणं अचेतसं अस्वस्थचित्तमिव १ मुहूर्तादिव मुहूर्तादेव २
बोधनप्रकारोमहतेत्यादि तपसापुत्रकामनयाकृतेन व्रतादिना कर्मणा ऋष्यशृंगानयनपूर्वकमहायागेन ३ भरतस्य मुखादितिशेषः यथा यथावच्छ्रुतम् ४ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इनरः कइति यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजन इत्युक्तेः मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणमिति भागवतोक्तरीत्या लोकशिक्षणार्थमपि त्वदवताराद्दिति भावः ५ आश्वसिहीति नेहवैशरीरस्यसंतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः ६ तदेवविवृणोति लोकेति एषऔपाधिकदुःखसंबंधोलोकस्य शरीरिणः स्वभावएव नदेवाह ययातिरिति अनयोः नयमूलं दुःखं तच्च स्वर्गाद्भ्रंशरूपं समस्पृशदित्यनेन आचिरस्थितिकस्पर्शमात्रार्थकेन पुनरविलंबेनैव दौहित्रप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यस्य सूचिता ७ योमहर्षिः यःपुनर्नः पितुःपुरोहितस्तस्य पुत्रशतं जज्ञे अन्हाएकान्हाच पुनर्विश्वामित्रेण हतं पूर्वसुखोत्तरकालिकदुःखानंतरं सुखंव्यंग्यतयोक्तात्रसुखानंतरं दुःखमुक्तं एवंच महतामप्यवश्यंजायमाने ईदृशे सुखेदुःखेच नहर्षशोकौ भवादृशस्योचिताविति भावः ८ चलनं भूकंपजं दुःखमित्यर्थः ९ यौ धर्मौ परावरधर्मप्रवर्तकौ नेत्रौ जगतः संसारचक्रस्य कालपरिच्छेदद्वारा प्रवर्तकौ अतएव यत्रसर्वं प्रतिष्ठितं तौच ग्रहणं राहुग्रासदुःखं प्राप्तौ १० दैवस्य कर्मणोवशं नप्रमुंचंती-

यद्दुःखमिदंप्राप्तंकाकुत्स्थनसहिष्यसे प्राकृतश्चाल्पसत्वश्चइतरःकःसहिष्यति ५ आश्वसिहिनरश्रेष्ठप्राणिनःकस्यनापदः संस्पृशंत्य ग्निवद्राजन्क्षणेनव्यपयातिच ६ लोकस्वभावएवैषययातिर्नहुषात्मजः गतःशक्रेणसालोक्यमनयस्तंसमस्पृशत् ७ महर्षियोवसिष्ठस्तु- यःपितुर्नःपुरोहितः अन्हापुत्रशतंजज्ञेनथैवास्यपुनर्हतम् ८ याचेयंजगतोमातासर्वलोकनमस्कृता अस्याश्चचलनंभूमेर्दृश्यतेकोसलेश्वर ९ यौधर्मौजगतोनेत्रौयत्रसर्वंप्रतिष्ठितम् आदित्यचंद्रौग्रहणमभ्युपेतौमहाबलौ १० सुमहांत्यपिभूतानिदेवाश्चपुरुषर्षभ नदैवस्य प्रमुंचंतिसर्वभूतानिदेहिनः ११ शक्रादिष्वपिदेवेषुवर्तमानौनयानयौ श्रूयतेनरशार्दूलनत्वंव्यथितुमर्हसि १२ मृतायामपिवैदेह्यांनष्टायामपि राघव शोचितुंनार्हसेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा १३ त्वद्विधानहिशोचंतिसततंसर्वदर्शिनाः सुमहत्स्वपिकृच्छ्रेषुरामानिर्विण्णदर्शनाः १४ तत्वतोहिनरश्रेष्ठबुध्यासमनुचिंतय बुध्यायुक्तामहाप्राज्ञाविजानंतिशुभाशुभे १५ अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणांतुकर्मणाम् नांतरेणक्रियांतेषांफलमिष्टंचवर्तते १६

त्यर्थः किंपुनर्वक्तव्यम् देहिनः सर्वभूतानि देहवंति सर्वभूतानिनमुंचंतीति पुंस्त्वमार्षं ११ नयानयौ तन्मूलसुखदुःखे १२ १३ अनिर्विण्णदर्शना विषादरहितदर्शनाः विषादराहित्येन कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञानवंतः १४ तत्त्वतः समनुचिंतय युक्तायुक्तं कृत्याकृत्यंचेति शेषः शुभाशुभे कर्तव्याकर्तव्ये युक्तायुक्ते बुद्धियुक्ताः जानंति तस्मात्वंबुध्या विचिंतयेति शेषः १५ एवंदुःखमूलं प्राचीनं कर्मबुध्वा दुःखंसोढव्यमेवेत्याह अदृष्टेति शास्त्रैकसमधिगम्यनया प्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणां धर्मत्वाधर्मत्वे गुणदोषौ आपाततो धर्मवद्भासमानानाम धर्मत्वाद्वैपरीत्याच्च अध्रुवाणां फलनाश्यानां अनेन फलावश्यंभावः सूचितः तादृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियां तत्तत्पुरुषव्यापारमंतरेण नभवति स्वव्यापारेण कृतानां तेषामिष्टं फलसुखं चादनिष्टंच फलंवर्तते प्रवर्ततएव नतु नप्रवर्तनइति अतः सोढव्यमेवेति भावः १६ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इयंचबुद्धिस्त्वद्दत्तैव मेऽतस्तवोपदेशे किंसामर्थ्यमितिनवाच्यमित्याह मामिति अकारणे क्रोधवशमापन्नमितिशेषः बहुशोक्तवानितिसंधिरार्षः अनुशिष्याच्छिक्षितुं शक्तस्त्वया बृहस्पतिरपि अन्यस्य कागणनेत्यर्थः १७ दैवैरपि दुरन्वया अन्वेतुमनुगंतुमशक्या त्वज्ज्ञानपरिच्छेदो देवानामप्यशक्यइतिभावः अनेनेश्वरतासूचिता तथापि शोकेनांतर्हितमिव नेज्ञानं संबोधयामि बोधयामीव १८ दिव्यं देवोचितं मानुषमानुष्योचितं एवमुभयविधपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोवेक्ष्य तत्राद्यःपरशुराम विषयः अंत्योरक्षोविषयः एवंचदेवोचितपराक्रमस्यायं नावसरइतिभावः १९ छ्लेनअनुष्ठितेन २० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआर

मामेवंहिपुरावीरत्वमेवबहुशोक्तवान् अनुशिष्याद्धिकोनुत्वामपिसाक्षाद्बृहस्पतिः १७ बुद्धिश्चतेमहाप्राज्ञदेवैरपिदुरन्वया शोकेनाभिप्रसुप्तं तेज्ञानंसंबोधयाम्यहम् १८ दिव्यंचमानुषंचैवमात्मनश्चपराक्रमम् इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्ययतस्वद्विषतांवधे १९ किंतेसर्वविनाशेनछ्लेनपुरुषर्षभ तमेवतुरिपुंपापंविज्ञायोद्धर्तुमर्हसि २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ ६७ पूर्वजोप्युक्तवाक्यस्तुलक्ष्मणेनसुभाषितम् सारग्राहीमहासारंप्रतिजग्राहराघवः १ सनिगृह्यमहाबाहुःप्रवृद्धंरोषमात्मनः अवष्टभ्यधनुश्चित्रंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् २ किंकरिष्यावहेवत्सक्ववागच्छावलक्ष्मण केनोपायेनपश्यावःसीतामिहविचिंतय ३ तंतथापरितापार्तंलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् इदमेवजनस्थानंत्वमन्वेषितुमर्हसि ४ राक्षसैर्बहुभिःकीर्णंनानाद्रुमलतायुतम् संतीहगिरिदुर्गाणिनिर्दराःकंदराणिच ५ गुहाश्चविविधाघोरानानामृगगणाकुलाः आवासाःकिन्नराणांचगंधर्वभवनानिच ६ तानियुक्तोमयासार्धंसमन्वेषितुमर्हसि त्वद्विधाबुद्धिसंपन्ना महात्मानोनरर्षभाः ७ आपत्सुनप्रकंपंतेवायुवेगैरिवाचलाः इत्युक्तस्तद्वनंसर्वंविचचारसलक्ष्मणः ८ क्रुद्धोरामःशरंघोरंसंधायधनुषिक्षुरम् ततःपर्वतकूटाभंमहाभागंद्विजोत्तमम् ९ ददर्शपतितंभूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् १० अनेनसीतावैदेहीभक्षितानात्रसंशयः गृध्ररूपमिदंव्यक्तंरक्षोभ्रमतिकाननम् ११ भक्षयित्वाविशालाक्षीमास्तेसीतांयथासुखम् एनंवधिष्येदीप्ताग्रैःशरैर्घोरैरजिह्मगैः १२ इत्युक्त्वाभ्यपतद्द्रष्टुंसंधायधनुषिक्षुरम् क्रुद्धोरामःसमुद्रांतांचालयन्निवमेदिनीम् १३ तंदीनदीनयावाचासफेनंरुधिरंवमन् अभ्यभाषतपक्षीसरामंदशरथात्मजम् १४ यामोषधीमिवायुष्मन्अन्वेषसिमहावने सादेवीममचप्राणारावणेनोभयत्हृतम् १५

ण्यकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ ६७ पूर्वजोपि रामःलक्ष्मणेन सुभाषितंयथाभवतितथोक्तवाक्यस्तद्वाक्यस्य महासारंसुयुक्तिकत्वात् सारांशं १ २ ३ ४ इहजनस्थानेगिरिगतानिदुर्गाणि गंतुमशक्यदेशाःसंतीत्यर्थः निर्दराःविदीर्णपाषाणाः ५ ६ ७ ८ क्षुरंतद्वन्निशितंशरमित्यर्थः तंसंधायविचचारेत्यन्वयः ९ १० ११ १२ १३ सफेनंफेनसहितं दीनदीनया अतिशयितदीनया दीनसदृशावा १४ औषधीमिव संजीवनौषधीमिव अन्वेषसि अन्वेषसे १५ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ अहंसीतामभ्यवपन्नः सीतापरित्राणमुद्दिश्याभिगतः मयारावणश्च रणेविध्वंसितरथच्छत्रोधरणीतले पतितश्चकृतः १७ १८ १९ २० तस्यस्वरूपंविज्ञा
य सीतासक्तां सीतासंबद्धां कथांचश्रुत्वा २१ द्विगुणीकृततापार्तः सीतावियोगजः जटायुवधजः तापश्चेति तापस्यद्वैगुण्यं तेनार्तोबभूवेतिशेषः २२ एकमसहा
यं एकस्मिन्नूर्ध्वतालक्षणे अयनेश्वासमार्गेऽनएवकृच्छ्रे मुहुर्मुहुर्निश्वसंतमिति कनकसंमतपाठेऽर्थः एकमेकायने दुर्गेविश्वसंतंकथंचनेतिपाठे दुर्गेलताकंटक-
संकीर्णेएकायने एकमार्गे पतित्वाकथंचनविश्वसंतं मृतप्रायमित्यर्थइतिनी र्थः २३ ममालक्ष्मीर्मद्दुष्कर्मसंबद्धा अलक्ष्मीःपावकंसर्वदाहकमपिदहेत् किमुतम

त्वयाविरहितादेवीलक्ष्मणेनचराघव ह्रियमाणामयादृष्टारावणेनबलीयसा १६ सीतामभ्यवपन्नोहंरावणश्चरणेप्रभो विध्वंसितरथच्छत्रःपतितो
धरणीतले १७ एतदस्यधनुर्भग्नमेतेचास्यशरास्तथा अयमस्यरणेरामभग्नःसांग्रामिकोरथः १८ अयंतुसारथिस्तस्यमत्पक्षनिहतोयुधि
परिश्रांतस्यमेपक्षौछित्वाखड्गेनरावणः १९ सीतामादायवैदेहीमुत्पपातविहायसम् रक्षसानिहतंपूर्वंमांनहंतुंत्वमर्हसि २० रामस्तस्यतुवि-
ज्ञायसीतासक्तांप्रियांकथाम् गृध्रराजंपरिष्वज्यपरित्यज्यमहद्धनुः २१ निपपातावशोभूमौरुरोदसहलक्ष्मणः द्विगुणीकृततापार्तोरामोधी
रतरोपिसन् २२ एकमेकायनेकृच्छ्रेनिश्वसंतंमुहुर्मुहुः समीक्ष्यदुःखितोरामःसौमित्रिमिदमब्रवीत् २३ राज्यंभ्रष्टंवनेवासःसीतानष्टामृतो
द्विजः ईदृशीयंममालक्ष्मीर्दहेदपिहिपावकम् २४ संपूर्णमपिचेदद्यप्रतरेयंमहोदधिं सोपिनूनंममालक्ष्म्याविशुष्येत्सरितांपतिः २५ नास्त्य
भाग्यतरोलोकेमत्तोस्मिन्सचराचरे येनेयंमहतीप्राप्तामयाव्यसनवागुरा २६ अयंपितुर्वयस्योमेगृध्रराजोमहाबलः शेतेविनिहतोभूमौम
मभाग्यविपर्ययात् २७ इत्येवमुक्त्वाबहुशोराघवःसहलक्ष्मणः जटायुषंचपस्पर्शपितृस्नेहंनिदर्शयन् २८ निकृत्तपक्षंरुधिरावसिक्तंतंगृ
ध्रराजंपरिगृह्यराघवः क्वमैथिलीप्राणसमागतेतिविमुच्यवाचंनिपपातभूमौ २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्तषष्टि
तमःसर्गः ६७ ६ रामःप्रेक्ष्यतुतंगृध्रंभुविरौद्रेणपातितम् सौमित्रिंमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् १ ममायंनूनमर्थेषुयतमानोविहंगमः
राक्षसेनहतःसंख्येप्राणांस्त्यजतिमत्कृते २ अतिखिन्नःशरीरेस्मिन्प्राणोलक्ष्मणविद्यते तथास्वरविहीनोयंविक्लवंसमुदीक्षते ३ जटायोयदि
शक्नोषिवाक्यंव्याहरितुंपुनः सीतामाख्याहिभद्रंतेवधमाख्याहिचात्मनः ४

च्छ्रियमित्यर्थः २४ एतद्दुःखपरितापशांतये संपूर्णमहोदधिमपि प्रतरे
यं तदासोपि सरितांपतिर्नूनं निश्चयेनममालक्ष्म्याविशुष्येत् २५ येनाभाग्येन वागुरा मृगादिबंधनजालं २६ पितुर्वयस्यः सखा २७ पितृस्नेहं पितरीवस्नेहं २८ २९
इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰आर॰सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ ६ रौद्रेणरक्षसा अनेनरक्षसांतमःप्राधान्यमेवेतिसूचितम् मि
त्रसंपन्नंमित्रत्वेनसंपन्नं सर्वजनेषुमैत्र्यायुक्तं १ २ तथाअतिखिन्नप्राणइवस्वरहीनोविक्लवेक्षणश्च ३ व्याहरितुं व्याहर्तुं वधंवधप्रकारम् ४ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमपराधं दृष्ट्वातुप्रिया सीता हृता सोपराधस्तस्य मयाकिंकृतः अपितुन अतःकिन्निमित्तइति किंनिमित्तं त्वदियस्यसः रावणः आर्याजहार ५ ६ ७ ८ किं कर्मेत्यस्योत्तरं मायामिति वातेन दुर्दिनेनच संकुलां ९ १० अन्यप्रश्नोत्तरासामर्थ्यं ध्वनयन्प्राणोपरोधमाह उपेति उशीरेण नलदेन कृतामूर्धजाःकेशायेषांतान्सौवर्णान्वृक्षान्पश्यामि तादृशसौवर्णवृक्षदर्शनं मरणचिन्हं ११ ज्योतिषज्ञानबलादाह येनेति १२ कोसौ मुहूर्तस्तत्राह विंदइति लाभार्थाद्विदेर्निष्पन्नोसावित्याहुः स चरावणोनिजकर्मानितुकूलं तंनावबुधत् बुधिरवगमनेइत्यस्य लुङिरूपं नकेवलं मुहूर्तमहिम्ना इष्टप्राप्तिरेवापितु शत्रुनाशोपीत्याह झषेति बडिशं गृहीत्वा झषइव

किन्निमित्तोजहारार्यंरावणस्तस्यकिंमया अपराधंतुयंदृष्ट्वारावणेनहृताप्रिया ५ कथंतच्चंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरम् सीतयाकानिचोक्ता
नितस्मिन्कालेद्विजोत्तम ६ कथंवीर्यःकथंरूपःकिंकर्मासचराक्षसः क्वचास्यभवनंतातब्रूहिमेपरिपृच्छतः ७ तमुद्वीक्ष्यसधर्मात्माविलपंतम
नाथवत् वाचाविक्लवयारामामिदंवचनमब्रवीत् ८ साहृताराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना मायामास्थायविपुलांवातदुर्दिनसंकुलाम् ९ परि-
क्लांतस्यमेतातपक्षौछित्वानिशाचरः सीतामादायवैदेहींप्रयातोदक्षिणामुखः १० उपरुध्यंतिमेप्राणादृष्टिर्भ्रमतिराघव पश्यामिवृक्षान्सौवर्णान्
उशीरकृतमूर्धजान् ११ येनयातिमुहूर्तेनसीतामादायरावणः विप्रनष्टंधनंक्षिप्रंतत्स्वामीप्रतिपद्यते १२ विंदोनाममुहूर्तोसौनचकाकुत्स्थ-
सोबुधत् झषवद्बडिशंगृह्यक्षिप्रमेवविनश्यति १३ नचत्वयाव्यथाकार्याजनकस्यसुतांप्रति वैदेह्यारंस्यसेक्षिप्रंहत्वातंरणमूर्धनि १४ अ
संमूढस्यगृध्रस्यरामंप्रत्यनुभाषतः आस्यात्सुस्रावरुधिरंम्रियमाणस्यसामिषम् १५ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्रातावैश्रवणस्यच इत्युक्त्वादु-
र्लभान्प्राणान्मुमोचपतगेश्वरः १६ ब्रूहिब्रूहीतिरामस्यब्रुवाणस्यकृतांजलेः त्यक्त्वाशरीरंगृध्रस्यप्राणाजग्मुर्विहायसम् १७ सनिक्षिप्यशिरोभू-
मौप्रसार्यचरणौतथा विक्षिप्यचशरीरंस्वंपपातधरणीतले १८ तंगृध्रंप्रेक्ष्यताम्राक्षंगतासुमचलोपमम् रामःसुबहुभिर्दुःखैर्दीनःसौमित्रि
मब्रवीत् १९ बहूनिरक्षसावासेवर्षाणिवसतासुखम् अनेनदंडकारण्येविशीर्णमिहपक्षिणा २० अनेकवार्षिकोयस्तुचिरकालसमुत्थितः
सोयमद्यहतःशेतेकालोहिदुरतिक्रमः २१ पश्यलक्ष्मणगृध्रोयमुपकारीहतश्चमे सीतामभ्यवपन्नोहिरावणेनबलीयसा २२ गृध्रराज्यंपरि
त्यज्यपितृपैतामहंमहत् ममहेतोरयंप्राणान्मुमोचपतगेश्वरः २३ सर्वत्रखलुदृश्यंतेसाधवोधर्मचारिणः शूराःशरण्याःसौमित्रेतिर्यग्योनिगतेष्व
पि २४

क्षिप्रमेवविनश्यति वर्तमाननिर्देशेनातिसान्निध्यं विनाशस्य दर्शयति १३ अत्रोनचेति १४ असंमूढस्य मृतिकालेप्यभ्रांतस्य रामंप्रत्यनुभाषतः उत्तरंभाषमाणस्य १५ इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा तद्वीर्यतद्भवनादिकथनासूर्यमितिशेषः १६ १७ १८ १९ अस्मिन्दंडकारण्ये बहूनि वर्षाणि सुखंवसतानेन पक्षिणेदेह दंडकारण्ये विशीर्णं देहविशरणं प्राप्त २० अनेकवार्षिकइत्यस्यैवविवरणं चिरकालसमुत्थितइति २१ मेउपकारीत्यन्वयः सीतामभ्यवपन्नः सीतांमोचयितुं प्रवृत्तः २२ २३ सर्वत्र सर्वजातिषु २४ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथा आगतमितिच्छेदः प्राप्तमित्यर्थः मन्निमित्तं योगृध्रविनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजं दुःखाद्गृध्रविनाशज दुःखमधिकमितिभावः तस्यापुनः प्राप्ति संभावनासत्वादस्य तदभावाच्चेतितात्पर्यम् २५ २६ दिधक्ष्यामिदुग्धुमिच्छामि सद्गतिसिद्धये श्यनार्षः २७ २८ अपरावर्तिनां संग्रामेष्वनिशेषः गम्यतइति गतिर्लोकः यज्ञशीलानां लोकाननुक्रमेण प्राप्य मदनुज्ञातः सन्ननुत्तमान्येभ्यः परेउत्तमानसंति तान्लोकान्ब्रह्मणोलोकान्क्रमसुक्तिदानाच्छ अनेनसंकल्पमात्रात्कर्मनिधिकृत तिरश्चः साधनहीनस्यापि तल्लोकदानेन भगवान्रामः स्वस्वरूपांशो माययावृतज्ञानइतिप्रलपतांमुखंध्वस्तं शोकादितु नटनमित्युक्तमेवासकृत् तदुक्तंसंस्कारमकरोत्तस्यरामोब्रह्मविधानतः स्वपदंचददौतस्मैसोपिरामप्रसादतः हरेःसामान्यरूपेणप्रययौपरमंपदमिति जटायुषंप्रक्रम्य पाद्मे एतेन तिरश्चामपि स्नेहादिना दाहादियुक्त मितिध्वनितं सारूप्यमुक्तिलाभश्चोक्तः मयामद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण २९ ३० ३१ सुप्रसिद्धमहिमा रामःमहारोहीन्महामृगान् रोहिशब्दइकारांतोपि मृ

सीताहरणजंदुःखंनमेसौम्यतथागतम् यथाविनाशोगृध्रस्यमत्कृतेचपरंतप २५ राजादशरथःश्रीमान्यथाममहायशाः पूजनीयश्चमान्यश्चतथायंपतगेश्वरः २६ सौमित्रेहरकाष्ठानिनिर्मथिष्यामिपावकम् गृध्रराजंदिधक्ष्यामिमत्कृतेनिधनंगतम् २७ नाथंपतगलोकस्यचितिमारोपयाम्यहम् इमंधक्ष्यामिसौमित्रेहतंरौद्रेणरक्षसा २८ यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः अपरावर्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनाम् २९ मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमान् गृध्रराजमहासत्वसंस्कृतश्चमयाव्रज ३० एवमुक्त्वाचितांदीप्तामारोप्यपतगेश्वरम् ददाहरामोधर्मात्मास्वबंधुमिवदुःखितः ३१ रामोपिसहसौमित्रिर्वनंयात्वासवीर्यवान् स्थूलान्हत्वामहारोहीननुतस्तार तंद्विजम् ३२ रोहिमांसानिचोद्धृत्यपेशीकृत्वामहायशाः शकुनायददौरामोरम्येहरितशाद्वले ३३ यत्तत्प्रेतस्यमर्त्यस्यकथयंतिद्विजातयः तत्स्वर्गगमनंक्षिप्रंतस्यरामोजजापह ३४ ततोगोदावरींगत्वानदींनरवरात्मजौ उदकंचक्रतुस्तस्मैगृध्रराजायतावुभौ ३५ शास्त्रदृष्टेनविधिनाजलंगृध्रायराघवौ स्नात्वातौगृध्रराजायउदकंचक्रतुस्तदा ३६ सगृध्रराजःकृतवान्यशस्करंसुदुष्करंकर्मरणेनिपातितः महर्षिकल्पेनचसंस्कृतस्तदाजगामपुण्यांगतिमात्मनःशुभाम् ३७

गवाची तान्हत्वा पिंडदानार्थं मांसमादायागत्यानु अनंतरं तंद्विजं पक्षिणमुद्दिश्य पिंडदानार्थंशाद्वलंतृणंतस्तार ३२ तत्रतन्मांसान्युत्कृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिंडंकृत्वा शकुनाय ददौ ३३ यत्तन्मंत्रजातं प्रेतस्यमर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्राह्मणाः कथयंति तत्स्वर्गगमनं तद्गमनसाधनं तत्तस्य क्षिप्रं स्वर्गगमनाय रामोजजाप ३४ ३५ उक्तस्यसर्वस्यास्य स्नानपूर्वकत्वं दर्शयितुंपुनराह शास्त्रेति तत्रपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वात्पूर्वं स्नानं ततउदकदानं ततःपिंडदानमितिक्रमोबोध्यः ३६ पुण्यांपुण्यैकलभ्यां अतएव सुखां सुखैकस्वभावाम् ३७ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षिसत्तमे तद्विषये पितरीवेत्यर्थः स्थिरां बुद्धिं तस्मिन् पितृवद्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिसूचके निमित्ते मनःप्रवेश्य तादृशंनिमित्तं दृष्ट्वावनंजग्मतुः
३८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ६८ पश्चिमामित्यत्रोक्तेरुत्तरश्लोकेदक्षिणामित्युक्तेर्नैर्ऋ-
तींजग्मतुरिति लभ्यते १ अविप्रहतं जनाक्रुण्णं २ गुल्मादिभिःप्रवेष्टितं अतएव सर्वतआवृतं अतएवदुर्गं दुष्प्रवेशंगहनं वनरूपंपंथानं प्रतिपेदतुरित्यन्व
यः ३ वेगेनातिक्रम्य चलित्वा तन्महारण्यं व्यतीयातौ व्यतिक्रम्यगतौ ४ गम्यगत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौंचारण्यं क्रौंचारण्याख्यं गहनंवनमितिवा ५ अनेकमे
घानां घनःसमूहः तत्प्रख्यं तद्वत्श्यामं सर्वतःप्रहृष्टमिव पुष्पविकासादिना तद्गतजंतुहर्षेणवा तस्य प्रहृष्टत्वव्यपदेशः ६ ७ क्रौंचारण्यमतिक्रम्यतद्व-

कृतोदकौतावपिपक्षिसत्तमेस्थिरांचबुद्धिंप्रणिधायजग्मतुः प्रवेश्यसीताधिगमेततोमनोवनंस्फुरेंद्राविवविष्णुवासवौ ३८ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ६८ कृत्वैवमुदकंतस्मै प्रस्थितौराघवौतदा अवेक्षंतौवनेसीतांजग्मतुःपश्चि
मांदिशम् १ तांदिशंदक्षिणांगत्वाशरचापासिधारिणौ अविप्रहतमैक्ष्वाकौपंथानंप्रतिपेदतुः २ गुल्मैर्वृक्षैश्चबहुभिर्लताभिश्चप्रवेष्टितम् आ
वृतंसर्वतोदुर्गंगहनंघोरदर्शनम् ३ व्यतिक्रम्यतुवेगेनगृहीत्वादक्षिणांदिशम् सुभीमंतन्महारण्यंव्यतीयातौमहाबलौ ४ ततःपरंजनस्थाना-
त्त्रिक्रोशंगम्यराघवौ क्रौंचारण्यंविविशतुर्गहनंतौमहौजसौ ५ नानामेघघनप्रख्यंप्रहृष्टमिवसर्वतः नानावर्णैःशुभैःपुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम्
६ दिदृक्षमाणौवैदेहींतद्वनंतौविचिन्वतुः तत्रतत्रावतिष्ठंतौसीताहरणदुःखितौ ७ ततःपूर्वेणतौगत्वात्रिक्रोशभ्रातरौतदा क्रौंचारण्यमतिक्रम्य
मतंगाश्रममंतरे ८ दृष्ट्वातुतद्वनंघोरंबहुभीममृगद्विजम् नानावृक्षसमाकीर्णंसर्वंगहनपादपम् ९ ददृशातेगिरौतत्रदरींदशरथात्मजौ पाता
लसमगंभीरांतमसानित्यसंवृताम् १० आसाद्यचनरव्याघ्रौदर्यास्तस्याविदूरतः ददर्शतुर्महारूपांराक्षसींविकृताननाम् ११ भयदामल्पसत्वा
नांबीभत्सांरौद्रदर्शनाम् लंबोदरींतीक्ष्णदंष्ट्रांकरालींपरुषत्वचम् १२ भक्षयंतींमृगान्भीमान्विकटांमुक्तमूर्धजाम् अवैक्षतांतुतौतत्रभ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ १३ सासमासाद्यतौवीरौव्रजंतंभ्रातुरग्रतः एहिरंस्यावहेत्युक्त्वासमालभतलक्ष्मणम् १४ उवाचचैनंवचनंसौमित्रिमुपगुह्यच
अहंत्वयोमुखीनामलाभस्तेत्वमसिप्रियः १५

तात्पूर्वेण त्रिक्रोशं गत्वा अंतरे मध्येमार्गे मतंगाश्रमं ददृशतुः अथघोरत्वादिविशेषणं तद्वनंमतंगाश्र
मवनं दृष्ट्वा ततउच्यमानविशेषणां तत्रगिरौ दरींददृशाते ८ ९ १० तस्याविदूरइतिसंधिरार्षः तद्दरीसमीपेइत्यर्थः ११ बीभत्सां जुगुप्सितां परुषत्वचं क
र्कशत्वचं करालीं तुंगशरीरां करालोभीषणेतुंगे १२ विकटामतिस्थूलाकारां तत्रतत्रास्थानेपि निम्नोन्नतांवा १३ भ्रातूरामस्याग्रतोव्रजंतं एहिरंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र इकार
लोपआर्षः समालंभनगृहीतवती १४ उपगुह्यालिंग्य अयोमुखीत्यन्वर्थनाम अहंतेत्वलाभःनिध्यादिवल्लाभरूपास्मि त्वंचमेप्रियोभर्तासि १५ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयुश्चिरं चिरमायुः १६ कर्णनासस्तनमिति समाहारद्वंद्वः १७ कर्णनासेइति सप्तमी १८ तस्यांगतायां पश्चाद्व्रजंतौ गहनं दुष्प्रवेशं वनं आसेदतुः प्रापतुः १९
२० बाहुर्वामः अनिष्टानि तत्सूचकानि २१ सज्जीभव यत्तोभव संभ्रमं भयं २२ ततः कंचिच्छकुनमप्याह एषइति वंचुलकः कंठवालः वंजुलकइत्यपि पाठांतरं
अनेन युद्धमवश्यंभावि जयश्चेत्युभयं सूचितं २३ अन्वेषतोः सीतामितिशेषः ओजसा सामर्थ्येन २४ तद्गहनं वनमत्यंतं मातरिश्वना संवेष्टितं व्याप्तमिव जातं
ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोभवत् २५ तं शब्दं कांक्षमाणः तदुत्पत्तिनिमित्तं कांक्षमाणः २६ आसेदतुर्ददृशतुः विप्रुद्रं विप्रुद्धाकारं अशिरोग्रीवं अदृश्यमानशिरो
ग्रीवं अतएव कबंधं अन्वर्थतन्नामकं उदरेमुखं अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् २७ निशितैरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति उपलक्षितमितिशेषः रोमभिर्निर्बिडैस्तीक्ष्णैरि-

नायपर्वतदुर्गेषुनदीनांपुलिनेषुच आयुश्चिरमिदंवीरत्वंमयासहरंस्यसे १६ एवमुक्तस्तुकुपितःखड्गमुद्धृत्यलक्ष्मणः कर्णनासस्तनंतस्या
निचकर्तारिसूदनः १७ कर्णनासेनिकृत्तेतुविस्वरंविननादसा यथागतंप्रदुद्रावराक्षसीघोरदर्शना १८ तस्यांगतायांगहनंव्रजंतौवनमोज
सा आसेदतुरमित्रघ्नौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १९ लक्ष्मणस्तुमहातेजाःसत्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम्
२० स्पंदतेमेदृढंबाहुरुद्विग्नमिवमेमनः प्रायशश्चाप्यनिष्टानिनिमित्तान्युपलक्षये २१ तस्मात्सज्जीभवार्यत्वंकुरुष्ववचनंमम ममैवहिनिमि
त्तानिसद्यःशंसंतिसंभ्रमम् २२ एषवंचुलकोरामपक्षीपरमदारुणः आवयोर्विजयंयुद्धेशंसन्निवविनर्दति २३ तयोरन्वेषतोरेवंसर्वंतद्ग
नमोजसा संजज्ञेविपुलःशब्दःप्रभंजन्निवतद्वनम् २४ संवेष्टितमिवात्यर्थंगहनमातरिश्वना वनस्यतस्यशब्दोभूद्वनमापूरयन्निव २५
तंशब्दंकांक्षमाणस्तुरामःखड्गीसहानुजः ददर्शसुमहाकायंराक्षसंविपुलोरसम् २६ आसेदतुश्चतद्रक्षस्तावुभौप्रमुखेस्थितम् विप्रुद्धमशि
रोग्रीवंकबंधमुदरेमुखम् २७ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् नीलमेघनिभंरौद्रंमेघस्तनितनिस्वनम् २८ अग्निज्वालानि-
काशेनललाटस्थेनदीप्यता महापक्ष्मेणपिंगेनविपुलेनायतेनच २९ एकेनोरसिघोरेणनयनेनसुदर्शिना महादंष्ट्रोपपन्नंतंलेलिहानंम-
हामुखम् ३० भक्षयंतंमहाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् घोरौभुजौविकुर्वाणमुभौयोजनमायतौ ३१ कराभ्यांविविधान्गृह्यऋक्षान्पक्षिग
णान्मृगान् आकर्षंतंविकर्षंतमनेकान्मृगयूथपान् ३२ स्थिरमावृत्यपंथानंतयोर्भ्रात्रोःप्रपन्नयोः अथतंसमतिक्रम्यक्रोशमात्रेददर्शतुः ३३

तिक्वचित्पाठः २८ उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेनैकेननयनेनोरःप्रदेशांतर्गतशिरस्त्वात् उरसि उरःप्रदेशेंतरुपलभ्यमानेन नयनेनोपलक्षितं मुखं लेलिहा
नं महापक्ष्मेणेत्यार्षम् २९ ३० विकुर्वाणं विक्षिपंतम् ३१ आकर्षंतं इष्टान्मृगानाभिमुख्येन कर्षंतं अनिष्टान्मृगान्मुंचंतं ३२ प्रपन्नयोः पंथा
नमितिशेषः आवृत्य स्थितं तं ज्ञात्वा तद्भुजवेष्टनं समतिक्रम्य दूरेस्थितौ तं क्रोशमात्रं ददर्शतुः ३३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भुजाभ्यां जंतून्संवृणोतीति भुजसंवृत्तं तंसंस्थानाद्देहस्थित्या अशिरस्कत्वलक्षणकबंधवत्स्थितं ३४ सहितौ नैकमपिमुक्त्वेत्यर्थः ३५ तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेज
सौ तादृशवेषधराविल्यर्थः विवशंप्राप्तौ बलात्कर्षणंप्राप्तौ ३६ तत्रतस्यामवस्थायां अनाश्रयात् धैर्यस्येतिशेषः धैर्यानालंबनादित्यर्थः तत्रहेतुर्बाल्यम्
बालबुद्धित्वं शूद्रसत्ताप्रधानत्वं अनाश्रयत्वादितिपाठे आश्रयभूतस्य रामस्यापिकबंधभुजावृतत्वादितिभावः ३७ ३८ निर्युक्तः नियोजितरक्षोबलिः सन्त्वं किंचित्स्ववश
मात्मानं परिमुच्यस्व पलायनेनेतिशेषः तस्यैव विवरणमुत्तरार्द्धं मांहीति भूतबलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमित्यर्थः ३९ अधिगंताप्राप्ता ४० ४१ एतस्मिन्नंतरे
इति लक्ष्मणविषादनिवृत्तिफलकरामाश्वासनसमयेइतिशेषः ४२ ४३ दैवेन दैवगत्या ममचाक्षुषौ चक्षुर्गोचरौ ४४ एवंकार्यादिकंपृष्ट्वा तदुपेक्ष्य स्वप्रयोजनं

महांतंदारुणंभीमंकबंधंभुजसंवृतम् कबंधमिवसंस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ३४ समहाबाहुरत्यर्थंप्रसार्यविपुलौभुजौ जग्राहसहितावेवराघ-
वौपीडयन्बलात् ३५ खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मतेजौमहाभुजौ भ्रातराविवशंप्राप्तौकृष्यमाणौमहाबलौ ३६ तत्रधैर्याच्चशूरस्तुराघवोनैव-
विव्यथे बाल्यादनाश्रयाच्चैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ३७ उवाचचविषण्णःसन्राघवराघवानुजः पश्यमांविवशंवीरराक्षसस्यवशंगतम् ३८
मयैकेनतुनिर्युक्तःपरिमुच्यस्वराघव मांहिभूतबलिंदत्वापलायस्वयथासुखम् ३९ अधिगंतासिवैदेहीमचिरेणेतिमेमतिः प्रतिलभ्यचका
कुत्स्थपितृपैतामहीमहीम् ४० तत्रमांरामराज्यस्थःस्मर्तुमर्हसिसर्वदा लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिमब्रवीत् ४१ मास्मत्रासंकृथावीर
नहित्वादृग्विषीदति एतस्मिन्नंतरेक्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ४२ तावुवाचमहाबाहुःकबंधोदानवोत्तमः कौयुवांवृषभस्कंधौमहाखड्गधनुर्ध
रौ ४३ घोरंदेशमिमंप्राप्तौदैवेनममचाक्षुषौ वदतंकार्यमिहवांकिमर्थंचागतौयुवाम् ४४ इमंदेशमनुप्राप्तोक्षुधार्तस्येहतिष्ठतः सबाणचाप
खड्गौचतीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ४५ मांतूर्णमनुसंप्राप्तौदुर्लभंजीवितंहिवाम् तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकबंधस्यदुरात्मनः ४६ उवाचलक्ष्मणंरामोमु
खेनपरिशुष्यता कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरंप्राप्यदारुणंसत्यविक्रम ४७ व्यसनंजीवितांतायप्राप्तममप्राप्यतांप्रियाम् कालस्यसुमहद्वीर्यंसर्वभूतेषु
लक्ष्मण ४८ त्वांचमांचनरव्याघ्रव्यसनैःपश्यमोहितौ नातिभारोस्तिदैवस्यसर्वभूतेषुलक्ष्मण ४९ शूराश्चबलवंतश्चकृतास्त्राश्चरणाजि
रे कालाभिपन्नाःसीदंतियथावालुकसेतवः ५०

संपन्नमित्याह इमंदेशमिति इहतिष्ठतः क्षुधार्तस्य ममभाग्यादिमं देशमनुप्राप्तौ ४५
ततःकिंतत्राह दुर्लभमिति ४६ मुखेन परिशुष्यतोपलक्षितं लक्ष्मणमुवाच हेसत्यविक्रम कृच्छ्रात्कष्टात्कष्टतरं राज्यभ्रंशवनवासप्रियापहारादि प्राप्य स्थितयोरा-
वयोस्तां प्रियामप्राप्यैव जीवितांतायेदं व्यसनंप्राप्तंयदेवमतःसर्वेष्वपि भूतेषु कालस्य वीर्यंसुमहत् अनर्गलप्रचारमस्तीतिशेषः ४७ ४८ कुतोयतस्त्वांचेति
महाबलपराक्रमावपि व्यसनैर्दुःखैर्मोहितौ कालःकरोतीतिपश्य उक्तार्थस्यैव प्रपंचोनहीति नातीतिपाठांतरं ४९ ५० ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उदग्रविक्रमः उत्कटपराक्रमोरामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमतिशेषः स्वांमतिमात्मनात्मवैभवेन स्थिरामकरोत् ईषदपि विषादंनप्राप्तवानित्यर्थः अत्र लक्ष्मणस्यापि लोकव्यवहारनाट्यमेवेत्यन्ये ५२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे एकोनसप्ततितमोध्यायः ६९ ७० बाहुपाशपरिक्षिप्तौ बाहुभ्यां पाशाकारेण परितोव्याप्तौ १ क्षुधार्तंमांदृष्ट्वा भीतौ नुकिं तिष्ठतं यतोमे आहारार्थं संदिष्टवतोनजीवनसंभावनेत्यर्थः २ ३ पुराआदत्ते आदास्य तीत्यर्थः ४ भुजमात्रेण विक्रमोयस्य नत्वायुधेनेत्यर्थः अतिजितं सर्वथापराजितम् ५ अस्यबाहुच्छेदएव युक्तोनतु प्राणवियोजनमित्याह निश्चेष्टानामिति शस्त्रादिभिर्विक्रमहीनानां जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्यं प्राप्तानांपशूनां वधइव सयथा स्वर्गफलदोऽपि शास्त्रविहितोपिकुत्सितःसांख्यपातंजलाद्युक्तरीत्या

इतिब्रुवाणोदृढसत्यविक्रमोमहायशादाशरथिःप्रतापवान् अवेक्ष्यसौमित्रिमुदग्रविक्रमःस्थिरांतदास्वांमतिमात्मनाकरोत् ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे एकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ ७० तौतुतत्रस्थितौदृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ बाहुपाशपरिक्षिप्तौकबंधोवाक्यमब्रवीत् १ तिष्ठतःकिन्नुमांदृष्ट्वाक्षुधार्तंक्षत्रियर्षभौ आहारार्थंतुसंदिष्टौदैवेनहतचेतनौ २ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणोवाक्यंप्राप्तकालंहितंतदा उवाचार्तिसमापन्नोविक्रमेकृतनिश्चयः ३ त्वांचमांचपुरातूर्णमादत्तेराक्षसाधमः तस्मादसिभ्यामस्याशुबाहूच्छिंदावहेगुरू ४ भीषणोयंमहाकायोराक्षसोभुजविक्रमः लोकंह्यतिजितंकृत्वाह्यावांहंतुमिहेच्छति ५ निश्चेष्टानांवधोराजन्कुत्सितोजगतीपतेः क्रतुमध्योपनीतानांपशूनामिवराघव ६ एतत्संजल्पितंश्रुत्वातयोःक्रुद्धस्तुराक्षसः विदार्यास्यंततोरौद्रंतौभक्षयितुमारभत् ७ ततस्तौदेशकालज्ञौखड्गाभ्यामेवराघवौ अच्छिंदतांसुसंहृष्टौबाहूतस्यांसदेशयोः ८ दक्षिणोदक्षिणंबाहुमसक्तमसिनाततः चिच्छेदरामोवेगेनसव्यंवीरस्तुलक्ष्मणः ९ सपपातमहाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः खंचगांचदिशश्चैवनादयन्जलदोयथा १० सनिकृत्तौभुजौदृष्ट्वाशोणितौघपरिप्लुतः दीनःपप्रच्छतौवीरौकौयुवामितिदानवः ११ इतितस्यब्रुवाणस्यलक्ष्मणःशुभलक्षणः शशंसतस्यकाकुत्स्थःकबंधस्यमहाबलः १२ अयमिक्ष्वाकुदायादोरामोनामजनैःश्रुतः तस्यैवावरजंविद्धिभ्रातरंमांचलक्ष्मणम् १३ मात्राप्रतिहतेराज्येरामःप्रव्राजितोवनम् मयासहचरत्येषभार्ययाचमहद्वनम् १४ अस्यदेवप्रभावस्यवसतोविजनेवने रक्षसापहृताभार्यायामिच्छंताविहागतौ १५

अधर्मजनकत्वात् लोकदृष्ट्याच कुत्सितः एतेन तद्वधस्यापीषत्पापफलदता सूचिता केचित्तु क्रतुमध्यापनीतानामितिपाठं श्रद्धाजाड्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादन्यत्र नीतानां वधोयथा कुत्सितइतिव्याचक्षते ६ तयोरेतत्संजल्पितं श्रुत्वेतिसंबंधः भक्षयितुमारभत् हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ७ सुसंहृष्टौ कदलीकांडच्छेदेनेव तच्छेदेन हस्तसुखलाभात् ८ दक्षिणःसमर्थःदक्षिणपार्श्वस्थोवा ९ गांभूमिं १० कौयुवामिति पप्रच्छ पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात्पुनःप्रश्नः ११ १२ इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः १३ १४ यामिच्छंतौ यामन्वेषयंतौ १५ ७० ७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठसीत्यर्थः १६ प्रीतःशापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् तदिंद्रवचनं वक्ष्यमाणं १७ बाह्वोर्बंधनं ययोरंसदेशयोस्तौ बाहुबंधनावंसदेशौ १८ यथा ऽविनयात् यादृशाविनयात्प्राप्तं तच्छृण्वित्यन्वयः १९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्ततितमःसर्गः ७० ५
अचिंत्यअचिंत्यवैभवं १ तदेवाह ययेति इदंरूपं रक्षोरूपं वैभवेन कृत्वा २ ऋषीनुत्त्रासयामीत्यन्वयः ३ एवमुक्तः ४ एवंशब्दार्थएतदेवेति एतदेवरूपं नृशंसंक्रूरं विगर्हितंचास्त्वित्यवदत् ५ अभिशापकृतस्य मत्कर्तृकलत्रधर्षणेन त्वयाकृतस्यास्य शापस्यांतोभवत्विति याचितः तेनैवंयाचितेन तद्वचआह यदेति तदास्वंविपुलमुत्तमं श्रिया विराजितंरूपं प्राप्स्यसइति तेनभाषितमितिसंबंधः एवंवृत्तं मांदनोःपुत्रंविद्धीत्यन्वयः श्रियाविराजितंपुत्रंदनुं त्वं विद्धिलक्ष्मणेति

त्वंतुकोवाकिमर्थंवाकबंधसदृशोवने आस्येनोरसिदीप्तेनभग्नजंघोविचेष्टसे १६ एवमुक्तःकबंधस्तुलक्ष्मणेनोत्तरंवचः उवाचवचनंप्रीतस्तदिंद्रवचनंस्मरन् १७ स्वागतंवानरव्याघ्रौदिष्ट्यापश्यामिवामहम् दिष्ट्याचेमौनिकृत्तौमेयुवाभ्यांबाहुबंधनौ १८ विरूपंयच्चमेरूपंप्राप्तंह्यविनयाद्यथा तन्मेशृणुनरव्याघ्रतत्त्वतःशंसतस्तव १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेसप्ततितमःसर्गः७० ५
पुरारामममहाबाहोमहाबलपराक्रमम् रूपमासीन्ममाचिंत्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् १ यथासूर्यस्यसोमस्यशक्रस्यचयथावपुः सोहंरूपमिदंकृत्वालोकवित्रासनंमहत् २ ऋषीन्वनगतान्रामत्रासयामिततस्ततः ततःस्थूलशिरानाममहर्षिःकोपितोमया ३ सचिन्वन्विविधंवन्यंरूपेणानेनधर्षितः तेनाहमुक्तःप्रेक्ष्यैवंघोरशापाभिधायिना ४ एतदेवंनृशंसंतेरूपमस्तुविगर्हितम् समयायाचितःक्रुद्धोशापस्यांतोभवेदिति ५ अभिशापकृतस्येतितेनेदंभाषितंवचः यदाछित्त्वाभुजौरामस्त्वांदहेद्विजनेवने ६ तदात्वंप्राप्स्यसेरूपंस्वमेवविपुलंशुभम् श्रियाविराजितंपुत्रंदनोस्त्वंविद्धिलक्ष्मण ७ इंद्रशापादिदंरूपंप्राप्तमेवंरणाजिरे अहंहितपसोग्रेणपितामहमतोषयम् ८ दीर्घमायुःसमेप्रादात्ततोमांविभ्रमोस्पृशत् दीर्घमायुर्मयाप्राप्तंकिंमांशक्रःकरिष्यति ९ इत्येवंबुद्धिमास्थायरणेशक्रमधर्षयम् तस्यबाहुप्रमुक्तेनवज्रेणशतपर्वणा १० सक्थिनीचशिरश्चैवशरीरेसंप्रवेशितम् समयायाच्यमानःसन्नानयद्यमसादनम् ११ पितामहवचःसत्यंतदस्त्विति ममाब्रवीत् अनाहारःकथंशक्तोभग्नसक्थिशिरोमुखः १२

पाठांतरम् तदाश्रियाःश्रीनाम्नोदानवस्य पुत्रंदनुनामानमित्यर्थः ६ ७ ननुकुत्सितरूपत्वे शापेपि कथं कबंधरूपताप्राप्तिस्तत्राह इंद्रेति तच्छापबीजमाह अहमिति ऋषिशापतः घोररूपप्राप्त्यनंतरमुग्रेण तपसा पितामहमतोषयं स्वकुलारातींद्रादिमयेनेतिशेषः ८ विभ्रमोगर्वः तमेवाह दीर्घमिति ९ शतपर्वणा शतधारेण १० सक्थिनी नाभ्यधोभागोपलक्षणम् शरीरेशरीरमध्यस्थेउदरभागे एवंभूतेनोर्ध्वाधरव्यवहाररहितेन मयामरणं याच्यमानोपि तन्नाकरोत् ११ किमितिनाकरोत्तत्राह पितामहेति तद्वचोदीर्घायुर्दानरूपम् १२ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek,Collection

वज्रिणा त्वयाभिहतः जीवितुं कथं शक्त इत्यन्वयः एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्य कथं जीवनमित्युक्तः १३ वनेचरान्वनेसंचारवतः १४ १५ १६ सर्वस्यग्रह
णं साधुरोचये नकिंचिदप्यभक्ष्यबुध्या त्यजामीत्यर्थः ऋषेरिंद्रस्यच वाक्यविश्वासादवश्यं रामोमम हस्तेग्रहणमेष्यतीति मन्येमन्यमानस्तिष्ठामि १७ ममदे
हन्यासे देहत्यागे कृतश्रमः कृतयत्नोरामोमम हस्तेग्रहणमेष्यतीतिमां बुद्धिंपुरस्कृत्य सर्वस्यग्रहणं साधुरोचये अयमेव रामोभवेदितिबुध्या किमपि नत्यजामी-
त्याशयः १८ सर्वथा दाहोत्तरं तवबुद्धिं मित्रंचोपदेक्ष्यामि १९ दनुना दनुनाम्ना २० वन्हिसंस्कारं करिष्यामि ममसाहाय्यं कुर्वित्याशयेनाह इदमिति २१

वज्रिणाभिहतःकालंसुदीर्घमपिजीवितुम् सएवमुक्तःशक्रोमेबाहूयोजनमायतौ १३ तदाचास्यंचमेकुक्षौतीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् सोहंभुजाभ्यां-
दीर्घाभ्यांसंक्षिप्यास्मिन्वनेचरान् १४ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामिसमंततः सतुमामब्रवीदिंद्रोयदारामःसलक्ष्मणः १५ छेत्स्यतेसमरेबा
हूतदास्वर्गंगमिष्यसि अनेनवपुषातातवनेस्मिन्राजसत्तम १६ यद्यत्पश्यामिसर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये अवश्यंग्रहणंरामोमन्येहंसमुपेष्यति
१७ इमांबुद्धिंपुरस्कृत्यदेहन्यासकृतश्रमः सत्वंरामोसिभद्रंतेनाहमन्येनराघव १८ शक्योहंतुंयथातत्त्वमेवमुक्तंमहर्षिणा अहंहिमतिसा-
चिव्यंकरिष्यामिनरर्षभ १९ मित्रंचैवोपदेक्ष्यामियुवाभ्यांसंस्कृतोग्निना एवमुक्तस्तुधर्मात्मादनुनातेनराघवः २० इदंजगादवचनंलक्ष्मण-
स्यचपश्यतः रावणेनहृताभार्यासीताममयशस्विनी २१ निष्क्रांतस्यजनस्थानात्सहभ्रात्रायथासुखम् नाममात्रंतुजानामिनरूपंतस्यरक्ष
सः २२ निवासंवाप्रभावंवावयंतस्यनविद्महे शोकार्तानामनाथानामेवंविपरिधावताम् २३ कारुण्यंसदृशंकर्तुमुपकारेणवर्ततां काष्ठा
न्यानीयभग्नानिकालेशुष्काणिकुंजरैः २४ धक्ष्यामस्त्वांवयंवीरश्वभ्रेमहतिकल्पिते सत्वंसीतांसमाचक्ष्वयेनवायत्रवाहृता २५ कुरुक-
ल्याणमत्यर्थंयदिजानासितत्त्वतः एवमुक्तस्तुरामेणवाक्यंदनुरनुत्तमम् २६ प्रोवाचकुशलोवक्तावक्तारमपिराघवम् दिव्यमस्तिनमेज्ञा
नंनाभिजानामिमैथिलीम् २७ यस्तांवक्ष्यतितंवक्ष्येदग्धःस्वंरूपमास्थितः योभिजानातितद्रक्षस्तद्वक्ष्येरामतत्परम् २८ अदग्धस्यहिवि-
ज्ञातुंशक्तिरस्तिनमेप्रभो राक्षसंतुमहावीर्यंसीतायेनहृतातव २९ विज्ञानंहिमहद्भ्रष्टंशापदोषेणराघव स्वकृतेनमयाप्राप्तंरूपंलोकविगर्हि
तम् ३० किंतुयावन्नयात्यस्तंसविताश्रांतवाहनः तावन्मामवटेक्षिप्त्वादहरामयथाविधि ३१

यथासुखं हृतेत्यन्वयः नाममात्रं आसस्यजटायोर्वाक्यादिति-
भावः २२ उपकारेण परोपकारेण वर्ततामस्माकं सदृशमुचितं कारुण्यं सीताहर्तृदेशादिकथनरूपमुपकारं कर्तुमर्हसि दाहविषये त्वयाचिंता नकार्याइत्याह काष्ठानीति
२३ २४ कल्पितेइहैवकृते येनकर्त्रा यत्रदेशे २५ कल्याणं तत्वाख्यानरूपं दाहएव मे दिव्यज्ञानसाधनं तत्कुरु ततःपरं सर्वंवक्ष्यामीत्याह एवमिति कुशलोवक्ता वक्तृ
त्वचातुर्यवान् २६ वक्तारं प्रशस्तवक्तारं २७ यस्तां सखेतिशेषः तत्परं दाहात्परं २८ २९ विज्ञानमतींद्रियविषयं स्वकृतेनानुचितकर्मणा ३० ३१ ७१ ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ तेनयोराक्षसं ज्ञास्यति तेन न्याय्यवृत्तेन नीतिमच्चरित्रेण ३३ कारणांतरे कस्मिंश्चिन्निमित्ते जातेसतीत्यर्थः ३४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण-
तिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ७१ ॥ ७ ॥ प्रदरंगर्तमासाद्य कबंधं प्रापय्य सर्वतःकाष्ठानि दत्वा तत्राग्निं ददतुः १ २ मेदसा पूर्णस्ये-
तिशेषः मेदःपूर्णत्वान्मंददाहः दहत अदहत् ३ अजरे निर्मले ४ चितायाउत्पपात भास्वरः कांतिमान् सर्वेषुप्रत्यंगेषु करचरणादिषु भूषणानियस्य ५
हंसयुक्ते रामकृतसंस्कारप्रभावेण पूर्वतपःप्रभावेणचैवंभूतं विमानंप्राप्तः ६ तत्त्वेन परमार्थतउच्यमानमितिशेषः ७ अथप्रतिज्ञातमुपायमाह रामषाड्-
ति षड्युक्तयः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यालोकेसंति याभिर्युक्तिभिः सर्ववस्तुजातंराज्ञा विमृश्यते विमृश्य प्राप्यते तत्रदशांतेन दुर्दशापरिपा

दग्धस्त्वयाहमवटेन्यायेनरघुनंदन वक्ष्यामितंमहावीरयस्तंवेत्स्यतिराक्षसम् ३२ तेनसख्यंचकर्तव्यंन्याय्यवृत्तेनराघव कल्पयिष्यतितेवीर
साहाय्यंलघुविक्रम ३३ नहितस्यास्त्यविज्ञातंत्रिषुलोकेषुराघव सर्वान्परिसृतोलोकान्पुरासौकारणांतरे ३४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेआरण्यकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ७१ ॥ ७ ॥ एवमुक्तौतुतौवीरौकबंधेननरेश्वरौ गिरिप्रदरमासाद्यपावकंविससर्जतुः १ लक्ष्मणस्तु
महोल्काभिर्ज्वलिताभिःसमंततः चितामादीपयामाससाप्रजज्वालसर्वतः २ तच्छरीरंकबंधस्यघृतपिंडोपमंमहत् मेदसापच्यमानस्यमंदं
दहतपावकः ३ सविधूयचितामाशुविधूमोग्निरिवोत्थितः अरजेवाससीबिभ्रन्माल्यंदिव्यंमहाबलः ४ ततश्चितायावेगेनभास्वरोविरजांब
रः उत्पपाताशुसंहृष्टःसर्वप्रत्यंगभूषणः ५ विमानेभास्वरेतिष्ठन्हंसयुक्तेयशस्करे प्रभयाचमहातेजादिशोदशविराजयन् ६ सोंतरिक्ष
गतोवाक्यंकबंधोराममब्रवीत् शृणुराघवतत्त्वेनयथासीतामवाप्स्यसि ७ रामषड्युक्तयोलोकेयाभिःसर्वंविमृश्यते परिमृष्टोदशांतेनदशा
भागेनसेव्यते ८ दशाभागगतोहीनस्त्वंहिरामसलक्ष्मणः यत्कृतेव्यसनंप्राप्तंत्वयादारप्रधर्षणम् ९ तदवश्यंत्वयाकार्यःससुहृत्सुहृदां
वर अकृत्वानहितेसिद्धिमहंपश्यामिचिंतयन् १० श्रूयतांरामवक्ष्यामिसुग्रीवोनामवानरः भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धेनवालिनाशक्रसूनुना ११
ऋष्यमूकेगिरिवरेपंपापर्यंतशोभिते निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिःसहवानरैः १२

ककालेन यःपरिमृष्टः सदशाभागेन दशाभागं दुर्दशापरिपाकावस्थां प्राप्तेन सेव्यते इतिनीतिः तस्मात्त्वयात्वयउपायः समाश्रयः कार्यइत्यर्थः परिमृष्टइतिपाठे द-
शांतेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थकांक्षितइत्यर्थः ८ नन्वहंदशाभागंप्राप्तइति कथंत्वया निर्णीतंतत्राह दशाभागगतइति यतस्त्वं सलक्ष्मण एव हीनोराज्यादिने-
त्यर्थः यत्कृते यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणम् प्राप्तं तेन त्वं ज्ञायते दुर्दशाभोगकालंप्राप्तइति ९ यदेवमतस्त्वया ससुहृद्दशाभागं प्राप्तःसुहृत्कार्यः तत्करणा-
वश्यकत्वे हेतुमाह अकृत्वेति १० तादृशःसुहृत्कइत्यतआह श्रूयतामिति ११ पंपापर्यंतेन पंपाप्रदेशेन पंपाशोभितैश्चतुर्भिःमंत्रिभिरितिशेषः १२ ॥ ७ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेजोवान्यनापी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकांतिः १३ द्युतिमांस्तद्गुणानां वास्तवत्वबोधनायोक्तस्यापि कस्यचित्पुनः कथनं १४ हेरामते भविष्यति हितिनिश्चये १५
यद्भवितव्यं राज्यभ्रंशदारापहारादिदुःखं तदन्यथाकर्तुं केनापिनशक्यमिति अतःशोके मनोमाकृथाइतिशेषः तेइत्यादीनां पुनरुक्तिस्तु रामदुःखेन तस्यापि दुःखि
तचित्तत्वान्नदोषाय १६ तंगच्छतं वयस्यं कुर्वित्यन्वयः १७ परस्परं द्रोहपरिहारायाग्निसाक्षिकं सख्यं कार्यमित्याह अद्रोहायेति १८ तस्यतिर्यक्त्वात्तदवमतिः
कुतोनकार्येत्यत्रहेतुमाह कृतज्ञइति ननु सकिमर्थं मयासह मैत्रींकुर्यादितआह सहायार्थीति नन्वाभ्यामशक्ताभ्यां कस्तस्य सहायार्थ इत्यतआह शक्तौहीति तस्य
चिकीर्षितं कार्यंकर्तुं युवांशक्तावित्यन्वयः १९ ननुतस्य निरर्थ्योऽस्मत्साहाय्ये काशक्तिस्तत्राह सकृतार्थः त्वया कृत प्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोपि तवकार्यं

वानरेंद्रोमहावीर्यस्तेजस्वीचामितप्रभः सत्यसंधोविनीतश्चधृतिमान्मतिमान्महान् १३ दक्षःप्रगल्भोद्युतिमान्महाबलपराक्रमः भ्रात्राविवासि
तोवीरराज्यहेतोर्महात्मना १४ सतेसहायोमित्रंचसीतायाःपरिमार्गणे भविष्यतिहितेरामभाचशोकेमनःकृथाः १५ भवितव्यंहितच्चापिनत
च्छक्यमिहान्यथा कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालोहिदुरतिक्रमः १६ गच्छशीघ्रमितोवीरसुग्रीवंतंमहाबलम् वयस्यंतंकुरुक्षिप्रमितोगत्वाद्यराघु
व १७ अद्रोहायसमागम्यदीप्यमानेविभावसौ नचतेसोवमंतव्यःसुग्रीवोवानराधिपः १८ कृतज्ञःकामरूपीचसहायार्थीचवीर्यवान् शक्तौ
ह्यद्ययुवांकर्तुंकार्यंतस्यचिकीर्षितम् १९ कृतार्थोवाकृतार्थोवा तवकृत्यंकरिष्यति सऋक्षरजसःपुत्रःपंपामटतिशंकितः २० भास्करस्यौरसः
पुत्रोवालिनाकृतकिल्बिषः सन्निधायायुधंक्षिप्रमृष्यमूकालयंकपिम् २१ कुरुराघवसत्येनवयस्यंवनचारिणम् सहिस्थानानिकार्त्स्न्येनस-
र्वाणिकपिकुंजरः २२ नरमांसाशिनांलोकेनैपुण्यादधिगच्छति नतस्याविदितंलोकेकिंचिदस्तिहिराघव २३ यावत्सूर्यःप्रतपतिसहस्रांशुःपरं
तप सदरीर्विपुलान्शैलान्गिरिदुर्गाणिकंदरान् २४ अन्विष्यवानरैःसार्धंपत्नींतेधिगमिष्यति वानरांश्चमहाकायान्प्रेषयिष्यतिराघव २५
दिशोविचेतुंतांसीतांत्वद्वियोगेनशोचतीम् अन्वेष्यतिवरारोहांमैथिलींरावणालये २६ समेरुशृंगाग्रगतामनिंदितांप्रविश्यपातालतलेपिवाश्रि
ताम् प्लवंगमानामृषभस्तवप्रियांनिहत्यरक्षांसिपुनःप्रदास्यति २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰आर॰द्विसप्ततितमःसर्गः ७२ ॥

सीतान्वेषणादिरूपं सकरिष्यत्येव तथा सामर्थ्ये प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह सऋक्षेति पुत्रःक्षेत्रजइत्यर्थः २० तदेवाह भास्करस्यौरसइति कृतकिल्बिषः कृतवै
रोऽतएव वालिनः शंकितोऽटति नमग्निसन्निधावायुधं सन्निधाय संस्थाप्य तेनसत्येनच तंकपिंवयस्यंकुरु हियतःसरक्षसां स्थानानिसर्वाणि जानाति २१ २२
२३ २४ अधिगमिष्यति ज्ञास्यति २५ रावणालये शोचंतीमितिसंबंधः अनेनज्ञायते सर्वदिक्षु रावणालयाःसंति तत्रकिंदिक्स्थरावणालये इतिज्ञातुं सर्वदि
ग्विचयनम् २६ अनिंदितां निर्मलां अनेन सीताशुद्धत्वं ज्ञापितं २७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिमार्गणे उपायं दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् १ यत्र प्रकाशंते तत्र गंतुमेष शिवः अदुष्टः पंथाः २ एते के तत्राह जंबूइत्यादि ३ धन्वनाधवाः नागवृक्षो नागकेसराः ४
अग्निमुख्यो ऽरुष्करः सुरक्तारक्तचंदनाः पारिभद्रको मंदारः बलात्तान्वृक्षान्भूमौ पातयित्वा शाखां धृत्वा भूमिपर्यंतं संनाम्य ५ ६ अन्यद्गमिष्यथेति शेषः उत्त
रकुरुवच्च ७ विटपाः शाखाः ८ ९ चंक्रमंतौ चंक्रम्यमाणौ १० तीर्थमवतारमार्गः अविभ्रंशां शैवलसंबंधेन पादभ्रंशाहेतुं ११ संजातवालूकामितिदी
र्घआर्षः प्लवामंडूकाः १२ वधस्याकोविदाः वधमजानानाः १३ द्विजान्पक्षिणः रोहितामत्स्यविशेषाः चक्रतुंडानलमीनाश्च तएव १४ अयस्तप्तान्शूलाग्रेपक्का

दर्शयित्वातु रामाय सीतायाः परिमार्गणे वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबंधः पुनरब्रवीत् १ एष राम शिवः पंथा यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः प्रतीचीं दिशमाश्रित्य
प्रकाशंते मनोरमाः २ जंबूप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ३ धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका न
क्तमालकाः नीलाशोकाः कदंबाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ४ अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा-
चतान्बलात् ५ फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथ तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् ६ नंदनप्रतिमं त्वन्यत् कुरवस्तूत्तरा
इव सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः ७ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा फलभारनतास्तत्र महाविटपधारिणः ८ शोभंते सर्वत
स्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वाथवा सुखम् ९ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति चंक्रमंतौ वरान्शैलान् शै
लाच्छैलं वनाद्वनम् १० ततः पुष्करिणीं वीरौ पंपां नाम गमिष्यथ अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ११ रामसंजातवालूकां कमलो
त्पलशोभिताम् तत्र हंसाः प्लवाः क्रौंचाः कुरराश्चैव राघव १२ वल्गुस्वराणि कूजंति पंपासलिलगोचराः नोद्विजंते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोवि
दाः पुरा १३ घृतपिंडोपमान्स्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथ रोहितांश्चक्रतुंडांश्च नलमीनांश्च राघव १४ पंपायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र रा
म वरान्हतान् निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकान् १५ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति भृशं तान्खादतो मत्स्यान्पंपा
याः पुष्पसंचये १६ पद्मगंधि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूप्यस्फटिकसन्निभम् १७ अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः
पाययिष्यति स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वानरान्वनचारिणः १८ सायाह्ने विचरन्राम दर्शयिष्यति लक्ष्मणः अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिव नर्द
तः १९ स्थूलान्पीतांश्च पंपायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम सायाह्ने विचरन्राम विटपी माल्यधारिणः २०

न् अकृशाअनेके च कंटकायेषां विद्यंते तान् १५ पुष्पसंचये पद्मादिपुष्पसमूहे वर्तमाने १६
अतएव पद्मगंधि अक्लिष्टं मलादिकश्मलहीनं १७ पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्यान्खादतस्ते जलं पाययिष्यतीति संबंधः गिरिगुहासु शय्यासनं येषां तान् १८ १९ पीता
न् जलपानं कृतवतः विटपी विटपिनः आर्षमीकत्वं माल्यधारिणः पुष्पवतः तान्दृष्ट्वा शीतोदकं च दृष्ट्वा शोकं हास्यति २० ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यान्यपि शोकहंतॄणि दर्शनीयान्याह सुमनोभिरिति २१ आरोपयिता गृहीता धारयिता महावनत्वान्मनुष्यसंचाराभावेनेत्यर्थः २२ अम्लानाशीर्णत्वे हेतुर्मतंगेत्यादि २३ भारेण तप्तानां गुर्वर्थे आह्रियमाणवन्यभारेण श्रांतानां तानि माल्यानीति विधेयापेक्षं क्लीबत्वं २४ २५ शबरीनाम शबरीत्याख्या श्रमणी तापसी २६ त्वां दृष्ट्वा स्वर्गं लोकं गमिष्यति पूर्वार्जिततपसस्त्वद्दर्शनस्य च माहात्म्यात्स्वर्गलोकोऽत्र ब्रह्मलोक इति वदंति देवलोकमिति पाठेऽपि स एवार्थः २७ तदाश्रमस्थानं शबरीवासरूपं मतंगाश्रमस्थानं गुह्यं आश्रमेषु गुह्यम् २८ नागा गजास्तत्र तदाश्रमे तस्मिन्मतंगाश्रमे इत्यर्थः यद्यपि तत्र विविधा नागाः संति तथापि मतंगस्य विधानात्प्रभावात् तदेकदेशा

शिवोदकं च पंपायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि सुमनोभिश्चितास्तत्र तिलकानक्तमालकाः २१ उत्पलानि च फुल्लानि पंकजानि च राघव न तानि कश्चिन्मा ल्यानि तत्रारोपयिता नरः २२ न च वै म्लानतां यांति न च शीर्यंति राघव मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः २३ तेषां भाराभितप्तानां वन्य माहरतां गुरोः ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिंदवः २४ तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा स्वेदबिंदुसमुत्थानि न विनश्यंति राघव २५ तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी २६ त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् दृष्ट्वा देवोप मं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति २७ ततस्तद्राम पंपायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि २८ न तत्राक्रमितुं ना गाः शक्नुवंति तदाश्रमे ऋषेस्तस्य मतंगस्य विधानाच्च काननम् २९ मतंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनंदन तस्मिन्नंदनसंकाशे देवारण्योपमे वने ३० नानाविहंगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ऋष्यमूकस्तु पंपायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ३१ सुदुःखारोहणश्चैव शिशुनागाभिरक्षितः उदारो ब्र ह्मणा चैव पूर्वकालेऽभिनिर्मितः ३२ शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि यः स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ३३ यस्त्वेन विषमाचारः पा पकर्माधिरोहति तत्रैव प्रहरंत्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ३४ ततोऽपि शिशुनागानामाक्रंदः श्रूयते महान् क्रीडतां राम पंपायां मतंगाश्रमवासिनां ३५ सक्ता रुधिरधाराभिः संहत्य परमद्विपाः प्रचरंति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ३६ ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं चारु शोभनम् अत्यंतसुख संस्पर्शं सर्वगंधसमन्वितम् ३७ निवृत्ताः संविगाहंते वनानि वनगोचराः ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ३८

मतंगाश्रमे न संचार इत्यर्थः २९ अतस्तच्च वनं मतंगवनमित्येव विश्रुतं देवारण्यं नंदनादि तत्सदृशं ३० पंपायाः पंपातीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ३१ सुदुःखा रोहणो दुःखत्वात् हेत्वंतरमप्याह शिशुभिर्नागैः सर्पैरभिरक्षितः उदारो दाता ब्रह्मणा पूर्वकाले सृष्टिकाले निर्मितः विधेरौदार्यतपःप्राधान्येन निर्मितः ३२ औदा र्यमेव दर्शयति शयान इति ३३ अन्यमप्यतिशयमाह यइति तत्रैव पर्वतमूर्ध्न्येव ३४ शिशुनागानां बालगजानाम् ३५ रुधिरधाराभिः ईषद्रक्तमदधारा भिः सक्ताः संबद्धाः संहत्य संभूय संचरंति पृथक्कीर्णाश्चरंति ३६ ३७ नीलमणिवत्कोमलकांतीन् ३८ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपेतान्मनुष्यं दृष्ट्वाऽपलायितान् अजयान्प्राणिजयहीनान् अनेनाक्रूरता अथासाधारणंचिन्हमाह रामेति ३९ शिलापिधानेतिगुहानामेतितीर्थः विशेषणमि
त्यन्ये ४० तस्यांगुहायां ४१ कदाचित्पर्वतस्य शिखरेऽपितिष्ठति अपिधानश्च ४२ ४३ प्रस्थितौ आवां सुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वंव्रजस्व पुण्यश्लोकमि
तिशेषः अंतिके समीपे वर्तमानं देवभूतं तावूचतुः सनाथ्यांकृतानुमतिकः कबंधः ४४ ४५ उक्तार्थोपसंहारः सततदिति निदर्शयन्मार्गादिकमितिशेषः किंचि
द्दूरंगत्वा पुनःराममवेक्ष्य सख्यं कुरुष्वेत्युवाच ४६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ॥

रुरूनपेतानजयान्दृष्ट्वाशोकंजहास्यसि रामतस्यतुशैलस्यमहतीशोभतेगुहा ३९ शिलापिधानाकाकुत्स्थदुःखंचास्याःप्रवेशनम् तस्यागुहा
याःप्राग्द्वारेमहाञ्शीतोदकोह्रदः ४० बहुमूलफलोरम्योनानानगसमाकुलः तस्यांवसतिधर्मात्मासुग्रीवःसहवानरैः ४१ कदाचिच्छिखरेत-
स्यपर्वतस्यापितिष्ठति कबंधस्त्वनुशास्यैवंतावुभौरामलक्ष्मणौ ४२ स्रग्वीभास्करवर्णाभःखेव्यरोचतवीर्यवान् ततुखस्थंमहाभागंतावुभौ-
रामलक्ष्मणौ ४३ प्रस्थितौत्वंव्रजस्वेतिवाक्यमूचतुरंतिके गम्यतांकार्यसिद्ध्यर्थमितितावब्रवीत्सच ४४ सुप्रीतौतावनुज्ञाप्यकबंधःप्रस्थितस्त
दा ४५ सततःकबंधःप्रतिपद्यरूपंवृतःश्रियाभास्करसर्वदेहः निदर्शयन्राममवेक्ष्यखस्थःसख्यंकुरुष्वेतितदाभ्युवाच ४६ इत्यार्षेश्रीमद्रामा
यणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ॥ तौकबंधेनतंमार्गंपंपायादर्शितंवने आतस्थतुर्दिशंगृह्यप्रतीचींनृवरात्मजौ १
तौशैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् वीक्षंतौजग्मतुर्द्रष्टुंसुग्रीवंरामलक्ष्मणौ २ कृत्वातुशैलपृष्ठेतुतौवासंरघुनंदनौ पंपायाःपश्चिमंती
रंराघवावुपतस्थतुः ३ तौपुष्करिण्याःपंपायास्तीरमासाद्यपश्चिमम् अपश्यतांततस्तत्रशबर्यारम्यमाश्रमम् ४ तौतमाश्रममासाद्यद्रुमैर्बहुभि
रावृतम् सुरम्यमभिवीक्षंतौशबरीमभ्युपेयतुः ५ तौदृष्ट्वातुतदासिद्धासमुत्थायकृतांजलिः पादौजग्राहरामस्यलक्ष्मणस्यचधीमतः ६
पाद्यमाचमनीयंचसर्वंप्रादाद्यथाविधि तामुवाचततोरामःश्रमणींधर्मसंस्थिताम् ७ कच्चित्तेनिर्जिताविघ्नाःकच्चित्तेवर्धतेतपः कच्चित्तेनि
यतःकोपआहारश्चतपोधने ८ कच्चित्तेनियमाःप्राप्ताःकच्चित्तेमनसःसुखम् कच्चित्तेगुरुशुश्रूषासफलाचारुभाषिणि ९ रामेणताप
सीपृष्टासासिद्धासिद्धसंमता शशंसशबरीवृद्धारामायप्रत्यवस्थिता १० अद्यप्राप्तातपःसिद्धिस्तवसंदर्शनान्मया अद्यमेसफलंजन्मगुरव
श्चसुपूजिताः ११

यःकबंधेन कथितस्तं मार्गंगृहीत्वा पंपामुद्दिश्य प्रतीचीं दिशमातस्थतुःप्रतस्थतुः १ आचितानेकान्विद्यमानाननेकान्माधुर्येण क्षौद्रंमधु तत्तुल्य
पुष्पफलान् २ उपतस्थतुःप्रापतुः ३ ४ तंशबर्याश्रमं ५ सिद्धासिद्धयोगा ६ ७ विघ्नास्तपोविघ्नाःकामादयः कोपोनियतःनिगृहीतः आहारश्चनिय-
तइत्यनुकर्षः ८ ९ प्रत्यवस्थिता अभिमुखंस्थिता १० अद्यप्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादिः शबर्याउपचारवत्परमार्थदशावादः ११ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गेब्रह्मलोकः देववरे सर्वांतरात्मनि १२ अक्षयान्लोकान् अपुनरावृत्तिकान् ब्रह्मलोकान् १३ चित्रकूटमिति त्वदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः इतअस्मदाश्रमात् १४ आगमिष्यति अनुग्रहार्थेतिशेषः १५ तेत्वया तंदृष्ट्वा अस्मत्सेवाफलभूतं तद्दर्शनंप्राप्य अक्षयान्लोकान्ब्रह्मलोकं अवयवाभिप्रायेण गुणाभिप्रायेणवा बहुवचनम् १६ एवमुक्ताहंयतोतोमया त्वदर्थंवन्यंसम्यक्परीक्ष्य माधुर्ययुतं संचितमित्यर्थः तदुक्तंपाद्मे शबरीप्रस्तुत्य प्रत्युद्गम्यप्रणम्याथनिवेश्यकुशविष्टरे पादप्रक्षालनंकृत्वातत्तोयंपापनाशनम् शिरसाधार्यपीत्वाचवन्यैःपुष्पैरथार्चयत् फलानिचसुपक्वानिमूलानिमधुराणिच स्वयमास्वाद्यमाधुर्यंपरीक्ष्यपरिभक्ष्यचपश्चान्निवेदयामासराघवाभ्यांदृढव्रता फलान्यास्वाद्यकाकुत्स्थस्तस्यैमुक्तिंपरांददाविति १७ १८ विज्ञाने आगतानागतज्ञाने अबहिष्कृता तादृशज्ञानवतीमित्यर्थइतितीर्थः विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मैत्रेय्यादिवद बहिष्कृतां तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थइतिकतकः विशिष्टंज्ञानं येषांतेषां संबंधोयस्यास्तत्संबोधनं हेविज्ञाने इतिसंबो-

अद्यमेसफलंतप्तंस्वर्गश्चैवभविष्यति त्वयिदेववरेरामपूजितेपुरुषर्षभ १२ तवाहंचक्षुषासौम्यपूतासौम्येनमानद गमिष्याम्यक्षयान्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम १३ चित्रकूटंत्वयिप्राप्तेविमानैरतुलप्रभैः इतस्तेदिवमारूढायानहंपर्यचारिषम् १४ तैश्चाहमुक्ताधर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः आगमिष्यतितेरामःसुपुण्यमिममाश्रमं १५ सतेप्रतिगृहीतव्यःसौमित्रिसहितोऽतिथिः तंचदृष्ट्वावरान्लोकानक्षयांस्त्वंगमिष्यसि १६ एवमुक्तामहाभागैस्तदाहंपुरुषर्षभ मयातुसंचितंवन्यंविविधंपुरुषर्षभ १६ तवार्थेपुरुषव्याघ्रपंपायास्तीरसंभवम् एवमुक्तःसधर्मात्माशबर्याशबरीमिदम् १८ राघवःप्राहविज्ञानेतांनित्यमबहिष्कृताम् दनोःसकाशात्तत्वेनप्रभावंतेमहात्मनाम् १९ श्रुतंप्रत्यक्षमिच्छामिसंद्रष्टुंयदिमन्यसे एतत्तुवचनंश्रुत्वारामवक्त्रविनिःसृतम् २० शबरीदर्शयामासतावुभौतद्वनंमहत् पश्यमेघघनप्रख्यंमृगपक्षिसमाकुलम् २१ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन इहतेभावितात्मानोगुरवोमेमहाद्युते जुहवांचक्रिरेनीडंमंत्रवन्मंत्रपूजितम् २२ इयंप्रत्यक्स्थलीवेदीयत्रतेमेसुसत्कृताः पुष्पोपहारंकुर्वंतिश्रमादुद्वेपिभिःकरैः २३ तेषांतपःप्रभावेणपश्याद्यापिरघूत्तम द्योतयंतीदिशःसर्वाःश्रियावेद्यतुलप्रभा २४

ध्य तांनित्यमबहिष्कृतां भोजनादिव्यवहारादितिशेषः तदुक्त आहारादि अंगीकृत्येतिचशेषः इत्यन्ये किमाह तदाह दनोरिति महात्मनां त्वदाचार्याणां दनोःसकाशाच्छ्रुतंप्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीतिशेषः संद्रष्टुंयदिमन्यसे संदर्शयितुं योग्यंयदिमन्यसेइत्यर्थः १९ २० मेघोवर्षुकोयोघनस्तद्वन्नीलं मिहसेचनेबाहुलकात् घत्वं २१ मतंगवनं तत्तपोमहिम्नाविश्रुतंप्रसिद्धंतेप्रसिद्धाः मंत्रपूजितंमंत्रस्य गायत्र्याजपेन पूजितमतिशुद्धंनीडं देहपंजरं तीर्थमितिपाठेपिसएवार्थः मंत्रवत् तद्धोममंत्रवत् जुहवांचक्रिरे हुतवंतः यद्वातीर्थमध्वरंजुहवांचक्रिरे हुतवंतः यद्वातीर्थमध्वरंजुहवांचक्रिरे हुतवंतइत्यर्थः २२ प्रत्यक्स्थली तन्नाम्नीवेदीयत्रयस्यां सुसत्कृताअत्यंतंपूज्याः मेमत्संबंधिनस्ते गुरवः श्रमादुद्वेपिभिः कंपवद्भिर्वृद्धतरत्वात् करैःपुष्पोपहारं देवताभ्यःकुर्वंति २३ तेषांमदाचार्याणां प्रभावेणेयंवेदिः तत्पूजाकालइवाद्यापि सर्वादिशोद्योतयंती अतुलप्रभा दृश्यतेपश्य २४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आश्चर्यांतरं दर्शयति अशक्नुवद्भिरिति सागरादितीर्थं गंतुमशक्नुवद्भिरित्यर्थः तत्र हेतुरुपवासश्रमालसैः कृच्छ्रादिशास्त्रीयोपवासैर्जनितेन श्रमेणालसैः ईदृशैस्तैश्चिंतितेन तेषां ध्यानेन तदभिषेकतीर्थे आगतान्सप्तसागरान्समेतान्पश्य २५ आश्चर्यांतरमाह कृताभिषेकैरिति नविशुष्यंति तीर्थवैभवात्तत्तपोवैभवाच्चेतिभावः २६ आश्चर्यांतरमाह देवेति कृतानिदत्तानि अतिमृदुकुवलयसहितानि पुष्पाणिनाद्यापि म्लानत्वं यांति तत्तपः प्रभावादितिशेषः २७ उपसंहरति कृत्स्नमिति दृष्टंत्वयामयादर्शितम् श्रुतंत्वया मयाश्रावितं अभ्यनुज्ञाता त्वयेतिशेषः तत्तस्मात् एतत्कलेवरं त्यक्ष्यामीतिइच्छामि २८ एषांमुनीनामयमाश्रमः येषांचाहं परिचारिणी तेषां

अशक्नुवद्भिस्तैर्गंतुमुपवासश्रमालसैः चिंतितेनागतान्पश्यसमेतान्सप्तसागरान् २५ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्तावल्कलाःपादपेष्विव अद्यापिनविशुष्यंतिप्रदेशेरघुनंदन २६ देवकार्याणिकुर्वद्भिर्यानीमानिकृतानिवै पुष्पैःकुवलयैःसार्धंम्लानत्वंनतुयांतिवै २७ कृत्स्नंवनमिदंदृष्टंश्रोतव्यंचश्रुतंत्वया तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञातात्यक्ष्याम्येतत्कलेवरम् २८ तेषामिच्छाम्यहंगंतुंसमीपंभावितात्मनाम् मुनीनामाश्रमोयेषामहंचपरिचारिणी २९ धर्मिष्ठंतुवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः महर्षमतुलंलेभेआश्चर्यमितिचाब्रवीत् ३० तामुवाचततोरामःशबरींसंशितव्रताम् अर्चितोहंत्वयाभद्रेगच्छकामंयथासुखम् ३१ इत्येवमुक्ताजटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा अनुज्ञातातुरामेणहुत्वात्मानंहुताशने ३२ ज्वलत्पावकसंकाशास्वर्गमेवजगामह दिव्याभरणसंयुक्तादिव्यमाल्यानुलेपना ३३ दिव्यांबरधरातत्रबभूवप्रियदर्शना विराजयंतीतंदेशंविद्युत्सौदामिनीयथा ३४ यत्रतेसुकृतात्मानोविहरंतिमहर्षयः तत्पुण्यंशबरीस्थानंजगामात्मसमाधिना ३५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ ॥ दिवंतुतस्यांयातायांशबर्यांस्वेनतेजसा लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचिंतयामासराघवः १ चिंतयित्वातुधर्मात्माप्रभावंतंमहात्मनाम् हितकारिणमेकाग्रंलक्ष्मणंराघवोब्रवीत् २ दृष्टोमयाश्रमःसौम्यबह्वाश्चर्यःकृतात्मनाम् विश्वस्तमृगशार्दूलोनानाविहगसेवितः ३ सप्तानांचसमुद्राणांतेषांतीर्थेषुलक्ष्मण उपस्पृष्टंचविधिवत्पितरश्चापितर्पिताः ४ प्रनष्टमशुभंयन्नःकल्याणंसमुपस्थितम् तेनत्वेतत्प्रहृष्टंमेमनोलक्ष्मणसंप्रति ५

भावितात्मनां सदानुसंहितपरमात्मनां मुनीनांसमीपंगंतुमहमिच्छामि इतिचाब्रवीत् २९ श्रुतार्थमुद्दिश्येतिशेषः ३० संशितव्रतां तीक्ष्णव्रतां ३१ आत्मानं हुताशने हुत्वा स्वाचार्योपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ३२ स्वर्गंब्रह्मलोकमेव ३३ ३४ यत्रब्रह्मलोके तत्पुण्यस्थानं शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ३५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ ॥ दिवंत्विति १ महात्मनां प्रभावं शबर्युक्तं २ ३ तेषांमुनीनां सप्तानां समुद्राणां तीर्थेषु लोकोपकाराय तैःस्थापितेषु उपस्पृष्टंस्नातं ४ तेनकल्याणोपस्थानेन ५ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शक्यं मित्रलाभादि ६ अंशुमतः सूर्यस्य ७ त्वरे त्वरामि ८ ९ ममापि त्वरते पंपादर्शने १० ११ १२ १३ पानीयवाहिनीं पानार्हांतिमधुरसुशीतनिर्मलजलवाहिनीं अनेन पंपानदीतिलभ्यते वाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्थो वा मतंगसरसमित्यकारांतः तच्च पंपायामेव प्रदेशभेदो गंगायां मणिकर्णिकेव १४ १५ १६ श्लक्ष्णाः मृदुस्पर्शाः १७ १८ १९ कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः कुथा गजास्तरणचित्रकंबलः २० अरविंदपद्मयोरक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः

हृदयेमेनरव्याघ्रशक्रममाविर्भविष्यति तदागच्छगमिष्यावः पंपांतांप्रियदर्शनाम् ६ ऋष्यमूकोगिरिर्यत्रनातिदूरेप्रकाशते यस्मिन्वसतिधर्मात्मासुग्रीवोंशुमतःसुतः ७ नित्यंवालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिःसहवानरैः अहंत्वरेचतंद्रष्टुंसुग्रीवंवानरर्षभम् ८ तदधीनंहिमेकार्यंसीतायाःपरिमार्गणम् इतिब्रुवाणंतंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत् ९ गच्छावस्त्वरितंतत्रममापित्वरतेमनः आश्रमात्तुततस्तस्मान्निष्क्रम्यसविशांपतिः १० आजगामततःपंपांलक्ष्मणेनसहप्रभुः समीक्षमाणःपुष्पाढ्यंसर्वतोविपुलद्रुमम् ११ कोयष्टिभिश्चार्जुनकैःशतपत्रैश्चकीचकैः एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्नादितंतद्वनंमहत् १२ सरामोविविधान्वृक्षान्सरांसिविविधानिच पश्यन्कामाभिसंतप्तोजगामपरमंह्रदम् १३ सतामासाद्यवैरामोदूरात्पानीयवाहिनीम् मतंगसरसंनामह्रदंसमवगाहत १४ तत्रजग्मतुरव्यग्रौराघवौहिसमाहितौ सतुशोकसमाविष्टोरामोदशरथात्मजः १५ विवेशनलिनींरम्यांपंकजैश्चसमावृताम् तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् १६ रम्योपवनसंबाधांरम्यसंपीडितोदकाम् स्फटिकोपमतोयांतांश्लक्ष्णवालुकसंतताम् १७ मत्स्यकच्छपसंबाधांतीरस्थद्रुमशोभिताम् सखीभिरेवसंयुक्तांलताभिरनुवेष्टिताम् १८ किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविताम् नानाद्रुमलताकीर्णांशीतवारिनिधिंशुभाम् १९ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रांशुक्लांकुमुदमंडलैः नीलांकुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णांकुथामिव २० अरविंदोत्पलवतींपद्मसौगंधिकायुताम् पुष्पिताम्रवणोपेतांबर्हिणोद्घुष्टनादिताम् २१ सतांदृष्ट्वाततःपंपांरामःसौमित्रिणासह विललापचतेजस्वीरामोदशरथात्मजः २२ तिलकैर्बीजपूरैश्चवटैःशुक्लद्रुमैस्तथा पुष्पितैःकरवीरैश्चपुन्नागैश्चसुपुष्पितैः २३ मालतीकुंदगुल्मैश्चभंडीरैर्निचुलैस्तथा अशोकैःसप्तपर्णैश्चकेतकैरतिमुक्तकैः २४ अन्यैश्चविविधैर्वृक्षैःप्रमदेवोपशोभिताम् अस्यास्तीरेतुपूर्वोक्तःपर्वतोधातुमंडितः २५ ऋष्यमूकइतिख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः हरिर्ऋक्षरजोनाम्नःपुत्रस्तस्यमहात्मनः २६

२१ विललाप सीतावियोगादितिशेषः २२ शुक्लद्रुमोलोध्रः २३ भंडीरोवटः निचुलोवंजुलः अतिमुक्तोमाधवीलता २४ पूर्वोक्तः कबंधोक्तः २५ तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋक्षरजोनामकस्य पुत्रोहरिर्वानरः २६ ७५ ७५ ७५ ७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ इत्युवाच अंतरांतरासीताशोकं २८ उपसंहरति इनीति अनन्यचेतनः नास्त्यन्यत्र सीतायाः चेतनंचित्तंयस्यसः नलिनीभिर्मनोरमां पंपां मतंग- सरसप्रदेशवर्तिनींविवेश २९ शुभदर्शं शुभदर्शनं काननं यस्यांतांपंपांददर्श सर्वतइतिशेषः विवेशच मतंगसरसावच्छेदेनेतिबोध्यम् ३० विराधा

अध्यास्तेतुमहावीर्यःसुग्रीवइतिविश्रुतः सुग्रीवमभिगच्छत्वंवानरेंद्रंनरर्षभ २७ इत्युवाचपुनर्वाक्यंलक्ष्मणंसत्यविक्रमः कथंमयावि नासीताशक्यंलक्ष्मणजीवितुम् २८ इत्येवमुक्त्वामदनाभिपीडितःसलक्ष्मणंवाक्यमनन्यचेतनः विवेशपंपांनलिनीमनोरमांतमुत्त- मशोकमुदीरयानः २९ क्रमेणगत्वाप्रविलोकयन्वनंददर्शपंपांशुभदर्शकाननाम् अनेकनानाविधपक्षिसंकुलांविवेशरामःसहल- क्ष्मणेन ३० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येआरण्यकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ छ छ अतःपरंकिष्किंधा कांडंभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः सतांपुष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलाम् रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः १ छ

दिकबंधान्तान्हत्वास्वपदमादिशत् विचरन्दंडकारण्येभवारण्येसमेगतिः १ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे- पंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ग्रंथसंख्या ५४५० मूल २३५० व्याख्या ३१०० शुभंभवतु छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेआरण्यकांडंसमाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथवाल्मीकिरामायणेकिष्कींदाकांडप्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवाल्मीकिरामायणेकिष्किंधाकांडप्रारंभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः   सुग्रीवस्यावनंतुर्येइंद्रसूनोश्चमर्दनं .मारुतेर्मुद्रिकादानं कृतंयेनसमेगतिः १ सविराधादिवधेन प्रसिद्धपराक्रमः पंपादर्शनोद्दीपितकामोवा
तां सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकसमीपगां पुष्करिणीं पंपानद्यंतरगतं पंपाख्यं मतंगाख्यंवा सरोविशेषं विललाप पर्यदेवयत् १ तां पंपां दृष्ट्वा तज्जन्यहर्षात्तस्येंद्रि
याणिचकंपिरे उद्रिक्तविकाराणीवाभूवन् कामवशमापन्नइव २ वैडूर्यवत्तत्स्वभावनिर्मलोदका पंपा तदाख्यसरोवरावच्छिन्ना पंपानदी तज्जलस्योपाधिकृश्याम
त्वप्रतिभासा वैडूर्यप्रभासादृश्यं उपाधिमाह फुल्लेति द्रुमादिच्छायया तथाभानं ३ पंपायाःकाननं तत्परिसरवर्तिकाननं यत्र कानने सशिखराइव उन्नताग्रशाखा

श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः सतांपुष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलां रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः १ तत्रदृष्ट्वैवतांहर्षा
दिंद्रियाणिचकंपिरे सकामवशमापन्नःसौमित्रिमिदमब्रवीत् २ सौमित्रेशोभतेपंपावैडूर्यविमलोदका फुल्लपद्मोत्पलवती
शोभिताविविधैर्द्रुमैः ३ सौमित्रेपश्यपंपायाःकाननंशुभदर्शनं यत्रराजंतिशैलावाद्रुमाःसशिखराइव ४ मांतुशोकाभिसंत
ममाधयःपीडयंतिवै भरतस्यचदुःखेनवैदेह्याहरणेनच ५ शोकार्तस्यापिमेपंपाशोभतेचित्रकानना व्यवकीर्णाबहुविधैः
पुष्पैःशीतोदकाशिवा ६ नलिनैरपिसंच्छान्नाह्यत्यर्थशुभदर्शना सर्पव्यालानुचरितामृगद्विजसमाकुला ७ अधिकंप्रवि
भात्येतन्नीलपीतंतुशाद्वलं द्रुमाणांविविधैःपुष्पैःपरिस्तोमैरिवार्पितं ८ पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः लताभिःपुष्पि
ताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ९ सुखानिलोयंसौमित्रेकालःप्रचुरमन्मथः गंधवान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमः १० पश्यरूपा
णिसौमित्रे वनानांपुष्पशालिनां सृजतांपुष्पवर्षाणिवर्षंतोयमुचामिव ११ प्रस्तरेषुचरम्येषु विविधाःकाननद्रुमाः वायुवे
गप्रचलिताःपुष्पैरवकिरंतिगां १२ पतितैःपतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः कुसुमैःपश्यसौमित्रेक्रीडतीवसमंततः १३

भिः सशृंगाइव द्रुमाः शैलावा शैलाइव राजंति ४ शोकाभिसंततं राज्यभ्रंश
सीतावियोगादीना शोकततं आधयः पीडयंतीत्युक्तं ताानाधीनाह भरतस्येति दुःखेन जटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ५ एवं शोकार्तस्यापि
शोभते सुखावहा वर्त्तते इत्यर्थः ६ व्यालाः श्वापदाः ७ नीलानुबद्धं पीतं नीलपीतं शाद्वलं हरितप्रदेशः परिस्तोमैः कुथैरर्पितं युक्तं परि
स्तोमः कुथो द्वयोः द्रुमाणामुच्छ्रितैरितिपाठे उच्छ्रितैरुच्छ्रितगंधैः यद्वा परिस्तोमैः परिस्तोमभूतैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्पैरर्पितंयुक्तं ८ शिखराणि
द्रुमाग्राणि उपगूढानि व्याप्तानि सर्वतः सर्वावच्छेदेन ९ अयं कालोवसंतः प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः अतएव गंधवान् कामोद्दीपनेन गर्ववान्
गंधोगंधकआमोदेलेशेसंबंधगर्वयोरिति सुरभिर्मासोमधुमासः जातानि पुष्पफलानि यत्र तादृग्द्रुमः १० ११ प्रस्तरेषु समशिलातलेषु १२ १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुसुमोत्कटाः बहुकुसुमाः कुसुमोत्कचाइतिपाठे कुसुमैरुद्भूतकचाः संजातकेशाइवेत्यर्थइतिकतकः तादृशीः शाखाविक्षिपन् चालयन् मा
रुतश्चलितस्थानैः नत्तकुसुमस्थानतश्चलिते राहित्याम्यादिरयं षट्पदैरनुगीयते पुष्पं हरन्मारुतोनुसृत्य गीयतेइत्यर्थः १४ मत्तेति अत्र वा-
योर्गानकर्तृत्वेन नर्त्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते मत्तकोकिलकूतैः सन्नादैर्मृदंगादिध्वनिभिः नर्तयन्निव नृत्यंशिक्षयन्निव शैलकंदरनिष्क्रांतःतन्निष्क्रम
काले ध्वनियुक्तत्वात् प्रगीतवानिव १५ तेनमंदत्वादिगुणवता विक्षिपता वृक्षान् चालयता ग्रथिताः कृतग्रथनाइव १६ गंधमभ्यवहन्वातीति संबंधः १७
अनुकूजद्भिः षट्पदैर्विनदंतीव १८ संसक्तशिखराः संपन्नशेखराइवेत्यर्थइतिकतकः गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैः शैलाः संबद्धाग्रभागाइत्यर्थइतितीर्थः १९

विक्षिपन्विविधाःशाखानगानांकुसुमोत्कटाः मारुतश्चलितस्थानैःषट्पदैरनुगीयते १४ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निवपादपान् शै
लकंदरनिष्क्रांतःप्रगीतइवचानिलः १५ तेनविक्षिपतात्यर्थंपवनेनसमंततः अमीसंसक्तशाखाग्राग्रथिताइवपादपाः १६
सएवसुखसंस्पर्शोवातिचंदनशीतलः गंधमभ्यवहन्पुण्यश्रमापनयनोनिलः १७ अमीपवनविक्षिप्ताविनदंतीवपादपाः
षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषुमधुगंधिषु १८ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुपुष्पवद्भिर्मनोरमैः संसक्तशिखराःशैलाविराजंति महाद्रुमैः
१९ पुष्पसंछन्नशिखरामारुतोत्क्षेपचंचलाः अमीमधुकरोत्तंसाःप्रगीताइवपादपाः २० सुपुष्पितांस्तुपश्यैतान्कर्णि
कारान्समंततः हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव २१ अयंवसंतःसौमित्रेनानाविहगनादितः सीतयाविप्रहीणस्यशो
कसंदीपनोमम २२ मांहिशोकसमाक्रांतंसंतापयतिमन्मथः हृष्टंप्रवदमानश्चसमाह्वयतिकोकिलः २३ एषदात्यूहकोहृ
ष्टोरम्येमांवननिर्झरे प्रणदन्मन्मथाविष्टंशोचयिष्यतिलक्ष्मण २४ श्रुत्वैतस्यपुराशब्दमाश्रमस्थाममप्रिया मामाहूयप्रमु-
दितापरमंप्रत्यनंदत २५ एवंविचित्राःपतगानानारावविराविणः वृक्षगुल्मलताःपश्यसंपतंतिसमंततः २६ विमिश्रा
विहगाःपुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः भृंगराजप्रमुदिताःसौमित्रेमधुरस्वराः २७

पुष्पैः संच्छन्नाः शिखराः शाखाग्रभागायेषां मारुतकृतो
त्क्षेपणेन चालनेन चंचलाः मधुकररूपउत्तंसश्चूडा येषां ते प्रगीताइव प्रारब्धानृत्यगीताइवेत्यर्थः २० कर्णिकारःपीतपुष्पइत्यनेन ज्ञायते २१ २२ हृष्टं
यथातथा प्रवदमानः कोकिलोमां समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः २३ दात्यूहकोजलकुक्कुटः हृष्टःकामावेशेन वननिर्झरे वनमध्यगे प्रस्रवणे २४ मामा
हूय प्रदर्शनार्थमितिशेषः परममतिशयेन २५ पतगाः कर्त्तारः वृक्षादीन्कर्मणःसंपतंति पश्य २६ पुंभिर्विहगैर्विमिश्राः संबद्धाःआत्मव्यूहेषु स्वस्वजातिस-
मूहेषु अभिनंदिताःप्राप्तानंदाः भृंगराजप्रमुदिताःप्रमुदितभृंगराजाइवमधुरस्वनाःअस्याः कूलेसंतीतिशेषः यद्वा भृंगराजसंबंधेन प्रमुदितामधुरस्वरा भृंगप्रमा
त्रसंतीतिशेषः
२७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथा अस्याइहकूले शकुनाश्च प्रमुदिताः संति दात्यूहानां रतिसंबंधिनोविक्रंदादात्यूहरतिविक्रंदाः तैः २८ अशोकस्तबकरूपाअंगारायस्य अग्नेः स
शब्दत्वादाह षट्पदस्वनएव निस्वनोयस्य पल्लवरूपाअर्चिषोयस्य २९ ३० अयंहीति अयंकालोवसंतकालस्तस्याममदयितायारुचिरइष्टः ३१
कोकिलैराकुलः सीम्नां वनसीम्नामंतोमध्यप्रदेशोयेन सः मन्मथायासेन कामपीडया संभूतोजनितोवसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितकाननत्वादिरूपैर्वर्धितः
प्रज्वलितः ३२ नचिरादिव इदानीमेव अचिरादिवेतिपाठांतरं ३३ आत्मप्रभवः कामः भूयस्त्वं वैपुल्यं ३४ स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेनदूषयति मलि

अस्याःकूलेप्रमुदिताःसंघशःशकुनास्त्विह दात्यूहरतिविक्रंदैःपुंस्कोकिलरुतैरपि २८ स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंगप्रदीपकाः
अशोकस्तबकांगारःषट्पदस्वननिस्वनः २९ मांहिपल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निःप्रधक्ष्यति नहितांसूक्ष्मपक्ष्माक्षींसुकेशींमृ
दुभाषिणीं ३० अपश्यतोमेसौमित्रेजीवितेस्तिप्रयोजनं अयंहिरुचिरस्तस्याःकालोरुचिरकाननः ३१ कोकिलाकुल
सीमांतोदयितायाममानघ मन्मथायाससंभूतोवसंतगुणवर्धितः ३२ अयंमांधक्ष्यतिक्षिप्रंशोकाग्निर्नचिरादिव अपश्य
तस्तांवनितांपश्यतोरुचिरान्द्रुमान् ३३ ममायमात्मप्रभवोभूयस्त्वमुपयास्यति अदृश्यमानावैदेहीशोकंवर्धयतीहमे ३४
दृश्यमानोवसंतश्चस्वेदसंसर्गदूषकः मांहिसामृगशावाक्षीचिंताशोकबलात्कृतं ३५ संतापयतिसौमित्रेक्रूरश्चैत्रवनानिलः
अमीमयूराःशोभंतेप्रनृत्यंतस्ततस्ततः ३६ स्वैःपक्षैःपवनोद्धूतैर्गवाक्षैःस्फाटिकैरिव शिखिनीभिःपरिवृतास्तएतेमदमू
र्छिताः ३७ मन्मथाभिपरीतस्यममन्मथवर्धनाः पश्यलक्ष्मणनृत्यंतंमयूरमुपनृत्यति ३८ शिखिनीमन्मथार्तैषाभ
र्तारंगिरिसानुनि तामेवमनसारामांमयूरोप्यनुधावति ३९ वितत्यरुचिरौपक्षौरुतैरुपहसन्निव मयूरस्यवनेनूनंरक्षसानहृता
प्रिया ४० तस्मान्नृत्यतिरम्येषुवनेषुसहकांतया ममत्वयंविनावासःपुष्पमासेसुदुःसहः ४१ पश्यलक्ष्मणसंरागस्तिर्य
ग्योनिगतेष्वपि अधुनाशिखिनीकामान्भर्तारमभिवर्तते ४२ ममाप्येवंविशालाक्षीजानकीजातसंभ्रमा मदनेनाभिवर्तेत
यदिनापहृताभवेत् ४३ पश्यलक्ष्मणपुष्पाणिनिष्फलानिभवंतिमे पुष्पभारसमृद्धानांवनानांशिशिरात्यये ४४

नीकरोति तादृशः यद्वा तं दूषयति नाशयति मलयानिलसंबंधात् तादृशा
चिंताशोकाभ्यां बलात्कृतं बलात्कृतपीडं चैत्रसंबंधी वनानिलः ३५ ३६ शिखिनीभिर्मयूरीभिः मदमूर्छिताः मत्ताः ३७ अभिपरीतस्य व्याप्तस्य
३८ अनुधावति नृत्यप्रसंगेनाग्रेगतां ३९ रुतैरुपहसन्निव मामितिशेषः ४० यतोनहृता तस्मान्नृत्यतीत्यर्थः त्वंविना सीतांविनाऽयंमम पुष्पमासेचैत्रे वासः
सुदुःसहः अतिपीडाजनकत्वात् ४१ नन्वेतावान् रागस्तवानुचितस्तत्राह पश्येति संरागोऽतिशयितोरागः ४२ ४३ वन्यानि पुष्पाणि मे सीतावियोगात्संभोगसा
धनत्वाभावान्निष्फलानि भवंति ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तस्यैव विवरणं पुष्पाणीत्यादि अतिश्रिया रुचिराणीत्यन्वयः मधुकरोत्करैर्मधुकरसमूहैः ४५ आढ्यंतइव नयंतीत्यन्वयः ४६ यदि सीतावासदेशेपि वसंतोस्ति तदा मद्वदेवसापि शोचति सामग्र्याः समत्वात् ४७ यद्यपि तत्रवसंतोनभवेत् कदाचित्तथापि मयाविना सा कथं वर्तयेत्तजीवेत् मद्विरहएव तन्नाशे पर्याप्तइतिभावः ४८ अथवा वर्तते तत्र वसंत स्तथाऽपि परैः शत्रुभिः पीडिता यतः साऽतस्तस्यावसंतः किं करिष्यति परकृतपीडासत्वे कामपीडानवकाशादितिभावः इति प्राञ्चः परेतु तत्रवसंतोनास्त्येव तत्सत्वेमयाविना सा कथं तत्र तिष्ठेत् आगतैवस्यादित्यर्थः तदेव सूचयन्नाहाथवेति परनिर्भर्त्सनवशान्नायातीत्याशयइत्याहुः ४९ सर्वथा तस्याः कामपीडया नाशएव प्राप्तइत्याह श्यामेति ५० तदेव विवृणोति हृदमिति

रुचिराण्यपिपुष्पाणिपादपानामतिश्रिया निष्फलानिमहीं यांतिसमंमधुकरोत्करैः ४५ नदंतिकामंशकुनामुदिताःसंघशःकलं आढ्वयंतइवान्योन्यंकामोन्मादकराममम ४६ वसंतोयदितत्रापियत्रमेवसतिप्रिया नूनंपरवशासीतासापिशोचत्यहंयथा ४७ नूनंनतुवसंतस्तंदेशंस्पृशतियत्रसा कथंह्यसितपद्माक्षीवर्तयेत्सामयाविना ४८ अथवावर्ततेतत्रवसंतोयत्रमेप्रिया किंकरिष्यतिसुश्रोणीसातुनिर्भर्त्सितापरैः ४९ श्यामापद्मपलाशाक्षीमृदुभाषाचमेप्रिया नूनंवसंतमासाद्यपरित्यक्ष्यतिजीवितं ५० हृढंहिहृदयेबुद्धिर्ममसंपरिवर्तते नालंवर्तयितुंसीतासाध्वीमद्विरहंगता ५१ मयिभावोहिवैदेह्यास्तत्त्वतोविनिवेशितः ममापिभावस्सीतायांसर्वथाविनिवेशितः ५२ एषपुष्पवहोवायुःसुखस्पर्शोहिमावहः तांविचिंतयतःकांतांपावकप्रतिमोमम ५३ सदासुखमहंमन्येयंपुरासहसीतया मारुतःसविनासीतांशोकसंजननोमम ५४ तांविनाथविहंगोसौपक्षीप्रणदितस्तदा वायसःपादपगतःप्रहृष्टमभिकूजति ५५

साध्वी सीता मद्विरहं गता संप्राप्ता वसंतसत्वेऽसत्वेवा सर्वथा वर्तयितुं जीवितुं नालं नसमर्था ५१ एवंनिश्चयकारणं परस्परानुरागसाम्यं दर्शयति मयिभावइति ५२ हिमवहोपि पावकप्रतिमोऽत्युष्णइतिविरोधाभासः ५३ यं वायुं सीतयासह स्थितिकाले सदा सुखंमन्ये इत्यन्वयः ५४ तदा सीतासंयोगकाले असौ वायसः पक्षी विहंगः आकाशगः सन्प्रणदितस्तेनच तद्वियोगं सूचितवानित्याशयः अथ तांविना तद्वियोगावस्थायां पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति तेन तत्संयोगं सूचयतीत्याशयः तदेव विवृणोति विहगःसन्प्रतिहारकोऽपहारक इत्यर्थः तु इदानींतु सपक्षी तस्याः समीपं मां नेष्यतीत्यर्थः कतकस्तु पक्षीप्रणदितस्तेथेति विहगःप्रीतिकारकइतिच प्राचीनःपाठः असौ पक्षी तथातिसुखं यथा भवतितथा विहगःसन्नाकाशगः प्रणदितः नादंरुतवान् अस्य पूर्वमितिशेषः तत्संयोगकालेइत्यर्थः अथेदानीं तांविना तद्वियोगकालेऽन्यथेतिशेषःदुःखनादइत्यर्थः अथ कंचिच्छकुनमाह पादपगतोवायसःप्रहृष्टं यथा कूजति एषविहगएवंनादविशिष्टोविहगोवायसोयत्रसीतातिष्ठति तत्र तस्याःप्रीतिकारकःअतिपीडा भावसूचकः मांतु मांच तस्याः समीपं तत्समीपगमनद्वारमुपनेष्यति उपस्थापयिष्यतीत्यर्थइत्याह ५५ ७ ७ ७ ७ ७ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५६ पुनःकामपीडां नाटयति पश्येति शृणिवत्यर्थः अवकूजतां शब्दं कुर्वतां ५७ मदोद्भूतां मदेनस्खलंतीं ५८ ५९ विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृंगारोद्रिक्तचित्ताः ६० विचरंति किन्नरीभिःसहेति शेषः स्वनायिकासहितनायकांतरदर्शनमुद्दीपने ६१ नलिनान्यत्र रक्तकमलानि ६२ नीलोत्पलैरासमंतायुता ६३ जले षट्पदाहतकेसरैः जले भ्रमरपातितपुष्पधूलिभिरभिसंवृता व्याप्ता शोभते ६४ चित्रप्रस्थानि चित्रप्रदेशानि वनांतराणि यस्याः सा ६५

एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रतिहारकः पक्षीमांतुविशालाक्ष्याःसमीपमुपनेष्यति ५६ पश्यलक्ष्मणसन्नादंवनेमदविवर्धनं पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजताम् ५७ विक्षिप्तांपवनेनैतामसौतिलकमंजरीं षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्भूतामिवप्रियाम् ५८ कामिनामयमत्यंतमशोकःशोकवर्धनः स्तबकैःपवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निवमांस्थितः ५९ अमीलक्ष्मणदृश्यंतेचूताःकुसुमशालिनः विभ्रमोत्सिक्तमनसःसांगरागानराइव ६० सौमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रासुवनराजिषु किन्नरानरशार्दूलविचरंतियतस्ततः ६१ इमानिशुभगंधीनिपश्यलक्ष्मणसर्वशः नलिनानिप्रकाशंतेजलेतरुणसूर्यवत् ६२ एषाप्रसन्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता हंसकारंडवाकीर्णापंपासौगंधिकायुता ६३ जलेतरुणसूर्याभैःषट्पदाहतकेसरैः पंकजैःशोभतेपंपासमंतादभिसंवृता ६४ चक्रवाकयुतानित्यंचित्रप्रस्थवनांतरा मातंगमृगयूथैश्चशोभतेसलिलार्थिभिः ६५ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेंभसि पंकजानिविराजंतेताड्यमानानिलक्ष्मण ६६ पद्मपत्रविशालाक्षींसततंप्रियपंकजां अपश्यतोमेवैदेहींजीवितंनाभिरोचते ६७ अहोकामस्यवामत्वंयोगतामपिदुर्लभां स्मारयिष्यतिकल्याणींकल्याणतरवादिनीं ६८ शक्योधारयितुंकामोभवेदभ्यागतोमया यदिभूयोवसंतोमांनहन्यात्पुष्पितद्रुमः ६९ यानिस्मरमणीयानितयासहभवंतिमे तान्येवारमणीयानिजायंतेमेतयाविना ७० पद्मकोशपलाशानिद्रष्टुंदृष्टिर्हिमन्यते सीतायानेत्रकोशाभ्यांसदृशानीतिलक्ष्मण ७१ पद्मकेसरसंसृष्टोवृक्षांतरविनिःसृतः निश्वासइवसीतायावातिवायुर्मनोहरः ७२ सौमित्रेपश्यपंपायादक्षिणेगिरिसानुषु पुष्पितांकर्णिकारस्ययष्टिंपरमशोभितां ७३ अधिकंशैलराजोयंधातुभिस्तुविभूषितः विचित्रंसृजतेरेणुंवायुवेगविघट्टितं ७४

पवनाहतवेगाभिः पवनाघातजनितवेगाभिः अंभसि पंकजानि विराजंतइत्यन्वयः ६६ अपश्यतोमे आत्मनेइतिशेषः यद्वा कर्तुः शेषत्वविवक्षायां मे इतिषष्ठी ६७ वामत्वं कौटिल्यं गतां वियुक्तां दुर्लभां अप्राप्यां स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगोविरहपरिपोषाय ६८ कामःकामकृततापः भूयोधिकं ६९ स्मरणीयानि भवंतिस्म ७० पद्मकोशस्य पलाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति द्रष्टुं दृष्टिर्मन्यतइत्यर्थः ७१ पद्मकेसरेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये वृक्षांतरेत्यादिना मांद्यं ७२ ७३ ७४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंशुकैः प्रदीप्ताइवेत्यन्वयः ७५ पंपातीररुहास्तत्तीरवृक्षाः संसिक्तास्तज्जलसेकेन वर्धिताः मालती जातिः ७६ वासंती हेमपुष्पिका ७७ चिरिबिल्वोनक्तमालः ७८ पद्मकाः गंधवृक्षविशेषः सिंहकेसराः पिंजरायेस्ते ७९ चूर्णकाः शाल्मलीविशेषाः पारिभद्रकोमंदारः ८० मुचुकुंदा मुचिलिंदाइतिपाठांतरं ८१ ८२ पुष्पिताः संतीतिशेषः तान्पश्येत्याह पुष्पितानिति समासोक्त्यलंकारः ८३ तानेवोपमामुखेनोपपादयति वातेति ८४ ८५ नैकरसास्वादसम्मोदितइव अने

गिरिप्रस्थास्तुसौमित्रेसर्वतःसंप्रपुष्पितैः निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःप्रदीप्ताइवकिंशुकैः ७५ पंपातीररुहाश्चेमेसंसिक्तामधुगंधिनः मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्चपुष्पिताः ७६ केतक्यःसिंदुवाराश्चवासंत्यश्चसुपुष्पिताः मातुलिंगाश्चपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चसर्वशः ७७ चिरिबिल्वामधूकाश्चवंजुलाबकुलास्तथा चंपकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ७८ पद्मकाश्चैवशोभंतेनीलाशोकाश्चपुष्पिताः लोध्राश्चगिरिपृष्ठेषुसिंहकेसरपिंजराः ७९ अंकोलाश्चकुरंटाश्चचूर्णकाःपारिभद्रकाः चूताःपाटलयश्चापिकोविदाराश्चपुष्पिताः ८० मुचुकुंदार्जुनाश्चैवदृश्यंतेगिरिसानुषु केतकोद्दालकाश्चैवशिरीषाःशिंशपाधवाः ८१ शाल्मल्यःकिंशुकाश्चैवरक्ताःकुरबकास्तथा तिनिशानक्तमालाश्चचंदनाःस्यंदनास्तथा ८२ हिंतालास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिःपरिवेष्टितान् ८३ द्रुमान्पश्येहसौमित्रेपंपायारुचिरान्बहून् वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान् ८४ लताःसमनुवर्तंतेमत्ताइववरस्त्रियः पादपात्पादपंगच्छन्शैलाच्छैलंवनाद्वनं ८५ वातिनैकरसास्वादसम्मोदितइवानिलः केचित्पर्याप्तकुसुमाःपादपामधुगंधिनः ८६ केचिन्मुकुलसंवीताःश्यामवर्णाइवाबभुः इदंमृष्टमिदंस्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि ८७ रागरक्तोमधुकरःकुसुमेष्वेवलीयते निलीयपुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति मधुलुब्धोमधुकरःपंपातीरद्रुमेष्वसौ ८८ इयंकुसुमसंघातैरुपस्तीर्णासुखाकृता स्वयंनिपतितैर्भूमिःशयनप्रस्तरैरिव ८९ विविधाविविधैःपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु विस्तीर्णाःपीतरक्ताभाःसौमित्रेप्रस्तराःकृताः ९० हिमांतेपश्यसौमित्रेवृक्षाणांपुष्पसंभवं पुष्पमासेहितरवःसंघर्षादिवपुष्पिताः ९१ आव्हयंतइवान्योन्यंनगाःषट्पदनादिताः कुसुमोत्तंसविटपाःशोभंतेबहुलक्ष्मण ९२ एषकारंडवःपक्षीविगाह्यसलिलंशुभं रमतेकांतयासार्धंकाममुद्दीपयन्निव ९३

करसास्वादेन जातहर्षइव ८६ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पांतरं गच्छन् उत्प्रेक्षते इदंमृष्टंइति मृष्टं मधुरं ८७ ८८ स्वयंनिपतितैःकुसुम समूहैः रुपस्तीर्णेयं भूमिः शयनप्रस्तरैः शयनार्थतल्पप्रसरणैरिव सुखाकृता सुखकरी सुखप्रियादानुलोम्यइतिडाच् ८९ विविधैस्तैःपुष्पैर्नगसानुषु विस्तीर्णाःपीतरक्ताभाः अतएव विविधाःप्रस्तराः शय्याः कृताइत्युत्प्रेक्षा ९० हिमांते शिशिरांते पुष्पमासे चैत्रे संघर्षात्स्पर्धा ९१ नगावृक्षाः विटपाः शाखाः कुसुमयुक्त शाखावंतइत्यर्थः ९२ उद्दीपयन्निव ममेतिशेषः ९३ ७ ७ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मंदाकिन्यास्तत्सदृशः पंपायाः अतिशयोक्तिरत्र यतइदं मनोरमं अतोयज्जगति तस्यागुणाविरख्याताएतत्स्थाने युक्तमित्यर्थः ९४ वसेमहि तयासहेतिशेषः
शक्राय शक्रपदप्राप्तये ९५ उक्तमेवानुरागातिशयेन पुनराह नहीति अन्येषु रूरवांतरेषु ९६ ९७ इमां पंपां पुष्करैरासमंतायुतां ९८ ९९ स्मृत्वा स्मारयित्वा
दीपयं तीवेत्यन्वयः १०० विरहीकृतं विरहितंकृतं पश्येत्यनुकर्षः संचरंतः मृगीभिःसहितामृगाइतिशेषः १ २ स्वस्तिभवेदित्यस्यैव विवरणं जीवेय
मिति यदि सा मया सहैवंभूतं पद्मानां सौगधिकानांच गंधवहं पवनं सेवेत तदा जीवेयमित्यन्वयः ३ पंपावनवायुं ये नायिकयासह सेवंते ते धन्या

मंदाकिन्यास्तुयदिदंरूपमेतन्मनोहरं स्थानेजगति विरख्याताः गुणास्तस्यामनोरमाः ९४ यदिदृश्येतसासाध्वीयदिचेदवसेमहि
स्पृहयेयंनशक्रायनायोध्यायैरघूत्तम ९५ नह्येवंरमणीयेषुशाद्वलेषुतयासह रमतोमेभवच्चिंतानस्पृहान्येषुवाभवेत् ९६ अमी-
हिविविधैःपुष्पैस्तरवोविविधच्छदाः काननेऽस्मिन्विनाकांतांचिंतामुत्पादयंतिमे ९७ पश्यशीतजलांचेमांसौमित्रेपुष्करायुतां
चक्रवाकानुचरितांकारंडवनिषेवितां ९८ प्लवैःक्रौंचैश्चसंपूर्णांमहामृगनिषेवितां अधिकंशोभतेपंपाविकूजद्भिर्विहंगमैः ९९
दीपयंतीवमेकामंविविधामुदिताद्विजाः श्यामांचंद्रमुखींस्मृत्वाप्रियांपद्मनिभेक्षणां पश्यसानुषुचित्रेषुमृगीभिःसहितान्मृगा
न् १०० मांपुनर्मृगशावाक्ष्यावैदेह्याविरहीकृतं व्यथयंतीवमेचित्तंसंचरंतस्ततस्ततः १ अस्मिन्सानुनिरम्येहिमत्तद्विजगणाकु
ले पश्येयंयदितांकांतांततःस्वस्तिभवेन्मम २ जीवेयंखलुसौमित्रेमयासहसुमध्यमा सेवेतयदिवैदेहीपंपायाःपवनंशुभं ३
पद्मसौगंधिकवहंशिवंशोकविनाशनं धन्यालक्ष्मणसेवंतेपंपायावनमारुतं ४ श्यामापद्मपलाशाक्षीप्रियाविरहितामया कथंधारय
तिप्राणान्विवशाजनकात्मजा ५ किंनुवक्ष्यामिधर्मज्ञंराजानंसत्यवादिनं जनकंपृष्टसीतंतंकुशलंजनसंसदि ६ यामामनुगता
मंदंपित्राप्रस्थापितंवनं सीताधर्मंसमास्थायक्वनुसावर्त्ततेप्रिया ७ तयाविहीनःकृपणःकथंलक्ष्मणधारये यामामनुगताराज्याद्भ्रष्टं
विहतचेतसं ८ तच्चार्वंचितपद्माक्षंसुगंधिशुभमव्रणं अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमतिर्मम ९ स्मितहास्यांतरयुतंगुणवन्म
धुरंहितं वैदेह्यावाक्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मण १० प्राप्यदुःखंवनेश्यामामांमन्मथविकर्षितं नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्व
भ्यभाषत ११

इत्यर्थः ४ विवशा शत्रुवशत्वात् ५ पृष्टा सीता क्वेति येन तं किंनु कुशलं वक्ष्यामि ६ मंदं मंदभाग्यं ७ धारये प्राणानितिशेषः
८ अंचिते पूजिते पद्मतुल्ये अक्षिणी यत्र तादृशं ९ स्मितेन ईषद्धास्येन हास्येन विनोदवचनेनांतरे मध्येएवयुतं नत्वोष्ठप्रदेशाद्बहिरितिपतिव्रतालक्ष्मण
सूचनं इदं पूर्ववर्णितमुखान्वयि कश्चित्तु प्रसन्नहास्यविशेषेण युतमिति वाक्यविशेषणमाह गुणवत् प्रसादवत् मधुरं अपरुषाक्षरं १० वने दुःखं प्राप्यापि न
ष्टदुःखेव ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क सा स्नुषा कथं किंप्रकारेतिच पृच्छंतीं किंनु वक्ष्यामि यथाजातं वक्ष्यामिवा अन्यथावोभयमपि वक्तुं नशक्यतइत्यर्थः १२ १३ अव्ययमनपायार्थं १४
संस्तंभ शोकंनिरुंधीत्यर्थः अकलुषात्मनामपीदृशानां शोकमनसां मतिर्मंदानेतिन अपितु मंदैव १५ अतः स्मृत्वेत्यादि संयोगाविप्रयोगांता इतिन्यायेन
प्रियविषयेऽवश्यंभावि वियोगदुःखं स्मृत्वा स्नेहं त्यज विपक्षे बाधकमाह अतिस्नेहेति आर्द्रा जलसिक्तापि एवं शांतमपि चित्तं अतिस्नेहसंबंधेन तद्वियो
गजशोकदीपेन दीप्यतैवेतिभावः १६ ततोभ्यधिकं पातालादभ्यधिकं गुप्तदेशं नभविष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः १७ तावत्प्रथमं प्रवृत्तिःवासिरृत्तांतः १८ दितिरस्कर
मातुः १९ स्वास्थ्यं धैर्यं स्वस्वभावरूपं नष्टः कार्यावश्यंसेव्योऽर्थोएषां तैः पुंभिः सोर्थोऽयत्ने यत्नाभावेसति नाधिगम्यते १२० अतउत्साहइति बलवान्कार्यसाधनसम

किंनुवक्ष्याम्ययोध्यायांकौशल्यांहिनृपात्मज कसास्नुषेतिपृच्छंतींकथंचातिमनस्विनीं १२ गच्छलक्ष्मणपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलं नह्य
हंजिवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजां १३ इतिरामंमहात्मानंविलपंतमनाथवत् उवाचलक्ष्मणोभ्राता वचनंयुक्तमव्ययं १४ संस्तंभराम
भद्रंतेमाशुचःपुरुषोत्तम नेदृशानांमतिर्मंदाभवत्यकलुषात्मनां १५ स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्यजस्नेहंप्रियेजने अतिस्नेहपरिष्वंगा
द्वर्तिरार्द्रापिदह्यते १६ यदिगच्छतिपातालंततोभ्यधिकमेववा सर्वथारावणस्तातनभविष्यतिराघव १७ प्रवृत्तिर्लभ्यतांतावत्तस्यपा
पस्यरक्षसः ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति १८ यदियातिदितेर्गर्भंरावणःसहसीतया तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिलीं
१९ स्वास्थ्यंभद्रंभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः अर्थोहिनष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते २० उत्साहोबलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलं
सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभं २१ उत्साहवंतःपुरुषानावसीदंतिकर्मसु उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्यामजानकीं २२
त्यज्यतांकामवृत्तत्वंशोकंसंन्यस्यपृष्ठतः महात्मानंकृतात्मानमात्मानंनावबुध्यसे २३ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः त्यज्यशोकं
चमोहंचरामोधैर्यमुपागमत् २४ सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः रामःपंपांसुरुचिरांरम्यांपारिप्लवद्रुमां २५ निरीक्ष्यमाणः
सहसामहात्मासर्वंवनंनिर्झरकंदरंच उद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुःखोपहतःप्रतस्थे २६ ७ ७ ७ ७

र्थः २१ उत्साहमात्रं शत्रुसंहारे पौरुषं १२२ कामवृत्तत्वं कामपरतंत्रत्वं शोकं पृष्ठतः संन्यस्य कामजशोकसेवने कामस्य वृद्धेस्तत्सेवनं पृष्ठतः कृत्वेत्य-
र्थः महात्मानं रजस्तमोमलास्पृष्टचित्तं निरतिशय शौर्यधैर्यादिस्वभावचित्तंच कृतात्मानं श्रुतिस्मृत्यादिषु गुरुभिः शिक्षितस्वरूपं किंनावबुध्यसे यद्यपीश्वरस्य लोक
वद्धर्माधर्माश्रियंचित्तं नास्ति तथापि मायिकं तदनाश्रयं तदस्ति तत्स्वीकारे बाधकाभावात् २३ एवं द्वित्रिवचनमात्रेण शुद्धसत्वप्रकृतिकत्वात् आरोपितशोकादि संत्यज्य
धैर्यमुपागमत् मोहः कामजोमोहजश्च शोकः २४ अतिक्रामत् अत्यक्रामत् पारिप्लुवावायुचंचलास्तीरद्रुमायस्यां तां २५ विचार्य लक्ष्मणोक्तेर्युक्तत्वमितिशेषः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मेण संस्तंभरामेत्यादिनीतिरूपधर्मबोधनेन बलेन गच्छति पाताल मित्यादिस्वबलकथनेनच २७ एवं वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणं दर्शयति तावितिवितत्रसे वितत्रास
वाल्यानीतत्वशंकया त्रासः इष्टमिष्टभोजनादिविषयचेष्टामपि नैवचिचेष्टच नचकारच विभ्रांतिमत्तस्य बभूव चित्तमित्याधुनिकपाठे तस्य सुग्रीवस्य चित्तं
तद्दर्शनेन विभ्रांतिमद्दयवद्बभूवेत्यर्थः २८उक्तमेव विवृणोति सताविति भयभारभग्नः भयभारेण भग्नोत्साहः २९ तमाश्रमं मतंगशापाद्वालिना दुष्प्र
वेशं अतएव शरण्यं सेवितांतं सेवितमध्यं सेवितप्रांतंवा तौदृष्ट्वा त्रस्ताहरयःवालिप्रेरितबुध्या भीताः विजग्मुः गताः १३० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय-
णतिलकेवाल्मीकीये किष्किंधाकांडेप्रथमः सर्गः १ ७० ७ ७ तदेव विस्तारयति तौत्विति १ नव्यतिष्ठत नव्यवस्थितोभूत् २ व्यवससाद विषण्ण
मभूत् ३ अवस्थितिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवं विमृश्य सचिवैःसह विचार्य ४ ततः विचारानंतरं प्रस्थानेच्छयासचिवेभ्यःशशंसभयहेतुमितिशेषः ५तमेवाहएवमिति

तंमत्तमातंगविलासगामीगच्छंतमव्यग्रमनामहात्मा सलक्ष्मणोराघवमिष्टचेष्टोररक्षधर्मेणबलेननचैव २७ तावृष्यमूकस्यसमीपचारीच
रन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वीवितत्रसेनैवचिचेष्टचेष्टं २८ सतौमहात्मागजमंदगामीशाखामृगस्तत्रचरन्चरंतौ
दृष्ट्वाविषादंपरमंजगामचिंतापरीतोभयभारभग्नः २९ तमाश्रमंपुण्यसुखंशरण्यंसदैवशाखामृगसेवितांतं त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोविजग्मुर्महौज
सौराघवलक्ष्मणौतौ ३० इत्यार्षेश्रीम० वा० किष्किंधाकांडेप्रथमःसर्गः १ ७ तौतुदृष्ट्वामहात्मानौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ वरायुधधरौ
वीरौसुग्रीवःशंकितोभवत् १ उद्विग्नहृदयःसर्वादिशःसमवलोकयन् नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिद्देशेवानरपुंगवः २ नैवचक्रेमनःस्थातुंवीक्ष्य
माणोमहाबलौ कपेःपरमभीतस्यचित्तंव्यवससादह ३ चिंतयित्वासधर्मात्माविमृश्यगुरुलाघवं सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैस्तैर्वान
रैःसह ४ ततःससचिवेभ्यस्तुसुग्रीवःप्लवगाधिपः शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ ५ एतौवनमिदंदुर्गंवालिप्रणिहितौध्रुवं छ
द्मनाचीरवसनौप्रचरंताविहागतौ ६ ततःसुग्रीवसचिवादृष्ट्वापरमधन्विनौ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमं ७ तेक्षिप्रमभिगम्या
थयूथपायूथपर्षभं हरयोवानरश्रेष्ठंपरिवार्योपतस्थिरे ८ एवमेकायनगताःप्लवमानागिरेर्गिरिं प्रकंपयंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिच
९ ततःशाखामृगाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् १०

छद्मना विश्वासार्थं ऋषिवेषेणेत्यर्थः ध्रुवमित्यु
त्प्रेक्षायां अतोज्ञात्वा प्रस्थातव्यमित्याशयः ६ ततः सुग्रीवोत्त्य नंतरं सुग्रीवसचिवास्तौ परमधन्विनौ अतएव शंकास्पदौ दृष्ट्वा तस्मात्पूर्वमधिष्ठितात्गिरितटादन्यत्तस्यै
व गिरेःशिखरं जग्मुःसुग्रीवेनसहेतिशेषः अन्यंशिखरमितिपाठे पुंस्त्वमार्षं ७ ते क्षिप्रं शिखरांतरमभिक्रम्य प्राप्य यूथपर्षभं वानरश्रेष्ठं सुग्रीवं परिवार्योपतस्थिरे उ
पविष्टाः ८ उक्तमेव विवृणोति एवमिति उक्तरीत्या स्थितिगतिभयाभयसुखदुःखादावे कायनमेकमार्गसमानत्वं गताः गिरेः प्रागधिष्ठितगिरिशृंगाद्गिरिं तस्यैव शिखरां
तरं मृगत्रासादिकुर्वंतोययुर्गतवंतः ९ १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ सुग्रीवसचिवाहनुमदादयः १२ वालिकिल्बिषेण वालिप्रवर्तनया किल्बिषाद्धयाच्छंकितं १३ संभ्रमश्चित्तक्षोभः वालिकृते वालिनिमित्तं सर्वैर्वानरैः मलयोमलय
पर्यायोऋष्यमूकः १४ यस्माद्वालिनः १५ तदेवाह्वादराघस्मात्तवेति पूर्वजाद्वालिनः इह पर्वते तस्मात्ते भयं नपश्यामीत्यन्वयः १६ शाखामृगत्वं बहुचेष्टचपल
चित्तमर्कटत्वं तदेवाह लघुचित्ततयेति लघु चपलं १७ ननु ततोभयाभावेपि तत्प्रेरिताद्भयं तत्राह बुद्धीति इंगितैरंतराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुध्या निश्च
यात्मकेन विज्ञानेन पारक्याशयज्ञानेन संपन्नःसन्नदुचितं सर्वमाचर सर्वभूतानि निजशास्यप्रजाजातं १८ नेदं भयं चापलमूलमित्याह सुग्रीवइति १९
तदेवाह दीर्घेति २० ननु वनचारिणा वानरेण वालिना कुतोऽनयोःप्रवर्त्तना तत्राह राजानइति बहुमित्राःजात्यंतरेष्वपि मित्रवंतः यथा दशरथोगृध्रराजेन

आप्लवंतोहरिवराःसर्वतस्तंमहागिरिं मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्तदा ११ ततःसुग्रीवसचिवाःपर्वतेंद्रेसमाहिताः संगम्यकपिमु
ख्येनसर्वेप्रांजलयःस्थिताः १२ ततस्तुभयसंत्रस्तंवालिकिल्बिषशंकितं उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवंवाक्यकोविदः १३ संभ्रमस्त्य
ज्यतामेषसर्वैर्वालिकृतेमहान् मलयोयंगिरिवरोभयंनेहास्तिवालिनः १४ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंविद्रुतोहरिपुंगव तंक्रूरदर्शनंक्रूरं
नेहपश्यामिवालिनं १५ यस्मात्तवभयंसौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः सनेहवालीदुष्टात्मानतेपश्याम्यहंभयं १६ अहोशाखामृगत्वंतेव्य
क्तमेवप्लवंगम लघुचित्ततयात्मानंनस्थापयसियोमतौ १७ बुद्धिविज्ञानसंपन्नइंगितैःसर्वमाचर नह्यबुद्धिंगतोराजासर्वभूतानि
शास्तिहि १८ सुग्रीवस्तुशुभंवाक्यंश्रुत्वासर्वंहनूमतः ततःशुभतरंवाक्यंहनूमंतमुवाचह १९ दीर्घबाहुविशालाक्षौशरचापा
सिधारिणौ कस्यनस्याद्भयंदृष्ट्वाह्येतौसुरसुतोपमौ २० वालिप्रणिहितावेवशंकेऽहंपुरुषोत्तमौ राजानोबहुमित्राश्चविश्वासोना
त्रहिक्षमः २१ अरयश्चमनुष्येणविज्ञेयाश्छद्मचारिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषुप्रहरंत्यपि २२ कृत्येषुवालीमेधावीराजा
नोबहुदर्शिनः भवंतिपरहंतारस्तेज्ञेयाःप्राकृतैर्नरैः २३ तौत्वयाप्राकृतेनेवगत्वाज्ञेयौप्लवंगम इं
गितानांप्रकारैश्चरूपव्याभाषणेनच २४ ॰ ॰ ॰

मित्रवान् एवं वालिनापि नरमैत्र्यं संभावितमिति भा
वः २१ नन्वथापि तापसाभ्यां कुतोभयं तत्राह अरयश्चेति यतस्ते छद्मचारिणोऽतोविज्ञेयाःयतश्च विश्वस्तानां वंचनया प्राप्तविश्वासानामरीणां स्वयमविश्व
स्ताश्छिद्रेषु प्रहारावकाशेषु प्रहरंति अतोविज्ञेयाइत्यर्थः २२ उक्तमुपनयति कृत्येष्विति राजानोबहुदर्शिनः नानाविधवंचनोपायज्ञाःपरहंतारोभवंति ते ए
ते प्राकृतैःप्राकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाःज्ञातव्यांतराशयाः २३ यतएवमतस्ताविति प्राकृतेनेव उदासीनेनेव इंगितानां प्रकारैर्विशेषैः रूपेण सौम्यासौम्याकारेण व्याभा
षणेन तत्तत्प्रसंगेदीयमानोत्तरेणच २४ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नयोर्मनुष्ययोर्यदि त्वयि समीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरादौ संतुष्टमनसौ तदा तयोरभिमुखं स्थित्वा ममेव प्रशंसाभिस्तद्बोधकवाक्यैरिंगितै
र्मामकाभिप्रायबोधनैर्मयि तौ विश्वासयन् अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ यद्वाममेवाभिमुखं यथातथा स्थित्वा प्रशंसाभिस्तयोस्तुतिभिरिंगितैः स्वीयैस्तावा
लानि मयि च विश्वासयन् पृच्छेत्यन्वयः स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्यादृशवचनकथनसंभावनया तन्निरासायेति बोध्यं २५ २६ प्रश्नावसरं दर्शयति शुद्धेति यदि
तो शुद्धात्मानावस्मासु द्वेषरहितौ जानीहि ज्ञास्यसि तर्ह्येव तदभिमतं प्रयोजनं पृच्छ उपसंहरति व्याभाषितैरिति दुष्टताऽदुष्टताचेति तंत्रेण पदच्छेदः २७ २८

लक्षयस्वतयोर्भावंप्रहृष्टमनसौयदि विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्चपुनःपुनः २५ ममैवाभिमुखंस्थित्वा पृच्छत्वंहरिपुंगव प्रयोजनंप्र
वेशस्यवनस्यास्यधनुर्धरौ २६ शुद्धात्मानौयदित्वेतौजानीहित्वंप्लवंगम व्याभाषितैर्वारूपैर्वाविज्ञेयादुष्टताऽनयोः २७ इत्येवंक
पिराजेनसंदिष्टोमारुतात्मजः चकारगमनेबुद्धिंयत्रतौरामलक्ष्मणौ २८ तथेतिसंपूज्यवचस्तुतस्यकपेःसुभीतस्यदुरासदस्य महा
नुभावोहनुमान्ययौतदासयत्ररामोऽतिबलीसलक्ष्मणः २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः
२ ७ ७ वचोविज्ञायहनुमान्सुग्रीवस्यमहात्मनः पर्वताद्दृष्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्रराघवौ १ कपिरूपंपरित्यज्यहनुमा
न्मारुतात्मजः भिक्षुरूपंततोभेजेशठबुद्धितयाकपिः २ ततःसहनुमान्वाचाश्लक्ष्णयासुमनोज्ञया विनीतवदुपागम्यराघवौ
प्रणिपत्यच ३ आबभाषेचतौवीरौयथावत्प्रशशंसच संपूज्यविधिवद्वीरौहनुमान्वानरोत्तमः ४ उवाचकामतोवाक्यंमृदु
सत्यपराक्रमौ राजर्षिदेवप्रतिमौतापसौसंशितव्रतौ ५ देशंकथमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ त्रासयंतौमृगगणानन्यांश्च
वनचारिणः ६ पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौसमंततः इमांनदींशुभजलांशोभयंतौतरस्विनौ ७ धैर्यवंतौसुवर्णाभौकौयु
वांचीरवाससौ निश्वसंतौवरभुजौपीडयंताविमाःप्रजाः ८ सिंहविप्रेक्षितौवीरौमहाबलपराक्रमौ शक्रचापनिभेचापेगृहीत्वाशत्रुना
शनौ ९ श्रीमंतौरूपसंपन्नौवृषभश्रेष्ठविक्रमौ हस्तिहस्तोपमभुजौद्युतिमंतौनरर्षभौ १०

२९ अधरमानः इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणति
लके वाल्मीकीये किष्किधाकांडे द्वितीयःसर्गः २ ७ विज्ञाय तात्पर्यतो ज्ञात्वा १ भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपं षठबुद्धितया अविश्वस्तबुद्धितया
२ विनीतवत् विनीतयोग्यं ३ यथावत्प्रशशंस नतु मिथ्यास्तुतिरित्यर्थः आबभाषे व कुमभिमुखीचकार संपूज्य वाचा प्रशस्य ४ कामतः सुग्रीवोपदेशावि
रुद्ध स्वेच्छातः राजर्षिच देवौच तत्प्रतिमौ ५ वरवर्णिनौ ब्रम्हचारिश्रेष्ठौ अन्यांश्च रक्षोसुरादीन् ६ समंततो वीक्षमाणौ किंचिद्वस्त्वन्वेषमाणाविवेत्यर्थः इमांन
दीमिति सरस्यपि विस्तृतत्वेन नदीत्वोपचारः इति केचित् नद्येवेत्यन्ये ७ शोभनो वर्ण आभा कांतिश्च ययोस्तौ निश्वसंतौ किंचिद्दुःखवशेनेति शेषः इमावन्याः प्रजाः पीडयंतौ स्वरूप
मात्रइति शेषः ८ ९ हस्तः शुंडादंडः १० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राज्यार्हौ देवतुल्यौ देशं हित्वा कथमिहागताविवित्यर्थः आकारतोमहाराजत्वनिश्चयादेवमुक्तिः ११ देवलोकादिह भूतले आगताविव १२ १३ समदौ हृष्टौ गो वृषौ तरुणवृषभाविव १४ १५ चित्रमनुलेपनं स्वर्णजलरूषणं ययोस्तौ हेमभूषिते वज्रेयथा १६ १७ १८ निर्मुक्तौ मुक्तकंचुकौ कस्मादे कस्माद्धेतोर्नाभि भाषथः प्रत्युत्तरमितिशेषः १९ ननु कस्त्वं कस्यवा यस्यास्माभिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह सुग्रीवइति सुग्रीवस्याक्षुद्रत्वबोधनाय तत्स्तुतिपूर्वकमुक्तिः विनिकृतो

प्रभयापर्वतेंद्रोऽसौयुवयोरवभासितः राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमिहागतौ ११ पद्मपत्रेक्षणौवीरौजटामंडलधारिणौ अन्योन्यस दृशौवीरौदेवलोकादिहागतौ १२ यदृच्छयेवसंप्राप्तौचंद्रसूर्यौवसुंधरां विशालवक्षसौवीरौमानुषौदेवरूपिणौ १३ सिंहस्कं धौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ आयताश्चसुवृत्ताश्चबाहवःपरिघोपमाः १४ सर्वभूषणभूषार्हाःकिमर्थंनविभूषिताः उभौयो ग्यावहंमन्येरक्षितुंपृथिवीमिमां १५ ससागरवनांकृत्स्नांविंध्यमेरुविभूषितां इमेचधनुषीचित्रेश्लक्ष्णेचित्रानुलेपने १६ प्रकाशे तेयथेंद्रस्यवज्रेहेमविभूषिते संपूर्णाश्चशितैर्बाणैस्तूणाश्चशुभदर्शनाः १७ जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः महाप्रमाणौवि पुलौतप्तहाटकभूषणौ १८ खड्गावेतौविराजेतेनिर्मुक्तभुजगाविव एवंमांपरिभाषंतंकस्माद्वैनाभिभाषथः १९ सुग्रीवोनामधर्मात्माक श्चिद्वानरपुंगवः वीरोविनिकृतोभ्रात्राजगद्भ्रमतिदुःखितः २० प्राप्तोहंप्रेषितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना राज्ञावानरमुख्यानांहनुमान्ना मवानरः २१ युवाभ्यांसहिधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति तस्यमांसचिवंवित्तवानरंपवनात्मजं २२ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नंसुग्रीवप्रि यकारणात् ऋष्यमूकादिहप्राप्तंकामगंकामचारिणं २३ एवमुक्त्वातुहनुमांस्तौवीरौरामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलःपुन र्नोवाचकिंचन २४ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् प्रहृष्टवदनःश्रीमान्भ्रातरंपार्श्वतःस्थितं २५ सचिवोयंकपीं द्रस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः तमेवकांक्षमाणस्यममांतिकमिहागतः २६ तमभ्यभाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिं वाक्यज्ञंमधुरैर्वा क्यैःस्नेहयुक्तमरिंदमं २७ नानृग्वेदविनीतस्यनायजुर्वेदधारिणः नासामवेदविदुषःशक्यमेवंविभाषितुं २८

निरस्तः २० २१ ननुत्वद्रा ज्ञाऽस्मत्समीपे प्रेषणं किमर्थंतत्राह युवाभ्यामिति २२ वानरराजसचिवस्य मानुषंरूपं कुतस्तत्राह भिक्षुरूपेति अनेन शुद्धवानरत्वमेवनेत्यपि बोधितं ईदृशं वेत्तेतिप्राक्तनेनान्वयः २३ २४ २५ तमेवसुग्रीवमेव कांक्षमाणस्येच्छत इत्यर्थः २६ तमभ्यभाष अभिभाषस्वेतियावत् वाक्येति वाक्यज्ञं वाक्यरचनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषेत्यन्वयः २७ विनयःप्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः ऋग्वेदविषये तद्धीनोयोनभवति तेन एकैकानुवाकेऽनुवाकांतरसांकर्येण तद्धारण स्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारणाहीनभिन्नेन गायनविषयोहादेर्दुर्ज्ञेयत्वात्सामवेदज्ञानहीनभिन्नेनैवंप्रभाषितुं शक्यं नतद्धीनेनेत्यर्थः षष्ठ्यार्थी शेषेवा यद्वा तद्धी नैरेवं प्रभाषितुं नशक्यं अशक्यमित्यर्थः तेनायं सर्वथा तज्ज्ञइति नोपेक्षार्हइतिव्यंग्यं २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनु वेदमात्राध्यायिना न किं विद्वाजमंत्रादि ज्ञातुंशक्यं तत्राह नूनमिति कृत्स्नं पदंतदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितं व्याकर्णबोध्यसाधुत्वस्यार्थघटित
त्वात् अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितं तथाश्रवणे हेतुमाह बह्विति २९ इंगितैरप्यसौ विश्वासयोग्यइत्याह नमुखेइति दोषः संविदितोव्यवहारकालेइतिशे
षः ३० अथ वचनरचनासौष्ठवमाह अविस्तरं नातिविस्तरमित्यर्थः असंदिग्धं असंदिग्धार्थमसंदिग्धाक्षरंच अविलंबितं अनेनास्खलद्गीस्त्वं अव्यथं
नविद्यते श्रोतृश्रुतेर्व्यथा यस्मात्तादृशं तेनाश्रुतिकटुवर्णमित्यर्थः उरस्थं मध्यमारूपेण कंठगं वैखरीरूपेण कंठविवराच्छ्रोतृश्रोत्रं गतं अतएवमध्यमस्वरं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः ३१ संस्कारमंत्रसंपन्नां संस्काराणां क्रमे क्रमणजनने संपन्नां समर्थां विशिष्टानुपूर्वीविशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्तत्तद्व
र्णाकारसंस्कारानंतःकरणे उत्पाद्य तत्क्रमेण क्रमवद्वर्णावभासपदवाक्यज्ञानमितिवाक्यपदीयादौस्पष्टं तेन मध्यमवृत्त्योच्चारणं सूचितं तदाहाद्रुताम

नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेनबहुधाश्रुतं बहुव्याहरताऽनेननकिंचिदपशब्दितं २९ नमुखेनेत्रयोश्चापिललाटेचभ्रुवोस्तथा अन्येष्व
पिचसर्वेषुदोषःसंविदितःक्वचित् ३० अविस्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्यथं उरस्थंकंठगंवाक्यंवर्ततेमध्यमस्वरं ३१ संस्कारक्र
मसंपन्नामद्रुतामविलंबितां उच्चारयतिकल्याणींवाचंहृदयहर्षिणीं ३२ अनयाचित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थया कस्यना
राध्यतेचित्तमुद्यतासेररेरपि ३३ एवंविधोयस्यदूतोनभवेत्पार्थिवस्यतु सिध्यंतिहिकथंतस्यकार्याणांगतयोनघ ३४ एवंगुण
गणैर्युक्तायस्यस्युःकार्यसाधकाः तस्यसिध्यंतिसर्वेऽर्थादूतवाक्यप्रचोदिताः ३५ एवमुक्तस्तुसौमित्रिःसुग्रीवसचिवंकपिं अभ्य
भाषतवाक्यज्ञोवाक्यज्ञंपवनात्मजं ३६ विदितानोगुणाविद्वन्सुग्रीवस्यमहात्मनः तमेवचावांमार्गावःसुग्रीवंप्लवगेश्वरं ३७
यथाब्रवीषिहनुमन्सुग्रीववचनादिह तत्तथाहिकरिष्यावोवचनात्तवसत्तम ३८ तत्तस्यवाक्यंनिपुणंनिशम्यप्रहृष्टरूपःपव
नात्मजःकपिः मनःसमाधायजयोपपत्तौसख्यंतदाकर्तुमियेषताभ्यां ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० किष्किंधा० तृतीयःसर्गः
३ ४ ततःप्रहृष्टोहनुमान्कृत्यवानितितद्वचः श्रुत्वामधुरभावंचसुग्रीवंमनसागतः १

विलंबितामिति अतएव हृदयहर्षिणीं ३२ त्रि
स्थानव्यंजनस्थया त्रिषुस्थानेषु उरःकंठशिरःसु यद्व्यंजनमभिव्यक्तिस्तया तिष्ठति श्रोतृग्राह्यस्वरूपंलभते तादृश्या अनेननित्यएवस्फोटरूपःशब्दइति
सूचितं नाराध्यते नानुकूल्यते ३३ कार्याणां गतयःपरिपाकाः ३४ दूतवाक्यप्रचोदिताः तद्वाक्यबोधिताः ३५ एवमुक्तः रामेणेतिशेषः ३६ नौ आवयोस्तमेव
सुग्रीवमेव मार्गावः मार्गयावः ३७ यथाब्रवीषि सख्यमिच्छतीतियद्वादीस्तत्तथैव करिष्यावइत्यर्थः ३८ जयोपपत्तौ सुग्रीवस्येतिशेषः ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्यां ३९
इतिश्रीरामाभिरामीये वा० किष्किंधाकांडे तृतीयःसर्गः ३ तद्वचःसचिवोयंकपींद्रस्यसुग्रीवस्यमहात्मनस्तमेवकांक्षमाणस्यममांतिकमुपागतइति रामवचोमहा
त्मनइति सोपचारप्रयोगतःसुग्रीवविषये मधुरभावंसौम्यभावंश्रुत्वा तमेवकांक्षमाणइत्यनेन सुग्रीवे रामःकिंचित्कृत्यवानिति विज्ञाय प्रहृष्टःसुग्रीवं सुग्रीवाभिम
तसिद्धिं मनसा गतोहृष्टवान् १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवविवृणोति भाव्यइति अवश्यं भावीत्यर्थः यदयं महापुरुषः कृत्यवान् प्रयोजनसापेक्षः प्राप्त एतत्कृत्यंच उपागतं सुग्रीवंप्राप्तमित्यर्थः २ एवंसुहृदयत्व
मवगत्यस्व स्वाम्युक्तं पृच्छति ततइति ३ पंपाकानने मंडितमलंकृतं घोरमन्यदितिशेषः ४ रामचोदितः इंगितेनेतिशेषः आचचक्षे बोधितवान् ५ ६ पितामह
इव पालकत्वेनेत्यर्थः ७ ८ निर्देशोवियोगः तत्पारगः तस्य समाप्तकल्पत्वादेवमुक्तं ९ संयुक्तः संयुज्यमानः भ्रष्टः किंचिन्निमित्तवशात् १० ११ अवरः

भाव्योराज्यागमस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः यदयंकृत्यवान्प्राप्तः कृत्यंचैवदुपागतं २ ततः परमसंहृष्टोहनुमान्प्लवगोत्तमः प्र
त्युवाचततोवाक्यंरामंवाक्यविशारदं ३ किमर्थंत्वंवनंघोरंपंपाकाननमंडितं आगतः सानुजोदुर्गंनानाव्यालमृगायुतं ४ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वा लक्ष्मणोरामचोदितः आचचक्षेमहात्मानंरामंदशरथात्मजं ५ राजादशरथोनामद्युतिमान्धर्मवत्सलः चातुर्व
र्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभिपालयन् ६ नद्वेष्टाविद्यतेतस्यसतुद्वेष्टिनकंचन सतुसर्वेषुभूतेषुपितामहइवापरः ७ अग्नि
ष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः तस्यायंपूर्वजः पुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः ८ शरण्यःसर्वभूतानांपितुर्निर्देशपारगः ज्ये
ष्ठोदशरथस्यायंपुत्राणांगुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंयुक्तोसंयुक्तोराज्यसंपदा राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुंवनेसार्धमिहागतः १०
भार्ययाचमहाभागसीतयानुगतोवशी दिनक्षयेमहातेजाःप्रभयेवदिवाकरः ११ अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः कृतज्ञस्यब
हुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनामतः १२ सुखार्हस्यमहार्हस्यसर्वभूतहितात्मनः ऐश्वर्येणविहीनस्यवनवासेरतस्यच १३ रक्षसाऽपहृताभा
र्यारहितेकामरूपिणा तच्चनज्ञायतेरक्षःपत्नीयेनास्यवाहृता १४ दनुर्नामदितेःपुत्रःशापाद्राक्षसतांगतः आख्यातस्तेनसुग्रीवःसम
र्थोवानराधिपः १५ सज्ञास्यतिमहावीर्यस्तवभार्यापहारिणं एवमुक्त्वादनुःस्वर्गंभ्राजमानोदिवंगतः १६ एतत्तेसर्वमाख्यातंयाथातथ्ये
नपृच्छतः अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणंगतौ १७ एषदत्वाचवित्तानिप्राप्यचानुत्तमंयशः लोकनाथःपुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छ
ति १८ सीतायस्यस्नुषाचासीच्छरण्योधर्मवत्सलः तस्यपुत्रःशरण्यस्यसुग्रीवंशरणंगतः १९ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यःशरणं
पुरा गुरुर्मेराघवःसोऽयंसुग्रीवंशरणंगतः २० यस्यप्रसादेसततंप्रसीदेयुरिमाःप्रजाः सरामोवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते २१ ये
नसर्वगुणोपेताःपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः मानिताःसततंराज्ञासदादशरथेनवै २२

कनीयान्दास्यमुपागतोस्मीतिशेषः १२ १३ रहिते
आवाभ्यांरहिते काले नज्ञायते विशिष्येतिशेषः १४ दनुः कबंधः सज्ञास्यतीत्याख्यातः १५ स्वर्गंगंतुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः १६ १७
नाथंरक्षकं इच्छति देवगत्येतिशेषः १८ यः शरण्योधर्मवत्सलश्चासीदित्यर्थः १९ २० २१ सर्वगुणोपेताः मूर्धाभिषिक्ताइतियावत् सदाप्रतिदिनं सततं मनुक्षणं
२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्ते शोकपीडिते २४ साश्रुपातनं अस्माकमप्यन्यशरणापेक्षेत्यश्रुपातनसहितं २५ द्रष्टव्याः द्रष्टुंयोग्याः २६ सहीति अनेनत
स्यापि सहायापेक्षत्वं दर्शितं २७ यदेवमतःपरिमार्गणे साहाय्यं करिष्यतीत्यन्वयः २८ २९ ३० सोपित्वया कृत्यवानिति यथा कथयते तथाजाने एनं देशंसंप्रा
प्तस्त्वं कृतकृत्योसीत्यर्थः ३१ उक्तं समर्थयते प्रसन्नेति मुखवर्णोमुखशोभा ३२ ३३ वानरं वानरस्येदं आर्षोऽण् ३४ उक्तं संगृण्हाति सत्विति कृतकृत्यवत्तद

तस्यायंपूर्वजःपुत्रस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः सुग्रीवंवानरेंद्रंतुरामःशरणमागतः २३ शोकाभिभूतेरामेतुशोकार्तेशरणंगते कर्तुमर्ह
तिसुग्रीवःप्रसादंसहयूथपैः २४ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंकरुणंसाश्रुपातनं हनुमान्प्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः २५ ईदृशाबु
द्धिसंपन्नाजितक्रोधाजितेंद्रियाः द्रष्टव्यावानरेंद्रेणदिष्ट्यादर्शनमागताः २६ सहिराज्याच्चविभ्रष्टःकृतवैरश्चवालिना हृतदारो
वनेत्रस्तोभ्रात्राविनिकृतोभृशं २७ करिष्यतिससाहाय्यंयुवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवःसहचास्माभिःसीतायाःपरिमार्गणे २८
इत्येवमुक्त्वाहनुमान्श्लक्ष्णंमधुरयागिरा बभाषेसाधुगच्छामःसुग्रीवमितिराघवं २९ एवंब्रुवंतंधर्मात्माहनुमंतंसलक्ष्मणः प्र
तिपूज्ययथान्यायमिदंप्रोवाचराघवं ३० कपिःकथयतेहृष्टोयथायंमारुतात्मजः कृत्यवान्सोपिसंप्राप्तःकृतकृत्योसिराघव ३१ प्र
सन्नमुखवर्णश्चव्यक्तंहृष्टश्चभाषते नानृतंवक्ष्यतेवीरोहनुमान्मारुतात्मजः ३२ ततःससुमहाप्राज्ञोहनुमान्मारुतात्मजः जगा
मादायतौवीरौहरिराजायराघवौ ३३ भिक्षुरूपंपरित्यज्यवानरंरूपमास्थितः पृष्ठमारोप्यतौवीरौजगामकपिकुंजरः ३४ सतुविपु
लयशाःकपिप्रवीरःपवनसुतःकृतकृत्यवत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरुविक्रमःप्रयातःसशुभमतिःसहरामलक्ष्मणाभ्यां ३५ इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवा० किष्किंधा० चतुर्थःसर्गः ४ ४ ५ ऋष्यमूकात्तुहनुमान्गत्वातंमलयंगिरिं आचचक्षेतदावीरौकपिराजाय
राघवौ १ अयंरामोमहाप्राज्ञसंप्राप्तोदृढविक्रमः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामोयंसत्यविक्रमः २ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोरामोदशरथा
त्मजः धर्मेनिगदितश्चैवपितुर्निर्देशकारकः ३ राजसूयाश्वमेधैश्चवन्हिर्येनाभितर्पितः दक्षिणाश्चतथोत्सृष्टागावःशतसहस्रशः ४
तपसासत्यवाक्येनवसुधातेनपालिता स्त्रीहेतोस्तस्यपुत्रोयंरामोऽरण्यंसमागतः ५

हं गिरिवरं ऋष्यमूकं ३५ मगमानः इतिरामाभि०
वा० कि० चतुर्थःसर्गः ४ ५ ऋष्यमूकादिति ऋष्यमूके सुग्रीववासस्थाने राघवौ स्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थं ऋष्यमूकैकदेशं मलयाख्यं गिरिं गत्वेत्यन्व
यः १ अयंरामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्तित्वादेवंनिर्देशः पुनग्रहादराद्रामोयमिति सत्यविक्रमत्वदृढत्वाभ्यां त्वच्छत्रुनिरसनक्षमत्ता व्यज्यते २ इक्ष्वाकूणा
मित्यनेन स्वरूपकथनं धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तं निगदितः प्रेरितः पित्रेतिशेषः अतएव तस्य पितुर्निर्देशकारकः ३ ४ स्त्री हेतोः पित्रास्त्रियै दत्तस्य वरस्य पालन
हेतोः ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ प्रगृह्य दर्शनाकांक्षिणोर्दर्शनं दत्वा ७ दर्शनीयतमोभूत्वा इच्छावशादितिशेषः ८ धर्मविनीतः धर्मेशिक्षितः ९ एषःमन्मैत्रीच्छारूपः तदेवाह यत्त्वमिति वानरेण तिर्यग्योनिनापि १० रोचतेयदिति कार्यवशादितिशेषः ध्रुवामर्यादा अनुल्लंघनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयोनिश्चयः बध्यतांबुध्याविचार्य प्रतिज्ञायतां ११ हस्तंपीडयामास दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीतवान् १२ पीडितं पर्यष्वजत गाढमालिंगितवान् कृतसौहार्दस्थैर्याय दनूपदिष्टाग्निसाक्षिकत्वसिद्ध्येच्च रामप्रेरितहनूमतःप्रवृत्तिस्ततइति भिक्षुरूपंपरित्यज्य तौत्वयाप्राकृतेनैवगत्वाज्ञेयो प्लवंगमेतिसुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीतये रामागमननिवेदनसमये पुनःकृतं भिक्षुरूपंपरित्यज्य १३ स्वेनरूपेण वानररूपेण काष्ठयोररण्योरग्निं जनयामास ततोदीप्यमानमग्निं तयोर्मध्येनिदधौ निहितंचतं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं परिस्तरणादि

तस्यास्यवसतोऽरण्येनियतस्यमहात्मनः रावणेनहृताभार्यासत्वांशरणमागतः ६ भवतासख्यकामौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ प्रगृह्यचार्चयस्वैतौपूजनीयतमावुभौ ७ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्योवाचचराघवं ८ भवान्धर्मविनीतश्चसुतपाः सर्ववत्सलः आख्यातावायुपुत्रेणतत्वतोमेभवद्गुणाः ९ तन्ममैवैषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःप्रभो यत्त्वमिच्छसिसौहार्दंवानरेणमयासह १० रोचतेयदिमेसख्यंबाहुरेषप्रसारितः गृह्यतांपाणिनापाणिर्मर्यादाबध्यतांध्रुवा ११ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितं संप्रहृष्टमनाहस्तंपीडयामासपाणिना १२ हृष्टःसौहृदमालंब्यपर्यष्वजतपीडितं ततोहनूमान्संत्यज्यभिक्षुरूपमरिंदमः १३ काष्ठयोःस्वेनरूपेणजनयामासपावकं दीप्यमानंततोवन्हिंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतं १४ तयोर्मध्येतुसुप्रीतोनिदधौसुसमाहितः ततोग्निंदीप्यमानंतौचक्रतुश्चप्रदक्षिणं १५ सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमुपागतौ ततःसुप्रीतमनसौतावुभौहरिराघवौ १६ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिमभिजग्मतुः त्वंवयस्योसिहृद्योमेएकंदुःखंसुखंचनौ १७ सुग्रीवोराघवंवाक्यमित्युवाचप्रहृष्टवत् ततःसुपर्णबहुलांभङ्क्त्वाशाखांसुपुष्पितां १८ सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः लक्ष्मणायाथसंहृष्टोहनुमान्मारुतात्मजः १९ शाखांचंदनवृक्षस्यददौपरमपुष्पितां ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णंमधुरयागिरा २० प्रत्युवाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः अहंविनिकृतोरामचरामीहभयार्दितः २१ हृतभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसाम्युद्भ्रांतचेतनः २२

सत्कृतंचाकरोत् १४ प्रदक्षिणंचक्रतुः मैत्रीदार्ढ्यायेतिशेषः १५ १६ हृद्यःहृदयप्रियः एकंसमानमित्यर्थः १७ प्रहृष्टवत्प्रहृष्टःसन्नेतावत्पर्यंतं सम्यग्विश्वासाभावात्सुग्रीवः पृथगासनस्थएवासीदितिज्ञायते तदाह ततःसुपर्णेति आस्तीर्यराघवायेतिशेषः १८ सराघवोनिषसाद स्वयंतत्रस्थितइत्यर्थः १९ लक्ष्मणाय विषादपरिहारार्थं चंदनशाखास्तरणदानं अथ कार्यमर्यादाबंधनाय प्रवृत्तिः ततइति २० इह वनेइत्यन्वयः २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभयंकुरु अभयप्रतिज्ञांकुरु २२ तदेवदार्ढ्याय पुनराह कर्तुमिति २४ लीलाविसृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रहसन्निवेति उपकारःफलंयस्य तं २५२६
वेगिताःसंजातवेगाः २७ २८ २९ ममवैरिणमग्रजं तथा कुरु यथा पुनःसमम नहिंस्यात् ३० सीतादीनांराजीवादिभिः क्रमेणान्वयः कपीं
द्रोत्रवाली पुंसां वामनेत्रस्पंदोऽशुभशंसी स्त्रीणां सशुभशंसी ३१ कंडमानः इतिरामाभिरामेश्रीरा० किष्किंधाकांडे पंचमःसर्गः ५ ६ ७

वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकुरु २३ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्य
था एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः २४ प्रत्यभाषतकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे २५
वालिनंतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणं अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमेनिशिताःशराः २६ तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिपतिष्यंतिवेगिताः
कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसंन्निभाः २७ तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरोषाभुजगाइव तमद्यवालिनंपश्यतीक्ष्णैराशीविषोप
मैः २८ शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतं सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितं सुग्रीवःपरमःप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत्
२९ तवप्रसादेननृसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहं तथाकुरुत्वंनरदेववैरिणंयथानहिंस्यात्सपुनर्ममाग्रजं ३० सीताक
पींद्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्वलनोपमानि सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ३१ इत्यार्षे० वा० किं०
पंचमःसर्गः ५ ६ ७ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोराघवंरघुनंदनं अयमाख्यातितेरामसेवकोमंत्रिसत्तमः १ हनूमान्यन्नि
मित्तंत्वंनिर्जनंवनमागतः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावसतश्चवनेतव २ रक्षसापहृताभार्यामैथिलीजनकात्मजा त्वयावियु
क्तारुदतीलक्ष्मणेनचधीमता ३ अंतरंप्रेप्सुनातेनहत्वागृध्रंजटायुषं भार्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ४ भार्या
वियोगजंदुःखंनचिरात्त्वंविमोक्ष्यसे अहंतामानयिष्यामिनष्टांवेदश्रुतीमिव ५ रसातलेवावर्ततींवर्ततींवानभस्तले अह
मानीयदास्यामितवभार्यामरिंदम ६ इदंतथ्यंममवचस्त्वमवेहिचराघव नशक्यासाजरयितुमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ७ त
वभार्यामहाबाहोभक्ष्यंविषकृतंयथा त्यजशोकंमहाबाहोतांकांतामानयामिते ८
आख्याति आख्यातवान् तन्निमित्तमितिशेषः १ तत्किंत
त्राह यन्निमित्तमिति २ त्वयालक्ष्मणेनच वियुक्ता तव भार्या सीता अंतरंप्रेप्सुना छिद्रंदिदृक्षुणा हृता तेन लोकरावणेन रक्षसा त्वं भार्यावियोगजं दुः
खंप्रापित इतिन्वाख्यातवान् ३ ४ रामेण स्वकार्यसाधने प्रतिज्ञातेसति स्वयमपि तत्कार्यसाधनं प्रतिजानीते भार्येत्यादि नचिरान्नष्टां मधुकैटभहृतां
वैदस्य धर्मस्य ब्रह्मणश्च ज्ञानसाधनभूताश्रुतिस्त्रयी तामिव दीर्घआर्षः ५ वर्ततींवर्तमाना ६ तथ्यं तथ्यमेवावेहीत्यन्वयः ७ विषकृतं विषमिश्रितं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

या दृष्टा सा मैथिलीति अनुमानात्त्वद्दार्यात्तानुमापकाद्रामेत्याक्रोशल्लिंगाज्जानामीत्यन्वयः ९ १० आत्मना पंचमं मंत्रिचतुष्टयसहितं मामित्यर्थः ११ आनयिष्यामि आनेष्यामि दृष्टेत्यत्र प्रमाणप्रदर्शनमिदं १२ १३ गहनां दुष्प्रवेशां १४ १५ १६ हा प्रियेइतीत्यत्र संधिरार्षः १७ हृदीति प्रियासंबंधेन प्रीत्यतिशयात् १८ १९ २० शाद्वलभूम्युत्सर्गे लिंगमाह तथारूपमिति अभग्नतया यथापूर्वरूपमित्यर्थः २१ नाहमिति ऊर्ध्वदृष्ट्या परस्त्रीत्वेन क

अनुमानात्तुजानामिमैथिलीसानसंशयः ह्रियमाणामयादृष्टारक्षसारौद्रकर्मणा ९ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरं स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा १० आत्मनापंचमंमांहिदृष्ट्वाशैलतलेस्थितं उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ११ तान्यस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराघव आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२ तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रियवादिनं आनयस्वसखेशीघ्रंकिमर्थंप्रविलंबसे १३ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहां प्रविवेशततःशीघ्रंराघवप्रियकाम्यया १४ उत्तरीयंगृहीत्वातुसतान्याभरणानिच इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः १५ ततोगृहीत्वावासस्तुशुभान्याभरणानिच अभवद्बाष्पसंरुद्धोनीहारेणेवचंद्रमाः १६ सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदूषितः हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृज्यन्यपतत्क्षितौ १७ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वासभृशंसर्पोबिलस्थइवरोषितः १८ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंप्रेक्ष्यपार्श्वतः परिदेवयितुंदीनंरामःसमुपचक्रमे १९ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तंह्रियमाणया उत्तरीयमिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच २० शाद्वलिन्यांध्रुवंभूम्यांसीतयाह्रियमाणया उत्सृष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते २१ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामिकुंडले २२ नूपुरेत्वभिजानामिनित्यंपादाभिवंदनात् ततस्तुराघवोवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् २३ ब्रूहिसुग्रीवकंदेशंह्रियंतीलक्षितात्वया रक्षसारौद्ररूपेणममप्राणप्रियाहृता २४ क्ववावसतितद्रक्षोमहद्व्यसनदंमम यन्निमित्तमहंसर्वान्नाशयिष्यामिराक्षसान् २५ हरतामैथिलींयेनमांचरोषयताध्रुवं आत्मनोजीवितांतायमृत्युद्वारमपावृतं २६ ममदयिततमाहृतावनाद्रजनिचरेणविमथ्ययेनसा कथयममरिपुंतमद्यवैप्लवगपतेयमसन्निधिंनयामि २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दाप्यदर्शनादितिभावः २२ २३ कंदेशमुद्दिश्येतिशेषः प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा प्राणसंबंधस्य तदधीनत्वादितिभावः २४ यन्निमित्तं प्रियापहारितन्निमित्तं २५ २६ विमथ्य वंचयित्वा २७ सरवमानः इतिरामाभि॰रा॰ति॰ वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे षष्ठःसर्गः ६ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमिति १ तस्य पापरक्षसः पापं कृतवतो रक्षसो निलयं निलयस्थानं गुप्तवासस्थानं सर्वथा नजाने नहीदृशं पापं कर्म कृत्वा राजधान्यां वस्तुमर्हतीति भा
वः सामर्थ्यं शौर्यादि विक्रमं विशेषेण क्रामति पादविक्षेपं करोतियत्र तद्वासनगरं दौष्कुलेयस्येत्यनेन रक्षःकुलजत्वं ध्वनितं तज्जाने एवेति शेषः वाश
ब्दोप्यर्थे अतएव लंकाद्वीपं निर्दिश्य सहिदेशस्तु बध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेरिति हनूमदादिप्रेषणकालि
कसुग्रीववचसा नविरोधः २ यद्यप्येतावज्जानामि तथापि तदुपवर्णनं निष्फलं तावन्मात्रज्ञानेपि तद्वधासंभवात् क्वचिद्गुप्तेस्थितिसंभवात् एतावत्तु

एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामेणार्तेनवानरः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंसबाष्पंबाष्पगद्गदः १ नजानेनिलयंतस्यसर्वथापापरक्षसः
सामर्थ्यंविक्रमंवापिदौष्कुलेयस्यवाकुलं २ सत्यंतुप्रतिजानामित्यजशोकमरिंदम करिष्यामितथायत्नंयथाप्राप्स्यसि
मैथिलीं ३ रावणंसगणंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषं तथास्मिकर्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि ४ अलंवैक्लव्यमालंब्यधैर्यमात्म
गतंस्मर त्वद्विधानांनसदृशमीदृशंबुद्धिलाघवं ५ मयापिव्यसनंप्राप्तंभार्याविरहजंमहत् नाहमेवंहिशोचामिधैर्यंनच
परित्यजे ६ नाहंतामनुशोचामिप्राकृतोवानरोपिसन् महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्महान् ७ बाष्पमापतितंधैर्यान्नि
गृहीतुंत्वमर्हसि मर्यादांसत्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि ८ व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवाजीवितांतगे विमृशंश्वस्वयाबुद्ध्याधृति
मान्नावसीदति ९ बालिशस्तुनरोनित्यंवैक्लव्यंयोनुवर्तते समज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले १० एषोंऽजलिर्मयाबद्धः प्र
णयात्त्वांप्रसादये पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि ११ येशोकमनुवर्ततेनतेषांविद्यतेसुखं तेजश्चक्षयतेतेषांनत्वंशो
चितुमर्हसि १२ शोकेनाभिप्रपन्नस्यजीवितेचापिसंशयः सशोकंत्यजराजेंद्र धैर्यमाश्रयकेवलं १३ हितंवयस्यभावेनब्रूमि
नोपदिशामिते वयस्यतांपूजयन्मेनत्वंशोचितुमर्हसि १४ मधुरंसांत्वितस्तेनसुग्रीवेणसराघवः मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रांतेनप्र
मार्जयत् १५ प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनात्प्रभुः संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् १६ कर्तव्यंयद्वयस्ये
नस्निग्धेनचहितेनच अनुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया १७

अवगम्यतामित्याह सत्यंत्विति ३ परितोष्यं भवतः परितोषार्हं आत्मनः
सपरिवारस्य ममपौरुषमवलंब्येतिशेषः ४ नसदृशमयुक्तं ५ ६ तांप्रियां ७ सत्वयुक्तानां सत्वगुणवतां ८ व्यसने इष्टवियोगजे अर्थकृच्छ्रे धन
नाशे भये चौरव्याघ्रादिजे जीवितांतगे जीवितनाशप्रापके विमृशन्प्रारब्धवेगमितिशेषः ९ योबालिशःयश्च नित्यं वैक्लव्यमनुवर्तते समज्जति तुश्चार्थे भा
राक्रांता अतिभारवती १० अंतरं अवसरं ११ १२ १३ ब्रूमि ब्रवीमि १४ प्रमार्जयत् प्रामार्जयत् १५ १६ कर्तव्यं यच्छोकनाशार्थमितिशेषः १७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतिस्थः स्वभावस्थोदुःखहीनइत्यर्थः अस्मिन्काले व्यसनकाले १८ रावणस्य संहारेचेतिशेषः १९ मयाचयदनुष्ठेयं तवेतिशेषः वर्षास्विव सुक्षेत्रे उप्तं बीजमितिशेषः संपद्यते सफलं भविष्यतीत्यर्थः शैघ्र्यप्रत्यायनाय वर्तमानप्रयोगः २० इदं वाक्यं वालिनंवधिष्यामीति वाक्यं अभिमानात्तत इव २१ एतदनृतवचनाभावं सत्येन तत्साक्षितयेत्यर्थः २२ २३ संपृक्तौ कृतसख्यसंपन्नौ अभाषतां अभाषेतां २४ २५ पारवमानः इतिरामाभि०वा० किष्किंधा० सप्तमःसर्गः ७ छ छ तेन वाक्येन अनृतंनोक्तपूर्वंमे इत्यादिवाक्येन १ उपपन्नःसंपन्नः २ ३ सभाज्यःपूज्यःयस्य येन राघववंश

एषचप्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वयासखे दुर्लभोहीदृशोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः १८ किंतुयत्नस्त्वयाकार्योमैथिल्याःपरिमार्गणे राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः १९ मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धेनतदुच्यतां वर्षास्विवचसुक्षेत्रेसर्वंसंपद्यतेतव २० मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समीरितं तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्त्वमित्युपधार्यतां २१ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनैवशपाम्यहं २२ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रतिज्ञातंविशेषतः २३ एवमेकांतसंपृक्तौततस्तौनरवानरौ उभावन्योन्यसदृशंसुखंदुःखमभाषतां २४ महानुभावस्यवचोनिशम्यहरिर्नृपाणामधिपस्यतस्य कृतंसमेनेहरिवीरमुख्यस्तदाचकार्यंहृदयेनविद्वान् २५ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०किष्किंधा०सप्तमःसर्गः ७ छ छ छ

परितुष्टस्सुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवचनमब्रवीत् १ सर्वथाहमनुग्राह्योदेवतानांनसंशयः उपपन्नोगुणोपेतःसखायस्यभवान्मम २ शक्यंखलुभवेद्रामःसहायेनत्वयानघ सुरराज्यमभिप्राप्तुंस्वराज्यंकिमुतप्रभो ३ सोहंसभाज्योबंधूनांसुहृदांचैवराघव यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघववंशजं ४ अहमप्यनुरूपस्तेवयस्योज्ञास्यसेशनैः नतुवक्तुंसमर्थोहं त्वयिआत्मगतान्गुणान् ५ महात्मनांतुभूयिष्ठंत्वद्विधानांकृतात्मनां निश्चलाभवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवर ६ रजतंवासुवर्णंवाशुभान्याभरणानिच अविभक्तानिसाधूनामवगच्छंतिसाधवः ७ आढ्योवापिदरिद्रोवादुःखितःसुखितोपिवा निर्दोषश्चसदोषश्चवयस्यःपरमागतिः ८ धनत्यागःसुखत्यागोदेशत्यागोपिवानघ वयस्यार्थेप्रवर्ततेस्नेहंदृष्ट्वातथाविधं ९ छ छ

जं मित्रंलब्धं ४ अनुरूपःयोग्यः ज्ञास्यसे आनुरूप्यमितिशेषः नतु वक्तुं समर्थः आत्मप्रशंसामरणंममेतिन्यायात् ५ भूयिष्ठमधिकं प्रीतिर्निश्चला भवति वयस्यानामितिशेषः आत्मवतां स्वाधीनानां ६ साधूनां वयस्यानां साधवोवयस्याः रजतमित्याद्युपलक्षणं ७ वयस्यः परमागतिः वयस्यस्येतिशेषः ८ तथाविधं स्वरसतोधनादित्यागप्रवर्तकमित्यर्थः ९ छ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्तथेति यदुक्तं वयस्ययोर्धनाविभागादिकं तन्ममापि संमतमित्यब्रवीदित्यर्थः लक्ष्म्या कांत्या युतोरामः वासवस्येव वासवसदृशस्य लक्ष्मणस्येत्य
न्वयः लक्ष्मणस्याग्रत इत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्री तथैव तवापीत्यपि सूचितं १० ततः तद्दिनापगमोत्तरं द्वितीयदिने इत्यर्थः स्थितं दृष्ट्वा भू
मावितिशेषः ११ ईषत्सुपुष्पं पत्राढ्यं पत्रबहुलं १२ सराघवः सुग्रीवो निषसाद १३ १४ सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वेतिशेषः १५ १६ अहंविनिकृत इति
पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिप्रायेण १७ १८ १९ २० ननु भ्रातृत्वमरित्वेन विरुद्धमिति जनाशंकायां स्वयमेवोत्तरयति उपकारेत्या

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवंप्रियदर्शनं लक्ष्मणस्याग्रतोलक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः १० ततोरामंस्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणंच महाबलं सु
ग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ११ सददर्शततः सालमविदूरे हरीश्वरः सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं १२ तस्यैकांप
र्णबहुलां शाखांभङ्क्त्वासुशोभितां रामस्यास्तीर्यसुग्रीवो निषसादसराघवः १३ तावासीनौततो दृष्ट्वा हनूमानपिलक्ष्मणं शालशा
खांसमुत्पाट्यविनीतमुपवेशयत् १४ सुखोपविष्टरामंतु प्रसन्नमुदधिंयथा सालपुष्पावसंकीर्णेतस्मिन्गिरिवरोत्तमे १५ ततःप्र
हृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णयाशुभयागिरा उवाचप्रणयाद्रामंहर्षव्याकुलिताक्षरं १६ अहंविनिकृतोभ्रात्राचराम्येषभयार्दितः ऋष्यमू
कंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः १७ सोहंत्रस्तोभयेमग्नोवनेसंभ्रांतचेतनः वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव १८ वालि
नोमेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकर ममापित्वमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि १९ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः प्रत्युवाचस
काकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव २० उपकारफलंमित्रमपकारोरिलक्षणं अद्यैवतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणं २१ इमेहिमेमहा
भागपत्रिणस्तिग्मतेजसः कार्तिकेयवनोद्भूताःशराहेमविभूषिताः २२ कंकपत्रपरिच्छन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः सुपर्वाणःसुतीक्ष्णा
ग्राःसरोषाभुजगाइव २३ वालिसंज्ञममित्रंतेभ्रातरंकृतकिल्बिषं शरैर्विनिहतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतं २४ राघवस्यवचःश्रुत्वा
सुग्रीवोवाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् २५ रामशोकाभिभूतोहंशोकार्तानांभवान्गतिः वयस्यइतिकृ
त्वाहित्वय्यहंपरिदेवये २६ त्वंहिपाणिप्रदानेनवयस्योमेग्निसाक्षिकं कृतःप्राणैर्बहुमतःसत्येनचशपाम्यहं २७

दि उपकाररूपफलमेव मित्रत्वे प्रयोजकं नत्वेकोदरेजन्मेत्याशयः २१ कार्तिकेयस्य स्कंदस्योत्पत्तिक्षेत्रभूतं वनं शरवणं तत्रोत्पन्नकांडाः २२ शोभ
नानि पर्वाणि येषां ते २३ भ्रातरं अमित्रमपि एकोदरजन्ममात्रेण तथा व्यवहृतं पश्य छिन्नैर्दिवसैरितिशेषः २४ २५ दुःखाशयात्पुनराहरा
मेत्यादि शोकार्तगतित्वाद्वयस्यत्वाच्च त्वयि देवनं २६ वयस्यत्वमुपपादयन्करुणामुत्पादयति त्वं हीति अग्निसाक्षिकं पाणिप्रदानेन वयस्य इत्यन्वयः
२७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवक्तव्यमपि वयस्यइतिकृत्वा विस्रब्धोविश्वस्तोवदामि हरति क्षीर्णंकरोति २८ नशन्कोति नाशन्कोत् २९ ३० ३१ वालि विनिकारं संक्षेपेणाह
पुराहमिति स्वाद्राज्यात् विद्यमानज्येष्ठोचिताद्वानरराज्यात् अवरोपितो ऽपहृताधिकारः निर्धूतोभर्त्सितः ३२ बंधनेषु बंधनागारेषु संयतताबद्धाः ३३ त
त्वयुक्तामहद्धाय तत्प्रेरिताः ३४ एतया शंकया महद्धाय वालिप्रेरितत्वशंकया नोपसर्पामि नोपासर्पं भये यत्किंचिद्भयप्राप्तौ बिभ्यति सर्वतएवे
ति शेषः ३५ ३६ ३७ संक्षेपस्त्वेषइत्येतच्छब्दार्थः समेज्येष्ठइति ३८ तद्विनाशेपीति यद्यपि भ्रातृनाशोदुःखायतथापि अनंतरं संप्रतिविद्यमा

वयस्यइतिकृत्वाच विस्रब्धःप्रवदाम्यहं दुःखमंतर्गतंतन्मेमनोहरतिनित्यशः २८ एतावदुक्त्वावचनंबाष्पदूषितलोचनः बाष्पदू
षितयावाचानोच्चैःशन्कोतिभाषितुं २९ बाष्पवेगंतुसहसानदीवेगमिवागतं धारयामासधैर्येणसुग्रीवोरामसंन्निधौ ३० संनि
गृह्यतुतंबाष्पंप्रमृज्यनयनेशुभे विनिःश्वस्यचतेजस्वीराघवंपुनरूचिवान् ३१ पुराहंवालिनारामराज्यात्स्वादवरोपितः परुषाणिच
संश्राव्यनिर्धूतोस्मिबलीयसा ३२ हृताभार्याचमेतेनप्राणेभ्योपिगरीयसी सुहृदश्चमदीयायेसंयताबंधनेषुते ३३ यत्नवां
श्चसदुरात्मामद्विनाशायराघव बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्चवानरानिहतामया ३४ शंकयात्वेतयाहंचदृष्ट्वात्वामपिराघव नोपसर्पाम्यहंभी
तोभयेसर्वेहिबिभ्यति ३५ केवलंहिसहायामेहनुमत्प्रमुखास्त्विमे अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन् ३६
एतेहिकपयःस्निग्धामारक्षंतिसमंततः सहगच्छंतिगंतव्येनित्यंतिष्ठंतिचास्थिते ३७ संक्षेपस्त्वेषमेरामकिमुक्त्वाविस्तरंहिते
समेज्येष्ठोरिपुर्भ्रातावालीविश्रुतपौरुषः ३८ तद्विनाशेपिमेदुःखंप्रमृष्टंस्यादनंतरं सुखंमेजीवितंचैवतद्विनाशनिबंधनं ३९ एषमे
रामशोकांतःशोकार्तेनसुनिवेदितः दुःखितःसुखितोवापिसख्युर्नित्यंसखागतिः ४० श्रुत्वैतच्चवचोरामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् किंनिमित्तमभूद्वै
रंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ४१ सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधार्यबलाबलं ४२ बलवान्हिममामर्षःश्रु
त्वात्वामवमानितं वर्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्वेगइवांभसः ४३ हृष्टःकथयविस्रब्धोयावदारोप्यतेधनुः सृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्त
श्चरिपुस्तव ४४ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः ४५

नं मे दुःखं तद्विनाशेएव प्रसृष्टंस्या
त् अपिरेवार्थे नुदेवाह सुखमिति ३९ ४० तन्निमित्तं तत्त्वतःश्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ४१ तवतेन वैरस्य कारणंश्रुत्वा युवयोर्बलाबलंचश्रुत्वानंतर्यात् तदनं
तरोत्पन्नविमर्शात्संप्रधार्य निश्चित्य हिनिश्चयेन तव सुखं त्वत्सुखसाधनं वालिवधं विधास्यामि ४२ अंभःसंबंधी प्रावृट्कालिकोवेगइव मे अमर्षोवर्धते ४३ ११
यावदारोप्यते आरोपयिष्यामि सृष्टोविसृष्टः रिपुर्निरस्तश्च समुच्चयालंकारः व्यंग्यातिशयोक्तिश्च ४४ ४५ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्त्वं तात्त्विकं वैरस्यकारणमित्यन्वयः ४६ इतिश्रीरामाभि० रा० वा० किष्किंधाकांडे अष्टमः सर्गः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ उपक्रांतमेवाह वालीति पितुः क्षेत्रिणः मंत्रैक्याच्च भ्रातृत्वं भीमार्जुनादिवत् १ कपीनां राज्येइत्यन्वयः २ पितृपैतामहं आर्षत्वादुत्तरपदवृद्धिः ३ मायावीत्यन्वर्थनाम पूर्वजोज्येष्ठः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं अयमितिहासः क्वचित्पुराणे शोधनीयो बहुदर्शिभिः ४ सुप्ते जने रात्रौ सुप्तजने भागे अर्धरात्रे रणनिमित्तं ५ ६ ७ ८ ९ १० तृणैरावृतं छन्नं विवरं बिलं आसाद्य प्राप्य विष्ठितौ स्थितौ ११ बिलं प्रविष्टं दृष्ट्वा १२ १३ एतद्वचोरिपुवधाय बिलप्रवेशवचनं याचितः सहप्रवेशमितिशेषः स्वपादाभ्यां

ततःप्रहृष्टवदनःसुग्रीवोलक्ष्मणाग्रजे वैरस्यकारणंतत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ४६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये किष्किंधाकांडेऽष्टमःसर्गः ८ ॥ वालीनाममम भ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः पितुर्बहुमतोनित्यंममचापितथापुरा १ पितर्युपरतेतस्मिन्ज्येष्ठोयमितिमंत्रिभिः कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसंमतः २ राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत् अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ३ मायावीनामतेजस्वी पूर्वजोदुंदुभेःसुतः तेनतस्यमहद्वैरंवालिनःस्त्रीकृतंपुरा ४ सतुसुप्तेजनेरात्रौकिष्किंधाद्वारमागतः नर्दतिस्मसुसंरब्धोवालिनंचाह्वयद्रणे ५ प्रसुप्तस्तुममभ्रातानर्दितोभैरवस्वनं श्रुत्वानममृषेवालीनिष्पपातजवात्तदा ६ सतुवैनिःसृतःक्रोधात्तंहंतुमसुरोत्तमं वार्यमाणस्ततःस्त्रीभिर्मयाचप्रणतात्मना ७ सतुनिर्धूयताःसर्वानिर्जगाममहाबलः ततोहमपिसौहार्दान्निःसृतोवालिनासह ८ सतुमेभ्रातरंदृष्ट्वामांचदूरादवस्थितं असुरोजातसंत्रासःप्रदुद्रावतदाभृशं ९ तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्तेह्यावांद्रुततरंगतौ प्रकाशोपिकृतोमार्गश्चंद्रेणोद्गच्छतातदा १० सतृणैरावृतंदुर्गंधरण्याविवरंमहत् प्रविवेशासुरोवेगादावामासाद्यविष्ठितौ ११ तंप्रविष्टंरिपुंदृष्ट्वाबिलंरोषवशंगतः मामुवाचततोवालीवचनंक्षुभितेंद्रियः १२ इहतिष्ठाद्यसुग्रीवबिलद्वारिसमाहितः यावदत्रप्रविश्याहंनिहन्मिसमरेरिपुं १३ मयात्वेतद्वचःश्रुत्वायाचितःसपरंतपः शापयित्वासमांपद्भ्यांप्रविवेशबिलंततः १४ तस्यप्रविष्टस्यबिलंसाग्रःसंवत्सरोगतः स्थितस्यचबिलद्वारिसकालोव्यत्यवर्तत १५ अहंतुनष्टंतंज्ञात्वास्नेहादागतसंभ्रमः भ्रातरंनप्रपश्यामिपापशंकिचमेमनः १६ अथदीर्घस्यकालस्यबिलात्तस्माद्विनिःसृतं सफेनंरुधिरंदृष्ट्वाततोहंभृशदुःखितः १७

शापयित्वा स्वपादशपथपूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य यावन्मदागमनं तावद्बिलद्वारि तिष्ठेतिचोक्त्वेत्यर्थः १४ साग्रः संवत्सरः किंचिदधिकःसंवत्सरः द्वारि स्थितस्यच ममसकालः साग्रः संवत्सरोव्यत्यवर्तत अतिक्रांतः तावत्पर्यंतं मयातत्रैव स्थितमित्याशयः १५ ततोयदा हतं भ्रातरं नपश्यामि तदाऽहं भ्रातरं नष्टं दर्शनाविषयं जातं स्नेहादागतसंभ्रम आगत क्षोभोजातः पापशंकि मरणशंकि मे मनोजातंच १६ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संग्रामेरतस्य निरतस्य क्रोशतोपिगुरोः स्वनोनश्रोत्रमागतइत्यनुकर्षः १८ चिन्हैर्बिलद्वारि रुधिरनिःसरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिर्भ्रातरं हतमवगतः ज्ञातवान्
पिधाय राक्षसनिर्गमशंकया १९ यत्नतोगूहमानस्यापि मे तत्त्वं वालिवृत्तांतविषयं मंत्रिभिर्वालिमंत्रिभिः श्रुतं २० समेतैर्मिलितैः तस्यराज्यमितिबुध्यैव
न्यायतः प्रशासतोमम समीपमाजगाम सवानरइत्यन्वयः २१ २२ मदीयान्मदभिषेककर्तृन् निग्रहे समर्थस्यापिमे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेण यंत्रिता संकुचिता स
ती तं पापंप्रति निग्रहाय नप्रावर्तत २३ उक्तानुवादपूर्वमवशिष्टव्यापार कथनं हत्वेत्यादि २४ २५ अपि तथापीत्यर्थः २६ चरवमाणः इतिरामाभिरामे कि

नर्दतामसुराणांच ध्वनिर्मेश्रोत्रमागतः नरतस्यचसंग्रामेक्रोशतोपिस्वनोगुरोः १८ अहंत्ववगतोबुध्याचिन्हैस्तैर्भ्रातरंहतं पिधायच बिलद्वारंशिलयागिरिमात्रया १९ शोकार्तश्चोदकंकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे गूहमानस्यमेतत्त्वंयत्नतोमंत्रिभिःश्रुतं २० ततो हंतैःसमागम्यसमेतैरभिषेचितः राज्यंप्रशासतस्तस्यन्यायतोममराघव २१ आजगामरिपुंहत्वादानवंसतुवानरः अभिषिक्तंतुमांदृ ष्ट्वाक्रोधात्संरक्तलोचनः २२ मदीयान्मंत्रिणोबध्वापरुषंवाक्यमब्रवीत् निग्रहेचसमर्थस्यतंपापंप्रतिराघव २३ नप्रावर्ततमेबुद्धिर्भ्रा तृगौरवयंत्रिता हत्वाशत्रुंसमेभ्राताप्रविवेशपुरंतदा २४ मानयंस्तंमहात्मानंयथावच्चाभिवादयं उक्ताश्चनाशिषस्तेन प्रहृष्टेनांतरा त्मना २५ नत्वापादावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंप्रभो अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० कि० नवमःसर्गः ९ ७ ७ ७ ७ ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतं अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया १ दिष्ट्यासि कुशलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदन २ इदंबहुशलाकंतेपूर्णचंद्रमिवोदितं छत्रंसवालव्यज नंप्रतीच्छस्वमयाधृतं ३ आर्तस्तस्यबिलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितं ४ शोकसंविग्नहृ दयोभृशंव्याकुलितेंद्रियः अपिधायबिलद्वारंशैलशृंगेणतत्तदा ५ तस्माद्देशादपाक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः विषादात्त्विहमांदृष्ट्वा पौरैर्मंत्रिभिरेवच ६ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेक्षंतुंत्वमर्हसि त्वमेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा ७ राजभावेनियोगोयंममत्व द्विरहात्कृतः सामात्यपौरनगरंस्थितंनिहतकंटकं ८ न्यासभूतमिदंराज्यंतवनिर्यातयाम्यहं मांचरोषंकृथाःसौम्यममशत्रुनिषू दन ९

ष्किंधाकांडे नवमःसर्गः ९ ७ ७ संरब्धंक्रोधावेशादेव क्षुभितचित्तं हितकाम्यया आत्महितेच्छया १ २ ३ ४ ५ विषादात्त्वाविशमि त्यन्वयः ६ अभिषिक्तोबलात् नकामेन नमदीयराज्येच्छया तत्तस्मान्मेदेवागतापराधं क्षंतुमर्हसि यथा पुरा तवसेवकस्तथैव सदा इदानीमपीत्यर्थः ७ राजभावे राज्येऽयं मम नियोगोमंत्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतोऽमात्यपौरसहितं नगरं निहतकंटकं अराजत्वप्रयुक्तदोषरहितंकर्तुमितिशेषः तच्चेदंत्वदीयराज्यं मयि न्यास भूतंस्थितं अहं तव निर्यातयामि मारोषं कृथाइत्यान्वयः ८ ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० शून्यदेशस्य राजहीनदेशस्य या परेषां जिगीषा तया तन्निवृत्तिहेतुना मशकार्थो धूमइतिवदयंप्रयोगः ११ तत्तदुवाच अवाच्यवचनजातमित्यर्थः प्रकृतीः
स्वीयप्रजाः १२ मांप्रति परमं गर्हितं वाक्यं सुहृदां मध्ये आह ममविगर्हणाहेतुं च सभासदां मध्येत्याह विदितं वइति युष्माकं विदितं प्रत्यक्षसिद्धं १३ १४ सद्वितीयं भ्रात्रासहयं १५
१६ १७ शक्तिरिच्छाशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व १८ स्थितोऽयं बिलद्वारीतिशेषः १९ अनिर्वेदात्संवत्सरान्वेषणेपि दर्शनाभावान्द्यावहः सतु कथंचिद्दृष्टो निहतश्च स

याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोयमंजलिः बलादस्मिन्समागम्य मंत्रिभिः पुरवासिभिः १० राज्यभावेनियुक्तोहं शून्यदेशजिगीषया । स्निग्धमे
वं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ११ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह प्रकृतीश्च समानीय मंत्रिणश्चैव संमतान् १२ मामाह सुहृ
दां मध्ये वाक्यं परमगर्हितं विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः १३ मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकांक्षी तदा पुरा तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा निःसृ
तोहं नृपालयात् १४ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः सतु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः १५ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्या
वां समुपागतौ अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलं १६ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलं अयमुक्तोथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः
१७ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगंतुमितः पुरीं बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहं १८ स्थितोयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदं तं मे मा
र्गयतस्तत्र गतः संवत्सरस्तदा १९ सतु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बंधुभिः २० तस्यैव च प्रवृत्तेन रु
धिरौघेण तद्बिलं पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले २१ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रांतं तमहं सुखं निष्क्रामं नेह पश्यामि बिलस्य पिहि
तं मुखं २२ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः यतः प्रतिवचो नास्ति ततोहं भृशदुःखितः २३ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितं न
तोहं तेन विष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः २४ तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदं २५ एवमुक्त्वा
तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २६ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रां
तवान्सवनार्णवां २७ ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणांतरे २८

मुच्चयाऽलंकारः २० भुवस्तले
धस्तले पाताले स्तनतः शब्दं कुर्वतस्तस्यास्यात्प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं तद्बिलं दुराक्रममासीत् २१ विक्रांतं शूरं तं प्रसिद्धं मायाविनं सुखं सूदयित्वा तु इ
हागंतुं निष्क्रामं निर्गममार्गं न पश्यामि यतो बिलस्य मुखं पिहितं २२ २३ तेन यथा बिलद्वारमार्गेण २४ आत्मनो राज्यं मृगयता मार्गयताऽनेन तत्र बिल
द्वारे संरुद्धः निरुद्धगतिकः कृतः २५ एकेन वस्त्रेणेति अन्यत्सर्वं मम हृत्वेत्यर्थः २६ अपविद्धो निरस्तः २७ ऋष्यमूकं प्रविष्टोस्मि अन्यत्र निर्भयास्थि
तिमलभमानः अत्र निर्भयस्थितिः कथं तत्राह दुराधर्षमिति मतंगशापलक्षणे कारणविशेषे सति वालिना दुराधर्षं दुष्प्रवेशं २८ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैरानुकथनं वैरकारणं २९ वालिनइति पंचमी ३० ३१ रुषान्विताः रुष्टेनमया पातिताः ३२ चारित्रदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानक्त्वेसति जीवतो भ्रातुर्भार्या
पहारात् ३३ आत्मानुमानात् भयं शोकाब्धिमग्नोरिपुहृतदारत्वात् मद्वदित्यनुमानं बाढं प्राप्स्यसि भार्यां पुष्कलं राज्यंच ३४ ३५ मंडमानः इतिरामाभि
रामेवा० किष्किंधाकांडे दशमःसर्गः १० ७ ७ ७ इदानीं वालिनोबलमाह रामस्येति वचनं वालिवधविषयं १ राघवंप्रशशंसेत्युक्तं तां प्रशंसा

एतत्तेसर्वमाख्यातंवैरानुकथनंमहत् अनागसामयाप्राप्तंव्यसनंपश्यराघव २९ वालिनश्चभयार्तस्यसर्वलोकभयापह कर्तुमर्ह
सिमेवीरप्रसादंतस्यनिग्रहात् ३० एवमुक्तःसतेजस्वी धर्मज्ञोधर्मसंहितं वचनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंप्रहसन्निव ३१ अमोघाः
सूर्यसंकाशानिशितामेशराइमे तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेपतिष्यंतिरुषान्विताः ३२ यावत्तंनहिपश्येयंतवभार्यापहारिणं तावत्सजी
वेत्पापात्मावालीचारित्रदूषकः ३३ आत्मानुमानात्पश्यामिमग्नस्त्वंशोकसागरे त्वामहंतारयिष्यामिबाढंप्राप्स्यसिपुष्कलं ३४
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्धनं सुग्रीवःपरमप्रीतःसुमहद्वाक्यमब्रवीत् ३५ इत्यार्षेश्रीम० वाल्किष्किंधाकांडे दशमः
सर्गः १० ७ रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्धनं सुग्रीवःपूजयांचक्रेराघवंप्रशशंसच १ असंशयंप्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मा
तिगैःशरैः त्वंदहेःकुपितोलोकान्युगांतइवभास्करः २ वालिनःपौरुषंयत्तद्यच्चवीर्यंधृतिश्चया तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्वयदनं
तरं ३ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरं क्रामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः ४ अग्राण्यारुह्यशैलानांशिखराणिमहांत्य
पि ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यतरसाप्रतिगृण्हातिवीर्यवान् ५ बहवःसारवंतश्चवनेषुविविधाद्रुमाः वालिनातरसाभग्नाबलंप्रथयतात्मनः
६ महिषोदुंदुभिर्नामकैलासशिखरप्रभः बलंनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान् ७ सवीर्योत्सेकदुष्टात्मावरदानेनमोहितः
जगामसमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिं ८ ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरंरत्नसंचयं ममयुद्धंप्रयच्छेतितमुवाचमहार्णवं ९ ततःसमुद्रोध
र्मात्मासमुत्थायमहाबलः अब्रवीद्वचनंराजन्नसुरंकालचोदितं १० समर्थोनास्मितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद श्रूयतांत्वभिधास्या
मियस्तेयुद्धंप्रदास्यति ११ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंपर शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः १२ महाप्रस्रवणोपेतोब
हुकंदरनिर्झरः ससमर्थस्तवप्रीतिमतुलांकर्तुमर्हति १३

माह असंशयमिति २ पौरुषं बलवैभवं वीर्यं परसंहारशक्तिः धृतिः रणेधै
र्यं ३ अनुदिते सूर्ये क्रामति ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेतिशेषः ४ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कंदुकवदितिभावः ५ ६ महिषस्तद्रूपधरः ७ ८ ऊर्मिमंतं ऊर्मिमत्ता १३
द्याकारवंतं समुद्रमतिक्रम्याविगणय्य तं तदधिष्ठातृदेवतामुवाच ९ १० ११ १२ १३ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ गजेंद्रएरावतः १५ १६ १७ १८ युद्धे असमर्थइतिच्छेदः १९ अनुक्तपूर्वं इतःपूर्वं नउक्तोयुद्धदाताऽस्य तमसुरं २० २१ एकःसशक्तः
प्रसिद्धपराक्रमार्थकः २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ हरीणामीश्वरोहमस्मीतिशेषः २९ नगरद्वारं मामकमितिशेषः मे

तंभीतमितिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः हिमवद्वनमागम्यशरश्चापादिवच्युतः १४ ततस्तस्यगिरेःश्वेतागजेंद्रप्रतिमाःशिलाः चिक्षेपब
हुधाभूमौदुंदुभिर्विननादच १५ ततःश्वेतांबुदाकारःसौम्यःप्रीतिकराकृतिः हिमवानब्रवीद्वाक्यंस्वएवशिखरेस्थितः १६ क्लेष्टुमर्हसि
मांनत्वंदुंदुभेधर्मवत्सल रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणोह्यहं १७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः उवाचदुंदुभिर्वाक्यं
क्रोधात्संरक्तलोचनः १८ यदियुद्धेऽसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वानिरुद्यमः तमाचक्ष्वप्रदद्यान्मेयोहियुद्धंयुयुत्सतः १९ हिमवानब्रवीद्वा
क्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः अनुक्तपूर्वंधर्मात्माक्रोधात्तमसुरोत्तमं २० वालीनाममहाप्राज्ञशक्रपुत्रःप्रतापवान् अध्यास्तेवानरःश्रीमा
न्किष्किंधामतुलप्रभां २१ ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशारदः द्वंद्वयुद्धंसदातुंतेनमुचेरिववासवः २२ तंशीघ्रमभिगच्छत्वंयदियु
द्धमिहेच्छसि सहिदुर्मर्षणोनित्यंशूरःसमरकर्मणि २३ श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः जगामतांपुरींतस्यकिष्किंधांवालि
नस्तदा २४ धारयन्माहिषंवेषंतीक्ष्णशृंगोभयावहः प्रावृषीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्तले २५ ततस्तुद्वारमागम्यकिष्किंधायामहा
बलः ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा २६ समीपजान्द्रुमान्भंजन्वसुधांदारयन्खुरैः विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्वारंद्विरदोयथा
२७ अंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः निष्पपातसहस्त्रीभिस्ताराभिरिवचंद्रमाः २८ मितंव्यक्ताक्षरपदंतमुवाचसदुंदुभिं ह
रीणामीश्वरोवालीसर्वेषांवनचारिणां २९ किमर्थंनगरद्वारमिदंरुध्वाविनर्दसे दुंदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणान्महाबल ३० तस्यतद्वच
नंश्रुत्वानरेंद्रस्यधीमतः उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलोचनः ३१ नत्वंस्त्रीसन्निधौवीरवचनंवक्तुमर्हसि ममयुद्धंप्रयच्छाद्यततो
ज्ञास्यामितेबलं ३२ अथवाधारयिष्यामिक्रोधमद्यनिशामिमां गृह्यतामुदयःस्वैरंकामभोगेषुवानर ३३ दीयतांसंप्रदानंचपरि
ष्वज्यचवानरान् सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वंसंभावयसुहृज्जनं ३४ सुदृष्टांकुरुकिष्किंधांकुरुष्वात्मसमंपुरे क्रीडस्वचसमंस्त्रीभिरहंते
दर्पशासनः ३५ छ छ छ छ

विदितोसि मया ज्ञातबलोसि अतः प्राणान्रक्ष ३० ३१ ३२ स्त्रीसमूहगतोयुद्धाय नाह्वानव्यइतिस्मृता पक्षांतरमाह अथवेति
स्वैरं कामभोगेषु उदयस्तावत्पर्यंतं कालोमत्प्रोक्तोऽवधिर्गृह्यतां उदयपर्यंतं त्वां प्रतीक्षइत्यर्थः ३३ वानरान्परिष्वज्य तेभ्यः संप्रदानं प्रीतिदानं दीयतां
संसाधय आमंत्रयस्व पाठांतरेपि उक्तार्थएव ३४ सुदृष्टां पुनर्दर्शनासंभवात् आत्मसमंपुत्रादिकं राज्यरक्षार्थे राजानं कुरुष्व क्रीडस्व आउदयं ३५ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्तं पानादिना प्रमत्तमनवहितं रहितमायुधादिभिः त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगं मदमोहितं स्त्रीभोगार्थं कृतमधुपानादितिकर्तव्यतामूढं ३६ ३७ मदोयं स्त्रीगोष्ठीजनितोपि वीरपानं वीरैरणेमनउत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः समर्थ्यत्तां ज्ञायतां ३८ उत्क्षिप्य कंठेप्रतिमुच्य एषाहि माला संग्रामजयदा ३९ अविध्यत क्षिप्तवान् ४० व्यापादयांचक्रे पातितवान् पात्यतः पात्यमानस्य ४१ अस्यैवप्रपंचस्तयोरित्यादि ४२ ४३ हीनः हीनबलः ४४ उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य

योहिमत्तंप्रमत्तंवाभग्नंवारहितंकृशं हन्यात्सभ्रूणहालोके त्वद्विधंमदमोहितं ३६ सप्रहस्याब्रवीन्मंदंक्रोधात्तमसुरेश्वरं विसृज्यताः स्त्रियःसर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ३७ मत्तोयमितिमामंस्थायद्यभीतोसिसंयुगे मदोयंसंप्रहारेस्मिन्वीरपानंसमर्थ्यतां ३८ तमेव मुक्त्वासंक्रुद्धोमालामुत्क्षिप्यकांचनीं पित्रादत्तांमहेंद्रेणयुद्धायव्यवतिष्ठत ३९ विषाणयोर्गृहीत्वातंदुंदुभिंगिरिसन्निभं अविध्यत तदावालीविनदन्कपिकुंजरः ४० वालीव्यापादयांचक्रेननर्दचमहास्वनं श्रोत्राभ्यामथरक्तंतुतस्यसुस्त्रावपात्यतः ४१ तयोस्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः युद्धंसमभवद्घोरंदुंदुभेर्वालिनस्तथा ४२ अयुध्यततदावालीशक्रतुल्यपराक्रमः मुष्टिभिर्जानु भिःपद्भिःशिलाभिःपादपैस्तथा ४३ परस्परंघ्नतोस्तत्रवानरासुरयोस्तदा आसीद्धीनोऽसुरोयुद्धेशक्रसूनुर्व्यवर्धत ४४ तंतुदुं दुभिमुद्यम्यधरण्यामभ्यपातयत् युद्धेप्राणहरेतस्मिन्निष्पिष्टोदुंदुभिस्तदा ४५ स्रोतोभ्योबहुरक्तंतुतस्यसुस्त्रावपात्यतः पपौ तचमहाबाहुःक्षितौपंचत्वमागतः ४६ तंतोलयित्वाबाहुभ्यांगतसत्वमचेतनं चिक्षेपवेगवान्वालीवेगेनैकेनयोजनं ४७ तस्य वेगप्रविद्धस्यवक्त्रात्क्षतजबिंदवः प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्तामतंगस्याश्रमंप्रति ४८ तान्दृष्ट्वापतितांस्तत्रमुनिःशोणितविप्रुषः क्रुद्ध स्तस्यमहाभागचिंतयामासकोन्वयं ४९ येनाहंसहसास्पृष्टःशोणितेनदुरात्मना कोयंदुरात्मादुर्बुद्धिरकृतात्माचबालिशः ५० इत्युक्त्वासविनिष्क्रम्यददर्शमुनिसत्तमः महिषंपर्वताकारंगतासुंपतितंभुवि ५१ सतुविज्ञायतपसावानरेणकृतंहितत् उत्स सर्जमहाशापंक्षेप्तारंवानरंप्रति ५२ इहतेनाप्रवेष्टव्यंप्रविष्टस्यवधोभवेत् वनंमत्संश्रयंयेनदूषितंरुधिरस्त्रवैः ५३ क्षिप्तताया दपाश्रमेसंभग्नाश्चासुरीतनुः समंतादाश्रमंपूर्णंयोजनंमामकंयदि ५४ आक्रमिष्यतिदुर्बुद्धिर्व्यक्तंसनभविष्यति येचास्य सचिवाःकेचित्संश्रितामामकंवनं ५५

उत्साद्येतिपाठे उत्सादितविषाणंकृत्वेत्यर्थः ४५ स्रोतोभ्योनासादिद्वारेभ्यः ४६ तोलयित्वा हस्तग्रहणे न भारं ज्ञात्वा योजनंतावद्दूरं ४७ ४८ तस्यविप्रुषः कर्तारं कोन्वयमितिचिंतयामास चिंतायाएवाभिनयोयेनेत्यादि ४९ ५० ५१ ५२ अप्रवेष्टव्यं नप्रवे ष्टव्यमित्यर्थः ५३ आसुरींतनुंक्षिप्तताये नेमे पादापाःसंभग्नाइत्यन्वयः स यादि मामकं आश्रमं तदागमनमुद्दिश्य समंतात्परिसरवर्तिपूर्णं योजनं तत्पर्यंतं ५४ आक्रमिष्य ति पद्भ्यां स्प्रक्ष्यति तर्हि नभविष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तैर्वालिसचिवैः श्रुत्वा मदुत्सृष्टं शापं ५६ शापमेव हेतुपन्यासपूर्वमाह वनइति फलाद्यभावाय तन्नाशाय जायंते यतोऽतः शपिष्यामि ५७ अद्य दिवसः अयं दिवसः मर्यादा दास्यमानशापस्य तदेवाह यमिति असि अहं यं वानरं वालिसंबंधिनं श्वो द्रष्टा सशैलो भविष्यति ५८ ५९ ६० ६१ याचतेस्म अयाचत शापमोक्षमिति शेषः ६२ शापधारणेन शापविषयदोषज्ञानेन ६३ ६४ ६५ अस्थिनिचयः शुष्ककायः ६६ इमे विपुलाः विशालमूल स्कंधाः शाखावलंबिनः प्रशस्तबहुशाखावंतः यत्र येषु एकं एककालमेव वाली ओजसा ओजोयुक्तकंपनेन सर्वान्निष्पत्रयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते ते इमे सप्तसाला इत्यर्थः अनेन वायोरप्यधिकं बलं सूचितं नहि वायोर्युगपत्कंपनेन सकलार्द्रपत्रपातनं क्वचिद्दृष्टचरं कश्चित्तु निष्पत्रयितुं निष्पत्री कर्तुमित्य

नचतैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यांतु यथासुखं तेपि वा यदि तिष्ठंति शपिष्ये तानपि ध्रुवं ५६ वनेस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते पत्रां कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ५७ दिवसश्चाद्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोस्मि वानरं बहुवर्षसहस्राणि सवै शैलो भविष्यति ५८ त तस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरितां निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ५९ किं भवंतः समस्ताश्च मतंगवनवासिनः मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसां ६० ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापं च वालिनः शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ६१ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितं समहर्षिं समासाद्य याचतेस्म कृतांजलिः ६२ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति शाप धारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ६३ ततः शापभयाद्भीत ऋष्यमूकं महागिरिं प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ६४ तस्या प्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनं विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ६५ एषोस्थिनिचयस्तस्य दुंदुभेः संप्रकाशते वीर्योत्सेका न्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ६६ इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलंबिनः यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ६७ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितं कथं तं वालिनं हंतुं समरे शक्ष्यसे नृप ६८ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन्लक्ष्मणोब्रवीत् कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधं ६९ तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ सचा सकृत् ७० रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमं वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं ७१

र्थः एकं सालं शरेण भित्वा शरो निष्पत्रं पश्चाग च्छति तथा कर्तुमतिव्यथयितुमिति यावत् सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथन इति शास्त्रात् अप्राकृतकपित्वाच्च प्राणव्यापारस्यापि संभव इति व्याचख्यौ ६७ उक्तं वालिवीर्य मुपसंहरति एतदिति ६८ प्रहसन् भगवद्वीर्याज्ञानादेवं वाद इति हासः ६९ एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि सवाली असकृद्व्याथ पीडितवान् आर्षपरस्मैपदं सकृत्कृतेः काकतालीयत्वशुदासायासकृदिति विव्याधेति पाठांतरं तुल्योर्थः ७० एकेन बाणेनैषामेकं द्रुममपि चेन्निर्दारयेत् तदापि वालिनं हतं मन्ये तद्वधयोग्यतासंभावनयेति भावः पादोनास्थ्नोहस्तेनस्पर्शयोग्यत्वात् तरसा बलेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्य इति संबंध ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७२ ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्रामेण वालिवधः शक्योनवेति संचिंत्य पुनर्मित्रभावेनाह शूरश्चेति ७३ ७४ यानि वालिकर्माणि संचिंत्य भीतस्तेन सह र णाय भीतः ७५ उक्तमेव भीत्या पुनराह तमजय्यमिति ७६ ७७ त्वां मित्रभूतं ७८ यदि मामाश्रितस्तर्हि त्यजवालिभयं तत्राह किंत्विति तद्बलं ज्ञातं त्वद्बलं चाज्ञातमतो भयमित्यर्थः ७९ तुलये त्वद्बलपरीक्षां नकुर्वे इतिभावः नावमन्ये नभीषये च किंतु स्वकातर्यादेव पुनर्ब्रवीमीतिभावः ८० वाणी वालिवधे

हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ७२ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तांतलोचनः ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ७३ शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ७४ दृश्यंते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि यानि संचिंत्य भीतोऽहमृष्यमूकमुपाश्रितः ७५ तमजय्यमधृष्यं च वानरेंद्रममर्षणं विचिंतयन्न मुंचामि ऋष्यमूकममुं त्वहं ७६ उद्विग्नः शंकितश्चाहं विचरामि महावने अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ७७ उपालब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवंतमिवाश्रितः ७८ किंतु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ७९ नखल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम ८० कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः सूचयंति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलं ८१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ८२ यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ८३ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सांत्वयन्लक्ष्मणाग्रजः राघवो दुंदुभेः कायं पादांगुष्ठेन लीलया ८४ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनं असुरस्य तनुं शुष्कां पादांगुष्ठेन वीर्यवान् ८५ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपंतमिव भास्करं हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ८६ आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे परिश्रांतेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ८७ लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनंदन ८८ नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकं आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवांतरं ८९

विषया प्रमाणं विश्वसनीया यतो धैर्यमकातर्येण तृणीकृत्य वादः आकृतिरनुभवसिद्धो दिव्यविग्रह एते द्वे परं तेजः सकलजगत्संहारकं तेजः काममतिशयेन सूचयंति सूचयतः भस्मच्छन्नानलोपमया गुप्तावस्थितिमहाशक्तिमत्त्वं सूचितं ८१ ८२ अस्मासु विक्रमे अस्मिन्विक्रमे प्रत्ययो विश्वासः ८३ ८४ ८५ अर्थवदुपपत्तियुक्तमिदं वचनमब्रवीत् अनुत्पन्नप्रत्ययइतिशेषः ८६ तदेवाह आर्द्रइति प्रत्यग्रो नूतनः मत्तेन भोगार्थं पीतमदेन ८७ ८८ बलाधिक्यनिर्णये हेतुमाह आर्द्रमिति ८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्बलं तत्रेतिशेषः यद्बलेइतिपाठे यदिति अव्ययं यःसंशयोस्थिप्रक्षेपात्प्राक् बलविषये आसीत्सोद्याप्यस्त्येवेत्यर्थः तर्हिकिं तेप्रत्ययकारकं तत्राह सालमेकमि
ति एकंसालं उक्तेषु विनिर्भिद्य बलाबलविषयेव्यक्तिःप्रकटताभवेत् ९० ९१ त्वयाप्रहितःक्षिप्तः शरःइमंसालं विदारयिष्यति अत्र नसंदेहस्तस्मात्त्वया विमर्षोवि
चारोनकर्त्तव्यः मयासख्यासंप्रति शापितः शपथपूर्वं नियुक्तोऽतो मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्वेत्यर्थः ९२ तेजःसु तेजस्विषु विक्रमेवरः श्रेष्ठस्त्वंनोभिमतोसि भव
सीत्यर्थः सालभेदनेसतीतिशेषः ९३ मधमानः इतिरामाभिरामे वा० कि० कांडे एकादशःसर्गः ११ ७ ७ १ २ सएकसालोद्देशेनवक्षिप्तो

सएवसंशयस्तातवतस्यचयद्बलं सालमेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्यक्तिर्बलाबले ९० कृत्वैतत्कार्मुकंसज्यंहस्तिहस्तमिवापरं आकर्णपूर्ण
मायम्यविसृजस्वमहाशरं ९१ इमंहिसालंप्रहितस्त्वयाशरोनसंशयोत्रास्तिविदारयिष्यति अलंविमर्षेणममप्रियंध्रुवंकुरुष्वराजन्प्र
तिशापितोमया ९२ यथाहितेजस्सुवरःसदारविर्यथाहिशैलोहिमवान्महाद्रिषु यथाचतुष्पात्सुचकेसरीवरस्तथानराणामसिविक्रमेव
रः ९३ इत्यार्षेश्री० वा० कि० एकादशःसर्गः ११ ७ ७ एतच्चवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितं प्रत्ययार्थंमहातेजारामोज
ग्राहकार्मुकं १ सगृहीत्वाधनुर्घोरंशरमेकंचमानदः सालमुद्दिश्यचिक्षेपपूरयन्सरवैर्दिशः २ सविसृष्टोबलवताबाणःस्वर्णपरिष्कृ
तः भित्वातालान्गिरिप्रस्थंसप्तभूमिंविवेशह ३ सायकस्तुमुहूर्तेनताला्न्भित्वामहाजवः निष्पत्यचपुनस्तूणंतमेवप्रविवेशह ४
तान्दृष्ट्वासप्तनिर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः रामस्यशरवेगेनविस्मयंपरमंगतः ५ समूर्ध्नान्यपतद्भूमौप्रलंबीकृतभूषणः सुग्री
वःपरमप्रीतोराघवायकृतांजलिः ६ इदंचोवाचधर्मज्ञंकर्मणातेनहर्षितः रामंसर्वास्त्रविदुषांश्रेष्ठंशूरमवस्थितं ७ सेंद्रानपिसुरा
न्सर्वांस्त्वंबाणैःपुरुषर्षभ समर्थःसमरेहंतुंकिंपुनर्वालिनंप्रभो ८ येनसप्तमहातालागिरिर्भूमिश्चदारिता बाणेनैकेनकाकुत्स्थ
स्थातातेकोरणाग्रतः ९ अद्यमेविगतःशोकःप्रीतिरद्यपरामम सुहृदंत्वांसमासाद्यमहेंद्रवरुणोपमं १० तमद्यैवप्रियार्थंमेवैरिणं
भ्रातृरूपिणं वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिः ११ ततोरामःपरिष्वज्यसुग्रीवंप्रियदर्शनं प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोलक्ष्मणा
नुगतंवचः १२

पि बाणः सप्तसालान्भित्वा तदाश्रमगिरिप्रस्थमपि भित्वा तदाधारभूमिमपिभित्वा सप्तभूमिरसातलं विवेशेत्यर्थः ३ निष्पत्य रसातल
पर्यंतं गत्वा तत्रत्यासुरान् हत्वा तमेव तूणं पूर्वाधारंतूणं अनेनरामबाणानां चेतनपरशक्तिमद्देवताधिष्ठितत्वं सूचयति तदुक्तं युगपत्सप्ततालांश्चरघु
नाथोबिभेदह पातालदानवान्हत्वापुनस्तूणंविवेशचेति ४ ५ प्रलंबीकृतभूषणः साष्टांगप्रणामवशाल्लंबमानावस्थापन्नोरःकंठादिवर्तिसकलभूषणःकृतां
जलिरुत्थानानंतरमितिशेषः ६ ७ ८ भूमिश्च चात्सप्तपातालास्तद्वर्तिनोसुराश्च ९ १० ११ लक्ष्मणानुगतं तत्सममित्यर्थःयद्वा लक्ष्मणवत्प्रियत्वेनानुगतं
स्वीकृतं सुग्रीवमित्यर्थः १२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मादृष्यमूकात् भ्रातृगंधिनं अनर्थकभ्रातृव्यपदेशं १३ आत्मानं स्वदेहान् १४ ह्वानकारणादाह्वाननिमित्तं गाढं परिहितं वस्त्रं येनेत्यर्थः वाससा दृ
ढं कटिं बध्येत्यर्थः वेगात् नादकारणात्प्राणवेगादुत्पन्नैरितिशेषः १५ भास्करोस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतं अत्यल्पेन कालेन याति एवमदृश्यस्थानत
या तत्तुल्यगुहातः क्षणेन बहिरागतइत्यर्थः यत्त्वस्तपदेनोदयगिरिलक्षणं यदपि मेरूत्तरवासिनोधिरुत्येयमुक्तिरिति व्याख्यानं तक्लिष्टमसंगतंचेतिस्पष्टं
सुधियां १६ बुधांगारकयोरिव वज्रगोकर्णयोर्यथेतिपाठांतरं वज्रगोकर्णौतदाख्यपर्वतौयथा तथेतिशेषः १७ अशनिर्दंभोलिः वज्रं वज्रायुधं १८ १९

अस्माद्गच्छामकिष्किंधांक्षिप्रंगच्छत्वमग्रतः गत्वाचाह्वयसुग्रीववालिनंभ्रातृगंधिनं १३ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहनेवने १४ सुग्रीवोप्यनदद्घोरंवालिनोह्वानकारणात् गाढंपरिहितोवेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरं
१५ तंश्रुत्वानिनदंभ्रातुःक्रुद्धोवालीमहाबलः निष्पपातसुसंरब्धोभास्करोस्ततटादिव १६ ततःसुतुमुलंयुद्धंवालिसुग्रीवयोरभूत्
गगनेग्रहयोर्घोरंबुधांगारकयोरिव १७ तलैरशनिकल्पैश्चवज्रकल्पैश्चमुष्टिभिः जघ्नतुःसमरेन्योन्यंभ्रातरौक्रोधमूर्छितौ १८ ततो
रामोधनुष्पाणिस्तावुभौसमुदैक्षत अन्योन्यसदृशौवीरावुभौदेवाविवाश्विनौ १९ यन्नावगच्छत्सुग्रीवंवालिनंवापि राघवः ततोनकृ
तवान्बुद्धिंमोक्तुमंतकरंशरं २० एतस्मिन्नंतरे भग्नःसुग्रीवस्तेनवालिना अपश्यन्राघवंनाथंऋष्यमूकंप्रदुद्रुवे २१ क्लांतोरुधिरसिक्तां
गःप्रहारैर्जर्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतःक्रोधात्प्रविवेशमहावनं २२ तंप्रविष्टंवनेदृष्ट्वावालीशापभयात्ततः मुक्तोह्यसित्वमित्युक्त्वास
निवृत्तोमहाबलः २३ राघवोपिसहभ्रात्रासहचैवहनूमता तदेववनमागच्छत्सुग्रीवोयत्रवानरः २४ तंसमीक्ष्यागतंरामंसुग्रीवःसह
लक्ष्मणं ह्रीमान्दीनमुवाचेदंवसुधामवलोकयन् २५ आह्वयस्वेतिमामुक्त्वादर्शयित्वाचविक्रमं वैरिणाघातयित्वाचकिमिदा
नींत्वयाकृतं २६ तामेववेलांवक्तव्यंत्वयाराघवतत्त्वतः वालिनंननिहन्मीतिततोनाहमितोव्रजे २७ तस्यचैवंब्रुवाणस्यसुग्री
वस्यमहात्मनः करुणंदीनयावाचाराघवःपुनरब्रवीत् २८ सुग्रीवश्रूयतांतातक्रोधश्चव्यपनीयतां कारणंयेनबाणोयंसम
यानविसर्जितः २९ अलंकारेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच त्वंचसुग्रीववालीचसदृशौस्थःपरस्परं ३०

नावगच्छद्विविच्येतिशेषः २० राघवंनाथं
रक्षकमित्यपश्यन् अजानन् २१ २२ वनंप्रविष्टं ऋष्यमूकस्येतिशेषः सन्निवृत्तःपरावृत्तः २३ २४ ह्रीमान्पराभूतत्वात् २५ विक्रमं सालभेदनेन घातयित्वा युद्धेप्रेरणद्वा
रा किंकृतमनुचितमेवकृतमित्यर्थः २६ तामेववेलां सप्तम्यर्थे द्वितीया वालिना युद्धप्रेरणवेलायां ततस्तदेत्यर्थः इतः ऋष्यमूकवनादित्यर्थः २७ २८ स
बाणो वालिसंहारकोबाणः २९ तदेव कारणमाह अलंकारेणेति ३० ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्चः शरीरकांतिः वां युवयोः ३१ मोहितइति नत्विदमनुचितं यद्भगवतोमोहः अमोहे मोहइत्यनृतकथनंच किंचपलायनसमये ऋष्यमूकाभिमुखधावनेन व्य
क्तिरस्त्येवेतिचेन्न वालिनआयुर्दायासमाप्त्यातथाकरणेपि सुग्रीवसंतोषाथ स्वस्मिन्मानुष्यबुध्द्यनुसादायचालनिमोहोपेक्षया समाधानादक्षतेः मोहितइत्य
स्यैवेतिशेषः ईदृशे विषये एवंविधानृतवचनं नदोषायेत्यप्यनेन ध्वनितं नोत्सृजामि नोदसृजं ३२ विशंकितः शंकावान् हिनिश्चयेन नौ आवयोर्द्वयोरपि त्वद्वा
शेन मूलघातोनस्यात् माभूदितिएतदर्थं मयाकृतः शराऽनुत्सर्गइतिशेषः ३३ मूलघातमेव दर्शयति त्वयीति मयाविपन्ने मद्व्यापारतोनाशिते अज्ञानमनिश्चय
प्रवृत्तिः लाघवाच्चापल्यात् ३४ बाधकांतरमाह दत्तमभयमस्मै सदत्ताभयस्तस्य वधोमहत्पातक मितिनामप्रसिद्धं स्वमूलघातमप्याह अहमिति ३५ मामाशं

स्वरेणवर्चसाचैवप्रेक्षितेनचवानर विक्रमेणचवाक्यैश्चव्यक्तिंवांनोपलक्षये ३१ ततोहंरूपसादृश्यान्मोहितोवानरोत्तम नोत्सृजामिमहावे
गंशरंशत्रुनिबर्हणं ३२ जीवितांतकरंघोरंसादृश्यात्तुविशंकितः मूलघातोननोस्याद्धिद्वयोरितिकृतोमया ३३ त्वयिवीरविपन्नेहिअ
ज्ञानाल्लाघवान्मया मौढ्यंचममबाल्यंचख्यापितंस्यात्कपीश्वर ३४ दत्ताभयवधोनामपातकंमहदद्भुतं अहंचलक्ष्मणश्चैवसीताच
वरवर्णिनी ३५ त्वदधीनावयंसर्वेवनेस्मिन्शरणंभवान् तस्माद्युध्यस्वभूयस्त्वंमामाशंकीश्चवानर ३६ एतन्मुहूर्तेतुमयापश्यवा
लिनमाहवे निरस्तमिषुणैकेनचेष्टमानंमहीतले ३७ अभिज्ञानंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर येनत्वामभिजानीयांद्वंद्वयुद्धमुपाग
तं ३८ गजपुष्पीमिमांफुल्लामुत्पाट्यशुभलक्षणां कुरुलक्ष्मणकंठेस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ३९ ततोगिरितटेजातामुत्पाट्यकुसुमायि
तां लक्ष्मणोगजपुष्पींतांतस्यकंठेव्यसर्जयत् ४० सतयाशुशुभेश्रीमान्लतयाकंठसक्तया मालयेवबलाकानांससंध्यइवतोयदः
४१ विभ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः जगामसहरामेणकिष्किंधांपुनराप्तसः ४२ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० द्वादशःसर्गः १२
ऋष्यमूकात्सधर्मात्माकिष्किंधांलक्ष्मणाग्रजः जगामसहसुग्रीवोवालिविक्रमपालितां १ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकांचनभूषितं शरां
श्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वारणसाधकान् २ अग्रतस्तुययौतस्यराघवस्यमहात्मनः सुग्रीवःसंहतग्रीवोलक्ष्मणस्यमहाबलः ३
पृष्ठतोहनुमान्वीरोनलोनीलश्चवीर्यवान् तारश्चैवमहातेजाहरियूथपयूथपः ४ ७

कीरित्याबाधायां द्वित्वं ३६ ३७ ३८ ग
जपुष्पीनागपुष्पीलता शुभं सम्यक् लक्षयतीतिशुभलक्षणातां ३९ व्यसर्ज्जयन्निसृष्टवान्समर्पितवानित्यर्थः ४० लतया शुक्लपुष्पनागपुष्पीलतया संध्या
रागसहिततोयदइव स्वयं बलाकानां मालयेव तया लतयाशुशुभे ४१ रामवाक्ये तत्करणे समाहितउद्युक्तः ४२ स्वभमानः इतिरामाभि० वा० कि० द्वादशः
सर्गः १२ ऋष्यमूकादिति १ २ संहतग्रीवः दृढबंधबद्धग्रीवः ३ हरियूथपानामपि यूथं पाति तादृशः ४ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ कंदराणि मंदिराकारपर्वतविवराणि निर्दराणि शिलाविवराणि गुहाः देवखातगिरिबिलानि दर्योगह्वराणि ६ आकोशमग्रभागपर्यंतं कुड्मलैर्मुकुलरूपैः तेनेषद्विकसितैः पद्मैः शोभितान् अवलोकयन् ७ कारंडैः कारंडवैः ८ शष्पं तृणं ९ कूलघातित्वादेव तटाकवैरित्वं एकचरान् असहायचरान् १० द्विरदप्रख्यान्गजतुल्यान् ११ १२ द्रुमाणां खंडःसमूहोयस्मिन्तादृशं वनं १३ वृक्षखंडोवृक्षसमूहः मेघेत्याद्युत्तरान्वयि १४ त्वया कर्त्रा कौतूहलस्योत्सुक्य

तेवीक्षमाणावृक्षांश्चपुष्पभारावलंबिनः प्रसन्नांबुवहाश्चैवसरितःसागरंगमाः ५ कंदराणिचशैलांश्चनिर्झराणिगुहास्तथा शिखराणिचमुख्यानिदरीश्चप्रियदर्शनाः ६ वैदूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः शोभितान्सजलान्मार्गेतटाकांश्चावलोकयन् ७ कारंडैःसारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथाचान्यैःशकुनैःप्रतिनादितान् ८ मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणः चरतःसर्वतःपश्यन्स्थलीषुहरिणान्स्थितान् ९ तटाकवैरिणश्चापिशुक्लदंतविभूषितान् घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः १० मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानिवजंगमान् वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ११ वनेवनचरांश्चान्यान्खेचरांश्चविहंगमान् पश्यंतस्त्वरिताजग्मुःसुग्रीववशवर्तिनः १२ तेषांतुगच्छतांतत्रत्वरितंरघुनंदनः द्रुमखंडवनंदृष्ट्वारामःसुग्रीवमब्रवीत् १३ एषमेघइवाकाशेवृक्षखंडःप्रकाशते मेघसंघातविपुलःपर्यंतकदलीवृतः १४ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामिसखेकौतूहलंमम कौतूहलापनयनंकर्तुमिच्छाम्यहंत्वया १५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः गच्छन्नेवाचचक्षेथसुग्रीवस्तन्महद्वनं १६ एतद्राघवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमनाशनं उद्यानवनसंपन्नंस्वादुमूलफलोदकं १७ अत्रसप्तजनानाममुनयःशंसितव्रताः सप्तैवासन्नधःशीर्षानियतंजलशायिनः १८ सप्तरात्रेकृताहारावायुनाचलवासिनः दिवंवर्षशतैर्याताःसप्तभिःसकलेवराः १९ तेषामेतत्प्रभावेणद्रुमप्राकारसंवृतं आश्रमंसुदुराधर्षमपिसेंद्रैःसुरासुरैः २० पक्षिणोवर्जयंत्येतत्तथान्येवनचारिणः विशंतिमोहाद्येप्यत्रननिवर्तंतितेपुनः २१ विभूषणरवाश्चात्रश्रूयंतेसकलाक्षराः तूर्यगीतस्वनश्चापिगंधोदिव्यश्चराघव २२ त्रेताग्नयोऽपिदीप्यंतेधूमोह्येषःप्रदृश्यते वेष्टयन्निववृक्षाग्रान्कपोतांगारुणोघनः २३

स्यापनयनं निवर्तनं कर्तुं कारयितुमिच्छामि १५ १६ उद्यानैरुपवनैश्च संपन्नं युक्तं १७ सप्तजनानाम सप्तजनाइतिप्रसिद्धाअधःशीर्षाः भूप्रष्ठापितशिरसः १८ केवलवायुनैव सप्तरात्रेगते कृताहाराः सप्तभिर्वर्षशतैः सकलेवरादिवंयाताः १९ एतदाश्रमं अर्धर्चादिराश्रमशब्दः २० वर्जयंति नप्रविशंति पुनर्ननिवर्तंति अत्रैवम्रियंतइत्यर्थः २१ सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिःसहिताभूषणरवा अप्सरसामितिशेषः दिव्योगंधश्च तासामेवानुभूयतइतिशेषः नकेवलं भोगभूमिः कर्मभूरपीत्याह २२ त्रेनेत्यादिकपोतांगवदरुणोधूसरोघनइव धूमोवृक्षाग्रान्वेष्टयन्व्याप्नुवन् दृश्यते २३ १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४ २५ तेषामुद्दिश्य तानुद्दिश्येतियावत् तेषांप्रणमंति तान्प्रणमंति २६ महात्मानः महात्मनस्तानृषीनुद्दिश्याभ्यवादयत् नमस्कृतवान् २७ वानराहनुमदादयः
एते कथाप्रश्नादिकंवाल्यायुःसमाप्तिकाललाभाय २८ २९ शस्त्राणि वानराणां शस्त्रंशिलादि ३० नगमानः इतिरामाभि०रा०ति०वा०कि० त्रयोदशःसर्गः १३ ७ ७
गहने निबिडे दुष्प्रवेशे १ २ ३ वायोर्वेगःपुरःसरोयस्य समहामेघइव बालार्कसदृशोवर्णेन प्रतापेनच ४ हरिरूपवागुरयाव्याप्तां वागुराकारतया स्थि

एतेवृक्षाःप्रकाशंते धूमससक्तमस्तकाः मेघजालप्रतिच्छन्नावैदूर्यगिरयोयथा २४ कुरुप्रणामंधर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्यराघव लक्ष्मणेनसहभ्रा
त्राप्रयतःसंहतांजलिः २५ प्रणमंतिहियेतेषामृषीणांभावितात्मनां नतेषामशुभंकिंचिच्छरीरेरामविद्यते २६ ततोरामःसहभ्रात्रा
लक्ष्मणेनकृतांजलिः समुद्दिश्यमहात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् २७ अभिवाद्यचधर्मात्मारामोभ्रातांचलक्ष्मणः सुग्रीवोवानराश्चै
वजग्मुःसंहृष्टमानसाः २८ तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्सप्तजनाश्रमात् ददृशुस्तांदुराधर्षांकिष्किंधांवालिपालितां २९ ततस्तुरामानु
जरामवानराःप्रगृह्यशस्त्राण्युदितोग्रतेजसः पुरीसुरेशात्मजवीर्यपालितांवधायशत्रोःपुनरागतास्त्विह ३० इत्यार्षेश्रीम० वा०कि
ष्किंधाकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ७ ७ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने १
विसार्यसर्वतोदृष्टिंकाननेकाननप्रियः सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमाहारयद्भृशं २ ततस्तुनिनदंघोरंकृत्वायुद्धायचाह्वयत् परिवारैःपरि
वृतोनादैर्भिंदन्निवांबरं ३ गर्जन्निवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः अथबालार्कसदृशोदृप्तसिंहगतिस्ततः ४ दृष्ट्वारामंक्रियादक्षंसु-
ग्रीवोवाक्यमब्रवीत् हरिवागुरयाव्याप्तांतप्तकांचनभूषणां ५ प्राप्ताःस्मध्वजयंत्राढ्यांकिष्किंधांवालिनःपुरीं प्रतिज्ञायाकृतावी
रत्वयावालिवधेपुरा ६ सफलांकुरुतांक्षिप्रंलतांकालइवागतः एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवेणसराघवः ७ तमेवोवाचवचनंसुग्री
वंशत्रुसूदनः कृताभिज्ञानचिन्हस्त्वमनयागजसाह्वया ८ लक्ष्मणेनसमुत्पाट्यएषाकंठेकृतातव शोभसेप्यधिकंवीरलतयाकंठ
सक्तया ९ विपरीतइवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया अद्यवालिसमुत्थंतेभयंवैरंचवानर १० एकेनाहंप्रमोक्ष्यामिबाणमोक्षेणसंयु
गे ममदर्शयसुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणं ११

तद्धरिकां ५ ध्वजैर्यंत्रैः प्राकारयुद्धापेक्षितैराढ्यां ६ यथाआगतः कालोऋतुविशेषरूपःलतां
प्रावस्पुष्पांततःसफलांकरोति तथा स्वकृतप्रतिज्ञां त्वमपि सफलांकुर्वित्यर्थः ७ गजसाह्वया गजेन समानमाह्वोनाम यस्याःसातया ८ ९ नक्षत्रमालया आका
शे विपरीतोविशेषेणपरीतोवेष्टितःसूर्यइव कविविकल्पितोपमालीकोपमा तेन तादृशःसूर्योयदि भवेत्तदा तरुणार्कवर्णस्य कंठसक्तशुक्लपुष्पमालस्योप
मास्यादितिसंशयोक्तिरत्र व्यंग्या केचित्तु विपरीते इतिसप्तम्यंतं परीतंतुदिवाप्रोक्तंविपरीतंतुशर्वरी पौर्णमासीगतश्चंद्रःसूर्यइत्यभिधीयतइतिव्याचक्षते १० प्रमो
क्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेष्टते लुठिष्यति मद्दर्शनानंतरमेवेतिशेषः १२ यदि मद्दृष्टिपथं गतोजीवन् सविनिवर्तते ततस्तदा मा मां दोषेणोपलक्षितं गच्छेदवगच्छेत् मोगर्हेथ्व किंन मद्ब
लस्य दृष्ट्वाद्वालिनं निहतमेवावेहीत्याह प्रत्यक्षमिति १३ वेत्सि विद्धि कृच्छ्रेपि प्राणसंकटेपि मे मया १४ धर्मलोभेन धर्मलिप्सया परीतेन व्याप्तचित्तेनेतिपूर्वो
न्वयि १५ सफलां करिष्यामीत्यत्र दृष्टांतः प्रसूतमिति अंकुरितमित्यर्थः कलमक्षेत्रमिति व्रीहिक्षेत्रमित्यर्थः १६ जितकाशी जितश्वासोजितभयोवा त्वया आध
र्षितःसन् पुराद्येन निष्पतेत्तंशब्दंकुर्वित्यर्थः १७ ननुकृतेपि आह्वाने स्त्र्यादिसक्तोननिष्पतिष्यतितत्राह निष्पतिष्यतीति असंगेन स्त्र्यादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः यतः

वालीविनिहतोयावद्वनेपांसुषुचेष्टते यदिदृष्टिपथंप्राप्तोजीवन्सविनिवर्तते १२ ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगर्हेच्चमांभवान् प्रत्यक्षंसप्त
तेतालामयाबाणेनदारिताः १३ ततोवेत्सिबलेनाद्यवालिनंनिहतंरणे आनृतंनोक्तपूर्वंमेचिरंकृच्छ्रेपितिष्ठता १४ धर्मलोभपरीतेन
नचवक्ष्येकथंचन सफलांचकरिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्रमं १५ प्रसूतंकलमक्षेत्रंवर्षेणेवशतक्रतुः तदाह्वाननिमित्तंचवालिनोहेममा
लिनः १६ सुग्रीवकुरुतंशब्दंनिष्पतेद्येनवानरः जितकाशीजयश्लाघीत्वयाचाधर्षितःपुरात् १७ निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रिय
संयुगः रिपूणांधर्षितंश्रुत्वामर्षयंतिनसंयुगे १८ जानंतस्तुस्वकंवीर्यंस्त्रीसमक्षंविशेषतः सतुरामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः
१९ ननर्दक्रूरनादेनविनिर्भिंदन्निवांबरं तस्यशब्देनवित्रस्तागावोयांतिहतप्रभाः २० राजदोषपरामृष्टाःकुलस्त्रियइवाकुलाः द्रवं
तिचमृगाःशीघ्रंभग्नाइवरणेहयाः २१ पतंतिचखगाभूमौक्षीणपुण्याइवग्रहाः २२ ततःसजीमूतकृतप्रणादोनादंह्यमुंचत्त्वरयाप्रतीतः
सूर्यात्मजःशौर्यविवृद्धतेजाःसरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मिः २३ इत्यार्षेश्री० वा० किष्किंधाकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ॥ ॥ ॥
अथतस्यनिनादंतंसुग्रीवस्यमहात्मनः शुश्रावांतःपुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः १ श्रुत्वातुतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनं मदश्चैकपदेन
ष्टःक्रोधश्चापादितोमहान् २ ततोरोषपरीतांगोवालीसकनकप्रभः उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ३ वालीदंष्ट्राकरालस्तु
क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः भात्युत्पतितपद्माभःसमृणालइवह्रदः ४

प्रियसंयुगःनमर्षयंतीत्यस्यशूराइतिशेषः १८ विशेषतोनमर्षयंतीत्यनुषंगः १९ गावो
महांतोवृषभाः हतप्रभाः हतशक्तयः २० राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण राजदोषेण परैरन्यैरामृष्टाअतएवाकुलाव्याकुलाःकुलस्त्रियइव गावोयांति २१ग्रहाः
देवाः २२ जीमूतवत्कृतप्रणादः प्रतीतः रामेइतिशेष शौर्ये पराक्रमकरणे विवृद्धंतेजोयस्य सरित्पतिर्वा समुद्रइव २३ गरमानः इतिरामाभि० वा० कि० चतुर्दशःस
र्गः १४ ॥ ॥ अथेति १ एकपदे तत्क्षणे आपादितःसंपादितः २ कनकप्रभस्य क्रोधादतिरक्तत्वे सहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता ३ एतदादिआसन्नमृत्युल १८
क्षणानि उत्पतितपद्मेत्येकदेशेतंत्रं उत्पतितैरुद्धतैः पद्मैरुत्पतिता नष्टा पद्मकृतशोभा यस्य तादृशोमृणालसहितोह्रदइव दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ४ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्मर्षणं दुःसहं वेगेन युक्तैः पदन्यासैः ५ त्रस्तसंभ्रांता कर्मधारये पुंवत्त्वं त्रस्ता भीता संभ्रांता क्षुभितचित्ता हितोदर्कं हितरूपोत्तरकालफलं ६ काल्यं प्रातःकाले श
यनादुत्थितः भुक्तां स्रजमिव त्यज क्रोधं ७ काल्यं प्रातःकाले संग्रामं कुरु हे वीर यद्यपि संग्रामे शत्रोर्बाहुल्यं त्वत्त आधिक्यं न विद्यते नापि तव फल्गुता लघुता वि
द्यतेऽथापि सहसा हठात्तवाद्य निष्क्रमो निष्क्रमणं मम न रोचते कुतस्तत्राह श्रूयतामिति ८ ९ पूर्वं क्रोधादापतितः सुग्रीवो युद्धाय त्वामाह्वयते आह्वयत तदा ते
त्वया निष्पत्य निरस्तो हन्यमानश्च दिशो गतः तस्य तथा निरस्तस्य पुनरेत्याह्वानं शंकां जनयत्येव १० ११ कुतस्तत्राह दर्पश्चेति दर्पो गर्वः व्यवसायो युद्धविषयः यादृशश्च न
र्दतो निनादस्य संरंभो रद्धिरेतदेतस्य कारणं नाल्पं अयं दर्पादिः कारणविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वात् इत्यनुमितं १२ कारणविशेषं दर्शयति नेति अवष्टब्धसहायः परिगृ

शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीं ५ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा उवाच त्रस्तसंभ्रांता
हितोदर्कमिदं वचः ६ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतं शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजं ७ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वा
नर वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ८ सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यते ९ पूर्व
मापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः १० त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः इहैत्य पुनरा
ह्वानं शंकां जनयतीव मे ११ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः निनादस्य च संरंभो नैतदल्पं हि कारणं १२ नासहायमहं मन्ये सु
ग्रीवं तमिहागतं अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १३ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः स
ख्यमेष्यति १४ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः अंगदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः १५ अंगदस्तु कुमारोऽयं वनांतमुपनि
र्गतः प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता १६ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ
१७ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि १८ रामः परबलामर्दी युगांताग्निरिवोत्थितः निवास
वृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः १९

हीतसहायः सर्वथा सहायसंबंधमूलोऽयं संरंभ इति भावः १३ नन्विती तितस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह प्रकृत्येति निपुणः उचि
तकृत्यनिष्पादने समर्थः तत्क्षयबुद्धिमांश्च ननु सहायवंतं वधिष्यामीति चेत्तत्राह अपरीक्षितशत्रुनाशकवीर्येण पुंसा सुग्रीवः सख्यं नेष्यति अतस्तत्सहायभूतः
शंकनीय एव १४ न केवलं मदनुमित एवायमर्थः किंतु शब्दप्रमाणादप्यवगत इत्याह पूर्वमेवेति यन्मया पूर्वमंगदस्य वचः श्रुतं तत्तव हितमद्य त्वां वक्ष्या
मि १५ तदेवाह अंगदास्त्विति वनांतं वनमध्यं या तस्मै चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिरासीत् प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तांतः सा तेन मम कथिता १६ १७ तत्र तयोर्मध्ये यस्त
व भ्रातुः सहायो विख्यातः हि यतः स परबलामर्दी साधूनां निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां शरणागतानां गतिः शरणं १८ १९ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्तानां शत्रुपीडितानां तन्नाशाय संश्रयः संश्रयार्ह्यः ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं शिल्पनैपुणवा निदेशेनिरतइत्यनेन स्वराज्यमरक्षितवतः कुतः पररक्ष
णसामर्थ्यमित्यपास्तं २० तत्तस्मात्तेनोच्यमानगुणकेन रामेण तव विरोधोनक्षमः नयुक्तः २१ दुर्जयेनेत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि किंचिद्वक्ष्यमाणं त्वयाभ्यसूयितुं ने
च्छामि कथमियं मांप्रतिवदतीतिमदसूया नकर्तव्येत्यर्थः आर्षत्वादसमानकर्तृत्वेपि तुमुन् २२ २३ तेन बलीयसा रामेण २४ २५ तत्र तस्मिन्दूरदेशे-
वा सन् विद्यमानः इहस्थस्त्वत्समीपस्थोवा भुवि नपश्यामि तवेतिशेषः २६ प्रत्यनंतरं स्वाधीनं २७ भ्रातृसौहृदमालंब्यैव तवगतिर्नान्यागतिरस्तीत्य

आर्तानांसंश्रयश्चैवयशसश्चैकभाजनं ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः २० धातूनामिवशैलेंद्रोगुणानामाकरोमहान् तत्क्षमोन
विरोधस्तेसहतेनमहात्मना २१ दुर्जयेनाप्रमेयेणरामेणरणकर्मसु शूरवक्ष्यामितेकिंचिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुं २२ श्रूयतांक्रियतां
चैवतववक्ष्यामियद्धितं यौवराज्येनसुग्रीवंतूर्णंसाध्वभिषेचय २३ विग्रहंमाकृथावीरभ्रात्राराजन्यवीयसा अहंहितेक्षमंमन्येत
नरामेणसौहृदं २४ सुग्रीवेणचसंप्रीतिंवैरमुत्सृज्य दूरतः लालनीयोहितेभ्राताताययवीयानेषवानरः २५ तत्रवासन्निहस्थोवासर्वथाबं
धुरेववते नहितेनसमंबंधुंभुविपश्यामिकंचन २६ दानमानादिसत्कारैःकुरुष्वप्रत्यनंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेसतिष्ठतु २७
सुग्रीवोविपुलग्रीवोमहाबंधुर्मतस्तव भ्रातृसौहृदमालंब्यनान्यागतिरिहास्तिते २८ यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावेषिमांहितां याच्यमानः
प्रियत्वेनसाधुवाक्यंकुरुष्वमे २९ प्रसीदपथ्यंशृणुजल्पितंहिमेनरोषमेवानुविधातुमर्हसि क्षमोहितेकोसलराजसूनुनानविग्रहःश
क्रसमानतेजसा ३० तदाहितारहितमेववाक्यंतंवालिनंपथ्यमिदंबभाषे नरोचतेतद्वचनंहितस्यकालाभिपन्नस्यविनाशकाले ३१
इत्यार्षेश्रीम०वा०कि० पंचदशःसर्गः १५ ॥ ॥ तामेवंब्रुवतींतारांताराधिपनिभाननां वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवी
त् १ गर्जतोस्यसुसंरब्धंभ्रातुःशत्रोर्विशेषतः मर्षयिष्यामिकेनापिकारणेनवरानने २ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनां ध
र्षणामर्षणंभीरुमरणादतिरिच्यते ३ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे सुग्रीवस्यचसंरंभंहीनग्रीवस्यगर्जितं ४ नचकार्यो
विषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चकथंपापंकरिष्यति ५ निवर्तस्वसहस्त्रीभिःकथंभूयोनुगच्छसि सौहृदंदर्शि
तंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ६

र्थः २८ यदिते यदित्वयेत्यर्थः २९ ३० तदाहीत्यादिकविवाक्यं ३१ इतिरामाभि०श्रीरा०ति०वा०कि०
पंचदशःसर्गः १५ ॥ ॥ तामिति १ सुसंरब्धं भावेनिष्ठा सुसंरंभमित्यर्थः केनापि नकेनापित्वदुक्तकारणेनेत्यर्थः २ धर्षणामर्षणं सहनं ३ सं
युगे संरंभं संयुगनिमित्तं संरंभमित्यर्थः ४ राघवंप्रति राघवनिमित्तं भयमाशंक्य मत्कृते त्वया विषादोनकार्यः यतो धर्मज्ञत्वादिगुणः सःपापं मद्वधरूपं ५ कथंभू
योनुगच्छसि निवर्तस्वेत्युच्यमानापीतिभावः भक्तिरनुरागः ६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्पेन दर्पमेव वियोक्ष्यते वियोजयिष्यते सोदरत्वात् ७ उक्तमेव विवृणोति ईप्सितं त्वदीप्सितं दर्पमोचनमेवेत्यर्थः वृक्षैर्वृक्षप्रहारैः ८ गर्वितं दर्पं आयस्तं तत्प्रवृत्तं दृढयत्नं भा
वेनिष्ठा सहायत्वं बुद्धिसाचिव्यं ९ जनेन स्वपरिवारजनेन अलं जित्वा जयमात्रं कृत्वा निवर्तिष्ये नतुवधमित्यर्थः अहं जित्वेतिपाठस्त्वसांप्रदायिकः १० ११ मंत्रवित्
स्वस्त्ययनमंत्रवेत्री देवांशत्वात्तद्वेदनं १२ १३ सर्वतोदृष्टिं चारयन् स्थितइतिशेषः १४ सुसंवीतं बद्धकच्छं अवष्टब्धं युयुत्सया दृढं भूमिमाक्रम्य स्थितं १५

प्रतियोत्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंजहिसंभ्रमं दर्पंचास्यविनेष्यामिनचप्राणैर्वियोक्ष्यते ७ अहंह्याजिस्थितस्यास्यकरिष्यामियदीप्सितं वृक्षैर्मुष्टि
प्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्यति ८ नमेगर्वितमायस्तंसहिष्यतिदुरात्मवान् कृतंतारेसहायत्वंदर्शितंसौहृदंमयि ९ शापितासिममप्राणैर्निवर्त
स्वजनेनच अलंजित्वानिवर्तिष्येतमहंभ्रातरंरणे १० तंतुतारापरिष्वज्यवालिनंप्रियवादिनी चकारंरुदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणं ११ त
तःस्वस्त्ययनंकृत्वामंत्रविद्विजयैषिणी अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रविष्टाशोकमोहिता १२ प्रविष्टायांतुतारायांसहस्त्रीभिःस्वमालयं नगर्यानिर्ययौ
क्रुद्धोमहासर्पइवश्वसन् १३ सनिश्वस्यमहारोषोवालीपरमवेगवान् सर्वतश्चारयन्दृष्टिंशत्रुदर्शनकांक्षया १४ सददर्शततःश्रीमान्सु
ग्रीवंहेमपिंगलं सुसंवीतमवष्टब्धंदीप्यमानमिवानलं १५ तंसदृष्ट्वामहाबाहुःसुग्रीवंपर्यवस्थितं गाढंपरिदधेवासोवालीपरमकोपनः
१६ सवालीगाढसंवीतोमुष्टिमुद्यम्यवीर्यवान् सुग्रीवमेवाभिमुखोययौयोद्धुंकृतक्षणः १७ श्लिष्टंमुष्टिंसमुद्यम्यसंरब्धतरमागतः सु
ग्रीवोपिसमुद्दिश्यवालिनंहेममालिनं १८ तंवालीक्रोधताम्राक्षःसुग्रीवंरणकोविदं आपतंतंमहावेगमिदंवचनमब्रवीत् १९ एषमुष्टि
र्महान्बद्धोगाढःसुनियतांगुलिः मयावेगविमुक्तस्तेप्राणानादाययास्यति २० एवमुक्तस्तुसुग्रीवःक्रुद्धोवालिनमब्रवीत् तवचैवंप्रहर
न्प्राणान्मुष्टिःपततुमूर्धनि २१ ताडितस्तेनसंक्रुद्धःसमभिक्रम्यवेगतः अभवच्छोणितोद्गारीसापीडइवपर्वतः २२ सुग्रीवेणतुनिःशंकं
सालमुत्पाट्यतेजसा गात्रेष्वभिहतोवालीवज्रेणेवमहागिरिः २३ सतुवृक्षेणनिर्भग्नःसालताडनविह्वलः गुरुभारभराक्रांतानौःससा
र्थैवसागरे २४ तौभीमबलविक्रांतौसुपर्णसमवेगितौ प्रयुद्धौघोरवपुषौचंद्रसूर्याविवांबरे २५ परस्परममित्रघ्नौछिद्रान्वेषणत
त्परौ ततोऽवर्धतवालीतुबलवीर्यसमन्वितः २६

१६ गाढंसंवीतः दृढंबद्धकच्छः १७ सुग्रीवोपि वालिनं समुद्दिश्य श्लिष्टं दृढबद्धं मुष्टिमुद्यम्य किंचि
त्संमुखमागतः १८ १९ वेगविमुक्तस्त्वदुपरीतिशेषः २० एवमुक्तोवालिना तव प्राणान्हरन्नेषमुष्टिर्मामकस्तव मूर्ध्नि पततु इत्यब्रवीत् २१ सुग्रीवमभिक्रम्याक्रम्य
स्थितेन वालिना वेगतस्ताडितःसुग्रीवः सापीडःसनिर्झरःपर्वतइवाभवत् २२ निःशंकं शोणितोद्गारजदुःखसंबंधरहितंयथातथाऽभिहतो वालीसागरैनौरिव विह्वलो
ऽभवत् २३ २४ सुपर्णेन समं वेगितं वेगोययोस्तौ प्ररूढं युद्धं ययोस्तौ चंद्रसूर्याविवेति पदार्थातिशयोक्तिरेषा २५ २६ ॐ ॐ ॐ ॐ

परिहीयत अडभावआर्षः २७ राघवं दर्शयामास स्वहानिमितिशेषः २८ २९ युध्येतां अयुध्येतां ३० ३१ सरामः शरंवीक्षतेस्म ३२ ३३ पत्ररथाःपक्षिणः
३४ मुक्तोबाणःपातितइत्यर्थः ३५ ३६ आश्वयुक्समये आश्वयुक् अश्वयुजी पौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्नाश्विने मासि पौर्णमास्यामिंद्रध्वजोत्सवांते उद्धूत
उत्क्षिप्तइंद्रध्वजोयथा भूमौ पपात तद्वद्वालीग्रीष्मांते पतितइत्यर्थः अतएव सुग्रीवाभिषेकसमये श्रावणोमासोधुनावर्ततइतिवचने नविरोधः ३७ ३८

सूर्यपुत्रोमहावीर्यःसुग्रीवःपरि हीयत वालिनाभग्नदर्पस्तुसुग्रीवोमंदविक्रमः २७ वालीनंप्रतिसामर्षोदर्शयामासराघवं वृक्षैःसशाखैःशि
खरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिर्बाहुभिश्चपुनःपुनः तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव २९ तौशोणिताक्तौयुध्येतांवान
रौवनचारिणौ मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपरस्परं ३० हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवंवानरेश्वरं प्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवःसमुहुर्मुहुः
३१ ततोरामोमहातेजा आर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरं सशरंवीक्षतेवीरोवालिनोवधकांक्षया ३२ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमं पूरयामास
तच्चापंकालचक्रमिवांतकः ३३ तस्यज्यातलघोषेणत्रस्ताःपत्ररथेश्वराः प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैवयुगांतइवमोहिताः ३४ मुक्तस्तुवज्रनिर्घो
षःप्रदीप्ताशनिसन्निभः राघवेणमहाबाणोवालिवक्षसिपातितः ३५ ततस्तेनमहातेजावीर्ययुक्तःकपीश्वरः वेगेनाभिहतोवालीनि
पपातमहीतले ३६ इंद्रध्वजइवोद्धूतःपौर्णमास्यांमहीतले अश्वयुक्समयेमासिगतसत्त्वोविचेतनः ३७ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवाली
चार्तस्वरःशनैः ३८ नरोत्तमःकालइवांतकोपमंशरोत्तमंकांचनरूप्यभासितं ससर्जदीप्तंतममित्रमर्दनंसधूममग्निंमुखतोयथाहरः
३९ अथोक्षितःशोणिततोयविस्रवैःप्रपुष्पिताशोकइवाचलोद्गतः विचेतनोवासवसूनुराहवेप्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिंगतः ४० इत्यार्षे०
वा० कि० षोडशसर्गः १६ ७ ७ ७ ततशरेणाभिहतोरामेणरणकर्कशः पपातसहसावालीनिकृत्तइवपादपः १ सभूमौ
न्यस्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः अपतद्देवराजस्यमुक्तरश्मिरिवध्वजः २ अस्मिन्निपतितेभूमौहर्यृक्षाणांगणेश्वरे नष्टचंद्रमिवव्योम
नव्यराजतमेदिनी ३ भूमौनिपतितस्यापितस्यदेहंमहात्मनः नश्रीर्जहातिनप्राणान्नतेजोनपराक्रमः ४ शक्रदत्तावरामालाकांचनी
रत्नभूषिता दधारहरिमुख्यस्यप्राणांस्तेजःश्रियंचसा ५ सतयामालयावीरोहैमयाहरियूथपः संध्यानुगतपर्यंतःपयोधरइवाभवत्
६ तस्यमालाचदेहश्चमर्मघातीचयःशरः त्रिधेवरचितालक्ष्मीःपतितस्यापिशोभते ७

उक्तमुपसंहरति नरोत्तमइति मुखतःमुखस्थललाटने
त्रेणेत्यर्थः ३९ शोणिततोयस्य विस्रवैःस्रुतिभिःप्रभ्रंशितउत्सवांते पातितः४० इतिरामाभि०कि०षोडशःसर्गः १६ ७ ततइति १मुक्तरश्मिःमुक्तरथरज्जुबंधनः २ मेदिनी तद्रा
ज्यभूमिः ३ ४ प्राणाद्यहाने कारणमाह शक्रेति ५ हैमया हैम्या संध्यया संध्यारागेणानुगता पर्यंतोयस्य पयोधरसाम्यंतु वालिदेहस्य ६ त्रिधारचितेव त्रिधाविभक्तेव मालादे
हशररूपा लक्ष्मीरितियावत् ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गमार्गप्रभावनं तत्प्रकाशकं सत् परमां गतिं ब्रह्मलोकमावहत् प्रापयतिस्म बाणाअस्यंतेऽनेनेति बाणासनं धनुः ८ ९ महेंद्रं उपेंद्रस्येव वृत्रवधोत्तरमिदं नामेत्येके
महेंद्र आजानदेवः उपेंद्रःकर्मदेवइत्यन्ये १० हरिलोचनं पीतनेत्रंहरित्शब्दःपीतपर्यायः हरिद्राभःपालाशोहरितोहरिदिति कोशः आर्षस्तलोपः ११ १२ बहु
मान्यसन्मान्यशनैरेव उपयातौ समीपंगतौ १३ १४ अल्पंतेजोऽसवश्चयस्यसःनष्टचेतनःनष्टचेष्टःगर्वितं गर्वोपेतं यथाभवतितथारणगर्वितं राममर्थयुक्तया वाचा
परुषमब्रवीदित्यन्वयः १५ पराङ्मुखवधं युयुत्सयात्वदनभिमुखं तदेवाह युद्धसंरब्धःयुद्धार्थमन्यस्मै कृतक्रोधः १६ १७ समयज्ञःउचितानुचितकालज्ञः १८ दमशमावंतर्बा

तदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनं रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमांगतिं ८ तंतथापतितंसंख्येगतार्चिषमिवानलं ययातिमिव पुण्यांतेदेवलो
कादिहच्युतं ९ आदित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपातितं महेंद्रमिवदुर्धर्षमुपेंद्रमिवदुःसहं १० महेंद्रपुत्रंपतितंवालिनंहेममालिनं
व्यूढोरस्कंमहाबाहुंदीप्तास्यंहरिलोचनं ११ लक्ष्मणानुचरोरामोददर्शोपससर्पच तंतथापतितंवीरंगतार्चिषमिवानलं १२ बहुमान्य
चतंवीरंवीक्षमाणंशनैरिव उपयातौमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १३ तंदृष्ट्वाराघवंवालीलक्ष्मणंचमहाबलं अब्रवीत्परुषंवाक्यं
प्रश्रितंधर्मसंहितं १४ सभूमावल्पतेजाःसुर्निहतोनष्टचेतनः अर्थसंहितयावाचागर्वितंरणगर्वितं १५ पराङ्मुखवधंकृत्वाकोत्रप्रा
सस्त्वयागुणः यदहंयुद्धसंरब्धस्त्वत्कृतेनिधनंगतः १६ कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः रामःकरुणवेदीचप्रजानांचहितेर
तः १७ सानुक्रोशोमहोत्साहःसमयज्ञोदृढव्रतः इत्येतत्सर्वभूतानिकथयंतियशोभुवि १८ दमःशमःक्षमाधर्मोधृतिःसत्यंपराक्रमः पार्थि
वानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु १९ तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यंचाभिजनंतव तारयाप्रतिषिद्धःसन्सुग्रीवेणसमागतः २० नमामन्येन
संरब्धंप्रमत्तंवेद्धुमर्हसि इतितेबुद्धिरुत्पन्नाबभूवादर्शनेतव २१ सत्वांविनिहतात्मानंधर्मध्वजमधार्मिकं जानेपापसमाचारंतृणैःकू
पमिवावृतं २२ सतांवेषधरंपापंप्रच्छन्नमिवपावकं नाहंत्वामभिजानामिधर्मच्छद्माभिसंवृतं २३ विषयेवापुरेवातेयदापापंकरो
म्यहं नचत्वामवजानेहंकस्मात्त्वंहंस्यकिल्बिषं २४ फलमूलाशनंनित्यंवानरंवनगोचरं मामिहाप्रतियुध्यंतमन्येनचसमागतं २५
त्वंनराधिपतेःपुत्रःप्रतीतःप्रियदर्शनः लिंगमप्यस्तितेराजन्दृश्यतेधर्मसंहितं २६

ह्यैंद्रियनिग्रहो क्षमा शक्यप्रतिक्रियाऽपकारसहिष्णुता १९ ता
न्राजयोग्यान् अभिजनं महाकुलप्रसूतत्वं २० अन्येन संयुक्तमतएव ते त्वयि प्रमत्तमसावधानंमां नवेद्धुमर्हसीतिबुद्धिः तवादर्शने तवदर्शनात्प्रागुत्पन्ना २१
विनिहतात्मानं अधर्माचरणान्नष्टात्मानं २२ प्रच्छन्नं भस्मनेतिशेषः छद्मव्याजः २३ विषये देशे यदा यस्मात्तापंनकरोमिनेत्यस्यानुकर्षः त्वांनावजाने तवाव
ज्ञांचनकरोमि २४ २५ लिंगं जटावल्कलधरत्वं अस्ति सदहिंसासाधनमितिशेषः तच्च प्रत्यक्षदृश्यमेवेत्याह दृश्यतइति २६ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ अभव्योऽविनीतः २८ २९ एषावनचरत्वादिरूपाप्रकृतिःस्वभावःपुरुषस्त्वंतेन ग्रामवासित्वादन्नाशित्वं व्यंग्यं ३० रूपंरूप्यं कारणानिचेत्याहुरितिशेषः वने विद्यमाने षु मदीयेषु मूलेषु फलेषुवा कस्तेलोभअपेक्षानकापीत्यर्थः एवंच वनचरत्वपुरचरत्व मृगत्वमनुष्यत्वमूलाशनत्वान्नाशनत्वनरेश्वरत्ववानरेश्वरत्वरूपवैधर्म्यान्नावयोर्वि रोधप्रसक्तिरितिभावः ३१ नयोनीतिर्विनयः प्रश्रयःअसंकीर्णा निग्रहानुग्रहादिविषये विपरीता ३२ शरासनपरायणः यत्रक्कापि शराणामसनंत्यागस्तत्परायणः ३३ अ पचितिः पूजाकामवृत्तःसन्निंद्रियैःरुष्यसे इतिसंबधः ३४ ३५ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निहोत्रेच कृतदारःकृताग्निहोत्रोऽनुजः ३६ गच्छंते गच्छंति तेषु प्रकृ

कृःक्षत्रियकुलेजातःश्रुतवान्नष्टसंशयः धर्मलिंगप्रतिच्छन्नःक्रूरंकर्मसमाचरेत् २७ त्वंराघवकुलेजातो धर्मवानितिविश्रुतः अभव्योभव्य रूपेणकिमर्थंपरिधावसे २८ सामदानंक्षमाधर्मःसत्यंधृतिपराक्रमौ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु २९ वयंवनचरारामसृगामू लफलाशिनः एषाप्रकृतिरस्माकंपुरुषस्त्वंनरेश्वर ३० भूमिर्हिरण्यंरूप्यंचनिग्रहे कारणानिच तत्रकस्तेवनेलोभोमदीयेषुफलेषुवा ३१ न यश्चविनयश्चोभौनिग्रहानुग्रहावपि राजवृत्तिरसंकीर्णानन्नृपाःकामवृत्तयः ३२ त्वंतुकामप्रधानश्चकोपनश्चानवस्थितः राजवृत्तेषुसंकीर्णः शरासनपरायणः ३३ नतेस्त्यपचितिर्धर्मेनार्थेबुद्धिरवस्थिता इंद्रियैःकामवृत्तःसन्कृष्यसेमनुजेश्वर ३४ हत्वाबाणेनकाकुत्स्थमामिहा नपराधिनं किंवक्ष्यसिसतांमध्येकर्मकृत्वाजुगुप्सितं ३५ राजहाब्रह्महागोघ्नश्चोरःप्राणिवधेरतः नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वेनिरयगामि नः ३६ सूचकश्चकदर्यश्चमित्रघ्नोगुरुतल्पगः लोकंपापात्मनामेतेगच्छंतेनात्रसंशयः ३७ अधार्यंचर्ममेसद्भीरोमाण्यस्थिचवर्जितं अभक्ष्याणिचमांसानित्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ३८ पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शल्यकःश्वाविधोगोधाशशःकूर्मश्चपंचमः ३९ चर्मचास्थिचमेरामनस्पृशंतिमनीषिणः अभक्ष्याणिचमांसानिसोहंपंचनखोहतः ४० तारयावाक्यमुक्तोहंसत्यंसर्वज्ञयाहितं तदतिक्रम्य मोहेनकालस्यवशमागतः ४१ त्वयानाथेनकाकुत्स्थनसनाथावसुंधरा प्रमदाशीलसंपूर्णापत्येवचविधर्मणा ४२ शठोनैकृतिकःक्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः कथंदशरथेनत्वंजातःपापामहात्मना ४३ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येणसतांधर्मातिवर्तिना त्यक्तधर्मांकुशेनाहंनिहतो रामहस्तिना ४४

ते राजहत्वं दोषोबोध्यः ३७ यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदंमप्रयोजनमित्याह अधार्यमिति वर्जितं अस्पृश्यत्वे न स्मृतिषूक्तमित्यर्थः ३८ अभक्ष्याणी त्यत्र प्रमाणमाह पंचपंचेत्यादि ब्रह्मक्षत्रेणेतिसमाहारद्वंद्वः शल्यकःखड्गी शक्तिकाकारशल्यावृतसर्वांगोजंतुविशेषइत्य न्ये श्वाविधोकंटकाकारादीर्घरोमभिःश्रुनां वेधकोजंतुः ३९ सोहं पंचनखोहतःअभक्ष्यपंचनखोहतइत्यर्थः ४० ४१ त्वंतु नराज्यार्हइत्याह त्वयेति ४२ शठोगूढविप्रियकृत् निकृतिं परापकारंचर तीतिनैकृतिकः मिथ्येव प्रश्रितं प्रशांतं मानसं यस्य सः अजितांतःकरणइतियावत् ४३ छिन्ना चारित्र्यस्य कक्ष्या मर्यादा ये न सतथा सतांधर्ममतिक्रांतेन ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वक्ष्यसे किंवक्ष्यसीत्यर्थः किमित्यध्याहारः ४५ अपकारिषु दारापहारिषु ४६ ४७ अदृश्येन अप्राप्तदर्शनेन त्वया पन्नगवन्निहतः अतस्त्वं पापवशंगतइत्यर्थः ४८ एत
दर्थं सीताया आहारणमुद्दिश्य मामेव पूर्वं प्राप्य यद्यचोदयः तदा त्व मैथिलीमहमेकान्हानीतवान् भवेः भवेयमितियावत् ४९ अनिहतं अनिहत्तमेवेत्यर्थः
५० सागरतोये तन्मध्यवर्तिद्वीपे श्वेतामश्वतरीमिव श्वेताश्वतरीरूपिणीं श्रुतिं मधुकैटभाभ्यां पाताले निगृहीतां यथा हयग्रीवोभुवमानयतिस्म तद्वत्
५१ ५२ लोकःसर्वोपि कालेन कालधर्मेण मृत्युना विनियुज्यते एवंविधः स्वभावःकाममस्तु तस्मान्मे मरणकृतोनविषादः अपितु भवताराज्यंप्राप्तंचेत्तदा

अशक्यंचाप्ययुक्तंचसतांचैवविगर्हितं वक्ष्यसेचेदृशंकस्मात्सद्भिःसहसमागतः ४५ उदासीनेषुयोस्मासु विक्रमोयंप्रकाशितःअ
पकारिषुतेरामनैवंपश्यामिविक्रमं ४६ दृश्यमानस्तुयुध्येथामयायुधिनृपात्मज अद्यवैवस्वतंदेवंपश्येस्त्वंनिहतोमया ४७ त्व
याऽदृश्येनतुरणेनिहतोहंदुरासदः प्रसुप्तःपन्नगेनेवनरःपापवशंगतः ४८ सुग्रीवप्रियकामेनयदहंनिहतस्त्वया मामेवयदिपूर्वंत्व
मेतदर्थमचोदयः मैथिलीमहमेकाह्नातवचानीतवान्भवेः ४९ राक्षसंचदुरात्मानंतवभार्यापहारिणं कंठेबध्वाप्रदद्यांतेऽनिहतंरावणं
रणे ५० न्यस्तांसागरतोयेवापातालेवापिमैथिलीं आनयेयंतवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ५१ युक्तंयत्प्राप्नुयाद्राज्यंसुग्रीवःस्वर्गतेमयि
अयुक्तंयदधर्मेणत्वयाहंनिहतोरणे ५२ काममेवंविधोलोकःकालेनविनियुज्यते क्षमंचेद्भवताप्राप्तमुत्तरंसाधुचिंत्यतां ५३ इत्येवमु
क्त्वापरिशुष्कवक्त्रःशराभिघाताद्व्यथितोमहात्मा समीक्ष्यरामंरविसन्निकाशंतूष्णींबभौवानरराजसूनुः ५४ इत्यार्षेश्रीम०वा० कि०
सप्तदशःसर्गः १७ ७ ७ इत्युक्तःप्रश्रितंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं परुषंवालिनारामोनिहतेनविचेतसा १ तंनिःप्रभमिवादित्यं
मुक्ततोयमिवांबुदं उक्तवाक्यंहरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलं २ धर्मार्थगुणसंपन्नंहरीश्वरमनुत्तमं अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्र
वीत् ३ धर्ममर्थंचकामंचसमयंचापिलौकिकं अविज्ञायकथंबाल्यान्मामिहाद्यविगर्हसे ४

मद्वधकारणस्य त्वद्राज्यस्य लोकैः प्रश्ने क्षमं युक्तमुत्तरं साधु सम्यग्विचिंत्यतां ५३ उपसंहरति इत्येवमिति अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुतिपरतया यद्योजनं तन्न कवि
निबद्धस्य वक्तुर्वालिनस्तात्पर्य विषयभूतं यदयुक्तंमयापूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं तत्रापि खल्वु मे दोषंकर्तुं नार्हसि राघवेत्यग्रे वाल्युक्तेः नापि वाल्मिकेः तस्य दुरुत्यनुवा
दकत्वात् अतात्पर्यविषयमपि बुद्धिवैभवादक्षरार्थत्वेन वर्ण्यत इतिचेत्कार्व्यांतरमेव भगवतस्तावत्क्रियतां किमनेन प्रयासेनेतिदिक् ५४ इतिरामाभि०रा०ति०वा०
कि० सप्तदशःसर्ग १७ ७ ७ प्रश्रितं प्रश्रयाभासोपेतं एवं धर्मार्थसहितत्वंचाभासरूपमेव तत्र मामेवयदिपूर्वमित्यादिर्हिताभासः अर्थाभासश्च धर्माभासो
राजहेत्यादि परुषत्वंतु मुख्यमेव निहतेन विरुद्धेन १ २ धर्मार्थगुणसंपन्नमित्यब्रवीदितिक्रियाविशेषणं अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः ३ लौकिकं समयंलोकाचारं ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अविज्ञाने हेतुमाह अप्रस्वेति आचार्यसंमतान्स्वस्वकुलाचारशिक्षकान् वानरत्वादेवैतदभावः वानरत्वप्रयुक्तचापल्यादेवंवादस्तवेत्यर्थः इच्छसि ऐषीः ५ इयंभूमिरिक्ष्वाकू
णां मनुनास्मत्कुलकूटस्थेन दत्तेत्यर्थः तथामृगादिपर्यंतं निग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपि दत्तइतिशेषः ६ तां पितृपितामहादिक्रमागतां भुवं निग्रहानुग्रहे दुष्टशिष्टयोरितिशेषः ७
यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धःसराजा अस्मिन्काले सर्वभूमेरितिशेषः ८ ततःकिं तत्राह तस्येति धर्माय कृतआदेशोनियोगोयेषां ते धर्मसंतानं धर्मरद्धिं धर्मपदमधर्मनिवृ
त्तेरप्युपलक्षणं ९ धर्मविप्रियं धर्मनाशं कश्चरेत् आचरितुंशक्नुयात् १० तेवयमिदानीं तन्मूलप्रभुभरताज्ञया मार्गविभ्रष्टं नितयामः विचारयामः निगृण्हीमइतिपाठांतरं ११ न
तः किं तत्राह त्वंतु कर्मणा चारित्रेण गर्हितः लोके निंदितः अतएव सक्लिष्टः पीडितो धर्मोयेन तादृशः कामतंत्रं कामरूपः पुरुषार्थः सएवप्रधानो मुख्योयस्य १२ तदुपपादयति

अप्रस्त्वाबुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् सौम्यंवानरचापल्यात्त्वंमांवक्तुमिहेच्छसि ५ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकानना मृगप
क्षिमनुष्याणांनिग्रहानुग्रहेष्वपि ६ तांपालयतिधर्मात्माभरतःसत्यवानृजुः धर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनिग्रहानुग्रहेरतः ७ नयश्चविनयश्चो
भौयस्मिन्सत्यंचसुस्थितं विक्रमश्चयथादृष्टःसराजादेशकालवित् ८ तस्यधर्मकृतादेशावयमन्येचपार्थिवाः चरामोवसुधांकृत्स्नांधर्म
संतानमिच्छवः ९ यस्मिन्नृपतिशार्दूलेभरतेधर्मवत्सले पालयत्यखिलांपृथ्वींकश्चरेद्धर्मविप्रियं १० तेवयंमार्गविभ्रष्टंस्वधर्मेपरमे
स्थिताः भरताज्ञांपुरस्कृत्यनिंतयामोयथाविधि ११ त्वंतुसंक्लिष्टधर्मश्चकर्मणाचविगर्हितः कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराजवर्त्मनि १२
ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यांप्रयच्छति त्रयस्तेपितरोज्ञेयाधर्मेचपथिवर्तिनः १३ यवीयानात्मनःपुत्रःशिष्यश्चापिगुणोदितः पुत्रवत्ते
त्रयश्चिंत्याधर्मश्चैवात्रकारणं १४ सूक्ष्मःपरमविज्ञेयःसतांधर्मःप्लवंगम हृदिस्थःसर्वभूतानामात्मावेदशुभाशुभं १५ चपलश्चपलैः
सार्धंवानरैरकृतात्मभिः जात्यंधइवजात्यंधैर्मंत्रयन्प्रेक्षसेनुकिं १६ अहंतुव्यक्ततामस्यवचनस्यब्रवीमिते नहिमांकेवलंरोषात्त्वंविगर्हितुम
र्हसि १७

ज्येष्ठइति विद्यां त्रय्यादिविद्यां धर्मेच पथि वर्तिनः धर्ममार्गे वर्तोवर्तनं यस्य तस्य १३ अत्र चिंतने तथाधर्मोधर्मज्ञानमेव कारणं १४ तच्च नसर्वेषांसुलभ
मित्याह सूक्ष्मइति सतां सूक्ष्मोयोधर्मः सपरा सद्गुरूपदेशादिजा मा शोभा एषांतैरेव विज्ञेयोऽन्यैः परमत्यर्थमविज्ञेयएव किंचेश्वरएव तज्ज्ञइत्याह हृदिस्थइति सर्वभू
तानामात्मा तत्त्वभूतानामात्मा तत्त्वभूतोव्यापकश्चातएव सर्वप्राणिहृदिस्थः ससर्वभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभं वेद एवंचांतर्यामित्वात्तव पापमहंजाने इतिव्यंग्य
मत्र १५ त्वंतु धर्मज्ञानप्रसक्तिहीनएवेत्याह चपलइति जात्यंधोजात्यंधैरिव चपलैरकृतात्मभिराचार्योशिक्षितैर्वानरैःसह मंत्रयन्निश्चिन्वन् किंनु कथंनु प्रेक्षसेज्ञा
स्यसि धर्ममितिशेषः रक्षसेनुकिमितिपाठे रक्षणीयप्रजाजातं किंनुरक्षसि नकिमपि अतोधर्मभ्रष्टोराजदंड्यस्त्वमितिभावः १६ अथ धर्मभ्रष्टत्वं व्यक्तमेव वक्तुमाह अ
हंत्विति अस्य वचनस्य चपलश्चपलैरितिवचनस्य व्यक्ततां व्यक्तार्थोयस्येति अर्शआद्यजंतं व्यक्तपदं तद्भावोव्यक्तस्तदर्थस्तं ब्रवीमि १७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्य युक्तमयुक्तंवेति चिंतय वर्तसि वर्तसे १८ ननु भ्रातुर्ज्येष्ठस्ययोभार्यांजीवतोमहिषींप्रियां धर्मेणमातरंयस्तुस्वीकरोतिजुगुप्सितइति अग्रे प्रायोपवेशसमये अंगदो
क्तेः सुग्रीवस्यापि ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमस्य भार्याविमर्षणं तुल्यमित्यतआह अस्यत्वमिति धरमाणस्य प्राणान्धारयतएवजीवतस्त्वया निश्चीयमानजीवनस्यैव पत्न्यां त
व स्नुषाभूतायां रुमायां यतोवर्तसेऽतस्त्वं स्पष्टं पापकर्मकृत् सुग्रीवस्तु त्वज्जीवननिश्चयाभावात्त्वत्पत्न्यां तारायां प्रागवर्तिष्ट अतःपरं वर्त्स्यतिच किंच त्रैवर्णिकेष्व
पि देवरस्य मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात्तिर्यग्योनिषु तस्यां वृत्तिर्नदोषः तथावृत्तौच मरणज्ञानमेव प्रयोजकं तिर्यक्ष्विति भगवदाशयः अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्री
णां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्वजातीयपुरुषांगीकारोनाधर्मइतिसूचितं दृश्यतेच तथाव्यवहारः शूद्रादिजातौ नच मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्य
क्षु प्रवृत्तिरितिवाच्यं तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्राजादिव्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्वादस्त्येवायंदोषइत्याशयात् किंचधर्मेऽनधिकारिणामपींद्रादीनां वृत्रवधादौ
ब्रह्महत्यादिदोषस्मरणेन निषेधेषु तदतिक्रमप्रायश्चित्तादौच देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारे बाधकाभावः किंच देवादीनां स्वयजनीयेंद्रांतराभावादनधिकारइति
पूर्वमिमांसायां निर्णीतं एवंच तदनपेक्षदानादिधर्मेषु ब्रह्मविद्यायांचाधिकारोस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टं तद्वदीदृशानां ज्ञानवतां तिरश्चामप्यधिकारे बाधकाभावः किंच

तदेतत्कारणंपश्ययदर्थंत्वंमयाहतः भ्रातुर्वर्तसिभार्यायांत्यक्त्वाधर्मंसनातनं १८ अस्यत्वंधरमाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः रुमायांवर्तसे
कामात्स्नुषायांपापकर्मकृत् १९ तद्व्यतीतस्यतेधर्मात्कामवृत्तस्यवानर भ्रातृभार्याभिमर्षेस्मिन्दंडोयंप्रतिपादितः २० नहिलोकवि
रुद्धस्यलोकवृत्तादपेयुषः दंडादन्यत्रपश्यामिनिग्रहंहरियूथप २१ नचतेमर्षयेपापंक्षत्रियोहंकुलोद्भतः औरसींभगिनींवापिभार्यांवा
प्यनुजस्ययः २२ प्रचरेतनरःकामात्तस्यदंडोवधःस्मृतः भरतस्तुमहीपालोवयंत्वादेशवर्तिनः २३

सर्वदेवतावाचकपदानामंतर्यामीश्वरवाचकत्वेन
सर्वत्रदेवानामधिकारोस्त्येव नचब्राह्मणत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपि क्षत्रियत्वात् वैवस्वतमन्वादेरिवात एवचंद्रवरुणादीनां यज्ञःस्मर्यते पुराणेषु तत्रतत्र कर्मण्य
र्थवादतः फलकल्पनवत् पुराणस्यार्थवादेस्तदधिकारस्यापि कल्पयितुं युक्तत्वात् किंच त्रैवर्णिकस्याधिकारइत्यत्र त्रैवर्णिकपदं वेदतदर्थज्ञानवत्परमतोदेवादी
नां तदधिकारःसिद्धइति भगवतोव्यासवाल्मीकिप्रभृतीनांचाशयः जैमिनेस्त्वेतदंशेऽज्ञानमेव अतएव तद्दूरीकरणार्थं मार्कंडेयेनात्मानंप्रति धर्मान्पृच्छतोजैमिनेर्विंध्या
रण्यावासितत्वज्ञपक्षिमुखेन धर्मबोधनंकृतं तेनहि पक्षिणां ज्ञानानधिकारइतिस्वोक्तेः तस्याविश्वासे जातेन्यत्रोपि व्यासादिविरुद्धे स्वोक्तेर्थे तस्याप्रामाण्यग्रहो भविष्यती
ति तदाशयःइत्यन्यत्र विस्तरःअतएव गृध्रराजस्य भगवता दाहादिकृतं अग्रेचसंपातिना तद्भ्रात्रा करिष्यमाणमुदकदानादिनासंगतमितिदिक् १९उपसंहरति तदिति तत्तस्माद्ध
र्माद्व्यतीतस्यच धर्मभ्रष्टस्य एवंचेदृशे व्यवहारे प्राणांतोदंडइतिसूचितं २० लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषोऽपगतवतः दंडादन्यत्र ततोन्यमित्यर्थः केचित्तु अनेन
तिर्यग्योनिव्यवहारमर्यादाप्येषैवेति ध्वनितं दृश्यतेच ग्रहे पाल्यमानेषु पारावतादिषु अन्यं स्वभार्यासहितं दृष्ट्वैव परस्परं युद्धं भार्यायाबहुप्रकारताडनादिदंडइत्याहुः २१क्षत्रियो
हं दंडाधिकारीत्यर्थः दंडादन्यत्र निग्रहंनपश्यामीत्युक्तेर्थे स्मृतिं प्रमाणयति औरसीमिति २२ २३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुर्महान् योधर्मस्तं व्यतिक्रांतं तत्मच्युतं निग्रन्निति शेषः प्राज्ञोविद्वान् धर्मेण पालयन् धर्मयुक्तमिति शेषः २४ भरतादेशावधिंकृत्वा भरतादेशं तदाज्ञामवधिं प्रमाणं
कृत्वा ननु भरतेन रामंप्रत्याज्ञाया अकृतत्वान्मृषोक्तिरेषेतिचेन्न अस्मादेव भगवद्वाक्यात्तथाभरतोक्तेरनुमानेनाक्षतेः यद्वा राज्यमूलप्रभौ पर्यवस्थिते सर्वेषां तदीया
नां दंड्यदंडनादावनुक्तापि तदाज्ञा सिद्धैवेति नदोषः अपिच स्वराज्ये भगवता भरतस्य पालनाज्ञायां दत्तायामर्थात्त्वस्मिन्प्रधानराजपुरुषत्वसिद्धौ तदाज्ञाऽर्थसिद्धै
वेति नदोषः २५ अथकारणांतरमपि वालिवधे दर्शयति सुग्रीवेणेति लक्ष्मणेन यथा तथासुग्रीवेणापि मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः ससुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं
स्वदारप्राप्त्यर्थं राज्यप्राप्त्यर्थंच मम निश्रेयसकरः मन्निश्रेयसविषये कृतप्रतिज्ञः २६ तत्प्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविषया प्रतिज्ञा दत्ता कृताच साप्रतिज्ञा म
द्विधेन कथमनवेक्षितुमसमापयितुं शक्या २७ एभिःउक्तैःकारणैः एकैकमेव तववधे पर्याप्तं किंपुनर्मिलितानि तस्माद्यत्तव मया शासनमिदं कृतं तद्युक्तं शास्त्रसं
मतमिति भवानप्यनुमन्यतां चिंतयतु तव भ्रातृभार्यापहारकत्वेन दंड्यत्वात्सखिकार्यस्य स्वकार्यत्वात् क्षत्रियस्य प्रतिज्ञाहानौच महतोऽधर्मस्य श्रवणात्त्व

त्वंच धर्मादतिक्रांतः कथंशक्यमुपेक्षितुं गुरुधर्मव्यतिक्रांतंप्राज्ञोधर्मेणपालयन् २४ भरतःकामयुक्तानांनिग्रहे पर्यवस्थितः वयं
तुभरतादेशावधिंकृत्वाहरीश्वर त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुंव्यवस्थिताः २५ सुग्रीवेणचमेसख्यंलक्ष्मणेनयथातथा दा
रराज्यनिमित्तंचनिःश्रेयसकरःसमे २६ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसन्निधौ प्रतिज्ञाचकथंशक्यामद्विधेनानवेक्षितुं २७ तदे
भिःकारणैःसर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः शासनंतववद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् २८ सर्वथाधर्मइत्येवद्रष्टव्यस्तवनिग्रहः वयस्य
स्योपकर्तव्यंधर्ममेवानुपश्यता २९ शक्यंत्वयापितत्कार्यंधर्ममेवानुवर्तता · श्रूयतेमनुनागीतौश्लोकौचारित्रवत्सलौ गृ
हीतौधर्मकुशलैस्तथातच्चरितंमया ३० राजभिर्धृतदंडाश्च कृत्वापापानिमानवाः निर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा ३१

द्धर्मोमेआवश्यको धर्मश्चेत्याशयः २८ सर्वथा मायायःकृतःतव निग्रहः सधर्मएवेति त्वया द्रष्टव्यः दुष्टनिग्रहफलकत्वादवतारग्रहणस्येत्याशयोगूढः किंच धर्ममेवा
नुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यं मित्रोपकारकरणमपि धर्मएवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वाद्वधस्य धर्मत्वमितिभावः २९ किंचानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतद्दु
ष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिं कुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मत्कृतनिग्रहरूपं कार्यं शक्यं राजप्रार्थनापूर्वं कारयितुं शक्यं सत्यनुतापे त्वया प्रार्थनापूर्वमयं दंडः स्व
स्य कारणीय एवेति त्वत्कारणीयस्यैव मया कृतत्वान्नात्र क्षोभःकार्य इतिभावः पापिनामेवं स्वदंडप्रार्थना स्मृतिसिद्धेत्याह श्रूयतेइति चारित्र वत्सलौ चरित्रप्र
तिपादनतत्परौ धर्मकुशलैर्गृहीतौच भवतस्तत्तदर्थतत्वमेव तथाशास्त्रोक्तप्रकारेणैव मया रचितं कृतं ३० तौश्लोकावाह राजभिरिति अनेन स्वकृतदं
डस्य शास्त्रसंमतत्वं दंड्यहितत्वंचोक्तं ३१ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वयापि प्रार्थनापूर्वमयमर्थः कारणीयः स्यादित्यर्थप्रतिपादकं श्लोकमाह शासनाद्वेति पापोहं मे दंडं कुर्विति प्रार्थनया स्वसमीपमागतस्य पापिनः शासनाद्दंडकारणाद्वा मोक्षाद्वधया विसर्जनाद्वा स्तेनइतिपापोपलक्षणं तत्र द्वितीयः पक्षोराज्ञोदोषायेत्याह राजात्विति पापस्याशासन् पापनिग्रहमकुर्वन् अनेन त्वद्दंडकरणमस्मादृशामावश्यकमिति ध्वनितं ३२ अथात्रार्थे शिष्टाचारमपि प्रमाणयति आर्येणेति मम कूटस्थेन मांधात्रा त्वया यत्प्रकारं पापं कृतं तत्प्रकारे पापे केनचिच्छ्रमणेनार्हतेन कृते सति कर्तुमिष्सितं घोरं व्यसनं दंडरूपं मांधात्रा कृतं ३३ अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृतं पापं प्रति शुद्धये दंडनं कृतमित्यध्याहारः न केवलं राजदंड एव पापप्रायश्चित्तमन्यदपि मन्वायुक्तमित्याह प्रायश्चित्तं च कुर्वंति कृतपापाइति शेषः तेन कर्त्रनुष्ठितप्रायश्चित्तेन ३४ धर्मतः शास्त्रतः न वयं स्ववशे स्थिताः किंतु शास्त्राधीना इति शेषः एतेनादर्शनपूर्वकं वधो धर्मइति यदुक्तं तदपि समाहितं दंडार्थवधे दर्शनानपेक्षणात् एवं वालिनः संध्योपासनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रज्ञत्वमवलंब्य समाहितं ३५ अथ केवलशाखामृगत्वमवलंब्यापि समाधत्ते

शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते राजात्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषं ३२ आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितं श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ३३ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः प्रायश्चित्तं च कुर्वंति तेन तच्छाम्यते रजः ३४ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ३५ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुंगव तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ३६ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुंगव वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ३७ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृण्हंति सुबहून्मृगान् प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ३८ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशं विध्यंति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते ३९ यांति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ४० अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ४१ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ४२ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् देवा मानुषरूपेण चरंत्येते महीतले ४३

शृणु चापीति छन्नेनानभिमुखस्य निःशंकवधे कारणं शृण्वित्यर्थः तन्महत्कारणं श्रुत्वा मन्युं न कर्तुमर्हसि ३६ तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति पश्चात्तापो न नापि वधस्य कारणं मन्युर्मम क्रोधः यद्वा मन्युः शोकः मृगाणां तादृशवधस्य राज्ञां स्वभावतया न दोषइत्याह वागुराभिः विविधैः कूटैः तृणच्छन्नश्वभ्रादिसंपादनरूपैः ३७ पर्णाद्याच्छादितत्वादिरूपैः प्रतिच्छन्नाइत्यन्वयः विस्रब्धान् विश्वस्तान् अतिविष्ठितान्स्वपालितमृगैः विष्ठिता न्विरोधेन स्थितान्युध्यमानानिति यावत् ३८ ३९ न दोषइत्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति यांतीति मृगयां नानाप्रकारमृगवधयुक्तां कर्तुं राजर्षयो धर्मकोविदायांति ४० प्रतियुध्यन् अन्येन युद्धं कुर्वन् मांसादिलोभाभावेपि क्षत्रियस्वाभाव्यात्तव वधो मया कृतइ नरव्याघ्रादितिर्यग्वत् तत्र मे न कश्चिन्महान्दोषः अल्पस्तु प्राणायाममात्रापनेयइतिभावः ४१ शुभस्यैहिकाभ्युदयस्य राजानः क्षत्रियाः ४२ न हिंस्याद्रणव्यतिरेकेणेत्यर्थः आक्रोशो निंदा अक्षेपोवमाननं अप्रियवादः प्रतिकूलवचनं त्वं तु न तादृशराजेति भावः एतेन सज्ञोवधादौ ब्रह्मवधादिदोषइति सूचितं ४३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४ प्रव्यथितोभगवतिमिथ्यादोषोत्तया प्रव्यथितः नदोषंराघवेदध्यौ तथाध्यानस्यापिपापावहत्वादितिभावः यद्वा ध्यानेनापिनाविंदच्छुद्धबुद्धसुक्तस्वभावत्वादितिभावः धर्मेऽधिगतनि
श्चयः भगवद्वचनादेव धर्मविषयेजातनिश्चयः ४५ ४६ प्रकृष्टेप्रकृष्टज्ञानैश्वर्ये अपकृष्टोमादृशइतिशेषः यत्प्रमादाद्वाक्यमुक्तं तदयुक्तमेव ४७ तत्रापि अज्ञानजाप्रियोक्तावपि दोषंकर्तुं
दोषंभवयितुं तत्रहेतुस्त्वंहीति दृष्टेनापरोक्षानुभवेनार्थतत्त्वस्य धर्मादितत्त्वस्यज्ञाता ४८ कार्यंदंडःकारणं तद्धेतुभूतंपापं तयोःसिद्धौ निश्चये तवबुद्धिरंतःकरणं प्रसन्ना निर्मलावैषम्य
रहितेत्यर्थः ४९ धर्मादेव व्यतिक्रांतानां पुरस्कृतमग्रेसरं अवगतं तदग्रेसरत्वेनप्रसिद्धं मामपि पापिष्ठतरं धर्मसंहितया वाचा परिपालय उत्तमलोकान्प्राप्नुहीतिवाचानुगृहाणेत्यर्थः ५०
उवाच पुत्रादिमायाकृष्टःसन्नुवाचेत्यर्थः ५१ नत्वात्मनं भगवतात्वया हतत्वान्मुक्तभोगत्वात् न तारांसुग्रीवस्यापितस्यामनुरागात् नबांधवान्सुग्रीवतोपि सेवयाजीवनलाभात् पुत्रं

त्वंतु धर्ममविज्ञाय केवलंरोषमास्थितः विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितं ४४ एवमुक्तस्तुरामेणवालीप्रव्यथितोभृशं नदोषरा-
घवेदध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ४५ प्रत्युवाचततोरामंप्रांजलिर्वानरेश्वरः यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतत्तथैवनसंशयः ४६ प्रतिवक्तुंप्रकृष्टे
हिनापकृष्टस्तुशक्नुयात् यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियं ४७ तत्रापिखलुमांदोषंकर्तुंनार्हसिराघव त्वंहिदृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्र
जानांचहितेरतः ४८ कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यया ४९ मामप्यवगतंधर्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतं धर्मसंहितयावाचाधर्मज्ञ
परिपालय ५० बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीसार्तरवःशनैः उवाचरामंसंप्रेक्ष्यपंकलग्नइवद्विपः ५१ नचात्मानमहंशोचेनतारांनापिबांध
वान् यथापुत्रंगुणज्येष्ठमंगदंकनकांगदं ५२ सममादर्शनाद्दीनोबाल्यात्प्रभृतिलालितः तटाकइवपीतांबुरुपशोषंगमिष्यति ५३
बालश्चाकृतबुद्धिश्चएकपुत्रश्चमेप्रियः तारेयोरामभवतारक्षणीयोमहाबलः ५४ सुग्रीवेचांगदेचैवविधत्स्वमतिमुत्तमां त्वंहिगोप्ताच
शास्ताचकार्याकार्यविधौस्थितः ५५ यातेनरपतेवृत्तिर्भरतेलक्ष्मणेचया सुग्रीवेचांगदेराजंस्तांचिंतयितुमर्हसि ५६ मद्दोष
कृतदोषांतांयथातारांतपस्विनीं सुग्रीवोनावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ५७ त्वयाह्यनुगृहीतेनशक्यंराज्यमुपासितुं त्वद्वशेवर्तमाने
नतवचित्तानुवर्तिना ५८ शक्यंदिवंचार्जयितुंवसुधांचापिशासितुं त्वत्तोहंवधमाकांक्षन्वार्यमाणोपितारया ५९

शोचामि बाल्यत्वात्
५२ मया लालितः सममादर्शनाच्छोषं गमिष्यति पीतांबुःसस्याद्युपयोजितांबुः ५३ तारेयस्तारापत्यं एकपुत्रत्वेनातिलालितत्वं ५४ मतिमुत्तमां मरणांतानिवैरा
णीतिन्यायेनेतिभावः सुग्रीवेच तत्रैवेत्यर्थः भ्रातृस्नेहाद्वा क्रोधेनवा तत्राप्यनुग्रहप्रार्थनं कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौशास्ता ५५ ५६ मद्दोषकृतदोषां मत्कृ
तसुग्रीवापकारदोषानुसरणमात्रेण कृतदोषां ननुस्वतः कृततदपकारां तपस्विनीं शोच्यां अवस्थातुमवस्थापयितुं ५७ राज्यं वानरराज्यं ५८ शक्यमि
ति स्वाराज्यमपि त्वत्प्रसादल्लभ्यमितिभावः अहंत्वदुपदेशतस्त्वद्दर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापः त्वत्तोवधमुत्तमलोकराज्यफलकमाकांक्षन्नपेक्ष्यमाणइदानी
मस्मि अतस्तारया वार्यमाणोपि यत् भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्रासस्तत्पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेतिशेषः ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६० व्यक्तदर्शनं उद्बुद्धबोधं ६१ नवयं सुप्तवधरूपाकृत्यकारित्वेन चिंत्याः नाप्यात्मा भ्रातृभार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन तत्रहेतुर्वयमित्यादि भवद्विशेषणं त्वदपेक्षया विशेषेण विशेषज्ञत्वेन धर्मतो धर्मशास्त्रमार्गेण कृते त्वत्कृतपापे स्वकृतवधद्योतकत्वरूपे व्यापारेच निश्चयोऽत्रपापेऽयमेवदंडइतिनिश्चयो येषां तादृशाः ६२ अत्रार्थेस्मृतिमुपन्यस्यति दंड्येयइति कार्यकारणेतिभावप्रधानोनिर्देशः कार्यत्वं दंड्यत्वं कारणत्वं दंडयितृत्वं ताभ्यां सिद्धार्थौ निष्पन्नपरलोकप्रयोजनौ अतएव नावसीदतः एवं न्याय्यदंडकर्तृत्वान्नाहमकृत्यकारी जातदंड्यत्वाच्च त्वमपि नतथेतिभावः ६३ तदेवाह स्वां प्रकृतिं स्वकीयं शुद्धस्व

सुग्रीवेणसहभ्रात्राद्वंद्वयुद्धमुपागतः इत्युक्त्वावानरोरामंविरराम हरीश्वरः ६० सतमाश्वासयद्रामोवालिनंव्यक्तदर्शनं साधुसंतमयावाचाधर्मतत्त्वार्थयुक्तया ६१ नवयंभवताचिंत्यानाप्यात्माहरिसत्तम वयंभवद्विशेषेणधर्मतःकृतनिश्चयाः ६२ दंड्येयःपातयेद्दंडंदंड्योयश्चापिदंड्यते कार्यकारणसिद्धार्थावुभौतौनावसीदतः ६३ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः गतःस्वांप्रकृतिंधर्म्यांदंडदिष्टेनवर्त्मना ६४ त्यजशोकंचमोहंचभयंचहृदयेस्थितं त्वयाविधानंहर्यग्र्यनशक्यमतिवर्तितुं ६५ यथात्वय्यंगदोनित्यंवर्ततेवानरेश्वर तथावर्तेतसुग्रीवेमयिचापिनसंशयः ६६ सतस्यवाक्यंमधुरंमहात्मनःसमाहितंधर्मपथानुवर्तितं निशम्यरामस्यरणावमर्दिनोवचःसुयुक्तंनिजगादवानरः ६७ शराभितप्तेनविचेतसामया प्रभाषितस्त्वंयदजानताविभो इदंमहेंद्रोपमभीमविक्रमप्रसादितस्त्वंक्षममेहरीश्वर ६८ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० अष्टादशःसर्गः १८ ७ ७ सवानरमहाराजः शयानःशरपीडितः प्रत्युक्तोहेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरंप्रतिपद्यत १ अस्माभिःपरिभिन्नांगःपादपैराहतोभृशं रामबाणेनचाक्रांतोजीवितांतेमुमोहसः २ तंभार्याबाणमोक्षेणरामदत्तेनसंयुगे हतंप्लवगशार्दूलंताराशुश्राववालिनं ३ सासपुत्राऽप्रियंश्रुत्वावधंभर्तुःसुदारुणं निष्पपातभृशंतस्मादुद्विग्नागिरिकंदरात् ४ येत्वंगदपरीवारावानराहिमहाबलाः तेसकार्मुकमालोक्यरामंत्रस्ताप्रदुद्रुवुः ५

भावत्वं दंडदिष्टेन दंडबोधकशास्त्रोक्तेन मार्गेण ६४ भयं भ्रातृभार्याहरणकर्मजनितनरकभयं मद्दूषणनिमित्तपरलोकभयंच दंडेन कर्मणोनाशात् मद्दूषणस्य मयाक्षांतत्वाच्च शोकमोहौ तारातारेयविषयौ विधानं प्राग्भावीयंकर्म अत्रांते दंडस्येव संहारोत्तिरश्चमपि ज्ञानवतां शास्त्रार्थेधिकारोहृढः कृतइतिबोध्यं ६५ तथावर्तेत पितृवदेव तं पालयिष्यावइतिभावः अस्मत्तस्तथावृत्तिं प्राप्नुयादित्यक्षरार्थः ६६ तस्य वाक्यं आत्मनः सुगतेः पुत्रपालनस्यच प्रतिपादकं ६७ इदं प्रभाषणं ६८ हंचमानः इतिरामभिरामे० रा० वा० कि० अष्टादशः सर्गः १८ ७ हेतुमद्वाक्यैर्हेतूपन्यासयुतैर्वाक्यैः प्रत्युक्तःउक्तप्रत्युत्तरः १ जीवितांते तत्समये मुमोह विसंज्ञोभूत् २ ३ अप्रियमिति छेदः सपुत्रा पुत्रेणांगदेन गिरिगह्वरं किष्किंधाख्यं ४ ५

सा तारा आपततः पलायमानान् ६ इषुभिरनुबद्धानिवानुसृतानिव रामवित्रासितान् रामाद्वित्रस्तान् ७ वचनमाह वानरानिति यस्य वालिनः दुर्गता
वस्थादिकमपश्यंतः ८ भ्राता प्रयोजककर्ता रामः प्रयोज्यकर्ता बाणाः करणं दूरात् दूरेस्थित्वा तैः सपातितश्चेत्किंयुष्माभिः पालायितइति शेषः त
स्सेवयैव भवज्जीवनसंभवादितिभावः ९ प्राप्तकालं कालोचितं अविश्लिष्टं सर्वसंमतिपूर्वमेकरूपं अविक्लिष्टमिति पाठे व्यक्तमित्यर्थः अंगना
वालिनइति शेषः १० पुत्रं रक्षस्व रामादिति शेषः कुतः पुत्रस्य भयं तत्राह अंतकइत्यादि नयति यमपुरमिति शेषः ११ वृक्षान्वालिप्रतिहतान् अयं सर्वो

सादर्दर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततोद्रुतं यूथादिवपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६ तानुवाचसमासाद्यदुःखितान्दुःखितासती
रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ७ वानराराजसिंहस्य यस्ययूयंपुरःसराः तंविहायसुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवतदुर्गताः ८
राज्यहेतोःसचेद्भ्राता भ्रात्राक्रूरेणपातितः रामेणप्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ९ कपिपत्न्यावचःश्रुत्वाकपयःकामरूपिणः प्रा
प्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगनां १० जीवपुत्रेनिवर्तस्वपुत्रंरक्षस्वचांगदं अंतकोरामरूपेणहत्वानयतिवालिनं ११ क्षिप्ता
न्वृक्षान्समाविध्यविपुलाश्चतथाशिलाः वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातितः १२ अभिभूतमिदंसर्वंविद्रुतंवानरंबलं अस्मि
न्प्लवगशार्दूलेहतेशक्रसमप्रभे १३ रक्ष्यतांनगरीशूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां पदस्थंवालिनःपुत्रंभजिष्यंतिप्लवंगमाः १४ अथवा
रुचितंस्थानमिहतेरुचिरानने आविशंतिचदुर्गाणिक्षिप्रमद्यैववानराः १५ अभार्याःसहभार्याश्चसंत्यत्रवनचारिणः लुब्धेभ्यो
विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्योनःसुमहद्भयं १६ अल्पांतरगतानांतुश्रुत्वावचनमंगना आत्मनःप्रतिरूपंसाबभाषेचारुहासिनी १७ पुत्रेणम
मकिंकार्यंराज्येनापिकिमात्मना कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तरिनश्यति १८ पादमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्मनः योसौरामप्र
युक्तेनशरेणविनिपातितः १९

पि संभाव्यत्वादः एवंबहुबाणत्यागत्वादोपि १२ अभिभूतमिवद्रुतं वानरं वानराणामिदं १३ पदस्थं वानरराज्यप
दस्थं पुत्रमंगदं भजिष्यति अन्यथाराजकेत्रास्माभिरवस्थातुमशक्यमितिभावः १४ अथवेति सरामे सुग्रीवे किष्किंधामागच्छति अभिषिक्तेनाप्यंगदेनास्म
त्पालनमशक्यमेवेति नेहस्थातुं योग्यमितिशेषः हे रुचिरानने यद्यपीदं स्थानं ते तुभ्यं रुचितमभीष्टं तथापीह किष्किंधायां विद्यमानानि दुर्गाणि अद्यैव वा
नराः सुग्रीवहनुमदादयः आविशंति वर्तमानसामीप्ये लट् तेषु प्रविष्टेषु येऽभार्याः सभार्याश्च वानराः सुग्रीवावलंबिनः प्रागस्माभिः कृतवैरास्तेच प्रवेक्ष्यंति त
नश्च लुब्धेभ्यो राज्यादिविषये विप्रलब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वंचितेभ्योस्माकं तुमुलं महद्भयमस्ति यतइति शेषः केचित्तु इह ते स्थानमस्माकमरुचितं
अनभिमतं इतरत्त् पूर्ववदित्याहुः १५ १६ अल्पांतरगतानां नातिदूरवर्तिनां अवांतरगतानामिति पाठे मध्येमार्गमागतानामित्यर्थः तेषां वानराणां वचनंश्रुत्वा
आत्मनःप्रतिरूपं कालोचितं बभाषे १७ १८ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२० २१ पर्वतेंद्राणां क्षेप्तारं रणेष्विति शेषः रणे भेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः महता वातेन समं तुल्यं आविष्टमावेशो यस्य रणेषु तं २२ परिक्रांतम् पराक्रमो यस्य तं वृक्षेष्विव जलमुत्सृष्टवान् विरतं नर्दतां मध्ये भीमं नर्दंतं २३ मृगराजं प्रभूतमांसादित्वेन मृगश्रेष्ठं शार्दूलो व्याघ्रः २४ सर्वलोकस्य सर्वलोकेनार्चितं चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्मीकं नागहेतोरंतर्विद्यमानं नागभक्षणार्थं सुपर्णेन गरुडेन यथोन्मथितम् तथा सुग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रामेणोन्माथितमित्यर्थः २५ २६ तानतीत्य मार्गस्थान् रामादीनतीत्य २७ संवीतं बद्धं २८ २९ धरमानः इति रा० वा० कि० एकोनविंशः सर्गः १९ ७ ७ अंतकरेण मृत्युकारिणा १

एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदंती शोकमूर्छिता शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती २० सा व्रजंती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि हंतारं वानरेंद्राणां समरेष्वनिवर्तिनां २१ क्षेप्तारं पर्वतेंद्राणां वज्राणामिव वासवं महावातसमाविष्टं महामेघौघनिस्वनं २२ शक्रतुल्यपराक्रांतं वृष्ट्वेवोपरतं घनं नर्दंतं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् २३ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजमिवाहतं २४ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकं नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा २५ अवष्टभ्यावतिष्ठंतं ददर्श धनुरूर्जितम् रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजं २६ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रांता निपपात ह २७ सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनी रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदामभिः २८ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशंतीं कुररीमिव विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चांगदमागतम् २९ इत्यार्षे श्रीम० वा० कि० एकोनविंशः सर्गः १९ ७ ७ रामचापविसृष्टेन शरेणांतकरेण तम् दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना १ सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुंजरोपमं २ वानरं पर्वतेंद्राभं शोकसंतप्तमानसा तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयतातुरा ३ रणे दारुणविक्रांत प्रवीर प्लवतां वर किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ४ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमं नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ५ अतीव खलु ते कांता वसुधा वसुधाधिप गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ६ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता किष्किंधेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ७ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगंधिषु विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ८ ७

२ उन्मूलमुत्पतितमिति शेषः ३ प्लवतां वानराणां श्रेष्ठ इदानीं पुरोभागां एतस्मिन्काले कृतापराधां मत्वाद्य नाभिभाषसे किमित्यन्वयः ४ ५ ६ हे वीर धर्मतः संप्रवर्तता धर्मेण युद्धमाचरता त्वयाद्य स्वर्गमार्गे स्वर्गसाधनरणभूमौ किष्किंधेवान्या रम्या पुरी निर्मिता नो चेत्कथं किष्किंधां विहायात्र शेषे इत्यर्थः कतकस्तु धर्मतः प्रवर्तिता रक्षिता किष्किंधेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितेत्यर्थमाह ७ यानि त्वया सार्धं विहृतानि तेषामत्र काले त्वयोपरमः समाप्तिः कृता ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ मह्यं मम हृदयं सुस्थितमतिदृढं यत्त्वां पतितं दृष्ट्वा नस्फुटेत् १० सविवासितइति यत्तप्रसिद्धं कर्म तस्य कर्मणइयं व्युष्टिः परिपाकः प्राप्तइत्यर्थः ११ येषाहं हितं वाक्यमब्रुवं सा त्वया मोहाद्विगर्हिता अस्वीकृतवचना कृताइतियावत् १२ दक्षिणानां विदग्धानां समर्थानांवा चित्तानि प्रमथिष्यसि प्राप्तदिव्यदेहानामप्सरसां काममोहजननेनेतिशेषः १३ कालः प्राप्तइतिशेषः अवपन्नः प्रापितोसि कालविशेषणं निःसंशयइति तत्तदायुर्विषयसंदेहरहितइत्यर्थः १४ नसंतप्यति तदस्थानेऽयुक्तं १५ कृपणा कृपणा अतिशयेनकृपणा अबाधायावाहितं पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखंदुःखरहितं यथाभवति तथो-

निरानंदानिराशाहं निमग्नाशोकसागरे त्वयिपंचत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ९ हृदयंसुस्थितंमह्यंदृष्ट्वानिपतितंभुवि यन्नशोकाभिसंतप्तंस्फुटतेद्यसहस्रधा १० सुग्रीवस्यत्वयाभार्याहृतासचविवासितः यत्तत्तस्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयं प्लवगाधिप ११ निश्रेयसपरामोहात्त्वयाचाहंविगर्हिता येषाब्रुवंहितंवाक्यंवानरेंद्रहितैषिणी १२ रूपयौवनदृप्तानांदक्षिणानांचमानद नूनमप्सरसामार्यचित्तानिप्रमथिष्यसि १३ कालोनिःसंशयोनूनंजीवितांतकरस्तव बलाद्येनावपन्नोसिसुग्रीवस्यावशोवशी १४ अस्थाने वालिनंहत्वायुध्यमानंपरेणच नसंतप्यतिकाकुत्स्थःकृत्वाकर्मसुगर्हितम् १५ वैधव्यंशोकसंतापंकृपणाकृपणासती अदुःखोपचितापूर्वंवर्तयिष्याम्यनाथवत् १६ लालितश्चांगदोवीरःसुकुमारःसुखोचितः वत्स्यतेकामवस्थांमेपितृव्येक्रोधमूर्छिते १७ कुरुष्वपितरंपुत्रसुदृष्टंधर्मवत्सलं दुर्लभंदर्शनंतस्यतववत्सभविष्यति १८ समाश्वासयपुत्रंत्वंसंदेशंसंदिशस्वमे मूर्ध्निचैनंसमाघ्राय प्रवासंप्रस्थितोह्यसि १९ रामेणहिमहत्कर्मकृतंत्वामभिनिघ्नता आनृण्यंतुगतंतस्यसुग्रीवस्यप्रतिश्रवे २० सकामोभवसुग्रीवरुमांत्वंप्रतिपत्स्यसे भुंक्ष्वराज्यमनुद्विग्नःशस्तोभ्रातारिपुस्तव २१ किंमामेवंप्रलपतींप्रियांत्वंनाभिभाषसे इमाःपश्यवराबह्वीर्भार्यास्तेवानरेश्वर २२ तस्याविलापितंश्रुत्वावानर्यःसर्वतश्चताः परिगृह्यांगदंदीनादुःखार्ताःप्रतिचुक्रुशुः २३ किमंगदंसांगदवीरबाहोविहाययातोसिचिरंप्रवासं नयुक्तमेवंगुणसन्निकृष्टंविहायपुत्रंप्रियचारुवेषं २४ यद्यप्रियंकिंचिदसंप्रधार्यकृतंमयास्यात्तवदीर्घबाहो क्षमस्वमेतद्धरिवंशनाथव्रजामिमूर्ध्नातववीरपादौ २५

पचिता बर्धिता १६ मे मया लालितः कामवस्थां प्राप्य वत्स्यतइत्यर्थः १७ पितरंसुदृष्टं कुरुष्व १८ मूर्ध्नेनमुपाघ्राय संदेशं कर्तव्योपदेशं संदिशस्वेत्यन्वयः प्रस्थितः प्रस्थातुकामः १९ प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये अनेन रामस्य वालिवधविषय दोषाभावो ध्वनितः २० शस्तो हिंसितः २१ २२ तस्याविलपितं तारायाविलापं २३ किमंगदं सांगदवीरबाहो सांगदो वीरहंता बाहुर्यस्य तादृशगुणसन्निकृष्टं गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियश्चारुवेषोयस्य तंपुत्रं विहाय चिरंप्रवासं गंतुं नयुक्तमित्यन्वयः २४ असंप्रधार्य अविचार्य हरिवंशानां वानरसमूहानां नाथ व्रजामि स्पृशामीत्यर्थः २५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्र वाली तत्रोपभुवि तद्भूसमीपभुवि प्रायमुपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवती २६ इतिरामाभिरामेश्री॰रा॰ वा॰कि॰ विंशःसर्गः २० ७ ७
ततइति १ जंतुःफलहेतुकंस्वर्गनरकादिफलसाधनंस्वार्थैकःगुणैः शमादिभिर्दोषेण रागादिना वा कृतं यत्स्वकर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभरूपं फलंप्रेत्याव्यग्रो ऽनाकुलो ऽ
वाप्नोति गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थ इति कश्चित् २ शोच्या पापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेन शोचनीया त्वं कमन्यं शोच्यं शोचसि कर्मवशगं भर्त्रादि
कं कर्मफलवशतोदीना त्वं कमन्यं पुत्रादिकमनुकंपसे बुद्बुदोपमे देहे ऽतीते कः कस्यानुशोच्योस्ति उपलक्षणं कस्य कोनुशोच कोस्ती त्यपिबोध्यं विदुषेनो
चितः शोक इतिभावः ३ द्रष्टव्यो वालिशोकनिवृत्त्यर्थमितिशेषः अस्य वालिनोमरिष्यमाणस्यायत्यां मरणोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्याणि समर्था

तथातुतारा करुणंरुदंती भर्तुःस मीपेसहवानरीभिः व्यवस्यतप्राय मनिंद्यवर्णाउपोपवेष्टुंभुवियत्रवाली २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰
कि॰ विंशःसर्गः २० ७ ततोनिपतितांतारांच्युतांतारामिवांबरात् शनैराश्वासयामासहनूमान्हरियूथपः १ गुणदोषकृतंजंतुःस्वकर्मफ
लहेतुकं अव्यग्रस्तदवाप्नोतिसर्वंप्रेत्यशुभाशुभं २ शोच्याशोचसिकंशोच्यंदीनंदीनानुकंपसे कश्चकस्यानुशोच्योस्तिदेहेस्मिन्बु
द्बुदोपमे ३ अंगदस्तुकुमारोयंद्रष्टव्योजीवपुत्रया आयत्यांचविधेयानिसमर्थान्यस्यचिंतय ४ जानास्यनियतामेवंभूतानामाग
तिंगतिं तस्माच्छुभंहिकर्तव्यंपंडितेनेहलौकिकं ५ यस्मिन्हरिसहस्राणिशतानिनियुतानिच वर्तयंतिकृताशानिसोयंदिष्टांतमाग
तः ६ यदयंन्यायदृष्टार्थःसामदानक्षमापरः गतोधर्मजितांभूमिंनेनंशोचितुमर्हसि ७ सर्वेचहरिशार्दूलाःपुत्रश्चायंतवांगदः हर्यृक्ष
पतिराज्यंचत्वत्सनाथमनिंदिते ८ ताविमौशोकसंतप्तौ शनैःप्रेरयभामिनि त्वयापरिगृहीतोयमंगदःशास्तुमेदिनीं ९ संततिश्चय
थादृष्टाकृत्यंयच्चापिसांप्रतं राज्ञस्तत्क्रियतांसर्वमेषकालस्यनिश्चयः १० संस्कार्योहरिराजस्तुअंगदश्चाभिषिच्यतां सिंहासनग
तंपुत्रंपश्यंतीशांतिमेष्यसि ११ सातस्यवचनंश्रुत्वाभर्तृव्यसनपीडिता अब्रवीदुत्तरंताराहनूमंतमवस्थितं १२

निश्रेष्ठानि तानि त्वं चिंतय वि
चारय ४ अनियतामव्यवस्थितां तस्माच्छुभं परलोकसुखावहं यत्तत्कर्तव्यं हे पंडिते इह पतिपित्रादिवियोगकाले नलौकिकं बहुरोदनादिकर्तव्यं प्रीतिमात्रबोध
कतया मृतेष्टासाधनत्वेनच तस्य लौकिकत्वं ५ यस्मिन् जीवतीतिशेषः कृताशानि कृतभोग्याशानि वर्तयंति जीवंति दिष्टांतं आयुर्दायरूपकल्पितकालांतं ६
न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टोर्थोराजकार्यं येन सामादिपरोवानरेषु धर्मजितां धर्मेण भूमिंजितवतां राज्ञां भूमिं स्थानंगतःगंतेत्यर्थः अतोनैनं च्छोकउचितः ७ त्वम
पि नशोककरणार्हेत्याह सर्वेचेति त्वत्सनाथं त्वयैवैकया सनाथं ८ ताविमौ सुग्रीवांगदौ शनैःप्रेरय उत्तरकार्यकरणायेतिशेषः ९ संततिःअंगदःयथादृष्टा यत्प्रयोज
नकतया शास्त्रे दृष्टा यच्च राज्ञः सांप्रतं परलोकहितं कृत्यं तत्क्रियतां एषकालस्य इदानींतनकालस्योचितोनिश्चयःअनुष्ठाननिश्चयः १० तदेवाह संस्कारइति रामबाण
स्यामोघत्वान्मरणनिश्चयेनैवमुक्तिः ११ १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदुक्तं पुत्रेण सुखिनी भवेति तत्प्रत्याख्याति तारा अंगदेति अंगदतुल्यानां पुत्राणां शतमेकतः सुखसाधनेककोटौ हतस्यापि पत्युर्गात्रसंश्लेषोपरकोटौ तयोर्म
ध्ये द्वितीयोपरमतिशयितसुखसाधनं परलोके परमानंदहेतुत्वात् तस्मात्सहगमनं करिष्यइतिभावः १३ राज्यंत्वदधीनमितियदुक्तं तन्निराचष्टे नराज्यस्य
प्रभवामि नयोग्यास्त्रीत्वात् अंगदस्यवा राज्यदाने नप्रभावामि अनंतरः समर्थःमत्तःप्रत्यासन्नश्च१४ एषाबुद्धिःमत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिःपितातत्तुल्यःसुग्रीवः बं
धुःसुखदानाधिकारी नमातेत्यर्थः १५ १६ शंकमानः इतिरामाभिरा०वा०कि० एकविंशःसर्गः २१ ७ सर्वतोवीक्ष्यमाणःसः आत्मजस्याग्रतःस्थितं सु
ग्रीवमेवादौ ददर्श १ आभाष्य सुग्रीवेतिसंबोध्य २ हेसुग्रीव मां किल्बिषात् प्राग्भावीयदुष्कृतवशाद्भविष्येण भविष्यतावश्यंभाविना बुद्धिमोहेन त्वयि

अंगदप्रतिरूपाणांपुत्राणामेकतःशतं हतस्याप्यस्यवीरस्यगात्रसंश्लेषणंवरं १३ नचाहंहरिराज्यस्यप्रभवाम्यंगदस्यवा पितृव्यस्त
स्यसुग्रीवःसर्वकार्येष्वनंतरः १४ नह्येषाबुद्धिरास्थेयाहनूमन्नंगदंप्रति पिताहिबंधुःपुत्रस्यनमाताहरिसत्तम १५ नहिममहरि
राजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्रचेहवा अभिमुखहतवीरसेवितंशयनमिदंममसेवितुंक्षमं १६ इत्यार्षे०वा०कि०एकविंशःस
र्गः २१ ७ ७ वीक्ष्यमाणस्तुमंदासुःसर्वतोमंदमुच्छ्वसन् आदावेवतुसुग्रीवंददर्शानुजमग्रतः १ तंप्राप्तविजयंवालीसु
ग्रीवंप्लवगेश्वरं आभाष्यव्यक्तयावाचासस्नेहमिदमब्रवीत् २ सुग्रीवदोषेणनमांगंतुमर्हसिकिल्बिषात् कृष्यमाणंभविष्येणबु
द्धिमोहेनमांबलात् ३ युगपद्विहितंतातनमन्येसुखमावयोः सौहार्दंभ्रातृयुक्तंहितदिदंजातमन्यथा ४ प्रतिपद्यत्वमद्यैवरा
ज्यमेषांवनौकसां मामप्यद्यैवगच्छंतंविद्धिवैवस्वतक्षयं ५ जीवितंचहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा प्रजहाम्येषवैतूर्णमहंचा
गर्हितयशः ६

बुद्धिरूपेण बलात्कृष्यमाणं मां ज्ञात्वात्वं दोषेण स्वापकारदोषवत्त्वेन मां गंतुमवगंतुं नार्हसि ३ कार्यलिंगमितं कर्मप्राबल्यं दर्शयति
युगपदिति भ्रातृयुक्तं भ्रात्रोर्युक्तमुचितं सौहार्दं सुखंच राज्यसुखंचावयोःकर्मणा युगपन्नविहितमितिमन्ये यतस्तदिदं उचितमपि सौहार्दं सुखंचअ
न्यथाजातंविघटितमित्यर्थः ४ अथ रामशरक्षीणपापत्वात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानंतरं प्राप्तं राज्यं ददाति प्रतिपद्येति प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः वैव
स्वतक्षयं यमगृहं ननु राजनि मृते तत्पुत्रएव राज्याधिकारी नतु तत्कनीयान्भ्रातेतिचेन्न पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणासामर्थ्यात् बलवदाश्रितत्वाच्च पु
त्रनाशोमाभूदितितथोक्तेः भगवता रामेणापि राज्यरक्षणासामर्थ्येनांगदस्य सुग्रीवोभिषिक्तोराज्ये यौवराज्येचांगदःसुग्रीवानंतरंत्वंगदस्यैव राज्याधिकारो
नतुसुग्रीवपुत्राणां ज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ५ अगर्हितं यशःप्रशस्तं यशःवाली केनाप्यवध्यइत्येवं तच्च प्रजहामि एकेनैव शरेण रामहतत्वात् इतिप्राचः
अन्येतु चस्त्वर्थे यशइत्युत्तरं बोध्यः अगर्हितं यशस्तत्प्राप्नोमीतिशेषः वाली भगवता रामेण छन्नेन हतइत्येवंरूपंच यशइत्याहुः ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यामवस्थायां चरमदशायां यद्यप्यसुकरं मयात्यंतमपकृतत्वात् तथापि कर्तुमर्हस्येवेतियोजना सात्विकत्वात् सात्विकसमाश्रयणाच्चेत्याशयः स्वयं सज्य
स्य दत्तत्वाद्राजन्निति संबोधनं ७ तदेवाह सुखार्हमिति अबालिशं समर्थं ८ प्राणैः प्राणेभ्यः मम पुत्रं स्वमौरसं पुत्रमिवाहीनार्थमक्षीणैहिकसकलप्रयोजनं य
था तथा सर्वतः सर्वत्र देशे कालेच पालय स्वानंतरमस्यैव राज्यं देहीतिव्यंग्यं ९ पालनप्रकारमेव दर्शयति त्वमपीति सर्वत्र भवेतिशेषः १० उक्तं स्वपुत्रस्याबालि
शत्वं दर्शयति एषइति रक्षसां वधे रामप्रत्युपकारप्रसंगप्राप्ते ११ अनुरूपाणि मदनुरूपाणि १२ तारारक्षणं तत्तउपकारमादश्यं सूचयति सुषेणेति तद्दुहिता तारा
अर्थानां मध्ये सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयोयोर्थस्तस्य निश्चये औत्पातिके विविधे नानाप्रकारेउत्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्चये सर्वतः ऐहिकामुष्मिकनिश्चयेच परिनि

अस्यांत्वहमवस्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः यद्यप्यसुकरंराजन्कर्तुमेवत्वमर्हसि ७ सुखार्हंसुखसंवृद्धंबालमेनमबालिशं बाष्पपूर्णमुखंपश्य
भूमौपतितमंगदं ८ ममप्राणैःप्रियतरंपुत्रंपुत्रमिवौरसं मयाहीनमहीनार्थंसर्वतःपरिपालय ९ त्वमप्यस्यपितादाता परित्राताचसर्वशः
भयेष्वभयदश्चैवयथाहंप्लवगेश्वर १० एषताराआत्मजःश्रीमांस्त्वयातुल्यपराक्रमः रक्षसांचवधेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ११ अनुरूपा
णिकर्माणिविक्रम्यबलवान्रणे करिष्यत्येषतारेयस्तेजस्वीतरुणोंगदः १२ सुषेणदुहिताचेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये औत्पातिकेचविवि
धेसर्वतःपरिनिष्ठिता १३ यदेषासाध्वितिब्रूयात्कार्यंतन्मुक्तसंशयं नहितारामतंकिंचिदन्यथापरिवर्तते १४ राघवस्यचतेकार्यं
कर्तव्यमविशंकया स्यादधर्मोह्यकरणेत्वांचहिंस्याद्विमानितः १५ इमांचमालामाधत्स्वदिव्यांसुग्रीवकांचनीं उदाराश्रीःस्थितात्यस्या
स्यांसंप्रजह्यान्मृतेमयि १६ इत्येवमुक्तःसुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृदात् हर्षंत्यक्त्वापुनर्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् १७ तद्वालिवच
नाच्छांतःकुर्वन्युक्तमतंद्रितः जग्राहसोभ्यनुज्ञातोमालांतांचैवकांचनीं १८ तांमालांकांचनींदत्वादृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितं संसिद्धः
प्रेत्यभावायस्नेहादंगदमब्रवीत् १९

ष्ठिताऽतिसमर्था १३ ततःकिंतत्राह यदिति तत्कार्यं त्यक्तसंशयं कार्यमनुष्ठेयं तदेव द्रढयति नहीति मदनुभवसिद्धमे
तदितिभावः अनेन त्रैवर्णिकेतरत्वेन तरुणत्वेनावश्यं कर्तव्यपुरुषांतरस्वीकारायास्तारायाः देवरात्सुग्रीवस्य स्वीकारोप्यनुमतइतिगम्यते १४ अथ भ्रात्रे वक्तव्य
मुपदेशमाह राघवस्येति अकरणेऽधर्मः स्यान्मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरितिभावः एवं पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्श्यैहिकमपि तदाह त्वांचेति मामिव धर्मभ्रष्टत्वादितिभावः
१५ अथ राज्यानुमतिं क्रिययापि दर्शयति इमांचेति उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयलक्ष्मीरस्यां स्थिता महेंद्रानुग्रहात् हि यतो मृते मयि शवस्पर्शात् एनां सा श्रीर्जह्यात्
अतइदानीमेवेमां गृहाणेतिभावः १६ एवं वालिवचः श्रुत्वा पूर्वं वाली दुष्टइतिबुध्या तद्वधे जातं हर्षमिदानीमेव सौमनस्यदर्शनेन त्यक्त्वा दीनो विषण्णोभूदित्यर्थः ग्र
हग्रस्तः राहुग्रस्तः १७ तद्वालिवचनात्तादृशवालिवचनेन शांतः शांतवैरः युक्तं भ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारमतंद्रितः कुर्वन् मालाग्रहणे वालिनाभ्यनुज्ञातो मालां जग्राह १८
प्रेत्यभावाय संसिद्धो निश्चितमरणः १९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देशकालौ तत्तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजे काले सेवाकाले सुग्रीववशगस्तत्सेवापरो भव २० विपक्षे बाधकमाह यथाहीति बालतया के वलं लालितः यथा सेवोचितकालेपि सेवारहितो ऽवतिष्ठ तथा सेवारहितत्वेन वर्तमानं त्वां सुग्रीवो न बहु मन्येतेति तातः सेवांकुर्वित्युपदेशः २१ किंचास्य सुग्रीवस्यामित्रैः स्वा पकारकैस्तथा शत्रुभिरपकारकैश्च गतं संगतं सख्यं मागच्छेः मागच्छ भर्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः प्रयोजनसाधनपरः २२ नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्च न कार्यः अस्मद्वधादिना अं तरदृक् अत्यासत्तिर्विनाशाय त्वतिदूरं तु निष्फलं सेवामध्यमभावेन राजवन्हिगुरुस्त्रियामितिन्यायेन मध्यममार्गमवलंबस्वेत्याशयः २३ २४ हतो यूथपो येषां तादृशाः परिदेवयमाना विचुक्रुशुरित्यन्वयः २५ अस्यैव प्रपंचः किष्किंधेत्यादि २६ २७ गोलभस्य तदाख्यस्य महद्युद्धं पंचदशवर्षावधि अहोरात्रमविश्रमं यु

देशकालौ भजस्वाद्यक्षममाणः प्रियाप्रिये सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव २० यथाहि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया न तथा व र्तमानं त्वां सुग्रीवो बहुमन्यते २१ नास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्माशत्रुभिररिंदम भर्तुरर्थपरो दांतः सुग्रीववशगो भव २२ नचातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योप्रणयश्च ते उभयं हि महादोषं तस्मादंतरदृग्भव २३ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशं विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रांतजी वितः २४ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः २५ किष्किंधा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे उ द्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च २६ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः २७ गोल भस्य महाबाहो दशवर्षाणि पंच च नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति २८ ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः तं हत्वा दुर्विनी तं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् २९ सर्वाभयंकरोस्माकं कथमेष निपातितः ३० हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा वनेचरास्तत्र न शर्म लेभिरे वनेच राः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ३१ ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा जगाम भूमिं परिरभ्य वा लिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ३२ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० कि० द्वाविंशः सर्गः २२ ७ ततः समुपजिघ्रंती कपिराजस्य तन्मुखं पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् १ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले २ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेंद्र मही तव शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ३ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

द्धं तदेवाह नैवेति २८ दंष्ट्राकरालवान् आर्षः स्वार्थे मतुप् दंष्ट्राकराल इत्यर्थः २९ अस्माकं सर्वाभयंकरः सर्वेभ्यो ऽभयंकरः स एष वीरः कथं निपातितः ३० वने चराः प्लवंगमा न शर्म लेभिरे इत्यन्वयः अपरं वनेचरा इति गवां विशेषणं ३१ स मीक्ष्येति पाठः ३२ स्वगमानः इति रामाभि० वा० किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः २२ ७ अथ तारा मृतं दृष्ट्वा पुनः प्रलपति तत इति लोकश्रुता लोकप्रसिद्धा १ उपलैः पाषाणैरुपचिते व्याप्ते सुदुःखे सुतरां दुःखकरे २ ३ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषविधिः रामरूपः सुग्रीवस्य वशं प्राप्तोऽधीनो भवति अहो इत्याश्चर्ये नतु त्वदृशं प्राप्तो येनाद्येव भार्यया योजितः स्यादिति भावः अतः सुग्रीव एव विक्रांतोऽत्र राज्ये भविते तिशेषः साहसिकं साहसकर्म ४ पर्युपासते पर्युपासंत ५ यत्र त्वया निहता रिपवः शायितास्तदिदं वीरशयनं तत्र त्वमपि शेषे ६ विशुद्धसत्वाभिजन विशुद्धसत्ववंशभव प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्धेनैव मरणं जातमिति भावः ७ ८ शूराय कन्याया अदाने हेतुः शूरस्य तव भार्यां मां विधवां कृतां पश्य मानः राजपत्नीत्वाभिमानः शाश्वती स्थिरा गतिः सुखप्राप्तिः ९ १० कृतं शोकेनेति शेषः प्रकृत्याऽनुपाधितः ११ प्रहारे रणे पराक्रांतः परेणाक्रांतः अभिभूतः पंचत्वमागतः एतत् दृष्ट्वापि यद्धृदयं न भिन्नमतो दृढमिति पूर्वेणान्वयः ननु सपुत्रायाः कस्ते शोकोऽत आह पतिहीनेत्यादि १२ १३ कृमेरिंद्रगोपादेरागइव रागो यस्य तादृशः परिस्तोमआस्त

सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो सुग्रीव एव विक्रांतो वीरसाहसिक प्रिय ४ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते तेषां विलपितं कृच्छ्रमंगदस्य च शोचतः ५ मम चेमां गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि ६ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा विशुद्धसत्वाभिजनप्रिययुद्ध मम प्रिय ७ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ८ शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृतां अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ९ अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढं १० भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा कृतं सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ११ प्रहारे च पराक्रांतः शूरः पंचत्वमागतः पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी १२ धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमंडले १३ कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समंततः १४ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे १५ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयं शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव १६ वार्यामि त्वां निरीक्षंती त्वयि पंचत्वमागते उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा १७ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः १८ अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दिनकरादिव पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः १९

रणं यस्मिन् कृमिरागो लाक्षारागः कृमिरागं वदंत्यार्या लाक्षिकं प्रियदर्शन मित्युत्पलमालाकोशादित्यन्ये १४ परिरब्धुं आलिंगितुं न शक्नोमि रेणुशोणितसंवीतत्वात् शोकेन भुजयोर्बलाभावाच्च गात्रसंलग्नशरत्वाच्च अस्मिन्वैरे वालिविषये वैरे कृतकृत्यः कृतानुष्ठेयानुष्ठानः १५ शरेण तव गात्रसंस्पर्शने वार्यामि निवारिताऽभवामीत्यन्वयः १६ एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः शरं उद्बबर्ह उद्धृतवान् अस्य बाणस्यातितेजस्विशत्रुवधेन तेजःक्षयान्न पुनस्तूणगमनमिति बोध्यं १७ १८ दिनकरादिति पंचमी षष्ठ्यर्थे रुधिररक्तत्वादिति भावः व्रणेभ्यः शरशिलापादपजनितेभ्यः १९ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणरेणुनावकीर्णंव्याप्तं २० २१ पश्चिमावस्थामरणं २२ पापकर्मणा प्राचीनपापवशात्संप्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यांतोवसानं गतः प्राप्तवान् २३ २४ त्वामभिवादयमानंइ दं तारावाक्यं २५ उपासे समीपे तिष्ठामि २६ रामस्य प्रहरणं बाणस्तद्रूपेणांभसा मयाविना कथमवभृथेस्नातः २७ मालामिह नपश्यामि किंतुसुग्रीवाय मालादानस्या दर्शनं शोकवशाद्दृष्टस्यापि विस्मरणंचेत्येवमुक्तिः २८ आवर्तमानस्य अस्तं गच्छतः शैलराजं तमेवास्ताचलं २९ पथ्यमिदंवचइतिस्मृतिसन्निहितस्य प्रागुपदिष्टस्य परामर्शः

ताम्रगैरिकसंपृक्ताधाराइवधराधरात् अवकीर्णंविमार्जंती भर्तारंरणरेणुना २० अस्त्रैर्नयनजैःशूरंसिषेचास्त्रसमाहतम् रुधिरोक्षितसर्वांगं दृष्ट्वाविनिहतंपतिं २१ उवाचतारापिंगाक्षंपुत्रमंगदमंगना अवस्थांपश्चिमांपश्यपितुःपुत्रसुदारुणां २२ संप्रसक्तस्यवैरस्यगतोंतःपापकर्मणा बालसूर्योज्वलतनुंप्रयातंयमसाधनं २३ अभिवादयराजानंपितरंपुत्रमानदं एवमुक्तःसमुत्थायजग्राहचरणौपितुः २४ भुजाभ्यांपीनवृत्ताभ्यामंगदोहमितिब्रुवन् अभिवादयमानंत्वामंगदंत्वंयथापुरा २५ दीर्घायुर्भवपुत्रेतिकिमर्थंनाभिभाषसे अहंपुत्रसहायात्वामुपासेगतचेतनं सिंहेनपातितंसद्योगौःसवत्सेवगोवृषं २६ इष्ट्वासंग्रामयज्ञेनरामप्रहरणांभसा तस्मिन्नवभृथेस्नातःकथंपत्न्यामयाविना २७ यादत्तादेवराजेनतवतुष्टेनसंयुगे शातकौंभींप्रियांमालांतांतेपश्यामिनेहकिं २८ राज्यश्रीर्नजहातित्वांगतासुमपिमानद सूर्यस्यावर्तमानस्यशैलराजमिवप्रभा २९ नमेवचःपथ्यमिदंत्वयाकृतंनचास्मिशक्ताहिनिवारणेतव हतासपुत्रास्मिहतेनसंयुगेसहत्वयाश्रीर्विजहातिमामपि ३० इत्यार्षे० वा० कि० त्रयोविंशःसर्गः २३ ॐ तामाशुवेगेनदुरासदेनत्वभिप्लुतांशोकमहार्णवेन पश्यंस्तदावाल्यनुजस्तरस्वीभ्रातुर्वधेनाप्रतिमेनतेपे १ सबाष्पपूर्णेनमुखेनपश्यन्क्षणेननिर्विण्णमनामनस्वी जगामरामस्यशनैःसमीपंभृत्यैर्वृतःसंपरिदूयमानः २ सतंसमासाद्यगृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणं यशस्विनंलक्षणलक्षितांगमवस्थितंराघवमित्युवाच ३ यथाप्रतिज्ञातमिदंनरेंद्रकृतंत्वयादृष्टफलंचकर्म ममाद्यभोगेषुनरेंद्रसूनोमनोनिवृत्तंहतजीवितेन ४ अस्यांमहिष्यांतुभृशंरुदंत्यांपुरेतिविक्रोशतिदुःखतप्ते हतेनृपेसंशयितेंगदेचनरामराज्येरमतेमनोमे ५ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधोमेनुमतःपुरस्तात् हतेत्विदानींहरियूथपेस्मिन्सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवरप्रतप्स्ये ६

३० नगमानः इतिरामाभि० वा० कि० त्रयोविंशःसर्गः २३ ॐ तांतारां आशुवेगेन शोकमहार्णवेनाभिप्लुतां खिन्नां अप्रतिमेन असदृशेन आत्मन इतिशेषः १ बाष्पपूर्णेन मुखेनोपलक्षितां तारां पश्यन् निर्विण्णमनाः खिन्नःसंपरिदूयमानःसम्यगनुतप्यमानः २ उदात्तं धीरोदात्तस्वभावं लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तराजलक्षणैर्लक्षितमंगंयस्य तं ३ दृष्टफलं राज्यभोगफलं कर्म वालिवधरूपं हतजीवितेन कुत्सितजीवितेन साध्येषु भोगेष्वित्यन्वयः ४ अस्यां तारायां पुरे तत्स्थेजने अतिविक्रोशति अत्यंतंरुदति अंगदे संशयिते पितृवियोगात्संशयितजीविते ५ अतिविप्रधर्षान्मत्कृताधिकपराभवात् हेतोर्ममोत्पन्नात्क्रोधादमर्षादसहिष्णु तयाच सुतीक्ष्णमतिशयेन प्रतप्स्ये नपामि ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथातथा येनकेनापिप्रकारेण स्ववृत्त्या स्वजात्युचितवृत्त्या वर्तयतः जीवतः ऋष्यमूकवासएवश्रेयो मन्ये नतुत्रिदिवस्य लाभइत्यन्वयः ७ तद्वचनस्तस्यैवानुरूपं ई
षत्करघातेपि मयि तद कृत्वांतर भ्रातृस्नेहबद्धतया त्वां नजिघांसामि कदापि चर गच्छेति यत्तद्वचइत्यर्थः इदं कर्म भ्रातृवधरूपं वचस्तदर्थमाकारणरूपं ८
कामः पुरस्कृतोयेन तादृशोपि भ्राता राज्यस्य तत्सुखस्य दुःखस्य भ्रातृवधे भाविदुःखस्य सारं तारतम्यं किंचिंतयन्विचारयन् कथं भ्रातुर्वधं रोचयेत ए
वंचाहं तत्तारतम्यानभिज्ञइतिभावः ९ उक्तमेवविवृणोति वधोहीति मां हंतुं तस्य मतिर्नासीदित्यर्थः तत्रहेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अनुचितकर्मकारीवा
लीत्ययशःप्रसंगभयात् प्राणहारी भ्रातुरितिशेषः व्यतिक्रमोऽन्यायः १० द्रुमशाखयावभग्नः पलायितः अतएवमुहूर्तं परिनिष्टनन् त्वामाक्रोशन् यदाऽभवं तदा तेन
भ्रात्रा सांत्वयित्वा पुनरेवं दुश्चेष्टां कर्तुं नार्हसिइत्युक्तः न पुनर्मा हतवानित्यर्थः ११ अतएव भ्रातृत्वमित्यादि १२ अचिंतनीयं चिंतयितुमप्ययोग्यं अतएवार्यैर्नित्यं परि

श्रेयोद्यमन्येममशैलमुख्येतस्मिन्हिवासश्चिरमृष्यमूके यथातथावर्तयतःस्ववृत्त्यानेमंनिहत्यत्रिदिवस्यलाभः ७ नत्वाजिघांसामिचरेतियन्मा
मयंमहात्मामतिमानुवाच तस्यैवतद्रामवचोनुरूपमिदंवचःकर्मचमेनुरूपं ८ भ्राताकथंनाममहागुणस्यभ्रातुर्वधंरामविरोचयेत रा
ज्यस्यदुःखस्यचवीरसारंविचिंतयन्कामपुरस्कृतोपि ९ वधोहिमेमतोनासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहा
रीव्यतिक्रमः १० द्रुमशाखावभग्नोहंमुहूर्तंपरिनिष्टनन् सांत्वयित्वात्वनेनोक्तोनपुनःकर्तुमर्हसि ११ भ्रातृत्वमार्यभावश्चधर्मश्चाने
नरक्षितः मयाक्रोधश्चकामश्चकपित्वंचप्रदर्शितं १२ अचिंतनीयंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वनवेक्षणीयं प्राप्तोस्मिपाप्मान
मिदंवयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः १३ पाप्मानमिंद्रस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगृहुःस्त्रियश्च कोनामपाप्मानमिमंसहेत शाखा
मृगस्यप्रतिपत्तुमिच्छेत् १४ नार्हामिसंमानमिमंप्रजानांनयौवराज्यंकुतएवराज्यं अधर्मयुक्तंकुलनाशयुक्तमेवंविधंराघवकर्म
कृत्वा १५ पापस्यकर्तास्मिविगर्हितस्यक्षुद्रस्यलोकापकृतस्यलोके शोकोमहान्मामभिवर्ततेयं वृष्टेर्यथानिम्नमिवांबुवेगः १६

हरणीयं यत्किंचिदुपाधिनाप्यनीप्सनीयं आत्मकर्तृकमपि सर्वथाऽनवेक्षणीयं दर्शनानर्हं इदं प्राप्तोस्मि इदंपदार्थमाह पाप्मानमिति हे वयस्य भ्रातुःज्येष्ठ
स्य भ्रातुर्वधात् पाप्मानं तद्रूपं वस्त्वित्यर्थः त्वाष्ट्रो विश्वरूपः १३ प्रतिपत्तुं प्राप्तुं कइच्छेत्कोवा सहेत गृहीतुं शक्नुयादित्यर्थः १४ प्रजानां संमानं ताभिःक्रि
यमाणं स्वसंमाननमपि नार्हामि पापग्रस्तत्वात् नयौवराज्यं ज्येष्ठस्यपुत्रमंगदं राज्यं कृत्वा यथाप्राप्तयौवराज्यमित्यर्थः एवंविधंकर्मकृत्वा राज्यं सर्वथा
नार्हामीत्यन्वयः १५ क्षुद्रस्य क्षुद्रयोग्यस्य लोके इहलोके विगर्हितस्य निंदितस्य लोकापकृतस्य परलोके परमार्थसाधनस्य पापस्य कर्तास्मि अ
तोमहान् शोकोमां इव तथाभिवर्तते यथावृष्टेरंबुवेगोनिम्नं इव इवशब्दस्तथाशब्दार्थे १६ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोदर्यघात एवापरगात्रभागो बालश्च यस्य तज्जसंतापएव हस्ताक्षिशिरोविषाणं यस्यसः इसोमत्तःप्रवृद्धोमहान् १७ हेनृवर इदमंहःपापं बतखेदे अविषह्यं सोढुमशक्यं प्राप्यमे हृदि स्थितं साधुवृत्तं जन्मांतरार्जितपुण्यं निवर्तते विवर्णमतएवाग्नौ परितप्यमानं जातरूपं अविषह्यमशक्यसहावस्थानं प्राप्य किंद्रं मलंयथा निवर्ततेतथेत्यर्थः यथाबलवतोत्तमेनाधमः स्थातुं नशक्नोति तथा बलवताधमेनसहोत्तमोपीत्याशयः एवंचानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयोजातइति तात्पर्यं केचित्तु अग्नौ परितप्यमानं जातरूपंस्वर्णं यथा विवर्णं विवर्णताकारकं किट्टं दाहकक्षारद्रव्यं प्राप्य निवर्तते भस्म भवति तथेत्यर्थ इत्याहुः १८ मन्निमित्तं मयेतत्स्वामिवधादिति भावः अपिचास्यांगदस्य शोकतापाच्च इतीवमन्ये इत्युत्प्रेक्षाबोधकं १९ सुलभ्यःसुलभ इत्यर्थः २० अंगदोनजीवेत् यदिनी

सोदर्यघातापरगात्रबालःसंतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः एनोमयोमामभिहंतिहस्ती दृप्तोनदीकूलमिवप्रवृद्धः १७ अहोबतेदंनृवराविषह्यंनिवर्तते मेहृदिसाधुवृत्तं अग्नौविवर्णंपरितप्यमानंकिट्टंयथाराघवजातरूपं १८ महाबलानां हरियूथपानामिदंकुलंराघवमन्निमित्तं अस्यांगदस्यापिचशोकतापादर्धस्थितप्राणमितीवमन्ये १९ सुतःसुलभ्यःसुजनःसुवश्यःकुतस्तुपुत्रःसदृशोंगदेन नचापिविद्येतसवीरदेशोयस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः २० अद्यांगदोवीरवरोनजीवेज्जीवेतमातापरिपालनार्थं विनातुपुत्रंपरितापदीनासानैवजीवेदितिनिश्चितंमे २१ सोहंप्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निंभ्रात्राचपुत्रेण चसख्यमिच्छन् इमेविचेष्यंतिहरिप्रवीराःसीतांनिदेशेपरिवर्तमानाः २२ कृत्स्नंतुतेसेत्स्यतिकार्यमेतन्मय्यप्यतीतेमनुजेंद्रपुत्र कुलस्यहंतारमजीवनार्हंरामानुजानीहिकृतागसंमां २३ इत्येवमार्तस्यरघुप्रवीरःश्रुत्वावचोवालिजघन्यजस्य संजातबाष्पःपरवीरहंतारामोमुहूर्तंविमनाबभूव २४ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणःक्षितिक्षमावान्भुवनस्यगोप्ता रामोरुदंतींव्यसनेनिमग्नांसमुत्सुकःसोथददर्शतारां २५ तांचारुनेत्रांकपिसिंहनाथांपतिंसमाश्लिष्यतदाशयानां उत्थापयामासुरदीनसत्वां मंत्रिप्रधानाःकपिराजपत्नीं २६ साविस्फुरंतीपरिरभ्यमाणाभर्तुःसमीपादपनीयमाना ददर्शरामंशरचापपाणिंस्वतेजसासूर्यमिव ज्वलंतं २७ सुसंवृतंपार्थिवलक्षणैश्चतंचारुनेत्रंमृगशावनेत्रा अदृष्टपूर्वंपुरुषप्रधानमयंसकाकुत्स्थइतिप्रजज्ञे २८

वेत् तदामाता तारापुत्रपालनाय जीवेत तदभावेतु सा सर्वथा न जीवेत इत्यर्थः २१ सख्यं समानत्वं निदेशे त्वदाज्ञायां २२ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेतिशेषः २३ संजातबाष्पः दुःखिप्राणिदर्शनेन महतामयंस्वभावः २४ तस्मिन्क्षणे तस्मिन्नवसरे तारां रुदंतीमभीक्ष्णं वारंवारमवेक्षमाणः जीवंतीमिच्छन् क्षितेरिवक्षमावान् समुत्सुकः शोकापनयनायेतिशेषः २५ कपिसिंहनाथां कपिसिंहानांस्वामिनीं २६ २७ पुरुषप्रधानं पुरुषश्रेष्ठं सभंगदोक्तःकाकुत्स्थोयमितिप्रजज्ञेइतिसंबधः २८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिविह्वलंती कष्टेन स्खलनपूर्वं गच्छंती २९ संभ्रांतोविस्मृतःशरीरभावोराजस्त्रीत्वादिर्ययासा रणेषु युद्धेषूत्कर्षेणेनसर्वाधिकोत्कर्षेणलब्धं लक्ष्यं वेध्यंयेन सर्वतोधिकवेध्यवेधकइत्यर्थः ३० अप्रमेयः देशतःकालतश्चापरिच्छेद्यः गुणैयत्तयादुर्ज्ञेयश्च दुरासदःयोगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः उत्तमधर्मकःपुरुषोत्तमधर्मा अक्षीणकीर्तिः पापवदाभासमानेनापि कर्मणेतिशेषःअतएवपुरुषोत्तमधर्मा क्षतजोपमाक्षःरक्ताक्षः ३१ आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेतिकर्मधारयः संहननं दृढगात्रता तादृशेन त्वया हतोवाली मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यलोकवर्तिदेहप्राप्यमभ्युदयरूपसुखं विहाय दिव्यदेहेन प्राप्योयोभ्युदयस्तेन युक्तं समासआर्षः ३२ अतःयेनैवेति रमेतरंस्यते ३३ पद्मस्यामलंयत्पत्रं तद्वन्नेत्र समेत्याप्सरोभिस्ताःसंप्रेक्ष्यच मामपश्यन्नरमेतेत्यन्वयः उच्चावचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रैरक्तपुष्पैःकृतःशेख

तस्येंद्रकल्पस्यदुरासदस्यमहानुभावस्यसमीपमार्या आर्तातिपूर्णंव्यसनंप्रपन्नाजगामतारापरिविह्वलंती २९ तंसासमासाद्यविशुद्धसत्त्वंशोकेनसंभ्रांतशरीरभावा मनस्विनीवाक्यमुवाचतारारामंरणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यं ३० त्वमप्रमेयश्चदुरासदश्चजितेंद्रियश्चोत्तमधर्मकश्च अक्षीणकीर्तिश्चविचक्षणश्चक्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ३१ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलःसंहननोपपन्नः मनुष्यदेहाभ्युदयंविहाय दिव्येनदेहाभ्युदयेनयुक्तः ३२ येनैवबाणेनहतःप्रियोमेतेनैवबाणेनहिमांजहीहि हतागमिष्यामिसमीपमस्यनमांविनावीररमेतवाली ३३ स्वर्गेपिपद्मामलपत्रनेत्रसमेत्यसंप्रेक्ष्यचमामपश्यन् नह्येषउच्चावचताम्रचूडाविचित्रवेषाप्सरसोभजिष्यत् ३४ स्वर्गेपिशोकंच विवर्णतांचमयाविनाप्राप्स्यतिवीरवाली रम्येनगेंद्रस्यतटावकाशेविदेहकन्यारहितोयथात्वं ३५ त्वंवेत्थतावद्वनिताविहीनःप्राप्नोति दुःखंपुरुषःकुमारः तत्त्वंप्रजानन्जहिमांनवालीदुःखंममादर्शनजंभजेत ३६ यच्चापिमन्येतभवान्महात्मास्त्रीघातदोषस्तुभवेन्नमह्यं आत्मेयमस्येतिहिमांजहित्वंनस्त्रीवधःस्यान्मनुजेंद्रपुत्र ३७ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्चवेदादनन्यरूपाःपुरुषस्यदाराः दारप्रदानाद्धिन दानमन्यत्प्रदृश्यतेज्ञानवतांहिलोके ३८

रोयाभिस्ताअप्सरसोनाभजिष्यन्नभजिष्यति रक्तपुष्पधारणं वालिवशीकरणाय ३४ तटावकाशे तटदेशे ३५ यद्वनिताहीनोदुःखं प्राप्नोति तत्त्वं वेत्थ अतस्तज्जानन् त्वं मां जहि कुमारःसुंदरःपुरुषः यद्वा दुःखहेतुमाह कुमारइति कुत्सितोमारोयस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः अथवा कुत्सितोमारोमरणं यस्य मरणादपि दुःखजनकत्वादेवमुक्तिः भावे घञ् ३६ मह्यं स्त्रीघातदोषोभवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि न इयं ताराअस्यवालिनःआत्मेतिज्ञात्वाजहि एवंच तदभिन्नत्वान्मम नतेस्त्रीवधदोषइतिभावः महात्मेत्यनेन ताटकावधादिकृतवतः स्त्रीवधोअकिंचित्करइत्यपि सूचितं ३७ स्त्रीणांपुरुषात्मत्वमेवसाधयति शास्त्रेति शास्त्रे शास्त्रीययागाद्यनुष्ठाने प्रकर्षेण सहैवयोगात् अधिकाराद्विविधाच्चवेदात् अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेःअनन्यरूपाःअभिन्नरूपाः नकेवलं दोषाभावमात्रमपितु स्त्रीदानफलमप्यस्त्याह दारेति अन्यदधिकंदानंनेतिभावः ३८ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंचाप्रीति एवंच धर्मेण पापमपनुदतीतिन्यायेनापि हेवीर ते नमद्वधदोषइतिभावः यद्वा मम वीरस्य पत्युः छलेन घातात्प्राप्तमधर्मसंबंधंनलप्स्यसे किंच तत एव
मच्छापतः प्राप्तमधर्मयोगमधर्मफलयोगं स्त्रीवियोगरूपंनलप्स्यसे ममावधेतु लप्स्यसएवातएव क्वचित्पठ्यते अचिरेणैव कालेनत्वयावीर्यबलाहृता सासीतामु
मशोपेननचिरात्त्वयिवत्स्यतीति ३९ अपनीयमानां प्रियसकाशादन्यतइतिशेषः अहंतुं नार्हसि अपितु हंतुमेवेत्यर्थः तत्रहेतुरहंहीति ४० वराहोत्तमहेममालि
नाश्रेष्ठयोग्योत्तमस्वर्णमालावता ४१ विमतिं मरणविषयां विरुद्धमतिं सर्वोलोकोपि धात्राविहितः अहरादौसृष्टः तं लोकं सुखदुःखाभ्यामवर्जाभ्यांयोगोऽस्य
तंतेनैव विधात्रा कृतं लोक्यतेऽनेनेतिलोकोवेदोब्रवीत् नहवैसशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः ४२ त्रयोपिलोकालोकत्रयवासिनोपिजनाविधातृ
विहितं विधानं नातिक्रामंते हियतस्तस्य वशगाः ब्रह्मादिस्थावरांताःवाली परांप्रीतिं त्वत्संबंधजां प्राप्स्यति मत्संकल्पात् किंच भवत्यपि वालिसंबंधजांप्रीतिं सु

त्वंचापिमांतस्यममप्रियस्यप्रदास्यसेधर्ममवेक्ष्यवीर अनेनदानेनन्नलप्स्यसेत्वमधर्मयोगंममवीरघातात् ३९ आर्तामनाथामपनीय
मानामेवंगतांनार्हसिमामहंतुं अहंहिमातंगविलासगामिनाप्लवंगमानामृषभेणधीमता ४० विनावराहोत्तमहेममालिनाचिरंनशक्ष्या
मिनरेंद्रजीवितुं इत्येवमुक्तस्तुविभुर्महात्मातारांसमाश्वास्यहितंबभाषे ४१ मावीरभार्येविमतिंकुरुष्वलोकोहिसर्वोविहितोविधात्रा
तंचैवसर्वंसुखदुःखयोगंलोकोब्रवीत्तेनकृतंविधात्रा ४२ त्रयोपिलोकाविहितंविधानंनातिक्रमंतेवशगाहितस्य प्रीतिंपरांप्राप्स्य
सितांतथैवपुत्रश्चतेप्राप्स्यतियौवराज्यं ४३ धात्राविधानंविहितंतथैवनशूरपत्न्यःपरिदेवयंति आश्वासितातेनमहात्मनातुप्र
भावयुक्तेनपरंतपेन सावीरपत्नीध्वनतासुखेनसुवेषरूपाविररामतारा ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधा
कांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ ७ ससुग्रीवंचतारांचसांगदांसहलक्ष्मणः समानशोकःकाकुत्स्थःसांत्वयन्निदमब्रवीत् १ नशोकप
रितापेनश्रेयसायुज्यतेमृतः यदत्रानंतरंकार्यंतत्समाधातुमर्हथ २ लोकवृत्तमनुष्ठेयंकृतंवोबाष्पमोक्षणं नकालादुत्तरंकिंचित्प
रंकर्मउपासितुं ३

ग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यसि ते पुत्रोयौवराज्यं प्राप्स्यतिच चेनाहमपि शापं प्राप्स्याम्येवेति ४३ धात्रेदं विधानं तथैवविहितं यथा मयोक्तं
कृतंच अनेन सर्वज्ञत्वशक्तिराविष्कृता एवमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शूरपत्न्यो नशोचंति ध्वनता सुखेनोपलक्षिता विरराम त्यक्तपरिदेवनाभूत् ४४ रघमानःइ
तिसमाभि०रा०ति०कि० चतुर्विंशःसर्गः २४ ७ ७ समानशोकः सुग्रीवादिभिरितिशेषः १ शोकयुक्तः परितापस्तेन शोकश्चित्तधर्मः तावन्मात्रेणै
व नमृतस्यश्रेयः समाधातुमनुष्ठातुं २ लोकवृत्तं लोकाचारोऽप्यनुष्ठेय एव तच्च बाष्पमोक्षणरूपं कृतं युष्माभिरितिशेषः यद्वा कृतं पर्याप्तं बाष्पमोक्षण
मितिद्वितीया तृतीयार्थे यतःकालात्तत्तत्कर्मणि विहितात्कालादुत्तरं परं तस्मिन्नतिक्रांतइतियावत् किंचिदपि परं कर्म विहितं कर्मउपासितुं कर्तुमशक्यं काल
स्योपादेयकारणत्वात् अकालेकृतस्याकृतप्रायत्वादितिभावः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालस्य मुख्यत्वं दर्शयति नियतिरिति नियतिः नियम्यतेऽनयेति नियतिः कालः कालकृता व्यवस्था निमेषादिपरार्धांता कालस्त्वीश्वर एव लोके लोकसृष्ट्यादिव्य
वहारे कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेण कारणं काल एव सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियति
र्वसंतादिः कारणं ४ कालातिरिक्तं न साक्षात् प्रवर्तकमित्याह नकर्तेत्यादि कस्यचित्कृष्यादेः कश्चित्कर्ता न नियतिनिरपेक्षः कर्ता न तथा नियोगे नियो
गानुष्ठानेपि नियतिनिरपेक्षः कश्चिदीश्वरो न नियतिनैरपेक्ष्येण समर्थो न यतो लोकोलोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहिते प्राक्कृतस्वकर्मणि वर्तते तदधीनो
वर्तते तस्य च स्वभावस्य कालः परायणं सहकारीत्यर्थः तदुक्तं सूतसंहितायां शिववाक्येन स्वभावादेव संभूतं समस्तमिति केचन तन्नसिध्यति विप्रेंद्राः देशकाला
द्यपेक्षणात् मत्तः कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि जायते एष स्वभावो विप्रेंद्राः इति वेदार्थनिर्णयः न मया केवले नापि न च केवलकर्मणा प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्त
माः जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजाः इति ५ कालात्मा भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्तक इत्याह नकाल इति कालो भगवानीश्वरः कालं स्वकृतां कालव्यवस्थां ज

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनं नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ४ न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे नापि चेश्वरः स्वभा
वे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ५ न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते स्वभावं च समासाद्य न किंचिदतिवर्तते ६ न कालस्या
स्ति बंधुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः न मित्रज्ञातिसंबंधः कारणं नात्मनो वशः ७ किंतु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता धर्मश्चा
र्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ८ इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलं सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ९

न्ममरणादिरूपां नात्येति नातिक्रामति स भगवान् कालो न परिहीयते अनुक्षणं जगद्धानिकरस्य हानिकारणाभावात् स्वभावमुक्तलक्षणं समासाद्य किंचिदपु
सूक्ष्ममपि जीवजातं नातिवर्तते उत्पत्तियोग्यं उत्पद्यते नश्वरं नश्यत्येवेत्यर्थः ६ स च भगवान्न पक्षपातस्वभाव इत्याह नकालस्येति न कालस्य बंधुत्वमस्ति
प्राप्तकालं वस्तु सर्वथा संहरत्येव न तु पक्षपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः न हेतुः स्वसृज्ये स्वनाश्ये वा स्वकृतव्यवस्थातिरिक्तकारणनिरपेक्ष इत्यर्थः यद्वा प्राप्त
कालस्य संहारनिवर्तने न कश्चिदपि हेतुर्मंत्रतंत्रौषधादिः प्रभवतीत्यर्थः तस्यैव प्रपंचः न पराक्रमः महापराक्रमवतामपि काले प्राप्ते संहारो भवत्येव न मित्र
ज्ञातिसंबंधः न बहुमित्रता न बहुज्ञातिता प्राप्तकालसंहारनिवर्तने हेतुः सोपि भगवानात्मनः प्रत्यग्वर्गस्य जीवजातस्य न वशः स्वेच्छाधीनो न किंतु पर
मस्वतंत्र एव तेन च भगवता कालेन क्रियमाणो नियत्यधीनः स्वस्वकर्मपरिणाम एव सर्वसुखदुःखादिलाभ इत्येव साधु पश्यता सुमतिना विवेकवता द्रष्ट
व्यो ज्ञातव्यः न तु विषादहर्षौ कर्तव्यौ नापि स्वसामर्थ्यं निंदेति भावः एवं धर्मादयोपि चाद् धर्मादयोपि कालक्रमेणैव समाहिताः संपादिता भवंति ७ ८ प्रकृतमाह
सामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्यैः पवित्रं शुभं क्रियाफलं भोगमिह लोके प्राप्तवान्वाली इतो लोकदेहाद्विगतोऽपगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्याणां कारणे लयात्
एवं चेंद्रलोकं गतो वालीति सूचितं १ ६

स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वं स्वर्गोजितो ऽर्जितः युद्धे प्राणानपरिरक्षते दानीं परिगृहीतश्च प्राप्तश्च १० एषा नियतिः कालकृतव्यवस्था प्राप्तिः प्राप्तकालंक
र्मेतिशेषः ११ १२ अस्य प्रेतकार्यं कुर्वित्यन्वयः दहनंप्रति दहननिमित्तं यतस्त्वेतिशेषः १३ वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठानि आनेतुं समाज्ञापयेतिसंबंधः १४ त्वं सुग्रीव अंग
दं समाश्वासय १५ कः कुत्राज्ञापनीयस्तत्राह अंगदस्त्विति समनंतरमपेक्षितं १६ तारः सचिवः संभ्रमाद्वेगात् हियतोऽस्मिन्काले विशेषतस्त्वरा युक्ता सैवचेदृशेऽवसरे
गुणवतीतिसंबंधः १७ समर्थाबलिनः शिबिकावाहनोचिताः ये निर्हरिष्यंति ते सज्जीभवंत्वित्यन्वयः निर्हारोदहनदेशनयनं १८ १९ २० २१

स्वधर्मस्यचसंयोगाज्जितस्तेनमहात्मना स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता १० एषावैनियतिः श्रेष्ठा यांगतो हरियूथपः तदलंपरितापेनप्राप्त
कालमुपास्यतां ११ वचनांतेतुरामस्यलक्ष्मणः परवीरहा अवदत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंगतचेतसं १२ कुरुत्वमस्यसुग्रीवप्रेतकार्यमनंतरं
तारांगदाभ्यांसहितोवालिनोदहनंप्रति १३ समाज्ञापयकाष्ठानिशुष्काणिचबहूनिच चंदनानिचदिव्यानिवालिसंस्कारकारणात् १४ समा
श्वासयदीनंत्वमंगदंदीनचेतसं माभूर्बालिशबुद्धिस्त्वंत्वदधीनमिदंपुरं १५ अंगदस्त्वानयेन्माल्यंवस्त्राणिविविधानिच घृतंतैलमथो
गंधान्यच्चात्रसमनंतरं १६ त्वंतार शिबिकांशीघ्रमादायागच्छसंभ्रमात् त्वरागुणवतीयुक्ताह्यस्मिन्कालेविशेषतः १७ सज्जीभवं
तुप्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः समर्थाबलिनश्चैवनिर्हरिष्यंतिवालिनं १८ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसुमित्रानंदवर्धनः तस्थौभ्रातृसमी
पस्थोलक्ष्मणः परवीरहा १९ लक्ष्मणस्यवचः श्रुत्वातारः संभ्रांतमानसः प्रविवेशगुहांशीघ्रंशिबिकासक्तमानसः २० आदायशिबिकां
तारः सतुपर्यापतत्पुनः वानरैरुह्यमानांतांशूरैरुद्वहनोचितैः २१ दिव्यांभद्रासनयुतांशिबिकांस्यंदनोपमां पक्षिकर्मभिराचित्रांद्रुमकर्म
विभूषितां २२ आचितांचित्रपत्तीभिः सुनिविष्टांसमंततः विमानमिवसिद्धानांजालवातायनायुतां २३ सुनियुक्तांविशालांचसुकृतांशि
ल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपेतांचारुकर्मपरिष्कृतां २४ वराभरणहारैश्चचित्रमाल्योपशोभितां गुहागहनसंछन्नांरक्तचंदनभूषितां
पुष्पाढ्यैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेवच तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६ ईदृशींशिबिकांदृष्ट्वारामोलक्ष्मणमब्रवीत्
क्षिप्रंविनीयतांवालीप्रेतकार्यंविधीयतां २७ ७ ७

भद्रासनयुतां मध्येराजोचितमहार्हासनवतीं पक्षिकर्मभिः पक्षिप्रकृतिभिः आसमंताच्चित्रांचित्र
वतीं द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रकृतिभिर्भूषितां २२ चित्रपत्तीभिश्चित्रपदातिभिः दीर्घआर्षः सुनिविष्टां सुसन्निवेषां जालवातायनयुतां जालवन्निर्मितवातमार्गयुतां २३
सुनियुक्तां सुश्लिष्टां शिल्पिभिर्विशालांकृतां एवमुक्तरीत्या सुकृतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्तां चारुकर्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृतां २४ तदेवाह वराभरणहा
रैरिति युक्तामितिशेषः गुहागहनशब्देन शिबिकोपरि प्रसार्यमाणं पंजरमुच्यते २५ २६ विनीयतां दहनदेशमितिशेषः २७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्यम्य हस्ताभ्यां भूमेरूर्ध्वंकृत्वा २८ शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा २९ आज्ञापनप्रकार और्ध्वदेहिकमित्यादि और्ध्वदेहिकं तत्क्रियायोग्यं स्थानं अनुकूलतः नदीतीरसमीपतः क्रियतामित्युत्तरमिति द्रष्टव्यं ३० विश्राणयंतः क्षिपंतः इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ३१ तादृशैः ऋद्धिविशेषैः सत्क्रियां कुर्वंतु ३२ ३३ प्रणिहिताः समेताः ३४ ३५ ३६ विक्रोशंतीव प्रतिध्वनिनेतिशेषः जलसंवृते समंताज्जलावृतभूदेशे ३७ ३८ ३९ ४० महार्ह उत्तमभोगार्ह ४१

ततोवालिनमुद्यम्यसुग्रीवः शिबिकांतदा आरोपयतविक्रोशन्नंगदेनसहैवतु २८ आरोप्यशिबिकांचैववालिनंगतजीवितं अलंकारैश्चविविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्चभूषितं २९ आज्ञापयत्तदाराजासुग्रीवःप्लवगेश्वरः और्ध्वदेहिकमार्यस्यक्रियतामनुकूलतः ३० विश्राणयंतोरत्नानिविविधानिबहूनिच अग्रतःप्लवगायांतुशिबिकातदनंतरं ३१ राज्ञामृद्धिविशेषाहिदृश्यंतेभुवियादृशाः तादृशैरिहकुर्वंतुवानराभर्तृसत्क्रियां ३२ तादृशंवालिनःक्षिप्रंप्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकं अंगदंपरिरभ्याशुतारप्रभृतयस्तथा ३३ क्रोशंतःप्रययुःसर्वेवानराहतबांधवाः ततःप्रणिहिताःसर्वावानर्योस्यवशानुगाः ३४ चुक्रुशुर्वीरवीरेतिभूयःक्रोशंतिताःप्रियं ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः ३५ अनुजग्मुश्चभर्तारंक्रोशंत्यःकरुणस्वनाः तासांरुदितशब्देनवानरीणांवनांतरे ३६ वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः पुलिनेगिरिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते ३७ चितांचक्रुःसुबहवोवानरावनचारिणः अवरोप्यततःस्कंधाच्छिबिकांवानरोत्तमाः ३८ तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः ततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिबिकातलशायिनं ३९ आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता हावानरमहाराजहानाथममवत्सल ४० हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमां जनंनपश्यसीमंत्वंकस्माच्छोकाभिपीडितं ४१ प्रहृष्टमिहतेवक्त्रंगतासोरपिमानद अस्तार्कसमवर्णंचदृश्यतेजीवतोयथा ४२ एषत्वांरामरूपेणकालःकर्षतिवानरयेनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेषुणारणे ४३ इमास्तास्तवराजेंद्रवानर्यःप्लवगास्तव पादैर्विकृष्टमध्वानमागताःकिंनबुध्यसे ४४ तवेष्टान्नुचैवमाभार्याश्चंद्रनिभाननाः इदानींनेक्षसेकस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वर ४५ एतेहिसचिवाराजंस्तारप्रभृतयस्तव पुरवासिजनश्चायंपरिवार्यविषीदति ४६ विसर्जयैनान्सचिवान्यथापुरमरिंदम ततःक्रीडामहेसर्वावनेषुमदनोत्कटाः ४७ एवंविलपतींतारांपतिशोकपरीवृतां उत्थापयंतिस्मतदावानर्यःशोककर्षिताः ४८ सुग्रीवेणततःसार्धंसोंगदःपितरंरुदन् चितामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ४९

४२ रणे सुग्रीवेण सह युद्धे ४३ अप्लवगाः प्लुतगतिमजानंत्यः विकृष्टं दूरं ४४ ४५ ४६ यथापुरं यथापूर्वं क्रीडामहे त्वया सहेति विललापेतिशेषः ४७ ४८ ४९ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपसव्यं अपसव्यप्रदक्षिणं ५० विधिवद्वेदशास्त्रेन स्वयंज्ञातवेदत्वात्ज्ञानवत्तिर्यग्देहोन्वितविधिवदित्यर्थः विधिवदग्निहोत्रविधिनेत्यर्थइत्यन्ये ५१ ५२ प्रेतका
र्याणि जलदानादिरूपाणि अकारयत् तत्कालोचितकर्तव्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः ५३ ५४ इतिरामाभि० वा० कि० पंचविंशःसर्गः २५ छ छ छ छ
क्लिन्नवाससमार्द्रवाससं शाखामृगमहामात्राः वानरबलप्रधानाः १ २ ३ ४ ५ कार्याणि राजकार्याणि यथाविधिस्नातः राज्याभिषेकाभिषिक्तः ६ ७

ततोग्निंविधिवद्दत्वासोपसव्यंचकारह पितरंदीर्घमध्वानंप्रस्थितंव्याकुलेंद्रियः ५० संस्कृत्यवालिनंतंतु विधिवत्प्लवगर्षभाः आजग्मु
रुदकंकर्तुंनदींशुभजलांशिवां ५१ ततस्तेसहितास्तत्र अंगदंस्थाप्यचाग्रतः सुग्रीवतारासहिताःसिषिचुर्वानराजलं ५२ सुग्रीवेणै
वदीनेनदीनोभूत्वामहाबलः समानशोकःकाकुत्स्थःप्रेतकार्याण्यकारयत् ५३ ततोथतंवालिनमग्र्यपौरुषंप्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा
हतं प्रदीप्यदीप्ताग्निसमौजसंतदासलक्ष्मणंराममुपेयिवान्हरिः ५४ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० पंचविंशःसर्गः २५ छ छ
ततःशोकाभिसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससं शाखामृगमहामात्राःपरिवार्योपतस्थिरे १ अभिगम्यमहाबाहुंराममक्लिष्टकारिणं स्थिताःप्रां
जलयःसर्वेपितामहमिवर्षयः २ ततःकांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंहनुमान्मारुतात्मजः ३ भवत्प्रसादा
त्काकुत्स्थपितृपैतामहंमहत् वानराणांसुदुष्प्राणांसंपन्नबलशालिनां ४ महात्मनांसुदुष्प्रापंप्राप्तंराज्यमिदंप्रभो भवतासमनुज्ञातःप्रवि
श्यनगरंशुभं ५ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणिससुहृज्जनः स्नातोयंविविधैर्गंधैरौषधैश्चयथाविधि ६ अर्चयिष्यतिमाल्यैश्चरत्नैश्चत्वां
विशेषतः इमांगिरिगुहांरम्यामभिगंतुंत्वमर्हसि ७ कुरुष्वस्वामिसंबंधंवानरान्संप्रहर्षय एवमुक्तोहनुमताराघवःपरवीरहा ८ प्रत्यु
वाचहनूमंतंबुद्धिमान्वाक्यकोविदः चतुर्दशसमाःसौम्यग्रामंवायदिवापुरं ९ नप्रवेक्ष्यामिहनुमन्पितुर्निर्देशपारगः सुसमृद्धांगुहां
दिव्यांसुग्रीवोवानर्षभः १० प्रविष्टोविधिवद्वीरःक्षिप्रंराज्येभिषिच्यतां एवमुक्त्वाहनूमंतंरामःसुग्रीवमब्रवीत् ११ वृत्तज्ञोवृत्तसंप-
न्नमुदारबलविक्रमं इममप्यंगदंवीरंयौवराज्येभिषेचय १२ ज्येष्ठस्यहिसुतोज्येष्ठःसदृशोविक्रमेणच अंगदोयमदीनात्मायौवराज्य
स्यभाजनं १३ पूर्वोयंवार्षिकोमासःश्रावणःसलिलागमः प्रवृत्ताःसौम्यचत्वारोमासावार्षिकसंज्ञिताः १४ नायमुद्योगसमयःप्रविश
पुरींशुभां अस्मिन्वत्स्याम्यहंसौम्यपर्वतेसहलक्ष्मणः १५

स्वामिसंबंधं वानरस्वामित्वसंबंधं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेणेतिशेषः ८ ९
१० अभिषिच्यतां मदाज्ञयात्वयेतिशेषः ११ १२ यतोज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतोविक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्च तस्माद्यौवराज्ये योग्यः १३ सीतान्वेषणोद्योगंसु
ग्रीवस्यलक्ष्याह पूर्वोयमिति येचत्वारोवार्षिकसंज्ञकाःप्रवृत्तास्तेषामयंपूर्वइतियोजना १४ १५ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युक्तमारुता मारुतेनयुक्तेत्यर्थः अस्यां स्थास्या मीतिशेषः १६ यत यतस्व एषनःसमयइति आश्विनेऽतीते यत्नारंभरूपःसंकेतइत्यर्थः १७ १८ १९
२० मूर्ध्ना प्रणम्य नम्रीभूय वसुधायां दंडवत्पतिताःउत्थाप्य वसुधायां पतिताइतिशेषः २१ प्रविष्टंभीमविक्रांतमिति प्रविश्यत्वामिनिष्क्रांतमितिपाठे प्रविश्यां
तःपुरगतशोकादिकं हत्वाऽभिषेकायतु पुनःप्रतिनिवृत्तं सभामागतमित्यर्थः २२ २३ २४ क्षीरवृक्षप्ररोहाअधोजटाः २५ गंधान् गंधद्रव्याणि २६

इत्युंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता प्रभूतसलिलासौम्यप्रभूतकमलोत्पला १६ कार्तिकेसमनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयत एषनःसम
यःसौम्यप्रविशत्वंस्वमालयं १७ अभिषिंचस्वराज्येचसुहृदःसंप्रहर्षय इतिरामाभ्यनुज्ञातःसुग्रीवोवानरर्षभः १८ प्रविवेशपुरींर
म्यांकिष्किंधांवालिपालितां तंवानरसहस्राणिप्रविष्टंवानरेश्वरं १९ अभिवार्यप्रविष्टानिसर्वतःप्लवगेश्वरं ततःप्रकृतयःसर्वाहृष्टाह
रिगणेश्वरं २० प्रणम्यमूर्ध्नापतितावसुधायांसमाहिताः सुग्रीवःप्रकृतीःसर्वाःसंभाष्योत्थाप्यवीर्यवान् २१ भ्रातुरंतःपुरंसौम्यंप्र
विवेशमहाबलः प्रविष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभं २२ अभ्यषिंचंतसुहृदःसहस्राक्षमिवामराः तस्यपांडुरमाजह्रुःछत्रंहेम
परिष्कृतं २३ शुक्लेचवालव्यजनेहेमदंडेयशस्करे तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच २४ सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसुमानि
च शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनं २५ सुगंधीनिचमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानिच चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चविविधान्बहून्
२६ अक्षतंजातरूपंचप्रियंगुमधुसर्पिषी दधिचर्मचवैयाघ्रं पराध्यैचाप्युपानहौ २७ समालंभनमादायगोरोचनमनःशिलां
आजग्मुस्तत्रमुदितावराःकन्याश्चषोडश २८ ततस्तेवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधि रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्चतोषयित्वाद्विजर्षभान्
२९ ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धंजातवेदसं मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः ३० ततोहेमप्रतिष्ठानेवरास्तरणसंवृते प्रासाद
शिखरेरम्येचित्रमाल्योपशोभिते ३१ प्राङ्मुखंविधिवन्मंत्रैःस्थापयित्वावरासने नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ३२
आहृत्यचसमुद्रेभ्यःसर्वेभ्योवानरर्षभाः अपःकनककुंभेषुनिधायविमलंजलं ३३ शुभैर्ऋषभशृंगैश्चकलशैश्चैवकांचनैः शा
स्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच ३४ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवहनूमान्जांबवांस्तथा ३५ अभ्यषिंचंतसुग्रीवं
प्रसन्नेनसुगंधिना सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ३६

२७ समालंभनं अनुलेपनद्रव्यं तदेवाह गोरोचनमित्यादि २८ २९ ततःकुशेति अनेनाग्नि
साध्यकर्माधिकारं तेषांदर्शयति मनुष्यसदृशसर्वव्यवहारात् वेदज्ञत्वाच्च ३० ३१ मंत्रैःस्थापयित्वा वसवस्त्वागायत्रेणछंदसेत्यादिमंत्रैरासनेस्थापयित्वेत्यर्थः ३२ अपआ
हृत्य मिलिताःकृत्वा विमलंजलंकुंभेषु विधायेतिसंबंधः ३३ महर्षिविहितेन बौधायनादिविहितेन ३४ ३५ ३६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हृष्टाः प्रचुक्रुशुः किलकिलाशब्दं कृतवंतः ३७ ३८ ३९ तादृशेतत्रवर्तिनि अभिषिक्ते सुग्रीवें गदेच्च तत्र किष्किंधायां वर्तिनी वर्तमाने सतीत्यर्थः ४० ४१ ४२ रवमानः
इतिरामाभि०श्री०रा०वा० कि० षड्विंशःसर्गः २६ ७ ७ गुहां किष्किंधाख्यां प्रस्रवणं तदाख्यं १ गिरिवर्णनं शार्दूलेति २ ३ प्रत्यगृण्हत प्रत्यग्रहीत् ४
समयं पूर्वोक्तं कालयुक्तं तत्कालोचितं ५ युक्तमारुता उचितवाता ६ वर्षरात्रं जातावेकवचनं वार्षिकामासाइत्यर्थः ७ नदीसंबंधिदर्दुरैः संयुतं वृक्षखंडैश्चारुसुंदरं ८ ९

अभिषिक्तेतुसुग्रीवेसर्वेवानरपुंगवाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानोहृष्टाःशतसहस्रशः ३७ रामस्यतुवचःकुर्वन्सुग्रीवोवानरेश्वरः अंगदंसंपरिष्वज्ययौ
वराज्येभ्यषेचयत् ३८ अंगदेचाभिषिक्तेतुसानुक्रोशाःप्लवंगमाः साधुसाध्विति सुग्रीवंमहात्मानोह्यपूजयन् ३९ रामंचैवमहात्मानंलक्ष्मणंच
पुनःपुनः प्रीताश्चतुष्टुवुःसर्वेतादृशेतत्रवर्तिनि ४० हृष्टपुष्टजनाकीर्णापताकाध्वजशोभिता बभूवनगरीरम्याकिष्किंधागिरिगह्वरे ४१
निवेद्यरामायतदामहात्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिः रुमांचभार्यामुपलभ्यवीर्यवानवापराज्यंत्रिदशाधिपोयथा ४२ इत्यार्षेश्रीवा०कि
ष्किंधा०षड्विंशःसर्गः २६ ७ ७ अभिषिक्तेतुसुग्रीवेप्रविष्टेवानरेगुहां आजगामसहभ्रात्रारामःप्रस्रवणंगिरिं १ शार्दूलमृग
संघुष्टंसिंहैर्भीमरवैर्वृतं नानागुल्मलतागूढंबहुपादपसंकुलं २ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्चनिषेवितं मेघराशिनिभंशैलंनित्यंशुचिकरंशि
वं ३ तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमायतांगुहां प्रत्यगृण्हतवासार्थंरामःसौमित्रिणासह ४ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहानघः कालयु
क्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ५ विनीतंभ्रातरंभ्राता लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनं इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ६ अस्यांवत्स्यामसौ
मित्रेवर्षरात्रमरिंदम गिरिशृंगमिदंरम्यमुत्तमंपार्थिवात्मज ७ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितं नानाधातुसमाकीर्णंनदीदर्दुर
संयुतं ८ विविधैर्वृक्षखंडैश्चचारुचित्रलतायुतं नानाविहगसंघुष्टंमयूरवरनादितं ९ मालतीकुंदगुल्मैश्चसिंदुवारैःशिरीषकैः कदंबार्जुन
सर्जैश्चपुष्पितैरुपशोभितं १० इयंचनलिनीरम्याफुल्लपंकजमंडिता नातिदूरेगुहायानोभविष्यतिनृपात्मज ११ प्रागुदक्प्रवणेदेशेगुहासा
धुभविष्यति पश्चाच्चैवोन्नतासौम्यनिवातेयंभविष्यति १२ गुहाद्वारेचसौमित्रेशिलासमतलाशिवा कृष्णाचैवायताचैवभिन्नांजनचयो
पमा १३ गिरिशृंगमिदंतातपश्यचोत्तरतःशुभं भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितं १४

१० गुहायानातिदूरे भविष्यति भाविवारिपूरत्वध्या गुहासमीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ११ प्रागुदक्प्रवणे ईशानदिङ्निम्नवतिदेशे वर्तमानागुहा साधु सम्यग्भविष्यति सुख
साधनमिति शेषः पौरस्त्यवर्षवातप्रवेशाभावात्साधुत्वं बोध्यं तेन निर्ऋतिद्वारत्वं सूचितं पश्चाद्भागेचैषोन्नता अतएव पुरोवातनिरोधकत्वान्निवाताच १२ गुहाद्वारेइति
तेन बहिरुपवेशनसौकर्यं १३ उत्तरतः उत्तरभागं १४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वेतमिवांबरं श्वेतवस्त्रमिद स्थितं श्वेतमिवापरमितिपाठेऽपरश्रृंगं श्वेतमिवरूप्यमिव स्थितमित्यर्थः १५ त्रिकूटे पूर्वोषितत्रिकूटाचले जान्हवीपदेन तत्रत्या जान्हवीसदृशी मं
दाकिन्याख्या नदी १६ अतिमुक्तः पुंड्रकः पद्मकश्चंदनभेदः सरलः पीतद्रुमः १७ १८ १९ एकैकमनुरक्तैः परस्परानुरागयुक्तैः २० २१ २२ पारिप्लवाः
जलपक्षिणः २३ सुरुचिराइव इवोप्यर्थे शोभमानाश्चंदनवृक्षपंक्तीरपिपश्य मनसा संकल्पेन सममेवोदिताः ककुभानां वृक्षविशेषाणां पंक्तयइतिशेषः २४ २५

दक्षिणस्यामपिदिशिस्थितंश्वेतमिवांबरं कैलासशिखरप्रख्यंनानाधातुविराजितं १५ प्राचीनवाहिनींचैवनदींभृशमकर्दमां गुहायाःपुरतःपश्यत्रि
कूटेजान्हवीमिव १६ चंदनैस्तिलकैःसालैःस्तमालैरतिमुक्तकैः पद्मकैःसरलैश्चैव अशोकैश्चैवशोभितां १७ वानीरैस्तिमिदैश्चैवबकुलैः
केतकैरपि हिंतालैस्तिमिशैनी पैर्वेतसैः कृतमालकैः १८ तीरजैःशोभिताभातिनानारूपैस्ततस्ततः वसनाभरणोपेताप्रमदेवाभ्यलंकृता १९
शतशःपक्षिसंघैश्चनानानादविनादिता एकैकमनुरक्तैश्चचक्रवाकैरलंकृता २० पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता प्रहसंत्येवभात्येषाना
नारत्नसमन्विता २१ क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्नाभा तिरक्तोत्पलैःक्वचित् क्वचिदाभातिशुक्लैश्चदिव्यैःकुमुदकुड्मलैः २२ पारिप्लवशतैर्जुष्टा
बर्हिक्रौंचविनादिता रमणीयानदीसौम्यामुनिसंघनिषेविता २३ पश्यचंदनवृक्षाणांपंक्तीःसुरुचिराइव ककुभानांचदृश्यंतेमनसैवोदिताः
समं २४ अहोसुरमणीयोयंदेशःशत्रुनिषूदन दृढंरंस्यावसौमित्रेसाध्वत्रनिवसावहे २५ इतश्चनातिदूरेसाकिष्किंधाचित्रकानना सुग्री
वस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृपात्मज २६ गीतवादित्रनिर्घोषःश्रूयतेजयतांवर नदतांवानराणांचमृदंगाडंबरैःसह २७ लब्ध्वाभार्यांकपिवरः
प्राप्यराज्यंसुहृद्वृतः ध्रुवंनंदतिसुग्रीवःसंप्राप्यमहतींश्रियं २८ इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवःसहलक्ष्मणः बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्र
वणेगिरौ २९ सुसुखेहिबहुद्रव्येतस्मिन्हिधरणीधरे वसतस्तस्यरामस्यरतिरल्पापिनाभवत् ३० हृतांहिभार्यांस्मरतःप्राणेभ्योपिगरीय
सीं उदयाभ्युदितंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ३१ आविवेशनतंनिद्रानिशासुशयनंगतं तत्समुत्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनं ३२ तंशोचमानंका
कुत्स्थंनित्यंशोकपरायणं तुल्यदुःखोब्रवीद्भ्राताल्लक्ष्मणोनुनयंवचः ३३ अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि शोचतोह्यवसीदंतिस
र्वार्थाविदितंहिते ३४ भवान्क्रियापरोलोकेभवान्देवपरायणः आस्तिकोधर्मशीलश्चव्यवसायीचराघव ३५

२६ नातिदूरत्वगमकं गीतेत्यादि मृदंगाडं
बरैः मृदंगशब्दैः २७ २८ बहूनि दृश्यानि उत्तमवस्तूनि यत्र तादृशाः कुंजाश्च यस्मिन्निति गिरिविशेषणं २९ बहुद्रव्ये सुखसाधनबहुद्रव्यवति रतिः सुखं ३० उदये उदय
पर्वते अभ्युदितं उदयंप्राप्तं ३१ ३२ अनुनयं अनुनयवत् ३३ व्यथांगत्वा अलं व्यथामास्त्वित्यर्थः ३४ क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणो देवपूजकः व्यवसायी उ
द्यमी ३५ ७ ६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अव्यवसितः शोकेनोद्यमहीनस्त्वं हंतुं नसमर्थः विक्रमे विक्रमस्थाने रणे जिह्मकारिणं कुटिलं ३६ अतःशोकं समुन्मूलय व्यवसायमुद्योगं ३७ परिवर्तनमधरोत्तरीकरणं ३८ ३९ दीप्तैर्दीपकैर्वाक्यैरितिशेषः काले होमकाले ४० ४१ अनुरक्तेनानुरागयुतेन स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण हितेनोदर्कहितैषिणा सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन ४२ विक्रमकालेषु तेजः सहजमितिशेषः प्रोत्साहयामि वर्धयामि अधुनात्वाच्छन्नमिवत्तदितिभावः ४३ शरत्कालं तत्प्रांतं सुग्रीवस्य प्रसादं चित्तसौमनस्यं नदीनांचामलोदकत्वरूपं ४४ उपकारेण युक्तोवीरोऽवश्यंप्रतिकारेण युज्यते केनचित्कृतोपकारोवीरपुरुषोऽवश्यं प्रत्युपकरोत्येवेतिभावः कुतएवंनिश्चयस्तत्राह अकृ

नह्यव्यवसितःशत्रुंराक्षसंतंविशेषतः समर्थस्त्वंरणेहंतुंविक्रमेजिह्मकारिणं ३६ समुन्मूलयशोकंत्वंव्यवसायंस्थिरीकुरु ततःसपरिवारंतंराक्षसंहंतुमर्हसि ३७ पृथिवीमपिकाकुत्स्थससागरवनाचलां परिवर्तयितुंशक्तःकिंपुनस्तंहिरावणं ३८ शरत्कालंप्रतीक्षस्वप्रावृट्कालोयमागतः ततःसराष्ट्रंसगणंरावणंतंवधिष्यसि ३९ अहंतुखलुतेवीर्यंप्रसुप्तंप्रतिबोधये दीप्तैराहुतिभिःकालेभस्मच्छन्नमिवानलं ४० लक्ष्मणस्यहितद्वाक्यंप्रतिपूज्यहितंशुभं राघवःसुहृदंस्निग्धमिदंवचनमब्रवीत् ४१ वाच्यंयदनुरक्तेनस्निग्धेनचहितेनच सत्यविक्रमयुक्तेनतदुक्तंलक्ष्मणत्वया ४२ एषशोकःपरित्यक्तःसर्वकार्यावसादकः विक्रमेष्वप्रतिहतंतेजःप्रोत्साहयाम्यहं ४३ शरत्कालंप्रतीक्षिष्येस्थितोस्मिवचनेतव सुग्रीवस्यनदीनांचप्रसादमनुपालयन् ४४ उपकारेणवीरस्तुप्रतिकारेणयुज्यते अकृतज्ञोप्रतिकृतोहंतिसत्त्ववतांमनः ४५ तदेवयुक्तंप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितं उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभं ४६ यथोक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिरात्तुवानरः शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिमंभवान् जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः ४७ नियम्यकोपंपरिपाल्यतांशरत्क्षमस्वमासांश्चतुरोमयासह वसाचलेस्मिन्मृगराजसेवितेसंवर्तयन् शत्रुवधेसमर्थः ४८ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० सप्तविंशःसर्गः २७ ॥ ॥ सतदावालिनंहत्वासुग्रीवमभिषिच्यच वसन्माल्यवतःपृष्ठेरामोलक्ष्मणमब्रवीत् १ अयंसकालःसंप्राप्तःसमयोऽद्यजलागमः संपश्यत्वंनभोमेघैःसंवृतंगिरिसंनिभैः २

तज्ञोभूत्वा यद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपक्रियोभवति तदा सत्त्ववतामस्मादृशां मनोहंति मैत्रीं नाशयत्येवातोमित्रत्वादवश्यं सप्रत्युपकर्तेतिभावः ४५ तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चित्य आत्मनःशुभं दर्शनं शुभां बुद्धिं प्रदर्शयन्नुवाच ४६ जलप्रपातं वर्षाकालं धृतःस्थिरनिश्चयः ४७ किंतु सुग्रीवेणाद्यैव रावणं हनिष्यामीत्येवं क्रुद्धं राममालक्ष्याह नियम्येति शरत् तदंतः संवर्तयन्नुक्तकालं क्षपयन् ४८ हृष्यमानः इतिरामाभि० वा० कि० सप्तविंशःसर्गः २७ ॥ ॥ ॥ ॥ सतदेति १ सविरहिप्रमाथकः सकस्तत्राह अद्यजलागमः समयःसंप्रवृत्तस्तं संपश्य नभआकाशं २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुद्राणां रसं जलं भास्करस्य गभस्तिभिर्द्यौः पीत्वा कार्तिकादिनवमासधृतं गर्भं जलरूपं रसायनं लोकजीवातुःजीवातुर्जीवनौषधमित्यमरः भूतं प्रसूते त्यजति गर्भमहात्म्यात्स मुद्रस्य क्षारस्यापिस्वादुता ३ दिवाकरोऽलंकर्तुं शक्यं सुकरइत्यर्थः ४ संध्यारागोत्थितैःउद्भिन्नसंध्यारागैरतएव ताम्रैरंतेषु पर्यंतभागेषु श्वेतैः स्निग्धैः किंचिज्जलसंबंधा त् अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपैः च्छिन्नपटै र्बद्धव्रणमिवेत्युत्प्रेक्षा ५ मंदमारुतएव निश्वासोयस्यतं संध्यारूपेण चंदनेन हरिचंदनेन रंजितं आपांडु प्रांतपांडुजलदं जलद स्थाने कामातुरस्य कपोलादि ६ घर्मेण रवितेजसा परिक्लिष्टा संतप्ता बाष्पमूष्माणं बाष्पंनेत्रजलंच ७ मेघैःस्त्वोदराद्विनिर्मुक्ताइतिमंदता कर्पूरलिप्त दलवच्छीतलाः केत कगंधिनोवाताअंजलिभिः पातुमित्यादरातिशयादुक्तिः जलवच्छांतिहरत्वाच्च ८ फुल्लाः पुष्पिता र्जुनायस्मिन् धाराः जलधाराः अत्र शैलस्यारिर्वनदाहकत्वाद्दावाग्निः ९

नवमासधृतंगर्भं भास्करस्यगभस्तिभिः पीत्वारसंसमुद्राणांद्यौःप्रसूतेरसायनं ३ शक्यमंबरमारुह्यमेघसोपानपंक्तिभिः कुटजार्जुनमालाभिर लंकर्तुंदिवाकरः ४ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंतेष्वपिच पांडुभिः स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरं ५ मंदमारुतनिश्वासंसंध्याचंदनरं जितं आपांडुजलदंभातिकामातुरमिवांबरं ६ एषाघर्मपरिक्लिष्टानववारिपरिप्लुता सीतेवशोकसंतप्तामहीबाष्पंविमुंचति ७ मेघोदरवि निर्मुक्ताःकर्पूरदलशीतलाः शक्यमंजलिभिःपातुंवाताःकेतकगंधिनः ८ एषफुल्लार्जुनःशैलःकेतकैरभिवासितः सुग्रीवइवशांतारिर्धारा भिरभिषिच्यते ९ मेघकृष्णाजिनधराधारायज्ञोपवीतिनः मारुतापूरितगुहाःप्राधीताइवपर्वताः १० कशाभिरिवहैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितं अंतस्तनितनिर्घोषंसवेदनमिवांबरं ११ नीलमेघाश्रिताविद्युत्स्फुरंतीप्रतिभातिमे स्फुरंतीरावणस्यांकेवैदेहीवतपस्विनी १२ इमास्तामन्म थवतांहिताःप्रतिहतादिशः अनुलिप्ताइवघनैर्नष्टग्रहनिशाकराः १३ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् कुटजान्पश्यसौमित्रेपु ष्पितान्गिरिसानुषु ममशोकाभिभूतस्यकामसंदीपनान्स्थितान् १४ रजःप्रशांतंसहिमोद्यवायुर्निदाघदोषप्रसराःप्रशांताः स्थिताहियात्राव सुधाधिपानांप्रवासिनोयांतिनराःस्वदेशान् १५ संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषुयाना निमार्गेषुनसंपतंति १६

धाराः वर्षधारास्तद्रूपयज्ञोपवीतधराः मारुतापूरितत्वेन शब्दवंता प्राधीताः उपक्रांताध्ययनाबटवइवेत्यर्थः १० अंतर्गतस्तनितरू पोनिर्घोषः कशाप्रहारे क्रियमाणः शब्दोयस्य तत् सवेदनमित्यस्योत्तमाश्वमितिशेषः ११ १२ घनैरनुलिप्ताइवातएव नष्टाअदृश्याग्रहादयोयासुताः प्रतिहताः प्रतिहत प्राचीत्वादिज्ञानाः इमादिशोमन्मथवतां मन्मथोत्सवसावधानप्रियासहितानां हिताः सुखजनिकाः १३ बाष्पाभिसंरुद्धान्नववारिसेकजमहीसमुद्रतोष्मणा वृतान्वर्षाया आ गमेन समुत्सुकान्सहर्षान्सानुषु स्थितानित्यन्वयः १४ सहिमःसशीतः निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसरास्तापादयः स्थिता स्तब्धा निवृत्तेति यावत् स्वदेशान्यांति प्रियावियुक्तैः स्थातुमशक्यत्वात् १५ मानसं सरः अभीक्ष्णमतिशयितं यद्वर्षोदकं तेन विक्षतेषु क्लिष्टगमनेषु मार्गेष्विति शेषः यानानि रथादीनि नसंपतंति नगच्छंति १६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शांतमहार्णवस्य निस्तरंगसमुद्रस्य १७ सर्जादिपुष्पैर्मिश्रं पर्वतसंबंधि धातुभिस्ताम्रं ताम्रवर्णं मयूरशब्दैरनुप्रयातमनुसृतं जलं नद्यःशीघ्रं वहंति समुद्रहंते १८ रसाकुलं र
सवत् षट्पदसन्निकाशं भ्रमरसदृशवर्णं प्रकामं यथेच्छं यथाभवतितथा प्रभुज्यते जनैरितिशेषः आम्रफलस्यातिपक्वत्वात्स्वत एव भूमौपातः १९ बलाकमालया तत्पंक्त्यासहिताः
कूटःशिखरं तदाकारसदृशाकाराः २० प्रवृत्तेत्यादि नृत्तोत्सवप्रवृत्तमयूराणि नितरां दृष्टाबलाहकायेषु तानि २१ सलिलातिभारं सलिलरूपभारं भारवत्त्वाच्च विश्रम्य विश्रम्य गमनं २२
गर्भार्थं मेघेष्वभिकामोयस्याःसा परिसंपतंती नभसि गच्छंती अतएव संमोदिता हर्षवती बलाकपंक्तिरित्यार्षोह्रस्वः तदुत्प्रेक्षा वातेत्यादि वरा श्रेष्ठा पौंडरीकी श्वेतपद्मसंबंधिनी लंबा

क्वचित्प्रकाशंक्वचिदप्रकाशंनभःप्रकीर्णांबुधरंविभाति क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धंरूपंयथाशांतमहार्णवस्य १७ व्यामिश्रितंसर्जकदंबपुष्पैर्नवंजलं
पर्वतधातुताम्रं मयूरकेकाभिरनुप्रयातंशैलापगाःशीघ्रतरंवहंति १८ रसाकुलंषट्पदसन्निकाशंप्रभुज्यतेजंबुफलंप्रकामं अनेकवर्णंपवनावधूतं
भूमौपतत्याम्रफलंविपक्वं १९ विद्युत्पताकाःसबलाकमालाःशैलेंद्रकूटाकृतिसन्निकाशाः गर्जंतिमेघाःसमुदीर्णनादामत्तागजेंद्राइवसंयुगस्थाः
२० वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानिप्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि वनानिनिर्वृष्टबलाहकानिपश्यापराण्हेष्वधिकंविभांति २१ समुद्वहंतःसलिलातिभा
रंबलाकिनोवारिधरानदंतः महत्सुशृंगेषुमहीधराणांविश्रम्यविश्रम्यपुनःप्रयांति २२ मेघाभिकामापरिसंपतंतीसंमोदिताभातिबलाकपंक्तिः वा
तावधूतावरपौंडरीकीलंबेवमालारुचिरांबरस्य २३ बालेंद्रगोपांतरचित्रितेनविभातिभूमिर्नवशाद्वलेन गात्रानुपृक्तेनशुकप्रभेणनारीवलाक्षो
क्षितकंबलेन २४ निद्राशनैःकेशवमभ्युपैतिद्रुतंनदीसागरमभ्युपैति हृष्टाबलाकाघनमभ्युपैतिकांतासकामाप्रियमभ्युपैति २५ जातावनां
ताःशिखिसुप्रनृत्ताजाताःकदंबाःसकदंबशाखाः जातावृषागोषुसमानकामाजातामहीसस्यवनाभिरामा २६ वहंतिवर्षंतिनदंतिभांतिध्यायंतिनृत्यं
तिसमाश्वसंति नद्योघनामत्तगजावनांताःप्रियाविहीनाःशिखिनःप्लवंगमाः २७ प्रहर्षिताःकेतकिपुष्पगंधमाघ्रायमत्तावननिर्झरेषु प्रपातश
ब्दाकुलितागजेंद्राःसार्धंमयूरैःसमदानदंति २८ धारानिपातैरभिहन्यमानाःकदंबशाखासुविलंबमानाः क्षणार्जितंपुष्परसावगाढंशनैर्मदंष
ट्चरणास्त्यजंति २९ अंगारचूर्णोत्करसन्निकाशैःफलैःसुपर्याप्तरसैःसमृद्धैः जंबुद्रुमाणांप्रविभांतिशाखानिपीयमानाइवषट्पदौघैः ३० ५

रुचिरांबरस्यमालेव २३ बालैरिंद्रगोपैरंतरेमध्येमध्येचित्रितेन शाद्वलेन युताभूमिःस्वतःशुकवर्णेन मध्येमध्ये लाक्षाबिंदुयुतेन कंबलेन गात्रानुपृक्तेन गात्रसंपृक्तेन वृता नारीव २४ नि
द्रेति आषाढ्यां स्वापोत्सवाद्दृष्टा गर्भधारणार्थे २५ शिखिनांसुष्ठु प्रनृत्तं येषु ते सकदंबाःसकदंबपुष्पाः शाखायेषां समानकामाउभयेपि कामवंतइत्यर्थः सस्यैर्वनैश्चाभिरामा २६
वहनादिक्रियाणां नद्यादीनांच क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यमत्रालंकारः प्लवंगमाःसमाश्वसंति सुग्रीवराज्यलाभात् २७ वननिर्झरे क्रीडया केतकगंधमाघ्राय प्रहर्षिताःप्रपातशब्दः ३६
प्रपतन्निर्झरशब्दः २८ पुष्परसैस्तदास्वादैरवगाढं दृढं मदं क्षणेनोत्सवेनार्जितं २९ अंगारः शांताग्निःतच्चूर्णस्य यउत्करस्तत्समैः अनेन फलानामतिमहत्त्वं सूचितं अत्युक्तिरत्रालंकारः
३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ दृष्टतोमे घरवं निशम्य श्रुत्वा प्रतिनाद शंकी शत्रुभूतगजांतरनादशंकी प्रतिनिवृत्तः ३२ अनेकाश्रयिणः अनेकभावाश्रयिणः ३३ कंदलं स्थलोत्पलं मधुवारि मधुसदृश
वारि आपानभूमिर्मद्यपानभूमिस्तस्यामपि कदंबादिपुष्पाणि मद्यपूर्णता मत्तजनशब्दस्तन्मृत्यंच ३४ विवर्णच्छदनाः जलसेकतोविवर्णपक्षाः ३५ षट्पदोभ्रमरस्तत्ध्वनि
रूपं तंत्रीणां मधुरमभिधानं गीतं यस्मिन् प्लवंगमानां भेकानामुदीरितमेव कंठतालं यत्र सूत्रधारमुरवशब्द तालोयस्मिन् मेघशब्दाएव मृदंगनादाः तैराविष्कृतं प्रकटितं सं
गीतं वनेषु प्रवृत्तमिव ३६ प्रनृत्तैरारब्धनृत्तैः उन्नदंतोगायकास्तैः वृक्षाग्रनिषण्णकायास्ते संगीतोपलक्षितनृत्यद्रष्टारः ३७ चिरसंनिरुद्धां चिरसंपादितां शुष्कमृत्तिकास्वि

तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणां विभांतिरूपाणिबलाहकानांरणोत्सुकानामिववानराणां ३१ मार्गानुगःशैलवनानुसारीसं
प्रस्थितोमेघरवंनिशम्य युद्धाभिकामःप्रतिनादशंकीमत्तोगजेंद्रःप्रतिसन्निवृत्तः ३२ क्वचित्प्रगीताइवषट्पदौघैःक्वचित्प्रनृत्ताइवनीलकंठैः
क्वचित्प्रमत्ताइववारणेंद्रैर्विभांत्यनेकाश्रयिणोवनांताः ३३ कदंबसर्ज्जार्जुनकंदलाढ्यावनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापान
भूमिप्रतिमाविभाति ३४ मुक्तासमाभंसलिलंपतद्वैसुनिर्मलंपत्रपुटेषुलग्नं हृष्टाविवर्णच्छदनाविहंगाःसुरेंद्रदत्तंतृषिताःपिबंति ३५ षट्
पादतंत्रीमधुराभिधानंप्लवंगमोदीरितकंठतालं आविष्कृतंमेघमृदंगनादैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तं ३६ क्वचित्प्रनृत्तैःक्वचिदुन्नदद्भिःक्वचिच्च
वृक्षाग्रनिषण्णकायैः व्यालंबबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तं ३७ स्वनैर्घनानांप्लवगाःप्रबुद्धाविहायनिद्रांचिरसंनिरुद्धाम् अनेकरूपा
कृतिवर्णनादानवांबुधाराभिहतानदंति ३८ नद्यःसमुद्वाहितचक्रवाकास्तटानिशीर्णान्यपवाहयित्वा दृप्तानवप्रावृतपूर्णभोगाद्रुतंस्वभर्तार
मुपोपयांति ३९ नीलेषुनीलानववारिपूर्णामेघेषुमेघाःप्रतिभांतिसक्ताः दवाग्निदग्धेषुदवाग्निदग्धाःशैलेषुशैलाइवबद्धमूलाः ४० प्रमत्तसन्ना
दितबर्हिणानिसशक्रगोपाकुलशाद्वलानि चरंतिनीपार्जुनवासितानिगजाःसुरम्याणिवनांतराणि ४१ नवांबुधाराहतकेसराणिध्रुवंपरित्यज्य
सरोरुहाणि कदंबपुष्पाणिसकेसराणिनवानिहृष्टाभ्रमराःपिबंति ४२ मत्तागजेंद्रामुदितागवेंद्रावनेषुविक्रांततरामृगेंद्राः रम्यानगेंद्रानि
भृतानरेंद्राःप्रक्रीडितोवारिधरैःसुरेंद्रः ४३ मेघाःसमुद्भूतसमुद्रनादामहाजलौघैर्गगनावलंबाः नदीस्तटाकानिसरांसिवापीर्महींचकृत्स्नामपवा
हयंति ४४

विशेषः प्लवगाभेकाः अनेकरूपा आकृतिः संस्थानं वर्णोनीलपीतादिर्नादश्च येषां ३८ कामातुरयुवतिवृत्तांतं नदीषु आरोपयति नद्यइति वारिपूरेण समुद्वाहिता
उन्नमिताश्चक्रवाकरूपस्तनायाभिःशीर्णानि तटानि निरोधकजरतीस्थानीयान्यपवाहयित्वा निरस्य नवप्रावृतपूर्णभोगाद्रुतंनवं प्रावृतं पुष्पाद्युपहारात् पूर्वं पूर्णभो
गायाद्रुतंस्वीकृतंउपोपयांति प्रसमुपोदः पादपूरणेइतिठिलं ३९ नीलेषु मेघेषुसक्तानीलमेघाः प्रतिभांति दवाग्निदग्धेषु शैलेषु तादृशाःशैलायदि शक्ताभवंति तदा तेइ
व बद्धमूलाइत्युभयान्वयि ४० प्रमत्तशब्दवन्मयूरवंति शक्रगोपइंद्रगोपः ४१ ४२ गवेंद्राःवृषभाःनिभृतास्त्यक्तोद्योगाःसर्वत्र जाताइतिशेषःसुरेंद्रोदेवेंद्रः प्रक्रीडितःकर्तरिनि
ष्ठा ४३ समुद्भूतस्तिरस्कृतःसमुद्रनादोयैःअपवाहयंति प्रवहज्जलानिकुर्वंति ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्षप्रवेगाद्दृष्टयः विप्रतिपन्नः प्रतिबद्धो मार्गो नृपाणां यात्रिस्तः ४५ रूपं निर्मलमाकारं श्रियं विविधधातुशुक्लरूपां दर्शयंतीव ४६ घनोपगूढत्वाद्गगनस्य ताराविदर्शनाभावः वित्रासा जामितां प्राप्ता ४७ प्रपातैर्निर्झरैः ४८ प्रपतंतीति प्रपाता निर्झराः विकीर्यंते रस्त्रुट्यंतः ४९ निर्धौतं क्षालितं शृंगाणामुपतलं येस्ते ५० ५१ ज्ञायते ऽनुमीयते अनुमानालंकारः ५२ वृत्ता निवृत्ता वृत्ते तिपाठेप्ययमेवार्थः प्रस्थितापि सेना पथ्येव वर्तते समीकृताः निरुद्धत्वं साधारणधर्मः ५३ प्रोष्ठपदो भाद्रपदः ब्रह्म वेदं विवक्षतामध्येतुमिच्छतां अध्या

वर्षप्रवेगाविपुलाः पतंति प्रवांति वाताः समुदीर्णवेगाः प्रनष्टकूलाः प्रवहंति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ४५ नरैर्नरेंद्रा इव पर्वतेंद्राः सुरेंद्रनीतैः
पवनोपनीतैः घनांबुकुंभैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयंति ४६ घनोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति नवैर्जलौघैर्धरणी वितृ
प्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ४७ महांति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्यधिकं विभांति महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लंबमा
नैः ४८ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः गुहासु संनादितबर्हिणासु हारा विकीर्यंत इवावभांति ४९ शीघ्रप्रवेगा वि
पुलाः प्रपाता निर्धौतशृंगोपतला गिरीणां मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ५० सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्री हारमौक्तिकाः
पतंति चातुला दिक्षु तोयधाराः समंततः ५१ विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः विकसंत्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः ५२ वृत्ता यात्रा
नरेंद्राणां सेना पथ्येव वर्तते वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ५३ मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षतां अयमध्यायसमयः सामगा
नामुपस्थितः ५४ निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ५५ नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः मां
समीक्ष्य समायांतमयोध्याया इव स्वनः ५६ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ५७ अहं तु
हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ५८ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः रावणश्च महान्शत्रु
रपारः प्रतिभाति मे ५९ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितं ६० अपि चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः
समागतं आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरं ६१ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतं उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ६२

यसमय उपाकरणकालः ५४ निवृत्तं कर्म छादनादिकर्म यस्य तादृशमायतनं यस्य संचिताः संचयाः जीवनसाधनानि येन स भरत आषाढीं प्राप्याभ्युपगतः कृतयत्किंचि
द्व्रतसंकल्पः ५५ मामायांतं समीक्ष्य वनतः प्रतिनिवृत्तमिति शेषः ५६ वर्षाः प्राप्येति शेषः ५७ नदीकुलं कर्तृ ५८ वर्षाश्च विस्तीर्णा इत्यनुकर्षः अपारः दुष्प्रापवैरनिर्या
तनपारः ५९ अयात्रां वर्षवशाद्यात्राभावं कार्येन्मुखतया सुग्रीवे प्रणतेपि मया सीतान्वेषणाद्युद्दिश्य किंचिदपि नोक्तं ६० अपि च तदानीं गरीयसे आत्मकार्याय वक्तुमनु
चितमित्याह अपि चेति अपिपरिक्लिष्टं अतिपरिक्लिष्टं गरीयस्त्वादल्पकालाल्पयत्नासाध्यत्वात् नेच्छामि नैषिषं ६१ ६२ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६३ शेषंव्याख्यातं ६४ ६५ ६६ च्यमाणः इतिरामाभिरामे रामायणतिलके वा० किष्किंधाकांडे अष्टाविंशःसर्गः २८ छ ईदृशं व्योमसमीक्ष्य हरीश्वरमुपागम्य हनूमानब्रवीदित्युत्तरेण नवमश्लोकस्थेनान्वयः १ मंदोधर्मार्थयोःसंग्रहोयस्य तं असतां मार्गं कामप्रवृत्तिलक्षणमत्यर्थमाश्रयंतं इतिशेषः एकांतगतमानसं कामभोगार्हैकांतदेशगतचित्तं २ निवृत्तकार्यं निष्पन्नवालिवधरूपस्वकार्यं सिद्धार्थं प्राप्तराज्यं अभिप्रेतानीप्सितानर्थान्प्राप्तवंतं ३ स्वां पत्नीं रुमां ४ ५ उच्छिन्नराज्यसंदेहं मंत्रिसौष्ठवेननष्टराज्यपालनसंदेहं निश्चितार्थः निश्चितसर्वशास्त्रार्थः अतएवार्थतत्वज्ञः कर्तव्याकर्तव्यसकलार्थतत्वज्ञः कालेति कालोचितं धर्मविशेषमनुष्ठेयं वेत्ति तादृशः ६ वाक्यैः प्रसादप्रयोजनैः ७ हितं तत्कालहितं पथ्यं कालांतरहितं तथ्यं सत्यं सामादिचतुष्कवत् एतच्चतुष्टयं वाक्यविशेषणं प्रणय

तस्मात्कालप्रतीक्षोहंस्थितोस्मिशुभलक्षण सुग्रीवस्यनदीनांचप्रसादमभिकांक्षयन् ६३ उपकारेणवीरोहिप्रतीकारेणयुज्यते अकृतज्ञोप्रतिकृतोहंतिसत्ववतांमनः ६४ अथैवमुक्तःप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितं उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभं ६५ यदुक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिमंभवान्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः ६६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० कि० अष्टाविंशःसर्गः २८ छ छ समीक्ष्यविमलंव्योमगतविद्युद्वलाहकं सारसाकुलसंघुष्टंरम्यज्योत्स्नानुलेपनं १ समृद्धार्थंचसुग्रीवंमंदधमार्थसंग्रहं अत्यर्थंचासतांमार्गमेकांतगतमानसं २ निवृत्तकार्यंसिद्धार्थंप्रमदाभिरतंसदा प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेवमनोरथान् ३ स्वांचपत्नीमभिप्रेतांतारांचापिसमीप्सितां विहरंतमहोरात्रंकृतार्थंविगतज्वरं ४ क्रीडंतमिवदेवेशंगंधर्वाप्सरसांगणैः मंत्रिषुन्यस्तकार्यंचमंत्रिणामनवेक्षकं ५ उच्छिन्नराज्यसंदेहंकामवृत्तमिवस्थितं निश्चितार्थोऽर्थतत्वज्ञःकालधर्मविशेषवित् ६ प्रसाद्यवाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः वाक्यविद्वाक्यतत्वज्ञंहरीशंमारुतात्मजः ७ हितंतथ्यंचपथ्यंचसामधर्मार्थनीतिमत् प्रणयप्रीतिसंयुक्तंविश्वासकृतनिश्चयं ८ हरीश्वरमुपागम्यहनुमान्वाक्यमब्रवीत् राज्यंप्राप्तंयशश्चैवकौलीश्रीरभिवर्धिता ९ मित्राणांसंग्रहःशेषस्तन्द्भवान्कर्तुमर्हति योहिमित्रेषुकालज्ञःसततंसाधुवर्तते १० तस्यराज्यंचकीर्तिश्चप्रतापश्चापिवर्द्धते यस्यकोशश्चदंडश्चमित्राण्यात्माचभूमिप समान्येतानिसर्वाणिसराज्यंमहदश्नुते ११

त्वं प्राप्तया प्रीत्या संयुक्तं विश्वासे स्ववचनप्रामाण्ये कृतनिश्चयमीदृशं हरीश्वरमित्यन्वयः ८ तत्र प्रसादप्रयोजनवाक्यान्याह राज्यं प्राप्तमित्यादि कौली कुलक्रमागता ९ शेषः कर्तव्यशेषः कालज्ञः प्रत्युपकारकालज्ञः साधुवर्तते साध्वनुष्ठानवान्वर्तते १० दंड्यते ऽनेनदंडः सैन्यं आत्मा सकरणग्रामः समानि स्ववशत्वेन समत्वं समवेतानीतिपाठे मिलितानीत्यर्थः नत्वेकमपि पृथग्भूतमितिभावः ११ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरत्यये निरपाये अभिनीतार्थं प्रतिज्ञातार्थं १२ संभ्रमात्त्वरया विशेषेण कृतोत्साहोऽन्यत्रकर्मणीतिशेषः १३ कालव्यतीतेषु करणोचितकालमतिक्रांतेषु पश्चात्तेषु वर्तते तत्सिद्ध्यर्थं यतते समित्रस्यमहतोर्थान्कृत्वापि मित्रार्थेन मित्रत्वप्रयोजनकार्थेन नयुज्यते उचितकालकृतंकृतमप्यकृतप्रायमितिभावः १४ तत्कालातीतं भविष्यतीतिशेषः तस्मात्क्रियतामित्यादि १५ ननु तत्कार्यकालात्ययश्चेत्संतंज्ञापयिष्यत्येवेत्याह नचेति कालविकालज्ञोपि सप्राज्ञत्वात्त्वदभिप्रायमेवकेवलमनुगच्छेत्तूष्णींतिष्ठतीतिभावः १६ त्वदीयस्य स्फीतस्य महतःकुलस्य हेतुर्वृद्धिहेतुःदीर्घबंधुः इदानीं कालांतरेच बंधुःस्वयंच चाल्लक्ष्मणः १७ कृतं तवकार्यमिति शेषः आज्ञापयितुमर्हसि रामनियोगात्पूर्वमितिशेषः १८ नन्वेवमपि कालव्यतिक्रमस्तुल्योऽतआह नहीति चोदनादृते रामप्रेरणांविनाजातोपि कालातिक्रमोनदोषायेतिभावः तत्प्रेरणा

तद्भवान्वृत्तसंपन्नःस्थितःपथिनिरत्यये मित्रार्थमभिनीतार्थंयथावत्कर्तुमर्हति १२ संत्यज्यसर्वकर्माणिमित्रार्थेयोनवर्तते संभ्रमाद्धिकृतोत्साहःसोऽनर्थेनावरुध्यते १३ योहिकालव्यतीतेषुमित्रकार्येषुवर्तते सकृत्वामहतोप्यर्थान्नमित्रार्थेनयुज्यते १४ तदिदंमित्रकार्यंनोकालातीतमरिंदम क्रियतांराघवस्यैतद्वैदेह्याःपरिमार्गणं १५ नचकालमतीतंतेनिवेदयतिकालवित् त्वरमाणोपिसप्राज्ञस्तवराजन्वशानुगः १६ कुलस्यहेतुःस्फीतस्यदीर्घबंधुश्चराघवः अप्रमेयप्रभावश्चस्वयंचाप्रतिमोगुणैः १७ तस्यत्वंकुरुवैकार्यंपूर्वंतेनकृतंतव हरीश्वरकपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि १८ नहितावद्भवेत्कालोव्यतीतश्चोदनादृते चोदितस्यहिकार्यस्यभवेत्कालव्यतिक्रमः १९ अकर्तुरपिकार्यस्यभवान्कर्ताहरीश्वरः किंपुनःप्रतिकर्तुस्तेराज्येनचवधेनच २० शक्तिमानतिविक्रांतोवानरर्क्षगणेश्वर कर्तुंदाशरथेःप्रीतिमाज्ञायांकिंनुसज्जसे २१ कामंखलुशरैःशक्तःसुरासुरमहोरगान् वशेदाशरथिःकर्तुंत्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते २२ प्राणत्यागाविशंकेनकृतंतेनमहत्प्रियं तस्यमार्गामवैदेहींपृथिव्यामपिचांबरे २३ देवदानवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः नचयक्षाभयंतस्यकुर्युःकिमिवराक्षसाः २४ तदेवंशक्तियुक्तस्यपूर्वंप्रतिकृतस्तथा रामस्यार्हसिपिंगेशकर्तुंसर्वात्मनाप्रियं २५ नाधस्तादवनौनाप्सुगतिर्नोपरिचांबरे कस्यचित्सज्जतेऽस्माकंकपीश्वरतवाज्ञया २६

या यदि कार्यकरणं तदाकालव्यतिक्रमोभवेदेवेत्यर्थः १९ अकर्तुरपि अनुपकर्तुरपि कार्यस्यकर्ता अर्हस्त्वं प्रतिकर्तुरुपकर्तुः २० आज्ञायां किंनुसज्जसे किमर्थं तदाज्ञाप्रतीक्षया विलंबसे २१ यद्यपि रामस्य नसहायापेक्षा तथापि सपरिवारोहं सीतामन्वेषयिष्यामीति त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते सत्याऽसत्यावेतिपरीक्षतेइत्यर्थः २२ प्राणत्यागाविशंकेन अनपकारि वालिप्राणत्याजने तदनौचित्यशंकारहितेन मित्रकृत्यं स्वकृत्यमेवेतिबुध्या तव प्रियंकृतं मार्गाम अन्वेषयाम २३ भयमिति रणेइतिशेषः २४ प्रतिकृतःकृतोपकारस्य पिंगेशकपिराज २५ इदानीं सुग्रीवस्याज्ञावैभवं दर्शयति तवाज्ञयाह्वानेसति अस्माकं हरीणांमध्ये यःकश्चिदपि सज्जते विलंबते तस्य कस्यचित्कस्यापि बलिनोदुर्बलस्यवाऽधस्तात्पातालेऽन्यत्रवागतिर्जीवनंनास्ति २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदेवं तदाज्ञापय आज्ञाप्रकारं एच्छति कः कपिः ते किं कंनियोगं कुतोवापि सार्वविभक्तिकस्तसिः कुत्रापि स्थितः व्यवस्यतु अनुतिष्ठतु आज्ञापनीया सेना कियत्यस्ति तत्राह हरयइति कोट्यग्रतः कोटिघटितसंख्यायान्यर्बुदस्याग्रेउपरि या संख्या समुद्राख्या तया संख्यया इत्यर्थः २७ मतिं तदनुष्ठानविषयां २८ २९ असंगेन अविलंबेन सेनाग्र्येण सेनानाथेनसहेतिशेषः ३० अंतपालादिगंतवर्तिसेनापतयः समानयंतु समागच्छंतु ३१ अनंतरं आनयनानंतरं कार्यं सेनादर्शनगणनादि अनुपश्यतु संपादयत्वितियावत् ३२ त्रिपंचरात्रात्पंचदशदिनादूर्ध्वं यआगच्छेत्तस्य दंडः तेन पक्षमध्ये सर्वैरागंतव्यमितिभावः कार्तिकशुक्लादावियमाज्ञेतिबोध्यं ३३ वृद्धान्हरीन्सांगदोभवानुपयातु संमानार्थमितिशेषः ३४ टगमानः इतिरामाभि० कि० एकोनत्रिंशःसर्गः २९ १ २ कालंसेनो

तदाज्ञापयकः किंतेकुतोवापिव्यवस्यतु हरयोह्यप्रधृष्यास्तेसंतिकोट्यग्रशोनघ २७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकालेसाधुनिरूपितं सुग्रीवः सत्वसंपन्नश्चकारमतिमुत्तमां २८ संदिदेशातिमतिमान्नीलंनित्यकृतोद्यमं दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसैन्यानामुपसंग्रहे २९ यथासेनासमग्रामेयूथपालाश्चसर्वशः समागच्छंत्यसंगेनसेनाग्र्येणतथाकुरु ३० येत्वंतपालाःप्लवगाः शीघ्रगाव्यवसायिनः समानयंतुतेशीघ्रंत्वरिताः शासनान्मम १३१ स्वयंचानंतरंकार्यंभवानेवानुपश्यतु ३२ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वंयः प्राप्नुयादिहवानरः तस्यप्राणांतिको दंडो नात्रकार्याविचारणा ३३ हरींश्चवृद्धानुपयातुसांगदोभवान्ममाज्ञामधिकृत्यनिश्चिते इतिव्यवस्थांहरिपुंगवेश्वरोविधायवेश्मप्रविवेशवीर्यवान् ३४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० कि० एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ७ गृहंप्रविष्टेसुग्रीवेविमुक्तेगगनेघनैः वर्षरात्रेस्थितोरामः कामशोकाभिपीडितः १ पांडुरंगगनंदृष्ट्वाविमलंचंद्रमंडलं शारदींरजनींचैवदृष्ट्वाज्योत्स्नानुलेपनां २ कामवृत्तंचसुग्रीवंनष्टांचजनकात्मजां दृष्ट्वाकालमतीतंचमुमोहपरमातुरः ३ सतुसंज्ञामुपागम्यमुहूर्तान्मतिमान्नृपः मनस्थामपिवैदेहींचिंतयामासराघवः ४ दृष्ट्वाचविमलंव्योमगतविद्युद्बलाहकं सारसारवसंघुष्टंविललापार्तयागिरा ५ आसीनःपर्वतस्याग्रेहेमधातुविभूषिते शारदंगगनंदृष्ट्वाजगाममनसाप्रियां ६ सारसारावसंनादैःसारसारावनादिनी याश्रमेरमतेबालासाद्यमेरमतेकथं ७ पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वाकांचनानिवनिर्मलान् कथंसारमतेबालापश्यंतीमामपश्यती ८ यापुराकलहंसानांकलेनकलभाषिणी बुध्यतेचारुसर्वांगीसाद्यमेरमतेकथं९

योगकालं मुमोह व्याकुलचित्तोबभूव ३ संज्ञां चित्तस्वास्थ्यं मनस्थां मनःसन्निहितामपि चिंतयामास जीवतिनवाकथमेनां प्रत्यानेष्यामीतिचिंता ४ सारसशब्दैः संघुष्टं शब्दवद्व्योम दृष्ट्वेतिसंबंधः ५ हेमवर्णाधातवो हेमधातवः ६ सारसनादसदृशनादवती या सारसानामारावाय परस्परसमाह्वानाय कृतैर्नादैर्यारमतेआश्रमे ७ कांचनानिव कांचनपुष्पानिव निर्मलानासनवृक्षान् दृष्ट्वा सौंदर्यातिशयात्पुनःपुनस्तान् पश्यंती तदाच मामपश्यंती कथं वर्तते ८ कलेन शब्देन बुध्यतेइत्यन्वयः कलभाषिणी कोमलशब्दवती ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निशम्यश्रुत्वा १० काननवनयोः कांतशेपवनात्मना भेदः ११ अपितामित्यादि शरद्गुणनिरंतरः शरद्गुणैर्निरंतरप्रवृत्तः कामः मद्वियोगसौकुमार्यातिशयाभ्यां हेतुभ्यां सु-दूरं अतिशयेनपीडयेदेव १२ सारंगाख्यचातकविहंगस्तृषितोयथा त्रिदशेश्वराज्जलं कांक्षमाणोविलपतितद्वत् एवंसीताप्राप्तिं कांक्षमाणोविललाप १३ ततस्तत्र काले रम्येषु गिरिसानुषु चंचूर्य भ्रातृदुःखेन गर्हितं चरित्वा यङ्लुगंतादाद्येऽसमासेल्यप् पर्युपावृत्तोलक्ष्मणोऽग्रजं रामंददर्श १४ विषादाद्विषादोदर्शनात् १५ अथल-क्ष्मणः कर्मयोगज्ञानयोगावेव पौरुषवृद्धेर्दुःखशांतये चानुतिष्ठेति स्मारयति किमार्येत्यादि हे आर्य कामस्य वशंगतेन त्वया किंकर्मकृतंस्यात् अपिचैवं कामवशत्वेना-त्मपौरुषस्य स्वपौरुषस्याभिभवेन किंप्रयोजनं साधितंस्यात्तस्मात्कामवशत्वं त्यक्त्वाकर्मयोगं कुरु किंच स्नानादिकर्मयोगोत्तरकालमवसरप्राप्तोयं समाधिर्ब्रह्मानुसंधानं ह्रिया हरतीतिह्रीः शोकस्तेन किमर्थं संह्रियते अत्रास्यामवस्थायां योगेन समाधिना सर्वंदुःखमितिशेषः किंननिवर्तते अपितु निवर्तएवेत्यर्थः एवमेवपांक्तःपाठइतिकु-

निस्वनंचक्रवाकानांनिशम्यसहचारिणां पुंडरीकविशालाक्षीकथमेषाभविष्यति १० सरांसिसरितोवापीःकाननानिवनानिच तांवि-नामृगशावाक्षींचरन्नाद्यसुखंलभे ११ अपितांमद्वियोगाच्चसौकुमार्याच्चभामिनीं सुदूरंपीडयेत्कामःशरद्गुणनिरंतरः १२ ए-वमादिनरश्रेष्ठविललापनृपात्मजः विहंगइवसारंगःसलिलंत्रिदशेश्वरात् १३ ततश्चंचूर्यरम्येषुफलार्थीगिरिसानुषु ददर्शपर्यु-पावृत्तोलक्ष्मीवान्लक्ष्मणोग्रजं १४ सचिंतयादुःसहयापरीतंविसंज्ञमेकंविजनेमनस्वी भ्रातुर्विषादात्त्वरितोतिदीनःसमीक्ष्यसौ-मित्रिरुवाचदीनं १५ किमार्यकामस्यवशंगतेनकिमात्मपौरुष्यपराभवेन अयंह्रियासंह्रियतेसमाधिःकिमत्रयोगेननिवर्तते न १६ क्रियाभियोगंमनसःप्रसादंसमाधियोगानुगतंचकालं सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वःस्वकर्महेतुंचकुरुष्वतात १७ नजानकीमानः-ववेशनाथत्वयासनाथासुलभापरेण नचाग्निचूडांज्वलितामुपेत्यनदह्यतेवीरवरार्हकश्चित् १८ सलक्षणंलक्ष्मणमप्रधृष्यं-स्वभावजंवाक्यमुवाचरामः हितंचपथ्यंचनयप्रसक्तंससामधर्मार्थसमाहितंच १९ ७ ७ ७

तकृत् पाठांतरंत्वस्य योजना शक्त्या कल्पितमितिचसः १६ उक्तमेव विवृणोति क्रियाभियोगमिति क्रियाणां शौचस्नाना दीनामभितः कात्स्न्र्येनयोगमनुष्ठा-नं मनसः प्रसादंचास्थाय कालं सर्वकालं समाधियोगनुगतं तेन संबद्धमेव कुरुष्व तथाऽदीनसत्त्वः अक्षीणसत्त्वः सन् स्वकर्महेतुं पौरुषवृद्धेः कारणं सहायसामर्थ्यं-सहायघटनरूपं स्वकर्म देवार्चनादिरूपं कर्मयोगंच कुरुष्व अनेनयावत्फलं निदिध्यासनजातकर्मसमुच्चयउक्तः १७ त्वयासनाथानाथवतीजानकी परेण नसुलभानसुग्रहा ज्वलितामग्निचूडामग्निशिखामुपेत्य स्पृष्ट्वा कश्चिदपिन दह्यतेइतिनापितु वह्निव्यतिरिक्तःसर्वोपि दह्यत एव अतोयानीता सा तत्प्रतिकृतिरेव सातु त्वदुपासिताग्नावितिव्यंग्यं १८ रामः अप्रधृष्यन्यायोपेतत्वादविचाल्यं स्वभावजं तत्त्वार्थकं वाक्यमुक्तवंतंलक्षणसहितंलक्ष्मणमुवाच किमुवाच यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्धितं तत्कालसुखं पथ्यं कालांतरेपि सुखं नयप्रसक्तं राजनीत्युपेतं सामाहितधर्मार्थाभ्यां समाहितं संगतं १९ ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मात्त्वदुक्तं निःसंशयं कार्यं तद्वाक्यार्थोऽनुष्ठेय एव अनुष्ठेयमाह अवेक्षितव्यं समाधियोगेन भगवत्तत्त्वं द्रष्टव्यं क्रियाविशेषः कर्मयोगः सोपि अनुवर्तितव्योऽनुष्ठेयः हे कुमार न तु कर्मज्ञानयोगौ हित्वा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्तस्य अत एव दुरासदस्य वीर्यस्य वीर्यवतः कर्मणः फलं च फलमेव चिंत्यमपेक्षणीयं अनेन यावत्फलं निदिध्यासनकर्मसमुच्चय उक्तः २० लक्ष्मणवचसा तत्काले स्वस्थस्यापि पुनर्मैथिलीं स्मृत्वा खिद्यमानस्य शरदनुभववर्णनं अथेत्यादि २१ निर्वर्तयित्वा संपाद्य अहं त्वकृतकर्मेति व्यंग्यं २२ गच्छंतीति गमाः पचाद्यच् शैलद्रुमपुर इति द्वितीया बहुवचनांतं तान्गच्छति तथाभूत्वा सलिलं विसृज्य परिशांताः २३ नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविशेषणं अहं त्वशांतकामवेग इति व्यंग्यं एवमग्रेप्यूह्यं २४ वृष्टिसहितवाताः समुद्यता अपि विरताः २५ २६ महामेघैरभिवृष्टा अत एव निर्मलाः २७ श्रियं विभज्येति शाखा-

निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोप्यनुवर्तितव्यः नतु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य कुमार वीर्यस्य फलं च चिंत्यं २० अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिंतयन् उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधरां निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२ दीर्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः विसृज्य सलिलं मेघाः परिशांता नृपात्मज २३ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश विमदा इव मातंगाः शांतवेगाः पयोधराः २४ जलगर्भा महामेघाः कुटजार्जुनगंधिनः चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः २५ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण नादः प्रस्रवणानां च प्रशांतः सहसानघ २६ अभिवृष्टा महामेघै निर्मलाश्चित्रसानवः अनुलिप्ता इवाभांति गिरयश्चंद्ररश्मिभिः २७ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणां लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता २८ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपपन्ना सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति २९ सप्तच्छदानां कुसुमोपगंधी षट्पादवृंदैरनुगीयमानः मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं विनेष्यन्नधिकं विभाति ३० अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडंति हंसाः सहचक्रवाकैः ३१ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ३२ नभः समीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ३३

प्रभालीलासु त्रिधा विभागं कृत्वेत्यर्थः २८ अनेकपदार्थाश्रयाः चित्राः शोभा यस्याः सा अग्रहस्ताः प्रथमविसृतकिरणाः २९ पवनमनुसरति तच्छीलः विनेष्यन् जलं शोषयन् शरत्काल इति शेषः मत्तद्विपानां दर्पमधिकं कुर्वन् विभाति ३० मानससरस्तः स्वेन सहाभ्यागतैश्चक्रवाकैः सह क्रीडंति ३१ ३२ विमुक्तं त्यक्तं बर्हरूपमाभरणं यैः अरक्ताः रागरहिताः ३३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा०रा० प्रियकैरसनवृक्षैः ३४ कुसुमोद्गतानां सप्तच्छदकुसुमाघ्राणप्रवृत्तानां उद्गतानामित्येव पांक्तः पाठः उद्गतानामिति कल्पितइतिकतककृतः मदोत्कटा अधिकमदा- टि०का०
४० अतएव मदलालसाः मदशब्देन तज्जन्यः कामभोगस्तत्रेच्छावंतः ३५ शस्त्रवदुत्तेजितासिवद्धिधौतोविमलोवर्णोनैर्मल्यं यस्य तत् कल्हारशीताःकल्हारश्चशीता- ४
श्चेत्यर्थः ३६ सूर्यातपस्यक्रामणंसंबधः चिरेणोद्घाटितः प्रकाशितः सांद्रोरेणुर्यया अनेन शरदुत्तरार्धकालोयमितिज्ञायते ३७ आप्यायिते वर्धिते रूपशोभे येषां पांसुसमुत्थि
तांगाः पांसुयुक्तांगाः ३८ समन्मथत्वादिविशेषणचतुष्टयं करेणवः करेणूरितिदीर्घत्वमार्षं ३९ विभूषितं विभूषणं विमनाः मयूराः मनः पर्यायोमनशब्दः अकारांतोपि
द्विरूपकोशात् ४० बुद्धांबुजानि विकसितकमलानि ४१ ससारसाश्च तास्तदारावविनादिताश्चतासु ४२ अतिप्रवृद्धोनिलो महावायुः बर्हिणोमयूराः प्लवंगमाभे-

मनोज्ञगंधैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारावनताग्रशाखैः सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीववनांतराणि ३४ प्रियान्वितानांनलि-
नीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोद्यमंदाः ३५ व्यक्तंनभः शस्त्रविधौतवर्णंकृश-
प्रवाहानिनदीजलानि कल्हारशीताः पवनाः प्रवांतितमोविमुक्ताश्चदिशः प्रकाशाः ३६ सूर्यातपक्रामणनष्टपंका भूमिश्चिरोद्घाटितसांद्र
रेणुः अन्योन्यवैरेणसमायुतानामुद्योगकालोद्यनराधिपानां ३७ शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थितांगाः मदोत्कटाः
संप्रतियुद्धलुब्धावृषागवांमध्यगतानदंति ३८ समन्मथातीव्रतरानुरागाकुलान्वितामंदगतिः करेणूः मदान्वितंसंपरिवार्ययांतंवनेषु
भर्तारमनुप्रयाति ३९ त्यक्त्वावराण्यात्मविभूषितानि बर्हाणितीरोपगतानदीनां निर्भर्त्स्यमानाइवसारसौघैः प्रयांतिदीनाविमनाः
मयूराः ४० विनास्यकारंडवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटागजेंद्राः सरस्सुबुद्धांबुजभूषणेषु विक्षोभ्यविक्षोभ्यजलंपिबंति ४१ व्य-
पेतपंकासुसवालुकासुप्रसन्नतोयासुसगोकुलासु ससारसारावविनादितासुनदीषुहंसानिपतंतिहृष्टाः ४२ नदीघनप्रस्रवणोदका-
नामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानां प्लवंगमानांचगतोत्सवानां ध्रुवंरवाः संप्रतिसंप्रनष्टाः ४३ अनेकवर्णाः सुविनष्टकायानवोदितेष्वंबुध-
रेषुनष्टाः क्षुधार्दिताघोरविषाबिलाघ्यश्चिरोषितावि प्रसरंतिसर्पाः ४४ चंचच्चंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका अहोरागवतीसं-
ध्याजहातिस्वयमंबरं ४५ रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रातारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ज्योत्स्नांशुकप्रावरणाविभातिनारीवशुक्लांशुकसंवृतांगी
४६

काः ४३ अनेके वर्णा एषां तेनवोदितेष्वंबुधरेषु सुविनष्टकायाः सुतरांनष्टदेहयात्राः अतएव नष्टामृतप्रायाः ४४ चंचतांशोभमानानां चंद्रकिरणानांस्पर्शेन योहर्षस्तेनोन्मीलिता-
ईषत्प्रकाशितास्तारकानक्षत्राणि नेत्रकनीनिकाच ययासा रागवतीरक्तवर्णा अनुरक्ताच अंबरमाकाशंवस्त्रंच समासोक्तिरलंकारः कांतकरस्पर्शसुखादर्धोन्मीलितन- ४०
यनायास्तदनुरागवशात् स्वतोविगलितवसनायाः कामुक्यावृत्तांतस्य संध्यायामारोपादितिबोध्यं ४५ शशांकोदितेति उदितशशांकेत्यर्थः तारागणा एवोन्मीलितानि
चारूणि नेत्राणि यस्याःसा ४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शालिप्रसवाव्रीहयः मालेव नभःसमाक्रामति ४७ क्रसैकहंसमिति चंद्रप्रतिबिंबवत् ४८ प्रकीर्णाहंसाएवाकुलामेखलायासां वाप्युत्तमानांउत्तमवापीनां ४९ वेणुस्व-
ररूपेण व्यंजितेन व्यक्तेन तूर्येण वाद्यघोषेण मिश्रः प्रत्यूषकाले प्रातःकाले अनिलेन संप्रवृत्तःतत्संबंधेन जातःसंमूर्च्छितोव्यासः गह्वराणां गिरिगह्वराणां वृषा-
णांच वनवर्तिनां शब्दोन्योन्यमापूरयतीव वर्धयतीव गह्वरगोवृषशब्दात्साजात्यात्परस्परवर्धकाइत्यर्थः गह्वरगोवृषाणामिति पाठः ५० नदीनां कूला-
नि मृदुमारुतेन व्याधूयमानैः कंपितैः कुसुमप्रहासैः कुसुमविकासैर्युतैः काशैरुपशोभितानि ५१ प्रचंडाःप्रगल्भाःशौंडाःमत्ताःपद्मानामसनपुष्पाणांच रेणुभिर्गौ-

विपक्कशालिप्रसवानिभुक्त्वाप्रहर्षितासारसचारुपंक्तिः नभःसमाक्रामतिशीघ्रवेगावातावधूताग्रथितेवमाला ४७ क्रसैकहंसंकुमुदै-
रुपेतंमहाम्हृदस्थंसलिलंविभाति घनैर्विमुक्तंनिशिपूर्णचंद्रंताराणाकीर्णमिवांतरिक्षं ४८ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानांप्रवृद्धप-
द्मोत्पलमालिनीनां वाप्युत्तमानामधिकाद्यलक्ष्मीर्वरांगनानामिवभूषितानां ४९ वेणुस्वरव्यंजिततूर्यमिश्रःप्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृ-
त्तः संमूर्च्छितोगह्वरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीवशब्दः ५० नवैर्नदीनांकुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन धौतामलक्षौ-
मपटप्रकाशैःकूलानिकाशैरुपशोभितानि ५१ वनप्रचंडामधुपानशौंडाःप्रियान्विताःषट्चरणाःप्रहृष्टाः वनेषुमत्ताःपवनानुया-
त्रांकुर्वंतिपद्मासनरेणुगौराः ५२ जलंप्रसन्नंकुसुमप्रहासंक्रौंचस्वनंशालिवनंविपक्कं मृदुश्चवायुर्विमलश्चचंद्रःशंसंतिवर्षव्य-
पनीतकालं ५३ मीनोपसंदर्शितमेखलानांनदीवधूनांगतयोद्यमंदाः कांतोपभुक्तालसगामिनीनांप्रभातकालेष्विवकामिनी-
नां ५४ सचक्रवाकानिसशैवलानिकाशैर्दुकूलैरिवसंवृतानि सपत्ररेखाणिसरोचनानिवधूमुखानीवनदीमुखानि ५५ प्र-
फुल्लबाणासनचित्रितेषुप्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु गृहीतचापोद्यतदंडचंडःप्रचंडचापोऽद्यवनेषुकामः ५६ लोकंसुवृष्ट्यापरितोषयि-
त्वानदीस्तटाकानिचपूरयित्वा निष्पन्नसस्यांवसुधांचकृत्वात्यक्त्वानभस्तोयधराःप्रनष्टाः ५७ दर्शयंतिशरन्नद्यःपुलिनानिशनैःशनैः
नवसंगमसव्रीडाजघनानीवयोषितः ५८ प्रसन्नसलिलाःसौम्यकुररामिविनादिताः चक्रवाकगणाकीर्णाविभांतिसलिलाशयाः ५९
अन्योन्यबद्धवैराणांजिगीषूणांनृपात्मज उद्योगसमयःसौम्यपार्थिवानामुपस्थितः ६० इयंसाप्रथमायात्रापार्थिवानांनृपात्मज नचप-
श्यामिसुग्रीवमुद्योगंचतथाविधं ६१

राः पीताः पवनानुयात्रां कुर्वंति गंधलोभादितिभावः ५२ कुसुमरूपः प्रहासोयस्यतं शालिवनं शालिसमूहः
वर्षस्य व्यपनीतं व्यपनयोयस्मिन्तंकालं ५३ मीनाएवोपसंदर्शितामेखलायासां ५४ चक्रवाकशैवलकाशाःरोचनापत्ररेखादुकूलस्थानीयाः ५५ सुसस्यंतवनविशेष-
णे वनेष्वितिशेषःगृहीतेन चापेनोद्यते आरब्धे विरहिविषयके दंडेः चंडःप्रचंडश्चापोयस्य सइदं हेतुगर्भं ५६ ५७ दर्शयंतीतिपद्येसमासोक्तिःस्पष्टैव व्यंग्या ५८ ५९
६० यात्रा यात्राकालइत्यर्थःतथाविधं यात्रोपयोगिनमुद्योगंच तस्यनपश्यामीत्यनुकर्षः ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्यामास्तमालाः ६२ ६३ चत्वारइति यद्यपि चतुर्थोमासोविद्यतएव तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापिगतप्रायत्वाद्गताइत्युक्तिः ६४ का सासीता तत्राह यांविषमं दं-
डकारण्यारव्यं वनमुद्यानमिव ज्ञात्वा चक्रवाकी भर्तारमिव मां पृष्ठतोनुगता ६५ ६६ कृपायाअकरणे हेतुमुन्नयति अनाथइति दूरगृहइतिपाठे दूरवर्तिस्त्रीविषयोय-
होरावणोभिनिवेशोवायस्येत्यर्थः ६७ वानरराजस्यवानरराजेन शेषेषष्ठी ६८ परिसंख्याय गणयित्वा नबुध्यते समयमितिशेषः ६९ ७० उपपन्नानां बलवीर्या

असनाःसप्तपर्णाश्चकोविदाराश्चपुष्पिताः दृश्यंतेबंधुजीवाश्चश्यामाश्चगिरिसानुषु ६२ हंससारसचक्राव्हैःकुररैश्चसमंततः पुलिनान्य
वकीर्णानिनदीनांपश्यलक्ष्मण ६३ चत्वारोवार्षिकामासागतावर्षशतोपमाः ममशोकाभितप्तस्य तथासीतामपश्यतः ६४ चक्रवा-
कीवभर्तारंपृष्ठतोनुगतावनं विषमंदंडकारण्यमुद्यानमिवचांगना ६५ प्रियाविहीनेदुःखार्तेहृतराज्येविवासिते कृपांनकुरुतेरा-
जासुग्रीवोमयिलक्ष्मण ६६ अनाथोहृतराज्योयंरावणेनचधर्षितः दीनोदूरगृहःकामीमांचैवशरणंगतः ६७ इत्येतैःकारणैः
सौम्यसुग्रीवस्यदुरात्मनः अहंवानरराजस्यपरिभूतःपरंतप ६८ सकालंपरिसंख्यायसीतायाःपरिमार्गणे कृतार्थःसमयंकृत्वा
दुर्मतिर्नावबुध्यते ६९ सकिष्किंधांप्रविश्यत्वंब्रूहिवानरपुंगवं मूर्खंग्राम्यसुखेसक्तंसुग्रीवंवचनान्मम ७० अर्थिनामुपपन्नानां
पूर्वंचाप्युपकारिणां आशांसंश्रुत्ययोहंतिसलोकेपुरुषाधमः ७१ शुभंवायदिवापापंयोहिवाक्यमुदीरितं सत्येनपरिगृण्हातिसवी-
रःपुरुषोत्तमः ७२ कृतार्थाह्यकृतार्थानांमित्राणांनभवंतिये तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुंजते ७३ नूनंकांचनपृष्ठस्यवि-
कृष्टस्यमयारणे द्रष्टुमिच्छसिचापस्यरूपंविद्युद्गणोपमं ७४ घोरंज्यातलनिर्घोषंक्रुद्धस्यममसंयुगे निर्घोषमिववज्रस्यपुनःसंश्रो-
तुमिच्छसि ७५ काममेवंगतेप्यस्यपरिज्ञातेपराक्रमे त्वत्सहायस्यमेवीरनचिंतास्यान्नृपात्मज ७६ यदर्थमयमारंभःकृतःपर
पुरंजय समयंनाभिजानातिकृतार्थःप्लवगेश्वरः ७७ वर्षासमयकालंतुप्रतिज्ञायहरीश्वरः व्यतीतांश्चतुरोमासान्विहरन्नावबुध्य
ते ७८ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते शोकदीनेषुनास्मासुसुग्रीवःकुरुतेदयां ७९

दिमुक्तानां आशां अभिमतार्थविषयां संश्रु
त्य प्रतिज्ञाय ७१ सत्येनामोघतया ७२ नभवंति कार्यायेतिशेषः क्रव्यादाःश्वादयः ७३ ७४ संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरं इतिसुग्रीवंब्रूहीतिसंबंधः ७५ एवंग
तेइत्यस्य विवरणं पराक्रमेपरिज्ञाते इति त्वत्सहायस्य मे पराक्रमे ज्ञातेपि अस्य सुग्रीवस्य चिंता वालिवन्मामपि मारिष्यतीति चिंता कामंनस्यादित्याश्चर्यमि
तिभावः ७६ यदर्थं सीतान्वेषणार्थं अयमारंभः एतत्सख्यरूपः कृतः तद्विषयं कृतार्थोनिष्पन्नस्वप्रयोजनोनाभिजानाति नस्मरति ७७ वर्षाःवर्षोत्तरकालं समय
कालं संकेतविषयं कालं प्रतिज्ञाय व्यतीतान्व्यतीतप्रायान् ७८ पानं मद्यपानं ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उच्यतामित्युक्ते किंवक्तव्यमित्यतआह यद्रूपमिति ममरोषस्य यद्रूपमुचितमितिशेषः तद्ब्रूयाः इदंवचश्चब्रूयाः ८० तद्वचआह नति समये तिष्ठ समयंमाहासीरित्य
र्थः ८१ ८२ एवंतेन विहिते कार्ये यद्धितम स्माकंतस्यच तत्त ब्रूहि त्वराहेतुः कालव्यतिक्रमः जायते इतिशेषः ८३ उपदेशसंक्षेपः कुरुष्वेति प्रेतगतः प्रेतत्वंप्राप्तः
यमक्षये यमगृहे मावालिनं पश्येः ममशरैश्चोदितः प्रेरितः प्रेतत्वायेतिशेषः इतिब्रूहीत्यन्वयः ८४ मानववंशवर्धनो लक्ष्मणः ८५ मंजुमानः इतिरामाभि० वा०
कि० त्रिंशःसर्गः ७ ७ सलक्ष्मणः १ साधुवृत्ते साधूनांवृत्ते स्थिरस्नेहतालक्षणे कर्मणा जनितान्फलानुषंगान् अकंटकराज्यभोगसंबंधान्नमन्य-
ते सख्यमूलानितिशेषः अतएव वानरराज्यलक्ष्मींनभोक्ष्यते ह्रियस्मात्तस्मात्तथा नत्वकाराऽस्यबुद्धिः प्रेमपरिपालने अति अत्यंतं नक्रमते तथाहिनाति

उच्यतांगच्छसुग्रीवस्त्वयावीरमहाबल ममरोषस्ययद्रूपंब्रूयाश्चैनमिदंवचः ८० नससंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः
समयेतिष्ठसुग्रीवमा वालिपथमन्वगाः ८१ एकएवरणेवालीशरेणनिहतोमया त्वांतुसत्यादतिक्रांतंहनिष्यामिसबांधवं ८२ य-
देवंविहितेकार्येयद्धितंपुरुषर्षभ तत्तद्ब्रूहिनरश्रेष्ठत्वरकालव्यतिक्रमः ८३ कुरुष्वसत्यंममवानरेश्वरप्रतिश्रुतंधर्ममवेक्ष्यशाश्वतं
मावालिनंप्रेतगतोयमक्षयेत्वमद्यपश्येर्ममचोदितःशरैः ८४ सपूर्वजंतीव्रविवृद्धकोपंलालप्यमानंप्रसमीक्ष्यदीनं चकारतीव्रांम-
तिमुग्रतेजाहरीश्वरे मानववंशवर्धनः ८५ इत्यार्षश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रिंशःसर्गः ३० ७
सकामिनंदीनमदीनसत्वंशोकाभिपन्नंसमुदीर्णकामं नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच १ नवानरःस्थास्यतिसा-
धुवृत्तेनमन्यतेकर्मफलानुषंगान् नभोक्ष्यतेवानरराज्यलक्ष्मींतथाहिनातिक्रमतेस्यबुद्धिः २ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषुसक्तस्तवप्र-
सादात्प्रतिकारबुद्धिः हतोग्रजंपश्यतुवीरवालिनंनराज्यमेवंविगुणस्यदेयं ३ नधारयेकोपमुदीर्णवेगंनिहन्मिसुग्रीवमसत्यमद्य
हरिप्रवीरैःसहवालिपुत्रोनरेंद्रपुत्र्याविचयंकरोतु ४ तमात्तबाणासनमुत्पतंतंनिवेदितार्थंरणचंडकोपं उवाचरामःपरवीरहंतास्व-
वीक्षितंसानुनयंचवाक्यं ५ नहिवैत्वद्विधोलोकेपापमेवंसमाचरेत् कोपमार्येणयोहंतिसवीरःपुरुषोत्तमः ६ नेदमत्रत्वयायाह्यं
साधुवृत्तेनलक्ष्मण तांप्रीतिमनुवर्तस्वपूर्ववृत्तंचसंगतं ७

क्रमतइतिपाठःपांक्तः २ तत्रहेतुमाह मतिक्षयादिति मतिक्षये हेतुस्तवप्रसादः अत-
स्तस्य प्रतिकारबुद्धिःप्रत्युपकारबुद्धिर्नवर्ततइतिशेषः नदेयं दत्तंनानुपालनीयमित्यर्थः ३ नधारये धारयितुंनशक्नोमि वालिपुत्रोंगदः विचरयमन्वेष-
णं सुग्रीवंहत्वा नसोराज्यसमर्पणादितिभावः ४ निवेदितार्थं विज्ञापितसुग्रीववधप्रवृत्तिं स्ववीक्षितं सुष्ठुअवीक्षितं समयोचितं ५ त्वद्विधः धर्मज्ञः पा-
पं मित्रवधाध्यवसायरूपं आर्येण सम्यग्विवेकेन ६ इदं मित्रघातरूपं वस्तु नयाह्यं ननिश्चेयं साधुवृत्तं साधुत्वं तेन तां पूर्वकृतां प्रीतिं अनुवर्तस्व सुग्रीवेज्ञतिशे-
षः पूर्ववृत्तं संगतंच सख्यंच स्मरेति शेषः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालपर्यये कालातिक्रमे व्यतीतं अतिक्रममेव कालोतिक्रांतइत्येव वक्तुमर्हसि नापरं किंचिदित्यर्थः ८ अग्रजेनरामेण ९ भवनंप्रतिजगाम संरब्धः नारितकालातिक्र-
मजकोपः १० कालांत कोपमं कालादिवन्द्रयंकरं सानुमान्मंदरइव जगामेत्यन्वयः ११ यथोक्तकारी रामस्येतिशेषः वचनं सुग्रीवंप्रतिस्वेनवक्तव्यं उत्तरं तदुपरि सु
ग्रीवेणवक्तव्यं सोत्तरं तदुपरिस्ववक्तव्योत्तरसहितं मत्वा आलोच्य १२ भ्रातु रामस्य यः कामोमनोरथस्तज्जन्योयःक्रोधस्तद्विघातजन्यः क्रोधस्तत्समुत्थेन त-
ज्जन्येन क्रोधाग्निनावृतः अतएवाप्रीतः प्रभंजनोवायुरिव वेगेन प्रययौ १३ तरसा उरुवेगेन पर्यस्यन्क्षिपन्वेगितःसंजातवेगः १४ एकपदं एकैकपदं दूरं यथाभव
तितथा त्यक्त्वा कार्यवशात् द्रुतं ययौ १५ बलाकीर्णां वानरसेनांव्याप्तां गिरिसंकटे भूधरमध्ये वर्तमानां १६ १७ क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेन भीत्या शैलशृंगादिग्रहो

सामोपहितयावाचारूक्षाणिपरिवर्जयन् वक्तुमर्हसिसुग्रीवंव्यतीतंकालपर्यये ८ सोग्रजेनानुशिष्टार्थोयथावत्पुरुषर्षभः प्रविवे-
शपुरींवीरोलक्ष्मणःपरवीरहा ९ ततःशुभमतिःप्राज्ञोभ्रातुःप्रियहितेरतः लक्ष्मणःप्रतिसंरब्धोजगामभवनंकपेः १० शक्रबाणास
नप्रख्यंधनुःकालांतकोपमं प्रगृह्यगिरिशृंगाभंमंदरःसानुमानिव ११ यथोक्तकारीवचनमुत्तरंचैवसोत्तरं बृहस्पतिसमोबुध्या
मत्वारामानुजस्तदा १२ कामक्रोधसमुत्थेनभ्रातुःक्रोधाग्निनावृतः प्रभंजनइवाप्रीतःप्रययौलक्ष्मणस्ततः १३ सालतालाश्व
कर्णांश्चतरसापातयन्बलात् पर्यस्यन्गिरिकूटानिद्रुमानन्यांश्चवेगितः १४ शिलाश्चशकलीकुर्वन्पद्भ्यांगजइवाशुगः दूरमेकंपदंत्य-
क्त्वाययौकार्यवशाद्द्रुतं १५ तामपश्यद्बलाकीर्णांहरिराजमहापुरीं दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलःकिष्किंधांगिरिसंकटे १६ रोषात्प्रस्फु-
रमाणोष्ठःसुग्रीवंप्रतिलक्ष्मणः ददर्शवानरान्भीमान्किष्किंधायांबहिश्चरान् १७ तंदृष्ट्वावानराःसर्वेलक्ष्मणंपुरुषर्षभं शैलशृंगा
णिशतशःप्रवृद्धांश्चमहीरुहान् जगृहुःकुंजरप्रख्यावानराःपर्वतांतरे १८ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वातुलक्ष्मणः बभूवद्विगु-
णंक्रुद्धोबव्हिंधनइवानलः १९ तंतेभयपरीतांगाःक्षुब्धंदृष्ट्वाप्लवंगमाः कालमृत्युयुगांताभंशतशोविद्रुतादिशः २० ततःसुग्री-
वभवनंप्रविश्यहरिपुंगवाः क्रोधमागमनंचैवलक्ष्मणस्यन्यवेदयन् २१ तारयासहितःकामीसक्तःकपिवृषस्तदा नतेषांकपि
सिंहानांशुश्रावववचनंतदा २२ ततःसचिवसंदिष्टाहरयोरोमहर्षणाः गिरिकुंजरमेघाभानगरान्निर्ययुस्तदा २३ नखदंष्ट्रायुधाः
सर्वेवीराविकृतदर्शनाः सर्वेशार्दूलदंष्ट्राश्चसर्वेविवृतदर्शनाः २४

वानराणां १८ द्विगुणंक्रुद्धः मां दृष्ट्वैमेप्रमाणं त्यक्त्वाप्रहरणे गृण्हंतीतिको-
पहेतुण्यं १९ २० २१ २२ ततः सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवंबोधयित्वा तदनुमत्या लक्ष्मणोऽस्माभिर्यावत्प्रवेश्यते तावद्द्वारालक्ष्मणप्रवेशं
निरुंधानास्तिष्ठंतइत्येवं सचिवैर्हनूमदादिभिः संदिष्टाःहरयोनगरान्निर्ययुः २३ विकृतदर्शनाभीमदर्शनाःविवृतदर्शनाःप्रकटदर्शनाः २४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशगुणोत्तराः शतनागबल इत्यर्थः नागसहस्रस्य वर्चसः नागसहस्रतेजस्तुल्यतेजसः २५ दुरासदामपश्यदित्यन्वयः २६ प्राकाराद्बहिर्वर्तिनी परिखा न-
दंतरात्तद्वधैरपि बहिर्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकटितं यथा तथा तस्थुः २७ प्रमादं च चाह्वानरूपतिरोधं च पूर्वजस्य रामस्यार्थं च दृष्ट्वा विचार्य २८ दीर्घउष्णो
महानुच्छ्वासो यस्य २९ बाणस्य शल्यमेव स्फुरंती जिह्वा यस्य सः सायकासनं धनुरेव भोगो यस्य स्वतेजोरूपविशेषेण संभूतो व्यासः ३० विषादमगमत् एता-
वत्पर्यंतं रामकार्यं न चिंतितमिति विषादः ३१ इत्युत एवंप्रकारेणेत्यर्थः ३२ तं प्रकारं दर्शयति एष इति ३३ इदमुक्तं मम वाक्यं तस्मै इति उक्तप्रकारेण उक्त्वा सवान-

दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः २५ ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः अ-
पश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तु दुरासदां २६ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरात् निष्क्रम्योदग्रसत्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा २७ सुग्रीवस्य
प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् दृष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः २८ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः बभूव नरशार्दूलः स-
धूम इव पावकः २९ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् स्वतेजोविषसंभूतः पंचास्य इव पन्नगः ३० तं दीप्तमिव कालाग्निं ना-
गेंद्रमिव कोपितं समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषादमगमत्परं ३१ सोंगदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमि-
त्युत ३२ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ३३ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वान-
रः इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिंदम ३४ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोंगदोब्रवीत् पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः
३५ अथांगदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रांतभावः परदीनवक्त्रः निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववंदे ३६ संगृह्य पादौ पितुरु-
ग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थं ३७ स निद्राक्रांतसंवीतो वानरो न विबुद्धवान्
बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ३८ ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ३९ ते म-
हौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनं सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ४०

रसुग्रीवः साधु साधुकारी यथा भवति तथा क्रियतां अनंतरं तस्यास्या-
सु यदि रुचिर्भवति तदा तस्य वाक्यं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ ३४ ३५ लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्योक्तस्यार्थस्य विस्तरोऽथेति संभ्रांतभावः संभ्रांतचित्तः परदीनवक्त्रः परम-
तिशयेन दीनं वक्त्रं यस्य सः परिदीनेति पाठांतरं निर्गत्य लक्ष्मणसन्निहितदेशात्सरा त्वरित इत्यर्थः पूर्वं नृपतेस्ततो रुमायाश्च इदमुपलक्षणं तारायाश्चरणावित्यन्वयः ३६
तदेव विस्तारयति संगृह्येति मातुस्तारायाः ३७ निद्रयाक्रांतः संवीतो व्याप्तश्चेत्यर्थः न विबुद्धवान् तन्नतिं तद्वचनं चेत्यर्थः यतो मदनेन मोहितो मदमत्तश्च बभूवासीत् ३८
ततः अंगदस्य सुग्रीवसमीपगमनानंतरं वानराणां भयक्रोधादिजः शब्दसमूहः किलकिला तं लक्ष्मणं ३९ ते लक्ष्मणं दृष्ट्वा महौघनिभं तच्छब्दसदृशशब्दं वज्रादिसदृशशब्दं
च समं सह सिंहनादं चक्रुः सुग्रीवो द्राधनायेति शेषः ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१ अथेति वानरशब्देन प्रबुद्धस्य वानरेंद्रस्य सुग्रीवस्य समीपमंगदवचः श्रुत्वा तेनांगदेनैव सह मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य समीपमागतौ सम्मतौच तावुदारदर्शिनौच संमतोदारदर्शिनौ ४२ कौ तौ तत्राह यक्षइत्यादि अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं स्वराजे वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ४३ सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वा शशंसतुरित्यन्वयः ४४ राज्यार्हौ त्रिलोकिराज्यार्हौ राज्यदायिनौ तवेतिशेषः मनुष्यभावं प्राप्ताविस्यनेन वस्तुतो नमनुष्याविति सूचितं ४५ यस्य भीताः यस्माद्भीताः ४६ वाक्यं रामवाक्यं सारथिर्यस्य व्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः सरथो यस्य ४७ ४८ ४९ ५० धर्मात्मा वदतीविशेषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ५१

तेनशब्देनमहताप्रत्यबुध्यतवानरः मदविह्वलताम्राक्षोव्याकुलःस्रग्विभूषणः ४१ अथांगदवचःश्रुत्वातेनैववचसमागतौ मंत्रिणौ-
वानरेंद्रस्यसंमतोदारदर्शिनौ ४२ यक्षश्चैवप्रभावश्चमंत्रिणावर्थधर्मयोः वक्तुमुच्चावचंप्राप्तंलक्ष्मणंतौशशंसतुः ४३ प्रसाद-
यित्वासुग्रीवंवचनैःसार्थनिश्चितैः आसीनंपर्युपासीनौयथाशक्रंमरुत्पतिं ४४ सत्यसंधौमहाभागौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ मनु-
ष्यभावंसंप्राप्तौराज्यार्हौराज्यदायिनौ ४५ तयोरेकोधनुष्पाणिर्द्वारितिष्ठतिलक्ष्मणः यस्यभीताःप्रवेपंतोनादान्मुंचंतिवानराः
४६ सएषराघवभ्राताल‍क्ष्मणोवाक्यसारथिः व्यवसायरथःप्राप्तस्तस्यरामस्यशासनात् ४७ अयंचतनयोराजन्तारायादयितोंगदः लक्ष्मणेनसकाशंतेप्रेषितस्त्वरयानघ ४८ सोयंरोषपरीताक्षोद्वारितिष्ठतिवीर्यवान् वानरान्वानरपतेचक्षुषानिर्दहन्निव ४९ तस्यमूर्ध्नाप्रणामंत्वंसपुत्रःसहबांधवः गच्छशीघ्रंमहाराजरोषोह्यद्योपशाम्यतां ५० यथाहिरामोधर्मात्मातत्कुरुष्व
समाहितः राजन्तिष्ठस्वसमयेभवसत्यप्रतिश्रवः ५१ इत्यार्षेश्रीम०वा०कि० एकत्रिंशःसर्गः ३१ ७ अंगदस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवःसचिवैःसह लक्ष्मणंकुपितंश्रुत्वामुमोचासनमात्मवान् १ सचतानब्रवीद्वाक्यंनिश्चित्यगुरुलाघवं मंत्रज्ञान्मंत्रकुशलोमंत्रेषुपरिनिष्ठितः २ नमेदुर्व्याहृतंकिंचिन्नापिमेदुरनुष्ठितं लक्ष्मणोराघवभ्राताक्रुद्धःकिमितिचिंतये ३ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः ममदोषानसंभूतान्श्रावितोराघवानुजः ४ अत्रतावद्यथाबुद्धिःसर्वैरेवयथाविधि भावस्यनिश्चयस्तावद्विज्ञेयोनिपुणंशनैः ५ नखल्वस्तिममत्रासोलक्ष्मणान्नापिराघवात् मित्रंत्वस्थानकुपितंजनयत्येवसंभ्रमं ६

कणमानः इतिरामाभि०वा०कि०एकत्रिंशःसर्गः ३१ ७

अंगदस्येति १ गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वेत्यर्थः २ दुर्व्याहृतं अनुचितवचनमुक्तं दुरनुष्ठितं अनुचितं कृत्यं कृतमितिशेषः ३ कोपकारणमुन्नयति असुहृद्भिरिति असुहृदः शत्रवः अमित्राः अपकारिणः अंतरं छिद्रं असंभूतान् अनुसन्धानून् श्रावितो नूनमितिशेषः ४ अत्रलक्ष्मणकोपविषये तावत्प्रथमतः यथा तत्त्वात्मिका बुद्धिर्ज्ञानं यस्मिन्निश्चये सभावस्य कोपस्य निश्चयः तात्त्विककोपनिमित्तस्य निश्चयो विज्ञेयः कर्तव्यः ५ त्रासो मदपराधमूल इतिशेषः कुतस्तर्हि त्रासोऽत आह मित्रमिति अस्थानेऽकांडे वास्तवापराधाभावेपि रिपुकृतमिथ्योपजापेनकुपितं संजातकोपमित्रं संभ्रमं भयं जनयत्येव ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिपुजोपजापपरिहारेण सख्यपालनं दुष्करमित्याह सर्वथेति अल्पेपि उपजापमितिशेषः ७ अतोनिमित्तं अस्मान्निमित्तात् अथ स दोषशंकानिवृत्तये कृतज्ञतां मंत्रिभ्योदर्शयति रामेणत्विति ८ अथ मुख्यमंत्री हनूमान्कोपनिमित्तं निश्चित्याह सुग्रीवेणेति तर्कोयुक्तिः ९ अथ निश्चयं विवक्षुः स्वस्यगुणग्राहित्वरूपं मंत्रिलक्षणं प्रकटयति सर्वथेति १० उपकारमेवाह राघवेणेति भयं वालिपराक्रमजं वालिनः छलेन वधकृतं लोकापवादजंवा ११ प्रणयात्क्रुद्धः नतुत्वद्विपुरुपजायनइत्यर्थः १२ प्रणयकोपस्यापि निमित्ताभासं दर्श

सर्वथासुकरंमित्रंदुष्करंप्रतिपालनं अनित्यत्वात्तुचित्तानांप्रीतिरल्पेपिभिद्यते ७ अतोनिमित्तंत्रस्तोहंरामेणतुमहात्मना यन्ममोपकृतंशक्यंप्रतिकर्तुंनतन्मया ८ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तुहनूमान्हरिपुंगवः उवाचस्वेनतर्केणमध्येवानरमंत्रिणां ९
सर्वथानैतदाश्चर्यंयत्त्वंहरिगणेश्वर नविस्मरस्यविस्रब्धमुपकारंकृतंशुभं १० राघवेणतुवीरेणभयमुत्सृज्यदूरतः त्वत्प्रियार्थंहतोवालीशक्रतुल्यपराक्रमः ११ सर्वथाप्रणयात्क्रुद्धोराघवोनात्रसंशयः भ्रातरंसंप्रहितवान्लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनं १२
त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकालविदांवर फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्रवृत्तातुशरच्छुभा १३ निर्मलग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टबलाहका प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाःसरितश्चसरांसिच १४ प्राप्तमुद्योगकालंतुनावैषिहरिपुंगव त्वंप्रमत्तइतिव्यक्तंलक्ष्मणोयमिहागतः १५
आर्तस्यहृतदारस्यपरुषंपुरुषान्तरात् वचनंमर्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः १६ कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं अंतरेणाञ्जलिंबद्ध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात् १७ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वाच्योह्यवश्यंपार्थिवोहितं इतएवभयंत्यक्त्वाब्रवीम्यवधृतंवचः १८
अभिक्रुद्धःसमर्थोहिचापमुद्यम्यराघवः सदेवासुरगंधर्ववशेस्थापयितुंजगत् १९ नसक्षमःकोपयितुंयःप्रसाद्यपुनर्भवेत् पूर्वोपकारंस्मरताकृतज्ञेनविशेषतः २० तस्यमूर्ध्नाप्रणम्यत्वंसपुत्रःससुहृज्जनः राजंस्तिष्ठस्वसमयेभर्तुर्भार्येवतद्वशे २१
नरामरामानुजशासनंत्वयाकपीन्द्रयुक्तंमनसाप्यपोहितुं मनोहितेज्ञास्यतिमानुषंबलंसराघवस्यास्यसुरेन्द्रवर्चसः २२

यति त्वमिति कालं प्रतिज्ञातं सीतान्वेषणकालं प्रवृत्ता प्रकर्षेण वृत्ता गतप्रायेतियावत् १३ १४ व्यक्तं ज्ञातमितिशेषः १५ पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात् श्रुतं परुषं वचनं ते त्वया मर्षणीयं तत्संभावनमात्रलक्ष्यमयमुपदेशः १६ १७ नियुक्तैर्हितोपदेशेइतिशेषः भयं त्यक्त्वा ब्रवीमि राजानमपि कार्यवशात्तस्मै अंजलिं कुर्वितिवचोअवधृतं निश्चितं वदामि १८ १९ यः पुनः प्रसाद्योभवेत् स कोपयितुं नसमोनयुक्तः २० २१ अपोहितुं उपेक्षितुं सराघवस्य लक्ष्मणस्यास्य रामस्य मानुषं मनुष्यमतिक्रांतं बलं ते मनोज्ञास्यति जानात्येव वालिवधादिनेतिभावः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खरमानः इतिरामाभि० वा० कि० द्वात्रिंशःसर्गः ३२ ७ ७ ७ अथएवं हनुमद्वचनानंतरं प्रतिसमादि
ष्टः अंगदाज्ञप्तिसंदेशं प्राप्तः १ स्थिताहरयः प्रांजलयोबभूवुरित्यन्वयः २ पर्यवारयन् भयेन लक्ष्मणं परिवार्य गंतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः३

इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० द्वात्रिंशःसर्गः ३२ अथप्रतिसमादिष्टोलक्ष्मणःपरवीरहा प्रविवेशगुहांरम्यांकिष्किंधांरामशा
सनात् १ द्वारस्थाहरयस्तत्रमहाकायामहाबलाः बभूवुर्लक्ष्मणंदृष्ट्वासर्वेप्रांजलयःस्थिताः २ निश्वसंतंतुतंदृष्ट्वाक्रुद्धंदशरथात्मजं
बभूवुर्हरयस्त्रस्तानचैनंपर्यवारयन् ३ सतांरत्नमयींदिव्यांश्रीमान्पुष्पितकाननां रम्यांरत्नसमाकीर्णांददर्शमहतींगुहां ४ हर्म्यप्रा-
सादसंबाधांनानारत्नोपशोभितां सर्वकामफलैर्वृक्षैःपुष्पितैरुपशोभितां ५ देवगंधर्वपुत्रैश्चवानरैःकामरूपिभिः दिव्यमाल्यांबर-
धरैःशोभितांप्रियदर्शनैः ६ चंदनागुरुपद्मानांगंधैःसुरभिगंधितां मैरेयाणांमधूनांचसम्मोदितमहापथां ७ विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैः
प्रासादैर्नैकभूमिभिः ददर्शगिरिनद्यश्चविमलास्तत्रराघवः ८ अंगदस्यगृहंरम्यंमैंदस्यद्विविदस्यच गवयस्यगवाक्षस्यगजस्य-
शरभस्यच ९ विद्युन्मालेश्चसंपातेःसूर्याक्षस्यहनूमतः वीरबाहोःसुबाहोश्चनलस्यचमहात्मनः १० कुमुदस्यसुषेणस्यतारजाम्ब
वतोस्तथा दधिवक्त्रस्यनीलस्यसुपाटलसुनेत्रयोः ११ एतेषांकपिमुख्यानांराजमार्गेमहात्मनां ददर्शगृहमुख्यानिमहासाराणि
लक्ष्मणः १२ पांडुराभ्रप्रकाशानिगंधमाल्ययुतानिच प्रभूतधनधान्यानिस्त्रीरत्नैःशोभितानिच १३ पांडुरेणतुशैलेनपरिक्षिप्तं
दुरासदं वानरेंद्रगृहंरम्यंमहेंद्रसदनोपमं १४ शुक्लैःप्रासादशिखरैःकैलासशिखरोपमैः सर्वकामफलैर्वृक्षैःपुष्पितैरुपशोभितं १५
महेंद्रदत्तैःश्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैःशीतच्छायैर्मनोरमैः १६ हरिभिःसंवृतद्वारंबलिभिःशस्त्रपाणि-
भिः दिव्यमाल्यावृतंशुभ्रंतप्तकांचनतोरणं १७ सुग्रीवस्यगृहंरम्यंप्रविवेशमहाबलः अवार्यमाणःसौमित्रिर्महाभ्रमिवभास्क
रः १८ ससप्तकक्ष्याधर्मात्मायानासनसमावृताः ददर्शसुमहद्गुप्तंददर्शांतःपुरंमहत् १९ हैमराजतपर्यंकैर्बहुभिश्चवरासनैः म
हार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्रसमावृतं २० प्रविशन्नेवसततंशुश्रावमधुरस्वनं तंत्रीगीतसमाकीर्णंसमतालपदाक्षरं २१

पुष्पितानि काननानि यस्यांसा तां रत्नसमाकीर्णां अनेकोत्तमवस्त्वाक्रांतां ४ तस्यैवप्रपंचः हर्म्येति सर्वकामफलैः सर्वदापेक्षितफलयुक्तैः ५
६ पद्मं पद्मकाराख्यं गंधद्रव्यं सुरभिगंधितां सुगंधितां मधूनांच संघैरितिशेषः ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ पांडुरेण शैलेन परि
क्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेण वेष्टितं १४ १५ महेंद्रदत्तैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैः१६ १७ १८ समकक्ष्याइत्यस्यानिकम्येतिशेषः १९ २० तंत्री
गीतेन वीणावाद्यघोषेण सहितं मधुरस्वनं मुरजादेः शुश्राव २१ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ अभिजनसंपन्ना आभिजात्ययुक्ताः वरमाल्यकृतव्यग्राः उत्तममाल्यांबरस्रजां कृतं करणं तत्र व्यग्राः २३ अव्यग्रान्परिचर्यात्वरारहितान् अनु
दात्तपरिच्छदान् प्रशस्तालंकाररहितान् २४ लज्जितोभवत् अयोध्यातोप्यधिकसौभाग्यदर्शनाल्लज्जा परस्त्रीदर्शनकृतालज्जेत्यन्ये २५ रोषवेगेन प्रकु
पितः नेदानीमपिकामभोगं त्यजतीतिकोपवृद्धिः रोषवेगप्रचलितइतिपाठांतरं अर्थस्तुल्यः आभरणस्वनं श्रुत्वा स्त्रीणां ततोनिवृत्तये ज्यास्वनं चकार २६
तदेवाह चारित्रेणेति चारित्रेण स्त्रीगोष्ठ्यां प्रवेष्टुं नोचितमिति आचारपर्यालोचनयाभपकृष्टः निवर्तितांतःपुरप्रवेशःसन् एकांतमाश्रित्य राम

बह्वीश्चविविधाकारारूपयौवनगर्विताः स्त्रियःसुग्रीवभवनेददर्शसमहाबलः २२ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्रमाल्यकृतस्रजः
वरमाल्यकृतव्यग्राभूषणोत्तमभूषिताः २३ नातृप्तान्नातिचव्यग्राननुदात्तपरिच्छदान् सुग्रीवानुचरांश्चापिलक्षयामासल
क्ष्मणः २४ कूजितंनूपुराणांचकांचीनांनिस्वनंतथा सनिशम्यततःश्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोभवत् २५ रोषवेगप्रकुपितःश्रु
त्वाचाभरणस्वनं चकारज्यास्वनंवीरोदिशःशब्देनपूरयन् २६ चारित्रेणमहाबाहुरपकृष्टःसलक्ष्मणः तस्थावेकांतमाश्रित्यराम
कोपसमन्वितः २७ तेनचापस्वनेनाथसुग्रीवःप्लवगाधिपः विज्ञायागमनंत्रस्तःसचचालवरासनात् २८ अंगदेनयथामत्पूर्वपुरस्ता
त्प्रतिवेदितं सुव्यक्तमेषसंप्राप्तःसौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः २९ अंगदेनसमाख्यातोज्यास्वनेनचवानरः बुबुधेलक्ष्मणंप्राप्तंमुखंचा
स्योपशुष्यत ३० ततस्तारांहरिश्रेष्ठःसुग्रीवःप्रियदर्शनां उवाचहितमव्यग्रस्त्रासंसंभ्रांतमानसः ३१ किंनुरुट्कारणंसुभ्रु प्र
कृत्यामृदुमानसः सरोषइवसंप्राप्तोयेनायंराघवानुजः ३२ किंपश्यसिकुमारस्यरोषस्थानमनिंदिते नखल्वकारणेकोपमाहरेन्न
रपुंगवः ३३ यद्यस्यकृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियं तद्बुद्ध्यासंप्रधार्याशुक्षिप्रमेवाभिधीयतां ३४ अथवास्वयमेवैनंद्रष्टुमर्ह
सिभामिनि वचनैःसांत्वयुक्तैश्चप्रसादयितुमर्हसि ३५ त्वद्दर्शनेविशुद्धात्मानस्मकोपंकरिष्यति नहिस्त्रीषुमहात्मानःक्वचित्कुर्व
न्तिदारुणं ३६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

कोपसमन्वितः रामकार्याप्रवृत्तिदर्शनजकोपेन समन्वितस्तस्थौ २७ २८ २९ समाख्यातः बोधितलक्ष्मणागमनः उपशुष्यत उपाशु
ष्यत ३० ३१ सरोषइव सरोषएव ३२ रोषस्थानं रोषकारणं ममापराधमित्यर्थः ३३ अस्माभिः कृतं यत्किंचिदित्यन्वयः ३४ निर्निमित्त
कोपासंभवान्निमित्तंचानिर्णीय स्वस्य समीपगमनमनुचितमितिपक्षांतरं गृह्णाति अथवेति स्वयमेव मांविहायेत्यर्थः ३५ विशुद्धात्मागत
क्रोधचित्तः ३६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपक्रांतं उपक्रांतक्षमापनं २७ प्रस्खलंती मदालसतयापदेपदे स्खलंती मदविह्वलाक्षी भोगार्थं कृतमधुपानमदेनालसचकितनेत्रा प्रालंबे कां
चीगुणहेमसूत्रे यस्याः कांचीगुणोरशना नमितागयष्टिः स्तनभारेणेतिशेषः ३८ हरीशपत्नीं सुग्रीवपत्नीं तारां ३९ प्रणयप्रगल्भं मैत्रीसमर्थ

त्वयासांत्वैरुपक्रांतंप्रसन्नेंद्रियमानसं ततःकमलपत्राक्षंद्रक्ष्याम्यहमरिंदमं ३७ साप्रस्खलंतीमदविह्वलाक्षीप्रलंबकांचीगुणहेम
सूत्रा सलक्षणालक्ष्मणसन्निधानंजगामतारानमितांगयष्टिः ३८ सतांसमीक्ष्यैवहरीशपत्नींतस्थावुदासीनतयामहात्मा अवाङ्मु
खोभून्मनुजेंद्रपुत्रस्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९ सापानयोगाच्चनिवृत्तलज्जादृष्टिप्रसादाच्चनरेंद्रसूनोः उवाचताराप्रणयप्रग
ल्भंवाक्यंमहार्थंपतिसांत्वरूपं ४० किंकोपमूलंमनुजेंद्रपुत्रकस्तेनसंतिष्ठतिवाङ्निदेशे कःशुष्कवृक्षंवनमापतंतंदवाग्निमासीदति
निर्विशंकः ४१ सतस्यावचनंश्रुत्वासांत्वपूर्वमशंकितः भूयःप्रणयदृष्टार्थंलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ४२ किमयंकामवृत्तस्तेलुप्तधर्मा
र्थसंग्रहः भर्ताभर्तृहितेयुक्तेनचैनमवबुध्यसे ४३ नचिंतयतिराज्यार्थंसोस्मांश्शोकपरायणान् सामात्यपरिषत्तारेकाममेवोप
सेवते ४४ समाःसाश्चतुरःकृत्वाप्रमाणंप्लवगेश्वरः व्यतीतास्तान्मदोदग्रोविहरन्नावबुध्यते ४५ नहिधर्मार्थसिद्ध्यर्थंपानमेवंप्र
शस्यते पानादर्थश्चकामश्चधर्मश्चपरिहीयते ४६ धर्मलोपोमहांस्तावत्कृतेह्यप्रतिकुर्वतः अर्थलोपश्चमित्रस्यनाशेगुणवतोमहा
न् ४७ मित्रंह्यर्थगुणश्रेष्ठंसत्यधर्मपरायणं तद्द्वयंतुपरित्यक्तंनतुधर्मेव्यवस्थितं ४८ तदेवंप्रस्तुतेकार्येकार्यमस्माभिरुत्तरं त
त्कार्यंकार्यतत्त्वज्ञेत्वमुदाहर्तुमर्हसि ४९ सातस्यधर्मार्थसमाधियुक्तंनिशम्यवाक्यंमधुरस्वभावं तारागतार्थेमनुजेंद्रकार्येवि
श्वासयुक्तंतमुवाचभूयः ५०

नसमर्थं पतिसांत्वरूपं पतिनः सांत्वरूपं पतिसांत्वे निपातः कृतागमः ४० वाङ्नि
देशे अनुशिष्टकार्यानुष्ठाने आपतंतं दृश्यमानिदृष्टं ४१ भूयोधिकं प्रणयप्रकाशपूर्वं दृष्टोर्थोयस्मिन् तत् ४२ अयंते भर्ता लुप्तधर्मार्थसंग्रहोवर्तते अर्थोत्र
मित्ररूपः एनं किं नबुध्यसे ४३ लुप्तधर्मादित्वमेवाह नेति राज्यार्थं राज्यस्थैर्यार्थं सामात्या परिषद्यस्य तादृशोभूत्वेतिशेषः ४४ वि हरन्त्वयाक्रीडन् ४५ ४६
पानादर्थादिनाशमुपपादयति धर्मेति महान्धर्मलोपः प्रतिज्ञाहानिरूपः कृते उपकारे अप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमकुर्वतः तावदयमं ततोगुणवतो मित्रस्य
मैत्रीनाशे महानर्थलोपोभवति ४७ अर्थगुणश्रेष्ठं मित्रार्थसाधनं लक्षणश्रेष्ठगुणवत्सत्यधर्मपरायणं एतद्गुणद्वयवन्मित्रंहि प्रसिद्धं तत्द्वयं गु
णद्वयमपि तव भर्त्रा परित्यक्तं नतु धर्मे मैत्रीपालनरूपे धर्मे व्यवस्थितं ४८ तत्तस्मादेवंसति प्रस्तुतेकार्ये प्रस्तुतकार्यसिद्धिनिमित्तं इतउत्तरं यद
स्माभिः कार्यं तत्कार्यं उदाहर्तुमर्हसि ४९ धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्संबंधयुक्तं अगतार्थे प्राप्तप्रयोजने मनुजेंद्रकार्ये तद्विषये विश्वासयुक्तंयथातथा भूयःपुनरुवाच ५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकोपकालः अर्थस्थानीतत्वादितिभावः प्रमादं अज्ञानभूतमपराधं तस्य सोढव्यतां समर्थयति ५१ कोपंकथंनामेति अपकृष्टसत्वे हीने सत्वावरुद्धः सहजसत्वगु
णावरुद्धविपरीतव्यापारः सत्वाविरुद्धइतिपाठे सहजगुणाविरुद्धव्यापारः अतएव तपसः प्रसूतिः ५२ जानामिकोपमिति हरिवीरबंधोरामस्य कोपं कोपनिमित्तं कार्य-
स्य कालसंगं विलंबंच जानामि त्वयियदायत्तंनः कार्यं राज्यदानलक्षणं त्वयाकृतं तदपि जानामि यदत्र विषये कार्यं प्रतिकर्तव्यरूपं तदपि जानामि ५३ नतकोप
स्यायुक्तत्वे हेतुमपि जानामीत्याह तच्चापीति शरीरजस्य कामस्य तथा विषह्यं बलं तच्चापि जानामि एवं सुग्रीवं यस्मिन् जने स्त्रीजने कामेनावबद्धं संभावयामि
तंच जानामि तथाद्यान्यत्र कृत्ये सक्तं अव्यापारंच जानामि ५४ नन्वेवंसति मम कोपस्यायुक्तता कथमतआह नेति यथा त्वं वै निश्चयेन मन्युवशंप्रपन्नोऽ

नकोपकालःक्षितिपालपुत्रनचापिकोपःस्वजनेविधेयः त्वदर्थकामस्यजनस्यतस्यप्रमादमप्यर्हसिवीरसोढुं ५१ कोपंकथंनामगुण
प्रकृष्टःकुमारकुर्यादपकृष्टसत्वे कस्त्वद्विधःकोपवशंहिगच्छेत्सत्वावरुद्धस्तपसःप्रसूतिः ५२ जानामिकोपंहरिवीरबंधोर्जानामि
कार्यस्यचकालसंगं जानामिकार्यंत्वयियत्कृतंनस्तच्चापिजानामियदत्रकार्यं ५३ तच्चापिजानामितथाविषह्यंबलंनरश्रेष्ठश
रीरजस्य जानामियस्मिंश्चजनेऽवबद्धंकामेनसुग्रीवमसक्तमद्य ५४ नकामतंत्रेतवबुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्युवशंप्रपन्नः
नदेशकालौहियथार्थधर्माववेक्षतेकामरतिर्मनुष्यः ५५ तंकामवृत्तंममसन्निकृष्टंकामाभियोगाच्चविमुक्तलज्जं क्षमस्व
तावत्परवीरहंतस्त्वद्भ्रातरंवानरवंशनाथं ५६ महर्षयोधर्मतपोभिरामाःकामानुकामाःप्रतिबद्धमोहाः अयंप्रकृत्याचपलःक
पिस्तुकथंनसज्जेतसुखेषुराजा ५७ इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंसावानरीलक्ष्मणमप्रमेयं पुनःसखेदंमदविह्वलाक्षीभर्तुर्हितं
वाक्यमिदंबभाषे ५८ उद्योगस्तुचिराज्ञप्तःसुग्रीवेणनरोत्तम कामस्यापिविधेयेनतवार्थप्रतिसाधने ५९ आगताहिमहा
वीर्याहरयःकामरूपिणः कोटीःशतसहस्राणिनानानगनिवासिनः ६० छ छ छ छ -

ध्यते तथा जानामि कामतंत्रे कामस्वभावपरिज्ञाने तव बुद्धिर्नास्ति चिरकालं स्त्रीसंगाभावादितिभावः तमेव कामस्वभावमाह नेति हिप्रसिद्धं यथादेशकालौ
भोगायोग्यौ नजानाति तथार्थधर्मावपि नावेक्षते मनुष्यइति मनुष्योपि नजानाति किमुत तिर्यग्जंतुरितिभावः ५५ ममसन्निकृष्टं सभार्यायाममम समीपे कामवशा
द्वर्तमानं कामाभियोगः कामावेशः क्षमस्वेति परवशप्रवृत्तापराधत्वात्स्वभ्रातृत्वाच्च क्षमैवात्रयोग्या नतुकोपइत्याशयः ५६ कामवशत्वं नास्यैवेत्याह महर्षयइति
कामे कामभोगे अनुकामोभिलाषोयेषांते अतएव स्त्रीषु प्रतिबद्धमोहाः कपिस्त्वपि राजा ५७ भर्तुर्हितंसुहृद्भ्येतिशेषः ५८ चिराज्ञप्तः त्वदागमनात्पूर्वमेवेतिशेषः
५९ कामविधेयस्योद्योगाज्ञापि नविस्मृतेत्याह आगताइति कोटीःशतेत्यस्य बहुत्वेतात्पर्यं ६० छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चारित्रंरक्षितं इङ्गितंतःपुरागमनेन अच्छलं छलमधर्मः सनेत्यर्थः मित्रभावेन नतुविकारेण ६१ त्वरया रामाज्ञाकरणत्वरया ६२ ६३ ६४ प्रमदाभिः समं द
दर्शेत्यन्वयः ततः संरब्धतररक्ताक्षोबभूवेत्यन्वयः ६५ परिरभ्यावस्थित एवसन् ददर्शेत्यन्वयः ६६ चशमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ किष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
तमिति अप्रतिहतं केनाप्यप्रतिबद्धं १ २ महान्महेंद्रध्वजोयथालंकृतः ३ अनूत्पेतुः पश्चादुत्थितवत्यः ४ संचचार संमुखमाजगाम अवस्थितोबभूवेत्यस्य लक्ष्म
णइतिशेषः कल्पवृक्षोपमया सर्वहितलभ्यंगयं ५ सतारं शशिनमिव स्थितं ६ सत्वाभिजनाभ्यां संपन्नः तल्लक्षणानि सानुक्रोशत्वादीनि ७ अधर्मे स्थितइत्यन्वयः

तदागच्छमहाबाहोचारित्रंरक्षितंत्वया अच्छलंमित्रभावेनसतांदारावलोकनं ६१ तारयात्वभ्यनुज्ञातस्त्वरयावापिचोदितः प्रवि
वेशमहाबाहुरभ्यंतरमरिंदमः ६२ ततःसुग्रीवमासीनंकांचनेपरमासने महार्हास्तरणोपेतेददर्शादित्यसन्निभ ६३ दिव्याभरणचि
त्रांगंदिव्यरूपंयशस्विनं दिव्यमाल्यांबरधरंमहेंद्रमिवदुर्जयं ६४ दिव्याभरणमालाभिःप्रमदाभिःसमंततः संरब्धतररक्ताक्षो
बभूवांतकसन्निभः ६५ रुमांतुवीरःपरिरभ्यगाढंवरासनस्थोवरहेमवर्णः ददर्शसौमित्रिमदीनसत्त्वंविशालनेत्रःसविशालने
त्रं ६६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ ॐ ॐ तमप्रतिहतंक्रुद्धंप्र
विष्टंपुरुषर्षभं सुग्रीवोलक्ष्मणंदृष्ट्वाबभूवव्यथितेंद्रियः १ क्रुद्धंनिश्वसमानंतंप्रदीप्तमिवतेजसा भ्रातुर्व्यसनसंतप्तंदृष्ट्वादं
शरथात्मजं २ उत्पपातहरिश्रेष्ठोहित्वासौवर्णमासनं महान्महेंद्रस्ययथास्वलंकृतइवध्वजः ३ उत्पतंतमनूत्पेतूरुमाप्रभृ
तयःस्त्रियः सुग्रीवंगगनेपूर्णचंद्रंतारागणाइव ४ संरक्तनयनःश्रीमान्संचचारकृतांजलिः बभूवावस्थितस्तत्रकल्पवृक्षो
महानिव ५ रुमाद्वितीयंसुग्रीवंनारीमध्यगतंस्थितं अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धःसतारंशशिनंयथा ६ सत्वाभिजनसंपन्नःसानुक्रो
शोजितेंद्रियः कृतज्ञःसत्यवादीचराजालोकेमहीयते ७ यस्तुराजास्थितोऽधर्मेमित्राणामुपकारिणां मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुते-
कोनृशंसतरस्ततः ८ शतमश्वानृतेहंतिसहस्रंतुगवानृते आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषःपुरुषानृते ९ पूर्वंकृतार्थोमित्राणां-
नतत्प्रतिकरोतियः कृतघ्नःसर्वभूतानांसवध्यःप्लवगेश्वर १० ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

अधर्ममार्गस्थः नृशंसतरः क्रूरतरः ८ प्रकृतोपयुक्तमसत्यदोषमाह शतमिति एकाश्वनिमित्तकेऽनृते दानादिप्रतिज्ञाविधानेसति सोऽनृतवाक् शतं हंति श
तात्वहननदोषभाक् गोविषयानृते गोसहस्रहननभाक् एवं पुरुषानृते पुरुषविषयकिंचित्प्रतिज्ञाहानौ सपुरुषःप्रथममात्मानंहंति आत्मघातदोषभाक् निजं पुण्यलो ४६
कंनाशयतिवा तथास्वजनस्य पित्रादेः पुण्यलोकंच नाशयति ९ अथ कृतघ्नदोषमाह पूर्वमिति कृतार्थोमित्रैरितिशेषः सर्वभूतानां सर्वलोकानां वध्यः सर्वलोकबहिष्का
र्यइत्यर्थः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पितइत्याह गीतइति ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण अयंश्लोकः पूर्वोक्तः सर्वलोकनमस्कृतः ब्रह्मवदेव सर्वस्मृतृसंमतइत्यर्थः अथ राम
वचनमाह त्वां कृतघ्नं दृष्ट्वा क्रुद्धेन रामेण यदुक्तं तच्छृणु ११ किंतत्तत्राह गोघ्नेति १२ कुतोहं कृतघ्नस्तत्राह पूर्वमिति १३ मिथ्यावादित्वं दर्शयति यस्तः प्रा
क्प्रतिज्ञातः कृतमिच्छता कृतस्य प्रतिकृतं कर्तुमिच्छता १४ मंडूकराविणं स्वगृहीतमुखस्थमंडूकशब्देन शब्दवंतं सर्पं यथा जनोऽनवलोकनान्मंडूकमेव
जानीति नतु सर्पं तथा तवस्वरूपं रामोनाज्ञासीदितिभावः कश्चित्तु मंडूकग्रहणार्थं सर्पोमंडूकवद्रौति तेन स्वरेण स्वगणइतिविस्रब्धः स्वसमीपमागतो

गीतोयंब्रह्मणाश्लोकःसर्वलोकनमस्कृतः दृष्ट्वाकृतघ्नंक्रुद्धेनतन्निबोधप्लवंगम ११ गोघ्नेचैवसुरापेचचौरेभग्नव्रतेतथा निष्कृति
र्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः १२ अनार्यस्त्वंकृतघ्नश्चमिथ्यावादीचवानर पूर्वंकृतार्थोरामस्यनतत्प्रतिकरोषियत् १३ ननु
नामकृतार्थेनत्वयारामस्यवानर सीतायामार्गणेयत्नःकर्तव्यःकृतमिच्छता १४ सत्वंग्राम्येषुभोगेषुसक्तोमिथ्याप्रतिश्रवः
नत्वांरामोविजानीतेसर्पंमंडूकराविणं १५ महाभागेनरामेणपापःकरुणवेदिना हरीणांप्रापितोराज्यंत्वंदुरात्मामहात्मनाः १६
कृतंचेन्नाभिजानीषेराघवस्यमहात्मनः सद्यस्त्वंनिशितैर्बाणैर्हतोद्रक्ष्यसिवालिनं १७ नससंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः स
मयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः १८ ननूनमिक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकाच्छरांश्चतान्पश्यसिवज्रसन्निभान् ततःसुखंनाम
निषेवसेसुखीनरामकार्यंमनसाप्यवेक्षसे १९ इत्यार्षेश्रीम० वा० किष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७ ७ ७
तथाब्रुवाणंसौमित्रिंप्रदीप्तमिवतेजसा अब्रवील्लक्ष्मणंताराताराधिपनिभानना १ नैवंलक्ष्मणवक्तव्योनायंपरुषमर्हति हरीणा
मीश्वरःश्रोतुंतववक्त्राद्विशेषतः २ नैवाकृतज्ञःसुग्रीवोनशठोनापिदारुणः नैवाऽनृतकथोवीरनजिह्मश्चकपीश्वरः ३ उपकारं
कृतंवीरोनाप्ययंविस्मृतःकपिः रामेणवीरसुग्रीवोयदन्यैर्दुष्करंरणे ४ रामप्रसादात्कीर्तिंचकपिराज्यंचशाश्वतं प्राप्तवानिहसु
ग्रीवोरुमांमांचपरंतप ५ सुदुःखशायितःपूर्वंप्राप्येदंसुखमुत्तमं प्राप्तकालंनजानीतेविश्वामित्रोयथामुनिः ६ ७

मंडूकस्तेन गृह्यते एवं वंचके त्वां नाज्ञासीदित्यर्थइत्याह तत्तु नयालोकाप्रसिद्धयोपेक्ष्यं १५ पापस्त्वमित्यन्वयः १६ १७ १८ शरान्नूनं नपश्यसि यतोया-
स्यसुखं निषेवसे तेनच सुखीसन् रामकार्यं मनसापि नावेक्षसे १९ धर्मकामानः इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलकेवा० कि० चतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७
१ नवेति तव मुखाद्दोवक्त्रात्मुखादित्यर्थः २ नार्हतीत्यत्र हेतुर्नैवेत्यादि अनृतकथोऽनृतवाक् ३ ४ ५ यदि नकृतघ्नः कथंतर्हि कालात्ययान
भिज्ञस्तत्राह सुदुःखेति सुतरामनुभूतदुःखः प्राप्तकाले अवश्यंकर्तव्यं ६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घृताच्यामिति अहः दिनं यद्यपि पूर्वं बालकांडे मेनकासंबंधउक्तस्तथाप्येतद्वचनात् घृताचीसंबंधोपि तस्य ज्ञेयइत्याहुः ७ ८ देहधर्मःआहारनिद्रामैथुनानि पशुधर्मेतिपाठेपि अयमेवार्थः ९ निश्चयार्थं कर्तव्यार्थनिश्चयं १० ११ रोषेण समुत्पन्नः संरंभः क्षोभः १२ १३ १४ कथमयं रावणं हनिष्यतीत्यत्र तत्सहायकसाध्यत्वात्तद्वधस्येत्याह शतेति एषा संख्या विवक्षितैव दशकोटिः समुद्रः शतकोटिर्मध्यं मध्यानां सहस्रं तथाषष्टिसहस्राधिकत्रिलक्षाणि तदुपरिषट्त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरितावंतिशतानीत्यर्थः १५ १६ तावत्तांवधे परमशूरस्यापि सहायापेक्षास्तीत्याह तेइति यस्मात् असहायने रामेण ते हंतुमशक्यायस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा क्रूरपराक्रमः तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेण सहायेन प्रयोजनमस्ति तत्समभतिसेनाघटनस्य सुग्रीवाधीनत्वात्सर्वेषांमनुष्या

घृताच्यांकिलसंसक्तोदशवर्षाणिलक्ष्मण अहोमन्यतधर्मात्माविश्वामित्रोमहामुनिः ७ सहिप्राप्तंनजानीतेकालंकालविदांवरः
विश्वामित्रोमहातेजाःकिंपुनर्यःपृथग्जनः ८ देहधर्मंगतस्यास्यपरिश्रांतस्यलक्ष्मण अवितृप्तस्यकामेषुरामःक्षंतुमिहार्ह-
ति ९ नचरोषवशंतातगंतुमर्हसिलक्ष्मण निश्चयार्थमविज्ञायसहसाप्राकृतोयथा १० सत्वयुक्ताहिपुरुषास्त्वद्विधाःपुरु
षर्षभ अविमृश्यनरोषस्यसहसायांतिवश्यतां ११ प्रसादयेत्वांधर्मज्ञसुग्रीवार्थसमाहिता महान्रोषसमुत्पन्नःसंरंभ-
स्त्यज्यतामयं १२ रुमांमांचांगदंराज्यंधनधान्यपशूनिच रामप्रियार्थंसुग्रीवस्त्यजेदितिमतिर्मम १३ समानेष्यतिसुग्री
वःसीतयासहराघवं शशांकमिवरोहिण्याहत्वातंराक्षसाधमं १४ शतकोटिसहस्राणिलंकायांकिलरक्षसां अयुतानिच
षट्त्रिंशत्सहस्राणिशतानिच १५ अहत्वातांश्चदुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः अशक्यंरावणंहंतुंयेनसामैथिलीहृता १६
तेनशक्यारणेहंतुमसहायेनलक्ष्मण रावणःक्रूरकर्माचसुग्रीवेणविशेषतः १७ एवमाख्यातवान्वालीसत्यमभिज्ञोहरीश्वरः
आगमस्तुनमेव्यक्तःश्रवात्तस्यब्रवीम्यहं १८ त्वत्सहायनिमित्तंहिप्रेषिताहरिपुंगवाः आनेतुंवानरान्युद्धेसुबहून्हरिपुंगवान् १९
तांश्चप्रतीक्षमाणोयंविक्रांतान्सुमहाबलान् राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थंननिर्यातिहरीश्वरः २० ६७ २०

वध्यत्वाच्चेतिभावः यत्तुतीर्थः सुग्रीवेण सहायेनते राक्षसाहंतुमशक्याः रावणश्चहंतुमशक्यइत्यन्वयं कृत्वा वालीकिलोक्तवान् रावणवधाय सुग्रीवं त्वया प्रार्थ्यते रामस्तस्यासावशक्यइतिकथांच कल्पयति तदपार्थकं रामस्य सहायापेक्षासमर्थनस्यैव प्रस्तुतत्वात् १७ नन्वेषारक्षःसंख्या त्वयाकथं ज्ञाता तत्राह एवमिति आगमस्तुनमेव्यक्तः रावणस्यैवं बलं प्राप्तिप्रकारस्तु नमया ज्ञातः संख्यामात्रं प्रसंगात्पूर्वंश्रुतं तस्यश्रवात्तन्मुखतोवाक्यश्रवणात् १८ ननुसहायसंपत्तिप्रवृत्तिरस्मिन्नदर्शनात्कोपोनस्तत्राह त्वदिति १९ राघवार्थंतान्प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति अतएवेदानीं ननिर्याति २० ६७ २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेतर्हि कदा आगमिष्यंतितत्राह कृतेति कृतसंस्था शोभना आगमनकालमर्यादा पुरापूर्वं दूतप्रेषणसमये यथाकृता तथा तैः सर्वैरद्यागंतव्यं २१ ऋक्षसेनापेक्षयास्वसेनाधि
क्यमाह ऋक्षेति शतकोटिर्मध्ये तद्दशगुणात्मिका सहस्रकोटिः तत्संख्याः ऋक्षाःगोलांगूलानांशतानिच शतकोटिः अन्येकपयो ऽनेकाःकोटयः असंख्याइत्यर्थः २२ प्र
थमभयस्य तत्सदृशभयस्य वालिवधवत् सुग्रीववधभयस्य षष्ठ्यार्षी २३ गरमानः इतिरामाभि० वा० कि० पंचत्रिंशः सर्गः ३५ ॥ ॥ इतीति १ त
स्मिन्ताराहनुनयवाक्ये २ माल्यंमालां बहुगुणं बहुविधकाममदकरं अतएव तच्छेदफलं विदमश्चासीदिति ३ लक्ष्मणं संप्रहर्षयन्नित्यन्वयः ४ ५ शक्तःसम

कृतासुसंस्थासौमित्रेसुग्रीवेणपुरायथा अद्यतैर्वानरैःसर्वैरागंतव्यंमहाबलैः २१ ऋक्षकोटिसहस्राणिगोलांगूलशतानिच अद्यत्वामु
पयास्यंतिजहिकोपमरिंदम कोट्योनेकास्तुकाकुत्स्थकपीनांदीप्ततेजसां २२ तवहिमुखमिदंनिरीक्ष्यकोपात्क्षतजसमेनयनेनिरीक्षमाणाः
हरिवरवनितानयांतिशांतिंप्रथमभयस्यहिशंकितास्मसर्वाः २३ इ० वा० कि० पंचत्रिंशः ३५ ॥ इत्युक्तस्तारयावाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितं
मृदुस्वभावःसौमित्रिःप्रतिजग्राहतद्वचः १ तस्मिन्प्रतिगृहीतेतुवाक्येहरिगणेश्वरः लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासंवस्त्रंक्लिन्नमिवात्यजत् २ त
तःकंठगतंमाल्यंचित्रंबहुगुणंमहत् चिच्छेदविमदश्चासीत्सुग्रीवोवानरेश्वरः ३ सलक्ष्मणंभीमबलंसर्ववानरसत्तमः अब्रवीत्प्रश्रितं
वाक्यंसुग्रीवःसंप्रहर्षयन् ४ प्रनष्टाश्रीश्चकीर्तिश्चकपिराज्यंचशाश्वतं रामप्रसादात्सौमित्रेपुनश्चाप्तमिदंमया ५ कःशक्तस्तस्यदेवस्य
ख्यातस्यस्वेनकर्मणा तादृशंप्रतिकुर्वीतअंशेनापिनृपात्मज ६ सीतांप्राप्स्यतिधर्मात्मावधिष्यतिचरावणं सहायमात्रेणमयाराघवःस्वे
नतेजसा ७ सहायकृत्यंकिंतस्ययेनसप्तमहाद्रुमाः गिरिश्चवसुधाचैवबाणेनैकेनदारिताः ८ धनुर्विस्फारयाणस्ययस्यशब्देनलक्ष्म
ण सशैलाकंपिताभूमिःसहायैःकिंनुतस्यवै ९ अनुयात्रांनरेंद्रस्यकरिष्येहंनरर्षभ गच्छतोरावणंहंतुंवैरिणंसपुरःसरं १० यदिकिंचि
दतिक्रांतंविश्वासात्प्रणयेनवा प्रेष्यस्यक्षमितव्यंमेनकश्चिन्नापराध्यति ११ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थः तस्य देवावतारस्य स्वेन कर्मणा धनुर्भंगवालिवधादिना ख्यातस्य तादृशं तज्जनितोपकारसदृशं ६ सहायमात्रेण उपलक्षितं स्वयमेवार्थनिर्वाहको
ऽहंतु परिकरमात्रमित्यर्थः ७ सहायकृत्यं सहायसाध्यं कृत्यं येन पातालानि तत्स्थदैत्याश्च ८ ९ अनुयात्रां पश्चाद्गमनं सपुरःसरं सुग्रीवाग्रे पुरःस
रैः सहितं रावणं १० विश्वासादयंतत्क्रूरोमित्र इतिविश्वासात्प्रणयेनवा यदि किंचिदतिक्रांतं अपराधं तदुक्तहेतुभ्यां प्रेष्यस्य दासस्य क्षमितव्यं क्ष
तव्यं यस्मात्कोदासोनापराध्यति तादृशदासासंभवः स्वामिचित्तानुवर्तनस्य सर्वथा ऽसंभवात् ११ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ १३ शौचर्मिंद्रियनिग्रहः १४ १५ उपपन्नं योग्यं युक्तं युक्तियुक्तं १६ दोषज्ञोविद्वान्कोरामसुग्रीवाभ्यामन्योभवद्वाक्यसदृशं वाक्यंवक्तुमर्ह
ति १७ १८ वयस्यं रामं १९ स्वोक्तवाक्यानां रामोक्तत्वशंकाव्यावृत्तये स्वोक्तिलमेव बोधयन्स्वापराधं क्षमापयति यच्चेति रामभाषितं सीताविपोगज
विलापरूपं २० नरमानः इतिरामाभिरामे श्रीरा० वा० किष्किं० षट्त्रिंशःसर्गः ३६ छ छ अथसुग्रीवेणापरिमितदूतप्रेषणमनेककोटिनि

इतिनस्यब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः अभवल्लक्ष्मणःप्रीतः प्रेम्णाचेदमुवाचह १२ सर्वथाहिममभ्रातासनाथोवानरेश्वर त्वयानाथेन
सुग्रीवप्रश्रितेनविशेषतः १३ यस्तेप्रभावःसुग्रीव यच्चतेशौचमीदृशं अर्हस्त्वंकपिराज्यस्यश्रियंभोक्तुमनुत्तमां १४ सहायेनतुसुग्री
वत्वयारामःप्रतापवान् वधिष्यतिरणेशत्रूनचिरान्नात्रसंशयः १५ धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः उपपन्नंचयुक्तंचसुग्रीवत
वभाषितं १६ दोषज्ञःप्रतिसामर्थ्येकोन्योभाषितुमर्हति वर्जयित्वाममज्येष्ठंत्वांचवानरसत्तम १७ सदृशश्चासिरामेणविक्रमेणबले
नच सहायोदैवतैर्दत्तश्चिरायहरिपुंगव १८ किंतुशीघ्रमितोवीरनिष्क्रमत्वंमयासह सांत्वयस्ववयस्यंचभार्याहरणदुःखितं १९ य
च्चशोकाभिभूतस्यश्रुत्वारामस्यभाषितं मयात्वंपरुषाण्युक्तस्तच्चक्षमस्वसखेमम २० इत्यार्षे श्रीम० वा० कि० षट्त्रिंशःसर्गः ३६
एवमुक्तस्तुसुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना हनूमंतंस्थितंपार्श्वेवचनंचेदमब्रवीत् १ महेंद्रहिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषुच मंदरेपां
डुशिखरे पंचशैलेषुयेस्थिताः २ तरुणादित्यवर्णेषुभ्राजमानेषुनित्यशः पर्वतेषुसमुद्रांतेपश्चिमस्यांतुयेदिशि ३ आदित्यभवनेचै
वगिरौसंध्याभ्रसन्निभे पद्माचलवनंभीमाःसंश्रिताहरिपुंगवाः ४ अंजनांबुदसंकाशाःकुंजरेंद्रमहौजसः अंजनेपर्वतेचैवयेवसं
तिप्लवंगमाः ५ महाशैलगुहावासावानराःकनकप्रभाः मेरुपार्श्वगताश्चैवयेचधूम्रगिरिंश्रिताः ६ तरुणादित्यवर्णाश्चपर्वतेये
महारुणे पिबंतोमधुमैरेयंभीमवेगाःप्लवंगमाः ७ वनेषुचसुरम्येषुसुगंधिषुमहत्सुच तापसाश्रमरम्येषुवनांतेषुसमंततः ८
तांस्तांस्त्वमानयक्षिप्रंपृथिव्यांसर्ववानरान् सामदानादिभिःकल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९ प्रेषितःप्रथमंयेचमयाज्ञातामहाजवाः-
त्वरणार्थंतुभूयस्त्वंसंप्रेषयहरीश्वरान् १० छ छ छ छ छ छ

जसेनासंमेलनं एवमिति १ २ पर्वतेषु उक्तातिरिक्तेषु तथापश्चिमस्यां
तुयेदिशि पश्चिमस्यामित्यर्थः ३ आदित्यभवने गिरौ ये स्थिताः उदयाचलास्ताचलयोरित्यर्थः पद्माचलोगिरिविशेषः ४ ५ महाशैलस्तदाख्यपर्वतः ६ ७ता
पसाश्रमरम्येषु रम्यतापसाश्रमेषु यद्वा तैरम्येष्विति वनविशेषणं ८ क्षिप्रमानयेत्युक्ते मयैव गंतव्यमित्याशंक्याह सामदानादिभिःकल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैरित्यादिना ४८
दुष्टेदंडः कल्पैरुपायैःआनयेत्यस्यदानापयेत्यर्थइतिकतकः ९ ननुप्रेषिताएव पूर्वदूताइत्यत्राह प्रेषिताइति प्रथमं पूर्वं ये महाजवादूताःप्रेषितास्ते मयाज्ञाताएव त
थापितेषांत्वरणार्थं अपरान्हरीश्वरान्प्रेषय १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामेषु तद्योगेषु प्रसक्तायेच दीर्घसूत्राविलंबितव्यापाराः आनयस्व आनापय ११ ये दूताः १२ प्रेषणीयदूतसंख्यामाह शतानीति एतेनदूतानंत्यमुक्तं १३ तदेवस्पष्टयति छादयंतइवांबरमिति १४ गतिंगत्वा वेगवत्तरांगतिंगत्वा १५ १६ विष्णुक्रांतंपदमाकाशं पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिणांनक्षत्रा

येप्रसक्ताश्चकामेषुदीर्घसूत्राश्चवानराः इहानयस्वतान्शीघ्रंसर्वानेवकपीश्वरान् ११ अहोभिर्दशभिर्येचनागच्छंतिममाज्ञया हंतव्यास्तेदुरात्मानोराजशासनदूषकाः १२ शतान्यथसहस्राणिकोट्यश्चममशासनात् प्रयांतुकपिसिंहानांनिदेशेममयेस्थिताः १३ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयंतइवांबरं घोररूपाःकपिश्रेष्ठायांतुमच्छासनादितः १४ तेगतिज्ञागतिंगत्वापृथिव्यांसर्ववानराः आनयंतुहरीन्सर्वांस्त्वरिताःशासनान्मम १५ तस्यवानरराजस्यश्रुत्वावायुसुतोवचः दिक्षुसर्वासुविक्रांतान्प्रेषयामास वानरान् १६ तेपदंविष्णुविक्रांतंपतत्रिज्योतिरध्वगाः प्रयाताःप्रहिताराज्ञाहरयस्तत्क्षणेनवै १७ तेसमुद्रेषुगिरिषुवनेषुचसरस्सुच वानरावानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् १८ मृत्युकालोपमस्याज्ञांराजराजस्यवानराः सुग्रीवस्याययुःश्रुत्वासुग्रीवभयशंकिनाः १९ ततस्तेंजनसंकाशागिरेस्तस्मान्महाबलाः तिस्रःकोट्यःप्लवंगानांनिर्ययुर्यत्रराघवः २० अस्तंगच्छतियत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरेरताः संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्योदशच्युताः २१ कैलासशिखरेभ्यश्चसिंहकेसरवर्चसां ततः कोटिसहस्राणिवानराणांसमागमन् २२ फलमूलेनजीवंतोहिमवंतमुपाश्रिताः तेषांकोटिसहस्राणांसहस्रंसमवर्तत २३ अंगारकसमानानांभीमानांभीमकर्मणां विंध्याद्वानरकोटीनांसहस्राण्यपतन्द्रुतं २४ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनाश्चैवतेषांसंख्यानविद्यते २५ वनेभ्योगव्हरेभ्यश्चसरिद्भ्यश्चमहाबलाः आगच्छद्वानरीसेनापिबंतीवदिवाकरं २६ येतुत्वरयितुंयातावानराःसर्ववानरान् तेवीराहिमवच्छैलेददृशुस्तंमहाद्रुमं २७ तस्मिन्गिरिवरेपुण्येयज्ञोमाहेश्वरःपुरा सर्वदेवमनस्तोषोबभूवसुमनोरमः २८ अन्ननिष्यंदजातानिमूलानिचफलानिच अमृतस्वादुकल्पानिददृशुस्तत्रवानराः २९ तदन्नसंभवंदिव्यंफलमूलंमनोहरं यःकश्चित्सकृदश्नातिमासंभवतितर्पितः ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पांचमार्गगाः १७ १८ मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषयेइतिशेषः १९ तस्माद्गिरेरंजनगिरेः २० २१ २२ २३ २४ असंख्यबलमित्याह तेषां संख्या नविद्यतइति २५ २६ येच त्वरयितुं याताःहनुमत्प्रेषिताः महाद्रुमं अतिप्रसिद्धंभगवद्धामभूतं माहेश्वरयज्ञवाटस्थं ददृशुः पूर्वंनीलप्रेषितान्दूतांश्चददृशुरितिशेषः अनस्तेषां ततएवप्राप्तिः २७ माहेश्वरो यज्ञः माहेश्वरदेवत्योदिव्योश्वमेधइतिकतकः सर्वदेवानां मनस्तोषोयत्रसः २८ अन्ननिष्यंदाद्धोमद्रव्याज्यादिस्रवणाज्जातानि २९ ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

औषधानिसंजीवन्यादीनि ३१ ३२ तेतु सर्वेदूतरूपाःयूथानामग्रतः स्वप्रेरितबलानामागमनात्पूर्वमित्यर्थः ३३ ३४ तेहनुमत्प्रेषसहिताः नीलप्रेषि
ताःदूताः ३५ ३६ ३७ नलमानः इतिरामाभि० वा० कि० सप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ॥छ॥ प्रतिगृह्येति १ राघवंचकृतार्थमित्यनुषंगः २ ३ वि

तानिमूलानिदिव्यानि फलानिच फलाशनाः औषधानिचदिव्यानि जगृहुर्हरिपुंगवाः ३१ तस्माद्यज्ञायतनात्पुष्पाणिसुरभी
णिच आनिन्युर्वानरागत्वासुग्रीवप्रियकारणात् ३२ तंतुसर्वेहरिवराःपृथिव्यांसर्ववानरान् संचोदयित्वात्वरितंयूथानांजग्मुर
ग्रतः ३३ तेतुतेनमुहूर्तेनकपयःशीघ्रचारिणः किष्किंधांत्वरयाप्राप्ताःसुग्रीवोयत्रवानरः ३४ तेगृहीत्वौषधीःसर्वाःफलमूलं
चवानराः तंप्रतिग्राहयामासुर्वचनंचेदमब्रुवन् ३५ सर्वेपरिसृताःशैलाःसरितश्चवनानिच पृथिव्यांवानराःसर्वेशासनादुप
यांतिते ३६ एवंश्रुत्वाततोहृष्टःसुग्रीवःप्लवगाधिपः प्रतिजग्राहचप्रीतस्तेषांसर्वमुपायनं ३७ इत्यार्षे०वा०कि०सप्त
त्रिंशःसर्गः ३७ छ छ प्रतिगृह्यचतत्सर्वमुपायनमुपाहृतं वानरान्सांत्वयित्वाचसर्वानेवव्यसर्जयत् १ विसर्जयित्वासह
रीन्सहस्रान्कृतकर्मणः मेनेकृतार्थमात्मानंराघवंचमहाबलं २ सलक्ष्मणोभीमबलंसर्ववानरसत्तमं अब्रवीत्प्रश्रितंवा
क्यंसुग्रीवंसंप्रहर्षयन् ३ किष्किंधायाविनिष्क्रामोयदितेसौम्यरोचते तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यसुभाषितं ४ सुग्रीवः
परमप्रीतोवाक्यमेतदुवाचह एवंभवतुगच्छामस्थेयंत्वच्छासनेमया ५ तमेवमुक्त्वासुग्रीवोलक्ष्मणंशुभलक्षणं विस
र्जयामासतदातारायाश्चैवयोषितः ६ एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवःसमुदाहरत् तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहरयःशीघ्रमाययुः ७
बद्धांजलिपुटाःसर्वेयेस्युःस्त्रीदर्शनक्षमाः तानुवाचततःप्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः ८ उपस्थापयतक्षिप्रंशिबिकांममवा
नराः श्रुत्वातुवचनंतस्यहरयःशीघ्रविक्रमाः ९ समुपस्थापयामासुःशिबिकांप्रियदर्शनां तामुपस्थापितांदृष्ट्वाशिबिकांवान
राधिपः १० लक्ष्मणारुह्यतांशीघ्रमितिसौमित्रिमब्रवीत् इत्युक्त्वाकांचनंयानंसुग्रीवःसूर्यसन्निभं ११ बहुभिर्हरिभिर्युक्त
मारुरोहसलक्ष्मणः पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि १२ शुक्लैश्चवालव्यजनैर्धूयमानैःसमंततः शंखभेरीनिनादैश्चबंदि
भिश्चाभिनंदितः १३

निष्क्रामइतिप्रार्थनेलोट् ४ स्थेयं तत्त्व हातव्यमित्यर्थः ५ ६ एहि एतेत्यर्थः ७ स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेपि राजदर्शनक्षमाअत्यासाइतियावत् ८
९ १० ११ हरिभिर्वाहकैःसलक्ष्मणइत्यनेनैकवाहनारोहणात्सख्यातिशयःसूचितः १२ १३ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ १५ १६ वानराश्चतथाऽभवन्कृतांजलिपुटाअभवन्नित्यर्थः आल्हादकत्वात्तयकोपमानदुपमेयंवानराणांमहत्सैन्यम् १७ १८ १९ २० २१ वृ
क्षाग्रे सुप्तःपतितःसन्यथा प्रतिबुध्यते तथा कामपरोराज्यभ्रष्टःसन्प्रतिबुध्यतइत्यर्थः २२ त्रिवर्गोधर्मार्थकामलक्षणस्तस्य तत्फलस्यच यथाकालंभो
क्ता २३ संचिंत्यतां सीतान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिपूर्त्युपायश्चिंत्यतामित्यर्थः २४ २५ हेदेव तवप्रसादात्तव भ्रातुःप्रसादाच्चेत्यर्थः पुरुषाणांमध्ये सए

निर्ययौप्राप्यसुग्रीवोराज्यश्रियमनुत्तमाम् सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिःशस्त्रपाणिभिः १४ परिकीर्णोययौतत्रयत्ररामोव्यव-
स्थितः सतंदेशमनुप्राप्यश्रेष्ठंरामनिषेवितम् १५ अवातरन्महातेजाःशिबिकायाःसलक्ष्मणः आसाद्यचततोरामंकृतां-
जलिपुटोभवत् १६ कृतांजलौस्थितेतस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा तटाकमिवतंदृष्ट्वारामःकुड्मलपंकजम् १७ वानराणांम
हत्सैन्यंसुग्रीवेप्रीतिमानभूत् पादयोःपतितंमूर्ध्नातमुत्थाप्यहरीश्वरं १८ प्रेम्णाचबहुमानाच्चराघवःपरिषस्वजे परिष्वज्य
चधर्मात्मानिषीदेतिततोऽब्रवीत् निषण्णंतंततोदृष्ट्वाक्षितौरामोऽब्रवीत्ततः धर्ममर्थंचकामंचकालेयस्तुनिषेवते २० विभ-
ज्यसततंवीरसराजाहरिसत्तम हित्वाधर्मंतथार्थंचकामंयस्तुनिषेवते २१ सवृक्षाग्रेयथासुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते अमित्रा
णांवधेयुक्तोमित्राणांसंग्रहेरतः २२ त्रिवर्गफलभोक्ताचराजाधर्मेणयुज्यते उद्योगसमयस्त्वेषप्राप्तःशत्रुनिषूदन २३ संचिं-
त्यतांहिपिंगेशहरिभिःसहमंत्रिभिः एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामंवचनमब्रवीत् २४ प्रनष्टाश्रीश्चकीर्तिश्चकपिराज्यंचशाश्वतं
त्वत्प्रसादान्महाबाहोपुनःप्राप्तमिदंत्वया २५ तवदेवप्रसादाच्चभ्रातुश्चजयतांवर कृतंनप्रतिकुर्याद्यःपुरुषाणांहिदूषकः २६
एतेवानरमुख्याश्चशतशःशत्रुसूदन प्राप्ताश्चादायबलिनःपृथिव्यांसर्ववानरान् २७ ऋक्षाश्चवानराःशूरागोलांगूलाश्चराघव
कांतारवनदुर्गाणामभिज्ञाघोरदर्शनाः २८ देवगंधर्वपुत्राश्चवानराःकामरूपिणः स्वैःस्वैःपरिवृताःसैन्यैर्वर्ततेपथिराघव
२९ शतैःशतसहस्रैश्चवर्ततेकोटिभिस्तथा अयुतैश्चावृतावीरशंकुभिश्चपरंतप ३० अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांत्यैश्चवानराः
समुद्राश्चापरार्धाश्चहरयोहरियूथपाः ३१ आगमिष्यंतितेराजन्महेंद्रसमविक्रमाः मेघपर्वतसंकाशामेरुविंध्यकृतालयाः ३२
तेत्वामभिगमिष्यंतिराक्षसंयोद्धुमाहवे निहत्यरावणंयुद्धेह्यानयिष्यंतिमैथिलीम् ३३

वदूषकोधर्मनाशकइत्यर्थः २६ आदाय आहू
य २७ २८ २९ शतैरित्यादौकेचिदित्यध्याहारः परिवृताइत्यर्थकमावृताइतिच सर्वत्र योज्यं शतसहस्रं लक्षंलक्षशतंकोटिः दशसहस्रमयुतं कोटिलक्षं
शंकुः ३० शंकुसहस्रमर्बुदं अर्बुदाद्दशगुणं मध्यं तस्माद्दशगुणोंत्यः ततोविंशतिगुणः समुद्रः ततस्त्रिंशद्गुणः परार्धस्तेनासंख्यत्वमुक्तं ३१ ३२ ये आनयि-
ष्यंतिते त्वामभिगमिष्यंतीत्यन्वयः ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः ३४ भोगमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰आ॰ कि॰ अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ७ ७ ७
इत्वीति १ उपकर्तृत्वं तवसहजधर्मएवेतिभगवान्सुग्रीवं स्तौति यदीति वर्षनइतियत्तन्नचित्रंस्वाभाविकत्वादितिशेषः २ निर्मलां रविकिरणजतापर
हितां त्वद्विधः सात्विकोमित्राणांप्रत्युपकारेण प्रीतिंकुर्यात् इतियत्तदपि नचित्रम् ३ एवंत्वयि मित्रप्रत्युपकारार्थं सेनामेलनं यत्तन्नचित्रं हेसौम्य शो
भनं भद्रंजातं ४ संख्ये युद्धे ५ यथापौलोमीपितरं वंचयित्वा कृतानुमतिकंकृत्वा शचीं योनुल्हादोजहारात्मविनाशाय इंद्रस्तत्पितरं अनुमंतारं हर्तारं

ततः समुद्योगमवेक्ष्यवीर्यवान् हरिप्रवीरस्यनिदेशवर्तिनः बभूवहर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ३४ इ
त्यार्षेश्रीम॰ वा॰ आ॰ कि॰ अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ७ ७ इतिब्रुवाणंसुग्रीवंरामोधर्मभृतांवरः बाहुभ्यांसपरिष्वज्यप्र
त्युवाचकृतांजलिम् १ यदिंद्रोवर्षतेवर्षंनतच्चित्रंभविष्यति आदित्योसौसहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरंनभः २ चंद्रमारजनींकुर्या-
त्प्रभयासौम्यनिर्मलां त्वद्विधोवापिमित्राणांप्रीतिंकुर्यात्परंतप ३ एवंत्वयिनतच्चित्रंभवेद्यत्सौम्यशोभनम् जानाम्यहंत्वांसुग्री
वसततंप्रियवादिनं ४ त्वत्सनाथः सखेसंख्येजेतास्मिसकलानरीन् त्वमेवमेसुहृन्मित्रंसहायंकर्तुमर्हसि ५ जहारात्मविनाशा
यमैथिलींराक्षसाधमः वंचयित्वातुपौलोमीमनुल्हादोयथाशचीम् ६ नचिरात्तंवधिष्यामिरावणंनिशितैःशरैः पौलोम्याःपितरं
दृप्तंशतक्रतुरिवारिहा ७ एतस्मिन्नंतरेचैवरजःसमभिवर्तत उष्णांतीव्रंसहस्रांशोश्छादयद्गगनेप्रभाम् ८ दिशःपर्याकुलाश्चा
संस्तमसातेनदूषिताः चचालचमहीसर्वासशैलवनकानना ९ ततोनगेंद्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः कृत्स्नासंच्छादिताभूमि-
रसंख्येयैःप्लवंगमैः १० निमेषांतरमात्रेणततस्तैर्हरियूथपैः कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ११ नादेयैःपार्वतेयैश्चसामुद्रै-
श्चमहाबलैः हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्चवनवासिभिः १२ तरुणादित्यवर्णैश्चशशिगौरैश्चवानरैः पद्मकेसरवर्णैश्चश्वेतैर्हेमकृ
तालयैः १३ कोटीसहस्रैर्दशभिःश्रीमान्परिवृतस्तदा वीरःशतबलिर्नामवानरःप्रत्यदृश्यत १४ ततःकांचनशैलाभस्ताराया
वीर्यवान्पिता अनेकैर्बहुसाहस्रैःकोटिभिःप्रत्यदृश्यत १५ तथापरेणकोटीनांसहस्रेणसमन्वितः पितारुमायाःसंप्राप्तःसुग्री
वश्वशुरोविभुः १६ पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठःसर्ववानरसत्तमः १७

चानुल्हादंहत्वा शचींप्रत्यानीतवानिति
पुराणगाथा एवंयआत्मविनाशाय मैथिलीं जहार मारीचेन मां वंचयित्वा तंनचिरात्छीघ्रं अरिहा इंद्रइववधिष्यामि पौलोम्याःपितरमित्यनेन रावणकृतोजान ५०
क्यतिक्रमाभावःसूचितः ६ ७ अभिवर्तत अभ्यवर्तत ८ ९ १० उक्तमेवप्रपंचयति निमेषेति ११ वनवासिभिः उक्ततालादिवनवासिभिः १२ हेमा हेमाचलः
१३ १४ तारापिता सुषेणः १५ रुमापिता तारः १६ १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ गोलांगूलोवानराण्वांनरजातिः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ताराद्युतिर्नक्षत्रप्रभः अयंरुमापितुरन्यस्तारः

अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणांसमन्वितः पिताहनुमतःश्रीमान्केसरीप्रत्यदृश्यत १८ गोलांगूलमहाराजोगवाक्षोभीमविक्रमः वृ
तःकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यत १९ ऋक्षाणांभीमवेगानांधूम्रःशत्रुनिबर्हणः वृतःकोटिसहस्राभ्यांद्वाभ्यांसमभिवर्तत २० म
हाबलनिभैर्घोरैःपनसोनामयूथपः आजगाममहावीर्यस्तिसृभिःकोटिभिर्वृतः २१ नीलांजनचयाकारोनीलोनामैषयूथपः अ
दृश्यतमहाकायःकोटिभिर्दशभिर्वृतः २२ ततःकांचनशैलाभोगवयोनामयूथपः आजगाममहावीर्यःकोटिभिःपंचभिर्वृतः २३ द
रीमुखश्चबलवान्यूथपोभ्याययौतदा वृतःकोटिसहस्रेणसुग्रीवंसमुपस्थितः २४ मैंदश्चद्विविदश्चोभावश्विपुत्रौमहाबलौ को
टिकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यताम् २५ गजश्चबलवान्वीरस्तिसृभिःकोटिभिर्वृतः ऋक्षराजोमहातेजाजांबवान्नामनामतः २६
कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तःसुग्रीवस्यवशेस्थितः रुमणोनामतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्वृतः २७ आगतोबलवांस्तूर्णंकोटीशतसमावृतः त
तःकोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच २८ पृष्ठतोनुगतःप्राप्तोहरिभिर्गंधमादनः ततःपद्मसहस्रेणवृतःशंखशतेनच २९ युवरा
जोंगदःप्राप्तःपितुस्तुल्यपराक्रमः ततस्ताराद्युतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः ३० पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतःपर्यदृश्यत इंद्रजा
नुःकपिर्वीरोयूथपःप्रत्यदृश्यत ३१ एकादशानांकोटीनामीश्वरस्तैश्चसंवृतः ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः ३ अ
युतेनवृतश्चैवसहस्रेणशतेनच ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः ३३ प्रत्यदृश्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिवृतोबली कैलासशि
खराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ३४ वृतःकोटिसहस्रेणहनुमान्प्रत्यदृश्यत नलश्चापिमहावीर्यःसंवृतोद्रुमवासिभिः ३५ कोटीशते-
नसंप्राप्तःसहस्रेणशतेनच ततोदरीमुखःश्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः ३६ संप्राप्तोभिनदंस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः शरभःकुमुदो
वन्हिर्वानरोरंभएवच ३७ एतेचान्येचबहवोवानराःकामरूपिणः आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच ३८ यूथपाःसमनुप्रा-
प्तायेषांसंख्यानविद्यते आगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यांसर्ववानराः ३९ आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः अभ्यवर्तंतसुग्रीवंसू-
र्यमभ्रगणाइव ४० कुर्वाणाबहुशब्दांश्चप्रकृष्टाबाहुशालिनः शिरोभिर्वानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयन् ४१ अपरेवानरश्रेष्ठाः
संगम्यचयथोदितं सुग्रीवेणसमागम्यस्थिताःप्रांजलयस्तदा ४२

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० शिरोभि
र्न्यवेदयन्बहुसंमर्दात् दूरेस्थित्वा नमस्कारेणैवात्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः ४१ अपरे संगम्य समीपदेशंप्राप्य यथोचितं निवेद्य जग्मुः अपरे हनूमदंगदादयः समा
गम्य निकटमागत्य स्थिताः ४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मज्ञोराजधर्मज्ञः रामाभिमुखंप्रांजलिः स्थितोभूत्वा सर्वान्यूथपतीन्निवेदयित्वा यूथपानब्रवीत् ४३ भोवानरेंद्राः पर्वतादिषु यथासुखं स्वानिबलानिनिवेद
यित्वा तेषुयोबलज्ञः बलतत्वज्ञः प्रतिपत्तुंकआगतः कोनागतइतिज्ञातुमीष्टे ईशोभवेत् लिङर्थेलट् ४४ इतिरामाभि·वा·कि· एकोनचत्वारिंशः सर्गः
३९ ॥ ॥ अथेति विनिविष्टाश्चेतिस्वस्वसेनानिवेशइतिशेषः निवेशिताइत्यर्थः मद्विषयवासिनः ममविषयेवानरराज्येवासिनः २ बहुविक्रांतैर्बहु-

सुग्रीवस्त्वरितोरामेसर्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा निवेदयित्वाधर्मज्ञःस्थितःप्रांजलिरब्रवीत् ४३ यथासुखंपर्वतनिर्झरेषुवनेषुसर्वेषु
चवानरेंद्राः निवेशयित्वाविधिवद्बलानिबलंबलज्ञःप्रतिपत्तुमीष्टे ४४ इत्यार्षेश्री·वा·आ·कि·एकोनचत्वारिंशःसर्गः३९ ॥
अथराजासमृद्धार्थः सुग्रीवःप्लवगेश्वरः उवाचनरशार्दूलंरामंपरबलार्दनम् १ आगताविनिविष्टाश्चबलिनःकामचारिणः वानरें-
द्रामहेंद्राभायेमद्विषयवासिनः २ तइमेबहुविक्रांतैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः आगतावानराघोरादैत्यदानवसन्निभाः ३ ख्यातकर्मा
पदानाश्चबलवंतोजितक्लमाः पराक्रमेषुविख्याताव्यवसायेषुचोत्तमाः ४ पृथिव्यंबुचरारामनानानगनिवासिनः कोट्योघाश्च-
इमेप्राप्तावानरास्तवकिंकराः ५ निदेशवर्तिनःसर्वेसर्वेगुरुहितेस्थिताः अभिप्रेतमनुष्ठातुंतवशक्ष्यंत्यरिंदम ६ तइमेबहुसाहस्रै-
रनेकैर्बहुविक्रमैः आगतावानराघोरादैत्यदानवसन्निभाः ७ यन्मन्यसेनरव्याघ्रप्राप्तकालंतदुच्यताम् त्वत्सैन्यंत्वद्वशेयुक्तमाज्ञा
पयितुमर्हसि काममेवमिदंकार्यंविदितंममतत्वतः तथापितुयथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ९ तथाब्रुवाणंसुग्रीवंरामोदशरथात्म-
जः बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यइदंवचनमब्रवीत् १० ज्ञायतांसौम्यवैदेहीयदिजीवतिवानवा सचदेशोमहाप्राज्ञयस्मिन्वसतिरावणः
११ अधिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच प्राप्तकालंविधास्यामितस्मिन्कालेसहत्वया १२ नाहमस्मिन्प्रभुःकार्येवानरेंद्रनल
क्ष्मणः त्वमस्यहेतुःकार्यस्यप्रभुश्चप्लवगेश्वर १३ त्वमेवाज्ञापयविभोमम कार्यविनिश्चयम् त्वंहिजानासिमेकार्यंममवीर
नसंशयः १४ सुहृद्द्वितीयोविक्रांतःप्राज्ञःकालविशेषवित् भवानस्मद्धितेयुक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः १५ एवमुक्तस्तु
सुग्रीवोविनतंनामयूथपं अब्रवीद्रामसान्निध्येलक्ष्मणस्यचधीमतः १६

युद्धस्थलेषु कृतपराक्रमैः अतएवभीमविक्रमैः स्वयूथैःस
हेतिशेषः ३ ख्यातम् कर्मणि युद्धे अपदानं शौर्यम् येषाम् ४ अंबुचराः समुद्रमध्यद्वीपचराः कोट्योघाइति असंख्यत्वोपलक्षणम् ५ गुरुहिते स्वा
मिहिते तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ष्यंति समर्थाइत्यर्थः ६ अनेकैः सहेतिशेषः ७ प्राप्तकालं कालोचितं तदुच्यतां सन्नियोगःकार्यइत्यर्थः नन्विदंत्वत्सैन्यं
नसन्नियोज्यतामर्हति तत्राह त्वत्सैन्यमिति ८ इदंकार्यं सीतान्वेषणरूपं ९ १० ११ तस्मिन्काले वृत्तांतावगत्यनंतरकाले १२ अस्मिन्कार्ये वानर प्रेषणरूपे-
अस्यकार्यस्येति सिद्धेरितिशेषः १३ ममकार्यविनिश्चयं ज्ञात्वेतिशेषः हेवीर त्वंमम सुहृदित्यन्वयः १४ द्वितीयः सुहृल्लक्ष्मणापेक्षया १५ १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोमसूर्यनिभैस्तत्सदृशकांतिभिः १७ नयोनीतिः विज्ञः तज्ज्ञस्त्वमितिशेषः १८ निलयं रावणस्यनिलयस्थानं यद्वा चतुर्दिक्षु रावणवासस्थानमनेन सूचितं १९ मार्गध्वमितिसामान्यतोनियोगः विशेषेणाह नदीमित्यादि द्वितीयांतानांप्राप्येतिशेषः २० कालिंदीं यमुनां यामुनोगिरिः २१ महीकालमह्यौ नद्यौ अथप्राच्यदेशानाह ब्रह्ममालानिति हिमवद्विंध्यमध्यवर्तिआर्यावर्तापेक्षया प्राच्यादिविभागोत्रविवक्षितइत्याहुः २२ कोशकाराणांभूमिं कौशेयकतंतूत्पादकजंतूत्पत्तिस्थानभूतांभूमिं रजताकरां रजतखनिं २३ एतानि प्राप्य एतत्पूर्वोक्तं सर्वं सर्वावयवं विचेतव्यं तत्रकिंविचेतव्यं तत्राह रामस्यदयितामिति २४ समुद्रमवगाढान्समुद्रांतर्गतान् पत्तनानि समुद्रद्वीपवर्तीनि आलयाग्रामाः २५ कर्णप्रावरणाः प्रावरणवत्स्थूलकर्णाः

शैलाभंमेघनिर्घोषमूर्जितंप्लवगेश्वरं सोमसूर्यनिभैःसार्धंवानरैर्वानरोत्तम १७ देशकालनयैर्युक्तोविज्ञःकार्यविनिश्चये वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनां १८ अधिगच्छदिशंपूर्वांसशैलवनकाननां तत्रसीतांचवैदेहींनिलयंरावणस्यच १९ मार्गध्वंगिरिदुर्गेषुवनेषुचनदीषुच नदींभागीरथींरम्यांसरयूंकौशिकींतथा २० कालिंदींयमुनांरम्यांयामुनंचमहागिरिं सरस्वतींचसिंधुंचशोणंमणिनिभोदकं २१ महींकालमहींचापिशैलकाननशोभितां ब्रह्ममालान्विदेहांश्चमालवान्काशिकोसलान् २२ मागधांश्चमहाग्रामान्पुंड्रांस्त्वंगांस्तथैवच भूमिंचकोशकाराणांभूमिंचरजताकरां २३ सर्वंचतद्विचेतव्यंमृगयद्भिस्ततस्ततः रामस्यदयितांभार्यांसीतांदशरथस्नुषां २४ समुद्रमवगाढांश्चपर्वतान्पत्तनानिच मंदरस्यचयेकोटिंसंश्रिताःकेचिदालयाः २५ कर्णप्रावरणाश्चैवतथाचाप्योष्ठकर्णकाः घोरलोहमुखाश्चैकजवनाश्चैकपादकाः २६ अक्षयाबलवंतश्चतथैवपुरुषादकाः किरातास्तीक्ष्णचूडाश्चहेमाभाःप्रियदर्शनाः २७ आममीनाशनाश्चापिकिराताद्वीपवासिनः अंतर्जलचराघोरानरव्याघ्राइतिस्मृताः २८ एतेषामाश्रयाःसर्वेविचेयाःकाननौकसः गिरिभिर्येचगम्यंतेप्लवनेनप्लवेनच २९ यत्नवंतोयवद्वीपंसप्तराज्योपशोभितं सुवर्णरूप्यकद्वीपंसुवर्णकरमंडितं ३० यवद्वीपमतिक्रम्यशिशिरोनामपर्वतः दिवंस्पृशतिशृंगेणदेवदानवसेवितः ३१

वणपुटाः ओष्ठकर्णकाः ओष्ठपर्यंतकर्णाः लोहमुखाः लोहवत्कठिनकृष्णमुखाः एकपादकाः एकपादकाःसन्तोजवनाः वेगगतयः २६ अक्षयाः अक्षयसत्ताकाः एतेउक्ताःपुरुषाः तथैवपुरुषादकारक्षोभेदाः तीक्ष्णासूच्यग्रसदृशानेकाग्रवती चूडा केशपाशोयेषां २७ आममीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अधःप्रदेशे नराकाराएवसंतउपरिभागे व्याघ्राकाराअतएवघोराः २८ काननौकसइतिसंबोधनं गिरिभिर्येचगम्यंते गिरीनाक्रम्य येदेशाद्वीपाश्चगम्यंते येच प्लवनेनकूर्दनेन गम्यंते येचप्लवेनोडुपेन गम्यंते तेचविचेयाइत्यन्वयः २९ ततःपरंयत्नवंतोभूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं रूप्यकद्वीपं विचेतव्यमितिशेषः सुवर्णकरमंडितमिति सुवर्णं कुर्वंति ये तैः शोभितं ३० ततःपरं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्य शिशिरनामा पर्वतोस्ति ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेषांउक्तद्वीपानां ३२ ततः समुद्रस्य पारं गत्वा रक्तवर्णजलं अतएव शोणाख्यं नदं प्राप्य ३३ तस्य तीर्थेषवतारप्रदेशेषु ३४ बहुनिष्कुटाः बहूपवनप्रदेशाः द
रीमंतः दरीयुक्ताः ३५ समुद्रद्वीपानुक्तदेशात्परिवर्तीक्षुसमुद्रद्वीपान् उर्मिमंतमतएव क्रोशंतं महाघोषं ३६ तत्र इक्षुसमुद्रे समनुज्ञाताः समनुज्ञानच्छाया
ग्राहकग्रहणसामर्थ्यादिमंतः छायागृहीतप्राणिभक्षणानुमानिकाश्च ३७ इक्षुरसस्यापि श्यामत्वात्तदुदधेः कालमेघप्रतिमत्वं तीर्थेन उपायेनाभिगम्य प्राप्य
३८ ततइक्षुसागरात् परतः रक्तजलं रक्तवर्णजलं अतएव लोहिताख्यं कूटशाल्मली शाल्मलीद्वीपत्वप्रयोजकवृक्षं जंबूद्वीपे जंबुवत् ३९ तत्र कूटशाल्म-
लीसमीपे ४० शैलशृंगेषु क्रूरासमुद्रांतर्वर्तिशैलशृंगेषु लंबंते अधोमुखाइतिशेषः ४१ सूर्यस्योदयनंप्रति सूर्योदयंप्राप्योर्ध्वमुखाः सूर्येण युध्यमानाः

एतेषांगिरिदुर्गेषुप्रपातेषुवनेषुच मार्गध्वंसहिताःसर्वेरामपत्नींयशस्विनीं ३२ ततोरक्तजलंप्राप्यशोणाख्यंशीघ्रवाहिनं गत्वा
पारंसमुद्रस्यसिद्धचारणसेवितं ३३ तस्यतीर्थेषुरम्येषुविचित्रेषुवनेषुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ३४ पर्वत-
प्रभवानद्यःसुभीमबहुनिष्कुटाः मार्गितव्यादरीमंतःपर्वताश्चवनानिच ३५ ततःसमुद्रद्वीपांश्चसुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ऊर्मि
मंतंमहारौद्रंक्रोशंतमनिलोद्धतम् ३६ तत्रासुरामहाकायाश्छायांगृह्णंतिनित्यशः ब्रह्मणासमनुज्ञातादीर्घकालंबुभुक्षिताः ३७
तंकालमेघप्रतिमंमहोरगनिषेवितं अभिगम्यमहानादंतीर्थेनैवमहोदधिं ३८ ततोरक्तजलंभीमंलोहितंनामसागरम् गत्वा
प्रेक्ष्यथतांचैवबृहतींकूटशाल्मलीम् ३९ गृहंचवैनतेयस्यनानारत्नविभूषितं तत्रकैलाससंकाशंविहितंविश्वकर्मणा ४०
तत्रशैलनिभाभीमामंदेहानामराक्षसाः शैलशृंगेषुलंबंतेनानारूपाभयावहाः ४१ तेपतंतिजलेनित्यंसूर्यस्योदयनंप्रति अ
भितप्तास्मसूर्येणलंबंतेस्मपुनःपुनः ४२ निहताब्रह्मतेजोभिरहन्यहनिराक्षसाः ततःपांडुरमेघाभंक्षीरोदंनामसागरं ४३
गत्वाद्रक्ष्यथदुर्धर्षामुक्ताहारमिवोर्मिभिः तस्यमध्येमहान्श्वेतोऋषभोनामपर्वतः ४४ छ छ छ छ छ

सूर्येणाभितप्ताः तन्मंडलब्रह्मतेजोभितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनित्रैवर्णिकप्रवर्तितैः ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताःसंतः क्षारोदजले पतंति ततः पुनरुज्जी
विताः लंबंतेस्म शैलशृंगेष्विति शेषः अत्रकतकस्ततः शैलशृंगेषुलंबंतइत्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तं तानिरक्षांसिमंदेहारुणे द्वीपेप्रक्षिपंतीति श्रुतो अ
रुणद्वीपे तत्प्रक्षेपोक्तेरत्रारुणद्वीपप्रसंगाभावात्प्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनाच्चेत्याहुः ततःपांडुरेति अत्र क्षाराक्षीरोदयोर्मध्ये सर्पिर्दधिसमुद्रयोर्विवेच
नानुक्तिस्तत्रविचेतव्यदुर्गस्थलाभावादितिकतकः अनुक्तमपि तदुभयविवेचनमर्थतोवगंतव्यमितितीर्थः ४२ ४३ मुक्ताहारमिव ऊर्मिभि ५२
स्तद्वंतमिवेत्यर्थः ४४ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरश्च नाम्ना सुदर्शनमित्यन्वयः ४५ नामशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः ४६ नलिनीमुक्तं सुदर्शनं सरइत्यर्थः ४७ जलोदं शुद्धजलरूपोदकं तत्र जलसमुद्रे त
त्कोपजं और्वब्रह्मर्षिकोपजं हयमुखं वडवामुखं तेजोब्रह्मणा कृतमस्ति ४८ अस्याद्भुतं महावेगं सचराचरं सर्वं जगद्युगांते ओदनं वदंति अनेन त
स्य ब्रह्मरूपता सूचिता तद्वडवामुखं दृष्ट्वा तत्र पतनभीत्या विक्रोशतां असमर्थानां चासमर्थानामपि सागरौकसां भूतानां योनादोभूत्सश्रूयते स्वादू
दस्य शुद्धोदकस्य समुद्रस्य उत्तरेतीरइतिपांक्तःपाठः ४९ ५० चंद्रप्रतीकाशं श्वेतवर्णं ५१ ५२ त्रिशिराः शिरःप्रदेशवर्तित्रिस्कंधवान् सवेदिकः

दिव्यगंधैःकुसुमितैराचितैश्चनगैर्वृतः सरश्चराजतैःपद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ४५ नाम्नासुदर्शनंनामराजहंसैःसमाकुलं विबु
धाश्चारणायक्षाःकिन्नराश्चाप्सरोगणाः ४६ हृष्टाःसमधिगच्छंतिनलिनींतांरिरंसवः क्षीरोदंसमतिक्रम्यततोद्रक्ष्यथवानराः ४७
जलोदसागरंशीघ्रंसर्वभूतभयापहं तत्रतत्कोपजंतेजःकृतंहयमुखंमहत् ४८ अस्याहुस्तंमहावेगमोदनंसचराचरं तत्रविक्रोशतां
नादोभूतानांसागरौकसां श्रूयतेचासमर्थानांदृष्ट्वाभूद्वडवामुखं ४९ स्वादूदस्योत्तरेतीरेयोजनानित्रयोदश जातरूपशिलोना
मकनकप्रभः ५० तत्रचंद्रप्रतीकाशंपन्नगंधरणीधरं पद्मपत्रविशालाक्षंततोद्रक्ष्यथवानराः ५१ आसीनंपर्वतस्या
ग्रेसर्वदेवनमस्कृतं सहस्रशिरसंदेवमनंतंनीलवाससं ५२ त्रिशिराःकांचनःकेतुस्तालस्तस्यमहात्मनः स्थापितःपर्वतस्या
ग्रेविराजतिसवेदिकः ५३ पूर्वस्यांदिशिनिर्माणंकृतंतत्त्रिदशेश्वरैः ततःपरंहेममयःश्रीमानुदयपर्वतः ५४ तस्यकोटिर्दि
वस्पृष्ट्वाशतयोजनमायता जातरूपमयीदिव्याविराजतिसवेदिका ५५ सालैस्तालैस्तमालैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः जातरू
पमयैर्दिव्यैःशोभतेसूर्यसन्निभैः ५६ तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनं शृंगंसौमनसंनामजातरूपमयंध्रुवम् ५७ त
त्रपूर्वंपदंकृत्वापुराविष्णुस्त्रिविक्रमे द्वितीयंशिखरेमेरोश्चकारपुरुषोत्तम ५८ उत्तरेणपरिक्रम्यजंबूद्वीपंदिवाकरः
दृश्योभवतिभूयिष्ठंशिखरंतन्महोच्छ्रयं ५९ छ छ छ छ छ छ छ

आधारवेदिबंधसहितः ५३ अयमेवतालः पूर्वस्यांदिशि पूर्वदिग्व्यवस्थायानिर्माणं कृतं अभिज्ञाशंकुवत् प्रमाणनिर्माणंकृतमित्यर्थः ५४ कोटिः
शिखरं सवेदिका साधारपर्वता ५५ ५६ तत्र शतयोजनदीर्घे उदयगिरिशिखरे ५७ तत्र सौमनसेशृंगे त्रिविक्रमे त्रिभिःपदैस्त्रिलो
क्याआक्रमणप्रस्तावे प्रथमं पदं तत्र कृत्वा द्वितीयं पदं मेरोः शिखरे चकार ५८ अस्तानंतरमुत्तरेण जंबूद्वीपं परिक्रम्यतन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसा
ख्यं प्राप्य स्थितोदिवाकरःजंबूद्वीपवर्तिनां भूयिष्ठं दृश्योभवति सौमनसेशिखरेइत्यर्थः इदं सत्ययुगाभिप्रायं त्रेतायां क्षीरसागरमध्यगस्य द्वापरे सुरोदमध्यगस्य
कलौलंकामध्यगस्य जंबूद्वीपस्यमनुष्यदृश्यतायाअन्यत्रोक्तत्वात् ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६० यस्य पुरःपुरस्तात्समीपेएव अयंप्रागुक्तसुदर्शनसरश्चिन्होद्वीपः प्रकाशते तस्मिन्सौमनसशिखरे भगवत्सूर्यउदिते सर्वप्राणभृतां प्राणिनां तेजः तेजःसंबंधोभवति चक्षुश्च प्रकाशते ६१ ६२ कांचनशैलस्य सूर्यस्य तेजसाविष्टा समाक्रांता पूर्वसंध्या उदयावच्छिन्ना पूर्वादिक् रक्तासती प्रकाशते ६३ तदेवाह पूर्वमिति चोहेतौ यतोभुवनस्य प्रकाशनहेतोः सूर्यस्योदयनमवेक्ष्य पूर्वं प्रथमं पृथिव्याएतद्द्वारं ऊर्ध्वस्थानां पृथिवीमवे

तत्रवैखानसानामवालखिल्यामहर्षयः प्रकाशमानादृश्यंतेसूर्यवर्णास्तपस्विनः ६० अयंसुदर्शनोद्वीपःपुरोयस्यप्रकाशते त स्मिंस्तेजश्चचक्षुश्चसर्वप्राणभृतामपि ६१ शैलस्यतस्यपृष्ठेषुकंदरेषुवनेषुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ६२ कांचनस्यचशैलस्यसूर्यस्यचमहात्मनः आविष्टातेजसासंध्यापूर्वारक्ताप्रकाशते ६३ पूर्वमेतत्कृतंद्वारं पृथिव्याभुवनस्यच सूर्यस्योदयनंचैवपूर्वाह्येषादिगुच्यते ६४ तस्यशैलस्यपृष्ठेषुनिर्झरेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ६५ ततःपरमगम्यास्यादिक्पूर्वात्रिदशावृता रहिताचंद्रसूर्याभ्यामदृश्यातमसावृता ६६ शैलेषुतेषुसर्वेषुकंदरेषुनदीषुच येचनोक्तामयोद्देशाविचेयातेषुजानकी ६७ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ६८ अभिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच मासेपूर्णेनिवर्तध्वमुदयंप्राप्यपर्वतं ६९ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम सिद्धार्थाःसन्निवर्तध्वमधिगम्यचमैथिलीं ७० महेंद्रकांतावनखंडमंडितांदिशंचरित्वानिपुणेनवानराः अवाप्यसीतां रघुवंशजप्रियांततोनिवृत्ताःसुखिनोभविष्यथ ७१ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ कि॰ चत्वारिंशःसर्गः ४० ॥७॥ ततःप्रस्था प्यसुग्रीवस्तन्महद्वानरंबलं दक्षिणांप्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १ नीलमग्निसुतंचैवहनूमंतंचवानरं पितामह सुतंचैवजांबवंतंमहौजसं २ सुहोत्रंचशरारिंचशरगुल्मंतथैवच गजंगवाक्षंगवयंसुषेणंवृषभंतथा ३ मैंदंचद्वि विदंचैवसुषेणंगंधमादनं उल्कामुखमनंगंचहुताशनसुतावुभौ ४

शस्य द्वारं पृथ्वीस्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारमेतदुदयगिरिरूपंकृतमतएषापूर्वादिगुच्यते अन्येतु एतद्द्वारमेत द्दिग्वर्तिमहद्भूविवरंसृष्टं ब्रह्मणा तस्मादेषापूर्वादिगुच्यते ६४ तस्य शैलस्य उदयशैलस्य ६५ ततःपरं उदयाद्रेःपुरस्तात्त्रिदशावृता तद्दिगधिष्ठात्रींद्रादित्रिदशाधिष्ठिता उदयाच लात्परमगम्यत्वेहेतुमाह रहितेति ६६ उक्तार्थोपसंहारः शैलेष्वित्यादि ६७ ६८ ६९ सिद्धार्थाः कृतान्वेषणाकृत्याः ७० ७१ संयमानः इतिरामाभि० वा॰कि॰चत्वारिंशःसर्गः ४० ततइति अभिलक्षितान्कार्यसमर्थत्वेननिर्णीतान् १ २ ३ अयंसुषेणस्ताराषितुरन्यः हुताशनसुतावित्ति अग्निवायव्यंहुताशनत्वमित्य ग्निहुताशनयोर्भेदः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशेषवित् अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ५ अग्रेसरं मुख्यं असंग्रहमितिपाठे ३ संकोचप्रमुमित्यर्थः दक्षिणांदिशमादिशत् अन्वेष्टव्यत्वेनेतिशेषः ६ तस्यां दिशि ये रुदुर्गमास्तान्समुदाहरन्नुवाच ७ अत्राप्यार्यावर्तापेक्षया दक्षिणत्वं तदाह सहस्रशिरसं सहस्रशिखरं ८ गोदावरीं विंध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरीनदीं मेखला दयोदेशभेदाः ९ ऋष्टिकानितिपाठः १० मत्स्यांश्चकलिंगांश्चतान् ११ नदींगोदावरीं दंडकारण्यवर्तिगोदावरीप्रदेशं १२ अयोमुखइति मलयस्य नामांतरं सु

अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेशविशेषवित् ५ तेषामग्रेसरंचैव बृहद्बलमथांगदं विधायहरि वीराणामादिशद्दक्षिणांदिशं ६ येकेचनसमुद्देशास्तस्यांदिशिसुदुर्गमाः कपीशःकपिमुख्यानांसतेषांसमुदाहरत् ७ सहस्रशिरसं विंध्यंनानाद्रुमलतायुतं नर्मदांचनदींरम्यांमहोरगनिषेवितां ८ ततोगोदावरींरम्यांकृष्णावेणींमहानदीं मेखलानुत्कलांश्चैवदशा र्णनगराण्यपि ९ आब्रवंतीमवंतींचसर्वमेवानुपश्यत विदर्भानृष्टिकांश्चैवरम्यान्माहिषकानपि १० तथामत्स्यकलिंगांश्चकौशि कांश्चसमंततः अन्वीक्ष्यदंडकारण्यंसपर्वतनदीगुहं ११ नदींगोदावरींचैवसर्वमेवानुपश्यत तथैवांध्रांश्चपुंड्रांश्चचोलान्पांड्यांश्च केरलान् १२ अयोमुखश्चगंतव्यःपर्वतोधातुमंडितः विचित्रशिखरःश्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः १३ सचंदनवनोद्देशोमार्गितव्यो महागिरिः ततस्तामापगांदिव्यांप्रसन्नसलिलाशयां १४ तत्रद्रक्ष्यथकावेरींविहृतामप्सरोगणैः तस्यासीनंनगस्याग्रेमलयस्यम होजसः १५ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमं ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताःप्रसन्नेनमहात्मना १६ ताम्रपर्णींग्राहजुष्टांतरिष्यथम हानदीं साचंदनवनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपवारिणी १७ कांतेवयुवतीकांतंसमुद्रमवगाहते ततोहेममयंदिव्यंमुक्तामणिविभूषि तं १८ युक्तंकवाटंपांड्यानांगताद्रक्ष्यथवानराः ततःसमुद्रमासाद्यसंप्रधार्यार्थनिश्चयं १९ अगस्त्येनांतरेतत्रसागरेविनि- वेशितः चित्रसानुनगःश्रीमान्महेंद्रःपर्वतोत्तमः २० जातरूपमयःश्रीमानवगाढोमहार्णवं नानाविधैर्नगैःफुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितं २१

चंदनवनत्वलिंगात् १३ १४ तस्यायोमुखपर्यायस्य १५ अगस्त्यमिति यद्यपि पंचवटीतउदग्भागे ऽगस्त्याश्रमः पूर्वमुक्तस्तथाप्यत्रापि बोध्यः वाल्मी केरनेकदेशेष्वाश्रमवत् समाननामान्यएवायमित्यन्ये १६ ग्राहजुष्टामित्यादि ताम्रपर्णीविशेषणं चंदनैः प्रच्छन्नानि द्वीपानिवारिच यस्याःसाप्रच्छ न्नद्वीपवारिणी प्रच्छन्नशरीरेतियावत् १७ अतएव युवती कांतेव १८ युक्तं पुरप्राकारघटितं अर्थे समुद्रतरणरूपे निश्चयं शक्ताशक्तनिश्चयं संप्रधार्यकृत्वा तत्र प्लवनसाधनभूतः पर्वतउपदिश्यते अगस्त्येनेति सागरेंतरे सागरस्यांतसंबंधिन्यंतरेअवकाशे अगस्त्येन विनिवेशितः प्रतिष्ठापितोमहेंद्रः पर्वतोत्तमोस्ति श्रीमान् सुंदरः १९ २० २१ अवगाढःप्रविष्टैकपार्श्वः २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ तंउक्तविशेषणविशिष्टं सहस्राक्षउपैतीत्यनेन महेंद्राधिष्ठितत्वात् अन्वर्थनामकत्वंमहेंद्रस्य सूचितं अपरेपारे अपारेपरतीरे अपरशब्दोविशेषवाचीपरती
रविशेषे प्रतिष्ठितइतिशेषः द्वीपइति उत्तरभागे दक्षिणे लवणसमुद्रइति तस्यद्वीपत्वं सगरखातोप्येकदेशेनोदग्भागेच समुद्रसंबद्धः २३ दीप्तः स्वर्णभूयिष्ठ
त्वात् तत्र द्वीपे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण विशेषतः एकदेशमप्यनुपेक्ष्य २४ २५ समुद्रसंबद्धत्वात्सागरोपि समुद्रत्वेन समुद्रश्च सागरत्वेन अवच्छि
यतइत्यविरोधः तस्यतु रावणस्यतु भोजनी भोक्तृशीला २६ संशयान्संशयविषयान्देशान्निःसंशयान् सम्यगन्वेषणेन कृत्वा तत्तोनष्टसंशयाः आप्तसत्वात्सत्वनिश्च

देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्चशोभितं सिद्धचारणसंघैश्चप्रकीर्णंसुमनोरमं २२ तमुपैतिसहस्राक्षःसदापर्वसुपर्वसु द्वीपस्त
स्यापरेपारेशतयोजनविस्तृतः २३ अगम्योमानुषैर्दीप्तस्तंमार्गध्वंसमंततः तत्रसर्वात्मनासीतामार्गितव्याविशेषतः २४ सहिदे
शस्तुवध्यस्यरावणस्यदुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासःसहस्राक्षसमद्युतेः २५ दक्षिणस्यसमुद्रस्यमध्येतस्यतुराक्षसी अंगार
केतिविख्याताछायामाक्षिप्यभोजनी २६ एवंनिःसंशयान्कृत्वासंशयान्नष्टसंशयाः मृगयध्वंनरेंद्रस्यपत्नीममिततेजसः २७
तमतिक्रम्यलक्ष्मीवान्समुद्रेशतयोजने गिरिःपुष्पितकोनामसिद्धचारणसेवितः २८ चंद्रसूर्यांशुसंकाशःसागरांबुसमाश्रयः भ्रा
जतेविपुलैःशृंगैरंबरंविलिखन्निव २९ तस्यैकंकांचनंशृंगंसेवतेयंदिवाकरः श्वेतंराजतमेकंचसेवतेयंनिशाकरः नतत्कृतघ्नाःपश्यंतिननृशंसाननास्तिकाः ३० प्रण-
म्यशिरसाशैलंतंविमार्गथवानराः तमतिक्रम्यदुर्धर्षंसूर्यवान्नामपर्वतः ३१ अध्वनादुर्विगाहेनयोजनानिचतुर्दश ततस्तम
प्यतिक्रम्यवैद्युतोनामपर्वतः ३२ सर्वकामफलैर्वृक्षैःसर्वकालमनोहरैः तत्रभुक्त्वावरार्हाणिमूलानिचफलानिच ३३ मधूनिपी-
त्वाजुष्टानिपरंगच्छतवानराः तत्रनेत्रमनःकांतःकुंजरोनामपर्वतः ३४ अगस्त्यभवनंयत्रनिर्मितंविश्वकर्मणा तत्रयोजनविस्ता
रमुच्छ्रितंदशयोजनं ३५ शरणंकांचनंदिव्यंनानारत्नविभूषितं तत्रभोगवतीनामसर्पाणामालयःपुरी ३६ ७ ७

वास्तत्रासत्वेसति तल्लेकाद्वीपमतिक्रम्य मृगयध्वं २७ क्रमार्गणीया तत्राह लक्ष्मीवानिति २८ २९ तस्य कांचनं शृंगमस्ति यं भगवान्सूर्यः सेवते नित्यंसन्निहितो
भवति शृंगशब्दोर्धर्चादिः अतश्चंद्रसूर्याधिष्ठितत्वात्तं कृतघ्नानपश्यंति ३० ३१ चतुर्दशेति तैरुपलक्षितइत्यर्थः ३२ ३३ ३४ तत्रकुंजरपर्वते अगस्त्यभवनवर्ण
नं योजनेत्यादि इदं तृतीयमगस्त्यस्थानं ३५ शरणं गृहमगस्त्यस्येतिशेषः तत्र कुंजरपर्वतएव आलयशब्दोनित्यंपुल्लिंगः यद्यपि भोगवती रसातले प्रसिद्धा तथापि
रावणस्य जनस्थानवत्सर्पाणामपि भोगवत्याख्यपुरं भूमावप्यस्तीति वासुकेर्भुवडपर्यपि योगवैभवात्स्थितिरितिचेतएवावगंतव्यं यद्यागस्त्यस्य कुंजरपर्वतावच्छिन्ने वि
श्वकर्मनिर्मितभवने नक्षत्रपदे मलये पंचवटीदक्षिणभागेच वासस्तथेतिध्येयं निर्णय विशेषतोगत्वा ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३७ ३८ समावृता:गुहास्तेच मार्गितव्याः ऋषभसंस्थितिः ऋषभाकारसंस्थानवान् ३९ गोशीर्षकादयश्चंदनभेदाः ४० ४१ तच्चंदनास्पृष्टत्वेहेतुःरो
हिताइति ४२ ततऋषभात्परतः पृथिव्याअंते पुण्यकर्मणां निवासः तत्र स्वर्गजितएव स्थिताभवंति अतोहेतोस्ततःपरंपितृलोकोनसेव्यः अगम्यः ४३ ४४

विशालरथ्यादुर्धर्षासर्वतःपरिरक्षिता रक्षितापन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ३७ सर्पराजोमहाघोरोयस्यांवसतिवासुकिः निर्यायमा
र्गितव्याचसाचभोगवतीपुरी ३८ तत्रचानंतरोद्देशायेकेचनसमावृताः तंचदेशमतिक्रम्यमहानृषभसंस्थितिः ३९ सर्वरत्नमयःश्रीमा
नृषभोनामपर्वतः गोशीर्षकंपद्मकंचहरिश्यामंचचंदनं ४० दिव्यमुत्पद्यतेयत्रतच्चैवाग्निसमप्रभं नतुतच्चंदनंदृष्ट्वास्प्रष्टव्यंतुकदा
चन ४१ रोहितानामगंधर्वाघोरंरक्षंतितद्वनं तत्रगंधर्वपतयःपंचसूर्यसमप्रभाः ४२ शैलूषोग्रामणीःशिक्षःशुकोबभ्रुस्तथैवच
रविसोमाग्निवपुषांनिवासःपुण्यकर्मणां ४३ अंतेपृथिव्यादुर्धर्षास्ततःस्वर्गजितःस्थिताः ततःपरंनवःसेव्यःपितृलोकःसुदारुणः
४४ राजधानीयमस्यैषाकष्टेनतमसावृता एतावदेववुष्माभिर्वीरवानरपुंगवाः शक्यंविचेतुंगंतुंवानातोगतिमतांमतिः ४५ स
र्वमेतत्समालोक्ययच्चान्यदपिदृश्यते गतिंविदित्वावैदेह्याःसन्निवर्तितुमर्हथ ४६ यश्चमासान्निवृत्तोग्रेदृष्टासीतेतिवक्ष्यति -
मत्तुल्यविभवोभोगैःसुखंसविहरिष्यति ४७ ततःप्रियतरोनास्तिममप्राणाद्विशेषतः कृतापराधोबहुशोममबंधुर्भविष्यति ४८
अमितबलपराक्रमाभवंतोविपुलगुणेषुकुलेषुचप्रसूताः मनुजपतिसुतांयथालभध्वंतदधिगुणंपुरुषार्थमारभध्वं ४९ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये कि॰ एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ॥७॥ ॥७॥ अथप्रस्थाप्यसहरीन्सुग्रीवोदक्षिणां
दिशं अब्रवीन्मेघसंकाशंसुषेणंनामवानरं १ तारायाःपितरंराजाश्वशुरंभीमविक्रमं अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्य-
प्रणम्यच २ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

४५ ४६ ४७ बहुशःकृतापराधोपीत्यर्थः ४८ लभध्वं लप्स्यध्वं तथा तत्कार्यमुद्दिश्याधिगुणमधिकगुणोपेतं पुरुषार्थं पुरुषप्रयत्नमारभध्वं ४९ इतिरा
माभिरामे श्रीरामीये वाल्मीकीये कि॰ एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ७ ७ अथेति १ श्वशुरत्वात्प्रांजलिःप्रणम्याब्रवीत् एतद्विशेषकथनापेक्ष पुनरब्रवीदित्युक्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेर्मरीचेःपुत्रं अर्चिष्मंतं अर्चिष्मदाख्यं अयं तेषु प्रधानः अर्चिर्माल्याख्या अन्येपि मरीचिपुत्राः ३ मारीचशब्दस्य उत्तरसंतरसं
भवान्मरीचिपुत्रानित्युक्तं ४ ५ परिमार्गथ मार्गध्वं चंद्रचित्रानिति शूरान्भीमानितिपाठांतरं देशविशेषाइमे ६ विपुलानि विशालानि कुक्षिर्देशविशे
षः ७ प्रत्यक्स्रोतोवहाः पश्चिमाभिमुखप्रवाहाः ८ कांतारगिरयः कांतारयुक्तगिरयः स्थली अकृत्रिमाः शिशिराः शीतलाः ९ तत्रादर्शनेततः

महर्षिपुत्रंमारीचमर्चिष्मंतंमहाकपिं वृतंकपिवरैःशूरैर्महेंद्रसदृशद्युतिं ३ बुद्धिविक्रमसंपन्नंवैनतेयसमद्युतिं मरीचिपुत्रान्मारी
चानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ४ ऋषिपुत्रांश्चतान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशं द्वाभ्यांशतसहस्राभ्यांकपीनांकपिसत्तमाः ५ सुषेणप्रमु
खायूयंवैदेहींपरिमार्गथ सौराष्ट्रान्सहबाल्हीकान्चंद्रचित्रांस्तथैवच ६ स्फीतान्जनपदान्रम्यान्विपुलानिपुराणिच पुन्नागगह
नंकुक्षिंवकुलोद्दालकाकुलं ७ तथाकेतकखंडांश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैवनद्यःशीतजलाःशिवाः ८ तापसा
नामरण्यानिकांतारगिरयश्चये तत्रस्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चाशिशिराःशिलाः ९ गिरिजालावृतांदुर्गांमार्गित्वापश्चिमांदिशं
ततःपश्चिममागम्यसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ १० तिमिनक्राकुलजलंगत्वाद्रक्ष्यथवानराः ततःकेतकखंडेषुतमालगहनेषुच ११
कपयोविहरिष्यंतिनारिकेलवनेषुच तत्रसीतांचमार्गध्वंनिलयंरावणस्यच १२ वेलातलनिविष्टेषुपर्वतेषुवनेषुच मुरचीपत्तनंचै
वरम्यंचैवजटापुरं १३ अवंतीमंगलेपांचतथाचालक्षितंवनं राष्ट्राणिचविशालानिपत्तनानिततस्ततः १४ सिंधुसागरयोश्चैव
संगमेतत्रपर्वतः महान्सोमगिरिर्नामशतशृंगोमहाद्रुमः १५ तत्रप्रस्थेषुरम्येषुसिंहाःपक्षगमाःस्थिताः तिमिमत्स्यगजांश्चैव
नीडान्यारोपयंतिते १६ तानिनीडानिसिंहानांगिरिशृंगगताश्चये दृप्तास्तृप्ताश्चमातंगास्तोयदस्वननिस्वनाः १७ विचरंतिवि
शालेऽस्मिन्तोयपूर्णेसमंततः तस्यशृंगंदिवस्पर्शंकांचनंचित्रपादपं १८ सर्वमाशुविचेतव्यंकपिभिःकामरूपिभिः कोटिंतत्र
समुद्रस्यकांचनींशतयोजनां १९ दुर्दर्शांपारियात्रस्यगत्वाद्रक्ष्यथवानराः कोट्यस्तत्रचतुर्विंशद्गंधर्वाणांतरस्विनां २० ६

किंचित्पश्चिमं गत्वा समुद्रं द्रष्टुमर्हथ तत्र समुद्रं द्रक्ष्यथेतिनिश्चयएव १० ११कपयोप्लवसैनिकाः १२ १३ अवंतीअंगलेपे पुर्यौ आल
क्षिताख्यं वनं १४ महाद्रुमः महांतोद्रुमायस्मिन्सः १५ सिंहास्तदाख्याः पक्षगमाः पक्षिणः स्थिताः ते पक्षिणः तिमिमत्स्यगजान् नीडानि स्ववास-
स्थानान्यारोपयंतिप्रापयंति १६ १७ तोयपूर्णे प्रस्थे १८ कोटिं शृंगं समुद्रस्यमध्येद्दृनिशेषः १९ २० ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घोराणामतएव पापकर्मणां संहर्तॄणां पावकार्चिःप्रतीकाशाः कोर्थः समवेताइत्यन्वयः २१ नात्यासादयितव्याः नद्रष्टव्यानापराद्धव्यावा नादेयं नग्राह्यं २२ २३
यत्नःकर्तव्योमार्गणइतिशेषः ननु पापकारित्वात्तदनासादने कथं तत्र मार्गणसंभवोत आह नहितेभ्यइति तद्देशे मृगपक्ष्यादिवत्प्राकृतमृगस्वभावे तिष्ठता
मित्यर्थः अतएवनापराद्धव्याइतिपूर्वं व्याख्यानं २४ वैदूर्यवर्णआभात्वयस्यसः वज्रवत् कठिनसंस्थानेन संस्थितः २५ समुदितः प्रतिष्ठितः समं आया

वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणांपापकर्मणां पावकार्चिःप्रतीकाशाःसमवेतास्समंततः २१ नात्यासादयितव्यास्तेवानरैर्भीमविक्रमैः ना
देयंचफलंतस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः २२ दुरासदाहितेवीराःसत्ववंतोमहाबलाः फलमूलानितेतत्ररक्षंतेभीमविक्रमाः २३ न
त्रयत्नश्चकर्तव्योमार्गितव्याचजानकी नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुवर्ततां २४ तत्रवैदूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थानसंस्थितः नाना
द्रुमलताकीर्णोवज्रोनाममहागिरिः २५ श्रीमान्समुदितस्तत्रयोजनानांशतंसमं गुहास्तत्रविचेतव्याःप्रयत्नेनप्लवंगमाः २६
चतुर्भागेसमुद्रस्यचक्रवान्नामपर्वतः तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वकर्मणा २७ तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवं आज
हारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः २८ तत्रसानुषुरम्येषुविशालासुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः २९ यो
जनानिचतुःषष्टिर्वराहोनामपर्वतः सुवर्णशृंगःसुमहानगाधेवरुणालये ३० तत्रप्राग्ज्योतिषंनामजातरूपमयंपुरं तस्मिन्वसतिदुष्टा
त्मानरकोनामदानवः ३१ तत्रसानुषुरम्येषुविशालासुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ३२ तमतिक्रम्यशैलेंद्रं
कांचनांतरदर्शनं पर्वतःसर्वसौवर्णोधाराप्रस्रवणायुतः ३३ तंगजाश्चवराहाश्चसिंहाव्याघ्राश्चसर्वतः अभिगर्जंतिसततंतेनश
ब्देनदर्पिताः ३४ यस्मिन्हरिहयःश्रीमान्महेंद्रःपाकशासनः अभिषिक्तःसुरैराजामेघोनामसपर्वतः ३५ तमतिक्रम्यशैलेंद्रं
महेंद्रपरिपालितं षष्टिंगिरिसहस्राणिकांचनानिगमिष्यथ ३६ तरुणादित्यवर्णानिभ्राजमानानिसर्वशः जातरूपमयैर्वृक्षैः
शोभितानिसुपुष्पितैः ३७ तेषांमध्येस्थितोराजामेरुरुत्तमपर्वतः आदित्येनप्रसन्नेनशैलोदत्तवरःपुरा ३८ तेनैवमुक्तःशै
लेंद्रःसर्वएवत्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्भविष्यंतिदिवारात्रौचकांचनाः ३९

मतोविस्तारतश्चशतयोजनइत्यर्थः २६ चतुर्भागे चतुर्थभागे गतइतिशेषः २७ तत्र चक्रवत्पर्वते पंचजनं तदाख्यं हयस्येव ग्रीवा यस्य तंच २८ २९ ३० तत्र व
राहपर्वते जातरूपं स्वर्णं ३१ ३२ कांचनांतरदर्शनं कांचनगर्भाभ्यंतरानिर्दरायस्मिन्तस्यदर्शनं भविष्यतीतिशेषः ३३ तं प्राप्य स्थितागजादयस्तेन शब्देन स्वध्वनि
जप्रतिध्वनिनशब्देन दर्पिताः सर्वतोऽभिगर्जंति ३४ सः सौवर्णइतिउक्तः ३५ ३६ ३७ तेषां षष्टि सहस्रपर्वतानां मध्ये राजेव मेरुवत्कांचनः पर्वतोस्ति एनं सावर्णिमेरु
रितिवदंति ३८ कीदृशोवरस्तत्राह तेनैवमिति आदित्येन एवमुक्तइत्येवंशब्दार्थःसर्वएवेति
३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेभक्तमयीतिशेषः कांचनप्रभाश्च भविष्यंति ४० विश्वेदेवादयस्तमुत्तमपर्वतं मेरुं सावर्णिमेरुमागत्य तत्र स्थित्वा पश्चिमां संध्यां प्राप्य आदित्यमुपतिष्ठंति इत्यधिमेणान्वयः ४१ इतःपूर्वभागस्थाअनुक्ताअपि द्वीपाविचेतव्याइत्यर्थतः सिद्धं ४२ ततःपरं दशयोजनसहस्रेः स्ताचलइत्याह योजनानामिति नास्तु क्तसंख्यायोजनानि अतीत्येतिशेषः मुहूर्तार्धमेकाघटि तया तं शिलोच्चयमस्तमभियाति ४३ अथ वरुणपुरवर्णनं शृंगेति ४४ ४५ दशशिराः दशास्कं

स्वयियेत्वापिवत्स्यंतिदेवगंधर्वदानवाः तेभाविष्यंतिभक्ताश्चप्रभयाकांचनप्रभाः ४० विश्वेदेवाश्चवसवोमरुतश्चदिवौकसः आगत्यपश्चिमांसंध्यांमेरुमुत्तमपर्वतं ४१ आदित्यमुपतिष्ठंतितैश्चसूर्योभिपूजितः अदृश्यःसर्वभूतानामस्तंगच्छतिपर्वतं ४२ योजनानांसहस्राणिदशतानिदिवाकरः मुहूर्तार्धेनतंशीघ्रंअभियातिशिलोच्चयं ४३ शृंगेतस्यमहद्दिव्यंभवनंसूर्यसन्निभं प्रासाद गणसंबाधंविहितंविश्वकर्मणा ४४ शोभितंतरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः निकेतंपाशहस्तस्यवरुणस्यमहात्मनः ४५ अंतरा मेरुमस्तंचतालोदशशिरामहान् जातरूपमयःश्रीमान्भ्राजतेचित्रवेदिकः ४६ तेषुसर्वेषुदुर्गेषुसरस्सुचसरित्सुच रावणःसहवै देह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ४७ यत्रतिष्ठतिधर्मज्ञस्तपसास्वेनभावितः मेरुसावर्णिरित्येषख्यातोवैब्रह्मणासमः ४८ प्रष्टव्योमेरु- सावर्णिर्महर्षिःसूर्यसन्निभः प्रणम्यशिरसाभूमौप्रवृत्तिंमैथिलींप्रति ४९ एतावज्जीवलोकस्यभास्करोरजनीक्षये कृत्वावितिमिरं सर्वमस्तंगच्छतिपर्वतं ५० एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ५१ अवगम्यतुवैदेहींनिल यंरावणस्यच अस्तंपर्वतमासाद्यपूर्णेमासेनिवर्तत ५२ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम सहैवशूरोयुष्माभिःश्वशु रोमेगमिष्यति ५३ श्रोतव्यंसर्वमेतस्यभवद्भिर्दिष्टकारिभिः गुरुरेषमहाबाहुःश्वशुरोममहाबलः ५४ भवंतश्चापिविक्रांताः प्रमाणंसर्वएवहि प्रमाणमेनंसंस्थाप्यपश्यध्वंपश्चिमांदिशं ५५ दृष्टायांतुनरेंद्रस्यपत्न्याममिततेजसः कृतंकृत्याभविष्यामःकृतस्यप्रतिकर्मणा अतोन्यदपिय त्कार्यंकार्यस्यास्यप्रियंभवेत् संप्रधार्यभवद्भिश्चदेशकालार्थसंहितं ५६ ततःसुषेणप्रमुखाःप्लवंगमाःसुग्रीववाक्यं निपुणंनिशम्य आमंत्र्यसर्वेप्लवगाधिपास्तेजग्मुर्दिशंतांवरुणाभिगुप्तां ५७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०कि० द्विचत्वारिंशःसर्गः४२

धः ४६ ४७ यत्र मेरौ ब्रह्मणासमः महामेरुवर्तिप्रजापतिसमः ४८ मैथिलींप्रतिप्रवृत्तिं मैथिलीसंबंधिप्रवृत्तिं प्रष्टव्य इत्यन्वयः ४९ एतावत् उदयाचलमारभ्य मेरुसावर्णिपर्यंतं ५० ५१ निवर्तत निवर्तध्वं ५२ ५३ दिष्टं संदिष्टं ५४ प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्यनिश्चायकाः अथापि एनं सुषेणं विशिष्यप्रमाणं संस्थाप्य ५५ कृतस्य प्रतिकर्मणा उपकारप्रत्युपकारेण अस्यकार्यस्येति रावणवधांतरामकार्यस्येत्यर्थः ५६ ५७ इ ५६
तिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये किष्किंधाकांडे द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ६ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति १ सर्वज्ञः देशवृत्ताभिज्ञः २ वैवस्वतसुतैर्यमसुतैः ३ विक्रांतेति शतबलिनःसंबुद्धिः सर्वतइतिसामान्यतोभियोगः ४ विनिर्वृत्ते विशेषेणा
नुष्ठिते कृतार्थाः कृतकृत्याः अर्थविदांलब्धाभीष्टानां संधिरार्षः ५ अस्मिन्क्रियेत ६ अर्थिनःस्वस्मा प्रयोजनार्थिनः कार्यनिर्वृत्तिं तत्प्रयोजनानुष्ठानं

ततःसंदिश्यसुग्रीवःश्वशुरंपश्चिमांदिशं वीरंशतबलंनामवानरंवानरेश्वरः १ उवाचराजासर्वज्ञःसर्ववानरसत्तमः वाक्यमा
त्महितंचैवरामस्यचहितंतदा २ वृतःशतसहस्रेणत्वद्विधानांवनौकसां वैवस्वतसुतैःसार्धंप्रविष्टःसर्वमंत्रिभिः ३ दिशंह्युदी
चींविक्रांतहिमशैलावतंसिकां सर्वतःपरिमार्गध्वंरामपत्नींयशस्विनीं ४ अस्मिन्कार्येविनिर्वृत्तेकृतेदाशरथेःप्रिये ऋणान्मुक्ता
भविष्यामःकृतार्थार्थविदांवराः ५ कृतंहिप्रियमस्माकंराघवेणमहात्मना तस्यचेत्प्रतिकारोस्तिसफलंजीवितंभवेत् ६ अर्थि
नःकार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपियश्चरेत् तस्यस्यात्सफलंजन्मकिंपुनःपूर्वकारिणः ७ एतांबुद्धिंसमास्थाययद्दृश्येतजानकीयथा तथा
भवद्भिःकर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ८ अयंहिसर्वभूतानांमान्यस्तुनरसत्तमः अस्मासुचगतःप्रीतिंरामःपरपुरंजयः ९ इमा
निवहुदुर्गाणिनद्यःशैलांतराणिच भवंतःपरिमार्गंतुबुद्धिविक्रमसंपदा १० तत्रम्लेच्छान्पुलिंदांश्चशूरसेनांस्तथैवच प्रस्थला
न्भरतांश्चैवकुरूंश्चसहमद्रकैः ११ कांबोजयवनांश्चैवशकानांपत्तनानिच अन्वीक्षवरदांश्चैवहिमवंतंविचिन्वथ १२ लोध्रपद्म
कखंडेषुदेवदारुवनेषुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः १३ ततःसोमाश्रमंगत्वादेवगंधर्वसेवितं कालंनाममहासा
नुंपर्वतंतंगमिष्यथ १४ महत्सुतस्यशैलेषुपर्वतेषुगुहासुच विचिन्वतमहाभागांरामपत्नीमनिंदितां १५ तमतिक्रम्यशैलें
द्रंहेमगर्भंमहागिरिं ततःसुदर्शनंनामपर्वतंगंतुमर्हथ १६ ततोदेवसखोनामपर्वतःपतगालयः नानापक्षिसमाकीर्णोवि-
विधद्रुमभूषितः १७ तस्यकांचनखंडेषुनिर्दरेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः १८ तमतिक्रम्यचाका
शंसर्वतःशतयोजनं अपर्वतनदीवृक्षंसर्वसत्वविवर्जितं १९ तत्तुशीघ्रमतिक्रम्यकांतारंरोमहर्षणं कैलासंपांडुरंप्राप्य
हृष्टायूयंभविष्यथ २० तत्रपांडुरमेघाभंजांबूनदपरिष्कृतं कुबेरभवनंरम्यंनिर्मितंविश्वकर्मणा २१ ७ ७

अकर्तुः पूर्वमुपकाराकर्तुरपि यश्चरेत् कुर्यात् ७ ८ ९ इमानि वक्ष्यमाणानि १० प्रस्थलाभरतादेशविशेषाः कुरून् दक्षिणकुरून् ११ १२
लोध्रपद्मकखंडेषु हैमवतेषितिशेषः १३ तं कालाख्यंपर्वतं १४ तस्य शैलेषु गंडपर्वतेषु पर्वतेषु तत महत्सुतेषु १५ तंकालपर्वतं १६ ततःसुदर्शनात्पर
तः पतगाः पक्षिणः १७ १८ तं देवसखपर्वतमतिक्रम्य आकाशंशून्यदेशं शून्यत्वोपपादकमपर्वतत्वादि १९ कांतारं अपर्वतवनत्वादिना रोमहर्षणं भयंकर
त्वात् २० २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नलिनी सरसी २२ २३ तस्य कैलासस्य पर्वतेषु गंडपर्वतेषु २४ तस्य क्रौंचस्य बिलं स्कंदशक्तिकृतं विवरं २५ तत्र क्रौंचगुहायां २६ २७ काम
शैलं कामतपस्था तच्छैलं तद्विशेषणमवृक्षं मानसं तदाख्यं तत्र मानसपर्वते २८ सर्वोति क्रौंचपर्वतइत्यर्थः सानूनि प्रस्थाश्च भूधराः पर्यंतपर्वता
स्तैःसहितः मैनाकइति मैनाकोयंसमुद्रमग्नादन्यः २९ ३० ३१ ३२ वैखानसं वैखानसानामिदं ३३ विचरितं सेवितं औपवाह्यः वाहनं ३४
तत्सरोऽतिक्रम्य वर्तमानंव्योम क्रियानंबकाशः चंद्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः ३५ नापिसांधकारइत्याह गभस्तिभिरिवेति चंद्रादिज्योतींष्य

विशालानलिनीयत्रप्रभूतकमलोत्पला हंसकारंडवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता २२ तत्रवैश्रवणोराजासर्वलोकनमस्कृतः
धनदोरमतेश्रीमान्गुह्यकैःसहयक्षराट् २३ तस्यचंद्रनिकाशेषुपर्वतेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः
२४ क्रौंचंतुगिरिमासाद्यबिलंतस्यसुदुर्गमं अप्रमत्तैःप्रवेष्टव्यंदुष्प्रवेशंहितत्स्मृतं २५ वसंतिहिमहात्मानस्तत्रसूर्यसम
प्रभाः देवैरप्यर्थिताःसम्यग्देवरूपामहर्षयः २६ क्रौंचस्यतुगुहाश्चान्याःसानूनिशिखराणिच दर्दराश्चनितंबाश्चविचेतव्या
स्ततस्ततः २७ अवृक्षंकामशैलंचमानसंविहगालयं नगतिस्तत्रभूतानांदेवानांनचरक्षसां २८ सचसर्वैर्विचेतव्यःससानुप्र
स्थभूधरः क्रौंचंगिरिमतिक्रम्यमैनाकोनामपर्वतः २९ मयस्यभवनंतत्रदानवस्यस्वयंकृतं मैनाकस्तुविचेतव्यःससा
नुप्रस्थकंदरः ३० स्त्रीणामश्वमुखीनांतुनिकेतास्तत्रतत्रतु तंदेशंसमतिक्रम्यआश्रमंसिद्धसेवितं ३१ सिद्धावैखानसा
यत्रवालखिल्याश्चतापसाः वंदितव्यास्ततःसिद्धास्तपसावीतकल्मषाः ३२ प्रष्टव्याचापिसीतायाःप्रवृत्तिर्विनयान्वितैः हि-
मपुष्करसंछन्नंतत्रवैखानसंसरः ३३ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितंशुभैः औपवाह्यःकुबेरस्यसार्वभौमइतिस्मृतः ३४
गजःपर्येतितंदेशंसदासहकरेणुभिः तत्सरःसमतिक्रम्यनष्टचंद्रदिवाकरं अनक्षत्रगणंव्योमनिष्पयोदमनादितं ३५ ग
भस्तिभिरिवार्कस्यसतुदेशःप्रकाश्यते विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैःस्वयंप्रभैः ३६ तंतुदेशमतिक्रम्यशैलोदानामनि
म्नगा उभयोस्तीरयोस्तस्याःकीचकानामवेणवः ३७ तेनयंतिपरंतीरंसिद्धान्प्रत्यानयंतिच उत्तराःकुरवस्तत्रकृतपुण्यप्र
तिश्रयाः ३८ ततःकांचनपद्माभिःपद्मिनीभिःकृतोदकाः ३९

भिभूय अर्कगभस्तिसदृशैःस्वीयैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते केनेत्यैः
स्वगभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह विश्राम्यद्भिरिति सुखोपविष्टैः स्वतपः सिद्धैरतएव देवकल्पैः सूर्यादिदेवतुल्यैः स्वयंप्रभैश्च सूर्यादिवत्सदेशः प्रकाश्यते ५८
यत्तुतत्रचंद्रादीनांसंचाराभावएवेतितन्न अयंस्कप्रसिद्धचंद्रादिसंचारवदुत्तरकुरूणांतदूर्ध्वसुपदेशात्तुपपत्तेः ३६ निम्नगा अस्तीतिशेषः अंतःसुषिरोवे
णुःकीचकः ३७ परंतीरंशैलोदायाइतिशेषः कृतपुण्यानां प्रतिश्रयाःनिवासभूताः ३८ पद्मिनीभिः सरसीभिःकृतोदकाः
कृतोदककार्याः ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतआरभ्योत्तरकुरुदेशस्य भोगभूमित्वकथनं दिव्यनद्योपितत्रसंतीत्याह नीलेत्यादि ४० जलाशयास्तटाकादयः ४१ निस्तलाभिर्वर्तुलाभिः निस्तु लंरत्नमित्यमरः ४२ जातरूपैःस्वर्णैरुद्भूतपुलिनायुक्तपुलिनाः नगोत्तमैः पर्वतैः अवगाढाव्याप्ताः ४३ नगाः वृक्षाः पत्ररथैः पक्षिभिराकुलाव्याप्ताः ४४ ४५ इतउत्तरं केचित्श्लोकारमंतेसततंतत्रनारीभिर्भास्वरप्रभाइत्यंताः प्रक्षिप्ताः प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलंभादितिकतकः ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ असदविद्यमानं प्रियं यस्य तादृशः ५३ अत्र क्रमेर्वन्वेषणं नोक्तं तत्ररक्षसांवासासंभवादित्याहुः मध्ये उत्तरसमुद्रमध्ये ५४ स

नीलवैदूर्यपत्राढ्यानद्यस्तत्रसहस्रशः रक्तोत्पलवनैश्चात्रमंडिताश्चहिरण्मयैः ४० तरुणादित्यसंकाशाभांतितत्रजलाशयाः महा र्हमणिरत्नैश्चकांचनप्रभकेसरैः ४१ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः सदेशःसर्वतोवृतः निस्तलाभिश्चमुक्ताभिर्मणिभिश्चमहाधनैः ४२ उद्भूत पुलिनास्तत्रजातरूपैश्चनिम्नगाः सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढानगोत्तमैः ४३ जातरूपमयैश्चापिहुताशनसमप्रभैः नित्यपुष्पफलास्त त्रनगाःपत्ररथाकुलाः ४४ दिव्यगंधरसस्पर्शाःसर्वकामान्स्रवंतिच नानाकाराणिवासांसिफलंत्यन्येनगोत्तमाः ४५ मुक्तावैदूर्यचित्रा णिभूषणानितथैवच स्त्रीणांयान्यनुरूपाणिपुरुषाणांतथैवच ४६ सर्वर्तुसुखसेव्यानिफलंत्यन्येनगोत्तमाः महार्हमणिचित्राणिफ लंत्यन्येनगोत्तमाः ४७ शयनानिप्रसूयंतेचित्रास्तरणवंतिच मनःकांतानिमाल्यानिफलंत्यत्रापरेद्रुमाः ४८ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्या णिविविधानिच स्त्रियश्चगुणसंपन्नारूपयौवनलक्षिताः ४९ गंधर्वाःकिन्नराःसिद्धानागाविद्याधरास्तथा रमंतेसततंतत्रनारीभि र्भास्वरप्रभाः ५० सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेरतिपरायणाः सर्वेकामार्थसहितावसंतिसहयोषितः ५१ गीतवादित्रनिर्घोषःसोत्कृष्टहसित स्वनैः श्रूयतेसततंतत्रसर्वभूतमनोरमः ५२ तत्रनामुदितःकश्चिन्नात्रकश्चिदसत्प्रियः अहन्यहनिवर्धंतेगुणास्तत्रमनोरमाः ५३ तमतिक्रम्यशैलेंद्रमुत्तरस्तोयसांनिधिः तत्रसोमगिरिर्नाममध्येहेममयोमहान् ५४ सतुदेशोविसूर्योपितस्यभासाप्रकाशते सूर्यल क्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपनेवविवस्वता ५५ भगवांस्तत्रविश्वात्माशंभुरेकादशात्मकः ब्रह्मावसतिदेवेशोब्रह्मर्षिपरिवारितः ५६

तुदेशः विसूर्योपि सूर्यसंचाररहितोपि तस्यभासा सोमगिरिप्रभया तपना विवस्वता युक्तदेशइव सूर्यलक्ष्म्या सूर्योपेतदेशः श्रियायुक्तः प्रकाशते ५५ वि श्वमतति व्याप्नोतीति विश्वात्मा व्यापकः तेन विष्णुरूपः विषु व्याप्ताविस्यनुसारात् सएव शंभुः शंभवत्यस्मात्सएवैकादशात्मकः एकादशानुवाकार्थैकादशरुद्रा त्मकः सएवब्रह्मा बृंहणत्वाज्जगत्स्रष्टृत्वात् एवंरूपत्रयात्मा भगवान् तत्र सोमगिरौ कार्यब्रह्मलोकत्वाद्वसतीत्यर्थः ५६ ५६
५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नानुकामनिर्वैगतिः तस्य कार्यब्रह्मलोकत्वेन ब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्य तत्रागतेर्ब्रह्मर्षिपदेन दहरादिमार्गेण ब्रह्मोपासकाऋषय उच्यंते ५७ तदाह देवानाम पिदुर्गमइति ५८ ५९ तत्रापिमतिः क्रियतामिति अन्वेषणायेतिभावः ६० प्रियमित्यस्य स्वस्येत्यादिः विदेहजादर्शनजेनकर्मणा विदेहजादर्शनमुद्दिश्य जातेन कर्मणा अन्वेषणकर्मणेतियावत् ६१ भूतधराः भूतैःप्राणिभिर्धियंते ते भूतधराः प्राणिभिरुपजीव्याइत्यर्थः ६२ इतिरामाभि॰ वा॰ किं॰ त्रिचत्वारिंश सर्गः ४३ ७ ७ हनूमत्यर्थस्य सविशेषमुक्तोहेतुः सहीति अर्थसाधने तद्विषये निश्चितार्थः नादृशार्थतद्विषयकनिश्चयवान् १ उक्तिप्रकारं दर्श

नकथंचनगंतव्यंकुरूपासुत्तरेणवः अन्येषामतिभूतानांनानुकामतिर्वैगतिः ५७ सहिसोमगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः त मालोक्यततःक्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ५८ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ५९ सर्वमेतद्विचेतव्यंयन्मयापरिकीर्तितं यदन्यदपिनोक्तंचतत्रापिक्रियतांमतिः ६० ततःकृतंदाशरथेर्महत्प्रियंमहत्तरंचापिततो ममप्रियं कृतंभविष्यत्यनिलानलोपमाविदेहजादर्शनजेनकर्मणा ६१ ततःकृतार्थाःसहिताःसबांधवामयार्चिताःसर्वगुणैर्मनोरमैः चरिष्यथोर्वींप्रतिशांतशत्रवःसहप्रियाभूतधराःप्लवंगमाः ६२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येकिष्किंधाकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ७ ७ विशेषेणतुसुग्रीवोहनूमत्यर्थमुक्तवान् सहितस्मिन्हरिश्रेष्ठेनिश्चितार्थोऽर्थसाधने १ अब्रवीच्चहनूमंतंविक्रांतमनिलात्मजं सुग्रीवःपरमप्रीतःप्रभुःसर्ववनौकसां २ नभूमौनांतरिक्षेवानांबरेनामरालये नाप्सुवागतिसंगंतेपश्यामिहरिपुंगव ३ सासुराःसहगंधर्वाःसनागनरदेवताः विदिताःसर्वलोकास्तेससागरधराधराः ४ गतिर्वेगश्चतेजश्चलाघवंचमहाकपे पितुस्तेसदृशंवीरमारुतस्यमहौजसः ५ तेजसावापितेभूतंनसमंभुविविद्यते तद्यथालभ्यतेसीतातत्त्वमेवानुचिंतय ६ त्वय्येवहनुमन्नस्तिबलंबुद्धिःपराक्रमः देशकालानुवृत्तिश्चनयश्चनयपंडित ७ ततःकार्यसमासंगमवगम्यहनूमति विदित्वाहनुमंतंचचिंतयामासराघवः ८ ७ ७ ७ ७ ७

यति अब्रवीच्चेति सर्ववनौकसां मध्येइतिशेषः २ अंतरिक्षं पृथिव्यासन्नपक्षिमार्गः अंबरं मेघमार्गः अमरालयः स्वर्गः गतिसंगं गतिप्रतिबंधं ३ सर्वलोकाविशेषणं सासुराइत्यादि ४ लाघवं क्षिप्रकारित्वं ५ भूतं प्राणी ततस्माद्यथा सीता लभ्यते तत् अर्थजातं त्वमेवानुचिंतय ६ बलं शारीरं पराक्रमउत्साहः देशकालानुवृत्तिस्तदुचितकर्मानुष्ठानं नये नीतिशास्त्रे पंडितेतिसंबुद्धिः ७ ततएवं सुग्रीववचनात् कार्यसमासंगं कार्यसिद्धिसंबंधं अवगम्य स्वयंच तत्सामर्थ्याद्यनुभवेन तस्मिन्कार्यसाधकत्वं विदित्वा चात्तहस्तदेशएव सीतां विदित्वा चिंतयामास अस्मिन्स्वकर्तव्य समर्पणंयुक्तमितिविचारयामास ८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिंताप्रकारमाह सर्वथेति निश्चितार्थः एतदर्थविषयकनिश्चयवान् स्वतोप्ययमतिशयेन कार्यसाधने निश्चितार्थः ९ प्रस्थितस्य भर्त्राप्रस्थापितस्य परिज्ञान
स्य परीक्षितस्य परिगृहीतस्य श्रेष्ठतयेतिशेषः कार्यस्य फलोदयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः सध्रुवोनिश्चितार्थः १० व्यवसायोत्तरं कार्यसाधने श्रेष्ठं तं हरिं ह
नूमंतं समीक्ष्य प्रहृष्टेंद्रियमानसोबभूव ११ ततोनिश्चितकार्यसाधकत्वादेवहेतोः राजपुत्र्याः अभिज्ञानंप्रत्यभिज्ञासाधनं ददौ १२ १३ तावत्पर्यंतं मद्

सर्वथानिश्चितार्थोयंहनूमतिहरीश्वरः निश्चितार्थतरश्चापिहनूमान्कार्यसाधने ९ तदेवंप्रस्थितस्यास्यपरिज्ञातस्यकर्मभिः
भर्त्रापरिगृहीतस्यध्रुवःकार्यफलोदयः १० तंसमीक्ष्यमहातेजाव्यवसायोत्तरंहरिं कृतार्थइवसंहृष्टःप्रहृष्टेंद्रियमानसः ११-
ददौतस्यततःप्रीतःस्वनामांकोपशोभितं अंगुलीयमभिज्ञानंराजपुत्र्याःपरंतपः १२ अनेनत्वांहरिश्रेष्ठचिन्हेनजनकात्मजा
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नाऽनुपश्यति १३ व्यवसायश्चतेवीरसत्वयुक्तश्चविक्रमः सुग्रीवस्यचसंदेशःसिद्धिंकथयतीवमे
१४ सतद्गृह्यहरिश्रेष्ठःकृत्वामूर्ध्निकृतांजलिः वंदित्वाचरणौचैवप्रस्थितःप्लवगर्षभः १५ सतत्प्रकर्षन्हरिणामहद्बलंबभूववी
रःपवनात्मजःकपिः गताम्बुदेव्योम्निविशुद्धमंडलःशशीवनक्षत्रगणोपशोभितः १६ अतिबलबलमाश्रितस्तवाहंहरिवर
विक्रमविक्रमैरनल्पैः पवनसुतयथाऽधिगम्यतेसाजनकसुताहनुमंस्तथाकुरुष्व १७ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० चतुश्च
त्वारिंशःसर्गः ४४ ७ ७ सर्वांश्चाहूयसुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः समस्तांश्चाब्रवीद्राजारामकार्यार्थसिद्धये १
एवमेतद्विचेतव्यंभवद्भिर्वानरोत्तमैः तदुग्रशासनंभर्तुर्विज्ञायहरिपुंगवाः २ शलभाइवसंछाद्यमेदिनींसंप्रतस्थिरे रामःप्रस्रवणेत
स्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ३ प्रतीक्षमाणस्तंमासंसीताधिगमनेकृतः उत्तरांतुदिशंरम्यांगिरिराजसमावृतां ४ प्रतस्थेसहसावी
रोहरिःशतबलिस्तदा पूर्वांदिशंप्रतियर्यौविनतोहरियूथपः ५ ७ ७ ७ ७ ७

मतनिश्चयः कथमतआह व्यवसायश्चेति १४ तदभिज्ञानपदार्थं १५ सतत् हरिणां दीर्घाभावआर्षः महद्बलं प्रकर्षन् १६ हरिवरविक्रम श्रेष्ठसिंहविक्रम अनिबल प
वनसुत हनूमन् तवैव बलमाश्रितोहमस्मि अतोऽनल्पैर्विक्रमैर्जनकसुतायथाऽधिगम्यते तथाकुरुष्व इत्यब्रवीदितिशेषः रामसुग्रीवयोःसाधारणमिदंवचः १७ कत
केनतुचतुस्त्रिंशत्संख्याश्लोकःसर्गोपसुक्तः इतिरामाभि० वा० कि० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ७ ७ सर्वानिति १ उक्तिप्रकारएवमिति २ प्रागमनियोगानासुद्योगः
शलभाइवेति ३ यःसीताप्यधिगमे तद्वृत्तांतज्ञानोपधिभूतःकृतस्तं मासमित्यन्वयः गिरिराजोहिमालयः ४ ५ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ ७ यथातथं यथायोग्यमित्यर्थः सुमोद विक्रीड ८ अभिप्रेत्य उद्दिश्य नादादयः शब्दावांतरभेदाः ९ १० आनयिष्यामहेइत्यादेरुत्तुरित्यनेनान्वयः ११ १२ श्रमेणवेपमानामितिजनकजाविशेषणं १३ १४ अहंयोजनेत्येकस्य वाक्यं शतयोजनेत्यन्यस्य १५ १६ एकैकः एकशइत्यर्थः १७ थोकमानः इतिरामाभि

तारांगदादिसहितःप्लवगःपवनात्मजः अगस्त्याचरितामाशांदक्षिणांहरियूथपः ६ पश्चिमांचदिशंघोरांसुषेणःप्लवगेश्वरः प्रतस्थे हरिशार्दूलोदिशंवरुणपालितां ७ ततःसर्वादिशोराजाचोदयित्वायथातथं कपिसेनापतिर्वीरोमुमोदसुखितःसुखं ८ एवंसंचोदिताःसर्वेराज्ञावानरयूथपाः स्वांस्वांदिशमभिप्रेत्यत्वरिताःसंप्रतस्थिरे ९नदंतश्चोन्नदंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः क्ष्वेडंतोधावमानाश्चविनदंतोमहाबलाः १० एवंसंचोदिताःसर्वेराज्ञावानरयूथपाः आनयिष्यामहेसीतांहनिष्यामश्चरावणं ११ अहमेकोवधिष्यामिप्राप्तंरावणमाहवे ततश्चोन्मथ्यसहसाहरिष्येजनकात्मजां १२ वेपमानांश्रमेणाद्यभवद्भिःस्थीयतामिति एकएवाहरिष्यामिपातालादपिजानकीं १३ विधमिष्याम्यहंवृक्षान्दारयिष्याम्यहंगिरीन् धरणींदारयिष्यामिक्षोभयिष्यामिसागरान् १४ अहंयोजनसंख्यायाःप्लवेयंनात्रसंशयः शतयोजनसंख्यायाःशतंसमधिकंह्यहं १५ भूतलेसागरेवापिशैलेषुचवनेषुच पातालस्यापिवामध्येनममाच्छिद्यतेगतिः १६ इत्येकैकस्तदातत्रवानराबलदर्पिताः ऊचुश्चवचनंतस्यहरिराजस्यसन्निधौ १७ इत्यार्षे० श्री० कि० पंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ गतेषुवानरेंद्रेषुरामःसुग्रीवमब्रवीत् कथंभवान्विजानीतेसर्वंवैमंडलंभुवः १ सुग्रीवश्चततोरामंउवाचप्रणतात्मवान् श्रूयतांसर्वमाख्यास्येविस्तरेणवचोमम २ यदातुदुंदुभिंनामदानवंमहिषाकृतिं प्रतिकालयतेवालीमलयंप्रतिपर्वतं ३ तदाविवेशमहिषोमलयस्यगुहांप्रति विवेशवालीतत्रापिमलयंतज्जिघांसया ४ ततोहंतत्रनिक्षिप्तोगुहाद्वारिविनीतवत् नचनिष्क्रमतेवालीतदासंवत्सरेगते ५ ततःक्षतजवेगेनआपुपूरेतदाबिलं तदहंविस्मितोदृष्ट्वाभ्रातुःशोकविषार्दितः ६ अथाहंगतबुद्धिस्तुसुव्यक्तंनिहतोगुरुः शिलापर्वतसंकाशाबिलद्वारिमयाकृता ७ अशक्नुवन्निष्क्रमितुंमहिषोविनशिष्यति ततोहमागांकिष्किंधांनिराशस्तस्यजीविते ८ ७ ७ ७ ७ ७

रामे श्रीरा०वा०कि० पंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ ७ गतेष्विति १ प्रणतआत्मादेहोयस्यास्तीति २ दुंदुभिर्नामेति अत्रदुंदुभिशब्देन महिषशब्देनच तत्पुत्रोमायाविनामा दानवउच्यते नतुवृत्तांतस्यैवाग्रेवक्ष्यमाणत्वात् मायावीनामतेजस्वीदुंदुभेःपूर्वजःसुतइतिप्रागुक्तेस्तस्यतत्पुत्रत्वं पितुर्माहिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्यच तदाकारत्वमिति
चबोध्यं ३ मलयं मलयगुहां ४ ५ आपुपूरे पूर्णं ६ निहतइति गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः जातइतिशेषः ततोमयेत्यादि ७ विनशिष्यतीत्यस्येतिबुध्येतिशेषः तस्यवालिनः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तारांच प्राप्येतिसंबंधः वसामि अवसं ९ १० परिकालयते सचिवैःसह धावंतमनुधावतिस्म ११ ततस्तेन वालिना सोहमनुबन्धोनुद्रुतः प्रधावितः १२ ततोवै तदनुधावनहेतोर्मया गोष्पदवत्परिभ्राम्यमाणेयं पृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसंकाशाच दृष्टा गोष्पदवदित्यनेन लंघने ऽ मयासउक्तः अलातचक्रेत्यनेन स्वीयोग्रभ्रमणवेगः आदर्शतलेत्यनेनभूचक्रवर्तिपदार्थस्य स्पष्टमनुभवउक्तः १३ उक्तमेव विवृणोति पूर्वांदिशमिति १४ अप्सरसशब्दोकारांतोप्यार्षः १५ परिकाल्यमानः पलायमानइत्यर्थः अकारलोपआर्षः पुनरावृत्य उदयगिरिभुवः १६ तस्यादिशः तांदिशं त्यक्त्वा द्रुमांतरे शैलांतरेच तद्व्यवहितं वालिनं पश्यन् अ

राज्यंचस्कमहृत्वाप्यतारांचरुमयासह मित्रैश्चसहितस्तस्यवसामिविगतज्वरः ९ आजगामततोवालीहत्वातंवानरर्षभः ततोहमददांराज्यंगौरवाद्भययंत्रितः १० समांजिघांसुर्दुष्टात्मावालीप्रव्यथितेंद्रियः परिकालयतेवालीधावंतंसचिवैःसह ११ ततोहंवालिनातेनसोनुबद्धःप्रधावितः नदीश्चविविधाःपश्यन्वनानिनगराणिच १२ आदर्शतलसंकाशाततोवैपृथिवीमया अलातचक्रप्रतिमादृष्टागोष्पदवत्कृता १३ पूर्वांदिशंततोगत्वापश्यामिविविधान्द्रुमान् पर्वतान्सदरीन्रम्यान्सरांसिविविधानिच १४ उदयंतत्रपश्यामिपर्वतंधातुमंडितं क्षीरोदंसागरंचैवनित्यमप्सरसालयं १५ परिकाल्यमानस्तदावालिनाभिद्रुतोह्यहं पुनरावृत्यसहसाप्रस्थितोहंतदाविभो १६ दिशस्तस्यास्ततोभूयःप्रस्थितोदक्षिणांदिशं विंध्यपादपसंकीर्णांचंदनद्रुमशोभितां १७ द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणतोपरां अपरांचदिशंप्राप्तोवालिनासमभिद्रुतः १८ सपश्यन्विविधान्देशानस्तंचगिरिसत्तमं प्राप्यचास्तंगिरिश्रेष्ठंउत्तरंसंप्रधावितः १९ हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रंचतथोत्तरं यदानविंदेशरणंवालिनासमभिद्रुतः २० ततोमांबुद्धिसंपन्नोहनुमान्वाक्यमब्रवीत् इदानींमेस्मृतंराजन्यथावालीहरीश्वरः २१ मतंगेनतदाशप्तोह्यस्मिन्नाश्रममंडले प्रविशेद्यदिवावालीमूर्धास्यशतधाभवेत् २२ तत्रवासःसुखोऽस्माकंनिरुद्विग्नोभविष्यति तत्रपर्वतमासाद्यऋष्यमूकंनृपात्मज २३ नविवेशतदावालीमतंगस्यभयात्तदा एवंमयातदाराजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमंडलंसर्वंगुहामस्यागतस्ततः २४

परां पश्चिमांदिशं समभिद्रुतइतिशेषः १७ १८ गिरिसत्तमंअभिधावितइतिशेषः १९ मेरुंमहामेरुं नविंदे नलभे २० किमब्रवीत्तदाह इदानीमिति मे मया स्मृतं किंस्मृतं तदाह यथेति २१ तदा पूर्वकाले अस्मिन्नाश्रममंडले वाली यदाप्रविशेत्तदास्य मूर्धा शतधाभवेदिति हरीश्वरो मतंगेन शप्तः २२ तत्र मतंगाश्रमे निरुद्विग्नः निर्भयः आसाद्य स्थितस्यममसमीपमितिशेषः नविवेशेत्यन्वयः २३ तदा जातशापत्वा दितिशेषः गुहां ऋष्यमूकस्येतिशेषः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरमानः इतिरामाभि० वा० किं० षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ यथोक्तं स्वस्वान्वेषणीयतयोक्तं देशमनतिक्रम्येत्यर्थः १ आकाशं वनगिर्यनावृतप्रदेशमित्य
र्थः नदीदुर्गाणीति नदीप्रवाहैर्गन्तुमशक्यादेशान् दीदुर्गास्तान् २ ३ दिवसमित्यसंतसंयोगे द्वितीया धृताः मेदिन्यां सर्वाधारभूतायां निसोकर्यार्थमितिभा
वः ४ तेषु देशेषु सर्वर्तुकान्नित्यसन्निहितसर्वर्तुयुक्तानत एव सदा सफलद्रुमान् सर्वेष्वहस्सु विचयनसमये समासाद्य क्रामंप्राप्य रजनीं रजन्यां शय्यां चक्रुः

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० किं० षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुंजराः व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मु
रंजसा १ तेसरांसिसरित्कक्षानाकाशंनगराणिच नदीदुर्गास्तथादेशान्विचिन्वंतिसमंततः २ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्ववानर
यूथपाः तत्रदेशान्विचिन्वंतिसशैलवनकाननान् ३ विचित्यदिवसंसर्वेसीताधिगमनेधृताः समायांतिस्मभेदिन्यांनिशाका
लेषुवानराः ४ सर्वर्तुकांश्चदेशेषुवानराःसफलद्रुमान् आसाद्यरजनींशय्यांचक्रुःसर्वेष्वहस्सुते ५ तदहःप्रथमंकृत्वामासेप्रस्र
वणंगताः कपिराजेनसंगम्यनिराशाःकपिकुंजराः ६ विचित्यतुदिशंपूर्वांयथोक्तांसचिवैःसह अदृष्ट्वाविनतःसीतामाजगाममहाब
लः ७ दिशमप्युत्तरांसर्वांविविच्यसमहाकपिः आगतःसहसैन्येनभीतःशतबलिस्तदा ८ सुषेणःपश्चिमामाशांविविच्यसह
वानरैः समेत्यमासेपूर्णेतुसुग्रीवमुपचक्रमे ९ तंप्रस्रवणपृष्ठस्थंसमासाद्याभिवाद्यच आसीनंसहरामेणसुग्रीवमिदमब्रुवन् १०
विचिताःपर्वताःसर्वेवनानिगहनानिच निम्नगाःसागरांताश्चसर्वेजनपदाश्चये ११ गुहाश्चविचिताःसर्वायाश्चतेपरिकीर्तिताः विचि-
ताश्चमहागुल्मालतावितनसंतताः १२ गहनेषुचदेशेषुदुर्गेषुविषमेषुच सत्वान्यतिप्रमाणानिविचितानिहतानिच येचैवगहनादे-
शाविचितास्तेपुनःपुनः १३ उदारसत्वाभिजनोहनूमान्समैथिलींज्ञास्यतिवानरेंद्र दिशंतुयामेवगतातुसीतातामास्थितोवायुसुतोह
नूमान् १४ इत्यार्षे श्रीम० वा० किं० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ सहतारांगदाभ्यांतुसहसाहनुमान्कपिः सुग्रीवेणयथोद्दिष्टं
गंतुंदेशंप्रचक्रमे १ सतुदूरमुपागम्यसर्वैस्तैःकपिसत्तमैः ततोविचित्यविंध्यस्यगुहाश्चगहनानिच २ ७ ७ ७

तादृशवृक्षवत्त्वंच देशस्य रामप्रसादात् ५ तदहः प्रस्थानदिवसं प्रथमंकृत्वा गताः पुनर्मासेगते निराशाः सीताऽलाभे प्रस्रवणंगताः आगताः कपिराजेनसंगम्य स्थिता
इत्यन्वयः ६ ७ ८ उपचक्रमे प्राप्तः ९ १० सागरांताः सागरमध्यवर्तिद्वीपाः ११ लतावितनैर्लताप्रतानैः संतताः समंताद्व्याप्ताः दशा महागुल्मालतागृहविशेषाः १२
१३ दिक्त्रयासत्वसिद्धनिश्चयमर्थमनुवदति उदारेति १४ अभोरमानः इतिरामा० वा० किं० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ ७ प्रचक्रमेप्रतस्थेभूमि
विशेषः १ २ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ अन्वेषमाणास्ते विविधानिफलान्यपि भक्षयंतः सीतां नददृशुः ४ ५ यत्रनिर्जलत्वादिवह्नहनं तादृशान्यपि दुरन्वेष्याणि विचिन्वंतीत्यन्वयः भृशपीडि
ताः निर्जलारण्यान्वेषणेन क्षुत्पिपासाभ्यांपीडिताः सदेशोनिर्जलादिदेशोयद्यपि दुरन्वेष्यः यापि तंविचित्य ततस्तंदेशं त्यक्त्वाऽन्यदेशंविविशुरित्युत्तरेणा
न्वयः ६ ७ वंध्यफलाः अनुत्पन्नफलाः ८ ९ वल्योवृक्षाद्याश्रिताः वीरुधोभूम्याधाराः स्थलेयत्र स्थलेनेत्यनुकर्षः १० भ्रमरैर्विवर्जिताः विगतं वर्जितं या

पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसिविपुलद्रुमान् वृक्षखंडांश्चविविधान्पर्वतान्वनपादपान् ३ अन्वेषमाणास्तेसर्वेवानराःसर्वतोदिशं न
सीतांददृशुर्वीरामैथिलींजनकात्मजां ४ तेभक्षयंतोमूलानि फलानिविविधान्यपि निर्जलंनिर्जनंशून्यंगहनंघोरदर्शनं ५ तादृशा
न्यप्यरण्यानिविचित्यभृशपीडिताः सदेशश्चदुरन्वेष्योगुहागहनवान्महान् ६ त्यक्त्वातुतंततोदेशंसर्वेवैहरियूथपाः देशमन्यंदुराधर्षं
विविशुश्चाकुतोभयाः ७ यत्रवंध्यफलावृक्षाविपुष्पाःपर्णवर्जिताः निस्तोयाःसरितोयत्रमूलंयत्रसुदुर्लभं ८ नसंतिमहिषायत्र न
मृगानचहस्तिनः शार्दूलाःपक्षिणोवापियेचान्येवनगोचराः ९ नचात्रवृक्षानौषध्योनवल्ल्योनापिवीरुधः स्निग्धपत्राःस्थलेयत्रपद्मिन्यः
फुल्लपंकजाः १० प्रेक्षणीयाःसुगंधाश्चभ्रमरैश्चविवर्जिताः कंडुर्नाममहाभागःसत्यवादीतपोधनः ११ महर्षिःपरमामर्षीनियमैर्दुः
प्रधर्षणः तस्यतस्मिन्वनेपुत्रोबालकोदशवार्षिकः १२ प्रनष्टोजीवितांतायक्रुद्धस्तेनमहामुनिः तेनधर्मात्मनाशप्तंकृत्स्नंतत्रमहद्वनं
१३ अशरण्यंदुराधर्षंमृगपक्षिविवर्जितं तस्यतेकाननांतांस्तुगिरीणांकंदराणिच १४ प्रभवाणिनदीनांचविचिन्वंतिसमाहिताः तत्र
चापिमहात्मानोनापश्यन्जनकात्मजां १५ हर्तारंरावणंवापिसुग्रीवप्रियकारिणः तेप्रविश्यतुतंभीमंलतागुल्मसमावृतं १६ द
दृशुर्भीमकर्माणमसुरंसुरनिर्भयं तंदृष्ट्वावानराघोरंस्थितंशैलमिवासुरं १७ गाढंपरिहिताःसर्वेदृष्ट्वातंपर्वतोपमं सोपितान्वान
रान्सर्वान्नष्टाःस्थेत्यब्रवीद्बली १८ अभ्यधावतसंक्रुद्धोमुष्टिमुद्यम्यसंगतं तमापतंतंसहसावालिपुत्रोंगदस्तदा १९ रावणोयमि
तिज्ञात्वातलेनाभिजघानह सवालिपुत्राभिहतोवक्त्राच्छोणितमुद्वमन् २० असुरोन्यपतद्भूमौपर्यस्तइवपर्वतः तेतुतस्मिन्निरु
च्छ्वासेवानराजितकाशिनः २१ विचिन्वन्प्रायशस्तत्रसर्वंतेगिरिगह्वरं विचितंतुततःसर्वंसर्वेतेकाननौकसः २२ ४८ ४८

स्र ताः संयुक्ताइत्यर्थः तादृशाः फुल्लपंकजाश्च यत्र नसंति यत्र वने कंडुर्नाम महर्षिरासीत् ११ वने पूर्वमितिशेषः इदानीमुक्तलक्षणे १२ जीवितांताय जीवितांतं गत्वा
प्रनष्टस्तेन बालदुर्मरणेनक्रुद्धोमुनिरभूत् ततस्तेन धर्मात्मना शापानुग्रहसमर्थप्रबलधर्मवता तत्र काले शप्तमभूत् १३ शापस्वरूपमाह अशरण्यं अनावासं ते
वानरास्तस्य काननांतान्विचिन्वंतीत्यन्वयः १४ नदीनां प्रभवाणि उत्पत्तिस्थानानि १५ ते प्रविश्य वनांतरमितिशेषः तमसुरं ददृशुरित्यन्वयः १६ सुरेभ्योनिर्भयः सुर
निर्भयः तथा वरदानादिनिभावः १७ गाढंपरिहिताः दृढंपरिबद्धवस्त्राः सन्नद्धाइतियावत् १८ १९ २० २१ सर्वं विचितं ज्ञात्वेतिशेषः २२ ४८ ४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ लुंठमानः इतिरामाभि॰ वा॰ कि॰ अष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ ॐ ॐ समाश्वास्य वानरानितिशेषः १ २ रक्षःतद्रूपोपहर्तेत्यर्थः ३ नोमहान्यानः मासमध्येइतिशेषः तन्मध्येऽल्पोऽवशिष्टइतिभावः परावृत्तगमने महदनिष्टमित्याह सुग्रीवश्चेति ४ तथाविचिनुध्वं यथा सीतांपश्याम इत्यन्वयः ५ अनिर्वेदमखेदं दाक्ष्यं सामर्थ्यं अपराजयं कार्यापराङ्मुखत्वं एनत् वक्ष्यमाणं ६ हेवनौकसः इदं दुर्गवनमद्यापि विचिन्वंतु भवंतः आ

अन्यद्देवापरंघोरं विविशुर्गिरिगह्वरं तेविचित्यपुनःखिन्नाविनिष्पत्यसमागताः एकांतेवृक्षमूलेतुनिषेदुर्दीनमानसाः २३ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ कि॰ अष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ ॐ ॐ अथांगदस्तदासर्वान्वानरानिदमब्रवीत् परिश्रांतोमहाप्राज्ञः समाश्वास्यशनैर्वचः १ वनानिगिरयोनद्योदुर्गाणिगहनानिच दरीगिरिगुहाश्चैवविचिताःसर्वमंततः २ तत्रतत्रसहास्माभिर्जानकीनचदृश्यते तथारक्षोपहर्ताचसीतायाश्चैवदुष्कृती ३ कालश्चनोमहान्यातःसुग्रीवश्चोग्रशासनः तस्माद्भवंतःसहिताविचिन्वंतुसमंततः ४ विहायतंद्रींशोकंचनिद्रांचैवसमुत्थितां विचिनुध्वंतथासीतांपश्यामोजनकात्मजां ५ अनिर्वेदंचदाक्ष्यंचमनसश्चापराजयं कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ६ अद्यापीदंवनंदुर्गंविचिन्वंतुवनौकसः खेदंत्यक्त्वापुनःसर्ववनमेवविचिन्वतां ७ अवश्यंकुर्वतांतस्यदृश्यतेकर्मणःफलं परंनिर्वेदमागम्यनहिनोन्मीलनंक्षमं ८ सुग्रीवःक्रोधनोराजातीक्ष्णदंडश्चवानराः भेतव्यंतस्यसततंरामस्यचमहात्मनः ९ हितार्थमेतदुक्तंवःक्रियतांयदिरोचते उच्यतांहिक्षमंयत्तत्सर्वेषामेववानराः १० अंगदस्यवचःश्रुत्वावचनंगंधमादनः उवाचव्यक्तयावाचापिपासाश्रमखिन्नया ११ सदृशंखलुवोवाक्यमंगदोयदुवाचह हितंचैवानुकूलंचक्रियतामस्यभाषितं १२ पुनर्मार्गामहेशैलान्कंदरांश्चशिलास्तथा काननानिचशून्यानिगिरिप्रस्रवणानिच १३ यथोद्दिष्टानिसर्वाणिसुग्रीवेणमहात्मना विचिन्वंतुवनंसर्वेगिरिदुर्गाणिसंगताः १४ ततःसमुत्थायपुनर्वानरास्तेमहाबलाः विंध्यकाननसंकीर्णांविचेरुर्दक्षिणांदिशं १५ तेशारदाभ्रप्रतिमंश्रीमद्रजतपर्वतं शृंगवंतंदरीवंतमधिरुह्यचवानराः १६ तत्रलोध्रवनंरम्यंसप्तपर्णवनानिच विचिन्वंतोहरिवराःसीतादर्शनकांक्षिणः १७ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दरात्पुनराह खेदंत्यक्त्वा पुनःविचिन्वतां ७ निर्वेदं खेदं नोन्मीलनमनुन्मीलनं अनुद्योगइतियावत् नक्षमं नयुक्तं ८ तत्रहेतुः सुग्रीवइति ९ यदि मदुक्तमेतन्नरोचते तर्हि यदन्यत्क्षमं तदुच्यतां १० ११ वोयुष्माकं यदंगदउवाच तत्सदृशं तस्यैवेतिशेषः १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॐ ८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्य रजतपर्वतस्य १८ दृष्टिगतं दृष्टिगोचरं अध्यारोहंत अवारोहंतेत्यर्थः १९ २० २१ आदितस्तावद्विंध्यं विचेरुरन्वेषणायेतिशेषः तावच्छ
ब्दोवाक्यालंकारे २२ रेफमानः इतिश्रीरामाभिरामे॰ वा॰ आदि॰कि॰ एकोनपंचाशःसर्गः ४९ ७ ८ सहेति १ विषमेषु क्लेशजनकेषु २ दक्षि
णपश्चिमांकोटिं नैर्ऋत्यभागीयशृंगं सकालः सुग्रीवकल्पितः कालः अत्यवर्तत व्यतिक्रांतः ३ सदेशः नैर्ऋत्यविंध्यकोटिप्रदेशः ४ परस्परेणरहिताः

तस्याग्रमधिरूढास्तेश्रांताविपुलविक्रमाः नपश्यंतिस्मवैदेहींरामस्यमहिषींप्रियां १८ तेतुदृष्टिगतंदृष्ट्वातंशैलंबहुकंदरं अध्यारोहंत-
हरयोवीक्ष्यमाणाःसमंततः १९ अवरुह्यततोभूमिंश्रांताविगतचेतसः स्थितामुहूर्तंतत्राथवृक्षमूलमुपाश्रिताः २० तेमुहूर्तंसमा-
श्वस्ताःकिंचिद्भग्नपरिश्रमाः पुनरेवोद्यताःकृत्स्नांमार्गितुंदक्षिणांदिशं २१ हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताःप्लवगर्षभाः विंध्यमेवादितःकृ
त्वाविचेरुश्चसमंततः २२ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ कि॰ एकोनपंचाशःसर्गः ४९ ७ ७ सहतारांगदाभ्यांतुसंगम्यहनुमान्कपिः विचि
नोतिचविंध्यस्यगुहाश्चगहनानिच १ सिंहशार्दूलजुष्टाश्चगुहाश्चपरितस्तदा विषमेषुनगेंद्रस्यमहाप्रस्रवणेषुच २ आसेदुस्तस्यशै
लस्यकोटिंदक्षिणपश्चिमां तेषांतत्रैववसतांसकालोव्यत्यवर्तत ३ सहिदेशोदुरन्वेष्योगुहागहनवान्महान् तत्रवायुसुतःसर्वंविचि
नोतिस्मपर्वतं ४ परस्परेणरहिताअन्योन्यस्याविदूरतः गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ५ मैंदश्चद्विविदश्चैवहनूमान्जांबवा
नपि अंगदोयुवराजश्चतारश्चवनगोचरः ६ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशं विचिन्वंतस्ततस्तत्रददृशुर्विवृतंबिलं
७ दुर्गमृक्षबिलंनामदानवेनाभिरक्षितं क्षुत्पिपासापरीतास्तुश्रांतास्तुसलिलार्थिनः ८ अवकीर्णलतावृक्षैर्ददृशुस्तेमहाबिलं तत्र
क्रौंचाश्चहंसाश्चसारसाश्चापिनिष्क्रमन् ९ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्चरक्तांगाःपद्मरेणुभिः ततस्तद्बिलमासाद्यसुगंधिदुरतिक्रमं १० वि
स्मयव्यग्रमनसोबभूवुर्वानरर्षभाः संजातपरिशंकास्तेनद्बिलंप्लवगोत्तमाः ११ अभ्यपद्यंतसंहृष्टास्तेजोवंतोमहाबलाः नानासत्वस
माकीर्णंदैत्येंद्रनिलयोपमं १२ दुर्दर्शमिवघोरंचदुर्विगाह्यंचसर्वशः ततःपर्वतकूटाभोहनुमान्मारुतात्मजः १३ अब्रवीद्वानरान्घो
रान्कांतारवनकोविदः गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशं १४ वयंसर्वेपरिश्रांतानचपश्यामबैथिलीं अस्माच्चापिबिला
द्धंसाःक्रौंचाश्चसहसारसैः १५ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्चनिष्पतंतिस्मसर्वशः नूनंसलिलवानत्रकूपोवायदिवाह्रदः १६ ७ ७

प्रत्येकमन्योन्यस्याविदूरतोभूत्वा हनूमान्गजादयश्च विचिन्वंतिस्म ५ ६ विवृतमनावृतद्वारं ७ दुर्गं दुर्गमंदानवेन मयेन ८ तत्र ततः निष्क्रमन् निराक्रमन् ९
सुगंधि बिलांतर्वक्ष्यमाणदिव्यगंधपुष्पसंबद्धवातसंगात् १० संजातपरिशंकाः संजातजलसंभावनाः ११ दैत्येंद्रनिलयः पातालं १२ १३ कांतारवनकोविदः तत्प्रवेशादौ
समर्थः १४ १५ १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्युक्ताः हनूमतेतिशेषः १७ निशाम्य अवलोक्य १८ नसज्जते नप्रतिबध्यते तेजः प्रभावः अन्येतु तेषां दृष्टिर्नसज्जते तत्रत्यपदार्थेष्वितिशेषः तिमिरा
वृतत्वात् अतएव तेजःपराक्रमयोरपि कुंठितगमनं यद्यपिवायोरिवगतिस्तथापि यतोदृष्टिस्तमसिप्रतिबद्धावर्तते ऽतोवेगेन परस्परहस्तग्रहणपूर्वकं प्रविष्टाइ
त्यर्थः अतएव गृहीतहस्तैःपरस्परमित्यग्रेहनुमदुक्तिरित्याहुः १९ २० २१ अन्योन्यंसंपरिष्वज्य तिमिरदेशाविनिर्गमजसंतोषवशादितिशेषः यद्वान्योन्यं
हस्तावलंबनंकृत्वा हस्तेनपरस्परस्योरआदिसम्यग्ग्रहत्वेतियावत् पूर्वोक्तस्यैवविस्तरः नष्टसंज्ञास्तृषावशाच्चदाह तृषिताइति २२ परिपेतुरिति अधोमार्गावलंबनात्पका

तथाचेमेबिलद्वारेस्निग्धास्तिष्ठंतिपादपाः इत्युक्तास्तद्बिलंसर्वेविविशुस्तिमिरावृतं १७ अचंद्रसूर्यंहरयोददृशूरोमहर्षणं निशाम्यत
स्मात्सिंहांश्चतांस्तांश्चमृगपक्षिणः १८ प्रविष्टाहरिशार्दूलाबिलंतिमिरसंवृतं नतेषांसज्जतेदृष्टिर्नतेजोनपराक्रमः १९ वायोरिवग
तिस्तेषांदृष्टिस्तमसिवर्तते तेप्रविष्टास्तुवेगेनतद्बिलंकपिकुंजराः २० प्रकाशंचाभिरामंचददृशुर्देशमुत्तमं ततस्तस्मिन्बिलेभीमेनाना
पादपसंकुले २१ अन्योन्यंसंपरिष्वज्यजग्मुर्योजनमंतरं तेनष्टसंज्ञास्तृषिताःसंभ्रांताःसलिलार्थिनः २२ परिपेतुर्बिलेतस्मि
न्कंचित्कालमतंद्रिताः तेकृशादीनवदनाःपरिश्रांताःप्लवंगमाः २३ आलोकंददृशुर्वीरानिराशाजीवितेयदा ततस्तंदेशमागम्यसौम्या
वितिमिरंवनं २४ ददृशुःकांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् सालांस्तालांस्तमालांश्चपुन्नागान्वंजुलान्धवान् २५ चंपकान्नागवृक्षां
श्चकर्णिकारांश्चपुष्पितान् स्तबकैःकांचनैश्चित्रैरक्तैःकिसलयैस्तथा २६ आपीडैश्चलताभिश्चहेमाभरणभूषितान् तरुणादित्यसंका
शान्वैदूर्यमयवेदिकान् २७ विभ्राजमानान्वपुषापादपांश्चहिरण्मयान् नीलवैदूर्यवर्णाश्चपद्मिनीःपतगैर्वृताः २८ महद्भिःकांच
नैर्वृक्षैर्वृतंबालार्कसन्निभैः जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथपंकजैः २९ नलिनीस्तत्रददृशुःप्रसन्नसलिलायुताः कांचनानिविमानानि
राजतानितथैवच ३० तपनीयगवाक्षाणिमुक्ताजालावृतानिच हैमराजतभौमानिवैदूर्यमणिमंतिच ३१ ददृशुस्तत्रहरयोगृह
मुख्यानिसर्वशः पुष्पितान्फलिनोवृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ३२ कांचनभ्रमरांश्चैवमधूनिचसमंततः मणिकांचनचित्राणिश
यनान्यासनानिच ३३ विविधानिविशालानिददृशुस्तेसमंततः हैमराजतकांस्यानांभाजनानांचराशयः ३४ ६७ ६८

वेगताः २३ आलोकमेवददृशुः नतुजलं जीविते निराशायदाबभूवुस्तदोच्यमानलक्षणं देशमागम्य कांचनान्वृक्षांश्च ददृशुः यद्वा जीवितेनिराशाबभूवुस्तदा भ
गवत्कृपया आलोकं ददृशुरुच्यमानविशेषणे देशे कांचनान्वृक्षान्ददृशुः २४ २५ २६ आपीडैस्तबकशेखरैः लताभिश्च संयुक्तान्पादपान्ददृशुः
२७ पद्मिनीः पद्मलताः २८ पद्मादियुतानलिनीः सरांसिच ददृशुः २९ ३० मुक्ताजालैर्मुक्तारचितजालैरावृतानि हैमैस्तादिगृहमुख्यानीत्यस्य विशेषणं ३१ ३२ ३३ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ यानानि शिबिकादीनि ३६ ३७ ३८ अवतिष्ठंत तूष्णीमवस्थिता बभूवुः ३९ पप्रच्छ हनूमानित्यर्थस्यैव सविशेषप्रतिपादनं त
तो हनूमानिति ४० अनघमानः इतिरामाभिरामे॰ श्रीरा॰ रामायणति॰ वा॰ कि॰ पंचाशः सर्गः ५० ७ ७ ७ इत्युक्त्वा कालं
भवनमित्यादि पृष्ट्वा १ किमब्रवीत्तदाह इदमिति सहसा हठात् २ उक्तमेवार्थं प्रपंचयति महदिति भवान् पदार्थान् ३ ४ ५ ६ कस्य तेजसा सं

अगुरूणांच दिव्यानांचंदनानांच संचयान् शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानिच फलानिच ३५ महार्हाणिच यानानि मधूनि रसवंतिच दिव्यानामंब
राणांच महार्हाणांच संचयान् ३६ कंबलानांच चित्राणामजिनानांच संचयान् तत्रतत्र विचिन्वंतो बिले तत्र महाप्रभाः ३७ ददृशुर्वानराः
शूराः स्त्रियंकांचिददूरतः तांचतेददृशुस्तत्र चीरकृष्णाजिनांबरां ३८ तापसीं नियताहारांज्वलंतीमिव तेजसा विस्मितास्हरयस्तत्र व्यव-
तिष्ठंत सर्वशः ३९ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासित्वंकस्य वा बिलं ४० ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्य वृद्धां पप्र-
च्छ कात्वंभवनंबिलंच रत्नानिचेमानि वदस्व कस्य ४१ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ कि॰ पंचाशः सर्गः ५० इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णाजि
नांबरां अब्रवीत्तां महाभागां तापसींधर्मचारिणीं १ इदंप्रविष्टाः सहसा बिलंतिमिरसंवृतं क्षुत्पिपासापरिश्रांताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २
महद्धरण्या विवरंप्रविष्टाः स्मपिपासिताः इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ३ दृष्ट्वावयंप्रव्यथिताः संभ्रांता नष्टचेतसः कस्यै-
ते कांचना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ४ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानिच फलानिच कांचनानि विमानानि राजतानि गृहाणिच ५ तपनीय
गवाक्षाणि मणिजालावृत्तानिच पुष्पिताः फलवंतश्च पुण्याः सुरभिगंधयः ६ इमे जांबूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा कांचनानिच पद्मानि
जातानि विमले जले ७ कथंमत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यंते सह कच्छपैः आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वैतत्तपोबलं ८ अजानतां नः स-
र्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ९ प्रत्युवाच हनूमंतं सर्वभूतहितेरता मयोनाम महातेजा मायावी वान
रर्षभ १० तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया कांचनं वनं पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूवह ११ येनेदं कांचनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमं स
तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने १२ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७-

भूता इति शेषः ७ आत्मनस्त्वेवेत्यर्थः कस्य वान्यस्य वेत्यर्थः ८ अजानतां एतत्स्वरूपमजानतां ९ १० मायया विचित्र निर्माण शक्त्या कोमय
इत्याशंक्य तत्प्रसिद्धिमाह पुरेति विश्वकर्मा शिल्पी ह प्रसिद्धं ११ येनेदं निर्मितं सदानवानां विश्वकर्मेत्यन्वयः निर्माणशक्तिबीज-
माह सत्विति १२ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरं विचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपं अपिच सर्वमौशनसंधनं निर्माणसाधनपदार्थजातं निर्माणसाधनशिल्पं शास्त्रज्ञानंच लेभे शिल्पशास्त्रस्योशनः प्रणीतत्वा
त्तदनत्वव्यपदेशः बलवान् उत्कृष्टबलवान् सर्वकामेश्वरः स्वसृष्टिभोग्यविशेषाणामीश्वरो भोक्ता १३ सुखितोऽध्यवास हेमायां तदाख्याप्सरसि सक्तं

१४ दानवपुंगवमशनिं गृह्य गृहीत्वा विक्रम्यैव युद्धं कृत्वैव पुरंदरो जघान यद्यप्यसुरशिल्पी मयो नित्य इति कथं हननं तस्य तथापि यएवासुरशिल्पि
दस्यः सर्वोपि मयाख्य इति मयाहनिस्त्वेव तस्येंद्रवदिति न दोषः तस्मिन्हते इदं वनं शाश्वतः कामभोगइदं गृहंच मयसुक्तायै हेमायै न्यायप्राप्तत्वात्

पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसंधनं विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा १३ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने तमप्सरसि
हेमायां सक्तं दानवपुंगवम् १४ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमं १५ शाश्वतः कामभोगश्च
गृहं चेदं हिरण्मयं दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा १६ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा
१७ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत् किं कार्यं कस्य वा हेतोः कांताराणि प्रपद्यथ १८ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितं शुचीं
न्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वमेव वक्तुमर्हसि १९ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ कि॰ एकपंचाशः सर्गः ५१ ॥
अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान् इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी १ वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् यदि चैतन्
मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि तां कथां २ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३ राजा सर्वस्य
लोकस्य महेंद्रवरुणोपमः रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावनं ४ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया तस्य भार्या जनस्थानाद्रा
वणेन हृता बलात् ५ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयं ६ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां
यमरक्षितां सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणं सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ८

भगवता ब्रह्मणा दत्तमित्यर्थ एतेन विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगादत्र ब्रह्मशब्दो मयदानवपर इत्यपास्तं हतेनदानासंभवात् १५ स्वयंप्रभेति अन्वर्थनाम तस्याः
तेन सूर्यालोकाभावेपि प्रकाशवत्त्वमुपपादितं तस्या हेमायाः भवनमित्यन्वयः १६ ननु त्वं किमर्थं रक्षसि तत्राह ममप्रियसखीति १७ दत्तवरा रक्षणसामर्थ्यलाभ
स्खिलेन प्रार्थितरक्षणाच एवं स्ववृत्तांतमुक्त्वा हनूमदादिवृत्तांतं पृच्छति किमिति १८ अभ्यवहाराणि अभ्यवहार्याणि १९ ब्रुवमानः इति रामाभि॰ वा॰ कि॰ एकपंचा
शः सर्गः ५१ ॥ इदं वचनं वक्ष्यमाणं १ यदि चैतन्किं कार्यमित्यादि प्राक्पृष्टार्थतत्त्वं २ ३ सर्वलोकराजत्वेन तस्येश्वरत्वं सूचितं ४ बलाद्बलात्कारेण ५ ६
अंगदप्रमुखैर्वानरैः सह वयं प्रस्थापिताः ७ सहिता मिलिताः संतो रावणं सीतया सह मार्गध्वमिति वयं चोदिताश्चास्मः ८ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदाह विचित्यत्विति समुद्रंविचेतुकामाइतिशेषः ९ नाधिगच्छामहेइति स्वयंप्रभासंबोधनं नाध्यगच्छाम पारं चिंतामहार्णवस्येतिशेषः १० ११ स
लिलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिताइत्यर्थः निष्पतंति निष्पतिताः १२ अनुमानं जलानुमापकोहेतुरागतं मनःप्राप्तं १३ अस्मिन्देशेततोग
च्छामइत्युक्त्वानिबिडांधकारत्वात् परस्परंहस्तैर्गाढं गृहीत्वा निपतिताः गुहामितिशेषः हस्तेइतिपाठेपि हस्तैरित्येवार्थः परिष्वज्येति पूर्वोक्तत्वरसात् १४
एतत् सीतान्वेषणरूपं १५ यतोबुभुक्षिताः अतःपरिद्यूनाःक्षीणाः १६ १७ किंतेकुर्वंतु प्रियमितिशेषः १८ परितुष्टास्मि प्रत्युपचिकीर्षावचनेनैवे

विचित्यतुवनंसर्वंसमुद्रंदक्षिणांदिशं वयंबुभुक्षिताःसर्वेवृक्षमूलमुपाश्रिताः ९ विवर्णवदनाःसर्वेसर्वेध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहेपा
रंमग्नाश्चिंतामहार्णवे १० चारयंतस्ततश्चक्षुर्दृष्टवंतोमहद्बिलं लतापादपसंपन्नंतिमिरेणसमावृतं ११ अस्माद्धंसाजलक्लिन्नाः
पक्षैःसलिलरेणुभिः कुररासारसाश्चैवनिष्पतंतिपतत्रिणः १२ साध्वत्रप्रविशामेतिमयातूक्ताःप्लवंगमाः तेषामपिहिसर्वेषामनुमा
नमुपागतं १३ अस्मिन्निपतिताःसर्वेप्यथकार्यत्वरान्विताः ततोगाढंनिपतितागृह्यहस्तौपरस्परं १४ इदंप्रविष्टाःसहसाबिलंतिमिर
संवृतं एतन्नःकार्यमेतेनकृत्येनवयमागताः १५ त्वांचैवोपगताःसर्वेपरिद्यूनाबुभुक्षिताः आतिथ्यधर्मदत्तानिमूलानिचफलानिच
१६ अस्माभिरुपयुक्तानिबुभुक्षापरिपीडितैः यत्त्वयारक्षिताःसर्वेम्रियमाणाबुभुक्षया १७ ब्रूहिप्रत्युपकारार्थंकिंतेकुर्वंतुवान
राः एवमुक्तातुसर्वज्ञावानरैस्तैःस्वयंप्रभा १८ प्रत्युवाचततःसर्वानिदंवानरयूथपान् सर्वेषांपरितुष्टास्मिवानराणांतरस्वि
नां १९ चरंत्याममधर्मेणनकार्यमिहकेनचित् इत्यार्षे० कि० द्विपंचाशःसर्गः ५२ ७ ७ ७ एवमुक्तःशुभं
वाक्यंतापस्याधर्मसंहितं २० उवाचहनुमान्वाक्यंतामनिंदितलोचनां शरणंत्वांप्रपन्नाःस्मःसर्वेवैधर्मचारिणी २१ यःकृ
तःसमयोस्माकंसुग्रीवेणमहात्मना सतुकालोव्यतिक्रांतोबिलेचपरिवर्ततां २२ सात्वमस्माद्बिलादस्मादुत्तारयितुमर्हसि तस्मा
त्सुग्रीववचनादतिक्रांतान्गतायुषः २३ त्रातुमर्हसिनःसर्वान्सुग्रीवभयशंकितान् महच्चकार्यमस्माभिःकर्तव्यंधर्मचारिणि २४ त
च्चापिनकृतंकार्यमस्माभिरिहवासिभिः एवमुक्ताहनुमतातापसीवाक्यमब्रवीत् २५ जीवतादुष्करंमन्येप्रविष्टेननिवर्तितुं तपसस्तुप्र
भावेणनियमोपार्जितेनच २६ सर्वानेवबिलादस्मात्तारयिष्यामिवानरान् निमीलयतचक्षूंषिसर्वेवानरपुंगवाः २७ ७ ७

तिभावः धर्मेणचरंत्याः धर्मानुष्ठानेनवर्तमानायाः १९ अत्रकतकस्तु इतिरामाभि० कि० द्विपंचाशःसर्गसमाप्तिमाह ५२ ७ ७ एवमुक्तइति२०
२१ समयः कालावधिर्मासरूपः बिलेच बिलेएव २२ तस्माद्बिलेरस्माद्बिलादस्मादित्यन्वयः गतायुषोनष्टजीवितांस्तत्रहेतुः सुग्रीववचनादतिक्रांतानि
ति सुग्रीवाज्ञप्तकालादतिक्रांतकालानित्यर्थः २३ २४ २५ प्रविष्टेन इदंबिलंप्रविष्टेन प्राणिना जीवता अस्मान्निवर्तितुं दुष्करं मन्येतर्हि वयं किंकुर्मस्तत्राह
तपसइति २६ २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निमीलिताः संतोऽकस्मादुन्मीलनभिया सुकुमारांगुलैःकरैः २८ सहसा दृष्टिं पिदधुः २९ ३० इदमब्रवीद्दिङ्मोहशांत्यर्थमितिभावः ३१ प्रस्रवणः किष्किं-
धासमीपप्रस्रवणादन्योयमित्याहुः अलुब्धत्वात्तोषितस्यदर्शनमित्यने यत्रेच्छातत्रगंतव्यमितितात्पर्यं ३२ खगमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति-
लकेवा॰ कि॰ द्विपंचाशःसर्गः ५२ ६४ ६५ कतकरीसात्रिपंचाशःसर्गः ५३ ततइति १ गिरिदुर्गं ऋक्षबिलाख्यं समयः कालावधिः २ तदा शिशिरा
रंभसमये ३ पुष्पातिभारयुक्तान्यग्राणियेषां वासंतिकान्वसंतकाले फलवतःआम्रादीन् ४ भयकृतशंकां विवृणोति नेइतिवसंतमनुप्राप्तं प्रकृतशिशि

नहिनिष्क्रमितुंशक्यमनिमीलितलोचनैः ततोनिमीलिताःसर्वेसुकुमारांगुलैःकरैः २८ सहसापिदधुर्दृष्टिंहृष्टागमनकांक्षया वानरास्तु
महात्मानोहस्तरुद्धमुखास्तदा २९ निमेषांतरमात्रेणबिलादुत्तारितास्तया उवाचसर्वांस्तांस्तत्रतापसीधर्मचारिणी ३० निस्सृतान्विषमात्त
स्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् एषविंध्योगिरिःश्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ३१ एषप्रस्रवणःशैलःसागरोयंमहोदधिः स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिभव
नंवानरर्षभाः इत्युक्त्वातद्बिलंश्रीमत्प्रविवेशस्वयंप्रभा ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰ कि॰ द्विपंचाशःसर्गः ५२ ६ ६ ततस्तेद
दृशुर्घोरंसागरंवरुणालयं अपारमभिगर्जंतंघोरैरूर्मिभिराकुलं १ मयस्यमायाविहितंगिरिदुर्गंविचिन्वतां तेषांमासोव्यतिक्रांतोयो
राज्ञासमयःकृतः २ विंध्यस्यतुगिरेःपादेसंप्रपुष्पितपादपे उपविश्यमहात्मानश्चिंतामापेदिरेतदा ३ ततःपुष्पातिभाराग्रान्ल
ताशतसमावृतान् द्रुमान्वासंतिकान्दृष्ट्वाबभूवुर्भयशंकिताः ४ तेवसंतमनुप्राप्तंप्रतिवेद्यपरस्परं नष्टसंदेशकालार्थानिपेतुर्धर-
णीतले ५ ततस्तान्कपिवृद्धांश्चशिष्टांश्चैववनौकसः वाचामधुरयाभाष्ययथावदनुमान्यच ६ सतुसिंहवृषस्कंधःपीनायतभुजः
कपिः युवराजोमहाप्राज्ञअंगदोवाक्यमब्रवीत् ७ शासनात्कपिराजस्यवयंसर्वेविनिर्गताः मासःपूर्णोबिलस्थानांहरयःकिंनबुध्यत ८
वयमाश्वयुजेमासिकालसंख्याव्यवस्थिताः प्रस्थिताःसोपिचातीतःकिमतःकार्यमुत्तरं ९

रकालस्योत्तरकालमासन्नतया प्राप्तप्रायं नष्टः संदेश
काले राजसंदिष्टमासरूपेकाले तुष्टेयोर्योयेषांते ५ तान् भयेनभूतलेपतितान् शिष्टान् वृद्धेभ्योऽन्यान् अनुमान्य संपूज्य ६ प्राज्ञअंगदइत्यार्षं ७ शासनव्यतिक्रमंदर्शयति मा
सइति अन्वेषणावधित्वेनदत्तइत्यर्थः किंनबुध्यत नावुध्यत कालात्ययमितिशेषः ८ कालात्ययमेवाह वयमिति आश्वयुजेऽतीतप्रायेइतिशेषः कार्तिके समनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयत्नेत्यु
क्तेः ततःपंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितदूतैर्व्यवस्थिताः मिलिताएवंचामांतमानेनाश्विनस्योत्तरे दीपोत्सवामावास्यानंतरपक्षे सर्वसेनागमनं किष्किंधायां रामस्यक्रोधस्तु तत्रैवपक्षे का
र्तिकसन्निधावपि तदुद्यमाभावकृतः ततः कार्तिकेऽवधिरन्वेषणस्यततोमार्गशीर्षे इदंवचनं प्रायस्तद्वर्षे पौषःक्षयमासः कार्तिकादित्रयोनान्यतइत्युक्तेः अतोमार्गशीर्षएव आ- ६५
म्रादीनां पुष्पोद्गमःउत्पाततोवा तादृशरीत्या पुष्पोद्गमंदृष्ट्वापि वसंतासन्नतानुमानेन भयोपपत्तिः कतकादयस्तु अन्वेषणेऽवधित्वेनदत्तःपौषोमासः आश्वयुजेइत्यस्य तन्नत्यास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्त्कार्तिकांतेइत्यर्थः कालसंख्येति कार्तिकोत्तरंपंचदशरात्रसंख्याकालेनावधिना वानरानयनाय दूतप्रेषणं ततःपूर्णिमांतमानेन मार्गशुक्लेन सर्ववानरागमनं ततःपौषाद्यदि
ने दिक्ष्वन्वेषणाय वानरप्रस्थानं तत्रपौषे माघकृष्णीयकिंचिद्दिनसहिते ऽतीतेइदंवाक्यमित्याहुः तेषांसीतानयनोत्तरंसीतांप्रति द्वादशमासारावणावधिरितिस्पष्टमेव पंपा
यां चैत्रेआगमनमित्यस्योक्तत्वात्ततः पूर्वफाल्गुनेसीतापहारइतिचस्पष्टमेव एवंच माघकृष्णेतच्छुक्लादौवा हनूमनःसीतासमीपगमने हनूमंतंप्रति वर्ततेदशमोमासो
द्वौतुशेषौप्लवंगमेतिसीतोक्तिविरोधः किंच हनूमतोलंकाप्रवेशादिने प्रदोषसमयेएव पूर्णकलस्यचंद्रोदयवर्णनंचविरोधइत्याहुः ९ उक्तमेव विस्तरेणाह भवंतइतिप्र
त्ययं अन्वेषणार्थराजनियोगंप्राप्ताज्ञानवंतोभवंतोमां पुरस्कृत्य निर्याता इत्यन्वयः १० ११ तस्य कालस्यच विलंघनत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्माकं मर्तव्यं मरणमे

भवंतःप्रत्ययंप्राप्तानीतिमार्गविशारदाः हितेष्वभिरताभर्तुर्निसृष्टाःसर्वकर्मसु १० कर्मस्वप्रतिमाःसर्वेदिक्षुविश्रुतपौरुषाः मांपुरस्कृत्यनि
र्याताःपिंगाक्षप्रतिचोदिताः ११ इदानीमकृतार्थानांमर्तव्यंनात्रसंशयः हरिराजस्यसंदेशमकृत्वाकःसुखीभवेत् १२ अस्मिन्नतीतेकालेतु
सुग्रीवेणकृतेस्वयं प्रायोपवेशनंयुक्तंसर्वेषांचवनौकसां १३ तीक्ष्णःप्रकृत्यासुग्रीवःस्वामिभावेव्यवस्थितः नक्षमिष्यतिनःसर्वानपराधकृ
तोगतान् १४ अप्रवृत्तौचसीतायाःपापमेवकरिष्यति तस्मात्क्षममिहाद्यैवगंतुंप्रायोपवेशनं १५ त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चधनानिचगृहाणि
च ध्रुवंनोहिंसतेराजासर्वान्प्रतिगतानितः १६ वधेनाप्रतिरूपेणश्रेयान्मृत्युरिहैवनः नचाहंयौवराज्येनसुग्रीवेणाभिषेचितः १७ न
रेंद्रेणाभिषिक्तोस्मिरामेणाक्लिष्टकर्मणा सपूर्वंबद्धवैरोमांराजादृष्ट्वाव्यतिक्रमं १८ घातयिष्यतिदंडेनतीक्ष्णेनकृतनिश्चयः किंमेसु
हृद्भिर्व्यसनंपश्यद्भिर्जीवितांतरे इहैवप्रायमासिष्येपुण्येसागररोधसि १९ एतच्छ्रुत्वाकुमारेणयुवराजेनभाषितं सर्वेतेवानरश्रेष्ठाः
करुणंवाक्यमब्रुवन् २० तीक्ष्णःप्रकृत्यासुग्रीवःप्रियारक्तश्चराघवः समीक्ष्याकृतकार्यांस्तुतस्मिंश्चसमयेगते २१ अदृष्टायांच
वैदेह्यांदृष्ट्वाचैवसमागतान् राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयं २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

वानुष्ठेयं कुतस्तत्राह हरिराजस्येति १२ प्रायोपवेशनंयुक्तं प्राणत्यागायेतिशेषः १३ स्वामिभावे निग्रहानुग्रहकृद्राजभावे व्यवस्थितः अपराधः कालातिक्रमरू
पः गतान्स्वसमीपंप्राप्तान् १४ अप्रवृत्तौप्रवृत्तिप्रतिपादनाभावे पापं वधरूपं १५ पुत्रादिस्त्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गंतुं कर्तुं क्षमं युक्तमित्यन्वयः तत्रहेतुः ध्रुव
मिति १६ अप्रतिरूपेण अपराधमूलत्वेनास्यवधस्याप्रतिरूपत्वं ननु युवराजत्वेनाभिषिच्य कथमसौत्वां हनिष्यतीत्यतआह नचाहमिति १७ पूर्वं मांप्र
ति बद्धवैरः सराजा सुग्रीवोव्यतिक्रममाज्ञालंघनं दृष्ट्वा घातयिष्यत्येव १८ जीवितांतरे राजाज्ञयाजीवितनाशावधौ कालेप्राप्ते मम व्यसनं पश्यद्भिरपि
सुहृद्भिः किंकार्यमिति किंसाध्यमित्यर्थकंशेषः यदेवमतइहैवेति १९ २० प्रियायां रक्तोऽनुरक्तः तस्मिन्समयेऽन्वेषणावधिकाले २१ २२ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपराद्धानां कृतापराधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्य प्रधानभूताः सेवकावयमिहसमागताः २३ उपलभ्यवा गच्छाम नोचेदिहैवस्थिता यमगृहं गमिष्यामः २४ बिलं स्वयंप्रभायाबिलं २५ कथमत्र प्राणत्राणमतआह इदंहीति नीइतिलोकोक्तौ २६ अंगदस्यापि अपितारस्य असक्तमविलंबं २७ कतकटीकायां चतुःपंचाशत् इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवा° किष्किंधाकांडे त्रिपंचाशःसर्गः ५३ ५ ७ ताराधिपतिवर्चसितारे तथाब्रुवतितुशब्दादंगदे प्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमानेसति अथानंतरमंगदेन राज्यं सुग्रीवीयं कपिराज्यं हृतमितिमेने तद्राज्यं स्वयंप्रभाबिलराज्यमित्यर्थइत्यन्ये १ ननुअंगदे कथंराज्यापहारचिंतातआह बुद्ध्येति अष्टांगया अष्टगुणया तेऽष्टगुणाः शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा ऊहापोहार्थविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचधीगुणाइतिप्रसिद्धाःच

नक्षमंचापराद्धानांगमनंस्वामिपार्श्वतः प्रधानभूताश्चवयंसुग्रीवस्यसमागताः २३ इहैवसीतामन्वीक्ष्यप्रवृत्तिमुपलभ्यवा नोचेद्गच्छामनंवीरंगमिष्यामोयमक्षयं २४ प्लवंगमानांतुभयार्दितानांश्रुत्वावचस्तारइदंबभाषे अलंविषादेनबिलंप्रविश्यवसामसर्वेयदिरोचतेवः २५ इदंहिमायाविहितंसुदुर्गमंप्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयं इहास्तिनोनैवभयंपुरंदरान्नराघवाद्वानरराजतोपिवा २६ श्रुत्वांगदस्यापिवचोनुकूलमूचुश्चसर्वेहरयःप्रतीताः यथानहन्येमतथाविधानमसक्तमद्यैवविधीयतांनः २७ इत्यार्षे° वा° कि° त्रिपंचाशःसर्गः ५३ तथाब्रुवतितारेतुताराधिपतिवर्चसि अथमेनेहृतंराज्यंहनूमानंगदेनतत् १ बुद्ध्याह्यष्टांगयायुक्तंचतुर्बलसमन्वितं चतुर्दशगुणंमेनेहनूमान्वालिनःसुतं २ आपूर्यमाणंशश्वच्चतेजोबलपराक्रमैः शशिनंशुक्लपक्षादौवर्धमानमिवश्रिया ३ बृहस्पतिसमंबुद्ध्याविक्रमेसदृशंपितुः शुश्रूषमाणंतारस्यशुक्रस्येवपुरंदरं ४ भर्तुरर्थेपरिश्रांतंसर्वशास्त्रविशारदः अभिसंधातुमारेभेहनूमानंगदंततः ५ सचतुर्णामुपायानांद्वितीयमुपवर्णयन् भेदयामासतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ६ तेषुसर्वेषुभिन्नेषुनतोभीषयदंगदं भीषणैर्विविधैर्वाक्यैःकोपोपायसमन्वितैः ७

तुर्बलं सामदानभेदनिग्रहरूपोपायचतुष्टयजं चतुर्दशगुणं देशकालज्ञतादार्ढ्यसर्वक्लेशसहिष्णुता सर्वविज्ञानतादाक्ष्यमूर्जः संवृतमंत्रता अविसंवादिता शौर्यंभक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तं २ ३ तारस्यवचः शुश्रूषमाणं यतोपश्यत्ततोराज्यंहृतंमेने शुक्रस्येव पुरंदरं विपरीतोपदेशग्रहे उपमैषा शुक्रशब्दोत्र बृहस्पतिपरइतिकश्चित् ४ भर्तुः सुग्रीवस्यार्थेऽर्थकरणे परिश्रांतं विमुखं सर्वशास्त्रविशारदइतिहनुमद्विशेषणं अभिसंधातुं तारादिभ्योभेदयितुं ५ सइति अभिसंधित्सुर्हनुमानित्यर्थः द्वितीयउपायः भेदः तमुपवर्णयन्हेतौशता तदुपायावलंबनहेतुना तान्सर्वानंगदानुवर्तिनः वाक्यसंपदा भेदजननक्षमन्यायोपेतेन हीनाश्रयोनकर्तव्यःकर्तव्योमहदाश्रयइत्यादिवाक्यसमूहेन ६ कोपोपायोदंडस्तत्समन्वितैः कोपापायसमन्वितैरिति पांक्तःपाठः कोपापनयनसामर्थ्ययुक्तैः अभीषयत न्यायमदर्शनपूर्वंभयमुत्पादयामास ७ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भीषणमेव स्तुतिपूर्वंकरोति त्वमिति त्वं पित्रासुग्रीवेण युद्धे समर्थतरः यद्वात्वं पित्रासदृशइतिशेषः अतएवयुद्धेसमर्थतरइत्यर्थः दृढंधारयितुं शक्तः अस्य य
दिसर्वेकपयस्त्वामनुवर्त्स्यंतीतिशेषः कपिराज्यं किष्किंधायांवा ऋक्षबिलेवा ८ ननतदस्तीत्याह नित्यमिति स्वभावादितिभावः अस्थैर्ये कारणांतरमप्याह पु
त्रदारंविनेति पुत्रदाराणां किष्किंधावर्तिनां सुग्रीवायत्तत्वात् त्वयासह बिलेवस्थाने तद्वियोगस्यस्पष्टत्वात् निग्रहस्थापनमप्यशक्यमित्याह त्वयाज्ञाप्यं त्वत्कर्तृ
कमाज्ञापनं नसहिष्यंति त्वत्तोप्यधिकबलत्वादितिभावः ९ पुत्रदारंहित्वाएते त्वां नानुरंजेयुः त्वयिनानुरक्ताभवेयुः उक्तमर्थं स्पष्टंयथाभवतितथा प्रवदामि
प्रदर्शयामि तदेव दर्शयति अयंजांबवानिति १० अहमितिस्वनिर्देशः तेइमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैरुपायैस्त्वया सुग्रीवादपकर्षितुं शक्यानहिनापिदंडे
न ११ ननु गच्छतपूयमपि एकेनैवमयास्थेयमतआह विगृह्येति दुर्बलेनसह विगृह्य बलीयसा आसनंस्थितिः शक्येत्याहुः ननुदुर्बलस्य बलीयसा

त्वंसमर्थतरःपित्रायुद्धेतारेयवैध्रुवं दृढंधारयितुंशक्तःकपिराज्यंयथापिता ८ नित्यमस्थिरचित्ताहिकपयोहरिपुंगव नाज्ञाप्यंविषहिष्यं
तिपुत्रदारंविनात्वया ९ त्वांनैतेह्यनुरंजेयुःप्रत्यक्षंप्रवदामिते यथायंजांबवान्नीलःसुहोत्रश्चमहाकपिः १० नह्यहंतेइमेसर्वेसामदाना
दिभिर्गुणैः दंडेननत्वयाशक्याःसुग्रीवादपकर्षितुं ११ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेनबलीयसा आत्मरक्षाकरस्तस्मान्नविगृण्हीतदुर्बलः
१२ यांत्विमांमन्यसेधात्रीमेतद्बलमितिश्रुतं एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंविदारणं १३ स्वल्पंहिकृतमिंद्रेणक्षिपताह्यशनिंपुरा ल
क्ष्मणोनिशितैर्बाणैर्भिंद्यात्पत्रपुटंयथा १४ लक्ष्मणस्यचनाराचाबहवःसंतितद्विधाः वज्राशनिसमस्पर्शागिरीणामपिदारकाः
१५ अवस्थानंयदैवत्वमासिष्यसिपरंतप तदैवहरयःसर्वेत्यक्ष्यंतिकृतनिश्चयाः १६ स्मरंतःपुत्रदाराणांनित्योद्विग्नाबुभु
क्षिताः खेदितादुःखशय्याभिस्त्वांकरिष्यंतिपृष्ठतः १७ छ छ छ छ छ छ

विगृह्यासनंशक्यं तस्मादात्मरक्षाकरः आत्मरक्षाकरणेच्छुः पुरुषः दुर्बलः सन् बलीयसानविगृह्णीत १२ नन्वेषागुहानबलवतः साध्येत्याशंक्याह यामिति या
मिमां गुहां धात्रीं रक्षिकांमन्यसेनेयंरक्षिकेतिशेषः कुतस्तत्राह यदेतद्बिलं ऋक्षबिलं निर्भयमितितारात्वयाश्रुतं एतत् एतद्विषयविदारणंलक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं ई
षत्करंखल्वभावआर्षः १३ पुरापूर्वंमायया भूतलांतर्निर्मितेतत्पुरवर्तिमयवधार्थंअशनिं तत्प्रदेशभुवि क्षिपताइंद्रेण स्वल्पमेवकृतं मयवधमात्रंकृतं नतुपुरं
भग्नं लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैरेतत्पुरमपि पत्रपुटमिवभिंद्यात् १४ कुतस्तत्राह लक्ष्मणस्येति तद्विधाइत्यस्यविवरणं वज्राशनीत्यादि वज्रमिंद्रकरस्थं
अशनिर्मेघस्थः यद्वा तद्विधाः वालिहंतृबाणसदृशाः १५ यदैवात्रबिलेत्वमवस्थानमासिष्यसि प्राप्स्यसि तदैवसर्वेहरयः कृतनिश्चयास्त्वांत्यक्ष्यंति १६
नित्योद्विग्नाःरामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्योबुभुक्षिताःपुत्रदारादिजसुखभोगेच्छवः त्वयादुःखशय्याभिर्दुःखस्थित्यादिभिः खेदिताःसंतस्त्वां पृष्ठतः करिष्यंति सर्वथात्यक्ष्यंतीत्यर्थः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पंदमानात्तृणादपिलघुरितिशेषः अतएवभृशोद्विग्नोभविष्यसि यद्वा तादृशतृणात्तंदृष्ट्वा भृशोद्विग्नोरामाद्यागमनशंकयेतिभावः १८ अतोऽत्युग्रवेगानि शिताघोरालक्ष्मणसायकाः अपावृत्तं सुस्थितं त्वां जिघांसंतोभवेयुः सर्वत्रात्र लक्ष्मणनामग्रहणं तस्य क्रूरस्वभावत्वात् ईदृशानां रामालक्ष्यत्वाच्च १९ एवं वास्तवं भयं प्रदर्श्य सुग्रीवसमाश्रयणमेवहितमित्याह अस्माभिरिति आनुपूर्व्याज्ज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तानुक्रमात् २० राज्येऽवस्थानेहेतुमाह धर्मराजः धर्ममार्गवर्तिराजा तथाप्रीतिकामएवत्वयि नतुत्वद्वधकामः २१ इतश्चसर्वथैवमेवेत्याह प्रियकामइति अस्य जीवितंतदर्थं त्वन्मातुः प्रीतिसंपादनप्रयोजनं गम्यतां अस्माभिःसार्धमितिशेषः २२ अस्वरमाणः कतकरीत्यापंचपंचाशःसर्गः इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा॰ बा॰ किं॰ चतुःपंचाशःसर्गः ५४ ७ ७ प्रश्रितं विनीतं स्वामिसत्कारसंयुक्तं सुग्रीवसन्मानयुक्तमितिहनुमद्वाक्यविशेषणं १ आत्ममनसोः शौचं कामादि

सत्वंहीनःसुहृद्भिश्चहितकामैश्चबंधुभिः तृणादपिभृशोद्विग्नःस्पंदमानाद्भविष्यसि १८ अत्युग्रवेगानिशिताघोरालक्ष्मणसायकाः अपावृत्तंजिघांसंतोमहावेगादुरासदाः १९ अस्माभिस्तुगतंसार्धंविनीतवदुपस्थितं आनुपूर्व्यात्तुसुग्रीवोराज्येत्वांस्थापयिष्यति २० धर्मराजःपितृव्यस्तेप्रीतिकामोदृढव्रतः शुचिःसत्यप्रतिज्ञश्चसत्वांजातुननाशयेत् २१ प्रियकामश्चतेमातुस्तदर्थंचास्यजीवितं तस्यापत्यंच नास्त्यन्यत्तस्मादंगदगम्यतां २२ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ किं॰ चतुःपंचाशःसर्गः ५४ ७ ७ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितं स्वामिसत्कारसंयुक्तमंगदोवाक्यमब्रवीत् १ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवं विक्रमश्चैवधैर्यंचसुग्रीवेनोपपद्यते २ भ्रातुर्ज्येष्ठस्ययोभार्यांजीवतोमहिषींप्रियां धर्मेणमातरंयस्तुस्वीकरोतिजुगुप्सितः ३ कथंसधर्मंजानीतेयेनभ्रात्रादुरात्मना युद्धायाभिनियुक्तेनबिलस्यपिहितंमुखं ४ सत्यात्पाणिगृहीतश्चकृतकर्मामहायशाः विस्मृतोराघवोयेनसकस्यसुकृतंस्मरेत् ५ लक्ष्मणस्य भयेनेहनाधर्मभयभीरुणा आदिष्टामार्गितुंसीतांधर्मस्तस्मिन्कथंभवेत् ६

दोषराहित्यं २ तदनुपपत्तिमेव दर्शयति भ्रातुरिति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्यायां धर्मेणमातरं धर्ममार्गेणवर्तमानां ज्येष्ठभ्रातृपत्नीं तां मातृतुल्यां जीवतोमम समक्षं अनेनदेवराच्चसुतोत्पत्तिनिमित्ततोपि धर्मत्वं वारितं यद्वा जीवतोमहिषीमितिमहिषसुद्धकाभिकस्वीकारपरं यः स्वीकरोति कथं सधर्मंजानीतेइत्यन्वयः एतेन हनूमदुक्तं धर्मराजत्वं प्रत्याख्यातं एतदूचेंगदस्य केवलरोषमूलं त्रैवर्णिकानिस्तिकधर्मास्मरणमूलकं ३ सउक्तजुगुप्सितकर्मकारी धर्माज्ञाने उपपत्त्यंतरमप्याह युद्धाय युद्धार्थं गच्छता भ्रात्राभिनियुक्तेन बिलरक्षणनियुक्तेनेत्यर्थः ४ सत्यादग्निसाक्षिकतया पाणिगृहीतोमित्रः कृतोराघवोपि येन विस्मृतः सकस्य सुकृतमुपकारं स्मरेत् नकस्यापीत्यतः कथंकृतज्ञइत्यर्थः ५ ननु तत्कार्ये प्रवृत्तत्वात्कथं नकृतज्ञोतआह लक्ष्मणस्येति भयोपाधिस्येषा प्रवृत्तिर्नधर्ममूलेतिभावः धर्मस्तस्मिन्नितिपाठे धर्मे धर्मधीमूलं प्रवर्तनमित्यर्थः ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मृतिभिन्ने स्मृतिर्मन्वादीनां भिन्ना सत्कायेन चलात्मनिचंचलांतःकरणे तत्कुलीनः तज्ज्ञातिकोटिप्रविष्टः ७ तदेवविवृणोति राज्येइति सुग्रीवः सगुणोनिर्गुणो
वास्तुनमे तद्विचारेणकिंचित् अपितु शत्रुकुलीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथंसुग्रीवोजीवयिष्यति नकथमपीत्यर्थः ८ इतोपि नजीविष्यतीत्याह भिन्नेति
भिन्नोबलप्रवेशरूपोमंत्रोयस्यसः एवं मंत्रस्य यस्यकस्यापि मुखात्श्रवणेऽवश्यंभाविनीत्यस्पष्टमपराद्धश्चभवामि हीनशक्तिः सुग्रीवापेक्षयाहीनबलः हनुमदुक्तरीत्या
सहायबलहीनश्च ९ उपांशुदंडस्यैव रूपं बंधनेनेति पुत्रइतिकृत्वा वधाभावः अपराद्धइतिचबंधननिश्चयः १० तदेवद्रढयन्नाह बंधनादिति अवसादोबंध

नस्मिन्नापेक्षतनग्रेतुस्मृतिभिन्नेचलात्मनि आर्यःकोविश्वसेज्जातुतत्कुलीनोविशेषतः ७ राज्येपुत्रंप्रतिष्ठाप्यसगुणोविगुणोपिवा कथंशत्रु
कुलीनंमांसुग्रीवोजीवयिष्यति ८ भिन्नमंत्रोपराद्धश्चभिन्नशक्तिःकथंह्यहं किष्किंधांप्राप्यजीवेयंअनाथइवदुर्बलः ९ उपांशुदंडेनहिमां
बंधनेनोपपादयेत् शठःक्रूरोनृशंसश्चसुग्रीवोराज्यकारणात् १० बंधनाच्चावसादान्मेश्रेयःप्रायोपवेशनं अनुजानंतुमांसर्वेगृहंगच्छंतु-
वानराः ११ अहंवःप्रतिजानामिनगमिष्याम्यहंपुरीं इहैवप्रायमासिष्येश्रेयोमरणमेवमे १२ अभिवादनपूर्वंतुराजाकुशलमेवच
अभिवादनपूर्वंतुराघवौबलशालिनौ १३ वाच्यस्तातोयवीयान्मेसुग्रीवोवानरेश्वरः आरोग्यपूर्वंकुशलंवाच्यामातारुमाचमे १४
मातरंचैवमेतारामाश्वासयितुमर्हथ प्रकृत्याप्रियपुत्रासासानुक्रोशातपस्विनी १५ विनष्टमिहमांश्रुत्वाव्यक्तंहास्यतिजीवितं एतावदु
क्त्वावचनंवृद्धांस्तानभिवाद्यच १६ विवेशचांगदोभूमौरुदन्दर्भेषुदुर्मुखः तस्यसंविशतस्तत्ररुदंतोवानरर्षभाः १७ नयनेभ्यःप्रमुमु
चुरुष्णंवैवारिदुःखिताः सुग्रीवंचैवनिंदंतःप्रशशंसंतवालिनं १८ परिवार्यांगदंसर्वेव्यवसन्प्रायमासितुं तद्वाक्यंवालिपुत्रस्यविज्ञा
यप्लवगर्षभाः १९ उपस्पृश्योदकंसर्वेप्राङ्मुखाःसमुपाविशन् दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुउदक्तीरंसमाश्रिताः २० मुमूर्षवोहरिश्रेष्ठाएत
त्क्षममितिस्मह रामस्यवनवासंचक्षयंदशरथस्यच २१ जनस्थानवधंचैववधंचैवजटायुषः हरणंचैववैदेह्यावालिनश्चवधं
तथा रामकोपंचवदंतांहरीणांभयमागतं २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

नजंदुःखं ११ १२ राजा सुग्रीवः कु
शलमेववाच्यइत्यनुकर्षः नत्विदानीं दुःखवशादुक्तमित्यर्थः राघवौ कुशलंवाच्यौ १३ अथमातुः कुशलविज्ञापनाशेषतया आरोग्यपूर्वकत्वविशेषाभिधित्सयाच
पुनःसुग्रीवे कुशलविज्ञापनमाह वाच्यस्ताइति १४ १५ वृद्धान् जांबवादीन् १६ १७ सुग्रीवंनिंदंतः अंगदपक्ष्याइतिशेषः १८ व्यवसन्व्यवास्यन्नित्यर्थः
१९ २० हरिश्रेष्ठाअपि एतत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमद्यक्षमं युक्तमितिमन्यंतेस्मेतिशेषः स्वामिनि म्रियमाणे तंपरित्यज्यास्माकं गमनमयुक्तंइतितत्क्षमत्वव्यव
सायः रामस्यवनवासमित्यादिना ऽग्रिमसर्गार्थसंक्षेपः २१ भयमागतं संपातिजं वक्ष्यमाणंभयमित्यर्थः २२ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भृशंनदद्भिः संपातिजभयादितिशेषः २३ कतकटीकायांषट्पंचाशःसर्गः ५६ इतिरामाभि॰ वा॰ कि॰ पंचपंचाशत्सर्गः ५५ ॐ गिरिस्थले गिरिप्रदेशे १ २ ३ विधिः क्रियाफलं नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनकर्मानुसारेण यथा तद्यथानयोन्वर्त्तते इत्यर्थः अयमामिषरूपोस्माकंभक्ष्यः चिरान् मत्स्यंस्वतएवोपागतः ४ यतः परंपराणां पंक्तिनउपविष्टानां वानराणांमध्ये मृतंमृतं क्रमात् भक्षिष्ये तस्मात् इतिपूर्वेणसंबंधः ५ परमायस्तः परमखिन्नः ६ सीतापदेशेनेति सीताव्याजेन प्रायप्रायोपवेशानामित्यर्थः गृध्रापदेशेनेतिपाठः सुगमः ७ अज्ञाता अचिंतिता ८ तिर्यग्योनिभूतानामस्माकमिव तिर्यग्योन्यंतरस्यापि सीतानिमित्तं विपत्तिर्जातेत्याह वैदेह्याइति प्रसक्षंस्त्रियमाणायाइतिशेषः ९ रामस्यप्रियंकुर्वंतीत्यनेन तस्मिन्सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वंसूचि

ससंविशद्भिर्बहुभिर्महीधरोमहाद्रिकूटप्रतिमैःप्लवंगमैः बभूवसन्नादितनिर्झरांतरोभृशंनदद्भिर्जलदैरिवांबरं २३ इ॰श्रीम॰ वा॰कि॰ पंचपंचाशःसर्गः ५५ ॐ उपविष्टास्तुतेसर्वेयस्मिन्प्रायंगिरिस्थले हरयोगृध्रराजश्चतंदेशमुपचक्रमे १ संपातिर्नामनाम्नातुचिरजीवीविहंगमः भ्राताजटायुषःश्रीमान्विख्यातबलपौरुषः २ कंदरादभिनिष्क्रम्यसविंध्यस्यमहागिरेः उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वाहृष्टात्मागिरमब्रवीत् ३ विधिःकिलनरंलोकेविधानेनानुवर्तते यथायंविहितोभक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ४ परंपराणांभक्षिष्येवानराणांमृतंमृतं उवाचैतद्वचःपक्षीतान्निरीक्ष्यप्लवंगमान् ५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभक्ष्यलुब्धस्यपक्षिणः अंगदःपरमायस्तोहनूमंतमथाब्रवीत् ६ पश्यसीतापदेशेनसाक्षाद्वैवस्वतोयमः इमंदेशमनुप्राप्तोवानराणांविपत्तये ७ रामस्यनकृतंकार्यंनकृतंराजशासनं हरीणामियमज्ञाताविपत्तिःसहसागता ८ वैदेह्याःप्रियकामेनकृतंकर्मजटायुषा गृध्रराजेनयत्तत्रश्रुतंवस्तदशेषतः ९ तथासर्वाणिभूतानितिर्यग्योनिगतान्यपि प्रियंकुर्वंतिरामस्यत्यक्त्वाप्राणान्यथावयं १० अन्योन्यमुपकुर्वंतिस्नेहकारुण्ययंत्रिताः ततस्तस्योपकारार्थंत्यजतात्मानमात्मना ११ प्रियंकृतंहिरामस्यधर्मज्ञेनजटायुषा राघवार्थेपरिश्रांतावयंसंत्यक्तजीविताः १२ कांताराणिप्रपन्नाःस्मनचपश्याममैथिलीं ससुखीगृध्रराजस्तुरावणेनहतोरणे मुक्तश्चसुग्रीवभयाद्गतश्चपरमांगतिं १३

तं १० सर्वात्मत्वमेवद्रढयति अन्योन्यमिति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः रामेइतिशेषः सर्वस्य रामत्वात्तदीयस्नेहेनैव परस्परोपकारकरणमित्यर्थः स्नेहविषयता रामातिरिक्ते नेति अनेन सूचितं ततः उक्तस्नेहादियंत्रणतः तस्य रामस्य उपकारार्थमित्यस्य प्रसक्ताइतिशेषः ११ ननु प्राणत्यागेन कथं रामस्य संतोषो ऽतआह प्रियमिति हिपतोजटायुषा प्राणान् त्यजता प्रियंकृतमिति रामस्य मतमितिशेषः तथास्मन्मरणेनापि रामस्तथामंस्यतीतिभावः १२ सुखीति सुखितमेव परमगतिप्राप्त्या दर्शयति रावणेनेत्यादि मुक्तश्चेति अनेन सर्वतिर्यग्योनिराजत्वं कपींद्रस्य सूचितं गतश्चपरमांगतिं रामानुग्रहादितिशेषः १३ ॐ ॐ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जटायुषोविनाशेन प्राणितिशेषः यदिपुनर्मुहूर्तमपि युद्धे रावणं निरुंध्यात्तदा रामदृग्गोचरोरावणः सीतां नहरेदितिभावः राज्ञोदशरथस्यच द्राग्विनाशेन य
दिपक्षमात्रमपि राजजीवनंस्यात् तदा रामंप्रत्यानयेदेवेतिभावः वैदेहीहरणंतु स्पष्टमेव वानराणांप्राणसंशयकारणं १४ १५ विकृतं अरण्यवासवालि
वधरक्षोवधरूपं इदंच अस्मन्मरणरूपंकैकेय्या वरदानेनैव कृतमित्यर्थः १६ मृशात्त्वकितमतिः क्षुभितचित्तः कृपणं दीनं १७ अस्यैवप्रपंचस्तत्त्विति १८ को
घोषयति समयाप्रष्टव्यइतिशेषः १९ प्रश्नमेवाह कथमिति २० गिरिदुर्गाद्भवद्भिरवतारितुमिच्छेयं आत्मानमितिशेषः अवतारणफलमाह यवीयसइति
कनिष्ठस्येत्यर्थः २१ श्रोतुमिच्छेयं युष्मत्समीपमागत्येतिशेषः अन्वयस्तु यस्य रामः प्रियः पुत्रः सदशरथोमम भ्रातुः तस्यैवजटायुषः सखा।तस्तस्ते हान्

जटायुषोविनाशेनराज्ञोदशरथस्यच हरणेनचवैदेह्याःसंशयंहरयोगताः १४ रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्येसहसीतया राघवस्यचबाणेन
वालिनश्चतथावधं १५ रामकोपादशेषाणांरक्षसांचतथावधं कैकेय्यावरदानेनइदंचविकृतंकृतं १६ तदसुखमनुकीर्तितंवचो
भुविपतितांश्चनिरीक्ष्यवानरान् भृशाचकितमतिर्महामतिःकृपणमुदाहृतवान्सगृध्रराजः १७ तत्तुश्रुत्वातथावाक्यमंगदस्यमुखोद्ग
तं अब्रवीद्वचनंगृध्रस्तीक्ष्णतुंडोमहास्वनः १८ कोयंगिराघोषयतिप्राणैःप्रियतरस्यमे जटायुषोवधंभ्रातुःकंपयन्निवमेमनः १९
कथमासीज्जनस्थानेयुद्धंराक्षसगृध्रयोः नामधेयमिदंभ्रातुश्चिरस्याद्यमयाश्रुतं २० इच्छेयंगिरिदुर्गाच्चभवद्भिरवतारितुं यवीयसो
गुणज्ञस्यश्लाघनीयस्यविक्रमैः २१ अतिदीर्घस्यकालस्यपरितुष्टोस्मिकीर्तनात् तदिच्छेयमहंश्रोतुंविनाशंवानरर्षभाः २२ भ्रातुर्ज
टायुषस्तस्यजनस्थाननिवासिनः तस्यैवचममभ्रातुःसखादशरथःकथं २३ यस्यरामःप्रियःपुत्रोज्येष्ठोगुरुजनप्रियः सूर्यांशुदग्ध
पक्षत्वान्नशक्नोमिविसर्पितुं २४ इच्छेयंपर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः २५ इ० श्री० कि० षट्पंचाशःसर्गः ५६ ७ ७ शोकाद्भ्र
ष्टस्वरमपिश्रुत्वावानरयूथपाः श्रद्दधुर्नैवतद्वाक्यंकर्मणातस्यशंकिताः १ तेप्रायमुपविष्टास्तुदृष्ट्वागृध्रंप्लवंगमाः चक्रुर्बुद्धिं
तदारौद्रांसर्वान्नोभक्षयिष्यति २ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

प्रयतमानस्य तस्य जनस्थानवासिनस्तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य जटायुषोविनाशः कथमभवदिति तस्य विनाशं श्रोतुमिच्छेयमिति कथंसखेत्यत्र
यस्तु नोचितः तदुत्तरस्याग्रेभावात्स्वस्यावतारणसापेक्षत्वेहेतुमाह सूर्येति २२ २३ २४ अवतर्तुमवतारयितुं २५ कतकटीकायांसप्तपं
चाशःसर्गः ५७ इतिरामाभि० षट्पंचाशःसर्गः ५६ ७ ७ भ्रष्टस्वरमपि भक्षणवचनस्वरापेक्षया भ्रष्टस्वरमित्यर्थः तेनस्वरेण यद्यपि स
निश्चितशोकःपरितुष्टोस्मीतिश्रद्धेयवचनोभवति तथापि नश्रद्दधुः यतस्तस्य कर्मणा शंकिताः भक्षणार्थं वचनमेव करोतीदतिबुद्ध्येतिभावः १ तदेवाह चक्रुरित्यादि अ
स्यार्थस्येतीतिशेषः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिद्धिं मरणरूपां २ एतांबुद्धिं भक्षणाभीष्टत्वबुद्धिं ४ कोयंघोषयतीति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह बभूवेति आर्यः पितामहः पार्थिवोवानराणामि-
तिशेषः ५ घनबली बहुबलौ ओघबलावितिपाठांतरं ६ ७ ८ रावणेनविहायसीतिपाठे ह्रियमाणामितिशेषः ९ स्थापयित्वा भूमावितिशेषः १०

सर्वथाप्रायमासीनान्यदिनोभक्षयिष्यति कृतकृत्याभविष्यामःक्षिप्रंसिद्धिमितोगताः ३ एतांबुद्धिंततश्चक्रुःसर्वेतेहरियूथपाः अ
वनार्यगिरेःशृंगात्गृध्रमाहांगदस्तदा ४ बभूवर्क्षरजोनामवानरेंद्रःप्रतापवान् ममार्यःपार्थिवःपक्षिन्धार्मिकौतस्यचात्मजौ ५ सुग्री
वश्चैववालीचपुत्रौघनबलावुभौ लोकेविश्रुतकर्माभूद्राजावालीपितामम ६ राजाकृत्स्नस्यजगतइक्ष्वाकूणांमहारथः रामोदाशर
थिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनं ७ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया पितुर्निदेशनिरतोधर्मंपंथानमाश्रितः ८ तस्यभार्याजन
स्थानाद्रावणेनहृताबलात् रामस्यतुपितुर्मित्रंजटायुर्नामगृध्रराट् ददर्शसीतांवैदेहींह्रियमाणांविहायसा ९ रावणंविरथंकृ-
त्वास्थापयित्वाचमैथिलीं परिश्रांतश्चवृद्धश्चरावणेनहतोरणे १० एवंगृध्रोहतस्तेनरावणेनबलीयसा संस्कृतश्चापिरामेणजगाम
गतिमुत्तमां ११ ततोममपितृव्येनसुग्रीवेणमहात्मना चकारराघवःसख्यंसोऽवधीत्पितरंमम १२ ममपित्राविरुद्धोहिसुग्रीवःसचि
वैःसह निहत्यवालिनंरामस्ततस्तमभिषेचयत् १३ सराज्येस्थापितस्तेनसुग्रीवोवानरेश्वरः राजावानरमुख्यानांतेनप्रस्थापितावयं
१४ एवंरामप्रयुक्तास्तुमार्गमाणास्ततस्ततः वैदेहींनाधिगच्छामोरात्रौसूर्यप्रभामिव १५ तेवयंदंडकारण्यंविचित्यसुसमाहिताः
अज्ञानात्तुप्रविष्टास्मधरण्याविवृतंबिलं १६ मयस्यमायाविहितंतद्बिलंचविचिन्वतां व्यतीतस्तत्रनोमासोयोराज्ञासमयःकृतः १७
तेवयंकपिराजस्यसर्वेवचनकारिणः कृतांसंस्थामतिक्रांताभयात्प्रायमुपासिताः १८ क्रुद्धेतस्मिंस्तुकाकुत्स्थेसुग्रीवेचसलक्ष्मणे
गतानामपिसर्वेषांतत्रनोनास्तिजीवितं १९ इत्यार्षे० वा० कि० सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ६ ६ इत्युक्तःकरुणं
वाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः सबाष्पोवानरान्गृध्रःप्रत्युवाचमहास्वनः १ यवीयान्समभ्रातानाजटायुर्नामवानराः यमाख्यातह
तंयुद्धेरावणेनबलीयसा २ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपिमर्षये नहिमेशक्तिरस्त्यद्यभ्रातुर्वैरविमोक्षणे ३ ६ ६

११ १२ स्वपितृवधेकारणमाह ममेति निरुद्धोनिरुद्धराज्यः १३ १४ १५ १६ १७ १८
१९ धपमानः इतिरामाभि० वा० कि० सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ६ ६ कनकरीत्याष्टपंचाशःसर्गः ५८ त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीवनाश ६९
यैः सबाष्पोऽश्रुपूर्णनयनः सबाष्पानितिपाठांतरं १ आख्यात आख्यानवंतः २ तदपि भ्रातृवधमपि ३ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अद्यशक्तिर्नास्तीत्यनेन पूर्वंमहतीशक्तिरासीदितिसूचितं तदेवाह पुरेति पुरा पूर्वं वृत्रवधे वृत्तेसति सजटायुरहंच जयैषिणौ वृत्रवधेनेंद्रस्या तिप्रबलत्वं निर्णीय तज्जयैषिणौभूत्वा प्रथममाकाशमार्गेणस्वर्गंगतौ ततोगरुडवद्भृशंजवेन तंविजित्य आगत्य प्रस्थाय आदित्यंदर्पादुपयातौस्वः अयत्नमुपयातयोरावयोर्मध्ये जटायुः सवितरिमध्यंप्रासेऽवसीददितस्मेतिकतनकः अन्येतु जयैषिणौ परस्परौ येनोस्त संदिग्धः प्रथमंप्राप्यते सआवयोःप्रबलइतिप्रतिज्ञापूर्वमितिशेषइत्याहुः तेषामावृत्त्येतिपदस्येंद्रप्रसंगस्यचासंगतिः ४ ५ छादयामास अपरोक्षेपि लिडुत्तमः अर्थः ६ निर्दग्धपक्षः सूर्यकिरणैरितिशेषः भ्रातुर्जटायुषः प्रवृत्तिमित्र

पुरावृत्रवधेवृत्तेसचाहंचजयैषिणौ आदित्यमुपयातौस्वोज्वलंतंरश्मिमालिनं ४ आवृत्याकाशमार्गेणजवेनस्वर्गतौभृशं मध्यंप्राप्ते
तुसूर्येतुजटायुरवसीदति ५ तमहंभ्रातरंदृष्ट्वासूर्यरश्मिभिरर्दितं पक्षाभ्यांछादयामासस्नेहात्परमविह्वलं ६ निर्दग्धपक्षःपतितो
विंध्येऽहंवानरर्षभाः अहमस्मिन्वसन्भ्रातुःप्रवृत्तिंनोपलक्षये ७ जटायुषस्त्वेवमुक्तोभ्रात्रासंपातिनातदा युवराजोमहाप्राज्ञःप्रत्यु
वाचांगदस्तदा ८ जटायुषोयदिभ्राताश्रुतंतेगदितंमया आख्याहियदिजानासिनिलयंतस्यरक्षसः ९ अदीर्घदर्शिनंतंवैरावणंराक्ष
साधमं अंतिकेयदिवादूरेयदिजानासिशंसनः १० ततोब्रवीन्महातेजाभ्राताज्येष्ठोजटायुषः आत्मानुरूपंवचनंवानरान्संप्रहर्षयन् ११
निर्दग्धपक्षोगृध्रोहंगतवीर्यःप्लवंगमाः वाङ्मात्रेणापिरामस्यकरिष्येसाह्यमुत्तमं १२ जानामिवारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि
देवासुरविमर्दांश्चह्यमृतस्यविमंथनं १३ रामस्ययादिदंकार्यंकर्तव्यंप्रथमंमया जरयाचहृतंतेजःप्राणाश्चशिथिलाममम १४ तरुणी
रूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता ह्रियमाणामयादृष्टारावणेनदुरात्मना १५ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचभामिनी भूषणान्यपविध्यं
तीगात्राणिचविधुन्वती १६ सूर्यप्रभेवशैलाग्रेतस्याःकौशेयमुत्तमं असितेराक्षसेभातियथाविद्युदिवांबरे १७ तांतुसीतामहंमन्येरामस्यपरिकीर्तनात् श्रूयतांमेकथयतोनिलयंतस्यरक्षसः १८ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्राताविश्रवणस्यच अध्यास्तेनगरींलंकांरावणो
नामराक्षसः १९ इतोद्वीपेसमुद्रस्यसंपूर्णेशतयोजने तस्मिँल्लंकापुरीरम्यानिर्मिताविश्वकर्मणा २०

न्वयः ७ जटायुषोभ्रात्रेत्यन्वयः ८ य
दिजटायुषोरामभक्तस्य भ्राता यदिच मत्कथितं रामवृत्तांतरूपं वस्तु ते त्वया श्रुतं यदिच तस्यरक्षसोनिलयं जानासि तर्ह्याख्याहीतिप्रार्थने लोट् ९ अदीर्घदर्शिनं भाव्य
नर्थविचारासमर्थं रावणमंतिके दूरेवातिष्ठंतं यदिजानासि तदा न शंस १० ११ रामस्य साह्यं रामकार्यप्रवृत्तानां युष्माकं सहायत्वमित्यर्थः १२ वारुणान्लोकान्जल
प्रधानान्लोकान् त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमावतारे आक्रांतान्भूरादिलोकान्देवासुरविमर्दान्युद्धानि हि अश्वार्थे अमृतस्य मंथनंच अनेनच ब्रह्माहरादिक्षणमारभ्येतत्क्षण
पर्यंतंसर्ववृत्तांतज्ञत्वं स्वस्य निवेदितं १३ रामस्येदं कार्यं प्रथममवश्यं मया कर्तव्यं परंतु जरादिमत्वादशक्यमितिभावः १४ १५ १६ १७ तांतुरावणह्रियमाणत्वेन
दृष्टां सीतात्वेन तानहेतुः रामस्यपरिकीर्तनम् १८ १९ साच लंकेतःशतयोजने शतयोजनात्परतः स्थिते समुद्रस्यद्वीपे तिष्ठतीतिशेषः तस्मिन्द्वीपे सालंकापुरी विश्वकर्मणा निर्मिता २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१ २२ तस्यां मैथिलीं द्रक्ष्यथ २३ एतदग्रे लंकायामित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः देवयोनित्वेन दिव्यज्ञानेन यूयं तां दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथेत्यपि
पश्यामि अतोनिःसंशयं गच्छतेतिशेषः अथ स्वस्य देवयोनित्वप्रदर्शनशेषतया पक्षिमार्गानाह आद्यइति पंथाआकाशमार्गः अन्ये धान्यजीविनः पारावतादयः
२४ बलिभोजाः काकाः वृक्षफलाशनाः शुकादयः भासाः पक्षिविशेषाः २५ बलवीर्येत्यादिहंसविशेषणं २६ वैनतेयाद्विनतापुत्रादरुणात् तस्माज्जातोहमरु
णात्संपातिस्तुममाग्रजइतिआरण्येजटायुवाक्यात् एवंदिव्यज्ञानेन युष्मद्धृतज्ञानं २७ युष्मत्सहायकरणंच वैरशत्व्या स्वप्रयोजनमपीत्याह येन रावणे
न परदारहरणरूपं गर्हितं कर्म कृतं तस्य पिशिताशिनः भ्रातृकृतंवैरमुद्दिश्य यत्प्रतिकार्यं तन्मे कृतं भवेत् युष्मत्प्रवर्तनेनेतिशेषः २८ ननु कथं लं

जांबूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैःकांचनवेदिकैः प्रासादैर्हेमवर्णैश्चमहद्भिःसुसमाकृता २१ प्राकारेणार्कवर्णेनमहताचसमन्विता तस्यां
वसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनी २२ रावणान्तःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता जनकस्यात्मजांराज्ञस्तस्यांद्रक्ष्यथमैथिलीं २३ लं
कायामभिगुप्तायांसागरेणसमंततः संप्राप्यसागरस्यांतंसंपूर्णंशतयोजनं आसाद्यदक्षिणंकूलंततोद्रक्ष्यथरावणं तत्रैवत्वरिताः
क्षिप्रंविक्रमध्वंप्लवंगमाः ज्ञानेनखलुपश्यामिदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथ आद्यःपंथाकुलिंगानांयेचान्येधान्यजीविनः २४ द्वितीयो
बलिभोजानांयेचवृक्षफलाशनाः भासास्तृतीयंगच्छंतिक्रौंचाश्चकुररैःसह २५ श्येनाश्चतुर्थंगच्छंतिगृध्रागच्छंतिपंचमं ब
लवीर्योपपन्नानांरूपयौवनशालिनां २६ षष्ठस्तुपंथाहंसानांवैनतेयगतिःपरा वैनतेयाच्चनोजन्मसर्वेषांवानरर्षभाः २७ गर्हितं
तुकृतंकर्मयेनस्मपिशिताशिनः प्रतिकार्यंचमेतस्यवैरंभ्रातृकृतंभवेत् २८ इहस्थोहंप्रपश्यामिरावणंजानकींतथा अस्माकम-
पिसौपर्णंदिव्यंचक्षुर्बलंतथा २९ तस्मादाहारवीर्येणनिसर्गेणचवानराः आयोजनशतात्साग्राद्वयंपश्यामनित्यशः ३० अस्माकं
विहितावृत्तिर्निसर्गेणचदूरतः विहितावृक्षमूलेतुवृत्तिश्चरणयोधिनां ३१ उपायोदृश्यतांकश्चिल्लंघनेलवणांभसः अभिगम्यतुवै
देहींसमृद्धार्थागमिष्यथ ३२ समुद्रंनेतुमिच्छामिभवद्भिर्वरुणालयं प्रदास्याम्युदकंभ्रातुःस्वर्गतस्यमहात्मनः ३३ ७ ७

कास्थासीतेति त्वया ज्ञातं तत्राह इहस्थइति सौपर्णंसुवर्णलिंगकचक्षुष्मती विद्यासिद्धिजं साच विद्या बह्वृचब्राह्मणेतृतीयपंचिकायामुक्ता २९ तस्मादु
क्तविद्यासिद्धेः निसर्गेणाहारवीर्येणाच मांसविशेषाहारबलेनच आङभिविधौ साग्रात्किंचिदधिकाद्योजनशतात् ३० अस्माकंतु निसर्गेण जातिस्वभावेनदूर
तःदूरवर्तिदर्शनबलसंपादकेन भक्ष्यविशेषेण वृत्तिर्विहिता धात्रेतिशेषः कुक्कुटादीनांतु स्वावासवृक्षमूलेएवतावद्दूरदृष्टिमात्रासंपादिकाच वृत्तिर्विहिता
३१ गमिष्यथकिंकिंयामितिशेषः ३२ नेतुं नाययितुं ३३ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ३५ मृगमानः इतिरामा॰ कि॰ अष्टपंचाशःसर्गः ५८ ७ ७ कृतकरीत्याएकोनषष्टितमः ५९ ततइति ते प्लवगर्षभाः अमृतास्वादं गृध्रराजाभिभाषितं नि
शम्य हर्षादेव तद्वदतः अनुवदंतोहृष्टाबभूवुरित्यर्थः वदतइत्यत्र नुमभावआर्षः १ अब्रवीद्धंकायां सीतादर्शनं त्वदेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकमपिवेतिदार्ढ्या
यापृच्छदित्यर्थः भूतलादुत्थाय प्रायोपवेशांत्यक्त्वेत्यर्थः २ प्रश्नमेवाह क्वेति सीतां कोहरतिस्म ह्रियमाणाच केनदृष्टा त्वयान्येनापिवा तद्वृत्तान्तं कथावर्तते
इतिसर्वं भवानाख्यातु सामान्यतःश्रुत्वा प्रायोपवेशादुत्थितानां विशिष्यवदेत्यर्थः ३ कोजानकीहर्ता स्वयंरामबाणानां विक्रमं नचिंतयतीत्यन्वयः ४

ततोनीत्वातुतंदेशंतीरेनदनदीपतेः निर्दग्धपक्षंसंपातिंवानराःसुमहौजसः ३४ तंपुनःप्रापयित्वाचतंदेशंपतगेश्वरं बभूवुर्वानराहृ
ष्टाःप्रवृत्तिमुपलभ्यते ३५ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ कि॰ अष्टपंचाशःसर्गः ५८ ७ ७ ततस्तदमृतास्वादंगृध्रराजेनभाषितं नि
शम्यवदतोहृष्टास्तेवचःप्लवगेश्वराः १ जांबवान्वानरश्रेष्ठःसहसर्वैःप्लवंगमैः भूतलात्सहसोत्थायगृध्रराजानमब्रवीत् २ क्वसीताकेनवा
दृष्टाकोवाहरतिमैथिलीं तदाख्यातुभवान्सर्वंगतिर्भववनौकसां ३ कोदाशरथिबाणानांवज्रवेगनिपातिनां स्वयंलक्ष्मणमुक्तानांन
चिंतयतिविक्रमं ४ सहरीन्प्रतिसंमुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् पुनराश्वासयन्प्रीतइदंवचनमब्रवीत् ५ श्रूयतामिहवैदेह्याहरणंयथा
मेहरणंश्रुतं येनचापिममाख्यातंयत्रचायतलोचना ६ अहमस्मिन्गिरौदुर्गेबहुयोजनमायते चिरान्निपतितोवृद्धःक्षीणप्राणपराक्र
मः ७ तंमामेवंगतःपुत्रःसुपार्श्वोनामनामतः आहारेणयथाकालंबिभर्तिपततांवरः ८ तीक्ष्णकामास्तुगंधर्वास्तीक्ष्णकोपा
भुजंगमाः मृगाणांतुभयंतीक्ष्णंततस्तीक्ष्णक्षुधावयं ९ सकदाचित्क्षुधार्तस्यममाहाराभिकांक्षिणः गतःसूर्येहनिप्राप्तोमम
पुत्रोह्यनामिषः १० समयाहारसंरोधात्पीडितःप्रीतिवर्धनः अनुमान्ययथातत्त्वमिदंवचनमब्रवीत् ११ अहंतातयथाकाल
मामिषार्थीखमाप्लुतः महेंद्रस्यगिरेर्द्वारमावृत्यसुसमाश्रितः १२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

प्रतिसंमुक्तान् त्यक्तप्रायोपवेशान् सीताश्रुतिसमाहितान्सीताविषयवृत्तांतश्रवणेसावधानान्पुनराश्वासयन् अन्यसाक्षिकताप्रदर्शनेन भूयःस्वोक्ता
र्थप्रत्यापयन् ५ वैदेह्याहरणं यथा मेमयाश्रुतं येनच ममाख्यातं यत्रसा आयतलोचना वर्ततइतिश्रुतं तदपीहेदानींश्रूयतां ६ तदेवाह अहमिति
दुर्गे दुर्गमे क्षीणः प्राणोबलंपराक्रमश्च यस्यसः ७ ८ तीक्ष्णकामाः स्त्रीकामावैगंधर्वाइतिश्रुतेः यथाकामादिविषये गंधर्वादिस्तैक्ष्ण्यं स्वभावात्तथैव
स्वभावादेव वयं पतगास्तीक्ष्णक्षुधाइत्यर्थः ९ यस्मादेवमतःक्षुधार्तस्यातएवाहारकांक्षिणोममाहारार्थं सूर्येहनि अहिसूर्ये सूर्योदयकाले गतोममपुत्रः
सायमनामिषःप्राप्तआगतः १० यतएवमतःसममप्रीतिवर्धनःमयाहारसंरोधात्पीडितोदुर्वचनेन खेदंप्रापितःसन्मामनुमान्य क्षमापयित्वा यथातत्त्वमिदं वक्ष्यमाणं वच
नमब्रवीत् ११ सुसमाश्रितः स्थितः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंथानंसन्निरोद्धुम वसमित्यन्वयः १३ सूर्योदयसमप्रभां उदयकालिकसूर्यसमप्रभां १४ तौ स्त्रीपुरुषौ कृतनिश्चयः इमावेव हत्वा पितुरभ्यवहारार्थं ने
ष्यामीतिकृतनिश्चयइत्यर्थः ततस्तेन विनीतेन सता साम्नैव पंथान मभियाचितोस्मि अतएवासौसक्तइतिशेषः १५ तत्रहेतुर्नहिसामेति १६ अथ सस्त्रीकस्य
तस्य गमनानंतरं खेचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः सभाजितः पूजितोस्मि १७ दिष्ट्याजीवतिसीतेनेतिपाठः दिष्ट्या सीता त्वद्दृष्टिपथंप्राप्ता जीवतिस्म त्व
या तद्धननस्येषत्करत्वात् एवंपूजयित्वा मां महर्षयोब्रुवन् असौ त्वया दृष्टःपुरुषः सकलत्रः कथंचित् कुशलीगतोतोऽसंशयं तेस्वस्त्यतु इतिकतकः अन्येतु
दिष्ट्याजीवतितातेतिपाठः हेतात त्वं दिष्ट्या रावणं प्राप्यापि जीवसीत्यब्रुवन् यतोसौ सकलत्रोऽतोऽसंशयं त्वां संशयमप्रापय्य गतोऽ तस्तेस्वस्तिजानमि

तत्रसत्वसहस्राणांसागरांतरचारिणां पंथानमेकोध्यवसंसन्निरोद्धुमवाङ्मुखः १३ तत्रकश्चिन्मयादृष्टःसूर्योदयसमप्रभां स्त्रियमादा
यगच्छन्वैभिन्नांजनचयोपमः १४ सोहमभ्यवहारार्थंतौदृष्ट्वाकृतनिश्चयः तेनसाम्नाविनीतेनपंथानमनुयाचितः १५ नहिसामोपपन्नानां
प्रहर्ताविद्यतेभुवि नीचेष्वपिजनःकश्चित्किमंगबतमद्विधः १६ सयातस्तेजसाव्योमसंक्षिपन्निववेगितः अथाहंखेचरैर्भूतैरभिगम्यसभाजि
तः १७ दिष्ट्याजीवतिसीतेनिअब्रुवन्मांमहर्षयः कथंचित्सकलत्रोसौगतस्तेस्वस्त्यसंशयं १८ एवमुक्तस्ततोहंतैःसिद्धैःपरमशो-
भनैः सचमेरावणोराजारक्षसांप्रतिवेदितः १९ पश्यन्दाशरथेर्भार्यांरामस्यजनकात्मजां भ्रष्टाभरणकौशेयांशोकवेगपराजितां २०
रामलक्ष्मणयोर्नामक्रोशंतींमुक्तमूर्धजां एषकालात्ययस्तावदितिवाक्यविदांवरः २१ एतदर्थंसमग्रंमेसुपार्श्वःप्रत्यवेदयत् तच्छ्रुत्वा
पिहिमेबुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे २२ अपक्षोहिकथंपक्षीकर्मकिंचित्समारभेत् यत्तुशक्यंमयाकर्तुंवाग्बुद्धिगुणवर्तिना २३
शृणुतांतत्रवक्ष्यामिभवतांपौरुषाश्रयं वाङ्मतिभ्यांहिसर्वेषांकरिष्यामिप्रियंहिवः २४ यद्धिदाशरथेःकार्यंममतन्नात्रसंशयः त
द्भवंतोमतिश्रेष्ठाबलवंतोमनस्विनः २५ प्रहिताःकपिराजेनदेवैरपिदुरासदाः रामलक्ष्मणवाणाश्चविहिताःकंकपत्रिणः २६

स्यर्थमाहुः १८ अथसहर्तारावणइति सारामभार्येतिचाहं प्रतिवेदितः १९ अतोहं भ्रष्टाभरणत्वादिगुणां रामभार्यां पश्यन्स्थितइति एषतावन्मेकालात्ययः
कालातिपातहेतुरितिसमग्रमेतदर्थं वाक्यविदांवरः सुपार्श्वोमेप्रत्यवेदयत् ततूश्रुत्वापीतिसामान्यतः पूर्वंमयादृष्टमपि पुत्राद्धर्तारावणोहृतारामपत्नीति नि-
श्चित्यश्रुत्वापि २० २१ २२ वाग्बुद्धिभ्यांसाध्योयोगुणउपकारलक्षणस्तन्मात्रवर्तनशीलेन २३ पौरुषाश्रयंपराक्रमप्रतिष्ठाभूतं किंवैषउपकारोनकेवलं
भवत्प्रयोजनएवापितुस्वप्रयोजनफलोपीत्याह वाङ्मतिभ्यामिति दाशरथेः कार्यमुद्दिश्य वः सर्वेषां वाङ्मतिभ्यां यत्प्रियं करिष्यामि तन्ममैव कार्यं अत्र
संशयोन २४ तत्तस्मान्मया भवतां कार्यसिद्धेरसंशयंदृष्टत्वात् भवंतोवश्यंकार्ये यतंतामितिशेषः २५ विहिताः विधात्रेतिशेषः २६ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्राणनिग्रहे त्राणेनिग्रहेच पर्याप्ताः समाहारद्वंद्वः यद्यपि दशग्रीवोलोकद्वयस्या प्रबलस्तथापि भवतां रामलक्ष्मणसहायत्वेनैव समर्थानां सुकरएवेतिभावः २७
कालसंगः कालविलंबः मज्जंते अलसाभवंति २८ हरमानः इतिरामाभि० श्रीरा० वा० कि० एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ॥ ॥ ततइति १ जनितप्रत्ययः एष्यंतस्त्वे
षकाइतिनिशाकरमुन्युक्तरीत्या रामदूतागमनदर्शनान्निशाकरोक्तपक्षप्ररोहादिदर्शनाच्च निशाकरवचसि विश्वस्तः हर्षोत्सवलाभजनितहर्षात् आत्मानमु
पासीनमंगदंप्रति पुनरब्रवीत् २ तथ्यं मैथिलींजानामीतिमद्वाक्यंसत्यं यथाभवद्भिःप्रतिपत्तव्यं तथासंकीर्तयिष्यामि ३ सूर्यरश्मिभिर्निर्दग्धोऽतएव

त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्तास्त्वाणनिग्रहे काममंखलुदशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः भवतांतुसमर्थानांनकिंचिदपिदुष्करं २७ तदलंका
लसंगेनक्रियतांबुद्धिनिश्चयः नहिकर्मसुसज्जंतेबुद्धिमंतोभवद्विधाः २८ इत्यार्षे० वा० कि० एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ॥ ॥ ॥ त
तःकृतोदकंस्नातंतंगृध्रंहरियूथपाः उपविष्टागिरौरम्येपरिवार्यसमंततः १ तमंगदमुपासीनंतैःसर्वैर्हरिभिर्वृतं जनितप्रत्ययोहर्षात्सं
पातिःपुनरब्रवीत् २ कृत्वानिःशब्दमेकाग्राःशृण्वंतुहरयोमम तथ्यंसंकीर्तयिष्यामियथाजानामिमैथिलीं ३ अस्यविंध्यस्यशिखरे
पतितोस्मिपुरानघ सूर्यतापपरीतांगोनिर्दग्धःसूर्यरश्मिभिः ४ लब्धसंज्ञस्तुषड्रात्राद्विवशोविह्वलन्निव वीक्षमाणोदिशःसर्वाना
भिजानामिकिंचन ५ ततस्तुसागराञ्छैलान्नदीःसर्वाःसरांसिच वनानिचप्रदेशांश्चनिरीक्ष्यमतिरागता ६ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः
कंदरोदरकूटवान् दक्षिणस्योदधेस्तीरेविंध्योयमितिनिश्चितः ७ आसीच्चात्राश्रमंपुण्यंसुरैरपिसुपूजितं ऋषिर्निशाकरोनामय
स्मिन्नुग्रतपाभवत् ८ अष्टौवर्षसहस्राणितेनास्मिन्नृषिणागिरौ वसतोममधर्मज्ञेस्वर्गतेतुनिशाकरे ९ अवतीर्यचविंध्याग्रा
त्कृच्छ्रेणविषमाच्छनैः तीक्ष्णदर्भांवसुमतींदुःखेनपुनरागतः १० तमृषिंद्रष्टुकामोस्मिदुःखेनाभ्यागतोभृशं जटायुषामयाचैवबहु
शोधिगतोहिसः ११ तस्याश्रमपदाभ्याशेववुर्वाताःसुगंधिनः वृक्षोनापुष्पितःकश्चिदफलोवानदृश्यते १२ उपेत्यचाश्रमंपुण्यं
वृक्षमूलमुपाश्रितः द्रष्टुकामःप्रतीक्षेचभगवंतंनिशाकरं १३ अथपश्यामिदूरस्थमृषिंज्वलिततेजसं कृताभिषेकंदुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मु
खं १४

विवशः षड्रात्रात्परं लब्धसंज्ञः विह्वलन्निव परमार्तएवसन् ४ ५ ६ कंदराण्युदरेयस्य स चासौ कूटवान् शृंगवानित्यर्थः ७ यस्मिन्ना
श्रमे उग्रतपाभवदितिसंधिरार्षः ८ निशाकरे ऋषौ स्वर्गते तेनविनात्रगिरौ वसतोममाष्टौवर्षसहस्राणिगतानीतिशेषः ९ अथ तत्स्थितिकालिकीं तद्दर्शनप्रवृत्तिमाह
अवतीर्येति तीक्ष्णदर्भां तीक्ष्णाग्रादर्भायस्यां १० तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि द्रष्टुकामोभूवमित्यर्थः अतएव दुःखेन तदभ्याशमभ्यागतः ननु तद्वासोत्रेति त्वया कथं ज्ञा
तमतआह जटायुषेति अधिगतः प्राप्तः सेवित इत्यर्थः ११ १२ १३ उदङ्मुखमुपावृत्तं समुद्रे स्नात्वोदङ्मुखतया प्रत्यावृत्तं १४ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰रा॰ तस्य स्वसेवायोग्यत्वप्रदर्शनाय तिर्यग्योनिसेव्यत्वं तपोमहिमजं दर्शयति तमृक्षाइति १५ प्राप्तमाश्रममागतं १६ १७ ते रोम्णां वैकल्यं दृष्ट्वा नाव कि॰कां॰
७१ गम्यते नप्रत्यभिज्ञायते भवानित्यर्थः वैकल्यमेवाह अग्निदग्धौताविव अतएवशरीरके अल्पेशरीरे प्राणाश्चाद्विक्रमबलेऽपिते दग्धकल्पाः १८ अथप्र
त्यभिज्ञामूलामभिज्ञामाह गृध्राविति १९ अविनोज्ञानः गृह्णीतामगृह्णीतां २० किं कीदृशं व्याधिसमुत्थानमितिषष्ठीतत्पुरुषः अयंदंडः व्रणकरः प्र
हारः केनधृतः केनकृतः २१ पुरमानः इति॰रामा॰ वा॰ कि॰ षष्टितमःसर्गः ६० ७ ७ कनकटीकाएकषष्टिः ६१ तद्दारुणंकर्म इंद्रेणयुद्धरूपं अनेनदु
ष्करंसहसादर्पात्कृतं प्रथममाचचक्षे नथानदनंतरकृतंसूर्यानुगमनंसर्वं मद्धमविंध्यपतनप्रयोजनत्वेनाचचक्षे १ तदेवाह भगवन्निति व्रणयुक्तत्वादिंद्र

तमृक्षाःसृमराव्याघ्राःसिंहानानासरीसृपाः परिवार्योपगच्छंतिदातारंप्राणिनोयथा १५ ततःप्राप्तमृषिंज्ञात्वातानिसत्वानिवैययुः प्रविष्टे
राजनियथासर्वंसामात्यकंबलं १६ ऋषिस्तुदृष्ट्वामांतुष्टःप्रविष्टश्चाश्रमंपुनः मुहूर्तमात्रान्निर्गम्यनतःकार्यमपृच्छत १७ सौम्यवैक
ल्यतांदृष्ट्वारोम्णांतेनावगम्यते अग्निदग्धाविमौपक्षौप्राणाश्चापिशरीरके १८ गृध्रौद्वौदृष्टपूर्वौमिमातरिश्वसमौजवे गृध्राणांचैवरा
जानौभ्रातरौकामरूपिणौ १९ ज्येष्ठोऽवितस्त्वंसंपातेजटायुरनुजस्तव मानुषंरूपमास्थायगृह्णीतांचरणौमम २० किंतेव्याधिसमु
त्थानंपक्षयोःपतनंकथं दंडोवाऽयंधृतःकेनसर्वमाख्याहिपृच्छतः २१ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰कि॰षष्टितमःसर्गः ६० ७ ७ तत-
स्तद्दारुणंकर्मदुष्करंसहसाकृतं आचचक्षेमुनेःसर्वंसूर्यानुगमनंतथा १ भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जयाचाकुलेंद्रियः परिश्रांतोन
शक्नोमिवचनंपरिभाषितुं २ अहंचैवजटायुश्चसंघर्षाद्गर्वमोहितौ आकाशंपतितौदूराज्जिज्ञासंतौपराक्रमं ३ कैलासशिखरेब-
द्धामुनीनामग्रतःपणं रविःस्यादनुयातव्योयावदस्तंमहागिरिं ४ अप्यावांयुगपत्प्राप्तावपश्यावमहीतले रथचक्रप्रमाणानिनग
राणिपृथक्पृथक् ५ क्वचिद्वादित्रघोषश्चक्वचिद्भूषणनिःस्वनः गायंतीःस्मांगनाबह्वीःपश्यावोरक्तवाससः ६ तूर्णमुत्पत्यचाकाशमा
दित्यपदमास्थितौ आवामालोकयावस्तद्वनंशाद्वलसंवृतं ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

युद्धे वज्रप्रहारजव्रणयुक्तत्वात् परिश्रांतस्तथापक्षनाशफलकानुचितकर्मकरणजलज्जया आकुलितेंद्रियश्चाहं प्रतिभाषितुं सम्यगुत्तरंदातुं नशक्नोमि
तथापिकथंचिद्ब्रवीमीतिशेषः २ संघर्षात्परस्परविषयस्पर्धातः गर्वमोहितौ इंद्रजयगर्वमोहितौ ३ पणंबध्वा प्रतिज्ञांकृत्वा प्रतिज्ञामेवाह रविरिति रविर्या
वदस्तं महागिरिं यायात्ततः प्रागावाभ्यां रविरनुयातव्योनुयातव्यइतिप्रतिज्ञा ४ युगपत्प्राप्तावाकाशमितिशेषः अपश्याव दृष्टवंतौ ५ क्वचिदूर्ध्वदिक्प्रदेश ७१
विशेषे ६ आकाशं आकाशपथादवेक्षितं भूवर्तिवनं शाद्वलसंस्थितं शाद्वलानां बालतृणवद्देशानामिव संस्थानं यस्य तत् ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपलैः सूक्ष्मपाषाणैः ८ नागाः गजाः ९ तदासवितरिमध्यंप्राप्ते मोहोदिङ्मोहः ततोमोहादनंतरं दारुणामूर्छा सेंद्रियमनउपप्लवोमूर्छा १० मोहमूर्छे
एव प्रकाशयति नचेति युगांतेनियतोनियतदाहोपिलोकः आवाभ्यां तत्कालेग्निनादग्धोहतइवदृष्टोभूत् ११ मनश्चमे भूयोप्यधिकं संश्रयं दर्शनाश्रयं
चक्षुःप्राप्य तेनसहहतं सौरतेजसा प्रतिहतदर्शनशक्तिकमभूत् अस्मिन्सूर्ये पुनश्चक्षुषीमनश्च संधाय १२ कथंसूर्योदृष्टइत्यत्र तत्प्रकारमाह तुल्य
इति पृथ्व्यत्र जंबूद्वीपावच्छिन्नाबोध्या १३ ततः सूर्यदर्शनानंतरं अनापृच्छ्य मोहवशादितिशेषः तंदृष्ट्वेति मोहात्पतंतंजटायुंदृष्ट्वा आकाशादा

उपलैरिवसंछन्नादृश्यतेभूःशिलोच्चयैः आपगाभिश्चसंवीतासूत्रैरिववसुंधरा ८ हिमवांश्चैवविंध्यश्चमेरुश्चसुमहागिरिः भूत
लेसंप्रकाशंतेनागाइवजलाशये ९ तीव्रःस्वेदश्चखेदश्चभयंचासीत्तदावयोः समाविशतमोहश्चततोमूर्छाचदारुणा १० नचदिक्-
ज्ञायतेयाम्यानचाग्नेयीनवारुणी युगांतेनियतोलोकोहतोदग्धइवाग्निना ११ मनश्चमेहतंभूयश्चक्षुःप्राप्यतुसंश्रयं यत्नेनमहता-
त्वस्मिन्मनःसंधायचक्षुषी १२ यत्नेनमहताभूयोभास्करःप्रतिलोकितः तुल्यःपृथ्वीप्रमाणेनभास्करःप्रतिभातिनौ १३ जटायुर्मामना-
नापृच्छ्यनिपपातमहींततः तंदृष्ट्वातूर्णमाकाशादात्मानंमुक्तवानहं १४ पक्षाभ्यांचमयागुप्तोजटायुर्नप्रदह्यत प्रमादात्तत्रनिर्दग्धः
पतन्वायुपथादहं १५ आशंकेतंनिपतितंजनस्थानेजटायुषं अहंतुपतितोविंध्येदग्धपक्षोजडीकृतः १६ राज्याच्चहीनोभ्रात्राचपक्षा
भ्यांविक्रमेणच सर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्येशिखराद्गिरेः १७ इत्यार्षेश्रीम० वा० कि० एकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ ॥ एव
मुक्त्वामुनिश्रेष्ठमरुदंभृशादुःखितः अथध्यात्वामुहूर्तंचभगवानिदमब्रवीत् १ पक्षौचतेप्रपक्षौचपुनरन्यौभविष्यतः चक्षुषीचैवप्रा
णाश्चविक्रमश्चबलंचते २ पुराणेसुमहत्कार्यंभविष्यंहिमयाश्रुतं दृष्टंमेतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंमम ३ राजादशरथोनामक
श्चिदिक्ष्वाकुवर्धनः तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्यति ४ अरण्यंचसहभ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्यति तस्मिन्नर्थेनियुक्तः
सन्पित्रासत्यपराक्रमः ५ नैर्ऋतोरावणोनामतस्यभार्यांहरिष्यति राक्षसेंद्रोजनस्थानेअवध्यःसुरदानवैः ६ ॥ ॥

त्मानंमुक्तवानिति सूर्यसमीपवर्त्याकाशप्रदेशादात्मानं स्वशरीरं जटायुरक्षणार्थंमुक्तवान् पक्षौविस्तार्यपतितवानित्यर्थः १४ प्रमादाज्जटायुपरित्राणवि
षयचित्ताभिषंगात् तत्र तस्मिन्काले निर्दग्धः निर्दग्धपक्षः अथवायुपथात्पतन्नहं १५ आशंके अनुमितवान् नतुप्रत्यक्षतोदृष्टवानित्यर्थः १६ सर्वथा
मर्तुमेवेच्छन् शिखरात्पतिष्ये इत्याहेतिशेषः १७ साकमानः इतिरामाभि० वा० कि० एकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ ॥ कृतकरीत्याद्विषष्टितमःसर्गः ६२
एवमिति १ पक्षप्रपक्षौ सूक्ष्मपक्षमहापक्षौ प्राणाः पुष्टप्राणाः चक्षुषी उद्भूतशक्तिके २ पुराणे नारदादिभिरुच्यमानेभविष्यरामचरितरूपेपुराणे श्रुत्वाविदितं
तपसादृष्टंच ३ किंतत्तत्राह राजेत्यादि ४ तस्मिन्नर्थेअरण्यगमनरूपे ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रलोभ्यंती प्रलोभ्यमाना ७ परमान्नं पायसं ज्ञात्वा निराहारतामितिशेषः वासवःदास्यति स्वपुरुषद्वारेतिशेषः ८ इंद्रादिंद्रपुरुषान् ननुरावण
पुरुषादितिविज्ञाय अभूतलस्पर्शित्वादिरूपैर्देवचिन्हैःरामआगत्य एनंहत्वा तांनयिष्यति संवत्सरतृप्तिकरमिदमन्नंभुक्त्का देवकार्यसिद्धये मनुष्यभा
वेधृतवत्याप्राणाधर्तव्यादेवैरपि मनुष्यभावेआहारंविनाजीवितुंनशक्यते इत्यादिवचनैस्वनिश्चितेत्यर्थः निर्वपिष्यति दास्यति ननुत्रेतायामस्थिप्राण
वासस्योक्तत्वाज्जीवितुंशक्यतएवेतिचेन्न तथासत्यपिक्षीणतायांदेहवैरूप्येरावणस्यानुरागभंगेनतत्पुण्याक्षयेनतस्यवधोनस्यादिति रूपलावण्याद्य
हानायनद्दानेनादोषात् रावणस्यतुतथैवरूपादिदर्शनेन मद्दत्ताहाराग्रहणेपि वन्यफलादीन्याहारंकरोतीतिबुध्यानस्यां नामनुष्यत्वनिश्चयः एतेनाहारं

साचकामैःप्रलोभ्यंतीभक्ष्यैर्भोज्यैश्चमैथिली नतोक्ष्यतिमहाभागादुःखमनापशस्विनी ७ परमान्नंचवैदेह्याज्ञात्वादास्यतिवासवः
यदन्नममृतप्रख्यंसुराणामपिदुर्लभं ८ यदन्नंमैथिलीप्राप्यविज्ञायेंद्रादिदंत्विति अग्रमुद्धृत्यरामायभूतलेनिर्वपिष्यति ९ यदिजीव
तिमेभर्तालक्ष्मणोवापिदेवरः देवत्वंगच्छतोर्वापितयोरन्नमिदंत्विति १० एष्यंतिप्रेषितास्तत्ररामदूताःप्लवंगमाः आख्येयाराममहिषीत्व
यातेभ्योविहंगम ११ सर्वथातुनगंतव्यमीदृशःक्कगमिष्यसि देशकालौप्रतीक्षस्वपक्षौत्वंप्रतिपत्स्यसे १२ उत्सहेयमहंकर्तुमद्यैवत्वां
सपक्षकं इहस्थस्त्वंहिलोकानांहितंकार्यंकरिष्यसि १३ त्वयापिखलुतत्कार्यंतयोश्चनृपपुत्रयोः ब्राह्मणानांगुरूणांचमुनीनांवासवस्यच
१४ इच्छाम्यहमपिद्रष्टुंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ नेच्छेचिरंधारयितुंप्राणांस्त्यक्ष्येकलेवरं महर्षिस्त्वब्रवीदेवंदृष्टतत्त्वार्थदर्शनः १५ इत्यार्षे
श्रीम॰वा॰ कि॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ ७ ७ एतैरन्यैश्चबहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः मांप्रशस्याभ्यनुज्ञाप्यप्रविष्टःसस्वमालयं
१ कंदरात्तुविसर्पित्वापर्वतस्यशनैःशनैः अहंविंध्यंसमारुह्यभवतःप्रतिपालये २ अद्यत्वेतस्यकालस्यवर्षसाग्रशतंगतं देशकालप्रती
क्षोस्मिहृदिकृत्वामुनेर्वचः ३ महाप्रस्थानमासाद्यस्वर्गतेतुनिशाकरे मांनिर्दहतिसंतापोवितर्कैर्बहुभिर्वृतं ४

विनापि पूर्वरूपादिसत्व
ज्ञानेन तस्यतस्याममनुष्यत्वबुद्धौ तत्संबंधाद्रामेपि तत्वबुध्यौरामतोरावणवधोनस्यादित्यपास्तं ९ दानमंत्रः यदीति यदिजीवतितदाप्युपतिष्ठतुकालांतरेदेव
त्वंगच्छतोःप्राप्नुवतोरप्युपतिष्ठत्विति शेषः १० तत्रलंकायांगंतुं एष्यंति आगमिष्यंति इहेतिशेषः ११ नगंतव्यं इमंदेशंविहायेतिशेषः १२ उत्सहेयं यदि
त्वयादेवकार्यायिहस्थातव्यंस्यादितिशेषः पक्षवत्त्वेहि चापल्याद्गंतव्यमेवेतोन्यत्रत्वयेतिभावः १३ लोकानामेवेत्येवन अपितुतयोर्नृपपुत्रयोःतत्कार्यं दूता
न्वेषणाद्याबोधनरूपं त्वयापिकार्यं तवापिकर्तुमर्हं तवापिदेवांशत्वेनतद्धितमपितदितिभावः तत्कार्यस्यलोकसंबंधित्वंदर्शयति ब्राह्मणानामिति तत्कार्यमि
तिशेषः १४ इच्छाम्यहमिति दृष्टतत्वार्थदर्शनःदृष्टं सिद्धं तत्वार्थदर्शनं यस्यसः महर्षिरेवंभाव्यर्थमब्रवीदतोहेतोरहमपि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ द्रष्टुमिच्छा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मि यदिमहर्षिरेवंमांप्रतिनावक्ष्यत् तदाप्राणान् चिरंधारयितुं नेच्छेनेच्छं अपितुकलेवरंसक्ष्येइत्येवेच्छमित्यर्थइतिकतकः अन्येतु निशाकरवाक्यमेवे
दं अहंपदार्थोपिसएवेत्याहुः १५ मायमानः इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ रा॰ ति॰ वा॰ कि॰ द्विषष्टितमःसर्गः ६२ कतकरीत्यात्रिषष्टितमःसर्गः ६३ एतैरिति मां
प्रशस्य भाविदिव्यकार्यसाधकत्वेनस्तुत्वा अभ्यनुज्ञाप्यआमंत्र्य. १ पर्वतकंदरादहंशनैःशनैः विसर्पित्वा निःसृत्य विंध्यं विंध्यशिखरं २ एतस्यकालस्य मुनि
संवादानंतरकालस्यसाग्रं वर्षशतंगतं शतशब्दोनंतवाची तेनकिंचिदधिकाष्टवर्षसहस्राणीत्यर्थः प्रात्क्तथैवतेनोक्तेः ३ विनेकैर्व्वारैःसंतापः पश्चादिहीनजीव
नजः ४ निवर्तये स्मेतिशेषः ममप्राणानांरक्षणे तेन या मेबुद्धिर्दत्तेत्यन्वयः रावणस्यवीर्यंबुध्यता मत्पुत्रवीर्याद्दल्पमितिजानता ५ ६ कथंनत्रातेतिसंतर्जितः

उदितांमरणेबुद्धिंमुनिवाक्यैर्निवर्तये बुद्धिर्यानेनमेदत्ताप्राणानांरक्षणेमम ५ सामेपनयतेदुःखंदीप्तेवाग्निशिखातमः बुध्यतात्त्वमया
वीर्यंरावणस्यदुरात्मनः ६ पुत्रःसंतर्जितोवाग्भिर्नत्रातामैथिलीकथं तस्याविलपितंश्रुत्वातौचसीतावियोजितौ ७ नमेदशरथस्नेहा-
त्पुत्रेणोत्पादितंप्रियं तस्यत्वेवंब्रुवाणस्यसंहतैर्वानरैःसह ८ उत्पेततुस्तदापक्षौसमक्षंवनचारिणां सदृष्ट्वास्वांतनुंपक्षैरुद्गतैरारुणच्छ
दैः ९ प्रहर्षमतुलंलेभेवानरांश्चेदमब्रवीत् निशाकरस्यराजर्षेःप्रसादादमितौजसः १० आदित्यरश्मिनिर्दग्धौपक्षौपुनरुपस्थितौ
यौवनेवर्तमानस्यममासीद्यःपराक्रमः ११ तमेवाद्यावगच्छामि बलंपौरुषमेवच सर्वथाक्रियतांयत्नःसीतामधिगमिष्यथ १२ पक्ष-
लाभोममायंवःसिद्धिप्रत्ययकारकः इत्युक्त्वातान्हरीन्सर्वान्संपातिःपतगोत्तमः १३ उत्पपातगिरेःशृंगाज्जिज्ञासुःखगमोगतिं तस्यत
द्वचनंश्रुत्वाप्रतिसंहृष्टमानसाः बभूवुर्हरिशार्दूलाविक्रमाभ्युदयोन्मुखाः १४ अथपवनसमानविक्रमाःप्लवगवराःप्रतिलब्धपौरुषाः
अभिजिदभिमुखांदिशंययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः १५ इत्यार्षे॰ वा॰ कि॰ त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ आख्यातागृध्रराजेनस
मुत्प्लुत्यप्लवंगमाः संगताःप्रीतिसंयुक्ताविनेदुःसिंहविक्रमाः १

ननुसीतित्सज्ञानाद्रक्षणमतआह तस्याइति हारामहालक्ष्मणेत्येवमात्मकं तस्यावि
लपितंश्रुत्वा तौरामलक्ष्मणौ सीताविनाकृतौ इतिसिद्धानांवचःश्रुत्वा ऽनयाविनाकृतौ रामलक्ष्मणाविति सिद्धज्ञानं एषारामपत्नीतिचसज्ज्ञानमितिभावः ७ तस्माद्द
शरथस्नेहादवश्यकर्तव्यंप्रियं मेपुत्रेण नोत्पादितं ८ अरुणच्छदैःरुणवर्णपत्रैः ९ १० ११ १२ सिद्धिप्रत्ययः कार्यसिद्धिविश्वासः १३ गतिंजिज्ञासुःउत्थितपक्षैः
प्राग्वत्खगतिंविज्ञातुमिच्छुः विक्रमसाध्येभ्युदये सीताधिगमनरूपे उन्मुखाः १४ प्रतिलब्धं प्राप्तं पौरुषं पौरुष प्रवृत्तिकालोयेषांते अभिजिदभिमुखां अभिजिन्नक्ष
त्रसन्मुखां दिशंदक्षिणां यद्वाऽभिजिद्वाहुल्कात्कर्मणिक्विप् अभिजेतव्योरावणः संमुखोयस्यांतां दिशं १५ मायमानः इतिरामाभि॰ वा॰ कि॰ त्रिषष्टितमःसर्गः ६३
कतकरीत्याचतुःषष्टितमः ६४ आख्याताः आख्यातसीतावृत्तांताःसंगताः मिलिताः १ ६५ ६२ ६५ ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रावणक्षयं रावणनाशं रावणगृहंचोद्दिश्योक्तंवचनं श्रुत्वा २ तंदेशं सागरतीररूपंदेशमभिगम्य यत्रेत्यादिः यत्रमहतोलोकस्य सचंद्रार्कग्रहस्य कृत्स्नंप्रति बिंबस्थितं तंसमुद्रं ददृशुः प्रतिबिंबमवस्थितमितिप्राचीनःपाठः प्रतिबिंबमिवस्थितमित्याधुनिकपाठेनयुक्तः कृत्स्नलोकप्रतिबिंबभावाप्रसिद्धेः ३ तस्यच दक्षिणसमुद्रस्योत्तरांदिशमाश्रित्य सन्निवेशं अवस्थितिस्थलं चक्रुः ४ प्रसुप्तमिवचान्यत्र भिरस्तरंगप्रदेशोऽन्यतः अन्यत्र पर्वतमात्रैः तत्सदृशैर्जल

संपातेर्वचनंश्रुत्वाहृष्टयोरावणक्षयं हृष्टाःसागरमाजग्मुःसीतादर्शनकांक्षिणः २ अभिगम्यतुतंदेशंददृशुर्भीमविक्रमाः कृत्स्नं लोकस्यमहतःप्रतिबिंबमवस्थितं ३ दक्षिणस्यसमुद्रस्यसमासाद्योत्तरांदिशं सन्निवेशंततश्चक्रुर्हरिवीरामहाबलाः ४ प्रसुप्तमिव चान्यत्रक्रीडंतमिवचान्यतः क्वचित्पर्वतमात्रैश्चजलराशिभिरावृतं ५ संकुलंदानवेंद्रैश्चपातालतलवासिभिः रोमहर्षकरंदृष्ट्वावि षेदुःकपिकुंजराः ६ आकाशमिवदुष्पारंसागरंप्रेक्ष्यवानराः विषेदुःसहिताःसर्वेकथंकार्यमितिब्रुवन् ७ विषण्णांवाहिनींदृष्ट्वा सागरस्यनिरीक्षणात् आश्वासयामासहरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ८ नविषादेमनःकार्यंविषादोदोषवत्तरः विषादोहंतिपुरुषंबालं क्रुद्धइवोरगः ९ योविषादंप्रसहतेविक्रमेसमुपस्थिते तेजसातस्यहीनस्यपुरुषार्थोनसिध्यति १० तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामंगदोवान रैःसह हरिवृद्धैःसमागम्यपुनर्मंत्रममंत्रयत् ११ सावानराणांध्वजिनीपरिवार्यांगदंबभौ वासवंपरिवार्येवमरुतांवाहिनीस्थि ता १२ कोन्यस्तांवानरींसेनांशक्तःस्तंभयितुंभवेत् अन्यत्रवालितनयादन्यत्रचहनूमतः १३ ततस्तान्हरिवृद्धांश्चतच्चसैन्यमरिंदमः अनुमान्यांगदःश्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १४ कइदानींमहातेजालंघयिष्यतिसागरं कःकरिष्यतिसुग्रीवंसत्यसंधमरिंदमं १५ को वीरोयोजनशतंलंघयेतप्लवंगमः इमांश्चयूथपान्सर्वान्मोचयेत्कोमहाभयात् १६ कस्यप्रसादाद्दारांश्चपुत्रांश्चैवगृहाणिच इतोनि वृत्ताःपश्येमसिद्धार्थाःसुखिनोवयं १७ कस्यप्रसादाद्रामंचलक्ष्मणंचमहाबलं अभिगच्छेमसंहृष्टाःसुग्रीवंचवनौकसं १८ य दिकश्चित्समर्थोवःसागरप्लवनेहरिः सददात्विहनःशीघ्रंपुण्यामभयदक्षिणां १९ अंगदस्यवचःश्रुत्वानकश्चित्किंचिदब्रवीत् स्तिमितेवाभवत्सर्वासातत्रहरिवाहिनी २० पुनरेवांगदःप्राहतान्हरीन्हरिसत्तमः सर्वेबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृढविक्रमाः व्यपदेशकुलेजाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः २१

राशिभिरूर्मिभिः ५ ६ ब्रुवन्नब्रुवन् ७ हरिसत्तमःअंगदः ८ विषादोदोषवत्तरइत्यस्य विवरणं विषादोहंतीत्यादि ९ प्रसह्यविषादे प्रवर्तने तेजसाहीनस्य विषादवशादितिभावः १० ११ १२ १३ अनुमान्य अभिपूज्य १४ सत्यसंधं सत्या संधा सीताप्रत्यर्पणप्रतिज्ञा यस्य तादृ शं १५ १६ १७ १८ १९ २० व्यपदेशकुले विगतोऽपदेशःकलंकोयस्मात्तादृशे कुले पूजिताराज्ञा महाबलत्वेन सत्कृताः २१ ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संगः प्रतिबंधः ब्रुवध्वं ब्रूध्वं २२ स्वरमानः इतिरामाभि॰वा॰ कि॰ चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ५ ७ कतकस्तु पंचषष्टिः ६५ अथेति १ २ ३ त्रिंशादित्यर्थे
त्रिंशतमित्यार्षे ४ ५ ६ ७ ८ पराक्रमे गमने ९ इद्धतमस्तेषामितिनिर्धारणे षष्ठी १० स्म स्मःइत्यर्थः ११ एवंगते कृछ्रप्राप्तौ यदर्थंकृतनिश्चयौ

नहिवोगमनेसंगःकदाचित्कस्यचिद्भवेत् ब्रुवध्वंयस्ययाशक्तिःप्लवनेप्लवगर्षभाः २२ इत्यार्षेश्रीमद्रा॰वा॰कि॰ चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ ७
अथांगदवचःश्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः स्वंस्वंगतौसमुत्साहमूचुस्तत्रयथाक्रमं १ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवअं
गदोजांबवांस्तथा २ आबभाषेगजस्तत्रप्लवेयंदशयोजनं गवाक्षोयोजनान्याहगमिष्यामीतिविंशतिं ३ शरभोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाच
ह त्रिंशतंतुगमिष्यामियोजनानांप्लवंगमाः ४ ऋषभोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह चत्वारिंशद्गमिष्यामियोजनानांनसंशयः ५ वान
रांस्तुमहातेजाअब्रवीद्गंधमादनः योजनानांगमिष्यामिपंचाशत्तुनसंशयः ६ मैंदस्तुवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह योजनानांपरंषष्टिमहं
प्लवितुमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विविदःप्रत्यभाषत गमिष्यामिनसंदेहःसप्ततिंयोजनान्यहं ८ सुषेणस्तुमहातेजाःसत्ववान्क
पिसत्तमः अशीतिंप्रतिजानेऽहंयोजनानांपराक्रमे ९ तेषांकथयतांतत्रसर्वांस्ताननुमान्यच ततोवृद्धतमस्तेषांजांबवान्प्रत्यभाषत १०
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः तेवयंवयसःपारमनुप्राप्ताःस्मसांप्रतं ११ किंतुनैवंगतेशक्यमिदंकार्यमुपेक्षितुं यदर्थंकपिराज
श्चरामश्चकृतनिश्चयौ १२ सांप्रतंकालमस्माकंयागतिस्तांनिबोधत नवतिंयोजनानांतुगमिष्यामिनसंशयः १३ तांश्चसर्वान्हरि
श्रेष्ठान्जांबवानिदमब्रवीत् नखल्वेतावदेवासीद्गमनेमेपराक्रमः १४ मयावैरोचनेयज्ञेप्रभविष्णुःसनातनः प्रदक्षिणीकृतःपूर्वंक्रममाण
स्त्रिविक्रमः १५ सइदानीमहंवृद्धःप्लवनेमंदविक्रमः यौवनेचतदासीन्मेबलमप्रतिमंपरं १६ संप्रत्येतावदेवाद्यशक्यंमेगमनेस्वतः
नैतावताचसंसिद्धिःकार्यस्यास्यभविष्यति १७ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदंगदस्तदा अनुमान्यतदाप्राज्ञोजांबवंतंमहाकपिं १८ अहमे
तद्गमिष्यामियोजनानांशतंमहत् निवर्तनेतुमेशक्तिःस्यान्नवेतिनिनिश्चितं १९ तमुवाचहरिश्रेष्ठंजांबवान्वाक्यकोविदः ज्ञायतेगमनेश
क्तिस्तवहर्यक्षसत्तम २० कामंशतसहस्रंवानत्येषविधिरुच्यते योजनानांभवान्शक्तोगंतुंप्रतिनिवर्तितुं २१ ७ ७ ७

अस्मत्प्रतिष्ठितत्तयैतद्विषये कृतनिश्चयौ १२ सांप्रतंकालं संप्रतिकाले १३ १४ १५ १६ एतावता प्लवनेन १७ १८ १९ २० काम
मिति शतसहस्रमपियोजनानां गंतुं त्वं कामं समर्थस्तथापि स्वामिनस्तव एषविधिः प्लवनंनयुक्तमित्युच्यतेऽस्माभिरितिशेषः इममेवार्थंप्रपंचयति यो
जनानामिति शतसहस्रमितिशेषः गंतुं प्रतिनिवर्तितुंच शक्तइत्यर्थः २१ ५ ५ ७ ५ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रेषयितास्वामी नप्रेष्यः प्रेष्यैरितिशेषः २२ भवान्कलत्रं कलत्रवद्दृदस्वीयस्वबुद्ध्यायावत्स्वप्राणबलंपरिपाल्यइत्यर्थः स्वाभिभावे स्वामित्वे एतेन लोके कलत्र
स्य भर्ता संसारव्यवहारविषये आज्ञाप्यस्तत्प्रभुत्वंच कलत्रस्येतिदर्शितं तस्मात् स्वामी सैन्यस्य कलत्रवत् परिपाल्यः स्वामिनाच कलत्रेण भर्तेव सैन्यमाज्ञा
प्यं एषागतिःलोकस्येतिशेषः २३ तदेवस्पष्टमाह तस्मात्कलत्रवदिति २४ नयोनिश्चयः गुणागुणभूताः अप्रधानभूताः इतियावत् तादृशाः फलोदयाः फलो
त्तयः सिध्यंति २५ साधनपदस्यैवव्याख्या हेतुरिति २६ गुरुर्युवराजत्वात् २७ २८ यद्यहंनगमिष्यामि अन्यश्चनगमिष्यति तदा पुनर्मरणमेवन्यायइ
तिभावः २९ तस्य धीमतोहरिपतेः संदेशमकृत्वा प्राणानां परिरक्षणं नपश्यामि तत्रापि लंकायामपिगत्वाआगमनशक्त्यभावात्तंनपश्यामीत्यन्वयः ३० सुग्रीवः

नहिप्रेषयितातातस्वामीप्रेष्यःकथंचन भवतायंजनःसर्वःप्रेष्यःप्लवगसत्तम २२ भवान्कलत्रमस्माकंस्वामिभावेव्यवस्थितः स्वामीकल
त्रंसैन्यस्यगतिरेषापरंतप २३ अपिचैतस्यकार्यस्यभवान्मूलमरिंदम यस्मात्कलत्रवत्तातप्रतिपाल्यःसदाभवान् २४ मूलमर्थस्यसंर-
क्ष्यमेषकार्यविदांनयः मूलेहिसतिसिध्यंतिगुणाःसर्वेफलोदयाः २५ तद्भवानस्यकार्यस्यसाधनंसत्यविक्रम बुद्धिविक्रमसंपन्नोहेतुरत्र
परंतप २६ गुरुश्चगुरुपुत्रश्चत्वंहिनःकपिसत्तम भवंतमाश्रित्यवयंसमर्थाह्यर्थसाधने २७ उक्तवाक्यंमहाप्राज्ञंजांबवंतंमहाकपिः
प्रत्युवाचोत्तरंवाक्यंवालिसूनुरथांगदः २८ यदिनाहंगमिष्यामिनान्योवानरपुंगवः पुनःखल्विदमस्माभिःकार्यंप्रायोपवेशनं २९ न
ह्यकृत्वाहरिपतेःसंदेशंतस्यधीमतः तत्रापिगत्वाप्राणानांनपश्येपरिरक्षणं ३० सहिप्रसादेचात्यर्थंकोपेचहरिरीश्वरः अतीत्यतस्य
संदेशंविनाशोगमनेभवेत् ३१ तत्तथाह्यस्यकार्यस्यनभवत्यन्यथागतिः तद्भवानेवदृष्टार्थःसंचिंतयितुमर्हति ३२ सोंगदेनतदावी
रःप्रत्युक्तःप्लवगर्षभः जांबवानुत्तमंवाक्यंप्रोवाचेदंततोंगदं ३३ तस्यतेवीरकार्यस्यनकिंचित्परिहास्यते एषसंचोदयाम्येनंयःकार्यंसा
धयिष्यति ३४ ततःप्रतीतंप्लवतांवरिष्ठमेकांतमाश्रित्यसुखोपविष्टं संचोदयामासहरिप्रवीरोहरिप्रवीरंहनुमंतमेव ३५ इ
त्यार्षे॰ वा॰ कि॰ पंचषष्टितमःसर्गः ६५ अनेकशतसाहस्रींविषण्णांहरिवाहिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवंहनूमंतमथाब्रवीत् १

प्रसादेऽत्यर्थंकोपेचेश्वरः निग्रहानुग्रहाधिकृतइतिभावः गमने किष्किंधागमने ३१ तत्तस्माद्स्य कार्यस्य समुद्रलंघनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथाययथानभवति
असिद्धायथानभवति हिनिश्चयेन तथाभवानेव तदुद्दिश्य संचिंतयितुमर्हति यतोभवान्दृष्टार्थः बुद्धिमत्त्वाच्चिरकृद्धत्वाच्चापरोक्षीकृतसमस्तकृत्याकृत्यतत्वार्थ
इत्यर्थः ३२ ३३ कार्यस्यनपरिहास्यते शेषेषष्ठी अनुष्ठानमितिशेषोवा एषः एषोहमित्यर्थः एनं तं ३४ एकांतमाश्रित्येति यूथाद्बहिःक्वचिदितिशेषः ३५
मंडमानः इति॰ रामा॰ वा॰ कि॰ पंचषष्टितमःसर्गः ६५ कृतकरीत्या ६६ अनेकेति १ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमब्रवीदित्येवंशब्दार्थोवीरवानरेति वानरलोकस्य वीरेत्यन्वयः निर्धारणेषष्ठी यद्वा हेवीर वानरलोकस्य कृत्यमुद्दिश्य किंनजल्पसि इत्यन्वयः २ बलेनच समइ
त्यनुकर्षः ३ अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य नातत्वमार्षं सर्वपक्षिणामुत्तमोगरुत्मानिव भवान्सर्वोत्तमोविख्यातइत्यन्वयः ४ महाबलइत्येकत्रबलंशारीरं परत्रांतर
मितिभिदः ५ भुजवीर्यबलंतवेतिप्राचीनपाठे तस्यपक्षयोर्यद्बलं तवच यद्भुजवीर्यबलं उभयंतुल्यमितिशेषः तेविक्रमश्च तेजश्च तेनगरुत्मता नापहीयते
नन्यूनोभवति ६ विशिष्टंआत्मानं अभिजनबलपराक्रमवैभवविशिष्टमात्मानं किंनसज्जसे समुद्रलंघनायकिंनसज्जीकरोषीत्यर्थः ७ तदेवंबोधयति अ
प्सराप्सरसामिति अप्सराइत्येकवचनांतोपिसंधिरार्षः अप्सराइत्याबंतआर्षइत्यन्ये पुंजिकस्थलेतिनाम्ना याविख्याता सैव केसरिणः पत्नी अंजनेतिना

वीर वानरलोकस्यसर्वशास्त्रविदांवर तूष्णीमेकांतमाश्रित्यहनूमन्किंनजल्पसि २ हनूमन्हरिराजस्यसुग्रीवस्यसमोह्यसि रामलक्ष्मण
योश्चापितेजसाचबलेनच ३ अरिष्टनेमिनःपुत्रोवैनतेयोमहाबलः गरुत्मानितिविख्यातउत्तमःसर्वपक्षिणां ४ बहुशोहिमयादृष्टः
सागरेसमहाबलः भुजंगानुद्धरन्पक्षीमहाबाहुर्महाबलः ५ पक्षयोर्यद्बलंतस्यभुजवीर्यबलंतव विक्रमश्चापितेजश्चनतेनापहीयते ६
बलंबुद्धिश्चतेजश्चसत्वंचहरिपुंगव विशिष्टंसर्वभूतेषुकिमात्मानंनसज्जसे ७ अप्सराप्सरसांश्रेष्ठाविख्यातापुंजिकस्थला अंजने
तिपरिख्यातापत्नीकेसरिणोहरेः ८ विख्यातात्रिषुलोकेषुरूपेणाप्रतिमाभुवि अभिशापादभूत्तातकपिलीकामरूपिणी ९ दुहितावान
रेंद्रस्यकुंजरस्यमहात्मनः मानुषंविग्रहंकृत्वारूपयौवनशालिनी १० विचित्रमाल्याभरणाकदाचित्क्षौमधारिणी अचरत्पर्वतस्या
ग्रेप्रावृडंबुदसन्निभे ११ तस्यावस्त्रंविशालाक्ष्याःपीतंरक्तदशंशुभं स्थितायाःपर्वतस्याग्रेमारुतोपहरच्छनैः १२ सददर्शततन
स्तस्यावृत्तावूरूसुसंहतौ स्तनौचपीनौसहितौसुजातंचारुचानन १३ तांबलादायतश्रोणींतनुमध्यांयशस्विनीं दृष्ट्वैवशु
भसर्वांगींपवनःकाममोहितः १४ सतांभुजाभ्यांदीर्घाभ्यांपर्यष्वजतमारुतः मन्मथाविष्टसर्वांगोगतात्मातामनिंदितां १५
सातुतत्रैवसंभ्रांतासुव्रतावाक्यमब्रवीत् एकपत्नीव्रतमिदंकोनाशयितुमिच्छति १६ ६७ ६७ ६७ ६७

म्नाख्याता ८ तस्यावानरपत्नीत्वे हेतुः अभिशापादिति ऋषिशापाद्वानरीजन्मा कपिले कपिशरीरत्वेपीत्यर्थः कामरूपिणी देवतास्वभावानुवृत्तेरितिभावः
९ कुत्रतज्जन्मेत्यत्राह दुहितेति १० अंबुदसन्निभेइतिपर्वताग्रविशेषणं ११ रक्तादशाः प्रांततंतवोयस्य तत् १२ सुसंहतौ सुसंश्लिष्टौसहितौ परस्परसं
सक्तौ पीनौच स्तनौ ददर्श १३ पवनः काममोहितआसीदितिशेषः १४ मारुतस्तां पर्यष्वजत् मन्मथाविष्टसर्वांगः कामाक्रांतकृत्स्नज्ञानकर्मेंद्रियः अतएवतां
गतात्मा तद्गर्भप्रविष्टात्मनेत्यर्थः बभूव देवताद्विनापि योनिसंबंधं निर्नतेजःप्रवेशनमितिबोध्यं १५ एकः पतिर्यस्यास्तद्व्रतं तद्धर्मं १६ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वांनहिंसामि योनिसंबंधेनतावकमेकपत्नीव्रतंननाशयामि अनेन बलात्परपुरुषेणालिंगनादावपि न पातिव्रत्यभंगः किंतुयोनिसंभोगेनैवेतिसूचितं १७ यद्य स्मात्त्वांपरिष्वज्य मनसा मानससंभोगेनैव त्वांगतोस्मि स्वतेजसा त्वद्गर्भमासोस्मि तस्माद्वीर्यवांस्तेपुत्रोभविष्यति १८ मया मारुतेन १९ ततस्तुष्टामनसा म हादेवनतेजःसंक्रमकथनात् गुहायां तत्पर्वतगुहायां तदानीमेवेतिभावः २० फलमिति जिघृक्षुरुत्पत्त्य उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्पतः उत्प्लुत्याभ्युत्थितोदिवमिति पाठांतरे उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्थितइतियोजना उदयकालिकभास्करस्याभ फलवद्रक्तवर्णत्वात् फलबुद्धिविषयत्वं यथाजातमात्राऽऽदिबालानां प्राचीनवास

अंजनायास्त्वचःश्रुत्वामारुतःप्रत्यभाषत नत्वांहिंसामिसुश्रोणिमाभूत्तेमनसोभयं १७ मनसाऽस्मिगतोयत्त्वांपरिष्वज्ययशस्विनि वी र्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तवपुत्रोभविष्यति १८ महासत्वोमहातेजामहाबलपराक्रमः लंघनेप्लवनेचैवभविष्यतिमयासमः १९ एवमुक्तानतस्तु ष्टाजननीतेमहाकपे गुहायांत्वांमहाबाहोप्रजज्ञेप्लवगर्षभ २० अभ्युत्थितंततःसूर्यंबालोदृष्ट्वामहावने फलंचेतिजिघृक्षुस्त्वंउत्पत्त्याभ्युत्प तोदिवं २१ शतानित्रीणिगत्वाथयोजनानांमहाकपे तेजसातस्यनिर्धूतोनविषादंगतस्ततः २२ त्वामप्युपगतंतूर्णमंतरिक्षंमहाकपे क्षिप्तमिंद्रेणतेवज्रंकोपाविष्टेनतेजसा २३ तदाशैलाग्रशिखरेवामोहनुरभज्यत ततोऽभिनामधेयंतेहनुमानितिकीर्तितं २४ ततस्त्वां निहतंदृष्ट्वावायुर्गंधवहःस्वयं त्रैलोक्यंभृशसंक्रुद्धोनववौवैप्रभंजनः २५ संभ्रांताश्चसुराःसर्वेत्रैलोक्येक्षुभितेसति प्रसादयंतिसंक्रुद्धं मारुतंभुवनेश्वराः २६ प्रसादितेचपवनेब्रह्मातुभ्यंवरंददौ अशस्त्रवध्यतांतातसमरेसत्यविक्रम २७ वज्रस्यचनिपातेनविरुजं त्वांसमीक्ष्यच सहस्रनेत्रःप्रीतात्माददौतेवरमुत्तमं २८ स्वच्छंदतश्चमरणंतवस्यादितिवैप्रभो सत्वंकेसरिणःपुत्रःक्षेत्रजोभीमवि क्रमः २९ मारुतस्यौरसःपुत्रस्तेजसाचापितत्समः त्वंहिवायुसुतोवत्सप्लवनेचापितत्समः ३० वयमद्यगतप्राणाभवानस्मासुसां प्रतं दाक्ष्यविक्रमसंपन्नःकपिराजइवापरः ३१ त्रिविक्रमेमयातातसशैलवनकानना त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीपरिक्रांताप्रदक्षिणं ३२ त दाचौषधयोस्माऽभिःसंचितादेवशासनात् निर्मथ्यममृतंयाभिस्तदानींनोमहद्बलं ३३

तया स्तनपानादौ प्रवृत्तिस्तथैवास्यजातमात्रस्य वानरोचितफलादा नप्रवृत्तिरितिबोध्यं २१ तस्यरवेस्तेजसा निर्धूतः क्षिप्तोपि ततःवायुबलवत्त्वान्नविषादंगतः २२ तूर्णं शीघ्रमंतरिक्षमुपगतं प्राप्तं त्वां दृष्ट्वा इंद्रेण ते तव शरीरे वज्रं क्षिप्तं २३ तदा तस्मिन्काले २४ त्रैलोक्यं नववौ नगच्छतिस्म २५ २६ २७ वज्रस्य निपातेन वाद्रिरोनिपातेनच विरुजं तज्जनितपीडाभाववंतं तेनाप्यनुत्सादि तव्यथमितियावत् २८ २९ मारुतस्यौरसइतितथादर्शितंप्राक् ३० कपिराजः सुग्रीवः ३१ त्रिविक्रमे त्रिविक्रमावतारसमये ३२ देवशासनात्संचिताः या भिःसागरे प्रक्षिप्य अमृतं निर्मथ्यं निर्मथनेनलभ्यं ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांप्रतंकालमिति सप्तम्यर्थेद्वितीया अस्माकमितिनिर्धारणेषष्ठी अस्मिन्कालेऽस्माकंमध्ये भवानेव सर्वगुणान्वितइत्यर्थः ३४ तद्विजृंभस्व निःसीमनिजबलकिजृं
भणं कुरु ३५ उत्तिष्ठ लंघयस्वेत्यत्रहेतुः पराहीति हेहनूमन्परा श्रेष्ठतरा यातवगतिर्लंकाद्वीपगमनं सासर्वभूतानामुपकाराय नकेवलमस्माकमेवेतिशेषः ३६ विष
ण्णाअर्थस्यत्वासाध्यत्वाद्दीनाः किमुपेक्षसे तानितिशेषः ३७ कपीनामृषभेण कपिशब्दोत्र छत्रिन्यायेनऋक्षसाधारणः रूपं समुद्रतरणोचितमहाविग्रहं प्रकृते
स्त्वदृश्यत्वाद्रूपमहत्वस्वल्पत्वकरणं नानुपपन्नं एवं जांबवता हनुमदभिजनपराक्रमादिज्ञापनं तस्य सहजबलाविर्भावाय तथाज्ञापनंहितस्य तदाविर्भावकारण
मितिदैवहृतःसमयः यद्यपिइतरदिक्प्रेषितवानराणामपि सप्तसमुद्र परवस्तुदयास्ताचलादिपर्यंतगमनमुपदिष्टं तथापि तन्मार्गे समुद्रमध्ये विंशतित्रिंश

सइदानीमहंवृद्धःपरिहीनपराक्रमः सांप्रतंकालमस्माकंभवान्सर्वगुणान्वितः ३४ तद्विजृंभस्वविक्रांतःप्लवतामुत्तमोह्यसि त्वद्वीर्यंद्रष्टुकामा
हिसर्वावानरवाहिनी ३५ उत्तिष्ठहरिशार्दूललंघयस्वमहार्णवं पराहिसर्वभूतानांहनूमन्यागतिस्तव ३६ विषण्णाहरयःसर्वेहनुमन्किमुपेक्षसे
विक्रमस्वमहावेगविष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ३७ ततःकपीनामृषभेणचोदितःप्रतीतवेगःपवनात्मजःकपिः प्रहर्षयंस्तांहरिवीरवाहिनींचकाररूपं
पवनात्मजस्तदा ३८ इत्यार्षेरामा० वा० कि० षट्षष्टितमःसर्गः ६६ ६७ तंदृष्ट्वाजृंभमाणंतेक्रमितुंशतयोजनं वेगेनापूर्यमाणंचसहसावा
नरोत्तमं १ सहसाशोकमुत्सृज्यप्रहर्षेणसमन्विताः विनेदुस्तुष्टुवुश्चापिहनूमंतंमहाबलं २ प्रहृष्टाविस्मिताश्चापिनेवीक्षंतेसमंततः
त्रिविक्रमंकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः ३ संस्तूयमानोहनुमान्व्यवर्धतमहाबलः समाविध्यचलांगूलंहर्षाद्बलमुपेयिवान् ४ तस्यसंस्तू
यमानस्यवृद्धैर्वानरपुंगवैः तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमं ५ यथाविजृंभतेसिंहोविवृतेगिरिगह्वरे मारुतस्यौरसःपुत्रस्तथासंप्रति
जृंभते ६ अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधीमतः अंबरीषोपमंदीप्तंविधूमइवपावकः ७ हरीणामुत्थितोमध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः अभि
वाद्यहरीन्वृद्धान्हनूमानिदमब्रवीत् ८ अरुजन्पर्वताग्राणिहुताशनसखोनिलः बलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोचरः ९ ६७ ६७

दादियोजनेषु पर्वतानांसत्वात्तदवलंबेन प्लवनेन तथाकष्टमिहतु निरवलंबं शतयोजनप्लवनमन्यासाध्यमितिशेषः अन्नत्यासध्यपर्वतास्तु राक्षसैर्भग्नाःक्रामज्जिता
दुर्गसिद्धये प्लवाश्चमज्जिताःअतएवात्र सुग्रीवेण तेनोक्ताःअतएव चत्वारिंशेसर्गे पूर्वदिक्प्रेषितवानरान्प्रति समुद्रांतरगतदेशामुपक्रम्य गिरिभिर्येचगम्यंते
प्लवनेनचेत्युक्तं ३८ जलमानः कृतकरीत्यासप्तषष्टितमःसर्गः ६७ इतिरामा० वा० कि० षट्षष्टितमःसर्गः ६६ अथगृहीतमहाविग्रहस्य हनूमतोवानर
बलाश्वासनाय निजबलप्रख्यापनपूर्वसमुद्रलंघनाय महेंद्रपर्वतारोहणमाह तमिति जृंभमाणे वर्धमानं ते वानराः १ २ कृतोत्साहं त्रिलोकीविक्रमणेइतिशेषः ३
समाविध्यास्फाल्य ४ ५ ६ अंबरीषं भ्राष्ट्रं तदुपमं अतएव दीप्तं प्रज्वलत् अंगारवर्णप्रतप्तत्वाद्भ्राष्ट्रोपममितियावत् स्वयंचाविधूमः पावकइवाशोभत अंबरीषोपमंदी
प्तंविधूमइवपावकइतिप्राचीनःपाठः ७ ८ अरुजन् अत्यंतंभिंदमानः हुताशनस्य सखा उन्मत्तमानगुणोयोवायुर्गमनशीलोऽनिलोऽपि ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यमारुतस्याहमौरसः पुत्रः प्लवनेन गुणेन तत्समोस्मि १० मेरुं गिरिमसंगेन मध्येविश्रामाय क्वचित्क्षणमपिस्थितिराहित्येनैव सहस्रशः परिगंतुमुत्सहे एकेनैववेगेन सहस्रवारं प्रदक्षिणंकर्तुंशक्नोमीत्याशयः ११ १२ समुत्थितः अतिक्रांतवेलः १३ पक्षिसेवितं पक्षिराजं वैनतेय माकाशेपतंतमहमपि सहस्रशः परिगंतुंशक्तः तस्यैकपातेयावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्तइतियावत् १४ उदयगिरेः प्रस्थितं अनस्तमितमेव गंतुं गत्वास्प्रष्टुमुत्सहे ततः तं स्पृष्ट्वा पुनःप्रत्यावृत्य भूपर्यंतमागत्य भुवमस्पृष्ट्वैव पुनस्तदभिमुखंगंतुमुत्सहे मवेगेन मस्तुनैकयत्नेन एवंचशतयोजनगमनागमनयोर्नकश्चित्प्रयासइतिध्वनितं १५ १६ आकाशगोचरा

तस्याहंशीघ्रवेगस्यशीघ्रगस्यमहात्मनः मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मितत्समः १० उत्सहेयंहिविस्तीर्णमालिखंतमिवांबरं मेरुंगिरिमसंगेनपरिगंतुंसहस्रशः ११ बाहुवेगप्रणुन्नेनसागरेणाहमुत्सहे समाप्लावयितुंलोकंसपर्वतनदीह्रदं १२ ममोरुजंघावेगेनभविष्यतिसमुत्थितः समुत्थितमहाग्राहः समुद्रोवरुणालयः १३ पन्नगाशनमाकाशेपतंतंपक्षिसेवितं वैनतेयमहंशक्तः परिगंतुंसहस्रशः १४ उदयात्प्रस्थितंवापिज्वलंतंरश्मिमालिनं अनस्तमितमादित्यमहंगंतुंसमुत्सहे १५ ततोभूमिमसंस्पृश्यपुनरागंतुमुत्सहे प्रवेगेनैवमहताभीमेनप्लवगर्षभाः १६ उत्सहेयमतिक्रांतुंसर्वानाकाशगोचरान् सागरान्शोषयिष्यामिदारयिष्यामिमेदिनीं १७ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामिप्लवमानः प्लवंगमाः हरिष्याम्यूरुवेगेनप्लवमानोमहार्णवं १८ लतानांविविधंपुष्पंपादपानांचसर्वशः अनुयास्यतिमामद्यप्लवमानंविहायसा १९ भविष्यतिहिमेपंथाः स्वातेः पंथाइवांबरे चरंतंघोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेवच २० द्रक्ष्यंतिनिपतंतंचसर्वभूतानिवानराः महामेरुप्रतीकाशंमांद्रक्ष्यध्वंप्लवंगमाः २१ दिवमावृत्यगच्छंतंग्रसमानमिवांबरं विधमिष्यामिजीमूतान्कंपयिष्यामिपर्वतान् सागरंशोषयिष्यामिप्लवमानः समाहितः २२ वैनतेयस्यवाशक्तिर्ममवामारुतस्यवा ऋतेसुपर्णराजानंमारुतंवामहाबलं ननद्भूतंप्रपश्यामियन्मांप्लुतमनुव्रजेत् २३ निमेषांतरमात्रेणनिरालंबनमंबरं सहसानिपतिष्यामिघनाद्विद्युदिवोत्थिता २४ भविष्यतिहिमेरूपंप्लवमानस्यसागरं विष्णोः प्रक्रममाणस्यतदात्रीन्विक्रमानिव २५ ६७ ६७

ग्रहर्क्षादयः १७ १८ लतानां विविधंपुष्पं पादपानांचपुष्पं हरिष्यामीत्यन्वयः तच्चपुष्पं वायुवेगेनैव ममवेगेनाहृतं मामनुयास्यति १९ स्वातेः पंथाइतिस्वातिपथः छायापथइत्युच्यते सतुप्रकीर्णबहुनक्षत्रः ममपंथाअपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः चरंतं मार्गमध्येइतिआकाशंप्रतिउत्पतिष्यंतमेव २० निपतंतं परेपारेइतिशेषः द्रक्ष्यंति अनेनोत्पतनपतनयोरेककालत्वोक्त्याऽतिवेगः सूचितः अंबरंग्रसमानमिव मां द्रक्ष्यध्वमित्यन्वयः २१ २२ वैनतेयस्यवेति त्रयाणामेवेषा सर्वभूतातिशायिनीशक्तिर्नान्यस्येतिभावः प्लुतंमां तीक्ष्णे यद्भूतमनुव्रजेत्तद्भूतं नपश्यामि २३ विद्युदुपमया शैघ्र्येण बृहद्देशव्याप्तिर्ध्वन्यते २४ तदा त्रिविक्रमावतारकाले २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयइतिन्यायेनाह बुद्ध्येति निश्चयात्मकांतःकरणेनेत्यर्थः तथामेमनश्चेष्टा मनोव्यापारोऽनुमानरूपः किं पश्यसि किंविषयाचनेमनश्चेष्टेत्यत्राह द्रक्ष्यामीति २६ वेगजवौपर्यायौ अयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वंप्रकाश्यते नतुपरिच्छेदःवस्तुतः तदभावात् रावणोपिवक्ष्यति नमारुतेरस्तिगतिप्रमाणमिति २७ वासवस्येति वासवहस्ते स्वर्गिभोग्यममृतं ब्रह्मणोहस्तेच योगिभोग्यममृतं तदानयनवचोऽत्युक्त्यलंकारपरं २८ समुत्क्षिप्य स्वस्थानादुत्पाटनपूर्वकंगृहीत्वा यद्वाततःपरतोपिगच्छेयमित्यर्थः २९ ३० वेगवन्निति संबुद्धिः ३१ त्वत्संबंधिन्यां कल्या

बुद्ध्याचाहंप्रपश्यामिमनश्चेष्टाचमेतथा अहंद्रक्ष्यामिवैदेहींप्रमोदध्वंप्लवंगमाः २६ मारुतस्यसमोवेगेगरुडस्यसमोजवे अयुतंयोजनानांतुगमिष्यामीतिमेमतिः २७ वासवस्यसवज्रस्यब्रह्मणोवास्वयंभुवः विक्रम्यसहसाहस्तादमृतंतदिहानये २८ लंकांवापिसमुत्क्षिप्यगच्छेयमितिमेमतिः तमेवंवानरश्रेष्ठंगर्जंतममितप्रभं २९ प्रहृष्टाहरयस्तत्रसमुदैक्षंतविस्मिताः तच्चास्यवचनंश्रुत्वा ज्ञातीनांशोकनाशनं ३० उवाचपरिसंहृष्टोजांबवान्प्लवगेश्वरः वीरकेसरिणःपुत्रवेगवन्मारुतात्मज ३१ ज्ञातीनांविपुलःशोकस्त्वयातातप्रणाशितः तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमागताः ३२ मंगलान्यर्थसिद्ध्यर्थंकरिष्यंतिसमाहिताः ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच ३३ गुरूणांचप्रसादेनसंप्लवत्वंमहार्णवं स्थास्यामश्चैकपादेनयावदागमनंतव ३४ त्वद्गतानिचसर्वेषांजीवनानिवनौकसां ततस्तुहरिशार्दूलस्तानुवाचवनौकसः ३५ कापिलोकेनमेवेगंप्लवनेधारयिष्यति एतानीहनगस्यास्यशिलासंकटशालिनः ३६ शिखराणिमहेंद्रस्यस्थिराणिचमहांतिच येषुवेगंगमिष्यामिमहेंद्रशिखरेष्वहं ३७ नानाद्रुमविकीर्णेषुधातुनिष्पंदशोभिषु एतानिममवेगंहिशिखराणिमहांतिच ३८ प्लवतोधारयिष्यंतियोजनानामितःशतं ततस्तुमारुतप्रख्यःसहरिर्मारुतात्मजः आरुरोहनगश्रेष्ठंमहेंद्रमरिमर्दनः ३९ वृतंनानाविधैःपुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलं लताकुसुमसंबाधंनित्यपुष्पफलद्रुमं ४० सिंहशार्दूलसहितंमत्तमातंगसेवितं मत्तद्विजगणोद्घुष्टंसलिलोत्पीडसंकुलं ४१ महद्भिरुच्छ्रितःशृंगैर्महेंद्रस्यमहाबलः विचचारहरिश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ४२

णच्छंदो रुचिराभिलाषोएषांते यद्वातव कल्याणं वांछितारः ३२ वृद्धमतं आशीर्वादः ३३ तव यावदागमनं एकपदेन स्थास्यामः त्वत्या प्रियंश्रोतुं एकपादेनास्थित्वा तपश्चरिष्यामइत्यर्थः ३४ ३५ प्लवनेसति ममवेगं नकोपिधारयिष्यति शिलासंकटं शिलासमूहः अतएव एतानि स्थिराणिशिखराणीत्यन्वयः ३६ ३७ धातुनिष्पंदः धातुसमूहः ३८ मारुतप्रख्यः तत्सदृशः ३९ मृगैःसेवितं शाद्वलं तृणवद्देशोयस्य ४० सलिलोत्पीडोनिर्झरः ४१ उच्छ्रितोमहाबलोहनूमान्महेंद्रस्य महद्भिःशृंगैर्विचचार शृंगाच्छृंगांतरंजगाम ४२ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रराम स्ववर्तिप्राणिशब्देनेतिशेषः ४३ ४४ पाने संसर्गेन कर्कशैरह्यासक्तैः गंधर्वाणां तथात्वंच स्वभावः ४५ शैलशृंगस्य शिलानामुत्पातः प
तनं यस्मिन् सः ४६ ४७ ४८ मनसाजगाम सस्मारेत्यर्थः ४९ धर्षमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेकिष्किंधा

बाहुभ्यांपीडितस्तेनमहाशैलोमहात्मना रराससिंहाभिहतोमहान्मत्तइवद्विपः ४३ मुमोचसलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः वि
त्रस्तमृगमातंगःप्रकंपितमहाद्रुमः ४४ नानागंधर्वमिथुनैःपानसंसर्गकर्कशैः उत्पतद्भिर्विहंगैश्चविद्याधरगणैरपि ४५ त्यज्यमानम
हासानुःसन्निलीनमहोरगः शैलशृंगशिलोत्पातस्तदाभूत्समहागिरिः ४६ निश्वसद्भिस्तदातैस्तुभुजगैरर्धनिस्सृतैः सपताकइवा
भातिसतदाधरणीधरः ४७ ऋषिभिस्त्राससंभ्रांतैस्त्यज्यमानःशिलोच्चयः सीदन्महतिकांतारेसार्थहीनइवाध्वगः ४८ सवेगवान्वे
गसमाहितात्माहरिप्रवीरःपरवीरहंता मनःसमाधायमहानुभावोजगामलंकांमनसामनस्वी ४९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये
आदिकाव्येकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ इतिकिष्किंधाकांडंसमाप्तं अतःपरंसुंदरकांडंतस्यायमाद्यःश्लोकः ततोरावण
णनीतायाःसीतायाःशत्रुकर्शनः इयेषपदमन्वेष्टुंचारणाचरितेपथि १ छ छ छ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

कांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ कृतकरीत्याऽष्टषष्टितमःसर्गः ६८ सरामःप्रीयतांमत्थमंतर्यामीकुजाधवः शबरीस्वपदंनीतायेनपंपावलोकि
ता १ छ छ ग्रंथसंख्या ४३५० मूल २३५० आख्या २००० श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेकिष्कींधाकांडंसमाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवाल्मीकिरामायणेसुंदरकांडप्रारंभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः सुंदरेयस्यदासोब्धिंतीर्त्वा दृष्ट्वाचमैथिलीम् दृष्टासीतेत्यभ्यवोचत्तंरामंनौमिचिह्नम् १ अथ समुद्रकूर्द
नमिच्छतिस्म ततइति ततःशत्रुकर्षणोहनुमान् रावणनीतायाः रावणहृतायाः सीतायाः पदमवस्थितिस्थानं अन्वेष्टुं चारणैर्देवजातिविशेषैराचरिते क्रिय
माणसंचारे पथि आकाशमार्गे गमनाय इयेष २ निष्प्रतिद्वंद्वं सहायांतरराहितं प्रतिबंधरहितंच अन्यैर्दुष्करं कर्मलंघनपूर्वं सीतान्वेषणकर्म समुदग्रमुन्न
तं शिरोग्रीवाचयस्यसः अतएव गवांपतिर्वृष इव बभौ ३ वैदूर्यवर्णशाद्वलप्रदेशस्य समुद्रजलवत् श्यामलत्वमृदुत्वाभ्यामुरसा प्लवनसदृशक्रियाकालि
कोरः पेषणेन प्रवृद्धः केसरीवविचचार ४ नीललोहितोरक्तश्यामः मांजिष्ठः कृष्णपांडुर इति कनकः मांजिष्ठः पाटल इत्यन्ये पद्मवर्णः प्रसिद्धः सितासितैः

श्रीरामचंद्रायनमः ततोरावणनीतायाःसीतायाःशत्रुकर्षणः इयेषपदमन्वेष्टुंचारणाचरितेपथि १ दुष्करंनिष्प्रतिद्वंद्वंचि
कीर्षन्कर्मवानरः समुदग्रशिरोग्रीवोगवापतिरिवाबभौ २ अथवैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषुमहाबलः धीरःसलिलकल्पेषुविच
चारयथासुखम् ३ द्विजान्वित्रासयन्धीमानुरसापादपान्हरन् मृगांश्चसुबहून्निघ्नन्प्रवृद्धइवकेसरी ४ नीललोहितमांजि
ष्ठपद्मवर्णैःसितासितैः स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिःसमलंकृतम् ५ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णंसपरिच्छदैः यक्षकिन्न
रगंधर्वैर्देवकल्पैःसपन्नगैः ६ सतस्यगिरिवर्यस्यतलेनागवरायुते तिष्ठन्कपिवरस्तत्रह्रदेनागइवाबभौ ७ ससूर्यायमहेंद्रा
यपवनायस्वयंभुवे भूतेभ्यश्चांजलिंकृत्वाचकारगमनेमतिम् ८ अंजलिंप्राङ्मुखःकुर्वन्पवनायात्मयोनये ततोहिववृधे
गंतुंदक्षिणोदक्षिणांदिशम् ९ प्लवगप्रवरैर्दृष्टःप्लवनेकृतनिश्चयः ववृधेरामवृद्ध्यर्थंसमुद्रइवपर्वसु १०

कल्माषैः कृष्णपांडुरैरितियावत् स्वभावसिद्धैः शैलस्वभावसिद्धैः
रक्तरूपैर्धातुभिः समलंकृतं कामरूपित्वादिविशेषणवद्भिर्यक्षादिभिरभीक्ष्णमाविष्टंयत्तस्य गिरिवर्यस्य तलंतत्र नागवरैरासमंतायुते तिष्ठन्स कपिः ह्रदेना
गइवबभौ गिरौ ह्रदसाम्यं श्यामलत्वेन ५ ६ ७ स्वयंभुवे पवनाय पूयते येन स्वज्ञानेन योगिवृंदं स पवनोभगवान्प्रत्यक्त्वभूतोरामः एतेन सकलविघ्ननिवा
रणायेष्टदेवताप्रार्थनापूर्वं यात्राकर्तव्येति सदाचारोबोधितः ८ आत्मयोनये पवनाय स्वजनकवायवे इत्यर्थः दक्षिणः कुशलः ९ रामवृद्ध्यर्थं रामाभ्युदयाय १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्प्रमाणशरीरः परिच्छेदातिक्रांतदेहः पीडयामास लिलंघयिषा सन्नाहवशतः ११ एकेन पीडनव्यापारेण मुहूर्तपर्यंतं चलनं अशातयत्पर्वतः कर्ता चलनं करणं १२ पुष्पमयोयथा पुष्पप्रचुरः स्वयमिवेत्यर्थः १३ उत्तमवीर्येण तेनपीड्यमानः सपर्वतः सलिलंप्रसुस्राव १४ उक्तार्थस्यैव विवरणं पीड्यमान इति कांचनांजनराजतीस्तदाभा रीतीः स्रोतः प्रकाशान्निवर्तयामास तदाभत्वमुपाधिकृतं १५ किंच स शैलः समनः शिलाविशालाः शिलामुमोचनिपीडनात् अतएव मध्यमेन मध्यभागेनार्चिषा ज्वालया जुष्टोयो नलस्तस्य धूमराजिरिव बभाविस्यर्थः यस्येत्यध्याहारः मधूराजिरिवेति ह्रस्वपाठः

निष्प्रमाणशरीरः सन्लिलंघयिषुरर्णवम् बाहुभ्यांपीडयामासचरणाभ्यांच पर्वतम् ११ सचचालाचलश्चाशु मुहूर्तंकपिपीडितः तरूणांपुष्पिताग्राणांसर्वंपुष्पमशातयत् १२ तेनपादपमुक्तेनपुष्पौघेणसुगंधिना सर्वतःसंवृतःशैलोबभौपुष्पमयोयथा १३ तेनचोत्तमवीर्येणपीड्यमानःसपर्वतः सलिलंसंप्रसुस्रावमदमत्तइवद्विपः १४ पीड्यमानस्तुबलिनामहेंद्रस्तेनपर्वतः रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः १५ मुमोचचशिलाःशैलोविशालाःसमनःशिलाः मध्यमेनार्चिषाजुष्टो धूमराजिरिवानलः १६ हरिणापीड्यमानेन पीड्यमानानिसर्वतः गुहाविष्टानिसत्वानिविनेदुर्विकृतैःस्वरैः १७ समहान्सत्वसन्नादः शैलपीडानिमित्तजः पृथिवींपूरयामासदिशश्चोपवनानिच १८ शिरोभिःपृथुभिर्नागाव्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः वमंतःपावकंघोरं ददंशुर्दशनैःशिलाः १९ तास्तदासविषैर्दष्टाःकुपितैस्तैर्महाशिलाः जज्वलुःपावकोद्दीप्ताबिभिदुश्चसहस्रधा २० यानिचौषधजालानितस्मिन्जातानिपर्वते विषघ्नान्यपिनागानांनशेकुःशमितुंविषम् २१ भिद्यतेऽयंगिरिर्भूतैरितिमत्वातपस्विनः त्रस्ताविद्याधरास्तस्मादुत्पेतुःस्त्रीगणैःसह २२ पानभूमिगतंहित्वाहैममासनभाजनम् पात्राणिचमहार्हाणिकरकांश्चहिरण्मयान् २३

तीर्थस्तु मध्यमेनार्चिषा मध्यमाख्ययाऽग्निजिह्वया जुष्टः विशिष्टोऽग्निः धूमराजीरिव धूमनिचयानिवेत्यर्थः धूमराजीरिवेति चपाठ इत्याह १६ हरिणा हनुमता पीड्यमानेन पर्वतेन पीड्यमानानि सत्वानि १७ समहासत्वेति पाठे महासत्वा महाजंतवस्तेषां सन्नाद इतितीर्थः समहान्सत्वसन्नाद इतिपाठांतरं १८ स्वस्तिकः फणास्थनीलरेखातच्चिन्हैः शिरोभिरुपलक्षिताः ददंशुः पीडाजनितक्रोधवशात् १९ सविषैस्तैः सर्पैर्दष्टास्सत्यः पावकोद्दीप्ताइवजज्वलुः बिभिदुर्भिन्नाबभूवुश्च २० शमितुंशमयितुं २१ भूतैर्ब्रह्मरक्षःप्रभृतिमहाभूतैः २२ हित्वेत्यत्रविद्याधराःकर्तारः २३ १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्षभाणिऋषभचर्मनिर्मितानि चर्माणिफलकानित्सरुः खड्गमुष्टिः २४ कृताः कंठेषुगुणाः स्रजोयैस्ते क्षीबामत्ताः पुष्करंपद्मं २५ परिहारशब्दः श्रेष्ठवाचीति कतकः पारिहार्यो वलयइत्तितीर्थः २६ एतदग्रे श्लोकद्वयंप्रक्षिप्तं क्वचिदिति कतकः तेषांतपस्विनां आकाशचारितपस्विनांवाचः एषपर्वतसंकाशइत्यादिश्लोकद्वयरूपाः श्रु-त्वा विद्याधरास्तमप्रमेयंददृशुः तद्वाक्यश्रवणात्पूर्वंतु भूतैरयंगिरिर्भिद्यतइतिज्ञातवंतः २७ २८ २९ ३० ३१ दुधुवेचसहनूमान् ३२ आनुपूर्व्याद्वृत्तंत्रिवलयंलां-गूलं विचिक्षेपेत्यन्वयः ३३ आविद्धं आस्फालितं भग्नंच ३४ बाहूसंस्तंभयामासेति उत्प्लवनसन्नाहाभिनयः बाह्वोः संस्तंभनंनामपर्वतोपरिदृढप्रतिष्ठापनं कपिः

लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानिविविधानिच आर्षभाणिचचर्माणिखड्गांश्चकनकत्सरून् २४ कृतकंठगुणाःक्षीबारक्तमाल्यानुलेप नाः रक्ताक्षाःपुष्कराक्षाश्चगगनंप्रतिपेदिरे २५ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराःस्त्रियः विस्मिताःसस्मितास्तस्थुराकाशेरमणैःसह २६ द र्शयंतोमहाविद्यांविद्याधरमहर्षयः सहितास्तस्थुराकाशेवीक्षांचक्रुश्चपर्वतम् २७ शुश्रुवुश्चतदाशब्दमृषीणांभावितात्मनाम् चारणा नांचसिद्धानांस्थितानांविमलांबरे २८ एषपर्वतसंकाशोहनुमान्मारुतात्मजः तितीर्षतिमहावेगःसमुद्रंवरुणालयम् २९ रामार्थंवान रार्थंचचिकीर्षन्कर्मदुष्करम् समुद्रस्यपरंपारंदुष्प्रापंप्राप्तुमिच्छति ३० इतिविद्याधरावाचःश्रुत्वातेषांतपस्विनाम् तमप्रमेयंददृशुः पर्वतेवानरर्षभम् ३१ दुधुवेचसरोमाणिचकंपेचानलोपमः ननादचमहानादंसुमहानिवतोयदः ३२ आनुपूर्व्याच्चवृत्तंतल्लांगूलं-लोमभिश्चितम् उत्पतिष्यन्विचिक्षेपपक्षिराजइवोरगम् ३३ तस्यलांगूलमाविद्धमतिवेगस्यपृष्ठतः ददृशेगरुडेनेवह्रियमाणोमहो रगः ३४ बाहूसंस्तंभयामासमहापरिघसन्निभौ आससादकपिःकट्यांचरणौसंचुकोचच ३५ संहृत्यचभुजौश्रीमांस्तथैवचशि-रोधराम् तेजःसत्वंतथावीर्यमाविवेशसवीर्यवान् ३६ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वंप्रणिहितेक्षणः रुरोधहृदयेप्राणानाकाशमव-लोकयन् ३७ पद्भ्यांदृढमवस्थानंकृत्वासकपिकुंजरः निकुंच्यकर्णौहनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ३८ वानरान्वानरश्रेष्ठइदंवचन मब्रवीत् यथाराघवनिर्मुक्तःशरःश्वसनविक्रमः ३९ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामिलंकांरावणपालिताम् नहिद्रक्ष्यामियदितांलंकायांजन कात्मजाम् ४० अनेनैववेगेनगमिष्यामिसुरालयम् यदिवात्रिदिवेसीतांनद्रक्ष्यामिकृतश्रमः ४१

कट्यांकटिप्रदेशे आससाद कायप्रसा-रणात्कृशोभूत् उरःशिरसोरूर्ध्वप्रसारणे सपृष्ठचरणभागस्याधःसंकोचनेनतयालंकटिदेशस्येतिबोध्यं ३५ भुजौसंहृत्य अंसप्रदेशे संकुच्यशिरोधरांग्रीवांकंठदेशे संकुच्य तेजःपराभिभवसामर्थ्यं सत्वंबलंशारीरं वीर्यमांतरंबलं ३६ दूरान्मार्गमालोकयन् अतएवोर्ध्वप्रणिहितेक्षणः हृदयेप्राणप्रतिष्ठास्थाने ३७ कर्णौनिकुच्यसं-कुच्य उत्पतनसन्नाहवशाद्धिकर्णसंकोचोभवति ३८ श्वसनस्यवायोरिवविक्रमोवेगोयस्यसः ३९ तद्वद्गमिष्यामि अनेनतद्वदेवगत्वाकृतकार्यआगमिष्यामीतिसूचितं त-स्यैवप्रपंचोनहीत्यादि ४० अनेनैव एवंविधेनैव ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आनयिष्यामि आनेष्यामि सीतयासह मिलित्वेतिशेषः ४२ समुत्पाट्येति ओषधिपर्वतोत्पाटनवदितिभावः ४३ अविचारयन् लंघनक्लेशलेशमप्यगणयन् तस्यै
वप्रपंचनं सुपर्णमित्यादि ४४ वेगाद्धनूमतिसमुत्पतितिसतिते नगरोहिणः पर्वतस्थवृक्षाः सर्वान्विटपान्सर्वाः शाखाः संहृत्य संक्षिप्यवेगात्समुत्पेतुः ४५ मत्ताः कोयष्टि
मायेषु तान् कोयष्टिकोयष्टिमौ पर्यायौ ४६ ४७ सालाः सर्ज्जवृक्षाः सैन्यशब्दोर्धर्चादिः ४८ पर्वताकारः तत्वं दृहत्त्वेन पुष्पितवृक्षवत्त्वेनच ४९ सारवंतोगुरुत्वातिश
ययुक्ताः खदिरादयस्तेगुरुत्वाल्लवणांभसिन्यमज्जन् अर्थादन्येलघवः सहैवगताइतिबोध्यं महेंद्रस्य भयात्पक्षच्छेदभयात्पर्वताइवन्यमज्जन् ५० नानाकुसुमैः
स्वानुयायिद्रुमीयैः सांकुरकोरकैः कानिचित्कुसुमानि अंकुरितानिकानिचित्कोरकरूपाणिकानिचिद्विकसितानीत्यर्थः ५१ तस्यहनूमतोवेगेन विमुक्ताः स्तोविभक्ता

बध्वाराक्षसराजानमानयिष्यामिरावणम् सर्वथाकृतकार्योहमेष्यामिसहसीतया ४२ आनयिष्यामिवालंकांसमुत्पाट्यसरावणा
म् एवमुक्त्वातुहनुमान्वानरोवानरोत्तमः ४३ उत्पपाताथवेगेनवेगवानविचारयन् सुपर्णमिवचात्मानंमेनेसकपिकुंजरः ४४ समु
त्पततितस्मिन्वेगात्तुवेगात्तेनगरोहिणः संहृत्यविटपान्सर्वान्समुत्पेतुःसमततः ४५ समत्तकोयष्टिमकान्पादपान्पुष्पशालिनः उद्वहन्नुरु
वेगेनजगामविमलेंबरे ४६ उरुवेगोत्थितावृक्षामुहूर्तंकपिमन्वयुः प्रस्थितंदीर्घमध्वानंस्वबंधुमिवबांधवाः ४७ तमूरुवेगोन्मथिताः
सालाश्चान्येनगोत्तमाः अनुजग्मुर्हनूमंतंसैन्याइवमहीपतिम् ४८ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिःपादपैरन्वितःकपिः हनूमान्पर्वताकारो
बभूवाद्भुतदर्शनः ४९ सारवंतोथयेवृक्षान्यमज्जन्लवणाम्भसि भयादिवमहेंद्रस्यपर्वतावरुणालये ५० सनानाकुसुमैःकीर्णःक
पिःसांकुरकोरकैः शुशुभेमेघसंकाशःखद्योतैरिवपर्वतः ५१ विमुक्तास्तस्यवेगेनमुक्त्वापुष्पाणितेद्रुमाः व्यवशीर्यंतसलिलेनिवृ
त्ताःसुहृदोयथा ५२ लघुत्वेनोपपन्नंतद्विचित्रंसागरेऽपतत् द्रुमाणांविविधंपुष्पंकपिवायुसमीरितम् ५३ पुष्पौघेणसुगंधेननाना
वर्णेनवानरः बभौमेघइवोद्यन्वैविद्युद्गणविभूषितः ५४ तस्यवेगसमुद्भूतैःपुष्पैस्तोयमदृश्यत ताराभिरिवरामाभिरुदिताभिरिवांब
रम् ५५ तस्यांबरगतौबाहूददृशातेप्रसारितौ पर्वताग्राद्विनिष्क्रांतौपंचास्याविवपन्नगौ ५६ पिबन्निवबभौचापिसोर्मिजालंमहा
र्णवम् पिपासुरिवचाकाशंददृशेसमहाकपिः ५७ तस्यविद्युत्प्रभाकारेवायुमार्गानुसारिणः नयनेविप्रकाशेतेपर्वतस्थाविवानलौ ५८

स्तेवृक्षाः सलिलेव्यवशीर्यंत आर्षोऽडभावः सुहृदोयथाबंधुप्रस्थापनार्थंगताः सुहृदोयथा तान्प्रस्था
प्यनिवर्त्तंतेतद्वत् ५२ अपतदितिछेदः यदपतत्तल्लघुत्वेनोपपन्नंउपपत्तिमत् ५३ सर्ववर्णानांविद्युत्त्वसत्वात् नानावर्णपुष्पोद्यानवद्धस्यसविद्युद्गणमेघोपमा
५४ रामाभिःरमणीयाभिः ५५ ५६ विवृतवक्त्रत्वात् पिबन्निवेति अधोवक्त्रत्वेइयमुत्प्रेक्षा ऊर्ध्ववक्त्रत्वेआकाशंपिपासुरिवेति ५७ विप्रकाशेतेविशेषेणप्रकाशेतेस्म
अनलौदावानलौ ५८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिंगे पिंगलवर्णे परिमंडले परितोबद्धप्रभामंडले स्थितौ चंद्रसूर्याविव एकगिरौ उदये पिंगलमंडलतयाऽवस्थितौ चंद्रसूर्याविवेत्यर्थः ५९ नासिकयाशुक्तमितिशेषः संध्याकालिकं सूर्यमंडलंयथातथाबभाविसर्थः ६० ६१ शक्लुदंष्ट्रत्वं स्वरूपकथनमात्रंनतु परिवेषिभास्करोपमोपयोगि ६२ स्फिक्देशेनकटिप्रदेशेन तन्मात्रस्यातिताम्रत्ववर्णनादन्यत्राल्पतद्वर्णत्वं अतएव दारितगैरिकधातुयुक्तगिर्युपमा ६३ जीमूतेइतिसप्तम्यंतइति कतकः गर्जति जगर्ज ६४ उत्तरांतादुत्तरोर्ध्वदिग्भागात् सानुबंधास्सूक्ष्मोल्कांतरानुबद्धा इदं विशेषणं पुच्छसाहित्यात् ६५ पतत्पतंगसंकाशः गच्छत्सूर्यसंकाशः व्यायतोदीर्घः कपिः वरत्रेणबध्यमानया कक्ष्यया गजमध्यबंधनरज्वा युक्तः प्रवृद्धोमातंगइवबभौ कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेःकांच्यांमध्येभबंधनेइति ६६ उपरिष्टात् खेगच्छता स्वशरीरेणाधःसागरेवगाढयास्वस्वच्छाययामति

पिंगेपिंगाक्षमुख्यस्यबृहतीपरिमंडले चक्षुषीसंप्रकाशेतेचंद्रसूर्याविवस्थितौ ५९ मुखंनासिकयातस्यताम्रयाताम्रमाबभौ संध्ययासमभिस्पृष्टंयथास्यात्सूर्यमंडलम् ६० लांगूलंचसमाविद्धंप्लवमानस्यशोभते अंबरेवायुपुत्रस्यशक्रध्वजइवोच्छ्रित ६१ लांगूलचक्रोहनुमाञ्शुक्लदंष्ट्रोनिलात्मजः व्यरोचतमहाप्राज्ञःपरिवेषीवभास्करः ६२ स्फिग्देशेनाभिताम्रेणरराजसमहाकपिः महतादारितेनेवगिरिर्गैरिकधातुना ६३ तस्यवानरसिंहस्यप्लवमानस्यसागरम् कक्षांतरगतोवायुर्जीमूतइवगर्जति ६४ खेयथानिपतत्युल्काउत्तरांताद्विनिःसृता दृश्यतेसानुबंधाचतथासकपिकुंजरः ६५ पतत्पतंगसंकाशोव्यायतःशुशुभेकपिः प्रवृद्धइवमातंगःकक्ष्ययाबध्यमानया ६६ उपरिष्टाच्छरीरेणछाययाचावगाढया सागरेमारुताविष्टानौरिवासीत्तदाकपिः ६७ यंयंदेशंसमुद्रस्यजगामसमहाकपिः सतुतस्यांगवेगेनसोन्मादइवलक्ष्यते ६८ सागरस्योर्मिजालानामुरसाशैलवर्ष्मणा अभिघ्नंस्तुमहावेगःपुप्लुवेसमहाकपिः ६९ कपिवातश्चबलवान्मेघवातश्चनिर्गतः सागरंभीमनिर्ह्रादंकंपयामासतुर्भृशम् ७० विकर्षन्नूर्मिजालानिबृहंतिलवणांभसि पुप्लुवेकपिशार्दूलोविकिरन्निवरोदसी ७१ मेरुमंदरसंकाशानुद्गतान्सुमहार्णवे अत्यक्रामन्महावेगस्तरंगान्गणयन्निव ७२ तस्यवेगसमुद्धुष्टंजलंसजलदंतदा अंतरस्थंविबभ्राजेशरदभ्रमिवाततम् ७३

बिंबेनलक्षितःस सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत् नौश्चोपरिविद्यमानपदार्थेन सह सागरे वायुवशाद्वेगेन चंचला गच्छतीतितदुपमा ६७ सोन्मादइव सापस्मारइव घूर्णनफेनवमनविक्रोशनादिविकारसाम्यात् ६८ ऊर्मिजालानामभिघ्नन् कर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठी तान्यभिघ्नन्नितियावत् शैलसदृशेन अनेन सागरोर्मीणामल्पत्वंसूचितं ६९ कपिवातः कपिनोत्थापितःवातः मेघवातः मेघमंडलगोवातः ७० रोदसी द्यावापृथिव्यौ विकिरन्निव पृथक्क्षिपन्निव ७१ अतीत्यातीत्यगमनाद्विगणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ७२ तस्यवेगेन समुद्धुष्टं ऊर्ध्वक्षिप्तं अतएव सजलदं जलदसहचरं मेघमंडलपर्यंतमूर्ध्वंगतं अंबरस्थं जलमाततंविततं शरदभ्रमिव शरन्मेघइव बभौ शुक्लत्वादितिभावः ७३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवृताः वेगाज्जलोत्सारणेनव्यक्तदेहाः वस्त्रापकर्षणेन वस्त्रापहारेण शरीराणि अवयवाः ७४ ७५ छायाप्रमाणवर्णनेन तच्छरीरप्रमाणमपि वर्णितप्रायं इयं माध्यान्हिकीछाया ७६ श्वेताभ्रघनराजीव श्वेताभ्रयुक्तमेघपंक्तिवत्तस्य छायया शुशुभेशुक्लदंष्ट्रादिना नानावर्णत्वादुक्तोपमानिर्वाहः ७७ ७८ द्रोणी हर्म्यादौजलनिर्गमकाष्ठयंत्रं तज्जलधारायुक्तइवकृतोद्रोणीकृतः मेघेषु तदाघातेन तेभ्योजलस्रवणादितिभावः ७९ आपतंस्तस्मिन्नित्यापातोमार्गःपांडुरत्वादिगुणकानि मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतोयथातथाबभूवेतिशेषः ८० कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे मारुतेन कृष्यमाणानीवेतिशेषः ८१ ८२ तत्रप्लवगे ८३ तं नहिततापेत्यन्वयः वायुःसिषेवे श्रमापनयनायेतिभावः ८४ ८५ कपिवरं विगतक्लमं वीक्ष्य नागादयस्तुष्टुवुः ८६ इक्ष्वाकुकुलस्य स्वोत्पादकस्य मानं स

तिमिनक्रझषाः कूर्माःदृश्यंतेविवृतास्तदा वस्त्रापकर्षणेनेवशरीराणिशरीरिणाम् ७४ क्रममाणंसमीक्ष्याथभुजगाःसागरंगमाः व्योम्नितंकपिशार्दूलंसुपर्णमिवमेनिरे ७५ दशयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायता छायावानरसिंहस्यजवेचारुतराभवत् ७६ श्वेताभ्रघनराजीववायुपुत्रानुगामिनी तस्यसाशुशुभेच्छायापतितालवणांभसि ७७ शुशुभेसमहातेजामहाकायोमहाकपिः वायुमार्गेनिरालंबेपक्षवानिवपर्वतः ७८ येनासौयातिबलवान्वेगेनकपिकुंजरः तेनमार्गेणसहसाद्रोणीकृतइवार्णवः ७९ आपातेपक्षिसंघानांपक्षिराजइवव्रजन् हनूमान्मेघजालानिप्रकर्षन्मारुतोयथा ८० पांडुरारुणवर्णानिनीलमंजिष्ठकानिच कपिनाकृष्यमाणानिमहाभ्राणिचकाशिरे ८१ प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः प्रच्छन्नश्चप्रकाशश्चचंद्रमाइवदृश्यते ८२ प्लवमानंतुतंदृष्ट्वाप्लवगंत्वरिततदा ववृषुस्तत्रपुष्पाणिदेवगंधर्वदानवाः ८३ तताापनहितंसूर्यःप्लवंतंवानरेश्वरम् सिषेवेचतदावायूरामकार्यार्थसिद्धये ८४ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनंप्लवमानंविहायसा जगुश्चदेवगंधर्वाःप्रशंसंतोवनौकसं ८५ नागाश्चतुष्टुवुर्यक्षारक्षांसिविविधानिच प्रेक्ष्यसर्वेकपिवरंसहसाविगतक्लमम् ८६ तस्मिन्प्लवगशार्दूलेप्लवमानेहनूमति इक्ष्वाकुकुलमानार्थीचिंतयामाससागरः ८७ साहाय्यंवानरेंद्रस्ययदिनाहंहनूमतः करिष्यामिभविष्यामिसर्ववाच्योविवक्षताम् ८८ अहमिक्ष्वाकुनाथेनसागरेणविवर्धितः इक्ष्वाकुसचिवश्चायंतन्नार्हत्यवसादितुम् ८९ तथामयाविधातव्यंविश्रमेतयथाकपिः शेषंचमयिविश्रांतःसुखीसोतितरिष्यति ९० इतिकृत्वामतिंसाध्वींसमुद्रश्छन्नमंभसि हिरण्यनाभंमैनाकमुवाचगिरिसत्तमम् ९१

त्कारमर्थयते तथाभूतः ८७ विवक्षतां वागिंद्रियवत्प्राणिनां सर्ववाच्यः सर्ववाच्यं निंदायस्मिन्ताद्दशोभविष्यामि सर्वनिंदास्पदं भविष्यामीत्यर्थः ८८ उक्तमेव विवृणोति अहमिति तत्तस्मादेष अवसादितुं अवसत्तुश्रमंगंतुंनार्हति सागरेणविवर्धितइत्युक्त्त्याकश्चिद्देशःसगरखातस्याप्येतत्संबंधइतिज्ञायते ८९ शेषंमार्गशेषं ९० अंभसि स्वांभसि छन्नं हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानं तन्मयमितियावत् नाभिःप्रधानेकस्तूर्यामिति ९१ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिघइति पक्षच्छेदभयात् समुद्रप्रवेशानंतरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं द्वारनिरोधकपरिघवन्मैनाकःस्थापितइत्यर्थः ९२ ज्ञातवीर्याणां देवराजेनेतिशेषः एषा मस्कराणां ९३ शक्तिस्ते अस्तीतिशेषः तस्मात्सिहितपातालसुखएव सन्वृद्धिशक्त्यावर्धमानः सन्नूर्ध्वमुत्तिष्ठ ९४ उपर्येति तवोपरिप्रदेशं प्राप्नोति तस्माद्विश्रमाय त्वमुत्तिष्ठेति पूर्वेणान्वयः एतदुत्तरं हनूमान्रामकार्यार्थी भीमकर्माखमाप्लुतः श्रमंच प्लवगेंद्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसीति प्राचीनः पांक्तः पाठः अत्रखमाप्लुतइत्यनं तरं केचित्श्लोकाः प्रक्षिप्ताः परैरितिकतकः यतोरामकार्यार्थी यतश्चश्रांस्यति ततस्तस्यश्रमंसमीक्ष्योत्थातुमर्हसि ९५ लवणांभसोवचोनिशम्येत्यर्थः ९६ ९७ ९८ एतदुत्तरं शातकुंभमयैरित्यादि अत्रापिद्वित्रश्लोकप्रक्षेपः परेषां हिरण्यनाभत्वविवरणं शातकुंभमयैरिति आदित्योदयसंकाशैरिति उपलक्षितइतिशेषः ९९

त्वमिहासुरसंघानांदेवराज्ञामहात्मना पातालनिलयानांहिपरिघःसन्निवेशितः ९२ त्वमेषांज्ञातवीर्याणांपुनरेवोत्पतिष्यताम् पातालस्याप्रमेयस्यद्वारमावृत्यतिष्ठसि ९३ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैवशक्तिस्तेशैलवर्धितुम् तस्मात्संचोदयामित्वामुत्तिष्ठगिरिसत्तम ९४ सएषकपिशार्दूलस्त्वामुपर्येतिवीर्यवान् हनूमान्रामकार्यार्थीभीमकर्माखमाप्लुतः श्रमंचप्लवगेंद्रस्यसमीक्ष्योत्थातुमर्हसि ९५ हिरण्यगर्भोमैनाकोनिशम्यलवणांभसः उत्पपातजलात्तूर्णमहाद्रुमलतावृतः ९६ सप्तसागरजलंभित्वाबभूवात्युच्छ्रितस्तदा यथाजलधरंभित्वादीप्तरश्मिर्दिवाकरः ९७ समहात्मामुहूर्तेनपर्वतःसलिलावृतः दर्शयामासशृंगाणिसागरेणनियोजितः ९८ शातकुंभमयैःशृंगैःसकिन्नरमहोरगैः आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवांबरम् ९९ तस्यजांबूनदैःशृंगैःपर्वतस्यसमुत्थितैः आकाशंशस्त्रसंकाशमभवत्कांचनप्रभम् १०० जातरूपमयैःशृंगैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः आदित्यशतसंकाशःसोभवद्गिरिसत्तमः १०१ समुत्थितमसंगेनहनूमानग्रतःस्थितम् मध्येलवणतोयस्यविघ्नोयमितिनिश्चितः १०२ सतमुच्छ्रितमत्यर्थंमहावेगोमहाकपिः उरसापातयामासजीमूतमिवमारुतः १०३ सतदासादितस्तेनकपिनापर्वतोत्तमः बुध्वातस्यहरेर्वेगंजहर्षचननादच १०४ तमाकाशगतंवीरमाकाशेसमुपस्थितः प्रीतोहृष्टमनावाक्यमब्रवीत्पर्वतःकपिम् १०५ मानुषंधारयन्रूपमात्मनःशिखरेस्थितः दुष्करंकृतवान्कर्मत्वमिदंवानरोत्तम १०६ निपत्यममशृंगेषुसुखंविश्रम्यगम्यताम् राघवस्यकुलेजातैरुदधिःपरिवर्धितः १०७ सत्वांरामहितेयुक्तंप्रत्यर्चयतिसागरः कृतेचप्रतिकर्तव्यमेषधर्मःसनातनः १०८

शस्त्रसंकाशं शस्त्रवत्श्याममाकाशं कांचनप्रभमभवत् १०० १०१ असंगेनअविलंबेन १०२ पातयामास तमत्यर्थमुच्छ्रितंहृस्वात्तच्छृंगं पातयामासेत्यर्थः १०३ सादितोऽवसादितोऽधः कृतइतियावत् जहर्षचननादचेतिप्राचीनःपाठः बलवैभवदर्शनाजहर्ष स्वोत्थानप्रयोजनावेदनायननाद शब्दंकृतवान् ननंदेतित्वाधुनिककल्पितःपाठः १०४ तदेवविवृणोति तमिति १०५ १०६ राघवस्यकुलेजातैःसगरपुत्रैः १०७ कृतमुपकारः १०८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोयंराघवकुलजःसागरः तत्प्रतिकारार्थी तत्कुलप्रत्युपकारार्थी त्वत्तः सत्क्रियमाणा द्वारभूता संमानं राघवकुलपूजामर्हति त्वन्निमित्तं त्वत्सत्कारार्थं प्रचोदितः प्रे
रितः १०९ प्रेरणाप्रकारो योजनानामिति योजनानांशतमपि प्रक्रमितुं स्वमाप्लुतः एषः कपिः शेषं प्रक्रांतावशेषं तवसानुषु विश्रांतः सन्प्रक्रमतामिति यतः प्रेरितोऽ
स्मि अतोमयितिष्ठ स्थित्वा विश्रम्य पश्चाद्गम्यतामिति योजना अत्रतिष्ठत्वमित्यर्धं प्रक्षिप्तमितिकेचित् ११० तत्तस्माद्यदिदं कंदादिमयि बहु दृश्यते तदास्वाद्येत्य
न्वयः १११ अस्माकमपिसंबंधः त्वत्साहाय्यकरणप्रयोजक इतिशेषः तंसंबंधंवक्तुमाह प्रख्यातइति भवान्महागुणपरिग्रहः बहुव्रीहिरयं अतस्त्रिषुलोकेषु प्रख्यातः

सोयंतत्प्रतिकारार्थीत्वत्तःसम्मानमर्हति त्वन्निमित्तमनेनाहंबहुमानात्प्रचोदितः १०९ योजनानांशतंचापिकपिरेषखमाप्लुतः तवसा
नुषुविश्रांतःशेषंप्रक्रमतामिति ११० तिष्ठत्वंहरिशार्दूलमयिविश्रम्यगम्यताम् तदिदंगंधवत्स्वादुकंदमूलफलंबहु १११ तदास्वाद्य
हरिश्रेष्ठविश्रांतोथगमिष्यसि अस्माकमपिसंबंधःकपिमुख्यत्वयास्तिवै प्रख्यातस्त्रिषुलोकेषुमहागुणपरिग्रहः ११२ वेगवंतःप्ल
वंतोयेप्लवगामारुतात्मज तेषांमुख्यतमंमन्येत्वामहंकपिकुंजर ११३ अतिथिःकिलपूजार्हःप्राकृतोपिविजानता धर्मंजिज्ञासमानेन
नकिंपुनर्यादृशोभवान् ११४ त्वंहिदेववरिष्ठस्यमारुतस्यमहात्मनः पुत्रस्तस्यैववेगेनसदृशःकपिकुंजर ११५ पूजितेत्वयिधर्मज्ञेपू
जांप्राप्नोतिमारुतः तस्मात्त्वंपूजनीयोमेशृणुचाप्यत्रकारणम् ११६ पूर्वंकृतयुगेतातपर्वताःपक्षिणोऽभवन् तेपिजग्मुर्दिशःसर्वागरु
डाइववेगिनः ११७ ततस्तेषुप्रयातेषुदेवसंघाःसहर्षिभिः भूतानिचभयंजग्मुस्तेषांपतनशंकया ११८ ततःक्रुद्धःसहस्राक्षःपर्वतानां
शतक्रतुः पक्षांश्चिच्छेदवज्रेणततःशतसहस्रशः ११९ समामुपगतःक्रुद्धोवज्रमुद्यम्यदेवराट् ततोहंसहसाक्षिप्तःश्वसनेनमहात्म
ना १२० अस्मिन्लवणतोयेचप्रक्षिप्तःप्लवगोत्तम गुप्तपक्षःसमग्रश्चतवपित्राभिरक्षितः १२१ ततोहंमानयामित्वांमान्योसिममम
रुत त्वयाममैषसंबंधःकपिमुख्यमहागुणः १२२ अस्मिन्नेवंगतेकार्येसागरस्यममैवच प्रीतिंप्रीतमनाःकर्तुंत्वमर्हसिमहामते १२३
श्रमंमोक्षयपूजांचगृहाणहरिसत्तम प्रीतिंचमममान्यस्यप्रीतोस्मितवदर्शनात् १२४ एवमुक्तःकपिश्रेष्ठस्तन्नगोत्तममब्रवीत् प्री
तोस्मिकृतमातिथ्यंमन्युरेषोपनीयताम् १२५

११२ तादृशं त्वां ये वेगवंतः प्लवगाः संतितेषां मुख्यतमं मन्ये ११३ भवान्यादृशस्तादृशः पूज्यइतिकिंपुन
रितियोजना ११४ विवक्षितप्राशस्त्यमेवाह त्वंहीति ११५ हनूमद्द्वारकमारुतपूजायां कारणांतरमप्याह शृणुचापीति ११६ ११७ ११८ ११९ क्षिप्तः आकाशमुक्षिप्तः १२०
१२१ ततः उक्तकारणादेषसंबंधः पूजाप्रयोजकः स्वरक्षकपुत्रत्वरूपः १२२ अस्मिन्कार्ये प्रत्युपकाररूपे एवंगतेसति चिरात्प्राप्तेसति मयासमुद्रेणचेतिशेषः त्वंपूजा
स्वीकारेण तयोः प्रीतिं कर्तुमर्हसि १२३ मान्यस्यवायुसंबंधात्तवपूज्यस्यममप्रीतिंकुरुइतिशेषः १२४ मन्युः पूजानंगीकारजं दैन्यं १२५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२६ शैलमालभ्य स्पृष्ट्वा प्रहसन्निवेति एतावत्प्लवनेपि श्रममारोप्य वृथायं मयासएतयोरिति प्रहासः १२७ उपपन्नाभिः तत्कालेयुक्ताभिः १२८ अथऊर्ध्वे
यत्रदेशेस्थितस्ततोपिबहूर्ध्वे पितुःपंथानं वायुमार्गं १२९ भूयऊर्ध्वं ततोपि बहुऊर्ध्वतं गिरिमधःप्रदेशवर्तिनमवलोकयन् १३० तद्द्वितीयंकर्मअ विश्रम्यैवपुनर
प्यूर्ध्वपतनरूपंकर्म १३१ तत्रस्थाः मैनाकस्थाः गगनस्था वातस्य कांचनस्य कांचनमयस्य सुनाभस्य शोभनमध्यस्य मैनाकस्य कर्मणाजलादुत्थानरूपेण देवताइं-
द्रश्चतुष्टः १३२ १३३ अभयं स्वकृतपक्षच्छेदशंकाजनितभयाभावं १३४ निर्भयस्यापि भयेसतीवोपचारार्थं साह्यं कृतंयतोऽतः परितुष्टइत्यन्वयः १३५ १३६

त्वरतेकार्यकालोमेअहश्चाप्यतिवर्तते प्रतिज्ञाचमयादत्तानस्थातव्यमिहांतरा १२६ इत्युक्त्वापाणिनाशैलमालभ्यहरिपुंगवः जगा
माकाशमाविश्यवीर्यवान्प्रहसन्निव १२७ सपर्वतसमुद्राभ्यांबहुमानादवेक्षितः पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनंदितः १२८ अ
थोर्ध्वंदूरमाप्लुत्यहित्वाशैलमहार्णवौ पितुःपंथानमासाद्यजगामविमलेंबरे १२९ भूयश्चोर्ध्वगतिंप्राप्यगिरिंतमवलोकयन् वायुसू
नुर्निरालंबोजगामकपिकुंजरः १३० तद्द्वितीयंहनुमतोदृष्ट्वाकर्मसुदुष्करम् प्रशशंसुःसुराःसर्वेसिद्धाश्चपरमर्षयः १३१ देवताश्चाभ
वन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्यकर्मणा कांचनस्यसुनाभस्यसहस्राक्षश्चवासवः १३२ उवाचवचनंधीमान्परितोषात्सगद्गदम् सुनाभपर्वत
श्रेष्ठस्वयमेवशचीपतिः १३३ हिरण्यनाभशैलेंद्रपरितुष्टोस्मितेभृशम् अभयंतेप्रयच्छामिगच्छसौम्ययथासुखम् १३४ साह्यंकृ
तंतेसुमहद्विक्रांतस्यहनूमतः क्रमतोयोजनशतंनिर्भयस्यभयेसति १३५ रामस्यैषहितायैवयातिदाशरथेःकपिः सत्क्रियांकुर्वताश
क्त्यातोषितोस्मिदृढंत्वया १३६ सतत्सहर्षमलभद्विपुलंपर्वतोत्तमः देवतानांपतिंदृष्ट्वापरितुष्टंशतक्रतुम् १३७ सवैदत्तवरःशैलोब
भूवावस्थितस्तदा हनूमांश्चमुहूर्तेनव्यतिचक्रामसागरम् १३८ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः अब्रुवन्सूर्यसंकाशांसुरसां
नागमातरम् १३९ अयंवातात्मजःश्रीमान्प्लवतेसागरोपरि हनूमान्नामतस्यत्वंमुहूर्तंविघ्नमाचर १४० राक्षसंरूपमास्थायसुघोरंप-
र्वतोपमम् दंष्ट्राकरालंपिंगाक्षंवक्त्रंकृत्वानभस्पृशम् १४१ बलमिच्छामहेज्ञातुंभूयश्चास्यपराक्रमम् त्वांविजेष्यत्युपायेनविषादं-
वागमिष्यति १४२ एवमुक्तातुसादेवीदैवतैरभिसत्कृता समुद्रमध्येसुरसाबिभ्रतीराक्षसंवपुः १४३ विकृतंचविरूपंचसर्वस्यचभ-
यावहम् प्लवमानंहनूमंतमावृत्येदमुवाचह १४४ ममभक्ष्यःप्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभः अहंत्वांभक्षयिष्यामिप्रविशेदंममाननं १४५

१३७ अवस्थितःजलांतरमग्नइत्यर्थः सागरं मैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशं १३८ अथ देवैर्लंकां प्रविष्टस्य हनूमतः कार्यक्षमबलपरीक्षणार्थं सुरसाप्रवर्तनं ततइत्यादि
१३९ १४० नभस्पृशमिति पुंस्त्वमार्षं वक्त्रशब्दोर्धर्चादिर्वा १४१ बलंज्ञानबलंउपायबलंच पराक्रमंच ज्ञातुमिच्छामहे तदेवविवृणोति त्वामिति १४२ १४३ भयस्यचभया
वहमितिपाठेसर्वलोकभयस्यापीत्यर्थः १४४ ईश्वरैर्देवैः १४५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषवरः पुरआगतस्य वदनप्रवेशरूपः इत्यर्थोतिशेषः सत्वरा त्वरासहिता सा सुरसा १४६ प्रहृष्टवदनः दत्तभक्षणवरायाअपिसकाशान्निस्तारोपायज्ञानजो-
हर्षः १४७ १४८ कार्यविषक्तस्य मायामृगवधेप्रसक्तस्य बद्धवैरस्य शूर्पणखाविरूपकरणादिकर्मणेतिशेषः १४९ रामसाह्यकरणेहेतुः रामस्यविषयवासिनीति
तस्यसर्वाधिपतित्वात् १५० रामंचेति दृष्ट्वारत्तांतंचविज्ञाप्येतिशेषः १५१ कश्चिदपि मां नातिवर्तेत् अभक्षितोनगच्छेदित्यर्थः परस्मैपदमार्षं १५२ तंप्रयांतं पुन
रागच्छामीत्युक्त्वा वरदानं श्रुत्वापि प्रयाणोन्मुखं हनूमंतंतस्यबलं जिज्ञासमाना सुरसा वाक्यमब्रवीत् १५३ निविश्येति प्रविश्यैव गंतव्यं यदि शक्तिरस्तीत्य-

वरएषपुरादत्तोममधात्रेतिसत्वरा व्यादायवक्त्रंविपुलंस्थितासामारुतेःपुरः १४६ एवमुक्तःसुरसयाप्रहृष्टवदनोब्रवीत् रामोदाश
रथिर्नामप्रविष्टोदंडकावनम् १४७ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्याचापिभार्यया ४८ अस्यकार्यविषक्तस्यबद्धवैरस्यराक्षसैः तस्य-
सीताहृताभार्यारावणेनयशस्विनी १४९ तस्याःसकाशंदूतोहंगमिष्येरामशासनात् कर्तुमर्हसिरामस्यसाह्यंविषयवासिनि १५०
अथवामैथिलींदृष्ट्वारामंचाक्लिष्टकारिणम् आगमिष्यामितेवक्त्रंसत्यंप्रतिशृणोमिते १५१ एवमुक्ताहनुमतासुरसाकामरूपिणी
अब्रवीन्नातिवर्तेन्मांकश्चिदेषवरोमम १५२ तंप्रयांतंसमुद्वीक्ष्यसुरसावाक्यमब्रवीत् बलंजिज्ञासमानासानागमाताहनूमतः
१५३ निविश्यवदनंमेद्यगंतव्यंवानरोत्तम वरएषपुरादत्तोममधात्रेतिसत्वरा १५४ व्यादायविपुलंवक्त्रंस्थितासामारुतेःपुरः एव
मुक्तःसुरसयाक्रुद्धोवानरपुंगवः १५५ अब्रवीत्कुरुवैवक्त्रंयेनमांविषहिष्यसि इत्युक्त्वासुरसांक्रुद्धोदशयोजनमायताम् १५६ द
शयोजनविस्तारोहनूमानभवत्तदा चकारसुरसाप्यास्यंविंशद्योजनमायतम् १५७ तंदृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यंवायुपुत्रःसबुद्धिमान्
दीर्घजिह्वंसुरसयासुभीमंनरकोपमम् १५८ तदृष्ट्वामेघसंकाशंविंशद्योजनमायतम् हनूमांस्तुततःक्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ५९
चकारसुरसावक्त्रंचत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् बभूवहनुमान्वीरःपंचाशद्योजनोच्छ्रितः १६० चकारसुरसावक्त्रंषष्टियोजनमुच्छ्रितम्
तदेवहनुमान्वीरःसप्ततियोजनोच्छ्रितः १६१ चकारसुरसावक्त्रमशीतियोजनोच्छ्रितम् हनूमाननलप्रख्योनवतियोजनोच्छ्रि-
तः १६२ चकारसुरसावक्त्रंशतयोजनमायतम् ससंक्षिप्यात्मनःकायंजीमूतइवमारुतिः तस्मिन्मुहूर्तेहनुमान्बभूवांगुष्ठमात्र
कः १६३ सोभिपद्याथतद्वक्त्रंनिष्पत्यचमहाबलः अंतरिक्षेस्थितःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् १६४

र्थः इत्यब्रवीदित्यन्वयः १५४ १५५
दशयोजनमायतां आयतवक्त्रामित्यर्थः १५६ चकारसुरसाप्यास्यंविंशद्योजनमायतमित्यनंतरं तदृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यमितिप्राचीनःपादः तदृष्ट्वामेघसंका- ५
शमित्यादिशतयोजनमायतमित्यंतश्लोकास्तु प्रक्षिप्ताइतिकतकः १५७ व्यादितं व्यात्तं दीर्घजिह्वत्वादिगुणविशिष्टं व्यात्तंतत्तस्याआस्यं दृष्ट्वेत्यन्वयः १५८ १५९
१६० १६१ १६२ १६३ १६४ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदंवचनमितीदंशब्दार्थः प्रविष्टइति दाक्षायणि दक्षप्रजापतिसंताने अतएवनतिः सत्यआसीत् सत्योजातइत्यर्थः वदनप्रवेशरूपत्वात्तस्य १६५ १६६
अंथसानुगृण्हाति अर्थसिध्यैइति राघवेण त्वद्विज्ञापितवृत्तांतेन समानयसंगमय १६७ तत्तृतीयं सुरसावक्त्रान्निष्क्रमणरूपं १६८ १६९ वारिधारासे
वितत्वादिविशेषणकेचंद्रसूर्यपथेजगामेत्यन्वयः एकोनसप्ततितमेन पतगैः पक्षिभिः कैशिकं गाननृत्यविद्या तदाचार्यैस्तुंबुरुप्रभृतिगंधर्वैश्चरिते सेवि
ते ऐरावतं ऋजुदीर्घमिंद्रधनुरितितीर्थः गजविशेषइत्यन्ये १७० पतगोरगाः पक्षिसर्पाः १७१ वज्राशनिसमस्पर्शैस्तद्वत्प्राणहरैः पावकैः पंचाग्निभिरिव-

प्रविष्टोस्मिहितेवक्त्रंदाक्षायणिनमोस्तुते गमिष्येयत्रवैदेहीसत्यश्चासीद्वरस्तव १६५ तंदृष्ट्वावदनान्मुक्तंचंद्रंराहुमुखादि-
व अब्रवीत्सुरसादेवीस्वेनरूपेणवानरम् १६६ अर्थसिध्यैहरिश्रेष्ठगच्छसौम्ययथासुखम् समानयचवैदेहींराघवेणमहात्म
ना १६७ तत्तृतीयंहनुमतोदृष्ट्वाकर्मसुदुष्करम् साधुसाध्वितिभूतानिप्रशशंसुस्तदाहरिम् १६८ ससागरमनाधृष्यमभ्येत्यव-
रुणालयम् जगामाकाशमाविश्यवेगेनगरुडोपमः १६९ सेवितेवारिधाराभिः पतगैश्चनिषेविते चरितेकैशिकाचार्यैरैरावतनि
षेविते १७० सिंहकुंजरशार्दूलपतगोरगवाहनैः विमानैःसंपतद्भिश्चविमलैःसमलंकृते १७१ वज्राशनिसमाघातैःपावकैरिव
शोभिते कृतपुण्यैर्महाभागैःस्वर्गजिद्भिरधिष्ठिते १७२ वहताहव्यमत्यंतंसेवितेचित्रभानुना ग्रहनक्षत्रचंद्रार्कतारागणविभू
षिते १७३ महर्षिगणगंधर्वनागयक्षसमाकुले विविक्तेविमलेविश्वेविश्वावसुनिषेविते १७४ देवराजगजाक्रांतेचंद्रसूर्यपथे
शिवे वितानेजीवलोकस्यविमलेब्रह्मनिर्मिते १७५ बहुशःसेवितेवीरैर्विद्याधरगणैर्वृते जगामवायुमार्गेचगरुत्मानिवमारुतिः
१७६ हनूमान्मेघजालानिप्राकर्षन्मारुतोयथा कालागुरुसवर्णानिरक्तपीतसितानिच १७७ कपिनाकृष्यमाणानिमहाभ्राणि
चकाशिरे प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः १७८ प्रावृषींदुरिवाभातिनिष्पतन्प्रविशंस्तथा प्रदृश्यमानःसर्वत्रहनूमान्मा
रुतात्मजः १७९ भेजेंबरंनिरालंबंपक्षयुक्तइवाद्रिराट् प्लवमानंतुतंदृष्ट्वासिंहिकानामराक्षसी १८० मनसाचिंतयामासप्रवृ
द्धाकामरूपिणी अद्यदीर्घस्यकालस्यभविष्याम्यहमाशिता १८१ इदंममहासत्वंचिरस्यवशमागतम् इतिसंचिंत्यमनसा-
छायामस्यसमाक्षिपत् १८२ छायायांगृह्यमाणायांचिंतयामासवानरः समाक्षिप्तोस्मिसहसापंगूकृतपराक्रमः १८३

स्वर्गजिद्भिरधिष्ठि
तेसमाघातैरितिपाठे ताभ्यांतुल्यआघातोऽभिघातोएषांतैरित्यर्थः १७२ चित्रभानुनापंचाग्निभिन्नोयमग्निश्चित्रभानुः १७३ विश्वेविश्वाश्रये विश्वावसुर्गंधर्वराजः
१७४ देवराजानांगजाःपुंडरीकादयः विताने अवकाशावरणवस्त्रेचांदवाइतिप्रसिद्धे १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० आशिता कृतभोजना १८१ समाक्षिपज्ज-
ग्राह छायाग्रहणेन तद्वस्तुनिरोधशक्तिस्तस्याब्रह्मदत्ता १८२ पंगूकृतः स्तब्धगतिः पराक्रमोयस्य १८३ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महानौर्यथा पंगूकृतपराक्रमा स्तब्धगतिः प्रतिलोमेनवातेन क्रियते गम्यदेशगतिनिरोध एवात्रस्तब्धगतित्वं यद्वातेन यथा विपरीतगतिवारणाय यंत्रैःस्त
ब्धगतिः कार्यते तथाहं केनचित् स्तब्धगतिः कृतः १९४ महासत्वं स्त्रीरूपंप्राणिनं १९५ १९६ अर्थतत्वेन छायाग्रहणरूपार्थक्रियया १९७ पातालांबरस-
न्निभं पातालाकाशमध्यभागसदृशं १९८ १९९ कायमात्रं स्वशरीरकवलनपर्याप्तं शरीरप्रमाणमित्यर्थ इतितीर्थः मात्रशब्दोल्पवाचीति कतकः मर्माणि
च भेदनार्थं ददर्शेत्यन्वयः तस्यावक्त्रे १९० आत्मानं मुहुः संक्षिप्य अधिकं संकुच्य निपपातेत्यन्वयः १९१ १९२ मनःसंपातविक्रमः मनोवेगतुल्यवेगः दिष्ट्यादै

प्रतिलोमेनवातेनमहानौरिवसागरे तिर्यगूर्ध्वमधश्चैववीक्षमाणस्तदाकपिः १९४ ददर्शसमहासत्वमुत्थितंलवणांभसि त
दृष्ट्वाचिंतयामासमारुतिर्विकृताननाम् १९५ कपिराज्ञायथारव्यातंसत्वमद्भुतदर्शनं छायाग्राहिमहावीर्यंतदिदंनात्रसंशयः
१९६ सतांबुध्वार्थतत्वेनसिंहिकांमतिमान्कपिः व्यवर्धतमहाकायःप्रावृषीवबलाहकः १९७ तस्यसाकायमुद्वीक्ष्यवर्धमानंम
हाकपेः वक्त्रंप्रसारयामासपातालांबरसन्निभम् १९८ घनराजीवगर्जंतीवानरंसमभिद्रवत् सददर्शततस्तस्याविवृतंसुम-
हन्मुखम् १९९ कायमात्रंचमेधावीमर्माणिचमहाकपिः सतस्याविवृतेवक्त्रेवज्रसंहननःकपिः १९० संक्षिप्यमुहुरात्मानंनिप
पातमहाकपिः आस्येतस्यानिमज्जंतंददृशुःसिद्धचारणाः १९१ ग्रस्यमानंयथाचंद्रंपूर्णंपर्वणिराहुणा ततस्तस्यानखैस्तीक्ष्णैर्म
र्माण्युत्कृत्यवानरः १९२ उत्पपाताथवेगेनमनःसंपातविक्रमः तांतुदिष्ट्याचधृत्याचदाक्षिण्येननिपात्यसः १९३ कपिप्रवीरोवेगे
नववृधेपुनरात्मवान् हृतहृत्साहनुमतापपातविधुरांभसि स्वयंभुवैवहनुमान्सृष्टस्तस्यानिपातने १९४ तांहतांवानरेणाशु
पतितांवीक्ष्यसिंहिकाम् भूतान्याकाशचारीणितमूचुःप्लवगोत्तमम् १९५ भीमम्द्यकृतंकर्ममहत्सत्वंत्वयाहतम् साधयार्थ
मभिप्रेतमरिष्टंप्लवतांवर १९६ यस्यत्वेतानिचत्वारिवानरेंद्रयथातव धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यंसकर्मसुनसीदति १९७ सतैःसंपू
जितःपूज्यःप्रतिपन्नप्रयोजनैः जगामाकाशमाविश्यपन्नगाशनवत्कपिः १९८

वात्तुग्रहेण दृष्ट्येतिपाठे सूक्ष्मदर्शनेनेत्यर्थः धृत्यासहजधैर्येण
दाक्षिण्येन कालोचितकृत्यचातुर्येण च तांनिपात्य निहत्य वेगेनोत्पपात १९३ ननु प्रथमप्रवृत्तवेगस्य सुरसादिभिः कुंठीभावेसति कथंपुनराकाशगमनं तत्राह आ
त्मवान्वायोरिव स्वाधीनएव तद्गमनविषयोयत्नः प्रथमंतु आकाशमार्गप्राप्तिमात्राय महेंद्रपर्वतालंबनमितरजनप्रतारणायवेत्याहुः हृतहृत् हृतहृदयलक्षणप्राणस्था
ना अतएवविधुराप्राणशून्या अंभसि पपात अत्रकविरुक्तोक्षते तस्याश्छायाग्रहणमात्रेण भक्षणादिशक्तिमत्याः सिंहिकायानिपातने निपातनिमित्तं रावणनाशाय
स्वात्मरूपरामवत् स्वस्वरूपो हनुमान्सृष्टः १९४ १९५ महत्सत्वं महाबलाराक्षसीरावणवदशक्यसंहारा त्वया संहृतेत्यर्थः अरिष्टं बाधारहितं रिषहिंसायां १९६ नि-
र्बाधंकर्मसाधनेहेतुमाह यस्यत्विति १९७ सतैः संपूजितः तैः पूर्वोक्तभूतैः प्रतिपन्नप्रयोजनैः अभिमतं साधयेत्यनुमत्याऽनुगृहीतकार्यः १९८ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राप्तप्रायिष्ठः प्राप्तकल्पः पारोयेनसः १९९ पतन्नेव गच्छन्नेव मलयोपवनानि अनेनोत्तरतीरइवदक्षिणतीरेपिमलयाख्यः पर्वतोस्तीतिगम्यते २०० सागरं द
क्षिणतीरसमीपवर्तिसागरं अनूपः कच्छदेशः सागरस्य पत्नीनां लंकाद्रीपाद्रम्यसागरं प्रविशंतीनांनदीनां मुखानि संगमस्थानानि विलोकयत् व्यलोकयत्
२०१ आत्मानंस्वशरीरं महत्वादाकाशं निरुंधंतमिव मतिंकर्तव्यनिश्चयं २०२ कौतूहलमाश्चर्यधियादिदृक्षामित्यर्थः २०३ प्रकृतिं निजमाकारं वीतमोहः वी
तोनष्टोवासनावशादागतः कामादिमोहोयस्यसः आत्मवान्जीवन्मुक्तयोगी प्रकृतिं भगवदनन्यतत्त्वतालक्षणस्वभावमित्यर्थः २०४ अतिसंक्षिप्य अतिसंको

प्राप्तभूयिष्ठपारस्तुसर्वतः परिलोकयन् योजनानांशतस्यांतेवनराजिंददर्शसः १९९ ददर्शचपतन्नेवविविधद्रुमभूषितम् द्वीपं
शाखामृगश्रेष्ठोमलयोपवनानिच २०० सागरंसागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् सागरस्यचपत्नीनांमुखान्यपिविलोकयत्
२०१ समहामेघसंकाशंसमीक्ष्यात्मानमात्मवान् निरुंधंतमिवाकाशंचकारमतिमान्मतिम् २०२ कायवृद्धिंप्रवेगंचममदृष्ट्वैवरा
क्षसाः मयिकौतूहलंकुर्युरितिमेनेमहामतिः २०३ ततःशरीरंसंक्षिप्यतन्महीधरसन्निभम् पुनःप्रकृतिमापेदेवीतमोहइवात्म
वान् २०४ तद्रूपमतिसंक्षिप्यहनूमान्प्रकृतौस्थितः त्रीन्क्रमानिवविक्रम्यबलिवीर्यहरोहरिः २०५ सचारुनानाविधरूपधारीप
रंसमासाद्यसमुद्रतीरम् समीक्ष्यलंकागिरिवर्यमूर्ध्निकपिस्तुतस्मिन्निपपातपर्वते विधायरूपंव्यथयन्मृगद्विजान्ससागरंदानवप
न्नगायुतम् बलेनविक्रम्यमहोर्मिमालिननिपत्यतीरेचमहोदधेस्तदा परैरशक्यंप्रतिपन्नरूपःसमीक्षितात्मासमवेक्षितार्थः २०६
ततःसलंबस्यगिरेःसमृद्धेविचित्रकूटेनिपपातकूटे सकेतकोद्दालकनारिकेलेमहाभ्रकूटप्रतिमोमहात्मा २०७ ततस्तुसंप्राप्यस
मुद्रतीरंसमीक्ष्यलंकांगिरिवर्यमूर्ध्नि कपिस्तुतस्मिन्निपपातपर्वतेविधूयरूपंव्यथयन्मृगद्विजान् २०८ ससागरंदानवपन्नगायुतं
बलेनविक्रम्यमहोर्मिमालिनम् निपत्यतीरेचमहोदधेस्तदाददर्शलंकाममरावतीमिव २०९ गनरमानः इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे-
वाल्मीकीयेसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः १

त्य त्रीन्क्रमान्पदानि विक्रम्य प्रक्षिप्य बलेः वीर्यस्य हरोहरिरिव प्रकृतौस्थितः २०५ चारुनानाविधरूपधारी नानाव
र्णाकृतिरूपधारी तत्तत्तत् ध्यानेषुस्पष्टं परैरशक्यं समुद्रतीरमासाद्येत्यन्वयः समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः समवेक्षितार्थः आलोचितानंतरकार्यः
प्रतिपन्नरूपः अंगीकृतस्वल्पदेहोभूदितिशेषः २०६ लंबस्य लंबाख्यस्य विचित्राणि कूटानि अवांतरशिखराणि यस्य तादृशे कूटे प्रधानशिखरे उद्दालकः श्लेष्मातकः
२०७ गिरिवर्यमूर्ध्नि स्थितामितिशेषः उपसंहरति कपिस्त्विति सकपिरुच्यमानविशेषणं सागरमतिक्रम्य तस्मिन्लंबाख्यपर्वते मृगादीन्व्यथयन्पीडयन्निपपात
निपत्यच ततः प्राचीनंरूपं विधूय महोदधेस्तीरेऽमरावतीमिव स्थितां लंकां ददर्श २०८ २०९ इतिरामाभि० वाल्मीकीयेसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः १ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिकूटस्य लंबापरपर्यायस्य पर्वतस्य तटे स्थितः स्वस्थो भूत्वा लंकां ददर्श १ पुष्पमयः पुष्पमयवानरइव २ अनिश्वसन् श्रमजश्वासरहितः तदेवाह नग्लानिमिति कविवाक्यमेतत् ३ अहं योजनानां बहूनि शतान्यपि क्रमेयं क्रामेयं क्रमितुं शक्तः शतयोजन मितिसंख्यातं सागरस्यांतं परपारं क्रामेयमिति किंपुनः गणना ममेति मन्यते स्मेति शेषः हनुमदभिप्रायानुवादः कवेः ४ जगाम लंकां पर्वतशिखरादवरुह्येति शेषः ५ मध्येन जगाम मध्यमार्गेण वनादीन्पश्यन्जगाम नगवंति वृक्षवंति प्राशस्त्ये मतुप् ६ शैलान्लंबगिरिपादरूपान् ७ सतस्मिन्लंबपर्वते तिष्ठन् लंकायावनान्युपवनानि च ददर्श अपिच सपवनात्मजः तां लंकां न

ससागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः त्रिकूटस्य तटे लंकां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह १ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् अभिवृष्टस्ततस्तत्र बभौ पुष्पमयो हरिः २ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः अनिश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ३ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि किंपुनः सागरस्यांतं संख्यातं शतयोजनम् ४ सतु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः जगाम वेगवान्लंकां लंघयित्वा महोदधिम् ५ शाद्वलानि च नीलानि गंधवंति वनानि च मधुमंति च मध्येन जगाम नगवंति च ६ शैलांश्च तरुसंछन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान्प्लवगर्षभः ७ सतस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च सनगाग्रे स्थितां लंकां ददर्श पवनात्मजः ८ सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् प्रियालान्मुचुलिंदांश्च कुटजान्केतकान्यपि ९ प्रियंगून्गंधपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् १० पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ११ हंसकारंडवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलावृताः आक्रीडान्विविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान् १२ संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुंजरः १३ समासाद्य च लक्ष्मीवान्लंकां रावणपालिताम् परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् १४ सीतापहारणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् समंताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः १५ कांचनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदांबुदसन्निभैः १६ पांडुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजशोभिताम् १७

गाग्रे पर्वताग्रे स्थितां ददर्श ८ अस्यैव प्रपंचः सरलानित्यादि मुचुलिंदा जंबीरा इत्याहुः ९ गंधपूर्णान् गंधाढ्यान् १० ११ रावणतपोबलात्तस्यां सर्ववृक्षाः सर्वदा पुष्पिता इति न कश्चिद्विरोधः आक्रीडाः क्रीडापर्वता इति कतकः साधारणोद्यानान्याक्रीडा इत्यन्ये राज्ञामसाधारणान्युद्यानान्याक्रीडा इति तीर्थः १२ १३ समासाद्य लंकां लंकासमीपं प्राप्य वक्ष्यमाणविशेषणाम् लंकां ददर्शेत्यन्वयः १४ सीतापहारणात्सीतां लंकायामपहृत्य स्थापनाद्धेतोरित्यर्थः राक्षसाश्च रक्षणे करणभूताः १५ १६ प्रतोल्यः रथ्याः तासां पांडुरत्वमुच्चत्वं च तत्रत्यसौधसंबंधकृतं अट्टालकाः प्राकारशिरांसि पताकाध्वजपटः तद्युक्तध्वजशोभितां १७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लतापंक्तिः तदाकारचित्रविशेषाः तयाविराजितैः शोभमानैः तोरणैर्युक्तांदेवइंद्रः देवपुरीं अमरावतीमिव अनेन परनगरादिकृत क्षोभाभावः सूचितइ
तिबोध्यं १८ गिरिमूर्धस्थत्वादाकाशगपुरोपमेयता लंकायाः १९ गिरिमूर्धस्थत्वादेवाकाशे प्लवमानामिव लंकांद्रष्टुर्हनूमतइव तद्वर्णनप्रसक्तस्य कवेर
पि आश्चर्यमग्नतयाददर्शेति पुनरुक्तिर्नदोषाय विस्मयेनपुनःपुनः ददर्शेतिवातात्पर्यं २० लंकांस्त्रीत्वेनवर्णयति वप्रेति वप्रः प्राकाराभ्यंतरवेदिका तद्युक्त
प्राकारजघनां विपुलांबुः समुद्रः वनानिचांबरं वासोयस्यास्तां अत्रांबुशब्देन परिखांतर्जलमितितीर्थः २१ विश्वकर्मणा निर्मितांतेनापि मनसाकृतामिवस्थि
तां द्वारमुत्तरमासाद्य समुद्रदक्षिणतटे प्लवनेन तस्यैवप्रथमंप्राप्तेः चिंता वक्ष्यमाणप्रकारा २२ कैलासोनिलयस्थानंयस्यालंका द्वारस्यतत्प्ररव्यमुत्तर द्वारंउ

तोरणैः कांचनैर्दिव्यैर्लतापंक्तिविराजितैः ददर्शहनुमान्लंकांदेवोदेवपुरीमिव १८ गिरिमूर्ध्निस्थितांलंकांपांडुरैर्भवनैःशुभैः
ददर्शसकपिःश्रीमान्पुरीमाकाशगामिव १९ पालितांराक्षसेंद्रेणनिर्मितांविश्वकर्मणा प्लवमानामिवाकाशे ददर्शहनुमान्कपिः
२० वप्रप्राकारजघनांविपुलांबुवनांबराम् शतघ्नीशूलकेशांतामट्टालकावतंसकाम् २१ मनसेवकृतांलंकांनिर्मितांविश्वक
र्मणा द्वारमुत्तरमासाद्यचिंतयामाससवानरः २२ कैलासनिलयप्ररव्यमालिखंतमिवांबरम् ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भ
वनोत्तमैः २३ संपूर्णांराक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव तस्याश्चमहतींगुप्तिंसागरंचनिरीक्ष्यसः रावणंचरिपुंघोरंचिंतयामास
वानरः २४ आगत्यापीहहरयोभविष्यंतिनिरर्थकाः नहियुद्धेनवैलंकाशक्याजेतुंसुरैरपि २५ इमांतुविषमांलंकांदुर्गांराव
णपालिताम् प्राप्यापिसुमहाबाहुःकिंकरिष्यतिराघवः २६ अवकाशोनसाम्नस्तुराक्षसेष्वभिगम्यते नदानस्यनभेदस्यने
वयुद्धस्यदृश्यते २७ चतुर्णामेवहिगतिर्वानराणांतरस्विनाम् वालिपुत्रस्यनीलस्यममराज्ञश्चधीमतः २८ यावज्जानामि
वैदेहींयदिजीवतिवानवा तत्रैवचिंतयिष्यामिदृष्ट्वातांजनकात्मजाम् २९

च्छ्रितैर्भवनोत्तमैरंबरमालिखंतमिव आकाशंध्रियमाणमिव
आकाशधरणंकुर्वदिव २३ एतदग्रेसंपूर्णांराक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिवेतिपाठः इतरत्प्रक्षिप्तमितिकतकः राक्षसैःसंपूर्णांनगरीं महतींगुप्तिं रिपुंरावणंच साग
रंचनिरीक्ष्यचिंतयामास सादरंचिंतयामासेत्यर्थः २४ चिंताप्रकारः आगत्यापीति अपिनाआगमनस्यैवाशक्यता सूचिता एषैवसागरनिरीक्षणेन सूचिता सुरैरपि
जेतुमशक्यायदतः २५ इमांत्विति अविषमांनविद्यतेविषमायतस्तां प्राप्यापीत्यपिना पदातित्वादागमनमेवाशक्यमिति सूच्यते किंकरिष्यतिराघवः प्रायोराघवस्यापिदुः
साध्येत्यर्थः २६ अवकाशोनेति उपचितार्थत्वाद्बलदर्पपराक्रमसंपन्नत्वात्स्निग्धदृढप्रकृतित्वाच्च न सामादीनामवकाशइतिभावः २७ पूर्वमागत्यापिहरयइत्युक्तंमि
दानींसर्ववानरागमनासंभवएवेत्याह चतुर्णामेवेति २८ ननुजानकीजीवनज्ञाने तन्मोक्षणायबलाबलादिचिंतातस्तद्दर्शनचिंतैव प्रथमंयुक्तेत्याह यावज्जानामीति
यावत्पुरेनिलटू ज्ञास्यइत्यर्थः तत्रैवजानकीदर्शनविषयएव प्रथममितिशेषः प्रथमंतांदृष्ट्वापश्चाद्यच्चिंत्यं तत्तदानीमेवचिंतयामीतिशेषः २९ ७ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामस्याभ्युदयं तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायं ३० चिंतामकारोनेनेति ३१ ३२ लक्ष्यंकार्यप्रवृत्त्यानुमेयं तच्चतदलक्ष्यंचेंद्रियागोचरमित्यर्थः महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपंसाधयितुं तेनरूपेणलंकापुरींप्रवेष्टुं प्राप्तकालं उचितं ३३ तेनरूपेणाप्यन्वेषणं कथंघटेतेतिपुनश्चिंतयति तांपुरीमिति ३४ ३५ नेति रहिते एकांते कथंपश्येयमित्यन्वयः ३६ ननुसीतादर्शने किमर्थमेकांतापेक्षातत्राह भूतार्थाःसिद्धप्रायकार्याणि विक्लवंकातरं अविमृश्यकारिणं दूतमासाद्य देशकालाभ्यां उचितप्रवृत्तिहीनाभ्यांविरोधिताःसंतः सूर्योदये तमइवविनश्यंति अतोऽसहायेन मयैतादृशेदेशे काले कार्यंचगुप्तमेव प्रवर्तितव्यमितिभावः ३७ नकेवलं कार्यहानिः किंतु अन्यदपिस्यादित्याह अर्थानर्थांतरेइति अर्थानर्थांतरे कार्याकार्यविषये निश्चितापि स्वामिना सचिवैःसह निश्चितापिबुद्धिः नशोभते

ततः सचिंतयामास मुहूर्तंकपिकुंजरः गिरेःशृंगेस्थितस्तस्मिन्रामस्याभ्युदयंततः ३० अनेनरूपेणमयानशक्यारक्षसांपुरी प्रवेष्टुंराक्षसैर्गुप्ताक्रूरैर्बलसमन्वितैः ३१ महौजसोमहावीर्याबलवंतश्चराक्षसाः वंचनीयामयासर्वेजानकींपरिमार्गता ३२ लक्ष्यालक्ष्येणरूपेणरात्रौलंकापुरीमया प्राप्तकालंप्रवेष्टुंमेकृत्यंसाधयितुंमहत् ३३ तांपुरींतादृशींदृष्ट्वादुराधर्षांसुरासुरैः हनूमांश्चिंतयामास विनिःश्वस्यमुहुर्मुहुः ३४ केनोपायेनपश्येयंमैथिलींजनकात्मजाम् अदृष्टोराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना ३५ नविनश्येत्कथंकार्यंरामस्यविदितात्मनः एकामेकश्चपश्येयंरहितेजनकात्मजाम् ३६ भूताश्चार्थाविनश्यंतिदेशकालविरोधिताः विक्लवंदूतमासाद्यतमःसूर्योदयेयथा ३७ अर्थानर्थांतरेबुद्धिर्निश्चितापिनशोभते घातयंतीहकार्याणिदूताःपंडितमानिनः ३८ नविनश्येत्कथंकार्यंवैक्लव्यंनकथंभवेत् लंघनंचसमुद्रस्यकथंनुनभवेद्वृथा ३९ मयिदृष्टेतुरक्षोभीरामस्यविदितात्मनः भवेद्व्यर्थमिदंकार्यंरावणानर्थमिच्छतः ४० नहिशक्यंक्वचित्स्थातुमविज्ञातेनराक्षसैः अपिराक्षसरूपेणकिमुतान्येनकेनचित् ४१ वायुरप्यत्रनाज्ञातश्चरेदितिमतिर्मम नह्यत्राविदितंकिंचिद्रक्षसांभीमकर्मणाम् ४२ इहाहंयदितिष्ठामिस्वेनरूपेणसंवृतः विनाशमुपयास्यामिभर्तुरर्थश्चहास्यति ४३

विक्लवं दूतमासाद्येतिशेषः तदेवद्रढयति घातयंतीति एवंसति लोकोमत्स्वामिनं बुद्धिशून्यं मयिजानीयादित्याशयः ३८ यदेवमतःकार्यंराजकार्यं नविनश्येत् वैक्लव्यं बुद्धिहीनता तत्प्रसिद्धिः स्वस्यस्वस्वामिनश्च ३९ रावणानर्थं रावणवधं ४० अदर्शनेन संचारश्चसर्वथाऽशक्यइत्याह नहीति ४१ रक्षसामविदितं रक्षोभिरविदितं नकिंचिदस्ति कृत्रिमरूपमितिशेषः अतःप्राकृतसहजकपिरूपेणैव स्थातव्यमितिभावः ४२ किंच यावदस्तमयं स्वगोपनमेवोचितमित्याह इहेति स्वेनरूपेण संवृतःसन्युक्तःसन् इहान्हि देशेच यदितिष्ठामि तदास्पष्टं परैरवगम्यमानत्वात् विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थहानिश्च तस्मादासायमत्रैव क्वचिद्गिरिगुहायां निःशंकं स्थित्वा रजन्यामपि स्वेनरूपेणैव परंतु ह्रस्वतांगतोभूत्वा लंकामभिपतिष्यामीत्यन्वयः ४३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ प्रथमतः पुरीं प्रविश्य ततः सर्वं भवनं रावणगृहं प्रविश्य ४५ ४६ वृषान्मूषकान्दशतीति वृषदंशको मार्जारस्तन्मात्रस्तत्प्रमाणः ४७ प्रविवेश पुरीमिति प्रवेश
पूर्वकान्वेषणसंक्षेपोक्तिः ४८ नृतीयांतेष्वूपलक्षितामिति शेषः ४९ सप्तेति भूमीनां समूहैः सप्तसंख्यावयवयुक्तैरुपलक्षितां स्फटिकसंकीर्णैः स्फटिकरत्नखचितैः स्थ
लैरित्यर्थः स्थलं भूः तलैरितिपाठेपि सएवार्थः तैस्तैः प्रासादैरिति शेषः ५० रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ५१ अचिंत्यामशक्यान्वेषणचिंतां अयं विषा
दहेतुः अद्भुताकारामिति हर्षहेतुः ५२ पांडुरा सुधाधवला आविद्धा परस्परसंविद्धा विमानानां सप्तभूमिकप्रासादानां माला अस्यामस्तितां प्रविवेशेति शेषः ५३ मध्यग
तः खमध्यगतः अनेकसहस्रेरश्मिनेन पूर्णत्वं अनेकेत्यस्यैव सहस्रेत्यनेन विवरणं उत्तिष्ठते आर्षस्तङ् ज्योत्स्नावितानेन लोकान्वितत्य आवार्य सम्यगवलोकनसाधन

तदहंस्वेनरूपेणरजन्यांह्रस्वतांगतः लंकामभिपतिष्यामिराघवस्यार्थसिद्धये ४४ रावणस्यपुरींरात्रौप्रविश्यसुदुरासदाम् प्रवि
श्यभवनंसर्वंद्रक्ष्यामिजनकात्मजाम् ४५ इतिनिश्चित्यहनुमान्सूर्यस्यास्तमयंकपिः अचकांक्षेतदावीरोवैदेह्यादर्शनोत्सुकः ४६
सूर्येचास्तंगतेरात्रौदेहंसंक्षिप्यमारुतिः वृषदंशकमात्रोथबभूवाद्भुतदर्शनः ४७ प्रदोषकालेहनुमांस्तूर्णमुत्पत्यवीर्यवान् प्रविवे
शपुरींरम्यांप्रविभक्तमहापथाम् ४८ प्रासादमालावितताःस्तंभैःकांचनसन्निभैः शातकुंभनिभैर्जालैर्गंधर्वनगरोपमाम् ४९ स
प्तभौमाष्टभौमैश्चसददर्शमहापुरीम् स्थलैःस्फटिकसंकीर्णैःकार्तस्वरविभूषितैः तैस्तैःशुशुभिरेतानिभवनान्यत्ररक्षसाम् ५०
कांचनानिविचित्राणितोरणानिचरक्षसाम् लंकामुद्योतयामासुःसर्वतःसमलंकृताम् ५१ अचिंत्यामद्भुताकारांदृष्ट्वालंकांमहा-
कपिः आसीद्विषण्णोहृष्टश्चवैदेह्यादर्शनोत्सुकः ५२ सपांडुराविद्धविमानमालिनींमहार्हजांबूनदजालतोरणाम् यशस्विनींराव
णबाहुपालितांक्षपाचरैर्भीमबलैःसुपालिताम् ५३ चंद्रोपिसाचिव्यमिवास्यकुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतोविराजन् ज्योत्स्नावितानेन
वितत्यलोकानुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ५४ शंखप्रभंक्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानंव्यवभासमानम् ददर्शचंद्रंसकपिप्रवीरःपोप्लूय
मानंसरसीवहंसम् ५५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः २

तयास्य हनूमतः साचिव्यं साहाय्यं कुर्वन्निव ननु खमध्यगत
स्य प्रदोषे उदयोष्टम्यां न तदा पूर्णत्वं पूर्णस्य तु न खमध्यगतस्योदय इति चेन्न शुक्लैकादश्यां खमध्यसमीपगतत्वेन मध्यगतत्वोपचारात्पूर्णत्वं च पूर्णकल्पत्वेन व्यवहृतं
यद्वा अनेकन्यूनाः सहस्रं रश्मयो यस्येति मध्यमपदलोपितत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः अतएव रात्रिशेषे हनूमत्यशोकवनिकास्थे सीतासविधे रावणस्यागमनकाले दीपिका
वर्णनं कृतं तेन हि तदा चंद्रास्तानुमानं सा चेयं मार्गशीर्षस्य फाल्गुने लंकां प्रविष्टायाः सीतायाः वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगमेति हनूमंतं प्रतिवचनात् हरणदिने
एव च सीतायाः लंकाप्रवेशनं रामभयादिति स्पष्टमेव ५४ पोप्लूयमानं भृशं प्लवमानं ५५ शमीमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुं० द्वितीयः सर्गः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लंबशिखरे उन्नतशिखरे लंबे लंबाख्यपर्वते अतएव लंबतोयदसन्निभे सत्वं सत्वगुणमपेक्षितबलेच रजस्तमःप्रधानरक्षोजयाय सत्वगुणाश्रयणं मेधावी कालोचितविचारज्ञः १ २ सागरोपमनिर्घोषां सागरशब्दसदृशरक्षःशब्दवतीं ३ विटपावती अलकापुरी निर्यूहोमत्तवारणः चारुस्तोरणस्थनिर्यूहोयस्यास्तां पांडुरेसुधाधवले द्वारे तोरणंयस्यांतां ४ भुजगैराचरितां कृतसंचारां भोगवतीं सर्पनगरींसविद्युद्भिर्घनैर्व्याप्तां ज्योतिषां ग्रहर्क्षादीनांगणेर्निषेवितामित्यन्तरान्वयि ५ चंडमारुतानांपरिवहादीनां शब्दोयस्यां तादृशीममरावतीमिवस्थितां अत्रामराःसंत्यस्यामित्यमरावती द्यौः असंज्ञायामपि मतौबह्वचइत्यार्षो दीर्घः नत्विहेंद्रपुरीअमरावती उक्तलक्षणाभावात् लंकायाउक्तद्युसादृश्यंच सालंकारराक्षससत्वात् बलवद्घोषबाहुल्याच्चेति कतकः शातकुंभेनस्वर्णमयेन ६

सलंबशिखरेलंबेलंबतोयदसन्निभे सत्वमास्थायमेधावीहनूमान्मारुतात्मजः १ निशिलंकांमहासत्वोविवेशकपिकुंजरः रम्यकाननतोयाढ्यांपुरींरावणपालिताम् २ शारदांबुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् सागरोपमनिर्घोषांसागरानिलसेविताम् ३ सुपुष्टबलसंपुष्टांयथैवविटपावतीम् चारुतोरणनिर्यूहांपांडुरद्वारतोरणाम् ४ भुजगाचरितांगुप्तांशुभांभोगवतीमिव तांसविद्युद्घनाकीर्णांज्योतिर्गणनिषेविताम् ५ चंडमारुतनिर्ह्रादांयथाचाप्यमरावतीम् शातकुंभेनमहताप्राकारेणाभिसंवृताम् ६ किंकिणीजालघोषाभिःपताकाभिरलंकृताम् आसाद्यसहसाहृष्टःप्राकारमभिपेदिवान् ७ विस्मयाविष्टहृदयःपुरीमालोक्यसर्वतः जांबूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ८ मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः तप्तहाटकनिर्यूहैराजतामलपांडुरैः ९ वैदूर्यकृतसोपानैःस्फटिकांतरपांसुभिः चारुसंजवनोपेतैःखमिवोत्पतितैःशुभैः १० क्रौंचबर्हिणसंघुष्टैराजहंसनिषेवितैः तूर्याभरणनिर्घोषैःसर्वतःपरिनादिताम् ११ वस्वोकसाराप्रतिमांसमीक्ष्यनगरींततः खमिवोत्पतितांलंकांजहर्षहनुमान्कपिः १२ तांसमीक्ष्यपुरींलंकांराक्षसाधिपतेःशुभाम् अनुत्तमामृद्धिमतींचिंतयामासवीर्यवान् १३ नेयमन्येननगरीशक्याधर्षयितुंबलात् रक्षितारावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः १४ कुमुदांगदयोर्वापिसुषेणस्यमहाकपेः प्रसिद्धेयंभवेद्भूमिर्मैंदद्विविदयोरपि १५

किंकिणीजालैःक्षुद्रघंटिकासमूहैःशब्दोयासांताभिः ७ वैदूर्यमणिभिःकृतावेदिकाश्चत्वरायेषु तादृशैर्द्वारैः ८ मणिस्फटिकमुक्ताभिश्चकृतवेदिकैर्द्वारैः सर्वतउपलक्षितां कुट्टिमोनिबद्धाभूः निर्यूहोमत्तवारणःराजतामलपांडुरैःरजतमयामलपांडुरोपरिप्रदेशैः सर्वत्रद्वारंविशेष्यं ९ वैदूर्यमणिभिःकृतानिसोपानानि येषुतैः स्फाटिकाःस्फटिकखचिता अंतर्मध्यप्रदेशाश्चपांसवश्च येषुतैर्द्वारैः चारुसंजवनैःसभाभिरुपेतैर्द्वारैः खमुत्पतितैरिव शुभैर्गृहैरुपलक्षितैर्द्वारैः १० संघुष्टैःकृतघोषैर्द्वारैः ११ वस्वोकसारा अलकातत्सदृशीं ह्रस्व आर्षः जांबूनदमयद्वारत्वादिना सादृश्यं खमिवोत्पतितां गिरिमूर्धप्रतिष्ठितत्वात् १२ १३ १४ अन्येनधर्षयितुमशक्या किंसर्वथानेत्याह कुमुदेत्यादि प्रसिद्धाप्रकर्षेणसिद्धागतिका १५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुशपर्वणइति कुशपर्वसदृशलोमवतइत्यर्थकं ऋक्षस्य विशेषणं अतिदीर्घकठोरलोमावृतत्वात् कपिमुख्यस्येतिविशेषणं च तस्यैव ममचैवगतिरस्यामिति-
शेषः १६ रामस्य पराक्रमं लक्ष्मणस्यविक्रांतं शौर्यंच समीक्ष्येदृश्यपि तदीयबाणैरीषत्करध्वंसेति विचार्यप्रीतिमानभूत् अविषण्णोभूत् १७ रत्नवसनोपेतां
रत्नाकरवाससं रत्नप्राकारवाससंच गोष्ठान्यागाराणि चाऽवतंसोयस्यास्तां गोष्ठं गोशाला इदंवाजिशालादेरप्युपलक्षणं यंत्राणि प्राकारोपरिस्थापितानि क्षेप
ण्यादीनि तद्गृहस्तनीं १८ तांप्रसिद्धां लंकां भास्वरैश्चमहाग्रहैः चाच्चंद्रकिरणैः १९ सानगरीस्वेन रूपेणाधिष्ठातृदेवतारूपेण युक्तां ददर्श २० स्वयमेवोत्थिता अन
न्यप्रेरितेतियावत् २१ अतिष्ठत देवतारूपं प्रकाशितवती २२ वनालय वानर तत्त्वं सत्यं २३ त्वया एषा प्रवेष्टुं नशक्यं क्षुद्रुपहंतुं शक्यमितिवत् नशक्येति पाठ-

विवस्वतस्तनूजस्यहरेश्चकुशपर्वणः ऋक्षस्यकपिमुख्यस्यममचैवगतिर्भवेत् १६ संमीक्ष्यचमहाबाहोराघवस्यपराक्रमम् लक्ष्म
णस्यचविक्रांतमभवत्प्रीतिमान्कपिः १७ तांरत्नवसनोपेतांगोष्ठागारावतंसिकाम् यंत्रागारस्तनीमृद्धांप्रमदामिवभूषिताम् १८
तांनष्टतिमिरांदीपैर्भास्वरैश्चमहाग्रहैः नगरींराक्षसेंद्रस्यसददर्शमहाकपिः १९ अथसाहरिशार्दूलंप्रविशंतंमहाकपिम् नगरीस्वेन
रूपेणददर्शपवनात्मजम् २० सातंहरिवरंदृष्ट्वालंकारावणपालिता स्वयमेवोत्थितातत्रविकृताननदर्शना २१ पुरस्तात्तस्यवीर-
स्यवायुसूनोरतिष्ठत मुंचमानामहानादमब्रवीत्पवनात्मजम् २२ कस्त्वंकेनचकार्येणइहप्राप्तोवनालय कथयस्वेहयत्तत्त्वंयावत्प्राणा
धरंतिते २३ नशक्यंखल्वियंलंकाप्रवेष्टुंवानरत्वया रक्षितारावणबलैरभिगुप्तासमंततः २४ अथतामब्रवीद्वीरोहनूमानग्रतःस्थि
ताम् कथयिष्यामितत्तत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसे २५ कात्वंविरूपनयनापुरद्वारेवतिष्ठसे किमर्थंचापिमांक्रोधान्निर्भर्त्सयसिदारुणे
२६ हनूमद्वचनंश्रुत्वालंकासाकामरूपिणी उवाचवचनंक्रुद्धापरुषंपवनात्मजम् २७ अहंराक्षसराजस्यरावणस्यमहात्मनः आज्ञा
प्रतीक्षादुर्धर्षारक्षामिनगरीमिमाम् २८ नशक्यंमामवज्ञायप्रवेष्टुंनगरीमिमाम् अद्यप्राणैःपरित्यक्तःस्वप्स्यसेनिहतोमया २९
अहंहिनगरीलंकास्वयमेवप्लवंगम सर्वतःपरिरक्षामिअतस्तेकथितंमया ३० लंकायावचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः यत्नवान्स
हरिश्रेष्ठःस्थितःशैलइवापरः ३१ सतांस्त्रीरूपविकृतांदृष्ट्वावानरपुंगवः आबभाषेथमेधावीसत्त्ववान्प्लवगर्षभः ३२ द्रक्ष्यामिन
गरींलंकांसाट्टप्राकारतोरणाम् इत्यर्थमिहसंप्राप्तःपरंकौतूहलंहिमे ३३

स्तुकृगमएव २४ २५ अथतयापृष्टो हनूमांस्तांप्रति तत्प्रश्नोत्तरकथनं प्रतिज्ञाय
क्रूरसावदेषा पूज्यावासिंहिकावद्वध्यावेति निर्णेतुंपृच्छति कात्वमिति २६ २७ आज्ञाप्रतीक्षा नियोगपरिपालिका २८ २९ अथापि कात्वंतत्राह अहंहीति स्वयं स्वदेवतास्व
रूपेणेत्यर्थः ३० यत्नवान् लंकाधिष्ठातृत्वेनावगतत्वात्तद्विजयोपायेयत्नवान् ३१ स्त्रीरूपविकृतां विकृतस्त्रीरूपां अथलब्धप्रश्नोत्तरस्तत्प्रश्नोत्तरमाह आबभाषेइति ३२
द्रक्ष्यामीत्यर्थमिहसंप्राप्तइत्यन्वयः दर्शनंप्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोपाननिनदान्सोपानसंचरत्कांताजनकांचीमंजीरनिनदान्यद्वासोपानेषु पदाघातजशब्दान् आस्फोटितं विलासार्थं करास्फालनं तज्जन्यनिनादान् क्ष्वेडितान् सिंहनिनादान् १२ मंत्रान्वेदमंत्रान्स्वाध्याये ऽदृष्टार्थे निरतान् १३ १४ मध्यमे गुल्मे मध्यमकक्ष्याप्रदेशे चरान् नगरवृत्तांतावेदकगूढचारान् दीक्षितजटिलमुंडाः गृहिवनियतयः गोजिनं गवाजिनं तद्वाससो ऽम्बरवाससो विवाससः ननु लंकाया भारतखंडाद्बहिर्भावेन कर्मभूमित्वाभावात्कथं तत्र रक्षसां दीक्षितत्वमिति चेन्न नित्यकर्मस्वन्यदेशेऽप्यधिकारात् रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्र काम्यकर्मसिद्धिरपीत्यन्यत् यथा ल्युरमेंद्र एव सोममाजह्रे इत्यादि शतपथोक्तरीत्या एतेन देवानामीषद्धिक्रतानपियज्ञान्दर्शयतीति भाष्यरीत्या चांगवैकल्येप्यनुष्ठितात्कर्मणो वृत्रोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिस्तथा प्रकृते देशरूपांगवैकल्येपि न सिद्धिः रक्ष

सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः १२ शुश्राव जपतां तत्र मंत्रान्रक्षोगृहेषु वै स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः १३ रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् १४ ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्बहून् दीक्षितान्जटिलान्मुंडान् गोजिनाम्बरवाससः १५ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुंडायुधांस्तथा कूटमुद्गरपाणींश्च दंडायुधधरानपि १६ एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान् करालान्भुग्नवक्त्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा १७ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्वलान् १८ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्नवामनान् १९ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् २० शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः २१ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् नानावेषसमायुक्तान्यथास्वैरचरान्बहून् २२ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः २३ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शांतःपुराग्रतः स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् २४

सामपि देवयोनित्वात् १५ अरिष्टनिवारणपूर्वकमनुष्ठाननिर्वाहाय दर्भमुष्टिप्रहरणत्वं केषांचित् यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशा इति स्मृतेः कृत्याद्युत्पादनद्वारा शत्रुमारकतया ऽग्निकुंडानामायुधत्वं कूटोयस्कारकूटः आयुधविशेषः १६ एकपयोधरान्परभागे सूक्ष्मसन्निवेशस्तेनापि रहितान्वि कटान्विकटांगान् १७ १८ नातिदीर्घातिह्रस्वाकारान् वृत्तभंगः रेफहकारसंयोगपरो गुरुर्लघुकार्यकारीति न १९ छंदोभंग आर्षः २० वृक्षायुधाः वकुलकुटाद्यायुधाः पट्टिशाशनीः आयुधविशेषे क्षेपणी भिंदिपालः २१ यथास्वैरचरान् यथेष्टं स्वैरविहारगतान् २२ अव्यग्रं सावधानं आरक्षं आसमंतादंतःपुररक्षकसैन्यं मध्यमं मध्यमकक्ष्यास्थितं २३ अंतःपुराग्रतः रावणांतःपुरगृहस्याग्रतः तद्गृहं आरक्षावस्थितिगृहं दृष्ट्वा सः प्रकृतः प्रसिद्धः कपिः २४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राक्षसेंद्रस्यगृहमुच्यमानविशेषणं ददर्श पुंडरिकावतंसाभिः श्वेतपद्मभूषिताभिः २५ २६ विमानैः पुष्पकादिभिः विचित्रवर्णादिमत्वादद्भुतत्वंहयानां हयगजै-
र्हयाकारैर्गजैः स्वल्पगजैरितियावत् २७ हारमित्यस्य ददर्शेतिशेषः २८ विवेश आससाद २९ हेमतप्तवर्णं स्वर्णं तत्सहितेन जांबूनदेन षोडशवर्णस्वर्णेन नि-
र्मितं चक्रवालं प्राकारमंडलंयस्य महार्हमुक्तामणिभिः भूषितोंऽतः शिरोभागोयस्य परार्घ्याभ्यामुत्तमाभ्यां कालागुरुचंदनाभ्यामर्होर्हणं पूजा यस्य तदंतःपुर
माविवेश सहनुमान् ३० नगमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिं० वाल्मीकीयेसुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ अग्रेश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं १ २

राक्षसेंद्रस्यविख्यातमद्रिमूर्ध्निप्रतिष्ठितम् पुंडरीकावतंसाभिःपरिखाभिःसमावृतम् २५ प्राकारावृतमत्यंतंददर्शसमहाकपिः
त्रिविष्टपनिभंदिव्यंदिव्यनादविनादितम् २६ वाजिह्रेषितसंघुष्टमद्भुतैश्चहयैस्तथा रथैर्यानैर्विमानैश्चतथाहयगजैःशुभैः २७ वा
रणैश्चचतुर्दंतैःश्वेताभ्रनिचयोपमैः भूषितैरुचिरद्वारंमत्तैश्चमृगपक्षिभिः २८ रक्षितंसुमहावीर्यैर्यातुधानैःसहस्रशः राक्षसाधि
पतेर्गुप्तमाविवेशगृहंकपिः २९ सहेमजांबूनदचक्रवालंमहार्हमुक्तामणिभूषितांतम् परार्घ्यकालागुरुचंदनार्हंसरावणांतःपुरमा
विवेश ३० • इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ७ ७ चंद्रोपिसाचिव्यमिवास्यकुर्वंस्ता
रागणैर्मध्यगतोविराजन् ज्योत्स्नावितानेननिपत्यलोकानुत्तिष्ठतेनैकसहस्ररश्मिः १ शंखप्रभाक्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानंव्य
वभासमानम् ददर्शचंद्रंसकपिप्रवीरःपोप्लूयमानंसरसीवहंसम् २ ततःसमध्यंगतमंशुमंतंज्योत्स्नावितानंमुहुरुद्वमंतम्
ददर्शधीमान्भुविभानुमंतंगोष्ठेवृषंमत्तमिवभ्रमंतम् १ लोकस्यपापानिविनाशयंतंमहोदधिंचापिसमेधयंतम् भूतानिसर्वाणि
विराजयंतंददर्शशीतांशुमथाभियांतम् २ याभातिलक्ष्मीर्भुविमंदरस्थायथाप्रदोषेषुचसागरस्था तथैवतोयेषुचपुष्करस्थारराज
साचारुनिशाकरस्था ३ हंसोयथाराजतपंजरस्थःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः वीरोयथागर्वितकुंजरस्थश्चंद्रोपिबभ्राजतथांबर-
स्थः ४

ततः अंतःपुरप्रवेशोत्तरं रात्रेःप्रथमयामस्य समाप्तिकल्पत्वमत्रेतिबोध्यं मध्यंगतं व्योममध्यं तारामध्यंचप्राप्तं अंशुमंतं शीतांशुं भानुमंतं सूर्ययो
गेन प्रकाशवत्किरणवंतं गोष्ठेभ्रमंतं मत्तं वृषमिव १ पापानि पापजनकदुःखानि नाशयंतं लोकाल्हादजनकत्वात् समेधयंतं वर्धयंतं विराजयंतं प्रकाशयंतं अ
भितोयांतं अंतःपुरदर्शनसाधनत्वेनस्वमध्यंप्राप्तं २ भुविमंदरस्थाभाति अधिकसन्निधानाभवति पुष्करस्था अन्हीतिशेषः सेदानीं निशाकरस्थेतिपर्यायालं
कारः पादचतुष्टये स्थाइत्येकपदयमकंच भुविमंदरे प्रदोषे सागरेऽधिकलक्ष्मीसंधानं ऋषिवचनादेवावसेयं ३ हंसोयथेति किंचिदाधारप्रतिष्ठित शुक्लवस्तु
त्वमात्रेणांबरस्थचंद्रेसादृश्यमितिकृतकः कुंजरोप्यत्र श्वेतएव अंबरमपि तत्किरणैरेव श्वेतमितिबोध्यं अंबरस्थोंबरमध्यस्थः ४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिपूर्णशृंगः परिपूर्णकलंकरूपहरिणशृंगइत्यर्थः जांबूनदबद्धेतिस्वरूपकथनमात्रं ५ विनष्टः शीतांबुतुषाररूपः शीतलजलबिंदुसंपर्करूपः पंकोयस्य तं तत्त्वंच वर्षाकालस्यातीतत्वाद्वस्तुतोहिमकालेपिविनष्टः शीतलजलबिंदुसंपर्करूपः पंकोयस्य तमित्यर्थः हिमालयस्यातिदूरत्वादितिभावः विनष्टेतिद्वितीयार्थे प्रथमामंगी कृत्येदं महाग्रहस्य सूर्यस्य ग्राहेणकिरणसंक्रमेण विनष्टोविनाशितः पंकस्तमोयेनसः अतएवप्रकाशलक्ष्म्याश्रयेणहेतुना निर्मलांकः व्यक्तस्फुरल्लांछनः रराज गगनमध्यंप्राप्येतिशेषः ६ शिलातलंगुहाबहिस्स्थं ७ प्रकाशयुक्तचंद्रस्योदयेन ऊर्ध्वमागमनेन नष्टोनाशितोंतर्गृहेपि दोषस्तिमिरजोयेन तथाभूतःप्रदोषोरजनीमुखं यामादूर्ध्वतनं प्रसृद्धावर्धिता रक्षसां पिशिताशनरूपादोषायेन पिशितभक्षणस्य दोषत्वमविहितजीवहिंसाहेतुत्वात् रामाणामभिरामविषय-

स्थितः ककुद्मानिवतीक्ष्णशृंगोमहाचलःश्वेतइवोर्ध्वशृंगः हस्तीवजांबूनदबद्धशृंगोविभातिचंद्रःपरिपूर्णशृंगः ५ विनष्टशीतांबुतुषारपंकोमहाग्रहग्राहविनष्टपंकः प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलांकोरराजचंद्रोभगवाञ्छशांकः ६ शिलातलंप्राप्ययथामृगेंद्रोमहारणंप्राप्ययथागजेंद्रः राज्यंसमासाद्ययथानरेंद्रस्तथाप्रकाशोविरराजचंद्रः ७ प्रकाशचंद्रोदयनष्टदोषःप्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः रामाभिरामेरितचित्तदोषःस्वर्गप्रकाशोभगवान्प्रदोषः ८ तंत्रीस्वराःकर्णसुखाःप्रवृत्ताःस्वपतिनार्यःपतिभिःसुवृत्ताः नक्तंचराश्चापितथाप्रवृत्ताविहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ९ मत्तप्रमत्तानिसमाकुलानिरथाश्वभद्रासनसंकुलानि वीरश्रियाचापिसमाकुलानिददर्शधीमान्सकपिःकुलानि १० परस्परंचाधिकमाक्षिपंतिभुजांश्चपीनानधिविक्षिपंति मत्तप्रलापानधिविक्षिपंतिमत्तानिचान्योन्यमधिक्षिपंति ११ रक्षांसिवक्षांसिचविक्षिपंतिगात्राणिकांतासुचविक्षिपंति रूपाणिचित्राणिचविक्षिपंतिदृढानिचापानिचविक्षिपंति १२ ददर्शकांताश्चसमालभंत्यस्तथापरास्तत्रपुनःस्वपंत्यः सुरूपवक्त्राश्चतथाहसंत्यः क्रुद्धाःपराश्चापिविनिश्वसंत्यः १३

कोरमणविषयक ईरितोनिरस्तः चित्तदोषः प्रणयकलहरूपोयेन स्वर्गस्यस्वस्य प्रकाशोयतः अतएवभगवान्पूज्योरराजेत्यनुकर्षः ८सुप्रवृत्ताः भेदग्रहाविषयाः स्ववृत्ताइतिपाठे स्वं स्वीयं सहजपातिव्रत्यलक्षणं वृत्तं चारित्रं यासांताः नक्तंचराउलूकादयो राक्षसाश्चतथाविहर्तुंप्रवृत्ताः ९ ऐश्वर्यादिमत्ताः प्रमत्तामद्यादिनायेषुतानि अतएवसमाकुलानि रक्षसांगृहाणि रथाश्वेति सर्वयानोपलक्षणं भद्रासनंस्वर्णपीठं १० आक्षिपंति उत्तरमुत्तरं कुर्वंति अधिविक्षिपंति परस्परमित्यनुकर्षः मत्तप्रलापानधिकंविक्षिपंति मुंचंति भर्त्सयंतिवा मत्तानि रक्षांसीत्याकर्षः अधिक्षिपंतितिरस्कुर्वंति ११ वक्षांसिविक्षिपंति परस्परमास्फालयंति गात्राणांहस्तादीनां कांतासु क्षेपोन्यासः चित्राणिरूपाणि नानाविधवेषान्विक्षिपंति कुर्वंति कांताप्रीतये संपादयंति धनुषांविक्षेपोविस्फारणं ईदृशानि रक्षांसि ददर्श १२
शत्रंतान्येतानि १२ समालभंत्यः चंदनादीनीतिशेषः द्वितीयार्थेइमाःप्रथमास्तत्रासंस्ताश्चददर्शेतिशेषोवा १३ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रसद्भिः सुतरांसंतोविभीषणादयः रराज पुरमितिशेषः विनिश्वसद्भिः स्वापेक्षितयोत्स्यलाभात् १४ बुद्धिः प्रधानं प्रधानगुणोयेषां रुचिरमभिधानं वचनं येषां स
म्यक् श्रद्दधानानास्तिकान्रुचिराभिधानान्सुचिरनाम्नः नानाप्रकारं विधानं वेषादेर्येषांतान् १५ आत्मगुणानुरूपान् तदुचितव्यवहारवतः कांश्चित्पुनर्विरू-
पानपि विद्योतमानान्सुरूपानिव ददर्शेत्यर्थः १६ वरार्हाः श्रेष्ठविभूषणादियोग्याउत्तमोत्तमरूपाश्चभावाः कटाक्षादयः अनुभावः प्रभावः भार्योतःकरणंना
राः तारकाः १७ ज्वलंतीःरूपसंपदाज्वलंतीरिव अपालज्जाप्रमदेन हर्षेणोपगूढाः संबद्धाः यथाविहंगाः विहंगीरिवेत्यर्थः इंद्रनीलमणिमयोर्ध्वगेहेषु नी
लतमः सदृशेषु शयनान्तत्सादृश्यं १८ भर्तुःपराउत्कृष्टत्वेनाभिमताः धर्मपराः भर्तृसेवालक्षणधर्मतत्पराः निविष्टाऊढाः निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषि

महागजैश्चापितथानदद्भिःसपूजितैश्चापितथास्रसद्भिः रराजवीरैश्चविनिश्वसद्भिर्ह्रदाभुजंगैरिवनिश्वसद्भिः १४ बुद्धिप्रधाना
न्सुचिराभिधानान्संश्रद्दधानान्जगतःप्रधानान् नानाविधानान्सुचिराभिधानान्ददर्शतस्यांपुरियातुधानान् १५ ननंददृष्ट्वा
चसतान्सरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् विद्योतमानान्सचतान्सुरूपान्ददर्शकांश्चिच्चपुनर्विरूपान् १६ ततोवराहाःसुवि
शुद्धभावास्तेषांस्त्रियस्तत्रमहानुभावाः प्रियेषुपानेषुचसक्तभावाददर्शताराइवसुस्वभावाः १७ स्त्रियोज्वलंतीस्त्रपयोपगूढानि
शीथकालेरमणोपगूढाः ददर्शकाश्चित्प्रमदोपगूढायथाविहंगाविहगोपगूढाः १८ अन्याःपुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्रप्रियांकेसुसु
खोपविष्टाः भर्तुःपराधर्मपरानिविष्टाददर्शधीमान्मदनोपविष्टाः १९ अप्रावृताःकांचनराजिवर्णाःकाश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः
पुनश्चकाश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाःकांतप्रहीणारुचिरांगवर्णाः २० ततःप्रियान्प्राप्यमनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताःसुमनोभिरामाः गृहेषु
हृष्टाःपरमाभिरामाहरिप्रवीरःसददर्शरामाः २१ चंद्रप्रकाशाश्चहिवक्त्रमालावक्राःसुपक्ष्माश्चसुनेत्रमालाः विभूषणानांचददर्श
मालाःशतह्रदानामिवचारुमालाः २२ नत्वेवसीतांपरमाभिजातांपथिस्थितेराजकुलेप्रजाताम् लतांप्रफुल्लामिवसाधुजातांददर्श
तन्वींमनसाभिजाताम् २३

तिकोशः मदनउपविष्टोयासु मदनाश्रयाइत्यर्थः १९ अप्रावृताःउत्तरीयहीनाः कांचनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः परार्ध्याःउत्तमाः तप-
नीयवर्णाः तप्तस्वर्णवर्णाः शशलक्ष्माचंद्रः कांतप्रहीणाः प्रियवियुक्ताःरुचिरांगवर्णाः सुंदरदेहकांतयः प्रथमंददर्श २० प्रियान्प्राप्य प्रीतियुक्ताः आसन्सुमनोभिःपुष्पैर
भिरामाः अतएवहृष्टाः परमयाशोभयाऽभिरामाः स्वस्वकांतमनोहरारामागृहेषु ददर्श प्रसमीक्ष्यरामाइतिपाठे प्रियान्प्राप्यतान्समीक्ष्यप्रीतियुक्ताः रामास्तैःप्रियैरम्यमा
णाः अतएव गृहेषु हृष्टाः रामाददर्शेतिशेषः २१ चहौ पादपूरकौ वक्त्रमालाःवक्त्रसमूहः वक्राःवक्रप्रेक्षणाः सुपक्ष्माः शोभनपक्ष्मयुक्तानेत्रमालाददर्श शतह्रदानामा-
लाइव भूषणानां मालाददर्श वक्राक्षिपक्ष्माइतिपाठेऽक्षिपदमधिकं वक्रपक्ष्माइत्येवोचितं पक्ष्मसुवक्रत्वमपिकिमित्यपिचिंत्यं २२ पथिस्थिते स्वधर्ममार्गस्थे नत्वेवद
दर्शेत्यन्वयः साधुजातामितिलताविशेषणं मनसाभिजातां धात्रा मनसा सृष्टां २३ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सनातने वर्त्मनि अविच्छेदप्रवृत्ते पातिव्रत्यमार्गे राममीक्षते ध्यायति रामेक्षणी तां मदनेनरामविषयेणाभिविष्टां व्याप्तां श्रीमद्भर्तुः मनोऽनुप्रविष्टां अनेनपरस्प
रानुरागोध्वनितः २४ उष्णार्दितांविरहतापपीडितां अनुसृतास्रेण प्रवृत्तबाष्पेण सहवर्तमानः कंठोयस्यास्तां अत्रङीषार्षः कंठामितिवापाठः पुरारामसन्निधिका
ले वराणामुत्तमभूषणानामर्हाःतएवोत्तमनिष्कःउत्तमभूषणः कंठोयस्यास्तांअभिरक्तोमधुरस्वरः कंठोयस्यास्तां नीलकंठी मयूरी २५ अव्यक्ता अभ्रादिनाऽस्पष्टा
रेखारेखाकारोयस्यास्तां प्रदिग्धांरूषितां क्षतप्ररूढां क्षतेनप्ररूढामुत्पन्नां वर्णरेखां बाणव्रणचिन्हं तद्वद्भामस्येदानीं रावणस्यवा २६ चिरस्य चिरभिसर्थेऽव्ययंचि
रमन्विष्याप्यपश्यन् अचिरस्य सद्यः मंदइव अन्वेषणाद्यकुशलइवदुःखोपहतोबभूव अत्रसर्गे यमकालंकारः २७ सारमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीये

सनातनेवर्त्मनिसन्निविष्टांरामेक्षणींतांमदनाभिविष्टाम् भर्तुर्मनःश्रीमदनुप्रविष्टांस्त्रीभ्यःपराभ्यश्चसदाविशिष्टाम् २४ उष्णार्दि
तांसानुसृतास्रकंठीपुरावराहोत्तमनिष्ककंठीम् सुजातपक्ष्मामभिरक्तकंठींवनेप्रवृत्तामिवनीलकंठीम् २५ अव्यक्तरेखामिवचंद्रले
खांपांसुप्रदिग्धामिवहेमरेखाम् क्षतप्ररूढामिवृवर्णरेखांवायुप्रभग्नामिवमेघरेखाम् २६ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्यरामस्यपत्नीं
वदतांवरस्य बभूवदुःखोपहतश्चिरस्यप्लवगमोमंदइवाचिरस्य २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येसुंदरकांडे
पंचमःसर्गः ५ ६७ सनिकामंविमानेषुविचरन्कामरूपधृक् विचचारकपिर्लंकांलाघवेनसमन्वितः १ आससादचलक्ष्मीवान्
राक्षसेंद्रनिवेशनम् प्राकारेणार्कवर्णेनभास्वरेणाभिसंवृतम् २ रक्षितराक्षसैर्भीमैःसिंहैरिवमहद्वनम् समीक्षमाणोभवनंचका
शेकपिकुंजरः ३ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषणैः विचित्राभिश्चकक्ष्याभिर्द्वारैश्चरुचिरावृतम् ४ गजास्थितैर्महामात्रैःशू
रैश्चविगतश्रमैः उपस्थितमसंहार्यैर्हयैःस्यंदनयायिभिः ५ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दांतकांचनराजतैः घोषवद्भिर्विचित्रैश्चसदाविच
रितंरथैः ६ बहुरत्नसमाकीर्णपरार्ध्यासनभूषितम् महारथसमावापंमहारथमहासनम् ७ दृश्यैश्चपरमोदारैस्तैस्तैश्चमृगपक्षि
भिः विविधैर्बहुसाहस्रैःपरिपूर्णंसमंततः ८

रामायणतिः वा० आदिकाव्येसुं० पंचमःसर्गः ५ विमानेषु सप्तभूमिप्रासादेषु लाघवेन शैघ्र्येण १ राक्षसें
द्रनिवेशनमाससाद २ चकाशे चंद्रसाहित्याद्युक्तान्वेषणक्रियोबभूवेत्यर्थः ३ रूप्यकं रजतं तेनोपहितैः शोभार्थंलिखितैः ४ गजास्थितैर्गजारूढैः महामात्रैर्ह
स्तिपकैःउपस्थितंयुक्तं असंहार्यैरप्रतिहतवेगैः स्यंदनयायिभिः स्यंदनवाहकैः प्रशस्ताश्वैरित्यर्थः ५ सिंहव्याघ्रतनुत्राणत्वादिरथविशेषणं दंतादिविकारा
दांतादयः तत्स्थप्रतिमारूत्ताधरद्भिरितिशेषः घोषवत्त्वंकिंकिणीभिः ६ महतां रथानामावापस्थानं समंताद्यस्मिन्तत् महारथानांएकोदशसहस्राणियोध
येद्यस्तुधन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चसमहारथउच्यते इत्युक्तलक्षणमहारथानां महासनं महावासस्थानं ७ दृश्यैर्दर्शनीयैरत्नएवपरमोदारैःअतिस्फंद
रैः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतपालैः पर्यंतरक्षकैः ९ राक्षसेंद्राणां महापार्श्वादीनां निवेशनानियस्मिन्तत् भूषणशब्दैः समुद्रस्वनसदृशानिस्वनं १० तद्राजगुणसंपन्नं तैः प्रसिद्धैराज
भवनगुणैः छत्रचामरादिभिः संपन्नं वरचंदनैश्चसंपन्नमित्यनुकर्षः ११ पर्वसुक्रतुः सोमोयस्मिन् यज्ञार्थे तत्सर्वक्रतं राक्षसैः सदा पूजितं स्वपूजनीयदेवताकं
१२ परिच्छदोऽलंकारः महात्मनोरावणस्य महद्वेश्मददर्शेत्यन्वयः १३ १४ अमन्यत तद्रावणवेश्मेतिशेषः रावणस्य रावणभवनस्य समीपतस्तत्प्राकारप्रदेशेषु

विनीतैरंतपालैश्चरक्षोभिश्चसुरक्षितम् मुख्याभिश्चवरस्त्रीभिः परिपूर्णंसमंततः ९ मुदितप्रमदारत्नंराक्षसेंद्रनिवेशनम् वराभ
रणसंह्रादैःसमुद्रस्वननिस्वनम् १० तद्राजगुणसंपन्नमुख्यैश्चवरचंदनैः महाजनसमाकीर्णंसिंहैरिवमहद्वनम् ११ भेरीमृदंगा
भिरुतंशंखघोषविनादितम् नित्यार्चितंपर्वसुतंपूजितंराक्षसैःसदा १२ समुद्रमिवगंभीरंसमुद्रसमनिस्वनम् महात्मनोमहद्वेश्मम
हारत्नपरिच्छदम् १३ महारत्नसमाकीर्णंददर्शसमहाकपिः विराजमानंवपुषागजाश्वरथसंकुलम् १४ लंकाभरणमित्येवसोऽम
न्यतमहाकपिः चचारहनुमांस्तत्ररावणस्यसमीपतः १५ गृहाद्गृहंराक्षसानामुद्यानानिचसर्वशः वीक्षमाणोप्यसंत्रस्तःप्रासादां
श्चचचारसः १६ अवप्लुत्यमहावेगःप्रहस्तस्यनिवेशनम् ततोन्यत्पुप्लुवेवेश्ममहापार्श्वस्यवीर्यवान् १७ अथमेघप्रतीकाशंकुंभ
कर्णनिवेशनम् बिभीषणस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः १८ महोदरस्यचतथाविरूपाक्षस्यचैवहि विद्युज्जिह्वस्यभवनंविद्युन्मा
लेस्तथैवच १९ वज्रदंष्ट्रस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः शुकस्यचमहावेगःसारणस्यचधीमतः २० तथाचेंद्रजितोवेश्मजगामहरियू
थपः जंबुमालेःसुमालेश्चजगामहरिसत्तमः २१ रश्मिकेतोश्चभवनंसूर्यशत्रोस्तथैवच वज्रकायस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः २२ धू
म्राक्षस्याथसंपातेर्भवनंमारुतात्मजः विद्युद्रूपस्यभीमस्यघनस्यविघनस्यच २३ शुकनाभस्यचक्रस्यशठस्यकपटस्यच ह्रस्वकर्णस्य
दंष्ट्रस्यलोमशस्यचरक्षसः २४ युद्धोन्मत्तस्यमत्तस्यध्वजग्रीवस्यसादिनः विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानांतथाहस्तिमुखस्यच २५ कराल
स्यविशालस्यशोणिताक्षस्यचैवहि प्लवमानःक्रमेणैवहनूमान्मारुतात्मजः २६ तेषुतेषुमहार्हेषुभवनेषुमहायशाः तेषामृद्धिमता
मृद्धिंददर्शसमहाकपिः २७ सर्वेषांसमतिक्रम्यभवनानिसमंततः आससादाथलक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् २८ रावणस्योप
शायिन्योददर्शहरिसत्तमः विचरन्हरिशार्दूलोराक्षसीर्विकृतेक्षणाः २९

१५ गृहाद्गृहं राजवेश्ममहाप्राकारांतर्वर्तिप्रधानरक्षसामेकस्यगृहादप
रंगृहमित्यर्थः १६ अस्यैव प्रपंचोऽवप्लुत्येत्यादि १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानामिति बहुवचनमार्षं तयोरित्यर्थः विद्युज्जिह्वेंद्र
जिह्वानामितिवा पाठांतरं २५ २६ २७ २८ उपशायिन्यः उपशायोपशायश्चपर्यायशयनार्थकाः पर्यायेण शयनस्थानरक्षिकाइत्यर्थइत्याहुः २९ ६. ६.

गुल्मान्राक्षसीसमूहान् ३० हरीन् अश्वान् ३१ परगजारुजान् शत्रुगजान् आरुजंति भंजयंतितान् ३२ ३३ मेघस्तनितनिर्घोषत्वादिविशिष्टान्गजान्
ददर्शेत्यन्वयः सहस्रं वाहिनीः अनेकसेनाः ३४ हेमजालैरविच्छिन्नाः सर्वतोभूषिताइति शिबिकाविशेषणं ३५ शिबिकाः ददर्शेत्यनुकर्षः चित्रशालागृहाणि चि
त्रयुक्तशालावंति गृहाणि ३६ दारुनिर्मिताः क्रीडापर्वताः दारुपर्वतकानि क्लीबत्वमार्षं कामस्य गृहकं रतिगृहकं दिवागृहं दिनविहारगृहं सर्वत्रालंतस्वार्थिकः कन्
३७ मयूरस्थानैः क्रीडामयूरस्थानैः संकुलं व्याप्तं ३८ निधिजालं निधिजालवदित्यर्थः धीरनिष्ठितकर्मांगं धीरैर्निर्भयस्थिरचित्तैः निष्ठितं निर्वर्तितं कर्मणोनिधि

भूलमुद्गरहस्तांश्चशक्तितोमरधारिणः ददर्शविविधान्गुल्मांस्तस्यरक्षःपतेर्गृहे ३० राक्षसांश्चमहाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् र
क्तान्श्वेतान्सितांश्चापिहरींश्चापिमहाजवान् ३१ कुलीनान्रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् शिक्षितान्गजशिक्षायामैरा
वतसमान्युधि ३२ निहंतॄन्परसैन्यानांगृहेतस्मिन्ददर्शसः क्षरतश्चयथामेघान्स्रवतश्चयथागिरीन् ३३ मेघस्तनितनिर्घोषा
न्दुर्धर्षान्समरेपरैः सहस्रंवाहिनीस्तत्रजांबूनदपरिष्कृताः ३४ हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ददर्शराक्षसेंद्रस्यराव
णस्यनिवेशने ३५ शिबिकाविविधाकाराःसकपिर्मारुतात्मजः लतागृहाणिचित्राणिचित्रशालागृहाणिच ३६ क्रीडागृहाणिचा
न्यानिदारुपर्वतकानिच कामस्यगृहकंरम्यंदिवागृहकमेवच ३७ ददर्शराक्षसेंद्रस्यरावणस्यनिवेशने समंदरसमप्रख्यंमयूर-
स्थानसंकुलम् ३८ ध्वजयष्टिभिराकीर्णंददर्शभवनोत्तमम् अनंतरत्ननिचयंनिधिजालंसमंततः धीरनिष्ठितकर्मांगंगृहंभूतप
तेरिव ३९ अर्चिर्भिश्चापिरत्नानांतेजसारावणस्यच विरराजचतद्वेश्मरश्मिवानिवरश्मिभिः ४० जांबूनदमयान्येवशयनान्यास-
नानिच भाजनानिचशुभ्राणिददर्शहरियूथपः ४१ मध्वासवकृतक्लेदंमणिभाजनसंकुलम् मनोरममसंबाधंकुबेरभवनंयथा ४२
नूपुराणांचघोषेणकांचीनांनिस्वनेनच मृदंगतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ४३ प्रासादसंघातयुतंस्त्रीरत्नशतसंकुलम् सु
व्यूढकक्ष्यंहनुमान्प्रविवेशमहागृहम् ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषष्ठःसर्गः ६ सवेश्मजा
लंबलवान्ददर्शव्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् यथामहत्प्रावृषिमेघजालंविद्युत्पिनद्धंसविहंगजालम् १

रक्षादिकर्मणोंगं महिषादिबलिरूपं
यस्मिन् कश्चित्तुकर्मांतमितिपठित्वाधीरैर्निष्ठितस्य अनुष्ठितस्य कर्मणस्तपोरूपस्यांतं फलरूपमित्यर्थमाह भूतपतेर्महेश्वरस्य यक्षेश्वरस्यवा ३९ ४० ४१ म-
ध्वासवयोरवांतरभेदः ताभ्यांकृतक्लेदमार्द्रमित्यर्थः ४२ घोषवद्भिर्मृदंगातिरिक्तैरपि घोषवद्भिर्वाद्यैर्विनादितं ४३ ४४ भावमानः इतिरामाभि॰ वा॰ सुं॰ षष्ठःसर्गः ६ ७ १४
अथरावणप्रधानगृहं वर्णयति सइति व्यासक्तानिसंबद्धानि वैदूर्यखचितानिच सुवर्णजालानि स्वर्णगवाक्षाणि यस्मिन्तत् सविहंगजालमितिगृहमेघयोर्विशेषणम् १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रधानैः प्रशस्तैः शंखादिभिः शालंते शोभंते तादृशीः निवेशनानां शाला अवांतरगृहाणि ददर्श पुनश्च विशालाश्चंद्रशाला ददर्श वेश्माद्रिषु औन्नत्यादद्रितु ल्यवेश्मसु चंद्रशालाः शिरोगृहाणि चंद्रकांतमणिबद्धशाला वा २ वसु धनं स्वबलेन त्र स्वशब्दो रावणवाची कुबेराद्रावणेन लंकाया आच्छिद्य गृहीतत्वात् यद्वा स्वशब्दो हनुमद्वाची स्वबलेनार्जितानि लब्धप्रवेशानि ३ प्रयत्नेनाभितः सम्यगाहितानि यथायोगं स्थापितानि प्रयत्नाभिसमाहितानि विश्वकर्मकृतान्यपि मा यया विचित्ररचनादक्षेण मयेन निर्मितानीव ४ गृहोत्तमं प्रधानगृहेष्वप्युत्तमं अप्रतिरूपरूपं निरुपमरूपं ५ प्रकीर्णं पातितं रत्नकीर्णं रत्नपूर्णं रजसा पुष्परजसा ६ नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः इवस्त्वार्थे तडिद्भिरर्च्यमानं युज्यमानम् अंभोधरं मेघमिव हंसश्रेष्ठैर्वाह्यमानमूह्यमानं विमानमिव ७ नानावर्णैरयुक्तोपि तद्युक्तः

निवेशनानांविविधाश्चशालाः प्रधानशंखायुधचापशालाः मनोहराश्चापिपुनर्विशालाददर्शवेश्माद्रिषुचंद्रशालाः २ गृहाणिनानावसुराजितानिदेवासुरैश्चापिसुपूजितानि सर्वैश्चदोषैःपरिवर्जितानिकपिर्ददर्शस्वबलार्जितानि ३ तानिप्रयत्नाभिसमाहितानिमयेनसाक्षादिवनिर्मितानि महीतलेसर्वगुणोत्तराणिददर्शलंकाधिपतेर्गृहाणि ४ ततोददर्शोच्छ्रितमेघरूपंमनोहरंकांचनचारुरूपम् रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपंगृहोत्तमंह्यप्रतिरूपरूपम् ५ महीतलेस्वर्गमिवप्रकीर्णंश्रियाज्वलंतंबहुरत्नकीर्णम् नानातरूणांकुसुमावकीर्णंगिरेरिवाग्रंरजसावकीर्णम् ६ नारीप्रवेकैरिवदीप्यमानंतडिद्भिरंभोधरमर्च्यमानम् हंसप्रवेकैरिववाह्यमानंश्रियायुतंखेसुकृतंविमानम् ७ यथानगाग्रंबहुधातुचित्रंयथानभश्चग्रहचंद्रचित्रम् ददर्शयुक्तीकृतचारुमेघचित्रंविमानंबहुरत्नचित्रम् ८ महीकृतापर्वतराजिपूर्णाशैलाःकृतावृक्षवितानपूर्णाः वृक्षाःकृताःपुष्पवितानपूर्णाःपुष्पंकृतंकेसरपत्रपूर्णम् ९ कृतानिवेश्मानिचपांडुराणितथासुपुष्पाअपिपुष्करिण्यः पुनश्चपद्मानिसकेसराणिवनानिचित्राणिसरोवराणि १० पुष्पाह्वयंनामविराजमानंरत्नप्रभाभिश्चविघूर्णमानम् वेश्मोत्तमानामपिचोच्चमानंमहाकपिस्तत्रमहाविमानम् ११ कृताश्चवैदूर्यमयाविहंगारूप्यप्रवालैश्चतथाविहंगाः चित्राश्चनानावसुभिर्भुजंगाजात्यानुरूपास्तुरगाःशुभांगाः १२

कृतोयुक्तीकृतः सचासौचारुमेघश्च तद्वद्विचित्रं विमानंपुष्पकाख्यं ८ यत्रपुष्पकेमही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्यापूर्णं पर्वतादयश्चात्रमणिस्वर्णादिनिर्मिताः नत्विदंचित्ररूपमितिभ्रमितव्यं अनंतवानरसेनायानिर्बाधंतत्रावस्थानस्यवक्ष्यमाणत्वात् किंचस्वामीच्छानुसारेणसंकोचविकासौतस्यवक्ष्यति स्वेच्छयाहनुमद्देहवत् वितानंसमूहः एकावली अंत्रालंकारः ९ कृतानि अस्ययत्रेत्यादिशेषः १० पुष्पाह्वयंनामददर्शेत्यन्वयः वेश्मोत्तमानांदेववेश्मभूतविमानानां मध्येउच्चमानं सौभाग्यपरमकाष्ठांप्राप्तं ११ कृताश्चेति तत्रविमानेइतिशेषः नानावसुभिः रूप्यस्वर्णाद्यैः जात्यानुरूपाजातितुरंगसदृशाः तुरंगविशेषणंचैतत् ।१२ ७॥ ७॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 प्रवालजांबूनदकृतानिपुष्पाणि पक्षेषुयेषां आवर्जिताः संकुचिताजिह्माव क्राः पक्षायेषांते साक्षात्कामस्य पक्षाइव येषांपक्षाभांति तद्रुद्दीपकत्वात्तादृशाउ-
च्यमानगुणाविहंगास्तत्रकृताः १३ नियुज्यमानाः व्यापियमाणाः वक्ष्यमाणायालक्ष्म्या अभिषेकेइतिशेषः हस्तः शुंडा पद्माकर विहारिगजाकार निर्माणा-
त् सकेसरत्वमुत्पलपत्रहस्तत्वंचतेषां तादृशागजास्तत्रकृताबभूवुरितिशेषः पद्मिनि पद्मवत्सरसि १४ इतीव एवंप्रकारां चारुकंदरं चारुगुहं नगमिव पर्वत-
मिव चारुदर्शनंतत् गृहमभिगम्यसविस्मयोबभूवइतिशेषः हिमात्ययेवसंते परमसुगंधि चारुकंदरंनगमिव वृक्षमिव कंदरोत्रकोटरः पुनश्चाभिगम्य सविस्म
योभूदितिशेषः परिच्छेदानवगमादितिभावः १५ अभिपत्याभिपत्यचरन् संचरन् पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुणवेगेनपतिगुणनिरंतरध्यानेननिर्जितां निर्जित
दुःखां अदृश्य अदृष्ट्वा दुःखितोभूदितिशेषः आर्षोल्यप् १६ बहुविधभावितात्मनः नानाप्रकारेण सर्वजगत्पूजितस्वभावस्य स्वभाववाची आत्मशब्दः कृतात्मनः

प्रवालजांबूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः कामस्यसाक्षादिव भांतिपक्षाः कृताविहंगाः सुमुखाः सुपक्षाः १३ नियुज्य
मानाश्चगजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः बभूवदेवीचकृतासुहस्तालक्ष्मीस्तथापद्मिनिपद्महस्ता १४ इतीवतद्गृहमभि
गम्यशोभमानंसविस्मयोनगमिवचारुकंदरम् पुनश्चतत्परमसुगंधिसुंदरंहिमात्ययेनगमिवचारुकंदरम् १५ ततःसतांकपिरभि
पत्यपूजितांचरन्पुरीदशमुखबाहुपालिताम् अदृश्यताजनकसुतांसुपूजितांसुदुःखितांपतिगुणवेगनिर्जिताम् १६ ततस्तदाब-
हुविधभावितात्मनः कृतात्मनोजनकसुतांसुवर्त्मनः अपश्यतोभवदतिदुःखितंमनः सचक्षुषः प्रविचरतोमहात्मनः १७ इत्या
र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तमःसर्गः ७ ८. सतस्यमध्येभवनस्यसंस्थितोमहद्विमानंमणिरत्नचित्रित
म् प्रतप्तजांबूनदजालकृत्रिमंददर्शधीमान्पवनात्मजःकपिः १ तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमंकृतंस्वयंसाध्वितिविश्वकर्मणा दिवंगतेवा
युपथेप्रतिष्ठितंव्यराजतादित्यपथस्यलक्ष्मतत् २ नतत्रकिंचिन्नकृतंप्रयत्नतोनतत्रकिंचिन्नमहार्घरत्नवत् नतेविशेषानियताः
सुरेष्वपिनतत्रकिंचिन्नमहाविशेषवत् ३

शिक्षितांतःकरणस्य सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिनः सचक्षुषः श्रुतिस्मृतिन्यायरूपचक्षुःसहितस्य १७
शंकुमानः इतिश्रीरामाभि० वा० सुं० सप्तमःसर्गः ७ अथविशिष्यपुष्पकंवर्णयितुमाह सइति मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैश्चित्रितं प्रतप्तजांबूनदजालानां तन्मयगवाक्षाणांकृ
त्रिमंकृतिर्यस्मिन्तत्तस्य भवनस्य रावणगृहस्य मध्येमहद्विमानं पुष्पकंददर्श १ अप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं अप्रमेयैरपरिच्छेद्यसौंदर्यादिभिः प्रतिकारैः प्रतिमादिभिः कृ-
त्रिमंनिर्वृत्तचित्रशोभंपाठांतरंत्वसांप्रदायिकमितिकतकः विश्वकर्मणानस्वयंसाध्विति कृतं मन्निर्मितेषु इद मतिसाध्वित्यनुमोदितमित्यर्थः दिवमाकाशंगते वायुपथेप्र
तिष्ठितं वायुपथस्यैवादित्यपथत्वात्तस्यचिन्हभूतं २ तत्रतादृशं किंचिन्नयत्प्रयत्नतोनकृतं अपितुसर्वंप्रयत्नकृतमेवेत्यर्थः यदवयवजातं महार्घरत्नवन्नबहुमूल्यरत्नवन्न
तादृशंकिंचिदपि तत्रन ये विशेषा रचनाविशेषास्तत्रनियताः प्रतिष्ठितास्ते सुरेषु सुरविमानेष्वपि न महाविशेषोगुणाधिक्यम् ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपउपवासादिना समाधानेन भगवतिचित्तसमाधानेन लब्धोयः पराक्रमस्तेन रावणार्जितं मनःसमाधानेन यत्र विचारोगमनस्य तत्र संचरणशीलं मनःसंक ल्पितदेशगमनशीलं संस्थानविशेषारचनाविशेषाः ततस्ततस्ततस्मात्तस्मादाहृतेन तुल्येन दिव्यविमाननिर्माणोचितेन विशेषेण विशिष्टपदार्थेननिर्मितं ४ मनः समाधाय स्वामिमनोनुरुध्यतुशीघ्रगामित्यादिधर्मकं दुरासदं पापिभिरितिशेषः दुरावरमितिपाठे शत्रुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः महर्द्धिनां दीर्घाभावश्छांदसः एवंतुल्यगामिनमित्यत्र पुंस्त्वं विमानशब्दोर्धर्चादित्वा अग्र्यसुदां महासुखानां पुण्यकृतामेवालयं आस्पदं इवशब्द एवार्थे अत्रतस्याचेतनत्वेपि तदभिमानिदेव ताया श्चित्तज्ञत्वादिबोध्यं ५ विशेषं गतिविशेषमालंब्य विशेषेव्योमलक्षणदेशविशेषे संस्थितं विचित्राणामाश्चर्यवस्तूनां कूटं समवायभूतं बहुभिः कूटैः शाला

तपःसमाधानपराक्रमार्जितंमनःसमाधानविचारचारिणम् अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितंततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ४ म
नःसमाधायतुशीघ्रगामिनंदुरासदंमारुततुल्यगामिनम् महात्मनापुण्यकृतांमहर्द्धिनांयशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ५ विशे
षमालंब्यविशेषसंस्थितंविचित्रकूटंबहुकूटमंडितम् मनोभिरामंशरदिंदुनिर्मलंविचित्रकूटंशिखरंगिरेर्यथा ६ वहंतियंकुंडल
शोभिताननामहाशनाव्योमचरानिशाचराः विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनामहाजवाभूतगणाःसहस्रशः ७ वसंतपुष्पोत्करचारु
दर्शनंवसंतमासादपिचारुदर्शनम् सपुष्पकंतत्रविमानमुत्तमंददर्शतद्वानरवीरसत्तमः ८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये
आदिकाव्येसुंदरकांडेअष्टमःसर्गः ८ ७ तस्यालयवरिष्ठस्यमध्येविमलमायतम् ददर्शभवनश्रेष्ठंहनूमान्मारुतात्मजः १
अर्धयोजनविस्तीर्णमायतंयोजनंमहत् भवनंराक्षसेंद्रस्यबहुप्रासादसंकुलम् २ मार्गमाणस्तुवैदेहींसीतामायतलोचनाम् स
र्वतःपरिचक्रामहनूमानरिसूदनः ३ उत्तमंराक्षसावासंहनूमानवलोकयन् आससादाथलक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ४ चतु
र्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैवच परिक्षिप्तमसंबाधंरक्ष्यमाणमुदायुधैः ५ राक्षसीभिश्चपत्नीभीरावणस्यनिवेशनम् आहृ
ताभिश्चविक्रम्यराजकन्याभिरावृतम् ६

भिर्मंडितं गिरेर्विचित्रावांनरश्शृंगवच्छिखरमिव ६ उच्यमानविशेषणाभूतगणायद्वहंति तद्विमानं तत्र ददर्शेत्यन्वयः विवृत्तानि विघूर्णानि विध्वस्तानि त्यक्तनिमेषाणि विशालानि लोचनानि येषां निशाचराः निशास्वप्यहरविशेषंचरंतिते ७ वसंतपुष्पोत्कर-चारुदर्शनं वसंतकालिकपुष्पसमूहेन चारुदर्शनं ८ अर्हमानः इतिश्रीरामाभि० या० सुंदरकांडेअष्टमःसर्गः ८ तस्येति आलयवरिष्ठस्य लंकामध्यव र्तिनोगृहसमूहवतोमहागृहस्य १ अर्धयोजनविस्तीर्णंतिर्यक्प्रमाणं २ ३ आवासं बहुराक्षससाधारणं वासस्थानं राक्षसेंद्रनिवेशनं तन्मात्रवासस्थानं ४ परिक्षि प्तंयुक्तं ईदृशगजादिसत्वेपि असंबाधत्वेनातिविस्तृतत्वं सूच्यते ५ राक्षसीभिः राक्षसजातिजाभिःपत्नीभिरावृतं तथा विक्रम्याहृताभीराजकन्याभिश्चावृतम् ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पन्नगैर्युतम् सागरमिव तत्सदृश्यतिस्म ७ लक्ष्मीः शोभा रावणगृहे लंकायां ८ ऋद्धिरैश्वर्यं तद्विशिष्टा ततोप्यधिका ९ तस्य हर्म्यस्य अर्धयोजनविस्तीर्णत्वा-
दिधर्मणः वेश्मसरूपीकशयनगृहमितिकतकः वेश्मपुष्पकाख्यमिति तीर्थः अत्र तीर्थव्याख्या ज्यायसी निर्यूहो मत्तवारणः १० पुनर्हनुमद्दर्शनरूपेण शेषतया पु
ष्पकं वर्णयति ब्रह्मणोर्थे इति भगवतो लीलाफलकमित्यर्थः ११ १२ कार्तस्वरहिरण्ये स्वर्णजातिविशेषौ रूप्यस्वर्णे इति कश्चित् ईहामृगाः वृकस्तत्प्रतिमायुक्तैः
१३ कूटागारैर्गुप्तस्वल्पगृहैः शुभागारैर्विहारयोग्यगृहैः १४ चार्व्यः सुंदराः प्रवराः श्रेष्ठा वेदिका यस्मिंस्तत् १५ जालवातायनयोः कांचनकार्तस्वरयोर्मध्यासवयो

तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिंगिलझषाकुलम् वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ७ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चंद्रे हरिवाहने सा
रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ८ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ९ तस्य
हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् बहुनिर्यूहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः १० ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा वि
मानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ११ परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः १२ ई-
हामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः सुकृतैराचितं स्तंभैः प्रदीप्तमिव च श्रिया १३ मेरुमंदरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम् कूटागा
रैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम् १४ ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम् १५
जालवातायनैर्युक्तं कांचनैः स्फाटिकैरपि इंद्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् १६ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् १७ चंदनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च सुपुण्यगंधिना युक्तमादित्यतरुणो
पमम् १८ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः तत्रस्थः सर्वतो गंधं पानभक्ष्यान्नसंभवम् १९ दिव्यं संमूर्छितं जिघ्रन्रू
पवंतमिवानिलम् स गंधस्तं महासत्त्वं बंधुर्बंधुमिवोत्तमम् २०

श्चकंचिद्भेदं परिकल्प्य निर्वाहः एवमिंद्रनीलमहानीलयोरपि १६ निस्तुलाभिर्वर्तुलाभिर्निरुपमाभिर्वा त
लेन कुट्टिमप्रदेशेन १७ आदित्यतरुणोपमम् तरुणादित्यसदृशम् १८ तत्रस्थः पुष्पकविमानस्थः १९ संमूर्छितं व्याप्तं गंधवहमनिलमपि तद्गंधेन रूपवंतमि १६
व गंधद्रव्यरूपमिव तद्वायुसंबंधात्स गंधः स्वयं महासत्त्वं उत्तमं बंधुं बंधुरिव जिघ्रन्नभूत् गंधापरोक्ष्यात्तद्वहवायुरप्यपरोक्ष इवाभूत् २० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्र सरावणस्तत्र स्थाने इतएहीत्युवाचेव उक्तगुणवायुः कर्ता दिव्यगंधेन रावणशयनगृहंज्ञातवानित्यर्थः ततस्तस्मात्पुष्पकादवरुह्य गंधानुमितां तां रावणशयन
शालांप्रस्थितस्तां शालां ददर्श यत्तुपुष्पकस्यैव सा शालाततइत्यस्य तदनंतरमित्यर्थइति तच्चिंत्यं प्रस्थितइति पदस्वारस्यात् अर्धयोजनविस्तीर्णमित्यादिना मू
लालयप्रदर्शनोपक्रमाच्च मूलालयंदृष्ट्वा तद्बहिःस्थं पुष्पकमन्विष्य तत्स्थएवरावणशयनगृहं तदगृहवर्त्मनुमायपुष्पकादवरुह्य तंप्रति स्थितस्तां ददर्शेत्येव न्याय्य
मिति कतकः यत्रेत्यादिनोक्ता व्याख्यैव युक्तेति ममभाति अवतीर्यविमानाच्च हनुमान् मारुतात्मजइत्यग्रे उपसंहारात् २१ महाकांतांअतिरमणीयामित्यर्थकंशा
लाविशेषणं कांतांकमनीयां तांशालामेवविशिनष्टि मणीत्यादिनाश्रियः संजननीमिवेत्यंतेन मणिकृतसोपानानिविशेषेण कृतानियस्यां २२ तलंकुट्टिमभूः दंतां
तरितरूपिकामिति दंतैरंतरितानि मध्येमध्येनिर्मितानि रूपाणि यस्यांसा चामीकरैरपि अंतरितरूपिकामित्यनुकर्षः २३ बहुलबोधनाय पुनस्तंभानुवादः बहुलं

इतएहीत्युवाचेवतत्रयत्रसरावणः ततस्तांप्रस्थितःशालांददर्शमहतींशिवाम् २१ रावणस्यमहाकांतांकांतामिववरस्त्रियम् म-
णिसोपानविकृतांहेमजालविराजिताम् २२ स्फाटिकैरावृततलांदंतांतरितरूपिकाम् मुक्ताभिश्चप्रवालैश्चरूप्यचामीकरैरपि
२३ विभूषितांमणिस्तंभैःसुबहुस्तंभभूषिताम् समैरृजुभिरत्युच्चैःसमंतात्सुविभूषितैः २४ स्तंभैःपक्षैरिवात्युच्चैर्दिवंसंप्रस्थि
तामिव महत्याकुथयास्तीर्णांपृथिवीलक्षणांकया २५ पृथिवीमिवविस्तीर्णांसराष्ट्रगृहशालिनीम् नादितांमत्तविहगैर्दिव्यगंधा
धिवासिताम् २६ परार्ध्यास्तरणोपेतांरक्षोधिपनिषेविताम् धूम्रामगुरुधूपेनविमलांहंसपांडुराम् २७ पत्रपुष्पोपहारेणकल्मा
षीमिवसुप्रभाम् मनसोमोदजननींवर्णस्यापिप्रसाधिनीम् २८ तांशोकनाशिनींदिव्यांश्रियःसंजननीमिव इंद्रियाणींद्रियार्थैस्तु
पंचपंचभिरुत्तमैः २९ तर्पयामासमातेवतदारावणपालिता स्वर्गोयंदेवलोकोयमिंद्रस्यापिपुरीभवेत् ३० सिद्धिर्वेयंपराहिस्यादि
त्यमन्यतमारुतिः ३१ प्रध्यायतइवापश्यत्प्रदीपांस्तत्रकांचनान् धूर्तानिवमहाधूर्तैर्देवनेनपराजितान् ३२

चविपुलत्वं समंतात्सुविभूषितैः रत्नादिभि
रितिशेषः २४ अत्युच्चैःपक्षैरिवात्युच्चैःस्तंभैर्दिवंसंप्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षात्र अकुथयाविशालविचित्रकंबलास्तरणेन पृथिवीलक्षणंचतुरस्रत्वं २५ सराष्ट्रगृहशालिनी
मिति पृथिवीविशेषणं २६ हंसपांडुरांहंसवत्पांडुरां २७ कल्माषी शबलवर्णावसिष्ठगौः अनेनसर्वानंददायित्वं रिपूणामधृष्यत्वंच सर्वमनोरथपूरकत्वंचसूच्यते वर्णस्य
देहकांतेः प्रसाधिनीं संपादिकां २८ तांशालां ददर्शेतिपूर्वेणसंबंधः पंचभिरिंद्रियार्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचेंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि तर्पयामासहनु
मतइतिशेषः रावणपालिताशालेतिशेषः स्वर्गःज्योतिष्टोमादिकफलभोगभूमिः देवलोकोवायुवरुणादिलोकः इंद्रस्यपुरी अमरावती २९ ३० परा गांधर्वीसिद्धिः त-
न्मायेत्यर्थः ३१ प्रध्यायतोध्याननिष्ठान् धूर्तोक्षदेवनः तत्रातिसमर्थोमहाधूर्तः महाधूर्तेनदेवनेन पराजितोहि धूर्तः धननाशात् ध्यायन्निवास्ते कांचनान् दीपान् कांच
नदीपस्तंभस्थदीपान् विपुलदीपाग्रेक्षुद्रदीपप्रभाइव रावणतेजोभिभूतानपश्यदित्यर्थः ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदीप्ता अग्निज्वाला ज्वालिता अनेनाग्निमोग्निदाहः सूचितः ३३ कुथासीनं औरूणीर्णकुथायां शयानं ३४ बलवत्प्रसक्तमपश्यदित्यनुकर्षः ३५ तत्प्रसक्तं प्र-
सक्तजनं रावणगृहं निःशब्दांतरं निर्गतस्वस्वशब्दभेदैर्नूपुरसिंजिन्यादिभिर्भूषितं ३६ निद्रितत्वात्संवृतानि संवृतपक्ष्माणि तादृशानिच तानि दांतानि ग्लाना
नि मीलिताक्षीणि अतिसंवृतपक्ष्माणि स्वर्गदेवलोकादेरिवसंवृतमीलितयोरपिभेदो बोध्यः यद्वा संवृतदांतानीत्यस्यैव व्याख्यानं निमीलिताक्षीणीति यद्वा
संवृतत्वमोष्ठयोः ३७ क्षपाक्षये पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा पुनः रात्रौ संवृतपत्राणि पद्मानीव बभूवुरित्यन्वयः ३८ मुखानि दृष्ट्वा हनुमतो जातां संभावनामाह इ
मानीति फुल्लानि प्रार्थयंतीत्यन्वयः नियतं नित्यं ३९ उपपत्त्या युक्त्या सलिलोद्भवैः पद्मैः ४० ४१ ४२ पुण्यशेषसमावृतास्तद्युक्ताः संगताः एकदेशमिलिताः

दीपानांच प्रकाशेन तेजसा रावणस्यच अर्चिर्भिर्भूषणानांच प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ३३ ततोपश्यत्कुथासीनं नानावर्णांबरस्रज
म् सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ३४ परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशंगतम् क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसक्तं बलवत्तदा
३५ तत्प्रसक्तं विरुरुचे निःशब्दांतरभूषितम् निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ३६ तासां संवृतदांतानि मीलिताक्षी-
णि मारुतिः अपश्यत्पद्मगंधीनि वदनानि सुयोषिताम् ३७ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये पुनः संवृतपत्राणि रा-
त्राविव बभुस्तदा ३८ इमानि सुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः अंबुजानीव फुल्लानि प्रार्थयंति पुनः पुनः ३९ इति वामन्यत
श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ४० सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता
शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ४१ सच ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव
संवृतः ४२ याश्च्यवंतेंबरात्तारः पुण्यशेषसमावृताः इमास्ताः संगताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ४३ ताराणामिव सुव्यक्तं
महतीनां शुभार्चिषाम् प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ४४ व्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः पानव्या
यामकालेषु निद्रोपहतचेतसः ४५ व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रांतनूपुराः पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषि
तः ४६ मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रस्रस्तवाससः व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ४७

अनेन सौंदर्यातिशुक्तिरूपोत्प्रेक्षालंकारः
४३ तदेवाह ताराणामिति प्रभा देहकांतिः वर्णो रूपं प्रसादस्त्वौज्ज्वल्यं ४४ व्यावृत्ताः कचाः पीनस्रजश्च यासां ताश्च प्रकीर्णानि इतस्ततः श्लथानि वरभूषणानि यासां ताः पान-
व्यायामकालेषु पानानंतरकालिकगाननृत्यरत्यादिक्रीडाकालेषु उक्तगुणा अतएव श्रमान्निद्रोपहृतचेतसः ४५ उक्तं भूषणप्रकरणमेव प्रपंचयति व्यावृत्तेति उद्भ्रांताः
स्वस्थानात्स्खलितानूपुरा यासां ताः पार्श्वे एकस्मिन् गलिता विस्रस्ता हारा यासां ताः ४६ मुक्ताहारैर्वृताः छिन्नमुक्ताहाराः व्याविद्धं विक्षिप्तं रशनादाम कांचीगुणो
यासां ताः एवं भूषणबंधराहित्येन शयने उपमा वाहिताः किशोर्य इव कृतभारवहनाः श्रांताः किशोर्यो वडवा यथा अध्वश्रमापनयनाय लुंठनेन व्यस्तपल्ययनबंधाः
शेरते तद्वत् ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकुंडलधराः कुंडलधारणरहिताः गलितकुंडलाइतियावत् विच्छिन्नाआमृदिताश्चस्रजोयासांताः अत्ररेजुरित्यनुकर्षः ४८ अंशवः प्रभाः किरणास्तदाधाराः अं
शवः सूक्ष्मरश्मयः किरणाः स्थूलरश्मयइत्यन्ये वैपरित्येनस्थिताः हाराः मुक्ताहाराः ४९ वैदूर्याः वैदूर्यमणिमालाः कादंबाः कलहंसाः अत्रकादंबशब्देन का
रंडवपदवाच्योजलकाकउच्यते अन्यथावैदूर्योपमानत्वमसंगतंस्यात् हेमसूत्राणिच अत्रापिस्तनमध्योद्गतानीत्यनुकर्षः चक्रवाकानां पीतत्वसादृश्या
दुपमानत्वं ५० स्त्रीषुनानावर्णभूषणानि हंसादिस्थानीयानि स्त्रीकटीपुरोभागोजघनं ५१ किंकिणीजालसंकाशाः तद्वन्मुकुलितनयनाः तत्स्थानेच
नद्यां मुकुलितकुमुदानि हेमविपुलांबुजत्वेन वक्त्रनिगरणं उपमानेतु ननिगरणं किंकिणीजालसंबाधाइतिपाठे किंकिणीजालसंबाधत्वमुभयत्रापि स्प
ष्टमेव शब्दवत्त्वसाधर्म्यात्किंकिणीशब्देन लहरीणामप्युक्तेः भावाविलासाएव स्वाभिकस्फुरतभावोवाग्राहोयासांताः यशोऽतिगुणवत्त्वकृतयशएवतीरं

अकुंडलधराश्चान्याविच्छिन्नामृदितस्रजः गजेंद्रमृदिताः फुल्लालताइवमहावने ४८ चंद्रांशुकिरणाभाश्चहाराः कासांचिदु
द्गताः हंसाइवबभुः सुप्तास्तनमध्येषुयोषिताम् ४९ अपरासांचवैदूर्याः कादंबाइवपक्षिणः हेमसूत्राणिचान्यासांचक्रवा
काइवाभवन् ५० हंसकारंडवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः आपगाइवतारेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ५१ किंकिणीजालसंका
शास्ताहेमविपुलांबुजाः भावग्राहायशस्तीराः सुप्तानद्यइवाबभुः ५२ मृदुष्वंगेषुकासांचित्कुचाग्रेषुचसंस्थिताः बभूवु
र्भूषणानीवशुभाभूषणराजयः ५३ अंशुकानिश्चकासांचिन्मुखमारुतकंपिताः उपर्युपरिवक्त्राणांव्याधूयंतेपुनः पुनः
५४ ताः पताकाइवोद्धूताः पत्नीनांरुचिरप्रभाः नानावर्णसुवर्णानांवक्त्रमूलेषुरेजिरे ५५ ववल्गुश्चात्रकासांचित्कुंडला
निशुभार्चिषाम् मुखमारुतसंकंपैर्मंदंमंदंचयोषिताम् ५६ शर्करासवगंधः सप्रकृत्यासुरभिः सुखः तासांवदननिः
श्वासः सिषेवेरावणंतदा ५७ रावणाननशंकाश्चकाश्चिद्रावणयोषितः मुखानिचसपत्नीनांउपाजिघ्रन्पुनः पुनः ५८

यासांताः यशः शब्देनलक्षणयाकांतिरित्यन्ये सुप्तानार्योनद्यइव बभुः ५२ भूषणराजयः विमर्दजनितरेखाः भूषणराशयइतिपाठेप्ययमेवार्थोलिक्षणादिना
बोध्यः ५३ वक्त्राणामुपर्युपरीत्यन्वयः ५४ व्याधूयमानमंशुकांतमुत्प्रेक्षते ताइति विधेयमपेक्ष्य स्त्रीलिंगनिर्देशः पत्नीनां अर्थाद्रावणस्य अनेकवर्णवस्त्र
वर्णतंतुनिर्मितवाससांपताकाइवेत्यन्वयः ५५ शुभार्चिषां कासांचिद्योषितां कुंडलानि मुखमारुतसंकंपैः मुखमारुतसंसर्गकृतचलनैर्मंदंमंदंववल्गुः तेनकुंडलानाम
तिलघुता तेन तासांसौकुमार्यातिशयोव्यंग्यः ५६ शर्करासवः आसवविशेषस्तद्योगात्तद्गंधः प्रकृत्याच सुरभिरतएव सुखस्तासां वदननिःश्वासोरावणंसिषेवे यद्वा
प्रकृत्या असुरभिरपिवायुरितिशेषः तासांवदननिश्वाससंयुक्तः अर्शआद्यजंतं अतएव शर्करासवगंधोरावणंसिषेवे ५७ रावणाननशंकाः मदनिद्रोभयजनितेनैव
स्यात् सपत्नीनांच सपत्नीनामपिमुखान्युपाजिघ्रन् ५८ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा० रा० ननुसपत्नीभिः कृतं सुखाघ्राणं ताः कथमसंहतेत्यत आह अत्यर्थमिति अत्यासक्तेरेवास्वतंत्राः मदपारवश्याच्चतथाभूताः वरस्त्रियः सपत्नीभिराघ्रातसुखाअपि सुं० कां०
१८ सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् ताअपितासां सुखानिरावणमुखशंकयोपाजिघ्रन् इत्यर्थः ५९ पारिहार्योवलयः उपनिधाय उपधानंकृत्वा अंशुकानिच उपनिधायेत्यनु ५
कर्षः ६० अन्येत्यादि श्लोकद्वये शिश्यिर इतिपदंयथायोगं वचनविपरिणामेन योज्यं उपनिधायेतिपदंच ६१ स्नेहोत्र रावणीयः ६२ एकीकृतभुजाः परस्परसंबद्ध-
भुजाः ६३ अतएवाह अन्योन्येति माला पुष्पमाला उपमेये मत्तषट्पदस्थानीयाः कुचभारानेत्रद्वंद्वानिच ६४ लतानांवनमिवेत्यन्वयः अन्योन्यसंबंधेन मालाकारे
ण ग्रथितमिव ६५ प्रतिवेष्टितावृक्षाणां नायकानांच शोभनाः स्कंधायेनतत् अन्योन्यंधावं तोयेभ्रमरास्तैराकुलं स्त्रीणामपि पद्मिनीत्वात् भ्रमराकुलत्वं केशपा-

अत्यर्थंसक्तमनसोरावणेतावरस्त्रियः अस्वतंत्राःसपत्नीनांप्रियमेवाचरंस्तदा ५९ बाहूनुपनिधायान्याःपारिहार्यविभूषिताः
अंशुकानिचरम्याणिप्रमदास्तत्रशिश्यिरे ६० अन्यावक्षसिचान्यस्यास्तस्याःकाचित्पुनर्भुजम् अपराखंकमन्यस्यास्तस्याश्चाप्य
पराकुचौ ६१ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्यसमाश्रिताः परस्परनिविष्टांग्योमदस्नेहवशानुगाः ६२ अन्योन्यस्यांगसंस्पर्शात्प्रीयमा
णाःसुमध्यमाः एकीकृतभुजाःसर्वाःसुषुपुस्तत्रयोषितः ६३ अन्योन्यभुजसूत्रेणस्त्रीमालाग्रथिताहिसा मालेवग्रथितासूत्रेशु
शुभेमत्तषट्पदा ६४ लतानांमाधवेमासिफुल्लानांवायुसेवनात् अन्योन्यमालाग्रथितंसंसक्तकुसुमोच्चयम् ६५ प्रतिवेष्टित
सुस्कंधमन्योन्यभ्रमराकुलम् आसीद्वनमिवोद्धूतंस्त्रीवनंरावणस्यतत् ६६ उचितेष्वपिसुव्यक्तंनतासांयोषितांतदा विवेकःश
क्यमाधातुंभूषणांगांबरस्रजाम् ६७ रावणेसुखसंविष्टेताःस्त्रियोविविधप्रभाः ज्वलंतःकांचनादीपाःप्रेक्षंतोनिमिषाइव ६८
राजर्षिविप्रदैत्यानांगंधर्वाणांचयोषितः रक्षसांचाभवन्कन्यास्तस्यकामवशंगताः ६९ युद्धकामेनताःसर्वारावणेनहृताःस्त्रियः
समदामदनेनैवमोहिताःकाश्चिदागताः ७०

शनेत्रादयोवा तासु भ्रमराः स्त्रीवनं स्त्रीसमूहः ६६ तासां योषितामुचितेषु स्थानेषु सु
व्यक्तं प्रतिष्ठितानामपि भूषणांगांबरस्रजां विवेकमाधातुं कर्तुं न शक्यं अपरिमितत्वात् भूषणभूष्ययोरैकरूप्यात् परस्परसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वाच्च इमा
नि अस्याभूषणानि इमान्यन्यस्याइति विवेकः कर्तुमशक्यइति भ्रांतिमानलंकारोत्रव्यंग्यः ६७ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते कांचनाः कांचनस्तंभाः दीपाः दीपस्था
निपुरुषाः कर्तारः स्त्रियःकर्म अनेन रावणे जाग्रति तेषामपि तद्दर्शने भयं सूचितं ६८ राजर्षयोविप्रदैत्याश्च अस्यब्रह्मराक्षसत्वात् अस्तिविप्रकन्याविवाहेधि
कारः कामवशंगताः सत्यस्तस्य योषितोऽभवन् अनेनतासामप्यनुरागः सूचितः ६९ अस्यबहुस्त्रीप्राप्तिर्बलात् स्वारस्याच्चेत्याह युद्धेत्यादि सर्वाइतिबाहु १८
ल्याऽभिप्रायं आसांहरणे एतद्बंधुभिर्युद्धं भविष्यतीति युद्धकामनापूर्वंहृताः काश्चित्समदास्तरुण्योमदनमोहिताः स्वयमेवैनं वृतवत्यः ७० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यैवविवरणं नत्रतकाश्चिदिति वीर्योपपन्नेनापि तेन तत्र तासु मध्ये काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य न हृताः किंतु गुणेन निरतिशयैश्वर्यवीर्यसौंदर्यादिगुणेन स्वतएव लब्धाः तत्र लंकायामन्यकामा चनाहृता अन्यपूर्वा च नाहृता कथमेवंप्रसक्षापलापस्तत्राह विनेति वरार्हां श्रेष्ठरामार्हां ७१ उपचारउत्तमांबरभूषणमाल्यादिः कांतस्य रावणस्य कामनीया मनोज्ञा न नादृशी च न ७२ अथसीताप्येतत्स्त्र्यंतर्गतानवेति विकल्प्याद्येरावणस्य भद्रमेवेतिबुद्धिर्हनूमतोजातेत्याह बभूवेति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्येतिबुद्धिर्बभूव इमामहाराक्षसराजभार्याः यथा नद्युक्ताः राघवधर्मपत्न्यपि ईदृशी एतदंतर्गता एतद्युक्ता च यदिस्यात् तदाऽस्य रावणस्यसुजातं भद्रमेव भवति रावणभुक्तेतिमया निवेदितेसति सीतायां मृतायामिव राघवस्योपेक्षणाद्रावणवधयत्नाप्रसक्तेरितिभावः ७३ यदीत्यनेन सूचितमस्य पक्षस्यात्यंतासंभावितत्वमाह पुनश्चेति पक्षांतरंच सोऽचिंतयद्विचारेण निश्चितवानित्यर्थः चिंताप्रकारः हि प्रसिद्धमेतत् यत्सीतादेवीगुणतः पातिव्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा

नतत्रकाश्चित्प्रमदाःप्रसह्यवीर्योपपन्नेनगुणेनलब्धाः नचान्यकामापिनचान्यपूर्वाविनावरार्हांजनकात्मजांतु ७१ नचाकुलीना नचहीनरूपानादक्षिणानानुपचारयुक्ता भार्याभवत्तस्यनहीनसत्त्वानचापिकांतस्यनकामनीया ७२ बभूवबुद्धिस्तुहरीश्वरस्ययदीदृशीराघवधर्मपत्नी इमामहाराक्षसराजभार्याःसुजातमस्येतिहिसाधुबुद्धेः ७३ पुनश्चसोऽचिंतयदात्तरूपोध्रुवंविशिष्टागुणतोहिसीता अथायमस्यांकृतवान्महात्मालंकेश्वरःकष्टमनार्यकर्म ७४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये सुंदरकांडेनवमःसर्गः ९ ७ तत्रदिव्योपमंमुख्यंस्फाटिकरत्नभूषितम् अवेक्षमाणोहनुमान्ददर्शशयनासनम् १ दांतकांचनचित्रांगैर्वैदूर्यैश्चवरासनैः महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नंमहाधनैः २ तस्यचैकतमेदेशेदिव्यमाल्योपशोभितम् ददर्शपांडुरंछत्रंताराधिपतिसन्निभम् ३ जातरूपपरिक्षिप्तंचित्रभानोःसमप्रभम् अशोकमालाचिततंददर्शपरमासनम् ४

अथयतइत्यर्थे यतोमहात्मा महाबलोलंकेश्वरः निरवधिकैश्वर्यवैशिष्ट्यमनेन सूचितं ईदृशोस्यांजानक्यां अनार्यकर्मापहरणरूपंकर्म आत्तरूपः परिगृहीतमायारूपः सन्कष्टंसक्लेशं यथाभवतितथाकृतवान् यद्येषा ऐश्वर्यादौ सरागास्यात् तदास्वरसतएव नयनंस्यात् नचतदस्ति अस्माभिः तद्विक्रोशनादेव रावणेन क्लेशपूर्वं नयनस्यचानुभवादित्याशयः आर्त्तरूपइतिपाठे आर्तं संजातं रूपं यस्येत्यर्थे हनुमद्विशेषणं आंतरपीडासूचकरूपइत्यर्थः ७४ वासमानः इतिरामाभि॰ वा॰ सुं॰ नवमःसर्गः ९ तत्रशालायांदिव्योपमं दिविभवेन स्वर्गवर्तिपदार्थेनैवोपमायस्य तत् शयनस्यासनं पल्यंकप्रतिष्ठापनवेदिका अवेक्षमाणः इतस्ततः पश्यन् १ तस्यैववर्णनं दांतेत्यादि गजदंतमयानि स्वर्णमयानि च चित्राणि चित्रयुतानि अंगानि पादादिरूपाणि येषां तैर्महार्हास्तरणोपेतैः बहुमूल्यास्तरणयुक्तैः वैदूर्यैरित्युपलक्षणं वैदूर्यपद्मरागादिनिर्मितैर्वरासनैः स्त्रीशयनपल्यंकैर्महाधनैर्बहुमूल्यैरुपपन्नं २ ३ परमासनं पल्यंकं तस्यैकदेशेददर्श अशोकपुष्पमालायुक्तं यद्वा यत्सन्निधाने शोकाभावस्तादृशमालायुतं चित्रभानुरग्निः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वालव्यजनं चामरं ननु संभोगगृहे तत्रापि निद्राणस्य कथं वालव्यजनवीजनं कथं च हनूमतस्ताभिरदर्शनमितिचेन्न यंत्रनिर्मितस्त्रीप्रतिमादिभिः तत्रापि तत्संभवात् ५ आविकाजिनं ऊर्णायुचर्म तद्धि परममृदुलं तेन संवृतं संवृतपर्यंतप्रदेशं माल्यपुष्पं ६ तस्मिन्प्रस्तुतमितिशेषः महारजतं स्वर्णं तत्तंतुनिर्मित वासोधारिणं ७ रावणस्य तडित्स्थानीयं सौवर्णवासः ८ सवृक्षवनगुल्माढ्यं पुष्पसहितवृक्षवनगुल्माढ्यं मंदरमिव स्थितं बाहवोयस्य वृक्षाः नासाद्यो गुल्माः ९ १० पीत्वाप्युपरतं अपिना क्रीडित्वाप्युपरतं ११ यथानागं गजमिव निःश्वसंतं रावणं आसाद्य प्राप्य परमोद्विग्नः अयंपापी देवीं हृतवानि त्येतत्समीपेवस्थानमनुचितमिति खिन्नचित्तोपासर्पत्सुभीतवत् सुभीतोयथा भयहेतोः पिशाचादिसंमुखे स्थातुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् १२ आरोह

वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समंततः गंधैश्चविविधैर्जुष्टं वरधूपेनधूपितम् ५ परमास्तरणास्तीर्णआविकाजिनसंवृतम् दाम भिर्वरमाल्यानां समंतादुपशोभितम् ६ तस्मिन्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुंडलम् लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ७ लोहितेनानुलिप्तांगं चंदनेन सुगंधिना संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गुणम् ८ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् स वृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मंदरम् ९ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितं प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् १० पीत्वा प्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ११ निःश्वसंतं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः आसाद्य पर मोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् १२ अथारोहणमासाद्य वेदिकांतरमाश्रितः क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः १३ शुशुभे राक्षसेंद्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् गंधहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् १४ कांचनांगदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः विक्षिप्तौ राक्ष सेंद्रस्य भुजाविंद्रध्वजोपमौ १५ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ १६ पीनौ समसु जातांसौ संगतौ बलसंयुतौ सुलक्षणनखांगुष्ठौ स्वंगुलीयकलक्षितौ १७ संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पंचशीर्षाविवोरगौ १८ शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगंधिना चंदनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ १९ उत्तमस्त्रीविमृदितौ गं धोत्तमनिषेवितौ यक्षपन्नगगंधर्वदेवदानवराविणौ २०

णं सोपानवेदिकांतरं सोपानपर्वमध्यं १३ यस्य गंधेनान्ये गजाः पलायंते स गंधगजः मत्तगजे न नितरां संविष्टं अधिष्ठितं महत्प्रस्रवणमिव १४ महात्मनः महाशरीरस्य विक्षिप्तौ प्रसारितौ १५ आपीडने युद्धे कृतव्रणौ कृतव्रणकिणौ वज्रेणोल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृदुत्वरिति भावः १६ समौ सुजातौ चांसौ संगतौ दृढसंधिबंधौ स्वंगुलीयकलक्षितौ शोभनांगुलीयकभूषितौ १७ १८ शशस्य क्षतजं रक्तमतिलोहितवर्णं १९ उत्तमस्त्रीणां विमृदितं विमर्दनमालिंगनादि ययोस्तौ २० ५ ५ ५ ५ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्दर्श अत्यादरेण दद‍र्शेनातःपुनरुक्तिः महाही महासर्पौ अत्रद्विभुजत्वकथनात् युद्धादिकाले एव विंशतिभुजत्वं दशशीर्षत्वं चेतिबोध्यं २१ २२ बकुलोत्तम
संयुतः उत्तमबकुलगंधयुतः अयं पुरुषविशेषभ्वासधर्मइतिकतकः चूतादिस्रग्भिस्तु तदधिवासितवस्तुसेवनात् मृष्टान्नरससंयुतः षड्रसोत्तमान्नगंधोपेतः पा
नं मधु राक्षसत्वादेव वामाचारेण पूजाकरणात्मधुपानं २३ २४ अपवृत्तेन निद्रावशात्पर्यस्तेन विराजतामुकुटेन उपलक्षितमितिशेषः २५ शोभिनाहारेण शो
भनहारवता वक्षसोपलक्षितमितिशेषः २६ अपविद्धेन पर्यस्तेन पांडुरेण क्षौमेण परिधानीयेनकटेरधःसंवीतं पीतेनोत्तरीयेण स्रसंवीतमित्यर्थः २७ तोयांते तोय

दद‍र्शसकपिस्तस्यबाहूशयनसंस्थितौ मंदरस्यांतरेस्रप्तौमहाहीरुषिताविव २१ ताभ्यांसपरिपूर्णाभ्यामुभाभ्यांराक्षसेश्वरः शुशु
भेचलसंकाशःशृंगाभ्यामिवमंदरः २२ चूतपुन्नागस्रग्भिर्बकुलोत्तमसंयुतः मृष्टान्नरससंयुक्तःपानगंधपुरस्सरः २३ तस्यराक्षस
राजस्यनिश्चक्राममहामुखात् शयानस्यविनिश्वासःपूरयन्निवतद्गृहम् २४ मुक्तामणिविचित्रेणकांचनेनविराजता मुकुटेनाप
वृत्तेनकुंडलोज्वलिताननम् २५ रक्तचंदनदिग्धेनतथाहारेणशोभिना पीनायतविशालेनवक्षसाभिविराजता २६ पांडुरेणाप
विद्धेनक्षौमेणक्षतजेक्षणम् महार्हेणसुसंवीतंपीतेनोत्तरवाससा २७ माषराशिप्रतीकाशंनिःश्वसंतभुजंगवत् गांगेमहति
तोयांतेप्रसुप्तमिवकुंजरम् २८ चतुर्भिःकांचनैर्दीपैर्दीप्यमानंचतुर्दिशम् प्रकाशीकृतसर्वांगमेघंविद्युद्गणैरिव २९ पादमूलग
ताश्चापिददर्शसुमहात्मनः पत्नीःसप्रियभार्यस्यतस्यरक्षःपतेर्गृहे ३० शशिप्रकाशवदनावरकुंडलभूषणाः अम्लानमाल्याभरणा
ददर्शहरियूथपः ३१ नृत्यवादित्रकुशलाराक्षसेंद्रभुजांकगाः वराभरणधारिण्योनिषण्णाददृशेकपिः ३२ वज्रवैदूर्यगर्भाणि
श्रवणांतेषुयोषिताम् ददर्शतापनीयानिकुंडलान्यंगदानिच ३३ तासांचंद्रोपमैर्वक्त्रैःशुभैर्ललितकुंडलैः विराजतेविमानंतन्न
भस्तारागणैरिव ३४ मदव्यायामखिन्नास्तताराक्षसेंद्रस्ययोषितः तेषुतेष्ववकाशेषुप्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ३५ अंगहारैस्तथैवान्या
कोमलैर्नृत्यशालिनी विन्यस्तशुभसर्वांगीप्रसुप्तावरवर्णिनी ३६

मध्ये २८ कांचनैः कांचनस्तंभगैः चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु दीप्यमानं अत्यंतसंयो
गे द्वितीया विकल्पतेति पाठेपुंस्त्वमार्षं २९ उक्तगुणं रावणं ददर्श पादमूलगास्तस्यपत्नीश्च ददर्श रक्षःपतेर्गृह इत्यन्तरान्वयि ३० अम्लानमाल्याभरणादेवक
न्याइत्यर्थः ३१ राक्षसेंद्रभुजावंकंच गच्छंतितास्तथा प्रियाइतियावत् धारिण्यः धारिणीः निषण्णाःशयिताः ३२ बाहूपधानत्वादंगदानामपि श्रवणांते दर्शनं बो
ध्यं ३३ विमानं मंचकविशेषः पुष्पकमित्यन्ये विराजत व्यराजत ३४ मदव्यायामेनरतिजेन ३५ कोमलैः अकर्कशैः अंगहारैः अंगविक्षेपैः नृत्यशालिनीति
वासनाबलेन नृत्याभिनयोपेततया सुप्तवतीत्यर्थः विशेषेणन्यस्तं शुभं येषु धात्रा तादृशानि सर्वाण्यंगानि यस्याः ३६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महानदीप्रकीर्णा महानद्यां प्रकीर्णपुष्पपत्रा दैवात्संगतं पोतं प्लवमाश्रिता नलिनी पद्मिनीवपोतस्थानेऽवबोधा ३७ मड्डुकोवाद्यभेदः ३८ न्यस्य आलिंग्येत्यर्थः ३९ काचिदिति ४० विपंची वीणाविशेषः ४१ ४२ मदकृतश्रमा मदवती अर्श आद्यच् वादनेन कृतश्रमाच ४३ डिंडिमं परिगृह्य आलिंग्य आसक्तडिंडिमा पृष्ठदेशसंबद्धान्यडिंडिमा तरुणं रमणं वत्सं पुत्रं च परिगृह्य प्रसुप्तेव ४४ आडंबरं वाद्यभेदः भुजसंभोगेन भुजाश्लेषेण पीडितं आश्लिष्टं कृत्वा ४५ कलशीं जलसंप्र

काचिद्वीणांपरिष्वज्यप्रसुप्तासंप्रकाशते महानदीप्रकीर्णेवनलिनीपोतमाश्रिता ३७ अन्याकक्षगतेनैवमड्डुकेनासितेक्षणा प्रसुप्ताभामिनीभातिबालपुत्रेववत्सला ३८ पटहंचारुसर्वांगीन्यस्यशेतेशुभस्तनी चिरस्यरमणंलब्ध्वापरिष्वज्येवकामिनी ३९ काचिद्वीणांपरिष्वज्यसुप्ताकमललोचना वरंप्रियतमंगृह्यसकामेवहिकामिनी ४० विपंचींपरिगृह्यान्यानियतानृत्यशालिनी निद्रावशमनुप्राप्तासहकांतेवभामिनी ४१ अन्याकनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः मृदंगंपरिविध्यांगैःप्रसुप्तामत्तलोचना ४२ भुजपार्श्वांतरस्थेनकक्षगेनकृशोदरी पणवेनसहानिंद्यासुप्तामदकृतश्रमा ४३ डिंडिमंपरिगृह्यान्यातथैवासक्तडिंडिमा प्रसुप्तातरुणंवत्समुपगुह्येवभामिनी ४४ काचिदाडंबरंनारीभुजसंभोगपीडितम् कृत्वाकमलपत्राक्षीप्रसुप्तामदमोहिता ४५ कलशीमपविध्यान्याप्रसुप्ताभातिभामिनी वसंतेपुष्पशबलामालेवपरिमार्जिता ४६ पाणिभ्यांचकुचौकाचित्सुवर्णकलशोपमौ उपगुह्याबलासुप्तानिद्राबलमुपागता ४७ अन्याकमलपत्राक्षीपूर्णेंदुसदृशानना अन्यामालिंग्यसुश्रोणीनिद्रावशमुपागता ४८ आतोद्यानिविचित्राणिपरिष्वज्यवरस्त्रियः निपीड्यचकुचैःसुप्ताःकामिन्यःकामुकानिव ४९ तासामेकांतविन्यस्तेशयानांशयनेशुभे ददर्शरूपसंपन्नामथतांसकपिःस्त्रियम् ५० मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैःसुविभूषिताम् विभूषयंतीमिवचस्वश्रियाभवनोत्तमम् ५१ गौरींकनकवर्णाभामिष्टामंतःपुरेश्वरीम् कपिर्मंदोदरींतत्रशयानांचारुरूपिणीम् ५२ सतांदृष्ट्वामहाबाहुर्भूषितांमारुतात्मजः तर्कयामाससीतेतिरूपयौवनसंपदा हर्षेणमहतायुक्तोननंदहरियूथपः ५३

तामपविध्य पर्यस्य स्वपर्यस्तकलशोदकार्द्रशरीरा नारी वसंते परिमार्जिता ग्लानिपरिहाराय कृतजलसेका पुष्पशबला शबलपुष्पमालेव भाति ४६ ४७ ४८ आतोद्यानि वाद्यानि ४९ अथप्रधानमहिषीदर्शनं तासामिति एकांतविन्यस्ते तासांशयनात्पृथग्विन्यस्ते तां स्त्रियंवक्ष्यमाणगुणां स्त्रियं ५० ५१ गौरीं पीतामतएव कनकवर्णाभां इष्टां रावणस्यातिप्रियां अंतःपुरस्त्रीणामीश्वरीं कपिर्मंदोदरीं ददर्शेत्यन्वयः ५२ तर्कयामास संभावयामास पृथगेकांते परममंचे अतिरूपायादर्शनात्सायेणेयं सीतेति संभावना हनूमतः तदेवाह रूपयौवनसंपदा नखौचित्यालोचनं कृतवानितिभावः हर्षोमुखविकासादिः आनंदोमानसः ५३ ५ ७ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आनंदं कार्यद्वाराह अस्फोटयामासेति आस्फोटपुच्छचुंबनादि जातिधर्मः जगाम स्तंभानित्यनुकर्षः सर्वा अप्येता श्चेष्टाउपांश्वितिबोध्यं एवं चेष्टायां हेतुः स्वां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयन्निति ५४ वाममानः इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये सुंदरकांडे दशमःसर्गः १० अवधूय च तां बुद्धिं सीतासंभावनया प्रवृत्तां कापेयविषयांबुद्धिं अवधूय त्यक्त्वा अवस्थितः स्थिरतास्वभावे प्रतिष्ठितः सीतांप्रति तद्विषयामितरामन्यांचिंतां पूर्वचिंताविघटिकांजगाम १ तामेवचिंतामभिनयति नरामेणेति २ अन्यं नरं पुरुषमुपस्थातुमंगीकर्तुंनार्हति नाध्यवस्यति नत्रहेतुर्नहिरामेति ३ यद्येवमतोन्येयमनुभूते ति निश्चित्य तत्र गृहे पानभूमौ पानशालायां न्चचारपुनःसम्यगन्वेषणायेतिशेषः ४ अथपानभूमौ दर्शनप्रकारः क्रीडितेनेति क्रीडितेनाक्षादिक्रीडयाक्लांताः

आस्फोटयामासचुचुंबपुच्छंननंदचिक्रीडजगौजगाम स्तंभानरोहन्निपपातभूमौनिदर्शयन्स्वांप्रकृतिंकपीनाम् ५४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेदशमःसर्गः १० ७ अवधूयचतांबुद्धिंबभूवावस्थितस्तदा जगामचापरांचिंतां सीतांप्रतिमहाकपिः १ नरामेणवियुक्तासास्वप्तुमर्हतिभामिनी नभोक्तुंनाप्यलंकर्तुंनपानमुपसेवितुम् २ नान्यंनरमुपस्थातुंसुराणामपिचेश्वरम् नहिरामसमःकश्चिद्विद्यतेत्रिदशेष्वपि ३ अन्येयमितिनिश्चित्य भूयस्तत्रचचारसः पानभूमौहरिश्रेष्ठःसीतासंदर्शनोत्सुकः ४ क्रीडितेनापराःक्लांतागीतेनचतथापराः नृत्येनचापराःक्लांताः पानविप्रहतास्तथा ५ मुरजेषुमृदंगेषुचेलिकासुचसंस्थिताः तथास्तरणमुख्येषुसंविष्टाश्चापराःस्त्रियः ६ अंगनानांसहस्रेण भूषितेनविभूषणैः रूपसंलापशीलेनयुक्तगीतार्थभाषिणा ७ देशकालाभियुक्तेनयुक्तवाक्याभिधायिना रताधिकेनसंयुक्तांददर्शहरियूथपः ८ अन्यत्रापिवरस्त्रीणांरूपसंलापशायिनाम् सहस्रंयुवतीनांतुप्रसुप्तंसददर्शह ९ देशकालाभियुक्तंतुयुक्तवाक्याभिधायितत् रताविरतसंसुप्तंददर्शहरियूथपः १० तासांमध्येमहाबाहुःशुशुभेराक्षसेश्वरः गोष्ठेमहतिमुख्यानांगवांमध्येयथावृषः ११ सराक्षसेंद्रःशुशुभेताभिःपरिवृतःस्वयम् करेणुभिर्यथारण्येपरिकीर्णोमहाद्विपः १२

सत्यस्तथैव निद्रिताइतिशेषः विप्रहताः अतिनिद्रिताः स्त्रियोददर्शेतिशेषः ५ मुरजेषु मृदंगेषु चेलिकासु चेलिका वाद्यविशेषइत्याहुः तेषु प्रसक्ताएवसंस्थिताः स्थिताएवनिद्रिताः संविष्टाःसुप्ताददर्शेतिशेषः आकर्षोवा ६ रूपसंलापशीलेन निद्रोद्भवशात्तस्यास्तस्यारूपविषयोयः संलापोवर्णनं तच्छीलेन युक्तंयया भवतितथागीतार्थस्य भाषणशीलेन ७ देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिज्ञानकुशलेन युक्तवाक्यस्य देशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन एतत्सर्वं निद्रोद्भवशादेवबोध्यं रताधिकेन उत्तमक्रीडावता संयुक्तां पानभूमिं ददर्श ८ अन्यत्रा पीत्यादिश्लोकद्वयंनव्याः प्रमादात्नपठंति अन्यत्रापि पानभूमिन्ने रावणशयनगृहे बहिःस्थांपानभूमिं दृष्ट्वा पुनरभ्यंतरे शयनस्थाने आगत्यान्वेषणं रूपविषयोयः संलापोवर्णनं तत्पूर्वशयानानां युवतीनां वरस्त्रीणां सहस्रमुच्यमानगुणं ददर्श ९ तत् पूर्वदृष्टं रताविरतसंसुप्तं रतांतेऽविरतसुप्तं गाढंसुप्तं १० तासांमध्येइति ११ सइति १२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सस्त्रीकरावणगृहे पुनःसम्यगन्विष्य पुनर्बहिः पानभूमिमागत्यविचिनोति सर्वकामैरिति पूर्वं नृत्यादियुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनं इदानींतस्याः सर्वकामोपेतत्वदर्श-
नं १३ तदेवप्रपंचयति मृगाणामिति १४ १५ पुनःपुनर्वराहादिमृगादिकथनं बहुस्थलवर्तितया भूयस्त्वप्रकाशनाय वाध्रीणसः पक्षिविशेषः कृष्णग्रीवोरक्तशिराः
श्वेतपक्षोविहंगमः सवैवाध्रीणसःप्रोक्तइतिविष्णुधर्मोक्तेः छागविशेषोवा त्रिःपिबंत्विंद्रियक्षीणं श्वेतंवृद्धमजापतिं वाध्रीणसंचतंप्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणीतिस्मृ
तेः मुखकर्णौच पानसमये जलंस्पृशंतियस्यसः त्रिःपिबः वाध्रीणसःखड्गमृगइतिहलायुधः दध्ना सौवर्चलेन लवणविशेषेणच आप्लुतान् संस्कृतान् १६ कृकलकृक
रौ समौ पक्षिविशेषवाचकौ एकशल्यामत्स्यविशेषाः कृतनिष्ठितान् कृतं निष्ठितं निष्ठानं पाकोयेषांतान् १७ अम्लरसोलवणरसश्च उत्तंसोजिव्हाजाड्यपरिहार
कर्तायेषु भक्ष्यमाणेषुतैः रागखांडवैः सितामध्वादिमधुरोद्राक्षादाडिमजोरसः विरलश्चेत्कृतोरागःसांद्रश्चेत्खांडवःस्मृतइत्युक्तेः केशरादिभिः कृतवर्णाः षड्रसो-

सर्वकामैरुपेतांचपानभूमिंमहात्मनः ददर्शकपिशार्दूलस्तस्यरक्षःपतेर्गृहे १३ मृगाणांमहिषाणांच वराहाणांच भागशः तत्रन्यस्ता
निमांसानिपानभूमौददर्शसः १४ रौक्मेषुचविशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ददर्शकपिशार्दूलोमयूरान्कुक्कुटांस्तथा १५ वराहवा
ध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् शल्यान्मृगमयूरांश्च हनूमानन्ववैक्षत १६ कृकलान्विविधांश्छागान् छशकानर्धभक्षितान् म
हिषानेकशल्यांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान् १७ लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यान्युच्चावचानिच तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधैरागखांड
वैः १८ महानूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः पानभाजनविक्षिप्तैःफलैश्चविविधैरपि १९ कृतपुष्पोपहाराभूरधिकापुष्यतिश्रियम् त
त्रतत्रचविन्यस्तैः सुश्लिष्टैःशयनासनैः २० पानभूमिर्विनावन्हिंप्रदीप्तेवोपलक्ष्यते बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः २१ मांसैःकु
शलसंयुक्तैः पानभूमिगतैःपृथक् दिव्याःप्रसन्नाविविधाःसुराःकृतसुराअपि २२ शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः वासचू
र्णैश्चविविधैर्मृष्टास्तैस्तैःपृथक्पृथक् २३ संततासुशुभभूमिर्माल्यैश्चबहुसंस्थितैः हिरण्मयैश्चकलशैर्भाजनैःस्फाटिकैरपि
२४

पेताः प्रपारागखांडवाइत्यन्ये १८ महाधनैर्बहुमूल्यैः १९ सुश्लिष्टैः सुकृतसंधिबंधैः २०उक्तैः सौवर्णरत्नमयशयनासनैः पानभूमिः प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते
बहुप्रकारैः बहूपादानभेदैः एतएव विविधैर्विविधरसवद्भिः वरसंस्कारेण श्रेष्ठसंस्कारकद्रव्ययोगेनसंस्कृतैः २१ कुशलसंयुक्तैर्निपुणपाचकपक्वैर्मांसैः सहो-
च्यमानगुणाः सुरादवर्श तत्रदिव्याःसुराः वृक्षेभ्यः कदंबादिभ्यःस्वतः प्रादुर्भूताः कृत सुराः शौंडिकैरुत्पादिताः २२ कृतसुरावांतरभेदानाह शर्करासवेत्यादि
शर्करोपादानकः आसवः शर्करासवः मधूपादानोमाध्वीकः द्राक्षोपादानकइत्यन्ये मधूकपुष्पादिजःपुष्पासवः खर्जूरफलादिजः फलासवः वासचूर्णैः सुगंधद्र
व्यचूर्णैः मृष्टाअधिवासिताः हृष्टाइतिशेषः २३ अथभूमिवर्णनं बहुषुदेशेषु संस्थितैर्माल्यैः संतताव्याप्ता भूमिः शुशुभे उच्यमानविशेषणैः करकैर्वर्टैश्च संतता २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजतादिषु कुंभेषु २५ पानश्रेष्ठां संभृतप्रशस्तपानां सीधोर्मद्यस्य भाजनानीत्यन्वयः २६ भाजनानि पानभाजनानि अर्धावशेषाणि अर्धावशिष्टपानानि पीतानि पीतासवानि २७ नैवप्रपीतानि पूर्णासवान्येव पानानि पानभाजनानि विभागतः विभागेन पानं ददर्श इदममुकमिदममुकमितिविभज्य ददर्शेत्यर्थः २८ शून्यानि पतिशून्यानि अतएव परस्परं समाश्लिष्येति २९ अपहृत्य बलाद्गृहीत्वोपगुह्य प्रावृत्य उपगम्य तच्छयनस्थानंप्राप्य तांचपश्यन्विचचारेतिसंबंधः ३० गात्रजं गात्रस्थं ३१ अथपानभूमितोपि बहिरागत्य तत्रस्थिते पुष्पके प्रवृत्तिकालइव निर्गमकालेपि बहुगंधोवायुरन्यस्त्रियश्चानुभूताइत्याह चंदनस्यचेत्यादि पानभूम्यादिकमपि पुष्पकस्थमेवेत्यन्ये सीधु मद्यं ३२ स्नानानां चंदनानामितिपाठे स्नानार्हचंदनानामित्यर्थः विविधं गंधमुद्वहन् प्रववौ अतएव सुरभि

जांबूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता राजतेषुचकुंभेषुजांबूनदमयेषुच २५ पानश्रेष्ठांतथाभूमिंकपिस्तत्रददर्शह सोपश्य-च्छातकुंभानिसीधोर्मणिमयानिच २६ तानितानिचपूर्णानिभाजनानिमहाकपिः क्वचिदर्धावशेषाणिक्वचित्पीतान्यशेषतः २७ क्वचिन्नैवप्रपीतानिपानानिसददर्शह क्वचिद्भक्ष्यांश्चविविधान्क्वचित्पानानिभागतः २८ क्वचिदर्धावशेषाणिपश्यन्वैविचचारह शयनान्यत्रनारीणांशून्यानिबहुधापुनः परस्परंसमाश्लिष्यकाश्चित्सुप्तावरांगनाः २९ काचिच्चवस्त्रमन्यस्याअपहृत्योपगुह्यच उपगम्याबलासुप्तानिद्राबलपराजिता ३० तासामुच्छ्वासवातेनवस्त्रमाल्यंचगात्रजम् नात्यर्थंस्पंदतेचित्रंप्राप्यमंदमिवानलम् ३१ चंदनस्यचशीतस्यसीधोर्मधुरसस्यच विविधस्यचमाल्यस्यपुष्पस्यविविधस्यच ३२ बहुधामारुतस्तस्यगंधंविविधमुद्वहन् स्नानानांचंदनानांचधूपानांचैवमूर्च्छितः ३३ प्रववौसुरभिर्गंधोविमानेपुष्पकेतदा श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णावरांगनाः ३४ काश्चित्कांचनवर्णांग्यःप्रमदाराक्षसालये तासांनिद्रावशत्वाच्चमदनेनविमूर्च्छितम् ३५ पद्मिनीनांप्रसुप्तानांरूपमासीद्यथैवहि एवंसर्वमशेषेणरावणांतःपुरंकपिः ३६ ददर्शसमहातेजानददर्शचजानकीम् ३७ निरीक्षमाणश्चततस्ताःस्त्रियःसमहाकपिः जगाममहतींशंकांधर्मसाध्वसशंकितः ३८ परदारावरोधस्यप्रसुप्तस्यनिरीक्षणम् इदंखलुममात्यर्थंधर्मलोपंकरिष्यति ३९

गंधो विमाने मूर्च्छितोव्याप्तः ३३ तत्रान्याः बहिःप्रतिष्ठितपुष्पकेइत्यर्थः ३४ राक्षसालये आंतरमध्यबहिःकक्षोपलक्षितेसर्वत्र निद्रावशत्वात् मदनेन तद्धेतुकरत्या च मूर्च्छितं क्लांतं तासां रूपं प्रसुप्तानां रात्रौ मुकुलितानां पद्मिनीनां नलिनीनां यथारूपंतथैवासीत् एवं प्रकारेण ददर्श ३५ ३६ ३७ ततोनिरीक्षणानंतरं नेक्षेतनग्नां परस्त्रियमिति शास्त्रस्मरणादितिशेषः तदेवाह धर्मेति धर्मलोपनिमित्तं यत्साध्वसंभयं तेनशंकितोभीतइत्यर्थः ३८ धर्मलोपं दर्शयति परदारावरोधस्य दारशब्दः स्त्रीसामान्यवाची अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची प्रसुप्तस्य अनेन नग्नप्रायत्वंसूचितं तत्समये वसनानां विपर्यासात् ३९ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेदृष्टिः परदाराणामद्ययावद्विषयवर्तिनी न किंच परदारपरिग्रहस्तद्वान् अतिपापीरावणश्चदृष्टः तादृशदर्शनमपि धर्मलोपकारीतिभावः ४० अथपुनर्विचारेण तदलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह तस्येति अन्या चिंता पूर्वचिंताविरोधिनी निश्चिते प्रमाणप्रतिपन्ने एकांतेसिद्धांते तद्विषयज्ञाने चित्तं यस्य सः अतएवसाचिंताकार्यनिश्चयदर्शिनीकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयसमर्था ४१ तांचिंतामभिनयति काममिति विश्वस्ताइतरालोकनशंकारहिताः वैकृत्यंविकारःस्वार्थेष्यञ् नोपपद्यते नप्राप्नोति ४२ ततःकिंतत्राह मनोहीति शुभाशुभास्ववस्थासु पुण्यपापकर्मसु इंद्रियाणांप्रवर्तने मनोहेतुः मनसोऽसत्सदर्थरागद्वेषतः इंद्रियप्रवृत्तिर्हि पापाय इयंतु मम प्रवृत्तिर्न पापाययतस्तन्मेमनः सुष्ठुव्यवस्थितं परदारेषु न रागवत् पुण्यपापव्यवस्थायांच स्वचित्तमेव साक्षीतिभावः ४३ किंच राजाज्ञानुष्ठानरूपसेवकीयपरमधर्मान्यथानुपपत्त्यापिनदोषइत्याह नान्यत्रेति तत्रहेतुः स्त्रियोहीति सदा संपरिमार्गणे मार्गणव्यवहारे लोकैरितिशेषः ४४ सत्त्वा

नहिमेपरदाराणांदृष्टिर्विषयवर्तिनी अयंचात्रमयादृष्टःपरदारपरिग्रहः ४० तस्यप्रादुरभूच्चिंतापुनरन्यामनस्विनः निश्चितैकांतचित्तस्यकार्यनिश्चयदर्शिनी ४१ कामंदृष्टामयासर्वाविश्वस्तारावणस्त्रियः नतुमेमनसाकिंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ४२ मनोहिहेतुःसर्वेषामिंद्रियाणांप्रवर्तने शुभाशुभास्ववस्थासुतच्चमेसुव्यवस्थितम् ४३ नान्यत्रहिमयाशक्यावैदेहीपरिमार्गितुम् स्त्रियोहिस्त्रीषुदृश्यंतेसदासंपरिमार्गणे ४४ यस्यसत्त्वस्ययायोनिस्तस्यांतत्परिमार्ग्यते नशक्यंप्रमदानष्टामृगीषुपरिमार्गितुम् ४५ तदिदंमार्गितंतावच्छुद्धेनमनसामया रावणांतःपुरंसर्वंदृश्यतेनचजानकी ४६ देवगंधर्वकन्याश्चनागकन्याश्चवीर्यवान् अवेक्षमाणोहनुमान्नैवापश्यतजानकीम् ४७ तामपश्यन्कपिस्तत्रपश्यंश्चान्यावरस्त्रियः अपक्रम्यतदावीरःप्रस्थातुमुपचक्रमे ४८ सभूयःसर्वतःश्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः आपानभूमिमुत्सृज्यतांविचेतुंप्रचक्रमे ४९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ सतस्यमध्येभवनस्यसंस्थितोलतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् जगामसीतांप्रतिदर्शनोत्सुकोनचैवतांपश्यतिचारुदर्शनाम् १ सचिंतयामासततोमहाकपिःप्रियामपश्यन्रघुनंदनस्यताम् ध्रुवंनसीताध्रियतेयथानमेविचिन्वतोदर्शनमेतिमैथिली २

तीयेष्वेवमार्गणं प्रसिद्धमित्याह यस्येति सत्त्वस्यप्राणिनः या योनिः या समानजातिः परिमार्ग्यते लोकइतिशेषः तत्रैवोपपत्तिमाह नशक्यमिति एतेन रावणदर्शनजोपि दोषः परिहृतः ४५ ४६ ४७ अपक्रम्यरावणांतःपुरबहिः कक्षातइतिशेषः ४८ तांसीतामन्यत्र विचेतुं प्रचक्रमे ४९ आधावमानः इति रामाभि॰ वा॰ सुंदरकांडेएकादशःसर्गः ११ अथ बहुदुःखचिंताकुलोऽन्विष्टमेवपुनः पुनरन्वेषयतिस्मेत्याह सतस्येति तस्य भवनस्य रावणभवनस्य निशागृहाः रात्रिनिवासगृहाः तान्विचेतुंजगाम १ नध्रियते नजीवतिस्म ध्रुवंनुसीताम्रियतइति कश्चित्पाठः तत्रहेतुर्यथेति यतइत्यर्थः २ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वशीलं पातिव्रत्यं प्रतिदुष्टकर्मणाप्रतिइष्टंदुष्टं कर्म यस्य तेन सकलसज्जनानर्थकारिणेत्यर्थः आर्यपथे आर्याणां पतिव्रतानांमार्गे ३ रावणस्यानुरागात्स्त्रीवध
दोषाद्वातद्वधेऽप्रवृत्तावपि स्वयमेवभयान्नष्टेत्याह विरूपेति दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि यासांताः दीर्घपदेन कर्मधारयोवा राक्षसराजयोषितः तदाज्ञाकारिणीः
४ पौरुषं समुद्रलंघनरूपपराक्रमसाध्यं प्रयोजनं कालं विहत्य सुग्रीवकृतं कालमतिक्रम्य सुग्रीवसमीपंगम्यते यथा सा गतिर्मार्गोनास्ति तत्रहेतुः क्रूती क्ष्णेति
५ ६ अस्तु सुग्रीवसमीपगमनवार्ता अंगदादिसमीपगमनमपि दुर्लभमित्याह किंन्विति किन्नुवक्ष्यंतीति चिंतां कृत्वा पुनर्विचार्य यद्वक्तव्यं तत्स्वयमेवानुव
दति गत्वेत्यादि वदस्व इतिवक्ष्यंतीत्यर्थः ७ किंप्रवक्ष्यामि तान्प्रतीतिशेषः नकिमपीत्यर्थः यदेवमतोध्रुवमिति कालस्य सुग्रीवकल्पितस्य व्यतिवर्तने अतिक्रमे ८

साराक्षसानांप्रवरेणबालास्वशीलसंरक्षणतत्परासती अनेननूनंप्रतिदुष्टकर्मणा हताभवेदार्यपथेपरेस्थिता ३ विरूपरूपावि-
कृताविवर्चसोमहाननादीर्घविरूपदर्शनाः समीक्ष्यतााराक्षसराजयोषितोभयाद्विनष्टाजनकेश्वरात्मजा ४ सीतामदृष्ट्वाह्यनवाप्य
पौरुषंविहृत्यकालंसहवानरैश्चिरम् नमेस्तिसुग्रीवसमीपगागतिःक्रूतीक्ष्णदंडोबलवांश्चवानरः ५ दृष्टमंतःपुरंसर्वंदृष्टाराक्षसयो
षितः नसीतादृश्यतेसाध्वीवृथाजातोममश्रमः ६ किंनुमांवानराःसर्वेगतंवक्ष्यंतिसंगताः गत्वातत्रत्वयावीरकिंकृतंतद्वदस्वनः ७
अदृष्ट्वाकिंप्रवक्ष्यामितामहंजनकात्मजाम् ध्रुवंप्रायमुपासिष्येकालस्यव्यतिवर्तने ८ किंवावक्ष्यतिवृद्धश्चजांबवानंगदश्चसः ग
तंपारंसमुद्रस्यवानराश्चसमागताः ९ अनिर्वेदःश्रियोमूलमनिर्वेदःपरंसुखम् भूयस्तत्रविचेष्यामिनयत्रविचयःकृतः १० अनिर्वे-
दोहिसततंसर्वार्थेषुप्रवर्तकः करोतिसफलंजंतोःकर्मयच्चकरोतिसः ११ तस्मादनिर्वेदकरंयत्नंचेष्टेहमुत्तमम् अदृष्टांश्चविचेष्यामिदे
शान्रावणपालितान् १२ आपानशालाविचितास्तथापुष्पगृहाणिच चित्रशालाश्चविचिताभूयःक्रीडागृहाणिच १३ निष्कुटांत
ररथ्याश्चविमानानिचसर्वशः इतिसंचिंत्यभूयोपिविचेतुमुपचक्रमे १४ भूमिगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि उत्पतन्निपतं-
श्चापितिष्ठन्गच्छन्पुनःक्वचित् १५ अपवृण्वंश्चद्वाराणिकपाटान्यवघट्टयन् प्रविशन्निष्पतंश्चापिप्रपतन्नुत्पतन्निव १६

किंवावक्ष्यति मांधिक्करीष्यतीत्यर्थः समागताभिलिता अन्येवानराश्चधिक्करिष्यंति ९ एवं क्षणमात्रं निर्विद्य पुनरुत्साह मवलंब्याह अनिर्वेदइति निर्वेदः क
रणग्रामस्य प्रवृत्तिवैमुख्यं तदभावउत्साहः १० यत्कर्म सकरोति तत्कर्मसफलंकरोति ११ अनिर्वेदकरं उत्साहजननं यत्नं चित्तस्थैर्यं चेष्टेकरोमि १२ १३ नि
ष्कुटांतररथ्याः गृहाराममध्यगतावीथीः विमानानि पुष्पकादीनि १४ भूमिगृहान्भूबिलगृहान्गृहातिगृहकाः गृहोपरिगृहाइतिकतकः गृहानतीत्यानतिदूरेस्वैर-
विहारार्थं निर्मितगृहाइतितीर्थः विचेतुमुपचक्रमेइत्यनुकर्षः उत्पतन्नुन्नतमारुहन्निपतनमवरोहः १५ निष्पतनं निष्क्रमणं अवघट्टनं संवरणम् १६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यं सकपिर्न जगाम सताद्दशश्चतुरंगुलमात्रोप्यवकाशोन विद्यते १७ प्राकारांतरवीथ्यः प्राकारमध्यवर्तिमंत्रिकुमारादिगृहवीथ्यः चैत्यश्चतुष्पथवर्तीवृक्षः
श्वभ्राः गर्ताः १८ १९ राघवनंदिनी रामप्रिया २० २१ प्रमथ्य नागकन्याः बलाद्धृताइत्यनेन बंदीकृतानां ग्रहणं पूर्वमूढानां नागकन्यानां ग्रहण मतोनपुनरु-
क्तिः २२ २३ २४ अवतीर्यविमानाच्चेति पुनरारुह्यावरुह्येत्यर्थः विमाने एवैतत्सर्वदर्शनमितितत्वं २५ भिरमानः इतिरामाभिरामे॰ वाल्मीकीयेसुंदर-
कांडे द्वादशःसर्गः १२ वेगवान्हनूमान्विमानात्प्राकारंसंक्रम्य घनांतरे यथा विद्युत्तशोभा आसीत्तथासीत् प्राकारस्थेंद्रनीलकृतत्वमनेन ध्वन्यते १ रावण

सर्वमप्यवकाशंसविचचारमहाकपिः चतुरंगुलमात्रोपिनावकाशःसविद्यते रावणांतःपुरेतस्मिन्यंकपिर्नजगामसः १७ प्राकारां
तरवीथ्यश्चवेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः श्वभ्राश्चपुष्करिण्यश्चसर्वंतेनावलोकितम् १८ राक्षस्योविविधाकाराविरूपाविकृतास्तथा दृ-
ष्टाहनुमतातत्रनतुसाजनकात्मजा १९ रूपेणाप्रतिमालोकेपराविद्याधरस्त्रियः दृष्टाहनुमतातत्रनतुराघवनंदिनी २० नागकन्या
वरारोहाःपूर्णचंद्रनिभाननाः दृष्टाहनूमतातत्रनतुसाजनकात्मजा २१ प्रमथ्यराक्षसेंद्रेणनागकन्याबलाद्धृताः दृष्टाहनूमतातत्र
नसाजनकनंदिनी २२ सोपश्यंस्तांमहाबाहुःपश्यंश्चान्यावरस्त्रियः विषसादमहाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः २३ उद्योगंवानरेंद्राणां
प्लवनंसागरस्यच व्यर्थंवीक्ष्यानिलसुतश्चिंतांपुनरुपागतः २४ अवतीर्यविमानाच्चहनूमान्मारुतात्मजः चिंतामुपजगामाथशोको
पहतचेतनः २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडे द्वादशःसर्गः १२ ७ विमानात्तुससंक्रम्यप्राकारंह
रियूथपः हनूमान्वेगवानासीद्यथाविद्युद्घनांतरे १ संपरिक्रम्यहनुमान्रावणस्यनिवेशनान् अदृष्ट्वाजानकींसीतामब्रवीद्वचनंक
पिः २ भूयिष्ठंलोलितालंकारामस्यन्वरतोप्रियम् नहिपश्यामिवैदेहींसीतांसर्वांगशोभनाम् ३ पल्वलानितटाकानिसरांसिसरि
तस्तथा नद्योनूपवनांताश्चदुर्गाश्चधरणीधराः ४ लोलितावसुधासर्वानचपश्यामजानकीम् इहसंपातिनासीतारावणस्यनिवेश
ने आख्यातागृध्रराजेननचसादृश्यतेतुकिम् ५ किंतुसीताथवैदेहीमैथिलीजनकात्मजा उपतिष्ठेतविवशारावणंदुष्टचारिणम् हृताबलात् ६

स्य निवेशनान्गृहान्संपरिक्रम्य पुनःपरिक्रमणेन दृष्ट्वाजानकींचादृष्ट्वा अब्रवीत् आत्मनैवेतिबोध्यं २ भूयिष्ठंलोलिता बहुशोन्विष्टा ३ ४ नन्वनुपलब्धिप्रमाणा
द्भावनिश्चयएवास्त्वत आह इहेति रावणनिवेशने एवाख्याता तद्वचश्च प्रमाणंदृश्यतेतुन किमिदमिति ५ बहुप्रकारंचिंतयति किंस्विति पूर्वदृष्टांमंदोदरीं सौंद-
र्यादिगुणैः पुनः सीतात्वेन संभाव्य तन्निरासकवाक्यं रावणेन बलात्हृता विवशासती सीता उपतिष्ठेत रावणमितिशेषः रावणंदुष्टचारिणमितिपाठेतु यथाश्रुत २३
मेव इदं किंतु कुत्सितंतु यतः सामैथिली सासीता लांगलपद्धतिजलेनायोनिजा वैदेही जगत्प्रशस्तविदेहवंशसंबन्धा जनकात्मजा ब्रह्मविस्तुत्री ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्ह्यदर्शनं कुतस्तत्राहे तूत्प्रेक्षते क्षिप्रमिति एते पक्षा दुःखातिशयात्संपातिवचनविस्मरणमूलकाः बिभ्यतः कराद्भ्रष्टेति शेषः रामबाणानां आघातादिशेषः शेषे
षष्ठीवा ७ रामपरोक्षं तथाभयायोगात्पक्षांतरमथवेति हृदयं पतितं मनउत्क्रांतं मनउत्क्रमणस्यैव मरणत्वात् ८ पीडितेन पीडनेन ९ विचेष्टमाना विलुठंती
१० ननुसर्वमेतदसंभावितं रावणेन सर्वापायरहितं हरणस्येष्टकरत्वादतः पक्षांतरमाह अहोइति अथवेत्यर्थः ११ ननुबहुभक्षणसामग्रीमत्त्वादनुरागवत्त्वाच्चते
न भक्षणमसंभावितमतआह अथवेति सापत्न्यदुःखादितिभावः १२ एतदुत्तरं श्लोकद्वयं संपूर्णचंद्रेत्यादि प्रक्षिप्तमितिकतकः १३ ननुसपत्नीभिरप्यशक्यं भ
क्षणं रावणेन स्वभोगार्थमानीतत्वादतआह अथवेति १४ निहिता गुप्ततया स्थापिता इतिमन्ये नायमपि पक्षो युक्तइत्याह एवमपि सा बाला पंजरस्थासारिकेव-

क्षिप्रमुत्पततोमन्येसीतामादायरक्षसः बिभ्यतोरामबाणानामंतरापतिताभवेत् ७ अथवाह्रियमाणायाःपथिसिद्धनिषेविते म
न्येपतितमार्यायाहृदयंप्रेक्ष्यसागरम् ८ रावणस्योरुवेगेनभुजाभ्यांपीडितेनच तयामन्येविशालाक्ष्यात्यक्तंजीवितमार्यया ९ उप
र्युपरिसानूनंसागरंक्रमतस्तदा विचेष्टमानापतितासमुद्रेजनकात्मजा १० अहोक्षुद्रेणचानेनरक्षंतीशीलमात्मनः अबंधुर्भक्षि
तासीतारावणेनतपस्विनी ११ अथवाराक्षसेंद्रस्यपत्नीभिरसितेक्षणा अदुष्टादुष्टभावाभिर्भक्षितासाभविष्यति १२ संपूर्णचंद्र
प्रतिमपद्मपत्रनिभेक्षणम् रामस्यध्यायतीवक्त्रंपंचत्वंकृपणागता १३ हारामलक्ष्मणेत्येवंहायोध्येतिचभामिनी विलप्यबहुवैदे
हीन्यस्तदेहाभविष्यति १४ अथवानिहितामन्येरावणस्यनिवेशने भृशंलालप्यतेबालापंजरस्थेवसारिका १५ जनकस्यकुलेजा
तारामपत्नीसुमध्यमा कथमुत्पलपत्राक्षीरावणस्यवशंव्रजेत् १६ विनष्टावाप्रनष्टावामृतावाजनकात्मजा रामस्यप्रियभार्यस्यननि
वेदयितुंक्षमम् १७ निवेद्यमानेदोषःस्याद्दोषःस्यादनिवेदने कथंनुखलुकर्तव्यंविषमंप्रतिभातिमे १८ अस्मिन्नेवंगतेकार्येप्राप्त
कालंक्षमंचकिम् भवेदितिमतिंभूयोहनुमान्प्रविचारयन् १९

भृशं मुहुर्मुहुः रामेति लालप्यते लालप्येत नचतदृश्यतेइतिभावः १५ ननुतर्हि रावणसमीप
एवभवेत् संपातिवचनप्रामाण्यात् मयातुसम्यक् नान्विष्टमित्याशंक्याह जनकस्येति तस्मादेतदप्ययुक्तमितिभावः १६ नन्वनेन विचारेणालं यथानुभूतं निवेद्यतांतत्राह
विनष्टेति अस्य क्वचिद्वर्ततइतिशेषः णशअदर्शन इतिधात्वनुसारादट्टश्यसती क्वचिदस्तीति वक्तुमशक्यमक्षमं सर्वतोन्विष्टत्वात् प्रनष्टा प्रगतं नष्टमदर्शनं यस्याः सादृष्टे
त्यर्थः एतदपिनवक्तुं क्षमं स्वयमदृष्टत्वात् एवं मृतेत्यपि वक्तुंन शक्यं तत्साधकदृढतरप्रमाणाभावात् तस्माद्रामस्याग्रे किमपि वक्तुंनशक्यं दृश्यदेशे मायया दर्शनंविना
शः अदृश्यदेशेऽवस्थापनं प्रणाशइतितुतीर्थः १७ तदेवस्पष्टयति निवेद्यमानेइति नदृष्टेति निवेद्यमाने दोषोवक्ष्यमाणरामप्राणत्यागरूपः अनिवेदने स्वामिवचनाननुरूपो
दोषः तस्मान्निवेदनानिवेदनरूपमुभयमपि विषमं दुरनुष्ठेयं प्रतिभाति १८ एतदनंतरं कविवाक्यमस्मिन्निति कार्ये एवंगते सति दुर्निरूपे सतीत्यर्थः प्राप्तकालं कालोचितं
किंक्षमं किंवक्तुं युक्तं भवेदिति भूयोमतिं तद्विषयं पक्षं विचारयन्नभूत् इतिशेषः १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विचारमेव प्रपंचयति यदीति कोभविष्यतिनकोपीत्यर्थः २० २१ वक्ष्यति असाध्वेव वक्ष्यतीत्यर्थः २२ न दृष्टेत्यप्रियं यदि वक्ष्यामि ततस्तच्छ्रवणानंतरं २३ परुषं क-
र्णकठोरं अतएवदारुणंभयंकरं तीक्ष्णमसह्यं क्रूरमुग्रं इंद्रियाणां तापनं संतापकं सीतानिमित्तं सीताविषयं सरामः २४ २५ २६ २७ ततः दिवस्थरामदर्शनात् २८
२९ वालिजेन वालिमरणजेन पंचत्वमागता पंचत्वं प्राप्तुं निश्चयवती ३० तस्मात्तदनंतरं ३१ ३२ यशस्विना कपिनाथेन सांत्वादिभिर्लालिताः प्राणांस्त्यक्ष्यंति ३३

यदिसीतामदृष्ट्वाहंवानरेंद्रपुरीमितः गमिष्यामिततःकोमेपुरुषार्थोभविष्यति २० ममेदंलंघनंव्यर्थंसागरस्यभविष्यति प्रवेशश्चैवलं
कायाराक्षसानांचदर्शनम् २१ किंवावक्ष्यतिसुग्रीवोहरयोवापिसंगताः किष्किंधामनुसंप्राप्तंतौवादशरथात्मजौ २२ गत्वातुयदिकाकु
त्स्थंवक्ष्यामिपरुषंवचः नदृष्टेतिमयासीताततस्त्यक्ष्यतिजीवितम् २३ परुषंदारुणंतीक्ष्णंक्रूरमिंद्रियतापनम् सीतानिमित्तंदुर्वाक्यं
श्रुत्वासनभविष्यति २४ तंतुकृच्छ्रगतंदृष्ट्वापंचत्वगतमानसम् भृशानुरक्तोमेधावीनभविष्यतिलक्ष्मणः २५ विनष्टौभ्रातरौश्रुत्वाभर
तोपिमरिष्यति भरतंचमृतंदृष्ट्वाशत्रुघ्नोनभविष्यति २६ पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथनभविष्यंतिमातरः कौसल्याचसुमित्राचकैकेयीच
नसंशयः २७ कृतज्ञःसत्यसंधश्चसुग्रीवःप्लवगाधिपः रामंतथागतंदृष्ट्वाततस्त्यक्ष्यतिजीवितम् २८ दुर्मनाव्यथितादीनानिरानंदात
पस्विनी पीडिताभर्तृशोकेनरुमात्यक्ष्यतिजीवितम् २९ वालिजेनतुदुःखेनपीडिताशोककर्शिता पंचत्वमागताराज्ञीतारापिनभविष्य-
ति ३० मातापित्रोर्विनाशेनसुग्रीवव्यसनेनच कुमारोप्यंगदस्तस्माद्विजहिष्यतिजीवितम् ३१ भर्तृजेनतुदुःखेनअभिभूतावनौकसः
शिरांस्यभिहनिष्यंतितलैर्मुष्टिभिरेवच ३२ सांत्वेनानुप्रदानेनमानेनचयशस्विना लालिताःकपिनाथेनप्राणांस्त्यक्ष्यंतिवानराः ३३ न
वनेषुनशैलेषुननिरोधेषुवापुनः क्रीडामनुभविष्यंतिसमेत्यकपिकुंजराः ३४ सपुत्रदाराःसामात्याभर्तृव्यसनपीडिताः शैलाग्रेभ्यः
पतिष्यंतिसमेषुविषमेषुच ३५ विषमुद्बंधनंवापिप्रवेशंज्वलनस्यवा उपवासमथोशस्त्रंप्रचरिष्यंतिवानराः ३६ घोरमारोदनंमन्ये
गतेमयिभविष्यति इक्ष्वाकुकुलनाशश्चनाशश्चैववनौकसाम् ३७ सोहंनैवगमिष्यामिकिष्किंधानगरीमितः नहिशक्ष्याम्यहंद्रष्टुं
सुग्रीवंमैथिलींविना ३८ मय्यगच्छतिचेहस्थेधर्मात्मानौमहारथौ आशयातौधरिष्येतेवानराश्चतरस्विनः ३९ हस्तादानोमुखा
दानोनियतोवृक्षमूलिकः वानप्रस्थोभविष्यामिअदृष्ट्वाजनकात्मजाम् ४० सागरानूपजेदेशेबहुमूलफलोदके चितिंकृत्वाप्रवे-
क्ष्यामिसमिद्धमरणीसुतम् ४१

निरोधेषु गृहादिसंवृतदेशेषु ३४ सपुत्रदाराइत्यादेः कपिकुंजराइतिविशेष्यं ३५ शस्त्रंशस्त्रघातं प्रचरिष्यंति क
रिष्यंति ३६ ३७ ३८ अगच्छति गमनरहिते आशया सीतावृत्तांतश्रवणप्रत्याशया धरिष्येते प्राणानितिशेषः३९ हस्तादानः हस्तपतितफलादिग्राहकस्त- २४
द्भोजीतियावत् एवंमुखादानोमुखपतितभोजी नियतोनियतेंद्रियः वृक्षमूलिकोवृक्षमूलनिवासी ४० अरणीसुतमग्निम् ४१ ❀ ❀ ❀

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपविष्टस्य प्रायमुपविष्टस्य लिंगिनं प्राणलिंगिनं लिंगशरीरवंतं वा आत्मानं साधयिष्यतः शरीरेण वियोजयिष्यतः लिंगिनीमिति पाठे प्राणलिंगिनीं चितिं चैतन्यमित्यर्थः ४२ इदं वक्ष्यमाणं आपः अप इत्यर्थः ४३ सीतामपश्यतो मम यशस्विनी यशःसंपादिका मृतस्य ख्यातिर्यशः सुजातमूला सुजातकारणवती कीर्तिरूपा मालाजीवतः सा कीर्तिः चिररात्राये त्यव्ययं चिरायेत्यर्थः चिरायभग्ना आत्यंतिकलयं गतेत्यर्थः तीर्थस्तु चिररात्रीयं ममेति पाठं प्रकल्प्य सीतान्वेषणोपयुक्तत्वेन शोभनमूला सीतान्वेषणसौकर्यापादकत्वं द्विकया सुभगा सीतान्वेषणसहकारिणीति सर्वैः क्रियमाणा कीर्तिरेव मालायस्याः सेयं चिररात्री चिरकाल विशिष्टा दीर्घा रात्रिः स्वस्य लंकाप्रवेशरात्रिः प्रभग्ना निष्फला जाता इत्यर्थः अनेन रामकार्ये सहकारिणी स्वेच्छया रात्रिरप्यात्मानं वर्धितवतीति सूच्यत इत्याह ४४ तापसः जटाकाषायादि चिन्हो यतिः ४५ अदृष्ट्वागमने निश्चितमासन्नं दोषमाह यदीति नभविष्यति नजीविष्यति ४६ एवमगमने निश्चिते मरणजीवितयोः किं श्रेयस्तत्राह विना

उपविष्टस्य वा सम्यक् लिंगिनं साधयिष्यतः शरीरं भक्षयिष्यंति वायसाः श्वापदानि च ४२ इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः स म्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ४३ सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ४४ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ४५ यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् अंगदः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ४६ विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ४७ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुंजरः ४८ ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुंजरः रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ४९ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ५० अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ५१ इति चिंतासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ध्यानशोकपरीतात्मा चिंतयामास वानरः ५२ यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् तावदेतां पुरीं लंकां विचिनोमि पुनः पुनः ५३

शइति दोषाः बहवः प्रागुक्ताः चिरं मदगमने सीताविनाशनिश्चयेन रामादयो नश्युरेव आत्मघातादयश्च जीवंस्तु ममात्मा भद्रकं प्राप्नोति वक्ष्यमाणनानाविधोपायाश्रयणेन तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि यतो मयि जीवति सति संगमः सख्यसंगमो रामादीनां ध्रुवः संभावित इत्यर्थः काव्यलिंगमत्रालंकारः तीर्थस्तत्र जीवितसंगम इति पाठं कल्पयामास ४७ इतः परं कविवाक्यं एवमित्यादि ४८ कपिकुंजर इत्यस्य इति चिंतयामासेति शेषः ध्रुवो जीवति संगम इत्युक्ते राशयं हनूमानाह रावणं वेति ४९ ननु रावणवधेन किं साधितं स्यात्तत्राह प्रत्याचीर्णं वैरनिर्यातनं कृतं भविष्यतीत्यर्थः एवं कृत्वागमने सर्वेषां सुखमित्याशयः ५० ननु मया हृत इतीदं वचोऽविश्वसनीयं स्यात्सीताऽलाभेन रामदुःखानिवृत्तिश्चेत्यतः पक्षांतरमथवेति एवं सति तल्लाभोपि संभाव्यत इत्याशयः ५१ रावणस्य बध्वानयनेपि सीतां राक्षसा हन्युरिति तदलाभ एवेत्यतः शोकपरीतः पक्षांतरं चिंतयामास यावत्सीतामिति वर्तमानसमीपे लट् ५२ ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वत्रावस्थितिनिश्चये पुनःपुनरन्वेषणं सफलंस्यादत आह संपातिवचनादिति तद्वचनविश्वासादेवेत्यर्थः तत्तुतस्य क्षमरोहान्निश्चितं प्रमाणं नतुतद्वचनविश्वासा देव रामं प्रति सीतात्रास्तीत्युक्त्वा शीघ्रं सएवात्रानेयः किमनेन कालविलंबेनेत्यत्राह रामं यदीति रावणेहतेपि मयैव अन्विष्यमाणा नदृश्येतरामेणापि तददर्शने रामः सर्ववानरनाशंकरिष्यतीतिभावः ५४ तस्मादिहैवनियताहारोवत्स्यामि विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा मद्गमनानंतरमितिभावः ५५ एवंचिंताकुलोऽनन्विष्टं देशंदृष्ट्वा संपातिवचनात्तत्रसीतास्थितिं निश्चिन्वान आह अशोकेति ५६ तत्राप्यप्राप्तिशंकया तद्दर्शनप्रतिबंधकदुरितक्षयाय देवानुकूल्यं संपादयति वसूनिति चाद्रा मादीन् ५७ तपस्विने सिद्धीमिव तपःफलमिव तपःप्रसन्ना देवतेतिशेषः ५८ चिंतया विग्रथितानि संबद्धानि व्याकुलानि इंद्रियाणि यस्य सः ५९ प्रतिज्ञातं नमस्का

संपातिवचनाच्चापिरामंयद्यानयाम्यहम् अपश्यन्राघवोभार्यांनिर्दहेत्सर्ववानरान् ५४ इहैवनियताहारोवत्स्यामिनियतेंद्रियः नमत्कृतेविनश्येयुःसर्वेतेनरवानराः ५५ अशोकवनिकाचापिमहतीयंमहाद्रुमा इमामधिगमिष्यामिनह्रीयंविचितामया ५६ वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौमरुतोपिच नमस्कृत्वागमिष्यामिरक्षसांशोकवर्धनः ५७ जित्वातुराक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनंदिनीम् संप्रदास्यामिरामायसिद्धीमिवतपस्विने ५८ समुहूर्तमिवध्यात्वाचिंताविग्रथितेंद्रियः उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ५९ नमोस्तुरामायसलक्ष्मणायदेव्यैचतस्यैजनकात्मजायै नमोस्तुरुद्रेंद्रयमानिलेभ्योनमोस्तुचंद्राग्निमरुद्गणेभ्यः ६० सतेभ्यस्तुनमस्कृत्वासुग्रीवायचमारुतिः दिशःसर्वाःसमालोक्यसोशोकवनिकांप्रति ६१ सगत्वामनसापूर्वमशोकवनिकांशुभाम् उत्तरंचिंतयामासवानरोमारुतात्मजः ६२ ध्रुवंतुरक्षोबहुलाभविष्यतिवनाकुला अशोकवनिकापुण्यासर्वसंस्कारसंस्कृता ६३ रक्षिणश्चात्रविहितानूनंरक्षंतिपादपान् भगवानपिविश्वात्मानातिक्षोभंप्रवायति ६४ संक्षिप्तोयंमयात्माचरामार्थेरावणस्यच सिद्धिंदिशंतुमेसर्वेदेवाःसर्षिगणास्त्विह ६५ ब्रह्मास्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैवतपस्विनः सिद्धिमग्निश्चवायुश्चपुरुहूतश्चवज्रभृत् ६६ वरुणःपाशहस्तश्चसोमादित्यौतथैवच अश्विनौचमहात्मानौमरुतःसर्वएवच ६७

रमनुतिष्ठति नमोस्तुरामायेति अनेनरामस्य भगवदवतारत्वं सूचितं रुद्रादि नमस्कारेण विराजोभगवतोनतिः ६० स्वामित्वात्सूर्यांशत्वाच्च सुग्रीवनतिः अशोकवनिकांगतः मनसेतिशेषः अशोकवनिकांप्रतीतिपाठे गतइत्यध्याहारः ६१ उत्तरंगमनोत्तरकर्तव्यकृत्यं ६२ चिंतोहेतुंदर्शयति ध्रुवमिति वनाकुला काननावृतासंस्काराः खननसेकादिरूपवृक्षसंस्काराः अत्रध्रुवं रक्षोबहुलेत्यत्रेक्षया चंद्रास्तः सूचितः अन्यथातत्प्रकाशेन निश्चयएवस्यात् ६३ अत्राशोकवनिकायां विहिताः नियुक्ताः विश्वात्मावायुः ६४ मयाआत्माशरीरमित्यर्थः रावणस्य अर्थेइत्यनुकर्षः रावणकर्तृकदर्शनपरिहाराय्येत्यर्थः ६५ पुनः सर्वात्मनाकार्यसिद्धये स्मरति ब्रह्मेत्यादि देवाभगवदवयवदेवाः तानेवदर्शयति अग्निश्चेत्यादि सिद्धिं दिशंत्वित्यन्वयः ६६ ६७ ६८ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूतानां प्रभुः प्रजापतिः दास्यंति तेषामप्यस्यार्थस्येष्टत्वादितिभावः पूर्वं प्रार्थना इदानीं तु तन्निश्चयः पथिगोचरा अदृष्टा अपि पथिमार्गे गोचरत्वेन सिद्धिदत्वेन शा स्त्रेऽदृष्टाः अनुक्ता अपिना दृष्टाश्च ये तेऽपि सिद्धिं दास्यंति ६८ उच्छ्रितानासा यस्मिंस्तत्पांडुरं वियोगवशात् अव्रणमनवद्यं ६९ सुदारुणोप्यलंकृतवेषधारी विश्वस नीयवेषधारिणेन ७० आहृचमानः इतिरामाभिरामेश्री० वा० सुंदरकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ध्यात्वाउत्प्लवनं निश्चित्य तां सीतां मनसाऽधिगम्य ध्यात्वा तस्य रा वणस्य वेश्मनः वेश्मप्राकारात् प्राकारं वनप्राकारं अवप्लुतः उत्प्लवनेन प्राप्तः १ संहृष्टसर्वांगः पुलकितसर्वांगः वसंतादौ वसंतादिसर्वर्तुषु सन्निहितैः पुष्पैः पुष्पिता यान् २ भव्यान्सुभ्रफलान् उद्दालकावृक्षविशेषाः नागवृक्षान्नागकेसरवृक्षान् कपिमुखान्कपिमुखाकारफलवतः चूतविशेषणमेतत् ३ ज्यामुक्तः रामेणेतिशेषः

सिद्धिंसर्वाणिभूतानिभूतानांचैवयःप्रभुः दास्यंतिममयेचान्येप्यदृष्टाःपथिगोचराः ६८ तदुन्नसंपांडुरदंतमव्रणंशुचिस्मितंपद्म पलाशलोचनम् द्रक्ष्येकदार्यावदनंकदान्वहंप्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ६९ क्षुद्रेणहीनेननृशंसमूर्तिनासुदारुणालंकृतवेषधा रिणा बलाभिभूताह्यबलातपस्विनीकथंनुमेदृष्टिपथेद्यसाभवेत् ७० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्र योदशःसर्गः १३ ७. सम्मुहूर्तमिवध्यात्वामनसाचाधिगम्यताम् अवप्लुतोमहातेजाःप्राकारंतस्यवेश्मनः १ सतुसंहृष्टसर्वांगःप्राका रस्थोमहाकपिः पुष्पिताग्रान्वसंतादौददर्शविविधान्द्रुमान् २ सालानशोकान्भव्यांश्चचंपकांश्चसुपुष्पितान् उद्दालकान्नागवृक्षां श्चूतान्कपिमुखानपि ३ तथाम्रवणसंपन्नांल्लताशतसमन्वितान् ज्यामुक्तइवनाराचःपुप्लुवेवृक्षवाटिकाम् ४ सप्रविश्यविचित्रां तांविहगैरभिनादिताम् राजतैःकांचनैश्चैवपादपैःसर्वतोवृताम् ५ विहगैर्मृगसंघैश्चविचित्रांचित्रकाननाम् उदितादित्यसंकाशां ददर्शहनुमान्बली ६ वृतांनानाविधैर्वृक्षैःपुष्पोपगफलोपगैः कोकिलैर्भृंगराजैश्चमत्तैर्नित्यनिषेविताम् ७ प्रहृष्टमनुजांकालेमृग पक्षिमदाकुलाम् मत्तबर्हिणसंघुष्टांनानाद्विजगणायुताम् ८ मार्गमाणोवरारोहांराजपुत्रीमनिंदिताम् सुखप्रसुप्तान्विहगान्बो धयामासवानरः ९ उत्पतद्भिर्द्विजगणैःपक्षैर्वातैःसमाहताः अनेकवर्णाविविधामुमुचुःपुष्पवृष्टयः १० पुष्पावकीर्णःशुशुभेहनू मान्मारुतात्मजः अशोकवनिकामध्येयथापुष्पमयोगिरिः ११

४ विचित्रां विचित्रपर्यंतां राजतैः रजतादिसंस्कृतैस्तद्वर्णैर्वा ५ चित्रकाननां चित्र द्रुमखंडां उदितादित्यसंकाशां पुष्पैरितिशेषः ६ पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पफलयुतैः ७ कालेसर्वस्मिन्नपि प्रहृष्टमनुजां सुखविकासादिलिंगकहर्षवज्जनां मृगा दीन्मदेनाकुलयति तां प्रहृष्टमनुजेकाले इतिपदद्वयं सप्तम्यंतपाठे तादृक्काले वसंतप्राग्भवे तत्सन्निहिते कालेइत्यर्थः ८ बोधयामास शाखाचंक्रमणेनेतिभा वः ९ पक्षैरुत्पतद्भिरित्यन्वयः समाहताः वृक्षाइतिशेषः पुष्पवृष्टयःपुष्पवर्षाः १० ११ ७. ७. ७. ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाभिधावंतमिति संधिरार्षः वसंतइतिमेनिरेइति अन्यस्येह वनेऽशक्यप्रवेशत्वाद्वसंतइव वृक्षसंचारीचिंतकपिरूपमास्थाय चरतीतिमेनिरेइत्यर्थः ए
तेन दृष्टृणां तस्मिन्निमति निवृत्तिरीश्वरानुग्रहादिति सूचितं १२ १३ बहुप्रकारं कंपिताः १४ निर्धूतपत्राणि शिखराण्यग्राणिच येषां ते धूर्ताअसधूर्ताः १५
१६ स्कंधमात्रस्याश्रयाः नतु पुष्पादीनां अतएवागमाः असेव्याः मारुतेन तत्सुत्रेण हनूमता विनिर्धूताइतिह्रस्व आर्षइतिकतकस्तु हृया ह्रस्वस्यापिधुञः
सत्वात् १७ वर्णकोविलेपनं निपीतः शुभ्रदंतयुक्तः ओष्ठोयस्याःसा १८ लांगूलहस्तै रित्यत्रैकवत्वाभावआर्षः १९ दामानि जालानि २० २१ उच्यमान

दिशःसर्वाभिधावंतंवृक्षखंडगतंकपिम् दृष्ट्वासर्वाणिभूतानिवसंतइतिमेनिरे १२ वृक्षेभ्यःपतितैःपुष्पैरवकीर्णापृथग्विधैः र
राजवसुधातत्रप्रमदेवविभूषिता १३ तरस्विनातेतरवस्तरसाबहुकंपिताः कुसुमानिविचित्राणिससृजुःकपिनातदा १४
निर्धूतपत्रशिखराःशीर्णपुष्पफलद्रुमाः निक्षिप्तवस्त्राभरणाधूर्ताइवपराजिताः १५ हनूमतावेगवताकंपितास्तेनगोत्तमाः
पुष्पपत्रफलान्याशुमुमुचुःफलशालिनः १६ विहगसंघैर्हीनास्तेस्कंधमात्राश्रयाद्रुमाः बभूवुरगमाःसर्वेमारुतेनविनि
र्धूताः १७ विधूतकेशीयुवतिर्यथामृदितवर्णका निपीतशुभदंतोष्ठीनखैर्दंतैश्चविक्षता १८ तथालांगूलहस्तैस्तुचरणा
भ्यांचमर्दिता तथैवाशोकवनिकाप्रभग्नवनपादपा १९ महालतानांदामानिव्यधमत्तरसाकपिः यथाप्रावृषिवेगेनमेघ
जालानिमारुतः २० सतत्रमणिभूमीश्चराजतीश्चमनोरमाः तथाकांचनभूमीश्चविचरन्ददृशेकपिः २१ वापीश्चविवि
धाकाराःपूर्णाःपरमवारिणा महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः २२ मुक्ताप्रवालसिकताःस्फाटिकांतरकुट्टिमाः कां
चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः २३ बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः नत्यूहरुतसंघुष्टाहंससारसनादिताः
२४ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिःसरिद्भिश्चसमंततः अमृतोपमतोयाभिःशिवाभिरुपसंस्कृताः २५ लताशतैरवततःसंता
नकुसुमावृताः नानागुल्मावृतवनाःकरवीरकृतांतराः २६ ततोंबुधरसंकाशंप्रवृद्धशिखरंगिरिम् विचित्रकूटंकूटैश्च-
सर्वतःपरिवारितम् २७ शिलागृहैरवततंनानावृक्षसमावृतम् ददर्शकपिशार्दूलोरम्यंजगतिपर्वतम् २८

विशिष्टावापीर्ददर्श
श्लोकपंचकमेकवाक्यं २२ मुक्ताप्रवालरूपाएव सिकतायासां आंतरकुट्टिमाः अभ्यंतरनिबद्धभूमियुताः २३ नत्यूहोदात्यूहः २४ द्रुमयुक्ताभिः ती
रद्रुमयुक्ताभिः वापीनां सरिदुपस्कृतत्वं नित्यपूर्णजलत्वाय २५ संतानःकल्पवृक्षःगुल्मावृतवनाः वनं जलं करवीरैः कृतमंतरं गवाक्षस्थानीयं यासां
ताः२६ ततोवापीदर्शनानंतरं २७ जगति लोके रम्यं सुंदरवस्तुभ्योपि परमसुंदरं तीर्थस्तु जगतीपर्वतमित्यर्थः ह्रस्वआर्षः मृत्पर्वतमितियावदिति व्या
चक्षाणउपेक्ष्यएव २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निपतितां निःसृतां समुत्पत्य कोपादुत्थाय पतितां भूमिशयितां २९ जलेन पतितामैः पादपैः परिणाहवशादधःप्रसृतशाखाद्वारेण जलनिपतिताग्रत्वं
वृक्षाणां कूलात्पातेन वा प्रियंप्रति क्रुद्धां प्रियसमीपादन्यत्र जिगमिषुं प्रियबंधुभिः सखीभिर्वार्यमाणां प्रमदामिव ३० अतएव कांतस्य प्रसन्नां
पुनरुपस्थितां कांतामिव पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिघातात्परावृत्तजलां ददर्श ३१ तस्य पर्वतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः अकृत्रिमदीर्घिकाः ३२ उच्य
मानविशेषणां कृत्रिमां दीर्घिकामपि ददर्श सिकतशोभितामित्यत्र ह्रस्व आर्षः ३३ प्रासादैरित्यस्य युतामिति शेषः ३४ ये केचित्तत्र वृक्षास्ते सर्वेपि
पुष्पफलोभययुताएवेत्यर्थः ३५ सच्छत्राः छत्राकारसंस्थानवंतः तेन शीतलच्छायत्वं सूचितं सवितर्दिकाः सवेदिकाः सौवर्णवेदिकाः राजतादिम

ददर्शचनगात्तस्मान्नदींनिपतितांकपिः अंकादिवसमुत्पत्यप्रियस्यपतितांप्रियाम् २९ जलेनपतितांग्रैश्चपादपैरुपशोभिता
म् वार्यमाणामिवक्रुद्धांप्रमदांप्रियबंधुभिः ३० पुनरावृत्ततोयांचददर्शसमहाकपिः प्रसन्नामिवकांतस्यकांतांपुनरुपस्थि
ताम् ३१ तस्यादूरात्सपद्मिन्योनानाद्विजगणायुताः ददर्शकपिशार्दूलोहनूमान्मारुतात्मजः ३२ कृत्रिमांदीर्घिकांचापिपूर्णां
शीतेनवारिणा मणिप्रवरसोपानांमुक्तासिकतशोभिताम् ३३ विविधैर्मृगसंघैश्चविचित्रांचित्रकाननाम् प्रासादैःसुमह
द्भिश्चनिर्मितैर्विश्वकर्मणा ३४ काननैःकृत्रिमैश्चापिसर्वतःसमलंकृताम् येकेचित्पादपास्तत्रपुष्पोपगफलोपगाः ३५
सच्छत्राःसवितर्दीकाःसर्वेसौवर्णवेदिकाः लताप्रतानैर्बहुभिःपर्णैश्चबहुभिर्वृताम् ३६ कांचनींशिंशपामेकांददर्शसम-
हाकपिः वृतांहेममयीभिस्तुवेदिकाभिःसमंततः ३७ सोपश्यद्भूमिभागांश्चनगप्रस्रवणानिच सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श
शिखिसन्निभान् ३८ तेषांद्रुमाणांप्रभयामेरोरिवमहाकपिः अमन्यततदावीरःकांचनोस्मीतिसर्वतः ३९ तान्कांचनान्वृ
क्षगणान्मारुतेनप्रकंपितान् किंकिणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वाविस्मयमागमत् ४० सुपुष्पिताग्रान्रुचिरान्तरुणांकुरपल्लवान्
तामारुह्यमहावेगःशिंशपांपर्णसंवृताम् ४१ इतोद्रक्ष्यामिवैदेहींरामदर्शनलालसाम् इतश्चेतश्चदुःखार्तांसंपतंतींयदृच्छ
या ४२

हावेदिकोपरिकृतसौवर्णवेदिका इत्यर्थः लतेत्यर्धमुत्तरान्वयि ३६ एकां मुख्यां वृक्षांतरसंबंधरहितां च कांचनीं तद्वर्णां शिंशपां पि-
च्छलागुरुशिंशपाइति कोशः ३७ ३८ मेरोःप्रभया दिवाकरइव तेषां द्रुमाणां प्रभया कांचनोस्मीत्यमन्यत कांचनवर्णमात्मशरीरं वीक्षतेस्मेत्यर्थः
३९ तान्कांचनानिति किंकिण्यस्तेषु फलादिवत्सहजाः अतएव विस्मयमागमत् ४० तेषां तरुधर्ममप्याह सुपुष्पिताग्रानिति तरुणाः कोमलाः अंकु-
शः पल्लवाश्चयेषां तान्दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्तइत्यन्वयः तां यस्याः पर्यंतवृक्षाएवंभूतास्तामारुह्य चिंतयामासेति शेषः ४१ इतइति आगतामितिशेषः तदेवस्प
ष्टयति इतश्चेतश्चेति ४२ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनोरावणस्यैव इदं ध्रुवं राक्षसांतरस्यैवंविधतदसंभवात् ४३ नलिनीचेयं रम्या सा च राजमहिषीत्वाद्रस्यप्रिया अतएवेमां नलिनीं नूनमेष्यति ४४ अरामा रामवियुक्ता राजमहिषीत्वादेव उद्यानवनसंचारकुशला ४५ अयमेवार्थआदरेण बुद्धिस्थैर्यार्थं त्रिरावर्त्यते अथवेति सर्वत्रेत्यर्थः ननु पक्षांतरमिदं तत्त्वासंभवात् ४६ अशोकवनिकांतः शिंशपाप्रदेशे सीतायाआगमने हेत्वंतरमुन्नयति ४७ वनेचराणामिति मृगपक्ष्यादीनामित्यर्थः ४८ संध्या दिनरात्र्योः संधिरूपानुष्ठानकालोयस्यकर्मणस्तत्र मनोयस्याःसा तथा संध्यार्थे संध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थे पूर्ववदेवात्रापि उक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः रात्रिशेषे हनुमतोःस्यवचसः प्रवृत्तेः संध्याशब्देनात्र प्रातःकालोविवक्षितः तत्र कर्तव्यस्नानादौ चास्त्येव स्त्रीणामप्यधिकारइति कथंस्त्रीणां संध्यावंदनमिति परास्तं वेदितव्यं किंच स

अशोकवनिकाचेयंदृढंरम्यादुरात्मनः चंदनैश्चंपकैश्चापिबकुलैश्चविभूषिता ४३ इयंचनलिनीरम्याद्विजसंघनिषेविता इमांसा राजमहिषीनूनमेष्यतिजानकी ४४ सारामाराजमहिषीराघवस्यप्रियासदा वनसंचारकुशलाध्रुवमेष्यतिजानकी ४५ अथवामृगशावाक्षीवनस्यास्यविचक्षणा वनमेष्यतिसाद्येहरामचिंताकृकर्शिता ४६ रामशोकाभिसंतप्तासादेवीवामलोचना वनवासरतानित्यमेष्यतेवनचारिणी ४७ वनेचराणांसततंनूनंस्पृहयतेपुरा रामस्यदयिताचार्याजनकस्यसुतासती ४८ संध्याकालमनाःश्यामा ध्रुवमेष्यतिजानकी नदींचेमांशुभजलांसंध्यार्थेवरवर्णिनी ४९ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिकाशुभा शुभायाःपार्थिवेंद्रस्यपत्नीरामस्यसंमता ५० यदिजीवतिसादेवीताराधिपनिभानना आगमिष्यतिसावश्यमिमांशीतजलांनदीम् ५१ एवंतुगत्वाहनुमान्महात्माप्रतीक्षमाणोमनुजेंद्रपत्नीम् अवेक्षमाणश्चददर्शसर्वंसुपुष्पितेपर्णघनेनिलीनः ५२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ७. सवीक्षमाणस्तत्रस्थोमार्गमाणश्चमैथिलीम् अवेक्षमाणश्चमहींसर्वांतामन्ववैक्षत १ संतानकलताभिश्चपादपैरुपशोभिताम् दिव्यगंधरसोपेतांसर्वतःसमलंकृताम् २ तांसनंदनसंकाशांमृगपक्षिभिरावृताम् हर्म्यप्रासादसंबाधांकोकिलाकुलनिस्वनाम् ३ कांचनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् बह्वासनकुथोपेतांबहुभूमिगृहायुताम् ४

न्यग्भगवत्या नस्यैव संध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्रस्त्रिया अधिकारः गायत्रीमंत्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्यानेतु द्विजस्यैवाधिकारइत्यन्यत् ४९ या रामस्य पत्नी संमता च पतिव्रतेति सर्वजनस्य तस्याः शुभायाः इयंनदी अशोकवनिकाच अनुरूपा योग्या ५० ५१ प्रतीक्षमाणः सीताऽगमनमितिशेषः अवेक्षमाणइतस्ततोवलोकयन् पर्णघने सुपुष्पिते शिंशपावृक्षे निलीनः सन्सर्वं वनं ददर्शेत्यन्वयः ५२ रममाणः इतिरामाभि॰ वा॰ सुं॰ चतुर्दशः सर्गः १४ वीक्षमाणइतस्ततोवलोकयन् तत्रस्थः शिंशपास्थः मार्गमाणः मैथिलीहेतुनाऽधोदृष्ट्या महीमवेक्षमाणः सर्वां तां अशोकवनिकामन्ववैक्षत १ तांविशिनष्टि संतानकलताभिः सहितैः पादपैरित्यर्थः २ तांसददर्शेत्यन्वयः नंदनसंकाशां तद्वच्चंदनद्राक्षाद्यनेकोपादेयवस्तुमतीं ३ बह्वासनैः कुथैरास्तरणैश्चोपेतां उपर्युपरिभूमियुक्ताः गृहाबहुभूमिगृहाः ४ ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वर्तुषु कुसुमानि येषांतैः पादपैर्युक्तां सूर्योदयप्रभां उद्यत्सूर्यसमकांतिं ५ तत्रस्थः शिंशपास्थो मारुतिरशोकपुष्पैः प्रदीप्तामिवोदैक्षतेत्युत्प्रेक्षा असकृच्छत शो-
विनिष्पतद्भिश्चित्रैः पुष्पाण्यवतंसवत्प्रतीयमानानि येषांतैर्विहगैर्निबिडशाखामपि निष्पत्रशाखां क्रियमाणां बहुपक्षिपक्षपिहितपर्णतया पत्ररहितशाखामिवेत्य
र्थः ६ तथा उच्यमान विशेषणैरशोकैः पुष्पभारेण पुष्पसमूहेन जनितातिभारैरतएवातिभारवशादतिप्रवृद्धशाखतया भूमिं स्पृशद्भिः कर्णिकारैः किंशुकैश्चयुतः
सदेशस्तेषां प्रभया प्रदीप्तइव ७ ८ ९ १० नीलांजननिभाइति एवमुक्त्याऽशोकानामनेकवर्णपुष्पवत्त्वं सूचितं विबुधोद्यानं नंदनं यथानंदनं आल्हादकं तद्व
दाल्हादकं चैत्ररथं कुबेरवनं यथाचित्रं तद्वच्चित्रं ११ तदुभयमप्यतिरिक्तमिव अतिक्रम्येवस्थितं पुष्परूपज्योतिर्गणैरायुतं १२ पुष्परूपैःरत्नशतैः १३ मृगादिभिः

सर्वर्तुकुसुमैरम्यैः फलवद्भिश्चपादपैः पुष्पितानामशोकानांश्रियासूर्योदयप्रभाम् ५ प्रदीप्तामिवतत्रस्थोमारुतिःसमुदैक्षत निष्प
त्रशाखाविहगैःक्रियमाणामिवासकृत् ६ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैःपुष्पावतंसकैः समूलपुष्परचितैरशोकैःशोकनाशनैः ७ पुष्प
भारातिभारैश्चस्पृशद्भिरिवमेदिनीम् कर्णिकारैःकुसुमितैःकिंशुकैश्चसुपुष्पितैः ८ सदेशःप्रभयातेषांप्रदीप्तइवसर्वतः पुन्नागाःस
प्तपर्णाश्चचंपकोद्दालकास्तथा ९ विवृद्धमूलाबहवः शोभंतेस्मसुपुष्पिताः शातकुंभनिभाःकेचित्केचिदग्निशिखप्रभाः १० नीलांजन
निभाःकेचित्तत्राशोकाःसहस्रशः नंदनंविबुधोद्यानंचित्रंचैत्ररथंयथा ११ अतिवृत्तमिवाचिंत्यंदिव्यंरम्यश्रियायुतम् द्वितीयमिवचा-
काशंपुष्पज्योतिर्गणायुतम् १२ पुष्परत्नशतैश्चित्रंपंचमंसागरंयथा सर्वर्तुपुष्पैर्निचितंपादपैर्मधुगंधिभिः १३ नानानिनादैरुद्यानं र
म्यंमृगगणद्विजैः अनेकगंधप्रवहंपुण्यगंधंमनोहरम् १४ शैलेंद्रमिवगंधाढ्यंद्वितीयंगंधमादनम् अशोकवनिकायांतुतस्यांवानरपुंग
वः १५ सददर्शाविदूरस्थंचैत्यप्रासादमूर्जितम् मध्येस्तंभसहस्रेणस्थितंकैलासपांडुरम् १६ प्रवालकृतसोपानंतप्तकांचनवेदिकम्
मुष्णंतमिवचक्षूंषिद्योतमानमिवश्रिया १७ निर्मलंप्रांशुभावत्वादुल्लिखंतमिवांबरम् ततोमलिनसंवीतांराक्षसीभिःसमावृताम् १८
उपवासकृशांदीनांनिश्वसंतींपुनःपुनः ददर्शशुक्लपक्षादौचंद्ररेखामिवामलाम् १९ मंदप्रख्यायमानेनरूपेणरुचिरप्रभाम् पिनद्धांधू
मजालेनशिखामिवविभावसोः २० पीतेनैकेनसंवीतांक्लिष्टेनोत्तमवाससा सपंकामनलंकारांविपद्मामिवपद्मिनीम् २१

स्वीयैर्नानाविधैः श
ब्दैरस्यंकृतं एवंविशेषणकं उद्यानमशोकवनिकांतर्गतं ददर्शेत्यनुकर्षः १४ शैलेंद्रोहिमवान्तस्यां पूर्ववर्णितायां १५ चैत्यं वर्तुलाकारत्वाद्बुधायतनमिवप्रासादं स्तंभस
हस्रेणाधारभूतेनस्थितं १६ १७ प्रांशुभावत्वादुच्चस्वभावत्वात् ततस्तद्दर्शनानंतरं मलिनवासःसंवीतत्वादिविशेषणवतीं सीतां दूरादेव तन्मूलस्थां ददर्शेत्यनुकर्षः
१८ १९ मंदप्रख्यायमानेन इदमिदमिति इदंतदिति वा कथंचिदूह्यमानेन रूपेण स्वरूपेणोपलक्षितां २० क्लिष्टेनजीर्णेन पांसुधास्तरणेन वा क्लिष्टेन सपंकां मलवच्छरीरां प
द्मिनी लक्ष्मीर्लताच २१ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगारकेणेव तत्तुल्येन ग्रहेण केतुना पीडितां रोहिणीमिव २२ २३ प्रियं जनं रामलक्ष्मणसुग्रीवादिरूपं जनं श्वगणेन श्वानांगणेन २४ जघनं पृष्ठभागं तं गतैकया हरणदिनकृतैकसंस्कारवत्या यद्वा पुरोभागीयवेणीद्वयराहित्येन पृष्ठलंबयैकया वेण्या नीलनागाभया नीलसर्पतुल्यया वेण्योपलक्षितां अनेन तत्स्पर्शेन्यस्य मरणमेवेति सूचितं मेघापाये नीलया वनराज्योपलक्षितां महीमिवस्थितां २५ २६ उपपादिभिः सीतात्वनिश्चयोपपादनसमर्थैः तत्कारणं प्रत्यभिज्ञानमाह क्रियमाणेति यथारूपा दृष्टा यादृग्वेषवर्णादिमती अनुभूता तथारूपेयं भेदेहि प्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमितिभावः २७ पूर्णचंद्राननत्वादिगुणवतीं निरीक्ष्य तस्य बुद्धिः संदिदिहे इत्यष्टभिःश्लोकेनान्वयः सुभ्रूं सुभ्रुवं २८ सर्वादिशोवितिमिराः कुर्वतीं नीलकंठीं सौभाग्यसूत्रकेंद्रनीलमणिमयकंठस्थभूषणप्रभया तद्वर्णकंठां सुप्रतिष्ठितांसु

पीडितांदुःखसंतप्तांपरिक्षीणांतपस्विनीम् ग्रहेणांगारकेणेवपीडितामिवरोहिणीम् २२ अश्रुपूर्णमुखींदीनांकृशामनशनेनच शोकध्यानपरांदीनांनित्यंदुःखपरायणाम् २३ प्रियंजनमपश्यंतींपश्यंतीराक्षसीगणम् स्वगणेनमृगींहीनांश्वगणेनावृतामिव २४ नीलनागाभयावेण्याजघनंगतयैकया नीलयानीरदापायेवनराज्यामहीमिव २५ सुखार्हांदुःखसंतप्तांव्यसनानामकोविदाम् तांविलोक्यविशालाक्षीमधिकंमलिनांकृशाम् २६ तर्कयामाससीतेतिकारणैरुपपादिभिः क्रियमाणातदातेनरक्षसाकामरूपिणा २७ यथारूपाहिदृष्टासातथारूपेयमंगना पूर्णचंद्राननांसुभ्रूंचारुवृत्तपयोधराम् २८ कुर्वतींप्रभयादेवींसर्वावितिमिरादिशः तांनीलकंठींबिंबोष्ठींसुमध्यांसुप्रतिष्ठिताम् २९ सीतांपद्मपलाशाक्षींमन्मथस्यरतिंयथा इष्टांसर्वस्यजगतःपूर्णचंद्रप्रभामिव ३० भूमौसुतनुमासीनांनियतामिवतापसीम् निश्वासबहुलांभीरुंभुजगेंद्रवधूमिव ३१ शोकजालेनमहताविततेननराजतीम् संसक्तांधूमजालेनशिखामिवविभावसोः ३२ तांस्मृतीमिवसंदिग्धांऋद्धिंनिपतितामिव विहतामिवचश्रद्धामाशांप्रतिहतामिव ३३ सोपसर्गांयथासिद्धिंबुद्धिंसकलुषामिव अभूतेनापवादेनकीर्तिंनिपतितामिव ३४ रामोपरोधव्यथितांरक्षोगणनिपीडिताम् अबलांमृगशावाक्षींवीक्ष्यमाणांततस्ततः ३५ बाष्पांबुपरिपूर्णेनकृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा वदनेनाप्रसन्नेननिश्वसंतींपुनःपुनः ३६

प्रतिष्ठितसर्वावयवसंस्थानां २९ चंद्रप्रभासादृश्यं सर्वानंदकरत्वेन ३० नियतां भूशयनादिरूपनियमवतीं तापसीमिव भूमावासीनां भुजगेंद्रवधूसादृश्यं दुष्प्रधृष्यत्वेन रक्षःकुलनाशकत्वेनच ३१ नराजतीं अराजतीं विभावसोः शिखामिव पातिव्रत्यतेजसाज्वलंतीं ३२ स्मृतीमिवेतिदीर्घआर्षः संदिग्धामर्थसंदेहवतीं ऋद्धिमैश्वर्यं निपतितामन्यायवशादितिभावः विहतां नास्तिकबुध्येतिभावः प्रतिहतां स्वविषयालाभादितिभावः ३३ सोपसर्गा सविघ्नां सकलुषां रागद्वेषादिकालुष्यवतीं अभूतेनापवादेन केवलमारोपितेनकलंकेन ३४ रामोपरोधः रामसेवाप्रतिबंधः ३५ कृष्णानि वक्राणिच अक्षिपक्ष्माणि यत्र तेन ३६ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्कारस्नानराहित्यान्मलपंकधरत्वं त्वगादिमलरूपः पंकः नक्षत्रराजश्चंद्रः ३७ संदिदिहे प्रत्यभिज्ञाबाधकात् कार्श्यमालिन्यादिनिरोहितरूपत्वात्संदेहः आम्नायोभ्यासः ३८ बाधकस्याकिंचित्करत्वमाह दुःखेनेति दुःखबोध्यत्वेहेतुरनलंकृतामिति संस्कारेणेति स्नानानुलेपनादिरंगसंस्कारः वाचोव्याकरणज्ञानादिजः संस्कारः देव्या अर्थांतरगतत्वं देशांतरगतत्वं वाचस्तु विवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वं वाचोर्थोयथा व्याकरणाद्यभ्यासदुःखेन व्युत्पत्तिं संपाद्य बुध्यते तद्वत्सीतां कष्टेन बुबुधे ३९ कारणैरुपपादयन् सीतानिश्चयहेतुभिरुपपत्तिमंतं संपादयन् ४० इदानीं सीतात्वोपपादकमाह वैदेह्याइति तदा स्वप्रस्थानसमये गात्रशोभिनीतिपाठः कतकसंमतः येष्वंगेषु यान्याभरणजालान्यकीर्तयत् तान्याभरणजालानि तत्तद्गात्रशोभीन्यलक्षयदिति प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं सिद्धं तीर्थस्तु शाखाशोभीनीतिपाठं प्रकल्प्य रामविश्लेषसमये भूषणधारणस्यानुचितत्वाद्वैदेह्याभूषणानिस्वांगेभ्यउन्मुच्य शाखायांन्यस्तानीति गम्यतइति व्याचख्यौ तत्तुउत्तरश्लोकयोर्ह

मलपंकधरांदीनांमंडनार्हाममंडिताम् प्रभांनक्षत्रराजस्यकालमेघैरिवावृताम् ३७ तस्यसंदिदिहेबुद्धिस्तथासीतांनिरीक्ष्यच आम्नायानामयोगेनविद्यांप्रशिथिलामिव ३८ दुःखेनबुबुधेसीतांहनूमाननलंकृताम् संस्कारेणयथाहीनांवाचमर्थांतरंगताम् ३९ तांसमीक्ष्यविशालाक्षींराजपुत्रीमनिंदिताम् तर्कयामाससीतेतिकारणैरुपपादयन् ४० वैदेह्यायानिचांगेषुतदारामोन्वकीर्तयत् तान्याभरणजालानिगात्रशोभीन्यलक्षयत् ४१ सुकृतौकर्णवेष्टौचश्वदंष्ट्रौचसुसंस्थितौ मणिविद्रुमचित्राणिहस्तेष्वाभरणानिच ४२ श्यामानिचिरयुक्तत्वात्तथासंस्थानवंतिच तान्येवैतानिमन्येहंयानिरामोन्वकीर्तयत् ४३ तत्रयान्यवहीनानितान्यहंनोपलक्षये यान्यस्यानावहीनानितानीमानिनसंशयः ४४ पीतंकनकपट्टाभंस्रस्तंतद्वसनंशुभम् उत्तरीयंनगासक्तंतदादृष्टंप्लवंगमैः ४५ भूषणानिचमुख्यानिदृष्टानिधरणीतले अनयैवापविद्धानिस्वनवंतिमहांतिच ४६ इदंचिरगृहीतत्वाद्वसनंक्लिष्टवत्तरम् तथाप्यनूनंतद्वर्णंतथाश्रीमद्यथेतरत् ४७

स्तेोषिति तथाश्यामानिचिरयुक्तत्वादितिपदस्वरसविरुद्धं किंचैवं तदंगे रामोक्ताभरणाभावादसीतात्वमेवस्यात् ४१ अथकस्मिन्गात्रे किमाभरणं दृश्यतेतत्राह सुकृतौ निर्मितौ कर्णवेष्टौ कुंडले श्वदंष्ट्रौ करणाभरणविशेषौ त्रिकर्णकापरनामानौ सुसंस्थितौ कर्णरूपांगे सुप्रतिष्ठितौ उपलक्षयेइतिशेषः हस्तेषु हस्तावयवेषुच यानि मणिविद्रुमचित्राण्याभरणानि रामेणोक्तानि तथैवसुस्थितानिउपलक्षये ४२ चिरयुक्तत्वात् चिरकालमसंस्कृतदेहस्थितत्वेनासंस्कृतत्वात् श्यामान्यपि श्यामवर्णान्यपि तथासंस्थानवंति रामोक्तसन्निवेशवंति यानि रामोन्वकीर्तयत् तान्येवेमानीति मन्ये ४३ इतोप्येवमित्याह तत्रेति रामोपदिष्टेषु यान्याभरणानि अवहीनानि पतितानि ऋष्यमूकादावित्यर्थः ४४ कानि त्यक्तानीति त्वयावगतानि तत्राह पीतमिति कनकपट्टाभत्वेन स्वर्णतंतुमात्रनिष्पन्नत्वं तस्य सूच्यते नगासक्तं वृक्षासक्तं ४५ ऋष्यमूकेवस्त्रभूषणत्यागोप्यनयैव कृतइत्याह अनयैवेति ४६ इदंवसनं अंतरीयवस्त्रमित्यर्थः चिरधृतत्वात्क्लिष्टवत्तरं शयनादिना मृदितं तथापि तद्वर्णं सपीतोरागः अनूनमप्रच्युतं क्लीबत्वमार्षं अर्धर्चादिर्वा वर्णशब्दः तथाश्रीमच्छोभावद्यथेतरत् अस्मद्गृहीतमुत्तरीयमित्यर्थः ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंजातनिश्चयआह इयमिति प्रनष्टा दर्शनमप्राप्तापि यस्य रामस्य मनसस्तु नप्रणश्यति नादृष्टाभवति नित्यं सन्निहिता भवतीत्यर्थः ४८ साइयमेव केचलारस्त-
त्राह कारुण्येनेति परितापहेतुकारुण्यादि स्वयमेव दर्शयति ४९ स्त्रीति प्रनष्टापरेण पीडिता मयाचसती सानरक्षिता आपदि स्त्रियोरक्ष्याइत्युक्तेस्तदकरणकृतकारु
ण्यात्परितापः वनंप्रस्थितमपि मामाश्रिता सान नरक्षितेति आनृशंस्यतः आश्रितसंरक्षणस्वभावत्वेन तदकरणात्परितापः पत्नी सर्वधर्मसाधनभूता नष्टेति धर्मना
शचिंताशोकेन परितापः प्रियेति परमरूपलावण्यादिमती परमसुखसाधनभूता नष्टेति पूर्वसंभोगादिस्मरणजमदनेन सर्वसिद्धसर्वेंद्रियपरितापः ५० अस्यायथा
रूपादि तथारामस्य यथारामस्यरूपादि तथाअस्याअपि अतःसोस्यायोग्यः इयंच तस्ययोग्येत्यर्थः अनेनोभयोरन्योन्यमानुरूप्यंदर्शितं ५१ अथान्योन्यानुरागमाह

इयंकनकवर्णांगीरामस्यमहिषीप्रिया प्रनष्टापिसतीयस्यमनसोनप्रणश्यति ४८ इयंसायत्कृतेरामश्चतुर्भिरिहतप्यते कारुण्येनानृ
शंस्येनशोकेनमदनेनच ४९ स्त्रीप्रणष्टेतिकारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः पत्नीनष्टेतिशोकेनप्रियेतिमदनेनच ५० तस्यादेव्यायथारू
पमंगप्रत्यंगसौष्टवम् रामस्यचयथारूपंतस्येयमसितेक्षणा ५१ अस्यादेव्यामनस्तस्मिंस्तस्यचास्यांप्रतिष्ठितम् तेनेयंसचधर्मात्मा
मुहूर्तमपिजीवति ५२ दुष्करंकृतवान्रामोहीनोयदनयाप्रभुः धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेनावसीदति ५३ एवंसीतांतथादृष्ट्वाहृष्टः
पवनसंभवः जगाममनसारामंप्रशशंसचतंप्रभुम् ५४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेपंचदशःसर्गः १५ छ
प्रशस्यतुप्रशस्तव्यांसीतांतांहरिपुंगवः गुणाभिरामंरामंचपुनश्चिंतापरोभवत् १ समुहूर्तमिवध्यात्वाबाष्पपर्याकुलेक्षणः सीतामा
श्रित्यतेजस्वीहनूमान्विललापह २

अस्यादेव्याइति येनास्याश्चित्तंरामेसक्तं तस्यचास्यां तेनेयं सचजीवति चित्तसन्निधानेनवियोगाभावा
दितिभावः मुहूर्तमपिइत्यस्यान्यथेत्यादिः नजीवेदितिचशेषः ५२ दुष्करमिति अयतेनेतिवर्तते तेनचित्तसन्निधानेन दुष्करंकिंकृतवान् तत्राह धारयतीति वर्तमा
नसामीप्येलट् दधारेत्यर्थः ५३ सीतामेवमेवंगुणां तथामलिनवासःसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादि पातिव्रत्यधर्मवतीं दृष्ट्वा हृष्टःसन् रामं सस्मार
स्मृतंच तं प्रशशंस एवं पातिव्रत्यगुणवत्पत्नीलाभेन भाग्योत्तरोरामः ईदृश्यावियोगेनेदृशी पीडा ईदृशीमासयेउद्यमश्चोचितएवेति वालीतांच प्रशशंस बलवता
भव्येन प्रभुणा हृतापि याएवं पातिव्रत्यात्तदैषैव सर्वोत्तमेत्येवं प्रशशंस ५४ वममानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये सुंदरकांडेपंचद-
शःसर्गः १५ सीतांप्रशस्य प्रशंसाच प्रागुक्तरूपा चिंतापरः सीताविषयदुःखेनेतिभावः १ सीताभाश्रित्य सीतामुद्दिश्य २ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुभिर्विनीतस्य शिक्षितस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रियागुरोः रामस्य पत्नीत्वात् तद्वदेव परभोपास्यत्वेनाभीष्टा सीता अयोनिजा निःसीमपातिव्रत्या रामपत्न्यपि य
दि दुःखार्ता दुःखपीडिता तर्हि कालोहि दुरतिक्रमइति हि निश्चितमित्यर्थः दुःखोपायघटकत्वस्य कालएवप्रसिद्धत्वादिति भावः ननु न दुःखं सुखं वा कालमात्रजन्यं क
र्मानुष्ठानवैफल्यापत्तेः तत्सापेक्षकालजन्यत्वेपि ईश्वरावतारसीतारामयोः कर्माभावात्कथं दुःखमिति चेन्न वस्तुतस्तु तयोर्दुःखाभावेपि लोकानुग्रहाय गृहीत
मनुष्यदेहयोस्तेषां मनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबंधाय नटवत्व्यवहारमभिनयतोः सुखदुःखादिकालिकसुखविकासाद्यभिनयेन तन्मायामोहितस्यैव देवांशस्य
हनूमतोऽभिनीतकार्यदर्शनेन तत्कारणानुमानात् दुःखार्तत्वाद्युक्तेः सामंजस्यात् यथाच परेणोद्बोधनं विना हनूमतः स्वबलपराक्रमांशे मोहस्तथाऽनयोर्भगवत्
स्वरूपत्वे इदानीं तस्य मोहइति वक्तुंशक्यत्वात्सभ्यात्तु भगवदिच्छयैव तस्य तयोः स्वरूपज्ञानेपि नकिंचिदवद्यं ३ नन्वेवं विधदुःखातिशये जीवनहानिरेवस्याद
त आह रामस्येति सलक्ष्मणोरामएवंविधे दुर्गेस्थितामपिमां दिव्यास्त्रैः समुद्रमपि येनकेनाप्युपायेनोल्लंघ्यागत्यात्रायास्यतीति तस्य व्यवसायज्ञा पराक्रमज्ञास

मान्यागुरुविनीतस्यलक्ष्मणस्यगुरुप्रिया यदिसीताहिदुःखार्ताकालोहिदुरतिक्रमः ३ रामस्यव्यवसायज्ञालक्ष्मणस्यचधीमतः ना
स्यर्थं क्षुभ्यतेदेवीगंगेवजलदागमे ४ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् राघवोर्हतिवैदेहीं तंचेयमसितेक्षणा ५ तांदृष्ट्वा
नवहेमाभांलोककांतामिवश्रियम् जगाममनसारामंवचनंचेदमब्रवीत् ६ अस्याहेतोर्विशालाक्ष्याहतोवालीमहाबलः रावणप्रति-
मोवीर्येकबंधश्चनिपातितः ७ विराधश्चहतःसंख्येराक्षसोभीमविक्रमः वनेरामेणविक्रम्यमहेंद्रेणेवशंबरः ८ चतुर्दशसहस्राणिर
क्षसांभीमकर्मणाम् निहतानिजनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ९ खरश्चनिहतःसंख्ये त्रिशिराश्चनिपातितः दूषणश्चमहातेजारामे
णाविदितात्मना १० ऐश्वर्यंवानराणांचदुर्लभंवालिपालितम् अस्यानिमित्तेसुग्रीवःप्राप्तवान्लोकविश्रुतः ११ सागरश्चमयाक्रांतः
श्रीमान्नदनदीपतिः अस्याहेतोर्विशालाक्ष्याःपुरीचेयंनिरीक्षिता १२ यदिरामःससमुद्रांतांमेदिनींपरिवर्तयेत् अस्याःकृतेजगच्चापि
युक्तमित्येवमेमतिः १३

तीनात्यंतं क्षुभ्यते नैराश्यमूलकं प्राणत्यागसंपादकक्षोभं नप्राप्नोतीत्यर्थः जलदागमे वर्षाकाले-
पि गंगा यथा इतरक्षुद्रनदीव दुर्धरवेगं नप्राप्नोति तद्वत् ४ तुल्यशीलवयोवृत्तां रामतुल्यस्वभाववयश्चारित्रां अभिजनः कुलं लक्षणं सामुद्रिकोक्तं अतएव सीतायाराम
स्य पुरुषांतरे स्त्र्यंतरे चाप्रवृत्तिः स्वभावमूलेति सूचितं ५ मनसा रामं जगाम अस्याः सएवानुरूपइति सस्मारेत्यर्थः नवहेमाभां नवां तरुणीं हेमाभांचेत्यर्थः ६ अस्याहेतोः स
र्वात्मना स्वसदृश्याः प्राप्त्यर्थमित्यर्थः ७ दूषणांतरक्षोनिपातश्चैतदासक्त्या शूर्पणखानिरासमूलत्वादन्वेषणप्रतिबंधसंभावनामूलकत्वाच्चैतन्मूलएव शंबरोयं प्रद्युम्न
हतादन्यएव महेंद्रपदेन तत्तुल्यप्रद्युम्नेलक्षणा वा ८ ९ १० अस्यानिमित्ते सप्तम्यर्थे षष्ठी अस्यांनिमित्तभूतायां सत्यामित्यर्थइतितोर्थः ११ १२ परिवर्तयेत् अधरोत्तरं
कुर्यात् संहरेदितियावत् १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवं भर्तुर्युक्तत्वमुपपादयति राज्यंवेति त्रैलोक्यराज्यसीताप्राप्त्योः कतरत् उत्कृष्टमितिविचारेआद्यं द्वितीयकोटिशतांशेन सादृश्यमपिनार्हतीत्यर्थः १४ आधि-
क्यमेवोपपादयति इयमिति अनेनकुलं भर्तृदृढव्रतेत्यनेन चारित्र्यातिशयः मेदिनीं भित्वेत्यनेनायोनिजतया ऽमानुषदिव्यरूपत्वंदर्शितं १५ १६ आर्यशीलस्य
पूज्यशीलस्य अनेन महाकुलीनपाणिग्रहणं दर्शितं १७ यच्छ्रेषतयैवंप्राशस्त्यं दर्शितंतस्य कालस्यदुरतिक्रमत्वमाह इयंसेति राक्षसीवशमागता कालप्राबल्यादिति
भावः फलमतउपपत्तेरिति व्याससूत्रेणापि कालात्मनो भगवत एवकर्मफलप्रापणसामर्थ्यंदर्शितं १८ भर्तृस्नेहबलात्कृता बलात्प्रवर्तिता १९ भर्तृशुश्रूषणापरा
सन्नंतात्स्वार्थेणिचिण्पासश्रंथेतियुच् २० पूर्ववदेवाह सेयमिति यातनां राक्षसीभिःसंपाद्यमानतीव्रदुःखं अनर्थानामापदां २१ शीलसंपन्नां ईदृशदुःखेपि चारित्र्य

राज्यंवात्रिषुलोकेषुसीतावाजनकात्मजा त्रैलोक्यराज्यंसकलंसीतायानाप्नुयात्कलां १४ इयंसाधर्मशीलस्यजनकस्यमहात्मनः सुता
मैथिलराजस्यसीताभर्तृदृढव्रता १५ उत्थितामेदिनींभित्वा क्षेत्रेहलमुखक्षते पद्मरेणुनिभैःकीर्णाशुभैःकेदारपांसुभिः १६ विक्रांत
स्यार्यशीलस्यसमुगेष्वनिवर्तिनः स्नुषादशरथस्यैषाज्येष्ठाराज्ञोयशस्विनी १७ धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यरामस्यविदितात्मनः इयंसादयिताभा
र्याराक्षसीवशमागता १८ सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता अचिंतयित्वाकष्टानिप्रविष्टानिर्जनंवनम् १९ संतुष्टाफलमूलेनभ
र्तृशुश्रूषणापरा यापरांभजतेप्रीतिंवनेपिभवनेयथा २० सेयंकनकवर्णांगीनित्यंसुस्मितभाषिणी सहतेयातनामेतामनर्थानामभागिनी
२१ इमांतुशीलसंपन्नांद्रष्टुमिच्छतिराघवः रावणेनप्रमथितांप्रपामिवपिपासितः २२ अस्यानूनंपुनर्लाभाद्राघवःप्रीतिमेष्यति राजारा
ज्यपरिभ्रष्टःपुनःप्राप्येवमेदिनीम् २३ कामभोगैःपरित्यक्ताहीनाबंधुजनेनच धारयत्यात्मनोदेहंतत्समागमकांक्षिणी २४ नैषापश्य
तिराक्षस्योनेमान्पुष्पफलद्रुमान् एकस्थहृदयानूनंराममेवानुपश्यति २५ भर्तानामपरंनार्याःशोभनंभूषणादपि एषाहितेनरहितातेन
शोभनार्हानशोभते २६ दुष्करंकुरुतेरामोहीनोयदनयाप्रभुः धारयत्यात्मनोदेहंनदुःखेनावसीदति २७ इमामसितकेशांतांशतप
त्रनिभेक्षणाम् सुखार्हांदुःखितांज्ञात्वा ममापिव्यथितंमनः २८ क्षितिक्षमापुष्करसन्निभेक्षणायारक्षिताराघवलक्ष्मणाभ्याम् सा
राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिःसंरक्ष्यतेसंप्रतिवृक्षमूले २९

प्रच्यवरहितां प्रमथितां प्रमथितामपि प्रपा पानीयशाला २२ २३ काम्यंतइतिकामाः भुज्यंतइतिभो
गाः स्रक्चंदनादयस्तैस्त्यक्ता तत्समागमकांक्षिणी एतिजीवंतमानंदोनरवर्षशतादपीतिन्यायेनेतिभावः २४ राक्षस्यःराक्षसीरित्यर्थः एकस्मिन्लक्ष्ये तिष्ठति तादृशं हृद
यंयस्याःसा किंतदेकंलक्ष्यंतत्राह नूनंराममेवेति २५ राममेवेत्यत्रबीजमाह भर्तानामेति शोभनंशोभा २६ एतदेकहृदयत्वज्ञानादेव रामः प्रभुर्यज्जीवनरूपं दुःखेनावसाद
नाभावरूपंच दुष्करं कुरुते २७ ममापि तिर्यग्योनेरपि विषयानभिज्ञस्यापि २८ क्षितितुल्या क्षमा यस्याःसा दृष्टिमात्रेण रावणस्याभस्मीकरणात् संरक्ष्यते परैरनपहाराय
गोप्यतइत्यर्थः २९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृपणां शोच्यां ३० नकेवलमशोकएव शोकजनकश्चंद्रोपीत्याह हिमव्यपायेन वसंतसमीपमाकालेनोपलक्षितः यद्वा लंकायां हिमव्यपायेन शीताभावेना
भ्युत्थितोनिष्प्रकाशतयास्थितः अतएव नैकसहस्ररश्मिः अभ्युत्थितः उदयंप्राप्तः शीतरश्मिश्चशोकंजनयतिइत्यनुकर्षः ३१ सीतेयमित्येव इयंसीतैवेति जातबु-
द्धिस्तामेव बुद्धिं संश्रित्य ततः परानुष्ठेयचिकीर्षया तस्मिन्शिंशपावृक्षे एव निषसाद तद्रात्रिशेषं परदिनंच स्थितइत्यर्थः एवंच सरावणांतःपुरा सर्वापि लंकायाम
त्रयेण समुद्रलंघनदिनरात्रावेव विचिता तुर्ययामेऽशोकवनिकाप्रवेशइतिबोध्यं ३२ रागमानः इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये आ॰ वा॰ सुंदरकांडे षोडशः सर्गः
१६ ततस्तद्धिमापगमोत्तरं कुमुदखंडं कुमुदसमूहस्तदाभः श्वैत्येन निर्मलं नभोजगाम नभसोनिर्मलत्वं स्वस्थनीलवर्णत्वं अतएवाह हंसोनीलमुदकमिवेति

हिमहतनलिनीवनष्टशोभाव्यसनपरंपरयानिपीड्यमाना सहचररहितेवचक्रवाकीजनकसुताकृपणांदशांप्रपन्ना ३० अस्याहिपु
ष्पावनताग्रशाखाःशोकंदृढंवैजनयत्यशोकाः हिमव्यपायेनचशीतरश्मिरभ्युत्थितनैकसहस्ररश्मिः ३१ इत्येवमर्थंकपिरन्ववेक्ष्य
सीतेयमित्येवतुजातबुद्धिः संश्रित्यतस्मिन्निषसादवृक्षेबलीहरीणामृषभस्तरस्वी ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि
काव्येसुंदरकांडेषोडशःसर्गः १६ ७ ततःकुमुदखंडाभोनिर्मलंनिर्मलोदयः प्रजगामनभश्चंद्रोहंसोनीलमिवोदकम् १ साचिव्य
मिवकुर्वन्सप्रभयानिर्मलप्रभः चंद्रमारश्मिभिःशीतैःसिषेवेपवनात्मजम् २ सददर्शततःसीतां पूर्णचंद्रनिभाननाम् शोकभारैरिवन्य
स्तांभारैर्नावमिवाम्भसि ३ दिदृक्षमाणोवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः सददर्शाविदूरस्थाराक्षसीर्घोरदर्शनाः ४ एकाक्षीमेककर्णांच कर्ण
प्रावरणांतथा अकर्णांशंकुकर्णांचमस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ५ अतिकायोत्तमांगींचतनुदीर्घशिरोधराम् ध्वस्तकेशींतथाकेशींकेश
कंबलधारिणीम् ६ लंबकर्णललाटांचलंबोदरपयोधराम् लंबोष्ठींचुबुकोष्ठींचलंबास्यांलंबजानुकाम् ७ ह्रस्वांदीर्घांचकुब्जांचवि
कटांवामनांतथा करालांभुग्नवस्त्रांचपिंगाक्षीविकृताननाम् ८ विकृताःपिंगलाःकालीःक्रोधनाःकलहप्रियाः कालायसमहाशूल
कूटमुद्गरधारिणीः ९ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः गजोष्ट्रहयपादाश्चनिखातशिरसोपराः १० नभसोनीलत्वं प्रतीत्या कविसंप्रदा
येनच बोध्यं नभोजगाम किंचिन्नभउपरिभागंजगामेत्यर्थः १ साचिव्यमिव सीतादर्शनादौ प्रभया स्वकांत्या साचिव्यमिव साहायकमिव दिवा क्वचिदेकांतप्रदेशे
स्थितत्वान्निद्राव्याकुलत्वाच्च नसम्यग्राक्षसीनां सीतायाश्च दर्शनं रात्रौचंद्रोदयेसतितु पुनः समीपदेशे आगत्य स्थितस्य सम्यक्सर्वदर्शनं २ शोकभारैर्न्यस्तां
अधोनीतामिव निमज्जमानामिव ३ दिदृक्षमाणः प्रकटतया तां द्रष्टुमिच्छुः ४ कर्णप्रावरणामिति विशालकर्णी मस्तकोच्छ्वासनासिकां ऊर्ध्वमुखनासां ५ अति-
कायोत्तमांगीं अतिप्रवृद्धोपरिभागदेहवतीं तनुदीर्घशिरोधरां अस्थूलदीर्घग्रीवामित्यर्थः शारीरकेशैः कंबलधारिणीमिव ६ चिबुके संबद्धः ओष्ठोयस्यास्तां ७ विक
टां वक्रशरीरां करालां भयंकरकृष्णवर्णां ८ विकृतत्वादिगुणाश्च याराक्षस्यस्ताश्च स्थितास्ताददर्शेति वक्ष्यमाणेनान्वयः कूटोयस्कारकूटाभः आयुधविशेषः ९ नि
खातशिरसः कबंधवदुरःप्रदेशगतशिरसः १० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हरिकर्णाः सिंहकर्णाः ११ गजसन्निभनासाः शुंडादंडोपेतनासाः १२ पादचूलिकाः पादेसंलग्नाः चूडाः शिरःकेशाग्रा यासांताः पादे वा चूडाकाराः केशा यासांताः अतिमात्रं अतिप्रमाणं १३ १४ १५ सुरामांससदाप्रियाः सुरामांसे सदाप्रिये यासांताः १६ १७ स्कंधवंतं प्रशस्तशाखोपशाखावंतं वृक्षं शिंशपावृक्षं परिवार्य तन्मूलादीषद्दूरे आसीनाः स्थितास्तस्याधस्तात्तन्मूलसमीपे १८ १९ दिवश्च्युतां भूमौ पतितां तारामिव चारित्रव्यपदेशः पातिव्रत्यजकीर्तिः भर्तृदर्शनं दुर्गतं दुर्लभं

एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ११ अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्यङ्नासा अनासिकाः गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः १२ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः १३ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः १४ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः १५ करालधूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः पिबंति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः १६ मांसशोणितदिग्धांगीर्मांसशोणितभोजनाः ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः १७ स्कंधवंतमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिंदिताम् १८ लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनूमाञ्जनकात्मजाम् निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् १९ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् २० भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् राक्षसाधिपसंरुद्धां बंधुभिश्च विनाकृताम् २१ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव चंद्ररेखां पयोदांते शारदाभ्रैरिवावृताम् २२ क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् सतीं भर्तृहितयुक्तामयुक्तां रक्षसां वशे २३ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् २४ ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव सा मलेन च दिग्धांगी वपुषा चाप्यलंकृता मृणाली पंकदिग्धेव विभाति च न भाति च २५ मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः २६ तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् २७ तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समंततः २८

यस्यास्तां २० उत्तमभूषणजशोभाहीनामपि भर्तृवात्सल्येन तत्प्रियत्वेन शोभावतीं विनाकृतां रहितां २१ पयोदांते वर्षांते अनेन दुःखस्यास्यल्पावशिष्टत्वं सूच्यते २२ असंस्पर्शाद्भर्तृस्पर्शाभावात् अतएवायुक्तां वीणावादकवादनक्रियारहितां वल्लकीं वीणामिव स्थितां अयुक्तां रक्षसां वशे रक्षोधीनत्वेऽयोग्यां २३ शोकसागरमाप्लुतां तत्र मग्नां ताभिः राक्षसीभिः सग्रहां क्रूरग्रहाविष्टां २४ अकुसुमलतासादृश्यमाभरणत्यागात् वपुषा स्वरूपीयसहजसौंदर्येण कारकदीपकमत्रालंकारः समुच्चयस्य २५ २६ भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमानुसंधानेनादीनहृदयां २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःखस्य दुःखसागरस्य अत्राधेयेनाधारनिगरणं २९ क्षामां कृशां विनाभरणशोभिनीं आभरणानुग्रहमनपेक्ष्यैव सौंदर्येण शोभमानां ३० राघवंनमश्चक्रेइति भगवतोराघवस्यानुग्रहादेवेयं मयादृष्टेति पुनःपुनः स्मृत्वा नमस्कारः ३१ संवृतोभवत् राक्षसीनां दर्शनपरिहाराय सूक्ष्मरूपमवलंब्य वृक्षमूलसमीपशाखासु निलीनोभवत् ३२ अरोगमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ संदरकांडे सप्तदशःसर्गः १७ तथेति किंचिच्छेषा अपरयाममात्रशेषा विचिन्वतस्तस्याः स्पष्टदर्शनाय राक्षसीनिद्रारूपमवसरमन्वेषयतः १ विरात्रे रात्रिविपर्यासे अपररात्रइत्यर्थः ब्रह्मरक्षसां ब्रह्मवेदस्तज्ज्ञरक्षसां तदेव स्पष्टीकृतं षडंगेत्यादिना २ ३ निद्रावशादेव स्रस्तमाल्यांबरधरः ४ भृशंनियुक्तः गाढाभिनिवेशितचित्तः कामंकामवेगं ईदृशेषु तीर्थस्यान्यथायोजनं भ्रांत्यैव रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्मायामोहितस्याकृत्येष्वेव प्रवृत्तेः तथाक्रियमाणंभगवद्ध्यानमपि पापभोगोत्तरं जन्मांतरे उत्तमफलायेतिबोध्यं अतएव अश्वमेधनाम्नो राज्ञोदानस्तावकोऽश्वमेधः नयुष्मेवा

दहंतीमिवनिश्वासैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः संघातमिवशोकानांदुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् २९ तांक्षामांसुविभक्तांगींविनाभरणशोभिनीम् प्रहर्षमतुलंलेभेमारुतिःप्रेक्ष्यमैथिलीम् ३० हर्षजानिचसोऽश्रूणितांदृष्ट्वामदिरेक्षणाम् मुमोचहनुमांस्तत्रनमश्चक्रेचराघवम् ३१ नमस्कृत्वाथरामायलक्ष्मणायचवीर्यवान् सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोभवत् ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा॰ सुं॰ सप्तदशःसर्गः १७ ७ तथाविप्रेक्षमाणस्यवनंपुष्पितपादपम् विचिन्वतश्चवैदेहींकिंचिच्छेषानिशाभवत् १ षडंगवेदविदुषांक्रतुप्रवरयाजिनाम् शुश्रावब्रह्मघोषान्सविरात्रेब्रह्मरक्षसाम् २ अथमंगलवादित्रैःशब्दैःश्रोत्रमनोहरैः प्राबोध्यतमहाबाहुर्दशग्रीवोमहाबलः ३ विबुध्यतुमहाभागोराक्षसेंद्रःप्रतापवान् स्रस्तमाल्यांबरधरोवैदेहीमन्वचिंतयत् ४ भृशंनियुक्तस्तस्यांचमदनेनमदोत्कटः नतुतंराक्षसःकामंशशाकात्मनिगूहितुम् ५ ससर्वाभरणैर्युक्तोबिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् तांनगैर्विविधैर्जुष्टांसर्वपुष्पफलोपगैः ६ वृतांपुष्करिणीभिश्चनानापुष्पोपशोभिताम् सदामत्तैश्चविहगैर्विचित्रांपरमाद्भुतैः ७ ईहामृगैश्चविविधैर्वृतांदृष्टिमनोहरैः वीथीःसंप्रेक्षमाणश्चमणिकांचनतोरणाम् ८ नानामृगगणाकीर्णांफलैःप्रपतितैर्वृताम् अशोकवनिकामेवप्राविशत्संततद्रुमाम् ९ अंगनाःशतमात्रंतुतंव्रजंतमनुव्रजन् महेंद्रमिवपौलस्त्यंदेवगंधर्वयोषितः १०

जयंधवोनिनित्सश्चनमर्त्यः अवद्यमधिदीधरत्इति तस्यार्थः वाजमित्यन्नाम अन्नदानेनयेसर्वेषां बंधवस्तेषांसंबोधनं हेवाजबंधवः युष्मे युष्मासु अधिसप्तम्यर्थानुवादीअधिः निनित्सश्च निंदनेच्छाशीलोपि मर्त्यः अवद्यंनदीधरत् नधारयति भगवदनुसंधानेनैव निष्पापत्वादिति एवंच भगवतो निंदावरूढभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मांतरे उत्तमफलायानएवास्य मरणोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्यां चेदिराजकुलेजन्म चतुर्विंशतिचतुर्युग्यां रामावतारइति हरिवंशोक्तेः तावत्पर्यंतं चैतत्पापफलभोगइत्यर्थायातमितिबोध्यं ५ ६ ७ वीथीः अशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ८ ९ अंगनाशतमात्रमित्यवधारणे इतिकतकः देवादियोषितो महेंद्रमिव पौलस्त्यं रावणं अनुव्रजन् अडभावआर्षः १० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांचनीः कांचनदंडाः वालव्यजनहस्ता इत्यस्यान्वयजन्मितिशेषः तालवृंतानीत्यस्य जगृहुरिति अनेन लंकायां हेमंतशिशिरयोरपि शीताभावोध्वनितः ११ भृंगारैः कलशैः धत्तूरकुसुमसदृशजलपात्रैरित्यर्थइतितीर्थः मंडलाग्रावृत्तपर्यंताबृसीरासनविशेषान् तपस्विनामिमे तृणादिना अस्यतु स्वर्णेनेति विशेषः १२ पानस्यपूर्णा पानेन पूर्णा शेषेषष्ठी भ्राजतींदेदीप्यमानां दक्षिणा अनुकूला १३ १४ १५ व्याविद्धाःस्थानादीषच्चलिताः सम्यगामृदितोमृष्टोवर्णकोनुलेपनं यासांताः १६ समाल्याः सपुष्पाआकुलाः मूर्धजायासांताः १७ मदिरलोचनाः मदकरवीक्षणाः बहुमानाद्दृढकृतसंमानात् कामात्स्नेहात् १८ मंदोदुर्मतिः मंदंयथातथां

दीपिकाःकांचनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्रयोषितः वालव्यजनहस्ताश्चतालवृंतानिचापराः ११ कांचनैश्चैवभृंगारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः मंडलाग्राबृसीश्चैवगृह्यान्याःपृष्ठतोययुः १२ काचिद्रलमयीपात्रीपूर्णापानस्यभ्राजतीम् दक्षिणादक्षिणेनैवतदाजग्राहपाणिना १३ राजहंसप्रतीकाशंछत्रंपूर्णशशिप्रभम् सौवर्णदंडमपरागृहीत्वापृष्ठतोययौ १४ निद्रामदपरीतास्त्योरावणस्योत्तमस्त्रियः अनुजग्मुःपतिंवीरंघनंविद्युल्लताइव १५ व्याविद्धहारकेयूराःसमामृदितवर्णकाः समागलितकेशांताःसस्वेदवदनास्तथा १६ घूर्णंत्योमदशेषेण निद्रयाचशुभाननाः स्वेदक्लिष्टांगकुसुमाःसमाल्याकुलमूर्धजाः १७ प्रयांतंनैर्ऋतपतिंनार्योमदिरलोचनाः बहुमानाच्चकामाच्चप्रियभार्यास्तमन्वयुः १८ सचकामपराधीनःपतिस्तासांमहाबलः सीतासक्तमनामंदोमदांचितगतिर्बभौ १९ ततःकांचीनिनादंचनूपुराणांचनिस्वनम् शुश्रावपरमस्त्रीणांकपिर्मारुतनंदनः २० तंचाप्रतिमकर्माणमचिंत्यबलपौरुषम् द्वारदेशमनुप्राप्तंददर्शहनुमान्कपिः २१ दीपिकाभिरनेकाभिःसमंतादवभासितम् गंधतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः २२ कामदर्पमदैर्युक्तंजिह्मताम्रायतेक्षणम् समक्षमिवकंदर्पमपविद्धशरासनम् २३ मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम् सपुष्पमवकर्षंतंविमुक्तंसक्तमंगदे २४ तंपत्रविटपेलीनःपत्रपुष्पशतावृतः समीपमुपसंक्रांतंविज्ञातुमुपचक्रमे २५ अवेक्षमाणस्तुतदाददर्शकपिकुंजरः रूपयौवनसंपन्नारावणस्यवरस्त्रियः २६ ताभिःपरिवृतोराजासुरूपाभिर्महायशाः तन्मृगद्विजसंघुष्टंप्रविष्टःप्रमदावनम् २७

चितागतिर्यस्य १९, २० द्वारदेशं अशोकवनिकाप्राकारदेशं २१ दीपिकाभिर्भासितं रात्रिशेषसत्त्वात् द्वादश्यां यामावशिष्टरात्रौ चंद्रस्यास्तगमनाच्च २२ जिह्मादिगुणके ईक्षणेयस्यतं समक्षं प्रत्यक्षं कंदर्पमिव स्थितं अपविद्धशरासनंत्यक्तेक्षुचापं २३ अमृतंपयः मथितपयःफेनवच्छुक्ला आभा यस्यतत् अरजः धौतं सपुष्पं पुष्पमालासहितं विमुक्तं विशिष्टमुक्तावंतं यद्वा स्थानात्च्युतं अंगदेसक्तं वस्त्रं अवकर्षंतं अंगदादाकृष्य यथास्थानेस्थापयंतं सपुष्पमवकर्षंतमित्येवपाठः तीर्थस्तु एत द्योजनाशक्त्या सलीलमवकर्षंतमिति पाठंकल्पयति २४ पत्रविटपे निबिडपत्रशाखायां विज्ञातुं अयममुकइति विशेषेण ज्ञातुं निध्यातुमितिपाठेप्ययमेवार्थः २५ २६ प्रमदानां क्रीडार्हं वनं प्रमदावनं २७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramṭek Collection

शंकुकर्णनामातद्वनरक्षी राक्षसः तेनविश्रवसः पुत्रोराक्षसोरावणोदृष्टः नान्येन केनापि पुरुषेणेत्यर्थः २८ २९ यःपुरमध्ये पुरा शेते शायितः सोयमेवेत्यन्वयः त
स्माद्रावणोयमिति संचिंत्य अवप्लुतः स्वाश्रितशाखायाः अत्यूर्ध्वशाखांतरे इति शेषः ३० यद्यपि सः समुद्रलंघनकर्ता समारुतात्मजो हनूमानुग्रतेजास्तथापि
तस्यरावणस्य तेजसानिर्धूतः तस्य पुरोवस्थातुमशक्नुवन् पत्रे पत्रबहुले अतएव गुह्यांतरे शाखांतरेसक्तः स्थितस्तत्राप्यल्पशरीरतयासंवृतोगुप्तोभवत् सर्वमाया
निरस्कारकमायावतस्तस्य दृष्ट्यग्रे मायया अल्पशरीरादिमत्त्वेन स्थातुमशक्यत्वादेवाकरणं ३१ उपावर्तत समीपंप्राप्तः ३२ रंगमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडेऽष्टादशःसर्गः १८ ततः हनूमतः प्लवनानंतरं तस्मिन्नेवकाले अपररात्ररूपे आगमनकालएव रावणंदृष्ट्वा ततोनंतरं

क्षीबोविचित्राभरणः शंकुकर्णोमहाबलः तेनविश्रवसः पुत्रःसहृष्टोराक्षसाधिपः २८ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिवचंद्रमाः तंद
दर्शमहातेजास्तेजोवंतंमहाकपिः २९ रावणोयंमहाबाहुरितिसंचिंत्यवानरः सोयमेवपुराशेतेपुरमध्येगृहोत्तमे अवप्लुतोमहातेजा
हनूमान्मारुतात्मजः ३० सतथाप्युग्रतेजाःसनिर्धूतस्तस्यतेजसा पत्रेगुह्यांतरेसक्तोमतिमान्संवृतोभवत् ३१ सतामसितकेशांतांसु
श्रोणींसंहतस्तनीम् दिदृक्षुरसितापांगीमुपावर्ततरावणः ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेऽष्टादशः
सर्गः १८ ७ तस्मिन्नेवततःकालेराजपुत्रीत्वनिंदिता रूपयौवनसंपन्नंभूषणोत्तमभूषितम् १ ततोदृष्ट्वैववैदेहीरावणंराक्ष
साधिपम् प्रावेपतवरारोहाप्रवातेकदलीयथा २ ऊरुभ्यामुदरंछाद्यबाहुभ्यांचपयोधरौ उपविष्टाविशालाक्षीरुदतीवरवर्णिनी ३ द
शग्रीवस्यवैदेहीरक्षितांराक्षसीगणैः ददर्शदीनांदुःखार्तांनावंसन्नामिवार्णवे ४ असंवृतायामासीनांधरण्यांसंशितव्रताम् छिन्नां
प्रपतितांभूमौशाखामिववनस्पतेः ५ मलमंडनदिग्धांगींमंडनार्हाममंडनाम् मृणालीपंकदिग्धेवविभातिनविभातिच ६ समीपंरा
जसिंहस्यरामस्यविदितात्मनः संकल्पहयसंयुक्तैर्यांतीमिवमनोरथैः ७ शुष्यंतीरुदतीमेकांध्यानशोकपरायणाम् दुःखस्यांतमपश्यं
तींरामांराममनुव्रताम् ८ चेष्टमानामथाविष्टांपन्नगेंद्रवधूमिव धूप्यमानांग्रहेणेवरोहिणींधूमकेतुना ९

प्रावेपत १ २ रुदत्युपविष्टाभूत्

भीतस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरत्रालंकारः ३ सन्नां शीर्णां शीर्णनौस्थंजनमिवेत्यर्थः ४ असंवृतायां आस्तरणरहितायां संशितव्रताम् रावणवधायतीक्ष्णव्रतमिव
कुर्वाणां ५ मलेन मंडनस्थानेषु दिग्धांगीं रूषितांगीं चित्रांगीमितिपठित्वा मलरूपेण मंडनेन चित्रांगीं कर्बुरामित्यर्थः तीर्थ आह संन्यासित्वादुचितैवतस्यमलेपि मंड
नत्वबुद्धिः ईदृशीं यां ददर्श सा पंकदिग्धा मृणालीव विभाति न विभातिच स्वरूपशोभयाविभाति मलावरणाच्च नविभातीत्यर्थः ६ संकल्पस्तच्चिंतनं तद्रूपाऽश्वसंयु
क्तैर्मनोरथैः रामसमीपंयांतीमिव ७ अपश्यंती तामिव ८ आविष्टां मंत्राद्यवरुद्धां धूप्यमानां संतप्यमानां धूमवर्णेनकेतुना ९ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तमाचारः शीलं सत्स्वभावस्तद्युते विहितकर्मानुष्ठानवतिच कुलेजातां तादृशएवकुले पुनःसंस्कारं पाणिग्रहणसंस्कारमापन्नामपि दुष्कुले जातामुत्पन्नां तत्रैवभास संस्कारामिव च मलिनां स्थितां स्त्रीणांविवाहस्यैवोपनयनवत् द्वितीयजन्मस्थानत्वादितिभावः १० सन्नां क्षीणां विमानितां अनादृतां ११ आयतीं ध नादिप्राप्तिः आज्ञां राज्ञइतिशेषः दिशंकाले उत्पातकाले पूजां देवपूजां १२ पौर्णमासीं तत्संबंधिनीं तमः राहुः १३ प्रभां रविप्रकाशं तमोंधकारः परामृष्टं वेदवेदीर हितपतितैराक्रांतां १४ उत्क्रुष्टानि त्रुटितानि पर्णानि कमलानि यस्याःसा १५ विस्राविताम् शोषो भंगादिना अन्यतःप्रापितजलां अतएवशक्लां मृजया अंगरूक्ष्याही नां १६ १७ गृहीतां धृतां पश्चात्स्तंभे लाडितां बद्धां कश्चित्तुगृहीतामालितामितिपठित्वा आलितां आलानितामित्यर्थमाह १८ अयत्नतइति केशसंस्कारभावाद

वृत्तशीलेकुलेजातामाचारवतिधार्मिके पुनःसंस्कारमापन्नांजातामिवचदुष्कुले १० सन्नामिवमहाकीर्तिंश्रद्धामिवविमानिताम् प्रज्ञामिवपरिक्षीणामाशांप्रतिहतामिव ११ आयतीमिवविध्वस्तामाज्ञांप्रतिहतामिव दीप्तामिवदिशंकालेपूजामपहृतामिव १२ पौर्णमासीमिवनिशांतमोग्रस्तेंदुमंडलाम् पद्मिनीमिवविध्वस्तांहतशूरांचमूमिव १३ प्रभामिवतमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् वेदीमिवपरामृष्टांशांतामग्निशिखामिव १४ उत्कृष्टपर्णकमलांवित्रासितविहंगमाम् हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलांमिवपद्मिनीम् १५ पतिशोकातुरांशुष्कांनदींविस्राविताभिव परयामृजयाहीनांकृष्णपक्षेनिशामिव १६ सुकुमारींसुजातांगींरत्नगर्भगृहोचिता म् तप्यमानामिवोष्णेनमृणालीमचिरोद्धृताम् १७ गृहीतांलाडितांस्तंभेयूथपेनविनाकृताम् निश्वसंतींसुदुःखार्तांगजराजवधू मिव १८ एकयादीर्घयावेण्याशोभमानामयत्नतः नीलयानीरदापायेवनराज्यामहीमिव १९ उपवासेनशोकेनध्यानेनचभये नच परिक्षीणांकृशांदीनामल्पाहारांतपोधनाम् २० आयाचमानांदुःखार्तांप्रांजलिंदेवतामिव भावेनरघुमुख्यस्यदशग्रीवप राभवम् २१ समीक्षमाणांरुदतीमनिंदितांसुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् अनुव्रतांराममतीवमैथिलींप्रलोभयामासवधाय रावणः २२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ ७ संतांपरिवृतांदीनांनिरानंदांत पस्विनीम् साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयतरावणः १

यत्नतः सिद्धयेतिशेषः १९ अल्पाहारां जलमात्राहारां अस्नातया अन्नस्यग्रहीतुमशक्यत्वात् देवरा जतः पायसलाभेन तदनपेक्षणाच्च २० तपोधनत्वादेवरघुमुख्यस्य सकाशात् दशग्रीवपराभवं आयाचमानां प्रार्थयंतीं अतएव भावेनांतरध्यानेन देवतामिव ए वार्येइव स्वकुलदेवतामेवोद्दिश्य प्रांजलिं कृतनमस्कारां २१ क्रोधेन रोदनेन वा ताम्रे प्रांते शुक्ले लोचने यस्यास्तां वधाय तावन्मात्रफलकमेव नतु स्वेष्टफलकमिति तात्पर्यं २२ आखरस्मानः इतिश्रीरामाभि०श्रीरामी०रामाय०वा०सुं०एकोनविंशःसर्गः १९ ७ परिवृतां राक्षसीभिरितिशेषः साकारैः साभिप्रायैः आकारस्त्विंगिताहृ ती न्यदर्शयत् स्वाभिप्रायमितिशेषः १ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नागोगजः स्तनोदरं गूहमानाभयादिव भयादेवात्मानं स्वशरीरमदर्शनं नेतुमिच्छसि तत्किमितिशेषः २ नैवंभीतिर्मत्तस्ते युक्तेत्याह कामयेत्यादि ३ किमिदानीं
मदतिरिक्तपुरुषांतरजं तत्रभयं उत्तममस्पर्शी धर्महानिजं नाद्यइत्याह नेहेति मत्तः मदागमना त्समुत्थितं पुरुषांतरागमनसंभावनया जातंभयं व्यपसर्पतु अ-
न्येषामभावात् ४ नांस्वइत्याह स्वधर्मइतितंस्वधर्ममाह गमनंवेति आनुकूल्यं संपाद्येतिशेषः संप्रमथ्य बलात्कृत्य एवंस्वधर्मत्वान्मनाधर्मः बलात्कारेचास्वतं
त्रत्वात् स्त्रिया अपिनदोषइतिभावः ५ एवंच एवमपि बलात्कारपक्षे तव ममच दोषाभावेपि तस्य पक्षस्य रसाभाससंपादकत्वात् अतएवमकामांअनेन प्रकारेण
मयि कामरहितांत्वां मद्विन्नेच्छावतींच नच नतु स्प्रक्ष्यामि एवंचैतदकामांत्वामितिपाठे एतद्रक्षोधर्मत्वं एवंच एवमेव मदुक्तरीतिकमेव तथाप्युक्तप्रकारेण त्वाम
कामां न स्प्रक्ष्यामीत्यर्थः नन्वेवं सति दुःसहा कामपीडातव स्यात्तत्राह काममिति कामोमन्मथः यथाकामं यथेच्छं कामं तद्विषयेच्छां प्रवर्ततां प्रवर्तयत्वित्यर्थः ६

मांदृष्ट्वानागनासोरुगूहमानास्तनोदरम् अदर्शनमिवात्मानंभयान्नेतुंत्वमिच्छसि २ कामयेत्वांविशालाक्षीबहुमन्यस्वमांप्रिये सर्वां
गगुणसंपन्नेसर्वलोकमनोहरे ३ नेहकिंचिन्मनुष्यावाराक्षसाःकामरूपिणः व्यपसर्पतुतेसीते भयंमत्तःसमुत्थितम् ४ स्वधर्मोरक्षसां
भीरुसर्वदैवनसंशयः गमनंवापरस्त्रीणां हरणंसंप्रमथ्यवा ५ एवंचैवमकामांत्वांनचस्प्रक्ष्यामिमैथिलि कामंकामःशरीरेमेयथाकामं
प्रवर्तताम् ६ देविनेहभयंकार्यंमयिविश्वसिहिप्रिये प्रणयस्वचतत्त्वेनमैवंभूःशोकलालसा ७ एकवेणीअधःशय्याध्यानंमलिनमंबरं
अस्थानेप्युपवासश्चनैतान्यौपयिकानिते ८ विचित्राणिचमाल्यानिचंदनान्यगुरूणिच विविधानिचवासांसिदिव्यान्याभरणानिच ९
महार्हाणिचपानानिशयनान्यासनानिच गीतंनृत्यंचवाद्यंचलभमांप्राप्यमैथिलि १० स्त्रीरत्नमसिमैवंभूः कुरुगात्रेषुभूषणम् मांप्रा
प्यहिकथंवास्यास्त्वमनर्हासुविग्रहे ११ इदंतेचारुसंजातयौवनंह्यतिवर्तते यदतीतंपुनर्नैतिस्रोतःस्रोतस्विनामिव १२ त्वांकृत्वोप
रतोमन्येरूपकर्तासविश्वकृत् नहिरूपोपमाह्यन्यातवास्तिशुभदर्शने १३ त्वांसमासाद्यवैदेहिरूपयौवनशालिनीम् कःपुमान्नातिवर्तेत
साक्षादपिपितामहः १४ यद्यत्पश्यामितेगात्रंशीतांशुसदृशानने तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणिचक्षुर्ममनिबध्यते १५

अतःसर्वथाभयंनकार्यमित्या
ह देवीति देविसर्वांतःपुरपूज्ये इहमयि मद्विषये प्रणयस्व संमाननंकुरु संमानने नयतेरात्मनेपदं ७ अधःशय्या भूशयनं नौपयिकानि नपुरुषार्थोपयुक्तानि ८
मांप्राप्य विचित्रमाल्यादीनि लभस्वेत्यर्थः ९ १० अनर्हा भूषणानामितिशेषः सुविग्रहे इतिसंबुद्धिः ११ अतिवर्तते अतिक्रम्यगच्छति स्रोतस्विनोजलप्रवाहाः स्रोतः तेन
प्रवहज्जलं अतोभुंक्ष्व भोगानितिशेषः १२ रूपकर्ता दिव्यरूपस्रष्टा त्वांकृत्वा निर्माय उपरतोदिव्यरूपनिर्माणाद्विरत इतिमन्ये उत्प्रेक्षायांहेतुः हि यतः तवरूपोपमा
नास्ति यदिपुनः सउत्तमरूपनिर्माणेयतेत नतथापितवोपमेत्याशयः १३ कोनातिवर्तेत क्षुभ्येतेत्यर्थः कःपुमाननिवर्तेतेतिपाठे कामवशतामतिक्रम्य कोवर्ततेत्य-
र्थः १४ निबध्यते बद्धंजायते १५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोहं नैतद्दशाभविष्यामीतिबुद्धिं १६ १७ तवहेतोस्त्वत्स्त्वर्थं १८ प्रतिबलोयुद्धेजेता १९ प्रत्यनीकेषु प्रतिसैनिकभावेषु २० प्रतिकर्म प्रसाधनं अलंकरणमि-
तियावत् २१ प्रतिकर्मणायुक्तं तेरूपं पश्यामि भावितमत्रालंकारः दाक्षिण्येन महिषयककृपया प्रतिकर्माभिसंयुक्ता भवेतिशेषः २२ २३ लभस्व ईप्सांकुरु
मत्प्रसादान्मयि प्रसादात् लब्धायाः मदीप्साजनितप्रभावेन वर्धमानायाः २४ ऋद्धिं पराक्रमादिसंपदं श्रियं धनादिसंपदं २५ निक्षिप्तविजयः निरस्तविजयसाध

भवमैथिलिभार्यामेमोहमेतंविसर्जय बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांममाग्रमहिषी भव १६ लोकेभ्योयानिरत्नानिसंप्रमथ्याहृतानिमे ता
नितेभीरुसर्वाणिराज्यंचैवदद्दामिते १७ विजित्यपृथिवींसर्वांनानानगरमालिनीम् जनकायप्रदास्यामितवहेतोर्विलासिनि १८ नेह
पश्यामिलोकेन्यंयोमेप्रतिबलोभवेत् पश्यमेसुमहद्वीर्यमप्रतिद्वंद्वमाहवे १९ असकृत्संयुगेभग्नामयाविमृदितध्वजाः अशक्ताःप्र
त्यनीकेषुस्थातुंममसुरासुराः २० इच्छमाक्रियतामद्यप्रतिकर्मतवोत्तमम् सुप्रभाण्यवसज्जंतांतवांगेभूषणानिहि २१ साधुपश्यामि
तेरूपंसुयुक्तंप्रतिकर्मणा प्रतिकर्माभिसंयुक्तादाक्षिण्येनवरानने २२ भुंक्ष्वभोगान्यथाकामंपिबभीरुरमस्वच यथेष्टंचप्रयच्छत्वंपृ-
थिवींवाधनानिच २३ ललस्वमयिविस्रब्धाधृष्टमाज्ञापयस्वच मत्प्रसादाल्ललंत्याश्चललतांबांधवस्तव २४ ऋद्धिंममानुपश्यत्वंश्रि
यंभद्रेयशस्विनि किंकरिष्यसिरामेणसुभगेचीरवासिना २५ निक्षिप्तविजयोरामोगतश्रीर्वनगोचरः व्रतीस्थंडिलशायीचशंकेजीव
तिवानवा २६ नहिवैदेहिरामस्त्वांद्रष्टुंवाप्युपलप्स्यते पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् २७ नचापिममहस्तात्त्वांप्राप्तुमर्ह-
तिराघवः हिरण्यकशिपुःकीर्तिमिंद्रहस्तगतामिव २८ चारुस्मितेचारुदतिचारुनेत्रेविलासिनि मनोहरसिमेभीरुसुपर्णःपन्नगंयथा
२९ क्लिष्टकौशेयवसनांतन्वीमप्यनलंकृताम् त्वांदृष्ट्वास्वेषुदारेषुरतिंनोपलभाम्यहम् ३० अंतःपुरनिवासिन्यःस्त्रियःसर्वगुणान्वि
ताः यावत्योममसर्वासामैश्वर्यंकुरुजानकि ३१ ममह्यसितकेशांतेत्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः तास्त्वांपरिचरिष्यंतिश्रियमप्सरसोयथा ३२
यानिवैश्रवणेसुभ्रुरत्नानिचधनानिच तानिलोकांश्चसुश्रोणिमयाभुंक्ष्वयथासुखम् ३३ नरामस्तपसादेविनबलेनचविक्रमैः न
धनेनमयातुल्यस्तेजसायशसापिवा ३४

नः अतएव गतश्रीत्वादिगुणः जीवनस्यैव संदेहे पराक्रमादिसंभावना दूरतइत्यर्थः २६ द्रष्टुंवापि प्राप्तिस्तु
दूरतरेत्यर्थः उपलप्स्यते व्यत्ययेन श्यन् प्रत्ययः समर्थोभवतीत्यर्थः उपलप्स्यतइतिपाठे समर्थोभविष्यतीत्यर्थः पुरोबलाकैः अग्रेसरबलाकैः २७ इंद्रहस्तगतां
कीर्तिं कीर्तितुल्यां भार्यामिंद्रहतां नारदमुखेन प्रार्थनया यथाहिरण्यकशिपुः प्राप्तवान् नैवं त्वांरामः प्राप्स्यतीतिभावः इयं च कथा भागवतेप्रसिद्धेतितीर्थः २८ ३४
२९ स्वेषु दारेषु मंदोदर्यामपि ३० ऐश्वर्यमाधिपत्यं ३१ ३२ ३३ ३४ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदिशदेहि अभितोमेदिनीमपिइष्टेभ्योदेहि ललईप्सावतीभव ललंतु मामसमस्तेप्सिताभवंतु प्रक्षिप्तोयं ३५ ३६ तालमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुंद
रकांडे विंशःसर्गः २० ।तस्येति दीनमिति क्रियाविशेषणं १ पतिमेवचिंतयती प्रत्युवाचेतिसंबंधः २ तृणमंतरतःकृत्वा परपुरुषस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वात् भू
म्यां किंचिदंतर्धाय मूत्रादिविसर्जनवत् तृणांतरेण तस्य मुखे प्रत्युत्तरदानं कथमस्य दुरात्मनो रजस्तमोभूतस्य मयिदुराशेति शुचिस्मिता प्रत्युवाचेति पुनरभिधा
नं प्रकारविशेषकथनार्थं एतेन तृणीकृतप्राणतयातृणतुल्यतया रावणस्य ग्रहणाच्च निर्भय प्रत्युत्तरदानमितिबोधितं तदेवाह मत्तोमनोनिवर्तय स्वजने प्रीयतां
प्रीतिं कुरु स्वजनः स्वभार्यादिः कुद्धोक्त्या मनःपदादेः पौनरुक्त्यं न दोषभाक् वर्णनीयमयप्रभावाच्च कुवेरपितादृशं नदोषाय ३ सिद्धिं ब्रह्मलोकप्राप्तिं एकपत्न्या पतिव्र
तया अकार्यं परपुरुषस्पर्शरूपं ४ तंप्राप्तया विवाहसंबंधेनेतिशेषः ५ पृष्ठतःकृत्वा पराङ्मुखस्थिता औपयिकी भोगभोग्या तत्रहेतुःसती परभार्येति ६ धर्मं सा

पिबविहररमस्वभुंक्ष्वभोगान्धननिचयंप्रदिशाभिमेदिनींच मयिललललनेयथासुखंत्वंत्वयिचसमेत्यललंतुबांधवास्ते ३५ कुसुमि
ततरुजालसंततानिभ्रमरयुतानिसमुद्रतीरजानि कनकविमलहारभूषितांगीविहरमयासहभीरुकाननानि ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेविंशःसर्गः २० ७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासीतारौद्रस्यरक्षसः आर्तादीनस्वरादीनंप्रत्युवाचततः
शनैः १ दुःखार्तारुदतीसीतावेपमानातपस्विनी चिंतयंतीवरारोहापतिमेवपतिव्रता २ तृणमंतरतःकृत्वाप्रत्युवाचशुचिस्मिता निवर्त
यमनोमत्तःस्वजनेप्रीयतांमनः ३ नमांप्रार्थयितुंयुक्तस्त्वंसिद्धिमिवपापकृत् अकार्यंनमयाकार्यमेकपत्न्याविगर्हितम् ४ कुलंसंप्राप्तया
पुण्यंकुलेमहतिजातया एवमुक्त्वातुवैदेहीरावणंतंयशस्विनी ५ रावणंपृष्ठतःकृत्वाभूयोवचनमब्रवीत् नाहमौपयिकीभार्यापर-
भार्यासतीतव ६ साधुधर्ममवेक्षस्वसाधुसाधुव्रतंचर यथातवतथान्येषांरक्ष्यादारानिशाचर ७ आत्मानमुपमांकृत्वास्वेषुदारेषुर
म्यताम् अतुष्टंस्वेषुदारेषुचपलंचपलेंद्रियम् नयंतिनिकृतिप्रज्ञंपरदाराःपराभवम् ८ इहसंतोनवासंतिसतोवानानुवर्तसे य-
थाहिविपरीतातेबुद्धिराचारवर्जिता ९ वचोमिथ्याप्रणीतात्मापथ्यमुक्तंविचक्षणैः राक्षसानामभावायत्वंवानप्रतिपद्यसे १० ध्विति प

श्य साधूनां व्रतंचर यथातव मंदोदर्याः परपरिग्रहेण दुःखं एवमन्येषामपि स्वदाराणां परपरिग्रहे दुःखमितिज्ञात्वा अन्येषांदारारक्ष्याःपरिहार्याः ७ यथास्वदा
राणां स्वस्मिन्नेव रत्येहासुत्रसुखमिति स्वस्यनिश्चयस्तथा परेषामपीत्यर्थे आत्मानमेव दृष्टांतीकृत्यस्वेष्वेव रम्यतां अन्यथोभयोरपि धर्मलोपइतिभावः विपक्षे बा
धकांतरमप्याह अतुष्टमिति निकृतिप्रज्ञं निकृतिर्न्यक्कारः साधुकृतधिक्कारस्तदास्पदप्रज्ञं पराभवमजयरूपं ८ इहलंकानगरे संतः इहलोकपरलोकहितवक्तारोनवा
नैव संति सत्सु वा तेषु तान्नानुवर्तसे तत्समीपं न गच्छसि गतोपि वा न पृच्छसि यथाते विपरीताबुद्धिः आचारवर्जिता विहितकर्मविमुखी अविहितसंमुखीच ९ सत्पुरुष
तउपदेशसत्त्वेपि समूलोन्मूलनचिकीर्षुर्दैववशात्त्वं न शृणोषीत्याह वचइति विचक्षणैर्भाविकार्यपर्यालोचनचतुरैःपथ्यं हितोदर्कं वचउक्तमपि मिथ्याप्रणीतात्मा तद्व
चोमिथ्यावस्तुभूतमसारभूतमित्यश्रद्धया प्रणीतःप्राप्तआत्मा बुद्धिर्येनतादृशोराक्षसानामभावाय नाशाय न प्रतिपद्यसे न परिगृण्हासि १० ७ ७

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु मया सज्जनोपदेशाग्रहे कुतो राक्षसनाशप्रसंगइत्यत्रोत्तरं वक्तुं लोकस्थितिमाह अकृतेति अकृतात्मानं सदुपदेशाग्राहिबुद्धिं ११ तथैवेति राजापराध-
तो ऽशेषप्रजानाशस्य लोकप्रसिद्धत्वादितिभावः १२ किंच सज्जनोपदेशमशृण्वतोनाशं सज्जनोनुमोदतइत्याह स्वकृतैरिति स्वकृतैर्दुष्कृतैर्हन्यमानस्यावश्यप्राप्त-
नाशस्यादीर्घदर्शिनोभाव्यनर्थदर्शनासमर्थस्य विनाशेउपस्थिते भूतानिसर्वप्राणिनोनंदंति १३ एवं निराकृतास्त्वया क्लेशिताः सर्वेजनाः एतद्व्यसनं स्वबुद्धिप्राप्त
नाशं १४ ऐश्वर्यंकुरु इत्यादि यदुक्तं रावणेन प्रलोभनाय तत्प्रत्याख्याति शक्येति अनन्याभिन्नतत्प्राभाववती १५ प्रलोभनाशक्यत्वमेव स्पष्टयति उपधायेति उपधा
नंकृत्वेति सहशयित्वेतियावत् कस्यचिदतत्त्वभूतस्य १६ औपयिकी योग्या व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकं कृतसमावर्तनस्य यथाशास्त्रं मत्पाणिग्रहणंकृतवतः

अकृतात्मानमासाद्यराजानमनयेरतम् समृद्धानिविनश्यंतिराष्ट्राणिनगराणिच ११ तथैवत्वांसमासाद्यलंकारत्नौघसंकुला अपरा
धात्तवैकस्यनचिराद्विनशिष्यति १२ स्वकृतैर्हन्यमानस्यरावणादीर्घदर्शिनः अभिनंदंतिभूतानिविनाशेपापकर्मणः १३ एवंत्वांपापक
र्माणंवक्ष्यंतिनिकृताजनाः दिष्ट्यैतद्व्यसनंप्राप्तोरौद्रइत्येवहर्षिताः १४ शक्यालोभयितुंनाहमैश्वर्येणधनेनवा अनन्याराघवेणाहं
भास्करेणयथाप्रभा १५ उपधायभुजंतस्यलोकनाथस्यसत्कृतम् कथंनामोपधास्यामिभुजमन्यस्यकस्यचित् १६ अहमौपयिकीभा
र्यातस्यैवचधरापतेः व्रतस्नातस्यविद्येवविप्रस्यविदितात्मनः १७ साधुरावणरामेणमांसमानयदुःखिताम् वनेवासितयासार्धंकरेण्वे
वगजाधिपम् १८ मित्रमौपयिकंकर्तुंरामःस्थानंपरीप्सता बंधंचानिच्छताघोरंत्वयासौपुरुषर्षभः १९ विदितःसवधर्मज्ञःशरणाग
तवत्सलः तेनमैत्रीभवतुतेयदिजीवितुमिच्छसि २० प्रसादयस्वत्वंचैनंशरणागतवत्सलम् मांचास्मैप्रयतोभूत्वानिर्यातयितुमर्ह
सि २१ एवंहितेभवेत्स्वस्तिसंप्रदायरघूत्तमे अन्यथात्वंहिकुर्वाणोपरांप्राप्स्यसिचापदम् २२

विदितात्मनः ज्ञातस्वस्य तत्त्वज्ञानपुरुषार्थसा
धनस्यच तस्यैवाहंयोग्या विप्रस्य विद्येवब्रह्मविद्येव ब्रह्मविद्या यथा ब्राह्मणस्यैवासाधारणं स्वं न्यायप्राप्तं तद्वत् सन्यासे तस्यैवाधिकारात् ब्रह्मविद्यायां ब्राह्म-
णस्यैवाधिकारइतिभावः अन्येतु विप्रपदंत्रैवर्णिकपरं त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारः अतएवच धीरस्येतिकश्चित्पाठइत्याहुः १७ हे रावण मां रामेण समानय तदेव
ते साधुवनेवासितया कासुक्या करेण्वा सार्धंगजाधिपमिव उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यं तु क्रुद्धविरहिण्युक्तित्वान्नदोषावहं करेणुंगजाधिपेनेतिवक्तुमुचितं १८
बुध्यंतरंचोपदिशति मित्रमिति स्थानं परीप्सता लंकांरिरक्षिषता आत्मनोबंधंचघोरं सकलं कुटुंबपीडाकरमनिच्छतात्वयापुरुषर्षभोऽसौरामोमित्रं कर्तुमौपयिकंयु
क्तं १९ कथमेवमपरान्हस्य मे तेन मैत्रीतत्राह विदितइति यतःसर्वधर्मज्ञइति शत्रुरपि शरणागतोरक्षणीयइति धर्मज्ञत्वेन शरणागतवत्सलत्वेन च विदितः प्रसिद्धः
अतस्तेन मैत्रीभवतु तेन मैत्री प्राप्तकालेत्यर्थः २० अतएनं शरणागतवत्सलं त्वं प्रसादयस्व मांचास्मै निर्यातयितुं दातुमर्हसि २१ संप्रदायेति मामितिशेषः २२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्समर्पणं विना सर्वथा तवजीवनंनास्तीत्याह वर्जयेदिति त्वद्विधमाणान्विनाशयेदित्यर्थः राघवो न तु वर्जयेन्नाशयेदेव २३ महास्वनं महांतंनादं नादोहि कश्चिच्छ
ब्दधर्मः प्रतिशब्दरूपः श्रोष्यसि यदि मां न ददासीतिभावः २४ रामलक्ष्मणलक्षितास्तन्नामांका इत्यर्थः २५ कंकवाससो बाणाः असंपातमनवकाशं असंबाधमितिपा
ठे राक्षससंमर्दरहितं २६ राक्षसेंद्ररूपान्महासर्पान् उद्धरणांशेध्ये उपमावैनतेय इवेति २७ नचापिमम हस्तात्त्वां प्राप्नुमर्हतिराघव इत्यस्योत्तरमाह अपनेष्यतीति २८
हतस्थाने हतास्पदे २९ नरसिंहयोः शून्यमाश्रमं प्रविश्य यत्कृतं तदसाधुकृतं किलेत्यर्थः गोचरं गतयोः मायामृगवृत्तांतं ज्ञातुं गतयोः गोचरं वनप्रदेशं गतयोरिति
वार्थः ३० यस्माद्रामलक्ष्मणयोः गंधमुपाघ्राय शार्दूलयोः संदर्शने शुनेव समक्षं स्थातुं त्वया न शक्यं ३१ तस्य अधमबलस्याधमकुलस्य च ते अग्रेपि ताभ्यां विग्र

वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टंवर्जयेदंतकश्चिरम् त्वद्विधंनतुसंक्रुद्धोलोकनाथःसराघवः २३ रामस्यधनुषःशब्दंश्रोष्यसित्वंमहास्वनम् शत
क्रतुविसृष्टस्यनिर्घोषमशनेरिव २४ इहशीघ्रंसुपर्वाणोज्वलितास्याइवोरगाः इषवोनिपतिष्यंतिरामलक्ष्मणलक्षिताः २५ रक्षांसि
निहनिष्यंतःपुर्यामस्यांनसंशयः असंपातंकरिष्यंतिपततःकंकवाससः २६ राक्षसेंद्रमहासर्पान्सरामगरुडोमहान् उद्धरिष्यतिवेगे
नवैनतेयइवोरगान् २७ अपनेष्यतिमांभर्तात्वत्तःशीघ्रमरिंदमः असुरेभ्यःश्रियंदीप्तांविष्णुस्त्रिभिरिवक्रमैः २८ जनस्थानेह
तस्थानेनिहतेरक्षसांबले अशक्तेनत्वयारक्षःकृतमेतदसाधुवै २९ आश्रमंतत्तयोःशून्यंप्रविश्यनरसिंहयोः गोचरंगतयोर्भ्रात्रोर
पनीतात्वयाधम ३० नहिगंधमुपाघ्रायरामलक्ष्मणयोस्त्वया शक्यंसंदर्शनेस्थातुंशुनाशार्दूलयोरिव ३१ तस्यतेविग्रहेताभ्यांयुगग्रहण
मस्थिरम् वृत्रस्येवेंद्रबाहुभ्यांबाहोरेकस्यविग्रहे ३२ क्षिप्रंतवसनाथोमेरामःसौमित्रिणासह तोयमल्पमिवादित्यःप्राणानादास्यतेशरैः
३३ गिरिंकुबेरस्यगतोथवालयंसभांगतोवावरुणस्यराज्ञः असंशयंदाशरथेर्विमोक्ष्यसेमहाद्रुमःकालहतोशनेरिव ३४ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकविंशःसर्गः २१ ७ सीतायावचनंश्रुत्वापरुषंराक्षसेश्वरः प्रत्युवाचततःसी-
तांविप्रियंप्रियदर्शनाम् १ यथायथासांत्वयितावश्यःस्त्रीणांतथातथा यथायथाप्रियंवक्तापरिभूतस्तथातथा २

हे कलहे प्रसक्तेसतियुगग्रहणं स
हायसंपत्तिरस्थिरा जनस्थानबलसहायसंपत्तिवत् तस्मात्तेन युद्धेतवनिग्रहएव वृत्रसंबंधिनएकस्यबाहोर्द्वाभ्यामिंद्रबाहुभ्यां युद्धे वृत्रबाहुपराजयवत् वज्रच्छिन्नैकबाहु
र्वृत्रोबहुकालमिंद्रेण सहैकबाहुना युद्धंकृतवान् पराजितश्चेति भागवतेप्रसिद्धं ३२ मेनाथः सरामइत्यन्वयः ३३ कुबेरस्यालयं गिरिं कैलासं कैलासवरुणसभे ऊर्ध्वाधस्थ
सकललोकोपलक्षणं कालहतस्त्वमशनेः संबंधान्महाद्रुमइव दाशरथेः संबंधाद्धिमोक्ष्यसे प्राणानितिशेषः विमोक्ष्यसे इति पाठः पाठइतिकतकः ३४ वर्गमानः इतिश्रीरामा
भि० वा० सुं० एकविंशःसर्गः २१ प्रियदर्शनांसीतांप्रति अनुनयोक्तिंकृत्वा ततोविप्रियमाहेतिसंबंधः १ लोके स्त्रीणां सांत्वयिताप्रमान्यथायथासांत्वयति तथातथा तत्त
त्सांत्वानुसारेण तस्त्रीणां वश्यदशोभवति त्वयितु यथायथाहं प्रियं वक्ता भूवं तथा तथा त्वया परिभूतएवास्मीतिशेषः २ ७ ८ ७ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंच त्वद्विषये न्यायप्राप्तं उत्पन्नं क्रोधं क्रोधकार्यं वधं त्वद्विषये समुत्थितः कामो नियच्छति निरुणद्धि तत्र दृष्टांतः द्रवतइति अमार्गमासाद्य द्रवतो धावतो हयान्सु सारथिरिव ३ ननु विपरीतं क्रोधएव किं न कामं रुणद्धि इत्यत्र कामस्योत्कटत्वादित्याह वामइति क्रूरइत्यर्थः सव्येकौर्येस्कंदरेच्चवामइत्यमरः कामक्रौर्यमेवाह य स्मिन्निति परमक्रोधविषयेपि यत्रजने कामो निबध्यते तत्रजने अनुक्रोशो दयास्नेहश्चजायते तस्मात्क्रोधात्कामउत्कटक्रूरत्ववानित्यर्थः ४ एतस्मादितिउत्कटकाम विषयत्वादित्यर्थः मिथ्याप्रव्रजने निष्प्रयोजनमेव भोगत्यागरूपप्रव्रजनमार्गे रतां मिथ्याप्रव्रजितेइतिपाठे रामेरतामित्यर्थः ५ ६ ७ अवधिः मासान्द्वादशाभिमि नीत्यारण्यकांडोक्तस्तन्मध्ये द्वौ मासाववशिष्टौ नौ मया रक्षणीयौ यद्यपि वर्ततेदशमो मासो द्वौतुशेषौ प्लवंगमेति सीतावक्ष्यति तथाप्यत्यांतरत्वात्मासद्वयरक्षणो-

सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ३ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ४ एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजने रताम् ५ परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ६ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ७ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ८ द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् मम त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः ९ तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः १० ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ११ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् १२ नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् १३ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः १४ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे १५ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः १६

क्तिरविरुद्धा ८ प्रातराशः प्रातःकालिकंभोजनं ९ देवगंधर्वकन्याः सीतावदेव बलादाहृता इत्यर्थः १० ओष्ठप्रकारैः वराकोयंकिंकरिष्यति नभेतव्यमि त्येवमोष्ठायोत्क्षेपणैर्नेत्रैर्द्राक् निमीलनोन्मीलनवद्भिः वक्त्रैः सुखचलनैः सीतामाश्वासयामासुः ११ आत्महितं रावणात्मनो हितं वृत्तेन सदाचारेण शौंडीर्येण पतिशौ र्येणच संजातगर्वं १२ अस्मिन्नगरे ते तवनिःश्रेयसि अभ्युदयसंपादने स्थितोजनो नूनं नकश्चिदस्ति यस्मात्त्वामस्माद्विगर्हितात्कर्मणो नकोपि निवारयति १३ मनसाऽपि कः प्रार्थयेत्किंपुनर्वचसेतिभावः १४ यत्पापं मम शयनमारोहेत्यादिरूपं क्वगतो मोक्ष्यसे तत्साध्यसमूलनाशस्यत्वया परिहारोऽशक्यइत्यर्थः १५ दृप्तो मातंगः शशश्च यदा वने दैवात्सहितौ युयुत्सू भवतः तयोश्च शशो यथाऽतिक्षुद्रस्तथा गमेण संयुगे त्वं शशवत्क्षुद्रः रामो गजवदित्यर्थः १६ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्वंरामात् अतिक्रूङः क्षिपन् निंदन् इह तदसन्निधौ यावन्नोपगच्छसि तावदिह निंदन्नलज्जसे इत्यन्वयः १७ १८ १९ ननु नपतितेन शीर्यतीत्युक्तिर्यदिपानि व्रत्यमूला नर्हि नयानियहं कस्मान्नकरोषीत्यत्राह असंदेशादिति शापविषये रामाज्ञाभावात् शापसामर्थ्येपि तपोनुपालनाद्धेतोरपि भस्मार्हेण भस्मज नकत्वशक्तिमता तेजसास्वीयपातिव्रत्यतेजसा नभस्म कुर्मिकरोमि २० अहंनस्य रामस्य भार्या त्वयाऽपहर्तुं न शक्याऽथापि अयं विधिरपहरणरूपविधि- स्तव वधार्थायदैवेन विहितोत्र नसंशयः २१ शूरेणेत्याद्युपहासोक्तिः अपोह्य मरीचमायया ऽपसार्य कस्माद्दारचौर्यं त्वयाकृतं तस्मादत्यंतमशूरस्त्वमि त्युपहासः चिदितिपादपूरणे २२ २३ सिंहसत्वगतिः सिंहवत्सत्त्वं पराक्रमोगतिश्च यस्यसः सिंहसंहननइतिपाठांतरं २४ चलमग्रं यस्यतादृशमुकुट

सत्वमिक्ष्वाकुनाथंवैक्षिपन्निहनलज्जसे चक्षुषोर्विषयेतस्यनयावदुपगच्छसि १७ इमेतेनयनेक्रूरेविकृतेकृष्णपिंगले क्षितौन पतितेकस्मान्मामनार्यनिरीक्षतः १८ तस्यधर्मात्मनःपत्नींस्नुषांदशरथस्यच कथंव्याहरतोमांतेनजिह्वापापशीर्यते १९ असं देशात्तुरामस्यतपसश्चानुपालनात् नत्वांकुर्मिदशग्रीवभस्मभस्मार्हतेजसा २० नापहर्तुमहंशक्यातस्यरामस्यधीमतः विधि स्तववधार्थायविहितोनात्रसंशयः २१ शूरेणधनदभ्रात्राबलैःसमुदितेनच अपोह्यरामंकस्माद्धिदारचौर्यंत्वयाकृतं २२ सी तायावचनंश्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः विवृत्तनयनेक्रूरेजानकीमन्ववैक्षत २३ नीलजीमूतसंकाशोमहाभुजशिरोधरः सिं हसत्त्वगतिःश्रीमान्दीप्तजिह्वोग्रलोचनः २४ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः रक्तमाल्यांबरधरस्तप्तांगदविभूष णः २५ श्रोणीसूत्रेणमहतामेचकेनसुसंवृतः अमृतोत्पादनेनद्धोभुजगेनेवमंदरः २६ ताभ्यांसपरिपूर्णाभ्यांभुजाभ्यांरा क्षसेश्वरः शुशुभेऽचलसंकाशःशृंगाभ्यामिवमंदरः २७ तरुणादित्यवर्णाभ्यांकुंडलाभ्यांविभूषितः रक्तपल्लवपुष्पाभ्याम शोकाभ्यामिवाचलः २८ सकल्पवृक्षप्रतिमोवसंतइवमूर्तिमान् श्मशानचैत्यप्रतिमोभूषितोपिभयंकरः २९ अवेक्षमाणो वैदेहींकोपसंरक्तलोचनः उवाचरावणःसीतांभुजगइवनिश्वसन् ३० अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते नाशयाम्यह मद्यत्वांसूर्यःसंध्यामिवौजसा ३१

वान् २५ श्रोणीसूत्रेण कटिसूत्रेण रशनयेत्यर्थः इंद्रनीलनद्धसुरवारक्तमणियुक्तत्वाच्च तस्यमेचक त्वं भुजंगोवासुकिः सहिनीलवर्णइत्याहुः २६ ताभ्यांप्रसिद्धपराक्रमाभ्यां भुजद्वयमेव सर्वदा युद्धादौ स्वेच्छया दशभुजत्वमितिद्विवचनं वामदक्ष भुभुजत्वजात्यैकवचनमित्यन्ये २७ २८ वसंतइवभूषितोपिश्मशानचैत्यप्रतिमः तद्वुभयवत्परिहार्यदर्शनः चैत्यंबुद्धायतनंअतएवभयंकरः २९ ३०अनयेनअनीत्या युक्तं अर्थहीनं प्रयोजनहीनं व्रतंरामंवा अनुव्रतेइतिसंबोधनं ईदृशीं त्वांनाशयामि सूर्यउदितःसंध्यांतत्कालिकमंधकारमिव ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ एकाक्षीतिद्विरूपादानं व्यक्तिभेदात् ३३ ३४ ३५ ३६ घोराक्षस्योयूयं मत्येकंतथाकुरुत सर्वाभिर्मिलित्वा वा तथा कुरुत प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकू-
लानुकूलव्यवहारैः ३७ आवर्जयत आनुकूल्यंसंपादयत ३८ प्रतिगर्जंत प्रत्यगर्जत् उपगम्य समीपमागम्य ततः अतिसंतर्जनं हष्ट्वासीतायां दययेतिशे-
षः ३९ परिषज्य परिषंगेन प्रहारादिप्रवृत्तिं निरुध्य ४० अमरश्रेष्ठाः इंद्रादयोभोगसत्तमान्न विदधति नानुमन्यंते दैवहतेयम हष्टहीनेतिभावः ४१ ४२

इत्युक्त्वामैथिलींराजारावणःशत्रुरावणः संदर्शततःसर्वाराक्षसीर्घोरदर्शनाः ३२ एकाक्षीमेककर्णांचकर्णप्रावरणांतथा गोकर्णीं
हस्तकर्णींचलंबकर्णीमकर्णिकाम् ३३ हस्तिपद्यश्वपद्यौचगोपदींपादचूलिकाम् एकाक्षीमेकपादींचपृथुपादीमपादिकाम् ३४
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् अतिमात्रास्यनेत्रांचदीर्घजिह्वानखामपि ३५ अनासिकांसिंहमुखींगोमुखींसूकरीमु-
खीम् यथामद्वशगासीताक्षिप्रंभवतिजानकी ३६ तथाकुरुतराक्षस्यःसर्वाःक्षिप्रंसमेत्यवा प्रतिलोमानुलोमैश्चसामदानादिभेद
नैः ३७ आवर्जयतवैदेहींदंडस्योद्यमनेनच इतिप्रतिसमादिश्यराक्षसेंद्रःपुनःपुनः ३८ काममन्युपरीतात्माजानकींप्रतिगर्जत
उपगम्यततःक्षिप्रंराक्षसीधान्यमालिनी ३९ परिषज्यदशग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् मयाक्रीडमहाराजसीतयाकिंतवानया ४०
विवर्णयाकृपणयामानुष्याराक्षसेश्वर नूनमस्यामहाराजनदेवाभोगसत्तमान् ४१ विदधत्यमरश्रेष्ठास्तवबाहुबलार्जितान् अ
कामांकामयानस्यशरीरमुपतप्यते ४२ इच्छतींकामयानस्यप्रीतिर्भवतिशोभना एवमुक्तस्तुराक्षस्यासमुत्क्षिप्तस्ततोबली प्रह
सन्मेघसंकाशोराक्षसःसन्न्यवर्तत ४३ प्रस्थितःसदशग्रीवःकंपयन्निवमेदिनीम् ज्वलद्भास्करसंकाशंप्रविवेशनिवेशनम् ४४ दे
वगंधर्वकन्याश्चनागकन्याश्चतास्ततः परिवार्यदशग्रीवंप्रविविशुस्तागृहोत्तमम् ४५ समैथिलींधर्मपरामवस्थितांप्रवेपमानांपरि-
भर्त्स्यरावणः विहायसीतांमदनेनमोहितःस्वमेववेश्मप्रविवेशरावणः ४६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुं
दरकांडेद्वाविं सर्गः २२ ६. इत्युक्त्वामैथिलींराजारावणःशत्रुरावणः संदिश्यचततःसर्वाराक्षसीर्निर्जगामह १ निष्क्रांतेराक्ष-
सेंद्रेतुपुनरंतःपुरंगते राक्षस्योभीमरूपास्ताःसीतांसमभिदुद्रुवुः २ ततःसीतामुपागम्यराक्षस्यःक्रोधमूर्च्छिताः परंपरुषयावा
चावैदेहीमिदमब्रुवन् ३ पौलस्त्यस्यवरिष्ठस्यरावणस्यमहात्मनः दशग्रीवस्यभार्यात्वंसीतेनबहुमन्यसे ४

समुत्क्षिप्तः अन्यतोपसारितः प्र
हसन् धान्यमालिन्याउचितव्यवहारदर्शनेन अवशभासस्त्रीप्रहारापकीर्तिपरिहारेणच प्रसन्नइत्यर्थः ४३ ४४ प्रविशुः प्रविविशुः ४५ ४६ उच्चावमानः इ
तिरामाभिरामे॰वा॰सुं॰द्वाविंशःसर्गः २२ ६ शत्रून्रावयतिहाहाशब्दं कारयति सशत्रुरावणः १ २ ततःपरं रावणगमनादनंतरं लोकोक्तौवा परमिति ३ भा
र्यात्वं भार्याभावं नबहुमन्यसे मोहादितिशेषः ४ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः सर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरमेकजटा विशिष्याब्रवीत् करतलोदरीं अतुंदिलामित्यर्थः ५ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्यनुक्रांत
षट्प्रजापतीनां चतुर्थः पुलस्त्यः ६ ७ तस्यपुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितं ८ किं किमर्थं ततः कुलनिरूपणानंतरं ९ येनेत्यनेन पराक्रमातिशयसूचनं
१० नलिप्ससे नेच्छसीत्यर्थः ११ सर्वासांमध्ये बहुमता महाभागा अतिभाग्यवतीं मंदोदरीमपित्यक्त्वा त्वामुपैष्यति १२ १३ १४ १५ यस्यभीतः सूर्यो

ततस्त्वेकजटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् आमंत्र्यक्रोधताम्राक्षीसीतांकरतलोदरीम् ५ प्रजापतीनांषण्णांतुचतुर्थोयंप्रजाप
तिः मानसोब्रह्मणःपुत्रःपुलस्त्यइतिविश्रुतः ६ पुलस्त्यस्यतुतेजस्वीमहर्षिर्मानसःसुतः नाम्नासविश्रवानामप्रजापतिसमप्र
प्रभः ७ तस्यपुत्रोविशालाक्षिरावणःशत्रुरावणः तस्यत्वंराक्षसेंद्रस्यभार्याभवितुमर्हसि ८ मयोक्तंचारुसर्वांगिवाक्यंकिं
नानुमन्यसे ततोहरिजटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ९ विवृत्यनयनेकोपान्मार्जारसदृशेक्षणा येनदेवास्त्रयस्त्रिंशद्देव
राजश्चनिर्जितः १० तस्यत्वंराक्षसेंद्रस्यभार्याभवितुमर्हसि वीर्योत्सिक्तस्यशूरस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः बलिनोवीर्ययुक्त
स्यभार्यात्वंकिन्नलिप्ससे ११ प्रियांबहुमतांभार्यांत्यक्त्वाराजामहाबलः सर्वासांचमहाभागांत्वामुपैष्यतिरावणः १२ समृद्धंस्त्रीस
हस्रेणनानारत्नोपशोभितम् अंतःपुरंतदुत्सृज्यत्वामुपैष्यतिरावणः १३ अन्यातुविकटानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् असकृद्भी
मवीर्येणनागागंधर्वदानवाः निर्जिताःसमरेयेनसतेपार्श्वमुपागतः १४ तस्यसर्वसमृद्धस्यरावणस्यमहात्मनः किमर्थंराक्षसेंद्रस्य
भार्यात्वंनेच्छसेधमे १५ ततस्तांदुर्मुखीनामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् यस्यसूर्योनतपतिभीतोयस्यसमारुतः नवातिस्मायतापांगिकिं
त्वंतस्यनतिष्ठसे १६ पुष्पवृष्टिंचतरवोमुमुचुर्यस्यवैभयात् शैलाःसुस्रुवुःपानीयंजलदाश्चयदेच्छति १७ तस्यनैर्ऋतराजस्यराजरा
जस्यभामिनि किंत्वंनकुरुषेबुद्धिंभार्यार्थेरावणस्यहि १८ साधुतेतत्त्वतोदेविकथितंसाधुभामिनि गृहाणसुस्मितेवाक्यमन्यथान
भविष्यसि १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रयोविंशःसर्गः २३ ॥ ततःसीतांसमस्तास्ताराक्ष
स्योविकृताननाः परुषंपरुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् १ किंत्वमंतःपुरेसीतेसर्वभूतमनोरमे महार्हशयनोपेतेनवासमनुमन्यसे २
मानुषेमानुषस्यैवभार्यात्वंबहुमन्यसे प्रत्याहरमनोरामान्नैवंजातुभविष्यति ३

न तपतीत्यर्थः न तिष्ठसे वशो इतिशेषः १६ यदेच्छति तदा सुस्रुवुरित्य-
र्थः १७ भार्यार्थे भार्यात्वनिमित्तं १८ साधुकथितं साधु गृहाण न भविष्यसि मारयाम इत्यर्थः १९ धयमानः इति रामाभिरामे॰ वा॰ सुं॰ त्रयोविंशः सर्गः २३ ततइति १ २
प्रत्याहर निवर्तय एवं त्वदभीष्टं रामसंगमरूपं वस्तु जातु कदाचिदप्यतःपरं न भविष्यति अत्र रामगमनस्य तववा तत्र गमनस्य प्रसक्त्यभावादितिभावः यद्वातः परं जातु
कदाचिदप्येवं भावश्चेत् भवती न भविष्यति मारयाम इत्यर्थः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ ५ नेत्राभ्यामुपलक्षितेतिशेषः इदंवचनं युष्मद्वचोऽनंगीकारे मारणंनेच्छीघ्रं तदेव क्रियतामित्यर्थकं वक्ष्यमाणं ६ लोकविद्विष्टं लोकविद्विष्टपरपुरुषसंगा
र्थकं संगताः समेताः किल्बिषं किल्बिषजनकार्थकं ७ ८ गुरुरुपास्यदेवता सुवर्चलासूर्यपत्नी सूर्याभिमुखपुष्पवती काचिदोषधिरित्यन्यः ९ अतिदुःखसम
येपि दृढव्रतत्वद्योतनायानेकसाध्वीनामुपन्यासोदृष्टांतविधयेत्याहुः १० ११ भैमी दमयंती नैषधं पतिं यथानुव्रता १२ १३ अवलीनश्छन्नः निर्वाक्योमौनी शिं

त्रैलोक्यवसुभोक्तारंरावणंराक्षसेश्वरम् भर्तारमुपसंगम्यविहरस्वयथासुखम् ४ मानुषीमानुषंतंतुराममिच्छसिशोभने राज्या-
द्भ्रष्टमसिद्धार्थंविक्लवंतमनिंदिते ५ राक्षसीनांवचःश्रुत्वासीतापद्मनिभेक्षणा नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ६ यदिदंलो
कविद्विष्टमुदाहरतसंगताः नैतन्मनसिवाक्यंमेकिल्बिषंप्रतितिष्ठति ७ नमानुषीराक्षसस्यभार्याभवितुमर्हति कामंखादतमांसर्वानकरि
ष्यामिवोवचः ८ दीनोवाराज्यहीनोवायोमेभर्तासमेगुरुः तंनित्यमनुरक्तास्मियथासूर्यंसुवर्चला ९ यथाशचीमहाभागाशक्रंसमुपतिष्ठ
ति अरुंधतीवसिष्ठंचरोहिणीशशिनंयथा १० लोपामुद्रायथागस्त्यंसुकन्याच्यवनंयथा सावित्रीसत्यवंतंचकपिलंश्रीमतीयथा ११
सौदासंमदयंतीवकेशिनीसगरंयथा नैषधंदमयंतीवभैमीपतिमनुव्रता १२ तथाहमिक्ष्वाकुवरंरामंपतिमनुव्रता सीतायावचनंश्रुत्वारा
क्षस्यःक्रोधमूर्छिताः भर्त्सयंतिस्मपरुषैर्वाक्यैरावणचोदिताः १३ अवलीनःसनिर्वाक्योहनूमान्शिंशपाद्रुमे सीतासंतर्जयंतीस्ताराक्ष
सीरशृणोत्कपिः १४ तामभिक्रम्यसंरब्धावेपमानांसमंततः भृशंसंलिलिहुर्दीप्तान्प्रलंबान्दशनच्छदान् १५ ऊचुश्चपरमक्रुद्धाःप्रगृ
ह्याशुपरश्वधान् नेयमर्हतिभर्तारंरावणंराक्षसाधिपम् १६ साभर्त्स्यमानाभीमाभीराक्षसीभिर्वरांगना साबाष्पमपमार्जंतीशिंशपां
तामुपागमत् १७ ततस्तांशिंशपांसीताराक्षसीभिःसमावृता अभिगम्यविशालाक्षीतस्थौशोकपरिप्लुता १८ तांकृशांदीनवदनांमलि
नांबरवासिनीम् भर्त्सयांचक्रिरेभीमाराक्षस्यस्ताःसमंततः १९ ततस्तुविनतानामराक्षसीभीमदर्शना अब्रवीत्कुपिताकाराकराला-
निर्णतोदरी २० सीतेपर्याप्तमेतावद्भर्तुःस्नेहःप्रदर्शितः सर्वत्रातिकृतंभद्रेव्यसनायोपकल्पते २१ परितुष्टास्मिभद्रंतेमानुषस्तेकृतोवि
धिः ममापितुवचःपथ्यंब्रुवंत्याःकुरुमैथिलि २२

शपाद्रुमे स्थितइतिशेषः सीतां तर्जयंतीः राक्षसीस्तद्वाक्यान्यशृणोत् १४ वेपमानां तामभिक्रम्य तत्स
मीपमागत्य संरब्धाः क्रुद्धास्ताराक्षस्यः दशनच्छदान्लिलिहुः लेहनं कुर्वंतिस्म १५ परश्वधान्गृहीत्वोचुश्च नेयं रावणंभर्तारमर्हति अपित्वस्माकं भक्षणमेवार्हति
इतिभावः १६ भर्त्स्यमाना एवंप्रकारेण पीड्यमानाभूदितिशेषः तांशिंशपां हनूमदधिष्ठितशिंशपां अत्यंतं तन्मूलसमीपमित्यर्थः १७ ततस्तन्मूलगमनानंतरं १८
१९ निर्णतोदरी अतिनिम्नोदरी २० अतिकृतं अतिमात्राचरणं श्रीरपि समैव ज्यायसीति लोकोक्तेरितिभावः व्यसनंदुःखं २१ मानुषोमनुष्यजात्युचितोविधिरनुष्ठा
नं त्वयाकृतं एतावदेवालमित्यर्थः २२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुरेशं वासवमिव २३ कृपणंदीनं २४ २५ २६ २७ तर्जती तर्जयंती २८ अनुक्रोशोदया मृदुत्वमल्पप्रमाणत्वं २९ कालपुरस्कृतं कालोचितं नोवाक्यं नच कुरुषे नैतत्ते हितमिति शेषः तदेवोपपादयति आनीतासिइति ३० गृहे रुद्धा चासि अस्माभिरभिरक्षिता रक्षितनिरोधा ३१ ३२ प्रीतिं स्नेहं रावणे प्रह र्षमानंदं नित्यदैन्यतां निरंतरदीनत्वं स्वार्थेष्यञ् ३३ ३४ व्यतिक्रामेत् यौवनमिति शेषः उद्यानानिचरेत्युत्तरस्थेनान्वयः तेषुक्रीडेत्यर्थः ३५ ३६ उत्पाटनं

रावणंभज भर्तारं भर्तारंसर्वरक्षसाम् विक्रांतमापतंतंच सुरेशमिववासवम् २३ दक्षिणंत्यागशीलंच सर्वस्यप्रियवादिनम् मानुषंकृ पणंरामंत्यक्त्वा रावणमाश्रय २४ दिव्यांगरागावैदेही दिव्याभरणभूषिता अद्यप्रभृतिलोकानां सर्वेषामीश्वरीभव २५ अग्नेःस्वाहायथादेवी शचीवेंद्रस्यशोभने किंतेरामेणवैदेहि कृपणेनगतायुषा २६ एतदुक्तंचमेवाक्यं यदिलंनकरिष्यसि अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वांभक्षयिष्यामहेवयम् २७ अन्यातुविकटानाम लंबमानपयोधरा अब्रवीत्कुपितासीतां मुष्टिमुद्यम्यतर्जती २८ बहून्यप्रतिरूपाणिवचनानिसुदुर्मते अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानितवमैथिलि २९ नचनःकुरुषेवाक्यं हितंकालपुरस्कृतम् आनीतासिसमुद्रस्यपार मन्यैर्दुरासदम् ३० रावणांतःपुरेघोरे प्रविष्टाचासिमैथिलि रावणस्यगृहेरुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ३१ नत्वांशक्तःपरित्रातुमपिसाक्षात्पुरंदरः कुरुष्वहितवादिन्यावचनंममभैथिलि ३२ अलमश्रुनिपातेन त्यजशोकमनर्थकम् भजप्रीतिंप्रहर्षंच त्यजतीनित्यदैन्यताम् ३३ सीतेराक्षसराजेन परिक्रीडयथासुखम् जानीमहेयथाभीरु स्त्रीणांयौवनमध्रुवम् ३४ यावन्नतेव्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि उद्यानानिचरम्याणि पर्वतोपवनानिच ३५ सहराक्षसराजेनचरत्वंमदिरेक्षणे स्त्रीसहस्राणितेदेवि वशेस्थास्यंतिसुंदरि ३६ रावणंभजभर्तारं भर्तारंसर्वरक्षसाम् उत्पाट्यवातेहृदयं भक्षयिष्यामिमैथिलि ३७ यदिमेव्याहृतंवाक्यं नयथावत्करिष्यसि ततश्चंडोदरीनामराक्षसी क्रूरदर्शना ३८ भ्रामयंतीमहच्छूलमिदंवचनमब्रवीत् इमांहरिणशावाक्षीं त्रासोत्कंपपयोधराम् ३९ रावणेनहृतांदृष्ट्वा दौर्हृदोमेमहानयम् यकृत्प्लीहमहत्क्रोडं हृदयंचसबंधनम् ४० गात्राण्यपितथाशीर्षं खादेयमितिमेमतिः ततस्तुप्रघसानामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ४१

स्थानादपकर्षणं ३७ यदीत्यर्धं पूर्वान्वयि ३८ ३९ गर्भिण्याः गर्भकृतइच्छाविशेषोदौर्हृदं यकृत् दक्षिणभागस्थः कालखंडाख्योमांसविशेषः स्नायुःस्त्रियां कालखंडयकृतीचसमेउभेइतिकोशः प्लीहं हृदयवामभागस्थोगुल्माख्योमांसविशेषः यद्यपि तद्वाचकःप्लीहाइत्याकारांतस्तथाप्यदंतत्वमार्षम् महत्क्रोडम् भुजांतरम् अथोत्सीडमितिपाठे उत्सीडम् हृदयोपरि स्थितमांसबंधनम् हृदयम् नाडीबंधनसहितम् मुकुलाकारम् हृत्पुंडरीकाख्यम् ४० ४१ ७. ७. ७. ७. ७. ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रघसावाक्यं विशस्येमामितिमध्ये श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः पिंडकान्मांसखंडान्विवादो अनयासहेतिशेषः ४२ शूर्पणखीयमन्या ४३ अजामुखसदृश मुखवत्या प्रघसयेत्यर्थः ४४ निकुंभिलानाम लंकायाः पश्चिमभागवर्तिनी भद्रकाली तां नृत्यामः तत्समीपं गत्वा नृत्यामः सुरसुतोपमा देवकन्योपमा रोदिति अरुदत् ४५ अर्णवमानः इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० सुंदरकांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ छ परुषं वदंतीनां वचः श्रुत्वेतिशेषः १ पूर्वसर्गोक्तरीत्योक्ता मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः २ कामंखादतेति अयंसर्वः सीताप्रलापोगृहीतमनुष्यशरीरतया नटवदनुकरणरूपइतिबोध्यं ३ शर्म न लेभे इव शोकार्तेव ४ आत्मनोगं विशं

कंठमस्यानृशंसायाः पीडयामः किमास्यते निवेद्यतांततोराज्ञोमानुषीसामृतेतिच नात्रकश्चिच्चसंदेहः खादतेतिसवक्ष्यति ततस्त्व जामुखीनामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् विशस्येमांततःसर्वान्समान्कुरुतपिंडकान् विभजामततःसर्वाविवादोमेनरोचते ४२ पेयमानीयतांक्षिप्रंमाल्यंचविविधंबहु ततःशूर्पणखीनामराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ४३ अजामुख्यायदुक्तंवैतदेवममरोचते सुराचानीयतांक्षिप्रंसर्वशोकविनाशिनी ४४ मानुषंमांसमासाद्यनृत्यामोऽथनिकुंभिलाम् एवंनिर्भर्त्स्यमानासासीतासुरसुतोपमा राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्यरोदिति ४५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ छ अथतासांवदंतीनांपरुषंदारुणंबहु राक्षसीनामसौम्यानांरुरोदजनकात्मजा १ एवमुक्तातुवैदेहीराक्षसीभिर्मनस्विनी उवाचपरमत्रस्ताबाष्पगद्गदयागिरा २ नमानुषीराक्षसस्यभार्याभवितुमर्हति कामंखादतमांसर्वानकरिष्यामिवोवचः ३ साराक्षसीमध्यगतासीतासुरसुतोपमा नशर्मलेभेशोकार्तारावणेनेवभर्त्सिता ४ वेपतेस्माधिकंसीताविशंतीवांगमात्मनः वनेयूथपरिभ्रष्टामृगीकोकैरिवार्दिता ५ सात्वशोकस्यविपुलांशाखामालंब्यपुष्पिताम् चिंतयामासशोकेनभर्तारंभग्नमानसा ६ सास्नापयंतीविपुलौस्तनौनेत्रजलस्रवैः चिंतयंतीनशोकस्यतदांऽतमधिगच्छति ७ सावेपमानापतिताप्रवातेकदलीयथा राक्षसीनांभयत्रस्ताविवर्णवदनाभवत् ८ तस्याःसादीर्घबहुलावेपंत्याःसीतयातदा ददृशेकंपितावेणीव्यालीवपरिसर्पती ९ सानिश्वसंतीशोकार्ताशोकोपहतचेतना आर्ताव्यसृजदश्रूणिमैथिलीविललापच १० हारामेतिचदुःखार्ताहापुनर्लक्ष्मणेतिच हाश्वश्रुममकौसल्येहासुमित्रेतिभामिनी ११ लोकप्रवादःसत्योयंपंडितैःसमुदाहृतः अकालेदुर्लभोमृत्युःस्त्रियावापुरुषस्यवा १२ यत्राहमाभिःक्रूराभीराक्षसीभिरिहार्दिता जीवामिहीनारामेणमुहूर्तमपिदुःखिता १३

तीव भीत्या अतिसंकुचितशरीरा कमठवदभूदित्यर्थः कोकैर्वृकैः ५ अशोकस्य अशोकवनिकासंबंधिनः शिंशपावृक्षस्य तत्समीपवर्तिनोऽशोकस्यैववा ६ ७ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ८ सीतयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया परिसर्पती परितः प्रसर्पंती ९ १० हासुमित्रेतीत्यत्रेकारलोपआर्षः ११ अकाले दैवाविहितस्वेच्छाकाले १२ यत्राहमिति यस्मादहमित्यर्थः १३ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ तोयहतं नदीपूररुग्णं १५ पद्मदलं विकसितं पद्मं तस्य पत्रमिवाक्षिणी यस्य तं १६ तीक्ष्णं विषं वत्सनाभादिकमास्वाद्य स्थितस्येव मे ममजीवनं दुर्लभं १७
१८ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि तदपि न शक्यमिति शेषः रामोपि नासाद्यते च १९ एवं परवशतया दुःखानुभवे हेतुमाह धिगिति मनुष्यस्य विषोढुं धनादिना देहत्या
गे परमार्थप्राप्तेः परमदुःखस्यापि सोढव्यत्वादप्रयोजको मनुष्यदेह इत्यर्थः राक्षस्यादिपरतंत्रता च मनुष्यत्वप्रयुक्ता धिक् यत् यत्र मनुष्यदेहे आत्मच्छंदेनात्मे
च्छया जीवितं परित्यक्तुं न शक्यं २० नारीमानः इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये सुंदरकांडे पंचविंशः सर्गः २५ प्रसक्तानि प्रवृत्तान्यश्रू
णि सुखे यस्याः सा एवं ब्रुवती वक्ष्यमाणरीत्या ब्रुवती विलप्तुं विलपितुं १ उन्मत्ता भूताविष्टा प्रमत्ता पैत्योद्रेकादिना भ्रांतचित्तेव दिङ्मोहादिना मूर्छितचित्तेव

एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता १४ भर्तारं तमपश्यंती राक्षसीवशमागता सी
दामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा १५ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रांतगामिनम् धन्याः पश्यंति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् १६ सर्व
था तेन हीनाया रामेण विदितात्मना तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् १७ कीदृशं तु महापापं मया देहांतरे कृतम् येनेदं प्राप्य
ते घोरं महाद्दुःखं सुदारुणम् १८ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता राक्षसीभिश्च रक्ष्यंत्या रामो नासाद्यते मया १९ धिगस्तु ख
लु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छंदेन जीवितम् २० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदर
कांडे पंचविंशः सर्गः २५ ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवती जनकात्मजा अधोगतमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे १ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रां
तचित्तेव शोचती उपावृत्त किशोरीव विचेष्टती महीतले २ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती
बलात् ३ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् चिंतयंती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ४ नहि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भू
षणैः वसंत्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ५ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ६ धि
ङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ७ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् रावणं किं
पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ८ प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ९
शोचती शोचंती उपावृ
त्ताश्रमापनयनाय परिवर्तनशीला किशोरी वडवेव २ कामरूपिणा रक्षसा मारीचेन प्रमत्तस्य असन्निधानं प्राप्तस्य राघवस्य संबंधिनी अहं रावणेन प्रमथ्य प्रपीड्य क्रो
शंती बलादानीतास्मि ३ किंच राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना राक्षसीभिः चिंतयंती रामं ४ अर्थैः धनैः ५ ६ असतीं असतीवत्परगृहस्थां जीवामि जीवितं रक्षामीत्यर्थः
पाकंपचनीतिवल्प्रयोगः ७ एतदुत्तरं चरणेनेति मध्ये द्वौ श्लोकौ प्रक्षिप्तौ सव्येन वामेन ८ प्रत्याख्यानं मया क्रियमाणं निराकरणं न जानाति को मम मोहादिति शेषः नृशंसस्वभा
वेन क्रूरस्वभावेन मां प्रार्थयितुं राक्षसीद्वारा स्वानुकूलां कर्तुं ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छिन्ना रज्जुवत् भिन्ना भित्तिवत् प्रभिन्ना घटवत् दीप्ता अग्नौ दीप्तभूल्यमांसवत् प्रदीपिता प्रदीप्ता गृहादिवत् वध्रिरं प्रलापेन किं रावणं नोपतिष्ठेयमित्येव
निश्चयसत्त्वात् १० अथस्वापस्थैर्ये कारणानि संभावयति ख्यातइति प्रसिद्धः प्रशस्तगुणः ईदृशोपि राघवोमद्भाग्यसंक्षयादेव मयि निरनुक्रोशोदयाहीनः संपन्नइति
शेषः इतिशंके ११ नचतस्य मद्विमोक्षणाशक्तिरित्याह राक्षसानामिति नाभिपद्यते नप्राप्नोति १२ एतदुत्तरं काममध्येइतिमध्ये श्लोकौ प्रक्षिप्ताविति कतकः कामम
न्येषां दुष्प्रधर्षणा भवतु ननु रामबाणानांगतिरोधोभविष्यति आब्रह्मलोकं रामबाणगत्यप्रतिरोधस्य भार्गवादिविषये प्रसिद्धतरत्वादितिभावः एतेनातिदुर्गस्थानस्थि
तत्वान्नमोक्षणमित्यपास्तं १३ १४ तस्मादत्रमत्स्थित्यज्ञानमेव मद्विमोक्षण प्रवृत्त्यभावे कारणमित्याह इहस्थामिति मर्षयिष्यतीत्यत्रकाकुः जानन् चेद्ध्रुवंतद्रामर्ष
यिष्यति अपितु नसहिष्यत्येवेत्यर्थः १५ संभावितं ज्ञानकारणंच विहितमित्याह हृतेति हृतेत्यधिगत्यज्ञात्वा योमां राघवाय निवेदयेत् सोपीत्यन्वयः १६ अभ्यवप

छिन्नाभिन्नाप्रभिन्नावादीप्तावाग्नौप्रदीपिता रावणंनोपतिष्ठेयंकिंप्रलापेनवध्रिरम् १० ख्यातःप्राज्ञः कृतज्ञश्चसानुक्रोशश्चराघवः
सद्वृत्तोनिरनुक्रोशः शंकेमद्भाग्यसंक्षयात् ११ राक्षसानांजनस्थानेसहस्राणिचतुर्दश एकेनैवनिरस्तानिसमांकिंनाभिपद्यते १२ नि
रुद्धारावणेनाहमल्पवीर्येणरक्षसा समर्थःखलुमेभर्तारावणंहंतुमाहवे विराधोदंडकारण्येयेनराक्षसपुंगवः रणेरामेणनिहतःस-
मांनाभ्यवपद्यते काममध्येसमुद्रस्यलंकेयंदुःप्रधर्षणा नतुराघवबाणानांगतिरोधोभविष्यति १३ किन्नुतत्कारणंयेनरामोदृढपरा
क्रमः रक्षसापहृतांभार्यामिष्टांयोनाभिपद्यते १४ इहस्थांमांनजानीतेशंकेलक्ष्मणपूर्वजः जानन्नपिसतेजस्वीधर्षणांमर्षयिष्यति
१५ हृतेतिमांयोधिगत्यराघवायनिवेदयेत् गृध्रराजोपिसरणेरावणेननिपातितः १६ कृतंकर्ममहत्तेनमांतदाभ्यवपद्यता तिष्ठतारा
वणद्वंद्वेवृद्धेनापिजटायुषा १७ यदिमामिहजानीयाद्वर्तमानांहिराघवः अद्यबाणैरभिक्रुद्धःकुर्याल्लोकमराक्षसम् १८ निर्दहेच्चपुरीं
लंकांनिर्दहेच्चमहोदधिम् रावणस्यचनीचस्यकीर्तिनामचनाशयेत् १९ ततोनिहतनाथानांराक्षसीनांगृहेगृहे यथाहमेवंरुदतीतथा
भूयोनसंशयः २० अन्विष्यरक्षसांलंकांकुर्याद्रामःसलक्ष्मणः नहिताभ्यांरिपुर्दृष्टोमुहूर्तमपिजीवति २१ चिताधूमाकुलपथागृध्र
मंडलमंडिता अचिरेणैवकालेनश्मशानसदृशीभवेत् २२

घता अनुगृह्णानेन रावणवधे तिष्ठता रावणवधार्थं यतता रावणद्वंद्वेइतिपाठे रावणे
न सह द्वंद्वयुद्धे इत्यर्थः १७ मामिति इहस्थां मां १८ १९ यथाहमिदानीमेवं रुदती वर्ते भूयोमत्तोधिकं मृतभर्तृकत्वाद्राक्षस्योरुदंत्यो भविष्यंतीत्यत्रनसं
शयइत्यर्थः २० ननुज्ञाने खल्विदं संभाव्येतज्ञानमेवतु दुर्लभं तत्राह अन्विष्येति अचिंत्यसामार्थ्यत्वाद्दैवानुग्रहाच्च लंकामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वारक्षसां कुर्या
त् विनाशमितिशेषः विनाशस्यैषत्करत्वमाह नहीति २१ निश्चितएवायमर्थइत्याह चितेति भवेल्लंकेतिशेषः २२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रक्षोऽनर्थवन्ममार्योपि निश्चितएवेत्याह अचिरेणेति युष्माकमनर्थोपि निश्चितइति चराक्षसीः प्रत्याह दुष्प्रस्थानइति दुर्निमित्तप्रवृत्तिरयंविपर्ययः एतद्दि पशैतज्ज्ञानमितिभाति २३ तामेवाह यादृशानीति यादृशानि दृश्यंते तैरेवहतप्रभा भविष्यतीति ज्ञायतइत्यर्थः २४ शोषंऐश्वर्यादेरितिशेषः २५ पुण्योत्स वसमृद्धाच अद्येतिशेषः २६ ध्वनिंरोदनशब्दं दुःखार्तानामिवेतिपाठः २७ सांधकारा अलक्ष्मीसहिता २८ यदिराक्षसस्य निवेशने वर्तमानां यां मां रामो जानीयात्तदा लंकापुरी रामसायकैर्निर्दग्धा भविष्यतीत्यन्वयः २९ ननुलंकानाशेऽपिमम जीवनंकथंस्यादितिचिंतयति अनेनेति समयो द्वादशमासरूपः तस्य कालः किंचिदधिकमासद्वयावशिष्टत्वादत्यासन्नकालइत्यर्थः ३० अस्मिन्काले दुष्टेन रावणेन सकालोमे मृत्युर्विहितोवर्ततइत्यर्थः ननुततःपरमपि स्त्रीत्वात्वां

अचिरेणैवकालेन प्राप्स्याम्येनंमनोरथम् दुष्प्रस्थानोयमाभातिसर्वेषांवोविपर्ययः २३ यादृशानितुदृश्यंतेलंकायामशुभानितु अचिरेणैवकालेनभविष्यतिहतप्रभा २४ नूनंलंकाहतेपापेरावणेराक्षसाधिपे शोषमेष्यतिदुर्धर्षाप्रमदाविधवायथा २५ पुण्योत्सवसमृद्धाचनष्टभर्त्रीसराक्षसा भविष्यतिपुरीलंकानष्टभर्त्रीयथांगना २६ नूनंराक्षसकन्यानांरुदतीनांगृहेगृहे श्रोष्यामि नचिरादेवदुःखार्तानामिहध्वनिम् २७ सांधकाराहतद्योताहतराक्षसपुंगवा भविष्यतिपुरीलंकानिर्दग्धारामसायकैः २८ यदि मामसभूरोमांरामोरक्तांतलोचनः जानीयाद्वर्तमानांयांराक्षसस्यनिवेशने २९ अनेनतुनृशंसेनरावणेनाधमेनमे समयोयस्तुनि र्दिष्टस्तस्यकालोयमागतः ३० सचमेविहितोमृत्युरस्मिन्दुष्टेनवर्तते अकार्यंयेनजानंतिनैर्ऋताःपापकारिणः ३१ अधर्मात्तुमहो त्पातोभविष्यतिहिसांप्रतम् नैतेधर्मंविजानंतिराक्षसाःपिशिताशनाः ३२ ध्रुवंमांप्रातराशार्थेराक्षसःकल्पयिष्यति साहंकथं करिष्यामितंविनाप्रियदर्शनम् ३३ रामंरक्तांतनयनमपश्यंतीसुदुःखिता क्षिप्रंवैवस्वतंदेवंपश्येयंपतिनाविना ३४ नाजाना ज्जीवतींरामःसमांभरतपूर्वजः जानंतौतुनकुर्यातांनोर्व्यांहिपरिमार्गणम् ३५

नहिंस्युः तत्राह अकार्यमिति येराक्षसाअकार्यं इदंकर्तव्य मिदमकर्तव्यमिति नजानंति तेनैर्ऋताःपापकारिणःस्युः ३१ अपिचसांप्रतं संपादितात् परदाराहरणलक्षणात् अधर्मात्तु अधर्मादेवयोयं महोत्पातोवर्तते तेनएतेसर्वथानभविष्यंति नञोत्रानुकर्षइतिकतकः यदेवमतोनैतइतियतोनविजानंति नगणयंति ३२ राक्षसस्तस्मादयं रावणोपि मांध्रुवं प्रातराशार्थं कल्प यिष्यति साहंकथंकरिष्यामि प्राप्तविशसनकालात् तत्कालइतिशेषः ३३ उक्तमेवाह राममिति कथं करिष्यामीतिशेषः ३४ तदेवं वीरतरस्य रामस्य स्वान्वेषणे कारणान्युत्प्रेक्षते नाजानादिति सरामोलक्ष्मणश्च प्रायेण मांजीवतींजीवंतीं नाजानात् यदिजानीयातां तदा जानंतौ तौउर्व्यां भूमौ परिमार्गणं न कुर्यातामिति नकिंतु कुर्यातामेवातोमृतेति मत्वा तूष्णीं तिष्ठतइतिभावः ३५ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवामद्वियोगेन रामोदेहंन्यस्तवानित्याह नूनमिति ३६ एवंच देवलोकस्याधन्याइत्याह धन्याइति ममवीरमित्यन्वयः ३७ ननु तज्जीवनाभावनिश्चयप्र
माणोपलंभंविना कथंरामेण देहस्त्यक्त इत्यतः पक्षांतरमाह अथवेति धर्मकामस्यहिभार्ययार्थः अयंतुन तथा नदेवाह धीमतः आत्मानात्मविवेकवतः अतए
व परमात्मनः परमात्मब्रह्मात्मना स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य तस्यमयानार्थः अनेनवैराग्यादप्रवृत्तिरितिसूचितं ३८ सर्वदा जीवन्मुक्तेनांगीकारएवनकृतःस्या
त् तादृशेन कृतेंगीकारेत्वेवंविधस्त्यागोऽनुचित इत्यतोदूरवासात् स्नेहनाशेनाप्रवृत्तिरित्याह दृश्यमानइति सौहृदं प्रीतिः नास्त्यदृश्यतः ममादृश्यत्वात्
मयि तन्नास्तिनष्टमित्यर्थः अयमपि पक्षोसंगतः ईदृशगुणवता कृतप्रीतेर्नाशनायोगादित्याह नाशयंतीति कृतघ्नाएव प्रपन्नजनस्नेहमसन्निकर्षान्नाश-
यंति नैवंरामोऽकृतघ्नत्वात्तस्य प्रकृतित्वेन प्राकृतप्रपंचमोत्कृत्वेनच तस्याकृतघ्नतोचितं वनवासादौसंगदानाच्च ३९ अतःपक्षांतरं किंवेति मयि तदुपेक्षाहे

नूनंममैवशोकेनसवीरोलक्ष्मणाग्रजः देवलोकमितोयातस्त्यक्त्वादेहंमहीतले ३६ धन्यादेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ममप
श्यंतियेवीररामंराजीवलोचनम् ३७ अथवानहितस्यार्थोधर्मकामस्यधीमतः मयारामस्यराजर्षेर्भार्ययापरमात्मनः ३८ दृश्य
मानेभवत्प्रीतिःसौहृदंनास्त्यदृश्यतः नाशयंतिकृतघ्नास्तुनरामोनाशयिष्यति ३९ किंवामय्यगुणाःकेचित्किंवाभाग्यक्षयोहिमे
याहिसीतावरार्हेणहीनारामेणभामिनी ४० श्रेयोमेजीवितान्मर्तुंविहीनायामहात्मनः रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्ह
णात् ४१ अथवान्यस्तशस्त्रौतौवनेमूलफलाशनौ भ्रातरौहिनरश्रेष्ठौचरंतौवनगोचरौ ४२ अथवाराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरा
त्मना छद्मनाघातितौशूरौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ४३ साहमेवंविधेकालेमर्तुमिच्छामिसर्वतः नचमेविहितोमृत्युरस्मिन्दुःखे
तिवर्तति ४४ धन्याःखलुमहात्मानोमुनयःसत्यसंमताः जितात्मानोमहाभागायेषानस्तःप्रियाप्रिये ४५

तवःकेचनागुणादोषाःस्युः
अयमपि पक्षोनयुक्तः स्वापरिज्ञातस्वापचाराभावात् तस्मात्प्रागभवीयदुष्कर्मजोभाग्यक्षयएव हेतुरित्याह किंवेति अतोक्लिष्टचारित्रादिगुणाढ्यामाद्याहं त्राणा
र्हा सीताख्या भामिनी एतावत्पर्यंतं साहियतइदानीं वरार्हेणोत्तमवस्तुयोग्येन रामेण हीनास्मि अतस्तस्या मम नेनमहात्मना हीनायामर्तुंश्रेयः मरणंज्या
यः ४० ४१ भाग्यक्षयनिश्चयस्यकर्तुमशक्यत्वात् पक्षांतरमथवेति शस्त्रग्रहणमूलत्वात् सर्वथानर्थस्य हिंसारहिते तपस्येव यावज्जीवं वर्तितव्यमिति धि
या न्यस्तशस्त्रौ जातौ ४२ इदमप्यसंभावितंरक्षोभिः कृतवैरेण क्षत्रियेण तत्त्यागायोगादतः पक्षांतरमथवेति छद्म वंचना सा रक्षसां प्रसिद्धैव ४३ अ
तिवर्तति अतिशयेनवर्तमाने ४४ अथतस्यादुःखनाशकारणं विवेकज्ञानमेवेत्याह धन्याइति सत्यंब्रह्मसमतयात्मत्वेन येषांते अनेन संसारतरणसामर्थ्यं दर्शितं
अतएव जितात्मानोजितांतःकरणाः अतएवमहात्मानःप्राप्तमहात्म्यैक्याः अतएव महाभागाः पूर्वजन्माद्यर्जितनिष्कामधर्मरूपमहाभाग्यवंतः मुनयोध्यानशीलास्तेधन्याः
तत्रहेतुःयेषां कर्मजन्येप्रियाप्रिये नस्तः ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रियाप्रियाभावं विवृणोति प्रियादिति येषांमुक्तानां प्रियाद्वियुज्यमानाद्दुःखं न संभवेन्न भवेत् अप्रियात्संयुज्यमानादधिकं प्रियवियोगादप्यधिकं दुःखं भवेत् अ-
प्रियादधिकं भयमिति पाठे संयुज्यमानादप्रियादधिकं महद्भयमपि न भवेदित्यर्थः ताभ्यां प्रियवियोगजदुःखाप्रियसंयोगजदुःखभयाभ्यां नराभ्यां ये वियुज्यंते तेषां
महात्मनां मामकी नमस्क्रियास्तु तेषां नमस्कारेण तत्तुल्यता ममापि स्यादित्याशयः ४६ रामेण त्यक्ता अन्विष्य न मोचिता प्रियेणैव संतोषेणैव प्राणांस्त्यक्ष्यामि रा
मेण त्यक्तायाः प्राणत्यागस्यैव परमप्रियत्वात् ४७ छविमानः इति रामाभि० वा० सुं० षड्विंशः सर्गः २६ इत्युक्ताः मरिष्ये इत्युक्ताः तदाख्यातुं मरणनिश्चयं क
थयितुं १ एकार्थं वाक्यमिति शेषः अनर्थार्थं स्वेषामनर्थमात्रप्रयोजनकं २ तदेव वाक्यमाह अद्येदानीमिति अद्य दिने इदानीमस्मिन्क्षणे पापनिश्चये कृतम
रणनिश्चये ऽस्मासु रक्षिकास्विदानीं तदसंभवान्मासं मासमात्रं इदमवधिकालोपलक्षणं भयातिशयार्थमेवमुक्तिः यथासुखं स्थितायास्तदनंतरं रावणाज्ञया एत

प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भवेत् ताभ्यां हि ते वियुज्यंते नमस्तेषां महात्मनाम् ४६ साहं त्यक्ता प्रियेणैव रामेण विदितात्मना
प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ४७ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे षड्विंशः सर्गः २६ छ
इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः १ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः
पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् २ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये राक्षस्यो भक्षयिष्यंति मांसमेतद्यथासुखम् ३
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ४ आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ५ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ६ एव-
मुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ७ कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोयं कीदृशो निशि ता
सां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ८ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् गजदंतमयीं दिव्यां शिबिकामंतरिक्षगाम् ९
युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः शुक्लमाल्यांबरधरो लक्ष्मणेन समागतः १० स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लांबरावृता सा-
गरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ११

तव शरीरं राक्षस्यो भक्षयिष्यंति ३ अनार्याभिः क्रूराभिः वृद्धा धर्मज्ञानयोगवयोभिर्वृद्धा प्रबुद्धेत्यनेन तावत्पर्यंतं सुप्त
वतीति गम्यते ४ आत्मानं स्वशरीरं भक्षयिष्यथेति अवधिकालात्परमपीति शेषः ५ कुतो ऽयगतमेतत्तत्राह स्वप्न इति दारुणः क्रूरः राक्षसानामभावाय दृष्टः तथा रोमहर्षणः
अत्यद्भुतो रोमांचकरो ऽन्यो ऽस्या भर्तुर्भवाय दृष्ट इत्यर्थः ६ पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात्त्रिजटावचनाद्भीता इत्यर्थः ७ ८ काले प्रातःकाले स्वप्नसंश्रितं प्रातःकाल दृष्टस्वप्नद-
ृष्टार्थविषयकं अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितं तत्र सीतायाः पीडानिवृत्तये तदभ्युदयसूचकस्वप्नं प्रथममाह गजदंतेति शिबिकां वाजिसहस्रयुक्तत्वविशेषणा-
द्विमानमित्यर्थः तामास्थाय गच्छन्मया दृष्टः समागतः सहितः ९ १० सागरेण क्षीरसागरेण परिक्षिप्तमावृतं ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संगता तत्रैव पर्वतइतिशेषः एतेन लंकायामेव रामस्य सीतादर्शनंसूचितं स्वप्नांतरमाह राघवश्चेति पुनः स्वप्नांतरइत्यर्थः १२ चकाःशब्दसकाशमे १३ जानकीपर्युप-स्थितौ जानकीसमीपंप्राप्तौ नगस्य श्वेतपर्वतस्य दंतिनः स्कंधमाश्रितौ तदुक्तं आरोहणंगोवृषकुंजराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनां ध्रुवमर्थलाभदमिति १४ प्रथमं भर्तुरंके गत्वा ततः समुत्पत्य संचूर्ण्य भर्त्रा परिगृहीतस्य धृतालानस्य गजस्य स्कंधमाश्रिता १५ सूर्याचंद्रमसौ पाणिभ्यांपरिमार्जती तदुक्तं आदित्यमंडलं वापिचंद्रमंडलमेववा स्वप्नेगृण्हातिहस्ताभ्यांमहद्राज्यंसमाप्नुयादिति १६ पांडुरर्षभेति पांडुरवृषभाष्टयुक्तेन रथेन १७ शुक्लमाल्यांबरधरौरामोलक्ष्मणेन सहेहाग

रामेणसंगतासीताभास्करेणप्रभायथा राघवश्चपुनर्दृष्टश्चतुर्दंतंमहागजम् १२ आरूढःशैलसंकाशंचकाससहलक्ष्मणः ततस्तौ सूर्यसंकाशौदीप्यमानौस्वतेजसा १३ शुक्लमाल्यांबरधरौजानकीपर्युपस्थितौ ततस्तस्यनगस्याग्रेह्याकाशस्थस्यदंतिनः १४ भर्त्रा परिगृहीतस्यजानकीस्कंधमाश्रिता भर्तुरंकात्समुत्पत्यततःकमललोचना १५ चंद्रसूर्यौमयादृष्टौपाणिभ्यांपरिमार्जती ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितःसगजोत्तमः १६ सीतयाचविशालाक्ष्यालंकायाउपरिस्थितः पांडुरर्षभयुक्तेनरथेनाष्टयुजास्वयम् १७ शुक्लमाल्यांबरधरोलक्ष्मणेनसहागतः ततोन्यत्रमयादृष्टोरामःसत्यपराक्रमः १८ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयासहवीर्यवान् आरुह्यपुष्पकं दिव्यंविमानंसूर्यसन्निभम् १९ उत्तरांदिशमालोच्यप्रस्थितःपुरुषोत्तमः रावणश्चमयादृष्टोमुंडस्तैलसमुक्षितः २० रक्तवासाःपिबन्मत्तःकरवीरकृतस्रजः विमानात्पुष्पकादद्यरावणःपतितःक्षितौ २१ कृष्यमाणःस्त्रियामुंडोदृष्टःकृष्णांबरःपुनः रथेनखरयुक्तेनरक्तमाल्यानुलेपनः २२ पिबंस्तैलंहसन्नृत्यन्भ्रांतचित्ताकुलेंद्रियः गर्दभेनययौशीघ्रंदक्षिणांदिशमाश्रितः २३ पुनरेवमयादृष्टोराव-णोराक्षसेश्वरः पतितोवाक्शिराभूमौगर्दभाद्भयमोहितः २४ सहसोत्थायसंभ्रांतोभयार्तोमदविह्वलः उन्मत्तरूपोदिग्वासादुर्वा-क्यंप्रलपन्बहु २५ दुर्गंधंदुःसहंघोरंतिमिरंनरकोपमम् मलपंकंप्रविश्याशुमग्नस्तत्रसरावणः २६ प्रस्थितोदक्षिणामाशांप्रविष्टो ऽकर्दमंह्रदम् कंठेबध्वादशग्रीवंप्रमदारक्तवासिनी २७ कालीकर्दमलिप्तांगीदिशंयाम्यांप्रकर्षति एवंतत्रमयादृष्टःकुंभकर्णोम हाबलः २८ रावणस्यसुताःसर्वेमुंडास्तैलसमुक्षिताः वराहेणदशग्रीवःशिशुमारेणचेंद्रजित् २९

तइत्यन्वयः अन्यत्रस्वप्नांतरे १८ आरु-ह्य पुष्पकमित्येतद्भावि स्पष्टमेव दृष्टं १९ अत्र मध्ये सांडंभुवनमित्यादयोबहवः श्लोकारामानुजसंप्रदायपुस्तकेषु दृश्यंते तेप्रक्षिप्ताइति कतकादयोन्येच अथराव-णानर्थसूचकः स्वप्नः रावणश्चेति मुंडः मुंडितमुंडः २० पिबन्निति तैलमितिशेषः करवीरकृतस्रजइति विमानादित्यस्य विशेषणं करवीरेत्यारभ्यस्वप्नांतरं २१ रथे नेत्यादि स्वप्नांतरं २२ २३ २४ २५ मलानि पंकानिच यस्मिन्तत्तिमिरं २६ अकर्दमं जलकर्दमेनापरिहितं २७ २८ २९ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैहायसं खेचरत्वं ३० एतदग्रे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः गीतवादित्रनिस्वनइति बहुव्रीहिः अयमपिविभीषणविषयोभाव्यर्थः स्पष्टमनुभूतः पिबतां तैला
दिपिबतां रक्षसां वासभूता लंका सागरे पतितेत्यन्वयः ३१ ३२ भस्मरूक्षायां भस्मना रूक्षायां ३३ निवसनं न्यग्भूतं कुत्सितं वस्त्रमित्यर्थः ३४ यदेवमतोपगच्छ
त तत्क्लेशदानं त्यक्त्वा स्यतोऽपसरत राघवश्च सीतामाप्नोत्येव पश्यध्वं अनपगमे बाधकमाह घातयेदिति सुष्मान्सीताक्लेशदात्रीः ३५ भर्त्सितां सुष्मत्कृतभ-
र्त्सनादिमतीं नानुमंस्यति नानुमंस्यते न क्षमिष्यते अतस्तत्कर्त्रीर्वो घातयेदितिभावः ३६ ३७ ३८ हे राक्षस्यः किंविवक्षया कुत्सितभर्त्सनादिवचनेच्छया

उष्ट्रेणकुंभकर्णश्चप्रयातोदक्षिणांदिशम् एकस्तत्रमयादृष्टःश्वेतच्छत्रोविभीषणः चतुर्भिःसचिवैःसार्द्धंवैहायससमुपस्थितः ३०
समाजश्चमहान्वृत्तोगीतवादित्रनिस्वनः पिबतांरक्तमाल्यानांरक्षसांरक्तवाससाम् ३१ लंकाचेयंपुरीरम्यासवाजिरथकुंजरा साग
रेपतितादृष्टाभग्नगोपुरतोरणा ३२ पीत्वातैलंप्रमत्ताश्चप्रहसंत्योमहास्वनाः लंकायांभस्मरूक्षायांसर्वाराक्षसयोषितः ३३ कुंभक
र्णादयश्चेमेसर्वेराक्षसपुंगवाः रक्तंनिवसनंगृह्यप्रविष्टागोमयह्रदम् ३४ अपगच्छतपश्यध्वंसीतामाप्नोतिराघवः घातयेत्परमामर्षी
युष्मान्सार्धंहिराक्षसैः ३५ प्रियांबहुमतांभार्यांवनवासमनुव्रताम् भर्त्सितांतर्जितांवापिनानुमंस्यतिराघवः ३६ तदलंक्रूरवाक्यैश्च
सांत्वमेवाभिधीयताम् अभियाचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते ३७ यस्यामेवंविधःस्वप्नोदुःखितायाःप्रदृश्यते सादुःखैर्बहुभिर्मुक्ता-
प्रियंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ३८ भर्त्सितामपियाचध्वंराक्षस्यःकिंविवक्षया राघवाद्धिभयंघोरंराक्षसानामुपस्थितम् ३९ प्रणिपातप्रसन्ना
हिमैथिलीजनकात्मजा अलमेषापरित्रातुंराक्षस्योमहतोभयात् ४० अपिचास्याविशालाक्ष्यानकिंचिदुपलक्षये विरूपमपिचांगे
षुसुसूक्ष्ममपिलक्षणम् ४१ छायावैगुण्यमात्रंतुशंकेदुःखमुपस्थितम् अदुःखार्हामिमांदेवींवैहायससमुपस्थिताम् ४२ अर्थसि
द्धिंतुवैदेह्याःपश्याम्यहमुपस्थिताम् राक्षसेंद्रविनाशंचविजयंराघवस्यच ४३ निमित्तभूतमेतत्तुश्रोतुमस्यामहत्प्रियम् दृश्यते-
चस्फुरच्चक्षुःपद्मपत्रमिवायतम् ४४ ईषच्चहृषितोवास्यादक्षिणायाह्यदक्षिणः अकस्मादेववैदेह्याबाहुरेकःप्रकंपते ४५

अलमितिशेषः
तत्र हेतुः राघवादिति ३९ नन्वेवं क्लेशिता कथमस्माकं प्रसन्नास्यात्तत्राह प्रणिपातेति ४० सीताया अभ्युदयसूचकं प्रत्यक्षनिमित्तमपिदर्शयति अपिचेति द्वितीयमपि
चेति पादपूरणे विरूपं लक्षणं सूक्ष्ममपि किंचिन्नोपलक्षय इत्यर्थः ४१ किंतु स्नानानुलेपनाद्यभावमूलकशोभावैगुण्यमात्रात्मकं दुःखमुपस्थितमिति उत्प्रेक्षते न
तु सुखवैवर्ण्यं दक्षिणाक्षिस्पंदादिदुर्निमित्तलेशोपीत्यर्थः वैहायससमुपस्थिता स्वप्ने तया दृष्टा ४२ अतएवास्या अर्थसिद्धिं इष्टसिद्धिमुपस्थितां पश्यामि रावणना
शं रामविजयं च पश्यामि ४३ अपिचास्या महत्प्रियं श्रोतुं निमित्तभूतं सूचकत्वं स्वप्नमेनत् स्फुरच्चक्षुश्च दृश्यते वाममितिशेषः ४४ हृषितः पुलकितः वेनिवाक्या
लंकारे अदक्षिणो वामः ४५ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेपन्वेपमानः स्फुरन्नित्यर्थः राघवमस्याः पुरः स्थितमिव सूचयति ४६ पक्षी काकादिः शाखानिलयं शाखास्थनीडं प्रविश्य वारंवारमुत्तम सांत्ववादी उत्तमशांतस्व रवादी सुस्वागतां शोभनस्य स्वागतं प्राप्तिर्यस्यां तादृशीं वाचं कथयन्पुनः पुनश्चोदयतीव शोभनप्राप्तिं सूचयतीव शोभनमागतं भर्त्तुरूच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेर यतीववा ४७ तच्चित्रजटोक्तं ४८ आह्वमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ ७ पुनर्दुःखपारमदृष्ट्वे व सीताप्रलापः सेति १ विसृष्टा बाला कन्येव महादुर्भिक्षक्षोभवशात् बालकन्यायाः परित्यागः २ यस्मादपुण्या पुण्यरहिता ३ ४ नन्वेवं प्राणत्यागे आत्महनन दोषः स्यादत आह नैवेति अत्रेदृशेविषये प्राणत्यागेपि नदोषमस्ति दोषमितिक्लीबत्वमार्षं यतोहमस्य वध्या एवंच दुर्मरणजनितदोषस्य दुर्वारत्वेन दोषाभावो क्तिरितिभावः आत्मघातिब्राह्मणहतयोर्दाहादावनधिकारश्रवणस्य तुल्यत्वादितिबोध्यं नन्वेवं रावणांगीकारएव क्रियतामत आह भावमिति अद्विजाय शूद्रा

करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः वेपन्कथयतीवास्याराघवं पुरतः स्थितम् ४६ पक्षीचशाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसांत्व वादी सुस्वागतांवाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीवहृष्टः ४७ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता अवोचद्यदितत्तथ्यं भवेयं शरणंहिवः ४८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तविंशः सर्गः २७ ७ सराक्षसेंद्रस्यवचोनिशम्यतद्रावण स्याप्रियमप्रियार्ता सीतावितत्रासयथावनांतेसिंहाभिपन्नागजराजकन्या १ सारांक्षसीमध्यगताचभीरुर्वाग्भिर्भृशंरावणतर्जि- ताच कांतारमध्येविजनेविसृष्टाबालेवकन्याविललापसीता २ सत्यंबतेदंप्रवदंतिलोकेनाकालमृत्युर्भवतीतिसंतः यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमानाजीवामियस्मात्क्षणमप्यपुण्या ३ सुखाद्विहीनंबहुदुःखपूर्णमिदंतुनूनंहृदयंस्थिरंमे विदीर्यतेयन्नसहस्रधाद्य व- ज्राहतंशृंगमिवाचलस्य ४ नैवास्तिनूनंममदोषमत्रवध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य भावंनचास्याहमनुप्रदातुमलंद्विजोमंत्रमिवाद्विजा य ५ तस्मिन्ननागच्छतिलोकनाथेगर्भस्थजंतोरिवशल्यकृंतः नूनंममांगान्यचिरादनार्यःशस्त्रैःशितैश्छेत्स्यतिराक्षसेंद्रः ६

यद्विजोमंत्रमिवाहं स्वीयंभावमांतरमस्यानुप्रदातुं अनुकूलतया समर्पयितुं नालंनसमर्था एवंच पातिव्रत्यस्य प्राणत्यागेन रक्षणात्सर्वदोषनिस्तारइति भावः ५ ननु तथाप्यात्मघातेऽतिदोषात्सोऽयुक्तइत्याशंक्य सत्यं विचित्रवधाद्बिभेमीत्याह तस्मिन्ननागच्छतीति तस्मिन्रामे अनागच्छतिसति अवधिकाला दर्वागितिशेषः ममांगानिजीवंत्याएव छेत्स्यतिनिरुद्धायाविशसने दृष्टांतः गर्भेति शल्य शस्त्रंतेनकृणत्तीतिशल्यकृंतः आंबष्ठवैद्यः आर्षत्वात्साधु सयथा गर्भस्थजंतुं व्याधिरूपंजीवंतं कृणत्तितद्वत् एतत्श्लोकद्वयं कतकेनइत्थंव्याख्यातं अन्यायप्राप्तवधेऽपिममदोषोनेत्याह नैवेति यद्यप्यस्याहंवध्या भवा मिममदोषोनैवंभावाऽप्रदानेन पातिव्रत्यरक्षणात्सर्वदोषनिस्तारइत्यर्थः किंचमरणप्राप्तिः पाक्षिकीत्याहतस्मिन्निति अनागच्छत्येववधप्रसक्तिर्नान्यथेति भावः अनागमनपक्षे प्राप्तविशसने दृष्टांतः गर्भेति ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिराय भर्तृवियोगदुःखितायामे इदंविशसनदुःखमपि बतागमिष्यति यतोद्वौमासौ विशसनावधिभूतौ कतिपयदिनाधिकावपि अभिगमिष्यतः शीघ्रंग-
मिष्यतः किलतत्रवधप्राप्तौ दृष्टांतः बद्धस्येति तस्करस्यवधइवेतिशेषः ७ सह श्वश्रूभ्यांसह याःमे जनन्यस्ताश्च हा सुमित्रा दृष्ट्वा स्मृत्वैवाहं विपद्यामि मूढवा
ता मौह्यास्पदमहावात्यादिवातयुक्ता ८ मृगस्यरूपंधारयतासत्त्वेन राक्षसरूपजीवेन ममकारणाद्विशस्तौ नूनंवैद्युतेन विद्युत्संबंधितेजसा ९ सर्वंचेदं
दुःखंस्वकृतानर्थमूलमित्याह नूनमितिलुलुभे विमोहयतिस्म अहंविससर्जविसृष्टवती अपरोक्षेपिचित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमारोप्यलिट् १० हारामे
त्यादौ हेराममांहा अहंशोचेइत्यर्थः हाजीवममप्राण रूपरहितःहितकारः प्रियश्चेत्यस्यसीमितिशेषः ११ धर्मेरक्षतीतिसर्वाविवादसिद्धमपि सांप्रति-

दुःखंबतेदंननुदुःखितायामासौचिरायाभिगमिष्यतोद्वौ बद्धस्यवध्यस्ययथानिशांतेराजोपरोधादिवतस्करस्य ७ हारामहालक्ष्मण
हासुमित्रेहाराममातःसहमेजनन्यः एषाविपद्याम्यहमल्पभाग्यामहार्णवेनौरिवमूढवाता ८ तरस्विनौधारयतामृगस्यसत्त्वेन
रूपंमनुजेंद्रपुत्रौ नूनंविशस्तौममकारणात्तौसिंहर्षभौद्वाविववैद्युतेन ९ नूनंसकालोमृगरूपधारीमामल्पभाग्यांलुलुभेतदानी
म् यत्रार्यपुत्रौविससर्जमूढारामानुजलक्ष्मणपूर्वजंच १० हारामसत्यव्रतदीर्घबाहोहापूर्णचंद्रप्रतिमानवक्त्र हाजीवलोकस्य
हितःप्रियश्चवध्यानमांवेत्सिहिराक्षसानाम् ११ अनन्यदेवत्वमियंक्षमाचभूमौचशय्यानियमश्चधर्मे पतिव्रतात्वंविफलंममेदं
कृतंकृतघ्नेष्विवमानुषाणाम् १२ मोघोहिधर्मश्चरितोममायंतथैकपत्नीत्वमिदंनिरर्थकम् यात्वांनपश्यामिकृशाविवर्णाहीनात्व
यासंगमनेनिराशा १३ पितुर्निदेशंनियमेनकृत्वावनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च स्त्रीभिस्तुमन्येविपुलेक्षणाभिःसंरंस्यसेवीतभ-
यःकृतार्थः १४ अहंतुरामत्वयिजातकामाचिरंविनाशायनिबद्धभावा मोघंचरित्वाथतपोव्रतंचत्यक्ष्यामिधिग्जीवितमल्प
भाग्याम् १५ संजीवितंक्षिप्रमहंत्यजेयंविषेणशस्त्रेणशितेनवापि विषस्यदातानतुमेस्तिकश्चिच्छस्त्रस्यवावेश्मनिराक्षसस्य
१६ इतीवदेवीबहुधाविलप्यसर्वात्मनाराममनुस्मरंती प्रवेपमानापरिशुष्कवक्त्रानगोत्तमंपुष्पितमाससाद शोकाभितप्ताबहु
धाविचिंत्यसीताथवेणीग्रथनंगृहीत्वा उद्बुध्यवेण्युद्ग्रथनेनशीघ्रमहंगमिष्यामियमस्यमूलम् १७

निष्फलमित्याह अनन्यदेवत्वमिति
प्रत्येकदेवत्वमित्यर्थः इयंक्षमा शापेन संहारशक्तावपि एवंपीडासहनरूपा पत्यतिरिक्ते कामासक्तिराहित्यं पतिव्रतात्वं कृतमुपकृतं १२ उक्तमेवार्थंदुःखाति
शयादावर्तयति मोघोहीति त्वयाहीनातवसंगमनेच निराशा १३ इदानीं तयोरवधमेव निश्चित्य मन्नाशात्तयोर्न कोपि नाशोऽपितु ममैवेत्याह पितुरिति वन
नान्निवृत्तिर्न मध्येव्रतत्यागोनेत्याह चरितव्रतश्चेति १४ विनाशाय मरणांतदुःखाय अल्पभाग्यांमांधिक् १५ वेश्मनि राक्षसस्येति १६ एतदनंतरमेकश्लोकः प्रक्षि
सः यमस्य मूलं समीपं १७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्याः नगस्य शाखां गृहीत्वोपस्थितायाः १८ विशोकानि विशोककराणि धैर्यार्जितानि धैर्यस्यार्जितमर्जनं संपादनं यैस्तानि लोके प्रवराणि प्रसिद्धानि पुराऽपि सिद्धानि संवादीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः १९ धयमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुंदरकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ तथेति उपसेविनः सेवकास्तद्वत् १ अरालया वक्रया पक्ष्मराज्याऽऽवृतं पक्ष्मणोः राजया वक्ररोमराज्या वृतमित्यर्थः तथा कृष्णं कनीनिकामात्रेऽन्यत्र विशालशुक्लं शुक्लं अभितस्ताम्रं प्रांतरक्तं एकं वामं २ अध्युषितः कृतसंपर्कः ३ संहतयोः श्लिष्टयोस्तयोरूर्वोर्मध्ये वामऊरुरित्यर्थः ४ हेमरूषितत्वाद्धेमसमानवर्णं ईषद्रजोध्वस्तमिव ईषन्मलिनमिव चिरमपरिवर्तनात् शिखरं दाडिमबीजं तदग्रतुल्यदंत्याः शिखरं शैलवृक्षाग्रे कक्षाग्रग्रहकोटिषु पक्वे दाडिमबीजे चेति विश्वः परिस्रंसत पर्यस्रंसत आसनादधः

उपस्थितासा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वाऽथ नगस्य तस्य तस्यास्तु रामं परिचिंतयंत्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभांग्याः १८ तस्या विशोकानि तदा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुराऽपि सिद्धान्युपलक्षितानि १९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ ॥ तथागतां तां व्यथितामनिंदितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः १ तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् प्रास्पंदतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् २ भुजश्च चार्वंचितवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचंदनार्हः अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ३ गजेंद्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः प्रस्पंदमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ४ शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः वासः स्थितायाः शिखराग्रदंत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ५ एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः वातातपक्लांतमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ६ तस्याः पुनर्बिंबफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशांतमरालपक्ष्म वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चंद्र इव प्रमुक्तः ७ सा वीतशोका व्यपनीततंद्रा शांतज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ८ इत्यार्षे श्री॰ वा॰ सुं॰ एकोनत्रिंशः सर्गः २९ ॥ हनूमानपि विक्रांतः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च गर्जितम् १ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नंदने ततो बहुविधां चिंतां चिंतयामास वानरः २ यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च दिक्षु सर्वासु मार्गंते सेयमासादिता मया ३

पपात ५ साधुसिद्धैः सम्यक्संबंधिभिः संवादिभिरिति पाठांतरं ६ शोभने अक्षिणी भ्रुवौ केशांता अलकाश्च यत्र तत् शितशुक्लदंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवत् शुक्ला दंष्ट्रा यत्र तत्संबंधशुक्लदंष्ट्रावदिति च ७ हर्षेण विबुद्धं सत्त्वं चित्तं यस्या वदनेन करणेन शुक्ले शुक्लपक्षे ८ अजमानः इतिरामाभि॰ वा॰ सुं॰ एकोनत्रिंशः सर्गः २९ विक्रांतः शूरः सीतायाः त्रिजटायाः स्वप्नकथनमितिशेषः १ चिंतां चिंतयामास चिंतां चकारेत्यर्थः २ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चारेण चारात्मना प्रवर्तमानेन इदंवक्ष्यमाणं ४ राक्षसानांविशेषस्तारतम्यमैश्वर्यादिकृतं अस्यरावणस्य प्रभावश्चावेक्षितः ५ अप्रमेयस्य अपरिच्छेद्यस्व
रूपस्य अपरिच्छेद्यगुणस्यचसर्वसत्वदयावतः सर्वसत्वं बलंदयाच यस्यसर्वसत्वेषु दयावतइतिवा दयावत्वादेव सीतार्थेत्रैलोक्यानाशनं रामस्यसमा
श्वासयितुंयुक्तमितिशेषः ६ आश्वासयामि वर्तमानसामीप्ये भविष्यतिलट् नहिनापि ७ दोषवत्कार्यहानिदोषवत् ८ तदेवाह गतेहीति तत्र रामसमी
पे ९ आश्वासयितुं सीतासंदेशकथनेन तथाइयमप्याश्वासयितुं न्याय्येतिशेषः १० सीतासमाश्वासनंच कष्टमित्याह निशाचरीणामिति तासांप्रत्यक्षं
सीतायाअभिभाषणमक्षममयोग्यं अतइदंकार्यं कथंकर्तव्यमित्येवं कृच्छ्रगतोहमस्मि ११ कालविलंबश्चाश्वासनस्यायुक्तइत्याहानेनेति १२ संभाष

चारेणतुसुयुक्तेनशत्रोःशक्तिमवेक्षता गूढेनचरतातावदवेक्षितमिदंमया ४ राक्षसानांविशेषश्चपुरीचेयंनिरीक्षिता राक्षसाधि
पतेरस्यप्रभावोरावणस्यच ५ यथातस्याप्रमेयस्यसर्वसत्वदयावतः समाश्वासयितुंभार्यांपतिदर्शनकांक्षिणीम् ६ अहमाश्वा
सयाम्येनांपूर्णचंद्रनिभाननाम् अदृष्टदुःखांदुःखस्यनह्यंतमधिगच्छतीम् ७ यदिह्यहंसतीमेनांशोकोपहतचेतनाम् अना-
श्वास्यगमिष्यामिदोषवद्गमनंभवेत् ८ गतेहिमयितत्रेयंराजपुत्रीयशस्विनी परित्राणमपश्यंतीजानकीजीवितंत्यजेत् ९ यथा
चसमहाबाहुःपूर्णचंद्रनिभाननः समाश्वासयितुंन्याय्यःसीतादर्शनलालसः १० निशाचरीणांप्रत्यक्षमक्षमंचाभिभाषितम्
कथंनुखलुकर्तव्यमिदंकृच्छ्रगतोह्यहम् ११ अनेनरात्रिशेषेणयदिनाश्वास्यतेमया सर्वथानास्तिसंदेहःपरित्यक्ष्यतिजीवि
तम् १२ रामस्तुयदिपृच्छेन्मांकिंमांसीताब्रवीद्वचः किमहंतंप्रतिब्रूयामसंभाष्यसुमध्यमाम् १३ सीतासंदेहरहितंमामित
स्त्वरयागतम् निर्दहेदपिकाकुत्स्थःक्रोधतीव्रेणचक्षुषा १४ यदिवोद्योजयिष्यामिभर्तारंरामकारणात् व्यर्थमागमनंतस्य
ससैन्यस्यभविष्यति १५ अंतरंत्वहमासाद्यराक्षसीनामवस्थितः शनैराश्वासयाम्यद्यसंतापबहुलामिमाम् १६ अहंह्यति
तनुश्चैववानरश्चविशेषतः वाचंचोदाहरिष्यामिमानुषीमिहसंस्कृताम् १७ यदिवाचंप्रदास्यामिद्विजातिरिवसंस्कृताम् राव
णंमन्यमानामांसीताभीताभविष्यति १८

णंचावश्यकमित्याह रामश्चेति मामुद्दिश्यसीताकिमब्रवीदितिचेत् रामोमां पृच्छेदित्यन्वयः १३ १४
यद्येनामसंभाष्यैव भर्तारंस्वस्वामिनं सुग्रीवंरामकारणाद्यदिवोद्योजयिष्यामि उद्योगंकारयिष्यामि तर्हितदागमनं व्यर्थंस्यात् अनाश्वासितयासीतया
ततःप्रागेव देहत्यागादितिभावः १५ अंतरमवकाशं तासामनवधानसमयं १६ तत्राश्वासनोपायं निश्चिनोति अहंह्यीति अतितनुः अतिसूक्ष्मवानरतनुरे
वं सन्मानुषीं मनुष्यशरीरसाध्यां संस्कृतां व्याकरणसंस्कारवतीं १७ संस्कृतकथने दोषमाशंक्य मनुष्यभाषयैव व्यवहर्तव्यमितिनिश्चिनुते यदीति १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्वेवाह अवश्यमेवेति १९ अथप्रस्तांतरितेनैवेयं मयावक्तव्येति निश्चयं कुर्वन् पुरतोगत्वाऽभिभाषणे दोषपरंपराउपन्यस्यति सेयमिति मेरूपंवान
रीयं पुरतोदृष्ट्वा भाषितंच मानुषंश्रुत्वा विरुद्धव्यापारदर्शनाद्रावणोयमिति मत्वात्रासंगमिष्यति २० किंततस्तत्राह ततोजातेति शब्दंआर्तशब्दं २१
समेयान्मत्संसुखोगच्छेन्मिलितोभवेद्वा २२ संपरिक्षिप्य सर्वतश्वक्षुर्विक्षेपेणज्ञात्वा २३ शाखाः परिधावंतं तंमां दृष्ट्वेत्यन्वयः २४ ताभिरप्रधर्षणा
र्थे परिगृहीतं ममदृद्रूपं संप्रेक्ष्य भयवित्रस्ताः भयेन मद्दर्शनजशरीरकंपादियुताः सत्यस्त्रस्तास्त्रस्तचित्ताः विकृतस्वराभवेयुः नकेवलं भयंशाखा

अवश्यमेववक्तव्यंमानुषंवाक्यमर्थवत् मयासांत्वयितुंशक्यानान्यथेयमनिंदिता १९ सेयमालोक्यमेरूपंजानकीभाषितंतथा रक्षो
भिस्त्रासितापूर्वंभूयस्त्रासमुपेष्यति २० ततोजातपरित्रासाशब्दंकुर्यान्मनस्विनी जानानामांविशालाक्षीरावणंकामरूपिणम् २१
सीतयाचकृतेशब्देसहसाराक्षसीगणः नानाप्रहरणोघोरःसमेयादंतकोपमः २२ ततोमांसंपरिक्षिप्यसर्वतोविकृताननाः वधे
चग्रहणेचैवकुर्युर्यत्नंमहाबलाः २३ तंमांशाखाःप्रशाखाश्वस्कंधांश्चोत्तमशाखिनाम् दृष्ट्वाचपरिधावंतंभवेयुःपरिशंकिताः
२४ ममरूपंचसंप्रेक्ष्यवनेविचरतोमहत् राक्षस्योभयवित्रस्ताभवेयुर्विकृतस्वराः २५ ततःकुर्युःसमाह्वानंराक्षस्योरक्षसाम-
पि राक्षसेंद्रनियुक्तानांराक्षसेंद्रनिवेशने २६ तेशूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकार
णात् २७ संरुद्धस्तैस्तुपरितोविधमेराक्षसंबलम् शक्नुयान्नतुसंप्राप्तुंपरंपारंमहोदधेः २८ मांवागृह्णीयुराप्लुत्यबहवःशी
घ्रकारिणः स्यादियंचागृहीतार्थाममचग्रहणंभवेत् २९ हिंसाभिरुचयोहिंस्युरिमांवाजनकात्मजाम् विपन्नंस्यात्ततः
कार्यंरामसुग्रीवयोरिदम् ३० उद्देशेनष्टमार्गेस्मिन्राक्षसैःपरिवारिते सागरेणपरिक्षिप्तेगुप्तेवसतिजानकी ३१ विशस्तेवागृही
तेवारक्षोभिर्मयिसंयुगे नाशंपश्यामिरामस्यसहायंकार्यसाधने ३२ विमृशंश्चनपश्यामियोहतेमयिवानरः शतयोजनविस्ती-
र्णंलंघयेतमहोदधिम् ३३ कामंहंतुंसमर्थोस्मिसहस्राण्यपिरक्षसाम् नतुशक्ष्याम्यहंप्राप्तुंपरंपारंमहोदधेः ३४

मृगोऽपितु कश्चन

कामरूपीशत्रुपक्ष्यइति शंकिताःस्युरित्यर्थः २५ ततःकिंतत्राह ततःकुर्युरिति राक्षसेंद्रनिवेशने रक्षणाय राक्षसेंद्रेण नियुक्तानामाह्वानंकुर्युः २६ उद्वे-
गकारणात् आसामुद्वेगरूपान्निमित्तादस्मिन्देशे वेगेनविमर्दे विमर्दायापतेयुरित्यर्थः २७ नशक्नुयां युद्धश्रांत्येतिभावः २८ अगृहीतार्था मत्तोऽज्ञात
मदागमनप्रयोजना २९ इमांवेति एतदर्थं किलायमागतइत्याशयेनेतिशेषः ३० कार्यविपदमेवोपपादयति उद्देशे समुल्लंघनप्राप्यदेशे नष्टमार्गे प्रका
रांतरेणैतत्प्राप्तिसंपादकमार्गरहिते ३१ विशस्ते हते ३२ ३३ नतु शक्ष्यामि युद्धश्रांत्येतिभावः ३४ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंच युद्धे जयोपि संदिग्धइत्याह असत्यानीति अनिश्चितजयानि संशयः संशयितजयफलकयुद्धव्यापारः अरुचिहेतुः प्राज्ञत्वमेवदर्शयति कश्चेति निःसंशयं
निर्णीतफलकं प्राज्ञोमादृशः ससंशयं संशयितफलकं नकोपीत्यर्थः ३५ सीताभिभाषणे पुरतःस्थितेनेतिशेषः ३६ भूताःसिद्धप्रायाः भूताइत्यादिश्लोकावत्रैवकां
डे द्वितीयसर्गे व्याख्यातौ ३७ ३८ ३९ शृणुयात्सीतेतिशेषः ४० रूबंधुं सीतायाइतिशेषः सचासौबंधुश्चेति तद्बंधुः तद्बंधौरामेगताचेतनाचित्तंयस्याःसा ४१
वचनानि समर्पयन्रामसंदेशवचनान्युच्चारयन् ४२ यथेयं श्रद्दास्यति तथासर्वंसमादधे सम्यगभिधास्ये ४३ जगतिपतेरितिङस्त्व आर्षः ४४ अभवमानः

असत्यानिचयुद्धानिसंशयोमेनरोचते कश्चनिःसंशयंकार्यंकुर्यात्प्राज्ञःससंशयम् ३५ एषदोषोमहान्हिस्यान्ममसीताभिभाषणे
प्राणत्यागश्चवैदेह्याभवेदनभिभाषणे ३६ भूताश्चार्थाविरुध्यंतिदेशकालविरोधिताः विक्लवंदूतमासाद्यतमःसूर्योदयेयथा ३७
अर्थानर्थांतरेबुद्धिर्निश्चितापिनशोभते घातयंतिहिकार्याणिदूताःपंडितमानिनः ३८ नविनश्येत्कथंकार्यंवैक्लव्यंनकथंमम लंघनं
चसमुद्रस्यकथंनुनवृथाभवेत् ३९ कथंनुखलुवाक्यंमेशृणुयान्नोद्विजेतच इतिसंचिंत्यहनुमांश्चकारमतिमान्मतिम् ४० राममक्लि
ष्टकर्माणंस्वबंधुमनुकीर्तयन् नैनामुद्वेजयिष्यामितद्बंधुगतचेतनाम् ४१ इक्ष्वाकूणांवरिष्ठस्यरामस्यविदितात्मनः शुभानिधर्म
युक्तानिवचनानिसमर्पयन् ४२ श्रावयिष्यामिसर्वाणिमधुराम्प्रब्रुवन्गिरम् श्रद्धास्यतियथासीतातथासर्वंसमादधे ४३ इतिसबहु
विधमहानुभावोजगतिपतेःप्रमदामवेक्ष्यमाणः मधुरमवितथंजगादवाक्यंद्रुमविटपांतरमास्थितोहनूमान् ४४ इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवा० सुं० त्रिंशःसर्गः ३० ॥ एवंबहुविधांचिंतांचिंतयित्वामहामतिः संश्रवेमधुरंवाक्यंवैदेह्याव्याजहारह १ राजादश
रथोनामरथकुंजरवाजिमान् पुण्यशीलोमहाकीर्तिरिक्ष्वाकूणांमहायशाः २ अहिंसारतिरक्षुद्रोघृणीसत्यपराक्रमः मुख्यस्येक्ष्वा
कुवंशस्यलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ३ पार्थिवव्यंजनैर्युक्तःपृथुश्रीःपार्थिवर्षभः पृथिव्यांचतुरंतायांविश्रुतःसुखदःसुखी ४ त-
स्यपुत्रःप्रियोज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः रामोनामविशेषज्ञःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ५ रक्षितास्वस्यवृत्तस्यस्वजनस्यापिरक्षिता रक्षिता
जीवलोकस्यधर्मस्यचपरंतपः ६ तस्यसत्याभिसंधस्यवृद्धस्यवचनात्पितुः सभार्यःसहचभ्रात्रावीरःप्रव्रजितोवनम् ७
इतिरामाभि० वा० सुं० त्रिं-
शःसर्गः ३० चिंतां चिंतयित्वा चिंतां कृत्वा कर्तव्यमर्थं निश्चित्येतियावत् संश्रवे सम्यक्श्रवणयोग्ये समीपदेशे यथोक्तं सीतैव शृणुयान्नान्यइत्यर्थः व्याजहार
वृत्तांतमितिशेषः १ २ मुख्यस्य राजवंशेषु श्रेष्ठस्य लक्ष्मिवर्धनइतिङस्त्व आर्षः पार्थिवव्यंजनैः छत्रचामरादिभिर्बाह्यैः सामुद्रिकोक्तैः शारीरैश्चराजचिन्हैर्युक्तः सु
खदः मित्राणां ३ ४ ५ ६ सत्याभिसंधस्य सत्यसंकल्पस्य ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृगयामुद्दिश्यधावता ८ जनस्थानवधं खरदूषणौ निहतौच श्रुत्वा रावणेनामर्षापहृता वैरेणापहृतातु ९ मायया मृगरूपेण मारीचेन करणेन रामं वंचयि
त्वेत्यर्थः १० ११ १२ १३ तस्यहेतोस्तदन्वेषणहेतोः यथारूपां यादृग्रूपां यादृग्वर्णां यादृक्चिन्हवतींच तांसीतां १४ राघवस्य मुखादहमश्रौषं सेयमासा-
दिता दृश्य इहेतिशेषः १५ केशसंवृतं असंस्कारतः प्रकीर्णत्वात् १६ १७ १८ स्मयमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये वाल्मी॰ सुं॰ एकत्रिंशःसर्गः ३१

तेनतत्रमहारण्येमृगयांपरिधावता राक्षसानिहताःशूराबहवःकामरूपिणः ८ जनस्थानवधंश्रुत्वानिहतौखरदूषणौ ततस्त्वमर्षा
पहृताजानकीरावणेनतु ९ वंचयित्वावनेराममृगरूपेणमायया समार्गमाणस्तांदेवींरामःसीतामनिंदिताम् १० आससादवनेमित्रं
सुग्रीवंनामवानरम् ततःसवालिनंहत्वारामःपरपुरंजयः ११ आयच्छत्कपिराज्यंतुसुग्रीवायमहात्मने सुग्रीवेणाभिसंदिष्टाहरयः
कामरूपिणः १२ दिक्षुसर्वासुतांदेवींविचिन्वन्तःसहस्रशः अहंसंपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् १३ तस्याहेतोर्विशालाक्ष्याःस-
मुद्रंवेगवान्प्लुतः यथारूपांयथावर्णांयथालक्ष्मवतींचताम् १४ अश्रौषंराघवस्याहंसेयमासादितामया विरराममेवमुक्त्वासवाचंवान
रपुंगवः १५ जानकीचापितच्छ्रुत्वाविस्मयंपरमंगता ततःसावक्रकेशान्ताःसुकेशीकेशसंवृतम् उन्नम्यवदनंभीरुःशिशपामन्ववैक्षत
१६ निशम्यसीतावचनंकपेश्चदिशश्चसर्वाःप्रदिशश्चवीक्ष्य स्वयंप्रहर्षंपरमंजगामसर्वात्मनाराममनुस्मरंती १७ सातिर्यगूर्ध्वंचत-
थाप्यधस्तान्निरीक्ष्यमाणातमचिन्त्यबुद्धिं ददर्शपिंगाधिपतेरमात्यंवातात्मजंसूर्यमिवोदयस्थम् १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ७ ततःशाखांतरेलीनंदृष्ट्वाचलितमानसा वेष्टितार्जुनवस्त्रंतंविद्युत्सं-
घातपिंगलम् १ सादर्दशकपिंतत्रप्रश्रितंप्रियवादिनम् फुल्लाशोकोत्कराभासंतप्तचामीकरेक्षणम् २ साथदृष्ट्वाहरिश्रेष्ठंवि
नीतवदवस्थितम् मैथिलीचिंतयामासविस्मयंपरमंगता ३ अहोभीममिदंसत्त्वंवानरस्यदुरासदम् दुर्निरीक्ष्यमिदंमत्वापुनरेव
मुमोहसा ४ विललापभृशंसीताकरुणंभयमोहिता रामरामेतिदुःखार्तालक्ष्मणेतिचभामिनी ५ रुरोदसहसासीतामंदमंदस्व
रासती साथदृष्ट्वाहरिवरंविनीतवदुपागतम् मैथिलीचिंतयामासस्वप्नोयमितिभामिनी ६

लीनं दृष्ट्वा अस्फुरंतं दृष्ट्वाचलितमानसा अदृष्टरूपो
यमपि मायामृगोवेतिचलितचित्ता पुनःसम्यक् निरीक्ष्योच्यमानविशेषणं कपिंददर्श वेष्टितंपरिहितमर्जुनवर्णवस्त्रंयेनतं १ २ ३ वानरस्य निर्धारणेषष्ठीजाता
वेकवचनं वानराणांमध्ये इदंसत्त्वंजीवः भीमं प्राकृतप्राणिभयावहं अतएव तैर्दुरासदं दुर्निरीक्ष्यंचेतिमत्वा पुनरपि मायैवेयमिति भयान्मुमोह ४ अथ भय- ५६
मोहिता सती भृशं करुणं दीनं विललाप विलापप्रकारोरामेत्यादि ५ मंदमंदस्वरा अस्य दैवगत्या वास्तवत्वेराक्षस्योमाजानंत्वित्यतिमंदस्वररोदनं विनीतवद्विनीतत
योपस्थितं स्वप्नःजागृत्कल्पस्वप्नइत्यर्थः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वप्नत्वचिंतापूर्वकमेव पुनर्दर्शनमुपन्यस्यति सेति किमिदंवाक्यं राक्षस्यःश्रुतवत्यइति परितोवीक्ष्यमाणासा पृथुं भग्नं वक्त्रमहाराहल्कं यस्य तं शाखामृगेंद्रस्य यथो
क्तकारं कामाज्ञाकरं यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जनवस्त्राद्याकारं छांदसोङ्स्वः पिंगप्रवरं कपिश्रेष्ठमितिनिश्चयेन ददर्श ७ सातं कपिरूपं रावणमित्येव समीक्ष्य भृशं विसं
ज्ञा चित्तक्षोभात् गता सकल्पेव ८ एवं चिंतयामासेत्यत्रैवं शब्दार्थः स्वप्नइत्यादि दृश्यमानोयं स्वप्नेमयाविकृतएवदृष्टः कुतस्तत्राह शाखामृगइत्यादि एवंदुःस्वप्नं
मत्वा स्वस्तिप्रार्थयते जनकस्य तदृश्यस्य ९ अथस्वप्नहेत्वभावान्नायं स्वप्नइत्याह स्वप्नोहीति स्वप्नस्य निद्रामूलत्वात् निद्रायाश्चसुखमूलत्वात् रामवियोगेनच मे-
सुखाभावादितिभावः १० सदा रामेति विचिंत्य वाचा तमेव ब्रुवंत्यहं तस्य चिंतनादेरनुरूपं यथा तथा शृणोमि श्रूयमाणांचकथां तथातेन प्रकारेण तदर्थामेव चिं
ताद्यनुरूपार्थमेवंपश्यामि ११ उक्तमेवार्थं विवृणोति अहंहीति १२ अथ मनोरथमात्रमेतदिति संभाव्य तदपि नेति निश्चिनोति मनोरथइति मनोराज्यमित्यर्थः
सनेत्याह तथापीति तथैवेत्यर्थः यथा मनोरथोन्नीतोर्थस्तं तथैव बुध्यापि निश्चयात्मकांतःकरणवृत्त्यापि विषयीकृतं तर्कयामि मनोराज्यं संकल्पविकल्पपरं चंच

सावीक्ष्यमाणापृथुभग्नवक्त्रंशाखामृगेंद्रस्ययथोक्तकारम् ददर्शपिंगप्रवरंमहार्हंवातात्मजंबुद्धिमतांवरिष्ठम् ७ सातंसमीक्ष्यैव भृशंवि
पन्नागतासुकल्पेवबभूवसीता चिरेणसंज्ञांप्रतिलभ्यचैवविचिंतयामासविशालनेत्रा ८ स्वप्नोमयायंविकृतोद्यदृष्टः शाखामृगःशास्त्र
गणैर्निषिद्धः स्वस्त्यस्तुरामायसलक्ष्मणायतथापितुर्मेजनकस्यराज्ञः ९ स्वप्नोहिनायंनहिमेस्तिनिद्राशोकेनदुःखेनचपीडितायाः सुखं
हिमेनास्तियतोविहीनातेनेंदुपूर्णप्रतिमाननेन १० रामेतिरामेतिसदैवबुध्याविचिंत्यवाचाब्रुवतीतमेव तस्यानुरूपंचकथांतदर्थामेव
प्रपश्यामितथाशृणोमि ११ अहंहितस्याद्यमनोभवेनसंपीडितातद्गतसर्वभावा विचिंतयंतीसततंतमेवतथैवपश्यामितथाशृणोमि १२
मनोरथःस्यादितिचिंतयामितथापिबुध्यापिवितर्कयामि किंकारणंतस्यहिनास्तिरूपंसुव्यक्तरूपश्चवदत्ययंमाम् १३ नमोस्तुवाचस्पत
येसवज्रिणेस्वयंभुवेचैवहुताशनाय अनेनचोक्तंयदिदंममाग्रतोवनौकसातच्चतथास्तुनान्यथा १४ इत्यार्षेश्री० वा० सुं० द्वात्रिंशः
सर्गः ३२

लवृत्तिरूपं बुद्धिस्तुनिश्चयात्मिका स्थिराचेति विरुद्धमित्यर्थः ननुतर्हिमनोराज्यत्वमेवास्तु इतरदेवारोपितंतत्राह किंकारणमिति मनोराज्यत्वाभावइतिशेषः
उत्तरंतस्याहि मनोराज्यंप्रीतार्थस्य नास्तिरूपं अनुभवार्हरूपं नास्तीति हि प्रसिद्धं प्रकृतेतु साद्दश्यं रूपमस्तीत्याह सुव्यक्तेति योमांवदति सुव्यक्तरूपोदृश्यतेसुव्यक्तरू
पंचवदति यतइत्यर्थः मनोराज्यार्थोदृष्टनष्टो बाह्योंद्रियजस्थिरानुभवानर्होतोऽवास्तवएवायमितिभावः १३ एवंहनूमद्वचसोवास्तवत्वं निर्णीयानासप्रणीतत्वेन मिथ्यार्थ
कत्वस्यापि संभवात्तद्व्यावृत्तयेदेवान्प्रणमति नमोस्त्विति वाचस्पतित्वेनवाचः सत्यत्वसंपादनयोग्यता वज्रिणोपि बृहस्पतितः सत्यवाग्रूपशब्दपारायणग्रंथरूपमंत्र
लाभात् तदुपासकत्वेनवाचः सत्यत्वसंपादनयोग्यता स्वयंभुवे सत्यादिरूपब्रह्मणे वागधिष्ठातृदेवतात्वाच्चाग्नयेनतिः १४ वायुमानः इतिश्रीरा० वा० सुं० द्वात्रिंशः सर्गः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सइति अत्यूर्ध्वशाखातः सीतासंमुखशाखायामवतीर्य द्रुमशब्दस्तदवयवपरः अतएवाग्रे द्रुमाश्रितमितिवक्ष्यति कृपणः मातुः सीतायाः दुःखदर्शनाद्दीनः दूरात्प्र
णिपत्य ततउपसृत्य समीपमागत्य १ राक्षसीनांनिशाजागरतो निद्राजाड्याच्चिजटास्वप्नश्रवणजन्यभयेनात्मत्राणाय सीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्च दैवानुग्रहा-
च्चाप्रत्यूहः सीताहनूमतोः संलापइतिबोध्यं २ अथलिंगैः सीतेतिनिश्चयेपि तथैवसाक्षाद्वाचयितुमजानान इवपृच्छति कान्त्विति ३ विप्रकीर्णं भिन्नघटादिव
प्रस्रुतं ४ कान्त्वित्यादिश्लोकद्वयोक्तार्थस्यैव प्रपंचः सुराणामिति क्रूरादिजातिमध्येत्वंकाकिंजातीया ५ देवताप्रतिमासि दिव्यरूपलक्षणवत्त्वादिति भावः ६ को
त्वारोहिणीत्वाशंका श्रेष्ठैः सर्वैर्गुणैरधिका एतदग्रे कात्वंभवसिकल्याणित्वमनिंदितलोचने इत्यर्धंप्रक्षिप्तं ७ कोपादिति अत्रापिकिंस्विति संबध्यते कोपादिना व

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्यच १ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः शिरस्यं
जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा २ कानुपद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि द्रुमस्यशाखामालंब्य तिष्ठसित्वमनिंदिता ३ किम
र्थंतवनेत्राभ्यां वारिस्रवतिशोकजम् पुंडरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ४ सुराणामसुराणांच नागगंधर्वरक्षसाम् यक्षा
णांकिन्नराणांच कात्वंभवसिशोभने ५ कात्वंभवसिरुद्राणां मरुतांवावरानने वसूनांवावरारोहे देवताप्रतिभासिमे ६ किंनुचंद्र
मसाहीना पतिताविबुधालयात् रोहिणीज्योतिषांश्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ७ कात्वंभवसिकल्याणि त्वमनिंदितलोचने कोपाद्वा
यदिवामोहाद्भर्तारमसितेक्षणे वसिष्ठंकोपयित्वात्वंवाऽसिकल्याण्यरुंधती ८ कोनुपुत्रः पितामाताभर्तावातेसुमध्यमे अस्माल्लो
कादमुंलोकं गतंत्वमनुशोचसि ९ रोदनादतिनिश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि नत्वांदेवीमहंमन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् १० व्यंज
नानिहितेयानि लक्षणानिचलक्षये महिषीभूमिपालस्य राजकन्याचमेमता ११ रावणेनजनस्थानाद्बलात्प्रमथितायदि सीतात्व
मसिभद्रंते तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः १२ यथाहितववैदैन्यं रूपंचाप्रतिमानुषम् तपसाचान्वितोवेषस्त्वंराममहिषीध्रुवम् १३ सातस्य
वचनंश्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता उवाचवाक्यं वैदेही हनूमंतंद्रुमाश्रितम् १४ पृथिव्यांराजसिंहानां मुख्यस्यविदितात्मनः स्नु-
षादशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः १५

सिष्ठंकोपयित्वा इहागताकल्याण्यरुंधती किंनुवाऽसि पातिव्रत्यादरुंधतीत्वशंका ८ अथशोकका
रणं पुत्रादिवियोगोन्यद्वेतिपृच्छति कोनुपुत्रइति अस्माल्लोकादमुंलोकं परंलोकं गतंयंत्वमनुशोचसि सः पुत्रादिः कोन्वितियोजना ९ इदानींदेवयोनित्वशंकां
स्वयमेवनिवर्तयति रोदनादिति अश्रुसंबंधोभूस्पर्शश्च देवानांनास्तीतिश्रुतं नहत्वात्त्वांदेवींनमन्ये किंच राज्ञोरामस्यसंज्ञावधारणान्नामग्रहणात् १० भूमिपालस्यरामस्य
महिषीतिमेमतिः यतोव्यंजनानिराममहिषीत्वप्रकाशकानि तेसामुद्रिकलक्षणानिच लक्षयेतोरावणेन जनस्थानाद्बलात्प्रमथिताप्रमथ्यहृतायदि सीतात्वं तदाप्
च्छतोममाचक्ष्व तत्त्वंब्रूहितेभद्रमस्तु ११ १२ अनुकंपितत्वत्समीपनिश्चयोममास्तीतिमोदयाह यथाहीति अपरोक्षानुभवविषयमित्यर्थः १३ १४ १५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंनाम्नासीताइति १६ १७ १८ नामप्रसिद्धमित्यर्थः १९ प्रत्यहंयन्ममभोजनं भोज्यंवस्तुतन्नपिबेयं नखादेयमित्यन्वयः २० तद्देवासुरे युद्धेवरदानरूपं २१ २२
राज्यमयाचत भरतायदातुमितिशेषः २३ अभिषेकादपि परमधिकंप्रियंयथाभवति तथामनसापूर्वमंगीकृत्य वाचाप्यंगीकृतवान् २४ सीतारामंस्तौति ददावितीति
२५ समादिशद्बहुप्रकारं रक्षणायनिवेदितवान् २६ तस्याग्रतः प्रस्थिता वनचारिणी अभूवमितिशेषः २७ २८ भर्तुर्दशरथस्य पुराअदृष्टमितिच्छेदः २९ ३०

दुहिताजनकस्याहंवैदेहस्यमहात्मनः सीतेतिनाम्नाचोक्ताहंभार्यारामस्यधीमतः १६ समाद्वादशतत्राहंराघवस्यनिवेशने भुंजाना
मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी १७ ततस्त्रयोदशेवर्षेराज्येचेक्ष्वाकुनंदनम् अभिषेचयितुंराजासोपाध्यायःप्रचक्रमे १८
तस्मिन्संभ्रियमाणेतुराघवस्याभिषेचने कैकेयीनामभर्त्तारमिदंवचनमब्रवीत् १९ नपिबेयंनखादेयंप्रत्यहंममभोजनम् एषमे
जीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते २० यत्तदुक्तंत्वयावाक्यंप्रीत्यानृपतिसत्तम तच्चेन्नवितथंकार्यंवनंगच्छतुराघवः २१ सरा-
जासत्यवाग्देव्यावरदानमनुस्मरन् मुमोहवचनंश्रुत्वाकैकेय्याःक्रूरमप्रियम् २२ ततस्तंस्थविरोराजासत्यधर्मेव्यवस्थितः ज्येष्ठं
यशस्विनंपुत्रंरुदन्राज्यमयाचत २३ सपितुर्वचनंश्रीमानभिषेकात्परंप्रियम् मनसापूर्वमासाद्यवाचाप्रतिगृहीतवान् २४ द-
द्यान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतम् अपिजीवितहेतोर्हिरामःसत्यपराक्रमः २५ सविहायोत्तरीयाणिमहार्हाणिमहायशाः
विसृज्यमनसाराज्यंजनन्यैमांसमादिशत् २६ साहंतस्याग्रतस्तूर्णंप्रस्थितावनचारिणी नहिमेतेनहीनायावासःस्वर्गेपिरोचते
२७ प्रागेवतुमहाभागःसौमित्रिर्मित्रनंदनः पूर्वजस्यानुयात्रार्थेकुशचीरैरलंकृतः २८ तेवयंभर्तुरादेशंबहुमान्यदृढव्रताः प्रवि
ष्टास्स्मपुरादृष्टंवनंगंभीरदर्शनम् २९ वसतोदंडकारण्येतस्याहममितौजसः रक्षसापहृताभार्यारावणेनदुरात्मना ३० द्वौमासौ
तेनमेकालोजीवितानुग्रहःकृतः ऊर्ध्वंद्वाभ्यांतुमासाभ्यांततस्त्यक्ष्यामिजीवितम् ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि
काव्येसुंदरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्हरिपुंगवः दुःखाद्दुःखाभिभूतायाःसांत्वमुत्तरमब्रवीत्
१ अहंरामस्यसंदेशाद्देविदूतस्तवागतः वैदेहिकुशलीरामःसत्वांकौशलमब्रवीत् २ योब्राह्ममस्त्रंवेदांश्चवेदवेदविदांवरः सत्वां
दाशरथीरामोदेविकौशलमब्रवीत् ३

जीवितानुग्रहःजीवितानुग्रहकरःकालःकृतः परिच्छिन्नः ३१ अपगमानः इतिरामाभिरा॰ श्रीरा॰ वा॰ सुं॰ त्र
यस्त्रिंशःसर्गः ३३ ॥ दुःखाद्दुःखाभिभूतायाइत्यत्रानुगार्षः दुःखपरंपराखिन्नायाइत्यर्थः १ तवसमीपमितिशेषः २ ब्राह्ममस्त्रंयोवेद अनेन सर्वास्त्रपारगत्वमु
क्तं तदस्त्रदेवतायाःब्रह्मणःसर्वजगत्समष्टित्ववत् तदस्त्रस्यापि सर्वास्त्रसमष्टित्वात् वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपारगत्वं वेदविदांवरइत्यनेन ज्ञानमार्गपारगत्व
मुक्तं ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ संहृष्टसर्वांगी पुलकितसर्वांगी ५ असंभावितमपि रामप्रसंगं जीवितधारणेन प्राप्तत्वात्संवादिनीम् लौकिकीं गाथां स्तौति कल्याणीति गाथायाः संवा दिल्लदर्शनजो हर्षो बत इत्यनेन सूच्यते कल्याणी सत्यार्थेति मा मां प्रतिभाति मज्ज्ञानविषयाभवतीत्यर्थः गाथां पठति एतीति जीवंतमेवेत्येवातो बहुदुःखं सोढ्वा पि जीवितव्यमिति भावः ६ तस्मिन्तस्मिन्काले रामलक्ष्मणकुशलवचःश्रवणकाले तयोः रामलक्ष्मणयोः समागमकाल इव सीतायास्तेन वचसा अद्भुता अचिंत्यस्व रूपा प्रीतिरुत्पादिता किंच तयोः सीताहनूमतोस्तस्मिन्समागमे परस्परस्याद्भुता प्रीतिरुत्पादिता देवी दृष्टेति हनूमतः प्रीतिः रामदूतो दृष्ट इति देव्याः प्रीतिः अतस्तौ विश्व स्तौ भूत्वा परस्परेणालापं चक्रतुः ७ तद्वचनं कल्याणीत्यादिसीतावचनं समीपमुपचक्रमे तच्छाखातोपि अर्वाचीनां शाखामवरुह्य समीपं गंतुं यत्नवान्भूदित्यर्थः ८ परिशंकते परिशंकतेस्म रामकुशलकथनेन विश्वस्तापि रावणमायाबाहुल्यस्मरणेनाविश्वासादिति भावः ९ यदस्य यदनेन कथितं कथनं कृतं वार्ता कृता इदं धि

लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ४ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः प्रीतिसंहृ ष्टसर्वांगी हनूमंतमथाऽब्रवीत् ५ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ६ तयोः समागमे त स्मिन्प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ७ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः सीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ८ यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशंकते ९ अहो धिक् धिक् कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे रूपांतरमुपागम्य स एवायं हि रावणः १० तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककर्षिता तस्यामेवानवद्यांगी धरण्यां समुपा विशत् ११ अवंदत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत १२ तं दृष्ट्वा वंदमानं च सीता शशिनिभा नना अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा १३ मायां प्रविश्य मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् १४ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः १५ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् १६ अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशंकितम् मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् १७

ग्धिक् कथितमिति भावे निष्ठा तत्र हेतुमाह रूपांतरमिति यः पूर्वं मायया मामपाहरत्स एव रावणो रूपांतरं प्राप्य वर्तत इत्यर्थः १० अशोकस्य अशोकवनस्य शिंशपावृक्षस्येत्यर्थः ११ तां धरण्युपविष्टां अवंदत नमस्कृतवान् एनं दृष्ट्वा भयसंत्रस्ता भूयः पुनरेनं नापश्यत् १२ १३ भूयः संतापं यदुत्पादयसि तन्न शोभनं १४ तवैवं रूपकरणमपि सुकरमेवेत्याह स्वं परित्यज्येति १५ १६ एवं रावणदौरात्म्याद्धनूमंतं रावणमाशंक्य तद्दर्शनजनितमात्मनो मनःप्रसादमालोच्य तां शंकां निराचष्टे अथवेति यन्मया परिशंकितं रावणत्वमेतदेवं न यतस्तव दर्शनान्मम मनसः प्रीतिरुत्पन्ना रावणत्वे हि सा नोत्पद्येतेति भावः १७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तव मयि रामदूतत्वनिश्चयः कथंस्यादितिचेत्तत्राह यदीति पृच्छामीति रामकथामितिशेषः तदेवाह प्रियारामकथाहीति १८ चित्तं हरसिचित्तंशिथिलयसि विश्वासहे-
त्वसंपादनादितिभावः रयोनदीवेगः १९ रामदूतदर्शनं नेदं तदागमनस्याचासंभावितत्वात्स्वायेणायंस्वमोयापि मेअसौ सुखावहइत्याहाहोइति यानिराहृताहमेव रा
घवेण प्रेषितंवनौकसं पश्यामिनाम अस्यमत्खेलन्यासामपि दर्शनंस्यादित्याशयः २० अथरामादिदर्शनस्वरूपस्वमोपि मे नजायतइति खिद्यति स्वमेपीति मत्सरी
मत्सरेण मत्समीपं सोपिनायातीतिभावः २१ स्वमत्वमस्यनेत्याह नाहंस्वप्रमिति प्रायश्चाभ्युदयइति तथा मनः संतोषोदयात्स्वास्तप्राय इत्यर्थस्तस्मान्नस्वमः २१ पुनरु-
त्प्रेक्षते किन्त्विति चित्तमोहोनिरंतररामध्यानजनितस्तत्प्रेषितदूतदर्शनसंभावणादिविषयोभ्रमः वातगतिः भूतावेशादिजनितोभ्रमः उन्मादोविरहिणां पित्तोद्रे
करूपावस्थाविशेषजोभ्रमः मृगतृष्णिकातद्वत्तत्सदृशोभ्रमः २२ बोधरहित्वाङ्भचतुष्टय मपि निरस्यति अथवेति मोहोप्युन्मादस्य लक्षणमिवलक्षणं यस्यसः

यदिरामस्यदूतस्त्वमागतोभद्रमस्तुते पृच्छामित्वांहरिश्रेष्ठप्रियारामकथाहिमे १८ गुणान्रामस्यकथयप्रियस्यममवानर चित्तंहरसि
मेसौम्यनदीकूलंयथारयः १९ अहोस्वमस्यसुखतायाहमेवचिराहृता प्रेषितंनामपश्यामिराघवेणवनौकसम् २० स्वमेपियद्यहंवीरं
राघवंसहलक्ष्मणम् पश्येयंनावसीदेयंस्वमोपिममत्सरी २१ नाहंस्वमिमंमन्येस्वमेदृष्ट्वाहिवानरम् नशक्योभ्युदयःप्राप्तुंप्राप्तश्चा
भ्युदयोमम २२ किन्नुस्याच्चित्तमोहोयंभवेद्वातगतिस्त्वियम् उन्मादजोविकारोवास्यादयंमृगतृष्णिका २२ अथवानायमुन्मादोमोहो
प्युन्मादलक्षणः संबुध्येचाहमात्मानमिमंचापिवनौकसम् २३ इत्येवंबहुधासीतासंप्रधार्यबलाबलम् रक्षसांकामरूपत्वान्मेनेतंराक्ष-
साधिपम् २४ एतांबुद्धिंतदाकृत्वासीतासातनुमध्यमा नप्रतिव्याजहाराथवानरंजनकात्मजा २५ सीतायानिश्चितंबुध्वाहनूमान्मारुता
त्मजः श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदातांसंप्रहर्षयन् २६ आदित्यइवतेजस्वीलोककान्तःशशीयथा राजासर्वस्यलोकस्यदेवोवैश्रवणोयथा २७
विक्रमेणोपपन्नश्चयथाविष्णुर्महायशाः सत्यवादीमधुरवाग्देवोवाचस्पतिर्यथा २८ रूपवान्सुभगःश्रीमान्कंदर्पइवमूर्तिमान् स्थान-
क्रोधेप्रहर्ताचश्रेष्ठोलोकेमहारथः २९ बाहुच्छायामवष्टब्धोयस्यलोकोमहात्मनः अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेणराघवम् ३०

एवंचोन्मादनिराकरणा
त्सोपिनिरस्तः अर्थतोभूतावेशोपिनिरस्तः यतोहमात्मानमिमं समीपस्थं वनौकसंच संबुध्ये सम्यक्जानामि निर्बाधंजानामीत्यर्थः उक्तानांसर्वेषाम् विवेकलक्षणत्वा
द्भ्रमविवेकसत्वात्तेऽसंभाविताः मृगतृष्णाभ्रमोऽपि दूरत्वदोषाज्जायतेवानरस्यसमीपगत्वेन सपक्षोप्ययुक्तइतिभावः २३ बलाबलं बलंरक्षसांकामरूपबलं अबलंरामदूत-
स्यवानरस्यात्रागमनसामर्थ्याभावः २४ २५ निश्चितंरावणत्वनिश्चयं श्रोत्रानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः विश्वासार्थंगुणा न्रामस्यकथयेनिसीतोक्तेरितिभावः सं
प्रहर्षयन्वक्ष्यमाणवचः कथयामासेतिशेषः २६ राजाधनधान्यादिप्रदानेन सर्वलोकस्यरञ्जकः २७ २८ स्थानक्रोधे उचितक्रोधविषये क्रोधौचित्ये प्रहर्तेतियावत् २९ तंरा
घवमाश्रमादपहृत्य शून्ये आश्रमे येनापनीतातस्यरक्षसःस्तत्फलं तदपहारपापफलं तेनानुभूयमानंद्रक्ष्यसि तदेवाह अचिरादिति नचिरादिति पाठांतरं योवधिष्यतितेनेत्यर्थः
३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ यथामामवगच्छसि मायावीरावणइति न तथाहमस्मि ३९ अदुर्गमानः इतिरामाभिरा० वा० सुं० चतुस्त्रिं
शः सर्गः ३४ ७ तांत्विति आदित्यइवेत्यादिकं १ २ नानिरामलक्ष्मणचिन्हानि भूयोधिकं विशिष्य समाचक्ष्व येनमांशोकोन समाविशेत् ३ संस्थानमव
यवसन्निवेशः रूपमाकारोनीलपीतादिवर्णश्च ४ ५ जानंतीदिष्ट्यादेवेनरामदूतं मांजानंतीयदि पृच्छसि रावणशंकांत्यक्त्वातदात्वयायानि संस्थानादीनि दृष्टा

शून्येयेनापनीतासितस्य द्रक्ष्यसितत्फलम् अचिराद्रावणंसंख्ये योवधिष्यतिवीर्यवान् ३१ क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिवपावकैः
तेनाहंप्रेषितोदूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ३२ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः सत्वांकौशलमब्रवीत् लक्ष्मणश्चमहातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः ३३
अभिवाद्यमहाबाहुः सत्वांकौशलमब्रवीत् रामस्यचसखादेवि सुग्रीवोनामवानरः ३४ राजावानरमुख्यानां सत्वांकौशलमब्रवीत्
नित्यंस्मरतितेरामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ३५ दिष्ट्याजीवसिवैदेहि राक्षसीवशमागता नचिराद्द्रक्ष्यसेरामं लक्ष्मणंचमहारथम् ३६
मध्येवानरकोटीनां सुग्रीवंचामितौजसम् अहंसुग्रीवसचिवो हनूमान्नामवानरः ३७ प्रविष्टोनगरीं लंकां लंघयित्वामहोदधिम् कृ
त्वामूर्ध्निपदंन्यासं रावणस्यदुरात्मनः ३८ त्वांद्रष्टुमुपयातोहं समाश्रित्यपराक्रमम् नाहमस्मितथादेवि यथामामवगच्छसि वि-
शंकात्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्ववदतोमम ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे० वा० सुं० चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ ७ तांतुरामकथांश्रुत्वावैदेही
वानरर्षभात् उवाचवचनंसांत्वमिदंमधुरयागिरा १ क्वतेरामेणसंसर्गः कथंजानासिलक्ष्मणम् वानराणांनराणांच कथमासीत्स
मागमः २ यानिरामस्यचिन्हानि लक्ष्मणस्यचवानर तानिभूयः समाचक्ष्व नमांशोकः समाविशेत् ३ कीदृशंतस्यसंस्थानं रूपंत
स्यचकीदृशम् कथमूरूकथंबाहू लक्ष्मणस्यचशंसमे ४ एवमुक्तस्तुवैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः ततोरामंयथातत्त्वमाख्यातु
मुपचक्रमे ५ जानंतीबतदिष्ट्यामां वैदेहिपरिपृच्छसि भर्तुःकमलपत्राक्षि संस्थानंलक्ष्मणस्यच ६ यानिरामस्यचिन्हानि ल
क्ष्मणस्यचयानिवै लक्षितानिविशालाक्षि वदतःशृणुतानिमे ७ रामःकमलपत्राक्षः पूर्णचंद्रनिभाननः रूपदाक्षिण्यसंपन्नः
प्रसूतोजनकात्मजे ८ तेजसादित्यसंकाशः क्षमयापृथिवीसमः बृहस्पतिसमोबुद्ध्या यशसावासवोपमः ९ रक्षिताजीवलो
कस्यस्वजनस्यचरक्षिता रक्षितास्वस्यवृत्तस्य धर्मस्यचपरंतपः १० रामोभामिनिलोकस्य चातुर्वर्ण्यस्यरक्षिता मर्यादानांचलो
कस्यकर्ताकारयिताचसः ११ नियथाचमयालक्षितानि दृष्टानितानिसर्वाणि वदतोमत्तः शृणु ६. ७ रूपदाक्षिण्यसंपन्नःप्रसूतइति जन्मनासहैवो-
त्कावक्ष्यमाणाश्च गुणाजाताइत्यर्थः ८ ९ १० रामोभामिनिलोकस्येति सर्वस्यकर्ताहर्ताभर्ताचेतिनिशेषः अनेन सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वरूपं ब्रह्मलक्षणंरामस्यो
क्तं गूढं एवंज्ञानंतल्लक्षणंभगवतैव स्वमायातिरस्करणीनिरासात् इतिबोध्यं लोकस्यमर्यादानां वर्णाश्रममर्यादानां कर्ताभगवदवतारत्वात् कारयिताकालात्मना
अवतीर्णरूपेण चातुर्वर्ण्यरक्षिताच ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एवार्चिष्मान् आदित्यरूपः सन् अर्चितस्त्रैवर्णिकैरिति शेषः ब्रह्मचर्यव्रते गृहस्थोचितपर्वादिवर्जनपूर्वकमृतुगमनलक्षणे स्थितः वस्तुतस्तु गार्हस्थ्ये
पि अस्खलितरेताः मनःसंकल्पेनैव देव्यारतिप्रीतेः संतानस्य च संपादनमिति भावः साधूनामुपकारज्ञः उपकर्तव्यकालज्ञः कर्मणां स्वरूपस्यानुष्ठानस्य च
तत्त्वज्ञाता १२ ब्राह्मणानां वसिष्ठादीनां १३ यजुर्वेदविनीतश्च चादन्येषामपि संग्रहः विनीतो निरतः १४ एवमात्मगुणानुक्त्वा देहगुणानाह विपुलांस इति
१५ समः विस्तारायामसमः १६ त्रिस्थिरः त्रिषु स्थानेषु स्थिरः ऊरुश्च मणिबंधश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिरा इत्युक्तेः त्रिषु प्रलंबः प्रलंबायस्य सधनीमयोभ्रूस्तु
फबाहव इति सामुद्रिकोक्तेः मुष्कोवृषणः त्रिषु समः समम्यवयव इत्यर्थः केशाग्रं वृषणं जानु समं यस्य स भूपतिरित्युक्तेः त्रिषु चोन्नतः नाभ्यंतः कुक्षिवक्षो-
भिरुन्नतैः क्षितिपो भवेत् त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः नेत्रांतनखपाण्यंघ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिः सुखी त्रिषु स्निग्धः स्निग्धा भवंति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः तथा

अर्चिष्मानर्चितोत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् १२ राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः
ज्ञानवान् शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः १३ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः धनुर्वेदे च वेदे च वेदांगेषु च निष्ठितः १४
विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवः शुभाननः गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः १५ दुंदुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रताप
वान् समश्च सुविभक्तांगो वर्णं श्यामं समाश्रितः १६ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलंबश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो
गंभीरस्त्रिषु नित्यशः १७ त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यंगस्त्रिशीर्षवान् चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः १८

लिंगमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत् त्रिषु गंभीरः स्वरे गतौ च नाभौ च गंभीरस्त्रिषु शस्यते १७ त्रिवलीवान् उदरे कंठे उभयत्र वा वलीत्रयवान् त्रिषु अ
वनतः निम्नः निम्नत्वं निमग्नत्वं तच्च निमग्नपादतलमध्यत्वं निमग्नपादरेखात्वं निमग्नस्तनचूचुकत्वं च चतुर्व्यंगश्चतुर्ह्रस्वः ग्रीवाप्रजननपृष्ठह्रस्वजं
घे च पूजिते त्रिशीर्षवान् आवर्तत्रययुक्तशीर्षः आवर्तत्रययुक्तं यस्य शिरः क्षितिभृतामयं नाथः चतुष्कलः चतस्रः कलाः चतुर्वेदप्राप्तिसूचकांगुष्ठमूलरेखा
यस्य सः मूलेंगुष्ठस्य रेखानां च तस्रस्तिस्र एव वा एका द्वे वा यथायोगं वेदरेखा द्विजन्मनां चतुर्लेखः ललाटे चतूरेखायुक्तः ललाटे यस्य दृश्यंते चतुस्त्रिद्व्ये-
करेखकाः शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिः क्रमात् चतुष्किष्कुः किष्कुश्चतुर्विंशत्यंगुलात्मको हस्तः चतुर्हस्तप्रमाणः षण्णवत्यंगुलोत्सेध इति यावत् च
तुःसमः बाहुजानूरुगंडानि चत्वार्यथ समानि चेति बाहूरूजानुगंडौ समा विस्तरार्थः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्दशसमद्वंद्वइति समपरिमाणचतुर्दशांगद्वंद्वः तदुक्तं भ्रुवौनासापुटेनेत्रेकर्णावोष्ठौचचूचुकौ कूर्परेमणिबंधौचजानुनीवृषणौकटी करौपादौस्फिजौयस्यसमौ ज्ञेयःसक्ष्मापतिः स्कंधौगंडौतथादंताऊरूजंघेयौचजत्रुणीत्यन्यत्रपाठः चतुर्दंष्ट्रइति चतस्रोदंष्ट्रादंतपंक्तिद्वये प्रतिपार्श्वंशास्त्रोक्तलक्षणायस्यसः तच्चस्निग्धाघना श्चदशनाःकृतीक्ष्णदंष्ट्राःकृमाश्चनखाइति दंष्ट्राणां तीक्ष्णत्वं क्रमुकादिखंडनसमर्थत्वं चतुर्गतिरिति सिंहशार्दूलगजवृषभैश्चतुर्भिस्तुल्या गतिर्यस्यसः महोष्ठ-हनूनासश्चेति महत्प्रशस्तमोष्ठहनूनासं यस्यसः तत्रोष्ठस्यप्राशस्त्यंबिंबफलादिवदरुणत्वेसतिमांसलत्वं हनोस्तुपरिपूर्णमांसलोन्नतत्वं नासिकायास्तु दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वं पंचस्निग्धइति पंचवाग्वक्त्रनखलोमत्वचं स्निग्धंयस्यसः अष्टवंशवान् प्रशस्ताष्टवंशाख्यावयववान् वंशशब्देन दैर्घ्यंविवक्षितं बाहूचनलकावूरूजंघेचेत्यष्टवंशकाः नलकावंगुल्यावितितार्थः १९ दशपद्मः मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखकरौ पादौचदशपद्मानिपद्माकाराणियस्यचेति आस्यमाष्ठमध्यं दशबृहत् तानितुउरःशिरोललाटंचग्रीवाबाहूहृत्संनाभयः पादौपृष्ठंश्रुतीचैवविशालास्तेसुखप्रदाइति त्रिभिःश्रीयशस्तेजोभिर्व्याप्तोयुक्तः द्विशुक्लवान्

चतुर्दशसमद्वंद्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः महोष्ठहनुनासश्चपंचस्निग्धोऽष्टवंशवान् १९ दशपद्मोदशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तोद्विशुक्लवान् षडुन्नतोनवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोतिराघवः २० सत्यधर्मरतःश्रीमान्संग्रहानुग्रहेरतः देशकालविभागज्ञःसर्वलोकप्रियंवदः २१ भ्राताचास्यचद्वैमात्रःसौमित्रिरमितप्रभः अनुरागेणरूपेणगुणैश्चापितथाविधः २२ सस्कुवर्णच्छविःश्रीमान्रामःश्यामोमहायशाः तावुभौनरशार्दूलौत्वद्दर्शनकृतोत्सवौ २३ विचिन्वंतौमहींकृत्स्नामस्माभिःसहसंगतौ त्वामेवमार्गमाणौतौविचरंतौ वसुंधराम् २४ ददर्शतुर्मृगपतिंपूर्वजेनावरोपितम् ऋष्यमूकस्यमूलेतुबहुपादपसंकुले २५ भ्रातुर्भयार्तमासीनंसुग्रीवं प्रियदर्शनम् वयंचहरिराजंतंसुग्रीवंसत्यसंगरम् २६

द्वौमुष्टौतुसुभौसुक्लौवंशौमातुःपितुस्तथेत्युक्तेः षडुन्नतः तानिचकक्षःकुक्षिश्चवक्षश्च-घ्राणस्कंधललाटिकाः सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाइति पूर्वंच्युन्ननस्निग्धत्वमुक्तं अत्रपंचस्निग्धत्वं षडुन्नतत्वंचोभयमपि मतभेदादविरुद्धं एवंनानामतप्रदर्शनं रामस्य नानामतसंमतसर्वलक्षणयुक्तत्वसूचनाय नवतनुः नवसु सूक्ष्मः तानिच सूक्ष्माण्यंगुलिपर्वाणिकेशरोमनखत्वचः शेफश्चये-षांसूक्ष्माणितेनरादीर्घजीविन इतिप्रोक्तंषट्कं मृदुत्वमस्तुलं सूक्ष्मदृष्टित्वं सूक्ष्मबुद्धित्वंचेति नवसूक्ष्मत्वं दृष्टेःसौक्ष्म्यंरत्नपरीक्षांत सूक्ष्मदर्शनचातुर्यं बुद्धेः सूक्ष्मत्वं तत्वसाक्षात्कारसमर्थत्वं त्रिभिर्व्याप्नोति धर्मार्थकामैः कालंयथोचितंव्याप्नोति त्रिवर्गसेवीत्यर्थः २० संग्रहानुग्रहे संग्रहोधनबलादीनां अनुग्रहस्ता भ्यां प्रजारक्षणं तदुभयनिष्ठः २१ द्वैमात्रःराममात्रपेक्षयाद्वितीयामाताद्विमाता तस्याऽपत्यमित्यर्थःभिन्नादेरभ्रातेत्यर्थः वैमात्रइतिपाठांतरं २२ २३ अ-स्माभिःसुग्रीवमंत्रिभिरित्यर्थःउक्तमेवविस्तरेणाह त्वामेवेति २४ मृगपतिं शाखामृगपतिं सुग्रीवंपूर्वजेनवालिना अवरोपितं राज्याद्भ्रंशितं २५ २६ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिचर्यामहे तङ्‌च्यवनावाशौँपरिचिराम इत्यर्थः अवरोपितं राज्येन हीनंकृतं पाणिनौ पाणीइतियावत् २७ २८ अभिप्लुतः उत्प्लुत्यारूढः २९ ३० मयापरिज्ञा
ततत्त्वार्थौ मया विज्ञाताशेषवृत्तांतौ विज्ञापिताशेषवृत्तांतौच ३१ ३२ ३३ पूर्ववृत्तया स्वीयस्वीयवृत्तांतगोचरया ३४ स्त्रीहेतोः सुग्रीवस्त्रीपरिग्रहा-
र्थं पुरुमहत्तेजोयस्यतेन त्वन्नाशजं त्वदपहारजं ३५ ३६ निष्प्रभः खिन्नचित्तः त्वद्गात्रशोभयितुं शीलंयेषां तानि ३७ ३८ दर्शयामासुः सुग्रीवाज्ञयेति

परिचर्यामहेराज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ततस्तौचीरवसनौधनुःप्रवरपाणिनौ २७ सतौदृष्ट्वानरव्याघ्रौधन्विनौवानरर्षभः २८
अभिप्लुतोगिरेस्तस्यशिखरंभयमोहितः ततःसशिखरेतस्मिन्वानरेंद्रोव्यवस्थितः २९ तयोःसमीपमामेवप्रेषयामाससत्वरम् ता
वहंपुरुषव्याघ्रौसुग्रीववचनात्प्रभू ३० रूपलक्षणसंपन्नौकृताजलिरुपस्थितः तौपरिज्ञाततत्त्वार्थौमयाप्रीतिसमन्वितौ ३१ पृ
ष्ठमारोप्यतंदेशंप्रापितौपुरुषर्षभौ निवेदितौचतत्त्वेनसुग्रीवायमहात्मने ३२ तयोरन्योन्यसंभाषाद्भृशंप्रीतिरजायत तत्रतौकी
र्तिसंपन्नौहरीश्वरनरेश्वरौ ३३ परस्परकृताश्वासौकथयापूर्ववृत्तया ततःसांत्वयामाससुग्रीवंलक्ष्मणाग्रजः ३४ स्त्रीहेतोर्वा
लिनाभ्रात्रानिरस्तंपुरुतेजसा ततस्त्वन्नाशजंशोकंरामस्याक्लिष्टकर्मणः ३५ लक्ष्मणोवानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयत् सश्रुत्वा
वानरेंद्रस्तुलक्ष्मणेनेरितंवचः ३६ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थंग्रहग्रस्तइवांशुमान् ततस्त्वद्गात्रशोभीनिरक्षसाह्रियमाणया ३७ या
न्याभरणजालानिपातितानिमहीतले तानिसर्वाणिरामायआनीयहरियूथपाः ३८ संहृष्टादर्शयामासुर्गतिंतुनविदुस्तव ता-
निरामायदत्तानिमयैवोपहृतानिच ३९ स्वनवंत्यवकीर्णानितस्मिन्विहतचेतसि तान्यंकेदर्शनीयानिकृत्वाबहुविधंतदा ४० ते
नदेवप्रकाशेनदेवेनपरिदेवितम् प्रादीपयद्दाशरथेस्तदाशोकहुताशनम् ४१ शायितंचचिरंतेनदुःखार्तेनमहात्मना मयापि
विविधैर्वाक्यैःकृच्छ्रादुत्थापितःपुनः ४२ तानिदृष्ट्वामहार्हाणिदर्शयित्वामुहुर्मुहुः राघवःसहसौमित्रिःसुग्रीवेसन्न्यवेशयत् ४३
सत्वादर्शनादार्येराघवःपरितप्यते महताज्वलतानित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ४४ त्वत्कृतेतमनिद्राचशोकश्चिंताचराघवम् ता
पयंतिमहात्मानमग्न्यागारमिवाग्नयः ४५ तवादर्शनशोकेनराघवःपरिचाल्यते महताभूमिकंपेनमहानिवशिलोच्चयः ४६

शेषः ३९ मयैवोपहृतानिच प्रथममितिशेषः अवकीर्णानि भूमौपातनात्किंचिद्विशीर्णानि तानिदत्तानिगृहीत्वाशोकात्तस्मिन्विहतचेतसि प्रथमार्येसम
मीविहितचेताः मूर्छितचेतोभूदित्यर्थः ४० देवप्रकाशेन देवावतारेणातएव देवेनपरिदेवितं प्रादीपयत् आभरणदर्शनमितिशेषः ४१ शायितं शोकाद्भूमौ
पतित ४२ ४३ अग्निपर्वतः संवर्ताख्य कालाग्निनिवासभूतः पर्वतोग्निपर्वतः तत्रमाल्यवतःशृंगेदृश्यतेहव्यवाट्सदा नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभे
तिभीष्मपर्वणि भारतोक्तेः ४४ ४५ ४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७ ४८ सहितौ सख्यंप्राप्तौ समयंप्रतिज्ञां ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः ५५ त्रिभागबलसंवृतः सेनायास्त्रिषु शेषैकांशसेनापरिवृतइत्यर्थः ५६ विंध्ये विप्रनष्टानां बिलमध्येऽदर्शनं प्राप्तानां गताइतिसमयात्परेपीतिशेषः ५७ ५८ ५९ ६० ६१ निराशानां

काननानिसुरम्याणिनदीप्रस्रवणानिच चरन्नरतिमाप्नोतित्वामपश्यन्नृपात्मजे ४७ सत्वांमनुजशार्दूलःक्षिप्रंप्राप्स्यतिराघवः स मित्रबांधवंहत्वारावणंजनकात्मजे ४८ सहितौरामसुग्रीवावुभावकुरुतांतदा समयंवालिनंहंतुंतवचान्वेषणंप्रति ४९ ततस्ताभ्यांकुमाराभ्यांवीराभ्यांसहरीश्वरः किष्किंधांसमुपागम्यवालीयुद्धेनिपातितः ५० ततोनिहत्यतरसारामोवालिनमाहवे सर्वेषांहरिसंघानांसुग्रीवमकरोत्पतिम् ५१ रामसुग्रीवयोरैक्यंदेव्येवंसमजायत हनूमंतंचमांविद्धितयोर्दूतमुपागतम् ५२ स्वराज्यंप्राप्यसुग्रीवःस्वानानीयमहाकपीन् त्वदर्थंप्रेषयामासदिशोदशमहाबलान् ५३ आदिष्टावानरेंद्रेणसुग्रीवेणमहौजसः अद्रिराजप्रतीकाशाःसर्वतःप्रस्थितामहीम् ५४ ततस्तेमार्गमाणावैसुग्रीववचनातुराः चरंतिवसुधांकृत्स्नांवयमन्येचवानराः ५५ अंगदोनामलक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः प्रस्थितःकपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ५६ तेषांनोविप्रनष्टानांविंध्येपर्वतसत्तमे भृशंशोकपरीतानामहोरात्रगणागताः ५७ तेवयंकार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेणच भयाच्चकपिराजस्यप्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ५८ विचित्यगिरिदुर्गाणिनदीप्रस्रवणानिच अनासाद्यपदंदेव्याःप्राणांस्त्यक्तुंव्यवस्थिताः ५९ ततस्तस्यगिरेर्मूर्ध्निवयंप्रायमुपास्महे दृष्ट्वाप्रायोपविष्टांश्चसर्वान्वानरपुंगवान् ६० भृशंशोकार्णवेमग्नःपर्यदेवयदंगदः तवनाशंचवैदेहिवालिनश्चतथावधम् ६१ प्रायोपवेशमस्माकंमरणंचजटायुषः तेषांनःस्वामिसंदेशान्निराशानांमुमूर्षताम् ६२ कार्यहेतोरिहायातःशकुनिर्वीर्यवान्महान् गृध्रराजस्यसोदर्यःसंपातिर्नामगृध्रराट् ६३ श्रुत्वाभ्रातृवधंकोपादिदंवचनमब्रवीत् यवीयान्केनमेभ्राताहतःक्वचनिपातितः ६४ एतदाख्यातुमिच्छामिभवद्भिर्वानरोत्तमाः अंगदोऽकथयत्तस्यजनस्थानेमहद्वधम् ६५ रक्षसाभीमरूपेणत्वामुद्दिश्ययथार्थतः जटायोस्तुवधंश्रुत्वादुःखितःसोरुणात्मजः ६६ त्वामाहसवरारोहेवसंतीरावणालये तस्यतद्वचनंश्रुत्वासंपातेःप्रीतिवर्धनम् ६७ अंगदप्रमुखाःसर्वेततःप्रस्थापितावयम् विंध्यादुत्थायसंप्राप्ताःसागरस्यांतमुत्तमम् ६८

त्वत्प्राप्त्याशारहितानांस्वामिसंदेशात्तत्संदिष्टकालात्ययाद्धेतोर्मुमूर्षतां ६२ कार्यहेतोःकार्यसिध्यर्थमिवायातः दैवादितिशेषः ६३ क्व देशेइतिशेषः ६४ आख्यातुमित्यसमानकर्तृकेपि तुमुन्नार्षः ६५ ६६ ६७ अंतं तटं ६८ ७ ७ ७ ७ ७ ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६९ ७० प्लुतः प्लुतवान् ७१ ७२ ७३ पवनात्मजत्वेनलंघनसामर्थ्यं ७४ ७५ एकः संप्राप्तोर्थाच्छेषाः समुद्रतीरएवासते कामरूपिणा अनेन रावणांतः
पुराद्यन्वेषणसामर्थ्यसूचितं ७६ त्वन्नाशं त्वद्दर्शनं ७७ अधिगमोदर्शनं ७८ ७९ तिर्यग्देहस्य तव कथं पवनात्मजत्वमिति शंकामपनयन्नाह माल्यवा

त्वद्दर्शने कृतोत्साहाहृष्टाः पुष्टाः प्लवंगमाः अंगदप्रमुखाः सर्वे वेलोपांतमुपागताः ६९ चिंतां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः
अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्यसीदतः ७० व्यवधूय प्रभयंतीव्रं योजनानां शतं प्लुतः लंकां चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला
७१ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिंदिते ७२ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम्
तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ७३ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः
७४ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ७५ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह म
येयमसहायेन चरता कामरूपिणा ७६ दक्षिणा दिगनुक्रांता त्वन्मार्गविचयैषिणा दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ७७
अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशासनात् दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लंघनम् ७८ प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः रा
घवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ७९ सपुत्रबांधवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ८०
ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शंबसादनमुद्धरन् ८१ यस्याहं
हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ८२ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः अचि
रात्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम् ८३ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ८४ अ
तुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानंदजं जलम् ८५ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् अ
शोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ८६ हनूमंतं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ८७
एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ८८

न्नामेति ८० गोकर्णं तदाख्यं दिष्टः शंबसादनाख्यासुरवधा
याज्ञप्तः उद्धरन्नुद्धृतवान् अवधीदित्यर्थः भूतेपि लटः शतार्षः ८१ स्वेनैव उत्पत्तिकालप्रवृत्तेन कर्मणा पराक्रमेण ८२ भर्तुस्त्वद्भर्तू रामस्य नयिता नेता ८३ उपप
न्नैर्वास्तवैः अभिज्ञानैः रामलक्ष्मणचिन्हैः अधिगच्छति अभ्यगच्छत् ८४ ८५ ८६ अन्यथा नेति मायाकपिर्नेत्यर्थः ८७ सर्वमुत्तरं सर्वं प्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्व
यः अथ सीतायै चिकीर्षितं पृच्छति किं करोमीति वर्तमानसामीप्ये लटो प्रतियामि प्रतियास्ये रामसमीपं किं करोमि किं करिष्ये कथं वा रोचते चिकीर्षितमिति शेषः ८८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नहि रावण आत्मानं कथमपि कपिपुत्र इति ब्रूयादिति ज्ञापनपूर्वकं कपित्वनिश्चयाय पुनः स्वजन्मानुवादः हतेस्मर इति ततः शंबसादनासुरवधप्रीतमहर्षेः प्र
सादत इत्यर्थः तत्प्रतिमो वायुसदृश इत्यर्थः ८९ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये सुंदरकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ ७ अथ दृढतर
विश्वासाय रामांगुलीयकं दातुमाह भूय इति प्रत्ययो विश्वासः १ वानरोऽहं नान्यः रामस्य नाम नामाक्षराणि तैरंकितं चिन्हितं २ क्षीणं दुःखरूपं पापफलं
यस्याः सा असि शीघ्रमेव भविष्यसि ३ विभूषितं विभूषणं भर्तारं प्राप्तेवेत्यन्वयः ४ बभूव हर्षोदग्रं चेति पाठः ५ ह्रीमती अंगुलीयसान्निध्ये भर्तृसान्नि
ध्यादिव किंचिल्लज्जावती प्रियं कृत्वा आदरं कृत्वा ६ विक्रांतः शूरः समर्थो देशकालोचितकृत्यचतुरः प्राज्ञः धर्मार्थविषयकसर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः पदं स्था

हतेस्मरे संयति शंबसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ८९ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ ७ भूय एव महातेजा हनूमान्पवनात्मजः अब्रवीत्प्र
श्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् १ वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः रामनामांकितं चेदं पश्य देव्यंगुलीयकम् २ प्रत्यया
र्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफलाह्यसि ३ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् भर्तारमि
व संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ४ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट् ५ ततः साह्री
मती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ६ विक्रांतस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम येनेदं राक्षस
पदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ७ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ८ नहि त्वां प्राकृतम
न्ये वानरं वानरर्षभ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ९ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण
विदितात्मना १० प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो नह्यपरीक्षितम् पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ११ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा स
त्यसंगरः लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः १२ कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम् महीं दहति कोपेन युगांताग्नि
रिवोत्थितः १३ अथवा शक्तिमंतौ तौ सुराणामपि निग्रहे ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः १४

नं ७ क्रमता कामता ८ संत्रासः समुद्रादि
तिशेषः रावणादपि संभ्रमः चित्तक्षोभः ९ यदि यस्मात्तेन प्रेषितोऽसि तस्मात् मया समभिभाषितुं संभाषणं कर्तुमर्हसे अर्हसि १० ११ १२ ननु तद्दूतागमनेन तद्वचसा
च कुशलावगतेः किंपुनर्दिष्ट्येत्यादि तत्प्रश्नेनेति शंकायां प्रश्नाशयं दर्शयति कुशली यदीति यदि कुशली लया कथ्यते तदा मत्कृते सागरमेखलां महीं किन्नु न दहती
त्यर्थः १३ ननु केवलं महीमेवेति किमुच्यते इत्याशये पक्षांतरमथवेति तथा शक्तिमंतौ यदि तर्हि किमिति तूष्णीं स्थितस्तत्राह ममैवेति दुःखानां दुःखहेतुपापानां वि
पर्ययो नाशो नाद्यापि संवृत्त इत्यर्थः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मम दुःखक्षयईषत्करः अपितु तस्य सुखावस्थानमेव मृग्यमित्याशयेनाह कच्चिदिति उत्तराणि कार्याणि मद्विमोचनफलानि १५ नदीनोनसंभ्रांतइत्यनुषंगः पुरु
षकार्याणि पुरुषकारान् १६ द्विविधं सौम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयवत् त्रिविधोपायं धर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानां प्राप्त्युपायभूतमुपायं सामाद्युपायम
पि सेवतेकच्चित् तथामित्रेषुच विजिगीषुस्सुहृत्कच्चित् विजिगीषुसुहृदिति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्चेतिकनकः सुहृत्सपरंतपोरामोविजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभे
दरूपं उपायंदंडोपायंच मित्रेषुच चादमित्रेषुच द्विविधंयथाभवतितथा सेवते कच्चित् मित्रेषु सामदाने अमित्रेषु भेददंडौचेत्येवं विभज्य प्रयुंक्ते कच्चिदित्यर्थइति-
तीर्थः १७ मित्राणि लभते स्वयत्नेनामित्रैश्च स्वयत्नतोभिगम्यते कल्याणमित्रः सौम्यमित्रः मित्रैः पुरस्कृतोबहुमतः कच्चित् १८ आशास्ति आशास्ते प्रार्थयत

कच्चिन्नव्यथतेरामः कच्चिन्नपरितप्यते उत्तराणिचकार्याणिकुरुतेपुरुषोत्तमः १५ कच्चिन्नदीनःसंभ्रांतः कार्येषुचनमुह्यति कच्चि
त्पुरुषकार्याणिकुरुतेनृपतेःसुतः १६ द्विविधंत्रिविधोपायमुपायमपिसेवते विजिगीषुःसुहृत्कच्चिन्मित्रेषुचपरंतपः १७ कच्चिन्मित्राणि
लभतेमित्रैश्चाप्यभिगम्यते कच्चित्कल्याणमित्रश्चमित्रैश्चापिपुरस्कृतः १८ कच्चिदाशास्तिदेवानांप्रसादपार्थिवात्मजः कच्चित्पुरुषकारं
चदैवंचप्रतिपद्यते १९ कच्चिन्नविगतस्नेहोविवासान्मयिराघवः कच्चिन्मांव्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यतिराघवः २० सुखानामुचितोनित्य
मसुखानामनूचितः दुःखमुत्तरमासाद्यकच्चिद्रामोनसीदति २१ कौसल्यायास्तथाकच्चित्सुमित्रायास्तथैवच अभीक्ष्णंश्रूयतेकच्चि
त्कुशलंभरतस्यच २२ मन्निमित्तेनमानार्हःकच्चिच्छोकेनराघवः कच्चिन्नान्यमनारामःकच्चिन्मातारयिष्यति २३ कच्चिदक्षौ-
हिणीभीमांभरतोभ्रातृवत्सलः ध्वजिनीमंत्रिभिर्गुप्तांप्रेषयिष्यतिमत्कृते २४ वानराधिपतिःश्रीमान्सुग्रीवःकच्चिदेष्यति मत्कृ
तेहरिभिर्वीरैर्वृतोदंतनखायुधैः २५ कच्चिच्चलक्ष्मणःशूरःसुमित्रानंदवर्धनः अस्त्रविच्छरजालेनराक्षसान्विधमिष्यति २६ रौ-
द्रेणकच्चिदस्त्रेणरामेणनिहतंरणे द्रक्ष्याम्यल्पेनकालेनरावणंससुहृज्जनम् २७ कच्चिन्नतद्धेमसमानवर्णंतस्याननंपद्मसमानगं
धि मयाविनाशुष्यतिशोकदीनंजलक्षयेपद्ममिवातपेन २८ धर्मापदेशात्त्यजतःस्वराज्यंमांचाप्यरण्यंनयतःपदातेः नासीद्यथा
यस्यनभीर्नशोकः कच्चित्सधैर्यंहृदयेकरोति २९

इत्यर्थः १९ विवासाद्विदूरवासात् २० अनूचितइतिछांदसोदीर्घः उत्तरं दुःखं दुःखाद्दुःखमि
त्यर्थः २१ २२ मन्निमित्तेन मद्वियोगनिमित्तेन शोकेन कच्चित्परितप्यतइतिशेषः २३ २४ २५ २६ रौद्रेण अमोघक्रूरेण २७ हेमसमानवर्णं हेमव-
र्णवत्स्पृहणीयशोभं २८ धर्मापदेशाद्धर्मोद्देशात् धर्ममुद्दिश्येतियावत् नभीर्नशोकः ममनयनान्नभीः राज्यत्यागान्नशोकः भयंच मद्रक्षानिमित्तं यस्यव्यथा
वनवासखेदश्च नासीत्सइदानीं धैर्यंकरोति कच्चित् २९ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धैर्यत्यागे मद्वियोगएव हेतुरित्याह नचास्येति मातापित्रादौ नास्य मत्समोपि स्नेहः अधिकस्तु कुतः मम तच्छक्तिरूपत्वात् वस्तुतस्तयोस्तस्याभावाच्च हनू
मन्नहमपि तावज्जिजीविषेयं प्रवृत्तिं वार्तां प्रवृत्तिमार्गेरतिंच निवृत्तिमार्गरतौ ममापिकार्याक्षमत्वेनादर्शनरूपेणनाशएवेतिभावः ३० रामार्थयुक्तं राममप्रयोज
नयुक्तं रामरूपाभिधेयेन युक्तं तद्बोधकमितिवा ३१ ३२ नजानीते नजानीतइव अनुह्लाददैत्यनीतां शचीं पुरंदरइव ३३ मह्यं मत्तः ३४ विष्टंभयित्वा सं
स्तभ्य सेतुं बध्वेतियावत् ३५ तत्र तत्कर्मप्रवृत्तौ अंतरा विघ्नत्वेन यदि मृत्युप्रभृतयोपि स्थास्यंति तदा तानपि वधिष्यति ३६ ३७ स्वोक्तेर्थे देव्याविश्वा-

नचास्यमातानपितानचान्यः स्नेहाद्विशिष्टोस्तिमयासमोवा तावद्ध्यहंदूतजिजीविषेयंयावत्प्रवृत्तिंशृणुयांप्रियस्य ३० इतीवदेवी
वचनंमहार्थंतंवानरेंद्रंमधुरार्थमुक्त्वा श्रोतुंपुनस्तस्यवचोभिरामंरामार्थयुक्तंविररामरामा ३१ सीतायावचनंश्रुत्वामारुतिर्भीमवि
क्रमः शिरस्यंजलिमाधायवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ३२ नत्वामिहस्थांजानीतेरामःकमललोचनः तेनत्वांनानयत्याशुशचीमिवपुरंदरः
३३ श्रुत्वैवचवचोमह्यंक्षिप्रमेष्यतिराघवः चमूंप्रकर्षन्महतींहर्यक्षगणसंयुताम् ३४ विष्टंभयित्वाबाणौघैरक्षोभ्यंवरुणालयम् क
रिष्यतिपुरींलंकांकाकुत्स्थःशांतराक्षसाम् ३५ तत्रयद्यंतरामृत्युर्यदिदेवामहासुराः स्थास्यतिपथिरामस्यसतानपिवधिष्यति ३६ त
वादर्शनजेनार्येशोकेनपरिपूरितः नशर्मलभतेरामःसिंहार्दितइवद्विपः ३७ मंदरेणचतेदेविशपेमूलफलेनच मलयेनचविंध्येनमेरुणा
दर्दुरेणच ३८ यथासुनयनंवल्गुबिंबोष्ठंचारुकुंडलम् मुखंद्रक्ष्यसिरामस्यपूर्णचंद्रमिवोदितम् ३९ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिवैदेहिरामंप्रस्र-
वणेगिरौ शतक्रतुमिवासीनंनागपृष्ठस्यमूर्धनि ४० नमांसंराघवोभुंक्तेनचैवमधुसेवते वन्यंसुविहितंनित्यंभक्तमश्नातिपंचम-
म् ४१ नैवदंशान्नमशकान्नकीटान्नसरीसृपान् राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनांतरात्मना ४२ नित्यंध्यानपरोरामोनित्यंशोकपराय
णः नान्यंचिंतयतेकिंचित्सतुकामवशंगतः ४३ अनिद्रःसततंरामःसुप्तोपिचनरोत्तमः सीतेतिमधुरांवाणींव्याहरन्प्रतिबुध्यते ४४
दृष्ट्वाफलंवापुष्पंवायच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् बहुशोहाप्रियेत्येवश्वसंस्त्वामभिभाषते ४५

सार्थं स्ववासस्थानमंदरादिभिः स्वजीवनसाधनै
र्मूलफलैश्चशपथं करोति मंदरेणचेति दर्दुरःपर्वतविशेषः ३८ यथारामस्यमुखं द्रक्ष्यसितथामंदरादिभिःशपेइत्यन्वयः ३९ प्रस्रवणेगिरौ विद्यमानमपी
हद्रक्ष्यसीत्यर्थः नागपृष्ठस्यमूर्धनिऐरावतोपरि स्थितमिंद्रमिव मत्पृष्ठगंरामं द्रक्ष्यसीत्यर्थः नाकपृष्ठस्येतिपाठःस्वर्गस्योपरीत्यर्थइतितीर्थः ४० सुविहितमा
रण्यकशास्त्रबोधितं भक्तंओदनंपंचमंकालंप्राप्येतिशेषः प्रातःसंगवमध्यान्हापराण्हात्पंचमं सायान्हंप्राप्येत्यर्थः यद्वाप्रातःसायंप्रातःसायमितिकालचतुष्टयं
त्यक्त्वापंचमेप्रातःकालइत्यर्थः दिनद्वयमतीत्यभुंक्तेइत्यर्थः ४१ ४२ ४३ प्रायोऽनिद्रएवकथंचित्सुप्तोऽपि सीतेतिवदन्नेवप्रतिबुध्यते ४४ स्त्रीमनोहरं स्त्रीस
न्निधाने मनोहरं स्त्रीणां मनोहरंवाश्वसन्दीर्घोच्छ्वासंत्यजन् ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ रामसंकीर्तनेन अनिद्रःसततंरामइत्यादिना वीतशोका नमांसंराघवोऽभ्येकेइत्यकेनरामशोकेन समानशोका अंबुदशेषश्चंद्रोयस्यांसा शरन् लुप्तपञ्चांकं शरदोनिशेव प्रकाशा प्रकाशयुक्तशरन्निशेव हर्षशोकवतीबभूव ४७ इच्छाभिमानः इतिरामाभिरामेश्री० वा० सुंदरकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ वचनं हनूमंतंइत्यादि १ यच्च अनन्यमनाइति वाक्यमाख्यायते नदमृतं यच्च शोकपरायणइतिवाक्यमाख्यायते तद्विषं २ ऐश्वर्ये व्यसने इतिच विषयसप्तमी ३ निधिर्दैवं असंहार्यः अशक्यप्रतिक्रियः अत्र स्वीयमेव दुःखं दृष्टांतयति ४ हतनौः पुरुषः परिक्रांतः कृतपराक्रमः बाहुभ्यांप्लवमानोययासागरे पारमतिक्लेशेनाधि

सुदेविनित्यंपरितप्यमानस्त्वामेवसीतेत्यभिभाषमाणः धृतव्रतोराजसुतोमहात्मातवैवलाभायकृतप्रयत्नः ४६ सारामसंकीर्तनवीतशोकारामस्यशोकेनसमानशोका शरन्मुखेनांबुदशेषचंद्रानिशेववैदेहसुताबभूव ४७ इत्यार्षेश्रीम० वा० सुं० षट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ सासीतावचनंश्रुत्वापूर्णचंद्रनिभानना हनूमंतमुवाचेदंधर्मार्थसहितंवचः १ अमृतंविषसंपृक्तंत्वयावानरभाषितम् यच्च नान्यमनारामोयच्चशोकपरायणः २ ऐश्वर्येवासुविस्तीर्णेव्यसनेवासुदारुणे रज्ज्वेवपुरुषंबध्वाकृतांतःपरिकर्षति ३ विधिर्नूनमसंहार्यःप्राणिनांप्लवगोत्तम सौमित्रिंमांचरामंचव्यसनैःपश्यमोहितान् ४ शोकस्यास्यकदापारंराघवोधिगमिष्यति प्लवमानःपरिक्रांतोहतनौःसागरेयथा ५ राक्षसानांवधंकृत्वासूदयित्वाचरावणम् लंकामुन्मथितांकृत्वाकदाद्रक्ष्यतिमांपतिः ६ सवाच्यःसंत्वरस्वेतियावदेवनपूर्यते अयंसंवत्सरःकालस्तावद्धिममजीवितम् ७ वर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवगम रावणेननृशंसेनसमयोयःकृतोमम ८ विभीषणेनचभ्रात्राममनिर्यातनंप्रति अनुनीतःप्रयत्नेननचतत्कुरुतेमतिम् ९ ममप्रतिप्रदानंहिरावणस्यनरोचते रावणंमार्गतेसंख्येमृत्युःकालवशंगतम् १० ज्येष्ठाकन्याकलानामविभीषणसुताकपे तयाममैतदाख्यातंमात्राप्रहितयास्वयं ११ अविंध्योनाममेधावीविद्वान्राक्षसपुंगवः धृतिमाञ्छीलवान्वृद्धोरावणस्यसुसंमतः १२ रामक्षयमनुप्राप्तंरक्षसांप्रत्यचोदयत् नचतस्यसदुष्टात्माशृणोतिवचनंहितम् १३ आशंसेयंहरिश्रेष्ठक्षिप्रंमांप्राप्स्यतेपतिः अंतरात्माहिमेशुद्धस्तस्मिंश्चबहवोगुणाः १४ उत्साहःपौरुषंसत्वमानृशंस्यंकृतज्ञता विक्रमश्चप्रभावश्चसंतिवानरराघवे १५

गच्छतितया राघवोऽपिकथंचित्तमधिगमिष्यति ५ ६ सः रामः ७ ८

निर्यातनं पुनःसमर्पणं नचतत् तस्मिन्नित्यर्थः ९ १० कन्या अजातपुरुषसंबंधा एतद्विभीषणानुनयनं इदमेवाग्रे रामःश्रुतं विभीषणस्य निःशंकपरिग्रहाभिषेकयोर्बीजं ११ १२ रामक्षयंरक्षसां रामात्क्षयंप्राप्तमित्यर्थः १३ पतिःप्राप्स्यतइत्यत्र हेतुः अंतरात्मेति तस्मिन्रामे १४ उत्साहः कार्येषु स्थिरप्रयत्नरूपउद्योगः पौरुषं तज्जन्यः पुरुषव्यापारः सत्वंबलं आनृशंस्यमक्रूरता श्रितजनदाक्षिण्यमितियावत् विक्रमः शौर्यं प्रभावोदिव्यास्त्रसंपज्जन्योमहिमा १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्सत्त्वानुमापककार्यमाह चतुर्दशेति १६ व्यसनैर्व्यसनदातृभीराक्षसैस्तुलयितुमुपमितुं तस्य तत्त्वं च ममप्रत्यक्षमेवेत्याह अहंतस्येति तद्रूपत्वादिति गूढं १७ शरजालेत्यादि परंपरितरूपकमिदं १८ १९ मह्यं मम मत्तो वा २० तवरामसंगमे रामस्येहानयनं व्यर्थमेव प्रकारांतरेणैव तस्य संभवादित्याह अथवेति सोऽहं राक्षसाद्राक्षसकृतादस्माद्दुःखान्मोचयिष्यामीत्यन्वयः २१ २२ २३ दैत्यवधे व्यवसाययुक्तं विष्णुमिवस्थितं २४ नगराजस्य श्रेष्ठस्य प्रस्रवणगिरेरित्यर्थः २५ मावकांक्षस्व मोपेक्षांकुर्वित्यर्थः २६ कथयंतीव संगंतव्योरामइति वचनं कथयंतीव शशिना रोहिणीव संगमिष्यसीत्यन्वयः एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः यथा तद्वचनेन प्रयासएवमनायासेन त्वां नयामीत्यर्थो वा आकाशं तन्मार्गमवलंब्य महार्णवं तरेत्यन्वयः २७ २८ त्वामुद्यम्य पृष्ठे कृत्वा विहायसं यास्यामि पश्य २९ हर्षविस्मितसर्वांगी हर्षपुलकितसर्वांगी ३० तदेव दृश्यमानमेव ३१ ३२ नवंपरिभवं अल्पशरीरोऽशक्तइत्येवंरूपं ३३ कामतः इच्छाहृतं ३४ ३५

चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांजघानयः जनस्थानेविनाबाणैःशत्रुःकस्तस्यनोद्विजेत् १६ नसशक्यस्तुलयितुंव्यसनैःपुरुषर्षभः अहंतस्यानुभावज्ञाशक्रस्येवपुलोमजा १७ शरजालांशुमाञ्छूरःकपेरामदिवाकरः शत्रुरक्षोमयंतोयमुपशोषंनयिष्यति १८ इतिसंजल्पमानांतांरामार्थेशोककर्षिताम् अश्रुसंपूर्णवदनामुवाचहनुमान्कपिः १९ श्रुत्वैवचवचोमह्यंक्षिप्रमेष्यतिराघवः चमूंप्रकर्षन्महतींहर्यृक्षगणसंकुलाम् २० अथवामोचयिष्यामित्वामद्यैवसराक्षसात् अस्माद्दुःखादुपारोहममपृष्ठमनिंदिते २१ त्वांतुपृष्ठगतांकृत्वासंतरिष्यामिसागरम् शक्तिरस्तिहिमेवोढुंलंकामपिसरावणाम् २२ अहंप्रस्रवणस्थायराघवायाद्यमैथिलि प्रापयिष्यामिशक्रायहव्यंहुतमिवानलः २३ द्रक्ष्यस्यद्यैववैदेहिराघवंसहलक्ष्मणम् व्यवसायसमायुक्तंविष्णुंदैत्यवधेयथा २४ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थंमहाबलम् पुरंदरमिवासीनंनगराजस्यमूर्धनि २५ पृष्ठमारोहमेदेविमाविकांक्षस्वशोभने योगमन्विच्छरामेणशशांकेनेवरोहिणी २६ कथयंतीवशशिनासंगमिष्यसिरोहिणी मत्पृष्ठमधिरोहत्वंतराकाशमहार्णवम् २७ नहिमेसंप्रयातस्यत्वामितोनयतोंगने अनुगंतुंगतिंशक्ताःसर्वेलंकानिवासिनः २८ यथैवाहमिहप्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् यास्यामिपश्यवैदेहित्वामुद्यम्यविहायसम् २९ मैथिलीतुहरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वावचनमद्भुतम् हर्षविस्मितसर्वांगीहनूमंतमथाब्रवीत् ३० हनूमन्दूरमध्वानंकथंमांनेतुमिच्छसि तदेवखलुतेमन्येकपित्वंहरियूथप ३१ कथंवाल्पशरीरस्त्वंमामितोनेतुमिच्छसि सकाशंमानवेंद्रस्यभर्तुर्मेप्लवगर्षभ ३२ सीतायास्तुवचःश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः चिंतयामासलक्ष्मीवान्नवंपरिभवंकृतम् ३३ नमेजानातिसत्त्वंवाप्रभावंवासितेक्षणा तस्मात्पश्यतुवैदेहियद्रूपंममकामतः ३४ इतिसंचिंत्यहनुमांस्तदाप्लवगसत्तमः दर्शयामाससीतायाःस्वरूपमरिमर्दनः ३५

५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मात्सादपात् शिंशपातः शरीरस्फ्रौ तद्वारजातशारवाभंगध्वनिना राक्षस्योज्ञास्यंतीति तत आप्लुतिः ३६ अग्रतोव्यवतस्थे योग्यपुरोदेशेस्थितः ३७ ३८
सनाथां सरावणां नयितुं नेतुं ३९ अवस्थाप्यतां समर्थोयमिति निश्चीयतां विकांक्षया संदेहे माविशोकं कुरु मत्पृष्ठे तत्र गलेतिशेषः ४० ४१ विजानामि
एवंविधत्वद्रूपदर्शनात्सागप्यनुमानादितिभावः ४२ तदेवानुमानं दर्शयति प्राकृतइति ४३ तवैव ममाप्यात्मनः कार्यसिद्धिरवश्यं संप्रधार्या विचार्या त्वयात्
स्वबलवैभवेन विचारिताकार्यसिद्धिः ४४ भवत्यास्तर्हिकोविचारस्तत्राह अयुक्तंत्विति ४५ उपर्युपरिसागरं सागरस्योपरीत्यर्थः ४६ ४७ इतोऽपि गमनमयु

सतस्मात्सादपाद्वीमानाप्लुत्यप्लवगर्षभः ततोवर्धितुमारेभेसीताप्रत्ययकारणात् ३६ मेरुमंदरसंकाशोबभौदीप्तानलप्रभः अग्रतो
व्यवतस्थेचसीतायावानरर्षभः ३७ हरिःपर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रोमहाबलः वज्रदंष्ट्रनखोभीमोवैदेहीमिदमब्रवीत् ३८ सपर्वत
वनोद्देशांसाट्टप्राकारतोरणाम् लंकामिमांसनाथांवानयितुंशक्तिरस्तिमे ३९ तदवस्थाप्यतांबुद्धिरलंदेविविकांक्षया विशोकंकुरु
वैदेहिराघवंसहलक्ष्मणम् ४० तंदृष्ट्वाचलसंकाशमुवाचजनकात्मजा पद्मपत्रविशालाक्षीमारुतस्यौरसंसुतम् ४१ तवसत्वंबलंचै
वविजानामिमहाकपे वायोरिवगतिंश्चापितेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ४२ प्राकृतोन्यःकथंचेमां भूमिमागंतुमर्हति उदधेरप्रमेयस्यपारं
वानरयूथप ४३ जानामिगमनेशक्तिंनयनेचापितेमम अवश्यंसंप्रधार्याशुकार्यसिद्धिरिवात्मनः ४४ अयुक्तंतुकपिश्रेष्ठमयागंतुंत्व
यासह वायुवेगसवेगस्यवेगोमांमोहयेत्तव ४५ अहमाकाशमासक्ताउपर्युपरिसागरम् प्रपतेयंहितेपृष्ठाद्भयाद्वेगेनगच्छतः ४६ प
तितासागरेचाहंतिमिनक्रझषाकुले भवेयमाशुविवशायादसामन्नमुत्तमम् ४७ नचशक्ष्येत्वयासार्धंगंतुंशत्रुविनाशन कलत्रव
तिसंदेहस्त्वय्यपिस्यादप्यसंशयम् ४८ ह्रियमाणांतुमांदृष्ट्वाराक्षसाभीमविक्रमाः अनुगच्छेयुरादिष्टारावणेनदुरात्मना ४९ तैस्त्वंप
रिवृतःशूरैःशूलमुद्गरपाणिभिः भवेस्त्वंसंशयंप्राप्तोमयावीरकलत्रवान् ५० सायुधाबहवोव्योम्निराक्षसास्त्वंनिरायुधः कथंशक्ष्य
सिसंयातुंमांचैवपरिरक्षितुम् ५१ युध्यमानस्यरक्षोभिस्ततस्तैःक्रूरकर्मभिः प्रपतेयंहितेपृष्ठाद्भयार्ताकपिसत्तम ५२ अथरक्षां
सिभीमानिमहांतिबलवंतिच कथंचित्सांपरायेत्वांजयेयुःकपिसत्तम ५३

त्वंत्वयासहेत्याह नचेति कलत्रवति स्त्रियासह गंतरि संदेहः राक्षसानामितिशेषः ४८ ४९ संशयं प्राणसंशयं तैस्त्वंपरिवृतोभवेः ततस्त्वं संशयं प्रा
प्तोभवेरिति त्वंशब्दद्वयनिर्वाहः ५० तत्र हेतूनाह सायुधा इति व्योम्नि निरालंबप्रदेशइत्यर्थः ५१ ५२ कथंचिन्महता यत्नेन सांपराये युद्धेजयेयुः
तस्याव्यवस्थितत्वादितिभावः ५३ ॐ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथत्वं जेष्यसि एवमपि पतने महाननर्थइत्याह अथवेति पतेयं तव पृष्ठादिति शेषः तत्रहेतुर्विमुखस्येति युद्धपारवश्यान्मद्रक्षणविमुखस्येत्यर्थः ५४ वि
शसेयुः रामविषयकद्वेषवशात् तत्संतोषनाशार्थमित्यर्थः ५५ ५६ यशोहीयेत्स्वयं मत्वाहर्तुमशक्तइत्यपयशोवृद्धिःस्यादितिभावः शस्तैर्हिंसितैः ५७ राक्षसैः
स्वग्रहणपक्षे दोषांतरमाह अथवेति संरते गुप्ते ५८ आरंभः समुद्रतरणादिरूपः एवं स्वगमनपक्षेदोषमुक्त्वा राघवानयनपक्षएव गुणवानित्याह त्वयाहीति
५९ रामेण मदप्राप्तौ सर्वनाशप्रसंगइत्याह मयिजीवितमिति भ्रातॄणां लक्ष्मणादीनां राजकुलस्य सुग्रीवकुलस्य ६० प्राणसंग्रहं प्राणसंबंधं ६१ हनूमतासह

अथवायुध्यमानस्यपतेयंविमुखस्यते पतितांचगृहीत्वामांनयेयुःपापराक्षसाः ५४ मांवाहरेयुरुत्क्षिप्तवाहिंशसेयुरथापिवा अन
वस्थौहिदृश्येतेयुद्धेजयपराजयौ ५५ अहंवापिविपद्येयरक्षोभिरभितर्जिता त्वत्प्रयत्नोहरिश्रेष्ठभवेन्निष्फलएवतु ५६ कामंत्वम-
पिपर्याप्तोनिहंतुंसर्वराक्षसान् राघवस्ययशोहीयेत्त्वयाशस्तैस्तुराक्षसैः ५७ अथवादायरक्षांसिन्यसेयुःसंवृतेहिमाम् यत्रतेनाभि
जानीयुर्हरयोनापिराघवः ५८ आरंभस्तुमदर्थोयंततस्तवनिरर्थकः त्वयाहिसहरामस्यमहानागमनेगुणः ५९ मयिजीवितमाय
त्तंराघवस्यामितौजसः भ्रातॄणांचमहाबाहोतवराजकुलस्यच ६० तौनिराशौमदर्थेचशोकसंतापकर्शितौ सहसर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्य
तःप्राणसंग्रहम् ६१ भर्तुर्भक्तिंपुरस्कृत्यरामादन्यस्यवानर नाहंस्प्रष्टुंस्वतोगात्रमिच्छेयंवानरोत्तम ६२ यदहंगात्रसंस्पर्शंराव-
णस्यगताबलात् अनीशाकिंकरिष्यामिविनाथाविवशासती ६३ यदिरामोदशग्रीवमिहहत्वासराक्षसम् मामितोगृह्यगच्छेत
त्तत्तस्यसदृशंभवेत् ६४ श्रुताश्चदृष्टाहिमयापराक्रमामहात्मनस्तस्यरणावमर्दिनः नदेवगंधर्वभुजंगराक्षसाभवंतिरामेणसमाहि
संयुगे ६५ समीक्ष्यतंसंयतिचित्रकार्मुकंमहाबलंवासवतुल्यविक्रमम् सलक्ष्मणंकोविषहेतराघवंहुताशनंदीप्तमिवानिलेरित
म् ६६ सलक्ष्मणंराघवमाजिमर्दनंदिशागजंमत्तमिवव्यवस्थितम् सहेतकोवानरमुख्यसंयुगेयुगांतसूर्यप्रतिमंशरार्चिषम् ६७
समेकपिश्रेष्ठसलक्ष्मणंप्रियंसयूथपंक्षिप्रमिहोपपादय चिरायरामंप्रतिशोककर्षितांकुरुष्वमांवानरवीरहर्षिताम् ६८

गमनाभावे का
रणांतरमाह भर्तुरिति रावणगात्रस्पर्शस्तुनस्वतइत्याह यदहमिति ६२ अनीशा स्त्रीत्वात्स्वयमसमर्था विवशा विचेष्टा विनाथा असन्निहितरामलक्ष्मणा हा
सीतेलक्ष्मणेतिमारीचवाक्यंश्रुत्वा रामानर्थशंकया लक्ष्मणस्यापि प्रस्थापनादितिभावः ६३ तत्तस्य सदृशं स्वमहिम्नासगणं शत्रुं हत्वा मन्नयनं सगणरावणवधा
र्थमेवावतारात् तस्यच मद्गमनेसंभवात् एवंचस्वकार्याविघ्नत्वा गतायामपि क्रुध्येदिति गूढं ६४ तादृशबलंच तस्य मया ज्ञविदितमित्याह श्रुताश्चेति विश्वामित्र ५५
यज्ञादौकृताः वालिवधादयश्च श्रुताः अन्ये दृष्टाः ६५ ६६ ६७ अथनिश्चितंकर्तव्यमाह समेइति सयूथपं ससुग्रीवंउपपादयानय चिरकालं शोककर्षितां रामस्यात्रा
गमनेन हर्षितांकुरुष्व समूलसकलनाशेनेति भावः ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शंकमानः इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० सुं० सप्तत्रिंशःसर्गः ३७ तेन वाक्येन सीतयोक्तेनवाक्येन १ स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः साध्वीनांपतिव्रतानां विन
यस्य रुक्तस्य सदृशं युक्तरूपं अतिशयेनयुक्तं २ वचनस्य युक्तरूपतां भाषास्वं दर्शयति स्त्रीत्वादिति शतयोजनं सागरं व्यतिवर्तितुं तर्तुं विस्तीर्णं अतिदृढच्छरी
रमपि मामधिष्ठायेत्यन्वयः स्त्रीत्वंनतुसमर्थंहीनिपाठे त्वं स्त्री नतुसमर्थं नसमर्थेत्यर्थः लिंगव्यत्यय आर्षइतितीर्थः स्त्रीणां भीरुस्वभावत्वादितिभावः ३ ४
ईदृशं वचनं त्वया सहन यास्यामीत्येतद्वचनं त्वद्भिन्नेदृश्यामापदि ईदृशं वचः काब्रूयात् ५ चेष्टितं व्यापारो विलापादिरूपः ६ कारणैर्बहुभिरुपपन्नंयत्त्वया मद
ग्रतोभाषितं तद्रामाग्रेउच्यमानगुणकेन मया ईरितं काकुत्स्थो निरवशेषतः श्रोष्यतइत्यन्वयइतिकतकः ७ रामसमीपनयनोक्तौ हेतुमाह लंकायाइति रामेण

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ॐ ततःसकपिशार्दूलस्तेनवाक्येनतोषितः सीतामुवा
चतच्छ्रुत्वावाक्यंवाक्यविशारदः १ युक्तरूपंत्वयादेविभाषितंशुभदर्शने सदृशंस्त्रीस्वभावस्यसाध्वीनांविनयस्यच २ स्त्रीत्वान्नत्वंस
मर्थासिसागरंव्यतिवर्तितुम् मामधिष्ठायविस्तीर्णंशतयोजनमायतम् ३ द्वितीयंकारणंयच्चब्रवीषिविनयान्विते रामादन्यस्यनार्हामि-
संस्पर्शमितिजानकि ४ एतत्तेदेविसदृशंपत्न्यास्तस्यमहात्मनः कान्यान्यात्वामृतेदेविब्रूयाद्वचनमीदृशम् ५ श्रोष्यतेचैवकाकुत्स्थःसर्वं
निरवशेषतः चेष्टितंयत्त्वयादेविभाषितंचममाग्रतः ६ कारणैर्बहुभिर्देविरामप्रियचिकीर्षया स्नेहप्रस्कन्नमनसामयैतत्समुदीरितम्
७ लंकायादुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः सामर्थ्यादात्मनश्चैवमयैतत्समुदीरितम् ८ इच्छामित्वांसमानेतुमद्यैवरघुनंदिना गुरुस्ने
हेनभक्त्याचनान्यथातदुदाहृतम् ९ यदिनोत्सहसेयातुंमयासार्धमनिंदिते अभिज्ञानंप्रयच्छत्वंजानीयाद्राघवोहियत् १० एवमुक्ता
हनुमतासीतासुरसुतोपमा उवाचवचनंमंदंबाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ११ इदंश्रेष्ठमभिज्ञानंब्रूयास्त्वंतुममप्रियम् शैलस्यचित्रकूटस्य
पादपूर्वोत्तरेपदे १२ तापसाश्रमवासिन्याःप्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्सिद्धाश्रितेदेशेमंदाकिन्यविदूरतः १३ तस्योपवनखंडेषुनाना
पुष्पसुगंधिषु विहृत्यसलिलेक्लिन्नोममांकेसमुपाविशः १४

पातिना लंकायादुष्प्रवेशत्वात् महोदधेर्दुस्तरत्वाच्चात्मनः सामर्थ्यसत्वाच्च ८ इच्छामीत्यादि
समुदीरितं मयेतिशेषः रघुनंदिना रघूत्तहृदयान्नंदयति तेन रामेण समानेतुमित्यन्वयः तदपि गुरोरामस्य स्नेहेनत्वयिभक्त्याचोक्तंनतु निजबलगर्वादित्यर्थः ९
यदीति उक्तरीत्या अयुक्तत्वपर्यालोचनयेत्यर्थः १० एवमुक्ता प्रत्यभिज्ञांदेहीत्युक्ता मंदमुपांशु एकांतवृत्तांतस्मरणजोबाष्पः ११ इदं रहस्यवृत्तांतकथनरूपं रहस्य
वृत्तांतत्वादेवान्याज्ञातत्वेन श्रेष्ठं तदेवाह शैलस्येति पूर्वोत्तरे ईशानदिक्स्थे पादे प्रत्यंतपर्वतरूपे पदेस्थाने १२ मंदाकिन्यविदूरतः मंदाकिनीसमीपे सिद्धाश्रि
ते बहुमूलादिमति देशे तापसाश्रमवासिन्याःमम यद्वृत्तं तच्छ्रेष्ठमभिज्ञानं त्वंब्रूयाइतिसंबंधः १३ समुपाविशः समुपविष्टोभूः १४ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोनंतरं सः स्वदनुभवसिद्धः समायुक्तः विकाराभियुक्तःसन् पर्यतुंडयत् स्तानांतरे इतिशेषः यद्वा मांससमायुक्तः मांसेच्छायुक्तइत्यर्थः १५ तत्रैव परिली यते वार्यमाणोपि नदेशांतरं गच्छतिस्म नच मांसान्मासविदारणाद्भक्षार्थी उपारमत् यद्वयं वस्तुतोन मांसार्थीत्युच्यते तदेत्थं योज्यं सवायसो मांसाद्भक्षार्थी व इवाध्याहारः ल्यब्लोपे पंचमी मांसमुपगृह्य भक्षार्थीव यद्वा मांसभोजने भक्षार्थीव पुनःपुनर्विलेखनान्नविरराम १६ अथ पक्षिणे क्रुद्धायां मयिर शनां वासोदार्द्यायोत्कर्षंत्यां तदानीं वसने स्रंसमानेसति त्वयाहं स्रस्तवसना दृष्टा ततस्त्वया विहसिता तदा तत्परिहासकाले क्रुद्धा सम्यक् लज्जिताच भक्ष्य गृध्रेण भक्ष्यलुब्धेनेव काकेन दारितासती त्वामुपागता १७ १८ तदनंतरं वायसापसारणेन श्रांताहमासीनस्य तेउत्संगमाविशं ततःपरिहासमात्रं कृत्वा तूष्णीं तिष्ठति भवति क्रुध्यंती अहं प्रहृष्टेन त्वया परिसांत्विता १९ अतएव बाष्पपरिपूर्णमुखी चक्षुषी च मंदं परिमार्जती हेनाथ वायसेन प्रकोपितेति

ततोमांससमायुक्तोवायसःपर्यतुंडयत् तमहंलोष्ठमुद्यम्यवारयामिस्मवायसम् १५ दारयन्सचमांकाकस्तत्रैवपरिलीयते नचाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थीबलिभोजनः १६ उत्कर्षंत्यांचरशनांक्रुद्धायाममयिपक्षिणे स्रंसमानेचवसनेततोदृष्टात्वयाह्यहम् १७ त्वयाविहसिताचाहंक्रुद्धासलज्जितातदा भक्ष्यगृध्रेणकाकेनदारितात्वामुपागता १८ ततःश्रांताहमुत्संगमासीनस्यतवाविशम् क्रुध्यतीचप्रहृष्टेनत्वयाहंपरिसांत्विता १९ बाष्पपूर्णमुखीमंदंचक्षुषीपरिमार्जती लक्षिताहंत्वयानाथवायसेनप्रकोपिता २० परिश्रमाच्चसुप्ताहंराघवांकेस्म्यहंचिरम् पर्यायेणप्रसुप्तश्चममांकेभरताग्रज २१ सतत्रपुनरेवाथवायसःसमुपागमत् ततःसुप्तप्रबुद्धांमाराघवांकात्समुत्थिताम् वायसःसहसागम्यविरराधस्तनांतरे २२ पुनःपुनरथोत्पत्यविरराधसमांभृशम् ततःसमुत्थितोरामोमुक्तैःशोणितबिंदुभिः २३ समांदृष्ट्वामहाबाहुर्वितुन्नांस्तनयोस्तदा आशीविषइवक्रुद्धःश्वसन्वाक्यमभाषत २४ केनतेनागनासोरुविक्षतंवैस्तनांतरम् कःक्रीडतिसरोषेणपंचवक्त्रेणभोगिना २५ वीक्षमाणस्ततस्तंवैवायसंसमवैक्षत नखैःसरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखंस्थितम् २६ पुत्रःकिलसशक्रस्यवायसःपततांवरः धरांतरगतःशीघ्रंपवनस्यगतौसमः २७

त्वया लक्षितास्मि २० अथहेराघवाहं तवांके परिश्रमात्सुप्तास्मि भरताग्रजत्वंच पर्यायेण ममांकेसुप्तः २१ सतत्रेति त्वयि स्वपति मयिजाग्रत्यामित्यर्थः सुप्त प्रबुद्धां राघवांकेसुप्त्वा ततःप्रबुद्धामतएव राघवांकादुत्थितां वायसःपुनरागम्य स्तनांतरे विरराद व्यलिखत् २२ एतदंतमभिज्ञानवचनानुवादः अथ हनूमतेशेषवृत्तांतकथनं ततइति २३ ततःपुनःपुनर्विलेखनाद्धेतोः मुक्तैःशोणितबिंदुभिःरामः समुत्थितोभूत्स्वस्तोपीतिशेषः तदा स्तनयोर्वितुन्नां मांदृष्ट्वा क्रुद्धः २४ अनेनपूर्वपर्याये केवलं रामः काकचेष्टाबुध्या परिहासमेव कृतवानितिसूचितं २५ वीक्षमाणइतस्ततः प्रांतदेशमित्यर्थः २६ देवि कोसावेवंविधोवायसइति हनूमतःशंकायामाह पुत्रइति शक्रपुत्रोजयंतः सतु वायसोवायसरूपधारीत्यर्थः धरांतरंगतः भूमिबिलंप्राप्तः शीघ्रगतौपवनस्य समः धरांतरचारित्वंतु पवनादस्यविशेषः नहिवायुस्तत्संचारीतिकतकः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोपेन संवर्तिते विवर्तिते ईक्षणे येन सः २८ दर्भसंस्तरात्संस्तरणार्थगृहीतदर्भमुष्टेरेकमितिशेषः योजयद्ब्रह्मास्त्रदेवतामंत्रेणायोजयदित्यर्थः २९ ३० विवि धांगतिंजगामेत्येतद्विवृणोति त्राणेति इमंलोकं भूलोकादिसत्यलोकांतं ३१ पित्रा परित्यक्तः स्वर्गेपीतिशेषः पित्रेत्युपलक्षणंब्रह्मांताना ३२ पर्यपालयत् प्राणर क्षणेनेतिशेषः ३३ परिद्यूनं क्षीणशक्तिं ब्राह्ममस्त्रं मोघं कर्तुं नशक्यमतस्तदुच्यतां तत्संहार्यं वस्तु भार्गववदुच्यतामित्यर्थः ३४ सदक्षिणाक्षि अस्य संहार्य- भवत्वित्युक्तः परिरक्षितः परिरक्षितवानात्मानमितिशेषः ३५ सजयंतः ३६ एवं हनूमते रामैकसंवेद्यमभिज्ञानमुक्त्वा संदेशांतरमाह मत्कृतेइति कस्मात्सम

ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः वायसे कृतवान्क्रूरां मतिंमतिमतांवरः २८ सदर्भंसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मणोस्त्रेणयोजयत् स दीप्तइवकालाग्निर्जज्वालाभिमुखोद्विजम् २९ सतंप्रदीप्तंचिक्षेपदर्भंतंवायसंप्रति ततस्तुवायसंदर्भः सोंबरेनुजगामह ३० अनुसृ ष्टस्तदाकाकोजगामविविधांगतिम् त्राणकामइमंलोकंसर्वंवैविचचारह ३१ सपित्राचपरित्यक्तः सर्वैश्चपरमर्षिभिः त्रीन्लोकान्सं परिक्रम्यतमेवशरणंगतः ३२ सतंनिपतितंभूमौ शरण्यः शरणागतम् वधार्हमपिकाकुत्स्थः कृपयापर्यपालयत् ३३ परिद्यूनंविव- र्णंचपतमानंतमब्रवीत् मोघमस्त्रंनशक्यंतुब्राह्मंकर्तुंतदुच्यताम् ३४ ततस्तस्याक्षिकाकस्यहिनस्तिस्मसदक्षिणम् दत्वातुदक्षि- णंनेत्रंप्राणेभ्यः परिरक्षितः ३५ सरामायनमस्कृत्वाराज्ञेदशरथायच विसृष्टस्तेनवीरेणप्रतिपेदेस्वमालयम् ३६ मत्कृतेकाकमात्रे पिब्रह्मास्त्रंसमुदीरितम् कस्माद्योमाहरत्त्वत्तः क्षमसेतंमहीपते ३७ सकुरुष्वमहोत्साहांकृपांमयिनरर्षभ त्वयानाथवतीनाथ अना थाइवदृश्यते ३८ आनृशंस्यंपरोधर्मस्त्वत्तएवमयाश्रुतम् जानामित्वांमहावीर्यंमहोत्साहंमहाबलम् ३९ अपारपारमक्षोभ्यंगा- म्भीर्यात्सागरोपमम् भर्तारंससमुद्रायाधरण्यावासवोपमम् ४० एवमस्त्रविदांश्रेष्ठोबलवान्सत्ववानपि किमर्थमस्त्रंरक्षस्सुनयो जयसिराघव ४१ ननागानापिगंधर्वान्नासुरानमरुद्गणाः रामस्यसमरेवेगंशक्ताःप्रतिसमीहितुम् ४२ तस्यवीर्यवतःकश्चिद्यद्य- स्तिमयिसंभ्रमः किमर्थंनशरैस्तीक्ष्णैःक्षयंनयतिराक्षसान् ४३ भ्रातुरादेशमादायलक्ष्मणोवापरंतपः कस्यहेतोर्नमांवीरःप रित्रातिमहाबलः ४४

सेइत्यवांतरवाक्यांते इत्युक्तवतीतिब्रूहीति वाक्यशेषो द्रष्टव्य इतिकतकः बुद्धिस्थं राममेव सोपालंभं संबोध्य प्रार्थयते इतितीर्थः त्व त्तस्त्वत्सकाशाद्योमां अहरत् हृतवान् ३७ ममममहोत्साहरूपां मयिकृपांकुरु त्वयानाथवत्यपि मल्लक्षणानारी अनाथेवदृश्यतेइत्यर्थः ३८ आनृशंस्यं दयान चशक्योयमर्थइतिचेत्तत्राह जानामीति ३९ अपारपारं मर्यादारहितं देशकालादिपरिच्छेदहीनमित्यर्थः जानामीत्यनुकर्षः ४० ४१ अथ हनूमंतं सामान्यतो रामवैभवमाह ननागाइति प्रतिसमीहितुं प्रतिभटत्वयास्थित्वा निरोद्धुमित्यर्थः प्रतिसमाधितुमितिपाठांतरं तत्रार्थस्तु शरणं उक्तएवार्थः ४२ ममसंभ्रमइतिपाठे ममभासयेसंभ्रमइत्यर्थः ४३ ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५ ४६ ४७ कस्माद्राक्षसभयं नकरोतीत्यस्योत्तरं त्वच्छोकेति त्वद्वियोगजशोकेन सर्वकार्यविमुखइत्यर्थः ४८यतः कथंचिद्भवती दृष्टा अतइमं मुहूर्तमा रभ्य ते परिदेवितुं कालोन कुतस्तत्राह यतोदुःखानां अंतं द्रक्ष्यसि ४९ ५० ५१ नियोगसारं ब्रूहीत्याह ब्रूहीति ५२ ५३ ममार्थं मत्प्रतिनिधिलेनेत्यर्थः लक्ष्मणः पूर्वं मारीचवधाय गते रामे तत्पृष्ठगमनाय सम्यक्कृतपारुष्यइति ज्ञात्वा तस्य विमोचनमपेक्ष्युपेक्षा माभूदिति विशिष्य कुशलप्रश्नं ब्रूहीत्याह स्रजश्चेति दुर्लभमित्यत्र त्वस्केत्यनुकर्षः ५४ ५५ ५६ ५७ समाचरत् पर्यचरत् दुर्वाक्ये रतिपीडां मापितो वीरोमां ध्रियमाणां केनचिद्धरिष्यमाणां वर्तमानसामीप्येलट्

यदितौपुरुषव्याघ्रौवाय्वग्निसमतेजसौ सुराणामपिदुर्धर्षौकिमर्थंमामुपेक्षतः ४५ ममैवदुष्कृतंकिंचिन्महदस्तिनसंशयः समर्थावपितौयन्मांनावेक्षेतेपरंतपौ ४६ वैदेह्यावचनंश्रुत्वाकरुणंसाश्रुभाषितम् अथाब्रवीन्महातेजाहनूमान्हरियूथपः ४७ त्वच्छोकविमुखोरामोदेविसत्येनतेशपे रामेदुःखाभिपन्नेतुलक्ष्मणःपरितप्यते ४८ कथंचिद्भवतीदृष्टानकालःपरिशोचितुम् इमंमुहूर्तंदुःखानामंतंद्रक्ष्यसिशोभने ४९ तावुभौपुरुषव्याघ्रौराजपुत्रौमहाबलौ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौलोकान्भस्मीकरिष्यतः ५० हत्वाचसमरेक्रूरंरावणंसहबांधवम् राघवस्त्वांविशालाक्षिस्वांपुरींप्रतिनेष्यति ५१ ब्रूहियद्राघवोवाच्योलक्ष्मणश्चमहाबलः सुग्रीवोवापितेजस्वीहरयोवासमागताः ५२ इत्युक्तवतितस्मिंश्चसीतापुनरथाब्रवीत् कौसल्यालोकभर्तारंसुषुवेयंमनस्विनी ५३ तंममार्थेसुखंपृच्छशिरसाचाभिवादय स्रजश्चसर्वरत्नानिप्रियायाश्चवरांगनाः ५४ ऐश्वर्यंचविशालायांपृथिव्यामपिदुर्लभम् पितरंमातरंचैवसंमान्याभिप्रसाद्यच ५५ अनुप्रव्रजितोरामंसुमित्रायेनसुप्रजाः आनुकूल्येनधर्मात्मात्यक्त्वासुखमनुत्तमम् ५६ अनुगच्छतिकाकुत्स्थंभ्रातरंपालयन्वने सिंहस्कंधोमहाबाहुर्मनस्वीप्रियदर्शनः ५७ पितृवद्वर्ततेरामेमातृवन्मांसमाचरत् ह्रियमाणांतदावीरोनतुमांवेदलक्ष्मणः ५८ वृद्धोपसेवीलक्ष्मीवान्शक्तोनबहुभाषिता राजपुत्रःप्रियश्रेष्ठःसदृशःश्वशुरस्यमे ५९ मत्तःप्रियतरोनित्यंभ्रातारामस्यलक्ष्मणः नियुक्तोधुरियस्यांतुतामुद्वहतिवीर्यवान् ६० यंदृष्ट्वाराघवोनैववृत्तमार्यमनुस्मरत् सममार्थायकुशलंवक्तव्योवचनान्मम ६१ मृदुर्नित्यंशुचिर्दक्षःप्रियोरामस्यलक्ष्मणः यथाहिवानरश्रेष्ठदुःखक्षयकरोभवेत् ६२

नवेद यदिवेद मयि तथा मत्पर्यंत्यामपि निकटेएव तिष्ठेदतोमद्दुरदृष्टवशान्नावेदीदित्यर्थः ५८ शक्तः समर्थः नबहुभाषिता मितभाषीत्यर्थः राजपुत्रस्य रामस्य प्रियेषु श्रेष्ठः अतिप्रियइत्यर्थः ५९ तदेवाह मत्तइति मत्तोपीत्यर्थः यस्यांधुरि यत्रकार्ये ६० वृत्तं प्रमीतं पितृवद्रक्षकत्वात्तत्स्मरणाभावः अनुस्मरत् अन्वस्मरत् ममार्थाय मत्प्रयोजनोन्मुखाय मम वचनाद्वक्तव्यः सीता त्वांकुशलं पृच्छतीतिवक्तव्यइत्यर्थः ६१ हिनिश्चये यथादुःखक्षयकरोभवेद्दुःखक्षयहेतुप्रवृत्तिपरोभवेत्तथावाच्यइत्यनुकर्षः ६२ ९७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंबहुनास्य कार्यस्य निर्वाहे त्वंप्रमाणं यथा कार्यनिर्वाहो भवति तथा कुर्वित्यर्थः यतएवं अतोराघवइति ६३ ६४ ऊर्ध्वंमासादिति रावणदत्ताऽवध्यवशिष्टं किं-
चिदधिकं मासद्वयमपि नसहिष्येइतिभावः नसमाप्तौ त्वदनागमने अनार्योनार्यमेवाचरेदतोर्वागेवमरणं ज्यायइति शीघ्रसागमनायैवमुक्तिरितिबोध्यं नि-
कृत्या राक्षसीकर्तृकनिग्रहेणोपरुद्धां पातालादिवकौशिकीं पातालमग्नां भुवं भगवानिव त्रातुमर्हसि गायत्र्याः सांख्यायनगोत्रत्ववत् भूः कौशिकीतिकत
कः कौशिकी देवेंद्रश्रीः पुरा किल वृत्रवधाभिभूतस्येंद्रस्य लक्ष्मीं पातालं प्रविष्टां देवप्रार्थितोनारायणउद्धृत्य पुनरिंद्राय प्रायच्छदिति पुराणगाथेतितीर्थः
६५ चूडामणिं शिरोरत्नं ६६ अंगुल्या योजयामास दधार चूडामण्यधिष्ठानहेमपुष्पस्य केशप्रवेशार्थं यद्रंध्रं तत्रांगुलिं प्रवेशयामासेत्यर्थः ननु तदास्य
क्ष्मरूपत्वात्तत्र भुजासंजनमेवोचितमतआह नहीति अस्य भुजः सूक्ष्मोऽपि नप्राभवत् तद्रंध्रे न प्राविशदित्यर्थः निषेधस्य प्रसक्तिमूलकत्वात्सत्त्वेऽप्य

त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप राघवस्त्वत्समारंभान्मयियत्नपरोभवेत् ६३ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः जीवितं धा
रयिष्यामि मासं दशरथात्मज ६४ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा त्रातुमर्हसि वीर
त्वं पातालादिव कौशिकीम् ६५ ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ६६ प्रतिगृह्य त-
तो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् अंगुल्या योजयामास नह्यस्य प्राभवद्भुजः ६७ मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च सीतां प्रदक्षिणं
कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ६८ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ६९ मणिवरमुप-
गृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ७० इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ॥ मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमंतमथाब्रवीत् अभिज्ञानमभिज्ञात
मेतद्रामस्य तत्त्वतः १ मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च २ स भूयस्त्वं समुत्साहचोदि
तो हरिसत्तम अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिंतय यदुत्तरम् ३

सूक्ष्मरूपएव संभवात् पूर्वं देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय सूक्ष्मरूपेणैव स्थितइतिगम्यतइतितीर्थः
कनकस्तु अंगुल्या योजयामास सूक्ष्मवासोबद्धमंगुल्यां दृढं बबंधेत्यर्थः अस्य बंधने भुजो न प्राभवत् व्यक्ततया सर्वानुभवप्रसंगात् गोपनीयत्वाच्च भुजोनोचितो भूदित्यर्थ
इत्याह ६७ पार्श्वतः स्थितः सीतासमीपेस्थितः ६८ ६९ महार्हं बहुमूल्यं प्रभावात् सामर्थ्यविशेषात् राक्षसीभिर्यथा नज्ञायते तथा धृतं गिरिवरपवनावधूतमुक्तः पर्वतप्रे-
ष्ठोर्ध्वभागीयपवनकंपितः पश्चात्तेन कंपेन मुक्तः सइव सुखितमनाः अयमपि पूर्वं सीताया अदर्शनेन दुःखवशात्कंपितस्ततस्तद्दर्शनेन ततः कंपान्मुक्तोतः सुखितमनाः
प्रतिसंक्रमं लंकादुर्गप्राकारं प्रासं प्रपेदे यत्नमारभतेत्यर्थः ७० नाकमानः इतिरामाभि० वा० सुं० अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ रामस्याभिज्ञातं रामेणाभिज्ञातमित्यर्थः १ त्रयाणां सं-
स्मरिष्यति कर्मणि शेषे षष्ठी त्रीनाह मनन्याइति अयं मणिर्विवाहकाले मज्जनन्याहस्तान्मत्पित्रादाय दशरथहस्ते ममशिरोभूषणतया दत्तइति ममजनन्याश्च मत्पितुर्द-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शरथस्यचेति त्रयाणांस्मारकइतिभावः २ सत्वमस्मिन्ससुत्साहे भूयश्चोदितोभविष्यसि तदत्र कार्यसमुत्साहप्रचोदितःसन् यदुत्तरंउत्तरकर्तव्यंतच्चिंतय ३ मम
का चिंतने शक्तिरितिचेत्तत्राह त्वमिति निर्योगोनिर्वाहः यस्तस्य रामस्य यत्नोदुःखक्षयकरोभवेत्तंचिंतय ४ यत्नमास्थायेति यत्नं रामप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ५ ६
७ ८ अंबूनि संरुध्यंते यस्मिन्नित्यंबुसंरोधः समुद्रः दुःखरूपात्समुद्रादित्यर्थः यथा तारयति तथा समाधातुं यत्नं कर्तुं ९ वाचा वाक्कृतसाहाय्येन १० ११
उक्तमेव आदराय पुनराह मत्संदेशयुताइति १२ १३ १४ यमतोबाणान्विसृजतइत्यर्थः १५ पर्जन्यइंद्रः १६ महींसाधितुमर्हति जेतुमुद्युक्तेइत्यर्थः कि

त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगेप्रमाणंहरिसत्तम तस्यचिंतययोयत्नोदुःखक्षयकरोभवेत् ४ हनूमन्यत्नमास्थायदुःखक्षयकरोभव स
तथेतिप्रतिज्ञायमारुतिर्भीमविक्रमः ५ शिरसावंद्यवैदेहींगमनायोपचक्रमे ज्ञात्वासंप्रस्थितंदेवीवानरंपवनात्मजम् ६ बाष्प
गद्गदयावाचामैथिलीवाक्यमब्रवीत् हनूमन्कुशलंब्रूयाःसहितौरामलक्ष्मणौ ७ सुग्रीवंचसहामात्यंसर्वान्वृद्धांश्चवानरान्
ब्रूयास्त्वंवानरश्रेष्ठकुशलंधर्मसंहितम् ८ यथाचसमहाबाहुर्मांतारयतिराघवः अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वंसमाधातुमर्हसि ९ जीवंतीं
मांयथारामःसंभावयतिकीर्तिमान् तत्त्वयाहनुमन्वाच्यंवाचाधर्ममवाप्नुहि १० नित्यमुत्साहयुक्तस्यवाचःश्रुत्वामयेरिताः वर्धिष्य-
तेदाशरथेःपौरुषंमदवाप्तये ११ मत्संदेशयुतावाचस्त्वत्तःश्रुत्वैवराघवः पराक्रमेमतिंवीरोविधिवत्संविधास्यति १२ सीतायास्तद्वचः
श्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः शिरस्यंजलिमाधायवाक्यमुत्तरमब्रवीत् १३ क्षिप्रमेष्यतिकाकुत्स्थोहर्यृक्षप्रवरैर्वृतः यस्तेयुधिविजि
त्यारीन्शोकंव्यपनयिष्यति १४ नहिपश्यामिमर्त्येषुनासुरेषुसुरेषुवा यस्तस्यवमतोबाणान्स्थातुमुत्सहतेग्रतः १५ अप्यर्कमपि
पर्जन्यमपिवैवस्वतंयमम् सहिसोढुंरणेशक्तस्तवहेतोर्विशेषतः १६ सहिसागरपर्यंतांमहींसाधितुमर्हति त्वन्निमित्तोहिरामस्य
जयोजनकनंदिनि १७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासम्यक्सत्यंसुभाषितम् जानकीबहुमेनेतंवचनंचेदमब्रवीत् १८ ततस्तंप्रस्थितंसीता
वीक्षमाणापुनःपुनः भर्तृस्नेहान्वितंवाक्यंसौहार्दादनुमानयत् १९ यदिवामन्यसेवीरवसैकाहमरिंदम कस्मिंश्चित्संवृतेदेशेवि
श्रांतःश्वोगमिष्यसि २० ममचैवाल्पभाग्यायाःसान्निध्यात्तववानर अस्यशोकस्यमहतोमुहूर्तंमोक्षणंभवेत् २१ ततोहिहरिशार्दू
लपुनरागमनायतु प्राणानामपिसंदेहोममस्यान्नात्रसंशयः २२ तवादर्शनजःशोकोभूयोमांपरितापयेत् दुःखाद्दुःखपरामृष्टांदीपि
यन्निववानर २३ मर्थंतत्राह त्वन्निमित्तइति त्वत्प्राप्तिप्रयोजनइत्यर्थः १७ १८ भर्तृस्नेहान्वितं रामस्नेहान्वितं वाक्यं हनूमद्वाक्यं सौहार्दाद्रामप्रेम्णा अनु
मानयत् अपूजयत् १९ २० मोक्षणं भवेत् अद्य स्थित्वा श्वोगमनेइतिशेषः २१ ततोहीति ततोपीत्यर्थः एकाहवासोत्तरं गमनेपि पुनरागमनाय तु संदेहएव तत्संदेहे सति मम प्राणानामपिसंदेहएव २२ तदाह तवेति नचात्र मज्जीवनमसंभावितमेव पुनरनागमनेइतिभावः दुःखाद्दुःखपरामृष्टां अतिदुःखप्राप्तां दीपने कर्ताशोकः
२३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयं संदेहो ममाग्रतः पुरस्तादिव तिष्ठति कोयंतत्राह त्वत्सहायेष्विति साक्षात्साधकस्य तव सहायभूतेषु मिलितेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः सुग्रीवः २४ कथ मुदधिं तरिष्यन्ति सैन्यानि कथंतरिष्यंति तौवाकथंतरिष्यतइत्यर्थः २५ एवं संदेहे बीजमाह त्रयाणामेवेति २६ किंसमाधानं पश्यसि कं कार्यसिध्युपायं पश्यसि २७ ननु किंतैरागतैरहमेव पर्याप्तोस्य कार्यस्येत्यत्राह काममिति त्वया कार्यसाधने तव यशस्योयशस्करः फलोदयोजयरूपफलप्राप्तिर्भवति नतुराम स्येत्यर्थः २८ किंतर्ह्युचितंतत्राह बलैरिति समग्रैर्बलैः सहागत्यरावणंसंयुगेजित्वा विजयीसन्मां गृहीत्वा यायात्तत्तस्य रामस्य सदृशंभवेत् २९ आदरात्पुन राह बलैस्त्विति ३० विक्रांतंपराक्रमः ३१ तदुक्तं सीतावाक्यं प्रश्रयःस्नेहः शेषं शिष्टं प्रकृतोत्तरं वाक्यमब्रवीत् ३२ तदेव वाक्यमाह देवीति ३३ ३४ कथ

अयंचवीरसंदेहस्तिष्ठतीवममाग्रतः सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः २४ कथन्नुखलुदुष्पारंतरिष्यतिमहोदधिम् तानिहर्यृक्षसैन्यानितौवानरवरात्मजौ २५ त्रयाणामेवभूतानांसागरस्यास्यलंघने शक्तिःस्याद्वैनतेयस्यतववामारुतस्यवा २६ तदस्मिन्कार्यनियोगेवीरैवंदुरतिक्रमे किंपश्यसेसमाधानंत्वंहिकार्यविदांवरः २७ काममस्यत्वमेवैकः कार्यस्यपरिसाधने पर्याप्तःपरवीरघ्नयशस्यस्तेफलोदयः २८ बलैःसमग्रैर्युधिमांरावणंजित्यसंयुगे विजयीस्वपुरंयायात्तत्तस्यसदृशंभवेत् २९ बलैस्तुसंकुलांकृत्वालंकांपरबलार्दनः मांनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यसदृशंभवेत् ३० तद्यथातस्यविक्रांतमनुरूपमहात्मनः भवेदाहवशूरस्यतथात्वमुपपादय ३१ तदर्थोपहितंवाक्यंप्रश्रितंहेतुसंहितम् निशम्यहनुमान्शेषंवाक्यमुत्तरमब्रवीत् ३२ देविहर्यृक्षसैन्यानामीश्वरःप्लवतांवरः सुग्रीवःसत्यसंपन्नस्तवार्थेकृतनिश्चयः ३३ सवानरसहस्राणांकोटीभिरभिसंवृतः क्षिप्रमेष्यतिवैदेहिराक्षसानांनिबर्हणः ३४ तस्यविक्रमसंपन्नाःसत्ववंतोमहाबलाः मनःसंकल्पसंपातानिदेशेहरयःस्थिताः ३५ येषांनोपरिनाधस्तान्नतिर्यक्सज्जतेगतिः नचकर्मसुसीदंतिमहत्स्वमिततेजसः ३६ असकृत्तैर्महोत्साहैःससागरधराधरा प्रदक्षिणीकृताभूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ३७ मद्विशिष्टाश्चतुल्याश्चसंतितत्रवनौकसः मत्तःप्रत्यवरःकश्चिन्नास्तिसुग्रीवसन्निधौ ३८ अहंतावदिहप्राप्तःकिंपुनस्तेमहाबलाः नहिप्रकृष्टाःप्रेष्यंतेप्रेष्यंतेहीतरेजनाः ३९ तदलंपरितापेनदेविशोकोव्यपैतुते एकोत्पातेनतेलंकामेष्यंतिहरियूथपाः ४० ममपृष्ठगतौतौचचंद्रसूर्याविवोदितौ त्वत्सकाशंमहासंघौनृसिंहावागमिष्यतः ४१ तौहिवीरौनरवरौसहितौरामलक्ष्मणौ आगम्यनगरींलंकांसायकैर्विधमिष्यतः ४२

मेष्यतीत्यतआह तस्यविक्रमेति मनःसंकल्पवदतिदूरपतनशीलाः ३५ तदेवस्पष्टमाह येषामिति नसज्जते नप्रतिबद्धाभवति ३६ सागरैर्धराधरैश्चसहिता ३७ प्रत्यवरोहीनबलपराक्रमः ३८ अहं तदपेक्षया न्यूनबलोपीत्यर्थः तेषांस्वाधिकबलत्वं लोकन्यायेन दृष्टंबोधयति नहीति ३९ एकोत्पातेन एकोत्प्लवनेन ४० ननुभवत्वेवं हरीणामागमनं राघवयोःकथंतत्राह ममेति महासंघौ महासमुदाययुक्तौ ४१ ४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रघूणामानंदजनकमपत्यं ४३ कालकांक्षिणी दिवसगणनतत्परा ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ यूथान्यनेकशः द्रक्ष्यसीतिशेषः ५० रामस्यसर्वथात्व
त्प्राप्तिचिंतैवास्ते इत्याह सत्वित्ति ५१ ५२ सौमित्रिणासमः कश्चित्कोपि नास्तीतिशेषः ५३ मत्संगमकालमात्रं मया रामस्य यः संगमस्तत्कालमात्रंप्रतीक्षस्वे-

सगणंरावणंहत्वाराघवोरघुनंदनः त्वामादायवरारोहेस्वपुरींप्रतियास्यति ४३ तदाश्वसिहिभद्रंतेभवत्वंकालकांक्षिणी नचिराद्द्र-
क्ष्यसेरामंप्रज्वलंतमिवानलम् ४४ निहतेराक्षसेंद्रेचसपुत्रामात्यबांधवे त्वंसमेष्यसिरामेणशशांकेनेवरोहिणी ४५ क्षिप्रंत्वंदेविशो-
कस्यपारंद्रक्ष्यसिमैथिलि रावणंचैवरामेणद्रक्ष्यसेनिहतंबलात् ४६ एवमाश्वास्यवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः गमनायमतिंकृत्वावै-
देहींपुनरब्रवीत् ४७ तमरिघ्नंकृतात्मानंक्षिप्रंद्रक्ष्यसिराघवम् लक्ष्मणंचधनुष्पाणिंलंकाद्वारमुपागतम् ४८ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्
सिंहशार्दूलविक्रमान् वानरान्वारणेंद्राभान्क्षिप्रंद्रक्ष्यसिसंगतान् ४९ शैलांबुदनिकाशानांलंकामलयसानुषु नर्दतांकपिमुख्याना-
मार्ये यूथान्यनेकशः ५० सतुमर्मणिघोरेणताडितोमन्मथेषुणा नशर्मलभतेरामः सिंहार्दितइवद्विपः ५१ रुदमादेविशोकेनमाभूत्ते
मनसोप्रियम् शचीवभर्त्राशक्रेणसंगमेष्यसिशोभने ५२ रामाद्विशिष्टःकोन्योस्तिकश्चित्सौमित्रिणासमः अग्निमारुतकल्पौतौ
भ्रातरौतवसंश्रयौ ५३ नास्मिंश्चिरंवत्स्यसिदेविदेशेरक्षोगणैरध्युषितेतिरौद्रे नतेचिराद्दागमनंप्रियस्यक्षमस्वमत्संगमकालमात्र-
म् ५४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यवायुसूनो-
र्महात्मनः उवाचात्महितंवाक्यंसीतासुरसुतोपमा १ त्वांदृष्ट्वाप्रियवक्तारंसंप्रहृष्यामिवानर अर्धसंजातसस्येववृष्टिंप्राप्यवसुंधरा
२ यथातंपुरुषव्याघ्रंगात्रैःशोकाभिकर्षितैः संस्पृशेयंसकामाहंतथाकुरुदयांमयि ३ अभिज्ञानंचरामस्यदद्याहरिगणोत्तम क्षिप्ता-
मिषीकांकाकस्यकोपादेकाक्षिशातनीम् ४ मनःशिलायास्तिलकोगंडपार्श्वेनिवेशितः त्वयाप्रनष्टेतिलकेतंकिलस्मर्तुमर्हसि ५
सवीर्यवान्कथंसीतांहृतांसमनुमन्यसे वसंतींरक्षसांमध्येमहेंद्रवरुणोपम ६

सेर्थः ५४ इतिरामाभि० वा० सुं० एकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ आत्महि-
तं आत्मदुःखोद्धारप्रयोजनं १ अर्धसंजातानि अर्धवयःप्राप्तानि ततःपरंजलाभावादासन्नशोषाणि सस्यानि यस्याःसा यथा दैवात्संपन्नवृष्ट्या संपन्नसस्या भवतितथा-
हमपि प्राप्तजीवितनाशाऽमृतोपमात्वद्दर्शनाद्धृतजीवितेतिभावः २ सकामा तत्स्पर्शेच्छावती ३ अभिज्ञानं चूडामण्यात्मकंदद्याः देहि तथा कोपात्काकस्यैकाक्षिशातनीमि-
षीकांक्षिप्त्वा काकोरक्षितइत्यपरमभिज्ञानंदद्याः श्रावयेत्यर्थः ४ अथाभिज्ञानांतरमाह संदेशरूपेण मनःशिलायाइति पूर्वतने तिलकेनष्टेसति त्वया रामेण मम गंडपा-
र्श्वे मनःशिलातिलकोनिवेशितः तंकिल स्वकृततिलकमित्यर्थः स्मर्तुमर्हसि इतिमयोक्तमितिब्रूहीतिशेषः ५ अथकेवलसंदेशांतरमाह सवीर्यवानिति अनुमन्यसे सहसे
इत्यर्थः ६ ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्य एष चूडामणिरेतावत्कालं त्वत्परिरक्षितः एतं व्यसने त्वामिव दृष्ट्वा प्रहृष्यामि एतत्सन्निधाने रक्षोभिभवासंभवादितिभावः ७ स एष निर्यातितोदत्तस्त्वत्स्मृत्यभि
ज्ञानार्थमितिशेषः अतः शीघ्रमागमने एव कुशलमन्यथा परमं दुःखमितिभावः ८ त्वत्कृते त्वत्प्राप्तिप्रत्याशया मर्षयामि सहामि ९ १० यतोयं घोरस्तस्य दृष्टिश्च
चाहं दुर्निरीक्षा अवधिकालादूर्ध्वं कृतविनाशनिश्चया अतस्तत्पूर्वमेव मरणौचित्यादवधिकालस्याधिकत्वेऽपि मासादूर्ध्वमेव नजीविष्यामि किंच त्वांविषज्जं
तं विलंबं कुर्वंतं यदि शृणुयां तदा तथा श्रुत्वा मासादर्वागेव क्षणमपि नजीवेयमित्युक्तमिति ब्रूहीतिशेषः ११ वचनमुक्तसंदेशरूपं १२ त्वच्छोकविमुखः त्वत्स्थि
त्यपरिज्ञानजशोकेन त्वदुद्धारप्रवृत्तिविमुखः नतु ज्ञात्वेति सत्येन ते शपे १३ कथंचिद्भवती दृष्टा अतः परं शोचितुं नकालः इदं मुहूर्तं अस्मिन्नचिरकाले इत्यर्थः

एषचूडामणिर्दिव्योमयासुपरिरक्षितः एवंदृष्ट्वाप्रहृष्यामिव्यसनेत्वामिवानघ ७ एषनिर्यातितःश्रीमान्मयातेवारिसंभवः अतः
परंनशक्ष्यामिजीवितुंशोकलालसा ८ असह्यानिचदुःखानिवाचश्चहृदयच्छिदः राक्षसीसहसंवासंत्वत्कृतेमर्षयाम्यहम् ९
धारयिष्यामिमासंतुजीवितंशत्रुसूदन मासादूर्ध्वंनजीविष्येत्वयाहीनानृपात्मज १० घोरोराक्षसराजोयंदृष्टिश्चनसुखामयि त्वां-
चश्रुत्वाविषज्जंतंनजीवेयमपिक्षणम् ११ वैदेह्यावचनंश्रुत्वाकरुणंसास्रुभाषितम् अथाब्रवीन्महातेजाहनूमान्मारुतात्मजः
१२ त्वच्छोकविमुखोरामोदेविसत्येनतेशपे रामेशोकाभिभूतेतुलक्ष्मणःपरितप्यते १३ दृष्टाकथंचिद्भवतीनकालःपरिदेवि-
तुम् इमंमुहूर्तंदुःखानामंतंद्रक्ष्यसिभामिनि १४ तावुभौपुरुषव्याघ्रौराजपुत्रावनिंदितौ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौलंकांभस्मीकरि
ष्यतः १५ हत्वातुसमरेरक्षोरावणंसहबांधवैः राघवौत्वांविशालाक्षिस्वांपुरींप्रतिनेष्यतः १६ यत्तुरामोविजानीयादभिज्ञान
मनिंदिते प्रीतिसंजननंभूयस्तस्यत्वंदातुमर्हसि १७ साब्रवीद्दत्तमेवाहोमयाभिज्ञानमुत्तमम् एतदेवहिरामस्यदृष्ट्वायत्न
नभूषणम् १८ श्रद्धेयंहनुमन्वाक्यंतववीरभविष्यति सतंमणिवरंगृह्यश्रीमान्प्लवगसत्तमः १९ प्रणम्यशिरसादेवीगम
नायोपचक्रमे तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्यहरियूथपम् २० वर्धमानंमहावेगमुवाचजनकात्मजा अश्रुपूर्णमुखीदीनाबाष्प
गद्गदयागिरा २१ हनूमन्सिंहसंकाशौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ सुग्रीवंचसहामात्यंसर्वान्ब्रूयाअनामयम् २२ यथाचसमहा
बाहुर्मांतारयतिराघवः अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वंसमाधातुमर्हसि २३ इदंचतीव्रंममशोकवेगंरक्षोभिरेभिःपरिभर्त्सनंच ब्रूया
स्तुरामस्यगतःसमीपंशिवश्चतेध्वास्तुहरिप्रवीर २४ १४ १५ १६ यत्त्वभिज्ञानं राम एव विशिष्य जानीयाद्यच्च तस्य प्रीतिसंजननं तद्भूयः पुनरधि
कं च दातुमर्हसि १७ १८ श्रद्धेयं विश्वसनीयं १९ उत्पाते उत्प्लवने कृतोत्साहं २० २१ अनामयमारोग्यं २२ त्वं समाधातुमित्यस्य तथेत्यादिः समाधानं संविधानं
अथापि स महाबाहुरिति पाठे यथेत्यपि पूरणीयमेव यद्यपि श्रुतवृत्तांतः स्वयमेव यतिष्यति अथापि तथापि त्वमपि यथा मां शीघ्रं तारयति तथा संविधानं कुर्वि
त्यर्थः २३ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्कार्यं लंकागमनप्रयोजनं अल्पशेषं देवीदर्शनरूपस्य महतः प्रधानकृत्यस्य निष्पन्नत्वात्परबलदर्शनरूपस्यानुषंगिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः २५ इतिरामाभिरामे॰ वा॰सुंदरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० तस्माद्देशादपाक्रम्यसीतासमीपात्किंचिद्दूरंगत्वा १ चिंतयामासेत्युक्तां चिंतां दर्शयति अल्पशेषमिति इयं सीतादृष्टेति इदं प्रधानकार्यं निष्पन्नमिति आनुषंगिकं परबलदर्शनमवशिष्टमित्यल्पशेषत्वं इह कार्ये परबलज्ञानलक्षणे त्रीनुपायान्सामादीनतिक्रम्य चतुर्थोदंडएव साधनत्वेनदृश्यते २ तत्रयुक्तिमाह नेति ऋज्जुषुसामफलायनभूरेषु तदाह रक्षस्स्विति बलदर्पिताभेदसाध्यान भेदउपायः बलवंतोहि कुतोप्य निष्टं न गणयंतीत्यर्थः ३ अस्य कार्यस्यपरबलाशयपरिज्ञानरूपस्य सर्वातिशायिपराक्रमवतोमम पराजयएवनास्तीत्याशयेनाह पराक्रमादृतेइति विनिश्चयः निश्चितोपायः स्वबलप्रकाशने प्रयोजनांतरमप्यस्तीत्याह हतेति अद्यहताः प्रवीराः श्रेष्ठाः येषांतेराक्षसाः यद्यस्मात् इह भाविनिरणे मार्दवं एकेनैवैवंपराक्रमःकृ

सराजपुत्र्याप्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः तदल्पशेषंप्रसमीक्ष्यकार्यंदिशंह्युदीचींमनसाजगाम २५ इत्यार्षेश्री मद्रामा॰ वा॰सुं॰चत्वारिंशःसर्गः ४० ७ सचवाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया तस्माद्देशादपाक्रम्यचिंतयामासवानरः १ अल्पशेषमिदंकार्यंदृष्टेयमसितेक्षणा त्रीनुपायानतिक्रम्यचतुर्थइहदृश्यते २ नसामरक्षस्सुगुणायकल्पतेनदानमर्थोपचितेषुयुज्य ते नभेदसाध्याबलदर्पिताजनाःपराक्रमस्त्वेषममेहरोचते ३ नचास्यकार्यस्यपराक्रमादृतेविनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते हृतप्रवीरा श्चरणेतुराक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्यमार्दवम् ४ कार्येकर्मणिनिर्वृत्तेयोबहून्यपिसाधयेत् पूर्वकार्याविरोधेनसकार्यंकर्तुमर्हति ५ नह्येकःसाधकोहेतुःस्वल्पस्यापीहकर्मणः योह्यर्थंबहुधावेदससमर्थोर्थसाधने ६ इहैवतावत्कृतनिश्चयोह्यहंव्रजेयमद्यप्लवगेश्वरा लयम् परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततःकृतंस्यान्ममभर्तृशासनम् ७

तस्माद्दृश्यैरनेकैः कथमस्माकंजयाशेति रणप्रवृत्तिराहित्यंप्राप्नुयुः अतः परा-क्रमात्परबलस्यमनोभंगरूपंकार्यंसिध्यतीत्याशयः ४ ननु स्वामिसंदिष्टकार्यातिरिक्तकार्यकरणेदोषः स्वामिना हि अभिगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यचेत्येता वदेव संदिष्टमित्याशंक्य संदिष्टकार्याविरोधेन स्वामिहितकार्यांतरसाधनं दूतस्यालंकारइत्याह कार्येति कार्ये प्रधानकार्ये निर्वृत्ते सकार्यंकर्तुमर्हति ननु संदिष्टमा त्रस्य कथंचित्साधकइत्याशयः ५ उक्तमेवविवृणोति नहीति यस्तुस्वल्पस्यापिकर्मणअतिशयितयत्नेनसिद्धिहेतुर्भवति असावेकोमुख्यःसाधकोहेतुर्नभवति अपितु योह्यर्थं प्रयोजनमल्पेनयत्नेन बहुधा कर्तुंवेद सएवार्थसाधनेसमर्थः ६ तस्मादन्यदपिस्वाम्यभीष्टं कृत्वैव गंतव्यमित्याह यद्यप्यहं इहैव सीतान्वेषण एव तावत्प्रथमं कृतनिश्चयस्तथापि यदि परात्मसमर्दविशेषतत्त्ववित् परस्यात्मनः स्वस्यच संमर्दे युद्धे योविशेषस्तत्तत्त्ववित्भूत्वा यदि प्लवगेश्वरालयं सुग्रीवा लयं व्रजेयंततस्तदा भर्तृशासनंसम्यक्कृतंस्यात् अन्यथा राक्षसबलं कीदृशमितिपृष्टेनिरुत्तरःस्यामितिभावः ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवं निश्चितार्थोयुद्धप्रवृत्तिप्रकारं चिंतयति कथंन्विति अद्य खलु ममेहागतमागमनं सुखागतं सुखफलकमागमनं कथं भवेत् तथा राक्षसैः सह प्रसह्यस्व
यमेव बलात्कृत्य युद्धंच कथं मम भवेत् तथा तथैव करणे सति सारवद्दूर्जितं स्वबलं मांच स दशाननः कथं मानयेत् श्लाघयेत् यद्वा तथैव खलु युद्धकरणे खलु
दशाननः आत्मबलं मांच सारवत् समानयेत् सम्यक्परिच्छिद्यादित्यर्थेन युद्धफलमुक्तं ८ ततोमहद्बलवशादेव मांरणे समासाद्य वर्तमानं सबलं सयायिनं ससारथिं
अंतर्भावितण्यर्थाद्यातेर्णिनौ यापयितायायीसारथिस्तेन सहितं रावणं ज्ञात्वा हृदिस्थितं तस्य मतमभीष्टं बलंच सुखेन अक्लेशतोमत्वा ज्ञात्वा पुनरितो व्रजेव्रजि
ष्ये सबलंसयायिनमिति पाठः सबलप्रयायिनमित्याधुनिककल्पितः पाठः ९ अथ प्रसह्य रणप्रवर्तनोपायं चिंतयति इदमिति अस्येदं वनं नेत्रमनःकांतं भवति
अतइदं विध्वंसयामि १० ११ समानेष्यति मांप्रति युद्धाय प्रापयिष्यति महद्युद्धं मन्मनस्तोषकृत् १२ ततोहरीश्वरालयं गमिष्यामीति चिंतयामासेत्यन्वयः १३

कथंनुखल्वद्यभवेत्सुखागतंप्रसह्ययुद्धंममराक्षसैःसह तथैवखल्वात्मबलंचसारवत्समानयेन्मांचरणेदशाननः ८ ततःसमासाद्य
रणेदशाननंससमंत्रिवर्गंसबलंसयायिनम् हृदिस्थितंतस्यमतंबलंचसुखेनमत्वाहमितःपुनर्व्रजे ९ इदमस्यनृशंसस्यनंदनोपमसु-
त्तमम् वनंनेत्रमनःकांतंनानाद्रुमलतायुतम् १० इदंविध्वंसयिष्यामिशुष्कंवनमिवानलः अस्मिन्भग्नेततःकोपंकरिष्यतिसरावणः
११ ततोमहत्साश्वमहारथद्विपंबलंसमानेष्यतिराक्षसाधिपः त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधंततोमहद्युद्धमिदंभविष्यति १२ अहंच
तैःसंयतिचंडविक्रमैःसमेत्यरक्षोभिरभंगविक्रमः निहत्यतद्रावणचोदितंबलंसुखंगमिष्यामिहरीश्वरालयम् १३ ततोमारुतवत्क्रु
द्धोमारुतिर्भीमविक्रमः ऊरुवेगेनमहताद्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् १४ ततस्तुहनुमान्वीरोबभंजप्रमदावनम् मत्तद्विजसमाघुष्टंनाना
द्रुमलतायुतम् १५ तद्वनंमथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्चसलिलाशयैः चूर्णितैःपर्वताग्रैश्चबभूवाप्रियदर्शनम् १६ नानाशकुंतविरुतैःप्रभिन्नैः
सलिलाशयैः ताम्रैःकिसलयैःक्लांतैःक्लांतद्रुमलतायुतम् १७ नबभौतद्वनंतत्रदावानलहतंयथा व्याकुलावरणारेजुर्विह्वलाइवता
लताः १८ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चसादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तरवैश्चपक्षिभिः शिलागृहैरुन्मथितैस्तथागृहैःप्रनष्टरूपंतदभून्महद्वनम्
१९ साविह्वलाशोकलताप्रताना वनस्थलीशोकलताप्रताना जातादशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धिप्रमदावनस्य २० ततःसकृत्वाज-
गतीपतेर्महान्महद्व्यलीकंमनसोमहात्मनः युयुत्सुरेकोबहुभिर्महाबलैःश्रियाज्वलंस्तोरणमाश्रितःकपिः २१ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰सुं॰ए
कचत्वारिंशःसर्गः ४१ ततः एवंनिश्चयानंतरं १४ १५ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः उपलक्षितमिति शेषः १६ १७ व्याकुलं स्रस्तमावरणं यासां ता अतएव विह्वलाः स्त्रि
यइव तालतारेजुः १८ सादितैर्विशीर्णैः व्यालैः शार्दूलैः १९ प्रमदावनस्य अंतःपुरविहारोचितवनस्य स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितमित्यमरः दशास्यप्रमदानां स्त्रीणां का
मसंवर्धनद्वारा अवनस्य रक्षकस्यास्य वनस्य साविह्वलाशोकलताप्रताना चंचलाशोकलतासमूहवती वनस्थली तृणगुल्मलताजलाशयादियुक्ता भूमिः कपेर्बलात् शो-
च्यवइतिशोकः शोच्यलताप्रतानाजाता दृष्टचित्तशोकजनिकाजातेत्यर्थः २० जगतीपतेः राज्ञोरावणस्य व्यलीकमप्रियं २१ आतार्यमानः इतिरा॰वा॰सुं॰एकचत्वारिंशः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति १ प्रतिपेदिरे प्राप्तानि २ गतायां निद्रायां वनभंगध्वनिनेत्यर्थः ३ ४ जनकात्मजां पप्रच्छुःतस्यानिर्निद्रितयावस्थानंमलेतिभावः ५ त्वयाऽनेनक-
थंसंवादःकृतइतिच पप्रच्छुः यद्यपि तानिद्रितावनभंगध्वनिना जागरिताइति संवादज्ञानस्यैवाभावात् तत्कथं प्रश्नोनिरवसरस्तथापि निद्रामध्येकिंचिज्जा
गरेण ईषत्संवादश्रवणेपि देवमायया पुनर्निद्रेतितत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः सीतायास्तद्दर्शनेपि निर्भयप्रसन्नसुखतयावस्थानदर्शनादयंकश्चिदेतत्परि-
चितएतद्वृत्तांतज्ञानार्थमेव प्रायेणागतइतिसंभाव्यानया संवादकरणंच संभाव्य तत्प्रश्ननिर्वाहइतिकतकः अथविशिष्यसंवादं पृच्छंति संवादमिति

ततःपक्षिनिनादेनवृक्षभंगस्वनेनच बभूवुस्त्राससंभ्रांताःसर्वेलंकानिवासिनः १ विद्रुताश्चभयत्रस्तानिषेदुर्मृगपक्षिणः रक्ष
सांचनिमित्तानिक्रूराणिप्रतिपेदिरे २ ततोगतायांनिद्रायांराक्षस्योविकृताननाः तद्वनंददृशुर्भग्नंतचवीरंमहाकपिम् ३ सताद्द
ष्ट्वामहाबाहुर्महासत्वोमहाबलः चकारसुमहद्रूपराक्षसीनांभयावहम् ४ ततस्तुगिरिसंकाशमतिकायमहाबलम् राक्षस्यो
वानरंदृष्ट्वापप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ५ कोयंकस्यकुतोवायंकिन्निमित्तमिहागतः कथंत्वयासहानेनसंवादःकृतइत्युत ६ आच
क्ष्वनोविशालाक्षिमाभूत्तेसुभगेभयम् संवादमसितापांगित्वयाकिंकृतवानयम् ७ अथाब्रवीत्तदासाध्वीसीतासर्वांगशोभ
ना रक्षसांकामरूपाणांविज्ञानेकागतिर्मम ८ यूयमेवास्यजानीतयोयंयद्वाकरिष्यति अहिरेवअहेःपादान्विजानातिनसंश
यः ९ अहमप्यतिभीतास्मिनैवजानामिकोन्वहम् वेद्मिराक्षसमेवैनंकामरूपिणमागतम् १० वैदेह्यावचनंश्रुत्वाराक्षस्यो
विद्रुताद्रुतम् स्थिताःकाश्चिद्गताःकाश्चिद्रावणायनिवेदितुम् ११ रावणस्यसमीपेतुराक्षस्योविकृताननाः विरूपंवानरंभीम
रावणायन्यवेदिषुः १२ अशोकवनिकामध्येराजन्भीमवपुःकपिः सीतयाकृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः १३ नचतंजान-
कीसीताहरिंहरिणलोचना अस्माभिर्बहुधापृष्टानिवेदयितुमिच्छति १४ वासवस्यभवेद्दूतोदूतोवैश्रवणस्यवा प्रेषितोवा
पिरामेणसीतान्वेषणकांक्षया १५ तेनैवाद्भुतरूपेणयत्तत्तवमनोहरम् नानामृगगणाकीर्णंप्रमृष्टंप्रमदावनम् १६ नतत्रक
श्चिदुद्देशोयस्तेननविनाशितः यत्रसाजानकीदेवीसतेननविनाशितः १७

६ ७ कागतिःउपायः ८ युष्माकमेवैतत्स्वरूपज्ञान
मुचितमित्यत्रन्यायमाह अहिरेवेति ९ १० वैदेह्यावचनं अज्ञानप्रतिपादकं अनेनात्मत्राणादौ मृषावादोन दोषायेतिध्वनितं काश्चिद्विद्रुताःकाश्चि
द्वृदंस्थिताएव काश्चिद्रावणाय निवेदितुं गताः ११ १२ सीतया कृतसंवादत्वज्ञानं यथातथोक्तं १३ न निवेदयितुमिच्छति प्रायेणेयं तं जाना-
तीति तासामाशयः १४ १५ प्रमृष्टं नाशितं १६ उद्देशः प्रदेशः १७ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कः श्रमइति महावनं भग्नवतस्तस्य श्रमोऽसंभावितइत्यर्थः अतः साजानक्येव तेनाभिरक्षिता तदाश्रयवृक्षाभंगेनेतिशेषः १८ तस्यैवार्थस्य स्थिरीकरणाय पुनःप्रतिपादनं चार्विति तेनाभिरक्षितासीतारक्षणार्थमितिशेषः १९ आज्ञातुमाज्ञापयितुं सीतासंभाषितेत्यनेन सापराधमहत्वं बोधितं २० तद्भाषणस्यापराधत्वमुपपादयति मनइति त्यक्तजीवितस्त्यक्तजीविताशः राजपरिग्रहभाषणं पुंसोपराधइतिभावः २१ संवर्त्तिते विवर्त्तिते ईक्षणे नेत्रे येनसः

जानकीरक्षणार्थंवाश्रमाद्वानोपलक्ष्यते अथवाकःश्रमस्तस्यसैवतेनाभिरक्षिता १८ चारुपल्लवपत्राढ्यंयंसीतास्वयमास्थिता प्रवृद्धःशिंशपावृक्षःसचतेनाभिरक्षितः १९ तस्योग्ररूपस्योग्रत्वंदंडमाज्ञातुमर्हसि सीतासंभाषितायेनवननेनविनाशितम् २० मनःपरिगृहीतांतातवरक्षोगणेश्वर कःसीतामभिभाषेतयोनस्यात्त्यक्तजीवितः २१ राक्षसीनांवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः चिताग्निरिवजज्वालकोपसंवर्तितेक्षणः २२ तस्यक्रुद्धस्यनेत्राभ्यांप्रापतन्नस्रुबिंदवः दीप्ताभ्यामिवदीपाभ्यांसार्चिषःस्नेहबिंदवः २३ आत्मनःसदृशान्वीरान्किंकरान्नामराक्षसान् व्यादिदेशमहातेजानिग्रहार्थंहनूमतः २४ तेषामशीतिसाहस्रंकिंकराणांतरस्विनाम् निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः २५ महोदरामहादंष्ट्राघोररूपामहाबलाः युद्धाभिमनसःसर्वेहनूमद्ग्रहणोन्मुखाः २६ तेकपिंतंसमासाद्यतोरणस्थमवस्थितम् अभिपेतुर्महाभागाःपतंगाइवपावकम् २७ तेगदाभिर्विचित्राभिःपरिघैःकांचनांगदैः आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठंशरैश्चादित्यसन्निभैः २८ मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःप्रासतोमरपाणयः परिवार्यहनूमंतंसहसातस्थुरग्रतः २९ हनूमानपितेजस्वीश्रीमान्पर्वतसन्निभः क्षितावाविध्यलांगूलंननादचमहाध्वनिम् ३० सभूत्वातुमहाकायोहनूमान्मारुतात्मजः पुच्छमास्फोटयामासलंकाशब्देनपूरयन् ३१ तस्यास्फोटितशब्देनमहताचानुनादिना पेतुर्विहंगागगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ३२ जयत्यतिबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः ३३ दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः हनूमाञ्छत्रुसैन्यानांनिहंतामारुतात्मजः ३४ नरावणसहस्रंमेयुद्धेप्रतिबलंभवेत् शिलाभिश्चप्रहरतःपादपैश्चसहस्रशः ३५ अर्दयित्वापुरींलंकामभिवाद्यचमैथिलीम् समृद्धार्थोगमिष्यामिमिषतांसर्वरक्षसाम् ३६ तस्यसन्नादशब्देनतेभवन्भयशंकिताः ददृशुश्चहनूमंतंसंध्यामेघमिवोन्नतम् ३७

२२ २३ २४ अशीतेःसाहस्रंस्वार्थेण् कूटःअयस्कारःकूटसदृशाग्रआयुधविशेषः २५ २६ अवस्थितंयुद्धायसन्नद्धं २७ कांचनांगदैःकांचनपट्टबंधैः २८ २९ क्षितावाविध्यलांगूलमितिस्वभावोक्तिरलंकारः ३० ३१ अनुनादिनाप्रतिध्वनिमता ३२ जयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते ३३ ३४ प्रतिबलं प्रतिस्पर्द्धार्हबलवत् ३५ मिषतामित्यनादरे षष्ठी ३६ सन्नादशब्देन आस्फोटशब्दजप्रतिध्वनिना सिंहनादेनच ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वामिनोरामस्य संदेशेन नामग्रहणेन कस्यायं भटइति संदेहरहिताः किंच स्वामिसंदेशेन रावणाज्ञयाऽतिघोरेणाप्यनेन योद्धव्यमेवेति निश्चयात् पक्षांतरशं
कारहिताः प्रहरणैरायुधैरभिपेतुः प्राहरन्नित्यर्थः ३८ तोरणाश्रितं तोरणसमीपेस्थापितं ३९ सप्रसिद्धोविनतासुतः पन्नगमादायेव सहनुमान्तं परिघमादा
येतियोजना ४० परिगृह्य परिघमितिशेषः ४१ ४२ कतिचिद्धताऽवशेषाः द्वित्राः ४३ प्रहस्तपुत्रोजंबुमाली ४४ आलभमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुं॰
द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ७ अथरावणसंदिष्टसेनांतरागमनात्पूर्वं तूष्णीं स्थित्वा नकिंचित्प्रयोजनमितिविचार्य प्रासादभंगादि चिकीर्षति ततइति ध्याने विचारः चै

स्वामिसंदेशनिःशंकास्ततस्तेराक्षसाः कपिम् चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ३८ सतैः परिवृतःशूरैः सर्वतःसमहाबलः आ
ससादायसंभीमंपरिघंतोरणाश्रितम् ३९ सतंपरिघमादायजघानरजनीचरान् सपन्नगमिवादायस्फुरंतंविनतासुतः ४० विचचारां
बरेवीरः परिगृह्यचमारुतिः सूदयामासवज्रेणदैत्यानिवसहस्रदृक् ४१ सहत्वाराक्षसान्वीरः किंकरान्मारुतात्मजः युद्धाकांक्षीमहावीर
स्तोरणंसमवस्थितः ४२ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्रराक्षसाः निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणायन्यवेदयन् ४३ सराक्षसानां
निहतंमहाबलंनिशम्यराजापरिवृत्तलोचनः समादिदेशाप्रतिमपराक्रमंप्रहस्तपुत्रंसमरेसुदुर्जयम् ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ७ ततःसकिंकरान्हत्वाहनूमान्ध्यानमास्थितः वनंभग्नंमयाचैत्य
प्रासादोनविनाशितः १ तस्मात्प्रासादमप्येवमिमंविध्वंसयाम्यहम् इतिसंचिंत्यहनुमान्मनसादर्शयन्बलम् २ चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य
मेरुशृंगमिवोन्नतम् आरुरोहहरिश्रेष्ठोहनूमान्मारुतात्मजः ३ आरुह्यगिरिसंकाशंप्रासादंहरियूथपः बभौसस्रुमहातेजाःप्रति
सूर्यइवोदितः ४ संप्रधृष्यतुदुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमुत्तमम् हनूमान्प्रज्वलल्लक्ष्म्यापारियात्रोपमोभवत् ५ सभूत्वासुमहाकायःप्रभा
वान्मारुतात्मजः धृष्टमास्फोटयामासलंकांशब्देनपूरयन् ६ तस्यास्फोटितशब्देनमहताश्रोत्रघातिना पेतुर्विहंगमास्तत्रचैत्यपालाः
श्चमोहिताः ७ अस्त्रविज्जयतांरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः ८ दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्या
क्लिष्टकर्मणः हनूमाञ्छत्रुसैन्यानांनिहंतामारुतात्मजः ९ नरावणसहस्रंमेयुद्धेप्रतिबलंभवेत् शिलाभिश्चप्रहरतःपादपैश्चसह-
स्रशः १० धर्षयित्वापुरींलंकामभिवाद्यचमैथिलीम् समृद्धार्थोगमिष्यामिमिषतांसर्वरक्षसाम् ११ एवमुक्त्वामहाकायश्चैत्य-
स्थोहरियूथपः ननादभीमनिर्ह्रादोरक्षसांजनयन्भयम् १२

चैत्यप्रासादः रक्षःकुलदेवताप्रासादः १ एवं प्रमदवनवत् २ प्रासादमुत्प्लुत्यारुरोह ३
४ संप्रधृष्य भंक्त्वा पारियात्रः पर्वतविशेषः औन्नत्यं साधारणोधर्मः ५ धृष्टं निर्भयं ६ विहंगाश्चैत्यपालाश्च मोहिताः पेतुः ७ ८ ९ १० ११ १२ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतं ययुः अनेकेइत्यर्थः १२ १४ १५ परिक्षिप्येत्यंश तोयस्यावर्तइवेतिदृष्टांतः १६ महान्मारुतात्मज इत्यन्वयः १७ उत्पाटयित्वा तं शतधारं स्तंभं भ्रामयामास
तत्रच भ्राम्यमाणे स्तंभांतरेण घट्टनवशादग्निः समभवत्तेन प्रासादश्चाप्यदह्यत १८ १९ ततःसराक्षसशतं हत्वा दह्यमानं प्रासादंदृष्ट्वा चांतरिक्षेस्थितइदं
वचोऽब्रवीत् २० एतदुक्तिप्रयोजनंच राक्षसहृदयपीडार्थं २१ २२ ओघबलाः ओघसंख्यातगजबलाः २३ २४ २५ अमरमानः इतिरामाभिरामे० सं०

तेननादेनमहताचैत्यपालाःशतंययुः गृहीत्वाविविधानस्त्रान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् १३ विसृजंतोमहाकायामारुतिंपर्यवारयन् ते
गदाभिर्विचित्राभिःपरिघैःकांचनांगदैः १४ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठंबाणैश्चादित्यसन्निभैः आवर्तइवगंगायास्तोयस्यविपुलोमहान् १५
परिक्षिप्यहरिश्रेष्ठंसबभौरक्षसांगणः ततोवातात्मजःक्रुद्धोभीमरूपंसमास्थितः १६ प्रासादस्यमहांस्तस्यस्तंभंहेमपरिष्कृतम् उत्पा
टयित्वावेगेनहनूमान्मारुतात्मजः १७ ततस्तंभ्रामयामासशतधारंमहाबलः तत्रचाग्निःसमभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत १८ दह्य
मानंततोदृष्ट्वाप्रासादंहरियूथपः सराक्षसशतंहत्वावज्रेणेंद्रइवासुरान् १९ अंतरिक्षस्थितःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् मादृशानां
सहस्राणिविसृष्टानिमहात्मनाम् २० बलिनांवानरेंद्राणांसुग्रीववशवर्तिनाम् अटंतिवसुधांकृत्स्नांवयमन्येचवानराः २१ दशनागब
लाःकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यविक्रमाः २२ संतिचौघबलाःकेचित्संतिवायुबलोपमाः अप्रमेयबलाः
केचित्तत्रासन्हरियूथपाः २३ ईदृग्विधैस्तुहरिभिर्वृतोदंतनखायुधैः शतैःशतसहस्रैश्चकोटिभिश्चायुतैरपि २४ आगमिष्यतिसु
ग्रीवःसर्वेषांवोनिषूदनः नेयमस्तिपुरीलंकानयूयंनचरावणः यस्मादिक्ष्वाकुवीरेणबद्धंवैरंमहात्मना २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ छ संदिष्टोराक्षसेंद्रेणप्रहस्तस्यसुतोबली जंबुमालीमहादंष्ट्रोनिर्ज
गामधनुर्धरः १ रक्तमाल्यांबरधरःस्रग्वीरुचिरकुंडलः महान्विवृत्तनयनश्चंडःसमरदुर्जयः २ धनुःशक्रधनुःप्रख्यंमहद्रुचिरसा
यकम् विस्फारयानोवेगेनवज्राशनिसमस्वनम् ३ तस्यविस्फारघोषेणधनुषोमहतादिशः प्रदिशश्चनभश्चैवसहसासमपूर्यत
४ रथेनखरयुक्तेनतमागतमुदीक्ष्यसः हनूमान्वेगसंपन्नोजहर्षचननादच ५ तंतोरणविटंकस्थंहनूमंतंमहाकपिम् जंबुमालीम
हातेजाविव्याधनिशितैःशरैः ६ अर्धचंद्रेणवदनेशिरस्येकेनकर्णिना बाह्वोर्विव्याधनाराचैर्दशभिस्तंकपीश्वरम् ७

४३ अथजंबुमाल्यागमनं तदृधश्च संदिष्टइति १ २ धनुर्विस्फारयानः विस्फारयमानः विस्फारोज्याघोषः ३ समपूर्यत दिगादिसमुदायमेकवचनं ४ जहर्ष स्व
बलानुरूपशत्रुप्राप्त्या ५ तोरणविटंकः तोरणस्तंभयोरुपरितिर्यक्प्रतिष्ठापितकपोतपालिकादारु ६ कर्णी अंकुशाकाराग्रशरविशेषः ७ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंबुजं रक्तांबुजं ८ तत्तस्यरक्तं स्नतइतिशेषः रक्तेन क्षतजेन रंजितमुखमाकाशे कांचनबिंदुभिः रक्ताशोकपुष्परसबिंदुभिः सिक्तं महापद्मं महत्तरं रक्तपद्म- मिवेत्यभूतोपमेयं अशोकः कांचनाङ्कयः ९ १० ताडयामास बिभेद ११ विपन्नं व्यर्थीकृतं १२ १३ १४ १५ १६ नाम्नाःस्येन स्वरयुक्तेनेत्युक्तेरश्वशब्देला त्र खराउच्यंते १७ १८ १९ २० असूयमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुं॰ चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ ७ समार्चिवर्चसः अग्नितुल्यतेजसः आ

तस्यतच्छुशुभेताम्रंशरेणाभिहतंमुखम् शारदीवांबुजंफुल्लंविद्धंभास्कररश्मिना ८ तत्तस्यरक्तरक्तेनरंजितंशुशुभेमुखम् यथाका शेमहापद्मंसिक्तंकांचनबिंदुभिः ९ चुकोपबाणाभिहतोराक्षसस्यमहाकपिः ततःपार्श्वेतिविपुलांददर्शमहतींशिलाम् १० तर- सातांसमुत्पाट्यचिक्षेपजववद्बली तांशरैर्दशभिःक्रुद्धस्ताडयामासराक्षसः ११ विपन्नंकर्मतद्दृष्ट्वाहनूमांश्चंडविक्रमः सालंवि पुलमुत्पाट्यभ्रामयामासवीर्यवान् १२ भ्रामयंतंकपिंदृष्ट्वासालवृक्षंमहाबलम् चिक्षेपसुबहून्बाणाञ्जंबुमालीमहाबलः १३ सालंचतुर्भिश्चिच्छेदवानरंपंचभिर्भुजे उरस्येकेनबाणेनदशभिस्तुस्तनांतरे १४ सशरैःपूरिततनुःक्रोधेनमहतावृतः तमेवप रिघंगृह्यभ्रामयामासवेगितः १५ अतिवेगोतिवेगेनभ्रामयित्वामहोत्कटः परिघंपातयामासजंबुमालेर्महोरसि १६ तस्यचैव- शिरोनास्तिनबाहूजानुनीनच नधनुर्नरथोनाश्वास्तत्राहृश्यंतनेषवः १७ सहतस्तरसातेनजंबुमालीमहारथः पपातनिहतो भूमौचूर्णितांगइवद्रुमः १८ जंबुमालिंसुनिहतंकिंकरांश्चमहाबलान् चुक्रोधरावणःश्रुत्वाक्रोधसंरक्तलोचनः १९ सरोषसंव र्तिततांम्रलोचनःप्रहस्तपुत्रेनिहतेमहाबले अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशुनिशाचरेश्वरः २० इत्यार्षेश्रीम- द्रामायणे॰वा॰सुं॰द॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ ७ ततस्तेराक्षसेंद्रेणचोदितामंत्रिणःसुताः निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्तसप्- तार्चिवर्चसः १ महद्बलपरीवाराधनुष्मंतोमहाबलाः कृतास्त्रास्त्रविदांश्रेष्ठाःपरस्परजयैषिणः २ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वज वद्भिःपताकिभिः तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ३ तप्तकांचनचित्राणिचापान्यमितविक्रमाः विस्फारयंतःसंहृष्टास्त डित्वंतइवांबुदाः ४ जनन्यस्तास्ततस्तेषांविदित्वाकिंकरान्हतान् बभूवुःशोकसंभ्रांताःसबांधवसुहृज्जनाः ५ तेपरस्पर- संघर्षास्तप्तकांचनभूषणाः अभिपेतुर्हनूमंतंतोरणस्थमवस्थितम् ६

षोरैफलोपः १ महद्बलं महतीसेना परिवारोयेषां कृतास्त्रास्त्रेति आर्षःसंधिः कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः अस्त्रविदांश्रेष्ठाःपरस्परजयैषिणः अहमहमिकया स्वस्वोत्कर्षापेक्षिणः २ ध्वजवद्भिर्विशिष्टध्वजदंडयुक्तैः पताकिभिः प्रशस्तपताकावद्भिर्महारथैर्निर्ययुरिति संबंधः ३ ४ शोकसंभ्रांताः निश्चितमरणबुध्येतिशेषः ५ परस्परसंघर्षाःअहमेवाग्रे इतिपरस्परमभिमानात् तोरणस्थमवस्थितं तत्रस्थितं निश्चलमित्यर्थः ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सृजंतोविसृजंतः ७ संवृताकारः अदृश्यइतियावत् ८ वंचयामासस्वस्पर्शरहितांश्चकारतत्रोपायः आशुचरइति स्थिरलक्ष्यंहि सुवेधंभवति रथवेगांश्च वंचयामास ९ धनुष्मद्भिरितिपाठे आर्षं रूपं धनुष्मद्भिरैंद्रधनुर्युक्तैः १० ११ १२ १३ भयार्दितंसत् दशदिशोदुद्रावेतिशेषः १४ नीडं रथस्थंरथ्यधिष्ठानस्थानं १५ स्रवंत्योनद्यः ननाद प्रतिध्वनिना रक्षोराक्षसीध्वनिनाच १६ १७ असूयमानः इतिरामाभि० वा० सुंदरकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ७ संवृताकारः निगू

सृजंतोबाणवृष्टिंतेरथगर्जितनिस्वनाः प्रावृट्कालइवांभोदाविचेरुर्नैर्ऋतांबुदाः ७ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमानुशरवृष्टिभिः अभवत्संवृताकारः शैलराडिववृष्टिभिः ८ सशरान्वंचयामासतेषामाशुचरः कपिः रथवेगांश्चवीराणांविचरन्विमलेंबरे ९ सतैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्निवीरः प्रकाशते धनुष्मद्भिर्यथामेघैर्मारुतः प्रभुरंबरे १० सकृत्वानिनदंघोरंत्रासयंस्तांमहाचमूम् चकारहनुमान्वेगंतेषुरक्षःसुवीर्यवान् ११ तलेनाभिहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परंतपः मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् १२ प्रममाथोरसाकांश्चिदूरुभ्यामपरानपि केचित्तस्यैवनादेनतत्रैवपतिताभुवि १३ ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौनिपतितेषुच तत्सैन्यमगमत्सर्वंदिशोदशभयार्दितम् १४ विनेदुर्विस्वरंनागानिपेतुर्भुविवाजिनः भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्चकीर्णाभवद्रथैः १५ स्रवतारुधिरेणाथस्रवंत्योदर्शिताःपथि विविधैश्चस्वनैर्लंकाननादविकृतंतदा १६ सतान्प्रवृद्धान्विनिहत्यराक्षसान्महाबलश्चंडपराक्रमःकपिः युयुत्सुरन्यैः पुनरेवराक्षसैस्तदेववीरोभिजगामतोरणम् १७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ७

हतान्मंत्रिसुतान्बुध्वावानरेणमहात्मना रावणःसंवृताकारश्चकारमतिमुत्तमाम् १ सविरूपाक्षयूपाक्षौदुर्धर्षंचैवराक्षसम् प्रघसंभासकर्णंचपंचसेनाग्रनायकान् २ संदिदेशदशग्रीवोवीरान्नयविशारदान् हनूमद्ग्रहणेव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ३ यातसेनाग्रगाःसर्वेमहाबलपरिग्रहाः सवाजिरथमातंगाःसकपिःशास्यतामिति ४ यत्तैश्चखलुभाव्यंस्यात्तमासाद्यवनालयम् कर्मचापिसमाधेयंदेशकालाविरोधितम् ५ नह्यहंतंकपिंमन्येकर्मणाप्रतितर्कयन् सर्वथातन्महद्भूतंमहाबलपरिग्रहम् ६ वानरोयमितिज्ञात्वानहिशुध्यतिमेमनः नैवाहंतंकपिंमन्येयथेयंप्रस्तुताकथा ७ भवेदिंद्रेणवासृष्टमस्मदर्थंतपोबलात् सनागयक्षगंधर्वदेवासुरमहर्षयः ८

हीनांतर्गतभयः उत्तमांमतिं धैर्यविषयां १ २ हनूमद्ग्रहणे संदिदेश व्यग्रान् सर्वत्रकार्यत्वरावतः ३ यात गच्छत ४ यत्तैः सावधानैः किंचात्र देशकालाविरोधिकर्मनकार्यमित्याह देशकालाविरोधितं तदविरुद्धं तदुचितमितियावत् समाधेयं कार्यं ५ यत्तैर्भाव्यमित्यत्रहेतुमाह नहीति तस्य कर्मणा तं प्रतितर्कयन् तं कपिं न मन्ये किंतर्हि मन्यसे तत्राह सर्वथेति ६ ७ महतोभूतस्येह कः प्रसंगस्तत्राह भवेदिति सनागेति नागादिसहिता देवादयइत्यर्थः प्रहितैः सर्वैर्युष्माभिः सहमयाविनिर्जिता अतस्तैरवश्यं नोऽस्माकं किंचिद्व्यलीकं अप्रियं विधातव्यं विधातुं प्राप्तकालं तस्मात्तदेव तत्सृष्टभूतमेवपरिगृह्यतां बध्वा आनीयतां ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ १० सवाजिरथेत्यादि पुनर्वचनं स्थैर्यार्थं ११ सर्वथामहद्भूतमित्यत्रहेतुं निश्चायकमाह दृष्टाइति १२ ननु त्वदृष्टान्यतमएवायमित्याह नैवेति यथास्य भीमाग
तिः समुद्रप्लवनरूपा तथा तेषां नैव यथाचास्य तेजआदि तथा तेषां न रूपपरिकल्पनं यथेप्सितरूपपरिग्रहः १३ १४ प्रयत्नमित्यार्षक्लीबत्वं कामंयद्यपीत्यर्थः १५
नयज्ञेन नीतिज्ञेन आत्मास्त्वदेहः युद्धसिद्धिर्युद्धेजयः १६ १७ १८ १९ सत्वं चित्तं २० दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः द्राक्तत्समीपमागंतु चकिताइतिभावः २१ तीक्ष्णा

युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मयासह विनिर्जिताः नैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेवनः ९ तदेवनात्रसंदेहः प्रसह्यपरिगृह्यताम् या
तसेनाग्रगाः सर्वेमहाबलपरिग्रहाः १० सवाजिरथमातंगाः सकपिः शास्यतामिति नावमन्यो भवद्भिश्च कपिर्धीरपराक्रमः ११
दृष्टाहि हरयः शीघ्रं मयाविपुलविक्रमाः वाली च सह सुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः १२ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः
नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः १३ न मतिर्नबलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् महत्सत्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् १४
प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः १५ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे तथा
पितु नयज्ञेन जयमाकांक्षता रणे १६ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चचला तेस्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः १७ समुत्पेतु
र्महावेगा हुताशसमतेजसः रथैर्मत्तैश्च नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः १८ शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिताबलैः ततस्तं ददृशु
र्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् १९ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् तोरणस्थं महावेगं महासत्वं महाबलम् २० महामतिं महो
त्साहं महाकायं महाभुजम् तं समीक्ष्यैव तेसर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः २१ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः तस्य पंचायसास्तीक्ष्णाः
सिताः पीतमुखाः शराः सिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेणनिपातिताः २२ सतैः पंचभिराविद्धः शरैः शिरसिवानरः उत्पपात नदन्व्योम्नि दि
शो दश विनादयन् २३ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्जकार्मुकः किरन्शरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः २४ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि
शरवर्षिणम् वृष्टिमंतं पयोदांते पयोदमिव मारुतः २५ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च वीर्यवा
न् २६ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव २७ ततः समथितान्ष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम्
विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः २८ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि तौ जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिंदमौ २९

मर्मच्छिदः पीतमुखाः फलभागे स्वर्णरूषिताः उत्पलपत्राभा एव न तु तत्पीडार्हाइत्यर्थः २२ स्वयं नंदन् तेन नादेन दिशो नादयन्नित्यर्थः उत्पपात तोरणादितिशेषः २३
अभिपेदे प्राप्तः २४ कपिर्व्योम्नि स्थित्वा तं स्वनादेन हुंकारादिरूपेण वारयामास पयोदांते जलदांतवर्षाकालांते २५ २६ रथे निपपातेत्यन्वयः २७ २८ २९ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताभ्यां कर्तृभ्यां मुद्गराभ्यां करणाभ्यामभिहतः ३० निहत्य वज्रवक्षस्त्वाद्व्यर्थीकृत्य ३१ ३२ ३३ एकतोवस्थिताविलन्वयः परस्परसाहाय्यबुध्यैकदेशे स्थिताविसर्थः ३४ ३५ विक्षितैर्गात्रैरुपलक्षितः ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ध्वजिनीपतीन्सेनापतीन् परिगृह्याश्रित्य स्थितइतिशेषः कृतक्षणोलब्धावसरः ४१ एवमानः इतिरामाभि० वा० सुं० षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ प्रमापितान्मारितान् समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौ समरायोन्मुखश्च तं अक्षं सम क्षमवस्थितं अक्षाख्यं कुमारं निशाम्यदृष्ट्वा प्रसमैक्ष्यतदृष्ट्वा युद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः १ तदेवाह सइति सदसि यज्ञशालायां द्विजातिमुख्यैर्हविषोदीरितः

सताभ्यांसहसोत्पत्य विष्ठितोविमलेंऽबरे मुद्गराभ्यांमहाबाहुर्वक्षस्यभिहतःकपिः ३० तयोर्वेगवतोर्वेगंनिहत्यसमहाबलः निपपातपुनर्भूमौसुपर्णइववेगितः ३१ ससालवृक्षमासाद्यसमुत्पाट्यचवानरः तावुभौराक्षसौवीरौजघानपवनात्मजः ३२ ततस्तांस्त्रीन्हतान्ज्ञात्वावानरेणतरस्विना अभिगम्यमहावेगःप्रहस्यप्रघसोबली ३३ भासकर्णश्चसंक्रुद्धःशूलमादायवीर्यवान् एकतःकपिशार्दूलंयशस्विनमवस्थितौ ३४ पट्टिशेनशिताग्रेणप्रघसःप्रत्यपोथयत् भासकर्णश्चशूलेनराक्षसःकपिकुंजरम् ३५ सताभ्यांविक्षितैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः अभवद्वानरःक्रुद्धोबालसूर्यसमप्रभः ३६ समुत्पाट्यगिरेःशृंगंसमृगव्यालपादपम् जघानहनुमान्वीरोराक्षसौकपिकुंजरः गिरिशृंगसुनिष्पिष्टौतिलशस्तौबभूवतुः ३७ ततस्तेष्ववसन्नेषुसेनापतिषुपंचसु बलंतदवशेषंतुनाशयामासवानरः ३८ अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधान्रथैरथान् सकपिर्नाशयामाससहस्राक्षइवासुरान् ३९ हयैर्नागैस्तुरगैश्चभग्नाक्षैश्चमहारथैः हतैश्चराक्षसैर्भूमीरुद्धमार्गासमंततः ४० ततःकपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणेनिहत्यवीरान्सबलान्सवाहनान् तथैववीरःपरिगृह्यतोरणंकृतक्षणःकालइवप्रजाक्षये ४१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ सेनापतीन्पंचसतुप्रमापितान्हनूमतासानुचरान्सवाहनान् निशम्यराजासमरोद्धतोन्मुखंकुमारमक्षंप्रसमैक्षताक्षम् १ सतस्यदृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितःप्रतापवान्कांचनचित्रकार्मुकः समुत्पपाताथसदस्युदीरितोद्विजातिमुख्यैर्हविषेवपावकः २ ततोमहान्बालदिवाकरप्रभंप्रतप्तजांबूनदजालसंततम् रथंसमास्थाययथौसवीर्यवान्महाहरिंतंप्रतिनैरृतर्षभः ३ ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितंप्रतप्तजांबूनदजालचित्रितम् पताकिनंरत्नविभूषितध्वजंमनोजवाष्टाश्ववरैःसुयोजितम् ४

प्रेरितः पावकइव समुत्पपात २ महान्सइत्यन्वयः जांबूनदजालेन तत्समूहेन संततंव्याप्तं ३ उक्तमेवार्थं विशिष्याह ततइति तपः संग्रहस्य तपोनुष्ठानस्य संचयेन समृध्याऽर्जितम् ४ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतएव व्योमचरं असंगचारिणम् पर्वतादिष्वपीति भावः समाहितं सज्जं तूणइषुधिः अष्टस्र दिख्वासिभिःसह निबद्धाबंधुराः रथफलाकायस्मिन्तं यथाक्रमं यथा
स्थानमावेशितं शक्तितोमरं यस्मिन्तं ५ प्रतिपूर्णवस्कुना सुदृषरिकरवस्तुना शशिसूर्यवर्चसा तद्वप्रिवर्चसा हेमदामसहितेन वस्कुना विराजमानं ६ तोरण
स्थितं तोरणाश्रयं आसीनमुपविष्टं ७ हरीक्षणः सिंहवत् क्रूरदृष्टिः युगांतकालाग्निवत्प्रजाक्षयेवस्थितं हरिंसमासाद्य तमेवैक्षत विस्मितंच तं जातसंभ्रमं
च बालोयं मां योद्धुमिच्छतीति विस्मयः रावणपुत्रत्वाच्च तत्र जातादरत्वं ८ अभिवर्धत तेजसा अभ्यवर्धतेत्यर्थः ९ स्थिरं स्थितः सः प्रसमीक्ष्य विक्रमे संदर्शि
नीयपराक्रमं संयति रणे दुःखेनिवारणं यस्य तं त्रिभिःशरैः प्रचोदयामास युद्धाय प्रेरयामास १० ११ निष्कसुरो भूषणं आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुषइतियाव

सुरासुराधृष्यमसंगचारिणंतडित्प्रभंव्योमचरंसमाहितम् सतूणमष्टासिनिबद्धबंधुरंयथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ५ विराज
मानंप्रतिपूर्णवस्कुनासहेमदाम्नाशशिसूर्यवर्चसा दिवाकराभरथमास्थितस्ततःसनिर्जगामामरतुल्यविक्रमः ६ सपूरयन्खंच
महींचसाचलांतुरंगमातंगमहारथस्वनैः बलैःसमेतैःसहतोरणस्थितंसमर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ७ सतंसमासाद्यहरिंहरीक्षणो
युगांतकालाग्निमिवप्रजाक्षये अवस्थितंविस्मितजातसंभ्रमंसमैक्षताक्षोबहुमानचक्षुषा ८ सतस्यवेगंचकपेर्महात्मनःपराक्रमं
चारिषुरावणात्मजः विचारयन्स्वंचबलमहाबलोयुगक्षयेसूर्यइवाभिवर्धत ९ सजातमन्युःप्रसमीक्ष्यविक्रमंस्थितःस्थिरःसंयति
दुर्निवारणम् समाहितात्माहनुमंतमाहवेप्रचोदयामासशितैःशरैस्त्रिभिः १० ततःकपिंतंप्रसमीक्ष्यगर्वितंजितश्रमंशत्रुपराजयो
चितम् अवैक्षताक्षःसमुदीर्णमानसःसबाणपाणिःप्रगृहीतकार्मुकः ११ सहेमनिष्कांगदचारुकुंडलःसमाससादाशुपराक्रमःक
पिम् तयोर्बभूवाप्रतिमःसमागमःसुरासुराणामपिसंभ्रमप्रदः १२ ररासभूमिर्नततापभानुमान्नवौनवायुःप्रचचालचाचलः क
पेःकुमारस्यचवीर्यसंयुगंननादचद्यौरुदधिश्चचुक्षुभे १३ सतस्यवीरःसुमुखान्पतत्रिणःसुवर्णपुंखान्सविषानिवोरगान् समा
धिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथत्रीन्कपिमूर्ध्न्यताडयत् १४ सतैःशरैर्मूर्ध्निसमंनिपातितैःक्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः नवोदिता
दित्यनिभःशरांशुमान्व्यराजतादित्यइवांशुमालिकः १५ ततःप्लवगाधिपमंत्रिसत्तमःसमीक्ष्यतंराजवरात्मजंरणे उदग्रचित्रायु
धचित्रकार्मुकंजहर्षचापूर्यतचाहवोन्मुखः १६

त समागमोयुद्धं संभ्रमप्रदः भयप्रदः १२ भूमिर्भूमिस्थप्राणिजातं ररास वीर्यप्रवृत्तं संयुगंवीक्ष्ये
तिशेषः १३ समाधिर्लक्ष्यदर्शनं संयोगः शरसंधानं विमोक्षः सहितस्य त्यागस्तेषां तत्त्ववित् अताडयत् अपातयत् १४ असृग्दिग्धश्चासौविवृत्तनेत्रश्च वि
वृत्तलोचनइतिपाठे अवसरोचितचक्षुरित्यर्थः नवोदितादित्यसन्निभः रक्तवर्णइत्यर्थः शरांशुमान्स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान् अंशुमालाधृक्सूर्यइवव्यराजत ६५
१५ आपूर्यत व्यवर्धत १६ ४७ ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मंदराग्रस्थत्वेन मध्यंदिनस्थत्वं लक्ष्यते १७ बाणासनमेव शक्रकार्मुकं यस्य सः १८ तेजआदिसायकांताः प्रवृद्धायस्य १९ तृणैरावृतं महाकूपं गजपातनार्थं कृतगर्तं २० घननादनिस्वनः मेघशब्दसदृशशब्दः ससुत्सहेन समुत्साहेन ह्रस्व आर्षः भुजयोरूर्वोर्विक्षेपणेन घोरं दर्शनं यस्य सः २१ समभिद्रवत् अभ्यद्रवत् २२ शरान्विमोक्षयन् व्यर्थांकुर्वन् तदुपायः शरांतरइति २३ २४ एवं शरान्व्यर्थीकुर्वतोऽपि भुजांतरभेदरूपकर्मविशेषतत्वज्ञः पराक्रमविशेषेण चिंतयामास २५ चिंताप्रकारः अबालवदिति सर्वाहवकर्मशालिनः सर्वप्रकाराहवकर्मशालिनः अत्राऽस्मिन्कालेऽस्यप्रमापणे मे मतिर्नजायते प्रमापणेमारु

समंदराग्रस्थइवांशुमालीविवृद्धकोपोबलवीर्यसंवृतः कुमारमक्षंसबलंसवाहनंददाहनेत्राग्निमरीचिभिस्तदा १७ ततःसबाणासनशक्रकार्मुकः शरप्रवर्षोयुधिराक्षसाम्बुदः शरान्मुमोचाशुहरीश्वराचलेबलाहकोवृष्टिमिवाचलोत्तमे १८ कपिस्ततस्तंरणचण्डविक्रमंप्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् कुमारमक्षंप्रसमीक्ष्यसंयुगेननादहर्षाद्घनतुल्यनिस्वनः १९ सबालभावाद्युधिवीर्यदर्पितःप्रवृद्धमन्युःक्षतजोपमेक्षणः समाससादाप्रतिमंरणेकपिंगजोमहाकूपमिवावृतंतृणैः २० सतेनबाणैःप्रसभंनिपातितैश्चकारनादंघननादनिस्वनः समुत्सहेनाशुनभःसमारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः २१ तमुत्पतंतंसमभिद्रवद्बलीसराक्षसानांप्रवरःप्रतापवान् रथीरथिश्रेष्ठतरःकिरञ्छरैःपयोधरःशैलमिवाश्मवृष्टिभिः २२ सतांछरांस्तस्यहरिर्विमोक्षयन्चचारवीरःपथिवायुसेविते शरांतरेमारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवःसंयतिभीमविक्रमः २३ तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखंखमास्तृणंतंविविधैःशरोत्तमैः अवेक्ष्यताक्षंबहुमानचक्षुषाजगामचिंतांसचमारुतात्मजः २४ ततःशरैर्भिन्नभुजांतरःकपिःकुमारवीर्येणमहात्मनानदन् महाभुजःकर्मविशेषतत्त्वविद्विचिंतयामासरणेपराक्रमम् २५ अबालवद्बालदिवाकरप्रभःकरोत्ययंकर्ममहान्महाबलः नचास्यसर्वाहवकर्मशालिनःप्रमापणेमेमतिरत्रजायते २६ अयंमहात्माचमहांश्चवीर्यतःसमाहितश्चातिसहश्चसंयुगे असंशयंकर्मगुणोदयादयंसनागयक्षैर्मुनिभिश्चपूजितः २७ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसःसमीक्षतेमांप्रमुखाग्रतःस्थितः पराक्रमोह्यस्यमनांसिकंपयेत्सुरासुराणामपिशीघ्रकारिणः २८ नखल्वयंनाभिभवेदुपेक्षितःपराक्रमोह्यस्यरणेविवर्धते प्रमापणंह्यस्यममाद्यरोचतेनवर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुंक्षमः २९

तिरत्रजायतेइतिपाठेयंजनइतिवत्स्वस्यैव हनुमतो मारुतिरितिनिर्देशः २६ समाहितोऽवहितः अतिसहोऽतिरणक्लेशसहः कर्मगुणोदयाद्रणकर्मणोगुणोदयोत्कर्षस्य दर्शनाद्धेतोः पूजितइत्यर्थः २७ पराक्रमविषयोत्साहेन विवृद्धंमानसं यस्य तादृशः सन्मां समीक्षतेनतु कातर्येणेत्यर्थः प्रमुखः वीरमुख्यः २८ उपेक्षितोयंन नाभिभवेत् अभिभवेदेवेत्यर्थः स्वकर्मयोगं स्वस्य कर्मणियोगं ज्ञानबलविशेषावस्थानलक्षणमुपायं २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३० विवर्तनैर्नानाविधमंडलगमने समाहितान् शिक्षितान्वायुसेविते पथि स्थितः स्थितांश्च ३१ नीडं रथ्याधिष्ठानस्थानं ३२ मरुतामालयं स्वर्गसुतस्तन्नृ-
षिरिव ३३ पतत्त्रीति गरुडवायुसिद्धसेविते तं समेत्यतं पादयोर्जग्राहेत्यन्वयः ३४ समाविध्य भ्रामयित्वा गृह्यइव असंधिल्यबावार्थौ गृहीत्वेवेत्यर्थः ३५
३६ चक्रचरैर्ज्योतिश्चक्रचरैर्ग्रहादिभिः समेत्य समागतैः जातविस्मयैर्निरीक्षितइत्यन्वयः ३७ वज्रिसुतोपमं जयंततुल्यं कृतक्षणः पुनर्युद्धे कृतोत्साहः ३८

इतिप्रवेगंतु परस्यतर्कयन्स्वकर्मयोगंच विधायवीर्यवान् चकारवेगंतु महाबलस्तदामतिंचचक्रेस्यवधेतदानीम् ३० सतस्यतान
ष्टवरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने जघानवीरः पथिवायुसेवितेतलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ३१ ततस्तलेनाभिहतोम
हारथः सतस्यपिंगाधिपमंत्रिनिर्जितः सभग्ननीडः परिवृत्तकूबरः पपातभूमौहतवाजिरंबरात् ३२ सतंपरित्यज्यमहारथोरथंस
कार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ततोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहायदेहंमरुतामिवालयम् ३३ कपिस्ततस्तंविचरंतमंबरेपतत्त्रिरा
जानिलसिद्धसेविते समेत्यतंमारुतवेगविक्रमः क्रमेणजग्राहचपादयोर्दृढम् ३४ सतंसमाविध्यसहस्रशः कपिर्महोरगंगृह्यइवा-
ण्डजेश्वरः मुमोचवेगात्पितृतुल्यविक्रमोमहीतलेसंयतिवानरोत्तमः ३५ सभग्नबाहूरुकटीपयोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थि-
लोचनः संभिन्नसंधिः प्रविकीर्णबंधनोहतः क्षितौवायुसुतेनराक्षसः ३६ महाकपिर्भूमितलेनिपीड्यतंचकाररक्षोधिपतेर्महद्भय
म् महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्यभूतैश्चसयक्षपन्नगैः सुरैश्चसेंद्रैर्भृशजातविस्मयैर्हतेकुमारेसकपिर्निरीक्षितः ३७ निहृ-
त्यतंवज्रिसुतोपमंरणेकुमारमक्षंक्षतजोपमेक्षणम् तदेववीरोभिजगामतोरणंकृतक्षणः कालइवप्रजाक्षये ३८ इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेसप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ ततस्तुरक्षोधिपतिर्महात्माहनूमताक्षेनिहतेकुमारे
मनः समाधायसदेवकल्पंसमादिदेशेंद्रजितंसरोषः १ त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतांवरिष्ठः सुरासुराणामपिशोकदाता सुरेषुसेंद्रेषुचदृष्ट-
कर्मापितामहाराधनसंचितास्त्रः २ तवदस्त्रबलमासाद्यससुराः समरुद्गणाः नशेकुः समरेस्थातुंसुरेश्वरसमाश्रिताः ३ नकश्चि
त्त्रिषुलोकेषुसंयुगेनगतश्रमः भुजवीर्याभिगुप्तश्चतपसाचाभिरक्षितः देशकालप्रधानश्चत्वमेवमतिसत्तमः ४

असंगमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येसुंदरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ७ मनः समाधाय पुत्रनाशखिन्नमपि
चेतोधीरतया प्रकाशितभयं प्रतिष्ठाप्य १ पितामहाराधनेन संचितास्त्रः प्राप्तब्रह्मास्त्रोसीत्यर्थः २ सुरेश्वरसमाश्रिता अपि रणे स्थातुं नशेकुः ३ कश्चित्त्व-
दन्योनगतश्रमोनसर्वे प्राप्तश्रमाइत्यर्थः भुजवीर्याभिगुप्तः तपसाभिरक्षितदेशकालप्रधानश्च मत्या सत्तमः प्रशस्ततरश्च त्वमेवेत्यन्वयः ४ ७ ७ ६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समरेषु कर्तव्यानां कर्मणां मध्येऽशक्यंनास्ति कर्मणाइत्येवपाठः सांप्रदायिकइतिकतकः मतिपूर्वमंत्रणे शास्त्रानुरूपबुद्धिपूर्वककर्तव्यराजकार्यविचारे तेऽका
र्यं नास्ति कार्यासाधकविचारोनास्तीत्यर्थः त्रिषु संग्रहेषु त्रिष्वपि लोकेषु भोक्तृभिः कर्मणा संगृह्यंतइति संग्रहाल्लोकास्तेषु तेऽस्त्रबलं सहजंच बलं योनवेद
सकश्चिदपि नास्ति सर्वप्रसिद्धबलद्वयबलवानित्यर्थः ५ ममानुरूपं मत्सदृशं रणावमर्दे युद्धसंघर्षे त्वांसमासाद्य प्राप्य मे मनोजयविषये निश्चितार्थसत्
श्रमंविषादं नगच्छति त्वद्बलं स्मृत्वाश्वसिमीत्यर्थः ६ प्रकृतमाह निहताइति ७ हे अरिनिषूदन त्वयि मे यः सारः उत्कर्षबुद्धिः सतेषु नत्वेवेत्यन्वयः यद्वा मे
सारः सर्वजगज्जयसामर्थ्यं सत्वय्येवत्वत्साहाय्यनिमित्तएव नतु तेषु नतुतत्साहाय्यनिमित्तकइत्यर्थः ८ ९ गते युद्धायनिर्गते त्वयि सन्निकृष्टे सति बलाव
मर्दैः अनेकबलप्रमथनैर्हेतुभिः शांतशत्रुः उपशांतबलः शत्रुः यथा शाम्यति क्षीणोभवति तथात्मबलं परबलंचसमीक्ष्यारभस्व बलावमर्दैरितिशां
तशत्रुरितिपाठे इतिकतकः बलावमर्द इतिशांतशत्रोइतिचपठित्वा हेऽस्त्रभृतांवरिष्ठ त्वयियुद्धाय गते सन्निकृष्टे हनूमत्समीपंप्राप्ते बलावमर्दः सेना

नतेऽस्त्यशक्यंसमरेषुकर्मणांनतेऽस्त्यकार्यंमतिरूपमंत्रणे नसोऽस्तिकश्चित्त्रिषुसंग्रहेषुनवेदयस्तेऽस्त्रबलंबलंच ५ ममानुरूपंतपसो
बलंचतेपराक्रमश्चास्त्रबलंचसंयुगे नत्वांसमासाद्यरणावमर्देमनः श्रमंगच्छतिनिश्चितार्थम् ६ निहताः किंकराः सर्वेजंबुमालीच
राक्षसः अमात्यपुत्रावीराश्चपंचसेनाग्रगामिनः ७ बलानिसुसमृद्धानिसाश्वनागरथानिच महोदरस्तेशयितः कुमारोक्षश्चसूदि
तः नतुतेष्वेवमेसारोयस्त्वय्यरिनिषूदन ८ इदंचदृष्ट्वानिहतमहद्बलंकपेः प्रभावंचपराक्रमंच त्वमात्मनश्चापिनिरीक्ष्यसारंकुरुष्व
वेगंस्वबलानुरूपम् ९ बलावमर्दैस्त्वयिसन्निकृष्टेयथागतेशाम्यतिशांतशत्रुः तथासमीक्ष्यात्मबलंपरंचसमारभस्वास्त्रभृतांवरिष्ठ
१० नवीरसेनागणशोच्यवंतिनवज्रमादायविशालसारम् नमारुतस्यास्तिगतिप्रमाणंनचाग्निकल्पः करणेनहंतुम् ११
नाशोयथा शाम्यति
न भवति तथारभस्वेत्यर्थइति तीर्थः १० अथतत्र सेनादिपरिग्रहोव्यर्थइत्याह नवीरेति हेवीर सेना नग्राह्या यतस्तागणशः संघशश्च्यवंति पलायंते नश्यंतिच तथा
विशालसारं अतितैक्ष्ण्यकाठिन्यवत् अतएववज्रं तत्तुल्यं आयुधजालमादायापि न प्रयोजनं गणशः प्रयुक्तस्य तस्यापि प्रच्यवादेव गणशोच्यवंतीत्यत्रोत्सआर्षः कुत
स्तत्राह नेति मारुतापत्यस्य मारुतस्यगतेः सामर्थ्यस्य प्रमाणं परिच्छेदः एतावद्बलंनिगृहीतुं शक्तइतिपरिच्छेदोनास्ति अतोलोकं निखिलमपिपलंतस्याकिंचित्कर
मित्यर्थः किंवाग्निकल्पोऽग्नितुल्योसौकरणेनशस्त्रादिरूपेण हंतुं न शक्यः जयत्यतिबलोराम इत्येतद्घोषणसमये हनूमांश्छत्रुसैन्यानांनिहंतामारुतात्मजइत्युक्तेरिह रा
वणस्य मारुतस्येत्युक्तिर्नासमंजसा पराक्रमातिशयदर्शनादुत्प्रेक्षामात्रेणतु किंचिद्भूतमितिप्रागुक्तं केचित्तु गणानृशोचयतीतिगणशोकः हनूमान्तस्मिन्सेनाः नावंति
ततोनरक्षंतीत्यर्थइतिवदंति तत्रावतेरूयायतिसमानार्थत्वात्पंचमीप्राप्तौसस्म्यार्षी तवोक्तवदेवं विशालसारमित्यत्रविशअमलसारमितिच्छेदंकुर्वंति अलसारंकुंठसारं व
ज्रं तत्तुल्यमप्यायुधमादाय नविश रणंनप्रविशेतिव्याचक्षते अलतेर्धातोः पर्याप्त्यर्थत्वेन पर्याप्तसारमिति व्याख्यातुंयोग्यं कुंठेत्यर्थस्यततोऽलाभात् ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंबलावष्टंभेन गंतव्यमितिशंकायां तत्सविशेषमुपदिशति तमिति तंमदुक्तमर्थं एवमेव प्रसमीक्ष्य एवमेवतत्त्वमितिनिश्चित्य स्वकर्मसाम्यात्स्वेनैव कर्मणः प्रकृ
तकार्यस्य साम्यात्सिद्धेः संपादनीयत्वात्त्वं समाहितात्मा समाहितचित्तोभूत्वाऽस्वविषये दिव्यं धनुषोवीर्यं दिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यं स्मरन्निश्चिन्वन्व्रज गत्वाचा-
क्षतं परकीयप्रहारहीनं यथाभवतितथा शत्रुपराभवकर्मारभस्व १२ हेमतिश्रेष्ठ प्रशस्तबुद्धे अहंत्वां अतिप्रियं पुत्रं ईदृशे संकटे प्रेषयामि इयं प्रेषणान्नोचितात्व
त्तु अथापि इयंमतिः राजधर्माणामस्माकं तथा क्षत्रस्य क्षत्रियस्यचमतैव शास्त्रतः संमतैव १३ अथराज्ञः क्षत्रियस्यच कृत्यमाह नानेति नानाशास्त्रेषु धर्मार्थ
नीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामेच वैशारद्यं संपाद्यमितिशेषः यस्य रणे विजयः काम्योभवति तेनोक्तं नानाशास्त्रमवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः यद्वा परस्य नानाशास्त्रेषु यद्दै शा

तमेवमर्थंप्रसमीक्ष्यसम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धिसमाहितात्मा स्मरंश्चदिव्यंधनुषोस्यवीर्यंव्रजाक्षतंकर्मसमारभस्व १२ नखल्वि
यमतिश्रेष्ठयंत्वांसंप्रेषयाम्यहम् इयंचराजधर्माणांक्षत्रस्यचमतिर्मता १३ नानाशास्त्रेषुसंग्रामेवैशारद्यमरिंदम अवश्यमे
वबोद्धव्यंकाम्यश्चविजयोरणे १४ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः चकारभर्तारमतित्वरेणरणायवीरः प्र
तिपन्नबुद्धिः १५ ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिंद्रजित्प्रतिपूजितः युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामंसंप्रपद्यत १६ श्रीमान्पद्मविशालाक्षो
राक्षसाधिपतेःसुतः निर्जगाममहातेजाःसमुद्रइवपर्वणि १७ सपक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिःसततीक्ष्णदंष्ट्रैः रथं-
समायुक्तमसह्यवेगःसमारुरोहेंद्रजिदिंद्रकल्पः १८ सरथीधन्विनांश्रेष्ठःशस्त्रज्ञोऽस्त्रविदांवरः रथेनाभिययौक्षिप्रंहनूमान्य
त्रसोऽभवत् १९ सतस्यरथनिर्घोषंज्यास्वनंकार्मुकस्यच निशम्यहरिवीरोसौसंप्रहृष्टतरोऽभवत् २० इंद्रजिच्चापमादायशि
तशल्यांश्चसायकान् हनूमंतमभिप्रेत्यजगामरणपंडितः २१ तस्मिंस्ततःसंयतिजातहर्षेरणायनिर्गच्छतिबाणपाणौ दिशश्च
सर्वाःकलुषाबभूवुर्मृगाश्चरौद्राबहुधाविनेदुः २२ समागतास्तत्रतुनागयक्षामहर्षयश्चक्रचराश्चसिद्धाः नभःसमावृत्यचपक्षि
संघाविनेदुरुच्चैःपरमंप्रहृष्टाः २३

रद्यमस्ति तद्योधा अवश्यमेवबोद्धव्यं बुध्यापिरणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्यएव अहं जेष्याम्येवेति बुध्या युद्धमारभ्य
मेव नतुतादृशशत्रोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः केचित्तुनानाशास्त्रैरितियोद्धव्यमितिचपठित्वा नानाशास्त्रकरणकसंग्रामे वैशारद्यं सामर्थ्यंतवास्ति अतस्त्वयाऽव
श्यंयोद्धव्यमेव रणेजयश्चप्रार्थनीयएवेतिव्याचक्षते १४ दक्षस्कृताः देवाः प्रदक्षिणंचकार भर्तारं राजानं रावणं रणाय अतित्वरेणाऽतित्वरया गंतुं कृतबुद्धिः १५स्व
गणैः अन्यैः सभास्थैः राक्षसैर्युद्धे उद्धतश्चासौकृतोत्साहश्च संप्रपद्यत संप्रापद्यत १६पर्वणीति वर्धमानइतिशेषः १७ पक्षिराजोपमैरन्योन्यतुल्यवेगैश्च व्यालैः
सर्पैः १८ १९ २० शितशल्यांस्तीक्ष्णाग्रान् २१ संयतिताद्विषयेजातहर्षेदिशश्चेत्युत्पातवर्णनं रौद्रामृगाः क्रोष्टप्रभृतयः २२ चक्रचराग्रहाः परमप्रहृष्टाविनेदुरितिशुभ
निमित्तं २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रध्वजं इंद्राकारचिन्हवत्ध्वजं २४ तडिदूर्जितनिस्वनं तडिन्निभमूर्जितस्वनंच २५ २६ व्यहनत् वंचितवान् २७ सुपत्रिणः कंकादिपक्षयुक्तान्सुसंततान् अविरतान् २८ २९ अभिलक्ष्यस्य अभिमतलक्ष्यस्य लक्ष्यसंग्रहम् लक्ष्यत्वेनसंग्रहणम् मोक्षयन्मोघीकुर्वन् व्यर्थीकुर्वन्नितियावत् शराणामंतरेषु व्यवर्तत परिवर्ततेस्मइत्यर्थः ३० अभिवर्तत अभ्यवर्तत ततः शरमोक्षसमये पुनरुत्पपात ३१ ३२ निर्विषहौ दुःसहवेगौ ३३ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्येलक्ष्यभूते हनूमति विहन्यमाने शरेभ्यः स्वयमेवमुच्यमाने शरैरभिद्यमानेसतीत्यर्थः हंतेर्गत्यर्थात् कर्मकर्तरिशानच् समाधिसंयोगेनध्यानकारणेन तत्स्वरूपज्ञानाय

आयांतंसरथंदृष्ट्वातूर्णमिंद्रध्वजंकपिः ननादचमहानादंव्यवर्धतचवेगवान् २४ इंद्रजित्सरथंदिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः धनुर्विस्फारयामासतडिदूर्जितनिस्वनम् २५ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौमहाबलौतौरणनिर्विशंकौ कपिश्चरक्षोधिपतेस्तनूजः सुरासुरेंद्राविवबद्धवैरौ २६ सतस्यवीरस्यमहारथस्यधनुष्मतः संयतिसंमतस्य शरप्रवेगंव्यहनत्प्रवृद्धश्चचारमार्गेपितुरप्रमेयः २७ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः कांचनचित्रपुंखान् मुमोचवीरः परवीरहंतासुसंततान्वज्रसमानवेगान् २८ ततः सतत्स्यंदननिस्वनंच मृदंगभेरीपटहस्वनंच विकृष्यमाणस्यचकार्मुकस्यनिशम्यघोषंपुनरुत्पपात २९ शराणामंतरेष्वाशुव्यावर्ततमहाकपिः हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्यमोक्षयन्लक्ष्यसंग्रहम् ३० शराणामग्रतस्तस्यपुनः समभिवर्तत प्रसार्यहस्तौहनुमानुत्पपातानिलात्मजः ३१ तावुभौवेगसंपन्नौरणकर्मविशारदौ सर्वभूतमनोग्राहिचक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ३२ हनूमतोवेदनराक्षसोंतरं नमारुतिस्तस्यमहात्मनोऽतरम् परस्परंनिर्विषहौबभूवतुःसमेत्यतौदेवसमानविक्रमौ ३३ ततस्तुलक्ष्येसविहन्यमानेशरेष्वमोघेषुचसंपतत्सु जगामचिंतामहतींमहात्मासमाधिसंयोगसमाहितात्मा ३४ ततोमतिंराक्षसराजसूनुश्चकारतस्मिन्हरिवीरमुख्ये अवध्यतांतस्यकपेःसमीक्ष्यकथंनिगच्छेदितिनिग्रहार्थम् ३५ ततः पैतामहंवीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदांवरः संदधेसुमहातेजास्तंहरिप्रवरंप्रति ३६ अवध्योयमितिज्ञात्वातमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् निजग्राहमहाबाहुंमारुतात्मजमिंद्रजित् ३७ तेनबद्धस्ततोस्त्रेणराक्षसेनसवानरः अभवन्निर्विचेष्टश्चपपातचमहीतले ३८ ततोथबुध्वासतदास्त्रबंधंप्रभोः प्रभावाद्विगताल्पवेगः पितामहानुग्रहमात्मनश्चविचिंतयामासहरिप्रवीरः ३९

समाहितात्मा एकाग्रचित्तः ३४ ततोध्यानानंतरं अवध्योयमिति ध्यानेनज्ञात्वा निग्रहार्थं बंधनार्थं बंधनमुद्दिश्यकथं निगच्छेत् कथंनिश्चेष्टोभवेदितिमतिं विचारं चकार ३५ ३६ ब्रह्मास्त्रेणाप्यवध्यतांज्ञात्वा तदस्त्रेणतं निजग्राह बबंध ३७ ३८ सहनुमान्स्तस्य तदस्त्रबंध ब्रह्मास्त्रबंधं कृतं बुध्वापि प्रभोर्ब्रह्मणः प्रभावाद्वरदानाद्विगताल्पवेगः विगतः अप्रासः अल्पोऽपिवेगः पीडायेन तादृशः अभीतचित्तइतियावत् आत्मनः पितामहानुग्रहं मुहूर्तमात्रेणमदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवंरू

पं ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमेवार्थंस्पष्टयति ततइति स्वायंभुवैः स्वयंभुदैवत्यैरनेकविधैर्मंत्रैरभिमंत्रितं तत्सिद्धंभवति तादृशं ब्रह्मास्त्रं तत्कृतनिरोधंबुध्वा पितामहाल्लब्धं वररूपंदानं प्रागुक्तरूपं चिंतयामास ४० लोकगुरोः प्रभावान्मेहनूमतोस्याःस्त्रबंधस्य विमोक्षणे शक्तिर्नास्तीत्येवं ध्यानेनज्ञात्वा एवमनुभूयमानप्रकारेण ममानेनविहित-आत्मयोनेरस्त्रबंधोमयानुवर्तितव्यएव मुहूर्तमात्रंसोढव्यएव ४१ विमोक्षशक्तिं मुहूर्तानंतरभाविनीं तांचिंतयित्वा मुहूर्तमात्रं पितामहाज्ञामनुवर्ततेस्म ४२ भयं नजायते तत्रहेतुः पितामहेत्यादि आदित्यग्रासप्रवृत्तिसमये एवत्रयानुग्रहः प्रागुक्तः ४३ मे महद्गुणदर्शनमस्तीतिशेषः राक्षसेंद्रेणसंवादइति ४४ निश्चितार्थःउक्तरीत्येतिभावः समीक्ष्यकारी विचारपूर्वकंकार्यकर्ता अभिगतैरभिसृत्यगतैः परैः प्रसह्य बलाद्गृहीत्वापरि भर्त्स्यमानः सन्ननाद पीडितइवेतिभावः ४५ शणवल्कैः तज्जन्यरज्जुभिः सहितैरज्जुरूपेणकृतैर्द्रुमचीरैः द्रुमवल्कलैः ४६ कौतूहलान्मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः निश्चितकार्यतत्त्वः सन्त्सस्य तत्संभा

ततःस्वायंभुवैर्मंत्रैर्ब्रह्मास्त्रंचाभिमंत्रितम् हनूमांश्चिंतयामासवरदानंपितामहात् ४० नमेस्यबंधस्यचशक्तिरस्तिविमोक्षणेलोकगुरोःप्रभावात् इत्येवमेवविहितोस्त्रबंधोमयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ४१ सवीर्यमस्त्रस्यकपिर्विचार्यपितामहानुग्रहमात्मनश्च विमोक्षशक्तिंपरिचिंतयित्वापितामहाज्ञामनुवर्ततेस्म ४२ अस्त्रेणापिहिबद्धस्य भयंममनजायते पितामहमहेंद्राभ्यां रक्षितस्यानिलेनच ४३ ग्रहणेचापिरक्षोभिर्महन्मेगुणदर्शनम् राक्षसेंद्रेणसंवादस्तस्माद्गृह्णंतुमांपरे ४४ सनिश्चितार्थःपरवीरहंतासमीक्ष्यकारीविनिवृत्तचेष्टः परैःप्रसह्याभिगतैर्निगृह्यननादतैस्तैःपरिभर्त्स्यमानः ४५ ततस्तेराक्षसादृष्ट्वाविनिचेष्टमरिंदमम् बबंधुःशणवल्कैश्चद्रुमचीरैश्चसंहतैः ४६ सरोचयामासपरैश्चबंधंप्रसह्यवीरैरभिगर्हणंच कौतूहलान्मांयदिराक्षसेंद्रोद्रष्टुंव्यवस्येदितिनिश्चितार्थः ४७ सबद्धस्तेनवल्केनविमुक्तोस्त्रेणवीर्यवान् अस्त्रबंधःसचान्यंहिनबंधमनुवर्तते ४८ अथेंद्रजित्तंद्रुमचीरबद्धंविचार्यवीरःकपिसत्तमंतम् विमुक्तमस्त्रेणजगामचिंतामन्येनबद्धोप्यनुवर्ततेस्त्रम् ४९ अहोमहत्कर्मकृतंनिरर्थंनराक्षसैर्मंत्रगतिर्विमृष्टा पुनश्चनास्त्रेविहतेस्त्रमन्यत्प्रवर्ततेसंशयिताःस्मसर्वे ५०

षणापेक्षितत्वात् बंधादिकंरोचयामास ४७ अस्त्रबंधमोक्षोपि तदैवाजायतइत्याह सइति वल्केनतज्जन्यरज्ज्वैवबद्धः अस्त्रेणतुविमुक्तःकुतस्तत्राह अस्त्रबंधोमंत्रबंधोन्यं बधंनानुवर्तते इतरबंधेनसह नतिष्ठतितस्मिन्सति मंत्रबंधोनश्यतीत्यर्थः ४८ इममर्थमिंद्रजिदपिज्ञातवानित्याह अथेति अस्त्रेणविमुक्तं विचार्यज्ञात्वा अन्येनबद्धोपिहनुमानस्त्रमनुवर्तते अस्त्रेणबद्धइववर्ततइत्यपिविचार्य चिंताजगामेतिसंबंधः नान्येनबंधेह्यनुवर्ततेस्त्रमितिपाठे चिंतास्वरूपमिदंराक्षसैःस्वकृतबंधनवशात्त्वेदंजगामेत्यर्थः ४९ चिंतामाह अहोइति पाठांतरे चिंतांतरमिदं मयाकृतंमहत्कर्मनिरर्थं कृतंराक्षसैर्यतस्तैर्मंत्रगतिर्नविमृष्टा नविचारिता अन्यबंधेमंत्रबंधो नश्यतीतिनज्ञानमित्यर्थः पुनरस्त्रंतदेवप्रयोज्यंतत्राह अस्त्रेब्राह्म्ये विहते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगांतरं नप्रवर्ततेऽतः सर्वेवयं संशयिताः संशयितजयाएव मुक्तोयं सर्वानापहन्यादितिभावः ५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्त्रविमोक्षंरज्जुमोक्षवदपरोक्षतया ज्ञातवानपि हनूमान्नतथा ज्ञापयतीत्याह अस्त्रेणेति अवबुध्यते अंतर्भावितण्यर्थतयानावबोधयतिस्म अस्त्रेमोक्षं नप्रकाशयतिस्मेत्यर्थः तैर्बंधैर्लौकिकबंधैः अतएव कृष्यमाणत्वादिगुणकः राक्षसेंद्रसमीपं प्राकृष्यत ५१ ५२ ५३ ५४ कस्यकृतइतिशेषः कोभ्युपाश्रयः कस्याश्रयेणेवंनिर्भयइत्यर्थः ५५ यत्ररावणस्थितस्तत्रत्याराक्षसाः एवमब्रुवन्नित्यर्थः ५६ परिचारवृद्धान्वृद्धान्परिचारकानित्यर्थः ५७ ५८ ५९ वक्ष्यमाणसंक्षेपोऽर्थेति मंत्रीन्मंत्रिणइत्यर्थः ६० कार्यार्थं कर्तव्यमर्थस्तत्प्रयोजनंच समाहारद्वंद्वः अर्थस्यमूलमुक्तप्रयोजनप्रवर्तकं उत्तराशयस्तु दूतंकृत्यंप्रेरकः सुग्रीवइति ६१ नति

अस्त्रेणहनुमान्मुक्तोनात्मानमवबुध्यते कृष्यमाणस्तुरक्षोभिस्तैश्चबंधैर्निपीडितः ५१ हन्यमानस्ततःक्रूरैराक्षसैःकालमुष्टिभिः समीपंराक्षसेंद्रस्यप्राकृष्यतसवानरः ५२ अथेंद्रजित्तंप्रसमीक्ष्यमुक्तमस्त्रेणबद्धंद्रुमचीरसूत्रैः व्यदर्शयत्तत्रमहाबलंतंहरिप्रवीरंसगणायराज्ञे ५३ तंमत्तमिवमातंगंबद्धंकपिवरोत्तमम् राक्षसाराक्षसेंद्रायरावणायन्यवेदयन् ५४ कोयंकस्यकुतोवापिकिंकार्यंकोभ्युपाश्रयः इतिराक्षसवीराणांदृष्ट्वासंजज्ञिरेकथाः ५५ हन्यतांदह्यतांवापिभक्ष्यतामितिचापरे राक्षसास्तत्रसंक्रुद्धाःपरस्परमथाब्रुवन् ५६ अतीत्यमार्गंसहसामहात्मासतत्ररक्षोधिपपादमूले ददर्शराज्ञःपरिचारवृद्धान्गृहंमहारत्नविभूषितंच ५७ सददर्शमहातेजारावणःकपिसत्तमम् रक्षोभिर्विकृताकारैःकृष्यमाणमितस्ततः ५८ राक्षसाधिपतिंचापिददर्शकपिसत्तमः तेजोबलसमायुक्तंतपंतमिवभास्करम् ५९ सरोषसंवर्तिततामृदृष्टिर्दशाननस्तंकपिमन्ववेक्ष्य अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तंप्रतिमुख्यमंत्रीन् ६० यथाक्रमंतैःसकपिश्चपृष्टःकार्यार्थमर्थस्यचमूलमादौ निवेदयामासहरीश्वरस्यदूतःसकाशादहमागतोस्मि ६१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० सुं० अष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ ७ ततःसकर्मणातस्यविस्मितोभीमविक्रमः हनूमान्क्रोधताम्राक्षोरक्षोधिपमवैक्षत १ भ्राजमानंमहार्हेणकांचनेनविराजता मुक्ताजालवृतेनाथमुकुटेनमहाद्युतिम् २ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेवप्रकल्पितैः ३ महार्हक्षौमसंवीतंरक्तचंदनरूषितम् स्वनुलिप्तंविचित्राभिर्विविधाभिश्चभक्तिभिः ४ विचित्रंदर्शनीयैश्चरक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रंप्रलंबंदशनच्छदैः ५ शिरोभिर्दशभिर्वीरंभ्राजमानंमहौजसम् नानाव्यालसमाकीर्णैःशिखरैरिवमंदरम् ६

मानः इतिरामाभिरामे०वा०सुं०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ ७ तस्यइंद्रजितः यत्तुरावणस्येति तन्न तेनहनूमति कस्याऽपिकर्मणोऽकृतत्वादितिकतकः पुत्रद्वारास्वबंधनकर्मणेत्यर्थइतितीर्थः १ २ वज्रसंयोगेन ततघट्टनेन संयुक्तैर्घटितैर्महार्हमणिविग्रहैः बहुमूल्यमणिप्रधानस्वरूपैः ३ भक्तिभिः शैववत्त्रिपुंड्रवत्रचनाविशेषैः ४ विचित्रमाश्चर्यभूतैर्दशनच्छदैः प्रलंबंलंबदशनच्छदवंतं ५ शिरोभिर्दशभिरिति हनूमतोदर्शनकाले रणेइवभीषणरूपकरणादितिबोध्यं ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हारेणोपलक्षितं ७ केयूरांगदयोरवांतरविशेषऊह्यः ८ ९ १० ११ चतुर्भिः सागरैः परिवृतं तंकृत्स्नं लोकं भूमंडलमिवेत्यर्थः १२ मंत्री बुद्धिसहायःसचिवः कार्यसहायः १३ १४ रक्षोधिपमवैक्षत नतुरक्षःकृतपीडामित्यर्थः १५ १६ १७ सर्वसंपत्तिमतोप्यधर्मवतोमहान्दोषइत्याह यदीति बलवानेवंविधसमृद्धे रप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मोयद्यस्मिन्नस्यात्तदायं राक्षसेश्वरः शक्रस्यसुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षितास्यात् यद्वाऽधर्मइत्यत्रआद्यजंतं अयं बलवान्राक्षसेश्व

नीलांजनचयप्रख्यं हारेणोरसिराजता पूर्णचंद्राभवक्त्रेणसबालार्कमिवांबुदम् ७ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चंदनोत्तमरूषितैः भ्राजमानांगदैर्भीमैः पंचशीर्षैरिवोरगैः ८ महतिस्फाटिकेचित्रेरत्नसंयोगचित्रिते उत्तमास्तरणास्तीर्णेसूपविष्टवरासने ९ अलंकृताभिरत्यर्थंप्रमदाभिःसमंततः वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् १० दुर्धरेणप्रहस्तेनमहापार्श्वेनरक्षसा मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्निकुंभेनचमंत्रिणा ११ उपोपविष्टंरक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम् कृत्स्नंपरिवृतंलोकंचतुर्भिरिवसागरैः १२ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्चशुभदर्शिभिः आश्वास्यमानंसचिवैःसुरैरिवसुरेश्वरम् १३ अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् वेष्टितंमेरुशिखरेसतोयमिवतोयदम् १४ सतैःसंपीड्यमानोपिरक्षोभिर्भीमविक्रमैः विस्मयंपरमंगत्वारक्षोधिपमवैक्षत १५ भ्राजमानंततोदृष्ट्वा हनूमान्राक्षसेश्वरम् मनसाचिंतयामासतेजसातस्यमोहितः १६ अहोरूपमहोधैर्यमहोसत्वमहोद्युतिः अहोराक्षसराजस्यसर्वलक्षणयुक्तता १७ यद्यधर्मोनबलवान्स्यादयंराक्षसेश्वरः स्यादयंसुरलोकस्यसशक्रस्यापिरक्षिता १८ अस्यक्रूरैर्नृशंसैश्चकर्मभिर्लोककुत्सितैः सर्वेबिभ्यतिखल्वस्माल्लोकाःसामरदानवाः १९ अयंह्युत्सहतेक्रुद्धः कर्तुमेकार्णवंजगत् इतिचिंताबहुविधामकरोन्मतिमान्कपिः दृष्ट्वाराक्षसराजस्यप्रभावममितौजसः २० इत्यार्षेश्री० वा० आ० सुं० एकोनपंचाशःसर्गः ४९

तमुद्वीक्ष्यमहाबाहुःपिंगाक्षंपुरतःस्थितम् रोषेणमहताविष्टोरावणोलोकरावणः १ शंकाहतात्मादध्यौसकपींद्रंतेजसावृतम् किमेषभगवान्नंदीभवेत्साक्षादिहागतः २ येनशप्तोस्मिकैलासेमयाप्रहसितेपुरा सोयंवानरमूर्तिःस्यात्किंस्विद्बाणोपिवासुरः ३ सराजारोषताम्राक्षःप्रहस्तंमंत्रिसत्तमम् कालयुक्तमुवाचेदंवचोविपुलमर्थवत् ४

रोयद्यधर्मवान्नस्यात्तदाशक्रस्येत्यादिपूर्ववत् अधर्मह तत्वात्तु स्वप्रजानामपिनाशकएवेतिभावः १८ केनबिभ्यतीतिपाठे केनइतिपदच्छेदः १९ २० नरमानः इतिरामाभि० वा० रू० एकोनपंचाशःसर्गः ४९ छ आविष्टः आसीदितिशेषः १ तेजसावृतं दृष्ट्वेतिशेषः शंकाहतात्मेत्युक्तां शंकामेवाह नंदी वानरमुखएषप्रमथगणाधिपः २ शप्तः मन्मुखसदृशमुखैः तव नाशोभविष्यतीतिशापः बलिसुतोबाणोवा महेश्वरभक्तत्वान्नंदिनाप्रेषितइतिशंका ३ कालयुक्तं कालोचितं ४ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुत आगत इति शेषः किंवाकारणं कोवास्य प्रेषक इत्यर्थः ५ मत्पुरीमुद्दिश्येति शेषः आयोधने किंकरादिभिर्युद्धे यद्वा मत्पुरीगमने मत्पुरीप्राप्ताविति शेषः आ-
र्षः षष्ठ्यभावः ६ ७ मोक्ष्यसे बंधनादिति शेषः ८ चाररूपं चाराणां प्रच्छन्नवेषत्वाच्छद्मकृतवानररूपं ९ कुत एवचिंता तत्राह नहीति वानरमितीदमर्थापणंत
१० ११ अथवेति अथचेत्यर्थः यन्निमित्तः यत्प्रयोजनः तत्कथयस्वेति संबंधः एवमुक्तः प्रहस्तेनेति शेषः रक्षोगणेश्वरं प्रहस्तमलक्षीकृत्य रावणमेव तथाकृत्वा-
ब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः १२ वरुणस्य वा दूत इति शेषः धनदेन विष्णुनाच नमे सख्यमतस्ताभ्यां चोदितो नास्मि १३ एषा वानराकृतिर्मम जातिरेव जन्मकृतैव अ
तो वानर एवाहमिहागतः वानरस्यात्रागमने किंप्रयोजनं तत्राह दर्शन इति राक्षसेंद्रस्य तवदर्शने दर्शननिमित्तमिहागत इत्यर्थः तदिदं तवदर्शनं दुर्लभं प्र-

दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किंवास्य कारणम् वनभंगेच कोस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ५ मत्पुरीमप्रधृष्यां वै गमने किंप्रयोजनम्
आयोधने वा किंकार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ६ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया
कपे ७ यदि तावत्त्वमिंद्रेण प्रेषितो रावणालयम् तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं वानर मोक्ष्यसे ८ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरु
णस्य च चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ९ विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा नहि ते वानरं तेजो रूपमात्रं
तु वानरम् १० तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ११ अथवा यन्निमित्तस्ते
प्रवेशो रावणालये एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम् १२ अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च धनदेन न मे सख्यं
विष्णुना नास्मि चोदितः १३ जातिरेव मम त्वेषा वानरोहमिहागतः दर्शने राक्षसेंद्रस्य तदिदं दुर्लभं मया १४ वनं राक्षसराज-
स्य दर्शनार्थे विनाशितम् ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकांक्षिणः १५ रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे अस्त्रपाशै
र्न शक्योहं बद्धुं देवासुरैरपि १६ पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् १७ विमुक्तोप्य
हमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः केनचिद्रामकार्येण आगतोस्मि तवांतिकम् १८

कारांतरेणाशक्यलाभमिति ज्ञात्वा तवदर्शनार्थे वनं विनाशितं अयं
दर्शनोपायो भवत्येवेत्याह ततः वनभंगाद्धेतोरित्यर्थः १४ १५ इदानीं युद्धप्रयोजनमाह रक्षणार्थमिति प्रतियुद्धाः मया प्रतिभटतया स्थित्वा कृतयुद्धाः नन्वेवं भावि
बंधाद्यपर्यालोच्य कथं युद्धं कृतं तत्राहास्त्रेति अस्त्रैर्ब्रह्मास्त्रांतैः पाशैर्यमपाशांतैः एवंचेतरपाशकथापि दूरापास्तेत्यर्थः देवासुरैर्मिलितैरपीत्यर्थः १६ कुतस्त-
वैवं बलं तत्राह पितामहादिति तदनुग्रहादित्यर्थः ममापि न तु केवलं तवैवेत्यर्थः एषवर इति बलविशेषरूप इत्यर्थः तर्हि कथं बंधनमुपगतं तत्राह राजानमिति
अस्त्रं ब्रह्मास्त्रं अनुवर्तितं निवृत्तमप्यनुवर्तितमिव १७ तदेवाह विमुक्त इति विमुक्तोपि सास्त्र इव अभिवेदितः आनीय तवज्ञापितः एवं पीडामनुभूय मम
दर्शने किंप्रयोजनं तत्राह केनचिदिति रामकार्येणेति पाठः भाक्तः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामस्य तवच कः संबंधस्तत्राह दूतइति ननु रामदूतेनापि सीतान्वेषणमेव कार्यं एवंप्रयासेन मद्दर्शने किंफलंतत्राह श्रूयतामिति वचनं संदेशवचनं तत्कथ-
नार्थमयं प्रयासइतिभावः १९ धर्ममानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुं॰ आ॰ पंचाशः सर्गः ५० अथ सुग्रीवसंदेशकथनव्याजेन सामदंडान्यतरविषयत्वनिश्चयाय
न्यायानुसारी नवेति जिज्ञासनि तमित्यादि १ भ्राता हरीशइतिस्नेहप्रकाशिका लोकोक्तिः कुशलमब्रवीदप्राक्षीदित्यर्थः २ क्षमं सुखसंपादकं ३ अथसंदेशंव
क्तुमुपोद्घातो राजेति पितेव बंधुः रक्षकइत्यर्थः ४ ५ ६ भ्रष्टामृताऽपहृतावेतिविशिष्य नज्ञातमित्यर्थः ७ तांमार्गमाणः सरामः ऋष्यमूकं प्राप्तः सुग्रीवेण

दूतोहमितिविज्ञायराघवस्यामितौजसः श्रूयतामेववचनंममपथ्यमिदंप्रभो १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका
व्ये सुंदरकांडे पंचाशः सर्गः ५० तंसमीक्ष्यमहासत्वसत्ववान्हरिसत्तमः वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाचदशाननम् १ अहंसुग्रीवसं
देशादिहप्राप्तस्तवान्तिके राक्षसेशहरीशस्त्वांभ्राताकुशलमब्रवीत् २ भ्रातुःशृणुसमादेशंसुग्रीवस्यमहात्मनः धर्मार्थसहितंवाक्य
मिहचामुत्रचक्षमम् ३ राजादशरथोनामरथकुंजरवाजिमान् पितेवबंधुर्लोकस्यसुरेश्वरसमद्युतिः ४ ज्येष्ठस्तस्यमहाबाहुःपुत्रः
प्रियतरःप्रभुः पितुर्निदेशान्निष्क्रांतःप्रविष्टोदंडकाननम् ५ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयासहभार्यया रामोनाममहातेजा धर्म्यंपंथा
नमाश्रितः ६ तस्यभार्याजनस्थाने भ्रष्टासीतेतिविश्रुता वैदेहस्यसुताराज्ञोजनकस्यमहात्मनः ७ मार्गमाणस्तुतांदेवींराजपुत्रःस-
हानुजः ऋष्यमूकमनुप्राप्तःसुग्रीवेणचसंगतः ८ तस्यतेनप्रतिज्ञातंसीतायाःपरिमार्गणम् सुग्रीवस्यापिरामेणहरिराज्यंनिवेदितु
म् ९ ततस्तेनमृधेहत्वाराजपुत्रेणवालिनम् सुग्रीवःस्थापितोराज्येहर्यृक्षाणांगणेश्वरः १० त्वयाविज्ञातपूर्वश्चवालीवानरपुंगवः
सतेननिहतःसंख्येशरेणैकेनवानरः ११ ससीतामार्गणेव्यग्रः सुग्रीवःसत्यसंगरः हरीन्संप्रेषयामासदिशःसर्वाहरीश्वरः १२ ताह
रीणांसहस्राणिशतानिनियुतानिच दिक्षुसर्वासुमार्गंतेह्यधश्चोपरिचांबरे १३ वैनतेयसमाःकेचित्केचित्तत्रानिलोपमाः असंग
गतयःशीघ्राहरिवीरामहाबलाः १४ अहंतुहनुमान्नाममारुतस्यौरसःसुतः सीतायास्तुकृतेतूर्णंशतयोजनमायतम् १५ समु
द्रंलंघयित्वैवतांदिदृक्षुरिहागतः भ्रमताचमयादृष्टागृहेतेजनकात्मजा १६ तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः परदारान्महाप्रा
ज्ञनोपरोद्धुंत्वमर्हसि १७

च संगतश्च अनेनैव ज्ञायते नेदंसुग्रीवसंदेशवाक्यं तदाहि मयाचैव सुसंगतइत्येववदेत् ८ निवेदितुं प्रतिज्ञातमित्यनुकर्षः ९
१० त्वया विज्ञातपूर्वोवालीति रावणंप्रति मर्मोक्तिः तेनरामबलातिशयबोधनं ११ १२ १३ १४ १५ त्वां दिदृक्षुरिहागतइतिपाठः त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणं तस्मिन्
दृष्टे सर्वलोकवृत्तांतज्ञः ससीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः दैवात्तंगूपरि गंगापातवत्तवगृहे भ्रमता मया जानकी दृष्टा १६ अतःपरं यद्व
क्तव्यं मित्रपक्षस्य तद्वदामीत्याह तद्भवानिति दृष्टधर्मार्थः धर्मार्थतत्वसाक्षात्कारवान्तपः कृतपरिग्रहः तपोबलजातधनधान्यादिपरिग्रहः यतएतादृशस्त्वमतःप
रदारानुपरोद्धुंनार्हसिदृष्टधर्मार्थतत्वत्वादेव महाप्राज्ञत्वम् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वनेन मम का हानिस्तत्राह नहीति धर्मविरुद्धत्वादेव बह्वपायेषु बह्वनर्थकारणेषु ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमनया विभीषिकयेत्यत आह मूल
घातिषु समूलं नष्टस्य कथंप्रतीकारसामर्थ्यमितिभावः १८ मूलघातित्वमेव प्रपंचयति कश्चेति १९ विद्येत विद्यते व्यलीकमपराधं २० तत्तस्मात्त्रिकाल
हितं सीतादानेन पूर्वापराधनाशात् वर्तमानैश्वर्याविरोधात् भाविशुभहेतुत्वाच्च त्रिकालहितत्वं अर्थानुयायिनीतिशास्त्रानुगतं वा हं मयोच्यमानं न
रशार्दूलेतिपाठः पाठ इतिकतकः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः तदेववाक्यमाह जानकीप्रतिदीयतामिति २१ अत्र सीतानास्तीत्यपन्हवस्तुशक्यइत्याह दृष्टाहीति यतस्त्वद्गृ
हे मया दृष्टाऽतोऽपलापोऽशक्यइतिभावः किंच यद्वानरकोटिभिरपि दुर्लभं सीतादर्शनं तन्मया लब्धं अतःशेषं शिष्टं यदुत्तरं कर्म सीतानयनरूपं तत्र तत्साध-

नहिधर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषुकर्मसु मूलघातिषुसज्जंते बुद्धिमंतोभवद्विधाः १८ कश्चलक्ष्मणमुक्तानांरामकोपानुवर्तिनाम्
शराणामग्रतःस्थातुंशक्तोदेवासुरेष्वपि १९ नचापित्रिषुलोकेषुराजन्विद्येतकश्चन राघवस्यव्यलीकंयःकृत्वासुखमवाप्नुयात् २०
तत्त्रिकालहितंवाक्यंधर्म्यमर्थानुयायिच मन्यस्वनरशार्दूलजानकीप्रतिदीयताम् २१ दृष्टाहीयंमयादेवीलब्धंयदिहदुर्लभम् उत्त
रंकर्मयच्छेषंनिमित्तंतत्रराघवः २२ लक्षितेयंमयासीतातथाशोकपरायणा गृहेयांनाभिजानासिपंचास्यामिवपन्नगीम् २३ नेयं
जरयितुंशक्यासासुरैरमरैरपि विषसंसृष्टमत्यर्थंभुक्तमन्नमिवौजसा २४ तपःसंतापलब्धस्तेसोयंधर्मपरिग्रहः नसनाशयितुं
न्याय्यआत्मप्राणपरिग्रहः २५ अवध्यतांतपोभिर्यांभवान्समनुपश्यति आत्मनःसासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययंमहान् २६ सुग्रीवो
नचदेवोयनयक्षोनचराक्षसः मानुषोराघवोराजन्सुग्रीवश्चहरीश्वरः तस्मात्प्राणपरित्राणंकथंराजन्करिष्यसि २७

नेराघवः सएवनिमित्तंकारणं मत्कृत्यंतु अन्विष्य निवेदनमात्रमितिभावः
२२ पुनःश्रवणाहितमाह लक्षितेति पन्नगीमिव स्वनाशकां यां नजानासि सा मयाशोकपरायणा लक्षिता तदीयशोकाग्निनैव पन्नगी विषाग्निनेव त्वन्नगरं द
ग्धं भविष्यतीतिभावः २३ ओजसा आहारशक्तिबलेन २४ तपःसंतापेन तपःकरणेन योलब्धोधर्मपरिग्रहोधर्मसाध्यः परिग्रहऐश्वर्यं आत्मप्राणपरिग्रहश्च
आत्मप्राणानांचिरकालं परिग्रह आयुर्वृद्धिश्च सपरदारपरिग्रहरूपपरमाधर्मेण नाशयितुं नन्याय्यः २५ अपिच यां देवाद्यवध्यतां मन्यसे तत्रापि तपोजन्य-
सुकृतमेव कारणमतोधर्महानिर्नकार्येतिवदति अवध्यतामिति तत्रापि अयं महानयमेव तपोमयधर्मस्कंध एवहेतुरित्यर्थः २६ किंच देवाद्यवध्यस्यापि प्रा
णत्राणं दुष्करमित्याह सुग्रीवइति यस्माद्वरग्रहणवेलायां त्वच्छंकितहं तृणयोऽन्यएवायं रामश्चातस्तस्मात् सुग्रीवात् ते प्राणत्राणे सामर्थ्यं नास्तीतिभावः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्तु तपोबलान्मे सर्वतोजयोभविष्यतीत्यतआह नत्विति यः पुमानधर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसंबद्धस्तं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंग्रहवंत
मपि नत्वन्वेति धर्मफलमितिशेषः किंतु तदेवफलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति नन्तु धर्मबलादधर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह धर्मश्चेति उत्कटोऽधर्मोत्तरभावी ध-
र्मः अधर्मस्यनाशनः चादुत्कटाधर्मोधर्मनाशकः एवंचास्याधर्मस्य त्वत्कृतसकलधर्मापेक्षयोत्कटत्वादुत्तरकालत्वाच्चायमेव त्वयाप्राक्संचितस्य सकलधर्मस्य
नाशकइतिभावः केचित्तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितमितिपाठः धर्मोपसंहारं धर्ममुपसंह्रियतेनेनेतिधर्मफलं सुखंतदधर्मफलसंहितं नसंभवति अधर्मफ-
लेनदुःखेनसहानुभवनंभवति तत्तस्मादेवफलमन्वेति धर्मोधर्मफलंसुखमेवान्वेति एवमधर्मोदुःखंदुःखरूपं फलमेवान्वेति अग्रे धर्मोनाधर्मनाशनइतिपाठः पूर्वकृ-
तोधर्मोऽधर्मस्येदानीं कृतस्य ननाशनस्स्यादधर्मोपिधर्मनाशनोनेत्यर्थइतिवदंति तत्रार्थसामंजस्यं व्युत्पन्नैर्विभाव्यं २८ नन्तुकिंमेधर्मोव्यर्थएव नेत्याह प्राप्तमिति

नन्तुधर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् तदेवफलमन्वेतिधर्मश्चाधर्मनाशनः २८ प्राप्तंधर्मफलंतावद्भवतानात्रसंशयः फलमस्याप्यधर्म
स्यक्षिप्रमेवप्रपत्स्यसे २९ जनस्थानवधंबुध्वावालिनश्चवधंतथा रामसुग्रीवसख्यंचबुध्यस्वहितमात्मनः ३० कामंखल्वहम
प्येकःसवाजिरथकुंजराम् लंकानाशयितुंशक्तस्तस्यैषतुननिश्चयः ३१ रामेणहिप्रतिज्ञातंहर्यृक्षगणसन्निधौ उत्सादनममि
त्राणांसीतायैस्तुप्रधर्षिता ३२ अपकुर्वन्हिरामस्यसाक्षादपिपुरंदरः नसुखंप्राप्नुयादन्यःकिंपुनस्त्वद्विधोजनः ३३ यांसीते
त्यभिजानासियेयंतिष्ठतितेगृहे कालरात्रीतितांविद्धिसर्वलंकाविनाशिनीम् ३४ तदलंकालपाशेनसीताविग्रहरूपिणा स्वयं
स्कंधावसक्तेनक्षेममात्मनिचिंत्यताम् ३५ सीतायास्तेजसादग्धांरामकोपप्रदीपिताम् दह्यमानामिमांपश्यपुरींसाट्टप्रतोलि-
काम् ३६ स्वानिमित्राणिमंत्रींश्चज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् भोगान्दारांश्चलंकांचमाविनाशमुपानय ३७ सत्यंराक्षसराजेंद्रशृणु
ष्ववचनंमम रामदासस्यदूतस्यवानरस्यविशेषतः ३८

तावत्प्राथमंइतःपूर्वमितियावत् अस्य परदारहरणरूपस्याक्षिप्रमेवप्रपत्स्यसे अत्युत्कटैःपुण्यपापैरि
तिन्यायादितिभावः २९ अतःस्वहितंचिंतयेत्याह जनस्थानेति सख्यंचबुध्वा आत्मनोहितंबुध्यस्वेत्यन्वयः ३० नन्वेवं कटुवादिनस्तवकोरक्षकइतिचेत्तत्राह काममिति
यथेष्टमित्यर्थः तर्हिकुतस्तन्नाशं नकरोषीत्यत्राह तस्ययस्याहंदूतस्तस्य रामस्यएषः मत्कर्तृकलंकानाशविषयोनिश्चयोन स्वाम्याज्ञांविना तदनुष्ठानमशक्यमितिभा
वः ३१ तदीयनिश्चयाभावंस्पष्टयति रामेणेति स्वामिनास्वकर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य सेवकेनानुष्ठानमयुक्तंकर्तुमितिभावः ३२ उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनरप्याह अ
पकुर्वन्निति ३३ कालरात्री महाप्रलयकर्त्री भगवतःशक्तिः ३४ विग्रहःशरीरंस्कंधावसक्तेन स्कंधसंबद्धकरणेन आत्मनिआत्मत्राणे ३५ दह्यमानां वर्तमानसमीपेलट् ७१
प्रतोलिकावीथिः ३६ ३७ विशेषतःनिष्कृष्योच्यमानं वचनमित्यर्थः रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेण राममहिमवेत्तृत्वंस्वस्यपरोक्तवाक्यानुवादपूर्वं हितोपदेशाधिका
रंनररक्षोतिरिक्तजात्यंतरत्वेनापक्षपाततोन्याय्यवक्तृत्वंचसूचितं ३८ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सम्भूतान्सर्वजातीयप्राणिसहितान् अनेनजगत्स्थित्युत्पत्तिसंहारकर्तृत्वंबोधितं ३९ ४० सर्वत्रदेशे ४१ ४२ उक्तमेवार्थंदार्ढ्याय पुनराह देवाश्चेति
४३ रामद्रुहोदेवताभिरपि नत्राणमित्याह ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मा स्वयंभूरित्यनेनहिरण्यगर्भः सर्वादिरुक्तः चतुराननस्ततः प्राप्तसृष्ट्यधिकारः त्रिनेत्रस्त्रि
पुरांतकोरुद्रोवेत्यनेनसंहाराधिकारी सुरनायकोमहेंद्रोमहैश्वर्यवान् इंद्रउपेंद्रोविष्णुः पालनाधिकारी एवंत्रिमूर्तिभिरपि रक्षा नसिध्यति रामस्यैव त्रि
मूर्तित्वात् ४४ ४५ मद्यमानः इतिश्रीरामाभि० वा० सुं० एकपंचाशःसर्गः ५१ छ सइति १ दौत्यं स्वीयं दूतकर्म यथावन्निवेदितवतोहनूमतोऽवध्यत्वं
मत्वा रावणाज्ञप्तं वधं नानुमेने २ तच्चकार्यं दूतवधरूपं कार्यविधौउचितकृत्यसंपादनेस्थितः निश्चितबुद्धिरित्यर्थः ३ शत्रुजितंच तमग्रजंच ४ मतिज्ञां

सर्वांल्लोकान्सुसंहृत्यसभूतान्सचराचरान् पुनरेवतथास्रष्टुं शक्तोरामोमहायशाः ३९ देवासुरनरेंद्रेषु यक्षरक्षोरगेषुच वि
द्याधरेषुनागेषुगंधर्वेषुमृगेषुच ४० सिद्धेषुकिन्नरेंद्रेषु पतत्रिषुचसर्वतः सर्वत्रसर्वभूतेषुसर्वकालेषुनास्तिसः ४१ योरामंप्रति
युध्येतविष्णुतुल्यपराक्रमम् सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वाविप्रियमीदृशम् रामस्यराजसिंहस्य दुर्लभंतवजीवितम् ४२ देवाश्चदैत्याश्च
निशाचरेंद्रगंधर्वविद्याधरनागयक्षाः रामस्यलोकत्रयनायकस्यस्थातुंनशक्ताःसमरेषुसर्वे ४३ ब्रह्मास्वयंभूश्चतुराननोवारुद्रस्त्रि
नेत्रस्त्रिपुरांतकोवा इंद्रोमहेंद्रःसुरनायकोवास्थातुंनशक्तायुधिराघवस्य ४४ ससौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽ
प्रियंवचः दशाननःकोपविवृत्तलोचनःसमादिशत्तस्यवधंमहाकपेः ४५ इत्यार्षे० वा० आ० सुं० एकपंचाशःसर्गः ५१ छ छ
सतस्यवचनंश्रुत्वावानरस्यमहात्मनः आज्ञापयद्वधंतस्यरावणःक्रोधमूर्छितः १ वधेतस्यसमाज्ञप्तेरावणेनदुरात्मना निवेदितव-
तोदौत्यंनानुमेनेविभीषणः २ तंरक्षोधिपतिंक्रुद्धंतच्चकार्यमुपस्थितम् विदित्वाचिंतयामासकार्यंकार्यविधौस्थितः ३ निश्चिता
र्थस्ततःसाम्नापूज्यंशत्रुजिदग्रजम् उवाचहितमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः ४ क्षमस्वरोषंत्यजराक्षसेंद्र प्रसीदमेवाक्यमिदंशृ-
णुष्व वधंनकुर्वंतिपरावरज्ञादूतस्यसंतोवसुधाधिपेंद्राः ५ राजन्धर्मविरुद्धंचलोकवृत्तेश्चगर्हितम् तवचासदृशंवीरकपेरस्यप्र
मापणम् ६ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चराजधर्मविशारदः परावरज्ञोभूतानांत्वमेवपरमार्थवित् ७ गृह्यंतेयदिरोषेणत्वादृशोपिविचक्ष
णाः ततःशास्त्रविपश्चित्त्वंश्रमएवहिकेवलम् ८ तस्मात्प्रसीदशत्रुघ्नराक्षसेंद्रदुरासद युक्तायुक्तंविनिश्चित्यदूतदंडोविधीयताम्
९

त्यजरोषं क्षमस्वेत्यन्वयः परावरज्ञाः सर्वकार्यविषयकोत्कर्षापकर्षज्ञाः संतोदूतस्य वधंनकुर्वंति ५ लोकवृत्तेर्लोकव्यवहारस्य प्रमापणंवधः ६ कृतज्ञत्वेनापका
रिण्येव वधोन्याय्योनतादृशोस्मिन् ७ त्वादृशाइति किन्नंते बहुवचनं शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रपांडित्यसंपादनश्रमः केवलं श्रमएवव्यर्थप्रयासएवेत्यर्थः ८ दूतदंडः
दूतेविहितोदंडः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० पापकारिणं राजद्रोहिणं ११ अधर्मस्यमूलं अधर्ममूलं दोषोऽपकीर्तिरूपः १२ समयेषु स्वस्वामिनियोगानुष्ठानकालेषु १३ १४ मौंड्यं मुंडनं लक्षणस
न्निपातः दूतयोग्यांकनसंभूतइतितीर्थः वैरूप्यादीनामेकैकंवा तथा लक्षणानां संन्निपातः सर्वानुष्ठानंवेत्यर्थइत्यन्ये नोऽस्माकंश्रुतोपिनास्ति दर्शनंतु दूरोपा
स्तमितिभावः १५ परावरप्रत्ययनिश्चितार्थःउत्कर्षापकर्षज्ञानेननिश्चितकार्यः १६ किंच त्वंनोपदेश्योऽस्माकमित्याह नेति शास्त्राणां बुध्या निश्चयात्मिकया ग्र
हणेष्वित्यर्थः १७ एतदुत्तरंश्लोकद्वयप्रक्षिप्तमितिकतकः नचाप्यस्यकपेरिति १८ समर्पितः प्रेषितः १९ नान्यंपश्यामि योत्रागच्छेदित्यर्थः २० नन्वस्मिन्हते-

विभीषणवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः कोपेनमहताविष्टोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् १० नपापानांवधेपापंविद्यतेशत्रुसूदन तस्मादि
मंवधिष्यामिवानरंपापकारिणम् ११ अधर्ममूलंबहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टंवचनंनिशम्य उवाचवाक्यंपरमार्थतत्त्वंविभीषणोबुद्धिम
तांवरिष्ठः १२ प्रसीदलंकेश्वरराक्षसेंद्रधर्मार्थतत्त्वंवचनंशृणुष्व दूतानवध्याःसमयेषुराजन्सर्वेषुसर्वत्रवदंतिसंतः १३ असंशयंश
त्रुरयंप्रवृद्धःकृतंह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् नदूतवध्यांप्रवदंतिसंतोदूतस्यदृष्टाबहवोहिदंडाः १४ वैरूप्यमंगेषुकशाभिघातोमौंड्यंतथा
लक्षणसन्निपातः एतान्हिदूतेप्रवदंतिदंडान्वधस्तुदूतस्यननःश्रुतोस्ति १५ कथंचधर्मार्थविनीतबुद्धिःपरावरप्रत्ययनिश्चितार्थः भ
वद्विधःकोपवशेहितिष्ठेत्कोपंनगच्छंतिहिसत्त्ववंतः १६ नधर्मवादेनचलोकवृत्तेनशास्त्रबुद्धिग्रहणेषुवापि विद्येतकश्चित्तववीरतु
ल्यस्त्वंह्युत्तमःसर्वसुरासुराणाम् १७ पराक्रमोत्साहमनस्विनाचसुरासुराणामपिदुर्जयेन त्वयाप्रमेयेणसुरेंद्रसंघाजिताश्चयुद्धेष्व
सकृन्नरेंद्राः इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोःशूरस्यवीरस्यतवाजितस्य कुर्वंतिवीरामनसाप्यलीकंप्राणैर्विमुक्तानतुभोःपुराते नचाप्य-
स्यकपेर्घातेकंचित्पश्याम्यहंगुणम् तेष्वयंपात्यतांदंडोयैरयंप्रेषितःकपिः १८ साधुर्वायदिवासाधुःपरैरेषसमर्पितः ब्रुवन्परार्थंपरवा
न्नदूतोवधमर्हति १९ अपिचास्मिन्हतेनान्यंराजन्पश्यामिखेचरम् तस्मान्नास्यवधेयत्नःकार्यःपरपुरंजय भवान्सेंद्रेषुदेवेषुयत्न
मास्थातुमर्हति २० अस्मिन्विनष्टेनहिभूतमन्यंपश्यामियस्तौनरराजपुत्रौ युद्धाययुद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्वै भवताविरु-
द्धौ २१ पराक्रमोत्साहमनस्विनांचसुरासुराणामपिदुर्जयेन त्वयामनोनंदननैर्ऋतानांयुद्धायनिर्नाशयितुंनयुक्तम् २२

ऽन्यस्यानागमनेच

काममक्षतिः विपरीतमिष्टमेवेदंतत्राह अस्मिन्विनष्टइति तौ राजपुत्रौ योपोद्धा उद्योजयेत्तन्नपश्यामि ननु नदुद्योगाभावोपि ममेष्टएवनेत्याह युद्धप्रियेतिसंबोधनेनर
णपराक्रमविजयकीर्तौ त्वदिष्टे किल तेऽपिऽप्येतद्विनाशे नश्यत इत्याशयः रावणस्य रजःप्रकृतित्वात्तत्प्रकृत्यनुसारेण युद्धादिव्यापारेण प्रलोभनं तत्प्रीत्यर्थमेव दु-
र्विनीता वित्याद्युक्तिः २१ हेनैर्ऋतानांमनोनंदन सुरासुराणामपिदुर्जयेन त्वया पराक्रमे यउत्साहस्तत्र प्रशस्तमनोवतां नैर्ऋतानां मनः युद्धाय प्रवृत्तं निर्नाशयितुंन
युक्तं नैर्ऋतानामित्यत्र मनइत्यत्रच तंत्रं यद्वा तादृशानां नैर्ऋतानां मनोनंदन तादृशेन त्वया युद्धापत्तिर्युद्धागमोनाशयितुं नयुक्तमित्यर्थः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु युद्धे कदाचिद्विपरीतमपि संभाव्येत तत्राह हिताश्चेति समाहिताः दानादिभिर्वशीकृताः सुभृताः सम्यक्पालिताः तादृशास्त्वयतोजय एव भावीति भावः २३
तत्तस्मादुपगृह्य आयांत्विति शेषः परेषु ते प्रभावं भावयितुं प्रकाशयितुं युक्तमिति शेषः २४ उत्तमवाक्यनिष्ठं तत्प्रतिपाद्यमर्थं तत्त्वं जग्राह २५ तरीमानः इतिरा
माभिरामे० वा० सुं० द्विपंचाशः सर्गः ५२ ॥ तस्य विभीषणस्य १ दूतवध्या दूतवधः आर्षमिदं साधु २ दग्धेन दाहकृतेनोपलक्षितो गच्छतु स्वस्वामिसमीपमि
तिशेषः ३ ततः स्वीयसमीपगमनानंतरं कमित्राणि समसुखदुःखाः ज्ञातयो भ्रात्रादयः बांधवाः संबंधिनः सुहृज्जनाः स्निग्धजनास्तत्सहिता बांधवा इत्यर्थः ४
अथ रावणः स्वपुरदुर्गमहाबलमहैश्वर्याणि परेभ्यः प्रकाशयितुं सर्वपुरपरावर्तनं दीप्तपुच्छस्याज्ञापयदित्याह आज्ञापयदिति परिणीयतामित्याज्ञापयदितियो

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः २३ तदेकदेशे
न बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽद्य यांतु तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् २४ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य वि
भीषणस्योत्तमवाक्यनिष्ठम् जग्राह बुध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः २५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० सुंदर
कांडे द्विपंचाशः सर्गः ५२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् १ सम्यगुक्तं हि भ
वता दूतवध्या विगर्हिता अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः २ कपीनां किल लांगूलमिष्टं भवति भूषणम् तदस्य दीप्यतां शी
घ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ३ ततः पश्यंत्वमुं दीनमंगवैरूप्यकर्षितम् समित्रज्ञातयः सर्वे बांधवाः ससुहृज्जनाः ४ आज्ञापयद्राक्षसेंद्रः
पुरं सर्वं सचत्वरम् लांगूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः वेष्टंते तस्य लांगूलं जीर्णैः
कार्पासिकैः पटैः ६ संवेष्ट्यमाने लांगूले व्यवर्धत महाकपिः शुष्कमिंधनमासाद्य वनेष्विव हुताशनम् ७ तैलेन परिषिच्याथ ते ग्नित-
त्रोपपादयन् लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयत् ८ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः स भूयः संगतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिपुंग
वः ९ सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् १० कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्या
पि राक्षसाः छित्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ११ जना ५ वेष्टंते अवेष्टयंतेत्यर्थः ६ शुष्कमिति आरण्यकाग्निर्यथा शुष्कमिंधनमासाद्य हुताशनमु
त्पादयंति तथा जीर्णपटवेष्टितलांगूलं तैलेन परिषिच्य तत्र ते ग्निमुपपादयन् उदपादयन्नित्यर्थ इति कतकः हुताशन इति पाठे वृद्धो दृष्टांतोयं उपपादयन्नित्यस्य समया
जयन्नित्यर्थ इत्यन्ये तान् बध्नानेतृन् ७ ८ संगतैर्मिलितै राक्षसैः स भूयो निबद्ध इति शेषः ९ अथ बंधसंहारशक्तावपि सेनोचितमित्यचिंतयदित्याह कृतवानिति १० तां
मतिमभिनयति काममिति निबद्धस्यापि निबद्धवदवस्थितस्यापि मे न शक्ताः सर्वथा बंधनादाविति शेषः तदेव समर्थयति छित्वेति ११ ॥ ॥ ॥
श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्हिकुतोहन्यंते तत्राह यदीति भर्तूरामस्य हितार्थाय हितनिमित्तं चरंतं मां भर्तृरावणस्य शासनाद्यदि एते मां निबध्नंते निबध्नंतु केवलंनतुमेनिष्कृ
तिः कृता मयाकृतस्य प्रतिक्रियातु नकृता १२ यदि तां वधरूपां चिकीर्षेयुस्तदा सर्वान्हनिष्याम्येवेत्याह सर्वेषामिति यदिपर्याप्तस्तर्हिकिंक्रियतांशत्रुवधस्तत्राह
रामस्येति प्रीत्यर्थं सर्वराक्षसवधजयप्रीत्यविघ्नार्थंईदृशं बंधनादिकं १३ फलांतरार्थमपि सोढव्यमेवेत्याह लंकेति एतैरावणाज्ञया पुनरेवसकला लंकाचारयि
तव्याचारणेन दर्शयितव्याऽतोविषहिष्ये ननुदृष्टायाःकिंपुनर्दर्शनेन तत्राह रात्राविति दुर्गकर्मविधानतः दुर्गस्यदुर्गमत्वरूपकर्मविधानात् हेतोर्दुर्गाशीइतिशेषः १४
निशाक्षयेइत्यनेन सीतासंभाषणार्थं कतिपयदिनवासोगम्यते तथाहि फाल्गुनेरावणेन सीतापहारः आश्विनशुक्लसमाप्तौ हनुमत्प्रेरणया पक्षावधिदानेन वान
रान्प्रति दूतप्रेषणं ततःकार्तिकशुक्लप्रतिपदि अन्वेषणार्थंवानरप्रस्थानं मार्गशुक्लदशम्यांसंपातिदर्शनं तदासुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्वस्य वानरैरुक्तेः अतो

यदिभर्तुर्हितार्थायचरंतंभर्तृशासनात् निबध्नंतेदुरात्मानोनतुमेनिष्कृतिःकृता १२ सर्वेषामेवपर्याप्तोराक्षसानामहंयुधि किंतुरामस्य
प्रीत्यर्थंविषहिष्येहमीदृशम् १३ लंकाचारयितव्यामेपुनरेवभवेदिति रात्रौनहिसुदृष्टामेदुर्गकर्मविधानतः १४ अवश्यमेवद्रष्टव्या
मयालंकानिशाक्षये कामंबध्नंतुमेभूयःपुच्छस्योद्दीपनेनच १५ पीडांकुर्वंतिरक्षांसिनमेस्तिमनसःश्रमः ततस्तेसंवृताकारंसत्त्व
वंतंमहाकपिम् १६ परिगृह्ययुर्हृष्टाराक्षसाःकपिकुंजरम् शंखभेरीनिनादैश्चघोषयंतःस्वकर्मभिः १७ राक्षसाःक्रूर
णश्चारयंतिस्मतांपुरीम् अन्वीयमानोरक्षोभिर्ययौसुखमरिंदमः १८ हनूमांश्चारयामासराक्षसानामहापुरीम् अथापश्य
मानानिविचित्राणिमहाकपिः १९ संवृतान्भूमिभागांश्चसुविभक्तांश्चचत्वरान् रथ्याश्चगृहसंबाधाःकपिःशृंगाटकानिच २० त
थारथ्योपरथ्याश्चतथैवचगृहांतरान् चत्वरेषुचतुष्केषुराजमार्गेतथैवच २१

एकादश्यांहनूमतोलंकागमनं तद्रात्रिशेषे सीतादर्शनं ततोद्वाद-
श्यांदिनेस्थित्वा रात्रौसीतायाःसम्यग्दर्शनं तद्रात्रिशेषेतत्ररावणागमनं तत्ररावणेनमासान्द्वादशाभिमनीति स्वदत्तावधौ मासद्वयावशेषवचने कतिपयदि
नाधिक्यंतु मासत्वानवच्छिन्नत्वेनाल्पांतरत्वान्नविवक्षितं ततस्त्रयोदश्यां प्रातःसीतयासह कथालापः तद्दिनेएवाशोकवनिकाभंगादि चतुर्दश्यामक्षादिव
धोलंकादाहश्च पूर्णिमायांवा पूर्ववासंतिकवृक्षाणां पुष्पितत्वोक्तिस्तु तद्वर्षेक्षयमासेनोपपादिता उत्सातेनचलक्ष्मणस्यसुग्रीवनिकटे प्रेषणसमयेरामेणमासच
तुष्टयरूपसकृतावधेरपगमोक्तिस्तु प्रागुपपादितरहस्येतिदिक् पुच्छस्योद्दीपनेनचेत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः १५ मनसःश्रमोमनःखेदोनमेस्ति इतिचिंतयाभासे
त्यन्वयः ततएवंतस्यचिंतानंतरमित्यर्थः १६ स्वकर्मभिःराजद्रोहिणोदुष्टस्यैव दंडइत्येवमादिभिर्घोषवंतः पूर्ववृत्तांतस्यसर्वान्प्रतिप्रकटं प्रतिपादनं घोषणं १७
१८ चारयामास स्वार्थेणिच् चरणेन ददर्शेत्यर्थः १९ चत्वरान् द्वारसमीपेबहिर्बद्धान् गृहैःसंबाधाःनिबिडाः शृंगाटकानि चतुष्पथान् २० उपरथ्याःस्वल्पवीथ्यः गृहां
तरान् गृहद्वयमध्यभागान् चतुष्केषु चतुष्पथेषु २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चारीकइतिपाठेपिचारइत्येवार्थः आर्षं साधुत्वं चारशब्दात्स्वार्थे आर्षईकः २२ तस्य हनूमतो लांगूलाग्रे दीप्यमाने तदप्रियं देव्याः शशंसुः २३ परिणीयते
परितोनीयते आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजनकं २४ उपागमत् ध्यानेनोपासितवती यद्वा तत्र समीपे ज्वलमानमग्निमुपासितवती २५ प्रयता शुद्धमती
२६ एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यं शीतोभव हुताशनेतिशेषः अस्याः सीताच्छायात्वेपि स्वस्मिन् तदभेदबुद्धिसत्त्वान्नैतदनुत्त्यसंगतिः ततः सीतोपासनानंतरं तीक्ष्णा
र्चिरप्यनलः प्रदक्षिणशिखोजज्वाल २७ तथा सीतायाः कपेः शिवं स्वकृतं शंसन्निवाभूत् किंच हनूमज्जनकोनिलोवायुः पुच्छानलयुतोपि देव्याः संमुखे स्वा
स्थ्यकरः कपेः स्वास्थ्यसूचकः सन्प्रालेयानिलशीतलोववौ २८ सर्वतः प्रदीप्तोग्निरित्यन्वयः २९ लांगूलाग्रे शिशिरस्य हिमस्य संपातः पिंडइव प्रतिष्ठितइत्यन्व

घोषयंतिकपिंसर्वेचारइत्येवराक्षसाः दीप्यमानेततस्तस्यलांगूलाग्रेहनूमतः २२ राक्षस्यस्ताविरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम्
यस्त्वयाकृतसंवादःसीतेताम्रमुखःकपिः २३ लांगूलेनप्रदीप्तेनसएषपरिणीयते श्रुत्वातद्वचनंक्रूरमात्मापहरणोपमम् २४ वै
देहीशोकसंतप्ताहुताशनमुपागमत् मंगलाभिमुखीतस्यसातदासीन्महाकपेः २५ उपतस्थेविशालाक्षीप्रयताहव्यवाहनम् यद्य
स्तिपतिशुश्रूषायद्यस्तिचरितंतपः २६ यदिवात्वेकपत्नीत्वंशीतोभवहनूमतः ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रःप्रदक्षिणशिखोनलः २७ ज
ज्वालमृगशावाक्ष्याःशंसन्निवशिवंकपेः हनूमज्जनकश्चैवपुच्छानलयुतोनिलः ववौस्वास्थ्यकरोदेव्याःप्रालेयानिलशीतलः २८
दह्यमानेचलांगूलेचिंतयामासवानरः प्रदीप्तोग्निरयंकस्मान्नमांदहतिसर्वतः २९ दृश्यतेचमहाज्वालःकरोतिचनमेरुजम् शि
शिरस्येवसंपातोलांगूलाग्रेप्रतिष्ठितः ३० अथवातदिदंव्यक्तंयद्दृष्टंप्लवतामया रामप्रभावादाश्चर्यंपर्वतःसरितांपतौ ३१ यदि
तावत्समुद्रस्यमैनाकस्यचधीमतः रामार्थंसंभ्रमस्तादृक्किमग्निर्नकरिष्यति ३२ सीतायाश्चानृशंस्येनतेजसाराघवस्यच पितु
श्चममसख्येननमांदहतिपावकः ३३ भूयःसचिंतयामासमुहूर्तंकपिकुंजरः कथमस्मद्विधस्येहबंधनंराक्षसाधमैः ३४ प्रति
क्रियास्ययुक्तास्यात्सतिमह्यंपराक्रमे ततश्छित्वाचतान्पाशान्वेगवान्वैमहाकपिः ३५ उत्पपाताथवेगेननननादचमहाकपिः पुर
द्वारंततःश्रीमांछैलशृंगमिवोन्नतम् ३६

यः ३० तत्रोपपत्तिं चिंतयति अथवेति यद्यस्मात्प्लवता मया सरितांपतौ रामप्रभावात्समुद्रे पर्वतरूपमाश्च
र्यं दृष्टं ततोरामप्रभावादेवेदमपीत्यर्थः ३१ ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं प्रयुज्यतेऽग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह यदीति तावदितिवाक्यालंकारे रामार्थं रा
मोपकारार्थं तादृक्संभ्रमोयदि आदरपूर्वकत्वरा यदि तदा रामेण नित्यमुपासितोग्निः रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं नकरिष्यतीत्यर्थः ३२ आनृशंस्यमाश्रितजन
दया ३३ चिंतयामास अनंतरकर्तव्यमितिशेषः ३४ प्रतिक्रिया लंकादहनरूपा मह्यं मम ३५ उत्पपात पुच्छाग्निना बंधनेनच सहैवेतिशेषः ३६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विभक्तरक्षः संबाधं रक्षःसंमर्दरहितं ३७ शैलसंकाशोमहान्भूत्वा ह्रस्वतां प्राप्तइत्यनेन देहसौक्ष्म्यात्स्वयमेवबंधगलनमुक्तं एवंरीत्या बंधनान्यवशातय्त् दूरीकृतवान् ३८ विमुक्तस्यनंतरंपुनः पर्वताकारोऽभवत् ३९ अर्चिमालीसत्र नीरेफतार्षी ४० अनवमानः इतिश्रीरामाभि॰ वा॰ सुंदरकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ५३ ॥ वीक्ष्यमाणइति १ यदेषां भूयः संतापजननंभवेत् तादृशमवशिष्टं सांप्रतं कर्तव्यं किमितिकार्यशेषमचिंतयादित्यर्थः २ तदेव निश्चिनोति शेषंदुर्गविनाशनमिति ३ कर्म समुद्रलंघनादि सुखपरिश्रमं सफलप्रयासं तपश्चर्यादिवदित्यर्थः उक्तमेव विवृणोति अल्पेति अस्मिन्सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपेकार्ये

विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानिलात्मजः सभूत्वाशैलसंकाशः क्षणेनपुनरात्मवान् ३७ ह्रस्वतांपरमांप्राप्तोबंधनान्यवशातयत् विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनःपर्वतसन्निभः ३८ वीक्ष्यमाणश्चददृशेपरिघंतोरणाश्रितम् सतंगृह्यमहाबाहुःकालायसपरिष्कृतम् रक्षिणस्तान्पुनःसर्वान्सूदयामासमारुतिः ३९ सतान्निहत्वारणचंडविक्रमः समीक्ष्यमाणःपुनरेवलंकाम् प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमालीप्रकाशितादित्यइवार्चिमाली ४० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेत्रिपंचाशः सर्गः ५३ ॥ वीक्ष्यमाणस्ततोलंकांकपिःकृतमनोरथः वर्धमानसमुत्साहःकार्यशेषमचिंतयत् १ किंनुखल्ववशिष्टंमेकर्तव्यमिहसांप्रतम् यदेषांरक्षसांभूयःसंतापजननंभवेत् २ वनंतावत्प्रमथितंप्रकृष्टाराक्षसाहताः बलैकदेशःक्षपितःशेषंदुर्गविनाशनम् ३ दुर्गेविनाशितेकर्मभवेत्सुखपरिश्रमम् अल्पयत्नेनकार्येस्मिन्ममस्यात्सफलःश्रमः ४ योह्ययंममलांगूलेदीप्यतेहव्यवाहनः अस्यसंतर्पणंन्याय्यंकर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ५ ततःप्रदीप्तलांगूलःसविद्युदिवतोयदः भवनाग्रेषुलंकायाविचचारमहाकपिः ६ गृहाद्गृहंराक्षसानामुद्यानानिचवानरः वीक्ष्यमाणोह्यसंत्रस्तःप्रासादांश्चचचारसः ७ अवप्लुत्यमहावेगःप्रहस्तस्यनिवेशनम् अग्निंतत्रविनिक्षिप्यश्वसनेनसमोबली ८ ततोन्यत्पुप्लुवेवेश्ममहापार्श्वस्यवीर्यवान् मुमोचहनुमानग्निंकालानलशिखोपमम् ९ वज्रदंष्ट्रस्यचतथापुप्लुवेसमहाकपिः शुकस्यचमहातेजाःसारणस्यचधीमतः १० तथाचेंद्रजितोवेश्मददाहहरियूथपः जंबुमालेःसुमालेश्चददाहभवनंततः ११ रश्मिकेतोश्चभवनंसूर्यशत्रोस्तथैवच ह्रस्वकर्णस्यदंष्ट्रस्यरोमशस्यचरक्षसः १२ युद्धोन्मत्तस्यमत्तस्यध्वजग्रीवस्यरक्षसः विद्युज्जिह्वस्यघोरस्यतथाहस्तिमुखस्यच १३ करालस्यविशालस्यशोणिताक्षस्यचैववहि कुंभकर्णस्यभवनंमकराक्षस्यचैववहि १४

योमयाकृतःश्रमः सखल्पेन यत्नेनस्वल्पयत्नेन साध्येन करिष्यमाणलंकादाहेन सफलोभविष्यति ४ तदेवाह योहीतिन्याय्यं स्वस्य पीडायाअकरणादितिभावः ५ तोयदः संध्यातोयदः हनूमतोरक्तवर्णत्वात् ६ उद्यानानि गृहारामाः ७ प्रहस्तस्य प्रधानमंत्रित्वादादौ तद्गृहेऽग्निप्रक्षेपः प्रथमं तत्संभावनस्यौचित्यात् ८ ९ १० ११ १२ १३ भवनं ददाहेत्यनुकर्षः १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ विभीषणेन स्वस्य वधतोरक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं क्रममाणइत्यन्वयः १६ पूर्वं रावणाद्भीतोप्यग्निः सीतातेजः संबंधेन निःशंकं ददाहेत्य
र्थः प्राक् १७ १८ १९ २० श्वसनेन संयोगात्सीताश्वासमिश्रितवायुसंयोगात् अतएव वायोरपि निर्भयता २१ चारयन्निति हेतौ शता यतश्चारयति स्म त
तश्चारणाद्धेतोस्तानि व्यशीर्यंतेत्यन्वयः २२ भग्नविमानानि भग्नप्रासादानि २३ २४ भग्नोत्साहाश्चतेउज्झितश्रियश्चेत्यर्थः हाइतितुमुलः शब्दः संजज्ञेइत्य

नरांतकस्यकुंभस्यनिकुंभस्यमहात्मनः यज्ञशत्रोश्चभवनंब्रह्मशत्रोस्तथैवच १५ वर्जयित्वामहातेजाविभीषणगृहंप्रति क्रममा
णःक्रमेणैवददाहहरिपुंगवः १६ तेषुतेषुमहार्हेषुभवनेषुमहायशाः गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिंददाहकपिकुंजरः १७ सर्वेषांसमतिक्र
म्यराक्षसेंद्रस्यवीर्यवान् आससादाथलक्ष्मीवान्रावणस्यनिवेशनम् १८ ततस्तस्मिन्गृहेमुख्येनानारत्नविभूषिते मेरुमंदरसं
काशेनानामंगलशोभिते १९ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्यलांगूलाग्रेप्रतिष्ठितम् ननादहनुमान्वीरोयुगांतजलदोयथा २० श्वसनेनच
संयोगादतिवेगोमहाबलः कालाग्निरिवजज्वालप्रावर्धतहुताशनः २१ प्रदीप्तमग्निपवनस्तेषुवेश्मस्वचारयन् तानिकांचनजाला
निमुक्तामणिमयानिच २२ भवनान्यव्यशीर्यंतरत्नवंतिमहांतिच तानिभग्नविमानानिनिपेतुर्वसुधातले २३ भवनानीवसिद्धा
नामंबरात्पुण्यसंक्षये संजज्ञेतुमुलःशब्दोराक्षसानांप्रधावताम् २४ स्वस्वगृहपरित्राणेभग्नोत्साहोज्झितश्रियाम् नूनमेषोग्निरा
यातःकपिरूपेणहाइति २५ क्रंदंत्यःसहसापेतुस्तनंधयधराःस्त्रियः काश्चिदग्निपरीताभ्योहर्म्येभ्योमुक्तमूर्धजाः २६ पतंत्योरेजि
रेऽभ्रेभ्यःसौदामिन्यइवांबरात् वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहतान् २७ विचित्रान्भवनाद्धातून्स्यंदमानान्ददर्शसः नाग्निस्तृ
प्यतिकाष्ठानांतृणानांचयथातथा २८ हनूमान्राक्षसेंद्राणांवधेकिंचिन्नतृप्यति नहनूमद्विशस्तानाराक्षसानांवसुंधरा २९ ह
नूमतावेगवतावानरेणमहात्मना लंकापुरंप्रदग्धंतद्रुद्रेणत्रिपुरंयथा ३० ततःसलंकापुरपर्वताग्रेसमुत्थितोभीमपराक्रमोग्निः
प्रसार्यचूडावलयंप्रदीप्तोहनूमतावेगवतोपसृष्टः ३१ युगांतकालानलतुल्यरूपःसमारुतोग्निर्ववृधेदिवस्पृक् विधूमरश्मिर्भवनेषुस
क्तोरक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ३२

न्वयः २५ पेतुरभ्रादिवेतिशेषः २६ अभ्रेभ्योमेघेभ्यः २७ अग्निसंबंधाद्भवनाद्धेमरजतादिधातून्स्यंदमाना
न्ददर्श यथा काष्ठतृणादिदाहादग्निर्नतृप्यति तथा राक्षसवधे क्रियमाणे हनूमान्किंचिदीषदपि न तृप्यति २८ वसुंधरानेति मृतराक्षसानां शयनाय लंका-
भूमिर्नपर्याप्ताभूदितिशेषः २९ ३० लंकापुरपर्वताग्रे लंकापुराधारभूतत्रिकूटाचलशिखरे चूडावलयं शिखासमूहं प्राप्तोभूदितिशेषः ३१ विधूमरश्मिर्वि
धूमज्वालः रक्षःशरीररूपाज्येन समर्पिता संपादिता अर्चिर्ज्वालाविशेषोयस्यसः ३२ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्ठन्नभूदितिशेषः अशनिप्ररूढैरशनिवत्प्रगल्भैः महाग्निः प्रलयाग्निः ३३ अंबरादंबरपर्यंतं रूक्षप्रभः क्रूरकांतिः किंशुकपुष्पवच्चूडा शिखायस्यसः नि-
र्वाणानामधोविच्छिन्नानां खएव वर्तमानानां धूमानामाकुलाराजयोनीलोत्पलाभाअभ्राकाराः संतः प्रचकाशिरे ३४ वज्रिव्वत्रिदशेश्वरत्वविशिष्टोमहेंद्रइत्यर्थः
रौद्रोग्निः रुद्रतृतीयनयनसंबंध्यग्निः ३५ ३६ ३७ विशिष्टामहाबलाः महस्तादयइत्यर्थः समीक्ष्य इत्येवमूचुरित्यन्वयः ३८ ३९ सुपुण्यमतिशयितमर्जि
तं पुण्यं ४० परिवृत्तयोधा पर्यस्तयोधा ४१ स्वयंभुरोषोपहतां स्वदिनांतइतिशेषः ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ गृहाग्र्याणां गृहश्रेष्ठानां शृंगा

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजालंकांसमस्तांपरिवार्यतिष्ठन् शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिंदन्निवांडंप्रबभौमहाग्निः ३३ तत्रांबरादग्निर
तिप्रवृद्धोरूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः निर्वाणधूमाकुलराजयश्चनीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेभ्राः ३४ वज्रीमहेंद्रस्त्रिदशेश्वरोवासाक्षा
द्यमोवावरुणोनिलोवा रौद्रोग्निरर्कोधनदश्चसोमोनवानरोयंस्वयमेवकालः ३५ किंब्रह्मणः सर्वपितामहस्यलोकस्यधातुश्चतुराननं
स्य इहागतोवानररूपधारीरक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ३६ किंवैष्णवंवाकपिरूपमेत्यरक्षोविनाशायपरंसुतेजः अचिंत्यमव्यक्तमनंत
मेकंस्वमाययासांप्रतमागतंवा ३७ इत्येवमूचुर्बहवोविशिष्टारक्षोगणास्तत्रसमेत्यसर्वे सप्राणिसंघांसगृहांसवृक्षांदग्धांपुरींतांस-
हसासमीक्ष्य ३८ ततस्तुलंकासहसाप्रदग्धासराक्षसासाश्वरथासनागा सपक्षिसंघासमृगासवृक्षारुरोददीनातुमुलंसशब्दम्
३९ हातातहापुत्रककांतमित्र हाजीवितेशांगहतंसुपुण्यम् रक्षोभिरेवंबहुधाब्रुवद्भिः शब्दः कृतोघोरतरः सुभीमः ४० हुताशनज्वा
लसमावृतासाहतप्रवीरापरिवृत्तयोधा हनूमतः क्रोधबलाभिभूताबभूवशापोपहतेवलंका ४१ ससंभ्रमत्रस्तविषण्णरक्षांसांसमु
ज्वलज्ज्वालहुताशनांकिताम् ददर्शलंकांहनुमान्महामनाः स्वयंभुरोषोपहतामिवावनिम् ४२ भंक्त्वावनंपादपरत्नसंकुलंहत्वातु
रक्षांसिमहांतिसंयुगे दग्ध्वापुरींतांगृहरत्नमालिनींतस्थौहनूमान्पवनात्मजः कपिः ४३ सराक्षसांस्तान्सुबहूंश्चहत्वावनंचभंक्त्वाब
हुपादपंतत् विसृज्यरक्षोभवनेषुचाग्निंजगामरामंमनसामहात्मा ४४ ततस्तुतंवानरवीरमुख्यंमहाबलंमारुततुल्यवेगम् महा
मतिंवायुसुतंवरिष्ठंप्रतुष्टुवुर्देवगणाश्चसर्वे ४५ देवाश्चसर्वेमुनिपुंगवाश्चगंधर्वविद्याधरपन्नगाश्च भूतानिसर्वाणिमहांतितत्रज
ग्मुः परांप्रीतिमतुल्यरूपाम् ४६ भंक्त्वावनंमहातेजाहत्वारक्षांसिसंयुगे दग्ध्वालंकापुरींभीमांरराजसमहाकपिः ४७ गृहाग्र्यशृं
गाग्रतलेविचित्रेप्रतिष्ठितोवानरराजसिंहः प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमालीव्यराजतादित्यइवार्चिमाली ४८ लंकांसमस्तांसंपीड्यलां
गूलाग्निंमहाकपिः निर्वापयामासतदासमुद्रेहरिपुंगवः ४९ ग्रतले प्रासादाग्र भूमौ प्रदीप्तलांगूलेन कृतार्चिर्माला यस्यास्ति सः ४८
समुद्रे निर्वापयामास लांगूलप्रक्षेपणेनेतिशेषः ४९ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० नममानः इतिरामाभि० वा० सुंदरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ ७. संदीप्यमानामिति १ कुत्साचात्मन्यजायतेस्कृत्तां कुत्सामाह लंकामिति किंस्वि त्कर्मकृतं कुत्सितमेव कृतमित्यर्थः २ उक्तं कुत्सितकार्यमूलं कोपइतिनिंदित्य तद्रहितान्स्तौति धन्याइति दुःखातिशयादेव महात्मपदपौनरुक्त्यं नदोषाय ३ क्रुद्धः पापंनकुर्यात्इतिपाठे क्रुद्धोयः कश्चित्पापंकुर्यान्न नञि काकुरपितु कुर्यादेव अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः तदेव दर्शयति क्रुद्धोहन्यादिति ४ नजाना- तीत्येतदेवस्पष्टयति नाकार्यमिति क्रुद्धस्याकार्यमयुक्तबुध्याऽकरणीयं नकिंचिदप्यस्ति अतोगुरुहननाद्यपिकरोत्येवेत्यर्थः ५ ६ ७ धिगस्तुमामित्यनेनोक्तं

ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः दृष्ट्वालंकांप्रदग्धांतांविस्मयंपरमंगताः ५० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका व्येसुंदरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ ७. संदीप्यमानांविध्वस्तांत्रस्तरक्षोगणांपुरीम् अवेक्ष्यहनुमान्लंकांचिंतयामासवानरः १ तस्याभूत्समहांस्त्रासःकुत्साचात्मन्यजायत लंकांप्रदहताकामंकिंस्वित्कृतमिदंमया २ धन्याःखलुमहात्मानोयेबुध्याकोपमुत्थितं निरुंधंतिमहात्मानोदीप्तमग्निमिवांभसा ३ क्रुद्धःपापंनकुर्यात्कःक्रुद्धोहन्याद्गुरूनपि क्रुद्धःपरुषयावाचानरःसाधूनधिक्षिपेत् ४ वाच्यावाच्यंप्रकुपितोनविजानातिकर्हिचित् नाकार्यमस्तिक्रुद्धस्यनावाच्यंविद्यतेक्वचित् ५ यःसमुत्पतितंक्रोधंक्षमयैवनिरस्यति यथोरगस्त्वचंजीर्णांसवैपुरुषउच्यते ६ धिगस्तुमांसुदुर्बुद्धिंनिर्लज्जंपापकृत्तमम् अचिंतयित्वातांसीतामग्निदंस्वामिघातकम् ७य दिदग्धात्वियंसर्वानूनमार्यापिजानकी दग्धातेनमयाभर्तुर्हतंकार्यमजानता ८ यदर्थमयमारंभस्तत्कार्यमवसादितम् मयाहिदह तालंकांनसीतापरिरक्षिता ९ ईषत्कार्यमिदंकार्यंकृतमासीन्नसंशयः तस्यक्रोधाभिभूतेनमयामूलक्षयःकृतः १० विनष्टाजानकी व्यक्तंनह्यदग्धःप्रदृश्यते लंकायाःकश्चिदुद्देशःसर्वाभस्मीकृतापुरी ११ यदितद्विहतंकार्यंमयाप्रज्ञाविपर्ययात् इहैवप्राणसंन्यासो ममापिह्यद्यरोचते १२ किमग्नौनिपताम्यद्यआहोस्विद्वडवामुखे शरीरमिहसत्वानांदद्मिसागरवासिनाम् १३ कथंनुजीवताशा क्योमयाद्रष्टुंहरीश्वरः तौवापुरुषशार्दूलौकार्यसर्वस्वघातिना १४ मयाखलुतदेवेदंरोषदोषात्प्रदर्शितम् प्रथितंत्रिषुलोकेषुक पित्वमनवस्थितम् १५

स्वधिक्कारमाह यदीति इयंलंका सर्वापिनूनंदग्धैव यदि जानक्यप्यनया दग्धास्यात्तदा तेन अजानतामया भर्तुःकार्यंहतंभवेत् ८ ए तदेव विवृणोति यदर्थमिति ९ एतत्कार्यं लंकादाहरूपं ईषत्कार्यमिव अप्रयाससाध्यकार्यमिवकृतमनुष्ठितमासीत् अत्र न संशयः भर्तुःकार्यंतु मया सर्वथा नाशितमेवेत्याह तस्येति क्रोधाभिभूतेन मया सीतामपरिरक्षता कृतस्य सीतादर्शनरूपस्य कार्यस्य मूलक्षयःकृतः १० ननु सीताविनाशनिश्चयस्ते कथंतत्राह विनष्टेति ११ १२ वडवामुखेऽग्नाविसत्वपः दद्मि ददामि १३ १४ तदेवेदं कपित्वं अनवस्थितं अव्यवस्थितकार्यकारीति त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं दर्शितं रोष दोषाद्रक्षो विषयक्रोधदोषात् १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजसं रजोगुणमूलं भावं चेष्टाविशेषं अनीशं कार्यासमर्थं अतएवाऽनवस्थितं अव्यवस्थितफलजनकं धिग्यद्यस्मादीश्वरेणापि समर्थेनापि मया रागाद्र-
जोगुणमूलक्रोधवशात्सीता न रक्षिता अतोधिक् १६ उभौ रामलक्ष्मणौ १७ १८ १९ २० साक्षादुपलब्धानि अपरोक्षमनुभूतशुभफलानिउपपेदिरेजा
तानि दृष्ट्वा पुनरचिंतयदित्यर्थः २१ चिंतामेव दर्शयति अथवेति नाग्निरग्नौप्रवर्ततेइति अग्निरग्निंनदहतीत्यर्थः २२ २३ दहनकर्मा भस्मीकरणसहजस्व
भावः यद्यतस्तत्प्रभावान्मां तत्सेवकं नादहत् ततएव तां स्प्रष्टुमपि नार्हतीत्यर्थः २४ त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां देवतात्वात्तस्यामनन्यप्रवृत्तेरामप्रयाचे

धिगस्तुराजसंभावमनीशमनवस्थितम् ईश्वरेणापियद्रागान्मयासीतानरक्षिता १६ विनष्टायांतुसीतायांतावुभौविनशिष्यतः त
योर्विनाशेसुग्रीवःसबंधुर्विनशिष्यति १७ एतदेववचःश्रुत्वाभरतोभ्रातृवत्सलः धर्मात्मासहशत्रुघ्नःकथंशक्ष्यतिजीवितुम् १८
इक्ष्वाकुवंशेधर्मिष्ठेगतेनाशमसंशयः भविष्यंतिप्रजाःसर्वाःशोकसंतापपीडिताः १९ तदहंभाग्यरहितोलुप्तधर्मार्थसंग्रहः रोषदोष
परीतात्माव्यक्तंलोकविनाशनः २० इतिचिंतयतस्तस्यनिमित्तान्युपपेदिरे पूर्वमप्युपलब्धानिसाक्षात्पुनरचिंतयत् २१ अथवा
चारुसर्वांगीरक्षितास्वेनतेजसा ननशिष्यतिकल्याणीनाग्निरग्नौप्रवर्तते २२ नहिधर्मात्मनस्तस्यभार्याममिततेजसः स्वचरित्राभिगु
प्तांतास्प्रष्टुमर्हतिपावकः २३ नूनंरामप्रभावेणवैदेह्याःसुकृतेनच यन्मांदहनकर्मायंनादहद्धव्यवाहनः २४ त्रयाणांभरतादीनांभ्रा
तृणांदेवतांचया रामस्यचमनःकांतासाकथंविनशिष्यति २५ यद्वादहनकर्मायंसर्वत्रप्रभुरव्ययः नमेदहतिलांगूलंकथमार्यां
प्रधक्ष्यति २६ पुनश्चाचिंतयत्तत्रहनूमान्विस्मितस्तदा हिरण्यनाभस्यगिरेर्जलमध्येप्रदर्शनम् २७ तपसासत्यवाक्येनअनन्य
त्वाच्चभर्तरि अपिसाविनिर्दहेदग्निंनतामग्निःप्रधक्ष्यति २८ सतथाचिंतयंस्तत्रदेव्याधर्मपरिग्रहम् शुश्रावहनुमांस्तत्रचारणानां
महात्मनाम् २९ अहोखलुकृतंकर्मदुर्विगाहंहनूमता अग्निंविसृजतातीक्ष्णंभीमंराक्षससद्मनि ३० प्रपलायितरक्षःस्त्रीबाल
वृद्धसमाकुला जनकोलाहलाध्माताक्रंदतीवाद्रिकंदरैः ३१ दग्धेयंनगरीलंकासाट्टप्राकारतोरणा जानकीनचदग्धेतिविस्मयो
ऽद्भुतएवनः ३२ इतिशुश्रावहनुमान्वाचंताममृतोपमाम् बभूवचास्यमनसोहर्षस्तत्कालसंभवः ३३

तिप्रभावः २५ सर्वत्र प्रभुरपि यत्सेवकत्वान्मे लांगूलं नदहति ततस्तां कथं धक्ष्यति २६ देवीप्रभावात् सिंधौ मद्विश्रांतिनिमित्तं गिरिदर्शनहेतुनाऽतिप्रभाववतीं
तां न दहति इत्याह पुनश्चेति २७ विनिर्दहेत् दाहविषयवाक्यप्रयोगेणोतिशेषः २८ तथाचिंतयन् चारणानां वाक्यं शुश्रावेतियोजना २९ दुर्विगाहं केनाप्यस
ह्यमित्यर्थः ३० ३१ विस्मयआश्चर्यं अद्भुतः अभूतपूर्वः ३२ तत्कालसंभवः तत्कालजातचारणवाक्यजः ३३ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टार्थैर्दृष्टप्रत्ययैर्निमित्तैर्दक्षिणाक्षिस्पंदनादिभिः कारणैः सीतारामप्रभावपातिव्रत्यादिरूपैर्ऋषिवाक्यैश्चारणवाक्यैः ३४ विदित्वा चारणादिवाक्यैः पुनरेव पुनरपि
प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय किष्किंधांप्रति गंतुं मतिंचकार ३५ गममानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुंदरकांडे पंचपंचाशः सर्गः ५५ ॥ इतआरभ्य पुनर्म-
ध्येनसागरमित्यंताश्चतुर्विंशतिश्लोकाः प्राग्व्याख्यातप्रायाएव १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

सनिमित्तैश्चदृष्टार्थैः कारणैश्चमहागुणैः ऋषिवाक्यैश्चहनुमानभवत्प्रीतमानसः ३४ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतांराजसुतां
विदित्वा प्रत्यक्षतस्तांपुनरेवदृष्ट्वाप्रतिप्रयाणायमतिंचकार ३५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेपंचपंचाशःसर्गः
५५ ॥ ततस्तुशिंशपामूलेजानकींपर्यवस्थिताम् अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्यापश्यामित्वामिहाक्षताम् १ ततस्तंप्रस्थितंसीतावीक्षमा
णापुनःपुनः भर्तुःस्नेहान्विितावाक्यंहनूमंतमभाषत २ यदित्वंमन्यसेतातवसैकाहमिहानघ क्वचित्सुसंवृतेदेशेविश्रांतःश्वोगमिष्यसि
३ ममचैवाल्पभाग्यायाःसान्निध्यात्तववानर शोकस्यास्याप्रमेयस्यमुहूर्तंस्यादपिक्षयः ४ गतेहिहरिशार्दूलपुनःसंप्राप्तयेत्वयि प्राणे
ष्वपिनविश्वासोममवानरपुंगव ५ अदर्शनंचतेवीरभूयोमांदारयिष्यति दुःखाद्दुःखतरंप्राप्तांदुर्मनःशोककर्शिताम् ६ अयंचवीर
संदेहस्तिष्ठतीवममाग्रतः सुमहांस्त्वत्सहायेषुहर्यृक्षेषुमहाबलः ७ कथंनुखलुदुष्पारंसंतरिष्यतिसागरम् तानिहर्यृक्षसैन्यानितौवान
रवरात्मजौ ८ त्रयाणामेवभूतानांसागरस्यातिलंघने शक्तिःस्याद्वैनतेयस्यतववामारुतस्यवा ९ तदत्रकार्यनिर्बंधेसमुत्पन्नेदुरास
दे किंपश्यसिसमाधानंत्वंहिकार्यविशारदः १० काममस्यत्वमेवैकःकार्यस्यपरिसाधने पर्याप्तःपरवीरघ्नयशस्यस्तेबलोदयः ११ बलैः
समग्रैर्यदिमांरावणंजित्यसंयुगे विजयीस्वपुरींयायात्तत्तुमेस्याद्यशस्करम् १२
स्तैःसंकुलांकृत्वालंकांपरबलार्दनः मांनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यसदृशंभवेत् १२ तद्यथातस्यविक्रांतमनुरूपंमहात्मनः भवत्याहव
शूरस्यतथात्वमुपपादय १३ तदर्थोपहितंवाक्यंप्रश्रितंहेतुसंहितम् निशम्यहनुमान्वीरोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् १४ देविहर्यृक्षसै-
न्यानामीश्वरःप्लवतांवरः सुग्रीवःसत्वसंपन्नस्तवार्थेकृतनिश्चयः १५ सवानरसहस्राणांकोटीभिरभिसंवृतः क्षिप्रमेष्यतिवैदेहि-
सुग्रीवःप्लवगाधिपः १६ तौचवीरौनरवरौसहितौरामलक्ष्मणौ आगम्यनगरींलंकांसायकैर्विधमिष्यतः १७ सगणंराक्षसंहत्वा
नचिराद्रघुनंदनः त्वामादायवरारोहेस्वांपुरींप्रतियास्यति १८ समाश्वसिहिभद्रंतेभवत्वंकालकांक्षिणी क्षिप्रंद्रक्ष्यसिरामेणनि
हतंरावणंरणे १९ निहतेराक्षसेंद्रेचसपुत्रामात्यबांधवे त्वंसमेष्यसिरामेणशशांकेनेवरोहिणी २० क्षिप्रमेष्यतिकाकुत्स्थोहर्यृक्ष
प्रवरैर्युतः यस्तेयुधिविनिर्जित्यशोकंव्यपनयिष्यति २१ एवमाश्वास्यवैदेहींहनूमान्मारुतात्मजः गमनायमतिंकृत्वावैदेहीमभ्यवादयत्
२२
१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ २४ २५ अरिष्टं तदाख्यं नीलाभिर्वनराजिभिः सपरिधानमिवेतिशेषः २६ सोत्तरीयमिव कंठासक्तोत्तरीयधारिणमिव बोध्यमानमिवरविकिरणस्पर्शेन सर्वेषां नभस्यवस्तूनां विकासादितिभावः २७ उद्धूतैरुद्गतैर्लोचनसदृशैर्धातुभिरुन्मिषंतमिवेत्युत्प्रेक्षा माधीतमिव उच्चैः प्रारब्धाध्ययनमिवतत्स्वनानां महत्वात् २८ प्रगीतमिव प्रारब्धगानमिव तत्स्वनानां मंदत्वात् २९ प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यः भृगुदेशेभ्यः पतज्जलशब्दैः प्राकुष्टमिवारब्धाक्रोशमिव सर्वत्रादिकर्मणि कर्तरिक्तइत्याहुः शरद्घनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसंघैः ३० ३१ नीहारकृतगंभीरैः नीहारवशेन तत्तद्दर्शनात्तत्कृतगंभीरत्वं गव्हराणां ध्यायंतमिव मुद्रितं

राक्षसान्प्रवरान्हत्वानामविश्राव्यचात्मनः समाश्वास्यचवैदेहींदर्शयित्वापरंबलम् २३ नगरीमाकुलांकृत्वावंचयित्वाचरावणम् दर्शयित्वाबलंघोरंवैदेहीमभिवाद्यच २४ प्रतिगंतुमनश्चक्रेपुनर्मध्येनसागरम् ततःसकपिशार्दूलःस्वामिसंदर्शनोत्सुकः २५ आरुरोहगिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः तुंगपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः २६ सोत्तरीयमिवांभोदैः शृंगांतरविलंबिभिः बोध्यमानमिवप्रीत्यादिवाकरकरैःशुभैः २७ उन्मिषंतमिवोद्धूतैर्लोचनैरिवधातुभिः तोयौघनिःस्वनैर्मंद्रैःप्राधीतमिवसर्वतः २८ प्रगीतमिवविस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनैः देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिवस्थितम् २९ प्रपातजलनिर्घोषैःप्राकुष्टमिवसर्वतः वेपमानमिवश्यामैःकंपमानैःशरद्घनैः ३० वेणुभिर्मारुतोद्धूतैःकूजंतमिवकीचकैः निःश्वसंतमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः ३१ नीहारकृतगंभीरैर्ध्यायंतमिवगह्वरैः मेघपादनिभैःपादैःप्रक्रांतमिवसर्वतः ३२ जृंभमाणमिवाकाशेशिखरैरभ्रमालिभिः कूटैश्चबहुधाकीर्णंशोभितंबहुकंदरैः ३३ सालतालैश्चकर्णैश्चवंशैश्चबहुभिर्वृतम् लतावितानैर्विततैःपुष्पवद्भिरलंकृतम् ३४ नानामृगगणैःकीर्णंधातुनिष्यंदभूषितम् बहुप्रस्रवणोपेतंशिलासंचयसंकटम् ३५ महर्षियक्षगंधर्वकिन्नरोरगसेवितम् लतापादपसंबाधंसिंहाधिष्ठितकंदरम् ३६ व्याघ्रादिभिःसमाकीर्णंस्वादुमूलफलद्रुमम् आरुरोहानिलसुतःपर्वतंप्लवगोत्तमः ३७ रामदर्शनशीघ्रेणप्रहर्षेणाभिचोदितः तेनपादतलाक्रांतारम्येषुगिरिसानुषु ३८ सघोषाःसमशीर्यंतशिलाश्चूर्णीकृतास्ततः सतमारुह्यशैलेंद्रंव्यवर्धतमहाकपिः ३९ दक्षिणादुत्तरंपारंप्रार्थयन्लवणांभसः अधिरुह्यततोवीरःपर्वतंपवनात्मजः ४०

द्वियद्वारं ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः मेघपादाः मेघप्ररोहास्तन्निभैः पादैः प्रत्यंतपर्वतैः प्रक्रांतमिवारब्धगमनमिव ३२ अभ्रमालाभिः शिखरैः जृंभमाणमिव गात्रमोटनं कुर्वाणमिव कूटैः शृंगैः ३३ लतारूपैर्विस्तृतैर्वितानैः ३४ धातुनिष्यंदैर्धातुनिर्गमैर्भूषितं शिलासंचयेन शिलासमूहेन संकटं नीरंध्रं ३५ लताभिः पादपैश्च संबाधं व्याप्तं ३६ ३७ रामदर्शनशीघ्रेणातिवेगवतोत्कटेनेतियावत् तेन हनूमता ३८ ३९ प्रार्थयन् गमनप्राप्यत्वेनेच्छन् अधिरुह्य ततोप्यूर्ध्वं मला ४० ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहनुमान्मारुत आकाशमिवोत्तरां दिशं प्रपेदे मनसा प्राप ४१ ४२ कंपविशिष्टशिखरपतद्द्रुमोपलक्षितोवसुधांप्राविशदित्यन्वयः ४३ शक्रायुधं वज्रं
४४ ४५ त्रस्ताअतएव व्याविद्धानि व्यत्यस्तानि वसनानि यासांताः ४६ व्यवेष्टंत कुंडलीकृतशरीराअजायंत व्यचेष्टंतेतिपाठे पीडयाऽलुठन्नित्यर्थः ४७ ४८
सवृक्षशिखरैरुदग्रउन्नतः रसातलं प्रविवेश अंशेन भूसमशिखराग्रवृक्षोजातइत्यर्थः ४९ तदेवदर्शयति दशेति ५० कल्लोलैरास्फाल्यते स्पृश्यते तादृशोवे

ददर्शसागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम् समारुतइवाकाशंमारुतस्यात्मसंभवः ४१ प्रपेदेहरिशार्दूलोदक्षिणादुत्तरांदिशम् स्रत
दापीडितस्तेनकपिनापर्वतोत्तमः ४२ ररासविविधैर्भूतैःप्राविशद्वसुधातलम् कंपमानैश्चशिखरैःपतद्भिरपिचद्रुमैः ४३ तस्यो
रुवेगोन्मथिताःपादपाःपुष्पशालिनः निपेतुर्भूतलेभग्नाःशक्रायुधहताइव ४४ कंदरोदरसंस्थानांपीडितानामहौजसाम् सिंहा
नांनिनदोभीमोनभोभिंदन्हिसुस्रुवे ४५ त्रस्तव्याविद्धवसनाव्याकुलीकृतभूषणाः विद्याधर्यःसमुत्पेतुःसहसाधरणीधरात् ४६
अतिप्रमाणाबलिनोदीप्तजिह्वामहाविषाः निपीडितशिरोग्रीवाव्यवेष्टंतमहाहयः ४७ किन्नरोरगगंधर्वयक्षविद्याधरास्तथा
पीडितंतंनगवरंत्यक्त्वागगनमास्थिताः ४८ सचभूमिधरःश्रीमान्बलिनातेनपीडितः सवृक्षशिखरोदग्रःप्रविवेशरसातलम् ४९
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः धरण्यांसमतांयातःसबभूवधराधरः ५० सलिलंघयिषुर्भीमंसलिलंलवणार्णवम् क
ल्लोलास्फालवेलांतमुत्पपातनभोहरिः ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ ७.
आप्लुत्यचमहावेगःपक्षवानिवपर्वतः भुजंगयक्षगंधर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् १ सचंद्रकुमुदंरम्यंसार्ककारंडवंशुभम् तिष्यश्रवण
कादंबमभ्रशैवलशाद्वलम् २ पुनर्वसुमहामीनंलोहितांगमहाग्रहम् ऐरावतमहाद्वीपंस्वातीहंसविलासितम् ३ वातसंघातजा
लोर्मिचंद्रांशुशिशिरांबुमत् हनूमानपरिश्रांतःपुप्लुवेगगनार्णवम् ४ ग्रसमानइवाकाशंताराधिपमिवोल्लिखन् हरन्निवसनक्ष
त्रंगगनंसार्कमंडलम् ५ अपारमपरिश्रांतश्चांबुधिंसमगाहत हनूमान्मेघजालानिविकर्षन्निवगच्छति ६

लांतस्तीरप्रांतोयस्य तं सागरं लि
लंघयिषुर्नभउत्पपातेतिसंबंधः ५१ इतिरामाभि० वा० सुं० षट्पंचाशःसर्गः ५६ आप्लुत्य उत्प्लुत्याधारं गगनमर्णवत्वेन वर्णयति भुजंगेत्यादि भुजंगादयएव विकसि
तानि कमलादीनियस्मिन् १ चंद्ररूपेण कुमुदेन श्वेतोत्पलेन सहितं अर्करूपकारंडवाख्यजलपक्षिसहितं अभ्राणिमेघाएव शैवलानि शाद्वलानिचयत्रतं २ लोहितांगो
भौमः महाग्रहं महाग्राहः स्वातीरूपोहंसोविलासितःकृतविलासोयत्रतत् ३ वातसंघातोवात्या तज्जालं तत्समूहएवोर्मयोयत्र तत् चंद्रकिरणरूपशीतलजलयुक्तं मत्वर्थ
र्थः अत्र सावयवरूपकं गगनस्यार्णवत्वेन चंद्रादीनां कुमुदादित्वेनचनिरूपणात् ४ ताराधिपमुल्लिखन्निव नखैरितिशेषः हरन्निव गृण्हन्निव ५ ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महाभ्राणीत्यस्य कपिना कृष्यमाणानीतिशेषः ७ ८ प्रविशन्निमुक्तमेवार्थं भंग्यंतरेणाह विविधेति विविधेषुभ्रघनेषु आपन्नः गोचरोमार्गोयेनसः प्रवेशनि
ष्क्रमाभ्यां दृश्यादृश्यतनुः अयंश्लोकः प्रक्षिप्तइतिभाति ९ १० मेघस्वनवन्महास्वनोयस्यसः ११ १२ सुनाभं मैनाकं १३ १४ १५ १६ लांगूलंचाप्यकंपयदि-
तिस्वभावोक्तिः १७ फलतीव विशीर्यतीव १८ येपूर्वं संविष्टितास्ते तोयदनिस्वनमिव ऊरुवेगं तज्जन्यं घोषं शुश्रुवुरित्यन्वयः १९ वानरेंद्रस्य निर्घोषं तदीयसिंह

पांडुरारुणवर्णानिनीलमांजिष्ठकानिच हरितारुणवर्णानिमहाभ्राणिचकाशिरे ७ प्रविशन्नभ्रजालानिनिष्क्रमंश्चपुनःपुनः प्रका
शश्चाप्रकाशश्चचंद्रमाइवदृश्यते ८ विविधाभ्रघनापन्नगोचरोधवलांबरः दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथाचंद्रायतेंबरे ९ तार्क्ष्यायमाणो
गगनेसबभौवायुनंदनः दारयन्मेघवृंदानिनिष्पतंश्चपुनःपुनः १० नदन्नादेनमहतामेघस्वनमहास्वनः प्रवरान्राक्षसान्हत्वानामवि
श्राव्यचात्मनः ११ आकुलांनगरींकृत्वाव्यथयित्वाचरावणम् अर्दयित्वामहावीरान्वैदेहीमभिवाद्यच १२ आजगाममहातेजाःपुन
र्मध्येनसागरम् पर्वतेंद्रंसुनाभंचसमुपस्पृश्यवीर्यवान् १३ ज्यामुक्तइवनाराचोमहावेगोभ्युपागमत् सकिंचिदारात्संप्राप्तःसमालो
क्यमहागिरिम् १४ महेंद्रंमेघसंकाशंननादसमहाकपिः सपूरयामासकपिर्दिशोदशसमंततः १५ नदन्नादेनमहतामेघस्वनमहा
स्वनः सतंदेशमनुप्राप्तःसुहृद्दर्शनलालसः १६ ननादसुमहानादंलांगूलंचाप्यकंपयत् तस्यनानद्यमानस्यसुपर्णाचरितेपथि १७
फलतीवास्यघोषेणगगनंसार्कमंडलम् येतुतत्रोत्तरेकूलेसमुद्रस्यमहाबलाः १८ पूर्वंसंविष्टिताःशूरावायुपुत्रदिदृक्षवः महतोवा
युनुन्नस्यतोयदस्येवनिस्वनम् शुश्रुवुस्तेतदाघोषमूरुवेगंहनूमतः १९ तेदीनमनसःसर्वेशुश्रुवुःकाननौकसः वानरेंद्रस्यनिर्घोषं
पर्जन्यनिनदोपमम् २० निशम्यनदतोनादंवानरास्तेसमंततः बभूवुरुत्सुकाःसर्वेसुहृद्दर्शनकांक्षिणः २१ जांबवान्सहरिश्रेष्ठः
प्रीतिसंहृष्टमानसः उपामंत्र्यहरीन्सर्वानिदंवचनमब्रवीत् २२ सर्वथाकृतकार्योसौहनूमान्नात्रसंशयः नह्यस्याकृतकार्यस्यना-
दएवंविधोभवेत् २३ तस्यबाहूरुवेगंचनिनादंचमहात्मनः निशम्यहरयोहृष्टाःसमुत्पेतुर्यतस्ततः २४ तेनगाग्रान्नगाग्राणि
शिखराच्छिखराणिच प्रहृष्टाःसमपद्यंतहनूमंतंदिदृक्षवः २५ तेप्रीताःपादपाग्रेषुगृह्यशाखामवस्थिताः वासांसिचप्रकाशानि-
समाविध्यंतवानराः २६

नादं २० सुहृद्दर्शनकांक्षिणः तेनशब्देनहनूमानेवैतीतिनिश्चित्य तद्दर्शनलालसाः २१ २२ २३ बाहूरुवेगं तज्जन्यशब्दंनि
नादंच कंठशब्दंच २४ नगाग्रात् स्वाश्रयादूर्ध्वदेशस्थानि नगाग्राणीत्यर्थः २५ तेशाखांगृह्य गृहीत्वाऊर्ध्वदृशा हनूमन्निरीक्षणे पतनभिया शाखांगृहीत्वा
धृत्वा पादपाग्रेषु तदग्रशाखासु स्थिताः वासांसि समाविध्यंत प्राकंपयंत नृत्यांतरइवेतिभावः प्रकाशानि निर्मलतया प्रकर्षेणशोभंते तादृशानि वासांसि २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ अभ्रं मेघस्तदुपरियोमेघस्तत्संकाशं अत्युन्नतं मेघसमूहसदृशमित्यर्थमन्ये स्वजीवनदातृत्वेन सपूज्यत्वात्प्रांजलयःस्थिताः २८ ततोगिरेःअरिष्ट
स्व्याद्रिरेःप्लुतःकपिःतस्यमहेंद्रस्य गिरेःशिखरेनिपपात अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितं २९ छिन्नपक्षोधरणीधरइवाकाशात्सपात हर्षेणापूर्यमाणः पूर्य
माणहृदयः पर्वतनिर्झरे निर्झरप्रवर्तके शिखरे इत्यर्थमेके श्रमनिवृत्तये जलएव पतितइत्यन्ये ३० ३१ ३२ ३३ शाखानयनं हनूमतआसनार्थं ३४

गिरिगह्वरसंलीनोयथागर्जतिमारुतः एवंजगर्जबलवान्हनूमान्मारुतात्मजः २७ तमभ्रघनसंकाशमापतंतंमहाकपिम् दृष्ट्वाते
वानराःसर्वेतस्थुःप्रांजलयस्तदा २८ ततस्तुवेगवान्वीरोगिरेर्गिरिनिभःकपिः निपपातगिरेस्तस्यशिखरेपादपाकुले २९ हर्षेणा
पूर्यमाणोसौरम्येपर्वतनिर्झरे छिन्नपक्षइवाकाशात्सपातधरणीधरः ३० ततस्तेप्रीतमनसःसर्वेवानरपुंगवाः हनूमंतंमहात्मा-
नंपरिवार्योपतस्थिरे ३१ परिवार्यचतेसर्वेपरांप्रीतिमुपागताः प्रहृष्टवदनाःसर्वेतमागतमुपागमम् ३२ उपायनानिचादाय
मूलानिचफलानिच प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठंहरयोमारुतात्मजम् ३३ विनेदुर्मुदिताःकेचित्केचित्किलकिलांतथा हृष्टाःपादपशाखा
श्चआनिन्युर्वानरर्षभाः ३४ हनूमांस्तुगुरून्वृद्धान्जांबवत्प्रमुखांस्तदा कुमारमंगदंचैवसोवंदतमहाकपिः ३५ सताभ्यांपूजि
तःपूज्यःकपिभिश्चप्रसादितः दृष्टादेवीतिविक्रांतःसंक्षेपेणन्यवेदयत् ३६ निषसादचहस्तेनगृहीत्वावालिनःसुतम् रमणीयेव
नोद्देशेमहेंद्रस्यगिरेस्तदा ३७ हनूमानब्रवीत्पृष्टस्तदातान्वानरर्षभान् अशोकवनिकासंस्थादृष्टासाजनकात्मजा ३८ रक्ष्यमा-
णासुघोराभीराक्षसीभिरनिंदिता एकवेणीधराबालारामदर्शनलालसा ३९ उपवासपरिश्रांतामलिनाजटिलाकृशा ततोदृष्टे
तिवचनमहार्थममृतोपमम् ४० निशम्यमारुतेःसर्वेमुदितावानराभवन् क्ष्वेडंत्यन्येनदंत्यन्येगर्जंत्यन्येमहाबलाः ४१ चक्रुःकि
लकिलामन्येप्रतिगर्जंतिचापरे केचिदुच्छ्रितलांगूलाःप्रहृष्टाःकपिकुंजराः ४२ आयतांचितदीर्घाणिलांगूलानिप्रविव्यधुः अ
परेतुहनूमंतंश्रीमंतंवानरोत्तमम् ४३ आप्लुत्यगिरिशृंगेषुसंस्पृशंतिस्महर्षिताः उक्तवाक्यंहनूमंतमंगदस्तुतदाब्रवीत् ४४ सर्वेषां
हरिवीराणांमध्येवाचमनुत्तमाम् सत्त्वेवीर्येनतेकश्चित्समोवानरविद्यते ४५ यदवप्लुत्यविस्तीर्णंसागरंपुनरागतः जीवितस्यप्र-
दातानस्त्वमेकोवानरोत्तम ४६ त्वत्प्रसादात्समेष्यामःसिद्धार्थाराघवेणह अहोस्वामिनितेभक्तिरहोवीर्यमहोधृतिः ४७

३५ ताभ्यांजांबव
दंगदाभ्यांप्रसादितःप्रसन्नदृष्ट्या कारितात्मनिरीक्षणः ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ आयतांचितदीर्घाणि आयामोविस्तारः स्थौल्यमित्यन्ये ४३
गिरिशृंगेषु आप्लुत्यतेभ्यआप्लुत्येत्यर्थः ४४ ४५ ४६ समेष्यामः संगताभविष्यामः अहोइति तव स्वामिभक्त्यादिकमाश्चर्यमित्यर्थः ४७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४८ ४९ ५० ५१ विविधैर्देवैरुपास्यमानइत्यर्थः ५२ कीर्तिमता हनूमता यशस्विनांगदेनेत्यर्थः ज्वलितंयुक्तं ५३ गममानः इतिरामाभिरामे०वा०
सुं०सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ७ हनूमत्प्रमुखाःपरस्परं मिलिताइतिशेषः १ २ कार्यविषयं वृत्तांतं ३ कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ४ ५ चिंतनीयनिश्चय
मेवाह यश्चेति रक्षितव्यं रामसन्निधौ गोपनीयं अवक्तव्यमितियावत् अवक्तव्यंच यत्तच्चिंतयिष्यामोतस्तत्पृष्टं सर्वमात्मवान्भवान्व्याकरोतु ६ ७

दिष्ट्यादृष्टात्वयादेवीरामपत्नीयशस्विनी दिष्ट्यात्यक्ष्यतिकाकुत्स्थःशोकंसीतावियोगजम् ४८ ततोंगदंहनूमंतंजांबवंतंचवान
राः परिवार्यप्रमुदिताभेजिरेविपुलाःशिलाः ४९ उपविष्टागिरेस्तस्यशिलासुविपुलासुते श्रोतुकामाःसमुद्रस्यलंघनंवानरोत्तमाः
५० दर्शनंचापिलंकायाःसीतायारावणस्यच तस्थुःप्रांजलयःसर्वेहनूमद्वदनोन्मुखाः ५१ तस्थौतत्रांगदःश्रीमान्वानरैर्बहुभि
र्वृतः उपास्यमानोविविधैर्दिविदेवपतिर्यथा ५२ हनूमताकीर्तिमतायशस्विनातथांगदेनांगदनद्धबाहुना मुदातदाध्यासितमुन्न
तमहन्महीधराग्रंज्वलितंश्रियाभवत् ५३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ ७ ततस्त
स्यगिरेःशृंगेमहेंद्रस्यमहाबलाः हनूमत्प्रमुखाःप्रीतिंहरयोजग्मुरुत्तमाम् १ प्रीतिमत्सूपविष्टेषुवानरेषुमहात्मसु ततःतंप्रति
संहृष्टःप्रीतियुक्तंमहाकपिम् २ जांबवान्कार्यवृत्तांतमपृच्छदनिलात्मजम् कथंदृष्टा त्वयादेवीकथंवातत्रवर्तते ३ तस्यां
चापिकथंवृत्तःक्रूरकर्मादशाननः तत्त्वतःसर्वमेतन्नःप्रब्रूहित्वंमहाकपे ४ सम्मार्गिताकथंदेवीकिंचसाप्रत्यभाषत श्रुतार्थाश्चिं
तयिष्यामोभूयःकार्यविनिश्चयम् ५ यश्चार्थस्तत्रवक्तव्योगतैरस्माभिरात्मवान् रक्षितव्यंचयत्तत्रतद्भवान्व्याकरोतुनः ६
सनियुक्तस्ततस्तेनसंप्रहृष्टतनूरुहः नमस्यन्शिरसादेव्यैसीतायैप्रत्यभाषत ७ प्रत्यक्षमेवभवतांमहेंद्राग्रात्खमाप्लुतः उदधे
र्दक्षिणंपारंकांक्षमाणःसमाहितः ८ गच्छतश्चहिमेघोरंविघ्नरूपमिवाभवत् कांचनंशिखरंदिव्यंपश्यामिसुमनोहरम् ९
स्थितंपंथानमावृत्यमेनेविघ्नंचतंनगम् उपसंगम्यतंदिव्यंकांचनंनगमुत्तमम् १० कृतामेमनसाबुद्धिर्भेत्तव्योयमयंतिच
प्रहतस्यमयातस्यलांगूलेनमहागिरेः ११ शिखरंसूर्यसंकाशंव्यशीर्यतसहस्रधा व्यवसायंचतंबुद्ध्वासहोवाचमहागिरिः
१२ पुत्रेतिमधुरांवाणींमनःप्रल्हादयन्निव पितृव्यंचापिमांविद्धिसखायंमातरिश्वनः १३ मैनाकमितिविख्यातंनिवसंतंमहोद
धौ पक्षवंतःपुरातत्रबभूवुःपर्वतोत्तमाः १४

८ विघ्नरूपमिवेत्युक्तं तदेवाह कांचनमिति पश्यामि दृष्टमित्यर्थः तदाश्चर्यत्वादद्यापि
पश्यामीत्यर्थः ९ मेने लिडुत्तमपुरुषैकवचनं उपसंगम्य प्राप्य १० ११ व्यवसायं स्वभेदनरूपं १२ १३ १४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छंदतः स्वेच्छयेत्यर्थः चरितंप्रजाबाधनरूपं १५ १६ मोचनप्रकारमाह मारुतेनेति साह्ये साहाय्ये १७ तत्रहेतुर्धर्मभृतांश्रेष्ठत्वादि १८ उद्धृतं अग्रेचलितं १९ सशैलो
मानुषेण वपुष्मता प्रशस्तेनशरीरेण महाशैलोंतर्हितः शैलेन शिलारूपेणच महोदधावंतर्हितइत्यन्वयः २० २१ २२ प्रदिष्टोविहितइत्यर्थः विहितः प्रापितइत्य

छंदतः पृथिवींचेरुर्बाधमानाः समंततः श्रुत्वानगानांचरितंमहेंद्रः पाकशासनः १५ वज्रेणभगवान्पक्षौचिच्छेदैषांसहस्रशः अहं
तुमोचितस्तस्मात्तवपित्रामहात्मना १६ मारुतेननदावत्सप्रक्षिप्तोवरुणालये राघवस्यमयासाह्येवर्तितव्यमरिंदम १७ रामोधर्मभृतां
श्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः एतच्छ्रुत्वामयातस्यमैनाकस्यमहात्मनः १८ कार्यमावेद्यचगिरेरुद्धतंवैमनोमम तेनचाहमनुज्ञातोमैनाकेनम
हात्मना १९ सचाप्यंतर्हितःशैलोमानुषेणवपुष्मता शरीरेणमहाशैलः शैलेनचमहोदधौ २० उत्तमंजवमास्थायशेषमध्वानमास्थि
तः ततोहंसुचिरंकालंजवेनाभ्यगमंपथि २१ ततःपश्याम्यहंदेवींसुरसांनागमातरम् समुद्रमध्येसादेवीवचनंचेदमब्रवीत् २२ मम
भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ततस्त्वांभक्षयिष्यामिविहितस्त्वंहिमेसुरैः २३ एवमुक्तः सुरसयाप्रांजलिः प्रणतः स्थितः विवर्ण
वदनोभूत्वावाक्यंचेदमुदीरयन् २४ रामोदाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनम् लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचपरंतपः २५ तस्य
सीताहृताभार्यारावणेनदुरात्मना तस्याः सकाशंदूतोहंगमिष्येरामशासनात् २६ कर्तुमर्हसिरामस्यसाहाय्यंविषयेसति अथवा
मैथिलींदृष्ट्वारामंचाक्लिष्टकारिणम् २७ आगमिष्यामितेवक्त्रंसत्यंप्रतिशृणोमिते एवमुक्तामयासातुसुरसाकामरूपिणी २८
अब्रवीन्नातिवर्तेतकश्चिदेषवरोमम एवमुक्तः सुरसयादशयोजनमायतः २९ ततोर्धगुणविस्तारोबभूवाहंक्षणेनतु मत्प्रमाणा
धिकंचैवव्यादितंतुमुखंतया ३० तद्दृष्ट्वाव्यादितंत्वास्यंह्रस्वंह्यकरवंपुनः तस्मिन्मुहूर्तेचपुनर्बभूवांगुष्ठसंमितः ३१ अभिपत्या
शुतद्वक्त्रंनिर्गतोहंततः क्षणात् अब्रवीत्सुरसादेवीस्वेनरूपेणमांपुनः ३२ अर्थसिद्ध्यैहरिश्रेष्ठगच्छसौम्ययथासुखम् समानय
चवैदेहींराघवेणमहात्मना ३३ सुखीभवमहाबाहोप्रीतास्मितववानर ततोहंसाधुसाध्वीतिसर्वभूतैः प्रशंसितः ३४ ततोंतरिक्षं
विपुलंप्लुतोहंगरुडोयथा छायामेनिगृहीताचनचपश्यामिकिंचन ३५

र्थः २३ २४ २५ सकाशंसमीपं २६ विषयेसति तदीयदेशे
सति विद्यमाने मैथिलीदर्शननिवेदनार्थं रामंच दृष्ट्वा २७ २८ नातिवर्तेत नातिक्रमेत मांप्राप्तोमदाहारतांप्राप्तोनगच्छेदित्यर्थः २९ अर्धगुणविस्तारः अर्ध
स्य दशयोजनार्धस्य पंचयोजनस्य गुण आवृत्तिस्तद्विस्तारः दशयोजनविस्तारइतियावत् पूर्वंदशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातं ३० ह्रस्वं स्वशरीर
मितिशेषः तदेवाहांगुष्ठसंमितइति देहइतिशेषः ३१ ३२ समानय मेलय ३३ साधुसाध्वीति अत्रदीर्घआर्षः ३४ ३५ ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येन गतिर्विहता नकिंचिन्न पश्यामि नापश्यमित्यन्वयः ३६ ३७ ३८ अवस्थितं निश्चेष्टं तथाप्यसंभ्रांतं भयहीनं मां लक्षीकृत्येदं वाक्यमहमुक्तइत्य
न्वयः ३९ ममेप्सितो भक्षस्त्वमतोमे देहंप्रीणयेत्यन्वयः ४० प्रत्यगृण्हां अंगीकृतवान् तस्या आस्यप्रमाणादधिकं भवति यथा तथा आत्मनः कायमपूरयं अव
र्धयं ४१ मां सा न बुबुधे अयं कामरूपी सर्वविघ्ननिर्दलनइति मां न ज्ञातवतीत्यर्थः ममकृतं विकृतं मयाकृतं विकृतं विकारस्स्वरूपं वक्ष्यमाणसूक्ष्मरूप
त्वंच न बुबुधे ४२ तदेवाह ततइति आदाय कर्तित्वा प्रपताभिप्रापतं ४३ विसृष्टभुजा विप्रकीर्णभुजा ४४ सिंहिका हनुमता हतेति द्युगतानां वाचः श्रृणोमि

सोहंविगतवेगस्तु दिशोदशविलोकयन् नकिंचित्तत्रपश्यामियेनमेविहतागतिः ३६ अथमेबुद्धिरुत्पन्नाकिंन्नामगमनेमम ई
दृशोविघ्नउत्पन्नोरूपमत्रनदृश्यते ३७ अधोभागेतुमेदृष्टिः शोचतः पतितातदा तत्राद्राक्षमहंभीमाराक्षसींसलिलेशयाम् ३८
प्रहस्यचमहानादमुक्तोहंभीमयातया अवस्थितमसंभ्रांतमिदंवाक्यमशोभनम् ३९ क्वासिगंतामहाकाय क्षुधितायाममेप्सितः
भक्षः प्रीणयमेदेहंचिरमाहारवर्जितम् ४० बाढमित्येवतांवाणींप्रत्यगृण्हामहंततः आस्यप्रमाणादधिकंतस्याःकायमपूरयं ४१
तस्याश्चास्यंमहद्भीमंवर्धतेममभक्षणे नतुमांसाऽनुबुबुधेममवाविकृतंकृतम् ४२ ततोहंविपुलंरूपंसंक्षिप्यनिमिषांतरात् तस्या
हृदयमादायप्रपतामिनभस्थलम् ४३ साविसृष्टभुजाभीमापपातलवणांभसि मयापर्वतसंकाशानिकृत्तहृदयासती ४४ श्रृ
णोमिखगतानांचवाचःसौम्यामहात्मनाम् राक्षसीसिंहिकाभीमाक्षिप्रंहनुमताहता ४५ तांहत्वापुनरेवाहंकृत्यमात्ययिकंस्मरन्
गत्वाचमहदध्वानंपश्यामिनगमंडितम् ४६ दक्षिणंतीरंसुदधेर्लंकायत्रगतापुरी अस्तंदिनकरेयातेरक्षसानिलयांपुरीम् ४७ प्रवि
ष्टोहमविज्ञातोरक्षोभिर्भीमविक्रमैः तत्रप्रविशतश्चापिकल्पांतघनसमप्रभा ४८ अट्टहासंविमुंचंतीनारीकाप्युत्थितापुरः जिघांसं
तींततस्तांतुज्वलदग्निशिरोरुहाम् ४९ सव्यमुष्टिप्रहारेणपराजित्यसुभैरवाम् प्रदोषकालेप्रविशंभीतयाहंतयोदितः ५० अहं
लंकापुरीवीरनिर्जिताविक्रमेणते यस्मात्तस्माद्विजेतासिसर्वरक्षांस्यशेषतः ५१ तत्राहंसर्वरात्रंतुविचरन्जनकात्मजाम् रावणां
तःपुरगतोनचापश्यंसुमध्यमाम् ५२ ततःसीतामपश्यंस्तुरावणस्यनिवेशने शोकसागरमासाद्यनपारमुपलक्षये ५३ शोचता
चमयादृष्टंप्राकारेणाभिसंवृतं कांचनेनविकृष्टेनगृहोपवनमुत्तमं ५४

श्रुताः ४५ आत्ययिकं जातकालविलंबं कृत्यं सीतादर्शनं स्मरन्नेव महदध्वानं ग
त्वा उदधेर्दक्षिणं तीरं पश्यामिदृष्टवान् ४६ ४७ ४८ मां जिघांसंतीं ज्वलदग्नितुल्यकेशपाशां ४९ सुभैरवां अतिशयेन भयंकररूपां प्रविशं प्राविशं ५० ५१ सर्वरा
त्रं सर्वांरात्रीं अल्पशेषायां रात्रावशोकवनिकायां दर्शनादेवमुक्तिः ५२ उपलक्षये उपालक्षयं ५३ विकृष्टेन विप्रकृष्टोर्ध्वभागेन अत्युच्चेनेतियावत् तादृशेन प्रासादे
नावृतं किंचित्स्थानं मयादृष्टम् ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः प्राकारमवप्लुत्य बहुपादपं गृहोपवनमुद्यानं पश्यामि अपश्यं महान्पादपोदृष्टइतिशेषः ५५ पश्यामीतिभागवत् कांचनं तद्वर्णं अदूराच्छिंशापा वृक्षात् शिंशपावृक्षस्य समीपे ५६ तदेकवासः संवीतां तेन हरणकाले किष्किंधायाः पूर्वं दृष्टेनैवैकवाससा संवीतां ५७ ५८ व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमितिसंबंधः राक्षसीमध्ये ताभिरेव तर्ज्यमानासा सदुःखामया कथंचिदासादितेत्यन्वयः ५९ ६० रावणाद्विनिवृत्तो विनिवर्तितोर्थः सुखभोगरूपोयया मर्तव्ये मरणे ६१

सप्राकारमवप्लुत्यपश्यामिबहुपादपम् अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपोमहान् ५५ तमारुह्यचपश्यामिकांचनंकदलीवनम् अदूराच्छिंशपावृक्षात्पश्यामिवरवर्णिनीम् ५६ श्यामांकमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् तदेकवासःसंवीतांरजोध्वस्तशिरोरुहाम् ५७ शोकसंतापदीनांगींसीतांभर्तृहितेस्थिताम् राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ५८ मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणींयथा सामयाराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः ५९ एकवेणीधरादीनाभर्तृचिंतापरायणा भूमिशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमागमे ६० रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्येकृतनिश्चया कथंचिन्मृगशावाक्षीतूर्णमासादितामया ६१ तांदृष्ट्वातादृशींनारींरामपत्नींयशस्विनीम् तत्रैवशिंशपावृक्षेपश्यन्नहमवस्थितः ६२ ततोहलहलाशब्दकाञ्चीनूपुरमिश्रितम् शृणोम्यधिकगंभीररावणस्यनिवेशने ६३ ततोहंपरमोद्विग्नःस्वरूपंप्रत्यसंहरम् अहंचशिंशपावृक्षेपक्षीवगहनेस्थितः ६४ ततोरावणदाराश्चरावणश्चमहाबलः तंदेशमनुसंप्राप्तायत्रसीताभवत्स्थिता ६५ तंदृष्ट्वाथवरारोहासीतारक्षोगणेश्वरम् संकुच्योरूस्तनौपीनौबाहुभ्यांपरिरभ्यच ६६ वित्रस्तांपरमोद्विग्नांवीक्ष्यमाणामितस्ततः त्राणंकंचिदपश्यंतींवेपमानांतपस्विनीम् ६७ तामुवाचदशग्रीवःसीतांपरमदुःखिताम् अवाक्शिराःप्रपतितोबहुमन्यस्वमामिति ६८ यदिचेत्त्वंतुमांदर्पान्नाभिनंदसिगर्विते द्विमासानंतरंसीतेपास्यामिरुधिरंतव ६९ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः उवाचपरमक्रुद्धासीतावचनमुत्तमम् ७० राक्षसाधमरामस्यभार्याममिततेजसः इक्ष्वाकुवंशनाथस्यस्नुषांदशरथस्यच ७१ अवाच्यंवदतोजिह्वाकथंनपतितातव किंस्विद्वीर्यंतवानार्ययोमांभर्तुरसन्निधौ ७२ अपहृत्यागतःपापतेनादृष्टोमहात्मना नत्वंरामस्यसदृशोदास्येप्यस्यनयुज्यसे ७३ अजेयःसत्यवाक्शूरोरणश्लाघीचराघवः जानक्यापरुषंवाक्यमेवमुक्तोदशाननः ७४ जज्वालसहसाकोपाच्चितास्थइवपावकः विवृत्यनयनेक्रूरेमुष्टिमुद्यम्यदक्षिणम् ७५

६२ शृणोमि श्रुतवान् रावणस्य निवेशने तत्समीपे यद्वानिवेशने सीतासमीपं प्रवेशनकाले ६३ प्रत्यसंहरं सूक्ष्ममकरवं गहने स्थितः पर्णसमूहगूढप्रदेशे ६४ ६५ परिरभ्यचेति वित्रस्तेव बभूवेतिशेषः ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ किंस्वित्कुत्सितमित्यर्थः ७२ तदसन्निधौ अपहृत्य तेनादृष्टइति लंकामागतः अन्यथा तदैव ते हननंस्यादित्यर्थः सादृश्यसंभावनाऽपि दूरापास्तेत्याह दास्येपीति ७३ ७४ चितास्थपावकत्वेनास्पृश्यता सूचिता ७५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हाहाकृतं हाहेतिकृतं ७६ मंदोदरीनामेति पूर्वंधान्यमालिन्या प्रतिषिद्धं इत्युक्तं इदानीं मंदोदर्येति अभिधानादुभाभ्यामपीतिकल्पनीयं यद्वा मंदोदर्याएव नामांतरं धान्यमालिनीत्युक्तं ७७ ७८ ७९ ८० ८१ निरर्थकमासीदितिशेषः ८२ सीताव्यवसितं महत् मर्तव्यं नतुत्वमंगीकर्तव्यइत्येतद्रूपं ८३ विहताशाः रावणानुकूल्यमस्माभिरवश्यं संपाद्यमिति तासामाशा अतएव तद्विषये निरुद्यमाः परिक्लिश्य पूर्वव्यापारकृतः क्लेशः ८४ विलप्य प्रशशोच विलापपूर्वकं

मैथिलींहंतुमारब्धःस्त्रीभिर्हाहाकृतंतदा स्त्रीणांमध्यात्समुत्पत्यतस्यभार्यादुरात्मनः ७६ वरामंदोदरीनामतयासप्रतिषेधितः उक्तश्चमधुरांवाणीतयासमदनार्दितः ७७ सीतयातवकिंकार्यंमहेंद्रसमविक्रम मयासहरमस्वाद्यमद्विशिष्टानजानकी ७८ देवगंधर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेवच सार्धंप्रभोरमस्वेतिसीतयाकिंकरिष्यति ७९ ततस्ताभिःसमेताभिर्नारीभिःसमहाबलः उत्थाप्यसहसानीतोभवनंस्वंनिशाचरः ८० यातेतस्मिन्दशग्रीवेराक्षस्योविकृताननाः सीतांनिर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैःक्रूरैःसुदारुणैः ८१ तृणवद्भाषितंतासांगणयामासजानकी गर्जितंचतथातासांसीताप्राप्यनिरर्थकम् ८२ वृथागर्जितनिश्चेष्टाराक्षस्यःपिशिताशनाः रावणायशशंसुस्ताःसीताव्यवसितंमहत् ८३ ततस्ताःसहिताःसर्वाविहताशानिरुद्यमाः परिक्लिश्यसमस्तास्तानिद्रावशमुपागताः ८४ तासुचैवप्रसुप्तासुसीताभर्तृहितेरता विलप्यकरुणंदीनाप्रशुशोचसुदुःखिता ८५ तासांमध्यात्समुत्थाय्यत्रिजटावाक्यमब्रवीत् आत्मानंखादतक्षिप्रंनसीतामसितेक्षणाम् ८६ जनकस्यात्मजांसाध्वींस्नुषांदशरथस्यच स्वप्नोह्यद्यमयादृष्टोदारुणोरोमहर्षणः ८७ रक्षसांचविनाशायभर्तुरस्याजयायच अलमस्मान्परित्रातुंराघवाद्राक्षसीगणम् ८८ अभियाचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते यदिह्येवविधःस्वप्नोदुःखितायाःप्रदृश्यते ८९ सादुःखैर्विविधैर्मुक्तासुखमाप्नोत्यनुत्तमम् प्रणिपातप्रसन्नाहिमैथिलीजनकात्मजा ९० अलमेषापरित्रातुंराक्षस्योमहतोभयात् ततःसाह्रीमतीबालाभर्तुर्विजयहर्षिता ९१ अवोचद्यदितत्तथ्यंभवेयंशरणंहिवः तांचाहंतादृशींदृष्ट्वासीतायादारुणांदशाम् ९२ चिंतयामासविश्रांतोनचमेनिर्वृतंमनः संभाषणार्थंचमयाजानक्याश्चिंतितोविधिः ९३ इक्ष्वाकुकुलवंशस्तुस्तुतोममपुरस्कृतः श्रुत्वातुगदितांवाचंराजर्षिगणभूषिताम् ९४

शोकंचकार ८५ ८६ रक्षोविनाशकत्वाद्रोमहर्षणः ८७ राक्षसीगणमस्मान्राक्षसीरूपानस्मान् परित्रातुमलमेषासीतेतिशेषः ८८ अभियाचाम स्वरक्षणमितिशेषः ८९ ९० ततस्त्रिजटावाक्यानंतरं कृतावद्भाग्यमितिलज्जिता तत्कथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता ९१ तत्त्रिजटावाक्यं यदि तथ्यं तदा अवश्यंशरणंभवेयमित्यवोचदितिसंबंधः ९२ चिंतयामासेति विंदुत्तमः ईदृश्या अपीदृशं दुःखमितिचिंता कृतवानित्यर्थः मेमनोनचनिर्वृतं नचिंतारहितं जातं विधिः प्रकारः ९३ ममस्तुतोमयास्तुतः ९४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९५ ९६ ९७ तुभ्यंभर्त्रा तवभर्त्रा ९८ ९९ त्वयाज्ञप्तं त्वत्कर्तृकमाज्ञापनं उत्तरं समुद्रोत्तरकूलस्थं यद्वा किमुत्तरं प्रत्युत्तरं किंब्रूहीतिशेषः १०० उत्साद्य समूलंना
शयित्वा १०१ १०२ १०३ संदिदेश काकवृत्तांतं तिलककरणंच राममात्रैकवेद्यं कथयामासेत्यर्थः १०४ इहाप्युद्गतमानसः इहागंतुंनिश्चितमानसः ममवृत्तांतं
त्वयानुभूतं मद्विषयं रावणराक्षसीवृत्तांतं ५ ६ ७ यद्यस्मादन्यथा अनागमने द्वौ मासौ ममजीवितं भवेत् अनाथवत् म्रियेे राक्षसीकृतवधेनेतिभावः ८

प्रत्यभाषतमांदेवीबाष्पैःपिहितलोचना कस्त्वंकेनकथंचेहप्राप्तोवानरपुंगवः ९५ कावरामेणतेप्रीतिस्तन्मेशंसितुमर्हसि तस्यास्त
द्वचनंश्रुत्वाअहमप्यब्रुवंवचः ९६ देविरामस्यभर्तुस्तेसहायोभीमविक्रमः सुग्रीवोनामविक्रांतोवानरेंद्रोमहाबलः ९७ तस्यमांवि
द्धिभृत्यंत्वंहनूमंतमिहागतम् भर्त्रासंप्रहितस्तुभ्यंरामेणाक्लिष्टकर्मणा ९८ इदंतुपुरुषव्याघ्रःश्रीमान्दाशरथिःस्वयम् अंगुलीय
मभिज्ञानमदात्तुभ्यंयशस्विनि ९९ तदिच्छामित्वयाज्ञप्तंदेविकिंकरवाण्यहम् रामलक्ष्मणयोःपार्श्वंनयामित्वांकिमुत्तरम् १०० ए
तच्छ्रुत्वाविदित्वाचसीताजनकनंदिनी आहरावणमुत्साद्यराघवोमांनयत्विति १०१ प्रणम्यशिरसादेवीमहमार्यामनिंदिताम् राघ
वस्यमनोल्हादमभिज्ञानमयाचिषम् १०२ अथमामब्रवीत्सीतागृह्यतामयमुत्तमः मणिर्येनमहाबाहूरामस्त्वांबहुमन्यते १०३
इत्युक्त्वातुवरारोहामणिप्रवरमुत्तमम् प्रायच्छत्परमोद्विग्नावाचामांसंदिदेशह ४ ततस्तस्यैप्रणम्याहंराजपुत्र्यैसमाहितः प्रदक्षिणं
परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ५ उत्तरंपुनरेवाहनिश्चित्यमनसातदा हनूमन्ममवृत्तांतंवक्तुमर्हसिराघवे ६ यथाश्रुत्वैवनचिरात्तावु
भौरामलक्ष्मणौ सुग्रीवसहितौवीरावुपेयातांतथाकुरु ७ यद्यन्यथाभवेदेतद्द्वौमासौजीवितंमम नमांद्रक्ष्यतिकाकुत्स्थोम्रियेसा
हमनाथवत् ८ तच्छ्रुत्वाकरुणंवाक्यंक्रोधोमामभ्यवर्तत उत्तरंचमयादृष्टंकार्यशेषमनंतरम् ९ ततोऽवर्धतमेकायस्तदापर्वतसन्नि
भः युद्धाकांक्षीवनंतस्यविनाशयितुमारभे ११० तद्भग्नंवनखंडंतुभ्रांतत्रस्तमृगद्विजम् प्रतिबुध्यनिरीक्षंतेराक्षस्योविकृताननाः
११ मांचदृष्ट्वावनेतस्मिन्समागम्यततस्ततः ताःसमभ्यागताःक्षिप्रंरावणायाचचक्षिरे १२ राजन्वनमिदंदुर्गंतवभग्नंदुरात्मना
वानरेणह्यविज्ञायतववीर्यंमहाबल १३ तस्यदुर्बुद्धिताराजन्तवविप्रियकारिणः वधमाज्ञापयक्षिप्रंयथासौनपुनर्व्रजेत् १४ त
च्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रेणविसृष्टाबहुदुर्जयाः राक्षसाःकिंकरानामरावणस्यमनोनुगाः १५ तेषामशीतिसाहस्रंशूलमुद्गरपाणिनाम् म
यातस्मिन्वनोद्देशेपरिघेणनिषूदितम् १६

उत्तरं कार्यशेषं लंकानाशनरूपम् १०९ ११० १११ समागम्य मिलित्वा ११२ ११३ तस्य दु-
र्बुद्धितेति बहुव्रीहेस्तल् नपुनर्व्रजेत् स्वदेशमितिशेषः १४ १५ १६ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७ चैत्यप्रासादं विनाशयितुमिति शेषः १८ ललामभूतश्चैत्यप्रासाद इति शेषः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वि
तीयं २७ २८ महताप्रत्ययेन विश्वासेन २९ ३० प्रबध्वा प्रबध्य राक्षसेभ्योऽर्पयदिति शेषः बध्नंति अबध्नन् ३१ ३२ सीतार्थमिति कथितमित्यर्थः ३३ त

तेषांतुहतशिष्टायेतेगतालघुविक्रमाः निहतंचमयासैन्यंरावणायाचचक्षिरे १७ ततोमेबुद्धिरुत्पन्नाचैत्यप्रासादमुत्तमम् तत्रस्था
न्राक्षसान्हत्वाशतंस्तंभेनवैपुनः १८ ललामभूतोलंकायामयाविध्वंसितोरुषा ततःप्रहस्तस्यसुतंजंबुमालिनमादिशत् १९ राक्षसै
र्बहुभिःसार्धंघोररूपैर्भयानकैः तमहंबलसंपन्नंराक्षसंरणकोविदम् २० परिघेणातिघोरेणसूदयामिसहानुगम् तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्र
स्तुमंत्रिपुत्रान्महाबलान् २१ पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामासरावणः परिघेणैवतान्सर्वान्नयामियमसादनम् २२ मंत्रिपुत्रान्हतान्छ्रु
त्वासमरेलघुविक्रमान् पंचसेनाग्रगान्शूरान्प्रेषयामासरावणः २३ तानहंसहसैन्यान्वैसर्वानेवाभ्यसूदयम् ततःपुनर्दशग्रीवःपुत्रम
क्षंमहाबलम् २४ बहुभीराक्षसैःसार्धंप्रेषयामाससंयुगे तंतुमंदोदरीपुत्रंकुमारंरणपंडितम् २५ सहसाखंसमुद्यंतंपादयोश्चगृहीत
वान् तमासीनंशतगुणंभ्रामयित्वाव्यपेषयम् २६ तमक्षमागतंभग्नंनिशम्यसदशाननः ततइंद्रजितंनामद्वितीयंरावणःसुतम् २७
व्यादिदेशसुसंक्रुद्धोबलिनंयुद्धदुर्मदम् तच्चाप्यहंबलंसर्वंतंचराक्षसपुंगवम् २८ नष्टौजसंरणेकृत्वापरंहर्षमुपागतः महतापिमहाबा
हुःप्रत्ययेनमहाबलः २९ प्रहितोरावणेनैषःसहवीरैर्मदोद्धतैः सोऽविषह्यंहिमांबुध्वास्वसैन्यंचावमर्दितम् ३० ब्रह्मणोस्त्रेणसतुमां
प्रबध्वाचातिवेगिनः रज्जुभिश्चापिबध्नंतिततोमांतत्रराक्षसाः ३१ रावणस्यसमीपंचगृहीत्वामामुपागमन् दृष्ट्वासंभाषितश्चाहंराव
णेनदुरात्मना ३२ पृष्टश्चलंकागमनंराक्षसानांचतंवधम् तत्सर्वंचरणेतत्रसीतार्थमुपजल्पितम् ३३ तस्यास्तुदर्शनाकांक्षीप्राप्तस्त्व
द्भवनंविभो मारुतस्यौरसःपुत्रोवानरोहनुमानहम् ३४ रामदूतंचमांविद्धिसुग्रीवसचिवंकपिम् सोहंदौत्येनरामस्यत्वत्सकाशमि
हागतः ३५ शृणुचापिसमादेशंयदहंप्रब्रवीमिते राक्षसेशहरीशस्त्वांवाक्यमाहसमाहितम् ३६ सुग्रीवश्चमहाभागस्त्वांकौश
लमब्रवीत् धर्मार्थकामसहितंहितंपथ्यमुवाचह ३७ वसतोऋष्यमूकेमेपर्वतेविपुलद्रुमे राघवोरणविक्रांतोमित्रत्वंसमुपागतः
३८ तेनमेकथितंराजन्भार्यामेरक्षसाहृता तत्रसाहाय्यहेतोर्मेसमयंकर्तुमर्हसि ३९ वालिनाहृतराज्येनसुग्रीवेणसहप्रभुः च
क्रेऽग्निसाक्षिकंसख्यंराघवःसहलक्ष्मणः ४० तेनवालिनमाहत्यशरेणैकेनसंयुगे वानराणांमहाराजःकृतःसंप्लवतांप्रभुः ४१

स्याः सीतायाः ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ समयं प्रतिज्ञां ३९ ४० संप्लवतां सम्यक्प्लवतां प्रभुरहमिति शेषः ४१ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्य रामस्य तेन रामसाहाय्यस्य कर्तव्यत्वेन तुभ्यं समीपं तवसमीपं प्रस्थापितो दूतइतिशेषः दूतप्रेषणं विनाप्रथममेव सुहृत्स्वाधर्मत्वादितिभावः ४२ सीतादानाभावे बाधकमाह यावदिति ४३ वानराणामिति एवंच लंकानाशने वानराअसमर्थान इतिमंतव्यमितिभावः राघवाणामितिपाठे मनुष्योऽसमर्थइतिनमंतव्यमितिभावः ४४ ४५ मत्प्रभावं वरदानं लब्धावध्यत्वरूपं ४६ ४७ नैवं अयमवध्यइत्यर्थः एषनिश्चयः एतद्वधनिश्चयः संलक्ष्यते विचार्यते ४८

तस्यसाहाय्यमस्माभिःकार्यंसर्वात्मनात्विह तेनप्रस्थापितस्तुभ्यंसमीपमिहधर्मतः ४२ क्षिप्रमानीयतांसीतादीयतांराघवस्यच याव न्नहरयोवीराविधमंतिबलंतव ४३ वानराणांप्रभावोयनकेनविदितःपुरा देवतानांसकाशंचयेगच्छंतिनिमंत्रिताः ४४ इतिवान रराजस्त्वामाहेत्यभिहितोमया मामैक्षततततोरुष्टश्चक्षुषाप्रदहन्निव ४५ तेनवध्योहमाज्ञप्तोराक्षसारौद्रकर्मणा मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेनदुरात्मना ४६ ततोविभीषणोनामतस्यभ्रातामहामतिः तेनराक्षसराजश्चयाचितोममकारणात् ४७ नैवंराक्षसशार्दूलत्य ज्यतामेषनिश्चयः राजशास्त्रव्यपेतोहिमार्गःसंलक्ष्यतेत्वया ४८ दूतवध्यानदृष्टाहिराजशास्त्रेषुराक्षस दूतेनवेदितव्यंचयथाभि हितवादिना ४९ सुमहत्यपराधेपिदूतस्यातुलविक्रम विरूपकरणंदृष्टंनवधोस्तिहिशास्त्रतः १५० विभीषणेनैवमुक्तोरावणःसंदिदे शतान् राक्षसानेतदेवाद्यलांगूलंदह्यतामिति ५१ ततस्तस्यवचःश्रुत्वाममपुच्छंसमंततः वेष्टितंशणवल्कैश्चपटैःकार्पासकैस्तथा ५२ राक्षसाःसिद्धसन्नाहास्ततस्तेचंडविक्रमाः तदादीप्यतमेपुच्छंहनंतःकाष्ठमुष्टिभिः ५३ बद्धस्यबहुभिःपाशैर्यंत्रितस्यचराक्षसैः नमेपीडाभवेत्काचिद्दिदृक्षोर्नगरींदिवा ५४ ततस्तेराक्षसाःशूराबद्धंमामभिसंवृतम् अघोषयन्राजमार्गेनगरद्वारमागताः ५५ ततो हंसुमहद्रूपंसंक्षिप्यपुनरात्मनः विमोचयित्वातंबंधंप्रकृतिस्थःस्थितःपुनः ५६ आयसंपरिघंगृह्यतानिरक्षांस्यसूदयम् ततस्तन्न गरद्वारंवेगेनप्लुतवानहम् ५७ पुच्छेनचप्रदीप्तेनतांपुरींसाट्टगोपुराम् दहाम्यहमसंभ्रांतोयुगांताग्निरिवप्रजाः ५८ विनष्टाजान कीव्यक्तंनह्यदग्धःप्रदृश्यते लंकायाःकश्चिदुद्देशःसर्वाभस्मीकृतापुरी ५९ दहताचमयालंकांदग्धासीतानसंशयः रामस्यचमहत्त् कार्यंमयेदंविफलीकृतम् ६० इतिशोकसमाविष्टश्चिंतामहमुपागतः ततोहंवाचमश्रौषंचारणानांशुभाक्षराम् ६१ जानकीनच दग्धेतिविस्मयोदंतभाषिणाम् ततोमेबुद्धिरुत्पन्नाश्रुत्वातामद्भुतांगिरम् ६२ अदग्धाजानकीत्येवनिमित्तैश्चोपलक्षितम् दीप्यमा नेतुलांगूलेनमांदहतिपावकः ६३

वेदितव्यं निवेदनीयं एवंचैवमुक्तिर्दूतस्य नापराधइत्यर्थः ४९ ५० ५१ ५२ हनंतोमामितिशेषः आर्षमेतत् ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ विस्मयकारी यउदंतोवृत्तांतस्तद्भाषिणां तंवदतां ६२ उपलक्षितं तददहनमितिशेषः निमित्तैः शुभसूचकैः निमित्तान्याह दीप्यमानेत्यादि ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशार्थैर्हर्षसंवादैः महागुणैः कारणैः मत्प्रवृत्तिकारणैः सीतारामरूपैः ६४ ६५ आरेभे लिड्रुत्तमः ६६ ६७ ६८ ६९ अपकमानः इतिरामाभिरामेश्रीरा-
मीयेरामायणतिलकेवा॰ सुं॰ अष्टपंचाशः सर्गः ५८ ७. ७. एतदिति उत्तरं पराक्रममुक्त्वासर्वतोऽधिकं १ संभ्रम आदरउत्साह इत्यर्थः सीतायाः शीलं सहृत्तं
पातिव्रत्यं आसाद्य दृष्ट्वा राघवोद्योगादेः साफल्यज्ञानेनमम मनःप्रीणितं तुष्टं ममचप्रवणंमनइतिपाठेपि प्रवणं संतोषप्रवणमित्यर्थः २ सदृशं पतिव्रतानामरुंध
त्यादीनां सदृशमित्यर्थः ३ तर्हिरावणं किमितिनादहदित्यत आह सर्वथेति अतिप्रकृष्टः महातपः संपन्नइत्यर्थः तां सीतां स्पृशतोपि यस्य गात्रं तपसा न नाशित
मितिसंबंधः ४ नैतावता सीताशीलं दुर्बलमित्याशंक्यमित्याह नेति यत्क्रुद्धा सीता कुर्यात्तत्स्पृष्टाग्निशिखापिनकुर्यात् इयंतु भर्तुः पराक्रमकीर्तये नाद्यापिक्रुध्य

हृदयंचमहृष्टमेवाताःसुरभिगंधिनः तैर्निमित्तैश्चदृष्टार्थैःकारणैश्चमहागुणैः ६४ ऋषिवाक्यैश्चदृष्टार्थैरभवंहृष्टमानसः पुनर्दृष्टा
चवैदेही विसृष्टश्चतयापुनः ६५ ततःपर्वतमासाद्यतत्रारिष्टमहंपुनः प्रतिप्लवनमारेभेयुष्मद्दर्शनकांक्षया ६६ ततःश्वसनचंद्रार्कसिद्ध
गंधर्वसेवितम् पंथानमहमाक्रम्यभवतोदृष्टवानिह ६७ राघवस्यप्रसादेनभवतांचैवतेजसा सुग्रीवस्यचकार्यार्थंमयासर्वमनुष्ठि-
तम् ६८ एतत्सर्वंमयातत्रयथावदुपपादितम् तत्रयन्नकृतंशेषंतत्सर्वंक्रियतामिति ६९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंद
रकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ५८ ७. एतदाख्यायतत्सर्वंहनूमान्मारुतात्मजः भूयःसमुपचक्रामवचनंवक्तुमुत्तरम् १ सफलोराघ
वोद्योगःसुग्रीवस्यचसंभ्रमः शीलमासाद्यसीतायाममचप्रीणितंमनः २ आर्यायाःसदृशंशीलंसीतायाःप्लवगर्षभाः तपसाधारये-
ल्लोकान्क्रुद्धावानिर्दहेदपि ३ सर्वथातिप्रकृष्टोसौरावणोराक्षसेश्वरः यस्यतांस्पृशतोगात्रंतपसानविनाशितम् ४ नतदग्निशिखाकु
र्यात्संस्पृष्टापाणिनासती जनकस्यसुताकुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ५ जांबवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्यमहाकपीन् अस्मिन्नेवंगते
कार्येभवतांचनिवेदिते न्याय्यंस्मसहवैदेह्याद्रष्टुंतौपार्थिवात्मजौ ६ अहमेकोपिपर्याप्तःसराक्षसगणांपुरीम् तांलंकांतरसाहंतुं-
रावणंचसराक्षसम् ७ किंपुनःसहितोवीरैर्बलवद्भिःकृतात्मभिः कृतास्त्रैःप्लवगैःशक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ८ अहंतुरावणंयुद्धे-
ससैन्यंसपुरःसरम् सहपुत्रंवधिष्यामिसहोदरयुतंयुधि ९

तीतिभावः अक्रुद्धायाअपि स्पर्शमात्रेण प्राप्तोनाशस्तु रावणतपसा निवारितइत्येयं ५ इदा
नीं मृत्यजयस्यापि स्वामिसंबंधित्वसत्वेन वयमेव सीतापातिव्रत्यं सहायमासाद्य रावणंजित्वा देव्यासह राघवौ द्रक्ष्यामहइत्याह जांबवदिति जांबवदादीननुज्ञाप्या
नुज्ञां कुर्वंत्विति संप्रार्थ्य अस्मिन्कार्ये सीतान्वेषणरूपे एवंगते उक्तप्रकारंप्राप्ते तत्प्रकारविशिष्टेच भवतां निवेदिते सति तौ पार्थिवात्मजौ वैदेह्या सं द्रष्टुं न्याय्यमित्यब्र-
वीदिति शेषः ६ तयासह दर्शनेउपपत्तिमाह अहमिति एवंच राक्षसान्हत्वा देव्यानयनं कृत्वा देव्यासहैव तौ द्रक्ष्याम इत्यर्थः ७ कृतास्त्रैर्देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः
८ उक्तमेवार्थं संभ्रमेणपुनराह अहंत्विति अहमेवेत्यर्थः ९ ७. ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० यद्यपि दुर्निरीक्ष्याणि तथापि तान्यहं निहनिष्यामि ब्रह्मणोवरदानान्निवारयामि परावृत्तैस्तैरेव राक्षसान्विधमिष्यामि निहनिष्यामि ११ रुणद्धि रोत्स्यति
१२ भवतामननुज्ञातः अनुज्ञांविना मेविक्रमोराक्षसवधप्रवृत्तिर्मां रुणद्धीत्यर्थः अतःपूर्वमेव मयान पराक्रांतमित्यर्थः १३ इदानींसर्वेपिभवंतस्तद्वधे समर्था इ-
त्याह सागरोपीति १४ येन पूर्वजाराक्षसास्तेषां नाशायैकोपीत्यन्वयः १५ १६ १७ १८ मयैव निहता निर्हतप्राया एवंचसर्वैर्मिलित्वा नाशनीयेतिकिंवाच्य-
मितिभावः नामेति सुग्रीवादेरितिशेषः १९ तदेवाह जयतीति २० २१ सीतादुःखविमर्शेपि संप्लवेव समानेतु सुचितेत्याशयेन तद्दशांवर्णयति अशोकेत्यादि २२

ब्राह्ममस्त्रंचरौद्रंचवायव्यंवारुणंतथा १० यदिशक्रजितोस्त्राणिदुर्निरीक्ष्याणिसंयुगे तान्यहंनिहनिष्यामिविधमिष्यामिराक्षसा
न् ११ भवतामभ्यनुज्ञातोविक्रमोमेरुणद्धितम् मयातुलाविसृष्टाहिशैलवृष्टिर्निरंतरा १२ देवानपिरणेहन्यात्किंपुनस्तान्निशा
चरान् भवतामननुज्ञातोविक्रमोमेरुणद्धिमाम् १३ सागरोप्यतियाद्वेलांमंदरःप्रचलेदपि नजांबवंतंसमरेकंपयेदरिवाहिनी १४
सर्वराक्षससंघानांराक्षसायेचपूर्वजाः अलमेकोपिनाशायवीरोवालिसुतःकपिः १५ प्लवगस्योरुवेगेननीलस्यचमहात्मनः मंदरोप्य
वशीर्येतकिंपुनर्युधिराक्षसाः १६ सदेवासुरयक्षेषुगंधर्वोरगपक्षिषु मैंदस्यप्रतियोद्धारंशंसतद्विविदस्यवा १७ अश्विपुत्रौमहावेगा
वेतौप्लवगसत्तमौ एतयोःप्रतियोद्धारंनपश्यामिरणाजिरे १८ मयैवनिहतालंकादग्धाभस्मीकृतापुरी राजमार्गेषुसर्वेषुनामविश्रा-
वितंमया १९ जयत्यतिबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः २० अहंकोसलराजस्यदासःपवनसं
भवः हनूमानितिसर्वत्रनामविश्रावितंमया २१ अशोकवनिकामध्येरावणस्यदुरात्मनः अधस्ताच्छिंशुपामूलेसाध्वीकरुणमास्थि
ता २२ राक्षसीभिःपरिवृताशोकसंतापकर्शिता मेघरेखापरिवृताचंद्ररेखेवनिष्प्रभा २३ अचिंतयंतीवैदेहीरावणंबलदर्पितम्
पतिव्रताचसुश्रोणीअवष्टब्धाचजानकी २४ अनुरक्ताहिवैदेहीरामंसर्वात्मनाशुभा अनन्यचित्तारामेणपौलोमीवपुरंदरे २५ त
देकवासःसंवीतारजोध्वस्तातथैवच सामयाराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः २६ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टाहिप्रमदावने एकवे
णीधरादीनाभर्तृचिंतापरायणा २७ अधःशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमोदये रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्यकृतनिश्चया २८ क
थंचिन्मृगशावाक्षीविश्वासमुपपादिता ततःसंभाषिताचैवसर्वमर्थंप्रकाशिता २९

२३ अचिंतयंती योग्यत्वेनागणयंती अगणनेहेतुः पतिव्रतेति
अगणनाच्चावष्टब्धा निरुद्धा अस्तीतिशेषः २४ रामेण रामप्रीत्या अनन्यचिंता पौलोमीव नहुषरुद्धा पौलोमीव २५ तदेकवासइतिव्याख्यातं राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना दृष्टे
त्युत्तरेणान्वयः २६ २७ २८ कथंचिदादौ तूष्णीं रामकथाप्रस्तावेन सर्वमर्थं रामसुग्रीवसख्यवृत्तांतम् २९ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain,Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह रामस्सुग्रीवसख्यंचेति नियतः समुदाचारोदृढपातिव्रत्यं भर्तरि उत्तमा भक्तिश्चास्ति इयत्यापि सामर्थ्या यद्दशाननं शापादिना न हंति तत्सदशाननोम
हात्मा तपोबलेन शापायोग्यइतिभावः ३० अथापि सीतावरोधजन्यपापेन मृतप्रायएवसइत्याह निमित्तमात्रमिति अतोस्माभिरपि सुशक्यवधएवसइति
भावः ३१ तत्सापकारणमाह सेति ३२ ३३ वर्तमानः इतिरामाभिरामे॰ वा॰ सुं॰ एकोनषष्टितमःसर्गः ५९ ॥ तस्येति १ २ ३ ४ ५ ६ ७ दृष्टा देवी नानी

रामस्सुग्रीवसख्यंचश्रुत्वाप्रीतिमुपागता नियतःसमुदाचारोभक्तिर्भर्तरिचोत्तमा यन्नहंतिदशग्रीवंसमहात्मादशाननः ३० निमित्त
मात्रंरामस्तुवधेतस्यभविष्यति ३१ सापकृत्स्नैवतन्वंगीतद्वियोगाच्चकर्षिता प्रतिपत्पाठशीलस्यविद्येवतनुतांगता ३२ एवमास्तेमहाभा
गासीताशोकपरायणा यदत्रप्रतिकर्तव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यताम् ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुंदरकांडेएकोनषष्टितमः
सर्गः ५९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावालिसूनुरभाषत अश्विपुत्रौमहावेगौबलवंतौप्लवंगमौ १ पितामहवरोत्सेकात्परमदर्पमास्थितौ
अश्विनोर्माननार्थंहिसर्वलोकपितामहः २ सर्वबाध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा वरोत्सेकेनमत्तौचप्रमथ्यमहतींचमूम् ३ सुराणाम
मृतंवीरौपीतवंतौमहाबलौ एतावेवहिसंक्रुद्धौसवाजिरथकुंजराम् ४ लंकांनाशयितुंशक्तौसर्वेतिष्ठंतुवानराः अहमेकोपिपर्याप्तःस
राक्षसगणांपुरीम् ५ तांलंकांतरसाहंतुंरावणंचमहाबलम् किंपुनःसहितोवीरैर्बलवद्भिःकृतात्मभिः ६ कृतास्त्रैःप्लवगैःशक्तैर्भव
द्भिर्विजयैषिभिः वायुसूनोर्बलेनैवदग्धालंकेतिनःश्रुतम् ७ दृष्टादेवीनचानीताइतितत्रनिवेदितुम् नयुक्तमिवपश्यामिभवद्भिःख्यात
पौरुषैः ८ नहिवःप्लवनेकश्चिन्नापिकश्चित्पराक्रमे तुल्यःसामरदैत्येषुलोकेषुहरिसत्तमाः ९ जित्वालंकांसरक्षौघांहत्वातंरावणंरणे
सीतामादायगच्छामःसिद्धार्थाहृष्टमानसाः १० तेष्वेवंहतशेषेषुराक्षसेषुहनूमता किमन्यदत्रकर्तव्यंगृहीत्वायामजानकीम् ११ रा
मलक्ष्मणयोर्मध्येन्यस्यामजनकात्मजाम् किंव्यलीकैस्तुतान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् १२ वयमेवहिगत्वातान्हत्वाराक्षसपुंग
वान् राघवंद्रष्टुमर्हामःसुग्रीवंसहलक्ष्मणम् १३ तमेवंकृतसंकल्पंजांबवान्हरिसत्तमः उवाचपरमप्रीतोवाक्यमर्थवदर्थवित्
१४ नैषाबुद्धिर्महाबुद्धेयद्ब्रवीषिमहाकपे विचेतुंवयमाज्ञप्तादक्षिणांदिशमुत्तमाम् १५ नानेतुंकपिराजेननैवरामेणधीमता
कथंचिन्निर्जितांसीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् १६ ता इतितत्र रामसमीपे निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामि ८ तुल्योस्तीतिशेषः ९ १० अन्यत्कर्तव्यं
किमस्ति काकुरत्र अपितु जानकीग्रहणपूर्वकगमनादन्यन्नकिमपीत्यर्थः ११ न्यस्याम स्थापयाम तान्सर्वान् किष्किंधायामागतान् वानरान्व्यलीकैरपि-
यैर्दुःखैर्योजयित्वेतिशेषः तथाकृत्वा किंफलमितिशेषः किंपरिक्लेशयतामिति पाठांतरम् १२ १३ १४ नैषा बुद्धिर्युक्तेतिशेषः तत्रहेतुमाह विचेतुमि
ति १५ प्रथमं जयएव दुर्लभः कथंचिज्जयेपि यदि नरोचयेत्तदा कार्यनाशइतिभावः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अरुचौहेतुः कुलं व्यपदिशन्निति प्रतिज्ञायेतिच अग्रतः कपिमुख्यानामित्यन्वयः १७ अरुचौ फलवैपरीत्यं दर्शयति विफलमिति १८ अस्य कार्यस्य निवेदनेमतिंकुर्वितिशेषः १९ अथ जांबवानंगदक्रोधपरिहाराय तन्मतं बहुमान्यस्कृहृद्भावेन निवर्तयति नतावदिति हेराजपुत्र यथाभवान्पश्यति विचारयति एषामतिर्नोस्माकमक्षमान किंतु युक्तैव यथा रामस्य मतिर्निविष्टा अवस्थिता तथा कार्यसिद्धिं भवान्पश्यत्वित्यर्थः २० नरमानः इतिरामाभिरामे० वा० सुंदरकांडे षष्टितमःसर्गः ६० ७ अगृण्हंत युक्तियुक्तत्वेनामन्यंत १ पुप्लुवुः प्लवंतोजग्मुः २ आकाशं छादयंतइवेत्युत्प्रेक्षा ३ सभाज्यमानं पूज्यमानं

राघवोनृपशार्दूलः कुलंव्यपदिशन्स्वकम् प्रतिज्ञायस्वयंराजासीताविजयमग्रतः १७ सर्वेषांकपिमुख्यानांकथंमिथ्याकरिष्यति विफलंकर्मचकृतंभवेत्तुष्टिर्नतस्यच १८ वृथाचदर्शितंवीर्यंभवेद्वानरपुंगवाः तस्माद्गच्छामवैसर्वेयत्ररामःसलक्ष्मणः सुग्रीवश्चमहातेजाःकार्यस्यास्यनिवेदने १९ नतावदेषामतिरक्षमानोयथाभवान्पश्यतिराजपुत्र यथातुरामस्यमतिर्निविष्टातथाभवान्पश्यतुकार्यसिद्धिम् २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०सुं०षष्टितमःसर्गः ६० ७ ततोजांबवतोवाक्यमगृण्हतवनौकसः अंगदप्रमुखावीराहनूमांश्चमहाकपिः १ प्रीतिमंतस्ततःसर्वेवायुपुत्रपुरःसराः महेंद्राग्रात्समुत्पत्यपुप्लुवुःप्लवगर्षभाः २ मेरुमंदरसंकाशामत्ताइवमहागजाः छादयंतइवाकाशंमहाकायामहाबलाः ३ सभाज्यमानंभूतैस्तमात्मवंतंमहाबलम् हनूमंतंमहावेगंवहंतइवदृष्टिभिः ४ राघवेचार्थनिर्वृत्तिंकर्तुंचपरमंयशः समादायसमृद्धार्थाःकर्मसिद्धिभिरुन्नताः ५ प्रियाख्यानोन्मुखाःसर्वेसर्वेयुद्धाभिनंदिनः सर्वेरामप्रतीकारेनिश्चितार्थामनस्विनः ६ प्लवमानाःखमाप्लुत्यततस्तेकाननौकसः नंदनोपममासेदुर्वनंद्रुमशतायुतम् ७ यत्तन्मधुवनंनामसुग्रीवस्याभिरक्षितम् अधृष्यंसर्वभूतानांसर्वभूतमनोहरम् ८ यद्रक्षतिमहावीरःसदादधिमुखःकपिः मातुलःकपिमुख्यस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ९ तेतद्वनमुपागम्यबभूवुःपरमोत्कटाः वानरावानरेंद्रस्यमनःकांतंमहावनम् १० ततस्तेवानराहृष्टादृष्ट्वामधुवनंमहत् कुमारमभ्ययाचंतमधूनिमधुपिंगलाः ११ ततःकुमारस्तान्वृद्धान्जांबवत्प्रमुखान्कपीन् अनुमान्यददौतेषांनिसर्गंमधुभक्षणे १२

भूतैः सिद्धादिभिः दृष्टिभिर्वहंतइव प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टीनां वाहकत्वोत्प्रेक्षा ४ राघवेकार्यनिर्वृत्तिं कार्यसिद्धिं समाधायनिश्चित्य तस्यात्मनश्च परमं यशः कर्तुंच निश्चित्य पुप्लुवुरितिसंबंधः कर्मसिद्धिभिः सीतादर्शनलंकादहनकर्मभिरुन्नताः उन्नतचित्ताः ५ रामप्रतीकारे रामकर्तव्ये रावणप्रतीकारे निश्चितार्थाअभूवन्इतिशेषः ६ वनं सुग्रीवस्यमधुवनं ७ ८ दधिमुखस्तन्नामा ९ परमोत्कटास्तत्रत्यमधुपानादावत्युत्कटोत्कंठावंतः महावनाख्यंवनमित्यर्थः १० मधुपिंगलाः मधुपिंगलवर्णाः ११ अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा निसर्गमाज्ञां १२ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निसृष्टाः कृताज्ञाः १३ भक्षयंत अभक्षयन्नित्यर्थः १४ अनुमताः मधुपानादौ कृतानुमतिकाः हर्षमुदौ बाह्याभ्यंतरत्वकृतो भेदः १५ तत्र बाह्यमा
नंदसूचकमाह गायंतीति १६ अतिब्रुवंति विवादं कुर्वंति नगाग्रात् वृक्षाग्रात् १७ गानरोदनहासाः मधुपानमत्तधर्माः १८ तुदंतं व्यथयंतं समाकुलं उत्कट
मत्तचेष्टं हसतीति मत्तः १९ २० प्रवृद्धैः प्रवृद्धमदैः २१ २२ मदादप्रतिवार्यो निवारयितुमशक्यो वेगो येषां तैः तेन दधिमुखेन बलात्प्रतिवार्यमाणैः प्रधर्षणे

तेनिसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना हरयः समपद्यंत द्रुमान्मधुकराकुलान् १३ भक्षयंतः सुगंधीनि मूलानि च फलानि च
जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः १४ ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः मुदिताश्च ततस्ते च प्रनृत्यंति ततस्ततः १५ गायं
ति केचित्प्रहसंति केचिन्नृत्यंति केचित्प्रणमंति केचित् पठंति केचित्प्रचरंति केचित् प्लवंति केचित्प्रलपंति केचित् १६ परस्परं केचिदु
पाश्रयंति परस्परं केचिदतिब्रुवंति द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवंति क्षितौ नगाग्रान्निपतंति केचित् १७ महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा
महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतंति गायंतमन्यः प्रहसन्नुपैति रुदंतमन्यः प्ररुदन्नुपैति १८ तुदंतमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं तत्कपि
सैन्यमासीत् न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः १९ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान्
समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् २० स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः चकार भूयो
मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः २१ उवाच कांश्चित्परुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथै
व साम्नोपजगाम कांश्चित् २२ स तैर्मदादप्रतिवार्यवेगैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवे
क्ष्य दोषम् २३ नखैस्तुदंतो दशनैर्दशंतस्तलैश्च पादैश्च समापयंतः मदात्कपिं तं कपयः समंतान्महावनं निर्विषयं च चक्रुः २४ इ
त्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा॰ सुं॰ एकषष्टितमः सर्गः ६१ ७ तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान्वानरर्षभः अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वा
नराः १ अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपंथिनः श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽंगदः २ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबंतु हरयो मधु
अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ३ अकार्यमपि कर्तव्यं किमंग पुनरीदृशम् अंगदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ४ साधु
साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् पूजयित्वांगदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ५

दोषं राजदंडमनवेक्ष्य अतएव त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते
स्म २३ समापयंतः मृतकल्पं कुर्वंतः महावनं निर्विषयं निर्गतमधुफलादि भोज्यं २४ इति रामाभिरामे॰ वा॰ सुंदरकांडे एकषष्टितमः सर्गः ६१ ७ पु-
नरुक्तमेव विस्तरेणाह तानिति १ आवर्जयिष्यामि निवारयिष्यामि २ ३ ईदृशं एतन्मात्रार्थकं ४ ५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्र मधुवनं यत्रमार्गे गमनेन मधुवनं प्राप्यते तेन मार्गेणजग्मुः ६ ते पटवो हनूमान्च मैथिलीं दृष्ट्वा अन्ये तन्मुखात्तां लंकास्थां श्रुत्वा महत्कार्यकरणेन भ
यराहित्याद तिसर्गादंगदानुज्ञानान्मधुवनं प्रविष्टाः पालान्बलादाक्रम्य बध्वा मधु पपू रसवत्फलं चाददुर्भक्षणार्थमिति शेषः ७ मधुवने सक्ताभक्षणार्थल
ग्नाः ८ ९ अपविध्यंति प्रक्षिपंति मधूनि मधुपटलानि १० ११ उन्मत्तवेगाः उन्मत्तानां वेगोयेषांते यद्वाति शयितवेगाइत्यर्थः १२ १३ इतरद्रोदनं १४ के

जग्मुर्मधुवनंयत्रनदीवेगइवद्रुमम् तेप्रविष्टामधुवनं पालानाक्रम्यशक्तितः ६ अतिसर्गाच्चपटवोदृष्ट्वाश्रुत्वाचमैथिलीम् पपुःस
र्वेमधुतदारसवत्फलमाददुः ७ उत्पत्यचततःसर्वेवनपालान्समागतान् तेताडयंतःशनशः सक्तामधुवनेतदा ८ मधूनिद्रोणमात्रा
णिबाहुभिःपरिगृह्यते पिबंतिकपयःकेचित्संघशस्तत्रहृष्टवत् ९ घ्नंतिस्मसहिताःसर्वे भक्षयंतितथापरे केचित्पीत्वापविध्यं
तिमधूनिमधुपिंगलाः १० मधूच्छिष्टेनकेचिच्चजघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः अपरेवृक्षमूलेषुशाखागृह्यव्यवस्थिताः ११ अत्यर्थंचमदग्ला
नाःपर्णान्यास्तीर्यशेरते उन्मत्तवेगाःप्लवगामधुमत्ताश्चहृष्टवत् १२ क्षिपंत्यपितथान्योन्यंस्खलंतिचतथापरे केचित्क्ष्वेडान्प्रकुर्वंति
केचित्कूजंतिहृष्टवत् १३ हरयोमधुनामत्ताःकेचित्सुप्तामहीतले धृष्टाःकेचिद्धसंत्यन्ये केचित्कुर्वंतिचेतरत् १४ कृत्वाकेचिद्वदंत्यन्येके
चिद्बुध्यंतिचेतरत् येप्यत्रमधुपालास्युःप्रेष्यादधिमुखस्यतु १५ तेपितैर्वानरैर्भीमैःप्रतिषिद्धादिशोगताः जानुभिश्चप्रघृष्टाश्चदेवमा
र्गंचदर्शिताः १६ अब्रुवन्परमोद्विग्नागत्वादधिमुखंवचः हनूमतादत्तवरैर्हतंमधुवनंबलात् १७ वयंचजानुभिर्घृष्टादेवमार्गंचद
र्शिताः १८ तदादधिमुखःक्रुद्धोवनपस्तत्रवानरः हतंमधुवनंदृष्ट्वासांत्वयामासतान्हरीन् १९ एतगच्छतगच्छामोवानरानतिदर्पि
तान् बलेनावारयिष्यामिप्रभुंजानान्मधूत्तमम् २० श्रुत्वादधिमुखस्येदंवचनंवानरर्षभाः पुनर्वीरामधुवनंतेनैवसहिताययुः २१
मध्येचैषांदधिमुखःप्रगृह्यमहातरुम् समभ्यधावन्वेगेनसर्वेतेचप्लवंगमाः २२ तेशिलाःपादपांश्चैवपाषाणानपिवानराः गृहीत्वा
भ्यागमन्क्रुद्धायत्रतेकपिकुंजराः २३ बलान्निवारयंतश्चआसेदुर्हरयोहरीन् संदष्टोष्ठपुटाःक्रुद्धाभर्त्सयंतोमुहुर्मुहुः २४ अथदृष्ट्वा
दधिमुखंक्रुद्धंवानरपुंगवाः अभ्यधावंतवेगेनहनुमत्प्रमुखास्तदा २५

चिदन्यत्कृत्वा अन्यद्वदंति केचिदुक्तवचनार्थं विद्यमानं परित्यज्यान्यमेव
बुध्यंते १५ प्रतिषिद्धाः ताडनादिना निरस्ताः जानुभिः प्रघृष्टाः जानुषु गृहीत्वा आकृष्टाः देवमार्गं अपानद्वारमितितीर्थः देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वं प्रक्षि
प्ताइत्यर्थः कर्णौ अंगुलिभिर्धृत्वोर्ध्वीकृताइतिवार्थइत्यन्ये १६ १७ १८ तान्स्वसंबंधिनः पालान् १९ एतआगच्छत अग्रेइतिशेषः गच्छामः वयमप्यागच्छा
मइत्यर्थः २० २१ सर्वे ते च समभ्यधावन्नितिशेषः २२ २३ हरयः पालाः हरीन्हनुमदादीन् २४ २५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात्पूज्यः २७ २८ २९ भर्ता राजा ३० ३१ ३२ ३३ नृपाज्ञापरिपंथिनः तदाज्ञाविरुद्धकर्तारः अमर्षप्रभवोऽक्षमाजन्यः ३४ ३५
३६ समप्रतिष्ठां समतलां जगतीं भूमिं दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ३७ ३८ तौ सर्ववानरपूज्यौ चरणावित्यन्वयः ३९ जलमानः इतिरामाभिरामे॰रा॰ति॰वा॰सुं॰द्विषष्टि

सवृक्षं तं महाबाहुमापतंतं महाबलम् वेगवंतं विजग्राह बाहुभ्यां कुपितोंगदः २६ मदांधो न कृपां चक्रे आर्यकोयं ममेति सः अथैनं नि
ष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले २७ स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः प्रमुमोह महावीरो मुहूर्तं कपिकुंजरः २८ स कथंचिद्विमुक्त
स्तैर्वानरैर्वानरर्षभः उवाचैकांतमागत्य स्वान्भृत्यान्समुपागतान् २९ एत गच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह
रामेण तिष्ठति ३० सर्वं चैवांगदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ३१ इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्री
वस्य महात्मनः पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ३२ स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः घातयिष्यति दंडेन सुग्रीवः
ससुहृज्जनान् ३३ बध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपंथिनः अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ३४ एवमुक्त्वा दधिमुखो
वनपालान्महाबलः जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ३५ निमेषांतरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः सहस्रांशुसुतो धीमा
न्सुग्रीवो यत्र वानरः ३६ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ३७ स निपत्य महावीरः
सर्वैस्तैः परिवारितः हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ३८ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चांजलिम् सुग्रीवस्याशु तौ मू
र्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ३९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे॰वा॰सुं॰द्विषष्टितमः सर्गः ६२ ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः दृ
ष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह १ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम्
२ किं संभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ३ स समाश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महा
त्मना उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ४ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नच वालिना वनं निसृष्टपूर्वं ते नाशितं तत्तु वा
नरैः ५ न्यवारयमहं सर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः अचिंतयित्वा मां हृष्टा भक्षयंति पिबंति च ६ एभिः प्रधर्षणायां च वारितं वनपा
लकैः मामप्यचिंतयन्देव भक्षयंति वनौकसः ७ शिष्टमत्रापविध्यंति भक्षयंति तथापरे निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयंति हि ८

तमः सर्गः ६२ ६२ ततइति १ २ किं संभ्रमात्कस्य भयादिहागतोसीति शेषः यत्कृत्स्नं हितं तत् ब्रूहि यतस्त्वं सर्वमुचितं मनुचितं च वक्तुमर्हसि ३ ४ नैव निसृष्ट
पूर्वं वानरेभ्यो यथेच्छभोगाय कदापि नानुज्ञातं ५ ६ एभिर्हनुमदाद्यैः प्रधर्षणायामारब्धायां वनपालकैर्वारितं मामपि अपि नेतरान्पालकान् अचिंतयंतः ७ भ्रुकुटिं व
क्रेभ्रुवौ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इमे मदीयाः संरब्धतराः निवारणायाभियत्नवंतः ९ १० ११ १२ विज्ञाप्यमानं दधिमुखेनेतिशेषः १३ १४ १५ १६ यत् यथा वनमभिपन्नाः नाशयितुंप्रवृत्ताः
१७ वारयंतः हेतौ शता वारणाद्धेतोर्जानुभिराहताः पालाः प्राप्ताः १८ देवीदृष्टेत्यत्र नसंदेहस्तत्राप्यन्येनन किंतु हनूमतेत्यर्थः १९ अन्यः हनूमतोन्यइत्यर्थः हरि

इमेहिसंरब्धतरास्तदातैःसंप्रधर्षिताः निवार्यंतेवनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुंगवैः ९ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः संरक्तनयनैः
क्रोधाद्धरयःसंप्रधर्षिताः १० पाणिभिर्निहताःकेचित्केचिज्जानुभिराहताः प्रकृष्टाश्चतदाकामंदेवमार्गंचदर्शिताः ११ एवमेतेहताःशू
रास्त्वयितिष्ठतिभर्तरि कृत्स्नंमधुवनंचैवप्रकामंतैश्चभक्ष्यते १२ एवंविज्ञाप्यमानंतंसुग्रीवंवानरर्षभम् अपृच्छत्तंमहाप्राज्ञोलक्ष्म
णःपरवीरहा १३ किमयंवानरोराजन्वनपःप्रत्युपस्थितः किंचार्थमभिनिर्दिश्यदुःखितोवाक्यमब्रवीत् १४ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोल
क्ष्मणेनमहात्मना लक्ष्मणंप्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः १५ आर्यलक्ष्मणसंप्राहवीरोदधिमुखःकपिः अंगदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षि
तंमधुवानरैः १६ नैषामकृतकार्याणामीदृशःस्याद्व्यतिक्रमः वनंयदभिपन्नास्तेसाधितंकर्मतत्ध्रुवम् १७ वारयंतोभृशंप्राप्ताःपाला
जानुभिराहताः तथानगणितश्चायंकपिर्दधिमुखोबली १८ पतिर्ममवनस्यायमस्माभिःस्थापितःस्वयम् दृष्टादेवीनसंदेहोनचा
न्येनहनूमता १९ नह्यन्यःसाधनेहेतुःकर्मणोस्यहनूमतः कार्यसिद्धिर्हनुमतिमतिश्चहरिपुंगवे २० व्यवसायश्चवीर्यंचश्रुतंचापिप्र
तिष्ठितम् जांबवान्यत्रनेतास्यादंगदश्चमहाबलः २१ हनूमांश्चाप्यधिष्ठातानतस्यगतिरन्यथा अंगदप्रमुखैर्वीरैर्हतंमधुवनंकिल
२२ विचित्यदक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः आगतैश्चप्रहृष्टैस्तद्यथामधुवनंहितैः २३ धर्षितंचवनंकृत्स्नमुपयुक्तंतुवानरैः पातिता
वनपालास्तेतदाजानुभिराहताः २४ एतदर्थमयंप्राप्तोवक्तुंमधुरवागिह नाम्नादधिमुखोनामहरिःप्रख्यातविक्रमः २५ दृष्टासीता
महाबाहोसौमित्रेपश्यतत्त्वतः अभिगम्ययथासर्वेपिबंतिमधुवानराः २६ नचाप्यदृष्ट्वावैदेहींविश्रुताःपुरुषर्षभ वनंदत्तवरंदिव्यं
धर्षयेयुर्वनौकसः २७ ततःप्रहृष्टोधर्मात्मालक्ष्मणःसहराघवः श्रुत्वाकर्णसुखांवाणींसुग्रीववदनाच्च्युताम् २८ प्राहृष्यतभृशंरामो
लक्ष्मणश्चमहायशाः श्रुत्वादधिमुखस्यैवंसुग्रीवस्तुप्रहृष्यच २९ वनपालंपुनर्वाक्यंसुग्रीवःप्रत्यभाषत प्रीतोस्मिसोहंयद्भुक्तंवनं
तैःकृतकर्मभिः ३० धर्षितंमर्षणीयंचचेष्टितंकृतकर्मणाम् गच्छशीघ्रंमधुवनंसंरक्षस्वत्वमेवहि शीघ्रंप्रेषयसर्वांस्तान्हनूमत्प्रमुखान्क
पीन् ३१

पुंगवे हनूमति कार्यसिद्धिर्मतिश्च २० २१ २२ २३ उपयुक्तं भुक्तं २४ २५ यथामधु पिबंति तथासीतादृष्टेत्यन्वयः २६ दत्तवरं वरत्वेन देवैरस्माकं दत्तं
२७ २८ एकः सुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः २९ कृतकर्मभिः साधितकृत्यैः ३० ३१ ७ ७ ७ ७ ७

तान्द्रष्टुमिच्छामि सीताधिगमे तत्प्राप्तौ कृतं प्रयत्नंच श्रोतुमिच्छामि ३२ अथसुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनाद्भृशं ननंदेत्याह प्रीतीति प्रीत्या संतोषेण स्फीताक्षौ विकसितनेत्रौ संप्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ सिद्धार्थाविव दृष्ट्वा संप्रहृष्टैः पुलकितैरंगैरुपलक्षितः कार्यसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्तामिव विदित्वाननंद ३३ गंडमानः इतिरामाभिरामे० वा० सुं० त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ ॐ सुग्रीवेणेति १ २ ३ विमदत्वसूचकं मेहमानान्मधूदकमिति मेहमानान्मूत्रयतः मधुपरिणामभूतमुदकं मधूदकं एवंमूत्रणान्मधूनां जीर्णता बोधिता अतएवविमदान् ४ ५ एभिः रक्षिभिरज्ञानात्क्रोधाच्च भवंतः प्रतिषेधिताइति यदेतत्परिवारणं प्रतिरोधोनकर्त

इच्छामिशीघ्रंहनुमत्प्रधानान्शाखामृगांस्तान्मृगराजदर्पान् प्रष्टुंकृतार्थान्सहराघवाभ्यांश्रोतुंचसीताधिगमेप्रयत्नम् ३२ प्रीतिस्फीताक्षौसंप्रहृष्टौकुमारौदृष्ट्वासीतार्थौवानराणांचराजा अंगैःप्रहृष्टैःकार्यसिद्धिंविदित्वाबाह्वोरासन्नामतिमात्रंननंद ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुंदरकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ६३ ॐ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तुहृष्टोदधिमुखःकपिः राघवंलक्ष्मणंचैवसुग्रीवंचाभ्यवादयत् १ सप्रणम्यचसुग्रीवंराघवौचमहाबलौ वानरैःसहितःशूरैर्दिवमेवोत्पपातह २ सयथैवागतःपूर्वंतथैवत्वरितंगतः निपत्यगगनाद्भूमौतद्वनंप्रविवेशह ३ सप्रविष्टोमधुवनंददर्शहरियूथपान् विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ४ सतानुपागमद्वीरोबध्वाकरपुटांजलिम् उवाचवचनंश्लक्ष्णमिदंहृष्टवदंगदम् ५ सौम्यरोषोनकर्तव्योयदेभिःपरिवारणम् अज्ञानाद्रक्षिभिःक्रोधाद्भवंतःप्रतिषेधिताः ६ श्रांतोदूरादनुप्राप्तोभक्षयस्वस्वकंमधु युवराजस्त्वमीशश्चवनस्यास्यमहाबल ७ मौर्ख्यात्पूर्वंकृतोरोषस्तद्भवान्क्षंतुमर्हसि यथैवहिपितातेभूत्पूर्वंहरिगणेश्वरः ८ तथात्वमपिसुग्रीवोनान्यस्तुहरिसत्तम आख्यातंहिमयागत्वापितृव्यस्यतवानघ ९ इहोपयानंसर्वेषामेतेषांवनचारिणाम् भवदागमनंश्रुत्वासहैभिर्वनचारिभिः १० प्रहृष्टोनतुरुष्टोसौवनंश्रुत्वाप्रधर्षितम् प्रहृष्टोमांपितृव्यस्तेसुग्रीवोवानरेश्वरः ११ शीघ्रंप्रेषयसर्वांस्तानितिहोवाचपार्थिवः श्रुत्वादधिमुखस्यैतद्वचनंश्लक्ष्णमंगदः १२ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः शंकेश्रुतोयंवृत्तांतोरामेणहरियूथपाः १३ अयंचहर्षादाख्यातितेनजानामिहेतुना तत्क्षमंनेहनःस्थातुंकृतेकार्येपरंतपाः १४ पीत्वामधुयथाकामंविक्रांतावनचारिणः किंशेषंगमनंतत्रसुग्रीवोयत्रवानरः १५

व्यइत्यर्थः ६ ७ रोषः कृतोमदीयैरितिशेषः ८ तथासुग्रीवस्त्वमपि त्वंचहरीश्वरः ९ १० ११ १२ शंके दधिमुखस्य परावृत्त्या गमनात् १३ किंचायं हर्षादाख्याति सुग्रीवसंदेशमितिशेषः तेनच हेतुना जानामि रामेण श्रुतोयं वृत्तांतइति तत्तस्मादकार्ये वनविध्वंसनरूपे कृतेसतीहस्थातुं नोऽस्माकं नक्षमं नयुक्तं १४ किंशेषं नकिमपिशिष्टमित्यर्थः गमनमुचितमितिशेषः १५ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्तव्ये कर्तव्येर्थे भवद्भिः परवानहं भवदधीन इत्यर्थः १६ यद्यपि अहं युवराजोस्मि युष्मानाज्ञापयितुं नेशश्च तत्र हेतुः कृतकर्माणो यूयं कृतकर्माणो युष्मान् इ-
त्यर्थे आर्षमिदं तथापि परं अतः बलाद्धर्षयितुं न युक्तं १७ १८ अहंप्रभुरिति शेषः १९ सन्नतिर्विनयः भविष्यच्छुभयोग्यतां भाविनीं भाग्योन्नतिं आख्याति सू-
चयति २० अत्र देशे भासावयं यत्र सुग्रीवस्तत्र गंतुं कृतक्षणाः कृतोत्साहाः २१ २२ महाबलास्ते गच्छाम इत्युक्त्वा स्वमुत्पेतुरित्यन्वयः २३ तत्र क्रममाह उत्पतं-
तमिति निराकाशं निरवकाशं यंत्रेत्यादिना दूरोत्पातेन शीघ्रगमनं सूचितम् २४ सहसोत्पत्य वातेरिता घना इव विनदंतो जग्मुरिति शेषः शीघ्रगत्या साहश्यं

सर्वे यथा मां वक्ष्यंति समेत्य हरिपुंगवाः तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् १६ नाज्ञापयितुमीशोहं युवराजोस्मि यद्यपि अयु-
क्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् १७ ब्रुवतस्त्वंगदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः १८ एवं वक्ष्य-
ति को राजन् प्रभुः सन्वानरर्षभ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते १९ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् सन्नतिर्हि तवा-
ख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् २० सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गंतुं कृतक्षणाः स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः २१ त्वया ह्यनुक्तै-
र्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् क्वचिद्गंतुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते २२ एवं तु वदतां तेषामंगदः प्रत्यभाषत साधु गच्छाम इत्युक्त्वा ख-
मुत्पेतुर्महाबलाः २३ उत्पतंतमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः कृत्वाकाशं निराकाशं यंत्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः २४ अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमंतं
च वानरम् तेंऽबरं सहसोत्पत्य वेगवंतः प्लवंगमाः २५ विनदंतो महानादं घनावातेरिता यथा अंगदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः २६
उवाच शोकसंतप्तं रामं कमललोचनम् समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः २७ नागंतुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः अंगदस्य
प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन २८ न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते युवराजो महाबाहुः प्लवतामंगदो वरः २९ यद्यप्यकृतकृ-
त्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः भवेत्तु दीनवदनो भ्रांतविप्लुतमानसः ३० पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् न मे मधुवनं हन्याद-
दृष्ट्वा जनकात्मजाम् ३१ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ३२ न ह्यस्य कर्मणो हेतुः सा-
धने तद्विधो भवेत् हनूमतो हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ३३

२५ समनुप्राप्ते निकटमागते सुग्रीवो राममुवाचेत्यन्वयः २६ २७ दृष्टत्वे हेतुर्नेति अं-
गदप्रहर्षश्च हेत्वंतरं २८ विनिपातिते असाधिते २९ यद्यपीति अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणां कपिस्वभावचांचल्यादीदृशो मधुवनभंगादिरूप उपक्रमो व्यापारो य-
द्यपि स्यात्तथाप्यंगदो दीनवदनत्वादिगुणको भवेत् ३० कुतस्तत्राह पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतं ३१ कौसल्या सुप्रजाः सीतास्थितिपरिज्ञानेन भवतो जीव-
नलाभादिदानीं कौसल्या सुपुत्रवत्यभूदिति भावः तत्रापि हनूमतैव न तु ततोन्येनेत्यर्थः ३२ अस्य कर्मणः साधने तद्विधो हेतुरपरो न भवेन्नास्ति इह हनूमति ए-
तत्कार्यसाधिका सिद्धिर्ब्रह्मवरजन्या मतिश्चास्ति हि यतः व्यवसाय उद्यमः नेता प्रधानः ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ अधिष्ठाता कार्यकरणोद्योगवान् ३५ यदाहि यत इत्यर्थः ३६ ३७ ३८ आयतां चितलांगूल इति स्वभावोक्त्यलंकारः ३९ ४० ४१ नियतां पातिव्रत्यसंपन्नां
अक्षतां शरीरेण कुशलिनीं ४२ ४३ ४४ ४५ अणंभमानः इतिरामाभि॰ वा॰ सुं॰ चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ ६५ ततइति १ २ नियमो रावणकृतावधिरूपः द्वा

व्यवसायश्चशौर्यंचश्रुतंचापिप्रतिष्ठितम् जांबवान्यत्रनेतास्यादंगदश्चहरीश्वरः ३४ हनूमांश्चाप्यधिष्ठातानतत्रगतिरन्यथा माभूश्चिं
तासमायुक्तःसंप्रत्यमितविक्रम ३५ यदाहिदर्पितोदग्राःसंगताःकाननौकसः नैषामकृतकार्याणामीदृशःस्यादुपक्रमः ३६ वनभंगेन
जानामिमधूनांभक्षणेनच ततःकिलकिलाशब्दंशुश्रावासन्नमंबरे ३७ हनूमत्कर्मदृप्तानांनदतांकाननौकसाम् किष्किंधामुपयातानां
सिद्धिंकथयतामिव ३८ ततःश्रुत्वानिनादंतंकपीनांकपिसत्तमः आयतांचितलांगूलःसोभवद्धृष्टमानसः ३९ आजग्मुस्तेपिहरयोरा
मदर्शनकांक्षिणः अंगदंपुरतःकृत्वाहनूमंतंचवानरम् ४० तेऽंगदप्रमुखावीराःप्रहृष्टाश्चमदान्विताः निपेतुर्हरिराजस्यसमीपेराघ
वस्यच ४१ हनूमांश्चमहाबाहुःप्रणम्यशिरसाततः नियतामक्षतांदेवींराघवायन्यवेदयत् ४२ दृष्टादेवीतिहनुमद्वदनादमृतोपमं
आकर्ण्यवचनंरामोहर्षमापसलक्ष्मणः ४३ निश्चितार्थंततस्तस्मिन्सुग्रीवंपवनात्मजे लक्ष्मणःप्रीतिमान्प्रीतोबहुमानादवेक्षत ४४
प्रीत्याचपरमोपेतोराघवःपरवीरहा बहुमानेनमहताहनूमंतमवेक्षत ४५ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ सुं॰ चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ ६५ ततः
प्रस्रवणंशैलंतेगत्वाचित्रकाननम् प्रणम्यशिरसारामंलक्ष्मणंचमहाबलम् १ युवराजंपुरस्कृत्यसुग्रीवमभिवाद्यच प्रवृत्तिमथसी
तायाःप्रवक्तुमुपचक्रमे २ रावणांतःपुरेरोधंराक्षसीभिश्चतर्जनम् रामंसमनुरागंचयश्चायंनियमःकृतः ३ एतदाख्यायतेसर्वंहर
योरामसन्निधौ वैदेहीमक्षतांश्रुत्वारामस्तूत्तरमब्रवीत् ४ क्वसीतावर्ततेदेवीकथंचमयिवर्तते एतन्मेसर्वमाख्यातवैदेहींप्रति
वानराः ५ रामस्यगदितंश्रुत्वाहरयोरामसन्निधौ चोदयंतिहनूमंतंसीतावृत्तांतकोविदम् ६ श्रुत्वातुवचनंतेषांहनूमान्मारुतात्म
जः प्रणम्यशिरसादेव्यैसीतायैतांदिशंप्रति ७ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःसीतायादर्शनंयथा तंमणिंकांचनंदिव्यंदीप्यमानंस्वतेजसा
८ दत्वारामायहनुमांस्ततःप्रांजलिरब्रवीत् समुद्रंलंघयित्वाहंशतयोजनमायतम् ९ अगच्छंजानकींसीतांमार्गमाणोदिदृ
क्षया तत्रलंकेतिनगरीरावणस्यदुरात्मनः १० दक्षिणस्यसमुद्रस्यतीरेवसतिदक्षिणे तत्रसीतामयादृष्टारावणांतःपुरेसति ११

मोवर्तते मासौ द्वौ तु शेषौ प्लवंगमेति सीतोक्तेः तंचेति शेषः ३ रामसन्निधौ स्थिता इति शेषः ४ ५ चोदयंति प्रेरयंतिस्म ६ सीतायै प्रणम्य तां दिशं प्रति च प्रणम्ये ८८
त्याकर्षः ७ यथा येन प्रकारेण सीताया दर्शनं जातं तत्परं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ८ ९ देव्या दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छं १० तीरे दक्षिणसमुद्रसंबंधिद्वीपसन्निकृष्टतीरे ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेराम रामा सासीता त्वयि मनोरथं सम्यक्न्यस्य त्वदतिरिक्तविषयमनोरथाभाववती भूत्वा जीवंती धृतप्राणा मया दृष्टा १२ सुखोचिता देवी त्वया विना
दुःखमापद्यते इत्यन्वयः १३ १४ अधःशय्या भूशयना १५ १६ सर्वमर्थं रामसुग्रीवसख्यादि दर्शिता ज्ञापिता १७ नियतइति समुदाचारः गोत्रा स्खलनादि
व्यवहारोभक्तिश्च त्वयि त्वय्येव सदा नियतोनान्यत्रेत्यर्थः १८ उग्रेण तपसा त्वद्भक्त्याच युक्ता १९ २० यथादृष्टं राक्षसीतर्जनादि तद्विज्ञाप्य इत्यन्वयः २१ उप
शृण्वतः सुग्रीवस्य समक्षं दातव्यइत्यब्रवीदितिशेषः २२ एषइति दत्तस्तंपश्य यन्मनःशिलाया स्तिलकं त्वयाकृतं तत् स्मरस्वेतिचाब्रवीत् २३ एषवारिसं

त्वयिसन्यस्यजीवंतीरामारामममनोरथम् दृष्टामेराक्षसीमध्येतर्ज्यमानामुहुर्मुहुः १२ राक्षसीभिर्विरूपाभीरक्षितापमदावने दुः
खमापद्यतेदेवीत्वयावीरसुखोचिता १३ रावणांतःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता एकवेणीधरादीनात्वयिचिंतापरायणा १४
अधःशय्याविवर्णांगीपद्मिनीवहिमागमे रावणाद्विनिवृत्तार्थामर्तव्यकृतनिश्चया १५ देवीकथंचित्काकुत्स्थत्वन्मनामार्गिता
मया इक्ष्वाकुवंशविख्यातिंशनैःकीर्तयतानघ १६ सामयानरशार्दूलशनैर्विश्वासितातदा ततःसंभाषितादेवीसर्वमर्थंचद
र्शिता १७ रामसुग्रीवसख्यंचश्रुत्वाहर्षमुपागता नियतःसमुदाचारोभक्तिश्चास्याःसदात्वयि १८ एवंमयामहाभागदृष्टाजनक
नंदिनी उग्रेणतपसायुक्तात्वद्भक्त्यापुरुषर्षभ १९ अभिज्ञानंचमेदत्तंयथावृत्तंतवांतिके चित्रकूटेमहाप्राज्ञवायसंप्रतिराघव २०
विज्ञाप्यःपुनरप्येषरामोवायुसुतत्वया अखिलेनयथादृष्टमितिमामाहजानकी २१ अयंचास्मैप्रदातव्योयत्नात्सुपरिरक्षितः ब्रु
वतावचनान्येवंसुग्रीवस्योपशृण्वतः २२ एषचूडामणिःश्रीमान्मयातेयत्नरक्षितः मनःशिलायास्तिलकंतत्स्मरस्वेतिचाब्रवीत् २३
एषनिर्यातितःश्रीमान्मयातेवारिसंभवः एनंदृष्ट्वाप्रमोदिष्येव्यसनेत्वामिवानघ २४ जीवितंधारयिष्यामिमासंदशरथात्मज ऊर्ध्वंमा
सान्नजीवेयंरक्षसांवशमागता २५ इतिमामब्रवीत्सीताकृशांगीधर्मचारिणी रावणांतःपुरेरुद्धामृगीवोत्फुल्ललोचना २६ एतदेवम
याख्यातंसर्वंराघवयद्यथा सर्वथासागरजलेसंतारःप्रविधीयताम् २७ तौजाताश्वासौराजपुत्रौविदित्वातच्चाभिज्ञानंराघवायप्रदाय दे
व्याचाख्यातंसर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचासंपूर्णंवायुपुत्रःशशास २८ इत्यार्षे० वा० सुं० पंचषष्टितमःसर्गः ६५ ७ एवमुक्तोहनुमताराम
मोदशरथात्मजः तंमणिंहृदयेकृत्वारुरोदसहलक्ष्मणः १ तंतुदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंराघवःशोककर्षितः नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुग्रीवमिद
मब्रवीत् २ यथैवधेनुःस्रवतिस्नेहाद्वत्सस्यवत्सला तथाममापिहृदयंमणिश्रेष्ठस्यदर्शनात् ३ भवोमणिर्निर्यातितःप्रेषितः एनं एतत्स्तंप्रेषि

तमंगुलीयकं २४ मासाद्विद्यमानाद्दशमादूर्ध्वमित्यर्थः २५ २६ संतारः संतारोपायः प्रविधीयतां प्रविचार्यतां २७ २८ जरमानः इतिरामाभिरामे० वा० सुंदर
कांडे पंचषष्टितमःसर्गः ६५ ७ एवमिति १ २ वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादितिसंबध्यते तथा स्नेहात्स्रवतीत्यनुकर्षः ३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मे श्वशुरेण जनकेन वधूकाले वधूत्वसंपादके काले विवाहकाले वैदेह्याः शिरोभूषणाय सीतामातृहस्तात् गृहीत्वा दशरथहस्ते दत्तं तच्च तस्मिन्काले यथाधिकं
शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ४ जनकस्याप्येतदागमः कुतस्तत्राह अयं हीति प्रवरैः श्रेष्ठैर्देवैः पूजितः ५ तथा यथा सीतादर्शनं अवगतः प्राप्तस्तथा तातस्य द-
शरथस्य प्राप्तः तद्धस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणं तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः ६ ७ परासक्तं मूर्छितं मां जीवनाय वाक्यवारि-
णा सिंचंती किमाह तद्ब्रूहि ८ वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामि इतः किं दुःखतरं ९ यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरंजीवति जीविष्यतीत्यर्थः तां वि

मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ४ अयं हि जलसंभूतो मणिः प्रवरपूजितः यज्ञे परमतु
ष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ५ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ६ अयं हि शोभते
तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिंतये ७ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः परासुमिव तोयेन
सिंचंती वाक्यवारिणा ८ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम् मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ९ चिरं जीवति वैदेही य
दि मासं धरिष्यति क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् १० नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुप
लभ्य च ११ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् १२ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं
चंद्र इवांबुदैः आवृतो वदनं तस्या न विराजति सांप्रतं १३ किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो
यथा १४ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी मद्विहीना वरारोहा हनूमन्कथयस्व मे दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी
१५ इत्यार्षे श्रीम० वा० सुं० षट्षष्टितमः सर्गः ६६ एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे १
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् २ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता वायसः स
हसोत्पत्य विददारस्तनांतरम् ३ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यंके भरताग्रज पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ४ ततः पुनरुपा
गम्य विददार भृशं किल ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ५ वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया बोधितः किल देव्या त्वं सु
खसुप्तः परंतप ६ तां च दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनांतरे आशीविष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ७ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं
वै स्तनांतरं कः क्रीडति सरोषेण पंचवक्त्रेण भोगिना ८ ना यथाहं न जीवेयं तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः १० प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि
न तिष्ठेयं स्थातुं न शक्यमित्यर्थः ११ भीरुभीरुः अत्यंतं भीरुः १२ अंबुदैरावृत स्तिमिरोन्मुक्तः शारदश्चंद्र इव तस्या वदनं न राजति १३ एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण
१४ मधुरा मधुराकारा १५ आणकमानः इति श्रीरामाभि० वा० सुं० षट्षष्टितमः सर्गः ६६ १ यथातथं यथापूर्वं वृत्तं तथोक्तवती २ ३ ४ ५ ६ ७ दारितं दारितमित्यर्थः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ धरांतरगतः पातालस्थः १० व्यथाः अरूथाः ११ दर्भसंस्तरादेकं कुशं गृह्य गृहीत्वेत्यर्थः १२ चिक्षेप चिक्षेपिथ आर्षप्रयोगः १३ १४ १५ परिपालयः पर्यपाल यः शरीरावधेनेतिभावः इत्येवेति हेतोः १६ ततस्तदा गमनोत्तरं हिनस्तिस्म अहिनः १७ १८ १९ हे राम रणे त्वत्त्वांप्रति समासितुं नशक्ताः तथा तद्वत्काकादित्यर्थः

निरीक्षमाणःसहसावायसंसमुदैक्षथाः नखैःसरुधिरैस्तीक्ष्णैः त्वामेवाभिमुखंस्थितं ९ सुतःकिलसशक्रस्यवायसःपततांवरः धरांत रगतःशीघ्रंपवनस्यगतौसमः १० ततस्तस्मिन्महाबाहोकोपसंवर्तितेक्षणः वायसेत्वंव्यथाःक्रूरांमतिंमतिमतांवर ११ सदर्भसंस्तराद्गृ ह्यब्राह्मास्त्रेणन्ययोजयः सदीप्तइवकालाग्निर्जज्वालाभिमुखंखग १२ सत्वंप्रदीप्तंचिक्षेपदर्भंतंवायसंप्रति ततस्तुवायसंदीप्तःसदर्भो- नुजगामह १३ भीतैश्चसंपरित्यक्तःसुरैःसर्वैश्चवायसः त्रीन्लोकान्संपरिक्रम्यत्रातारंनाधिगच्छति १४ पुनरप्यागतस्तत्रत्वत्सकाशा मरिंदम त्वंतंनिपतितंभूमौधरण्यांशरणागतं १५ वधार्हमपिकाकुत्स्थकृपयापरिपालयः मोघमस्त्रंनशक्यंतुकर्तुमित्येवराघवः १६ ततस्तस्याक्षिकाकस्यहिनस्तिस्मसदक्षिणम् वायसस्त्वांनमस्कृत्यराज्ञोदशरथस्यच १७ विसृष्टस्तुतदाकाकःप्रतिपेदेस्वमालयं एवमस्त्रविदांश्रेष्ठःसत्ववान्शीलवानपि १८ किमर्थमस्त्रंरक्षस्सुनयोजयसिराघव नदानवानगंधर्वानासुरानमरुद्गणाः १९ तवरामर णेशक्तास्तथाप्रतिसमासितुम् तवचवीर्यवतःकश्चिन्मयियद्यस्तिसंभ्रमः २० क्षिप्रंसुनिशितैर्बाणैर्हन्यतांयुधिरावणः भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणोवापरंतपः २१ सकिमर्थंनरवरोनमांरक्षतिराघवः शक्तौतौपुरुषव्याघ्रौवाय्वग्निसमतेजसौ २२ सुराणामपिदुर्धर्षौकिमर्थमा मुपेक्षतः ममैवदुष्कृतंकिंचिन्महदस्तिनसंशयः २३ समर्थौसहितौयन्मांनरक्षेतेपरंतपौ वैदेह्यावचनंश्रुत्वाकरुणंसाधुभाषितं २४ पुनरप्यहमार्यांतामिदंवचनमब्रुवम् त्वच्छोकविमुखोरामोदेविसत्येनतेशपे २५ रामेदुःखाभिभूतेचलक्ष्मणःपरितप्यते कथंचिद्भ वतीदृष्टानकालःपरिशोचितुं २६ इदंमुहूर्तंदुःखानामंतंद्रक्ष्यसिभामिनि तावुभौनरशार्दूलौराजपुत्रौपरंतपौ २७ त्वद्दर्शनकृतो त्साहौलंकांभस्मीकरिष्यतः हत्वाचसमरेरौद्रंरावणंसहबांधवम् २८ राघवस्त्वांवरारोहेस्वपुरींनयिताध्रुवम् यत्तुरामोविजानीयाद भिज्ञानमनिंदिते २९ प्रीतिसंजननंतस्यप्रदातुंतत्त्वमर्हसि साभिवीक्ष्यदिशःसर्वावेण्युद्ग्रथनमुत्तमं ३० मुक्त्वावस्त्राद्ददौमह्यंमणि मेतंमहाबल प्रतिगृह्यमणिंदोर्भ्यांतवहेतोरघुप्रिय ३१ शिरसासंप्रणम्यैनामहमागमनेत्वरे गमनेचकृतोत्साहमवेक्ष्यवरवर्णिनी ३२ विवर्धमानंचहिमामुवाचजनकात्मजा अश्रुपूर्णमुखीदीनाबाष्पगद्गदभाषिणी ३३ ममोत्पतनसंभ्रांताशोकवेगसमाहता मा- मुवाचततःसीतासभाग्यासिमहाकपे ३४

संभ्रमः आदरः २० २१ २२ २३ २४ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यांतरविमुखः २५ भवती मया दृष्टा अतः परं परिशोचितुं नकालस्तवयोग्यइतिशेषः चिरंलंकायां आसितुं नकालोयोग्यइति पाठांतरेऽर्थः २६ इदं मुहूर्तं अस्मिन्नेव मुहूर्तेइत्यर्थः २७ २८ २९ वेण्युद्ग्रथनं वेण्याउद्ग्रंथनयोग्यं ३० ३१ त्वरे त्वरावान्जातइत्यर्थः ३२ विवर्धमानं समुद्रतरणायेतिशेषः ३३ ३४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ ३६ ३७ ३८ कालेनोपनिपीडिता परायत्तेतिशेषः ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ अधयमानः इतिरामाभि॰वा॰सुं॰ सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ तवस्नेहान्मयि सौहृदात्स्
हृद्भावात् मामनुमान्य संमान्य ससंभ्रमोगंतुं सत्वरोहं उत्तरंकार्यं प्रति पुनःपुनरुक्तः १ यथामां प्राप्नुयात्तथा यतस्वेतिशेषः २ ३ एकदिनवासफलमाह ममचेति
तवसान्निध्यादल्पभाग्यायाः ममास्य महतः शोकविपाकस्य शोकरूपस्य पापफलस्य मुहूर्तं मोक्षणं स्यादित्यन्वयः ४ पुनरागमनाय प्रतीक्षमाणायाःमम प्राणा

यद्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनं लक्ष्मणंच महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम् ३५ सीतयाप्येवमुक्तोहं मब्रुवं मैथिलींतथा पृष्ठमारोह
मे देवि क्षिप्रं जनकनंदिनि ३६ यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् राघवंच महाभागे भर्तारमसितेक्षणे ३७ साब्रवीन्मां ततो देवी ने
षधर्मो महाकपे यत्ते पृष्ठं सिषेवेहं स्ववशा हरिपुंगव ३८ पुराच यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता ३९
गच्छ लंकपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता ४० हनूमन्सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ सुग्री
वंच सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयं ४१ यथाच स महाबाहुर्मां तारयति राघवः अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वमाख्यातुमर्हसि ४२ इदंच तीव्रं
मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनंच ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेध्वास्तु हरिप्रवीर ४३ एतत्तवार्यानृप सयता सा सीता वचः
प्राह विषादपूर्वम् एतच्च बुध्वा गदितो यथात्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ४४ इत्यार्षे श्रीम॰वा॰सुं॰ सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ छ
अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमं तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य च १ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया यथा मामाप्नु
यात्शीघ्रं हत्वा रावणमाहवे २ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिंदम कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३ ममचाप्यल्पभाग्या
याः सान्निध्यात्तव वानर अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणं ४ गते हि त्वयि विक्रान्त पुनरागमनाय वै प्राणानामपि संदेहो मम स्या
न्नात्र संशयः ५ तवादर्शनजश्चापि भयं मां परितापयेत् दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीं ६ अयंच वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः
सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु असंशयः ७ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिं तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ८ त्रयाणा
मेव भूतानां सागरस्येह लंघने शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव वानर ९ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे किं पश्यसि समाधा
नं ब्रूहि वाक्यविदां वर १० काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ११ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा राव
णमाहवे विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तत्स्याद्यशस्करं १२ यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः १३

नामपि संदेहः स्यादिति योजना ५ ६ उत्तरकार्यविषयामुक्तिमाह अयंचेति असंशयः बाधकसंशयरहितः ७ संदेहमेवाह कथंन्विति ८ ९ १० यद्यपि त्वमेव पर्याप्तः सकल
राक्षसवधपूर्वं मन्मोचनइतिशेषः तथापि ईदृशो बलोदयस्तवैव यशस्यो यशोवर्धकः स्यात् ११ यदि तु रामो रावणं हत्वा मां नयेत् तदा तन्नयनं तस्य यशस्करं स्यात् अतस्ते
नैवागत्य मोचनं युक्तमिति भावः १२ उपधिना छलेन १३ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ यथा तस्यानुरूपं विक्रांतं भवति तथा त्वमेवोपपादय १५ शेषं शिष्टं १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ मन्युर्दैन्यं २३ २४ मनोभिरामं नयनाभिरामं श्रोत्राभिरामं
वचसाभिरामम् एवं सदा सर्वगतोभिरामं वंदे सदा दाशरथिं च रामम् १ २५ २६ २७ २८ श्रीराम राम रामेति रमे रामे मनोरमे सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरा
नने १ रामराम तव नाम निर्मलं चिंतयामि भवबंधमुक्तये वंदितं सुरनरेंद्रमौलिभिर्ध्यायितं मनसि योगिभिः सदा १ पूर्वमुक्तया मदुक्त्या श्रुतेन त्वच्छोकेनातिपीडिता

बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलार्दनः मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् १४ तद्यथा तस्य विक्रांतमनुरूपं महात्मनः भवत्याह
वशूरस्य तथा त्वमुपपादय १५ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितं निशम्याह ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवं १६ देवि हर्यृक्षसैन्यानां
मीश्वरः प्लवतां वरः सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्त्वदर्थे कृतनिश्चयः १७ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववंतो महाबलाः मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हर
यः स्थिताः १८ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः न च कर्मसु सीदंति महत्स्वमिततेजसः १९ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसं
युतैः प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः २० मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च संति तत्र वनौकसः मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्नि
धौ २१ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यंते प्रेष्यंते हीतरे जनाः २२ तदलं परितापेन देवि मन्युरुपैतु ते एकोत्प
तेन ते लंकामेष्यंति हरियूथपाः २३ मम पृष्ठगतौ तौ च चंद्रसूर्याविवोदितौ त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः २४ अरिघ्नं सिंहसं
काशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् लक्ष्मणं च धनुष्मंतं लंकाद्वारमुपागतम् २५ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् वानरान्वारणेंद्रा
भान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् २६ शैलांबुदनिकाशानां लंकामलयसानुषु नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् २७ निवृत्तव
नवासं च त्वया सार्धमरिंदमं अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् २८ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभि
प्रसादिता उवाह शांतिं मम मैथिलात्मजा तवातिशोकेन तथातिपीडिता २९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदर
कांडे चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायामष्टषष्टितमः सर्गः ६८ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ इति सुंदरकांडं संपूर्णमस्तु ॥ ॥अतः परं
युद्धकांड भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितं रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् १

प्यदीनभाषिणी सा मया शिवाभिर्वाग्भिरभिप्रसादिता शांतिं दुःखनिवृत्तिं उवाह प्रापेत्यर्थः २९ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा
ल्मीकीये आदिकाव्ये सुंदरकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ६८ छ छ छ सुंदरे सुंदरीं सीतां अक्षतां मारुतेर्मुखात् श्रुत्वा हृष्टस्तु यैवास्तु स रामः सततं हृदि
१ ग्रंथसंख्या ५५५० मूल २७५० व्याख्या २८०० श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु शुभं भवतु छ छ छ छ छ

॥ थापूसदाशिवशेट शेट्ये हेगिष्टे श्रीवर्धनकर यांचे छापखान्यांत छापिलें ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिवाल्मीकिरामायणेसुंदरकांडःसमाप्तः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ वाल्मीकि रामायणे युद्धकांड प्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

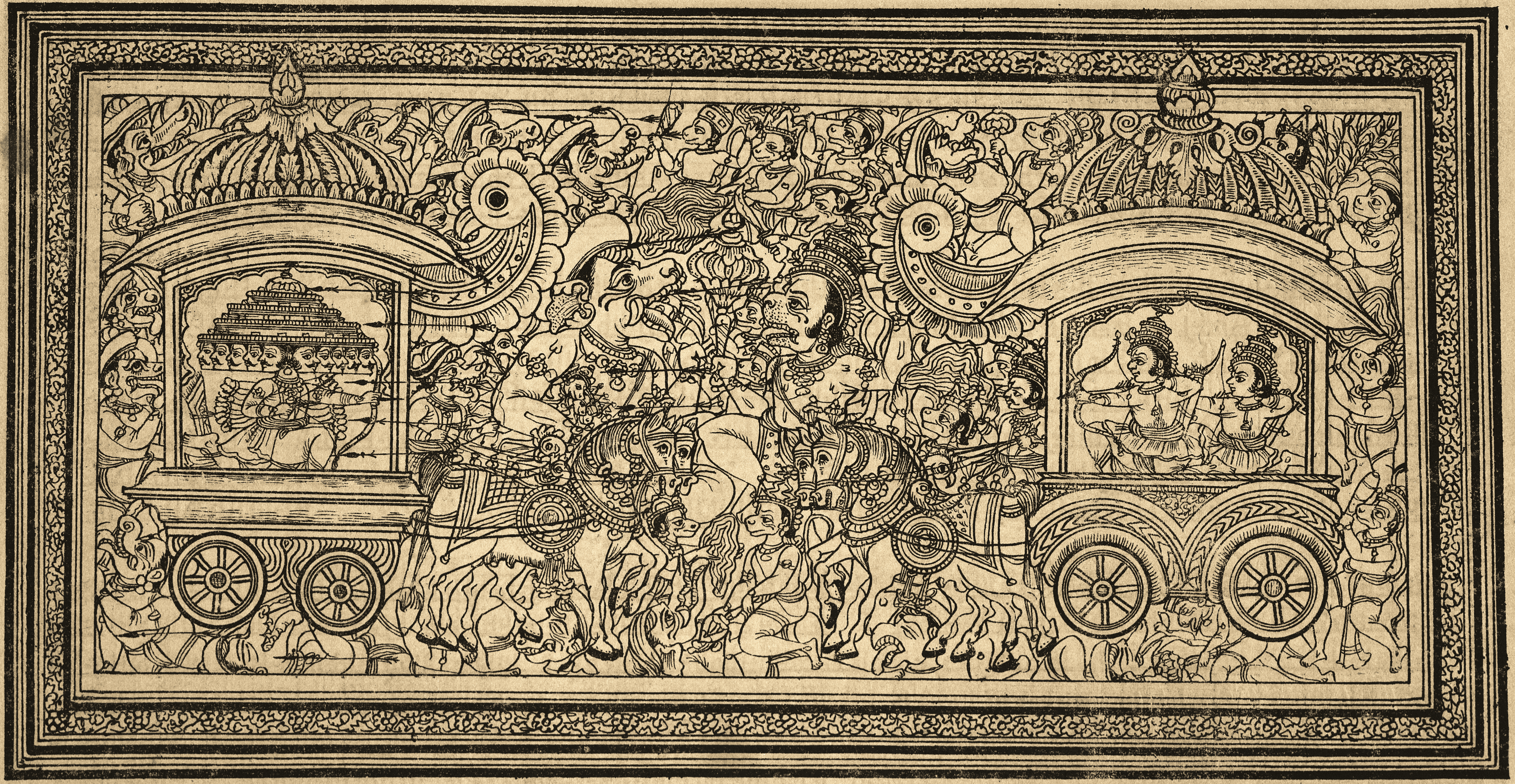

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीरामायनमोनमः युद्धेरक्षोगणान्हत्वापुष्पकेणनिजांपुरीम् सीतयासहचागत्यरेजेरामोभिषेचितः १ एवंहनूमतःसकाशात्सी
तावृत्तांतंश्रुत्वा कृतकार्येभृत्येस्वामिनउचितांवृत्तिं लोकेभ्यउपदेष्टुं हनूमंतमस्तौषीदित्याह श्रुत्वेति उत्तरंप्रियश्रवणोत्तरकालयोग्यं १ भुविदुर्ल-
भंभूलोकेदुःखेनलभ्यं यद्वस्तुसीतारूपंतद्विषयंयत्कार्यमन्वेषणरूपं तद्धनूमताकृत यद्धरणीतलेऽन्येनमनसापिनशक्यकर्तुमितिशेषः अतए-
वदुर्लभत्वमुक्तं २ अन्याशक्यत्वमेवाह नहीति ३ देवदानवयक्षाणामितिकरणेशेषत्वेनविवक्षितेषष्ठी ४ तांप्रविष्टःनिष्क्रमेत्पुनःस्वदेशमाग-
च्छेत् प्रवेशोपिदुर्लभइत्याह कइति योहनूमतःसमोनस्यात्सकोविशेषोदित्यन्वयः ५ विक्रमस्यसदृशंस्वबलंस्वबलकार्यंसमुद्रलंघनलंकाप्रवे
शरूपं विधायहनूमतामहत् उक्तादधिकमपि सुग्रीवस्यभृत्यकार्यंसुग्रीवभृत्यत्वोचितंकार्यं सीतादर्शनवनभंगादिरूपंकृतम् ६ हनूमतोभृत्यो

श्रीरघुवीरायनमोनमः श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंयथावदभिभाषितम् रामःप्रीतिसमायुक्तोवाक्यमुत्तरमब्रवीत् १ कृतंहनूमता
कार्यंसुमहद्भुविदुर्लभम् मनसापियदन्येननशक्यंधरणीतले २ नहितंपरिपश्यामियस्तरेतमहोदधिम् अन्यत्रगरुडाद्वायोर
न्यत्रचहनूमतः ३ देवदानवयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसाम् अप्रधृष्यांपुरींलंकांरावणेनसुरक्षिताम् ४ प्रविष्टःसत्वमाश्रित्यजी
वन्कोनामनिष्क्रमेत् कोविशेत्सुदुराधर्षांराक्षसैश्चसुरक्षिताम् ५ योवीर्यबलसंपन्नोनसमःस्याद्धनूमतः भृत्यकार्यंहनुमता-
सुग्रीवस्यकृतंमहत् एवंविधायस्वबलंसदृशंविक्रमस्यच ६ योहिभृत्योनियुक्तःसन्भर्त्राकर्मणिदुष्करे कुर्यात्तदनुरागेणतमा
हुःपुरुषोत्तमम् ७ योनियुक्तःपरंकार्यंनकुर्यान्नृपतेःप्रियम् भृत्योयुक्तःसमर्थश्चतमाहुर्मध्यमंनरम् ८ नियुक्तोनृपतेःकार्यंनकु
र्याद्यःसमाहितः भृत्योयुक्तःसमर्थश्चतमाहुःपुरुषाधमम् ९ तन्नियोगेनियुक्तेनकृतंकृत्यंहनूमता नचात्मालघुतांनीतःसुग्रीवश्चा
पितोषितः १०

तमत्वंदर्शयितुं उत्तमादिभृत्यानांलक्ष्मणान्याह योहीति योभृत्योभर्त्रादुष्करेकर्मणिनियुक्तस्तत्कार्यंकृत्वा तदनुरागेणोक्तकार्यावि
रोधेन कार्यांतरमपिकुर्यात् तंपुरुषोत्तमंभृत्यपुरुषेषुश्रेष्ठमाहुः ७ यस्तुयुक्तोबुध्यासमर्थश्चसन् परंस्वामिसंदिष्टादधिकंनृपतेःप्रियंनकुर्यात्
किंतुसंदिष्टमेवकुर्यात् तंमध्यममाहुः भृत्यस्तुयःपरंकार्यंनकुर्यान्नृपतेःप्रियम् भृत्योभृत्यःसमर्थोपितमाहुर्मध्यमंनरमितिपाठे यःसमर्थो-
पिभृत्यःपरंकार्यंनकुर्यात्सभृत्यः उक्तमात्रकरणात् अधिकाकरणाच्चाभृत्योऽतस्तंमध्यममाहुः ८ योनियुक्तोनृपतेरुक्तमपिकार्यंनकुर्या
त् तमधममाहुः ९ अथहनूमनउत्तमत्वंदर्शयति तदिति नियोगेसीतान्वेषणमात्रे कृत्यंअधिकमपिकृत्यंकृतम् अतउत्तमभृत्योयमि
तिभावः उत्तमत्वेयुक्त्यंतरमप्याह नचात्मेति रक्षोभिरपराजितत्वात् सुग्रीवश्चापितोषितः अधिककार्यकरणादित्यर्थः १० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मतः धर्मप्राप्येत्यर्थः एतेनस्वाम्याज्ञापालनेन भृत्यस्यधर्मोपिसूचितः मदादयः परिरक्षिताः सीतासमाचारालाभेनमन्नाशोमन्नाशाच्चलक्ष्म
णभरतादीनांचनाशइति सर्वनाशप्रसंगइतिभावः ११ एवंहनूमत्कर्मणःसुखजनकत्वेपि तत्प्रत्युपकाराकरणजोविषादः सीताश्रवणजमानंद
मपि तिरोधाय मांसंतापयतीत्याह इदंत्विति नकुर्मिनकरोमि सदृशंएतत्कृतप्रियसदृशंप्रियं १२ तत्तुल्यप्रियांतरमपश्यन् आत्मपरिष्वंग
मेवतथापश्यन्नाह एषइति सर्वस्वभूतः भगवद्देहस्यशुद्धानंदरूपत्वात् स्वालिंगनस्यसर्वस्वभूतत्वं बोध्यं आनंदएवहि भगवतः सर्वस्वं आनं
दएवहिमाययारामादिदेहत्वेन भासतेइतिगीताभाष्यविष्णुसहस्रनामभाष्ययोर्भगवत्पादैःस्पष्टमेवोक्तम् ब्रह्मांडपुराणादिषुचएवंपरिष्वं
गद्वाराब्रह्मानंदार्पणमेवहनूमतेकृतमिति बोधितं तस्यहनूमतःउत्तमभृत्यस्यहनूमतः १३ प्रीतिहृष्टांगःप्रीतिपुलकितगात्रः हनूमंतमित्यादि

अहंचरघुवंशश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः वैदेह्यादर्शनेनाद्यधर्मतःपरिरक्षिताः ११ इदंतुममदीनस्यमनोभूयःप्रकर्षति यदिहा
स्यप्रियाख्यातुर्नकुर्मिसदृशंप्रियम् १२ एषसर्वस्वभूतस्तुपरिष्वंगोहनूमतः मयाकालमिमंप्राप्यदत्तस्तस्यमहात्मनः १३
इत्युक्त्वाप्रीतिहृष्टांगो रामस्तंपरिषस्वजे हनूमंतंकृतात्मानं कृतवाक्यमुपागतम् १४ ध्यात्वापुनरुवाचेदंवचनंरघुसत्तमः
हरीणामीश्वरस्यापिसुग्रीवस्योपशृण्वतः १५ सर्वथासुकृतंतावत्सीतायाःपरिमार्गणम् सागरंतुसमासाद्यपुनर्नष्टंमनो-
मम १६ कथंनामसमुद्रस्यदुष्पारस्यमहांभसः हरयोदक्षिणंपारंगमिष्यंतिसमागताः १७ यद्यप्येषतुवृत्तांतोवैदेह्यागदितोम
म समुद्रपारगमनेहरीणांकिमिवोत्तरम् १८ इत्युक्त्वाशोकसंभ्रांतोरामःशत्रुनिबर्हणः हनूमंतंमहाबाहुस्ततोध्यानमुपागम
त् १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेप्रथमःसर्गः १ ७ ७ ७ ७ ७ ७

पूर्वान्वयि १४ ध्यात्वासमुद्रतरणंकथंस्यादितिसंचिंत्येत्यर्थः सुग्रीवस्येति सप्तम्यर्थेषष्ठी शृण्वतिसत्युवाचेत्यन्वयः १५ सुकृतंअधिक
स्यापिकरणादित्यर्थः समासाद्य दुस्तरत्वमालोच्य पुनर्नष्टं सीतावृत्तांतश्रवणेनहृष्टमपि पुनर्विषादंप्राप्तं १६ समागताः मिलिताः १७
किंचैषधनिकेर्नममैव किंतुसीतायाअपीत्याह यद्यपीति अप्यर्थे एषतुवृत्तांतः ममवैदेह्यापिगदितः अतोहरीणांपारगमनेकिमिवोत्तरं उ
त्तरकालोचितंकर्मकिमित्यर्थः १८ शोकसंभ्रांतः ज्ञातेपिसीतावृत्तांतेतत्प्राप्तिप्रतिबंधपर्यालोचनया कलुषितांतःकरणइत्यर्थः ध्यानं १
ध्यानमिव तरणोपायविषयचिंतामिव १९ धयमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ युद्ध॰ प्रथमःसर्गः १ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शोकपरिद्यूनं शोकसंतप्तं १ प्राकृतोयथातथातप्यति तथात्वयाकिंतप्यतइत्यन्वयः एवंसंतप्तः कृतघ्नोयथासौहृदंत्यजति तथात्वंसंतापंत्यज २ स्थाननिमित्त प्रवृत्तौ-
जीवने ३ शास्त्रवित् नीत्यादिशास्त्रज्ञः मतिमान् भाव्यर्थज्ञानयोग्यबुद्धिः प्राज्ञोविचारकुशलः पंडितः विचारपूर्वंसिद्धांतप्रतिष्ठापनसमर्थः सत्वमिमांप्राकृतां मत्या
दिरहितप्राकृतजनोचितां बुद्धिं दीनबुद्धिंत्यज कृतात्मा योगी यथा अर्थस्य स्वेष्टस्ययोग्यस्य दूषिणीं दूषिकां कामादिविषयांबुद्धिं त्यजति तद्वत्त्वंत्यजेत्यर्थः ४ समुद्र
लंघनेपि चिंतानकार्येत्याह समुद्रमिति वक्ष्यमाणोपायेनेतिशेषः आरोहयिष्यामः आरोक्ष्यामः ५ निरुत्साहत्वादिगुणकोव्यसनदुःखपरंपरां अधिगच्छति प्राप्नोति ६
ननुकिंबलादस्माकमुत्साहःस्यात्तदाह इमेइति सर्वतःसमर्थाइत्यन्वयः ७ मत्प्रियार्थमिमेकृतोत्साहाइतिकथंज्ञातंतत्राह एषामिति हर्षेणसमुद्रतरणरावणप्रसंगेजाय

तंतुशोकपरिद्यूनंरामंदशरथात्मजम् उवाचवचनंश्रीमान्सुग्रीवःशोकनाशनम् १ किंत्वयातप्यतेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा मैवंभूस्त्व
ज्ञसंतापंकृतघ्नइवसौहृदम् २ संतापस्यचतेस्थानंनहिपश्यामिराघव प्रवृत्तावुपलब्धायांज्ञातेचनिलयेरिपोः ३ मतिमान्शास्त्रवित्प्राज्ञः
पंडितश्चासिराघव त्यजेमांप्राकृतांबुद्धिंकृतात्मेवार्थदूषिणीम् ४ समुद्रंलंघयित्वातुमहानक्रसमाकुलम् लंकामारोहयिष्यामोहनिष्या
मश्चतेरिपुम् ५ निरुत्साहस्यदीनस्यशोकपर्याकुलात्मनः सर्वार्थाव्यवसीदंतिव्यसनंचाधिगच्छति ६ इमेशूराःसमर्थाश्चसर्वतोहरियूथ
पाः त्वत्प्रियार्थंकृतोत्साहाःप्रवेष्टुमपिपावकम् ७ एषांहर्षेणजानामितर्कश्चापिदृढोमम ८ विक्रमेणसमानेष्येसीतांहत्वायथारिपुम् राव
णंपापकर्माणंतथात्वंकर्तुमर्हसि ९ सेतुरत्रयथाबध्येद्यथापश्येमतांपुरीम् तस्यराक्षसराजस्यतथात्वंकुरुराघव १० दृष्टातांहिपुरींलंकां
त्रिकूटशिखरेस्थिताम् हतंचरावणंयुद्धेदर्शनादवधारय ११ अबध्वासागरेसेतुं घोरेचवरुणालये लंकानमर्दितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासु
रैः १२ सेतुबंधःसमुद्रेचयावल्लंकासमीपतः सर्वतीर्णंचमेसैन्यंजितमित्युपधारय १३ तथाहिसमरेवीराहरयःकामरूपिणः तदलंविक्लवां
बुद्धिंराजन्सर्वार्थनाशनीम् पुरुषस्यहिलोकेस्मिन्शोकःशौर्यापकर्षणः १४

मानेन तत्कार्यमुखविकासादिनानुमितेनेत्यर्थः ममापिदृढस्तर्कः समुद्रतरणराव
णहननादिविषयोदृढनिश्चयइत्यर्थः तत्सर्वं ममेषत्करमितिभावः ८ यदेवमतः यथारिपुंहत्वा सीतांविक्रमेणसमानेष्येतथा तदुचितमुत्साहं त्वंकर्तुमर्हसीत्यर्थः ९
किंमयाकार्यंतत्राह सेतुरिति अत्रसमुद्रे यथातस्यराक्षसराजस्यतांपुरींपश्येम तथात्वंकुरु दिव्यास्त्रालंबनेनेतिशेषः १० त्रिकूटशिखरस्थां तांलंकांदृष्ट्वा दर्शनात् त
द्दर्शनसमनंतरमेवयुद्धे रावणंहतंजानीहि ११ सेतुबंधंविनाप्रकारांतरंलंकाप्राप्तौनास्तिसोपि कृतएवेतिनिश्चिन्वित्याह अबध्वेति १२ लंकासमीपतः तत्सनीपं-
यावत्सेतुबंधः कृतएवसर्वंसैन्यंतीर्णमेवास्माभिर्जितंचेत्युपधारय निश्चिनु तथानिश्चये हेतुमाह तथाहीति हियतस्ताहशाशौर्यवंतोहरयइमेदृश्यंते यतस्तेकामरू
पिणः १३ ततस्माद्विक्लवां सर्वार्थनाशनींबुद्धिमवलंब्यालं हियतःशौर्यापकर्षणस्तन्नाशकः १४ ❧ ❧ ❧ ❧

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनुष्येणतु शौंडीर्यं नद्युक्तंयत्कार्यंकर्तुंयोग्यम् नदेवावलंब्यताम् अवलंबितधितुसुचितमित्यर्थः यतः सत्वरंक्रियमाणं तत्कर्तुरलंकरणायैवभवति फलसाधनाय समर्थंभवति १५ अतोहेमहाप्राज्ञ त्वंतेजसासह सत्वंगुणमातिष्ठ विनष्टे सीतावददर्शनंगते प्रनष्टे दशारथवत्सर्वथाअदर्शनंगते १६ उपसंहरति तदिति १७ जये षुउफलंतेसामर्थ्यमस्तीत्याह नहीति निष्ठेत्स्थातुंशक्नुयात् १८ सुहायसंपत्त्यापिजयंनिश्चिन्वित्याह वानरेष्विति वानरेषु महाबलेषस्माद्दशेषु समासक्तं कर्तव्य त्वेन संबद्धंकार्यं नविपत्स्यते ननंक्ष्यति १९ तदिति शोकमालंब्यालं शोकमालंबस्वेत्यर्थः क्रोधमालंबेति यथाप्राप्तंशत्रुविषयकमित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांशत्रुवि षयेकोप आवश्यकइत्याह निश्चेष्टाइति मंदाः शत्रुविषयेक्रोधहीनाः क्षत्रियानिश्चेष्टाभवंति शत्रुकृतबंधनादिनेतिशेषः चंडस्य उचितकोपस्य सर्वेबिभ्यति २० अ

यत्तुकार्यंमनुष्येणशौंडीर्यमवलंब्यताम् तदलंकरणायैवकर्तुर्भवतिसत्वरम् १५ अस्मिन्कालेमहाप्राज्ञसत्वमातिष्ठतेजसा शूराणांहिमनुष्याणांत्वद्विधानांमहात्मनाम् विनष्टेवाप्रनष्टेवा शोकःसर्वार्थनाशनः १६ तत्वंबुद्धिमतांश्रेष्ठःसर्वशास्त्रार्थकोविदः मद्विधैःसचिवैःसार्धमरिंजेतुमिहार्हसि १७ नहिपश्याम्यहंकंचित्त्रिषुलोकेषुराघव गृहीतधनुषोयस्तेतिष्ठेदभिमुखोरणे १८ वानरेषुसमासक्तंनतेकार्यंविपत्स्यते अचिराद्द्रक्ष्यसेसीतांतीर्त्वासागरमक्षयम् १९ तदलंशोकमालब्यक्रोधमालबभूपते निश्चेष्टाःक्षत्रियामंदाः सर्वेचंडस्यबिभ्यति २० लंघनार्थंचघोरस्यसमुद्रस्यनदीपतेः सहास्माभिरिहोपेतःसूक्ष्मबुद्धिर्विचारय २१ लंघितेनस्यतैःसैन्यंजितमित्येवनिश्चिनु सर्वंतीर्णंचमेसैन्यंजितमित्यवधार्यताम् २२ इमेहिहरयःशूराःसमरेकामरूपिणः तानरीन्विधमिष्यंतिशिलापादपवृष्टिभिः २३ कथंचित्परिपश्यामिलंघितंवरुणालयम् हतमित्येवतंमन्येयुद्धेशत्रुनिबर्हण २४ किमुक्त्वाबहुधाचापिसर्वथाविजयीभवान् निमित्तानिचपश्यामिमनोमेसंप्रहृष्यति २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्वितीयःसर्गः २ ७ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वाहेतुमत्परमार्थवत् प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोहनूमंतमथाऽब्रवीत् १ तपसासेतुबंधेनसागरोच्छोषणेनच सर्वथापिसमर्थोस्मिसागरस्यास्यलंघने २

स्माभिःसह नदीपतेर्लंघनार्थं लंघनेहेतुमस्माभिरुपेतःसन्सूक्ष्मबुद्धिस्त्वंविचारय २१ सर्वंतीर्णं जितमितिचावधार्यतामवधारयत त्सागरलंघितेसति तैर्मदीयैःसैन्यैर्जितमितिनिश्चिनु पाठांतरे समुद्रेलंघिते तैर्वानरैस्तस्यरावणस्य सैन्यंजितमितिनिश्चिन्वित्यर्थः २२ तेषुजेतृत्वशक्तिमाह इमेहीति २३ कथंचित्केनाप्युपायेन वरुणालयंलंघितमेवपश्यामि २४ निमित्तमेवाह मनइति २५ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा॰ वा॰ यु॰ द्वितीयःसर्गः २ सुग्रीवस्येति परमार्थवत्प रमार्थभूतं स्वार्थेवतिः श्रुत्वाप्रतिजग्राह अंगीचकार अथ तदंगीकारानंतरं १ तपसा तपःकार्यसंकल्पसिद्ध्या अतएव सकलस्वपुरवर्तिप्राणिनांब्रह्मलोकनयनंवक्ष्य- माणंसंगच्छते सेतुबंधनेन गंगायांगांगेयेनशरैरिव सागरोच्छोषणेन दिव्यास्त्रबलेनइतिशेषः सर्वथा सर्वप्रकारस्यलंघनोपायस्यविद्यमानत्वादित्याशयः २ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्गायाः गंतुमशक्यायाः कतिदुर्गाणि जलगिरिवनादिनानाप्रकारदुर्गेषु कतिप्रकाराणिदुर्गाणिसंतीत्यर्थः दर्शनादिव अपरोक्षानुभवादिव २ परिमाणं संख्यापरि-
च्छेदं द्वारदुर्गक्रियां द्वाराणांदुष्प्रवेशत्वसंपादनं गुप्तिकर्म प्राकारादिषुयंत्रादिस्थापनरूपं गुप्तिक्रममितिपाठे प्राकारादिभीरक्षाक्रममित्यर्थः ४ यथासुखं यथावद्दृ-
ष्टवानसि तत्सर्वंतत्त्वेनाचक्ष्व सर्वथाकुशलोह्यसि यथावद्दृष्टप्रतिपादनेइतिशेषः ५ श्रुत्वाऽथाब्रवीदित्यन्वयः ६ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गत्वसंपादककर्मविधानेन य-
थागुप्ता बलैर्यथारक्षिताच तथाख्यास्ये ७ रावणस्यतेजसा संपादिताम् परांसमृद्धिमाख्यास्ये इत्येवंक्रमेणान्वयः ८ बलौघस्य पादातसंघस्य वाहनस्य गजाश्व
रथलक्षणस्यनिर्देशं संख्यापरिच्छेदं ९ १० परिघवंति अर्गलवंति परिघोयोगभेदेस्यान्मुद्गरेर्गलघातयोरितिविश्वः ईदृशानि द्वाराणिसंतीत्यन्वयः ११ तत्र तेषु

कति दुर्गाणि दुर्गायालंकायास्तद्ब्रवीषमे ज्ञातुमिच्छामितत्सर्वंदर्शनादिववानर २ बलस्यपरिमाणंचद्वारदुर्गक्रियामपि गुप्तिकर्मचलं
कायारक्षसांसदनानिच ४ यथासुखंयथावच्चलंकायामसिदृष्टवान् सर्वमाचक्ष्वतत्त्वेन सर्वथाकुशलोह्यसि ५ श्रुत्वारामस्यवचनंहनूमा
न्मारुतात्मजः वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोरामंपुनरथाब्रवीत् ६ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः गुप्तापुरीयथालंकारक्षिताचयथाबलैः
७ राक्षसाश्चयथास्निग्धारावणस्यचतेजसा परांसमृद्धिंलंकायाःसागरस्यचभीमताम् ८ विभागंचबलौघस्यनिर्देशंवाहनस्यच एवमु-
क्त्वाकपिश्रेष्ठः कथयामासतत्त्ववित् ९ हृष्टप्रमुदितालंकामत्तद्विपसमाकुला महतीरथसंपूर्णारक्षोगणनिषेविता १० दृढबद्धकपाटानि
महापरिघवंतिच चत्वारिविपुलान्यस्याद्वाराणिसुमहांतिच ११ तत्रेषूपलयंत्राणिबलवंतिमहांतिच आगतंप्रतिसैन्यंतैस्तत्रप्रतिनि-
वार्यते १२ द्वारेषुसंस्कृताभीमाःकालायससमयाः शिताः शतशोरचितावीरैःशतघ्न्योरक्षसांगणैः १३ सौवर्णस्तुमहांस्तस्याःप्राकारोदु-
ष्प्रधर्षणः मणिविद्रुमवैदूर्यमुक्ताविरचितांतरः १४ सर्वतश्चमहाभीमाःशीततोयामहाशुभाः अगाधाग्राहवत्यश्चपरिखामीनसेविताः
१५ द्वारेषुतासांचत्वारःसंक्रमाःपरमायताः यंत्रैरुपेताबहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः १६ त्रायंतेसंक्रमास्तत्रपरसैन्यागतेसति यंत्रैस्तैरव
कीर्यंतेपरिखासुसमंततः १७

द्वारेषु इषवश्चउपलाश्चतत्प्रक्षेपकयंत्राणि तैर्द्वारैरागतंपरसैन्यं तत्र तेषुद्वारेषु प्रतिनिवार्यते १२ उक्तयंत्रैःसंस्कृताःस-
ज्जाः कालायससमया अयःसारमयाः शतमेकप्रयोगेणघ्नंतीतिशतघ्न्यः चतुर्हस्तप्रमाणालोहकंटकयुतामुद्गरविशेषाःशतघ्न्यः शतघ्नीचचतुर्हस्तालोहकंटकिनीगदे
तिवैजयंती १३ प्राकारोरत्नखचितइत्याह मणीति १४ परिखाःपुरोपांतखाताः १५ द्वारेषुचतुर्षु तासांपरिखानांमध्ये संक्रमामंचरूपेणबद्धाःपरमायताः अतिविस्तृ
तमार्गाः गृहपंक्तिभिः प्राकारशिरोगृहपंक्तिभिःउपेताइत्यनुकर्षः १६ तत्र तेषुसंक्रमेषु परसैन्यागतेसति तेसंक्रमास्तैर्यंत्रैः प्राकारोपरिप्रतिष्ठापितैर्यंत्रैस्त्रायंते र
क्ष्यंते क्रियंतेइतिपाठे तेसंक्रमानाश्यंतइत्यर्थः तैर्यंत्रैस्तासुपरिखासु तत्समीपंप्राप्तानि परसैन्यानिसमंततोवकीर्यंते क्षिप्यंते १७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एको मुख्यः संक्रमः प्राकारमध्यवर्ती साक्षात्पुरप्रवेशसाधनभूतोऽकंप्यः दुर्भेदः तत्र हेतुर्बलवान् बहुलबलकृतरक्षः दृढो दृढप्रतिष्ठानः तदेव दर्शयति कांचनैरिति
१८ एवं पुरस्वरूपमुक्त्वा पुरपतेः स्वरूपमाह स्वयमिति युयुत्सुरपि प्रकृतिमापन्नः अक्षुब्धांतःकरणोऽतिधीर इतियावत् बलानामनुदर्शनेऽधिकृतो युक्तः अप
मत्तः सावधानश्च १९ निरालंबा अतिश्लक्ष्णमहोच्चगिरिशिखरप्रतिष्ठितत्वेनारोहणालंबनरहिता देवदुर्गा देवनिर्मितदुर्गरूपिणी अतएव भयावहा नादेयं दु
र्गं तत्सर्वतः संभूतनद्याचतुर्दिक्ष्वावरणात् पार्वतं त्रिकूटरूपं कृत्रिमं प्राकाररूपम् चतुःप्राकारवत्त्वेन प्राकाररूपं चतुर्विधं दुर्गमस्तीतिशेषः २० तत्रान्यदप्याह
स्थितेति दूरपारस्य दूरे पारं परतीरं यस्य नौपथः नौमार्गः अत्र समुद्रे सर्वशो निरुद्देशः प्रदेशविभागरहितः समुद्र इतिशेषः निरादेश इति पाठे निरादेशः सर्वदि

एकस्त्वकंप्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः कांचनैर्बहुभिस्तंभैर्वेदिकाभिश्च शोभितः १८ स्वयं प्रकृतिमापन्नो युयुत्सू राम रावणः उत्थित
श्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने १९ लंकापुनर्निरालंबा देवदुर्गा भयावहा नादेयं पार्वतं चान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् २० स्थिता पारे समुद्र
स्य दूरपारस्य राघव नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वशः २१ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा वाजिवारणसंपूर्णा लंका परमदु
र्जया २२ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यंत्राणि विविधानि च शोभयंति पुरीं लंकां रावणस्य दुरात्मनः २३ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम्
शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः २४ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् चतुरंगेन सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः २५ प्रयुतं रक्ष
सामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः २६ न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् रथिनश्चाश्ववाहाश्च कु
लपुत्राः सुपूजिताः २७ शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कंधमाश्रिताः यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् २८ ते मया संक्रमा भग्नाः
परिखाश्चावपूरिताः दग्धा च नगरी लंका प्राकाराश्चावसादिताः २९ येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयम् हतेति नगरी लंका वानरैरुपधार्य
ताम् ३० अंगदो द्विविदो मैंदो जांबवान्पनसो नलः नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ३१ प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् स
पर्वतवनां भित्त्वा सखातां च सतोरणाम् ३२

कसंचाररहितप्रदेशः २१ २२ २३ शूलहस्ता एव न केवलं अपितु खड्गाग्रयोधिनः खड्गैरग्रे युध्यंते तादृशाः २४ नियुतं
लक्षं चतुरंगेन सैन्येनोपलक्षिता योधास्तत्रापि दक्षिणद्वारेऽपि संति अनुत्तमाः प्रशस्ताः २५ प्रयुतं दशलक्षं २६ कुलपुत्राः किंकराः यद्वा योद्धृसत्कुलप्रसूताः २७ मध्यमस्कं
धं पुरमध्यसेनानिवेशस्थानं साग्रा कोटिः सपादकोटिः २८ यद्येवं दुर्गा लंका कथमस्मद्बलसाध्येति शंकां निराचष्टे ते मयेति ते संक्रमाः परिखामार्गा मया भग्नाः परिखाश्च अ
वपूरिताः शिलेष्टकादिभिरितिशेषः येन बलैकदेशाक्षयोऽपि कृत इत्यर्थः २९ येन केन स्वाम्युक्तेषु अन्यतमेन समुद्रं तराम तत्रैवं सति वानरैः स्वयमेव लंका हतेति उपधार्य
तां निश्चीयतां ३० किंच अशेषतरणोपायचिंताव्यर्थैव प्रबलैर्वक्ष्यमाणैरेव कार्यसिद्धिरित्याह अंगद इत्यादि ३१ ३२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेंगदादयएवलंकांभित्वा सीतामानेष्यंति किंबलशेषेणतवेत्यन्वयः ३३ एवमिति एवंप्रधानैरेवकार्यसाधनमिष्टंचेत् क्षिप्रमिदानीमेवानयनेऽस्याज्ञापय यदिबला
नांसर्वसंग्रहं बलसंमेलनमुद्दिश्य बलानामपिपारनयनमिष्टंतदा युक्तेनयात्रोचितेनमुहूर्तेन प्रस्थानंस्वयात्रामभिरोचय ३४ वर्गमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी
येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेतृतीयःसर्गः ३ अनुपूर्वशः अनुक्रमेण तथांगदादिमुखेनकार्यनिबर्हणमशक्यंमत्वातस्वरोचनायतदंगीकुर्वन्निवस्वमत
माह १ यदिति रक्षसएनांपुरीम् क्षिप्रमेववधिष्यामीतियन्निवेदयसे तत्सत्यमेव तथातेशक्तिरस्त्येव तथापि तेतुभ्यंस्वमतंब्रवीमीत्यर्थः २ तदेवाह अस्मिन्निति सु
ग्रीवप्रयाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः तमेवाह यतोमध्यमन्होदिवाकरःप्राप्तोऽतोविजयेविजयपदेऽभिजिदाख्येमुहूर्ते युक्तोमेनिर्गमइतिशेषः एतदुत्तरं अस्मिन्मुहूर्तेविज
येप्राप्तेमध्यंदिवाकरइत्यर्धमधिकंकतकस्वरसात् ३ एतन्मुहूर्तप्रस्थितस्य ध्रुवोविजयइत्याह सीतामिति तद्रक्षःसीतांहृत्वा क्वगंयातु स्वदेशमितिशेषः अथाप्यसौ

सभाकारांसभवनामानयिष्यंतिराघव ३३ एवमाज्ञापयक्षिप्रंबलानांसर्वसंग्रहम् मुहूर्तेनतुयुक्तेनप्रस्थानमभिरोचय ३४ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवा० आ० युद्धकांडेतृतीयःसर्गः ३ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंयथावदनुपूर्वशः ततोब्रवीन्महातेजारामःसत्यपराक्रमः १ यन्निवेदयसेलं
कांपुरींभीमस्यरक्षसः क्षिप्रमेतांवधिष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमिते २ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीवप्रयाणमभिरोचय युक्तोमुहूर्तेविजयेप्राप्तोमध्यंदिवा
करः ३ सीतांहृत्वातुतद्यातुक्वासौयास्यतिजीवितः सीताश्रुत्वाभियानंमेआशामेष्यतिजीविते जीवितांतेऽमृतंस्पृष्ट्वापीत्वामृतमिवातुरः ४
उत्तराफाल्गुनीह्यद्यश्वस्तुहस्तेनयोक्ष्यते अभिप्रयामसुग्रीवसर्वानीकसमावृताः ५ निमित्तानिचपश्यामियानिप्रादुर्भवंतिवै निहत्यरावणं
सीतामानयिष्यामिजानकीम् ६ उपरिष्टाद्धिनयनंस्फुरमाणमिमंमम विजयंसमनुप्राप्तंशंसतीवमनोरथम् ७ ततोवानरराजेनलक्ष्मणे
नसुपूजितः उवाचरामोधर्मात्मापुनरप्यर्थकोविदः ८ अग्रेयातुबलस्यास्यनीलोमार्गमवेक्षितुम् वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विना
म् ९ फलमूलवतानीलशीतकाननवारिणा पथामधुमतान्नाशुसेनांसेनापतेनय १० दूषयेयुर्दुरात्मानःपथिमूलफलोदकम् राक्षसाःप
रिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वंनित्यमुद्यतः ११

जीवितःसन् कर्तरिनिष्ठा जीवन्क्वगत्वा क्वयास्यति नक्वापि अविलंबंयात्राप्रयोजनमाह सीतेति श्रुत्वासिद्धादिमुखतः जीविता
शाप्राप्तौदृष्टांतः आतुरोजीवितांतेजीवितनाशप्राप्तौ अमृतं अमृतत्वसाधनं दिव्यौषधं स्पृष्ट्वा द्रवरूपममृतंपीत्वाच यथाजीविताशामेतितद्वज्जीवितांतेमृतंस्पृष्ट्वापीत्वामृत
मिवातुरइतिपाठः ४ ममतारावलमस्तीत्याहोत्तरेति योक्ष्यते चंद्रइतिशेषः पुनर्वसुजातस्यहस्तोवधतारा उत्तराचसीतायाजन्मतारा बद्धस्यजन्मतारायांतन्मोचनार्थया
त्रायामवश्यंतन्मुक्तिरितिभावः अद्य अमांतमानेन मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां कृष्णास तस्यांवामार्गशीर्षपूर्णिमोत्तरं तदन्यतरस्मिन्नुत्तरालाभात् अभिप्रयामेतिप्रश्नेलोट् ५
६ मनोरथं मनोरथविषयंविजयं समनुप्राप्तमिवशंसतीत्यन्वयः ७ ८ ९ शीतानिकाननवारीणियस्मिन्ताहृशेनपथा सेनापते नील सेनांनयेत्यन्वयः १० दूषयेयुर्विषादिने
तिशेषः नित्यमुद्यतः सदासावधानःसन् ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वनदुर्गेषु वनात्मकेषु दुर्गेषु वनेषु अदुर्गवनेषु च निम्नभूमौ निहितं गुप्तप्रहारार्थं लीनतयास्थापितम् १२ यच्च फल्गु निःसारं बलं बालवृद्धादिलक्षणं तु हानं हंत तत् अत्रैव किष्किंधायामेवोपपद्यतां तिष्ठतु हियस्मादेतन्नः कृत्यं युद्धरूपं घोरमतो विक्रमेण विक्रमोपपन्नबलेन प्रयुज्यतां यात्रेतिशेषः १३ १४ कपिसिंहानेवाह गजश्चेति १५ १६ यस्य मदगंधादन्येगजाः पलायंते सगंधहस्ती १७ ईश्वरः इंद्रः १८ अंगदेन वाहनभूतेन सार्वभौमः कुबेरदिग्गजः भूतेशः कुबेरः यक्षेशत्वात् १९

निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् १२ यत्तु फल्गुबलं किंचित्तदत्रैवोपपद्यताम् एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् १३ सागरौघनिभं भीमम् अग्यानीकं महाबलाः कपिसिंहाः प्रकर्षंतु शतशोथ सहस्रशः १४ गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः गवाक्षश्चाग्रतो यातु गवां दृप्त इवर्षभः १५ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां पतिः पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः १६ गंधहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गंधमादनः यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः १७ यास्यामि बलमध्येहं बलौघमभिहर्षयन् अधिरुह्य हनूमंतमैरावतमिवेश्वरः १८ अंगदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चांतकोपमः सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा १९ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ऋक्षराजो महाबाहुः कुक्षिं रक्षंतु ते त्रयः २० राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः व्यादिदेश महावीर्यो वानरान्वानरर्षभः २१ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य महौजसः गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा २२ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् २३ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा २४ तं यांतमनुयाति सा महती हरिवाहिनी हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः २५ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः क्ष्वेलंतो निनदंतश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् २६ भक्षयंतः सुगंधीनि मधूनि च फलानि च उद्वहंतो महावृक्षान्मंजरीपुंजधारिणः २७ अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहंति क्षिपंति च पतंतश्चोत्पतंत्यन्ये पातयंत्यपरे परान् २८ रावणो नो निहंतव्यः सर्वे च रजनीचराः इति गर्जंति हरयो राघवस्य समीपतः २९

ऋक्षराजो जांबवानित्यन्वयः कुक्षिं कुक्ष्युपलक्षितं सेनापुच्छभागं २० २१ गुहाभ्यः शिखरेभ्यः पूर्वस्वस्थितिप्रदेशेभ्यः २२ २३ २४ हृष्टप्रमोदयोर्बाह्याभ्यंतरकृतो भेदः २५ आप्लवंतः समंताद्रक्षणार्थं प्लवमानाः प्लवंतः अग्रेशोधनार्थं गच्छंतः क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यादिति निघंटुः गर्जो मेघादिसदृशः शब्दः निनादः सामान्यशब्दः २६ लीलार्थं महावृक्षान् उद्वहंतो मंजरीपुंजधारिणश्च जग्मुरित्यनुकर्षः २७ निर्वहंति विनोदार्थमेकमेके वहंति तथा क्षिपंति च स्वमारूढं भूमौ पातयंति पतंतश्च भवंति केवलं गच्छंतीत्यर्थः अन्ये उत्पतंति आकाशमार्गे गच्छंति २८ नोस्माकं अस्माभिरितियावत् कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी २९ ६ ६ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरस्तादृषभइति अयमृषभोदक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्योनीलसहकारी ३० ३१ सर्वांवाहिनीमवष्टभ्यैकोररक्ष समंततोभ्रमन् रक्षतिस्मेत्यर्थः ३२ केसर्यादीनां चतुर्णां द्वौद्वौतस्यबलस्य दक्षिणंवामंचैकैकंपार्श्वमभिरक्षतइत्यर्थइतिकतकः एषगजःपूर्वभागनियुक्तादन्यइतितीर्थः ३३ ऋषेणजांबवंतौ शयःसेनामध्येवर्तमानंसुग्रीवं पुरःकृत्वा जघनंसेनापुच्छभागं संररक्षतुः ३४ पर्यवारयत् नगरादिपीडाराहित्यंयथाभवतितथा परिवार्यानयदित्यर्थः ३५ सर्वतः वेगातिशयादितिभावः गच्छंति गच्छंतश्चसह्यमपश्यंत सरआदीनिचापश्यंत अत्रप्रथमदिनवासइतिज्ञायते ३७ भीतवत् भीताःसंतइत्यर्थः ३८ वर्जयंत् वर्जयित्वागच्छत् ३९ भीमघोष

पुरस्तादृषभोनीलोवीरःकुमुदएवच पंथानंशोधयंतिस्मवानरैर्बहुभिःसह ३० मध्येतुराजासुग्रीवोरामोलक्ष्मणएवच बलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतःशत्रुनिबर्हणः ३१ हरिःशतबलिर्वीरःकोटिभिर्दशभिर्वृतः सर्वामेकोह्यवष्टभ्यररक्षहरिवाहिनीम् ३२ कोटीशतपरीवारः केसरीपनसोगजः अर्कश्चबहुभिःपार्श्वमेकंतस्याभिरक्षति ३३ सुषेणोजांबवांश्चैवऋक्षैर्बहुभिरावृतौ सुग्रीवंपुरतःकृत्वाजघनंसंररक्षतुः ३४ तेषांसेनापतिर्वीरोनीलोवानरपुंगवः संपतन्पततांश्रेष्ठस्तद्बलंपर्यवारयत् ३५ बलीमुखःप्रजंघश्चजंभोथरभसःकपिः सर्वतश्चययुर्वीरास्त्वरयंतःप्लवंगमान् ३६ एवंतेहरिशार्दूलागच्छंतिबलदर्पिताः अपश्यंतगिरिश्रेष्ठंसह्यंगिरिशतायुतम् ३७ सरांसिचसुफुल्लानितटाकानिवराणिच रामस्यशासनंज्ञात्वाभीमकोपस्यभीतवत् ३८ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथाजनपदानपि सागरौघनिभंभीमंतद्वानरबलंमहत् ३९ निःससर्पमहाघोरंभीमघोषमिवार्णवम् तस्यदाशरथेःपार्श्वेशूरास्तेकपिकुंजराः ४० तूर्णमापुप्लुवुःसर्वेसदश्वाइवचोदिताः कपिभ्यामुह्यमानौतौशुशुभातेनरर्षभौ ४१ महद्भ्यामिवसंस्पृष्टौग्रहाभ्यांचंद्रभास्करौ ततोवानरराजेनलक्ष्मणेनसुपूजितः ४२ जगामरामोधर्मात्मासमैन्योदक्षिणांदिशम् तमंगदगतोरामंलक्ष्मणःशुभयागिरा ४३ उवाचपरिपूर्णार्थःपूर्णार्थप्रतिभानवान् हृतामवाप्यवैदेहींक्षिप्रंहत्वाचरावणम् ४४ समृद्धार्थःसमृद्धार्थामयोध्यांप्रतियास्यसि महांतिचनिमित्तानिदिविभूमौचराघव ४५ शुभानितवपश्यामिसर्वाण्येवार्थसिद्धये अनुवातिशिवोवायुःसेनांमृदुहितःसुखः ४६ पूर्णवल्गुस्वराश्चेमेप्रवदंतिमृगद्विजाः प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाविमलश्चदिवाकरः ४७

मर्णवमिव अर्धचांदिरर्णवः निःससर्प सह्यतोनिःसृतम् ४० ४१ महद्भ्यांग्रहाभ्याम् राहुकेतुभ्याम् संस्पृष्टौ अर्धभागेस्पृष्टौ चंद्रभास्कराविव महद्भ्यामर्धसंस्पृष्टाविति पाठांतरम् ४२ ४३ पूर्णार्थप्रतिभानवान्पूर्णस्य अर्थस्यकार्यस्यशकुनैः प्रतिभानवान् ज्ञानवान् करिष्यमाणस्यकार्यस्यपूर्णत्वज्ञानवानित्यर्थः परिपूर्णार्थमिति रामविशेषणम् ४४ ४५ ४६ सेनामनुवाति सेनापृष्ठभागेनवाति मृदुहितसुखप्रदैः क्रमेण मांद्यशैत्यसौरभाण्युक्तानि पूर्णाविच्छेदरहितावल्गवः श्रोत्रसुखाः स्वरायेषांते ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भार्गवो भृगुपुत्र उशनाः शुक्रोपिप्रसन्नार्चिस्त्वामनुगतोस्ति शुक्रमौढ्यं नास्तीत्युक्तं भवति यत्तुपुरः शुक्रभावोध्वनित इति तन्न दक्षिणोत्तर गंतॄणां कदापि पुरः
शुक्रप्रसक्तेरभावात् ब्रह्मराशिर्ध्रुवः ब्रह्मणां सप्तर्षीणां राशिः पुंजो भावोयस्मिन्स तथा तस्माद्विशुद्धो ऽभ्रादिमालिन्यरहितः तत्पुंजीभावमेव दर्शयति शुद्धा अभ्रा
दिहीनाः शुद्धं ध्रुवं प्रदक्षिणं कुर्वाणा अर्चिष्मंतः प्रशस्तार्चिषो भूत्वा प्रकाशंते ४८ सपुरोहितः भगवद्विश्वामित्रसृष्टस्वसमीपवर्तिसप्तर्षिमंडलमध्यवर्तिवसिष्ठस
हित इत्यर्थः ईदृशस्त्रिशंकुरस्माकं पितामहोस्माकं पुरो भाति तस्य दक्षिण दिक्स्थत्वात् पितामहः पुरोस्माकमिति पांक्तः पाठ इति कतकः ४९ इक्ष्वाकूणाम् परं नक्ष
त्रं कुलनक्षत्रं विमले अंगारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते ५० अथ नैर्ऋतनक्षत्रपीडामाह नैर्ऋतं निर्ऋतिदेवताकम् मूलः मूलमितियावत् आर्षः पुंस्त्वम् अति
पीड्यते अत्यंतं पीड्यते केनतत्राह मूलवतेति मूलवतोच्चैर्दंडाकारतयोत्थितेन धूमकेतुना स्पृष्टो धूप्यते संजात तापो भवति ५१ यतः काले ऽतकाले कालगृही

उशनाच प्रसन्नार्चिरनुत्वां भार्गवोगतः ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः अर्चिष्मंतः प्रकाशंते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ४८ त्रिशंकुर्वि
मलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः पितामहः पुरोस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ४९ विमले च प्रकाशंते विशाखे निरुपद्रवे नक्षत्रं परमस्माक
मिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ५० नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ५१ सर्वं चैतद्विनाशाय रा
क्षसानामुपस्थितम् काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ५२ प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवंति च प्रवांति नाधिकागंधा यथ
र्तुकुसुमा द्रुमाः ५३ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशंतेधिकं प्रभो देवानामिव सैन्यानि संग्रामे तारकामये ५४ एवमार्य समीक्ष्यैतत्प्रीतो भ
वितुमर्हसि इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम हरिवाहिनी ५५ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधै
रपि कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः ५६ भीममंतर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् सपर्वतवनाकाशं दक्षिणां हरिवाहिनी ५७ छादय
ती ययौ भीमा द्यामिवांबुदसंततिः उत्तरंत्याश्च सेनायाः सततं बहुयोजनम् ५८

तानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् शन्यंगारकराह्वादिग्रहपीडितं-
भवतीतिशेषः ५२ उशनाचेत्याद्येतदंतं सद्योकिंचित्कालं विश्रम्य फलमूलादि भुक्त्वा पुनारात्रौगमनकाले लक्ष्मणेन प्रदर्श्यते अतएव वक्ष्यति सा स्म याति दिवारात्रमिति
सुरसा आपः सरसीष्विति शेषः गंधाः अनंतः गंधवंतो वायवो ऽधिकान प्रवांति मंदं वांतीत्यर्थः द्रुमाः स्वस्वर्तुमनतिक्रम्य जातकुसुमाः ५३ आमयशब्देन दुःखत्वाद्धोल-
क्ष्यते तारकस्य तारकासुरस्यामयो विनाशो यस्मिन्स्तादृशे संग्रामे देवसेनान्याव्यूढानि देवानां सैन्यानीव प्रकाशंते ५४ सौमित्रिः स्वयं निमित्तैराश्वास्य भ्रातुराश्वासाय
हृष्टः सन्भ्रातरमब्रवीत् आश्वास्येति पाठः ५५ ऋक्षादयः कर्तारः कराग्रादीनि करणानि ५६ उद्धतं भीमं रजो लोकमंतर्दधे अंतर्हितमकरोत् दक्षिणां दिशमितिशेषः ५७
५८ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाणि नदीस्रोतांसि विपरीतवत् वैपरीत्येन सस्यंदुः यथा ऽभ्रेषु धावत्सु चंद्रो धावतीव तद्वत्सेनागतिर्नदीप्रवाहेषु भ्रांत्या भातिस्मेत्यर्थ इति कतकः वस्तुतो नदीषु वानराणां प्रवाहाभिमुखं तरणे तैराहतानि जलानि विपरीतवहनानीत्यर्थः ५९ साविशत् अयं द्वितीयो वास इति प्रतीयते ६० पुनर्यात्रामाह समारत्येति ६१ समारोपित विक्रमाः एवमेवमया कर्तव्यमित्यसाध्येप्यर्थे चित्तसंक्रमितविक्रमप्रकाराः ६२ विविधान्प्रकारान् तानेवाह तत्रेति ६३ वानराणां हर्षादि जनितशब्दः किलकिला आस्फो टयन्पुच्छानि भूमावताडयन् ६४ विक्षिप्य प्रसार्य ६५ ममृदुः मृदितवंतः ६६ ६७ श्रीमत् सुमत्तृतीयांतं श्रीमद्भिरित्यर्थः अयं तृतीयो वासः दिवारात्रं मध्यरात्रे-

नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यंदुर्विपरीतवत् सरांसि विमलांभांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् ५९ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवंति च मध्येन च समंताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ६० समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ते हृष्टवदनाः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः ६१ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयंतः परस्परम् ६२ यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधांश्चक्रुरध्वनि तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे ६३ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः आस्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि ६४ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभंजिरे आरोहंतश्च शृंगाणि गिरीणां गिरिगोचराः ६५ महानादान्प्रमुंचंति क्ष्वेडामन्ये प्रचक्रिरे ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ६६ जृंभमाणाश्च विक्रांता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ततः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च सहस्रशः ६७ वानराणां सुघोराणां श्रीमत्परिवृता मही सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ६८ प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः वानरास्त्वरितायांति सर्वे युद्धाभिनंदिनः प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नावसन् ६९ ततः पादपसंबाधं नानावनसमायुतम् सह्यपर्वतमासाद्य वानरास्ते समारुहन् ७० काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च पश्यन्नपि ययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ७१ चंपकांस्तिलकांश्चूतानभ्यसेकान्सिंदुवारकान् तिमिशान्करवीरांश्च भंजंति स्म प्लवंगमाः ७२ अशोकांश्च करंजांश्च प्लक्षन्यग्रोधपादपान् जंबुकामलकान्नागान् भंजंति स्म प्लवंगमाः ७३ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति तान् ७४ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ७५ अधिकं शैलराजस्तु धातुभिस्तु विभूषितः धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगेन घट्टितः ७६ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ७७

एवयाममात्रं वास इत्याशयः ६८ प्रमोक्षयिषवः मोक्षशब्दात्तत्करोतीति णौ सन्यार्षे ऽभ्यासलोपे उप्रत्यये च रूपं प्रमोचयितुमिच्छावंत इत्यर्थः नावसन् दिवेति शेषः ६९ सह्यपर्वतं तत्पर्वतदक्षिणभागं तमासाद्य ते वानराः समारुहन् तच्छिखरमिति शेषः ७० सह्यपर्वतमासे दुर्मलयं च महीधरमिति पाठांतरं तीर्थसंमतं ७१ ७२ ७३ प्रस्तरेषु पाषाणेषु स्थितानिति शेषः ७४ षट्पदैरनुकूजद्भिरुपलक्षितो मारुतो वाति ७५ धातुभ्यः गैरिकादिभ्यः ७६ ७७ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केपुष्पितास्तत्राह केतक्यइत्यादि गंधपूर्णागंधाढ्याः इदंसर्वविशेषणम् कुंदगुल्माः कुंदानांगुल्माः ७८ वंजुलोवानीरः ७९ कोविदारः पीतकुरंटकः ८० ८१ प्री
यमाणैः उक्तपुष्पदर्शनेनेतिशेषः ८२ ८३ ८४ तत्रसह्यगिरिप्रांते ८५ तस्यसह्यस्य मलयस्यच ८६ अमृतगंधीनि अमृतोपमानि अयंचतुर्थोवासः ८७

केतक्यःसिंदुवाराश्चवासंत्यश्चमनोरमाः माधव्योगंधपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चपुष्पिताः ७८ चिरिबिल्वामधूकाश्चवंजुलाबकुलास्तथा रं
जकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ७९ चूताःपाटलिकाश्चैवकोविदाराश्चपुष्पिताः मुचुलिंदार्जुनाश्चैवशिंशपाःकुटजास्तथा ८० हिं
तालास्तिमिशाश्चैवचूर्णकानीपकास्तथा नीलाशोकाश्चसरलाअंकोलाःपद्मकास्तथा ८१ प्रीयमाणैःप्लवंगैस्तत्सर्वपर्याकुलीकृताः वाप्य
स्तस्मिन्गिरौरम्याःपल्वलानितथैवच ८२ चक्रवाकानुचरिताःकारंडवनिषेविताः प्लवैःक्रौंचैश्चसंकीर्णावराहमृगसेविताः ८३ ऋक्षैस्तर
क्षुभिःसिंहैःशार्दूलैश्चभयावहैः व्यालैश्चबहुभिर्भीमैःसेव्यमानाःसमंततः ८४ पद्मैःसौगंधिकैःफुल्लैःकुमुदैश्चोत्पलैस्तथा वारिजैर्विवि
धैःपुष्पैरम्यास्तत्रजलाशयाः ८५ तस्यसानुषुकूजंतिनानाद्विजगणास्तथा स्नात्वापीत्वोदकान्यत्रजलेक्रीडंतिवानराः ८६ अन्योन्यंप्लावयं
तिस्मशैलमारुह्यवानराः फलान्यमृतगंधीनिमूलानिकुसुमानिच ८७ बभंजुर्वानरास्तत्रपादपानामदोत्कटाः द्रोणमात्रप्रमाणानिलंबमा
नानिवानराः ८८ ययुःपिबंतःस्वस्थास्तेमधूनिमधुपिंगलाः पादपानवभंजंतोविकर्षंतस्तथालताः ८९ विधमंतोगिरिवरान्प्रययुःप्लवगर्ष
भाः वृक्षेभ्योन्येतुकपयोनंदंतोमधुदर्पिताः ९० अन्येवृक्षान्प्रपद्यंतेप्रपिबंत्यपिचापरे बभूववसुधातैस्तुसंपूर्णाहरिपुंगवैः यथाकलमके
दारैःपक्वैरिववसुंधरा ९१ महेंद्रमथसंप्राप्यरामोराजीवलोचनः आरुरोहमहाबाहुःशिखरंद्रुमभूषितम् ९२ ततःशिखरमारुह्यरामोदश
रथात्मजः कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकुलम् ९३ तेसह्यंसमतिक्रम्यमलयंचमहागिरिम् आसेदुरानुपूर्व्येणसमुद्रंभीमनिस्वनम्
९४ अवरुह्यजगामाशुवेलावनमनुत्तमम् रामोरमयतांश्रेष्ठःससुग्रीवःसलक्ष्मणः ९५ अथधौतोपलतलांतोयौघैःसहसोत्थितैः वेला
मासाद्यविपुलांरामोवचनमब्रवीत् ९६ एतेवयमनुप्राप्ताःसुग्रीववरुणालयम् इहेदानींविचिंतासायानःपूर्वमुपस्थिता ९७ अतःपरमती
रोयंसागरःसरितांपतिः नचायमनुपायेनशक्यस्तरितुमर्णवः ९८ तदिहैवनिवेशोस्तुमंत्रःप्रस्तूयतामिह यथेदंवानरबलंपरंपारमवा
प्नुयात् ९९

८८ ८९ ९० पीतमधुभिर्हरिभिरावृतभुवउपमायथेति पक्वैःपक्वफलैःकलमकेदारैर्व्रीहिक्षेत्रैर्यथाभाति इवशब्दस्तथार्थे तथातैःपूर्णावसुधा
बभूव ९१ ९२ ९३ तत्रानुक्तमपिवासत्रयमन्यद्बोध्यं आग्निवेश्योक्तेः तेसर्वेवानरा आनुपूर्व्येण सेनासन्निवेशक्रमेण ९४ अवरुह्य महेंद्रादित्यर्थः ९५ सहसोत्थितै
र्लहरीरूपेणागतैस्तोयौघैर्धौतं क्षालितमुपलतलंयस्यांताम् ९६ यापूर्वमुपस्थिता चिंतातरणविषया सेदानीमपि भवर्ततइतिशेषः ९७ अतीरः अलभ्यपरतीरः अनु
पायेन उपायरूपालंबनहीनेन ९८ मंत्रोविचारः ९९ ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०० १०१ स्वांस्वांसेनाम् समुत्सृज्य कश्चिदपि कुतोपिहेतोर्माव्रजेत् यतोनोस्माकं छन्नं रक्षोमायाकृतत्वात् गूढंभयमस्तीतिज्ञेयम् सावधानतयास्थे यमितिबोधितं अतोयशूराः सर्ववानराः सेनारक्षार्थंगच्छंतु सेनायाश्चतुर्दिक्षुगत्वा तत्रस्थित्वा तांरक्षंत्वित्यर्थः १०२ १०३ मधुपांडवोमधुपिंगलोवानराए वजलंयस्यसः मधुशब्दसमभिव्याहारात् पांडुशब्दः पिंगलवर्णवाचीज्ञेयः १०४ १०५ समुद्रशब्दमंतर्धाय सैन्यसन्नाहस्य सैन्यसंचारस्य शब्दः शुश्रुवे १०६ त्रिधानिविष्टा ऋक्षगोलांगूलवानररूपत्रियूथभेदेन ऋक्षगोलांगूलानामपिवानरावांतरजातित्वात्सर्वेषांवानरत्वेनाप्युक्तिर्नासंगता त्रिधानिविष्टा त्रिवल्ल- यानिविष्टेत्यन्ये १०७ पश्यमाना पश्यंती हृष्टाप्रहृदितिशेषः १०८ असंबाधं मध्येगिर्याद्याश्रयरहितम् वक्ष्यमाणसकलविशेषणम् वरुणावासम् पश्यंतोनिषेदु

इतीवसमहाबाहुः सीताहरणकर्शितः रामःसागरमासाद्यवासमाज्ञापयत्तदा १०० सर्वाःसेनानिवेश्यंतांवेलायांहरिपुंगव संप्राप्तोमं त्रकालोनःसागरस्येहलंघने १०१ स्वांस्वांसेनांसमुत्सृज्यमाचकश्चित्कुतोव्रजेत् गच्छंतुवानराःशूराज्ञेयंछन्नंभयंचनः १०२ रामस्य वचनंश्रुत्वासुग्रीवःसहलक्ष्मणः सेनांनिवेशयत्तीरेसागरस्यद्रुमायुते १०३ विरराजसमीपस्थसागरस्यचतद्बलम् मधुपांडुजलःश्री मान्द्वितीयइवसागरः १०४ वेलावनमुपागम्यततस्तेहरिपुंगवाः निविष्टाश्चपरंपारंकांक्षमाणामहोदधेः १०५ तेषांनिविशमानानांसै न्यसन्नाहनिस्वनः अंतर्धायमहानादमर्णवस्यप्रशुश्रुवे १०६ सावानराणांध्वजिनीसुग्रीवेणाभिपालिता त्रिधानिविष्टामहतीरामस्या र्थपराऽभवत् १०७ सामहार्णवमासाद्यहृष्टावानरवाहिनी वायुवेगसमाधूतंपश्यमानामहार्णवम् १०८ दूरपारमसंबाधंरक्षोगणनि षेवितम् पश्यंतोवरुणावासंनिषेदुर्हरियूथपाः १०९ चंडनक्रग्राहघोरंक्षपादौदिवसक्षये हसंतमिवफेनौघैर्नृत्यंतमिवचोर्मिभिः ११० चंद्रोदयेसमुद्भूतंप्रतिचंद्रसमाकुलम् चंडानिलमहाग्राहैःकीर्णंतिमितिमिंगिलैः १११ दीप्तभोगैरिवाकीर्णंभुजगैर्वरुणालयम् अवगा ढंमहासत्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ११२ सुदुर्गंदुर्गमार्गंतमगाधमसुरालयम् मकरैर्नागभोगैश्चविगाढावातलोलिताः ११३ उत्पेतुश्चनि पेतुश्चप्रहृष्टाजलराशयः अग्निचूर्णमिवाविद्धंभास्वरांबुमहोरगम् सुरारिनिलयंघोरंपातालविषयंसदा ११४

रित्यन्वयः १०९ चंडनक्ररूपैर्ग्राहैर्महाघोरं क्षपा दौदिवसक्षये तेनप्रदोषकालेचंद्रोदयेप्रवृद्धफेनौघैर्हसंतमिवस्थितं उपलक्षणमिदं ऊर्मिभिर्नृत्यंतमिवस्थितम् ११० समुद्भूतंवृद्धं ऊर्मिस्थप्रतिचंद्रैः समाकुलंव्याप्तं चंडानि लतुल्यवेगैर्जलचरैर्महाग्राहैः तिमिः अस्तिमत्स्यतिमिर्नामशतयोजनमायतइतिलक्षितः तिमिंगिलस्तन्निगरणशक्तः तैःकीर्णंव्याप्तं १११ दीप्तभोगैरुज्ज्वलदेहैर्भुजंगैरा कीर्णं वरुणालयंपातालमिव ११२ सुदुर्गं शोभनानिलंकादीनिदुर्गाणियस्मिन् दुर्गमार्गं दुष्प्रापमार्गं दुष्प्रापपरपारंप्राप्त्युपायमित्यर्थः ११३ जलराशयऊर्मिरूपाः भास्वराः फणमणिभिर्भासमानाः अंबुमहोरगाजलसर्पायस्मिन्तं अतएवाग्निचूर्णं विस्फुलिंगरूपमाविद्धम् क्षिप्तमिवात्रदृश्यतइतिशेषः सदा पातालविषयं पातालगोचरंसागरम् ११४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंबरप्रख्यम् वैपुल्यातलत्वैः तैरेवचांबरं सागरोपमं उपमेयोपमालंकारः एवंसतियत्फलति तद्व्याख्यन्त्याह निर्विशेषम् परस्परातिरिक्तसदृशरहितम् ११५ तयो
रेवसमानधर्मांतरमाह संपृक्तमिति संसृष्टंतुल्यमित्यर्थः नभोंभसोरुकल्यरूपत्वात्ताररत्नसमाकुले मुक्ताश्रेष्ठैर्नक्षत्रश्रेष्ठैश्च समाकुले समुद्रनभसी तादृग्रूपे पर-
स्परसदृशरूपेदृश्येते ११६ समुत्पतितमेघस्यांबरस्य वीचिमालाकुलस्य सागरस्येत्यन्वयः ११७ सक्ताः निरंतराः ११८ वायुनाविषक्तं संबद्धं अतएव रत्नौघक्षेपकोर्मि
मयजलसन्नादवंतं अतएवक्रुद्धमुत्पतंतमिवस्थितम् ११९ जलाशयः समुद्रः १२० भ्रांतानांघूर्णतामूर्मिजालानाम् सन्नादोयत्रतम् अतएव प्रलोलंप्रचलमिवस्थि
तम् १२१ नरपमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०युद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ॥ ॥ स्वारक्षा सुकृतमासमंताद्रक्षणंयस्याःसा सुसमाहिता

सागरंचांबरप्रख्यमंबरंसागरोपमम् सागरंचांबरंचेतिनिर्विशेषमदृश्यत ११५ संपृक्तंनभसाप्यंभःसंपृक्तंचनभोंऽभसा तादृग्रूपेस्म
दृश्येतेताररत्नसमाकुले ११६ समुत्पतितमेघस्यवीचिमालाकुलस्यच विशेषोनद्वयोरासीत्सागरस्यांबरस्यच ११७ अन्योन्यैराहताःसक्ताः
सस्वनुर्भीमनिःस्वनाः ऊर्मयःसिंधुराजस्यमहाभेर्यइवांबरे ११८ रत्नौघजलसन्नादंविषक्तमिववायुना उत्पतंतमिवक्रुद्धंयादोगणसमाकुलं
११९ ददृशुस्तेमहात्मानोवाताहतजलाशयम् अनिलोद्धूतमाकाशेप्रलपंतमिवोर्मिभिः १२० ततोविस्मयमापन्नाहरयोददृशुःस्थिताः भ्रांतो
र्मिभिर्लसन्नादंप्रलोलमिवसागरम् १२१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ४ सातुनीलेनविधिवत्स्वार-
क्षासुसमाहिता सागरस्योत्तरेतीरेसाधुसाविनिवेशिता १ मैंदश्चद्विविदश्चोभौतत्रवानरपुंगवौ विचेरतुश्चतांसेनांरक्षार्थंसर्वतोदिशम्
२ निविष्टायांतुसेनायांतीरेनदनदीपतेः पार्श्वस्थंलक्ष्मणंदृष्ट्वारामोवचनमब्रवीत् ३१ शोकश्चकिलकालेनगच्छताह्यपगच्छति ममचाप
श्यतःकांतामहन्यहनिवर्धते ४ नमेदुःखंप्रियादूरेनमेदुःखंहृतेतिच एतदेवानुशोचामिवयोस्याह्यतिवर्तते ५ वाहिवातयतःकांताता-
स्पृष्ट्वामामपिस्पृश त्वयिमेगात्रसंस्पर्शश्चंद्रेदृष्टिसमागमः ६

सम्यग्रचिता १ २ ३ अथ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनात् परतीरस्थसीतास्मृत्वा
शोचति शोकश्चेति गच्छताकालेन इष्टांतरवियोगजः शोकोपिगच्छतीतिप्रसिद्धिर्ममप्रियाविरहजेशोकेतु विपरीतमित्याह ममचेति चस्त्वर्थे ४ नन्वचिरात्सत्या-
हरिष्यामः किंशोकेनेत्यत्रतत्रैवविघ्नचिंतयादुःखमित्याह नमेइति प्रिया दूरेस्थितेति मेदुःखंनास्ति स्त्रीधर्मदिवसवत् तथाहृतेत्यपि नदुःखं प्रबलदुष्कर्मवशंप्रा
प्तत्वात् अपितु अस्यावयः प्राणावस्थितिकालोतिवर्तते माससमात्रंजीवनमित्युक्तेः तत्रापि बहुदिवसात्ययात् यद्वा वयोयौवनमितिप्राकृतवद्वादः ५ यतोयस्यांदि-
शि कांता तद्दिशि वाहि गच्छ तत्रस्थितां तांस्पृष्ट्वा मामपिस्पृश किमेतावतातत्वेत्यत्राह त्वयीति कांतास्पर्शवतित्वयि मेगात्रसंस्पर्शोनिदाघतप्तदृष्टेश्चंद्रेसमागमो ७
यथाऽखिलदृष्टितापशामकएवंत्वत्स्पर्शोगात्रीयाखिलतापशामकइत्यर्थः निदर्शनात्रालंकारः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ हेत्वंतरेणशोकः तन्मेइति क्रियमाणासाहाना येतियदब्रवीत् तदेव अनुमानेन मेआशयेचित्तेस्थितमितिशेषः पीतंविषमिव मेगात्राणिदहति ७ रात्रिंदिवमि
तिनिपातः ८ सौमित्रेत्वमत्रैवतिष्ठेतिशेषः भवताविनाहमेकएवार्णवमवगाह्यस्वप्स्ये एवंसति प्रज्वलन्कामोजलेक्लेशंतं नदहेत् जलस्याग्निविरोधित्वात् मनोमूलका
मस्यस्वसौमनउपरमेणोपरमाच्चेतिभावः भवताविनेत्यक्लिरेकाकित्वेननिद्राभास्ये ९ यद्यस्मात् अहंसाच वामोरूरेकांधरणिमाश्रितौ एतत्कामयमानस्यबहु एते
नजीवितुंशक्यं कासुकएकशय्यासनेनयथाजीवति तथाएतेनापिजीवितुंशक्यं एकभूलोकस्थत्वेनलाभसंभवसत्वादितिभावः १० यथासोदकस्यकेदारस्योपस्नेहेन
संबंधेन निरुदकोपि केदारस्तत्स्थंधान्यंजीवति नशुष्यति तद्वत्तस्याः जीवनवार्त्ताश्रवणेनाहमपिजीवामि ११ स्फीतांश्रियमिव समृद्धां राज्यलक्ष्मीमिव १२ रसायनं

तन्मेदहतिगात्राणिविषंपीतमिवाशये हानाथेतिप्रियासामांक्रियमाणायदब्रवीत् ७ तद्वियोगेंधनवतातच्चिंताविमलार्चिषा रात्रिंदिवं
शरीरंमेदह्यतेमदनाग्निना ८ अवगाह्यार्णवंस्वप्स्येसौमित्रेभवताविना एवंचप्रज्वलन्कामोनमांसुप्तंजलेदहेत् ९ बह्वेतत्कामयानस्य
शक्यमेतेननजीवितुम् यदहंसाचवामोरूरेकांधरणिमाश्रितौ १० केदारस्येवकेदारःसोदकस्यनिरूदकः उपस्नेहेनजीवामिजीवंतीयच्छ्रृ-
णोमिताम् ११ कदानुखलुसुश्रोणींशतपत्रायतेक्षणाम् विजित्यशत्रून्द्रक्ष्यामिसीतांस्फीतामिवश्रियम् १२ कदासुचारुदंतोष्ठंतस्याःपद्म
मिवाननम् ईषदुन्नाम्यपास्यामिरसायनमिवातुरः १३ तौतस्याःसहितौपीनौस्तनौतालफलोपमौ कदानुखलुसोत्कंपौहसंत्यामांभजि
ष्यतः १४ सानूनमसितापांगीरक्षोमध्यगतासती मन्नाथानाथहीनेवत्रातारंनाधिगच्छति १५ कथंजनकराजस्यदुहितामममचप्रिया रा-
क्षसीमध्यगाशेतेस्नुषादशरथस्यच १६ अविक्षोभ्याणिरक्षांसिसाविधूयोत्पतिष्यति विधूयजलदान्नीलाञ्छशिलेखाशरत्स्विव १७
स्वभावतनुकानूनंशोकेनानशनेनच भूयस्तनुतरासीतादेशकालविपर्ययात् १८ कदानुराक्षसेंद्रस्यनिधायोरसिसायकान् शोकंप्र-
त्याहरिष्यामिशोकमुत्सृज्यमानसम् १९ कदानुखलुमेसाध्वीसीतामरसुतोपमा सोत्कंठाकंठमालंब्यमोक्ष्यत्यानंदजंजलम् २० कदाशो
कमिमंघोरंमैथिलीविप्रयोगजम् सहसाविप्रमोक्ष्यामिवासःशुक्लेतरंयथा २१ एवंविलपतस्तस्यतत्ररामस्यधीमतः दिनक्षयान्मंदवपु-
र्भास्करोस्तमुपागतः २२ आश्वासितोलक्ष्मणेनरामःसंध्यामुपासत स्मरन्कमलपत्राक्षींसीतांशोकाकुलीकृतः २३

पारदादि १३ १४ १५

१६ अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि विधूय मद्द्वारा तेषांविधूननंकृत्वोत्पतिष्यतीतिसंबंधः १७ स्वभावतनुका प्रकृत्या कृशशरीरा देशकालविपर्ययात्
प्राचीनदुष्कर्मवशप्राप्तदुःखसाधनदेशकालसंबंधात् १८ प्रत्याहरिष्यामि जानक्या इतिशेषः मानसं मनसिवर्तमानं प्रत्याहरणसंभावनयाभागपिशोकोत्स
र्गात्त्वकः साधुत्वं १९ मेकंठमालंब्येत्यन्वयः २० शुक्लेतरं मलिनं २१ विलपतोरामस्य विलापंश्रुत्वेत्यर्थः २२ सीतांस्मरन् हेतौशतृप्रत्ययः तत्स्मरणाद्धेतोः शोकाकु
लीकृतोरामोलक्ष्मणेनाश्वासितः २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेवा० युद्धकांडेपंचमःसर्गः ५ अथकपिना हनूमतातिनिरशिं ससमुद्रतीरेरामानयनपर्यंतासुपवर्ण्य तन्निरूत्यनंतरकालिकः
समयरावणव्यापारउपवर्ण्यते वाचः क्रमवृत्तित्वात् लंकायामिति हनूमताशक्रेणेव कृतं घोरंकर्मदृक्ष्वा राक्षसानब्रवीत् १ ह्रीबीजमाह धर्षितेति आक्रांतेत्यर्थःवा
नरमात्रेण एकेननिरायुधेनचेत्यर्थः २ आविला क्षुभिता ३ वोभद्रमस्तु किंकरिष्यामि अनंतरंवोयुष्माकंकिंयुक्तंयोग्यानुष्ठानं किंरोचतइतिशेषः यत्कर्मानुष्ठितं तन्नः
समर्थंभवेत् यच्चकृतं सुकृतंसम्यगनुष्ठितम् श्लाघनीयंभवेत्तदुच्यतां ४ सर्वथा समर्थस्यतव कोविचारइत्यत्र राजनीतिरियमित्याह मंत्रमूलमिति मनस्विनः शूराः
५ यस्योत्तमप्रफलप्रत्यायनशेषतया मंत्रत्रैविध्यास्यफलत्रैविध्यमाह त्रिविधाइति पुरुषाः मंत्रापेक्षिणः प्रभुपुरुषाः समवेतानां संकीर्णरूपाणां लक्षणाज्ञानंविनाविवेक्तु
मशक्यानां गुणदोषौ उत्तमानांगुणोमध्यमानां गुणदोषौ अधमानांदोषश्चेतिविवेकः ६ यस्यमंत्रउच्यमानलक्षणैस्त्रिभिःसंयुक्तोभवति योवामित्रादिभिस्त्रिभ्योधिके

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचमःसर्गः ५ ७ लंकायांतुकृतंकर्म घोरंदृष्ट्वाभयावहम् राक्षसेंद्रोहनुमताशक्रेणेवमहात्मना
अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः १ धर्षितान्चप्रविष्टाचलंकादुष्प्रसहापुरी तेनवानरमात्रेणदृष्टासीतान्चजानकी २ प्रासादाधर्षितश्चैत्यःप्रवराराक्षसाहताः आविलाचपुरीलंकासर्वाहनुमताकृता ३ किंकरिष्यामिभद्रंवः किंवोयुक्तमनंतरम् उच्यतांनःसमर्थंयत्कृतंचसुकृतंभवेत् ४ मंत्रमूलंचविजयंप्रवदंतिमनस्विनः तस्माद्वैरोचयेमंत्रंरामंप्रतिमहाबलाः ५ त्रिविधाःपुरुषालोकेउत्तमाधममध्यमाः तेषांतुसमवेतानांगुणदोषौवदाम्यहम् ६ मंत्रस्त्रिभिर्हिसंयुक्तःसमर्थैर्मंत्रनिर्णये मित्रैर्वापिसमानार्थैर्बांधवैरपिवाधिकैः ७ सहितोमंत्रयित्वायःकर्मारंभान्प्रवर्तयेत् दैवेचकुरुतेयत्नंतमाहुःपुरुषोत्तमम् ८ एकोर्थंविमृशेदेकोधर्मेप्रकुरुतेमनः एकःकार्याणिकुरुतेतमाहुर्मध्यमंनरम् ९ गुणदोषौननिश्चित्यत्यक्त्वादैवव्यपाश्रयम् करिष्यामीतियःकार्यमुपेक्षेत्सनराधमः १० यथेमेपुरुषानित्यमुत्तमाधममध्यमाः एवंमंत्रोपिविज्ञेयउत्तमाधममध्यमः ११ ऐकमत्यमुपागम्यशास्त्रदृष्टेनचक्षुषा मंत्रिणोयत्रनिरतास्तमाहुर्मंत्रमुत्तमम् १२ बह्वीरपिमतीर्गत्वामंत्रिणामर्थनिर्णयः पुनर्यत्रैकतांप्राप्तःसमंत्रोमध्यमःस्मृतः १३ अन्योन्यमतिमास्थाययत्रसंप्रतिभाष्यते नचैकमत्येश्रेयोस्ति मंत्रःसोऽधमउच्यते १४

रपिसहितोमंत्रयित्वा कर्मारंभान्प्रवर्तयेत् दैवे दैवसहायेच यत्नंकुरुते तमुत्तमंपुरुषमाहुः ७ ८ एकोर्थमिति विचारोस्यगुणः इतरनिरपेक्षतादोषः ९ गुणदोषौ युक्तायुक्तत्वहिताहितादिकमिष्टैःसह ननिश्चित्य दैवव्यपाश्रयंत्यक्त्वा दैवोपेक्षांकृत्वा कार्यंकरिष्यामीत्युपक्रम्य तदप्यंतेउपेक्षेत् निवर्तयेत्सनराधमः
१० यदुक्तात्मफलत्रैविध्यमुक्तं तस्यमंत्रस्यापीदानींत्रैविध्यमाह यथेति ११ तानेवमंत्रप्रकारानाह ऐकमत्यमिति शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रप्रतिपादितेनचक्षुषा नयनचक्षुषामंत्रिणोयत्रमंत्रे ऐकमत्यमुपागम्य निरताः प्रतिष्ठितास्तंमंत्रमुत्तममाहुः १२ बह्वीर्मतीर्गत्वा बहुविरुद्धमतिविषयतांप्राप्येत्यर्थः पुनर्वैमत्यानंतरं राजप्रीत्याद्युपाधितोयत्रमंत्रे ८
एकतामैकमत्यंप्राप्तःसमंत्रोमध्यमः १३ अन्योन्यमतिं भिन्नभिन्नमतिमास्थाय यत्रमंत्रे समंतात्प्रति प्रतिस्पर्धयाप्राप्यते कथंचित्कष्टेनैकमत्येपि श्रेयश्चनास्ति समंत्रोधमः
१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसंहरति तस्मादिति यत्कार्यं सुमंत्रितं भवति तदेव साधु भवति भवंतश्च मंत्रे मत्यासत्तमाः श्रेष्ठा अतो यत्कार्यं सुमंत्रितं साधु भवति तत्कार्यं संप्रतिपद्यंताम् ऐ
कमत्येन निश्चिन्वंतु यदेव भवद्भिर्निश्चितं तदेव मम कृत्यं कर्तुं योग्यं मतमिष्टम् १५ विचारप्रयोजिका शत्रुभीतिश्च निश्चितास्माकमित्याह वानराणामिति अभ्येतीति
वर्तमानसामीप्ये लट् अचिरादागमिष्यत्येवेत्यर्थः १६ ननु कथं दुस्तरे सागरे स्थिते रामागमनशंकेत्यत्राह तरिष्यतीति सुव्यक्तं सुखं तरिष्यति प्रथमांतपाठे सगरस्य
गोत्रापत्यं सागर इति रामविशेषणं तदा सागरमिति द्वितीयांतमन्यत्पदमध्याहार्यं कोवा तरणोपाय स्तस्येत्यत्राह तरसेति बलेन तपोबलसहजबलदिव्यास्त्राणामन्यत
मेनेत्यर्थः बलैर्वानरबलैरनुगैः सुग्रीवादिभिश्च सहितः १७ तदेवाह समुद्रमिति अन्यत्सेतुबंधनं तस्मिन्नेकस्मिन्वानरे एवंविधे एवंविधव्यापारे सति बहुभिर्वान
रैः सह रामे विरुद्धे कार्ये विरुद्धं कर्तुमुद्यते सति यन्मम पुरे सैन्ये च हितं तत्सर्वं संमंत्र्यताम् १८ जयमान इति श्रीरामाभिरामे० वा० युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ६ तत्रादौ

तस्मात्सुमंत्रितं साधु भवंतो मतिसत्तमाः कार्यं संप्रतिपद्यंतां एतत्कृत्यं मतं मम १५ वानराणां हि धीराणां सहस्रैः परिवारितः रामोऽभ्ये
ति पुरीं लंकामस्माकमुपरोधकः १६ तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः १७ समुद्रमुच्छोषयति
वीर्येणान्यत्करोति वा तस्मिन्नेवंविधे कार्ये विरुद्धे वानरैः सह हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमंत्र्यतां मम १८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकी
ये युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ६ इत्युक्ता राक्षसेंद्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् १ द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीति
बाह्यास्त्वबुद्धयः राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशकुंतलम् २ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः प
न्नगा युधि ३ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ४ स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो
निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ५ विनिपात्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य विनिगृह्य च त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ६ म
येन दानवेंद्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगव ७ दानवेंद्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः विगृह्य वशमा-
नीतः कुंभीनस्याः सुखावहः ८ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् वासुकिस्तक्षकः शंखो जटी च वशमाहृताः ९ अक्षया बलवंत
श्च शूरा लब्धवराः पुनः त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो १०

दुर्मंत्रिणां दुर्मंत्रमाह इत्युक्ता इति यतो नीतिबाह्या अत एवाबुद्धयस्ते राक्षसा द्विषत्पक्षस्य रामसु
ग्रीवादेर्बलमविज्ञाय ज्ञात्वापि मोहादविगणय्य वा प्रांजलयः संतो रावणमूचुः तदेवाह राजन्निति ऋष्टिरसिः १ २ ३ उच्यमानगुणो धनदस्ते त्वया सुमहत्कदनं युद्धं कृत्वा व
श्यः कृतः ४ तदेव प्रपंच्यते स इति स धनदः महेश्वरसख्येन हेतुना स्वयं श्लाघमानोऽपि लोकपालोऽपि त्वया समरे रोषान्निर्जितः ५ न जयमात्रमपि तु सर्वस्वापहारोऽपीत्याह-
विनिपात्येति इदं विमानं पुष्पकं ६ मयदुहिता मंदोदरी ७ कुंभीनसी रावणस्वसेति तीर्थः तस्याः सुखावहो भर्तेत्यर्थः ८ जटी नागविशेषः ९ दानवाः कालकेयाः तत्र तैः सह वा-
सान्मायाश्चाधिगताः प्राप्ताः १० छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ चतुर्विधबलम् रथगजतुरगपादातरूपम् १२ मृत्युदंडरूपोमहाग्राहोयस्मिन्तम् बलसागरम् शाल्मलीद्रुमैर्यातनावृक्षैर्मंडितम् सागरोपिद्वीपेषु वृक्ष
मंडितोभवति कालपाशएवमहत्योवीचयोयस्यतम् १३ १४ प्रतिषेधितः पराङ्मुखः कृतः तेत्वया सर्वेलोकाः सर्वेराक्षसाः कृतोषिताः प्रीणिताः १५ एवंदिव्यज
यमुक्त्वाभौमंजयमाहुः क्षत्रियैरिति उच्यमानगुणैः क्षत्रियैर्वसुमती पूर्णासीत् १६ तेपिप्रसह्य त्वयाहताः राघवस्तु रणेतेषांवीर्यादिभिर्नसमोऽतस्तद्वधेकाचिं
तेतिभावः १७ एवंरावणंप्रशस्यतत्सुत्रं स्तुवंति तिष्ठवेति हेमहाराज तवमनुष्योलक्ष्यंकिंतस्मात्त्वंतूष्णीमेवतिष्ठतवश्रमेणकिंफलम् वानरानेकएवेंद्रजित्क्षपयिष्य
ति महाराजेतिद्विरुक्तिरादरात् १८ कथमस्यैवंसामर्थ्यंतत्राहुः अनेनचेति माहेश्वरम् महेश्वरप्रीतिकरम् इष्ट्वाक्रतुम्वा १९ देवबलंसागरत्वेनरूपयति शक्तीत्या

स्वबलंसमुपाश्रित्यनीतावशमरिंदम मायाश्चाधिगतास्तत्रवरुणोवैराक्षसाधिप ११ शूराश्चबलवंतश्चवरुणस्यकृतारणे निर्जितास्तेम
हाभागचतुर्विधबलानुगाः १२ मृत्युदंडमहाग्राहंशाल्मलीद्रुममंडितम् कालपाशमहावीचिंयमकिंकरपन्नगम् १३ महाज्वरेणदुर्धर्षंय
मलोकमहार्णवम् अवगाह्यत्वयाराजन्यमस्यबलसागरम् १४ जयश्चविपुलःप्राप्तोमृत्युश्चप्रतिषेधितः स्वयुद्धेनचतेसर्वेलोकास्तत्रकृतो
षिताः १५ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः आसीद्वसुमतीपूर्णामहद्भिरिवपादपैः १६ तेषांवीर्यगुणोत्साहैर्नसमोराघवोरणे प्रसह्यते
त्वयाराजन्हताःसमरदुर्जयाः १७ तिष्ठवाकिंमहाराजश्रमेणतववानरान् अयमेकोमहाराजइंद्रजित्क्षपयिष्यति १८ अनेनचमहाराजमाहेश्व
रमनुत्तमम् इष्ट्वायज्ञंवरोलब्धोलोकेपरमदुर्लभः १९ शक्तितोमरमीनंचविनिकीर्णांत्रशैवलम् गजकच्छपसंबाधमश्वमंडूकसंकुलम् २०रु
द्रादित्यमहाग्राहंमरुद्वसुमहोरगम् रथाश्वगजतोयौघंपदातिपुलिनंमहत् २१ अनेनहिसमासाद्यदेवानांबलसागरम् गृहीतोदैवतपतिर्लं
कांचापिप्रवेशितः २२ पितामहनियोगाच्चमुक्तःशंबरवृत्रहा गतस्त्रिविष्टपंराजन्सर्वदेवनमस्कृतः २३ तमेवत्वंमहाराजविसृजेंद्रजितंसुतम्
यावद्वानरसेनांतांसरामांनयतिक्षयम् २४ राजन्नापद्युक्तेयमागताप्राकृताज्जनात् हृदिनैवत्वयाकार्यात्वंवधिष्यसिराघवम् २५ इत्या
र्षेश्रीमद्रामायणेवा॰युद्धकांडेसप्तमःसर्गः ७ ततोनीलांबुदप्रख्यःप्रहस्तोनामराक्षसः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंशूरःसेनापतिस्तदा १ दे
वदानवगंधर्वाःपिशाचपतगोरगाः सर्वेधर्षयितुंशक्याःकिंपुनर्मानवौरणे २

दि विनिकीर्णानि व्याप्तानि २० महत् महांतं २१ २२ पितामहस्य चतुर्मुखस्य रुद्रस्य
यद्दिजातोलब्धवरस्तन्नियोगात् तदाज्ञया सर्वस्यजगतःप्रजापतिःपिता भगवांश्चतुर्मुखरुद्रःपितामहः भगवान्हिरण्यगर्भःप्रपितामहः अतएवादित्यरुद्रवसुप्रधा
नाः सर्वश्राद्धदेवताः सर्वयज्ञदेवताः ससुरासुरसर्वप्रजोपास्यस्य सर्वस्वभूतास्येतिकतकः शंबरं वृत्रं हंतिसः २३ क्षयंयावन्नयति नेष्यतीत्यर्थः २४ प्राकृतान्नरवानररूपा
ज्जनात् आगता संभाविता गमना इयमापद्विपत्तच्चिंता ते अयुक्ता कर्तुमयोग्या सर्वथैषाचिंतात्वया हृदिनैवकार्या यतस्त्वं राघवंवधिष्यस्येव २५ प्रसवमानः इतिश्रीरामा॰
वाल्मीकीयेयुद्ध॰सप्तमःसर्गः ७ ७॥ ततइति १ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्विदानीमेव वानरेणैकेनैवधर्षणे कृते कथंधर्षयितुंशक्याइतिवचोऽत आह सर्वेइति प्रमत्ताः भोगादिपरवशाः विश्वस्ताः शत्रुधर्षणासंभवबुद्ध्यानिःशंकत
यास्थिताः अतएव हनूमतावंचिताःस्म आर्षोविसर्गलोपइतिकतकः प्रामादिकःपरिभवोनन्यूनतायैइतिभावः मेजीवतइति आर्षाषष्ठी प्रमादाद्यभावविशिष्टजी
वनवति मयिप्रहर्तृत्वेसति सर्जीवन्नगच्छेदित्यर्थः३करोमि करिष्यामि ४ आत्मापराधजं सीतापहरणापराधजं ५नक्षमणीयं क्षमितुंनयुक्तं प्रतिक्रियैवकर्त्तव्येतिभावः
इदंपदार्थमाह सर्वेषामिति ६ भूयः पुनः पुरस्यांतःपुरस्यचायंपरिभवोदाहरूपोनक्षमणीयइत्यन्तुषंगः वानरेंद्रप्रधर्षणम् तन्नंराक्षसेंद्रस्यदुःखं अहमेकएवगत्वा
भील्यासागरादीनपि प्रविष्टान्वानरान्हत्वानिवर्तयिष्यामि प्रधर्षणदुःखंनिवर्तयिष्यामि ७ ८ मांसशोणिताभ्यांस्वसंबन्धाभ्यां दूषितंभयजनकम् ९ कृपणेनदी
नेन प्रकाशसंचारेभयाद्रात्रौकृतकार्येणवा तपस्विना शोच्येन हनूमताकिं अलक्ष्यस्यतस्य हननेन नप्रयोजनमितिभावः कृपणादिशब्दानां पारुष्यमात्रेतात्पर्यम् न

सर्वेप्रमत्ताविश्वस्तावंचिताःस्महनूमता नहिमेजीवतोगच्छेज्जीवन्सवनगोचरः ३ सर्वांसागरपर्यंतांसशैलवनकाननाम् करोम्यवानरां
भूमिमाज्ञापयतुमांभवान् ४ रक्षांचैवविधास्यामिवानराद्रजनीचर नागमिष्यतितेदुःखंकिंचिदात्मापराधजम् ५ अब्रवीत्तमसंक्रुद्धोदु
र्मुखोनामराक्षसः इदंनक्षमणीयंहिसर्वेषांनःप्रधर्षणम् ६ अयंपरिभवोभूयःपुरस्यांतःपुरस्यच श्रीमतोराक्षसेंद्रस्यवानरेंद्रप्रधर्षणम्
७ अस्मिन्मुहूर्तेगत्वैकोनिवर्तिष्यामिवानरान् प्रविष्टान्सागरंभीममंबरंवारसातलम् ८ ततोऽब्रवीत्सुसंक्रुद्धोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः प्रगृह्य
परिघंघोरंमांसशोणितदूषितम् ९ किंवोहनुमताकार्यंकृपणेनतपस्विना रामेतिष्ठतिदुर्धर्षेसुग्रीवेपिसलक्ष्मणे १० अद्यरामंससुग्रीवं
परिघेणसलक्ष्मणम् आगमिष्यामिहत्वैकोविक्षोभ्यहरिवाहिनीम् ११ इदंममापरंवाक्यंशृणुराजन्यदिच्छसि उपायकुशलोह्येवजयेच्छ
त्रूनतंद्रितः १२ कामरूपधराःशूराःसुभीमाभीमदर्शनाः राक्षसानांसहस्राणिराक्षसाधिपनिश्चिताः १३ काकुत्स्थमुपसंगम्यबिभ्रत्तमानुषंव
पुः सर्वेह्यसंभ्रमाभूत्वाब्रुवंतुरघुसत्तमम् १४ प्रेषितावयंभरतेनैव भ्रात्रातवयवीयसा सहिसेनांसमुत्थाप्यक्षिप्रमेवोपयास्यति १५ ततोवयमि
तस्तूर्णंशूलशक्तिगदाधराः चापबाणासिहस्ताश्चत्वरितास्तत्रयामहे १६ आकाशेगणशःस्थित्वाहत्वातांहरिवाहिनीम् अश्मशस्त्रमहावृ
ष्ट्याप्रापयामयमक्षयम् १७

त्यर्थे मातृगम्यादिगालिदानवत् तर्हिकोहंतव्यस्तत्राह रामेतिष्ठति अहनेतिष्ठतिसति किमनेनहतेनेत्यर्थः १०
यदेवमतोऽद्यराममिति ११ इदंपदार्थमाह उपायेति १२ ततःकिंतत्राहेति कामरूपेतिपुंस्त्वमार्षम् १३ ततोपिकिंतत्राह काकुत्स्थमिति बिभ्रत्तंस्पष्टम् वपुःधृत्वेतिशे
षः १४ भरतप्रेषितत्ववचनेनापिकिंतत्राह सहीति सेनां वानरसेनाम् समुत्थाप्य त्वत्का स्वीयबुद्ध्या क्षिप्रमेवोपयास्यत्यस्मानितिशेषः १५ ततःकिमितिप्रश्ने मध्ये
मार्गेप्रहरामेतिबकवद्धरणमंत्रमाह ततइति यामेनिल्योडुन्तमः १६ १७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमंत्रात्कार्यसिद्धिमाह एवंचेदिति एवमस्मदुक्तमुपश्रुत्य यद्येषोनुजानाति तदासर्वथास्मदीयमनयंकैतवमुपसर्पेतां प्राप्नुयातां ततश्चापनीतेन कैतवकृतप्रहारेणावश्यमेवजीवितंजहताम् जहेतामितियावत् १८ कौंभकर्णिः कुंभकर्णापत्यम् १९ २० अत्रवानरान् अस्यांसेनायांस्थितान्वानरानित्यर्थः २१ सृक्का ओष्ठोपांतं २२ वारुणंमधु मद्यं एतेनक्षौद्रव्यावृत्तिः २३ २४ वरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा॰ वाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्धकांडे अष्टमः सर्गः ८ ७ कृतकरीत्याप्रसर्गाविच्छेदः ततइति कौंभकर्णिरेवायंनिकुंभः परैः सहितस्तं पुनराह १ २ ३ रुक्मवाणानीतिबहुव्रीहिः विपुलांबुभान् निर्मलजलकांतीन् ४ समुत्पत्योत्थाय ५

एवंचेदुपसर्पेतामनयंरामलक्ष्मणौ अवश्यमपनीतेनजहतामेवजीवितम् १८ कौंभकर्णिस्ततोवीरोनिकुंभोनामवीर्यवान् अब्रवीत्परमक्रुद्धोरावणंलोकरावणम् १९ सर्वेभवंतस्तिष्ठंतुमहाराजेनसंगताः अहमेकोहनिष्यामिराघवंसहलक्ष्मणम् २० सुग्रीवंसहनूमंतंसर्वांश्चैवात्रवानरान् ततोवज्रहनुर्नामराक्षसः पर्वतोपमः २१ क्रुद्धः परिलिहन्सृक्कांजिह्वयावाक्यमब्रवीत् स्वैरंकुर्वंतुकार्याणिभवंतोविगतज्वराः २२ एकोहंभक्षयिष्यामितान्सर्वान्हरिवाहिनीम् स्वस्थाः क्रीडंतुनिश्चिंताःपिबंतुमधुवारुणम् २३ अहमेकोवधिष्यामिसुग्रीवंसहलक्ष्मणम् सांगदंचहनूमंतंसर्वांश्चैवात्रवानरान् २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰ आ॰ युद्धकांडेअष्टमःसर्गः ८ ततोनिकुंभोरभसःसूर्यशत्रुर्महाबलः सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चमहापार्श्वमहोदरौ १ अग्निकेतुश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः इंद्रशत्रुश्चबलवान्ततोवैरावणात्मजः २ प्रहस्तोथविरूपाक्षोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः धूम्राक्षोथनिकुंभश्चदुर्मुखश्चैवराक्षसः ३ परिघान्पट्टिशान्शूलान्प्रासानशक्तिपरश्वधान् चापानिचसुबाणानिखड्गांश्चविपुलांबुभान् ४ प्रगृह्यपरमक्रुद्धाःसमुत्पत्यचराक्षसाः अब्रुवन्रावणंसर्वेप्रदीप्ताइवतेजसा ५ अद्यरामंवधिष्यामःसुग्रीवंचसलक्ष्मणम् कृपणंचहनूमंतंलंकायेनप्रधर्षिता ६ तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वाबिभीषणः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंपुनःप्रत्युपवेश्यतान् ७ अप्युपायैस्त्रिभिस्तातयोऽर्थःप्राप्तुंनशक्यते तस्यविक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ८ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषुदैवेनप्रहतेषुचविक्रमास्तातसिध्यंतिपरीक्ष्यविधिनाकृताः ९ अप्रमत्तंकथंतंतुविजिगीषुंबलेस्थितम् जितरोषंदुराधर्षंतंधर्षयितुमिच्छथ १० समुद्रंलंघयित्वातुघोरंनदनदीपतिम् गतिंहनूमतोलोकेकोविद्यात्तर्कयेतवा ११

किमब्रुवन्तदाह अद्येति ६ विभीषणस्तान्सर्वान्वारयित्वा पुनः प्रत्युपवेश्य स्थापयित्वा रावणंप्रति प्रांजलिर्भूत्वावाक्यमब्रवीत् ७ त्रिभिरुपायैः सामदानभेदरूपैः तस्यार्थस्यप्राप्त्यर्थमितिशेषः तान्नीतिशास्त्रोक्तान् विक्रमकालानाहुः मनीषिणः नीतिशास्त्रज्ञाः ८ तानेवकालानाह प्रमत्तेषु असावधानेषु अभियुक्तेषुशत्र्वंतराक्रांतेषु दैवेनप्रहतेषु महारोगादिनेतिशेषः परीक्ष्य उक्तविक्रमप्रवृत्तिनिमित्तसत्तांपरीक्ष्येत्यर्थः ९
प्रकृतेविक्रमानर्हएवकालइत्याह अप्रमत्तमिति विजिगीषुं अनेनशत्र्वंतरराहित्यं बले दैवबलेस्थितं जितरोषमित्यनेन मौर्ख्यराहित्यं दुराधर्षत्वेनदिव्यास्त्रसंपदुक्ता १० कोविद्यात् मनसापिकः प्राप्नुयात् तर्कयेत हनूमति एवंचेष्टांसंभावयेत् ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमेवहनूमदादेर्बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि पराक्रमाश्च सर्वलोकातिगाइतिजानथेति शेषः अतोहेनिशाचराः परेषांसहसाद्रागवज्ञा नकार्या १२ किंचास्मास्वेवा न्यायोनरामेइत्याह किंचेति यशस्विनोयस्यभार्या जनस्थानादाजहार तेनरामेण राक्षस राजस्य पुरा पूर्वं किमपकृतं कोऽपकारः कृतः नकोपि १३ ननुखरादिहनन रूपोऽपकारः कृतइतिचेत्तत्राह खरइति खरोरामेण निहतइति यदिउच्यते तदाशृणु अतिवृत्तरक्षसइति स्वस्थानमतिक्रम्यतद्देशंगत्वा तत्पीडायैप्रवृत्तइतितेनसहतः तादृशस्य हननंच न्याय्यमेवेत्याह अवश्यमिति १४ एतन्निमित्तं खरादिवधनिमित्तं आहृतावैदेहीयदि तदाएतन्निमित्तमेव वैदेह्याहरणनिमित्तमेवनः क्षमहद्भयं भवेत् भावि एतन्निमित्तमित्यत्रतंत्रं अतोभयहेतुः सापरित्याज्या कलहार्थे कलहफलकेकस्मिंश्चित्कर्मणिकृते किंनुफलमिति शेषः अनर्थएवेत्यर्थः १५ १६ १७

बलान्यपरिमेयानिवीर्याणिचनिशाचराः परेषांसहसावज्ञानकर्त्तव्याकथंचन १२ किंचराक्षसराजस्यरामेणापकृतंपुरा आजहारजन-स्थानाद्यस्यभार्यायशस्विनः १३ खरोयद्यतिवृत्तरक्षसरामेणहतोरणे अवश्यंप्राणिनाप्राणारक्षितव्यायथाबलम् १४ एतन्निमित्तंवैदेही भयंनःक्षमहद्भवेत् आहृतासापरित्याज्याकलहार्थेकृतेनुकिम् १५ नतुक्षमंवीर्यवतातेनधर्मानुवर्तिना वैरंनिरर्थकंकर्तुंदीयतामस्यमै थिली १६ यावन्नसगजांसाश्वांबहुरत्नसमाकुलाम् पुरींदारयतेबाणैर्दीयतामस्यमैथिली १७ यावत्सुघोरामहतीदुर्धर्षाहरिवाहिनी नावस्कंदतिनोलंकांतावत्सीताप्रदीयताम् १८ विनश्येद्धिपुरीलंकाशूराःसर्वेचराक्षसाः रामस्यदीयतापत्नीनस्वयंयदिदीयते १९ प्रसाद-येत्वांबंधुत्वात्कुरुष्ववचनंमम हितंतथ्यंत्वहंब्रूमिदीयतामस्यमैथिली २० पुराशरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः सृ जत्यमोघान्विशिखान्वधायतेप्रदीयतांदाशरथायमैथिली २१ त्यजाशुकोपंसुखधर्मनाशनंभजस्वधर्मंरतिकीर्तिवर्धनम् प्रसीदजीवेमस पुत्रबांधवाःप्रदीयतांदाशरथायमैथिली २२ विभीषणवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः विसर्जयित्वातान्सर्वान्प्रविवेशस्वकंगृहम् २३ इ त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० युद्धकांडेनवमःसर्गः ९ ७ ततःप्रत्युषसिप्राप्तेप्राप्तधर्मार्थनिश्चयः राक्षसाधिपतेर्वेश्मभीमकर्माविभी षणः १ शैलाग्रचयसंकाशंशैलशृंगमिवोन्नतम् सुविभक्तमहाकक्षंमहाजनपरिग्रहम् २

१८ १९ बंधुत्वाद्भ्रातृत्वात् २० नवाग्रपुंखान् न वान्युज्ज्वलानि अग्राणि फलभागाः पुंखभागाश्चयेषाम् पुरासृजति स्रक्ष्यति ततःपुरा प्राग्मैथिलीदीयताम् २१ २२ तान्सर्वान्मंत्रिणोविभीषणंच २३ अगरुमानः अत्राष्टमसर्गसमाप्तिःकतकरीत्या इतिश्रीरामाभिरामे० या० आ० युद्ध० नवमःसर्गः ९ प्रत्युषसि प्रातःकालेप्राप्ते प्राप्तोधर्मार्थयोर्निश्चयोयेनसवि भीषणोराक्षसाधिपतेरावणस्य वेश्म वासस्थानं वक्ष्यमाणविशेषणम् अग्रजस्यालयं प्रविवेशेतिसप्तमश्लोकस्थेनान्वयः भीमकर्मा रावणसमीपेसीतादेये तिदुष्करवचनवक्ता १ शैलाग्राणां शैलशृंगाणांचयः समूहस्तत्संकाशम् बहुप्रासादवत्त्वादेवंवादः २ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुष्ठितमितिपाठेप्यधिष्ठितमित्येवार्थः आप्तैर्हितैः पर्याप्तैः कार्यनिबर्हणसमर्थैः ३ व्याकुलीकृतमारुतम् मिश्रीकरणेन वात्यारूपमापादितो बाह्यमारुतो यत्र
तं तूर्याणांसंबाधोनैबिडचंतेननादितम् ४ प्रजल्पितमहापथं आदिकर्मणिक्तः प्रातःकालत्वात् प्रारब्धजल्पमहामार्गम् निर्यूहोद्वारं निर्यूहः शिखरे द्वारेइति
विश्वः ५ ६ तेजोभिर्विस्तृतारश्मयोयेषांसंति तादृशमणिमानित्यर्थः ७ ८ स्रुमनोक्षतैः पुष्पाक्षतैः पूजितान् दधिपात्रैः सर्पिर्भिश्च स्रुक्हस्तानितिशेषः मंत्रा
न् वेदं ब्राह्मणंविदंतितान् ९ १० राजदृष्टिसंपन्नं पुरःप्रदेशवर्तिराजदृष्ट्याबोधितपरिग्रहंच आसनंजगाम प्राप तत्रोपविवेशेतियावत् ससुदाचारं विजयीभवे
दित्यादिविजयप्रयोगादिविनयप्रकाशकमाचारंप्रयुज्य कृत्वा ११ विजने मंत्रिव्यतिरिक्तजनरहिते हेतुनिश्चितम् युक्तिभिर्निश्चितार्थम् १२ सांत्वेन भ्रातरंप्रसाद्य

मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् राक्षसैरात्तपर्याप्तैःसर्वतःपरिरक्षितम् ३ मत्तमातंगनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् शंख
घोषमहाघोषंतूर्यसंबाधनादितम् ४ प्रमदाजनसंबाधंप्रजल्पितमहापथम् तप्तकांचननिर्यूहंभूषणोत्तमभूषितम् ५ गंधर्वाणामिवा
वासमालयंमरुतामिव रत्नसंचयसंबाधंभवनंभोगिनामिव ६ तंमहाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् अग्रजस्यालयंवीरः प्रविवे
शमहाद्युतिः ७ पुण्यान्पुण्याहघोषांश्चवेदविद्भिरुदाहृतान् शुश्रावसुमहातेजाभ्रातुर्विजयसंश्रितान् ८ पूजितान्दधिपात्रैश्चसर्पिर्भिः
सुमनोक्षतैः मंत्रवेदविदोविप्रान्ददर्शसमहाबलः ९ सपूज्यमानोरक्षोभिर्दीप्यमानंस्वतेजसा आसनस्थंमहाबाहुर्ववंदेधनदानुजम् १०
सराजदृष्टिसंपन्नमासनंहेमभूषितम् जगामससुदाचारंप्रयुज्याचारकोविदः ११ सरावणंमहात्मानंविजनेमंत्रिसन्निधौ उवाचहितमत्यर्थं
वचनंहेतुनिश्चितम् १२ प्रसाद्यभ्रातरंज्येष्ठंसांत्वेनोपस्थितक्रमः देशकालार्थसंवादिदृष्टलोकपरावरः १३ यदाप्रभृतिवैदेहीसंप्राप्तेहपरं
तप तदाप्रभृतिदृश्यंतेनिमित्तान्यशुभानिनः १४ सस्फुलिंगःसधूमार्चिःसधूमकलुषोदयः मंत्रसंधुक्षितोप्यग्निर्नसम्यगभिवर्धते १५ अ
ग्निष्टेष्वग्निशालासुतथाब्रह्मस्थलीषुच सरीसृपाणिदृश्यंतेहव्येषुचपिपीलिकाः १६ गवांपयांसिस्कन्नानिविमदावरकुंजराः दीनमश्वाःप्र
हेषंतेनवग्रासाभिनंदिनः १७ खरोष्ट्राश्वतरारराजन्भिन्नरोमाःस्रवंतिच नस्वभावेवतिष्ठंतिविधानैरपिचिंतिताः १८

उपस्थितक्रमः अनुष्ठितवंदनादिक्रिया
क्रमः दृष्टलोकपरावरं भावप्राधान्याच्छ्रैष्ठ्याश्रैष्ठ्यंयेनसः देशकालार्थसंवादीतिदेशकालोचिततत्तदर्थानुसारीत्यर्थकंवचनविशेषणं १३ तदेववचनमाह यदेति १४ तानिनि
मित्तान्याह सस्फुलिंगइति अग्निर्मथनादिनोत्पत्तिकालेसधूमकलुषोदयः धूमकलुषोयउदयस्तत्सहितः उत्पत्त्यनंतरं प्रणयनकाले सस्फुलिंगःसधूमार्चिः १५ अग्निष्टेषु म
हानसादिषु अग्निशालासु अग्निहोत्रगृहेषु ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु सरीसृपाणि सर्पाः लिंगव्यत्यय आर्षः १६ स्कन्नानिशुष्काणि स्कंदिर्गतिशोषणयोः नवग्रा
साभिनंदिनः अनेनकृतभोजनाअपि बुभुक्षिताइतिसूच्यते १७ भिन्नरोमाः ऊर्ध्वरोमाणः अदंतत्वमार्षं स्रवंतिच अश्रूणीतिशेषः विधानैश्चिकित्साकर्मभिश्चिंतिताः पर्या
लोच्यमाना अपिस्वभावे प्रकृतौ नावतिष्ठंते १८ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ पुरीमुपरि पुर्याउपरि द्वेसंध्ये द्वयोःसंध्ययोः उपपन्नाः समीपंप्राप्ताः २० क्रव्यादामृगाव्रकादयः चरन्त्यर्थेऽसविस्फूर्जितनिस्वनाः विस्फूर्जितसदृशनिस्वनाः २१ प्रस्तुतेकार्ये अवश्यकर्त्तव्यदुर्निमित्तशांतिविधौप्रायश्चित्तं दुर्निमित्तसूचितपापशोधनं २२ रावणस्यातिक्रूरत्वाद्रुष्टतोहितस्यापि तेनानिष्टवत्त्ग्रहणसंभवात्कोपंक्षमापयति इदंचेति मोहःकार्यतत्वापरिज्ञानं लोभाज्जीवनलोभात् नदोषं मयिदुष्टत्वबुद्धिं २३ अयंदोषः सीतापहारदोषस्तन्मूलदुर्निमित्तदोषश्चेत्यर्थः सर्वस्यजनस्येत्यादितृतीयार्थेषष्ठी सर्वेणजनेन रक्षआदिरूपेणोपलक्ष्यते दृश्यते यद्वा सर्वस्य राक्षसादिरूपस्यैतद्दुर्निमित्तफलंउपलक्ष्यतइत्यर्थः २४ ननुत्वदतिरिक्तः कोपीमंमंत्रं नवदति त्वमेवकथंब्रवीषीत्यतआह प्रापणेइति अस्यमंत्रस्य प्रापणे यद्यपि त्वद्भयात्सर्वेमंत्रिणोनिवृत्तास्तथापि मयाभ्रात्रा यद्दृष्टंश्रुतंवा तत्सर्वंहितमवश्यंवाच्यमेव समानफलभागित्वात् २५ स्वमंत्रिणां स्वभ्रातृमंत्रिणाम् २६ व्यतीतकाले आयतौ उत्तरकाले संप्रति वर्तमानकालेच क्षमं हितं उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोधः प्रसंगवान्सीताविषयकामप्रसंगवान् २७ कुतश्चिद्दुर्निमित्तात्तत्सूच्यशत्रोश्चेत्यर्थः २८ २९ इतिश्रीरामाभि० वा० आदिकाव्येयुद्धकांडेदशमःसर्गः १० कतकरुक्तनवमः ९ ७ क्रृशत्वेहेतुर्मैथिलीकाममोहितइति मैथिलीविषयकामेनमोहितः इत्यंतरम् सुहृदाम् विभीषणादीनां असन्मानाज्जुगुप्सनात् पापत्वेहेतुः पापेनकर्मणेति तच्चपरदारापहाररूपं १ तस्मिन्काले रावणेयुधि युद्धेऽतीतसमयेपि विभीषणोक्तरीत्याऽनवसरदुस्थेपि अमात्यादिभिर्विभीषणातिरिक्तैःसह युद्धमेव प्राप्तकालम् काममोहितत्वादमन्यत २ ७ ७

वायसाःसंघशः क्रूराव्याहरंतिसमंततः समवेताश्चदृश्यंतेविमानाग्रेषुसंघशः १९ गृध्राश्चपरिलीयंतेपुरीमुपरिपीडिताः उपपन्नाश्चसंध्येद्वेव्याहरंत्यशिवंशिवाः २० क्रव्यादानांमृगाणांचपुरीद्वारेषुसंघशः श्रूयंतेविपुलाघोषाःसविस्फूर्जितनिस्वनाः २१ तदेवंप्रस्तुतेकार्येप्रायश्चित्तमिदंक्षमम् रोचयेवीरवैदेहीराघवायप्रदीयताम् २२ इदंचयदिवामोहाल्लोभाद्वाव्याहृतंमया तत्रापिचमहाराजनदोषंकर्तुमर्हसि २३ अयंहिदोषःसर्वस्यजनस्यास्योपलक्ष्यते रक्षसांराक्षसीनांचपुरस्यांतःपुरस्यच २४ प्रापणेचास्यमंत्रस्यनिवृत्ताःसर्वमंत्रिणः अवश्यंचममयावाच्यंयद्दृष्टमथवाश्रुतम् संप्रधार्ययथान्यायंतद्भवान्कर्तुमर्हति २५ इतिस्वमंत्रिणांमध्येभ्राताभ्रातरमूचिवान् रावणंरक्षसांश्रेष्ठंपथ्यमेतद्विभीषणः २६ हितंमहार्थंमृदुहेतुसंहितंव्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् निशाम्यतद्वाक्यमुपस्थितज्वरःप्रसंगवानुत्तरमेतदब्रवीत् २७ भयंनपश्यामिकुतश्चिदप्यहंनराघवःप्राप्स्यतिजातुमैथिलीम् सुरैःसहेंद्रैरपिसंगरेकथंममाग्रतःस्थास्यतिलक्ष्मणाग्रजः २८ इत्येवमुक्त्वासुरसैन्यनाशनोमहाबलःसंयतिचंडविक्रमः दशाननोभ्रातरमाप्तवादिनंविसर्जयामासतदाविभीषणम् २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० युद्धकांडेदशमःसर्गः १० ७ सबभूवकृशोराजामैथिलीकाममोहितः असन्मानाच्चसुहृदांपापःपापेनकर्मणा १ अतीवकामसंपन्नोवैदेहीमनुचिंतयन् अतीतसमयेकालेतस्मिन्वैयुधिरावणः अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चप्राप्तकालममन्यत २

अस्यैवनिश्चयायसभामस्थानं सहेमेत्यादि ३ ४ ५ ६ आक्रीडद्भिः गतिभेदेनक्रीडांकुर्वद्भिः ७ ततःप्रस्थानोत्तरम् ८ ९ आतपत्रंछत्रं १० अलंकाराय हेम
निर्मितामंजर्योगर्भेययोस्ते शुद्धस्फटिकविग्रहेतेनातिशुक्ले ११ सव्यदक्षिणे समाहारद्वंद्वः सव्यदक्षिणपार्श्वयोरित्यर्थः १२ १३ विरचितां विश्वकर्मणेतिशेषः स्वव-
र्णरजतास्तीर्णा तैः कृतकुट्टिमामित्यर्थः विशुद्धाः स्फटिकाअंतरेमध्येशोभार्थंयस्याःसा १४ विराजमानोवपुषेति प्रवेष्टूरावणविशेषणम् रुक्मपट्टं कृतपट्टवस्त्रमुत्तर-

सहेमजालविततंमणिविद्रुमभूषितम् उपगम्यविनीताश्चमारुरोहमहारथम् ३ तमास्थायरथश्रेष्ठंमहामेघसमस्वनम् प्रययौरक्षसां
श्रेष्ठोदशग्रीवःसभांप्रति ४ असिचर्मधरायोधाःसर्वायुधधरास्ततः राक्षसाराक्षसेंद्रस्यपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ५ नानाविकृतवेषाश्चनाना-
भूषणभूषिताः पार्श्वतःपृष्ठतश्चैनंपरिवार्ययसुस्तदा ६ रथैश्चातिरथाःशीघ्रंमत्तैश्चवरवारणैः अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्चवाजिभिः
७ गदापरिघहस्ताश्चशक्तितोमरपाणयः ततस्तूर्यसहस्राणांसंजज्ञेनिस्वनोमहान् ८ तुमुलःशंखशब्दश्चसभांगच्छतिरावणे सनेमिघोषे
णमहान्सहसाभिनिनादयन् ९ राजमार्गंश्रियाजुष्टंप्रतिपेदेमहारथः विमलंचातपत्रंचप्रगृहीतमशोभत १० पांडुरंराक्षसेंद्रस्यपूर्णस्तारा
धिपोयथा हेममंजरिगर्भेचशुद्धस्फटिकविग्रहे ११ चामरव्यजनेतस्यरेजतुःसव्यदक्षिणे तेकृतांजलयःसर्वेरथस्थंपृथिवीस्थिताः १२राक्ष
साराक्षसश्रेष्ठंशिरोभिस्तंववंदिरे राक्षसैःस्तूयमानःसन्जयाशीर्भिररिंदमः १३ आससादमहातेजाःसभांविरचितांतदा सुवर्णरजतास्ती
र्णांविशुद्धस्फटिकांतराम् १४ विराजमानोवपुषारुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् तांपिशाचशतैःषड्भिरभिगुप्तांसदाप्रभाम् १५ प्रविवेशमहातेजाः
सुकृतांविश्वकर्मणा तस्यांसवैदूर्यमयंप्रियकाजिनसंवृतम् १६ महत्सोपाश्रयंभेजेरावणःपरमासनम् ततःशशासेश्वरवद्दूतान्लघुपराक्र
मान् १७ समानयतमेक्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति कृत्यमस्तिमहज्जानेकर्तव्यमितिशत्रुभिः १८ राक्षसास्तद्वचःश्रुत्वालंकायांपरिचक्रमुः
अनुगेहमवस्थायविहारशयनेषुच उद्यानेषुचरक्षांसिचोदयंतोह्यभीतवत् १९ तेरथान्रुचिराएकेदृप्तानेकेदृढान्हयान् नागानेकेऽधिरु
रुहुर्जग्मुश्चैकेपदातयः २० सापुरीपरमाकीर्णारथकुंजरवाजिभिः संपतद्भिर्विरुरुचेगरुत्मद्भिरिवांबरम् २१ तेवाहनान्यवस्थाययानानि
विविधानिच सभांपद्भिःप्रविविशुःसिंहागिरिगुहामिव २२ राज्ञःपादौगृहीत्वातुराज्ञातेप्रतिपूजिताः पीठेष्वन्येबृसीष्वन्येभूमौकेचिदुपा
विशन् २३

च्छदोयस्यास्तां षड्भिःपिशाचशतैः षट्शतपिशाचैः अभिगुप्तांरक्षितां सदाप्रभांरत्नप्रभयेतिशेषः १५ तस्याःसभायामध्येरावणोवैदूर्यमयं वैदूर्यरत्ननिर्मि
तं प्रियकाख्यमृगसंबंधिना परममृदुनाजिनेन संवृतं १६ सोपाश्रयंसोपधानं ईश्वरवत् ईश्वरार्हं १७ शत्रुभिर्महत्कृत्यं कर्तव्यमस्तिइतिजाने अतोराक्षसान्समानयतेति शशास
१८ राक्षसादूतरूपाः अनुगेहमवस्थाय प्रविश्य विहारादिषुव्यासक्तान्यपिरक्षांसिरावणाज्ञयाअभीतवत्तदर्थंचोदयंतःसंतोलंकायांपरिचक्रमुः १९ तेआहूताराक्षसाः रथांतच
राःरथश्रेष्ठसंचारिणः जग्मुरितिशेषः हयानित्यत्राधिरुरुहुरित्यपकर्षः २० परंआकीर्णा २१ २२ बृसीव्रत्तासनम् २३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४ यथामुख्याः यथायोगंतत्तन्मंत्रविषयेमुख्याः निश्चितार्थेषु भावेनिष्ठा आहिताग्न्यादिः अर्थनिश्चयेविलर्थः अमात्याउपमंत्रिणः सर्वज्ञाः सर्वशास्त्रज्ञाः बुद्धि
दर्शनं चक्षुर्येषांते २५ सर्वार्थस्य निश्चयायेतिशेषः सुखाय क्षेमाय क्षेमंविचारयितुम् २६ सुयुग्यं शोभनायुग्या अश्वायस्मिंस्तं संसदं सभाम् २७ नामग्रहण
पूर्वकंनमस्कारः कार्यइतिसदाचारः व्ययचिन्तयाराज्ञः स्वागमनज्ञापनायवा तेभ्यः सभामागतेभ्यः सभ्येभ्यः पृथग्ददौ नत्तदासनस्थानंबोधितवान् २८ तेषांराक्ष
सानां यानि परार्ध्यागुरुचंदनानि स्रजश्च तेषां गंधावायुसंबंधात्प्रववुः २९ संसिद्धार्थाः संपूर्णमनोरथाः ३० समितौ समागमे समितिः सागरेसाम्येसभायामपिसंग
मे ३१ बहुमानः इतिरामाभि० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ कृतकरीत्यादशमः १० सइति १ कृतविद्याः शिक्षितास्त्रशस्त्रविद्याः चतुर्विधाः रथिहस्ति

तेसमेत्यसभायांवैराक्षसाराजशासनात् यथार्हमुपतस्थुस्तेरावणंराक्षसाधिपम् २४ मंत्रिणश्चयथामुख्यानिश्चितार्थेषुपंडिताः अमा
त्याश्चगुणोपेताःसर्वज्ञाबुद्धिदर्शनाः २५ समीयुस्तत्रशतशःशूराश्चबहवस्तथा सभायांहेमवर्णायांसर्वार्थस्यसुखायवै २६ ततोमहात्मा
विपुलंसुयुग्यंरथवरंहेमविचित्रितांगम् शुभंसमास्थाययशस्वी विभीषणःसंसदमग्रजस्य २७ सपूर्वजायावरजःशशंसनामाथपश्चा
च्चरणौववंदे शुकःप्रहस्तश्चतथैवतेभ्योददौयथार्हंपृथगासनानि २८ सुवर्णनानामणिभूषणानांसुवाससांसंसदिराक्षसानाम् तेषांप
रार्ध्यागुरुचंदनानांस्रजांचगंधाःप्रववुःसमंतात् २९ नचुक्रुशुर्नानृतमाहकश्चित्सभासदोनापिजजल्पुरुच्चैः संसिद्धार्थाःसर्वएवोग्रवीर्याभर्तुः
सर्वेददृशुश्चाननंते ३० सरावणःशस्त्रभृतांमनस्विनांमहाबलानांसमितौमनस्वी तस्यांसभायांप्रभयाचकाशेमध्येवसूनामिववज्रहस्तः ३१
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० युद्धकांडेएकादशःसर्गः ११ ७ सतांपरिषदांकृत्स्नांसमीक्ष्यसमितिंजयः प्रबोधयामासतदाप्रहस्तंवाहिनीपतिम्
१ सेनापतेयथातेस्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः योधानगररक्षायांतथाव्यादेष्टुमर्हसि २ सप्रहस्तःप्रणीतात्माचिकीर्षन्राजशासनम् विनिक्षि
प्यबलंसर्वंबहिरंतश्चमंदिरे ३ ततोविनिक्षिप्यबलंसर्वंनगरगुप्तये प्रहस्तःप्रमुखेराज्ञोनिषसादजगादच ४ विहितंबहिरंतश्चबलंबलव
नस्तव कुरुष्वाविमनाःक्षिप्रंयदभिप्रेतमस्तिते ५ प्रहस्तस्यवचःश्रुत्वाराजाराज्यहितैषिणः सुखेप्सुःसुहृदांमध्येव्याजहारसरावणः ६ प्रि
याप्रियेसुखेदुःखेलाभालाभौहिताहिते धर्मकामार्थकृच्छ्रेषुयूयमर्हथवेदितुम् ७ सर्वकृत्यानियुष्माभिःसमारब्धानिसर्वदा मंत्रकर्मनियु
क्तानिनजातुविफलानिमे ८

सातिपदातिरूपेण चतुर्विधायेयोधावसंति तेयथानगररक्षायांसावधानास्युः तथातान्व्यादेष्टुमर्हसि अनेनसमुद्रतीरेरामागमनं
चारमुखेनज्ञातवानितिगम्यते २ प्रणीतात्मा सावधानचित्तः मंदिरेपुरे ३ तदेवाह नगरगुप्तयेइति ४ अविमना अव्याकुलचित्तः ५ राज्यहितैषिणः प्रहस्तस्येत्यन्वयः
६ प्रियादिविषये धर्मादिविषयकृच्छ्रेषु संकटेषुच यूयंवेदितुमर्हथ कर्तव्यकृत्यमितिशेषः ७ मंत्रकर्मनियुक्तानि मंत्रकरणपूर्वंनियुक्तानि प्रेरितानियुष्माभिः समा-
रब्धानि मे सर्वकृत्यानि सर्वदासफलान्येव जातु कदाचिदपि विफलानिन ८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ समर्थयितुं सर्वाभिमनेमांनियोजयितुं तत्रमांनियोजयंत्विति बोधयितुमुद्यतः पूर्वोक्तमप्यर्थंपुनरुक्तवानित्यर्थः किंच कुंभकर्णस्य स्वमाद्वापाद्धेतोरिममर्थं नाचोदयं नावेदयं इदानीमुपस्थितस्यतस्यापिबोधनार्थंपुनरुक्तिरित्यर्थः १० ११ सीतासमर्पणंविनाराघवजयोपायोविचार्यतामितिबोधयितुंतस्याद्रुरूसजलमाह इयंचेति रक्षोभिश्चरितः सेवितोयउद्देशोदेशोजनस्थानलक्षणस्तस्मात् १२ सीतासदृशीअन्यामे नतथा नमनोहरेत्यर्थः १३ हेम्नानिर्मितंयद्बिंबम् प्रतिमा तन्निभा मायेवेति प्रतिक्षणमपूर्वाश्चर्यावहोवस्तुविशेषोमाया १४ १५ हुताग्निरर्चिःसंकाशामित्यर्धेपि दृष्ट्वादीप्यतेमेशरीरजइत्यनुषज्यते उन्नतानासिकायस्मिन्तत् १६ अवशोस्वाधीनएवतस्यावदनंपश्यन्एयिवान्प्राप्तवान् यत्किंचिद्विषयनिमित्तक्रोधहर्षकालयोरपिसमानेन तावप्यभिभूयांतः प्रवृत्तेनदुर्वर्णकरणेन कांतिनाशके न तदप्राप्तिजयोः शोकसंतापयोर्नित्येन नित्यप्रवर्तकेन ननुस्वनगरेस्थितायांतस्यां किमित्येवंदुःखभोगोऽत आह सातुसंवत्सरंकालं तत्समाप्तिपर्यंतंरामंप्रतीक्षमा

ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिववासवः भवद्भिरहमत्यर्थंवृतःश्रियमवाप्नुयाम् ९ अहंतुखलुसर्वान्वःसमर्थयितुमुद्यतः कुंभकर्णस्यतुस्वप्ना न्नेममर्थमचोदयम् १० अयंहिसुप्तःषण्मासान्कुंभकर्णोमहाबलः सर्वशस्त्रभृतांमुख्यःसइदानींसमुत्थितः ११ इयंचदंडकारण्याद्राम स्यमहिषीप्रिया रक्षोभिश्चरितोद्देशादानीताजनकात्मजा १२ सामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी त्रिषुलोकेषुचान्यामेनसीतासदृशी तथा १३ तनुमध्यापृथुश्रोणीशारदेंदुनिभानना हेमबिंबनिभासौम्यामायेवमयनिर्मिता १४ सुलोहिततलौश्लक्ष्णौचरणौसुप्रतिष्ठितौ दृष्ट्वा- ताम्रनखौतस्यादीप्यतेमेशरीरजः १५ हुताग्निरर्चिःसंकाशामेनांसौरीमिवप्रभाम् उन्नसंविमलंवल्गुवदनंचारुलोचनम् १६ पश्यंस्तदवशस्तस्याःकामस्यवशमेयिवान् क्रोधहर्षसमानेनदुर्वर्णकरणेनच १७ शोकसंतापनित्येनकामेनकलुषीकृतः सातुसंवत्सरंकालंमामयाचत भामिनी १८ प्रतीक्षमाणाभर्तारंराममायतलोचना तन्मयाचारुनेत्रायाःप्रतिज्ञातंवचःशुभम् १९ श्रांतोहंसततंकामाद्यातोहयइवाध्वनि कथंसागरमक्षोभ्यंतरिष्यंतिवनौकसः २० बहुसत्त्वझषाकीर्णंतौवादशरथात्मजौ अथवाकपिनैकेनकृतंनःकदनंमहत् २१ दुर्ज्ञेयाःकार्य गतयोब्रूतयस्ययथामति मानुषान्नोभयंनास्तितथापितुविमृश्यताम् २२

णा ममास्पर्शमयाचत मयापितथास्त्विति प्रतिज्ञातं बलात्कारे शापान्मरणभियास्वेनैवकृतंसमयं तद्याचितत्वेनब्रूतइति अत्रवस्तुतस्त्वं नहिसीताएवंयाचितुमर्हतीति अतएवपूर्वंसामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनीतिसा मान्येनैवोक्तं १७ १८ १९ नन्वेवंसंवत्सरानंतरंत्वद्वशेभविष्यत्येव रामस्यत्विहाप्रसक्तिरेवेति कातेचिंतेत्याशंक्याल्पोपिरिपुर्नोपेक्ष्यइतिनीतिशास्त्रपर्यालोचनया मंत्रेप्रेरयामीत्याह कथमिति नकथमपीत्यर्थः २० अथापिसंभावनानास्तीत्याह अथवेति एकेनापिकपिना महत्कदनंकृतम् २१ अतःकार्यगतयोदुर्ज्ञेयास्तस्माद्यस्य यथा १३ मतियद्भातितद्ब्रुत नन्वेककपितोभीतस्य रामादधिकमेवतेभयमिति भयहेतुःसीता त्यज्यतामित्याशंक्य भयाभावमाह मानुषादिति २२ ५ ५ . ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भयाभावहेतुमाह तदेति येर्युष्माभिः सहितो देवानजयं ते भवंतो मे नथाच तथैव संति अतो मानुषान्न भयं यद्यपि तथापि विमृश्यतां विचार्यतामिति पूर्वश्लोकेनान्वयः विमर्शे हेतुमाह सुग्रीवेति २३ नृपात्मजो दूतेन वरुणालयमतिक्रम्य सीतायाः पदवीं प्राप्यान्विष्य सुग्रीवप्रमुखान्हरीन्पुरस्कृत्य समुद्रस्य परे पारे संप्राप्त इति श्रुतम् २४ अतः परं यथा सीता अदेया यथा च दशरथात्मजो वध्यो तथैव मंत्रो भवद्भिर्मंत्र्यताम् अथ सुनीतं सुनिश्चितं मंत्रतत्वमभिधीयताम् २५ निश्चितप्राय एव शत्रुजय इत्याह नहीति जगति लोके कस्यचिदिंद्रादेरपि अस्मज्जये शक्तिं न पश्यामि अन्यस्य मनुष्यरूपशत्रोर्वानरैः सह सागरं तीर्त्वा ऽस्मज्जये शक्तिप्रसंगमपि न पश्यामि अतो निश्चयेन सर्वथा ममैव जय इति योजना २६ अथ कुंभकर्णो भ्रातुरन्यायमूलानर्थप्राप्तिदर्शनात्क्रुद्ध आहेत्याह तस्येति परिदेवितं कामशोकप्रलापं प्रचुरक्रोध महाराजः सन्ईदृशं सभायां प्रलपतीति क्रोधः २७ तदेव वचनमाह यदाखिति यदा सलक्ष्मणस्य रामस्य सीता सहसा हृता तदेव तत्कालिकापातविचारं कृत्वैव प्रसह्य हृता तदैव ते चित्तं यमुनाया मुनं ह्रदमिव सुनिश्चितं भजेत निश्चयभजनार्हं यथा यमुना पृथिव्यामवतारसमये एव स्वह्रदं पूरयति कालांतरे तु समुद्रं गतस्वा तज्जलस्य तत्पूरणासं

तदा देवासुरैर्युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् तेमे भवंतश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् २३ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजो सीतायाः पदवीं प्राप्य संप्राप्तो वरुणालयम् २४ अदेया च यथा सीता वध्यो दशरथात्मजो भवद्भिर्मंत्र्यतां मंत्रः सुनीतं चाभिधीयताम् २५ नहि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम २६ तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् कुंभकर्णः प्रचुरक्रोधवचनं चेदमब्रवीत् २७ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् २८ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः २९ न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ३० अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव ३१

भवएवमस्माभिः सह विचारस्य स एव काल इदानीं त्वनर्थनिश्चयो जात एवेति विचारो निष्फल इति क्रोधजा व्यंगोक्तिः २८ व्यंगनयोक्तमेव साक्षादप्याह सर्वमिति यदेतत्कृतं चना पूर्वं प्रसह्य परदारहरणादि कृतं एतत्सर्वं महाराज तवाप्रतिमं अनुचितं इदानीं विचारोपि निष्फल इत्याह विधीयेतेति अस्य कर्मणः करणमुद्दिश्य प्रवृत्तिकाल एव यद्यस्माभिः सह मंत्रयेत तदा विधीयेत अस्माभिरस्य निवारणमिति शेषः इदानीं क्रियमाणो विचारस्तु गतजलसेतुबंधनसम इति भावः २९ अथ मंत्रिभिः संमंत्र्य कृतं निंद्यं कर्म पश्चात्परितापाय भवतीत्याह न्यायेनेति प्रथमं मंत्रिभिः सह निश्चितार्थमतिर्भूत्वा यो नृपतिर्न्यायेन राजकार्याणि करोति स तत्कार्यं कृत्वा पश्चान्न संतप्यते ३० अन्यथा व्यतिरेकमप्याह अनुपायेनेति मंत्रिभिः सह सामाद्युपायविचारानालंबनेन मोहात्स्वयमेव यानि विपरीतान्यन्यायकृत्यानि करोति तानि तथा क्रियमाणानि दुष्यंति कश्मलं प्रापयंति अप्रयतेषु अभिचारत्वाद पवित्रेषु यागे सुहुतानि हवींषीव तानि तु प्रत्यगेनमभिचारस्तृणुत इति कर्तारं कश्मलं प्रापयंत्येव तद्वदिदं कर्मापाततः सुखमिव भासमानमपि परिणामे दुःखायैवेति भावः ३१ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथाकालं यस्यकर्मानारंभः समूर्खइत्याह यइति पूर्वकार्याणि प्रथमकर्तव्यानिकर्माणि पश्चादभिचिकीर्षति एवंपश्चात्कर्तव्यानि पूर्वंकरोति सनययानयौ नवेद
साम्नि प्रथमंप्रयोक्तव्येदंडं दंडेपश्चात्प्रयोक्तव्येसामचेत्यर्थः यद्वा विचारानंतरं कर्मकरणमुचितं तद्वैपरीत्यंकुर्वन्क्रनीत्यनीत्यज्ञानीत्यर्थः ३२ चिपयचपलस्य ब
लमप्यप्रयोजनमित्याह चपलस्येति अन्येशत्रवः परस्याधिकंबलं प्रसमीक्ष्यापि कृत्येषु चपलस्य तस्य निग्रहाय क्षिप्रं रंध्रं प्रपद्यंते द्विजाहंसा अलंघ्यस्यापि क्रौं
चपर्वतस्य लंघनाय कुमारशक्तिकृतं खं रंध्रमिव ३३ एवंकर्मकृतवतस्तवैतावत्कालंजीवनमतिभाग्यवशादित्याह त्वयेति-येन त्वया प्रतिचिंतितं भाविफलचिंता
रहितं यदिदं महत्कार्यं प्रबलदारहरणरूपमारब्धं तंत्वां रामोतिप्रबलोपि दिष्ट्यानावधीत् विषमिश्रमामिषं भोज्यंवस्तु भोक्तारंयथाहंति तद्वदित्यर्थः ३४ एवंग
ते स्वकर्तव्यमाह तस्मादिति यस्मात्त्वया परैः प्रबलशत्रुभिरप्रतिममनुचितं कर्मारब्धं यतश्च सामदाने नेच्छसि मारीचेनेवास्माभिरपि राजत्वात्तेचित्तमनुसर्तव्यमेव

यः पश्चात्पूर्वकार्याणिकर्माण्यभिचिकीर्षति पूर्वंचापरकार्याणिसनवेदनयानयौ ३२ चपलस्यतुकृत्येषुप्रसमीक्ष्याधिकंबलम् छिद्रमन्ये
प्रपद्यंतेक्रौंचस्यखमिवद्विजाः ३३ त्वयेदंमहदारब्धंकार्यमप्रतिचिंतितम् दिष्ट्यात्वांनावधीद्रामोविषमिश्रमिवामिषम् ३४ तस्मात्त्वयासमा
रब्धंकर्मह्यप्रतिमंपरैः अहंसमीकरिष्यामिहत्वाशत्रूंस्तवानघ ३५ अहमुत्सादयिष्यामिशत्रूंस्तवनिशाचर यदिशक्रविवस्वंतौयदिपावकमा
रुतौ ३६ तावहंयोधयिष्यामिकुबेरवरुणावपि गिरिमात्रशरीरस्यमहापरिघयोधिनः नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यबिभीयाद्वैपुरंदरः ३७ पुनर्मांस
द्वितीयेनशरेणनिहनिष्यति ततोहंतस्यपास्यामिरुधिरंकाममाश्वस ३८ वधेनवैदाशरथेः सुखावहंजयंतवाहर्तुमहंयतिष्ये हत्वाचरामंस
हलक्ष्मणेनखादामिसर्वान्हरियूथमुख्यान् ३९ रमस्वकामंपिबचाग्र्यवारुणींकुरुष्वकार्याणिहितानिविज्वरः मयातुरामेगमितेयमक्षय
चिरायसीतावशगाभविष्यति ४० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्वादशः सर्गः १२ ॥

तस्मादहं तवशत्रून्हत्वा तवकार्यं समीकरिष्यामि संपादयिष्यामि यद्वा त्वयासमीकरिष्यामि त्वंयथायुद्धंकरिष्यसि तथाहमपि परैर्योत्स्यामि नतुविभीषणवत्त्वां
त्यक्ष्यामीतिव्यंग्यं ३५ उक्तमेवराज्ञः प्रीतयेऽभ्यस्यति सत्यत्वप्रत्यायनाय अहमिति यदि शक्रविवस्वंतौ तत्तद्देवतारूपौस्यातां तथापि तावहंयोधयिष्यामीत्यन्वयः
३६ गिरिमात्रशरीरस्य गिरिप्रमाणदेहस्य ३७ पुनरिति यदिमां सरामएकेन शरेणाहत्य पुनर्द्वितीयेनशरेणनिहनिष्यतियावत् ततः पूर्वमेव तस्यरुधिरम् पा
स्यामि काममाश्वस ३८ तेसुखावहं जयं दाशरथेर्वधेन तवाहमाहर्तुं कर्तुं यतिष्ये फलंतु दैवायत्तमिति भावः खादामि खादिष्ये ३९ ४० कृतकरीत्याए
कादशः सर्गः ११ अनघमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्धकांडेद्वादशः सर्गः १२ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रुद्धमाज्ञाय अप्रतिमं कर्मकृतमितिकुंभकर्णवचःश्रवणेनेतिशेषः मुहूर्तमनुसंचिंत्य न्याय्येष्वातुर्यवस्यपि मनोननुकूलतयैवंकोपश्चेदस्माकम् तयोक्तौ शिर-
श्छेदएवस्यादितिमनोनुकूलमेववाच्यमितिसंचिंत्य १ यःखलुपुरुषोमृगव्यालनिषेवितं दुष्प्रवेशं वनं प्राप्य तत्रत्य मधुसंप्राप्य तन्मधु नपिबेत् सबालिशोमूर्खः
एतेन प्रथमं रामाश्रमोदुरासदस्तम् प्राप्य तत्र तत्स्त्रियंच प्राप्य तद्भोगाभावोनयुक्त इतिसूचितम् २ ननु बलात्परदारभोगोऽधर्मत्वादीश्वराज्ञाविरोधीत्यत्राह
ईश्वरस्येति धर्मफलप्रवर्तकानांयमादीनामपि त्वमीश्वरोऽतस्त्वयेयंविचारोऽनुचितइत्यर्थः ३ अनानुकूल्ये कथंभोगस्तत्राह बलादिति कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटीनांका
मिकुक्कुटसंयोगेक्रोधोजातिधर्मइतिवात्स्यायनः अथापिसंकुद्धाकुक्कुटीरतु भज्य कुक्कुटाययाकस्मिन्नस्तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः तदेव दर्शयति आक्रम्येति ४ अथ
स्वाभिलषितेसिद्धे प्रथमतोभयसेवन महातेजस्त्वात् अथापि तन्निमित्तंभयंप्राप्नुयात्तदापि तत्क्रमतिविधेयमेवत्वयेत्याह लब्धकामस्येति प्राप्तं प्राप्तकालं साव

रावणंक्रुद्धमाज्ञायमहापार्श्वोमहाबलः मुहूर्तमनुसंचिंत्यप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १ यःखल्वपिवनंप्राप्यमृगव्यालनिषेवितम् नपिबे
न्मधुसंप्राप्यसनरोबालिशोभवेत् २ ईश्वरस्येश्वरःकोस्तितवशत्रुनिबर्हण रमस्वसहवैदेह्याशत्रूनाक्रम्यमूर्धसु ३ बलात्कुक्कुटवृत्तेन
प्रवर्तस्वमहाबल आक्रम्याक्रम्यसीतांवैतांभुंक्ष्वचरमस्वच ४ लब्धकामस्यतेपश्चादागमिष्यतिकिंभयम् प्राप्तमप्राप्तकालंवासर्वंप्रति
विधास्यसे ५ कुंभकर्णःसहास्माभिरिंद्रजिच्चमहाबलः प्रतिषेधयितुंशक्तौसवज्रमपिवज्रिणम् ६ उपप्रदानंसांत्वंवाभेदंवाकुशलैःकृ
तम् समतिक्रम्यदंडेनसिद्धिमर्थेषुरोचये ७ इहप्राप्तान्वयंसर्वाञ्छत्रूंस्तवमहाबल वशंशस्त्रप्रतापेनकरिष्यामोनसंशयः ८ एवमुक्तस्त-
दाराजामहापार्श्वेनरावणः तस्यसंपूजयन्वाक्यमिदंवचनमब्रवीत् ९ महापार्श्वप्रवक्ष्यामिरहस्यंकिंचिदात्मनः चिरवृत्तंतदाख्यास्येयद्वा
प्तंपुरामया १० पितामहस्यभवनंगच्छंतींपुंजिकस्थलाम् चंचूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ११ सामसह्यमयाभुक्ता कृतावि
वसनाततः स्वयंभूभवनंप्राप्तालोलितानलिनीयथा १२ तच्चतस्यतथामन्येज्ञातमासीन्महात्मनः अथसंकुपितोवेधामामिदंवाक्यमब्र-
वीत् १३

धानदशाप्राप्तकालमप्राप्तकालंवा कामभोगाद्यसावधानदशांप्राप्तंवा ५ कथमेवंबलंनस्तत्राह कुंभकर्णइति ६ एवमस्माकमेव मा
बल्यात्चतुर्थोपायएवास्माभिरादरणीयइत्याह उपप्रदानमिति कुशलैर्नीतिकुशलैः कृतं विषयविशेषइतिशेषः ७ ८ ९ रहस्यं प्रमुदितद्रव्यवत्तगुप्तम्
चिरवृत्तम् यन्मया पुरावाप्तम् बलादुपभोगस्याशक्यकरणतानिमित्तम् आत्मनः किंचिद्वृत्तं तत् आख्यास्ये १० तदेवाह पितामहस्येति चंचूर्यमाणाम् मद्
दर्शनभीतिवशान्निलीयगतिमतीम् ११ ततोदर्शनोत्तरम् प्रसह्य विवसनाकृता सामयाभुक्ता लोलिता गजेनेतिशेषः १२ तच्च ममचरितं महात्मनस्तस्य मन्ये
निश्चितंज्ञातमासीत् मन्येइतितिङंतप्रतिरूपकमव्ययम् मन्येशंकेध्रुवंप्रायोनिश्चियार्थाअमीमताइतिकतकः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा०रा० फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति क्वचिदेवमेकुबेरपुत्रनलकूबरशापोपि रंभानिबंधनः श्रूयते तत्रोपपत्तिश्चिंत्या अस्य प्रथमस्तेनस्यां बलात्कारासंभवात् तस्य प्रथमबले यु० कां०
१५ ऽस्यां बलात्कारासंभवादिति केचित् नलकूबरशापस्य तपोबलेनाकिंचित्करत्वादयमेव शापो ब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियः पाश्चात्त्य इत्यन्ये १४ १५ अथ महापार्श्वोक्तरू ६
प्राबल्यमेव श्लाघते सागरस्येत्यादि दाशरथिर्हियस्मादेतन्मे बलं नवेद तेनमामासादयति १६ कोहि ज्ञानमहूल इतिशेषः गिरिगुहारूपे आशये निवासे आसी
नमेव क्रूरसिंहमिव १७ नपश्यति नपश्यतिस्म १८ आदीपयिष्यामि धक्ष्यामि १९ २० सुधा संयामेण नशक्यः जेतुमितिशेषः वैश्रवणेनपालितेसनेन पुष्प
कवच्छंकापि भगवताकुबेराय दत्तेतिसूचितम् २१ परमानः कतकरूत १२ इतिश्रीरामाभिरामे० वा०युद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ७ अथविभीषणः मह

अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि तदाते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः १४ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् नारोह
ये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे १५ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् १६ कोहि सिंहमिवा
सीनं सुप्तं गिरिगुहाशये क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं संबोधयितुमिच्छति १७ न मत्तो निर्गतान्बाणान् द्विजिह्वान्पन्नगानिव रामः पश्यति संग्रामे ते
न मामभिगच्छति १८ क्षिप्रं वज्रसमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुंजरम् १९ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन
महतावृतः उदितः सविता काले नक्षत्राणां प्रभामिव २० नवासवेनापि सहस्राक्षः शक्यो युधि मयाहं वरुणेन वा पुनः मयात्वियं बाहुबलेन
निर्जिता पुरा पुरी वैश्रवणेन पालिता २१ इत्यार्षे श्रीरा० वा० युद्धकांडे त्रयोदशः सर्गः १३ निशाचरेंद्रस्य निशम्य वाक्यं स कुंभकर्णस्य च ग
र्जितानि विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् १ वृतो हि बाह्वंतरभोगराशिश्चिंताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः पंचांगु
लीपंचशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्त्वबकेन राजन् २ यावन्न लंकां समभिद्रवंति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधा
श्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ३ यावन्न गृह्णंति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुंगवानाम् वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशर
थाय मैथिली ४ न कुंभकर्णेंद्रजितौ च राजंस्तदा महापार्श्वमहोदरौ वा निकुंभकुंभौ च तथातिकायः स्थातुं समर्था युधि राघवस्य ५ जीव
स्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः न वासवस्यांकगतो न मृत्योर्न भो न पातालमनुप्रविष्टः निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रह
स्तो वचनं बभाषे ६
स्तादिक्वोऽतिदुर्मंत्र इत्याह निशाचरेंद्रस्येति वाक्यं रावणस्य गर्जितानि कुंभकर्णस्य अर्थयुक्तं वास्तवार्थं १ वृत इति अहिमध्यदेहोत्र भोगः बाह्वं
तरं हृदयभाग एव भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्य सः चिंतैव विषं यस्य शोभनं स्मितमेव तीक्ष्णदंष्ट्रा यस्य अनुचितकृत्यदर्शनादिजं स्मितं तस्याः पंचांगुल्य एव शिरांसि १५
यस्य सचासावतिकायश्च एवंभूतः सीतामहाहिः त्वबकेन वृतः बद्धः कंठे इतिशेषः यद्वा केनहेतुना वृतो गृहीत इत्यर्थः २ वलीमुखेति वानरनाम पर्वतकूटमात्राः पर्वतशि-
खरप्रमाणाः ३ ४ ५ जीवंस्तु रामस्य नमोक्ष्यसे सन्निधिं प्राप्येतिशेषः ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दैवतेभ्योनोऽस्माकंभयमिति वचनंनविद्म संख्ये युद्धे ७ ८ प्रहस्तेति यथा याद्दशमर्थजातं रामंप्रति यूयंब्रवीत ब्रूत तन्नशक्यम् कर्तुमितिशेषः यथाः धर्म
बुद्धेः स्वर्गसुहृदिश्यगतिरशक्या ९ तत्तु शक्तिरितिशेषः १० तथाविधस्य उक्तस्वभावस्य कृत्येषु रणसुखस्थसकललोकसंहारकृत्येषु शक्तस्यपुरोयुधिदेवाश्चदे
वा अपिविमूढाभ्रवंति ११ यावत्तेकायंभित्वा बाणाः पुनस्तादिषुधिं नप्रविशंति तेनैवहेतुना तावत् हेप्रहस्त त्वंविकत्थसे वृथात्मश्लाघांकरोषि रावणस्य पुरस्तादिति
शेषः १२ प्राणांतिकाः प्राणांतपीडाकरास्तेकायंभित्वा यावन्नप्रविशंतिइषुधिं तावद्विकत्थसे १३ त्रिशीर्षस्त्रिशिराः त्वंवेतिप्रहस्तनिर्देशः १४ १५ व्यसनैः कामव्य

नत्नोभयंविद्मनदैवतेभ्योनदानवेभ्योप्यथवाकदाचित् नयक्षगंधर्वमहोरगेभ्योभयंनसंख्येपतगोरगेभ्यः ७ कथंनुरामाद्भविताभयं
नोनरेंद्रपुत्रात्समरेकदाचित् प्रहस्तवाक्यंत्वहितंनिशम्यविभीषणोराजहितानुकांक्षी ततोमहार्थंवचनंबभाषेधर्मार्थकामेषुनिविष्टबु-
द्धिः ८ प्रहस्तराजाचमहोदरश्चत्वंकुंभकर्णश्चयथार्थजातम् ब्रवीतरामंप्रतितन्नशक्यंयथागतिःस्वर्गमधर्मबुद्धेः ९ वधस्तुरामस्यमयात्व
याचप्रहस्तसर्वैरपिराक्षसैर्वा कथंभवेदर्थविशारदस्यमहार्णवंतर्तुमिवाप्लवस्य १० धर्मप्रधानस्यमहारथस्यइक्ष्वाकुवंशप्रभवस्यराज्ञः पु
रोस्यदेवाश्चतथाविधस्यकृत्येषुशक्तस्यभवंतिमूढाः ११ तीक्ष्णानतावत्तवकंकपत्रादुरासदाराघवविप्रमुक्ताः भित्वाशरीरंप्रविशंतिबाणाःप्र
हस्ततेनैवविकत्थसेत्वम् १२ भित्वानतावत्प्रविशंतिकायंप्राणांतिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः शिताःशराराघवविप्रमुक्ताःप्रहस्ततेनैवविकत्थ-
सेत्वम् १३ नरावणोनातिबलस्त्रिशीर्षोनकुंभकर्णस्यसुतोनिकुंभः नचेंद्रजिद्दाशरथिंप्रवोढुंत्वंवारणेशक्रसमंसमर्थाः १४ देवांतकोवापिन
रांतकोवातथातिकायोतिरथोमहात्मा अकंपनश्चापिसमानसारःस्थातुंनशक्तायुधिराघवस्य १५ अयंचराजाव्यसनाभिभूतोमित्रैरमित्र
प्रतिमैर्भवद्भिः अन्वास्यतेराक्षसनाशनार्थेतीक्ष्णःप्रकृत्याह्यसमीक्ष्यकारी १६ अनंतभोगेनसहस्रमूर्ध्नानागेनभीमेनमहाबलेन ब-
लात्परिक्षिप्तमिमंभवंतोराजानमुत्क्षिप्यविमोचयंतु १७ यावद्धिकेशग्रहणात्सुहृद्भिःसमेत्यसर्वैःपरिपूर्णकामैः निगृह्यराजापरिरक्षि
तव्योभूतैर्यथाभीमबलैर्गृहीतः १८ सुवारिणाराघवसागरेणप्रच्छाद्यमानस्तरसाभवद्भिः युक्तस्त्वयंतारयितुंसमेत्यकाकुत्स्थपाता-
लमुखेपतन्सः १९ इदंपुरस्यास्यसराक्षसस्यराज्ञश्चपथ्यंससुहृज्जनस्य सम्यग्घिवाक्यंस्वमतंब्रवीमिनरेंद्रपुत्रायददातुमैथिलीम् २०

सनैरभिभूतः अमित्रप्रतिमैः शत्रुतुल्यैः राक्षसनाशनार्थे राक्षसकुलनाशनिमित्तमन्वास्यते सेव्यते १६ अनंतभोगेन अपरिच्छिन्नदेहबलेन परिक्षिप्तं पाशे
नेववेष्टितं रघुनाथेन वैरकरणं महासर्पवेष्टनमिवेतिनिदर्शनालंकारोत्रव्यंग्यः १७ यावदितिवाक्यालंकारे केशग्रहणात् केशग्रहणपर्यंतमप्यनुचितंकृत्वा निगृह्य
राजारक्षितव्यः भूतैर्गृहीतःप्रमांस्तदासैरिव १८ सुवारिणा सुचरित्ररूपवारिमता राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानोनिमज्यमानः पुनश्च काकुत्स्थरूपपातालमुखेपतन्
सोयंराजा भवद्भिःसमेत्य तारयितुंयुक्तः १९ मैथिलीं रावणइतिशेषः २० ७ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थानं बलादेर्यथापूर्वस्थुपचयापचयराहित्येन स्थितिः तदपेक्षयापचयः क्षयः ततउपचयोवृद्धिः प्रकृतेहि परस्य वानरसहायतया संपत्कृपचयोवर्तने अस्माकंतु खरनाशलंकादाहादिकृतोऽपचयः एतत्सर्वंबुध्यानुमृश्य स्वामिहितंवदेत्समंत्री नयूयमित्यर्थः २१ अपारमानः कृतकृत्क १३ इतिरामाभि० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ७ बृहस्पतेर्गुरुणेत्यर्थः यत्नेन निशाम्य दुःखेनश्रुत्वा महात्मा महामनाः १ तातकनिष्ठेत्यसमस्तं भीतवद्भीतस्येव अनर्थकमनुपादेयं वाक्यं किंनाम कस्मादुच्यते अस्मिन्कुले पौलस्त्यकुले योजातोनभवेदपितु सहजदुर्बलत्वादिमति मनुष्यादिकुले सोपीदृशं वचोनवदेत् ईदृशंच नकुर्यात् करोतेःक्रियासामान्यवचनत्वान्न चिंतयेदित्यर्थः एवंच हीनजातेरपि हीनस्तवव्यापारइतिभावः २ तदेवाह सत्वेनेति सत्वं बलं वीर्यं पराक्रमणशक्तिः पराक्रमस्तत्कार्यं शौर्यं रणादपराङ्मुखत्वं धैर्यं तत्कारणं स्थैर्यं तेजः स्मृत्याभयंकरत्वं एतैर्गुणैरेकोविभीषणएव तातस्यकनिष्ठोऽस्मिन्कुलेमुक्तः ३ हेभीरो मादृतेनैकेनापि राक्षसेन रणे तौराजपुत्रौ हियतोनिहंतुंशक्यौ अतस्तौ किंनामगृहीत्वाऽस्मान्कुतोभीषयसे व्यर्थमेव नतावंताविभीमइत्यर्थः ४ तदेवाह त्रिलोकेति भूमितलेनिविष्टः

परस्यवीर्यंस्वबलंचबुध्वास्थानंक्षयंचैवतथैववृद्धिम् तथास्वपक्षेप्यनुमृश्यबुध्यावदेत्क्षमंस्वामिहितंसमंत्री २१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०युद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ७ बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्ययत्नेनविभीषणस्य ततोमहात्मावचनंबभाषेततोनरेंद्रजिन्नैर्ऋतयूथमुख्यः १ किंनामतेतातकनिष्ठवाक्यमनर्थकंवैबहुभीतवच्च अस्मिन्कुलेयोपिभवेन्नजातःसोपीदृशंनैववदेन्नकुर्यात् २ सत्वेनवीर्येणपराक्रमेणधैर्येणशौर्येणचतेजसाच एकःकुलेस्मिन्पुरुषोविमुक्तोविभीषणस्तातकनिष्ठएषः ३ किंनामतौमानुषराजपुत्रावस्माकमेकेनहिराक्षसेन सुप्राकृतेनापिनिहंतुमेतौशक्यौकुतोभीषयसेस्मभीरो ४ त्रिलोकनाथोननुदेवराजःशक्रोमयाभूमितलेनिविष्टः भयार्पिताश्चापिदिशःप्रसन्नाःसर्वेतदादेवगणाःसमग्राः ५ ऐरावतोनिःस्वनमुन्नदन्सनिपातितोभूमितलेमयातु विकृष्यदंतौतुमयाप्रसह्यवित्रासितादेवगणाःसमग्राः ६ सोहंसुराणामपिदर्पहंतादैत्योत्तमानामपिशोककर्ता कथंनरेंद्रात्मजयोर्नशक्तोमनुष्ययोःप्राकृतयोःसुवीर्यः ७ अथेंद्रकल्पस्यदुरासदस्यमहौजसस्तद्वचनंनिशम्य ततोमहार्थंवचनंबभाषेविभीषणःशस्त्रभृतांवरिष्ठः ८ नतातमंत्रेतवनिश्चयोऽस्तिबालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः तस्मात्त्वयाप्यात्मविनाशनायवचोर्थहीनंबहुविप्रलप्तम् ९

गीत्यच्याव्य भूमौबंदीकृत्यस्थापितः भयार्पिता भयंअर्पितंएभ्युते मद्दत्तभयाः सर्वेदेवगणाः दिशः प्रसन्नाः प्राप्ताः ५ ६ कथंनशक्तोनिग्रहइतिशेषः ७ ८ हेतात पुत्रतवमंत्रे निश्चयोनास्ति कृत्याकृत्यविचारनिश्चयसामर्थ्यंनास्ति यतस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः अप्राप्तज्ञानपरिपाकचित्तोबालएव तस्मात्त्वयार्थहीनमनुपादेयमात्मविनाशनाय बहुविप्रलप्तं एकेनापिहंतुंशक्यइतिवृथाप्रलपितम् ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेइंद्रजित् पुत्रप्रवादेनपुत्रशब्देनोपलक्षितस्त्वम् मित्रमुखोमित्रवदवभासमानोवस्तुतः शत्रुरेवासि तदेवाह यस्य रावणस्य राघवतईदृशं निशम्यापि मोहात्तमनु
मन्यसे नवारयसि १० तस्मात्त्वमेववध्यः पुत्रोपिसन् यश्चरक्षानां मंत्र कृतां समीपं प्रावेशयत् यश्चानयत् आगमनार्थं प्रेरितवान्सोपिवध्यः ११ मूढः कृत्याकृत्यवि
वेकहीनः अतएवाप्रगल्भः मतिप्रागल्भ्यहीनः अविनयेनोपपन्नोयुक्तः अल्पमतिः दीर्घदर्शनानर्हबुद्धिः दुरात्मा कामादिदुष्टांतःकरणः मूर्खः साहसप्रवृत्तिपरः उक्त
शील्याऽत्यंतसुदुर्मतिश्च १२ ब्रह्मदंडेन चतुर्मुखकरगृहीतेन प्रतिमाः असोघानर्गलसंहारशक्त्यासमानास्तत्समप्रकाशाश्चतान् तस्यैवविवरणमर्चिष्मतइति कालनि
काशारूपान् कालाग्नितुल्यरूपान् १३ रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनि निवेद्य समर्प्य १४ अर्पकमानः कतककृत् १४ इतिश्रीरामा० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचदशःसर्गः १५
सुनिविष्टम् स्रुनिविशिष्टार्थतत्त्वम् १ सपत्नेनापिसहवसेत् नतुमित्रप्रवादेन मित्रपदव्यवहार्येण शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना नवसेत् सपत्नेचित्तस्य द्वेषकोट्यैव

पुत्रप्रवादेनतुरावणस्यत्वमिंद्रजिन्मित्रमुखोसिशत्रुः यस्येदृशंराघवतोविनाशंनिशम्यमोहादनुमन्यसेत्वम् १० त्वमेववध्यश्चसुदुर्म
तिश्चसचापिवध्योयइहानयत्त्वाम् बालंदृढंसाहसिकंचयोऽद्यप्रावेशयन्मंत्रकृतांसमीपम् ११ मूढोप्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावो
ल्पमतिर्दुरात्मा मूर्खस्त्वमत्यंतसुदुर्मतिश्चत्वमिंद्रजिद्बालतयाब्रवीषि १२ कोब्रह्मदंडप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतःकालनिकाशरूपान् सहेतबा
णान्यमदंडकल्पान्समक्षमुक्तान्युधिराघवेण १३ धनानिरत्नानिसुभूषणानिवासांसिदिव्यानिमणींश्चचित्रान् सीतांचरामायनिवेद्यदेवींवसे
मराजन्निहवीतशोकाः १४ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० युद्धकांडेपंचदशःसर्गः १५ ७ सुनिविष्टंहितंवाक्यमुक्तवंतंबिभीषणम् अब्रवीत्परुषं
वाक्यंरावणःकालचोदितः १ वसेत्सहसपत्नेनक्रुद्धेनाशीविषेणच नतुमित्रप्रवादेनसंवसेच्छत्रुसेविना २ जानामिशीलंज्ञातीनांसर्वलोकेषुरा
क्षस हृष्यंतिव्यसनेष्वेतेज्ञातीनांज्ञातयःसदा ३ प्रधानंसाधकंवैद्यंधर्मशीलंचराक्षस ज्ञातयोप्यवमन्यंतेशूरंपरिभवंतिच ४ नित्यमन्योन्य
संहृष्टाव्यसनेष्वाततायिनः प्रच्छन्नहृदयाघोराज्ञातयस्तुभयावहाः ५ श्रूयंतेहस्तिभिर्गीताःश्लोकाःपद्मवनेपुरा पाशहस्तान्नरान्दृ
ष्ट्वाशृणुष्वगदतोमम ६ नाग्निर्नान्यानिशस्त्राणिननःपाशाभयावहाः घोराःस्वार्थप्रयुक्तास्तुज्ञातयोनोभयावहाः ७

प्रतिष्ठा मित्रप्रवादेतु द्वेष्यत्वे
नस्निग्धत्वेनचेतिपरमदुःखमितितत्सहवासनिषेधः शत्रुसेविनेत्यनेनास्यभगवद्भक्तत्वंसूचितं २ शीलं स्वभावंजानामि तदेवविवृणोति हृष्यंतीति ३ प्रधानंज्येष्ठत्वा
दिनाप्राप्तराज्यं साधकं राज्यरक्षादेरितिशेषः वैद्यं विद्यावंतं अवमन्यंते गुणवत्त्वेपि गुणान्नगृण्हंति शूरंपरिभवंतिच रंध्रमन्विष्येतिशेषः ४ ज्ञातयोज्ञातिरूपाः आतता
यिनः अग्निदोगदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेते आततायिनः तेप्रच्छन्नहृदयाः प्रच्छन्नंतत्कार्यप्रवृत्ता अतएवघोराअन्योन्यंव्यसनेष्वापत्सु संहृ
ष्टाभवंति अतएवताज्ञातयोभयावहाः ५ ज्ञातिभीतिं हस्तिगीतेनस्पष्टयति श्रूयंतइति हस्तिभिः पद्मवनवर्तिदिव्यवनगजैः स्वबंधनाय प्रवृत्तान्पाशहस्तान्दृष्ट्वा पुरा पूर्वं
हस्तिभिर्गीतायेश्लोकाः श्रूयंते तान्गदतोममवक्त्राच्छृणु ६ स्वार्थप्रयुक्ताः स्वार्थपराः हस्तिपकाद्याज्ञाकरणेउत्तमभोजनलाभादिस्वार्थपराः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एते मन्त्रातिभूताः पूर्वं गृहीतागजाः वक्ष्यंतिकरिष्यंतीत्यर्थः नोविदितंच शतशोनुभूतंचेत्यर्थः ८ संपन्नं हव्यकव्यसाधनसंपत् ९ ततइतिरावणवाक्यं अहंलो
कसत्कृतइति यत्तत्तेनेष्टं नप्रियमितिमन्ये तथैश्वर्यप्रशस्यादिकमपि १० अनार्येषु क्रूरस्वभावेषु ११ यथागर्जतां सिंचतामपिमेघानां संबंधे पृथिव्यां अंबुसंक्लेदोंबु-
व्यापततानभवति तथानार्येषु सौहृदं निष्फलमितिभावः यद्वा वर्षासु गर्जतां सिंचतामपिमेघानां शरदिनांबुसंक्लेदस्तथानार्येषु सौहृदमल्पकालस्थायीत्यर्थः १२
यथा मधुकरस्तर्षाद भिलाषाद्रसम् पुष्परसम् विंदन्नपि तत्रैवनतिष्ठति तथानार्येषु सौहृदमपि नतिष्ठति रमपितथानादृशोऽनार्योसीत्यर्थः १३ काशपुष्पंपिबतो
पि रसालाभस्तथाऽनार्येषु सौहृदंकुर्वतः फलालाभइतिभावः १४ यथा गजः पूर्वंस्नात्वा हस्तेनरजोगृहीत्वा यथात्मनोदेहंदूषयति स्नानकृतनैर्मल्यंनाशयति तथा
ऽनार्याः पूर्वकृतंस्नेहम् स्वयमेवनाशयंतीत्यर्थः १५ त्वत्तोन्योयद्येवंब्रूयात्तदातस्मिन्मुहूर्त्ते नभवेन्नजीवेत् त्वांतु धिक्सोदरत्वेन वधानर्हत्वाद्धिक्कृतिरेवतेदंडइति

उपायमेतेवक्ष्यंतिग्रहणेनात्रसंशयः कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयंसुकष्टंविदितंचनः ८ विद्यतेगोषुसंपन्नंविद्यतेज्ञातितोभयम् विद्यते
स्त्रीषुचापल्यंविद्यतेब्राह्मणेतपः ९ ततोनेष्टमिदंसौम्ययदहंलोकसत्कृतः ऐश्वर्यमभिजातश्चरिपूणांमूर्ध्निचस्थितः १० यथापुष्क
रपत्रेषुपतितास्तोयबिंदवः नश्लेषमभिगच्छंतितथानार्येषुसौहृदम् ११ यथाशरदिमेघानांसिंचतामपिगर्जताम् नभवत्यंबुसंक्लेदस्त
थानार्येषुसौहृदम् १२ यथामधुकरस्तर्षाद्रसंविंदन्नतिष्ठति तथात्वमपितत्रैवतथानार्येषुसौहृदम् १३ यथामधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं
पिबन्नपि रसमत्रनविंदेततथानार्येषुसौहृदम् १४ यथापूर्वंगजःस्नात्वागृह्यहस्तेनवैरजः दूषयत्यात्मनोदेहंतथानार्येषुसौहृदम् १५
योऽन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर अस्मिन्मुहूर्तेनभवेत्त्वांतुधिक्कुलपांसन १६ इत्युक्तःपरुषंवाक्यंन्यायवादीविभीषणः उत्पपा
तगदापाणिश्चतुर्भिःसहराक्षसैः १७ अब्रवीच्चतदावाक्यंजातक्रोधोविभीषणः अंतरिक्षगतःश्रीमान्भ्रातावैराक्षसाधिपम् १८ सत्व
भ्रांतोसिमेराजन्ब्रूहिमांयद्यदिच्छसि ज्येष्ठोमान्यःपितृसमोनचधर्मपथेस्थितः इदंहिपरुषंवाक्यंनक्षमाम्यग्रजस्यते १९ सुनीतंहित
कामेनवाक्यमुक्तंदशानन नगृण्हंत्यकृतात्मानःकालस्यवशमागताः २०

भावः १६ परुषंवाक्यं पूर्वोक्तं लंकावस्थानेपि एतैःसहनाशस्यदुर्वारत्वात् ज्येष्ठोप्य-
सौ उत्पथप्रतिपन्नस्यकार्याकार्यमजानतः गुरोरप्यवलिप्तस्यपरित्यागोविधीयतेइतिशास्त्रबलात्सर्वथापरित्याज्यएवेत्यालोच्य तत्सभांहित्वा स्वमुत्पपातचतुर्भिर्मं
त्रिभिः १७ १८ अथसभासदां ज्येष्ठत्यागेनाधर्मोयमितिशंकानिवृत्त्यर्थमाह सत्वंभ्रांतेत्यादि ज्येष्ठत्वादिगुणकोपिनधर्मपथेस्थितः परदाराहरणादिरूपानेकाधर्मसंश्र
यित्वात् पतितैःसहसंव्यवहारोनविद्यतेइतिस्मृतेः पतितमाचार्यंज्ञातिंवाद्रष्टुंनगच्छेत् नचास्मादुपयुंजीतयदृच्छासन्निपातेउपसंगृह्यतूष्णींव्रजेदितिस्मृतेश्चाग्रज-
स्यापि तेइदंपरुषंवाक्यंनक्षमामि अतःपरमिहस्थित्वेतिशेषः १९ सुनीतं सुनिश्चितागामिफलबोधकंवाक्यं हितकामेनोक्तं तत्तु त्वयानगृहीतमितिशेषः तादृश्येवलो
कस्थितिरित्याह नगृण्हंतीति सुनीतवाक्यार्थमितिशेषः २० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमेवार्थं पुनर्मारीचोक्तस्मरणेनाह सुलभाइति २१ सर्वभूतापहारिकालपाशेनबद्धं नश्यंतंत्वां नोपेक्षे अतोमयाकिंचिद्धितमुक्तमितिशेषः २२ निहतंत्वांद्
ष्टुंनेच्छामि अतएवोक्तमितिशेषः २३ कालाभिपन्नाः अधर्मतः कालपाशबद्धाः २४ यदुक्तमप्रियमिवहितम् तद्भवान्मर्षयित्वा क्षम्यतां २५ मयाविनासुखीभवेति
व्यंगोक्तिः २६ अचिरमानः कतकस्तु १५ इतिश्रीरामाभिरामे० वा० युद्धकांडेषोडशःसर्गः १६ ॥ अथ विभीषणस्यरामसमीपगमनं इतीति परुषं आत्मानंस
र्वथेत्यादिरूपं रावणानुजोविभीषणः यत्रसलक्ष्मणोरामस्तत्राजगाम उत्पथप्रतिपन्नत्वाद्देहसंबंधेनगुरुंरावणंपरित्यज्य जगद्गुरुं स्मरणमात्रेणसकलपापहरंगुरुं

पुरुषाः सुलभाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः २१ बद्धंकालस्यपाशेनसर्वभूतापहारिणा ननश्यंतमु
पेक्षेत्वांप्रदीप्तंशरणंयथा २२ दीप्तपावकसंकाशैः शितैःकांचनभूषणैः नत्वामिच्छाम्यहंद्रष्टुंरामेणनिहतंशरैः २३ शूराश्चबलवंतश्चकृता
स्त्राश्चनरारणे कालाभिपन्नाःसीदंतियथावालुकसेतवः २४ तन्मर्षयतुयच्चोक्तंगुरुत्वाद्धितमिच्छता आत्मानंसर्वथारक्षपुरींचेमांसरा
क्षसाम् स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिसुखीभवमयाविना २५ निवार्यमाणस्यमयाहितैषिणानरोचतेतेवचनंनिशाचर परांतकालेहिगतायु
षोनराहितंनगृण्हंतिसुहृद्भिरीरितम् २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषोडशःसर्गः १६ ॥ इत्युक्त्वाप
रुषंवाक्यंरावणंरावणानुजः आजगाममुहूर्तेनयत्ररामःसलक्ष्मणः १ तंमेरुशिखराकारंदीप्तामिवशतह्रदाम् गगनस्थंमहीस्थास्तेद
दृशुर्वानराधिपाः २ येचाप्यनुचरास्तस्यचत्वारोभीमविक्रमाः तेपिवर्मायुधोपेताभूषणोत्तमभूषिताः ३ सचमेघाचलप्रख्योवज्रायुधस
मप्रभः वरायुधधरोवीरोदिव्याभरणभूषितः ४ तमात्मपंचमंदृष्ट्वासुग्रीवोवानराधिपः वानरैःसहदुर्धर्षश्चिंतयामासबुद्धिमान् ५
चिंतयित्वामुहूर्तंतुवानरांस्तानुवाचह हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदंवचनमुत्तमम् ६ एषसर्वायुधोपेतश्चतुर्भिःसहराक्षसैः राक्षसोऽभ्येति
पश्यध्वमस्मान्हंतुंनसंशयः ७ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वासर्वेतेवानरोत्तमाः शालानुद्यम्यशैलांश्चइदंवचनमब्रुवन् ८ शीघ्रंव्यादिशनोराज
न्वधायैषांदुरात्मनाम् निपतंतिहतायावद्धरण्यामल्पचेतनाः ९ तेषांसंभाषमाणानामन्योन्यंसविभीषणः उत्तरंतीरमासाद्यखस्थएव
व्यतिष्ठत १० सउवाचमहाप्राज्ञःस्वरेणमहतामहान् सुग्रीवंतांश्चसंप्रेक्ष्यखस्थएवविभीषणः ११

रामं प्रत्याजगामेत्याशयः १ मेरुशिखराकारं उन्नतत्वपीव
रत्वरत्नबहुलत्वैस्तदाकारं दीप्तत्वगगनस्थत्वाभ्यांशतह्रदासाम्यं २ ३ ४ आत्मपंचमं आत्मापंचमोयस्यतं मंत्रिचतुष्टयसहितंतमितियावत् ५ ६ ७ शालान् शालवृक्षा
न् ८ यावद्धतानिपतंति निपतिष्यंतीत्यर्थः ९ तेषामित्यनादरेषष्ठी तानन्योन्यंसंभाषमाणाननादृत्य रामस्यभगवतः परमदयालुत्वभावनयातेषामनादरः खस्थएवव्य
तिष्ठत्तेतितिष्ठतेर्हिःप्रयोगोनिर्भयत्वेनावस्थानसूचनाय १० महाप्राज्ञः सर्वदोषाकररावणत्यागात् निर्दुष्टसर्वगुणाकररामाश्रयणाच्च महाप्राज्ञत्वं अतएव महान्महता स्वरे
ण सर्वलोकशरण्यस्यांतरंगश्रवणायस्वरमहत्त्वं धीरगंभीरत्वंवास्वरेमहत्त्वं तेननिर्भयत्वप्रकाशः ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रावणोनामेत्यादिनां स्वस्य रामानुकूल्यतत्प्रातिकूल्यराहित्यादिरूपशरणागत्यंगबोधनम् आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्व वरणं तथा आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरित्युक्तेः रावणत्वेन सर्वलोकपीडकत्वम् दुर्वृत्तत्वेनाकृत्यकर्तृकत्वम् राक्षसत्वेन जातिक्रौर्यं राक्षसेश्वर इत्यनेन प्र त्यक्रौर्यम् तद्भ्रातृत्वेन स्वस्यापि दोषवत्त्वकथनाद्गर्वहानिरूपकार्पण्यमुक्तम् १२ दुर्वृत्तत्वमेवाह तेनेति राक्षसीभिः क्रूररक्षितेत्यनेन सीतापातिव्रत्याहानिः सूचिता न ह्यनौ हि नाभी रक्षणानुपयोग इति भावः १३ हेतुभिर्हेतुमद्भिः निर्यात्यतां दीयतामिति हेतुमद्भिर्वाक्यैः पुनःपुनः साधु न्यदर्शयमित्यन्वयः अनेन भगवदानुकूल्यसंक ल्पः प्रातिकूल्याभावश्च दर्शितः १४ विपरीतो मुमूर्षुः १५ दासवदवमानितः भ्रातापि सन्निति शेषः शरणंगत इत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमंगं दर्शितम् १६ सर्वलोकशरण्या य ममवंशानुरूपश्च धर्मात्मा च भविष्यतीति कैकस्यै ब्रह्मपुत्रेण विश्रवसा वरदानात् सात्त्विकत्वेन ब्रह्मतस्तथैव लब्धवरत्वेन च विभीषणस्य सर्वलोकशरण्यः सर्वलोकांत र्यामिणश्चायमवतार इति ज्ञानात् सर्वलोकशरण्यत्वमहात्मत्वज्ञानम् रामविषये बोध्यं राघवाय किंलर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतस्य श्लाघ्यमिदं कुलं न इत्यादिवच

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः १२ तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् रु द्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता १३ तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनःपुनः १४ स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् १५ सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः १६ निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने सर्वलोकशरण्याय विभीषणमुपस्थितम् १७ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् १८ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राप्तः शत्रुरतर्कितः निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूको वायसानिव १९ मंत्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप २० अंतर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः शूराश्च निकृति ज्ञाश्च तेषां जातु न विश्वसेत् २१

नैः प्रसिद्धवैभवे रघुवंशेऽवतीर्णाय अनेनार्थिप्रार्थितवैफल्याभावोऽध्वनिनः क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलं प्राप्य तृषितस्येव वि लंबासहत्वं उपस्थितं शरणत्वेन प्राप्तं निवेदयत शरणागत इति ज्ञापयत अनेन गोप्तृत्ववरणं रक्षिष्यत्यवश्यमेवेति विश्वासश्च दर्शितः १७ एतद्विभीषणोक्तं अथ लोकदृशा शत्रुपक्षो न विश्वसनीय इति मत्वा राममपि तथैव बोधयतीत्याह लक्ष्मणस्येति संरब्धं संरंभोपेतमिति क्रियाविशेषणं १८ इदं पदार्थमाह प्रविष्ट इति कश्चिदस्म च्छत्रुः राक्षसत्वात् पूर्वं शत्रोरावणस्य सैन्यं प्रविष्ट इदानीमतर्कितागमन एव सन् अस्मत्सैन्यं प्राप्तः सोऽसावंतरं लब्ध्वा उलूको वायसानिव नो हन्यात् १९ यदेवमतो मंत्रे इति वा नराणां च परेषां च क्रमादनुग्रहनिग्रहार्थं त्वं मंत्रे कार्याकार्यविचारे व्यूहे सेनासन्निवेशे नये सैनानयने यद्वा विचार्य निश्चितानामुपायानां तत्तद्विषयप्रयोगे चारे परबलवृत्तां तज्ञानफलके चारपुरुषप्रवर्तने युक्तः सावधानो भवितुमर्हसि एवं सति ते भद्रमित्यर्थः २० युक्तमेवैतदित्याह अंतरिति अंतर्धानगताः अदृश्यसंचारस्वभावाः निकृतिज्ञाः कपटो पायेन गूढविप्रियकरणाभिज्ञाः २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंच योयमागतः सरावणस्यप्रणिधिश्चारएवभवेत् अरूक किंततस्तत्राह अन्विति भेदं अंगदादिविषये २२ विश्वस्ते मासविश्वासेऽस्मद्बलइतिशेषः २३ नन्वनेना
प्यागतेनास्माकमधिकंबलमेवभविष्यतीत्याशंक्यनेत्याह मित्रेति मित्रेण आटविकेनारण्यकेन प्रेषितंबलं मित्राटविबलं आप्तबंधुप्रहितंबलं मूलंवशी कृतौस्त्री
येइतिकोशः भृत्यबलं तत्कालभृतिदानसंपादितबलं मौलभृत्यबलमितिसमाहारद्वंद्वः द्विषत्प्रेषितंबलं द्विषद्बलं २४ अस्यद्विषद्बलत्वमेवदर्शयति प्रकृत्येति अ
मित्रस्य रावणस्य २५ अमित्रभ्रातृत्वंतद्वचनादेवनिश्चितमित्याह रावणस्येति इतितन्मुखादेवश्रुतमित्यर्थः २६ इदमपिवचोनवास्तवमित्याह रावणेनेति प्रणीतं
प्रेषितंभवेहि अतस्तस्यनिग्रहंक्षमंमन्ये क्षमवतां युक्तव्यापारवतां क्षमावतांवा ह्रस्व आर्षः २७ त्वयिप्रहर्तुम् रावणेनसंदिष्टःसन्निहागतः २८ अतएषोवध्यताम्

प्रणिधीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यभवेदयम् अनुप्रविश्यसोस्मासु भेदंकुर्यान्नसंशयः २२ अथवास्वयमेवैषच्छिद्रमासाद्यबुद्धिमान् अ
नुप्रविश्यविश्वस्तेकदाचित्प्रहरेदपि २३ मित्राटविबलंचैवमौलभृत्यबलंतथा सर्वमेतद्बलंग्राह्यंवर्जयित्वाद्विषद्बलम् २४ प्रकृत्याराक्ष
सोह्येषभ्राताऽमित्रस्यवैप्रभो आगतश्चरिपुःसाक्षात्कथमस्मिंश्चविश्वसेत् २५ रावणस्यानुजोभ्राताविभीषणइतिश्रुतः चतुर्भिःसह
रक्षोभिर्भवंतंशरणंगतः २६ रावणेनप्रणीतंहितमवेहिविभीषणम् तस्याहंनिग्रहंमन्येक्षमंक्षमवतांवर २७ राक्षसोजिह्मयाबुद्ध्या-
संदिष्टोऽयमिहागतः प्रहर्तुंमाययाच्छन्नोविश्वस्तेत्वयिचानघ २८ वध्यतामेषतीव्रेणदंडेनसचिवैःसह रावणस्यनृशंसस्यभ्राताह्येषवि
भीषणः २९ एवमुक्त्वातुतंरामंसंरब्धोवाहिनीपतिः वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंततोमौनमुपागमत् ३० सुग्रीवस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वारामोमहा
बलः समीपस्थानुवाचेदंहनुमत्प्रमुखान्कपीन् ३१ यदुक्तंकपिराजेनरावणावरजंप्रति वाक्यंहेतुमदत्यर्थंभवद्भिरपिचश्रुतम् ३२ सुहृ
दामर्थकृच्छ्रेषुयुक्तंबुद्धिमतासदा समर्थेनोपसंदेष्टुंशाश्वतींभूतिमिच्छता ३३ इत्येवंपरिपृष्टास्तेस्वंस्वंमतमतंद्रिताः सोपचारंतदाराम
मूचुःप्रियचिकीर्षवः ३४ अज्ञातंनास्तितेकिंचित्त्रिषुलोकेषुराघव आत्मानंपूजयन्रामपृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ३५

२९ वाक्यकुशलं राममित्यन्वयः ३० अथरामः शरणागतस्तुत्वा आभिनीषुरपि द्रागेव सुग्रीववाक्यभंगस्यायुक्तत्वमालोच्य विचारंप्रस्तावयति सुग्रीवस्येति ३१
सुग्रीवस्यसम्मतितांस्वहितैषित्वंच मंत्रिभ्यआह यदुक्तमिति मंत्रेव्यूहेइत्यादिनेतिशेषः अत्यर्थंहेतुमत् भृशंयुक्तिमत् ३२ तस्ययुक्तत्वमाह सुहृदामिति सु
हृदां शाश्वतींभूतिमिच्छता बुद्धिमताप्रशस्तबुद्धिना समर्थेन विचारसमर्थेन सदार्थकृच्छ्रेषु कृत्याकृत्यसंदेहेषु उपसंदेष्टुम् सम्यगुपदेष्टुम् युक्तं उपदेशकर
णमुचितमितिभावः ३३ इत्येवमिति मित्रैर्मित्रेष्वप्युपदेष्टव्यमेवेति यतोऽतोयूयमपि स्वस्वमतंब्रूतेत्येवंपृष्टाहरयः स्वंस्वंमतमूचुरित्यन्वयः ३४ सोपचारमूचुरि-
त्युक्तम् तत्रोपचारंदर्शयति अज्ञातमिति आत्मानं अस्माकमात्मानं सुहृत्तया सुहृद्भावप्रकाशनेन पूजयन्नित्यर्थः यद्वा एवंवानरेश्वरोप्ययंसुहृदित्यात्मनः कीर्तिंप्रथय
न्नित्यर्थः ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुहृत्सु निसृष्टात्मा कृतविश्वासः सत्यव्रतः रक्षः स्वपि शरणागतरक्षणव्रतपालकः ३६ तव सचिवा हेतुतो हेतुयुक्तं ब्रुवन्त्विति विधिः ३७ इत्युक्ते इति हनूमदादिभिः त्रिभिरिति शेषः विभीषणपरीक्षार्थं तत्परीक्षाफलकं वचनं राघवायांगदो युवराजत्वादग्रत उवाच ३८ तर्क्यएव शंक्यएव विश्वासनीयः विश्वासप्रयुक्तव्यवहारार्हः सहसानकर्तव्योऽपितु शनैरित्यर्थः ३९ तत्र हेतुमाह भावमान्तरं ४० तस्य तस्य गुणदोषपरीक्षणेनार्थानर्थौ हिताहितत्वे निश्चित्य तदनुरूपं व्यवसायमुद्योगं भजेतेति ह प्रसिद्धं कस्मिन्सति कीदृशो व्यवसायस्तत्राह गुणइति गुणभूयस्त्वेनेत्यर्थः ४१ तदेव विवृणोति यदिदोषइति ४२ सार्थं सोपपत्तिकम् चारो दूतः प्रतिविधीयताम् प्रेष्यताम् ४३ प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा सूक्ष्मबुद्धिना चारेण च यथान्यायं परीक्ष्य ततः संग्रहः कार्यः ४४ ४५ अदेशकाले स्वामिसंदेशं विहाय रिपुदेशागमनेना-

त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ३६ तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवंतु सचिवास्तव हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ३७ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानंगदोऽग्रतः विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ३८ शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा तर्क्यएव हि विश्वासनीयः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ३९ छादयित्वात्मभावं हि चरंति शठबुद्धयः प्रहरंति च रंध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवेत् ४० अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ४१ यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशंकितम् गुणान्वापि बहून्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ४२ शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ४३ प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्यायं परिग्रहः ४४ जांबवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ४५ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेंद्राद्विभीषणः अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शंक्यतामयम् ४६ ततो मैंदस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ४७ अनुजो नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरपतीश्वर ४८ भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ४९ अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान्सचिवोत्तमः उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ५०

नुचितदेशप्राप्तत्वम् स्वामिनः संकटकाले तत्परित्यागानौचित्यादनुचितकालप्राप्तोऽतः शंक्यताम् सर्वथा शंकाविषयत्वेन त्यागार्हएवायमिति भावः ४६ हेतुमत्तरं अतिशयेन हेतुमत् ४७ अनुजो नामेति नामेति प्रसिद्धौ अतोऽयं मधुरेण सौम्यभावेनैव पृच्छ्यतां गूढदूतमुखेन रावणस्य वृत्तान्तमिति शेषः ४८ अस्य बुद्धिपूर्वकदुष्टत्वादुष्टत्वान्यतरत्वं ततो निर्णीयत तत्त्वं तत्तदुचितकृत्यं करिष्यसि ४९ अथ हनूमान् कपीवोक्तं वध्यत्वं राजवचनत्वादन्त्यं ताविचारमूलकमित्यपेक्ष्य गुणादिपरीक्षया परिग्रहत्यागरूपमंगदादिवचोऽनुवादपूर्वकं दूषयन् इदानीमेव दोषाभावनिर्णयस्य सुकरत्वादविलंबेन परिग्रह एव युक्तइत्याह अथेति संस्कारसंपन्नः सकलशास्त्रज्ञानजसंस्कारसंयुक्तः श्लक्ष्णं श्लक्ष्णसंदर्भम् अर्थवत् प्रकटार्थवत् लघु मितशब्दं मधुरं श्रवणमात्रेण सुखकरं ५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समर्थं सकलशास्त्रार्थतत्त्वनिरूपणसमर्थं अतिशाययितुं अभिभवितुं ५१ वादात् तर्ककुशलप्रकटनाहेतोः संघर्षात् सचिवांतरस्पर्धावशात् आधिक्यात्
अधिकबुद्धिमत्त्वाभिमानात् कामतः वचनेच्छातः यदेवमतो यथार्थमेव वक्ष्यामि गौरवात् कार्यगौरवानुरोधेनेत्यर्थः ५२ तत्रादावंगदमतं दूषयति अर्थेत्यादि
अर्थानर्थनिमित्तं गुणदोषनिश्चयनिमित्तम् तवसचिवैरंगदादिभिर्यदुक्तं तत्रदोषं अंशेनवैगुण्यं पश्यामि शंकितव्यः परीक्षणीयश्चेति यदुक्तं तद्युक्तमेव किं-
त्वेवंनिश्चयइत्यत्युक्तेरिदमनुत्तरं तदेवाह क्रियानह्युपपद्यते क्रिया उत्तररूपा यद्वा परीक्षणरूपाक्रियेदानींनोपपद्यतइत्यर्थः ५३ तदेवाह ऋतेइति नियोगाद्द
ते नमाहूय तस्मैवृत्तांतनिवेदनरूपनियोगंविना सामर्थ्यं हानोपादानौचित्यं बोद्धुंनशक्यते तर्हिद्रागानयेतिचेत्तत्राह सहसा हठादितिनियोगोपि राजसन्निधि
प्रापणपूर्वंवृत्तांतप्रतिपादनानुज्ञादानरूपविनियोगोपि दोषवानेवप्रतिभाति तस्मात्समर्थद्वारा तदीयवृत्तांतंज्ञात्वा भवत्समीपानयनमुचितमितिभावः ५४
तर्हिशरभमतमेवतवापिकिमित्याशंक्य तन्मतंदूषयति चारेति प्रणिहितमितिभावेनिष्ठा चारप्रेषणंयुक्तमितियदुक्तंतवसचिवैः शरभादिभिस्तदपि नोपपद्य-

नभवंतंमतिश्रेष्ठंसमर्थंवदतांवरम् अतिशाययितुंशक्तोबृहस्पतिरपिब्रुवन् ५१ नवादान्नापिसंघर्षान्नाधिक्यान्नचकामतः व
क्ष्यामिवचनंराजन्यथार्थंरामगौरवात् ५२ अर्थानर्थनिमित्तंहियदुक्तंसचिवैस्तव तत्रदोषंप्रपश्यामिक्रियानह्युपपद्यते ५३ ऋतेनि
योगात्सामर्थ्यमवबोद्धुंनशक्यते सहसाविनियोगोपिदोषवान्प्रतिभातिमे ५४ चारप्रणिहितंयुक्तंयदुक्तंसचिवैस्तव अर्थस्यासंभवात्त
त्रकारणंनोपपद्यते ५५ अदेशकालेसंप्राप्तइत्ययंयद्विभीषणः विवक्षातत्रमेऽस्तीयंतांनिबोधयथामति ५६ एषदेशश्चकालश्चभव
तीहयथातथा पुरुषात्पुरुषंप्राप्यतथादोषगुणावपि ५७ दौरात्म्यंरावणेदृष्ट्वाविक्रमंचतथात्वयि युक्तमागमनंह्यत्रसदृशंतस्यबुद्धितः
५८ अज्ञातरूपैःपुरुषैःसराजन्पृच्छ्यतामिति यदुक्तमत्रमेप्रेक्षाकाचिदस्तिसमीक्षिता ५९

तेइतिशेषः यतस्तत्रचारप्रेषणे कारणंनोपपद्यते त
त्प्रयोजनंनास्ति कुतः अर्थस्यासंभवादेव तत्साध्यप्रयोजनासंभवादेव अयंभावः असन्निहितेऽप्रकटवृत्तांतेतज्ज्ञानायतत्प्रेषणं नतुप्रत्यक्षे प्रकटतयास्ववृत्तांतवेद
कइति ५५ अथ जांबवदुक्तमदेशकालप्राप्तिरूपं शंकास्पदं स्वरूपासिद्ध्या दूषयति अदेशेति अयंविभीषणोऽदेशकालेसंप्राप्तइतियज्जांबवतोक्तं तत्र तद्विषये ए-
षदेशःकालश्चयथाभवतितथेयंमेविवक्षास्तीत्यन्वयः ५६ तंविवक्षाविषयमाह पुरुषादिति पापात् पुरुषाद्रावणादुत्तमंपुरुषंत्वांप्राप्य बुद्ध्यानिश्चित्य तथाद्वयोस्त-
योर्दोषगुणावपिप्राप्य बुद्ध्यानिश्चित्य यदत्रयुक्तं कालोचितमागमनंकृतं तत्तस्यैवबुद्धितःसदृशं पुरुषादित्यर्धोक्तस्यैव विवरणं दौरात्म्यमिति परदारापहरणानुरावणे
दौरात्म्यं त्वयिविक्रमंचकक्षपुटेरावणंकृत्वाचतुःसागरीप्रदक्षिणंकृतवतोवालिनएकेनैव बाणेनत्वयाहननाद्दृष्ट्वेत्यर्थः ५७ ५८ अथैनमाकार्य तद्वचनतद्भावदर्शनाभ्या
मेव तदीयगुणदोषाववगंतव्याविति स्वमतंस्थिरीकर्तुं चारप्रेषणपक्षे दोषांतरमाह अज्ञातेति अज्ञातकुलशीलप्रयोजनैः पुरुषैश्चारैः सविभीषणः पृच्छ्यतामितियन्मैंदे
नोक्तमत्र मे मया समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता काचित्प्रेक्षाधीरस्ति ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कासेत्यत्राह पृच्छ्यमानइति अज्ञातपुरुषे कोभवान् कुतआगतइतिकिमर्थमागतइत्यादिपृच्छ्यमानः मद्दस्वरूपज्ञानरहितोबुद्धिमान्पुरुषस्तद्वचः सहसा द्राक्कुविशंकेन नेमंजानामि केनायंप्रेषितः किमर्थंपृच्छतीतिशंकाकुलएवभवतिकेवलं नतुउत्तरयतिकिंचित् यदितुमद्वुः शनैर्ज्ञानंभवति तदास्फुस्वागतंसुरवार्थमागतं मित्रंचेत्तदा मिथ्यापृष्टं वृथापुनःपृष्टंसत् मित्रभावात्प्रदुष्येत भिद्येत किमर्थमेवंविचारयतिपुरुषसुखेनेतिस्तब्धस्तद्भवति एवञ्चमित्रहानिरितिभावः ६० किंचतस्य शत्रुत्वेतदभिप्रायश्चारैरपिदुर्ज्ञेयइत्याह अशक्यमिति परस्यशत्रोर्भावश्चारेण सहसाद्राक्प्रश्नमात्रेणवेत्तुं ज्ञातुमशक्यएव अज्ञातेनपृष्टे उत्तरस्यैवादानात् शत्रुप्रहितत्वेनज्ञाते प्रत्युतदंडस्यापिप्रसंगात् नन्वेवंजगति चारप्रेषणनैष्फल्यप्रसंगइतिचेन्न बहुकालंतत्रस्थितौ तद्वचनैस्तद्व्यवहारैस्तत्संगेहर्षामर्षादिभिश्च तस्यशत्रुमित्रत्वज्ञानाय तत्प्रेषणसंभवात् यदेवमतोंतरेणेति अंतरेणस्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यतांभृशमितिप्राचीनपाठः अंतरेणव्यवहारमध्ये भिन्नैःस्वरैर्विलक्षणविलक्षणस्वरैः कंठध्वनिभिर्नैपुण्यम् सदसदन्यतरत्वनिश्चयं पश्यतां कुरुतां भवानितिशेषः तत्रबाष्पकंठत्वे भीत्यापूर्वापरासंगतकथनेचासन् अन्यथासन्निति निश्चीयतामित्याशयः अंतःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यंपश्यताभृशमितिपाठे भृशमत्यर्थं स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यताजानतापि मद्दा अंतःस्वभावैरापाततः प्रसन्नार्थत्वेपि गूढाभिप्रायैर्गीतैर्भाषितैः परस्वभावोभिप्रायःसहसावेत्तुंनशक्यइत्यर्थः ६१ ननुत्वयैव प्रथमंपरीक्ष्यतामितिचेन्मयापरीक्षितएवेत्याह नत्वस्येति दुष्टभावता वचनचेष्टादिभिर्दुष्टांतःकरणता नलक्ष्यते प्रसन्नवदनताचदृश्यते ६२ उक्तार्थस्यैव स्थैर्यायाभ्यासः अशंकितेति अशंकितमतिःनिश्चितशरणगमनमतिः रामशरणगमनमेव ममेष्टसाधनमितिस्फुप्रतिष्ठितचित्तः अतएव स्वस्थः स्फुस्वभाव एवभूत्वायंपरिसर्पति नशठोगूढविप्रियधीर्भूत्वा दुष्टवाग्दुष्टाशब्दार्थदोषवती ६३ ननुशठोप्येवंवक्ष्यतीत्याशंक्याहाकारइति आकारआंतरोभावः यावच्छक्यं छाद्यमानोपि नसर्वात्मनानिगूहितुंशक्यः कुतस्तत्राह बलादिति भावं शठभावं साधुभावंच विवृणोत्येव अंतर्यामिदेवतेतिशेषः साहि तथावचनादिप्रेरणया तंप्रकटीकरोतीत्यर्थः अस्यचिरेकरूपवादान्निर्दुष्टत्वंनिर्णीयतइतिभावः ६४ नन्वदुष्टस्यास्यांवेलायामत्रागमनेकिंप्रयोजकमित्याशंकायां देशकालौचित्यज्ञानमेवेत्याह देशेति हेकार्यविदांवरास्येदमत्रागमनरूपंकार्यं देशकालोपपन्नमेव उक्तरीत्या किंचेदृशंकार्यं प्रयोगेणाभिसंहितमनुष्ठानेनसंपादितम् आत्मानंक्षिप्रं सफलंकुरुतेइत्यर्थः ६५

पृच्छ्यमानोविशंकेतसहसाबुद्धिमान्वचः तत्रमित्रंप्रदुष्येतमिथ्यापृष्टंस्फुस्वागतम् ६० अशक्यंसहसाराजन्भावोबोद्धुंपरस्यवै अंतरेणस्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यताभृशम् ६१ नत्वस्यब्रुवतोजातुलक्ष्यतेदुष्टभावता प्रसन्नंवदनंचापितस्मान्मेनास्तिसंशयः ६२ अशंकितमतिःस्वस्थोनशठःपरिसर्पति नचास्यदुष्टवागस्तितस्मान्मेनास्तिसंशयः ६३ आकारश्छाद्यमानोपिनशक्योविनिगूहितुम् बलाद्धिविवृणोत्येवभावमंतर्गतंनृणाम् ६४ देशकालोपपन्नंचकार्यंकार्यविदांवर सफलंकुरुतेक्षिप्रंप्रयोगेणाभिसंहितम् ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवविवृणोति उद्योगमिति उद्योगं रावणवधविषयं मिथ्यावृत्तं मिथ्याबलगर्वितं पापवृत्तंचदृष्ट्वा रावणादप्यधिकबलंवालिनं हतंश्रुत्वा बुद्धिपूर्वं वालिवदेव श
त्रुणंहनिष्यति सुग्रीववदेव मह्यंराज्यंदास्यति शरणागतवत्सलः सर्वथामांरक्षिष्यतिइति बुद्धिपूर्वं उपसंहरति एतावदिति ६६ ६७ मयाराक्षसस्यार्जवमुद्दिश्य त्वां
प्रतियथाशक्त्युक्तं अधिकंवक्तुंतुनयुज्यते श्रुत्वाशेषस्यकृत्यस्य निर्णयेतु त्वमेवप्रमाणं ६८ हनुमानः कृतकरीत्याषोडशःसर्गः १६ इतिश्रीरामाभि० वा० यु० सप्तदशः
सर्गः १७ ७ वायुसुतस्य वचनमितिशेषः श्रुतवान्सकलशास्त्रश्रवणवान् आत्मनि स्वचित्ते स्थितं स्वचित्तस्थितार्थप्रतिपादकमितियावत् १ ममापि भवदुक्तेभ्यो
विलक्षणविभीषणंप्रति काचिद्विवक्षास्ति तत्सर्वंमद्विवक्षितं ममश्रेयसिस्थितैर्भवद्भिः श्रोतुं श्रवणसन्निहितंकर्तुमिच्छामि इयमुक्तिः सर्वमतप्रतिक्षेपकस्वमतश्रव-
णेन सुग्रीवादीनांव्याकुलचित्ततामाभूदितितेषामुपलालनाय २ तत्रान्यैर्दोषोक्तिपूर्वमग्राह्यत्वमुक्तं हनुमतानिर्दोषत्वोक्तिपूर्वंग्राह्यत्वमुक्तम् भगवांस्तु मौढ्यात्सुग्री
वायुक्तंरंध्रप्रहारित्वमंगीकृत्यापि परिग्राह्यत्वंस्थापयति मित्रेति राघवंशरणंगतइति प्रसन्नवचनानुमित मित्रभावेन मित्रत्वेनसंप्राप्तं पत्नी स्निग्धभावेनप्राप्तम्

उद्योगंतवसंप्रेक्ष्यमिथ्यावृत्तंचरावणम् वालिनंचहतंश्रुत्वासुग्रीवंचाभिषेचितम् ६६ राज्यंप्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः एताव
त्तुपुरस्कृत्यविद्यतेतस्यसंग्रहः ६७ यथाशक्तिमयोक्तंतुराक्षसस्यार्जवंप्रति प्रमाणंत्वंहिशेषस्यश्रुत्वाबुद्धिमतांवर ६८ इत्यार्षेश्रीरा
मायणे० वाल्मीकीये आदिकाव्येसुन्दरकांडे सप्तदशःसर्गः १७ ७ अथरामःप्रसन्नात्माश्रुत्वावायुसुतस्यह प्रत्यभाषतदुर्धर्षःश्रुतवा
नात्मनिस्थितम् १ ममापिचविवक्षास्तिकाचित्प्रतिविभीषणम् श्रोतुमिच्छामितत्सर्वंभवद्भिःश्रेयसिस्थितैः २ मित्रभावेनसंप्राप्तंन
त्यजेयंकथंचन दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितम् ३ सुग्रीवस्त्वथतद्वाक्यमाभाष्यचविमृश्यच ततःशुभतरंवाक्यमुवाचहरि
पुंगवः ४ सदुष्टोवाप्यदुष्टोवाकिमेषरजनीचरः ईदृशंव्यसनंप्राप्तंभ्रातरंयःपरित्यजेत् ५

पतिमिव कथंचन सर्वदेशकालावस्थास्वपि नत्य
जेयं भवदुक्तरंध्रप्रहारमिथ्याविभीषिकाभीतः सन्नितिशेषः ननुशत्रुपक्षत्वेन दुष्टंकथंनत्यक्ष्यसीत्यत्राह दोषइति वस्तुतस्तत्रदोषएवनास्ति शत्रुपक्षत्वेपि ततो
भीततया शरणागतत्वात् यद्यपि तस्यदोषोभवदुक्तस्तदतिरिक्तश्चस्यात् तथापि तंनत्यजेयमिति संबंधः यद्यपि दुष्टजनपरिग्रहः शिष्टगर्हितस्तथापि बध्यंप्रप
न्नंनप्रतिप्रयच्छंतीत्येवमादिशास्त्रात् शरणागतदुष्टपरिग्रहणं सतामगर्हितंपूजितमित्यर्थः ३ गर्हितत्वमेवज्ञापयितुं सुग्रीवः प्रागुक्तादधिकंस्वविवक्षितंदोषं
विभीषणे कथयति सुग्रीवइति आभाष्य अनूद्य ततोविमर्शानंतरं शुभतरं प्रागुक्तदोषादप्यधिकोयःसमर्थतरापरिग्राह्यत्वे हेतुभूतोदोषस्तत्प्रतिपादकं ४ सएषर
जनीचरः दुष्टोवा प्रागुक्तदोषयुक्तोवा अदुष्टोवा तद्रहितोवा तथापि असौग्राह्यः किंनैवग्राह्यः कृतघ्नत्वादित्याह ईदृशमिति प्रबलशत्रुग्रासरूपं व्यसनंप्राप्तं भ्रातरं
यःपरित्यजेदत्यजत् ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यास्यकोनामसभवेत् यमेषसंकटेनपरित्यजेत् तस्मादस्मानपि संकटेत्यक्ष्यत्येव विश्वासघातिकृतघ्नत्वादित्यर्थः सर्वानुद्वीक्ष्य सुग्रीवस्योत्तरकक्ष्याचालन सामर्थ्यम् सर्वहरीननुभाव्य तथालक्ष्मण सुद्वीक्ष्येषदुत्स्मयमानः बालत्वेन महृत्तापरिज्ञानात्तवाप्येतदेवसंमतमितीषद्धासंकुर्वन्नुइतिहोवाच ६ ७ सुग्रीववैमनस्यपरिहाराय तद्वाक्यंप्रशस्योत्तरमाह अनधीत्येति हरीश्वरोयदुवाचेदशम् वृद्धसेवारहितेन शास्त्राध्ययनरहितेनच नवक्तुंशक्यं ८ अथैतदुपर्यपिममकिंचिद्भातीत्याह अस्तीति अत्र भ्रातृपरित्यागरूपदोषोद्भावनेपि सर्वराजसु प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धं लौकिकमंततः सर्वलोकप्रसिद्धंविद्यते मा मां प्रतिभातिच तत्सूक्ष्मतरं किंचिदर्थरूपमस्ति ९ तदर्थरूपंप्रतिपादयितुं तदुपयुक्तांलोकस्थितिमाह अमित्राइति राज्ञाममित्राः शत्रवोद्विधाकीर्तिताः तत्कुलीनाज्ञातयः प्रातिदेश्याआसन्नदेशवासिनश्चेति तेद्विविधाअपि स्वविरोधिज्ञातेःस्वविरोधिनआसन्नदेशवर्तिनश्च व्यसनेषु आध्यात्मिकादित्रिप्रकारकष्टेषु तस्यप्रहर्तारोभवंतीतिप्रसिद्धं अस्तु किंतत इत्यत्राह तस्मादिति नानाप्रकारस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात् स्वत्राणार्थमिहागतः यद्वा तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वाद्व्यसनिनंरावणंप्रहर्तुमयंविभीषणइहागतइ

कोनामसप्रभवेत्तस्ययमेषनपरित्यजेत् वानराधिपतेर्वाक्यंश्रुत्वासर्वानुदीक्ष्यतु ६ ईषदुत्स्मयमानस्तुलक्ष्मणंपुण्यलक्षणम् इतिहोवाचकाकुत्स्थोवाक्यंसत्यपराक्रमः ७ अनधीत्यचशास्त्राणिवृद्धाननुपसेव्यच नशक्यमीदृशंवक्तुंयदुवाचहरीश्वरः ८ अस्तिसूक्ष्मतरं किंचिद्यथात्रप्रतिभातिमा प्रत्यक्षंलौकिकंचापिवर्ततेसर्वराजसु ९ अमित्रास्तत्कुलीनाश्चप्रातिदेश्याश्चकीर्तिताः व्यसनेषुप्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः १० अपापास्तत्कुलीनाश्चमानयंतिस्वकान्हितान् एषप्रायोनरेंद्राणांशंकनीयस्तुशोभनः ११ यस्तुदोषस्त्वयाप्रोक्तोह्यादानेरिबलस्यच तत्रतेकीर्तयिष्यामियथाशास्त्रमिदंशृणु १२ नवयंतत्कुलीनाश्चराज्यकांक्षीचराक्षसः पंडिताहिभविष्यंतितस्माद्ग्राह्योविभीषणः १३

त्यर्थः १० अथ शत्रुताप्रयोजकमपिनज्ञातित्वमात्रं किंतु परस्परानिष्टचिंतायुक्तत्वमित्याह अपापाइति अपापाः परस्परानिष्टचिंतारहिताः धर्ममार्गेणपरस्परहितैषिणश्च तत्कुलीनाज्ञातयोयेते स्वकान्हितान्मानयंति एषउक्तोर्थः प्रायोबाहुल्येन लोकेउपलक्ष्यते नरेंद्राणांतुशोभनोपिहितैष्यपि ज्ञातिःशंकनीयएव महत्तरराज्यैश्वर्यलोभसंभवात् उपजापवशादनिष्टचिंतायाभरतमात्रादौदृष्टत्वाच्च एवंच स्वस्माच्छंकितरावणतोऽनिष्टंसंभाव्य तंत्यक्त्वाऽयमागतः किंच योहिंसार्थमभिक्रांतं हंतिमन्युरेवमन्युंस्पृशतिनतस्मिन् दोषइत्यापस्तंबोक्तेः रावणनाशार्थमागमनेप्यस्यनदोषइत्याशयः ११ एवंभ्रातृत्यागदोषंपरिहृत्य यः पूर्वंपरिग्रहेरंध्रप्रहारदोषउक्तस्तमनूद्यपरिहरति यइति अरिबलस्य शत्रुपक्षस्यादाने परिग्रहे योदोषोरंध्रप्रहाररूपोदोषउक्तस्तद्विषये यथाशास्त्रं यथान्यायमुत्तरं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु १२ तदेवाह नेति वयंनतत्कुलीनाः ज्ञातयः नाप्यातिदेश्याश्च नभवामः अतोऽस्मद्राज्यजिघृक्षाभावान्नास्मासुप्रहारोनेनकार्यः किंतु निजराज्यमेव स्वज्ञातिनिरासमस्मत्सुखेन संपाद्य कांक्षति तदाह राज्यकांक्षीति अतोनोपजीव्यविरोधंकरिष्यति ननुमूर्खैरस्तुसःप्रधानत्वाद्राक्षसैःकथमेवंविचारकरणमत आह पंडिताइति पर्यालोचनपूर्वमनुष्ठेयनिश्चयसमर्थाःपंडितास्तेसर्वत्रभविष्यंत्येव एवंचैकजन्यत्वेपि यथाकुंभकर्णोनितामसःरावणश्चातिराजसः एवमयमतिसात्विकतयैवंविचारशीलइतिभावः उपसंहरति तस्मादिति १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तहेत्वनुवादपूर्वं ग्राह्यत्वमुपसंहरति अव्यग्रा इति सार्धेन तेज्ञातयोऽव्यग्राः अनाकुलाः निश्चयवंत इति यावत् प्रहृष्टाः अन्योन्यं संतुष्टाश्च सौभ्रात्रात्संगताः परस्प
रमिलिताभविष्यंति इति सर्वलोकप्रसिद्धम् तेऽन्योन्येतु उक्तविपरीता इति प्रागुक्तरीत्या पापमूलराज्यलोभादिना भेदं गमिष्यंति ततोऽनंतरमस्य ज्ञातिवर्गस्य एष लोक
प्रसिद्धः प्रणादो युद्धरूपकोलाहलो भवति अन्योन्यस्यान्योन्यतो भयं चागतं भवतीति लोकस्थितिर्यतस्तस्मात् अयमेतावत्कालमनपगतसौभ्रात्रोपि केनचिन्निमित्ते
नाद्य प्राप्तवैरः शरणमागतो ग्राह्य एवेति कतकव्याख्या तीर्थस्तु नैषस्ततोऽस्येति पठित्वा अस्य भीतस्यैवैष महान्प्रणादः श्रूयते तस्मात् ततो बलवतो रावणादस्य विभीषण
स्य भयमागतमिति आत्मत्राणार्थमागतः परिग्राह्य एवेत्यर्थः इतरत्तु प्राग्वदेव व्याख्येयमित्याह १४ ननु भरतादिषु तद्दोषादर्शनात् भ्रातॄणामीदृशभेदासंभवोन
आह नसर्वे इति राज्यादीच्छया प्राप्तसौभ्रात्रत्यागस्याभावो भरतादन्येन परमदुष्करः तेन पितृदत्तराज्यत्यागात् लक्ष्मणादेस्तु तदप्रसक्त्यानत्तदुक्तिः मद्विधा वा पुत्राः
सुखलिप्सया पितृवाक्यलंघनरहिताः सुहृदो वा भवद्विधाः सत्कापि सर्वसौख्यं सर्वाकारेण सर्वबलेन सर्वयत्नेन च मित्रकार्यसाधकः सुहृत् परमदुर्लभ इति भा

अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च ते भविष्यंति संगताः प्रणादश्च महानेषोऽन्योन्यस्य भयमागतम् इति भेदं गमिष्यंति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः १४
न सर्वे भ्रातरस्तात भवंति भरतोपमाः मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः १५ एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः उत्थायेदं म
हाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् १६ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि निशाचरम् तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर १७ राक्षसो जिह्मया बु
द्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते विश्वस्ते मयि वानघ १८ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह रावणस्य नृशंसस्य भ्राता
ह्येष विभीषणः १९ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् २० स सुग्रीवस्य तद्वाक्यं रामः श्रु
त्वा विमृश्य च ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् २१ सदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः कथंचन
२२

वः अत्र भूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषो भगवतः स्वगुणाविष्क्रियादोषो नास्ति भूतार्थशंसन इति दंडयुक्तेः १५ एवं न्यायतो विभीषणस्य ग्राह्यत्वे प्रतिपादितेपि भीत्य
तिशयेनानिष्टसंभावनया स्वमतमेव सम्यगित्याशयेनाह एवमिति सहलक्ष्मण इत्यनेनोभयोरैकमत्यं दर्शितम् उत्थाय प्रणत इत्यन्वयः १६ प्रणिहितमवेहि न तु वैरं स्यादाग
तमित्यर्थः तद्वाक्यमविश्वास्यमित्याशयः १७ उक्तमेवाह जिह्मयेति कुटिलयेत्यर्थः विश्वस्ते मयीत्युक्तिः स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनमरुंतुदमिति मत्वेति बोध्यं १८ ताह
शच्छलबुद्धित्वे हेतू रावणभ्रातृत्वं १९ मौनमुपागमत् त्रिवाचोक्तमतोधिकं प्रभौ न वक्तुं युक्तमित्याशयेनेति शेषः २० विमृश्य च रंध्रप्रहारदोषाः संति संभवेप्यस्मास्वकिंचि
त्कर इति विचार्य २१ तमेव निश्चयं दर्शयति सदुष्ट इति स एष दुष्टोऽदुष्टो वा यथा कथंचिदस्तु अथापि मम सूक्ष्ममपि हितं कर्तुं कथंचन कथमपि शक्तः किं न कथमपि शक्त
इत्यर्थः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतइत्यत्रापरिमेयनिजशक्तिं तच्छक्तिप्रतिहंत्रीमाह पिशाचानिति अंगुल्यग्रेण एकांगुल्या अग्रमात्रेणापि अनेनसंकल्पसिद्धिरैश्वर्यं चिन्हमुक्तं यद्येवमस्मदादि संग्रहोऽव्यर्थस्तत्राहेच्छन्निति स्वस्यनिरतिशयमहिमानं तात्त्विकंब्रह्मभावं प्रकटीकर्तुमिच्छन् यदिस्यां तदा तथैवकुर्यां संप्रतितु देवभावोपेतनिजविव्यासैरशेषैर वध्यत्वमस्यमयैवदत्तमितितत्सरिपालनाय स्वदिव्यभावं स्वशक्त्यैवांतर्धाय मानुषमर्यादायांस्थित्या तद्भावप्रकटनायैव सीतावियोगप्रयुक्तरोदनवत् भवादृशसहाय मेलनं वस्तुतोनस्वातिरिक्तसहायांतरापेक्षाममं मनुष्याणांसंसारमर्यादाज्ञापनं तद्व्यवहारफलमितिभावः २३ एवंरंभप्रहारभीतिं दूरीकृत्य शरणागतरक्षणंपरमो धर्मइतिकपोताख्यानेनदर्शयति श्रूयतेहीति भार्याहर्तृत्वात्कपोतशत्रुर्व्याधः शरणं गृहं स्वनिवासभूतं वृक्षमागतः यथान्यायमर्चितोऽग्न्यानयनशीतनिवारणाद्युपचा रैर्यथोचितंपूजितः स्वैर्मांसैर्निमंत्रितोभोजनायप्रार्थितः २४ एवंरीत्यासहि सोऽपि तिर्यग्जंतुरपि भार्याहर्तारं शरणमागतं प्रतिजग्राह नोपेक्षितवानितिश्रूयते किंपुन र्मद्विधोजनः सकलधर्मरहस्यवेत्ता क्षत्रियोभूत्वाऽकृतापकारंशरणागतं नप्रतिगृण्हीयादित्यर्थः शरणागतं कायवाग्व्यापारैरसंदिग्धमेवेत्याशयः २५ नन्वत्रविध्य

पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यांचैवराक्षसान् अंगुल्यग्रेणतान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर २३ श्रूयतेहिकपोतेनशत्रुःशरणमागतः
अर्चितश्चयथान्यायंस्वैश्चमांसैर्निमंत्रितः २४ सहितंप्रतिजग्राहभार्याहर्तारमागतम् कपोतोवानरश्रेष्ठकिंपुनर्मद्विधोजनः २५ ऋषेःक
ण्वस्यपुत्रेणकंडुनापरमर्षिणा शृणुगाथापुरागीताधर्मिष्ठासत्यवादिना २६ बद्धांजलिपुटंदीनंयाचंतंशरणागतम् नहन्यादानृशंस्या
र्थमपिशत्रुंपरंतप २७ आर्तोवायदिवादृप्तःपरेषांशरणंगतः अरिःप्राणान्परित्यज्यरक्षितव्यःकृतात्मना २८ सचेद्भयाद्वामोहाद्वाका-
माद्वापिनरक्षति स्वयाशक्त्यायथान्यायंतत्पापंलोकगर्हितम् २९

दर्शनाद्धर्मानधिकृतकपोतचेष्टा कथंधर्मेप्रमाणंस्यादतोविधिमपिदर्श- यति ऋषेरिति तद्गीतगाथायाम् प्रामाण्यप्रदर्शनाय सत्यवादिनेत्यंतानिऋषिविशेषणान्युक्तानि सत्यवादिना अबाधितार्थप्रतिपादनव्रतेन अतएवतद्गी तगाथा याधर्मिष्ठा धर्मपरेत्यर्थः २६ तांगाथामाह बद्धांमिति याचंतंशरणमित्यर्थः आनृशंस्यार्थमघातुकत्वसिध्यर्थम् आश्रितरक्षणरूपपरमधर्मपा लनार्थंवा २७ आर्तोवादृप्तोवेति गुणदोषौदासीन्यपरंवचनम् परेषां शत्रूणां भयाच्छरणागतोऽरिरपि पूर्वकृतवैरोपि कृतात्मना धर्मशास्त्रशिक्षितचित्तेन प्राणा न्परित्यज्यापि रक्षणीयः २८ तथाकरणेपापमाह तस्यधर्मस्यनित्यत्वबोधनायसचेदिति केनापिशरणतयाश्रितइत्यर्थः भयात्तद्रक्षणेतच्छत्रोःसकाशात्तस्माद्वाभय मुत्प्रेक्ष्य ततोहेतोः मोहात्कार्यांतरपारवश्यजनितविस्मृतेः कामाद्वा तच्छत्रोःसकाशात्किंचित्फललोभेनवा स्वया शक्त्या स्वसामर्थ्येन सहायसंपादनेनस्वद्रव्यदाना दिनावा यथान्यायं नरक्षतिचेच्छरणागतमितिशेषः तदा तत्पापं अरक्षितस्यशरणागतस्य पापं प्राप्नोतीतिशेषः तथालोकगर्हितं भावेनिष्ठा लोकनिंदांच प्राप्नोति २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकेवलमेतावदेव स्वक्कृतसर्वस्कृतापहारंचप्राप्नोतीत्याह विनष्टइति यःशरणागतोऽरक्षितोविनष्टःस्यात्सपश्यतस्तस्यरक्षिणः रक्षार्थंदृत्तस्यसमक्षमेव तस्यरक्षिणः स
र्वंसुकृतमादायगच्छेत् ३० एतदंताःकंडुगाथाः अथरामवाक्यं एवमिति अतस्तदरक्षणं अस्वर्ग्यं स्वर्गप्रतिबंधकं बलवीर्यविनाशनं तपोबलजंयद्वीर्यं निग्रहानुग्रह
सामर्थ्यं तद्विनाशकमित्यर्थः ३१ यदेवमतः करिष्यामीत्यादिवचनं शरणागतरक्षणपरं धर्मिष्ठंजननासंबंधेनाति शयितधर्मवत् फलोदयकाले स्वर्ग्यं स्वर्गजनकं
३२ किंचपरमकारुणिकस्यमम सर्वभूताभयदानरूपःकश्चित्संकल्पोस्तीत्याह सकृदिति सर्वभूतेभ्यइतिपंचमीचतुर्थीच भयप्रसक्तिमद्भ्योऽभयंददामि अत्रवर्तमा
नप्रयोगेण नित्यसत्सहजधर्मत्वमभयदानस्यद्योत्यते तदेवाह एतन्ममव्रतमिति नित्यपरिगृहीतोनित्यनिजप्रतिष्ठितोऽस्मद्धर्मइत्यर्थः अत्रातात्कालिकमात्यंतिकंचे
त्युभयविधमपि अभयदानंप्रतिज्ञायते तत्रात्यंतिकंसंसारभयोपरतिरूपं द्वितीयंतुरावणादितउत्थितं मृत्युभयनिवृत्तिरूपं इदंचोरारिग्रहनिमित्तकाभयदानस्याप्यु
पलक्षणम् नन्वेवंसर्वेश्वरस्यापितव निर्मिताभयदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसंगस्तत्राह सकृदिति अनेनोभयविधाभयदानस्यसाधनमुपदिश्यते सकृत् एकवे

विनष्टःपश्यतस्तस्यरक्षिणःशरणंगतः आदायसुकृतंतस्यसर्वंगच्छेदरक्षितः ३० एवंदोषोमहानत्रप्रपन्नानामरक्षणे अस्वर्ग्यंचायश
शस्यंचबलवीर्यविनाशनम् ३१ करिष्यामियथार्थंतुकंडोर्वचनमुत्तमम् धर्मिष्ठंचयशस्यंचस्वर्ग्यंस्यात्तुफलोदये ३२ सकृदेवप्रपन्नाय
तवास्मीतिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम ३३ आनयैनंहरिश्रेष्ठदत्तमस्याभयंमया विभीषणोवासुग्रीवयदिवारावणः
स्वयम् ३४ रामस्यतुवचःश्रुत्वासुग्रीवःप्लवगेश्वरः प्रत्यभाषतकाकुत्स्थंसौहार्देनाभिपूरितः ३५ किमत्रचित्रंधर्मज्ञलोकनाथशिखामणे
यत्त्वमार्यप्रभाषेथाःसत्ववान्सत्पथेस्थितः ३६ ममचाप्यंतरात्मायंशुद्धंवेत्तिविभीषणम् अनुमानाच्चभावाच्चसर्वतःसुपरीक्षितः ३७

वमृत्त्या प्रपन्नायपदिर्गत्यर्थः प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते प्रतिपत्तौप्रकर्षश्चनिरंतरत्वं साचतवस्मीत्यादिवाक्यजन्याभगवतःस्वात्मत्वेनप्रतिपत्तिः अयंच ज्ञानीत्वात्मैवमेमतइ
तिगीतोक्तः अयमेवात्यंतिकाभयदानपात्रं द्वितीयाभयदानसाधनमाह तवास्मीतियाचतेइति औपाधिकभेदमवलंब्य तवाहंसेवकःत्वंमेस्वामी अहंशिष्यस्त्वंगुरुर
हंरक्ष्यस्त्वंरक्षकइत्येवमुपासनांकुर्वतोद्वितीयाद्भयंभवतीतिन्यायेनावश्यंप्राप्तभयस्य सर्वभूतेभ्योयथाभयंनभवति तथायतामीतिमेव्रतमित्यर्थः अतथाभूतेभ्यस्तु
नयच्छामीतिननैर्घृण्यादिदोषप्रसंगइतिभावः ३३ अथापरिग्राह्यतावादिनंसुग्रीवमेवबलात्सरिग्राह्यतांगीकारंकारयित्वा तमेवतदानयनायप्रेषयति आनयेति अस्यवा
क्याभ्यांस्पष्टंशरणागतस्य यदिवारावणइतिकामरूपतयाकारांतरावष्टंभवानितिशेषः ३४ ३५ अथसुग्रीवोविस्मयपरवश आह किमत्रेति धर्मज्ञशरणागतरक्षण
धर्मरहस्यज्ञ लोकनाथानांराज्ञांशिखामणे सत्ववान्सत्वैकनिष्ठत्वमार्यकल्याणंप्रभाषेथाइतियत्तत्रकिंचित्रं ३६ ममांतरात्मापि विभीषणं शुद्धंवेत्ति त्वद्वाक्यश्रवणादिति
भावः किंच परमचतुरेणहनुमता भावरूपादनुमानाच्च सर्वतःसुपरीक्षितश्चायंतस्मात् ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८ हरीश्वरेणाभिहितम् तमानीयायंविभीषणइतिबोधितं पतत्त्रिराजेन तदानीतेनोपेंद्रेणेत्यर्थः ३९ अधिगितिमानः कनककृत् १७ इतिरामाभिरामे॰वा॰युद्धकां
डे अष्टादशःसर्गः १८ सन्नतोभक्तिप्रवणः भूमिंसमवलोकयत् अवरोहणायेतिभावः १ हृष्टः अभिमतलाभजनितप्रीतियुक्तः रामस्य निपपात पादयोरित्यनुकर्षः
२ पूर्वमेकस्यैवपादपतनमुक्त्वा मंत्रिसहितस्यतदाह पादयोरिति पादयोर्निपपातेत्यनेन शरणागतधर्मकथनम् ३ युक्तं युक्तियुक्तम् सांप्रतं संप्रहर्षणं तत्कालसंतो
षकरणं ४ सर्वभूतानां शरण्यमित्यनेनस्वस्यरामे भगवदवतारत्वावगमः सूचितः ५ मेराज्यंच भगवद्गतमित्युक्त्या सर्वज्ञत्वेन रामोरावणवधंकरिष्यत्येवेतिनिश्चितमि

तस्मात्क्षिप्रंसहास्माभिस्तुल्योभवतुराघव विभीषणोमहाप्राज्ञःसखित्वंचाभ्युपैतुनः ३८ ततस्तुसुग्रीववचोनिशम्यतद्धरीश्वरेणा
भिहितंनरेश्वरः विभीषणेनाशुजगामसंगमंपतत्त्रिराजेनयथापुरंदरः ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे
अष्टादशःसर्गः १८ ७ राघवेणाभयेदत्तेसन्नतोरावणानुजः विभीषणोमहाप्राज्ञोभूमिंसमवलोकयत् १ खात्पपातावनिंहृष्टोभक्तैर-
नुचरैःसह सतुरामस्यधर्मात्मानिपपातविभीषणः २ पादयोर्निपपाताथचतुर्भिःसहराक्षसैः अब्रवीच्चतदावाक्यंरामंप्रतिविभीषणः ३
धर्मयुक्तंचयुक्तंचसांप्रतंसंप्रहर्षणम् अनुजोरावणस्याहंतेनचास्म्यवमानितः ४ भवन्तंसर्वभूतानांशरण्यंशरणागतः परित्यक्तामयालं-
कामित्राणिचधनानिच ५ भवद्गतंहिमेराज्यंजीवितंचसुखानिच तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् ६ वचसासांत्वयित्वैनंलोचना
भ्यांपिबन्निव आख्याहिममतत्त्वेनराक्षसानांबलाबलम् ७ एवमुक्तंतदारक्षोरामेणाक्लिष्टकर्मणा रावणस्यबलंसर्वमाख्यातुमुप
चक्रमे ८ अवध्यःसर्वभूतानांगंधर्वोरगपक्षिणाम् राजपुत्रदशग्रीवोवरदानात्स्वयंभुवः ९ रावणानंतरोभ्राताममज्येष्ठश्चवीर्यवान्
कुंभकर्णोमहातेजाःशक्रप्रतिबलोयुधि १० रामसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोयदितेश्रुतः कैलासेयेनसमरेमणिभद्रःपराजितः ११ बद्धगो-
धांगुलित्रश्चअवध्यकवचोयुधि धनुरादाययस्तिष्ठन्नदृश्योभवतींद्रजित् १२ संग्रामेसुमहद्व्यूहेतर्पयित्वाहुताशनम् अंतर्धानगतः
श्रीमानिंद्रजिद्धंतिराघव १३ महोदरमहापार्श्वौराक्षसश्चाप्यकंपनः अनीकपास्तुतस्यैतेलोकपालसमायुधि १४ दशकोटिसहस्रा-
णिरक्षसांकामरूपिणाम् मांसशोणितभक्ष्याणांलंकापुरनिवासिनाम् १५ सतैस्तुसहितोराजालोकपालानयोधयत् सहदेवैस्तुतेभ
ग्नारावणेनदुरात्मना १६

तिगम्यते ६ पिबन्निव अनुग्रहचक्षुषाऽवलोकयन्निव ७ ८ ९ शक्रप्रतिबलः शक्रबलस्पर्धिबलवान् १० ११ बद्धंगोधारूपमंगुलित्राणं येनसः गोधाज्याघातवारणम् २३
अदृश्योभवति युद्धेइतिशेषः १२ तदेवाह संग्रामेइति सुमहत् व्यूहेउचितबलसन्निवेशवति १३ अनीकपाः उपसेनापतयः १४ दशकोटिसहस्राणि संतीतिशेषः इदंचप्रधा
नराक्षसविवक्षया १५ तेलोकपालाः १६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७ कर्मापदानानि युधिकर्मनिर्वर्तितशौर्याणि तान्यहमवगच्छाम्येव ननुतानिमायिप्रभविष्यंतीतिभावः १८ यदुक्तंभवद्भतंचराज्यं मेराज्यमिति तदवश्यंसंपादयिष्या
मीतिप्रतिजानीते अहंइति १९ रसातलं भूसन्निहिताधोलोकं पातालं अधोलोकावधिभूतंलोकं मेमत्तः २० २१ अथविभीषणोरामस्यस्वार्थसाधनप्रतिज्ञांश्रुत्वा
स्वयमपिरामकार्यसाधनंप्रतिजानीते शिरसेति २२ साह्यंसाहाय्य वाहिनींरावणवाहिनीम् २३ परिषज्येत्यनेनमित्रत्वेनपरिग्रहणंसूचितम् २४ २५ २६
प्रचुक्रुशुः संतोषात्किलकिलामकुर्वन् २७ वानराणांसैन्यैःपरिवृताःकथंकेनोपायेन सागरंतराम २८ ससैन्यावरुणालयं यथातराम तथाकैरुपायैर्नदनदीपतिमभि

विभीषणस्यतुवचस्तच्छ्रुत्वारघुसत्तमः अन्वीक्ष्यमनसासर्वमिदंवचनमब्रवीत् १७ यानिकर्मापदानानिरावणस्यविभीषण॥ आख्यातानिचतत्त्वे
नह्यवगच्छामितान्यहम् १८ अहंहत्वादशग्रीवंसप्रहस्तंसहात्मजम् राजानंत्वांकरिष्यामिसत्यमेतच्छृणोतुमे १९ रसातलंवाप्रविशेत्पाता
लंवापिरावणः पितामहसकाशंवानमेजीवन्विमोक्ष्यते २० अहत्वारावणंसंख्येसपुत्रजनबांधवम् अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामित्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः
शपे २१ श्रुत्वातुवचनंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः शिरसावंद्यधर्मात्मावक्तुमेवप्रचक्रमे २२ राक्षसानांवधेसाह्यंलंकायाश्चप्रधर्षणे करिष्या
मियथाप्राणंप्रवेक्ष्यामिचवाहिनीम् २३ इतिब्रुवाणंरामस्तुपरिष्वज्यविभीषणम् अब्रवील्लक्ष्मणंप्रीतःसमुद्राज्जलमानय २४ तेनचेमंम-
हाप्राज्ञमभिषिंचविभीषणम् राजानंरक्षसांक्षिप्रंप्रसन्नेमयिमानद २५ एवमुक्तस्तुसौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् मध्येवानरमुख्यानांराजा
नंराजशासनात् २६ तंप्रसादंतुरामस्यदृष्ट्वासद्यःप्लवंगमाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानंसाधुसाध्वितिचाब्रुवन् २७ अब्रवीच्चहनूमांश्चसुग्रीवश्च
विभीषणम् कथंसागरमक्षोभ्यंतरामवरुणालयम् सैन्यैःपरिवृताःसर्वेवानराणांमहौजसाम् २८ उपायैरभिगच्छामयथानदनदीपतिम्
तरामतरसासर्वेससैन्यावरुणालयम् २९ एवमुक्तस्तुधर्मात्माप्रत्युवाचविभीषणः समुद्रंराघवोराजाशरणंगंतुमर्हति ३० खानितःसगरेणा
यमप्रमेयोमहोदधिः कर्तुमर्हतिरामस्यज्ञातेःकार्यंमहोदधिः ३१ एवंविभीषणेनोक्तेराक्षसेनविपश्चिता आजगामाथसुग्रीवोयत्ररामःसल
क्ष्मणः ३२ ततश्चाख्यातुमारेभेविभीषणवचःशुभम् सुग्रीवोविपुलग्रीवःसागरस्योपवेशनम् ३३ प्रकृत्याधर्मशीलस्यरामस्यास्याप्यरोच
त सलक्ष्मणंमहातेजाःसुग्रीवंचहरीश्वरम् ३४ सत्क्रियार्थंक्रियादक्षःस्मितपूर्वमभाषत विभीषणस्यमंत्रोयंममलक्ष्मणरोचते ३५

गच्छाममार्गप्राप्तये

तद्बदेतिशेषः २९ एवंप्रश्नेउपायमाह एवमिति ३० राघवेणशरणागमने समुद्रानुग्रहसिद्धौहेतुमाह खानितइति सगरेणपुत्रैरितिशेषः अयमुदकतीरसमीपःकतिपयोंशः ज्ञाते
रामस्येत्यन्वयः ३१ एवंविभीषणोक्तंश्रुत्वा यत्ररामोवर्तते तंदेशं सलक्ष्मणःसुग्रीवआजगामेतिसंबंधः ३२ सागरस्योपवेशनं शरणागमनं ३३ अस्यसकलजगच्छरण
भूतस्य रामस्यापि अरोचत युक्तियुक्तत्वात्सागरशरणगमनमितिभावः ३४ सत्क्रियार्थं विभीषणस्यपूजार्थं सलक्ष्मणं सुग्रीवं हरीश्वरमभाषतेत्यन्वयः ३५ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उभाभ्यामर्थं कार्यं संप्रधार्य निश्चित्य यद्रोचते नदुच्यतां ३६ समुदाचारउपचारः ३७ नौ आवयोः विभीषणेन यदुक्तं तत्कथं नरोचिष्यति सर्वथाऽभिरुचितमेवेत्यर्थः
३८ ३९ सागराय सागरप्रार्थनार्थं नियुज्यतां स्वान्वेतिशेषः ४० ४१ कपिमानः कनकः १८ इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये युद्धकां
डे एकोनविंशःसर्गः १९ ॥ निविष्टांसागरतीरे इतिशेषः १ तांवाहिनीम् २ ३ अगाधत्वं दुःप्रवेशत्वेन ४ सीतायाःपदं त्राणमुद्दिश्यागतौ पदंव्यवसित
त्राणस्थानलक्ष्म्याधिवस्तुषु ५ दश योजनमाकाशं तावत्पर्यंतावकाशमावृत्य सन्निविष्टमित्यनुषंगः तत्त्वभूतं यथार्थमित्यर्थः ६ उपप्रदानं सीतायाः सांत्वं सुग्रीवं

सुग्रीवः पंडितो नित्यं भवान्मंत्रविचक्षणः उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ३६ एवमुक्तौ ततो वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ समुदाचार
संयुक्तमिदं वचनमूचतुः ३७ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव विभीषणेन यत्तूक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ३८ अबध्वा सागरे सेतुं घोरेऽ
स्मिन्वरुणालये लंका नासादितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः ३९ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः अलं कालात्ययं कृत्वा सागरायनियुज्य-
ताम् यथा सैन्येन गच्छाम पुरीं रावणपालिताम् ४० एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ४१ इ
त्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि॰ युद्धकांडे एकोनविंशःसर्गः १९ ॥ ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ददर्शु राक्षसोऽ
भ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् १ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रां प्रतिगम्य स राक्षसः २ आविश्य लंकां वेगेन राजान
मिदमब्रवीत् एष वै वानरर्क्षौघो लंकां समभिवर्तते ३ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ४ उत्तमौ
रूपसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युते ५ बलं चाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् तत्त्वभूतं महाराज क्षि-
प्रं वेदितुमर्हसि ६ तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हंति वेदितुम् उपप्रदानं सांत्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ७ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्व
रः उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः शुकं साधु तदा रक्षो वाक्यमर्थविदांवरम् ८ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वाशु राजानं वचनान्मम यथासंदेश
मक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ९ त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च न कश्चनार्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथापि मे भ्रातृसमो हरीश
१० अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः किं तत्र तव सुग्रीव किष्किंधां प्रतिगम्यताम् ११

प्रतिसाम भेदो वा तं प्रत्येव ७ आत्मनोर्थं तत्कालोचितकार्यं शुकमुवाचेत्यन्वयः सुग्रीवं प्रति सामभेदप्रयोगार्थमितिशेषः ८ तदेवाह सुग्रीवमिति यथासंदेशं मत्सं
देशप्रकारमनतिक्रम्य अक्लीबमकातरं ९ तवार्थः कोपिनास्ति रामसहायकरणेन प्राप्यं फलं नास्ति अनर्थश्च कश्चित्परिहर्तव्यो नास्ति अतो निष्प्रयोजनप्रवृत्तिरनु-
चितेतिभावः यद्यपिवा कश्चिदर्थो रामतो जातः स्यात् तथापि मे भ्रातृसमोसि तथा च मद्विषये औदासिन्यमुचितमितिभावः १० ११ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मद्वचनमनादृत्यागतेनापित्वयाचकिमपि नकर्तुंशक्यमित्याह नहीयमिति १२ शुकोविहंगमोभूत्वा शुकपक्षीभूत्वा आप्लुत्यचांबरंजगामेतिशेषः १३ सागरस्योपर्युपरि सागरसमीपोर्ध्वदेशे १४ यथादिष्टं सर्वमुक्तंवाक्यमब्रवीदित्यन्वयः तत्प्रापयंतं रावणोक्तं सुग्रीवायेत्यर्थः १५ आपद्यंत गृहीतवंतः लोप्तुं पक्षाविनिशेषः १६ १७ यथोक्तराजसंदेशवादिनोममापराधोनास्तीत्याह यस्त्विति भर्तुर्मतं संदिष्टं मार्गंहित्वा स्वमतं तत्कालेआत्मत्राणार्थमन्यदेवकिंचिद्यदिभाषते तदासोनुक्तवादीसन्वधमर्हति १८ शुकस्य परिदेवितरूपवचनंश्रुत्वा मावधिष्ट मावधिध्वमितियावत् एकवचनमार्षं १९ रामवचसा हरिभिरभयेदर्शितेसति पत्रलघुःपक्षबलेनशीघ्रगतिर्भूत्वावचनमब्रवीत् यत्तुपत्रलघुः पक्षैर्लघुः लूनपक्षइतितीर्थस्तन्न तादृशस्यांतरिक्षगमनासंभवात् रामवचनानुष्ठानबाधाच्च २० लो

नहीयंहरिभिर्लंकाप्राप्तुंशक्याकथंचन देवैरपिसगंधर्वैःकिंपुनर्नरवानरैः १२ सतदाराक्षसेंद्रेणसंदिष्टोरजनीचरः शुकोविहंगमोभूत्वातूर्णमाप्लुत्यचांबरम् १३ सगत्वादूरमध्वानमुपर्युपरिसागरम् संस्थितोह्यंबरेवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् १४ सर्वमुक्तंयथादिष्टंरावणेनदुरात्मना तंप्रापयंतंवचनंतूर्णमाप्लुत्यवानराः १५ प्रापद्यंतनदाक्षिप्रंलोप्तुंहंतुंचमुष्टिभिः सर्वैःप्लवंगैःप्रसभंनिगृहीतोनिशाचरः १६ गगनाद्भूतलेचाशुप्रतिगृह्यावतारितः वानरैःपीड्यमानस्तुशुकोवचनमब्रवीत् १७ नदूतान्घ्नंतिकाकुत्स्थवार्यंतांसाधुवानराः यस्तुहित्वामतंभर्तुःस्वमतंसंप्रधारयेत् अनुक्तवादीदूतःसन्सदूतोवधमर्हति १८ शुकस्यवचनंरामःश्रुत्वातुपरिदेविनम् उवाचमावधिष्टेतिघ्नतःशाखामृगर्षभान् १९ सचपत्रलघुर्भूत्वाहरिभिर्दर्शितेऽभये अंतरिक्षेस्थितोभूत्वापुनर्वचनमब्रवीत् २० सुग्रीवसत्वसंपन्नमहाबलपराक्रम किमयाखलुवक्तव्योरावणोलोकरावणः २१ सएवमुक्तःप्लवगाधिपस्तदाप्लवंगमानामृषभोमहाबलः उवाचवाक्यंरजनीचरस्यचारंशुकंशुद्धमदीनसत्वः २२ नमेऽसिमित्रंनतथानुकंप्योनचोपकर्तासिनमेप्रियोसि अरिश्चरामस्यसहानुबंधस्ततोसिवालीववधार्हवध्यः २३ निहन्म्यहंत्वांससुतंसबंधुंसज्ञातिवर्गंरजनीचरेश लंकांचसर्वांमहताबलेनसर्वैःकरिष्यामिसमेत्यभस्म २४ नमोक्ष्यसेरावणराघवस्यसर्वैःसहेंद्रैरपिमूढगुप्तः अंतर्हितःसूर्यपथंगतोपितथैवपातालमनुप्रविष्टः गिरीशपादांबुजसंगतोवाहतोसिरामेणसहानुजस्त्वं २५ तस्यतेत्रिषुलोकेषुनपिशाचंनराक्षसंत्रातारंनानुपश्यामिनगंधर्वंनचासुरम् २६

करावणइत्यनेन तत्संदेशंविनैवगमने ततोमेमहद्भयमितिसूचितम् २१ वाक्यंप्रतिसंदेशवाक्यं २२ अनुकंप्योदयापात्रं अरिश्च असीतिशेषः अतःसहानुबंधः सपुत्रमित्रादिपरिकरस्ततोरामारित्वादेव वालीववध्योसि रामेणेतिशेषः २३ त्वामन्वित्ररामारिं सर्वैःसमेत्येत्यन्वयः २४ राघवस्यनमोक्ष्यसे राघवान्नमुच्यसे अंतर्हितोंतर्धानशक्त्या २५ पिशाचादीनामेकैकंसमुदितंच त्रातारंनपश्यामि अतएवनञ्पचकंचरितार्थं २६ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचन इलं त्वयैवज्ञातमितित्वत्कृतचोरवृत्याजानीमइत्याह अवधीरिति जराव्वृद्धं जरायुक्तंवृद्धं चिरकालिकं चिरकालिकोपिकश्चिद्दोषधसिद्ध्यादिनाजरारहितोभवे
त् अचिरकालिकोपिकश्चित्शापादिनाजरावानितुभयोपादानम् किंतुनहता यदिबलमस्तीतिशेषः नबुध्यसेस्वबलमितिशेषः २७ रघुश्रेष्ठं महाबलत्वादिगुणकं
नबुध्यसेइत्यर्थः २८ अयंस्वामिसंदेशप्रापणमात्रकृत्योइतएवन किंतुगुसतयापरबलपरीक्षाप्रवृत्तिश्चारएव २९ कुतस्तत्राह तुलितंहीति एवंप्रमाणमेवव्यूह-
मितिसर्वपरिच्छिन्नमित्यर्थः ३० राज्ञासुग्रीवेण ३१ लुप्येते छिद्येते ३२ रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः यद्दिनेमरिष्यामि यद्दिनेचजातवानस्मि तदंतरेकालेजन्ममर
णावधिकाले यन्मयाऽशुभंकृतं तत्सर्वंत्वमुपपद्येथाः लंप्राप्नुयाःयदीहत्वयाऽनिवारितताडनोजीवितंजह्यां ३३ ३४ अवगुमानः कृतकस्तु १९ इतिरामा

अवधीस्त्वंजरावृद्धंगृध्रराजंजटायुषम् किन्तुतेरामसान्निध्येसकाशेलक्ष्मणस्यच हृतासीताविशालाक्षीयांत्वंगृह्यनबुध्यसे २७ महाबलं-
महात्मानंदुराधर्षंसुरैरपि नबुध्यसेरघुश्रेष्ठंयस्तेप्राणान्हरिष्यति २८ ततोब्रवीद्वालिसुतोप्यंगदोहरिसत्तमः नायदूतोमहाप्राज्ञचारकःप्र
तिभातिमे २९ तुलितंहिबलंसर्वमनेनतवतिष्ठता गृह्यतामागमच्छंकामेतद्धिममरोचते ३० ततोराज्ञासमादिष्टाःसंप्लुत्यबलीमुखाः
जगृहुश्चबबंधुश्चविलपंतमनाथवत् ३१ शुकस्तुवानरैश्चंडैस्तत्रतैःसंप्रपीडितः व्याचुक्रोशमहात्मानंरामंदशरथात्मज लुप्येतेमेबलात्प-
क्षौभिद्येतेमेतथाक्षिणी ३२ यांचरात्रिंमरिष्यामिजायेरात्रिंचयामहम् एतस्मिन्नंतरेकालेयन्मयाह्यशुभंकृतम् सर्वंतदुपपद्येथाजह्यांचेद्य
दिजीवितम् ३३ नाघातयत्तदारामोश्रुत्वातत्परिदेवितम् वानरानब्रवीद्रामोमुच्यतादूतआगतः ३४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये
युद्धकांडेविंशःसर्गः २० ७२ ततःसागरवेलायांदर्भानास्तीर्यराघवः अंजलिंप्राङ्मुखःकृत्वाप्रतिशिश्येमहोदधेः १ बाहुंभुजगभोगा
भमुपधायारिसूदनः जातरूपमयैश्चैवभूषणैर्भूषितंसदा २ मणिकांचनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः भुजैःपरमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ३
चंदनागरुभिश्चैवपुरस्तादभिसेवितम् बालसूर्यप्रकाशैश्चचंदनैरुपशोभितम् ४ शयनेचोत्तमांगेनसीतायाःशोभितंपुरा तक्षकस्येवसंभोगं
गंगाजलनिषेवितम् ५ संयुगेयुगसंकाशंशत्रूणांशोकवर्द्धनम् सुहृदांनंदनंदीर्घंसागरांतव्यपाश्रयम् ६

भिरामेश्रीरामीयेरामाय॰वा॰युद्धकांडे-
विंशःसर्गः २० ७२ ततइति महोदधेरंजलिंकृत्वा प्राङ्मुखोवरप्रार्थनाय प्रतिशिश्येशयनंकृतवान् १ २ मण्यादिमुक्ताप्रवरांतानि भूषणानियेषुतैःपरम-
नारीणाएकदारव्रतत्वेनेतरस्त्रीप्रसंगाभावादुत्तमधात्रीजनानांभुजैरनेकधास्नपनालंकरणादिकालेऽभिमृष्टं स्पृष्टंबाहुभिरित्यन्वयः ३ पुरस्तात्पूर्वंबालसूर्यप्रकाशैर
तिरक्तैश्चंदनैःकुंकुमैरितियावदित्यर्थः ४ शयनेतत्काले सीतायाउत्तमांगेनशिरसा रामभुजार्पितेनशोभितं तक्षकस्य संभोगंशरीरं गंगाजलेननिषेवितं स्थितगंगाजल
मित्यर्थः अत्रगंगाजलस्थानेसीतागौरत्वात् पवित्रत्वाच्च ५ संयुगे शत्रूणांशोकवर्धनं युगसंकाशं युगवद्दीर्घंदीर्घंदीर्घकालंसुहृदांनंदनं सुखप्रापकं सागरांतभूचक्रस्य-
व्यपाश्रयं प्रतिष्ठाभूतं ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनःपुनः सव्यमस्यता शरान्विसृजता ज्याघातेन विहतत्वग्यत्र तादृशं सर्वभुजेभ्यउत्तमं गोसहस्रप्रदातारं दक्षिणं बाहुं भुजं तदपच्छिन्नं कूर्पराद्दुपरिदेशो भुजइत्याहुः उपधायदक्षिणः स्वयमधिशिश्येइत्यन्वयः ७ पुनर्बाहुभुजशब्दप्रयोगः पूर्वस्यव्यवहिततयाविशेषप्रतिपत्त्यर्थः अद्य त्रिदिनमुपासनया प्रसन्न स्यसागरस्य प्रसादेनमेससैन्यस्य तरणंवापिस्यात् ततः परमुपेक्षणे सागरस्य मत्तोमरणमेवस्यादितिधृतिं कृत्वानिश्चित्येतियोजना ८ मुनिर्मौनी महोदधि मुद्दिश्येतिशेषः ९ अभिजग्मतुः अभिजग्मुः १० सः अंगुल्यग्रेणतान् हन्यामित्यादिनाप्रकटितवीर्यः नयज्ञः सामाद्युपायानां यथोचितंप्रयोक्ता धर्मवत्सलः श रणागतरक्षणरूपेधर्मेप्रीतिमान्उपासत उपास्त ११ शरणागतत्वेपि फलप्रदानाभिमुख्याभावात् सागरस्यसापराधत्वमाह नचेति मंदोमंदबुद्धिः १२समु

अस्यताचपुनःसव्यंज्याघातविहतत्वचम् दक्षिणोदक्षिणंबाहुंमहापरिघसन्निभम् ७ गोसहस्रप्रदातारंह्युपधायभुजंमहत् अ द्यमेतरणंवाथमरणंसागरस्यवा ८ इतिरामोधृतिंकृत्वामहाबाहुर्महोदधिम् अधिशिश्येचविधिवत्प्रयतोचस्थितोमुनिः ९ तस्यराम स्यसुमस्यकुशास्तीर्णेमहीतले नियमादप्रमत्तस्यनिशास्तिस्रोऽभिजग्मतुः १० सत्रिरात्रोषितस्तत्रनयज्ञोधर्मवत्सलः उपासततदारा मःसागरंसरितांपतिम् ११ नचदर्शयतेरूपंमंदोरामस्यसागरः प्रयतेनापिरामेणयथार्हमभिपूजितः १२ समुद्रस्यततः क्रुद्धोरामोरक्तां तलोचनः समीपस्थमुवाचेदंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् १३ अवलेपःसमुद्रस्यनदर्शयतियःस्वयम् प्रशमश्चक्षमाचैवआर्जवंप्रियवादि ता १४ असामर्थ्यफलाह्येतेनिर्गुणेषुसतांगुणाः आत्मप्रशंसिनंदुष्टंधृष्टंविपरिधावकम् १५ सर्वत्रोत्सृष्टदंडंचलोकःसत्कुरुतेनरम् नसाम्नाशक्यतेकीर्तिर्नसाम्नाशक्यतेयशः १६ प्राप्तुंलक्ष्मणलोकेस्मिन्जयोवारणमूर्धनि अद्यमद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् १७ निरुद्धतोयंसौमित्रेप्लवद्भिःपश्यसर्वतः भोगिनांपश्यभोगानिमयाभिन्नानिलक्ष्मण १८ महाभोगानिमत्स्यानांकरिणांचकरानिह सशंखशुक्तिकाजालंसमीनमकरंतथा १९

द्रस्यक्रुद्धः समुद्रायक्रुद्धः १३ अवलेपोगर्वः वर्ततइतिशेषः प्रशमश्चित्तशांतिः क्षमा शक्यप्रतिक्रियापराधसहि ष्णुता आर्जवं कौटिल्याभावः १४ एवंसतांगुणाः निर्गुणेषु दयागुणहीनेषु अवलिप्तेषु तद्विषये असामर्थ्यफलाः सर्वशक्तियुक्तोपिदुष्टविषयेप्रशमादिपरश्चेत्तम- शक्तंमन्यंतइत्यर्थः अतोऽयंदंडस्यैवविषयइतिभावः आत्मप्रशंसिनं शौर्यादिगुणाभावेपि तद्वत्तयाश्लाघमानं दुष्टं दुश्चरित्रं धृष्टं अधर्मप्रवृत्तौसाहसिकं विपरिधा वकं इतस्ततः स्वगुणख्यापनाय परिधावनशीलं १५ सर्वत्रप्राणिमात्रेउत्सृष्टदंडं कृतदंडं सत्कुरुते बहुमन्यते कीर्तिर्देशांतरख्यातिर्यशः स्वदेशख्यातिर्नशक्यते प्राप्तुमित्यन्वयः १६ रणमूर्ध्नि जयोवानप्राप्तुंशक्यइत्यनुकर्षः मद्बाणनिर्भिन्नैरतएवमृत्वा सर्वतःप्लवद्भिर्मत्स्यादिभिर्निरुद्धतोयं प्रच्छादिततोयं भोगिनां भोगानि शरीराणि १७ १८ मत्स्यानांमहाभोगानि महाशरीराणि करिणांजलकरिणां करान् भिन्नान्पश्येतिशेषः शंखजालशुक्तिकाजालसहितंसमुद्रमित्यन्वयः १९ ५-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युद्धेन प्रहारेण २० असमर्थं स्वविजयेऽशक्तमितिशेषः २१ सर्वे भवसवचष्टम्याह चापमिति २२ वेलासु तीरेषु कृतमर्यादं तदलंघने कृतनियमं २३ निर्मर्यादं लंधितवे लं २४ २५ घोरं धनुः शनैः संपीड्य संपीडनपूर्वसज्जं कृत्वा जगत्कंपयित्वा ज्याघोषेणेतिशेषः २६ २७ समुद्रस्य तोयवेगः संक्षोभः समारुतरवः बाणगणप्रवर्तित- मारुतशब्दसहितः २८ २९ ३० ३१ ३२ सौमित्रिरुत्पत्योपगम्य विनिश्वसंतं रामं मामेत्युक्त्वा समुद्रसत्त्वनाशनं नकार्यमित्युक्त्वा धनुरालंलंबे धृतवानित्य-

अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः २० असमर्थं विजानाति धिक्क्षमामीदृशे जने न दर्शयति सा म्नाम मे सागरो रूपमात्मनः २१ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु प्लवंगमाः २२ अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् २३ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् महार्णवं क्षोभयि- ष्ये महादानवसंकुलम् २४ एवमुक्त्वा धनुःपाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः बभूव रामो दुर्धर्षो युगांताग्निरिव ज्वलन् २५ संपीड्य च धनुर्घोरं कंपयित्वा शनैर्जगत् मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतुः २६ ते ज्वलंतो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः प्रविशंति समुद्रस्य जलं वित्र- स्तपन्नगम् २७ तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान् सबभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा २८ महोर्मिजालचलितः शरवजालसमावृ- तः सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः २९ व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवा- सिनः ३० ऊर्मयः सिंधुराजस्य सनक्रमकरास्तथा विंध्यमंदरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ३१ आघूर्णिततरंगौघः संभ्रांतोरगराक्षसः उद्वर्तितमहाग्राहः संघोषो वरुणालयः ३२ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् सौमित्रिरुत्पत्य विनिःश्वसंतं मामेति चोक्त्वा ध- नुराललंबे ३३ एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् भवद्विधाः क्रोधवशं न यांति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ३४ अंतर्हितैश्चापि तथांतरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ३५ इत्यार्षे श्री मद्रामायणे वा॰ युद्धकांडे एकविंशः सर्गः २१ अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः अद्याहं शोषयिष्यामि सपातालं महार्णवम् १ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर मया निहतसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् २ मत्कार्मुकनिसृष्टेन शरवर्षेण सागर परं तीरं गमिष्यं- ति पद्भिरेव प्लवंगमाः ३

र्थः ३३ एतद्विनापि क्षोभणं विनापि साधुवृत्तं समीचीनोपायमेव दीर्घं यथा भवति तथा पश्यतु ३४ कष्टमिति ब्रुवद्भिः ऋष्यादिभि- र्महता स्वरेण मामेति उक्त्वा शब्दो हाहाशब्दः कृत इत्यर्थः ३५ मार्गमानः कतकस्तु २० इति रामाभिरामे॰ वा॰ युद्धकांडे एकविंशः सर्गः २१ ७ एवं पाणिपीडा २६ वहे क्षोभे निवारिते शोषणप्रतिज्ञां संपादयितुमुद्युक्तोऽथेति १ निहतानि सत्त्वानि यादांसि यस्य उत्पद्यते वर्तमानसामीप्ये लट् २ ३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विचिन्वन् जलादिष्टत्थारद्दिसुक्तःसन् हेदानवालय पूर्वोक्तहेतोर्मत्तःसंतापं प्राणनाशनिबंधनं गमिष्यसि नामप्रसिद्धौ इत्यक्केतिशेषः ४ अस्त्रेण तन्मं-
त्रेण संयोज्य अभिमंत्र्य एवमभिमंत्रितंशरं धनुषिसंयोज्य ५ संपफालेव विशाशरस्तुरिव एकवचनमार्षं ६ ७ नक्षत्रैःसह तिर्यक्संगतौ यथाप्राप्तपूर्वापर-
मार्गप्रतिरोधात् दक्षिणोत्तरमार्गगामिनावभूतामित्यर्थः भास्करांशुभिरादीप्तमपि तमसासंवृतमाकाशमासीदितिशेषः अनेनविरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोः सा-
मानाधिकरण्यरूपउत्पातःसूचितः ८ निर्घाताअशनयः निर्जग्मुः निःसृताः ९ दिव्यमारुतपंक्तयः परिवहादिवातस्कंधाः वपुःप्रकर्षेण महावेगेन ववुः बभंजचे
ति मारुतपंक्तिरितिशेषः उद्वहन्मारुतसमूह इतिशेषः १० अयेप्येषएवकर्त्ता तेपतमानामहाशनयः महामेघस्थादिगुणावैद्युतानग्नीन्मुमुचुः ११ अशनेःसमं अ

विचिन्वन्नाभिजानासिपौरुषंनापिविक्रमम् दानवालयसंतापंमत्तोनामगमिष्यसि ४ ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्य ब्रह्मदंडनिभंशरम्
संयोज्यधनुषिश्रेष्ठे विचकर्षमहाबलः ५ तस्मिन्विकृष्टेसहसाराघवेणशरासने रोदसीसंपफालेवपर्वताश्चचकंपिरे ६ तमश्चलोके
मावव्रे दिशश्चनचकाशिरे प्रतिचुक्षुभिरेचाशुसरांसिसरितस्तदा ७ तिर्यक्चसहनक्षत्रैःसंगतौचंद्रभास्करौ भास्करांशुभिरादीप्तं
तमसाचसमावृतम् ८ प्रचकाशेतदाकाशमुल्काशतविदीपितम् अंतरिक्षाच्चनिर्घातानिर्जग्मुरतुलस्वनाः ९ वपुःप्रकर्षेणववुर्दिव्य
मारुतपंक्तयः बभंजचतदावृक्षान्जलदानुद्वहन्मुहुः १० आरुजंश्चैवशैलाग्र्याञ्छिखराणिबभंजच दिविचस्पमहावेगाःसंहताःसमहा
स्वनाः ११ मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्तेमहाशनयस्तदा यानिभूतानिदृश्यानिचुक्रुशुश्चाशनेःसमम् १२ अदृश्यानिचभूतानिमुमुचुर्भैर
वस्वनम् शिश्यिरेचाभिभूतानिसंत्रस्तान्युद्विजंतिच १३ संप्रविव्यथिरेचापिनचपस्पंदिरेभयात् सहभूतैःसतोयोर्मिःसनागसहराक्ष
सः १४ सहसाभूत्ततोवेगाद्भीमवेगोमहोदधिः योजनंव्यतिचक्रामवेलामन्यत्रसंप्लवात् १५ तंतथासमतिक्रांतंनातिचक्रामराघवः त
मुद्धतममित्रघ्नोरामोनदनदीपतिम् १६ ततोमध्यात्समुद्रस्यसागरःस्वयमुत्थितः उदयाद्रिमहाशैलान्मेरोरिवदिवाकरः १७ पन्नगैःस
हदीप्तास्यैःसमुद्रःप्रत्यदृश्यत स्निग्धवैदूर्यसंकाशोजांबूनदविभूषणः १८ रक्तमाल्यांबरधरःपद्मपत्रनिभेक्षणः सर्वपुष्पमयींदिव्यां
शिरसाधारयन्स्रजम् १९ जातरूपमयैश्चैवतपनीयविभूषणैः आत्मजानांचरत्नानांभूषितोभूषणोत्तमैः २०

शनिघोषतुल्यघोषम् १२ संत्रस्तानि भीतानि उद्विजंति कंपमानानि शिश्यिरे शयितान्यभूवन् नोत्थातुंसमर्थानीत्यर्थः १३ तदेवविवृणोति संप्रविव्यथि
रेइति १४ संप्लवःप्रलयस्ततोन्यत्रापि योजनंव्यतिचक्राम १५ तंप्रसिद्धम् उच्यमानविशेषणम् तंदक्षिणदेशस्थं नदनदीपतिंदृष्ट्वा राघवोरामोनातिचक्राम न
चचाल अस्त्रंनपरावर्तितवानित्यर्थः अस्त्रंनत्यक्तवानितिवा १६ १७ १८ १९ जातरूपं सुवर्णं तपनीयं तप्तकांचनं अधिकवर्णं स्वोदरजातरत्नखचितभूषणोत्तमै
र्भूषितः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एव विविधधातुभिर्मंडितः शैल इव कालिकानिलैर्मेघवातैः संकुलः मेघजाले च कालिका २१ समुपक्रम्य उपगम्य पूर्वमामंत्र्य हे रामेति प्रथमं संबोध्य श
रपाणिनं शरपाणिम् २२ एतावत्कालमनागमने स्वीयमगाधत्वमेव कारणमिति सूचयितुं सामान्यतो भूतस्थितिमाह पृथिवीति पृथ्व्याः स्वभावः काठिन्याद्यार-
णम् वायोः सदा संचारतः संयोजनवियोजनं आकाशस्यावकाशदानं अपां स्पंदनं संश्लेषणम् ज्योतिषः प्रकाशभस्मीकरणे शाश्वतं मार्गमनादिं ब्रह्मसृष्टम्
स्वरूपस्थितिप्रकारमास्थिताः संतः स्वे स्वे भावे तिष्ठंति २३ तत्तस्मादहमप्यगाधत्वा शक्यतरणत्वरूपाशोष्यप्लवत्वादिस्वभावः गाधो गाधत्वं ममविकारो भवेत्
एतदेतस्माद्धेतोस्तेहं प्रवदाम्युपायमिति शेषः २४ ननु मा भूत्ते गाधता स्वस्वरूपस्तंभने नास्माकं गतिं देहीत्यत्राह नेति कामाद्यन्यतमेनापि समुदितेन वा न जलं स्तं
भये जलरूपस्य मे स्वरूपपीडाप्रसंगात् तत्र कामो भिलाषः लोभः स्ववस्तुपरित्यागासहिष्णुता रागोऽनुरागः २५ तर्हि कथं कार्यनिर्वाहस्तत्राह विधास्ये करिष्या

धातुभिर्मंडितः शैलो विविधैर्हिमवानिव आघूर्णिततरंगौघः कालिकानिलसंकुलः २१ गंगासिंधुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः
सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामंत्र्य वीर्यवान् अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् २२ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव स्वभावे
सौम्य तिष्ठंति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः २३ तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोहमप्लवः विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् २४ न कामान्न च
लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज रागान्नक्राकुलजलं स्तंभयेयं कथंचन २५ विधास्ये येन गंतासि विषहिष्ये ह्यहं तथा नग्राहा विधमिष्यंति
यावत्सेना तरिष्यति हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् २६ तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे वरुणालय अमोघोयं महाबाणः कस्मिन्देशे
निपात्यताम् २७ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् २८ उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यत
रो मम द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् २९ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः आभीरप्रमुखाः पापाः पिबंति सलिलं म
म ३० तैर्न तत्स्पर्शनं पापं सहेयं पापकर्मभिः अमोघः क्रियतां राम अयं तत्र शरोत्तमः ३१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः मुमोच तं
शरं दीप्तं परं सागरदर्शनात् ३२ तेन तन्मरुकांतारं पृथिव्यां किल विश्रुतम् निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः ३३

मि उक्रमेवार्थं स्थैर्यायाह या
हा इति हरीणां तरणे तरणनिमित्तं तथा स्थलं करिष्यामि यथा यावत्सेना प्रतरिष्यति तावद्ग्राहा वानरान्न प्रहरिष्यंति वक्ष्यमाणमार्गेणामयि सेतुं कुर्वित्युक्तं भव
ति एतद्विधानं च मया ग्राह्यं चेति बोध्यं २६ इत्युक्तेत्वब्रवीद्राम इति पाठे एवं कार्यसाधने कृथमपि प्रतिज्ञाते सतीत्यर्थः बाणो ब्रह्मास्त्रसंपुतः २७ २८ उत्तरेणेत्येन बंतम
व्ययं ममोत्तरेणासन्नोत्तरदेशे अग्रिमदेश इति यावत् उत्तरशब्दो ग्रिमवाची यथा भवान्लोके ख्यातः पुण्यतमश्च एवं द्रुमकुल्य इति ख्यातः पुण्यतमः कश्चिदवकाशो
स्ति २९ तत्र उग्रे दर्शनकर्मणि येषां ताहशा बहवो दस्यवः पापाः संति ३० तैः पापकर्मभिः स्पर्शनं ममास्ति तत्पापं न सहेयं अतस्तत्रायममोघः शरो मुच्यतां ३१ सागरदर्शना
दनंतरमिति शेषः सागरोपदेशादिति वार्थः ३२ यत्र शरः पातितस्तत्स्थलं तेन हेतुना मरुकांतारमिति विश्रुतं ३३ २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्रणसुखाद्व्रणमुखाद्वाणकृतद्वारात् ३४ उत्थितं व्रणकूपादितिशेषः समुद्रस्यजलमिव प्रभूतमितिशेषः ३५ तस्मादवदारणशब्दात् बाणपातेन हेतुना तद्देशस्यकु
क्षिषु सरस्तटाकादिषु वर्तमानाः पुरातनीरपोदस्युजीवनसाधनीभूता अशोषयत् रामइतिशेषः ३६ बाणशोषितजलवत्त्वात्ततः परं मरुकांतार मितिख्यातम्
मरवे मरुदेशाय ३७ पशव्यः पशुहितः अल्परोगः क्षीणरोगः विविधौषधिरतएवस्रुगंधिः ३८ शिवः पंथाः शोभनोदेशः ३९ ४० पित्रादत्तवरः सर्ववस्तुनिर्माण
सामर्थ्ये दत्तवरः विश्वकर्मणस्तवप्रीतिमान् त्वद्विषयप्रीतिमान् तेनत्वन्नामस्मरणंपूर्वंकरोत्वित्यर्थः संसारसागरेगाधतासंपादकस्यत्वन्नाम्नोमद्गाधतासंपाद-
नमीषत्करमितिभावः ४१ कथंत्वय्यगाधेकरिष्यतीत्यत्राह तमितितं तत्क्रियमाणसेतुं तावद्देशेगाधोभूत्वाधारयिष्यामि तावन्मात्रसाहाय्येमयाकृते सेतुनिर्मा

नन्नादृचतदातत्रवसुधाशल्यपीडिता तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपातरसातलात् ३४ सबभूवतदाकूपोव्रणइत्येवविश्रुतः सततंचोत्थि
तंतोयंसमुद्रस्येवदृश्यते ३५ अवदारणशब्दश्चदारुणःसमपद्यत तस्मात्तद्बाणपातेन अपःकुक्षिष्वशोषयत् ३६ विख्यातंत्रिषुलो
केषुमरुकांतारमेवच शोषयित्वातुतंकुक्षिंरामोदशरथात्मजः ३७ वरंतस्मैददौविद्वान्मरवेऽमरविक्रमः पशव्यश्चाल्परोगश्चफल
मूलरसायुतः बहुस्नेहोबहुक्षीरःसुगंधिर्विविधौषधिः ३८ एवमेतैश्चसंयुक्तोबहुभिःसंयुतोमरुः रामस्यवरदानाच्चशिवःपंथा-
बभूवह ३९ तस्मिन्दग्धेतदाकुक्षौसमुद्रःसरितांपतिः राघवंसर्वशास्त्रज्ञमिदंवचनमब्रवीत् ४० अयंसौम्यनलोनामतनयोविश्व
कर्मणः पित्रादत्तवरःश्रीमान्प्रीतिमान्विश्वकर्मणः ४१ एषसेतुंमहोत्साहःकरोतुमयिवानरः तमहंधारयिष्यामियथाह्येषपितातथा
४२ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टःसमुत्थायनलस्ततः अब्रवीद्वानरश्रेष्ठोवाक्यंरामंमहाबलम् ४३ अहंसेतुंकरिष्यामिविस्तीर्णेमकरालये पि
तुःसामर्थ्यमासाद्यतत्त्वमाहमहोदधिः ४४ दंडएवपरोलोकेपुरुषस्येतिमेमतिः धिक्क्षमामकृतज्ञेषुसांत्वंदानमथापिवा ४५ अयं
हिसागरोभीमःसेतुकर्मदिदृक्षया ददौदंडभयाद्गाधंराघवायमहोदधिः ४६

णंतस्यैषत्करमित्याह यथेति सेत्वादिनिर्माणेयथास्यपिताविश्व
कर्मा तथा एषएतस्मिन्कर्मणिसमर्थइत्यर्थः ४२ नष्टोऽदर्शनंगतोंतर्हितइत्यर्थः ततोनलःसमुत्थायाब्रवीत् ४३ तद्वाक्यमाह अहमिति पितुर्वरदानसा
मर्थ्यमास्थाय सेतुंकरिष्यामि नात्रसंशयः महोदधिश्च तत्त्वमेवाह त्वत्प्रीतिमतोममसामर्थ्यमस्तीति ४४ अथकिंचिद्वक्तुंनलोलोकस्थितिमाह दंडएवे
ति पुरुषस्याकृतज्ञेषु दंडएवपरोर्थसाधकइतिमेमतिः अतएवाकृतज्ञेषु क्षमांधिक् ४५ कुतएवंतत्राह अयंहीति यतोयंसागरःरामपूर्वैः सगरपुत्रैर्वर्धि
तोपि अकृतज्ञतया दंडभयादेवसंजातयादिदृक्षया तज्जन्यदर्शनेन राघवायसेतुंकर्तुं गाधंददौ यद्यपिसागरसंबंधादेव हनूमतेमैनाकद्वाराकृतोपचा
रःसागरस्तथापि रामेएतावद्विलंबकरणं रामेणक्रोधादस्त्रसाधनंकारयित्वास्वरिपुनाशनायेतिबोध्यम् ४६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वस्यपितृसदृशत्वं सागरोक्तंसत्यमितिबोधयितुं वरागमनप्रकारमाह ममेति उत्तरार्धं वररूपं ४७ औरसः पुत्रः मातुरालिंगनपूर्वंस्वतेजोनिषेकद्वारानिर्मितः पुत्रइत्यर्थः अतोहंविचित्रनिर्माणे विश्वकर्मणासदृशः नन्वेतत्सामर्थ्यमागेवत्वं किंनावदस्तत्राह नचेति आत्मप्रशंसालज्जयेतिशेषः ४८ यस्मात्समर्थोस्मि तस्माद्द्यैव मयासहवानराः सेतुंबध्नंतु बंधनानुज्ञादीयतामित्यर्थः ४९ विसृष्टाः दत्तानुज्ञाः उत्पेततुः उत्पेतुः ५० नगसंकाशास्ते नगान् पादपान्बभंजुः सागरं सागरसमीपं प्रचकर्षुः आकृष्टवंतः ५१ सालाश्वकर्णयोरवांतरजातिकृतोभेदः ५२ ५३ इंद्रकेतून्फलपुष्पादिनाशोभावत्त्वादिंद्रध्वजसदृशान्तुन्मूल्यो

ममम्मातुर्वरोदत्तोमंदरेविश्वकर्मणा मयातुसदृशःपुत्रस्तवदेविभविष्यति ४७ औरसस्तस्यपुत्रोहंसदृशोविश्वकर्मणा नचाप्यहमनुक्तोवःप्रब्रूयामात्मनोगुणान् ४८ समर्थश्चाप्यहंसेतुंकर्तुंवैवरुणालये तस्माद्द्यैवबध्नंतुसेतुंवानरपुंगवाः ४९ ततोविसृष्टारामेणसर्वतोहरिपुंगवाः उत्पेततुर्महारण्यंहृष्टाःशतसहस्रशः ५० तेनगान्नगसंकाशाःशाखामृगगणर्षभाः बभंजुःपादपांस्तत्रप्रचकर्षुश्चसागरम् ५१ तेसालैश्चाश्वकर्णैश्चधवैर्वंशैश्चवानराः कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ५२ बिल्वकैःसप्तपर्णैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः चूतैश्चाशोकवृक्षैश्चसागरंसमपूरयन् ५३ समूलांश्चविमूलांश्चपादपान्हरिसत्तमाः इंद्रकेतूनिवोद्यम्यप्रजह्रुर्वानरास्तरून् ५४ तालान्दाडिमगुल्मांश्चनारिकेलविभीतकान् करीरान्बकुलान्निंबान्समाजह्रुरितस्ततः ५५ हस्तिमात्रान्महाकायाःपाषाणांश्चमहाबलाः पर्वतांश्चसमुत्पाट्ययंत्रैःपरिवहंतिच ५६ प्रक्षिप्यमाणैरचलैःसहसाजलमुद्धृतम् समुत्ससर्पचाकाशमपासर्पत्ततःपुनः ५७ समुद्रंक्षोभयामासुर्निपतंतःसमंततः सूत्राण्यन्येप्रगृण्हंतिह्यायतंशतयोजनम् ५८ नलश्चक्रेमहासेतुंमध्येनदनदीपतेः सतदाक्रियतेसेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ५९ दंडानन्येप्रगृण्हंतिविचिन्वंतितथापरे वानरैःशतशस्तत्ररामस्याज्ञापुरःसरैः ६० मेघाभैःपर्वताभैश्चतृणैःकाष्ठैर्बबंधिरे पुष्पिताग्रैश्चतरुभिःसेतुंबध्नंतिवानराः ६१ पाषाणांश्चगिरिप्रख्यान्गिरीणांशिखराणिच दृश्यंतेपरिधावंतोगृह्यदानवसन्निभाः ६२ शिलानांक्षिप्यमाणानांशैलानांतत्रपात्यताम् बभूवतुमुलःशब्दस्तदातस्मिन्महोदधौ ६३ कृतानिप्रथमेनान्हायोजनानिचतुर्दश प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैःप्लवंगमैः ६४ द्वितीयेनतथैवान्हायोजनानितुविंशतिः कृतानिप्लवगैस्तूर्णंभीमकायैर्महाबलैः ६५ अन्हातृतीयेनतथायोजनानितुसागरे त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेवच ६६

धृत्योद्धृत्योज्जहुः तरूनित्यस्योत्तरेणसंबंधः ५४ ५५ यंत्रैः करवाहरणसाधनैः ५६ अवासर्पत् अधःपपातेत्यर्थः ५७ सूत्राणीति आकर्षणार्थमितिशेषः सेतोरवक्रत्वायेतिवाशेषः शतयोजनमायतं दीर्घंमहासेतुं नलश्चक्रेइत्युत्तरेणान्वयः ५८ ५९ विचिन्वंति आहरणीयवृक्षादिकं ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६७ पंचदिनैः शतयोजनं बबंध सुवेलं सामीप्ये सुशब्दस्याव्ययीभावः वेलासमीपं परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ६८ ६९ स्वातीपथः छायापथः ७० ७१ ७२ गर्जतः प्लवंगमाश्च ददृशुः अचिंत्यं अचिंत्यरचनं असह्यं भगवत्संबंधं विना केनाप्यशक्यकरणं ७३ ७४ बध्नंत इति लिंगव्यत्यय आर्षः ७५ ७६ परेषां राक्षसा

चतुर्थेन तथा चान्हा द्वाविंशतिरथापि वा योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितस्ततः ६७ पंचमेन तथा चान्हा प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ६८ स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली बबंध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ६९ स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवांबरे ७० ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ७१ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ददृशुर्देवगंधर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ७२ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः तमचिंत्यमसह्यं च त्वद्भुतं लोमहर्षणम् ७३ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबंधनम् तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ७४ बध्नंतः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ७५ अशोभत महान्सेतुः सीमंत इव सागरे ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ७६ परेषामभियानार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ७७ हनूमंतं त्वमारोह अंगदं त्वथ लक्ष्मणः अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ७८ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ धारयिष्यतः अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्रामः सलक्ष्मणः ७९ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः अन्ये मध्येन गच्छंति पार्श्वतोन्ये प्लवंगमाः ८० सलिलं प्रपतंत्यन्ये मार्गमन्ये प्रपेदिरे केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ८१ घोषेण महता घोषं सागरस्य समुच्छ्रितम् भीममन्तर्दधे भीमा तरंती हरिवाहिनी ८२ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना तीरे निविविशे राज्ञा बहुमूलफलोदके ८३ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिस्तमभ्यषिंचन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ८४ जयस्व शत्रून्नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ८५

नाम् ७७ ७८ वैहायसौ आकाशगतिमंतौ ७९ सुग्रीवेण समन्वितो रामो धन्वी अग्रतो जगाम अनेन सुग्रीवस्य व्योममार्गगमनं सिद्धम् ८० ८१ तरंती हरिवाहिनी महता स्वीयेन घोषेण सागरस्य भीमं घोषमंतर्दधे तिरोहितवती ८२ तीरे परतीरे निविविशे निवेशिता ८३ अथ समुद्रे सेतुबंधनहृष्टैर्देवैस्तदानीमेव रामस्य राज्याभिषेकः रामेण विभीषणस्येवेत्याह तदद्भुतमिति राघवकर्म राघवाज्ञाजन्यत्वात् तन्नामग्रहणमन्यथा च सुशुभैर्जलैः आकाशगंगादिजलैः ८४ अभिषिच्याशीर्वादं च कुर्वंति जयस्वेत्यादि इतीवेति अतीवेत्यर्थकम् नरदेवा ब्राह्मणाः ८५ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आमोदमानः कतकरीत्याएकविंशःसर्गः २१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰युद्धकांडेद्वाविंशःसर्गः २२ ७ अथरामस्य घोरनिमित्तदर्श
नमाह निमित्तानीति वक्ष्यमाणानीत्यर्थः १ संविभज्य व्यूह्य ऋक्षगोलांगूलवानरविभागंकृत्वा तस्यव्यूहंचकुर्वित्यर्थः २ भयं भयनिमित्तम् ३ कलुषारजो
व्याप्ताः ४ क्रव्यादसंकाशाः गृध्रगोमायुश्येनादिसदृशाः तद्वद्धूसरवर्णाः अतएवपरुषाः चक्षुरुद्वेजकाः ५ ६ मत्यादित्यं सूर्यसंमुखम् ७ चंद्रमाःसंतापय
तिसोष्णकिरणइत्यर्थः कृष्णारक्तेत्यादिनापरिवेषविशेषउक्तः ८ ह्रस्वत्वादिगुणकःपरिवेषआदित्येदृश्यते ९ नक्षत्राणिहतानीति रात्रिकालइतिशेषः १० म

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्वाविंशःसर्गः २२ ७ निमित्तानिनिमित्तज्ञोदृष्ट्वालक्ष्मणपूर्वजः सौमित्रिंसंपरिष्वज्यइ
दंवचनमब्रवीत् १ परिगृह्योदकंशीतंवनानिफलवंतिच बलौघंसंविभज्येमंव्यूह्यतिष्ठेमलक्ष्मण २ लोकक्षयकरंभीमंभयंपश्या
म्युपस्थितम् प्रबर्हणंप्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ३ वाताश्चकलुषावांतिकंपतेचवसुंधरा पर्वताग्राणिवेपंतेपतंतिचमहीरुहाः
४ मेघाःक्रव्यादसंकाशाःपरुषाःपरुषस्वनाः क्रूराःक्रूरंप्रवर्षंतिमिश्रंशोणितबिंदुभिः ५ रक्तचंदनसंकाशासंध्यापरमदारुणा ज्वल
तःप्रपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ६ दीनादीनस्वराःक्रूराःसर्वतोमृगपक्षिणः प्रत्यादित्यंविनर्दंतिजनयंतोमहद्भयम् ७ रजन्यामप्र
काशस्तुसंतापयतिचंद्रमाः कृष्णारक्तांशुपर्यंतोलोकक्षयइवोदितः ८ ह्रस्वोरूक्षोप्रशस्तश्चपरिवेषस्तुलोहितः आदित्येविमलेनी
लंलक्ष्मलक्ष्मणदृश्यते ९ रजसामहताचापिनक्षत्राणिहतानिच युगांतमिवलोकानांपश्यशंसतिलक्ष्मण १० काकाःश्येनास्तथा
नीचागृध्राःपरिपतंतिच शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्नदंतिसुमहाभयान् ११ शैलैःशूलैश्चखड्गैश्चविमुक्तैःकपिराक्षसैः भविष्यत्यावृ
ताभूमिर्मांसशोणितकर्दमा १२ क्षिप्रमद्यैवदुर्धर्षांपुरींरावणपालिताम् अभियामजवेनैवसर्वैर्हरिभिरावृताः १३ इत्येवमुक्त्वाध
न्वीसरामःसंग्रामधर्षणः प्रतस्थेपुरतोरामोलंकामभिमुखोविभुः १४ सविभीषणसुग्रीवाःसर्वेतेवानरर्षभाः प्रतस्थिरेविनर्दंतोधृ
तानांद्विषतांवधे १५ राघवस्यप्रियार्थंतुसुतरांवीर्यशालिनाम् हरीणांकर्मचेष्टाभिस्तुतोषरघुनंदनः १६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वा॰युद्धकांडेत्रयोविंशःसर्गः २३ ७ सावीरसमितीराज्ञाविरराजव्यवस्थिता शशिनाशुभनक्षत्रापौर्णमासीवशारदी १प्रच
चालचवेगेनत्रस्ताचैववसुंधरा पीड्यमानाबलौघेनतेनसागरवर्चसा २

हाभयान्महाभयजनकान्नादान् ११ अधुनादृश्यमाननिमित्तानांफलमाह शैलै
रित्यादि १२ १३ रामोजनरमणोरामइत्यन्वयः १४ धृतानां निश्चितबुद्धीनां १५ कर्मणाधैर्येण परंप्रतिप्रस्थानलक्षणेन चेष्टाभिः कायव्यापारैश्च तुतोषेत्यन्वयः१६
आतपमानःकतकः २२ इतिरामाभि॰ वा॰ यु॰ त्रयोविंशःसर्गः २३ सेति सावीराणांसमितिःसमागमः राज्ञाव्यवस्थिता रामेणकृतव्यूहा विरराज शुभनक्षत्रा शारदीपौ
र्णमासी शशिनेव १ तेन बलौघेन पीड्यमाना वसुंधरा सेनायावेगेन प्रचचाल वित्रस्ताच २ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आक्रुष्टमाक्रोशं घोषवत्तरमतिशयितध्वनिमत् ३ ४ अंबरे मेघानां स्वनमिव तेपिराक्षसाः प्लवंगानां तद्गर्जितंशुश्रुवुः ५ मनसाजगाम सस्मारेत्यर्थः ६
स्मरणप्रकारोत्रसेति उपरुध्यते उपरुद्धातिष्ठति लोहितांगोऽङ्गारकः ७ आत्मनस्तत्कालहितं लंकादर्शनकाले आत्मनः प्रीतिकरं दिव्यपुरीदर्शनजसंतोष-
द्योतकमितियावत् ८ तदेवाह आलिखंतीमित्यादि ९ विमानैः सप्तभूमिकप्रासादैः संकीर्णा निबिडा तत्रोपमा पांडुभिर्घनैःसंकीर्णं विष्णोर्व्यापनशीलस्यवा
युमयस्य ब्रह्मणःपदं मचारस्थानमाकाशमिव १० ११ कोकिलाकुलखंडानि तदाकुलवृक्षखंडानि दोधवीति कंपयति १२ विभजत् व्यभजत् १३ बला

ततःशुश्रुवुराक्रुष्टंलंकायांकाननौकसः भेरीमृदंगसंघुष्टंतुमुलंलोमहर्षणम् ३ बभूवुस्तेनघोषेणसंहृष्टाहरियूथपाः अमृष्य-
माणास्तद्घोषंविनेदुर्घोषवत्तरम् ४ राक्षसास्तत्प्लवगानांशुश्रुवुस्तेपिगर्जितम् नर्दतामिवदृप्तानांमेघानामंबरेस्वनम् ५ दृष्ट्वा
दाशरथिर्लंकांचित्रध्वजपताकिनीम् जगाममनसासीतांदूयमानेनचेतसा ६ अत्रसामृगशावाक्षीरावणेनोपरुध्यते अभिभू-
ताग्रहेणेवलोहितांगेनरोहिणी ७ दीर्घमुष्णंचनिश्वस्यसमुद्वीक्ष्यचलक्ष्मणम् उवाचवचनंवीरस्तत्कालहितमात्मनः ८ आ-
लिखंतीमिवाकाशमुत्थितांपश्यलक्ष्मण मनसेवकृतांलंकांनगाग्रेविश्वकर्मणा ९ विमानैर्बहुभिर्लंकासंकीर्णारचितापुरा विष्णोः
पदमिवाकाशंछादितंपांडुभिर्घनैः १० पुष्पितैःशोभितालंकावनैश्चित्ररथोपमैः नानापतगसंघुष्टफलपुष्पोपगैःशुभैः ११ पश्यम
त्तविहंगानिप्रलीनभ्रमराणिच कोकिलाकुलखंडानिदोधवीतिशिवोऽनिलः १२ इतिदाशरथीरामोलक्ष्मणंसमभाषत बलंचतत्र
विभजच्छास्त्रदृष्टेनकर्मणा १३ शशासकपिसेनांतांबलादादायवीर्यवान् अंगदःसहनीलेनतिष्ठेदुरसिदुर्जयः १४ तिष्ठेद्वानरवाहि
न्यावानरौघसमाहितः आश्रितोदक्षिणंपार्श्वमृषभोनामवानरः १५ गंधहस्तीवदुर्धर्षस्तरस्वीगंधमादनः तिष्ठेद्वानरवाहिन्याःसव्य
पक्षमधिष्ठितः १६ मूर्ध्निस्थास्याम्यहंयत्तोलक्ष्मणेनसमन्वितः जांबवांश्चसुषेणश्चवेगदर्शीचवानरः १७ ऋक्षमुख्यामहात्मानःकु
क्षिंरक्षंतुतेत्रयः जघनंकपिसेनायाःकपिराजोऽभिरक्षतु पश्चार्धमिवलोकस्यप्रचेतास्तेजसावृतः १८ सुविभक्तमहाव्यूहामहावानर
रक्षिता अनीकिनीसाविबभौयथाद्यौःसाभ्रसंप्लवा १९ प्रगृह्यगिरिशृंगाणिमहतश्चमहीरुहान् आसेदुर्वानरालंकांमिमर्दयिषवोर
णे २०

द्वानरबलात् आदाय स्वबलंगृहीत्वा नीलेनसहांगदउरसि उच्यमानपुरुषव्यूहस्योरसितिष्ठेदितिकपिसेनांशशास १४ वानरौघसमावृतऋष-
भोवानरवाहिन्यादक्षिणंपार्श्वमाश्रितस्तिष्ठेदित्यन्वयः १५ १६ यत्तःसावधानः १७ जांबवदादयस्त्रयोपिऋक्षाःजघन पश्चार्द्धं लोकस्य भूलोकस्य पश्चार्द्धं पश्चिम
दिशं तेजसावृतः प्रचेताइव १८ १९ मर्दयितुमिच्छवोमिमर्दयिषवः २० ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिखरैर्गिरिशिखरैः विकिराम विक्षिपाम नाशयामेतियावत् २१ शुकएषविमुच्यतामिति पूर्वंमुच्यतां दूतआगतइत्यत्र ताडनादिदुःखान्मुच्यतामित्येवार्थः तेनबध्वास्थापितइतिअवगम्यते २२ २३ २४ प्रहसन्नेव लूनपक्षत्वादिविकृताकारंदृष्ट्वाप्रहासः इमौ नेपक्षौ सितौ बद्धौकिं अतःलूनपक्षश्चदृश्यसे अनेकचित्तानां चंचलचित्तानां वानराणां २५ २६ सागरस्योत्तरेतीरेस्थित्वा श्लक्ष्णयागिरा वानरान्सांत्वयन् अक्लिष्टं तेवचनं यथासंदेशं तथाब्रुवं २७ अहं तयाः ब्रुवन् लोप्तुं पक्षभागेच्छेत्तुं मुष्टिभिर्हंतुंचारब्धः २८ तेकृतपरिभवाःसंभाषितुंनशक्याः अत्रपरिभवे संभ्रमोविचारोनास्ति इदमेवतावत्कार्यमितिमर्यादा

शिखरैर्विकिरामैनांलंकांमुष्टिभिरेववा इतिस्मदधिरेसर्वेमनांसिहरिपुंगवाः २१ ततोरामोमहातेजाःसुग्रीवमिदमब्रवीत् स्रुवि
भक्तानिसैन्यानिशुकएषविमुच्यताम् २२ रामस्यतुवचःश्रुत्वावानरेंद्रोमहाबलः मोचयामासतंदूतंशुकंरामस्यशासनात् २३ मो
चितोरामवाक्येनवानरैश्चनिपीडितः शुकःपरमसंत्रस्तोरक्षोधिपमुपागमत् २४ रावणःप्रहसन्नेवशुकंवाक्यमुवाचह किमिमौते
सितौपक्षौलूनपक्षश्चदृश्यसे २५ कच्चिन्नानेकचित्तानांतेषांत्वंवशमागतः ततःसभयसंविग्नस्तेनराज्ञाभिचोदितः २६ वचनंप्रत्युवाचे
दंराक्षसाधिपमुत्तमम् सागरस्योत्तरेतीरेऽब्रुवंतेवचनंयथा यथासंदेशमक्लिष्टंसांत्वयन्श्लक्ष्णयागिरा २७ क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्यदृष्टमा
त्रःप्लवंगमैः गृहीतोस्म्यपिचारब्धोहंतुंलोप्तुंचमुष्टिभिः २८ नतेसंभाषितुंशक्याःसंप्रश्नोत्रनविद्यते प्रकृत्याकोपनास्तीक्ष्णावानरारा
क्षसाधिप २९ सचहंताविराधस्यकबंधस्यखरस्यच सुग्रीवसहितोरामःसीतायाःपदमागतः ३० सकृत्वासागरेसेतुंतीर्त्वाचलवणो
दधिम् एषरक्षांसिनिर्धूयधन्वीतिष्ठतिराघवः ३१ ऋक्षवानरमुख्यानामनीकानिसहस्रशः गिरिमेघनिकाशानांछादयंतिवसुंधराम्
३२ राक्षसानांबलौघस्यवानरेंद्रबलस्यच नैतयोर्विद्यतेसंधिर्देवदानवयोरिव ३३ पुराप्राकारमायांतिक्षिप्रमेकतरंकुरु सीतांचा
स्मैप्रयच्छाशुसुयुद्धंवापिप्रदीयताम् ३४ शुकस्यवचनंश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् रोषसंरक्तनयनोनिर्दहन्निवचक्षुषा ३५ यदिमां
प्रतियुध्येरन्देवगंधर्वदानवाः नैवसीतांप्रदास्यामिसर्वलोकभयादपि ३६ कदासमभिधावंतिमामकाराघवंशराः वसंतेपुष्पितंम
त्ताभ्रमराइवपादपम् ३७ कदाशोणितदिग्धांगंदीप्तैःकार्मुकविच्युतैः शरैरादीपयिष्यामिउल्काभिरिवकुंजरम् ३८

नास्तीत्यर्थः तदेवंस्मारयति प्रकृत्येति २९ अधुनाविज्ञाप्यमाह सचेति विराधादिहंतेत्यनेनत्वामपिहंतेतिसूचितम् पदं स्थानमन्विष्यागतःप्राप्तः ३० रक्षांसि निर्धूय तृणीकृत्य ३१ ३२ संधिः संधानं नास्त्येव ३३ पुराआयांति आयास्यंति पुरायोगेभविष्यतिलट् एकतरं वक्ष्यमाणयोरन्यतरत् ३४ ३५ सर्वस्य राक्षसलोकस्य रणभयप्राप्तेरपीत्यर्थः ३६ समभिधावंति धाविष्यंति ३७ ३८ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आदास्ये तिरस्करिष्यामि ३९ वेदजानाति ४० पश्यति दृष्टवान् ४१ पुरा पूर्वं ममवीर्यं नजानाति नाज्ञासीत् शरकोणैः शररूपवादन दंडैः प्रवादितां ४२ ज्याशब्दएव तुमुलः शब्दोयस्यास्ताम् आर्तः आर्तशब्दरूपोहाहतोस्मीत्यादिकोगीतरूपोमहान्स्वनोयस्यास्तां नाराचतलरवएवसन्नादोयस्यास्तां अन्यत्रतुमुलमहास्वनसन्नादशब्दैर्वीणायामंद्रमध्यताराः शब्दाउक्ताः नदीरूपा याअहितवाहिनी सेना तद्रूपं महारंगमवगाह्य रणेवादयिष्यामि ४३ ४४ नशक्योजेतुमितिशेषः ४५ अणवमानः कृतकरीत्या २३ इतिश्रीरामाभि० वा० युद्धकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ ॥ रावणः शुकसारणाख्यावमात्यावब्रवीत् अमात्यत्वेन विशेषणादयंशुकोन्यः पूर्वप्रेषितशुकोक्तवृत्तांतज्ञानपूर्वकंप्रेषणाच्चेतिकतकादयः १ सर्वं वानरबलंतीर्णं सागरेसेतुबंधनंचकृतमेतदुभयमप्यभूतपूर्वं २

तच्चास्यबलमादास्येबलेनमहतावृतः ज्योतिषामिवसर्वेषांप्रभामुद्यन्दिवाकरः ३९ सागरस्येवमेवेगोमारुतस्येवमेबलम् नचदाशरथिर्वेदतेनमांयोद्धुमिच्छति ४० नमेतूणीशयान्बाणान्सविषानिवपन्नगान् रामःपश्यतिसंग्रामेतेनमांयोद्धुमिच्छति ४१ नजानातिपुरावीर्यंममयुद्धेसराघवः ममचापमयींवीणांशरकोणैःप्रवादिताम् ४२ ज्याशब्दतुमुलांघोरामार्तगीतमहास्वनाम् नाराचतलसन्नादांनदीमहितवाहिनीम् ४३ अवगाह्यमहारंगंवादयिष्याम्यहंरणे ४४ नवासवेनापिसहस्रचक्षुषायुद्धेस्मिशक्योवरुणेनवास्वयम् यमेनवाधर्षयितुंशराग्निनामहाहवेवैश्रवणेनवास्वयम् ४५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० युद्धकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ ॥ सबलेसागरंतीर्णेरामेदशरथात्मजे अमात्यौरावणःश्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ १ समग्रंसागरंतीर्णंदुस्तरंवानरंबलम् अभूतपूर्वंरामेणसागरेसेतुबंधनम् २ सागरेसेतुबंधंतंनश्रद्दध्यांकथंचन अवश्यंचापिसंख्येयंतन्मयावानरंबलम् ३ भवंतौवानरंसैन्यंप्रविश्यानुपलक्षितौ परिमाणंचवीर्यंचयेचमुख्याःप्लवंगमाः ४ मन्त्रिणोयेचरामस्यसुग्रीवस्यचसंगताः येपूर्वमभिवर्तंतेयेचशूराःप्लवंगमाः ५ सचसेतुर्यथाबद्धःसागरेसलिलार्णवे निवेशंचयथातेषांवानराणांमहात्मनाम् ६ रामस्यव्यवसायंचवीर्यंप्रहरणानिच लक्ष्मणस्यचवीरस्यतत्त्वतोज्ञातुमर्हथः ७ कश्चसेनापतिस्तेषांवानराणांमहात्मनाम् तच्चज्ञात्वायथातत्त्वंशीघ्रमागंतुमर्हथः ८ इतिप्रतिसमादिष्टौराक्षसौशुकसारणौ हरिरूपधरौवीरौप्रविष्टौवानरंबलम् ९ ततस्तद्वानरंसैन्यमचिंत्यंलोमहर्षणम् संख्यातुंनाध्यगच्छेतांतदातौशुकसारणौ १० तत्स्थितंपर्वताग्रेषुनिर्झरेषुगुहासुच तरमाणंचतीर्णंचतर्तुकामंचसर्वशः ११

सागरेसेतुबंधनं नश्रद्दध्यां समुद्रस्यविराडुदरत्वेनजीवभ्रातेरशक्यबंधनत्वात् जीवविशेषत्वाच्चरामस्येत्याशयः रामोपिविराडेवनान्यइतिबुद्धिस्तुरजस्तमःमध्यानत्वान्नतस्येतिदिक् ३ परिमाणंचेत्यादीनां तत्त्वतोज्ञातुमर्हथेत्यनेनसंबंधः येचमुख्यास्तानितिशेषः ४ येपूर्वमभिवर्तंते अग्रेसराइत्यर्थः ५ सागरे संबद्धे सलिलार्णवे लवणजलेसमुद्रे निवेशं सेनानिवेशं ६ प्रहरणान्यायुधानि ७ ८ ९ नाध्यगच्छेतां नाशक्नुवातां १० तत्रहेतुमाह तत्स्थितमित्यादिना ११ ॥ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दद्दशाते दद्दशतुः १२ प्रतिच्छन्नौ हरिरूपेणगृहीत्वाचचक्षे गृहीत्वोपनीयाचचक्षे १३ १४ तौरामंदृष्ट्वा व्यथितौ जीवितेनिराशौचाभूतां १५ रावणप्रहितौ त
त्प्रेषितौ १६ १७ महसन्सेतुबंधनेनजनस्थानेनिरपेक्षंखरादिवधेनच नमहल्लज्जानंवृत्तमितिप्रहासः वयमिति रामेणनिर्देशः सुग्रीवादिसहितस्यस्वस्य सस
माहिताः ज्ञातबलाः यथोक्तंरावणोक्तमनतिक्रम्य वाचेत् छंदतःस्वेच्छया १८ विभीषणोवा यस्माद्विशिष्यभवतांभयमितिशेषः १९ न्यस्तशस्त्रत्वाद्येकैकम-
प्यवधेहेतुः किमुतसमुदितमितिभावः २० प्रच्छन्नौच गूढतयारंध्रान्वेषिणावपि शत्रुपक्षस्य रावणशत्रुपक्षस्य सुग्रीवादिरूपस्य सततंविकर्षिणौ भेदादिपरा

निविष्टंनिविशच्चैवभीमनादंमहाबलम् तद्बलार्णवमक्षोभ्यंददृशातेनिशाचरौ १२ तौददर्शमहातेजाःप्रतिच्छन्नौविभीषणः आ
चचक्षेसरामायगृहीत्वाशुकसारणौ १३ तस्येतौराक्षसेंद्रस्यमंत्रिणौशुकसारणौ लंकायाःसमनुप्राप्तौचारौपरपुरंजय १४ तौदृष्ट्वा
व्यथितौरामंनिराशौजीवितेतथा कृतांजलिपुटौभीतौवचनंचेदमूचतुः १५ आवामिहागतौसौम्यरावणप्रहितावुभौ परिज्ञातुंबलंस
र्वंतदिदंरघुनंदन १६ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वारामोदशरथात्मजः अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यंसर्वभूतहितेरतः १७ यदिदृष्टंबलंसर्वंवयंवासस
माहिताः यथोक्तंवाकृतंकार्यंछंदतःप्रतिगम्यताम् १८ अथकिंचिददृष्टंवाभूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः विभीषणोवाकात्स्न्येनपुनःसंदर्शयिष्य
ति १९ नचेदंग्रहणंप्राप्यभेतव्यंजीवितंप्रति न्यस्तशस्त्रौगृहीतौचनदूतौवधमर्हथः २० प्रच्छन्नौचविमुंचेमौचारौरात्रिंचरावुभौ श
त्रुपक्षस्यसततंविभीषणविकर्षिणौ २१ प्रविश्यमहतींलंकांभवद्भ्यांधनदानुजः वक्तव्योरक्षसांराजायथोक्तंवचनंमम २२ यद्बलंत्वं
समाश्रित्यसीतांमेहृतवानसि तद्दर्शययथाकामंससैन्यश्चसबांधवः २३ श्वःकाल्येनगरींलंकांसप्राकारांसतोरणाम् रक्षसांचबलंप
श्यशरैर्विध्वंसितंमया २४ क्रोधंभीममहंमोक्ष्येससैन्येत्वयिरावण श्वःकाल्येवज्रवान्वज्रंदानवेष्विववासवः २५ इतिप्रतिसमादिष्टौ
राक्षसौशुकसारणौ जयेतिप्रतिनंद्यैनंराघवंधर्मवत्सलम् २६ आगम्यनगरींलंकामब्रूतांराक्षसाधिपम् विभीषणगृहीतौतुवधार्थं
राक्षसेश्वर २७ दृष्ट्वाधर्मात्मनामुक्तौरामेणामिततेजसा एकस्थानगताःयत्रचत्वारःपुरुषर्षभाः २८ लोकपालसमाःशूराःकृतास्त्रा-
दृढविक्रमाः रामोदाशरथिःश्रीमान्लक्ष्मणश्चविभीषणः २९ सुग्रीवश्चमहातेजामहेंद्रसमविक्रमः एतेशक्ताःपुरींलंकांसप्राकारांस-
तोरणाम् ३० उत्पाट्यसंक्रामयितुंसर्वेतिष्ठंतुवानराः यादृशंतद्धिरामस्यरूपंप्रहरणानिच ३१

वपि इमौरात्रिंचरौ हेविभीषण विमुंच २१ अथरामः
प्रतिसंदिशति प्रविश्येति २२ २३ श्वः काल्ये श्वःप्रातःकाले २४ वज्रवान् वज्रवत्स्वगुणः २५ २६ विभीषणगृहीताविव्यनेन तत्रागस्त्वमहतेऽनर्थायेतिसूचितं २७ यत्र
यस्मादेते वक्ष्यमाणाश्चत्वार एकस्थानगताएकत्रमिलिताः तस्मात्तएतेशक्ताइतियोजना २८ २९ ३० उत्पाट्यसंक्रामयितुं निर्वातशाखास्तंभमिवोपरिकृत्वापुनःप्रतिष्ठापि
तुमित्यर्थः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ योद्धुमिच्छतां ध्वजिनी दुर्धर्षेत्यन्वयः यदेवमतोऽलमिति ३३ गदुमानः कृतकस्तु २४ इति श्रीरामाभि० वा० युद्धकांडे पंचविंशः सर्गः २५ तदिति १ २ ३ ४ बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालप्रमाणोन्नतं दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया ५ चराभ्यां चाराभ्यां पश्यमानः पश्यन् ६ वानराणां महाबलं च ददर्शे त्यन्वयः ७ ८ केषां शृणोति वच इति शेषः यूथपयूथपाः महाप्रधानाः ९ वचनं उत्तरं बभाषे इत्यन्वयः १० ११ सहस्रेण शतेन लक्षेणेत्यर्थः १२ यूथपसंख्याया

वधिष्यति पुरीं लंकामेकस्तिष्ठतु ते त्रयः रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ३२ प्रहृष्टयोधा ध्वजिनी महात्मनां वनौकसां संप्रति योद्धुमिच्छताम् अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ३३ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० युद्धकांडे पंचविंशः सर्गः २५ छ तद्वचः सत्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् निशम्य रावणो राजा पर्यभाषत सारणम् १ यदि मामभियुंजीरन्देवगंधर्वदानवाः नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि २ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीडितो भृशं प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ३ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ४ आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपांडुरम् बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ५ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्छितः पश्यमानः समुद्रं तं पर्वतांश्च वनानि च ६ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः तदपारमसंख्येयं च वानराणां महाबलम् ७ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् एषां के वानरा मुख्याः के शूराः के महाबलाः ८ के पूर्वमभिवर्तंते महोत्साहाः समंततः केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ९ सारणाचक्ष्व मे सर्वं किंप्रभावाः प्लवंगमाः सारणो राक्षसेंद्रस्य वचनं परिपृच्छतः १० आबभाषेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तत्र वनौकसः एष योऽभिमुखो लंकां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ११ यूथपानां सहस्रेण शतेन परिवारितः यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा १२ लंका प्रतिहता सर्वा सशैलवनकानना सर्वशाखामृगेंद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः १३ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् १४ लंकामभिमुखः कोपादभीक्ष्णं च विजृंभते गिरिशृंगप्रतीकाशः पद्मकिंजल्कसन्निभः १५ स्फोटयत्यतिसंरब्धो लांगूलं च पुनः पुनः यस्य लांगूलशब्देन स्वनंति प्रदिशो दश १६ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः युवराजोंऽगदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे १७ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः राघवार्थे पराक्रांतः शक्रार्थे वरुणो यथा १८

एवगणनम् सुग्रीवस्य बलाग्रे च यस्तिष्ठति एष नील इत्यन्वयः १३ अथांगदवर्णनम् बाहू इति प्रगृह्य उपगम्य पद्भ्यां महीं गच्छति नरवदिति शेषः १४ १५ १६ अभिषेचितोऽभिषिक्तः १७ पराक्रांतः पराक्रमितुमुद्यतः १८ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्धनूमता जनकात्मजा दृष्टा सा सर्वा मतिरेतस्यांगदस्य मंत्रमूलेति शेषः १९ बहूनि यूथानि परिगृह्य स्वेनानीकेन त्वामभियाति २० वालिस्रुतस्यानुप- श्चात् सेतुहेतुः सेतुकर्ता २१ अथश्वेतवर्णनं येत्विति गात्राणि विष्टभ्य क्ष्वेळां कुर्वंति एनं श्वेतं चंदनवासिनः २२ एषैव एष एव संधिरार्षः २३ स्रुग्रीवमाग म्य पुनर्गच्छतीत्यनेन रावणदर्शनसमये कार्यार्थं स्रुग्रीवसमीपमागत्य गतवानिति ज्ञायते २४ यः पुरेत्यादिना कुमुदवर्णनं रम्यं रम्याख्यं २५ यस्यैव संरो चन इति नामांतरं २६ चंडवर्णनं योसाविति २७ २८ रंभवर्णनं यस्त्विति निभृत एकाग्रः २९ ३० ३१ यं यांतमनुगच्छंतीत्यन्वयः ३२ शरभवर्णनम्

एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा १९ बहूनि वानरेंद्राणामेष यूथानि वीर्यवान् परि गृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन मर्दितुम् २० अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः २१ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेडयंति नदंति च य एनमनुगच्छंति वीराश्चंदनवासिनः २२ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् श्वेतो रजत संकाशश्चपलो भीमविक्रमः २३ बुद्धिमान्वानरः शूरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः २४ विभजन्वा नरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् २५ नाम्ना संरोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः तत्र राज्यं प्रशास्त्ये ष कुमुदो नाम यूथपः २६ योसौ शतसहस्राणि सहर्षं परिकर्षति यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः २७ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः अदीनो वानरश्चंडः संग्राममभिकांक्षति एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् २८ यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घकेसरः निभृतः प्रेक्षते लंकां दिधक्षन्निव चक्षुषा २९ विंध्यं कृष्णागिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् राजन्सततमध्यास्ते स रंभो नाम यूथपः ३० शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुंगवाः ३१ यं यांतं वानरा घोराश्चंडाश्चंडपराक्रमाः परिवार्यानुगच्छंति लंकां मर्दितुमोजसा ३२ यस्तु कर्णौ विवृणुते जृंभते च पुनः पुनः न तु संविजते मृत्योर्न च सेनां प्रधावति ३३ प्रकंपते च रोषेण तिर्यक्च पुनरी क्षते पश्य लांगूलविक्षेपं क्ष्वेडत्येष महाबलः ३४ महोजसा वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ३५ एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः राजञ्छतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ३६ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठ ति मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ३७ भेरीणामिव संनादो यस्यैष श्रूयते महान् घोषः शाखामृगेंद्राणां संग्राममभि कांक्षताम् ३८

यस्तु कर्णाविति मृत्योर्न संविजते नोद्वेगं गच्छति तथा वरदानादिति शेषः न च सेनामिति किं त्वेक एव योद्धुमिच्छतीत्यर्थः ३३ ३४ महौजसा महता तेजसा ३५ ३६ पनसवर्णनं यस्तु मेघ इत्यादिना ३७ भेरीणां नाद इव यस्य संनादः श्रूयत इति शेषः ३८ ५ ५ ५ ५ ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३९ यं पनसं शतार्धं शतसहस्रसंख्यानां पंचाशल्लक्षसंख्यं यूथपाः पर्युपासते येषांयूथानि भागशः प्रत्येकंसंतीतिशेषः ४० विनतवर्णनं यस्तुभीमामिति ४१
४२ क्रथनवर्णनं त्वामाव्हयतीत्यादि ४३ विक्रांताबलवंतश्च यस्ययूथपाइतिशेषः यथास्वयूथपास्तथैव तेषांभागशः प्रत्येकंयूथानिच संतीतिशेषः गवयवर्णनं
यस्तुगैरिकेत्यादि ४४ ४५ ४६ येषां यूथपानां संख्यानविद्यते भागशः संतीतिशेषः ४७ अत्रसर्गच्छेदोऽपांक्तोरक्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्चेतिकतकः

एषपर्वतमध्यास्तेपारियात्रमनुत्तमम् युद्धेदुष्प्रसहोनित्यंपनसोनामयूथपः ३९ एनंशतसहस्राणांशतार्धंपर्युपासते यूथपायू
थपश्रेष्ठंयेषांयूथानिभागशः ४० यस्तुभीमांप्रवल्गतीचमूंतिष्ठतिशोभयन् स्थितांतीरेसमुद्रस्यद्वितीयइवसागरः ४१ एषदर्दुर
संकाशोविनतोनामयूथपः पिबंश्चरतियोवेणांनदीनामुत्तमांनदीम् ४२ षष्टिःशतसहस्राणिबलमस्यप्लवंगमाः त्वामाव्हयतियुद्धा
यक्रथनोनामवानरः ४३ विक्रांताबलवंतश्चयथायूथानिभागशः यस्तुगैरिकवर्णाभंवपुःपुष्यतिवानरः ४४ अवमत्यसदासर्वान्वा
नरान्बलदर्पितः गवयोनामतेजस्वीत्वांक्रोधादभिवर्तते ४५ एनंशतसहस्राणिसप्ततिःपर्युपासते एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनम
र्दितुम् ४६ एतेदुष्प्रसहावीरायेषांसंख्यानविद्यते यूथपायूथपश्रेष्ठास्तेषांयूथानिभागशः ४७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे० वा० यु
द्धकांडेषड्विंशःसर्गः २६ ॥ तांस्तुतेसंप्रवक्ष्यामिप्रेक्षमाणस्ययूथपान् राघवार्थेपराक्रांतायेनरक्षंतिजीवितम् १ स्निग्धायस्यब
हुव्यामादीर्घलांगूलमाश्रिताः ताम्राःपीताःसिताःश्वेताःप्रकीर्णाघोरकर्मणः २ प्रगृहीताःप्रकाशंतेसूर्यस्येवमरीचयः पृथिव्यांचानुकृष्य
तेहरोनामैषवानरः ३ यंपृष्ठतोनुगच्छंतिशतशोथसहस्रशः वृक्षानुद्यम्यसहसालंकारोहणतत्पराः ४ यूथपाहरिराजस्यकिंकराःस
मुपस्थिताः नीलानिवमहामेघांस्तिष्ठतोयांस्तुपश्यसि ५ असितांजनसंकाशान्युद्धेसत्यपराक्रमान् असंख्येयाननिर्देश्यान्परंपार
मिवोदधेः ६ पर्वतेषुचयेकेचिद्विषयेषुनदीषुच एतेत्वामभिवर्ततेराजन्नृक्षाःसुदारुणाः ७ एषांमध्येस्थितोराजाभीमाक्षोभीम
दर्शनः पर्जन्यइवजीमूतैःसमंतात्परिवारितः ८ ऋक्षवंतंगिरिश्रेष्ठमध्यास्तेनर्मदांपिबन् सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रोनामैषयूथपः
९ यवीयानस्यतुभ्रातापश्यैनंपर्वतोपमम् भ्रात्रासमानोरूपेणविशिष्टश्चपराक्रमे १०

इतिश्रीरामाभिरा० वा० युद्धकांडेषड्विंशःसर्गः २६ ॥

तानिति येजीवितंनरक्षंति १ स्निग्धाइत्यादिहरवर्णनमितिकतकः तारस्येत्यन्ये बहुव्यामाः यस्यलांगूलाश्रितावालाबहुव्यामत्वादिगुणकाः २ प्रगृहीताःउत्क्षि
प्ताः एषहरोनामेत्यन्वयः हरोगोलांगूलजातिः ३ ४ धूम्रवर्णनंनीलानित्यादि ५ अनिर्देश्यान् अशक्यनामगणनान् परंपारमिव परपारस्थरेणूनिव ६ ७
८ ९ अथजांबवद्वर्णनं यवीयानिति अस्यधूम्रस्यकनिष्ठइत्यर्थः योभ्रात्रासमानइत्यन्वयः १० ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुवर्ती सद्गुरूपासकः अनेनसर्वसिद्धिमत्वमुक्तं ११ साह्यं साहाय्यं देवासुरे युद्धेइतिवैरइतिवाशेषः १२ अथतत्सैन्यवर्णनं आरुह्येति १३ रोमशाअ
धिकरोमवंतः रक्षःपिशाचसादृश्यंक्रौर्येण १४ दंभवर्णनं यएनमिति प्लवमानं लीलार्थमितिशेषः स्थितं लीलार्थमेवपुनःस्थितं १५ १६ सन्नादवर्णनं
यःस्थितमिति योयोजनेस्थितंशैलंपार्श्वेनसेवते एतेनयोजनव्यायामदेहइत्युक्तं ऊर्ध्वमपियोजनंकायेन कायप्रमाणेन गतोव्याप्तः सन्नूर्ध्ववर्तिपदार्थं प्रा-
प्नोतिस्पृशति १७ १८ १९ अथक्रथनवर्णनं यस्येति कृष्णवर्त्मना अग्निना २० त्रिदिवौकसां साह्यार्थमुत्पन्नइत्यन्वयः वैश्रवणोराजा यत्र गिरौजंबूंउपनि

सएषजांबवान्नाममहायूथपयूथपः प्रशांतोगुरुवर्तीचसंप्रहारेष्वमर्षणः ११ एतेनसाह्यंतुमहत्कृतंशक्रस्यधीमता देवासुरेजांब
वतालब्धाश्चबहवोवराः १२ आरुह्यपर्वताग्रेभ्योमहाभ्रविपुलाःशिलाः मुंचंतिविपुलाकाराननमृत्योरुद्विजंतिच १३ राक्षसानांच
सदृशाःपिशाचानांचरोमशाः एतस्यसैन्याबहवोविचरंत्यमितौजसः १४ यएनमभिसंरब्धंप्लवमानमवस्थितम् प्रेक्षंतेवानराःस
र्वेस्थितंयूथपयूथपम् १५ एषराजन्सहस्राक्षंपर्युपास्तेहरीश्वरः बलेनबलसंयुक्तोदंभोनामैषयूथपः १६ यःस्थितंयोजनेशैलं
गच्छन्पार्श्वेनसेवते ऊर्ध्वंतथैवकायेनगतःप्राप्नोतियोजनम् १७ यस्मात्तुपरमंरूपंचतुष्पात्सुनविद्यते श्रुतःसन्नादनोनामवा
नराणांपितामहः १८ येनयुद्धंतदादत्तंरणेशक्रस्यधीमता पराजयश्चनप्राप्तःसोयंयूथपयूथपः १९ यस्यविक्रममाणस्यशक्रस्ये
वपराक्रमः एषगंधर्वकन्यायामुत्पन्नःकृष्णवर्त्मना २० तदादेवासुरेयुद्धेसाह्यार्थंत्रिदिवौकसाम् यत्रवैश्रवणोराजाजंबूमुपनिषे
वते २१ योराजापर्वतेंद्राणांबहुकिन्नरसेविनाम् विहारसुखदोनित्यंभ्रातुस्तेराक्षसाधिप २२ तत्रैषरमतेश्रीमान्बलवान्वान-
रोत्तमः युद्धेष्वकत्थनोनित्यंक्रथनोनामयूथपः २३ वृतःकोटिसहस्रेणहरीणांसमवस्थितः एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनम
र्दितुम् २४ योगंगामनुपर्येतित्रासयन्गजयूथपान् हस्तिनांवानराणांचपूर्ववैरमनुस्मरन् २५ एषयूथपतिर्नेतागजन्गिरिगुहा-
शयः गजान्रोधयतेवन्यानारुजंश्चमहीरुहान् २६ हरीणांवाहिनीमुख्योनदींहैमवतीमनु उशीरबीजमाश्रित्यमंदरंपर्वतोत्तमम्
२७

षेवते यःपर्वतोबहवः किन्नराःसेवकायेषां तेषांपर्वतेंद्राणांराजा यश्चते भ्रातुर्विहारसुखदः २१ २२ तत्रगिरौ कैलासेयोवसति अकत्थनः आत्मश्लाघारहि
तः कार्येणैवपराक्रमप्रदर्शकः २३ २४ अथप्रमाथिवर्णनं योगंगामिति गंगामनु गंगासमीपे हस्तिवानरयोर्वैरं गजाकारशंबसादनासुरस्य हनुमत्पित्राकेसरि
णा वधात्पूर्वमुत्पन्नमिति पौराणिकीगाथा २५ नेता प्रभुः २६ हैमवतींनदीं गंगामनुवर्तमानमुशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य योरमतेइत्यन्वयः २७ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतसहस्राणांसहस्रं सहस्रलक्षमितियावत् २८ २९ दुर्धरः शत्रुभिर्धर्तुमशक्यः प्रमाथिनंविशिष्य बोधयति वातेनेवेति ३० तरस्विवानरसंबंधि यस्यानी
कं संरब्धंपश्यसि यस्यानीकेनोद्धतं बहुलंरजोरुणाभं धूम्रवर्णं पवनेनसमंततोबहुशोविवर्तमानं विक्षिप्यमाणं यत्र यत्समीपेपश्यसि सएषप्रमाथीत्यन्वयः
३१ गवाक्षवर्णनं एतेसितेत्यादि ३२ शतंशतसहस्राणि शतलक्षमित्यर्थः सेतुबंधनं नलसमीपेतत्सहायतयास्थित्वासेतुबंधनकर्तारं ३३ केसरिवर्णनं भ्रम
रेत्यादि यत्र पर्वते सर्वकालेफलंति तादृशाद्रुमाःसंति ३४ यंसूर्यस्तुल्यवर्णाभं स्वतुल्यवर्णकांतियुक्तं पर्वतमनुपर्येति प्रदक्षिणंकरोति मृगपक्षिणस्तद्वर्णेभ्रं

रमतेवानरश्रेष्ठोदिविशक्रइवस्वयम् एनंशतसहस्राणांसहस्रमभिवर्तते २८ वीर्यविक्रमदृप्तानांनर्दतांबाहुशालिनाम् सएषनेतांचैतेषांवानराणांमहात्मनाम् २९ सएषदुर्धरोराजन्प्रमाथीनामयूथपः वातेनेवोद्धूतंमेघंयमेनमनुपश्यसि ३० अनीकमपिसंरब्धंवानराणांतरस्विनाम् उद्धूतमरुणाभासंपवनेनसमंततः ३१ विवर्तमानंबहुशोयत्रैतद्बहुलंरजः एतेसितमुखाघोरागोलांगूलामहाबलाः ३२ शतंशतसहस्राणिदृष्ट्वावैसेतुबंधनम् गोलांगूलंमहाराजगवाक्षंनामयूथपम् ३३ परिवार्याभिनर्दंतेलंकामर्दितुमोजसा भ्रमराचरितायत्रसर्वकालफलद्रुमाः ३४ यंसूर्यस्तुल्यवर्णाभमनुपर्येतिपर्वतम् यस्यभासासदाभांतितद्वर्णामृगपक्षिणः ३५ यस्यप्रस्थंमहात्मानोनत्यजंतिमहर्षयः सर्वकामफलावृक्षाःसर्वेफलसमन्विताः ३६ मधूनिचमहार्हाणियस्मिन्पर्वतसत्तमे तत्रैषरमतेराजन्रम्येकांचनपर्वते ३७ मुख्योवानरमुख्यानांकेसरीनामयूथपः षष्टिर्गिरिसहस्राणिरम्याःकांचनपर्वताः ३८ तेषांमध्येगिरिवररस्त्वमिवानघरक्षसाम् तत्रैतेकपिलाःश्वेतास्ताम्रास्यामधुपिंगलाः ३९ निवसंत्युत्तमगिरौतीक्ष्णदंष्ट्रानखायुधाः सिंहाइवचतुर्दंष्ट्राव्याघ्राइवदुरासदाः ४० सर्वेवैश्वानरसमाज्वलदाशीविषोपमाः सुदीर्घांचितलांगूलामत्तमातंगसन्निभाः ४१ महापर्वतसंकाशामहाजीमूतनिःस्वनाः वृत्तपिंगलनेत्राहिमहाभीमगतिस्वनाः ४२ मर्दंतीवतेसर्वेतस्थुर्लंकांसमीक्ष्यते एषचैषामधिपतिर्मध्येतिष्ठतिवीर्यवान् ४३ जयार्थीनित्यमादित्यमुपतिष्ठतिवीर्यवान् नाम्नापृथिव्यांविख्यातोराजन्शतबलीतियः ४४ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुम् विक्रांतोबलवान्शूरःपौरुषेस्वेव्यवस्थितः ४५ रामप्रियार्थंप्राणानांदयांनकुरुतेहरिः गजोगवाक्षोगवयोनलोनीलश्चवानरः ४६

गादयः ३५ सर्वकामेति काम्यंतइतिकामाविषयाः सर्वेषांभोगार्हस्रक्चंदनाभरणवस्त्रादिरूपफलप्रदाः
३६ कांचनपर्वतोमहामेरुः ३७ शतबलिवर्णनम् षष्टिरित्यादि ३८ तेषामध्येगिरिवरः सावर्णिमेरुनामास्ति तत्र सावर्णिमेरौ ३९ ४० ४१
४२ तेवानरास्तेनव लंकांसमीक्ष्य मर्दयंतीव मर्दयंतइवतिष्ठंति ४३ ४४ ४५ ४६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७ ४८ जवमानः कतकः २५ इतिरामाभि॰ युद्धकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ ॥ सारणानुक्तंकिंचिच्छुकोवक्तीत्याह सारणस्येति तत्सर्वंबलमादिश्य तूष्णींस्थितवतः सारणस्यवचःश्रुत्वा स्थितंरावणंशुकोऽब्रवीत् १ गांगेयानांगातटोत्पन्नान् अनपत्येतिदिग्गार्षः २ ३ एषांकोटीति सुग्रीवसचिवसंख्या सर्वबलसंख्यांतुसर्गांतेवक्ष्यति ४ ५ योताविति मैंदद्विविदविषयं ६ समनुज्ञाताइत्यत्रलोपः शाकल्यस्येतिलोपः समनुज्ञातावित्यर्थः ७ हनूमंतंवर्णयति यंत्विति प्रभिन्नं मत्तं ८ एषलंकायांवैदेह्यास्तवचाभिगंतान्वेषी समीपमागतश्चेत्यर्थः ९ १० सततगोवायुः ११ १२ मतियास्यति भूलोकवर्तिफ

एकैकमेवयोधानांकोटिभिर्दशभिर्वृतः तथान्येवानरश्रेष्ठाविंध्यपर्वतवासिनः नशक्यंतेबहुत्वात्तुसंख्यातुंलघुविक्रमाः ४७ सर्वेमहाराजमहाप्रभावाः सर्वेमहाशैलनिकाशकायाः सर्वेसमर्थाःपृथिवींक्षणेनकर्तुंप्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ४८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे॰ वा॰ युद्धकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ ॥ सारणस्यवचःश्रुत्वारावणराक्षसाधिपम् बलमादिश्यतत्सर्वंशुकोवाक्यमथाऽब्रवीत् १ स्थितान्पश्यसियानेतान्मत्तानिवमहाद्विपान् न्यग्रोधानिवगांगेयान्सालान्हैमवतानिव २ एतेदुष्प्रसहाराजन्बलिनःकामरूपिणः दैत्यदानवसंकाशायुद्धेदेवपराक्रमाः ३ एषांकोटिसहस्राणिनवपंचचसप्तच तथाशंकुसहस्राणितथावृंदशतानिच ४ एतेसुग्रीवसचिवाःकिष्किंधानिलयाःसदा हरयोदेवगंधर्वैरुत्पन्नाःकामरूपिणः ५ यौतौपश्यसितिष्ठंतौकुमारौदेवरूपिणौ मैंदश्चद्विविदश्चैवताभ्यांनास्तिसमोयुधि ६ ब्रह्मणासमनुज्ञाताअमृतप्राशिनावुभौ आशंसेतेयथालंकामेतौमर्दितुमोजसा ७ यंतुपश्यसितिष्ठंतंप्रभिन्नमिवकुंजरम् योबलात्क्षोभयेत्क्रुद्धःसमुद्रमपिवानरः ८ एषोऽभिगतालंकायांवैदेह्यास्तवचप्रभो एनंपश्यपुरादृष्टंवानरंपुनरागतम् ९ ज्येष्ठःकेसरिणःपुत्रोवातात्मजइतिश्रुतः हनूमानितिविख्यातोलंघितोयेनसागरः १० कामरूपोहरिश्रेष्ठोबलरूपसमन्वितः अनिवार्यगतिश्चैवयथासततगःप्रभुः ११ उद्यंतंभास्करंदृष्ट्वाबालःकिलबुभुक्षितः त्रियोजनसहस्रंतुअध्वानमवतीर्योहि १२ आदित्यमाहरिष्यामिनमेक्षुत्प्रतियास्यति इतिनिश्चित्यमनसापुप्लुवेबलदर्पितः १३ अनाधृष्यतमंदेवमपिदेवर्षिराक्षसैः अनासाद्यैवपतितोभास्करोदयनेगिरौ १४ पतितस्यकपेरस्यहनुरेकाशिलातले किंचिद्भिन्नादृढहनुर्हनूमानेषतेनवै १५ सत्यमागमयोगेनममैषविदितोहरिः नास्यशक्यंबलंरूपंप्रभावोवानुभाषितुम् १६ एषआशंसतेलंकामेकोमथितुमोजसा येनजाज्वल्यतेसोवैधूमकेतुस्तवाद्यवै लंकायांनिहितश्चापिकथंविस्मरसेकपिम् १७

लोकेरितिशेषः १३ अनासाद्य भास्करमितिशेषः भास्करोदयनेइतिबहुव्रीहिः १४ १५ आगमयोगेनसह हनूमन्नामनिमित्तभूतपूर्ववृत्तांतेनसहेत्यर्थः १६ धूमकेतुरग्निः येनजाज्वल्यते प्रज्वलितःकृतः सत्तेजोरूढोपियत्पुच्छंप्राप्य प्रज्वलितः लंकायांनिहितोनिक्षिप्तश्च १७ ॥ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामंवर्णयति यस्यैषइति यस्यदर्शितस्यहनूमतोनंतरःसमीपवर्ती १८ १९ गगनंबाणैर्भिंद्यात् सर्वदुष्करमपि तस्यसुकरमितितात्पर्यं २० २१ २२ २३
२४ २५ यस्यप्राग्वर्णितस्यरामस्य सव्यंपक्षमाश्रित्य तिष्ठतीत्यन्वयः रक्षोगणपरिक्षिप्तः व्याप्तः गयाशब्देनचत्वारएव २६ राजराजेन रामेणाभिषेचितइत्यन्व

यस्यैषोनंतरःशूरःश्यामःपद्मनिभेक्षणः इक्ष्वाकूणामतिरथोलोकेविश्रुतपौरुषः १८ यस्मिन्नचलतेधर्मोयोधर्मंनातिवर्तते योब्रा
ह्ममस्त्रंवेदांश्चवेदवेदविदांवरः १९ योभिंद्याद्गगनंबाणैर्मेदिनींवापिदारयेत् यस्यमृत्योरिवक्रोधःशक्रस्येवपराक्रमः २० यस्यभा
र्याजनस्थानात्सीताचापिहृतात्वया सएषरामस्त्वांराजन्योद्धुंसमभिवर्तते २१ यस्यैषदक्षिणेपार्श्वेशुद्धजांबूनदप्रभः विशालव
क्षास्ताम्राक्षोनीलकुंचितमूर्धजः २२ एषोहिलक्ष्मणोनामभ्रातुःप्रियहितेरतः नयेयुद्धेचकुशलःसर्वशास्त्रभृतांवरः २३ अमर्षी
दुर्जयोजेताविक्रांतश्चजयीबली रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः २४ नह्येषराघवस्यार्थेजीवितंपरिरक्षति एषैवाशंस-
तेयुद्धेनिहंतुंसर्वराक्षसान् २५ यस्यसव्यमसौपक्षंरामस्याश्रित्यतिष्ठति रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाह्येषविभीषणः २६ श्रीमताराज
राजेनलंकायामभिषेचितः त्वामसौप्रतिसंरब्धोयुद्धायैषोभिवर्तते २७ यंतुपश्यसितिष्ठंतंमध्येगिरिमिवाचलम् सर्वशाखामृगेंद्रा
णांभर्तारममितौजसम् २८ तेजसायशसाबुद्ध्याबलेनाभिजनेनच यःकपीनतिबभ्राजहिमवानिवपर्वतः २९ किष्किंधांयःसमध्या
स्तेदुर्गांसगहनद्रुमाम् दुर्गांपर्वतदुर्गस्थांप्रधानैःसहयूथपैः ३० यस्यैषाकांचनीमालाशोभतेशतपुष्करा कांतादेवमनुष्याणांय
स्यांलक्ष्मीःप्रतिष्ठिता ३१ एतांमालांचतारांचकपिराज्यंचशाश्वतम् सुग्रीवोवालिनंहत्वारामेणप्रतिपादितः ३२ शतंशतसहस्रा
णांकोटिमाहुर्मनीषिणः शतंकोटिसहस्राणांशंकुरित्यभिधीयते ३३ शतंशंकुसहस्राणांमहाशंकुरितिस्मृतः महाशंकुसहस्राणां
शतंवृंदमिहोच्यते ३४ शतंवृंदसहस्राणांमहावृंदमितिस्मृतम् महावृंदसहस्राणांशतंपद्ममिहोच्यते ३५ शतंपद्मसहस्राणांमहा
पद्ममितिस्मृतं महापद्मसहस्राणांशतंखर्वमिहोच्यते ३६ शतंखर्वसहस्राणांसमुद्रमभिधीयते शतंसमुद्रसाहस्रमहौघमिति-
विश्रुतम् ३७ एवंकोटिसहस्रेणशंकूनांचशतेनच महाशंकुसहस्रेणतथावृंदशतेनच ३८ महावृंदसहस्रेणतथापद्मशतेनच
महापद्मसहस्रेणतथाखर्वशतेनच ३९ समुद्रेणचतेनैवमहौघेनतथैवच एषकोटीमहौघेनसमुद्रसदृशेनच ४०

यः एषोसौ त्वांप्रति युद्धायाभिवर्तते २७ सुग्रीववर्णनंयंत्विति २८ अतिबभ्राज अतिक्रम्यातिशयेनबभ्राजेत्यर्थः २९ ३० पुष्करंपद्मं ३१ ३२ अथसर्व
बलसंख्यांदर्शयितुं संख्यास्वरूपंनिदर्शयति शतमिति ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ अथबलसंख्यामाह एवंकोटीति ३८ ३९ ४० छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१ प्रज्वालितग्रहोपमां प्रज्वलितग्रहज्वालोपमां ४२ गर्वमानः कत्तकः २६ इतिरामाभि॰ वाल्मीकीयेयुद्धकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ ॥ शुकेनेति १ २ ३ ४ कथांते वृत्तांतश्रवणसमाप्तिसमये भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थः अयंव्यापारः ५ अधोमुखौ भर्त्सनेनेतिशेषः ६ उच्यमानविशेषणस्यनृपतेः पुरस्तादुपजीविभिर्विप्रियंवक्तुं तावन्नसदृशं प्रग्रहे अनुग्रहे ७ तदेवविप्रियंदर्शयति रिपूणामिति युद्धायाभिवर्ततां अभिमुखतया वर्तमानानां स्तवं बलोत्कर्षकथनं अप्रस्तावे तत्प्रश्नाभावेवक्तुं सदृशं युक्तंनाम काकुरत्र अपितुयुक्तमेव केयूथपाः कियद्बलमितिविचार्यवक्तव्यमितिप्रेषितेतावन्मात्रं वाच्यं अपृष्टंतु तेषांप्राबल्यंसेकैकोनाशयितुंशक्तइत्यादिवक्तुंनयुक्तमित्यर्थः ८ आचार्यउपनीयवेदाध्यापकः गुरवः पित्रादयः वृद्धाज्ञानवयोवृद्धाः वां युवाभ्यां अनुजीव्यं ग्राह्यांशः नगृह्यते नगृहीतः ९ गृहीतोवा नविज्ञातः विस्मृतइत्यर्थः ज्ञातविस्मरणमपि युवयोर्नसंभावितमित्याह भारइति अ

विभीषणेनवीरेणसचिवैःपरिवारितः सुग्रीवोवानरेंद्रस्त्वांयुद्धार्थमनुवर्तते महाबलवृतोनित्यंमहाबलपराक्रमः ४१ इमांमहाराजसमीक्ष्यवाहिनीमुपस्थितांप्रज्वलितग्रहोपमाम् ततःप्रयत्नःपरमोविधीयतांयथाजयःस्यान्नपरैःपराभवः ४२ इत्यार्षेश्रीमद्रामा॰ वा॰ यु॰ अष्टाविंशःसर्गः २८ ॥ शुकेनतुसमादिष्टान्दृष्ट्वासहरियूथपान् लक्ष्मणंचमहावीर्यंभुजंरामस्यदक्षिणम् १ समीपस्थंचरामस्यभ्रातरंचविभीषणम् सर्ववानरराजंचसुग्रीवंभीमविक्रमम् २ अंगदंचापिबलिनंवज्रहस्तात्मजात्मजम् हनूमंतंचविक्रांतंजांबवंतंचदुर्जयम् ३ सुषेणंकुमुदंनीलंनलंचप्लवगर्षभम् गजंगवाक्षंशरभंमैंदंचद्विविदंतथा ४ किंचिदाविग्नहृदयोजातक्रोधश्चरावणः भर्त्सयामासतौवीरौकथांतेशुकसारणौ ५ अधोमुखौतौप्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ रोषगद्गदयावाचासंरब्धंपरुषंतथा ६ नतावत्सदृशंनामसचिवैरुपजीविभिः विप्रियंनृपतेर्वक्तुंनिग्रहेप्रग्रहेप्रभोः ७ रिपूणांप्रतिकूलानांयुद्धार्थमभिवर्तताम् उभाभ्यांसदृशंनामवक्तुमप्रस्तवेस्तवम् ८ आचार्यागुरवोवृद्धावृथावांपर्युपासिताः सारंयद्राजशास्त्राणामनुजीव्यंनगृह्यते ९ गृहीतोवानविज्ञातोभारोऽज्ञानस्यवाह्यते ईदृशैःसचिवैर्युक्तोमूर्खैर्दिष्ट्याधराम्यहम् १० किन्नुमृत्योर्भयंनास्तिमांवक्तुंपरुषंवचः यस्यमेशासतोजिह्वांप्रयच्छतिशुभाशुभम् ११ अप्येवदहनंस्पृष्ट्वावनेतिष्ठतिपादपाः राजदंडपरामृष्टास्तिष्ठंतेनापराधिनः १२

ज्ञानस्य भारोवाह्यते अज्ञानबाहुल्यमेववर्तते नज्ञानलेशोपीतिभावः धराम्यहं राज्यमितिशेषः राज्यभ्रंशस्य परमकारणंभवादृशदुर्मतिसंगस्तत्रसत्यपितन्मूलानर्थैः एतावत्कालं यत्तयोर्बलेन तिरस्कृतइत्यर्थः १० युवाभ्यां स्वनाशमप्यविज्ञाय दुर्वचउक्तमित्याह किंन्विति शासतोराज्ञोयस्यमे जिह्वा तदुक्तिः शुभाशुभं निग्रहानुग्रहं प्रयच्छति तंमां परुषंवचोवक्तुं युवां सहेथे यतः तद्युवयोर्मृत्योर्भयंकिन्नुनास्ति यदिस्यान्नब्रुवाथेइत्यर्थः ११ अप्रतिक्रियानयोराजद्रोहइत्याह अप्येवेत्यादि राजदोषपरामृष्टाः राजक्रोधविषयाः १२ ॥ ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वोपकारैर्मुद्वादौकृतैः १३ अपध्वंसत मत्सभाप्रवेशाद्भ्रष्टाभवत मेसन्निकर्षान्नश्यध्वं अदर्शनंगच्छत क्रोधवशाद्वचनव्यत्यासोनदोषाय हतावेव विनापिशि
रश्छेदं धिक्कारादेवेतिशेषः १४ प्रतिनंद्याभिनिःसृतौ अयमेवतयोः राक्षसत्वप्रापकशापस्यांतइत्यन्यत्रस्पष्टं १५ १६ १७ चरान् चारान्प्रत्यायिकान् प्रत्ययएव
प्रत्यायः तद्वतइत्यर्थः अतइतिठन् विश्वासोपेतानित्यर्थः १८ मंत्रेषु विचारेषु अभ्यंतराः परमांतरंगमंत्रिणः १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ शार्दूलः

हन्यामहं त्विमौपापौ शत्रुपक्षप्रशंसिनौ यदिपूर्वोपकारैर्मेक्रोधोनमृदुतांव्रजेत् १३ अपध्वंसतनश्यध्वं सन्निकर्षादितोमम नहि-
वांहंतुमिच्छामिस्मरास्युपकृतानिवां हतावेवकृतघ्नौद्वौमयिस्नेहपराङ्मुखौ १४ एवमुक्तौतुसव्रीडौतौदृष्ट्वाशुकसारणौ राव-
णंजयशब्देनप्रतिनंद्याभिनिःसृतौ १५ अब्रवीच्चदशग्रीवः समीपस्थंमहोदरम् उपस्थापयमेशीघ्रंचारानितिनिशाचरः महोद
रस्तथोक्तस्तुशीघ्रमाज्ञापयच्चरान् १६ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् उपस्थिताः प्रांजलयोवर्धयित्वाजयाशिषः
१७ तानब्रवीत्ततोवाक्यंरावणोराक्षसाधिपः चरान्प्रत्यायिकान्शूरान्धीरान्विगतसाध्वसान् १८ इतोगच्छतरामस्यव्यवसा
यंपरीक्षितुम् मंत्रेष्वभ्यंतरायेऽस्यप्रीत्यातेनसमागताः १९ कथंस्वपितिजागर्तिकिमद्यचकरिष्यति विज्ञायनिपुणंसर्वमागंतव्य
मशेषतः २० चारेणविदितः शत्रुः पंडितैर्वसुधाधिपैः युद्धेस्वल्पेनयत्नेनसमासाद्यनिरस्यते २१ चारास्तुतेतथेत्युक्त्वाप्रहृष्टाराक्षसेश्वरम् शार्दूलमग्रतः कृत्वाततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् २२ ततस्तंतुमहात्मानंचाराराक्षससत्तमम् कृत्वाप्रदक्षिणंजग्मुर्यत्ररामः स
लक्ष्मणः २३ तेसुवेलस्यशैलस्यसमीपेरामलक्ष्मणौ प्रच्छन्नाददृशुर्गत्वासस्सुग्रीवविभीषणौ २४ प्रेक्ष्यमाणाश्चमूंतांचबभूवु
र्भयविह्वलाः तेतुधर्मात्मनादृष्टाराक्षसेंद्रेणराक्षसाः २५ विभीषणेनतत्रस्थानिगृहीतायदृच्छया शार्दूलोग्राहितस्त्वेकः पापोय
मितिराक्षसः २६ मोक्षितः सोपिरामेणवध्यमानःप्लवंगमैः आनृशंस्येनरामेणमोक्षिताराक्षसाःपुरे २७ वानरैरर्दितास्तेतुविक्रांतै
र्लघुविक्रमैः पुनर्लंकामनुप्राप्ताः श्वसंतोनष्टचेतसः २८ ततोदशग्रीवमुपस्थितास्तेचाराबहिर्नित्यचरानिशाचराः गिरेः सुवेलस्य
समीपवासिनंन्यवेदयन्रामबलंमहाबलाः २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेसुन्दरकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः २९ ७. ततस्तमक्षोभ्यबलंलंकाधिपतयेचराः सुवेलेराघवंशैलेनिविष्टंप्रत्यवेदयन् १

प्रधानचारोग्राहितोविभीषणेनेतिशेषः एकोग्राहितइत्यत्रहेतुः पापोयमि
ति अतिदुष्टइत्यर्थः २६ सोपि शार्दूलोपि परे शार्दूलसहायभूतास्तेचमोचिताः २७ २८ बहिर्नित्यचराः स्वदेशाद्बहिः परवृत्तांतपरिज्ञानायनित्यप्रवृत्ताः सुवे
लसमीपवासिरामबलं तेरावणं न्यवेदयन् २९ अधरमाणः कः २७ इतिश्रीरामाभि॰वा॰सु॰एकोनत्रिंशःसर्गः २९ ७. ततइति १ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चारायां वचनादितिशेषः तद्वचनाद्रामंप्रति प्राप्तं लंकासमीपमागतंश्रुत्वेत्यन्वयः २ अमित्राणांवशमागतोसि कच्चिदिति ३ तेन अनुशिष्टः पृष्टइत्यर्थः ४
चारयितुं चारैर्विचारयितुं ५ यतःसंभाषितुमशक्यातोत्रसंप्रश्नोविचारहेतुपर्यनुयोगोनलभ्यते ६ विचारिते विचारयितुंप्रक्रांते रक्षोभिर्विभीषणपरिवारैःवि
चारितः बहुप्रकारगत्याचालितः ७ परिणीतोस्मि हनूमानिव घोषणार्थमितस्ततोनीतोस्मि ८ तदेवाह परिणीयचसर्वत्रेति रुधिरस्रावीचासौदीनांगश्चेतिक
र्मधारयः यदृच्छयादृष्टेन रामेण मा मावध्यतामितिपरित्रातः ९ १० ११ गरुडव्यूहमास्थायेति प्रस्थानार्थं पूर्वंतुस्थितिकालत्वात्पुरुषव्यूह आसीत् १२ पुरा

चाराणांरावणःश्रुत्वाप्राप्तंराममंमहाबलम् जातोद्वेगोभवत्किंचिच्छार्दूलंवाक्यमब्रवीत् २ अयथावच्चतेवर्णोदीनश्चासिनिशाचर
नासिकच्चिदमित्राणांक्रुद्धानांवशमागतः ३ इतितेनानुशिष्टस्तुवाचंमंदमुदीरयन् तदाराक्षसशार्दूलंशार्दूलोभयविक्लवः ४ नते
चारयितुंशक्याराजन्वानरपुंगवाः विक्रांताबलवंतश्चराघवेणचरक्षिताः ५ नापिसंभाषितुंशक्याःसंप्रश्नोत्रनलभ्यते सर्वतोरक्ष्यतेपं
थावानरैःपर्वतोपमैः ६ प्रविष्टमात्रेज्ञातोहंबलेतस्मिन्विचारिते बलाद्गृहीतोरक्षोभिर्बहुधास्मिविचारितः ७ जानुभिर्मुष्टिभिर्दंतैस्त
लैश्चाभिहतोभृशम् परिणीतोस्मिहरिभिर्बलमध्येअमर्षणैः ८ परिणीयचसर्वत्रनीतोहंरामसंसदि रुधिरस्राविदीनांगोविह्वल
श्चलितेंद्रियः ९ हरिभिर्वध्यमानश्चयाचमानःकृतांजलिः राघवेणपरित्रातोमामेतिचयदृच्छया १० एषशैलशिलाभिस्तुपूरयित्वा
महार्णवम् द्वारमाश्रित्यलंकायारामस्तिष्ठतिसायुधः ११ गरुडव्यूहमास्थायसर्वतोहरिभिर्वृतः मांविसृज्यमहातेजालंकामेवातिव
र्तते १२ पुराप्राकारमायातिक्षिप्रमेकतरंकुरु सीतांचापिप्रयच्छाशुयुद्धंवापिप्रदीयताम् १३ मनसातत्तदारामेस्यतच्छ्रुत्वाराक्षसा
धिपः शार्दूलंसुमहद्वाक्यमथोवाचसरावणः १४ यदिमांप्रतियुध्यंतेदेवगंधर्वदानवाः नैवसीतांप्रदास्यामिसर्वलोकभयादपि १५
एवमुक्त्वामहातेजारावणःपुनरब्रवीत् चरिताभवतासेनाकेत्रशूराःप्लवंगमाः १६ किंप्रभाःकीदृशाःसौम्यवानरायेदुरासदाः कस्य
पुत्राश्चपौत्राश्चतत्त्वमाख्याहिसुव्रत १७ तथात्रप्रतिपत्स्यामिज्ञात्वातेषांबलाबलम् अवश्यंखलुसंख्यानंकर्तव्यंयुद्धमिच्छता १८
अथैवमुक्तःशार्दूलोरावणेनोत्तमश्चरः इदंवचनमारेभेवक्तुंरावणसन्निधौ १९ अथर्क्षरजसःपुत्रोयुधिराजन्सुदुर्जयः गद्गद
स्याथपुत्रोत्रजांबवानितिविश्रुतः २०

याति आयास्यति १३ १४ १५ चरिताभवता दैवगत्याघोषणार्थंभ्रमणयनेनेतिभावः १६ १७
तथा तदनुसारेण १८ १९ गद्गदोजांबवतः क्षेत्रद्वारापिता यद्यपि जांबवान्जृंभमाणस्यममवक्त्रादजायतेतिभगवन्मुखादस्योत्पत्तिःश्रुता तथापि जृं
भमाणसमयेउद्गताया भगवच्छक्तेर्गद्गदक्षेत्रमाविश्य तेनरूपेण परिणामाददोषः २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यः पुत्रो धूम्रः शतक्रतोर्गुरुपुत्रो बृहस्पतिपुत्र इत्यर्थः अयं केसरी तिशेषः यस्य केसरिणः पुत्रेण हनूमता एकेन रक्षसां कदनं कृतं पूर्वमित्यर्थः २१ २२
मृत्कः सृष्टः क्रमुखादयो मृत्कतुल्या इत्यर्थः २३ २४ २५ पंच यमपुत्रपरिगणनं गजइत्यादि २६ दशवानरकोट्य इति वानरेतिलुप्तषष्ठी बहुवचनांतं त
द्विशेषणं शूराणामित्यादि नाख्यातुमुत्सहे अशक्यगणनत्वात् २७ २८ २९ यतो दूषणादयस्तेन निहता अतस्तस्य गुणान्वक्तुं न कोपि शक्त इत्यन्वयः ३०

गजदस्याथ पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् २१ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् सौ
म्यः सोमात्मजश्चात्र राजन् दधिमुखः कपिः २२ क्रमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः मृत्कर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा २३ पु
त्रो हुतवहस्यात्र नीलः सेनापतिः स्वयम् अनिलस्य तु पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः २४ नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानंगदो युवा मैंदश्च
द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ २५ पुत्रा वैवस्वतस्याथ पंच कालांतकोपमाः गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः २६ दशवा
नरकोट्यश्च शूराणां युद्धकांक्षिणाम् श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे २७ पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा दूषणो
निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा २८ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन विराधो निहतो येन कबंधश्चांतकोपमः २९ वक्तुं न
शक्तो रामस्य गुणान्कश्चिन्नरः क्षितौ जनस्थानगता येन तावंतो राक्षसा हताः ३० लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातंगानामिवर्षभः यस्य
बाणपथं प्राप्य न जीवदपि वासवः ३१ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ वरुणस्याथ पुत्रोऽथ हेमकूटः प्लवंगमः ३२ विश्व
कर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः विक्रांतो वेगवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ३३ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः प्रतिगृह्य पुरीं
लंकां राघवस्य हिते रतः ३४ इति सर्वं समाख्यातं तथेवं वानरं बलम् सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ३५ इत्यार्षे श्रीमद्रा
मायणे वाल्मीकीये युद्धकांडे त्रिंशः सर्गः ३० ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं लंकायां नृपतेश्चराः सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् १
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् २ मंत्रिणः शीघ्रमायांतु सर्वे वै सुसमाहिताः
अयं नो मंत्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ३ तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मंत्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम् ततः संमंत्रयामास राक्षसैः सचिवैः सह
४

३१ ३२ दुर्धरस्तदाख्यः ३३ ३४ भवान्गतिः प्रमाणं निर्णायक इतियावत् नन्वत्र धर्मपुत्रः सुषेणः वैवस्वतपुत्रौ शरभगंधमादनावुभौ बालकांडे व
रुणात्सुषेणः पर्जन्याच्छरभः कुबेरात्तु गंधमादन उक्त इति चेन्न तत्तत्संज्ञकानामनेकेषामपि सत्त्वान्न विरोध इति तीर्थः ३५ इति रामा० वा० युद्धकांडे त्रिं
शः सर्गः ३० ॥ तत इति १ सचिवान्मुपमंत्रिणः २ आयांतु मुष्मद्वचनादिति शेषः ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तदनंतरं क्षमं सीताप्राप्ताविति शेषः ५ ततः स्वांतःपुरप्रवेशानंतरं मायाविनं प्रशस्तमायावंतं महामायं तादृशमायाप्रयोगकर्तारं ६ मायाविनं विद्युज्जिह्व
मब्रवीच्च वचनमाह मोहयिष्यावहे इति ७ मां त्वं समुपतिष्ठस्व मत्समीपमागच्छेत्यर्थः ८ रावणे रावणायेत्यर्थः ९ कुब्जायै कैकेयीवत्तस्य विद्युज्जिह्वस्यानु
र्थे आनुकूल्यात्तुष्टः सन् भूषणं प्रददौ १० संविवेश प्रविवेश ११ १२ प्रहर्षनामकीर्तयन् नामेत्यपरमार्थे अपरमार्थभूतम् रामजयरूपं प्रहर्षं कीर्तयन् १३ १४

मंत्रयित्वा तु दुर्धर्षः क्षमं यत्तदनंतरम् विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ५ ततो राक्षसमादाय विद्युज्जिह्वं महाबलम् मा
याविनं महामायं प्राविशद्यत्र मैथिली ६ विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ७ शि
रो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ८ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः दर्शयामास तां
मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ९ तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् अशोकवनिकायां च सीतादर्शनलालसः १० नैर्ऋतानामधिपतिः
संविवेश महाबलः ततो दीनामदीनार्हां ददर्श धनदानुजः ११ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले भर्तारं समनुध्यान्तीमशोकवनि
कां गताम् १२ उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरदूरतः उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्त्तयन् १३ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम्
सांत्व्यमाना मया भद्रे यमाश्रित्य विमन्यसे १४ खरहंता स ते भर्ता राघवः समरे हतः छिन्नं ते सर्वथा मूलं दर्पश्च निहतो मया १५ व्यसनेना-
त्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि विसृजैतां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि १६ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम अल्पपुण्ये निवृत्ता
र्थे मूढे पंडितमानिनि १७ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा समायातः समुद्रांतं हंतुं मां किल राघवः वानरेंद्रप्रणीतेन बलेन महता
वृतः १८ सन्निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे १९ अथाध्वनि परिश्रांतमर्धरात्रे स्थितं बल
म् सुखसुप्तं समासाद्य चरितं प्रथमं चरैः २० तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः २१ पट्टिशान्
परिघान्चक्रान्नृष्टीन्दंडान्महायुधान् बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान् २२ यष्टीश्च तोमरान्प्रासांश्चक्राणि मुसलानि च उद्य
म्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः २३

तेमूलमस्मदपरिग्रहनिदानं सर्वथा सर्वप्रकारेण छिन्नं ते दर्पश्च मया निहतः १५ एवं करणेन किं ते जातं तत्राह
आत्मनस्तव व्यसनेन मम भार्या भविष्यसि गत्यंतराभावात्त्वयमेवेति शेषः एनां मतिं रामविषयां मतिं १६ भवस्व भवेत्यर्थः निवृत्तार्थे निवृत्तो रामरूपोऽर्थो यस्यास्तादृ-
शि कथमिदं त्वया साधितमिति चेत्तदुपायेनेत्याह शृण्विति १७ प्रणीतेन आनीतेन १८ अस्तं दिवाकरे व्रजति महाबलेन समुद्रस्योत्तरं तीरं संपीड्य रामः सन्निविष्ट इ-
त्यन्वयः १९ बलं रामसेना चरितं चारितं तद्बलमिति शेषः २० यत्र रामः सलक्ष्मणस्तद्देशोऽस्य बलं हतं २१ चक्रान्स्वल्पान् चक्राणीति पुनरुक्तेः एतानि उद्यम्योद्यम्य ते प
ट्टिशादयो वानरेषु पातिताः ऋष्टयः सूक्ष्मखड्गाः २२ २३ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेनासक्तंयथातथाछिन्नं २४ ससुतस्य यदृच्छयागतोपि निगृहीतः २५ २६ २७ २८ २९ कुमुदस्तुमहातेजा निःकूजन्सायकैर्हतइतिपांक्तःपाठः ३० राक्षसैरासाद्य भाप्यच्छिन्नः ३१ ३२ जघन्यतोऽनुद्रुताइत्यन्वयः ३३ ३४ ३५ ३६ राक्षसी सीतासमीपवर्तिनी ३७ ३८

अथसुप्तस्यरामस्यप्रहस्तेनप्रमाथिना असक्तंकृतहस्तेनशिरश्छिन्नंमहासिना २४ विभीषणःससुतस्त्यनिगृहीतोयदृच्छ
या दिशःप्रव्राजितःसैन्यैर्लक्ष्मणःप्लवगैःसह २५ सुग्रीवोग्रीवयासीतेभग्नयाप्लवगाधिपः निरस्तहनुकःसीतेहनूमान्राक्षसै
र्हतः २६ जांबवानथजानुभ्यामुत्पतन्निहतोयुधि पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नोनिकृत्तःपादपोयथा २७ मैंदश्चद्विविदश्चोभौतौवानर
वरर्षभौ निश्वसंतौरुदंतौचरुधिरेणपरीप्लुतौ २८ असिनाभ्यायतौछिन्नौमध्येह्यरिनिषूदनौ अनुष्टनतिमेदिन्यांपनसःपनसो
यथा २९ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नःशेतेदर्यांदरीमुखः कुमुदस्तुमहातेजानिष्कूजन्सायकैर्हतः ३० अंगदोबहुभिश्छिन्नःशरैरासा
द्यराक्षसैः परितोरुधिरोद्गारीक्षितौनिपतितोऽगदः ३१ हरयोमथितानागैरथजालैस्तथापरे शयानामृदितास्तत्रवायुवेगैरिवांबु
दाः ३२ प्रसृताश्चपरेत्रस्ताहन्यमानाजघन्यतः अनुद्रुतास्तुरक्षोभिःसिंहैरिवमहाद्विपाः ३३ सागरेपतिताःकेचित्केचिद्गगनमाश्रि
ताः ऋक्षावृक्षानुपारूढावानरैर्व्यतिमिश्रिताः ३४ सागरस्यचतीरेषुशैलेषुचवनेषुच पिंगलास्तेविरूपाक्षैराक्षसैर्बहवोहताः ३५
एवंतवहतोभर्तासससैन्योममसेनया क्षतजार्द्ररजोध्वस्तमिदंचास्याहृतंशिरः ३६ ततःपरमदुर्धर्षोरावणोराक्षसेश्वरः सीतायामुप
शृण्वत्यांराक्षसीमिदमब्रवीत् ३७ राक्षसंक्रूरकर्माणंविद्युज्जिह्वंसमानय येनतद्राघवशिरःसंग्रामात्स्वयमाहृतम् ३८ विद्युज्जिह्व
स्तदागृह्यशिरस्तत्सशरासनम् प्रणामंशिरसाकृत्वारावणस्याग्रतःस्थितः ३९ तमब्रवीत्ततोराजारावणोराक्षसंस्थितम् विद्युज्जिह्वं
महाजिह्वंसमीपपरिवर्तिनम् ४० अग्रतःकुरुसीतायाःशीघ्रंदाशरथेःशिरः अवस्थांपश्चिमांभर्तुःकृपणासाधुपश्यतु ४१ एवमु
क्तंतुतद्रक्षःशिरस्तत्प्रियदर्शनम् उपनिक्षिप्यसीतायाःक्षिप्रमंतरधीयत ४२ रावणश्चापिचिक्षेप भास्वरंकार्मुकंमहत् त्रिषुलोके
षुविख्यातंरामस्यैतदितिब्रुवन् ४३ इदंतत्तवरामस्यकार्मुकंज्यासमावृतम् इहप्रहस्तेनानीतंतंहत्वानिशिमानुषम् ४४ सविद्युज्जि
ह्वेनसहैवतच्छिरोधनुश्चभूमौविनिकीर्यमाणः विदेहराजस्यसुतांयशस्विनींततोऽब्रवीत्तांभवमेवशानुगा ४५ इत्यार्षेश्रीम०वा०यु०
एकत्रिंशःसर्गः ३१

३९ ४० ४१ शिरस्तत्प्रियदर्शनं रामशिरोवत्प्रियदर्शनमित्यर्थः अंतरधीयत अपागच्छत् स्त्रीगोष्ठ्यांस्थातुमयुक्तत्वधियेतिभावः ४२ चिक्षेप आचकर्ष ४३ ४४ सविद्युज्जिह्वेनेतिछंदोवशात्तकारलोपः विनिकीर्यमाणः विकिरन्नित्यर्थः ४५ इतिरामाभिरामे० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ७० ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सेति हनूमताख्यातसुग्रीवप्रतिसंसर्गं सुग्रीवरामसंबंधं रावणकल्पितवानरवधस्योपपादकं स्मृत्वेतिशेषः १ भर्तृसदृशमिति विभक्तिविपरिणामेनसर्वत्रा-

न्वेति केशांतदेशं ललाटं तं केशांतवर्तिनं २ अभिज्ञानैः लक्षणैः ३ ४ आर्येण रामेणेत्यन्वयः चीरवसनं दत्त्वा मयासह प्रव्राजितइत्यन्वयः ५ ६ समुपास्था-
य स्वसमीपेस्थापयित्वा समुपाघ्रायेतिपाठांतरं ७ वीरव्रतं सुदृढं पितृवाक्यपालनव्रतं ते तव नाशादिमां पश्चिमावस्थां गतास्मि तामवस्थामाह विधवाकृते
ति ८ नार्याः भर्तुर्मरणं प्रथमं वैगुण्यं मुख्योऽनर्थः यत्तु भर्तुः प्रथमं मरणं नार्या वैगुण्यं दुश्चरित्रमूलमित्यर्थस्तन्न एवं हि सर्वविधवानामसतीत्वापत्तेः संवृ-
त्तः अतीतः ९ महद्दुःखं प्रपन्नायाममम मरणमेववरमितिशेषः हियतोयस्त्वं मांत्रातुमुद्यतः सोपित्वं विनिपातितोराक्षसैरितिशेषः १० सावत्सला ममश्वश्रू-

सासीतातच्छिरोदृष्ट्वातच्चकार्मुकमुत्तमम् सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातंचहनूमता १ नयनेमुखवर्णंच भर्तुस्तत्सदृशंमुखम् के-
शान्केशांतदेशंचतंचचूडामणिंशुभम् २ एतैःसर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञायसुदुःखिता विजगर्हेऽत्र कैकेयींक्रोशंतीकुररीयथा ३ सकामा
भवकैकेयिहतोयंकुलनंदनः कुलमुत्सादितंसर्वंत्वयाकलहशीलया ४ आर्येणकिन्नुकैकेय्याः कृतंरामेणविप्रियम् यन्मयाचीरवस
नंदत्वाप्रव्राजितोवनम् ५ एवमुक्त्वातुवैदेहीवेपमानातपस्विनी जगामजगतींबालाछिन्नातुकदलीयथा ६ सात्वसुहूर्तात्समाश्वास्य
परिलभ्याथचेतनाम् तच्छिरःसमुपास्थायविललापायतेक्षणा ७ हाहतास्मिमहाबाहोवीरव्रतमनुव्रत इमांतेपश्चिमावस्थांगता
स्मिविधवाकृता ८ प्रथमंमरणंनार्याभर्तुर्वैगुण्यमुच्यते सुवृत्तःसाधुवृत्तायाःसंवृत्तस्त्वंममाग्रतः ९ महद्दुःखंप्रपन्नायामग्नायाः
शोकसागरे योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोपित्वंविनिपातितः १० साश्वश्रूर्ममकौसल्यात्वयापुत्रेणराघव वत्सलातेयथाधेनुर्विवत्सावत्स
लाकृता ११ उद्दिष्टंदीर्घमायुस्तेदैवज्ञैरपिराघव अनृतंवचनंतेषामल्पायुरसिराघव १२ अथवानश्यतिप्रज्ञाप्राज्ञस्यापिसतस्तव
पचत्येनंतथाकालोभूतानांप्रभवोह्ययम् १३ अदृष्टंमृत्युमापन्नःकस्मात्त्वंनयशास्त्रवित् व्यसनानामुपायज्ञःकुशलोह्यसिव-
र्जने १४ तथात्वंसंपरिष्वज्यरौद्रयातिनृशंसया कालरात्र्यामयाच्छिद्यहृतःकमललोचनः १५

स्रुवया पुत्रेणराक्षसहतेन वत्सलाधेनुरिव वि-
वत्साकृता ११ दैवज्ञैर्वसिष्ठादिभिरितिशेषः यतोल्पायुरसि अतस्तेषांवचनंमिथ्या १२ अथवेति अथेति प्रश्ने प्राज्ञस्य सतस्तवापिप्रज्ञा नश्यत्यथ नाशंप्रा-
साकिं येनप्रज्ञादौर्बल्यात् सुसोऽरिवशंप्राप्तइतिशेषः वा अथवा हियतः कालो भूतानां प्रभवः प्रभवायहेतुस्तस्मादयमेनं प्राणिनंतथापचति तत्तत्कर्मफलंप्रा
पयति कालईश्वरः अतः प्राज्ञोपित्वमप्राज्ञोजातइतिभावः १३ हियतस्त्वंव्यसनानांवर्जनेउपायज्ञः तदनुष्ठानेकुशलश्चासि तस्मात्कस्माद्धेतोरदृष्टंपूर्व
मज्ञातंमृत्युमापन्नः अत्रहेतुंनपश्यामीतिभावः १४ मयाकालरात्र्येत्यन्वयः रौद्रत्वादिविशिष्टयामया कालरात्र्यासंपरिष्वज्य आच्छिद्य बलात्कृत्य तथात्वंहृतः
यथानष्टइतिभावः १५ ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मांविहाय प्रियांनारीमिव पृथिवीमालिंग्य शेषे १६ मयासह तव त्वयार्चितं महीयंते धनुरिदमेतादृशंजातमितिशेषः १७ सर्वैः पितृभिः सार्धंस्थितेन द
शरथेन स्वर्गेत्वंसमागतइत्यन्वयः १८ दिविन क्षत्रभूतं त्रिशंकोस्तथात्वात् छत्रिन्यायेनवंशस्यतथात्वं महतापितृवचः पालनरूपेण कर्मणाकृतं तथापु
ण्यमासाद्य आत्मनः प्रियंपुण्यं राजर्षिवंशं समुपेक्षसे त्यक्त्वागच्छस्येतदन्याय्यमित्यर्थः १९ २० पाणिंगृण्हतात्वया त्वयासहचरिष्यामि धर्मादिकमि
तियत्संश्रुतं प्रतिज्ञातं तत्स्मर अतोदुःखितां मामपिनय २१ २२ कल्याणैर्मंगलैः रुचिरं यत्त्वच्छरीरंतदेव तावत्कालपर्यंतं मयैवपरिष्वक्तं तत्तव शरीर
मद्य क्रव्यादैर्विपरिकृष्यते २३ अग्निहोत्रेण वैतानाग्निना संस्कारं केनहेतुना नलप्स्यसेनलभसे २४ प्रव्रज्यां प्रवासमुपपन्नानां त्रयाणां अस्माकंम

इहशेषेमहाबाहोमांविहायतपस्विनीम् प्रियामिवयथानारींपृथिवींपुरुषर्षभ १६ अर्चितंसततंयत्नाद्गंधमाल्यैर्मयातव इदं
तेमहीयंवीर धनुःकांचनभूषितम् १७ पित्रादशरथेनत्वंश्वसुरेणममानघ सर्वैश्चपितृभिःसार्धंनूनंस्वर्गेसमागतः १८ दि
विनक्षत्रभूतंचमहत्कर्मकृतंतथा पुण्यंराजर्षिवंशंत्वमात्मनःसमुपेक्षसे १९ किंमानप्रेक्षसेराजन्किंवानप्रतिभाषसे बालांबा
लेनसंप्राप्तांभार्यांमांसहचारिणीम् २० संश्रुतंगृण्हतापाणिंचरिष्यामीतियत्त्वया स्मरतन्मामकाकुत्स्थनयमामपिदुःखिताम् २१
कस्मान्मामपहायत्वंगतोगतिमतांवर अस्माल्लोकादमुंलोकंत्यक्त्वामामपिदुःखिताम् २२ कल्याणैरुचिरंगात्रंपरिष्वक्तंमयैवतु
क्रव्यादैस्तच्छरीरंतेनूनंविपरिकृष्यते २३ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः अग्निहोत्रेणसंस्कारंकेनत्वंनतुलप्स्यसे २४
प्रव्रज्यामुपपन्नानांत्रयाणामेकमागतम् परिप्रेक्ष्यतिकौसल्यालक्ष्मणंशोकलालसा २५ सतस्याःपरिपृच्छत्यावधंमित्रबलस्य
ते तवचाख्यास्यतेनूनंनिशायांराक्षसैर्वधम् २६ सात्वांसुप्तंहतंज्ञात्वामांचरक्षोगृहंगताम् हृदयेनावदीर्णेननभविष्यतिरा
घव २७ ममहेतोरनार्यायाअनघःपार्थिवात्मजः रामःसागरमुत्तीर्यवीर्यवान्गोष्पदेहतः २८ अहंदाशरथेनोढामोहात्स्वकु
लपांसनी आर्यपुत्रस्यरामस्यभार्यामृत्युरजायत २९ नूनमन्यांमयाजातिंवारितंदानमुत्तमम् याहमद्येवशोचामिभार्यासर्वा
तिथेरिह ३० साधुघातयमांक्षिप्रंरामस्योपरिरावण समानयपतिंपत्न्याकुरुकल्याणमुत्तमम् ३१

ध्ये एकं लक्ष्मणमित्यन्वयः परिप्रेक्ष्यति द्रक्ष्यतीत्यर्थः २५ मित्रबलस्यवानरबलस्य २६ अवदीर्णेन विदीर्णेनोपलक्षितासती नूनंनभविष्यति म्रियेते-
त्यर्थः २७ सागरमुत्तीर्य गोष्पदेहतस्तल्लंघनाशक्त्येतिया लोकवार्त्ता तत्तुल्यमिदंजातमित्यर्थः २८ दाशरथेन दशरथपुत्रेण अनार्षः मृत्युरजायत मृत्युरू
पाजाता २९ अन्यांजातिं अन्यस्मिन्जन्मनि उत्तमंदानं कन्यादानं गोभूहिरण्यादिदानंच वारितंनकृतं सर्वातिथेः सर्वातिथिप्रियस्य इहकालेदेशेच ३०समानय
योजय ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ ३३ तत्र अशोकवनिकायांराक्षसःप्रहस्तप्रेषितः अनीकस्थः द्वाररक्षीराक्षसः भर्तारंस्वामिनमभिचक्रामाभिक्रम्यार्यपुत्रविजयस्वेति प्रसाद्यापि
वाद्यच कृतांजलिःसन्नुपस्थितः आर्यपुत्रशब्दोयद्यपिस्त्रीभिर्भर्तरिप्रयुज्यतेप्रायेण तथापिपूज्यमात्रेसामान्यतःप्रयोगोपिबोध्यः ३४ ३५ ३६ नन्वनव
सरे कथंप्रस्थापितवान्तत्राह नूनमिति राजभावाद्राजकार्याभिप्रायज्ञानाद्धेतोरनवसरप्राप्तावपि क्षमान्वित महाराज नूनंनिश्चितं आत्ययिकं अत्या
वश्यकंकिंचित्कार्यमस्ति तस्मादागत्यतेषांत्वंदर्शनंकुरु क्षमान्वितेतिपांक्तःपाठः ३७ मंत्रिणांदर्शनं उद्दिश्येतिशेषः ३८ सर्वंसमर्थ्यैवं गत्वा दुष्टमंत्रि
भिरेकांतेसर्वंकृत्यंविचार्यैवार्थःसभांप्रविश्य विदधे एकांतेकृतमंत्रोचितव्यापारमितिशेषः ३९ निर्याणसमनंतरमेवेतियोजना मायामयत्वादितिभावः ४० राम

शिरसामेशिरश्चास्यकायंकायेनयोजय रावणानुगमिष्यामिगतिंभर्तुर्महात्मनः ३२ इतीवदुःखसंतप्ताविललापायतेक्षणा भर्तुः
शिरोधनुश्चैवददर्शजनकात्मजा ३३ एवंलालप्यमानायांसीतायांतत्रराक्षसः अभिचक्रामभर्तारमनीकस्थःकृतांजलिः ३४ विजय
स्वार्यपुत्रेतिसोभिवाद्यप्रसाद्यच न्यवेदयदनुप्राप्तंप्रहस्तंवाहिनीपतिम् ३५ अमात्यैःसहितःसर्वैःप्रहस्तस्त्वामुपस्थितः तेनदर्शनका
मेन अहंप्रस्थापितःप्रभो ३६ नूनमस्तिमहाराजराजभावात्क्षमान्वित किंचिदात्ययिकंकार्यंतेषांत्वंदर्शनंकुरु ३७ एतच्छ्रुत्वादश
ग्रीवोराक्षसप्रतिवेदितम् अशोकवनिकांत्यक्त्वामंत्रिणांदर्शनंययौ ३८ सतुसर्वंसमर्थ्यैवमंत्रिभिःकृत्यमात्मनः सभांप्रविश्यविदधे
विदित्वारामविक्रमम् ३९ अंतर्धानंतुतच्छीर्षंतच्चकार्मुकमुत्तमम् जगामरावणस्यैवनिर्याणसमनंतरम् ४० राक्षसेंद्रस्ततैःसार्धं
मंत्रिभिर्भीमविक्रमैः समर्थयामासतदारामकार्यविनिश्चयम् ४१ अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः अब्रवीत्कालसदृ
शोरावणोराक्षसाधिपः ४२ शीघ्रंभेरीनिनादेनस्फुटकोणाहतेनमे समानयध्वंसैन्यानिवक्तव्यंचनकारणम् ४३ ततस्तथेतिप्रति
गृह्यतद्वचस्तद्देवदूताःसहसामहद्बलम् समानयंश्चैवसमागतंचन्यवेदयन्भर्तरियुद्धकांक्षिणि ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०
युद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॥ सीतांतुमोहितांदृष्ट्वासरमानामराक्षसी आससादाथवैदेहींप्रियांप्रणयिनीसखी १ मोहितां
राक्षसेंद्रेणसीतांपरमदुःखिताम् आश्वासयामासतदासरमामृदुभाषिणी २

कार्यविनिश्चयं रामविषयंस्वकर्तव्यनिश्चयं ४१ ४२ स्फुटंकोणाह
तेन उल्बणवादनदंडाहतेन कारणंनवक्तव्यमिति राजाआह्वयतेइत्येतावदेववक्तव्यं नत्वेतदर्थमि तिभावः ४३ अत्रसीताप्रलापःस्वस्यमातुःपधर्मप्रकट
नायेतिबोध्यं ४४ विषमानः कतकः ३० इतिरामाभि० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ ॥ सीतांत्विति विभीषणपत्नीयंसरमा सातुसीतायांभक्ति
मती साहिरावणेनज्ञातसात्विकभावातिभर्त्सनेननाशमाशंक्य सीताश्वासनार्थंसंदिष्टेतिबोध्यं प्रणयिनी स्नेहवतीसखीसरमेत्यन्वयः १ २ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुराक्षसीकथंसखीकथंचाश्वासयेदतआह साहीति तत्र अशोकवनिकायां रावणादिष्टा अत्रबीजमुक्तं अतएवराक्षसीभ्योनित्यंरक्षंती सरमा रक्ष्यमाणया
सीतया आत्मनः स्वस्याः मित्रंकृता सखीसंपादिता तत्रयोग्यतामाह सानुक्रोशेत्यादि दुःखितेषुसदया दृढव्रता प्राणैरपिममेयंरक्षणीयेतिदृढप्रतिज्ञा ३ उपावृ
त्य श्रमनाशार्थंलुठित्वा ध्वस्तां पीडितां अध्वश्रमेण शोकेनच ४ रावणेनयत्त्वमुक्ता यच्चरावणंप्रतिरूपंत्वयोक्तं साधुपातयमांक्षिप्रमित्यादि तत्सर्वंमयापरिश्रुतं
५ ननुविभीषणस्य विरुद्धकोटौगतत्वात्तत्पत्न्यात्वया रावणसन्निधौस्थित्वा कथंश्रुतंतत्राह लीनयेति गहनेशोकवनमध्ये पूर्वमस्यमायाकृतवृत्तांतंश्रुतवत्या
त्वद्रक्षणरूपकार्यार्थमागत्यलीनया गुप्तंस्थितया रावणाद्भयमुत्सृज्यस्थितया सर्वंश्रुतं नहिमेरावणाद्भयं तेनैव तवरक्षणेनियुक्तत्वात्तज्ज्ञातित्वाच्च ततोन्यैरे
षासरमेत्यन्ये ६ सरावणोयत्कृते यन्निमित्तं संभ्रांतोनिष्क्रांतः तदपिअभिनिष्क्रम्य बहिर्गत्वा मयाविदितंज्ञातं ७ तस्यपश्चादपिकथने बाधकाभावेनादौराममोहं

साहितत्रकृतामित्रंसीतयारक्ष्यमाणया रक्षंतीरावणादिष्टासानुक्रोशादृढव्रता ३ साददर्शसखीसीतांसरमानष्टचेतनाम्
उपावृत्त्योत्थितांध्वस्तांवडवामिवपांसुषु ४ तांसमाश्वासयामाससखीस्नेहेनसुव्रताम् उक्तायद्रावणेनत्वंप्रत्युक्तश्चस्वयंत्व
या ५ लीनयागहनेशून्येभयमुत्सृज्यरावणात् तवहेतोर्विशालाक्षिनहिमेरावणाद्भयम् ६ ससंभ्रांतश्चनिष्क्रांतोयत्कृतेराक्ष
सेश्वरः तत्रमेविदितंसर्वमभिनिष्क्रम्यमैथिलि ७ नशक्यंसौप्तिकंकर्तुंरामस्यविदितात्मनः वधश्चपुरुषव्याघ्रेतस्मिन्नैवोपप
द्यते ८ नत्वेवंवानराहंतुंशक्याःपादपयोधिनः सुरादेवर्षभेणेवरामेणहिसुरक्षिताः ९ दीर्घवृत्तभुजःश्रीमान्महोरस्कःप्रताप
वान् धन्वीसंहननोपेतोधर्मात्माभुविविश्रुतः १० विक्रांतोरक्षितानित्यमात्मनश्चपरस्यच लक्ष्मणेनसहभ्रात्राकुलीनोनय
शास्त्रवित् ११ हंतापरबलौघानामचिंत्यबलपौरुषः नहतोराघवःश्रीमान्सीतेशत्रुनिबर्हणः १२ अयुक्तबुद्धिकृत्येनसर्वभूतविरो
धिना इयंप्रयुक्तारौद्रेणमायामायाविनात्वयि १३ शोकस्तेविगतःसर्वःकल्याणंत्वामुपस्थितम् ध्रुवंत्वांभजतेलक्ष्मीःप्रियंतेभव
तिशृणु १४ उत्तीर्यसागरंरामःसहवानरसेनया सन्निविष्टःसमुद्रस्यतीरमासाद्यदक्षिणम् १५ दृष्टोमेपरिपूर्णार्थःकाकुत्स्थःसहल
क्ष्मणः सहितैःसागरांतस्थैर्बलैस्तिष्ठतिरक्षितः १६

निवर्तयति नशक्यमिति सौप्तिकं सुप्तिकालयुद्धं तत्रहेतुर्विदितात्मनः जितनिद्रालस्यादिदोषस्ये
तस्येत्यर्थः पुरुषव्याघ्रे सर्वातिशायिशौर्यवति अतएवतस्मिन्वधोनोपपद्यते ८ सर्ववानरहननमप्यशक्यमित्याह नत्वेवमिति ९ १० ११ १२ ननुमत्प्रत्यक्षतोहते
कथंनहतस्तत्राह अयुक्तेति अयुक्ता अनुचिताबुद्धिः कृत्यंचयस्य तेनरौद्रेणरावणेन १३ शोकोविगतः कल्याणंचोपस्थितंकुतस्तत्राह हे भवतितेप्रियंप्रियवचनं
१४ १५ दृष्टोमे मयादृष्टइत्यर्थः स्वगृहवर्त्यूर्ध्वगृहमारुह्येतिशेषः खेचरीत्वाद्बहिर्निर्गत्येतिशेषोवा सागरांतस्थैः सागरतीरस्थैः सहितैः संगतैर्बलैःसह समहिम्नार
क्षितस्तिष्ठति १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथरावणस्यनिष्क्रमहेतुमाह अनेनेति प्रेषितास्तैराघवस्तीर्णइतिप्रवृत्तिर्वार्ता इहाहृता १७ तांप्रवृत्तिं राघवस्यसबलोत्तरणप्रवृत्तिं इतोनिर्गत्येतिशेषः मंत्रयते
विचारयति १८ शब्दं सिंहनादं १९ २० सन्नाहोयुद्धायसन्नहनं भेरीनादंशृणु रामबलेनयुद्धायसन्नाहकमितिशेषः २१ युज्यंते रथैनेतिशेषः २२ २३ प्रसन्ना
नां शाणोल्लेखननिर्मलानां चर्म फलकं वर्म कवचं २४ २५ नानावर्णैर्नीलपीतादिभिःसमुत्थितां प्रभांविसृजतांचर्मादीनांप्रभांपश्येत्यादृत्यान्वयः २६ एतदुत्त
रं वनंनिर्दहतइत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः॥ संभ्रमइति एषसंभ्रमोरक्षसामेधातोरक्षसां तुमुलंलोमहर्षणं भयमागतंविद्धि अर्थाच्छोकघ्नीत्यौस्त्वां

अनेनप्रेषितायेचराक्षसालघुविक्रमाः राघवस्तीर्णइत्येवंप्रवृत्तिस्तैरिहाहृता १७ सतांश्रुत्वाविशालाक्षिप्रवृत्तिंराक्षसाधिपः एषमंत्रय
तेसर्वैःसचिवैःसहरावणः १८ इतिब्रुवाणासरमाराक्षसीसीतयासह सर्वोद्योगेनसैन्यानां शब्दंशुश्राव भैरवम् १९ दंडनिर्घातवादिन्याः
श्रुत्वाभेर्यामहास्वनम् उवाचसरमासीतामिदंमधुरभाषिणी २० सन्नाहजननीह्येषाभैरवाभीरुभेरिका भेरीनादंचगंभीरंशृणुतोय
दनिःस्वनम् २१ कल्प्यंतेमत्तमातंगायुज्यंतेरथवाजिनः हृष्यंतेतुरगारूढाःप्रासहस्ताःसहस्रशः २२ तत्रतत्रचसन्नद्धाःसंपतंतिसहस्र
शः आपूर्यंतेराजमार्गाःसैन्यैरद्भुतदर्शनैः २३ वेगवद्भिर्नदद्भिश्चतोयौघैरिवसागरः शस्त्राणांचप्रसन्नानांचर्मणांवर्मणांतथा २४ रथ
वाजिगजानांचराक्षसेंद्रानुयायिनाम् संभ्रमोरक्षसामेषहृषितानांतरस्विनाम् २५ प्रभांविसृजतांपश्यनानावर्णांसमुत्थिताम् २६
वनंनिर्दहतोघर्मेयथारूपंविभावसोः घंटानांशृणुनिर्घोषंरथानांनेमिनिःस्वनम् हयानांह्रेषमाणानांशृणुतूर्यध्वनिंतथा उद्यतायुध
हस्तानांराक्षसेंद्रानुयायिनाम्॥ ॥संभ्रमोरक्षसामेषतुमुलंलोमहर्षणम् श्रीस्त्वांभजतिशोकघ्नीरक्षसांभयमागतम् २७ रामः
कमलपत्राक्षोदैत्यानामिववासवः अवजित्यजितक्रोधस्त्वमचिंत्यपराक्रमः रावणंसमरेहत्वाभर्तात्वाऽधिगमिष्यति २८ विक्रमिष्यतिर
क्षस्सुभर्तातेसहलक्ष्मणः यथाशत्रुषुशत्रुघ्नोविष्णुनासहवासवः २९ आगतस्यहिरामस्यक्षिप्रमंकगतांसतीम् अहंद्रक्ष्यामिसिद्धार्थां
त्वांशत्रौविनिपातिते ३० अस्राण्यानंदजानित्वंवर्तयिष्यसिजानकि समागम्यपरिष्वक्तातस्योरसिमहोरसः ३१ अचिरान्मोक्ष्यतेसीते
देवितेजघनंगताम् धृतामेकांबहून्मासान्वेणींरामोमहाबलः ३२ तस्यदृष्ट्वामुखंदेविपूर्णचंद्रमिवोदितम् मोक्ष्यसेशोकजंवारिनि
र्मोकमिवपन्नगी ३३ रावणंसमरेहत्वानचिरादेवमैथिलि त्वयासमग्रःप्रिययासुखार्होलप्स्यतेसुखम् ३४

भजतिइतिविद्धि २७ अथदैत्यानां
निकटस्थांलक्ष्मींयथावासवोहृतवानेवंरामोरावणंसमरेहत्वा तवभर्ता त्वामवजित्य शत्रुगृहादवमुच्याधिगमिष्यति २८ रक्षःसु विक्रमिष्यतिच यथाशत्रुघ्नोवा
सवोविष्णुनोपेंद्रेणसह यथाशत्रुषुविक्रांतवान् तथातेभर्ताविक्रमिष्यतीत्यन्वयः २९ ३० तस्योरसिअस्राणिवर्तयिष्यसीत्यन्वयः ३१ जघनंगतांजघनदेशंप्राप्तां
वेणीमित्यन्वयः ३२ ३३ समग्रःसहितः ३४ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ गिरिवरं मेरुमभितोविवर्तमानः परिवर्तमानोहयइव योमंडलं मंडलाकारगतिं आशुकरोति तंदिवसकरं तेकुलदैवतं शरणमभ्युपैहि ह्रियतोयं प्रजानां सुखदुःखहान्योरितिशेषः प्रभवः ३६ अचलमानः कतकः ३१ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्येसुन्दरकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ ७ तेनवाक्येन रावणवाक्येन अंभसा मेघपंक्तिरिवेतिशेषः १ चिकीर्षती कर्तुमिच्छंतीसखी सरमावचउवाचेत्यन्वयः अहं प्रतिच्छन्ना गत्वा कुशलं कुशलावेदकं त्वद्वाक्यं रामेनिवेद्य पुनःप्रतिच्छन्ना निवर्तितुमुत्सहेयमित्युवाच २ ३ स्वस्यास्तथासामर्थ्यंदर्शयति ४ तांसरमांइत्यन्वयः एवंब्रुवाणां दूतत्वेच्छुं पूर्वशोकाभिपन्नया आश्वासनात्पूर्वजातेनशोकेनेषद्युक्तया ५ अथसीता शूर्पणखायाइवास्या अपि रामसमीपगमनमनुचितमितिविचार्य तत्सामर्थ्यश्लाघापूर्वं तासुचितकृत्येनियोजयति समर्थेति अवगच्छाद्यकर्तव्यमितिपांक्तःपाठइतिकतकः अंतरशब्दस्तादर्थ्ये मदंतरे मदर्थं यत्कर्तव्यं त्वयाकर्तुंयोग्यं

सभाजितात्वंरामेणमोदिष्यसिमहात्मना सुवर्षेणसमायुक्तायथासस्येनमेदिनी ३५ गिरिवरमभितोविवर्तमानोहयइवमंडलमाशु
यःकरोति तमिहशरणमभ्युपैहिदेविदिवसकरंप्रभवोह्ययंप्रजानाम् ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुन्दरकांडे-
त्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ ७ अथतांजातसंतापांतेनवाक्येनमोहिताम् सरमाल्हादयामासमहींदग्धामिवाम्भसा १ ततस्तस्याहितंस-
ख्याश्चिकीर्षंतीसखीवचः उवाचकालेकालज्ञास्मितपूर्वाभिभाषिणी २ उत्सहेयमहंगत्वात्वद्वाक्यमसितेक्षणे निवेद्यकुशलंरामे
प्रतिच्छन्नानिवर्तितुम् ३ नहिमेक्रममाणायानिरालंबेविहायसि समर्थोगतिमन्वेतुंपवनोगरुडोपिवा ४ एवंब्रुवाणांतांसीतास
रमामिदमब्रवीत् मधुरंश्लक्ष्णयावाचापूर्वशोकाभिपन्नया ५ समर्थागगनंगंतुमपिचत्वंरसातलम् अवगच्छाद्यकर्तव्यंकर्तव्यंते
मदंतरे ६ मत्प्रियंयदिकर्तव्यंयदिबुद्धिःस्थिरातव ज्ञातुमिच्छामितंगत्वाकिंकरोतीतिरावणः ७ सहिमायाबलःक्रूरोरावणःशत्रुरा
वणः मांमोहयतिदुष्टात्मापीतमात्रेववारुणी ८ तर्जापयतिमांनित्यंभर्त्सापयतिचासकृत् राक्षसीभिःसुघोराभिर्योमारक्षतिनित्यशः
९ उद्विग्नाशंकिताचास्मिनस्वस्थंचमनोमम तद्भयाच्चाहमुद्विग्नाअशोकवनिकांगता १० यदिनामकथातस्यनिश्चितंवापियद्भवेत् नि
वेदयेथाःसर्वंतद्धरोमेस्यादनुग्रहः ११

तादृशंकर्तव्यं कृत्यंमयोच्यमानमवगच्छ ६ मत्प्रियंकर्तव्यमिति यदितवबुद्धिःस्थिरास्ति तदोच्यतइतिशेषः स्थिरैवनिःशंकंब्रूहीत्युक्त्वाचाह ज्ञातुमिति इतोगत्वा रावणःकिंकरोतीतिरावणंज्ञातुमिच्छामि ७ पीतमात्रासद्यःपीता ८ तर्जापयतीति तर्जभर्त्साभ्यांतत्करोतीतिणिचिपुगार्षः अवाचिकीभीषिकातर्जनं वाचिकीतुसा भर्त्सनं राक्षसीभिरितिद्वारकथनं रक्षति अवरुध्यते ९ उद्विग्नेति कथमुद्विग्नेत्यत्राह तद्भयादिति अशोकवनिकांगताप्यहं तद्भयादुद्विग्नास्मि १० कथामद्विमोक्षविषयाकथा यदिनामभवेत् अपिवा तदभावविषयास्यात् अनयोर्यन्निश्चितं तत्सर्वंमेनिवेदयेथाः तदामेवरः श्रेष्ठोनुग्रहःस्यात्
एतदनुकूलमेवोत्तरंवक्ष्यति नत्वासुत्सहतेमोक्तुमिति ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाष्पविक्लवं तस्यावदनंस्पृशंती परिमार्जयंती १२ उपावर्तामि परावृत्त्यागच्छामि १३ १४ १५ त्वामेवप्रतीक्षमाणा कदाआगमिष्यतिसरमेतितदागमनं प्रतीक्षमाणामित्यर्थः १६ १७ १८ समंत्रिणोरावणस्यसर्वंकथितं परस्परालापं आचष्ट १९ जनन्यामात्रा अतिस्निग्धेनवृद्धेनच रावणोवृद्धहृच्चः सर्वयाहितत्वाद्धृद्यसौवृद्धत्वं तदुक्त्वाचोदितः बोधितः २० तद्वाक्यमाह दीयतामिति सत्कारपूर्वंदीयतामित्यर्थः निदर्शनं तत्पराक्रमविषयइतिशेषः जनस्थानेऽद्भुतखरादिवधरूपं यत्कृतं तदेवपर्याप्तं प्रमाणांतरानपेक्षं निदर्शनंतत्पराक्रमस्येत्यर्थः २१ किंच रामानुचरोहनूमानेव सर्वराक्षसजयसमर्थइत्याह लंघनंचेति दर्शनंसीतायाइतिशेषः मानुषःपुरुषः तस्माद्धनूमान्नामोवानरोमनुष्योवा अपितुदेवावतारइतिभावः २२ बहुबोधितोबहुप्रकारंबोधितः अर्थपरः उत्तरोत्तरमर्थजननतत्प

साप्येवंब्रुवतींसीतांसरमामृदुभाषिणीम् उवाचवचनंतस्याःस्पृशंतीबाष्पविक्लवम् १२ एषतेयद्यभिप्रायस्तस्माद्गच्छामिजानकि
गृह्यशत्रोरभिप्रायमुपावर्तामिमैथिलि १३ एवमुक्त्वाततोगत्वासमीपंतस्यरक्षसः शुश्रावकथितंतस्यरावणस्यसमंत्रिणः १४ सा
श्रुत्वानिश्चयंतस्यनिश्चयज्ञादुरात्मनः पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकांशुभाम् १५ साप्रविष्टाततस्तत्रददर्शजनकात्मजाम् प्रतीक्ष
माणांस्वामेवभ्रष्टपद्मामिवश्रियम् १६ तांतुसीतापुनःप्राप्तासरमांप्रियभाषिणीम् परिष्वज्यचसुस्निग्धंददौचस्वयमासनम् १७
इहासीनासुखंसर्वमाख्याहिममतत्त्वतः क्रूरस्यनिश्चयंतस्यरावणस्यदुरात्मनः १८ एवमुक्तातुसरमासीतयावेपमानया कथितंसर्व
माचष्टरावणस्यसमंत्रिणः १९ जनन्याराक्षसेंद्रोवैत्वन्मोक्षार्थंबृहद्वचः अतिस्निग्धेनवैदेहिमंत्रिवृद्धेनचोदितः २० दीयतामभिस-
त्कृत्यमनुजेंद्रायमैथिली निदर्शनंतेपर्याप्तंजनस्थानेयदद्भुतम् २१ लंघनंचसमुद्रस्यदर्शनंचहनूमतः वधंचरक्षसांयुद्धेकःकुर्यान्मा
नुषोयुधि २२ एवंसमंत्रिवृद्धैश्चमात्राचबहुबोधितः नत्वामुत्सहतेमोक्तुमर्थमर्थपरोयथा २३ नोत्सहत्यमृतोमोक्तुंयुद्धेत्वामितिमै
थिलि सामात्यस्यनृशंसस्यनिश्चयोह्येषवर्तते २४ तदेषास्थिराबुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता भयान्नशक्तस्त्वांमोक्तुमनिरस्तःस
संयुगे २५ राक्षसानांचसर्वेषामात्मनश्चवधेनहि निहत्यरावणंसंख्येसर्वथानिशितैःशरैः प्रतिनेष्यतिरामस्त्वामयोध्यामसितेक्ष-
णे २६ एतस्मिन्नंतरेशब्दोभेरीशंखसमाकुलः श्रुतोवैसर्वसैन्यानांकंपयन्धरणीतलम् २७

रः परमलुब्धइत्यर्थः २३ युद्धेमृतोमरणमप्राप्तः ततःप्राक्त्वांमोक्तुंत्यक्तुं नोत्सहति हिप्रसिद्धं तस्य सामात्यस्यैव निश्चयोवर्तते २४ मृत्युलोभान्मृत्युकृतवंचनया सर्वेषांराक्षसानामात्मनोरावणस्यचवधेन रामेण युद्धेऽनिरस्तःसन् रामतोमृत्युभयात् भयंप्राप्य नत्वांमोक्तुंशक्तः नोत्सहतइत्यर्थः २५ तर्हि ममनिर्गमोऽसंभावीत्यतआह निहत्येति २६ भेरीशंखसमाकुलः तच्छब्दसमाकुलः सर्वसैन्यानांशब्दःश्रुतः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नृपस्य रावणस्य दोषादन्यायात् श्रेयोनपश्यंति नष्टजीविताशाः अभूवन्नित्यर्थः २८ इरमानः कतकः ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरा० रा० ति० वा० आ० सुद्धकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७ उपयातिस्म लंकामितिशेषः १ २ आभाष्य आमंत्र्य ३ रामबलमहंजानामीति सचिवान्स्कवन्नाह जगत्संतापयतीतिजगत्संतापनः अगर्हयन्नितिच्छेदःअस्य रामस्य ४ तूष्णीकानिति अद्य रामविक्रमंविदित्वा अन्योन्यमीक्षनस्तूष्णीकान्निरुत्साहान्पश्यामीदंकिमितिशेषः ५ मातुः पैतामहइतिपाठे रावणमातुःपितामहपुत्रत्वात्पितेत्यर्थइतितीर्थः ६ तद्वाक्यमाह विद्यास्वचतुर्दशस्व अभिविनीतः शिक्षितः नयानुगः नीतिमार्गगः ७ तांनीतिमेवाह संदधानइति कालेन संधानविग्रहोचितकालानुसारेण ८ कथंतयोःकालस्तत्राह हीयमानेनेति क्षीयमाणेन समेनच कर्त्तासंधिःकार्यः

श्रुत्वातुतंवानरसैन्यनादंलंकागताराक्षसराजभृत्याः हतौजसोदैन्यपरीतचेष्टाःश्रेयोनपश्यंतिनृपस्यदोषात् २८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० सुद्धकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ ७ तेनशंखविमिश्रेणभेरीशब्देननादिना उपयातिमहाबाहूरामःपरपुरंजयः १ तंनिनादंनिशम्याथरावणोराक्षसेश्वरः मुहूर्तंध्यानमास्थायसचिवानभ्युदैक्षत २ अथतान्सचिवांस्तत्रसर्वानाभाष्यरावणः सभांसन्नादयन्सर्वानित्युवाचमहाबलः ३ जगत्संतापनःक्रूरोऽगर्हयन्राक्षसेश्वरः तरणंसागरस्यास्यविक्रमंबलपौरुषम् ४ यदुक्तवंतोरामस्यभवंतस्तन्मयाश्रुतम् भवतश्चाप्यहंवेद्मियुद्धेसत्यपराक्रमान् तूष्णीकानीक्षतोन्योऽन्यंविदित्वारामविक्रमम् ५ ततस्तुसमहाप्राज्ञोमाल्यवान्नामराक्षसः रावणस्यवचःश्रुत्वाइतिमातामहोब्रवीत् ६ विद्यास्वभिविनीतोयोराजाराजन्नयानुगः सशास्तिचिरमैश्वर्यंमरींश्चकुरुतेवशे ७ संदधानोहिकालेनविगृण्हंश्चारिभिःसह स्वपक्षेवर्धनंकुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ८ हीयमानेनकर्तव्योराज्ञासंधिःसमेनच नशत्रुमवमन्येतज्यायान्कुर्वीतविग्रहम् ९ तन्मह्यंरोचतेसंधिःसहरामेणरावण यदर्थमभियुक्तोऽसिसीतातस्मैप्रदीयताम् १० तस्यदेवर्षयःसर्वेगंधर्वाश्चजयैषिणः विरोधंमागमस्तेनसंधिस्तेतेनरोचताम् ११ असृजद्भगवान्पक्षौद्वावेवहिपितामहः सुराणामसुराणांचधर्माधर्मौनदाश्रयौ १२ धर्मोहिश्रूयतेपक्षअमराणामहात्मनाम् अधर्मोरक्षसांपक्षोह्यसुराणांचराक्षस १३

ज्यायान्प्रबलोविग्रहंकुर्वीत सर्वथाशत्रुंनावमन्येत नोपेक्षेतेत्यर्थः ९ एवंहि स्वपक्षवृद्धिर्भवतीत्युक्तं स्वपक्षेवर्धनंकुर्वन्निति तत्तस्मात् हीयमानस्य तवबलवतारामेण संधिर्मह्यंरोचते संधानोपायमाह यदर्थमिति सीतार्थमित्यर्थः अभियुक्तोपरैःस्वयंवाभिनिविष्टोसिवा १० शत्रोर्वृद्धिः स्वक्षयश्च संधानकालस्तत्राद्यःस्पष्टएवेत्याह तस्येति ११ अथ स्वपक्षक्षयंदर्शयितुं सामान्यतोजगतः क्षयवृद्धिहेतुमाह असृजदिति भगवान्पितामहः सुराणामसुराणांच हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिनिषेधरूपौद्वावेवपक्षाव सृजत् किंविषयौतौतत्राह धर्माधर्मौनदाश्रयौ तयोर्विधिनिषेधयोः क्रमादाश्रयौ विषयौ विधिविषयोधर्मः निषेधविषयश्चाधर्मः १२ तच्चामराणांधर्मस्तद्विषयोविधिःपक्षः राक्षसाराजसाअसुरास्तामसाइतिभेदः १३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथतयोः कालविशेषेणाभिभवानभिभवौदर्शयति धर्मोवैइत्यादि यदाकृतंयुगमभूत् तदा तस्मादेवकालाद्धेतोः प्रवृद्धोधर्मोऽधर्मंग्रसतेऽभिभवति येनप्रसिद्धम्
यदातिष्यः कलिःप्रवर्ततेतदा ततएवहेतोरधर्मोधर्मंग्रसते कलौपादेनधर्मस्थितेः तथाहि सर्वदाक्रूरत्वसाधनंधर्मएकरूपएव अधर्मस्त्रिधा धर्मान्यस्तद्विरोधी
तदभावश्चेति तत्राद्यः शाक्तादिधर्ममार्गेदृष्टोधर्माभासः द्वितीयोहत्यादिलक्षणः अंत्यःस्वस्वविहितनित्यधर्मलोपात्मा कृते त्रिविधाधर्माभावएव त्रेतादौ क्रमा
देकद्वित्रिभिरधर्मैः संवलनंधर्मस्य एवंच कलौ अधर्माभिभूतपादत्रयत्वादेकपादेनधर्मस्यवृत्तिरक्षता एवंच धर्मतोदेवत्वं अधर्मतोराक्षसत्वादीतिसूचितं नन्व
धर्मस्य रक्षोऽसुरधर्मत्वे रक्षोक्रूराणांधर्मफलैश्वर्यजयादिकथमितिचेच्छृणु देवाः केवलधर्मपराः रक्षोक्रूराः काम्यराजसतामसधर्ममात्रपराः तादृशधर्ममनुति-
ष्ठतोपितान् उक्तत्रिप्रकाराधर्मोनमुंचत्येव रजस्तमःप्रकृतित्वात् अतोधर्मकरणेन क्रूरिवनोऽपि ते काम्यत्वेन सांततया धर्मफलाःतेऽधर्मफलभोगभाजइतिनदो
षः १४ अस्तुतावता प्रकृतेकिमायातंतत्राह तत्त्वयेति तत्इत्यव्ययं तत् तादृशोनिखिलैश्वर्यादिसाधनोधर्मोलोकान् दिग्विजयायचरता निहतः यज्ञदानतपसावि

धर्मोवैग्रसतेऽधर्मंयदाकृतमभूद्युगम् अधर्मोग्रसतेधर्मंतदातिष्यःप्रवर्तते १४ तत्त्वयाचरतालोकान्धर्मोपिनिहतोमहान् अधर्मःप्र
गृहीतश्चतेनास्मद्बलिनःपरे १५ सप्रमादात्प्रवृद्धस्तेऽधर्मोहिर्ग्रसतेहिनः विवर्धयतिपक्षंचक्रूराणांक्रूरभावनः १६ विषयेषुप्रसक्तेनय-
त्किंचित्कारिणात्वया ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगोजनितोमहान् १७ तेषांप्रभावोदुर्धर्षःप्रदीप्तइवपावकः तपसाभावितात्मानोधर्मस्या
नुग्रहेरताः १८ मुख्यैर्यज्ञैर्यजंत्येतेतैस्तैर्यत्तैर्द्विजातयः जुह्वत्यग्नींश्चविधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते १९ अभिभूयचरक्षांसिब्रह्मघोषानुदी
रयन् दिशोविप्रद्रुताःसर्वेस्तनयित्नुरिवोष्णगे ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः २० आदत्तरक्षसांतेजोधूमोव्याप्यदिशोद
श तेषुतेषुचदेशेषुपुण्येष्वेवधृतव्रतैः २१ चर्यमाणंतपस्तीव्रंसंतापयतिराक्षसान् देवदानवयक्षेभ्योगृहीतश्चवरस्त्वया २२

प्यंचरता तस्यनाशःकृतः अधर्मश्चप्रगृहीतः अनेकद्विजदेवर्ष्यादिपीडनेनेतिशेषः तेनकारणेन अस्मत् अस्मत्तःपरेशत्रवोबलिनः धर्महान्यधर्मपरिग्रहयोरभावात्
१५ अधर्मजानर्थंदर्शयति सइति तेतवप्रमादात् चित्तदोषात् प्राक्संपादितइदानींप्रवृद्धोऽधर्मरूपोहिर्नोस्मान् ग्रसते सुरैर्भावनं नित्यानुष्ठानं यस्यधर्मस्य सोसोध
र्मः सुराणां तदंशभूतानां परेषांपक्षं विवर्धयति १६ रावणस्याधर्मपरिग्रहंप्रपंचयति विषयेष्विति विषयेषु स्त्रीवारुण्यादिषु प्रसक्तेन ततएवयत्किंचित्कारिणा निर्मर्या
दं यथेष्टंकुर्वतात्वया ऋषीणामुद्वेगः क्रोधोजनितः १७ ननुकिंतेषांक्रोधेनतत्राह तेषांप्रभावः क्रोधजस्तापः प्रदीप्तःपावकइव दुर्धर्षोदुःसहः कुतोदुःसहतातत्प्रभाव-
स्यतत्राह तपसेति धर्मस्यानुग्रहे अनुग्रहःसंबंधस्तत्संपादनेरताः १८ मुख्यैर्यज्ञैर्ध्यानरूपैः ब्रह्मघोषान्वेदघोषानुदीरयन् उदैरयन् कृतवंतः १९ दिशोविप्रद्रुताः तदुदी ४२
रित ब्रह्मघोषेण राक्षसाइतिशेषः स्तनयित्नुर्बलाहकः उष्णोग्रीष्मस्तद्गतेरवाविवितिशेषः २० धूमउत्तिष्ठतीतिशेषः २१ नन्वन्यराक्षसान्तत्तपः संतापयतु मयातुब्रह्मणः
सकाशादवध्यत्ववरोलब्धइतिचेत्तत्राह देवेति २२ ७

वानरादयोनदेवादयइतिभावः २३ किंच दुर्निमित्तैरप्यस्माकमनर्थप्राप्तिरनुमीयतइत्याह उत्पातानिति बहुविधान् दिव्यांतरिक्षभौमभेदभिन्नान्बहूननेकान् २४ खराभिस्तनिताः दुःश्रवशब्दवंतः लंकामित्यनेनस्वपक्षानर्थःसूचितः २५ यथापुरं यथापूर्वं अनतिक्रमेऽव्ययीभावः नप्रभांति दिशइतिशेषः वाहनाइत्यन्ये २६ व्यालाः मांसादाःपशवः सर्पोमांसाश्वश्रुव्यालइतिकोशः समवायान्यूथान् २७ कालिकाः महाकाल्यःस्त्रियः स्वप्नेषु गृहाणि तद्वर्तिद्रव्यजातं मुष्णंत्यः ऽग्रतःस्थिताः प्रतिभाष्य प्रतिकूलभाषणंकृत्वा पांडुरैर्दंतैरुपलक्षिताःप्रहसंति २८ बलिकर्माणि देवपूजासाधनघृतदध्यन्नपानादीनि श्वभिःस्पृश्यंते बलिहरणानि श्वानएवभुंजते नतुवायसाइत्यर्थइत्यन्ये २९ द्वीपिभिः शार्दूलैः समेयुर्मिथुनीभावंजग्मुः ३० पांडुरत्वादिगुणविशिष्टाः कपोताविहगाविचरंति गृहेषुमध्येइतिशेषः ३१ ची

मनुष्यावानराऋक्षागोलांगूलामहाबलाः बलवंतइहागम्यगर्जंतिदृढविक्रमाः २३ उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वाघोरान्बहुविधान्बहून् विनाशमनुपश्यामिसर्वेषांरक्षसामहम् २४ खराभिस्तनिताघोरामेघाःप्रतिभयंकराः शोणितेनाभिवर्षंतिलंकामुष्णेनसर्वतः २५ रुदतांवाहनानांचप्रपतंत्यश्रुबिंदवः रजोध्वस्ताविवर्णाश्चनप्रभांतियथापुरम् २६ व्यालागोमायवोगृध्रावाश्यंतिचसुभैरवम् प्रविश्यलंकामारामेसमवायांश्चकुर्वते २७ कालिकाःपांडुरैर्दंतैःप्रहसंत्यग्रतःस्थिताः स्त्रियःस्वप्नेषुमृष्णंत्योगृहाणिप्रतिभाष्यच २८ गृहाणांबलिकर्माणिश्वानःपर्युपसेवते खरागोषुप्रजायंतेमूषकानकुलेषुच २९ मार्जाराद्वीपिभिःसार्द्धंसूकराःशुनकैःसह किन्नरा राक्षसैश्चापिसमेयुर्मानुषैःसह ३० पांडुरारक्तपादाश्चविहगाःकालचोदिताः राक्षसानांविनाशायकपोताविचरंतिच ३१ चीचीकूची तिवाशंतःसारिकावेश्मसुस्थिताः पतंतिग्रथिताश्चापिनिर्जिताःकलहैषिभिः ३२ पक्षिणश्चमृगाःसर्वेप्रत्यादित्यंरुदंतिते करालोविकलोमुंडोपुरुषःकृष्णपिंगलः ३३ कालोगृहाणिसर्वेषांकालेकालेऽन्ववेक्षते एतान्यन्यानिदुष्टानिनिमित्तान्युत्पतंतिच ३४ राममन्यामहेविष्णुंमानुषरूपमास्थितम् नहिमानुषमात्रोसौराघवोदृढविक्रमः येनबद्धःसमुद्रेचसेतुःसुपरमाद्भुतः कुरुष्वनरराजेनसंधिंरामेण रावण ज्ञात्वावधार्यकर्माणिक्रियतामायतिक्षमम् ३५ इदंवचस्तस्यनिगद्यमाल्यवान्परीक्ष्यरक्षोधिपतेर्मनःपुनः अनुत्तमेषूत्तमपौरुषोबलीबभूवतूष्णींसमवेक्ष्यरावणम् ३६

चीकुचीतिशब्दानुकारः कलहैषिभिः पक्ष्यंतरैर्निर्जिताः ग्रथिताःपतंति परस्परमाबध्यपतंति ३२ प्रत्यादित्यं सूर्याभिमुखीभूय रुदंति रुदंतइवरटंतीत्यर्थः ३३ कालः कालरूपःसपुरुषःसर्वेषां गृहाणिकालेकाले संध्याकालेषु सर्वेषांनोगृहाण्यवेक्षते ३४ एतदग्रे राममन्यामहेविष्णुमित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमिति प्राचीनैर्नव्याख्यातमितिकतकः ज्ञात्वेति अस्य रामस्य कर्माणि एतानि निमित्तानिच ज्ञात्वा आयतिक्षमं उत्तरकालसुखदंयत्कर्म तदवधार्य यदुचितं तत्क्रियतां ३५ तस्य तस्मैरावणायेत्यर्थः मनःपरीक्ष्य मदुक्तमस्मैनरोचतइतिज्ञात्वेत्यर्थः तूष्णींबभूव किमपिनोवाच ३६ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचलमानः कतकः ३३ इति श्रीरामाभिरामे० वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ छ छ तस्त्विति १ २ परपक्षं तत्प्राबल्यं प्रविश्यैव परि
गृह्यैव वस्तुतोऽहितं वचः परुषं हितबुद्ध्या यदुच्यते नैतन्मम श्रोत्रगतं मच्छ्रोत्रेण नैव गृहीतं ३ कुतस्तत्राह मानुषमिति ४ हीनं विक्रमैरित्यनुषज्यते ५
यत्त्वयाहं परुषाण्युक्तस्तत्तु वीरद्वेषेण वा वीरे मयि द्वेषेण वा अहोस्विद्द्विषो पक्षपातेन वा मम प्रोत्साहनेन शत्रुप्रशंसायां क्रोधाद्युद्धाय प्रवर्तिष्यत इति प्रवर्त
नेन वा हेतुनेति शंके नतु वाक्यस्य मया श्रुतार्थे तात्पर्यमित्यर्थः ६ तदेव समर्थयन्नाह प्रभवंतमिति प्रभवंतं युद्धादिसमर्थं पदस्थं अव्याहतस्वराज्यस्थं राजानं वि
ना प्रोत्साहनं रिपुवधप्रवृत्तिप्रेरणाप्रयोजनं विना पंडितत्वादिगुणविशिष्टः कः परुषमभिभाषते न कोपीति निश्चयः वाशब्दो निश्चये ७ पद्महीनामित्यनेन ल

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० युद्धकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ छ तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वश
मागतः १ स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवंतमथाऽब्रवीत् २ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्य
ते परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रगतं मम ३ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनाश्रयम् ४ रक्षसामी
श्वरं मां च देवानां च भयंकरम् हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः ५ वीरद्वेषेण वा शंके पक्षपातेन वा रिपोः त्वयाहं परुषाण्युक्तो मम प्रो
त्साहनेन वा ६ प्रभवंतं पदस्थं हि परुषं कोऽभिभाषते पंडितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनेन वा ७ आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रि
यम् किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ८ वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् पश्य कैश्चिदहोभिश्च राघवं निहतं मया ९
द्वंद्वे यस्य न तिष्ठंति दैवतान्यपि संयुगे स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति १० द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् एष मे सहजो
दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ११ यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् १२ स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह
वानरसेनया प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति १३ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रति
पद्यत १४ जयाशिषा तु राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वनिवेशनम् १५ रावणस्तु महामात्यो मंत्रयित्वा वि
मृश्य च लंकायास्तु तदा गुप्तिं कारयामास राक्षसः १६

क्ष्मीत्वाभावबोधनमस्युपादेयत्वबोधनं च ८ ९ १० एवमपि रामस्य महत्त्वेपि द्विधा भज्येयं इतरवे
त्रवत् न नमेयं वेतसवत् सहजः अज्ञानसिद्धः नतु दोषश्चेत्त्यज्यतां तत्राह स्वभाव इति न ह्यग्निः कदापि शीतलो भवतीति भावः ११ ननु रामः कथं मानुष इत्युच्यते स
मुद्रे सेतोर्मनुष्यासाध्यत्वादत आह यदीति तावदयं थमतः रामेण समुद्रे सेतुर्बद्ध इति विस्मयो यदि कोऽत्र विस्मयः यतः स यदृच्छया दैवगत्या घुणाक्षरन्यायेन नतु
स्वसामर्थ्येनेत्यर्थः येन सेतुबंधनेन ते इदं भयमागतं १२ १३ संरब्धं युद्धे संरंभवंतं रुष्टं कुपितं उत्तरं वाक्यं न प्रत्यपद्यत १४ अभ्यनुज्ञातः रावणेन १५ १६ ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुप्तिप्रकारोव्यादिदेशेति १७ महामायमित्यादींद्रजिद्विशेषणं १८ व्यादिश्य तन्मुखनोद्वृत्तांतश्रवणोत्तरं तौ निरस्कृत्येत्यर्थः अत्र उत्तर द्वारे स्वयंच स्वयमेवग
मिष्यामि इतितान्मंत्रिणउवाच १९ वीर्यक्रमणसामर्थ्य मध्ये पुरमध्यवर्तिनि सेनासन्निवेशेस्थापयत् २० २१ जयाशिषाजयाशीर्बोधकशब्दैः २२ रूरुमानः कन
कः ३४ इतिरामाभि० वा० आदिकाव्येयुद्धकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ नरेति रामसुग्रीवौटजभावआर्षः १ सहदायादः सबंधुः २ अमित्रविषयं शत्रुदेशं सम
र्थयन् मंत्रमकुर्वन् ३ मंत्रप्रकारः इयमिति असुरादिसहितैः सर्वैर्देवैरपि यासुदुर्जयाश्रूयते सेयं ४ कार्यसिद्धिं शत्रुहननरूपकार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य तदुपायनिश्च

व्यादिदेशच्च पूर्वस्यांप्रहस्तंद्वारिराक्षसम् दक्षिणस्यांमहावीर्यौमहापार्श्वमहोदरौ १७ पश्चिमायामथद्वारिपुत्रमिंद्रजितंतदा व्यादिदे
शमहामायंराक्षसैर्बहुभिर्वृतम् १८ उत्तरस्यांपुरद्वारिव्यादिश्यशुकसारणौ स्वयंचात्रगमिष्यामिमंत्रिणस्तानुवाचह १९ राक्षसंतुवि
रूपाक्षंमहावीर्यपराक्रमम् मध्यमेस्थापयद्गुल्मेबहुभिःसहराक्षसैः २० एवंविधानंलंकायांकृत्वाराक्षसपुंगवः कृतकृत्यमिवात्मानंमन्य
तेकालचोदितः २१ विसर्जयामासततःसमंत्रिणोविधानमाज्ञाप्यपुरस्यपुष्कलम् जयाशिषामंत्रिगणेनपूजितोविवेशसोऽतःपुरमृद्धिम
न्महत् २२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० युद्धकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ ७ नरवानरराजानोसतुवायुसुतःकपिः जांबवानृक्षराज-
श्चराक्षसश्चविभीषणः १ अंगदोवालिपुत्रश्चसौमित्रिःशरभःकपिः सुषेणःसहदायादोमैंदोद्विविदएवच २ गजोगवाक्षःकुमुदोन
लोथपनसस्तथा अमित्रविषयंप्राप्ताःसमवेताःसमर्थयन् ३ इयंसालक्ष्यतेलंकापुरीरावणपालिता सासुरोरगगंधर्वैःसर्वैरपि
सुदुर्जया ४ कार्यसिद्धिंपुरस्कृत्यमंत्रयध्वंविनिर्णये नित्यंसन्निहितोयत्ररावणोराक्षसाधिपः ५ अथतेषुब्रुवाणेषुरावणावरजोब्रवीत्
वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थंविभीषणः ६ अनलःपनसश्चैवसंपातिःप्रमतिस्तथा गत्वालंकाममात्याःपुरींपुनरिहागताः ७ भूत्वाशु
कुनयःसर्वेप्रविष्टाश्चरिपोर्बलम् विधानंविहितंयच्चतद्दृष्ट्वासमुपस्थिताः ८ संविधानंयथाहुस्तेरावणस्यदुरात्मनः रामतद्ब्रुवतःसर्वंय
थातथ्येनमेशृणु ९ पूर्वंप्रहस्तःसबलोद्वारमासाद्यतिष्ठति दक्षिणंचमहावीर्यौमहापार्श्वमहोदरौ १० इंद्रजित्पश्चिमद्वारंराक्षसैर्बहु
भिर्वृतः पट्टिशासिधनुष्मद्भिःशूलमुद्गरपाणिभिः ११ नानाप्रहरणैःशूरैरावृतोरावणात्मजः राक्षसानांसहस्रैस्तुबहुभिःशस्त्रपाणि
भिः १२ युक्तःपरमसंविग्नोराक्षसैःसहमंत्रवित् उत्तरंनगरद्वारंरावणःस्वयमास्थितः १३

यायमंत्रःक्रियतां नित्यं यत्ररावणःसन्निहितः सेयंलंकेतिशे
षः ५ अग्राम्यपदवत् अग्राम्यार्थपदवत् अपशब्दहीनंच पुष्कलार्थंबह्वर्थाल्पशब्दं ६ ७ यच्चविधानंविहितं पुररक्षार्थमितिशेषः समुपस्थिताः ममसमीपंप्रा
प्ताः ८ ९ पूर्वद्वारमित्यन्वयः १० ११ राक्षसानांसहस्रैरित्यादिरावणविशेषणं १२ परमसंविग्नः शुकसारणवेदितमहाबलस्मरणाद्भीतः करणे ऽतिभीतः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ १५ तद्बलाधिष्ठातॄन् तदुचितैः स्वबलैः प्रतिरोधकानुपदिश्य तत्रस्वबलस्य समाधिकन्यूनतापरिज्ञानाय तत्परिच्छेदमाह गजानामिति गजयोधिनामित्य
र्थः रथानांरथिनाम् दशसाहस्रमयुतंसाग्रकोटिः किंचिल्लक्षसंख्याधिककोटिरित्यर्थः १६ आततायिनः शस्त्रपाणयः एतेयूथपागणिताः १७ सहस्राणांसहस्रम्
अनेकलक्षमित्यर्थः एकैकस्य राक्षसस्य परिवाराः परैर्युद्धार्थे उक्तसंख्याउपतिष्ठंतीति १८ एतां मंत्रिप्रोक्तांप्रवृत्तिम् एवंप्रकारेणोक्तानान्राक्षसान् अनलादीन्
चतुरोमंत्रिणोः दर्शयन् १९ तैः सचिवैः करणभूतैः सर्वलंकायायवृत्तं तत्सर्वमवेदयत् तदुत्तरं राममिदमब्रवीच्च २० २१ षष्टिः शतसहस्राणि षष्टिलक्षमित्यर्थः इ
दानींबह्वधिकमित्यर्थः पराक्रमादिनारावणस्यसदृशाः सत्वगौरवात् धैर्यातिशयाच्च तत्सदृशाः २२ अत्र रावणबलवर्णनविषये मन्युः स्वांतःकरणेदैन्यमपि रोषम्य

विरूपाक्षस्तुमहताशूलखड्गधनुष्मता बलेनराक्षसैःसार्धंमध्यमंगुल्ममाश्रितः १४ एतानेवंविधान्गुल्मान्लंकायाःसमुदीक्ष्यते मा
मकामंत्रिणःसर्वेशीघ्रंपुनरिहागताः १५ गजानांदशसाहस्रंरथानामयुतंतथा हयानामयुतेद्वेचसाग्राकोटिंचरक्षसाम् १६ विक्रांता
बलवंतश्चसंयुगेष्वाततायिनः इष्टाराक्षसराजस्यनित्यमेतेनिशाचराः १७ एकैकस्यात्रयुद्धार्थेराक्षसस्यविशांपते परीवारःसहस्राणां-
सहस्रमुपतिष्ठति १८ एतांप्रवृत्तिंलंकायांमंत्रिप्रोक्तांविभीषणः एवमुक्त्वामहाबाहूराक्षसांस्तानदर्शयत् १९ लंकायांसचिवैःसर्वंरामा
यप्रत्यवेदयत् रामंकमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् २० रावणावरजःश्रीमान्राप्रियचिकीर्षया कुबेरंतुयदारामरावणःप्रतियुध्यति
२१ षष्टिःशतसहस्राणितदानिर्यातिराक्षसाः पराक्रमेणवीर्येणतेजसासत्वगौरवात् सदृशाह्यत्रदर्पेणरावणस्यदुरात्मनः २२ अत्रम
न्युर्नकर्तव्यःकोपयेत्वांनभीषये समर्थोह्यसिवीर्येणसुराणामपिनिग्रहे २३ तद्भवांश्चतुरंगेणबलेनमहतावृतम् व्यूह्येदंवानरानीकं
निर्मथिष्यसिरावणम् २४ रावणावरजेवाक्यमेवंब्रुवतिराघवः शत्रूणाप्रतिघातार्थमिदंवचनमब्रवीत् २५ पूर्वद्वारेतुलंकायानीलोवा
नरपुंगवः प्रहस्तंप्रतियोद्धास्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः २६ अंगदोवालिपुत्रस्तुबलेनमहतावृतः दक्षिणेबाधतांद्वारेमहापार्श्वमहोदरौ २७
हनूमान्पश्चिमद्वारंनिष्पीड्यपवनात्मजः प्रविशत्वप्रमेयात्माबहुभिःकपिभिर्वृतः २८ दैत्यदानवसंघानामृषीणांचमहात्मनाम् विप्र-
कारप्रियःक्षुद्रोवरदानबलान्वितः २९ परिक्रमतियःसर्वांल्लोकान्संतापयन्प्रजाः तस्याहंराक्षसेंद्रस्यस्वयमेववधेधृतः ३०

नकार्यः रावणवत् य
तस्त्वां रावणंप्रतिरोषयेदित्यर्थः तत्रहेतुमाह समर्थइति २३ यस्मात्तेन तत्तद्द्वारेषु सर्वासेनाविभज्य स्थापिता तत्तस्माद्भवानपि इदंवानरानीकं तद्देवविभागेनव्यूह्य
व्यूहितेन चतुरंगेणबलेन वृतंरावणं निर्मथिष्यसि २४ २५ प्रहस्तंप्रतियोद्धाप्रहस्तस्यसेनापतेः प्रतियोद्धा २६ २७ हनूमान्पश्चिमद्वारमिति तस्येंद्रजिद्द्वारत्वात्त
दुचितमहाबलनियोजनं तदेवौचित्यमाह अप्रमेयात्मा २८ विप्रकारोवधः सर्वांल्लोकान्परिक्रमतिदिग्विजयाय अहंतस्यवधेधृतः कृतप्रतिज्ञोयतोऽतोहमेवोत्तरंद्वा
रंप्रवेक्ष्यामीत्युत्तरश्लोकेनयोजना २९ ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ ३२अथवानराणामपि कामरूपतयारूपांतरकरणे युद्धे स्वीयपरकीयविवेकासंभवादाह नचैवेति संज्ञा नित्यवानररूपधारणसंकेतः एवंचास्मान्सहित्वा
मनुष्याकारोनिःशंकंवध्यः वानररूपधारी वानरैर्युध्यते तदावध्यएवेतिभावः ३३ संकेतप्रकारमाह वानराएवेति वोयुष्माकं स्वजने स्वजनत्वपरिज्ञाने वानराएव
वानरत्वविशिष्टाएवचिन्हं तद्देशिष्ट्यमेवचिन्हमित्यर्थः मानुषेण रूपेणेतिशेषः ३४ केसमनन्त्राहाहमिति आत्मनापंचमः मंत्रिचतुष्टयसहितोविभीषणइत्यर्थः
३५ रक्षसामपिसंस्थानं मनुष्यवदेवेतिद्दतएवज्ञायते कनककशिपुरक्षोरूपाणामपि तेषांमानुषत्वेनप्रच्छादनं स्वार्थानुरोधेन परेषामपरिज्ञानार्थंचतदेवाह क
त्यसिध्यर्थं विभीषणमेवमुक्त्वेति मानुषरूपेण स्वसमीपेस्थित्वा योद्धव्यमित्युक्तेत्यर्थइत्याह सुवेलारोहणेबुद्धिंचकार तस्यदुर्गत्वाद्रात्रौ तत्रावस्थानस्यक

उत्तरंनगरद्वारमहंसौमित्रिणासह निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामिसबलोयत्ररावणः ३१ वानरेंद्रश्चबलवानृक्षराजश्चवीर्यवान् राक्षसें
द्रानुजश्चैवगुल्मेभवतुमध्यमे ३२ नचैवमानुषंरूपंकार्यंहरिभिराहवे एषाभवतुनःसंज्ञायुद्धेस्मिन्वानरेबले ३३ वानराएववश्चि
न्हंस्वजनेऽस्मिन्भविष्यति वयंतुमानुषेणैवसप्तयोत्स्यामहेपरान् ३४ अहमेवसहभ्रात्रालक्ष्मणेनमहौजसा आत्मनापंचमश्चा
यंसखाममविभीषणः ३५ सरामःकृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वाविभीषणम् सुवेलारोहणेबुद्धिंचकारमतिमान्प्रभुः ३६ रमणीयतरंद-
ष्ट्वासुवेलस्यगिरेस्तटम् ३७ ततस्तुरामोमहतावलेनप्रच्छाद्यसर्वांपृथिवींमहात्मा प्रहृष्टरूपोभिजगामलंकांकृत्वामतिंसोरिवधे
महात्मा ३८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० युद्धकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ७ ७ सतुकृत्वासुवेलस्यमतिमारोहणंप्रति लक्ष्म
णानुगतोरामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् १ विभीषणंचधर्मज्ञमनुरक्तंनिशाचरम् मंत्रज्ञंचविधिज्ञंचश्लक्ष्णयापरयागिरा २ सुवेलंसाधुशै
लेंद्रमिमंधातुशतैश्चितम् अध्यारोहामहेसर्वेवत्स्यामोत्रनिशामिमाम् ३ लंकांचालोकयिष्यामोनिलयंतस्यरक्षसः येनमेमरणांताय
हृताभार्यादुरात्मना ४ येनधर्मोनविज्ञातोनवृत्तंनकुलंतथा राक्षस्यानीचयाबुद्ध्यायेनतद्गर्हितंकृतम् ५ एवंसंमंत्रयन्नेवसक्रोधोरा
वणंप्रति रामःसुवेलमासाद्यचित्रसानुमुपारुहत् ६ पृष्ठतोलक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः सशरंचापमुद्यम्यसुमहद्विक्रमेरतः ७
तमन्वारोहत्सुग्रीवःसामात्यःसविभीषणः तेवायुवेगप्रवणास्तंगिरिंगिरिचारिणः ८
स्वबाह्य मतिमान्मतिमितिपाठे मतिमर्थनिर्धारिणात्मिकांबुद्धिमित्य
र्थः अर्थनिर्धारणमतिरितीत्यर्थः ३६ ३७ एतदग्रे ततस्तुरामइतिपद्यंपठंति तत्पूर्ववक्ष्यमाणसंग्रहोनाप्युक्तानुवादः नाप्यत्रप्रकरणविच्छेदइतीमंश्लोकं वृथाप्रक्षि
प्यात्रसर्गच्छेदंकुर्वंतिप्रमत्तानाइत्विकतकलन् सर्गमानः इतिश्रीरामा० बा० यु० सप्तत्रिंशःसर्गः ३७ ७ सतुकृत्वेति १ विधिज्ञं कार्यविदं २ अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामहे ३
मरणांताय मरणपर्यन्तदुःखमनुभवितुं ४ राक्षस्या रक्षःसंबंधिन्या नीचयाक्रूरया तत्सीताहरणरूपं ५ संमंत्रयन् संचिंतयन् चित्रसानुं सुवेलमित्यन्वयः ६ ७ वायुवेग
प्रवणाः वायुवेगगतयः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्र राघवः येनराघवआरूढइत्यर्थः ९ शिखरे तस्येति स्थितेतिशेषः खे आकाशे विषक्तां रचितामिव १० रक्षार्थं प्राकारवरसंस्थैर्निशाचरैरपरं प्राकारं कृत मिव ददृशुः ११ १२ प्रतिरंजितः प्रतिप्रापितरागः पूर्णचंद्रप्रदीप्ता क्षपेत्यनेन पौषशुक्लचतुर्दश्यांपूर्णिमायांवा सुवेलारोहणमितिबोध्यं सुवेलाग्रेरामःसैन्य-न्यवेशयदितिअग्निवेश्योक्तेः अत्रपूर्णचंद्रत्वोक्तिःपूर्णकल्पत्वादिति १३ १४ अलकमानः कतकः ३५ इतिश्रीरामाभि॰वा॰युद्धकांडे अष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ७ तामिति १ समसौम्यानि आयामविस्तराभ्यां समानि समभूतलानिच दुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येनसौम्यानि अतएव क्रीडादौरम्याणीत्यर्थइतितीर्थः समसाम्या नीतिपाठः समप्रदेशे साम्यसंस्थानानिरम्याणि मृगाद्युपद्रवराहित्यादितिकतकः विशालानि विपुलानि आयतानि दीर्घाणि दृष्टिरम्याणि चक्षुःप्रियाणि

अध्यारोहंत शतशःसुवेलंयत्रराघवः तेत्वदीर्घेणकालेनगिरिमारुह्यसर्वतः ९ ददृशुःशिखरे तस्य विषक्तामिवखेपुरीम् तांशुभां प्रवरद्वारांप्राकारवरशोभिताम् १० लंकांराक्षससंपूर्णांददृशुर्हरियूथपाः प्राकारवरसंस्थैश्चतथानीलैर्निशाचरैः ददृशुस्तेहरिश्रे ष्ठाःप्राकारमपरंकृतम् ११ तेदृष्ट्वावानराःसर्वेराक्षसान्युद्धकांक्षिणः मुमुचुर्विविधान्नादांस्तस्यरामस्यपश्यतः १२ ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्ययाप्रतिरंजितः पूर्णचंद्रप्रदीप्ताचक्षपासमतिवर्तत १३ ततःसरामोहरिवाहिनीपतिर्विभीषणेनप्रतिनंद्यसत्कृतः सलक्ष्मणोयूथ पयूथसंवृतःसुवेलपृष्ठेन्यवसद्यथासुखम् १४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयु॰ अष्टत्रिंशःसर्गः ३८ ७ तांरात्रिमुषिता-स्तत्रसुवेलेहरियूथपाः लंकायांददृशुर्वीरावनान्युपवनानिच १ समसौम्यानिरम्याणिविशालान्यायतानिच दृष्टिरम्याणितेदृष्ट्वाबभू वुर्जातविस्मयाः २ चंपकाशोकबकुलशालतालसमाकुला तमालपनसच्छन्नानागमालासमावृता ३ हिंतालैरर्जुनैर्नीपैःसप्तपर्णैःसुपु ष्पितैः तिलकैःकर्णिकारैश्चपाटलैश्चसमंततः ४ शुशुभेपुष्पिताग्रैश्चलतापरिगतैर्द्रुमैः लंकाबहुविधैर्दिव्यैर्यथेंद्रस्यामरावती ५ वि चित्रकुसुमोपेतैरक्तकोमलपल्लवैः शाद्वलैश्चतथानीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ६ गंधाढ्यान्यतिरम्याणिपुष्पाणिचफलानिच धारयंत्य गमास्तत्र भूषणानीवमानवाः ७ तच्चैत्ररथसंकाशंमनोज्ञंनंदनोपमम् वनंसर्वर्तुकंरम्यंशुशुभेषट्पदायुतम् ८ दात्यूहकोयष्टिबकैर्नृ त्यमानैश्चबर्हिणैः रुतंपरभृतानांचशुश्रुवेवननिर्झरे ९ नित्यमत्तविहगानिभ्रमराचरितानिच कोकिलाकुलखंडानिविहगाभिरुतानि च १० भृंगराजाभिगीतानिकुररस्वनितानिच विविशुस्तेततस्तानिवनान्युपवनानिच ११

चंपकेत्यादिलंकाविशेषणं नागमाला नागवृक्षपंक्तिः ३ ४ द्रुमैरुपलक्षिता दृश्यैर्दृष्टिप्रियवस्तुभिरुपलक्षिता ५ दृश्यान्येवाह विचित्रेति ६ अगमावृक्षाः ७ सर्वेऋतवोयस्मिन्तत्सर्वर्तुकं ८ बर्हिणैर्मयूरैः परभृताःको किलाः वननिर्झरे निर्झरयुतेवने राजदंतादिः ९ कोकिलैराकुलाःखंडाःवृक्षखंडाःयेषुतानिवनोपवनानि अग्रेपिबहुव्रीहिरेव १० ११ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ प्राणसमत्वेनमंदता अन्येतुवनोपवनप्रवेष्टृव्यतिरिक्ताःयूथान्निष्क्रम्यलंकांजग्मुः १३ १४ १५ वारणाःवनगजाः १६ एकमखंडं दिविस्पृशांदिविस्पृक् पूर्वपदेत्हद्युभ्यांचेतिङे-रलुक् स्पृशेःकप्रत्ययश्चार्षः समंतात्प्रसरितइत्यर्थः महारजतंस्वर्णं १७ शतयोजनेति अनेकयोजनेत्यर्थः श्लक्ष्णंकुट्टिमभूमिवत् १८ १९ दशयोजनेति इदंचलंकारूपमहद्दुर्गांतर्वर्तिरावणवासस्थानभूतांतर्दुर्गपरं शतयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायतेति अत्रैवान्यस्थलेउक्तेः कांचनेनराजतेनशालेन-प्राकारेण २० प्रासादभूषितत्वेउपमानंघनैरित्यादि मध्यमंवैष्णवंपदंआकाशमित्यर्थः २१ तत्ररावणगृहंप्रासादविशेषेणलक्ष्यतइत्याह यस्यामिति स्तंभसहस्रे

हृष्टाःप्रमुदितावीराहरयःकामरूपिणः तेषांप्रविशतांतत्रवानराणांमहौजसाम् १२ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौप्राणसमोनिलः अन्येतुहरि वीराणांयूथान्निष्क्रम्ययूथपाः सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातालंकांजग्मुःपताकिनीम् १३ वित्रासयंतोविहगान्त्रासयंतोमृगद्विपान् कंपयंतश्च तांलंकांनादैस्तैर्नदतांवराः १४ कुर्वंतस्तेमहावेगामहींचरणपीडिताम् रजश्चसहसैवोर्ध्वंजगामचरणोत्थितम् १५ ऋक्षाःसिंहाश्चम हिषावारणाश्चमृगाःखगाः तेनशब्देनवित्रस्ताजग्मुर्भीतादिशोदश १६ शिखरंतुत्रिकूटस्यप्रांशुचैकंदिविस्पृशम् समंतात्पुष्पसंछ न्नंमहारजतसन्निभम् १७ शतयोजनविस्तीर्णंविमलंचारुदर्शनम् श्लक्ष्णंश्रीमन्महच्चैवदुष्प्रापंशकुनैरपि १८ मनसापिदुरारोहं किंपुनःकर्मणाजनैः निविष्टातस्यशिखरेलंकारावणपालिता १९ दशयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायता सापुरीगोपुरैरुच्चैःपा-ण्डुरांबुदसन्निभैः कांचनेनचशालेनराजतेनचशोभते २० प्रासादैश्चविमानैश्चलंकापरमभूषिता घनैरिवातपापायेमध्यमंवैष्णव पदम् २१ यस्यांस्तंभसहस्रेणप्रासादःसमलंकृतः कैलासशिखराकारोदृश्यतेखमिवोल्लिखन् २२ चैत्यःसराक्षसेंद्रस्यबभूवपुर भूषणम् शतेनरक्षसांनित्यंयःसमग्रेणरक्ष्यते २३ मनोज्ञांकांचनवतींपर्वतैरुपशोभिताम् नानाधातुविचित्रैश्चउद्यानैरुपशोभि ताम् २४ नानाविहगसंघुष्टांनानामृगनिषेविताम् नानाकुसुमसंपन्नांनानाराक्षससेविताम् २५ तांसमृद्धांसमृद्धार्थोलक्ष्मीवाल्ँल क्ष्मणाग्रजः नगरींत्रिदिवप्रख्यांविस्मयंप्रापवीर्यवान् २६ तांरत्नपूर्णांबहुसंविधानांप्रासादमालाभिरलंकृतांच पुरींमहायंत्रकवा टमुख्यांददर्शरामोमहताबलेन २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ७.

ततोरामःसुवेलाग्रंयोजनद्वयमंडलम् उपारोहत्ससुग्रीवोहरियूथैःसमन्वितः १

णनिर्मितइतिशेषः २२ सएषपुरभूषणंप्रासादो-राक्षसेंद्रस्यचैत्यआलयःचैत्यमायतनंतुल्ये पुंस्त्वमार्षं समग्रेणरक्षसांशतेनसमग्रसन्नाहवताअनेकेनेत्यर्थः २३ २४ २५ नगरींदृष्ट्वेतिशेषः २६ २७ उच्छ्रयमानः कलकः ३६ इतिश्रीरामाभिरामे० रामाय० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ७. योजनद्वयमंडलं योजनद्वयविस्तरं १ ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ ३ श्वेतचामरैःपर्यंते वीज्यमानैर्यस्य विजयच्छत्रेण श्वेतच्छत्रेण राजचिन्हेनशोभितं ४ हेमसंछादितांबरं हेममालोपरचितहंसादिचित्रैः संच्छादितमंबरमंतरीयवासोयस्य तद्विषाणाग्रकरणकैरुत्कृष्टैर्विलेखनैर्जातःकिणोवक्षसि यस्यतं ५ शशलोहितं शशरुधिरं तत्सदृशरागवता रक्तवाससोत्तरीयवस्त्रेणसंवीतं ६ पश्यतां पश्यतोऽनादृत्येत्यर्थः ७ सत्वेन सत्वकार्योत्साहेन अचलाग्रात्सुवेलाग्राद्गोपुरस्थले रावणावस्थितिस्थाने ८ ९ पार्थिवेंद्रतेजसानुगृहीतेनमया नमोक्ष्यसे रामाभिप्रायेणसखा स्वाभिप्रायेणदासइतिबोध्यं १० उत्सत्य गोपुरादितिशेषः तस्योपरि पुप्लुवे प्लुत्वागतइत्यर्थः चित्रमद्भुतं तत्ससिंहं मुकुटं आकृष्य शिरसोगृहीत्वा भुविपातयामास तस्मात्पतित्वा स्वयंभूमौपपात ११ तूर्णमायांतं पुनर्भूतलादितिशेषः मेपरोक्षमेव त्वंसुग्रीवः इदानीमहंदृष्ट्वा ग्रहीनग्रीवो भवि-

स्थित्वामुहूर्तंतत्रैवदिशोदशविलोकयन् त्रिकूटशिखरेरम्येनिर्मितांविश्वकर्मणा २ ददर्शलंकांस्कन्यस्तांरम्यकाननशोभिताम् तस्य गोपुरशृंगस्थंराक्षसेंद्रंदुरासदम् ३ श्वेतचामरपर्यंतंविजयच्छत्रशोभितम् रक्तचंदनसंलिप्तंरक्ताभरणभूषितम् ४ नीलजीमूतसंकाशंहेमसंछादितांबरम् ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ५ शशलोहितरागेणसंवीतंरक्तवाससा संध्यातपेनसंछन्नंमेघराशिमिवांबरे ६ पश्यतांवानरेंद्राणांराघवस्यापिपश्यतः दर्शनाद्राक्षसेंद्रस्यसुग्रीवःसहसोत्थितः ७ क्रोधवेगेनसंयुक्तःसत्वेनचबलेनच अचलाग्रादथोत्थायपुप्लुवेगोपुरस्थले ८ स्थित्वामुहूर्तंसंप्रेक्ष्यनिर्भयेनांतरात्मना तृणीकृत्यचतद्रक्षोसोब्रवीत्परुषंवचः ९ लोकनाथस्यरामस्यसखादासोस्मिराक्षस नमयामोक्ष्यसेऽद्यत्वंपार्थिवेंद्रस्यतेजसा १० इत्युक्त्वासहसोत्पत्यपुप्लुवेतस्यचोपरि आकृष्यमुकुटंचित्रंपातयामासतद्भुवि ११ समीक्ष्यतूर्णमायांतंबभाषेतंनिशाचरः सुग्रीवस्त्वंपरोक्षंमेहीनग्रीवोभविष्यसि १२ इत्युक्त्वोत्थायतंक्षिप्रंबाहुभ्यामाक्षिपत्तले कंदुवत्ससमुत्थायबाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः १३ परस्परंस्वेदविदग्धगात्रौपरस्परंशोणितरक्तदेहौ परस्परंश्लिष्टनिरुद्धचेष्टौपरस्परंशाल्मलिकिंशुकाविव १४ मुष्टिप्रहारैश्चतलप्रहारैररत्निघातैश्चकराग्रघातैः तौचक्रतुर्युद्धमसह्यरूपंमहाबलौराक्षसवानरेंद्रौ १५ कृत्वानियुद्धंभृशमुग्रवेगौकालंचिरंगोपुरवेदिमध्ये उत्क्षिप्यचोत्क्षिप्यविनम्यदेहौपादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ १६ अन्योन्यमापीड्यविलग्नदेहौतौपेततुःसालनिखातमध्ये उत्पेततुर्भूमितलंस्पृशंतौस्थित्वामुहूर्तंत्वभिनिःश्वसंतौ १७

ष्यसि १२ तले भूतले क्रीडायां तत्राहतकंदुकोयथाद्राग्उत्तिष्ठति तद्वत्समुत्थायबाहुभ्यामाक्षिपत् भूमावितिशेषः १३ शोणितेन रुधिरेण रक्तवर्णौदेहौ ययोस्तौ परस्परंश्लिष्टौश्लिष्टत्वादेवतोचतौनिरुद्धचेष्टौ शाल्मलिकिंशुकाविव पुष्पिताविति शेषः १४ अरत्निघातैर्निःकनिष्ठमुष्टिघातैः अरत्निस्तु निःकनिष्ठेनमुष्टिनेत्यमरः असह्यरूपं अत्यंतासह्यं १५ नियुद्धं बाहुयुद्धं विनम्य पादक्रमात्पाद विक्षेपाद्धेतोः गोपुरवेद्यादिलग्नौ भूपतिताविल्यर्थः १६ सालनिखातमध्ये प्राकारपरिखयोर्मध्ये निपातेतिपाठेप्ययमेवार्थः अभिनिःश्वसंतौ मुहूर्तंस्थित्वालिंग्येत्यन्वयः १७ ४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाहुरूपैर्योक्त्रैरज्जुभिः संयोजयामासतुर्बबंधतुः संरंभः क्रोधः शिक्षा नियुद्धाभ्यासः बलं सहजं प्राणीयं तैः संयुक्तौ १८ पोतो बालः संवेदनं प्रेरणं १९ व्यायामः नियुद्धोत्साहः २० वारयंत्येभिः प्रतिगजानिति वारणो महागजः द्वितीयवारणशब्दः करिहस्तवाची करिकराभैरित्यर्थः परवारणो मत्तगजः मंडलमार्गं मंडलाकारखसाधको मार्गो गतिभेदः २१ भक्षार्थे भक्ष्यरूपप्रयोजननिमित्तं यथा कुन्द्वाववतस्थाते तथेत्यर्थः २२ विचित्राणि मंडलानि चारिकरणखंड महामंडलाख्य मंडलभेदात्तानि तु एकपादप्रचारेण चारिसंज्ञं तु मंडलं द्विपादक्रमणं यत्र करणाख्यं तु मंडलं करणानां समायोगात्खंडमंडलमीरितं खंडैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा महामंडलमीरितमिति भरतोक्तानि विविधानि स्थानानि वैष्णवं समपादं च वैशाखं मंडलं तथा प्रत्यालीढमनालीढं स्थानान्येतानि षट्‌नृणामिति भरतोक्तानि पादयोः पूर्वापरविक्षेपतिर्यग्विक्षेपादिविन्यासविशेषरूपाणीति तीर्थः गोमूत्रकाणि गोमूत्ररेखाकारकुटिलगमनानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि नानाप्रकारापसर्पणोपसर्पणानि २३ तिरश्चीनगतानि

आलिंग्य चालिंग्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ संरंभशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ सुचेरतुः संप्रति युद्धमार्गे १८ शार्दूलसिंहाविव जातदंष्ट्रौ गजेंद्रपोताविव संप्रयुक्तौ संहत्य संवेष्ट्य च तौ कराभ्यां तौ पेततुर्वै युगपद्धरायाम् १९ उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपंतौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गे व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ २० बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयंतौ परवारणाभैः चिरेण कालेन भृशं प्रयुद्धौ संचेरतुर्मंडलमार्गमाशु २१ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने मार्जाराविव भक्षार्थेऽवतस्थाते मुहुर्मुहुः २२ मंडलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च २३ तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् २४ अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानं सविग्रहम् परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् २५ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ तौ विचेरतुरन्योन्यं वानरेंद्रश्च रावणः २६ एतस्मिन्नंतरे रक्षो मायाबलमथात्मनः आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः २७ उत्पात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वंचितः २८

तिर्यग्गतानि वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचारणानि प्रहाराणां परदत्तप्रहाराणां परिमोक्षं स्थानचलनादिना व्यर्थीकरणं वर्जनं स्वप्रहारवैफल्यापादकस्थानेतद्वर्जनं परिधावनं एकस्य तिष्ठतः परितो धावनं भ्रमणमित्यर्थः २४ अभिद्रवणं अभिमुखेन शीघ्रगमनं आप्लवनमीषदीषद्गमनं अवस्थानं स्थित्वा स्थित्वा गमनमिति यावत् सविग्रहमास्थानं विगृह्याभिमुख्येनावस्थानं परावृत्तं पराङ्मुखगमनं अपावृत्तं पार्श्वतोपसरणं अपद्रुतं परस्परजान्वादिग्रहाय अवनतकायतया धावनं अवप्लुतं प्रतिभटं पादेन प्रहर्तुमभिगमनं २५ उपन्यस्तं परेण स्वबाहोरग्रहाय स्वोरःसमीपस्थानं अपन्यस्तं प्रतिभटबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणं कुर्वंतौ तौ विचेरतुरित्यन्वयः २६ एतस्मिन्नंतरे सुग्रीवादात्मानं बलतो मोचयितुमशक्यत्वावसरे मायाबलमारब्धुमुपसंपेदे उपचक्रमे तं उपक्रांतमायं ज्ञात्वा २७ जितकाशी जितश्वासः वंचितः क्व गत इत्यज्ञातहरिराजगमनः २८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राप्तसंग्रामकीर्तिः तदेव दर्शयति निशिचरपतिमाजौश्रमेणयोजयित्वेति निशिचरेस्यार्षे अतिविशालंगगनं अतिदूरंलंघयित्वेत्यर्थः २९ उक्तमर्थमुपसंहरति सइति तरुमृगावानरास्तद्गणमुख्याहनूमदादयः ३० नगमानः कतकः ३७ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येसुन्दरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० ७ तस्मिन्सुग्रीवे निमित्तानि क्षतजादिरूपाणि युद्धचिन्हानि १ जनेश्वराः नृपाः २ संशयेस्थाप्येति अतिघोरशत्रुसमीपंगतः कथमागमिष्यति राजेति बहुचिंतामग्नंकृत्वा ३ इदानीं घोरयुद्धप्राप्तौ एवंविधमस्माभिःसहासंमंत्र्यकार्यमितःपरंमाकृथाः त्वयिकिंचित्समापन्ने दैवात्त्वयापमानादिप्राप्ताविलर्थः ना श्लीलंकीर्तयेदित्यक्तेरेवंवादः ४ ५ त्वयिचानागतेपूर्वं त्वदागमनात्पूर्वंयदितवविपत्तिःस्यात्तर्हीतिशेषः इतिवक्ष्यमाणप्रकारामतिर्मेनिश्चिताभूत् भगवन्कथमेवं

अथहरिवरनाथःप्राप्तसंग्रामकीर्तिर्निशिचरपतिमाजौयोजयित्वाश्रमेण गगनमतिविशालंलंघयित्वार्कसूनुर्हरिगणबलमध्येरामपार्श्वंजगाम २९ सइतिसवितृसूनुस्तत्रतत्कर्मकृत्वापवनगतिरनीकंमाविशत्संप्रहृष्टः रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षंतरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानोहरींद्रः ३० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आ०सुन्दरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० ७ ७ अथतस्मिन्निमित्तानिदृष्ट्वालक्ष्मणपूर्वजः सुग्रीवंसंपरिष्वज्यरामोवचनमब्रवीत् १ असंमन्त्र्यमयासार्धंतदिदंसाहसंकृतम् एवंसाहसयुक्तानिनकुर्वंतिजनेश्वराः २ संशयेस्थाप्यमांचेदंबलंचेमंविभीषणम् कष्टंकृतमिदंवीरसाहसंसाहसप्रिय ३ इदानीमाकृथावीरएवंविधमरिंदम त्वयिकिंचित्समापन्ने किंकार्यंसीतयामम ४ भरतेनमहाबाहोलक्ष्मणेनयवीयसा शत्रुघ्नेनचशत्रुघ्नस्वशरीरेणवापुनः ५ त्वयिचानागतेपूर्वमितिमेनिश्चितामतिः जानतश्चापितेवीर्यंमहेंद्रवरुणोपम ६ हत्वाहंरावणंयुद्धेसपुत्रबलवाहनम् अभिषिच्यचलंकायांविभीषणमथापिच ७ भरतेराज्यमारोप्यत्यक्ष्येदेहंमहाबल तमेवंवादिनंरामंसुग्रीवःप्रत्यभाषत ८ तवभार्यापहर्तारंदृष्ट्वाराघवरावणम् मर्षयामिकथंवीरजानन्विक्रममात्मनः ९ इत्येवंवादिनंवीरमभिनंद्यचराघवः लक्ष्मणंलक्ष्मिसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् १० परिगृह्योदकंशीतंवनानिफलवंतिच बलौघंसंविभज्येमंव्यूह्यतिष्ठामलक्ष्मण ११ लोकक्षयकरंभीमंभयंपश्याम्युपस्थितम् निबर्हणंप्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् १२ वाताहि परुषंवातिकंपतेचवसुंधरा पर्वताग्राणिवेपंतेनदंतिधरणीधराः १३

मयितवमाकृतइवशंकेत्यत्राह जानतश्चापीति अतिस्नेहः पापशंकीतिन्यायादित्याशयः ६ तांमतिं दर्शयति हत्वेति अभिषिच्येति प्रतिज्ञायाःसाधनीयत्वादित्याशयः ७ महाबलेत्यंतंमतिकथनं ८ आत्मनोविक्रमं स्वस्यपरपराक्रमसंहारसामर्थ्यं जानन्स्वानुभवेनावगच्छन् कथंमर्षयामिनकथमपीत्यर्थः ९ अभिनंद्य सौहृदस्यातिबलसंपत्तेश्चेदमेवयुक्तमितिश्लाघांकृत्वेत्यर्थः लक्ष्मिसंपन्नमिति ह्रस्वआर्षः १० शीतमुदकं तद्वतोजलाशयान् फलवंतिवनानिचपरिगृह्य बलौघं व्यूह्य व्यूहविशेषपूर्वंसंविभज्य विभागेनस्थापयित्वा ११ व्याख्यातप्रायाइमेश्लोकाः १२ १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ १५ १६ १७ १८ यच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते प्रकाशगत्यादिकं तच्च यथावन्न दृश्यतेइत्यन्वयः हे लक्ष्मणउक्तदुर्निमित्तजालं लोकस्य युगांतं शंसतीवप
श्य १९ श्येनादयोनीचैर्निपतंति २० २१ २२ २३ २४ ससुग्रीवः सुग्रीवसहितः कपिराजबलं सन्नह्य कृतसन्नाहं कृत्वा काले ज्योतिः शास्त्रोक्तका

मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वराः क्रूराः क्रूरं प्रवर्षंते मिश्रं शोणितबिंदुभिः १४ रक्तचंदनसंकाशा संध्यापरमदारुणा ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् १५ आदित्यमभिवाश्यंतिजनयंतो महद्भयम् दीनादीनस्वराः क्रूरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः १६ रजन्या मप्रशास्तश्च संतापयति चंद्रमाः कृष्णरक्तांशुपर्यंतो यथा लोकस्य संक्षये १७ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः आदित्यमंडले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते १८ दृश्यते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते युगांतमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति १९ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतंति च शिवाश्चाप्यशुभा वाचः प्रवदंति महास्वनाः २० शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः भविष्यत्यावृता भूमिः मांसशोणितकर्दमा २१ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां पुरीं रावणपालिताम् अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः २२ इत्येवं तु वदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः २३ अवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः २४ सन्नह्य तु ससुग्रीवः कपिराजबलं महत् कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् २५ ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः प्रविष्टः पुरतो धन्वी लंकामभिमुखः पुरीम् २६ तं विभीषणसुग्रीवौ हनूमाञ्जांबवान्नलः ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा २७ ततः पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् २८ शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः परवारणाः २९ तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ रावणस्य पुरीं लंकामासेदतुररिंदमौ ३० पताकामालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैःप्राकारतोरणाम् ३१ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः यथानिदेशं संपीड्य न्यविशंत वनौकसः ३२ लंकायास्तूत्तरद्वारं शैलशृंगमिवोन्नतम् रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ३३ लंकामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ३४ उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ३५ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समंततः ३६

ले संयुगाय सुद्धायाप्यचोदयत्

२५ काले स्वरशास्त्रोक्ते युद्धयोग्ये काले प्रविष्टः प्रवेष्टुं प्रस्थितः २६ २७ ऋक्षवनौकसां पृतनेति च्छेदः २८ परवारणाः शत्रुनिवारकाः २९ ३० ३१ यथानिदेशं रामनिदेशमनति क्रम्य संपीड्य लंकां रुध्वा ३२ तस्यैव प्रपंचो लंकाया इति उत्तरद्वारं रुरोध तद्द्वारनिरोधकमात्मबलं जुगोप च ३३ उक्तमेवार्थं स्थैर्यायाह लंकामिति ३४ तद्द्वारं तद्द्वाररोधिकां सेनां ३५ ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लघूनां अल्पवीर्याणां दानवैः पातालमिवगुप्तं राक्षसैर्गुप्तंद्वारमित्यन्वयः विन्यस्तानि युद्धकालेयथोचितपरिग्रहार्थमितिशेषः ३७ ३८ ३९ ४० मध्यमेगुल्मे
अतिदुर्जयरावणेंद्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये वायुदिशि तदुभयद्वारनिरोधकानां मध्यमणिन्यायेन सहायंकर्तुं सुग्रीवःसमतिष्ठतेत्यर्थः ४१ सर्वैर्हरि
श्रेष्ठैः द्वारनिरोधनियुक्तेभ्योवशिष्टैः नख्यातयूथपाः षट्त्रिंशत्कोटयः अप्रख्यातयूथपानां तत्सेनानांचगणनाभावइतिभावः ४२ ४३ द्वारनिरोधनियुक्तसेनाप्र-
माणमाह द्वारेइति ४४ अदूरात्पश्चिमेन आसन्नपृष्ठभागावष्टंभेन ४५ विकृतलांगूलाः क्रोधामर्षवशादितिशेषः ४६ दशगुणोत्तराः शतनागबलाः नागसहस्र-

लघूनांत्रासजननंपातालमिवदानवैः विन्यस्तानिचयोधानांबहूनिविविधानिच ३७ ददर्शायुधजालानितथैवकवचानिच पूर्वंतु
द्वारमासाद्यनीलोहरिचमूपतिः ३८ अतिष्ठत्सहमैंदेनद्विविदेनचवीर्यवान् अंगदोदक्षिणद्वारंजग्राहसुमहाबलः ३९ ऋषभेणग
वाक्षेणगजेनगवयेनच हनूमान्पश्चिमद्वारंररक्षबलवान्कपिः ४० प्रजंघतरसाभ्यांचवीरैरन्यैश्चसंगतः मध्यमेचस्वयंगुल्मेसुग्रीवः
समतिष्ठत ४१ सहसर्वैर्हरिश्रेष्ठैःसुपर्णपवनोपमैः वानराणांतुषट्त्रिंशत्कोट्यःप्रख्यातयूथपाः ४२ निपीड्योपनिविष्टाश्चसुग्रीवोय-
त्रवानरः शासनेनतुरामस्यलक्ष्मणःसविभीषणः ४३ द्वारेद्वारेहरीणांतुकोटिंकोटींन्यवेशयत् पश्चिमेनतुरामस्यसुषेणःसहजांबवा
न् ४४ अदूरान्मध्यमेगुल्मेतस्थौबहुबलानुगः तेतुवानरशार्दूलाःशार्दूलाइवदंष्ट्रिणः गृहीत्वाद्रुमशैलाग्रान्हृष्टायुद्धायतस्थिरे ४५
सर्वेविकृतलांगूलाःसर्वेदंष्ट्रानखायुधाः सर्वेविकृतचित्रांगाःसर्वेचविकृताननाः ४६ दशनागबलाःकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्ना
गसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यविक्रमाः ४७ संतिचौघबलाःकेचित्केचिच्छतगुणोत्तराः अप्रमेयबलाश्चान्येतत्रासन्हरियूथपाः ४८ अद्भुतश्च
विचित्रश्चतेषामासीत्समागमः तत्रवानरसैन्यानांशलभानामिवोद्गमः ४९ परिपूर्णमिवाकाशंसंपूर्णेवचमेदिनी लंकामुपनिविष्टैश्च
संपतद्भिश्चवानरैः ५० शतंशतसहस्राणांपृतनर्क्षवनौकसाम् लंकाद्वाराण्युपाजग्मुरन्येयोद्धुंसमंततः ५१ आवृतःसगिरिःसर्वैस्तैःस
मंतात्प्लवगमैः अयुतानांसहस्रंचपुरींतामभ्यवर्तत ५२ वानरैर्बलवद्भिश्चबभूवद्रुमपाणिभिः सर्वतःसंवृतालंकादुष्प्रवेशापिवायुना
५३ राक्षसाविस्मयंजग्मुःसहसाभिनिपीडिताः वानरैर्मेघसंकाशैःशक्रतुल्यपराक्रमैः ५४

स्य नागसहस्रेण ४७ ओघबलाः ओघसंख्यानागबलाः ४८ शलभानामिति उत्पातकालेइतिशेषः ४९ संपतद्भिराकाशंपूर्णंनिविष्टैर्मेदिनीपूर्णा ५० ऋ-
क्षवनौकसां शतसहस्राणां शतकोटिरित्यर्थः एवंचकोटिसंख्याः पृतनाः लंकाद्वाराण्युपाजग्मुः पृतनाऋक्षेत्यत्रसंधिरार्षः एते पूर्वनियुक्ताधिकाइतिबोध्यं अन्येवशि
ष्टाः समंततोयुद्धंपरितोयोद्धुंजग्मुः ५१ सगिरिस्त्रिकूटः अयुतानांसहस्रंचपुरींतामभ्यवर्तत सर्वद्वारवर्तिस्वसेनासर्ववृत्तांतग्रहणार्थं संचरतामितिशेषः ५२ ५३ ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बलौघस्य वानरीयस्य अभिवर्ततोऽभिवर्तमानस्य भिन्नस्य सागरस्य कृतसेतुविभेदनस्य अभूतोपमेयं ५५ ५६ ५७ ५८ आनंतर्यमनंतरकर्तव्यं अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः क्रमयोगार्थतत्ववित् सामाद्युपायानांक्रमयोगं क्रमप्रयोगं तत्साध्यमर्थतत्वं तत्प्रयोजनंचवेत्तिसः विभीषणस्यानुमते स्थितइतिशेषः यदिरावणोभवंतंशरणमुपेयात्तदालंकाराज्यंतस्यैवदेयमितिविभीषणमतेस्थितइत्यर्थः राजधर्ममनुस्मरन् सामादिष्वुपायसाध्येऽर्थे दंडोनमोक्तव्यः प्रजानाशहेतुरित्येवंरूपं राजधर्ममनुचिंतयन् ५९ इदं वक्ष्यमाणमंगदमाहूयाऽब्रवीत् ६० लंघयित्वा समुद्रं गतव्यथोनिरुपद्रवः भयंत्यक्त्वा त्वद्बलंतृणीकृत्य लंकामुपारुणद्ध्वइतिशेषः अतोभ्रष्टेत्यादि तादृशंब्रूहीत्यन्वयः ६१ ६२ यत्त्वपापंकृतं प्राणांतनानाप्रकारपीडनं तत्करणीभूतः स्वयंभूवरदानजोदर्पस्तेन

महांश्छब्दोऽभवत्तत्रबलौघस्याभिवर्ततः सागरस्येवभिन्नस्ययथास्यात्सलिलस्वनः ५५ तेनशब्देनमहतासप्राकारासतोरणा लंकाप्रचलितासर्वासशैलवनकानना ५६ रामलक्ष्मणगुप्तासासुग्रीवेणचवाहिनी बभूवदुर्धर्षतरासर्वैरपिसुरासुरैः ५७ राघवःसन्निवेश्यैव स्वसैन्यंरक्षसांवधे संमंत्र्यमंत्रिभिःसार्धनिश्चित्यचपुनःपुनः ५८ आनंतर्यमभिप्रेप्सुःक्रमयोगार्थतत्त्ववित् विभीषणस्यानुमतेराजधर्ममनुस्मरन् ५९ अंगदंवालितनयंसमाहूयेदमब्रवीत् गत्वासौम्यदशग्रीवंब्रूहिमद्वचनात्कपे ६० लंघयित्वापुरींलंकांभयंत्यक्त्वागतव्यथः भ्रष्टश्रीकगतैश्वर्यमुमूर्षानष्टचेतनम् ६१ ऋषीणांदेवतानांचगंधर्वाप्सरसांतथा नागानामथयक्षाणांराज्ञांचरजनीचर ६२ यच्चपापंकृतंमोहादवलिप्तेनराक्षस नूनंतेविगतोदर्पःस्वयंभूवरदानजः ६३ यस्यदंडधरस्तेहंदाराहरणकर्शितः दंडंधारयमाणस्तुलंकाद्वारेव्यवस्थितः ६४ पदवींदेवतानांचमहर्षीणांचराक्षस राजर्षीणांचसर्वेषांगमिष्यसियुधिस्थिरः ६५ बलेनयेनवैसीतांमाययाराक्षसाधम मामतिक्रमयित्वात्वंहृतवांस्तन्निदर्शय ६६ अराक्षसमिमंलोकंकर्तास्मिनिशितैःशरैः नचेच्छरणमभ्येषितामादायतुमैथिलीम् ६७ धर्मात्माराक्षसश्रेष्ठःसंप्राप्तोऽयंविभीषणः लंकैश्वर्यमिदंश्रीमान्ध्रुवंप्राप्नोत्यकंटकम् ६८

संबंधी अद्यविगतः ६३ दंडंधारयमाणः निरुच्छ्वासं पुरोपरोधरूपनिग्रहंकुर्वाणः ६४ ऋष्यादीनां पदवीं गमिष्यसि तद्वत्त्वापि मरणंभविष्यतीतिभावः किंच युधिस्थिरत्वे स्वयंभूपासकस्यते तदनुग्रहान्मत्तोमरणे पुण्यलोकप्राप्तिस्तवेतिभावः राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः निर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथेत्युक्तेः ६५ युध्यस्व मापलायितोभूरित्याह बलेनेत्यादि ६६ यदि मरणभीत्या युयुत्सा नास्ति तदापितेहितंब्रवीमीत्याह अराक्षसमिति ६७ शरणगतिंविना जीवनं राज्यंच सुतरांदुर्लभमित्याह धर्मात्मेत्यादि इहागत्य मांशरणंप्राप्तोविभीषणः इदं लंकैश्वर्यं अकंटकं त्वद्रूपकंटकरहितं ध्रुवंप्राप्नोति तत्प्राप्तियोग्यतांधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति धर्मात्मा धर्मप्रधानोनित्यंधर्मचित्तश्च इदमैश्वर्यस्यसाक्षान्निदानं राक्षसश्रेष्ठत्वमनेन त्वदनंतरं न्यायप्राप्तं तस्यराज्यमितिदर्शितं श्रीमानित्यनेन तदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्त्वं मांप्राप्यइत्यनेन तत्प्रापकसमग्रसामर्ग्रीसंपद्दर्शिता ६८ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु मयिजीवति कथंलंकैश्वर्यप्राप्तिस्तस्येत्यत्राह नहीति अधर्मेणान्यायेन नशक्यइत्यत्रहेतुर्मूर्खसहायेनेति विभीषणाय मया राज्यस्य दत्तत्वात्तवतद्भोगोनन्याय्यइति भावः ६९ शरणव्रजनेतु जीवितं एकांशेनराज्यंच तवापिदास्यामि तदभावेतु दंडाधिकारिणा मया सर्वथावध्यस्त्वं युद्धवधश्चपरमंहितंतवेति परमदयालुर्भगवान्तदेवोपदिशति युध्यस्वेति मा मां धृतिंकृत्वा युध्यस्व युध्यस्वमाधृतिंकृत्वेतिपांक्तः पाठः मच्छरैः पापशोधनादिकृतस्य मम शरैः रणेशांतः समाप्तस्ततएवहेतोः शांतआजन्मकृतात्पापात् पूतोभविष्यसि दर्शननामस्मरणैः पापशोधनफलकएवायमवतारस्त्वत्त्वेनज्ञाते तथाज्ञानाभावेपि मत्तोमरणे किंचित्कालोत्तरमुत्तमक्षत्रियकुलेजन्मप्राप्तिः इति भावः ७० पुनरपि धैर्याय वधनिश्चयमवलंब्यैतदुचितकृत्यंकुर्वित्युपदिशति यदीति नसदेशोस्ति यत्र नमेचक्षुः प्राप्तिरितिभावः ७१ देहादूर्ध्वंप्राप्तः ऊर्ध्वदेहः परलोकस्तत्रहितं दानादिकं और्ध्वदेहिकं सुहृद्भिःक्रियतां इतःपरं तद्दर्शनाभावात् ७२ मूर्तिमान्हव्यवाडिति वानरवेषोग्निरित्यर्थः ७३ अतिपत्य अति

नहिराज्यमधर्मेण भोक्तुंक्षणमपित्वया शक्यंमूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ६९ युध्यस्वमाधृतिंकृत्वाशौर्यमालंब्यराक्षस म
च्छरैस्त्वंरणेशांतस्ततः शांतोभविष्यसि ७० यद्याविशसिलोकांस्त्रीन्पक्षीभूतोनिशाचर ममचक्षुःपथंप्राप्यनजीवन्प्रतियास्यसि
७१ ब्रवीमित्वांहितंवाक्यंक्रियतामौर्ध्वदेहिकम् सुहृद्भिःक्रियतांलंकाजीवितंतेमयिस्थितम् ७२ इत्युक्तःसतुतारेयोरामेणाक्लिष्टकर्म-
णा जगामाकाशमाविश्यमूर्तिमानिवहव्यवाट् ७३ सोतिपत्यमुहूर्तेनश्रीमान्रावणमंदिरम् ददर्शासीनमव्यग्रंरावणंसचिवैःसह ७४
ततस्तस्याविदूरेणनिपत्यहरिपुंगवः दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावंगदःकनकांगदः ७५ तद्रामवचनंसर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् सामात्यंश्राव
यामासनिवेद्यात्मानमात्मना ७६ दूतोहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः वालिपुत्रोंगदोनामयदितेश्रोत्रमागतः ७७ आहत्वाराघ-
वोरामःकौसल्यानंदवर्धनः निष्पत्यप्रतियुध्यस्वनृशंसपुरुषोभव ७८ हंतास्मित्वांसहामात्यंसपुत्रज्ञातिबांधवम् निरुद्विग्नास्त्रयो
लोकाभविष्यंतिहतेत्वयि ७९ देवदानवयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसाम् शत्रुमद्योद्धरिष्यामित्वामृषीणांचकंटकम् ८० विभीषणस्यचै
श्वर्यंभविष्यतिहतेत्वयि नचेत्सत्कृत्यवैदेहींप्रणिपत्यप्रदास्यसि ८१ इत्येवंपरुषंवाक्यंब्रुवाणेहरिपुंगवे अमर्षवशमापन्नोनिशाचर
गणेश्वरः ८२ ततःसरोषमापन्नःशशाससचिवांस्तदा गृह्यतामितिदुर्मेधावध्यतामितिचासकृत् ८३ रावणस्यवचःश्रुत्वादीप्ताग्निमि
वतेजसा जगृहुस्तंततोघोराश्चत्वारोरजनीचराः ८४

क्रम्य मार्गमितिशेषः ७४ ७५ तद्रामवचनमिति संक्षेपकथनंवक्ष्यमाणस्य ७६ तस्यैवप्रपंचोदूतोहमिति यदीत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाःप्रमाणंचेदितिवत् श्रोत्रमागत एव एतेनस्वस्य स्वीयानांचबलादि तुभ्यंनवाच्यमेव त्वयाज्ञातत्वादितिभावः ७७ निष्पत्य पुरान्निष्क्रम्य पुरुषोभव शूरोभव ७८ ७९ ८० वैदेहींसत्कृत्यक्षमापनंकृत्वा मांप्रणिपत्य नचेत्प्रदास्यसि तदात्वयिहते विभीषणस्यैश्वर्यंभविष्यति ८१ ८२ ८३ ८४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्राहयामास स्वेच्छयाग्रहणंकारयामास किमर्थमिदंतत्राह बलमित्यादि ८५ बलमेवदर्शयति सतानित्यादि ८६ ८७ वालिपुत्रः प्रासादशिखरं ददर्शेतिशेषः इ-
क्ष्वाच तच्चक्राम पदाक्रांतवान् ८८ तदाक्रांतंच प्रासादशिखरं पश्यतोदशग्रीवस्य पफाल शतधाविशीर्णमभूत् ८९ ९० ९१ पश्यन्निति एकोपि समग्रंमम बलं
पराभूय निर्भयंगच्छति एवंविधेषनेकेषु मन्नाशोद्यतेषु कथंजीवनमितिपर्यालोचयन्नित्यर्थः ९२ युद्धायैवाभिवर्तत अभ्यवर्तत ९३ ९४ पर्यक्रामत सर्वबलर
क्षार्थं सर्वद्वारवृत्तांतग्रहणार्थंच नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि ९५ अक्षौहिणिशतं आर्षोन्हस्वः अक्षादूहिन्यामितिवृद्धिः यावंतोऽक्षौहिण्यांगजाश्वरथपदातयस्तत्सं

ग्राहयामासतारेयःस्वयमात्मानमात्मवान् बलंदर्शयितुंवीरोयातुधानगणेतदा ८५ सतान्बाहुद्वयासक्तानादायपतगानिव प्रासादंशै
लसंकाशमुत्पपातांगदस्तदा ८६ तस्योत्पतनवेगेननिर्धूतास्तत्रराक्षसाः भूमौनिपतिताःसर्वेराक्षसेंद्रस्यपश्यतः ८७ ततःप्रासादशिखर
रंशैलशृंगमिवोन्नतम् चक्रामराक्षसेंद्रस्यवालिपुत्रःप्रतापवान् ८८ पफालचतदाक्रांतंदशग्रीवस्यपश्यतः पुराहिमवतःशृंगंवज्रेणेव-
विदारितम् ८९ भंक्त्वाप्रासादशिखरंनामविश्राव्यचात्मनः विनद्यसुमहानादमुत्पपातविहायसा ९० व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चा
पिवानरान् सवानराणांमध्येतुरामपार्श्वमुपागतः ९१ रावणस्तुपरंचक्रेक्रोधंप्रासादधर्षणात् विनाशंचात्मनःपश्यन्निश्वासपरमोऽभवत्
९२ रामस्तुबहुभिर्हृष्टैर्विनदद्भिःप्लवंगमैः वृतोरिपुवधाकांक्षीयुद्धायैवाभिवर्तत ९३ सुषेणस्तुमहावीर्योगिरिकूटोपमोहरिः बहुभिःसं
वृतस्तत्रवानरैःकामरूपिभिः ९४ सतुद्वाराणिसंयम्यसुग्रीववचनात्कपिः पर्यक्रामतदुर्धर्षोनक्षत्राणीवचंद्रमाः ९५ तेषामक्षौहिणि
शतंसमवेक्ष्यवनौकसाम् लंकामुपनिविष्टानांसागरंचाभिवर्तताम् ९६ राक्षसाविस्मयंजग्मुस्त्रासंजग्मुस्तथापरे अपरेसमरेहर्षाद्ध
र्षमेवोपपेदिरे ९७ कृत्स्नंहिकपिभिर्व्याप्तंप्राकारपरिखांतरम् ददृशूराक्षसादीनाःप्राकारंवानरीकृतम् ९८ हाहाकारमकुर्वंतराक्षसा
भयमागताः ९९ तस्मिन्महाभीषणकेप्रवृत्तेकोलाहलेराक्षसराजयोधाः प्रगृह्यरक्षांसिमहायुधानियुगांतवाताइवसंविचेरुः १०० इ-
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ७ ७ ततस्तेराक्षसास्तत्रगत्वारावणमंदिरम् न्यवेद
यत्पुरींरुद्धांरामेणसहवानरैः १ रुद्धांतुनगरींश्रुत्वाजातक्रोधोनिशाचरः विधानंद्विगुणंश्रुत्वाप्रासादंचाप्यरोहत २ सददर्शावृतांलंकां
सशैलवनकाननाम् असंख्येयैर्हरिगणैःसर्वतोयुद्धकांक्षिभिः ३

ख्यावानराइत्यर्थः शतशब्दोनंतवाची सागरंचाभिवर्ततां सागरपर्यंतमभिव्याप्यव
र्तमानानामित्यर्थः ९६ ९७ वानरीकृतं वानररूपनिर्मितरूपमिवकृतम् ९८ ९९ राक्षसराजयोधरूपाणि रक्षांसीत्यर्थः १०० अनटमानः कतकः ३८ इतिश्रीरामा
भिरामे॰ वा॰ युद्धकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ७ ७ ततइति १ विधानं द्वाराणांरक्षाविधानमित्यर्थः २ ३ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कपिलीकृताम् कपिलवर्णवसुधांकृतां ४ ५ मुदितःप्रुप्लुवे नामशब्दोवाक्यालंकारे प्राकारसमीपमितिशेषः रामाधिरूढवानरप्लवनं रामेउपचर्यते ६ मनसाजगाम सस्मार ७ मत्कृते मन्निमित्तं शोकसंतप्तापि पीड्यते मदर्थं रामस्यैवंमहाक्लेशोजायतइतिखिन्नाभवतीत्यर्थः ८ निपीड्यमानां उन्करीत्येतिशेषः आज्ञापयत् आज्ञप्तवान् ९ संघर्षमाणाः अग्रेभवितुंपरस्परंस्पर्धमानाः १० विकिराम विदारयाम ११ गिरिशृंगाणि सूक्ष्माणि शृंगंस्यात्सर्वतस्याग्रेशिखरंखंडशैलकेइतिनिघंटुः १२ प्रेक्षतः प्रेक्षंतमनाहत्येत्यर्थः राघवस्यप्रियोयः कामोमनोरथस्तत्सिध्यर्थं आरुरुहुः लंकां लंकाप्राकारमित्यर्थः १३ १४ १५ परिखाभितिपुं

सदृष्ट्वावानरैःसर्वैर्वसुधांकपिलीकृताम् कथंक्षपयितव्याःस्युरितिचिंतापरोऽभवत् ४ सचिंतयित्वासुचिरंधैर्यमालंब्यरावणः राघवंहरियूथांश्चददर्शायतलोचनः ५ राघवःसहसैन्येनमुदितोनामपुप्लुवे लंकांददर्शगुप्तांवैसर्वतोराक्षसैर्वृताम् ६ दृष्ट्वादाशरथिर्लंकांचित्रध्वजपताकिनीम् जगाममनसासीतांदूयमानेनचेतसा ७ अत्रसामृगशावाक्षीमत्कृतेजनकात्मजा पीड्यतेशोकसंतप्ताकृशास्थंडिलशायिनी ८ निपीड्यमानांधर्मात्मावैदेहीमनुचिंतयन् क्षिप्रमाज्ञापयद्रामोवानरान्द्विषतांवधे ९ एवमुक्तेतुवचसिरामेणाक्लिष्टकर्मणा संघर्षमाणाःप्लवगाःसिंहनादैरपूरयन् १० शिखरैर्विकिरामैतांलंकांमुष्टिभिरेववा इतिस्मदधिरेसर्वेमनांसिहरियूथपाः ११ उद्यम्यगिरिशृंगाणिमहांतिशिखराणिच तरूंश्चोत्पाट्यविविधांस्तिष्ठंतिहरियूथपाः १२ प्रेक्षतोराक्षसेंद्रस्यतान्यनीकानिभागशः राघवप्रियकामार्थंलंकामारुरुहुस्तदा १३ तेताम्रवक्त्राहेमाभारामार्थेत्यक्तजीविताः लंकामेवाभ्यवर्तंतसालभूधरयोधिनः १४ तेद्रुमैःपर्वताग्रैश्चमुष्टिभिश्चप्लवंगमाः प्राकाराग्राण्यसंख्यानिममंथुस्तोरणानिच १५ परिखान्पूरयंतश्चप्रसन्नसलिलाशयान् पांसुभिःपर्वताग्रैश्चतृणैःकाष्ठैश्चवानराः १६ ततःसहस्रयूथाश्चकोटियूथाश्चयूथपाः कोटियूथशताश्चान्येलंकामारुरुहुस्तदा १७ कांचनानिप्रमर्दंतस्तोरणानिप्लवंगमाः कैलासशिखराग्राणिगोपुराणिप्रमथ्यच १८ आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः लंकांतामभिधावंतिमहावारणसन्निभाः १९ जयत्युरुबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः २० इत्येवंघोषयंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः अभ्यधावंतलंकायाःप्राकारंकामरूपिणः २१ वीरबाहुःसुबाहुश्चनलश्चपनसस्तथा निपीड्योपनिविष्टास्तेप्राकारंहरियूथपाः एतस्मिन्नंतरेचक्रुःस्कंधावारनिवेशनम् २२

रूवमार्थं १६ १७ कांचनानि तन्मयानि कैलासशिखराग्राणि तद्वदुच्चावचानि गोपुराणि १८ आप्लवंतः समंतात्प्लवंतः प्लवंतः प्राकाराभिमुखंप्लवंतः १९ २० २१ प्राकारंनिपीड्योपनिविष्टाइतिसेनाप्रवेशार्थंबहिःप्राकारंप्राप्यस्थिताः एतस्मिन्नंतरे बहिःप्राकारंप्राप्य सेनाप्रवेशासमये स्कंधावारस्य सेनानिवेशस्य निवेशनं व्यूहभावेनस्थापनम् २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्प्रकारः पूर्वद्वारमित्यादि पूर्वादिशब्दाईशानाग्निनिर्ऋतिवायुदिक्पराः नीलादीनां साक्षात्पूर्वादिद्वारनिरोधकतायाः प्रागुक्तत्वात् एवंच तदुपोद्बलनार्थमेषां तत्तत्कोणेस्थितिः पूर्वद्वारं पूर्वद्वारोपदिशमित्यर्थः २३ तस्यैव ईशानदिग्वर्तिकुमुदस्यैव २४ २५ २६ सुग्रीवश्चेति अयंच वायुकोणस्थइतिप्रागेवोक्तं २७ २८ २९ यत्र महाबलोरामस्तत्रतस्थावित्यन्वयः ३० गवाक्षइति अयंगवाक्षोरामपार्श्वस्थगवाक्षादन्योज्ञेयः ३१ ३२ एतद्वाक्यं निर्याणाज्ञावाक्यं भीमनिर्घोषं

पूर्वद्वारंतुकुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः आवृत्यबलवांस्तस्थौहरिभिर्जितकाशिभिः २३ सहायार्थेतुतस्यैवनिविष्टःप्रसभोहरिः पनसश्चमहाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः २४ दक्षिणद्वारमासाद्यवीरःशतबलिःकपिः आवृत्यबलवांस्तस्थौविंशत्याकोटिभिर्वृतः २५ सुषेणःपश्चिमद्वारंगत्वातारापिताबली आवृत्यबलवांस्तस्थौकोटिकोटिभिरावृतः २६ उत्तरद्वारमागम्यरामःसौमित्रिणासह आवृत्यबलवांस्तस्थौसुग्रीवश्चहरीश्वरः २७ गोलांगूलोमहाकायोगवाक्षोभीमदर्शनः वृतःकोट्यामहावीर्यस्तस्थौरामस्यपार्श्वतः २८ ऋक्षाणांभीमकोपानांधूम्रःशत्रुनिबर्हणः वृतःकोट्यामहावीर्यस्तस्थौरामस्यपार्श्वतः २९ सन्नद्धस्तुमहावीर्योगदापाणिर्विभीषणः वृतोयत्तैस्तुसचिवैस्तस्थौयत्रमहाबलः ३० गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः समंतात्परिधावंतोररक्षुर्हरिवाहिनीम् ३१ ततःकोपपरीतात्मारावणोराक्षसेश्वरः निर्याणंसर्वसैन्यानांद्रुतमाज्ञापयत्तदा ३२ एतच्छ्रुत्वातदावाक्यंरावणस्यमुखेरितम् सहसाभीमनिर्घोषमुद्घुष्टंरजनीचरैः ३३ ततःप्रबोधिताभेर्यश्चंद्रपांडुरपुष्कराः हेमकोणैरभिहताराक्षसानांसमंततः ३४ विनेदुश्चमहाघोषाःशंखाःशतसहस्रशः राक्षसानांसुघोराणांमुखमारुतपूरिताः ३५ तेबभुःशुभनीलांगाःसशंखारजनीचराः विद्युन्मंडलसन्नद्धाःसबलाकाइवांबुदाः ३६ निष्पतंतिततःसैन्याहृष्टारावणचोदिताः समयेपूर्यमाणस्यवेगाइवमहोदधेः ३७ ततोवानरसैन्येनमुक्तोनादःसमंततः मलयःपूरितोयेनससानुप्रस्थकंदरः ३८ शंखदुंदुभिनिर्घोषःसिंहनादस्तरस्विनाम् पृथिवींचांतरिक्षंचसागरंचाभ्यनादयत् ३९ गजानांबृंहितैःसार्धंहयानांहेषितैरपि रथानांनेमिनिर्घोषैरक्षसांपदनिस्वनैः ४० एतस्मिन्नंतरेघोरःसंग्रामःसमपद्यत रक्षसांवानराणांचयथादेवासुरेपुरा ४१ तेगदाभिःप्रदीप्ताभिःशक्तिशूलपरश्वधैः निजघ्नुर्वानरान्सर्वान्कथयंतःस्वविक्रमान् ४२

यथातथा रजनीचरैरुद्घुष्टं उद्घोषितमभूत्

३३ चंद्रवत्पांडुराणि पुष्कराणि मुखानि यासांताः पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्यभांडमुखेजलइत्यमरः हेमकोणैरभिहताः स्वर्णमयवादनदंडाभिहताः ३४ ३५ विद्युन्मंडलसन्नद्धस्थाने राक्षसेषुभूषणभूषितत्वंज्ञेयं ३६ सैन्याः सेनायां समवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चतेइत्यमरः समये प्रलयकाले पूर्यमाणस्य महामेघैरितिशेषः वेगास्तरंगाः ३७ येनअतिदूरवर्तीमलयोपिपूरितःस्यात्तादृशोनादोमुक्तः सानुर्महाप्रस्थःप्रस्थःक्षुद्रः ३८ अभ्यनादयत् प्रतिध्वनियुक्तानकरोत् ३९ गजानांबृंहितैरित्यादीनामभ्यनादयन्नित्यनेनान्वयः ४० देवासुरेतद्युद्धे ४१ ४२ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृक्षाम्मृदूनांयुद्धसाधनानि पर्वताग्रादीनि क्रूरक्रूरतराणामितिविवेकः ४३ राजन्रावण जयजयेतिरक्षसामुक्तिः स्वस्वनामरूपां कथांशब्दंचोक्त्वा वानरान्व्यदारय न्नितिसंबंधः ४४ अत्र राक्षसास्त्वपरेइत्यर्धंप्रक्षिप्तमितिकतकः ४५ ४६ ४७ एतद्युद्धोत्तरम् प्रत्यवहारःसेनायाइतिभारताच्छ्रूयते ततःप्रत्यवहारोभूत्सैन्या नांराघवाज्ञया ततोनिविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः अभिजग्मुर्गणाएकेपिशाचक्षुद्ररक्षसां ततोभिपततांतेषामदृश्यानांदुरात्मनां अंतर्धानवधंतज्ज्ञश्च कारसविभीषणइतितन्नोक्तं उत्सवमानः कतकः ३९ इतिश्रीरामाभिरा॰ वाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ॥ ॥ बलरोषः परस्परबलदर्शनजो

तथावृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्चवानराः निजघ्नुस्तानिरक्षांसिनखैर्दंतैश्चवेगिनः ४३ राजाजयतिसुग्रीवइतिशब्दोमहानभूत् राजन् जयजयेत्युक्त्वास्वस्वनामकथांततः ४४ राक्षसास्त्वपरेभीमाःप्राकारस्थामहींगतान् वानरान्भिंदिपालैश्चशूलैश्चैवव्यदारयन् ४५ वानराश्चापिसंक्रुद्धाःप्राकारस्थान्महींगताः राक्षसान्पातयामासुःखमाप्लुत्यस्वबाहुभिः ४६ ससंप्रहारस्तुमुलोमांसशोणितकर्दमः र क्षसांवानराणांचसंबभूवाद्भुतोपमः ४७ इत्यार्षेश्रीमद्रा॰ वा॰युद्धकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ॥ ॥ युध्यतांतुततस्तेषांवा नराणांमहात्मनाम् रक्षसांसंबभूवाथबलरोषःसुदारुणः १ तेहयैःकांचनापीडैर्गजैश्चाग्निशिखोपमैः रथैश्चादित्यसंकाशैःकवचैश्चम नोरमैः २ निर्ययूराक्षसावीरानादयंतोदिशोदश राक्षसाभीमकर्माणोरावणस्यजयैषिणः ३ वानराणामपिचमूर्बृहतीजयमिच्छताम् अ भ्यधावततांसेनांरक्षसांघोरकर्मणाम् ४ एतस्मिन्नंतरेतेषामन्योन्यमभिधावताम् रक्षसांवानराणांचद्वंद्वयुद्धमवर्तत ५ अंगदेनेंद्र जित्सार्धंवालिपुत्रेणराक्षसः अयुध्यतमहातेजास्त्र्यंबकेणयथांधकः ६ प्रजंघेनचसंपातिर्नित्यंदुर्धर्षणोरणे जंबुमालिनमारब्धोहनूमा नपिवानरः ७ संगतस्तुमहाक्रोधोराक्षसोरावणानुजः समरेतीक्ष्णवेगेनशत्रुघ्नेनविभीषणः ८ तपनेनगजःसार्धंराक्षसेनमहाबलः निकुंभेनमहातेजानीलोपिसमयुध्यत ९ वानरेंद्रस्तुसुग्रीवःप्रघसेनसुसंगतः संगतःसमरेश्रीमान्विरूपाक्षेणलक्ष्मणः १० अग्निकेतुः सुदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः मित्रघ्नोयज्ञकोपश्चरामेणसहसंगताः ११ वज्रमुष्टिश्चमैंदेनद्विविदेनाशनिप्रभः राक्षसाभ्यांसुघोराभ्यां कपिमुख्यौसमागतौ १२ वीरःप्रतपनोघोरोराक्षसोरणदुर्धरः समरेतीक्ष्णवेगेननलेनसमयुध्यत १३

रोषः एतावद्दिनयुद्धेपिबहवएवतिष्ठंतीत्येवं रोषइतिभावः १ कांचनापीडैः कांचनभूषणवद्भिः अग्निशिखोपमैस्तद्वद्दुर्धर्षैः २ निर्ययुरिति अनेनवाल्मीकिनापि प्रत्यवहारोध्वनितः ३ ४ अन्योन्यमभिधाव ताम् द्वंद्वयुद्धार्थमितिभावः ५ तान्येवद्वंद्वयुद्धान्याह अंगदेनेति ६ प्रजंघेन तदाख्यरक्षसा संपातिस्त्रिभिर्बाणैःप्रजंघेनसमाहतइतिलिंगात् दुर्धर्षणः दुः सहः आरब्धोयुद्धमारब्धवान् ७ शत्रुघ्नेन तदाख्यरक्षसामित्रघ्नेनेतिकश्चित्पाठः ८ ९ १० ११ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्यां १२ १३ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ १५ १६ केशैः शाद्वलवत्यः केशशाद्वलाः शरीराण्येवसंघाटाः काष्ठसंचयास्तद्वहाःप्रसुस्रुः प्रसस्रुवुरित्यर्थः १७ अनुक्रांतानां क्रमेणायुद्धकथनमाज
घानेति शत्रुसैन्यविदारणमित्यंगदविशेषणम् १८ तस्येंद्रजितः तस्यरथं तस्यैवगदया स्वापहृतया जघान १९ अश्वकर्णोरक्षविशेषः तेन प्रजंघमाजघान सं
पातिरित्यनुकर्षः २० रथस्थाशक्तिः रथशक्तिः २१ तेन रक्षसासह तस्यरथं प्रममाथ तेनजंबुमालीमृतइतिगम्यते २२ २३ तीक्ष्णैः शरैर्भिन्नगात्रोनलः प्रत-

धर्मस्यपुत्रोबलवान्सुषेणइतिविश्रुतः सविद्युन्मालिनासार्धमयुध्यतमहाकपिः १४ वानराश्चापरेघोरारक्षसैरपरैःसह द्वंद्वंसमीयुः
सहसायुध्वाचबहुभिःसह १५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् रक्षसांवानराणांचवीराणांजयमिच्छताम् १६ हरिराक्षसदेहे-
भ्यःप्रसृताःकेशशाद्वलाः शरीरसंघाटवहाःप्रसस्रुःशोणितापगाः १७ आजघानेंद्रजित्क्रुद्धोवज्रेणेवशतक्रतुः अंगदंगदयावीरंशत्रु
सैन्यविदारणम् १८ तस्यकांचनचित्रांगंरथंसाश्वंससारथिम् जघानगदयाश्रीमानंगदोवेगवान्हरिः १९ संपातिस्तुप्रजंघेनत्रिभिर्बा-
णैःसमाहतः निजघानाश्वकर्णेनप्रजंघंरणमूर्धनि २० जंबुमालीरथस्थस्तुरथशक्त्यामहाबलः बिभेदसमरेक्रुद्धोहनूमंतंस्तनांतरे २१
तस्यतंरथमास्थायहनूमान्मारुतात्मजः प्रममाथतलेनाशुसहतेनैवरक्षसा २२ नदन्प्रतपनोघोरोनलंसोभ्यनुधावत नलःप्रतपनस्याशु
पातयामासचक्षुषी २३ भिन्नगात्रःशरैस्तीक्ष्णैःक्षिप्रहस्तेनरक्षसा ग्रसंतमिवसैन्यानिप्रघसंवानराधिपः २४ सुग्रीवःसप्तपर्णेननि
जघानजवेनच प्रपीड्यशरवर्षेणराक्षसंभीमदर्शनम् २५ निजघानविरूपाक्षंशरेणैकेनलक्ष्मणः अग्निकेतुश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्च
राक्षसः मित्रघ्नोयज्ञकोपश्चराममार्द्रीपयन्शरैः २६ तेषांचतुर्णांरामस्तुशिरांसिसमरेशरैः क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेदघोरैरग्निशिखोपमैः
२७ वज्रमुष्टिस्तुमैंदेनमुष्टिनानिहतोरणे पपातसरथःसाश्वःसुराट्टइवभूतले २८ निकुंभस्तुरणेनीलंनीलांजनचयप्रभम् निर्बि-
भेदशरैस्तीक्ष्णैःकरैर्मेघमिवांशुमान् २९ पुनःशरशतेनाथक्षिप्रहस्तोनिशाचरः बिभेदसमरेनीलंनिकुंभःप्रजहासच ३० तस्यैवर
थचक्रेणनीलोविष्णुरिवाहवे शिरश्चिच्छेदसमरेनिकुंभस्यचसारथेः ३१ वज्राशनिसमस्पर्शोद्विविदश्चसमप्रभम् जघानगिरिशृंगे
णमिषतांसर्वरक्षसाम् ३२ द्विविदंवानरेंद्रंतंद्रुमयोधिनमाहवे शरैरशनिसंकाशैःसविव्याधाशनिप्रभः ३३ सशरैरभिविद्धांगोद्विविदः
क्रोधमूर्च्छितः सालेनसरथंसाश्वंनिजघानाशनिप्रभम् ३४

पनस्य चक्षुषीपातयामास नखैराकृष्येतिशेषः ग्रसंतमित्यादिना प्रघससुग्रीवयोः २४ स
सप्तपर्णोवृक्षविशेषः २५ २६ चतुर्भिश्चिच्छेद नाधिकैरित्यर्थः २७ अट्टःक्षौममित्तिकतकः विमानमित्यन्ये २८ २९ ३० रथस्यचक्रंरथचक्रं निकुंभस्यच
निकुंभस्यतत्सारथेश्चशिरश्चिच्छेद ३१ वज्राशनिसमस्पर्शः तथाक्रूरमुष्टिप्रहारइत्यर्थः ३२ ३३ ३४ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ३५ ३६ अपक्रम्यावरुह्य ३७ ३८ ३९ अचिंत्याचिंतयित्वा तांपूर्वगृहीतां शिलां ४० ४१ दिवौकसैर्देवैः आर्षप्रयोगः ४२ ४३ ४४ ४५
४६ अस्तमयाभिकांक्षिणः रात्रौ रक्षसांबलाधिक्यात् ४७ उत्लवमानः कतकः ४२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये आदिकाव्येयुद्ध
कांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ७. युध्यतामिति १ निशायुद्धंप्रवृत्तं परस्परं बहुसेनादर्शनजदोषादितिभावः पौषीपौर्णमास्यांसुवेलारोहणस्य स्पष्टमतीतेः से-

विद्युन्मालीरथस्थस्तुशरैःकांचनभूषणैः सुषेणंताडयामासननादचमुहुर्मुहुः ३५ तंरथस्थमथोदृष्ट्वासुषेणोवानरोत्तमः गिरिशृं
गेणमहतारथमाशुन्यपातयत् ३६ लाघवेनतुसंयुक्तोविद्युन्माली निशाचरः अपक्रम्यरथात्तूर्णंगदापाणिःक्षितौस्थितः ३७ ततःक्रो
धसमाविष्टःसुषेणोहरिपुंगवः शिलांसुमहतींगृह्यनिशाचरमभिद्रवत् ३८ तमापतंतंगदयाविद्युन्मालीनिशाचरः वक्षस्यभिजघा
नाशुसुषेणंहरिपुंगवम् ३९ गदाप्रहारंतंघोरमचिंत्यप्लवगोत्तमः तांतूष्णींपातयामासतस्योरसिमहामृधे ४० शिलाप्रहाराभिहतो-
विद्युन्मालीनिशाचरः निष्पिष्टहृदयोभूमौगतासुर्निपपातह ४१ एवंतैर्वानरैःशूरैःशूरास्तेरजनीचराः द्वंद्वेविमथितास्तत्रदैत्याइव
दिवौकसैः ४२ भल्लैश्चान्यैर्गदाभिश्चशक्तितोमरसायकैः अपविद्धैश्चापिरथैस्तथासांग्रामिकैर्हयैः ४३ निहतैःकुंजरैर्मत्तैस्तथावान
रराक्षसैः चक्राक्षयुगदंडैश्चभग्नैर्धरणिसंश्रितैः ४४ बभूवायोधनंघोरंगोमायुगणसेवितम् कबंधानिसमुत्पेतुर्दिक्षुवानररक्षसा
म् ४५ विमर्देतुमुलेतस्मिन्देवासुररणोपमे ४६ निहन्यमानाहरिपुंगवैस्तदा निशाचराःशोणितगंधमूर्छिताः पुनःसुयुद्धंतरसास
माश्रितादिवाकरस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ४७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰युद्धकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ ७. ७. युध्यतामे-
वतेषांतुतदावानररक्षसाम् रविरस्तंगतोरात्रिःप्रवृत्ताप्राणहारिणी १ अन्योन्यंबद्धवैराणांघोराणांजयमिच्छताम् संप्रवृत्तंनिशायुद्धं
तदावानररक्षसाम् २ राक्षसोसीतिहरयोवानरोसीतिराक्षसाः अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तस्मिंस्तमसिदारुणे ३ हतदारयचैहीतिकथं
विद्रवसीतिच एवंसुतुमुलःशब्दस्तस्मिन्सैन्येतुशुश्रुवे ४ कालाःकांचनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसिराक्षसाः संप्रदृश्यंतशैलेंद्रादीप्तौष-
धिवनाइव ५ तस्मिंस्तमसिदुष्पारेराक्षसाःक्रोधमूर्छिताः परिपेतुर्महावेगाभक्षयंतःप्लवंगमान् ६

नाविभागादिनापौषेकृष्णेतीतेमाघशुक्ल
प्रतिपदियुद्धारंभेबहुदिनपर्यंतंसंकुलंयुद्धंसामान्येनउक्तं तदुत्तरदिनेचेदंनिशायुद्धंप्रवृत्तं ततोजज्ञेमहायुद्धंसंकुलंकपिरक्षसां मध्यान्हेप्रथमंयुद्धंप्रारब्धंप्रतिप
द्यभूदितिपाद्मोक्तेः अत्रप्रकरणे तमसिदुष्पारे तमसिदारुणे इतिवारंवारंवाल्मीक्युक्तेरिदंरात्रियुद्धं कृष्णपक्षांत्यदिनेइतिप्रतीयते अत्रतत्त्वंवक्ष्यामः २ ३ ह
तद्वदंहतेर्लोटिमध्यमपुरुषबहुवचनं हननंकुरुतेत्यर्थः दारय विदारणंकुरु एहि आगच्छ कथंविद्रवसि कथंपलायसे एवं तुमुलःशब्दस्तस्मिन्सैन्येशुश्रुवे ४ कालाः
कृष्णवर्णाः कांचनसन्नाहाःसुवर्णकवचाः ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ अक्षोभयन्निति पदं पताकाध्वजिनः पताकोपेतध्वजवंतः ८ ९ प्रवराणि श्रेष्ठानि १० रथनेमिसमुद्धतं रजो युध्यतां कर्णनेत्राणि रुरोध ११ १२ स्तनमाना
नां स्तनतां शस्तानां हिंसितानां १३ कामरूपीभिरुपलक्षिता मेदिनी शस्त्राण्येव पुष्पोपहारो यस्यां ताहशीव आसीत् १४ शोणितानामास्रावैः कर्दमो यस्यां सा
१५ कालरात्रिः संहाररात्रिः १६ १७ उद्वृत्ते प्रलयकाले १८ षड्भिः षडिति प्रधानानीति शेषः १९ तेषड्गण्यन्ते यज्ञशत्रुरिति दुर्धर्ष इति यज्ञशत्रोर्विशेषणं महाका

ते हयान्कांचनापीडान् ध्वजांश्चाशीविषोपमान् आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ७ वानरा बलिनो युद्धे क्षोभयन्राक्षसीं चमू
म् कुंजरान्कुंजरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान् ८ चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः ९
दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः तुरंगखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् १० रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः वर्तमाने तथा
घोरे संग्रामे लोमहर्षणे ११ रुधिरौघा महाघोरा नद्यस्तत्र विसुस्रुवुः ततो भेरीमृदंगानां पणवानां च निःस्वनः शंखनेमिस्वनोन्मिश्रः संबभू
वाद्भुतोपमः १२ हयानां स्तनमानानां राक्षसानां च निःस्वनः शस्तानां वानराणां च संबभूवात्र दारुणः १३ हतैर्वानरमुख्यैश्च शक्तिशूलपर
श्वधैः निहतैः पर्वताकारै राक्षसैः कामरूपिभिः १४ शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा १५
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा १६ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे राममेवाभ्य
वर्तन्त संहृष्टाः शरवृष्टिभिः १७ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् उद्वर्त इव सत्त्वानां समुद्राणामभूत्स्वनः १८ तेषां रामः शरैः षड्भिः
षट् जघान निशाचरान् निमेषान्तरमात्रेण शरैरग्निशिखोपमैः १९ यज्ञशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुक
सारणौ २० ते तु रामेण बाणौघैः सर्वमर्मसु ताडिताः युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् २१ निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः
दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महारथः २२ ये त्वन्ये राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतंगा इव पावकम् २३ सु
वर्णपुंखैर्विशिखैः संपतद्भिः समंततः बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी २४ राक्षसानां च निनदैर्भेरीणां चैव निःस्वनैः सा बभूव नि
शा घोरा भूयो घोरतरा ऽभवत् २५ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समंततः त्रिकूटः कंदराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः २६ गोलांगूला महाका
यास्तमसा तुल्यवर्चसः संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् २७

यद्गति वज्रदंष्ट्रस्य इमौ शुकसारणौ चारत्वेन प्रेषिताभ्यामन्यावेवेति व
हवः ताविति पदस्वारस्याच्चारत्वेन प्रेषितावेवेमौ राज्ञाधिकृतावपि राजसन्निधिं परित्यज्य युद्धे प्रवृत्तावित्यन्ये २० यतः सावशेषायुषो तो युद्धादपसृता अभवन्
२१ २२ २३ २४ घोरा सा निशा भूयो घोरतरा बभूव २५ २६ भक्षयन् अभक्षयन् २७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगदेन हताश्वोऽतएव महायस्तोमहाखेदंप्राप्त इंद्रजित्तुतत्रैवांतरधीयतेत्यन्वयः २८ २९ यतः इंद्रजितोयुधिप्रभावंविदुरतस्तेनांगदेनतमिंद्रजितंप्रधर्षितं-
दृष्ट्वामहात्मानं तमंगदंदृष्ट्वा तुष्टाः ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ शरबंधेन शरपरिणतनागपाशबंधेन अयंशरबंधोग्रमाद्दक्ष्यमाणात्यदिनेषुइत्यग्रेनिरू
पयिष्यामः ३६ अभिहतौ बद्धौ ३७ उक्तानुवादः प्रकाशेत्यादि समुपाजगाम उपचक्रमे भ्रूभंगमात्रेणसर्वजगत्संहर्तुरपि भगवतोनागपाशबंधनसहनं स्वकृ
तमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थं विरोधेनापि नित्यमात्मानंस्मरतोरावणस्य रावणेश्च परमभक्ततयार्कीर्तिर्लोकेषु दृश्यर्थंचेतितत्त्वं ३८ उच्छ्रगमानः कत॰४१

अंगदस्तुरणेशत्रून्निहंतुंसमुपस्थितः इंद्रजित्तुरथंत्यक्त्वा हताश्वोहतसारथिः अंगदेनमहायस्तस्तत्रैवांतरधीयत २८ तत्कर्मवालि
पुत्रस्यसर्वेदेवाःसहर्षिभिः तुष्टुवुःपूजनार्हस्यतौचोभौरामलक्ष्मणौ २९ प्रभावंसर्वभूतानिविदुरिंद्रजितोयुधि ततस्तेनमहात्मानं
दृष्ट्वातुष्टाःप्रधर्षितम् ३० ततःप्रहृष्टाःकपयःससुग्रीवविभीषणाः साधुसाध्वितिनेदुश्चदृष्ट्वाशत्रुंपराजितम् ३१ इंद्रजित्तुतदा
नेननिर्जितोभीमकर्मणा संयुगेवालिपुत्रेणक्रोधंचक्रेसुदारुणम् ३२ सोंतर्धानगतःपापोरावणीरणकर्शितः ब्रह्मदत्तवरोवीरो
रावणिःक्रोधमूर्च्छितः ३३ अदृश्योनिशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः रामंचलक्ष्मणंचैवघोरैर्नागमयैःशरैः ३४ बिभेदसमरेक्रुद्धः
सर्वगात्रेषुराघवौ माययासंवृतस्तत्रमोहयन्राघवौयुधि ३५ अदृश्यःसर्वभूतानांकूटयोधीनिशाचरः बबंधशरबंधेनभ्रातरौरामल
क्ष्मणौ ३६ तौतेनपुरुषव्याघ्रौक्रुद्धेनाशीविषैःशरैः सहसाभिहतौवीरौतदाप्रेक्षंतवानराः ३७ प्रकाशरूपस्तुयदानशक्तस्तौबाधितुंरा
क्षसराजपुत्रः मायांप्रयोक्तुंसमुपाजगाम बबंधतौराजसुतौदुरात्मा ३८ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰युद्धकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ सतस्य
गतिमन्विच्छन्राजपुत्रःप्रतापवान् दिदेशातिबलोरामोदशवानरयूथपान् १ द्वौसुषेणस्यदायादौनीलंचप्लवगाधिपम् अंगदंवालिपुत्रंच
शरभंचतरस्विनम् २ द्विविदंचहनूमंतंसानुप्रस्थंमहाबलम् ऋषभंचर्षभस्कंधमादिदेशपरंतपः ३ तेसंप्रहृष्टाहरयोभीमानुद्यम्यपाद
पान् आकाशंविविशुःसर्वेमार्गमाणादिशोदश ४ तेषांवेगवतांवेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः अस्त्रवित्परमास्त्रेणवारयामासरावणिः ५ त
भीमवेगाहरयोनाराचैःक्षतविक्षताः अंधकारेनददृशुर्मेघैःसूर्यमिवावृतम् ६ रामलक्ष्मणयोरेवसर्वदेहभिदःशरान् भृशमावेशयामा
सरावणिःसमितिंजयः ७ निरंतरशरीरौतुतावुभौरामलक्ष्मणौ क्रुद्धेनेंद्रजितावीरौपन्नगैःशरतांगतैः ८ तयोःक्षतजमार्गेणसुस्राववरुधि
रंबहु तावुभौचप्रकाशेतेपुष्पिताविवकिंशुकौ ९

इतिरामा॰वा॰यु॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४ उक्तस्यैवराघवयोरिंद्रजित्कृतबंधनस्यप्रपंचः सइति तस्यइंद्रजितोगतिंअवस्था
नप्रदेशंअन्विच्छन् ज्ञातुमिच्छन् दिदेश आदिदेश १ २ ३ ४ परमास्त्रेणब्रह्मास्त्रेणमंत्रितैरिषुभिर्वारयामास ५ ६ आवेशयामासप्रवेशयामास ७ निरंतरशरीरौतुत्कृता
विनिशेषः ८ क्षतजमार्गेण क्षतेनव्रणेन जातोयोमार्गस्तेन ९ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० अनालक्ष्यं अशक्यदर्शनं ११ प्रापितौ बंधनमितिशेषः १२ १३ १४ १५ नशेकतुरवेक्षितुं तादृशाविवस्थितौ मनुष्यत्वनाटनायेतिबोध्यं १६ १७
१८ वीरशयने युद्धभूमौ शरवेष्टितसर्वांगौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वगात्रौ १९ अच्छिद्रं वेधरहितं अंगुलं अंगुलप्रमाणं अंतरमवकाशोनाभूत् आकराग्रात् करा
ग्रमभिव्याप्याध्वस्तमक्षोभितं अस्तब्धमितिपाठेचेष्टावत् अजिह्मगैर्बाणैः अनिर्विण्णमविदारितंचांगंनाभूत् २० प्रस्रवणौ प्रस्रवणाख्यपर्वताविव २१ इंद्रजि

ततः पर्यंतरक्ताक्षोभिन्नांजनचयोपमः रावणिर्भ्रातरौवाक्यमंतर्धानगतोब्रवीत् १० युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोपित्रिदशेश्वरः द्रष्टु-
मासादितुंवापिनशक्तः किंपुनर्युवाम् ११ प्रापिताविषुजालेनराघवौकंकपत्रिणा एषरोषपरीतात्मानयामियमसादनम् १२ एवमुक्त्वा
तुधर्मज्ञौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ निर्बिभेदशितैर्बाणैःप्रजहर्षननादच १३ भिन्नांजनचयश्यामोविस्फार्यविपुलंधनुः भूयएवशरान्घो-
रान्विससर्जमहामृधे १४ ततोमर्मसुमर्मज्ञोमज्जयन्निशितान्शरान् रामलक्ष्मणयोर्वीरोननादचमुहुर्मुहुः १५ बद्धौतुशरबंधेनता
वुभौरणमूर्धनि निमेषांतरमात्रेणनशेकतुरवेक्षितुम् १६ ततोविभिन्नसर्वांगौशरशल्याचितौकृतौ ध्वजाविवमहेंद्रस्यरज्जुमुक्तौप्र
कंपितौ १७ तौसंप्रचलितौवीरौमर्मभेदेनकर्षितौ निपेततुर्महेष्वासौजगत्यांजगतीपती १८ तौवीरशयनेवीरौशयानौरुधिरोक्षितौ श
रवेष्टितसर्वांगावार्तौपरमपीडितौ १९ नह्यविद्धंतयोर्गात्रेबभूवांगुलमंतरम् नानिर्विण्णंनचास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः २० तौतुक्रूरेण
निहतौरक्षसाकामरूपिणा असृक्सुस्रुवतुस्तीव्रंजलंप्रस्रवणाविव २१ पपातप्रथमंरामोविद्धोमर्मसुमार्गणैः क्रोधादिंद्रजितायेनपुरा-
शक्रोविनिर्जितः २२ रुक्मपुंखैःप्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरंजलिकैरपि विव्याधवत्सदंतैश्चसिंहदंष्ट्रैःक्षुरैस्त
था २३ सवीरशयनेशिश्येविज्यमाविध्यकार्मुकम् भिन्नमुष्टिपरीणाहंत्रिनतंरुक्मभूषितम् २४ बाणपातांतरेरामंपतितंपुरुषर्षभम्
सतत्रलक्ष्मणोदृष्ट्वानिराशोजीवितेऽभवत् २५ रामंकमलपत्राक्षंशरण्यंरणतोषिणम् शुशोचभ्रातरंदृष्ट्वापतितंधरणीतले २६ हर
यश्चापितंदृष्ट्वासंतापंपरमंगताः शोकार्ताश्चुक्रुशुर्घोरमश्रुपूरितलोचनाः २७ बद्धौतुतौवीरशयेशयानौतेवानराःसंपरिवार्यतस्थुः समा
गतावायुसुतप्रमुख्याविषादमार्ताःपरमंचजग्मुः २८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ७ ७
ततोद्यांपृथिवींचैववीक्षमाणावनौकसः ददृशुःसंततौबाणैर्भ्रातरौरामलक्ष्मणौ १

त्वंकुतस्त्वत्राह येनेति २२ रजोगतिभिर्वायुनाविस्तीर्यमाणरजोवन्नीरंध्रं
संपतद्भिः अर्धनाराचैः अर्धभागेनाराचतुल्यैः अंजलिकैरंजल्याकारमुखैः वत्सदंतादयस्तत्तदाकाराः २३ अविध्य त्यक्त्वा भिन्नोमुष्टिपरीणाहोमुष्टिप्रदेशोमुष्टिग्रहणंवा
यस्य त्रिषु स्थानेषु निम्नं २४ बाणपातांतरे शरतल्पमध्ये २५ २६ २७ २८ दारुमानः क० ४२ इतिरामा० वा० यु० पंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ द्यां पृथिवींच वीक्षमाणा अनि
भयादितिशेषः संततौ व्याप्तौ १ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवेद्वंद्वे रक्षेव कृतकर्मणिनस्मिन्राक्षसेउपरतेसति २ ३ ४ रुधिरस्यस्त्रावः प्रवाहस्तेन दिग्धांगौ ५ ६ ७ मायया च्छन्नमेनं रावणिं धनिरानदद्दशुः ८
किंतु मायाप्रतिच्छन्नं तं भ्रातुःपुत्रं रावणिं विभीषणएवमाययाददर्श ९ वरदानाद्ब्रह्मवरदानलब्धयांतर्धानविद्ययांतर्हितं १० आत्मनः कर्म समीक्ष्य शयानौ तौ
च समीक्ष्य ११ १२ १३ यत्कृते ययोराघवयोर्निमित्तं तद्भयेनेनियावत् गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वैव त्रियामारात्रिर्याति अनिद्रएव निशाः क्षपयतीत्यर्थः १४ १५

दृष्ट्वैवोपरतेदेवेकृतकर्मणिराक्षसे आजगामाथतंदेशंससुग्रीवोविभीषणः २ नीलश्चद्विविदोमैंदःसुषेणःकुमुदोंगदः तूर्णंहनुम
तासार्धमन्वशोचंतराघवौ ३ अचेष्टौमंदनिश्वासौशोणितेनपरिप्लुतौ शरजालाचितौस्तब्धौशयानौशरतल्पगौ ४ निश्वसंतौयथा
सर्पौनिश्चेष्टौदीनविक्रमौ रुधिरस्त्रावदिग्धांगौतपनीयाविवध्वजौ ५ तौवीरशयनेवीरौशयानौमंदचेष्टितौ यूथपैःस्वैःपरिवृतौबाष्प
व्याकुललोचनैः ६ राघवौपतितौदृष्ट्वाशरजालसमन्वितौ बभूवुर्व्यथिताःसर्वेवानराःसविभीषणाः ७ अंतरिक्षंनिरीक्षंतोदिशःसर्वाश्च-
वानराः नचैनंमाययाच्छन्नंददृशूरावणिंरणे ८ तंतुमायाप्रतिच्छन्नंमाययैवविभीषणः वीक्षमाणोददर्शाग्रेभ्रातुःपुत्रमवस्थितम् त
मप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ९ ददर्शांतर्हितंवीरंवरदानाद्विभीषणः तेजसायशसाचैवविक्रमेणचसंयुतः १० इंद्रजित्त्वात्मनःकर्म
तौशयानौसमीक्ष्यच उवाचपरमप्रीतोहर्षयन्सर्वराक्षसान् ११ दूषणस्यचहंतारौखरस्यचमहाबलौ सादितौमामकैर्बाणैर्भ्रातरौरामं
लक्ष्मणौ १२ नेमौमोक्षयितुंशक्यावेतस्मादिषुबंधनात् सर्वैरपिसमागम्यसर्षिसंघैःसुरासुरैः १३ यत्कृतेचिंतयानस्यशोकार्तस्यपितु
र्मम अस्पृष्ट्वाशयनंगात्रैस्त्रियामायातिशर्वरी १४ कृत्स्नेयंयत्कृतेलंकानदीवर्षास्विवाकुला सोयंमूलहरोनर्थःसर्वेषांशमितोमया
१५ रामस्यलक्ष्मणस्यैवसर्वेषांचवनौकसाम् विक्रमानिष्फलाःसर्वेयथाशरदितोयदाः १६ एवमुक्त्वातुतान्सर्वान्राक्षसान्परिपश्यतः
यूथपानपितान्सर्वांस्ताडयत्सचरावणिः १७ नीलंनवभिराहत्यमैंदंसद्विविदंतथा त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततापपरमेषुभिः १८ जांब
वंतंमहेष्वासोविध्वाबाणेनवक्षसि हनूमतोवेगवतोविससर्जशरान्दश १९ गवाक्षंशरभंचैवतावप्यमितविक्रमौ द्वाभ्यांद्वाभ्यांमहा
वेगोविव्याधयुधिरावणिः २० गोलांगूलेश्वरंचैववालिपुत्रमथांगदम् विव्याधबहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोथरावणिः २१ तान्वानरवरान्
भित्वाशरैरग्निशिखोपमैः ननादबलवांस्तत्रमहासत्वःसरावणिः २२ तानर्दयित्वाबाणौघैस्त्रासयित्वाचवानरान् प्रजहासमहाबाहुर्व
चनंचेदमब्रवीत् २३ शरबंधेनघोरेणमयाबद्धौचमूमुखे सहितौभ्रातरावेतौनिशामयतराक्षसाः २४

१६ यूथपान्वानराणामितिशेषः

ताडयदताडयत् १७ १८ हनूमतउपरीतिशेषः १९ २० त्वरमाणःत्वरांवेगंकुर्वन् २१ २२ २३ निशामयतपश्यत २४ ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ २६ २७ २८ तयोःशरीरेसायकैश्चिते सर्वाण्युपांगानिचसायकैश्चितानिदृष्ट्वा २९ सबाष्पवदनंबाष्पसहितवदनं ३० एवंप्रायाणि एवंविधःप्रायोबा
हुल्यंयेषांतानिप्रायेणैवंविधानीत्यर्थः नैष्ठिकोनित्यैकांतःभाग्यशेषेणसहिताः सभाग्यशेषास्तेषांभावःसत्ताभाग्यशेषसाहित्यं तदेवेशिष्ट्यंयद्यस्माकमित्यर्थः ३१
अनाथमशरणं मांचपर्यवस्थापयआश्वासयतवतुस्वतंत्रराज्यमप्यस्ति अहंत्वगतिरेवेतिभावः ३२ ३३ ततःसामान्यतःप्रमार्जनानंतरं विद्यया तिरस्करणीवि
द्यातिरस्कारकविद्ययापरिजप्य परिवाह्येतिपाठेप्ययमेवार्थः राक्षसमायापरिज्ञानेन धैर्यसंपादनंचैतत्प्रमार्जनस्यफलं वस्तुतस्ततःसलिलमितिश्लोकोबहु

एवमुक्त्वास्तुतेसर्वेराक्षसाःकूटयोधिनः परंविस्मयमापन्नाःकर्मणातेनहर्षिताः २५ विनेदुश्चमहानादान्सर्वेतेजलदोपमाः हतोरामइति
ज्ञात्वारावणिंसमपूजयन् २६ निष्पंदौतुतदादृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ वसुधायांनिरुच्छ्वासौहतावित्यन्वमन्यत २७ हर्षेणतुसमावि
ष्टइंद्रजित्समितिंजयः प्रविवेशपुरींलंकांहर्षयन्सर्वनैर्ऋतान् २८ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वाशरीरेसायकैश्चिते सर्वाणिचांगोपांगानिस्
ग्रीवंभयमाविशन् २९ तमुवाचपरित्रस्तंवानरेंद्रंविभीषणः सबाष्पवदनंदीनंक्रोधव्याकुललोचनम् अलंत्रासेनसुग्रीवबाष्पवेगो
निगृह्यताम् ३० एवंप्रायाणियुद्धानिविजयोनास्तिनैष्ठिकः सभाग्यशेषतास्माकंयदिवीरभविष्यति ३१ मोहमेतौप्रहास्येतेमहात्मानौमहा
बलौ पर्यवस्थापयात्मानमनाथंमांचवानर सत्यधर्माभिरक्तानांनास्तिमृत्युकृतंभयम् ३२ एवमुक्त्वाततस्तस्यजलक्लिन्नेनपाणिना
सुग्रीवस्यशुभेनेत्रेप्रममार्जविभीषणः ३३ ततःसलिलमादायविद्ययापरिजप्यच सुग्रीवनेत्रेधर्मात्माप्रममार्जविभीषणः ३४ विमृ
ज्यवदनंतस्यकपिराजस्यधीमतः अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रांतमिदंवचः ३५ नकालःकपिराजेंद्रवैक्लव्यमवलंबितुम् अतिस्नेहोपि
कालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ३६ तस्मादुत्सृज्यवैक्लव्यंसर्वकार्यविनाशनम् हितंरामपुरोगाणांसैन्यानामनुचिंतय ३७ अथवारक्ष्य
तांरामोयावत्संज्ञाविपर्ययः लब्धसंज्ञौहिकाकुत्स्थौभयंनोव्यपनेष्यतः ३८ नैतत्किंचनरामस्यनचरामोमुमूर्षति नह्येनंहास्यतेलक्ष्मी
दुर्लभायागतायुषाम् ३९

पुस्तकेषुनास्तीतिप्रायेणप्रक्षिप्तोयं तेनेंद्रजिनंददर्शेतितत्कार्यप्रकाशकोत्तरवाक्याभावात् ३४
कालसंप्राप्तंकालौचित्येनप्राप्तं ३५ अतिस्नेहोपिअतिस्नेहमूलरोदनादिव्यापारोपि अस्मिन्कालेईदृशेविषमकाले ३६ यदेवमतस्तस्मादित्यादि
हितंतत्समाश्वासनं ३७ यदितवसेनासमाश्वासनेधैर्यंनास्ति तदातदहंकरिष्यामि त्वयातुरामोरक्षणीयइत्याह अथवेति संज्ञाविपर्ययोमोहोयावत्ताव-
त्पर्यंतं मोहमात्रमेवानयोर्नत्वन्यासंभावनेत्याह लब्धसंज्ञाविति नौआवयोः ३८ व्यपनेष्यतइतीममेवार्थंस्पष्टयति नैतदिति रामस्यैनेतत्किंचनअपा-
यकरणमित्यर्थः कुतस्तत्राहनचेति मुमूर्षाभावेलिंगमाह नहीति यागतायुषांदुर्लभासालक्ष्मीरेनंनहास्यति इदानींनजहात्येवाग्रेपिनहास्यतीत्यर्थः ३९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सकंबलंस्वकंप्राणं अहंयावत्सैन्यानिसर्वाणिपुनःस्थापयामि स्थिराणिकरोमितावदात्मानमात्मप्राणंचाश्वासय ४० एतेफुल्लनयनत्वादिगुणकाहरयःक र्णेकर्णेप्रकथिताः रामविपद्विषयप्रकथनवंतोभवंति हरिसत्तमसुग्रीव ४१ अनीकप्रत्याश्वासनार्थंमांधावंतंदृष्ट्वातुसंप्रहर्षितंप्रासहर्षमनीकंतद्रूपा हरयोभुक्तपूर्वांस्रजमिवत्रासंत्यजंतु ४२ समाश्वास्यउक्तरीत्येतिशेषः ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ धावमानः कृतकः ४३ इतिरामाभिरा० वाल्मी० युद्धकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ ७ तस्मिन्निति १ २ व्यूढानिगरुडाद्याकारव्यूहवंत्यनीकानियेषांते ३ राक्षसाइत्यस्यागताइतिशेषः ४

तस्मादाश्वासयात्मानंबलंचाश्वासयस्वकम् यावत्सैन्यानिसर्वाणिपुनःसंस्थापयाम्यहम् ४० एतेहिफुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः कर्णेकर्णेप्रकथिताहरयोहरिसत्तम ४१ मांतुदृष्ट्वाप्रधावंतमनीकंसंप्रहर्षितम् त्यजंतुहरयस्त्रासंभुक्तपूर्वामिवस्रजम् ४२ समाश्वास्यतुसुग्रीवंराक्षसेंद्रोविभीषणः विद्रुतंवानरानीकंतत्समाश्वासयत्पुनः ४३ इंद्रजित्तुमहामायःसर्वसैन्यसमावृतः विवेशनगरींलंकां पितरंचाप्युपागमत् ४४ तत्ररावणमासाद्यअभिवाद्यकृतांजलिः आचचक्षेप्रियंपित्रेनिहतौरामलक्ष्मणौ ४५ उत्पपाततत्तोहृष्टः पुत्रंचपरिषस्वजे रावणोरक्षसांमध्येश्रुत्वाशत्रूनिपातितौ ४६ उपाघ्रायचतंमूर्ध्निपप्रच्छप्रीतमानसः पृच्छतेचयथावृत्तंपित्रेतस्मै न्यवेदयत् ४७ यथातौशरबंधेननिश्चेष्टौनिष्प्रभीकृतौ ४८ सहर्षवेगानुगतांतरात्माश्रुत्वागिरंतस्यमहारथस्य जहौज्वरंदाशरथेःसमुत्थंप्रहृष्टवाचाभिननंदपुत्रम् ४९ इत्यार्षेश्रीमद्रामा० वा० युद्धकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ तस्मिन्प्रविष्टेलंकायांकृतार्थेरावणात्मजे राघवंपरिवार्यार्थररक्षुर्वानरर्षभाः १ हनूमानंगदोनीलःसुषेणःकुमुदोनलः गजोगवाक्षःपनसःसानुप्रस्थोमहाहरिः २ जांबवानृषभःस्कंदोरंभःशतबलिःपृथुः व्यूढानीकाश्चयत्ताश्चद्रुमानादायसर्वतः ३ वीक्षमाणादिशःसर्वास्तिर्यगूर्ध्वंचवानराः तृणेष्वपिचचेष्टत्सुराक्षसाइतिमेनिरे ४ रावणश्चापिसंहृष्टोविसृज्येंद्रजितंसुतम् आजुहावततःसीतारक्षणीराक्षसीस्तदा ५ राक्षस्यस्त्रिजटाचापिशासनात्तमुपस्थिताः ताउवाचततोहृष्टोराक्षसीराक्षसाधिपः ६ हताविंद्रजितारव्यातवैदेह्यारामलक्ष्मणौ पुष्पकंतत्समारोप्यदर्शयध्वंरणेहतौ ७ यदाश्रयादवष्टब्धानेयंमामुपतिष्ठते सोस्याभर्तासहभ्रात्रानिहतोरणमूर्धनि ८ निर्विशंकानिरुद्विग्ना निरपेक्षाचमैथिली मामुपस्थास्यतेसीतासर्वाभरणभूषिता ९

सीतारक्षणीः सीतारक्षिकाराक्षसीराजुहाव ताराक्षस्यस्त्रिजटाचतमुपस्थिताः ५ ६ आरव्यातकथयतरणेहतौराघवौतस्यैतद्दर्शयध्वं ७ यदाश्रयात् अवष्टब्धागर्विता ८ निर्विशंकारामशंकारहिता निरुद्विग्नानिःशोकानिरपेक्षा रामोमिलिष्यतीत्याशारहिता ९ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवेक्ष्यविनिवृत्ताप्रत्यागतासाचसातु अन्यांमत्तोन्यांरामरूपांप्राप्यंवस्त्वपश्यतीअनपेक्षारामापेक्षारहिता १० ११ १२ १३ पताकाध्वजमालिनींलंकां चारयामास रणस्थौतौद्रष्टुमितिशेषः १४ घोषणप्रकारोराघवोलक्ष्मणश्चेति १५ सर्वबद्धित्यर्थः १६ १७ १८ विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टधनुष्कौ शरस्तंबःशरसमूहस्तन्मयौ १९ २० २१ २२ वितर्कयंतीचिंतयंतीत्येव २३ निरमानः कतकः ४४ इतिरामाभिरामे० वाल्मी० युद्धकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ ७ विललापेति सर्वज्ञापिदेवीराक्षसानांमानुषबुद्धिस्थैर्यायनटवत्विललापेत्यर्थः निहतंनिहतमिवस्थितं १ लाक्षणिकाःसामु-

अद्यकालवशंप्राप्तंरणेरामंसलक्ष्मणम् अवेक्ष्यविनिवृत्तासाचान्यांगतिमपश्यती अनपेक्षाविशालाक्षीमामुपस्थास्यतेस्वयम् १० तस्यतद्वचनंश्रुत्वारावणस्यदुरात्मनः राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वाजग्मुर्वैयत्रपुष्पकम् ११ ततःपुष्पकमादायराक्षस्योरावणाज्ञया अशोकवनिकास्थांतांमैथिलींसमुपानयन् १२ तामादायतुराक्षस्योभर्तृशोकपराजिताम् सीतामारोपयामासुर्विमानंपुष्पकंतदा १३ ततःपुष्पकमारोप्यसीतांत्रिजटयासह रावणश्चारयामासपताकाध्वजमालिनीम् १४ प्राघोषयतहृष्टश्चलंकायांराक्षसेश्वरः राघवोलक्ष्मणश्चैवहताविंद्रजितारणे १५ विमानेनापिगत्वातुसीतात्रिजटयासह ददर्शवानराणांतुसर्वंसैन्यंनिपातितम् १६ प्रहृष्टमनसश्चापिददर्शपिशिताशनान् वानरांश्चातिदुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः १७ ततःसीताददर्शोभौशयानौशरतल्पगौ लक्ष्मणंचैवरामंचविसंज्ञौशरपीडितौ १८ विध्वस्तकवचौवीरौविप्रविद्धशरासनौ सायकैश्छिन्नसर्वांगौशरस्तंबमयौक्षितौ १९ तौदृष्ट्वाभ्रातरौतत्रप्रवीरौपुरुषर्षभौ शयानौपुंडरीकाक्षौकुमाराविवपावकी २० शरतल्पगतौवीरौतथाभूतौनरर्षभौ दुःखार्ताकरुणंसीतासुभृशंविललापह २१ भर्तारमनवद्यांगीलक्ष्मणंचासितेक्षणा प्रेक्ष्यपांसुषुचेष्टंतौरुरोदजनकात्मजा २२ साबाष्पशोकाभिहतासमीक्ष्यतौभ्रातरौदेवसुतप्रभावौ वितर्कयंतीनिधनंतयोःसादुःखान्वितावाक्यमिदंजगाद २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ भर्तारंनिहतंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबलम् विललापभृशंसीताकरुणंशोककर्शिता १ ऊचुर्लाक्षणिकायेमांपुत्रिण्यविधवेतिच तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः २ यज्वनोमहिषींयेमामूचुःपत्नींचसत्रिणः तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ३ वीरपार्थिवपत्नीनांयेविदुर्भर्तृपूजिताम् तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ४ ऊचुःसंश्रवणेयेमांद्विजाःकार्तांतिकाःशुभाम् तेऽद्यसर्वेहतेरामेज्ञानिनोऽनृतवादिनः ५

द्रिकलक्षणज्ञाः २ अयमेवपांक्तःपाठइतिकतकः यज्वनोऽश्वमेधादियागकर्तुः सत्रिणःबहुदिनसाध्यबहुकर्तृकयागकर्तुः ३ वीरपार्थिवपत्नीनांपूजनीयामितिशेषः भर्तृपूजितांसुमंगलींयेप्राहुः ४ सम्यक्श्रवणंयस्मिन्नितिसंश्रवणंसन्निधिस्तस्मिन्मत्समक्षमितियावत् कार्तांतिकाःज्योतिःशास्त्रविदः शुभांअविधवां ज्ञानिनइतिच्छेदः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यैर्लक्षणैःस्त्रियःनरेंद्रैःपतिभिःसहाधिराज्येभिषिच्यंतेतानीमानिपद्मानि पाणिपादवर्तिरेखारूपपद्मानि मयिवर्तंतइतिशेषः ६ यैरलक्षणैर्भाग्यदुर्लभादुर्लभ
भाग्यावैधव्यंयांतितान्यात्मनोनपश्यामि कुलक्षणानिपश्यंत्यपि हतलक्षणा निष्फललक्षणाजातास्मीतिशेषः इदंपद्यंप्रक्षिप्तमितिबहवः ७ लक्षणैर्लक्षण
ज्ञैःतत्प्रतिपादकशास्त्रैश्च सत्यनामानिअमोघफलानितानिशास्त्राणि तत्प्रतिपादितलक्षणानिच ८ असंहतेअपरस्पराश्लिष्टे ९ शंखेनयनोपांत्यभागे
ललाटफलकेइतिकतकः चित्तौउपचित्तौ अनुवृत्ताःअनुपूर्व्येणवृत्तत्वगुणयुक्ताःसमाःसममध्याः १० अविरलौपरस्परसंसक्तौ मग्नचूचुकौनिमग्नाग्र
भागौ उत्सेधनीउन्नतपर्यंतप्रदेशापार्श्वेचोरस्कंचस्वार्थेकः तत्पार्श्वोरस्कं प्राण्यंगत्वादेकवचनं चित्तंउपचितं ११ वर्णःकांतिः मणिनिभःशाणघृष्टमणिवदु

इमानिखलुपद्मानिपादयोर्वैकुलस्त्रियः अधिराज्येऽभिषिच्यंतेनरेंद्रैःपतिभिःसह ६ वैधव्यंयांतियैर्नार्योऽलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः नात्म
नस्तानिपश्यामिपश्यंतीहतलक्षणा ७ सत्यनामानिपद्मानिस्त्रीणामुक्तानिलक्षणैः तान्यद्यनिहतेरामेवितथानिभवंतिमे ८ केशाःसू
क्ष्माःसमानीलाभ्रुवौचासंहतेमम वृत्तेचारोमकेजंघेदंताश्चाविरलामम ९ शंखेनेत्रेकरौपादौगुल्फावूरूसमेचितौ अनुवृत्तनखाःस्नि
ग्धाःसमाश्चांगुलयोमम १० स्तनौचाविरलौपीनौमामकौमग्नचूचुकौ मग्नाचोत्सेधनीनाभिःपार्श्वोरस्कंचमेचितम् ११ ममवर्णोम
णिनिभोमृदून्यंगरुहाणिच प्रतिष्ठितांद्वादशभिर्मामूचुःशुभलक्षणाम् १२ समग्रयवमच्छिद्रंपाणिपादंचवर्णवत् मंदस्मितेत्येवच
मांकन्यालाक्षणिकाविदुः १३ आधिराज्येभिषेकोमेब्राह्मणैःपतिनासह कृतांतकुशलैरुक्तंतत्सर्वंवितथीकृतम् १४ शोधयित्वाजन-
स्थानंप्रवृत्तिमुपलभ्यच तीर्त्वासागरमक्षोभ्यंभ्रातरौगोष्पदेहतौ १५ ननुवारुणमाग्नेयमैंद्रंवायव्यमेवच अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवराघवौ
प्रत्यपद्यत १६ अदृश्यमानेनरणेमाययावासवोपमौ ममनाथावनाथायानिहतौरामलक्ष्मणौ १७ नहिदृष्टिपथंप्राप्यराघवस्यरणे-
रिपुः जीवन्प्रतिनिवर्तेतयद्यपिस्यान्मनोजवः १८

ज्ज्वलः अंगरुहाणिरोमाणि द्वादशभिःप्रतिष्ठितां पादद्वयवर्त्यंगुलिदशकं द्वेपादतलेच एवंद्वादशभिःसुप्रतिष्ठितांसुस्पष्टभूमिकां एवंकेशादिपादांतलक्ष
णैर्मांशुभलक्षणामूचुः १२ समग्रयवंअंगुलिपर्वमध्यगसमग्रयवप्रमाणाद्विद्विरेखावत् अच्छिद्रंनीरंध्रांगुल्यंतरालं वर्णवत्प्रशस्तकांति मंदस्मिता
मंदस्मितवत्स्वरूपसुलक्षणवती कन्यालाक्षणिकाःकन्यावर्तिसामुद्रिकलक्षणज्ञाः १३ कृतांतनिपुणैर्ज्योतिःशास्त्रसिद्धांतज्ञैः आधिराज्येभिषेकोभावी
तिउक्तमित्यन्वयः १४ सागरंसमुद्रं राक्षससेनासागरंचाक्षोभ्य तीर्त्वागोष्पदेऽल्पावशिष्टसैन्येहतावित्यर्थः अनेनबहुदिनयुद्धोत्तरमल्पावशिष्टसैन्येक
तिपययूथपरूपेऽयंशरबंधइतिलभ्यते १५ प्रत्यपद्यतप्रत्यपद्येतां एकवचनमार्षं नन्वितःपूर्वंतत्किमिदानींनस्मृतमितिशेषः १६ १७ १८ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालस्य शुभाशुभफलप्रापकस्य तत्प्रापणेऽतिभारोस्ति अतस्तदुपस्थापितफलनिर्वर्तकोयः कृतांतो दैवं स न कृदुर्जयः सामान्यरूपस्यार्थस्य विशेषेण समर्थनरूपोर्थांतरन्यासः प्रकृतकथनरूपो यत्रेत्यादिः यत्र यस्मादित्यर्थः १९ २० २१ २२ एवं दशां प्राप्तस्य कथं जीवनं तत्राह कारणानीति महांति इदानीमपि सजीवत्वोपपादकानि सदृशानि अनुभूतैस्तुल्यानि दृष्टसंवादानि यथेमौ जीवत इति प्रतिपद्येथास्तथा कारणानि वक्ष्यामीत्यन्वयः २३ तान्येव व्यतिरेकमुखेनाह नहीति पतौ पत्यौ निहते सति योधानां मुखानि क्षणेन शत्रुं हनिष्यामः क्व गच्छतीत्येवं कोपेन व्याप्तानि न भवंति हर्षपर्युत्सुकानि हर्षजनकमोहशांतिदर्शनोत्सुकानि न भवंति अपि तु रुदंति केवलं नैवं प्रकृते ऽतो जीवतीति निश्चिनु २४ इतोप्येवमेवेत्याह इदं विमानमिति २५ पुनर्लिंगांतरमाह हतोवीरः शू

नकालस्यातिभारोस्ति कृतांतश्च सुदुर्जयः यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः १९ न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महारथम् नात्मानं जननीं चापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् २० सा तु चिंतयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् २१ परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति २२ कारणानि च वक्ष्यामि महांति सदृशानि च यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ २३ नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च भवंति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ २४ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः दिव्यं त्वां धारयेन्नेदं यद्येतौ गतजीवितौ २५ हतवीरप्रधाना हि गतोत्साहा निरुद्यमा सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले २६ इयं पुनरसंभ्रांता निरुद्विग्ना तपस्विनि सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ २७ सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते २८ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्यामि मैथिलि चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम २९ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेंद्रैरपि सुरासुरैः तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चोदीरितं तव ३० इदं तु सुमहच्चित्रं शरैः पश्यस्व मैथिलि विसंज्ञौ पतितावेतौ नैव लक्ष्मीर्विमुंचति ३१ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ३२ त्यज शोकं च दुःखं च मोहं च जनकात्मजे रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ३३ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा कृतांजलिरुवाचेमामेवमस्त्विति मैथिली ३४

रः प्रधानो राजा यस्याः सा भ्रमति इतस्ततो व्याकुला भवति हतकर्णा हतकर्णधाराधिष्ठितफलका हतकर्णधारा वा २६ तस्य विपर्यये पर्यवसानं दर्शयति इयं पुनरिति निवेदितौ निवेदितजीवनौ तुभ्यं कृतौ २७ २८ चारित्रेण पातिव्रत्येन सुखशीलत्वात् सुखावहत्वान्मन्मनः सुखावहस्वभावत्वान्मन्मनः प्रविष्टासि हृदयंगमासीत्यर्थः अत एतत्सर्वं स्वस्वामिनो रावणस्य विरुद्धमपि मया तवोक्तमिति भावः २९ तादृशं दर्शनं जीवनसूचकमनयोः सैनिकानां चाकारं दृष्ट्वा मया तव नयोर्जीवनमुदीरितं निवेदितं दृश्यत इति दर्शनः कर्मणि ल्युट् राजभोजनाः शालय इतिवत् ३० लक्ष्मीर्न वियुज्यत इति पाठेपि न मुंचतीत्येवार्थः ३१ ३२ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं त्यज एवं प्रसन्नमुखाभ्यामजीवितुं जीवनराहित्येनावस्थातुमशक्यं अतो जीवतीति निश्चिनु इति शेषः ३३ ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ ३६ ३७ सर्गमालः कतकः ४५ इतिरामाभिरामेश्री० वाल्मीकीयेयुद्धकांडेअष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ छ घोरेणेति १ २ स्थिरत्वात् अतिदृढ
गात्रत्वात् सत्वयोगान्महाबलयुक्तत्वात् संदानितोपि बद्धोपि ३ गाढमर्पितं शरेर्गाढंबद्धं ४ ५ सचिवः सहायः सांपरायिकः युद्धेसाधुः युद्धार्हइतियाव
त् ६ ७ ८ ९ योमयासहवनंगतः तेनलक्ष्मणेनविनागतोहंकिंवक्ष्यामि १० अंबासुमित्रयेतिक्रियमाणमितिशेषः ११ १२ गतासुर्गतासुरिव १३

विमानंपुष्पकंतत्तुसन्निवर्त्यमनोजवम् दीनात्रिजटयासीतालंकामेवप्रवेशिता ३५ ततस्त्रिजटयासार्धंपुष्पकादवरुह्यसा अशोकवनि
कामेवराक्षसीभिः प्रवेशिता ३६ प्रविश्यसीताबहुवृक्षखंडांतांराक्षसेंद्रस्यविहारभूमिम् संप्रेक्ष्यसंचिंत्यचराजपुत्रौपरंविषादंसमु
पाजगाम ३७ इत्यार्षेश्रीमद्रामा० वाल्मी० युद्धकांडेअष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ छ घोरेणशरबंधेनबद्धौदशरथात्मजौ निश्व-
संतौयथानागौशयानौरुधिरोक्षितौ १ सर्वेतेवानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवमहाबलाः परिवार्यमहात्मानौतस्थुः शोकपरिप्लुताः २ एतस्मिन्न
न्तरेरामः प्रत्यबुध्यतवीर्यवान् स्थिरत्वात्सत्वयोगाच्चशरैः संदानितोपिसन् ३ ततोदृष्ट्वासरुधिरंनिषण्णंगाढमर्पितम् भ्रातरंदीनवदनं
पर्यदेवयदातुरः ४ किंनुमेसीतयाकार्यंलब्धयाजीवितेनवा शयानंयोद्यपश्यामिभ्रातरंयुधिनिर्जितम् ५ शक्यासीतासमानारीम-
र्त्यलोकेविचिन्वता नलक्ष्मणसमोभ्राताासचिवः सांपरायिकः ६ परित्यक्ष्याम्यहंप्राणान्वानराणांतुपश्यताम् यदिपंचत्वमापन्नः सुमि
त्रानंदवर्धनः ७ किंनुवक्ष्यामिकौसल्यांमातरंकिंनुकैकयीम् कथमंबांसुमित्रांचपुत्रदर्शनलालसाम् ८ विवत्सांवेपमानांचवेपंतीं
कुररीमिव कथमाश्वासयिष्यामियदियास्यामितंविना ९ कथंवक्ष्यामिशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनम् मयासहवनंयातोविनातेनाहमागतः
१० उपालंभंनशक्ष्यामिसोढुमंबासुमित्रया इहैवदेहंत्यक्ष्यामिनहिजीवितुमुत्सहे ११ धिङ्मांदुष्कृतकर्माणमनार्यंमत्कृतेह्यसौ ल-
क्ष्मणः पातितः शेतेशरतल्पेगतासुवत् १२ त्वंनित्यंसुविषण्णंमामाश्वासयसिलक्ष्मण गतासुर्नाद्यशक्तोसिमामार्तमभिभाषितुम् १३
येनाद्यबहवोयुद्धेनिहताराक्षसाःक्षितौ तस्यामेवाद्यशूरस्त्वंशेषेविनिहतः शरैः १४ शयानः शरतल्पेऽस्मिन्सशोणितपरिस्रुतः शरभू
तस्ततोभासिभास्करोऽस्तमिवव्रजन् १५ बाणाभिहतमर्मत्वान्नशक्नोषीहभाषितुम् रुजाचाब्रुवतोयस्यदृष्टिरागेणसूच्यते १६ यथै
वमांवनंयांतमनुयातोमहाद्युतिः अहमप्यनुयास्यामितथैवैनंयमक्षयम् १७

१४ शरभूतः शरैर्व्याप्तशरीरत्वाच्छररूपंप्राप्तः अस्तंव्रजन्भास्करइव
तत्तद्ध्वनिःसरद्रुधिरव्याप्तशराःकिरणस्थानीयाः १५ अब्रुवतोपियस्यरुजाव्यथा दृष्ट्यारागेणअन्ययामुखशोभयाचसूच्यते दृष्टीत्यनेनदर्शनशक्तिमत्त्वं ५७
सूच्यते १६ यमक्षयंयमगृहंयास्यामीत्यन्वयः यथायंमात्रादिषुस्नेहमपर्यालोच्यैवमामनुगतस्तथाहमपि तत्स्नेहंत्यक्त्वानुयास्यामीतिभावः १७ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टोबंधुजनोयस्यसः १८ विप्रियमहितंकदाचनश्राविततुइतिनसंस्मरेनस्मरामीत्यर्थः १९ यएकवेगेनपंचबाणशतानि विससर्जकार्तवीर्यस्तस्मात्कार्तवीर्यात्सहस्रबाहोरयंद्विबाहुरेकेनवेगेनतावतोबाणान्विसृजन्नधिकइत्यर्थः २० २१ विभीषणोराजानकृतइतियत् यतस्तस्मात्तद्विभीषणमभिषेक्ष्यामीति मिथ्याप्रलप्तंप्रलपितंमांप्रधक्ष्यति २२ सत्वहीनंशोकवतामयाबलहीनं २३ नीलेनेत्यादौसहेतिशेषः २४ हनुमदादिभिर्मदर्थेयत्कृतं तेनतुष्यामि २५ २६ हरिभिर्युद्धंकृतमितिपूर्वेणसंबंधः २७ अतिप्रबलसहायेनापिदैवंदुर्जयमित्याह नचातिक्रमितुमिति वयस्यःकेवलसखासुहृदुपक्रियामूलसखा २८

इष्टबंधुजनोनित्यंमांचनित्यमनुव्रतः इमामद्य गतोऽवस्थांममानार्यस्यदुर्नयैः १८ सुरुष्टेनापिवीरेणलक्ष्मणेननसंस्मरे परुषंविप्रियं चापिश्रावितंतुकदाचन १९ विससर्जैकवेगेनपंचबाणशतानियः इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्चलक्ष्मणः २० अस्त्रैरस्त्राणियो हन्याच्छक्रस्यापिमहात्मनः सोयमुर्व्यांहतःशेतेमहार्हशयनोचितः २१ तत्तुमिथ्याप्रलप्तंमांप्रधक्ष्यतिनसंशयः यन्मयानकृतोराजा-राक्षसानांविभीषणः २२ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीवप्रतियातुमिवार्हसि सत्वहीनंमयाराजन्रावणोभिभविष्यति २३ अंगदंतुपुरस्कृत्यस-सैन्यंसपरिच्छदम् सागरंतरसुग्रीवनीलेनचनलेनच २४ कृतंहिसुमहत्कर्मयदन्यैर्दुष्करंरणे ऋक्षराजेनतुष्यामिगोलांगूलाधिपेन च २५ अंगदेनकृतंकर्ममैंदेनद्विविदेनच युद्धंकेसरिणासंख्येघोरंसंपातिनाकृतम् २६ गवयेनगवाक्षेणशरभेणगजेनच अन्यैश्चहरि भिर्युद्धंदुर्धरंत्यक्तजीवितैः २७ नचातिक्रमितुंशक्यंदैवंसुग्रीवमानुषैः यत्तुशक्यंवयस्येनसुहृदावापरंमम २८ कृतंसुग्रीवतत्सर्वंभ वताधर्मभीरुणा मित्रकार्यंकृतमिदंभवद्भिर्वानरर्षभाः २९ अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंगंतुमर्हथ शुश्रुवुस्तस्ययेसर्वेवानराःपरिदेवित म् वर्तयांचक्रिरेऽश्रूणिनेत्रैःकृष्णेतरेक्षणाः ३० ततःसर्वाण्यनीकानिस्थापयित्वाविभीषणः आजगामगदापाणिस्त्वरितंयत्रराघवः ३१ तंदृष्ट्वात्वरितंयांतंनीलांजनचयोपमम् वानराद्दुद्रुवुःसर्वेमन्यमानास्तुरावणिम् ३२ इत्यार्षेश्रीम०वा०यु०एकोनपंचाशःसर्गः ४९ अथोवाचमहातेजाहरिराजोमहाबलः किमियंव्यथितासेनामूढवातेवनौर्जले १ सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वावालिपुत्रोंगदोब्रवीत् नत्वं पश्यसिरामंचलक्ष्मणंचमहारथम् २ शरजालाचितौवीरावुभौदशरथात्मजौ शरतल्पेमहात्मानौशयानौरुधिरोक्षितौ ३

अधर्मभीरुणेतिच्छेदइतितीर्थः तद्विफलमेव धर्मभीरुणेतिच्छेदेपिधर्मत्यागाद्भीरुणेतिव्याख्यातुंशक्यत्वात् २९ परिदेवितुंपरिदेवनप्रवृत्तंवचःकृष्णेतरेक्षणाःपिंगाक्षाः ३० ३१ तंदूरपलायितसेनाःपरावर्त्य स्थापयित्वागतं वानराद्दुद्रुवुःसुग्रीवसमीपस्थाइतिशेषः ३२ स्वर्गमानःक्र० ४६ इतिश्री०वा०यु०एकोनपंचाशःसर्गः ४९ ५० मूढवातादिङ्व्यामोहकरवात्या वातवती मूढमितिभावेनिष्ठा १ सुग्रीवस्यवचःसेनापलायनप्रश्नहेतुरूपं अंगदस्तुप्रस्तुतमेवनिमित्तमाह नत्वमिति एवंविशेषेणकौदशरथात्मजौ नपश्यसिकिं एतदेवनिमित्तमितित्वयाप्रश्नइतिभावः २ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुग्रीवोनेदमिदानींपलायननिमित्तमित्याह भयेति इदं पलायननिमित्तं त्वदुक्तनिमित्तान्यनिमित्तहीनमिति नमन्ये किंतु केनचित्सांप्रतिकेन पलायनहेतुना
भयेन भवितव्यमित्यर्थः ४ तदेवस्पष्टयति विषण्णेति विषण्णवदनास्त्यक्तप्रहरणाश्चसंतएतावत्पर्यंतमिहैवस्थिताः संप्रतितु इतोदिशःप्रति पलायंते नतु भासा-
त्सांप्रतिकादेव नान्यथेत्यर्थः ५ नलज्जंते शूरगर्हितेपलायने क्रियमाणे नलज्जांप्राप्नुवंतीत्यर्थः पृष्ठतः वर्तमानपदार्थानितिशेषः विप्रकर्षंति पलायनप्रतिरोधकानिति
शेषः ६ वर्धयामास विजयीभवेतिवचनेनेतिभावः ७ वानरभीषणं वानराणांभयनिमित्तं ८ ९ पर्यवस्थापय प्रतिष्ठापय १० ११ १२ लक्ष्मणस्यतु लक्ष्मणस्य

अथाब्रवीद्वानरेंद्रःसुग्रीवःपुत्रमंगदम् नानिमित्तमिदंमन्ये भवितव्यंभयेनतु ४ विषण्णवदनाह्येतेत्यक्तप्रहरणादिशः पलायंते
न्त्रहरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ५ अन्योन्यस्यनलज्जंतेननिरीक्षंतिपृष्ठतः विप्रकर्षंतिचान्योन्यंपतितंलंघयंतिच ६ एतस्मिन्नंतरेवीरो
गदापाणिर्विभीषणः सुग्रीवंवर्धयामासराघवंचजयाशिषा ७ विभीषणंचसुग्रीवोदृष्ट्वावानरभीषणम् ऋक्षराजमहात्मानंसमीपस्थ
मुवाचह ८ विभीषणोयंसंप्राप्तोयंदृष्ट्वावानरर्षभाः द्रवंत्यागतसंत्रासारावणात्मजशंकया ९ शीघ्रमेतान्सुसंत्रस्तान्बहुधाविप्रधावि
तान् पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् १० सुग्रीवेणैवमुक्तस्तुजांबवानृक्षपार्थिवः वानरान्सांत्वयामाससन्निवर्त्यप्रधावतः
११ तेनिवृत्ताःपुनःसर्वेवानरास्त्यक्तसाध्वसाः ऋक्षराजवचःश्रुत्वातंचदृष्ट्वाविभीषणम् १२ विभीषणस्तुरामस्यदृष्ट्वागात्रंशरैश्चितम्
लक्ष्मणस्यतुधर्मात्माबभूवव्यथितस्तदा १३ जलक्लिन्नेनहस्तेनतयोर्नेत्रेविमृज्यच शोकसंपीडितमनारुरोदविललापच १४ इमौ
तौसत्वसंपन्नौविक्रांतौप्रियसंयुगौ इमामवस्थांगमितौराक्षसैःकूटयोधिभिः १५ भ्रातृपुत्रेणचैतेनदुष्पुत्रेणदुरात्मना राक्षस्याजिह्म
याबुद्ध्यावंचितावृजुविक्रमौ १६ शरैरिमावलंक्लिष्टौरुधिरेणसमुक्षितौ वसुधायामिमौसुप्तौदृश्येतेशल्यकाविव १७ ययोर्वीर्यमुपा
श्रित्यप्रतिष्ठाकांक्षितामया तावुभौदेहनाशायप्रसुप्तौपुरुषर्षभौ १८ जीवन्नद्यविपन्नोस्मिनष्टराज्यमनोरथः प्राप्तप्रतिज्ञश्चरिपुःस-
कामोरावणःकृतः १९ एवंविलपमानंतंपरिष्वज्यविभीषणम् सुग्रीवःसत्वसंपन्नोहरिराजोऽब्रवीदिदम् २० राज्यंप्राप्स्यसिधर्मज्ञलं
कायांनेहसंशयः रावणःसहपुत्रेणस्वकामंनेहलप्स्यते २१ गरुडाधिष्ठितावेतावुभौराघवलक्ष्मणौ त्यक्त्वामोहंवधिष्येतेसगणंरावणं
रणे २२

च १३ १४ १५ १६ शल्यकः श्वावित् १७ प्रतिष्ठा राज्येस्थितिः १८ अद्यजीवन्नपिविपन्नोस्मि मृतोस्मि प्राप्तप्रतिज्ञः निर्वृत्तसीतापरित्यागाभावप्रतिज्ञः
सकामः पूर्णमनोरथश्चपुत्रेणकृतः १९ २० रावणःपुत्रेणसह स्वकामं स्वमनोरथं इह लंकायां नलप्स्यते २१ कुतस्तत्राह गरुडाधिष्ठिताविति गरुडोपासकतया विज्ञा
तावित्यर्थः तीर्यक्तं नरुजापीडितावेतावितिपठित्वा नमरणपर्यवसायिरुजापीडिताविमौ किंतु मोहमात्रंप्राप्तौ अतस्त्यक्त्वेत्येवंव्याचष्टे २२ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवं सांत्वयित्वा गरुडानुग्रहसंभावनयेत्यर्थः सांत्वयित्वेत्यस्यैवार्थकथनं समाश्वास्यत्विति अनेन सुग्रीववाक्येन रामविषयं स्वस्य भगवदवतारत्वज्ञानं सूचितं
२३ यावल्लब्धसंज्ञौ भविष्यतस्तावदनयो रक्षार्थमेनौ गृहीत्वा शूरैर्हरिगणैः सह किष्किंधां गच्छ २४ २५ एतद्वाक्यम् रक्षणोपायबोधकं वाक्यं तदेवाह देवासुर-
मिति २६ स्पृश्यत इति स्पर्शो विषयः शरसंस्पर्शे शरविषये लक्ष्यवेधनरूपे कोविदानपि शस्त्रविदुषोपि मुहुर्मुहुश्छादयंतो मायये इंद्रजिद्वदात्मानं प्रच्छादयंतोज
घ्नुः २७ आर्तत्वादिधर्मवतोपि तान् बृहस्पतिर्विद्याभिर्गरुडादिध्यानरूपमृतजीवनीभिः तादृशीभिरोषधीभिश्च चिकित्सति अचिकित्सत् २८ अस्त्र किंप्रकृतेतत्रा
ह तानीति २९ ननु ज्ञाने किल्वानयनं तत्राह हरयस्त्विति संपात्यादयो हरयः पार्वती पर्वतप्रतिष्ठिते ते औषधी विजानंति पार्वती इति द्विवचनं आर्षं तयोर्नामाह संजीवे

तमेवं सांत्वयित्वा तु समाश्वास्य तु राक्षसम् सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह २३ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिंदमौ गच्छ त्वं
भ्रातरौ गृह्य किष्किंधां रामलक्ष्मणौ २४ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सह बांधवम् मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् २५ श्रु
त्वैतद्वानरेंद्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् देवासुरं महायुद्धमनुभूतं पुरातनम् २६ तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदान् निजघ्नुः श
स्त्रविदुषश्छादयंतो मुहुर्मुहुः २७ तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च गतासूंश्च बृहस्पतिः विद्याभिर्मंत्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति २८ तान्यौष
धान्यानयितुं क्षीरोदं यांतु सागरम् जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः २९ हरयस्तु विजानंति पार्वती ते महौषधी संजीवकरणीं दि-
व्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ३० चंद्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ३१ तौ तत्र विहितौ देवैः प
र्वतौ तौ महोदधौ अयं वायुसुतो राजन् हनूमांस्तत्र गच्छतु ३२ एतस्मिन्नंतरे वायुर्मेघाश्चापि सविद्युतः पर्यस्य सागरे तोयं कंपयन्निव
पर्वतान् ३३ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः निपेतुर्भग्नविटपाः सलिले लवणांभसि ३४ अभवन्पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्र-
वासिनः शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ३५ ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलंतमिव पावक
म् ३६ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलैः ३७ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ स्पृष्ट्वा प्रत्यभिनंद्य
च विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चंद्रसमप्रभे ३८

ति विशल्यां विशल्यकरणीं देवेन ब्रह्मणा निर्मितां ३० क्व पर्वते ते तत्राह चंद्रश्चेति क्षीरोदे तौ पर्वतौ स्तः तयो
श्च ओषध्यौ कोनाम सागरोत्तमस्तत्राह अमृतमिति ३१ यद्यपि पनसादयो जानंति तथापि शीघ्रमागमनार्थं वायुसुतो यातु ३२ एतस्मिन्नंतरे ओषध्यानयनवार्ताकाले
सागरे तोयं पर्यस्य अतिलहरीयोगि कृत्वा पर्वतान्कंपयन् पक्षवायुरभूत् सविद्युतो मेघाश्चासन् ३३ सर्वे द्वीपाः लवणसमुद्रांतर्वर्तिनः ३४ तत्रवासिनः मलयवासिनः
भोगिनो महाकायाः यादांसि सर्वाणि लवणार्णवं जग्मुः भयादंतर्मग्ना नीत्यर्थः ३५ ३६ ३७ प्रत्यभिनंद्य विजयाशिषा प्रतिपूज्य मुखे रामलक्ष्मणयोः ३८ ७५ ७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संरुरुहुः यथापूर्वंसंरूढमांसा अभूवन् सुवर्णे शोभनकांतियुक्ते तनूशरीरे ३९ तेजः पराभिभवसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमः बलं शारीरं ओजः कांतिः उत्साहः प्रसिद्धः प्रदर्शनं शब्दानुमानाभ्यांपरोक्षार्थनिश्चयः बुद्धिरपरोक्षनिश्चयः द्विगुणा वैनतेयस्पर्शात् पूर्वतोप्यधिका अत्रान्यैर्देवैरवतीर्य भगवतोरामस्य मूलमूर्तेराज्ञयोपकारः संपादितः गरुडेनतुस्वरूपतएवेतिबोध्यम् ४० ४१ व्यतिक्रांतौ लंघितवंतौ ४२ यथाताते दशरथं स्वावतारोचितं कश्यपप्रजापत्यंशं अजंच पितामहं चतुर्मुखब्रह्मांशं मे हिरण्यगर्भात्मनस्तदंशस्य ४३ कोभवानिति अयंप्रश्नोपि मनुष्यशरीरोचितव्यवहारएव तत्सत्यत्वप्रत्यापनार्थः अत्ररामसमीपागमनपर्यंतं पक्ष्याकारेणैवागत्य सन्निधिमात्रेण नागबंधनंचनिरस्य राघवस्पर्शनाद्यर्थं पुरुषाकारेणव्यवहृतवानितिबोध्यं तदाह रूपसंपन्नइति दिव्यरूपसंपन्नइत्यर्थः ४४ हर्षपर्याकुलेक्षणम् राममुवाचेत्यन्वयः ४५ अहंसखेति सखित्वात्सुग्रीवादिवद्वैवसाह्यकरणार्थमागतइतिभावः ४६ इदंच साहाय्यं मदेकसाध्यमित्याह असुरावेति ४७ ४८ रक्षोमा

वैनतेयेनसंस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः सुवर्णेचतनूस्निग्धेतयोराशुबभूवतुः ३९ तेजोवीर्यंबलंचौजउत्साहश्चमहागुणः प्रदर्शनंच-बुद्धिश्चस्मृतिश्चद्विगुणातयोः ४० तावुत्थाप्यमहातेजागरुडोवासवोपमौ उभौचसस्वजेहृष्टोरामश्चैनमुवाचह ४१ भवत्प्रसादाद्व्यसनंरावणिप्रभवंमहत् उपायेनव्यतिक्रांतौशीघ्रंचबलिनोकृतौ ४२ यथाततंदशरथंयथाजंचपितामहम् तथाभवंतमासाद्यहृदयंमेप्रसीदति ४३ कोभवान्रूपसंपन्नोदिव्यस्रगनुलेपनः वसानोविरजेवस्त्रेदिव्याभरणभूषितः ४४ तमुवाचमहातेजावैनतेयोमहाबलः पतत्रिराजःप्रीतात्माहर्षपर्याकुलेक्षणम् ४५ अहंसखातेकाकुत्स्थप्रियःप्राणोबहिश्चरः गरुत्मानिहसंप्राप्तोयुवयोःसाह्यकारणात् ४६ असुरावामहावीर्यावानरावामहाबलाः सुराश्चापिसगंधर्वाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ४७ नेमंमोक्षयितुंशक्ताःशरबंधंसुदारुणम् मायाबलादिंद्रजितानिर्मितंक्रूरकर्मणा ४८ एतेनागाःकाद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्राविषोल्बणाः रक्षोमायाप्रभावेणशरभूतास्तदाश्रयाः ४९ सभाग्यश्चासिधर्मज्ञरामसत्यपराक्रम लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासमरेरिपुघातिना ५० इमंश्रुत्वातुवृत्तांतंत्वरमाणोहमागतः सहसैवावयोःस्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ५१ मोक्षितौचमहाघोरादस्मात्सायकबंधनात् अप्रमादश्चकर्तव्योयुवाभ्यांनित्यमेवहि ५२ प्रकृत्याराक्षसाःसर्वेसंग्रामेकूटयोधिनः शूराणांशुद्धभावानांभवतामार्जवंबलम् ५३ तन्नविश्वसनीयंवोराक्षसानांरणाजिरे एतेनैवोपमानेननित्यंजिह्माहिराक्षसाः ५४

यया शरभूताए तेनागास्तदाश्रयाइतिबहुव्रीहिः त्वांप्राप्ताइत्यर्थः ४९ ममदुर्नयैरित्यादिना यदात्मनिंदनंकृतं तत्परिहरति सभाग्यइति अनुकूलतरशुभदैववानसि समरे समरविषये ५० इमंवृत्तांतं नागबंधवृत्तांतंश्रुत्वा देवतानांसुरवादितिशेषः स्नेहादेवागतः ५१ स्नेहा देवच युवांमोक्षितौ मोचितौ अप्रमादःसावधानता ५२ ५३ तन्नविश्वसनीयं यथावयमृजवोधर्मपरास्तथापुरुषत्वाविशेषाद्रक्षांस्यपि तथैवेतिकल्पितं रक्षोगतमार्जवं नविश्वसितव्यमित्यर्थः उक्तमेवार्थमनुभवतः स्पष्टीकरोति एतेनैवेति इंद्रजित्कापट्येनैवेत्यर्थः ५४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आप्रष्टुं गमनानुज्ञां कारयितुं ५५ ५६ मदुक्तसखित्वंप्रति लोकप्रतारणायापि विस्मयोनकार्यइत्याह अनुवेत्स्यसि एतैःसर्वैःसहेतिशेषः ५७ ५८ ५९ प्रदक्षिणंकृत्वे
त्यनेन दिव्यदेवतावतारोरामइतिसर्वान्प्राकृतकपीन्प्रत्यपिबोधितं ६० ६१ यथापुरं यथापूर्वं ६२ ६३ ६४ निशीथे यथाघनानांनादस्तथावानराणांनादइत्यर्थः अ
त्रस्थानेदिनद्वयं युद्धावहारइत्याग्निवेश्यः ६५ मत्तमानः कतकः ५७ इतिरामाभिरामे॰ वा॰ आ॰ युद्धकांडे पंचाशः सर्गः ५० ७ अथश्रुतवानरनादेन रावणेनधू
म्राक्षप्रेषणं तेषामिति राक्षसैर्विभीषणादिभिः १ स्निग्धगंभीरत्वेन दुःखमूलरोदनादिशब्दव्यावृत्तिः २ यथा यस्मादित्यर्थः एवमेषांनादः समुत्थितः ३ तस्मादेषां

एवमुक्त्वातदारामंसुपर्णःसमहाबलः परिष्वज्यचसुस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ५५ सखेराघवधर्मज्ञरिपूणामपिवत्सल अभ्यनुज्ञातु
मिच्छामिगमिष्यामियथासुखम् ५६ नचकौतूहलंकार्यंसखित्वंप्रतिराघव कृतकर्मारणेवीरसखित्वमनुवेत्स्यसि ५७ बालवृद्धावशे
षांतुलंकांकृत्वाशरोर्मिभिः रावणंतुरिपुंहत्वासीतांत्वमुपलप्स्यसे ५८ इत्येवमुक्त्वावचनंसुपर्णःशीघ्रविक्रमः रामंचनिरुजंकृत्वामध्येतेषां
वनौकसाम् ५९ प्रदक्षिणंततःकृत्वापरिष्वज्यचवीर्यवान् जगामाकाशमाविश्यसुपर्णःपवनोयथा ६० निरुजौराघवौदृष्ट्वाततोवानरयूथपाः
सिंहनादंतदानेदुर्लांगूलंदुधुवुश्चते ६१ ततोभेरीःसमाजघ्नुर्मृदंगांश्चाप्यवादयन् दध्मुःशंखान्संप्रहृष्टाःक्ष्वेलंत्यपियथापुरम् ६२ अपरे
स्फोट्यविक्रांतावानरानगयोधिनः द्रुमानुत्पाट्यविविधांस्तस्थुःशतसहस्रशः ६३ विसृजंतोमहानादांस्त्रासयंतोनिशाचरान् लंकाद्वाराण्यु
पाजग्मुर्युद्धकामाःप्लवंगमाः ६४ तेषांसुभीमस्तुमुलोनिनादोबभूवशाखामृगयूथपानाम् क्षयेनिदाघस्ययथाघनानांनादःसुभीमोनदतां
निशीथे ६५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचाशःसर्गः ५० ७ तेषांतुतुमुलंशब्दंवानराणांमहौजसाम् नर्दतांराक्षसैःसा
र्धंतदाशुश्रावरावणः १ स्निग्धगंभीरनिर्घोषंश्रुत्वातंनिनदंभृशम् सचिवानांततस्तेषांमध्येवचनमब्रवीत् २ यथाऽसौसंप्रहृष्टानांवानरा
णामुपस्थितः बहूनांसुमहान्नादोमेघानामिवगर्जताम् ३ सुव्यक्तंमहतीप्रीतिरेतेषांनात्रसंशयः तथाहिविपुलैर्नादैश्चुक्षुभेलवणार्णवः ४
तौतुबद्धौशरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौरामलक्ष्मणौ अयंचसुमहान्नादःशंकांजनयतीवमे ५ एवंचवचनंचोक्त्वामंत्रिणोराक्षसेश्वरः उवाचनैर्ऋतांस्त
त्रसमीपपरिवर्तिनः ६ ज्ञायतांतूर्णमेतेषांसर्वेषांचवनौकसाम् शोककालेसमुत्पन्नेहर्षकारणमुत्थितम् ७ तथोक्तास्तेसुसंभ्रांताःप्राकार
मधिरुह्यच ददृशुःपालितांसेनांसुग्रीवेणमहात्मना ८ तौचमुक्तौसुघोरेणशरबंधेनराघवौ समुत्थितौमहाभागौविषेदुःसर्वराक्षसाः ९ सं
त्रस्तहृदयाःसर्वेप्राकारादवरुह्यते विवर्णाराक्षसाघोराराक्षसेंद्रमुपस्थिताः १०

महतीप्रीतिर्जातेतिमन्ये तत्रैवयुक्त्यंतरं तथाहीति ४ शंकां बंधमोक्षणशंकां
जनयतीवजनयत्येव ५ ६ किंहर्षकारणमुत्थितं तत्ज्ञायतां ७ प्राकारमधिरुह्येति अनेनात्रावहारःसूचितः ८ समुत्थितौ दृष्ट्वेतिशेषः ९ १० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ १२ १३ १४ दत्तवरैः वरेदत्तादत्तवरास्तैः चिरकालदुश्चरतपसावरप्राप्तैरित्यर्थः युधिप्रमथ्यबद्धावित्यन्वयः १५ संशयस्थंइंद्रजिद्बलमवष्टभ्यस्थितस्य
मेएतद्बलस्यवैफल्या त्वायोस्माकमपजयइतिमन्येइत्यर्थः १६ तदेवाह निष्फलाइति यैः शरैरिंद्रजित्प्रयुक्तैः संग्रामेममरिपूणांजीवितमादत्तंतेनिष्फलाः संवृ
त्ताः खलुतस्मात्संशयस्थमिदं १७ १८ १९ परिक्रम्यरावणप्रदक्षिणीकृत्य २० तद्द्वारंरावणगृहद्वारंअभिनिष्क्रम्यततोनिर्गम्ययुयुत्सतःपुंसःकिंचिरे
णकिंविलंबेन विलंबोव्यर्थइत्यर्थः २१ २२ बहुघंटाः प्रासशक्त्यादिष्वितिशेषः २३ गदादिभिरुपलक्षिताः २४ २५ समलंकृतैरितिरथध्वजयोर्विशेष

तदप्रियंदीनमुखारावणस्यचराक्षसाः कृत्स्नंनिवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ११ यौताविंद्रजितायुद्धेभ्रातरौरामलक्ष्मणौ निब-
द्धौशरबंधेननिष्प्रकंपभुजौकृतौ १२ विमुक्तौशरबंधेनदृश्येतेतौरणाजिरे पाशानिवगजौछित्वागजेंद्रसमविक्रमौ १३ तच्छ्रुत्वाव
चनंतेषांराक्षसेंद्रोमहाबलः चिंतारोषसमाक्रांतोविवर्णवदनोऽभवत् १४ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौशरैराशीविषोपमैः अमोघैः सूर्यसं-
काशैः प्रमथ्येंद्रजितायुधि १५ तदस्त्रबंधमासाद्ययदिमुक्तौरिपूमम संशयस्थमिदंसर्वमनुपश्याम्यहंबलम् १६ निष्फलाः खलुसं
वृत्ताः शराः पावकतेजसः आदत्तंयैस्तुसंग्रामेरिपूणांजीवितंमम १७ एवमुक्त्वातुसंक्रुद्धोनिश्वसन्नुरगोयथा अब्रवीद्रक्षसांमध्येधू-
म्राक्षंनामराक्षसम् १८ बलेनमहतायुक्तोराक्षसैर्भीमविक्रम त्वंवधायाशुनिर्याहिरामस्यसहवानरैः १९ एवमुक्तस्तुधूम्राक्षोराक्षसेंद्रे
णधीमता परिक्रम्यततः शीघ्रंनिर्जगामनृपालयात् २० अभिनिष्क्रम्यतद्द्वारंबलाध्यक्षमुवाचह त्वरयस्वबलंशीघ्रंकिंचिरेणयुयुत्स
तः २१ धूम्राक्षवचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षोबलानुगः बलमुद्योजयामासरावणस्याज्ञयाभृशम् २२ तेबद्धघंटाबलिनोघोररूपानिशाचराः
विनर्दमानाः संहृष्टा धूम्राक्षंपर्यवारयन् २३ विविधायुधहस्ताश्चशूलमुद्गरपाणयः गदाभिः पट्टिशैर्दंडैरायसैर्मुसलैरपि २४ प
रिघैर्भिंदिपालैश्चभल्लैः पाशैः परश्वधैः निर्ययूराक्षसाघोरानर्दंतोजलदायथा २५ रथैः कवचिनस्त्वन्येध्वजैश्चसमलंकृतैः सुवर्ण
जालविहितैः खरैश्चविविधाननैः २६ हयैः परमशीघ्रैश्चगजेंद्रैश्चमदोत्कटैः निर्ययुर्नैर्ऋतव्याघ्राव्याघ्राइवदुरासदाः २७ मृगसिंह-
मुखैर्युक्तंखरैः कनकभूषितैः आरुरोहरथंदिव्यंधूम्राक्षः खरनिःस्वनः २८ सनिर्यातोमहावीर्योधूम्राक्षोराक्षसैर्वृतः हसन्वैपश्चिमद्वारा
द्धनूमान्यत्रतिष्ठति २९ रथप्रवरमास्थायखरयुक्तंखरस्वनम् प्रयांतंतुमहाघोरंराक्षसंभीमदर्शनम् ३० अंतरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्र-
त्यषेधयन् रथशीर्षेमहाभीमोगृध्रश्चनिपपातह ३१ ध्वजाग्रेग्रथिताश्चैवनिपेतुः कुणपाशनाः रुधिरार्द्रोमहान्श्वेतः कबंधः पतितोभुवि ३२

र्णं स्वर्णजालविहितैः तेनविहितालंकारैः २६ २७ २८ पश्चिमद्वारात् यत्रद्वारेहनूमांस्तत्रैवकस्तस्मादेवपश्चिमद्वाराद्धनूमतायोद्धुंनिर्गतः २९ ३० शकुनाः दुःशकुनाः प्रत्यषेध
यन् मृत्युसूचनेनेतिशेषः ३१ ग्रथिताः मालावत्परस्परसक्ताः कुणपाशनाः गृध्राः ३२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूम्राक्षस्यसमीपेनिपातितोनिपतितः कबंधइतिशेषः ३३ प्रतिलोमंप्रतिकूलं ३४ ३५ अभिनिष्क्रम्यपुरादितिशेषः महौघः प्रलयसमुद्रस्तत्कल्पां ३६ क
तकः ४८ इतिरामाभिरामे० वा० यु० एकपंचाशःसर्गः ५१ ॥ धूम्राक्षमिति १ २ भूमिसमीकृताः भूम्यासमतांप्रापिताहताइतियावत् ३ घोरसंकाशैः
घोररूपैः ४ संश्रितैःगृहीतैः ५ जनितोऽमर्षःसंजातोत्साहाः अभीतवन्निर्भयाःसंतः ६ शूलनिर्भिन्नदेहिनः इन्नंतत्वमार्षं ७ ८ ९ जितकाशिभि-

विस्वरंचोत्सृजन्नादान्धूम्राक्षस्यनिपातितः ववर्षरुधिरंदेवःसंचचालचमेदिनी ३३ प्रतिलोमंववौवायुर्निर्घातसमनिस्वनः तिमिरौघाव्
तास्तत्रदिशश्चनचकाशिरे ३४ सनूत्पातांस्ततोदृष्ट्वाराक्षसानांभयावहान् प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्चधूम्राक्षोव्यथितोभवत् मुमुहूराक्षसाः
सर्वेधूम्राक्षस्यपुरःसराः ३५ ततःसुभीमोबहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्यरणोत्सुकोबली ददर्शतांराघवबाहुपालितांमहौघकल्पांबहु
वानरींचमूम् ३६ इत्यार्षेश्रीम० वा० यु० एकपंचाशःसर्गः ५१ धूम्राक्षंप्रेक्ष्यनिर्यांतंराक्षसंभीमविक्रमम् विनेदुर्वानराःसर्वेप्रहृष्टा
युद्धकांक्षिणः १ तेषांसुतुमुलंयुद्धंसंजज्ञेकपिरक्षसाम् अन्योन्यंपादपैर्घोरैर्निघ्नतांशूलमुद्गरैः २ राक्षसैर्वानराघोराविनिकृत्ताःसमंत
तः वानरैराक्षसाश्चापिद्रुमैर्भूमिसमीकृताः ३ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धावानरान्निशितैःशरैः विव्यधुर्घोरसंकाशैःकंकपत्रैरजिह्मगैः ४ ते
गदाभिश्चभीमाभिःपट्टिशैःकूटमुद्गरैः घोरैश्चपरिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापिसंश्रितैः ५ विदार्यमाणारक्षोभिर्वानरास्तेमहाबलाः अमर्ष-
जनितोद्धर्षाश्चक्रुःकर्माण्यभीतवत् ६ शरनिर्भिन्नगात्रास्तेशूलनिर्भिन्नदेहिनः जगृहुस्तेद्रुमांस्तत्रशिलाश्चहरियूथपाः ७ तेभीमवेगा
हरयोनर्दमानास्ततस्ततः ममंथूराक्षसान्वीरान्नामानिचबभाषिरे ८ तदद्भुतंबभूवाद्भुतंघोरंयुद्धंवानररक्षसाम् शिलाभिर्विविधाभिश्चबहुशा
खैश्चपादपैः ९ राक्षसामथिताःकेचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ववमूरुधिरंकेचिन्मुखैरुधिरभोजनाः १० पार्श्वेषुदारिताःकेचित्केचिद्राशीकृ
ताद्रुमैः शिलाभिश्चूर्णिताःकेचित्केचिद्दंतैर्विदारिताः ११ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैःखड्गैश्चविनिपातितैः रथैर्विध्वंसिताःकेचिद्व्यथितारजनी
चराः १२ गजेंद्रैःपर्वताकारैःपर्वताग्रैर्वनौकसाम् मथितैर्वाजिभिःकीर्णंसारोहैर्वसुधातलम् १३ वानरैर्भीमविक्रांतैराप्लुत्याप्लुत्यवेगितैः रा-
क्षसाःकरजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषुविनिदारिताः १४ विषण्णवदनाभूयोविप्रकीर्णशिरोरुहाः मूढाःशोणितगंधेननिपेतुर्धरणीतले १५ अन्येतुप
रमक्रुद्धाराक्षसाभीमविक्रमाः तलैरेवाभिधावंतिवज्रस्पर्शसमैर्हरीन् १६ वानरैःपातयंतस्तेवेगितावेगवत्तरैः मुष्टिभिश्चरणैर्दंतैःपादपै
श्चावपोथिताः १७ सैन्यंतुविद्रुतंदृष्ट्वाधूम्राक्षोराक्षसर्षभः रोषेणकदनंचक्रेवानराणांयुयुत्सताम् १८

जितकाशिभि-
जितभयैर्जितश्वासैर्वा १० द्रुमैराशीकृ-
ताःद्रुमप्रहारैर्हताराशीकृताइत्यर्थः ११ १२ गजेंद्रैर्मृतगजेंद्रशरीरैः १३ करजैर्नखैः १४ मूढामूर्च्छिताः १५ १६ अवपोथिताःहिंसिताः १७ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ विह्वलंतोविवशाः २० २१ आंत्रैर्विनिःसृताः निःसृतांत्राइत्यर्थः आंत्राणिपुरीततइतिकतकः २२ २३ सुहूगांधर्वं सुहृद्रूपसंगीतविद्या तद्रूपकोपपादकम् धनुरित्यादि धनुर्ज्यारूपायातंत्री वीणा तथामधुरं तंत्रिमधुरमितिह्रस्व आर्षः हिक्का अश्वहेषा तद्रूपतालेनयुक्तं मंदानां मंदाख्यगजविशेषाणां स्तनितं बृंहितमेव गीतंयत्र तत् २४ २५ २६ २७ २८ साशिला तस्यचक्रादिसहितंरथंप्रमथ्य भुविनिपपात कूबरोरथस्त्रीसुगंधरः अवप्लुतिकाले रथेसक्तशरासनसहितं २९रथं

प्रासैःप्रमथिताःकेचिद्वानराःशोणितस्रवाः मुद्गरैराहताःकेचित्पतिताधरणीतले १९ परिघैर्मथिताःकेचिद्भिंदिपालैश्चदारिताः पट्टिशैर्मथिताःकेचिद्विह्वलंतोगतासवः २० केचिद्विनिहताभूमौरुधिरार्द्रवनौकसः केचिद्विद्राविताननष्टाःसंक्रुद्धैराक्षसैर्युधि २१ विभिन्नहृदयाःकेचिदेकपार्श्वेनशायिताः विदारितास्त्रिशूलैश्चकेचिदांत्रैर्विनिःसृताः २२ तत्सुभीममहद्युद्धंहरिराक्षससंकुलम् प्रबभौशस्त्रबहुलंशिलापादपसंकुलम् २३ धनुर्ज्यातंत्रिमधुरंहिक्कातालसमन्वितम् मंदस्तनितगीतंतद्युद्धंगांधर्वमाबभौ २४ धूम्राक्षस्तुधनुःपाणिर्वानरान्रणमूर्धनि हसन्विद्रावयामासदिशस्तान्शरवृष्टिभिः २५ धूम्राक्षेणार्दितंसैन्यंव्यथितंप्रेक्ष्यमारुतिः अभ्यवर्ततसंक्रुद्धःप्रगृह्यविपुलांशिलाम् २६ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षःपितुस्तुल्यपराक्रमः शिलांतांपातयामासधूम्राक्षस्यरथंप्रति २७ आपतंतींशिलांदृष्ट्वागदामुद्यम्यसंभ्रमात् रथादाप्लुत्यवेगेनवसुधायांव्यतिष्ठत २८ साप्रमथ्यरथंतस्यनिपपातशिलाभुवि सचक्रकूबरमुखंसध्वजंसशरासनम् २९ सत्यक्त्वातुरथंतस्यहनूमान्मारुतात्मजः रक्षसांकदनंचक्रेसस्कंधविटपैर्द्रुमैः ३० विभिन्नशिरसोभूत्वाराक्षसारुधिरोक्षिताः द्रुमैःप्रमथिताश्चान्येनिपेतुर्धरणीतले ३१ विद्राव्यराक्षससैन्यंहनूमान्मारुतात्मजः गिरेःशिखरमादायधूम्राक्षमभिदुद्रुवे ३२ तमापतंतंधूम्राक्षोगदामुद्यम्यवीर्यवान् विनर्दमानःसहसाहनूमंतमभिद्रवत् ३३ तस्यक्रुद्धस्यरोषेणगदांतांबहुकंटकाम् पातयामासधूम्राक्षोमस्तकेथहनूमतः ३४ ताडितःसतयातत्रगदयाभीमवेगया सकपिर्मारुतबलस्तंप्रहारमचिंतयन् ३५ धूम्राक्षस्यशिरोमध्येगिरिशृंगमपातयत् सविस्फारितसर्वांगोगिरिशृंगेणताडितः ३६ पपातसहसाभूमौविकीर्णइवपर्वतः धूम्राक्षंनिहतंदृष्ट्वाहतशेषानिशाचराः त्रस्ताःप्रविविशुर्लंकांवध्यमानाःप्लवंगमैः ३७ सतुपवनसुतोनिहत्यशत्रून्क्षतजवहाःसरितश्चसंविकीर्य रिपुवधजनितश्रमोमहात्मामुदमगमत्कपिभिःसुपूज्यमानः ३८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेद्विपंचाशःसर्गः ५२ ॐ ॐ ॐ

भग्नंरथं रक्षसांकदनंचक्रेस्वसेनारक्षणार्थमितिशेषः स्कंधं स्थूलशाखा विटपःसूक्ष्मासा ३० भूत्वेत्यस्यपतिताइतिशेषः ३१ ३२ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ धूम्राक्षवधोभाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः हल्मानः कतकः ४९ इतिरामाभिरामे०वा०यु० द्विपंचाशःसर्गः ५२ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूम्राक्षमिति १ २ गच्छनिर्याहीत्याभ्यांसर्वथागंतव्यमितिबोध्यते ३ ४ बहुभिर्बलाध्यक्षैरितिशेषः ५ तनुत्रं कवचं समाहृत्य आमुच्य ६ ७ ऋष्टिः सूक्ष्मख
ड्गः ऋष्ट्याद्युपलक्षिताः पदातयो निर्यांतीत्यर्थः ८ ९ १० तोमरांकुशपाणिभिः रूढा आरूढायुद्धकुशलायेगजास्तेच निर्याताइत्यन्वयः लक्षणसंयुक्ता अन्येअश्वा-

धूम्राक्षंनिहतंश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः क्रोधेनमहताविष्टोनिश्वसन्नुरगोयथा १ दीर्घमुष्णंविनिश्वस्यक्रोधेनकलुषीकृतः अब्र
वीद्राक्षसंक्रूरंवज्रदंष्ट्रंमहाबलम् २ गच्छत्वंवीरनिर्याहिराक्षसैःपरिवारितः जहिदाशरथिरामंसुग्रीवंवानरैःसह ३ तथेत्युक्त्वाद्रुत-
तरमायावीराक्षसेश्वरः निर्जगामबलैःसार्धंबहुभिःपरिवारितः ४ नागैरश्वैःखरैरुष्ट्रैःसंयुक्तःसुसमाहितः पताकाध्वजचित्रैश्चबहुभिः
समलंकृतः ५ ततोविचित्रकेयूरमुकुटेनविभूषितः तनुत्रंचसमावृत्यसधनुर्निर्ययौद्रुतम् ६ पताकालंकृतंदीप्तंतप्तकांचनभूषितम् र-
थंप्रदक्षिणंकृत्वासमारोहच्चमूपतिः ७ ऋष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैःश्लक्ष्णैश्चमुसलैरपि भिंदिपालैश्चचापैश्चशक्तिभिःपट्टिशैरपि ८ ख
ड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्चनिशितैश्चपरश्वधैः पदातयश्चनिर्यांतिविविधाःशस्त्रपाणयः ९ विचित्रवाससःसर्वेदीप्ताराक्षसपुंगवाः गजामदोत्कटाः
शूराश्चलंतइवपर्वताः १० तेयुद्धकुशलारूढास्तोमरांकुशपाणिभिः अन्येलक्षणसंयुक्ताःशूरारूढामहाबलाः ११ तद्राक्षसबलंसर्वंविप्र
स्थितमशोभत प्रावृट्कालेयथामेघानर्दमानाःसविद्युतः १२ निःसृतादक्षिणद्वारादंगदोयत्रयूथपः तेषांनिष्क्रममाणानामशुभंसमजा
यत १३ आकाशाद्विघनात्तीव्रादुल्कान्यपतंस्तदा वमंतःपावकज्वालाःशिवाघोराववाशिरे व्याहरंतमृगाघोरारक्षसांनिधनंतदा १४ स
मापतंतोयोधास्तुप्रास्खलंस्तत्रदारुणम् एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वावज्रदंष्ट्रोमहाबलः धैर्यमालंब्यतेजस्वीनिर्जगामरणोत्सुकः १५ तांस्तुवि
द्रवतोदृष्ट्वावानराजितकाशिनः प्रणेदुःसुमहानादान्दिशःशब्देनपूरयन् १६ ततःप्रवृत्तंतुमुलंहरीणाराक्षसैःसह घोराणांभीमरूपाणा
मन्योन्यवधकांक्षिणाम् १७ निष्पतंतोमहोत्साहाभिन्नदेहशिरोधराः रुधिरोक्षितसर्वांगान्यपतन्धरणीतले १८ केचिदन्योन्यमासाद्य
शूराःपरिघबाहवः चिक्षिपुर्विविधान्शस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः १९ द्रुमाणांचशिलानांचशस्त्राणांचापिनिस्वनः श्रूयतेसुमहांस्तत्रघोरोहृ-
दयभेदनः २० रथनेमिस्वनस्तत्रधनुषश्चापिघोरवत् शंखभेरीमृदंगानांबभूवतुमुलःस्वनः २१

अश्वारूढानिर्याताः ११ विप्रस्थितं विशेषेणकृतप्रस्थानं स-
विद्युतः नीलस्य रक्षोबलस्य स्वर्णभूषणबहुलत्वात् सविद्युन्मेघोपमेयत्वं निःसृताः राक्षसाइतिशेषः १३ दुर्निमित्तरूपमशुभमेवाहाकाशादिति विघनान्निर्मेघात् १३
घोरामृगारक्षसांनिधनंव्याहरंत व्याहरन् १४ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् १५ विद्रवतः विशेषेणस्वसंमुखमागच्छतः पूरयन्पूरयंतः आर्षमेकवचनं १६ तुमुलं रणसंकटं
१७ १८ १९ हृदयभेदनः भयंकरइत्यर्थः २० २१ ६

अस्त्राणिसंसज्य सर्वाण्यस्त्राणिप्रयुज्य तदनंतरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वत २२ २३ वज्रदंष्ट्रोथतंदृष्ट्वा स्वसेनाविनाशमित्यर्थः लोकसंहारेतन्निमित्तं २४ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसइत्यर्थः २५ संवर्तके प्रलयकाले २६ तान्राक्षसगणान्निजघानेतिशेषः २७ २८ २९ भयकरी भयंकरी अभूदितिशेषः सुमप्राव आर्षः ३० पवनेनांबुदोयथेत्युत्तरंसर्गच्छेदः क्वचित्सोऽयुक्तः वृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादितिकतकः ३१ स्वबलस्यचेति ३२ ३३ ३४ वानराणामितिनिर्धारणे

केचिदस्त्राणिसंत्यज्यबाहुयुद्धमकुर्वत तलैश्चचरणैश्चापिमुष्टिभिश्चद्रुमैरपि २२ जानुभिश्चहताःकेचिद्भग्नदेहाश्चराक्षसाः शिलाभिश्चूर्णिताःकेचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः २३ वज्रदंष्ट्रोयतंदृष्ट्वारणेवित्रासयन्हरीन् चचारलोकसंहारेपाशहस्तइवान्तकः २४ बलवंतोऽस्त्रविदुषोनानाप्रहरणारणे जघ्नुर्वानरसैन्यानिराक्षसाःक्रोधमूर्छिताः २५ जघ्नेतान्राक्षसान्सर्वान्धृष्टोवायुसुतोरणे क्रोधेनद्विगुणाविष्टःसंवर्तकइवानलः २६ तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्यवीर्यवान् अंगदःक्रोधताम्राक्षःसिंहःक्षुद्रमृगानिव २७ चकारकदनंघोरंशक्रतुल्यपराक्रमः अंगदाभिहतास्तत्रराक्षसाभीमविक्रमाः २८ विभिन्नशिरसःपेतुर्निकृत्ताइवपादपाः रथैश्चित्रैर्ध्वजैरश्वैःशरीरैर्हरिरक्षसाम् २९ रुधिरौघेणसंछन्नाभूमिर्भयकरीतदा हारकेयूरवस्त्रैश्चछत्रैश्चसमलंकृता ३० भूमिर्भातिरणेतत्रशारदीवयथानिशा अंगदस्यचवेगेनतद्राक्षसबलंमहत् प्राकंपततदातत्रपवनेनांबुदोयथा ३१ इतित्रिपंचाशःसर्गः ५३ स्वबलस्यचघातेन अंगदस्यबलेनच राक्षसःक्रोधमाविष्टोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ३२ विस्फार्यचधनुर्घोरंशक्राशनिसमप्रभम् वानराणामनीकानिप्राकिरच्छरवृष्टिभिः ३३ राक्षसाश्चापिमुख्यास्तेरथेषुसमवस्थिताः नानाप्रहरणाःशूराःप्रायुध्यंततदारणे ३४ वानराणांचशूरास्तु तेसर्वेप्लवगर्षभाः अयुध्यंतशिलाहस्ताःसमवेताःसमंततः ३५ तत्रायुधसहस्राणितस्मिन्नायोधनेभृशम् राक्षसाःकपिमुख्येषुपातयांचक्रिरेतदा ३६ वानराश्चैवरक्षःसुगिरिवृक्षान्महाशिलाः प्रवीराःपातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ३७ शूराणांयुध्यमानानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् तद्राक्षसगणानांचसुयुद्धंसमवर्तत ३८ अभग्नशिरसःकेचिच्छिन्नैःपादैश्चबाहुभिः शस्त्रैरर्दितदेहास्तुरुधिरेणसमुक्षिताः ३९ हरयोराक्षसाश्चैवशेरतेगांसमाश्रिताः कंकगृध्रबलाढ्याश्चगोमायुकुलसंकुलाः ४० कबंधानिसमुत्पेतुर्भीरूणांभूषणानिवै भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्चभूतले ४१ वानराराक्षसाश्चापिनिपेतुस्तत्रभूतले ततोवानरसैन्येनहन्यमानंनिशाचरम् ४२ प्राभज्यतबलंसर्वंवज्रदंष्ट्रस्यपश्यतः राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ४३

षष्ठी ३५ तत्र वीरक्षयकारणे तस्मिन्प्रसिद्धे आयोधने युद्धे ३६ ३७ तद्राक्षसगणानां तच्छब्देनवानराः वानरराक्षसगणानामित्यर्थः ३८ छिन्नैःपादैर्बाहुभिरुपलक्षिताः ३९ बलाः वायसाः कंकादिभिराढ्याव्याप्ताइत्यर्थः ४० ४१ निशाचरं नैशाचरमित्यर्थः ४२ प्राभज्यत भग्नमभूत् ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ सप्ताष्टौनवपंचच वानरान् एकेनैव शरेणाबिभेदेत्यर्थः ४५ ४६ संप्रधावंति धावंतिस्म ४७ क्रोधेनोदीक्षंतं क्रोधेनोदैक्षत ४८ योयुध्येते पुनःपुनर्युद्धमकुरुतामित्यर्थः हरिमत्तगजाविव हरिरिह शार्दूलः सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् स्वप्नेपिसिंहदर्शनेन गजानांमरणादितिकतकः ४९ हरिपुत्रं वालिपुत्रं ५० ५१ ५२

दृष्ट्वासरोषताम्राक्षोवज्रदंष्ट्रःप्रतापवान् प्रविवेशधनुःपाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीं ४४ शरैर्विदारयामास कंकपत्रैरजिह्मगैः बिभेदवानरांस्तत्रसप्ताष्टौनवपंचच ४५ विव्याधपरमक्रुद्धोवज्रदंष्ट्रःप्रतापवान् ४६ त्रस्ताःसर्वेहरिगणाःशरैःसंकृत्तदेहिनः अंगदंसंप्रधावंतिप्रजापतिमिवप्रजाः ४७ ततोहरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वावालिसुतस्तदा क्रोधेनवज्रदंष्ट्रंतमुदीक्षंतमुदैक्षत ४८ वज्रदंष्ट्रोंऽगदश्चोभौयोयुध्येतेपरस्परम् चेरतुःपरमक्रुद्धौहरिमत्तगजाविव ४९ ततः शतसहस्रेणहरिपुत्रंमहाबलम् जघानमर्मदेशेषुशरैरग्निशिखोपमैः ५० रुधिरोक्षितसर्वांगोवालिसूनुर्महाबलः चिक्षेपवज्रदंष्ट्रायवृक्षंभीमपराक्रमः ५१ दृष्ट्वापतंतंतंवृक्षमसंभ्रांतश्चराक्षसः चिच्छेदबहुधासोपिमथितःप्रापतद्भुवि ५२ तंदृष्ट्वावज्रदंष्ट्रस्यविक्रमंप्लवगर्षभः प्रगृह्यविपुलंशैलंचिक्षेपचननादच ५३ तमापतंतंदृष्ट्वासरथादाप्लुत्यवीर्यवान् गदापाणिरसंभ्रांतःपृथिव्यांसमतिष्ठत ५४ अंगदेनशिलाक्षिप्तागत्वातुरणमूर्धनि सचक्रकूबरसाश्वंप्रममाथरथंतदा ५५ ततोऽन्यच्छिखरंगृह्यविपुलंद्रुमभूषितम् वज्रदंष्ट्रस्यशिरसिपातयामासवानरः ५६ अभवच्छोणितोद्गारीवज्रदंष्ट्रःसमूर्छितः मुहूर्तमभवन्मूढोगदामालिंग्यनिःश्वसन् ५७ सलब्धसंज्ञोगदयावालिपुत्रमवस्थितम् जघानपरमक्रुद्धोवक्षोदेशेनिशाचरः ५८ गदांत्यक्त्वाततस्तत्रमुष्टियुद्धमकुर्वत अन्योन्यंजघ्नतुस्तत्रतावुभौहरिराक्षसौ ५९ रुधिरोद्गारिणौतौतुप्रहारैर्जनितश्रमौ बभूवतुःसुविक्रांतावंगारकबुधाविव ६० ततःपरमतेजस्वीअंगदःप्लवगर्षभः उत्पाट्यवृक्षंस्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः ६१ जग्राहचार्षभंचर्मखड्गंचविपुलंशुभम् किंकिणीजालसंछन्नंचर्मणाचपरिष्कृतम् ६२ चित्रांश्चरुचिरान्मार्गांश्चेरतुःकपिराक्षसौ जघ्नतुश्चतदान्योन्यंनर्दंतौजयकांक्षिणौ ६३ व्रणैःसस्रुतैःशोभेतांपुष्पिताविवकिंशुकौ युध्यमानौपरिश्रांतौजानुभ्यामवनींगतौ ६४ निमेषांतरमात्रेण अंगदःकपिकुंजरः उदतिष्ठतदीप्ताक्षोदंडाहतइवोरगः ६५ निर्मलेनसुधौतेनखड्गेनास्यमहच्छिरः जघानवज्रदंष्ट्रस्यवालिसूनुर्महाबलः ६६

५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८

५९ ६० पुष्पफलैर्हस्तधृतवृक्षीयैस्तैर्युत आसीत् ६१ आर्षभंचर्म ऋषभचर्मनिर्मितंफलकंचर्मणाचपरिष्कृतं कोशरूपेणेत्यर्थः जग्राह वज्रदंष्ट्रोंगदश्चेतिशेषः ६२ ६३ व्रणैः सस्रुतैः तत्समुत्थितैरुधिरैरित्यर्थः ६४ ६५ खड्गेनाच्छिद्य गृहीतेन वज्रदंष्ट्रीयेण ६६ ०० ०० ०० ००

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६७ ६८ महितःपूजितः ६९ कतक०५० तत्तृतीयायांवज्रदंष्ट्रवधः इतिरामाभिरामे० वा० यु० चतुःपंचाशःसर्गः ५४ ७. बलाध्यक्षंप्रहस्तं १ २
शास्तारंशत्रूणां गोप्तारंस्वबलस्य नेतानायकोयुद्धस्य ३ ४ ५ ६ मेघाभःमेघसमानदेहप्रमाणः मेघवर्णःतद्वन्नीलवर्णः मेघस्यस्वनइवमहान्स्वनोय
स्यसतथा ७ निर्यातिर्यानिस्म ८ तेषांवानराणांतेजसाआदित्यइवदुःप्रेक्ष्योभूदितिशेषः ९ रथवहनकर्तृणांहयानामकस्मान्निर्हेतुकमेवदैन्यमागच्छ

रुधिरोक्षितगात्रस्यबभूवपतितंद्विधा तद्वनस्यपरीताक्षंसुभूंरवड्गहतंशिरः ६७ वज्रदंष्ट्रंहतंदृष्ट्वाराक्षसाभयमोहिताः त्रस्ताःप्रत्यभ्य
द्रवन्लंकांवध्यमानाःप्लवंगमैः विषण्णवदनादीनाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखाः ६८ निहत्यतंवज्रधरःप्रतापवान्सवालिसूनुःकपिसैन्य
मध्ये जगाममहर्षमहितोमहाबलःसहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ६९ इत्यार्षेश्रीम० वा० यु० चतुःपञ्चाशःसर्गः ५४ वज्रदंष्ट्रंह
तंश्रुत्वावालिपुत्रेणरावणः बलाध्यक्षमुवाचेदंकृतांजलिमुपस्थितम् १ शीघ्रंनिर्यांतुदुर्धर्षाराक्षसाभीमविक्रमाः अकंपनंपुरस्कृ-
त्यसर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् २ एषशास्ताचगोप्ताचनेताचयुधिसत्तमः भूतिकामश्चमेनित्यंनित्यंचसमरप्रियः ३ एषजेष्यतिकाकु-
त्स्थौसुग्रीवंचमहाबलम् वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यतिनसंशयः ४ परिगृह्यसतामाज्ञांरावणस्यमहाबलः बलंसंप्रेरयामासत
दालघुपराक्रमः ५ ततोनानाप्रहरणाभीमाक्षाभीमदर्शनाः निष्पेतूराक्षसामुख्याबलाध्यक्षप्रचोदिताः ६ रथमास्थायविपुलंतप्त
कांचनभूषणम् मेघाभोमेघवर्णश्चमेघस्वनमहास्वनः ७ राक्षसैःसंवृतोघोरैस्तदानिर्यात्यकंपनः नहिकंपयितुंशक्यःसुरैरपिम
हामृधे ८ अकंपनस्ततस्तेषामादित्यइवतेजसा तस्यनिर्धावमानस्यसंरब्धस्ययुयुत्सया ९ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानांरथवाहि
नाम् विस्फुरन्नयनंचास्यसव्यंयुद्धाभिनंदिनः १० विवर्णोमुखवर्णश्चगद्गदश्चाभवत्स्वनः अभवत्सुदिनेकालेदुर्दिनंरूक्षमारुत
म् ११ ऊचुःखगमृगाःसर्वेवाचःक्रूराभयावहाः ससिंहोपचितस्कंधःशार्दूलसमविक्रमः १२ तानुत्पातानचिंत्यैवनिर्जगामरणाजि
रम् तथानिर्गच्छतस्तस्यरक्षसःसहराक्षसैः १३ बभूवसुमहान्नादःक्षोभयन्निवसागरम् तेनशब्देनवित्रस्तावानराणामहाचमूः १४
द्रुमशैलप्रहाराणांयोद्धुंसमुपतिष्ठताम् तेषांयुद्धंमहारौद्रंसंजज्ञेकपिरक्षसाम् १५ रामरावणयोरर्थेसमभित्यक्तदेहिनः सर्वेह्यति
बलाःशूराःसर्वेपर्वतसन्निभाः १६ हरयोराक्षसाश्चैवपरस्परजिघांसया तेषांविनर्दतांशब्दःसंयुगेऽतितरस्विनाम् १७ सुस्राव-
सुमहान्कोपादन्योन्यमभिगर्जताम् रजश्चारुणवर्णाभंसुभीममभवद्भृशम् १८

त् मनइतिशेषः१० सुदिनेवर्षादिकृतदुर्दिनप्रसक्तिरहिते ११ १२
अचिंत्यैतार्षं १३ १४ १५ समभित्यक्तादेहिनआत्मानोयैस्ते आत्मरक्षानिरपेक्षाइतियावत् १६ १७ अरुणवर्णाभंधूम्रवर्णस्यवस्तुनआभायस्मिन्तत् अरुणश
ब्दोधूम्रपर्यायोपि १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कौशेयोद्धतपांडुना उद्धतकौशेयवदीषत्पांडुरवर्णेन १९ भूतानि कपिरक्षोलक्षणप्राणिनः २० आयुधादि नदद्दशोइत्यन्वयः २१ शब्दएवश्रूयते नचरूपाणिचकाशि
रे रूसंरुष्टाः रूतरांसम्यक्क्रुद्धाः २२ २३ २४ शरीरशवसंकीर्णा शवरूपैः शरीरैःसंकीर्णा २५ २६ २७ २८ संहर्षयति समहर्षयत् २९ शस्त्राण्याच्छिद्यवानराः
परहस्तादितिशेषः ३० ३१ नानाप्रहरणैर्भृशमित्यत्रसर्गविच्छेदः प्रमादादितिकतकः ३२ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० सुंदकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५ ७२ ७३ नदिति

उद्धूतंहरिरक्षोभिःसंरुरोधदिशोदश अन्योन्यंरजसातेनकौशेयोद्धतपांडुना १९ संवृतानिचभूतानिदद्दशुर्नरणाजिरे नध्वजोनपताका
वाचर्मवातुरगोपिवा २० आयुधंस्यंदनोवापिदद्दशोतेनरेणुना शब्दश्चसुमहांस्तेषानर्दतामभिधावताम् २१ श्रूयतेतुमुलोयुद्धेनरूपाणिच
काशिरे हरीनेवसुसंरुष्टाहरयोजघ्नुराहवे २२ राक्षसाराक्षसांश्चापिनिजघ्नुस्तिमिरेतदा तेपरांश्चविनिघ्नंतःस्वांश्चवानरराक्षसाः २३ रुधिरा
र्द्रांतदाचक्रुर्महींपंकानुलेपनाम् ततस्तुरुधिरौघेणसिक्तंव्यपगतंरजः २४ शरीरशवसंकीर्णाबभूवचवसुंधरा द्रुमशक्तिगदाप्रासैःशि-
लापरिघतोमरैः २५ राक्षसाहरयस्तूर्णंजघ्नुरन्योन्यमोजसा बाहुभिःपरिघाकारैर्युध्यंतःपर्वतोपमान् २६ हरयोभीमकर्माणोराक्षसा
ञ्जघ्नुराहवे राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाःप्रासतोमरपाणयः २७ कपीन्निजघ्निरेतत्रशस्त्रैःपरमदारुणैः अकंपनःसुसंक्रुद्धोराक्षसानांचमूपतिः
२८ संहर्षयतितान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् हरयस्त्वपिरक्षांसिमहाद्रुममहाश्मभिः २९ विदारयंत्यभिक्रम्यशस्त्राण्याच्छिद्यवीर्य
तः एतस्मिन्नंतरेवीराहरयःकुमुदोनलः ३० मैंदश्चपरमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् तेतुद्रुक्षैर्महावीराराक्षसानांचमूमुखे ३१ कदनंसु
महच्चक्रुर्लीलयाहरिपुंगवाः ममंथूराक्षसान्सर्वेनानाप्रहरणैर्भृशम् ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० यु० पंचपंचाशःसर्गः ५५
तद्दृष्ट्वासुमहत्कर्मकृतंवानरसत्तमैः क्रोधमाहारयामासयुधितीव्रमकंपनः १ क्रोधमूर्छितरूपस्तुधुन्वन्परमकार्मुकम् दृष्ट्वातुकर्मशत्रू
णांसारथिंवाक्यमब्रवीत् २ तत्रैवतावत्त्वरितोरथंप्रापयसारथे एतेचबलिनोघ्नंतिसुबहून्राक्षसान्रणे ३ एतेचबलवंतोवाभीमको
पाश्चवानराः द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठंतिप्रमुखेमम ४ एतान्निहंतुमिच्छामिसमरश्लाधिनोह्यहम् एतैःप्रमथितंसर्वंरक्षसांदृश्यते
बलम् ५ ततःप्रचलिताश्वेनरथेनरथिनांवरः हरीनभ्यपतद्दूराच्छरजालैरकंपनः ६ नस्थातुवानराःशेकुःकिंपुनर्योद्धुमाहवे अकंपन
शरैर्भग्नाःसर्वएवाभिदुद्रुवुः ७ तान्मृत्युवशमापन्नानकंपनशरानुगान् समीक्ष्यहनुमान्ज्ञातीनुपतस्थेमहाबलः ८ तंमहाप्लवगंदृष्ट्वा
सर्वेतेप्लवगर्षभाः समेत्यसमरेवीराःसहिताःपर्यवारयन् ९

१ २ ३ एतेचेत्यस्ययत्रेत्यादि ४ बलवंतोवा वाशब्दोवैशब्दस्यार्थे एतान्निहंतुमिच्छामि
प्रथमतःस्वसेनारक्षणार्थंनततःपरबलंहनिष्यामीतिशेषः तदेवाह एतैरिति ५ ६ ७ ज्ञातीन्कुमुदनलादीन्उपतस्थेस्वस्थानादितिशेषः ८ तेप्लवगर्षभाःकुमुदा
दयः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेबलवंतोवभूवुर्यतोबलवंतमुपाश्रिताः १० ११ १२ १३ १४ अप्रहरणं आयुधहीनं १५ १६ पुराहीतिप्रसिद्धौ १७ तद्दृष्ट्वाहनूमत्कृतंशैलशृंगं १८
तंतदित्यर्थःक्रोधमूर्छितोभूदितिशेषः १९ २० २१ चारणैःचरणन्यासैः २२ २३ २४ २५ २६ प्ररूढःसानुमानिव बहुशराचितशरीरत्वात्

व्यवस्थितंहनूमंतंतेदृष्ट्वाप्लवगर्षभाः बभूवुर्बलवंतोहिबलवंतमुपाश्रिताः १० अकंपनस्तुशैलाभंहनूमंतमवस्थितम् महेंद्रइवधा
राभिःशरैरभिववर्षह ११ अचिंतयित्वाबाणौघान्शरीरेपातितान्कपिः अकंपनवधार्थायमनोदध्रेमहाबलः १२ सप्रहस्यमहातेजाह
नूमान्मारुतात्मजः अभिदुद्रावतद्रक्षःकंपयन्निवमेदिनीम् १३ तस्याथनर्दमानस्यदीप्यमानस्यतेजसा बभूवरूपंदुर्धर्षंदीप्तस्येववि
भावसोः १४ आत्मानंत्वप्रहरणंज्ञात्वाक्रोधसमन्वितः शैलमुत्पाटयामासवेगेनहरिपुंगवः १५ गृहीत्वासुमहाशैलंपाणिनैकेनमारुतिः
सविनद्यमहानादंभ्रामयामासवीर्यवान् १६ ततस्तमभिदुद्रावराक्षसेंद्रमकंपनम् पुराहिनमुचिंसंख्येवज्रेणेवपुरंदरः १७ अकंपन
स्तुतद्दृष्ट्वागिरिशृंगंसमुद्यतम् दूरादेवमहाबाणैरर्धचंद्रैर्व्यदारयत् १८ तंपर्वताग्रमाकाशेरक्षोबाणविदारितम् विकीर्णंपतितंदृ
ष्ट्वाहनुमान्क्रोधमूर्छितः १९ सोश्वकर्णंसमासाद्यरोषदर्पान्वितोहरिः तूर्णमुत्पाटयामासमहागिरिमिवोच्छ्रितम् २० तंगृहीत्वाम
हास्कंधंसोश्वकर्णंमहाद्युतिः प्रगृह्यपरयाप्रीत्याभ्रामयामासभूतले २१ प्रधावन्नुरुवेगेनबभंजतरसाद्रुमान् हनूमान्परमक्रुद्धश्चार
णैर्दारयन्महीम् २२ गजांश्चसगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा जघानहनुमान्धीमान्राक्षसांश्चपदातिगान् २३ तमंतकमिवक्रुद्धंसद्रुम-
प्राणहारिणम् हनूमंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसाविप्रदुद्रुवुः २४ तमापतंतंसंक्रुद्धंराक्षसानांभयावहम् ददर्शाकंपनोवीरश्चुक्षोभचननादच
२५ सचतुर्दशभिर्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः निर्बिभेदमहावीर्यंहनूमंतमकंपनः २६ सतथाविप्रकीर्णस्तुनाराचैःशितशक्तिभिः
हनूमान्ददृशेवीरःप्ररूढइवसानुमान् २७ विरराजमहावीर्योमहाकायोमहाबलः पुष्पिताशोकसंकाशोविधूमइवपावकः २८ ततो
न्यंवृक्षमुत्पाट्यकृत्वावेगमनुत्तमम् शिरस्यभिजघानाशुराक्षसेंद्रमकंपनम् २९ सवृक्षेणहतस्तेनसक्रोधेनमहात्मना राक्षसोवा
नरेंद्रेणपपातचममारच तंदृष्ट्वानिहतंभूमौराक्षसेंद्रमकंपनम् ३० व्यथिताराक्षसाःसर्वेक्षितिकंपइवद्रुमाः त्यक्तप्रहरणाःसर्वेरा
क्षसास्तेपराजिताः ३१ लंकामभिययुस्त्रासाद्वानरैस्तैरभिद्रुताः तेमुक्तकेशाःसंभ्रांताभग्नमानाःपराजिताः ३२ भयाच्छ्रमजलैरंगैः
प्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः अन्योन्यंतेप्रमथ्नंतोविविशुर्नगरंभयात् ३३

प्ररूढबहुवृक्षोगिरिरिवजनैर्ददृशइत्यर्थः २७
२८ २९ ३० क्षितिकंपे भूकंपकाले ३१ ३२ श्रमजलैःस्वेदजलैः भयादन्योन्यंप्रमथ्नंतःद्वारदेशेसंमर्दंकुर्वाणाः ३३ ५६ ५६ ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ सोपियथार्हं अनुकूलतो ऽनुकूलदर्शनवचनालिंगनैः संप्रत्यपूजयत् ३५ यथाप्राणं यावद्बलं सप्राणानेवचक्षुःप्राणनाशार्थमितिशेषः ३६ यथाविष्णुरुरुबलं बलवंतमहाबलं मधुकैटभादिरूपं हत्वा वीरशोभामभजत्तथैवेत्यर्थः ३७ रामादयोप्यपूजयन्नित्यनुकर्षः ३८ भाद्रसुक्कचतुर्थ्यामकंपनवधः कृत० ५१ इतिरामाभि० वा० यु० षट्पंचाशःसर्गः ५६ अथप्रहस्तनिर्गमः अकंपनवध मिति १ पूर्वदिवसेपूर्वाण्हे सर्वान्गुल्मान्सेनाव्यूहविशेषान् २ ३ ४ पुरस्योपनिविष्टस्य अतिसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः अतएवसहसाबलात्कारेणपीडितस्य अन्ययुद्धादन्यकर्तृकयुद्धाद्धेतोर्मोक्षमुपरोधमोक्षंपश्यामि ५ ६ अतः अस्माद्गुल्मान् ७ द्रविष्यतिपलायिष्यते ८ ९ अवशः वशंप्रमुखंतद्रहितः यशामिच्छाप्रमुखयोरितिविश्वः

पृष्ठतस्तेतुसंमूढाःप्रेक्ष्यमाणामुहुर्मुहुः तेषुलंकांप्रविष्टेषुराक्षसेषुमहाबलाः ३४ समेत्यहरयःसर्वेहनूमंतमपूजयन् सोपिप्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्संप्रत्यपूजयत् ३५ हनूमान्सत्वसंपन्नोयथार्हमनुकूलतः विनेदुश्चयथाप्राणंहरयोजितकाशिनः चकृषुश्चपुनस्तत्रसप्राणानेवराक्षसान् ३६ सवीरशोभामभजन्महाकपिःसमेत्यरक्षांसिनिहत्यमारुतिः महासुरंभीममित्रनाशनंविष्णुर्यथैवोरुबलंचमूमुखे ३७ अपूजयन्देवगणास्तदाकपिंस्वयंचरामोतिबलश्चलक्ष्मणः तथैवसुग्रीवमुखाःप्लवंगमाविभीषणश्चैवमहाबलस्तदा ३८ इत्यार्षे० वा० यु० षट्पंचाशःसर्गः ५६ अकंपनवधंश्रुत्वाक्रुद्धोवैराक्षसेश्वरः किंचिद्दीनमुखश्चापिसचिवांस्तानुदैक्षत १ सतुध्यात्वामुहूर्ततुमंत्रिभिःसंविचार्यच ततस्तुरावणःपूर्वदिवसेराक्षसाधिपः पुरींपरिययौलंकांसर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् २ तांराक्षसगणैर्गुप्तांगुल्मैर्बहुभिरावृताम् ददर्शनगरींराजापताकाध्वजमालिनीम् ३ रुद्धांतुनगरींदृष्ट्वारावणोराक्षसेश्वरः उवाचात्महितंकालेप्रहस्तंयुद्धकोविदम् ४ पुरस्योपनिविष्टस्यसहसापीडितस्यह नान्ययुद्धात्प्रपश्यामिमोक्षंयुद्धविशारदः ५ अहंवाकुंभकर्णोवात्वंवासेनापतिर्मम इंद्रजिद्वानिकुंभोवावहेयुर्भारमीदृशम् ६ सत्वंबलमतःशीघ्रमादायपरिगृह्यच विजयायाभिनिर्याहियत्रसर्वेवनौकसः ७ निर्याणादेवतूर्णंचचलिताहरिवाहिनी नर्दतांराक्षसेंद्राणांश्रुत्वानादंद्रविष्यति ८ चपलाह्यविनीताश्चचलचित्ताश्चवानराः नसहिष्यंतितेनादंसिंहनादमिवद्विपाः ९ विद्रुतेचबलेतस्मिन्रामःसौमित्रिणासह अवशस्तेनिरालंबःप्रहस्तवशमेष्यति १० आपत्संशयिताश्रेयोनात्रनिःसंशयीकृता प्रतिलोमानुलोमंवायत्तुनोमन्यसेहितम् ११ अतएवनिरालंबः १० ननुयुद्धेमज्जीवनेपिसंदेहात्कथंनिरालंबोवशमेष्यतीत्युच्यते तत्राह आपदिति युद्धे आपन्मृतिःसंशयितासंदेहविषयाश्रेयोविजयस्तु तवनसंशयितोनसंदेहविषयः तवातिबलत्वाद्बहुशोदृष्टविषयत्वाच्च इंद्रजिद्दृत्श्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका किंचश्रेयोनसंदिग्धंयुद्धेजीवनेमरणेचश्रेयःसत्वात् जीवनेराज्यंमृतावुत्तमलोकः अतोत्रयुद्धेप्रवृत्तिरेवनिःसंशयीकृता यत्रायुद्धेध्रुवोमृत्युर्युद्धेजीवितसंशयः तमेवकालंयुद्धस्यप्रवदंतिमनीषिणइत्यादिशास्त्रादितिभावः ममत्वद्ययुद्धमेवहितंप्रतिभाति प्रकारांतरमस्तिचेत्ब्रूहीत्याह प्रतिलोमेत्यादि यत्तोनुकूलंवाभवतुप्रतिकूलंवायत्तुनोहितंमन्यसेतद्वदेतिशेषः ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ कुशलैर्मंत्रिभिः विभीषणमाल्यवदादिभिः यदामंत्रितं तदा नः परस्परम् परस्परमतंसमवेक्ष्य विवादोऽनैकमत्यंवृत्तं १३ सीताप्रदानेनैवश्रेयइतिच त
दाव्यवसितं निश्चितं अप्रदानेच युद्धंदृष्टं तत्तथैवनः इदानींप्राप्तं १४ अतःपरंतुपश्चात्तमस्माकंयुद्धं तदेवमयानुष्ठेयमित्याह सोहमिति तवप्रियंनकुर्यांकिं—
अपितुकुर्यामेव १५ युधिजीवितं सुहूर्षंतं होतुमिच्छंतं १६ बलाध्यक्षान्सर्वबलाध्यक्षेण स्वेनबलनियोजनाधिकृतपुरुषानित्यर्थः १७ १८ १९ २० २१

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तोवाहिनीपतिः राक्षसेंद्रमुवाचेदमसुरेंद्रमिवोशनाः १२ राजन्मंत्रितपूर्वंनः कुशलैः सहमंत्रिभिः विवादश्चा
पिनोवृत्तःसमवेक्ष्यपरस्परम् १३ प्रदानेनतुसीतायाःश्रेयोव्यवसितंमया अप्रदानेपुनर्युद्धंदृष्टमेवतथैवनः १४ सोहंदानैश्चमानैश्च
सततंपूजितस्त्वया सांत्वैश्चविविधैःकालेकिंनकुर्यांहितंतव १५ नहिमेजीवितंरक्ष्यंपुत्रदारधनानिच त्वंपश्यमांजुहूर्षंतंत्वदर्थेजीवि
तंयुधि १६ एवमुक्त्वातुभर्तारंरावणंवाहिनीपतिः उवाचेदंबलाध्यक्षान्प्रहस्तःपुरतःस्थितान् १७ समानयतमेशीघ्रंराक्षसानांमहाब
लम् मद्बाणानांतुवेगेनहतानांतुरणाजिरे १८ अद्यतृप्यंतुमांसादाःपक्षिणःकाननौकसः तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षामहाबलाः १९
बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमंदिरे साबभूवमुहूर्तेनभीमैर्नानाविधायुधैः २० लंकाराक्षसवीरैस्तैर्गजैरिवसमाकुला हुताशनं
तर्पयतांब्राह्मणांश्चनमस्यताम् २१ आज्यगंधप्रतिवहःसुरभिर्मारुतोववौ स्रजश्चविविधाकाराजगृहुस्त्वभिमंत्रिताः २२ संग्रामसज्जाः
संहृष्टाधारयन्राक्षसास्तदा सधनुष्काःकवचिनोवेगादुत्सृज्यराक्षसाः २३ रावणंप्रेक्ष्यराजानंप्रहस्तंपर्यवारयन् अथामंत्र्यतुराजानंभे
रीमाहत्यभैरवाम् २४ आरुरोहरथंयुक्तःप्रहस्तःसज्जकल्पितम् हयैर्महाजवैर्युक्तंसम्यक्सूतसुसंयुतम् २५ महाजलदनिर्घोषंसाक्षा
च्चंद्रार्कभास्वरम् उरगध्वजदुर्धर्षंसुवरूथंस्ववस्करम् २६ सुवर्णजालसंयुक्तंप्रहसंतमिवश्रिया ततस्तंरथमास्थायरावणार्पितशासनः
२७ लंकायानिर्ययौतूर्णंबलेनमहतावृतः ततोदुंदुभिनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः २८ वादित्राणांचनिनदःपूरयन्निवमेदिनीम् शुश्रु
वेशंखशब्दश्चप्रयातेवाहिनीपतौ निनदंतःस्वरान्घोरान्राक्षसाजग्मुरग्रतः २९ भीमरूपामहाकायाःप्रहस्तस्यपुरःसराः नरांतकःकुंभ
हनुर्महानादःसमुन्नतः प्रहस्तसचिवाह्येतेनिर्ययुःपरिवार्यतम् ३० व्यूढेनैवसुघोरेणपूर्वद्वारात्सनिर्ययौ गजयूथनिकाशेनबलेनमह
तावृतः ३१ सागरप्रतिमौघेनवृतस्तेनबलेनसः प्रहस्तोनिर्ययौक्रुद्धःकालांतकयमोपमः ३२

२२ संग्रामसज्जाः संग्रामायसन्नद्धाः धारयन् अधार
यन् अभिमंत्रितस्रजइत्यनुकर्षः उत्सृज्य वाहनानीतिशेषः २३ २४ सज्जकल्पितं सर्वायुधसमेततयाकल्पितं सम्यक्समीचीनःसूतोयस्यतं २५ सुवरूथं वरू
थोरथगुप्तिः स्ववस्करं शोभनरथांगं २६ २७ दुंदुभिनिर्घोषइत्यादेःशुश्रुवेइत्यनेनान्वयः २८ २९ ३० ३१ ३२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ तस्यदुर्निमित्तान्याह व्यभ्रमित्यादि मांसशोणितभोजनाःखगा अपसव्यानिमंडलानिअपगतासव्यभागेविद्यातिर्येषुमंडलेषुभ्रामणेषुतान्यपसव्यानिप्र
दक्षिणानि गृध्रादीनांप्रदक्षिणमपिदुर्निमित्तमितिकतकः ३४ ३५ ३६ केतूपरिलीनत्वादिगुणकोगृध्रोनदन्शब्दंकुर्वन्नुभयतःपार्श्वंकंडूयमानइतिशे-
षः तथाकुर्वन्नस्यसमग्रांसंपूर्णांप्रभामुखादिशोभांजयःश्रियंचाहरत् ३७ सूतस्यसूतवंशजस्यसारथेर्हयसादिनःअश्वशिक्षकस्यप्रतोदःतोत्रं ३८ ३९

तस्यनिर्याणघोषेणराक्षसानांचनर्दताम् लंकायांसर्वभूतानिविनेदुर्विकृतैःस्वरैः ३३ व्यभ्रमाकाशमाविश्यमांसशोणितभोजनाः मंडला
न्यपसव्यानिखगाश्चक्रूरथंप्रति ३४ वमंतिपावकज्वालाःशिवाघोरावबाशिरे अंतरिक्षात्पपातोल्कावायुश्चपरुषोववौ ३५ अन्योन्यम
भिसंरब्धाग्रहाश्चनचकाशिरे मेघाश्चखरनिर्घोषारथस्योपरिरक्षसः ३६ ववर्षुरुधिरंचास्यसिषिचुश्चपुरःसरान् केतुमूर्धनिगृध्रस्तुवि
लीनोदक्षिणामुखः ३७ नदन्नुभयतःपार्श्वंसमग्रांश्रियमाहरत् सारथेर्बहुशश्चात्रसंग्राममवतिनः ३८ प्रतोदोन्यपतद्धस्तात्सूतस्य
हयसादिनः निर्याणश्रीचयाचस्याद्भास्वराचसुदुर्लभा ३९ साननाशमुहूर्तेनसमेचस्खलिताहयाः प्रहस्तंतंहिनिर्यांतंप्रख्यातगुणपौ
रुषम् युधिनानाप्रहरणाकपिसेनाऽभ्यवर्तत ४० अथघोषःसुतुमुलोहरीणांसमजायत वृक्षानारुजतांचैवगुर्वीर्विगृण्हतांशिलाः ४१
नदतांराक्षसानांचवानराणांचगर्जताम् उभेप्रमुदितेसैन्येरक्षोगणवनौकसाम् ४२ वेगितानांसमर्थानामन्योन्यवधकांक्षिणाम् पर
स्परंचाह्वयतांनिनादःश्रूयतेमहान् ४३ ततःप्रहस्तःकपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थेविजयायदुर्मतिः विवृद्धवेगांश्चविवेशितांचमूंयथा
मुमूर्षुःशलभोविभावसुम् ४४ इत्यार्षेश्रीम० वाल्मी० युद्धकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ ॥ ततःप्रहस्तंनिर्यांतंदृष्ट्वारणकृतोद्य
मम् उवाचसस्मितरामोविभीषणमरिंदमः १ कएषसुमहाकायोबलेनमहतावृतः आगच्छतिमहावेगःकिंरूपबलपौरुषः २ आ
चक्ष्वमेमहाबाहोवीर्यवंतंनिशाचरम् राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीषणः ३ एषसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोनामराक्षसः लंकायां
राक्षसेंद्रस्यत्रिभागबलसंवृतः वीर्यवानस्त्रविच्छूरःसुप्रख्यातपराक्रमः ४ ततःप्रहस्तंनिर्यांतंभीमंभीमपराक्रमम् गर्जंतंसुमहाका
यंराक्षसैरभिसंवृतम् ५ ददर्शमहतीसेनावानराणांबलीयसाम् अभिसंजातघोषाणांप्रहस्तमभिगर्जताम् ६ खड्गशक्त्यृष्टिशूलाश्च
बाणाश्चमुशलानिच गदाश्चपरिघाःप्रासाविविधाश्चपरश्वधाः ७

४० ४१ ४२ रक्षोगणवनौकसामित्यस्यनिनादःश्रूयतइत्युत्तरेणसंबंधः ४३
४४ भावमानःकतकः ५२ इतिरामाभिरा० वा० यु० सप्तपंचाशःसर्गः ५७ ॥ ततइति सस्मितं एवंसेनयाकिलास्मान्भीषयतीतिस्मितम् १ २ ३ लंका
यामित्यादि राक्षसेंद्रसंबंधिलंकास्थबलस्यतृतीयभागेनसंवृतइत्यर्थः ४ ५ प्रहस्तमभिनदभिमुखेनगर्जतांवानराणांमहतीसेनानिर्यांतंप्रहस्तंददर्शेतिसंबंधः
६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ गिरींस्तथाजगृहुरित्यनुकर्षः गिरिशृंगाणीतियावत् ९ १० ११ परमायुधैश्चक्रैः चक्रंतुपरमायुधमितिकोशः १२ इषूणांसंधानंसम्यग्विसर्जनंतेन सादिताः खंडिताः संधानसंधिताइतिपाठे इषवएवसंधानानिबंधनरज्जवस्तैः संधिताः संस्यूताइत्यर्थः १३ स्फुरंतः उच्छलंतः १४ १५ वमनूअवमन् वेमुरितिपाठांतरं १६ १७ वीरमार्गमनुव्रताः वीरमार्गोपराङ्मुखत्वलक्षणस्तमनुव्रताअनुगताः अभीतवत् अभीताहाणि १८ १९ तेषामितिनिर्धारणेष

धनूंषिचविचित्राणिराक्षसानांजयैषिणाम् प्रगृहीतान्यराजंतवानरानभिधावताम् ८ जगृहुः पादपांश्चापिपुष्पितांस्तुगिरींस्तथा शिलाश्चविपुलादीर्घायोद्धुकामाः प्लवंगमाः ९ तेषामन्योन्यमासाद्यसंग्रामः सुमहानभूत् बहूनामश्मवृष्टिंचशरवर्षंचवर्षताम् १० बहवोराक्षसायुद्धेबहून्वानरपुंगवान् वानराराक्षसांश्चापिनिजघ्नुर्बहवोबहून् ११ शूलैः प्रमथिताः केचित्केचित्तुपरमायुधैः परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः १२ निरुच्छ्वासाः पुनः केचित्पतिताजगतीतले विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसादिताः १३ केचिद्द्विधाकृताः खड्गैः स्फुरंतः पतिताभुवि वानराराक्षसैः शूरैः पार्श्वतश्चविदारिताः १४ वानरैश्चापिसंक्रुद्धैराक्षसौघाः समंततः पादपैर्गिरिशृंगैश्चसंपिष्टावसुधातले १५ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्चहताभृशम् वमन्शोणितमास्येभ्योविशीर्णवदनेक्षणाः १६ आर्तस्वनंचस्वनतांसिंहनादंचनर्दताम् बभूवतुमुलः शब्दोहरीणांराक्षसामपि १७ वानराराक्षसाः क्रुद्धावीरमार्गमनुव्रताः विवृत्तवदनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् १८ नरांतकः कुंभहनुर्महानादः समुन्नतः एतेप्रहस्तसचिवाः सर्वेजघ्नुर्वनौकसः १९ तेषांनिपततांशीघ्रंनिघ्नतांचापिवानरान् द्विविदोगिरिशृंगेणजघानैकंनरांतकम् २० दुर्मुखः पुनरुत्थायकपिः सविपुलद्रुमम् राक्षसंक्षिप्रहस्तंतुसमुन्नतमपोथयत् २१ जांबवांस्तुसुसंक्रुद्धः प्रगृह्यमहतींशिलाम् पातयामासतेजस्वीमहानादस्यवक्षसि २२ अथकुंभहनुस्तत्रतारेणासाद्यवीर्यवान् वृक्षेणमहतासद्यः प्राणान्संत्याजयद्रणे २३ अमृष्यमाणस्तत्कर्मप्रहस्तोरथमाश्रितः चकारकदनंघोरंधनुष्पाणिर्वनौकसाम् २४ आवर्तइवसंजज्ञेसेनयोरुभयोस्तदा क्षुभितस्याप्रमेयस्यसागरस्येवनिस्वनः २५ महताहिशरौघेणराक्षसोरणदुर्मदः अर्दयामाससंक्रुद्धोवानरान्परमाहवे २६ वानराणांशरीरैस्तुराक्षसानांचमेदिनी बभूवातिचितार्घोरैः पर्वतैरिवसंवृता २७ सामहीरुधिरौघेणप्रच्छन्नासंप्रकाशते संच्छन्नामाधवेमासिपलाशैरिवपुष्पितैः २८

ष्ठी २० समुन्नतं तदाख्यं अपोथयत् हतवान्

२१ महानादस्य तदाख्यस्य २२ तारेणासाद्य संबंध्य युयुधे इतिशेषः ततः सतारस्तस्यकुंभहनोर्महतावृक्षेण प्राणान्संत्याजयत् समत्याजयत् २३ तत्कर्मक्षणादेवसचिवचतुष्टयमारणकर्म २४ उभयोःसेनयोरितस्ततोभ्रमणेनावर्तइवसंजज्ञे क्षुभितस्यसागरस्यनिस्वनइवनिस्वनश्चजज्ञे २५ २६ २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युद्धभूमिंनदीत्वेनवर्णयति हतेत्यादि यमंतदंयमएवसागरस्तद्गामिनीं २९ यकृत्प्लीहानौहृदयदक्षिणभागस्थमांसविशेषौ ३० ३१ युद्धभूमिमयीं
तद्रूपांनदीं प्रवर्तयित्वा घनापायेहंसादिसेवितांनदीमिवतांतेतेरुः ३२ पद्मरजोयुता यथागजयूथपास्तेरुस्तथेत्यर्थः ३३ ततउच्यमानगुणंप्रहस्तंनी
लोददर्श ३४ वाहिनीपतिःप्रहस्तःखेउद्धूतोवायुर्महदभ्रबलमिव बलवदभ्रमिवयुद्धेऽभिद्रुतं स्वप्रत्याभिमुख्येनागच्छंतंनीलंसमीक्ष्यतंनीलमेवाभि

हतवीरौघवप्रांतुभग्नायुधमहाद्रुमाम् शोणितौघमहातोयांयमसागरगामिनीम् २९ यकृत्प्लीहमहापंकांविनिकीर्णांत्रशैवलाम् भि
न्नकायशिरोमीनामंगावयवशाद्वलाम् ३० गृध्रहंसवराकीर्णांकंकसारससेविताम् मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्वनाम् ३१ तां
कापुरुषदुस्तारांयुद्धभूमिमयींनदीम् नदीमिवघनापायेहंससारससेविताम् ३२ राक्षसाःकपिमुख्यास्तेतेरुस्तांदुस्तरांनदीम् यथा
पद्मरजोध्वस्तांनलिनीगजयूथपाः ३३ ततःसृजंतंबाणौघान्प्रहस्तंस्यंदनेस्थितम् ददर्शतरसानीलोविधमंतंप्लवंगमान् ३४ उ
द्धूतइववायुःखेमहदभ्रबलंबलात् समीक्ष्याभिद्रुतंयुद्धेप्रहस्तोवाहिनीपतिः ३५ रथेनादित्यवर्णेननीलमेवाभिदुद्रुवे सधनुर्धन्विनांश्रे
ष्ठोविकृष्यपरमाहवे ३६ नीलायव्यसृजद्बाणान्प्रहस्तोवाहिनीपतिः तेप्राप्यविशिखानीलंविनिर्भिद्यसमाहिताः ३७ महींजग्मुर्महावेगारोषि
ताइवपन्नगाः नीलःशरैरभिहतोनिशितैर्ज्वलनोपमैः ३८ सतंपरमदुर्धर्षमापतंतंमहाकपिः प्रहस्तंताडयामासवृक्षमुत्पाट्यवीर्यवान्
३९ सतेनाभिहतःक्रुद्धोनदन्राक्षसपुंगवः ववर्षशरवर्षाणिप्लवगानांचमूपतौ ४० तस्यबाणगणानेवराक्षसस्यदुरात्मनः अपारयन्वा
रयितुंप्रत्यगृण्हान्निमीलितः यथैवगोवृषोवर्षंशारदंशीघ्रमागतम् ४१ एवमेवप्रहस्तस्यशरवर्षान्दुरासदान् निमीलिताक्षःसहसानी
लःसेहेदुरासदान् ४२ रोषितःशरवर्षेणसालेनमहतामहान् प्रजघानहयान्नीलःप्रहस्तस्यमहाबलः ४३ ततोरोषपरीतात्माधनुस्तस्य
दुरात्मनः बभंजतरसानीलोननादचपुनःपुनः ४४ विधनुःसकृतस्तेनप्रहस्तोवाहिनीपतिः प्रगृह्यमुसलंघोरंस्यंदनादवपुप्लुवे ४५ तावु
भौवाहिनीमुख्यौजातवैरौतरस्विनौ स्थितौक्षतजसिक्तांगौप्रभिन्नाविवकुंजरौ ४६ उल्लिखंतौसुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् सिंह
शार्दूलसदृशौसिंहशार्दूलचेष्टितौ ४७ विक्रांतविजयौवीरौसमरेष्वनिवर्तिनौ कांक्षमाणौयशःप्राप्तुंवृत्रवासवयोरिव ४८ आजघा
नतदानीलंललाटेमुसलेनसः प्रहस्तःपरमायत्तस्ततःसुस्रावशोणितम् ४९

दुद्रुवे ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० अपारयन्वारयितुंअस
क्तःसन् शारदंवर्षं गोवृषस्यशरत्काले प्राबल्यंकालस्वभावात् वर्षस्यत्वन्यथा ततएवतेननातिक्लेशकरस्तस्यशरवर्षइतिसूचितम् ४१ ४२ ४३ ४४
४५ ४६ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरक्षिसानामप्यस्तिदंष्ट्राप्राबल्यं ४७ विक्रांतविजयोप्राप्तप्रायविजयौ ४८ परमायत्तःपरमोद्युक्तः ४९ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० अचिंत्यअचिंतयित्वा ५१ ५२ तूर्णंमुसलप्रहारात्पूर्वमेवेत्यर्थः प्रहस्तस्यशिरोबहुविधाविभेद ५३ ५४ विभिन्नशिरसः प्रस्रवणोनिर्झरः ५५ ५६
विशीर्णभग्नंसेतुबंधमित्यन्वयः ५७ ध्यानमूकत्वं ध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकामौनिनस्तेषांभावस्तत्त्वं भयदुःखमोहैःकिमपिवक्तुंनाशक्नुवन्नित्यर्थः तदेवा
ह् प्राप्ताइति ५८ सलक्ष्मणेनरामेणसमेत्य प्रशस्यमानोतएव प्रहृष्टरूपोतिप्रहृष्टः प्रशंसायांरूपं ५९ तसंचम्यांप्रहस्तवधः धर्ममानः कतकः ५३ इतिरा॰

ततःशोणितदिग्धांगःप्रगृह्यचमहातरुम् प्रहस्तस्योरसिक्रुद्धोविससर्जमहाकपिः ५० तमचिंत्यप्रहारंसःप्रगृह्यमुसलंमहत् अभिदु-
द्रावबलिनंबलान्नीलंप्लवगमम् तमुग्रवेगंसंरब्धमापततंमहाकपिः ५१ ततःसंप्रेक्ष्यजग्राहमहावेगोमहाशिलाम् तस्ययुद्धाभिका
मस्यमृधेमुसलयोधिनः ५२ प्रहस्तस्यशिलांनीलोमूर्ध्नितूर्णमपातयत् नीलेनकपिमुख्येनविमुक्तामहतीशिला बिभेदबहुधाघोरा
प्रहस्तस्यशिरस्तदा ५३ सगतासुर्गतश्रीकोगतसत्त्वोगतेंद्रियः पपातसहसाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः ५४ विभिन्नशिरसस्तस्यबहु
सुस्रावशोणितम् शरीरादपिसुस्रावगिरेःप्रस्रवणोयथा ५५ हतेप्रहस्तेनीलेनतदकंप्यंमहाबलम् राक्षसानामहृष्टानांलंकामभिज
गामह ५६ नशेकुःसमवस्थातुंनिहतेवाहिनीपतौ सेतुबंधंसमासाद्यविशीर्णंसलिलंयथा ५७ हतेतस्मिंश्चमूमुख्येराक्षसास्तेनिरु-
द्यमाः रक्षःपतिगृहंगत्वाध्यानमूकत्वमागताः प्राप्ताश्शोकार्णवंतीव्रंविसंज्ञाइवतेभवन् ५८ ततस्तुनीलोविजयीमहाबलःप्रशस्यमा
नःसुकृतेनकर्मणा समेत्यरामेणसलक्ष्मणेनप्रहृष्टरूपस्तुबभूवयूथपः ५९ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय॰वाल्मी॰यु॰अष्टपंचाशःसर्गः
५८ ७ तस्मिन्हतेराक्षससैन्यपालेप्लवगमानामृषभेणयुद्धे भीमायुधंसागरवेगतुल्यंविदुद्रुवेराक्षसराजसैन्यम् १ गत्वातुरक्षोधि
पतेःशशंसुःसेनापतिंपावकसूनुशस्तम् तच्चापितेषांवचनंनिशम्यरक्षोधिपःक्रोधवशंजगाम २ संख्येप्रहस्तंनिहतंनिशम्यक्रोधार्दि
तःशोकपरीतचेताः उवाचतान्राक्षसयूथमुख्यानिंद्रोयथानिर्जरयूथमुख्यान् ३ नावज्ञारिपवेकार्यायैरिंद्रबलसादनः सूदितःसैन्य-
पालोमेसानुयात्रःसकुंजरः ४ सोहंरिपुविनाशायविजयायाविचारयन् स्वयमेवगमिष्यामिरणशीर्षंतदद्भुतम् ५ अद्यतद्वानरा-
नीकंरामंचसहलक्ष्मणम् निर्दहिष्यामिबाणौघैर्वनंदीप्तैरिवाग्निभिः ६ सएवमुक्त्वाज्वलनप्रकाशंरथंतुरंगोत्तमराजियुक्तम् प्रका
शमानंवपुषाज्वलंतंसमारुरोहामरराजशत्रुः ७

श्रीरा॰वा॰यु॰अष्टपंचाशःसर्गः ५८ ७ तस्मिन्निति प्रहस्तेइत्यर्थः प्लवंगमानामृषभेणनीलेन १ पावक
सूनुशस्तंनीलेनहतं २ निर्जराःदेवाः ३ रिपवेरिपुभ्यः तेषुरिपुषुअवज्ञाएतेकपयःकिंकरिष्यंतीत्येवंरूपानकार्यायैरिंद्रबलसादनोमेसैन्यपालोवानररूपैःसू
दितः ४ अविचारयन्रिपुबलंतृणीकुर्वन् रणशीर्षंरणमूर्धनिं युद्धभूमिमित्यर्थः ५ ६ तुरंगोत्तमराजियुक्तं अनेनबद्धस्वयुक्तत्वंरथस्योक्तं वपुषाज्वलंतं अतए
वस्वभासाप्रकाशमानं ७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आस्फोटितानि भुजास्फालनानि क्ष्वेलितानि स्वशौर्यप्रकाशकशब्दाः आस्फोटितादीन्यत्र सैनिकानां ८ ९ महार्णवस्य अभ्रस्य महामेघस्येव च स्तनितं यस्य तत् १० सेनयानुगतः सेनानुगतः ११ ध्वजच्छत्रे तु गभावआर्षः महेंद्रोपमनागजुष्टं महेंद्रपर्वतसदृशगजयुक्तं अभीरुभिः रक्षोभिर्जुष्टं १२ बलप्रवेकं बलश्रेष्ठं १३ महात्मा महादेहः अयमकंपनः पूर्वहतादन्य इति बोध्यं स्वशरीरभारात्स्वारूढनागस्य गजस्य शिरः संकंपयन्नेति १४ उग्राविवृत्तादंष्ट्रा यस्य सः तथा वरेण ब्रह्मदत्तवरेण प्रधानः राक्षसश्रेष्ठः १५ विंध्याचलास्ताचलमहेंद्रपर्वतकल्पः शरीरेण अतुल्यमानमनुपमप्रमाणं १६ घंटानिनदैः प्रणादो य

सशंखभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः पुण्यैस्तवैश्चापि सुपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ८ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसाशनैः पावकदीप्तनेत्रैः बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ९ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् १० तद्राक्षसानीकमतिप्रचंडमालोक्य रामो भुजगेंद्रबाहुः विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ११ नानापताकाध्वजछत्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं सैन्यं महेंद्रोपमनागजुष्टम् १२ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः शशास रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुंगवानाम् १३ योऽसौ गजस्कंधगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः संकंपयन्नागशिरोऽभ्युपैति ह्यकंपनं त्वेनमवेहि राजन् १४ योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धुन्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इंद्रजिन्नाम वरप्रधानः १५ यश्चैष विंध्यास्तमहेंद्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः १६ योऽसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घंटानिनदप्रणादम् गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः १७ योऽसौ हयं कांचनचित्रभांडमारुह्य संध्याभ्रगिरिप्रकाशः प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः १८ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् वृषेंद्रमास्थाय शशिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी १९ असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुंभः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्याति धनुर्विधुन्वन् २० यश्चैष जांबूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य आयाति रक्षोबलकेतुभूतो योऽसौ निकुंभोऽद्भुतवीरकर्मा २१ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरांतकोऽसौ नगशृंगयोधी २२

स्यतं खरं क्रूरं गजमारुह्य गर्जति १७ भांडमश्वाभरणं कांचनानि चित्रभांडानि यस्य तमश्वं पिशाचनामा १८ किंकरभूतो वज्रवेगो यस्मिन्तं त्रिशिरा अत्रापि कश्चित् त्रिशिराः १९ कुंभः तन्नामा २० जांबूनदवज्रजुष्टं जांबूनदेन वज्रैर्हीरकादिरत्नैश्च युक्तं अत एव दीप्तं सधूमं नीलमणिकांत्या सधूममिव २१ पावकदीप्तरूपं यस्य तं नगशृंगयोधी प्रतियोद्धभावात् भुजकंडूनिवृत्त्यर्थमिति भावः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योसौकोसौतत्राह यःसुराणामपिदर्पहासावणइतिशेषः भूतैर्भूतगणैः २३ कासौतत्राह यत्रेति यत्रदेशेइंदुप्रतिमत्वादिगुणकंछत्रंभातिअत्रैवरक्षोधिपतिः भूतैर्भूतगणैः २४ नागेंद्रोयोविंध्यस्तद्वद्भीमःकायोयस्यसः २५ २६ नव्यक्तंलक्ष्ययेइत्यत्रहेतुःतेजःसमावृत्तमिति रूपंसूक्ष्मावयवसंस्थानं २७ २८ २९ देहवद्भिःप्रशस्तदेहैः ३० ३१ ३२ द्वारेषुलंकायाश्चतुर्ष्वपिद्वारेषुचर्यामहामार्गाः गृहमूलायतनं तस्यगोपुराणिबहिर्द्वारंप्रासादाः सुनिर्वृताःसुखिनःनि-

यश्चैषनानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेंद्रमृगाश्ववक्त्रैः भूतैर्वृतोभातिविवृत्तनेत्रैर्योसौसुराणामपिदर्पहंता २३ यत्रैतदिंदुप्रतिमंविभाति छत्रंसितंसूक्ष्मशलाकमग्र्यम् अत्रैवरक्षोधिपतिर्महात्माभूतैर्वृतोरुद्रइवावभाति २४ असौकिरीटीचलकुंडलास्योनगेंद्रविंध्योपमभीमकायः महेंद्रवैवस्वतदर्पहंतारक्षोधिपःसूर्यइवावभाति २५ प्रत्युवाचततोरामोविभीषणमरिंदमः अहोदीप्तमहातेजारावणोराक्षसेश्वरः २६ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्योरश्मिभिर्भातिरावणः नव्यक्तंलक्ष्यतेह्यस्यरूपंतेजःसमावृतम् २७ देवदानववीराणांवपुर्नैवंविधंभवेत् यादृशंराक्षसेंद्रस्यवपुरेतद्विराजते २८ सर्वेपर्वतसंकाशाःसर्वेपर्वतयोधिनः सर्वेदीप्तायुधधरायोधास्तस्यमहात्मनः २९ विभातिरक्षोराजोसौप्रदीप्तैर्भीमदर्शनैः भूतैःपरिवृतैस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवांतकः ३० दिष्ट्यायमद्यपापात्मामममदृष्टिपथंगतः अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामिसीताहरणसंभवम् ३१ एवमुक्त्वाततोरामोधनुरादायवीर्यवान् लक्ष्मणानुचरस्तस्थौसमुद्धृत्यशरोत्तमम् ३२ ततःसरक्षोधिपतिर्महात्मारक्षांसितान्याहमहाबलानि द्वारेषुचर्यागृहगोपुरेषुसुनिर्वृतास्तिष्ठतनिर्विशंकाः ३३ इहागतंमांसहितंभवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदंविदित्वा शून्यांपुरींदुष्प्रसहांप्रमथ्यप्रधर्षयेयुःसहसासमेताः ३४ विसर्जयित्वासचिवांस्ततस्तान्गतेषुरक्षःसुयथानियोगम् व्यदारयद्वानरसागरौघंमहाझषःपूर्णमिवार्णवौघम् ३५ तमापतंतंसहसासमीक्ष्यदीप्तेषुचापंयुधिराक्षसेंद्रम् महत्समुत्पाट्यमहीधराग्रंदुद्रावरक्षोधिपतिंहरीशः ३६ तच्छैलशृंगंबहुवृक्षसानुप्रगृह्यचिक्षेपनिशाचराय तमापतंतंसहसासमीक्ष्यचिच्छेदबाणैस्तपनीयपुंखैः ३७ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षेशृंगेविदीर्णेपतितेपृथिव्याम् महाहिकल्पंशरमंतकाभंसमादधेराक्षसलोकनाथः ३८ सतंगृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगंसविस्फुलिंगज्वलनप्रकाशम् बाणंमहेंद्राशनितुल्यवेगंचिक्षेपसुग्रीववधायरुष्टः ३९ ससायकोरावणबाहुमुक्तःशक्राशनिस्पर्शवपुःप्रकाशम् सुग्रीवमासाद्यबिभेदवेगाद्गुहेरिताक्रौंचमिवेंद्रशक्तिः ४०

र्विशंकानिर्भयाः ३३ इदंछिद्रंरणभूमौसपरिवारस्यागमनरूपं ३४ अर्णवौघंसमुद्रजलसमूहं ३५ दीप्ताइषवश्चापश्चयस्यतं ३६ शृंगशब्दोर्धर्चादिःपुंस्यपि ३७ ३८ ३९ शक्राशनिस्पर्शवच्छरीरःसुग्रीवमासाद्यप्राप्य अर्थात्तमेवबिभेदगुहेरितोयशक्तिःक्रौंचमिव ४० ६९ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विपरीतचेताःअचेताइतियावत् ४१ ४२ ४३ भयमेवशल्यंतेनविद्धाःशरण्यंरामंशरणंजग्मुः ४४ धनुष्मान्प्रशस्तधनुष्कः सः धनुरादायेत्यन्वयः ४५
पर्याप्तोहमितिशेषः ४६ ४७ त्रैलोक्येनापि तद्भर्तृदेवादिसमूहैरित्यर्थः ४८ छिद्राणिप्रहारावसरान् स्वछिद्राणिचेत्यस्यगोपायेतिशेषः चक्षुषास्व
छिद्रंचलक्ष्य सम्यगवलोक्य ततोधनुषाधनुर्व्यापारेणात्मानंरक्ष ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ पंचशाखः पंचांगुलियुक्तः नवदेहेचिरोषि

ससायकार्तोविपरीतचेताःकूजन्पृथिव्यांनिपपातवीरः तंवीक्ष्यभूमौपतितंविसंज्ञंनेदुःप्रहृष्टायुधियातुधानाः ४१ ततोगवाक्षोगवयःसु
षेणस्त्वथर्षभोज्योतिर्मुखोनलश्च शैलान्समुत्पाट्यविवृद्धकायाःप्रदुद्रुवुस्तंप्रतिराक्षसेंद्रम् ४२ तेषांप्रहारान्सचकारमोघान्रक्षो
धिपोबाणशतैःशिताग्रैः तान्वानरेंद्रानपिबाणजालैर्बिभेदजांबूनदचित्रपुंखैः तेवानरेंद्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्नानिपेतुर्भुविभीमकायाः
४३ ततस्तुतद्वानरसैन्यमुग्रंप्रच्छादयामाससबाणजालैः तेवध्यमानाःपतिताश्चवीरानानद्यमानाभयशल्यविद्धाः शाखामृगारावं
णसायकार्ताजग्मुःशरण्यंशरणंस्मरामम् ४४ ततोमहात्मासधनुर्धनुष्मानादायरामःसहसाजगाम तंलक्ष्मणःप्रांजलिरभ्युपेत्यउवाचरामंप-
रमार्थयुक्तम् ४५ काममार्यःसुपर्याप्तोवधायास्यदुरात्मनः विधमिष्याम्यहंचैतमनुजानीहिमांविभो ४६ तमब्रवीन्महातेजारामःसत्यपराक्र
मः गच्छयत्नपरश्चापिभवलक्ष्मणसंयुगे ४७ रावणोहिमहावीर्योरणेऽद्भुतपराक्रमः त्रैलोक्येनापिसंक्रुद्धोदुःप्रसह्योनसंशयः ४८
तस्यछिद्राणिमार्गस्वस्वच्छिद्राणिचलक्षय चक्षुषाधनुषात्मानंगोपायस्वसमाहितः ४९ राघवस्यवचःश्रुत्वासंपरिष्वज्यपूज्यच अभि
वाद्यचरामायययौसौमित्रिराहवे ५० सरावणंवारणहस्तबाहुर्ददर्शभीमोद्यतदीप्तचापम् प्रच्छादयंतंशरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्न
विकीर्णदेहान् ५१ तमालोक्यमहातेजाहनूमान्मारुतात्मजः निवार्यशरजालानिविदुद्रावसरावणम् ५२ रथंतस्यसमासाद्यबाहुमुद्य
म्यदक्षिणम् त्रासयन्रावणंधीमान्हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ५३ देवदानवगंधर्वैर्यक्षैश्चसहराक्षसैः अवध्यत्वंत्वयाप्राप्तंवानरेभ्यस्तुते-
भयम् ५४ एषमेदक्षिणोबाहुःपंचशाखःसमुद्यतः विधमिष्यतितेदेहेभूतात्मानंचिरोषितम् ५५ श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंरावणोभीमवि
क्रमः संरक्तनयनःक्रोधादिदंवचनमब्रवीत् ५६ क्षिप्रंप्रहरनिःशंकंस्थिरांकीर्तिमवाप्नुहि ततस्त्वांज्ञातविक्रांतंनाशयिष्यामिवानर
५७ रावणस्यवचःश्रुत्वावायुसूनुर्वचोब्रवीत् प्रहृतंहिमयापूर्वमक्षंतवसुतंस्मर ५८

तंभूतात्मानंतवदेहाद्विधमिष्यतिअपहरिष्यति ५५ ५६ कीर्तिंहनूमानपिरावणंप्रहृतवानित्येवंरूपांकीर्तिं ज्ञातविक्रांतंज्ञातपराक्रमं ५७ रावणस्यवचइति
ज्ञातविक्रमंनाशयिष्यामीत्येवंरूप पूर्वमयाप्रहृतअक्षंतन्नामानंसुतंस्मर मत्पराक्रमज्ञानायेतिशेषः पूर्वमेवज्ञातत्वादिदानींकिमपिमद्विक्रमविषयेज्ञातव्यं
नास्तीतिभावः ५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५९ ६० समाधूतः कंपितः भूमिचले भूमिकंपे ६१ यथाताडितं विसंज्ञतात्यर्थं तत्ताडनदुःखदं तं नेदुः संतोषादिति शेषः ६२ ६३ वीर्यस्यधिक् वीर्यं धिगि-
त्यर्थः यत्त्वं जीवसि मत्तलताडितोपीत्यर्थः ६४ ६५ ६६ व्यूढे ऽतिविशाले वक्षसि हतो हनूमान्संचचाल ६७ ६८ ६९ रक्षोधिपतये ऽसृजत् तत्प्र-
हारं दत्तवानित्यर्थः समायस्तः खेदितः ७० समाश्वस्तः नीलेन सह युद्धकाले प्राप्तसमाश्वासः पुनर्युद्धेप्सुर्नीलेन सह युद्धाय संसक्तं रावणं विप्रेक्षमाणः राव

एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ५९ स्थितो मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः आजघान च संक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ६० ततः स तेनाभिहतो वानरेण महात्मना दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचले ऽचलः ६१ संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः ६२ अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ६३ रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् धिगस्तु मम वीर्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण ६४ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ६५ ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य प्रजज्वले संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमावृत्त्य दक्षिणम् पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ६६ हनूमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल पुनः पुनः विह्वलं तं तदा दृष्ट्वा हनूमंतं महाबलम् ६७ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ६८ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्माभिभेदनैः शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ६९ स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेसृजत् ७० हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ७१ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ७२ रावणोथ महातेजास्तं शृंगं सप्तभिः शरैः आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशीर्णं पपात ह ७३ तद्विशीर्णं गिरेः शृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा ७४ सोश्वकर्णद्रुमान्शालान् चूतांश्चापि सुपुष्पितान् अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ७५ स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः अभ्यवर्षच्च घोरेण शरवर्षेण पावकिम् ७६ अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ७७ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम् जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ७८ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् लक्ष्मणोथ हनूमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः ७९ रावणोपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ८०

णं प्रति अन्येन युध्यमानस्याभिधावनमयुक्तमितीदं वचोब्रवीत् ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६
७७ ७८ ध्वजाग्रादिषु तं दृष्ट्वेति शेषः रावणकिरीटे स्थितेर्युद्धे केनापि दुष्करत्वाल्लक्ष्मणादयस्त्रयोपि विस्मिताः ७९ न केवलं स्वपक्षा एवापि तु शत्रू रावणोपीत्याह रावणोपीति
८०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीललाघवसंभ्रांतंरावणंदृष्ट्वालब्धलक्षाःलब्धहर्षविषयाअतएवहृष्टाःप्लवंगमाःचुक्रुशुः ८१ संरब्धःक्रुद्धः ८२ ८३ माययावंचनया ८४ आत्मरूपा
णिआत्मयोग्यानिस्वपराक्रमोचितानि तानिकर्माणियद्यपिसृजसि ८५ तथापिमयासुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोयंसायकस्त्वांजीवितात्भ्रंशयिष्यति ८६ ८७
८८ पितुरग्नेर्माहात्म्यसंयोगात् नह्यग्न्यस्त्राभिमंत्रितोबाणोग्निंदग्धुमर्हति वियुज्यतव्ययुज्यत ८९ ९० तंसौमित्रिर्वारयित्वेति सर्वकपिबलमिति

ततस्तेचुक्रुशुर्हृष्टालब्धलक्षाःप्लवंगमाः नीललाघवसंभ्रांतंदृष्ट्वारावणमाहवे ८१ वानराणांचनादेनसंरब्धोरावणस्तदा संभ्रमाविष्टहृद
योनकिंचित्प्रत्यपद्यत ८२ आग्नेयेनापिसंयुक्तंगृहीत्वारावणःशरम् ध्वजशीर्षस्थितंनीलमुदैक्षतनिशाचरः ८३ ततोब्रवीन्महातेजारा
वणोराक्षसेश्वरः कपेलाघवयुक्तोसिमाययापरयासह ८४ जीवितंखलुरक्षस्वयदिशक्तोसिवानर तानितान्यात्मरूपाणिसृजसित्वमने
कशः ८५ तथापित्वांमयामुक्तःसायकोस्त्रप्रयोजितः जीवितंपरिरक्षंतंजीविताद्भ्रंशयिष्यति ८६ एवमुक्त्वामहाबाहूरावणोराक्षसेश्वरः
संधायबाणमस्त्रेणचमूपतिमताडयत् ८७ सोस्त्रमुक्तेनबाणेननीलोवक्षसिताडितः निर्दह्यमानःसहसासपपातमहीतले ८८ पितृमा
हात्म्यसंयोगादात्मनश्चापितेजसा जानुभ्यामपतद्भूमौनतुप्राणैर्वियुज्यत ८९ विसंज्ञंवानरंदृष्ट्वादशग्रीवोरणोत्सुकः रथेनांबुदनादेन-
सौमित्रिमभिदुद्रुवे ९० आसाद्यरणमध्येतुवारयित्वास्थितोज्वलन् धनुर्विस्फारयामासराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ९१ तमाहसौमित्रिरदीनसत्वो
विस्फारयंतंधनुरप्रमेयम् अवेहिमामद्यनिशाचरेंद्रनवानरांस्त्वंप्रतियोद्धुमर्हसि ९२ सतस्यवाक्यंप्रतिपूर्णघोषंज्याशब्दमुग्रंचनिशम्यरा-
जा आसाद्यसौमित्रिमुपस्थितंतंरोषान्वितंवाचमुवाचरक्षः ९३ दिष्ट्याऽसिमेराघवदृष्टिमार्गंप्राप्तोंतगामीविपरीतबुद्धिः अस्मिन्क्षणेया
स्यसिमृत्युलोकंसंसाद्यमानोममबाणजालैः ९४ तमाहसौमित्रिरविस्मयानोगर्जंतमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् राजन्नगर्जंतिमहाप्रभावाविक
त्थसेपापकृतांवरिष्ठ ९५जानामिवीर्यंतवराक्षसेंद्रबलंप्रतापंचपराक्रमंच अवस्थितोहंशरचापपाणिरागच्छकिंमोघविकत्थनेन ९६
सएवमुक्तःकुपितःससर्जरक्षोधिपःसप्तशरान्सुपुंखान् तान्लक्ष्मणःकांचनचित्रपुंखैश्चिच्छेदबाणैर्निशिताग्रधारैः ९७ तान्प्रेक्ष्यमा
णःसहसानिकृत्तान्निकृत्तभोगानिवपन्नगेंद्रान् लंकेश्वरःक्रोधवशंजगामससर्जचान्यान्निशितान्पृषत्कान् ९८

शेषः ९१ अवेहिपश्य ९२ ९३ अंतगामी अंतंनाशंप्राप्स्यतीत्यंतगामी भविष्यतिणिनिः मयासहयुद्धाय प्राणनाशार्थमागमनाद्विपरीतबुद्धिः दुर्बुद्धिः
संसाद्यमानःपीड्यमानः ९४ अविस्मयानःनहिक्रमाद्दिदर्शनेपिस्मयरहितः उद्वृत्ताअतितैक्ष्ण्यादतिस्थौल्याद्वा उत्कटाशितातीक्ष्णाग्रदंष्ट्रायस्य ९५ जाना
मीतिचौर्यसीताहरणेनैवेतिभावः मोघविकत्थनेनव्यर्थात्मश्लाघनेन ९६ ९७ ९८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरामानुजोरावणोपरिबाणवर्षंववर्ष तदीयान्शरांश्चक्षुरादिभिश्चिच्छेदनचुक्षुभेच चान्नस्वस्थानतश्चचाल ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ मेदाईगात्रइतिसंधिरार्षः अथरावणःप्राणातापदंप्राप्तः प्रकारांतरेणजीवननिर्वाहमसंभाव्यब्रह्मदत्तामोघांशक्तिंजग्राहेत्याहजग्राहेति १०५ सधूमानलसन्निकाशांसधूमानलसदृशींराक्षसराष्ट्रनाथोरावणः १०६ तथापिसेति ब्राह्मत्वेनामोघत्वादित्यर्थः १०७ शक्तिमानपिमहाबलवानपि शक्तिसमाहतःसन्नूजज्वाल पपातेतिपातांतरं विह्वलंतंविकलंभवंतं राजारावणःतरसाबलेनलक्ष्मणंभुजाभ्यांजग्राह इंद्रजित्बद्धयोरपिपुनरुत्थानदर्शनादिदानीमपिपुनरुज्जीवनभयेनगृहीत्वासमुद्रेप्रक्षेपणीयस्तत्रगतेरामोऽसहायोनंक्ष्यत्येवेत्याशयेनायमारंभः १०८ नचोद्धर्तुमशक्नोदित्याह हिमवानिति येनरावणेनसुरासुरैःसहिताहिमवदादयोपिभुजाभ्यामुद्ध

सबाणवर्षंतुववर्षतीव्रंरामानुजःकार्मुकसंप्रयुक्तम् क्षुरार्द्धचंद्रोत्तमकर्णभल्लैःशरांश्चचिच्छेदनचुक्षुभेच ९९ सबाणजालान्यपितानितानिमोघानिपश्यंस्त्रिदशारिराजः विसिस्मियेलक्ष्मणलाघवेनपुनश्चबाणान्निशितान्मुमोच १०० सलक्ष्मणश्चापिशितान्शिताग्रान्महेंद्रतुल्याशनिभीमवेगान् संधायचापेज्वलनप्रकाशान्ससर्जरक्षोधिपतेर्वधाय १०१ सतान्प्रचिच्छेदहिराक्षसेंद्रःशितान्शरान्लक्ष्मणमाजघान शरेणकालाग्निसमप्रभेणस्वयंभुदत्तेनललाटदेशे १०२ सलक्ष्मणोरावणसायकार्तश्चचालचापंशिथिलंप्रगृह्य पुनश्चसंज्ञांप्रतिलभ्यकृच्छ्राच्चिच्छेदचापंत्रिदशेंद्रशत्रोः १०३ निकृत्तचापंत्रिभिराजघानबाणैस्तदादाशरथिःशिताग्रैः ससायकार्तोविचचालराजाकृच्छ्राच्चसंज्ञांपुनराससाद १०४ सकृत्तचापःशरताडितश्चमेदार्द्रगात्रोरुधिरावसिक्तः जग्राहशक्तिंस्वयमुग्रशक्तिःस्वयंभुदत्तांयुधिदेवशत्रुः १०५ सतांसधूमानलसन्निकाशांवित्रासनींसंयतिवानराणां चिक्षेपशक्तिंतरसाज्वलंतींसौमित्रयेराक्षसराष्ट्रनाथः १०६ तामापतंतींभरतानुजोस्त्रैर्जघानबाणैश्चहुताग्निकल्पैः तथापिसातस्यविवेशशक्तिर्भुजांतरंदाशरथेर्विशालम् १०७ सशक्तिमान्शक्तिसमाहितःसन्नूजज्वालभूमौसरघुप्रवीरः तंविह्वलंतंसहसाभ्युपेत्यजग्राहराजातरसाभुजाभ्याम् १०८ हिमवान्मंदरोमेरुस्त्रैलोक्यंवासहामरैः शक्यंभुजाभ्यामुद्धर्तुंनशक्योभरतानुजः १०९ शक्त्याब्राह्म्यातुसौमित्रिस्ताडितोपिस्तनांतरे विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानंप्रत्यनुस्मरत् ११० ततोदानवदर्पघ्नंसौमित्रिंदेवकंटकः तंपीडयित्वाबाहुभ्यांनप्रभुर्लंघनेभवत् १११

र्तुंशक्यमभूत्तेनभरतानुजःसंख्येउद्धर्तुंशक्योनाभूत् १०९ कुतस्तत्राह शक्त्येति अमोघयाब्रह्मदत्तयास्तनांतरेआहतःसौमित्रिर्विष्णोरमीमांस्यंनिःसंशयविष्णुभागत्ववंतं इयत्तयाचिंतयितुमशक्यंवाविष्णोर्भागंआत्मानंप्रत्यनुस्मरत्अन्वस्मरत् नहिस्वीयंस्वंहिनस्तीत्याशयेन ब्रह्मशक्तिमूलायत्राणार्थंभगवत्तेजोंशएवाहमस्मीतिध्यातवान् नटवदंगीकृतमनुष्यत्वस्येतरेषांदृढप्रतीत्यर्थपरं नसर्वदातथाध्यानं एवंचब्रह्मभावनयालक्ष्मणेनस्वशरीरस्यगरीयस्त्वमापादितमित्युक्तंभवति ११० तनइति तथानुसंधानमहिमतइत्यर्थः अथानंतरमुच्यमानविशेषणमेनंसौमित्रिंबाहुभ्यांपीडयित्वा लंघनेचालनेपिनप्रभुरभवत्नसमर्थोऽभवत् किंपुनःउद्धरणेइतिभावः १११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः सौमित्रिक्लेशनात् क्रुद्धो वायुसुत इत्यर्थः ११२ जानुभ्यां रथपृष्ठरूपायां भूमौ अगमत् एवं भूमौ पपात चचाल चलितसंज्ञोभूदित्यर्थः १३ आस्यैरिति बहुत्वं दशान-
नत्वात् अस्येति शेषः यतो रुधिरं पपात अतो विघूर्णमान इत्यादि १४ विसंज्ञः गतचेतनः मूर्छितः स्वविषयग्रहाशक्तश्रोत्रादिकरणग्रामः नच स्थानमवस्थितिस्थान
समालभत् ज्ञातवान् १५ नेदुः संतोषादिति शेषः सासुराः रावणस्य देववत् असुरेष्वपि क्लेशकरत्वेन तेषामपि वैरित्वात् १६ राघवाभ्याशमानयदित्युक्तं कथमेवं
सुग्रहत्वं लक्ष्मणस्येत्यत्राह वायुसूनोरिति सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्या च लक्ष्मणः शत्रूणामप्रकंप्योपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत् शत्रूणामित्यनेन लक्ष्मणोद्धर-
णसमये रावणस्यान्यैश्चरैः सहाय्यं कृतमिति गम्यते इदं च भक्तमात्रसुग्रहत्वं भगवतो भगवदवताराणां च स्वभावसिद्धमेवेति बोध्यं एवं च रामलक्ष्मणयोरज्ञानश

ततः क्रुद्धो वायुसुतो रावणं समभिद्रवत् आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ११२ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः जानुभ्यामग
मद्भूमौ चचाल च पपात च १३ आस्यैश्च नेत्रैः श्रवणैः पपात रुधिरं बहु विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् १४ विसंज्ञो मूर्छितश्चासी
न्न च स्थानं समालभत् विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् १५ ऋषयो वानराश्चैव नेदुर्देवाश्च सासुराः हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं राव-
णार्दितम् १६ आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः शत्रूणामप्रकंप्योपि लघुत्वमगमत्कपेः
१७ तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितम् रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागमत् १८ रावणोपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे आ-
ददे निशितान्बाणाञ्जग्राह च महद्धनुः १९ आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् २० नि
पातितमहावीरां वानराणां महाचमूम् राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् २१ अथैनमनुसंक्रम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् मम पृष्ठं समारुह्य
राक्षसं शास्तुमर्हसि २२ विष्णुर्यथा गरुत्मंतमारुह्यामरवैरिणम् तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् २३ अथारुरोह सहसा हनूमंतं
महाकपिम् रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः २४ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स रावणम् वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः २५
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् गिरा गंभीरया रामो राक्षसेंद्रमुवाच ह २६ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् क्व नु राक्षसशा
र्दूल गत्वा मोक्षमवाप्स्यसि २७ ॰

क्रिमत्त्वतात्पर्यतयाभासमानानि वचनानि मानुषवेषनिबर्हणमात्रपराणीति बोध्यं तदुक्तं भागवते मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षो
वधायैव न केवलं विभोः कुतोन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्येति मर्त्यशिक्षणं तत्फलकमित्यर्थः आत्मनि ईश्वरस्येत्यनेन लाघवगौरवप्रास्यो
रविरोध उक्तः १७ तं समुत्सृज्य ब्रह्मत्वेन ध्यानात्तत्समुत्सर्गः स्थानं स्थितिं १८ १९ पुनर्विष्णोर्भागमात्मानं स्मरन् आश्वस्तः प्राप्ताश्वासेंद्रियग्रामः विशल्यः निरुक्तसर्व
गात्र आसीदिति शेषः २० समभिद्रवत् शीघ्रमभ्यद्रवत् २१ २२ २३ २४ दुद्राव शीघ्रमगमत् २५ २६ क्व गत इति योजना न क्वापीत्यर्थः १२७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह यदीति यद्यपींद्रादीन् शरणं गमिष्यसि दशधादिशो दशप्रकारादिशोवा तदंतान्वा अद्यगमिष्यसि तथापित्वगतोपिमेमत्तोनविमोक्ष्यसे दशवादिशोवाइतिपा
ठे दशापिदिशइत्यर्थः वाशब्दोऽप्यर्थे १२८ एवंपरमक्रोधेहेतुमाह यइति अद्यत्वयायुद्धं गच्छन्सोलक्ष्मणस्त्वयाशक्त्यानिहतस्ताडितः सन्सहसाविषादं गतोऽतः
अभ्युपेत्यप्रतिज्ञायसएषोहं तद्दुःखशांतयेसपुत्रपौत्रस्यतेसंख्येमृत्युर्भविष्यामीतिशेषः २९ एतेनमयातावकानिरक्षांसिनिषूदितानि ३० ३१ ३२ भू
यस्तेजःशौर्यविवृद्धमभूत् ३३ ३४ अभिसंक्रम्यसंयुक्तोभूत्वा ३५ व्यूढंविशालं सुजातरूपंराजार्हमहाभरणचंदनादिभिःप्रशस्ताकारंतस्मिन् ३६ वज्रपात

यदींद्रवैवस्वतभास्करान्वास्वयंभुवैश्वानरशंकरान्वा गमिष्यसित्वंदशधादिशोवातथापिमेनाद्यगतोविमोक्ष्यसे १२८ यश्चैषशक्त्यानिहत-
स्त्वयाद्यगच्छन्विषादंसहसाभ्युपेत्य सएषरक्षोगणराजमृत्युःसपुत्रपौत्रस्यतवाद्ययुद्धे २९ एतेनचात्यद्भुतदर्शनानिशरैर्जनस्थानकृतालयानि चतुर्दशान्यात्तवरायुधानिरक्षःसहस्राणिनिषूदितानि १३० राघवस्यवचःश्रुत्वाराक्षसेंद्रोमहाबलः वायुपुत्रंमहावेगंवहंतंराघवं
रणे ३१ रोषेणमहताविष्टःपूर्ववैरमनुस्मरन् आजघानशरैर्दीप्तैःकालानलशिखोपमैः ३२ राक्षसेनाहतेतस्यताडितस्यापिसायकैः स्वभा
वतेजोयुक्तस्यभूयस्तेजोभ्यवर्धत १३३ ततोरामोमहातेजारावणेनकृतव्रणम् दृष्ट्वाप्लवगशार्दूलंक्रोधस्यवशमेयिवान् ३४ तस्याभिसं-
क्रम्यरथंसचक्रंसाश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ससारथिंसाशनिशूलखड्गंरामःप्रचिच्छेदशितैःशराग्रैः १३५ अथेंद्रशत्रुंतरसाजघानबा
णेनवज्राशनिसन्निभेन भुजांतरेव्यूढसुजातरूपेवज्रेणमेरुंभगवानिवेंद्रः ३६ योवज्रपाताशनिसन्निपातान्नचुक्षुभेनापिचचालराजा स
रामबाणाभिहतोभृशार्तश्चचालचापंचमुमोचवीरः ३७ तंविह्वलंतंप्रसमीक्ष्यरामःसमाददेदीप्तमथार्धचंद्रम् तेनार्कवर्णंसहसाकिरीटं
चिच्छेदरक्षोधिपतेर्महात्मा ३८ तंनिर्विषाशीविषसन्निकाशंशांतार्चिषंसूर्यमिवाप्रकाशम् गतश्रियंकृत्तकिरीटकूटमुवाचरामोयुधिराक्ष
सेंद्रम् ३९ कृतंत्वयाकर्ममहत्सुभीमंहतप्रवीरश्चकृतस्त्वयाहम् तस्मात्परिश्रांतइतिव्यवस्यनत्वांशरैर्मृत्युवशंनयामि १४० प्रयाहिजाना-
मिरणार्दितस्त्वंप्रविश्यरात्रिंचरराजलंकाम् आश्वस्यनिर्याहिरथीसधन्वीतदाबलंप्रेक्ष्यसिमेरथस्थः ४१ सएवमुक्तोहतदर्पहर्षोनिकृत्तचा
पःसहताश्वसूतः शरार्दितोभग्नमहाकिरीटोविवेशलंकांसहसास्मराजा ४२ तस्मिन्प्रविष्टेरजनीचरेंद्रेमहाबलेदानवदेवशत्रौ हरीन्विश-
ल्यान्सहलक्ष्मणेनचकाररामःपरमाहवाग्रे ४३ तस्मिन्प्रभग्नेत्रिदशेंद्रशत्रौसुरासुराभूतगणादिशश्च ससागराःसर्वमहोरगाश्चतथैवभू
म्यम्बुचराःप्रहृष्टाः १४४

श्चाशनिसन्निपातश्चेतिसमाहारेकवत् ३७ ३८ किरीटकूटंकिरीटसमूहं ३९ हताःप्रवीरायस्यतथातस्माद्युद्धधर्मज्ञानात् व्यवस्य
त्वा १४० इतोरणात्प्रयाहीतियोजना जानामिअनुजानामिप्रेक्ष्यसिप्रक्षिप्स्यसि ४१ ४२ ४३ ४४ अयंरावणपराभवस्तन्मासीयशुक्लषष्ठ्यांसायंकाले छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावयमानः कतकः ५४ इतिरामाभिरा० वा० यु० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ७ सइति १ २ ब्रह्मदंडः युगांतसमुत्थितोग्निवर्णोधूमकेतुः यद्वाब्रह्मास्त्रं
अमोघत्वेनसाम्यंराघवबाणानामितिकर्मणिशेषषष्ठी ३ ४ महेंद्रेणसमानइतियत् तदपिमोघंनिरर्थकं तत्रहेतुमनुषेणेति ५ मानुषेभ्यस्त्वभयमितियदुक्तं
तत् घोरंवाक्यं तदर्थोमामुपस्थितं तत्तथासंपत्स्यतेचेतिशेषः ६ ननुभगवता तथाभयोपदेशः कुतस्तत्राह देवेत्यादि यस्मान्मनुष्येभ्योनयाचितं तस्मात्तेभ्योभयंजा
नीहीत्युक्तमित्यन्वयः ७ योमानुषोभयहेतुरुक्तस्तमिमं दशरथात्मजमेवमन्ये तत्रेदृशनिश्चयेहेतुमाह इक्ष्वाकुकुलेत्यादि ८ कुलाधमस्वकुलाधमराक्षसकु-
लाधमेतियावत् इतीतिशेषः शप्तोहमित्युभयान्वयि वेदवत्याचशप्तइत्यन्वयः शापहेतुमाह यथायतः साधर्षिता ९ १० सेयंवेदवत्येवजनकनंदिनीत्यर्थः
भयकारणंशापांतरमाह उमेति ११ यथोक्तामन्नाशनिमित्तंशापंयथोक्तवंतस्तदद्यमयाप्राप्तं यदूचुस्तन्मयेतिपाठांतरं तत्रोमाशापः कैलासशिखरचालनवेला

इत्यार्षेश्रीम० वा० यु० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ सप्रविश्यपुरींलंकांरामबाणभयार्दितः भग्नदर्पस्तदाराजाबभूवव्यथितेंद्रियः १ मातंगइव-
सिंहेनगरुडेनेवपन्नगः अभिभूतोभवद्राजाराघवेणमहात्मना २ ब्रह्मदंडप्रतीकानांविद्युच्चलितवर्चसाम् स्मरन्राघवबाणानांविव्यथेरा
क्षसेश्वरः ३ सकांचनमयंदिव्यमाश्रित्यपरमासनम् विप्रेक्षमाणोरक्षांसिरावणोवाक्यमब्रवीत् ४ सर्वंतत्खलुमेमोघंयत्तप्तंपरमंतपः
यत्समानोमहेंद्रेणमानुषेणविनिर्जितः ५ इदंतद्ब्रह्मणोघोरंवाक्यमामभ्युपस्थितम् मानुषेभ्योविजानीहिभयंत्वमितितत्तथा ६ देवदान
वगंधर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः अवध्यत्वंमयाप्रोक्तंमानुषेभ्योनयाचितम् ७ तमिमंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजम् इक्ष्वाकुकुलजातेनअन
रण्येनयत्पुरा ८ उत्पत्स्यतिहिमद्वंशेपुरुषोराक्षसाधम यस्त्वांसपुत्रंसामात्यंसबलंसाश्वसारथिम् ९ निहनिष्यतिसंग्रामेत्वांकुलाधम
दुर्मते शप्तोहंवेदवत्याचयथासाधर्षितापुरा १० सेयंसीतामहाभागाजाताजनकनंदिनी उमानंदीश्वरश्चापिरंभावरुणकन्यका ११ यथो
क्तास्तन्मयाप्राप्तंनमिथ्याऋषिभाषितम् एतदेवसमागम्ययत्नंकर्तुमिहार्हथ १२ राक्षसाश्चापितिष्ठंतुचर्यागोपुरमूर्धसु सचाप्रतिमगांभी
र्योदेवदानवदर्पहा १३ ब्रह्मशापाभिभूतस्तुकुंभकर्णोविबोध्यताम् समरेजितमात्मानंप्रहस्तंचनिषूदितम् १४

योरावणस्यस्त्रीनिमित्तंमरणमित्येवंरूपइत्याहुः
नंदीश्वरशापस्तु यस्माद्वानरमूर्तिमांदृष्ट्वाराक्षसदुर्मते मौर्ख्यान्मामवजानीषेपरिहासंचमुंचसि तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः उत्पत्स्यंतिवधार्थंहिकुलस्यत
ववानराइति रंभेत्यनेनरंभानिमित्तनलकूबरशापउच्यते यदात्वकामांकामार्तोधर्षयिष्यसियोषितं मूर्धातेसप्तधारक्षःशकलीभवितातदेति वरुणकन्यकापुंजिकस्थला
तन्निमित्तश्चब्रह्मशापःस्त्रीधर्षणेमरणरूपः तदुक्तस्यावश्यप्राप्तौहेतुर्नमिथ्येति ऋषिपदेनतपोयुक्ताउच्यंते एतदेवउक्तंमद्भयनिमित्तंसमागम्यज्ञात्वायत्नमित्यादि भ
यस्यनिश्चितत्वान्निवृत्तियत्नंकुरुतेत्यर्थः १२ कोसौयत्नोयोस्माभिःकार्यस्तत्राह राक्षसाइति चर्यागोपुरेव्याख्याने अप्रतिमगांभीर्योऽनुपमगांभीर्यः १३ कुंभकर्णविबो
धनाशयंकरिराहसमरेइति आत्मानंपराजितंप्रहस्तंचनिषूदितं १४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञात्वां एवं स्वस्य बलक्षये सहायार्हं भीमबलं रक्षः कुंभकर्णं ज्ञात्वा भीमं बलमादिदेशेत्यान्वयः कुंभकर्णबोधनार्थमितिशेषः १५ १६ एतदुत्तरं सहिसंख्येइत्येव श्लोकं इतिकतकस्वरसः क्वचित्तु सार्धश्लोकद्वयमधिकं पठ्यते द्वाभ्यामित्यादि नवसप्तदशाष्टौचमासान्स्वपितिराक्षसइति इदं निद्रायामनियमपरं वाक्यं शयितात्वेष षण्मासानेकाहं जागरिष्यतइतितु षण्मासादर्वाकूनकदापिजागरणं तदुत्तरमपि तदेकाहमेवेतिजागरणएवकालनियमपरं नतुशयनेनियमपरं स्वप्नंवषाण्य नेकानिदेवदेवममेप्सितमिति तद्वरप्रार्थनस्योत्तरे वक्ष्यमाणत्वात् तत्रैवरामं प्रत्यगस्त्यवाक्याच्च तत्रनिद्रांसमाविष्टः कुंभकर्णोमहाबलः बहून्यब्दसहस्राणि शयानोनचबुध्यतइति केचित्तु नवसप्तषोडशतन्मध्येदशानामष्टौत्यागे ऽवशिष्टषण्मासान्स्वपितीत्यर्थ इत्याहुः तथाएतदुत्तरं मंत्रं कृत्वा प्रसुप्तोयमितस्तु नवमेहनीतिअर्धं पठ्यतेनेनतत् यच्चतस्यइतोप्युद्दशारंभदिनात् प्राक्तनेननवमेहनीतिव्याख्यानं तदसंगतमेव अयंतेसुमहान्कालः शयानस्य महाबलेत्यनेनषण्मासा

ज्ञात्वारक्षोभीमबलमादिदेशमहाबलः द्वारेषुयत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् १५ निद्रावशसमाविष्टः कुंभकर्णोविबोध्यताम् सुखं स्वपितिनिश्चिंतः कामोपहतचेतनः १६ नवसप्तदशाष्टौचमासान्स्वपितिराक्षसः मंत्रं कृत्वा प्रसुप्तोयमितस्तु नवमेहनि १७ सहिसंख्येम हाबाहुः ककुदंसर्वरक्षसाम् वानरान्राजपुत्रौचक्षिप्रमेवहनिष्यति १८ एषकेतुः परंसंख्येमुख्योवैसर्वरक्षसाम् कुंभकर्णः सदाशेतेमू ढोग्राम्यसुखेरतः १९ रामेणाभिनिरस्तस्यसंग्रामेस्मिन्सुदारुणे भविष्यतिनमेशोकः कुंभकर्णेविबोधिते २० किंकरिष्याम्यहंतेनशक्र तुल्यबलेनहि ईदृशेव्यसनेघोरेयोनसाह्यायकल्पते २१ तेतुतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यराक्षसाः जग्मुः परमसंभ्रांताः कुंभकर्णनिवेशन म् २२ तेरावणसमादिष्टामांसशोणितभोजनाः गंधमाल्यंमहद्भक्ष्यमादायसहसाययुः २३ तांप्रविश्यमहाद्वारांसर्वतोयोजनायताम् कुं भकर्णगुहांरम्यांपुण्यगंधप्रवाहिनीम् २४ कुंभकर्णस्यनिश्वासादवधूतामहाबलाः प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेणयत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् २५ तांप्रविश्यगुहांरम्यांरत्नकांचनकुट्टिमाम् ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राः शयानंभीमविक्रमम् २६ तेतुतंविकृतंसुप्तंविकीर्णमिवपर्वतम् कुंभकर्णंम हानिद्रंसमेताः प्रत्यबोधयन् २७ ऊर्ध्वलोमांचिततनुंश्वसंतमिवपन्नगम् भ्रामयंतंविनिश्वासैःशयानंभीमविक्रमम् २८

दधिकत्वस्यसांप्रतनिद्रायां प्रतीतेः अहःशब्दोलक्षणयामासपरोवा एतच्चाग्रेस्फुटीकरिष्यते १७ उक्तमेवाभिप्रायं रावणआह सहीति सर्वरक्षसांककुदंश्रेष्ठं नित्यंनपुंसकंककुदमिति तेन समहाबाहुरित्यनेन सामानाधिकरण्यमविरुद्धं १८ परंकेतुः अतिप्रकाशवीर्य इत्यर्थः १९ २० ननुत्वद्दुःखनाशसमर्थस्यापिकथमुद्बोधनमुचितं भवेत्तत्राह किंकरिष्यामीति व्यसनेदुःखे २१ २२ २३ सर्वतः प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरतश्चइत्यर्थः कुंभकर्णगुहा पातालवद्देवनिर्मितंभूबिलमित्यर्थः २४ प्रतिष्ठमानाः परि वृत्त्यगच्छंतः २५ रत्नकांचनकुट्टिमां रत्नकांचननिबद्धभूतलयुक्तां २६ २७ ऊर्ध्वलोमांचिततनुं ऊर्ध्वलोमयुक्तशरीरं भ्रामयंतं परिवर्तयंतंजनानितिशेषः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९ ३० ३१ ३२ ३३ अथक्रमेणमंदमध्यतीव्रानुपायानाह लिलिपुरितिलेपनंचक्रुः आश्वासयामासुःघ्रापयामासुः ३४ ३५ ३६ नेदुरिति चिक्षिपुःह
स्तैःतच्छरीरस्यप्रणोदनंचक्रुः ३७ त्रिदिवंव्योम किरंतःउद्गच्छंतः ३८ भुसुंडीःमुद्गरविशेषान् ३९ ४० ४१ गाढंपरिहिताःपरिहितवाससः कुंभगणान्कुंभ
वाद्यानिवादयामासुरितिशेषः ततःप्रपूरितागाढंराक्षसैर्भीमविक्रमैरितिपांक्तःपाठः तत्रगुहेतिशेषःउत्तरार्धेराक्षसाइत्यादिः ४२ दशराक्षससाहस्रंदशराक्षस

भीमनासापुटंतंतुपातालविपुलाननम् शयनेन्यस्तसर्वांगंमेदोरुधिरगंधिनम् २९ कांचनांगदनद्धांगंकिरीटेनार्कवर्चसम् ददृशुर्नैर्ऋतव्या
घ्रंकुंभकर्णमरिंदमम् ३० ततश्चक्रुर्महात्मानःकुंभकर्णस्यचाग्रतः भूतानांमेरुसंकाशंराशिंपरमदर्पणम् ३१ मृगाणांमहिषाणांचवराहा
णांचसंचयान् चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूलाराशिमन्नस्यचाद्भुतम् ३२ ततःशोणितकुंभांश्चमांसानिविविधानिच पुरस्तात्कुंभकर्णस्यचक्रुस्त्रिदशा-
शत्रवः ३३ लिलिपुश्चपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपम् दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गंधैश्चगंधिभिः ३४ धूपगंधांश्चससृजुस्तुष्टुवुश्चपरंतपम् जल
दाइवचानेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ३५ शंखांश्चपूरयामासुःशशांकसदृशप्रभान् तुमुलंयुगपच्चापिविनेदुश्चाप्यमर्षिताः ३६ नेदुरास्फोटयामा
सुश्चिक्षिपुस्तेनिशाचराः कुंभकर्णविबोधार्थंचक्रुस्तेविपुलंस्वरम् ३७ सशंखभेरीपणवप्रणादंसास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् दिशोद्रवंतस्त्रि
दिवंकिरंतःश्रुत्वाविहंगाःसहसानिपेतुः ३८ यदाभृशंतैर्निनदैर्महात्मानकुंभकर्णोबुबुधेप्रसुप्तः ततोभुसुंडीर्मुशलानिसर्वेरक्षोगणास्तेजगृहु
र्गदाश्च ३९ तंशैलशृंगैर्मुशलैर्गदाभिर्वक्षस्स्थलेमुद्गरमुष्टिभिश्च सुखप्रसुप्तंभुविकुंभकर्णंरक्षांस्युदग्राणितदानिजघ्नुः ४० तस्यनिश्वाससवाते
नकुंभकर्णस्यरक्षसः राक्षसाःकुंभकर्णस्यस्थातुंशेकुर्नचाग्रतः ४१ ततःपरिहिताःगाढंराक्षसाभीमविक्रमाः मृदंगपणवान्भेरीःशंखकुंभग
णांस्तथा ४२ दशराक्षससाहस्रंयुगपत्पर्यवारयत् नीलांजनचयाकारंतेतुतंप्रत्यबोधयन् ४३ अभिघ्नंतोनदंतश्चनचसंबुबुधेतदा यदा
चैनंनशेकुस्तेप्रतिबोधयितुंतदा ४४ ततोगुरुतरंयत्नंदारुणंसमुपाक्रमन् अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागानजघ्नुर्दंडकशांकुशैः ४५ भेरीशंखमृदंगां
श्चसर्वप्राणैरवादयन् निजघ्नुश्चास्यगात्राणिमहाकाष्ठकटंकरैः ४६ मुद्गरैर्मुसलैश्चापिसर्वप्राणसमुद्यतैः तेनशब्देनमहतालंकासर्वाप्रपूरि
ता सपर्वतवनासर्वासोपिनैवप्रबुध्यते ४७ ततोभेरीसहस्रंतुयुगपत्समहन्यत मृष्टकांचनकोणानामसक्तानांसमंततः ४८ एवमप्यतिनि-
निद्रस्तुयदानैवप्रबुध्यत शापस्यवशमापन्नस्ततःक्रुद्धानिशाचराः ४९

सहस्राणि ४३ ४४ जघ्नुःतदुपरिसंचारेणतदुद्बोधनार्थमि
तिशेषः ४५ सर्वप्राणैःसर्वबलेनमहाकाष्ठानांस्थूणादीनांकटंकरैःसमूहैः कटंकटैरितिपाठः कटंकटस्तंभभेदइतितीर्थः ४६ ४७ मृष्टकांचनकोणानांमृ-
ष्टकांचननिर्मिताःकोणावादनदंडायासां तादृशीनांभेरीणांसहस्रमित्यर्थः आर्षःसमासः ४८ शापस्यब्रह्मशापस्य ४९ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० ५१ ५२ पातयन् अपातयन् ५३ ५४ परस्पर्शःस्पर्शविज्ञानं प्राप्याबुध्यत ५५ उक्तार्थानुवादः सपात्यमानैरिति ५६ ५७ जाजृंभमाणस्यपुनःपुन
र्जृंभांकुर्वतः वक्त्रमितःपातालसन्निभंददृशे उपरितुमेरुशृंगाग्रेउदितोदिवाकरइवददृशे महाशरीरस्थत्वात् ५८ ५९ ६० अग्निदीप्तसदृशौदीप्ताग्निसदृशौ
६१ अदर्शयन् राक्षसाइतिशेषः दर्शितांश्चतान्सबभक्ष ६२ आदत् आदेर्लङ् ६३ समुत्पेतुःसंमुखमाजग्मुः ६४ निद्रयाविशदेईषदुन्मीलितेनेत्रेयस्य-

ततःकोपसमाविष्टाःसर्वेभीमपराक्रमाः तद्रक्षोबोधयिष्यंतश्चक्रुरन्येपराक्रमम् ५० अन्येभेरीःसमाजघ्नुरन्येचक्रुर्महास्वनम् केशानन्येप्रलुलु
पुःकर्णानन्येदशंतिच ५१ उदकुंभशतानन्येसमसिंचंतकर्णयोः नकुंभकर्णःपस्पंदेमहानिद्रावशंगतः ५२ अन्येचबलिनस्तस्यकूटमुद्गरपाण-
यः मूर्ध्निवक्षसिगात्रेषुपातयन्कूटमुद्गरान् ५३ रज्जुबंधनबद्धाभिःशतघ्नीभिश्चसर्वशः बध्यमानोमहाकायोनप्राबुध्यतराक्षसः ५४ वारणा
नांसहस्रंचशरीरेस्यप्रधावितम् कुंभकर्णस्तदाबुध्वास्पर्शंपरमबुध्यत ५५ सपात्यमानैर्गिरिशृंगवृक्षैरचिंतयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् निद्राक्ष
यात्क्षुद्भयपीडितश्चविजृंभमाणःसहसोत्पपात ५६ सनागभोगाचलशृंगकल्पौविक्षिप्यबाहूजितवज्रसारौ विवृत्यवक्त्रंवडवामुखाभंनिशा-
चरोसौविकृतंजजृंभे ५७ तस्यजाजृंभमाणस्यवक्त्रंपातालसन्निभम् ददृशेमेरुशृंगाग्रेदिवाकरइवोदितः ५८ सजृंभमाणोतिबलःप्रबुद्ध-
स्तुनिशाचरः निश्वासश्चास्यसंजज्ञेपर्वतादिवमारुतः ५९ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्यकुंभकर्णस्यतद्बभौ युगांतेसर्वभूतानिकालस्येवदिधक्षतः ६०
तस्याग्निदीप्तसदृशेविद्युत्सदृशवर्चसी ददृशातेमहानेत्रेदीप्ताविवमहाग्रहौ ६१ ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्चविविधान्बहून् वराहान्महि
षांश्चैवबभक्षसमहाबलः ६२ आदद्बुभुक्षितोमांसंशोणितंतृषितोपिबत् मेदःकुंभांश्चमद्यांश्चपपौशक्ररिपुस्तदा ६३ ततस्तृप्तइतिज्ञात्वा
समुत्पेतुर्निशाचराः शिरोभिश्चप्रणम्यैनंसर्वतःपर्यवारयन् ६४ निद्राविशदनेत्रस्तुकलुषीकृतलोचनः चारयन्सर्वतोदृष्टिंतानुवाचनिशा-
चरान् ६५ ससर्वान्सान्त्वयामासनैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः बोधनाद्विस्मितश्चापिराक्षसानिदमब्रवीत् ६६ किमर्थमहमादृत्यभवद्भिःप्रतिबोधितः
कच्चित्सुकुशलंराज्ञोभयंवानेहकिंचन ६७ अथवाध्रुवमन्येभ्योभयंपरमुपस्थितम् यदर्थमेवत्वरितैर्भवद्भिःप्रतिबोधितः ६८ अद्यराक्षस
राजस्यभयमुत्पाटयाम्यहम् दारयिष्येमहेंद्रंवाशीतयिष्येतथानलम् ६९ नह्यल्पकारणेसुप्तंबोधयिष्यतिमादृशम् तदाख्यातार्थतत्त्वेन
मत्प्रबोधनकारणम् ७० एवंब्रुवाणंसंरब्धंकुंभकर्णमरिंदमम् यूपाक्षःसचिवोराज्ञःकृतांजलिरभाषत ७१ ननोदेवकृतंकिंचिद्भयमस्तिकदा
चन मानुषान्नोभयंराजन्तुमुलंसंप्रबाधते ७२

सः ६५ विस्मितइति स्वभावतोनिद्रापगमाभावेन अकालबोधनादितिभावः ६६ आदृत्यआदरपूर्वंय ७३
त्नपूर्वमितियावत् ६७ अन्येभ्यःशत्रुभ्यः यदर्थंयद्भयनिवृत्तये ६८ ६९ अर्थतत्त्वेनयाथार्थ्येन ७० ७१ ७२ ७ ५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७३ ७४ नन्विंद्रादिभिरपिदुष्करपीडनमस्मत्पुरं कथंवानरैःपीडितंतत्राह एकेनेति ७५ संयुगेमुक्तःजीवन्मृतइत्युक्तेतिशेषः ७६ यन्नकृतःयामवस्थांनप्रापितः
सरामेणकृतस्तामवस्थांप्रापितःप्राणसंशयात्तयावस्थयाप्राप्तोविमुक्तश्च ७७ ७८ ७९ ८० सगर्वितंसगर्वं रोषेणविकृष्टोदोषोदुर्नयरूपोयस्यतं ८१ ८२
संप्रतस्थेप्रस्थातुमुपचक्रमे ८३ ८४ ८५ तत्रैवस्थितोयुद्धायनिर्यातु अहोस्विदिहागतंद्रक्ष्यसे ८६ पूज्यतांसइतिशेषः ८७ ८८ ८९ ९० ब-

नदैत्यदानवेभ्योवाभयमस्तिननःक्वचित् यादृशंमानुषेराजन्भयमस्मानुपस्थितम् ७३ वानरैःपर्वताकारैर्लंकेयंपरिवारिता सीताहरणसं
तप्ताद्रामान्नस्तुमुलंभयम् ७४ एकेनवानरेणेयंपूर्वंदग्धामहापुरी कुमारोनिहतश्चाक्षःसानुयात्रःसकुंजरः ७५ स्वयंरक्षोधिपश्चापि-
पौलस्त्योदेवकंटकः व्रजेतिसंयुगेमुक्तोरामेणादित्यवर्चसा ७६ यन्नदेवैःकृतोराजानापिदैत्यैर्नदानवैः कृतःसइहरामेणविमुक्तःप्राणसं
शयात् ७७ सयूपाक्षवचःश्रुत्वाभ्रातुर्युधिपराभवम् कुंभकर्णोविवृत्ताक्षोयूपाक्षमिदमब्रवीत् ७८ सर्वमद्यैवयूपाक्षहरिसैन्यंसलक्ष्मणम्
राघवंचरणेजित्वाततोद्रक्ष्यामिरावणम् ७९ राक्षसांस्तर्पयिष्यामिहरीणांमांसशोणितैः रामलक्ष्मणयोश्चापिस्वयंपास्यामिशोणितम् ८०
तत्तस्यवाक्यंब्रुवतोनिशम्यसगर्वितंरोषविवृद्धदोषम् महोदरोनैर्ऋतयोधमुख्यःकृतांजलिर्वाक्यमिदंबभाषे ८१ रावणस्यवचःश्रुत्वागु
णदोषौविमृश्यच पश्चादपिमहाबाहोशत्रून्युधिविजेष्यसि ८२ महोदरवचःश्रुत्वाराक्षसैःपरिवारितः कुंभकर्णोमहातेजाःसंप्रतस्थेमहा
बलः ८३ सुप्तमुत्थाप्यभीमाक्षंभीमरूपपराक्रमम् राक्षसास्त्वरिताजग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ८४ तेभिगम्यदशग्रीवमासीनंपरमासने
ऊचुर्बद्धांजलिपुटाःसर्वएवनिशाचराः ८५ कुंभकर्णःप्रबुद्धोसौभ्रातातेराक्षसेश्वर कथंतत्रैवनिर्यातुद्रक्ष्यसेतमिहागतम् ८६ रावण
स्त्वब्रवीद्हृष्टोराक्षसांस्तानुपस्थितान् द्रष्टुमेनमिहेच्छामियथान्यायंचपूज्यताम् ८७ तथेत्युक्त्वातुतेसर्वेपुनरागम्यराक्षसाः कुंभकर्णमि
दंवाक्यमूचूरावणचोदिताः ८८ द्रष्टुंत्वाकांक्षतेराजासर्वराक्षसपुंगवः गमनेक्रियतांबुद्धिर्भ्रातरंसंप्रहर्षय ८९ कुंभकर्णस्तुदुर्धर्षोभ्रातुरा
ज्ञायशासनम् तथेत्युक्त्वामहावीर्यःशयनादुत्पपातह ९० प्रक्षाल्यवदनंहृष्टःस्नातःपरमहर्षितः पिपासुस्त्वरयामासपानंबलसमीरणम्
९१ ततस्तेत्वरितास्तत्रराक्षसारावणाज्ञया मद्यंभक्ष्यांश्चविविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ९२ पीत्वाघटसहस्रेद्वेगमनायोपचक्रमे ईषत्स-
मुत्कटोमत्तस्तेजोबलसमन्वितः ९३ कुंभकर्णोबभौरुष्टःकालांतकयमोपमः भ्रातुःसभवनंगच्छन्रक्षोबलसमन्वितः कुंभकर्णःपदन्यासै
रकंपयतमेदिनीम् ९४ सराजमार्गंवपुषाप्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः जगामतत्रांजलिमालयावृतःशतक्रतुर्गेहमिवस्वयंभुवः ९५

लसमीरणंबलवृद्धिकरं ९१ उपहारयन्उपाहारयन् ९२ ईषत्समुत्कटोमत्तः तावन्मधुपानेनापीषदेवसमुत्कटोमत्तश्चेत्यर्थः ९३ ९४ वपुषादेहकांत्या ९५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रमेयत्वेहेतुः गिरिशृंगकल्पत्वं ९६ ९७ आत्मतेजसा आदित्यंस्पृशंतमिव तत्सदृशमितियावत् प्रायोदिनद्वयेनास्यजागरः ९८ कतकः ५५ इतिरामा
भिरामेश्री० वाल्मी० युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ६० ७७ ततोरामइति १ पर्वताकारंदर्शनंयस्यतं दृष्ट्वायत्तोबभूवेतिशेषः २ सतोयेति सजलमेघसंकाश

तंराजमार्गस्थममित्रघातिनंवनौकसस्तेसहसाबहिस्थिताः दृष्ट्वाप्रमेयंगिरिशृंगकल्पंवितत्रसुस्तेसहयूथपालैः ९६ केचिच्छरण्यंशरणंस्मरामंव्रजंतिकेचित्व्यथिताःपतंति केचिद्दिशश्चव्यथिताःप्रयातिकेचिद्भयार्ताभुविशेरतेस्म ९७ तमद्रिशृंगप्रतिमंकिरीटिनस्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा वनौकसःप्रेक्ष्यविवृद्धमद्भुतंभयार्दितादुद्रुविरेयतस्ततः ९८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी० यु० षष्टितमःसर्गः ६० ७७ ततोरामोमहातेजाधनुरादायवीर्यवान् किरीटिनमहाकायंकुंभकर्णंददर्शह १ तंदृष्ट्वाराक्षसश्रेष्ठंपर्वताकारदर्शनम् क्रममाणमिवाकाशंपुरानारायणंयथा २ सतोयांबुदसंकाशंकांचनांगदभूषणम् दृष्ट्वापुनःप्रदुद्राववानराणामहाचमूः ३ विद्रुतांवाहिनींदृष्ट्वावर्धमानंचराक्षसम् सविस्मितमिदंरामोविभीषणमुवाचह ४ कोसौपर्वतसंकाशःकिरीटीहरिलोचनः लंकायांदृश्यतेवीरःसविद्युदिवतोयदः ५ पृथिव्यांकेतुभूतोसौमहानेकोत्रदृश्यते यंदृष्ट्वावानराःसर्वेविद्रवंतियतस्ततः ६ आचक्ष्वसुमहान्कोसौरक्षोवायदिवासुरः नमयैवंविधंभूतंदृष्टपूर्वंकदाचन ७ संपृष्टोराजपुत्रेणरामेणाक्लिष्टकर्मणा विभीषणोमहाप्राज्ञःकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ८ येनवैवस्वतोयुद्धेवासवश्चपराजितः सैषविश्रवसःपुत्रःकुंभकर्णःप्रतापवान् अस्यप्रमाणसदृशोराक्षसोन्योनविद्यते ९ एतेनदेवायुधिदानवाश्चयक्षाभुजंगाःपिशिताशनाश्च गंधर्वविद्याधरपन्नगाश्चसहस्रशोराघवसंप्रभग्नाः १० शूलपाणिंविरूपाक्षंकुंभकर्णंमहाबलम् हंतुंनशेकुस्त्रिदशाःकालोयमितिमोहिताः ११ प्रकृत्याह्येषतेजस्वीकुंभकर्णोमहाबलः अन्येषांराक्षसेंद्राणांवरदानकृतंबलम् १२ बालेनजातमात्रेणक्षुधार्तेनमहात्मना भक्षितानिसहस्राणिप्रजानांसुबहून्यपि १३ तेषुसंभक्ष्यमाणेषुप्रजाभयनिपीडिताः यांतिस्मशरणंशक्रंतमप्यर्थंन्यवेदयन् १४ सकुंभकर्णंकुपितोमहेंद्रोजघानवज्रेणशितेनवज्री सशक्रवज्राभिहतोमहात्माचचालकोपाच्चभृशंननाद १५ तस्यनानद्यमानस्यकुंभकर्णस्यरक्षसः श्रुत्वानिनादंवित्रस्ताःप्रजाभूयोवितत्रसुः १६ ततःक्रुद्धोमहेंद्रस्यकुंभकर्णोमहाबलः निष्कृष्यैरावताद्दंतंजघानोरसिवासवम् १७ कुंभकर्णप्रहारार्तोविजज्वालसवासवः ततोविषेदुःसहसादेवाब्रह्मर्षिदानवाः प्रजाभिःसहशक्रश्चययौस्थानंस्वयंभुवः १८

मित्यर्थः ३ ४ हरिलोचनःकपिलनेत्रः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ प्रकृत्येति स्व ७४
भावतःपराभिभवसामर्थ्यवान् १२ १३ १४ १५ १६ १७ विजज्वालरुधिरप्रवाहैर्ज्वालाव्याप्तइवबभूव १८ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ नित्यशः प्रतिदिनं २० रक्षांस्यावाहयामास गायत्रीलक्षणेनमंत्रेणाजुहावेत्यर्थः २१ आश्वस्तोजातविस्रंभः परमसंभ्रांतइतियावत् २२ पौलस्त्येनविश्रवसा मृत
कल्पः शयिष्यसेइति अयंशापः स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितं एवमस्त्वितितंचोक्त्वाप्रहृष्टास्तेदिवौकसइति तपश्चर्यानंतरंप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रास
मनंतरकालइतिबोध्यं मृतकल्पः शयिष्यसइतिशासस्य तपश्चर्याद्यसंभवात् पूर्वजातमात्रेणेत्युक्तिस्तुतपोविशिष्टतयाजातमात्रेणेत्यर्थिका २३ २४ प्रवृद्धः
प्रवर्द्धितइत्यर्थः कांचनः कांचनफलकः फलकालेकांचनरूपफलप्राप्तिकाले निकृंत्यतेच्छिद्यते साक्षात्स्वकंनप्तारमेवंशप्तुंनन्याय्यं २५ पुनरपिरावणआह न-
मिथ्येति अतोयंस्वप्स्यत्येवनसंशयः जाग्रणेजागरणेगुणाभावआर्षः कालः कालनियमः २६ षण्मासंत्ववश्यंशयितानतुततोन्यूनंअधिकंतुननिवार्यते नहीजमु
क्तंजागरणंत्वेकाहमेवसत्यत्वाहितेकार्येइतिशेषः अतएवेंद्रलोकजयायरावणस्यकुंभकर्णेनसहगमने प्रथमदिनेमधुपुरेवासउक्तोद्वितीयदिनेकैलासेयत्ररंभा

कुंभकर्णस्यदौरात्म्यंशशंसुस्तेप्रजापतेः प्रजानांभक्षणंचापिशशंसुस्तेदिवौकसाम् आश्रमध्वंसनंचापिपरस्त्रीहरणंतथा १९ एवंप्रजायदिते
षभक्षयिष्यतिनित्यशः अचिरेणैवकालेनशून्योलोकोभविष्यति २० वासवस्यवचः श्रुत्वासर्वलोकपितामहः रक्षांस्यावाहयामासकुंभक
र्णंददर्शह २१ कुंभकर्णंसमीक्ष्यैववितत्रासप्रजापतिः कुंभकर्णमथाश्वस्तः स्वयंभूरिदमब्रवीत् २२ ध्रुवंलोकविनाशायपौलस्त्येनासिनिर्मि
तः तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिमृतकल्पः शयिष्यसे २३ ब्रह्मशापाभिभूतोथनिपपाताग्रतः प्रभोः ततः परमसंभ्रांतोरावणोवाक्यमब्रवीत् २४ प्रवृद्धः
कांचनोवृक्षः फलकालेनिकृत्यते ननप्तारंस्वकंन्याय्यंशप्तुमेवंप्रजापते २५ नमिथ्यावचनश्चत्वंस्वप्स्यत्येषनसंशयः कालस्तुक्रियताम-
स्यशयनेजाग्रणेतथा २६ रावणस्यवचः श्रुत्वास्वयंभूरिदमब्रवीत् शयिताह्येषषण्मासमेकाहंजागरिष्यति २७ एकेनाह्नात्वसौवीरश्चर
न्भूमिंबुभुक्षितः व्यात्तास्योभक्षयेल्लोकान्संवृद्धइवपावकः २८ सोसौव्यसनमापन्नः कुंभकर्णमबोधयत् त्वत्पराक्रमभीतश्चराजासंप्रति
रावणः २९ सएषनिर्गतोवीरः शिबिराद्भीमविक्रमः वानरान्भृशसंक्रुद्धोभक्षयन्परिधावति ३० कुंभकर्णंप्रतीक्ष्यैवहरयोद्यप्रदुद्रुवुः कथमे
नंरणेक्रुद्धंवारयिष्यंतिवानराः ३१ उच्यतांवानराः सर्वेयंत्रमेतत्समुच्छ्रितम् इतिविज्ञायहरयोभविष्यंतीहनिर्भयाः ३२ विभीषणवचः श्रु
त्वाहेतुमत्सुमुखोद्गतम् उवाचराघवोवाक्यंनीलंसेनापतिंतदा ३३

यांबलाद्रावणस्यप्रवृत्तिस्तदनंतरं कुंभकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्यतइत्यादिनातृतीयदिवसादिषुयुद्ध
मुक्तं तेनयुद्धप्रसंगेनैकदिनमपिजागरणंप्रतीयते २७ २८ इदानींतस्याकालेबोधननिमित्तमाह सोसाविति २९ शिबिरात्स्वगृहात् भक्षयन्हेतोशनाभक्षार्थमित्यर्थः ३०
पुनारामः पृच्छतिकथमेनमिति ३१ विभीषणउत्तरमाह उच्यतामिति समुच्छ्रितं रावणेनमाययाविभीषिकार्थंनिर्मितंकिंचिद्यंत्रमात्रं अतोनकिंचिदेतदित्येववानराउ
च्यतांमयौत्स्यामिभिश्चनतुरावणानुजत्वादिकमित्यर्थः एवंचकार्यसिद्धिरित्याहइतीति इहएतस्मिन्विषये ३२ हेतुमद्युक्तिमत् सुमुखोद्गतंवानरलोकस्यसौमुख्यसं
पादनायोद्गतमुपदिष्टंवचः आगुक्तंश्रुत्वानीलंप्रतिवाक्यंउवाच ३३ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथापूर्वंद्वारनिरोधेनियुक्तेगच्छंति अनेनरावणपलायनोत्तरंमध्येऽवहारःसूचितः ३४ शैलशृंगादीन्युपसंहरन् उपसंहरंतः संचिन्वंतोभवंतस्तिष्ठंत्विति शेषः ३५ ३६ ३७ रामवाक्यंयंत्रमात्रमिदमित्येवंरूपंजितकाशिनोनिर्भयाःपरवाहिनींपुराद्बहिःपुरीपरिसररक्षणींराक्षससेनामित्यर्थः ३८ शैलोद्यतेति उद्यतशैलंवृक्षहस्तंच गिरेःसमीपानुगतंपर्वताग्रवर्तिलंकायाःपरितोवर्तमानत्वात्तत्त्वंमहत् महादेशव्यापिसंस्थानवत् ३९ कतक॰ ५६ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ वाल्मी॰ युद्धकांडेएकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ अथरावणेनकुंभकर्णनियोजनं सल्लिति १ गृहेभ्यःतत्तद्गृहवर्तिस्त्रीहस्तेभ्यःनिर्गतेनेतिशेषः २ भानुव

गच्छसैन्यानिसर्वाणिव्यूह्यतिष्ठस्वपावके द्वाराण्यादायलंकायाश्चर्याश्चास्याथसंक्रमान् ३४ शैलशृंगाणिवृक्षांश्चशिलाश्चाप्युपसंहरन् भवंतःसायुधाःसर्वेवानराःशैलपाणयः ३५ राघवेणसमादिष्टोनीलोहरिचमूपतिः शशासवानरानीकंयथावत्कपिकुंजरः ३६ ततोगवाक्षःशरभो हनूमानंगदस्तथा शैलशृंगाणिशैलाभागृहीत्वाद्वारमभ्ययुः ३७ रामवाक्यमुपश्रुत्यहरयोजितकाशिनः पादपैरर्दयन्वीरावानराःपरवाहिनीम् ३८ ततोहरीणांतदनीकमुग्रंरराजशैलोद्यतवृक्षहस्तम् गिरेःसमीपानुगतंयथैवमहन्महांभोधरजालमुग्रम् ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे॰ वा॰ यु॰ एकषष्टितमःसर्गः ६१ ॥ सतुराक्षसशार्दूलोनिद्रामदसमाकुलः राजमार्गंश्रियाजुष्टंययौविपुलविक्रमः १ राक्षसानांसहस्रैश्चवृतः परमदुर्जयः गृहेभ्यःपुष्पवर्षेणकीर्यमाणस्तदाययौ २ सहेमजालविततंभानुभास्वरदर्शनम् ददर्शविपुलंरम्यंराक्षसेंद्रनिवेशनम् ३ सतत्तदासूर्यइवाभ्रजालंप्रविश्यरक्षोधिपतेर्निवेशनम् ददर्शदूरेग्रजमासनस्थंस्वयंभुवंशक्रइवासनस्थम् ४ भ्रातुःसभवनंगत्वारक्षोगणसमन्वितः कुंभकर्णःपदन्यासैरकंपयतमेदिनीम् ५ सोभिगम्यगृहंभ्रातुःकक्षामभिविगाह्यच ददर्शोद्विग्नमासीनंविमानेपुष्पकेगुरुम् ६ अथदृष्ट्वादशग्रीवःकुंभकर्णमुपस्थितम् तूर्णमुत्थायसंहृष्टःसन्निकर्षमुपानयत् ७ अथासीनस्यपर्यंकेकुंभकर्णोमहाबलः भ्रातुर्ववंदेचरणौ किंकृत्यमितिचाब्रवीत् ८ पुनःसमुदितोत्पत्यरावणःपरिषस्वजे सभ्रात्रासंपरिष्वक्तोयथावच्चाभिनंदितः ९ कुंभकर्णःशुभंदिव्यंप्रतिपेदेवरासनम् सतदासनमाश्रित्यकुंभकर्णोमहाबलः १० संरक्तनयनःक्रोधाद्रावणंवाक्यमब्रवीत् किमर्थमहमादृत्यत्वयाराजन्प्रबोधितः ११ शंसकस्माद्भयंतेत्रकोवाप्रेतोभविष्यति भ्रातरंरावणःक्रुद्धंकुंभकर्णमवस्थितम् रोषेणपरिवृत्ताभ्यांनेत्राभ्यांवाक्यमब्रवीत् १२

त्सूर्यवद्भास्वरंदर्शनंयस्यतत् भानुभिःसूर्यकिरणैर्भास्वरंदर्शनंयस्येतिच रत्नेषुसूर्यकिरणसंबंधादधिकतेजोवत्त्वंगृहस्येतिभावः इदमेवयुक्तं ३ ४ ५ कक्षामभिविगाह्यद्वाराणितीर्त्वा ६ उपस्थितंप्राप्तं ७ ८ समुदितोत्पत्यसरावणःमुदितःसमुत्पत्यासनादुत्थायेत्यर्थःसंधिरार्षः ९ १० क्रोधादकालेउद्बोधनकोपात् कोपादितिपाठांतरं तदेव दर्शयति किमर्थमिति आदृत्ययत्नंकृत्वा ११ प्रेतोभविष्यति मयानिहतइतिशेषः रोषेणोषत्परिवृत्ताभ्यांनेत्राभ्यामुपलक्षितं कुंभकर्णमिदंवाक्यमब्रवीत् १२ ॥ ७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुमहान्कालोगतइतिशेषः मयाऽसंमंत्र्यगमनानंतरमितिभावः सुमहानित्यनेन ब्रह्मकृतावधिभूतषण्मासादप्यधिकः कालोगतइतिसूच्यते शयिनाह्येषषण्मासानेका हंजागरिष्यतइतितुषण्मासादर्वाक्जागरणाभावपरं मंत्रंकृत्वाप्रसुप्तोयमितस्तुनवमेहनीतिपद्यंतुप्रक्षिप्तंतत्राहः पदंमासपरंवेत्युक्तं अन्यथाषण्मासादर्वाक्कदापि जागरणाभावेन तावत्कालस्यतत्स्वापेनियतत्वात् ततोर्वाक्मासद्वयादिमध्येएतत्प्रवृत्तौसुमहानित्युक्तेरसंगत्यापत्तेः अनेनमंत्रंकृत्वासुप्तस्याष्टनवमासरूपःकालो गतइतिगम्यते अनेनापियुद्धस्यषण्मासाधिककालव्यापितासूचिताभवतीतिज्ञायते १३ १४ स्वलंकायांस्वीयद्वीपे वानरैरेकार्णवंकृतंवानरमयैकार्णववत्कृतं १५ वानराणांक्षयंनपश्यामि तिष्ठतुक्षयःयुद्धेमदीयैरक्षोभिर्जितपूर्वाअपिनदृश्यंते १६ १७ सर्वेक्षपिताःनाशिताःकोशाऐश्वर्याणियस्यतंमामभ्युपपद्यानुगृहाण

अयंतेसुमहान्कालःशयानस्यमहाबल सुखुप्तस्त्वंनजानीषेममरामकृतंभयम् १३ एषदाशरथिःश्रीमान्सुग्रीवसहितोबली समुद्रंलंघयित्वा तुकुलंनःपरिकृंतति १४ हंतपश्यस्वलंकायावनान्युपवनानिच सेतुनासुखमागत्यवानरैरेकार्णवंकृतम् १५ येराक्षसामुख्यतमाहतास्तेवा नरैर्युधि वानराणांक्षयंयुद्धेनपश्यामिकथंचन नचापिवानरायुद्धेजितपूर्वाःकदाचन १६ तदेतद्भयमुत्पन्नंत्रायस्वेहमहाबल नाशयत्वमि- मानद्यतदर्थंबोधितोभवान् १७ सर्वक्षपितकोशंचसत्वमभ्युपपद्यमाम् त्रायस्वेमांपुरींलंकांबालवृद्धावशेषिताम् १८ भ्रातुरर्थेमहाबा होकुरुकर्मसुदुष्करम् मयैवंनोक्तपूर्वोहिभ्राताकश्चित्परंतप १९ त्वय्यस्तिममचस्नेहःपरासंभावनाचमे देवासुरेषुयुद्धेषुबहुशोराक्षसर्षभ त्वयादेवाःप्रतिव्यूह्यनिर्जिताश्चामरायुधि २० तदेतत्सर्वमातिष्ठवीर्यंभीमपराक्रम नहितेसर्वभूतेषुदृश्यतेसदृशोबली २१ कुरुष्वमेप्रिय हितमेतदुत्तमंयथाप्रियंप्रियरणबांधवप्रिय स्वतेजसाव्यथयसपत्नवाहिनींशरद्घनंपवनइवोद्यतोमहान् २२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० युद्ध०द्विषष्टितमःसर्गः ६२ तस्यराक्षसराजस्यनिशम्यपरिदेवितम् कुंभकर्णोबभाषेदंवचनंप्रजहासच १ दृष्टोदोषोहियोस्माभिःपु रामंत्रविनिर्णये हितेष्वनभियुक्तेनसोयमासादितस्त्वया २ शीघ्रंखल्वभ्युपेतंत्वांफलंपापस्यकर्मणः निरयेष्वेवपतनंयथादुष्कृतकर्म णः ३

यस्य १८ १९ परासंभावना कार्यसिद्धिप्रत्याशामेत्वय्यस्तीतिशेषः प्रतिव्यूह्य प्रातिभट्यंकृत्वा २० वीर्यमातिष्ठवीर्यमवलंबस्व २१ हेप्रियरणहेबांधवप्रिय यथाप्रियंस्वप्रीत्यनुसारेणप्रियहितमुत्तमंहितंकुरुष्व २२ कतकरीत्या ५७ इतिश्रीरामाभि०वाल्मी०युद्धकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ६२ ७ ७ प्रजहासच विभीषणवचोनंगीकारफलंप्राप्तंदुरात्मनेतिहासः १ तदेवप्रकाशयति दृष्टइति मंत्रविनिर्णयेविभीषणेनसहमंत्रविचारकाले हितेषुहितवादिषु अनभि- युक्तेनअश्रद्दधानेन सोयमासादितःमयाविभीषणेनचदृष्टःसर्वनाशप्राप्तिरूपदोषइत्यर्थः २ लोकेक्रमेणदोषपुरुषाःप्रपद्यंते त्वात्वत्युत्कटैःपुण्यपापैरिहैवफ- लमश्नुतइतिन्यायेनशीघ्रमेवपरदारग्रहणरूपदुष्कर्मणःफलंप्राप्तमित्याह शीघ्रमिति अभ्युपेतंप्राप्तंजातं यथापस्यप्रथमंनिरयेष्वेवपतनंनद्वत् ३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रथमं एतत्कृत्यं सर्वनाशप्राप्तिरूपं केवलं वीर्यदर्पेण नचिंतितं अनुबंधो दोषोत्पादोपिनविचारितः इदं दुष्टं कर्म तस्य चैवं फलं भावीति द्वयमपि नविचारितमित्यर्थः दो-
षोत्पादोऽनुबंध इत्यादिरमरः ४ पूर्वकार्याणि पूर्वकर्तव्यकार्याणि यः पश्चात्कुर्यात् तथोत्तरकार्याणि च पूर्वं स नयानयौ न वेद अत्र पूर्वकार्यविचारः पश्चात्कार्य
सीताहरणं ५ तदेव प्रपंचयति देशेति उचितदेशकालरहितानि विपरीतकालदेशयुक्तानि सत्कृतेन तत्कर्मवत् दुष्यंति दुःखाय भवंति अप्रयतेषु असावधानेषु अ
संस्कृतेष्वग्निषु च हवींषीव ६ अथ यथाकालदेशप्रयुक्तात् सिद्धिमाह त्रयाणामिति क्षयवृद्धिस्थानलक्षणानां निश्चयपूर्वकर्तव्यानां कर्मणां सामादीनां योगं प्रयोगं
सचिवैः सह पंचधा पंचप्रकारं समयं प्रयोगसाधनविचारं कृत्वा यः प्रपद्यते स सम्यक् पथि वर्तते समीचीनेनीतिमार्गे वर्तते तानि पंचप्रकारसाधनानि कर्मणामारंभो
पायः १ पुरुषद्रव्यसंपत् २ देशकालविभागः ३ विपत्तिप्रकारः ४ कार्यसिद्धिश्चेति ५ सम्यगित्यव्ययं ७ एवं वर्तमानस्य प्रथमं बुद्धिसिद्धिः फलमित्याह य-
थागममिति यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य यो राजा सचिवैः सह समयं चिकीर्षति क्षयादिकालोचितसामादिकर्मविचारं उक्तपंचप्रकारं तत्प्रयोगसाधनसंप-

प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिंतितम् केवलं वीर्यदर्पेण नानुबंधो विचारितः ४ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः पूर्वं चोत्तरका-
र्याणि न स वेद नयानयौ ५ देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव ६ त्रयाणां पंचधा योगं क
र्मणां यः प्रपद्यते सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्तते पथि ७ यथागमं च यो राजा समयं च चिकीर्षति बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्य
ति ८ धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा रक्षसांपते भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वंद्वानि वा पुनः ९ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते राजा वा
राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् १० उपप्रदानं सांत्वं च भेदं काले च विक्रमम् योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ११

त्तिविचारं च कर्तुमिच्छति तद्यथा आत्मोपचय
परहानिसमये दंडोपयोगियानं आत्मपरयोर्बलसाम्ये संधानं परोपचयात्महानिसमये दानपूर्वं समाश्रयणमिति बुध्या स्वबुद्ध्या सचिवैः सह सुहृदश्चानुपश्यति अयं
सुहृत् हितवक्ता अयं प्रभोः सुखमात्रजननेच्छया वदति न सुहृदित्यनुपश्यति कार्यवशेन विचारयति स बुध्यते कर्तव्याकर्तव्यविवेकबुद्धिं प्राप्नोति ८ अथ बुद्धिफलं पु
रुषार्थसिद्धिरित्याह. धर्ममिति हिः स्वार्थे काले तत्र प्रातः धर्मसेवा ततः अपराह्णे अर्थसेवा रात्रौ कामसेवेति स्वस्वकाले त्रीणि धर्मादीनि भजते युवराजादिस्तु द्वंद्वा
नि वा द्वंद्वान्येव धर्मकामद्विकान्येव भजते अवांतरभेदाद्बहुलं सेवत इत्यर्थः ९ अथ धर्मविरुद्धे कामे प्राप्ते धर्म एव सेव्य इत्याह त्रिष्विति एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमू
लत्वाद्यच्छ्रेष्ठं धर्मरूपं वस्तु तदाप्तेभ्यः श्रुत्वापि नावबुध्यते विरोधे धर्मस्यैवानुष्ठेयत्वं न बुध्यते यो राजा महाराजो राजमात्रो युवराजः तस्य बहुश्रुतं व्यर्थं १० सांत्वं साम ७६
एवं दानादि चतुष्कं योगं उक्तपंचविधप्रयोगसाधनसंपादनं तावुभौ नयानयौ प्रसिद्धौ प्रयोगाप्रयोगकालौ धर्मादींश्च काले सचिवैः सह संमंत्र्यात्मवान् जितेंद्रियो भूत्वा
निषेवते तु तिष्ठति स व्यसनं नाप्नुयात् ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ किंचसएवराजापिभवतीत्याह हितानुबंधमिति यउच्यमानगुणैःसचिवैःसहहितानुबंधंशुभमुदर्कफलमालोक्यविचार्यआत्मनःकार्यंकुर्यात्सराजाभवती-
त्यन्वयः १३ अथोत्तममंत्रिविभीषणादिमतमपहाय दुर्मंत्रिभिर्मंत्रणमूलःसर्वानर्थइत्याह अनभिज्ञायेति प्रागल्भ्याच्छब्दरचनामात्रसामर्थ्यात् अशास्त्रवि-
दुषामित्यस्यैवव्याख्या अर्थशास्त्रानभिज्ञानामिति अथापिविपुलांश्रियंकेवलंहठादेवेच्छतांवचनंनकार्यमित्यन्वयः १४ १५ राजभिर्मंत्रकालेदुर्मंत्रिनिरा
सः सर्वथाकार्यइत्याह अहितंचेति धाष्ट्यात्साहसाद्येजल्पंतितेमंत्रिबाह्याअवश्यंकर्तव्याः १६ विनाशयंतइति केचनदुर्मंत्रिणः भर्तारंत्वांनाशयंतः हेतोशा-
तात्तवनाशनिमित्तंविपरीतानिकृत्यानिकारयंति केचित्सुमंत्रिणोदुर्मंत्रफलंतवनाशंपश्यंतः बुधैःसर्वज्ञैस्तवशत्रुभिःसहिताःस्वरक्षणंकुर्वंतीतिशेषः १७
सुमंत्रित्वदुर्मंत्रित्वनिर्णयः कथंतत्राह तानिति मंत्रनिर्णयेचिकीर्षितेतान्मित्रसंकाशान् अमित्रान् उपसंहितान्उत्कोचादिनाशत्रुवशीकृतान्साचिवसंका

कालेधर्मार्थकामान्यःसंमंत्र्यसचिवैःसह निषेवेतात्मवान्लोकेनसव्यसनमाप्नुयात् १२ हितानुबंधमालोक्यकुर्यात्कार्यमिहात्मनः राजासहा
र्थतत्त्वज्ञैःसचिवैर्बुद्धिजीविभिः १३ अनभिज्ञायशास्त्रार्थान्पुरुषाःपशुबुद्धयः प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंतिमंत्रिष्वभ्यंतरीकृताः १४ अशास्त्रविदुषां
तेषांकार्यंनाभिहितंवचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानांविपुलांश्रियमिच्छताम् १५ अहितंचहिताकारंधाष्ट्यार्ज्जल्पंतियेनराः अवश्यंमंत्रबाह्यास्ते-
कर्तव्याःकृत्यदूषकाः १६ विनाशयंतोभर्तारंसहिताःशत्रुभिर्बुधैः विपरीतानिकृत्यानिकारयंतीहमंत्रिणः १७ तान्भर्तामित्रसंकाशानमित्रा
न्मंत्रनिर्णये व्यवहारेणजानीयात्सचिवानुपसंहितान् १८ चपलस्येहकृत्यानिसहसानुप्रधावतः क्षिप्रमन्येप्रपद्यंतेक्रौंचस्यखमिवद्विजाः
१९ योहिशत्रुमवज्ञायआत्मानंनाभिरक्षति अवाप्नोतिहिसोनर्थान्स्थानाच्चव्यवरोप्यते २० यदुक्तमिहतेपूर्वंप्रिययामेनुजेनच तदेवनोहितं
वाक्यंयथेच्छसितथाकुरु २१ तत्तुश्रुत्वादशग्रीवःकुंभकर्णस्यभाषितम् भ्रुकुटिंचैवसंचक्रेक्रुद्धश्चैनमभाषत २२ मान्योगुरुरिवाचार्यः
किंमांत्वमनुशाससि किमेवंवाक्श्रमंकृत्वायद्युक्तंतद्विधीयताम् २३ विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वाबलवीर्याश्रयेणवा नाभिपन्नमिदानींयद्व्यर्थात-
स्यपुनःकथा २४

शान्व्यवहारेणतत्तन्मंत्रजार्थक्रियालक्षणव्यवहारेणजानीयात् १८ चपलस्यआपानसुखजनकवचनसंतुष्टस्यसहसाअविचारेणकृत्यानिअनुप्रधाव
तःकुर्वतः अन्येशत्रवःक्षिप्रंखंरंध्रंप्रपद्यंते द्विजाःपक्षिणःस्कंदशक्तिविदारितक्रौंचस्यक्रौंचाख्याचलस्यखंरंध्रमिव १९ अवज्ञायअवमत्य स्थानाद्राजपदव्याः व्य-
वहारोप्यतेनिवर्त्यते २० प्रिययामंदोदर्यामेनुजोविभीषणः समानार्थेचतयोर्वाक्ये इतिमंदोदरीवाक्यंनपृथगुक्तं स्वमतिसदृशमतित्वान्मेनुजइत्युक्तं २१ २२ अहंतवगुरु-
रिव निषेककर्तेव आचार्यइवद्वितीयजन्मदइवचमान्यः एवंवाक्श्रमंकृत्वाकिंफलंनकिमपि अतोनकालयद्युक्तंतद्विधीयतां २३ किंचत्वदुक्तंसत्यमेव तथापिगतेजलेसे
तुबंधवदेषांकथाव्यर्थैत्यनुष्ठेयमनुतिष्ठेत्याह विभ्रमादिति विभ्रमोविपरीतज्ञानं चित्तमोहोऽज्ञानं तदादिदोषेणयुष्मदुक्तंहितंतत्कालेनाभिपन्नंनांगीकृतमिदानीमती
तकालस्यपुनःकथाव्यर्थेत्यर्थः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदेवमतोस्मिन्निति अपनयजंअनीतिजं विक्रमेणस्वीयेन २५ विक्रमंवेत्यस्यस्वस्मिन्नित्यादिः एतत्कार्यंयुद्धानुष्ठानरूपंयदिकार्यतमंअतिशयेनानुष्ठातुंयोग्यंकार्य-
मिति तवसंमतंतत्तदायुद्धंकुर्वितिसंबंधः २६ किंचयदिसुहृत्त्वंतदाऽवश्यमेवेदंकार्यमित्याह सइति विपन्नार्थंविनष्टसर्वकार्यंअतएवदीनंअभ्युपपद्यतेऽनुगृह्णा
तिसएवसुहृत् बंधुत्वेप्येतदेवन्याय्यमित्याह सइति अपनीतेषुअनीतिमार्गस्थेषु २७ धीरदारुणंइच्छाचेत्कुर्वित्युक्तेधीरत्वंससुहृद्यइत्युक्तेदारुणत्वं २८ २९
संतापमुपपद्यप्राप्यअलंतापेनकार्यमित्यर्थः ३० एतद्दैन्यंयत्कृतेयन्निमित्तं ३१ सर्वावस्थांसुखदुःखादिसर्वावस्थांगतंप्राप्तंत्वांप्रतीतिशेषः विष्णोरभक्ति काय-

अस्मिन्कालेतुयद्युक्तंतदिदानीविचिंत्यताम् ममापनयजंदुःखंविक्रमेणसमीकुरु २५ यदिखल्वस्तिमेस्नेहोविक्रमंवाधिगच्छसि यदिका
र्यंममैतत्तेहृदिकार्यतमंमतम् २६ ससुहृद्योविपन्नार्थंदीनमभ्युपपद्यते सबंधुर्योपनीतेषुसाहाय्यायोपकल्पते २७ तमथैवंब्रुवाणंसव-
चनंधीरदारुणम् रुष्टोयमितिविज्ञायशनैःश्लक्ष्णमुवाचह २८ अतीवहिसमालक्ष्यभ्रातरंक्षुभितेंद्रियम् कुंभकर्णःशनैर्वाक्यंबभाषेप
रिसांत्वयन् २९ शृणुराजन्नवहितोममवाक्यमरिंदम अलंराक्षसराजेंद्रसंतापमुपपद्यते रोषंचसंपरित्यज्यस्वस्थोभवितुमर्हसि ३०
नैतन्मनसिकर्तव्यंमयिजीवतिपार्थिव तमहंनाशयिष्यामियत्कृतेपरितप्यते ३१ अवश्यंचहितंवाच्यंसर्वावस्थांगतंमया बंधुभावादभि
हितंभ्रातृस्नेहाच्चपार्थिव ३२ सदृशंयत्तुकालेस्मिन्कर्तुंस्नेहेनबंधुना शत्रूणांकदनंपश्यक्रियमाणंमयारणे ३३ अद्यपश्यमहाबाहोमया
समरमूर्धनि हतेरामेसहभ्रात्राद्रवंतींहरिवाहिनीम् ३४ अद्यरामस्यतद्दृष्ट्वामयानीतंरणाच्छिरः सुखीभवमहाबाहोसीताभवतुदुःखिता
३५ अद्यरामस्यपश्यंतुनिधनंसुमहत्प्रियम् लंकायांराक्षसाःसर्वेयेतेनिहतबांधवाः ३६ अद्यशोकपरीतानांस्वबंधुवधशोचिनाम् शत्रोर्यु
धिविनाशेनकरोम्यश्रुप्रमार्जनम् ३७ अद्यपर्वतसंकाशंससूर्यमिवतोयदम् विकीर्णंपश्यसमरेसुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ३८ कथंचराक्षसैरेभि
र्मयाचपरिसांत्वितः जिघांसुभिर्दाशरथिंव्यथसेत्वंसदानघ ३९ मांनिहत्यकिलत्वांहिनिहनिष्यतिराघवः नाहमात्मनिसंतापंगच्छेयंराक्ष
साधिप ४० कामंत्विदानीमपिमांव्यादिशत्वंपरंतप नपरःप्रेक्षणीयस्तेयुद्धायातुलविक्रम ४१ अहमुत्सादयिष्यामिशत्रूंस्तवमहाबलान्
यदिशक्रोयदियमोयदिपावकमारुतौ ४२ तानहंयोधयिष्यामिकुबेरवरुणावपि गिरिमात्रशरीरस्यशितशूलधरस्यमे ४३

स्थासर्वावस्थेतिगीयतइत्यन्ये ३२ यन्ममपराक्रमस्यसदृशंअस्मिन्कालेचस्निग्धेनबंधुनाकर्तुंयोग्यंतन्मयाक्रियमाणंशत्रूणांकदनंपश्य ३३ ३४ ३५ ३६
३७ ३८ दाशरथिंजिघांसुभिरस्माभिःपरिसांत्वितोपिकथंव्यथसे ३९ व्यथाहेतुर्नास्तीत्याह मामिति मांनिहत्यतदनंतरंकिलत्वांनिहनिष्यति तत्रममैवह-
ननंतेनाशक्यं अतएवाह नात्मनिस्वविषयेसंतापंरामविषयंभयंगच्छेयम् ४० ४१ ४२ ४३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ ४५ मेमुष्टिवेगंराघवोयदिसहिष्यतितदाराघवस्यबाणोघामेरुधिरंपास्यंति तत्सहनमेवतस्याशक्यमितिभावः ४६ ४७ ४८ ४९ ५० इंद्रादिभ्यो पियदिभयंतथापितवासाधारणंयशोजयजंदातुमिच्छामि त्वद्भयहेतवोदेवादयोपिमयिक्रुद्धे महीतलेशयिष्यंति किंपुनर्नरवानराइत्यर्थः ५१ ५२ वरुणालयंसमुद्रं ५३ ५४ सुखावहंउत्तरोत्तरमधिकसुखजनकंसुखं ५५ ५६ समभागः कतकः ५८ इतिश्रीरामाभिरामे॰वाल्मी॰युद्धकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ६३ ६८ अथाविचारकारीरावणइतियदुक्तमसहायएवयोत्स्यामीतिच तदुभयंदूषयतिमहोदरइत्याह तदिति अतिकायस्यकुंभकर्णस्यनत्तेनप्रकारे

नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यबिभीयाद्धिपुरंदरः अथवात्यक्तशस्त्रस्यमृद्नतस्तरसारिपून् ४४ नमेप्रतिमुखःकश्चित्स्थातुंशक्तोजिजीविषुः नैवशक्त्यानगदयानासिनानिशितैःशरैः ४५ हस्ताभ्यामेवसंरभ्यहनिष्यामिसवज्रिणम् यदिमेमुष्टिवेगंसराघवोद्यसहिष्यति ४६ ततःपास्यंतिबाणौघारुधिरंराघवस्यमे चिंतयातप्यसेराजन्किमर्थंमयितिष्ठति ४७ सोहंशत्रुविनाशायतवनिर्यातुमुद्यतः मुंचरामाद्भयंघोरं निहनिष्यामिसंयुगे ४८ राघवंलक्ष्मणंचैवसुग्रीवंचमहाबलम् हनूमंतंचरक्षोघ्नंयेनलंकाप्रदीपिता ४९ हरींश्चभक्षयिष्यामिसंयुगेसमुपस्थिते असाधारणमिच्छामितवदातुमहद्यशः ५० यदिचेंद्राद्भयंराजन्यदिचापिस्वयंभुवः अपिदेवाःशयिष्यंतेमयिक्रुद्धेमहीतले ५१ यमंचशमयिष्यामिभक्षयिष्यामिपावकम् आदित्यंपातयिष्यामिसनक्षत्रंमहीतले ५२ शतक्रतुंवधिष्यामिपास्यामिवरुणालयम् पर्वतांश्चूर्णयिष्यामिदारयिष्यामिमेदिनीम् ५३ दीर्घकालंप्रसुप्तस्यकुंभकर्णस्यविक्रमम् अद्यपश्यंतुभूतानिभक्ष्यमाणानिसर्वशः नत्विदंत्रिदिवंसर्वमाहारोममपूर्तये ५४ वधेनतेदाशरथेःसुखावहसुखंसमाहर्तुमहंव्रजामि निहत्यरामंसहलक्ष्मणेनखादामिसर्वान्हरियूथमुख्यान् ५५ रमस्वराजन्पिबचाद्यवारुणीकुरुष्वकृत्यानिविनीयदुःखम् मयाद्यरामेगमितेयमक्षयंचिरायसीतावशगाभविष्यति ५६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे॰वाल्मी॰युद्ध॰त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ तदुक्तमतिकायस्यबलिनोबाहुशालिनः कुंभकर्णस्यवचनंश्रुत्वोवाचमहोदरः १ कुंभकर्णकुलेजातोधृष्टःप्राकृतदर्शनः अवलिप्तोनशक्नोषिकृत्यंसर्वत्रवेदितुम् २ नहिराजानजानीतेकुंभकर्णनयानयौ त्वंतुकैशोरकाद्धृष्टःकेवलंवक्तुमिच्छसि ३ स्थानंवृद्धिंचहानिंचदेशकालविधानवित् आत्मनश्चपरेषांचबुध्यतेराक्षसर्षभः ४

णोक्तंवचनंश्रुत्वा महोदरउवाच १ कुलेमहाकुलेजातोपिधृष्टोऽवलिप्तस्त्वंप्राकृतदर्शनःसन्सर्वकृत्यंकर्तव्यंवेदितुंनशक्नोषि २ नसवेदनयानयावितिकुंभकर्णोक्तिंदूषयति नहीति राजानयानयो उचितकृत्याकृत्येनजानातिइतिनकिंतुजानीतएवेत्यर्थः त्वंतुकैशोरकाद्बाल्याद्धृष्टःसन्नेवंवक्तुमिच्छसि केवलंकर्तुमिच्छसिइतिपाठे असहायतयारामेणयुद्धमितिशेषः ३ राजातुसर्ववेत्तीत्याह स्थानमिति स्थानंवृद्धिक्षयराहित्येनयथाप्राप्तस्वरूपेवस्थानं आत्मनोवृद्धिं परेषांहानिंचराजाबुध्यते किंचदेशकालविधानवित् देशकालयोरुचितकर्तव्यवित् ४ ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वथाराज्ञोऽविवेकोनास्तीत्याह यत्त्वशक्यमिति अनुपासितवृद्धेनातएवप्राकृतबुद्धिनाकेवलंबलवतायत्तुकर्तुमशक्यंतादृशंकोबुधोराजाकुर्यात् नकोपि ५
एतावताप्रथमंवैमहाराजकृतमेतदचिंतितंकेवलंवीर्यदर्पेणनानुबंधोविचारितइतिकुंभकर्णोक्तिदूषणंपरिहृतं अथत्रिषुचैतेषुयच्छ्रेय इत्यादिनाधर्मएवसेव्यो
नतुकामस्तद्विरुद्धइतियदुक्तंतत्राह यांस्त्विति यांश्चधर्मादीन्पृथगाश्रयाधर्मादयःपरस्परविरुद्धानैकानुष्ठेयाइतिब्रवीषितान्धर्मादीन्स्वभावेनतत्त्वतोऽवबोद्धुंते
लक्षणंसामर्थ्यंनह्यस्ति ६ कुतइत्यत्रसर्वस्याप्येकानुष्ठेयत्वादेवेत्याह कर्मचैवेति सर्वेषांकारणानांसुखसाधनानांत्रिवर्गलक्षणानांकर्मैवप्रयोजनंप्रयोजकसु
त्वादकं नह्यक्रियस्यकश्चनपुरुषार्थोधर्मादिः एवमेकपुरुषयत्नसाध्यानांश्रेयःपापीयसांकर्मणांशुभाशुभव्यापाराणांफलमत्रैकस्मिन्नेवकर्तरिभवति एवं
चविरुद्धयोरपिधर्मकामयोरेकानुष्ठेयत्वदर्शनात् धर्मएवानुष्ठेयोनतुतद्विरुद्धःकामइतित्वदुक्तमयुक्तमितिभावः ७ नन्वपुरुषयत्नसाध्येष्वप्येषुधर्मार्थयोःका
मात्कश्चिद्विशेषोस्तीत्याहनिःश्रेयसेति धर्मार्थौनिःश्रेयसफलावेवसंतौकामनाविशेषेणेतरावपिस्वर्गाभ्युदयफलावपिभवतः अत्रधर्मशब्देनार्थनिरपेक्षोज

यत्त्वशक्यंबलवताकर्तुंप्राकृतबुद्धिना अनुपासितवृद्धेनकःकुर्यात्तादृशंनरः ५ यांस्तुधर्मार्थकामांस्त्वंब्रवीषिपृथगाश्रयान् अवबोद्धुंस्व-
भावेननहिलक्षणमस्तितान् ६ कर्मचैवहिसर्वेषांकारणानांप्रयोजनम् श्रेयःपापीयसांचात्रफलंभवतिकर्मणाम् ७ निःश्रेयसफलावेवध
र्मार्थावितरावपि अधर्मानर्थयोःप्राप्तंफलंचप्रात्यवायिकम् ८ ऐहलौकिकपारक्यंकर्मपुंभिर्निषेव्यते कर्माण्यपितुकल्यानिलभतेका
ममास्थितः ९

पथ्यानादिः अर्थशब्देनचार्थसाध्योयागदानादिः यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणामितिभगवद्वचनात् तेषांचित्तशुद्धिद्वारामोक्षसाधनत्वमस्ति
कामस्तुनकदापिनिःश्रेयसफलइतिभावः तयोरपरमपिकामाद्विशेषमाह अधर्मानर्थयोरिति जपादिरूपेक्रियामयेवानित्यधर्मेलुप्तेसति अधर्मानर्थौप्राप्तौभवत
स्तयोश्चसतोःप्रात्यवायिकंविहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यंफलंपुंसःप्राप्तंभवतिनतुकाम्याकरणेप्रत्यवायइतिभावः ८ कीदृशंतत्फलंतत्राह ऐहलौकिकेति
इहलोकेपरत्रचभवंकर्मकर्मफलं इहऋणदारिद्र्यादिरूपंपरत्रनरकयातनादिरूपंनिषव्यतेअनुभूयतेएवंधर्मफलमपि अथकामस्यधर्मार्थाभ्यांवैलक्षण्यमाह क
र्माणीति कामंतत्पुरुषार्थसिद्धिमुद्दिश्यकर्माणियत्नेनास्थितोनुतिष्ठन्नपिकल्यानिशुभानितुविशिष्यअत्रापिसाक्षाल्लभतेनतुधर्मार्थवत्कालांतरेलोकांतरेवा एवं
चधर्मार्थकामाएकेनैवसेव्याः धर्मविरुद्धोयदिकामस्तदासस्वतपोविक्रमादिनासमाधेयःनहिभिक्षुकाःसंतीतिस्थाल्योनाधिश्रियंतइतिन्यायादितिभावः ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदानीमनभिज्ञायशास्त्रार्थमित्यादिना दुर्मंत्रिसंबंधस्त्याज्यइत्युक्तंतत्परिहरति तत्रेति तत्रत्रयाणांएकानुष्ठेयत्वेसिद्धेसतिराज्ञाइदंकामपुरुषार्थसाधनंकार्यंक
र्तुंयोग्यं तथाहृदिकृत्वानिश्चितंचनोस्माकंमंत्रिणांमतमनुमतंचबलवद्विषयेन्याय्यत्वस्योक्तत्वात् अतोराज्ञिनास्मासुचकिंचिद्चातुर्यं अथ साहसप्रवृत्तिरूपं
प्रागुक्तदोषमुद्धरति शत्रौहीतिशत्रौहिप्रसिद्धंसाहसंबलवतोबलात्प्रवृत्तिरूपं अत्रैतदनुष्ठानेकिमिवापनीयतेकोपनयःनकोपिउचितमेवकृतमित्यर्थः यत्तु
नीर्यनोक्तंधर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वंनिश्चित्य परदाराहरणरूपाधर्मात्राज्ञोदुःखमित्युक्तं तद्धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसंगतमित्याह यां-
स्तुधर्मार्थेति पृथगाश्रयान्पृथक्फलजनकान्वदसितान्स्वभावेनावबोद्धुंस्वरूपतोज्ञातुंलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंकारणंचनास्ति सुखफलकयागादिधर्मानुष्ठाने
पितात्कालिकशरीरायासदर्शनात् दुःखजनकपरदारगमनादावपि तात्कालिकसुखदर्शनाच्चेतिभावः तदेवप्रदर्शयति कर्मचेति सर्वेषांकारणानासुखानामित्यर्थःकर्म
कर्ममात्रंप्रयोजनंप्रयोजकंसाधकमित्यर्थःअत्रास्मिन्पुण्यकर्मणिफलंभवतिअश्रेयोपीतिशेषःपापीयसांकर्मणांश्रेयःसुखंचफलंभवति एतदेवविशदयति निःश्रेयसे
ति धर्मार्थैतित्साधनीभूतेकर्मणी इतरौअधर्मानर्थौतत्साधनभूतेकर्मणीतियावत् निःश्रेयसफलावेवचतुर्विधकर्माण्यपिश्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः किंतुकदाचिदधर्मान
र्थयोःप्रात्यवायिकंप्रत्यवायकारणकंदुःखंफलंसुखंचप्राप्यतइतिप्राप्तिःकर्मणिक्विन्प्राप्यंभवतीत्यर्थः एतेनाधर्मानर्थयोःसुखदुःखोभयफलत्वमुक्तं धर्मार्थयो-

तत्रक्लृप्तमिदंराज्ञाहृदिकार्यंमतंचनः शत्रौहिसाहसंयत्तत्किमिवात्रापनीयते १० एकस्यैवाभियानेतुहेतुर्यःप्राहृतस्त्वया तत्राप्यनुपप-
न्नंतेवक्ष्यामियदसाधुच ११ येनपूर्वंजनस्थानेबहवोतिबलास्तदा राक्षसाराघवध्वस्ताःकथमेकोजयिष्यसि १२

र्व्यवस्थितफलमुक्त्वाकामस्या
प्याह ऐहलौकिकेति इहलोकपरलोकोपयोगिकर्मधर्मार्थरूपंनिषेव्यतेतत्फलंचानुभूयते तयाकाममाश्रितोपियथेच्छाचारोपिकल्यानिशुभानिकर्माणिकर्मफला
निलभतेएवंचविहितमेवशुभदंनिषिद्धमशुभदमितिनियमोनेतिभावः एतत्पक्षानुसारेणैव सीताहरणंरावणेनकृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह तत्रेति तथासति इदं
कार्यंसीताहरणरूपंराज्ञाहृदिनिश्चितमस्माभिरनुमतंच किंत्वशत्रुविषयेरावणेनयत्साहसंकृतं तत्किमिवनकिमिवनकिमपीत्यर्थः अत्रसाहसविषयेअपनीय
तांप्रियकृत्कृत्यप्रदर्श्यताम् अत्रपक्षेरावणेनाविचार्यकृतंकिमपिदर्शयितुंनशक्यमित्यर्थइतिपंचश्लोकीव्याख्यानं तन्नधर्माद्दुःखस्याधर्मात्सुखस्यसर्वासंमतत्वा
त् यदपिउक्तंयागादौनांतरीयकंदुःखमितितन्नतस्यधर्मस्यफलंकिंतुप्राकृतकर्मांतरस्यैव एवमधर्मविषयेपि अनयारीत्यासर्वपल्लालप्रायतयादूष्यतामतिमद्भिरि-
त्यलं १० अथेदानीमेवमांराजन्व्यादिशअहमुत्सादयिष्यामिइत्यादिनाऽसहायतयायोरिपुसंहारवादउक्तस्तंदूषयति एकस्यैवेतिएकस्यासहायस्यैवाभियानेयोहेतुः
स्वबललक्षणःप्राहृतउक्तस्तत्रापियदनुपपन्नंउपपत्तिरहितं अतएवासाधुवचोस्तितत्तेवक्ष्यामि ११अनुपपत्तिमेवाह येनेति येनातिबलाहतास्तंराघवमित्यन्वयः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जनस्थाने तेन ये निर्जिताः विद्राविताः तान् अद्यापि भीतान् अत्र पुरे विद्यमानान् राक्षसान् न पश्यसि किं १३ सिंहमिव सुसं सर्पमिव च बुध्वापि प्रबोधयितुमिच्छसि अहो ते मौर्ख्यमिति भावः १४ १५ इदं सर्वबलं शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखावस्थाने संशयस्थं संशयितजीवनविषयं अत एकस्य गमनं न मे रोचत इत्यन्वयः १६ हीनार्थो हीनबलो ऽसहायः सन्कः पुमान्समृद्धार्थं ससहायं जीवितत्यागे निश्चिनं स्वप्राणतृणीकृत्य शत्रुसंहारादिदृढोद्योगं रिपुं प्राकृतयथा प्राकृतमिवोक्तविशेषणरहितमिव वशमानेतुमिच्छति १७ १८ १९ पूर्वमेव वैदेहीं लब्ध्वापि त्वं किमर्थं विलंबसे तद्भोगायेति शेषः भोगार्थं सीतया वशगया भाव्यमिति यदीच्छसि तदा सीता ते वशगा भविष्यति २० कुत इत्यत्राह दृष्ट इति सीतोपस्थानस्य सीतानुकूल्यस्य कारकः साधनं कश्चिदुपायो मे मया दृष्टोऽस्ति तं शृणु तं श्रुत्वा त्वया बुद्ध्या पर्यालोच्य रुचि

ये पूर्वं निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्य न पश्यसि १३ तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् सर्पं सुप्तं महोबुध्वा प्रबोधयितुमिच्छसि १४ ज्वलंतं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति १५ संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने एकस्य गमनं तात न हि मे रोचते भृशम् १६ हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा निश्चितं जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति १७ यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेंद्रविवस्वतोः १८ एवमुक्त्वा तु संरब्धं कुंभकर्णं महोदरः उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् १९ लब्ध्वा पुरस्ताद्वैदेहीं किमर्थं त्वं विलंबसे यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति २० दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः रुचितश्चेत्त्वया बुद्ध्या राक्षसेंद्र ततः शृणु २१ अहं द्विजिव्हः संन्हादी कुंभकर्णो वितर्दनः पंच रामवधायैते निर्यांतीत्यवघोषय २२ ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कार्यमस्ति नः २३ अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ततः समभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् २४ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामांकितैः शरैः २५ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ततः पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय २६ ततोऽवघोषय पुरे गजस्कंधेन पार्थिव हतो रामः सहभ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः २७

तच्चेत्तमनुतिष्ठेति शेषः २१ तमुपायमाह अहमिति पंचैते निर्यांतीत्यवघोषय २२ ततो गत्वा तस्य रामस्य युद्धं दास्यामः यदि दैवात्तव शत्रून्जेष्यामस्तदा नोऽस्माकमुपायैः सीतावशीकरणोपायानुष्ठानैर्न किंचित्कृत्यमस्ति रामं प्रत्याशानिवृत्त्या स्वत एव तदानुकूल्यस्य सिद्धत्वादिति भावः २३ अथ पक्षांतरे नोऽस्माकं शत्रुरस्माभिरसाध्यनाशत्वाद्यदि जीवति कृतसंयुगा वयं च यदि जीवाम ततो मनसा यत्समीक्षितं तत्समभिपत्स्यामः प्राप्स्यामः २४ किं तत्तत्राह वयमिति स्वतनुं रामनामांकितैर्बाणैर्विदार्य कृतविदारणां संपाद्य यावत्प्राणसंकटं युध्वेत्यर्थः एवं युध्वा रुधिराक्षिता युद्धात्सत्वरा इहैष्यामः २५ इति वादिनः इत्येवं मिथ्यावादिनः त्वं नः कामं पूरय जित्वा आगतानिव संमानय २६ २७ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रीतोनामनामेत्यपरमार्थेप्रीतइवभूत्वेत्यर्थः परिवारान्दासीदासान् २८ योधेभ्योबहुदेयंदेहीतिशेषः मुदितःपिबमुदितइवपिब २९ कौलीनेजनवादे
रामादयोभक्षिताइत्येवंरूपेविश्रुतेलोकमुखतःसीतयेतिशेषः ३० आश्वास्यभर्तृविपत्तिदुःखितामितिशेषः ३१ उपधयावंचनयाभूयोधिकंसीतायाः-
शोकोनुबंधोयस्यामुपधायांतयाअकामातादृश्यपि ३२ रमणीयंअनुवर्तितुंयोग्यं ३३ गमिष्यतित्वद्वशत्वमितिशेषः ३४ एतन्ममदर्शनेनमत्यासुनी
तंनिश्चितःसुखोपायःयुद्धंतुनोपायइत्याह रामंदृष्ट्वैवतद्दर्शनमात्रेणैवानर्थोविधोभवेत् यदेवमतोयुद्धेरामदर्शनार्थंमोत्सुकोभूः इहैवस्थितस्यतेमहान्सु
खस्यलाभोयुद्धेनसेत्स्यति ३५ स्वोक्तोपायानुष्ठानमेवतेसुखावहमित्युपसंहरति अनष्टेति ३६ कतकः ५९ इतिरामाभिरामेश्रीवा०युद्ध०चतुःषष्टितमःसर्गः६४

प्रीतोनामततोभूत्वाभृत्यानांत्वमरिंदम भोगांश्चपरिवारांश्चकामान्वसुचदापय २८ ततोमाल्यानिवासांसिवीराणामनुलेपनम् देयंचबहु-
योधेभ्यःस्वयंचमुदितःपिब २९ ततोस्मिन्बहुलीभूतेकौलीनेसर्वतोगते भक्षितःससुहृद्रामोराक्षसैरितिविश्रुते ३० प्रविश्याश्वास्यचा
पित्वसीतांरहसिसांत्वयन् धनधान्यैश्चकामैश्चरत्नैश्चैनांप्रलोभय ३१ अनयोपधयाराजन्भूयःशोकानुबंधया अकामात्वद्वशंसीतान
ष्टनाथागमिष्यति ३२ रमणीयंहिभर्तारंविनष्टमधिगम्यसा नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्चत्वद्वशंप्रतिपत्स्यते ३३ सापुरासुखसंवृद्धासुखार्हा-
दुःखकर्शिता त्वय्यधीनसुखंज्ञात्वासर्वथैवगमिष्यति ३४ एतत्सुनीतंममदर्शनेनरामंहिदृष्ट्वैवभवेदनर्थः इहैववनेसेत्स्यतिमोत्सुकोभूर्म
हान्युद्धेनसुखस्यलाभः ३५ अनष्टसैन्योह्यनवाप्तसंशयोरिपुंत्वयुद्धेनजयन्जनाधिप यशश्चपुण्यंचमहान्महीपतिःश्रियंचकीर्तिंच-
चिरंसमश्नुते ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी०आदि०युद्धकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः६४ ७ सतथोक्तस्तुनिर्भर्त्स्यकुंभकर्णोमहोद
रम् अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठंभ्रातरंरावणंततः १ सोहंतवभयंघोरंवधात्तस्यदुरात्मनः रामस्याद्यप्रमार्जामिनिर्वैरोहिसुखीभव २ गर्जंतिन
वृथाशूरानिर्जलाइवतोयदाः पश्यसंपद्यमानंतुगर्जितंयुधिकर्मणा ३ नमर्षयंतिचात्मानंसंभावयितुमात्मना अदर्शयित्वाशूरास्तुकर्मकुर्वंति
दुष्करम् ४ विक्लवानांह्यबुद्धीनांराज्ञांपंडितमानिनाम् रोचतेत्वद्वचोनित्यंकथ्यमानंमहोदर ५

७ ७ ७ सतथोक्तइति युद्धंनकर्तव्यमित्युक्तः १ निर्वैरःअशत्रुः २ वृथानगर्जंतिशत्रोरसमक्षंस्वशौर्यंवृथानकथ्यंते युधिकर्मणासंपद्यमानंतु
मेगर्जितंपश्य ३ आत्मनाआत्मानंसंभावयितुंश्लाघयितुंनमर्षयंतिनसहंतेनेच्छंतीतियावत् अपिअदर्शयित्वावाचास्वसामर्थ्यमप्रकाश्यदुष्करंकर्मकुर्वंति
४ अशूरत्वरूपवैक्लव्यादिगुणानां त्वद्वचोयुद्धनिवृत्तिपरंरोचते नतुवीराणामित्यर्थः शृण्वतांसादितमिदंत्वद्विधानामितिपाठे विक्लवत्वादिगुणानां त्वद्विधानांव
चःशृण्वतांइदंसादितं ईदृशंदुःखंप्राप्तंभवतीत्यर्थइतितीर्थः ५ ७ ७ ७ ७ ७ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमादि पापिष्ठमंत्रैरयंराजानाशितइत्याह युद्धइति युद्धेप्राप्तकालेसतिकापुरुषैःकुत्सितैर्भीरुभिः प्राक् मंत्रकालेप्रियवादिभिः अतएव नदाराजानमनुगच्छद्भिर्भवद्भिः एनद्राज्ञःसर्वंकृत्यंनाशितमित्यर्थः ६ किंनाशितंतदाह राजशेषेति यदेवमतोराजानमिममासाद्य सुहृच्चिन्हंसौहार्दप्रच्छादितं अमित्रकंमित्रकार्यंकृतमितिशेषः ७ किंवृथाप्रलापेन इदानींयुद्धस्यैवन्याय्यत्वात्तदेवकरोमीत्याह एषइति युद्धंप्रत्युद्यतोहं शत्रुनिर्जयेतन्निमित्तंनिर्यामि भवतांदुर्मंत्रिणांदुर्नयंदुर्मंत्रमूलानर्थमाहवेनसमीकर्तुंयामीत्यनुकर्षः ८ धीमतइतिप्रश्नेतिशेषः ९ प्रहास्ताशयंस्वयमेवाह महोदरोयमिति तातेत्युपलालने १० ११ अथकालोयुद्धगम

युद्धेकापुरुषैर्नित्यंभवद्भिःप्रियवादिभिः राजानमनुगच्छद्भिःसर्वंकृत्यंविनाशितम् ६ राजशेषाकृतालंकाक्षीणःशोकोबलंहतम् राजानमिममासाद्यसुहृच्चिन्ह ममित्रकम् ७ एषनिर्याम्यहंयुद्धमुद्यतःशत्रुनिर्जये दुर्नयंभवतामद्यसमीकर्तुमिहाहवे ८ एवमुक्तवतोवाक्यंकुंभकर्णस्यधीमतः प्रत्युवाचततोवाक्यंप्रहसन्राक्षसाधिपः ९ महोदरोयंरामात्तुपरित्रस्तोनसंशयः नहिरोचयतेतातयुद्धंयुद्धविशारद १० कश्चिन्मेत्वत्समोनास्तिसौहृदेनबलेनच गच्छशत्रुवधायत्वंकुंभकर्णजयायच ११ शयानःशत्रुनाशार्थंभवान्संबोधितोमया अयंहिकालःसुमहान्राक्षसानामरिंदम १२ सगच्छशूलमादायपाशहस्तमिवांतकः वानरान्राजपुत्रौचभक्षयादित्यतेजसौ १३ समालोक्यतुतेरूपंविद्रविष्यंतिवानराः रामलक्ष्मणयोश्चापिहृदयेप्रस्फुटिष्यतः १४ एवमुक्त्वामहातेजाःकुंभकर्णंमहाबलम् पुनर्जातमिवात्मानंमेनेराक्षसपुंगवः १५ कुंभकर्णबलाभिज्ञोजानंस्तस्यपराक्रमम् बभूवमुदितोराजाशशांकइवनिर्मलः १६ इत्येवमुक्तःसंहृष्टोनिर्जगाममहाबलः राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वायोद्धुमुद्युक्तवांस्तदा १७ आददेनिशितंशूलंवेगाच्छत्रुनिबर्हणः सर्वकालायसंदीप्तंतप्तकांचनभूषणम् १८ इंद्राशनिसमप्रख्यंवज्रप्रतिमगौरवम् देवदानवगंधर्वयक्षपन्नगसूदनम् १९ रक्तमाल्यमहादामस्वतश्चोद्गतपावकम् आदायविपुलंशूलंशत्रुशोणितरंजितम् २० कुंभकर्णोमहातेजारावणंवाक्यमब्रवीत् गमिष्याम्यहमेकाकीतिष्ठत्विहबलंमहत् २१ अद्यतान्क्षुधितःक्रुद्धोभक्षयिष्यामिवानरान् कुंभकर्णवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् २२ सैन्यैःपरिवृतोगच्छशूलमुद्गरपाणिभिः वानराहिमहात्मानःशूराःसुव्यवसायिनः २३ एकाकिनंप्रमत्तंवानयेयुर्दशनैःक्षयम् तस्मात्परमदुर्धर्षैःसैन्यैःपरिवृतोव्रज रक्षसामहितंसर्वंशत्रुपक्षंनिषूदय २४ अथासनात्समुत्पत्यस्रजंमणिकृतांतराम् आबबंधमहातेजाःकुंभकर्णस्यरावणः २५

नायेतिशेषः १२ १३ प्रस्फुटिष्यतः विदीर्णेभविष्यतः १४ १५ १६ १७ सर्वकालायसं सर्वेष्ववयवेषुदंडादिष्वपिकालायसनिर्मितं १८ इंद्राशनिसमाप्रख्याकांतिर्यस्यतत् १९ रक्तमाल्यान्येवमहादामानियस्यतं स्वतश्चोद्गतपावकंउद्गतार्चिषं २० २१ २२ २३ २४ स्रजंकांचनीं मणिकृतांतरां मणिरचितमध्यदेशां २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंगुलीवेष्टान् अगुलीयकान् २६ २७ निष्कमुरोभूषणं २८ श्रोणीसूत्रंकटिसूत्रं २९ भारसहंयुद्धेऽभियानसहं निवातंशस्त्राभेद्यंतुयद्वर्मतन्निपातमुदाहृतं आबध्यमानःआबध्नन् आर्षोविकरणव्यत्ययः ३० सर्वाभरणसर्वांगःसर्वाभरणयुक्तसर्वांगः नद्धांगइतिपाठांतरं त्रिषुविक्रमेषुपादन्यासेषुक्तोत्साहः ३१ ३२ ३३ अंबुदस्वनैःस्यंदनैश्चसहप्रेषयामासेतियोजना ३४ अनुजग्मुरिति रावणप्रेषिताइतिशेषः सर्पादिभिर्वाहनैर्जग्मुः ३५ ३६ ३७ सकरयोर्बाह्वोस्त

अंगदान्यंगुलीवेष्टान्वराण्याभरणानिच हारंचशशिसंकाशमाबबंधमहात्मनः २६ दिव्यानिचसुगंधीनिमाल्यदामानिरावणः गात्रेषुसज्जयामासश्रोत्रयोश्चास्यकुंडले २७ कांचनांगदकेयूरनिष्काभरणभूषितः कुंभकर्णोबृहत्कर्णःसुहुतोग्निरिवाबभौ २८ श्रोणीसूत्रेणमहतामेचकेनविराजता अमृतोत्पादनेनद्धोभुजंगेनेवमंदरः २९ सकांचनंभारसहंनिवातंविद्युत्प्रभंदीप्तमिवात्मभासा आबध्यमानःकवचंरराजसंध्याभ्रसंवीतइवाद्रिराजः ३० सर्वाभरणसर्वांगःशूलपाणिःसराक्षसः त्रिविक्रमकृतोत्साहोनारायणइवाबभौ ३१ भ्रातरंसंपरिष्वज्यकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् प्रणम्यशिरसातस्मैप्रतस्थेसमहाबलः ३२ तमाशीर्भिःप्रशस्ताभिःप्रेषयामासरावणः शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसैन्यैश्चापिवरायुधैः ३३ तंगजैश्चतुरंगैश्चस्यंदनैश्चांबुदस्वनैः अनुजग्मुर्महात्मानोरथिनोरथिनांवरम् ३४ सर्पैरुष्ट्रैःखरैरश्वैर्वसिंहद्विपमृगद्विजैः अनुजग्मुश्चतंघोरंकुंभकर्णंमहाबलम् ३५ सपुष्पवर्षैरवकीर्यमाणोधृतातपत्रःशितशूलपाणिः महोत्कटःशोणितगंधमत्तोविनिर्ययौदानवदेवशत्रुः ३६ पदातयश्चबहवोमहानादामहाबलाः अन्वयूराक्षसाभीमाभीमाक्षाःशस्त्रपाणयः ३७ रक्ताक्षाःसुबहुव्यामानीलांजनचयोपमाः शूलानुद्यम्यखड्गांश्चनिशितांश्चपरश्वधान् ३८ भिंदिपालांश्चपरिघान्गदाश्चमुसलानिच तालस्कंधांश्चविपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ३९ अथान्यद्वपुरादायदारुणंघोरदर्शनम् निष्पपातमहातेजाःकुंभकर्णोमहाबलः ४० धनुःशतपरीणाहःसषट्शतसमुच्छ्रितः रौद्रःशकटचक्राक्षोमहापर्वतसन्निभः ४१ सन्निपत्यचरक्षांसिदग्धशैलोपमोमहान् कुंभकर्णोमहावक्त्रःप्रहसन्निदमब्रवीत् ४२ अद्यवानरमुख्यानांतानियूथानिभागशः निर्दहिष्यामिसंक्रुद्धःपतगानिवपावकः ४३ नापराध्यंतिमेकामंवानरावनचारिणः जातिरस्मद्विधानांसापुरोद्यानविभूषणम् ४४ पुररोधस्यमूलंतुराघवःसहलक्ष्मणः हतेतस्मिन्हतंसर्वंतंवधिष्यामिसंयुगे ४५

तयोस्तिर्यगंतरालंव्यामः सुबहुव्यामाःसुनरांबहुव्यामप्रमाणाः ३८ ३९ अथान्यत्सालंकारसौम्यादन्यत् ४० तस्यैवप्रदर्शनं धनुःशतेति परिणाहोविशालतातिर्यग्देहप्रमाणमिदं षट्शतधनुःप्रमाणऊर्ध्वोच्छ्रायः ४१ सन्निपत्यव्यूह्य ४२ ४३ वानरमुख्यानांयूथानिहनिष्यामीत्युक्त्वानिरपराधास्तेनहंतव्याःकिंतुरामएव सर्वापराधमूलंहंतव्यइत्याह नापराध्यंतीति तेनापराध्यंतिस्वतइतिशेषः किंतुसाजातिर्वनिरजातिरस्मद्विधानांपुरोद्यानानांविभूषणमलंकारः ४४ अतस्तैःसहपुररोधस्यमूलंराघवएवहंतव्यःतस्मिन्हतेसर्वंहतंभवति अतस्तमेवयुधिवधिष्यामि ४५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रक्षसः वाक्यंश्रुत्वेतिशेषः नादंचक्रुःराक्षसाइतिशेषः ४६ ४७ गर्दभारुणाःगर्दभधूम्राः ४८ सज्वालकवलैःसांगारपिंडैः ४९ नयनंवामं ५० ५१ अचिंतय
न् अगणयन् ५२ नद्दहनक्षमवाहनाभावात् पद्भ्यामिति ५३ ५४ ५५ ५६ विपुलपरिघवानिति शूलवदिदमप्यस्यायुधं किंकरदंडवान् किंकराःसंहार
परिकराः कालदंडाअस्यसंतितथा युगांतेप्रभुःकालाग्निरुद्रइवविनिःसृतः ५७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडे-

एवंतस्यब्रुवाणस्यकुंभकर्णस्यरक्षसः नादंचक्रुर्महाघोरंकंपयंतइवार्णवम् ४६ तस्यनिष्पततस्तूर्णंकुंभकर्णस्यधीमतः बभूवुर्घोररूपा
णिनिमित्तानिसमंततः ४७ उल्काशनियुतामेघाबभूवुर्गर्दभारुणाः ससागरवनाचैववसुधासमकंपत ४८ घोररूपाःशिवानेदुःसज्वाल
कवलैर्मुखैः मंडलान्यपसव्यानिबबंधुश्चविहंगमाः ४९ निष्पपातचगृध्रोस्यशूलेवैपथिगच्छतः प्रास्फुरन्नयनंचास्यसव्योबाहुरकंप
त ५० निष्पपाततदाचोल्काज्वलंतीभीमनिःस्वना आदित्योनिष्प्रभश्चासीन्नवातिचसुखोनिलः ५१ अचिंतयन्महोत्पातानुदितान्रोम
हर्षणान् निर्ययौकुंभकर्णस्तुकृतांतबलचोदितः ५२ सलंघयित्वाप्राकारंपद्भ्यांपर्वतसन्निभः सददर्शघनप्रख्यंवानरानीकमद्भुतम्
५३ तेदृष्ट्वाराक्षसश्रेष्ठंवानराःपर्वतोपमम् वायुनुन्नाइवघनाययुःसर्वादिशस्तदा ५४ तद्वानरानीकमतिप्रचंडंदिशोद्रवद्भिन्नमिवाभ्रजा
लम् सकुंभकर्णःसमवेक्ष्यहर्षान्ननादभूयोघनवद्घनाभः ५५ तेतस्यघोरंनिनदंनिशम्ययथानिनादंदिविवारिदस्य पेतुर्धरण्यांबहवःप्ल
वंगानिकृत्तमूलाइवशालवृक्षाः ५६ विपुलपरिघवान्सकुंभकर्णोरिपुनिधनायविनिःसृतोमहात्मा कपिगणभयमाददत्सुभीमंप्रभुरि
वकिंकरदंडवान्युगांते ५७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०यु०कां०पंचषष्टितमःसर्गः ५५ सलंघयित्वाप्राकारंगिरिकूटोपमोमहा
न् निर्ययौनगरात्तूर्णंकुंभकर्णोमहाबलः १ ननादचमहानादंसमुद्रमभिनादयन् विजयन्निवनिर्घातान्विधमन्निवपर्वतान् २ तमवध्यम-
घवतायमेनवरुणेनवा प्रेक्ष्यभीमाक्षमायांतंवानराविप्रदुद्रुवुः ३ तांस्तुविप्रद्रुतान्दृष्ट्वाराजपुत्रोंगदोब्रवीत् नलंनीलंगवाक्षंचकुमुदंचमहा
बलम् ४ आत्मनस्तानिविस्मृत्यवीर्याण्यभिजनानिच क्वगच्छतभयत्रस्ताःप्राकृताहरयोयथा ५ साधुसौम्यानिवर्तध्वंकिंप्राणान्परिरक्षथ
नालंयुद्धायवैरक्षोमहतीयंविभीषिका ६ महतीमुत्थितामेनांराक्षसानांविभीषिकाम् विक्रमाद्विधमिष्यामोनिवर्तध्वंप्लवंगमाः ७ कृच्छ्रेणतु
समाश्वस्यसंगम्यचततस्ततः वृक्षान्गृहीत्वाहरयःसंप्रतस्थूरणाजिरे ८ तेनिवर्त्यतुसंरब्धाःकुंभकर्णंवनौकसः निजघ्नुःपरमक्रुद्धाःसमदा
इवकुंजराः ९ प्रांशुभिर्गिरिशृंगैश्चशिलाभिश्चमहाबलाः पादपैःपुष्पिताग्रैश्चहन्यमानोनकंपते १०

पंचषष्टितमःसर्गः ६५ सइति १ निर्घातान्अशनि- ८१
घोषान् २ ३ ४ आत्मनःआत्मसंबंधीनिवीर्याणिपराक्रमान् ५ एतद्रक्षोयुद्धायास्माभिर्नालंनसमर्थं ६ ७ ८ निवर्त्यनिवृत्ताभूत्वा ९ प्रांशुभिरुच्चैः १० ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ १२ १३ नावलोकयन् अग्रपृष्ठदेशंनालोकितवंतः १४ १५ स्थलानि प्रदुद्रुवुरित्यनुकर्षः १६ निपेतुः युद्धार्थमितिशेषः १७ १८ युद्धे भग्नानांवोयुष्माकंसर्वंमि
हींपरिक्रम्यापिगत्वापिस्थानं प्रतिष्ठांनपश्यामि सुग्रीवाज्ञांविनागतानांवध एवसर्वथेतिभावः अतःसर्वेनिवर्तध्वं १९ हेऽसंगगतिपौरुषाःनिरायुधानापाषाणवृक्षा
द्यायुधरहितानां द्रवतांदाराउपहसिष्यंतिसस्वदारापहासःजीवतांयुष्माकंघातः मृत्योरप्यधिकदुःखदोभविष्यति २० यद्यस्माद्वीर्यंपराक्रमंत्यक्त्वाभीताःसंतःप्रधावत
ततोनार्याःस्वामिद्रोहिणःखलु २१ वोयुष्माकंजनसंसदियानिविकत्थनानिसोदग्राणिस्वस्वोद्यततांप्रतिपादनसहितानिचस्वामिहितकराणिचकृतानितानिसर्वाण्य
द्यायुध्यतांक्वयातानि २२ यःसत्पुरुषैर्धिक्कृतोजीवति तस्यजीवनंधिगित्येवंभीरूणांवीरैःक्रियमाणाःप्रवादाधिक्काररूपाःश्रूयंते मरणादप्यधिकदुःखदाःअतोभ

तस्यगात्रेषुपतिताभिद्यंतेबहवःशिलाः पादपाःपुष्पिताग्राश्चभग्नाःपेतुर्महीतले ११ सोपिसैन्यानिसंक्रुद्धोवानराणांमहौजसाम् ममंथपरमा
यत्तोवनान्यग्निरिवोत्थितः १२ लोहितार्द्रास्तुबहवःशेरतेवानरर्षभाः निरस्ताःपतिताभूमौताम्रपुष्पाइवद्रुमाः १३ लंघयंतःप्रधावंतोवान-
रानावलोकयन् केचित्समुद्रेपतिताःकेचिद्गहनमास्थिताः १४ वध्यमानास्तुतेवीराराक्षसेनचलीलया सागरंयेनतेतीर्णाःपथातेनैवदुद्रुवुः
१५ तेस्थलानितदानिम्नंविवर्णवदनाभयात् ऋक्षावृक्षान्समारूढाःकेचित्पर्वतमाश्रिताः १६ निपेतुःकेचिदपरेकेचिन्नैवावतस्थिरे केचि-
द्भूमौनिपतिताःकेचित्सुप्तामृताइव १७ तान्समीक्ष्यांगदोभग्नान्वानरानिदमब्रवीत् अवतिष्ठतयुध्यामोनिवर्तध्वंप्लवगमाः १८ भग्नानांवो
नपश्यामिपरिक्रम्यमहीमिमाम् स्थानंसर्वेनिवर्तध्वंकिंप्राणान्परिरक्षथ १९ निरायुधानांक्रमतामसंगगतिपौरुषाः दाराह्युपहसिष्यंतिस
वैघातःसुजीवताम् २० कुलेषुजाताःसर्वेस्मिन्विस्तीर्णेषुमहत्सुच क्वगच्छतभयत्रस्ताःप्राकृताहरयोयथा २१ अनार्याःखलुयद्भीतास्त्य
क्त्वावीर्यंप्रधावत २१ विकत्थनानिवोयानिभवद्भिर्जनसंसदि तानिवःक्वनुयातानिसोदग्राणिहतानिच २२ भीरोःप्रवादाःश्रूयंतेयस्तुजीव
तिधिक्कृतः मार्गःसत्पुरुषैर्जुष्टःसेव्यतांत्यज्यतांभयम् २३ शयामहेवानिहताःपृथिव्यामल्पजीविताः प्राप्नुयामोब्रह्मलोकंदुष्प्रापंचकुयोधि
भिः २४ अवाप्नुयामःकीर्तिंवानिहत्वाशत्रुमाहवे निहतावीरलोकस्यभोक्ष्यामोवसुवानराः २५ नकुंभकर्णःकाकुत्स्थंदृष्ट्वाजीवन्गमिष्यति दी
प्यमानमिवासाद्यपतंगोज्वलनंयथा २६

यंत्यज्यतांसत्पुरुषैर्जुष्टोमार्गोयुद्धंसेव्यतां २३ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्याशयवानाह शयामहेइति
श्लोकद्वयेन यदिदैवगत्यानिहताःशयामहे तदाकुयोधिभिर्दुष्प्रापंब्रह्मलोकंप्राप्नुयामः वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे २४ शत्रुमाहवेनिहत्वानिहत्यकीर्तिंवाप्राप्नुयामः
उक्तमर्थंदार्ढ्यायपुनराह निहताइति निहताश्चेद्वीरलोकस्यवीरैःसूर्यद्वाराप्राप्यस्यब्रह्मलोकस्यधनहिरण्यगर्भभूमानंदं भोक्ष्यामोऽनुभविष्यामः जीवितंवीरलोक
स्यमोक्ष्यामइतिपाठोऽपांक्तः नापितत्रार्थसामंजस्यं तत्रहिब्रह्मलोकस्यवसुमूल्यभूतंजीवितंमोक्ष्यामइत्यर्थंतीर्थआह २५ ननुकथमपिजयप्रत्याशाभावेनस्थित्वानप्र
योजनमतआह नकुंभकर्णइति २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्दिष्टामहावीरेषुगणिताबहवोवयमेकेनभग्नाःपलायनेनयदिप्राणान्रक्षामहेतदायशोनाशंगमिष्यति यद्वोद्दिष्टाएतेपलायिताइतिजनैर्निर्दिष्टाइत्यर्थः २७ २८ २९ ३० अनुमानैर्नागपाशमुक्तिसप्ततालभेदरूपैर्जयानुमापकैः ३१ आज्ञाप्रतीक्षायुद्धानुज्ञाप्रतीक्षाः ३२ इतिरामाभिरामे० वाल्मी० युद्धकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ ६७ अत्रसर्गविच्छेदोऽसांप्रदायिकःएकप्रकरणत्वात् वृत्तभेदाभावाच्चेतिकतकः उक्तार्थानुवादस्तेनिवृत्ताइति नैष्ठिकींस्थिरांनिष्ठानाशस्त-

पलायनेनचोद्दिष्टाःप्राणान्रक्षामहेवयम् एकेनबहवोभग्नायशोनाशंगमिष्यति २७ एवंब्रुवाणंतंशूरमंगदंकनकांगदम् द्रवमाणास्ततोवाक्यमूचुःशूरविगर्हितम् २८ कृतंनःकदनंघोरंकुंभकर्णेनरक्षसा नस्थानकालोगच्छामोदयितंजीवितंहिनः २९ एतावदुक्त्वावचनंसर्वेतेभेजिरेदिशः भीमंभीमाक्षमायांतंदृष्ट्वावानरयूथपाः ३० द्रवमाणास्तुतेवीराअंगदेनवलीमुखाः सांत्वनैश्चानुमानैश्चततःसर्वेनिवर्तिताः ३१ प्रहर्षमुपनीताश्चवालिपुत्रेणधीमता आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्चसर्वेवानरयूथपाः ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी० आदि० युद्ध० षट्षष्टितमःसर्गः ६६ ६७ तेनिवृत्तामहाकायाःश्रुत्वांगदवचस्तदा नैष्ठिकींबुद्धिमास्थायसर्वेसंग्रामकांक्षिणः १ समुदीरितवीर्यास्तेसमारोपितविक्रमाः पर्यवस्थापितावाक्यैरंगदेनबलीयसा २ प्रयाताश्चगताहर्षंमरणेकृतनिश्चयाः चक्रुःसुतुमुलंयुद्धंवानरास्त्यक्तजीविताः ३ अथवृक्षान्महाकायाःसानूनिसुमहांतिच वानरास्तूर्णमुद्यम्यकुंभकर्णमभिद्रवन् ४ कुंभकर्णःसुसंक्रुद्धोगदामुद्यम्यवीर्यवान् धर्षयन्समहाकायःसमंताद्व्याक्षिपद्रिपून् ५ शतानिसप्तचाष्टौचसहस्राणिचवानराः प्रकीर्णाःशेरतेभूमौकुंभकर्णेनताडिताः ६ षोडशाष्टौचदशचविंशत्त्रिंशत्तथैवच परिक्षिप्यचबाहुभ्यांखादन्सपरिधावति भक्षयन्भृशसंक्रुद्धोगरुडःपन्नगानिव ७ कृच्छ्रेणचसमाश्वस्ताःसंगम्यचततस्ततः वृक्षाद्रिहस्ताहरयस्तस्थुःसंग्राममूर्धनि ८ ततःपर्वतमुत्पाट्यद्विविदःप्लवगर्षभः दुद्रावगिरिशृंगाभंविलंबइवतोयदः ९ तंसमुत्पाट्यचिक्षेपकुंभकर्णायवानरः तमप्राप्यमहाकायंतस्यसैन्येपतत्ततः १० ममर्दाश्वान्गजांश्चापितुरगांश्चापिगजोत्तमान् तानिचान्यानिरक्षांसिएवंचान्यद्गिरेःशिरः ११ तच्छैलवेगाभिहतंहताश्वहतसारथिम् रक्षसांरुधिरक्लिन्नंबभूवायोधनंमहत् १२ रथिनोवानरेंद्राणांशरैःकालांतकोपमैः शिरांसिनदतांजह्रुःसहसाभीमनिस्वनाः १३ वानराश्चमहात्मानःसमुत्पाट्यमहाद्रुमान् रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् १४

संबंधिनींमरणपर्यवसायिनीमित्यर्थइतितीर्थः १ समुदीरितवीर्याःसमुदीरितविक्रमाःकथितात्मीयपूर्वपराक्रमाःसमारोपितविक्रमाइतिगृहीतविक्रमाः २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ विशेषेणलंबतइतिविलंबः ९ तमप्राप्यतंकुंभकर्णं तस्यसैन्येकुंभकर्णस्य १० तानिप्रसिद्धानिचरक्षांस्युद्दिश्य अन्यदेकंगिरेःशिरःशृंगंचिक्षेप ११ १२ रथिनोराक्षसाःशरैर्वानरेंद्राणांशिरांसिजह्रुः १३ १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ १६ हरीणामनीकंकर्म तस्यकुंभकर्णस्यपुरस्तात् १७ तेनहनुमन्मुक्तगिरिशृंगेणसंचुक्षुभे १८ १९ ननादभीमंशूलाभिघातजरुजेतिशेषः युगांतेमेघस्तनितस्ययःस्वनस्तदुपमं २० २१ २२ २३ २४ २५ स्पर्शानिवमालादिस्पर्शानिववेदयानोजानन् २६ प्रमुखेति प्रकर्षेणमुखेआग

हनूमांश्छैलशृंगाणिशिलाश्चविविधान्द्रुमान् ववर्षकुंभकर्णस्यशिरस्यंबरमास्थितः १५ तानिपर्वतशृंगाणिशूलेनसबिभेदह बभंजद्रुमवर्षं
चकुंभकर्णोमहाबलः १६ ततोहरीणांतदनीकमुग्रंदुद्रावशूलंनिशितंप्रगृह्य तस्थौसतस्यापततःपुरस्तान्महीधराग्रंहनुमान्प्रगृह्य १७ स
कुंभकर्णंकुपितोजघानवेगेनशैलोत्तमभीमकायम् सचुक्षुभेतेनतदाभिभूतोमेदार्द्रगात्रोरुधिरावसिक्तः १८ सशूलमाविध्यतडित्प्रका-
शंगिरिर्यथाप्रज्वलिताग्निशृंगम् बाह्वंतरेमारुतिमाजघानगुहोचलंक्रौंचमिवोग्रशक्त्या १९ सशूलनिर्भिन्नमहाभुजांतरःप्रविह्वलःशो
णितमुद्वमन्रुषा ननादभीमंहनुमान्महाहवेयुगांतमेघस्तनितस्वनोपमम् २० ततोविनेदुःसहसाप्रहृष्टारक्षोगणास्तंव्यथितंसमीक्ष्य
प्लवंगमास्तुव्यथिताभयार्ताःप्रदुद्रुवुःसंयतिकुंभकर्णात् २१ ततस्तुनीलोबलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् प्रविचिक्षेपशैलाग्रंकुंभकर्णायधी
मते २२ तदापतंतंसंप्रेक्ष्यमुष्टिनाभिजघानह मुष्टिप्रहाराभिहतंतच्छैलाग्रंव्यशीर्यत २३ सविस्फुलिंगंसज्वालंनिपपातमहीतले ऋ
षभःशरभोनीलोगवाक्षोगंधमादनः पंचवानरशार्दूलाःकुंभकर्णमुपाद्रवन् २४ शैलैर्वृक्षैस्तलैःपादैर्मुष्टिभिश्चमहाबलाः कुंभकर्णं
महाकायनिजघ्नुःसर्वतोयुधि २५ स्पर्शानिवप्रहारांस्तान्वेदयानोनविव्यथे ऋषभंतुमहावेगंबाहुभ्यांपरिषस्वजे २६ कुंभकर्णभुजा
भ्यांतुपीडितोवानरर्षभः निपपातर्षभोभीमःप्रमुखागतशोणितः २७ मुष्टिनाशरभंहत्वाजानुनानीलमाहवे आजघानगवाक्षंतुतलेनेंद्र
रिपुस्तदा २८ दत्तप्रहारव्यथितामुमुहुःशोणितोक्षिताः निपेतुस्तेतुमेदिन्यांनिकृत्ताइवकिंशुकाः २९ तेषुवानरमुख्येषुपातितेषुमहात्मसु
वानराणांसहस्राणिकुंभकर्णंप्रदुद्रुवुः ३० तंशैलमिवशैलाभाःसर्वेतुप्लवगर्षभाः समारुह्यसमुत्पत्यददंशुःप्लवगर्षभाः ३१ तंनखैर्दशनै
श्चापिमुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा कुंभकर्णंमहाबाहुंनिजघ्नुःप्लवगर्षभाः ३२ सवानरसहस्रैस्तुविचितःपर्वतोपमः रराजराक्षसव्याघ्रोगिरिरा
त्मरुहैरिव ३३ बाहुभ्यांवानरान्सर्वान्प्रगृह्यसमहाबलः भक्षयामाससंक्रुद्धोगरुडःपन्नगानिव ३४ प्रक्षिप्ताःकुंभकर्णेनवक्त्रेपातालस
न्निभे नासापुटाभ्यांसंजग्मुःकर्णाभ्यांचैववानराः ३५ भक्षयन्भृशसंक्रुद्धोहरीन्पर्वतसन्निभः बभंजवानरान्सर्वान्संक्रुद्धोराक्षसोत्तमः ३६
मांसशोणितसंक्लेदांकुर्वन्भूमिंसराक्षसः चचारहरिसैन्येषुकालाग्निरिवमूर्च्छितः ३७

तंशोणितंयस्यसः २७ २८ २९
३० ३१ ३२ विचितोव्याप्तःमूर्च्छितइतिपाठांतरं आत्मरुहैर्वृक्षैः ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ६९ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८ ३९ ४० ४१ वज्रहस्तात्मजस्यवालिनःपुत्रोंगदः ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ तदापतंतंपुंस्त्वमार्षे ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२

वज्रहस्तोयथाशक्रःपाशहस्तइवांतकः शूलहस्तोबभौयुद्धेकुंभकर्णोमहाबलः ३८ यथाशुष्काण्यरण्यानिग्रीष्मेदहतिपावकः तथावान
रसैन्यानिकुंभकर्णोददाहसः ३९ ततस्तेवध्यमानास्तुहतयूथाःप्लवंगमाः वानराभयसंविग्नाविनेदुर्विस्वरैःस्वरैः ४० अनेकशोवध्यमा
नाःकुंभकर्णेनवानराः राघवंशरणंजग्मुर्व्यथिताभिन्नचेतसः ४१ प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वावज्रहस्तात्मजात्मजः अभ्यधावतवेगेनकुंभ-
कर्णंमहाहवे ४२ शैलशृंगंमहद्गृह्यविनदन्सन्मुहुर्मुहुः त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुंभकर्णपदानुगान् ४३ चिक्षेपशैलशिखरंकुंभकर्ण
स्यमूर्धनि सतेनाभिहतोमूर्ध्निशैलेनेंद्ररिपुस्तदा ४४ कुंभकर्णःप्रजज्वालक्रोधेनमहतातदा सोभ्यधावतवेगेनवालिपुत्रममर्षणम् ४५
कुंभकर्णोमहानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् शूलंससर्जवैरोषादंगदेतुमहाबलः ४६ तदापतंतंबलवान्युद्धमार्गविशारदः लाघवान्मोक्षया-
मासबलवान्वानरर्षभः ४७ उत्पत्यचैनंतरसातलेनोरस्यताडयत् सतेनाभिहतःकोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ४८ सलब्धसंज्ञोतिबलोमुष्टिं
संगृह्यराक्षसः अपहासेनचिक्षेपविसंज्ञःसपपातह ४९ तस्मिन्प्लवगशार्दूलेविसंज्ञेपतितेभुवि तच्छूलंससुपादायसुग्रीवमभिदुद्रुवे ५०
तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकुंभकर्णंमहाबलम् उत्पपाततदावीरःसुग्रीवोवानराधिपः ५१ सपर्वताग्रमुत्क्षिप्यसमाविध्यमहाबलः अभिदुद्राववे
गेनकुंभकर्णंमहाबलम् ५२ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकुंभकर्णःप्लवंगमम् तस्थौविवृत्तसर्वांगोवानरेंद्रस्यसन्मुखः ५३ कपिशोणितदिग्धांगंभ
क्षयंतंमहाकपीन् कुंभकर्णंस्थितंदृष्ट्वासुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ५४ पातिताश्चत्वयावीराःकृतंकर्मसुदुष्करम् भक्षितानिचसैन्यानिप्राप्तंते
परमंयशः ५५ त्यजतद्वानरानीकंप्राकृतैःकिंकरिष्यसि सहस्वैकंनिपातंमेपर्वतस्यास्यराक्षस ५६ तद्वाक्यंहरिराजस्यसत्वधैर्यसम
न्वितम् श्रुत्वाराक्षसशार्दूलःकुंभकर्णोब्रवीद्वचः ५७ प्रजापतेस्तुपौत्रस्त्वंतथैवर्क्षरजःसुतः धृतिपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गर्जसिवानर
५८ सकुंभकर्णस्यवचोनिशम्यव्याविध्यशैलंसहसामुमोच तेनाजघानोरसिकुंभकर्णंशैलेनवज्राशनिसन्निभेन ५९ तच्छैलशृंगं
सहसाविभिन्नंभुजांतरेतस्यतदाविशाले ततोविषेदुःसहसाप्लवगारक्षोगणाश्चापिमुदाविनेदुः ६० सशैलशृंगाभिहतश्चुकोपन
नादरोषाच्चविवृत्यवक्त्रम् व्याविध्यशूलंचतडित्प्रकाशंचिक्षेपहर्यृक्षपतेर्वधाय ६१ तंकुंभकर्णस्यभुजप्रणुन्नंशूलंशितंकांचनदाम
यष्टिम् क्षिप्रंसमुत्पत्यनिगृह्यदोर्भ्यांबभंजवेगेनसुतोनिलस्य ६२ कृतंभारसहस्रस्यशूलंकालायसंमहत् बभंजजानुमारोप्यतदाहृ
ष्टःप्लवगमः ६३ ८३

५३ ५४ ५५ ५६ ५७ प्रजापतेःपौत्रः चतुर्मुखजृंभणजनितऋक्षरजःपुत्रत्वात्सुग्रीवस्यब्रह्मपौत्रत्वं ५८ व्याविध्यसंतोल्य ५९ ६० ६१ ६२ ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६४ ६५ लंकामलयान् लंकासमीपवर्तिमलयात् ६६ ६७ अभिगृह्य कक्षपुटेकृत्वा जहारसैन्यमध्यादन्यदेशंनिनाय ६८ विशेषेणउच्छ्रितान्युन्नता-
निघोराणिशृंगाणियस्यसः ६९ ततस्तमादायजगामेति लंकामितिशेषः त्रिदिवालयानांनिनादंदुःखजंशृण्वन् ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ अथवैं
षवानरःवानरराजमहाबलत्वात् स्वयमेवकुंभकर्णान्मोक्षंप्राप्स्यति यदिनमोचयिष्यत्यात्मानं तदामोचयितव्योमयेतिक्षणमात्रंप्रतीक्ष्यास्थितःसासुरोरगैस्त्रि

शूलंभग्नंहनुमताहृष्ट्वावानरवाहिनी हृष्टाननादबहुशःसर्वतश्चापिदुद्रुवे ६४ बभूवाथपरित्रस्तोराक्षसोविमुखोभवत् सिंहनादंचतेचक्रुः
प्रहृष्टावनगोचराः मारुतिंपूजयांचक्रुर्दृष्ट्वाशूलंतथागतम् ६५ सतत्तथाभग्नमवेक्ष्यशूलंचुकोपरक्षोधिपतिर्महात्मा उत्पाट्यलंकाम-
लयात्सशृंगंजघानसुग्रीवमुपेत्यतेन ६६ सशैलशृंगाभिहतोविसंज्ञःपपातभूमौयुधिवानरेंद्रः तंवीक्ष्यभूमौपतितंविसंज्ञंनेदुःप्रहृष्टायु-
धियातुधानाः ६७ समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यसकुंभकर्णोयुधिवानरेंद्रम् जहारसुग्रीवमभिप्रगृह्ययथानिलोमेघमिवप्रचंडः ६८ सतंम-
हामेघनिकाशरूपमुत्पाट्यगच्छन्युधिकुंभकर्णः रराजमेरुप्रतिमानरूपोमेरुर्यथाव्युच्छ्रितघोरशृंगः ६९ ततस्तमादायजगामवीरःसं-
स्तूयमानोयुधिराक्षसेंद्रः शृण्वन्निनादंत्रिदिवालयानांप्लवगराजग्रहविस्मितानाम् ७० ततस्तमादायतदासमेनेहरींद्रमिंद्रोपममिंद्रवी
र्यः अस्मिन्हतेसर्वमिदंहतंस्यात्सराघवसैन्यमितींद्रशत्रुः ७१ विद्रुतांवाहिनींदृष्ट्वावानराणामितस्ततः कुंभकर्णेनसुग्रीवंगृहीतंचापिवान
रम् ७२ हनूमांश्चिंतयामाससमतिमान्मारुतात्मजः एवंगृहीतेसुग्रीवेकिंकर्तव्यंमयाभवेत् ७३ यद्धिन्याय्यंमयाकर्तुंतत्करिष्याम्यसंशयम्
भूत्वापर्वतसंकाशोनाशयिष्यामिराक्षसम् ७४ मयाहतेसंयतिकुंभकर्णेमहाबलेमुष्टिविशीर्णदेहे विमोचितेवानरपार्थिवेचभवंतुहृष्टाः
प्लवगाःसमग्राः ७५ अथवास्वयमप्येषमोक्षंप्राप्स्यतिवानरः गृहीतोयंयदिभवेत्त्रिदशैःसासुरोरगैः ७६ मन्येनतावदात्मानंबुध्यतेवानराधि
पः शैलप्रहाराभिहतःकुंभकर्णेनसंयुगे ७७ अयंमुहूर्तात्सुग्रीवोलब्धसंज्ञोमहाहवे आत्मनोवानराणांचयत्पथ्यंतत्करिष्यति ७८ म-
यातुमोक्षितस्यास्यसुग्रीवस्यमहात्मनः अप्रीतिश्चभवेत्कष्टाकीर्तिनाशश्चशाश्वतः ७९ तस्मान्मुहूर्तंकांक्षिष्येविक्रमंमोक्षितस्यतु
भिन्नंचवानरानीकंतावदाश्वासयाम्यहम् ८० इत्येवंचिंतयित्वाथहनूमान्मारुतात्मजः भूयःसंस्तंभयामासवानराणांमहाचमूम् ८१

दशैर्गृहीतोपि यद्ययंभवेत्तथापि महाबलत्वात् स्वयमेवमोक्षंप्राप्स्यति किंपुनःअनेनराक्षसापसदेनेतिभावः ७६ कथंतर्हिनेदानींमोचयतीत्यत्राह
मन्येइति मोहवशादात्मानंपरेणगृहीतंनबुध्यतइतिमन्येइत्यर्थः ७७ ७८ कृच्छ्रगतत्वेपिमयानायंमोचयितुमुचितइत्याह मयात्विति ७९ कांक्षि-
ष्येप्रतीक्षिष्ये तस्मात्क्षणंप्रतीक्षिष्येइतिपाठांतरं मोक्षितस्यकृतमोक्षणस्यविक्रमंतुद्रक्ष्यामीतिशेषः ८० ८१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुष्पाग्र्यवर्षैरुत्तमपुष्पवर्षैः ८२ लाजगंधोदवर्षैःसिच्यमानः दैवगत्यामोहनिवृत्तयेसुग्रीवइतिशेषः ८३ ८४ संप्रतिकर्तुंसम्यक्प्रतिकर्तुं ८५ खरैस्ती
क्ष्णैःकराग्रैर्नखैःकर्णौलुलुंचेतिशेषः पादैःपादनखैः ८६ ८७ सुरारिभिःराक्षसैः ८८ ८९ ९० नीलांजनेत्यनेनविध्वंजनादिव्याप्तिः ९१ ९२
९३ रक्षआदेरपिरवादनेहेतुर्मोहादिति मद्यादिनेवरक्तपानजमदवैवश्यादिनिभावः यथामृत्युर्हरतेतथासंभक्षयामासेत्यर्थः ९४ ९५ संप्रस्रवतअ

सकुंभकर्णोयिविवेशलंकांस्फुरंतमादायमहाहरिंतम् विमानचर्यागृहगोपुरस्थैःपुष्पाग्र्यवर्षैरभिपूज्यमानः ८२ लाजगंधोदवर्षैस्तुसेव्य
मानःशनैःशनैः राजवीथ्यास्तुशीतत्वात्संज्ञामापमहाबलः ८३ ततःससंज्ञामुपलभ्यकृच्छ्राद्बलीयसस्तस्यभुजांतरस्थः अवेक्षमा-
णःपुरराजमार्गंविचिंतयामासमुहुर्महात्मा ८४ एवंगृहीतेनकथंनुनामशक्यंमयासंप्रतिकर्तुमद्य तथाकरिष्यामियथाहरीणामभविष्य
तीष्टंचहितंचकार्यम् ८५ ततःकराग्रैःसहसासमेत्यराजाहरीणाममरेंद्रशत्रोः खरैश्चकर्णौदशनैश्चनासांददंशपादैर्विददारपार्श्वौ ८६
सकुंभकर्णोहृतकर्णनासोविदारितस्तेनरदैर्नखैश्च रोषाभिभूतःक्षतजार्द्रगात्रःसुग्रीवमाविध्यपिपेषभूमौ ८७ सभूतलेभीमबलाभि
पिष्टःसुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः जगामखंकंदुकवज्जवेनपुनश्चरामेणसमाजगाम ८८ कर्णनासाविहीनस्तुकुंभकर्णोमहाबलः ररा
जशोणितोत्सिक्तोगिरिःप्रस्रवणैरिव ८९ शोणितार्द्रोमहाकायोराक्षसोभीमदर्शनः अमर्षाच्छोणितोद्गारीशुशुभेरावणानुजः ९० नी
लांजनचयप्रख्यःससंध्यइवतोयदः युद्धायाभिमुखोभीमोमनश्चक्रेनिशाचरः ९१ गतेचतस्मिन्सुरराजशत्रुःक्रोधात्प्रदुद्रावरणायभू-
यः अनायुधोस्मीतिविचिंत्यरौद्रोघोरंतदामुद्गरमाससाद ९२ ततःसपुर्याःसहसामहात्मानिष्क्रम्यतद्वानरसैन्यमुग्रम् बभक्षरक्षोयुधि
कुंभकर्णःप्रजायुगांताग्निरिवप्रवृद्धः ९३ बुभुक्षितःशोणितमांसगृध्नुःप्रविश्यतद्वानरसैन्यमुग्रम् चखादरक्षांसिहरीन्पिशाचानृक्षा
श्चमोहाद्युधिकुंभकर्णः यथैवमृत्युर्हरतेयुगांतेसभक्षयामासहरींश्चमुख्यान् ९४ एकंद्वौत्रीन्बहून्क्रुद्धोवानरान्सहराक्षसैः समादा
यैकहस्तेनप्रचिक्षेपत्वरन्मुखे ९५ संप्रस्रवंस्तदामेदःशोणितंचमहाबलः वध्यमानोनगेंद्राग्रैर्भक्षयामासवानरान् ९६ तेभक्ष्यमाणा
हरयोरामंजग्मुस्तदागतिम् कुंभकर्णोभृशंक्रुद्धःकपीन्खादन्प्रधावति ९७ शतानिसप्तचाष्टौचविंशत्त्रिंशत्तथैवच संपरिष्वज्यबाहुभ्यां
खादन्विपरिधावति ९८ मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रःकर्णावसक्तग्रथितांत्रमालः ववर्षशूलानिसुतीक्ष्णदंष्ट्रःकालोयुगांतस्थइवप्रवृद्धः
९९ तस्मिन्कालेसुमित्रायाःपुत्रःपरबलार्दनः चकारलक्ष्मणःक्रुद्धोयुद्धंपरपुरंजयः १००

उभावआर्षः भक्षितवानरसंबंधिशोणितादि ९६ गतिं
शरणं ९७ ९८ कर्णावसक्तेत्यनेनाधोभागेएवकर्णलुंचनंसुग्रीवेणकृतमितिगम्यते कर्णावसक्ताग्रथिताःपरस्परसंलग्नाअंत्रमालायस्यसः ९९ १००

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ पीड्यमानः सराक्षसस्तदस्त्रविशेषं अस्त्रांतरेणविगतशेषंचकारेत्यर्थः २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
१७ अभ्यधावत तंरामंविसृज्येतिशेषः १८ तेरौद्रास्त्रप्रयोजिताःशराः १९ २० प्रस्रवणंनिर्झरः २१ २२ २३ ततोधर्मात्मारामस्तस्यमहत्तच्छृं

सकुंभकर्णस्यशरानूशरीरेसप्तवीर्यवान् निचखानादृदेचान्यान्विससर्जचलक्ष्मणः १०१ पीड्यमानस्तदास्त्रंतुविशेषंतत्सराक्षसः ततश्च
कोपबलवान्सुमित्रानंदवर्धनः २ अथास्यकवचंसुभ्रंजांबूनदमयंशुभम् प्रच्छादयामासशरैःसंध्याभ्रमिवमारुतः ३ नीलांजनचयप्र
ख्यःशरैःकांचनभूषणैः आपीड्यमानःशुशुभेमेघैःसूर्यइवांशुमान् ४ ततःसराक्षसोभीमःसुमित्रानंदवर्धनम् सावज्ञमेवप्रोवाचवा-
क्यंमेघौघनिःस्वनः ५ अंतकस्याप्यकष्टेनयुधिजेतारमाहवे युध्यतामामभीतेनख्यापितावीरतात्वया ६ प्रगृहीतायुधस्येहमृत्योरिव-
महामृधे तिष्ठन्नप्यग्रतःपूज्यःकिमुयुद्धप्रदायकः ७ ऐरावतंसमारूढोवृतःसर्वामरैःप्रभुः नैवशक्रोपिसमरेस्थितपूर्वःकदाचन ८
अद्यत्वयाहंसौमित्रेबालेनापिपराक्रमैः तोषितोगंतुमिच्छामित्वामनुज्ञाप्यराघवम् ९ यत्तुवीर्यबलोत्साहैस्तोषितोहरणेत्वया राममे
वैकमिच्छामिहंतुंयस्मिन्हतेहतम् १० रामेमयात्रनिहतेयेन्येस्थास्यंतिसंयुगे तानहंयोधयिष्यामिस्वबलेनप्रमाथिना ११ इत्युक्तवा
क्यंतद्रक्षःप्रोवाचस्तुतिसंहितम् मृधेघोरतरंवाक्यंसौमित्रिःप्रहसन्निव १२ यस्त्वंशक्रादिभिर्देवैरसह्यःप्राप्यपौरुषम् तत्सत्यंनान्य
थावीरदृष्टस्तेद्यपराक्रमः १३ एषदाशरथीरामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः इतिश्रुत्वाह्यनादृत्यलक्ष्मणंसनिशाचरः १४ अतिक्रम्यचसौ
मित्रिंकुंभकर्णोमहाबलः राममेवाभिदुद्रावकंपयन्निवमेदिनीम् १५ अथदाशरथीरामोरौद्रमस्त्रंप्रयोजयन् कुंभकर्णस्यहृदयेससृ
जेनिशितान्शरान् १६ तस्यरामेणविद्धस्यसहसाभिप्रधावतः अंगारमिश्राःक्रुद्धस्यमुखान्निश्चेरुरर्चिषः १७ रामास्त्रविद्धोघोरंवैन
र्दन्राक्षसपुंगवः अभ्यधावततंक्रुद्धोहरीन्विद्रावयन्रणे १८ तस्योरसिनिमग्नास्तेशराबर्हिणवाससः हस्ताच्चास्यपरिभ्रष्टागदाचोर्व्यां
पपाततह १९ आयुधानिचसर्वाणिविप्रकीर्यंतभूतले सनिरायुधमात्मानंयदामेनेमहाबलः १२० मुष्टिभ्यांचकराभ्यांचचकारकदनंम
हत् सबाणैरतिविद्धांगःक्षतजेनसमुक्षितः रुधिरंपरिसुस्रावगिरिःप्रस्रवणंयथा २१ सतीव्रेणचकोपेनरुधिरेणचमूर्च्छितः वानरान्रा
क्षसान्नृक्षान्खादन्सपरिधावति २२ अथशृंगंसमाक्षिप्यभीमंभीमपराक्रमः चिक्षेपराममुद्दिश्यबलवानंतकोपमः अप्राप्तमंतरारामः
सप्तभिस्तमजिह्मगैः २३ ततस्तुरामोधर्मात्मातस्यशृंगंमहत्तदा शरैःकांचनचित्रांगैश्चिच्छेदभरताग्रजः २४ तन्मेरुशिखराकारंद्योतमान
मिवश्रिया द्वेशतेवानराणांचपतमानमपातयत् २५

ग अंतरापथ्येमार्गेरामस्त्रिभिरजिह्मगत्वादिगुणविशिष्टैःशरैश्चिच्छेद १२४ १२५ ६ ७ ८ ९ ६

योगानुपायान् अनेनवधकाले लक्ष्मणसाहित्यंरामस्यगम्यते १२६ २७ २८ २९ ३० ३१ राक्षसंरुष्टोयमितिमत्वावेगेनसमुत्पपात ३२
३३ ३४ ३५ लक्ष्मणानुचरः बहुव्रीहिः लक्ष्मणसहितः ३६ ३७ ३८ ३९ कालांतकयमानामवस्थाकृतोभेदइतितीर्थः ४० ४१ ४२
भुजंगराजस्यशेषस्योत्तमोभोगस्तद्वद्बाहुर्यस्यसः ४३ हेरक्षोधिपविषादंमाआगच्छ योहंप्रगृहीतचापःस्थितस्तंमांराममवेहि तस्मान्मामेवागच्छसुहू-

तस्मिन्कालेसधर्मात्मालक्ष्मणोराममब्रवीत् कुंभकर्णवधेयुक्तोयोगान्परिमृशन्बहून् १२६ नैवायंवानरान्राजन्नविजानातिराक्षसान्
मत्तःशोणितगंधेनस्वान्परांश्चैवखादते २७ साध्वेनमधिरोहंतुसर्वतोवानरर्षभाः यूथपाश्चयथामुख्यास्तिष्ठंत्वस्मिन्समंततः २८ अ
द्यायदुर्मतिःकालेगुरुभारप्रपीडितः प्रचरन्राक्षसोभूमौनान्यान्हन्यात्प्लवगमान् २९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः तेसमारु
रुहुर्हृष्टाःकुंभकर्णंमहाबलाः ३० कुंभकर्णस्तुसंक्रुद्धःसमारूढैःप्लवंगमैः व्यधूनयत्तान्वेगेनदुष्टहस्तीवहस्तिपान् ३१ तान्दृष्ट्वानिर्धुता
न्रामोरुष्टोयमितिराक्षसम् समुत्पपातवेगेनधनुरुत्तममाददे ३२ क्रोधरक्तेक्षणोधीरोनिर्दहन्निवचक्षुषा राघवोराक्षसंवेगादभिदुद्रा
ववेगितः ३३ यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुंभकर्णबलार्दितान् ३४ सचापमादायभुजगकल्पंदृढज्यमुग्रंतपनीयचित्रं हरीन्समाश्वास्यस
मुत्पपातरामोनिबद्धोत्तमतूणबाणः ३५ सवानरगणैस्तैस्तुवृतःपरमदुर्जयैः लक्ष्मणानुचरोवीरःसंप्रतस्थेमहाबलः ३६ सददर्शमहा
त्मानंकिरीटिनमरिंदमम् शोणिताप्लुतरक्ताक्षंकुंभकर्णंमहाबलम् ३७ सर्वान्समभिधावंतंयथारुष्टंदिशागजम् मार्गमाणंहरीन्क्रुद्धं
राक्षसैःपरिवारितम् ३८ विंध्यमंदरसंकाशंकांचनांगदभूषणम् स्रवंतंरुधिरंवक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ३९ जिव्हयापरिलिह्यंतं
सृक्किणीशोणितोक्षिते मृद्नंतंवानरानीकंकालांतकयमोपमम् ४० तंदृष्ट्वाराक्षसश्रेष्ठंप्रदीप्तानलवर्चसम् विस्फारयामासतदाकार्मु
कंपुरुषर्षभः ४१ सतस्यचापनिर्घोषात्कुपितोराक्षसर्षभः अमृष्यमाणस्तंघोषमभिदुद्रावराघवम् ४२ ततस्तुधारोद्धतमेघकल्पं
भुजंगराजोत्तमभोगबाहुः तमापतंतंधरणीधराभमुवाचरामोयुधिकुंभकर्णम् ४३ आगच्छरक्षाधिपमाविषादमवस्थितोहंप्रगृहीत
चापः अवेहिमांराक्षसवंशनाशनंयस्त्वंमुहूर्ताद्भविताविचेताः ४४ रामोयमितिविज्ञायजहासविकृतस्वनम् अभ्यधावतसंक्रुद्धोह
रीन्विद्रावयन्रणे ४५ दारयन्निवसर्वेषांहृदयानिवनौकसाम् प्रहस्यविकृतंभीमंसमेघस्तनितोपमम् ४६ कुंभकर्णोमहातेजाराघवं
वाक्यमब्रवीत् नाहंविराधोविज्ञेयोनकबंधःखरोनच नवालीनचमारीचःकुंभकर्णःसमागतः ४७ पश्यमेमुद्गरंभीमंसर्वकालायसंम
हत् अनेननिर्जितादेवादानवाश्चपुरामया १४८

नात्वंविचेताःनिर्जीवोमृतोभविनेति युधिरामःकुंभकर्णमुवाचेत्यन्वयः १४४ रामोयमितिविज्ञाय रामवचसेतिशेषः १४५ १४६ १४७ १४८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विकर्णनासइत्येतावन्मात्रेणमामवज्ञातुंदुर्बलइत्यवगंतुंनार्हसि नहिविराधादिवदहंलीलयात्वयासुयोधःअतोमयियत्नवान्भवेत्यर्थः ननुकथंनदुर्बलस्तत्रा
हु स्वल्पापीति १४९ ५० नव्यथतेनाविव्यथे ५१ व्यथयांप्रचक्रुरित्यार्षआमंतव्यवहितप्रयोगः ५२ वारिधाराःपर्वतइवसायकान्शरीरेणापिबन्निति-
योजना एतेनसर्वेसायकाःशरीरेमग्नाअपिनव्यथयंतीतिदर्शितं उग्रवेगंतंमुद्गरंव्याविध्यभ्रामयित्वारामस्यशरप्रवेगंजघान ५३ ततोरामंमुक्त्वाहरीणांच

विकर्णनासइतिमांनावज्ञातुंत्वमर्हसि स्वल्पापिहिनमेपीडाकर्णनासाविनाशनात् ४९ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूलवीर्यंगात्रेषुमेनघ ततस्त्वांभक्ष
यिष्यामिदृष्टपौरुषविक्रमम् १५० सकुंभकर्णस्यवचोनिशम्यरामःसुपुंखान्विससर्जबाणान् तैराहतोवज्रसमप्रवेगैर्नचुक्षुभेनव्यथते
सुरारिः ५१ यैःसायकैःसालवरानिकृत्तावालीहतोवानरपुंगवश्च तेकुंभकर्णस्यतदाशरीरंवज्रोपमानव्यथयांप्रचक्रुः ५२ सवारिधारा
इवसायकांस्तान्पिबन्शरीरेणमहेंद्रशत्रुः जघानरामस्यशरप्रवेगंव्याविध्यतंमुद्गरमुग्रवेगम् ५३ ततस्तुरक्षःक्षतजावलिप्तंवित्रास
नंदेवमहाचमूनाम् व्याविध्यतंमुद्गरमुग्रवेगंविद्रावयामासचमूंहरीणाम् ५४ वायव्यमादायततोपरास्त्रंरामःप्रचिक्षेपनिशाचराय स-
मुद्गरंतेनजहारबाहुंसकृत्तबाहुस्तुमुलंननाद ५५ सतस्यबाहुर्गिरिशृंगकल्पःसमुद्गरोराघवबाणकृत्तः पपाततस्मिन्हरिराजसैन्येजघान
तांवानरवाहिनींच ५६ तेवानराभग्नहतावशेषाःपर्यंतमाश्रित्यतदाविषण्णाः प्रपीडितांगाददृशुःसुघोरंनरेंद्ररक्षोधिपसन्निपातम् ५७
सकुंभकर्णोस्त्रनिकृत्तबाहुर्महासिकृत्ताग्रइवाचलेंद्रः उत्पाटयामासकरेणवृक्षंततोभिदुद्रावरणेनरेंद्रम् ५८ तंतस्यबाहुंसहतालवृक्षंस
मुद्यतंपन्नगभोगकल्पम् ऐंद्रास्त्रयुक्तेनजघानरामोबाणेनजांबूनदचित्रितेन ५९ सकुंभकर्णस्यभुजोनिकृत्तःपपातभूमौगिरिसन्नि-
काशः विचेष्टमानोनिजघानवृक्षान्शैलान्शिलावानरराक्षसांश्च १६० तंछिन्नबाहुंसमवेक्ष्यरामःसमापतंतंसहसानदंतम् द्वावर्ध
चंद्रौनिशितौप्रगृह्यचिच्छेदपादौयुधिराक्षसस्य ६१ तौतस्यपादौप्रदिशोदिशश्चगिरेर्गुहाश्चैवमहार्णवंच लंकांचसेनांकपिराक्षसाना
विनादयंतौविनिपेततुश्च ६२ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादोविदार्यवक्त्रंवडवामुखाभम् दुद्रावरामंसहसाभिगर्जन्राहुर्यथाचंद्रमिवांतरि
क्षे ६३ अपूरयत्तस्यमुखंशिताग्रैरामःशरैर्हेमपिनद्धपुंखैः संपूर्णवक्त्रोनशशाकवक्तुंचुकूजकृच्छ्रेणमुमूर्च्छचापि ६४ अथाददेसूर्यम-
रीचिकल्पंसब्रह्मदंडांतककालकल्पम् अरिष्टमैंद्रंनिशितंसुपुंखंरामःशरंमारुततुल्यवेगम् १६५

मूंविद्रावयामास ५४ समुद्गरंमुद्गरसहितंतेनवायव्या
स्त्रेण ५५ ५६ भग्नहतावशेषाः भग्नसमुद्गरपतितबाहुहतावशिष्टाः पर्यंतमाश्रित्य समुद्गरबाहुपातप्रदेशसमीपमाश्रित्यविषण्णाःस्थिताः ५७ करेणकृत्तेतरेण
५८ ५९ विचेष्टमानःभूमावितिशेषः ६० ६१ विनादयंतौदिगादीन्प्रतिध्वनयंतौ ६२ ६३ चुकूजअवर्णेनशब्देनेतिशेषः ६४ अरिष्टंरिपूणामशुभदं ६५ ६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६६ शक्राशन्योरिवशक्राशनेरिववा भीमोधिकमोयस्यतंकुंभकर्णंजगाम ६७ चलेगतेचारुरमणीये कुंडलेयस्मात् तच्चलचारुकुंडलं ६८ कुंभकर्णशिरइति कुंड लाभ्यामलंकृतंविनाकृतं अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः कुंभकर्णस्यशिरः अरात्रौप्रातःकालेआदित्यउदितेगगनमध्यस्थचंद्रमाइवनिष्प्रभंभा तीत्यर्थः अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिबहवः ६९ उच्चंप्राकारंलंकायाइतिशेषःशिरःकर्तनवेगोत्थितंलंकायांपपात देहस्तुकर्तनवेगेनविलुंठन्समुद्रेपपातपतितं यद्य पितंब्रह्मास्त्रेणसौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमं सपपातमहावीरोदिव्यास्त्राभिहतोरणे तंदृष्ट्वावृत्रसंकाशंकुंभकर्णंतरस्विनम् गतासुंपतितंभूमौराक्षसाःप्राद्रवन्भया दितिमहाभारतोक्त्या लक्ष्मणतःकुंभकर्णवधःप्रतीयतेतथापिनविरोधः रामलक्ष्मणाभ्यांमिलित्वातद्वधकरणात् अतएवपूर्वंलक्ष्मणानुचरइत्यत्र लक्ष्मणस

तंवज्रजांबूनदचारुपुंखंप्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् महेंद्रवज्राशनितुल्यवेगंरामःप्रचिक्षेपनिशाचराय ६६ ससायकोराघवबाहुचोदि- तोदिशःस्वभासादशसंप्रकाशयन् विधूमवैश्वानरभीमदर्शनोजगामशक्राशनिभीमविक्रमम् ६७ सतन्महापर्वतकूटसन्निभंसुवृत्तद ष्ट्रंचलचारुकुंडलम् चकर्तरक्षोधिपतेःशिरस्तदायथैववृत्रस्यपुरापुरंदरः ६८ कुंभकर्णशिरोभातिकुंडलालंकृतंमहत् आदित्येभ्यु दितेरात्रौमध्यस्थइवचंद्रमाः ६९ तद्रामबाणाभिहतंपपातरक्षःशिरःपर्वतसन्निकाशम् बभंजचर्यागृहगोपुराणिप्राकारमुच्चंतमपात यच्च ७० तच्चातिकायंहिमहत्प्रकाशंरक्षस्तदातोयनिधौपपात ग्राहान्परान्मीनवरान्भुजंगमान्ममर्दभूमिंचतथाविवेश १७१ तस्मि न्हतेब्राह्मणदेवशत्रौमहाबलेसंयतिकुंभकर्णे चचालभूर्भूमिधराश्चसर्वेहर्षाच्चदेवास्तुमुलंप्रणेदुः ७२ ततस्तुदेवर्षिमहर्षिपन्नगाःसुरा श्चभूतानिसुपर्णगुह्यकाः सयक्षगंधर्वगणानभोगताःप्रहर्षितारामपराक्रमेण ७३ ततस्तुतेतस्यवधेनभूरिणामनस्विनोनैर्ऋतराजबां धवाः विनेदुरुच्चैर्व्यथितारघूत्तमंहरिंसमीक्ष्यैवयथामतंगजाः ७४ सदेवलोकस्यतमोनिहत्यसूर्योयथाराहुमुखाद्विमुक्तः तथाव्यभासीद्ध रिसैन्यमध्येनिहत्यरामोयुधिकुंभकर्णम् ७५ प्रहर्षमीयुर्बहवश्चवानराःप्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः अपूजयन्राघवमिष्टभागिनंहतेरि पौभीमबलेनृपात्मजम् ७६ सकुंभकर्णंसुरसैन्यमर्दनंमहत्सुयुद्धेषुकदाचनाजितम् ननंदहत्वाभरताग्रजोरणेमहासुरंवृत्रमिवामरा धिपः १७७ इत्यार्षेश्रीम०वाल्मी०यु०सप्तषष्टितमःसर्गः ६७

हितइतिव्याख्यातं प्राधान्यात्त्वत्ररामस्यैवतद्धंतृत्वोक्तिः लक्ष्मणसाहित्येनहननात्तुव्यासो लक्ष्मणस्यहंतृत्वमुक्तवान् ७० ७१ ७२ ७३ भूरिणामहता ७४ देवलोकस्यआकाशस्यमध्येइतिशेषः व्यभासीत्विशेषेणभातिस्म १७५ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरि वप्रबुद्धपद्मरूपैरिव अतोनैवशब्दवैयर्थ्यं इष्टभागिनंइष्टप्राप्तिमंतं ७६ कदाचननकदाप्यजयवंतं ७७ धनुरमानःकतकः ६१ अत्रदिनद्वयेनकुंभकर्णोत्थानं ८६ तनःसप्तमवासरेवधइतिभाद्रपदपूर्णिमायामेतद्वधइतिपाद्मसंमतिपूर्वकमग्रेस्फुटीभविष्यति इतिरामाभिरामेश्री०वा०यु०सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुंभकर्णमिति १ कालसंकाशः कुंभकर्णः कालकर्ममृत्युः २ समुद्रमर्धप्रविष्टेन कबंधरूपेणकायेनोपलक्षितः मुहूर्तंप्रतपित्वाविक्रम्य ३ निकृत्तनासाक-
र्णत्वादिगुणेनशरीरेणशिरोलक्षणेन लंकाद्वारंरुध्वा पर्वतोपमः कुंभकर्णोरामतेजसाप्रशांतइतिपूर्वश्लोकेनान्वयः ४ अगंडभूतः अशिरःपाणिपादस्तुकबंधोऽ
गंडउच्यते विवृत्तः विवृत्तकायः अवरुग्णत्वात् दावदग्धोद्रुमइवप्रशांतइत्यन्वयः ५ ६ देवांतकादयोरावणपुत्राः ७ महोदरमहापार्श्वौविमातृजौभ्रातरौतस्य ८

कुंभकर्णंहतंदृष्ट्वाराघवेणमहात्मना राक्षसाराक्षसेंद्रायरावणायन्यवेदयन् १ राजन्सकालसंकाशःसंयुक्तःकालकर्मणा विद्राव्यवान
रींसेनांभक्षयित्वाचवानरान् २ प्रतपित्वामुहूर्तंतुप्रशांतोरामतेजसा कायेनार्धप्रविष्टेनसमुद्रंभीमदर्शनम् ३ निकृत्तनासाकर्णेनवि-
क्षरद्रुधिरेणच रुध्वाद्वारंशरीरेणलंकायाःपर्वतोपमः ४ कुंभकर्णस्तवभ्राताकाकुत्स्थशरपीडितः अगंडभूतोविवृत्तोदावदग्धइवद्रुमः
५ श्रुत्वाविनिहतंसंख्येकुंभकर्णंमहाबलम् रावणःशोकसंतप्तोमुमोहचपपातच ६ पितृव्यंनिहतंश्रुत्वादेवांतकनरांतकौ त्रिशिराश्चा
तिकायश्चरुरुदुःशोकपीडिताः ७ भ्रातरंनिहतंश्रुत्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा महोदरमहापार्श्वौशोकाक्रांतौबभूवतुः ८ ततःकृच्छ्रात्समा
साद्यसंज्ञांराक्षसपुंगवः कुंभकर्णवधाद्दीनोविललापाकुलेंद्रियः ९ हावीररिपुदर्पघ्नकुंभकर्णमहाबल त्वंमांविहायवैदैवाद्यातोसि
यमसादनम् १० ममशल्यमनुद्धृत्यबांधवानांमहाबल शत्रुसैन्यंप्रताप्यैकःत्वंमांसंत्यज्यगच्छसि ११ इदानींखल्वहंनास्मियस्यमे-
पतितोभुजः दक्षिणोयंसमाश्रित्यनबिभेमिसुरासुरात् १२ कथमेवंविधोवीरोदेवदानवदर्पहा कालाग्निप्रतिमोह्यद्यराघवेणरणेह
तः १३ यस्यतेवज्रनिष्पेषोनकुर्याद्व्यसनंसदा सत्वंकथंरामबाणार्तःप्रसुप्तोसिमहीतले १४ एतेदेवगणाःसार्धमृषिभिर्गगनेस्थिताः
निहतंत्वांरणेदृष्ट्वानिनदंतिप्रहर्षिताः १५ ध्रुवमद्यैवसंहृष्टालब्धलक्षाःप्लवंगमाः आरोक्ष्यंतीहदुर्गाणिलंकाद्वाराणिसर्वशः १६ रा
ज्येननास्तिमेकार्यंकिंकरिष्यामिसीतया कुंभकर्णविहीनस्यजीवितेनास्तिमेमतिः १७ यद्यहंभ्रातृहंतारंनहन्मियुधिराघवम् ननु
मेमरणंश्रेयोनचेदंव्यर्थजीवितम् १८ अद्यैवतंगमिष्यामिदेशंयत्रानुजोमम नहिभ्रातॄन्समुत्सृज्यक्षणंजीवितुमुत्सहे १९ देवाहि
मांहसिष्यंतिदृष्ट्वापूर्वापकारिणम् कथमिंद्रंजयिष्यामिकुंभकर्णहतेत्वयि २० तदिदंमामनुप्राप्तंविभीषणवचःशुभम् यदज्ञा
नान्मयातस्यनगृहीतंमहात्मनः २१

९ १० बांधवानांचशल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः ११ अहंना
स्मि अहमपिमृतप्रायइत्यर्थः सुरासुरात्सुरासुरेभ्यः १२ १३ वज्रनिष्पेषस्तदाघातोपियस्यव्यसनंदुःखंनकुर्यात् १४ १५ लब्धलक्षाः लब्धावसराः १६
जीवितेनास्तिमेमतिः सजीवनयावस्थानेबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १७ १८ भ्रातॄनित्यनेनखरादयोप्यनुस्मृताइतिज्ञायते १९ २० २१ ६७ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावद्यदारभ्य कुंभकर्णप्रहस्तयोर्दारुणोयंविनाशउत्पन्नस्तावत्तदारभ्यविभीषणवचोमांव्रीडयतीत्यर्थः इष्टंभ्रातृवचोगृहीतमितिलज्जितोस्मीत्यर्थः २२ अपि
चधार्मिकस्यनिष्काशनफलमिदमित्याह तस्यायमित्यादि २३ २४ घोरमानः कतकः ६२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेअ
ष्टषष्टितमःसर्गः ६८ ६९ एवमिति विलपमानस्यविलपतःश्रुत्वाविलापमितिशेषः १ एवमेवंदेवदानवदर्पहाकालाग्निप्रतिमइत्याद्युक्तप्रकारेणमहावीर्यः ह
तोदैवादितिशेषः सत्पुरुषाःशूराः २ ईदृशंत्रैलोक्यविजयसमर्थंशोचसिशोकवंतंकरोषि ३ ४ असकृत्त्वयाविशस्ताइत्यन्वयः वित्रस्ताइतिपाठेवित्रासिताइ
त्यर्थः ५ ६ नरकोविष्णुनेति अयंसिंहिकायांविप्रचित्तेर्जातोनरकोभौमान्नरकात्कृष्णहतादन्यइतितीर्थः ७ पुनर्जातमिवात्मानंमन्यते त्रिशिरसोवचनमा

विभीषणवचस्तावत्कुंभकर्णप्रहस्तयोः विनाशोयंसमुत्पन्नोमांव्रीडयतिदारुणः २२ तस्यायंकर्मणःप्राप्तोविपाकोममशोकदः यन्मया
धार्मिकःश्रीमान्सनिरस्तोविभीषणः २३ इतिबहुविधमाकुलांतरात्माकृपणमतीवविलप्यकुंभकर्णम् न्यपतदपिदशाननोभृशार्तस्तमनु
जमिंद्ररिपुंविदित्वा २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०यु०अष्टषष्टितमःसर्गः ६८ एवंविलपमानस्यरावणस्यदुरात्मनः श्रुत्वाशोका
भिभूतस्यत्रिशिरावाक्यमब्रवीत् १ एवमेवमहावीर्योहतोनस्तातमध्यमः नतुसत्पुरुषाराजन्विलपंतियथाभवान् २ नूनंत्रिभुवनस्या-
पिपर्याप्तस्त्वमसिप्रभो सकस्मात्प्राकृतइवशोचस्यात्मानमीदृशम् ३ ब्रह्मदत्तास्तितेशक्तिःकवचसायकोधनुः सहस्रखरसंयुक्तोरथो-
मेघसमस्वनः ४ त्वयासकृद्विशस्त्रेणविशस्तादेवदानवाः ससर्वायुधसंपन्नोराघवंशास्तुमर्हसि ५ कामंतिष्ठमहाराजनिर्गमिष्याम्य-
हरणे उद्धरिष्यामितेशत्रून्गरुडःपन्नगानिव ६ शंबरोदेवराजेननरकोविष्णुनायथा तथाद्यशयितारामोमयायुधिनिपातितः ७ श्रु-
त्वात्रिशिरसोवाक्यंरावणोराक्षसाधिपः पुनर्जातमिवात्मानमन्यतकालचोदितः ८ श्रुत्वात्रिशिरसोवाक्यंदेवांतकनरांतकौ अतिकाय
श्चतेजस्वीबभूवुर्युद्धहर्षिताः ९ ततोहमहमित्येवगर्जंतोनैर्ऋतर्षभाः रावणस्यसुतावीराःशक्रतुल्यपराक्रमाः १० अंतरिक्षगताःसर्वे
सर्वेमायाविशारदाः सर्वेत्रिदशदर्पघ्नाःसर्वेसमरदुर्मदाः ११ सर्वेसुबलसंपन्नाःसर्वेविस्तीर्णकीर्तयः सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयंतेस्मनि
र्जिताः १२ देवैरपिसगंधर्वैःसकिन्नरमहोरगैः सर्वेस्त्रविदुषोवीराःसर्वेयुद्धविशारदाः १३ सर्वेप्रवरविज्ञानाःसर्वेलब्धवरास्तथा १४ स
तैस्तथाभास्करतुल्यदर्शनैःसुतैर्वृतःशत्रुबलश्रियार्दनैः रराजराजामघवान्यथामरैर्वृतोमहादानवदर्पनाशनैः १५

त्रेणसंतुष्टोबभूव ननुकुंभक
र्णसाध्येर्थेकिमर्थंरावणस्यतस्माज्जयप्रत्याशयासंतोषस्तत्राह कालचोदितइति तन्नाशप्रवृत्तकालात्मकभगवत्प्रेरणयापुनस्तस्ययुद्धबुद्ध्यनुपरमइत्यर्थः ८
९ १० अंतरिक्षेगतंगमनंयेषांते ११ विस्तीर्णकीर्तयः विशालकीर्तयः १२ १३ प्रवरविज्ञानाःश्रेष्ठज्ञानवंतः १४ शत्रूणांबलस्यश्रीणाचार्दनैरित्यर्थेश्रियार्द-
नैरित्यार्षं १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आशीभिरित्यस्यसंयुज्येतिशेषः १६ युद्धोमत्तमत्तशब्दौ महोदरमहापार्श्वयोःपर्यायिनामनी १७ १८ सर्वौषधीभिः आयुधप्रकारनिवारकौषधीविशेषैः १९ २० २१ सवितेवास्तमूर्धनीत्यनेन शीघ्रंनाशःसूचितः २२ २३ विद्युद्भिरुल्काभिःसहितः २४ काञ्चनपर्वतैःशिखरभूतैर्युक्तोहिमवानिव २५ २६ सुसंयुक्तंसुसंयुक्ताश्वं सानुकर्षंरथाक्षो परिकूबराधारतयास्थापितोदारुविशेषोऽनुकर्षः अनुकर्षोदार्वधस्थमित्यमरः सकूबरंकूबरोस्त्रीयुगंधरः २७

सपुत्रान्संपरिषज्यभूषयित्वाचभूषणैः आशीर्भिश्चप्रशस्ताभिःप्रेषयामाससंरणे १६ युद्धोन्मत्तंचमत्तंचभ्रातरौचापिरावणः रक्षणार्थं कुमाराणांप्रेषयामाससंयुगे १७ तेभिवाद्यमहात्मानंरावणंलोकरावणम् कृत्वाप्रदक्षिणंचैवमहाकायाःप्रतस्थिरे १८ सर्वौषधीभिर्गंधैश्चसमालभ्यमहाबलाः निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाःषडेतेयुद्धकांक्षिणः १९ त्रिशिराश्चातिकायश्चदेवांतकनरांतकौ महोदरमहापार्श्वौनिर्जग्मुःकालचोदिताः २० ततःसुदर्शनंनागंनीलजीमूतसन्निभम् ऐरावतकुलेजातमारुरोहमहोदरः २१ सर्वायुधसमायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः रराजगजमास्थायसवितेवास्तमूर्धनि २२ हयोत्तमसमायुक्तंसर्वायुधसमाकुलम् आरुरोहरथश्रेष्ठंत्रिशिरारावणात्मजः २३ त्रिशिरारथमास्थायविरराजधनुर्धरः सविद्युदुल्कःसज्वालःसेंद्रचापइवांबुदः २४ त्रिभिःकिरीटैस्त्रिशिराःशुशुभेसरथोत्तमे हिमवानिवशैलेंद्रस्त्रिभिःकाञ्चनपर्वतैः २५ अतिकायोतितेजस्वीराक्षसेंद्रसुतस्तदा आरुरोहरथश्रेष्ठंश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् २६ सुचक्राक्षंसुसंयुक्तंसानुकर्षंसकूबरम् तूणीबाणासनैर्दीप्तंप्रासासिपरिघाकुलम् २७ सकाञ्चनविचित्रेणकिरीटेनविराजता भूषणैश्चबभौमेरुःप्रभाभिरिवभासयत् २८ सरराजरथेतस्मिन्राजसूनुर्महाबलः वृतोनैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः २९ हयमुच्चैःश्रवप्रख्यंश्वेतंकनकभूषणम् मनोजवंमहाकायमारुरोहनरांतकः ३० गृहीत्वाप्रासमुल्काभंविरराजनरांतकः शक्तिमादायतेजस्वीगुहःशिखिगतोयथा ३१ देवांतकःसमादायपरिघंहेमभूषणम् परिगृह्यगिरिंदोर्भ्यांवपुर्विष्णोर्विडंबयन् ३२ महापार्श्वोमहातेजागदामादायवीर्यवान् विरराजगदापाणिःकुबेरइवसंयुगे ३३ तेप्रतस्थुर्महात्मानोऽमरावत्याःसुराइव तान्गजैश्चतुरंगैश्चरथै-श्चांबुदनिस्वनैः ३४ अनूत्येतुर्महात्मानोराक्षसाःप्रवरायुधाः तेविरेजुर्महात्मानःकुमाराःसूर्यवर्चसः ३५ किरीटिनःश्रियाजुष्टाग्रहादीप्ताइवांबरे प्रगृहीताबभौतेषांवस्त्राणामावलिःशिवा ३६ शरदभ्रप्रतीकाशाहंसावलिरिवांबरे मरणंवापिनिश्चित्यशत्रूणांवापराजयम् ३७

२८ २९ ३० ३१ परिघंसमादायस्थितोदेवांतकः दोर्भ्यांगिरिंसमुद्रमथनेमंदरगिरिंपरिगृह्यस्थितस्यविष्णोर्वपुर्विडंबयन्विरराजेत्यनुकर्षः ३२ ३३ अमरावत्याःसुराइवलंकायाःप्रतस्थुरित्यन्वयः ३४ ३५ ३६ निश्चित्यनिश्चयेनमरणंशत्रुपराजयंवाकरिष्यामइतिशेषः ३७ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिक्षिपुः शत्रुविषयाक्षेपवचनान्मूचुः सायकानित्यस्य जगृहुरित्यनेनान्वयः ३८ क्ष्वेडितास्फोटितानां च तैरित्यर्थः ३९ ४० समुद्यतशिलानगं समुद्यताः शिलानगा वृक्षाश्च येन तत् ४१ ४२ ४३ प्रतिनर्दतं प्रत्यनर्दत ४४ परहर्षं शत्रुहर्षम् अमृष्यमाणाः ४५ ४६ केचिद्द्रुमशिलायुधा इति सप्तमी विषये कृता इति वा दृशाः प्लवंगमाः रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः आकाशमाविश्य चेरुः केचिद्विपुलस्कंधान्द्रुमान्गृहीत्वोर्व्यां चेरुः ४७ ४८ ४९ ५० ५१ शैलशृंगान्विताङ्गाः गिरि

इति कृत्वा मतिं वीराः संजग्मुः संयुगार्थिनः जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ३८ जगृहुश्च महात्मानो निर्यातायुद्धदुर्मदाः क्ष्वे-
डितास्फोटितानां वै संचचालेव मेदिनी ३९ रक्षसां सिंहनादैश्च संस्फोटितमिवांबरम् ते भिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेंद्रा महाबलाः ४० ददृ-
शुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् हरयोपि महात्मानो ददृशू राक्षसबलम् ४१ हस्त्यश्वरथसंबाधं किंकिणीशतनादितम् नीलजीमूत
संकाशं समुद्यतमहायुधम् ४२ दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम् तद्दृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ४३ समुद्यतमहाशैलाः
संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दत वानराः ४४ ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् अमृष्यमाणाः पर
हर्षमुग्रं महाबला भीमतरं प्रणेदुः ४५ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ४६ केचिदाका
शमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ४७ द्रुमांश्च विपुलस्कंधान्गृह्य वानरपुंगवाः तद्युद्धमभव-
द्घोरं रक्षोवानरसंकुलं ४८ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ४९ सिंहनादान्वि-
नेदुश्च रणे राक्षसवानराः शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवंगमाः ५० निर्जघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् केचिद्रथगता-
न्वीरान्गजवाजिगतानपि ५१ निर्जघ्नुः सहसा वीरान्यातुधानान्प्लवंगमाः शैलशृंगान्विताङ्गास्ते मुष्टिभिर्वांतलोचनाः ५२ चेलुः पेतुश्च नेदु-
श्च तत्र राक्षसपुंगवाः राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुंजरान् ५३ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः अन्योन्यं पातयामासुः
परस्परजयैषिणः ५४ रिपुशोणितदिग्धांगास्तत्र वानरराक्षसाः ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ५५ मुहूर्तेनावृता भूमिरभव
च्छोणितोक्षिता विकीर्णैः पर्वताकारै रक्षोभिरभिमर्दितैः आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ५६ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्न-
शैलैश्च वानरैः पुनरंगैस्तदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्भुतम् ५७ वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते नैर्ऋतर्षभाः राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि
५८

शिखरैर्व्याप्तदेहाः मुष्टिभिर्मुष्टिप्रहारैर्वांतलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणा इति नियुद्ध
प्रकारकथनं भग्नशैलैश्च वानरैः राक्षसभग्नस्वयुद्धसाधनशैलादिभिरत एव पुनरंगैर्हस्तपादादिभिरासन्नाभूत्वा युद्धं चक्रुः ५७ ५८ ५९ ६० ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आक्षिप्यबलाद्गृहीत्वा ५९ ६० प्रस्रुताःस्रुतवंतः रससारोनिर्यासः ६१ ६२ ६३ पर्वताग्रैस्तैर्निरस्तपर्वतैः द्रुमच्छिन्नैश्छिन्नद्रुमैःविकीर्णाव्याप्ता ६४ गर्वि
तत्हृष्टचेष्टाःसंजातगर्वात्हृष्टाश्चेष्टायेषांते नानायुधाःद्रुमशैलदंतनखादिनानाप्रहरणयुताः ६५ प्रहृष्यमाणेषु प्रहृष्यत्सुबलीमुखेषुवानरेषु ६६ ६७

आक्षिप्यचशिलाःशैलान्जघ्नुस्तेराक्षसास्तदा तेषांचाच्छिद्यशस्त्राणिजघ्नूरक्षांसिवानराः ५९ निर्जघ्नुःशैलशृंगैश्चबिभिदुश्चपरस्प
रम् सिंहनादान्विनेदुश्चरणेराक्षसवानराः ६० छिन्नवर्मतनुत्राणाराक्षसावानरैर्हताः रुधिरंप्रस्रुतास्तत्ररससारमिवद्रुमाः ६१ रथे
नचरथंचापिवारणेनापिवारणम् हयेनचहयंकेचिन्निर्जघ्नुर्वानरारणे ६२ क्षुरप्रैरर्धचंद्रैश्चभल्लैश्चनिशितैःशरैः राक्षसावानरेंद्राणांवि
भिदुःपादपान्शिलाः ६३ विकीर्णाःपर्वताग्रैश्चद्रुमच्छिन्नैश्चसंयुगे हतैश्चकपिरक्षोभिर्दुर्गमावसुधाभवत् ६४ तेवानरागर्वितहृष्ट
चेष्टाःसंग्राममासाद्यभयंविमुच्य युद्धंस्मसर्वेसहराक्षसैस्तेनानायुधाश्चक्रुरदीनसत्वाः ६५ तस्मिन्प्रवृत्तेतुमुलेविमर्देप्रहृष्यमाणेषुब
लीमुखेषु निपात्यमानेषुचराक्षसेषुमहर्षयोदेवगणाश्चनेदुः ६६ ततोहयंमारुततुल्यवेगमारुह्यशक्तिंनिशितांप्रगृह्य नरांतकोवानर
सैन्यमुग्रंमहार्णवंमीनइवाविवेश ६७ सवानरान्सप्तशतानिवीरःप्रासेनदीप्तेनविनिर्बिभेद एकःक्षणेनेंद्ररिपुर्महात्माजघानसै-
न्यंहरिपुंगवानाम् ६८ ददृशुश्चमहात्मानंहयपृष्ठेप्रतिष्ठितम् चरंतंहरिसैन्येषुविद्याधरमहर्षयः ६९ सतस्यददृशेमार्गोमांसशोणि
तकर्दमः पतितैःपर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ७० यावद्विक्रमितुंबुद्धिंचक्रुःप्लवगपुंगवाः तावदेतानतिक्रम्यनिर्बिभेदनरांतकः ७१ ददा
हहरिसैन्यानिवनानीवविभावसुः यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान्शैलान्वनौकसः ७२ तावत्प्रासहताःपेतुर्वज्रकृत्ताइवाचलाः ज्वलंतंप्रा
समुद्यम्यसंग्रामांतेनरांतकः ७३ दिक्षुसर्वासुबलवान्विचचारनरांतकः प्रमृद्नन्सर्वतोयुद्धेप्रावृट्कालेयथानिलः ७४ नशेकुर्धाषि
तुंवीरानस्थातुंस्पंदितुंकुतः उत्पतंतंस्थितंयांतंसर्वान्विव्याधवीर्यवान् ७५ एकेनांतककल्पेनप्रासेनादित्यतेजसा भग्नानिहरिसैन्यानि
निपेतुर्धरणीतले ७६ वज्रनिष्पेषसदृशंप्रासस्याभिनिपातनम् नशेकुर्वानराःसोढुंतेविनेदुर्महास्वनम् ७७ पततांहरिवीराणांरूपा
णिप्रचकाशिरे वज्रभिन्नाग्रकूटानांशैलानांपततामिव ७८ येतुपूर्वंमहात्मानःकुंभकर्णेनपातिताः तेस्वस्थावानरश्रेष्ठाःसुग्रीवमुप
तस्थिरे ७९ प्रेक्षमाणःससुग्रीवोददृशेहरिवाहिनीम् नरांतकभयत्रस्तांविद्रवंतींयतस्ततः ८० विद्रुतांवाहिनींदृष्ट्वासददर्शनरांतक
म् गृहीतप्रासमायांतंहयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ८१ दृष्ट्वोवाचमहातेजाःसुग्रीवोवानराधिपः कुमारमंगदंवीरंशक्रतुल्यपराक्रमम् ८२

६८ ६९ मार्गोयुद्धार्थंगमनमार्गः पतितैर्वानरैरभिसंवृतोमांसशोणितकर्दमःसन्ददृशेदृष्टः ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ स्वस्थाःस्वस्थचित्तेंद्रियाः
वानरश्रेष्ठाअंगदादयः ७९ ८० ८१ ८२ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गच्छैनंराक्षससमिति हंतुमितिशेषः ८३ मेघसंकाशादनीकात् स्वसेनामध्यात् ८४ अंगदेनदिव्यभुजाभरणेनसन्नद्धोयुक्तः ८५ ८६ अस्मिन्ममोरसि-
क्षिपेत्यन्वयः ८७ ८८ वालिपुत्रमभिगम्यप्रासमुत्ससर्ज सप्रासःभग्नोभवत् भूमौपपातच ८९ ९० स्फुटिताक्षितारःस्फुटितावशीर्णाअक्ष्णतारा कनी
निकायस्यसः ९१ ९२ ९३ ९४ मुष्टिनानिर्भिन्नमतएवनिमग्नंवक्षोयस्यसः ज्वालाःअभिघातोत्थावमन् ९५ ९६ राममनःप्रहर्षणंराममनसःप्र

गच्छैनंराक्षसंवीरंयोसौतुरगमास्थितः भक्षयंतंपरबलंक्षिप्रंप्राणैर्वियोजय ८३ सभर्तुर्वचनंश्रुत्वानिष्पपातांगदस्तदा अनीकान्मे
घसंकाशादंशुमानिववीर्यवान् ८४ शैलसंघातसंकाशोहरीणामुत्तमोंगदः रराजांगदसन्नद्धःसधातुरिवपर्वतः ८५ निरायुधोम-
हातेजाःकेवलनखदंष्ट्रवान् नरांतकमभिक्रम्यवालिपुत्रोब्रवीद्वचः ८६ तिष्ठकिंप्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वंकरिष्यसि अस्मिन्वज्रसम
स्पर्शंप्रासंक्षिपममोरसि ८७ अंगदस्यवचःश्रुत्वाप्रचुक्रोधनरांतकः संदश्यदशनैरोष्ठंनिश्वस्यचभुजंगवत् अभिगम्यांगदंक्रु-
द्धोवालिपुत्रंनरांतकः ८८ सप्रासमाविध्यतदांगदायसमुज्ज्वलंतंसहसोत्ससर्ज सवालिपुत्रोरसिवज्रकल्पेबभूवभग्नोन्यपतच्चभूमौ
८९ तंप्रासमालोक्यतदाविभग्नंसुपर्णकृत्तोरगवीर्यकल्पम् तलंसमुद्यम्यसवालिपुत्रस्तुरंगमस्याभिजघानमूर्ध्नि ९० निमग्नपादःस्फु
टिताक्षितारोनिष्क्रांतजिह्वोचलसन्निकाशः सतस्यवाजीनिपपातभूमौतलप्रहारेणविकीर्णमूर्धा ९१ नरांतकःक्रोधवशंजगामहतं
तुरंगंपतितंसमीक्ष्य समुष्टिमुद्यम्यमहाप्रभावोजघानशीर्षेयुधिवालिपुत्रम् ९२ अथांगदोमुष्टिविशीर्णमूर्धासुस्रावतीव्ररुधिरंभृशो
ष्णम् मुहुर्विजज्वालमुमोहचापिसंज्ञांसमासाद्यविसिस्मियेच ९३ अथांगदोमृत्युसमानवेगंसंवर्त्यमुष्टिंगिरिशृंगकल्पम् निपातयामा
सतदामहात्मानरांतकस्योरसिवालिपुत्रः ९४ समुष्टिनिर्भिन्ननिमग्नवक्षाज्ज्वालावमन्शोणितदिग्धगात्रः नरांतकोभूमितलेपपात
यथाचलोवज्रनिपातभग्नः ९५ तदांतरिक्षेत्रिदशोत्तमानांवनौकसांचैवमहाप्रणादः बभूवतस्मिन्निहतेग्र्यवीर्येनरांतकेवालिसुतेनसं
ख्ये ९६ अथांगदोराममनःप्रहर्षणंसुदुष्करंतंकृतवान्हिविक्रमम् विसिस्मियेसोप्यथभीमकर्मापुनश्चयुद्धेसबभूवहर्षितः ९७
सर्गः नरांतकंहतंदृष्ट्वाचुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः देवांतकस्त्रिमूर्धाचपौलस्त्यश्चमहोदरः ९८ आरूढोमेघसंकाशंवानरेंद्रंमहोदरः वा-
लिपुत्रंमहावीर्यमभिदुद्राववेगवान् ९९ भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदादेवांतकोबली आदायपरिघंघोरमंगदंसमभिद्रवत् १००

हर्षणं सोपिरामोपि अथातिभीमकर्मांगदःपुनश्चयुद्धेयुद्धनिमित्तंहर्षितोबभूव तुष्टःसन्सन्नद्धोबभूवेत्यर्थः ९७ अत्रसर्गविच्छेदोबहुषुपुस्तकेषुनदृ
श्यत इत्यस्माभिरपिनकृतः पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्तृकयुद्धवर्णनादिनिकनकः ९७ ९८ ९९ १०० ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ २ दीप्तामशनिमिव वृक्षंचिक्षेप ३ त्रिशिरास्तमिति देवांतकायप्रक्षिप्तंवृक्षंतत्सहायार्थमितिशेषः ४ ५ ६ ७ ८ ९ अस्यमहागजंम
होदरस्यगजं १० ११ १२ लाक्षारसेनसमानोवर्णोयस्यतद्रुधिरं १३ १४ अजिह्मगैःऋजुगामिभिः १५ १६ १७ १८ गिरेःशिरःपर्वतस्यशृंगं

रथमादित्यसंकाशंयुक्तंपरमवाजिभिः आस्थायत्रिशिरावीरोवालिपुत्रमथाभ्यगात् १०१ सत्रिभिर्देवदर्पघ्नैराक्षसैंद्रैरभिद्रुतः वृक्षमुत्पा
टयामाससमहाविटपमंगदः २ देवांतकायतंवीरश्चिक्षेपसहसांगदः महावृक्षमहाशाखंशक्रोदीप्तामिवाशनिम् ३ त्रिशिरास्तंप्रचिच्छेदशरै
राशीविषोपमैः सवृक्षंकृत्तमालोक्यउत्पपाततदांगदः ४ सववर्षततोवृक्षान्शिलाश्चकपिकुंजरः तान्प्रचिच्छेदसंक्रुद्धस्त्रिशिरानिशि
तैःशरैः ५ परिघाग्रेणतान्वृक्षान्बभंजसमहोदरः त्रिशिराश्चांगदवीरमभिदुद्रावसायकैः ६ गजेनसमभिद्रुत्यवालिपुत्रंमहोदरःज
घानोरसिसंक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ७ देवांतकश्चसंक्रुद्धःपरिघेणतदांगदम् उपगम्याभिहत्याशुव्यपचक्रामवेगवान् ८ सत्रिभिर्नै
र्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः नविव्यथेमहातेजावालिपुत्रःप्रतापवान् ९ सवेगवान्महावेगंकृत्वापरमदुर्जयः तलेनसमभिद्रुत्यजघानास्यम
हागजम् १० पेततुर्नयनेतस्यविननाशसकुंजरः विषाणंचास्यनिष्कृष्यवालिपुत्रोमहाबलः ११ देवांतकमभिद्रुत्यताडयामाससंयुगे स
विह्वलस्तुतेजस्वीवातोद्धूतइवद्रुमः १२ लाक्षारससवर्णंचसुस्रावरुधिरंमहत् अथाश्वस्यमहातेजाःकृच्छ्राद्देवांतकोबली १३ आविध्य
परिघंवेगादाजघानतदांगदम् परिघाभिहतश्चापिवानरेंद्रात्मजस्तदा १४ जानुभ्यांपतितोभूमौपुनरेवोत्पपातह तमुत्पतंतंत्रिशिरास्त्रि
भिर्बाणैरजिह्मगैः १५ घोरैर्हरिपतेःपुत्रंललाटेभिजघानह ततोंगदंपरिक्षिप्तंत्रिभिर्नैर्ऋतपुंगवैः १६ हनूमानथविज्ञायनीलश्चापि-
प्रतस्थतुः ततश्चिक्षेपशैलाग्रंनीलस्त्रिशिरसेतदा १७ तद्रावणसुतोधीमान्बिभेदनिशितैःशरैः तद्बाणशतनिर्भिन्नंविदारितशिला
तलम् १८ सविस्फुलिंगंसज्वालंनिपपातगिरेःशिरः सविजृंभितमालोक्यहर्षाद्देवांतकोबली १९ परिघेणाभिदुद्रावमारुतात्मजमा
हवे तमापतंतमुत्पत्यहनूमान्कपिकुंजरः २० आजघानतदामूर्ध्निवज्रकल्पेनमुष्टिना शिरसिप्राहरद्वीरस्तदावायुसुतोबली नादेना-
कंपयच्चैवराक्षसान्समहाकपिः २१ समुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्धानिर्वांतदंताक्षिविलंबिजिह्वः देवांतकोराक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां
सहसापपात २२ तस्मिन्हतेराक्षसयोधमुख्येमहाबलेसंयतिदेवशत्रौ क्रुद्धस्त्रिशीर्षानिशितास्त्रमुग्रंववर्षनीलोरसिबाणवर्षम् २३
महोदरस्तुसंक्रुद्धःकुंजरंपर्वतोपमम् भूयःसमधिरुह्याशुमंदरंरश्मिवानिव २४

विजृंभितंत्रिशिरसःपर्वतशिखरप्रभेदनरूपंजृंभमाणमालोक्य १९ तंपरिघ
हस्तंदेवांतकं २० २१ निर्वांताबहिर्निर्गतादंताअक्षिणीविलंबिजिह्वाचयस्यसः २२ २३ भूयःसमधिरुह्येतियुद्धागमनवेलायामारूढगजस्यांगदेनहतत्वादितिभा
वः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तडिच्चक्रंचापमिंद्रधनुश्च यस्यास्तिसः २५ विसृष्टगात्रः श्लथगात्रःविष्टंभितोनिरुद्धपराक्रमः २६ २७ २८ पितृव्यंमहोदरं २९ १३० ३१ ३२वि
ददारविदारितवान् ३३ ३४ दिवःक्षिप्तामाकाशान्निर्गतां असंगतांअनर्गलगतिं ३५ घोरसंकाशांभयंकरस्वरूपां ३६ ३७ ३८ त्यक्तचेतनोवि

ततोबाणमयंवर्षंनीलस्योपर्यपातयत् गिरौवर्षंतडिच्चक्रंसगर्जन्निवतोयदः २५ ततःशरौघैरभिवृष्यमाणोविभिन्नगात्रःकपिसैन्यपालः नीलोबभूवाथविसृष्टगात्रोविष्टंभितस्तेनमहाबलेन २६ ततस्तुनीलःप्रतिलब्धसंज्ञःशैलंसमुत्पाट्यसवृक्षखंडम् ततःसमुत्पत्यमहोग्रवेगोमहोदरंतेनजघानमूर्ध्नि २७ ततःसशैलाभिनिपातभग्नोमहोदरस्तेनमहाद्विपेन व्यामोहितोभूमितलेगतासुःपपातवज्राभिहतोयथाद्रिः २८ पितृव्यंनिहतंदृष्ट्वात्रिशिराश्चापमाददे हनूमंतंचसंक्रुद्धोविव्याधनिशितैःशरैः २९ सवायुसूनुःकुपितश्चिक्षेपशिखरंगिरेः त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेदबहुधाबली १३० तद्व्यर्थंशिखरंदृष्ट्वाद्रुमवर्षंतदाकपिः विससर्जरणेतस्मिन्रावणस्यसुतंप्रति ३१ तमापतंतमाकाशेद्रुमवर्षंप्रतापवान् त्रिशिरानिशितैर्बाणैश्चिच्छेदचननादच ३२ हनूमांस्तुसमुत्पत्यहयंत्रिशिरसस्तदा विददारनखैःक्रुद्धोनागेंद्रंमृगराडिव ३३ अथशक्तिंसमासाद्यकालरात्रिमिवांतकः चिक्षेपानिलपुत्रायत्रिशिरारावणात्मजः ३४ दिवःक्षिप्तामिवोल्कांतांशक्तिंक्षिप्तामसंगताम् गृहीत्वाहरिशार्दूलोबभंजचननादच ३५ तांदृष्ट्वाघोरसंकाशांशक्तिंभग्नांहनूमता प्रहृष्टावानरगणाविनेदुर्जलदायथा ३६ ततःखड्गंसमुद्यम्यत्रिशिराराक्षसोत्तमः निचखानतदाखड्गंवानरेंद्रस्यवक्षसि ३७ खड्गप्रहाराभिहतोहनूमान्मारुतात्मजः आजघानत्रिमूर्धानंतलेनोरसिवीर्यवान् ३८ सतलाभिहतस्तेनस्रस्तहस्तांबरोभुवि निपपातमहातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ३९ सतस्यपततःखड्गंतमाच्छिद्यमहाकपिः ननादगिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वराक्षसान् ४० अमृष्यमाणस्तंघोषमुत्पपातनिशाचरः उत्पत्यचहनूमंतंताडयामासमुष्टिना ४१ तेनमुष्टिप्रहारेणसंचुकोपमहाकपिः कुपितश्चनिजग्राहकिरीटेराक्षसर्षभम् ४२ सतस्यशीर्षाण्यसिनाशितेनकिरीटजुष्टानिसकुंडलानि क्रुद्धःप्रचिच्छेदसुतोनिलस्यत्वष्टुःसुतस्येवशिरांसिशक्रः ४३ तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानिप्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि पेतुःशिरांसींद्ररिपोःपृथिव्यांज्योतींषिमुक्तानियथेंद्रमार्गात् १४४ तस्मिन्हतेदेवरिपौत्रिशीर्षेहनूमताशक्रपराक्रमेण नेदुःप्लवंगाःप्रचचालभूमीरक्षांस्यथोदुद्रुविरेसमंतात् ४५ हतंत्रिशिरसंदृष्ट्वायुद्धोन्मत्तंतथैवच हतौप्रेक्ष्यदुराधर्षौदेवांतकनरांतकौ १४६

संज्ञः ३९ ४० ४१ किरीटेकिरीटप्रदेशे ४२ त्वष्टुःसुतस्यविश्वरूपस्य ४३ आयताक्षाणि
आयतेंद्रियाणि १४४ ४५ युद्धोन्मत्तंमहोदरंतथैवचहतंइतिशेषः एतद्वधोहनूमताकृतइत्यनुवादबलाद्द्रष्टव्यं १४६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्तस्तदाख्योमहापार्श्वः ४७ ४८ ऐरावतादयोदिग्गजाः ४९ १५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२
भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणं ६३ कतकः ६३ गतकमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०यु० सप्ततितमःसर्गः ७० ७

चुकोपपरमाहर्षीमित्तोराक्षसपुंगवः जग्राहार्चिष्मतींचापिगदांसर्वायसींतदा १४७ हेमपट्टपरिक्षिप्तांमांसशोणितफेनिलाम् विराजमानां
विपुलांशत्रुशोणिततर्पिताम् ४८ तेजसासंप्रदीप्ताग्रांरक्तमाल्यविभूषिताम् ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ४९ गदामादाय
संक्रुद्धोमत्तोराक्षसपुंगवः हरीन्समभिदुद्राव युगांताग्निरिवज्वलन् १५० अथर्षभःसमुत्पत्यवानरोरावणानुजम् मत्तानीकमुपाग-
म्यतस्थौतस्याग्रतोबली ५१ तंपुरस्तात्स्थितंदृष्ट्वावानरंपर्वतोपमम् आजघानोरसिक्रुद्धोगदयावज्रकल्पया ५२ सतयाभिहत
स्तेनगदयावानरर्षभः भिन्नवक्षाःसमाधूतःसुस्रावरुधिरंबहु ५३ ससंप्राप्यचिरात्संज्ञांऋषभोवानरेश्वरः क्रुद्धोविस्फुरमाणोष्ठो
महापार्श्वमुदैक्षत ५४ सवेगवान्वेगवदभ्युपेत्यतंराक्षसंवानरवीरमुख्यः संवर्त्यमुष्टिंसहसाजघानबाह्वंतरेशैलनिकाशरूपः ५५
सकृत्तमूलःसहसेववृक्षःक्षितौपपातक्षतजोक्षितांगः तांचास्यघोरांयमदंडकल्पांगदांप्रगृह्यास्तुतदाननाद ५६ मुहूर्तमासीत्सगतासु
कल्पःप्रत्यागतात्मासहसासुरारिः उत्पत्यसंध्याभ्रसमानवर्णस्तंवारिराजात्मजमाजघान ५७ समूर्च्छितोभूमितलेपपातमुहूर्तमुत्प
त्यपुनःससंज्ञः तामेवतस्याद्रिवराद्रिकल्पांगदांसमाविध्यजघानसंख्ये ५८ सातस्यरौद्रासमुपेत्यदेहंरौद्रस्यदेवाध्वरविप्रशत्रोः बि
भेदवक्षःक्षतजंचभूरिसुस्रावधात्वंभइवाद्रिराजः ५९ अभिदुद्राववेगेनगदांतस्यमहात्मनः तांगृहीत्वागदांभीमामाविध्यचपुनःपु
नः ६० मत्तानीकंमहात्मासजघानरणमूर्धनि सस्वयागदयाभग्नोविशीर्णदशनेक्षणः ६१ निपपाततदामत्तोवज्राहतइवाचलः
विशीर्णनयनोभूमौगतसत्वोगतायुषः पतितेराक्षसेतस्मिन्विद्रुतंराक्षसंबलम् ६२ तस्मिन्हतेभ्रातरिरावणस्यतन्नैर्ऋतानांबलम-
र्णवाभम् त्यक्तायुधंकेवलजीवितार्थंदुद्रावभिन्नार्णवसन्निकाशम् ६३ इत्यार्षेश्रीम०वाल्मी०युद्ध० सप्ततितमःसर्गः ७० ७
स्वबलंव्यथितंदृष्ट्वातुमुलंलोमहर्षणम् भ्रातृंश्चनिहतान्दृष्ट्वाशक्रतुल्यपराक्रमान् १ पितृव्यौचापिसंदृश्यसमरेसन्निपातितौ युद्धो
न्मत्तंचमत्तंचभ्रातरौराक्षसोत्तमौ २ चुकोपचमहातेजाब्रह्मदत्तवरोयुधि अतिकायोद्रिसंकाशोदेवदानवदर्पहा ३ सभास्करसह
स्रस्यसंघातमिवभास्वरम् रथमारुह्यशक्रारिरभिदुद्राववानरान् ४

स्वबलमिति १ पितृव्यौकावित्यत्राह युद्धो
न्मत्तंचेत्यादि भ्रातरावन्योन्यंभ्रातरौ एतदुक्तिःपरस्परसौहार्दातिशयप्रतिपादनाय २ ३ सूर्यसहस्रसमुदायवद्भास्वरं ४ ५ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५. ६ कुंभकर्णोयमुत्थितइतिमन्यमानाः परस्परंसंश्रयंते रक्षणार्थमितिशेषः ७ तेरूप मालोक्य तेइव वानराइ वधिद्रवंतीतितच्छब्दद्वयनिर्वाहः इवेतिशेषः ८ ९ १० सांत्वयित्वा माभैष्टेत्युक्त्वा ११ हरिलोचनःसिंहदृष्टिः १२ १३ रथशक्तीभिरितिदीर्घआर्षः रथस्थाभिःशक्तिभिरित्य- र्थः १४ १५ १६ ध्वजशृंगेत्यादिना राहुध्वजत्वमुक्तं १७ हेमपृष्ठंहेमसदृशपृष्ठभागं त्रिनतमितिप्राग्व्याख्यातं १८ सादिनःसारथयः १९ तूणाअ

सविस्फार्यतदाचापंकिरीटीमृष्टकुंडलः नामसंश्रावयामासननादचमहास्वनम् ५ तेनसिंहप्रणादेननामविश्रावणेनच ज्याशब्देन चभीमेनत्रासयामासवानरान् ६ तेदृष्ट्वादेहमाहात्म्यंकुंभकर्णोयमुत्थितः भयार्तावानराःसर्वेसंश्रयंतेपरस्परम् ७ तेतस्यरूपमा लोक्ययथाविष्णोस्त्रिविक्रमे भयाद्वानरयोधास्तेविद्रवंतितस्ततः ८ तेऽतिकायसमासाद्यवानरामूढचेतसः शरण्यंशरणंजग्मुर्ल क्ष्मणाग्रजमाहवे ९ ततोऽतिकायंकाकुत्स्थोरथस्थंपर्वतोपमम् ददर्शधन्विनंदूराद्गर्जंतंकालमेघवत् १० सतंदृष्ट्वामहाकायंराघव- स्तुसुविस्मितः वानरान्सांत्वयित्वाचविभीषणमुवाचह ११ कोसौपर्वतसंकाशोधनुष्मान्हरिलोचनः युक्तेहयसहस्रेणविशालेस्यं दनेस्थितः १२ यएषनिशितैःशूलैःसुतीक्ष्णैःप्रासतोमरैः अर्चिष्मद्भिर्वृतोभातिभूतैरिवमहेश्वरः १३ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्यएषो भिविराजते आवृतोरथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिवतोयदः १४ धनूंषिचास्यसज्जानिहेमपृष्ठानिसर्वशः शोभयंतिरथश्रेष्ठंशक्रचापमिवां बरम् १५ यएषरक्षःशार्दूलोरणभूमिंविराजयन् अभ्येतिरथिनांश्रेष्ठोरथेनादित्यवर्चसा १६ ध्वजशृंगंप्रतिष्ठेनराहुणाभिविराज ते सूर्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशोदशविराजयन् १७ त्रिनतंमेघनिर्ह्रादंहेमपृष्ठमलंकृतम् शतक्रतुधनुःप्रख्यंधनुश्चास्यविराजते १८ सध्वजःसपताकश्चसानुकर्षोमहारथः चतुःसादिसमायुक्तोमेघस्तनितनिःस्वनः १९ विंशतिर्दशचाष्टौचतूणास्यरथमास्थिताः कार्मुकानिचभीमानिज्याश्चकांचनपिंगलाः २० द्वौचखड्गौचपार्श्वस्थौप्रदीप्तौपार्श्वशोभितौ चतुर्हस्तत्सरुचितौव्यक्तहस्तदशा यतौ २१ रक्तकंठगुणोधीरोमहापर्वतसन्निभः कालःकालमहावक्त्रोमेघस्थइवभास्करः २२ कांचनांगदनद्धाभ्यांभुजाभ्यामेष शोभते शृंगाभ्यामिवतुंगाभ्यांहिमवान्पर्वतोत्तमः २३ कुंडलाभ्यांशुभाभ्यांचभातिवक्त्रंसुभीषणम् पुनर्वस्वंतरगतःपरिपूर्णो निशाकरः २४ आचक्ष्वमेमहाबाहोत्वमेनंराक्षसोत्तमम् यंदृष्ट्वावानराःसर्वेभयार्ताविद्रुतादिशः २५ सपृष्टोराजपुत्रेणरामेणा मिततेजसा आचचक्षेमहातेजाराघवायविभीषणः २६

स्येतिछेदः २० पार्श्वशोभितौस्वपार्श्वशोभितौचतुर्हस्तप्रमाणाभ्यांत्सरुभ्यांखड्गमुष्टिभ्यांचि तौव्यक्तंदशहस्तपरिमाणेनायतौ २१ रक्तकंठगुणःरक्तकंठमाल्यः कालःकृष्णवर्णः कालस्यमृत्योरिव महद्वक्त्रंयस्यसः २२ २३ पुनर्वस्वोरंतरंमध्यंतत्रगतः २४ २५ २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ २८ धनुषिकर्षणइतिपाठे कृष्यतेनेनेतिकर्षणः पाशादिरित्यर्थइतितीर्थः २९ ३० ३१ रविभास्वरोरथोदत्तइत्यनुकर्षः ३२ ३३ ३४ ३५
अस्मिन्नतिकाये क्षिप्रमित्यत्रहेतुः पुरेतिपुरानयतिनेष्यतीत्यर्थः ३६ ३७ ३८ समभिद्रवन्समभ्यद्रवन् ३९ ४० ४१ ४२ यौवनदर्पितोहरि-

दशग्रीवोमहातेजाराजावैश्रवणानुजः भीमकर्मामहात्माहिरावणोराक्षसेश्वरः २७ तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रोरावणप्रतिमोबले वृद्धसेवी-
श्रुतबलः सर्वास्त्रविदुषांवरः २८ अश्वपृष्ठेनागपृष्ठेखड्गेधनुषिकर्षणे भेदेसान्त्वेचदानेचनयेमन्त्रेचसंमतः २९ यस्यबाहुंसमाश्रित्य
लंकाभवतिनिर्भया तनयंधान्यमालिन्याअतिकायमिमंविदुः ३० एतेनाराधितोब्रह्मातपसाभावितात्मना अस्त्राणिचाप्यवाप्तानि-
रिपवश्चपराजिताः ३१ सुरासुरैरवध्यत्वंदत्तमस्मैस्वयम्भुवा एतच्चकवचंदिव्यंरथश्चरविभास्वरः ३२ एतेनशतशोदेवादानवाश्च
पराजिताः रक्षितानिचरक्षांसियक्षाश्चापिनिषूदिताः ३३ वज्रंविष्टम्भितंयेनबाणैरिन्द्रस्यधीमता पाशःसलिलराजस्ययुद्धेप्रतिहृ
तस्तथा ३४ एषोतिकायोबलवान्राक्षसानामथर्षभः सरावणसुतोधीमान्देवदानवदर्पहा ३५तदस्मिन्क्रियतांयत्नःक्षिप्रंपुरुषपुङ्ग
व पुरावानरसैन्यानिक्षयंनयतिसायकैः ३६ ततोतिकायोबलवान्प्रविश्यहरिवाहिनीम् विस्फारयामासधनुर्ननादचपुनःपुनः ३७
तंभीमवपुषंदृष्ट्वारथस्थंरथिनांवरम् अभिपेतुर्महात्मानोप्रधानायेवनौकसः ३८ कुमुदोद्विविदोमैन्दोनीलःशरभएवच पादपैर्गि
रिशृङ्गैश्चयुगपत्समभिद्रवन् ३९ तेषांवृक्षांश्चशैलांश्चशरैःकनकभूषणैः अतिकायोमहातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदांवरः ४० तांश्चैवस
र्वान्सहरीन्शरैःसर्वायसैर्बली विव्याधाभिमुखान्संख्येभीमकायोनिशाचरः ४१ तेर्दिताबाणवर्षेणभिन्नगात्राःपराजिताः नशेकुरति
कायस्यप्रतिकर्तुंमहाहवे ४२ तत्सैन्यंहरिवीराणांत्रासयामासराक्षसः मृगयूथमिवक्रुद्धोहरिर्यौवनदर्पितः ४३ सराक्षसेन्द्रोहरियूथ-
मध्येनायुध्यमानंनिजघानकंचित् उत्पत्यरामंसधनुःकलापीसगर्वितंवाक्यमिदंबभाषे ४४ रथेस्थितोहंशरचापपाणिर्नप्राकृतंकंचन
योधयामि यस्यास्तिशक्तिर्व्यवसाययुक्तोददातुमेशीघ्रमिहाद्ययुद्धम् ४५ तत्तस्यवाक्यंब्रुवतोनिशम्यचुकोपसौमित्रिरमित्रहंता अ
मृष्यमाणश्चसमुत्पपातजग्राहचापंचततःस्मयित्वा ४६ क्रुद्धःसौमित्रिरुत्पत्यतूणादाक्षिप्यसायकम् पुरस्तादतिकायस्यविचकर्षम
हद्धनुः ४७ पूरयन्समहींसर्वामाकाशंसागरंदिशः ज्याशब्दोलक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचरान् ४८

शिव तरुणसिंहइव ४३ वीरत्वादयु
ध्यमानंकंचिदपिननिजघान कलापीतूणीरवान् सगर्वितंसगर्वं ४४ यस्यशक्तिरस्तिव्यवसाययुक्तश्चयःसयुद्धंददातु ४५ तत्तस्यवाक्यंरामप्रयुक्तंस्मयित्वा
अनादृत्य स्मिङ्‌अनादरेइत्यार्षः ४६ आक्षिप्यआदाय ४७ मह्यादीन्पूरयन् राक्षसांस्त्रासयन् ज्याशब्दउदभूदितिशेषः ४८ ७२ ७२ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिभयं भयंकरं ४९ ५० ५१ ५२ मद्गतोमांप्राप्तः ५३ प्रतिस्तब्धोहंकारवान् निवर्तितुंनेच्छसि तदातिष्ठ सत्वंप्राणान्परित्यज्य यमक्षयंग मि-
ष्यसि ५४ ईश्वरायुधंत्रिशूलं ५५ ५६ ५७ प्रधानःश्रेष्ठः कत्थनादात्मनःश्लाघामात्रात् सत्पुरुषाः श्लाघगुणयुक्तानभवंति आत्मनोबलसाम
र्थ्यं ५८ ५९ ६० ६१ बाणशल्यांतरोत्थितं बाणशल्यकृतच्छिद्रादुत्थितं ६२ मृत्युंजानीहिपुरःस्थितस्यशत्रोरितिशेषः बाल्यनप्रतिबंधकपराक्रमेइ

सौमित्रेश्चापनिर्घोषंश्रुत्वाप्रतिभयंतदा विसिस्मियेमहातेजाराक्षसेंद्रात्मजोबली ४९ तदातिकायःकुपितोदृष्ट्वालक्ष्मणमुत्थितम् आ
दायनिशितंबाणमिदंवचनमब्रवीत् ५० बालस्त्वमसिसौमित्रेविक्रमेष्वविचक्षणः गच्छकिंकालसंकाशमांयोधयितुमिच्छसि ५१
नहिमद्बाहुसृष्टानांबाणानांहिमवानपि सोढुमुत्सहतेवेगमंतरिक्षमथोमही ५२ सुखप्रसुप्तंकालाग्निंविबोधयितुमिच्छसि न्यस्यचा
पंनिवर्तस्वप्राणान्नजहिमद्गतः ५३ अथवात्वंप्रतिस्तब्धोननिवर्तितुमिच्छसि तिष्ठप्राणान्परित्यज्यगमिष्यसियमक्षयम् ५४ पश्यमे-
निशितान्बाणान्रिपुदर्पनिषूदनान् ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकांचनभूषणान् ५५ एषतेसर्पसंकाशोबाणःपास्यतिशोणितम् मृगराज
इवक्रुद्धोनागराजस्यशोणितम् इत्येवमुक्त्वासंक्रुद्धःशरंधनुषिसंदधे ५६ श्रुत्वातिकायस्यवचःसरोषंसगर्वितंसंयतिराजपुत्रः ससं-
चुकोपातिबलोमनस्वीउवाचवाक्यंचततोमहार्थम् ५७ नवाक्यमात्रेणभवान्प्रधानोनकत्थनात्सत्पुरुषाभवंति मयिस्थितेधन्विनि
बाणपाणौनिदर्शयस्वात्मबलंदुरात्मन् ५८ कर्मणासूचयात्मानंनविकत्थितुमर्हसि पौरुषेणतुयोयुक्तःसतुशूरइतिस्मृतः ५९ स
र्वायुधसमायुक्तोधन्वीत्वंरथमास्थितः शरैर्वायदिवाप्यस्त्रैर्दर्शयस्वपराक्रमम् ६० ततःशिरस्तेनिशितैःपातयिष्याम्यहंशरैः मारुतः
कालसंपक्वंवृंतात्तालफलंयथा ६१ अद्यतेमामकाबाणास्तप्तकांचनभूषणाः पास्यंतिरुधिरंगात्राद्बाणशल्यांतरोत्थितम् ६२ बा
लोयमितिविज्ञायनचावज्ञातुमर्हसि बालोवायदिवावृद्धोमृत्युंजानीहिसंयुगे ६३ बालेन विष्णुनालोकास्त्रयःक्रांतास्त्रिविक्रमैः
लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वाहेतुमत्परमार्थवत् अतिकायःप्रचुक्रोधबाणंचोत्तममाददे ६४ ततोविद्याधराभूतादेवदैत्यामहर्षयः गुह्य
काश्चमहात्मानस्तद्युद्धंददृशुस्तदा ६५ ततोतिकायःकुपितश्चापमारोप्यसायकम् लक्ष्मणायप्रचिक्षेपसंक्षिपन्निवचांबरम् ६६
तमापतंतंनिशितंशरमाशीविषोपमम् अर्धचंद्रेणचिच्छेदलक्ष्मणःपरवीरहा ६७ तंनिकृत्तंशरंदृष्ट्वाकृत्तभोगमिवोरगम् अति-
कायोभृशंक्रुद्धःपंचबाणान्समादधे ६८ तान्शरान्संप्रचिक्षेपलक्ष्मणायनिशाचरः तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैश्चिच्छेदभरतानुजः ६९

न्यत्रदृष्टांतमाह बालेनेतिवामनेनेत्यर्थः ६३ ६४ ६५ सायकंचापमारोप्य बाणंधनुषिसंधाय संक्षिपन्निवचांबरं बाणवेगेनांतरालस्थितमाकाशंग्रसन्निव ६६
६७ ६८ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७० ७१ पूर्णायतविसृष्टेन पूर्णाकर्षणपूर्वकंविसृष्टेन त्यक्तेन ललाटेआजघानेत्यन्वयः ७२ ७३ त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरासुरपुरस्यगोपुरं आश्वस्यसं
ज्ञांप्राप्य विमृश्यविचार्यकर्तव्यमर्थंचिंतयामास ७४ तमेवार्थमाह साध्विति अमोघबाणप्रयोगेण त्वंमेश्लाघ्योरिपुरसीत्येवं आस्यंविदार्य प्रकटं
यथाभवतितथाविधायाभिधाय भुजोविनम्य वशेस्थापयित्वा रथोपस्थआस्थायरथेन प्रचचारहेत्यन्वयः ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८०

सनांश्छित्वाशितैर्बाणैर्लक्ष्मणःपरवीरहा आददेनिशितंबाणंज्वलंतमिवतेजसा ७० तमादायधनुःश्रेष्ठेयोजयामासलक्ष्मणः वि-
चकर्षचवेगेनविससर्जचसायकम् ७१ पूर्णायतविसृष्टेनशरेणनतपर्वणा ललाटेराक्षसश्रेष्ठमाजघानसवीर्यवान् ७२ सललाटे
शरोमग्नस्तस्यभीमस्यरक्षसः ददृशेशोणितेनाक्तःपन्नगेंद्रइवाचले ७३ राक्षसःप्रचकंपेऽथलक्ष्मणेषुप्रपीडितः रुद्रबाणहतंघोरं
यथात्रिपुरगोपुरम् चिंतयामासचाश्वस्यविमृश्यचमहाबलः ७४ साधुबाणनिपातेनश्लाघनीयोसिमेरिपुः विधायैवंविदार्या-
स्यंविनम्यचमहाभुजो सरथोपस्थमास्थायरथेनप्रचचारह ७५ एकंत्रीन्पंचसप्तेतिसायकान्राक्षसर्षभः आददेसंदधेचापि
विचकर्षोत्ससर्जच ७६ तेबाणाःकालसंकाशाराक्षसेंद्रधनुश्च्युताः हेमपुंखारविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवांबरम् ७७ ततस्तान्राक्षसो
त्सृष्टान्शरौघान्राघवानुजः असंभ्रांतःप्रचिच्छेदनिशितैर्बहुभिःशरैः ७८ तान्शरान्युधिसंप्रेक्ष्यनिकृत्तान्रावणात्मजः चुकोपत्रि
दशेंद्रारिर्जग्राहनिशितंशरम् ७९ ससंधायमहातेजास्तंबाणंसहसोत्सृजत् तेनसौमित्रिमायांतमाजघानस्तनांतरे ८० अतिकायेन
सौमित्रिस्ताडितोयुधिवक्षसि सुस्रावरुधिरंतीव्रंमदंमत्तइवद्विपः ८१ सचकारतदात्मानंविशल्यंसहसाविभुः जग्राहचशरंतीक्ष्ण
मस्त्रेणापिसमादधे ८२ आग्नेयेनतदास्त्रेणयोजयामाससायकम् सजज्वालतदाबाणोधनुष्यस्यमहात्मनः ८३ अतिकायो
तितेजस्वीरौद्रमस्त्रंसमादधे तेनबाणंभुजगाभंहेमपुंखमयोजयत् ८४ तदस्त्रंज्वलितंघोरंलक्ष्मणःशरमाहितम् अतिकायाय
चिक्षेपकालदंडमिवांतकः ८५ आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तंदृष्ट्वाबाणंनिशाचरः उत्ससर्जतदाबाणंरौद्रंसूर्यास्त्रयोजितम् ८६ तावुभा
वंबरेबाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः तेजसासंप्रदीप्ताग्रौक्रुद्धाविवभुजंगमौ तावन्योन्यंविनिर्दह्यपेततुःपृथिवीतले ८७ निरर्चिषौभ
स्मकृतौनभ्राजेतेशरोत्तमौ तावुभौदीप्यमानौस्मनभ्राजेतेमहीतले ८८ ततोतिकायःसंक्रुद्धस्त्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत् ततश्चिच्छे
दसौमित्रिरस्त्रमैंद्रेणवीर्यवान् ८९

८१ आत्मानंविशल्यंचकारेत्यत्रहेतुर्विभुरिति विष्णंवशत्वात्ननुसंधानवानित्यर्थः ८२ अस्त्रेणास्त्रमंत्रेण तदेवाह आग्नेये
नेति ८३ ८४ आहितंआहितदिव्यास्त्रशक्तिंअस्त्ररूपंशरं ८५ ८६ ८७ दीप्यमानौनातादृशावपि परस्पराभिघातान्नभ्राजेते ८८ त्वाष्ट्रंत्वष्टृदेवताकंऐषीकाख्यं
८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९० ९१ ९२ भग्नमग्रवर्तिशल्यंयेषांते ९३ मोघान्व्यर्थान् ९४ वृष्यमाणः क्रियमाणवर्षः ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १ २
३ ४ ५ ६ ७ ८ इष्टभागिनंइष्टस्यभागः प्राप्तिस्तद्वंतं इष्टमतिकायवधंप्राप्तवंतमित्यर्थः १०९ त्रिशिरोतिकायदेवांतकनरांतकम

ऐषीकंनिहतंदृष्ट्वाकुमारोरावणात्मजः याम्येनास्त्रेणसंक्रुद्धोयोजयामाससायकम् ९० ततस्तदस्त्रंचिक्षेपलक्ष्मणायनिशाचरः वा
यव्येनतदास्त्रेणनिजघानसलक्ष्मणः ९१ अथैनंशरधाराभिर्धाराभिरिवतोयदः अभ्यवर्षतसंक्रुद्धोलक्ष्मणोरावणात्मजम् ९२
तेतिकायंसमासाद्यकवचेवज्रभूषिते भग्नाग्रशल्याःसहसापेतुर्बाणामहीतले ९३ तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्यलक्ष्मणःपरवीरहा
अभ्यवर्षतबाणानांसहस्रेणमहायशाः ९४ सवृष्यमाणोबाणौघैरतिकायोमहाबलः अवध्यकवचःसंख्येराक्षसोनैवविव्यथे
९५ नशशाकरुजंकर्तुंयुधितस्यनरोत्तमः अथैनमभ्युपागम्यवायुर्वाक्यमुवाचह ९६ ब्रह्मदत्तवरोह्येषअवध्यकवचावृतः ब्रा
ह्मेणास्त्रेणभिंध्येनमेषवध्योहिनान्यथा अवध्यएषह्यन्येषामस्त्राणांकवचीबली ९७ ततस्तुवायोर्वचनंनिशम्यसौमित्रिरिंद्र
प्रतिमानवीर्यः समादधेबाणमथोग्रवेगंतद्ब्राह्ममस्त्रंसहसानियुज्य ९८ तस्मिन्वरास्त्रेतुनियुज्यमानेसौमित्रिणाबाणवरेशि
ताग्रे दिशश्चचंद्रार्कमहाग्रहाश्चनभश्चतत्रासररासचोर्वी ९९ तंब्रह्मणोस्त्रेणनियुज्यचापेशरंसुपुंखंयमदूतकल्पम् सौमित्रि
रिंद्रारिसुतस्यतस्यससर्जबाणंयुधिवज्रकल्पम् १०० तंलक्ष्मणोत्सृष्टविवृद्धवेगंसमापतंतंश्वसनोग्रवेगम् सुपर्णवज्रोत्तमचि
त्रपुंखंतदातिकायःसमरेददर्श १ तंप्रेक्षमाणःसहसातिकायोजघानबाणैर्निशितैरनेकैः ससायकस्तस्यसुपर्णवेगस्तथाति
वेगेनजगामपार्श्वम् २ तमागतंप्रेक्ष्यतदातिकायोबाणंप्रदीप्तांतककालकल्पम् जघानशक्त्यृष्टिगदाकुठारैःशूलैःशरैश्चाप्य-
विपन्नचेष्टः ३ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणिमोघानिकृत्वासशरोग्निदीप्तः प्रगृह्यतस्यैवकिरीटजुष्टंतदातिकायस्यशिरोजहा
र ४ तच्छिरःसशिरस्त्राणंलक्ष्मणेषुप्रमर्दितम् पपातसहसाभूमौशृंगंहिमवतोयथा ५ तंभूमौपतितंदृष्ट्वाविक्षिप्तांबरभूषण
म् बभूवुर्व्यथिताःसर्वेहतशेषानिशाचराः ६ तेविषण्णमुखादीनाःप्रहारजनितश्रमाः विनेदुरुच्चैर्बहवःसहसाविस्वरैःस्वरैः
७ ततस्तेत्वरितोयातानिरपेक्षानिशाचराः पुरीमभिमुखाभीताद्रवंतोनायकेहते ८ प्रहर्षयुक्ताबहवस्तुवानराःप्रफुल्लपद्मप्रति-
माननास्तदा अपूजयन्लक्ष्मणमिष्टभागिनंहतेरिपौभीमबलेदुरासदे १०९ इत्यार्षेश्रीम०वा०युद्ध०एकसप्ततितमःसर्गः ७१

होदरमहापार्श्वानांषड्भिर्दिनैर्भाद्राश्विनकृष्णषष्ठ्यंतेनवधः इत्यग्रेस्पष्टं कनकः ६४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये०वा०यु०एकसप्ततितमःसर्गः ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिकायमिति १ २ ३ ४ ५ दत्तवरैर्वरदत्तैः शरैर्यौ रिपुरादिहंतारौ भ्रातरौ तौ बद्धौ यच्छरबंधनं सुरादिभिरपि मोक्तुं न शक्यं तस्मादपि शर
बंधनाद्यद्विमुक्तौ तत्प्रभावैः सह स्वबलादिवैभवैरथवा मायया प्रतिमाया बलेनवा मोहनेनवा बंधकरनागानां मोहनेन वेति न जाने इत्युत्तरेण संबंधः ६ ७
८ ९ १० अप्रमत्तैश्चेति रक्ष्या युष्माभिरवशिष्टराक्षसैरिति शेषः अशोकवनिका चेति विशिष्य रक्ष्येति शेषः ११ निष्क्रामो वेति पुरेऽशोकवनिका-

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महात्मना उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् १ धूम्राक्षः परमामर्षी सर्वशस्त्रभृतां वरः अकंप
नः प्रहस्तश्च कुंभकर्णस्तथैव च २ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ३ ससैन्या
स्ते हता वीरा रामेणाक्लिष्टकर्मणा राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ४ अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः प्रख्या
तबलवीर्येण पुत्रेणेंद्रजिता मम ५ तौ भ्रातरौ तदा बद्धौ घोरैर्दत्तवरैः शरैः यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ६ मोक्तुं तद्बं
धनं घोरं यक्षगंधर्वपन्नगैः तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ७ शरबंधाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ये योधा निर्ग
ताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ८ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः तं न पश्याम्यहं युद्धे यो द्य रामं सलक्ष्मणम् नाशये-
त्सबलं वीरं ससुग्रीवं विभीषणम् ९ अहो सुबलवान्रामो महदस्त्रबलं च वै यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः १० अप्र
मत्तैश्च सर्वत्र गुल्मै रक्ष्या पुरीत्वियम् अशोकवनिका चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ११ निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव नः यत्र
यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः १२ सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः १३ प्रदोषे वार्धरा
त्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन १४ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थितं यथा ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रु
त्वा लंकाधिपस्य तत् १५ वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः १६ तान्सर्वान्हि समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः मन्युशल्यं व
हन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् १७ ततः स संदीपितकोपवन्हिर्निशाचराणामधिपो महाबलः तदेव पुत्रव्यसनं विचिंतयन्मुहुर्मुहु
श्चैव तदा विनिश्वसन् १८ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

यां चेति शेषः नः युष्माकं युष्माभिरिति यावत् यत्र यत्र गुल्म इति पृथक्स्थापित इति शेषः १२ पदं गतागतं १३ १४ द्रष्टव्यं च पदमित्युक्तं तत्र दर्शनप्रकार
माह द्विषतामिति उद्युक्तं उद्यमवत् किं आपतत् आगमनशीलं किंलकायामिति शेषः यथा यथा पूर्वं स्थितं स्थितिमत् किमित्येवं प्रकारेण सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः
१५ १६ मन्युशल्यं मन्युरूपं शल्यं १७ १८ कतकः ६५ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये युद्धकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति देवांतकादयश्चत्रिशिरोतिकायोचतान् १ २ संपरिपुप्लुवानं लिट्ः कानच् शोकार्णवमग्नमित्यर्थः रथर्षभः रथस्थानांश्रेष्ठः महारथइत्यर्थः नरा
वणं ३ हेतातनस्मात् मोहंगंतुंनार्हसि यत्रयस्मात् इंद्रजिज्जीवति इंद्रारिरिंद्रजित् समरेइंद्रजिद्बाणाभिहतः प्राणानभियातुंकश्चिदपिसमर्थोनास्ति ४
मद्बाणनिर्भिन्नोत एवविकीर्णोदेहोयस्यतं ५ पौरुषदैवयुक्तांपौरुषेण सहजशौर्यबलेनदैवबलेन भगवद्ब्रह्मबलेनचयुक्तांक्रियमाणांआदिकर्मणिक्तः

ततोहतान्राक्षसपुंगवांस्तान्देवांतकादित्रिशिरोतिकायान्। रक्षोगणास्तत्रहतावशिष्टास्तेरावणायत्वरिताशशंसुः १ ततोहतांस्तान्सहसा निशम्यराजामहाबाष्पपरिप्लुताक्षः पुत्रक्षयंभ्रातृवधंच घोरंविचिंत्यराजाविपुलंप्रदध्यौ २ ततस्तुराजानमुदीक्ष्यदीनंशोकार्णवेसं परिपुप्लुवानम्। रथर्षभोराक्षसराजसूनुस्तमिंद्रजिद्वाक्यमिदंबभाषे ३ नतातमोहंपरिगंतुमर्हसेयत्रेंद्रजिज्जीवतिनैर्ऋतेश। नेंद्रा रिबाणाभिहतोहिकश्चित्प्राणान्समर्थःसमरेभिपातुम् ४ पश्याद्यरामंसहलक्ष्मणेनमद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम्। गतायुषंभूमि तलेशयानंशितैःशरैराचितसर्वगात्रम् ५ इमांप्रतिज्ञांशृणुशक्रशत्रोःसुनिश्चितांपौरुषदैवयुक्ताम्। अद्यैवरामंसहलक्ष्मणेन- संतर्पयिष्यामिशरैरमोघैः ६ अद्येंद्रवैवस्वतविष्णुरुद्रसाध्याश्चवैश्वानरचंद्रसूर्याः द्रक्ष्यंतुमेविक्रममप्रमेयंविष्णोरिवोग्रंबलि- यज्ञवाटे ७ सएवमुक्त्वात्रिदशेंद्रशत्रुरापृच्छ्यराजानमदीनसत्वः समारुरोहानिलतुल्यवेगंरथंखरश्रेष्ठसमाधियुक्तं ८ समा- स्थायमहातेजारथंहरिरथोपमम्। जगामसहसातत्रयत्रयुद्धमरिंदमः ९ तंप्रस्थितंमहात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः संहर्षमाणा- बहवोधनुःप्रवरपाणयः १० गजस्कंधगताःकेचित्केचित्परमवाजिभिः व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैश्चभुजंगमैः ११ वराहैःश्वा पदैःसिंहैर्जंबुकैःपर्वतोपमैः काकहंसमयूरैश्चराक्षसाभीमविक्रमाः प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः १२ सशंखनिनदैःपू र्णैर्भेरीणांचापिनिस्वनैः जगामत्रिदशेंद्रारिराजिंवेगेनवीर्यवान् १३ सशंखशशिवर्णेनछत्रेणरिपुसूदनः रराजप्रतिपूर्णेननभ श्चंद्रमसायथा १४ वीज्यमानस्ततोवीरोहैमैर्हेमविभूषणः चारुचामरमुख्यैश्चमुख्यःसर्वधनुष्मताम् १५ ततस्त्विंद्रजितालं कासूर्यप्रतिमतेजसा रराजाप्रतिवीर्येणद्यौरिवार्केणभास्वता १६ ससंप्राप्यमहातेजायुद्धभूमिमरिंदमः स्थापयामासरक्षांसिर थंप्रतिसमंततः १७ ततस्तुहुतभोक्तारंहुतभुक्सदृशप्रभः जुहुवेराक्षसश्रेष्ठोविधिवन्मंत्रसत्तमैः १८

६ ७ खरश्रेष्ठैःसमाधीयतेयुद्धमेभिरितिस
माधयोधनुःखड्गादयस्तैश्चयुक्तं ८ हरिरथइंद्ररथः ९ संहर्षमाणाइत्यार्षंहृष्यमाणाइत्यर्थः १० ११ १२ आजिंयुद्धं १३ शंखस्यशशिनश्चवर्णइववर्णोयस्यतत् ९४
१४ हैमैर्हिरण्मयदंडैः १५ १६ युद्धभूमिंयुद्धजयसंपादकहोमसाधनभूमिंनिकुंभिलास्थानमित्यर्थः १७ हुतभोक्तारंअग्निंविधिःतत्तत्कल्पोक्तप्रकारः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंधमाल्यपुरस्कृतैर्लाजसत्कारैः लाजैः पावकं सत्कृत्य तत्र पावके वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतं हविर्वक्ष्यमाणच्छागरूपं जुहाव १९ शस्त्राण्येव शरपत्राणि काश विशेषाः परिस्तरणभूताः विभीतकाः विभीतकवृक्षसंबंधिन्यः समिधः रक्तवस्त्राणि अभिचारकर्मणि तेषामेव विनियोगात् आसन्निति शेषः स्रुवमित्यत्रा सीदिति २० शरपत्रैः प्रागुक्तरूपैः जीवतो गलं जग्राह सजीवस्य होमार्थमिति शेषः २१ सकृदेवेति सजीवस्य समग्रावयवस्य छागस्य सकृदेव महाहुत्वास मिद्धस्य महार्चिषोऽग्नेः सकाशात्तानि लिंगानि बभूवुः यानि पुरा स्वस्य विजयमदर्शयन् २२ नान्येवाह प्रदक्षिणेति २३ अस्त्रविशारदः स ब्राह्ममस्त्रमा-

सहविर्लाजसत्कारैर्माल्यगंधपुरस्कृतैः जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेंद्रः प्रतापवान् १९ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः लो हितानि च वासांसि स्रुवं काष्र्णायसं तथा २० स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः २१ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः बभूवुस्तानि लिंगानि विजयं यान्यदर्शयन् २२ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकांचनसन्नि- भः हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः २३ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमंत्र- यत् २४ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके सार्कग्रहेंदुनक्षत्रं वितत्रास नभःस्थलम् २५ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेंद्रप्रतिमप्रभावः सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेंऽतर्दधेऽऽत्मानमचिंत्यवीर्यः २६ ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् निर्य यौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया २७ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः तोमरैरंकुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे २८ रावणिस्तु सु संक्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् हृष्टा भवंतो युध्यंतु वानराणां जिघांसया २९ ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जंतो जयकांक्षिणः अभ्यवर्षंस्त तो घोरान्वानराञ्शरवृष्टिभिः ३० स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान्विचकर्ष ह ३१ ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः अभ्यवर्षंत सहसा रावणिं शैलपादपैः ३२ इंद्रजित्तु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः वानराणां शरीराणि- व्यधमद्रावणात्मजः ३३ शरेणैकेन च हरीन्नव पंच च सप्त च बिभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ३४

हारयामास ब्रह्मणा पुनर्ब्रह्मास्त्रोपदेशमकारयत् अथ धनुरादिकं सिद्धब्रह्मास्त्रमंत्रेणाभ्यमंत्रयत् २४ तस्मिन्नस्त्रे आहूयमाने तदस्त्रमंत्रदैवते त्रिमूर्तिरि- हस्य लक्षणे क्रियमाणावाहने तदुद्देशेन तन्मंत्रेण पावके हूयमाने च सति सार्कादिकं नभःस्थलं तत्रासेति नायमर्थवादः २५ अंतर्दधे आत्मानमित्यत्राकारलोपश्छा दसः २६ तत इति यागसमाप्त्यनंतरं तद्यागभूमेरित्यर्थः २७ २८ निशाचरान्समीक्ष्य आहेति शेषः किमाह तदाह हृष्टा इति २९ ३० रक्षोभिः संवृतः राक्षससैन्यो परिप्रत्यासन्नाकाशदेशे स्थितः ३१ अभ्यवर्षंत तत्सैन्यास्थित्यनुमितास्थितिकदिगुद्देशेनेति शेषः अन्यथा तर्धानिगतत्वेनैतदसंभवात् ३२ ३३ ३४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ मथितसंकल्पाःसंहृतयुद्धसंकल्पाः ३६ अभ्यधावंतनाद्दिगाभिमुखेनेतिशेषः ३७ ३८ त्यक्तजीविताःसक्तजीवितेच्छाः सशिलायुधाःशिलारूपायुधैःसहिताः ३९ ४० व्यपोहतअपसारयतिस्म ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ दत्तवरैर्वरलब्धैः ४६ ४७ ४८ ४९ ५० स्वसैन्यंस्वसै-

सशरैःसूर्यसंकाशैःशातकुंभविभूषणैः वानरान्समरेवीरःप्रममाथसुदुर्जयः ३५ तेभिन्नगात्राःसमरेवानराःशरपीडिताः पेतुर्मथितसंकल्पाःसुरैरिवमहासुराः ३६ तंतपंतमिवादित्यंघोरैर्बाणगभस्तिभिः अभ्यधावंतसंक्रुद्धाःसंयुगेवानरर्षभाः ३७ ततस्तुवानराःसर्वेभिन्नदेहाविचेतसः व्यथिताविद्रवंतिस्मरुधिरेणसमुक्षिताः ३८ रामस्यार्थेपराक्रम्यवानरास्त्यक्तजीविताः नर्दंतस्तेनिवृत्तास्तुसमरेसशिलायुधाः ३९ तेद्रुमैःपर्वताग्रैश्चशिलाभिश्चप्लवंगमाः अभ्यवर्षंतसमरेरावणिंसमवस्थिताः ४० तंद्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् व्यपोहतमहातेजारावणिःसमितिंजयः ४१ ततःपावकसंकाशैःशरैराशीविषोपमैः वानराणामनीकानिबिभेदसमरेप्रभुः ४२ अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैःसविध्वागधमादनम् विव्याधनवभिश्चैवनलंदूरादवस्थितम् ४३ सप्तभिस्तुमहावीर्योमैंदंमर्मविदारणैः पंचभिर्विशिखैश्चैवगजंविव्याधसंयुगे ४४ जांबवंतंतुदशभिर्नीलंत्रिंशद्भिरेवच सुग्रीवमृषभंचैवसोंगदंद्विविदंतथा ४५ घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा अन्यानपितदामुख्यान्वानरान्बहुभिःशरैः ४६ अर्दयामाससंक्रुद्धःकालाग्निरिवमूर्च्छितः सशरैःसूर्यसंकाशैःसुमुक्तैःशीघ्रगामिभिः ४७ वानराणामनीकानिनिर्ममंथमहारणे आकुलांवानरींसेनांशरजालेनपीडिताम् ४८ हृष्टःसपरयाप्रीत्याददर्शक्षतजोक्षिताम् पुनरेवमहातेजाराक्षसेंद्रात्मजोबली ४९ संसृज्यबाणवर्षंचशस्त्रवर्षंचदारुणम् ममर्दवानरानीकंपरितस्त्विंद्रजिद्बली ५० स्वसैन्यमुत्सृज्यसमेत्यतूर्णंमहाहवेवानरवाहिनीषु अदृश्यमानःशरजालमुग्रंववर्षनीलांबुधरोयथांबु ५१ तेशक्रजिद्बाणविशीर्णदेहामायाहताविस्वरमुन्नदंतः रणेनिपेतुर्हरयोद्रिकल्पायथेंद्रवज्राभिहतानगेंद्राः ५२ तेकेवलंसंददृशुःशिताग्रान्बाणान्रणेवानरवाहिनीषु मायानिगूढंचसुरेंद्रशत्रुंनचात्रतंराक्षसमप्यपश्यन् ५३ ततःसरक्षोधिपतिर्महात्मासर्वादिशोबाणगणैःशिताग्रैः प्रच्छादयामासरविप्रकाशैर्विदारयामासचवानरेंद्रान् ५४ सशूलनिस्त्रिंशपरश्वधानिव्याविद्धदीप्तानलसप्रभाणि सविस्फुलिंगोज्ज्वलपावकानिववर्षतीव्रंप्लवगेंद्रसैन्ये ५५ ततोज्वलनसंकाशैर्बाणैर्वानरयूथपाः ताडिताःशक्रजिद्बाणैःप्रफुल्लाइवकिंशुकाः ५६

न्योपरिभागंउत्सृज्य ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ प्रफुल्लाःकिंशुकाइवासन्निितिशेषः ५६ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शरैर्नेत्रेषु ताडिता इत्यन्वयः अन्योन्यं विविशुः अन्योन्यगात्रं समाश्लिष्य तस्थुः ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ प्रसक्तं प्रकृतं प्राप्तं ब्रह्मा-
स्त्रमाश्रित्य अस्मानावामेवार्दयति ६४ नष्टदेहोऽदृष्टदेहः ६५ नन्वदृष्टदेहत्वापि संहारसाधनैः शब्दवेध्यादिदिव्यास्त्रैर्हननं कार्यमिति चेन्न भगवतो ब्रह्म-
ण आज्ञाया मारुतिनेवास्माभिरपि पालनीयो चित्येनैतत्सहनस्यैवौचित्यादित्याशयेनाह मन्ये इति अचिंत्यः अचिंत्यवैभवः योऽस्य सकलसंसारस्य प्रभवः स्र-
ष्टा प्रकारात्संहर्ता च स्वयंभूर्हिरण्यगर्भोऽस्ति तस्य भगवत एतदस्त्रं एतदस्त्रवैभवमित्येवमन्ये जानामि अतस्तत्सन्नद्धमिमं बाणावपातं मया सहाव्यग्रमना-

उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ५७ हनूमंतं च सुग्रीवमंगदं गंधमादनम् जांबवंतं
सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ५८ मैंदं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं तथा केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ५९ सूर्याननं ज्यो-
तिर्मुखं तथा दधिमुखं हरिम् पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ६० प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिंद्रजिन्मंत्रसंहितैः विव्याध हरिशा-
र्दूलान्सर्वांस्तान्राक्षसोत्तमः ६१ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयवर्णैः ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भा-
स्कररश्मिकल्पैः ६२ स बाणवर्षैरभिवृष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिंत्य समीक्ष्यमाणः परमाद्भुतश्रीरामस्तदा लक्ष्मणमित्युवा-
च ६३ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेंद्रो महास्त्रमाश्रित्य सुरेंद्रशत्रुः निपातयित्वा हरिसैन्यमस्मान्शितैः शरैरर्दयति प्रसक्तम् ६४
स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा समाहितोंतर्हितभीमकायः कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहंतुमद्येंद्रजिदुद्यतास्त्रः ६५ मन्ये स्वयंभूर्भग-
वानचिंत्यस्तस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य बाणावपातं त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ६६ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेंद्रः सर्वा
दिशः सायकवृष्टिजालैः एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ६७ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ हतहर्ष-
रोषौ ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समासाद्य रणाग्र्यलक्ष्मीम् ६८ ततस्तु ताविंद्रजितोऽस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ स चा-
पि तौ तत्र विषादयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेंद्रः ६९ ततस्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन निषूदयित्वा सहसा विवे-
श पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ७०

भगवत्स्थाने कचित्तो भूत्वा भगवत्स्थानबलेन सहस्व धीमन्नि-
ति हेतुगर्भविशेषणं यतस्त्वमपि ब्रह्मध्यानसंपन्नस्तस्मात्सहस्व एवं हि भगवदनुग्रहादस्माकमपि जयो भविष्यति नान्यथेत्यर्थः ६६ पतिताग्र्यशूरं पतिता भुवि पति-
ता अग्र्यशूराः प्रशस्तवीर्या यस्मिंस्तत् ६७ एतत्सहनस्यैवेन्दुपरमोपायत्वमपीत्याह आवामिति हतहर्षरोषौ अप्रकाशितहर्षरोषविकारौ अत एव विसंज्ञावि-
वावां पतितौ दृष्ट्वा रणाग्र्यलक्ष्मीं समासाद्य ध्रुवमसावमरारिवासं लंकां प्रवेक्ष्यति पश्चाद्यदस्माभिरनुष्ठेयं तत्करिष्याव इति शेषः रणाग्र्येत्यादिना समूलना-
शाशक्तिः सूचिता ६८ विशस्तौ पीडितौ ६९ ७० ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध॰त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ॥ तयोःराघवयोःरणाग्रेरणमुखेसादितयोर्निश्चेष्टीकृतयोः १ अप्रतिमैःअत्यंतंकालोचितैः २ तदेवाह माभैष्टेति अत्रास्यामवस्थायांविषादकालोविषादावसरोनास्तिकुतस्तत्राह यदिति यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यमुद्वहंतौ तदाज्ञांपरिपालयंतौ अतएवविवशौअस्त्रप्रयोगप्रवृत्तिरहितौ अथानंतरंतस्मादेवेंद्रजितासादितौइनियत्तस्माद्विषण्णावेवनतुप्राणपीडावंतावतोमाभैष्ट यद्वाएतावववशौविषण्णावितियत्तत्रविषयेमाभैष्ट एतयोर्विषण्णयोरस्मान्कोवारक्षिष्यतीतिशत्रुभ्योभयंमाभूत् अत्रैनद्विषयेविषादकालोनास्ति यत्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यंमंत्ररूपंउद्वहंतौमानयंनाविंद्रजिदस्त्रजालैःसादितौसादिताविव एतौब्रह्मसंमाननार्थंस्वयमेवपतिताविनिमाभैष्टेत्यर्थः

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰आदि॰युद्ध॰त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ ॥ तयोस्तदासादितयोरणाग्रेमुमोहसैन्यंहरियूथपानाम् सुग्रीवनीलांगदजांबवंतोनचापिकिंचित्प्रतिपेदिरेते १ ततोविषण्णंसमवेक्ष्यसर्वंविभीषणोबुद्धिमतावरिष्ठः उवाचशाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः २ माभैष्टनास्त्यत्रविषादकालोयदार्यपुत्रौह्यवशौविषण्णौ स्वयंभुवोवाक्यमथोद्वहंतौयत्सादिताविंद्रजितास्त्रजालैः ३ तस्मैतुदत्तंपरमास्त्रमेतत्स्वयंभुवाब्राह्मममोघवीर्यम् तन्मानयंतौयुधिराजपुत्रौनिपातितौकोत्रविषादकालः ४ ब्राह्ममस्त्रंततोधीमान्मानयित्वातुमारुतिः विभीषणवचःश्रुत्वाहनूमानिदमब्रवीत् ५ अस्मिन्नस्त्रहतेसैन्येवानराणांतरस्विनाम् योयोधारयतेप्राणांस्तंतमाश्वासयावहे ६ तावुभौयुगपद्वीरौहनूमद्राक्षसोत्तमौ उल्काहस्तौतदारात्रौरणशीर्षेविचेरतुः ७ भिन्नलांगूलहस्तोरुपादांगुलिशिरोधरैः स्रवद्भिःक्षतजंगात्रैःप्रस्रवद्भिःसमततः ८ पतितैःपर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृताम् शस्त्रैश्चपतितैर्दीप्तैर्ददृशातेवसुंधराम् ९ सुग्रीवमंगदंनीलंशरभंगंधमादनम् जांबवंतंसुषेणंचवेगदर्शिनमेवच १० मैंदंनलंज्योतिमुखंद्विविदंचापिवानरम् विभीषणोहनूमांश्चददृशातेहतान्रणे ११ सप्तषष्टिर्हताःकोट्योवानराणांतरस्विनाम् अन्हःपंचमशेषेणवल्लभेनस्वयंभुवः १२

३ राघवाभ्यांक्षंतुंयोग्यमस्त्रंरावणेरस्तीत्याह तस्मैइति कोत्रविषादकालःनकोपिक्षणानंतरमुत्थास्यतइतिशेषः ४ मारुतिस्तदाविभीषणवचःश्रुत्वा तद्ब्राह्ममस्त्रंमानयित्वासर्वेणाप्यनुसरणीयमेवेतिपूजयित्वाविभीषणंप्रतीदमब्रवीत् ५ अस्त्रहते ब्रह्मास्त्रहते आश्वासयावहेविचार्येतिशेषः ६ तदारात्रावित्यनेनसप्तम्यारात्रावयमस्त्रप्रयोगइतिसूचितम् ७ प्रस्रवद्भिःमूत्रमितिशेषः ८ ९ १० ददृशातेहतान्रणेहतप्रायानित्यर्थः ११ पंचमश्चासौशेषोभागश्च तेनप्रातःसंगवमध्यान्हापराण्हसायान्हेषु षट्घटिकात्मकेषु पंचमेनसायान्हेनेत्यर्थः चतुर्भिर्भागैश्चब्रह्मास्त्रसाधनमितिबोध्यं सप्तषष्टिकोटिवानरहननेसामर्थ्यमाह वल्लभेनस्वयंभुवइति स्वयंभूवल्लभेनब्रह्मास्त्रेणापरिमितप्राणिहननसमर्थेनहतमितिभगवद्वैभवमेवैतदितिभावः १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मार्गते विशिष्येत्यर्थः तस्य बहुज्ञत्वादुपायप्रश्नार्थमितिभावः १३ स्वभावजरयायुक्तं वयःस्वभावाज्जरयावलीपलितादिनायुक्तं १४ १५ कृच्छ्राद्वा-
क्यं प्रत्युत्तरं वाक्यमभ्युद्गिरन्नुच्चारयन् १६ १७ येनांजनादेवी सुप्रजाः सुपुत्रवती १८ आर्यपुत्रौ राघवौ १९ आर्य जांबवन् २० २१ २२ जीविता
शा ततोभवेत् जीवनहेतोस्तत एव लाभसंभवादितिभावः २३ २४ विव्यथितेंद्रियः विशेषेण व्यथितानींद्रियाणि यस्य सः २५ २६ विक्रमपर्या

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् मार्गते जांबवंतं च हनूमान्स विभीषणः १३ स्वभावजरयायुक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् प्रजा
पतिसुतं वीरं शाम्यंतमिव पावकम् १४ दृष्ट्वा समभिसंक्रम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसितास्तव १५
विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवानृक्षपुंगवः कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् १६ नैर्ऋतेंद्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये वि
द्धगात्रः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा १७ अंजना सुप्रजा येन मातरिश्वा च सुव्रत हनूमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् १८
श्रुत्वा जांबवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम् १९ नैव राजनि सुग्रीवे नांगदे नापि राघवे
आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः २० विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवान्वाक्यमब्रवीत् शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुति
म् २१ अस्मिन्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् हनूमत्युज्झितप्राणे जीवंतोपि मृता वयम् २२ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि
वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् २३ ततो वृद्धमुपागम्य विनयेनाभ्यवादयत् गृह्य जांबवतः पादौ हनूमान्मारुतात्मजः २४
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदा विव्यथितेंद्रियः पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते प्लवगोत्तमः २५ ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमंतं स जांबवान् आग
च्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि २६ नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन २७
ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ २८ गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम्
हिमवंतं नगश्रेष्ठं हनूमन्गंतुमर्हसि २९ ततः कांचनमत्युग्रमृषभं पर्वतोत्तमम् कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ३०
तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ३१ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभ-
वाः द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयंतीर्दिशो दश ३२

सः पर्याप्तविक्रमः २७ सादितौ पीडितौ २८ सागरमित्युपरियोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया २९ कांचनं स्वर्णमयं अत्युग्रं सिंहादिभिर्दुष्प्रवेशं ऋषभं तदाख्यं ३० त
योः शिखरयोः ऋषभकैलासशिखरयोरित्यर्थः ३१ ओषधयो दीप्ताः दीप्ता ओषधीरित्यर्थः ३२ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुवर्णकरणीस्वर्णसमानवर्णस्यदेहादेःकरणीं सवर्णेतिपाठेपूर्ववर्णसमानवर्णकरणीमित्यर्थः संधानींछिन्नशिरःकबंधयोरपियथापूर्वनाडीसंधानकरणीं ३३
प्राणैर्योजयित्वाआश्वासयेत्यन्वयः ३४ बलोद्धूषैर्बलोद्रेकैः ३५ पर्वततटाग्रस्थःत्रिकूटशिखरस्थः ३६ हरिपादविनिर्भग्नःतत्पादभाराक्रांतःनिषसादनि
विष्टोभूत् ३७ हरिवेगाद्धनूमतउत्पतनवेगात् नगाद्वृक्षाःपेतुःपरस्परसंघर्षजाग्निवशात्तेजज्वलुश्च ३८ तस्मिन्त्रिकूटपर्वतेघूर्णमानेनगोत्तमेवानराः
स्थातुंनशेकुः त्रिकूटस्यैवयुद्धभूमित्वात्तच्छिखरस्यैवचलंकात्वात् ३९ अतएवसाघूर्णितेत्यनेनलंकाक्षोभउच्यते प्रनृत्येवप्रवृत्तनृत्येव ४० ४१

मृतसंजीवनींचैवविशल्यकरणीमपि सुवर्णकरणींचैवसंधानींचमहौषधीम् ३३ ताःसर्वाहनुमन्गृह्यक्षिप्रमागंतुमर्हसि आश्वास
यहरीन्प्राणैर्योज्यिगंधवहात्मज ३४ श्रुत्वाजांबवतोवाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः आपूर्यतबलोद्धूषैस्तोयवेगैरिवार्णवः ३५ सपर्वतत
टाग्रस्थःपीडयन्पर्वतोत्तमम् हनूमान्दृश्यतेवीरोद्वितीयइवपर्वतः ३६ हरिपादविनिर्भग्नोनिषसादसपर्वतः नशशाकतदात्मानंवोढुं
भृशानिपीडितः ३७ तस्यपेतुर्नगाभूमौहरिवेगाच्चजज्वलुः शृंगाणिचव्यकीर्यंतपीडितस्यहनूमता ३८ तस्मिन्संपीड्यमानेतुभ-
ग्नद्रुमशिलातले नशेकुर्वानराःस्थातुंघूर्णमानेनगोत्तमे ३९ साघूर्णितमहाद्वाराप्रभग्नगृहगोपुरा लंकात्रासाकुलारात्रौप्रनृत्येवा
भवत्तदा ४० पृथिवीधरसंकाशोनिपीड्यपृथिवीधरम् पृथिवींक्षोभयामाससार्णवांमारुतात्मजः ४१ पद्भ्यांतुशैलमाविध्यवड-
वामुखवन्मुखम् विवृत्योग्रंननादोच्चैस्त्रासयन्निवराक्षसान् ४२ तस्यनानद्यमानस्यश्रुत्वानिनदमुत्तमम् लंकास्थाराक्षसव्याघ्रान
शेकुःस्पंदितुंक्वचित् ४३ नमस्कृत्वासमुद्रायमारुतिर्भीमविक्रमः राघवार्थेपरंकर्मसमीहतपरंतपः ४४ सपुच्छमुद्यम्यभुजंगक
ल्पंविनम्यपृष्ठंश्रवणेनिकुच्य विवृत्यवक्त्रंवडवामुखाभमापुप्लुवेव्योम्निसचंडवेगः ४५ सवृक्षखंडांस्तरसाजहारशैलान्शिलाः
प्राकृतवानरांश्च बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्तेक्षीणवेगाःसलिलेनिपेतुः ४६ सतौप्रसार्योरगभोगकल्पौभुजौभुजंगारिनिकाशवी-
र्यः जगामशैलंनगराजमग्र्यंदिशःप्रकर्षन्निववायुसूनुः ४७ ससागरंघूर्णितवीचिमालंतदंभसाभ्रामितसर्वसत्वं समीक्षमाणः
सहसाजगामचक्रंयथाविष्णुकराग्रमुक्तम् ४८ सपर्वतान्पक्षिगणान्सरांसिनदीस्तटाकानिपुरोत्तमानि स्फीतान्जनांस्तानपिसं
प्रवीक्ष्यजगामवेगात्पितृतुल्यवेगः ४९

वडवामुखवज्ज्वाज्वल्यमानंमुखंविवृत्यव्यादायराक्षसांस्त्रासयन्नुग्रंउच्चैर्ननाद याव
दोषध्यानयनंतावद्रक्षोनिर्गमोमाभूदितितेषांत्रासार्थंननादेतिभावः ४२ ४३ समीहतचिंतितवान् ४४ सपुच्छमित्यनेनजातिवर्णनं ४५ प्राकृतवान
रान्त्रिकूटवनेनित्यवासान्प्राकृतवानरान्तेक्षीणवेगाःअनुगतवृक्षखंडादयः ४६ भुजंगारिर्गरुडः ४७ ४८ जनान्जनपदान् ४९ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० ५१ स्मरन्जांबवतोवाक्यं तद्वाक्यस्मरणंवेगवशादोषधादिपर्वतमतीत्यगमननिवृत्त्यर्थं ५२ ५३ सुरर्षिसंघोत्तमेति उत्तमसुरर्षिसंघैरित्यर्थः ५४
तदृष्टदेवतादिस्थानानांनामान्याह सब्रह्मेति ब्रह्मकोशंभगवतोहिरण्यगर्भस्यस्थानं ब्रह्मप्रपद्येब्रह्मकोशंप्रपद्येइत्यादिश्रुतिसिद्धं रजतालयंहिरण्यगर्भापि
रमूर्तेरजतनाभेःस्थानं रुद्रशरप्रमोक्षंयत्रस्थानेस्थित्वारुद्रःत्रिपुरसंहारायशरंमुमोचतत्स्थानं हयाननंभगवतोहयग्रीवस्यस्थानं ब्रह्मशिरोब्रह्मास्त्रदे
वतातत्स्थानं तत्रतत्रनित्यसन्निहितान्वैवस्वतकिंकरांश्चददर्श ५५ वन्ह्यालयमिति सूर्यनिबंधनं सूर्याणांयत्रस्थानेनिबंधनंसमावेशस्तत्स्थानंअतएव

आदित्यपथमाश्रित्यजगामसगतश्रमः हनूमांस्त्वरितोवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ५० जवेनमहतायुक्तोमारुतिर्वातरंहसा जगामहरि
शार्दूलोदिशःशब्देननादयन् ५१ स्मरन्जांबवतोवाक्यंमारुतिर्भीमविक्रमः ददर्शसहसाचापिहिमवंतंमहाकपिः ५२ नानाप्रस्रव
णोपेतंबहुकंदरनिर्झरम् श्वेताभ्रचयसंकाशैःशिखरैश्चारुदर्शनैः शोभितंविविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ५३ सतंसमासाद्यम
हानगेंद्रमतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृंगम् ददर्शपुण्यानिमहाश्रमाणिसुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ५४ सब्रह्मकोशंरजतालयंचशक्राल
यंरुद्रशरप्रमोक्षम् हयाननंब्रह्मशिरश्चदीप्तंददर्शवैवस्वतकिंकरांश्च ५५ वन्ह्यालयंवैश्रवणालयंचसूर्यप्रभंसूर्यनिबंधनंच
ब्रह्मालयंशंकरकार्मुकंचददर्शनाभिंचवसुंधरायाः ५६ कैलासमुग्रंहिमवच्छिलांचतंवैवृषंकांचनशैलमग्र्यम् प्रदीप्तसर्वौषधि
संप्रदीप्तंददर्शसर्वौषधिपर्वतेंद्रम् ५७ सतंसमीक्ष्यानलराशिदीप्तंविसिस्मियेवासवदूतसूनुः आप्लुत्यतंचौषधिपर्वतेंद्रंतत्रौषधी
नांविचयंचकार ५८ सयोजनसहस्राणिसमतीत्यमहाकपिः दिव्यौषधिधरंशैलंव्यचरन्मारुतात्मजः ५९ महौषध्यस्ततःसर्वा
स्तस्मिन्पर्वतसत्तमे विज्ञायार्थिनमायांतंततोजग्मुरदर्शनम् ६० सतामहात्माहनुमानपश्यंश्चुकोपरोषाच्चभृशंननाद अमृष्यमा
णोग्निसमानचक्षुर्महीधरेंद्रंतमुवाचवाक्यम् ६१ किमेतदेवंसुविनिश्चितंतेयद्राघवेनासिकृतानुकंपः पश्याद्यमद्बाहुबलाभि
भूतोविकीर्णमात्मानमथोनगेंद्र ६२ सतस्यशृंगंसनगंसनागंसकांचनंधातुसहस्रजुष्टम् विकीर्णकूटंज्वलिताग्रसानुंप्रगृह्यवेगात्स
हसोन्ममाथ ६३

तत्सूर्यप्रभं ब्रह्मालयंचतुर्मुखब्रह्मस्थानं शंकरकार्मुकंपिनाकास्त्रराजस्थानं वसुंध
रायाःनाभिंभूमाभिसंज्ञं प्राजापत्यस्थानं ५६ हिमवच्छिलां भगवतोरुद्रस्यतपःसमाधिपीठं तंवैवृषंजांबवदुपदिष्टं ५७ वासवस्यमेघस्वरूपिणोदेवरा
जस्यदूतःप्रेरकोवायुरित्यर्थः विचयंमार्गणं ५८ योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षण ५९ ६० ६१ किमेतदितियद्राघवेकृतानुकंपोनासिएवं
वंप्रकारेमैनदौदासीन्यबलादित्यर्थः स्वबलादितिचेत्तत्राह पश्येति ६२ सनागंसगजंउन्ममाथउत्पाटयामास ६३ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतःसनमिति ६४ तंतदित्यर्थः प्रतिभास्कराभः प्रतिसूर्यसदृशःरवेःसमीपे इत्यनेन सूर्योदयोत्तरमेतदानयनमितिलभ्यते ६५ सपावकेनसाग्निज्वालेनअ
र्पितेनस्वकरार्पितेन ६६ ६७ ६८ ६९ ७० यदिमहौषधीनांगंधमाघ्रायराघवौहरिप्रवीराश्चयथापूर्वमत्वंतंस्वस्थास्तदौषधिगंधस्यरक्षःसाधारण
त्वात्तेषामनुत्थानेहेतुमाह यदेति मानार्थे अर्थशब्दोनिवृत्तिवाची शत्रूणांहतराक्षसेयंत्ताज्ञानाभावार्थमित्यर्थः तत्परिज्ञानेतुअवशिष्टबलस्याल्पीय-
स्त्वंज्ञात्वा वानराःलंकांप्रविशेयुस्तेमाप्रविक्ष्यन्तित्येतदर्थेमिंरावणस्येश्वरेच्छयाविचारः ७१ हताहताइतिवीप्सासर्वएवहताइत्यर्थः ७२ औषधीशै
लमितिदीर्घआर्षः आश्विनकृष्णाष्टम्यामिदं ७३ कतकः ६७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰युद्ध॰चतुःसप्ततितमःसर्गः ७४

सतंसमुत्पाट्यखमुत्पपातवित्रास्यलोकान्ससुरान्सुरेंद्रान् संस्तूयमानःखचरैरनेकैर्जगामवेगाद्गरुडोग्रवेगः ६४ सभास्कराध्वानम
नुप्रपन्नस्तंभास्कराभंशिखरंप्रगृह्य बभौतदाभास्करसन्निकाशोरवेःसमीपेप्रतिभास्कराभः ६५ सतेनशैलेनभृशंरराजशैलोपमो
गंधवहात्मजस्तु सहस्रधारेणसपावकेनचक्रेणखेविष्णुरिवार्पितेन ६६ तंवानराःप्रेक्ष्यतदाविनेदुःसतानपिप्रेक्ष्यमुदाननाद तेषां
समुत्कृष्टरवंनिशम्यलंकालयाभीमतरंविनेदुः ६७ ततोमहात्मानिपपाततस्मिन्शैलोत्तमेवानरसैन्यमध्ये हर्युत्तमेभ्यःशिरसा-
भिवाद्यविभीषणंतत्रचसस्वजेसः ६८ तावप्युभौमानुषराजपुत्रौतंगंधमाघ्रायमहौषधीनाम् बभूवतुस्तत्रतदाविशल्यावुत्तस्थुरन्ये
चहरिप्रवीराः ६९ सर्वेविशल्याविरुजाःक्षणेनहरिप्रवीराश्चहताश्चयेस्युः गंधेनतासांप्रवरौषधीनांसुप्तानिशांतेष्विवसंप्रबुद्धाः ७०
यदाप्रभृतिलंकायांयुध्यंतेहरिराक्षसाः तदाप्रभृतिमानार्थमाज्ञयारावणस्यच ७१ येहन्यंतेरणेतत्रराक्षसाःकपिकुंजरैः हताहता-
स्तुक्षिप्यंतेसर्वएवतुसागरे ७२ ततोहरिर्गंधवहात्मजस्तुतमौषधीशैलमुदग्रवेगः निनायवेगाद्धिमवंतमेवपुनश्चरामेणसमाजगाम
७३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰युद्ध॰चतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ ७५ ततोब्रवीन्महातेजाःसुग्रीवोवानरेश्वरः अर्थ्यंविज्ञापयंश्चा
पिहनूमंतमिदंवचः १ यतोहतःकुंभकर्णःकुमाराश्चनिषूदिताः नेदानीमुपनिर्हारंरावणोदातुमर्हति २ येयेमहाबलाःसंतिलघव
श्चप्लवंगमाः लंकामभिपतंत्वाशुगृह्योल्काःप्लवगर्षभाः ३ ततोस्तंगतआदित्येरौद्रेतस्मिन्निशामुखे लंकामभिमुखाःसोल्काजग्मुस्ते
प्लवगर्षभाः ४ ततइति अर्थ्यमर्थादनपेतमवश्यकर्तव्यंविज्ञापयन् १ निषूदिताःराघवाभ्यामितिशेषः तस्मादिदानीमुपनिर्हारंपुररक्षांदातुंसंपादयितुंनार्हतीतिकत
कः उपनिर्हारंनिष्क्रम्ययुद्धप्रदानमितितीर्थः उपनिर्हारंयुद्धावहारमस्माकंदातुंनार्हतीत्यर्थः अनेनान्यदायुद्धावहारोजातइतिज्ञायतइत्यन्ये २अतोयेयेमहाबलाःसंति
लघवःक्षिप्रकारिणस्तेसर्वेउल्कागृहीत्वालंकामभ्युत्पततुदाहायेतिभावः ३ ततोस्तमिति पूर्वदिवसापररात्रिशेषेउल्काहस्ताभ्यां हनूमद्विभीषणाभ्यांजांबवदन्वेषणंतत
स्तन्नियोगतउषसिपर्वताहरणायगमनंअथाहरणंपुनश्चतत्स्थापनंपुनरागमनमितित्रिंशद्घटिकामध्येसर्वंततःपुनःप्रदोषेहनुमदादीनांलंकादाहगमनमितिकतकादयः
४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आरक्षाद्वाराणितत्स्थाद्वाररक्षिणोविरूपाक्षाराक्षसाः आरक्षोगुल्ममित्यन्ये ५ अट्टःगृहोपरितनंगृहं स्यादट्टःक्षौममस्त्रियामितिवा प्रतोलीरथ्या चर्याअ
ल्परथ्या ६ तेषांवानराणांसंबंधीहुतभुक्ददाह पततिअपतन् ७ दह्यतेदग्धः ८ और्णंऊर्णासूत्रनिर्मितं आविकंआविरोमनिर्मितंऊर्णासितरेषामपीति
नपौनरुक्त्यं कांचनंभांडंसौवर्णमुपकरणं ९ वाजिभांडपरिच्छदंवाजिनांभांडमलंकारः परिच्छदःपल्ययनादिश्च तन्नानाअनेकंविकृतसंस्थानंविचित्रवि
न्यासं रथभांडान्रथालंकारान् संस्कृतान्सम्यग्रचितान् भांडशब्दोऽलंकारमात्रवाचीरथभांडेत्युक्तेः अतएववाजिभांडेत्यत्रवाजिग्रहणंचरितार्थंअश्वा
लंकारवाचित्वेतुतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव तत्वेपिकर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थंतत्रसः रथभांडेत्यत्रतुलाक्षणिकइत्यन्ये १० ११ रोमजंकंबलादि वाल

उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतःसमभिद्रुताः आरक्षस्थाविरूपाक्षाःसहसाविप्रदुद्रुवुः ५ गोपुराट्टप्रतोलीषुचर्यासुविविधासुच प्रासादे
षुचसंहृष्टाःससृजुस्तेहुताशनम् ६ तेषांगृहसहस्राणिददाहहुतभुक्तदा प्रासादाःपर्वताकाराःपतंतिधरणीतले ७ अगुरुर्दह्य
तेतत्रपरंचैवसुचंदनम् मौक्तिकामणयःस्निग्धावज्रंचापिप्रवालकम् ८ क्षौमंचदह्यतेतत्रकौशेयंचापिशोभनम् आविकंविवि
धंचौर्णंकांचनंभांडमायुधम् ९ नानाविकृतसंस्थानंवाजिभांडपरिच्छदम् गजग्रैवेयकक्ष्याश्चरथभांडांश्चसंस्कृतान् १० तनुत्रा
णिचयोधानांहस्त्यश्वानांचचर्मच खड्गाधनूंषिज्याबाणास्तोमरांकुशशक्तयः ११ रोमजंवालजंचर्मव्याघ्रजंचाडजंबहु मुक्ता
मणिविचित्रांश्चप्रासादांश्चसमंततः १२ विविधानस्त्रसंघातानग्निर्दहतितत्रवै नानाविधान्गृहांश्चित्रान्ददाहहुतभुक्तदा १३
आवासान्राक्षसानांचसर्वेषांगृहगृध्नुनाम् हेमचित्रतनुत्राणांस्रग्भांडांबरधारिणाम् १४ शीधुपानचलाक्षाणांमदविह्वलगामिनाम्
कांतालंबितवस्त्राणांशत्रुसंजातमन्युनाम् १५ गदाशूलासिहस्तानांखादतांपिबतामपि शयनेषुमहार्हेषुप्रसुप्तानांप्रियैःसह १६
त्रस्तानांगच्छतांतूर्णंपुत्रानादायसर्वतः तेषांशतसहस्राणितदालंकानिवासिनाम् १७ अदहत्पावकस्तत्रजज्वालचपुनःपुनः सार
वंतिमहार्हाणिगंभीरगुणवंतिच १८

जंचामरादि व्याघ्रजंचर्मआसनोपयोगि अंडजंमृगमदादि १२ अस्त्रंशस्त्रंचित्रान्गृहान्स्वस्तिकादिगृहान् १३ गृहगृध्नुनांगृहस्थानांदीर्घाभावआर्षः
हेमचित्रंतनुत्रंयेषांतेषांभांडानिभूषणानि १४ शीधुपानेनचंचलानिअक्षीणियेषां शत्रुषुसंजातोमन्युर्येषांअदीर्घत्वमार्षं १५ प्रियैःप्रियवस्तुभिःकां
ताभिरित्यर्थः १६ त्रस्तानांगच्छतांअग्निभयादितिशेषः एवंभूतानांलंकानिवासिनांशतसहस्राणिगृहाण्यदहत् १७ दह्यमानगृहवर्णनंसारवं-
तीत्यादि सारवत्त्वंस्थिरसंस्थानवत्त्वं गंभीरगुणवंतिअनेककक्ष्याप्राकारांतर्गेहद्वारोपद्वारतोदुर्गमत्वलक्षणगांभीर्यवंति १८ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेमेत्यादि हेमनिर्मितानि पूर्णचंद्रार्धचंद्राकारवंति चंद्रशालोत्तमानि प्रशस्तशिरोगृहाणिसाधिष्ठानानि मंचादिसहितानि १९ दिवाकरंस्पृशतीवस्थितानि २०
२१ घर्मगे ग्रीष्मगे दिवाकरेगते प्रवृत्तानि विद्युद्भिर्नद्धानि मेघजालानीवस्थितानिगृहाणि २२ विमानंसप्तभूमिप्रासादः २३ तत्रचेति सप्तभूमिप्रासादेव-
र्तमानानिगृहाणीत्यर्थः २४ २५ २६ हस्त्यध्यक्षागजस्वामिनस्तैर्दाहपरित्राणायमुक्तैर्गजैर्लोकांते प्रलये भ्रांताघूर्णमानाग्राहायस्यसः २७ २८

हेमचंद्रार्धचंद्राणिचंद्रशालोत्तमानिच तत्रचित्रगवाक्षाणिसाधिष्ठानानिसर्वशः १९ मणिविद्रुमचित्राणिस्पृशंतीवदिवाकरम् क्रौं
चबर्हिणवर्णानांभूषणानांचनिःस्वनैः २० नादितान्यचलाभानिवेश्मान्यग्निर्ददाहसः ज्वलनेनपरीतानितोरणानिचकाशिरे २१
विद्युद्भिरिवनद्धानिमेघजालानिघर्मगे ज्वलनेनपरीतानिगृहाणिप्रचकाशिरे २२ दावाग्निदीप्तानियथाशिखराणिमहागिरेः विमा
नेषुप्रसुप्ताश्चदह्यमानावरांगनाः २३ त्यक्ताभरणसंयोगाहाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः तत्रचाग्निपरीतानिनिपेतुर्भवनान्यपि २४ वज्रिवज्र
हतानीवशिखराणिमहागिरेः तानिनिर्दह्यमानानिदूरतःप्रचकाशिरे २५ हिमवच्छिखराणीवदह्यमानानिसर्वशः हर्म्याग्रैर्दह्य-
मानैश्चज्वालाप्रज्वलितैरपि २६ रात्रौसादृश्यतेलंकापुष्पितैरिवकिंशुकैः हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्चतुरगैरपि बभूवलंकालो-
कांतेभ्रांतग्राहइवार्णवः २७ अश्वंमुक्तंगजोदृष्ट्वाक्कचिद्भीतोपसर्पति भीतोभीतंगजंदृष्ट्वाक्कचिदश्वोनिवर्तते २८ लंकायांदह्यमा
नायांशुशुभेचमहोदधिः छायासंसक्तसलिलोलोहितोदइवार्णवे २९ साबभूवमुहूर्तेनहरिभिर्दीपितापुरी लोकस्यास्यक्षयेघोरे
प्रदीप्तेववसुंधरा ३० नारीजनस्यधूमेनव्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः स्वनोज्वलनतप्तस्यशुश्रुवेशतयोजनम् ३१ प्रदग्धकायानपरान्रा-
क्षसान्निर्गतान्बहिः सहसाद्युत्पततिस्महरयोथयुयुत्सवः ३२ उद्घुष्टंवानराणांचराक्षसानांचनिःस्वनम् दिशोदशसमुद्रंचपृथि
वींचव्यनादयत् ३३ विशल्यौचमहात्मानौताबुभौरामलक्ष्मणौ असंभ्रांतौजगृहतुस्तेउभेधनुषीवरे ३४ ततोविस्फारयामास
रामस्यधनुरुत्तमम् बभूवतुमुलःशब्दोराक्षसानांभयावहः ३५ अशोभततदारामोधनुर्विस्फारयन्महत् भगवानिवसंक्रुद्धो
भवोवेदमयंधनुः ३६ उद्घुष्टंवानराणांचराक्षसानांचनिःस्वनम् ज्याशब्दस्तावुभौशब्दौअतिरामस्यशुश्रुवे ३७ वानरोद्घुष्टघो
षश्चराक्षसानांचनिःस्वनः ज्याशब्दश्चापिरामस्यत्रयंव्यापदिशोदश ३८

छायावन्हिज्वालाप्रतिबिंबं २९ ३० धूमे-
व्याप्तस्यातएवोच्चैर्विनेदुषःक्रुस्वंतं नारीजनस्यस्वनइत्यन्वयः ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ संहारकालेसंक्रुद्धोभगवान्भवःशब्दब्रह्मात्मकंवेदमयंधनुर्वि
स्फारयन्निव ३६ रामस्यज्याशब्दस्तावुभौवानरराक्षसशब्दावतिक्रम्याधरीकृत्यशुश्रुवे ३७ एतत्त्रयंव्याप्यव्याप्तमभूत् ३८ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३९ सन्नाहउद्योगः ४० रौद्रीव कालरात्रिरिव ४१ यत्यस्य आसन्नं द्वारं तत्ते आसाद्य युध्यध्वमित्यादिष्टाः ४२ अपि च वो युष्माकं मध्ये तत्र गुल्मे स्थितो वित-
थं पलायनं कुर्यात्स राजशासनदूषकः मदाज्ञानिवर्तीति स भवद्भिः प्रबलैर्हंतव्य इत्यादिष्टाः ४३ स्थितेषु सत्स्विति शेषः ४४ तस्य रावणस्य भयक्रोधजं-
यज्जृंभितं विजृंभणं तदुत्थविक्षेपात् सशब्दमहावायुप्रवृत्त्या दश दिशो व्यामिश्राः व्याप्ताः रूपवान् रुद्रस्य गात्रेषु भ्रुकुटीचक्षुर्मुखादिष्वदृश्यत ४५ ४६
४७ अद्यास्यां रात्र्यामेव गच्छतेति वानरानीकभयाय स्वयं सिंहनादं नादयन्कुर्वन् शशास ४८ ४९ सप्रभं निस्तिमिरं ५० ताराधिपस्य चंद्रस्य ताराणां नक्ष

तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरम् कैलासशृंगप्रतिमं विकीर्णमभवद्भुवि ३९ ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च सन्नाहो राक्ष
सेंद्राणां तुमुलः समपद्यत ४० तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् शर्वरी राक्षसेंद्राणां रौद्रीव समपद्यत ४१ आदिष्टा वानरेंद्रा-
स्ते सुग्रीवेण महात्मना आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यध्वं च प्लवंगमाः ४२ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्राप्युपस्थितः स हंतव्योभिसंप्लुत्य राज
शासनदूषकः ४३ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोधमाविशत् ४४ तस्य जृंभितविक्षेपा-
द्व्यामिश्रा वै दिशो दश रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ४५ स कुंभं च निकुंभं च कुंभकर्णात्मजावुभौ प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसै-
र्बहुभिः सह ४६ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजंघः कंपनस्तथा निर्ययुः कौंभकर्णाभ्यां सह रावणशासनात् ४७ शशास चैव तान्सर्वान्
राक्षसान्स महाबलान् राक्षसा गच्छताद्यैव सिंहनादं च नादयन् ४८ ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः लंकाया निर्ययुर्वी-
राः प्रणदंतः पुनः पुनः ४९ रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ५० तत्र ताराधिप
स्याभा ताराणां भा तथैव च तयोराभरणाभाश्च ज्वलिता द्यामभासयत् ५१ चंद्राभा भूषणाभा च ग्रहाणां ज्वलिता च भा हरिराक्षससै-
न्यानि भ्राजयामास सर्वतः ५२ तत्र चार्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः भाभिः संसक्तसलिलश्चलोर्मिः शुशुभे भृशम् ५३ पताकाध्व
जसंयुक्तमुत्तमासिपरस्वधम् भीमाश्वरथमातंगं नानापत्तिसमाकुलम् ५४ दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् तद्राक्षसबलं भी
मं घोरविक्रमपौरुषम् ५५ ददृशे ज्वलितप्रासं किंकिणीशतनादितम् हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधम् ५६

त्राणां तयोर्वानरराक्षसबलयो-
राभरणाभा आभरणकांतिश्च ज्वलिता प्रकाशमाना द्यां सेनाद्वयमध्यगताकाशप्रदेशमभासयत् ५१ उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानं चंद्राभेत्यादि ग्रहाणां नक्षत्रा-
णां ५२ संसक्तं संबद्धं सलिलं यस्य सः ५३ उत्तमासिपरश्वधं परश्वधो द्विविधः असिरूपः कुठाररूपश्च तत्रासिरूपपरश्वधमित्यर्थः तेनासिखड्गयोर्न पौनरुक्त्यं
५४ ५५ ज्वलितप्रासं बाणवर्षणादुज्ज्वलितप्रासमित्यर्थ इति कतकः हेमजालेति हेमजालव्याप्तभुजमित्यर्थः व्यावेष्टिताः चालिताः परश्वधा यस्मिंस्तत् ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंधादीनामुत्सेकतआधिक्यतःसंमोदितोमहाननिलोयेनतत् ५७ ५८ संचचाललंकायाइतिशेषः ५९ तेषांरक्षसांभुजपरामर्षेणभुजबंधनेनव्यामृष्टाः
व्याघूर्णिताःपरिघाशनयोयत्रतत् ६० ६१ ६२ ६३ अपरेनिशाचरास्तेषांकपीनांप्रवरान्जघ्नुः ६४ ६५ देहीतियुद्धमितिशेषः ६६ ६७ ६८
६९ कतकः ६८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध॰ पंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ॥ ॥ अथकंपनादीनामंगदादिभि-

व्याघूर्णितमहाशस्त्रंबाणसंसक्तकार्मुकम् गंधमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ५७ घोरंशूरजनाकीर्णमहांबुधरनिःस्वनम् त-
दृष्ट्वाबलमायातंराक्षसानांदुरासदम् ५८ संचचालप्लवंगानांबलमुच्चैर्ननादच जवेनाप्लुत्यचपुनस्तद्बलंरक्षसांमहत् ५९ अभ्यया
त्प्रत्यरिबलंपतंगाइवपावकम् तेषांभुजपरामर्षव्यामृष्टपरिघाशनि ६० राक्षसानांबलंश्रेष्ठंभूयःपरमशोभत तत्रोन्मत्ताइवोत्सेतु-
र्हरयोथयुयुत्सवः ६१ तरुशैलैरभिघ्नंतोमुष्टिभिश्चनिशाचरान् तथैवापततांतेषांहरीणांनिशितैःशरैः ६२ शिरांसिसहसाजन्हू
राक्षसाभीमविक्रमाः दशनैर्हृतकर्णाश्चमुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः शिलाप्रहारभग्नांगाविचेरुस्तत्रराक्षसाः ६३ तथैवाप्यपरेतेषां
कपीनामसिभिःशितैः प्रवरानभितोजघ्नुर्घोररूपानिशाचराः ६४ घ्नंतमन्यंजघानान्यःपातयंतमपातयत् गर्हमाणंजगर्हान्योदशं
तमपरोदशत् ६५ देहीत्यन्योददात्यन्योददामीत्यपरःपुनः किंक्लेशयसितिष्ठेतितत्रान्योन्यंबभाषिरे ६६ विप्रलंभितशस्त्रंचविमु
क्तकवचायुधम् समुद्यतमहाप्रासमुष्टिशूलासिकुंतलम् ६७ प्रावर्ततमहारौद्रंयुद्धंवानररक्षसाम् वानरान्दशसप्तेतिराक्षसाज-
घ्नुराहवे ६८ विप्रलंभितवस्त्रंचविमुक्तकवचध्वजम् बलंराक्षसमालंब्यवानराःपर्यवारयन् ६९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰
आदिकाव्येयुद्धकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ॥ प्रवृत्तेसंकुलेतस्मिन्घोरेघोरजनक्षये अंगदःकंपनंवीरमाससादरणोत्सुकः
१ आहूयसोंगदंकोपात्ताडयामासवेगितः गदयाकंपनःपूर्वंसचचालभृशाहतः २ ससंज्ञांप्राप्यतेजस्वीचिक्षेपशिखरंगिरेः अ-
र्दितश्चप्रहारेणकंपनःपतितोभुवि ३ ततस्तुकंपनंदृष्ट्वाशोणिताक्षोहतंरणे रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रंतत्रांगदमभीतवत् ४ सोंगदंनि
शितैर्बाणैस्तदाविव्याधवेगितः शरीरदारणैस्तीक्ष्णैःकालाग्निसमविग्रहैः ५ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदंतैःशिलीमुखैः कर्णिशल्य
विपाठैश्चबहुभिर्निशितैःशरैः ६

युद्धंप्रवृत्तेइति १ आहूयेतिपूर्वान्वयि सोंगदंअंगदेनयुद्धायाहूतःकंपनइत्यर्थः सचचाल
अंगदइत्यर्थः २ ३ अभीतवत्अभीतार्हं ४ ५ क्षुरःक्षुराग्रःशरः क्षुरप्रोर्धचंद्राकृतिः नाराचःसर्वायसः वत्सदंतस्तदाकारः शिलीमुखःकं-
कपत्रसदृशः कर्णीपार्श्वद्वयस्थितकर्णाकारावयवः शल्यभूयस्त्वाद्दीर्घफलकोबाणःशल्यः विपाठःकरवीरायसदृशइतितीर्थादयः ६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ परामृश्यधृत्वा ९ अंसरूपेफलकेयज्ञोपवीतवदेनंशोणिताक्षंचिच्छेद तावतापिनपराष्टत्तोनापिमृतः १० तंमहाखड्गंशोणिताक्षीयं ११ १२ कन
कांगदइति शोणिताक्षविशेषणं १३ १४ १५ परस्परदिदृक्षया युद्धावसरदिदृक्षयास्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासयावा १६ प्रतियत्ताःसावधानाः

अंगदःप्रतिविद्धांगोवालिपुत्रःप्रतापवान् धनुरुग्रंरथंबाणान्ममर्दतरसाबली ७ शोणिताक्षस्ततःक्षिप्रमसिंचर्मसमाददे उत्पपाततदा
क्रुद्धोवेगवानविचारयन् ८ तंक्षिप्रतरमाप्लुत्यपरामृश्यांगदोबली करेणतस्यतंखड्गंसमाच्छिद्यननादच ९ तस्यांसफलकेखड्गंनि-
जघानततोंगदः यज्ञोपवीतवच्चैनंचिच्छेदकपिकुंजरः १० तंप्रगृह्यमहाखड्गंविनद्यचपुनःपुनः वालिपुत्रोभिदुद्रावरणशीर्षेपरानरी
न् ११ प्रजंघसहितोवीरोयूपाक्षस्तुततोबली रथेनाभिययौक्रुद्धोवालिपुत्रंमहाबलम् १२ आयसींतुगदांगृह्यसवीरःकनकांगदः शो
णिताक्षःसमाश्वस्यतमेवानुपपातह १३ प्रजंघस्तुमहावीरोयूपाक्षसहितोबली गदयाभिययौक्रुद्धोवालिपुत्रंमहाबलम् १४ तयो-
र्मध्येकपिश्रेष्ठःशोणिताक्षप्रजंघयोः विशाखयोर्मध्यगतःपूर्णचंद्रइवाबभौ १५ अंगदपरिरक्षंतौमैंदोद्विविदएवच तस्यतस्थतु
रभ्याशेपरस्परदिदृक्षया १६ अभिपेतुर्महाकायाःप्रतियत्तामहाबलाः राक्षसावानरान्रोषादसिबाणगदाधराः १७ त्रयाणांवानरेंद्रा
णांत्रिभीराक्षसपुंगवैः संसक्तानांमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् १८ तेतुवृक्षान्समादायसंप्रचिक्षिपुराहवे खड्गेनप्रतिचिक्षेपतान्प्र
जंघोमहाबलः १९ रथान्सर्वान्दुमान्शैलान्प्रतिचिक्षिपुराहवे शरौघैःप्रतिचिच्छेदतान्यूपाक्षोमहाबलः २० सृष्टान्द्विविदमैंदाभ्या-
द्रुमानुत्पाट्यवीर्यवान् बभंजगदयामध्येशोणिताक्षःप्रतापवान् २१ उद्यम्यविपुलंखड्गंपरमर्मविदारणम् प्रजंघोवालिपुत्रायअ-
भिदुद्राववेगितः २२ तमभ्याशगतंदृष्ट्वावानरेंद्रोमहाबलः आजघानाश्वकर्णेनद्रुमेणातिबलस्तदा २३ बाहुंचास्यसनिस्त्रिंशमा
जघानसमुष्टिना वालिपुत्रस्यघातेनसपपातक्षितावसिः २४ तंदृष्ट्वापतितंभूमौखड्गंमुशलसन्निभम् मुष्टिंसंवर्तयामासवज्रक-
ल्पंमहाबलः २५ सललाटेमहावीर्यमंगदवानरर्षभम् आजघानमहातेजाःसमुहूर्तंचचालह २६ ससंज्ञांप्राप्यतेजस्वीवालिपुत्रः
प्रतापवान् प्रजंघस्यशिरःकायात्पातयामासमुष्टिना २७ सयूपाक्षोश्रुपूर्णाक्षोपितृव्येनिहतेरणे अवरुह्यरथात्क्षिप्रंक्षीणेषुःखड्-
गमाददे २८ तमापतंतंसंप्रेक्ष्ययूपाक्षंद्विविदस्त्वरन् आजघानोरसिक्रुद्धोजग्राहचबलाद्बली २९ गृहीतंभ्रातरंदृष्ट्वाशोणिताक्षो
महाबलम् आजघानमहातेजावक्षसिद्विविदंततः ३०

१७ त्रयाणांअंगदमैंदद्विविदानां त्रिभिःशोणिताक्षप्रजंघयूपाक्षैः १८ १९ २०
सृष्टान्प्रक्षिप्तान् २१ वालिपुत्रायोद्यम्य वालिपुत्रंहंतुमुद्यम्य २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ जग्राहदधार २९ ३० ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ एतस्मिन्नंतरे शोणिताक्षताडिते द्विविदे शोणिताक्षगदांगृह्णानेसतीत्यर्थः भ्रातृसहायार्थंतत्समीपमागमत् प्लवंगमाभ्यां मैंदद्विविदाभ्यां आकर्षआक र्षणंउत्पाटनमुत्थानं ३२ ३३ ३४ कुंभकर्णात्मजोयतः यत्रतत्रेत्यर्थः ३५ सांत्वयन् असांत्वयत् ३६ उत्कृष्टरक्षः कुंभः लब्धलक्षैर्महावीर्यैस्तेजस्वि भिर्वानरैर्निपातितमहावीरांचमूंदृष्ट्वारणेसुदुष्करकर्मचक्रेइतिसंबंधः ३७ ३८ तस्यकुंभस्यतत्सशरधनुर्विद्युदैरावतसंबंधतोर्चिष्मत् भासमानं द्वितीयें

सततोभिहतस्तेनचचालचमहाबलः उद्यतांचपुनस्तस्यजहारद्विविदोगदाम् ३१ एतस्मिन्नंतरे मैंदोद्विविदाभ्याशमागमत् तौशो णिताक्षयूपाक्षौप्लवंगाभ्यांतरस्विनौ चक्रतुःसमरेतीव्रमाकर्षोत्पाटनंभृशम् ३२ द्विविदःशोणिताक्षंतुविददारनखैर्मुखे निष्पि पेषसवीर्येणक्षितावाविध्यवीर्यवान् ३३ यूपाक्षमभिसंक्रुद्धोमैंदोवानरपुंगवः पीडयामासबाहुभ्यांपपातसहतःक्षितौ ३४ ह तप्रवीराव्यथिताराक्षसेंद्रचमूस्तथा जगामाभिमुखीसातुकुंभकर्णात्मजोयतः ३५ आपतंतींचवेगेनकुंभस्तांसांत्वयच्चमूम् अ थोत्कृष्टमहावीर्यैर्लब्धलक्षैःप्लवंगमैः ३६ निपातितमहावीरांदृष्ट्वारक्षश्चमूंतदा कुंभःप्रचक्रेतेजस्वीरणेकर्मसुदुष्करम् ३७ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठःप्रगृह्यसुसमाहितः मुमोचाशीविषप्रख्यान्छरान्देहविदारणान् ३८ तस्यतच्छुशुभेभूयःसशरंधनुरुत्तमम् विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेंद्रधनुर्यथा ३९ आकर्णकृष्टमुक्तेनजघानद्विविदंतदा तेनहाटकपुंखेनपत्रिणापत्रवाससा ४० सहसा भिहतस्तेनविप्रमुक्तपदःस्फुरन् निपपातत्रिकूटाभोविव्हलन्प्लवगोत्तमः ४१ मैंदस्तुभ्रातरंतत्रभग्नंदृष्ट्वामहाहवे अभिदुद्राववे गेनप्रगृह्यविपुलांशिलाम् ४२ तांशिलांतुप्रचिक्षेपराक्षसायमहाबलः बिभेदतांशिलांकुंभःप्रसन्नैःपंचभिःशरैः ४३ संधायचा न्यंसुमुखंशरमाशीविषोपमम् आजघानमहातेजावक्षसिद्विविदाग्रजम् ४४ सतुतेनप्रहारेणमैंदोवानरयूथपः मर्मण्यभिहतस्ते नपपातभुविमूर्च्छितः ४५ अंगदोमातुलौदृष्ट्वामथितौतुमहाबलौ अभिदुद्राववेगेनकुंभमुद्यतकार्मुकम् ४६ तमापतंतंविव्याध कुंभःपंचभिरायसैः त्रिभिश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मातंगमिवतोमरैः ४७ सोंगदंबहुभिर्बाणैःकुंभोविव्याधवीर्यवान् ४८ अकुंठ- धारैर्निशितैस्तीक्ष्णैःकनकभूषणैः अंगदःप्रतिविद्धांगोवालिपुत्रोनकंपते ४९ शिलापादपवर्षाणितस्यमूर्ध्निववर्षह सप्रचिच्छे दतान्सर्वान्बिभेदचपुनःशिलाः ५०

द्रधनुर्यथाअपरमिंद्रधनुरिव भूयःशुशुभे विद्युच्छरस्थानीया ऐरावतोभ्रमातंगस्त- स्येंद्रधनुषासंबंधात् इंद्रायुधंत्विंद्रधनुस्तदवक्रऋजुरोहितं ऐरावतं ऋजुदीर्घेंद्रधनुस्तद्युक्तंचस्वाभाविकमिंद्रधनुरित्यर्थः एतच्चोत्पातकालेभवतीत्यर्थइ तितीर्थः ३९ ४० विप्रमुक्तपदःविप्रमुक्तंप्रसारितंपदंयेनसः ४१ ४२ प्रसन्नैः उत्तेजितैः ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१ ५२ ५३ सस्कंधमेनंसालमुरसिनिवेश्यैकेनकरेणसंपीड्यसूक्ष्मशाखांकिंचिदवनम्यउन्ममाथनिष्पत्रंकृतवान् ५४ समुत्सृजत् समुदसृजत् ५५
अभीक्ष्णंविव्यथे पुनःपुनःक्रियमाणेनयुद्धेनेतिभावः ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ आववार अवरुरोध नगेनपर्वतेन जलाशयंजलप्रवाहमिव ६२

कुंभकर्णात्मजःश्रीमान्वालिपुत्रसमीरितान् आपतंतंचसंप्रेक्ष्यकुंभोवानरयूथपम् ५१ भ्रुवौविव्याधबाणाभ्यामुल्काभ्यामिवकुंजर
म् तस्यसुस्रावरुधिरंपिहितेचास्यलोचने ५२ अंगदःपाणिनानेत्रेपिधायरुधिरोक्षिते सालमासन्नमेकेनपरिजग्राहपाणिना
५३ संपीड्योरसिसस्कंधंकरेणाभिनिवेश्यच किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथमहारणे ५४ तमिंद्रकेतुप्रतिमंवृक्षंमंदरसन्निभम्
समुत्सृजतवेगेनमिषतांसर्वरक्षसाम् ५५ सचिच्छेदशितैर्बाणैःसप्तभिःकायभेदनैः अंगदोविव्यथेभीक्ष्णंसपपातमुमोहच ५६
अंगदंपतितंदृष्ट्वासीदंतमिवसागरम् दुरासदंहरिश्रेष्ठाराघवायन्यवेदयन् ५७ रामस्तुव्यथितंश्रुत्वावालिपुत्रंमहाहवे व्यादिदेश-
हरिश्रेष्ठान्जांबवत्प्रमुखांस्ततः ५८ तेतुवानरशार्दूलाःश्रुत्वारामस्यशासनम् अभिपेतुःसुसंक्रुद्धाःकुंभमुद्यतकार्मुकम् ५९ त
तोद्रुमशिलाहस्ताःकोपसंरक्तलोचनाः रिरक्षिषंतोभ्यपतन्नंगदंवानरर्षभाः ६० जांबवांश्चसुषेणश्चवेगदर्शीचवानरः कुंभक
र्णात्मजंवीरंक्रुद्धाःसमभिदुद्रुवुः ६१ समीक्ष्यापततस्तांस्तुवानरेंद्रान्महाबलान् आववारशरौघेणनगेनेवजलाशयम् ६२ त-
स्यबाणपथंप्राप्यनशेकुरपिवीक्षितुम् वानरेंद्रामहात्मानोवेलामिवमहोदधिः ६३ तांस्तुदृष्ट्वाहरिगणान्शरवृष्टिभिरर्दितान् अं
गदंपृष्ठतःकृत्वाभ्रातृजंप्लवगेश्वरः ६४ अभिदुद्रावसुग्रीवःकुंभकर्णात्मजंरणे शैलसानुचरंनागंवेगवानिवकेसरी ६५ उत्पा-
ट्यचमहावृक्षानश्वकर्णादिकान्बहून् अन्यांश्चविविधान्वृक्षांश्चिक्षेपसमहाकपिः ६६ तांच्छादयतीमाकाशंवृक्षवृष्टिंदुरासदाम्
कुंभकर्णात्मजःश्रीमांश्चिच्छेदस्वशरैःशितैः ६७ अर्दितास्तेद्रुमास्तेनुर्यथाघोराःशतघ्नयः द्रुमवर्षंतुतच्छिन्नंदृष्ट्वाकुंभेनवीर्यवान्
६८ वानराधिपतिःश्रीमान्महासत्वोनविव्यथे सविध्यमानःसहसासहमानस्तुतांश्छरान् ६९ कुंभस्यधनुराक्षिप्यबभंजेंद्रधनुः
प्रभम् अवप्लुत्यधनुःशीघ्रंकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ७० अब्रवीत्कुपितःकुंभंभग्नशृंगमिवद्विपम् निकुंभाग्रजवीर्यंतेबाणवेगंतद-
द्भुतम् ७१ सन्नतिश्चप्रभावश्चतववारावणस्यवा प्रल्हादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम ७२ एकस्त्वमनुजातोसिपितरंबलवत्तर
म् त्वामेवैकंमहाबाहुंशूलहस्तमरिंदमम् ७३ ६३ भ्रातृजंभ्रातृपुत्रंप्लवगेश्वरःसुग्रीवःएतदंतमष्टमीरात्रौयुद्धं अतःपरंनवमीदिनयुद्धं ६४ शैल-
सानुषुचरतितंनागंगजं ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० अथकुंभस्यशौर्यंस्तौति निकुंभाग्रजेति वेगशब्दोधर्षणादिः ७१ सन्नतिःस्वजनप्रावण्यं प्रभावःप्रता
पःतववारावणस्यवा नान्यस्ययुष्मास्वित्यर्थः प्रल्हादबल्योर्वृत्रघ्नादीनांचोपमायस्यतं ७२ पितरमनुजातोसि पित्रासदृशोसि ७३ ७ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७४ पितृव्योरावणःकुंभकर्णस्तुवीर्येणशरीरबलेनसुरासुरान्सहते त्वंतूभाभ्यामित्यर्थः ७५ ७६ तेतवमयासहमहाविमर्दंमहायुद्धं ७७ ७८ उपालं
भभयाद्वहुभिःसहयुद्धेनश्रांतःकुंभःसुग्रीवेणहतइतिनिंदाभीत्येत्यर्थः ७९ सावमानेनकृतकर्मेत्यादिना ८० अवीतमदो अनपगतमदोआवीतमदाविनि
च्छेदेव्यासमदावित्यर्थः ८१ ८२ ८३ दर्शयन्नुदधेस्थलं स्वबलंदर्शयन् उदधेस्थलमतिक्रम्यलवणांभसिकुंभंपातयामास उदधेस्तलमितिपाठे त-
द्दर्शयन्लवणांभसिपातयामासेत्यर्थः ८४ विंध्यमंदरसंकाशःकुंभस्ततोजलात्समुत्पत्येत्यन्वयः ८५ ८६ पुस्फोटभिन्नं सतस्यमुष्टिःसुग्रीवास्थिमंड

त्रिदशानातिवर्तंतेजितेंद्रियमिवाधयः विक्रमस्वमहाबुद्धेकर्माणिममपश्यच ७४ वरदानात्पितृव्यस्तेसहतेदेवदानवान् कुंभक
र्णस्तुवीर्येणसहतेचसुरासुरान् ७५ धनुषींद्रजितस्तुल्यःप्रतापेरावणस्यच त्वमद्यरक्षसांलोकेश्रेष्ठोसिबलवीर्यतः ७६ महावि
मर्दंसमरेमयासहतवाद्भुतम् अद्यभूतानिपश्यंतुशक्रशंबरयोरिव ७७ कृतमप्रतिमंकर्मदर्शितंचास्त्रकौशलम् पातिताहरि
वीराश्चत्वयैतेभीमविक्रमाः ७८ उपालंभभयाच्चैवनासिवीरमयाहतः कृतकर्मपरिश्रांतोविश्रांतःपश्यमेबलम् ७९ तेनसुग्रीव
वाक्येनसावमानेनमानितः अग्नेराज्यहुतस्येवतेजस्तस्याभ्यवर्धत ८० ततःकुंभस्तुसुग्रीवंबाहुभ्यांजगृहेतदा गजाविवावीतम
दौनिःश्वसंतौमुहुर्मुहुः ८१ अन्योन्यगात्रग्रथितौघर्षंतावितरेतरम् सधूमांमुखतोज्वालांविसृजंतौपरिश्रमात् ८२ तयोःपादा
भिघाताच्चनिमग्नाचाभवन्मही व्याघूर्णिततरंगश्चचुक्षुभेवरुणालयः ८३ ततःकुंभंसमुत्क्षिप्यसुग्रीवोलवणांभसि पातयामा
सवेगेनदर्शयन्नुदधेस्तलम् ८४ ततःकुंभनिपातेनजलराशिःसमुत्थितः विंध्यमंदरसंकाशोविससर्पसमंततः ८५ ततःकुंभः
समुत्पत्यसुग्रीवमभिपत्यच आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रकल्पेनमुष्टिना ८६ तस्यचर्मचपुस्फोटसंजज्ञेचापिशोणितम् तस्यमुष्टि
र्महावेगःप्रतिजघ्नेऽस्थिमंडले ८७ तस्यवेगेनतत्रासीत्तेजःप्रज्वलितंमहत् वज्रनिष्पेषसंजाताज्वालामेरोर्यथागिरेः ८८ सतत्
त्राभिहतस्तेनसुग्रीवोवानरर्षभः मुष्टिंसंवर्तयामासवज्रकल्पंमहाबलः ८९ अर्चिःसहस्रविकचरविमंडलवर्चसम् समुष्टिंपा
तयामासकुंभस्योरसिवीर्यवान् ९० सतुतेनप्रहारेणविह्वलोभृशपीडितः निपपाततदाकुंभोगतार्चिरिवपावकः ९१ मुष्टिनाभि
हतस्तेननिपपातासुरराक्षसः लोहितांगइवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ९२

लेप्रतिजघ्नेप्रतिहतः ८७ ८८ तत्रउरसि ८९ अर्चिःसहस्रेणविक
चंयद्रविमंडलंतत्समानवर्चस्कं ९० ९१ यदृच्छयादैवाधीनतः कदाचिद्भूम्यांपतितोलोहितांगोभौमइवपपात ९२ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुष्टिनोरसिभग्नस्यपततः कुंभस्यरूपंरुद्रेणाभिपन्नस्याभिभूतस्यगवांपतेःसूर्यस्येव ९३ ९४ कतकः ६७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० युद्धकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ निकुंभइति १ स्रग्दामभिःसन्नद्धमलंकृतं दत्तपंचांगुलंपंचांगुलप्रमाणादत्ताःकालायसपट्टबंधायस्मिन्तं २ हेमपट्टादयोलंकारार्थाः ३ शक्रध्वजसमौजसंअलंकारादिकृतसौंदर्यात् ४ निष्कमुरोभूषणं ५ ६ महात्मनोमहादेहस्यपरिघाग्रेणवातग्रंथिःअवहादिसप्तमहा-

कुंभस्यपततोरूपंभग्नस्योरसिमुष्टिना बभौरुद्राभिपन्नस्ययथारूपंगवांपतेः ९३ तस्मिन्हतेभीमपराक्रमेणप्लवंगमानामृषभेणयुद्धे महीसशैलासवनाचचालभयंचरक्षांस्यधिकंविवेश ९४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ७६ ७ निकुंभोभ्रातरंदृष्ट्वासुग्रीवेणनिपातितम् प्रदहन्निवकोपेनवानरेंद्रमुदैक्षत १ ततःस्रग्दामसन्नद्धंदत्तपंचांगुलंशुभम् आददेपरिघंधीरोमहेंद्रशिखरोपमम् २ हेमपट्टपरिक्षिप्तंवज्रविद्रुमभूषितम् यमदंडोपमंभीमंरक्षसांभयनाशनम् ३ तमाविध्यमहातेजाःशक्रध्वजसमौजसम् विननादविवृत्तास्योनिकुंभोभीमविक्रमः ४ उरोगतेननिष्केणभुजस्थैरंगदैरपि कुंडलाभ्यांचचित्राभ्यांमालयाचसचित्रया ५ निकुंभोभूषणैर्भातितेनस्मपरिघेणच यथेंद्रधनुषामेघःसविद्युत्स्तनयित्नुमान् ६ परिघाग्रेणपुस्फोटवातग्रंथिर्महात्मनः प्रजज्वालसघोषश्चविधूमइवपावकः ७ नगर्याविटपावत्यागंधर्वभवनोत्तमैः सतारागणनक्षत्रंसचंद्रसमहाग्रहम् निकुंभपरिघाघूर्णंभ्रमतीवनभस्थलम् ८ दुरासदश्चसंजज्ञेपरिघाभरणप्रभः क्रोधेंधनोनिकुंभाग्निर्युगांताग्निरिवोत्थितः ९ राक्षसावानराश्चापिनशेकुःस्पंदितुंभयात् हनुमांस्तुविवृत्योरस्तस्थौप्रमुखतोबली १० परिघोपमबाहुस्तुपरिघंभास्करप्रभम् बलीबलवतस्तस्यपातयामासवक्षसि ११ स्थिरेतस्योरसिव्यूढेपरिघःशतधाकृतः विकीर्यमाणःसहसाउल्काशतमिवांबरे १२ सतुतेनप्रहारेणनचचालमहाकपिः परिघेणसमाधूतोयथाभूमिचलेऽचलः १३ सतथाभिहतस्तेनहनूमान्प्लवगोत्तमः मुष्टिंसंवर्तयामासबलेनातिमहाबलः १४ तमुद्यम्यमहातेजानिकुंभोरसिवीर्यवान् अभिचिक्षेपवेगेनवेगवान्वायुविक्रमः १५ तत्रपुस्फोटवर्मास्यप्रसुस्रावचशोणितम् मुष्टिनातेनसंजज्ञेमेघेविद्युदिवोत्थिता १६ सतुतेनप्रहारेणनिकुंभोविचचालच स्वस्थश्चापिनिजग्राहहनूमंतंमहाबलम् १७

वायूनांसंधिःपुस्फोट एतेनपरिघस्यदैर्घ्यमुक्तं प्रजज्वालनिकुंभइतिशेषः परिघाग्रभागइतिवा ७ विटपावतीगंधर्वनगरी अलकेनितीर्थः ८ परिघाभरणाभ्यांप्रभाकांतिर्यस्यसः ९ स्पंदितुमपिनशेकुः उरोविवृत्यउरःप्रकाश्य १० तस्यहनूमतः ११ परिघःशतधाकृतः महाशिलाहतजीर्णकाष्ठवत् विकीर्यमाणश्चसआकाशेउल्काशतमिवासीदितिशेषः १२ भूमिचले भूकंपे १३ १४ १५ १६ १७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भीमंविचुक्रुशुः कपीनांभयंकरंयथाभवतितथेत्यर्थः उद्यतंगृहीतं १८ तथान्हियमाणोपि कुंभकर्णेनसुग्रीववन्न्हियमाणोपि १९ क्षितावभ्यवपद्यतभूमावाप्लु-
तोबभूव २० निक्षिप्यभूमावितिशेषः अस्योरसिभूमिपतितस्योरसि २१ शिरोधरांपरिवृत्यपशोरिवाघूर्ण्य २२ निनदतिनिकुंभेसादितेसतिराक्षसेंद्रसूनुः
खरसुतोमकराक्षः अनेनवक्ष्यमाणोपक्षेपः २३ उक्तार्थस्यैवविवरणं व्यपेतेव्यपगते एतद्दिनंनवमीदिनयुद्धं २४ कतकः ७० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा

चुक्रुशुश्चतदासंख्येभीमंलंकानिवासिनः निकुंभेनोद्यतंदृष्ट्वाहनूमंतंमहाबलम् १८ सतथान्हियमाणोपिहनूमांस्तेनरक्षसा आजघाना
निलसुतोवज्रकल्पेनमुष्टिना १९ आत्मानंमोक्षयित्वाथक्षितावभ्यवपद्यत हनूमानुन्ममाथाशुनिकुंभंमारुतात्मजः २० निक्षिप्यपरमा
यत्तोनिकुंभंनिष्पिपेषच उत्पत्यचास्यवेगेनपपातोरसिवेगवान् २१ परिगृह्यचबाहुभ्यांपरिवृत्यशिरोधराम् उत्पाटयामासशिरोभैर
वंनदतोमहत् २२ अथनिनदतिसादितेनिकुंभेपवनसुतेनरणेबभूवयुद्धम् दशरथसुतराक्षसेंद्रसूनोर्भृशतरमागतरोषयोःसुभीमम्
२३ व्यपेतेतुजीवेनिकुंभस्यहृष्टाविनेदुःप्लवंगादिशःसस्वनुश्च चचालेवचोर्वीपपातेवसाद्यौर्बलंराक्षसानांभयंचाविवेश २४ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध॰ सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ॥ निकुंभंनिहतंदृष्ट्वाकुंभंचविनिपातितम् रावणःपरमामर्षीप्र
जज्वालानलोयथा १ नैर्ऋतःक्रोधशोकाभ्यांद्वाभ्यांतुपरिमूर्च्छितः खरपुत्रंविशालाक्षंमकराक्षमचोदयत् २ गच्छपुत्रमयाज्ञप्तोब
लेनाभिसमन्वितः राघवंलक्ष्मणंचैवजहितौसवनौकसौ ३ रावणस्यवचःश्रुत्वाशूरमानीखरात्मजः बाढमित्यब्रवीद्धृष्टोमकराक्षोनि
शाचरम् ४ सोभिवाद्यदशग्रीवंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् निर्जगामगृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञयाबली ५ समीपस्थंबलाध्यक्षंखरपुत्रो
ब्रवीद्वचः रथमानीयतांतूर्णंसैन्यंत्वानीयतांत्वरात् ६ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षोनिशाचरः स्यंदनंचबलंचैवसमीपंप्रत्यपादय-
त् ७ प्रदक्षिणंरथंकृत्वासमाहूयनिशाचरः सूतंसंचोदयामासशीघ्रंवैरथमावह ८ अथतान्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोब्रवीदिदम्
यूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंपुरस्तान्ममराक्षसाः ९ अहंराक्षसराजेनरावणेनमहात्मना आज्ञप्तःसमरेहंतुंतावुभौरामलक्ष्मणौ १० अद्यरामं
वधिष्यामिलक्ष्मणंचनिशाचराः शाखामृगंचसुग्रीवंवानरांश्चशरोत्तमैः ११ अद्यशूलनिपातैश्चवानराणांमहाचमूम् प्रदहिष्यामि
संप्राप्तांशुष्केंधनमिवानलः १२ मकराक्षस्यतच्छ्रुत्वावचनंतेनिशाचराः सर्वेनानायुधोपेताबलवंतःसमाहिताः १३

मायणतिलकेवाल्मी
कीयेयु॰ सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ॥ निकुंभमिति १ नैर्ऋतोरावणःपरिमूर्च्छितोव्याप्तः २ ३ ४ ५ बलाध्यक्षंरावणबलाध्यक्षंत्वरात्त्वर
या ६ ७ रथमावह युद्धभूमिंप्रापयेत्यर्थः ८ ममपुरस्तात् ममाग्रतोयूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंवानरैःसहेतिशेषः ९ १० ११ १२ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्वस्तकेशाः विप्रकीर्णकेशा अतएव भयावहाः १४ १५ १६ तस्य ध्वजः पपात सुबद्धोपीति शेषः १७ विक्रमरहिताः यथापूर्वं विचित्रपादन्यासरहिताः प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चात्सास्रमुखा ययुः १८ प्रवाति सपांशुः अतएव खरः अभिमुखइति शेषः १९ २० असकृच्छत्रूणां गदासिनिर्भिन्नं भेदो येषां ते अहमहमिति वदंतः २१ कतकः ७१ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रा० वा० यु० अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ ७९ १ २ ३ ४ निर्घाताः तद्रूपमहाध्वनयो यंत्रायुधविशेषाः ५

ते कामरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः मातंगा इव नर्दंतो ध्वस्तकेशा भयावहाः १४ परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयंतो वसुंधराम् १५ शंखभेरीसहस्राणामाहतानां समंततः क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् १६ प्रभ्रष्टोथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा पपात सहसा दैवाद्ध्वजस्तस्य तु रक्षसः १७ तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः १८ प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः १९ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः अचिंत्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २० घनगजमहिषार्कतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परिबभ्रमुर्मुहुस्ते २१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्ध० अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुंगवाः आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः १ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोमहर्षणम् निशाचरैः प्लवंगानां देवानां दानवैरिव २ वृक्षशूलनिपातैश्च गदापरिघपातनैः अन्योन्यं मर्दयंति स्म तदा कपिनिशाचराः ३ शक्तिखड्गगदाकुंतैस्तोमरैश्च निशाचराः पट्टिशैर्भिंदिपालैश्च बाणपातैः समंततः ४ पाशमुद्गरदंडैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा कदनं कपिसिंहानां चक्रुस्ते रजनीचराः ५ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः संभ्रांतमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ६ तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वनौकसः नेदुस्ते सिंहवद्दृप्ता राक्षसा जितकाशिनः ७ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समंततः रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ८ वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ९ तिष्ठ राम मया सार्द्धं द्वंद्वयुद्धं भविष्यति त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः १० यत्तदा दंडकारण्ये पितरं हतवान्मम तदग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोभिवर्द्धते ११

६ द्रवमाणान्द्रवतः जितेन जयेन काशंते ते जितकाशिनः अभूवन्निति शेषः इति तीर्थः ७ तान्वानरविद्रावकान्राक्षसान्रामः शरवर्षेण वारयामास ८ ९ १० यत्त्वस्मात्पितरं हतवानसि तस्मात्तदग्रतः तद्दिनादितः स्वकर्मस्थं पितृवधरूपकर्मकर्तारं त्वां स्मृत्वा रोषोभिवर्धते मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वेति पाठे मदग्रतस्तिष्ठंतमिति शेषः तीर्थस्तु सुअकर्मस्थं सुतरामकृत्यनिरतमित्यर्थ इत्याह ११ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यस्मात्तस्मिन्काले पितृवधकाले तस्मिन्महावने मया न दृष्टोसि तस्मान्मर्मांगानि दह्यंते तदेव दर्शनं तु प्रतीकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः १२ इतरो मृगः सिंहेतर मृगगा त्रं १३ १४ १५ येन वधसाधनेनास्त्रादिष्वन्यतमेन तेष्वभ्यस्तं न वाभ्यासोस्ति तेन वा तेनैव मृधं युद्धं वर्ततां संपाद्यतां १६ उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापिनं १७ तेल याजेतुमित्यन्वयः १८ १९ स्वाशिताः सुष्टु भुक्तवंतो भविष्यंति त्वद्वधेनेति शेषः २० २१ २२ २३ आकाशे जीमूतयोः शब्द इव ज्यातलयोर्ज्याकिरत-

दह्यंते भृशमंगानि दुरात्मन्मम राघव यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने १२ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह कांक्षितो-
सि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः १३ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ये त्वया निहताः शूराः सह तैश्च वसिष्यसि १४ बहुनात्र किमु
क्तेन शृणु राम वचो मम पश्यंतु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे १५ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे अभ्यस्तं येन वा राम व-
र्ततां तेन वा मृधम् १६ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् १७ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहू
न्यसदृशानि ते न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् १८ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः त्रिशिरा दूषणश्चापि दंडके निहतो
मया १९ स्वाशितास्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः भविष्यंत्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुंडनखांकुशाः २० राघवेणैवमुक्तस्तु मकराक्षो महा
बलः बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे २१ तान्शरान्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा निपेतुर्भुवि विच्छिन्ना रुक्मपुंखाः सुवा
ससः २२ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च २३ जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिव
धनुर्मुक्तः स्वनोन्योन्यं श्रूयते च रणाजिरे २४ देवदानवगंधर्वाः किन्नराश्च महोरगाः अंतरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् २५ विद्धम
न्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे २६ राममुक्तांस्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे रक्षोमुक्तां
स्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः २७ बाणौघवितताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा संछन्ना वसुधा चैव समंतान्न प्रकाशते २८ ततः क्रु-
द्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद संयुगे अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः २९ भित्वा रथं शरै रामो रथाश्वान्पातयत् विरथो वसु-
धास्थः स मकराक्षो निशाचरः ३० तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना त्रासनं सर्वभूतानां युगांताग्निसमप्रभम् ३१

लयोः संघर्षाद्धेतोर्धनुर्मु
क्तो अन्योन्यधनुर्मुक्तः स्वनोन्योन्यमिश्रो रणाजिरे श्रूयते स्म २४ २५ अन्योन्यगात्रेषु विद्धं वेधनमभूदिति शेषः अथापि द्विगुणं बलं वर्धते स्म कृतप्रतिकृताकृतप्रति
कृतानि आर्षे डादेशो विभक्तेः कुरुतां अकुरुतां अडभाव आर्षः २६ २७ २८ २९ भित्वा रथं मंत्के त्यर्थः हत्वा अश्वानित्यसंधिपाठः रथादश्वानिति पाठां-
तरं वसुधास्थोभूदिति शेषः ३० तत्तिष्ठद्वसुधामिति पाठः वसुधां वसुधायां तिष्ठत्तद्रक्षः शूलं जग्राहेति संबंधः ३१ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ शूलोर्धर्चादिः ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ प्रधावंतप्राधावंत ४० ४१ नवम्यांपूर्वरात्रेस्यवधः कृतकः ७२ इतिरामाभिरामेश्रीरामी
येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध० नवसप्ततितमःसर्गः ७९ ६७ कटकटाय्येत्याषेल्लुक् १ २ ३ ४ जुहवजुहाव इत्यभावआर्षः ५स्त्रियआजग्मुः

दुरवापंमहच्छूलंरुद्रदत्तंभयंकरम् जाज्वल्यमानमाकाशेसंहारास्त्रमिवापरम् ३२ यंदृष्ट्वादेवताःसर्वाभयार्ताविद्रुतादिशः विभ्राम्यचम
हच्छूलंप्रज्वलंतंनिशाचरः ३३ सक्रोधात्प्राहिणोत्तस्मैराघवायमहात्मने तमापतंतंज्वलितंखरपुत्रकराच्च्युतम् ३४ बाणैश्चतुर्भि
राकाशेशूलंचिच्छेदराघवः सभिन्नोनैकधाशूलोदिव्यहाटकमंडितः व्यशीर्यतमहोल्केवरामबाणार्दितोभुवि ३५ तच्छूलंनिहतं-
दृष्ट्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा साधुसाध्वितिभूतानिव्याहरंतिनभोगताः ३६ तंदृष्ट्वानिहतंशूलंमकराक्षोनिशाचरः मुष्टिमुद्यम्यकाकु
त्स्थंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ३७ सतंदृष्ट्वापतंतंतुप्रहस्यरघुनंदनः पावकास्त्रंततोरामःसंदधेतुशरासने ३८ तेनास्त्रेणाहतंरक्षःका
कुत्स्थेनतदारणे संछिन्नहृदयंतत्रपपातचममारच ३९ दृष्ट्वातेराक्षसाःसर्वेमकराक्षस्यपातनम् लंकामेवप्रधावंतरामबाणप्र
यार्दिताः ४० दशरथनृपसूनुबाणवेगैरजनिचरंनिहतंखरात्मजंतम् प्रददृशुरथदेवताःप्रहृष्टागिरिमिववज्रहतंयथाविकीर्णम्
४१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध०नवसप्ततितमःसर्गः ७९ ६७ मकराक्षंहतंश्रुत्वारावणःसमितिंजयः रोषेणमहताविष्टो
दंतान्कटकटाय्यच १ कुपितश्चतदातत्रकिंकार्यमितिचिंतयन् आदिदेशाथसंक्रुद्धोरणायेंद्रजितंसुतम् २ जहिवीरमहावीर्यौभ्रात
रौरामलक्ष्मणौ अदृश्योदृश्यमानोवासर्वथात्वंबलाधिकः ३ त्वमप्रतिमकर्माणमिंद्रंजयसिसंयुगे किंपुनर्मानुषौदृष्ट्वानवधिष्यसि
संयुगे ४ तथोक्तोराक्षसेंद्रेणप्रतिगृह्यपितुर्वचः यज्ञभूमौसविधिवत्पावकंजुहवेंद्रजित् ५ जुह्वतश्चापितत्राग्निंरक्तोष्णीषधराःस्त्रि
यः आजग्मुस्तत्रसंभ्रातराक्षस्योयत्ररावणिः ६ शस्त्राणिशरपत्राणिसमिधोथविभीतकाः लोहितानिचवासांसिस्रुवंकार्ष्णायसंत-
था ७ सर्वतोग्निंसमास्तीर्यशरपत्रैःसतोमरैः छागस्यसर्वकृष्णस्यगलंजग्राहजीवतः ८ शरहोमसमिद्धस्यविधूमस्यमहार्चिषः ब
भूवुस्तानिलिंगानिविजयंदर्शयंतिच ९ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः हविस्तत्प्रतिजग्राहपावकःस्वयमुत्थितः १० हुताग्निं
तर्पयित्वाथदेवदानवराक्षसान् आरुरोहरथश्रेष्ठमंतर्धानगतंशुभम् ११ सवाजिभिश्चतुर्भिस्तुबाणैस्तुनिशितैर्युतः आरोपितमहा-
चापःशुशुभेस्यंदनोत्तमे १२

होमपरिचारिकाइतिशेषः ६ शस्त्राणीत्यादिव्याख्यातं ७ ८ विजयंदर्शयंतिचे
त्यत्रजीवतःपुनर्लंकाप्रवेशएवात्रजयः ९ १० राक्षसांस्तर्पयित्वा अभिचारयागीयानितिशेषः ११ १२ ६७ ६७ ६७ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वपुषास्वरूपेणजाज्वल्यमानोरथइतिशेषः मृगेंध्रैश्चित्रमयैः १३ जांबूनदमयामहांतः कंबवोवलयायस्य कंबुर्नावलयेशंखेइत्यमरः १४ १५ राक्षसैर्मंत्रैर्नैर्ऋ
तिदैवत्यमंत्रैः अंतर्धानगतःअंतर्धानशक्तिंप्राप्तः १६ १७ रामंहत्वानिर्वानरामुर्वींकृत्वापितुःप्रीतिंकरिष्येइत्यर्थः यत्त्वेवमादिवचसारामस्तुतिपरतयाक्लेशेन
व्याख्यानंतदृश्येव कवेःकविनिबद्धवक्तुश्चतथातात्पर्याभावादितिएतत्सजातीयवालिवाक्यावसरेनिरूपितं १८ १९ तूणीधनुःसंबंधास्त्रिशिरोनाग-
त्वोत्प्रेक्षा सृजंतौसृजंतौस्त्रस्यंतौ २० इमौतावितिसंचिंत्यसकलराक्षसहंतारावितिस्मृत्वाइषुधाराभिःइषुवर्षैःसंततान्पूरयामाससर्वादिशइतिशेषः २१

जाज्वल्यमानोवपुषातपनीयपरिच्छदः मृगेंध्रैश्चंद्रार्धचंद्रैश्चसरथःसमलंकृतः १३ जांबूनदमहाकंबुर्दीप्तपावकसन्निभः बभूवेंद्रजितः
केतुर्वैदूर्यसमलंकृतः १४ तेनचादित्यकल्पेनब्रह्मास्त्रेणचपालितः सबभूवदुराधर्षोरावणिःसुमहाबलः १५ सोभिनिर्यायनगरादिं
द्रजित्समितिंजयः हुत्वाग्निंराक्षसैर्मंत्रैरंतर्धानगतोब्रवीत् १६ अद्यहत्वारणेयौतौमिथ्याप्रव्रजितौवने जयंपित्रेप्रदास्यामिरावणायर
णेधिकम् १७ अद्यनिर्वानरामुर्वींहत्वारामंचलक्ष्मणम् करिष्येपरमांप्रीतिमित्युक्त्वांतरधीयत १८ आपपाताथसंक्रुद्धोदशग्रीवेणचो-
दितः तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विंद्ररिपूरणे १९ सददर्शमहावीर्यौनागौत्रिशिरसाविव सृजंताविषुजालानिवीरौवानरमध्यगौ
२० इमौतावितिसंचिंत्यसज्जंकृत्वाचकार्मुकम् संततानिषुधाराभिःपर्जन्यइववृष्टिमान् २१ सतुवैहायसरथोयुधितौरामलक्ष्मणौ
अचक्षुर्विषयेतिष्ठन्विव्याधनिशितैःशरैः २२ तौतुतस्यशरवेगेनपरीतौरामलक्ष्मणौ धनुषीसशरेकृत्वादिव्यमस्त्रंप्रचक्रतुः २३ प्र
च्छादयंतौगगनंशरजालैर्महाबलौ तमस्त्रैःसूर्यसंकाशैर्नैवपस्पर्शतुःशरैः २४ सहिधूमांधकारंचचक्रेप्रच्छादयन्नभः दिशश्चां
तर्दधेश्रीमान्नीहारतमसावृतः २५ नैवज्यातलनिर्घोषोनचनेमिखुरस्वनः शुश्रुवेचरतस्तस्यनचरूपंप्रकाशते २६ घनांधकारेति-
मिरेशिलावर्षमिवाद्भुतम् सववर्षमहाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः २७ सरामंसूर्यसंकाशैःशरैर्दत्तवरोभृशम् विव्याधसमरेक्रुद्धःस
र्वगात्रेषुरावणिः २८ तौहन्यमानौनाराचैर्धाराभिरिवपर्वतौ हेमपुंखान्नरव्याघ्रौतिग्मान्मुमुचतुःशरान् २९ अंतरिक्षेसमासाद्य
रावणिंकंकपत्रिणः निकृत्यपतगाभूमौपेतुस्तेशोणिताप्लुताः ३०

वैहायसरथःआकाशगामीरथोयस्यसः अचक्षुर्विषि
येतिष्ठन् इदंयुद्धंतद्रात्रावेवमध्यरात्रे २२ परीतौव्याप्तौप्रचक्रतुःप्रादुश्चक्रतुः २३ अस्त्रैःअस्त्रमंत्राभिमंत्रितैः शरैस्तमिंद्रजितंनैवपस्पर्शतुःपस्पृशतुः
अंतर्हितत्वादितिभावः २४ धूमांधकारंचक्रेमाययेतिशेषः दिशश्चांतर्दधेअंतर्धापयामास नीहारवशात्तदविवेकंमाययासंपादयामासेत्यर्थः २५ २६
२७ दत्तवरैर्वरदत्तैः २८ २९ कंकपत्रिणस्तेपतगाबाणाअंतरिक्षे रावणिंसमासाद्य तंनिकृत्यविध्वाभूमौशोणितोक्षिताःपेतुः ३० ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नानिषूनिंद्रजित्त्यक्तबाणान्विचकर्तत्रुरित्यार्षेगुणः ३१ यतोयस्यांदिशि ततस्तस्यांदिशि ३२ ३३ ३४ अभ्रसंप्लुवे सूर्यस्यगत्यादिकमिव नास्यवेगप्र-
क्रमत्यादिकंकिंचिद्विदितं ३५ ३६ ३७ ३८ अयुध्यमानंत्यक्तयुद्धं प्रच्छन्नंयुद्धभीत्या गृहेऽस्मद्दृश्यतयास्थितं अयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणा
मपि सर्वरक्षउद्देशेन ब्रह्मास्त्रसंधानेवधोभवति नतुनद्युज्यतइत्यर्थः अंततोविभीषणस्यापि नाशप्रसंगइत्याशयः ३९ मायथांतर्हितमेनमेवहंतुं घोरा
नाशीविषोपमानस्त्रान् अस्त्राणिआदेक्ष्यावःअदृष्टवधोऽस्मदेकसाध्यः दृष्टस्यतुवधईषत्करोवानराणामपीत्याह राक्षसमिति यदिदर्शनंस्यात्तदादृष्ट्वा

अतिमात्रंशरौघेणदीप्यमानौनरोत्तमौ तानिषून्पततोभल्लैरनेकैर्विचकर्ततुः ३१ यतोहिददृशातेतौशरान्निपतितांश्छितान् ततस्तु-
तौदाशरथीससृजातेस्त्रमुत्तमम् ३२ रावणिस्तुदिशःसर्वारथेनातिरथोपतत् विव्याधतौदाशरथीलध्वस्त्रोनिशितैःशरैः ३३ तेना-
तिविद्धौतौवीरौरुक्मपुंखैःसुसंहतैः बभूवतुर्दाशरथीपुष्पिताविवकिंशुकौ ३४ नास्यवेगगतिंकश्चिन्नचरूपंधनुःशरान् नचास्यवि-
दितंकिंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ३५ तेनविद्धाश्चहरयोनिहताश्चगतासवः बभूवुःशतशस्तत्र पतिताधरणीतले ३६ लक्ष्मणस्तुततः
क्रुद्धोभ्रातरंवाक्यमब्रवीत् ब्राह्ममस्त्रंप्रयोक्ष्यामिवधार्थंसर्वरक्षसाम् ३७ तमुवाचततोरामोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् नैकस्यहेतो
रक्षांसिपृथिव्यांहंतुमर्हसि ३८ अयुध्यमानंप्रच्छन्नंप्रांजलिंशरणागतम् पलायमानंमत्तंवानहंतुंत्वमिहार्हसि ३९ तस्यैवतुव
धेयत्नंकरिष्यामिमहाभुज आदेक्ष्यावोमहावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ४० तमेनंमायिनंक्षुद्रमंतर्हितरथंबलात् राक्षसंनिह
निष्यंतिदृष्ट्वावानरयूथपाः ४१ यद्येषभूमिंविशतेदिवंवारसातलंवापिनभस्तलंवा एवंविगूढोपिममास्त्रदग्धःपतिष्यतेभूमितलेगतासुः ४२ इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंरघुप्रवीरःप्लवगर्षभैर्वृतः वधायरौद्रस्यनृशंसकर्मणस्तदामहात्मात्वरितंनिरीक्षते ४३
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०यु०अशीतितमःसर्गः ८० ७९ विज्ञायतुमनस्तस्यराघवस्यमहात्मनः सनिवृत्त्याहवात्त
स्मात्संविवेशपुरंततः १ सोनुस्मृत्यवधंतेषांराक्षसानांतरस्विनाम् क्रोधताम्रेक्षणःशूरोनिर्जगामाथरावणिः २

दर्शनमात्रेणहनूमदादय
एनंराक्षसंनिहनिष्यंतिदृष्ट्वावानरयूथपाइति अत्रनदर्शनोपायोभारतेउक्तः इदमंभोगृहीत्वातुराजराजस्यशासनात् गुह्यकोप्यागतःकश्चित्त्वत्सका-
शमरिंदम इदमंभःकुबेरस्तेमहाराजप्रयच्छति अंतर्हितानांभूतानांदर्शनार्थंपरंतप अनेनमृष्टनयनोभूतान्यंतर्हितान्युत भवान्द्रक्ष्यतियस्मैचप्रदास्य
तिनरःसचेतिविभीषणवाक्येन ४० ४१ भूमिंभूमिविवरंदिवंस्वर्गंएतदुपरितनलोकोपलक्षणं रसातलमित्येनदधस्तनलोकोपलक्षणं ४२ त्वरितंत्वरो
पेतंनिरीक्षतेस्म ४३ कतकः७३ इतिरामाभि०वा०यु०अशीतितमःसर्गः ८० ७९ मनोविज्ञायदिव्यास्त्रबलेनसर्वथामांजिघांसतीतिज्ञात्वा १तेषांकुंभकर्णा
दीनां २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ मायापरव्यामोहकरींशक्तिंप्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास निकुंभिलांगंतुकामः पश्चिमेनद्वारेणनिर्गच्छन्त्स्वगमनविघानकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगंदृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायांप्रकटितवानित्याशयः ४ तांमायामाह इंद्रजिदिति तस्यावधं मायासीतावधंबुद्धिंकृत्वा मंत्रंकृत्वा सीतांहंतुंव्यवसितःसन्त्ययौ इदंरात्रिशेषेपरदिनेदशम्यांवाइतिबोध्यं ५ ६ ७ ८ ९ परिक्लिष्टंमलिनं अमृजांउद्वर्तनादिसंस्काररहितां सर्वगात्रैरुपलक्षितां १० अध्यवस्यनिश्चित्य विषण्णोबभूवेतिशेषः निश्चयहेतुमाह अचिरेत्यादि ११ शोकार्तत्वादिगुणविशिष्टां राक्षसेंद्रसुतमिंद्रजितंश्रितां सीतांदृष्ट्वा किमस्यसमर्थितमभिप्रेतमितिस्वयंचिंत

सपश्चिमेनद्वारेणनिर्ययौराक्षसैर्वृतः इंद्रजित्सुमहावीर्यःपौलस्त्योदेवकंटकः ३ इंद्रजित्तुततोदृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ रणायाभ्युद्यतौ वीरौमायांप्रादुष्करोत्तदा ४ इंद्रजित्तुरथेस्थाप्यसीतांमायामयींतदा बलेनमहतावृत्यतस्यावधमरोचयत् ५ मोहनार्थंतुसर्वेषांबुद्धिंकृत्वासुदुर्मतिः हंतुंसीतांव्यवसितोवानराभिमुखोययौ ६ तंदृष्ट्वात्वभिनिर्यांतंसर्वेतेकाननौकसः उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाःशिलाहस्तायुयुत्सवः ७ हनूमान्पुरतस्तेषांजगामकपिकुंजरः प्रगृह्यसुमहच्छृंगंपर्वतस्यदुरासदम् ८ सददर्शहतानंदांसीतामिंद्रजितोरथे एकवेणीधरांदीनामुपवासकृशाननाम् ९ परिक्लिष्टैकवसनाममृजांराघवप्रियाम् रजोमलाभ्यामालिप्तैःसर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् १० तांनिरीक्ष्यमुहूर्तंतुमैथिलीमध्यवस्यच बभूवाचिरदृष्टाहितेनसाजनकात्मजा ११ अब्रवीत्तांतुशोकार्तांनिरानंदांतपस्विनीम् दृष्ट्वारथस्थितांदीनांराक्षसेंद्रसुतश्रिताम् १२ किंसमर्थितमस्येतिचिंतयन्सम्हाकपिः सहतैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावतरावणिम् १३ तद्वानरबलंदृष्ट्वारावणिःक्रोधमूर्च्छितः कृत्वाविशोकंनिस्त्रिंशंमूर्ध्निसीतामकर्षयत् १४ तांस्त्रियंपश्यतांतेषांताडयामासराक्षसः क्रोशंतींरामरामेतिमाययायोजितांरथे १५ गृहीतमूर्धजांदृष्ट्वाहनूमान्दैन्यमागतः दुःखजंवारिनेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः १६ तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगींरामस्यमहिषींप्रियाम् अब्रवीत्परुषंवाक्यंक्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् १७ दुरात्मन्नात्मनाशायकेशपक्षेपरामृशः ब्रह्मर्षीणांकुलेजातोराक्षसींयोनिमाश्रितः १८ धिक्त्वांपापसमाचारयस्यतेमतिरीदृशी नृशंसानार्यदुर्वृत्तक्षुद्रपापपराक्रम अनार्यस्येदृशंकर्मघृणातेनास्तिनिर्घृण १९

यन्सन्वानरान्प्रत्यपिकिंसमर्थितमस्येतिअब्रवीत् १२ अस्तुयत्किंचिदस्याभ्यार्थितमपितुदुष्टमेनंहनामेत्युद्योगंकृतवानित्याह सहतैरिति १३ विशोकंविगतपिधानंनिस्त्रिंशं खड्गंमूर्ध्नितत्स्थेकेशपाशेस्पृष्ट्वेतिशेषः १४ पश्यतांतेषांपश्यतस्तानना दृत्येत्यर्थः १५ १६ १७ हेदुरात्मन् यदेनांकेशपक्षेकेशकलापेपरामृशस्तदात्मनाशाय पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परे यतोब्रह्मर्षिकुलेजातोपिराक्षसींयोनिमाश्रितोसि अतस्त्वांधिगित्युत्तरेणान्वयः १८ पापपराक्रमकूटयोधिन् हेनिर्घृणतेस्त्रीविषयेपिघृणानास्ति अतोऽनार्यस्येदृशंकर्मधिक्इत्यनुकर्षः १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२० हेवधार्हतेनकर्मणानचिरंजीविष्यसि हियतोममहस्तगतोसि २१ येलोकवध्यैश्चोरादिभिरपिकुत्सितावनिदुःखितयापरिहृताःस्त्रीघातिनांलोकास्ता-
निहेदानींजीवितमुत्सृज्यप्रेत्यप्रतिलप्स्यसे २२ २३ आपतंतमितिलिंगव्यत्ययआर्षः २४ २५ २६ २७ अमित्राणांशत्रूणांयत्पीडाकरंतत्पापमपि
कर्तव्यमेव २८ २९ ३० ३१ एषावैदेहीविशस्तातोवःपरिश्रमोनिष्फलः ३२ ३३ व्यादितास्यस्यविवृत्तास्यस्यतद्दुर्गंखेचररथरूपंदुर्गं ३४ हृष्टरू

च्युतागृहाच्चराज्याच्चरामहस्ताच्चमैथिली किंतवैषापराद्धाहियदेनांहंसिनिर्दय २० सीतांहत्वातुनाचिरंजीविष्यसिकथंचन वधार्ह
कर्मणातेनममहस्तंगतोह्यसि २१ येचस्त्रीघातिनांलोकालोकवध्यैश्चकुत्सिताः इहजीवितमुत्सृज्यप्रेत्यतान्प्रतिलप्स्यसे २२ इतिब्रु
वाणोहनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रसुतंप्रति २३ आपतंतंमहावीर्यंतदनीकंवनौकसाम् रक्षसांभीमको
पानामनीकेनन्यवारयत् २४ सतांबाणसहस्रेणविक्षोभ्यहरिवाहिनीम् हनूमंतंहरिश्रेष्ठमिंद्रजित्प्रत्युवाचह २५ सुग्रीवस्त्वंचराम-
श्चयन्निमित्तमिहागताः तांवधिष्यामिवैदेहीमद्यैवतवपश्यतः २६ इमांहत्वाततोरामंलक्ष्मणंत्वांचवानर सुग्रीवंचवधिष्यामितंचा-
नार्यंविभीषणम् २७ नहंतव्याःस्त्रियश्चेतियद्ब्रवीषिप्लवंगम पीडाकरममित्राणांयच्चकर्तव्यमेवतत् २८ तमेवमुक्त्वारुदतींसीतांमा-
यामयींचताम् शितधारेणखड्गेननिजघानेंद्रजित्स्वयम् २९ यज्ञोपवीतमार्गेणछिन्नातेनतपस्विनी सापृथिव्यांपृथुश्रोणीपपातप्रिय
दर्शना ३० तामिंद्रजित्स्त्रियंहत्वाहनूमंतमुवाचह मयारामस्यपश्येमांप्रियांशस्त्रनिषूदिताम् ३१ एषाविशस्तावैदेहीनिष्फलोवःपरि
श्रमः ३२ ततःखड्गेनमहताहत्वातामिंद्रजित्स्वयम् हृष्टःसरथमास्थायननादचमहास्वनम् ३३ वानराःशुश्रुवुःशब्दमदूरेप्रत्यवस्थिताः
व्यादितास्यस्यनदतस्तद्दुर्गंसंश्रितस्यतु ३४ तथातुसीतांविनिहत्यदुर्मतिःप्रहृष्टचेताःसबभूवरावणिः तंहृष्टरूपंसमुदीक्ष्यवानराविः
षण्णरूपासमभिप्रदुद्रुवुः ३५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध०एकाशीतितमःसर्गः ८१ ७ श्रुत्वातंभीमनिर्ह्रादंशक्राश
निसमस्वनम् वीक्ष्यमाणादिशःसर्वादुद्रुवुर्वानराभृशम् १ तानुवाचततःसर्वान्हनूमान्मारुतात्मजः विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्ता
न्विद्रवतःपृथक् २ कस्माद्विषण्णवदनाविद्रवध्वंप्लवंगमाः त्यक्तयुद्धसमुत्साहाःशूरत्वंक्वनुवोगतम् पृष्ठतोनुव्रजध्वंमामग्रतोयांतमाह
वे ३ एवमुक्ताःसुसंक्रुद्धावायुपुत्रेणधीमता शैलशृंगान्द्रुमांश्चैवजगृहुर्हृष्टमानसाः ४ अभिपेतुश्चगर्जंतोराक्षसान्वानरर्षभाः प
रिवार्यहनूमंतमन्वयुश्चमहाहवे ५

पंअतिशयेनहृष्टंप्रशंसायांरूपं ३५ कतकः७४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
युद्धकांडेएकाशीतितमःसर्गः ८१ ७ श्रुत्वेति भीमोयोनिर्ह्रादःशब्दस्तंश्रुत्वाइंद्रजितइतिशेषः शक्राशनिसमस्वनंतमिंद्रजितंवीक्ष्यमाणादिशोदुद्रुवुः १ २
३ ४ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ ७ ८ विधेयाश्वैः सारथ्यधीनाश्वैः समायुक्तः ९ साशिला व्यर्थमुद्यताअभवदिति शेषः १० ११ गिरिशृंगाणि चोद्यताः गृहीत्वेति शेषः गृहीत्वायुद्धार्थमुद्यता
बभूवुरित्यर्थः १२ ततस्तद्वर्षं विसृजंतस्ते वानरा इंद्रजितं क्षिपंति आक्षिपंतिस्म तिरस्कृतं चक्रुरितियावत् १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ सन्निवार्य
परानीकं राक्षससेनां २० प्राणांस्त्यक्त्वा प्राणस्नेहमपि त्यक्त्वा विचेष्टंतः संतो रामप्रियचिकीर्षया यन्निमित्तं युध्यामः सा हतेति व्यर्थोयंश्रम इति भावः २१ प्रतिवि-

सतैर्वानरमुख्यैस्तु हनूमान्सर्वतो वृतः हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ६ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः वृतो वानरसैन्येन कालांतकयमोपमः ७ स तु शोकेन चाविष्टः कोपेन महता कपिः हनूमान्रावणिरथे महतीं पातयच्छिलाम् ८ तामापतंतीं दृष्ट्वैव रथस्सारथिना तदा विधेयाश्वसमायुक्तो विदूरमपवाहितः ९ तमिंद्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता १० पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः निपतंत्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ११ तमभ्यधावञ्छतशो नदंतः काननौकसः ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृंगाणि चोद्यताः १२ क्षिपंतींद्रजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः वृक्षशैलमहावर्षं विसृजंतः प्लवंगमाः १३ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वनैः वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपा निशाचराः १४ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टंत रणाक्षितौ स सैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिंद्रजित् १५ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः १६ जघान कपिशार्दूलान्सुबहून्दृढविक्रमः शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः १७ ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा जघ्नुराहवे १८ सुस्कंधविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलः हनूमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् १९ सन्निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः हनूमान्सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् २० त्यक्त्वा प्राणान्विचेष्टंतो रामप्रियचिकीर्षवः यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा २१ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् २२ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः संन्यवर्तत २३ ततः प्रेक्ष्य हनूमंतं व्रजंतं यत्र राघवः स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यं निकुंभिलाम् २४ निकुंभिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेंद्रजित् यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसा २५ हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक्तदा सोर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः संध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोग्निः समुत्थितः २६

धास्येते प्रतिक्रियानुष्ठाने नियोक्ष्येते तत्करिष्यामहे २२ २३ दशम्यां पूर्वाण्हे निकुंभिलागमनं निकुंभिलां चैत्यं तदाख्यं देवालयं वटवृक्षं वा २४ जुहव
जुहाव २५ होमशोणितभुक् होमार्थमाहुतित्वेन प्रक्षिप्तशोणितभुक् अर्चिर्भिः पिनद्धः समृद्धः सुतीव्रोग्निः रक्षोविपत्सूचकः २६ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महासमूहेषुयुद्धेषुनयानयज्ञाः कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञाः २७ कतकः ७५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०यु० द्व्यशीतितमःसर्गः ८२ ॥ राघवश्चापीति १ २ ३ ४ श्वसद्भिःसीताविपत्तिस्मृतिजदुःखान्निश्वसद्भिरित्यर्थः ५ नीलमेघनिभंभीमंऋक्षबलंउद्यतंयुद्धायोद्यतंसान्निवार्ययुद्धप्रवृत्तेरितिशेषः ६ तेनसैन्येनसहराक्षससैन्येनापिसहरामस्यसन्निकर्षमागम्यप्राप्यरामायाब्रवीदित्यर्थः ७ ८ ९ १० अभिपेतुःतत्समीपमाजग्मुः ११ प्रदहंतंसीतानाशश्रवणशोकेन सहायेनदहंतं अतएवासंहार्यंअनिवार्यवेगंउत्थितमग्निमिवदृष्ट्वा सलिलादिभिस्तमसिंचन् १२ तंलक्ष्मणो

अथेंद्रजिद्राक्षसभूतयेतुजुहावहव्यंविधिनाविधानवत् दृष्ट्वाव्यतिष्ठंतचराक्षसास्तेमहासमूहेषुनयानयज्ञाः २७ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा०यु० द्व्यशीतितमःसर्गः ८२ राघवश्चापिविपुलंतंराक्षसवनौकसाम् श्रुत्वासंग्रामनिर्घोषंजांबवंतमुवाचह १ सौम्यनूनंहनुमताकृतंकर्मसुदुष्करम् श्रूयतेचयथाभीमःसुमहानायुधस्वनः २ तद्गच्छकुरुसाहाय्यंस्वबलेनाभिसंवृतः क्षिप्रमृक्षपतेतस्यकपिश्रेष्ठस्ययुध्यतः ३ ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वासेनानीकेनसंवृतः आगच्छत्पश्चिमंद्वारंहनुमान्यत्रवानरः ४ अथायांतंहनूमंतंददर्शर्क्षपतिस्तदा वानरैःकृतसंग्रामैःश्वसद्भिरभिसंवृतम् ५ दृष्ट्वापथिहनूमांश्चतदृक्षबलमुद्यतम् नीलमेघनिभंभीमंसन्निवार्यन्यवर्तत ६ सतेनसहसैन्येनसन्निकर्षंमहायशाः शीघ्रमागम्यरामायदुःखितोवाक्यमब्रवीत् ७ समरेयुध्यमानानामस्माकंप्रेक्षताचसः जघानरुदतीसीतामिंद्रजिद्रावणात्मजः ८ उद्भ्रांतचित्तस्तांदृष्ट्वाविषण्णोहमरिंदम तदहंभवतोवृत्तंविज्ञापयितुमागतः ९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवःशोकमूर्च्छितः निपपाततदाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः १० तंभूमौदेवसंकाशंपतितंदृश्यराघवम् अभिपेतुःसमुत्पत्यसर्वतःकपिसत्तमाः ११ आसिंचन्सलिलैश्चैनंपद्मोत्पलसुगंधिभिः प्रदहंतमसंहार्यंसहसाग्निमिवोत्थितम् १२ तंलक्ष्मणोथबाहुभ्यांपरिष्वज्यसुदुःखितः उवाचराममस्वस्थंवाक्यंहेत्वर्थसंयुतम् १३ शुभेवर्त्मनितिष्ठंतंत्वामार्यविजितेंद्रियम् अनर्थेभ्योनशक्नोतित्रातुंधर्मोनिरर्थकः १४

बाहुभ्यांपरिष्वज्यदुःखितोभूत्वास्वस्थं अस्वस्थचित्तंरामं हेत्वर्थसंयुतंउपपत्त्याविशिष्टप्रयोजनेनचसहितंवाक्यमुवाच १३ तदेवाह शुभेइति तदद्यविपुलंवीरदुःखमिंद्रजिताकृतं कर्मणाव्यपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघवेतिउद्युद्धाय पौरुषावलंबनेनप्रोत्साहयिष्यन् केवलधर्मावलंबनमप्रयोजकमिति प्रतिपादयत्यनेनवाक्यसमूहेन हेआर्यशुभेवर्त्मनिधर्ममार्गेराज्यत्यागपूर्वकंपितृवचनपालनरूपेतिष्ठंतंविजितेंद्रियहस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोःकैकेयीदशरथयोरुपरिकालुष्याभावेनविजितेंद्रियंत्वांत्वदाश्रितोधर्मोनर्थेभ्यस्त्रातुंनशक्नोति यतस्तस्मादसौनिरर्थकःप्राधान्येनपुरुषार्थोनभवति १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंधर्मपदार्थमंगीकृत्य तस्यार्थत्वंनास्तीत्यनुभवात्प्रदर्शयेदानींधर्मपदार्थएवनास्ति फलानुमेयताहितस्योक्ता फलंचसुखंप्रकृतेचसुखान्वयव्यतिरेकयोर्धर्माभावेनन तेननतदनुमानमित्याह भूतानामिति स्थावराणांजंगमानांचपश्वादिरूपाणांभूतानांदर्शनंसुखापरोक्षदर्शनंयथास्तितथाधर्मोनास्ति असामथ्यादिनाधिकाराच्चत- स्माद्धर्मःसुखसाधनत्वव्याप्तोनेतिमेमतिः जन्मांतरादिकंनास्त्येवेति बौद्धमतेनेयमुक्तिः नहितंविनाजायमानस्यापितत्करणकत्वमितिभावः यत्तुयथास्थावरादी नांदर्शनात्तत्सत्ता नथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचक्षतेतन्न योग्यानुपलंभस्यैवाभावसाधकत्वात् धर्मस्यचपिशाचादिवदयोग्यत्वात् १५ उक्तमेवार्थंवि शदयति यथैवेति यथायस्मात्स्थावरंव्यक्तं धर्मप्रसक्तिरहितमपिसुखीतिव्यक्तंनथाविधंस्थावरवद्धर्मानधिकृतंजंगमंपश्वाद्यपिसुखीतिव्यक्तं एतेनव्यतिरेकःखं डितः अन्वयमपिखंडयति नतथायुक्तः अयमर्थःसुखरूपोनसर्वात्मनाधर्मयुक्तस्त्वद्विधोधर्मस्य सुखान्वयेनाधिपद्यतेनविपन्नःस्यात् दृश्यतेचाविपन्निरित्यन्वयोपि नास्ति अनेननदंशेजन्मांतरीयधर्मकल्पनापिपरास्तासाधनत्वसिद्धावेवतत्कल्पनावसरात् अतोयमर्थोधिर्मरूपोननास्त्येव १६ उक्तमर्थंप्रकृतेयोजयति य

भूतानांस्थावराणांचजंगमानांचदर्शनम् यथास्तिनतथाधर्मस्तेननास्तीतिमेमतिः १५ यथैवस्थावरंव्यक्तंजंगमंचतथाविधम् नाय मर्थस्तथायुक्तस्त्वद्विधोनविपद्यते १६ यद्यधर्मोभवेद्भूतोरावणोनरकंव्रजेत् भवांश्चधर्मसंयुक्तोनैवंव्यसनमाप्नुयात् १७ तस्य चव्यसनाभावाद्व्यसनंचागतेत्वयि धर्मोभवत्यधर्मश्चपरस्परविरोधिनौ १८ धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मंचाप्यधर्मतः यद्यधर्मेणयुज्ये युर्येष्वधर्मःप्रतिष्ठितः १९ नविधर्मेणयुज्येरन्नाधर्मरुचयोजनाः धर्मेणाचरतांतेषांनथाधर्मफलंभवेत् २०

दीति अधर्मोभूतोदुःखसाधनत्वेनयदिसिद्धोभवेत् तदारावणोनरकंदुःखंव्रजेत् धर्मयुक्तोभवांश्चनैवव्यसनंदुःखंप्राप्नुयात् १७ अस्यतर्कस्यविपर्ययेप र्यवसानमाह तस्यचेति तस्यरावणस्यसत्यधर्मेव्यसनाभावात्सुखसत्वाच्च पितृवाक्यपरिपालकेत्वयिव्यसनंदुःखमागतेप्राप्तेसति सिद्धोधर्माधर्माभ्यांसुख- दुःखयोरन्वयव्यतिरेकाभावः किंचोक्तानुभवादेवविपरीतफलताचतयोरित्याह धर्मइति धर्मोयथाश्रुतफलविरुद्धदुःखफलोभवति एवमधर्मश्चश्रुतफल- विरुद्धसुखफलोभवति तस्मादेतौपरस्परविरोधिनौ अन्योन्यंयथाश्रुतफलविरुद्धफलकौ १८ कुतएवंनिश्चयस्तत्रानुभवादेवेत्याह धर्मेणेति धर्मेणध मंधर्मसाध्यंसुखंयदिउपलभेत् तथाऽधर्मतःअधर्मेणाधर्मंतत्फलंदुःखंयद्युपलभेत् नियमेनउत्तरार्धस्थंयदीतिपूर्वार्धेन्विवयि यद्येवंनियमःस्यात् तदायेषु- रावणादिष्वधर्मःप्रतिष्ठितःतेऽधर्मेणतत्फलेनदुःखेनैवयुज्येयुः तथायेजनानाधर्मरुचयअधर्मरुचिरहितास्तेधर्मेणतत्फलेनसुखेन नवियुज्येरन्नवियुक्ताःस्युः १०८

नमेवार्थंप्रकारांतरेणाह धर्मेणेति धर्मेणधर्ममार्गेणाचरतांअनुतिष्ठतांतेषांतथाधर्मफलंसुखंभवेत् तदेतयोर्विरुद्धफलराहित्यंस्यादित्यर्थः १९ २० ६.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचैवमस्तीत्याह यस्मादिति येषुधर्मः प्रतिष्ठितस्तेषुयर्थीविवर्धंते धर्मशीलाश्चक्लिश्यंते तस्मादेतौ निरर्थकौ श्रुतस्वस्वफलरहितौविपरीतफलौचेत्यर्थः एवंचसु-
खदुःखयोर्धर्माधर्माभ्यांव्याप्त्यभावात् नताभ्यांतदनुमानमितिभावः २१ इदानींधर्मादिस्वरूपमेवदुर्निरूपमितिवक्तुं किंव्यापाररूपौवानज्जन्यातिशयरूपौवे-
तिविकल्पेनाद्यइत्याह वध्यंतइति पापकर्माणः पुरुषायद्यधर्मेणक्रियाशरीरेणवध्यंते तदाक्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वाच्चतुर्थक्षणेस्वतएववधकर्मणानाश
क्रिययाहतोनष्टोऽधर्मःस्वयंहतोसन्भूत्वा कंहंतव्यंवधिष्यति यद्वावधकर्मरूपोधर्मश्चतुर्थक्षणेहतोनष्टः स्वयमसन्सन्कंवधिष्यतिवधकर्मेत्युपलक्षणम् २२
द्वितीयंदूषयति अथवेति विहितेनविहितश्येनाद्यनुष्ठानजातिशयेनान्यदीयेनायंपुरुषोहन्यते स्वीयेनवान्यंहंति एवंसतिविधिर्विहितानुष्ठानजातिशयएवते-
नपापेनकर्मणाहत्यारूपेणलिप्यते नसकर्मानुष्ठातापुरुषः हत्यायास्तदकर्तृकत्वात् नहिस्वोत्पादितपुत्रकृतहत्यापितरंस्पृशति एवंतस्यकर्मजातिशयस्वातं-
त्र्यमभ्युपेत्यात्मालेपउक्तः एतेनकर्मकरणसंतुष्टस्येश्वरस्यफलदत्वमित्यपास्तंतस्यैवलेपप्रसंगात् अत्रपक्षेविहितेनेत्यस्यविहितकर्मसंतुष्टेनेश्वरेणेत्यर्थः

यस्माद्यर्थाविवर्धंतेयेषुधर्मःप्रतिष्ठितः क्लिश्यंतेधर्मशीलाश्चतस्मादेतौनिरर्थकौ २१ वध्यंतेपापकर्माणोयद्यधर्मेणराघव व
धकर्महतोऽधर्मःसहतःकंवधिष्यति २२ अथवाविहितेनायंहन्यतेहंतिचापरम् विधिःसलिप्यतेतेननसपापेनकर्मणा २३
अदृष्टप्रतिकारेणअव्यक्तेनासतासता कथंशक्यंपरंप्राप्तुंधर्मेणारिविकर्षण २४ यदिसत्स्यात्सतांमुख्यनासत्स्यात्तवकिंचन
त्वयायदीदृशंप्राप्तंतस्मात्तन्नोपपद्यते २५ अथवादुर्बलःक्लीबोबलंधर्मोनुवर्तते दुर्बलोहृतमर्यादोनसेव्यइतिमेमतिः २६

२३ एवमतिशयस्यघातकत्वमंगीकृत्यात्मालेपउक्तः इदानींघातकत्वमेवनास्तीत्याह अदृष्टेति अदृष्टप्रतीकारेण अचेतनतयाऽज्ञातस्वकर्तव्यशत्रुप्रतीकारेण अ
थस्वाश्रयचेतनद्वारातज्ज्ञानमितिचेत्तत्राह अव्यक्तेनस्वाश्रयभूतात्मनोऽप्रत्यक्षतयाऽप्रत्यक्षरूपाव्यक्तेनातएवासताऽसत्कल्पेन सतावर्तमानेनापिधर्मेणकर्मजन्या
तिशयेन कथंपरंवध्यत्वरूपं प्राप्तुंशक्यं अप्राप्यपरंहंतीतिचेदसंबंधाविशेषात् सर्वहननप्रसंगःअयंहंतृष्टत्कर्मजातिशयोपध्यनिष्ठएवेतिचेदन्यधर्मेणान्यस्य-
धार्मिकत्वप्रसंगः कर्तृनिष्ठत्वेतूक्तदोषइतिभावः २४ तुल्यन्यायाच्छुभकर्मजातिशयोप्यसन्नेवेतिध्वनितमर्थंतर्केणदृढीकरोति यदीति हेसतांमुख्यसत्पुरुषश्रेष्ठय
दिसत्कर्मजन्यमदृष्टंसत्स्यात्तदातवकिंचनकिंचिदपिअसदसुखंदुःखंनस्यात् उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाह त्वयाचेदृशंदुःखंप्राप्तंनस्मात्तत्सदितिनोपपद्यते
२५ ननूक्तदोषसमूहःकर्मणःप्राधान्येनार्थसाधनपक्षेयुक्तोनतुपौरुषोपकृतस्यार्थसाधनकत्वेतर्हिमुख्यमर्थसाधनंपौरुषमेवावलंब्यतामित्याह अथवेति दुर्बलःस्व
तोर्थसाधनासमर्थःअतएवक्लीबअर्थसाधनेऽकिंचित्करोबलंपौरुषंअनुवर्ततेसहकारितयापेक्षतेतदादुर्बलोहृतमर्यादःत्यक्तसुखसाधनत्वमर्यादोधर्मोनसेव्यइ
तिमेमतिःउक्तन्यायेनेतिभावः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ननुपौरुषंसहकारीकृत्यधर्मःसाधयतीतिनोच्यते किंतुपौरुषमेवप्रधानंकर्मतुतस्योपकारकंइति तर्हितिथैवानुष्ठानंकुर्वित्याह बलस्येति बलस्यपौरुषस्यधर्मोगुण
 भूतइत्यंगीक्रियतेतदापराक्रमैःप्रयत्नैर्धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यंत्यक्त्वायथेदानींधर्मेवर्तसेप्राधान्येनतथाबलेपौरुषेएववर्तस्व २७ किंचसत्यस्यापिधर्मत्वाङ्गीकारप
क्षपातिनाभवतासत्यधर्मएवादौकिमितिसम्यक्नानुष्ठितोयेनैवमनर्थोनिवृत्तःस्यादित्याह अथचेदिति अथपक्षांतरेहेपरंतपत्वयासत्यवचनंपितृवचनांगीकाररू
पसत्यपरिपालनंधर्मोनिष्ठीयतइतिचेत्तदात्वयिज्येष्ठेउक्तस्याभिषेकवचनस्याकरणेयदनृतंराज्ञःप्राप्तंतेनानृतेनराजात्वयाविनाभूतोमृतइतिशेषः अतस्तेनराज्ञो
ऽभिषेककरणरूपसत्येनत्वंबद्धःकिंनभवेरितिशेषः प्रथमोक्तंराज्ञोऽभिषेकवचनरूपंसत्यंनपरिपालितंतत्परिपालनेत्वयाविनाभूतत्वासंभवेनपितृमरणंनस्या
त् एवमाद्यनर्थश्चनवृत्तःस्यादितिभावः अनृतंत्वय्यकरणेकिंनबद्धस्त्वयाविनेतिसर्वत्रपांक्तःपाठइतिकतकः तीर्थस्त्वनृतंत्वय्यकरणःकिंनबद्धस्त्वयापिनेतिपठित्वा
सत्यस्यधर्मत्वेत्वयिअभिषेकविषयमनृतंवदन् राज्यान्निष्काशनादकरुणःपिता त्वयाकिंनबद्धइतिव्याचष्टे तदयुक्तंपितृबंधनस्यसत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावा

बलस्ययदिचेद्धर्मोगुणभूतःपराक्रमैः धर्ममुत्सृज्यवर्तस्वयथाधर्मेतथाबले २७ अथचेत्सत्यवचनंधर्मःकिलपरंतप अनृतंत्वय्य
करणेकिंनबद्धस्त्वयाविना २८ यदिधर्मोभवेद्भूतअधर्मोवापरंतप नस्महत्वामुनिंवज्रीकुर्यादिज्यांशतक्रतुः २९ अधर्मसंश्रितोधर्मो-
विनाशयतिराघव सर्वमेतद्यथाकामंकाकुत्स्थकुरुतेनरः ३० ममचेदंमतंतातधर्मोयमितिराघव धर्ममूलंत्वयाच्छिन्नंराज्यमुत्सृजतात-
दा ३१ अर्थेभ्योथप्रवृद्धेभ्यःसंवृत्तेभ्यस्ततस्ततः क्रियाःसर्वाःप्रवर्तंतेपर्वतेभ्यइवापगाः ३२

त् २८ अथेषद्गतक्रोधावेशःसन्पौरुषधर्मयोरनुष्ठा
नेसिद्धांतंशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकमाह यदीति हेपरंतपधर्मएवयदिभूतःस्यात्प्राधान्येनानुष्ठेयःस्यात् भूतअधर्मइत्यसंधिरार्षः अधर्मोधर्मादन्यःपौरुषंनद्वा
यदिप्राग्वद्भूतःस्यात्तदावज्रीमुनिंविश्वरूपंपौरुषेणहत्वापश्चादिज्यांधर्मंनकुर्यात् किंत्वेकस्यैवप्राधान्येएकमेवकुर्यादितिभावः २९ तस्मादधर्मसंश्रितःपौरु
षयुक्तोधर्मःरिपुंविनाशयति तस्मात्सर्वमेतत्पौरुषधर्मोभयंयथाकामंस्वकार्यानुरोधेननरःकुरुतेवज्रिप्रभृतिर्नरः ३० यदिदमुक्तंयथोचितंकालदेशानुभयम
नुष्ठेयंइतिममममतं नन्वेवंधर्मस्यतथापिसंमतत्वेकिमितिमेदुःखमतआह धर्ममूलमिति अर्थमूलेराज्यमुत्सृजतात्वयाधर्मस्यमूलंअर्थरूपंछिन्नमतस्त्वंक्ले
शवानितिभावः यत्तुतीर्थेनअधर्मसंश्रितोधर्मःकर्तारंविनाशयति तस्माद्यथाकामंतत्कालोचित्येनोभयमप्यनुष्ठेयमिदमेव यथाकाम्येनोभयाचरणमेवधर्मइ
तिममतमितिव्याख्यातंतत्तूपहसनीयमेवस्तुतन्नेरित्यलम् ३१ अर्थार्थस्यधर्ममूलत्वमेवप्रतिपादयति अर्थेभ्यइति ततस्ततःसंवृत्तेभ्योनानादेशादाहृते
भ्योऽतएवप्रवृत्तेभ्योर्थेभ्यःसर्वाःक्रियाःयोगप्रधानाभोगप्रधानाश्चप्रवर्तंते निष्कामतयाकृतायोगप्रधानाभवंति सकामतयाकृताभोगप्रधानाइत्यर्थः ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थाभावेक्रियाव्यतिरेकमप्याहार्थेनहीति ३३ नकेवलमर्थपरित्यागेधर्मासंभवः किंतुदोषप्राप्तिरपीत्याह सोयमिति यःपुमान्प्राप्तमर्थंपरित्यज्यसुखकामो
भवतिसोयंप्रभ्रष्टार्थःसुखैधितःअभिवृद्धसुखाभिलाषोभूत्वा पापमन्यायेनार्थार्जनंकर्तुमाचरते आरभते ततोदोषस्ताडनबंधनादिरूपः प्रवर्तते ३४ अथार्थः
सर्वमूलमितिस्तौति यस्येति ३५ ३६ एतेदोषामित्राद्यभावरूपाःप्रव्याहृताःस्पष्टमुक्ताः तत्रराज्यमुत्सृजतात्वयायेनगुणेन बुद्धिरर्थपरित्यागविषयाकृतातन्न-
जानेइतिशेषः ३७ पुनरर्थमेवस्तौतियस्येति यस्यार्थाःसंतितस्यधर्मकामरूपाःअर्थाःप्रयोजनानिभवंति तस्यसर्वंप्रदक्षिणमनुकूलंअधनेनपुरुषेणार्थं-
विचिन्वतापिअर्थकामेनविनापौरुषमर्थोनशक्यंप्राप्तुमितिशेषः ३८ अर्थवशादेवराज्ञिसर्वेगुणाइत्याह हर्षइत्यादि यानिहर्षादीनिसंति एतानिनराधिपे
अर्थादर्थसंपत्तेरेवप्रवर्तंतेअमोघानिभवंतीतिभावः यस्यहर्षोराज्ञःसकृतार्थोभवति यस्मिन्क्रोधःसनश्यतीत्यादि ३९ सर्वमूलोर्थस्त्वनसंदृष्टइत्याहये

अर्थेनहिविमुक्तस्यपुरुषस्याल्पचेतसः विच्छिद्यंतेक्रियाःसर्वाग्रीष्मेकुसरितोयथा ३३ सोयमर्थंपरित्यज्यसुखकामंसुखैधितः पा
पमाचरतेकर्तुंतदादोषःप्रवर्तते ३४ यस्यार्थास्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः यस्यार्थाःसपुमाल्लोकेयस्यार्थाःसचपंडितः ३५
यस्यार्थाःसचविक्रांतोयस्यार्थाःसचबुद्धिमान् यस्यार्थाःसमहाबाहुर्यस्यार्थाःसगुणाधिकः ३६ अर्थस्यैतेपरित्यागेदोषाःप्रव्याहृताम
या राज्यमुत्सृजताधीरयेनबुद्धिस्त्वयाकृता ३७ यस्यार्थाधर्मकामार्थास्तस्यसर्वंप्रदक्षिणम् अधनेनार्थकामेननार्थःशक्योविचिन्वता
३८ हर्षःकामश्चदर्पश्चधर्मःक्रोधःशमोदमः अर्थादेतानिसर्वाणिप्रवर्तंतेनराधिप ३९ येषांनश्यत्ययंलोकश्चरतांधर्मचारिणाम् तेर्था
स्त्वयिनदृश्यंतेदुर्दिनेषुयथाग्रहाः ४० त्वयिप्रव्रजितेवीरगुरोश्चवचनेस्थिते रक्षसापहृताभार्याप्राणैःप्रियतरातव ४१ तदद्यविपुलं
वीरदुःखमिंद्रजिताकृतम् कर्मणाव्यपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघव ४२ उत्तिष्ठनरशार्दूलदीर्घबाहोधृतव्रत किमात्मानमहात्मानमा-
त्मानंनावबुध्यसे ४३ अयमनघतवोदितःप्रियार्थंजनकसुतानिधनंनिरीक्ष्यरुष्टः सरथगजहयांसराक्षसेंद्रांभृशमिषुभिर्विनिपात
यामिलंकाम् ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०यु०त्र्यशीतितमःसर्गः ८३

षामिति येषांधर्मचारिणांतापसानांधर्मंचरतामपिअर्थाभावात्अयंलो-
कऐहिकपुरुषार्थोनश्यतीतिस्पष्टं तेइहलोकेसुखसाधनभूताअर्थास्त्वयिनदृश्यंते दुर्दिनेषुनवग्रहाइवेत्यर्थः ४० सर्वमिदंदुःखंस्वानुष्ठितपूर्वचातुरीमूलमित्यु
पसंहरति त्वयीति गुरोर्वचनेस्थितेत्वयिप्रव्रजितेसतिधर्मश्रद्धाजाड्येनमोहाद्धूनंप्राप्तेरक्षसाभार्यापहृता प्रहृताच प्राणैःप्राणेभ्यः ४१ अतःपरमेतावदेवकर्त-
व्यंकिमतीतार्थानुशोचनेनेत्याह तदद्येति कर्मणापौरुषेणाहमेवव्यपनेष्यामितस्मान्मत्प्रोत्साहनार्थमुत्तिष्ठ ४२ ननुप्राकृतवद्दैन्यंयुक्तंमहात्मनस्तेइत्याह उत्ति
ष्ठेत्यादि महात्मानंपरमात्मानं ४३ तवप्रियार्थमुदितउद्युक्तःनिरीक्ष्यश्रुत्वा ४४ कतकः ७६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति०वा०यु०त्र्यशीतितमःसर्गः
८३ ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आश्वासयमाने गुल्मान्स्वस्थाने पूर्वादितत्त्वद्दूरेनिक्षिप्यावस्थाप्य १ २ ददर्शेददर्श ३ ४ ५ विभीषणमुखंदृष्ट्वा रामादिदैन्यदर्शनेनदीनमित्यर्थः ल-
क्ष्मणोवाचेतिसंधिरार्षः ६ ७ सन्निवार्यनैवंदुःखंकार्यमित्युक्त्वा ८ आर्तरूपेणदीनवेषेण ९ कथमयुक्तंतत्राहाभिप्रायंत्विति सीतांप्रतिसीतामुद्दिश्यवर्त-
मानंतदभिप्रायं सर्वनाशेपिसीतानत्याज्येत्येवंरूपं जानामिच अतोघातंनकरिष्यतिसीतायाइतिशेषः १० तमेवाह याच्यमानइति ११ किंचसीतान्येनकेना
पिकेनाप्युपायेन द्रष्टुमेवाशक्याकुतस्तस्याहरणपूर्ववधइत्याह नैवसाम्नेति कुतोयुधानिमित्तभूतयान्यस्यदर्शनादिप्रसंगः नकुतोऽपि १२ कातर्हियंवधविष

रामेमाश्वासमानेतुलक्ष्मणेभ्रातृवत्सले निक्षिप्यगुल्मान्स्वस्थानेतत्रागच्छद्विभीषणः १ नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिरभिसंवृतः नीलां-
जनचयाकारैर्मातंगैरिवयूथपैः २ सोभिगम्यमहात्मानंराघवंशोकलालसम् वानरांश्चापिददृशेबाष्पपर्याकुलेक्षणान् ३ राघवंचमहा
त्मानमिक्ष्वाकुकुलनंदनम् ददर्शमोहमापन्नंलक्ष्मणस्यांकमाश्रितम् ४ व्रीडितंशोकसंतप्तंदृष्ट्वारामंविभीषणः अंतर्दुःखेनदीनात्मा-
किमेतदितिसोब्रवीत् ५ विभीषणमुखंदृष्ट्वासुग्रीवंतांश्चवानरान् लक्ष्मणोवाचमंदार्थमिदंबाष्पपरिप्लुतः ६ हतामिंद्रजितासीतामितिश्रु
त्वैवराघवः हनूमद्वचनात्सौम्यततोमोहमुपाश्रितः ७ कथयंतंतुसौमित्रिंसन्निवार्यविभीषणः पुष्कलार्थमिदंवाक्यंविसंज्ञंराममब्रवी
त् ८ मनुजेंद्रार्तरूपेणयदुक्तस्त्वंहनूमता तदयुक्तमहंमन्येसागरस्येवशोषणम् ९ अभिप्रायंतुजानामिरावणस्यदुरात्मनः सीतांप्रति
महाबाहोनचघातंकरिष्यति १० याच्यमानःसुबहुशोमयाहितचिकीर्षुणा वैदेहीमुत्सृजस्वेतिनचतत्कृतवान्वचः ११ नैवसाम्नानदा
नेननभेदेनकुतोयुधा साद्रष्टुमपिशक्येतनैवचान्येनकेनचित् १२ वानरान्मोहयित्वातुप्रतियातःसराक्षसः मायामयींमहाबाहोतांवि
द्धिजनकात्मजाम् १३ चैत्यंनिकुंभिलामद्यप्राप्यहोमंकरिष्यति हुतवानुपयातोहिदेवैरपिसवासवैः १४ दुराधर्षोभवत्येषःसंग्रामेरा-
वणात्मजः तेनमोहयतानूनमेषामायाप्रयोजिता विघ्नमन्विच्छतातत्रवानराणांपराक्रमे १५ ससैन्यास्तत्रगच्छामोयावत्तन्नसमा
प्यते त्यजेमंनरशार्दूलमिथ्यासंतापमागतम् १६ सीदतेहिबलंसर्वंदृष्ट्वात्वांशोककर्शितम् इहत्वंस्वस्थहृदयस्तिष्ठसत्वसमुच्छ्रितः १७
लक्ष्मणंप्रेषयास्माभिःसहसैन्यानुकर्षिभिः १८

यस्यानुभवस्यगतिस्तत्राह वानरानितिमोहयित्वा मायामयीसीताछेदनेनेतिशेषः १३ मोह
नेप्रयोजनमाह चैत्यमिति १४ ननुकरोतुहोमंकिंमोहनप्रयासेनेत्यत्राह विघ्नमिति वानराणांपराक्रमेसतियागस्यविघ्नमन्विच्छताऽनुसरतासंभावयता
नूनंनिश्चयेनतत्तद्विघ्ननिवृत्तयेप्रयोजिता १५ तेनाद्यतद्यागस्यविघ्नएवकर्तव्यइतिरहस्यमित्याह ससैन्याइति तद्धोमकर्म १६ हियतःत्वांशोककर्शितंदृष्ट्वा
सर्ववानरबलंसीदतेसीदति तस्मात्त्वंस्वस्थहृदयोभूत्वाइहैवतिष्ठ १७ सैन्यानुकर्षिभिःसर्वसेनांगृहीत्वागच्छद्भिरस्माभिःप्रधानैःसह लक्ष्मणंप्रेषय १८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषरावणिर्निशितैः शरैर्व्याकुलीकृत्य तत्कर्मत्याजयिष्यति ततोहेतोर्मायासिद्ध्यभावाद्वध्योभविष्यति १९ पत्त्रिणांपत्त्ररूपैरंगैर्वाजिनोवेगवंतः तस्यलक्ष्मणस्यशराअसौम्याः पत्त्रिणः कंकादयइवशोणितंपास्यंति इंद्रजितइतिशेषः २० तत्तस्माल्लक्ष्मणंसंदिशप्रेषय २१ रिपुनिधनंप्रतिकालविप्रकर्षः कालक्षेपोयत्कर्तुंयत्नयतोनक्षमः नयोग्यः तस्मात्त्वं रिपोर्वधाय लक्ष्मणमतिसृजप्रेषय यथादिविजरिपुमथने देवरिपुमथने ऽमरेंद्रोवज्रमतिसृजतितथेत्यर्थः २२ कालक्षेपेनकार्यइत्यत्रहेतुमाह समाप्तेति समाप्तयागकर्मेत्यर्थः सुराणामपिसंशयः प्राणसंशयइत्यर्थः २३ कृतकः ७७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा

एषनरवरसुरेंद्रारावणिर्निशितैः शरैः त्याजयिष्यतितत्कर्मततोवध्योभविष्यति १९ तस्यैतेनिशितास्तीक्ष्णाः पत्त्रिपत्राङ्गवाजिनः पतत्त्रिणइवासौम्याः शराः पास्यंतिशोणितम् २० तत्संदिशमहाबाहोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् राक्षसस्यविनाशायवज्रंवज्रधरोयथा २१ मनुजवरनकालविप्रकर्षोरिपुनिधनंप्रतियत्क्षमोद्यकर्तुम् त्वमतिसृजरिपोर्वधायवज्रंदिविजरिपुमथनेयथामहेंद्रः २२ समाप्तकर्माहिसराक्षसर्षभोभवत्यदृश्यः समरेसुरासुरैः युयुत्सतातेनसमाप्तकर्मणाभवेत्सुराणामपिसंशयोमहान् २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० यु० चतुरशीतितमः सर्गः ८४ ७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवः शोककर्शितः नोपधारयतेव्यक्तंयदुक्तंतेनरक्षसा १ ततोधैर्यमवष्टभ्यरामः परपुरंजयः विभीषणमुपासीनमुवाचकपिसन्निधौ २ नैर्ऋताधिपतेवाक्यंयदुक्तंतेविभीषण भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामिब्रूहियत्तेविवक्षितम् ३ राघवस्यवचः श्रुत्वावाक्यंवाक्यविशारदः यत्तत्पुनरिदंवाक्यंबभाषेसविभीषणः ४ यथाज्ञप्तंमहाबाहोत्वयागुल्मनिवेशनम् तत्तथानुष्ठितंवीरत्वद्वाक्यसमनंतरम् ५ तान्यनीकानिसर्वाणिविभक्तानिसमंततः विन्यस्तायूथपाश्चैवयथान्यायंविभागशः ६ भूयस्तुममविज्ञाप्यंतच्छृणुष्वमहाप्रभो त्वय्यकारणसंतप्तेसंतप्तहृदयावयम् ७ त्यजराजन्निमंशोकंमिथ्यासंतापमागतम् यदियंत्यज्यतांचिंताशत्रुहर्षविवर्धिनी ८ उद्यमः क्रियतांवीरहर्षः समुपसेव्यताम् प्राप्तव्यायदितेसीताहतव्याश्चनिशाचराः ९ रघुनंदनवक्ष्यामिश्रूयतांमेहितंवचः साध्वयंयातुसौमित्रिर्बलेनमहतावृतः १० निकुंभिलायांसंप्राप्तहंतुंरावणिमाहवे धनुर्मंडलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ११ तेनवीरेणतपसावरदानात्स्वयंभुवः अस्त्रंब्रह्मशिरः प्राप्तंकामगाश्चतुरंगमाः १२

यणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुरशीतितमः सर्गः

८४ ७ ७ नोपधारयतेव्यक्तंशोकवशान्नजानातिस्मेत्यर्थः १ उपासीनंसमीपस्थितं २ तेत्वयायत्प्रागुक्तंतद्भूयः श्रोतुमिच्छामि ३ यदुक्तंतदेवेदंवाक्यंपुनर्बभाषे ४ ५ ६ ७ मिथ्यासंतापंतन्मूलंशोकं ८ ९ १० ११ तेनवीरेणेंद्रजितातपसाप्रीतस्यस्वयंभुवोवरदानान्निकुंभिलायांदेवीहोमेसमाप्तेकामगतुरंगयुक्तोरथोब्रह्मशिरोस्त्रंचाग्नेः सकाशाल्लप्स्यते तेनचतवावध्यत्वंसकृत्प्रयोगपर्यंतमितिवरदानाद्ब्रह्मशिरोस्त्रंप्राप्तम् १२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 सएषएवंप्रकारेणलब्धवरइंद्रजित्सैन्येनसह होमंकर्तुंनिकुंभिलायांप्राप्तः यदिकृतंकर्म होमकर्मकृत्वोत्तिष्ठेच्चेत्सर्वानेवनोस्मान्हतान्विद्धि १३ किंचभगवतातद्‌धोप्येवंप्रकारेणोक्तइत्याह निकुंभिलामिति निकुंभिलांतद्यागभूमिंमहाकालीक्षेत्रंतदाख्यन्यग्रोधमूलरूपमप्राप्तंअकृताग्निंआहुताभिचारहोमं आहुताग्निमितिपाठांतरं आततायिनंगृहीतशस्त्रंयोरिपुर्हन्यात्युध्येत् हेइंद्रशत्रोसरिपुस्तेवधःवधकर्ताभविष्यति १४ सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणाएषवरोदत्तोवैप्रसिद्धःराजन्धीमतस्तस्यैवमेषवधोविहितोब्रह्मणा १५ १६ १७ १८ हेमहायशःअंतरिक्षेचरतःसरथस्यस्यतस्यगतिर्नज्ञायते अभ्रसंप्लुवेमेघसमूहे

सएषकिलसैन्येनप्राप्तःकिलनिकुंभिलाम् यद्युत्तिष्ठेत्कृतंकर्महतान्सर्वांश्चविद्धिनः १३ निकुंभिलामसंप्राप्तमकृताग्निंचयोरिपुः त्वामाततायिनंहन्यादिंद्रशत्रोसतेवधः १४ वरोदत्तोमहाबाहोसर्वलोकेश्वरेणवै इत्येवंविहितोराजन्वधस्तस्यैषधीमतः १५ वधायेंद्रजितोराम संदिशस्वमहाबलम् हतेतस्मिन्हतंविद्धिरावणंससुहृद्गणम् १६ विभीषणवचःश्रुत्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् जानामितस्यरौद्रस्यमायांसत्यपराक्रम १७ सहिब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञोमहामायोमहाबलः करोत्यसंज्ञान्संग्रामेदेवान्सवरुणानपि १८ तस्यांतरिक्षेचरतःसरथस्य महायशः नगतिर्ज्ञायतेवीरसूर्यस्येवाभ्रसंप्लुवे १९ राघवस्त्वरिपोर्ज्ञात्वामायावीर्यंदुरात्मनः लक्ष्मणंकीर्तिसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् २० यद्वानरेंद्रस्यबलंतेनसर्वेणसंवृतः हनुमत्प्रमुखैश्चैवयूथपैःसहलक्ष्मण २१ जांबवेनर्क्षपतिनासहसैन्येनसंवृतः जहितंराक्षससुतंमायाबलसमन्वितम् २२ अयंत्वांसचिवैःसार्द्धंमहात्मारजनीचरः अभिज्ञातस्यमायानांपृष्ठतोनुगमिष्यति २३ राघवस्यवचःश्रुत्वालक्ष्मणःसविभीषणः जग्राहकार्मुकश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः २४ सन्नद्धःकवचीखड्गीसशरीवामचापभृत् रामपादावुपस्पृश्यहृष्टःसौमित्रिरब्रवीत् २५ अद्यमत्कार्मुकोन्मुक्ताःशरानिर्भिद्यरावणिम् लंकामभिपतिष्यंतिहंसाःपुष्करिणीमिव २६ अद्यैवतस्यरौद्रस्यशरीरंमामकाःशराः विधमिष्यंतिभित्वातंमहाचापगुणच्युताः २७ एवमुक्त्वातुवचनंद्युतिमान्भ्रातुरग्रतः सरावणिवधाकांक्षीलक्ष्मणस्त्वरितंययौ २८ सोभिवाद्यगुरोःपादौकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् निकुंभिलामभिययौचैत्यंरावणिपालितम् २९ विभीषणेनसहितोराजपुत्रःप्रतापवान् कृतस्वस्त्ययनोभ्रात्रालक्ष्मणस्त्वरितोययौ ३० वानराणांसहस्रैस्तुहनूमान्बहुभिर्वृतः विभीषणश्चसामात्योलक्ष्मणंत्वरितंययौ ३१

१९ २० २१ २२ मायानामभिज्ञातस्यतद्विषयज्ञानवतः अभिज्ञप्तस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः २३ अन्यत्कार्मुकश्रेष्ठंदेवानुग्रहप्राप्तंपरमित्यर्थः २४ सशरीप्रशस्तशरवान् वामचापभृद्वामहस्तेनचापभृत् २५ रावणिंनिर्भिद्यासक्ताःसंतोलंकामभिपतिष्यंति २६ २७ एवमुक्त्वेति सएवमुक्त्वेतिपाठेसलक्ष्मणःसएवलक्ष्मणस्त्वरितंययावितितच्छब्दद्वयनिर्वाहकइतितीर्थः २८ २९ ३० त्वरितंययौलक्ष्मणमनुययावित्यर्थः ३१ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पथिविष्ठितं हनूमतासीतावधवृत्तांतनिवेदनार्थमागमनसमये द्वाररक्षार्थं पथिस्थापितमित्यर्थः ३२ ३३ मायायोगंमायथैवयोगः युद्धजयोपायो यस्य तमिंद्र
जितंप्राप्य ब्रह्मविधानेन निकुंभिलामसंप्राप्त इत्याद्युक्त ब्रह्मवरदानप्रकारेण तंविजेतुंतस्थौ रघुनंदनोलक्ष्मणः ब्रह्मविमानेनेतिपाठे ब्रह्मणोभगवनस्तेजोंशोह
मस्मीतिविशिष्यजायमानेनध्यानेनशत्रुंजेतुंतस्थौ संकटकालेताद्दशध्यानस्यतस्यनिसर्गसिद्धत्वादितिकतकः ३४ सलक्ष्मणोविभीषणादिभिः सहोच्यमान-
गुणंद्विषतांबलंविवेशप्रतिभयतममतिशयेनभयंकरम् ३५ ३६ कतकः ७८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिं॰या॰यु॰पंचाशीतितमःसर्गः ८५

महताहरिसैन्येनसवेगमभिसंवृतः ऋक्षराजबलंचैवददर्शपथिविष्ठितम् ३२ सगत्वादूरमध्वानंसौमित्रिर्मित्रनंदनः राक्षसेंद्रबलंदू
रादपश्यद्व्यूहमाश्रितम् ३३ ससंप्राप्यधनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदमः तस्थौब्रह्मविधानेनविजेतुंरघुनंदनः ३४ विभीषणेनसहितो-
राजपुत्रःप्रतापवान् अंगदेनचवीरेणतथानिलसुतेनच ३५ विविधममलशस्त्रभास्वरंतद्ध्वजगहनंगहनंमहारथैश्च प्रतिभय
तममप्रमेयवेगंतिमिरमिवद्विषतांबलंविवेश ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰ युद्धकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ८५ ७ अथत
स्यामवस्थायांलक्ष्मणंरावणानुजः परेषामहितंवाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् १ यदेतद्राक्षसानीकंमेघश्यामंविलोक्यते एतदायोध्य-
तांशीघ्रंकपिभिश्चशिलायुधैः २ तस्यानीकस्यमहतोभेदनेयतलक्ष्मण राक्षसेंद्रसुतोप्यत्रभिन्नेदृश्योभविष्यति ३ सत्वमिंद्राशनि
प्रख्यैःशरैरवकिरन्परान् अभिद्रवाशुयावद्वैनैतत्कर्मसमाप्यते ४ जहिवीरदुरात्मानंमायापरमधार्मिकम् रावणिंक्रूरकर्माणंसर्वलो
कभयावहम् ५ विभीषणवचःश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः ववर्षशरवर्षेणराक्षसेंद्रसुतंप्रति ६ वृक्षाःशाखामृगाश्चैवद्रुमप्रवरयोधि
नः अभ्यधावंतसहितास्तदनीकमवस्थितम् ७ राक्षसाश्चासितैर्बाणैरसिभिःशक्तितोमरैः अभ्यवर्तंतसमरेकपिसैन्यजिघांसवः ८
ससंप्रहारस्तुमुलःसंजज्ञेकपिरक्षसाम् शब्देनमहतालंकांनादयन्वैसमंततः ९ शस्त्रैश्चविविधाकारैःशितैर्बाणैश्चपादपैः उद्यतैर्गिरि
शृंगैश्चघोरैराकाशमावृतम् १० राक्षसावानरेंद्रेषुविकृताननबाहवः निवेशयंतःशस्त्राणिचक्रुस्तेसुमहद्भयम् ११ तथैवसकलैर्वृक्षैर्गि
रिशृंगैश्चवानराः अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्चसमरेसर्वराक्षसान् १२ ऋक्षवानरमुख्यैश्चमहाकायैर्महाबलैः रक्षसांयुध्यमानानांमहद्भयमजाय
त १३

अथतस्यामवस्थायांरक्षार्थंसेनांनिवेश्येंद्रजितोयागकाले परेषांशत्रूणांअहितंनाशकरं स्वेषामर्थसाधकं १ एतत्कपिभिरायोध्यतां २ हेलक्ष्मणतस्यतत्परस्थितस्यम
हतोनीकस्यभेदनेत्वंयतयत्नंकुरु ३ एतत्कर्महोमकर्मयावन्नसमाप्यतेतावदाशुअभिद्रवरावणिमित्यन्वयः ४ मायापरंअधार्मिकमितिच्छेदः ५ राक्षसेंद्रसुतंप्रति त
स्यासिमुद्दिश्य तत्सेनायांववर्षेत्यर्थः ६ ७ ८ ९ १० तेशस्त्राणिनिवेशयंतोविकृताननबाहवःसंतःसुमहद्भयंचक्रुः राक्षसावानरेंद्रेष्वितिपाठः ११ १२ १३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषण्णंश्रुत्वायागभूमिस्थइतिशेषः अननुष्ठितेयागस्थानाप्राप्त्याअसमाप्ते सकर्मणीतिपाठेऽक्षराधिक्यमार्षं १४ वृक्षांधकारान्निकुंभिलाक्षेत्रीयात् इदंनिःसरणं-
दशम्यांसायान्हे १५ १६ पर्यवर्तनतद्बलंराक्षसबलमित्यर्थः १७ १८ राक्षसानांतत्सैन्यंहनूमान्निःसंज्ञंचकार १९ २० असिपाणयोसिभिःशक्तिहस्ताः
शक्तीभिरित्यादिप्रकारेणोत्थंशक्तीभिरित्यत्रदीर्घआर्षः २१ २२ २३ २४ २५ नोराक्षसानांमत्संबंधिनांराक्षसानां २६ इंद्रजितंवहन्याापयन् यत्रमारुतिः

स्वमनीकंविषण्णंतुश्रुत्वाशत्रुभिरर्दितम् उदतिष्ठतदुर्धर्षःसकर्मण्यननुष्ठिते १४ वृक्षांधकारान्निर्गम्यजातक्रोधःसरावणिः आरुरोहरथंस
ज्जंपूर्वयुक्तंसुसंयतम् १५ सभीमकार्मुकशरःकृष्णाञ्जनचयोपमः रक्तास्यनयनोभीमोबभौमृत्युरिवांतकः १६ दृष्ट्वैवतुरथस्थंतंपर्यवर्त
ततद्बलम् रक्षसांभीमवेगानांलक्ष्मणेनयुयुत्सताम् १७ तस्मिंस्तुकालेहनुमानरुजत्सदुरासदम् धरणीधरसंकाशोमहावृक्षमरिंदमः
१८ सराक्षसानांतत्सैन्यंकालाग्निरिवनिर्दहन् चकारबहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञंयुधिवानरः १९ विध्वंसयंतंतरसादृष्ट्वैवपवनात्मजम् राक्षसानां
सहस्राणिहनूमंतमभ्यवाकिरन् २० शितशूलधराःशूलैरसिभिश्चासिपाणयः शक्तिहस्ताश्चशक्तीभिःपट्टिशैःपट्टिशायुधाः २१ परिघैश्च
गदाभिश्चकुंतैश्चशुभदर्शनैः शतशश्चशतघ्नीभिरायसैरपिमुद्गरैः २२ घोरैःपरशुभिश्चैवभिंडिपालैश्चराक्षसाः मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्चतलै
रशनिसन्निभैः २३ अभिजघ्नुःसमासाद्यसमंतात्पर्वतोपमम् तेषामपिचसंक्रुद्धश्चकारकदनंमहत् २४ सददर्शकपिश्रेष्ठमचलोपममिं
द्रजित् सूदमानमसंत्रस्तममित्रान्पवनात्मजम् २५ ससारथिमुवाचेदंयाहियत्रैषवानरः क्षयमेषहिनःकुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः २६ इत्यु
क्तःसारथिस्तेनययौयत्रसमारुतिः वहन्परमदुर्धर्षंस्थितमिंद्रजितंरथे २७ सोभ्युपेत्यशरान्खड्गान्पट्टिशासिपरश्वधान् अभ्यवर्षतदुर्धर्षः
कपिमूर्धनिराक्षसः २८ तानिशस्त्राणिघोराणिप्रतिगृह्यसमारुतिः रोषेणमहताविष्टोवाक्यंचेदमुवाचह २९ युध्यस्वयदिशूरोसिरावणा-
त्मजदुर्मते वायुपुत्रंसमासाद्यनजीवन्प्रतियास्यसि ३० बाहुभ्यांसंप्रयुध्यस्वयदिमेद्वंद्वमाहवे वेगंसहस्वदुर्बुद्धेततस्त्वंरक्षसांवरः
३१ हनूमंतंजिघांसंतंसमुद्यतशरासनम् रावणात्मजमाचष्टेलक्ष्मणायविभीषणः ३२ यःसवासवनिर्जेतारावणस्यात्मसंभवः सएषर
थमास्थायहनूमंतंजिघांसति ३३ तमप्रतिमसंस्थानैःशरैःशत्रुनिवारणैः जीवितांतकरैर्घोरैःसौमित्रेरावणिंजहि ३४ इत्येवमुक्तस्तुतं-
दामहात्माविभीषणेनारिविभीषणेन ददर्शतंपर्वतसन्निकाशंरथस्थितंभीमबलंदुरासदम् ३५ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰यु॰षडशीतितमःसर्गः ८६

स्तेनतत्प्राप्तिमार्गेणययौ २७ २८ २९ ३० यदिद्वंद्वंददासिइतिशेषः तर्हिबाहुभ्यांयुध्यस्व ३१ हनूमंतंजिघांसंतंतद्वधेसर्वात्मनासन्नद्धं ३२ योवासवजेतायस्यदर्शनंत्वया
पेक्षितंसएषरथमास्थायहनूमंतंजिघांसति ३३ तमिमंरावणिंदृष्टंअप्रतिमसंस्थानैरनुपमस्वरूपैःशरैर्जहि ३४ ३५ कनकः ७९ इतिश्रा॰वा॰यु॰षडशीतितमःसर्गः ८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमिति जातहर्षः यागासमाप्त्या ब्रह्मवचनादवश्यं मरिष्यतीति संतुष्टः धनुःपाणिं तं लक्ष्मणमादाय जगामेंद्रजित्सुसंमुखे इति शेषः १ अविदूरमल्पमार्गं गत्वा महद्वनं
निकुंभिलावनं प्रविश्य तत्र स्थितं तत्कर्म होमकर्मस्थानं २ ३ भूतानां रजस्तमःप्रधानभूतगणानां उपहारमुपहृत्य दत्वा ४ ५ न्यग्रोधमप्रविष्टं बहिर्युद्धाय निर्ग-
तं पुनस्तत्राप्रविष्टमेव जहि तथैव तस्य वरदानादिति भावः ६ तत्र न्यग्रोधद्वारे ७ प्रत्यदृश्यत लक्ष्मणधनुःशब्दं श्रुत्वा तत्र प्रतिनिवृत्त इति भावः ८ ९ महातेजाः
लक्ष्मणः १० इह राक्षसीयास्मत्कुले जातः संवृद्ध इत्येतिस्नानानुलिप्तवत्समासः पुत्रस्य पुत्राय ११ नजातिः नजात्यभिमानः प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्यमर्यादाकारणं
सौदर्यं सोदरत्वं १२ १३ शिथिलया कार्याकार्यविवेकासमर्थया बुद्ध्या एतन्महदंतरं स्वजनत्यागपरजनाश्रयणजनितदोषतारतम्यं न वेत्सि नदेवदाद्यर्थयिपु

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः धनुःपाणिं तमादाय त्वरमाणो जगाम सः १ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य तु महद्वनम् अदर्शयत तत्कर्म
लक्ष्मणाय विभीषणः २ नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ३ इहोपहारं भूतानां बलवान्
रावणात्मजः उपहृत्य ततः पश्चात्संग्राममभिवर्तते ४ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः निहंति समरे शत्रून्बध्नाति च शरोत्तमैः ५
तमप्रविष्टं न्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् विध्वंसय शरैर्दीप्तैः सरथं साश्वसारथिम् ६ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनंदनः बभूवा
वस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ७ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः इंद्रजित्कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ८ तमुवाच महाते
जाः पौलस्त्यमपराजितम् समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ९ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा
विभीषणम् १० इह त्वं जात संवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ११ न जातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दु
र्मते प्रमाणं च न सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण १२ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निंदनीयश्च साधुभिः यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः १३
नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदंतरम् क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः १४ गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा निर्गु-
णः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः १५ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते १६ निरनुक्रोशता
चेयं यादृशी ते निशाचर स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं रावणानुज १७

नराह क्वचेति स्वजनसंवासः नत्साध्यश्श्रेयः प्राप्तिरित्यर्थः जन्मकर्मादिना यःप
रस्तदाश्रयं प्राप्य नीचपराश्रयः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः १४ सत्यमेवं यदि परो नीचः स्यात्तत्राह गुणवान्वेति यः परः पर एव स इति स्वकुलप्रयुक्तव्यवहा
रे प्राप्ते परो नांतर्भूत एव भवतीत्यर्थः १५ किंच परपक्षाश्रितस्यांते नाश एवेत्याह यइति १६ इयं निरनुक्रोशता होमविघातपूर्वलक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकर
णेन मद्वधविषया निर्दयता यादृशी अतिघोरा नेतवास्ति तद्विषयं पौरुषं पुरुषयत्नः स्वजनेनैकेन त्वयैव कर्तुं शक्यं नान्येन केनापि १७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मच्छीलंमत्स्वभावंजानन्नपि अजानन्निवकिंविकत्थसे १८ अनोऽसाधोगौरवात्सितृव्यत्वगौरवमाश्रित्य मद्विषयंपारुष्यंत्यज यद्यशूरोहमितिगौरवाद्वैतोर्यत्पारु-
ष्यंत्यज अथत्वंजानसंदृइइत्यस्योत्तरमाह कुलइति प्रथमोगुणःसत्वं अराक्षसं रजस्तमःप्रकृतिरक्षःकुलदुर्लभम् १९ किंचस्वजनत्यागदोषस्तव पितुरेवेत्या-
ह भ्रात्रेति विषमशीलोपिभ्रात्रा कथंनिरस्यते एवमस्मिवालोकेवदेतिशेषः भ्रात्राविषमशीलेनेतिपाठे दारुणकर्माधर्मारतिरहं अन्यथाविषमशीलेनरावणादि
लक्षणशीलेनभ्रात्रा कथंभ्राताराणोनिरस्यतइत्यर्थंचनीर्यआह २० ननुदुःशीलस्त्यज्यतएवेतिचेद्भवतु सुशीलस्यममत्यागोनुचितएवेत्याशयेनाह धर्मा
दिति २१ मयात्तुनस्यत्यागोन्याय्यएवत्याह परस्वेति २२ स्वकुलनाशनंकृतंत्वयेत्यस्योत्तरमाह परस्वानामिति सुहृदामतिशंका अनिष्टत्वशंका एवंचभवदीया

इत्युक्तोभ्रातृपुत्रेणप्रत्युवाचविभीषणः अजानन्निवमच्छीलंकिंराक्षसविकत्थसे १८ राक्षसेंद्रसुतासाधोपारुष्यंत्यजगौरवात् कुलेयद्य
प्यहंजातोरक्षसांक्रूरकर्मणाम् गुणोयःप्रथमोनृणांतन्मेशीलमराक्षसम् १९ नरमेदारुणेनाहंनचाधर्मेणवैरमे भ्रात्राविषमशीलोपिक
थंभ्रातानिरस्यते २० धर्मात्प्रच्युतशीलंहिपुरुषंपापनिश्चयम् त्यक्त्वासुखमवाप्नोतिहस्तादाशीविषंयथा २१ परस्वहरणेयुक्तंपरदारा
भिमर्षकम् त्याज्यमाहुर्दुरात्मानंवेश्मप्रज्वलितंयथा २२ परस्वानांचहरणंपरदाराभिमर्षणम् सुहृदामतिशंकाचत्रयोदोषाःक्षयावहाः
२३ महर्षीणांवधोघोरःसर्वदेवैश्चविग्रहः अभिमानश्चरोषश्चवैरत्वंप्रतिकूलता २४ एतेदोषाममभ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः गुणान्प्र-
च्छादयामासुःपर्वतानिवतोयदाः २५ दोषैरेतैःपरित्यक्तोमयाभ्रातापितातव नेयमस्तिपुरीलंकानचत्वंनचतेपिता २६ अतिमानश्चबा
लश्चदुर्विनीतश्चराक्षस बद्धस्त्वंकालपाशेनब्रूहिमांयद्यदिच्छसि २७ अद्यैहव्यसनंप्राप्तंयन्मांपरुषमुक्तवान् प्रवेष्टुंनत्वयाशक्यन्य-
ग्रोधंराक्षसाधम २८ धर्षयित्वाचकाकुत्स्थौनशक्यंजीवितुंत्वया युध्यस्वनरदेवेनलक्ष्मणेनरणेसह हतस्त्वंदेवताकार्यंकरिष्यसियम-
क्षयम् २९ निदर्शयित्वात्मबलंसमुद्यतंकुरुष्वसर्वायुधसायकव्ययम् नलक्ष्मणस्यैत्यहिबाणगोचरंत्वमद्यजीवन्सबलोगमिष्यसि
३० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ८७ ७ ७ ७

धर्मएवप्रभवन्नाशकोनत्वहमितिभावः २३ पुनः
स्पष्टमेवरावणीयाद्दोषाद्भवतांसर्वेषांनाशइत्याह महर्षीणामिति अभिमानोगर्वः वैरत्वंदीर्घवैरं प्रतिकूलताहितवक्तृषुप्रतिकूलबुद्धिता २४ गुणानभिजनवि-
द्याबलवत्त्वादिगुणान् २५ नेयमस्तीति इदंमयापुरैवोक्तमितिशेषः २६ यद्यत्परुषमित्यर्थः २७ यन्मांपरुषमुक्तवान्त्वंपुरा तस्मात्तेऽद्यव्यसनंप्राप्तं संप्रत्युच्य
मानंपारुष्यफलंतुकालांतरेभविष्यतीतिशेषः व्यसनंप्राप्तमित्येतदेवद्रढयति प्रवेष्टुमिति पुनरभिचारायेतिशेषः २८ अत्रहतोयमक्षयंयमगृहंगतःसन्देवता
कार्यंसर्वदेवानांसंतोषरूपंकरिष्यसि २९ ३० कतकः ८० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ८७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अब्रवीत्परुषमिति विभीषणमितिशेषः तच्चवक्ष्यमाणं १ उद्यतायुधनिस्त्रिंशः उद्यतायुधोनिस्त्रिंशोनिर्घृणश्चेत्यर्थइतिकतकः उद्यतान्यायुधानिनिस्त्रिंश
श्चयेनसः गोबलीवर्दवत्प्रयोगइत्यन्ये २ ३ तंविभीषणंलक्ष्मणं अलंकृतंस्वतेजोभूषितम् ४ उवाचेत्यादिनाऽब्रवीत् परुषंवाक्यमितिप्रागुक्तस्यैवविवरणं
तांश्चवानरशार्दूलान् उवाचेत्यनुकर्षः ५ ६ मुक्तवर्षमेघोत्सृष्टवर्षं ७ ८ ९ सपुरःसरौसुग्रीवादिप्रधानसहितौ युवांभ्रातराविनिशेषः १० एवमपियन्मां
योद्धुमुपस्थितोसि तत्वायःपूर्वस्यतेस्मृतिर्नास्ति वाऽथवाव्यक्तंयातोयमक्षयं आदिकर्मणिक्तः यमक्षयंयमगृहंप्रयातुमुपक्रांतोसि ११ अभीतवदनःनिर्भयः प्रं

विभीषणवचःश्रुत्वारावणिःक्रोधमूर्छितः अब्रवीत्परुषंवाक्यंक्रोधेनाभ्युत्पपातच १ उद्यतायुधनिस्त्रिंशोरथेसुसमलंकृते कालाश्व
युक्तेमहतिस्थितःकालांतकोपमः २ महाप्रमाणमुद्यम्यविपुलंवेगवद्दृढम् धनुर्भीमबलोभीमंशरांश्चामित्रनाशनान् ३ तंददर्शमहे
ष्वासोरथस्थःसमलंकृतः अलंकृतममित्रघ्नोरावणस्यात्मजोबली ४ हनूमत्पृष्ठमारूढमुदयस्थरविप्रभम् उवाचैनंसुसंरब्धःसौ-
मित्रिंसविभीषणम् ५ तांश्चवानरशार्दूलान्पश्यध्वंमेपराक्रमम् अद्यमत्कार्मुकोत्सृष्टंशरवर्षंदुरासदम् ६ मुक्तवर्षमिवाकाशेधार
यिष्यथसंयुगे अद्यवोमामकाबाणामहाकार्मुकनिःसृताः विधमिष्यन्तिगात्राणितूलराशिमिवानलः ७ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नान्शू
लशक्त्यृष्टितोमरैः अद्यवोगमयिष्यामिसर्वानेवयमक्षयम् ८ सृजतःशरवर्षाणिक्षिप्रहस्तस्यसंयुगे जीमूतस्येवनदतःकःस्थास्यति
ममाग्रतः ९ रात्रियुद्धेतदापूर्वंवज्राशनिसमैःशरैः शायितौतौमयाभूयोविसंज्ञौसपुरःसरौ १० स्मृतिर्नतेस्तिवामन्येव्यक्तंयातोयमक्षय
म् आशीविषसमंक्रुद्धंयन्मांयोद्धुमुपस्थितः ११ तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यगर्जितंराघवस्तदा अभीतवदनःक्रुद्धोरावणिंवाक्यमब्रवीत् १२
उक्तश्चदुर्गमःपारःकार्याणांराक्षसत्वया कार्याणांकर्मणापारंयोगच्छतिसबुद्धिमान् १३ सत्वमर्थस्यहीनार्थोदुरवापस्यकेनचित्
वाचाव्याहृत्यजानीषेकृतार्थोस्मीतिदुर्मते १४ अंतर्धानगतेनाजौयत्त्वयाचरितस्तदा तस्कराचरितोमार्गोनैषवीरनिषेवितः १५ यथा
बाणपथंप्राप्यस्थितोस्मितवराक्षस दर्शयस्वाद्यतत्तेजोवाचात्वंकिंविकत्थसे १६ एवमुक्तोधनुर्भीमंपरामृश्यमहाबलः ससर्जनिशि
तान्बाणानिंद्रजित्समितिंजयः १७

दृत्ताभिवदनव्यवहारः १२ चयस्मात्त्वयाकार्याणांशत्रुवधादिकार्याणांपा-
रोंतःसमाप्तिरुक्तःवाचाजल्पितःसपारस्त्वयाकर्मणादुर्गमएवदुष्प्रापएवकुतस्तत्राह कार्याणामिति यःकार्याणांपारंकर्मणागच्छतिसबुद्धिमान् १३ सत्वंही
नार्थःक्रियाकार्यनिष्पादनासमर्थः केनचिदपिदुरवापस्यमहिजयरूपस्यार्थस्यसिद्धिंवाचाव्याहृत्यदुर्मते कृतार्थोस्मीतिजानीषे १४ अथशायितावितियत्त्व
योक्तंसातेऽपकीर्तिरेवेत्याह अंतरिति आजौरणेंतर्धानगतेनत्वयायत्यआचरितएषतस्करादिचरितोमार्गोनवीरनिषेवितः १५ १६ १७ ७९ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्ष्मणंसंप्राप्यपेतुः कवचेनाहताइतिशेषः १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ त्वामद्येतिद्रक्ष्यतीत्यनुकर्षः २५ २६ क्रूरकर्मन्क्रूरयुद्धव्यापारकर्तः
एतद्व्यावचनंकस्माद्वदसि सर्वंसुकर्मणैवसंपादय २७ २८ अनधिक्षिपन् ईषदपिनिंदामकुर्वन् अविकत्थन् स्वश्लाघामकुर्वन् २९ ३० सुपत्रवाजिताःसुप

तेनसुसृष्टमहावेगाःशराःसर्पविषोपमाः संप्राप्यलक्ष्मणंपेतुःश्वसंतइवपन्नगाः १८ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मजः सौमित्रिमिंद्रजि
द्युद्धेविव्याधशुभलक्षणम् १९ सशरैरतिविद्धांगोरुधिरेणसमुक्षितः शुशुभेलक्ष्मणःश्रीमान्विधूमइवपावकः २० इंद्रजित्त्वात्मनःक
र्मप्रसमीक्ष्याभिगम्यच विनद्यसुमहानादमिदंवचनमब्रवीत् २१ पत्रिणःशितधारास्तेशरामत्कार्मुकच्युताः आदास्यंतेद्यसौमित्रेजीवि
तंजीवितांतकाः २२ अद्यगोमायुसंघाश्चश्येनसंघाश्चलक्ष्मण गृध्राश्चनिपतंतुत्वांगतासुंनिहतंमया २३ क्षत्रबंधुःसदानार्यरामःप
रमदुर्मतिः भक्तंभ्रातरमद्यैवत्वांद्रक्ष्यतिहतंमया २४ विस्रस्तकवचंभूमौव्यपविद्धशरासनम् हृतोत्तमांगंसौमित्रेत्वामद्यनिहतंमया
२५ इतिब्रुवाणंसंक्रुद्धःपरुषंरावणात्मजः हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञोलक्ष्मणःप्रत्युवाचह २६ वाग्बलंत्यजदुर्बुद्धेक्रूरकर्मन्हिराक्षस अथक
स्माद्वदस्येतत्संपादयसुकर्मणा २७ अकृत्वाकत्थसेकर्मकिमर्थमिहराक्षस कुरुतत्कर्मयेनाहंश्रद्दध्यांतवकत्थनम् २८ अनुक्त्वापरुषंवा
क्यंकिंचिदप्यनधिक्षिपन् अविकत्थन्वधिष्यामित्वांपश्यपुरुषादन २९ इत्युक्त्वापंचनाराचानाकर्णापूरितान्शरान् विजघानमहावेगान्ल
क्ष्मणोराक्षसोरसि ३० सुपत्रवाजिताबाणाज्वलिताइवपन्नगाः नैर्ऋतोरस्यभासंतसवितूरश्मयोयथा ३१ सशरैराहतस्तेनसरोषोराव
णात्मजः सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैःप्रतिविव्याधलक्ष्मणम् ३२ सबभूवमहाभीमोनरराक्षससिंहयोः विमर्दस्तुमुलोयुद्धेपरस्परजयैषिणोः
३३ विक्रांतौबलसंपन्नावुभौविक्रमशालिनौ उभौपरमदुर्जयावतुल्यबलतेजसौ ३४ युयुधातेतदावीरौग्रहाविवनभोगतौ बलवृत्रा
विवहिनौयुधिवैदुष्प्रधर्षणौ ३५ युयुधातेमहात्मानौतदाकेसरिणाविव बहूनवसृजंतौहिमार्गणौघानवस्थितौ ३६ नरराक्षसमुख्यौ
तौप्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ३७ सर्गः ८८ ७ ७ ततःशरान्दाशरथिःसंधायामित्रकर्षणः ससर्जराक्षसेंद्रायक्रुद्धःसर्पइवश्व
सन् ३८ तस्यज्यातलनिर्घोषंसश्रुत्वाराक्षसाधिपः विवर्णवदनोभूत्वालक्ष्मणंसमुदैक्षत ३९ विषण्णवदनंदृष्ट्वाराक्षसंरावणात्मज
म् सौमित्रिंयुद्धसंयुक्तंप्रत्युवाचविभीषणः ४०

त्रैःकंकादिपत्रैःसंजातवेगाः ३१ ३२ विमर्दःसंघर्षः ३३ विक्रांतौक्रांत
पराक्रमौ ३४ बलवृत्रौबलइंद्रः ३५ ३६ नरराक्षसमुख्योतौप्रहृष्टावभ्ययुध्यतामित्युत्तरं श्लोकद्वयंभिन्नवृत्तंप्राक्षिप्तं तदुत्तरंसर्गविच्छेदश्चासंप्रदायः तयो
युद्धस्यैवाग्रेसत्वेनप्रकरणांतराभावादितिकतकः ३७ सर्गः ८८ ७ ७ ७ ततःशरानिति ३८ ३९ युद्धसंयुक्तंयुद्धजनकहर्षयुक्तं ४० ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निमित्तानि मुखवैवर्ण्यादिदुर्निमित्तानि यानि अनुभूतपराजयसूचकत्वानि तेनैतद्धेत्वरशीघ्रमुद्यमं कुरु ४१ ४२ सर्वसंक्षुभितेंद्रियः संक्षुभितसर्वेंद्रियः
४३ ४४ प्रथमेतद्युद्धे नागपाशबंधनके तस्मिन्युद्धे यत्र भ्रात्रासह निबद्धस्त्वं तत्किंन स्मरसि यदद्यआयुधिआयोधने विचेष्टसे शरपातादिकरोषि ४५ तदेवपुन
राहयुवामिति ४६ यमसादनं यमगृहं ४७ ४८ ४९ ५० नैतत्किंचिदितिब्रुवन् एतन्नकिंचिन्नकिंचित्करमितिब्रुवन्नित्यर्थः ५१ ५२ अकिंचि-

निमित्तान्युपपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे त्वरतेनमहाबाहो भग्नएषनसंशयः ४१ ततःसंधाय सौमित्रिः शरानाशीविषोपमान् मुमोच
विशिखांस्तस्मिन्सर्पानिवविषोल्बणान् ४२ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेंद्रियः ४३ ददर्शा
वस्थितंवीरमाजौ दशरथात्मजम् सोभिचक्राम सौमित्रिंरोषात्संरक्तलोचनः ४४ अब्रवीच्चैनमासाद्यपुनः सपरुषंवचः किंनस्मरसि-
तद्युद्धेप्रथमेमत्पराक्रमम् निबद्धस्त्वंसहभ्रात्रायदायुधिविचेष्टसे ४५ युवांखलुमहायुद्धे वज्राशनिसमैःशरैः शायितौप्रथमंभूमौ
विसंज्ञौसपुरःसरौ ४६ स्मृतिर्वानास्तितेमन्ये व्यक्तंवायमसादनम् गंतुमिच्छसियन्मांत्वमाधर्षयितुमिच्छसि ४७ यदितेप्रथमेयु
द्धेनदृष्टोमत्पराक्रमः अद्यत्वांदर्शयिष्यामितिष्ठेदानींव्यवस्थितः ४८ इत्युक्त्वासप्तभिर्बाणैरभिविव्याधलक्ष्मणम् दशभिस्तुहनूमंतं-
तीक्ष्णधारैःशरोत्तमैः ४९ ततःशरशतेनैवसुप्रयुक्तेनवीर्यवान् क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धोनिर्बिभेदविभीषणम् ५० तद्दृष्ट्वेंद्रजिताकर्मकृ
तंरामानुजस्तदा अचिंतयित्वाप्रहसन्नैतत्किंचिदितिब्रुवन् ५१ मुमोचचशरान्घोरान्संगृह्यनरपुंगवः अभीतवदनःक्रुद्धोरावणिंल
क्ष्मणोयुधि ५२ नैवंरणगताःशूराःप्रहरंतिनिशाचर लघवश्चाल्पवीर्याश्चसुखाहीमेशरास्तव ५३ नैवंशूरास्तुयुध्यंतेसमरेयुद्धका
क्षिणः इत्येवंतंब्रुवन्धन्वीशरैरभिववर्षह ५४ तस्यबाणैःसुविध्वस्तंकवचंकांचनंमहत् व्यशीर्यतरथोपस्थेताराजालमिवांबरात्
५५ विधूतवर्मानाराचैर्बभूवसकृतव्रणः इंद्रजित्समरेवीरःप्रत्यूषेभानुमानिव ५६ ततःशरसहस्रेणसंक्रुद्धोरावणात्मजः बिभेदस-
मरेवीरोलक्ष्मणंभीमविक्रमः ५७ व्यशीर्यतमहद्दिव्यंकवचंलक्ष्मणस्यतु कृतप्रतिकृतान्योन्यंबभूवतुरभिद्रुतौ ५८ अभीक्ष्णंनिःश्व
संतौवैयुध्येतांतुमुलंयुधि शरसंकृत्तसर्वांगौसर्वतोरुधिरोक्षितौ सुदीर्घकालंतौवीरावन्योन्यंनिशितैःशरैः ५९ ततक्षतुर्महात्मा
नौरणकर्मविशारदौ बभूवतुश्चात्मजयेयत्तौभीमपराक्रमौ ६० तौशरौघैस्तथाकीर्णौनिकृत्तकवचध्वजौ सृजंतौरुधिरंचोष्णंज
लंप्रस्रवणाविव ६१

करत्वमेवविवृणोति नैवमिति एवंशब्दार्थो लघवइति पुष्पमालावल्लघवइमेतवशरामेसुखावानतुक्लेशदाइत्यर्थः ५३ ५४ ५५
प्रत्यूषेभानुमानिव क्षतजरक्तवर्णत्वादितिभावः ५६ ५७ अन्योन्यंकृतप्रतिकृता आभीक्ष्ण्या कृतप्रतिकृतेयत्तौबभूवतुरित्यर्थः ५८ ५९ ६० ६१ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सासारयोः धारासंपातआसारस्तत्सहितयोः ६२ महान्कालोअनेकदिनरूपः ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ जयेधृतौ दृढोत्साहौ ६८ ६९ ७०
चयःसमूहः ७१ ७२ सन्निपातंयुद्धं ७३ ७४ अवगाढैःगाढमग्नैः प्ररूढौ प्ररूढवृक्षौ ७५ ७६ ७७ समरपरिश्रमं युद्धजश्रमं ७८ इतिरामाभिरामे
श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰युद्ध॰ एकोननवतितमःसर्गः ८९ ॥ युध्यमानाविति प्रभिन्नौमत्तौ मातंगाविवयुद्धायप्रसक्तावतएवयुध्यमानौ दृष्ट्वा

शरवर्षंततोघोरंमुंचतोर्भीमनिःस्वनम् सासारयोरिवाकाशेनीलयोःकालमेघयोः ६२ तयोरथमहान्कालोव्यतीयाद्युध्यमानयोः नच
तौयुद्धवैमुख्यंक्लमंचाप्युपजग्मतुः ६३ अस्त्राण्यस्त्रविदांश्रेष्ठौदर्शयंतौपुनःपुनः शरानुच्चावचाकारानंतरिक्षेबबंधतुः ६४ व्यपे
तदोषमस्यंतौलघुचित्रंचसुष्ठुच उभौतुतुमुलंघोरंचक्रतुर्नरराक्षसौ ६५ तयोःपृथक्पृथग्भीमःशुश्रुवेतुमुलःस्वनः सकंपंजनया-
मासनिर्घातइवदारुणः ६६ तयोःसभ्राजतेशब्दस्तथासमरयत्तयोः सुघोरयोर्निःस्वनतोर्गगनेमेघयोरिव ६७ सुवर्णपुंखैर्नाराचै
र्बलवंतौकृतव्रणौ प्रसुस्रुवातेरुधिरंकीर्तिमंतौजयेधृतौ ६८ तेगात्रयोर्निपतितारुक्मपुंखाःशरायुधि असृग्दग्धाविनिष्पेतुर्वि-
विशुर्धरणीतलम् ६९ अन्येसुनिशितैःशस्त्रैराकाशेसंजघट्टिरे बभंजुश्चिच्छिदुश्चैवतयोर्बाणाःसहस्रशः ७० सबभूवरणेघोर-
स्तयोर्बाणमयश्चयः अग्निभ्यामिवदीप्ताभ्यांसत्रेकुशमयश्चयः ७१ तयोःकृतव्रणौदेहौशुशुभातेमहात्मनोः सुपुष्पाविवनिष्पत्रौ
वनेकिंशुकशाल्मली ७२ चक्रतुस्तुमुलंघोरंसन्निपातंमुहुर्मुहुः इंद्रजिल्लक्ष्मणश्चैवपरस्परजयैषिणौ ७३ लक्ष्मणोरावणियुद्धे
रावणिश्चापिलक्ष्मणम् अन्योन्यंतावभिघ्नंतौनश्रमंप्रतिपद्यताम् ७४ बाणजालैःशरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ शुशुभातेमहावीर्यौ
प्ररूढाविवपर्वतौ ७५ ततोरुधिरसिक्तानिसंवृतानिशरैर्भृशम् बभ्राजुःसर्वगात्राणिज्वलंतइवपावकाः ७६ तयोरथमहान्कालोव्य
तीयाद्युध्यमानयोः नचतौयुद्धवैमुख्यंश्रमंचाप्यभिजग्मतुः ७७ अथसमरपरिश्रमंनिहंतुंसमरमुखेष्वजितस्यलक्ष्मणस्य प्रियहि
तमुपपादयन्महात्मासमरमुपेत्यविभीषणोवतस्थे ७८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰युद्ध॰एकोननवतितमःसर्गः ८९ ॥
युध्यमानौततोदृष्ट्वाप्रसक्तौनरराक्षसौ प्रभिन्नाविवमातंगौपरस्परजयैषिणौ १ तयोर्युद्धंद्रष्टुकामोवरचापधरोबली शूरःसरा
वणभ्रातातस्थौसंग्राममूर्धनि २ ततोविस्फारयामासमहद्धनुरवस्थितः उत्ससर्जचतीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषुमहाशरान् ३ तेशराः
शिखिसंस्पर्शानिपतंतःसमाहिताः राक्षसान्दारयामासुर्वज्राइवमहागिरीन् ४

१ ततःपरंयुद्धार्थंगतयोरन्यतरवधांतंयुद्धंद्रष्टुकामःस
न् शूरोरावणभ्राता युयुत्सयासंग्राममूर्धनितस्थौ २ अतएवततोविस्फारयामासेति अवस्थितोभूमाविति शेषः ३ वज्राःवज्रपाताः ४ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ राक्षसैस्तैः सचिवरूपैः ६ संचोदमानः संचोदयमानः ७ परायणं परागतिः उत्तमोयोद्धेतियावत् तस्य रावणस्य बलं सेना एतच्छेषं दृश्यमानबलमात्रावशेषं तत्किंनिष्ठत नष्टं ननानुद्यमेनेनिशेषः ८ ९ एतन्मात्रशेषत्वमेवाह महस्त इति १० ११ १२ १३ १४ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वावस्थितैर्युष्माभिरिदं लघु अवशिष्टबलरूपं गोष्पदं लंघ्यतां १५ समागम्य युद्धं प्राप्य १६ जनितुः जनयितृ भ्रातुः पुत्रस्य निधनं नाशः कर्तुमयुक्तं तथापि घृणां दयामपास्य रामार्थेभ्रा

विभीषणस्यानुचरास्तेपिशूलासिपट्टिशैः चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ५ राक्षसैस्तैः परिवृतः सतदातुविभीषणः बभौम ध्येप्रधृष्टानां कलभानामिवद्विपः ६ ततः संचोदमानो वै हरीन्रक्षोवधप्रियान् उवाचवचनं काले कालज्ञो रक्षसांवरः ७ एकोयं राक्षसें द्रस्य परायणमवस्थितः एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ८ तस्मिंश्च निहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य- बलं हतम् ९ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुंभश्च महाबलः कुंभकर्णश्च कुंभश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः १० जंबुमाली महामाली तीक्ष्णवेगो शनिप्रभः सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ११ संह्रादी विकटो रिघ्नस्तपनो मंद एव च प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजंघो जंघ एव च १२ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः १३ अकंपनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः कंप नः सत्ववंतश्च देवांतकनरांतकौ १४ एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लंघ्यतां गोष्पदं लघु १५ एताव देव शेषं वो जेतव्यमिति वानराः हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः १६ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम घृणामपास्य रामार्थे- निहन्यां भ्रातुरात्मजम् १७ हंतुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति १८ वानरा घ्नत संभूय भृ त्यानस्य समीपगान् इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः १९ वानरेंद्रा जहृषिरे लांगूलानि च विव्यधुः ततस्तु कपिशार्दूलाः क्ष्वेडं तश्च पुनः पुनः मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः २० जांबवानपि तैः सर्वैः सयूथ्यैरभिसंवृतः तेऽश्मभिस्ताडयामासुर्नखै दंतैश्च राक्षसान् २१ निघ्नंतमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः परिवत्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः २२ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः जांबवंतं मृधे जघ्नुर्निघ्नंतं राक्षसीं चमूम् २३ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् देवासुराणां क्रुद्धानां यथा- भीमो महास्वनः २४ हनूमानपि संक्रुद्धः सानुमुत्पाट्य पर्वतात् स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः २५

तुरात्मजं निहन्यां हननोपायप्रवर्तने नेतिभावः १७ हंतुकामस्य साक्षात्संहर्तुकामस्य बाष्पं कर्तृ निरुध्यति निरुणद्धि तं लक्ष्मण एवेत्यन्वयः १८ घ्नतेत्यार्षं १९ २० २१ २२ २३ २४ हनूमान पीति पर्वतात्सानुं शिखरमुत्पाट्य लक्ष्मणं पृष्ठादवरोप्य विश्रामार्थं स्वारूढं लक्ष्मणं भूमाववस्थाप्य विभीषणसहायार्थं हनूमान्कदनं चक्रे २५ ७. ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुरासादः परैर्दुरासद इत्यर्थः २६ प्रयुद्धौ योद्धुमुपक्रांतौ २७ शरजालैः परस्परप्रयुक्तैः परस्परमंतर्दधतुः २८ उष्णांते वर्षारंभे संधानं संयोजनं धनुषोवा
परिग्रहः सव्यापसव्येन कार्मुकग्रहणं २९ विग्रहो बाणानां विभागः विग्रहः समरे काये विरोधप्रविभागयोरिति कोशः प्रतिसंधानं दृढतया मुष्टिसंयोजनं
लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यभेदनं ३० ३१ अभिसंपन्ने व्याप्ते रूपाणि रूपवद्वस्तूनि न चकाशिरे नदृग्गोचराणीति भावः रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्यायुध्यता
मिति शेषः ३२ उग्रा अव्यवस्था तत्तद्बाणैरयुध्यद्वा नरराक्षसवधरूपा भवति अभवदित्यर्थः यत्तु अयमेनं निगृण्हाति स एनं वेत्यनिश्चयरूपा व्यवस्थेति व्या

रक्षसां क्रंदनं चक्रे दुरासादः सहस्रशः स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येंद्रजिद्बली २६ लक्ष्मणः परवीरघ्नः पुनरेवाभ्यधावत तौ प्रयुद्धौ
तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ २७ शरौघानभिवर्षंतौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् अभीक्ष्णमंतर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ २८ चंद्रादित्या
विवोष्णांते यथा मेघैस्तरस्विनौ नत्वादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः २९ न विप्रमोक्षो बाणानां नाविकर्षो न विग्रहः न मुष्टिप्रतिसं
धानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ३० अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् चापवेगप्रयुक्तैश्च बाणजालैः समंततः ३१ अंतरिक्षेऽभि
संपन्ने न रूपाणि चकाशिरे लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ३२ अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ताभ्यामुभा
भ्यां तरसा प्रसृष्टैर्विशिखैः शितैः ३३ निरंतरमिवाकाशं बभूव तमसावृतम् तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ३४ दिशश्च प्र
दिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः तमसा पिहितं सर्वमासीत्प्रतिभयं महत् ३५ अस्तं गते सहस्रांशौ संवृते तमसा च वै रुधिरौघा महानद्यः
प्रावर्तंत सहस्रशः ३६ क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिःस्वनान् न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ३७ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य
इति जजल्पुस्तत्र महर्षयः संपेतुश्चात्र संतप्ता गंधर्वाः सह चारणैः ३८ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् शरैश्चतुर्भिः सौमि
त्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ३९ ततोपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ४० महेंद्राशनिकल्पेन सूतस्य
विचरिष्यतः स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ४१ लाघवाद्राघवः श्रीमान् शिरः कायादपाहरत् स यंतरि महातेजा हते मंदोद
रीसुतः ४२ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत् तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ४३

ख्यानं तच्चिंत्यं तस्या अव्यवस्थाया अनुग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् उग्रेति विशेषणवैयर्थ्याच्च ३३ ३४ प्रतिभयं भयंकरं ३५ ३६ वाग्भिर्वा
गिंद्रियैः क्रव्यादा गृध्रादयः ३७ ३८ ३९ पीतेन स्वर्णरूषितेन संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णमाकर्णपर्यंतमायतेनाकृष्टेन ततो मुक्तेन ४० विचरिष्यतः
रथसंचारं करिष्यतः तलशब्दानुनादिना तलं ज्याघातवारणं तस्य ज्याघट्टनजोपः शब्दस्तस्यानुनादो यस्यास्तितेन ४१ ४२ ४३ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हयेषुहयप्रेरणविषये व्यग्रहस्तं दृष्ट्वानत्समयेइतिशेषः ४४ ४५ समरोत्कर्षंसमरोत्साहं प्रजहौत्यक्तवान् ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ तेनिहत्येति
ऋषभादयइत्यर्थः ५२ ५३ ५४ कतकः ८२ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वाल्मी० युद्ध० नवतितमःसर्गः ९० १ विजयेनविजयप्राप्तिरूपेणहेतुना अभिमु
खतया युद्धार्थंप्रवृत्तावभूतांइतिशेषः गजवृषौ गजश्रेष्ठौ २ निबर्हयंतोमारयंतः भर्तारं स्वस्वभर्तारंसंपतंतःसंगच्छमानाः ३ स्तुन्वानइत्यार्षंस्तुवन्नित्यर्थः

हयेषुव्यग्रहस्तंतंविव्याधनिशितैःशरैः धनुष्यथपुनर्व्यग्रंहयेषुमुमुचेशरान् ४४ छिन्नेषुतेषुबाणौघैर्विचरंतमभीतवत् अर्दयामाससमरेसौमित्रिःशीघ्रकृत्तमः ४५ निहतसारथिंदृष्ट्वासमरेरावणात्मजः प्रजहौसमरोत्कर्षंविषण्णःसबभूवह ४६ विषण्णवदनंदृष्ट्वाराक्षसंहरियूथपाः ततःपरमसंहृष्टालक्ष्मणंचाभ्यपूजयन् ४७ ततःप्रमाथीरभसःशरभोगंधमादनः अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगंहरीश्वराः ४८ तेचास्यहयमुख्येषुतूर्णमुत्पत्यवानराः चतुर्षुसुमहावीर्यानिपेतुर्भीमविक्रमाः ४९ तेषामधिष्ठितानांतैर्वानरैःपर्वतोपमैः मुखेभ्योरुधिरंव्यक्तंहयानांसमवर्तत ५० तेहयामथिताभग्नाव्यसवोधरणींगताः तेनिहत्यहयांस्तस्यप्रमथ्यचमहारथम् ५१ पुनरुत्पत्यवेगेनतस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ५२ सहताश्वाद्वप्लुत्यरथान्मथितसारथिः शरवर्षेणसौमित्रिमभ्यधावतरावणिः ५३ ततोमहेंद्रप्रतिमःसलक्ष्मणःपदातिनंतंनिहतैर्हयोत्तमैः मृजंतमाजौनिशितान्शरोत्तमान्भृशंतदाबाणगणैर्व्यदारयत ५४ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय-
णेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेनवतितमःसर्गः ९० ७ ७ सहताश्वोमहातेजाभूमौतिष्ठन्निशाचरः इंद्रजित्परमक्रुद्धःसंप्रजज्वालतेजसा
१ तौधन्विनौजिघांसंतावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् विजयेनाभिनिष्क्रांतौवनेगजवृषाविव २ निबर्हयंतश्चान्योन्यंतेराक्षसवनौकसः भर्तारं
नजहुर्युद्धेसंपतंतस्ततस्ततः ३ ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मजः स्तुन्वानोहर्षमाणश्चइदंवचनमब्रवीत् ४ तमसाबहुलेने
माःसंसक्ताःसर्वतोदिशः नेहविज्ञायतेस्वोवापरोवाराक्षसोत्तमाः ५ धृष्टंभवंतोयुध्यंतुहरीणांमोहनायवै अहंतुरथमास्थायआगमि
ष्यामिसंयुगे ६ तथाभवंतःकुर्वंतुयथेमेहिवनौकसः नयुध्येयुर्महात्मानःप्रविष्टेनगरंमयि ७ इत्युक्त्वारावणसुतोवंचयित्वावनौकसः
प्रविवेशपुरींलंकांरथहेतोररमित्रहा ८ सरथंभूषयित्वाथरुचिरंहेमभूषितम् प्रासासिशरसंयुक्तंयुक्तंपरमवाजिभिः ९ अधिष्ठितंहय
ज्ञेनसूतेनाप्तोपदेशिना आरुरोहमहातेजारावणिःसमितिंजयः १०

४ बहुलेनतमसाइमादिशःसंसक्ताःसंवृत्ताएवंचास्माकंबलकरीरात्रिरागता ५ अतोभवंतोधृष्टंनिर्भयंयुध्यंतुमोहनायमद्गमनापरिज्ञानायत्वयाकिमर्थं
गम्यतेतत्राहाहंत्विति ६ प्रविष्टेप्रवेष्टुमुपक्रांतेनयुध्येयुः ममनगरप्रवेशाविघ्नार्थंयथावानरामयासहनयुध्येरन्तथाभवंतःकुर्वंत्वित्यर्थः ७ ८ ९ हयज्ञे
नअश्वहृदयज्ञेन आप्तंहितमुपदेष्टुंशीलमस्यास्यतेन १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ १२ १३ १४ १५ १६ समरकोपेन रावणिसमरजन्यकोपेन १७ त्वरन्निव शीघ्रमेव तदपि द्वितीयधनुरपि १८ १९ रक्ताः बाणानामपि
रुधिरसंबंधाद्रक्तत्वं २० २१ २२ २३ संदर्शयामासस्वपौरुषमितिशेषः २४ ननु कथं सर्वराक्षसाइंद्रजिनियुध्यति त्रिभिस्त्रिभिर्बाणैर्वेद्धुंशक्या
स्तत्राह शीघ्रास्त्रमिति प्रयोगमात्रेणसर्ववेधकमस्त्रं शीघ्रास्त्रं यद्वाभावप्रधानोनिर्देशः अस्त्रविषयकशीघ्रप्रयोगसामर्थ्यरूपं शीघ्रास्त्रत्वं संप्रदर्शय

सराक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतोमंदोदरीसुतः निर्ययौनगराद्वीरः कृतांतबलचोदितः ११ सोभिनिष्क्रम्यनगरादिंद्रजित्परमौजसा अभ्ययाज्जव
नैरश्वैर्लक्ष्मणंसविभीषणम् १२ ततोरथस्थमालोक्यसौमित्रीरावणात्मजम् वानराश्चमहावीर्याराक्षसश्चविभीषणः १३ विस्मयं
परमंजग्मुर्लाघवात्तस्यधीमतः रावणिश्चापिसंक्रुद्धोरणेवानरयूथपान् १४ पातयामासबाणौघैःशतशोथसहस्रशः समंडलीकृतध
नूरावणिःसमितिंजयः १५ हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परंलाघवमास्थितः तेवध्यमानाहरयोनाराचैर्भीमविक्रमैः १६ सौमित्रिंशरणंप्राप्ताः
प्रजापतिमिवप्रजाः ततःसमरकोपेनज्वलितोरघुनंदनः चिच्छेदकार्मुकंतस्यदर्शयन्पाणिलाघवम् १७ सोन्यत्कार्मुकमादायसज्जंच
क्रेत्वरन्निव तदप्यस्यत्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणोनिरकृंतत १८ अथैनंछिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः विव्याधोरसिसौमित्रीरावणिंपंच
भिःशरैः १९ तेतस्यकायंनिर्भिद्यमहाकार्मुकनिःसृताः निपेतुर्धरणींबाणारक्ताइवमहोरगाः २० सछिन्नधन्वारुधिरंवमन्वक्त्रेणराव
णिः जग्राहकार्मुकश्रेष्ठंदृढज्यंबलवत्तरम् २१ सलक्ष्मणंसमुद्दिश्यपरंलाघवमास्थितः ववर्षशरवर्षाणिवर्षाणीवपुरंदरः २२ मुक्तमिं
द्रजितातत्तुशरवर्षमरिंदमः अवारयदसंभ्रांतोलक्ष्मणःसुदुरासदम् २३ संदर्शयामासतदारावणिंरघुनंदनः असंभ्रांतोमहातेजा
स्तदद्भुतमिवाभवत् २४ ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्त्रिभिरेकैकमाहवे अविध्यत्सरमक्रुद्धःशीघ्रास्त्रंसंप्रदर्शयन् राक्षसेंद्रसुतंचापि
बाणौघैःसमताडयत् २५ सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुघातिना असक्तंप्रेषयामासलक्ष्मणायबहून्शरान् २६ तानप्राप्तान्शि
तैर्बाणैश्चिच्छेदपरवीरहा सारथेरस्यचरणेरथिनोरथसत्तमः २७ शिरोजहारधर्मात्माभल्लेनानतपर्वणा असूतास्तेहयास्तत्ररथमू
हुरविक्लवाः २८ मंडलान्यभिधावंतितदद्भुतमिवाभवत् अमर्षवशमापन्नःसौमित्रिर्दृढविक्रमः २९ प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्यशरैर्वि
त्रासयन्रणे अमर्षमाणस्तत्कर्मरावणस्यसुतोरणे ३० विव्याधदशभिर्बाणैःसौमित्रिंरोमहर्षणम् तेतस्यवज्रप्रतिमाःशराःसर्पवि
षोपमाः विलयंजग्मुरागत्यकवचंकांचनप्रभम् ३१

न्नित्यर्थः २५ असक्तं अविरतं २६ रथसत्तमोलक्ष्मणः २७ असूताअसारथयः अविक्लवाअनाकुलाः २८ २९
३० कवचमागत्य प्राप्य विलयंजग्मुः पूर्वकवचस्य विशरणेपि कवचांतरंधृतमित्यवगम्यते ३१ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंदर्शनात्तमभेद्यकवचमत्वाकवचरहितेस्थानेललाटेअविध्यत् ३२ ३३ ३४ शरासनंविकृष्येंद्रजितोवदनेशरैर्विव्याधेतिसंबंधः ३५ विशिखै विशिष्टशिखैः शितैर्बाणैरितियावत् ३६ ३७ जयेकृतभावौकृताभिप्रायौ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ दशधाचिच्छेदभुविअपातयच्च ४३ ४४

अभेद्यकवचंमत्वालक्ष्मणंरावणात्मजः ललाटेलक्ष्मणंबाणैःसुपुंखैस्त्रिभिरिंद्रजित् ३२ अविध्यस्सरमक्रुद्धःशीघ्रमस्त्रप्रदर्शयन् तैःपृषत्कैर्ललाटस्थैःशुशुभेरघुनंदनः ३३ रणाग्रेसमरश्लाघीत्रिशृंगइवपर्वतः सतथाप्यर्दितोबाणैराक्षसेनतदामृधे ३४ तमाशुप्रतिविव्याधलक्ष्मणःपंचभिःशरैः विकृष्येंद्रजितोयुद्धेवदनेशुभकुंडले ३५ लक्ष्मणेंद्रजितौवीरौमहाबलशरासनौ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौविशिखैर्भीमविक्रमौ ३६ ततःशोणितदिग्धांगौलक्ष्मणेंद्रजितावुभौ रणेतौरेजतुर्वीरौपुष्पिताविवकिंशुकौ ३७ तौपरस्परमभ्येत्यसर्वगात्रेषुधन्विनौ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैःकृतभावावुभौजये ३८ ततःसमरकोपेनसंयुतोरावणात्मजः विभीषणंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधवदनेशुभे ३९ अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वाराक्षसेंद्रंविभीषणम् एकैकेनाभिविव्याधतान्सर्वान्हरियूथपान् ४० तस्मैदृढतरंक्रुद्धोजघानगदयाहयान् विभीषणोमहातेजारावणेःसदुरात्मनः ४१ सहताश्वाद्वप्लुत्यरथान्मथितसारथिः अथशक्तिंमहातेजाःपितृव्याय-मुमोचह ४२ तामापतंतींसंप्रेक्ष्यसुमित्रानंदवर्धनः चिच्छेदनिशितैर्बाणैर्दशधापातयद्भुवि ४३ तस्मैदृढधनुःक्रुद्धोहताश्वायविभीषणः वज्रस्पर्शसमान्पंचससर्जोरसिमार्गणान् ४४ तेतस्यकायंभित्वातुरुक्मपुंखानिमित्तगाः बभूवुर्लोहितादिग्धारक्ताइवमहोरगाः ४५ सपितृव्यस्यसंक्रुद्धइंद्रजिच्छरमाददे उत्तमंरक्षसांमध्येयमदत्तमहाबलम् ४६ तंसमीक्ष्यमहातेजामहेषुंतेनसंधितम् लक्ष्मणोप्याददेबाणमन्यद्भीमपराक्रमः ४७ कुबेरेणस्वयंस्वप्नेयद्दत्तममितात्मना दुर्जयंदुर्विषह्यंचसेंद्रैरपिसुरासुरैः ४८ तयोस्तुधनुषीश्रेष्ठेबाहुभिःपरिघोपमैः विकृष्यमाणेबलवत्क्रौंचाविवचुकूजतुः ४९ ताभ्यांतुधनुषीश्रेष्ठेसंहितौसायकोत्तमौ विकृष्यमाणौवीराभ्यांभृशंजज्वलतुःश्रिया ५० तौभासयंतावाकाशंधनुर्भ्यांविशिखौच्युतौ मुखेनमुखमाहत्यसन्निपेततुरोजसा ५१ सन्निपातस्तयोश्चासीच्छरयोर्घोररूपयोः सधूमविस्फुलिंगश्चतज्जोग्निर्दारुणोभवत् ५२ तौमहाग्रहसंकाशावन्योन्यंसन्निपत्यच संग्रामेशतधायातौमेदिन्यांचैवपेततुः ५३

निमित्तगाःलक्ष्यगाः वेध्यंलक्ष्यंशरव्यंचनिमित्तेचेतिकथ्यते लोहितंरुधिरं ४५ ४६ बाणशब्दोर्धर्चादिः ४७ अमितात्मनाअपरिच्छिन्नमाहात्म्येन ४८ ४९ संहितौयोजितौ ५० सन्निपेततुःसंघर्षंप्रापतुः ५१ बाणसन्निपाताज्जातस्तज्जः ५२ महाग्रहौंगारकशन्यादि ५३ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्रीडितौ स्वस्य प्रयुक्तशरस्य मोघत्वदर्शनेन संजातलज्जौ यद्यपि रावणेरेव व्रीडायुक्ता लक्ष्मणस्यतु तद्बाणनिवारणाय प्रयोक्तुः सार्थक्यसत्त्वेन व्रीडाभावस्तथापि त
न्निराकरणपूर्वकं रिपुवधपर्यंतव्यापारेणोपादानात् तदभावेन तस्यापि लज्जेति बोध्यं छत्रिन्यायेन द्विवचनप्रयोग इति कतकः जातरोषौ रामाविशेषे विभीषणे बा
णः प्रमुक्त इति लक्ष्मणस्य रोषः लक्ष्मणस्त्वं परिहृतवानिति निरावणे रोषः ५४ ५५ लोकं संक्षिपन्निव संहरन्निव ५६ शस्त्रं निवारितमिति पादे शस्त्रशब्दो
स्त्रपर्यायः ५७ ५८ ५९ ६० ६१ भैरवमभिरुतं यस्मिन् तादृशो भूतैः प्राणिभिः ६२ सन्निहितैस्तदस्त्रेणैवायं वध्य इति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं संदध इत्याह

शरोऽप्रतिहतो दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेंद्रजितौ नदा ५४ स संरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे रौद्रं महेंद्रजि
द्युद्धे व्यसृजद्युद्धविष्ठितः ५५ तेन तद्विहितं शस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ततः क्रुद्धो महातेजा इंद्रजित्समितिंजयः आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं सं
क्षिपन्निव ५६ सौर्येणास्त्रेण तं वीरो लक्ष्मणः पर्यवारयत् अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ५७ आददे निशितं बाणमासुरं
शत्रुदारणम् तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ५८ शूलानि च भुशुंड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरम-
स्त्रं सुदारुणम् ५९ अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशस्त्रविदारणम् माहेश्वरेण द्युतिमान्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ६० तयोः समभवद्युद्धमद्भुतं रोम
हर्षणम् गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ६१ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ६२
ऋषयः पितरो देवा गंधर्वगरुडोरगाः शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ६३ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः हुताशनसमस्प-
र्शं रावणात्मजधारणम् ६४ सुपत्रमनुवृत्तांगं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् सुवर्णविकृतं वीरः शरीरांतकरं शरम् ६५ दुरावारं दुर्विषमं राक्षसा
नां भयावहम् आशीविषविषप्रख्यं देवसंघैः समर्चितम् ६६ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाह
नः ६७ अथैंद्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ६८ लक्ष्मीवान्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमा-
त्मनः धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि पौरुषे चाप्रतिद्वंद्वस्तदेनं जहि रावणिम् ६९ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम्
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेंद्रजितं प्रति ७० ऐंद्रास्त्रेण समायुज्य लक्ष्मणः परवीरहा ७१ तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुंडलम्
प्रमथ्येंद्रजितः कायात्पातयामास भूतले ७२

अथेति अत्र प्रत्यस्त्रं रावणेर्ब्रह्मशापवशान्न बुध्यारूढं वस्तुतोस्य प्रत्यस्त्रं नास्त्येवेति कत
कः ६३ ६४ अनुवृत्तांगं आनुपूर्व्यानितुल्यवद्वृत्तत्वगुणयुक्तमंगं यस्य सुसंस्थितं शोभनसंस्थानं सुवर्णविकृतं स्वर्णभूषितम् ६५ दुरावारं अस्त्रांतरैर्वारयि
तुमशक्यं आशीविषत्वगुणकं यद्विषं महासर्पस्तत्प्रख्यं तत्सदृशं देवसंघैः समर्चितं पूजितं देवराजीयत्वादेव ६६ ६७ ६८ अर्थसाधनं आत्मनः कार्यसिद्धिहेतुभूतमिदं व
क्ष्यमाणवचनमस्त्राधिष्ठात्रीं देवतां प्रत्यब्रवीत् ६९ ७० ७१ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपनीयनिभत्वेउपपत्तिः रुधिरोक्षितमिति ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ व्यपास्तोविशेषधर्मैरेतएवगतजीवितः ८३ प्रशां तपीडाबहुलः प्रशांतबहुलपीडः ८४ ८५ ८६ प्रशशामरजइतिशेषः ८७ आपःशुद्धाः प्रसन्नादेवदानवाः दानवानामपितच्छत्रुत्वात्तेषामपिहर्षः आजग्मुरि-

तद्राक्षसतनूजस्यभिन्नस्कंधंशिरोमहत् तपनीयनिभंभूमौददृशेरुधिरोक्षितम् ७३ हतःसनिपपाताथधरण्यांरावणात्मजः कवचीसशि रस्त्राणोविप्रविद्धशरासनः ७४ चुक्रुशुस्तेततःसर्वेवानराःसविभीषणाः हृष्यंतोनिहतेतस्मिन्देवावृत्रवधेयथा ७५ अथांतरिक्षेभूता नामृषीणांचमहात्मनाम् जज्ञेथजयसन्नादोगंधर्वाप्सरसामपि ७६ पतितंसमभिज्ञायराक्षसीसामहाचमूः वध्यमानादिशोभेजेहरि भिर्जितकाशिभिः ७७ वानरैर्वध्यमानास्तेशस्त्राण्युत्सृज्यराक्षसाः लंकामभिमुखाःसस्रुर्भ्रष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ७८ दुद्रुवुर्बहुधाभी- ताराक्षसाःशतशोदिशः त्यक्त्वाप्रहरणान्सर्वेपट्टिशासिपरश्वधान् ७९ केचिल्लंकांपरित्रस्ताः प्रविष्टावानरार्दिताः समुद्रेपतिताःकेचि त्केचित्पर्वतमाश्रिताः ८० हतमिंद्रजितंदृष्ट्वाशयानंचरणक्षितौ राक्षसानांसहस्रेषुनकश्चित्प्रत्यदृश्यत ८१ यथास्तंगतआदित्येना वतिष्ठंतिरश्मयः तथातस्मिन्निपतितेराक्षसास्तेगतादिशः ८२ शांतरश्मिरिवादित्योनिर्वाणइवपावकः बभूवसमहाबाहुर्व्यपास्तगत जीवितः ८३ प्रशांतपीडाबहुलोविनष्टारिःप्रहर्षवान् बभूवलोकःपतितेराक्षसेंद्रसुतेतदा ८४ हर्षंचशक्रोभगवान्सहसर्वैर्महर्षि- भिः जगामनिहतेतस्मिन्राक्षसेपापकर्मणि ८५ आकाशेचापिदेवानांशुश्रुवेदुंदुभिस्वनः नृत्यद्भिरप्सरोभिश्चगंधर्वैश्चमहात्मभिः ८६ ववर्षुःपुष्पवर्षाणितदद्भुतमिवाभवत् प्रशशामहतेतस्मिन्राक्षसेक्रूरकर्मणि ८७ शुद्धाआपोनभश्चैवजहृषुर्देवदानवाः आज ग्मुःपतितेतस्मिन्सर्वलोकभयावहे ८८ ऊचुश्चसहितास्तुष्टादेवगंधर्वदानवाः विज्वराःशांतकलुषाब्राह्मणाविचरंत्विति ८९ ततोभ्य नंदन्संहृष्टाःसमरेहरियूथपाः तमप्रतिबलंदृष्ट्वाहतंनैर्ऋतपुंगवम् ९० विभीषणोहनूमांश्चजांबवांश्चर्क्षयूथपः विजयेनाभिनंदंत- स्तुष्टुवुश्चापिलक्ष्मणम् ९१ क्ष्वेडंतश्चप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः लब्धलक्षारघुसुतंपरिवार्योपतस्थिरे ९२ लांगूलानिप्रविध्यंतःस्फो टयंतश्चवानराः लक्ष्मणोजयतीत्येववाक्यंविश्रावयंस्तदा ९३ अन्योन्यंचसमाश्लिष्यहरयोहृष्टमानसाः चक्रुरुच्चावचगुणाराघवाश्र यसत्कथाः ९४ तदसुकरमथाभिवीक्ष्यहृष्टाःप्रियसुहृदोयुधिलक्ष्मणस्यकर्म परमसुपलभन्मनःप्रहर्षंविनिहतमिंद्ररिपुंनिशम्यदेवाः ९५ इत्यार्षेश्री०वा०यु०एकनवतितमःसर्गः ९१ छ

तिदेवदानवाइत्यनुकर्षः ८८ ८९ ९० ९१ लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षविसराः रलयोरभेदात्प्राप्तरक्षणाइत्यपि रघुसुतंरघुवंशजं ९२ विश्रावयन् व्यश्रावयन् ९३ ९४ उपलभन्उपालभन् ९५ कतकः ८३ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०यु०एकनवतितमःसर्गः ९१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 रुधिरेति १ सन्निपत्यसंगृह्य २ युद्धव्रणजपीडावशाद्विभीषणंहनूमंतंचावष्टभ्य अवलंब्येत्यर्थः ३ अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य शक्रस्येंद्रानुजोयथाय-
 थोपेंद्रइंद्रसमीपेतिष्ठतितद्वत् इंद्रस्येवबृहस्पतिरितिपाठे गुणप्रधानभावेनावस्थानमात्रेदृष्टांतइत्यर्थः ४ निष्टनन्निति विभीषणइत्याकर्षः हृष्टोवि
भीषणःसंतुष्टागमनेनैवेंद्रजिद्वधंनिष्टनन् बोधयन्निवनिकटमागत्य राघवायसामान्यतइंद्रजिद्वधमाचचक्षे ५ ततःकिंकर्तृकोवधइत्याकांक्षायामाह
रावणेरिति छिन्नमितिन्यवेदयत् ६ ७ जितमित्युपधारय इदानीमेवास्माभिरितिशेषः ८ लज्जमानं भ्रातृसन्निधौएवंकृतमितिवक्तुंलज्जयायुतं

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तुलक्ष्मणःशुभलक्षणः बभूवहृष्टस्तंहत्वाशत्रुजेतारमाहवे १ ततःसजांबवंतंचहनूमंतंचवीर्यवान् सन्निपत्यम
हातेजातांश्चसर्वान्वनौकसः २ आजगामततःशीघ्रंयत्रसुग्रीवराघवौ विभीषणमवष्टभ्यहनूमंतंचलक्ष्मणः ३ ततोराममभिक्रम्य
सौमित्रिरभिवाद्यच तस्थौभ्रातृसमीपस्थःशक्रस्येंद्रानुजोयथा ४ निष्टनन्निवचागत्यराघवायमहात्मने आचचक्षेतदावीरोघोरमिं
द्रजितोवधम् ५ रावणेस्तुशिरश्छिन्नंलक्ष्मणेनमहात्मना न्यवेदयत्रामायतदाहृष्टोविभीषणः ६ श्रुत्वैवतुमहावीर्योलक्ष्मणेनेंद्र
जिद्वधम् प्रहर्षमतुलंलेभेवाक्यंचेदमुवाचह ७ साधुलक्ष्मणतुष्टोस्मिकर्मचासुकरंकृतम् रावणेर्हिविनाशेनजितमित्युपधारय
८ सतंशिरस्युपाघ्रायलक्ष्मणंकीर्तिवर्धनम् लज्जमानंबलात्स्नेहादंकमारोप्यवीर्यवान् ९ उपवेश्यतमुत्संगेपरिष्वज्यावपीडितम् भ्रा
तरंलक्ष्मणंस्निग्धंपुनःपुनरुदैक्षत १० शल्यसंपीडितंशस्तंनिःश्वसंतंतुलक्ष्मणम् रामस्तुदुःखसंतप्तस्तंतुनिःश्वासपीडितम् ११ मूर्ध्नि
चैनमुपाघ्रायभूयःसंस्पृश्यचत्वरन् उवाचलक्ष्मणंवाक्यमाश्वास्यपुरुषर्षभः १२ कृतपरमकल्याणकर्मदुष्करकर्मणा अद्यमन्येहते
पुत्रेरावणंनिहतंयुधि १३ अद्याहंविजयीशत्रौहतेतस्मिन्दुरात्मनि रावणस्यनृशंसस्यदिष्ट्यावीरत्वयारणे १४ छिन्नोहिदक्षिणोबाहुः
सहित्यस्यव्यपाश्रयः विभीषणहनूमद्भ्यांकृतंकर्ममहद्रणे १५ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरःकथंचिद्विनिपातितः निरमित्रःकृतोस्म्यद्यनिर्या-
स्यतिहिरावणः १६ बलव्यूहेनमहतानिर्यास्यतिहिरावणः बलव्यूहेनमहताश्रुत्वापुत्रंनिपातितम् १७

क्रियाबाहुल्याच्चैतेषुश्लोकेषुपुनःपुनःकर्मपदप्रयोगः अंकमारोप्यअंकेउपवेशनायाकृष्य ९ अवपीडितंशस्त्रव्रणैरितिशेषः यद्वावपीडितंगाढमालिंग्य
१० शस्तंकृत्तगात्रं ११ १२ दुष्करकर्मणाइतरदुष्करपौरुषेणत्वयेतिशेषः पुत्रेहतेरावणमद्यहतमेवमन्ये तद्वधस्येषत्करत्वादितिभावः १३ १४ व्यपा
श्रयःअवलंबनभूतः एवंलक्ष्मणमाश्वास्यविभीषणादीनप्याश्वासयति विभीषणेनेति १५ अहोरात्रैस्त्रिभिरिति दशम्यांचतुर्थप्रहरेआरंभात्त्रयो
दश्यांचतुर्थप्रहरेवधादितिभावः अद्यनिरमित्रःकृतोस्मि कथंरावणेजीवतिनिरमित्रत्वंतत्राह निर्यास्यतीति अवश्यंनिर्यास्यति १६ १७ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्यातिंचतं महताबलेनसहजेनाहत्याक्रम्यनिहनिष्यामि १८ हेलक्ष्मणनाथेन उपलालनार्थनाथशब्दप्रयोगः १९ समाभाष्यसुषेणेत्येवंसंबोध्य २० विशल्य
इतीति औषधपर्वतानयनोत्तरमौषध्यः सुषेणेनसंगृह्यस्थापिताइत्यनेनज्ञायते २१ येवानराःसशल्याव्रणिनश्चतेपिविशल्याःप्ररूढव्रणाश्चकार्याः २२ २३
नस्तःनासिकायां २४ २५ २६ २७ २८ २९ कतकः ८४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्विनवतितमःसर्गः ९२ ७

तंपुत्रवधसंतप्तंनिर्यांतंराक्षसाधिपम् बलेनावृत्यमहतानिहनिष्यामिदुर्जयम् १८ त्वयालक्ष्मणनाथेनसीताचपृथिवीचमे नदुष्प्रापाह
तेतस्मिन्शक्रजेतरिचाहवे १९ सतंभ्रातरमाश्वास्यपरिष्वज्यचराघवः रामःसुषेणंमुदितःसमाभाष्येदमब्रवीत् २० विशल्योयंमहा-
प्राज्ञःसौमित्रिर्मित्रवत्सलः यथाभवतिसुस्वस्थस्तथात्वंसमुदाचर २१ विशल्यःक्रियतांक्षिप्रंसौमित्रिर्मित्रवत्सलः ऋक्षवानरसैन्यानां
शूराणांद्रुमयोधिनाम् २२ येचाप्यन्येत्रयुध्यंतिसशल्याव्रणिनस्तथा तेपिसर्वेप्रयत्नेनक्रियतांसुखिनस्तथा २३ एवमुक्तःसरामेणमहा
त्माहरियूथपः लक्ष्मणायददौनस्तःसुषेणःपरमौषधम् २४ सतस्यगंधमाघ्रायविशल्यःसमपद्यत तदानिर्वेदनश्चैवसंरूढव्रणएव
च २५ विभीषणमुखानांचसुहृदांराघवाज्ञया सर्ववानरमुख्यानांचिकित्सामकरोत्तदा २६ ततःप्रकृतिमापन्नोहृतशल्योगतक्लमः
सौमित्रिर्मुमुदेतत्रक्षणेनविगतज्वरः २७ तदैवरामःप्लवगाधिपस्तथाविभीषणश्चर्क्षपतिश्चवीर्यवान् अवेक्ष्यसौमित्रिमरोगमुत्थितं
मुदाससैन्याःसुचिरंजहर्षिरे २८ अपूजयत्कर्मसलक्ष्मणस्यसुदुष्करंदाशरथिर्महात्मा बभूवहृष्टोयुधिवानरेंद्रोनिशम्यतंशक्रजि
तंनिपातितम् २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्विनवतितमःसर्गः ९२ ततःपौलस्त्यसचिवाःश्रुत्वाचेंद्रजितोवध
म् आचचक्षुरभिज्ञायदशग्रीवायसत्वराः १ युद्धेहतोमहाराजलक्ष्मणेनतवात्मजः विभीषणसहायेनमिषतांनोमहाद्युतिः २ शूरःशूरेण
संगम्यसंयुगेष्वपराजितः लक्ष्मणेनहतःशूरःपुत्रस्तेविबुधेंद्रजित् ३ गतःसपरमान्लोकान्शरैःसंतर्प्यलक्ष्मणम् सतंप्रतिभयंश्रुत्वा
वधंपुत्रस्यदारुणम् ४ घोरमिंद्रजितःसंख्येकश्मलंप्राविशन्महत् उपलभ्यचिरात्संज्ञांराजाराक्षसपुंगवः ५ पुत्रशोकाकुलोदीनो-
विललापाकुलेंद्रियः हाराक्षसचमूमुख्यममवत्समहाबल ६

अथरावणवृत्तांतमाह ततइत्यादि सचिवाअवशिष्टसुपार्श्वादिमंत्रिणःअ
वज्ञायअपक्षिप्ताज्ञा ज्ञानंयस्यतस्मैपुत्रवधवृत्तांतज्ञानरहितायेत्यर्थः तीर्थस्तुअवज्ञायअभिज्ञायदृष्ट्वा पूर्वंश्रुत्वापश्चाद्युद्धभूमिंगत्वाप्रत्यक्षीकृत्याचच-
क्षुरित्यर्थमाह १ मिषतांनइति योद्धृराक्षसैर्दर्शनात् छत्रिन्यायेनबोध्यं मिषतोऽनादृत्येत्यर्थः २ विबुधान् देवानिंद्रंचजयतीतिविबुधेंद्रजित् ३ परमा
न्लोकान्वीरप्राप्यानितिभावः दारुणंशोकजनकत्वात् प्रतिभयंअतिभयंकरं ४ घोरंतीक्ष्णं कश्मलंमूर्च्छा ५ ६ ७ ७ ५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालांतकौ कालः सर्वसंहारकः अंतकस्तदधिकृतः ७ भूयोबहुमतः मयात्यंतंश्लाघनीयः ८ येनवैवस्वतेन त्वंकालधर्मणा कालधर्मेणसंयुक्तः संयोजितः योभर्तुःकृतेहन्यते सपुमान्स्वर्गंगच्छति एषपंथाःसुयोधानां नररक्षोसुरवानरयोधानां नकेवलमेतेष्वेव किंतुदेवादिगणेष्वपीत्याह सर्वमिरेति एवंयुद्धमरणस्यसकलशूरजनाकांक्षिततयायुद्धहतंत्वांनशोचामीतिभावः ९ १० त्रयोलोकाः पातालांतरिक्षस्वर्गाः पृथिव्याःपृथगुक्तेः सकानननानिर्भयेत्यनुकर्षः किंबममैकेनेंद्रजिताशून्या सर्वापृथिवीशून्येवभाति ११ रवंरोदनजं १२ १३ नामेति प्रसिद्धौ ममत्वयाप्रेतकार्याणिकर्तुंयोग्यानि त्वंतुविपरीतेवर्त

जिवेंद्रंकथमद्यत्वंलक्ष्मणस्यवशंगतः ननुत्वमिषुभिःक्रुद्धोभिंद्याःकालांतकावपि ७ मंदरस्यापिशृंगाणिकिंपुनर्लक्ष्मणंयुधि अद्य वैवस्वतोराजाभूयोबहुमतोमम ८ येनाद्यत्वंमहाबाहोसंयुक्तःकालधर्मणा एषपंथाःसुयोधानांसर्वामरगणेष्वपि यःकृतेहन्यतेभर्तुःसपुमान्स्वर्गमृच्छति ९ अद्यदेवगणाःसर्वेलोकपालास्तथर्षयः हतमिंद्रजितंदृष्ट्वासुखंस्वप्स्यंतिनिर्भयाः १० अद्यलोकास्त्रयःकृत्स्नापृथिवीचसकानना एकेनेंद्रजिताहीनाशून्येवप्रतिभातिमे ११ अद्यनैर्ऋतकन्यानांश्रोष्याम्यंतःपुरेरवम् करेणुसंघस्ययथानिनादंगिरिगह्वरे १२ यौवराज्यंचलंकांचरक्षांसिचपरंतप मातरंमांचभार्याश्चक्वगतोसिविहायनः १३ ममनाममयावीरगतस्ययमसादनम् प्रेतकार्याणिकार्याणिविपरीतेहिवर्तसे १४ सत्वंजीवतिसुग्रीवेलक्ष्मणेनचराघवे ममशल्यमनुद्धृत्यक्वगतोसिविहायनः १५ एवमादिविलापार्तंरावणंराक्षसाधिपम् आविवेशमहान्कोपःपुत्रव्यसनसंभवः १६ प्रकृत्याकोपनंह्येनंपुत्रस्यपुनराधयः दीप्तंसंदीपयामासुर्घर्मेर्कमिवरश्मयः १७ कोपाद्विजृंभमाणस्यवक्त्राद्व्यक्तमिवज्वलन् उत्पपातसधूमाग्निर्वृत्रस्यवदनादिव १८ सपुत्रवधसंतप्तःशूरःक्रोधवशंगतः समीक्ष्यरावणोबुद्ध्यावैदेह्यारोचयद्वधम् १९ तस्यप्रकृत्यारक्तेचरक्तेक्रोधाग्निनापिच रावणस्यमहाघोरेदीप्तेनेत्रेबभूवतुः २० घोरंप्रकृत्यारूपंतत्तस्यक्रोधाग्निमूर्च्छितम् बभूवरूपंक्रुद्धस्यरुद्रस्येवव्यवस्थितम् २१ तस्यक्रुद्धस्यनेत्राभ्यांप्रापतन्नश्रुबिंदवः दीपाभ्यामिवदीप्ताभ्यांसार्चिषःस्नेहबिंदवः २२ दंतान्विदशतस्तस्यश्रूयतेदशनस्वनः यंत्रस्याकृष्यमाणस्यमथतोदानवैरिव २३ तमंतकमिवक्रुद्धंचराचरचिखादिषुम् वीक्ष्यमाणंदिशःसर्वाराक्षसानोपचक्रमुः २४

सेयतस्त्वदीयानिमयाकर्तव्यानिभविष्यंति १४ १५ रावणंचसमाधिगमितिपाठेसम्यगाधिःसमाधिर्मनोव्यथा तांगच्छतीत्यर्थइतितीर्थः १६ पुत्रस्याधयःपुत्रनाशजाआधयः प्रकृत्याकोपनमतएवदीप्तं नित्यंकोपदीप्तंपुनश्चाधयोदीपयामासुः १७ १८ बुद्ध्यासमीक्ष्य वैदेहीकिलमेपुत्रवधमूलमित्यालोच्येत्यर्थः १९ २० २१ २२ यंत्रस्यमंदररूपमथनयंत्रस्य वासुकिनाकरणेनदानवैःकृष्यमाणस्यमथ्नतःक्षीराब्धिमथनंकुर्वतोमंदरस्येव २३ नोपचक्रमुःसमीपंनप्रापुः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आहवे युद्धे संस्तंभयिषुः प्रतिष्ठापयितुमिच्छुः राक्षसानिति शेषः द्वित्वाभाव आर्षः २५ अवकाशेषु तत्तत्तपःसमाप्तिसमयेषु स्वायंभुवस्थानविषयेषु वा
२६ व्युष्ट्या फलोदयेन २७ भयाभावे हेतुमाह कवचमिति २८ क्रुद्धोक्तित्वाद्द्येत्यस्य पुनरुक्तिर्न दोषाय प्रतीयात् अभिमुखो भवेत् २९ तदेत्यस्य
व्याख्यानं देवासुरविमर्देष्विति तद्विषये ऽभिप्रसन्नेन प्रीतेन यद्धनुर्दत्तं ३० तदद्य तूर्यशतैरनेकमंगलवाद्यध्वनिभिः सह परं धनुर्ब्रह्मदत्तं धनुरुत्थाप्यतां
उद्ध्रियतां आहवे रामलक्ष्मणयोर्वधाय ३१ व्यवस्यत व्यवास्यन निश्चितवानित्यर्थः ३२ सुघोरः घोरचित्तः ३३ किंचिदेव हतं तदेव हत्वा तत्र तस्मिन्

ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तंभयिषुराहवे २५ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा परमं तपः तेषु तेष्ववका-
शेषु स्वयंभूः परितोषितः २६ तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन २७ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादि
त्यसमप्रभम् देवासुरविमर्देषु न च्छिन्नं वज्रमुष्टिभिः २८ तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरंदरः
२९ यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ३० अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम रामलक्ष्म
णयोरेव वधाय परमाहवे ३१ स पुत्रवधसंतप्तः क्रूरः क्रोधवशं गतः समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हंतुं व्यवस्यत ३२ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्रा-
क्षः सुघोरो घोरदर्शनः दीनो दीनस्वरान्सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् ३३ मायया मम वत्सेन वंचनार्थं वनौकसाम् किंचिदेव हतं तत्र सीते
यमिति दर्शितम् ३४ तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबंधुमनुव्रताम् इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्गमाशु
परामृशत् ३५ उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलांबरवर्चसम् निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ३६ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेत
नः संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ३७ व्रजंतं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं विचुक्रुशुः ऊचुश्चान्योन्यमालिंग्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षस
म् ३८ अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः बहवः शत्रवश्चान्ये संयुगेष्वभिपातिताः
३९ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुंक्ते चाहृत्य रावणः विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ४० तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् अ
भिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ४१ वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ४२

काले इयं वास्तवसीता हतेति मृषैव दर्शितं तदिदं शत्रूणामप्रियकरं रूपं वस्तु आत्मनः प्रियं तथ्यमेव करिष्ये ३४ यदेवमतो वैदेहीमिति क्षत्रबंधुं वस्तुतो ऽक्ष
त्रियं ३५ विमलांबरवर्चसं निर्मलाकाशकांति ३६ यत्र मैथिली तत्र निष्पपात ३७ सिंहनादं विचुक्रुशुः तद्रूपं क्रोशनं कृतवंतः सचिवा इति शेषः ३८ तेषां
सिंहनादप्रवृत्तौ कारणमाहाद्यैनमिति ३९ आहृत्य रत्नानि भुंक्ते ४० अशोकवनिकां गतां वैदेहीमभिदुद्राव ४१ ग्रहः कुजादिः ४२ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४३ निवार्यमाणमप्यनिवर्तिनं अनुवर्तिनमितिपाठेभिमुखमागच्छंतं ४४ यथायेन प्रकारेण अनुभूयमानोयंमामभिद्रवति ४५ वधिष्यतीत्यत्र कारणमाह बहुशइति ४६ अनुपस्थानेसति अनंगीकारेसति ४७ ४८ ४९ रामलक्ष्मणावहत्वा तौहंतुमशक्नुवानेन ५० हनूमतस्तुतद्वाक्यं मत्पृष्ठमारोहेदानीमेवत्वां रामसमीपंनेष्यामीत्युक्तरूपं रामेणानिर्जिनापियदितदाऽयासंअयासिषं तदाद्यैवंनानुशोचेयं ५१ ५२ यदाश्रोष्यतेतदाफलिष्यति स्फुटिष्यति यदिरामोपिहन्यतइतिशेषः तदेवाहएकपुत्रेति ५३ ५४ ५५ ५६ एवंविलपंतीचंद्रेणविनाकृतांग्रहवशंगतांरोहिणीमिव मैथिलींदृष्ट्वा ५७

मैथिलीरक्ष्यमाणातुराक्षसीभिरनिंदिता ददर्शराक्षसंक्रुद्धंनिस्त्रिंशवरधारिणम् ४३ तंनिशम्यसनिस्त्रिंशंव्यथिताजनकात्मजा निवार्यमाणंबहुशःसुहृद्भिरनिवर्तिनम् ४४ सीतादुःखसमाविष्टाविलपंतीदमब्रवीत् यथायंमामभिक्रुद्धःसमभिद्रवतिस्वयम् वधिष्यतिसनाथामामनाथामिवदुर्मतिः ४५ बहुशश्चोदयामासभर्तारंमामनुव्रताम् भार्याभवस्वेतिप्रत्याख्यातोध्रुवंमया ४६ सोयंमामनुपस्थानेव्यक्तंनैराश्यमागतः क्रोधमोहसमाविष्टोव्यक्तंमांहंतुमुद्यतः ४७ अथवातौनरव्याघ्रौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ मन्निमित्तमनार्येणसमरेद्यनिपातितौ ४८ भैरवोहिमहान्नादोराक्षसानांश्रुतोमया बहूनामिहहृष्टानांतथाविक्रोशतांप्रियम् ४९ अहोधिङ्मन्निमित्तोयंविनाशोराजपुत्रयोः अथवापुत्रशोकेनअहत्वारामलक्ष्मणौ ५० विधमिष्यतिमांरौद्रोराक्षसःपापनिश्चयः हनूमतस्तुतद्वाक्यंनकृतंक्षुद्रयामया ५१ यद्यहंतस्यपृष्ठेनतदायासमनिर्जिता नाद्यैवमनुशोचेयंभर्तुरंकगतासती ५२ मन्येतुहृदयंतस्याःकौसल्यायाःफलिष्यति एकपुत्रायदापुत्रंविनष्टंश्रोष्यतेयुधि ५३ साहिजन्मचबाल्यंचयौवनंचमहात्मनः धर्मकार्याणिरूपंचरुदंतीसंस्मरिष्यति ५४ निराशानिहतेपुत्रेदत्त्वाश्राद्धमचेतना अग्निमावेक्ष्यतेनूनमपोवापिप्रवेक्ष्यति ५५ धिगस्तुकुब्जामसतींमंथरांपापनिश्चयां यन्निमित्तमिमंशोकंकौसल्याप्रतिपत्स्यते ५६ इत्येवंमैथिलींदृष्ट्वाविलपंतींतपस्विनीम् रोहिणीमिवचंद्रेणविनाग्रहवशंगताम् ५७ एतस्मिन्नंतरेतस्यअमात्यःशीलवाञ्छुचिः सुपार्श्वोनाममेधावीरावणंराक्षसांवरम् निवार्यमाणःसचिवैरिदंवचनमब्रवीत् ५८ कथंनामदशग्रीवसाक्षाद्वैश्रवणानुज हंतुमिच्छसिवैदेहींक्रोधाद्धर्ममपास्यच ५९ वेदविद्याव्रतस्नातःस्वकर्मनिरतस्तथा स्त्रियःकस्माद्वधंवीरमन्यसेराक्षसेश्वर ६०

सुपार्श्वोनामामात्यःशुचिःशुद्धव्रतस्तदितरसचिवैरेवंवक्तुमयोग्यमितिनिवार्यमाणोपिरावणंप्रतीदमब्रवीत् अस्यैवाविंध्यइतिनामांतरं अतएवभारते अशोकवनिकायांतांरामदर्शनलालसां खड्गमादायदुष्टात्माजवेनाभिपपातह तद्बुध्वातस्यदुर्बुद्धेरविंध्यःपापनिश्चयं शमयामाससंक्रुद्धंश्रूयतांयेनहेतुनेतिउक्तं ५८ वैश्रवणानुजेनेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वमुक्तं ५९ धर्मापासनंचतवायुक्तं धार्मिकत्वादेवेत्याह वेदेति वेदविद्याग्रहापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतपूर्वविद्यांगृहीत्वास्नातः गुरुकुलात्समावृत्तः तदनंतरंदारग्रहणपूर्वंनित्याग्निहोत्रादिस्वकर्मनिरतः ६० १२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपसंपन्नांमैथिलींप्रत्यवेक्षस्वरामवधपर्यंतमितिशेषः त्वंतस्मिन्नेवराघवएवक्रोधमुत्सृज ६१ अद्यकृष्णापक्षचतुर्दशीनस्यामभ्युत्थानंसमरोद्योगंकृत्वा
अमावास्यायांविजयायनिर्याहिप्रस्थानंकुरु ६२ ६३ ६४ कतकः ८५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० युद्ध० त्रिनवतितमःसर्गः ९३
सइति १ रावणःप्रांजलिरिति परमापदःप्राप्त्या अवशिष्टानांयुद्धोन्मुख्यार्थंनमस्कारंकरोतीत्याशयः २ सर्वेणएकमपिहस्त्यश्वरथपादातमत्यक्त्वेत्यर्थः ३
एकंरामंपरिक्षिप्येतितस्यैवमूलत्वात्तमेकमेवपरिक्षिप्यपरितोनिरुध्यहंतुमर्हथ शरवर्षाणिवर्षयेतिशेषः ४ अथवेति अद्यरामहननासंभवेभवद्भिरद्य

मैथिलींरूपसंपन्नांप्रत्यवेक्षस्वपार्थिव तस्मिन्नेवसहास्माभिराहवेक्रोधमुत्सृज ६१ अभ्युत्थानंत्वमद्यैवकृष्णापक्षचतुर्दशीम् कृत्वानि-
र्याह्यमावास्यांविजयायबलैर्वृतः ६२ शूरोधीमान्रथीखड्गीरथप्रवरमास्थितः हत्वादाशरथिंरामंभवान्प्राप्स्यतिमैथिलीम् ६३ सतद्दु
रात्मासुहृदानिवेदितंवचःसुधर्म्यंप्रतिगृह्यरावणः गृहंजगामाथततश्चवीर्यवान्पुनःसभांचप्रययौसुहृद्वृतः ६४ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेवाल्मीकीयेआदि० युद्ध० त्रिनवतितमःसर्गः ९३ ५७ सप्रविश्यसभांराजादीनःपरमदुःखितः निषसादासनेमुख्येसिंहःसिद्धइव
श्वसन् १ अब्रवीच्चसतान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबलः रावणःप्रांजलिर्वाक्यंपुत्रव्यसनकर्शितः २ सर्वेभवंतःसर्वेणहस्त्यश्वेनसमावृ
ताः निर्यांतरथसंघैश्चहस्त्यश्वैश्चोपशोभिताः ३ एकंरामंपरिक्षिप्यसमरेहंतुमर्हथ प्रहृष्टाःशरवर्षाणिप्रावृट्कालइवांबुदाः ४ अ
थवाहंशरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रंमहाहवे भवद्भिःश्वोनिहंतास्मिरामंलोकस्यपश्यतः ५ इत्येतद्वाक्यमादायराक्षसेंद्रस्यराक्षसाः निर्ययुस्ते-
रथैःशीघ्रैर्नानानीकैश्चसंयुताः ६ परिघान्पट्टिशांश्चैवशरखड्गपरश्वधान् शरीरांतकरान्सर्वेचिक्षिपुर्वानरान्प्रति ७ वानराश्चद्रुमाञ्छै
लान्राक्षसान्प्रतिचिक्षिपुः ८ ससंग्रामोमहाभीमःसूर्यस्योदयनंप्रति रक्षसांवानराणांचतुमुलःसमपद्यत ९ तेगदाभिश्चचित्राभिःप्रा
सैःखड्गैःपरश्वधैः अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तदावानरराक्षसाः १० एवंप्रवृत्तेसंग्रामेह्यद्भुतंसुमहद्रजः रक्षसांवानराणांचशांतंशोणितविस्रवैः
११ मातंगरथकूलाश्चशरमत्स्याध्वजद्रुमाः शरीरसंघाटवहाःप्रसस्रुःशोणितापगाः १२ ततस्तेवानराःसर्वेशोणितौघपरिप्लुताः ध्वजवर्मर
थानश्वान्नानाप्रहरणानिच आप्लुत्याप्लुत्यसमरेवानरेंद्राबभंजिरे १३ केशान्कर्णललाटंचनासिकाश्चप्लवंगमाः रक्षसांदशनैस्तीक्ष्णैर्न
खैश्चापिव्यकर्तयन् १४

भिन्नगात्रंश्वोनिहंतास्मि ५ इत्येतद्वाक्यंप्रथमपक्षोक्तं ६ ७ ८ सूर्यस्योदयनंप्रति चतुर्दशीसूर्योदयमारभ्ये
त्यर्थः त्रयोदशीरात्रिशेषेरावणस्यसीतासमीपगमनमितिबोध्यं ९ गदाभिरन्योन्यंजघ्नुः यद्यपिवानराणांगदाद्यायुधाभावस्तथापि राक्षसहस्तेभ्यआच्छिद्यगृ
हीतैस्तैस्तेषांयुद्धसंभवइतिबोध्यं १० ११ मातंगरथरूपेकूलेयासांताः शरीराण्येवसंघाटाःकाष्ठसमूहाः तान्वहंतिताः १२ १३ १४ ५७ ५७ ५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ १६ १७ १८ १९ रजनीचरारामस्यरणेऽसुकराणिकर्माणि रामेणकृतान्येवददृशुः नतुक्रियमाणानि २० तथानतत्कर्तारमपिनददृशुरित्याह चाल
यंतमिति कर्तुरदृष्टत्वेपि क्रियामात्रदर्शनेदृष्टांतोवातंवनगतंयथा स्पर्शविधमनादिकार्यैर्यथावायुरनुमितएवभवति तथारामोप्यनुमितएवनप्रत्यक्षइतिभावः
२१ २२ इंद्रियार्थाःशब्दादिविषयास्तेषुनिष्ठंतमनुभवितृत्वेनावस्थितंभूतात्मानंजीवंप्रजायथानपश्यंतिप्रत्यक्षतस्तद्वदित्यर्थः २३ एषगजानीकवर्तीगि
जानीकमेवहंतिनान्यमितिगजानीकस्थामन्यंते एवमन्येपिमन्यंतेस्मेत्यर्थः २४ इतिएषहंतीत्यादिप्रकारेणकुपिताःसर्वेतेराक्षसाःरामस्यसदृशान्सदृश
त्वेनप्रतीयमानान्राक्षसान् रामसादृश्यादन्योन्यंजघ्नुः सदृशारावणस्येतेरणेराक्षससत्तमाइतिपूर्वार्द्धपाठे रावणेनदेवासुरयुद्धादौ साक्षात्साह्यार्थंमूलब

एकैकंराक्षसंसंख्येशतंवानरपुंगवाः अभ्यधावंतपतितंद्रुमंशाकुनयोयथा १५ तदागदाभिर्गुर्वीभिःप्रासैःखड्गैःपरश्वधैः निर्जघ्नुर्वा
नरान्घोरान्राक्षसाःपर्वतोपमाः १६ राक्षसैर्वध्यमानानांवानराणांमहाचमूः शरण्यंशरणंयातारामंदशरथात्मजम् १७ ततोरामोम-
हातेजाधनुरादायवीर्यवान् प्रविश्यराक्षसंसैन्यंशरवर्षंववर्षच १८ प्रविष्टंतुतदारामंमेघाःसूर्यमिवांबरे नाधिजग्मुर्महाघोरानिर्द
हंतंशराग्निना १९ कृतान्येवसुघोराणिरामेणरजनीचराः रणेरामस्यददृशुःकर्माण्यसुकराणिते २० चालयंतंमहासैन्यंविधमंतंम-
हारथान् ददृशुस्तेनवैरामंवातंवनगतंयथा २१ छिन्नंभिन्नंशरैर्दग्धंप्रभग्नंशस्त्रपीडितम् बलंरामेणददृशुर्नरामंशीघ्रकारिणम्
२२ प्रहरंतंशरीरेषुनतेपश्यंतिराघवम् इंद्रियार्थेषुतिष्ठंतंभूतात्मानमिवप्रजाः २३ एषहंतिगजानीकमेषहंतिमहारथान् एषहंति
शरैस्तीक्ष्णैःपदातीन्वाजिभिःसह २४ इतितेराक्षसाःसर्वेरामस्यसदृशान्रणे अन्योन्यंकुपिताजघ्नुःसादृश्याद्राघवस्यतु २५ नते
ददृशिरेरामंदहंतमपिवाहिनीम् मोहिताःपरमास्त्रेणगांधर्वेणमहात्मना २६ तेतुरामसहस्राणिरणेपश्यंतिराक्षसाः पुनःपश्यंतिका
कुत्स्थमेकमेवमहाहवे २७ भ्रमंतींकाचनींकोटिंकार्मुकस्यमहात्मनः अलातचक्रप्रतिमांददृशुस्तेनराघवम् २८ शरीरनाभिसत्वा-
र्चिःशरारंनेमिकार्मुकम् ज्याघोषतलनिर्घोषंतेजोबुद्धिगुणप्रभम् २९

लनयातेषांदृष्टप्रत्ययानामप्यूर्जितबलानामेवसंगृहीतत्वात्तेषांरावणसादृश्यं
२५ राक्षसानांपरस्परंरामसादृश्यप्रतीतौकारणमाह मोहिताइति २६ अतएवतेरामसहस्राणिपश्यंति पुनश्चएकमेवपश्यंति २७ भ्रमंतीमाकर्णवेगतोऽनव
स्थितां कांचनींस्वर्णमयींकार्मुकस्यकोटिंधनुष्कोटिंवेगवशादलातचक्रप्रतिमांददृशुःराघवंतुनेतिसंबंधः २८ राघवातिशयान्मंडलीकृतकार्मुकंराक्षसान्नि
घ्नंतंरामंकालचक्रेणोपमिनोति शरीरेति शरीरंमध्यदेहएवनाभिश्चक्रस्येवमध्यंयस्यतत्सत्वंबलमेवार्चिर्ज्वालायस्यतत् शराएवारामध्यकाष्ठानियस्यत-
त् नेमिर्वलयाकारोऽवयवविशेषस्तद्रूपंकार्मुकंयस्यतत् तलंज्याघातवारणंतेनतज्ज्याघोषोलक्ष्यते ज्याघोषतलघोषावेवनिर्घोषोध्वनिर्यस्यतत् तेजः
प्रतापःबुद्धिर्ज्ञानंतद्रूपौगुणावेवप्रभायस्यतत् २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यास्त्रगुणोदिव्यास्त्रवैभवं तदेवपर्यंतोधारणायस्यतत् ३० अनीकमिति एकेनैकरथात्र्यश्वापत्तिःपंचपदातिका पत्त्यंगैस्त्रिगुणैःसर्वैःक्रमादाख्या यथोत्तरं सेनामुखंगुल्मगुणौवाहिनीपृतनाचमूः अनीकिनीदशानीकिन्यक्षौहिणीत्यमरोक्तप्रकारेण दशसंख्यापत्तिस्तत्त्रिगुणं सेनामुखं तत्त्रिगुणोगुल्मः तत्त्रिगुणोगणः गणात्त्रिगुणावाहिनी तत्त्रिगुणापृतना तत्त्रिगुणाचमूः चमूस्त्रिगुणाअनीकिनी एवंचदशोनत्रिंशताधिकसप्तसहस्त्रसंख्याचमूरनीकं सहस्त्राण्येदसाहस्त्रं दशसाहस्त्राण्यनीकान्यस्मिन्नस्तीतितत् रथानांदशसाहस्त्राण्यनीकिनीत्यर्थः एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यातारथा इत्युक्तं अष्टादशसहस्त्राणीत्यत्राप्यनीकमितिविभक्तिपरिणामेनयोज्यं तेनविंशतिसहस्त्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यागजाइत्युक्तं चतुर्दशस

दिव्यास्त्रगुणपर्यंतंनिघ्नंतंयुधिराक्षसान् ददृशूरामचक्रंतत्कालचक्रमिवप्रजाः ३० अनीकंदशसाहस्त्रंरथानांवातरंहसाम् अष्टादश सहस्त्राणिकुंजराणांतरस्विनाम् ३१ चतुर्दशसहस्त्राणिसारोहाणांचवाजिनाम् पूर्णेशतसहस्त्रेद्वेराक्षसानापदातिनाम् ३२ दिवस्याष्टभागेनशरैरग्निशिखोपमैः हतान्येकेनरामेणरक्षसांकामरूपिणाम् ३३ तेहताश्वाहतरथाःशांताविमथितध्वजाः अभिपेतुःपुरींलंकांहतशेषानिशाचराः ३४ हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूवरणाजिरम् आक्रीडभूमिःक्रुद्धस्यरुद्रस्येवमहात्मनः ३५ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः साधुसाध्वितिरामस्यतत्कर्मसमपूजयन् ३६ अब्रवीच्चतदारामःसुग्रीवंप्रत्यनंतरम् विभीषणंचधर्मात्माहनूमंतंचवानरम् ३७ जांबवंतंहरिश्रेष्ठंमैंदंद्विविदमेवच एतदस्त्रबलंभीमममवात्र्यंबकस्यवा ३८ निहत्यतांराक्षसराजवाहिनींरामस्तदाशक्रसमोमहात्मा अस्त्रेषुशस्त्रेषुजितक्लमश्चसंस्तूयतेदेवगणैःप्रहृष्टैः ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ९४ ५ ५ तानिनागसहस्त्राणिसारोहाणिचवाजिनाम् रथानांत्वग्निवर्णानांसध्वजानांसहस्त्रशः १ राक्षसानांसहस्त्राणिगदापरिघयोधिनाम् कांचनध्वजचित्राणांशूराणांकामरूपिणाम् २ निहतानिशरैर्दीप्तैस्तप्तकांचनभूषणैः रावणेनप्रयुक्तानिरामेणाक्लिष्टकर्मणा ३

हस्त्राण्यनीकानिषष्टिसहस्त्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशशतकोटिसंख्यावाजिनइत्यर्थः शतसहस्त्रेद्वेऽनीकेअष्टाशीतिलक्षोत्तरपंचचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्याःपदातयइत्यर्थः ३१ ३२ दिवसस्याष्टभागेनचतुर्दशीसंबंध्यंत्यमुहूर्तद्वयेन ३३ हतशेषाःकतिपयालंकामभिपेतुः ३४ आक्रीडं क्रीडातस्याभूमिः ३५ ३६ प्रत्यनंतरंआसन्नं ३७ ममवात्र्यंबकस्यवा अनेनस्वस्यविष्णुत्वंसूचितं ३८ संस्तूयतेस्म ३९ कतकः ८६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ९४ ५ ५ तानीति सहस्त्रशःसहस्त्राणीत्यर्थः १ २ ३ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रावणेनप्रयुक्तानियुद्धार्थंप्रेषितानि रामेणहतानिदृष्ट्वा वृद्धास्तुश्रुत्वाहतशेषाः बालवृद्धानिशाचराः राक्षस्यश्चसमागम्यसंघशःसंभूयदीनाश्चिंतापरिप्लुताश्चअभव
न्नितिशेषः ४ ५ परिदेवनप्रकारः कथमिति निर्णतोदरीनिम्नोदरी ६ लोकवध्यालोकैर्वधार्हाहीनरूपा रामसान्निध्यानर्हाकुत्सितरूपा अथापिरामेप्रका-
मिता संजातप्रकामा ७ ८ अस्यजनस्यराक्षसजनस्य वलिनीजरावशाज्जातवलिःवीह्यादित्वादिनिः ९ अप्रतिरूपाविकृतरूपा अप्रतिरूपस्येतिपाठेत
दसदृशाकारस्येत्यर्थः १० तन्निमित्तंधर्षणनिमित्तं साआनीतेतिच्छेदः वधायरक्षसामितिशेषः ११ नप्राप्नोतिनप्राप्स्यतिच १२ प्रार्थयानंप्रार्थयमानम्

दृष्ट्वाश्रुत्वाचसंभ्रांताहतशेषानिशाचराः राक्षस्यश्चसमागम्यदीनाश्चिंतापरिप्लुताः ४ विधवाहतपुत्राश्चक्रोशंत्योहतबांधवाः राक्ष-
स्यःसहसंगम्यदुःखार्ताःपर्यदेवयन् ५ कथंशूर्पणखावृद्धाकरालानिर्णतोदरी आससादवनेरामंकंदर्पसमरूपिणम् ६ सुकुमारं
महासत्वंसर्वभूतहितेरतम् तंदृष्ट्वालोकवध्यासाहीनरूपाप्रकामिता ७ कथंसर्वगुणैर्हीनागुणवंतंमहौजसम् सुमुखंदुर्मुखीरामंकाम
यामासराक्षसी ८ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनीश्वेतमूर्धजा अकार्यमपहास्यंचसर्वलोकविगर्हितम् ९ राक्षसानांविनाशायदूषण
स्यखरस्यच चकाराप्रतिरूपासाराघवस्यप्रधर्षणम् १० तन्निमित्तमिदंवैरंरावणेनकृतंमहत् वधायसीतासानीतादशग्रीवेणरक्ष-
सा ११ नचसीतांदशग्रीवःप्राप्नोतिजनकात्मजाम् बद्धंबलवतावैरमक्षयंराघवेणच १२ वैदेहींप्रार्थयानंतंविराधंप्रेक्ष्यराक्षसम् ह
तमेकेनरामेणपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १३ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् निहतानिजनस्थानेशरैरग्निशिखोपमैः १४ खर-
श्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा शरैरादित्यसंकाशैःपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १५ हतोयोजनबाहुश्चकबंधोरुधिराशनः क्रोधान्ना
दंनदन्सोथपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १६ जघानबलिनंरामःसहस्रनयनात्मजम् वालिनंमेघसंकाशंपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १७ ऋश्यमूकेव-
संश्चैवदीनोभग्नमनोरथः सुग्रीवःप्रापितोराज्यंपर्याप्तंतन्निदर्शनम् १८ धर्मार्थसहितंवाक्यंसर्वेषांरक्षसांहितम् युक्तंविभीषणेनोक्तं
मोहात्तस्यनरोचते १९ विभीषणवचःकुर्याद्यदिस्मधनदानुजः श्मशानभूतादुःखार्तानेयंलंकाभविष्यति २० कुंभकर्णंहतंश्रुत्वारा
घवेणमहाबलम् अतिकायंचदुर्मर्षंलक्ष्मणेनहतंतदा २१ प्रियंचेंद्रजितंपुत्रंरावणोनावबुध्यते २२ ममपुत्रोममभ्रातामममभर्ता
रणेहतः इत्येषश्रूयतेशब्दोराक्षसीनांकुलेकुले २३ रथाश्वनागाश्चहतास्तत्रतत्रसहस्रशः रणेरामेणशूरेणहताश्चापिपदातयः २४

एकेनासहायेनरामेणब्रह्मदत्तवरमपिहतंविराधंसंप्रेक्ष्यस्थितस्यरावणस्य तदेकमेवपर्याप्तंनिदर्शनं रामस्यसदेवासुरसकललोकातिशायित्वावगमायपर्या
प्तंनिदर्शनमित्यर्थः १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ इंद्रजितमपिहतंश्रुत्वानावबुध्यसे पराक्रममितिशेषः २२ कुलेकुलेगृहेगृहे २३ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ अपश्यंतः अपश्यंत्यः २६ रामहस्तात्प्राप्तमिदं स्वस्यभयं शूरोब्रह्मदत्तमहावरइतिकृत्वातद्दर्पान्निबुध्यते २७ उपसृष्टं हंतुमारब्धं २८ कथयंतीति त
दुत्पातफलं माल्यवदादयोवृद्धाइतिशेषः २९ रामेणास्यवधेउपपत्तिंचाहुः पितामहेनेति देवदानवराक्षसेभ्यस्तेभ्यः ३० ३१ रावणेन पीड्यमानदेवैः प्रसा
दितस्यब्रह्मणोऽनुग्रहादपिक्षयोराक्षसानामित्याहुः पीड्यमानास्त्विति ३२ ३३ दानवाराक्षसाश्चभयेनप्रभृताःदेवेभ्योभयंबिभ्राणाएवविचरिष्यं
ति देवाःस्वतःपरतोवास्मान्पीडयिष्यंतीति भययुक्ताएवभविष्यंतीत्यर्थः ३४ एवंब्रह्मणःप्रसादात्सभयत्वमात्रं प्राप्तं संहाराधिकृतरुद्रप्रसादेनतुना

रुद्रोवायदिवाविष्णुर्महेंद्रोवाशतक्रतुः हंतिनोरामरूपेणयदिवास्वयमंतकः २५ हतप्रवीरारामेणनिराशाजीवितेवयम् अपश्यं
तोभयस्यांतमनाथाविलपामहे २६ रामहस्ताद्दशग्रीवःशूरोदत्तमहावरः इदंभयंमहाघोरंसमुत्पन्नंनबुध्यते २७ तंनदेवान्
गंधर्वान्पिशाचान्राक्षसाः उपसृष्टंपरित्रातुंशक्तारामेणसंयुगे २८ उत्पाताश्चापिदृश्यंतेरावणस्यरणेरणे कथयंतिहिरामे
णरावणस्यनिबर्हणम् २९ पितामहेनप्रीतेनदेवदानवराक्षसैः रावणस्याभयंदत्तंमनुष्येभ्योनयाचितम् ३० तदिदंमानुषं
मन्येप्राप्तंनिःसंशयंभयम् जीवितांतकरंघोरंरक्षसांरावणस्यच ३१ पीड्यमानास्तुबलिनावरदानेनरक्षसा दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः
पितामहमपूजयन् ३२ देवतानांहितार्थायमहात्मावैपितामहः उवाचदेवतास्तुष्टइदंसर्वंमहद्वचः ३३ अद्यप्रभृतिलोकांस्त्रीन्स
र्वेदानवराक्षसाः भयेनप्रभृतानित्यंविचरिष्यंतिशाश्वतम् ३४ दैवतैस्तुसमागम्यसर्वैश्चेंद्रपुरोगमैः वृषध्वजस्त्रिपुरहामहादे
वःप्रतोषितः ३५ प्रसन्नस्तुमहादेवोदेवानेतद्वचोब्रवीत् उत्पत्स्यतिहितार्थंवोनारीरक्षःक्षयावहा ३६ एषादेवैःप्रयुक्तातुक्षुद्य
थादानवान्पुरा भक्षयिष्यतिनःसर्वान्राक्षसघ्नीसरावणान् ३७ रावणस्यापनीतेनदुर्विनीतस्यदुर्मतेः अयंनिष्टानकोघोरःशोकेन
समभिप्लुतः ३८ तंनपश्यामहेलोकेयोनःशरणदोभवेत् राघवेणोपसृष्टानांकालेनेवयुगक्षये ३९ नास्तिनःशरणंकिंचिद्भयेमहति
निष्ठताम् दावाग्निवेष्टितानांहिकरेणूनांयथावने ४० प्राप्तकालंकृतंतेनपौलस्त्येनमहात्मना यतएवभयंदृष्टंतमेवशरणंगतः ४१
इतीवसर्वारजनीचरस्त्रियःपरस्परंसंपरिरभ्यबाहुभिः विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिताविनेदुरुच्चैश्चतदासुदारुणम् ४२

शएवास्माकमित्याहुः दैवतैरिति ३५ ३६ साएषासीतैवेत्याहुः एवेति पुरापूर्वकल्पे देवैर्दानवनाशार्थंप्रयुक्ताक्षुद्यथादानवान्हरतिस्म एवंदेवैःप्रयु
क्ताएषासीतापि सरावणान् रावणसहितानस्मान्भक्षयिष्यति ३७ अपनीतेन अनयेननिष्टानकोनाशःशोकसहितःप्राप्तः ३८ ३९ ४० प्राप्त
कालं कालोचितं पौलस्त्येनविभीषणेन यतएवयस्माद्रामादेवभयंदृष्टं स्वमंत्रशक्तिवैभवेनेतिशेषः ४१ ४२ कतकः ८७ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०युद्ध०पंचनवतितमःसर्गः ९५ ७ ५ आर्तानामिति कुलेकुलेगृहेगृहे १ २ ३ क्रोधेनाव्य-
क्ताकथाकथनंयस्यसः ४ ५ अव्यग्रान्रावणप्रोत्साहनेनत्यक्तभयान् ६ ७ ८ ततोवाचततउवाच प्रहस्यक्रोधजोत्रप्रहासः ९ १० ११ प्रकाशत्वं

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेपंचनवतितमःसर्गः ९५ ७ ५ आर्तानांराक्षसीनांतुलंकायांवैकुलेकु-
ले रावणःकरुणंशब्दंशुश्रावपरिदेवितम् १ सतुदीर्घंविनिःश्वस्यमुहूर्तंध्यानमास्थितः बभूवपरमक्रुद्धोरावणोभीमदर्शनः २ संद
श्यदशनैरोष्ठंक्रोधसंरक्तलोचनः राक्षसैरपिदुर्दर्शःकालाग्निरिवमूर्तिमान् ३ उवाचचसमीपस्थान्राक्षसान्राक्षसेश्वरः क्रोधाव्य
क्तकथस्तत्रनिर्दहन्निवचक्षुषा ४ महोदरंमहापार्श्वंविरूपाक्षंचराक्षसम् शीघ्रंवदतसैन्यानिनिर्यातेतिममाज्ञया ५ तस्यतद्व
चनंश्रुत्वाराक्षसास्तेभयार्दिताः चोदयामासुरव्यग्रान्राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया ६ तेतुसर्वेतथेत्युक्त्वाराक्षसाभीमदर्शनाः कृतस्वस्त्य
यनाःसर्वेतेरणायाभिमुखाययुः ७ प्रतिपूज्ययथान्यायंरावणंतेमहारथाः तस्थुःप्रांजलयःसर्वेभर्तुर्विजयकांक्षिणः ८ ततोवाचप्रह
स्यैतान्रावणःक्रोधमूर्च्छितः महोदरमहापार्श्वौविरूपाक्षंचराक्षसम् ९ अद्यबाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगांतादित्यसन्निभैः राघवंलक्ष्मणं
चैवनेष्यामियमसादनम् १० खरस्यकुंभकर्णस्यप्रहस्तेंद्रजितोस्तथा करिष्यामिप्रतीकारमद्यशत्रुवधादहम् ११ नैवांतरिक्षंनदि
शोनचद्यौर्नापिसागराः प्रकाशत्वंगमिष्यंतिमद्बाणजलदावृताः १२ अद्यवानरमुख्यानांतानियूथानिभागशः धनुषाशरजालेन
वधिष्यामिपतत्रिणा १३ अद्यवानरसैन्यानिरथेनपवनौजसा धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामिशरोर्मिभिः १४ व्याकोशपद्मवक्त्राणिपद्म
केसरवर्चसाम् अद्ययूथतटाकानिगजवत्प्रमथाम्यहम् १५ सशरैरद्यवदनैःसंख्येवानरयूथपाः मंडयिष्यंतिवसुधांसनालैरिवपंकजैः १६
अद्ययूथप्रचंडानांहरीणांद्रुमयोधिनाम् मुक्तेनैकेषुणायुद्धेभेत्स्यामिचशतंशतम् १७ हतोभ्राताचयेषांवैयेषांचतनयोहतः वधेनाद्य
रिपोस्तेषांकरोम्यस्रुप्रमार्जनम् १८ अद्यमद्बाणनिर्भिन्नैःप्रस्तीर्णैर्गतचेतनैः करोमिवानरैर्युद्धेयत्नावेक्ष्यतलांमहीम् १९ अद्यकाका
श्चगृध्राश्चयेचमांसाशिनोपरे सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामिशत्रुमांसैःशराहतैः २० कल्प्यतांमेरथःशीघ्रंक्षिप्रमानीयतांधनुः अनुप्रयांतु
मांयुद्धेयेत्रशिष्टानिशाचराः २१ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामहापार्श्वोब्रवीद्वचः बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्रबलंसंत्वर्यतामिति २२

प्रकटत्वं १२ पतत्रिणा
प्रशस्तपक्षवता १३ धनूरूपात्समुद्रात् १४ व्याकोशपद्मवक्त्राणिवक्त्ररूपविकसितपद्मानि पद्मकेसरवर्चसांवानराणामितिशेषः यूथरूपाणितटाकानिप्रमथामि १२४
प्रमथिष्यामि १५ सशरैःशरसहितैर्वदनैःस्वीयैःसशरत्वात्सनालैःपंकजैरिव १६ १७ १८ यत्नेनावेक्ष्यमवेक्षितुंयोग्यंतलंयस्यास्तथाभूता १९ २० २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ भुजैरुपलक्षिताः २४ हलैरायुधविशेषैः २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ अमायांसूर्योदये इदंरथारोहणं ३३ सत्वगांभीर्यह्रि-
लानिशयात् ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ प्रजविनाश्वेन प्रकर्षेणसंजातवेगाअश्वायस्यतेन ४२ अथरावणस्यदुर्निमित्तान्याह नष्ट-

बलाध्यक्षास्तुसंयुक्ताराक्षसांस्तान्गृहेगृहे चोदयंतःपरिययुर्लंकांलघुपराक्रमाः २३ ततोमुहूर्तान्निष्पेतूराक्षसाभीमदर्शनाः नदंतो
भीमवदनानानाप्रहरणैर्भुजैः २४ असिभिःपट्टिशैःशूलैर्गदाभिर्मुशलैर्हलैः शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिःकूटमुद्गरैः २५ य
ष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्चपरश्वधैः भिंदिपालैःशतघ्नीभिरन्यैश्चापिवरायुधैः २६ अथानयन्बलाध्यक्षाश्चत्वारोरावणाज्ञया
रथानांनियुतंसाग्रंनागानांनियुतत्रयम् २७ अश्वानांषष्टिकोट्यस्तुखरोष्ट्राणांतथैवच पदातयस्त्वसंख्याताजग्मुस्तेराजशासनात्
२८ बलाध्यक्षाश्चसंस्थाप्यराज्ञोसेनांपुरस्थिताम् एतस्मिन्नंतरेसूतःस्थापयामासतंरथम् २९ दिव्यास्त्रवरसंपन्नंनानालंकारभूषि
तम् नानायुधसमाकीर्णंकिंकिणीजालसंयुतम् ३० नानारत्नपरिक्षिप्तंरत्नस्तंभैर्विराजितम् जांबूनदमयैश्चैवसहस्रकलशैर्वृतम्
३१ तंदृष्ट्वाराक्षसाःसर्वेविस्मयंपरमंगताः तंदृष्ट्वासहसोत्थायरावणोराक्षसेश्वरः ३२ कोटिसूर्यप्रतीकाशंज्वलंतमिवपावकम् द्रु-
तंसूतसमायुक्तंयुक्ताष्टतुरगंरथम् आरुरोहतदाभीमंदीप्यमानंस्वतेजसा ३३ ततःप्रयातःसहसाराक्षसैर्बहुभिर्वृतः रावणःसत्वगां
भीर्याद्दारयन्निवमेदिनीम् ३४ ततश्चासीन्महानादस्तूर्याणांचततस्ततः मृदंगैःपटहैःशंखैःकलहैःसहरक्षसाम् ३५ आगतोरक्ष-
सांराजाछत्रचामरसंयुतः सीतापहारीदुर्वृत्तोब्रह्मघ्नोदेवकंटकः योद्धुंरघुवरेणेतिशुश्रुवेकलहध्वनिः ३६ तेननादेनमहतापृथिवीसम
कंपत तंशब्दंसहसाश्रुत्वावानरादुद्रुवुर्भयात् ३७ रावणस्तुमहाबाहुःसचिवैःपरिवारितः आजगाममहातेजाजयायविजयंप्रति ३८
रावणेनाभ्यनुज्ञातौमहापार्श्वमहोदरौ विरूपाक्षश्चदुर्धर्षोरथानारुरुहुस्तदा ३९ तेतुहृष्टाभिनर्दंतोभिंदंतइवमेदिनीम् नादंघोरं-
विमुंचंतोनिर्ययुर्जयकांक्षिणः ४० ततोयुद्धायतेजस्वीरक्षोगणबलैर्वृतः निर्ययावुद्यतधनुःकालांतकयमोपमः ४१ ततःप्रजविता
श्वेनरथेनसमहारथः द्वारेणनिर्ययौतेनयत्रतौरामलक्ष्मणौ ४२ ततोनष्टप्रभःसूर्योदिशश्चतिमिरावृताः द्विजाश्चनेदुर्घोराश्चसंच-
चालचमेदिनी ४३ ववर्षरुधिरंदेवश्चस्खलुश्चतुरंगमाः ध्वजाग्रेन्यपतद्गृध्रोविनेदुश्चाशिवाःशिवाः ४४ नयनंचास्फुरद्वामंवामो-
बाहुरकंपत विवर्णवदनश्चासीत्किंचिदभ्रश्यतस्वनः ४५ ततोनिष्पततोयुद्धेदशग्रीवस्यरक्षसः रणेनिधनशंसीनिरूपाण्येतानिजज्ञिरे ४६

प्रभइत्यादि ४३ ४४ ४५ एतानिरूपाणिनिधनसूचकानीत्यर्थः ४६ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतरिक्षात्पपातोल्कानिर्घातसमनिस्वना विनेदुरशिवागृध्रावायसैरभिमिश्रिताः ४७ एतानचिंतयन्घोरानुत्पातान्समवस्थितान्
निर्ययौरावणोमोहाद्वधार्थेकालचोदितः ४८ तेषांतुरथघोषेणराक्षसानांमहात्मनाम् वानराणामपिचमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत अन्यो
न्यमाव्हयानानांक्रुद्धानांजयमिच्छताम् ४९ ततःक्रुद्धोदशग्रीवःशरैःकांचनभूषणैः वानराणामनीकेषुचकारकदनंमहत् ५० नि
कृत्तशिरसःकेचिद्रावणेनवलीमुखाः केचिद्विच्छिन्नहृदयाःकेचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ५१ निरुच्छ्वासाहताःकेचित्केचित्पार्श्वेषुदारि
ताः केचिद्विभिन्नशिरसःकेचिच्चक्षुर्विनाकृताः ५२ दशाननःक्रोधविवृत्तनेत्रोयतोयतोभ्येतिरथेनसंख्ये ततस्ततस्तस्यशरप्रवेगं
सोढुंनशेकुर्हरियूथपास्ते ५३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी०युद्ध० षण्णवतितमःसर्गः ९६ ९७ तथातैःकृत्तगात्रैस्तुदशग्रीवे
णमार्गणैः बभूववसुधातत्रप्रकीर्णाहरिभिस्तदा १ रावणस्याप्रसह्यंतंशरसंपातमेकतः नशेकुःसहितुंदीप्तंपतंगाज्वलनंयथा २
तेर्दितानिशितैर्बाणैःक्रोशंतोविप्रदुद्रुवुः पावकार्चिःसमाविष्टादह्यमानायथागजाः ३ प्लवंगानामनीकानिमहाभ्राणीवमारुतः सं-
ययौसमरेतस्मिन्विधमन्रावणःशरैः ४ कदनंतरसाकृत्वाराक्षसेंद्रोवनौकसाम् आससादततोयुद्धेत्वरितंराघवंरणे ५ सुग्रीवस्ता
न्कपीन्दृष्ट्वाभग्नान्विद्रावितान्रणे गुल्मेसुषेणंनिक्षिप्यचक्रेयुद्धेद्रुतमनः ६ आत्मनःसदृशंवीरंसतंनिक्षिप्यवानरम् सुग्रीवोभि-
मुखंशत्रुंप्रतस्थेपादपायुधः ७ पार्श्वतःपृष्ठतश्चास्यसर्वेवानरयूथपाः अनुजग्मुर्महाशैलान्विविधांश्चवनस्पतीन् ८ ननर्दयुधि
सुग्रीवःस्वरेणमहतामहान् पोथयन्विविधांश्चान्यान्ममंथोत्तमराक्षसान् ९ ममर्दचमहाकायोराक्षसान्वानरेश्वरः युगांतसमरेवा
युःप्रवृद्धानगमानिव १० राक्षसानामनीकेषुशैलवर्षंववर्षह अश्मवर्षंयथामेघःपक्षिसंघेषुकानने ११ कपिराजविमुक्तैस्तैःशै
लवर्षैस्तुराक्षसाः विकीर्णशिरसःपेतुर्विकीर्णाइवपर्वताः १२ अथसंक्षीयमाणेषुराक्षसेषुसमंततः सुग्रीवेणप्रभग्नेषुनदत्सुच
पतत्सुच १३ विरूपाक्षःस्वकंनामधन्वीविश्राव्यराक्षसः रथादाप्लुत्यदुर्धर्षोगजस्कंधमुपारुहत् १४ सतंद्विपमथारुह्यविरूपा
क्षोमहाबलः ननर्दभीमनिर्ह्रादंवानरानभ्यधावत १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्विग्नान्पलायनकृतोत्साहान्स्थापयामास पलायनान्निवर्त्तयामास १६ १७ संप्रमथनः सम्यक्प्रमथनं युद्धं यस्य सः प्रमुखे प्रकृष्टे मुखप्रदेश इत्यर्थः १८
१९ २० आर्षभं ऋषभकृत्तिपरिवीतं चर्मफलकं २१ तस्यापि तेनापि दत्तं प्रहारं संगृह्य गृहीत्वा २२ सतामिति अपक्रम्य शिलाप्रहारमोघीकरणा-
र्थं पार्श्वतोपसृत्य सुग्रीवं प्राहरदित्यर्थः २३ २४ २५ २६ अभिहतः सुग्रीवः पद्भ्यामपतत् आकुंचितजानुरभवदित्यर्थः २७ २८ नैपुण्या

सुग्रीवेस्तु शरान्घोरान्विससर्ज च मूमुखे स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् १६ सोतिविद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्ष-
सा चुक्रोश च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे १७ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रमथनो हरिः अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजम् १८
स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च १९ गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् राक्षसोभि
मुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् २० आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् २१ स हि तस्या
पि संरब्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् विरूपाक्षस्य चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् २२ स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः अपक्रम्य सुवि
क्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा २३ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः मुहूर्तमभवद्भूमौ विसंज्ञ इव वानरः २४ सहसा स तदोत्पत्य राक्षसस्य
महाहवे मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि २५ मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य च मूमुखे
२६ कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोपतत् स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् २७ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिःस्वनम्
तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् २८ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरसि ताडयत् ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः २९ मो
क्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ३० ततोन्यपातयत्क्रोधाच्छंखदेशे महाबलम् महेन्द्राश
निकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ३१ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं हि समुद्गिरन् स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ३२ विवृत्तनय
नं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ३३ स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् करुणं च विनर्दन्तं ददृ
शुः कपयो रिपुम् ३४ तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् बलार्णवौ सस्वनतुश्च भीमौ महार्णवौ द्वाविव भिन्न
सेतू ३५ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन बलं समेतं कपिराक्षसानामुद्वृत्तगंगाप्रतिमं बभूव ३६

दृढचनासामर्थ्यात् मोचयित्वा मो-
घीकृत्य २९ अंतरं प्रहारावसरं ३० शंखदेशे ललाटास्थिप्रदेशे तलं प्रसृतकरतलप्रहारं ३१ प्रस्रवणो निर्झरमूलस्थानं प्रस्रवत्यस्मादिति व्युत्पत्तेः ३२ विरूपाक्षत
रं अतिविरूपाक्षं ३३ पार्श्वेन परिवर्तनमित्यन्वयः ३४ संप्रयुक्तौ युद्धाय सन्मुखतया स्थितौ ३५ उद्वृत्तगंगा उद्वेलगंगेत्यर्थः वानरबलमानंदेन राक्षसबलं शोकेनेति शे
षः ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतकः ८९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ युद्ध॰ सप्तनवतितमः सर्गः ९७ ५ अन्योन्यंहन्यमानेतेबलेसूपक्षीणेसुतरामुपक्षयवतीब भूवतुःसरसीइवसंधिरार्षः १ २ ३ ४ भर्तृपिंडस्य स्वामिकृतान्नादिप्रदानोपकारस्यनिर्वेष्टुंप्रत्युपकारंकर्तुं ५ ६ भर्तृवाक्येनचोदितःसस्वेनवीर्ये णकदनंचक्रे ७ ८ ९ १० अनंतरंसंन्निहितमित्यर्थइतितीर्थः ११ १२ १३ आकुलंगृध्रचक्रमिवनिपपात शिलायाअनेकधाभग्नत्वात्तत्साद-

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰ युद्ध॰ सप्तनवतितमःसर्गः ९७ ५ ५ हन्यमानेबलेतूर्णमन्योन्यंतेमहामृधे सरसीवमहाघर्मेसूप क्षीणेबभूवतुः १ स्वबलस्यतुघातेनविरूपाक्षवधेनच बभूवद्विगुणंक्रुद्धोरावणोराक्षसाधिपः २ प्रक्षीणंस्वबलंदृष्ट्वावध्यमानंबली मुखैः बभूवास्यव्यथायुद्धेदृष्ट्वादैवविपर्ययम् ३ उवाचचसमीपस्थमहोदरमनंतरम् अस्मिन्कालेमहाबाहोजयाशात्वयिमेस्थिता ४ जहिशत्रुचमूंवीरदर्शयाद्यपराक्रमम् भर्तृपिंडस्यकालोयंनिर्वेष्टुंसाधुयुध्यताम् ५ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाराक्षसेंद्रोमहोदरः प्रविवेशारिसे- नासपतंगइवपावकम् ६ ततःसकदनंचक्रेवानराणामहाबलः भर्तृवाक्येनतेजस्वीस्वेनवीर्येणचोदितः ७ वानराश्चमहासत्वाः प्रगृह्यवि पुलाःशिलाः प्रविश्यारिबलंभीमंजघ्नुस्तेसर्वराक्षसान् ८ महोदरःसुसंक्रुद्धः शरैःकांचनभूषणैः चिच्छेदपाणिपादोरुवानराणामहा हवे ९ ततस्तेवानराःसर्वेराक्षसानामहामृधे दिशोदशद्रुताःकेचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः १० प्रभग्नंसमरेदृष्ट्वावानराणांमहाबलम् अभिदुद्रावसुग्रीवोमहोदरमनंतरम् ११ प्रगृह्यविपुलांघोरांमहीधरसमांशिलाम् चिक्षेपचमहातेजास्तद्वधायहरीश्वरः १२ तामाप तंतींसहसाशिलांदृष्ट्वामहोदरः असंभ्रांतस्ततोबाणैर्निर्बिभेदततःशिलाम् १३ रक्षसातेनबाणौघैर्निकृत्तासासहस्रधा निपपातत दाभूमौगृध्रचक्रमिवाकुलम् १४ तांतुभिन्नांशिलांदृष्ट्वासुग्रीवःक्रोधमूर्च्छितः सालमुत्पाट्यचिक्षेपतंसचिच्छेदनैकधा १५ शरैश्च विददारैनंशूरःपरबलार्दनः सददर्शततःक्रुद्धःपरिघंपतितंभुवि १६ आविध्यतुसतंदीप्तंपरिघंतस्यदर्शयन् परिघेणोग्रवेगेनजघा नास्यहयोत्तमान् १७ तस्माद्धतहयाद्वीरःसोवप्लुत्यमहारथात् गदांजग्राहसंक्रुद्धोराक्षसोथमहोदरः १८ गदापरिघहस्तौतौयुधिवीरौ समीयतुः नर्दंतौगोवृषप्रख्यौघनाविवसविद्युतौ १९ ततःक्रुद्धोगदांतस्यचिक्षेपरजनीचरः ज्वलंतींभास्कराभासांसुग्रीवायमहोदरः २० गदांतांसुमहाघोरामापतंतींमहाबलः सुग्रीवोरोषताम्राक्षःसमुद्यम्यमहाहवे २१

श्यं १४ १५ ससुग्रीवः १६ दीप्तंपरिघमाविध्यभ्रामयित्वा हस्तलाघवंतस्मैदर्शयन्तद्धयान्जघान १७ १८ समीयतुःसंगतौबभूवतुः १९ भास्करवदाभासनंसा भास्कराभासाता २० आपतंतींगदांदृष्ट्वेतिशेषः समुद्यम्यपरिघमितिशेषः २१ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदापपात सपरिघश्चाभिन्न इत्यर्थः २२ २३ ससुग्रीवः तं मुशलं सोपि महोदरोपि २४ २५ २६ २७ जहारजन्हतुः २८ २९ दाक्षिणमंडलं चचकाराद्वामंचसुतूर्णं संपरीयतुरकुरुतां ३० वीर्येणश्लाघतइतिवीर्यश्लाघी ३१ सुग्रीवफलकेलग्नं खड्गमुत्कर्षतो महोदरस्य शिरः खड्गेनजहार ३२ निकृत्तशिरसोराक्षसेंद्रस्यबलं तद्राक्षसेंद्रशिरोदृष्ट्वा तत्रस्थानेन दृश्यते पलायितमितियावत् ३३ ३४ सर्वेविषण्णवदनादीनचेतसश्च बभूवुः

आजघानगदां तस्य परिघेण हरीश्वरः पपाततरसाभिन्नः परिघस्तस्य भूतले २२ ततोजग्राह तेजस्वीसुग्रीवोवसुधातलात् आयसं मुशलं घोरं सर्वतोहेमभूषितम् २३ सतमुद्यम्यचिक्षेप सोप्यस्यप्राक्षिपद्गदाम् भिन्नावन्योन्यमासाद्यपेततुस्तेमहीतले २४ ततोभिन्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यांतौसमीयतुः तेजोबलसमाविष्टौदीप्ताविवहुताशनौ २५ जघ्नतुस्तौतदान्योन्यंनदंतौचपुनःपुनः तलैश्चान्योन्यमासाद्यपेततुश्चमहीतले २६ उत्पेततुस्तदातूर्णंजघ्नतुश्चपरस्परम् भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ २७ जग्मतुस्तौश्रमं वीरौबाहुयुद्धेपरंतपौ जहारचतदाखड्गमदूरपरिवर्तिनम् २८ ततोरोषपरीतांगौनदंतावभ्यधावताम् उद्यतासीरणेहृष्टौयुद्धेशस्त्रविशारदौ २९ दक्षिणंमडलंचोभौसतूर्णंसंपरीयतुः अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौजयेप्रणिहितावुभौ ३० सतुशूरोमहावेगोवीर्यश्लाघीमहोदरः महावर्मणितंखड्गंपातयामासदुर्मतिः ३१ लग्नमुत्कर्षतःखड्गंखड्गेनकपिकुंजरः जहारसशिरस्त्राणंकुंडलोपगतंशिरः ३२ निकृत्तशिरसस्तत्रपतितस्यमहीतले तद्बलंराक्षसेंद्रस्यदृष्ट्वातत्रनदृश्यते ३३ हत्वातंवानरैःसार्धंननादमुदितोहरिः चुक्रोधचदशग्रीवोबभौहृष्टश्चराघवः ३४ विषण्णवदनाःसर्वेराक्षसादीनचेतसः विद्रवंतिततःसर्वेभयवित्रस्तचेतसः ३५ महोदरंतंविनिपात्यभूमौमहागिरेःकीर्णमिवैकदेशम् सूर्यात्मजस्तत्ररराजलक्ष्म्यासूर्यःस्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ३६ अथविजयमवाप्यवानरेंद्रःसमरमुखेसुरसिद्धयक्षसंघैः अवनितलगतैश्चभूतसंघैर्हरुषसमाकुलितैर्निरीक्ष्यमाणः ३७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेअष्टनवतितमःसर्गः ९८ ॥ महोदरेतुनिहतेमहापार्श्वोमहाबलः सुग्रीवेणसमीक्ष्याथक्रोधात्संरक्तलोचनः १ अंगदस्यचमूंभीमांक्षोभयामासमार्गणैः सवानराणांमुख्यानामुत्तमांगानिराक्षसः २ पातयामासकायेभ्यःफलंवृंतादिवानिलः केषांचिदिषुभिर्बाहूंश्चिच्छेदाथसराक्षसः ३

शितिशेषः भयवित्रस्तचेतसः भयकंपितचित्ताः सर्वेविद्रवंतिव्यद्रवन् ३५ कीर्णंशीर्णं ३६ हर्षपदस्थाने हरुषेतिपाठश्छंदोनुरोधाद्भूवेतिशेषः ३७ कतकः ९० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेअष्टनवतितमःसर्गः ९८ ॥ महोदरेति सुग्रीवेणमहोदरेनिहतेसतितद्वधकर्तारंसुग्रीवंमहापार्श्वःसमीक्ष्य १ अंगदचमूंक्षोभयामास २ वृंतंप्रसवबंधनं ३ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ विषादेनविमुखाः ५ ६ ससूतस्यंदनात् हतसूतसहितरथादित्यर्थः ७ ऋक्षराजः जांबवान् ८ शिलांगृहीत्वाश्वान्जघान अनंतरंगिरिशृंगा-
भांस्यंदनंनंबभंज ९ १० ११ १२ दूरस्थितस्यराक्षसस्यवधार्थंपरिघं द्वाभ्यांभुजाभ्यांसंगृह्यगृहीत्वाभ्रामयित्वाचमहापार्श्वायचिक्षेपेत्यन्वयः
१३ १४ तस्यरक्षसोहस्तात्सशरंधनुश्चादंकं हस्तांशिरस्त्राणंचापातयत् अतएवाग्रेवक्ष्यति एकेनकरेणेति १५ १६ १७ तैलधौतंतेनातितीक्ष्णं

वानराणांसुसंरब्धःपार्श्वंकेषांचिदाक्षिपत् नेर्दिताबाणवर्षेणमहापार्श्वेनवानराः ४ विषादविमुखाःसर्वेबभूवुर्गतचेतसः निशाम्यब
लमुद्विग्नमंगदोराक्षसार्दितम् ५ वेगंचक्रेमहावेगःसमुद्रइवपर्वसु आयसंपरिघंगृह्यसूर्यरश्मिसमप्रभम् ६ समरेवानरश्रेष्ठोम
हापार्श्वेन्यपातयत् सतुतेनप्रहारेणमहापार्श्वोविचेतनः ससूतस्यंदनात्तस्माद्विसंज्ञश्चापतद्भुवि ७ तस्यर्क्षराजस्तेजस्वीनीलांज
नचयोपमः निष्पत्यसुमहावीर्यःस्वयूथान्मेघसन्निभात् ८ प्रगृह्यगिरिशृंगाभांक्रुद्धःसविपुलांशिलाम् अश्वान्जघानतरसाबभं
जस्यंदनंचतम् ९ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तुमहापार्श्वोमहाबलः अंगदंबहुभिर्बाणैर्भूयस्तंप्रत्यविध्यत १० जांबवंतंत्रिभिर्बाणैराजघान
स्तनांतरे ऋक्षराजंगवाक्षंचजघानबहुभिःशरैः ११ गवाक्षंजांबवंतंचसदृष्ट्वाशरपीडितौ जग्राहपरिघंघोरमंगदःक्रोधमूर्च्छितः
१२ तस्यांगदःसरोषाक्षोराक्षसस्यतमायसम् दूरस्थितस्यपरिघंरविरश्मिसमप्रभम् १३ द्वाभ्यांभुजाभ्यांसंगृह्यभ्रामयित्वाचवेगव
त् महापार्श्वायचिक्षेपवधार्थंवालिनःसुतः १४ सतुक्षिप्तोबलवतापरिघस्तस्यरक्षसः धनुश्चसशरंहस्ताच्छिरस्त्राणंचपातयत्
१५ तंसमासाद्यवेगेनवालिपुत्रःप्रतापवान् तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धःकर्णमूलेसकुंडले १६ सतुक्रुद्धोमहावेगोमहापार्श्वोमहाद्युतिः
करेणैकेनजग्राहसुमहांतंपरश्वधम् १७ तंतैलधौतंविमलंशैलसारमयंदृढम् राक्षसःपरमक्रुद्धोवालिपुत्रेन्यपातयत् १८ तेनवामां
सफलकेभृशंप्रत्यवपातितम् अंगदोमोक्षयामाससरोषःसपरश्वधम् १९ सवीरोवज्रसंकाशमंगदोमुष्टिमात्मनः संवर्तयत्सुसंक्रु
द्धःपितुस्तुल्यपराक्रमः २० राक्षसस्यस्तनाभ्याशेमर्मज्ञोहृदयंप्रति इंद्राशनिसमस्पर्शंसमुष्टिंविन्यपातयत् २१ तेनतस्यानिपाते
नराक्षसस्यमहामृधे पफालहृदयंचास्यसपपातहतोभुवि २२ तस्मिन्विनिहतेभूमौतत्सैन्यंसंप्रचुक्षुभे अभवच्चमहान्क्रोधः
समरेरावणस्यतु २३ वानराणांप्रहृष्टानांसिंहनादःसुपुष्कलः स्फोटयन्निवशब्देनलंकांसाट्टालगोपुराम् सहेंद्रेणेवदेवानांनादःस
मभवन्महान् २४

शैलसारोयस्तन्मयं १८ मोक्षयामासमोघीचकार १९ संवर्तयत्समवर्तयत्बबंधेत्यर्थः २० २१ पफालविशीर्णं २२ २३
वानराणांसिंहनादोलंकांस्फोटयन्निव विदारयन्निवोदभूदितिशेषः इंद्रेणसहदेवानामिवांगदेनसहवानराणांसिंहनादःसमभवत् २४ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ कनकः ९१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०युद्ध०नवनवतितमःसर्गः ९९ ६५ महोदरेति हतोदृष्ट्वासरावणःक्रुद्धोजा-
तइतिशेषः १ २ रुद्धस्यनगरस्यवानरबलैरितिशेषः दुःखमपनेष्याम्येव ३ मूलोच्छेदंकरिष्यामीत्याशयेनरामंसर्वश्रियमहावृक्षत्वेननिरूपय-
ति रामवृक्षमिति सीतापुष्पंयस्यसः सचासौतेनैवपुष्पेणसर्वेषांवानराणांतत्तत्कर्मजफलप्रदस्तं प्रशाखायस्यतंप्रशाखासहितंहन्मीतिशेषः ४

अथेंद्रशत्रुस्त्रिदशालयानांवनौकसांचैवमहाप्रणादम् श्रुत्वासरोषंयुधिराक्षसेंद्रःपुनश्चयुद्धाभिमुखोवतस्थे २५ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेआदि०युद्ध०नवनवतितमःसर्गः ९९ ६५ महोदरमहापार्श्वौहतौदृष्ट्वासरावणः तस्मिंश्चनिहतेवीरेवि
रूपाक्षेमहाबले १ आविवेशमहान्क्रोधोरावणंतुमहामृधे सूतंसंचोदयामासवाक्यंचेदमुवाचह २ निहतानाममात्यानांरुद्धस्य
नगरस्यच दुःखमेवापनेष्यामिहत्वातौरामलक्ष्मणौ ३ रामवृक्षंरणेहन्मिसीतापुष्पफलप्रदम् प्रशाखायस्यसुग्रीवोजांबवान्कुमु-
दोनलः ४ द्विविदश्चैवमैंदश्चअंगदोगंधमादनः हनूमांश्चसुषेणश्चसर्वेचहरियूथपाः ५ सदिशोदशघोषेणरथस्यातिरथोमहान्
नादयन्प्रययौतूर्णंराघवंचाभ्यधावत ६ पूरितातेनशब्देनसनदीगिरिकानना संचचालमहीसर्वात्रस्तसिंहमृगद्विजा ७ तामसंसु
महाघोरंचकारास्त्रंसुदारुणम् निर्ददाहकपीन्सर्वान्तेप्रपेतुःसमंततः ८ उत्पपातरजोभूमौतैर्भग्नैःसंप्रधावितैः नहितत्सहितु-
शेकुर्ब्रह्मणानिर्मितंस्वयम् ९ तान्यनीकान्यनीकानिरावणस्यशरोत्तमैः दृष्ट्वाभग्नानिशतशोराघवःपर्यवस्थितः १० ततोराक्षस
शार्दूलोविद्राव्यहरिवाहिनीम् सददर्शततोरामंतिष्ठंतमपराजितम् ११ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविष्णुनावासवंयथा आलिखंतमि
वाकाशमवष्टभ्यमहद्धनुः १२ पद्मपत्रविशालाक्षंदीर्घबाहुमरिंदमम् ततोरामोमहातेजाःसौमित्रिसहितोबली १३ वानरांश्चर
णेभग्नानापतंतंचरावणम् समीक्ष्यराघवोहृष्टोमध्येजग्राहकार्मुकम् १४ विस्फारयितुमारेभेततःसधनुरुत्तमम् महावेगंमहा
नादंनिर्भिंदन्निवमेदिनीम् १५ रावणस्यचबाणौघैरामविस्फारितेनच शब्देनराक्षसास्तेनपेतुश्चशतशस्तदा १६ तयोःशरप
थंप्राप्यरावणोराजपुत्रयोः सबभौचयथाराहुःसमीपेशशिसूर्ययोः १७ तमिच्छन्प्रथमंयोद्धुंलक्ष्मणोनिशितैःशरैः मुमोचधनु
रायम्यशरानग्निशिखोपमान् १८

५ इत्युक्त्वारथस्यघोषेणदशादिशोनादयन् ६ ७ तामसमस्त्रंतमोग्रहदेवताकमस्त्रं ८ ब्रह्म-
णास्वयंनिर्मितंनामसमस्त्रंसहितुंसोढुंनशेकुः ९ १० ११ १२ १३ राघवोहृष्टःएकःशिष्टःशत्रुर्दृग्गोचरंप्राप्तइतिहर्षः १४ १५ राघव
बाणौघैरामविस्फारितेनचयःशब्दस्तेनपेतुः १६ सरावणोराजपुत्रयोःसमीपंप्राप्य चंद्रसूर्ययोःसमीपेराहुर्यथाबभौ १७ १८ ६५ ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ २० अभ्यतिक्रम्य बाणैर्व्याकुलीकृत्य शैलमिव स्थिरमचलं राममाससाद २१ २२ २३ २४ राघवोरावणं रावणोराघवमित्यन्योन्यं शरवर्षैर्ववर्षतुर्ववृषतुः २५ अन्योन्यंबाणवेगात्समुक्षितौ अन्योन्यंक्षिप्तवंतौ अपराजितौअप्रतिहतौ २६ सायकमुंचतइतिसायकमुचौ तयोः २७ सततंव्याप्तं २८ गवाक्षितमिव संजातगवाक्षमिव गृध्रपत्रैस्तद्बंधनैः सुवाजितैः सम्यक्संपादितवेगैः आर्षपुंस्त्वंशरवृष्टिविशेषणत्वात् २९ तपनेसूर्येस्तंग

तान्मुक्तमात्रानाकाशेलक्ष्मणेनधनुष्मता बाणान्बाणैर्महातेजारावणःप्रत्यवारयत् १९ एकमेकेनबाणेनत्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश लक्ष्मणस्यप्रचिच्छेददर्शयन्पाणिलाघवम् २० अभ्यतिक्रम्यसौमित्रिंरावणिःसमितिंजयः आससादरणेरामंस्थितंशैलमिवापरम् २१ सराघवसमासाद्यक्रोधसंरक्तलोचनः व्यसृजच्छरवर्षाणिरावणोराक्षसेश्वरः २२ शरधारास्ततोरामोरावणस्यधनुश्च्युताः दृष्ट्वैवापतिताःशीघ्रभल्लाञ्जग्राहसत्वरम् २३ तांश्छरौघांस्ततोभल्लैस्तैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदराघवः दीप्यमानान्महाघोरांश्छरानाशीविषोपमान् २४ राघवोरावणंतूर्णंरावणोराघवंतथा अन्योन्यंविविधैस्तीक्ष्णैःशरवर्षैर्ववर्षतुः २५ चेरतुश्चचिरंचित्रंमंडलंसव्यदक्षिणम् बाणवेगात्समुक्षितावन्योन्यमपराजितौ २६ तयोर्भूतानिवित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः रौद्रयोःसायकमुचोर्यमांतकनिकाशयोः २७ सततंविविधैर्बाणैर्बभूवगगनंतदा घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः २८ गवाक्षितमिवाकाशंबभूवशरवृष्टिभिः महावेगैःसुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैःसुवाजितैः २९ शरांधकारमाकाशंचक्रतुःप्रथमंतदा गतेस्तंतपनेचापिमहामेघाविवोत्थितौ ३० तयोरभून्महायुद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः अनासाद्यमचिंत्यंचवृत्रवासवयोरिव ३१ उभौहिपरमेष्वासावुभौयुद्धविशारदौ उभावस्त्रविदांमुख्यौउभौयुद्धेविचेरतुः ३२ उभौहियेनव्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः ऊर्मयोवायुनाविद्धाजग्मुःसागरयोरिव ३३ ततःसंसक्तहस्तस्तुरावणोलोकरावणः नाराचमालांरामस्यललाटेप्रत्यमुंचत ३४ रौद्रचापप्रयुक्तांतांनीलोत्पलदलप्रभाम् शिरसाधारयद्रामोनव्यथामभ्यपद्यत ३५ अथमंत्रानपिजपन्रौद्रमस्त्रमुदीरयन् शरान्भूयःसमादायरामःक्रोधसमन्वितः ३६ मुमोचचमहातेजाश्चापमायम्यवीर्यवान् तांश्छरान्राक्षसेंद्रायचिक्षेपाच्छिन्नसायकः ३७ तेमहामेघसंकाशेकवचेपातिताःशराः अवध्येराक्षसेंद्रस्यनव्यथांजनयंस्तदा ३८

तेचापिशब्दादस्ताचलंस्यस्त्कोदयाद्रिंगतेपीत्यर्थः दिवापीतियावत् यत्तुयथाश्रुतरीत्यारात्रावपीतिव्याचक्षते तत्रनकश्चिच्चमत्कारः ३० ३१ ३२ येनव्रजतःयेनयेनमंडलचारेणेत्यर्थः ३३ संसक्तहस्तोबाणप्रयोगेआसक्तहस्तः ३४ ३५ उदीरयन्प्रवर्तयन् ३६ अच्छिन्नसायकः अव्यवच्छिन्नसायकःनिरंतरप्रवर्तितबाणवर्षइतियावत् ३७ अवध्येअभेद्येजनयन्अजनयन् ३८ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमास्त्रेणेष्टास्त्रेण योजितैर्बाणैरभिनत् ३९ बाणरूपाणि प्रशंसायां रूपं प्रशस्ता बाणाः आर्षो लिंगव्यत्ययः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिता अपि श्वसंतः पंचशीर्षा उरगा इव भूमिं विविशुः ४० चकार प्रादुश्चकार ४१ ४२ ईहामृगो वृकः पंचास्यान्सिंहमुखान् ४३ ४४ यदासुरमस्त्रं प्रादुश्चकार तदा ससर्जेत्यन्वयः ४५ ततोऽस्त्रस्य प्रत्यस्त्रं पावकमिति तत्ससर्जेत्याह पावकमिति ४६ ततोऽखिलज्योतिर्गणमुखबाणोत्पत्तिरित्याह

पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलोऽभिनत् ३९ ते भित्त्वा बाणरूपाणि पंचशीर्षा इवोरगाः श्वसंतो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ४० निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः आसुरं सुमहाघोरमन्यदस्त्रं चकार सः ४१ सिंहव्याघ्रमुखांश्चापि कंककोकमुखानपि गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ४२ ईहामृगमुखांश्चापि व्यादितास्यान्भयावहान् पंचास्यान्लेलिहानांश्च ससर्ज निशितान्शरान् ४३ शरान्खरमुखांश्चान्यान्वराहमुखसंस्थितान् श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ४४ एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज निशितांश्छरान् रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ४५ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुपुंगवः ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ४६ अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तत्र सूर्यमुखानपि ग्रहनक्षत्रवर्णांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ४७ विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्ज विविधांश्छरान् ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ४८ विलयं जग्मुराकाशे जघ्नुश्चैव सहस्रशः तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ४९ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः सुग्रीवाभिमुखा वीराः संपरिक्षिप्य राघवम् ५० ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् मुदान्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ५१ इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे शततमः सर्गः १०० ७ ७ तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनंतरम् १ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः उत्स्रष्टुं रावणो भीमं राघवाय प्रचक्रमे २ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ३ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ४ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः जघान परमास्त्रेण गांधर्वेण महाद्युतिः ५

अग्निदीप्तमुखानिति ४७ विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिःसदृशान् कालजिह्वास्तथार्चिष इति हलायुधः ४८ विलयं जग्मुस्तथापि सहस्रशो वानरान् जघ्नुः ४९ संपरिक्षिप्य परिवार्य ५० ५१ कनकः ९२ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये युद्धकांडे शततमः सर्गः १०० ७ तस्मिन्प्रतिहते इति क्रोधाच्चास्त्रमनंतरं चक्रे इति शेषः १ तत्किमस्त्रं तत्राह मयेनेति २ ३ ४ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ ७ ८ तानिसोरास्त्रनिःसृतचक्राणि बाणबलादेव केवलंचिच्छेद नप्रत्यस्त्रमपेक्षतेस्म ९ १० ११ १२ १३ मनुष्यःशीर्षेयस्यतंमनुष्य
शीर्षयुक्तमित्यर्थइत्यन्ये १४ १५ गजकरोपमं धनुश्चिच्छेद १६ १७ १८ महाशक्तिर्महाबलः १९ २० २१ संभावितनराअमोघेतिसर्वेवि

तस्मिन्प्रतिहतेस्त्रेतुराघवेणमहात्मना रावणःक्रोधताम्राक्षःसौरमस्त्रमुदीरयत् ६ ततश्चक्राणिनिष्पेतुर्भास्वराणिमहांतिच का
र्मुकाद्भीमवेगस्यदशग्रीवस्यधीमतः ७ तैरासीद्गगनंदीप्तंसंपतद्भिःसमंततः पतद्भिश्चदिशोदीप्तैश्चंद्रसूर्यग्रहैरिव ८ तानिचिच्छे
दबाणौघैश्चक्राणितुसराघवः आयुधानिचचित्राणिरावणस्यचमूमुखे ९ तदस्त्रंतुहतंदृष्ट्वारावणोराक्षसाधिपः विव्याधदश
भिर्बाणैरामंसर्वेषुमर्मसु १० सविद्धोदशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः रावणेनमहातेजानप्राकंपतराघवः ११ ततोविव्याधगा
त्रेषुसर्वेषुसमितिंजयः राघवस्तुसुसंक्रुद्धोरावणंबहुभिःशरैः १२ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धोराघवस्यानुजोबली लक्ष्मणःसायकान्स
प्तजग्राहपरवीरहा १३ तैःसायकैर्महावेगैरावणस्यमहाद्युतिः ध्वजंमनुष्यशीर्षंतुतस्यचिच्छेदनैकधा १४ सारथेश्चापिबाणे
नशिरोज्वलितकुंडलम् जहारलक्ष्मणःश्रीमान्नैर्ऋतस्यमहाबलः १५ तस्यबाणैश्चचिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् लक्ष्मणोराक्ष
सेंद्रस्यपंचभिर्निशितैस्तदा १६ नीलमेघनिभांश्चास्यसदश्वान्पर्वतोपमान् जघानाप्लुत्यगदयारावणस्यविभीषणः १७ हताश्वा
त्तुतदावेगादवप्लुत्यमहारथात् कोपमाहारयत्तीव्रंभ्रातरंप्रतिरावणः १८ ततःशक्तिंमहाशक्तिःप्रदीप्तामशनीमिव विभीषणाय
चिक्षेपराक्षसेंद्रःप्रतापवान् १९ अप्राप्तामेवताबाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदलक्ष्मणः अथोदतिष्ठत्सन्नादोवानराणांमहारणे २०
संपपातत्रिधाछिन्नाशक्तिःकांचनमालिनी सविस्फुलिंगाज्वलितामहोल्केवदिवश्च्युता २१ ततःसंभावितनराकालेनापिदुरा-
सदाम् जग्राहविपुलांशक्तिंदीप्यमानांस्वतेजसा २२ सावेगिताबलवतारावणेनदुरात्मना जज्वालसुमहातेजादीप्ताशनिसमप्र
भा २३ एतस्मिन्नंतरे वीरोलक्ष्मणस्तंविभीषणम् प्राणसंशयमापन्नंतूर्णमभ्यवपद्यत २४ तंविमोक्षयितुंवीरश्चापमायम्यल
क्ष्मणः रावणंशक्तिहस्तंवैशरवर्षैरवाकिरत् २५ कीर्यमाणःशरौघेणविसृष्टेनमहात्मना संप्रहर्तुंमनश्चक्रेविमुखीकृतविक्रमः
२६ मोक्षितंभ्रातरंदृष्ट्वालक्ष्मणेनसरावणः लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदंवचनमब्रवीत् २७

स्यानां दुरासदांदुःसहां २२ वेगिता कृतवेगा २३ तूर्णमभ्यवपद्यत शक्तिसंमुखंस्वयमागत्य विभीषणंरक्षितवानित्यर्थः २४ २५ महात्मनालक्ष्मणेन
विसृष्टेनशरौघेणकीर्यमाणोऽतएव विमुखीकृतविक्रमः कुंठितभ्रातृवधविषयोत्साहोऽतएव भ्रातरंप्रहर्तुंमनश्चक्रे २६ २७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरग्रहणस्वभावा २९ ३० ३१ ३२ आपतंतीं तांशक्तिं शक्त्यधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्यानुव्याहरत् तदेवाह लक्ष्मणायस्व स्त्यस्तु त्वंहतोद्यमा हतप्राणनाशोद्योगा अतएवमोघा प्राणापहारांशेमोघाभव त्वच्छक्तिस्तु पीडामात्रेणचरितार्था स्त्विति भावः स्पर्शमात्रेण प्राणापहरण सामर्थ्ययुक्तायाःशक्तेरनेनस्ववाक्येनमोघीकरणात्स्वस्य सत्यसंकल्पत्वंसूचितं ३३ सामुक्ताशक्तिरभीतस्य भगवत्त्वात्तु संधानेननिर्भयस्य लक्ष्मण स्योरसिआशुममज्ज ३४ मुक्ताआशुउरसीतिच्छेदस्यगूढत्वात्स्पष्टमेवाहकविः न्यपतदिति ३५ ३६ ३७ मुहूर्तमिवध्यात्वाकिमिदानींकर्तव्यमिति-

मोक्षितस्तेबलस्त्वाधिन्यस्मादेवंविभीषणः विसृज्यराक्षसंशक्तिस्त्वयीयंविनिपात्यते २८ एषातेहृदयंभित्त्वाशक्तिर्लोहितलक्षणा मद्बाहुपरिघोत्सृष्टाप्राणानादाययास्यति २९ इत्येवमुक्त्वातांशक्तिमष्टघंटांमहास्वनाम् मयेनमायाविहितामघोघांशत्रुघातिनीम् ३० लक्ष्मणायसमुद्दिश्यज्वलंतीमिवतेजसा रावणःपरमक्रुद्धश्चिक्षेपचननादच ३१ साक्षिप्ताभीमवेगेनवज्राशनिसमस्वना शक्तिरभ्य पतद्वेगाल्लक्ष्मणंरणमूर्धनि ३२ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतंतींसराघवः स्वस्त्यस्तुलक्ष्मणायेतिमोघाभवहतोद्यमा ३३ रावणे नरणेशक्तिःक्रुद्धेनाशीविषोपमा मुक्ताशूरस्यभीतस्यलक्ष्मणस्यममज्जसा ३४ न्यपतत्सामहावेगालक्ष्मणस्यमहोरसि जिह्वे वोरगराजस्यदीप्यमानामहाद्युतिः ३५ ततोरावणवेगेनसदूरमवगाढया शक्त्याविभिन्नहृदयःपपातभुविलक्ष्मणः ३६ तदवस्थं समीपस्थोलक्ष्मणंप्रेक्ष्यराघवः भ्रातृस्नेहान्महातेजाविषण्णहृदयोभवत् ३७ समुहूर्तमिवध्यात्वाबाष्पपर्याकुलेक्षणः बभूव संरब्धतरोयुगांतइवपावकः ३८ नविषादस्यकालोयमितिसंचिंत्यराघवः चक्रेसुतुमुलंयुद्धंरावणस्यवधेधृतः सर्वयत्नेनमहता लक्ष्मणंपरिवीक्ष्यच ३९ सददर्शततोरामःशक्त्याभिन्नंमहाहवे लक्ष्मणंरुधिरादिग्धंसपन्नगमिवाचलम् ४० तामपिप्रहितांश क्तिंरावणेनबलीयसा यत्नतस्तेहरिश्रेष्ठानशेकुरवमर्दितुम् ४१ आर्दिताश्चैवबाणौघैःक्षिप्रवेकेणरक्षसाम् सौमित्रेसाविनिर्भि द्यप्रविष्टाधरणीतलम् ४२ तांकराभ्यांपरामृश्यरामःशक्तिंभयावहाम् बभंजसमरेक्रुद्धोबलवान्विचकर्षच ४३

पर्यालोच्येत्यर्थः संरब्धतरःयुद्धेअधिकोत्साहवान् ३८ अथविषादस्यायंनकालइतिसंचिंत्य लक्ष्मणंचसन्निरीक्ष्य महतोत्कृष्टेनसर्वयत्नेनसह- जबलास्त्रबलेनरावणस्यवधेधृतोनिश्चितोभूत्वासुतुमुलंयुद्धंचक्रे ३९ अयंचवक्ष्यमाणार्थसंक्षेपः तमेवप्रपंचयति सददर्शेति ४० तांश क्तिंलक्ष्मणगात्रादवमर्दितुंउद्धर्तुंयत्नतोनशेकुः तत्रहेतुर्बलीयसाप्रहितत्वंहेत्वंतरमप्याहआर्दिताइति ४१ रक्षसांप्रवेकेणश्रेष्ठेन ४२ किंच- साशक्तिःसौमित्रेर्देहंनिर्भिद्यधरणीतलंभुवंप्रविष्टास्पृष्टवती तांशक्तिंकराभ्यापरामृशन्धृत्वाबलवान्बलवत्तरोरामोलक्ष्मणदेहाद्विचकर्षविकृष्यबभ- जच ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इयंशक्तिः सर्वदाशत्रुंनिर्भिद्यरावणसमीपमेवप्राप्नोति इदानींरामेणमोघाभवेत्युक्त्यासत्यसंकल्पेननाशिननिष्क्रमणशक्तिस्तत्रैवलग्नासाचभगवता विकृष्यभग्ना एतदंतरेरंध्रविद्राक्षसः प्रजहारेत्याह तस्येति शक्तिंनिष्कर्षतस्तस्यरामस्यगात्रेष्विसन्वयः ४४ समाश्लिष्येति समाश्लिषोयंसकलपीडानिवृत्तिफलकः स्वतादात्म्यावभासनरूपः ४५ ४६ पापात्मायंवध्यतां मत्तोद्यवधंप्राप्नोतु यतोघर्मातेचातकस्यमेघदर्शनमिववधार्थमस्य दर्शनंममचिरंकांक्षितं स्तोककस्येतिपाठेपि चातकस्येत्येवार्थः स्तोककश्चातकः समावित्यमरात् ४७ प्रतिशृणोमि प्रतिजानेनचिरादित्यस्यशीघ्रमित्यर्थकस्यारावणमित्यादिनान्वयः ४८ ४९ राज्यनाशादिकृतं घोरंदुःखं मानसंप्राप्तंनिरयोपमोयातनोपमः क्लेशः कायक्लेशश्चप्राप्तः ५०

तस्यनिष्कर्षतः शक्तिंरावणेनबलीयसा शराः सर्वेषुगात्रेषुपातितामर्मभेदिनः ४४ अचिंतयित्वातान्बाणान्समाश्लिष्यचलक्ष्मणम् अब्रवीच्चहनूमंतंसुग्रीवंचमहाकपिम् ४५ लक्ष्मणंपरिवार्येवंतिष्ठध्वंवानरोत्तमाः पराक्रमस्यकालोयंसंप्राप्तोमेचिरेप्सितः ४६ पापात्मायंदशग्रीवोवध्यतापापनिश्चयः कांक्षितंचातकस्येवघर्मांतेमेघदर्शनम् ४७ अस्मिन्मुहूर्तेनाचिरात्सत्यंप्रतिशृणोमिवः अरावणमरामंवाजगद्द्रक्ष्यथवानराः ४८ राज्यनाशंवनेवासंदंडकेपरिधावनम् वैदेह्याश्चपरामर्शंरक्षोभिश्चसमागमम् ४९ प्राप्तंदुःखंमहद्घोरंक्लेशश्चनिरयोपमः अद्यसर्वमहंत्यक्ष्येनिहत्वारावणंरणे ५० यदर्थंवानरंसैन्यंसमानीतमिदंमया सुग्रीवश्चकृतोराज्येनिहत्वावालिनंरणे ५१ यदर्थंसागरः क्रांतः सेतुर्बद्धश्चसागरे ५२ सोयमद्यरणेपापश्चक्षुर्विषयमागतः चक्षुर्विषयमागम्यनायंजीवितुमर्हति ५३ दृष्टिंदृष्टिविषस्येवसर्पस्यममरावणः यथावावैनतेयस्यदृष्टिंप्राप्तोभुजंगमः ५४ सुखंपश्यतदुर्धर्षायुद्धंवानरपुंगवाः आसीनाः पर्वताग्रेषुममेदंरावणस्यच ५५ अद्यपश्यंतुरामस्यरामत्वंममसंयुगे त्रयोलोकाः सगंधर्वाः सिद्धगंधर्वचारणाः ५६ अद्यकर्मकरिष्यामियल्लोकाः सचराचराः सदेवाः कथयिष्यंतियावद्भूमिर्धरिष्यति ५७ एवमुक्त्वाशितैर्बाणैस्तप्तकांचनभूषणैः आजघानरणेरामोदशग्रीवंसमाहितः ५८ तथाप्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापिरावणः अभ्यवर्षत्तदारामंधाराभिरिवतोयदः ५९ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् वराणांचशराणांचबभूवतुमुलः स्वनः ६०

५१ ५२ ५३ दृष्टिविषस्यदर्शनमात्रेणसंहारकरमहाविषवतः सर्पस्य दृष्टिंप्राप्तोमनुष्यइवनरावणोजीवितुमर्हति ५४ ५५ रामस्यरामत्वं त्रीन्लोकान्सर्षिदेवान्धर्मेणसत्येनशौर्येणचरमयतीत्यन्वर्थंरामत्वं तदुचितकर्माद्यकरिष्यामीतिभावः ५६ यावद्भूमिर्धरिष्यति प्राणिनस्तावद्यल्लोकर्मसचराचराः सदेवालोकाजनाः कथयिष्यंतितादृशंकर्मकरिष्यामि ५७ ५८ ५९ वराणांशराणांश्रेष्ठानांशराणांचान्मुशलानां ६० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६१ ६२ भयात्भ्रातृपीडाजनितकोपेन सर्वथामांहनिष्यतीत्येवार्थः इदंपलायनममासायंकाले ६३ कनकः ९३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय
णतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकोत्तरशततमःसर्गः १०१ ७ शक्त्येति १ बाणोघान्विसृजन्रावणस्यतुमुलंयुद्धंदत्वा तस्मिन्पलायिते लक्ष्मणपी
डानिवृत्त्यर्थंसुषेणमिदमब्रवीत् २ शोकमुदीरयन्जनयन् ३ प्राणैःप्राणेभ्यः ४ ५ लज्जतीवेतिपरस्मैपदमार्षं ६ स्वप्नयानेस्वप्नेइत्यर्थे

विच्छिन्नाश्चविकीर्णाश्चरामरावणयोःशराः अंतरिक्षात्प्रदीप्ताग्रानिपेतुर्धरणीतले ६१ तयोर्ज्यातलनिर्घोषोरामरावणयोर्महान्
त्रासनःसर्वभूतानांबभूवाद्भुतदर्शनः ६२ विकीर्यमाणःशरजालवृष्टिभिर्महात्मनादीप्तधनुष्प्रतार्दितः भयात्प्रदुद्रावसमेत्यरावणोयथा
निलेनाभिहतोबलाहकः ६३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धे० एकाधिकशततमःसर्गः १०१ ७ ७ शक्त्यानिपाति
तंदृष्ट्वारावणेनबलीयसा लक्ष्मणंसमरेशूरंशोणितौघपरिप्लुतम् १ सदत्वातुमुलंयुद्धंरावणस्यदुरात्मनः विसृजन्नेवबाणौघान्
सुषेणमिदमब्रवीत् २ एषरावणवीर्येणलक्ष्मणःपतितोभुवि सर्पवच्चेष्टतेवीरोममशोकमुदीरयन् ३ शोणितार्द्रमिमंवीरंप्राणैः
प्रियतरंमम पश्यतोममकाशक्तिर्योद्धुंपर्याकुलात्मनः ४ अयंससमरश्लाघीभ्रातामेशुभलक्षणः यदिपंचत्वमापन्नःप्राणैर्मेकिं
सुखेनवा ५ लज्जतीवहिमेवीर्यंभ्रश्यतीवकराद्धनुः सायकाव्यवसीदंतिदृष्टिर्बाष्पवशंगता ६ अवसीदंतिगात्राणिस्वप्नयानेनृ
णामिव चिंतामेवर्धतेतीव्रामुमूर्षापिचजायते ७ भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वारावणेनदुरात्मना विष्टनंतंतुदुःखार्तंमर्मण्यभिहतंभृशम्
८ परंविषादमापन्नोविललापाकुलेंद्रियः भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वालक्ष्मणंरणपांसुषु ९ विजयोपिहिमेशूरनप्रियायोपकल्पते
अचक्षुर्विषयश्चंद्रःकांप्रीतिंजनयिष्यति १० किंमेयुद्धेनकिंप्राणैर्युद्धकार्यंनविद्यते यत्रायंनिहतःशेतेरणमूर्धनिलक्ष्मणः ११
यथैवमांवनंयांतमनुयातिमहाद्युतिः अहमप्यनुयास्यामितथैवैनंयमक्षयम् १२ इष्टबंधुजनोनित्यंमांसनित्यमनुव्रतः इमाम
वस्थांगमितोराक्षसैःकूटयोधिभिः १३ देशेदेशेकलत्राणिदेशेदेशेचबांधवाः तंतुदेशंनपश्यामियत्रभ्रातासहोदरः १४ किंनुरा
ज्येनदुर्धर्षलक्ष्मणेनविनाममम कथंवक्ष्याम्यहंत्वंबांसुमित्रांपुत्रवत्सलाम् १५ उपालंभंनशक्ष्यामिसोढुंदत्तंसुमित्रया किंनुव-
क्ष्यामिकौसल्यांमातरंकिंनुकैकयीम् १६ भरतंकिंनुवक्ष्यामिशत्रुघ्नंचमहाबलम् सहतेनवनंयातोविनातेनागतःकथम् १७

आर्षमस्यसाधुत्वं ७ भ्रातरंनिहतमित्यादिसार्धश्लोकःकविवाक्यं विष्टनंतंविकृतशब्दंकुर्वंतं ८ रणपांसुषु लुठंतमितिशेषः तादृशंभ्रातरंदृ
ष्ट्वाविजयोपिमेनप्रियायेत्यर्थः ९ १० यत्रायमितियतःकारणादित्यर्थः ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ १९ २० २१ २२ २३ बाणैः शत्रुप्रेषितैर्नेत्युल्यां न पंचत्वं मृतिमापन्नः श्वासाद्यनुभवात् २४ नापि मरिष्यति लक्षणाभावादित्याह नह्य-
स्येति २५ पद्मपत्रतलौ पद्मपत्रवद्रक्तवर्णकरतलवंतौ २६ भूतले प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्यैव मुहुर्मुहुः कंपमानस्यहृदयमसुंसोच्छ्वासमाख्याति २७
२८ २९ योसौजांबवतातेकथितस्तमोषधपर्वतंगत्वा तस्यदक्षिणशिखरेजातामोषधीमानय ३० सावर्ण्यकरणीं पूर्ववर्णसमानवर्णकरणीं ३१ अजानं

इहैवमरणंश्रेयोनतुबंधुविगर्हणम् किंमयादुष्कृतंकर्मकृतमन्यत्रजन्मनि १८ येनमेधार्मिकोभ्राताविहतश्चाग्रतःस्थितः हाभ्रातर्मनु
जश्रेष्ठशूराणांप्रवरप्रभो १९ एकाकीकिंनुमांत्यक्त्वापरलोकायगच्छसि विलपंतंचमांभ्रातःकिमर्थंनावभाषसे २० उत्तिष्ठपश्य-
किंशेषेदीनंमांपश्यचक्षुषा शोकार्तस्यप्रमत्तस्यपर्वतेषुवनेषुच २१ विषण्णस्यमहाबाहोसमाश्वासयितामम रामभेवंब्रुवाणंतुशो
कव्याकुलितेंद्रियम् २२ आश्वासयन्नुवाचेदंसुषेणःपरमंवचः त्यजेमांनरशार्दूलबुद्धिंवैक्लव्यकारिणीम् २३ शोकसंजननींचिंतांतु
ल्यांबाणैश्चमूमुखे नैवपंचत्वमापन्नोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः २४ नह्यस्यविकृतंवक्त्रंनचश्यामत्वमागतम् सुप्रभंचप्रसन्नंचमुखमस्य
निरीक्ष्यताम् २५ पद्मपत्रतलौहस्तौसुप्रसन्नेचलोचने नेदृशंदृश्यतेरूपंगतासूनांविशांपते २६ विषादंमाकृथावीरसप्राणोयमरिंद
म आख्यातितुप्रसुप्तस्यस्रस्तगात्रस्यभूतले २७ सोच्छ्वासंहृदयंवीरकंपमानंमुहुर्मुहुः एवमुक्त्वामहाप्राज्ञःसुषेणोराघवंवचः २८
समीपस्थमुवाचेदंहनूमंतंमहाकपिम् सौम्यशीघ्रमितोगत्वापर्वतंहिमहोदयम् २९ पूर्वंतुकथितोयोसौवीरजांबवतातव दक्षिणे
शिखरेजातांमहौषधिमिहानय ३० विशल्यकरणींनाम्नासावर्ण्यकरणींतथा संजीवकरणींवीरसंधानींचमहौषधीम् ३१ संजीव
नार्थंवीरस्यलक्ष्मणस्यत्वमानय इत्येवमुक्तोहनुमान्गत्वाचौषधिपर्वतम् चिंतामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तामहौषधीः ३२ तस्य
बुद्धिःसमुत्पन्नामारुतेरमितौजसः इदमेवगमिष्यामिगृहीत्वाशिखरंगिरेः ३३ अस्मिंस्तुशिखरेजातामोषधींतांसुखावहाम्
प्रतर्केणावगच्छामिसुषेणोह्येवमब्रवीत् ३४ अगृह्ययदिगच्छामिविशल्यकरणीमहम् कालात्ययेनदोषःस्याद्वैक्लव्यंचमह-
द्भवेत् ३५

स्तामौषधीरिति पूर्वंदृष्टानामप्यपरिचये पुराणांतरोक्तकालनेमियुद्धकृतचित्तचांचल्यंहेतुरितिबोध्यम् ३२ ३३
अस्मिंस्तुशिखरेइति अस्मिन्नेवशिखरेजातां तामोषधीं प्रतर्केणावगच्छामि हियतःसुषेणएवमेवंलक्षणशिखरेतामब्रवीत् ३४ अगृह्येति अत्रशिखरे
स्तीत्येतावन्मात्रमेवजानामि इयंविशल्यकरणीतिविशिष्यनजानामिअनुभवाभावात् अतस्तांविशल्यकरणींलक्ष्मणस्यसप्राणत्वादवश्यमपेक्षितांयद्य-
गृहीत्वा अन्यांवातदाभासांगृहीत्वागच्छामितदामहद्वैक्लव्यंअचतुरत्वादिदोषःस्यात् विचारकरणेतुकालात्ययेनलक्ष्मणस्यप्राणनाश दोषःस्यात् ३५ १३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्येवमादिकंसंचिंत्यत्रिःप्रकंप्य स्वेनपुरास्थापितस्यापि पुनरुत्पादनार्थंत्रिःप्रकंपनं पूर्वसंगृहीतौषधीनांमूर्च्छितयूथपेषुव्ययात्पुनरस्यप्रेषणमितिबोध्यं
३६ ३७ गिरेःशिखरंगृहीत्वास्थलान्नभउत्पपात ३८ संन्यस्यसुषेणसमीपइतिशेषः ३९ ४० ४१ ४२ संक्षोदयित्वासंमर्द्येत्यर्थः ४३
४४ ४५ एह्येहीतिउत्थितंलक्ष्मणंरामएह्येहीत्यब्रवीत् ४६ ४७ ४८ शिथिलयावाचाखिन्नःकोहिमेजीवितेनार्थःइत्येवंरूपयारावणवध

इतिसंचिंत्यहनुमान्गत्वाक्षिप्रंमहाबलः आसाद्यपर्वतश्रेष्ठंत्रिःप्रकंप्यगिरेस्तदम् ३६ फुल्लनानातरुगणंसमुत्पाट्यमहाबलः
गृहीत्वाहरिशार्दूलोहस्ताभ्यांसमतोलयत् ३७ सनीलमिवजीमूतंतोयपूर्णंनभस्तलात् उत्पपातगृहीत्वातुहनूमान्शिखरंगिरेः
३८ समागम्यमहावेगःसंन्यस्यशिखरंगिरेः विश्रम्यकिंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ३९ औषधीर्नावगच्छामिताअहंहरिपुंग-
व तदिदंशिखरंकृत्स्नंगिरेस्तस्याहृतंमया ४० एवंकथयमानंतुप्रशस्यपवनात्मजम् सुषेणोवानरश्रेष्ठोजग्राहोत्पाट्यचौषधीः
४१ विस्मितास्तुबभूवुस्तेसर्वेवानरपुंगवाः दृष्ट्वातुहनुमत्कर्मसुरैरपिसुदुष्करम् ४२ ततःसंक्षोदयित्वातामोषधींवानरोत्तमः
लक्ष्मणस्यददौनस्तःसुषेणःसुमहाद्युतिः ४३ सशल्यःससमाघ्रायलक्ष्मणःपरवीरहा विशल्योविरुजःशीघ्रमुदतिष्ठन्महीतला
त् ४४ समुत्थितंतुहरयोभूतलात्प्रेक्ष्यलक्ष्मणम् साधुसाध्वितिसुप्रीतालक्ष्मणंप्रत्यपूजयन् ४५ एह्येहीत्यब्रवीद्रामोलक्ष्मणं
परवीरहा सस्वजेगाढमालिंग्यबाष्पपर्याकुलेक्षणः ४६ अब्रवीच्चपरिष्वज्यसौमित्रिंराघवस्तदा दिष्ट्यात्वांवीरपश्यामिमरणा
त्पुनरागतम् ४७ नहिमेजीवितेनार्थःसीतयाचजयेनवा कोहिमेजीवितेनार्थस्त्वयिपंचत्वमागते ४८ इत्येवंब्रुवतस्तस्यराघवस्यमहात्म
नःखिन्नःशिथिलयावाचालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ४९ तांप्रतिज्ञांप्रतिज्ञायपुरासत्यपराक्रम लघुःकश्चिदिवासत्वोनैवंत्वंवक्तुमर्हसि
५० नहिप्रतिज्ञांकुर्वन्तिवितथांसत्यवादिनः लक्षणंहिमहत्त्वस्यप्रतिज्ञापरिपालनम् ५१ नैराश्यमुपगंतुंचनालंतेमत्कृतेनघ वधेन
रावणस्याद्यप्रतिज्ञामनुपालय ५२ नजीवन्यास्यतेशत्रुस्तवबाणवशंगतः नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यसिंहस्येवमहागजः ५३ अहंतुवध-
मिच्छामिशीघ्रमस्यदुरात्मनः यावदस्तंनयात्येषकृतकर्मादिवाकरः ५४ यदिवधमिच्छसिरावणस्यसंख्येयदिचकृतांतवेच्छसिप्रति
ज्ञाम् यदिचतवराजसुताभिलाषमार्यकुरुचवचोममशीघ्रमद्यवीर ५५

विभीषणराज्यदानप्रतिज्ञाशैथिल्यकरयावाचाखिन्नइत्यर्थः ४९ नदेवाह तामिति
तांमदुक्तरूपां ५० ५१ मत्कृतेनैराश्यमुपगंतुंनालंनयुक्तंदैवाद्विपत्तावपीतिशेषः प्रतिज्ञामनुपालयदैवगत्याममापिस्वस्थतयास्वस्थचित्तःसन्प्रतिज्ञांपालय ५२
५३ कृतकर्मअद्यतनकर्तव्यांशेकृतलोकानुग्रहः यावदस्तंनयातीत्यनेनाश्विनशुक्लप्रतिपद्येषावार्तेतिगम्यते ५४ ५५ ६ ६ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कतकः ९४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध॰ द्व्यधिकशततमःसर्गः १०२ ५ लक्ष्मणेति १ रावणायशरान्विससर्ज अथान्यंरथमित्यनेनचात्रस्थानेरावणेनशुक्राज्ञयाजयनिमित्तं निकुंभिलायामारब्धहोमकर्मणोवानरद्वाराहिंसनंपुराणांतरोक्तमत्रसंधेयमितिसूचितम् पूर्वैरणात्पलायनोक्त्या रावणोपदेश्यकशरविसर्गस्यरणभूमावसंभवात् आश्विनप्रतिपन्मध्यान्हेएतद्युद्धप्रवृत्तिः २ ३ ४ ५ ६ ममरथेनशीघ्रं रघूत्तमंयाहि भूतलंयातःप्राप्तश्च आहूयरघूत्तमंसंबोधनपूर्वं देवराजरथोयमितिबोधयित्वा महद्देवहितंकुर्वित्यर्थः ७ ८ ९ कांचनापीडैःस्वर्णाभरणैः

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध॰ द्व्यधिकशततमःसर्गः १०२ ५ लक्ष्मणेनतुतद्वाक्यमुक्तंश्रुत्वासराघवः संदधेपरवीरघ्नो धनुरादायवीर्यवान् १ रावणायशरान्घोरान्विससर्जचमूमुखे अथान्यंरथमास्थायरावणोराक्षसाधिपः २ अभ्यधावतकाकुत्स्थंस्वर्भानुरिवभास्करम् दशग्रीवोरथस्थस्तुरामंवज्रोपमैःशरैः आजघानमहाशैलंधाराभिरिवतोयदः ३ दीप्तपावकसंकाशैःशरैःकांचनभूषणैः अभ्यवर्षद्रणेरामोदशग्रीवंसमाहितः ४ भूमौस्थितस्यरामस्यरथस्थस्यचरक्षसः नसमंयुद्धमित्याहुर्देवगंधर्वकिन्नराः ५ ततोदेववरःश्रीमान्श्रुत्वातेषांवचोमृतम् आहूयमातलिंशक्रोवचनंचेदमब्रवीत् ६ रथेनममभूमिष्ठंशीघ्रंयाहिरघूत्तमम् आहूयभूतलंयातःकुरुदेवहितंमहत् ७ इत्युक्तोदेवराजेनमातलिर्देवसारथिः प्रणम्यशिरसादेवंततोवचनमब्रवीत् ८ शीघ्रंयास्यामिदेवेंद्रसारथ्यंचकरोम्यहम् ततोहयैश्चसंयोज्यहरितैःस्यंदनोत्तमम् ततःकांचनचित्रांगःकिंकिणीशतभूषितः ९ तरुणादित्यसंकाशोवैदूर्यमयकूबरः सदश्वैःकांचनापीडैर्युक्तःश्वेतप्रकीर्णकैः १० हरिभिःसूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः रुक्मवेणुध्वजःश्रीमान्देवराजरथोवरः ११ देवराजेनसंदिष्टोरथमारुह्यमातलिः अभ्यवर्तनकाकुत्स्थमवतीर्यत्रिविष्टपात् १२ अब्रवीच्चतदारामंसप्रतोदोरथेस्थितः प्रांजलिर्मातलिर्वाक्यंसहस्राक्षस्यसारथिः १३ सहस्राक्षेणकाकुत्स्थरथोयंविजयायते दत्तस्तवमहासत्त्वश्रीमन्शत्रुनिबर्हण १४ इदमैंद्रंमहच्चापंकवचंचाग्निसन्निभम् शराश्चादित्यसंकाशाःशक्तिश्चविमलाशिवा १५ आरुह्येमंरथंवीरराक्षसंजहिरावणम् मयासारथिनादेवमहेंद्रइवदानवान् १६ इत्युक्तःसंपरिक्रम्यरथंतमभिवाद्यच आरुरोहतदारामोलोकान्लक्ष्म्याविराजयन् १७ तद्बभौचाद्भुतयुद्धंद्वैरथंरोमहर्षणम् रामस्यचमहाबाहोरावणस्यचरक्षसः १८

श्वेतप्रकीर्णकैःसितचामराद्यलंकारवद्भिः चामरंतुप्रकीर्णकमित्यमरः १० देवराजरथोयोक्तीतिशेषः तमारुह्येत्युत्तरेणसंबंधः ११ देवराजेनसंदिष्टः शीघ्रंगच्छेत्याज्ञप्तोमातलिरित्यन्वयः पूर्वाज्ञयावस्तुसज्जीकरणंपुनराज्ञयामनुष्यलोकंप्रतिचलनमितिबोध्यं १२ १३ १४ इदंदत्तमित्यनुषज्यते १५ १६ संपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य १७ द्वैरथंद्वौरथौययोस्तौद्विरथौ तयोरिदंद्वैरथम् १८ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ २० २१ व्यादितास्या व्यात्तवदनाः २२ २३ प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे २४ शिखिप्रभा अग्निप्रभाः २५ २६ २७ २८ केतुमुद्दिश्य प्रक्षिप्तेनैकेन शरेण केतुं चिच्छेद छिन्नं च तं रथाद्रथोर्ध्वदेशाद्रथोपस्थे पातयित्वा २९ अश्वानपि जघान ३० ३१ अथ राम भयावहानुत्पातानाह प्राजापत्यमिति प्रजा-

स गांधर्वेण गांधर्वं दैवं दैवेन राघवः अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् १९ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः २० ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः कांचनभूषणाः अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः २१ ते दीप्तवदना दीप्तं वमंतो ज्वलनं मुखैः राममेवाभ्यवर्तंत व्यादितास्या भयानकाः २२ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः दिशश्च संतताः सर्वा विदिशश्च समावृताः २३ तान्दृष्ट्वा पन्नगान्रामः समापतत आहवे अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् २४ ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुंखाः शिखिप्रभाः सुवर्णाः कांचनाभूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः २५ ते तान्सर्वान्शरान्जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान् सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः २६ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः २७ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत २८ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च कांचनम् २९ ऐंद्रानपि जघानाश्वान्शरजालेन रावणः विषेदुर्देवगंधर्वाचारणा दानवैः सह ३० राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः व्यथिता वानरेंद्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ३१ रामचंद्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ३२ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामहितावहः सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ३३ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् शस्त्रवर्णः सुपरुषो मंदरश्मिर्दिवाकरः ३४ अदृश्यत कबंधांकः संसक्तो धूमकेतुना कोशलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिंद्राग्निदैवतम् ३५ आहत्यांगारकस्तस्थौ विशाखमपि चांबरे दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ३६ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ३७ नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान्रणमूर्धनि स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः ३८ जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव राक्षसान् तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकंपत च मेदिनी ३९

पतिदैवत्यं नक्षत्रभूतां रोहिणीमित्यर्थः ३२ ३३ दिवाकरं स्पृशन्निवोत्पपात अत्युच्चोर्मिर्जात इत्यर्थः शस्त्रवर्णः कृष्णातमंडलः ३४ कबंधांकः कबंधो केयस्य सः ३५ विशाखं विशाखाख्यं नक्षत्रं एते उत्पाताः रामस्य तथा मनुष्यधर्मनटनसूचका इति बोध्यम् ३६ ३७ ३८ क्रुद्धः स रामः सुमहाक्रोधं जगाम तादृशक्रोधप्राप्तौ स्वजनाभिभूतं वैपरीत्यं रावणपराक्रमश्च निमित्तम् ३९ ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चलद्रुमइतिबहुव्रीहिः महद्रुमइतिपाठांतरम् ४० औत्पातिकाः उत्पातप्रवृत्ताः ४१ ४२ ४३ लोकानांसंवर्तः प्रलयस्तद्वत्संस्थितंसंस्थानंयस्यतत्
४४ विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात्विरोधपूर्वकमभिनिवेशंप्राप्ताः प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः संतः ४५ ४६ ४७ कूटैः शूलस्यदलत्रमशिखरैः ४८ अग्नि-

सिंहशार्दूलवांश्चैलः संचचालचलद्रुमः बभूवचापिक्षुभितः समुद्रः सरितांपतिः ४० खराश्चखरनिर्घोषागगनेपरुषाघनाः औत्पातिकाश्चनर्दंतः समंतात्परिचक्रमुः ४१ रामंदृष्ट्वासुसंक्रुद्धमुत्पातांश्चैवदारुणान् वित्रेसुः सर्वभूतानिरावणस्याभवद्भयम् ४२ विमानस्थास्ततोदेवागंधर्वाश्चमहोरगाः ऋषिदानवदैत्याश्चगरुत्मंतश्चखेचराः ४३ ददृशुस्तेतदायुद्धंलोकसंवर्तसंस्थितम् नानाप्रहरणैर्भीमैःशूरयोः संप्रयुध्यतोः ४४ ऊचुः सुरासुराः सर्वेतदाविग्रहमागताः प्रेक्षमाणामहायुद्धंवाक्यंभक्त्याप्रहृष्टवत् ४५ दशग्रीवंजयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः देवारामंमथोचुस्तेत्वंजयेतिपुनःपुनः ४६ एतस्मिन्नंतरेक्रोधाद्राघवस्यचरावणः प्रहर्तुकामोदुष्टात्मास्पृशन्प्रहरणंमहत् ४७ वज्रसारंमहानादंसर्वशत्रुनिबर्हणम् शैलशृंगनिभैःकूटैश्चित्तदृष्टिभयावहम् ४८ सधूममिवतीक्ष्णाग्रंयुगांताग्निचयोपमम् अतिरौद्रमनासाद्यंकालेनापिदुरासदम् ४९ त्रासनंसर्वभूतानांदारणंभेदनंतथा प्रदीप्तइवरोषेणशूलंजग्राहरावणः ५० तच्छूलंपरमक्रुद्धोजग्राहयुधिवीर्यवान् अनीकैःसमरेशूरैराक्षसैःपरिवारितः ५१ समुद्यम्यमहाकायोननादयुधिभैरवम् संरक्तनयनोरोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ५२ पृथिवींचांतरिक्षंचदिशश्चप्रदिशस्तथा प्राकंपयत्तदाशब्दोराक्षसेंद्रस्यदारुणः ५३ अतिकायस्यनादेनतेनतस्यदुरात्मनः सर्वभूतानिवित्रेसुःसागरश्चप्रचुक्षुभे ५४ सगृहीत्वामहावीर्यःशूलंतद्रावणोमहत् विनद्यसुमहानादंरामंपरुषमब्रवीत् ५५ शूलोयंवज्रसारस्तेरामरोषान्मयोद्यतः तवभ्रातृसहायस्यसद्यःप्राणान्हरिष्यति ५६ रक्षसामद्यशूराणांनिहतानांचमूमुखे त्वांनिहत्यरणश्लाघीकरोमितरसासमम् ५७ तिष्ठेदानींनिहन्मित्वामेषशूलेनराघव एवमुक्त्वासचिक्षेपतच्छूलंराक्षसाधिपः ५८ तद्रावणकरान्मुक्तंविद्युन्मालासमावृतम् अष्टघंटंमहानादंवियद्गतमशोभत ५९ तच्छूलंराघवोदृष्ट्वाज्वलंतंघोरदर्शनम् ससर्जविशिखान्रामश्चापमायम्यवीर्यवान् ६० आपतंतंशरौघेणवारयामासराघवः उत्पतंतंयुगांताग्निंजलौघैरिववासवः ६१ निर्ददाहसतान्बाणान्रामकार्मुकनिःसृतान् रावणस्यमहान्शूलःपतंगानिवपावकः ६२ तान्दृष्ट्वाभस्मसाद्भूतान्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् सायकानंतरिक्षस्थान्राघवःक्रोधमूर्च्छितः ६३

चयोग्निसमूहः ४९ ५० अनीकैः अनेकानीकसंरब्धैः ५१ ५२ ५३
५४ ५५ ५६ त्वांनिहत्यरक्षसांसमंकरोमि रक्षोभिःसमंकरिष्यामीत्यर्थः ५७ ५८ ५९ ६० वारयामासप्रथमंवेगभंगंकृतवानित्यर्थः ६१ ६२ ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६४ ६५ ६६ बाणवह्निः शब्दायमानैः ६७ ६८ गात्रेभ्यः प्रस्रुतं शोणितं यस्य सः समूहस्थः समूहतया स्थितः बहुशिरःपाणित्वात्तथात्वं ६९
७० कतकः ९५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० युद्ध० त्रिरधिकशततमः सर्गः १०३ ७ सतुतेनेति १ २ अंबरात्पतिता
भिर्धाराभिः तोयदस्तटाकमिव सराघवोरावणंबाणधारासहस्रैः पूरयन्नभ्यर्दयदितिशेषः ३ ४ ५ ६ ७ ८ अन्योन्यंनोपलक्ष्यतामित्यन्व-

सतांमातलिनानीतांशक्तिंवासवसंमताम् जग्राहपरमक्रुद्धोराघवोरघुनंदनः ६४ सातोलिताबलवताशक्तिर्घंटाकृतस्वना नभःप्रज्वा
लयामासयुगांतोल्केवसप्रभा ६५ साक्षिप्ताराक्षसेंद्रस्यतस्मिञ्छूलेपपातह भिन्नःशक्त्यामहान्शूलोनिपपातगतद्युतिः ६६ निर्बि
भेदततोबाणैर्हयानस्यमहाजवान् रामःक्षिप्रैर्महावेगैर्बाणवह्निरजिह्मगैः ६७ निर्बिभेदोरसितदारावणंनिशितैःशरैः राघवःपरमा
यत्तोललाटेपत्रिभिस्त्रिभिः ६८ सशरैर्भिन्नसर्वांगोगात्रप्रस्रुतशोणितः राक्षसेंद्रःसमूहस्थःफुल्लाशोकइवाबभौ ६९ सरामबाणैर
तिविद्धगात्रोनिशाचरेंद्रःक्षतजार्द्रगात्रः जगामखेदंचसमाजमध्येक्रोधंचचक्रेसुभृशंतदानीम् ७० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेयुद्ध० त्रिरधिकशततमः सर्गः १०३ ७ सतुतेनतदाक्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितोभृशम् रावणःसमरश्लाघीमहाक्रोधमुपाग-
मत् १ सदीप्तनयनोमर्षाच्चापमुद्यम्यवीर्यवान् अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धोराघवंपरमाहवे २ बाणधारासहस्रैस्तुसतोयदइवांबरात् रा
घवंरावणोबाणैस्तटाकमिवपूरयन् ३ पूरितःशरजालेनधनुर्मुक्तेनसंयुगे महागिरिरिवाकंप्यःकाकुत्स्थोनप्रकंपते ४ सशरैःश
रजालानिवारयन्समरेस्थितः गभस्तीनिवसूर्यस्यप्रतिजग्राहवीर्यवान् ५ ततःशरसहस्राणिक्षिप्रहस्तोनिशाचरः निजघानोरसिक्रु
द्धोराघवस्यमहात्मनः ६ सशोणितसमादिग्धःसमरेलक्ष्मणाग्रजः दृष्टःफुल्लइवारण्येसुमहान्किंशुकद्रुमः ७ शराभिघातसंरब्धः
सोभिजग्राहसायकान् काकुत्स्थःसुमहातेजायुगांतादित्यवर्चसः ८ ततोन्योन्यंसुसंरब्धौतावुभौरामरावणौ शरांधकारेसमरेनोप
लक्षयतांतदा ९ ततःक्रोधसमाविष्टोरामोदशरथात्मजः उवाचरावणंवीरःप्रहस्यपरुषंवचः १० ममभार्याजनस्थानादज्ञानाद्राक्ष
साधम हृतातेविवशायस्मात्तस्मात्त्वंनासिवीर्यवान् ११ मयाविरहितांदीनांवर्तमानांमहावने वैदेहींप्रसभंहृत्वाशूरोहमितिमन्य-
से १२ स्त्रीषुशूरविनाथासुपरदाराभिमर्शनम् कृत्वाकापुरुषंकर्मशूरोहमितिमन्यसे १३ भिन्नमर्यादनिर्लज्जचारित्रेष्वनवस्थित
दर्पान्मृत्युमुपादायशूरोहमितिमन्यसे १४

यः ९ प्रहस्येति कोपविकारजोयंप्रहासः १० अज्ञानादविवेकान्मत्स्वरूपाज्ञानाच्च तस्मात्त्वंवीर्यवा
न्नासिच मत्क्रोधदीपकेनतेनपापेन शीघ्रंविनंक्ष्यसीत्यर्थः ११ १२ विनाथासुअसन्निहितनाथासुस्त्रीषु शूरेत्यन्वयः १३ १४ ७ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्लाघनीयंयशस्यंच महत्कर्मकृतं त्वयेतिव्यंगोक्तिः १५ तदेवस्पष्टमाह उत्सेकेनेति गर्वेणाभिपन्नस्यानुष्ठितस्य अहितस्य इहामुत्रानर्थरूपस्य १६ १७ तदानदैव १८ १९ २० तर्षात् पिपासया बाणशल्यांतरोत्थितं बाणानांयानिशल्यानि तत्कृतादांतराच्छिद्रादुत्थितं २१ २२ २३ रामस्यवीर्यादि-द्विगुणंबभूवापकारस्मरणादितिशेषः २४ अस्त्राणिप्रादुर्बभूवुः अस्त्रदेवताःसन्निहिताअभूवन् प्रहर्षादस्त्रदेवतासान्निधिजात् २५ भूयोप्य-धिकं २६ राघवाद्राघवस्य राघवोन्मुक्तादितिवा विघूर्णहृदयःविकलहृदयः २७ विक्लवेनविसंज्ञेनांतरात्मना यदावीर्यंतत्कार्यंनारेभेशस्त्रंशस्त्रप्रयो-

शूरेणधनदभ्रात्राबलैःसमुदितेनच श्लाघनीयंमहत्कर्मयशस्यंचकृतंत्वया १५ उत्सेकेनाभिपन्नस्यगर्हितस्याहितस्यच कर्मणः प्राप्नुहीदानींतस्याद्यसुमहत्फलम् १६ शूरोहमितिचात्मानमवगच्छसिदुर्मते नैवलज्जास्तितेसीतांचोरवद्व्यपकर्षतः १७ यदि-त्वत्सन्निधौसीताधर्षितास्यात्त्वयाबलात् भ्रातरंतुखरंपश्येस्तदामत्सायकैर्हतः १८ दिष्ट्यासिममदंदात्मन्चक्षुर्विषयमागतः अद्यत्वांसायकैस्तीक्ष्णैर्नयामियमसादनम् १९ अद्यतेमच्छरैश्छिन्नंशिरोज्ज्वलितकुंडलम् क्रव्यादाव्यपकर्षंतुविकीर्णंरणपांसुषु २० निपत्योरसिगृध्रास्तेक्षितौक्षिप्तस्यरावण पिबंतुरुधिरंतर्षाद्बाणशल्यांतरोत्थितम् २१ अद्यमद्बाणभिन्नस्यगतासोःपतितस्य ते कर्षंत्वांत्राणिपतगागरुत्मंतइवोरगान् २२ इत्येवंसवदन्वीरोरामःशत्रुनिबर्हणः राक्षसेंद्रंसमीपस्थंशरवर्षैरवाकिरत् २३ ब भूवद्विगुणंवीर्यंबलंहर्षश्चसंयुगे रामस्यास्त्रबलंचैवशत्रोर्निधनकांक्षिणः २४ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणिसर्वाणिविदितात्मनः प्रह र्षाच्चमहातेजाःशीघ्रहस्ततरोभवत् २५ शुभान्येतानिचिन्हानिविज्ञायात्मगतानिसः भूयएवार्दयद्रामोरावणंराक्षसांतकृत् हरी णांचाश्मनिकरैःशरवर्षैश्चराघवात् हन्यमानोदशग्रीवोविघूर्णहृदयोभवत् २७ यदाचशस्त्रंनारेभेनचकर्षशरासनम् नास्यप्र त्यकरोद्वीर्यंविक्लवेनांतरात्मना २८ क्षिप्ताश्चाशुशरास्तेनशस्त्राणिविविधानिच मरणार्थायवर्तंतेमृत्युकालोभिवर्तते २९ सूत स्तुरथनेतास्यतदवस्थंनिरीक्ष्यतम् शनैर्युद्धादसंभ्रांतोरथंतस्यापवाहयत् ३० रथंचतस्याथजवेनसारथिर्निवार्यभीमंजलद स्वनंतदा जगामभीत्यासमरान्महीपतिंनिरस्तवीर्यंपतितंसमीक्ष्य ३१ इत्यार्षेश्रीम० वा० युद्ध० चतुरधिकशततमःसर्गः १०४
सतुमोहात्सुसंक्रुद्धःकृतांतबलचोदितः क्रोधसंरक्तनयनोरावणःसूतमब्रवीत् १

गंचनारेभे तदारामोस्यनप्रत्यकरोत् संहारायनातिष्ठदि-तिभावः २८ अपितुमूर्च्छातःप्रागेवाक्षिप्ताःशराअस्यरावणस्य मरणार्थायमरणरूपप्रयोजनाय प्रवर्तंतेस्म एवमस्यमृत्युकालोभ्यवर्तत उपस्थितः २९ मृत्युकालेउपस्थितेऽस्यरथंसूतोपवाहयत् ३० ३१ इतिरामाभि० वा० यु० चतुरधिकशततमःसर्गः १०४ ७ सतुमोहादितिशनैर्मोहेनमुक्तइतिशे षः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हीनवीर्यं हीनबलं अशक्तं अस्त्रादिप्रयोगसामर्थ्यहीनं लघुमल्पचित्तं असत्त्वमधीरं तेजःपराभिभवसामर्थ्यं २ अवज्ञायावमत्य स्वबुद्ध्यास्वेच्छया ३ मच्छंदं मदभिप्रायं ४ प्रत्ययः शत्रुद्विषयो लोकस्य शूरत्वविश्वासः ५ शत्रोः पश्यतः सतस्त्वयाहं कापुरुषः कुत्सितपुरुषः कृतः ६ यद्यतस्त्वमिमं रथं कथमपि चेन्नोद्वहसि मोहादपि अज्ञानादपि शत्रोरभिमुखं न प्रापयसि सत्वं परेणोपस्कृतः उत्कोचेन विकार इत्येवं मे प्रतितर्कः संशयः उपादेः कृते र्थं करोते ःसुदृ ७ न हितत्त्वदनुष्ठितं कर्म सुहृदो विद्यते भवति यत्त्वयानुष्ठितं तथापवाहनकर्मेत्यर्थः ८ अध्युषितश्चिरकालं मत्समीपे स्थितः मे गुणः मत्कृतोपकार इत्यर्थः ९ हितबुद्धिः सूतः १० नोपजप्तः उपजापं भेदं न प्रापितः सत्क्रियात्वत्कृतेतिशेषः ११ यशश्च परिरक्षता जीवनरक्षणे-

हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा २ विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् मामवज्ञा यदुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ३ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छंदमनवेक्ष्य च त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोयमपवाहितः ४ त्वया ह्यद्य हि मम नार्य चिरकालमुपार्जितम् यशोवीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ५ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रंजनीयस्य विक्रमैः पश्यतो युद्धलुब्धोहं कृतः कापुरुषस्त्वया ६ यस्त्वं कथमिदं मोहान्न चेद्वहसि दुर्मते सत्योयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ७ न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकांक्षिणः रिपूणां सदृशं त्वेतद्यत्त्वयैतदनुष्ठितम् ८ निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः यदि वाध्युषितो सि त्वं स्मर्यंते यदि मे गुणाः ९ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः १० न भीतोस्मि न मूढोस्मि नोपजप्तोस्मि शत्रुभिः न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ११ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता स्नेहप्रसन्नमनसा हितमित्यप्रियं कृतम् १२ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गंतुमर्हसि १३ श्रूयतां प्रतिदास्यामि यन्निमित्तं महारथः नदीवेग इवाम्भोभिः संयुगे विनिवर्तितः १४ श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा न हि ते वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं नोपधारये १५ रथोद्वहनखिन्नाश्च भग्ना मे रथवाजिनः दीना घर्मपरिश्रांता गावो वर्षहता इव १६ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवंति नः तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् १७

नात्मीयं त्वदीयं च यशो रक्षतेत्यर्थः स्नेहप्रसन्नमनसा स्नेहार्द्रहृदयेन रथापवाहनं शूरत्वात्तवाप्रियमपि हितमिति निश्चित्य कृतं १२ अस्मिन्नर्थे युद्धादपोहनरूपे कार्ये अनार्यो लघुरिव अविमृश्यकारी क्षुद्र इव दोषतो गंतुं दोषवत्त्वेन ज्ञातुं नार्हसि मयि दुष्टबुद्धिं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः १३ कुतस्तत्राह श्रूयतामिति यदुत्तरं प्रतिदास्यामि तच्छ्रूयतां यन्निमित्तं रथो निवर्तितस्तच्च श्रूयतां रथो रथवेगः चंद्रोदयेन प्रवृद्धः समुद्राम्भोर्मिभिर्नदीवेग इव संयुगे सम्मुखान्निवर्तितः १४ रणकर्मणा युद्धेन वीर्यसौमुख्यं वीर्यकार्यप्रतिसौमुख्यं वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं शत्रोरपेक्ष्याधिक्यं प्रहारमिति पाठे शत्रुविषयकमित्यर्थः १५ १६ निमित्तानि दुर्निमित्तानि अभिपन्नेषु जातेषु अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्षयामीति संबंधः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुसंतिमानि किंतवैतद्विचारेणेत्याशंक्याह देशेत्यादिना लक्षणानिशुभाशुभनिमित्तानि इंगितानिमुखप्रसादवैवर्ण्यादिचेष्टाश्चदैन्यमनुत्साहः १८ स्थ-
लंसमंनिम्नंनीचंतस्यैवविवरणंसमानीत्यादि अंतरदर्शनंप्रहारायछिद्रदर्शनम् १९ उपयानापयानेरथस्यरिपुसमीपप्रापणनिवर्तनेतत्कालावधितियावत्
स्थानंस्थैर्येणावस्थानं प्रत्यपसर्पणंअभिमुखस्थितस्यैवपृष्ठतोपसरणं रथकुटुंबिनारथनिर्वाहकेनसारथिना २० रौद्रंक्रूरंखेदंवर्जयताप्रतिहरता २१
स्वेच्छयानिमित्तंविना मयायदिदंकृतंतद्भर्तृस्नेहपरीतेनतद्व्याप्तेनैवकृतं २२ यथात्वंतत्कार्यस्वरूपंवक्ष्यसितत्करिष्यामिगतानृण्येनदत्तऋणत्रयेणक्वापि
मनोनबध्नतेत्यर्थः २३ २४ २५ २६ महारथइतिकर्मधारयः रणाग्रतःरणेअग्रतःसंमुखइत्यर्थः रणेग्रतइतिपाठांतरम् २७ कृतकरीत्यासप्त
नवतितमःसर्गः ९७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचाधिकशततमःसर्गः १०५ ७ अथरावणवैभवंदृष्ट्वात्र

देशकालौचविज्ञेयौलक्षणानींगितानिच दैन्यंहर्षश्चखेदश्चरथिनश्चमहाबल १८ स्थलनिम्नानिभूमेश्चसमानिविषमाणिच युद्धकाल
श्चविज्ञेयःपरस्यांतरदर्शनम् १९ उपयानापयानेचस्थानंप्रत्यपसर्पणम् सर्वमेतद्रथस्थेनज्ञेयंरथकुटुंबिना २० तवविश्रामहेतोस्तु
थैषांरथवाजिनाम् रौद्रंवर्जयताखेदंक्षमंकृतमिदंमया २१ स्वेच्छयानमयावीररथोयमपवाहितः भर्तुःस्नेहपरीतेनमयेदंयत्कृतंप्रभो
२२ आज्ञापययथातत्त्वंवक्ष्यस्यरिनिषूदन तत्करिष्याम्यहंवीरगतानृण्येनचेतसा २३ संतुष्टस्तेनवाक्येनरावणस्तस्यसारथेः प्रशस्यैनं
बहुविधंयुद्धलुब्धोब्रवीदिदम् २४ रथंशीघ्रमिमंसूतराघवाभिमुखंनय नाहत्वासमरेशत्रून्निवर्तिष्यतिरावणः २५ एवमुक्त्वारथस्थ
स्यरावणोराक्षसेश्वरः ददौतस्यशुभंह्येकंहस्ताभरणमुत्तमम् श्रुत्वारावणवाक्यानिसारथिःसंन्यवर्तत २६ ततोद्रुतंरावणवाक्यचो
दितःप्रचोदयामासहयान्ससारथिः सराक्षसेंद्रस्यततोमहारथःक्षणेनरामस्यरणाग्रतोभवत् २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा-
ल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचाधिकशततमःसर्गः १०५ ततोयुद्धपरिश्रांतंसमरेचिंतयास्थितं रावणंचाग्रतोदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितं १

स्तमिवभगवंतंरामंभगवद्ब्रह्मदत्तरावणाद्वैभवनिवर्तनस्य भगवद्ब्रह्मानुग्रहैकसाध्यत्वात्तदनुग्रहसिद्ध्ये विद्यामंडलऋषिरगस्त्योब्रह्मरूपादित्यहृदय
देवताकत्वादादित्यहृदयाख्यं स्तोत्रमुपदिशतिस्मेत्याह ततोयुद्धेत्यादि अस्यस्तोत्रस्यागस्त्यऋषिरनुष्टुप्छंदः आदित्यहृदयभूतोभगवान्ब्रह्मादेवता निर-
स्ताशेषविघ्नतयाब्रह्मविद्यासिद्धौ सर्वत्रजयसिद्धौचविनियोगः अस्यषडंगंप्रणवेनरश्मिमतेनमइत्यनेनवा गायत्र्यावाषडंगमित्यन्ये ततोयुद्धेत्यादित्वरस्वे-
त्यंतंस्तोत्रं एवंभयनाटनंतन्मूलकमगस्त्यादुपदेशग्रहणंलोकानुग्रहाय लोकस्यजयसाधनवस्तुप्रकाशनार्थमितितत्त्वं युद्धपरिश्रांतंअनेकाहोरात्रयु १३५
द्धपरिश्रांतंतमिवस्थितंसमरेसमरविषयेचिंतयाप्रबलोयमरिःकथंजेतव्यइतिचिंतयायुक्तंसारथिनापवाहितंरावणंप्रातर्युद्धायाग्रतोरामसंमुखे
समुपस्थितंदृष्ट्वास्थितंधनुरवष्टभ्यास्थितंरामं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दैवतैः समागम्य मिलिता रणं द्रष्टुमभ्यागतो भगवा नगस्त्योंतर्यामि भगवत्प्रेरण यादेवनियोगतश्चउक्तविशेषणं राममुपागम्यउद्यतिभास्करे ब्रवीत् २ किं
मब्रवीत्तदाह रामरामेत्यादि येनस्तोत्रेणसर्वानरीन्विजेष्यसि तद्गुह्यंरहस्यंसनातनं प्रवाहानादिभूतंअनेनस्वकल्पितत्वनिरासः शृणु ३ आदित्यहृदयं यए
षोंतरादित्येहिरण्मयइत्याद्यशेषश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म तद्देवताकत्वात्तदाख्यंस्तोत्रं पुण्यंपुण्यजनकं अनेनपारत्रिकंफलमुक्तं सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमि
त्यैहिकंफलं जपंजप्यतइतिजपंस्तोत्रंपरमफलमाह अक्षयपरमंशिवं अपवर्गरूपंतत्प्रदमित्यर्थः कदा तत्राह नित्यंयदिनित्यवत्फलनिरपेक्षंतदातत्फल
मितिभावः जपेन्नित्यमितिपाठंतरं ४ ऐहिकानिफलांतराणि सर्वमंगलमांगल्यंसर्वमंगलरूपाणामपिमंगलप्रदं ५ रश्मिमंतं पंचेंद्रियद्वारानेकज्ञानर
श्मिमंतंज्योतीरूपरश्मिमंतंच रश्मिशब्दोभक्तवाचीतद्वंतं तन्मध्येभासमानमित्यर्थेतीर्थआह रश्मिमतेनमः १ समुद्यंतं लोकानुक्रियासुप्रवर्तयंतं उदयगि-
राबुदयंप्राप्तंच समुद्यतेनमः २ एवंनमोंताएतेऽस्यनमस्कारार्चनमंत्राइतिउच्यंते देवैःसात्विकवृत्तिभिःअसुरैराजसतामसवृत्तिभिश्चनमस्कृतं साक्षिचे
तन्यत्वेननित्यमुपजीवितं इंद्रविरोचनादीनामविशेषादुपास्यंच देवासुरनमस्कृतायनमः ३ विवस्वान् विशेषेणवसुमान् पृषोदरादित्वादुकारलोपः व-

देवतैश्चसमागम्यद्रष्टुमभ्यागतोरणम् उपगम्याब्रवीद्राममगस्त्योभगवांस्तदा २ रामराममहाबाहोशृणुगुह्यंसनातनम् येन-
सर्वानरीन्वत्ससमरेविजयिष्यसे ३ आदित्यहृदयंपुण्यंसर्वशत्रुविनाशनम् जयावहंजपन्नित्यमक्षयंपरमंशिवम् ४ सर्व
मंगलमांगल्यंसर्वपापप्रणाशनम् चिंताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ५ रश्मिमंतंसमुद्यंतंदेवासुरनमस्कृतम् पूजय
स्वविवस्वंतंभास्करंभुवनेश्वरम् ६ सर्वदेवात्मकोह्येषतेजस्वीरश्मिभावनः एषदेवासुरगणान्लोकान्पातिगभस्तिभिः ७

सुनिधिरित्यर्थः सकलव्यवहाराधिष्ठानत्वाद्वसुमंतं स्वोदयेनसकलव्यवहारप्रवर्तकत्वाच्चवसुमत्त्वं विवस्वतेनमः ४ भास्करं ज्ञानज्ञेयभासःकरो-
तिइतिभास्करं तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः भास्करायनमः ५ भुवनानांमूलादिब्रह्मरंध्रांतयोगाधारभूमीनामीश्वरमधिष्ठातारं भूराद्यशेषभुव
नानांप्रकाशकत्वेनेश्वरंच भुवनेश्वरायनमः ६ ६ रश्मिमदादिशब्दप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वंस्फुटयन्नाह सर्वेति हियस्मात्सर्वदेवोपादानकारणत्वादेष
सर्वदेवात्मकः इदंसर्वात्मकत्वोपलक्षणं सर्वदेवात्मकायनमः ७ तेजस्वी सर्वभासनसमर्थतेजोयुक्तः तेजस्विनेनमः ८ रश्मिभिर्ज्ञानरश्मिभिः
सर्ववस्तुजातं भावयति सत्तास्फूर्तिमत्संपादयतिसः रश्मिभिर्योगिनोभावयति ब्रह्मलोकंप्रापयतीत्यर्थइत्यन्ये रश्मिभावनायनमः ९ एषएतन्मंड
लवर्ती देवासुरगणान् तेषांलोकांश्च गभस्तिभिर्ज्ञानज्ञेयरश्मिभिःपाति याभिरादित्यस्तपतिरश्मिभिस्ताभिःपर्जन्योवर्षतिइतिश्रुतेर्वृष्टिद्वाराऽन्नह
विरादिदानेनदेवादिगणान्लोकान्मनुष्यादींश्चयःपाति देवासुरगणलोकपालायनमः अत्रैषपातीत्युक्त्यासूर्यस्यपुरतःस्थितत्वनिर्देशेनसूर्योदयकालेए
तत्स्तोत्रदानमितिलभ्यते १० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषः एषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषइतिश्रुतेर्योगिजनितसाक्षात्कारविषयः पुरोदृश्यमानश्चब्रह्मानिस्तुलैश्वर्यविद्यास्त्रष्टृत्वशक्तिः ब्रह्मणेनमः ११ विष्णुःस्वसृष्टपरिपालनप्रयोजकतयापरिगृहीतविष्णुमूर्तिर्नारायणः विष्णवेनमः १२ शिवोऽपरिमितकल्याणगुणस्वभावः मृगपरश्वादिचिन्होभगवान्महादेवश्च शिवायनमः १३ जीवज्योतिर्द्वारासर्वाणींद्रियाणि स्कंदतीतिस्कंदः भगवान्मयूरवाहनश्च स्कंदायनमः १४ प्रजानांजन्यवस्तूनांस्वामी स्वशक्तिद्वारासर्वोपादानत्वात् दशयज्ञायुधचिन्होभगवान्यज्ञेश्वरश्च प्रजापतयेनमः १५ महेंद्रः यदिपरमैश्वर्येइन्द् सर्वधातुभ्यःपरमैश्वर्यकाष्ठांमासः वज्रहस्तत्वादिचिन्होदेवराजश्च महेंद्रायनमः १६ धनंचैतन्यंसर्वानुग्रहायसर्वस्यांतर्ददातिस्थापयतीतिधनदः अन्नादोवसुदानइत्युक्तसकलफलदःकुबेरश्च धनदायनमः १७ कालःबुद्धिवृत्तिजातंअपरोक्षतयाकलयतीतिकालः मंडलस्पंदानुमेयःक्रियापरिच्छेदकश्चकालः कालायनमः १८ यमयतीतियमःसर्वनियामी यमोवैवस्वतोराजायस्तेवेषहृदिस्थितः तेनचेदविवादस्तेमागंगांमाकुरून्गमः अविवादोभेदाभावइतिमनुः पितृपतिश्च यमायनमः १९ सोमः उमाउःकेवलनिपातःमाप्रभाउसर्वदाप्रभयासहितःसोमः भगवानर्धनारीश्वरश्च सोमःपवतेजनितामतीनामितिश्रुतेः सर्वकारणंसोमशब्दवाच्यं उमयाशक्त्याप्रकृत्याख्ययासहितइत्यर्थमन्ये सोमायनमः २० आपःसर्वंचित्तात्मकंतस्यामंतःकरणोपाधिवशतोनंतस्यपतिःवरुणश्च अपांपतयेनमः २१ ८

एषब्रह्माचविष्णुश्चशिवःस्कंदःप्रजापतिः महेंद्रोधनदःकालोयमःसोमोह्यपांपतिः ८
पितरोवसवःसाध्याअश्विनोमरुतोमनुः वायुर्वन्हिःप्रजाःप्राणऋतुकर्ताप्रभाकरः ९

पितरःबीजप्रदाःतद्रूपोयंसर्वेषांबीजप्रदः तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपितेत्युक्तेः बहुलंपूजार्थंकव्यवाहनादयःपितृदेवताश्च पितृदेवतायनमः २२ वसुरहमर्थःअष्टौवसवश्च वसुमूर्तयेनमः २३ साध्याः प्राधान्येनयोगिनांप्रसाधनीयत्वात्साध्याः देवगणविशेषश्चसाध्याः साध्यमूर्तयेनमः २४ अश्विनौ अश्नोतेर्वन्प्रत्ययांतोश्वशब्दः सर्वव्याप्तौदेवभिषजौच अश्विमूर्तयेनमः २५ मरुत् मृङ्प्राणत्यागेऽस्यधातोरुतिप्रत्ययांतंरूपंअनर्थमारकएकोनपंचाशत्संख्यमरुद्गणश्च मरुन्मूर्तयेनमः २६ मनुतइतिमनुःसर्वज्ञःआदिराजश्च मनवेनमः २७ वातीतिवायुः वागतिगंधनयोःगतिर्ज्ञानंज्ञापनंचज्ञाताज्ञापकश्चपंचवृत्तिःप्राणश्च वायुमूर्तयेनमः २८ वहेर्निःवन्हिःस्वेमहिम्निस्वयंप्रतिष्ठितोभूत्वास्वस्मिन्सर्वंसारंवहतीतिवन्हिःअग्निश्च वन्हयेनमः २९ प्रजायंतेजीवात्मनेतिप्रजाःप्रकृष्टजनिमंतोविभूत्यध्यायोक्ताश्चदेवाश्च प्रजारूपायनमः ३० प्राणयतीतिप्राणः नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेताउपाश्रिताइतिश्रुतेः प्राणयात्राप्रवर्तकःप्राणः प्राणायनमः ३१ ऋतूनांज्ञानानांकर्ताउपादानं वसंताद्यृतुकर्तासंवत्सरात्माकालश्च ऋतुकर्त्रेनमः ३२ ऋतुःसुदर्शनःकालइतिसहस्रनामसुपाठात् ऋतुरितिपाठेभिन्नंपदमितितीर्थः कर्तासकलजगत्कर्ता प्रभाकरोभास्करवत् शब्दस्यापिअर्थतादात्म्येनदेवतास्वरूपत्वात् भास्करप्रभाकरयोःशब्दयोःशब्दभेदेनमूर्त्यंतरलंज्ञेयं प्रभाकरायनमः ३३ ९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्मात्सर्वमादत्ते एतस्मादादित्य इमोपनिषद्व्युत्पत्त्याऽशेषविषयभोक्ताआदित्यः मंडलादित्यः मंडलाभिमानीअदितिपुत्रश्च आदित्यायनमः ३४ षूङ्प्राणिप्रसवे अंतःकरणोपाधिनाऽपरिमितचिदात्मवर्गस्रष्टा रश्मिभिःपर्जन्यादिप्रवृत्त्यातत्तदन्नादिस्रष्टा सवित्रेनमः ३५ सर्तेः सूर्यः सर्वगः सूर्य एकाकीचरतीतिश्रुतेः कर्मप्रेरकोवा सूर्यायनमः ३६ खपरमाकाशं हृदयाकाशंचगच्छतीतिखगः खगायनमः ३७ पुष्णातीतिपूषास्थितिकर्ता पूष्णे नमः ३८ गभस्तिमान्रश्मिवत्समानार्थः शब्दभेदान्मूर्तिभेदः यद्वा गभस्तिभिः सर्वव्यापिनीलक्ष्मीस्तद्वान् यथासर्वगतोविष्णुस्तथैवेयंद्विजोत्तमेतिपराशरस्मृतेः गभस्तिमतेनमः ३९ सुवर्णसदृशः आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिश्रुतेः सुवर्णसदृशानिधिलाभतुल्यलाभः आप्राणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुतेः सुवर्णसदृशमूर्तिश्च सुवर्णसदृशायनमः ४० सुपर्णस्तपनइतिपाठे द्वासुपर्णाइतिश्रुतेः सुपर्णत्वंब्रह्मणः तपतीतितपनइतितीर्थः भानुर्भासकः भानवेनमः ४१ हिरण्यंतेजःप्रज्ञारूपं तद्रेतोजगदुत्पत्तिबीजंयस्यसः यद्वाहिरण्यंरेतोंडोत्पादकंद्रव्यंयस्यसः यद्वाहिरण्यंतत्साधनं पारदएवरेतोयस्येत्यर्थः हिरण्यरेतसेनमः ४२ अक्षराधिक्यमार्षं दिवेत्यव्ययंप्रकाशवाचकं प्रकाशंकरोतीतिदिवाकरः दिवाकरायनमः ४३ १० हरितोदिशोऽश्नो

आदित्यःसविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः १०
हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तंडकोंऽशुमान् ११

तिव्याप्नोतीतिहरिदश्वः श्यामवर्णाश्वश्च हरिदश्वायनमः ४४ सहस्राण्यनंतान्यर्चींषिज्ञानानियस्यसः यद्वा सहस्रसंख्याकानि अर्चींषिरश्मयोयस्य सहस्रार्चिषेनमः ४५ सप्तसप्तिः सप्तशीर्षण्याःप्राणाइंद्रियाणिद्वेचक्षुषीद्वेश्रोत्रेद्वेनासिकेवाक्चैकेतिसप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिश्रुतेः सप्तप्राणानांसप्तिःप्रवृत्तिर्यतःसः सप्तसंख्याश्वश्च हयसैंधवसप्तयइतिकोशः सप्तसप्तयेनमः ४६ मरीचिमच्छब्दोगभस्तिमच्छब्देनव्याख्यातः मरीचिमतेनमः ४७ अज्ञानलक्षणतिमिरमुन्मथ्नातीतितिमिरोन्मथनःअंधकारनाशनश्च तिमिरोन्मथनायनमः ४८ शमपवर्गादिरूपं सुखमस्माद्भवतीतिशंभुः शंभवेनमः ४९ त्वक्षतितनूकरोति भक्तानाउत्पत्तिप्रलयरूपानर्थप्रवाहदुःखमितित्वष्टा देववर्धकिश्च त्वष्ट्रेनमः ५० मृतमचेतनमंडं ब्रह्मांडंजीवयतीतिमार्तंडः सएवमार्तंडकः मार्तंडकायनमः ५१ अंशुमान्मरीचिमत्पर्यायः अंशुमान्सर्वव्यापकः अशूव्याप्ताविति धातुः अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणास्थितइतिश्रुतेरितितीर्थः
अंशुमतेनमः ५२ ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हिरण्यगर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपोहिरण्यगर्भः भगवतेहिरण्यगर्भायनमइति द्वादशाक्षरीआदित्यहृदयरहस्यमितिक
तकः ५३ शिशिरः शीतः सुखस्वभावः शिशिरायनमः ५४ तपनः तपऐश्वर्ये स्वभावतएवसर्वेश्वर इत्यर्थः तपनायनमः ५५ अहस्करोदिवाकरपर्या-
यः अहस्करायनमः ५६ रौतिउपदिशाति हिरण्यगर्भादिभ्यइतिरविः योवेदांश्च प्रहिणोतितस्माइतिश्रुतेः रवयेनमः ५७ अग्निःकालाग्निरुद्रोगर्भे-
यस्यसोग्निगर्भः नारायणाद्रुद्रोजायतेतिश्रुतेः अग्निगर्भायनमः ५८ दितिर्नाशोनविद्यते यस्याः सा अदितिर्ब्रह्मविद्या तस्याः पुत्रस्तल्लभ्यत्वात् आ-
दित्यश्च अदितेःपुत्रायनमः ५९ शंचखंचशंखः परमानंदगगनात्मेत्यर्थः शंखायनमः ६० शिशिरंजाड्यंमंदबुद्धित्वंनाशयतीतिशिशिरनाशनः
हिमनाशकश्च शिशिरनाशनायनमः ६१ १२ व्योमनाथः आकाशकर्ता आत्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुतेः व्योमनाथायनमः ६२ तमोभेदीतिमि
रोन्मथनपर्यायः तमोभेदिनेनमः ६३ ऋगादीनांपारस्तत्तदुपनिषत्तद्गतस्तदेकप्रतिपाद्यः ऋग्यजुःसामपारगायनमः ६४ घनाऽधिकावृष्टिः सक
लकर्मफलदानरूपायस्मात्सः घनासंपूर्णावृष्टिर्यस्मादितिच घनवृष्टयेनमः ६५ अपांसालिकानांमित्रश्चैतन्यदानेनोपकर्ताऽपांमित्रःजलानामु
त्पादकश्च अपांमित्रायनमः ६६ विंध्यंगहनंदुर्गं एवंचदुर्गेसौषुम्ने ब्रह्मनाडीमार्गे प्लवंगमः शीघ्रगंता किंचविंध्यवीथीसूर्यमार्गस्तेनशीघ्रगंताच

हिरण्यगर्भःशिशिरस्तपनोहस्करोरविः अग्निगर्भोऽदितेःपुत्रः शंखःशिशिरनाशनः १२ व्योमनाथस्तमोभेदीऋ
ग्यजुःसामपारगः घनवृष्टिरपामित्रोविंध्यवीथीप्लवंगमः १३ आतपीमंडलीमृत्युःपिंगलःसर्वतापनः कविर्विश्वोमहा
तेजारक्तःसर्वभवोद्भवः १४ नक्षत्रग्रहताराणामधिपोविश्वभावनः तेजसामपितेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तुते १५

विंध्यवीथीप्लवंगमायनमः ६७ १३ आतपीआसमंतात्तपोजगन्निर्माणसंकल्पः सोस्यास्तीत्यातपी तपआलोचने आतपिनेनमः ६८ मंडलंकिर
णसमूहस्तद्वान् यद्वा मंडयत्यनेनेतिमंडलं कौस्तुभादि तद्वान् मंडलिनेनमः ६९ मृत्युःसर्वमृत्युसंपादकः असुमाहुः परंमृत्युमितिश्रुतेः मृत्यवेनमः ७०
पिंगलः पिंगलनाडीप्रवर्तनेनकर्ममार्गप्रवर्तकइत्यर्थः पीतवर्णश्च पिंगलायनमः ७१ सर्वतापनः सर्वसंहर्ता तपदाहे सर्वतापनायनमः ७२ कविःस
र्वज्ञः कवयिताच कवयेनमः ७३ विश्वोविश्वरूपः विश्वमेवेदंपुरुषइतिश्रुतेः विश्वस्मैनमः ७४ महत्तेजःस्वरूपंयस्यसः महातेजसेनमः ७५ रक्तः
पालनेनसर्वरंजकः रक्तवर्णश्च रक्तायनमः ७६ सर्वभवोद्भवः सर्वकार्यवर्गोत्पत्तिहेतुः सर्वभवोद्भवायनमः ७७ १४ नक्षत्रादीनामंतर्यामितयाऽ
धिपः प्रवर्तकः नक्षत्रग्रहताराधिपायनमः ७८ विश्वभावनः सर्वोद्भवपर्यायः विश्वभावनायनमः ७९ तेजसामग्न्यादितेजसामपिसत्तास्फूर्तिसाधक १३७
चिन्मयतेजोरूपः येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिश्रुतेः तेजसामपितेजस्विनेनमः ८० द्वादशात्मन् द्वादशमासस्वरूपप्रागनुक्रांतसर्वमूर्तिरूपाय तुभ्यंनमइत्य
र्थः द्वादशात्मनेनमः ८१ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वायगिरये तदंतर्यामिणेइत्यर्थः पूर्वायगिरयेनमः ८२ एवंपश्चिमायाद्रयेइति पश्चिमायाद्रयेनमः ८३ ज्योतिर्गणानांपतये नक्षत्रग्रहताराधि पपर्यायः ज्योतिर्गणानांपतयेनमः ८४ दिनाधिपतयेइतिदिवाकरपर्यायः दिनाधिपतयेनमः ८५ १६ जयायब्रह्मलोकांतसकलजयप्रदाय जयाख्यब्रह्मद्वारपालमूर्तयेच जयमूर्तयेनमः ८६ जयभद्राय ब्रह्मलोकादिजयप्राप्त्यंयद्भद्रं भूमानंदस्तदात्मकाय जयभद्राख्यद्वितीयद्वारपा लमूर्तयेच जयभद्रायनमः ८७ इमावेवशापवशतोऽवतीर्णौ रावणकुंभकर्णौ हर्यश्वोहरिदश्वपर्यायः हर्यश्वायनमः ८८ सहस्रांशोइति सह स्रार्चिःपर्यायः सहस्रमनंताजीवाअंशायोंशायस्यसः ममैवांशोजीवलोकेजीवभूत इतिस्मृतेः सहस्रांशवेनमः ८९ आदरातिशयायनमःशब्दस्य द्विरुक्तिः आदित्येतिनाम्नःप्राधान्यबोधनायतस्य द्विरुक्तिः आदित्यायनमः ९० १७ उग्राय इंद्रियनिग्रहकाय रुद्ररूपायच उग्रायनमः ९१

नमःपूर्वायगिरयेपश्चिमायाद्रयेनमः ज्योतिर्गणानांपतयेदिनाधिपतयेनमः १६ ज
यायजयभद्रायहर्यश्वायनमोनमः नमोनमःसहस्रांशोआदित्यायनमोनमः १७
नमउग्रायवीरायसारंगायनमोनमः नमःपद्मप्रबोधायप्रचंडायनमोस्तुते १८ ब्र-
ह्मेशानाच्युतेशायसूरायादित्यवर्चसे भास्वतेसर्वभक्षायरौद्रायवपुषेनमः १९

वीराय इंद्रियप्रवर्तनेस्वतंत्राय त्रिपुरसंहारक्षमपराक्रमयुतायच वीरायनमः ९२ सारंप्रणवस्तत्प्रतिपाद्याय सारंगायनमः ९३ पद्मंहृदयकम- लं बाह्यंचपद्मंतद्बोधकाय पद्मप्रबोधायनमः ९४ प्रचंडाय सर्वसमर्थाय अतिकोपनायच प्रचंडायनमः ९५ १८ ब्रह्मेशानाच्युतानांसृष्टिसं हारस्थितिकर्तॄणामीशाय स्वामिने सृष्टिस्थित्यंतकरणीं ब्रह्माविष्णुशिवात्मिकां ससंज्ञांयातिभगवानेकएवजनार्दनइतिस्मृतेः प्रातरादौब्रह्माच्यु तेशानश्च ब्रह्मेशानाच्युतेशायनमः ९६ सूरः सूर्यपर्यायः सूरायनमः ९७ आदित्यस्यांतरंवर्चोज्ञानं तद्रूपाय आदित्यवर्चसेनमः ९८ भास्व ते चिदचित्प्रकाशवते भास्वतेनमः ९९ सर्वभक्षाय सर्वविषयजातंभक्षयतीतिसर्वभक्षस्तस्मै यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदन इतिश्रुतेः सर्वभक्षायनमः १०० रुद्दुःख तन्मूलौरागद्वेषौ तन्मूलाज्ञानंचविद्रावयतीतिरुद्रस्तस्येदंरौद्रं अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकारायेत्यर्थः रौद्रवपुषेनमः १०१ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमोघ्नहिमघ्नौ तिमिरोन्मथनशिशिरनाशनपर्यायौ तमोघ्नायनमः १०२ हिमघ्नायनमः १०३ शत्रुर्देहाहंभावः निजतत्त्वभगवदनुसंधानजसौख्येनतस्य शातनात् तस्यहंतारिपुर्कर्णगदादिहंताच शत्रुघ्नायनमः १०४ अमितात्मनेकालदेशपरिच्छेदरहितस्वरूपाय अमितात्मनेनमः १०५ कृतघ्नघ्नाय कृतं चेतनत्वलक्षणं भगवत्कृतमुपकारंघ्नंतिविस्मरंतितेकृतघ्नाभगवद्विमुखाअज्ञाः संसारिणस्तान्ससारानर्थप्रापणेनहंतितादृशाय कृतघ्नघ्नायनमः १०६ देवायचिदानंदज्योतिस्स्वरूपायाजागतकृत्यस्यनिजोदयेनप्रवर्तनशीलस्य देवायनमः १०७ ज्योतिषांपतयेइति ज्योतिर्गणानांपतयेइत्येतत्पर्यायः ज्योतिषांपतयेनमः १०८ २० तप्तचामीकराभाय सुवर्णसदृशायेत्येतत्पर्यायः तप्तचामीकराभायनमः १०९ हरत्यशेषमज्ञानंतत्कार्यंचेतिहरिस्तस्मै हरयेनमः ११० विश्वंसर्वंकर्मयस्यतस्मै सर्वकर्मासर्वकामइतिस्मृतेः विश्वकर्मणेनमः १११ तमोभिनिघ्नस्तमोनिघ्नपर्यायः तमोभिनिघ्नायनमः ११२ रुचयेचिल्लक्षणदीप्तिमते रुचयेनमः ११३ लोक्यतइतिलोकोदृश्यप्रपंचस्तत्साक्षिणे साक्षात्तद्द्रष्ट्रे लोकानांपापपुण्यकर्मसाक्षिणेच लोकसाक्षिणेनमः

तमोघ्नायहिमघ्नायशत्रुघ्नायामितात्मने कृतघ्नघ्नायदेवायज्योतिषांपतयेनमः २० तप्तचामीकराभायहरयेविश्वकर्मणे नमस्तमोभिनिघ्नायरुचयेलोकसाक्षिणे २१ नाशयत्येषवैभूतंतमेवसृजतिप्रभुः पायत्येषतपत्येषवर्षत्येषगभस्तिभिः २२ एषसुप्तेषुजागर्तिभूतेषुपरिनिष्ठितः एषचैवाग्निहोत्रंच फलंचैवाग्निहोत्रिणाम् २३

११४ २१ एषइत्युक्तार्थः भूतंप्रपंचं प्रतिसुप्तिनाशयतिभूतंप्राणिजातं तत्तदायुरंतेनाशयति स्वदिनांतेषनाशयतितेन भूतनाशायनमः ११५ तमेव उक्तमेव उक्तभूतंजागरादौअहरादौचसृजति भूतस्रष्ट्रेनमः ११६ प्रभुःप्रकर्षेण स्वशक्तिवैभवेन सकलप्रपंचात्मनाभवतीतिप्रभुः सकलप्रपंचस्यसाक्षादधिष्ठानाच्च प्रभवेनमः ११७ पायतिशोषयतिगभस्तिभिः पायतेनमः ११८ तपतिनाशयति तपतेनमः ११९ वर्षति सृजति वर्षतेनमः १२० २२ एषकरणेषु सुप्तेषु उपरतेषु स्वयमनुपरतशक्तिर्नित्यचिद्रूपोजागर्ति निजमंडलादर्शनतःप्राणिषु सुप्तेषुतदगोचरदेशस्थे स्वमंडलेजागर्तिच सुप्तेषु जाग्रतेनमः १२१ भूतेषुपरिनिष्ठितः अंतर्यामितयास्थितः भूतेषुपरिनिष्ठितायनमः १२२ अग्नयः पंचेंद्रियलक्षणाः पंचाग्नयस्तेषु होत्रंहोमस्तत्तद्विषयानुभवरूपः अग्निहोत्रायनमः १२३ अग्निहोत्रिणां बाह्याभ्यंतराग्निहोत्रानुष्ठातॄणां प्राप्यं यत्स्वर्गापवर्गरूपंफलंतत्स्वरूपअग्निहोत्रिणांफलदायनमः १२४ २३ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवाः क्रतुदेवाः अष्टौवसवएकादशरुद्रेत्यादिक्रमेणोपदिष्टास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः क्रतवःसोमाद्यश्वमेधांताः क्रतुफलंभुत्युक्तंस्वर्गादि किंचसर्वेषुलोकेषु भा
विषु यानिकृत्यानि क्रियास्तत्साधनानिच ऋत्विग्यजमानसमिदाज्यपश्वादीनि तैर्निजभक्तद्विजानांसंघटनेपरमप्रभुः परमसमर्थः परमसमर्थायभग
वतेब्रह्मणेनमः १२५ एवंपंचविंशत्युत्तरशतसंख्याभगवत्पूजारहस्यनाममंत्राइतिकतकः सर्वदेवात्मकोह्येषइत्यारभ्यलोकसाक्षिणेइत्यंताष्टोत्त
रशतसंख्याएवादित्यहृदयस्तोत्रनाममंत्राइतितीर्थः २४ एवंकथितस्यस्तोत्रस्यफलमाह एनमिति आदित्यहृदयस्तवंकीर्तयन् आपदादिषु कश्चि
दपिद्विजोनावसीदति नदुःखनिमग्नोभवति यद्वेनमादित्यहृदयार्थभूतंसूर्यमापदादिनिमित्तेषु उक्तैर्नामिमंत्रैर्विशिष्यकीर्तयन् स्तुवन्नावसीदति अ
त्रापदकालमृत्युः कृच्छ्रं ज्वरादिदुःखं भयंचोरादिनिमित्तं २५ यदेवमतःपूजयस्वैनंआदित्यहृदयार्थं देवदेवंदेवानांब्रह्मविष्णुरुद्राणामपिदेवंउपा

देवाश्चक्रतवश्चैवक्रतूनांफलमेवच यानिकृत्यानिलोकेषुसर्वेषुपरमप्रभुः २४ एनमापत्सुकृच्छ्रेषुकांतारेषुभयेषुच कीर्तयन्पुरुषः
कश्चिन्नावसीदतिराघव २५ पूजयस्वैनमेकाग्रोदेवदेवंजगत्पतिम् एतत्त्रिगुणितंजप्त्वायुद्धेषुविजयिष्यति २६ अस्मिन्क्षणेमहा
बाहोरावणंत्वंजहिष्यसि एवमुक्त्वाततोगस्त्योजगामसयथागतम् २७ एतच्छ्रुत्वामहातेजानष्टशोकोऽभवत्तदा धारयामाससुप्री-
तोराघवःप्रयतात्मवान् २८ आदित्यंप्रेक्ष्यजप्त्वेदंपरंहर्षमवाप्तवान् त्रिराचम्यशुचिर्भूत्वाधनुरादायवीर्यवान् २९ रावणंप्रेक्ष्यहृष्टा
त्माजयार्थंसमुपागमत् सर्वयत्नेनमहतावृतस्तस्यवधेऽभवत् ३० अथरविरवदन्निरीक्ष्यराममुदितमनाःपरमंप्रहृष्यमाणः
निशिचरपतिसंक्षयंविदित्वासुरगणमध्यगतोवचस्त्वरेति ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेषष्ठोत्तर
शततमःसर्गः १०६ ७ ७ सारथिःसरथंहृष्टःपरसैन्यप्रधर्षणम् गंधर्वनगराकारंसमुच्छ्रितपताकिनम् १

स्यंजगतांजनिमृतिधर्मिणां भूरादिलोकानां संसारमात्रस्यच पतिं एतदादित्यहृदयंस्तोत्रंत्रिगुणितं संजातत्रिगुणंयथातथा जप्त्वाविजयिष्यतिविजे-
ष्यति रिपून्जनइतिशेषः २६ २७ नष्टशोकोनष्टोरावणविषयचिंतारूपःशोकोयस्यसः २८ इदंशीघ्रसिद्धिकरंस्तोत्रंजप्त्वा हृष्टात्माप्रातर्युद्धाया
गतंरावणंप्रेक्ष्य जयार्थंमनसाभगवंतमगमत् ध्यातवान् २९ ३० अथरविः रामंनिरीक्ष्य निशाचरपतिसंक्षयंतत्कालंविदित्वा स्वलीलामूर्त्या
सुरगणमध्यगतःसन् साक्षात्त्वरेतिप्रचोऽवदत् ३१ कतकः ९८ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेषष्ठोत्तर
शततमःसर्गः १०६ ७ ७ ससारथिःरावणस्यसारथिःहृष्टःसन् उच्यमानगुणंरथंचोदयामासेत्यन्वयः गंधर्वनगराकारं तद्वदाश्चर्यदर्शनं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमसंपन्नैः परमैः रथवहनोचिताश्वगुणैर्जवादिभिः संपन्नैः पताकाध्वजानांमालाऽस्मिन्नस्तितं अनेनध्वजबाहुल्यमुक्तं सममुच्छ्रितपताकिनमि-
त्यनेनचतदौन्नत्यमुक्तं २ प्रणाशं प्रणाशकरं ३ द्वितीयरथसारथिशब्दौअनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्तविस्मरणार्थौ तदनुवादकावेव
४ ५ तडित्पताकागहनं तडित्तुल्यपताकाभिर्गहनं संकीर्णं दर्शितेंद्रायुधप्रभं दर्शिताइंद्रायुधस्यप्रभा येनतं दर्शितेंद्रायुधायुधमितिपाठे
दर्शितानींद्रायुधेनसदृशान्यायुधानि येनतमित्यर्थः ६ ७ वज्राभिमृष्टस्य वज्राभिहतस्य दीर्यतोगिरेःस्वनस्य सदृशस्वनं बालचंद्रवन्न
तं ८ ९ यथानुभूयमानप्रकारेणापसव्यं प्रदक्षिणं महता रथवेगेन पततानेनरावणेनसमरेआत्मानं मां हंतुं मतिः कृता प्रथमप्रादक्षिण्येन

युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् २ ग्रसंतमिव चाकाशं नादयंतं वसुंधराम् प्रणाशं
परसैन्यानां स्वसैन्यस्य प्रहर्षणम् ३ रावणस्यरथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः तमापतंतं सहसा स्वनवंतं महाध्वजम् ४ रथं राक्षस-
राजस्य नरराजो ददर्शह कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ५ दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् तडित्पताकागहनं द-
र्शितेंद्रायुधप्रभम् ६ शरधारा विमुंचंतं धाराधरमिवांबुदम् तंदृष्ट्वा मेघसंकाशमापतंतं रथं रिपोः ७ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्य-
तः सदृशस्वनम् विस्फारयन्वै वेगेन बालचंद्रानतं धनुः ८ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् मातले पश्य संरब्धमापतं-
तं रथं रिपोः ९ यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः समरे हंतुमात्मानं तथाऽनेन कृता मतिः १० तदप्रमादमातिष्ठ प्रत्युद्गच्छ रथं रि-
पोः विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ११ अविक्लवमसंभ्रांतमव्यग्रहृदयेक्षणम् रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं-
द्रुतम् १२ कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये १३ परितुष्टः सरामस्य तेन वाक्येन मात-
लिः प्रचोदयामास रथं सुरसारथिरुत्तमः १४ अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् चक्रसंभूतरजसा रावणं व्यवधूनयत् १५
ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् १६

रथसंचारलक्षणसुनिमित्तसंपादनेनेतिशेषः १० तत्तस्मा
दप्रमादं सावधानत्वं आतिष्ठासनस्थैर्येणरिपोः रावणस्यरथं प्रति प्रत्युद्गच्छ प्रादक्षिण्येनैवेतिशेषः ११ अविक्लवादिचतुर्गुणयुक्तं यथातथा द्रुतं
रथं प्रचोदय अविक्लवत्वमभीरुत्वं असंभ्रांतं रणक्षोभादक्षुभितचित्तत्वं अव्यग्रमभ्यीयत्हृदयेक्षणं यत्र रश्मिसंचारनियतं रश्मिसंचारे-
नैपुण्यं तत्तत्कालानुगुण्येन संयमनमोचनव्यवस्थावत्त्वं १२ यस्मात्पुरंदररथोचितस्त्वं यद्यपि कामं न समाधेयः न शिक्षणीयः अथापि युयु-
त्सुरेकाग्रोहं स्मारये सहजसारथ्यं कर्म स्मारये न शिक्षये १३ १४ अपसव्यं प्रदक्षिणप्रचारं व्यवधूनयत् अकंपयत् १५ रथेन प्रतिमुखं संमुखं रथप्र
तिमुखं १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्षणेनामर्षितः रोषेणसहधैर्यं युद्धारभटीं लंभयन् प्राप्नुवन् इंद्रस्येदं ऐंद्रं शरासनंजग्राह किंचैंद्रं पारमेश्वरं इंद्रिपरमैश्वर्य इत्युक्तेः निजायुधंज-
ग्राहेत्यर्थः १७ ततदामहद्युद्धमुपोदमारब्धमभूत् १८ द्वाभ्यांरथाभ्यांप्रवर्तितं द्वयोरथयोरिदंवा द्वैरथंयुद्धं द्रष्टुं समीयुर्मिलितागताः १९ २०
उत्पातानाह ववर्षेति मंडलिनोवातावात्यारूपाइत्यर्थः तीव्रास्तीव्रवेगाः व्यपसव्यं विगतमपसव्यं प्रदक्षिणंयथातथा वामावर्ताइत्यर्थः २१ येन
येनेतिमार्गेणेत्यर्थः गृध्रकुलस्य मृतमांसभोजनोरावणेनसहागमनेन रावणस्यासन्नमरणं सूच्यते २२ जपापुष्पनिकाशया संध्ययावृतालं

धर्षणामर्षितोरामोधैर्यरोषेणलंभयन् जग्राहसुमहावेगमैंद्रंयुधिशरासनम् १७ शरांश्चसुमहावेगान्सूर्यरश्मिसमप्रभान्
तदुपोढंमहद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिवसिंहयोः १८ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः स
मीयुर्द्वैरथंद्रष्टुंरावणक्षयकांक्षिणः १९ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणारोमहर्षणाः रावणस्यविनाशायराघवस्योदयायच २० व
वर्षरुधिरंदेवोरावणस्यरथोपरि वातामंडलिनस्तीव्राव्यपसव्यंप्रचक्रमुः २१ महद्गृध्रकुलंचास्यभ्रममाणंनभस्थले येनयेन
रथोयातितेनतेनप्रधावति २२ संध्ययाचावृतालंकाजपापुष्पनिकाशया दृश्यतेसंप्रदीप्तेवदिवसेपिवसुंधरा २३ सनिर्घाता
महोल्काश्चसंप्रपेतुर्महास्वनाः विषादयंस्तेरक्षांसिरावणस्यतदाहिताः २४ रावणश्चयतस्तत्रप्रचचालवसुंधरा रक्षसांच
प्रहरतांगृहीताइवबाहवः २५ ताम्राःपीताःसिताःश्वेताःपतिताःसूर्यरश्मयः दृश्यंतेरावणस्याग्रेपर्वतस्येवधातवः २७ गृध्रैर
नुगताश्चास्यवमंत्योज्वलनंमुखैः प्रणेदुर्मुखमीक्षंत्यःसंरब्धमशिवंशिवाः २७ प्रतिकूलंववौवायूरणेपांसून्समुत्किरन् तस्य
राक्षसराजस्यकुर्वन्दृष्टिविलोपनम् २८ निपेतुरिंद्राशनयःसैन्येचास्यसमंततः दुर्विषह्यस्वराघोराविनाजलधरोदयम् २९
दिशश्चप्रदिशःसर्वाबभूवुस्तिमिरावृताः पांसुवर्षेणमहतादुर्दर्शंचनभोभवत् ३० कुर्वत्यःकलहंघोरंशारिकास्तद्रथंप्रति नि
पेतुःशतशस्तत्रदारुणादारुणारुताः ३१ जघनेभ्यःस्फुलिंगाश्चनेत्रेभ्योश्रूणिसंततम् मुमुचुस्तस्यतुरगास्तुल्यमग्निंचवारिच
३२

का संप्रदीप्तेवदृश्यते अकालेपीतिशेषः तदेवाह दिवसेपीति वसुंधरेतिलंकाविशेषणं २३ संप्रपेतुःरावणस्यपुरस्तादितिशेषः तदा
तस्मिन्काले अहिताःअनर्थसूचकाः २४ वसुंधरालंकापर्यंतभूः गृहीताइवेतिभयात्स्तब्धाइतिशेषः २५ पर्वतस्यधातवइवताम्रादिरूपाःसू
र्यस्यरश्मयोरावणस्याग्रेपतिताःसंतोदृश्यंतइतिसंबंधः २६ अस्यमुखमीक्षंत्यइत्यन्वयः २७ दृष्टिविलोपनंअशक्योद्वीक्षणत्वं २८ इंद्राशन
यइत्यनेनआयुधाशनिव्यावृत्तिः २९ ३० तद्रथंरावणरथंप्रति ३१ तुल्यमग्निंचवारिच जघनेभ्यइत्याद्युक्तप्रकारेणेतिशेषः ३२ ७९ ७९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ ३४ परमसंहृष्टोलक्ष्मणोमातलिर्वेतिशेषः ३५ ३६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰युद्ध॰सप्तोत्तरशततमःसर्गः १०७ ७॥ ततइति द्वैरथंव्याख्यातंसुमहत् अनेकदिनव्यापि १ प्रतिगृहीतप्रहरणमपि निश्चेष्टंसमवर्तत निवृत्तोद्योगमवतिष्ठत तद्युद्धदर्शनपारवश्यादितिशेषः २ तदेवाह संप्रयुद्धाविति सम्यक्युद्धारंभप्रवृत्तौ ३ भुजैरुपलक्षिताइतिशेषः नाभिजग्मुः प्रहर्तुंपरस्परमितिशेषः ४ विस्मिताक्षाणांविस्मय-

एवंप्रकाराबहवःसमुत्पाताभयावहाः रावणस्यविनाशायदारुणाःसंप्रजज्ञिरे ३३ रामस्यापिनिमित्तानिसौम्यानिचशिवानिच बभूवुर्जयशंसीनिप्रादुर्भूतानिसर्वशः ३४ निमित्तानीहसौम्यानिराघवस्यजयायवै दृष्ट्वापरमसंहृष्टोहतंमेनेचरावणम् ३५ ततोनिरीक्ष्यात्मगतानिराघवोरणेनिमित्तानिनिमित्तकोविदः जगामहर्षंचपरांचनिर्वृतिंचकारयुद्धेह्यधिकंचविक्रमम् ३६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध॰सप्तोत्तरशततमःसर्गः १०७ ७॥ ततःप्रवृत्तंसुक्रूरंरामरावणयोस्तदा सुमहद्द्वैरथंयुद्धंसर्वलोकभयावहं १ ततोराक्षससैन्यंचहरीणांचमहद्बलम् प्रगृहीतप्रहरणंनिश्चेष्टंसमवर्तत २ संप्रयुद्धौतुतौदृष्ट्वाबलवन्नरराक्षसौ व्याक्षिप्तहृदयाःसर्वेपरंविस्मयमागताः ३ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः तस्थुःप्रेक्ष्यचसंग्रामंनाभिजग्मुःपरस्परम् ४ रक्षसांरावणंचापिवानराणांचराघवम् पश्यतांविस्मिताक्षाणांसैन्यंचित्रमिवाबभौ ५ तौतुतत्रनिमित्तानिदृष्ट्वाराघवरावणौ कृतबुद्धीस्थिरामर्षौयुयुधातेह्यभीतवत् ६ जेतव्यमितिकाकुत्स्थोमर्तव्यमितिरावणः धृतौस्ववीर्यसर्वस्वंयुद्धेऽदर्शयतांतदा ७ ततःक्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधायवीर्यवान् मुमोचध्वजमुद्दिश्यराघवस्यरथेस्थितम् ८ तेशरास्तमनासाद्यपुरंदररथध्वजम् रथशक्तिंपरामृश्यनिपेतुर्धरणीतले ९ ततोरामोपिसंक्रुद्धश्चापमाकृष्यवीर्यवान् कृतप्रतिकृतंकर्तुंमनसासप्रचक्रमे १० रावणध्वजमुद्दिश्यमुमोचनिशितंशरम् महासर्पमिवासह्यंज्वलंतंस्वेनतेजसा ११ रामश्चिक्षेपतेजस्वीकेतुमुद्दिश्यसायकम् जगामसमहींभित्त्वादशग्रीवध्वजशरः १२ सनिकृत्तोपतद्भूमौरावणस्यंदनध्वजः ध्वजस्योन्मथनंदृष्ट्वारावणःसमहाबलः १३ संप्रदीप्तोभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निवसरोषवशमापन्नःशरवर्षंववर्षह १४ रामस्यतुरगान्दीप्तैःशरैर्विव्याधरावणः तेदिव्याहरयस्तत्रनास्खलन्नापिबभ्रमुः १५

परवशेंद्रियाणांहरिरक्षसामितिशेषः चित्रमिवचित्रलिखितमिव ५ कृतबुद्धीयुद्धविषयेनिश्चितबुद्धी अभीतवदभीताहं ६ निश्चयमाह जेतव्यमितिमर्तव्यमिति मृत्युरूपशत्रौ प्रहर्तव्यमित्यर्थइतिकतकः इतिधृतौ एवंनिश्चयवंतौ अदर्शयतामितिच्छेदः ७ ८ रथशक्तिं दिव्यरथवैभवंरथावयवविशेषंवा परामृश्यप्राप्य तन्महिम्नाकेवलंधरणीतलेपेतुः ९ १० ११ १२ १३ १४ स्खलनाद्यभावेस्वस्थहृदयेचहेतुर्दिव्याइति १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्मनालैः पद्मदंडैः १६ १७ गिरिशृंगादीनांपातनंकुतस्तत्राह मायाविहितमिति एतद्गिरिवृक्षादिवर्षं शस्त्रवर्षमुक्तगदादिशस्त्रवर्षं १८ भीमःप्र
तिस्वनोयस्मिन्तत् नैकशस्त्रमयं नानाशस्त्रप्रचुरंतद्वर्षं प्रागुक्तशस्त्रवर्षं १९ राघवरथंविमुच्य क्रोधातिशयेनयुक्तत्वाल्लक्ष्यभूतं रामरथमतिक्रम्य
वानरेबलेऽपतत् २० निःसंगेन प्राणाशासंगरहितेन तत्परंतदनंतरं व्यायच्छमानंव्यायच्छंतं प्रवर्तयंतं २१ २२ २३ शरबद्धंशररचितंद्वितीयमंबरमित्यर्थः भास्वत् भासमानं नानिभित्तः निमित्तंलक्ष्यमप्राप्य वर्तमानोनास्ति ननिष्फलः लक्ष्यवेधपरप्रयुक्तवारणान्यतरप्रयोजनहीनोनाभ

बभूवुःस्वस्थहृदयाःपद्मनालैरिवाहताः तेषामसंभ्रमंदृष्ट्वावाजिनांरावणस्तदा १६ भूयएवसुसंक्रुद्धःशरवर्षमुमोचह गदाश्चप-
रिघांश्चैवचक्राणिमुशलानिच १७ गिरिशृंगाणिवृक्षांश्चतथाशूलपरश्वधान् मायाविहितमेतत्तुशस्त्रवर्षमपातयत् सहस्रशस्त
दाबाणानश्रांतहृदयोद्यमः १८ तुमुलंत्रासजननंभीमंभीमप्रतिस्वनम् तद्वर्षमभवद्युद्धेनैकशस्त्रमयमहत् १९ विमुच्यराघवरथं
समंताद्वानरेबले सायकैरंतरिक्षंचचकारसुनिरंतरम् २० मुमोचचदशग्रीवोनिःसंगेनांतरात्मना व्यायच्छमानंतंदृष्ट्वातत्पररावणं
रणे २१ प्रहसन्निवकाकुत्स्थःसंदधेनिशिताञ्छरान् ससुमोचततोबाणाञ्छतशोथसहस्रशः २२ तान्दृष्ट्वारावणश्चक्रेस्वशरैःख
निरंतरम् ताभ्यांनिसृष्टेननदाशरवर्षेणभास्वता २३ शरबद्धमिवाभातिद्वितीयंभास्वदंबरम् नानिमित्तोभवद्बाणोनानिर्भेत्तानिष्फलः
ष्फलः २४ अन्योन्यमभिसंहत्यनिपेतुर्धरणीतले तथाविसृजतोर्बाणान्रामरावणयोर्मृधे २५ प्रायुध्येतामविच्छिन्नमस्यंतौस-
व्यदक्षिणम् चक्रतुश्चशरैर्घोरैर्निरुच्छ्वासमिवांबरम् २६ रावणस्यहयान्रामोहयान्रामस्यरावणः जघ्नतुस्तौतदान्योन्यंकृतानुकृ-
तकारिणौ २७ एवंतुतौसुसंक्रुद्धौचक्रतुर्युद्धमुत्तमम् मुहूर्तमभवद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् २८ प्रयुध्यमानौसमरेमहाबलौशितैः
शरैरावणलक्ष्मणाग्रजौ ध्वजावपातेनसराक्षसाधिपोभृशंप्रचुक्रोधतदारघूत्तमे २९ सर्गः १०८ तौतथायुध्यमानौतुसम
रेरामरावणौ ददृशुःसर्वभूतानिविस्मितेनांतरात्मना २९ अर्दयंतौतुसमरेतयोस्तौस्यंदनोत्तमौ परस्परमभिक्रुद्धौपरस्परमभिद्रुतौ
३०

वत् नानिर्भेत्ताअभेत्तान नात्तियत्नइतिपाठे परप्रयुक्तनिवारणाय यत्नातिक्रांतोन निवारणाय प्रयुक्तोनिवारयत्येवेत्यर्थः २४ बाणान्विसृ
जतोस्तयोर्बाणाःअन्योन्यमभिसंहत्य स्वस्वप्रयोगकार्यंकृत्वैव धरणीतलेनिपेतुः २५ सव्यंचदक्षिणंच सव्यदक्षिणमत्यंतसंयोगेद्वितीया उभय
पार्श्वयोरविच्छिन्नं शरानस्यंतौ निरुच्छ्वासंनीरंध्रं २६ कृतस्यानुकृतं प्रतिक्रिया तत्करणशीलौ २७ २८ २९तुमुलंरोमहर्षणं एतदनंतरं प्रयुध्य
मानावित्येकंश्लोकं प्रक्षिप्यात्रसर्गविच्छेदंकुर्वंतितदयुक्तं पश्चादपि तुमुलयुद्धस्यैवसत्वादेकप्रकरणत्वाच्च अनवच्छेदस्यैवबहुषुपुस्तकेषुदर्शनाच्चे-
तिकतकः सर्गः १०८ ३० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारथ्यजां सूतकर्मनैपुण्यजां ३१ अर्दयन् बभूवेतिशेषः ३२ सासारौ धारासंपानआसारस्तत्सहितौ ३३ ३४ ३५ प्रत्यपसर्पयत् प्रत्यप
सर्पणंनामात्यक्ताभिमुख्यानामेवपश्चाद्धेनापसर्पणं ३६ ३७ ३८ चिक्षेपरावणःक्षिप्तवान् ३९ मातलेर्व्यथांनप्रददुः देवत्वेनदिव्यशक्ति
मत्त्वात् अपसर्पणकालेरावणेनप्रक्षिप्तानामतिवेधसामर्थ्यायोगाच्च ४० यथामातलेर्धर्षणयाक्रुद्धस्तथाआत्मनोधर्षणयानक्रुद्धः अतएवरि

परस्परवधेयुक्तौघोररूपौबभूवतुः मंडलानिचवीथीश्चगतप्रत्यागतानिच दर्शयंतौबहुविधांसूतौसारथ्यजांगतिम् ३१ अर्द
यन्रावणंरामोराघवंचापिरावणः गतिवेगंसमापन्नौप्रतिवेगनिवर्तने ३२ क्षिपतोःशरजालानितयोस्तौस्यंदनोत्तमौ चेरतुःसयु
गमहींसासारौजलदाविव ३३ दर्शयित्वातदातौतुगतिंबहुविधांरणे परस्परस्याभिमुखौपुनरेवचतस्थतुः ३४ धुरंधरेणरथ
योर्वक्त्रंवक्त्रेणवाजिनाम् पताकाश्चपताकाभिःसमीयुःस्थितयोस्तदा ३५ रावणस्यततोरामोधनुर्मुक्तैःशितैःशरैः चतुर्भि-
श्चतुरोदीप्तान्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ३६ सक्रोधवशमापन्नोहयानामपसर्पणे मुमोचनिशितान्बाणान्राघवायदशाननः ३७
सोतिविद्धोबलवतादशग्रीवेणराघवः जगामनविकारंचनचापिव्यथितोऽभवत् ३८ चिक्षेपचपुनर्बाणान्वज्रसारसमस्वनान्
सारथिंवज्रहस्तस्यसमादिश्यदशाननः ३९ मातलेस्तुमहावेगाःशरीरेपतिताःशराः नसूक्ष्ममपिसंमोहंव्यथांवाप्रददुर्युधि ४०
तयाधर्षणयाक्रुद्धोमातलेर्नतथात्मनः चकारशरजालेनराघवोविमुखंरिपुम् ४१ विंशतिंत्रिंशतिंषष्टिंशतशोथसहस्रशः
मुमोचराघवोवीरःसायकान्स्यंदनेरिपोः ४२ रावणोपिततःक्रुद्धोरथस्थोराक्षसेश्वरः गदामुशलवर्षेणरामंप्रत्यर्दयन्रणे ४३
तत्प्रयुक्तंपुनर्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् गदानांमुशलानांचपरिघाणांचनिःस्वनैः ४४ शराणांपुंखवातैश्चक्षुभिताःसप्तसागराः
क्षुब्धानांसागराणांचपातालतलवासिनः ४५ व्यथितादानवाःसर्वेपन्नगाश्चसहस्रशः चकंपेमेदिनीकृत्स्नासशैलवनका
नना ४६ भास्करोनिष्प्रभश्चासीन्नववौचापिमारुतः ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः चिंतामापेदिरेसर्वेसकिंन्न
रमहोरगाः ४७ स्वस्तिगोब्राह्मणेभ्यस्तुलोकास्तिष्ठंतुशाश्वताः जयतांराघवःसंख्येरावणंराक्षसेश्वरम् ४८ एवंजपंतोऽ
पश्यंस्तेदेवाःसर्षिगणास्तदा रामरावणयोर्युद्धंसुघोरंरोमहर्षणम् ४९

पुंविमुखंचकार ४१ ४२ ४३ ४४ क्षुब्धानां-
सागराणामधोदेशवर्तिपातालवासिनोव्यथिताजाताइतिशेषः ४५ ४६ ४७ ४८ जपंतःवदंतः ४९ ५ ५ ५ ५

वचनप्रकारमाह गंधर्वाप्सरसामिति अनूपममितिदीर्घआर्षः दृष्ट्वायुद्धमनूपममित्युत्तरं सागरंचांबरप्रख्यमंबरं सागरोपममितिपाठे सागरं नैल्यवै
पुल्यादिनांबरप्रख्यमाकाशतुल्यमिति वक्तुंशक्यं एवमंबरमपि सागरोपममितिशक्यं रामरावणयोर्युद्धंतु तदतिरिक्तताद्दृशयुद्धासंभवात् स्वतुल्यमि
त्येव वक्तुंशक्यं तेनानुपमत्वंफलतीति अनन्वयोत्रालंकारः पूर्वार्धेतूपमेयोपमेतिकतकः सागरशब्देलिंगव्यत्ययआर्षः अर्धर्चादित्वांद्वा गगनंग
गनाकारंसागरः सागरोपमइतिपाठे अर्धद्वयेप्यनन्वय एवेतिबोध्यं एवंब्रुवंतोगंधर्वादिसंघास्तद्युद्धंददृशुः रामरावणं तत्कर्तृकमित्यर्थः ५०
५१ ततस्तद्वाक्यश्रवणानंतरम् ५२ शिरोच्छिंदत् एकैकशइतिशेषः सकृद्दशशिरसां छेदेतु नपुनःप्ररोहइतिकतकः ५३ तस्यैवसदृशंयद्भू

गंधर्वाप्सरसांसंघा दृष्ट्वायुद्धमनूपमम् सागरंचांबरप्रख्यमंबरंसागरोपमम् ५० रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव एवंब्रुवंतोददृ
शुस्तद्युद्धंरामरावणम् ५१ ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणांकीर्तिवर्धनः संधायधनुषारामः शरमाशीविषोपमम् ५२ रावणस्यशिरोच्छिं
दच्छ्रीमज्ज्वलितकुंडलम् तच्छिरःपतितंभूमौ दृष्टंलोकैस्त्रिभिस्तदा ५३ तस्यैवसदृशंचान्यद्रावणस्योत्थितंशिरः तत्क्षिप्रंक्षिप्रहस्तेनरा
मेणाक्षिप्रकारिणा ५४ द्वितीयंरावणशिरश्छिन्नंसयतिसायकैः छिन्नमात्रंचतच्छीर्षंपुनरेवप्रदृश्यते ५५ तदप्यशनिसंकाशैश्छि
न्नंरामस्यसायकैः एवमेवशतंछिन्नंशिरसांतुल्यवर्चसाम् ५६ नचैवरावणस्यांतो दृश्यतेजीवितक्षये ततःसर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्या
नंदवर्धनः मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिंतयामासराघवः ५७ मारीचोनिहतोयैस्तु खरोयैस्तुसदूषणः क्रौंचावटेविराधस्तु कबंधोदंडकावने ५८
यैःसालागिरयोभग्ना वालीचक्षुभितोंबुधिः तइमेसायकाःसर्वेयुद्धेप्रात्ययिकामम ५९ किंतुतत्कारणंयेनरावणेमंदतेजसः इतिचिं
तापरश्चासीदप्रमत्तश्चसंयुगे ६० ववर्षशरवर्षाणिराघवोरावणोरसि रावणोपिततःक्रुद्धोरथस्थोराक्षसेश्वरः गदामुशलवर्षेण
रामंप्रत्यर्दयद्रणे ६१ तत्प्रवृत्तंमहद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् अंतरिक्षेचभूमौचपुनश्चगिरिमूर्धनि ६२ देवदानवयक्षाणांपिशाचोर
गरक्षसां पश्यतांतन्महद्युद्धंसर्वरात्रमवर्तत ६३

मौपतितंतस्यैवसदृशमित्यर्थः ५४ ५५ एवमेवशतंछिन्नमितिपाठः तुल्यवर्चसांतुल्याकाराणांशिरसां
शतंरामेणछिन्नं एवंचभगवतः सर्वतोभद्रचक्रपदशतं रामेणरावणीयशिरःशतकमलैःपूजितमितिकतकः ५६ रावणस्यजीवितक्षयेंतोनिश्चयोनदृश्यते ५७
क्रौंचावटे क्रौंचवनसंबंधिन्यवटेश्वभ्रे ५८ प्रात्ययिकाः अमोघत्वेननिश्चिताः ५९ ६० ६१ अंतरिक्षेचेत्यादि रथयोःकामगत्वात्तत्तत्रक्रियत्का-
लंस्थितेरितिभावः ६२ सर्वरात्रं जातावेकवचनं तेनानेकाहोरात्रानित्यर्थः वस्तुतः शवर्गेसकारस्तृतीयस्तेनत्रयउच्यंते यवर्गेचवकारश्चतुर्थस्तेनच
त्वारउच्यंते मिलित्वा सप्तरात्रमित्यर्थः सप्तरात्रमेवचतयोर्द्वैरथंयुद्धमितिवक्ष्यमाणपाद्मकालिकापुराणयोःस्पष्टमितिदिक् ६३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह नैवरात्रिमिति ६४ तयोर्मध्येराघवस्यजयमनवेक्ष्यादृष्ट्वा ससुरवरस्यसारथिरिति रणेरतोरणरतः रणरतश्चासौरामश्चतं ६५ इति रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰ युद्ध॰ नवोत्तरशततमःसर्गः १०९ ७ एनमनुवर्तसे एतत्प्रतिभयमनुसरसीत्यर्थः १ अस्मैए नंप्रति २ ३ ब्रह्मदत्तं ब्रह्मणेंद्रायदत्तं इंद्रेणागस्त्यद्वारारामायदत्तं ४ ब्रह्मदत्तशब्दस्योक्तएवार्थःस्पष्टीक्रियते ब्रह्मणेत्यादि ५ अस्यबाण स्य ब्रह्मानुग्रहवैशिष्ट्यमाह यस्येति वाजेषुवेगसाधनपक्षेषु तत्रतत्र पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानंबोध्यं शरीरंमध्यभागआकाशमयंआ

नैवरात्रिंनदिवसंनमुहूर्तंनचक्षणाम् रामरावणयोर्युद्धंविराममुपगच्छति ६४ दशरथसुतराक्षसेंद्रयोस्तयोर्जयमनवेक्ष्यरणेस राघवस्य सुरवररथसारथिर्महात्मारणरतराममुवाचवाक्यमाशु ६५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰आदि॰युद्ध॰नवोत्तरशत तमःसर्गः १०९ ७ अथसंस्मारयामासमातलीराघवंतदा अजानन्निवकिंवीरत्वमेनमनुवर्तसे १ विसृजास्मैवधायत्वम स्त्रंपैतामहंप्रभो विनाशकालःकथितोयःसुरैःसोद्यवर्तते २ ततःसंस्मारितोरामस्तेनवाक्येनमातलेः जग्राहसशरंदीप्तंनिश्श्व संतमिवोरगम् ३ यत्तस्मैप्रथमंप्रादादगस्त्योभगवानृषिः ब्रह्मदत्तंमहद्बाणममोघंयुधिवीर्यवान् ४ ब्रह्मणानिर्मितंपूर्वमिंद्रार्थ ममितौजसा दत्तंसुरपतेःपूर्वंत्रिलोकजयकांक्षिणः ५ यस्यवाजेषुपवनःफलेपावकभास्करौ शरीरमाकाशमयंगौरवेमेरुमंद रौ ६ जाज्वल्यमानंवपुषासुपुंखंहेमभूषितम् तेजसासर्वभूतानांकृतंभास्करवर्चसम् ७ सधूममिवकालाग्निंदीप्तमाशीविषो पमम् नरनागाश्ववृंदानांभेदनंक्षिप्रकारिणम् ८ द्वाराणांपरिघाणांचगिरीणांचापिभेदनम् नानारुधिरदिग्धांगंमेदोदिग्धंसुदा रुणम् ९ वज्रसारंमहानादंनानासमितिदारणम् सर्ववित्रासनंभीमंश्वसंतमिवपन्नगम् १० कंकगृध्रबकानांचगोमायुगण रक्षसाम् नित्यभक्ष्यप्रदंयुद्धेयमरूपंभयावहम् ११ नंदनंवानरेंद्राणांरक्षसामवसादनम् वाजितंविविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्म तः १२ तमुत्तमेषुंलोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् द्विषतांकीर्तिहरणंप्रहर्षकरमात्मनः १३ अभिमंत्र्यततोरामस्तंमहेषुंमहाब लः वेदप्रोक्तेनविधिनासंदधेकार्मुकेबली १४

समंतात्काशते प्रकाशते इत्याकाशोब्रह्मा भगवान्भूताकाशोवातेनव्याप्तिसामर्थ्यं पव नवत्त्वेनगतिसामर्थ्यं पावकादिमत्त्वेनदुःसहत्वं नहिंलघुःस्यात्तत्राहगौरवेइति ६ सर्वभूतानां पृथिव्यादीनां तेजसा सारांशेन ७ क्षिप्रकारि णं शीघ्रभेदकारिणं ८ द्वाराणांगोपुराणां ९ नानासमितिदारणमित्यन्वयर्थनाम भगवत्कृतंरावणस्य १० ११ गरुत्मतोवाजैःपक्षैः १२ इक्ष्वाकुः रामस्तस्यक्षाणांभयनाशनंतमुत्तमेषुमभिमंत्र्येत्यनेनान्वयः १३ अभिमंत्र्यब्रह्मास्त्रविद्ययावेदोधनुर्वेदस्तेनप्रोक्तोयोमुष्टिदृष्टिस्थितिसंधानादीनां वि धिर्विधानंमार्गस्तेनेत्यर्थः १४ ७ १४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ परमायत्तः परमयत्नवान् १६ वज्रिबाहुरिति वज्रितुल्यबलरामबाहुविनिःसृतइत्यर्थः वज्रिकवचपद्मामेत्यादिवा वस्तुतोवज्रिबाहुविस-
र्जितोवज्रइव दुर्धर्षइत्यर्थः १७ १८ १९ निभृतवत् विनीतवत् २० २१ २२ अभिपेतुस्तान्प्रद्रुतराक्षसानित्यर्थः २३ हताश्रय-
त्वात् हतआश्रयोयेषांतत्वात् बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः करुणैः शोकवह्निरुपलक्षिताः संतोलंकामभ्यपतन् २४ तद्वधं तंवधमित्यर्थः २५ २६

तस्मिन्संधीयमानेतुराघवेणशरोत्तमे सर्वभूतानिसंत्रेसुश्चचालचवसुंधरा १५ सरावणायसंक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकम् चि
क्षेपपरमायत्तःशरंमर्मविदारणम् १६ सवज्रइवदुर्धर्षोवज्रिबाहुविसर्जितः कृतांतइवचावार्योन्यपतद्रावणोरसि १७ स
विसृष्टोमहावेगःशरीरांतकरःपरः बिभेदहृदयंतस्यरावणस्यदुरात्मनः १८ रुधिराक्तःसवेगेनशरीरांतकरःशरः रावणस्यहर
न्प्राणान्विवेशधरणीतलम् १९ सशरोरावणंहत्वारुधिरार्द्रकृतच्छविः कृतकर्मानिभृतवत्सतूणींपुनराविशत् २० तस्यहस्ता-
द्धतस्याशुकार्मुकंचापिसायकम् निपपातसहप्राणैर्भ्रश्यमानस्यजीवितात् २१ गतासुर्भीमवेगस्तुनैर्ऋतेंद्रोमहाद्युतिः पपात
स्यंदनाद्भूमौवृत्रोवज्रहतोयथा २२ तंदृष्ट्वापतितंभूमौहतशेषानिशाचराः हतनाथाभयत्रस्ताःसर्वतःसंप्र दुद्रुवुः सर्वतश्चा
भिपेतुस्तान्वानरान्द्रुमयोधिनः २३ दशग्रीववधंदृष्ट्वाविजयंराघवस्यच अर्दितावानरैर्हृष्टैर्लंकामभ्यपतन्भयात् हताश्रय
त्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः २४ ततोविनेदुःसंहृष्टावानराजितकाशिनः वदंतोराघवजयंरावणस्यचतद्वधम् २५ अथांत
रिक्षेव्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः दिव्यगंधवहस्तत्रमारुतःसुसुखोववौ २६ निपपातांतरिक्षाच्चपुष्पवृष्टिस्तदाभुवि किरंती
राघवरथंदुरवापामनोहरा २७ राघवस्तवसंयुक्तागगनेचविसुश्रुवे साधुसाध्वितिवागग्र्यादेवतानांमहात्मनाम् २८ आ
विवेशमहान्हर्षोदेवानांचारणैःसह रावणेनिहतेरौद्रेसर्वलोकभयंकरे २९ ततःसकामंसुग्रीवमंगदंचविभीषणम् चकार
राघवःप्रीतोहत्वाराक्षसपुंगवम् ३० ततःप्रजग्मुःप्रशमंमरुद्गणादिशःप्रसेदुर्विमलंनभोभवत् महीचकंपेनचमारुतोववौस्थि
रप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ३१ ततस्तुसुग्रीवविभीषणांगदाःसुहृद्विशिष्टाःसहलक्ष्मणास्तदा समेत्यहृष्टाविजयेनराघवंरणेभिरा
मंविधिनाभ्यपूजयन् ३२

दुरवापाआप्तुमशक्या २७ राघवस्तवसंयुक्तासाधुसाध्वितिवाक्गगनेपिसुश्रुवे २८ २९ राक्षसपुंगवंहत्वासुग्रीवादिकंसकामं
संपूर्णकामंचकार रावणवधेनरामकार्येसिद्धेकिलतेषांराज्यंशाश्वतंप्रतिष्ठितंभवति ३० महीनचकंपे मारुतोनववौक्रूरइतिशेषः महीचकंपेवबहीति-
पाठेमारुतोववौसुखइतिशेषः स्थिरप्रभश्चेति अनेनाश्विनशुक्लनवम्यांयामावशेषदिनेइतिबोधितं ३१ रणेभिरामं रणविषयेसर्वजगत्पूजनीयपराक्र
मम् ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामःस्वजनबलाभिवृतोबभूव महेंद्रश्चत्रिदशगणाभिसंवृतोबभूव ३३ ॥ ॥ अत्रयुद्धदिवसगणनायां कतकतीर्थौ पूर्वस्कंधेवेलारोहण दिने ततोस्तमगमत्सूर्यःसंध्ययाप्रतिरंजितः पूर्णचंद्रप्रदीप्ताचक्षपासमतिवर्तते इत्युक्तेस्तद्दिनंचतुर्दशीपूर्णिमान्यतरत्इतिस्पष्टं ततःकृष्णप्रतिपदि युद्धारंभस्तस्यामेवरात्रौ नागपाशबंधतद्विमोक्षौ द्वितीयायांधूम्राक्षवधः तृतीयायांवज्रदंष्ट्रस्य चतुर्थ्यामकंपनस्य पंचम्यांप्रहस्तस्य षष्ठ्यांरावणभंगः सप्तम्यांकुंभकर्णवधः अष्टम्यामतिकायादेः नवम्यामिंद्रजितोब्रह्मास्त्रप्रयोगः दशम्यादिवानि कुंभवधः तद्रात्रौमकराक्षवधः एकादश्यादित्रयोदश्यंतदिनत्रयेणइंद्रजिद्वधः चतुर्दश्यांमूलबलवधः अमायांरावणयुद्धारंभतद्वधाविति पंचदशदिनानिसर्वयुद्धमिति अत्रेदंवक्तव्यं केयंकृष्णप्रतिपत् माघकृष्णास्यवा चैत्रकृष्णास्यवा नाद्यः चैत्रेपुष्यनक्षत्रेऽयोध्यातोवनंप्रति रामस्यप्रस्थानमितिस्पष्टंअयोध्याकांडे चैत्रेपुष्यश्चशुक्लपक्षएव न-

सतुनिहतरिपुःस्थिरप्रतिज्ञःस्वजनबलाभिवृतोरणेबभूव रघुकुलनृपनंदनोमहौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतोमहेंद्रः ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेदशग्रीववधोनामदशाधिकशततमःसर्गः ११० ॥ ॥

त्रापिनवम्यादिदिनत्रयेएवेतिस्पष्टमेवज्योतिषादौ तत्रनवमीरिक्तात्वादभिषेकायोग्यादशम्येवतुपूर्णत्वाद्योग्या एवंचचैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानं तत्र माघकृष्णामायांयुद्धसमाप्तौ तदुत्तरपंचम्यांभरद्वाजाश्रमागमनं पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांलक्ष्मणाग्रजः भरद्वाजाश्रमंप्राप्यववंदेनियतोमुनिमिति वक्ष्यमाणत्वात् तत्रचनचतुर्दशवर्षसमाप्तिरिति भगवतःप्रतिज्ञाहानिः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेइत्युक्तेरसंगतिश्चयुद्धोत्तरं तावत्कालंलंकायामवस्थानस्यालाभाच्च चैत्रशुक्लपंचम्यांतत्रागमनेपिपंचदिनन्यूनत्वेनैवतितन्द्धानिस्तदवस्थैव तदुत्तरद्वितीयदिनेएवायोध्याप्रवेशस्यलाभात् अमांतमानेनचैत्रकृष्णोत्तरपंचम्यांतदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतोबहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्यानागमे मयाप्राणादेयाइतिभरतप्रति-
ज्ञाहानिः साच प्रतिज्ञाचित्रकूटे रामसन्निधावितिअयोध्याकांडांतेस्पष्टम् एतेनचैत्रकृष्णप्रतिपदियुद्धारंभस्तच्छुक्लप्रतिपदिरावणसंस्कारइति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीर्योक्तेश्चैत्रकृष्णस्येस्यंतोपिपरास्तः पूर्णिमांतमानेन तिथिबद्धद्वादशमासैर्वर्षगणने पंचदिनानांन्यूनत्वात् अमांतमानेनचैत्रकृष्णाग्रहणेबहुदि
नाधिक्यं सावनमानेनषष्ठ्युत्तरत्रिशतदिनैर्वर्षगणनेतु तिथिबद्धवर्षात् तत्रषड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणां चतुरशीत्यहोरात्रवृद्ध्याबहुदिन-
न्यूनत्वैव किंचमहाभारते युधिष्ठिरवनवासेत्रयोदशवर्षमिते किंचित्कालादर्वागेवतेषांप्राकट्ये दुर्योधनेनतदसमाप्तौ एषांप्राकट्येनपुनस्तावन्
त्सर्यतंपुनरेतैर्वनवासः कर्तव्योभविष्यतीतिभीष्मंप्रत्युक्तेः भीष्मवाक्यंविराटपर्वणि पंचमेपंचमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः एषामभ्यधिकामासाःपं
चचद्वादशक्षपाः त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेधीयतेमतिः सर्वंयथावच्चरितंयद्यदेभिःप्रतिश्रुतम् एवमेतत्ध्रुवंज्ञात्वाततोबीभत्सुरागतः सर्वे
चैवमहात्मानःसर्वेधर्मार्थकोविदाः एषांयुधिष्ठिरोराजा कस्माद्धर्मेपराधुयुरिति एवंचेदृशव्यवहारेतिथिबद्धद्वादशमासैरेववर्षगणना अधि
कमासगणनाचोचितैव एवंचाधिकमासगणनायांधर्महानौ न्याय्यत्वेचस्थिते कस्माद्रामस्तानुपेक्षेत् भरतोवातान्नगणयेत् एवंचामांतमानेन
चतुर्दशीयाश्विनकृष्णो पूर्णिमांतमानेनकार्तिककृष्णेषष्ठ्यांतत्समाप्तिरित्यायाति अन्यथाचैत्रशुक्लदशम्यामारब्धस्यवनवासस्य षष्ठ्यांचतुर्दश
वर्षसमाप्तिर्नकथमप्युपपद्यते तद्गणनेतु एकादशदिनन्यूनषण्मासानांचतुर्दशवर्षेषुवृद्धावुपपद्यतएवसा तस्माद्द्वादशसमास्युत्तरं त्रयोदशेकिंचि
द्गतीते अरण्यकांडोक्तास्य द्वीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणकृतसीतापहारः ततश्चतुर्दशेकिंचित्व्यतीते रामस्यलंकासमीपगमनं वर्ततेदशमोमासोद्वौ
तुशेषौप्लवंगमेतिसीतोक्तिः सावनमानेन स्वहरणदिनतः कालगणनया तत्रपूर्णचंद्रप्रदीप्ताचेतिरामोक्त्या पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णिमायांवा त्रिकूट
शिखरप्राप्तीरामस्य किंचहनूमतोलंकाप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकालेहिमव्यपायेनच शीतरश्मिरभ्युत्थितोनैकसहस्ररश्मिरितिवाक्येन द्वौमासौ
रक्षितव्यौमेयोवधिस्तेमयाकृत इतिरावणवाक्येन मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतोलंकाप्रवेशोदिनद्वयांतरेलभ्यतेइतिनिरूपितंसुंदरकांडे ततोमा-
र्गकृष्णोऽष्टम्यांराघवप्रस्थानस्यान्यत्रोक्तत्वेन पौषपौर्णिमात्वमेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य ततोदशपंचदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिनागतानि
ततोयुद्धारंभस्तत्रतदारभ्य माघश्रावणोभयामांतं लंकापुराद्बहिःसेनयोःसंकुलंयुद्धं ततोबहुराक्षसक्षयेणभीताराक्षसाःलंकांप्रविष्टाइति तद्दि
नेऽवहारः तदुत्तरप्रतिपदिरात्रौइंद्रजित्कृतशरबंधइत्यादि अतएवशरबंधबद्धराघवदर्शनकालेसीतावाक्यं तीर्त्वासागरमक्षोभ्यंभ्रातरौगोष्पदे
हताविति अनेनबहुदिनयुद्धेनबहुषुराक्षसेषुक्षयितेषु कतिपययूथपरूपेऽत्यल्पावशिष्टेसैन्येतयोः शरबंधइतिलभ्यते तथा अयंतेसुमहा
न्कालःशयानस्यमहाबलेतिकुंभकर्णप्रति रावणोक्त्या सांप्रततन्निद्रायाःषण्मासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितं निरूपितंचैतत्प्राक् सेतु
बंधादिवृत्तांतत्वंनजानीषेइतिकुंभकर्णप्रतिरावणोक्त्या पूर्वमंत्रकरणोत्तरंमध्येजागरणाभावस्यप्रतीतेः किंच शरबंधनदिनं नकृष्णप्रति-
पत् तस्याःपूर्णिमांत्तरत्वेन संपूर्णरात्रौच द्रसत्तया तस्मिंस्तुमासिदारुणेइत्याद्युक्तेरसंगत्यापत्तेरतःसाशुक्लप्रतिपद्वाच्या एवंचामांतपक्षमात्र-
युद्धमित्यस्यात्यंतमसंगत्यापत्तिः यत्तुअमायामेवरावणवधइतितत्तुनयुक्तं इंद्रजिद्वधोत्तरं अभ्युत्थानंत्वमद्यैवकृष्णपक्षचतुर्दशीं कृत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्याह्यमावास्यांविजयायबलैर्वृतइतिरावणंप्रतिसुपार्श्वस्योक्त्या चतुर्दश्यांरावणप्रेषितबलवधोत्तरममायांनिर्गतिरावणेनरामलक्ष्मणयो
र्युद्धे रात्रौलक्ष्मणस्यशक्तिघातोत्तरं रावणलंकाप्रवेशस्योक्ततया ततोलक्ष्मणचिकित्सोत्तरं पुनारामरावणयुद्धस्य वाल्मीकिनैवस्पष्ट-
मुक्ततयातदसंभवात् किंच आदित्यहृदयस्यादित्यंप्रेक्ष्यजप्त्वेदंपरंहर्षमवाप्तवान् इत्यनेनसूर्यदर्शनोत्तरं जपस्योक्ततया रावणमरणो
त्तरं स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरइत्युक्त्या दिवातद्वधप्रतीत्याच चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणेशक्तिघातस्य तदर्थमौषधिपर्वतानयनस्यचो
क्तत्वेना मारात्रौशक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्यप्रतीत्याचतद्विरोधात् तथापाद्मे ततोजज्ञेमहायुद्धंसंकुलंकपिरक्षसाम् मध्या
ह्नेप्रथमंयुद्धंप्रारब्धंप्रतिपद्यभूत् प्रतिपदि प्रतिपदीत्यर्थः उक्तयुक्तेः ततोनिशिसमागम्यमायावीशक्रजिद्बली बबंधनागपाशैस्तौराघवौच
हरिप्रजान् ततःचिरकालसंकुलयुद्धोत्तरंअन्यथातस्यांनिशीत्येववदेत् अग्रेद्वितीयेन्हिषष्ठ्यामितिचोक्त्यादारुणेतमसीतिरामायणोक्त्याच
भाद्रश्रावणोभयामोत्तरप्रतिपद्येतदितिबोध्यं वैनतेयस्तदाभ्येत्यतानिचास्त्राण्यमोचयत् द्वितीयेहनिधूम्राक्षंहनूमान्निजघानवै तृती
येन्हिवज्रदंष्ट्रंखड्गाच्चिच्छेद्वांगदः जघानहनुमान्भूयश्चतुर्थेह्न्यकंपनम् प्रहस्तंपंचमीतिथ्यांनीलश्चिच्छेदमूर्धनि रावणःपरिभूतोभूत् ष-
ष्ठ्यांरामेणधन्विना अथलंकेश्वरःखिन्नःकुंभकर्णसहोदरम् शैलमुद्गरघाताश्चधावनाद्यैरबोधयत् जघानतंकुंभकर्णरामःसप्तमवासरे
इदंबोधनंदिनद्वयेन तंबोधितंकुंभकर्णसप्तमवासरेबोधनोत्तरंसप्तमवासरेइत्यर्थः यत्तुबोधनंषष्ठ्यांरात्रौसप्तम्यांचैतद्वधइतितन्न तदुक्त्या
पनेउक्तस्यातिप्रयासस्यरात्रिमात्रेणासंभवात् रावणमंदिरगमनकालेसूर्यप्रभयारावणमंदिरस्यातिभास्वरत्ववर्णनेन मंत्रादिनासप्तम्यांयुद्धा
संभवात् इंद्रजितोदिनत्रयेणवधोऽस्ययामषट्केनेत्यस्यासंगतत्वाच्च एवंचभाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः जघानलक्ष्मणोन्येद्युरतिकायंदशास्य-
जम् बबंधान्येद्युरिंद्रारिर्ब्रह्मास्त्रेणनृपौकपीन् हनूमतासमानीतोमहौषधमहीधरः तस्यानिलस्पर्शविशात्सर्वएतेसमुत्थिताः अन्येद्युःक
पिराट्कुंभंनिकुंभंवायुजोऽवधीत् तस्यांनिशिरघुश्रेष्ठोजघानमकरेक्षणम् मायासीतावधंचक्रेशक्रजिद्रणमूर्धनि तेनखिन्नोभवद्राम-
आश्वस्तोलक्ष्मणेनसः त्रयोदशाहेसौमित्रिस्त्रिदिनंयोधयन्बली जघानशक्रजेतारंरामध्यानेनहेतुना अन्येद्युःअन्येषुदिवसेषु अत्राति
कायग्रहणंत्रिशिरोदेवांतकनरांतकमहोदरमहापार्श्वोपलक्षणम् लक्ष्मणग्रहणमंगदहनूमतोरप्युपलक्षणं एवंषड्भिर्दिनैःषण्णांवधः
पूर्वक्रमेणैवतद्वधोक्तेः अन्येद्युःसप्तम्यां पर्वतानयनमष्टम्यां अन्येद्युर्नवम्यांतस्यांनिशिनवमीरात्रौतदंतेमायासीतावधः ततोदशमीचतुर्थ
याममारभ्यत्रयोदशीचतुर्थयामपर्यंतंइंद्रजिद्वधः ततोवधीन्मूलबलंचतुर्दश्यांरघूद्वहः दर्शेथनिर्ययौराजायोद्धुंरामेणसंयुगे चतुरंगबलैः
सार्द्धंमंत्रिभिर्दशकंधरः छत्रचामरसंयुक्तःसर्वाभरणभूषितः महारथगतोद्वारादुत्तरान्निर्ययौबहिः आगतोरक्षसांराजाब्रह्मघ्नोदेवकंटकः
योद्धुंरघुवरेणेतिशुश्रुवेकलहध्वनिः तत्रयुद्धंसमभवद्वानराणांचरक्षसाम् रामरावणयोश्चैवतथासौमित्रिणासह शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोनुजं प्रतिरावणः वक्षसा धारयामास सौमित्रिस्तां वियद्गतम् तयास बाध्यमानः सन्यपातधरणीतले हनूमताजीवितोभूदोषध्यानयनात्सुनः ततः क्रु
द्धोमहातेजाराघवोराक्षसांतकः जघानराक्षसान्सर्वान्शरैः कालांतकोपमैः भयात्सद्द्रावरणेलंकां प्रतिनिशाचराः जगद्भामभयपश्यन्विवेदास्वगृहं
विशत् निकुंभिलांततःप्राप्यहोमंचक्रेजिगीषया ध्वंसितंवानरेंद्रैस्तदभिचारात्मकंरिपोः पुनरुत्थायपौलस्त्योरामेणसहयोधितुम् दिव्यंस्यंदनमारु
ह्यराक्षसैर्निर्ययौबहिः इदंनिर्गमनमाश्विनशुक्लप्रतिपदि ततःशतमखोदिव्यंरथंहर्यश्वसंयुतम् राघवायस्वसूतेनप्रेषयामासभक्तिमान् तंतुमातलि
नानीतमारुह्यरथसत्तमम् स्तूयमानःसुरगणैर्युयुधेतेनरक्षसा ततोयुद्धमभूद्घोरंरामरावणयोर्महत् सप्ताह्निकमहोरात्रंशस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति
ततःमातलिरथागमनदिनोत्तरम् एवंचनवम्यांतद्वधः तदुक्तंकालिकापुराणे रामस्यानुग्रहार्थंवैरावणस्यवधायच रात्रावेवमहादेवीब्रह्मणाबोधि
तापुरा ततस्तुत्यक्तनिद्रासानंदायामाश्विनेसिते जगामनगरींलंकांयत्रासीद्राघवःपुरा आगतइतिशेषः इदंचागमनंरात्र्यंतेतद्देवमातलिरथागमनं
तत्रगत्वामहादेवीतदातौरामलक्ष्मणौ युद्धेनयोजयामासस्वयमंतर्हितांबिका राक्षसानांवानराणांजग्ध्वासामांसशोणितम् रामरावणयोर्युद्धंसप्ताहं
सान्ययोजयत् व्यतीतेसप्तमेरात्रेनवम्यांरावणंततः रामेणघातयामासमहामायाजगन्मयी यावत्तयोःस्वयंदेवीयुद्धकेलिमुदैक्षत तावत्तुअष्टरात्रा
णिसर्वैर्देवैःसुपूजिता निहतेरावणेवीरेनवम्यांसकलैःसुरैः विशेषपूजांदुर्गायाश्चक्रेलोकपितामहः सकलैःसुरैरित्यस्यसहेतिशेषः रामरावण
बाणेस्तुयुद्धंचावेक्ष्यप्रीतिदम् तृतीयायांतुलंकायाःपूर्वोत्तरदिशिस्थितम् स्वातिनक्षत्रयुक्तायांप्रीतंसुरबलंमहत् शांत्यर्थंवारयामासदेवेंद्रोवचना-
द्गुरोः शांत्यर्थंभयशांत्यर्थं ततस्तुश्रवणेनाथदशम्यांचंडिकांशुभाम् विसृज्यचक्रेशांत्यर्थंबलनीराजनंहरिः रिपुजनितभयशांत्यर्थमित्यर्थः नी
राजितबलःशक्रस्तत्ररामंसलक्ष्मणम् संभाष्यप्रययौस्वर्गंसहदेवैःशचीपतिः इतिवृत्तंपुराकल्पेमनोःस्वायंभुवेंतरे पुराकल्पेयथावृत्तंप्रतिकल्पंन
थैवतु प्रवर्तनेस्वयंदेवीदैत्यानांनाशनायवै स्वायंभुवमन्वंतररूपेपुराकल्पेइत्यर्थः प्रतिकल्पंप्रतिमन्वंतरइत्यर्थः जलप्लवसामान्येनतत्रापिकल्प-
व्यवहारात् प्रतिकल्पंभवेद्रामोरावणश्चापिराक्षसः तथैवजायतेयुद्धंतथैवत्रिदशागमः एवंरामसहस्राणिरावणानांतथैवच भवितव्यानिभूतानिते
षुदेवीप्रवर्तते तांपूजंतिसुराःसर्वेबलंनीराजयंतिच तथैवचनराःसर्वेकुर्युःपूजांयथाविधि बलनीराजनंराजाकुर्याद्बलविवृद्धयेइति इयंचब्रह्मबो
धितामहादेवीअग्नौप्रविष्टासीतैवभगवच्छक्तिरूपेतिप्रतिभाति अतएवब्रह्मवैवर्तेप्रथमेंशविभागे प्रतिकल्पंविष्णोश्चरितंकीदृशमितिनारदप्रश्ने
ब्रह्मवाक्यं सएवभगवान्नूनंप्रतिमन्वंतरंमुने वधायदुष्टदैत्यानांभूमिभारकृतांभुवि कलिद्वापरयोःसंधौभविष्यतिनसंशयः प्रतिकल्पंत्वेव
मेवभविष्यतिनसंशयइति सहस्रकृत्वोरामोपिभविताब्रह्मणोदिनेइति ब्रह्मवैवर्तेप्रथमविभागस्थे राधांप्रतिकृष्णवाक्येदिनेइतिजातावेक-
वचनं दिनेष्वित्यर्थः पूर्वंप्रतिमन्वंतरमित्युक्तेः प्रतिचतुर्युगंरामाद्यवतारइतितुनयुक्तं चतुर्विंशतितमचतुर्युग्यांरामावतारस्याष्टाविंशतितमच
तुर्युग्यांकृष्णावतारस्यहरिवंशेपुराणांतरेचप्रसिद्धत्वादितिदिक् आग्निवेश्यरामायणमितिप्रसिद्धेग्रंथेषु रामःपंचदशेवर्षेषड्वर्षामपिमैथिलीम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपयेमेत्वयोध्यायांद्वादशाब्दानुवासस: सप्तविंशतिमेवर्षेवनवासमकल्पयत् अष्टादशतुवर्षाणिसीतायास्तुतदाभवन् त्रिरात्रमुदकाहारश्च
तुर्थेन्हिफलाशनः पंचमेचित्रकूटेतुरामोवासमकारयत् अथत्रयोदशेवर्षेपंचवट्यांमहामनाः रामोविरूपयामासघोरांशूर्पणखांवने ततोमा
घेसिताष्टम्यांमुहूर्तेवृंदसंज्ञिके राघवाभ्यांविनासीतांजहारदशकंधरः माघेशुक्लचतुर्दश्यामितिपाठांतरं मार्गेशुक्लदशम्यांतुवसंतींरावणालये
संपातिर्दशमेमासेआचख्यौवानरेषुताम् एकादश्यांमहेंद्राद्रौसमुद्रलंघनेनयोजनम् तद्रात्रिशेषेसीतायादर्शनंहिहनूमतः द्वादश्यांशिंशपावृक्षेह
नूमान्पर्यवस्थितः तस्यांनिशायांसीतायाविश्वासालापसत्कथाः अक्षादिभिस्त्रयोदश्यांततोयुद्धमवर्तत वधोत्यक्षकुमारस्यवनविध्वंसनंत-
था ब्रह्मास्त्रेणचतुर्दश्यांबद्धःशक्रजिताकपिः वन्हिनापुच्छयुक्तेनलंकायादहनंतथा पौर्णमास्यांमहेंद्राद्रौपुनरागमनंकपेः मार्गासितप्र-
तिपदःपंचभिःपथिवासरैः पुनरागम्यषष्ठेन्हिध्वस्तंमधुवनंचतैः सप्तम्यांप्रत्यभिज्ञानदानंशुद्धिनिवेदनम् अष्टम्युत्तरफल्गुन्यांमुहूर्तेविज-
याभिधे मध्यंप्राप्तेसहस्रांशौप्रस्थानंराघवस्यतु वासरैःसप्तमे ऽम्भोधौस्कंधावारनिवेशनम् पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयायावद्बुधैः उपस्थान
ससैन्यस्यराघवस्यबभूवह विभीषणश्चतुर्थ्यांवैरामेणसहसंगतः समुद्रतरणार्थायपंचम्यांमंत्रउद्गमः प्रायोपवेशनंचक्रेरामोदिनचतुष्टयम्
समुद्रवरलाभश्चसेतूपायप्रकीर्तनम् सेतोर्दशम्यामारंभस्त्रयोदश्यांसमापनम् चतुर्दश्यांसुवेलाग्रेरामःसैन्यंन्यवेशयत् पौर्णमास्याद्द्विती
यांतंत्रिदिनैःसैन्यतारणम् तृतीयादिदशम्यंतंमंत्रोगुल्मनिवेशने शुकसारणयोःसैन्यप्राप्तिरेकादशीदिने माघेसितायांद्वादश्यांसैन्यसंख्या
कृतानुवै सारणेनकपीनांतुसारासारोपवर्णनम् त्रयोदश्याद्यमांयावल्लंकायांदिवसैस्त्रिभिः रावणःसैन्यसंख्यानंरणायोत्साहनंतथा ययौ
वथांगदोदौत्यंमाघशुक्लादिवासरे माघशुक्लद्वितीयादिदिनैःसप्तभिरेवतु रक्षसांवानराणांचयुद्धमासीत्सुदारुणम् माघशुक्लनवम्यांतुरात्रा
विंद्रजितारणे रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बंधोबभूवह नागपाशविमोक्षार्थंदशम्यांगरुडोभ्यगात् अत्रावहारःकथितोदशम्यादिदिनद्वयम्
द्वादश्यामांजनेयेनधूम्राक्षस्यवधःकृतः त्रयोदश्यांतुतेनैवनिहतोकंपनोरणे माघशुक्लचतुर्दश्यांयावत्कृष्णादिवासरम् त्रिदिनेनप्रहस्तस्य
नीलेनविहितोवधः माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यंतंत्रिभिर्दिनैः रामेणतुमुलेयुद्धेरावणोद्रावितोरणात् पंचम्यास्त्वष्टमीयावद्रावणेनप्रबो
धितः कुंभकर्णःससुप्तस्थावत्रायुद्धंचतुर्दिनम् कुंभकर्णोदिनैःषड्भिर्नवम्यास्तुचतुर्दशीम् रामेणनिहतोयुद्धेबहुवानरभक्षकः अमावा-
स्यादिनेशोकादवहारोबभूवह फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यंतदिनैस्ततः नरांतकप्रभृतयोनिहताःपंचराक्षसाः पंचम्याःसप्तमीयावदतिका
यवधस्त्र्यहात् अष्टम्याद्द्वादशीयावन्निहतौदिनपंचकात् निकुंभकुंभावूर्ध्वंतुमकराक्षश्चतुर्दिनैः फाल्गुनस्यद्वितीयायांकृष्णेशक्रजि
ताजितम् तृतीयायास्तुसप्तम्यांहरयःपंचवासरात् ओषध्यानयनेव्यग्रास्तदासीदवहारकः तत्रत्रयोदशीयावद्दिनैःषड्भिस्तुशक्रजि
त् लक्ष्मणेनहतोयुद्धेविघ्नितोभिचरत्क्रमात् चतुर्दश्यांदशग्रीवोरणदीक्षाविधिक्रमात् अमावास्यांययौवीरोयुद्धायदशकंधरः चैत्रशु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृष्णप्रतिपदःपंचमीदिनपंचकैः रावणस्यप्रधानानांयुध्यतामभवत्क्षयः चैत्रषष्ठ्यष्टमीयावन्महापार्श्वादिमारणम् चैत्रशुक्लनवम्यांतुसौमित्रेः शक्तिभेदनम् द्रोणाद्रिरांजनेयेनलक्ष्मणार्थमुपाहृतः दशम्यामवहारोभूद्रात्रौयुद्धंनृरक्षसोः एकादश्यांतुरामायरथोमातलिसारथिः अष्टा दशादिनैरामोद्वैरथेरावणंवधीत् द्वादश्याःशुक्लपक्षस्ययावत्कृष्णाचतुर्दशीम् माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् अष्टाशीतिदिनंयुद्धं मध्येपंचदशाहकम् युद्धावहारंसंग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् संस्कारोरावणादीनाममावास्यादिनेभवत् वैशाखादितिथौरामःसुवेलंपुन रागमत् अभिषिक्तोद्वितीयायांलंकाराज्येविभीषणः सीताशुद्धिस्तृतीयायांदेवेभ्योवरलंभनम् वैशाखस्यचतुर्थ्यांतुरामःपुष्पकमास्थि तः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांमाधवस्यतु भरद्वाजाश्रमंरामःससीतःपुनरागमत् नंदिग्रामेतुषष्ठ्यांवैभरतेनसमागतः सप्तम्यामभिषिक्तोसा वयोध्यायांरघूत्तमः जानकीरामसहितारावणस्यनिवेशने मनु १४ मासान्स्थितापक्षदशवासरसंयुतेति तत्तुसर्वांशेअनिश्चितप्रामाण्य

भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वाशयानंनिर्जितंरणे शोकवेगपरीतात्माविललापविभीषणः १ वीरविक्रांतविख्यातप्रवीणनयकोविद महा र्हशयनोपेतकिंशेषेनिहतोभुवि २ निक्षिप्यदीर्घौनिश्चेष्टौभुजावंगदभूषितौ मुकुटेनापवृत्तेनभास्कराकारवर्चसा ३ तदिदंवीर संप्राप्तंयन्मयापूर्वमीरितम् काममोहपरीतस्ययत्तन्नरुचितंतव ४ यन्नदर्पात्प्रहस्तोवानेंद्रजिन्नापरेजनाः नकुंभकर्णोतिरथो- नातिकायोनरांतकः नस्वयंबहुमन्येथास्तस्योदर्कोयमागतः ५ गतःसेतुःसुनीतानांगतोधर्मस्यविग्रहः गतःसत्वस्यसंक्षेपःसुह- स्तानांगतिर्गता ६

कालिकापुराणादिविरोधात् इदंकल्पांतरविषयमितिनयुक्तंनहिविरोधादेव तस्मात्क्रियाविरोधेषुपुराणेषुउपसंहारएवन्याय्यः शाखांतरोक्तांगोप संहारवत् यथाकुंभकर्णवधोत्ररामेणोक्तोभरतेलक्ष्मणेनतादृशेविषयेनतुकल्पभेदेनव्यवस्था जन्मविषयेएवतुहरिवंशोक्तासेति बोध्यम् इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके॰वाल्मी॰युद्ध॰दशोत्तरशततमःसर्गः ११० ७ ७ अथविभीषणविलापः भ्रातरमिति १ प्रवी णसमर्थ २ अपवृत्तेनरामबाणैःत्याजितेनमुकुटेनोपलक्षितः ३ यन्मयापूर्वमीरितं त्वन्निधनांतसर्वरक्षोनाशरूपंतदिदंसंप्राप्तं उक्तस्यैवविवरणं काममोहेति काममोहपरीतस्यते यन्मेवचोनरुचितं ४ यच्चप्रहस्तादयःदर्पाद्विर्वान्नबहुमन्यंत स्वयंचवचः नबहुमन्येथास्तस्योदर्कउत्तरकालि कविपाकभागतःप्राप्तः ५ सुनीतानां धार्मिकाणांसेतुर्गतः विग्रहःस्वरूपं सत्वस्यबलस्य संक्षेपःसंग्रहस्थानं सुहस्तानांवीराणां गतिर्गताप्राप्तात्व येतिशेषः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आस्मिन् भूमौ पतितेसति आदित्यभूमिपातादितुल्यं दृश्यते व्यवसायः प्रवृत्तिलक्षणोधर्मः निरुद्यमः स्वतुल्याश्रयाभावान्निर्व्यापारोभूदित्यर्थः ७ र णोत्वयिपांसुषुप्रसुप्तइवजाते इहलोकायांवर्तमानस्य गतसत्त्वस्यगताधारबलस्यलोकस्यकिंशेषंनकिमपिसर्वंनष्टमित्यर्थः ८ धृतिर्धैर्यमेवप्रवा लायस्यसः प्रसभोहठएवाग्र्यंपुष्पंयस्यसः तपएवबलंयस्यसः शौर्यमेवनिबद्धदृढावस्थितिसाधनंमूलंयस्यसः ९ विषाणंदंताः कुलंपितृपैतामहादयस्तेषांवंशःसमूहएववंशः पृष्ठावयवविशेषोयस्यसः वंशोवेणौकुलेवर्गेपृष्ठस्यावयवेपिचेतिविश्वः कोपापरगात्रः कोपएवापरगात्रंपादाद्यवयवाःयस्यसः प्रसादहस्तःप्रसादः प्रसन्नतैवहस्तः शुंडादंडइत्यर्थः इक्ष्वाकुसिंहेनरामरूपसिंहेनावगृहीतःपातितोदेहोयस्यसः १० पराक्रमोत्साहरूपं विजृंभितमर्चिर्यस्यसः क्रोधजोनिश्वासएवधूमोयस्यसः स्वबलमेवप्रतापोदाहशक्तिर्यस्यसः अतएवप्रतापवान् ११ सिंहर्क्षाः

आदित्यःपतितोभूमौमग्नस्तमसिचंद्रमाः चित्रभानुःप्रशांतार्चिर्व्यवसायोनिरुद्यमः अस्मिन्निपतितेवीरेभूमौशस्त्रभृतांवरे
७ किंशेषमिहलोकस्यगतसत्वस्यसंप्रति रणेराक्षसशार्दूले प्रसुप्तइवपांसुषु ८ धृतिप्रवालःप्रसभाग्र्यपुष्पस्तपोबलःशौर्य
निबद्धमूलः रणेमहान्राक्षसराजवृक्षःसंमर्दितोराघवमारुतेन ९ तेजोविषाणःकुलवंशवंशःकोपप्रसादापरगात्रहस्तः इ-
क्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहःसुप्तःक्षितौरावणगंधहस्ती १० पराक्रमोत्साहविजृंभितार्चिर्निश्वासधूमःस्वबलप्रतापः प्रतापवा
न्संयतिराक्षसाग्निर्निर्वापितोरामपयोधरेण ११ सिंहर्क्षलांगूलककुद्विषाणःपराभिजिद्गंधनगंधवाहः रक्षोवृषश्चापलक
र्णचक्षुःक्षितीश्वरव्याघ्रहतोवसन्नः १२ वदंतंहेतुमद्वाक्यंपरिदृष्टार्थनिश्चयम् रामःशोकसमाविष्टमित्युवाचविभीषण
म् १३ नायंविनष्टोनिश्चेष्टःसमरेचंडविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहःपतितोयमशंकितः १४ नैवंविनष्टाःशोच्यंतेक्षत्रधर्म-
व्यवस्थिताः वृद्धिमाशंसमानायेनिपतंतिरणाजिरे १५ येनसेंद्रास्त्रयोलोकास्त्रासितायुधिधीमता अस्मिन्कालसमायुक्ते
नकालःपरिशोचितुम् १६

राक्षसास्तएव लांगूलंककुद्विषाणेचयस्यसः सिंहर्क्षाराक्षसाःप्रोक्तायक्षाउष्णीषिणोमताइतिनिघंटुः पराभिजित्सरजेता गंधनेपराक्रमाद्युत्साहेगंधवाहोवायुतुल्यः गंधनगंधवाहइतिपाक्तःपाठः गंधहस्तीनिपाठे मत्तगजतुल्यः रक्षोवृषोरावणः चापलंधर्मादिविषयस्खलनमेवकर्णचक्षुर्यस्य क्षितीश्वरव्याघ्रोराजव्याघ्रः १२ परिदृष्टः प्रकाशमानोऽर्थनिश्चयोयस्मात्तत् १३ अयंसमरेनिश्चेष्टोऽशक्तोभूत्वानविनष्टः अपितुचंडविक्रमत्वादिगुणएकएवायं अशंकितोमृत्युशंकारहितएवदैवात्पतितः १४ किंततस्तत्राह नैवमिति वृद्धिंजयादिकमाशंसमानाःसंतोयेरणाजिरेनिपतंति क्षत्रधर्मस्थिताएवंविनष्टास्तेनशोच्यंते पुण्यलोकप्राप्तेइतिभावः १५ कालसमायुक्ते कालधर्मसंबद्धे एवंदुर्गुणयुक्तस्यमरणमेवसम्यगितिभावः १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नभूतपूर्वइत्येतदेवोपपादयति परैरिति १७ इयंहि यागतिरनेन प्राप्ताइयंगतिः पूर्वैर्मन्वादिभिः संदिष्टाउपदिष्टा क्षत्रियसंमता क्षत्रियपूजितोत्तमागतिरेव अतःसंख्येहतः क्षत्रियोनशोच्यइतिनिश्चयः १८ नत्तस्मादेवंनिश्चयंदृष्ट्वा ज्ञात्वा तत्त्वमास्थाय निश्चितत्त्व मवलंब्यात्रयत्कल्प्यमनुष्ठेयंतदनुचिंतय सत्त्वमास्थायेतिपाठेसत्त्वगुणमास्थायेत्यर्थः १९ २० विमर्देषुयुद्धेषु २१ वनीपकेषुयाचकेष्वनेनदत्तानि दानानीतिशेषः निभृताःनितरांपोषिताः २२ एषोहिताग्निरित्यार्षःसंधिः आहिताग्निरितिच्छेदः वेदांतगःअधीतोपनिषत्कःकर्म-

नैकांतविजयोयुद्धेभूतपूर्वःकदाचन परैर्वाहन्यतेवीरःपरान्वाहंतिसंयुगे १७ इयंहिपूर्वैःसंदिष्टागतिःक्षत्रियसंमता क्षत्रियोनिहतःसंख्येनशोच्यइतिनिश्चयः १८ तदेवंनिश्चयंदृष्ट्वातत्त्वमास्थायविज्वरः यदिहानंतरंकार्यंकल्प्यतदनुचिंतय १९ तमुक्तवाक्यंविक्रांतराजपुत्रंविभीषणः उवाचशोकसंतप्तोभ्रातुर्हितमनंतरम् २० योयंविमर्देषु विभग्नपूर्वःसुरैःसमस्तैरपिवासवेन भवंतिमासाद्यरणेविभग्नोवेलामिवासाद्ययथासमुद्रः २१ अनेनदत्तानिवनीपकेषुभुक्ताश्चभोगानिभृताश्चभृत्याः धनानिमित्रेषुसमर्पितानिवैराण्यमित्रेषुनिपातितानि २२ एषोहिताग्निश्चमहातपाश्चवेदांतगःकर्मसुचाग्र्यशूरः एतस्ययत्प्रेतगतस्यकृत्यंतत्कर्तुमिच्छामितवप्रसादात् २३ सतस्यवाक्यैःकरुणैर्महात्मासंबोधितःसाधुविभीषणेन आज्ञापयामासनरेंद्रसूनुःस्वर्गीयमाधानमदीनसत्वः २४ मरणांतानिवैराणिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येषयथातव २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰युद्ध॰एकादशाधिकशततमःसर्गः १११ ७ रावणंनिहतंदृष्ट्वाराघवेणमहात्मना अंतःपुराद्विनिष्पेतूराक्षस्यःशोककर्शिताः १ वार्यमाणाःसुबहुशोवेष्टंत्योरणपांसुषु विमुक्तकेश्यःशोकार्तागावोवत्सहतायथा २ उत्तरेणविनिष्क्रम्यद्वारेणसहराक्षसैः प्रविश्यायोधनंघोरंविचिन्वंत्योहतंपतिम् ३ आर्यपुत्रेतिवादिन्योहानाथेतिचसर्वशः परिपेतुःकबंधांकांमहींशोणितकर्दमाम् ४ ताबाष्पपरिपूर्णाक्ष्योभर्तृशोकपराजिताः करिण्यइवनर्दंत्यःकरेण्वोहतयूथपाः ५ ददृशुस्तामहाकायंमहावीर्यंमहाद्युतिम् रावणंनिहतंभूमौनीलांजनचयोपमम् ६

सुअग्निहोत्रादिषु अग्र्यशूरःपरमानुष्ठाता परमकर्मठइत्यर्थः २३ तस्यस्वर्गीयंस्वर्गार्हंआधानंविधानंप्रेतकृत्यं २४ नवेवममापिस्नेहविषयोतःसंस्कारविषयां शंकांमाकुर्वित्यर्थः २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰वा॰यु॰एकादशाधिकशततमःसर्गः १११ ७ रावणमिति १ वार्यमाणाःपांसुवेष्टनाद्बहुशोनिवार्यमाणाअपिरणपांसुषुवेष्टंत्यः वत्सहताःहतवत्साः अयमत्याप्तवियोगजशोकमात्रेदृष्टांतः २ ३ ४ हतयूथपाःकरेण्वइवददृशुः ५ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ सुपरिवर्तने लुंठनिस्म ८ ९ स्नापयंतीत्यस्यवैकल्पिकत्वात्सक्षेमिलाभावः १० ११ १२ १३ १४ १५ असत्वःकश्चिदिपदुर्बलःशाकु
नप्राणीव लंभितःप्रापितः १६ सुहृदांवाक्यमितिशेषः एताश्चवयंआत्माचनेत्वयाइदानीं समंएककालएवपातिनः १७ हितवाक्यंब्रुवाणोपि यत्परुषि
नस्तत्फलंदृष्टमित्यर्थः १८ यदितेत्वयासीतानिर्यातिता समर्पितास्यात्तदा नःइदंव्यसनंनस्यात् १९ भ्रातानाद्वृत्तकामोनिष्पन्नमनोरथः स्ववाक्यकरणा
त् मित्रकुलं मित्रपक्षः वयमविधवास्युः शत्रवश्चसकामानस्युः २० २१ एवंरावणीयस्वेच्छाचरणस्य नाशहेतुतामुक्त्वेदानींतन्निरासपूर्वकंदैवस्य-

ताःपतिंसहसादृष्ट्वाशयानंरणपांसुषु निपेतुस्तस्यगात्रेषुछिन्नावनलताइव बहुमानात्परिष्वज्यकाचिदेनंरुरोदह ७ चरणौका
चिदालंब्यकाचित्कंठेऽवलंब्यच उत्क्षिप्यचभुजौकाचिद्भूमौसुपरिवर्तते ८ हतस्यवदनंदृष्ट्वाकाचिन्मोहमुपागमत् काचिदंकेशिरः
कृत्वारुरोदमुखमीक्षती ९ स्नापयंतीमुखंबाष्पैस्तुषारैरिवपंकजम् एवमार्ताःपतिंदृष्ट्वारावणंनिहतंभुवि १० चुक्रुशुर्बहुधाशो
कान्भूयस्ताःपर्यदेवयन् येनवित्रासितःशक्रोयेनवित्रासितोयमः ११ येनवैश्रवणोराजापुष्पकेणवियोजितः गंधर्वाणामृषीणांचसुरा-
णांचमहात्मनाम् १२ भयंयेनरणेदत्तंसोयंशेतेरणेहतः असुरेभ्यःसुरेभ्योवापन्नगेभ्योपिवातथा १३ भयंयोनविजानातितस्येदंमा-
नुषाद्भयम् अवध्योदेवतानांयस्तथादानवरक्षसाम् १४ हतःसोयंरणेशेतेमानुषेणपदातिना योनशक्यःसुरैर्हंतुंनयक्षैर्नासुरैस्त
था १५ सोयंकश्चिदिवासत्वोमृत्युंमर्त्येनलंभितः एवंवदंत्योरुरुदुस्तस्यताःदुःखिताःस्त्रियः भूयएवचदुःखार्ताविलेपुश्चपुनःपुनः
१६ अशृण्वतातुसुहृदांसततंहितवादिनाम् मरणायाहृतासीताराक्षसाश्चनिपातिताः एताःसममिदानींतेवयमात्माचपातिताः १७
ब्रुवाणोपिहितंवाक्यमिष्टोभ्राताविभीषणः दृष्टंपरुषितोमोहात्त्वयात्मवधकांक्षिणा १८ यदिनिर्यातितातेस्यात्सीतारामायमैथिली
नतःस्याद्व्यसनंघोरमिदंमूलहरंमहत् १९ वृत्तकामोभवेद्भ्राताराणोमित्रकुलंभवेत् वयंचाविधवाःसर्वाःसकामानचशत्रवः २० त्व
यापुनर्नृशंसेनसीतासंरुंधताबलात् राक्षसावयमात्माचत्रयंतुल्यंनिपातितम् २१ नकामकारःकामंवानवराक्षसपुंगव दैवंचेष्ट
यतेसर्वंहतंदैवेनहन्यते २२ वानराणांविनाशोयंराक्षसानांचतेरणे तवचैवमहाबाहोदैवयोगादुपागतः २३ नैवार्थेनचकामेन
विक्रमेणनचाज्ञया शक्यादैवगतिर्लोकेनिवर्तयितुमुद्यता २४

तत्कारणत्वंदर्शयति नेति कामंपर्याप्तं नवनकामकारोनस्वेदि-
च्छाप्रवर्तितोयंव्यवहारः कुतोयतोदैवंसर्वंप्राणिजातंचेष्टयते तत्तत्कर्मानुसारेणातोदैवहतमेव केनचिन्निमित्तेन हन्यते २२ तेतवरणेवानराणांरा
क्षसानां तवचायंविनाशोदैवादुपागतः २३ अर्थेनधनेनकामेनेच्छया आज्ञयामर्यादाव्यवस्थापनशक्त्याउद्यताफलोन्मुखीभूता २४ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ कतकः १०३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० युद्ध० द्वादशाधिकशततमः सर्गः ११२ ७ तासामिति १ मंडोदरीमंडन भूतोदरी कृशोदरीत्यर्थः मंदोदरीतिपाठेप्ययमेवार्थः २ पुरंदरोपि त्रस्यति ३ तवोद्वेगात्त्वत्तउद्वेगंप्राप्य ४ वीर्येणत्रैलोक्यमाक्रम्यश्रियान्वितंत्वां मानुषोजघानेति यदत्रकिमितिनव्यपत्रपसे ५ ६ मानुषाणामविषये अगोचरे लंकाद्वीपरूपेदेशेइत्यर्थः ७ सर्वतःसमुपेतस्यजयोपेतस्यतव तेनरामेण यदभिमर्षणं प्रधर्षणमेतद्रामस्यकर्मेतिनश्रद्दधामि ८ ननुप्रत्यक्षसिद्धे कथमश्रद्धेत्यरुच्यापक्षांतरमथवेति तवनाशायाप्रतर्कितां अ चिंतनीयोपपत्तिकांमायांविधाय कृतांतोरामरूपेणागतइतिमन्येइतिशेषः ९ अथवारामरूपेणवासवेनत्वंधर्षितोसि एतन्नोपपद्यतइत्याह वास

विलेपुरेवंदीनास्तारक्षसाधिपयोषितः कुरर्यइवदुःखार्ताबाष्पपर्याकुलेक्षणाः २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयु० द्वादशा धिकशततमः सर्गः ११२ ७ ७ तासांविलपमानानांतदाराक्षसयोषिताम् ज्येष्ठपत्नीप्रियादीनाभर्तारंसमुदैक्षत १ दश ग्रीवंहतंदृष्ट्वारामेणाचिंत्यकर्मणा पतिंमंडोदरीतत्रकृपणापर्यदेवयत् २ ननुनाममहाबाहोतववैश्रवणानुज क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातु त्रस्यत्यपिपुरंदरः ३ ऋषयश्चमहांतोपिगंधर्वाश्चयशस्विनः ननुनामतवोद्वेगाच्चारणाश्चदिशोगताः ४ सत्वमानुषमात्रेणरामेण युधिनिर्जितः नव्यपत्रपसेराजन्किमिदंराक्षसेश्वर ५ कथंत्रैलोक्यमाक्रम्यश्रियावीर्येणचान्वितम् अविषह्यंजघानत्वांमानुषो वनगोचरः ६ मानुषाणामविषयेचरतःकामरूपिणः विनाशस्तवरामेणसंयुगेनोपपद्यते ७ नचैतत्कर्मरामस्यश्रद्दधामिचमूमु खे सर्वतःसमुपेतस्यतवतेनाभिमर्षणम् ८ अथवारामरूपेणकृतांतःस्वयमागतः मायांतवविनाशायविधायाप्रतितर्किताम् ९ अथवावासवेनत्वंधर्षितोसिमहाबल १० वासवस्यतुकाशक्तिस्त्वांद्रष्टुमपिसंयुगे महाबलंमहावीर्यंदेवशत्रुंमहौजसम् ११ व्यक्तमेषमहायोगीपरमात्मासनातनः अनादिमध्यनिधनोमहतःपरमोमहान् १२ तमसःपरमोधाताशंखचक्रगदाधरः १३ श्री वत्सवक्षानित्यश्रीरजय्यःशाश्वतोध्रुवः मानुषरूपमास्थायविष्णुःसत्यपराक्रमः १४

वस्येति १० महाबलत्वादिविशेषणंत्वांद्रष्टुमपिवासवस्यतुकु तःशक्तिः ११ अतोव्यक्तमित्यादि सत्यमेवमंदोदरीजानीते भगवत्कृपया महायोगीस्वाभाविकसर्वशक्तियुक्तःपरमात्मा आत्मनामप्यात्मासर्वांतर्यामीत्यर्थः यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयतीतिश्रुतेः सनातनः सदास्तित्वयुक्तः अनादिमध्यनिधनःजन्मवृद्धिनाशहीनः महतःपरमोमहान् महतोमहीयान् १२ तमसःपरमःप्रकृतेःप्रवर्तकः तपसःपरमइतिपाठेसर्वतःफलदइत्यर्थः धातास्रष्टा यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्युक्तेः इदानींविग्रहगुणानाह शंखेत्यादि १३ नित्यश्रीरनपायिलक्ष्मीकः अजय्यःजेतुमशक्यः शाश्वतोप्रक्षयरहितः ध्रुवःपरिणामशून्यः अनेनषड्भावविकारशून्यत्वमुक्तं महायो गित्यादिविशेषणविशिष्टोयोविष्णुःसएव रामइत्यर्थः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सराक्षसपरीवारं राक्षसरूपपरीवारसहितं हतवानितिशेषः देवशत्रुंभयावहमित्यनेन भगवतोवैषम्यनैर्घृण्येपरिहृते अवतारप्रयोजनंरावणव-
धप्रयोजनंच देवभयनिवृत्तिरूपंदर्शितं १५ पुराभगवदुद्देशेनतपोनुष्ठानकाले तद्वैरं स्वजयनिमित्तवैरं स्मरद्भिरिंद्रियैरकर्मप्रवृत्तिसंपादनेननि-
र्जितः १६ १७ १८ व्युष्टिःफलं १९ सीतांप्रतिअभिकामः कामुकः २० मान्यांउपास्यदेवतां २१ वसुधायाःसर्वक्षमावान्निदर्शनभूता
याः वसुधांनिदर्शनभूमिं एवंसर्वसौभाग्ययुक्तानांनिदर्शनभूतश्रियोपिनिदर्शनभूतां २२ छद्मनाआनयित्वाआनीय आत्मस्वदूषणं स्वश-
ब्दःस्वीयवाची आत्मनःस्वकुलस्यनाशनकृतमितिशेषः २३ मैथिलीसंगमेकृतं तंकाममप्राप्य पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा नूनंनिश्चयेनदग्धो

सर्वैःपरिवृतोदेवैर्वानरत्वमुपागतैः सर्वलोकेश्वरःश्रीमान्लोकानांहितकाम्यया सराक्षसपरीवारंदेवशत्रुंभयावहम् १५ इं-
द्रियाणिपुराजित्वाजितंत्रिभुवनंत्वया स्मरद्भिरिवतद्वैरमिंद्रियैरेवनिर्जितः १६ यदैवहिजनस्थानेराक्षसैर्बहुभिर्वृतः खरस्तुनिहतो
भ्रातातदारामोनमानुषः १७ यदैवनगरींलंकांदुष्प्रवेशांसुरैरपि प्रविष्टोहनुमान्वीर्यात्तदैवव्यथितावयम् १८ क्रियतामविरो-
धश्चराघवेणेतियन्मया उच्यमाननगृण्हासितस्येयंव्युष्टिरागता १९ अकस्माच्चाभिकामोसिसीतांराक्षसपुंगव ऐश्वर्यस्यवि-
नाशायदेहस्यस्वजनस्यच २० अरुंधत्याविशिष्टांतांरोहिण्याश्चापिदुर्मते सीतांधर्षयतामान्यांत्वयाह्यसदृशंकृतम् २१ वसु-
धायाहिवसुधांश्रियाःश्रींभर्तृवत्सलाम् २२ सीतांसर्वानवद्यांगीमरण्येविजनेशुभाम् आनयित्वातुतांदीनां छद्मनात्मस्वदूषण-
म् २३ अप्राप्यतंचैवकामंमैथिलीसंगमेकृतम् पतिव्रतायास्तपसानूनंदग्धोसिमेप्रभो २४ तदैवयन्नदग्धस्त्वंधर्षयंस्तनुम-
ध्यमाम् देवाबिभ्यतितेसर्वेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः २५ अवश्यमेवलभतेफलंपापस्यकर्मणः भर्तःपर्यागतेकालेकर्तानास्त्यत्र-
संशयः २६ शुभकृच्छुभमाप्नोतिपापकृत्पापमश्नुते विभीषणःसुखंप्राप्तस्त्वंप्राप्तःपापमीदृशम् २७ संत्यन्याःप्रमदास्तुभ्य-
रूपेणाभ्यधिकास्ततः अनंगवशमापन्नस्त्वंतुमोहान्नबुध्यसे २८ नकुलेननरूपेणनदाक्षिण्येनमैथिली मयाधिकावातु-
ल्यावातत्तुमोहान्नबुध्यसे २९ सर्वदासर्वभूतानांनास्तिमृत्युरलक्षणः तवतद्वदयंमृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ३०

सि मेप्रभो मेभर्तः २४ तांधर्षयन् तदैव धर्षणसमयएव नदग्धइतियत् येनमाहात्म्येन देवाबिभ्यति तेनमाहात्म्येनेत्यर्थः २५ कालेपरिपाक-
समये पर्यागतेसति २६ शुभंसुखं पापंदुःखं २७ तुभ्यंतव ततःसीतातोपि २८ मैथिलीकुलादिनामदधिकान् मत्तुल्यापिनाथापित्त-
त्तुतथात्वंतु त्वंमोहान्नबुध्यसे २९ अलक्षणोऽनिमित्तः मैथिलीकृतलक्षणः मैथिलीकृतंलक्षणंनिमित्तंयस्यसः मैथिलीहेतुक इत्यर्थः ३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ ३२ श्रियाउपलक्षितेनेतिशेषः ३३ सैवाहं सौभाग्यलक्षणवत्येवतववधादन्येवविधवेयसंवृत्तेत्यर्थः अत्रान्येयेतिवकारेणदेवस्थित्यावस्तुतअवै
धव्यंसूचितम् ३४ सुभ्रुशोभनभ्रूयुतं सुत्वक्शोभनत्वगिंद्रियस्थानं कांतिःआल्हादकरीप्रभातयाचंद्रतुल्यं श्रीरुज्ज्वलतातयापद्मवत् द्युतिःप
राभिभवसामर्थ्यं तेजस्तेनरवितुल्यं ३५ कूटःसमूहः ताम्रास्यंताम्रोष्ठं पानभूमिषुमदव्याकुलंलोलाक्षंभूत्वा यदभ्राजतेतिशेषः ३६ चारुसुंदरंव
ल्गुचंचलंस्मितकथंस्मितोपेतकथायुतं तदेवतेवक्त्रं एवमेवकथामापन्नं नभ्राजते ३७ तामवस्थामाह रामेति रक्तवर्णविशीर्णमेदोस्थिगतमांसम-

सीतानिमित्तजोमृत्युस्त्वयादूरादुपाहृतः मैथिलीसहरामेणविशोकाविहरिष्यति अल्पपुण्यात्वहंघोरेपतिताशोकसागरे ३१ कैलासेमं
दरेमेरौतथाचैत्ररथेवने देवोद्यानेषुसर्वेषुविहृत्यसहितात्वया ३२ विमानेनानुरूपेणयायाम्यतुलयाश्रिया पश्यंतीविविधान्देशांस्तां-
स्तान्चित्रस्रगंबरा ३३ भ्रंशिताकामभोगेभ्यःसास्मिवीरवधात्तव सैवान्येवास्मिसंवृत्ताधिग्राज्ञांचंचलांश्रियम् ३४ हाराजन्सुकु
मारंतेसुभ्रुसुत्वक्समुन्नसम् कांतिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिंदुपद्मदिवाकरैः ३५ किरीटकूटोज्ज्वलितंताम्रास्यंदीप्तकुंडलम् मदव्याकुललो
लाक्षंभूत्वायत्पानभूमिषु ३६ विविधस्रग्धरंचारुवल्गुस्मितकथंशुभम् तदेवाद्यतवैवंहिवक्त्रंनभ्राजतेप्रभो ३७ रामसायकनिर्भि
न्नंरक्तंरुधिरविस्रवैः विशीर्णमेदोमस्तिष्कंरूक्षंस्यंदनरेणुभिः ३८ हापश्चिमामेसंप्राप्तादशावैधव्यदायिनी यामयासीन्नसंबुद्धा-
कदाचिदपिमंदया ३९ पितादानवराजोमेभर्तामेराक्षसेश्वरः पुत्रोमेशक्रनिर्जेताइत्यहंगर्विताभृशम् ४० दृप्तारिमथनाःक्रूराःप्रख्या
तबलपौरुषाः अकुतश्चिद्भयानाथाममेत्यासीन्मतिर्ध्रुवा ४१ तेषामेवंप्रभावानांयुष्माकंराक्षसर्षभाः कथंभयमसंबुद्धंमानुषादिद
मागतम् ४२ स्निग्धेंद्रनीलनीलंतुप्रांशुशैलोपमंमहत् केयूरांगदवैदूर्यमुक्ताहारस्रगुज्ज्वलम् ४३ कांतंविहारेष्वधिकंदीप्तंसंग्रा
मभूमिषु भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिवतोयदः ४४ तदेवाद्यशरीरंतेतीक्ष्णैर्नैकशरैश्चितम् पुनर्दुर्लभसंस्पर्शंपरिष्वक्तुंनशक्य
ते ४५ श्वाविधःशललैर्यद्वत्संलग्नैर्बाणैर्निरंतरम् स्वर्पितैर्मर्मसुभृशंसंच्छिन्नस्नायुबंधनम् ४६ क्षितौनिपतितंराजन्श्यामंवैरु
धिरच्छवि वज्रप्रहारमभितोविकीर्णइवपर्वतः ४७

स्तिष्कंमज्जाचयस्यतत् ३८ सावैधव्यदापश्चिमादशामेमयासंप्राप्ता यामयासंबुद्धा
नासीत् ३९ दानवराजोमयःअहंगर्विताविशिष्टपतिपुत्रपितृत्वात् ४० दृप्तारिमथनत्वादिधर्मा ममनाथास्त्रातारःसंतीति ममध्रुवादृढामतिरासी
त् ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ श्वाविधःशल्यकस्य शललैःकंटकैरिवलग्नैर्बाणैर्निरंतरंव्याप्तमितिशेषः तथामर्मसुस्वर्पितैर्बाणैःसंछि
न्नस्नायुबंधनं रुधिरच्छवितत्संबंधेनरक्तकांति वज्रप्रहारमभितोविकीर्णःपर्वतइवतेशरीरं विकीर्णम् ४६ ४७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru-Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हा खेदे स्वप्न इवेदं कथं सत्यमेव जातम् ४८ वसुरत्नं महत् अत्यर्थं ४९ साधुभूतानां साधुजनानां विदारणम् ५० ओजसा बलेन दृप्तवाक्या-
नां गर्विष्ठवचसाम् ५१ आहवे निगृहीतारं जेतारमितियावत् ५२ ५३ ५४ ५५ एवंप्रभावत्वाहतं दृष्ट्वा हतप्रिया इमं देहं धारयामि
अतः स्थिरा कठिनहृदयास्मीति जाने ५६ ५७ तदा त्वभिहता अभिघातमात्रं प्राप्ता अद्य तु निपातितास्मि ५८ ५९ ६० ६१ अनवगु-

हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ४८ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च ४९ दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् लोकक्षोभयितारं च साधुभूतविदारणम् ५० ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ स्वयूथभृत्यगोप्तारं हन्तारं भीमकर्मणाम् ५१ हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः निवातक-वचानां तु निगृहीतारमाहवे ५२ नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ५३ देवासुरनृक-न्यानामाहर्तारं ततस्ततः शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ५४ लंकाद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् अस्माकं कामभो-गानां दातारं रथिनां वरम् ५५ एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ५६ शयनेषु महा-र्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुगुंठितः ५७ यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि तदा त्वभिहता तीव्र-मद्य त्वस्मि निपातिता ५८ साहं बंधुजनैर्हीना हीना नाथेन च त्वया विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ५९ प्रपन्नो दीर्घम-ध्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम् नय मामपि दुःखार्तां न वर्तिष्ये त्वया विना ६० कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गंतुमिच्छसि दीनां विलपतीं मंदां किंच मां नाभिभाषसे ६१ दृष्ट्वा न खल्वभिक्रुद्धो मामिहानवगुंठिताम् निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ६२ पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावगुंठनान् बहिर्निष्पतितान्सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ६३ अयं क्रीडासहायस्ते नाथो लालप्यते जनः न चैनमाश्वा-सयसि किं वा न बहुमन्यसे ६४ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः पतिव्रता धर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः ६५ ताभिः शोका-भितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः त्वया विप्रकृताभिश्च तदा शप्तं तदागतम् ६६ प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप पतिव्रतानां नाकस्मा-त्पतन्त्यश्रूणि भूतले ६७

ठितां भ्रष्टावगुंठनां ६२ भ्रष्टं लज्जारक्षकमवगुंठनं येषां तान् ६३ ६४ नैकाः कुलस्त्रियः ऋष्यादीनामिति शेषः ६५
यच्छप्तस्तत्फलं त्वं परवशं शत्रुवशं गतः त्वया विप्रकृताभिः कृतापकाराभिस्तदापकारसमये यच्छप्तं तत्फलमागतं ६६ विप्रकृतानां पतिव्रतानामश्रू-
ण्यकस्मात्किंचिदनर्थकारणं विना भूतलेन पतंतीति योऽयं प्रवादः प्रायशो जने चरति प्रवर्तते स सत्यः त्वां प्रति जातः तवानर्थकर एव जात इत्यर्थः ६७ ६८ १४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शौंडीर्यमानिना वीरमानिना ६८ ६९ कातर्यं कातरत्वं पक्वलक्षणं पक्वस्य आसन्नविनाशस्य लक्षणमित्यर्थः ७० ७१ मे देवरो विभीषणो राक्षसानां विनाश आगत इति यदब्रवीत् तदागतमिति शेषः ७२ व्यसनेन स्त्रीप्रसक्तलक्षणेन प्रसंगिना प्रसक्तिमता त्वत्कृते नार्थो ऽशेषैश्वर्यलक्षणो निवृत्तः यतः सो ऽयं परस्त्रीप्रसक्तिरूपो मूलहरो ऽनर्थ इति शेषः ७३ ७४ ७५ दुःखितां संप्राप्तदुःखां सुहृदां मारीचादीनाम् ७६ अदारुणं सौम्यं हेत्व-

कथं च नाम ते राजँल्लोकानाक्रम्य तेजसा नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौंडीर्यमानिना ६८ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया आनीता रामपत्नी सा अपनीय च लक्ष्मणम् ६९ कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्वलक्षणम् ७० अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ७१ सत्यवाक्स महाबाहो देवरो मे यदब्रवीत् अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ७२ कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसंगिना निवृत्तस्त्वत्कृते ऽनर्थः सो ऽयं मूलहरो महान् ७३ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं राक्षसं कुलम् न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ७४ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ७५ आत्मानमनुशोचामि त्वद्विनाशेन दुःखिताम् सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ७६ भ्रातॄणां चैव कार्त्स्न्येन हितमुक्तं दशानन हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ७७ मारीचकुंभकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तथा न कृतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ७८ नीलजीमूतसंकाश पीतांबर शुभांगद स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ७९ प्रसुप्त इव शोकार्तां किं मां न प्रतिभाषसे महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः यातुधानस्य दौहित्रीं किं मां न प्रतिभाषसे ८० उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे नवे परिभवे कृते अद्य वै निर्भया लंकां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ८१ येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा वज्रं वज्रधरस्येव सो ऽयं ते सततार्चितः ८२ रणे बहुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ८३ प्रियामिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदिनीम् अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ८४ धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा त्वयि पंचत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ८५ इत्येवं विलपंती सा बाष्पपर्याकुलेक्षणा स्नेहोपस्कन्नहृदया तदा मोहमुपागमत् ८६ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला ८७

र्थयुक्तं हेतुप्रयोजनाभ्यां सहितं हेतुमन्न कृतं फलवन्नानुष्ठितमित्यर्थः ७७ मारीचकुंभकर्णाभ्यामभिहितमिति शेषः ७८ विनिक्षिप्य भूतले इति शेषः ७९ यातुधानस्य सुमालेः ८० ८१ त्वया सततमर्चितः पूजितः ८२ बहुप्रहरणो बहुहता ८३ ८४ फलते स्फुटति ८५ ८६ कश्मलं मूर्च्छा सन्ना पीडिता ८७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८८ दशाविभागस्य पुण्यपरिपाकदशाविशेषस्य पर्यायेविनाशो राज्ञांचंचलाःश्रियस्तेनविदिताःकिं एवंलोकानांस्थितिरध्रुवाचंचलेत्यपि तोकिंनवि
दितं ८९ ९० ९१ प्रश्रितंराममनोनुकूलपथानतथा रामंप्रत्युवाच ९२ त्यक्तोधर्मोव्रतंचयेनतं अनृतमनृतवादिन ९३ गुरुर्गौरवात्पूज्योपि
उक्तदोषान्मत्तःपूजांनार्हतेनार्हति ९४ हेरामसर्वेमनुजाःपूर्वंभ्रातुरसंस्कारश्रवणान्मांनृशंसइतिवक्ष्यंति पश्चात्तस्यागुणान्श्रुत्वापुनःसुकृतं
सम्यक्कृतमित्येवंवक्ष्यंति ९५ ९६ तवापीति सुग्रीवस्येव तवापिप्रियं राज्याभिषेकलक्षणं मयाकार्यंकर्तव्यंहियतस्त्वत्प्रभावान्मयाजितं त
स्मादवश्यं क्षमंअभिषेकसंपादनयोग्यं यत्कृसं प्रेतनिर्हारलक्षण तन्मयात्वंवाच्यः ९७ यद्यप्ययंत्वदुक्तदोषवान् तथापि गुणबाहुल्यात्संस्कार्य

तथागतांसमुत्थाप्यसपत्न्यस्तांभृशातुराः पर्यवस्थापयामासूरुदंत्योरुदतींभृशम् ८८ किंतेनविदितादेविलोकानांस्थितिरध्रुवा
दशाविभागपर्यायेराज्ञांवैचंचलाःश्रियः ८९ इत्येवमुच्यमानासासशब्दंप्ररुरोदह स्नपयंतीतदास्रेणस्तनौवक्त्रंसुनिर्मलम् ९०
एतस्मिन्नंतरेरामोविभीषणमुवाचह संस्कारःक्रियतांभ्रातुःस्त्रीगणःपरिसांत्व्यताम् ९१ तमुवाचततोधीमान्विभीषणइदंवचः
विमृश्यबुद्ध्याप्रश्रितंधर्मार्थसहितंहितम् ९२ त्यक्तधर्मव्रतंक्रूरंनृशंसमनृतंतथा नाहमर्हामिसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शनम् ९३
भ्रातृरूपोहिमेशत्रुरेषसर्वाहितेरतः रावणोनार्हतेपूजांपूज्योपिगुरुगौरवात् ९४ नृशंसइतिमांरामवक्ष्यंतिमनुजाभुवि श्रुत्वातं
स्यागुणान्सर्वेवक्ष्यंतिसुकृतंपुनः ९५ तच्छ्रुत्वापरमप्रीतोरामोधर्मभृतांवरः विभीषणमुवाचेदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदः ९६ तवापिमेप्रि
यंकार्यंत्वत्प्रभावान्मयाजितम् अवश्यंतुक्षमंवाच्योमयात्वंराक्षसेश्वर ९७ अधर्मानृतसंयुक्तःकाममेषनिशाचरः तेजस्वीबलवा-
ञ्छूरःसंग्रामेषुचनित्यशः ९८ शतक्रतुमुखैर्देवैःश्रूयतेनपराजितः महात्माबलसंपन्नोरावणोलोकरावणः ९९ मरणांतानिवैरा
णिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येषयथातव १००

एवेत्याह अधर्मेत्यादि ९८ ९९ त्वच्छत्रुत्वादसंस्कार्यइतिचेत्तत्राह मरणांतानीति नःसात्विकानामस्माकं प्रयोजनंवैरनिर्यातनरूपं निर्वृत्तं
संपन्नमतःपरंनवैरप्रयोजनमस्ति यदेवमतोस्यसंस्कारःक्रियतामिति एषयथातवभ्राता संस्कारादिनातवानुग्राह्यः तथाममाप्यनुग्राह्यएव चतुर्विध
मुक्तिष्वेकापिनास्य तदुक्तंविष्णुपुराणे हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवंनमनस्यभूत् दशाननत्वेपि अनंगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसोदा
शरथिरूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युतइत्यासक्तिविपद्यतोंतःकरणस्य मानुषबुद्धिरेवकेवलमभूदिति अतएवरावणकुंभकर्णयोः शिशुपालद
तवक्त्ररूपेणजन्मश्रूयते नहिभगवत्सालोक्यंप्राप्तयोरपिजन्मभवति किंतुब्रह्मणासहमुक्तिरेवेतिसिद्धांतः १०० ५ ५ ५ ५

यशोभागिनि रामवाक्येनत्यक्तवैरोभ्रातरं संस्कृतवानितिख्यातिरेवभविष्यतीत्यर्थः १०१ १०२ निर्यापयतिस्मेतिशेषः १०३ १०४ १०५ १०६ द्वि
जाः राक्षसद्विजाः स्तुवद्भिर्वंदिजनैरभिनंदितं अभिनंदितमिव रावणंशिबिकामारोप्यद्विजाययुरितिशेषः ७ पताकादिभिश्चित्रितां शिबिकांवाहकैरु-
त्थाप्यविभीषणादयः १०८ काष्ठानिगृहीत्वा दक्षिणामुखाः श्मशानमार्गंभेजिरे १०९ शरणाभिगताःआधारस्थानकुंडस्थाः ११० प्लवमानानिच
लनाभ्यासाभावात्त्वरयाचप्लवमानानीव ११ पद्मकोगंधद्रव्यः ब्राह्म्यावेदमार्गानुगतक्रियया रंकुः कृष्णसारमृगस्तत्संबंधिरांकवं तेनास्तरणेनावृतां-

त्वत्सकाशान्महाबाहोसंस्कारंविधिपूर्वकम् क्षिप्रमर्हतिधर्मेणत्वंयशोभाग्भविष्यसि १०१ राघवस्यवचःश्रुत्वात्वरमाणोविभीषणः
संस्कारयितुमारेभेभ्रातरंरावणंहतम् १०२ सप्रविश्यपुरींलंकांराक्षसेंद्रोविभीषणः रावणस्याग्निहोत्रंतुनिर्यापयतिसत्वरम् १०३
शकटान्दारुरूपाणिअग्नीन्वैयाजकास्तथा तथाचंदनकाष्ठानिकाष्ठानिविविधानिच १०४ आगुरूणिसुगंधीनिगंधांश्चसुरभींस्तथा म
णिमुक्ताप्रवालानिनिर्यापयतिराक्षसः १०५ आजगाममुहूर्तेनराक्षसैःपरिवारितः ततोमाल्यवतासार्धंक्रियामेवचकारसः सौवर्णींशि
बिकांदिव्यामारोप्यक्षौमवाससम् १०६ रावणंराक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखाद्विजाः तूर्यघोषैश्चविविधैःस्तुवद्भिश्चाभिनंदितम् १०७ प
ताकाभिश्चचित्राभिःसुमनोभिश्चचित्रिताम् उत्क्षिप्यशिबिकांतांतुविभीषणपुरोगमाः १०८ दक्षिणाभिमुखाःसर्वेगृह्यकाष्ठानिभेजि
रे अग्नयोदीप्यमानास्तेतदाध्वर्युसमीरिताः १०९ शरणाभिगताःसर्वेपुरस्तात्तस्यतेययुः अंतःपुराणिसर्वाणिरुदमानानिसत्वरम् ११०
पृष्ठतोनुययुस्तानिप्लवमानानिसर्वतः रावणंप्रयतेदेशेस्थाप्यतेभृशदुःखिताः १११ चितांचंदनकाष्ठैश्चपद्मकोशीरचंदनैः ब्राह्म्यासं
वर्तयामासुरांकवास्तरणावृताम् ११२ प्रचक्रूराक्षसेंद्रस्यपितृमेधमनुत्तमम् वेदिंचदक्षिणाप्राचीयथास्थानंचपावकम् ११३ पृष
दाज्येनसंपूर्णंस्रुवंस्कंधेप्रचिक्षिपुः पादयोःशकटंप्रापुरूर्वोश्चोलूखलंतदा ११४ दारुपात्राणिसर्वाणिअरणिंचोत्तरारणिम् द-
त्वातुमुसलंचान्यंयथास्थानंविचक्रमुः ११५

चितांसंवर्तयामासुःचक्रुः ११२ पितृमेधंपितृमेधविहितंकर्म प्रचक्रुः तत्प्रकारः
वेदिंचेत्यादि दक्षिणाप्राचीं चितायादक्षिणाप्राग्देशेइत्यर्थः यथास्थानंपावकंचप्रचक्रुः दक्षिणपूर्वदेशेआहवनीयंनिदधाति उत्तरपश्चिमेगार्हपत्यंद
क्षिणपश्चिमेदक्षिणाग्निमितिसूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः ११३ पृषदाज्येन सदध्याज्येन संपूर्णेनोपलक्षितंस्रुवं स्कंधेस्कंधदेशेप्रचिक्षिपुः य
द्यपिनासिकेस्रुवावित्यापस्तंबेनोक्तं तथापिसूत्रांतरात्स्कंधेपिनिक्षेपःस्रुवस्यबोध्यः तथापादयोःशकटं ऊर्वोरुलूखलमितिच सूत्रांतरादेवबो-
ध्यं ११४ दारुपात्रादिसर्वसूत्रोक्ततत्तत्स्थानेदत्वा अन्यंमुसलं चातुर्मास्यमुसलंच यथास्थानंदत्वाचविचक्रमुः पितृमेधंचक्रुः ११५ ६३ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शास्त्रदृष्टेन श्रुतिदृष्टेनमहर्षिविहितेन कल्पसूत्रकृदृषिविहितेन परिस्तीर्यतेमुखमनयेतिपरिस्तरणिका वपातांराक्षसेंद्रस्यमुखे समवेशयन् वपा-
स्यमुखंप्रोर्णोतीतिसूत्रात् तीर्थस्तु अनुस्तरणिकींराज्ञइतिपठित्वानुस्तरणिकीं राजगवीं तामालभ्य तच्चर्मणायजमानमास्तृतवंतइत्यर्थः मृतायानु
स्तरणींघ्नंतीतिश्रुतेरित्याह ११६ वस्त्रैश्चेति अलंकृत्येत्यनुकर्षः ११७ ११८ विधिपूर्वकंप्रदाय स्थितइतिशेषः ननुनिहतंरावणंदृष्ट्वारामेणाक्लि
ष्टकर्मणा तत्यजुस्तंमहाभागंपंचभूतानिरावणम् शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धानचभस्माप्यदृश्यतेतिमहाभारतेउ-
क्तत्वेन कस्यवाल्मीकिनाश्मशानानयनपूर्वकंदाहउक्तइतिचेन्न तस्यरामबाणतेजोवर्णनविषयेऽत्युक्त्यलंकारपरत्वादितिवदंति ११९ गम्यतामि

शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच तत्रमेध्यंपशुंहत्वाराक्षसेंद्रस्यराक्षसाः परिस्तरणिकांराज्ञोघृताक्तांसमवेशयन् ११६ गंधै
र्माल्यैरलंकृत्यरावणंदीनमानसाः विभीषणसहायास्तेवस्त्रैश्चविविधैरपि लाजैरवकिरंतिस्मबाष्पपूर्णमुखास्तथा ११७ सद-
दौपावकंतस्यविधियुक्तंविभीषणः स्नात्वाचैवार्द्रवस्त्रेणतिलान्दर्भविमिश्रितान् ११८ उदकेनचसंमिश्रान्प्रदायविधिपूर्वकम्
ताःस्त्रियोनुनयामाससांत्वयित्वापुनःपुनः ११९ गम्यतामितिताःसर्वाविविशुर्नगरंततः प्रविष्टासुपुरीस्त्रीषुराक्षसेंद्रोविभीष-
णः रामपार्श्वमुपागम्यसमतिष्ठद्विनीतवत् १२० रामोपिसहसैन्येनससुग्रीवःसलक्ष्मणः हर्षंलेभेरिपुंहत्वावृत्रंवज्रधरोय-
था १२१ ततोविमुक्त्वासशरंशरासनंमहेंद्रदत्तंकवचंसतन्महत् विमुच्यरोषंरिपुनिग्रहात्ततोरामःससौम्यत्वमुपागतोरिहा
१२२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० यु० त्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ११३ ७ तेरावणवधंदृष्ट्वादेवगंधर्वदानवाः जग्मुःस्वैः
स्वैर्विमानैस्तेकथयंतःशुभाःकथाः १ रावणस्यवधंघोरंराघवस्यपराक्रमम् सुयुद्धंवानराणांचसुग्रीवस्यचमंत्रितम् २ अनुरागं
चवीर्यंचमारुतेर्लक्ष्मणस्यच पतिव्रतात्वंसीतायाहनूमतिपराक्रमम् कथयंतोमहाभागाजग्मुर्हृष्टायथागतम् ३ राघवस्तुर
थंदिव्यमिंद्रदत्तंशिखिप्रभम् अनुज्ञाप्यमहाबाहुर्मातलिंप्रत्यपूजयत् ४ राघवेणाभ्यनुज्ञातोमातलिःशक्रसारथिः दिव्यंतंरथ
मास्थायदिवमेवोत्पपातह ५ तस्मिंस्तुदिवमारूढेसरथेरथिनांवरः राघवःपरमप्रीतःसुग्रीवंपरिषस्वजे ६

तिउवाचेत्यर्थः रावणपत्नीरिति
शेषः १२० १२१ १२२ अयंसंस्कारोनवम्यामेवसायंकाले कतकः १०४ इतिरामाभि० वा० यु० त्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ११३ ७ तेरावणे
ति १ सुग्रीवस्यमंत्रितं सेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकं मंत्रसामर्थ्यं २ मारुतिलक्ष्मणयोरामेऽनुरागंवीर्यंच ३ इंद्रदत्तं इंद्रप्रेषि १५१
तं अनुज्ञाप्य रथंनयेत्याज्ञांदत्वा ४ ५ यद्यपिभारते सीतायाआगमनोत्तरं रथादवतरणंभगवनउक्तंतथापितत्र पौर्वापर्यक्रमेतात्पर्याभावान्नक्ष
तिः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्ष्मणेनाभिवादितोराघवः बलालयं सेनानिवेशस्थानं ७ अथत्रिभिर्दिनैः दशरात्रैकादशाहद्वादशाह कर्तव्यक्रियासमाप्तौ चतुर्थेऽहनीत्यर्थः ना
त्रदशाहमाशौचमिति भ्रमितव्यं उद्यतेराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्ममृतस्यतु सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिनिस्थितिरितिमनूक्तेः ८ लंकायामभिषेचय
रावणसिंहासनेसाक्षादितिशेषः ९ १० ११ तेघटंहस्तेइतिजातावेकवचं मनोजवान्वानरान्व्यादिदेश समुद्रसलिलंतदानयनं १२ समुद्रा
च्चतुःसमुद्रेभ्यइत्यर्थः १३ परमासनेविभीषणंसंस्थाप्य तमभ्यषिंचत् १४ मंत्रदृष्टेन वेददृष्टेन १५ भक्ताःयेचास्यविभीषणस्यामात्यव्यतिरि

परिष्वज्यचसुग्रीवंलक्ष्मणेनाभिवादितः पूज्यमानोहरिगणैराजगामबलालयम् ७ अथोवाचसकाकुत्स्थःसमीपपरिवर्तिनम् सौ
मित्रिंमित्रसंपन्नंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ८ विभीषणमिमंसौम्यलंकायामभिषेचय अनुरक्तंचभक्तंचतथापूर्वोपकारिणम् ९
एषमेपरमःकामोयदिमंरावणानुजम् लंकायांसौम्यपश्येयमभिषिक्तंविभीषणम् १० एवमुक्तस्तुसौमित्री राघवेणमहात्मना त
थेत्युक्त्वासुसंहृष्टःसौवर्णंघटमाददे ११ तंघटंवानरेंद्राणांहस्तेदत्वामनोजवान् व्यादिदेशमहासत्वोसमुद्रसलिलंतदा १२ अ
तिशीघ्रंततोगत्वावानरास्तेमनोजवाः आगतास्तुजलंगृह्यसमुद्राद्वानरोत्तमाः १३ ततस्त्वेकंघटंगृह्यसंस्थाप्यपरमासने घटेन
तेनसौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् १४ लंकायांरक्षसांमध्येराजानंरामशासनात् विधिनामंत्रदृष्टेनसुहृद्गणसमावृतः १५
अभ्यषिंचंस्तदासर्वेराक्षसावानरास्तथा प्रहर्षमतुलंगत्वातुष्टुवूराममेवहि तस्यामात्याजहृषिरेभक्तायेचास्यराक्षसाः १६ दृष्ट्वाभि
षिक्तंलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणम् राघवःपरमांप्रीतिंजगामसहलक्ष्मणः १७ सांत्वयित्वाप्रकृतयस्ततोराममुपागतम् दध्यक्षता
न्मोदकांश्चलाजाःसुमनसस्तथा १८ आजन्हुरथसंहृष्टाःपौरास्तस्मैनिशाचराः सतान्गृहीत्वादुर्धर्षोराघवायन्यवेदयत् १९ मां
गल्यंमंगलंसर्वंलक्ष्मणायचवीर्यवान् कृतकार्यंसमृद्धार्थंदृष्ट्वारामोविभीषणम् प्रतिजग्राहतत्सर्वंतस्यैवप्रतिकाम्यया २० ततः
शैलोपमंवीरंप्रांजलिंप्रणतंस्थितम् उवाचेदंवचोरामोहनूमंतंप्लवगमम् २१ अनुज्ञाप्यमहाराजमिमंसौम्यविभीषणम् प्रविश्यन
गरींलंकांकौशलंब्रूहिमैथिलीं २२ वैदेह्यामांचकुशलंसुग्रीवंचसलक्ष्मणम् आचक्ष्ववदतांश्रेष्ठरावणंचहतंरणे २३

क्ताभक्तास्तेपी-
त्यर्थः १६ १७ प्रकृतयःप्रकृतीः स्वपुरराष्ट्रप्रजाः १८ पौरास्तस्मैविभीषणायाजन्हुः रामसमीपगमनवेलायामितिशेषः तान्उपहृतान्पदार्थान् १९ ल
क्ष्मणायचन्यवेदयत् प्रतिकाम्याइच्छा २० ततःअभिषेकोत्तरंदिनद्वये तस्यप्रजासांत्वनोत्तरं रामपूजार्थमागते विभीषणे तत्पूजांकृत्वा नगरंगतेसतिस
प्तमेदिनेइत्यर्थः २१ अनुज्ञाप्यपुराधिपतित्वात्कर्तव्येऽर्थेतदनुज्ञापेक्षणं आदौसीतांप्रतिकुशलप्रश्नस्ततःस्वकुशलनिवेदनम् २२ २३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संदेशं वैदेह्याः प्रतिसंदेशमित्यर्थः २४ कतकः १०५ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध० चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ११४
इतिप्रतीतिसीतांप्रतिसमादिष्टइत्यर्थः १ २ मृजया स्नानादिसंस्कारेण सातंकांग्रहपीडासहितां ३ निभृतोनिश्चलः प्रह्वोनम्रः अभिवाद्यचस्थि
तइतिशेषः ४ ५ ६ कुशलंत्वां त्वामाहेत्यर्थः ७ ८ कोसौसंदेशस्तत्राह प्रियमिति हेदेवितेप्रियमाख्यामि त्वांभूयःसभाजयेप्रीणयामि

प्रियमेतदिहाख्याहि वैदेह्यास्त्वंहरीश्वर प्रतिगृह्यतुसंदेशमुपावर्त्तितुमर्हसि २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेच
तुर्दशाधिकशततमःसर्गः ११४ ७ ७ इतिप्रतिसमादिष्टोहनूमान्मारुतात्मजः प्रविवेशपुरींलंकांपूज्यमानोनिशाचरैः १
प्रविश्यचपुरींलंकामनुज्ञाप्यविभीषणम् ततस्तेनाभ्यनुज्ञातोहनूमान्वृक्षवाटिकाम् २ संप्रविश्ययथान्यायंसीतायाविदितोहरिः
ददर्शमृजयाहीनांसातंकांरोहिणीमिव ३ वृक्षमूलेनिरानंदांराक्षसीभिःपरीवृताम् निभृतःप्रणतःप्रह्वःसोभिगम्याभिवाद्यच ४
दृष्ट्वासमागतंदेवीहनूमंतंमहाबलम् तूष्णीमास्ततदादृष्ट्वास्मृत्वाहृष्टाभवत्तदा ५ सौम्यंतस्यामुखंदृष्ट्वाहनूमान्प्लवगोत्तमः राम
स्यवचनंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ६ वैदेहिकुशलीरामःसुग्रीवःसहलक्ष्मणः कुशलंत्वाहसिद्धार्थोहतशत्रुरमित्रजित् ७ विभीष-
णसहायेनरामेणहरिभिःसह निहतोरावणोदेविलक्ष्मणेनचवीर्यवान् ८ प्रियमाख्यामितेदेविभूयश्चत्वांसभाजये तवप्रभावा
द्धर्मज्ञेमहान्रामेणसंयुगे ९ लब्धोयंविजयःसीतेस्वस्थाभवगतज्वरा रावणश्चहतःशत्रुर्लंकाचेयंवशीकृता १० मयाह्यलब्धनि
द्रेणधृतेनतवनिर्जये प्रतिज्ञैषाविनिस्तीर्णाबध्वासेतुंमहोदधौ ११ संभ्रमश्चनकर्तव्योवर्तंत्यारावणालये विभीषणविधेयंहिलं
कैश्वर्यमिदंकृतम् १२ तदाश्वसिहिविस्रब्धंस्वगृहेपरिवर्तसे अयंचाभ्येतिसंहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः १३ एवमुक्तासमुत्पत्यसादेवी-
सीताशशिनिभानना प्रहर्षेणावरुद्धासाव्याहर्तुंनशशाकह १४ ततोब्रवीद्धरिवरःसीतामप्रतिजल्पतीम् किंत्वंचिंतयसेदेविकिंच
मांनाभिभाषसे १५ एवमुक्ताहनुमतासीताधर्मपथेस्थिता अब्रवीत्परमप्रीताबाष्पगद्गदयागिरा १६ प्रियमेतदुपश्रुत्यभर्तुर्विजय
संश्रितम् प्रहर्षवशमापन्नानिर्वाक्यास्मिक्षणांतरम् १७

तवप्रभावात् तवपातिव्रत्यवैभवात्संयुगे रामेणायंमहान्विजयोलब्धः ९ १० तवनिर्जयेशत्रोरितिशेषः धृतेनकृतनिश्चयेनएषाप्रतिज्ञा शत्रुं
हत्वासीतांप्रत्यानेष्यामीत्येवंरूपा ११ संभ्रमोभयं वर्तंत्यावर्तमानया यतोविभीषणविधेयं लंकैश्वर्यंकृतं तस्मात्त्वंस्वगृहएवपरिवर्तसे अतआश्व-
सिहि १२ अयंचाभ्येतिसंहृष्टइतिपाठः अयंविभीषणः १३ १४ १५ १६ क्षणांतरं क्षणरूपकालावकाशमात्रम् १७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकेवलंहर्षवशादेवनिर्वाक्या किंतुप्रियाख्यातुस्तव तत्सदृशदेयवस्त्वभावादपीत्याह नहीति प्रत्यभिनंदनंदेयवस्तु आख्यानकस्य त्वत्कृतप्रियाख्या
नकस्यसदृशंनास्तीत्यर्थः स्वार्थेकः १८ उक्तमेवानंदवशात्पुनराह नचेति ईदृशप्रियाख्यानेयत्तस्य सदृशंसमं तवदातुंयोग्यंतत्पृथिव्यामपि नप-
श्यामि १९ एतद्भाषितंत्वदुक्तंप्रत्यभिनंदत्वेन हिरण्यादिकंनार्हतीति अतएव तत्प्रियवचनेदेयंवस्तुलोकेनास्तीत्यर्थः २० २१ स्निग्धंस्नेहोपे
तं एवंविधंअशक्यप्रीतिदानमित्येवंरूपं त्वमेवभाषितुमर्हसिनान्या अतस्त्वयासर्वोत्तरंयदिदंवचनमुक्तं तदेवपरमंप्रत्यभिनंदनमितिशेषः २२ एत-
दुत्तरंतवैतद्वचनमित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः अतिलक्षणसंपन्नं आकांक्षायोग्यतादिलक्षणसंपन्नं व्याकरणलक्षणसंपन्नंच माधुर्यंच

नहिपश्यामिसदृशंचिंतयंतीप्लवंगम आख्यानकस्यभवतोदातुंप्रत्यभिनंदनम् १८ नचपश्यामिसदृशंपृथिव्यांतवकिंचन सदृ
शंयत्प्रियाख्यानेतवदत्वाभवेत्सुखम् १९ हिरण्यंवासुवर्णंवारत्नानिविविधानिच राज्यंवात्रिषुलोकेषुएतन्नार्हतिभाषितम् २०
एवमुक्तस्तुवैदेह्याप्रत्युवाचप्लवंगमः प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाःप्रमुखेस्थितः २१ भर्तुःप्रियहितेयुक्तेभर्तुर्विजयकांक्षिणि
स्निग्धमेवंविधंवाक्यंत्वमेवार्हस्यनिंदिते २२ तवैतद्वचनंदेविसत्त्वतोहामिप्रियंमहत् रत्नौघाद्विविधाच्चापिदेवराज्याद्विशिष्यते
अर्थतश्चमयाप्राप्तादेवराज्यादयोगुणाः हतशत्रुंविजयिनंरामंपश्यसिसुस्थिरम् तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीजनकात्मजा ततः
शुभतरंवाक्यमुवाचपवनात्मजम् अतिलक्षणसंपन्नमाधुर्यगुणभूषणम् बुद्ध्याह्यष्टांगयायुक्तंत्वमेवार्हसिभाषितुम् २३
श्लाघनीयोऽनिलस्यत्वंसुतःपरमधार्मिकः बलंशौर्यंश्रुतंसत्त्वंविक्रमोदाक्ष्यमुत्तमम् २४ तेजःक्षमाधृतिःस्थैर्यंविनीतत्त्वंनसंश
यः एतेचान्येचबहवोगुणास्त्वय्येवशोभनाः २५ अथोवाचपुनःसीतामसंभ्रांतोविनीतवत् प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाःप्रमुखेस्थि-
तः २६ इमास्तुखलुराक्षस्योयदित्वमनुमन्यसे हंतुमिच्छामिताःसर्वायाभिस्त्वंतर्जितापुरा २७ क्लिश्यंतींपतिदेवांत्वामशोकवनिका-
गताम् घोररूपसमाचाराःक्रूराःक्रूरतरेक्षणाः २८ इहश्रुतामयादेविराक्षस्योविकृताननाः असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदंत्योरावणाज्ञया
२९ विकृताविकृताकाराःक्रूराःक्रूरकचेक्षणाः इच्छामिविविधैर्घातैर्हंतुमेताःसुदारुणाः ३० राक्षस्योदारुणकथावरमेतत्प्रयच्छमे मुष्टि
भिःपार्ष्णिघातैश्चविशालैश्चैवबाहुभिः ३१

श्रवणमात्रेणानंदजनकत्वं तद्रूपगुणएवभूषणंयस्यतत् अष्टांगया शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा ऊहा
पोहोर्थविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचधीगुणाइतिउक्ताष्टांगबुद्ध्यायुक्तं २३ बलमायाससहिष्णुता शौर्यंयुद्धोत्साहः सत्त्वंशारीरःसारः २४ तेजःपराभिभवसामर्थ्यंए
वमाद्याबहवोगुणाः त्वय्येवसंतिनान्यत्र २५ असंभ्रांतःस्तुत्याऽविकृतचित्तः विनीतवत् विनीतार्हं २६ २७ २८ २९ ३० एतद्वरं अपकारिराक्षसीगणवध
रूपम् ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२ ३३ ३४ राजसंश्रयादेवराजवश्यानां पराज्ञया कुर्वतीनां शक्रमस्मभ्यं वेतिशेषः ३५ पुरस्ताद्दुष्कृतेनदुष्कृतेनेत्यर्थः ३६ रावणस्यदासीनामेतत्त र्जनादिकं दशायोगात्कर्मपरिपाककालसंबंधात् प्राप्तव्यमिति मयानिश्चितं अतस्तत्कालसंबंधादेव दुर्बलैवाहं तन्मर्षयामीत्यर्थः ३७ राक्षसीतर्जने रा जाज्ञामूलत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति आज्ञप्ताइति ३८ ईदृशेविषये क्षमैवोचितेतिइतिहासमुखेनाह अयमिति ३९ श्लोकमेवाह नपरइति क चिदरण्येव्याघ्रानुद्रुतः कश्चिद्व्याधोऋक्षारूढंवृक्षमारुहत् वृक्षमूलगश्च व्याघ्रो वृक्षस्थंऋक्षं वन्यानामस्माकं शत्रुममुंव्याधं वृक्षात्पातयेत्यब्रवीत् एवमुक्तोऋक्षः स्वावस्थानगतमेनंनपातयिष्यामि तथात्वेधर्महानिःस्या दित्युक्त्वासुष्वाप सुप्तंऋक्षं पातयेतिव्याघ्रेणोदितोव्याधोऋक्षमपातयत्स-

जंघाजानुप्रहारैश्च दंतानांचैवपीडनैः भक्षणैःकर्णनासानां केशानां लुंचनैस्तथा ३२ निपात्यहंतुमिच्छामितवविप्रियकारिणीः एवंप्र हारैर्बहुभिःसप्रहार्ययशस्विनि ३३ घातयेतीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वंतर्जितापुरा इत्युक्तासाहनुमता कृपणादीनवत्सला हनूमंतमुवाच दंचिंतयित्वाविमृश्यच ३४ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनांपराज्ञया विधेयानांचदासीनां कःकुप्येद्वानरोत्तम ३५ भाग्यवैषम्यदोषेण- पुरस्ताद्दुष्कृतेनच मयैतत्प्राप्यतेसर्वंस्वकृतंह्युपभुज्यते ३६ मैवंवदमहाबाहोदैवीह्येषापरागतिः प्राप्तव्यंतुदशायोगान्मयैतदितिनि श्चितम् दासीनांरावणस्याहंमर्षयामीहदुर्बला ३७ आज्ञप्ताराक्षसेनेहराक्षस्यस्तर्जयंतिमाम् हतेतस्मिन्नकुर्वंतितर्जनंमारुता- त्मज ३८ अयंव्याघ्रसमीपेतुपुराणोधर्मसंहितः ऋक्षेणगीतःश्लोकोस्तितन्निबोधप्लवंगम ३९ नपरःपापमादत्तेपरेषांपापकर्म- णाम् समयोरक्षितव्यस्तुसंतश्चारित्रभूषणाः ४० पापानांवाशुभानांवावधार्हाणामथापिवा कार्यंकारुण्यमार्येणनकश्चिन्नापरा ध्यति ४१ लोकहिंसाविहाराणांक्रूराणांपापकर्मणाम् कुर्वतामपिपापानिनैवकार्यमशोभनम् ४२ एवमुक्तस्तुहनुमान्सीतयावाक्यकोवि दः प्रत्युवाचततःसीतांरामपत्नीमनिंदिताम् ४३ युक्तारामस्यभवतीधर्मपत्नीगुणान्विता प्रतिसंदिशमांदेविगमिष्येयत्रराघवः ४४

ऋक्षोऽभ्यासबलेनशाखांतरमवलंब्यनापतत् तदनंतरं कृतापराधमेनंपातयेतिपुनर्व्याघ्रेणोक्तोपि ऋक्षोबहुशःकृतापराधमप्येनं तुष्यंनदास्यामीत्यभि- धायररक्षेतिपौराणिकीगाथेतितीर्थस्तत्रत्योयंश्लोकः परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्यपापंकुर्वतां परःप्राज्ञःपुरुषःपापंप्रत्यपकाररूपंनादत्तेनकरोतिसम यःअपकर्तृष्वपिप्रत्यपकारवर्जनरूपआचारोरक्षितव्यस्तुरक्षितव्यएव हियतःसंतश्चारित्रभूषणाः ४० पापानांवाशुभानांवेति शुभेष्विव पापेषुवधा र्हेष्वपिआर्येणकारुण्यंकार्यंकर्तव्यं इतरौवाशब्दौवाक्यालंकारे ननुसापराधेष्ववश्यंदंडःकार्योऽतआह नकश्चिदिति कश्चिदपिनापराध्यतीतिन सर्वोप्य पराध्यत्येवेत्यर्थः तस्मात्सर्वत्रदयैवोचितेतिभावः ४२ राक्षसानांपरहिंसैवस्वभावइत्यतोपि नवध्याइत्याह लोकेति अशोभनंदंडनं ४२ ४३ ४४ १५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५ ४६ ४७ ४८ ४९ कतकः १०६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी०सुंद०पंचदशाधिकशततमःसर्गः ११५ ७
तमुवाचेति १ आरंभउद्योगः कर्मणांसेतुबंधरावणवधादीनांयःफलोदयःफलरूपः २ ३ पूर्वकात्सत्ययात्सदेशकालिकादात्मीयोऽयमितिविश्वासा
द्भर्तारंद्रष्टुमिच्छामीत्यहमुक्तस्ततःपर्याकुलेक्षणा आसीदितिशेषः ४ ध्यानमागच्छत् परगृहोषितापरगृहेमहान्लोकापवादः निर्दोषायाःपरित्या
गेचमहान्दोषइतिकार्यदौस्थ्यात्किंकर्तव्यमितिचिंतयामासेत्यर्थः वस्तुतोमुख्यसीतालाभोऽस्मेःकथंस्यादितिचिंतात्र ५ ६ दिव्यांगरागामिति

एवमुक्ताहनुमतावैदेहीजनकात्मजा साब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामिभर्तारंभक्तवत्सलम् ४५ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजः
हर्षयन्मैथिलींवाक्यमुवाचेदंमहामतिः ४६ पूर्णचंद्रमुखंरामंद्रक्ष्यस्यद्यसलक्ष्मणम् स्थितमित्रंहतामित्रंशचीवेंद्रंसुरेश्वरम्
४७ तामेवमुक्त्वाभ्राजंतींसीतांसाक्षादिवश्रियम् आजगाममहातेजाहनूमान्यत्रराघवः ४८ सपदिहरिवरस्ततोहनूमान्प्रतिव
चनंजनकेश्वरात्मजायाः कथितमकथयद्यथाक्रमेणत्रिदशवरप्रतिमायराघवाय ४९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी०यु०
पंचदशाधिकशततमःसर्गः ११५ ७ ७ तमुवाचमहाप्राज्ञःसोऽभिवाद्यप्लवंगमः रामंकमलपत्राक्षंवरंसर्वधनुष्मताम्
१ यन्निमित्तोयमारंभःकर्मणांयःफलोदयः तांदेवींशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिलीम् २ साहिशोकसमाविष्टाबाष्पपर्याकुले
क्षणा मैथिलीविजयंश्रुत्वाद्रष्टुंत्वामभिकांक्षति ३ पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तोविश्वस्तयातया द्रष्टुमिच्छामिभर्तारमितिपर्या
कुलेक्षणा ४ एवमुक्तोहनुमतारामोधर्मभृतांवरः आगच्छत्सहसाध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ५ सदीर्घमभिनिःश्वस्यजग
तीमवलोकयन् उवाचमेघसंकाशंविभीषणमुपस्थितम् ६ दिव्यांगरागांवैदेहींदिव्याभरणभूषिताम् इहसीतांशिरःस्नाता
तामुपस्थापयमाचिरम् ७ एवमुक्तस्तुरामेणत्वरमाणोविभीषणः प्रविश्यांतःपुरंसीतांस्त्रीभिःस्वाभिरचोदयत् ८ ततः
सीतांमहाभागांदृष्ट्वोवाचविभीषणः मूर्ध्निबद्धांजलिःश्रीमान्विनीतोराक्षसेश्वरः ९ दिव्यांगरागावैदेहिदिव्याभरणभूषिता यान
मारोहभद्रंतेभर्तात्वांद्रष्टुमिच्छति १० एवमुक्तातुवैदेहीप्रत्युवाचविभीषणम् अस्नात्वाद्रष्टुमिच्छामिभर्तारंराक्षसेश्वर ११ त
स्यास्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीषणः यथाहरामोभर्तातेतत्तथाकर्तुमर्हसि १२

तैस्तत्स्यारूपाधिक्याभिव्यक्तौ ईदृश्यर्थेऽयंमेउद्यमइतिसर्वान्ज्ञापयितु
मेवंवादः ७ ८ ततःस्वस्त्रीणांतत्समीपगमनानंतरं ९ १० अस्नात्वाद्रष्टुमिच्छामि भर्त्राज्ञांविनापिस्नानमकृत्वैव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः ११ तस्यास्तद्वचनंस्ना
नाद्यनंगीकारवचनं यथारामआह तथाकर्तुमर्हसि तादृक्षाचारुसर्वांगींयानस्थांशोककर्शितां मलोपचितसर्वांगींजटिलांकृष्णवाससं उवाचरामोवैदेहीं
परामर्शविशंकितइतिभारतेतु मलोपचितेत्यर्धेपूर्वमितिशेषः १२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भर्तृभक्त्या आवृताऽन्विता १३ १४ स्त्रीयुक्तवाहनवहनोचितैः परीक्षितैरित्यर्थः १५ ज्ञात्वापि विभीषणागमनंज्ञात्वापि ध्यानमास्थितं अतःपरं किंवक्तव्यंकिंकर्तव्यमितिचिंतायुक्तमित्यर्थः १६ रोषंसर्वानर्थमूलयाऽनयाकिल ससुहृद्भ्रातृकेणेदंबहुदुःखमनुभूतमितिशेषः यद्वा रावणगृहे चिरोषितत्वनिमित्तकआरोपितोरोषोभाविशपथोपयोगी चिरवियुक्तायाअद्यदर्शनमितिहर्षः चिरकालंमत्प्रतीक्षयानया बहुदुःखमनुभूतमि-तिदैन्यं १७ अहृष्टःउक्तधर्मत्रयाक्रांतत्वात्प्रकटहर्षरहितः १८ १९ उत्सारणंजनस्येतिशेषः २० वेत्रैर्वेत्रग्रहणेर्झर्झरास्तादृशशब्दवंतःपा णयोयेषां २१ उत्तस्थुःउत्थायजग्मुः २२ २३ दाक्षिण्यात् स्वभक्तवानरसेनासुदाक्षिण्यात्कृपाविशेषात्तद्रमर्षात्मदाज्ञां विनोत्सारय-

तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीपतिदेवता भर्तृभक्त्यावृतासाध्वीतथेतिप्रत्यभाषत १३ ततःसीतांशिरःस्नातांसंयुक्तांप्रतिकर्मणा महार्हाभरणोपेतांमहार्हांबरधारिणीम् १४ आरोप्यशिबिकांसीतांराक्षसैर्वहुनोचितैः राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तामाजहारविभीषणः १५ सोऽभिगम्यमहात्मानंज्ञात्वापिध्यानमास्थितम् प्रणतश्चप्रहृष्टश्चप्राप्तांसीतांन्यवेदयत् १६ तामागतामुपश्रुत्यरक्षोगृहचिरो षिताम् रोषंहर्षंचदैन्यंचराघवःप्रापशत्रुहा १७ ततोयानगतांसीतांसविमर्शंविचारयन् विभीषणमिदंवाक्यमहृष्टोराघवो-ब्रवीत् १८ राक्षसाधिपतेसौम्यनित्यंमद्विजयेरत वैदेहीसन्निकर्षंमेक्षिप्रंसमभिगच्छतु १९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्य विभीषणः तूर्णमुत्सारणंतत्रकारयामासधर्मवित् २० कंचुकोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः उत्सारयंतस्तान्योधान्सम तात्परिचक्रमुः २१ ऋक्षाणांवानराणांचराक्षसानांचसर्वशः वृंदान्युत्सार्यमाणानिदूरमुत्तस्थुरंततः २२ तेषामुत्सार्यमाणा नांनिःस्वनःसुमहानभूत् वायुनोद्धूयमानस्यसागरस्येवनिःस्वनः २३ उत्सार्यमाणांस्तान्दृष्ट्वासमंताज्जातसंभ्रमान् दाक्षिण्या त्तदमर्षाच्चवारयामासराघवः २४ संरंभाच्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषाप्रदहन्निव विभीषणंमहाप्राज्ञंसोपालंभमिदंवचः २५ किम र्थंमामनादृत्यक्लिश्यतेयंत्वयाजनः निवर्तयैनमुद्वेगंजनोयंस्वजनोमम २६ नगृहाणिनवस्त्राणिनप्राकारस्तिरस्क्रिया नेदृशा राजसत्कारावृत्तमावरणंस्त्रियः २७ व्यसनेषुनकृच्छ्रेषुनयुद्धेषुस्वयंवरे नक्रतौनोविवाहेवादर्शनंदूष्यतेस्त्रियः २८

तीतिविभीषणेऽमर्षः

२४ संरंभात्कोपात् २५ एनमुद्वेगं निवर्तयास्यजनस्येतिशेषः कथमेवंयुज्यतेतत्राह जनोयमिति स्वजनः भ्रात्रादिस्वजनसदृशएव २६ किंच व्य र्थोयंजनापसरणप्रयासइत्याह नगृहाणीति गृहादित्रयंतिरस्क्रियाआवरणा ईदृशाजनापसरणादिव्यापारानस्त्रियाआवरणं किंतुराजसत्कार एवकेवलंछत्रचामरादिवत् किंतर्ह्यावरणंतत्राह वृत्तमेवावरणमिति २७ अपिचेदानींदर्शनमपिनास्यादोषायेत्याह व्यसनेष्विति व्यसनंविपत्तिका-लःकृच्छ्रंपीडा २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतेदर्शनस्यादोषत्वसाधकंधर्ममाह सैषेति २९ पश्यंतुवैदेहीमित्यनुकर्षः ३० सविमर्शः एवंवादादस्यांप्रायेणाभिमानोनास्ति जिघृक्षाचनास्ति यदितोस्या तांतदाराजपपत्न्युचितमुपचारमनुमन्येतैवेतिचिंतायुक्तइत्यर्थः ३१ अनयैवबुत्ध्यालक्ष्मणादेरपिव्यथा ३२ लज्जयावलीयंती जनसमक्षंभर्तृसमीपस्थि तिजन्यलज्जयावलीयंती संकोचंगच्छंती ३३ विस्मयादिति बहुमित्रपरिवारसंपत्तिदर्शनजोविस्मयः प्रियदर्शनजोहर्षः ३४ समपनुदत्समपानुद त् ३५ कतकः १०७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी॰युद्ध॰षोडशाधिकशततमःसर्गः ११६ ॥ तांतिति १ एषाल

सैषाविपद्गतानैवरुच्छ्रेणचसमन्विता दर्शनेनास्तिदोषोस्यामत्समीपेविशेषतः २९ विसृज्यशिबिकांतस्मात्पद्भ्यामेवापसर्पतु समी पेममवैदेहींपश्यंत्वेतेवनौकसः ३० एवमुक्तस्तुरामेणसविमर्शोविभीषणः रामस्योपानयत्सीतांसन्निकर्षंविनीतवत् ३१ ततोल- क्ष्मणसुग्रीवौहनूमांश्चप्लवंगमः निशम्यवाक्यंरामस्यबभूवुर्व्यथिताभृशम् ३२ लज्जयात्ववलीयंतीस्वेषुगात्रेषुमैथिली विभी- षणेनानुगताभर्तारंसाभ्यवर्तत ३३ विस्मयाच्चप्रहर्षाच्चस्नेहाच्चपतिदेवता उदैक्षतमुखंभर्तुःसौम्यंसौम्यतरानना ३४ अथसमप- नुदन्मनःक्लमंसासुचिरमदृष्टमुदीक्ष्यवैप्रियस्य वदनमुदितपूर्णचंद्रकांतंविमलशशांकनिभाननातदासीत् ३५ इत्यार्षेश्रीमद्रा॰ वाल्मी॰आदि॰युद्ध॰षोडशाधिकशततमःसर्गः ११६ ॥ ॥ तांतुपार्श्वेस्थितांप्रह्वांरामःसंप्रेक्ष्यमैथिलीम् हृदयान्तर्गतंभाव व्याहर्तुमुपचक्रमे १ एषासिनिर्जिताभद्रेशत्रुंजित्वारणाजिरे पौरुषाद्यदनुष्ठेयंमयैतदुपपादितम् २ गतोस्म्यंतममर्षस्यधर्षणास प्रमार्जिता अवमानश्चशत्रुश्चयुगपन्निहतौमया ३ अद्यमेपौरुषंदृष्टमद्यमेसफलःश्रमः अद्यतीर्णप्रतिज्ञोहंप्रभवाम्यद्यचात्मनः ४ यात्वंविरहितानीताचलचित्तेनरक्षसा दैवसंपादितोदोषोमानुषेणमयाजितः ५ संप्राप्तमवमानंयस्तेजसानप्रमार्जति कस्तस्य पौरुषेणार्थोमहताप्यल्पचेतसः ६ लंघनंचसमुद्रस्यलंकायाश्चापिमर्दनम् सफलंतस्यचश्लाघ्यमद्यकर्महनूमतः ७ युद्धेविक्र मतश्चैवहितंमंत्रयतस्तथा सुग्रीवस्यससैन्यस्यसफलोद्यपरिश्रमः ८ विभीषणस्यचतथासफलोद्यपरिश्रमः विगुणंभ्रातरंत्य क्त्वायोमांस्वयमुपस्थितः ९ इत्येवंवदतःश्रुत्वासीतारामस्यतद्वचः मृगीवोत्फुल्लनयनाबभूवाश्रुपरिप्लुता १०

शत्रुंजित्वानिर्जिता शत्रोःप्रत्या हृता पौरुषात्पुरुषयत्नात् २ अमर्षस्यक्रोधस्यांतंगतः धर्षणाशत्रुकृतस्वदारहरणलक्षणाभिभवः ३ अद्यमेपौरुषंदृष्टंलोकैरितिशेषः तीर्णप्रति ज्ञः तीर्णरावणवधविषयाप्रतिज्ञायेनसः ४ मयाविरहितायात्वंचलचित्तेन रक्षसानीता असौदैवसंपादितस्तवदोषः मानुषेणमनुष्यसाध्यपराक्रमे णमयाजितोऽपनीतः ५ ६ अद्यसफलमित्यन्वयः ७ ८ ९ इत्येवंवदतइत्यर्थात्त्वयामेप्रयोजनंनास्तीतिप्रतिफलनाद्दुःखेनाश्रुपरिप्लुताबभूव १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्रूपदर्शनादंगीकारबुद्धिः जनवादभयात् त्यागबुद्धिः भावसंधिरत्र ११ १२ १३ जीवलोकस्य दुराधर्षेत्यन्वयः इल्वलवातापिभयादिनिरो

षः रावणभयात् प्राणिमात्रस्य दुराधर्षा युद्धेननिर्जिता १४ १५ अपवादं स्वदारापहारिणं हंतुंनाशक्नोदित्यपवादं परिमार्जता न्यंगंनीचत्वंप रिमार्जनेदं कृतमितिशेषः १६ नेत्रातुरस्य नेत्ररोगिणः १७ १८ सुहृल्लोभेन सुहृद्भिरकालस्निग्धैर्निलोभोजिघृक्षायस्यतेन १९ रावणस्यदुष्टेन चक्षुषा कामोपहतनेत्रेणदृष्टां एवंचविषान्नवदग्राह्यामित्यर्थः २० २१ कृतबुद्धिना निश्चितबुद्धिना अस्मदीयेषुयत्रकुत्रापितिष्ठेत्याह लक्ष्म

पश्यतस्तांतुरामस्यसमीपेहृदयप्रियाम् जनवादभयाद्राज्ञोबभूवहृदयंद्विधा ११ सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुंचितमूर्धजाम् अ वदद्वैवरारोहांमध्येवानररक्षसाम् १२ यत्कर्तव्यंमनुष्येणधर्षणांप्रतिमार्जता तत्कृतंरावणंहत्वामयेदंमानकांक्षिणा १३ निर्जि ताजीवलोकस्यतपसाभावितात्मना अगस्त्येनदुराधर्षामुनिनादक्षिणेवादिक् १४ विदितश्चास्तुभद्रंतेयोयंरणपरिश्रमः सुतीर्णःसु हृदांवीर्यान्नत्वदर्थंमयाकृतः १५ रक्षतातुमयावृत्तमपवादंचसर्वतः प्रख्यातस्यात्मवंशस्यन्यंगंचपरिमार्जता १६ प्राप्तचारित्रसं देहामममप्रतिमुखेस्थिता दीपोनेत्रातुरस्येवप्रतिकूलासिमेदृढा १७ तद्गच्छत्वाऽनुजानेद्ययथेष्टंजनकात्मजे एतादशादिशोभ द्रेकार्यमस्तिनमेत्वया १८ कःपुमांस्तुकुलेजातःस्त्रियंपरगृहोषिताम् तेजस्वीपुनरादद्यात्सुहृल्लोभेनचेतसा १९ रावणांकप रिक्लिष्टांदृष्टांदुष्टेनचक्षुषा कथंत्वांपुनरादद्यांकुलंव्यपदिशन्महत् २० यदर्थंनिर्जितामेत्वंसोयमासादितोमया नास्तिमेत्वय्यभि ष्वंगोयथेष्टंगम्यतामिति २१ तदद्यव्याहृतंभद्रेमयैतत्कृतबुद्धिना लक्ष्मणेवाथभरतेकुरुबुद्धिंयथासुखम् २२ शत्रुघ्नेवाथसुग्री वेराक्षसेवाविभीषणे निवेशयमनःसीतेयथावासुखमात्मनः २३ नहित्वांरावणोदृष्ट्वादिव्यरूपांमनोरमाम् मर्षयत्यचिरंसीते स्वगृहेपर्यवस्थिताम् २४ ततःप्रियार्हश्रवणातदप्रियंप्रियादुपश्रुत्यचिरस्यमानिनी मुमोचबाष्पंरुदतीतदाभृशंगजेंद्रहस्ताभि हतेववल्लरी २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि॰यु॰ सप्तदशाधिकशततमःसर्गः ११७ ७ एवमुक्तातुवैदेहीपरुषं रोमहर्षणम् राघवेणसरोषेणश्रुत्वाप्रव्यथिताभवत् १ सातदाश्रुतपूर्वंहिजनेमहतिमैथिली श्रुत्वाभर्तुर्वचोघोरंलज्जयावनता भवत् २

णइत्यादि २२ यथावासुखं स्वमातृपितृकुलेवेत्यर्थः २३ सर्वलोकस्यममचत्वयिवृत्तसंदेहोदुर्निवारइत्याह नहित्वामित्यादि २४ प्रियार्हश्रवणाप्रियश्रवणार्हेत्यर्थः गजेंद्रहस्ताभिहतावल्लरीयथा बाष्पंमुमोचेत्यर्थः २५ कतकः १०८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय णतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ११७ ७ ७ एवमिति १ जनेमहति महाजनसन्निधावित्यर्थः २ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ ४ असदृशं त्वयावक्तुं मयाश्रोतुंचायोग्यं रूक्षं परुषमतएवश्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ५ यथात्वमवगच्छसि दुष्टेयमिति तथानास्मिस्वेनचारि
त्रेणपातिव्रत्यलक्षणेन तेशपे शपथेनतव प्रत्ययं संपादयिष्ये ततोमेप्रत्ययंगच्छ ६ पृथक्स्त्रीणांप्रचारेणाचारित्रदर्शनेनहेतुना जातिं स्त्रीजातिंप
रिशंकसे दुष्टांमन्यसे इदमनुचितमितिशेषः यदितेत्वयाहंपरीक्षिता तदेमांशंकांत्यज ७ ननुकातेप रीक्षारक्षोंगस्पृष्टायास्तत्राह यदहमिति वि
वशाऽस्वाधीनासती गात्रसंस्पर्शंगतास्मि प्राप्तास्मि तत्रमेकामकारोन इच्छापूर्वकृतान तत्रबलात्स्पर्शेदैवमेवापराध्यतिअपराधंकारितवत्
दैवमेवात्रकारणं नमेऽत्रापराधइतिभावः ८ स्वतोदोषजनकंकर्मतुमेनास्तीत्याह मदधीनमिति परैर्ग्रहीतुमशक्यमित्यर्थः पराधीनेषुपरैर्ग्रहीतुं
शक्येषु दैवाधीनेषुच यस्याः छायास्मि तदधीनानिगात्राणि तयैनदर्थमेवैषांनिर्माणात् हृदयंतुतदीयमेवात्रापीतिभावः ९ सहयुगपत्संवृद्धोभा

प्रविशंतीवगात्राणिस्वानिसाजनकात्मजा वाक्शरैस्तैःसशल्येवभृशमश्रूण्यवर्तयत् ३ ततोबाष्पपरिक्लिन्नंप्रमार्जंतीस्व
माननम् शनैर्गद्गदयावाचाभर्तारमिदमब्रवीत् ४ किंमामसदृशंवाक्यमीदृशंश्रोत्रदारुणम् रूक्षंश्रावयसेवीर प्राकृतःप्रा
कृतामिव ५ नतथास्मिमहाबाहोयथामामवगच्छसि प्रत्ययंगच्छमेस्वेनचारित्रेणैवतेशपे ६ पृथक्स्त्रीणांप्रचारेणजातिं
त्वंपरिशंकसे परित्यजेमांशंकांतुयदितेऽहंपरीक्षिता ७ यदहंगात्रसंस्पर्शंगतास्मिविवशाप्रभो कामकारोनमेतत्रदैवंत-
त्रापराध्यति ८ मदधीनंतुयत्तन्मेहृदयंत्वयिवर्तते पराधीनेषुगात्रेषुकिंकरिष्याम्यनीश्वरी ९ सहसंवृद्धभावेनसंसर्गेणचमा
नद यदितेहंनविज्ञाताहतातेनास्मिशाश्वतम् १० प्रेषितस्तेमहावीरोहनुमानवलोककः लंकास्थाहंत्वयाराजन्किंतदानविसर्जि
ता ११ प्रत्यक्षंवानरस्यास्यतद्वाक्यसमनंतरम् त्वयासंत्यक्तयावीरत्यक्तंस्याज्जीवितंमया १२ नवृथातेश्रमोयंस्यात्संशयेन्यस्य
जीवितं सुहृज्जनपरिक्लेशोनचायंविफलस्तव १३ त्वयातुनृपशार्दूलरोषमेवानुवर्तता लघुनेवमनुष्येणस्त्रीत्वमेवपुरस्कृतं १४

वः परस्परानुरागलक्षणस्तेनसंसर्गेणचिरकालसहवासेनच यद्यहंतेत्वयागुणवत्त्वेननविज्ञाता तेनत्वदज्ञानेनहेतुनाहंशाश्वतंहता चिरकालंदुःख
मग्नाकृता १० अवलोककः अवलोकितुमन्वेष्टुमित्यर्थः तदाकिंनत्वयाविसर्जिता पुनरंगीकाराभावंकिमितिनश्राविता ११ तदोक्तौकोविशेषस्तत्राह
प्रत्यक्षमिति एवंचतदैवजीवत्यागे एतावत्ययंत्वं महतीत्वद्वियोगव्यथानस्यादितिभावः १२ जीवितंसंशयेन्यस्ययुद्धेजयस्यसंदिग्धत्वात्संशयेप्र
निधाप्य योयंवृथाश्रमः कृतः सनकर्तव्यः स्यात् तथाविफलः सुहृज्जनपरिक्लेशश्चनकर्तव्योभवेत् १३ स्त्रीत्वमेव प्राकृतसाधारणस्त्रीजातिरेवपुरस्कृतं
चिंतिता १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेऽपदेशोवैदेहीत्यादिव्यवहारोजनकाज्जनकयज्ञभूमिसंबंधमात्रात् नोत्पत्तिर्जनकादित्यनुकर्षः कुतस्तर्हिसातत्राह वसुधातलात् एवंमनुष्य-योन्यनुत्पत्तिरप्राकृतस्त्रीत्वोपपादिकोक्ता तथामेबहुमानार्हं वृत्तंचारित्रंचतेत्वयानपुरस्कृतं अपरित्यागेहेतुत्वेन नविचारितं १५ किंच बाल्येकृत धर्मप्रज्ञोद्देश्यकं पाणिग्रहणमपि त्वयाऽपरित्यागेनप्रमाणीकृतं १६ १७ १८ गुणैरप्रीतेन भर्त्रा जनसंसदित्यक्तायायागतिः क्षमा तांगतिंगंतुं हव्यवाहनंप्रवेक्ष्ये अप्रीतस्यगुणैर्भर्तुरितिपाठांतरं तत्रापिशेषेषष्ठी १९ २० मनश्छंदंमनोभिप्रायंआकारसूचितं भ्रूभंगाद्या

अपदेशोमेजनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ममवृत्तंचवृत्तज्ञबहुतेनपुरस्कृतम् १५ नप्रमाणीकृतःपाणिर्बाल्येममनिपीडितः ममभ क्तिश्चशीलंचसर्वंतेपृष्ठतःकृतम् १६ इतिब्रुवंतीरुदतीबाष्पगद्गदभाषिणी उवाचलक्ष्मणंसीतादीनंध्यानपरायणम् १७ चितांमेकुरुसौ मित्रेव्यसनस्यास्यभेषजम् मिथ्यापवादोपहतानाहंजीवितुमुत्सहे १८ अप्रीतेनगुणैर्भर्त्रात्यक्तायाजनसंसदि याक्षमामेगतिर्गंतुंप्रवे क्ष्येहव्यवाहनम् १९ एवमुक्तस्तुवैदेह्यालक्ष्मणःपरवीरहा अमर्षवशमापन्नोराघवंसमुदैक्षत २० सविज्ञायमनश्छंदंरामस्याकार-सूचितम् चितांचकारसौमित्रिर्मतेरामस्यवीर्यवान् २१ नहिरामंतदाकश्चित्कालांतकयमोपमम् अनुनेतुमथोवक्तुंद्रष्टुंवाप्यशक-त्सुहृत् २२ अधोमुखंस्थितंरामंततःकृत्वाप्रदक्षिणम् उपावर्ततवैदेहीदीप्यमानंहुताशनम् २३ प्रणम्यदेवतेभ्यश्चब्राह्मणेभ्य श्चमैथिली बद्धांजलिपुटाचेदमुवाचाग्निसमीपतः २४ यथामेहृदयंनित्यंनापसर्पतिराघवात् तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपा तुपावकः २५ यथामांशुद्धचारित्रांदुष्टांजानातिराघवः तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातुपावकः २६ एवमुक्त्वातुवैदेहीपरि-क्रम्यहुताशनम् विवेशज्वलनंदीप्तंनिःशंकेनांतरात्मना २७ जनश्चसुमहांस्तत्रबालवृद्धसमाकुलः ददर्शमैथिलींदीप्तांप्रवि शंतींहुताशनम् २८ सातप्तनवहेमाभातप्तकांचनभूषणा पपातज्वलनंदीप्तंसर्वलोकस्यसन्निधौ २९ ददृशुस्तांविशालाक्षींपतं तींहव्यवाहनम् सीतांसर्वाणिरूपाणिरुक्मवेदिनिभांतदा ३० ददृशुस्तांमहाभागांप्रविशंतींहुताशनम् ऋषयोदेवगंधर्वायज्ञेपू र्णाहुतीमिव ३१ प्रचुक्रुशुःस्त्रियःसर्वास्तांदृष्ट्वाहव्यवाहने पतंतींसंस्कृतांमंत्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ३२

कारसूचितम् २१ २२ २३ २४ २५ राघवःशुद्धचारित्रामदुष्टामेवमांयदिदुष्टांजानाति अहंतथाचेत्अदुष्टाचेत्पावकोमांसर्वतःपा तु केशांबरादिकमपिमाधाक्षीदित्यर्थः २६ २७ २८ सातप्तेत्यादि एतदर्थमेवस्नातायाअलंकारयुतायाआनयनंकारितं २९ सर्वाणिरूपाणि सर्वाणिभूतानि सर्वाणिरूपाणिविजित्यधीरइत्यादौ तद्बोधकतयाप्रसिद्धोरूपशब्दः ३० ३१ वसोर्धारांसंततांघृतधाराम् ३२ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शप्ता शापं प्राप्तामत एव त्रिदिवान्निरये मनुष्ययोन्यादौ पतंतीं ३३ अद्भुतोपमः आश्चर्यमित्युपमाज्ञानं यस्य तद्वतो सः ३४ कतकः १०९ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी० यु० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ११८ ७ ७ ततोहीति एवं वदता हाहेति वदतां सर्वेषामार्तागिरः श्रुत्वा ततोहि तत एव दुर्मनाः खिन्नचित्तो रामो बाष्पव्याकुललोचनः प्राकृतस्त्रीवत्सीता एतदनर्हेति तद्वियोगतो बाष्पव्याकुललोचनो भूत्वा मुहूर्तं दध्यौ किमुक्तं किंकृतं किंचातः परं कर्तव्यमिति चिंतापरो बभूव १ अत्रावसरे दिक्पालसहितो रुद्रो हिरण्यगर्भश्च रामानुग्रहाय समागता इत्याह ततइत्यादि २ षडर्धनयनः श्रीमान् षडर्धनयनस्त्रिनेत्र इत्यर्थः सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यंतं सर्वलोकवर्तिपदार्थानां स्रष्टा ब्रह्मविदां चतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पालवसिष्ठाद्यृषितत्संतानजब्राह्मणा ब्रह्मविदस्तेषां वरो ज्येष्ठो हिरण्यगर्भः योवैब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणो

दद्दृशुस्तां त्रयो लोका देवगंधर्वदानवाः शप्तां पतंतीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ३३ तस्यामग्निं विशंत्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ३४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्ध० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ११८ ७ ७
ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः १ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः २ षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ३ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः आगम्य नगरीं लंकामभिजग्मुश्च राघवम् ४ ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्रांजलिं स्थितम् ५ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः उपेक्षसे कथं सीतां पतंतीं हव्यवाहने कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ६ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ७ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पंचमः अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचंद्रमसौ दृशौ ८

ति तस्मै इति श्रुतेर्हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेश्च ३ एते सर्वे विमानैर्लंकामागत्य राघवमभिजग्मुः ४ प्रगृह्य उद्यम्य भारतेत्वग्निप्रवेशं सीताया अनुत्क्वा रामस्य चारित्रसंदेहे सीता दुःखं दृष्ट्वा वाय्वग्निवरुणाद्युक्त्यैव सीतांगीकार उक्तस्तत्रानुक्तोप्यग्निप्रविशोमध्ये द्रष्टव्य इत्याहुः पाद्मेतु सा तेन गर्हिता साध्वी विवेश ज्वलनं तदेति इत्युक्तं ५ कर्ता सर्वस्येति मनुष्यदेहे राघवे सर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण ज्ञानविदां औपनिषदज्ञानवतां देवगणा इंद्रादयस्तेषां श्रेष्ठं विष्णुमुखा वै देवा इति श्रुतेः ६ ऋतधामेत्यादि श्लोकत्रयं कतकास्संमतं तीर्थस्त्वेवं व्याचष्टे पूर्वं पूर्वस्मिन्कल्पे सृष्टेः पूर्वं वा वसूनां मध्ये ऋतधामा नाम वसुः आदिकर्ता अंडांडाधिपतिरूपादिसृष्टिकर्ता स्वयंप्रभुः इतरानियम्यः ७ अष्टमो रुद्रो महादेवः साध्यानामपि पंचमः वीर्यवान्नाम विराड्रूपं वर्णयति अश्विनौ चेत्यादि ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतेचादौचेत्यनेन सर्वभूतत्वंत्वमेवेतिसूचितं ९ लोकपालैरिंद्रादिब्रह्मांतैः पूर्वोक्तैः लोकस्य भूलोकस्येदानींसाक्षात्स्वामीराघवः रघुकुलजः १०
अथब्रह्मानुग्रहादेवब्रह्मविद्योन्मुख्यस्यश्रुत्यादिसिद्धतया तदोन्मुख्यस्यात्मानंनावबुध्यसेइतिब्रह्मणैवकृतत्वात्तज्जिज्ञासुरिव स्वीयानांस्वस्व
रूपबोधनाय ब्रह्माणंगुरुमज्ञइवोपासदद्दित्याहात्मानमिति अहमात्मानमात्मस्वरूपं सामान्यतोहंत्वेनप्रतीयमानं दशरथपुत्रंरामनामकंमनु-
ष्यजातीयपिंडमेवमन्ये नतुततोतिरिक्तंकिंचिदित्यर्थः भवद्भिरप्युक्तंस्वात्मानंनावबुध्यसेइति एवंचसोहमेवंभूतोहंबुद्धिमान् यश्चपरमार्थतोय
तत्त्वः यतश्चयत्प्रकृतिकश्च तत्सर्वंभगवान्सर्वज्ञः परमगुरुर्मेमह्यमज्ञाय जिज्ञासवेब्रवीतूपदिशतु अयमेवब्रह्मविद्योपदेशमार्गः सर्वत्रश्रुति-
स्मृतिषुप्रसिद्धः ११ इतिब्रुवाणं जिज्ञासवेमह्यंब्रवीत्विितिब्रुवाणं वाक्यंदेहदेहितत्त्वोपदेशरूपं १२ नारंजीवसमूहोऽयनंस्थानंयस्य सविराड्रू
पोनारायणपदवाच्योयःसत्वमसि देवःस्वप्रकाशः विराट्चिन्हान्याह चक्रेति इदंशंखगदादेरप्युपलक्षणं एकशृंगोवराहएकदंष्ट्रोधरणीवराहः

अंतेचादौचमध्येचदृश्यसेचपरंतप उपेक्षसेचवैदेहींमानुषःप्राकृतोयथा ९ इत्युक्तोलोकपालैस्तैःस्वामीलोकस्यराघवः अब्रवीत्त्रिद
शश्रेष्ठान्रामोधर्मभृतांवरः १० आत्मानंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजम् सोहंयश्चयतश्चाहंभगवांस्तद्ब्रवीतुमे ११ इतिब्रुवाणंका
कुत्स्थंब्रह्माब्रह्मविदांवरः अब्रवीच्छृणुमेवाक्यंसत्यंसत्यपराक्रम १२ भवान्नारायणोदेवःश्रीमांश्चक्रायुधःप्रभुः एकशृंगोवराह
स्त्वंभूतभव्यसपत्नजित् १३ अक्षरंब्रह्मसत्यंचमध्येचांतेचराघव लोकानांत्वंपरोधर्मोविष्वक्सेनश्चतुर्भुजः १४ शार्ङ्गधन्वाहृ-
षीकेशःपुरुषःपुरुषोत्तमः अजितःखड्गधृग्विष्णुःकृष्णश्चैवबृहद्बलः १५

अयंविराट्विष्णुमूर्तेर्भेदः भूतभव्यसपत्नजित् भूतभव्यकालरूपोयःसपत्नोजनिमृतिहेतुत्वात्तंजयतीतिसः नित्यइतियावत् १३ तदेवाह अक्षर
मिति यदक्षरंमध्येचांतेचादावपि च सत्यमप्रच्युतस्वरूपंतत्त्वं यत्ब्रह्म तदेवत्वमसीतिशेषः लोकानांधर्माधिकृतप्राणिनां त्वमेवपरमोधर्मः य-
ज्ञोवैविष्णुरित्यादिश्रुतेरश्वमेधांतधर्मस्त्वमेव विष्वंचःसर्वगताःसेनानियामकगणायस्य चतुर्भुजःशत्रुनिरसनदक्षभुजचतुष्टयवान् १४
शार्ङ्गधन्वा कालरूपंशार्ङ्गंधनुर्यस्यहृषीकेशइति हृषीकाणामिंद्रियाणामीशोनियन्ता पुरुषइति पुरूणिफलानिसनोतिददातिसपुरुषः पुरुहृ-
दयपुंडरीकेशेतइतिवा पूर्णत्वाद्वापुरुषः तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमितिश्रुतेः पुरुषोत्तमः यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोके-
वेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइतिस्मृतेः अजितःपाप्मनाऽरिभिश्चाजितः खड्गधृक् विद्याख्यनंदकखड्गधृक् विष्णुःसर्वव्यापकः कृष्णः तद्वर्णः
बृहद्बलइति अशेषब्रह्मांडस्यलीलाकंदुकवद्धारणक्षमबृहद्बलः १५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सेनानीराजसेनापतिश्च ग्रामणीर्मंत्री सर्वजगत्त्वमेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका क्षमाभक्तापराधसहिष्णुता दमइंद्रियनिग्रहः तद्धर्मकत्वात्तदात्मत्वव्यपदेशः
प्रभवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ तत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः उपेंद्रादयस्त्वेवमूर्तिभेदाः १६ प्रजापतिरिंद्रमसृजतेत्युक्तेरिंद्रः कर्मसृष्टिर्यस्यसइंद्रकर्मा म
हेंद्रः सकलेशिता पद्मवैराजंनाभौयस्यसः रणांतकृत् रणेशत्रूणांनाशकर्ता शरण्यं शरणत्वेनप्राप्यंशरणंरक्षकंच त्वामेवाहुः परित्राणायसाधूना
मित्युक्तेः १७ सहस्रशृंगोऽनेकशाखामयशृंगवान् वेदात्मा वेदस्वरूपः शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयुक्तः महर्षभः श्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजाप-
तिरूपइत्यर्थइतिकतकः त्रयाणां लोकानां सर्वप्रजानामित्यर्थः स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः १८ सिद्धानामारूढानां साध्यानामारुरुक्षूणामाश्रयः प्रा
प्यः पूर्वजश्चासि अहमस्मिप्रथमजाऋतस्येत्यादिश्रुतेः १९ तवप्रभावाद्यपिनजानंति कोभवानितिचेदंतयानजानंति सार्वात्म्येनस्तौति दृश्य
सइति सर्वभूतेषुगोष्वित्यादिउत्तमचेतनेष्वपीत्यर्थः दृश्यसेंऽतर्यामितयाश्रूयसे २० अत्यंतमचेतनेष्वपित्वमंतर्यामीत्याह दिक्ष्विति २१

सेनानीर्ग्रामणीः सर्वत्वंबुद्धिस्त्वंक्षमादमः प्रभवश्चाप्ययश्चत्वमुपेंद्रोमधुसूदनः १६ इंद्रकर्ममहेंद्रस्त्वंपद्मनाभोरणांतकृत् शरण्यं
शरणंचत्वामाहुर्दिव्यामहर्षयः १७ सहस्रशृंगोवेदात्माशतशीर्षोमहर्षभः त्वंत्रयाणांहिलोकानामादिकर्तास्वयंप्रभुः १८ सिद्धानाम
पिसाध्यानामाश्रयश्चासिपूर्वजः त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमोंकारः परात्परः १९ प्रभवंनिधनंचापिनोविदुः कोभवानिति दृश्यसेसर्व-
भूतेषुगोषुचब्राह्मणेषुच २० दिक्षुसर्वासुगगनेपर्वतेषुनदीषुच सहस्रचरणः श्रीमान्शतशीर्षः सहस्रदृक् २१ त्वंधारयसिभूतानि-
पृथिवींसर्वपर्वतान् अंतेपृथिव्याः सलिलेदृश्यसेत्वंमहोरगः २२ त्रीन्लोकान्धारयन्रामदेवगंधर्वदानवान् अहंतेहृदयंरामजिह्वा-
देवीसरस्वती २३ देवारोमाणिगात्रेषुब्रह्मणानिर्मिताःप्रभो निमेषस्तेस्मृतारात्रिरुन्मेषोदिवसस्तथा २४ संस्कारास्त्वभवन्वेदानैतद
स्तित्वयाविना जगत्सर्वंशरीरंतेस्थैर्यंतेवसुधातलं २५

त्वमेवसहस्रचरणत्वादिविशिष्टानंतरूपो भूत्वा पृथिव्यादीन्त इतिभूतानिच धारयसि तथांतेअहरंते पृथिव्याउपरिवर्तिनिसलिले त्वंमहोरगशयनोदृश्य-
से एवंचपृथिव्याअधउपरिच प्रतिष्ठितस्वशक्तिस्त्वमित्युक्तं २२ हेराम त्रीन्लोकान्धारयन् त्वंविराट्नारायणोसीत्यर्थः एतेनयतश्चाहमुत्पन्नइति प्रश्नस्यो
त्तरंदत्तं एवंदेहत्वमुपदिश्य देहित्वमुपदिशति अहंतेहृदयमिति हेराम ते रामोपयहस्य तवहृदयंसर्वाधारभूतमांतरं त्वदात्मतत्त्वमहमेवज्ञानस्वरूपः महा-
काशइवयदाकाशस्य तवजिह्वामन्निर्मितावाग्देवीसरस्वती २३ देवाइंद्रियदेवादिग्वातार्कादयस्तवगात्रेषु श्रोत्रादिषुब्रह्मणामयानिर्मिताः रोमाणिचनिर्मि
तान्योषधिवनस्पत्यादिनेतिशेषः निमेषोन्मेषौचरात्रिदिवसत्वेनप्रसिद्धौ २४ संस्काराः संस्क्रियंतेबोध्यंतएभिर्लोकाइतिसंस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्तिबोध
काः नैतदस्तीनित्वयाविनायदस्तितत्किमपिनेत्यर्थः कार्यकारणरूपंसर्वंजगत्तेशरीरंस्थैर्यमशेषप्रजानित्यधारणासामर्थ्यंवसुधातलं भूतत्वंत्वमेव २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेकोपोग्निः तेप्रसादः सोमः त्वयावामनात्मनावतीर्णेनपुरा पूर्वंत्रिभिर्विक्रमैस्त्रयोलोकाभूर्भुवःस्वःस्वरूपाः क्रांताः २६ बलिंबध्वामहेंद्रश्चराजा
कृतःसीतालक्ष्मीः प्रसिद्धविष्णुपत्न्याभिन्नतत्त्वात् योविष्णुःसभवान्देवः प्रकाशरूपः कृष्णःकृष्णवर्णः प्रजापतिस्तदभिन्नतत्त्वः २७ सएवत्वं
रावणस्यवधायमानुषींतनुंप्रविष्टोसिमाययेतिशेषः एवंतत्त्वेनत्वया तदिदंरावणवधरूपंनःसर्वेषांदेवानांकार्यंकृतम् २८ अथवृत्तानुष्ठाना
नुवादपूर्वंवर्तिष्यमाणकर्तव्यमाह निहतइति रावणोनिहतः एवंचावतारकार्यंनिवृत्तमतःपरं महाराज्येनकिंचित्कालंप्रहृष्टःसन् दिवंपरना
काख्यंब्रह्मलोकमाक्रम प्राप्नुहि एवंसिद्धकार्यत्वात्तेवीर्यं बलममोघं तन्मूलाःपराक्रमाश्चनमोघाननिष्फलाः अपितु सफलाएवेत्यर्थः २९
अथरामस्यसर्वोपास्यत्वं सर्वाभीष्टसिद्धिप्रदत्वंचाहामोघमिति हेराम तेदर्शनमेवंमूर्तेस्तेदर्शनं सुग्रीवादीनाममोघं एवंकालांतरेश्रुत्वा चि

अग्निःकोपःप्रसादस्तेसोमःश्रीवत्सलक्षणः त्वयालोकास्त्रयःक्रांताःपुरास्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः २६ महेंद्रश्चकृतोराजा बलिं
बध्वासुदारुणम् सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवःकृष्णःप्रजापतिः २७ वधार्थंरावणस्येहप्रविष्टोमानुषीतनुम् तदिदंनस्त्व-
याकार्यंकृतंधर्मभृतांवर २८ निहतोरावणोराम प्रहृष्टोदिवमाक्रम अमोघंदेववीर्यंतेनतेमोघाःपराक्रमाः २९ अमोघं
दर्शनंरामअमोघस्तवसंस्तवः अमोघास्तेभविष्यंतिभक्तिमंतोनराभुवि ३० येत्वांदेवंध्रुवंभक्ताःपुराणंपुरुषोत्तमम् प्रा
प्नुवंतितथाकामानिहलोकेपरत्रच ३१ इममार्षंस्तवंदिव्यमितिहासंपुरातनम् येनराःकीर्तयिष्यंतिनास्तितेषांपरा
भवः ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः ११९ ॥ ॥

त्तनद्द्रष्टृणा मप्यमोघं ऐहिकामुष्मिकसकलफलसाधनं तवसंस्तवः रामनारायणेत्येवंरूपोऽमोघः सकलेष्टदः येचत्वयिभक्तिमंतः सोहमेवेतिगौ
णवृत्त्यात्वदुपासकास्त्वाहमितिवोपासकास्तेप्यमोघं संसारमार्गमतिक्रांताः सत्यसंकल्पत्वादिमंतःसंतोमल्लोकप्राप्तिरूपामोघफलाभविष्यंति
किंपुनर्येसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवंतइत्यर्थः ३० उक्तमर्थमुपसंहरति दार्ढ्याय येत्वामिति ३१ इदानींतत्परैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति इद
मिति ऋषिर्वेदस्तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वादार्षः सचासौस्तवश्चेत्यार्षस्तवस्तं अतएवदिव्यं पुरातनपुरावृत्तप्रतिपादकं इति-
हासं अनादिसिद्धपुरातनंब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं येकीर्तयिष्यंति तेषांपराभवः परैरिहामुत्रलोकशत्रुभिःपुत्रदारादिभिः
पापैश्चाभिभवंआक्रमणंनास्ति नभविष्यतिच ३२ कतकः ११० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय॰ वा॰यु॰ एकोनविंशाधिकशततमःसर्गः११९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदिति पितामहसमीरितंशुभंपरमशोभनं निजब्रह्मत्वप्रतिपादकंवाक्यंश्रुत्वाध्यात्वाच प्रसन्नतयावस्थानकालेइतिशेषः अंकेनादाय रयिंचपुत्रां
श्चादादग्निर्मह्यमितिश्रुत्यर्थमपरोक्षमेवसंपादयन्नित्यर्थः १ मूर्तिमान् स्रुक्स्रुवादिचिन्हनिजमूर्तियुक्तः २ ३ अक्लिष्टेति अग्निसंबंधेपीति
शेषः तथारूपां पूर्वानुभूतशोभायुक्तां ४ तदादानसमये लोकस्य मनोवाक्कायैर्लौकिकृतपुण्यपापकर्मणः साक्षीसाक्षाद्द्रष्टा सर्वदेहांतर्वैश्वा
नरात्मनानित्यप्रतिष्ठितत्वादितिभावः एषायामयिरावणहरणकालेप्रविष्टासैव एवंहिकूर्मपुराणानुसारेणव्याख्यातं तच्चप्राक्निरूपितं पापं राव
णस्पर्शरूपमपि ५ सुवृत्तावृत्तशौंडीर्यत्वां मनआदिभिः प्रत्येकंसमुदितैश्चनात्यचरत् एषायाइदानींमयिप्रविष्टा ६ रुद्धानिरुद्धस्वच्छंदग

एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंपितामहसमीरितम् अंकेनादायवैदेहीमुत्पपातविभावसुः १ विधूयाथचितांतांतुवैदेहींहव्यवाहनः उत्त-
स्थौमूर्तिमानाशुगृहीत्वाजनकात्मजाम् २ तरुणादित्यसंकाशांतप्तकांचनभूषणाम् रक्तांबरधरांबालांनीलकुंचितमूर्धजा
म् ३ अक्लिष्टमाल्याभरणांतथारूपामनिंदिताम् ददौरामायवैदेहीमंकेकृत्वाविभावसुः ४ अब्रवीत्तुतदारामंसाक्षीलोक-
स्यपावकः एषातेरामवैदेहीपापमस्यांनविद्यते ५ नैववाचानमनसानैवबुद्ध्यानचक्षुषा सुवृत्तावृत्तशौंडीर्यंनत्वामत्यच
रच्छुभा रावणेनापनीतैषावीर्योत्सिक्तेनरक्षसा ६ त्वयाविरहितादीनाविवशानिर्जनेसती रुद्धाचांतःपुरेगुप्तात्वच्चित्तात्वत्पराय
णा ७ रक्षिताराक्षसीभिश्चघोराभिर्घोरबुद्धिभिः प्रलोभ्यमानाविविधंतर्ज्यमानाचमैथिली ८ नाचिंतयततद्रक्षस्त्वद्गतेनांतरा-
त्मना विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृण्हीष्वमैथिलीम् नकिंचिदभिधातव्याअहमाज्ञापयामिते ९ ततःप्रीतमनारामःश्रुत्वैववद
तांवरः दध्यौमुहूर्तंधर्मात्माहर्षव्याकुललोचनः १० एवमुक्तोमहातेजाधृतिमानुरुविक्रमः उवाचत्रिदशश्रेष्ठंरामोधर्मभृतांव-
रः ११ अवश्यंचापिलोकेषुसीतापावनमर्हति दीर्घकालोषिताहीयंरावणांतःपुरेशुभा १२

मनादिव्यवहारा गुप्तापरिहृतस्वजनदर्शना
त्वच्चित्तात्वयिचित्तंयस्याःसा अतएवत्वत्परायणात्वद्गतिः ७ ८ तद्रक्षोनाचिंतयत नागणयत् तत्रहेतुरंतरात्मनस्त्वद्गतत्वं एवंचयस्मातिविंब
स्याप्येवंव्यवस्था तद्बिंबस्यशंकास्थलंकिंवक्तव्यमितिध्वनिः विशुद्धभावां विशुद्धांतरां अतएवनिष्पापां नकिंचिदिति मन्नियोगानंतरं प्रतिग्रहस्थानवे
तिसंदेहोनगृण्हामीतिनिषेधश्चनकर्तव्यइत्यर्थः कुतएवंतत्राह आज्ञापयामितेइति एवमुक्तिस्तु रामेणस्वस्वरूपाज्ञानेनटनात्तदनुसारेणरुद्रमूर्ते
र्भगवतोऽग्नेरपीतिमंतव्यं ९ दध्यौकिमिहोचितंवक्तव्यमितिध्यानवानितिशेषः १० ११ पावनं स्वार्पण्यंतात्पावेत्युद्दिष्टं शुद्धिमित्यर्थः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जानकीमविशोध्ययाहिणंमां रावणांतःपुरेदीर्घकालोषितातां दशरथात्मजोयत् गृहीतवान् तत्सकामात्मा कामपरतंत्रचित्तः बालिशोमूढोलोकव्यवहारापरिज्ञोयतीनइतिलोकोमांवक्ष्यति ततःशुद्ध्यर्थमग्निप्रवेशोमयानुमतइतिशेषः १३ इयशुद्धेतिहृदयेजानाम्येवेत्याहानन्येति मच्चित्तपरिरक्षिणीं मद्गतचित्तत्वेनात्मनोदोषपरिरक्षणशीलां १४ स्वेनतेजसा पातिव्रत्येन १५ प्रधर्षयितुंनशक्तः अतएवाप्राप्यांअशक्यग्रहांतत्रनिदर्शनंदीप्तामिति १६ वैक्लव्यंकातर्यपीडांअनन्याहीति अर्थोवाएषआत्मनोपत्नीतिश्रुतेः शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च अनेनाग्निदत्तायारावणस्पर्शाद्यभावःस्पष्टमेवोक्तः १७ १८ सर्वेषांवोवचः सीताग्रहणविषयं मेहितं मयाऽवश्यंकार्यं कर्तुंयोग्यंस्निग्धानांमयिस्नेहवतां लोकमान्यानामशेषजगत्पूज्यानां

बालिशोबतकामात्मारामोदशरथात्मजः इतिवक्ष्यतिमांलोकोजानकीमविशोध्यहि १३ अनन्यहृदयांसीतांमच्चित्तपरिरक्षिणीम् अहमप्यवगच्छामिमैथिलींजनकात्मजाम् १४ इमामपिविशालाक्षींरक्षितांस्वेनतेजसा रावणोनातिवर्तेतवेलामिवमहोदधिः १५ नचशक्तःसुदुष्टात्मामनसापिहिमैथिलीम् प्रधर्षयितुमप्राप्यांदीप्तामग्निशिखामिव १६ नेयमर्हतिवैक्लव्यंरावणांतःपुरेसती अनन्याहिमयासीताभास्करस्यप्रभायथा १७ विशुद्धात्रिषुलोकेषुमैथिलीजनकात्मजा नविहातुंमयाशक्याकीर्तिरात्मवतायथा १८ अवश्यंचमयाकार्यंसर्वेषांवोवचोहितम् स्निग्धानांलोकनाथानामेवंचवदतांहितम् १९ इत्येवमुक्त्वाविजयीमहाबलः प्रशस्यमानःस्वकृतेनकर्मणा समेत्यरामःप्रिययामहायशाःसुखंसुखार्होऽनुबभूवराघवः २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि॰युद्ध॰विंशोत्तरशततमःसर्गः १२० ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंराघवेणानुभाषितम् ततःशुभतरंवाक्यंव्याजहारमहेश्वरः १ पुष्कराक्षमहाबाहोमहावक्षःपरंतप दिष्ट्याकृतमिदंकर्मत्वयाधर्मभृतांवर २ दिष्ट्यासर्वस्यलोकस्यप्रवृद्धंदारुणंतमः अपवृत्तंत्वयासंख्येरामरावणजंभयम् ३ आश्वास्यभरतंदीनंकौसल्यांचयशस्विनीम् कैकेयींचसुमित्रांचदृष्ट्वालक्ष्मणमातरम् ४ प्राप्यराज्यमयोध्यांचनंदयित्वासुहृज्जनम् इक्ष्वाकूणांकुलेवंशंस्थापयित्वामहाबल ५

एवंपूर्वोक्तप्रकारेणाहितं वदतां १९ २० कतकः १११ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰यु॰विंशोत्तरशततमःसर्गः १२० ॥ एतद्वाक्यंश्रुत्वा युष्मदाज्ञयासीतामंगीकरोम्येवेत्युक्तंवाक्यंश्रुत्वा ततःसीताग्रहणनियोगानुष्ठानानंतरं १ महावक्षः हेमहोरस्क २ तमोदुःखं ३ आश्वास्येति अयोध्यांगत्वेतिशेषः ४ कुलेकुलपरिपालननिमित्तंवंशंसंतानं दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच वत्स्यामिमानुषेलोकइतिअवतारात्पूर्वंप्रतिज्ञासत्वात्प्राप्यराज्यमित्याद्युक्तं ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुरगमेधेनेष्ट्वा भगवंतंप्रजापतिमितिशेषः अनुत्तमंयशोमहद्यशइत्यादिकंप्रजापतिनामतस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेः अश्वमेधफलंच तत्प्राप्तिरेव प्रजापतिंवाएषईप्सतीत्याहुः योश्वमेधेनयजतइतिश्रुतेरितिकतकः त्रिदिवंभूःस्वपदापेक्षया तृतीयंदिवंब्रह्मलोकं ६ एषइति पुरःस्थस्यापिदे वदेहपरिग्रहेणाज्ञायमानतयांगुल्यानिर्देशः ७ ८ विमानशिखरस्थस्यविमानोपरिप्रतिष्ठितस्य ९ १० ११ १२ सुरर्षभैःसमानोपि

इक्ष्वाकुतुरगमेधेनप्राप्यचानुत्तमंयशः ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वात्रिदिवंगंतुमर्हसि ६ एषराजादशरथोविमानस्थःपितातव काकुत्स्थमा नुषेलोकेगुरुस्तवमहायशाः ७ इंद्रलोकंगतःश्रीमान्त्वयापुत्रेणतारितः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रात्वमेनमभिवादय ८ महादेववचः श्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः विमानशिखरस्थस्यप्रणाममकरोत्पितुः ९ दीप्यमानंस्वयालक्ष्म्याविरजोंबरधारिणम् लक्ष्मणेनस हभ्रात्राददर्शपितरंप्रभुः १० हर्षेणमहताविष्टोविमानस्थोमहीपतिः प्राणैःप्रियतरंदृष्ट्वापुत्रंदशरथस्तदा ११ आरोप्यांकेमहा- बाहुर्वरासनगतःप्रभुः बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यततोवाक्यंसमाददे १२ नमेस्वर्गोबहुमतःसमानश्चसुरर्षभैः त्वयारामविहीनस्यस त्यंप्रतिशृणोमिते १३ कैकेय्यायानिचोक्तानिवाक्यानिवदतांवर तवप्रव्राजनार्थानिस्थितानिहृदयेमम १४ त्वांतुदृष्ट्वाकुशलि नंपरिष्वज्यसलक्ष्मणम् अद्यदुःखाद्विमुक्तोस्मिनीहारादिवभास्करः १५ तारितोहंत्वयापुत्रसुपुत्रेणमहात्मना अष्टावक्रेणध र्मात्माकहोळोब्राह्मणोयथा १६ इदानींचविजानामियथासौम्यसुरेश्वरैः वधार्थंरावणस्येहपिहितंपुरुषोत्तमम् १७ सिद्धार्था खलुकौसल्यायात्वांरामगृहंगतम् वनान्निवृत्तंसंहृष्टाद्रक्ष्यतेशत्रुसूदनम् १८ सिद्धार्थाःखलुतेरामनरायेत्वांपुरींगतम् राज्ये चैवाभिषिक्तंचद्रक्ष्यंतेवसुधाधिपम् १९ अनुरक्तेनबलिनाशुचिनाधर्मचारिणा इच्छेयंत्वामहंद्रष्टुंभरतेनसमागतम् २० चतुर्दशसमाःसौम्यवनेनिर्यातितास्त्वया वसतासीतयासार्धंमत्प्रीत्यालक्ष्मणेनच २१ निवृत्तवनवासोसिप्रतिज्ञापूरितात्वया रावणंचरणेहत्वादेवताःपरितोषिताः २२ कृतंकर्मयशःश्लाघ्यंप्राप्तंतेशत्रुसूदन भ्रातृभिःसहराज्यस्थोदीर्घमायुरवाप्नुहि २३ इतिब्रुवाणंराजानंरामःप्रांजलिरब्रवीत् कुरुप्रसादंधर्मज्ञकैकेय्याभरतस्यच २४ सपुत्रांत्वांत्यजामीतियदुक्ताकैकयीत्वया सशापःकैकयींघोरःसपुत्रांनस्पृशेत्प्रभो २५

स्वर्गोनबहुमतः १३ १४ १५ अष्टावक्रपिता कहोलनामर्षिःपुत्रेणस्वध र्मेणतारितइतिपौराणिकीकथा १६ पिहितंपुरुषोत्तमंआच्छादितंमत्पुत्रत्वेनेतिशेषः १७ १८ १९ द्रष्टुमिच्छेयंस्वलोकस्थएवस- न्नितिशेषः २० २१ २२ २३ घोरःसशापः सपुत्रांकैकेयींयथानस्पृशेत्तथाप्रसादंकुरु २४ २५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ स्वर्गमहिमानंच प्राप्स्यसीत्यनुकर्षः २७ २८ २९ एतद्रामरूपंवस्तु तज्जानीहीतिशेषः यद्देवानांहृदयमुक्तं देवानाᳲहृदयंब्रह्मान्वविंद दितिश्रुत्या देवहृदयत्वेनोपदिष्टं तथादेवानांगुह्यं एतद्वैमहोपनिषद्देवानांगुह्यमितिश्रुत्या देवगुह्यत्वेनोपदिष्टं ब्रह्मसंमितंब्रह्मणा अंतरस्मिन्निमे- लोकाइत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितं अक्षरं अशेषजगत्कारणतयानित्यंयद्ब्रह्मास्तितद्ब्रह्मशब्देतंत्रे ३० यतएवंभूतोरामोब्रह्मादिभिस्त्वत्समक्षमेवो क्तः अतएनंशुश्रूषतात्वया सर्वधर्माचरणंप्राप्तं ब्रह्मज्ञधर्मेसर्वधर्मान्तरभावस्यसंवर्गविद्यायामुक्तत्वादितिभावः ३१ ३२ इमंत्यागंप्रतिय थेष्टंगम्यतामित्युक्तरूपं ३३ ३४ यद्यपिभर्तृशुश्रूषांप्रति त्वंनसमाधेया नप्रार्थनापूर्वंनियोज्या तत्रतेस्वतःप्रवृत्तिसत्त्वात् अथापि मया

तथेतिसमहाराजोराममुक्त्वाकृतांजलिम् लक्ष्मणंचपरिष्वज्यपुनर्वाक्यमुवाचह २६ धर्मंप्राप्स्यसिधर्मज्ञयशश्चविपुलंभु- वि रामेप्रसन्नेस्वर्गंचमहिमानंतथोत्तमम् २७ रामंशुश्रूषभद्रंतेसुमित्रानंदवर्धन रामःसर्वस्यलोकस्यहितेष्वभिरतःसदा २८ एतेसेंद्रास्त्रयोलोकाःसिद्धाश्चपरमर्षयः अभिवाद्यमहात्मानमर्चंतिपुरुषोत्तमं २९ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरंब्रह्मसंमितम् देवानांहृदयंसौम्यगुह्यंरामःपरंतपः ३० अवाप्तंधर्मचरणंयशश्चविपुलंत्वया एनंशुश्रूषताव्यग्रंवैदेह्यासहसीतया ३१ इ त्युक्त्वालक्ष्मणंराजास्नुषांबद्धांजलिंस्थिताम् पुत्रीत्याभाष्यमधुरंशनैरेनामुवाचह ३२ कर्तव्योनतुवैदेहिमन्युस्त्यागमिमंप्र ति रामेणेदंविशुद्ध्यर्थंकृतंवैत्वद्धितैषिणा ३३ सुदुष्करमिदंपुत्रितवचारित्रलक्षणम् कृतंयत्तेऽन्यनारीणांयशोह्यभिभविष्यति ३४ नत्वंकामंसमाधेयाभर्तृशुश्रूषणंप्रति अवश्यंतुमयावाच्यमेषतेदैवतंपरम् ३५ इतिप्रतिसमादिश्यपुत्रौसीतांचराघवः इं द्रलोकंविमानेनययौदशरथोनृपः ३६ विमानमास्थायमहानुभावःश्रियाचसंहृष्टतनुर्नृपोत्तमः आमंत्र्यपुत्रौसहसीतयाचज गामदेवप्रवरस्यलोकम् ३७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि॰युद्ध॰ एकविंशाधिकशततमःसर्गः १२१ ५ ६ प्रतिप्रयातेकाकुत्स्थेमहेंद्रःपाकशासनः अब्रवीत्परमप्रीतोराघवंप्रांजलिंस्थितम् १ अमोघंदर्शनंरामतवास्माकंनरर्षभ प्री तियुक्ताःस्मतेनत्वंब्रूहियन्मनसेप्सितम् २

गुरुत्वादवश्यंवाच्यं तदेवाह तेदैवतंपरमिति ३५ ३६ ३७ कतकः ११२ इतिरामाभिरामेश्री रामी॰ वा॰ यु॰ एकविंशाधिकशततमःसर्गः १२१ ६ काकुत्स्थेदशरथे महेंद्रःतत्सहितोब्रह्माइत्यर्थः सत्यसंकल्पस्यतस्मिन्नेवप्रसिद्धेः वानरा णांसंकल्पमात्रेणोत्थानस्यवक्ष्यमाणत्वात् भारतेपि ततस्तेब्रह्मणाप्रोक्तेतथेतिवचनेतदा समुत्तस्थुर्महाराजवानरालब्धचेतसइत्युक्तं पाद्मेपि पितामहवरात्तूर्णंजीवयामासतान्नृपइति प्रांजलिंस्थितं राघवंप्रतीतिशेषः १ अस्माकंदर्शनं कृतोपकारस्यतवामोघं प्रत्युपकारेणचरितार्थंभवत्वि तिशेषः तेनयतःप्रीतियुक्ताःस्तेनेत्यर्थः २ १६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ यद्वचनंवक्ष्यामि तत्सत्यंकुरु ४ पराक्रांताः कृतपराक्रमाः ५ विप्रयुक्ताः जीविततनाशेनेतिभावः ६ ७ मत्प्रियेषु मत्प्रियकृत्येषु त्व-
त्प्रसादात्समेयुस्ते स्वजनैरितिशेषः ८ ९ उत्थितानां सर्वदासुखलाभाय वरान्नरं अकालेचापीति १० ११ महानिति एकस्यापिमृतस्य पुनरु

एवमुक्तोमहेंद्रेणप्रसन्नेनमहात्मना सुप्रसन्नमनाहृष्टोवचनंप्राहराघवः ३ यदिप्रीतिःसमुत्पन्नामयितेविबुधेश्वर वक्ष्यामिकु
रुमेसत्यंवचनंवदतांवर ४ ममहेतोःपराक्रान्तायेगतायमसादनम् तेसर्वेजीवितंप्राप्यसमुत्तिष्ठंतुवानराः ५ मत्कृतेविप्रयु
क्तायेपुत्रैर्दारैश्चवानराः तान्प्रीतमनसःसर्वान् द्रष्टुमिच्छामिमानद ६ विक्रान्ताश्चापिशूराश्चनमृत्युंगणयंतिच कृतयत्ना
विपन्नाश्चजीवयैतान्पुरंदर ७ मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्चनमृत्युंगणयंतिये त्वत्प्रसादात्समेयुस्तेवरमेतमहंवृणे ८ नीरुजोनि
र्व्रणांश्चैवसंपन्नबलपौरुषान् गोलांगूलांस्तथर्क्षांश्चद्रष्टुमिच्छामिमानद ९ अकालेचापिपुष्पाणिमूलानिचफलानिच
नद्यश्चविमलास्तत्रतिष्ठेयुर्यत्रवानराः १० श्रुत्वातुवचनंतस्यराघवस्यमहात्मनः महेंद्रःप्रत्युवाचेदंवचनंप्रीतिसंयुतम् ११
महानयंवरस्तातयस्त्वयोक्तोरघूत्तम द्विर्मयानोक्तपूर्वंचतस्मादेतद्भविष्यति १२ समुत्तिष्ठंतुतेसर्वेहतायेयुधिराक्षसैः ऋक्षा
श्चसहगोपुच्छैर्निकृत्ताननबाहवः १३ नीरुजोनिर्व्रणाश्चैवसंपन्नबलपौरुषाः समुत्थास्यंतिहरयःसुप्तानिद्राक्षयेयथा १४
सुहृद्भिर्बांधवैश्चैवज्ञातिभिःस्वजनेनच सर्वएवसमेष्यंतिसंयुक्ताःपरयामुदा १५ अकालेपुष्पशबलाफलवंतश्चपादपाः
भविष्यंतिमहेष्वासनद्यश्चसलिलायुताः १६ सव्रणैःप्रथमंगात्रैरिदानींनिर्व्रणैःसमैः ततःसमुत्थिताःसर्वेसुप्त्वेवहरिसत्तमाः
बभूवुर्वानराःसर्वेकिंत्वेतदितिविस्मिताः १७ काकुत्स्थंपरिपूर्णार्थंदृष्ट्वासर्वेसुरोत्तमाः अब्रुवन्परमप्रीताःस्तुत्वारामंसलक्ष्मणम्
१८ गच्छायोध्यामितोराजन्विसर्जयवानरान् मैथिलींसांत्वयस्वैनामनुरक्तांयशस्विनीम् १९ भ्रातरंभरतंपश्यत्वच्छोकाद्व्रतचा
रिणम् शत्रुघ्नंचमहात्मानंमातॄःसर्वाःपरंतप २० अभिषेचयचात्मानंपौरान्गत्वाप्रहर्षय २१ एवमुक्त्वासहस्राक्षोरामंसौमित्रि-
णासह विमानैःसूर्यसंकाशैर्ययौहृष्टःसुरैःसह २२ अभिवाद्यचकाकुत्स्थःसर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावासमाज्ञापय-
त्तदा २३

ज्जीवनंदुष्करमपरिमितमृतजीवनंतु मदतिरिक्ताशक्यमितिभावः १२ १३ १४ १५ १६ ततःसमुत्थिताःदेवराज-
स्यानुग्रहरूपसंकल्पानंतरं १७ १८ १९ २० २१ २२ वासमाज्ञापयत् यथापूर्वमाज्ञापयदित्यर्थः २३ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपिरामेणापीच्छामात्रेणैतत्सुकरं तथापिगृहीतमनुष्यदेहत्वात्स्वरूपगोपनाय सेंद्रब्रह्मद्वारातथाकृतमितिध्येयम् येप्यमृतदृष्ट्या इंद्रेणसर्वसमुत्था
नंकृतमितिवदंति तत्पक्षेपि रावणसंस्कारदिने सर्वरक्षसांदाहादिसंस्कारपूर्वकं भस्मनःसमुद्रेप्रक्षेपान्नतदुत्थानशंकापूर्वंयुद्धकालेएवमृतानांसमुद्रेप्रक्षेप
इतिमूलएवपूर्वमुक्तत्वाच्च अन्येतुसश्लोकस्तत्राधुनिकप्रक्षिप्तः नह्यौषधिगंधमात्रेणसर्वेषांविशल्यता किंतुचूर्णीकृत्यतस्यदानेनेतिप्रागेवोक्तं तथा
चतदभावान्नतेषांविशल्यता मृतानांगंधाघ्राणाभावाच्च रावणस्यतथाज्ञायाअश्रवणाच्चेत्याहुः २४ कतकः ११३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा-
मायणतिलकेवाल्मी॰युद्ध॰ द्वाविंशाधिकशततमःसर्गः १२२ ७ ७ तांरात्रिमिति यत्रदिनेब्रह्मादयोजग्मुस्तत्संबंधिन्यांरात्रावित्यर्थः सुखो

ततस्तुसालक्ष्मणरामपालितामहाचमूर्हृष्टजनायशस्विनी श्रियाज्वलंतीविरराजसर्वतोनिशाप्रणीतेवहिशीतरश्मिना २४ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मी॰यु॰द्वाविंशाधिकशततमःसर्गः १२२ ७ ७ तांरात्रिमुषितरामंसुखोदितमरिंदमम् अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंज
यंपृष्ट्वाविभीषणः १ स्नानानिचांगरागाणिवस्त्राण्याभरणानिच चंदनानिचमाल्यानिदिव्यानिविविधानिच २ अलंकारविदश्चैता
नार्यःपद्मनिभेक्षणाः उपस्थितास्त्वांविधिवत्स्नापयिष्यंतिराघव ३ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थःप्रत्युवाचविभीषणम् हरीन्सुग्रीवमुख्यां-
स्त्वंस्नानेनोपनिमंत्रय ४ सतुताम्यतिधर्मात्मामम हेतोःसुखोचितः सुकुमारोमहाबाहुर्भरतःसत्यसंश्रयः ५ तंविनाकैकयीपुत्रंभ
रतंधर्मचारिणम् नमेस्नानंबहुमतंवस्त्राण्याभरणानिच ६ एतत्पश्ययथाक्षिप्रंप्रतिगच्छामतांपुरीम् अयोध्यांगच्छतोह्येषपंथाः
परमदुर्गमः ७ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थंप्रत्युवाचविभीषणः अह्नात्वांप्रापयिष्यामितांपुरींपार्थिवात्मज ८ पुष्पकंनामभद्रंतेविमानंसू
र्यसन्निभम् ममभ्रातुःकुबेरस्यरावणेनबलीयसा ९ हृतंनिर्जित्यसंग्रामेकामगंदिव्यमुत्तमम् त्वदर्थंपालितंचेदंतिष्ठत्यतुलविक्रम
१० तदिदंमेघसंकाशंविमानमिहतिष्ठति येनयास्यसियानेनत्वमयोध्यांगतज्वरः ११ अहंतेयद्यनुग्राह्योयदिस्मरसिमेगुणान् व
सतावदिहप्राज्ञयद्यस्तिमयिसौहृदम् १२ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्याभार्ययासह अर्चितःसर्वकामैस्त्वंततोरामगमिष्यसि १३
प्रीतियुक्तस्यविहितांससैन्यःससुहृद्गणः सत्क्रियांराममेतावद्गृहाणत्वंमयोद्यताम् १४

दितंसुखप्रबुद्धं जयंपृष्ट्वाजयशब्दंप्रयुज्य १ स्नानानि
स्नानसाधनसुगंधतैलादीनि २ अलंकारविदःअलंकरणक्रियासमर्थाः ३ ४ ५ ६ प्रतिगच्छामेतिलोट् ७ ८ ९ त्वदर्थंपालितंचेदं
तिष्ठति हतेपिरावणेइतिशेषः १० तदिदमिति लंकायांवर्तमानस्यापि पुष्पकस्याप्युन्नततया शिबिरस्थैरपि दृश्यमानत्वादिदमितिप्रत्यक्षवन्निर्देशः
इहलंकायां ११ वसतावदिहेति एकदिवसमितिशेषः १२ १३ विहितां शास्त्रविहितांमयोद्यतां मयोपक्लृप्तां मेमत्तः १४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरवत्वाज्ञापयामिते अत्रहेतुः प्रेष्योहमिति १५ १६ साचिव्यं मंत्रसाहाय्यं सर्वात्मनाच चेष्टाभिरिति कायवाङ्मनोभिः कृतयुद्धचेष्टाभिः परे-
णोत्तमेन सौहार्देनोत्तमेनचेत्येवक्वचित्पाठः १७ अथाप्येतत् अत्रस्थित्वा त्वत्सत्कारस्वीकारं नकुर्यामितिन विशिष्यकार्यमेव परंत्वत्स्वीकारे हेतुमा
हतंत्विति यस्यवचनं मयानकृतं तंत्विति योजना १८ १९ सहृद्दृष्टुंत्वरतेमनइत्यनुषंगः २० अनुमानये कृतानुमतिकोयथाभवसितथा प्रा-
र्थयेइत्यर्थः २१ २२ एवमुक्तइति राघवस्यवचःश्रुत्वाराक्षसेंद्रोविभीषणः तद्विमानंसमादायतूर्णंप्रतिनिवर्ततेतिक्वचित्पाठः २३ कूटागा

प्रणयाद्बहुमानाच्चसौहार्देनचराघव प्रसादयामिप्रेष्योहंनरवत्वाज्ञापयामिते १५ एवमुक्तस्ततोरामः प्रत्युवाचविभीषणम् र
क्षसांवानराणांचसर्वेषामेवशृण्वताम् १६ पूजितोस्मित्वयावीरसाचिव्येनपरेणच सर्वात्मनाचचेष्टाभिःसौहार्देनपरेणच १७
नरवल्वेतन्नकुर्यांतेवचनंराक्षसेश्वर तंतुमेभ्रातरंद्रष्टुंभरतंत्वरतेमनः १८ मांनिवर्तयितुंयोसौचित्रकूटमुपागतः शिरसायाचतो
यस्यवचनंनकृतंमया १९ कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचयशस्विनीम् गुहंचसुहृदंचैवपौरान्जानपदैःसह २० अनुजानीहि-
मांसौम्यपूजितोस्मिविभीषण मन्युर्नखलुकर्तव्यःसरवेत्वांचानुमानये २१ उपस्थापयमेशीघ्रंविमानंराक्षसेश्वर कृतकार्यस्य
मेवासःकथंस्यादिहसंमतः २२ एवमुक्तस्तुरामेणराक्षसेंद्रोविभीषणः विमानंसूर्यसंकाशमाजुहावत्वरान्वितः २३ ततःकांचन-
चित्रांगंवैदूर्यमणिवेदिकम् कूटागारैःपरिक्षिप्तंसर्वतोरजतप्रभम् २४ पांडुराभिःपताकाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृतम् कांचनैःकांच
नैर्हर्म्यैर्हैमपद्मविभूषितैः २५ प्रकीर्णंकिंकिणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकम् घंटाजालैःपरिक्षिप्तंसर्वतोमधुरस्वनम् २६ तंमेरु
शिखराकारंनिर्मितंविश्वकर्मणा बृहद्भिर्भूषितंहर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः २७ तलैःस्फटिकचित्रांगैर्वैदूर्यैश्चवरासनैः महार्हा
स्तरणोपेतैरुपपन्नंमहाधनैः २८ उपस्थितमनाधृष्यंतद्विमानंमनोजवम् निवेदयित्वारामायतस्थौतत्रविभीषणः २९ तत्पु
ष्पकंकामगमंविमानमुपस्थितंभूधरसन्निकाशम् दृष्ट्वातदाविस्मयमाजगामरामःससौमित्रिरुदारसत्वः ३० इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मी०युद्ध० त्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः १२३ ७ उपस्थितंतुतंकृत्वापुष्पकंपुष्पभूषितम् अविदूरेस्थितोराममि
त्युवाचविभीषणः १

रैःशालागृहैः २४ पताकाःसूक्ष्मध्वजाः हेमकृतपद्मभूषितैः कांचनैर्हर्म्यैः कांचनंकाचनमयमिव २५ मुक्तामणि-
भिःकृतागवाक्षायास्मिंस्तत् २६ २७ २८ उपस्थितंविमानंनिवेदयित्वाविज्ञाप्य २९ ३० कतकः ११४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा-
यणतिलकेवा० यु० त्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः १२३ ७ अविदूरेस्थितत्वादिविशेषणोविभीषणः पुष्पकमुपस्थितमासन्नंकृत्वा राममित्युवाच १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथमुवाचेत्यतः अब्रवीदिति २ तं किंकरोमीत्युक्तवंतं उपशृण्वतो लक्ष्मणस्याग्रे इतिशेषः ३ कृतं प्रयत्नेन कर्मयुद्धकर्म यैस्ते अर्थैः विचित्रान्नपा नवस्त्रादिभिः ४ अमीभिः सहलंकानिर्जितेत्यनेन नवलंकाप्राप्तिर्वानिरपराक्रमादेवेत्युक्तं प्राणभयंत्यक्त्वा हृष्टैः युद्धोत्साहवद्भिः ५ ६ यथा यथान्यायं त्वयाकृतज्ञेन नंद्यमानानिर्वृत्ताः सुखिनो भविष्यंति ७ त्वां तत्सत्कारसमर्थं तेषांच सत्कारप्रियत्वं ज्ञात्वैव त्वांतत्सत्कारे नियुंजइत्या ह त्यागिनमिति उचितविषयेइतिशेषः संग्रहीतारं यथाकालं यथान्यायं रत्नादेरितिशेषः ८ सर्वैः रतिगुणैर्दानमानादिलक्षणसेनारमणगुणै र्हीनं वृथैवाहवेऽभिहंतारं घातयंतं नृपतिं संविग्नासेनाहेनरेश्वर त्यजति त्यजत्येव अतोदानादिनैते सत्कार्या एवेति भावः ९ रत्नार्थैः रत्नैरर्थै

सतुबद्धांजलिपुटो विनीतो राक्षसेश्वरः अब्रवीत्त्वरयोपेतः किंकरोमीति राघवम् २ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः वि मृश्यराघवोवाक्यमिदंस्नेहपुरस्कृतम् ३ कृतप्रयत्नकर्माणः सर्वएववनौकसः रत्नैरर्थैश्चविविधैः संपूज्यंतां विभीषण ४ सहामीभिस्त्वयालंकानिर्जिताराक्षसेश्वर हृष्टैः प्राणभयंत्यक्त्वासंग्रामेष्वनिवर्तिभिः ५ तइमेकृतकर्माणः सर्वएववनौकसः धनरत्नप्रदानैश्चकर्मैषांसफलंकुरु ६ एवंसंमानिताश्चैतेनंद्यमानायथात्वया भविष्यंति कृतज्ञेन निर्वृत्ता हरियूथपाः ७ त्या गिनंसंग्रहीतारंसानुक्रोशंजितेंद्रियम् सर्वेत्वामभिगच्छंतिततः संबोधयामिते ८ हीनंरतिगुणैः सर्वैरभिहंतारमाहवे से- नात्यजति संविग्नानृपतितंनरेश्वरम् ९ एवमुक्तस्तुरामेण वानरांस्तान्विभीषणः रत्नार्थसंविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् १० ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वारत्नार्थैर्हरियूथपान् आरुरोहतदारामस्तद्विमानमनुत्तमम् ११ अंकेनादायवैदेहींलज्जमानांमनस्विनी म् लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविक्रांतेनधनुष्मता १२ अब्रवीत्सविमानस्थः पूजयन्सर्ववानरान् सुग्रीवंचमहावीर्यंकाकुत्स्थः सवि- भीषणम् १३ मित्रकार्यंकृतमिदंभवद्भिर्वानरर्षभाः अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंप्रतिगच्छत १४ यत्तुकार्यंवयस्येनस्निग्धे नचहितेनच कृतंसुग्रीवतत्सर्वंभवताऽधर्मभीरुणा १५ किष्किंधांप्रतियाह्याशुस्वसैन्येनाभिसंवृतः स्वराज्येवसलंकायाम यादत्तेविभीषण नत्वांधर्षयितुंशक्ताः सेंद्राअपिदिवौकसः १६ अयोध्यांप्रतियास्यामिराजधानींपितुर्मम अभ्यनुज्ञातुमिच्छा मिसर्वानामंत्रयामिवः १७

धनैश्चसंविभागेन यथार्हमंशकल्पनयेत्यर्थः सर्ववानरपूजार्थंदिनद्वयंवासः भारतेपि ततस्तीरेसमुद्रस्यय- त्राशिश्येसपार्थिवः तत्रैवोवासधर्मात्मासहितस्तत्रवानरैः अथैतान्वानरान्दृष्ट्वाससंमान्याभिपूज्यच विसर्जयामासतदारत्नैः संतोष्यसर्व- शेत्युक्तम् १० ११ १२ १३ १४ अधर्मभीरुणेतिच्छेदः १५ सेंद्रादिवौकसोपि नत्वांधर्षयितुंशक्तामत्प्रसादादितिभावः नतेभ्यएवकिल राक्षसानांभयं १६ १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ मुदुक्ताः हर्षयुक्ताः १९ अभिषेकार्द्रत्वां दृष्ट्वातवेवसर्वेषामस्माकंमातरंकौसल्यामभिवाद्यच २० २१ प्रियात्प्रियतरं प्रथमतः कृतकृत्यस्यायो-
ध्याप्रवेशनमेवप्रियं तत्रापिसुहृद्भिर्भवद्भिःसहितोभरतादिभिः सह प्रीतिंलप्स्येराज्याभिषेकसंतोषंलप्स्येइत्यर्थः २२ २३ २४ परमासनमुत्त-
मयानं २५ हंसयुक्तेनेति हंसशब्देनवाहकत्वाकारेणनिर्मितहंसप्रतिमाउच्यतइतिव्याख्यानारः प्रहृष्टोहृष्टरोमा प्रतीतः प्रहृष्टचित्तः २६ असंबा
धमित्यनेन विमानस्यवैपुल्यमुक्तं २७ कतकः ११५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰युद्ध॰ चतुर्विंशाधिकशततमःसर्गः १२४ ७

एवमुक्तास्तुरामेणहरींद्राहरयस्तथा ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षसश्चविभीषणः १८ अयोध्यांगंतुमिच्छामःसर्वान्नयतुनोभवान् मु-
द्युक्ताविचरिष्यामोवनान्युपवनानिच १९ दृष्ट्वात्वामभिषेकार्द्रंकौसल्यामभिवाद्यच अचिरादागमिष्यामःस्वगृहान्नृपसत्तम २०
एवमुक्तस्तुधर्मात्मावानरैःसविभीषणैः अब्रवीद्वानरान्रामःससुग्रीवविभीषणान् २१ प्रियात्प्रियतरंलब्धंयदहंससुहृज्जनः सर्वै
र्भवद्भिःसहितःप्रीतिंलप्स्येपुरींगतः २२ क्षिप्रमारोहसुग्रीवविमानंसहवानरैः त्वमप्यारोहसामात्योराक्षसेंद्रविभीषण २३ ततः
सपुष्पकंदिव्यंसुग्रीवःसहवानरैः आरुरोहमुदायुक्तःसामात्यश्चविभीषणः २४ तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनम् राघवेणा-
भ्यनुज्ञातमुत्पपातविहायसम् २५ खगतेनविमानेन हंसयुक्तेनभास्वता प्रहृष्टश्चप्रतीतश्चबभौरामःकुबेरवत् २६ तेसर्वेवा
नरर्क्षाश्चराक्षसाश्चमहाबलाः यथासुखमसंबाधंदिव्येतस्मिन्नुपाविशन् २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्ध॰ चतुर्विं
शाधिकशततमःसर्गः १२४ ७ ७ अनुज्ञातंतुरामेणतद्विमानमनुत्तमम् हंसयुक्तं महानादमुत्पपातविहायसम् १ पात-
यित्वाततश्चक्षुःसर्वतोरघुनंदनः अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामःशशिनिभाननाम् २ कैलासशिखराकारेत्रिकूटशिखरेस्थिताम् लंकामी
क्षस्ववैदेहिनिर्मितांविश्वकर्मणा ३ एतदायोधनंपश्यमांसशोणितकर्दमम् हरीणांराक्षसानांचसीतेविशसनंमहत् ४ एषदत्त
वरःशेतेप्रमाथीराक्षसेश्वरः तवहेतोर्विशालाक्षिनिहतोरावणोमया ५ कुंभकर्णोत्रनिहतःप्रहस्तश्चनिशाचरः धूम्राक्षश्चात्रनि
हतोवानरेणहनूमता ६ विद्युन्मालीहतश्चात्रसुषेणेनमहात्मना लक्ष्मणेनेंद्रजिच्चात्ररावणिर्निहतोरणे ७ अंगदेनात्रनिहतोवि
कटोनामराक्षसः विरूपाक्षश्चदुःप्रेक्षोमहापार्श्वमहोदरौ ८

अनुज्ञानमिति १ पातयित्वासंचार्य २ ३ आयोध
नंयुद्धभूमिं महद्विशसनं वधसाधनभूतम् ४ प्रमाथीप्रमथनशीलः एषइतितद्वाहभूमिप्रदर्शनं अग्रेपिसर्वत्रतत्तद्युद्धभूमिप्रदर्शनमेव
अत्युच्चस्थत्वाद्विमानस्य सर्वयुद्धभूमिप्रत्यक्षंयुगपत् ५ ६ ७ अंगदेनविकटोहतइत्यनुवादात्तदपिजानमिति बोध्यम् ८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ बलीबलिनौ १० दंष्ट्रनामाकश्चित् अनुवादात् ११ १२ १३ १४ साग्रेण सहस्रादप्यधिकयुक्तेनतीर्थमवतारः यत्रावतारे तांरात्रिं समुद्रोत्तरणदिवसरात्रिं १५ नलसेतुर्मन्नियुक्तनलकृतःसेतुर्नलसेतुःसुदुष्करस्तदतिरिक्तेनेतिभावः १६ अथवरुणालयत्वादिविशेषणंसागरंप श्य १७ अथसागरमध्यप्रदेशागमनकालेमैनाकंदर्शयति हिरण्यनाभमिति कांचनंकांचनप्रचुरंतद्वर्णंच एतन्मैनाकपर्वतस्वरूपम् समुद्रस्यकुक्षौव र्ततेइतिशेषः एतदित्यावर्तते एतत्स्कंधावारनिवेशनंसेनानिवेशनं समुद्रोत्तरतीरस्थमितिशेषः १८ अत्रपूर्वमिति अत्रसेतुमूले पूर्वंसेतुबंधना- त्पूर्वंविभुर्महादेवोममरामस्यप्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनात्रस्थितोभूत् सेनोनिर्विघ्नतासिद्ध्यै समुद्रप्रसादानंतरंशिवस्थापनंरामेणकृतमिति-

अकंपनश्चनिहतोबलिनोऽन्येचराक्षसाः त्रिशिराश्चातिकायश्चदेवांतकनरांतकौ ९ युद्धोन्मत्तश्चमत्तश्चराक्षसप्रवरावुभौ निकुंभश्चैवकुंभश्चकुंभकर्णात्मजौबली १० वज्रदंष्ट्रश्चदंष्ट्रश्चबहवोराक्षसाहताः मकराक्षश्चदुर्धर्षोमयायुधिनिपातितः ११ अकंपनश्चनिहतःशोणिताक्षश्चवीर्यवान् यूपाक्षश्चप्रजंघश्चनिहतौतुमहाहवे १२ विद्युज्जिह्वोत्रनिहतोराक्षसोभीमदर्शनः य ज्ञशत्रुश्चनिहतःसुप्तघ्नश्चमहाबलः १३ सूर्यशत्रुश्चनिहतोब्रह्मशत्रुस्तथापरः अत्रमंदोदरीनामभार्यातंपर्यदेवयत् १४ सप त्नीनांसहस्रेणसाग्रेणपरिवारिता एतत्तुदृश्यतेतीर्थंसमुद्रस्यवरानने यत्रसागरमुत्तीर्यतांरात्रिमुषितावयम् १५ एषसेतुर्मया बद्धःसागरेलवणार्णवे तवहेतोर्विशालाक्षिनलसेतुःसुदुष्करः १६ पश्यसागरमक्षोभ्यंवैदेहिवरुणालयम् अपारमिवगर्जंतं- शंखशुक्तिसमाकुलम् १७ हिरण्यनाभंशैलेंद्रंकांचनंपश्यमैथिलि विश्रमार्थंहनुमतोभित्त्वासागरमुत्थितम् एतत्कुक्षौसमु- द्रस्यस्कंधावारनिवेशनम् १८ अत्रपूर्वंमहादेवःप्रसादमकरोद्विभुः एतत्तुदृश्यतेतीर्थंसागरस्यमहात्मनः सेतुबंधइतिख्यातंत्रै लोक्येनचपूजितम् १९ एतत्पवित्रंपरमंमहापातकनाशनम् अत्रराक्षसराजोयमाजगामविभीषणः २०

गम्यते अत्रस्थलेमहात्मनःसागरस्यतीर्थं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात् सेतुबंधइतिख्यातंभविष्यतीतिशेषः तथात्रैलोक्येनपूजितंचभविष्यति १९ एतत्पवित्रंदर्शनात्सर्वपापविशोधनं विशिष्यमहापातकस्यापिनाशनं सेतुंदृष्ट्वासमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीतिस्मृतेः कूर्मपुराणेरामच रितेतु अत्रस्थानेस्पष्टमेव लिंगस्थापनमुक्तं त्वत्स्थापितलिंगदर्शनेन ब्रह्महत्यादिपापक्षयोभविष्यतीतिमहादेववरदानंचस्पष्टमेवोक्तम् न तएवावधार्यपूर्वंमहादेवःप्रसादमकरोत् ततःसेतुबंधनंजातमित्यक्षरार्थः अत्रराक्षसराजआजगाम अत्रसेतुबंधतीर्थे २० ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चित्रकानना मधुवनादिदिव्यकाननोपेता यादृश्यते एषासुग्रीवस्यपुरीकिष्किंधा २१ प्रणयसाध्वसा प्रणयः साध्वसंचभर्तुःस्वेष्टेप्रवर्तनानिमित्तंय-
स्याःसा २२ ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः सुग्रीवस्यप्रियाभिर्भार्याभिः परिवृतागंतुमिच्छेइच्छामि अत्रैतदर्थमेकदिनवासः अतएवभारते
गदस्ययौवराज्याभिषेकोप्येतद्दिनेउक्तः २३ २४ एवमस्त्विति तामुक्त्वा किष्किंधांप्राप्यतत्रविमानंसंस्थाप्य सुग्रीवंप्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणमुवाच २५
तदेवाह ब्रूहीति २६ अभित्वरय गंतुमितिशेषः २७ २८ वानराणांनारीणांसह ताभिःसहेत्यर्थः षष्ठीआर्षी २९ वानरयोषितोगृह्य गृहीत्वा

एषासादृश्यतेसीतेकिष्किंधाचित्रकानना सुग्रीवस्यपुरीरम्यायत्रवालीमयाहतः २१ अथदृष्ट्वापुरींसीताकिष्किंधांवालिपालितां
अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंरामंप्रणयसाध्वसा २२ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतोनृप अन्येषांवानरेंद्राणांस्त्रीभिःपरिवृताह्यहं
२३ गंतुमिच्छेसहायोध्यांराजधानींत्वयासह एवमुक्तोथवैदेह्याराघवःप्रत्युवाचताम् २४ एवमस्त्वितिकिष्किंधांप्राप्यसंस्थाप्यरा
घवः विमानंप्रेक्ष्यसुग्रीवंवाक्यमेतदुवाचह २५ ब्रूहिवानरशार्दूलसर्वान्वानरपुंगवान् स्त्रीभिःपरिवृताःसर्वेह्ययोध्यांयांतुसीत
या २६ तथात्वमेभिःसर्वाभिःस्त्रीभिःसहमहाबल अभित्वरयसुग्रीवगच्छामःप्लवगाधिप २७ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामेणामित
तेजसा वानराधिपतिःश्रीमांस्तैश्चसर्वैःसमावृतः २८ प्रविश्यांतःपुरंशीघ्रंतारामुद्वीक्ष्यसोब्रवीत् प्रियेत्वंसहनारीणांवानराणांम
हात्मनाम् २९ राघवेणाभ्यनुज्ञातामैथिलीप्रियकाम्यया त्वरत्वमभिगच्छामोगृह्यवानरयोषितः अयोध्यांदर्शयिष्यामःसर्वादश
रथस्त्रियः ३० सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वातारासर्वांगशोभना आहूयचाब्रवीत्सर्वावानराणांतुयोषितः ३१ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातागंतुंस
र्वैश्चवानरैः ममचापिप्रियंकार्यमयोध्यादर्शनेनच ३२ प्रवेशंचैवरामस्यपौरजानपदैःसह विभूतिंचैवसर्वासांस्त्रीणांदशर-
थस्यच ३३ तारयाचाभ्यनुज्ञाताःसर्वावानरयोषितः नेपथ्यविधिपूर्वंतुकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ३४ अध्यारोहन्विमानंतत्सीता
दर्शनकांक्षया ताभिःसहोत्थितंशीघ्रंविमानंप्रेक्ष्यराघवः ३५ ऋष्यमूकसमीपेतुवैदेहींपुनरब्रवीत् दृश्यतेसौमहान्सीतेसविद्यु
द्दिवतोयदः ३६ ऋष्यमूकोगिरिवरःकांचनैर्धातुभिर्वृतः अत्राहंवानरेंद्रेणसुग्रीवेणसमागतः ३७

गंतुंत्वरांकुरु सर्वाभिःसहगच्छामःतासामयोध्यांद-
र्शयिष्यामः ३० ३१ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञातायूयंसर्वैर्वानरैःस्वस्वभर्तृभिःसहगंतुंत्वरयतेतिशेषः किंचभवतीभिरयोध्यादर्शनेन ममापिप्रियंकार्यंतद्दर्शनंममापि
प्रियमितिभावः ३२ प्रवेशंचेति पश्यामइतिशेषः दशरथस्त्रीणांविभूतिमैश्वर्यंच पश्यामः ३३ नेपथ्यविधिरलंकारविधिः प्रदक्षिणकरणंविमानस्य अत्र
ताभिःसहोत्थितमित्यनेनाश्विनचतुर्थ्यांकिष्किंधायामुषित्वापंचम्यांततःप्रस्थानमितिगम्यते उपरिपंचम्यांभरद्वाजाश्रमप्रवेशस्यवक्ष्यमाणत्वात् ३४ ३५ ३६
३७ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८ अस्यास्तीरे पंपायास्तीरे ३९ अत्र पंपोत्तरदेशे वनस्पतिः जटायोरावासन्यग्रोधः ४० ४१ एतत्तदाश्रमपदम् पंचवट्याश्रमस्थानमित्यर्थः ४२ यत्र यस्यां पर्णशालायां ४३ अगस्त्याश्रमो दृश्यते एतत्समीप एव प्रागुपविष्टः स्वाश्रमः ४४ एते ते तापसाः पूर्वमनुभूता इत्यर्थः ४५ कुलपतिराश्रमस्वामी कुलमन्वयसंघातगृहो स्त्याश्रमेषु चेत्यजपः ४६ तापसी अत्रिपत्नी ४७ ४८ ४९ यत्र मम सखा गुहस्तच्छृंगवेरपुरमेतद्दृश्यत इति शेषः एषा सा मम पितुः राजधानी अयोध्या दृश्यते गंगातीरवर्तिभरद्वाजाश्रमप्रदेशगे विमाने तस्यात्युन्नतव्योमप्रदेशवृत्तित्वादयोध्यादिदर्शनम्

समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया एषा सा दृश्यते पंपा नलिनी चित्रकानना ३८ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ३९ अत्र योजनबाहुश्च कबंधो निहतो मया दृश्यते ऽसौ जनस्थाने श्रीमान्सीते वनस्पतिः ४० जटायुश्च महातेजास्तव हेतोर्विलासिनि रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ४१ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि पर्णशाला तथा-चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ४२ यत्र त्वं राक्षसेंद्रेण रावणेन हृता बलात् एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ४३ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः दृश्यते चैव वैदेहि शरभंगाश्रमो महान् ४४ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः एते ते तापसा देवि दृश्यंते तनुमध्यमे ४५ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ४६ अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी असौ सुतनु शैलेंद्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ४७ अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः एषा सा यमुना रम्या दृश्यते चित्रकानना ४८ भरद्वाजाश्रमः श्रीमान् दृश्यते चैष मैथिलि इयं च दृश्यते गंगा पुण्या त्रिपथगा नदी ४९ शृंगवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र सखा मम एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ५० ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसाः सविभीषणाः उत्पत्योत्पत्य संहृष्टास्तां पुरीं ददृशुस्तदा ५१ ततस्तु तां पांडुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिभिर्वृताम् पुरीमपश्यन्प्लवगाः सराक्षसाः पुरीं महेंद्रस्य यथामरावतीम् ५२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० यु० पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः १२५ ७ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां लक्ष्मणाग्रजः भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववंदे नियतो मुनिम् १ सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् शृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे २

अयोध्यां प्रति प्रणामं कुरु ५० ५१ विशालकक्ष्यां विशालरथ्याम् ५२ कतकः ११६ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामाय० वा० यु० पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः १२५ ७ ७ पूर्ण इति पंचम्यां चतुर्दशे वर्षे पूर्णे सति तद्दिने भरद्वाजाश्रमं प्राप्य मुनिं भरद्वाजं ववंदे १ पुरेऽयोध्यायां सुभिक्षं चानामयं च सुभिक्षानामयं सुभिक्षमन्नसमृद्धिः अनामयं स्यादारोग्यं शृणोषि कच्चित् शिष्यादिमुखेनेति शेषः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सभरतोयुक्तः प्रजापालनेसमाहितइत्यर्थः स्मितपूर्वंसर्वज्ञोपि भगवानजानन्निवमांपृच्छतीतिस्मितकरणं प्रहृष्टवत्प्रहृष्टशईं ३ तेपादुकेपुरस्कृत्य
सर्वंकुशलंगृहेचपुरेचसंपादयन्भरतस्त्वांप्रतीक्षते ४ ५ ६ उच्यमानविशेषणंत्वांदृष्ट्वाममपुराकरुणादैन्यमासीत् ७ सांप्रतंतुसमृद्धत्वादि-
गुणंसमीक्ष्य ममउत्तमाप्रीतिरभूज्जातेत्यर्थः ८ सर्वंतेसुखंदुःखंचविदितमित्येतत्प्रकाशयति यत्त्वयेति जनस्थाननिवासिनात्वयायद्विपुलं-
खरवधादिनादुःखंप्राप्तंतन्मयाविदितम् ९ तदनंतरंब्राह्मणार्थेब्रह्मविदांब्रह्मर्षीणांप्रयोजनेरक्षाप्रयोजनेनियुक्तस्यातएव सर्वतापसान्रक्ष
तस्तवभार्येयंहृताबभूवेत्येतच्चमेविदितम् १० मारीचदर्शनं रावणस्यसीतापहारार्थमितिशेषः सीतोन्मथनंसीतायाराक्षसीभिर्लंकायांक्लेशनं

कच्चित्सुयुक्तोभरतोजीवंत्यपिचमातरः एवमुक्तस्तुरामेणभरद्वाजोमहामुनिः प्रत्युवाचरघुश्रेष्ठंस्मितपूर्वंप्रहृष्टवत् ३ आज्ञा
वशस्तेभरतोजटिलस्त्वांप्रतीक्षते पादुकेतेपुरस्कृत्यसर्वंचकुशलंगृहे ४ त्वांपुराचीरवसनंप्रविशंतंमहावनम् स्त्रीतृतीयंच्युतंरा
ज्यात्स्वर्गकाममचकेवलम् ५ पदातिंत्यक्तसर्वस्वंपितृनिर्देशकारिणम् सर्वभोगैःपरित्यक्तंस्वर्गच्युतमिवामरम् ६ दृष्ट्वातुकरुणा
पूर्वंममासीत्समितिंजय कैकयीवचनेयुक्तंवन्यमूलफलाशिनम् ७ सांप्रतंतुसमृद्धार्थंसमित्रगणबांधवम् समीक्ष्यविजितारिं
चेममाभूत्प्रीतिरुत्तमा ८ सर्वंचसुखदुःखंतेविदितंममराघव यत्त्वयाविपुलंप्राप्तंजनस्थाननिवासिना ९ ब्राह्मणार्थेनियुक्त-
स्यरक्षतःसर्वतापसान् रावणेनहृताभार्याबभूवेयमनिंदिता १० मारीचदर्शनंचैवसीतोन्मथनमेवच कबंधदर्शनंचैवपंपा
भिगमनंतथा ११ सुग्रीवेणचतेसख्यंयत्रवालीहतस्त्वया मार्गणंचैववैदेह्याःकर्मवातात्मजस्यच १२ विदितायांचवैदेह्यां
नलसेतुर्यथाकृतः यथाचादीपितालंकाप्रहृष्टैर्हरियूथपैः १३ सपुत्रबांधवामात्यःसबलःसुहृद्वाहनः यथाचनिहतःसंख्येरा
वणोबलदर्पितः १४ यथाचनिहतेतस्मिन्रावणेदेवकंटके समागमश्चत्रिदशैर्यथादत्तश्चतेवरः १५ सर्वंममैतद्विदितंतपसा
धर्मवत्सल संपतंतिचमेशिष्याःप्रवृत्ताख्याःपुरीमितः १६ अहमप्यत्रतेदद्मिवरंशस्त्रभृतांवर अर्घ्यंप्रतिगृहाणेदमयो-
ध्यांश्वोगमिष्यसि १७ तस्यतच्छिरसावाक्यंप्रतिगृह्यनृपात्मजः बाढमित्येवसंहृष्टःश्रीमान्वरमयाचत १८

११ वातात्मजस्यक
र्मसमुद्रलंघनादिलंकादहनं १२ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लंकादीपितेतियत् इंद्रजिद्वधानंतरंकृतंतच्चविदितं १३ १४ १५ इतोमदाश्रमान्मेशि
ष्याःप्रवृत्ताख्याःतवप्रवृत्तिमुदंतमाचक्षते प्रवृत्त्याख्यास्तथाभूताःसंतस्तवपुरीमयोध्यांसंपतंति अतस्त्वत्पुरीवृत्तांतोपि ज्ञायतइतिशेषः १६
अहमपीतित्रिदशाइवेतिभावः दद्मिददामि अर्घ्यंप्रतिगृहाण मयादातुंप्रतिज्ञातस्यवरस्य वरणात्पूर्वमितिशेषः १७ बाढमित्येव प्रतिगृह्येतिशेषः
१८ ६५

वरमाहाकालेति १९ अयोध्यांप्रतिगच्छतोममर्मार्गे एवंवृक्षादयोभवंतु वानराणांविश्रामार्थमितिशेषः २० २१ २२ जयंतीतिजितःस्व
र्गस्यजितःस्वर्गजितइव मुदान्वितास्ते प्रसिद्धाःवानराः कामात्स्वयेष्टमुपाश्नंतिस्म २३ कतकः ११७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वा॰यु॰षड्विंशोत्तरशततमःसर्गः १२६ ७ ७ पंचम्यांचतुर्दशवर्षस्यपूर्णत्वात् तद्दिनेभरद्वाजाश्रमे विलंबस्यप्राप्तत्वात् चतुर्दशसमाप्तौ
यदित्वांनपश्यामि तदाहुताशनंप्रवेक्ष्यामीतिभरतोक्तेर्भरतस्य स्वागमननिवेदनाय हनूमत्प्रेषणंकृतवानित्याह अयोध्यांत्विति समालोक्यभर
द्वाजाश्रमे विमानादवतरणसमये इतिभावः सुग्रीवादीनांसम्यक्शिष्टाचारकरणाय सुहृद्रूपतदाकारज्ञानायच पूर्वंहनूमत्प्रेषणं अतएवपार्श्वे

अकालफलिनोवृक्षाःसर्वेचापिमधुस्रवाः फलान्यमृतगंधानिबहूनिविविधानिच १९ भवंतुमार्गेभगवन्नयोध्यांप्रतिगच्छतः
तथेतिचप्रतिज्ञातेवचनात्समनंतरम् २० अभवन्पादपास्तत्रस्वर्गपादपसन्निभाः निःफलाःफलिनश्चासन्विपुष्पाःपुष्पशालिनः
२१ शुष्काःसमग्रपत्रास्तेनगाश्चैवमधुस्रवाः सर्वतोयोजनास्तिस्रोगच्छतामभवंस्तदा २२ ततःप्रहृष्टाःप्लवगर्षभास्तेबहूनिदिव्या
निफलानिचैव कामादुपाश्नंतिसहस्रशस्तेमुदान्विताःस्वर्गजितोमुदेव २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी॰यु॰षड्विंशोत्तरश
ततमःसर्गः १२६ ७ ७ अयोध्यांतुसमालोक्यचिंतयामासराघवः प्रियकामःप्रियंरामस्ततस्त्वरितविक्रमः १ चिंत
यित्वाततोदृष्टिंवानरेषुन्यपातयत् उवाचधीमांस्तेजस्वीहनूमंतंप्लवगमम् २ अयोध्यांत्वरितोगत्वाशीघ्रंप्लवगसत्तम जानीहिक
च्चित्कुशलीजनोनृपतिमंदिरे ३ शृंगवेरपुरंप्राप्यगुहंगहनगोचरम् निषादाधिपतिंब्रूहिकुशलंवचनान्मम ४ श्रुत्वातुमांकुश
लिनमरोगंविगतज्वरम् भविष्यतिगुहःप्रीतःसममात्मसमःसखा ५ अयोध्यायाश्चतेमार्गंप्रवृत्तिंभरतस्यच निवेदयिष्यतिप्रीतो
निषादाधिपतिर्गुहः ६ भरतस्तुत्वयावाच्यःकुशलंवचनान्मम सिद्धार्थंशंसमांतस्मैसभार्यंसहलक्ष्मणम् ७ हरणंचापिवैदेह्या
रावणेनबलीयसा सुग्रीवेणचसंवादंवालिनश्चवधंरणे ८

पंचम्यामेवविसृष्टहनूमत्प्रवेशसमये भरतवर्णनमेवंकृतम्
अग्निप्रवेशेसोद्योगकालेभ्रातुरनागमात् न्यवेदयत्तदातस्मैश्रीरामागमनोत्सवमिति किंच प्रियकामइति सुग्रीवादीनांप्रियकामः अयोध्यायां
सर्वतत्प्रियपूरणकामस्तेषांप्रियंयथाभवतितथाचिंतयामास कर्तव्यजातमितिशेषः १ २ यथाक्षिप्रमयोध्याप्राप्यतेतथात्वरितःसन्नयोध्यांगच्छ
नृपतिमंदिरेवर्तमानःसर्वोपिजनःकुशलीतिजानीहि ३ गहनंकाननंगोचरोदेशोयस्यतम् ममकुशलंमद्वचनाद्ब्रूहि ४ आत्मसमः स्वसदृशस्त
त्त्वज्ञानत्वात् ५ ६ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ७ ८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथात्वयाधिगता अस्खलितव्रता यथादृष्टेत्यर्थः ९ उपयानं पुनः स्वयमस्मत्समीपागमनं, वानरसेनया सह समुद्रतीरंगमनं वा सागरस्य स्वरूपेण प्रत्यक्षतो दर्शनं दर्शनदानं १० महेंद्रादिकर्तृकं वरदानं वानरसमुत्थानं रूपं अत्र ब्रह्मवरुणयोरपि वरदानं कर्तृत्वोक्तेः पूर्वं महेंद्रसहितो ब्रह्मेति व्याख्यातम् ११ उपयातं नगरसमीपमागतम् १२ १३ एतच्छ्रुत्वा एवंप्रकारं मदागमनं श्रुत्वा यमाकारं खेदानंदसूचकमाकारं स आकारः यच्चापि भरतस्य मां प्रति कर्तव्यं तच्च वेदितव्यं १४ तदेवाह ज्ञेयाइति मुखवर्णेन प्रीतिखेदोचितविकाससंकोचाद्याकारेणेत्यर्थः तत्त्वेन याथार्थ्येन वृत्तांताज्ञेयाइत्यन्वयः १५ ननु तादृशसौहृदवति कोन्यथाशंकायाः प्रसंगोत आह सर्वकामेत्यादि पितृपैतामहं तत्क्रमेणागतं नावर्तयेत् अनेन भ्रातर एवं-

मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया लंघयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ९ उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः १० वरदानं महेंद्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ११ उपयातं च मां सौम्य भरताय निवेदय सह राक्षसराजेन हरीणामीश्वरेण च १२ जित्वा शत्रुगणान्रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः उपायाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः १३ एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्ततः स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति १४ ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तांता भरतस्येंगितानि च तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषितेन च १५ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः १६ संगत्या भरतः श्रीमान्राज्येनार्थी स्वयं भवेत् प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनंदनः १७ तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागंतुमर्हसि १८ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः मानुषं धारयन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ १९ अथोत्पपात वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमम् २० लंघयित्वा पितृपथं विहगेंद्रालयं शुभम् गंगायमुनयोर्भीमं संनिपातमतीत्य च समागमम् २१ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् स वाचा शुभया हृष्टो हनूमानिदमब्रवीत् २२

शंक्याइति श्लोकानुबोधयति १६ तस्य राज्याकांक्षा चेत्किं करिष्यतीत्याशंक्य स एव राज्यं प्रशास्त्वित्याह संगत्येति संगत्या चिरकालपरिचयेन कैकयीसंगत्या वा यदि कैकयीवत् स्वयमपि राज्येनार्थी भवेत् तर्हि स एव वसुधां शास्तु वयं यत्र क्वापि तपसा कालं नेष्यामइति शेषः १७ यावत् अस्मदाश्रमाद्दूरं याता न स्मः अयोध्याया अतिसमीपं न प्राप्ताः स्मइति यावत् क्षिप्रमागंतुमर्हसि तावदिति शेषः १८ मानुषमित्यर्धसंक्षेपः १९ तस्यैव प्रपंच उत्पपातेत्यादि २० पितृपथं वायुमार्गमंतरिक्षमित्यर्थः तद्विशेषं विहगेंद्रालयं श्रेष्ठविहगानां संचारस्थानं २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ अद्यपंचमीं पचमीसंबंधिनीं रजनीमुषित्वा अद्यस्थित्वा श्वोगमिष्यसीतिभरद्वाजानुज्ञानंराघवं श्वःप्रातरेवद्रक्ष्यसि २४ संप्रहृष्टत
नूरुहः जगदानंदरामसेवकत्वलाभेनेतिभावः अविचारयन् अध्वश्रममितिशेषः २५ रामतीर्थं परशुरामतीर्थं वालुकिनीनदाख्यां शालवनं
शालवृक्षवनं २६ २७ सुराधिपस्योपवने नंदनाख्ये चैत्ररथं कुबेरोद्यानंचात्रद्रष्टव्यं २८ स्वलंकृतैरममाणैःपुत्रपौत्रैःसहिताभिःस्त्रीभि
गृह्यमाणपुष्पानितिद्रुमविशेषणम् २९ ३० ३१ भावितात्मानं ध्यातपरमात्मानं अतएवब्रह्मर्षिसमतेजसम् ३२ चातुर्वर्ण्यस्यलोक-

सखातुतवकाकुत्स्थोरामःसत्यपराक्रमः ससीतःसहसौमित्रिःसत्वांकुशलमब्रवीत् २३ पंचमीमद्यरजनीमुषित्वावचनान्मुनेः
भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यत्रैवराघवम् २४ एवमुक्त्वामहातेजाःसंप्रहृष्टतनूरुहः उत्पपातमहावेगाद्वेगवानविचारयन् २५
सोपश्यद्रामतीर्थंचनदींवालुकिनींतथा वरूथींगोमतींचैवभीमंशालवनंतथा २६ प्रजाश्चबहुसाहस्रीःस्फीतान्जनपदानपि
सगत्वादूरमध्वानं त्वरितःकपिकुंजरः २७ आससाद्द्रुमान्फुल्लान्नंदिग्रामसमीपगान् सुराधिपस्योपवनेयथाचैत्ररथेद्रुमान् २८
स्त्रीभिःसपुत्रैःपौत्रैश्चरममाणैःस्वलंकृतैः क्रोशमात्रेत्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरम् २९ ददर्शभरतंदीनंकृशमाश्रमवासि-
नम् जटिलंमलदिग्धांगंभ्रातृव्यसनकर्शितम् ३० फलमूलाशिनंदांतंतापसंधर्मचारिणम् समुन्नतजटाभारंवल्कलाजिनवास-
सम् ३१ नियतंभावितात्मानंब्रह्मर्षिसमतेजसम् पादुकेतेपुरस्कृत्यप्रशासंतंवसुंधराम् ३२ चातुर्वर्ण्यस्यलोकस्यत्रातारंसर्व
तोभयात् उपस्थितममात्यैश्चशुचिभिश्चपुरोहितैः ३३ बलमुख्यैश्चयुक्तैश्चकाषायांबरधारिभिः नहितेराजपुत्रंतंचीरकृष्णाजि
नांबरम् ३४ परिभोक्तुंव्यवस्यंतिपौरावैधर्मवत्सलाः तंधर्ममिहधर्मज्ञंदेहबंधमिवापरम् ३५ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारु
तात्मजः वसंतंदंडकारण्येयंत्वंचीरजटाधरम् ३६ अनुशोचसिकाकुत्स्थंसत्वांकौशलमब्रवीत् प्रियमाख्यामितेदेवशोकंत्यज-
सुदारुणम् ३७ अस्मिन्मुहूर्तेभ्रात्रात्वंरामेणसहसंगतः निहत्यरावणंरामःप्रतिलभ्यचमैथिलीम् ३८ उपयातिसमृद्धार्थः
सहमित्रैर्महाबलैः लक्ष्मणश्चमहातेजावैदेहीचयशस्विनी सीतासमग्रारामेणमहेंद्रेणशचीयथा ३९

स्यस्वार्थेष्यञ् चतुर्वर्ण
रूपस्यलोकस्य ३३ बलमुख्यैर्बलाध्यक्षैःयुक्तैःकाषायांबरधारिभिः यथाराजातथाप्रजेतिन्यायात् तदेवाह नहितेइति ३४ परिभोक्तुंपरि
त्यज्यभोक्तुं द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे इहेतिवैकत्र्यपाठः देहबंधं मनुष्यदेहसंबंधवंतं ३५ ३६ शोकंत्यज सुदारुणमित्यनेनास्यपाद्यो
क्तोग्निप्रवेशोद्यमःसूचितइतिबोध्यं ३७ अस्मिन्मुहूर्ते अचिरादित्यर्थः संगतोभविष्यसीतिशेषः ३८ ३९ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्कटहर्षोपिचित्तवैवश्यहेतुरिनिकृत्वा पपातेत्यादि ४० ४१ अशोकजैर्हर्षजैरित्यश्रुभिरित्यनेनान्वितं ४२ अनुक्रोशात्कृपया प्रियाख्यानस्य
कर्तरिल्युट् प्रियाख्यानकर्तुः किंप्रियंददामि एतत्प्रियाख्यानसमं नकिंचित्पश्यामीतिभावः ४३ ४४ ४५ निशम्य प्रहर्षितोरामदिदृक्षयात्र यु
क्तोभवदितिशेषः ४६ कनकः ११८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी० युद्ध० सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः १२७ ७ ७ बहू
निवर्षाणिसुमहद्वनंगतस्यममनाथस्य कीर्तनंशृणोम्यहं १ अनइयंलोकिकीगाथा कल्याणीतिमांप्रतिभाति बतेतिहर्षेतांगाथामाह एतीति २

एवमुक्तोहनुमताभरतःकैकयीसुतः पपातसहसाहृष्टोहर्षान्मोहमुपागमत् ४० ततोमुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्यचराघवः हनूमंत
मुवाचेदंभरतःप्रियवादिनम् ४१ अशोकजैःप्रीतिमयैःकपिमालिंग्यसंभ्रमात् सिषेचभरतःश्रीमान्विपुलैरश्रुबिंदुभिः ४२ दे-
वोवामानुषोवात्वमनुक्रोशादिहागतः प्रियाख्यानस्यतेसौम्यददामिब्रुवतःप्रियम् ४३ गवांशतसहस्रंचग्रामाणांचशतंपरम् स
कुंडलाःशुभाचाराभार्याःकन्यास्तुषोडश ४४ हेमवर्णाःसुनासोरूःशशिसौम्याननाःस्त्रियः सर्वाभरणसंपन्नाःसंपन्नाःकुलजाति
भिः ४५ निशम्यरामागमनंनृपात्मजःकपिप्रवीरस्यतदाद्भुतोपमम् प्रहर्षितोरामदिदृक्षयाभवत्पुनश्चहर्षादिदमब्रवीद्वचः ४६
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्ध० सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः १२७ ७ ७ बहूनिनामवर्षाणिगत
स्यसुमहद्वनम् शृणोम्यहंप्रीतिकरंममनाथस्यकीर्तनम् १ कल्याणीबतगाथेयंलोकिकीप्रतिभातिमाम् एतिजीवंतमानंदोनरं
वर्षशतादपि २ राघवस्यहरीणांचकथमासीत्समागमः कस्मिन्देशेकिमाश्रित्यतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः ३ सपृष्टोराजपुत्रेणबृ
स्यांससुपवेशितः आचचक्षेततःसर्वंरामस्यचरितंवने ४ यथाप्रव्राजितोरामोमातुर्दत्तौवरौतव यथाचपुत्रशोकेनराजादशरथोमृतः
५ यथादूतैस्त्वमानीतस्तूर्णंराजगृहात्प्रभो त्वयायोध्यांप्रविष्टेनयथाराज्यंनचेप्सितम् ६ चित्रकूटगिरिंगत्वाराज्येनामित्रकर्शनः
निमंत्रितस्त्वयाभ्राताधर्ममाचरतांसताम् ७ स्थितेनराज्ञोवचनेयथाराज्यंविसर्जितम् आर्यस्यपादुकेगृह्ययथासिपुनरागतः ८
सर्वमेतन्महाबाहोयथावद्विदितंतव त्वयिप्रतिप्रयातेतुयद्वृत्तंतन्निबोधमे ९ अपयातेत्वयितदाससुद्भ्रांतमृगद्विजम् परिद्यूनमि
वात्यर्थंतद्वनंसमपद्यत १०

सहमित्रैरित्यस्यसुग्रीवादिमित्रसहितैरित्यर्थं तन्मुखादवगत्यपृच्छति राघवस्येति किमाश्रित्यकिन्निमित्त
माश्रित्येत्यर्थः ३ बृस्यांतापसासने ४ यथाशब्दानांतवानुभवसिद्धइत्यर्थः मातूराज्ञावरौदत्तौ ततएवराज्ञारामःप्रव्राजितइति यथातवानुभवसि
द्धमित्यर्थः ५ एवमग्रेपि राजगृहात्तदाख्यात्केकयपुरात् ६ ७ विसर्जितंरामेणेतिशेषः ८ ९ परिद्यूनंपरिक्षीणंपीडितमितियावत् १० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततदनंतरम् ११ १२ निखातेगर्ते प्रक्षिपंतिस्म प्रक्षिप्तवंतावित्यर्थः १३ १४ १५ १६ अन्हश्चतुर्थभागेन इदंचराक्षसादेनयुद्धसन्नाह
सीतागुहाप्रेषणादिसर्वव्यापारापेक्षया युद्धकालस्त्वर्धाधिकमुहूर्तेनेत्यारण्यकांडउक्तः १७ १८ १९ ननुरक्षसांवधेकोहेतुस्तत्राह पश्चादि
ति जनस्थानोपागमानंतरमित्यर्थः कर्णनासेचिच्छेदततस्तत्प्रेरितचतुर्दशसहस्ररक्षसांवधइतिशेषः २० ततःखरादिवधानंतरं तेनलक्ष्मणे

तद्रक्षिसंमृदितंघोरंसिंहव्याघ्रमृगाकुलम् प्रविवेशाथविजनंसमहद्दंडकावनम् ११ तेषांपुरस्ताद्बलवान्गच्छतांगहनेवने विन
दन्सुमहानादंविराधःप्रत्यदृश्यत १२ समुत्क्षिप्यमहानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् निखातेप्रक्षिपंतिस्मनदंतमिवकुंजरम् १३
तत्कृत्वादुष्करंकर्मभ्रातरौरामलक्ष्मणौ सायान्हेशरभंगस्यरम्यमाश्रममीयतुः १४ शरभंगेदिवंप्राप्तेरामःसत्यपराक्रमः अभि
वाद्यमुनीन्सर्वान्जनस्थानमुपागमत् १५ चतुर्दशसहस्राणिजनस्थाननिवासिनाम् हतानिवसतातत्रराघवेणमहात्मना
१६ एकेनसहसंगम्यरामेणरणमूर्धनि अन्हश्चतुर्थभागेननिःशेषाराक्षसाःकृताः १७ महाबलामहावीर्यास्तपसोविघ्नकारिणः
निहताराघवेणाजौदंडकारण्यवासिनः १८ राक्षसाश्चविनिष्पिष्टाःखरश्चनिहतोरणे दूषणंचाग्रतोहत्वात्रिशिरास्तदनंतरम्
१९ पश्चाच्छूर्पणखानामरामपार्श्वमुपागता ततोरामेणसंदिष्टोलक्ष्मणःसहसोत्थितः प्रगृह्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः २०
ततस्तेनार्दिताबालारावणंसमुपागता २१ रावणानुचरोघोरोमारीचोनामराक्षसः लोभयामासवैदेहींभूत्वारत्नमयोमृगः २२ सा
राममब्रवीद्दृष्टवैदेहागृह्यतामिति अयंमनोहरःकांतआश्रमोनोभविष्यति २३ ततोरामोधनुष्पाणिर्मृगंतमनुधावति सतंज-
घानधावंतंशरेणानतपर्वणा २४ अथसौम्यदशग्रीवोमृगयांयातिराघवे लक्ष्मणेचापिनिष्क्रांतेप्रविवेशाश्रमंतदा २५ जग्रा
हतरसासीतांग्रहःखेरोहिणीमिव त्रातुकामंततोयुद्धेहत्वागृध्रंजटायुषम् २६ प्रगृह्यसहसासीतांजगामाशुसराक्षसः तत-
स्त्वद्भुतसंकाशाःस्थिताःपर्वतमूर्धनि २७ सीतांगृहीत्वागच्छंतंवानराःपर्वतोपमाः ददृशुर्विस्मिताकारारावणंराक्षसाधिपम्
२८ ततःशीघ्रतरंगत्वातद्विमानंमनोजवं आरुह्यसहवैदेह्यापुष्पकंसमहाबलः २९

नपूर्वमर्दितासाबलामूर्खारावणमुपागमत् २१ २२ मृगमितिशेषः दृष्ट्वाराममब्र
वीत् तदेवाहअयंमृगोगृह्यतां गृहीतेनानेनआश्रमोमनोहरोभविष्यति २३ अनुधावतिअनुधावतिस्म २४ २५ २६ सहसाबलात्कारेण २७ १६७
विस्मिताददृशुः सुग्रीवादयइतिभावः २८ ततइति अनेनमार्गेकिंचित्स्थापितंगुप्तेदेशेआसीत्स्मृतिमात्रेणवातदुपस्थानंबोध्यम् २९ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदाननइत्यर्थः सुवर्णपरिष्कारेसुवर्णप्राकारे ३१ ३१ तृणवदचिंतयंती अगणयंती ३२ ३३ ३४ कबंधवचनान्निहतदग्धकबंधव-
चनादित्यर्थः ३५ तयोःपूर्वं परस्परसान्निध्यात्पूर्वंरामस्यश्रवणेन सुग्रीवस्यदूराद्दर्शनेन हार्दःसमागमःमानसंसख्यंजातमित्यर्थः तत्रहेतुमाह
भ्रात्रेति ३६ अतस्तयोःपरस्परसंवादात्प्रगादःप्रणयआसीत् ३७ ३८ रामायेति अत्रक्रमोनविवक्षितः आदिष्टानियुक्ताः ३९ विप्रनष्टा

प्रविवेशतदालंकांरावणोराक्षसेश्वरः तांसुवर्णपरिष्कारेशुभेमहतिवेश्मनि ३० प्रवेश्यमैथिलींवाक्यैःसांत्वयामासरावणः
तृणवद्भाषितंतस्यतंचनैर्ऋतपुंगवम् ३१ अचिंतयंतीवैदेह्यशोकवनिकागता न्यवर्ततततदारामोमृगंहत्वातदावने ३२ निव
र्तमानःकाकुत्स्थोदृष्ट्वागृध्रंसविव्यथे गृध्रंहतंतदादृष्ट्वारामःप्रियतरंपितुः ३३ मार्गमाणस्तुवैदेहींराघवःसहलक्ष्मणः गोदा
वरीमनुचरन्वनोद्देशांश्चपुष्पितान् ३४ आसेदतुर्महारण्येकबंधंनामराक्षसम् ततःकबंधवचनाद्रामःसत्यपराक्रमः ३५
ऋष्यमूकंगिरिंगत्वासुग्रीवेणसमागतः ततःसमागतःपूर्वंप्रीत्याहार्दोव्यजायत भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धेनसुग्रीवोवालिनापुरा ३६
इतरेतरसंवादात्प्रगादःप्रणयस्तयोः रामःस्वबाहुवीर्येणस्वराज्यंप्रत्यपादयत् ३७ वालिनंसमरेहत्वामहाकायंमहाबलम् सु
ग्रीवःस्थापितोराज्येसहितःसर्ववानरैः ३८ रामायप्रतिजानीतेराजपुत्र्यास्तुमार्गणम् आदिष्टावानरेंद्रेणसुग्रीवेणमहात्मना द
शकोट्यःप्लवंगानांसर्वाःप्रस्थापितादिशः ३९ तेषांनोविप्रनष्टानांविंध्येपर्वतसत्तमे भृशंशोकाभितप्तानांमहान्कालोऽत्यव
र्तत ४० भ्राातुगृध्रराजस्यसंपातिर्नामवीर्यवान् समाख्यातिस्मवसतींसीतांरावणमंदिरे ४१ सोहंदुःखपरीतानांदुःखतं
ज्ज्ञातिनांनुदन् आत्मवीर्यंसमास्थाययोजनानांशतंप्लुतः ४२ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकांगताम् कौशेयवस्त्रांमलि
नांनिरानंदांदृढव्रताम् ४३ तस्यासमेत्यविधिवत्पृष्ट्वासर्वमनिंदिताम् ४४ अभिज्ञानंमयादत्तंरामनामांगुलीयकम् अभि
ज्ञानंमणिंलब्ध्वाचरितार्थोहमागतः ४५ मयाचपुनरागम्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः अभिज्ञानंमयादत्तमर्चिष्मान्समहामणिः
४६ श्रुत्वातांमैथिलींरामस्त्वाशशंसेचजीवितम् जीवितांतमनुप्राप्तःपीत्वामृतमिवातुरः ४७

नांबिलप्रवेशानंतरंनिर्गममार्गमजानतां विप्रकृष्टानामितिपाठेऽतीतकालानामित्यर्थः ४० ४१ ज्ञातिनामित्यत्रदीर्घाभावआर्षः ४२
४३ ४४ मणिंसीतासकाशाच्चूडामणिंलब्ध्वेत्यर्थः ४५ ४६ ४७ छ छ छ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्युज्यतेजयोनेनेतिउद्योगंबलं तद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ मुनिसन्निधावद्यवसंतं श्वोद्रष्टुमर्हसि
आश्विनशुक्लचतुर्दश्यामश्विनीतद्दृष्टेइतिषष्ठ्यांपुष्यस्यसंभवः पूर्णिमायामश्विन्यामपिएकर्क्षक्षयेणवा ५४ कृतांजलिःरामंस्मृत्वेतिशेषः मे
मनोरथःपूर्णःखल्वित्युवाच ५५ कतकः ११९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० यु० अष्टाविंशाधिकशततमःसर्गः १२८
परमानंदंतत्करंवचइतिशेषः १ दैवतानि कुलदैवतानि नगरस्यचैत्यानिसाधारणदेवतायतनानि अर्चंतुअर्चयंतु २ स्तुतिपुराणज्ञाइतिसूत-

उद्योजयिष्यन्नुद्योगंदभ्रेलंकावधेमनः जिघांसुरिवलोकांतेसर्वांल्लोकान्विभावसुः ४८ ततःसमुद्रमासाद्यनलंसेतुमकारयत् अ
तरत्कपिवीराणांवाहिनीतेनसेतुना ४९ प्रहस्तमवधीन्नीलःकुंभकर्णंतुराघवः लक्ष्मणोरावणसुतंस्वयंरामस्तुरावणम् ५० स
शक्रेणसमागम्ययमेनवरुणेनच महेश्वरस्वयंभूभ्यांतथादशरथेनच ५१ तैश्चदत्तवरःश्रीमानृषिभिश्चसमागतैः सुरर्षिभिश्च
काकुत्स्थोवरांल्लेभेपरंतपः ५२ सतुदत्तवरःप्रीत्यावानरैश्चसमागतः पुष्पकेनविमानेनकिष्किंधामभ्युपागमत् ५३ तांगंगांपुन
रासाद्यवसंतंमुनिसन्निधौ अविघ्नंपुष्ययोगेनश्वोरामंद्रष्टुमर्हसि ५४ ततःसवाक्यैर्मधुरैर्हनूमतोनिशम्यहृष्टोभरतःकृतांजलिः
उवाचवाणींमनसःप्रहर्षिणींचिरस्यपूर्णःखलुमेमनोरथः ५५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदि० युद्ध० अष्टाविंशाधि
कशततमःसर्गः १२८ ७ ७ श्रुत्वातुपरमानंदंभरतःसत्यविक्रमः हृष्टमाज्ञापयामासशत्रुघ्नंपरवीरहा १ दैवतानिचसर्वा
णिचैत्यानिनगरस्यच सुगंधमाल्यैर्वादित्रैरर्चंतुशुचयोनराः २ सूताःस्तुतिपुराणज्ञाःसर्वेवैतालिकास्तथा सर्ववादित्रकुशला
गणिकाश्चैवसर्वशः ३ राजदारास्तथामात्याःसैन्याःसेनागनागणाः ब्राह्मणाश्चसराजन्याःश्रेणीमुख्यास्तथागणाः ४ अभिनिर्या
तुरामस्यद्रष्टुंशशिनिभंमुखम् भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नःपरवीरहा ५ विष्टीरनेकसाहस्रीश्चोदयामासभागशः समीकुरुत
निम्नानिविषमाणिसमानिच ६ स्थानानिचनिरस्यंतांनंदिग्रामादितःपरम् सिंचंतुपृथिवींकृत्स्नांहिमशीतेनवारिणा ७

लक्षणरूपंसूतविशेषणम् वैतालिकाःवंशावलीकीर्तकाः ३ राजदारामातरः सैन्याःराजभवनाद्बहिर्मनोभ्यंतराः सेनागणाः आटविकांतसेना
भेदास्तथागनागणाः श्रेणी नानाजातीयसंघः ४ ५ विष्टीर्भृतिकरान्भागशोविभज्येतिशेषः विषमाणिस्थलानि अत्युन्नतदेशाःसमानिचस्था १६८
नानिनिरस्यंतां अयंभेदोनिराक्रियतां सर्वसमंक्रियतामितियावत् ६ इतोनंदिग्रामात्सरंयावदयोध्यां तावतएवगंतव्यदेशत्वादितिभावः ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुच्छ्रितपताकारथ्याःकर्म ८ सूर्यस्योदयनंप्रति श्वःसूर्योदयकालेयथासर्वसज्जंभवतितथाकुरुतेत्यर्थः विरलपुष्पबंधाःस्रजः निबिडपुष्पबं
धंदाममुक्तपुष्पाणिबंधरहितानिपुष्पाणिपुष्पविशेषणंसुवर्णैरिति पंचवर्णकैःपंचवर्णकल्पितैरलंकारैः ९ १० धृष्ट्याद्योष्टमंत्रिणःनिर्ययुः
उदयात्सूर्वयथोक्तराजमार्गसत्कारंकृत्वा प्रातर्निर्ययुरित्यर्थः ११ १२ १३ १४ १५ नैगमाःवणिजः वैहिकःसार्थवाहोवैनैगमोवणिजोवणि

ततोभ्यवाकिरंस्त्वन्येलाजैःपुष्पैश्चसर्वतः समुच्छ्रितपताकास्तुरथ्याःपुरवरोत्तमे ८ शोभयंतुचवेश्मानिसूर्यस्योदयनंप्रति स्रग्दा
ममुक्तपुष्पैश्चसुवर्णैःपंचवर्णकैः ९ राजमार्गमसंबाधंकिरंतुशतशोनराः ततस्तच्छासनंश्रुत्वाशत्रुघ्नस्यमुदान्विताः १० धृष्टि
र्जयंतोविजयःसिद्धार्थश्चार्थसाधकः अशोकोमंत्रपालश्चसुमंत्रश्चापिनिर्ययुः ११ मत्तैर्नागसहस्रैश्चसध्वजैःसुविभूषितैः अ
परेहेमकक्षाभिःसगजाभिःकरेणुभिः १२ निर्ययुस्तुरगाक्रांतारथैश्चसुमहारथाः शक्त्यृष्टिपाशहस्तानांसध्वजानांपताकिनाम्
१३ तुरगाणांसहस्रैश्चमुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः पदातीनांसहस्रैश्चवीराःपरिवृताययुः १४ ततोयानान्युपारूढाःसर्वादशरथस्त्रि-
यः कौसल्यांप्रमुखेकृत्वासुमित्रांचापिनिर्ययुः १५ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्माश्रेणीमुख्यैःसनैगमैः माल्यमोदकहस्तैश्चमंत्रिभिर्भ
रतोवृतः १६ शंखभेरीनिनादैश्चबंदिभिश्चाभिनंदितः आर्यपादौगृहीत्वातुशिरसाधर्मकोविदः १७ पांडुरंछत्रमादायसुक्लमा
ल्योपशोभितम् शुक्लेचवालव्यजनेराजार्हेहेमभूषिते १८ उपवासकृशोदीनश्चीरकृष्णाजिनांबरः भ्रातुरागमनंश्रुत्वातत्पू
र्वंहर्षमागतः १९ प्रत्युद्ययौतदारामंमहात्मासचिवैःसह अश्वानांखुरशब्दैश्चरथनेमिस्वनेनच २० शंखदुंदुभिनादेनसंच
चालेवमेदिनी गजानांबृंहितैश्चापिशंखदुंदुभिनिःस्वनैः २१ कृत्स्नंतुनगरंतत्तुनंदिग्राममुपागमत् समीक्ष्यभरतोवाक्य
मुवाचपवनात्मजम् २२ कच्चिन्नखलुकापेयीसेव्यतेचलचित्तता नहिपश्यामिकाकुत्स्थराममार्यंपरंतपम् २३ कच्चि-
न्नचानुदृश्यंतेकपयःकामरूपिणः अथैवमुक्तेवचनेहनूमानिदमब्रवीत् २४

गित्यमरः १६ आर्यपादौश्रीरामपादुके १७ १८ उपवासकृशइत्य
नेनरामादेरपिकिंचित्कालमुपवासोनुमेयः तत्पूर्वंआगमनश्रवणपूर्वकं १९ २० २१ २२ यावन्नदूरयातोस्मिक्षिप्रमागंतुमर्हसीतिहनुमंतंप्रतिरा
मोक्तेर्भरते सर्वांकथामुक्त्वा पुनाराममसमीपंगत्वा रामंप्रतिभरतवृत्तांतंनिवेद्य पुनर्नंदिग्रामंप्रतिरामाज्ञयागते एतद्भरतवचस्तंप्रतीतिबोध्यं कापे
यीकपिस्वभावप्रयुक्ताचलचित्तता नसेव्यते नानुष्ठीयतेकच्चित् मिथ्यानोच्यतेकच्चिदित्यर्थः कुतएवंशंकातत्राह नहीति २३ २४ ६५ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंमिथ्यावादित्वशंकायां तन्निवृत्तये ऽर्थ्यमर्थादनपेतं विज्ञापयन्निदमब्रवीत् सदाफलत्वादिविशिष्टान् वृक्षान् प्राप्य प्रहृष्टानांवनौकसां भूमौनि
स्वनः श्रूयते ऽतस्त्वंप्रयाहीतिशेषः २५ वृक्षाणांतथाविधत्वंकुतस्तत्राह भरद्वाजप्रसादेनेति तेनापिकथमेवंशक्यंतत्राह तस्यचेति भरद्वाजस्य
चेत्यर्थः वासवेनेति तत्तपःप्रसादितेनेत्यर्थः २६ यदेवमतः ससैन्यस्य तवरामस्यच भरद्वाजेनसर्वगुणान्वितमातिथ्यं कृतम् २७ यतोध्वनिः
श्रूयते ऽतः सासेना गोमतींतरतीतिमन्ये वालुकीतिपाठांतरं क्षणानंतरमाह रजोवर्षमिति २८ क्षणोत्तरमाह तदेतदिति २९ मनसाब्रह्म

अर्घ्यंविज्ञापयन्नेवभरतंसत्यविक्रमम् सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्यमधुस्रवान् २५ भरद्वाजप्रसादेनमत्तभ्रमरनादि-
तान् तस्यचैववरोदत्तोवासवेनपरंतप २६ ससैन्यस्यतदातिथ्यं कृतंसर्वगुणान्वितम् निःस्वनःश्रूयतेभीमः प्रहृष्टानांवनौक
साम् २७ मन्येवानरसेनासानदींतरतिगोमतीम् रजोवर्षंसमुद्भूतंपश्यसालवनंप्रति २८ मन्येसालवनंरम्यंलोकयंतिप्लव
गमाः तदेतदृश्यतेदूराद्विमानंचंद्रसन्निभम् २९ विमानंपुष्पकंदिव्यंमनसाब्रह्मनिर्मितम् रावणंबांधवैःसार्धंहत्वालब्धंम
हात्मना ३० तरुणादित्यसंकाशंविमानंरामवाहनम् धनदस्यप्रसादेनदिव्यमेतन्मनोजवम् ३१ एतस्मिन्भ्रातरौवीरौवैदे
ह्यासहराघवौ सुग्रीवश्चमहातेजाराक्षसश्चविभीषणः ३२ ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्पृशत् स्त्रीबालयुववृद्धानां
रामोयमितिकीर्तिते ३३ रथकुंजरवाजिभ्यस्तेवतीर्यमहींगताः ददृशुस्तंविमानस्थंनराःसोममिवांबरे ३४ प्रांजलिर्भरतोभू
त्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः यथार्थेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततोराममपूजयत् ३५ मनसाब्रह्मणासृष्टेविमानेभरताग्रजः रराजपृथुदीर्घाक्षो
वज्रपाणिरिवामरः ३६ ततोविमानाग्रगतंभरतोभ्रातरंतदा ववंदेप्रणतोरामंमेरुस्थमिवभास्करम् ३७ ततोरामाभ्यनुज्ञातंत
द्विमानमनुत्तमम् हंसयुक्तंमहावेगंनिपपातमहीतलम् ३८ आरोपितोविमानंतद्भरतःसत्यविक्रमः राममासाद्यमुदितःपुन
रेवाभ्यवादयत् ३९ तंसमुत्थाय काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथंगतम् अंकेभरतमारोप्यमुदितःपरिषस्वजे ४०

निर्मितं ब्रह्मणास्रष्टृत्वसाम्याद्विश्वकर्म
णानिर्मितं ३० एतद्दिव्यंमनोजवंविमानंप्रसादेनब्रह्मणःप्रसादेनधनदस्यभवतीतिशेषः परेणतपसालेभेयत्कुबेरःपितामहादितिसुंदरकांडोक्तेः
३१ एतस्मिन्विमाने राघवौसुग्रीवोविभीषणश्चतिष्ठतीतिशेषः ३२ ३३ ततआसन्नेभरतादयस्तंददृशुरित्याह ददृशुरिति ३४ यथार्थेनस्वाग
तेन अन्वर्थेनस्वागतेनेत्यर्थः यस्यागमनंपरमकल्याणंतत्स्वागतमित्यर्थानुगतिमतेत्यर्थः ३५ ३६ ३७ ३८ अभ्यवादयत् अभ्यवददित्यर्थः ३९
४० ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्ष्मणमासाद्य वंदमानंलक्ष्मणंपरिष्वंगादिनासंभाव्य अन्येद्युःपांचजन्यात्माकैकेय्यांभरतोभवत् तदन्येद्युःसुमित्रायामनंतात्माचलक्ष्मणः
सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्स्त्रिये इतिपाद्मेशिवोक्तेः वैदेहीमभ्यवादयत् अभ्यवंदत् परंतुयद्यपिलक्ष्मणोभरतात्कनिष्ठोवयसा स्पष्ट-
चेदंजन्मप्रकरणे तथापिज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवृत्तिरेवंकर्तव्येतिभरतंप्रत्युपदेशदानेनच गुरुत्वबु
द्ध्यातस्यननिरुचितैव किंचकौसल्यायैप्रथमंदत्तपायसांशजत्वाल्लक्ष्मणस्यज्येष्ठत्वं ततोहिकैकेय्यैपायसार्धदानं तदंशजश्चशत्रुघ्न इ

ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींचपरंतपः अथाभ्यवादयत्प्रीतोभरतोनामचाब्रवीत् ४१ सुग्रीवंकैकयीपुत्रोजाम्बवंतमथांगदं
मैंदंचद्विविदंनीलमृषभंचैवसस्वजे ४२ सुषेणंचनलंचैवगवाक्षंगंधमादनम् शरभंपनसंचैवपरितःपरिषस्वजे ४३ ते-
कृत्वामानुषरूपंवानराःकामरूपिणः कुशलंपर्यपृच्छंस्तेप्रहृष्टाभरतंतदा ४४ अथाब्रवीद्राजपुत्रःसुग्रीवंवानरर्षभम् प
रिष्वज्यमहातेजाभरतोधर्मिणांवरः ४५ त्वमस्माकंचतुर्णांवैभ्रातासुग्रीवपंचमः सौहृदाज्जायतेमित्रमपकारोरिलक्षणम्
४६ विभीषणंचभरतःसांत्ववाक्यमथाब्रवीत् दिष्ट्यात्वयासहायेनकृतंकर्मसुदुष्करम् ४७ शत्रुघ्नश्चतदाराममभिवाद्यस
लक्ष्मणम् सीतायाश्चरणौवीरोविनयादभ्यवादयत् ४८ रामोमातरमासाद्यविवर्णांशोककर्शिताम् जग्राहप्रणतःपादौ
मनोमातुःप्रहर्षयन् ४९ अभिवाद्यसुमित्रांचकैकेयींचयशस्विनीम् समातृश्चततःसर्वाःपुरोहितमुपागमत् ५० स्वा
गतंतेमहाबाहोकौसल्यानंदवर्धन इतिप्रांजलयःसर्वेनागराराममब्रुवन् ५१ तान्यंजलिसहस्राणिप्रगृहीतानिनागरैः
व्याकोशानीवपद्मानिददर्शभरताग्रजः ५२ पादुकेतेतुरामस्यगृहीत्वाभरतःस्वयम् चरणाभ्यांनरेंद्रस्ययोजयामासधर्म-
वित् ५३ अब्रवीच्चतदारामंभरतःसकृतांजलिः एतत्तेसकलंराज्यंन्यासंनिर्यातितंमया ५४

तिसएवभरतात्कनिष्ठअतएववैदेहींचे-
तिचकारःस्वरसतःसंगच्छते अतएवचशत्रुघ्नकृतौ लक्ष्मणनमस्कारउपपद्यते तयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः ४१ ४२ ४३ ४४ ४५
पंचमोभ्राताभ्रातृविषयकपंचत्वसंख्यापूरणः सौहृदात्तत्पूर्वकोपकारात् ४६ ४७ ४८ ४९ कैकेयींचयशस्विनीं अस्यामनोदार्ढ्येन
राजानरकात्तारितः देवाब्रह्मर्षयश्चपरमसुखंप्राप्ताः रामस्यचयशोजातमतएषायशस्विन्येव ५० ५१ व्याकोशानि विकसितानि ५२
५३ एतत् एतावत्कालं मयारक्षितंन्यासभूतं मयिस्थितंराज्यं मयातेनिर्यातितं तुभ्यंनिवेदितं ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५५ ५६ विभीषणश्चबाष्पंमुमोच ईदृशाअपिभ्रातरःसंतीत्यानंदेन स्वस्यनष्टैपरीत्यजशोकेनच ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ पुरो-
हितस्यात्मसखस्येति वसिष्ठपुत्रस्य सुयज्ञस्येत्यर्थः आत्मसमस्येतिपाठांतरं ब्रह्मज्ञत्वादितिभावः वसिष्ठस्येत्यर्थइतितीर्थः ६३ इतिरामा
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्ध० एकोनत्रिंशाधिकशततमःसर्गः १२९ ७ ७ शिरसीति १ त्वयामामिकामातापूजि
ना तदुक्तवनवासानुष्ठानात् मयाचित्रकूटेतवसमर्पितमिदंराज्यं त्वंपुनश्चित्रकूटएवममदत्तवान् तत्पुनस्तुभ्यमहंददामि ननुकथंदत्तस्यपुन
र्दानं तत्राह यथेति यथात्वंमद्दत्तंराज्यं मह्यमददास्तथामयापि त्वद्दत्तंतुभ्यंदीयतइत्यर्थः २ ननुत्वद्दत्तराज्यभोगमहंकरिष्यामि राज्यंतुत्व

अद्यजन्मकृतार्थंमेसंवृत्तश्चमनोरथः यत्त्वांपश्यामिराजानंमयोध्यांपुनरागतम् ५५ अवेक्षतांभवान्कोशंकोष्ठागारंगृहंबलं
भवतस्तेजसासर्वंकृतंदशगुणंमया ५६ तथाब्रुवाणंभरतंदृष्ट्वातंभ्रातृवत्सलम् मुमुचुर्वानराबाष्पंराक्षसश्चविभीषणः ५७
ततःप्रहर्षाद्भरतमंकमारोप्यराघवः ययौतेनविमानेनससैन्योभरताश्रमम् ५८ भरताश्रममासाद्यससैन्योराघवस्तदा अवती
र्यविमानाग्रादवतस्थेमहीतले ५९ अब्रवीत्तुतदारामस्तद्विमानमनुत्तमम् वहवैश्रवणंदेवमनुजानामिगम्यताम् ६० ततोरामा-
भ्यनुज्ञाततद्विमानमनुत्तमम् उत्तरांदिशमुद्दिश्यजगामधनदालयम् ६१ विमानंपुष्पकंदिव्यंसंगृहीतंतुरक्षसा अगमद्धनदंवे
गाद्रामवाक्यप्रचोदितम् ६२ पुरोहितस्यात्मसखस्यराघवोबृहस्पतेःशक्रइवामराधिपः निपीड्यपादौपृथगासनेशुभेसहैवते
नोपविवेशवीर्यवान् ६३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे० वा० यु० एकोनत्रिंशाधिकशततमःसर्गः १२९ ७ शिरस्यंजलिमाधायकै
केयीनंदवर्धनः बभाषेभरतोज्येष्ठंरामंसत्यपराक्रमम् १ पूजितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम तद्ददामिपुनस्तुभ्यंयथात्वम-
ददामम २ धुरमेकाकिनान्यस्तांवृषभेणबलीयसा किशोरवद्गुरुंभारंनवोढुमहमुत्सहे ३ वारिवेगेनमहताभिन्नःसेतुरिवक्षरन्
दुर्बंधनमिदंमन्येराज्यच्छिद्रमसंवृतम् ४ गतिंखरइवाश्वस्यहंसस्येवचवायसः नान्वेतुमुत्सहेवीरतवमार्गमरिंदम ५

मेवपालयेत्यत्राह धुरमिति एकाकिनास्वसमानधूर्वहबलीवर्दांतररहितेन बलीयसावृषेण बलीवर्देन न्यस्तांक्षिप्तांकिशोरवत् पार्श्ववर्तिनिव
डवाबालवत्सोयथावोढुं नोत्सहते तथागुरुराज्यस्यभारं वोढुंनाहमुत्सहे ३ नोत्सहेइत्यत्रहेतुमाह वारीति महतावारिवेगेनभिन्नःक्षरन्सेतुर्य
थादुर्निबंधोबद्धुमशक्यएवमसंवृतमशक्यसंवरणं राज्यछिद्रं चोरादिनिबंधनंदुर्निबंधनंबद्धुमशक्यमित्येवमन्येहमितिशेषः ४ तवमार्गंरक्ष
णीयरक्षणचातुर्यं ५ ७ १७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतर्निवेशने गृहारामे कश्चिद्वृक्ष आरोपितः समहत्त्वादिगुणविशिष्टश्च जातस्ततः सपुष्पितो भूत्वा फलान्यदर्शयन् यदि विशीर्येत विशीर्णपुष्पो वा स्वरूपतो वा विशीर्णो वा भवति ततोऽस्य फलस्य हेतोर्येन रोपितः स तदारोपणादिक्लेशस्यार्थं फलं नानुभवेदिति स यथा वृथाप्रयासः ६ ७ एषोपमा तव हे महाबाहो यदि त्वं भक्तान्भृत्यान स्मान्न शाधि तदेति शेषः नमर्थत्वं वेत्तुमर्हसि अन्यापदेशवचनार्थमित्यर्थः राज्ञा प्रजापालनार्थं महता यत्नेनोत्पाद्य संवर्धितेन त्वया प्रजापालनं संपादनीयं तदकरणे तु तादृशवृक्षतुल्यस्त्वमिति भावः ८ यदेवमतो जगदद्येत्यादि ९ तूर्यघोषादिभी राजोपचारैः प्रतिबुध्यस्व शेषं चेत्यर्थः १० चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते अनेन कालावधिरुच्यते यावती च वसुंधरेति देशावधिरुच्य

यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चांतर्निवेशने महानपि दुरारोहो महास्कंधः प्रशाखवान् ६ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः ७ एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि यद्यस्मान्मनुजेंद्र त्वं भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ८ जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु राघव प्रतपंतमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ९ तूर्यसंघातनिर्घोषैः कांचीनूपुरनिस्वनैः मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष च १० यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा तावत्त्वमिह लोकस्य स्वामित्वमनुवर्तय ११ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे १२ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धनाः सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्यवारयन् १३ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले सुग्रीवे वानरेंद्रे च राक्षसेंद्रे विभीषणे १४ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् १५ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः १६ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् १७ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला १८ ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमंत्रो नाम सारथिः योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वांगशोभनम् १९ अग्न्यर्कामलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम् आरुरोह महाबाहू रामः परपुरंजयः २०

ते ११ प्रतिजग्राह भरतस्य वच इति शेषः १२ श्मश्रुवर्धनास्तच्छेदका नापिता इत्यर्थः वर्धनं छेदने वध्र्ये आनंदन सभाजने इत्यमरः १३ पूर्वं त्विति अत्र भरतलक्ष्मणयोः स्नानाद्यभिधानकाले शत्रुघ्नस्य तदनभिधानं तु स्नानकारयितृत्वात् उपलक्षणं वा १४ १५ इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः १६ प्रतिकर्मालंकरणं आत्मनैव न सैरंध्रीहस्तेनेत्यर्थः १७ शोभनमलंकरणं १८ अभिचक्राम समीपमाजगाम १९ २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यनिभैर्दिव्यकांतिभिः वस्त्रैर्युक्तौजग्मतुः रथस्थं राममनुजग्मतुरित्यर्थः २१ २२ अयोध्यायांचेतितस्मिन्नंतरेइत्यादिः पुरोहितंवसिष्ठं
अर्थवत् प्रयोजनोत्तमवत् रामाभिषेकोपयुक्तमशेषविचारंचक्रुरित्यर्थः २३ तदेवाह अशोकइत्यादि अशोकादयोरामवृद्ध्यर्थं नगरस्यच
वृत्त्यर्थंसंगताः मंत्रयन्नमत्रयन् २४ तदेवाह सर्वमेवेति कर्तुमर्हथेतिभृत्यान्प्रत्युक्तिः २५ मंत्रिणःपुरोहितश्चैवंसंदिश्यनिर्ययुः २६ २७
लक्ष्मणोव्यजनं तालवृंतमयं २८ अपरंश्वेतंवालव्यजनं विभीषणोजगृहे २९ ३० ३१ नवनागसहस्राणि नवसहस्रसंख्याकग

सुग्रीवोहनुमांश्चैवमहेंद्रसदृशद्युती स्नातोदिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुःशुभकुंडलौ २१ सर्वाभरणजुष्टाश्चययुस्ताः शुभकुंडलाः
सुग्रीवपत्न्यःसीताचद्रष्टुंनगरमुत्सुकाः २२ अयोध्यायांचसचिवाराज्ञोदशरथस्यच पुरोहितंपुरस्कृत्यमंत्रयामासुरर्थवत्
२३ अशोकोविजयश्चैवसिद्धार्थश्चसमाहिताः मंत्रयन्नाम वृद्ध्यर्थंवृत्त्यर्थंनगरस्यच २४ सर्वमेवाभिषेकार्थंजयार्हस्यमहा-
त्मनः कर्तुमर्हथरामस्ययद्यन्मंगलपूर्वकम् २५ इतितेमंत्रिणःसर्वेसंदिश्यचपुरोहितः नगरान्निर्ययुस्तूर्णंरामदर्शनबुद्धयः
२६ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवानघः प्रययौरथमास्थायरामोनगरमुत्तमम् २७ जग्राहभरतोरश्मीञ्छत्रुघ्नश्छत्रमाद
दे लक्ष्मणोव्यजनंतस्यमूर्ध्निसंवीजयंस्तदा २८ श्वेतंचवालव्यजनंजगृहेपरितःस्थितः अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रोविभी
षणः २९ ऋषिसंघैस्तदाकाशेदेवैश्चसमरुद्गणैः स्तूयमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः ३० ततःशत्रुंजयनामकुंजरंपर्वतो-
पमम् आरुरोहमहातेजाःसुग्रीवःप्लवगर्षभः ३१ नवनागसहस्राणिययुरास्थायवानराः मानुषविग्रहंकृत्वासर्वाभरणभू
षिताः ३२ शंखशब्दप्रणादैश्चदुंदुभीनांचनिःस्वनैः प्रययौपुरुषव्याघ्रस्तांपुरींहर्म्यमालिनीम् ३३ ददृशुस्तेसमायांतंराघ
वंसपुरःसरम् विराजमानंवपुषारथेनातिरथंतदा ३४ तेवर्धयित्वाकाकुत्स्थंरामेणप्रतिनंदिताः अनुजग्मुर्महात्मानंभ्रा
तृभिःपरिवारितम् ३५

जानित्यर्थः ३२ शंखशब्दप्रणादैः शंखशब्दैःजनानांहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः तदुक्तंपाद्मे आगतोरावणहं-
ताकुंभकर्णखरांतकः अतिकायेंद्रजिच्छेत्तामहर्षिजनरक्षकः समाप्तदेवताकार्यःसीतेशोलक्ष्मणानुजः सत्यैकनिरतःशास्तापरदारसहो
दरः सुग्रीवराज्यदोधन्वीरावणानुजराज्यदः शरणागतसंत्राताधर्मस्थापनतत्परः रामोदाशरथिःश्रीमान्भगवान्भरताग्रजः शरण्योरामइत्ये १७१
वंशुश्रुवेकाहलध्वनिरिति ३३ तेनागराः ३४ तेनागराःवर्धयित्वा आशीर्भिरितिशेषः ३५ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३६ तूर्यैस्तूर्यवादकैः स्वस्तिकश्च तालवदेव करतलधार्यः मंगलानि प्रव्याहरद्भिरित्यन्वयः ३७ अक्षतादिकं मंगलार्थंजातरूपमक्षतंसंपादितहरिद्रा-
दिवर्णविशेषमित्यर्थः अक्षतादीनांपुरतोयानं तद्ग्राहिपुरुषद्वारा ३८ ३९ ४० ४१ अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्रयन् ४२ ४३ पितुर्भव
नमासाद्य तत्रमहात्मनः सुग्रीवादीन्पुरवान्प्रवेश्य कौशल्याद्याअभिवाद्य वानरैरितिशेषः इतिभरतमब्रवीदितिसंबंधः तत्रपूर्वंसुग्रीवादिप्रवेश
बीजमुक्तंपाद्ये स्वश्रीमद्भवनंरामोभक्तपादाब्जरेणुभिः शुद्धीकर्तुमनाराजाहनूमंतमकल्मषम् विभीषणंचसुग्रीवंगृहंप्रावेशयत्तदेति आपानत-

अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैवतथाप्रकृतिभिर्वृतः श्रियाविरुरुचेरामोनक्षत्रैरिवचंद्रमाः ३६ सपुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः
प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मंगलानिवृतोययौ ३७ अक्षतंजातरूपंचगावःकन्याःसहद्विजाः नरामोदकहस्ताश्चरामस्यपुरतोययुः ३८ स
ख्यंचरामःसुग्रीवेप्रभावंचानिलात्मजे वानराणांचतत्कर्मह्याचचक्षेऽथमंत्रिणाम् ३९ श्रुत्वाचविस्मयंजग्मुरयोध्यापुरवासिनः
वानराणांचतत्कर्मराक्षसानांचतद्बलम् ४० द्युतिमानेतदाख्यायरामोवानरसंयुतः हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यांप्रविवेशसः ४१
ततोह्यभ्युच्छ्रयन्पौराःपताकाश्चगृहेगृहे ऐक्ष्वाकाध्युषितंरम्यमाससादपितुर्गृहम् ४२ अथाब्रवीद्राजपुत्रोभरतंधर्मिणांवर
म् अर्थोपहितयावाचामधुरंरघुनंदनः ४३ पितुर्भवनमासाद्यप्रवेश्यचमहात्मनः कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयीमभिवादय
४४ तच्चमद्भवनंश्रेष्ठंसाशोकवनिकंमहत् मुक्तावैदूर्यसंकीर्णंसुग्रीवायनिवेदय ४५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभरतःसत्यविक्रमः
हस्तेगृहीत्वासुग्रीवंप्रविवेशतमालयम् ४६ ततस्तैलप्रदीपांश्चपर्यंकास्तरणानिच गृहीत्वाविविशुःक्षिप्रंशत्रुघ्नेनप्रचोदिताः
४७ उवाचचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः अभिषेकायरामस्यदूतानाज्ञापयप्रभो ४८ सौवर्णान्वानरेंद्राणांचतुर्णांचतुरोघ-
टान् ददौक्षिप्रंससुग्रीवःसर्वरत्नविभूषितान् ४९

स्तु कौशल्यादिप्रणामकरणंफलमितिभाति आंतरंसुख्यंतु पायोक्तंबोध्यम् पूर्वंतुरामेणएकांतएवतद्दत्तंकृतं नतुसर्वसमक्षमितिगम्यते ४४
४५ ४६ ततःशत्रुघ्नेनप्रचोदिताराजभवनरक्षकाअभ्यंतरप्रदेशप्रदर्शनार्थंतैलप्रदीपान्गृहीत्वा भरतसुग्रीवयोःपुरःप्रविविशुः ४७ उवाचे
ति रामभवनप्रदर्शनानंतरमितिशेषः राघवानुजःभरतः ४८ चतुर्णांचतुःसागरगामिनां जांबवदादीनाम् ४९ ६५ ६५ ६५ ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्णांसागरांभसां तैः पूर्णैर्घटैः सहिताः प्रत्यूषसमये यथाऽस्मान्प्रतीक्षध्वं प्रतीक्षिष्यध्वं तथाकुरुतेतियोजना ५० ५१ जांबवांश्चेति अत्र चकारैः सुषेणगवयादिपंचशतवानरपरिग्रहः तद्वक्ष्यति नदीशतानांपंचानामिति अतएवसुषेणगवययोः समुद्रजलाहर्तृत्वेनवक्ष्यमाणेनविरोधः ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ आनिल्येहनूमान् तत्प्रसिद्धं नदीतीर्थसागराणांजलं ५७ श्रेष्ठाय पुरोहिताय वसिष्ठाय ५८ प्रयतः प्रयत्नवान् रत्नमयेपीठे रत्नसिंहासने ससीतंसीतासहितं ५९ ६० प्रसन्नेननिर्मलेन सकलवैदिकमंत्रमंत्रितत्वा दतिपवित्रेण

तथाप्रत्यूषसमयेचतुर्णांसागरांभसाम् पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वंतथाकुरुतवानराः ५० एवमुक्तामहात्मानोवानरावारणोपमाः उत्पेतुर्गगनंशीघ्रंगरुडाइवशीघ्रगाः ५१ जांबवांश्चहनूमांश्चवेगदर्शीचवानरः ऋषभश्चैवकलशान्जलपूर्णानथानयन् ५२ नदीशतानांपंचानांजलंकुंभैरुपाहरन् पूर्वात्समुद्रात्कलशंजलपूर्णमथानयत् ५३ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ऋषभोदक्षिणात्तूर्णंसमुद्राज्जलमानयत् ५४ रक्तचंदनकर्पूरैः संवृतंकांचनंघटम् गवयः पश्चिमात्तोयमाजहारमहार्णवात् ५५ रत्नकुंभेनमहताशीतंमारुतविक्रमः उत्तराच्चजलंशीघ्रंगरुडानिलविक्रमः ५६ आजहारसधर्मात्मानिलः सर्वगुणान्वितः ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतंप्रेक्ष्यतज्जलम् ५७ अभिषेकायरामस्यशत्रुघ्नः सचिवैः सह पुरोहितायश्रेष्ठायसुहृद्भ्यश्चन्यवेदयत् ५८ ततः सप्रयतोवृद्धोवसिष्ठोब्राह्मणैः सह रामंरत्नमयेपीठेससीतंसन्यवेशयत् ५९ वसिष्ठोविजयश्चैवजाबालिरथकाश्यपः कात्यायनोगौतमश्चवामदेवस्तथैवच ६० अभ्यषिंचन्नरव्याघ्रंप्रसन्नेनसुगंधिना सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ६१ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वंकन्याभिर्मंत्रिभिस्तथा योधैश्चैवाभ्यषिंचंस्तेसंप्रहृष्टैः सनैगमैः ६२ सर्वौषधिरसैश्चापिदैवतैर्नभसिस्थितैः चतुर्भिर्लोकपालैश्चसर्वैर्देवैश्चसंगतैः ६३ ब्रह्मणानिर्मितंपूर्वंकिरीटंरत्नशोभितम् अभिषिक्तः पुरायेनमनुस्तंदीप्ततेजसम् ६४

चसलिलेन नरव्याघ्रमभ्यषिंचन् ६१ ऋत्विग्भिरित्यादि अत्रवसिष्ठादयः प्रयोजककर्तारः कन्याभिः षोडशसंख्याभिः अभ्यषिंचन् अभ्यषेचयन् तेवसिष्ठादयः नैगमावणिजः ६२ नभसिस्थितैः सर्वदेवसहितैर्लोकपालदैवतैः सर्वौषधिरसैरभ्यषेचयन्वसिष्ठादयः ६३ ६४ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्ववायोवंशः येनकिरीटेन मनुरभिषिक्तोयुक्तः येनवसिष्ठेन तद्वंशेराजानउच्यमानगुणायांसभायामभिषेचिताः ६५ तस्यांसभायांपीठे
दीप्ततेजसंरामं कल्पयित्वोपवेश्य यथाविध्यभिषिच्य ६६ पश्चादभिषेकानंतरं तेनकिरीटेन तेनवसिष्ठेनराघवःसमयोक्ष्यत संयुक्तःकृतः
ऋत्विग्भिश्चभूषणैःसंयुक्तःकृतः आर्षोल्लिङ् ६७ ६८ शतपुष्करांशतपद्मनिर्मिताम् ६९ शक्रप्रचोदितइतिवायुरित्यनुकृष्यते

तस्यान्ववायेराजानःक्रमाद्येनाभिषेचिताः सभायांहेमक्लृप्तायांशोभितायांमहाधनैः ६५ रत्नैर्नानाविधैश्चैवचित्रितायांसुशो
भनैः नानारत्नमयेपीठेकल्पयित्वायथाविधि ६६ किरीटेनततःपश्चाद्वसिष्ठेनमहात्मना ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैवसमयोक्ष्यत
राघवः ६७ छत्रंतस्यचजग्राहशत्रुघ्नःपांडुरंशुभम् श्वेतंचवालव्यजनंसुग्रीवोवानरेश्वरः ६८ अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रो
विभीषणः मालांज्वलंतींवपुषाकांचनींशतपुष्कराम् राघवायददौवायुर्वासवेनप्रचोदितः ६९ सर्वरत्नसमायुक्तंमणिभि
श्चविभूषितम् मुक्ताहारंनरेंद्रायददौशक्रप्रचोदितः ७० प्रजगुर्देवगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः अभिषेकेतदर्हस्यतदारामस्य
धीमतः ७१ भूमिःसस्यवतीचैवफलवंतश्चपादपाः गंधवंतिचपुष्पाणिबभूवूराघवोत्सवे ७२ सहस्रशतमश्वानांधेनू
नांचगवांतथा ददौशतवृषान्पूर्वंद्विजेभ्योमनुजर्षभः ७३ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्यब्राह्मणेभ्योददौपुनः नानाभरणवस्त्राणिमे
हार्हाणिचराघवः ७४ अर्करश्मिप्रतीकाशांकांचनींमणिविग्रहाम् सुग्रीवायस्रजंदिव्यांप्रायच्छन्मनुजाधिपः ७५ वैडूर्यम
यचित्रेचचंद्ररश्मिविभूषिते वालिपुत्रायधृतिमानंगदायांगदेददौ ७६ मणिप्रवरजुष्टंतंमुक्ताहारमनुत्तमम् सीतायैप्रददौरा
मश्चंद्ररश्मिसमप्रभम् ७७ अरजेवाससीदिव्येशुभान्याभरणानिच अवेक्षमाणावैदेहीप्रददौवायुसूनवे ७८ अवमुच्या
त्मनःकंठाद्धारंजनकनंदिनी अवैक्षतहरीन्सर्वान्भर्तारंचमुहुर्मुहुः ७९

वायुद्वारादिव्यां स्वीयांकांचनमालांमुक्ताहारंचभगवा
न्महेंद्रोददावित्यर्थः ७० तदर्हस्यदेवगीतनृत्ताद्यर्हस्य अभिषेकेसतीत्यर्थः ७१ ७२ सहस्रशतंलक्षं धेनूनांगवांनवप्रसूतगवामित्य-
र्थःशतशब्दोऽनंतवाचीवा ७३ पूर्वंगवादिदानानिकृत्वा तदनंतरंभूयसीत्वेन त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यंददौ ७४ ७५ ७६ ७७ अवेक्षमाणा
तत्कृतमुपकारंचिंतयंती प्रददौ प्रदातुमियेषेत्यर्थः ७८ आत्मनःकंठाद्धारमवमुच्य दित्सयाभर्त्रनुमतये भर्तारमवैक्षत ७९ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८० अथभर्त्रनुमत्यनंतरं सावायुपुत्रायददावितिशेषः ८१ तत्रहेतुःपौरुषादितेजआदिश्च यत्रहनूमति नित्यदानित्यं आर्षोदीर्घत्व
यः ८२ ८३ ८४ ८५ कामैःस्रक्चंदनान्नपानाद्यैः ८६ वीक्ष्य मैंदद्विविदनीलान्दृष्ट्वा तेभ्यःसर्वान्कामगुणान् अत्युत्तमान्नत्ना
दीन्ददौ ८७ ८८ ८९ लब्ध्वाकुलधनमिति स्वकुलधनं लंकाराज्यमित्यर्थः यत्तुइक्ष्वाकुकुलदैवतंरंगंविमानमिति तन्नपाठ्येव

तामिंगितज्ञःसंप्रेक्ष्यबभाषेजनकात्मजाम् प्रदेहिसुभगेहारंयस्यतुष्टासिभामिनि ८० अथसावायुपुत्रायतंहारमसितेक्षणा ८१
तेजोधृतिर्यशोदाक्ष्यसामर्थ्यंविनयोनयः पौरुषविक्रमोबुद्धिर्यस्मिन्नेतानिनित्यदा ८२ हनूमांस्तेनहारेणशुशुभेवानरर्षभः चंद्रां
शुचयगौरेणश्वेताभ्रेणयथाचलः ८३ सर्वेवानरवृद्धाश्चयेचान्येवानरोत्तमाः वासोभिर्भूषणैश्चैवयथार्हंप्रतिपूजिताः ८४ वि-
भीषणोथसुग्रीवोहनूमान्जांबवांस्तथा सर्वेवानरमुख्याश्चरामेणाक्लिष्टकर्मणा ८५ यथार्हंपूजिताःसर्वेकामैरत्नैश्चपुष्कलैः
प्रहृष्टमनसःसर्वेजग्मुरेवयथागतम् ८६ ततोद्विविदमैंदाभ्यांनीलायचपरंतपः सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्यप्रददौवसुधाधिपः ८७
दृष्ट्वासर्वेमहात्मानस्ततस्तेवानरर्षभाः विसृष्टाःपार्थिवेंद्रेणकिष्किंधांसमुपागमन् ८८ सुग्रीवोवानरश्रेष्ठोदृष्ट्वारामाभिषेचनम्
पूजितश्चैवरामेणकिष्किंधांप्राविशत्पुरीम् ८९ विभीषणोपिधर्मात्मासहतैर्नैर्ऋतर्षभैः लब्ध्वाकुलधनंराजालंकांप्रायान्महा
यशाः ९० सराज्यमखिलंशासन्निहतारिर्महायशाः राघवःपरमोदारोशशासपरयामुदा उवाचलक्ष्मणंरामोधर्मज्ञंधर्मवत्स
लः ९१

तारसमाप्तिसमयेतद्दानस्योक्तत्वात् तथाचतत्रविभीषणंप्रति रामवचनम् याव
च्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी तावद्रमस्वराज्यस्थःकालेममपदंव्रज इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे श्रीरंगस्वामिनंस्वार्चामिक्ष्वा
कुकुलदैवतम् रंगंविमानमादायलंकांप्रायाद्विभीषणइति ९० शासन् दुष्टनिग्रहंकुर्वन् शशास पालयामास ९१ ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुरंगबलेनसह पूर्वराजाध्युषितामिमांगां मयासहातिष्ठ पूर्वराजामन्वादयस्तैरध्युषितां पालितां कीदृशमास्थानंमयाप्युवः कर्तव्यं भवतासहे
त्यत्राह तुल्यमित्यादि पुरस्तान्महाराज्याभिषेकात्पूर्वं पितृभिःस्वपितृभिस्तुल्यंयथाभवतिनथातैर्यायौवराज्येधूर्धृता तांधुरमुद्वहस्व आत्मनास
ह वनवासेदुःखानुभवाद्राज्ये सहसुखानुभवार्थं लक्ष्मणंप्रति यौवराज्यप्रार्थनेतिभावः ९२ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानः ज्येष्ठेभरतेविद्यमानेऽ
हंयौवराज्यानर्हइति निषेधेक्रियमाणेपिपुनःपुनःअनुनीयमानइत्यर्थः नियुज्यमानोपीति न्यायप्राप्तस्वीययौवराज्येन भरतेनानुनीयमानोपि

आतिष्ठधर्मज्ञमयासहेमांगांपूर्वराजाध्युषितांबलेन तुल्यंयथालंपितृभिःपुरस्तात्तैर्यौवराज्येधुरमुद्वहस्व ९२ सर्वात्मनापर्य-
नुनीयमानोयदानसौमित्रिरुपैतियोगम् नियुज्यमानोभुवियौवराज्येततोभ्यषिचद्भरतंमहात्मा ९३ पौंडरीकाश्वमेधाभ्यांवा
जिमेधेनचासकृत् अन्यैश्चविविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवात्मजः ९४ राज्यंदशसहस्राणिप्राप्यवर्षाणिराघवः दशाश्वमेधानाजह्रे
सदश्वान्भूरिदक्षिणाम् ९५ आजानुलंबिबाहुःसमहावक्षाःप्रतापवान् लक्ष्मणानुचरोरामः शशासपृथिवीमिमाम् ९६
राघवश्चापिधर्मात्माप्राप्यराज्यमनुत्तमम् ईजेबहुविधैर्यज्ञैःससुतभ्रातृबांधवः ९७ नपर्यदेवन्विधवानचव्यालकृतंभयम् न-
व्याधिजंभयंचासीद्रामेराज्यंप्रशासति ९८ निर्दस्युरभवल्लोकोनानर्थंकश्चिदस्पृशत् नचस्मवृद्धाबालानांप्रेतकार्याणिकुर्वते
९९ सर्वंमुदितमेवासीत्सर्वोधर्मपरोभवत् राममेवानुपश्यंतोनाभ्यहिंसन्परस्परम् १०० आसन्वर्षसहस्राणितथापुत्रसह-
स्रिणः निरामयाविशोकाश्चरामेराज्यंप्रशासति १०१ नित्यमूलानित्यफलास्तरवस्तत्रपुष्पिताः कामवर्षीचपर्जन्यःसुखस्पर्श
श्चमारुतः १०२ स्वकर्मसुप्रवर्तंतेतुष्टाःस्वैरेवकर्मभिः आसन्प्रजाधर्मपरारामेशासतिनानृताः १०३ सर्वेलक्षणसंपन्नाःसर्वेध-
र्मपरायणाः दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यमकारयत् १०४

योगंयौवराज्यसंसर्गंनोपैतिनेच्छति ततोभरतंयौवराज्येभ्यषेचयत्
९३ पौंडरीकाश्वमेधेत्यादिरुत्तरकांडार्थसंक्षेपः पौंडरीकाश्वमेधाभ्यामितिसामान्यतउक्त्वा तत्रैवविशेषमाह वाजिमेधेनचासकृदिति ९४
९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० वर्षसहस्राणिआसन् जनाइतिशेषः १०१ १०२ १०३ १०४ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्षऋषिर्वेदस्तत्संबंधि वेदोपबृंहणमितियावत् पुरापुरातनं १०५ १०६ रामाभिषेचनं तदवधिकमित्यर्थः रिपूनधितिष्ठति तान्विजयते
इत्यर्थः १०७ १०८ १०९ ११० १११ संप्रश्रृण्वतामिति पाठः ११२ विनायकाः विघ्नकारिणोदेवगणविशेषाः ११३ स्त्रियोरजस्वलाः
ऋतुस्नानानंतरंषोडशदिनावधि ११४ ११५ सदेत्यनेनकालत्रयेपीत्यर्थः ११६ ११७ ११८ येऋषिणाकृतां मुनिनाकृतां रामस्यसं-

धर्म्यंयशस्यमायुष्यंराज्ञांचविजयावहम् आदिकाव्यमिदंचार्षंपुरावाल्मीकिनाकृतम् १०५ यःश्रृणोतिसदालोकेनरःपापात्प्र
मुच्यते पुत्रकामश्चपुत्रान्वैधनकामोधनानिच ६ लभतेमनुजोलोकेश्रुत्वारामाभिषेचनम् महाविजयतेराजारिपूंश्चाप्यधितिष्ठ-
ति १०७ राघवेणयथामातासुमित्रालक्ष्मणेनच भरतेनचकैकेयीजीवपुत्रास्तथास्त्रियः १०८ श्रुत्वारामायणमिदंदीर्घमायुश्च-
विंदति रामस्यविजयंचेमंसर्वमक्लिष्टकर्मणः १०९ श्रृणोतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतम् श्रद्दधानोजितक्रोधोदुर्गाण्यतितर
त्यसौ ११० समागम्यप्रवासांतेरमंतेसहबांधवैः श्रृण्वंतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतम् १११ तेप्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंती
हराघवात् श्रवणेनसुराःसर्वेप्रीयंतेसंप्रश्रृण्वताम् ११२ विनायकाश्चशाम्यंतिगृहेतिष्ठंतियस्यवै विजयेतमहींराजाप्रवासी-
स्वस्तिमान्भवेत् ११३ स्त्रियोरजस्वलाःश्रुत्वापुत्रान्सूयुरनुत्तमान् पूजयंश्चपठंश्चेवमितिहासंपुरातनम् ११४ सर्वपापैःप्र
मुच्येतदीर्घमायुरवाप्नुयात् प्रणम्यशिरसानित्यंश्रोतव्यंक्षत्रियेर्द्विजात् ऐश्वर्यंपुत्रलाभश्चभविष्यतिनसंशयः ११५ रामा
यणमिदंकृत्स्नंश्रृण्वतःपठतःसदा प्रीयतेसततंरामःसहिविष्णुःसनातनः ११६ आदिदेवोमहाबाहुर्हरिर्नारायणःप्रभुः एव
मेतत्पुरावृत्तमाख्यानंभद्रमस्तुवः प्रव्याहरतविस्रब्धंबलंविष्णोःप्रवर्धताम् ११७ देवाश्चसर्वेतुष्यंतिग्रहणाच्छ्रवणात्तथा
रामायणस्यश्रवणेतृप्यंतिपितरःसदा ११८ भक्त्यारामस्ययेचेमांसंहितामृषिणाकृताम् येलिखंतीहचनरास्तेषांवासः
स्त्रिविष्टपे ११९ कुटुंबवृद्धिंधनधान्यवृद्धिंस्त्रियश्चमुख्याःसुखमुत्तमंच श्रुत्वाशुभंकाव्यमिदंमहार्थंप्राप्नोतिसर्वांभुविचार्थ-
सिद्धिम् १२०

हितां रामायणमित्यर्थः लिखंतिचचात्श्रृण्वंति त्रिविष्टपेब्रह्मलोके श्रृण्वन्रामायणंभक्त्यायःपादंपदमेववा सयातिब्रह्मणः
स्थानंब्रह्मणापूज्यतेसदेतिवचनात् अत्रफलश्रुतिश्लोकाः कतकव्याख्यानेनोपलभ्यंते १२० ६ ६ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२१ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येयुद्धकांडेत्रिंशदधिकशततमःसर्गः १३० छ छ कतकरीत्या
एकविंशाधिकशततमःसर्गः १२१ छ छ छ निर्मलंकतकक्षोदादपिरामायणार्णवम् अत्यंतंनिर्मलंचक्रेरामःस्वमतिवाससा

आयुष्यमारोग्यकरंयशस्यंसौभ्रात्रकंबुद्धिकरंशुभंच श्रोतव्यमेतन्नियमेनसद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः १२१ हरिःओं
म् इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुर्विंशत्सहस्रिकायासंहितायासर्वजनपरिवृतस्यराजाधिराजस्य श्रीरामभ
द्रस्यपट्टाभिषेकभद्राख्याननामत्रिंशदधिकशततमःसर्गः १३० छ छ छ छ छ छ छ
इतिश्रीगोमतीतीरनैमिषारण्याश्वमेधसप्ततंतुवाटगतमुनींद्रद्विजेंद्रादिवसुधाधिपेंद्रपरिवृतस्यमुनिवृंदारकवृंदवंद्यमानकोर
काकारचरणयुगलस्यसद्भ्रातृसन्मित्रसन्मंत्रिसहितस्यसाकेतपुरवराधीश्वरस्यदीनानांदैन्यहरणउदीर्णवीर्योत्सिक्तरावणव
धार्थंदेवैःप्रार्थितस्यरघुकुलतिलकसंभूतस्यश्रीसीताविशेषकस्यलक्ष्मीपतेःसाम्यांशस्यलक्ष्मीवतोराजाधिराजस्यलोका
भिरामस्यनिकटोक्तयोःश्रीरामात्मजयोरादिकवेःशिष्ययोःकुशलवयोराख्यानेश्रीमद्वाल्मीकीयेआदिकाव्येश्रीमद्रामायणे
चतुर्विंशत्सहस्रिकायांसंहितायांश्रीमद्युद्धकांडेपंचविंशोन्हिवर्तमानकथाप्रसंगःसमाप्तः छ छ छ छ
अतःपरंउत्तरकांडं तस्यायमाद्यःश्लोकः प्राप्तराज्यस्यरामस्यराक्षसानांवधेकृते आजग्मुर्मुनयःसर्वेराघवंप्रतिनंदितुम् १ छ

१ भट्टनागेशपूज्येनसेतुःश्रीरामशर्मणा कृतःसर्वोपकृतयेश्रीमद्रामायणांबुधौ २ युद्धेहतोदशग्रीवःसगर्वोवीतकल्मषः पश्यन्रामा-
त्मकंविश्वंस्वयंरामोबभूवह ३ युद्धेयुद्धादिभिःश्रांतान्वानरान्प्रतिपूज्यच स्वानंदेनास्थितोयोध्यांरामःपातुसंसर्वतः १ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेयुद्धकांडसमाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवाल्मीकिरामायणेउत्तरकांडप्रारंभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीरामायनमोनमः उत्तरेनूत्तरे कार्यंकृत्वायोध्यांनिजेपदे स्थापयित्वास्वयंरेजे रामोनःकुलदेवतम् १ अथरावण-
स्वब्रह्मानुग्रहजबलवैभवप्रतिपादनद्वारा तज्जेतृत्वेनभगवतिपराक्रमातिशयंप्रतिपादयितुम् त्वद्दत्तवैभवंत्वय्येवोपसंहृतमितिभगवन्म
हिमानंचस्तोतुमृषय आगताइत्याह प्राप्तेति राक्षसानांवधेकृते अनंतरम् प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य समीपंमुनयआजग्मुः किं
मर्थं राघवं प्रति नंदितुं तद्वैभवमभिष्टोतुमित्यर्थः १ पूर्वस्यांदिशि येश्रिताः पूर्वदिशिप्रधानतयायेस्थिताइत्यर्थः २ स्वस्तिकरआत्रेयः स्वस्त्यात्रे-
यः ३ ४ ५ तेपिउक्तवसिष्ठादिरूपाःसप्तर्षयोप्यागताइत्यर्थः तेषांस्वरूपकथनमुदीच्यांदिशीत्यादि ननुपुरोहितोवसिष्ठोनित्यंसमीपएववर्त

श्रीगणेशायनमः प्राप्तराज्यस्यरामस्यराक्षसानांवधेकृते आजग्मुर्मुनयःसर्वेराघवंप्रतिनंदितुम् १ कौ-
शिकोथयवक्रीतोगार्ग्योगालवएवच कण्वोमेधातिथेःपुत्रःपूर्वस्यांदिशियेश्रिताः २ स्वस्त्यात्रेयश्चभगवान्नमुचिःप्रमु
चिस्तथा अगस्त्योत्रिश्चभगवान्सुमुखोविमुखस्तथा ३ आजग्मुस्तेसहागस्त्यायेश्रितादक्षिणांदिशम् नृषद्गुःकवषो
धौम्यःकौषेयश्चमहानृषिः ४ तेप्याजग्मुःसशिष्यावैयेश्रिताःपश्चिमांदिशम् वसिष्ठःकश्यपोथात्रिर्विश्वामित्रः
सगौतमः ५ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेपिसप्तर्षयस्तथा उदीच्यांदिशिसप्तैतेनित्यमेवनिवासिनः ६ संप्राप्यैतेमहा
त्मानोराघवस्यनिवेशनम् विष्ठिताःप्रतिहारार्थंहुताशनसमप्रभाः ७ वेदवेदांगविदुषोनानाशास्त्रविशारदाः द्वा
स्थंप्रोवाचधर्मात्माऽगस्त्योमुनिसत्तमः ८ निवेद्यतांदाशरथेऋषयोवयमागताः प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवच
नाद्द्रुतम् ९ समीपंराघवस्याशुप्रविवेशमहात्मनः नयेंगितज्ञःसद्वृत्तोदक्षोधैर्यसमन्वितः १० सरामंदृश्यसहसा
पूर्णचंद्रसमद्युतिम् अगस्त्यंकथयामाससंप्राप्तमृषिसत्तमम् ११ श्रुत्वाप्राप्तान्मुनींस्तांस्तुबालसूर्यसमप्रभान् प्रत्यु
वाचततोद्वास्थंप्रवेशययथासुखम् १२ दृष्ट्वाप्राप्तान्मुनींस्तांस्तुप्रत्युत्थायकृतांजलिः पाद्यार्घ्यादिभिरानर्चगांनिवे
द्यचसादरम् १३

ते कोनामासौवसिष्ठोयउत्तरदिशःकश्यपादिभिःसहागतइतिचेच्छृणु यथागस्त्यस्तेजोमंडलेनक्षत्रमयेनित्यास्थितोपि
योगवैभवाद्भूलोकेस्वाश्रमस्थोपि तथावसिष्ठोपि ज्योतिर्मंडलेसप्तर्षिमध्यगोप्यास्ति भूलोकेचतत्रस प्तर्षिमंडलस्थस्तैःसहागतइत्युच्यतेइतिवदंति
६ प्रतिहारोद्वास्थस्तदर्थं तन्मुखेनरामायस्वागमननिवेदनार्थं विष्ठिताद्वारिस्थिताइत्यर्थः ७ अवस्थानानंतरं सर्वानुमत्याऽगस्त्यो द्वास्थमुवाच ८
किमुवाचेत्यदाह निवेद्यतामिति तूर्णमितिमानसीत्वरा द्रुतमितिकायिकीउक्ता आश्वित्यनेन राजावसरपरीक्षाभावोविवक्षितः ९ १० ११ १२ निवेद्य
प्रत्येकमितिशेषः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरेषु बहुमूल्येषु १४ कुशांतर्धानदत्तेषु कुशैरंतर्धानंकृतयेषु कुशास्तृतेष्वित्यर्थः १५ सपुरोगमाः पुरोगमैः प्रधानैः सहिताः १६ हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं त्वां भाग्येनकुशलिनंपश्यामस्तेननः कुशलमेव यत्त्वयाशत्रुर्हतस्तेनैवास्माकंकुशलमित्यर्थः १७ दिष्ट्यात्वयाहतइत्युक्त्वा पुनर्विचार्याहुः पुत्रपौत्रवानपिरावणस्तेनभारः तद्वधस्तवेषत्करइत्यर्थः तदेवदर्शयति सधनुरिति विजयेथाः विपराभ्यांजेरितितङ् १८ १९ लक्ष्मणेनचेति अ

रामोभिवाद्यप्रयतआसनान्यादिदेशह तेषुकांचनचित्रेषुमहत्सुचवरेषुच १४ कुशांतर्धानदत्तेषुमृगचर्मयुतेषुच यथार्हमुपविष्टास्तेआसनेष्वृषिपुंगवाः १५ रामेणकुशलंपृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः महर्षयोवेदविदोरामंवचनमब्रुवन् कुशलंनोमहाबाहो सर्वत्ररघुनंदन १६ त्वांतुदिष्ट्याकुशलिनंपश्यामोहतशात्रवम् दिष्ट्यात्वयाहतोराजन्रावणोलोकरावणः १७ नहिभारः सतेरामरावणः पुत्रपौत्रवान् सधनुस्त्वंहिलोकांस्त्रीन्विजयेथानसंशयः १८ दिष्ट्यात्वयाहतोरामरावणः पुत्रपौत्रवान् दिष्ट्याविजयिनंत्वाद्यपश्यामः सहसीतया १९ लक्ष्मणेनचधर्मात्मन्भ्रात्रात्वद्धितकारिणा मातृभिर्भ्रातृसहितंपश्यामोद्यवयंनृप २० दिष्ट्याप्रहस्तोविकटोविरूपाक्षोमहोदरः अकंपनश्चदुर्धर्षोनिहतास्तेनिशाचराः २१ यस्यप्रमाणाद्विपुलंप्रमाणंनेहविद्यते दिष्ट्यातेसमरेरामकुंभकर्णोनिपातितः २२ त्रिशिराश्चातिकायश्चदेवांतकनरांतकौ दिष्ट्यातेनिहताराममहावीर्यानिशाचराः २३ दिष्ट्यात्वंराक्षसेंद्रेणद्वंद्वयुद्धमुपागतः देवतानामवध्येनविजयंप्राप्तवानसि २४ संख्येतस्यनकिंचित्तुरावणस्यपराभवः द्वंद्वयुद्धमनुप्राप्तोदिष्ट्यातेरावणिर्हतः २५ दिष्ट्यातस्यमहाबाहोकालस्येवाभिधावतः मुक्तः सुरारिपोर्वीरप्राप्तश्चविजयस्त्वया २६ अभिनंदामतेसर्वेसंश्रुत्येंद्रजितोवधम् अवध्यः सर्वभूतानांमहामायाधरोयुधि २७ विस्मयस्त्वेषचास्माकंतंश्रुत्वेंद्रजितंहतम् दत्त्वापुण्यामिमांवीरसौम्यामभयदक्षिणाम् दिष्ट्यावर्धसिकाकुत्स्थजयेनामित्रकर्षिण २८ श्रुत्वातुवचनंतेषांमुनीनांभावितात्मनाम् विस्मयंपरमंगत्वारामः प्रांजलिरब्रवीत् २९

स्यार्थस्य दिष्ट्याराक्षसाहताइतिशेषः मातृभिरित्यस्य दिष्ट्येत्यादिः पूर्वमितिशेषः २० २१ यस्यप्रमाणादाकारप्रमाणात् २२ २३ २४ दृश्यरावणवधेनतवभारस्तिरोहितरावणिवधएवतुदुष्करइत्याहुः संख्येतस्येति संख्येतस्यरावणस्य त्वत्कर्तृकः पराभवआक्रमणमितियत्तन्नकिंचिदपितुदिष्ट्यातिरोधानसाधनयागभंगेनद्वंद्वयुद्धमनुप्राप्तोः तएवहतोरावणिरिति यदिदमेनबद्धिंतिशेषः २५ कालस्येवालक्ष्यमभिधावतस्तस्यमुक्तः शरवधादिकृतपरमकृच्छ्रादितिशेषः २६ विस्मयहेतुरवध्यइति यतः सोवध्यत्वादिगुणोः तएषच एषएवइंद्रजिद्वधोस्माकंविस्मयोविस्मयकरइत्यन्वयः तत्तस्मादिंद्रजितंहतंश्रुत्वावयंतुष्टाइतिशेषः २७ अभयदक्षिणा अभयदानंदत्वाऋषिभ्यइतिशेषः वर्धसिवर्धसे २८ विस्मयंगत्वा रावणिवधविषयवाक्येनेतिशेषः २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह भगवंतइतिसंबोधनम् ३० ३१ ३२ कीदृशोस्यप्रभावादिः यतोयुष्माभिः प्रशस्यतइतिशेषः प्रभावस्तपःप्रभावः बलंशारीरम् ३३ शक्यमिति यदि गुह्यंनभवतियदियुष्माभिर्युक्तंशक्यंयदिचमयाश्रोतुंशक्यंतदाकथ्यतांश्रोतुमिच्छामिकेवलं नखलुवक्तुमाज्ञापयामि ३४पितारावणोनबलवान् पुत्रापेक्षयेतिचकथम् ३५ ३६ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आ० उत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १ अथरावणाद्युत्पत्तिशेषतया तत्कूटस्थपौलस्त्योत्पत्तिमाह तस्यतद्वचनमिति १ तस्यतेजआद्युद्दिश्य तथावृत्तंवृत्तकथां ब्रवीमित्वंशृणु असौरावणिः येनकारणेनशत्रून्जघान सचशत्रुभिर्नवध्यः तत्कारणंशृणु २ तावत्प्रथमंरावणस्यकुलादिब्रवीमि पश्चाद्रावणेश्चवक्ष्यामीतिशेषः तावत्तेरावणस्येतिपाठः ३ तत्रकुलमाह पुरेति पुलस्त्योदशप्रजापतिष्वेकः पितामहइव तपोयेभवजनितनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यैरितिभावः ४ तदेवाह नानुकीर्त्याइति विविच्यवर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः धर्मतःशीलतश्चोत्पन्नागुणाइत्यन्वयः अथप्रकारांतरेणतद्वैभवंबोधयति प्रजापतेरिति प्रजापतेःपुत्रइतिनामतएव तत्संकीर्तनतएव तद्गुणाधिक्यंवक्तुंशक्यं प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्या तस्यैवास्याप्यनंतकल्याणगुणत्वमुक्तंभवतीत्यर्थः ५ ६ धर्मप्रसंगेनतपःसंपादनेच्छया ७ विघ्नंकुर्वंति तृणाग्निन्यायेन नतुबुद्धिपूर्वम् ८

भगवंतःकुंभकर्णंरावणंचनिशाचरम् अतिक्रम्यमहावीर्यौकिंप्रशंसथरावणिम् ३० महोदरंप्रहस्तंचविरूपाक्षंचराक्षसम् मत्तोन्मत्तौचदुर्धर्षौदेवांतकनरांतकौ अतिक्रम्यमहावीरान्किंप्रशंसथरावणिम् ३१ अतिकायंत्रिशिरसंधूम्राक्षंचनिशाचरम् अतिक्रम्यमहावीर्यान्किंप्रशंसथरावणिम् ३२ कीदृशोवैप्रभावोऽस्यकिंबलंकःपराक्रमः केनवाकारणेनैषरावणादतिरिच्यते ३३ शक्यंयदिमयाश्रोतुंनखल्वाज्ञापयामिवः यदिगुह्यंनचेद्वक्तुंश्रोतुमिच्छामिकथ्यताम् ३४ शक्रोपिविजितस्तेनकथंलब्धवरश्चसः कथंचबलवान्पुत्रोनपितातस्यरावणः ३५ कथंपितुश्चाप्यधिकोमहाहवेशक्रस्यजेताहिकथंसराक्षसः वराश्चलब्धाःकथयस्वमेद्यपप्रच्छतश्चास्यमुनींद्रसर्वम् ३६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआ० उत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः कुंभयोनिर्महातेजावाक्यमेतदुवाचह १ शृणुरामतथावृत्तंतस्यतेजोबलंमहत् जघानशत्रून्येनासौनचवध्यःसशत्रुभिः २ तावत्तेरावणस्येदंकुलंजन्मचराघव वरप्रदानंचतथातस्मैदत्तंब्रवीमिते ३ पुराकृतयुगेरामप्रजापतिसुतःप्रभुः पुलस्त्योनामब्रह्मर्षिःसाक्षादिवपितामहः ४ नानुकीर्त्यागुणास्तस्यधर्मतःशीलतस्तथा प्रजापतेःपुत्रइतिवक्तुंशक्यंहिनामतः ५ प्रजापतिसुतत्वेनदेवानांवल्लभोहिसः इष्टःसर्वस्यलोकस्यगुणैःशुभ्रैर्महामतिः ६ सतुधर्मप्रसंगेनमेरोःपार्श्वेमहागिरेः तृणबिंद्वाश्रमंगत्वान्यवसन्मुनिपुंगवः ७ तपस्तेपेसधर्मात्मास्वाध्यायनियतेंद्रियः गत्वाश्रमपदंतस्यविघ्नंकुर्वंतिकन्यकाः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ तदेवाह सर्वर्तुर्ध्विति तंदेशमाश्रमदेशम् १० वादयंत्योवीणादिकमितिशेषःलासयंत्यःनृत्यंत्यः ११ १२ १३ तदिति शापवाक्यमित्यर्थः नश्रृणोति नशुश्रा
व १४ १५ स्वाध्यायं वेदाध्ययनम् १६ वेदश्रुतिं वेदध्वनिंश्रुत्वाकोऽधीतइतिगत्वा तपसोनिधिंदृष्ट्वाच पांडुदेहागर्भोत्पत्त्या स्फुव्यंजितशरीरजा शरीराज्जा
यतइतिशरीरजागर्भःस्फुःप्रकाशितोयस्याःसा १७ तद्दोषं गर्भसंभवरूपदोषं दृष्ट्वोद्विग्नाबभूव किंचिदिति दोषस्वरूपमितिज्ञात्वेत्यर्थः १८ असदृशकन्यात्व

ऋषिपन्नगकन्याश्चराजर्षितनयाश्चयाः क्रीडंत्योऽप्सरसश्चैवतंदेशमुपपेदिरे ९ सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्यच नि
त्यशस्तास्तुतंदेशंगत्वाक्रीडंतिकन्यकाः १० देशस्यरमणीयत्वात्पुलस्त्योयत्रसद्विजः गायंत्योवादयंत्यश्चलासयंत्यस्तथैवच
११ मुनेस्तपस्विनस्तस्यविघ्नंचक्रुरनिंदिताः अथरुष्टोमहातेजाव्याजहारमहामुनिः १२ यामेदर्शनमागच्छेत्सागर्भंधारयिष्य
ति तास्तुसर्वाःप्रतिश्रुत्यतस्यवाक्यमहात्मनः १३ ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तद्देशंनोपचक्रमुः तृणबिंदोस्तुराजर्षेस्तनयानश्रृणोति
तत् १४ गत्वाश्रमपदंतत्रविचचारसुनिर्भया नचापश्यच्चसातत्रकांचिदभ्यागतांसखीम् १५ तस्मिन्कालेमहातेजाःप्राजाप
त्योमहानृषिः स्वाध्यायमकरोत्तत्रतपसाभावितःस्वयम् १६ सातुवेदश्रुतिंश्रुत्वादृष्ट्वावैतपसोनिधिम् अभवत्पांडुदेहासासुव्यं
जितशरीरजा १७ बभूवचसमुद्विग्नादृष्ट्वातद्दोषमात्मनः इदंमेकिंत्वितिज्ञात्वापितुर्गत्वाश्रमेस्थिता १८ तांतुदृष्ट्वातथाभूतांतृण
बिंदुरथाब्रवीत् किंत्वमेतत्त्वसदृशंधारयस्यात्मनोवपुः १९ सातुकृत्वांजलिंदीनाकन्योवाचतपोधनम् नजानेकारणंतातयेनमेरूप
मीदृशम् २० किंतुपूर्वंगतास्म्येकामहर्षेर्भावितात्मनः पुलस्त्यस्याश्रमंदिव्यमन्वेष्टुंस्वसखीजनम् २१ नचपश्याम्यहंतत्रकांचिद
भ्यागतांसखीम् रूपस्यतुविपर्यासंदृष्ट्वात्रासादिहागता २२ तृणबिंदुस्तुराजर्षिस्तपसाद्योतितप्रभः ध्यानंविवेशतच्चापिअप
श्यदृषिकर्मजम् २३ सतुविज्ञायतंशापंमहर्षेर्भावितात्मनः गृहीत्वातनयांगत्वापुलस्त्यमिदमब्रवीत् २४ भगवंस्तनयांमे
त्वंगुणैःस्वैरेवभूषिताम् भिक्षांप्रतिगृहाणेमांमहर्षेस्वयमुद्यताम् २५ तपश्चरणयुक्तस्यश्राम्यमाणेंद्रियस्यते शुश्रूषणप
रानित्यंभविष्यतिनसंशयः २६ तंब्रुवाणंतुतद्वाक्यंराजर्षिंधार्मिकंतदा जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः २७

स्यासुक्तम् १९ २०
पूर्वंगताप्रथमंगता २१ २२ तच्चापिगर्भकारणमित्यर्थः २३ तनयांगृहीत्वा पुलस्त्यंगत्वा २४ इमांभिक्षांप्रतिगृहाण भिक्षात्वेनस्वीकुर्वित्यब्रवीत् नतूर्ध्वरेतसोममना २
नयाप्रयोजनंतत्राह स्वयमुद्यतामिति उद्यतामाहृतामभिक्षांपुरस्तादप्रवेदिता भोज्यामेनेप्रजानाथोअपिदुष्कृतकर्मणइत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयंग्राह्यैवेत्यर्थः २५ तत्प्रति
ग्रहफलमाह शुश्रूषणपरेति २६ जिघृक्षुः यथान्यायंपाणिग्रहणपूर्वकमितिशेषः २७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवोक्तं तोषयंतीपतिमिति २८ २९ उभयोः मातुः पितुश्चेत्यर्थः ३० अध्ययतः अधीयानस्य वेदोविश्रुतोगर्भहेतुरितिशेषः ३१ ३२ ३३ इतिरामाभिरामे॰
वाल्मीकी॰ उत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः २ अथपौलस्त्याद्विश्रवसः कुबेरोत्पत्तिः अर्थेति १ २ तस्यतद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशंचारित्रमित्यर्थः देववर्णिनीं देवसमा
नरूपांतन्नाम्नींच ३ प्रजान्वीक्षिकया प्रजानांशुभाशुभवीक्षणरूपया बुद्ध्याज्योतिः शास्त्रसिद्धयाअस्योत्पादयिष्यमाणपुत्रस्य श्रेयोगुणांश्चिंतयन् ४ तस्यां
भार्यायां ५ सर्वैर्ब्रह्मगुणैः शमतपःशौचादिगुणैर्युक्तमपत्यं जनयामास पितामहः वैश्रवणः पितामहः पुलस्त्यइत्यर्थः अत्रस्थाने प्रजान्वेषिकयेत्यर्द्धमितिक

दत्वातुतनयांराजास्वमाश्रमपदंगतः सापितत्रावसत्कन्यातोषयंतीपतिंगुणैः २८ तस्यास्तुशीलवृत्ताभ्यांतुतोषमुनिपुंगवः प्री
तःसतुमहातेजावाक्यमेतदुवाचह २९ परितुष्टोस्मिसुश्रोणिगुणानांसंपदाभृशम् तस्माद्देविददाम्यद्यपुत्रमात्मसमंतव उभ
योर्वंशकर्तारंपौलस्त्यइतिविश्रुतम् ३० यस्मात्तुविश्रुतोवेदस्त्वयेहाध्ययतोमम तस्मात्सविश्रवानामभविष्यतिनसंशयः ३१
एवमुक्तातुसादेवीप्रहृष्टेनांतरात्मना अचिरेणैवकालेनासूतविश्रवसंसुतम् त्रिषुलोकेषुविख्यातयशोधर्मसमन्वितम् ३२
श्रुतिमान्समदर्शीचव्रताचाररतस्तथा पितेवतपसायुक्तोह्यभवद्विश्रवामुनिः ३३ इत्यार्षे श्रीमद्रामा॰ वा॰ उत्तरकांडे-
द्वितीयःसर्गः २ अथपुत्रः पुलस्त्यस्यविश्रवामुनिपुंगवः अचिरेणैवकालेनपितेवतपसिस्थितः १ सत्यवान्शील
वान्दांतःस्वाध्यायनिरतःशुचिः सर्वभोगेष्वसंसक्तोनित्यंधर्मपरायणः २ ज्ञात्वातस्यतुतद्वृत्तंभरद्वाजोमहामुनिः ददौविश्रव
सेभार्यांस्वसुतांदेववर्णिनीम् ३ प्रतिगृह्यतुधर्मेणभरद्वाजसुतांतदा प्रजान्वीक्षिकयाबुद्ध्याश्रेयोह्यस्यविचिंतयन् ४ मुदाप
रमयायुक्तोविश्रवामुनिपुंगवः सतस्यांवीर्यसंपन्नमपत्यपरमाद्भुतम् ५ जनयामासधर्मज्ञःसर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम् तस्मिञ्जा
तेतुसंहृष्टःसंबभूवपितामहः ६ दृष्ट्वाश्रेयस्करींबुद्धिंधनाध्यक्षोभविष्यति नामचास्याकरोत्प्रीतःसार्द्धंदेवर्षिभिस्तदा ७
यस्माद्विश्रवसोपत्यंसादृश्याद्विश्रवाइव तस्माद्वैश्रवणोनामभविष्यत्येषविश्रुतः ८ सतुवैश्रवणस्तत्रतपोवनगतस्तदा अवर्ध
ताहुतिहुतोमहातेजायथानलः ९

तकस्वरसः प्रजामान्विच्छति प्रजान्वेषिका तद्गुणागुणपर्यालोचिका ज्योतिःशास्त्रविषयाबुद्धिस्तयाअस्यवैश्रव
णस्य श्रेयोविचिंतयन् पुलस्त्यस्तस्मिन्विश्रवसःपुत्रेजाते तुष्टोबभूवेति तेनव्याख्यानात् ६ श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपः श्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां तपोविषयांतस्य बुद्धिंद
ष्ट्वाजन्मलग्नपर्यालोचनयेतिशेषः धनाध्यक्षोभविष्यति कालांतरे एवंनामाभविष्यति इतिसंहृष्टोबभूवेत्यन्वयः ७ यतोविश्रवसोपत्यं रूपसादृश्याद्विश्र
वाइव सइवेतिव्यवहारविषयस्तस्माद्वैश्रवणइति विश्रुतः प्रसिद्धोभविष्यतिनाम अपत्यप्रत्ययसन्नियोगेनविश्रवसोविश्रवणादेशः ८ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० तपस्तप्त्वा आलोच्य नियमैर्यन्त्रितः संजातनियम इत्यर्थः ११ तं तं विधिं वक्ष्यमाणजलाशिलादिविधिमित्यर्थः १२ अथ भगवत्प्रसादवैभवमाह अथप्रीतइ
ति १३ १४ लोकपालत्वं वित्तरक्षणं वैराजविधिनाथत्वम् १५ १६ चतुर्थं चतुर्णां पूरणं १७ यमादित्रयस्य यत्पदं लोकपालपदं यत्तवेप्सितं त्वं तद्गच्छ निधी

तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः १० स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने यन्त्रि
तो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ११ पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च एवं
वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् १२ अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् १३
परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते १४ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् भ
गवन्लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् १५ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् १६
अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् १७ तद्गच्छ बत धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि शक्रा
म्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि १८ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज १९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् २० इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः
सह गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् २१ धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् भगवन्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामह
हात् २२ निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः तं पश्य भगवन्कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्य
चित् २३ एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुंगवः वचनं प्राह धर्मज्ञ श्रूयतामिति सत्तम २४ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम प
र्वतः तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा २५ लंका नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्याम
रावती २६ तत्र त्वं वस भद्रं ते लंकायां नात्र संशयः हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता २७ रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्य
तोरणा राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः २८ शून्या रक्षोगणैः सर्वैः रसातलतलं गतैः शून्या संप्रति लंका सा प्रभु
स्तस्या न विद्यते २९ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्यचित् ३०

शत्वं चाप्नुहि एवं सति त्वं शक्रादीनां चतुर्थो भविष्यसि इति संबंधः १८ त्रिदशैः समतां व्रज नत्वृषिपुत्रत्वेनैव तिष्ठेत्यर्थः १९ वरद्वयं निधीशत्वपुष्पकदान
रूपं २० २१ २२ निवासनं निवासमित्यर्थः २३ २४ २५ २६ यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता २७ २८ २९ ३० ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निवासयामास निवासमकरोदित्यर्थः ३० प्रमुदितैर्नैर्ऋतानांसहस्रैःसह निवेशयामासेतिसंबंधः संपूर्णा धनधान्यादिसर्वैश्वर्यपूर्णा शासनात्पालनात् ३२ ३३
३४ अवभासन् शोभमानः अप्सरोनृत्यैर्विभूषितमालयंपुष्पकंयस्यसः ३५ इतिरामाभिरामेरामा॰वाल्मीकीयेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३ लंकायां
पूर्वमपिरक्षःस्थितिंश्रुत्वा विस्मितेनरामेण तेषामुत्पत्त्यादिप्रश्ने अगस्त्येनतत्प्रतिपादनंश्रुत्वेतिविस्मयमागतइत्यक्तं तत्रकिंविषयकश्रवणाद्विस्मयप्राप्ति
स्तत्राह कथमिति पुरा धनदावस्थितेः पूर्वमपि रक्षसांसंभवोवस्थानादिसंभवइतियदुक्तं तत्तुकथमासीदिति विस्मयमागतः १ ततोविस्मयप्राप्त्यनंतरं

एतच्छ्रुत्वासधर्मात्माधर्मिष्ठंवचनंपितुः निवासयामासतदालंकांपर्वतमूर्धनि ३१ नैर्ऋतानांसहस्रैस्तुहृष्टैःप्रमुदितैःसदा
अचिरेणैवकालेनसंपूर्णा तस्यशासनात् ३२ सतुतत्रावसत्प्रीतोधर्मात्मानैर्ऋतर्षभः समुद्रपरिखायांसलंकायांविश्रवात्मजः
३३ कालेकालेतुधर्मात्मापुष्पकेणधनेश्वरः अभ्यागच्छद्विनीतात्मापितरंमातरंचहि ३४ सदेवगंधर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्य
विभूषितालयः गभस्तिभिःसूर्यइवावभासन्पितुःसमीपंप्रययौसवित्तपः ३५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा॰उत्तरकांडेतृतीयः
सर्गः ३ श्रुत्वागस्त्येरितंवाक्यंरामोविस्मयमागतः कथमासीत्तुलंकायांसंभवोरक्षसांपुरा १ ततःशिरःकंपयित्वात्रेता-
ग्निसमविग्रहम् तमगस्त्यंमुहुर्दृष्ट्वास्मयमानोभ्यभाषत २ भगवन्पूर्वमप्येषालंकासीत्पिशिताशिनाम् श्रुत्वेदंभगवद्वा
क्यंजातोमेविस्मयःपरः ३ पुलस्त्यवंशादुद्भूताराक्षसाइतिनःश्रुतम् इदानीमन्यतश्चापिसंभवःकीर्तितस्त्वया ४ रावणा
त्कुंभकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि रावणस्यचपुत्रेभ्यःकिंनुतेबलवत्तराः ५ कएषांपूर्वकोब्रह्मन्किंनामाचबलोत्कटः अप
राधंचकंप्राप्यविष्णुनाद्राविताःकथम् ६ एतद्विस्तरतःसर्वंकथयस्वममानघ कौतूहलमिदमह्यंनुदभानुर्यथातमः ७ राघव
स्यवचःश्रुत्वासंस्कारालंकृतंशुभम् अथविस्मयमानस्तमगस्त्यःप्राहराघवम् ८

मुहुःस्मयमानोविस्मयंकुर्वन् २ तदेवाह भगवन्नि
ति पूर्वमपि विश्रवःपुत्रवैश्रवणरावणयोःपूर्वमपि लंका पिशिताशिनामावासआसीदिति भगवद्वाक्यमन्यतोऽपिरक्षःसंभवपरंश्रुत्वा मेविस्मयोजातः
३ तदेवाह पुलस्त्येति नोस्माकं अन्यतश्चापिसंभवःकीर्तितः लंकाराक्षसानांनिवासार्थंनिर्मितेति विश्रवोवाक्यानुवादेनेत्यर्थः ४ रावणपुत्राइंद्रजिदतिकायादयः ते
भ्यस्तेबलवत्तराः किंनुयतोविष्णुना तद्विद्रावणेयतितमितिभावः ५ पूर्वकःकूटस्थः तद्वंश्याश्चराक्षसाः कमपराधंप्राप्यविष्णुनाद्राविताः कथंचद्राविताः ६ प्राची
नरक्षःकथनेन मह्यंकृतमिदंकुतूहलं भानुर्यथातमोनुदतितथानुद ७ संस्कारालंकृतं पदवाक्यार्थसंस्कारयुतं विस्मयमानः सर्वज्ञोप्येवंनाद्यतीतिविस्मयः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपः सृष्ट्वा भूमेरधोभागवर्तिनीरपः सृष्ट्वेत्यर्थः तत्रसलिलसंभवः प्रजापतिरभूदित्यन्वयः अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजत् तदंडमभवद्धैमंसहस्रां-
शुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहइतिमनूक्तेः आपोवाइमग्रआसन् सप्रजापतिः पुष्करपर्णेसमभवत् तथा आपोवाइदमग्रेसलिलमा-
सीनस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्सइमामपश्यत्तांवराहोभूत्वाहरदितिश्रुतेश्च तदेवपद्मसंभवइत्यनेनदर्शितम् तासां स्वसृष्टानामपां गोपायनेरक्षणनिमित्तं
सत्वान् भूतानिजंतूनित्यर्थः ९ विनीतवत्पितरिविनीताःसंतः क्षुत्पिपासाजनितभयेनार्दिताः १० प्रहसन्निव उक्तभयरहितमानस्त्वप्रजाविषयकदयावशा
नुग्रहासः मानवाइत्यनेन तेषामुभयरक्षत्यनुग्रहःसूचितः वाचा हेसत्वानीतिवाचा आभाष्य संबोध्य यत्नेनेमा आपोरक्षध्वमिति तानिसत्वान्याह ११

प्रजापतिःपुरासृष्ट्वाअपःसलिलसंभवः तासांगोपायनेसत्वानसृजत्पद्मसंभवः ९ तेसत्वाःसत्वकर्तारंविनीतवदुपस्थिताः किंकु
र्मइति भाषतःक्षुत्पिपासाभयार्दिताः १० प्रजापतिस्तुतान्सर्वान् प्रत्याहप्रहसन्निव आभाष्यवाचायत्नेनरक्षध्वमितिमानवाः ११
रक्षामइतितत्रान्यैर्यक्षामइतिचापरैः भुंक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्तानाहभूतकृत् १२ रक्षामइतियैरुक्तंराक्षसास्तेभवंतुवः य
क्षामइतियैरुक्तंयक्षाएवभवंतुवः १३ तत्रहेतिःप्रहेतिश्चभ्रातरौराक्षसाधिपौ मधुकैटभसंकाशौबभूवतुररिंदमौ १४ प्रहेति
र्धार्मिकस्तत्रतपोवनगतस्तदा हेतिर्दारक्रियार्थंतुपरंयत्नमथाकरोत् १५ सकालभगिनींकन्यांभयांनामभहाभयाम् उदावह
द्मेयात्मास्वयमेवमहामतिः १६ सतस्यांजनयामासहेतीराक्षसपुंगवः पुत्रंपुत्रवतांश्रेष्ठोविद्युत्केशमितिश्रुतम् १७ विद्यु
त्केशोहेतिपुत्रःसदीप्तार्कसमप्रभः व्यवर्धतमहातेजास्तोयमध्य इवांबुजम् १८ सयदायौवनंभद्रमनुप्राप्तोनिशाचरः ततोदा
रक्रियांतस्यकर्तुंव्यवसितःपिता १९ संध्यादुहितरंसोथसंध्यातुल्यांप्रभावतः वरयामासपुत्रार्थंहेतीराक्षसपुंगवः २० अवश्य
मेवदातव्यापरस्मैसेतिसंध्यया चिंतयित्वासुतादत्ताविद्युत्केशायराघव २१ संध्यायास्तनयांलब्ध्वाविद्युत्केशोनिशाचरः र
मतेसतयासार्द्धंपौलोम्यामघवानिव २२

तत्रतेषु भगवन्नियुक्तभूतेषुमध्ये भगवत्प्रयुक्तरक्षध्वमिति पदस्याविनाशेनावस्थापनमर्थइतिकेच
नप्रपन्नाउत्तरोत्तराभिवर्धनरूपपूजनमर्थइतिपरेप्रपन्नाः तत्राद्यारक्षामेतिप्रतिवचनंदत्तवंतः परेयक्षामेति यक्षपूजायां उभयमपिलोडुत्तमबहुवचनं बुभुक्षि
ताबुभुक्षितैरित्यस्यस्थाने भुंक्षिताभुंक्षितैरित्यार्षः अभ्यासलोपानुस्वाराभ्यां अबुभुक्षिताःपिपासिताः १२ वोयुष्माकंमध्ये १३ तत्र भगव त्सृष्ट भगवद्दि
भक्तजातिभेदरक्षोमध्ये मधुकैटभावसुरौ १४ तपोवनगतः विरक्तःसन्निति शेषः १५ परंयत्नमेवदर्शयति सइति कालोवैवस्वतः स्वयमेवेति गत्वाप्रार्थनांकृत्वेति ४
शेषः १६ १७ १८ पितापूर्वेहेतिः १९ प्रभावतःसंध्यातुल्यामितिसंबंधः संध्यादुहिता सालंकटंकटाख्या इयंचरक्षाप्राधान्येन भगवत्सृष्टत्वाद्राक्षसी २० २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ घनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेघसमकांतिं प्रसूताप्रसूतवती अग्निजंगर्भं अग्निविसृष्टंमाहेश्वरंगर्भमित्यर्थः विद्युत्केशरतार्थिनी विद्युत्केशेनसहरतंत्री-
ड़ामर्थयतिनादृशीबभूवेतिशेषः २४ ततआत्मनःसकाशाज्जातंसुतंविसृज्यपतिनारेमे २५ २६ २७ कारुण्यभावात्कारुण्ययुक्तोभावश्चित्तं तस्मात्पार्वत्याप्रेरित
इतिशेषः २८ मातुरेववयःसमं मातृवयस्कमित्यर्थः २९ तदाह पार्वत्याप्रियकाम्ययेति ३० सद्योपलब्धिरित्यार्षःसंधिः ३१ सुकेशइत्यनुवादान्तन्नामकत्वमस्य-
बोध्यम् खगमाकाशगम् ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरामा० वाल्मीकीये उत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ वरलब्धं लब्धवरम् १ २ वरदानेनकृतमैश्वर्ययस्यतम्

केनचित्त्वथकालेनरामसालंकटंकटा विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् २३ ततःसाराक्षसीगर्भंघनगर्भसमप्रभम् प्रसू-
तामंदरंगत्वागंगागर्भमिवाग्निजम् समुत्सृज्यतुसागर्भंविद्युत्केशरतार्थिनी २४ रेमेतुसार्धंपतिनाविसृज्यसुतमात्मजम् उत्सृ
ष्टस्तुतदागर्भोघनशब्दसमस्वनः २५ तयोत्सृष्टःसतुशिशुःशरदर्कसमद्युतिः निधायास्येस्वयंमुष्टिंरुरोदशनकैस्तदा ततोवृष
भमास्थायपार्वत्यासहितःशिवः वायुमार्गेणगच्छन्वैशुश्रावरुदितस्वनम् २७ अपश्यदुमयासार्द्धंरुदंतंराक्षसात्मजम् कारु
ण्यभावात्पार्वत्याभवस्त्रिपुरसूदनः २८ तंराक्षसात्मजंचक्रेमातुरेववयःसमम् अमरंचैवतंकृत्वामहादेवोक्षरोव्ययः २९ पुर
माकाशगंप्रादात्पार्वत्याःप्रियकाम्यया उमयापिवरोदत्तोराक्षसीनांनृपात्मज सद्योपलब्धिर्गर्भस्यप्रसूतिःसद्यएवच सद्यए
ववयःप्राप्तिमातुरेववयःसमम् ३१ ततःसुकेशोवरदानगर्वितःश्रियंप्रभोःप्राप्यहरस्यपार्श्वतः चचारसर्वत्रमहान्महामतिःख
गंपुरंप्राप्यपुरंदरोयथा ३२ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० उत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ सुकेशंधार्मिकंदृष्ट्वावरलब्धंचराक्ष
सम् ग्रामणीर्नामगंधर्वोविश्वावसुसमप्रभः १ तस्यदेववतीनामद्वितीयाश्रीरिवात्मजा त्रिषुलोकेषुविख्यातारूपयौवनशा
लिनी २ तांसुकेशायधर्मात्मादादौरक्षःश्रियंयथा वरदानकृतैश्वर्यंसातंप्राप्यपतिंप्रियम् ३ आसीद्देववतीतुष्टाधनंप्राप्येव
निर्धनः सतयासहसंयुक्तोरराजरजनीचरः ४ अंजनादभिनिष्क्रांतःकरेण्वेवमहागजः ततःकालेसुकेशस्तुजनयामासराघव
त्रीन्पुत्रान्जनयामासत्रेताग्निसमविग्रहान् ५ माल्यवंतंसुमालिंचमालिंचबलिनांवरम् त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसा
धिपः ६ त्रयोलोकाइवाव्यग्राःस्थितास्त्रयइवाग्नयः त्रयोमंत्राइवात्युग्रास्त्रयोघोराइवामयाः ७

३ ४ अंजनादंजनाख्यदिग्गजात् अभिनिष्क्रांतउत्प
न्नः किंजनयामासेत्यत्राह त्रीन्पुत्रान्जनयामासेति तान्पुत्रानितिपाठांतरं तान्प्रसिद्धान्वक्ष्यमाणान्वेत्यर्थः ५ ६ मंत्राइव उत्साहप्रभुमंत्रशक्तिमयास्त्रिमंत्राः त्रि
वेदाश्च आमयत्रयंवातपित्तश्लेष्मरूपं अत्रोपमाचतुष्टये स्थिरत्वतेजस्वित्वापरिमितसामर्थ्यहिंसकत्वानि साधारणधर्माः ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याधयोपेक्षिताइव उपेक्षिताः अचिकित्सिताव्याधयइवेत्यर्थः ८ ९ १० ११ १२ १३ दिशसेददासि अजेयाजेतुमनर्हाः प्रभविष्णवः यणार्षः प्रभवइतियावत्
परस्परमनुव्रताअनुरक्ताश्चभवामेत्यनुकर्षः १४ ब्रह्मलोकाय तंप्राप्तुम् ब्राह्मणवत्सलः तेषांस्वसुखजत्वाज्ज्येष्ठत्वाच्चतेषुवात्सल्यम् १५ १६ १७ अथते माल्य

त्रयःसुकेशस्यसुतास्त्रेताग्निसमतेजसः विवृद्धिमगमंस्तत्रव्याधयोपेक्षिताइव ८ वरप्राप्तिंपितुस्तेतुज्ञात्वैश्वर्यंतपोबलात् तप
स्तप्तुंगतामेरुंभ्रातरःकृतनिश्चयाः ९ प्रगृह्यनियमान्घोरान्राक्षसान्नृपसत्तम विचेरुस्तेतपोघोरंसर्वभूतभयावहम् १० सत्यार्ज
वशमोपेतैस्तपोभिर्भुविदुर्लभैः संतापयंतस्त्रींल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ११ ततोविभुश्चतुर्वक्त्रोविमानवरमाश्रितः सुकेश
पुत्रानामंत्र्यवरदोस्मीत्यभाषत १२ ब्रह्माणंवरदंज्ञात्वासेंद्रैर्देवगणैर्वृतम् ऊचुःप्रांजलयःसर्वेवेपमानाइवद्रुमाः १३ तपसाराधि
तोदेवयदिनोदिशसेवरम् अजेयाःशत्रुहंतारस्तथैवचिरजीविनः प्रभविष्णवोभवामेतिपरस्परमनुव्रताः १४ एवंभविष्यथेत्युक्
त्वासुकेशतनयान्विभुः सययौब्रह्मलोकायब्रह्माब्राह्मणवत्सलः १५ वरंलब्ध्वातुतेसर्वेरामरात्रिंचरास्तदा सुरासुरान्प्रबा
धंतेवरदानसुनिर्भयाः १६ तैर्बाध्यमानास्त्रिदशाःसर्षिसंघाःसचारणाः त्रातारंनाधिगच्छंतिनिरयस्थायथानराः १७ अथ
तेविश्वकर्माणंशिल्पिनांवरमव्ययम् ऊचुःसमेत्यसंहृष्टाराक्षसारघुसत्तम १८ ओजस्तेजोबलवतांमहतामात्मतेजसा गृहक
र्ताभवानेवदेवानांहृदयेप्सितम् १९ अस्माकमपिनावत्त्वंगृहंकुरुमहामते हिमवंतमुपाश्रित्यमेरुंमंदरमेववा २० महेश्वरगृ
हप्रख्यंगृहंनःक्रियतांमहत् विश्वकर्मातनस्तेषांराक्षसानांमहाभुजः २१ निवासंकथयामासशक्रस्येवामरावतीम् दक्षिणस्योद
धेस्तीरेत्रिकूटोनामपर्वतः २२ सुवेलइतिचाप्यन्योद्वितीयोराक्षसेश्वराः शिखरेतस्यशैलस्यमध्यमेंऽबुदसन्निभे २३ शकुनैरपिदु
ष्प्रापेटंकच्छिन्नचतुर्दिशि त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाशतयोजनमायता २४ स्वर्णप्राकारसंवीताहेमतोरणसंवृता मयालंकेतिनग
रीशक्राज्ञप्तेननिर्मिता २५ तस्यांवसतदुर्धर्षायूयंराक्षसपुंगवाः अमरावतींसमासाद्यसेंद्राइवदिवौकसः २६ लंकादुर्गंसमा
साद्यराक्षसैर्बहुभिर्वृताः भविष्यथदुराधर्षाःशत्रूणांशत्रुसूदनाः २७

वदादयः अव्ययम् चिरजीविनम् १८ ओजस्तेजोबलवतामतएव महतांदेवानां भवानेवात्मतेजसा आत्मसामर्थ्येनगृहकर्ता सत्वमस्माकमपि हृदये-
प्सितंगृहंकुर्विति संबंधः १९ २० २१ २२ द्वितीयस्तत्सदृशइत्यर्थः मध्यमेशिखरइतिसंबंधः २३ शकुनैरपिदुष्प्रापेइत्यत्रहेतुष्टंकच्छिन्नचतुर्दिशि २४
२५ अमरावतींसमासाद्येति नवाक्षरपादतार्षी २६ २७ ७. ७. ७. ७. ७. ७. ७. ७.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहस्रमनेकेऽनुचरायेषांते सहस्रानुचराः २८ २९ ३० अराक्षसी राक्षसजातिभिन्ना ३१ ३२ मात्रादत्ताःमात्रानर्मदयेच्छयादत्ताइत्यर्थः भगदेवतंनक्षत्रमुत्तराफा
ल्गुनी ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० स्वक्षीमधुरदृग्युताक्षी यक्षीवरा यक्षीश्रेष्ठा तयोपमीयतेसायक्षीवरोपमा ४१ ४२ मालेयाः इतश्चानिअद्

विश्वकर्मवचः श्रुत्वाततस्तेराक्षसोत्तमाः सहस्रानुचराभूत्वागत्वातामवसन्पुरीम् २८ दृढप्राकारपरिखांहैमैर्गृहशतैर्वृताम् लं
कामवाप्यतेहृष्टान्यवसन्रजनीचराः २९ एतस्मिन्नेवकालेतुयथाकामंचराघव नर्मदानामगंधर्वीबभूवरघुनंदन ३० तस्याः
कन्यात्रयंह्यासीत्ह्रीश्रीकीर्तिसमद्युति ज्येष्ठक्रमेणसातेषांराक्षसानामराक्षसी ३१ कन्यास्ताःप्रददौहृष्टापूर्णचंद्रनिभाननाः त्र-
याणांराक्षसेंद्राणांतिस्रोगंधर्वकन्यकाः ३२ दत्तामात्रामहाभागानक्षत्रेभगदैवते कृतदारास्तुतेरामसुकेशतनयास्तदा ३३ वि
क्रीडुःसहभार्याभिरप्सरोभिरिवामराः ततोमाल्यवतोभार्यासुंदरीनामसुंदरी ३४ सतस्यांजनयामासयदपत्यंनिबोधतत् व-
ज्रमुष्टिर्विरूपाक्षोदुर्मुखश्चैवराक्षसः ३५ सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चमत्तोन्मत्तौतथैवच अनलाचाभवत्कन्यासुंदर्यांरामसुंदरी ३६ सुमा
लिनोपिभार्यासीत्पूर्णचंद्रनिभानना नाम्नाकेतुमतीरामप्राणेभ्योपिगरीयसी ३७ सुमालीजनयामासयदपत्यंनिशाचरः केतुम
त्यांमहाराजतन्निबोधानुपूर्वशः ३८ प्रहस्तोकंपनश्चैवविकटःकालिकामुखः धूम्राक्षश्चैवदंडश्चसुपार्श्वश्चमहाबलः ३९ संह्रा
दिःप्रघसश्चैवभासकर्णश्चराक्षसः राकापुष्पोत्कटाचैवकैकसीचशुचिस्मिता कुंभीनसीचइत्येतेसुमालेःप्रसवाःस्मृताः ४० मा
लेस्तुवसुदानामगंधर्वीरूपशालिनी भार्यासीत्पद्मपत्राक्षीस्वक्षीयक्षीवरोपमा ४१ सुमालेरनुजस्तस्यांजनयामासयत्प्रभो
अपत्यंकथ्यमानंतुमयात्वंशृणुराघव ४२ अनलश्चानिलश्चैवहरःसंपातिरेवच एतेविभीषणामात्यामालेयास्तेनिशाचराः
४३ ततस्तुतेराक्षसपुंगवास्त्रयोनिशाचरैःपुत्रशतैश्चसंवृताः सुरान्सहेंद्रानृषिनागयक्षान्बबाधिरेतान्बहुवीर्यदर्पिताः ४४
जगद्भ्रमंतोनिलवद्दुरासदारणेषुमृत्युप्रतिमानतेजसः वरप्रदानादपिगर्विताभृशंक्रतुक्रियाणांप्रशमंकराःसदा ४५ इ
त्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ५ तैर्वध्यमानादेवाश्चऋषयश्चतपोधनाः भयार्ताःशरणंज-
ग्मुर्देवदेवंमहेश्वरम् १ जगत्सृष्ट्यंतकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् आधारंसर्वलोकानामाराध्यंपरमंगुरुम् २

तिदक् ४३ ४४ प्रशमंकराइत्यार्षःस्वच् ४५ इतिरामाभिरामेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ५ अयमाल्यवदादिपीडितदेव
गणस्य विष्णुनाऽभयदानंश्रुत्वा नारायणप्रेरकदेवगणवर्धेतेषांप्रवृत्तिः तैर्वध्यमानाइति १ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ प्रजाध्यक्षस्य भगवतः प्रजापतेः प्रजादेवनरतिर्यगादिरूपाः रिपुबाधनैः रिपूणांबाधनंबाधस्तैर्हेतुभिरित्यर्थः ४ शरणानि शरणार्हाणि देवपित्रति-
थिपसुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि देवान्प्रच्याव्य येसर्वैस्वर्गेदेववत्क्रीडंति ५ ६ समरे संग्रामे उद्धर्षउत्साहोयेषांते ७ अशिवमसौम्यं रौद्रमितियावत् रु-
द्रोवा एषयदग्निस्तस्यैतेतनुवौघोरान्याशिवान्येतिश्रुतेः ८ सुकेशंप्रतिसापेक्षः सुकेशस्यत्वेनोज्जीवितत्वात् माल्यवदादीनांतत्पुत्रत्वात्स्वकर्तृकतत्सं

तेसमेत्यतुकामारिंत्रिपुरारिंत्रिलोचनम् ऊचुःप्रांजलयोदेवा भयगद्गदभाषिणः ३ सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः
प्रजाध्यक्षप्रजाःसर्वाबाध्यंतेरिपुबाधनैः ४ शरणान्यशरण्यानिआश्रमाणिकृतानिनः स्वर्गाच्चदेवान्प्रच्याव्यस्वर्गेक्रीडंति-
देववत् ५ अहंविष्णुरहंरुद्रोब्रह्माहंदेवराडहम् अहंयमश्चवरुणश्चंद्रोहंरविरप्यहम् ६ इतिमालीसुमालीचमाल्यवांश्चैवराक्ष
सः बाधंतेसमरोद्धर्षायेचतेषांपुरःसराः ७ तन्नोदेवभयार्तानामभयंदातुमर्हसि अशिवंवपुरास्थाय जहिवैदेवकंटकान् ८ इ
त्युक्तस्तुसुरैःसर्वैःकपर्दीनीललोहितः सुकेशंप्रतिसापेक्षःप्राहदेवगणान्प्रभुः ९ अहंतान्नहनिष्यामिममावध्याहितेसुराः किं
तुमंत्रंप्रदास्यामियोवैतान्निहनिष्यति १० एतमेवसमुद्योगंपुरस्कृत्यमहर्षयः गच्छध्वंशरणंविष्णुंहनिष्यतिसतान्प्रभुः ११ त
तस्तुजयशब्देनप्रतिनंद्यमहेश्वरम् विष्णोःसमीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः १२ शंखचक्रधरंदेवंप्रणम्यबहुमान्यच ऊचुः
संभ्रांतवद्वाक्यंसुकेशतनयान्प्रति १३ सुकेशतनयैर्देवत्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः आक्रम्यवरदानेनस्थानान्यपहृतानिनः १४
लंकानामपुरीदुर्गात्रिकूटशिखरेस्थिता तत्रस्थिताःप्रबाधंतेसर्वान्नःक्षणदाचराः १५ सत्वमस्मद्धितार्थायजहितान्मधुसूदन
शरणंत्वांवयंप्राप्तागतिर्भवसुरेश्वर १६ चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदययमायवै भयेष्वभयदोस्माकंनान्योस्तिभवताविना १७
राक्षसान्समरेहृष्टान्सानुबंधान्मदोद्धतान् नुदत्वंनोभयंदेवनीहारमिवभास्करः १८ इत्येवंदैवतैरुक्तोदेवदेवोजनार्दनः अभयं
भयदोऽरीणांदत्वादेवानुवाचह १९ सुकेशंराक्षसंजानेईशानवरदर्पितम् तांश्चास्यतनयाञ्जानेयेषांज्येष्ठःसमाल्यवान् २० ता
नहंसमतिक्रांतमर्यादान्राक्षसाधमान् निहनिष्यामिसंक्रुद्धःसुराभवतविज्वराः २१ इत्युक्तास्तेसुराःसर्वेविष्णुनाप्रभविष्णु
ना यथावासंययुर्हृष्टाःप्रशंसंतोजनार्दनम् २२

हारस्यानौचित्यंमन्वानइत्यर्थः ९ मयावध्याः उक्तहेतोवधानर्हाः मंत्रमुपायम् १० एतमे
वसमुद्योगंनतुकालांतरीयमित्यर्थः ११ १२ सभ्रांतवत्संभ्रांताईम् सुकेशतनयान्प्रति तानुद्दिश्येत्यर्थः १३ १४ १५ १६ १७ सानुबंधान्सानुचरान्रा
क्षसान्जहीतिशेषः नोभयंत्वनुद १८ १९ २० अतिक्रांतमर्यादान्मर्यादावध्यावध्यव्यवस्था २१ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तौभ्रातरौ सुमालिमालिनौ २३ परीप्संतः इच्छंतः २४ पदेपदे प्रदक्षिणम् २५ प्रजापते दुष्टनिग्रहद्वाराप्रजारक्षक २६ २७ शिरःकरंचधुन्वानः विषवृक्षोपीति
न्यायेन स्ववधानर्हाइत्याशयेनेतिभावः २८ नदेवाह अवध्याइत्ति २९ ३० नेदेवाःमंत्रमवाप्येत्यन्वयः ३१ ३२ ३३ चिंतार्हत्वंदर्शयति हिरण्येत्यादि ३४

विबुधानांसमुद्योगंमाल्यवांस्तुनिशाचरः श्रुत्वातौभ्रातरौवीराविदंवचनमब्रवीत् २३ अमरात्रृषयश्चैवसंगम्यकिलशंकरम्
अस्मद्वधंपरीप्संतइदंवचनमब्रुवन् २४ सुकेशतनयादेववरदानबलोद्धताः बाधंतेस्मान्समुद्दृप्ताघोररूपाःपदेपदे २५ राक्ष
सैरभिभूताःस्मोनशक्ताःस्मप्रजापते स्वेषुसद्मसुसंस्थातुंभयात्तेषांदुरात्मनाम् २६ तदस्माकंहितार्थायजहितांश्चत्रिलोच
न राक्षसान्हुंकृतेनैवदहप्रदहतांवर २७ इत्येवंत्रिदशैरुक्तोनिशम्यांधकसूदनः शिरःकरंचधुन्वानइदंवचनमब्रवीत् २८ अ
वध्याममतेदेवाःसुकेशतनयारणे मंत्रंतुवःप्रदास्यामियस्तान्वैनिहनिष्यति २९ योसौचक्रगदापाणिःपीतवासाजनार्दनः ह
रिर्नारायणःश्रीमान् शरणंतंप्रपद्यथ ३० हरादवाप्यतेमंत्रंकामारिमभिवाद्यच नारायणालयंप्राप्यतस्मैसर्वंन्यवेदयन् ३१
ततोनारायणेनोक्तादेवाइंद्रपुरोगमाः सुरारींस्तान्हनिष्यामिसुराभवतनिर्भयाः ३२ देवानांभयभीतानांहरिणाराक्षसर्षभौ
प्रतिज्ञातोवधोस्माकंचिंत्यतांयदिहक्षमम् ३३ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषांचसुरद्विषाम् नमुचिःकालनेमिश्चसन्ह्लादोवीरसत्त
मः ३४ राधेयोबहुमायीचलोकपालोऽथधार्मिकः यमलार्जुनौचहार्दिक्यःशुंभश्चैवनिशुंभकः ३५ असुरादानवाश्चैवसत्ववंतोमहाब-
लाः सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयंतेऽपराजिताः ३६ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंसर्वेमायाविदस्तथा सर्वेसर्वास्त्रकुशलाःसर्वेशत्रुभयंकराः ३७
नारायणेनहिहताःशतशोथसहस्रशः एतज्ज्ञात्वातुसर्वेषांक्षमंकर्तुमिहार्हथ दुःखंनारायणंजेतुंयोनोहंतुमिहेच्छति ३८ त
तःसुमालीमालीचश्रुत्वामाल्यवतोवचः ऊचतुर्भ्रातरंज्येष्ठमश्विनाविववासवं ३९ स्वधीतंदत्तमिष्टंचऐश्वर्यंपरिपालितम् आ
युर्निरामयंप्राप्तंसुधर्मःस्थापितःपथि ४० देवसागरमक्षोभ्यंशस्त्रैःसमवगाह्यच जिताद्विषोह्यप्रतिमास्तन्नोमृत्युकृतंभय
म् ४१ नारायणश्चरुद्रश्चशक्रश्चापियमस्तथा अस्माकंप्रमुखेस्थातुंसर्वेबिभ्यतिसर्वदा ४२

३५ अपराजिताइतिच्छेदः ३६ ३७ ३८ अश्विनाविववासवमिति भगांशाविवेतिपाठे भगस्तदंशोर्यमाताविवेत्यर्थः ३९ निरामयं निरोगम् सुधर्मः
शोभनोधर्मः पथिस्थापितः प्राक्सम्यगनुष्ठितेरध्ययनादिभिरितिशेषः यतोद्विषोदेवाजितास्तत्तस्मादस्माकं मृत्युकृतंभयंनास्तीत्यर्थः कर्तव्यावशे
षाभावान्मृत्यावपिनक्षतिरितिभावः ४० ४१ ४२ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विष्णोर्द्वेषस्यकारणंनास्ति अस्माभिस्तदपराधाकरणादितिभावः विष्णोर्दोषश्चनास्त्य त्रकारणंराक्षसेश्वरेतिपाठे विष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायां यःकारणंस्यात्ता
दृशोविष्णोः सहजोदोषोनास्तीत्यर्थः कथंतर्हीदानीमस्मासुद्वेषोविष्णोरतआह देवानामिति दोषेणोपजापेन ४३ जिघांसामः स्वार्थेसनार्षः हन्मइत्यर्थः
४४ ४५ ४६ ४७ खरादयोवाहनानि ४८ सृमरोगवयः सृमरश्चमर योनीलश्वेतपुच्छयोगाद्भेदइतितीर्थः ४९ लंकाविपर्ययम् लंकानाशं लंकालयानि भू

विष्णोर्द्वेषस्यनास्त्येवकारणंराक्षसेश्वर देवानामेवदोषेणविष्णोःप्रचलितंमनः ४३ तस्माद्द्युवृसहिताःसर्वेऽन्योन्यसमावृताः
देवानेवजिघांसामोयेभ्योदोषःसमुत्थितः ४४ एवंसंमन्त्र्यबलिनःसर्वसैन्यमुपासिताः उद्योगंघोषयित्वातुसर्वेनैर्ऋतपुंगवाः
४५ युद्धायनिर्ययुःक्रुद्धाजंभवृत्रादयोयथा इतितेराममंत्र्यसर्वोद्योगेनराक्षसाः ४६ युद्धायनिर्ययुःसर्वेमहाकायामहाबलाः
स्यंदनैर्वारणैश्चैवहयैश्चकरिसन्निभैः ४७ खरैर्गोभिरथोष्ट्रैश्चशिशुमारैर्भुजंगमैः मकरैःकच्छपैर्मीनैर्विहंगैर्गरुडोपमैः ४८
सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्चसृमरैश्चमरैरपि त्यक्त्वालंकागताःसर्वेराक्षसाबलगर्विताः ४९ प्रयाताद्देवलोकाययोद्धुंदैवतशत्रवः लंका
विपर्ययंदृष्ट्वायानिलंकालयान्यथ ५० भूतानिभयदर्शीनिविमनस्कानिसर्वशः रथोत्तमैरुह्यमानाःशतशोऽथसहस्रशः ५१
प्रयाताराक्षसास्तूर्णंदेवलोकंप्रयत्नतः रक्षसामेवमार्गेणदैवतान्यपचक्रमुः ५२ भौमाश्चैवांतरिक्षाश्चकालाज्ञप्ताभयावहाः
उत्पाताराक्षसेंद्राणामभावायसमुत्थिताः ५३ अस्थीनिमेघाववृषुरुष्णंशोणितमेवच वेलांसमुद्राश्चोत्क्रांताश्चेलुश्चाप्यथभू
धराः ५४ अट्टहासान्विमुंचंतोघननादसमस्वनाः वाश्यंत्यश्चशिवास्तत्रदारुणंघोरदर्शनाः ५५ संपतंत्यथभूतानिदृश्यंतेचयथा
क्रमम् गृध्रचक्रंमहच्चात्रप्रज्वालोद्गारिभिर्मुखैः ५६ रक्षोगणस्योपरिष्टात्परिभ्रमतिकालवत् कपोतारक्तपादाश्चसारिकाविद्रुताययुः ५७ काकावाश्यंतितत्रैवबिडालायैद्विपादिकाः उत्पातांस्ताननादृत्यराक्षसाबलदर्पिताः ५८ यांत्येवननिवर्तंतेमृत्युपा
शावपाशिताः माल्यवांश्चसुमालीचमालीचसुमहाबलः ५९ पुरःसराराक्षसानांज्वलिताइवपावकाः माल्यवंतंतुतेसर्वेमाल्यवंत
मिवाचलम् ६० निशाचराआश्रयंतिधातारमिवदेवताः तद्बलंराक्षसेंद्राणांमहाभ्रघननादितम् ६१

तानितत्रत्यानिदेवतानि विमनस्कान्यासन् ५० ५१ रक्षसामेवमार्गेण तद्यात्रया संदेहेवापचक्रमुरपगताः ५२ कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताभौमादयउत्पाताः
५३ ५४ घननादेनमेघस्वनेनसमःस्वनोयेषांते विमुंचंतइत्यस्यजाताइतिशेषः एवंवाश्यंत्यइत्यस्यापि ५५ गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ५६ ५७ ५८ मृत्युपाशैरव
पाशिताः संजातबंधनाः ५९ माल्यवंतमचलं माल्यवदाख्यकुलपर्वतं ६० महाभ्रघननादितं महामेघसमूहवन्नादितं संजातनादम् ६१ ६१ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६२ ६३ ६४ श्रोणिसूत्रं खड्गबंधनभूतम् ६५ ६६ ६७ ६८ सुपर्णपक्षानिलेन नुन्नपक्षं क्षोभितबलम् चलोपलम् चलाउपलायस्यनत् ६९ विग्रह आकारः
७० इत्यार्षे श्रीरामा॰ वाल्मीकीये उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ६ अथ राक्षसोपरुद्धेन हरिणा तद्विद्रावणं नारायणगिरिमिति रूपकमिदम् १ श्यामः सन्नवदा

जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः ६२ देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः स
सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरिस्थितः ६३ आसाद्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति आबध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ६४
श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैव वरायुधान् ६५ सुपर्णं गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः रा
क्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ६६ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीतांबरो हरिः कांचनस्य गिरेः शृंगे सतडित्तोयदो यथा ६७ स
सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गंधर्वयक्षैरुपगीयमानः समाससादासुरसैन्यशत्रुश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशंखपाणिः ६८ सुपर्णपक्षानिल
नुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नीलमिवाचलाग्रम् ६९ ततः शितैः शोणितमांसरू
षितैर्युगांतवैश्वानरतुल्यविग्रहैः निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ७० इत्यार्षे॰ वाल्मीकीये
उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ६ नारायणगिरिं तं तु गर्जंतो राक्षसांबुदाः अर्दयंतोऽस्त्रवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमंबुदाः १ श्यामावदातस्तै
र्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः वृतोंऽजनगिरीवायं वर्षमाणैः पयोधरैः २ शलभा इव केदारं मशका इव पावकम् यथामृतघटं दंशा मक
रा इव चार्णवम् ३ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः हरिं विशंति स्म शरा लोका इव विपर्यये ४ स्यंदनैः स्यंदनगता गजैश्च
गजमूर्धगाः अश्वारोहास्तथाश्वैश्च पादाताश्चांबरे स्थिताः ५ राक्षसेंद्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः
प्राणायामा इव द्विजम् ६ निशाचरैस्ताड्यमानो मीनैरिव महोदधिः शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ७ शरैः पू
र्णायतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पैर्मनोजवैः चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ८ विद्राव्य शरवर्षेण वर्षं वायुरिवोत्थितम् पांच
जन्यं महाशंखं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ९ सोंऽबुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शंखराट् ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव १०

तो निर्मलः अंजनगिरीवेति विभक्तिलोप आर्षस्ततः संधिः २ अमृतघटं क्षौद्रघटम् दंशा वनमक्षिका इत्यर्थः ३ वज्रानिलमनोजवाः वज्रसारा अनिलमनोवत्
जवो वेगो येषां ते विपर्यये प्रलयकाले लोका यथा हरिं विशंति तद्वत् ४ स्यंदनादिभिः सह अंबरे स्थिता रूढाः ५ हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः ६ ७ पूर्णायतोत्सृष्टैः पूर्णा
कृष्टतयोत्सृष्टैः वज्रकल्पैर्वज्रवद्कुंठैः ८ ९ अंबुजः शंखः सर्वप्राणेन सर्वबलेन शंखराडिति विशेषणम् ध्मातः वादितः १० ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११ भवन् अभवन् शंखरावितेन शंखशब्देन दुर्बलाः क्षीणबलाः स्वार्थेणिच् १२ १३ १४ स्वर्णधाराः गैरिकधाराः गैरिके पिस्फ वर्णस्यात् १५ रवांश्चापि अ-
पिनाप्राणांश्च वैष्णवोविष्णूत्पादितः १६ शिरोधरान्कंठान् धूतान्कंपितान् १७ १८ विनिर्मुक्ताः विनिर्मोक्तुं प्रक्रांताः शरा आसन्निति पृथग्योज्यम् अथनारायणे
रितात् नारायणव्यापारितइषवोनिर्धावंति सहस्रशः शतशः १९ २० द्वीपी क्षुद्रव्याघ्रः आखवोमूषकाः २१ महीतलेशायिताः अतुल्येतिशेषः २२ २३ रा

शंखराजरवः सोथत्रासयामासराक्षसान् मृगराजइवारण्येसमदानिवकुंजरान् ११ नशेकुरश्वाः संस्थातुंविमदाः कुंजराभवन्
स्यंदनेभ्यश्च्युतावीराः शंखरावितदुर्बलाः १२ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्तावज्रतुल्याननाः शराः विदार्यतानिरक्षांसिसुपुंखाविविशुः क्षि
तिम् १३ भिद्यमानाः शरैः संख्येनारायणकरच्युतैः निपेतूराक्षसाभूमौशैलावज्रहताइव १४ व्रणानिपरगात्रेभ्योविष्णुचक्रकृता
निहि असृक्क्षरंतिधाराभिः स्वर्णधाराइवाचलाः १५ शंखराजरवश्चापिशार्ङ्गचापरवस्तथा राक्षसानांरवांश्चापिग्रसतेवैष्णवोरवः
१६ तेषांशिरोधरान्धूतान्शरध्वजधनूंषिच रथान्पताकास्तूणीरान्चिच्छेदसहरिः शरैः १७ सूर्यादिवकराघोरावार्योघाइवसागरात्
पर्वतादिवनागेंद्राधारौघाइवचांबुदात् १८ तथाशार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरानारायणेरितात् निर्धावंतीषवस्तूर्णंशतशोथसहस्रशः १९
शरभेणयथासिंहाःसिंहेनद्विरदोयथा द्विरदेनयथाव्याघ्राव्याघ्रेणद्वीपिनोयथा २० द्वीपिनेवयथाश्वानः शुनामार्जारकायथा मा
र्जारेणयथासर्पाः सर्पेणचयथाखवः तथातेराक्षसाः सर्वेविष्णुनाप्रभविष्णुना द्रवंतिद्राविताश्चान्येशायिताश्चमहीतले २२
राक्षसानांसहस्राणिनिहत्यमधुसूदनः वारिजंपूरयामासतोयदंसुरराडिव २३ नारायणशरत्रस्तंशंखनादसुविह्वलम् य-
योलंकामभिमुखंप्रभग्नंराक्षसंबलम् २४ प्रभग्नेराक्षसबलेनारायणशराहते सुमालीशरवर्षेणनिववाररणेहरिम् २५ स
तुतंछादयामासनीहारमिवभास्करम् राक्षसाः सत्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यंसमादधुः २६ अथसोभ्यपतद्रोषाद्राक्षसोबलदर्पितः म
हानादंप्रकुर्वाणोराक्षसान्जीवयन्निव २७ उत्क्षिप्यलंबाभरणंधुन्वन्करमिवद्विपः ररासराक्षसोहर्षात्सतडित्तोयदोयथा २८
सुमालेर्नर्दतस्तस्यशिरोज्वलितकुंडलम् चिच्छेदयंतुरश्वाश्चभ्रांतास्तस्यतुरक्षसः २९ तैरश्वैर्भ्राम्यतेभ्रांतैःसुमालीराक्षसेश्व
रः इंद्रियाश्वैः परिभ्रांतैर्धृतिहीनोयथानरः ३०

क्षसम् रक्षःसंबंधि २४ निववार वारयामास २५ २६ २७ लंबाभरणम् लंबमानमाभरणम् उत्क्षिप्य विमुच्य द्विपःकरमिव शुंडादंडमिव २८ यंतुःशि ८
रश्चिच्छेद ततस्तस्याश्वानष्टसारथित्वादनवस्थितगतिका आसन्नित्यर्थः २९ भ्राम्यतेभ्राम्यतेस्म ३० ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुमालेरथेऽश्वैर्हृते इतस्ततोऽपकृष्यमाणे सति रथादवप्लुत्य विष्णुरथंप्रति धनुःप्रगृह्य युक्तोऽभ्यद्रवत् ३१ क्रौंचं क्रौंचाद्रिम् पत्ररथाः पक्षिणः ३२ ३३ ३४ नागाः सर्पाः ३५ मालिमौलिं मालिमुकुटम् ३६ ३७ गरुडानांपक्षिणामीशानंगरुडं ईशानमंतकइव श्वेतारण्ये मार्कंडेयरक्षणार्थम् कस्यचिद्ब्राह्मणोरक्षणार्थंच ईशानांतकयोर्युद्धमभूत्तदांतकेनरुद्रोपरि आयुधप्रक्षेपः कृतइति पुराणप्रसिद्धेयंकथा ३८ ३९ मालिनागरुडेन मालिताडनपराङ्मुखगरुडेन दे

ततोविष्णुंमहाबाहुंप्रपतंतंरणाजिरे हृतेसुमालेरश्वैश्चरथेविष्णुरथंप्रति मालीचाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्यसशरासनम् ३१ माले र्धनुश्च्युताबाणाः कार्तस्वरविभूषिताः विविशुर्हरिमासाद्यक्रौंचंपत्ररथाइव ३२ अर्द्यमानः शरैःसोथमालिमुक्तैःसहस्रशः चुक्षुभेनरणेविष्णुर्जितेंद्रियइवाधिभिः ३३ अथमौर्वीस्वनंकृत्वाभगवान्भूतभावनः मालिनंप्रतिबाणौघान्ससर्जासिगदाधरः ३४ तेमालिदेहमासाद्यवज्रविद्युत्प्रभाःशराः पिबंतिरुधिरंतस्यनागाइवसुधारसम् ३५ मालिनंविमुखंकृत्वाशंखचक्रगदाधरः मालिमौलिंध्वजंचापंवाजिनश्चाप्यपातयत् ३६ विरथस्तुगदांगृह्यमालीनक्तंचरोत्तमः आपुप्लुवेगदापाणिर्गिर्यग्रादिवकेसरी ३७ गदयागरुडेशानमीशानमिवचांतकः ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेंद्रोयथाचलम् ३८ गदयाभिहतस्तेनमालिनागरुडोभृशम् रणात्पराङ्मुखंदेवंकृतवान्वेदनातुरः ३९ पराङ्मुखेकृतेदेवेमालिनागरुडेनवै उदतिष्ठन्महान्शब्दोरक्षसामभिनर्दताम् ४० रक्षसांरवतांरावंश्रुत्वाहरिहयानुजः तिर्यगास्थायसंक्रुद्धः पक्षीशेभगवान्हरिः ४१ पराङ्मुखोप्युत्ससर्जमालेश्चक्रंजिघांसया तत्सूर्यमंडलाभासंस्वभासाभासयन्नभः ४२ कालचक्रनिभंचक्रंमालेःशीर्षमपातयत् तच्छिरोराक्षसेंद्रस्यचक्रोत्कृत्तविभीषणम् पपातरुधिरोद्गारिपुराराहुशिरोयथा ४३ ततःसुरैःसंप्रहृष्टैःसर्वप्राणसमीरितः सिंहनादरवोमुक्तःसाधुदेवेतिवादिभिः ४४ मालिनंनिहतंदृष्ट्वासुमालीमाल्यवानपि सबलौशोकसंतप्तौलंकामेवप्रधावितौ ४५ गरुडस्तुसमाश्वस्तःसन्निवृत्त्यय थापुरा राक्षसान्द्रावयामासपक्षवातेनकोपितः ४६ चक्रकृत्तास्यकमलागदासंचूर्णितोरसः लांगलग्लपितग्रीवामुसलैर्भिन्नमस्तकाः ४७ केचिच्चैवासिनाच्छिन्नास्तथान्येशरताडिताः निपेतुरंबरात्तूर्णंराक्षसाःसागरांभसि ४८

वेपराङ्मुखेकृतइत्यन्वयः ४० हरिहयानुजःइंद्रानुजः तिर्यगिति विमुखेपक्षीशेतिर्यग्वलितग्रीवमास्थायस्थित्वा ४१ मालेर्जिघांसया चक्रमुत्ससर्ज कालचक्रनिभम् दिनमासादिरूपेणपरिवर्तमानकालचक्रसदृशं तेनाप्रतिघात्यत्वमुक्तम् ४२ ४३ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेनप्रवर्तितः ४४ ४५ ४६ लांगलेनहलेन ग्लपिता हृताग्रीवायेषांते ४७ ४८ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशनीभिरितिदीर्घआर्षः मुक्तविधूतकेशान् मुक्तकेशान्विधूतकेशांश्च ४९ शरैरपध्वस्तोदूरीकृतोविनीतवेषःसौम्यवेषोयस्यतत् उन्मत्ततरम् अति
शयेनविस्मृतस्वपरविवेकं ५० पुराणसिंहेन नृसिंहेन ५१ समुत्सृजंतस्त्यक्तवंतः ५२ ५३ द्विविधाविभिन्नाः द्विविधयाप्रकारद्वयेन विभिन्नाःखंडि-
ताः भूमंडलमितिशेषः तन्निरंतरंव्याप्तंददृशे ५४ इतिरामा॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तमःसर्गः ७ अथस्फुमालिमाल्यवतोः पराजितयोर्लंका

नारायणोपीषुवराशनीभिर्विदारयामासधनुर्विमुक्तैः नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाशनीभिःसतडिन्महाभ्रः ४९ भिन्नात
पत्रंपतमानशस्त्रंशरैरपध्वस्तविनीतवेषम् विनिःसृतांत्रंभयलोलनेत्रंबलंतदुन्मत्ततरंबभूव ५० सिंहार्दितानामिवकुं
जराणांनिशाचराणांसहकुंजराणाम् रवाश्चवेगाश्चसमंबभूवुःपुराणसिंहेनविमर्दितानाम् ५१ तेवार्यमाणाहरिबाणजा
लैःस्वबाणजालानिसमुत्सृजंतः ५२ धावंतिनक्तंचरकालमेघावायुप्रणुन्नाइवकालमेघाः चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाःसंचूर्णि
तांगाश्चगदाप्रहारैः ५३ असिप्रहारैर्द्विविधाविभिन्नाःपतंतिशैलाइवराक्षसेंद्राः विलंबमानैर्मणिहारकुंडलैर्निशाचरैर्नीलब
लाहकोपमैः निपात्यमानैर्ददृशेनिरंतरंनिपात्यमानैरिवनीलपर्वतैः ५४ इत्यार्षेश्रीरामा॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तमःस
र्गः ७ हन्यमानेबलेतस्मिन्पद्मनाभेनपृष्ठतः माल्यवान्सन्निवृत्तोथवेलामेत्यइवार्णवः १ संरक्तनयनःक्रोधाच्चलन्मौलिर्नि
शाचरः पद्मनाभमिदंप्राहवचनंपुरुषोत्तमम् २ नारायणनजानीषेक्षात्रधर्मंपुरातनम् अयुद्धमनसोभीतानस्मान्हंसियथे
तरः ३ पराङ्मुखवधंपापंयःकरोतिसुरेश्वर सहंतानगतःस्वर्गंलभतेपुण्यकर्मणाम् ४ युद्धश्रद्धाथवातेस्तिशंखचक्रगदाधर
अहंस्थितोस्मिपश्यामिबलंदर्शयतत्तव ५ माल्यवंतंस्थितंदृष्ट्वामाल्यवंतमिवाचलम् उवाचराक्षसेंद्रंतंदेवराजानुजोबली ६ यु
ष्मत्तोभयभीतानांदेवानांवैमयाभयम् राक्षसोत्सादनंदत्तंतदेतदनुपाल्यते ७ प्राणैरपिप्रियंकार्यंदेवानांहिसदामया सोहं
वोनिहनिष्यामिरसातलगतानपि ८ देवदेवंब्रुवाणंतंरक्तांबुरुहलोचनम् शक्त्याबिभेदसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रोभुजांतरे ९

विहायपातालप्रवेशः हन्यमानेइति पृष्ठतइति अनुद्रुत्येतिशेषः एत्यइवेत्यसंधिरार्षः अर्णवोवेलामेत्य यथानिवर्तते तथानिवृत्तइत्यर्थः १ २ योस्मा
न्हंसि सत्वंनजानीषेइत्यन्वयः यथेतरःप्राकृतजनइव ३ पराङ्मुखवधरूपंपापं सहंता इतोदेहाद्गतःसन् स्वर्गंनलभते सहंतानहत इतिपाठे हतोदेवहत
इत्यर्थः ४ तत्तवबलमहंयथापश्यामि तथादर्शय ५ अथपराङ्मुखवधदोषः स्वप्रतिज्ञापालनप्रवृत्तस्यनास्तीत्याह उवाचेत्यादि ६ मयाभयभी
तानांदेवानामभयंवैदत्तम् तदेतदभयदानम् राक्षसोत्सादनं कुर्वतामयाऽनुपाल्यते ७ ८ ९ ध ध ध ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० शक्तिधरोगुहः सप्रियोयस्य तस्यप्रियोवा ११ १२ हारभारोहारसमूहस्तेनावभासिते गिरिकूटे गिरिशृंगे १३ तमः मोहं १४ १५ रणरक्तोरणप्रियः
अपक्रांतः एष्वतःपरावृत्तः १६ १७ वायुः शुष्कपर्णचयंयथाव्यपोहति तथाराक्षसंपक्षवातेनव्यपोहयत् १८ दृश्यदृष्टा १९ २० २१ सहपलयःसस्त्रीकाः
२२ सालकटंकटे सालकटंकटा माल्यवदादेःपितामहीविद्युत्केशपत्नी तदीयेवंशे वृद्धाच्छाभाव आर्षः सुमालिनंसामासाद्याश्रित्य राक्षसाःस्थिताः २३

माल्यवद्भुजनिर्मुक्ताशक्तिर्घंटाकृतस्वना हरेरुरसिबभ्राजमेघस्थेवशतह्रदा १० ततस्तामेवचोत्कृष्यशक्तिंशक्तिधरप्रियः मा
ल्यवंतंसमुद्दिश्यचिक्षेपांबुरुहेक्षणः ११ स्कंदोत्सृष्टेवसाशक्तिर्गोविंदकरनिःसृता कांक्षंतीराक्षसंप्रायान्महोल्केवांजनाचलम्
१२ सातस्योरसिविस्तीर्णेहारभारावभासिते आपतद्राक्षसेंद्रस्यगिरिकूटइवाशनिः १३ तयाभिन्नतनुत्राणःप्राविशद्विपुलंतमः
माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौगिरिरिवाचलः १४ ततःकालायसंशूलंकंटकैर्बहुभिश्चितम् प्रगृह्याभ्यहनद्देवंस्तनयोरंतरेदृढम् १५ त
थैवरणरक्तस्तुमुष्टिनावासवानुजम् ताडयित्वाधनुर्मात्रमपक्रांतोनिशाचरः १६ ततोंबरेमहाञ्छब्दःसाधुसाध्विंतिचोत्थितः
आहत्यराक्षसोविष्णुंगरुडंचाप्यताडयत् १७ वैनतेयस्ततःक्रुद्धःपक्षवातेनराक्षसम् व्यपोहद्बलवान्वायुःशुष्कपर्णचयंयथा १८
द्विजेंद्रपक्षवातेनद्रावितंदृश्यपूर्वजम् सुमालीस्वबलैःसार्द्धंलंकामभिमुखोययौ १९ पक्षवातबलोद्धूतोमाल्यवानपिराक्षसः
स्वबलेनसमागम्यययौलंकांह्रियान्वितः २० एवंतेराक्षसारामहरिणाकमलेक्षण बहुशःसंयुगेभग्नाहतप्रवरनायकाः २१ अ
शक्नुवंतस्तेविष्णुंप्रतियोद्धुंबलार्दिताः त्यक्त्वालंकांगता पातालंसहपत्नयः २२ सुमालिनंसमासाद्यराक्षसंरघुसत्तम स्थि
ताःप्रख्यातवीर्यास्तेवंशेसालकटंकटे २३ येत्वयानिहतास्तेतुपौलस्त्यानामराक्षसाः सुमालीमाल्यवान्मालीयेचतेषांपुरःसराः
सर्वएतेमहाभागरावणाद्बलवत्तराः २४ नचान्योराक्षसान्हंताशत्रूरीन्देवकंटकान् ऋतेनारायणंदेवंशंखचक्रगदाधरम् २५
भवान्नारायणोदेवश्चतुर्बाहुःसनातनः राक्षसान्हंतुमुत्पन्नोह्यजय्यःप्रभुरव्ययः २६ नष्टधर्मव्यवस्थानांकालेकालेप्रजाकरः उ
त्पद्यतेदस्युवधेशरणागतवत्सलः २७ एषामयातवनराधिपराक्षसानामुत्पत्तिरद्यकथितासकलायथावत् भूयोनिबोधरघुसत्त
मरावणस्यजन्मप्रभावमतुलंससुतस्यसर्वम् २८

पौलस्त्याः पुलस्त्यवंश्याः त्वयायेकुंभकर्णादयोहतास्तेभ्यस्तथारावणाच्चमाल्यवदादयोबलवत्तराः
२४ तर्हिकिंमेप्राशस्त्यंभवद्भिरुच्यते तत्राह नचान्यइति तदपिप्राशस्त्यंतवैवेतिभावः राक्षसान्हंता त्रन् नलोकेतिषष्ठीनिषेधः देवकंटकान्देवपीडाकरान्देवश
त्रून् यस्त्वंहतासनारायणमृते नारायणंविनान्योन केवलमनुष्योन २५ उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनाह भवानिति उत्पन्नोमाययागृहीतदेहः २६ २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९ इतिरामाभिरामेश्रीरामा॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टमःसर्गः ८ रसातलादिति त्रिःसृत्येतिशेषः १ कन्यांअविवाहितां विनापद्मं पद्मंत्यक्त्वास्थिताम् २ ३ अमरसंकाशं ऋषिपुत्रत्वेपिप्राप्तदेवस्वरूपम् ४ तंदृष्ट्वापुनःरसातलंप्रविष्टइत्यर्थः रसातलात्प्रविष्टःसन्मर्त्यलोकंइतिपाठेउक्तानुवादःएवायंइत्येवंचिंतयामासेत्यन्वयः ५ ६ ७ प्रत्याख्यानाद्भीतेः प्रत्याख्यानशंकयाभीतेः नवरैःपरिगृह्यसे यान्यसे यद्वा प्रत्याख्यानभीतेरस्माभिस्त्वंवरैर्नप्रति

चिरात्सुमालीव्यचरद्रसातलं सराक्षसोविष्णुभयार्दितस्तदा पुत्रैश्चपौत्रैश्चसमन्वितोबलीततस्तुलंकामवसद्धनेश्वरः २९

इत्यार्षेश्रीम॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टमःसर्गः ८ कस्यचित्त्वथकालस्यसुमालीनामराक्षसः रसातलान्मर्त्यलोकं सर्ववैविचचारह १ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः कन्यांदुहितरंगृह्यविनापद्ममिवश्रियम् २ राक्षसेंद्रःसतुतदाविचरन्वैमहीतले तदापश्यत्सगच्छंतंपुष्पकेणधनेश्वरम् ३ गच्छंतंपितरंद्रष्टुंपुलस्त्यतनयंविभुम् तंदृष्ट्वामरसंकाशंगच्छंतंपावकोपमम् ४ रसातलंप्रविष्टःसन्मर्त्यलोकात्सविस्मयः इत्येवंचिंतयामासराक्षसानांमहामतिः ५ किंकृत्वाश्रेयइत्येवंवर्धेमहिकथंवयम् नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ६ राक्षसेंद्रःसतुतदाचिंतयत्सुमहामतिः अथाब्रवीत्सुतांरक्षःकैकसींनामनामतः ७ पुत्रिप्रदानकालोयंयौवनंव्यतिवर्तते प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैःपरिगृह्यसे ८ त्वत्कृतेचवयंसर्वेयंत्रिताधर्मबुद्धयः त्वंहिसर्वगुणोपेताश्रीःसाक्षादिवपुत्रिके ९ कन्यापितृत्वंदुःखंहिसर्वेषांमानकांक्षिणाम् नज्ञायतेचकःकन्यांवरयेदितिकन्यके १० मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवचदीयते कुलत्रयंसदाकन्यासंशयेस्थाप्यतिष्ठति ११ सात्वंमुनिवरंश्रेष्ठंप्रजापतिकुलोद्भवम् भजविश्रवसंपुत्रिपौलस्त्यंवरयस्वयम् १२ ईदृशास्तेभविष्यंतिपुत्राःपुत्रिनसंशयः तेजसाभास्करसमोयादृशोयंधनेश्वरः १३ सातुतद्वचनंश्रुत्वाकन्यकापितृगौरवात् तत्रगत्वाचसातस्थौविश्रवायत्रतप्यते १४ एतस्मिन्नंतरेरामपुलस्त्यतनयोद्विजः अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थइवपावकः १५

गृह्यसे प्रतिग्रहंनकार्यसे ८ त्वत्कृते तवविशिष्टवरलाभार्थं यंत्रिताः कृतप्रयासाः धर्मबुद्धयः विवाहधर्मसिद्धिनिमित्तंविचारवंतः ९ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेवाह नज्ञायतइति कोवरयेदिति नज्ञायते इतिदुःखम् १० वरणानंतरमपि दुःखमेवेत्याह मातुःकुलमिति संशयेस्थाप्यतिष्ठति कथमस्याश्चारित्रभ्रंशोनभविष्यतीत्येवंकुलत्रयंचिंताक्रांतंभवतीत्यर्थः ११ सात्वं विश्रवसंभज सेवस्व सेवनेनचभर्तृत्वेनवरय १२ कीदृशास्तत्राह यादृशोयंधनेश्वरइति १३ १४ उपातिष्ठत्प्रदोषेऽग्निहोत्रंकृतवानित्यर्थः १५ ३ ५ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दारुणांतांवेलां प्रदोषकालमित्यर्थः पितृगौरवाद्रुपसृत्य महाबलपराक्रमत्वेनख्यातस्यसुमालिनः पुत्रीअहमतोनप्राकृतेनर्षिणाऽनादरणीयेनेत्यर्थः च
रणमवलोकयदधः प्रवर्तितंमुखंयस्याःसा चरणाधोमुखी स्थिता १६ अंगुष्ठाग्रेणमुहुर्भूमिंलिखंती अधोमुखीस्थितेतिसंबंधः १७ किंकार्यमस्माभिरनु
ष्ठेयं त्वंकस्यहेतोः किन्निमित्तमिहागता १८ मेमतम् अभिमतम् भर्त्रपेक्षालक्षणम् तस्यलज्जावशात्स्ववाचाकथनमनुचितमितिभावः १९ स्ववक्तव्यांश-

अविचिंत्यतुतांवेलांदारुणांपितृगौरवात् उपसृत्याग्रतस्तस्यचरणाधोमुखीस्थिता १६ विलिखंतीमुहुर्भूमिमंगुष्ठाग्रेणभामिनी
सतुतांवीक्ष्यसुश्रोणींपूर्णचंद्रनिभाननाम् १७ अब्रवीत्परमोदारोदीप्यमानांस्वतेजसा भद्रेकस्यासिदुहिताकुतोवात्वमिहागता १८
किंकार्यकस्यवाहेतोस्तत्त्वतोब्रूहिशोभने एवमुक्तातुसाकन्याकृतांजलिरथाब्रवीत् आत्मप्रभावेणमुनेज्ञातुमर्हसिमेमतम् १९ किं
तुमांविद्धिब्रह्मर्षेशासनात्पितुरागताम् कैकसीनामनाम्नाहंशेषंत्वंज्ञातुमर्हसि २० सतुगत्वामुनिर्ध्यानंवाक्यमेतदुवाचह वि-
ज्ञातंतेमयाभद्रेकारणंयन्मनोगतम् २१ सुताभिलाषोमत्तस्तेमत्तमातंगगामिनि दारुणायांतुवेलायांयस्मात्त्वमामुपस्थिता २२
शृणुतस्मात्सुतान्भद्रेयादृशान्जनयिष्यसि दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् २३ प्रसविष्यसिसुश्रोणिराक्षसान्क्रूर
कर्मणः सातुतद्वचनंश्रुत्वाप्रणिपत्याब्रवीद्वचः २४ भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोहंब्रह्मवादिनः नेच्छामिसुदुराचारान्प्रसादंकर्तुम
र्हसि २५ कन्ययात्वेवमुक्तस्तुविश्रवामुनिपुंगवः उवाचकैकसींभूयःपूर्णेंदुरिवरोहिणीम् २६ पश्चिमोयस्तवसुतोभविष्यतिशुभा
नने ममवंशानुरूपःसधर्मात्माचनसंशयः २७ एवमुक्तातुसाकन्यारामकालेनकेनचित् जनयामासबीभत्संरक्षोरूपंसुदारुणं
२८ दशग्रीवंमहादंष्ट्रंनीलांजनचयोपमम् ताम्रोष्ठंविंशतिभुजंमहास्यंदीप्तमूर्धजम् २९ तस्मिन्जातेततस्तस्मिन्सज्वालकव-
लाःशिवाः क्रव्यादाश्चापसव्यानिमंडलानिप्रचक्रमुः ३० ववर्षरुधिरंदेवोमेघाश्चखरनिस्वनाः प्रबभौनचसूर्योवैमहोल्काश्चाप
तन्भुवि ३१ चकंपेजगतीचैववव्रुर्वाताःसुदारुणाः अक्षोभ्यःक्षुभितश्चैवसमुद्रःसरितांपतिः ३२ अथनामाकरोत्तस्यपितामहस
मःपिता दशग्रीवःप्रसूतोयंदशग्रीवोभविष्यति ३३ तस्यत्वनंतरंजातःकुंभकर्णोमहाबलः प्रमाणाद्यस्यविपुलंप्रमाणंनेहविद्यते ३४

माह किंत्विति २० कारणमागमनकारणं २१ तदेवाह सुतेति २२ दारुणान्क्रूरस्वभावान्दारुणाभिजनाः क्रूरबंधवोराक्षसरूपाः प्रियायेषांतान् २३ २४ भगवन्ब्र-
ह्मवादिनस्त्वत्तईदृशान्पुत्रान्नेच्छामि अतउत्तमपुत्रार्थं प्रसादंकर्तुमर्हसीत्यन्वयः २५ २६ पश्चिमःकनिष्ठः सममवंशानुरूपोधर्मात्माचेतिनसंशयः २७ २८ २९
सज्वालकवलाःज्वालारूपास्यांतर्गतकवलसहिताः ३० ३१ ३२ दशग्रीवइति कामरूपत्वाच्चांतःपुरादौ एकवक्त्रत्वं द्विभुजत्वंचास्यैतिबोध्यम् ३३ ३४ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५ अंतरिक्षे साधुसाध्विति वाक्यं तदासीदिति शेषः ३६ तत्रमहारण्ये पितुर्विश्रवसआश्रमारण्ये ३७ नित्यासंतुष्टःकियदपिभक्षणे नकदाचिदपिसंतुष्टः
३८ स्वाध्यायनियताहारः स्वाध्यायनियतोनियताहारश्चेत्यर्थः ३९ ४० ४१ आत्मानमीदृशंपश्य कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितंप्राकृतरक्षोरूपमित्यर्थः ४२
तस्माद्दशग्रीवेति ४३ ४४ ४५ तपसे तपोर्थम् धृतमानसः निश्चितांतःकरणः ४६ इतिकृत्वा इतिबुद्धिंकृत्वा अध्यवस्य तथानिश्चित्यच ४७ ४८ इति

ततःशूर्पणखानामसंजज्ञेविकृताननी विभीषणश्चधर्मात्माकैकस्याःपश्चिमःसुतः ३५ तस्मिन्जातेमहासत्वेपुष्पवर्षंपपातह
नभःस्थानेदुंदुभयोदेवानांप्राणदंस्तथा वाक्यंचैवांतरिक्षेचसाधुसाध्विति तत्तदा ३६ तौतुतत्रमहारण्येववृधातेमहौजसौ कुंभ
कर्णदशग्रीवौलोकोद्वेगकरौतदा ३७ कुंभकर्णःप्रमत्तस्तुमहर्षीन्धर्मवत्सलान् त्रैलोक्यंनित्यासंतुष्टोभक्षयन्विचचारह ३८ वि
भीषणस्तुधर्मात्मानित्यंधर्मव्यवस्थितः स्वाध्यायनियताहारउवासविजितेंद्रियः ३९ अथवैश्रवणोदेवस्तत्रकालेनकेनचित् आ
गतःपितरंद्रष्टुंपुष्पकेणधनेश्वरः ४० तंदृष्ट्वाकैकसीतत्रज्वलंतमिवतेजसा आगम्यराक्षसीतत्रदशग्रीवमुवाचह ४१ पुत्रवैश्रव
णंपश्यभ्रातरंतेजसावृतम् भ्रातृभावेसमेचापिपश्यात्मानंत्वमीदृशम् ४२ दशग्रीवतथायत्नंकुरुष्वामितविक्रम यथात्वमपि
मेपुत्रभवेर्वैश्रवणोपमः ४३ मातुस्तद्वचनंश्रुत्वादशग्रीवःप्रतापवान् अमर्षमतुलंलेभेप्रतिज्ञांचाकरोत्तदा ४४ सत्यंतेप्रतिजा
नामिभ्रातृतुल्योऽधिकोपिवा भविष्याम्योजसाचैवसंतापंत्यजहृद्गतम् ४५ ततःक्रोधेनतेनैवदशग्रीवःसहानुजः चिकीर्षुर्दु
ष्करंकर्मतपसेधृतमानसः ४६ प्राप्स्यामितपसाकाममितिकृत्वाध्यवस्यच आगच्छदात्मसिध्यर्थंगोकर्णस्याश्रमंशुभम् ४७
सराक्षसस्तत्रसहानुजस्तदातपश्चचारातुलमुग्रविक्रमः अतोषयच्चापिपितामहंविभुंददौसतुष्टश्चवरान्जयावहान् ४८ इ
त्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येउत्तरकांडेनवमःसर्गः ९ अथाब्रवीन्मुनिंरामःकथंतेभ्रातरोवने कीदृशंतुतदा
ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः १ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्ररामंसुप्रीतमानसम् तांस्तान्धर्मविधींस्तत्रभ्रातरस्तेसमाविशन् २ कुंभक
र्णस्ततोयत्तोनित्यंधर्मपथेस्थितः ततापग्रीष्मकालेतुपंचाग्नीन्परितस्थितः ३ मेघांबुसिक्तोवर्षासुवीरासनमसेवत नित्यंचशि
शिरेकालेजलमध्यप्रतिश्रयः ४

रामाभि· वाल्मी· उत्तरकांडेनवमःसर्गः ९ भ्रातरोरावणकुंभकर्णविभीषणाः १ तांस्तान्धर्मविधीन् धर्मानु
ष्ठानानि २ संक्षेपेणोक्तंप्रपंचयति कुंभकर्णइत्यादि वन्हिभिःसूर्यपंचमैरितिपाठे सूर्यःपंचमोयेषांतैर्वन्हिभिरित्यर्थः पंचाग्नीन्परितःस्थितइतिपाठेपि सू
र्यसहिताएवपंचाग्नयः ३ वामोरूपरिदक्षिणजंघांप्रतिष्ठाप्यस्थितिर्वीरासनं जलमध्यंप्रतिश्रय आवासोयस्यसः ४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ ६ ७ सूर्यानुवृत्तिमाह ऊर्ध्वशिरोबाहुरिति ८ स्वर्गस्थस्यदेवस्यनंदनइवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोषोदर्शितः ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ मे

एवंवर्षसहस्राणिदशतस्यापचक्रमुः धर्मेप्रयतमानस्यसत्पथेनिष्ठितस्यच ५ विभीषणस्तुधर्मात्मानित्यंधर्मपरःशुचिः
पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ६ समाप्तेनियमेतस्यननृतुश्चाप्सरोगणाः पपातपुष्पवर्षंचतुष्टुवुश्चापिदेवताः ७
पंचवर्षसहस्राणिसूर्यंचैवान्ववर्तत तस्थौचोर्ध्वशिरोबाहुःस्वाध्यायेधृतमानसः ८ एवंविभीषणस्यापिस्वर्गस्थस्येवनंदने द
शवर्षसहस्राणिगतानिनियतात्मनः ९ दशवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः पूर्णेवर्षसहस्रेतुशिरश्चाग्नौजुहावसः १० एवंवर्ष
सहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः शिरांसिनवचाप्यस्यप्रविष्टानिहुताशनम् ११ अथवर्षसहस्रेतुदशमेदशमंशिरः छेत्तुकामे
दशग्रीवेप्राप्तस्तत्रपितामहः १२ पितामहस्तुसुप्रीतःसार्द्धंदेवैरुपस्थितः तवतावद्दशग्रीवप्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत १३ शीघ्रंव
रयधर्मज्ञवरोयस्तेभिकांक्षितः कंतेकामंकरोम्यद्यनवृथातेपरिश्रमः १४ अथाब्रवीद्दशग्रीवःप्रहृष्टेनांतरात्मना प्रणम्यशिर
सादेवंहर्षगद्गदयागिरा १५ भगवन्प्राणिनांनित्यंनान्यत्रमरणाद्भयम् नास्तिमृत्युसमःशत्रुरमरत्वमहंवृणे १६ एवमुक्तस्त
दाब्रह्मादशग्रीवमुवाचह नास्तिसर्वामरत्वंतेवरमन्यंवृणीष्वमे १७ एवमुक्तेतदारामब्रह्मणालोककर्तृणा दशग्रीवउवाचेदंकृ
तांजलिरथाग्रतः १८ सुपर्णनागयक्षाणांदैत्यदानवरक्षसाम् अवध्योहंप्रजाध्यक्षदेवतानांचशाश्वत १९ नहिचिंतासमान्ये
षुप्राणिष्वमरपूजित तृणभूताहितेमन्येप्राणिनोमानुषादयः २० एवमुक्तस्तुधर्मात्मादशग्रीवेणरक्षसा उवाचवचनंदेवस्सहदै
वैःपितामहः २१ भविष्यत्येवमेतत्तेवचोराक्षसपुंगव एवमुक्त्वातुतंरामदशग्रीवंपितामहः २२ शृणुचापिवरोभूयःप्रीतस्येह
शुभोमम हुतानियानिशीर्षाणिपूर्वमग्नौत्वयानघ २३ पुनस्तानिभविष्यंतितथैवतवराक्षस वितरामिहतेसौम्यवरंचान्यंदुरा
सदम् २४ छंदतस्तवरूपंचमनसायद्यथेप्सितम् एवंपितामहोक्तस्यदशग्रीवस्यरक्षसः २५ अग्नौहुतानिशीर्षाणिपुन
स्तान्युत्थितानिवै एवमुक्त्वातुतंरामदशग्रीवंपितामहः २६ विभीषणमथोवाचवाक्यंलोकपितामहः विभीषणत्वयावत्स
धर्मसंहितबुद्धिना २७ परितुष्टोस्मिधर्मात्मन्वरंवरयसुव्रत विभीषणस्तुधर्मात्मावचनंप्राहसांजलिः २८

मत्तः १७ १८ उक्तमेववरंसापेक्षमाह सुपर्णेति १९ २० २१ २२ भूयोन्यःशुभोवरोदीयते तच्छृणु २३ अन्यंवरंचवितरामीत्युक्तं तमेवाह छंदइति
मनसायद्यथेप्सितंरूपं तत्तच्छंदतइच्छामात्रेणभविष्यति २४ २५ २६ २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेभगवन्लोकगुरुः उत्पत्तिज्ञप्तिदाता भवान्यन्मह्यंप्रीतएतेनैवाहंकृतकृत्योस्मि सर्वगुणैःपुरुषार्थैर्वृतश्चास्मि त्वत्प्रीतेरेवसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् २९ अथा पियदि प्रसन्नेनत्वयावश्यंकश्चिद्वरोदातव्यस्तदा तंवरंशृणु परमापद्गतस्य सांसारिकव्यवहारतः परमामापदंप्राप्तस्यापिमम धर्मेनारायणे मतिर्भवेत् रामोविग्रहवान् धर्म इत्युक्तेरत्रधर्मपदेननारायणः अन्यथासासाभवतुधर्मिष्ठेत्यनेनपौनरुक्त्यंस्यात् ३० अशिक्षितं सद्गुरूपदेशंविनापीत्यर्थः ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मविद्या एतद्वरणमशेषब्रह्मविद्यासिद्धिप्रतिबंधकनिवृत्तये एतल्लाभाय तत्तद्धर्मंच पालये पालयेयम् ३१ परमोदार परमदातः ईदृशस्यवरस्यपरम

वृतः सर्वगुणैर्नित्यंचंद्रमारश्मिभिर्यथा भगवन्कृतकृत्योहंयन्मेलोकगुरुःस्वयम् २९ प्रीतेनयदिदातव्योवरोमेशृणुसुव्र त परमापद्गतस्यापिधर्मेममभतिर्भवेत् ३० अशिक्षितंचब्रह्मास्त्रंभगवन्प्रतिभातुमे यायामेजायतेबुद्धिर्येषुयेष्वाश्रमेषुच सासाभवतुधर्मिष्ठातंतंधर्मंचपालये ३१ एषमेपरमोदारवरःपरमकोमतः नहिधर्माभिरक्तानांलोकेकिंचनदुर्लभम् ३२ पु नःप्रजापतिःप्रीतोविभीषणमुवाचह धर्मिष्ठस्त्वंयथावत्सतथाचैतद्भविष्यति ३३ यस्माद्राक्षसयोनौतेजातस्यामित्रनाशन नाधर्मेजायतेबुद्धिरमरत्वंददामिते ३४ इत्युक्त्वाकुंभकर्णायवरंदातुमवस्थितम् प्रजापतिंसुराःसर्वेवाक्यंप्रांजलयोऽब्रुवन् ३५ नतावत्कुंभकर्णायप्रदातव्योवरस्त्वया जानीषेहियथालोकांस्त्रासयत्येषदुर्मतिः ३६ नंदनेऽप्सरसःसप्त महेंद्रानुचरादश अ नेनभक्षिताब्रह्मन्नृषयोमानुषास्तथा ३७ अलब्धवरपूर्वेणयत्कृतंराक्षसेनतु यद्येषवरलब्धःस्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ३८ व रव्याजेनमोहोऽस्मैदीयताममितप्रभ लोकानांस्वस्तिचैवंस्यादभवदस्यचसंमतिः ३९ एवमुक्तःसुरैर्ब्रह्माचिंतयत्पद्मसंभवः चिंतितावोपतस्थेऽस्यपार्श्वंदेवीसरस्वती ४० प्रांजलिःसातुपार्श्वस्थाप्राहवाक्यंसरस्वती इयमस्म्यागतादेवकिंकार्यंकरवाण्य हम् ४१ प्रजापतिस्तुतांप्राप्तांप्राहवाक्यंसरस्वतीम् वाणित्वंराक्षसेंद्रस्यभववाग्देवतेप्सिता ४२

कत्वंस्वयमेवाह नहीति ३२ ३३ राक्षसयोनौजातस्यापियतोऽधर्मेबुद्धिर्नजायते ततःप्रीतोह ममरत्वंतेददामि एवमप्रार्थितममरत्वंब्रह्मणःसकाशा द्धर्मबलाल्लब्धंविभीषणेनेति निष्कामतयादेवोपासनं सर्वार्थसाधनमितिबोध्यं ३४ ३५ एषदुर्मतिस्त्रीन्लोकान्त्रासयतीतिजानीषे ३६ तदेवदर्श यति नंदनेति ३७ ३८ मोहोज्ञानं एवंमोहदानेनैव लोकानांस्वस्तिस्यात् अस्यसंमतिःसंमाननंचस्यात् ३९ अचिंतयद्देवीमितिशेषः ४० ४१ अ स्यास्ये देवतेप्सिता देवानामिष्टावाग्भव यान्तःकुंभकर्णस्यवदनाद्वाग्नुकूलानिस्सरेत्यर्थः ४२ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथाब्रवीत्सरस्वतीप्रवेशानंतरमित्यर्थः ४३ तद्वाक्यंब्रह्मवाक्यं ४४ एवमिति अत्रषण्मासादर्वाग्जागरणंनेतिनियमः तदधिकापिनिद्रातुभव
त्वेवेतिवरस्वरूपंबोध्यम् अतएवषण्मासान्स्वपतीतिपूर्वंविभीषणोक्त्या वर्षाण्यनेकानीति कुंभकर्णोक्त्याच नपूर्वोक्तस्यविरोधः ४५ स्वांसंज्ञां
यथापाप्तस्वबुद्धिं गतःप्राप्तः ४६ ४७ श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरंपितुस्तपोवनम् ४८ इतिश्रीरामाभि॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडेदशमःसर्गः १०

तथेत्युक्त्वाप्रविष्टासाप्रजापतिरथाब्रवीत् कुंभकर्णमहाबाहोवरंवरययोमतः ४३ कुंभकर्णस्तुतद्वाक्यंश्रुत्वावचनमब्रवी
त् स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितम् ४४ एवमस्त्वितितंचोक्त्वाप्रायाद्ब्रह्मासुरैःसमम् देवीसरस्वतीचैवराक्षसंतंज
हौपुनः ४५ ब्रह्मणासहदेवेषुगतेषुचनभस्थलम् विमुक्तोसौसरस्वत्यास्वांसंज्ञांचततोगतः ४६ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंत
यामासदुःखितः ईदृशंकिमिदंवाक्यंममाद्यवदनाच्च्युतम् अहंव्यामोहितोदेवैरितिमन्येतदागतैः ४७ एवंलब्धवराःसर्वे
भ्रातरोदीप्ततेजसः श्लेष्मातकवनंगत्वातत्रतेन्यवसन्सुखम् ४८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेदशमः
सर्गः १० सुमालीवरलब्धांस्तुज्ञात्वाचैतान्निशाचरान् उदतिष्ठद्भयंत्यक्त्वासानुगःसरसातलात् १ मारीचश्चप्र
हस्तश्चविरूपाक्षोमहोदरः उदतिष्ठन्सुसंरब्धाःसचिवास्तस्यरक्षसः २ सुमालीसचिवैःसार्धंवृतोराक्षसपुंगवैः अभिग
म्यदशग्रीवंपरिष्वज्येदमब्रवीत् ३ दिष्ट्यातेवत्ससंप्राप्तश्चिंतितोयंमनोरथः यस्त्वंत्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ४
यत्कृतेचवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलम् तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयम् ५ असकृत्तद्भयाद्भग्नापरित्यज्यस्वमाल
यम् विद्रुताःसहिताःसर्वेप्रविष्टास्मरसातलम् ६ अस्मदीयाचलंकेयंनगरीराक्षसोषिता निवेशितातवभ्रात्राधनाध्यक्षेणधी
मता ७ यदिनामात्रशक्यंस्यात्साम्नादानेनवानघ तरसावामहाबाहोप्रत्यानेतुंकृतंभवेत् त्वंचलंकेश्वरस्तातभविष्यसिनसं
शयः ८ त्वयाराक्षसवंशोयंनिमग्नोपिसमुद्धृतः सर्वेषांनःप्रभुश्चैवभविष्यसिमहाबल ९ अथाब्रवीद्दशग्रीवोमातामहमुप
स्थितम् वित्तेशोगुरुरस्माकंनार्हसेवक्तुमीदृशम् १० साम्नाहिराक्षसेंद्रेणप्रत्याख्यातोगरीयसा किंचिन्नाहतदारक्षोज्ञात्वा
तस्यचिकीर्षितम् ११ कस्यचित्त्वथकालस्यवसंतंरावणंततः प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यमिदमाहसरावणम् १२
अथधनदमपसार्य रावण

स्यलंकाप्रवेशः सुमालीति १ तस्यसचिवाः २ ३ ४ यत्कृते यद्विष्णुभयनिमित्ततः तद्भयंनोऽस्माकंगतम् ५ ६ निवेशिता अधिष्ठिता ७ सामादिना
लंकांप्रत्यानेतुं यदिनामशक्यंस्यात्तदानःकार्यंकृतंभवेत् ८ ९ नार्हसे ज्येष्ठनिरसनंवक्तुंनार्हसीत्यर्थः १० ११ १२ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 १३ अदितिदिती भिन्नोदरभगिन्यौ तेसहितेहिते परस्परानुरक्ते भूत्वा कश्यपस्य भार्ये ऽभूतामितिशेषः १४ १५ ते देवाः पुराप्रभविष्णवोऽभवन्पश्चाद्वि
ष्णुना तान्दैत्यान्निहत्य १६ १७ विपर्ययम् भ्रातृद्रोहरूपं १८ १९ तस्मिन्नहनि प्रहस्तोपदेशादिनएव २० वनं लंकासमीपवनंगतस्त्रिकूटस्थो भूत्वाप्रह

दशग्रीवमहाबाहोनार्हसेवक्तुमीदृशम् सौभ्रात्रंनास्तिशूराणांशृणुचेदंवचोमम १३ अदितिश्चदितिश्चैवभगिन्यौसहिते-
हिते भार्येपरमरूपिण्यौकश्यपस्यप्रजापतेः १४ अदितिर्जनयामासदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान् दितिस्त्वजनयद्दैत्यान्कश्यपस्या
त्मसंभवान् १५ दैत्यानांकिलधर्मज्ञपुरेयंवसनार्णवा सपर्वतामहीवीरतेभवन्प्रभविष्णवः १६ निहत्यतांस्तुसमरेविष्णुनाप्र
भविष्णुना देवानांवशमानीतंत्रैलोक्यमिदमव्ययम् १७ नैतदेकोभवानेवकरिष्यतिविपर्ययम् सरासुरैराचरितंतत्कुरुष्व
वचोमम १८ एवमुक्तोदशग्रीवः प्रहस्तेनांतरात्मना चिंतयित्वामुहूर्तंवैबाढमित्येवसोब्रवीत् १९ सतुतेनैवहर्षेणतस्मिन्नहनिवी
र्यवान् वनंगतोदशग्रीवःसहतैःक्षणदाचरैः २० त्रिकूटस्थःसतुतदादशग्रीवोनिशाचरः प्रेषयामासदौत्येनप्रहस्तंवाक्यकोविदः
२१ प्रहस्तशीघ्रंगच्छत्वंब्रूहिनैर्ऋतपुंगवम् वचसाममवित्तेशंसामपूर्वमिदंवचः २२ इयंलंकापुरीराजन्राक्षसानांमहात्मनाम्
त्वयानिवेशितासौम्यनैतद्युक्तंतवानघ २३ तद्भवान्यदिनोह्यद्यदद्यादतुलविक्रम कृताभवेन्ममप्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः
सतुगत्वापुरींलंकांधनदेनसुरक्षिताम् २४ अब्रवीत्परमोदारंवित्तपालमिदंवचः प्रेषितोहंतवभ्रात्रादशग्रीवेणसुव्रत २५
त्वत्समीपंमहाबाहोसर्वशस्त्रभृतांवर वचनंममवित्तेशयद्ब्रवीतिदशाननः २६ इयंकिलपुरीरम्यासुमालिप्रमुखैःपुरा भु
क्तपूर्वाविशालाक्षराक्षसैर्भीमविक्रमैः २७ तेनविज्ञाप्यतेसोयंसांप्रतंविश्रवात्मज तदेषादीयतांतातयाचतस्तस्यसामतः २८
प्रहस्तादपिसंश्रुत्यदेवोवैश्रवणोवचः प्रत्युवाचप्रहस्तंतंवाक्यंवाक्यविदांवरः २९ दत्तामममेयंपित्रातुलंकाशून्यानिशाचरैः
निवेशिताचमेरक्षोदानमानादिभिर्गुणैः ३० ब्रूहिगच्छदशग्रीवंपुरीराज्यंचयन्मम तवाप्येतन्महाबाहोभुंक्ष्वराज्यमकंटकम्
३१ अविभक्तंत्वयासार्द्धंराज्यंयच्चापिमेवसु एवमुक्त्वाधनाध्यक्षोजगामपितुरंतिकम् ३२ अभिवाद्यगुरुंप्राहरावण-
स्ययदीप्सितम् एषतातदशग्रीवोदूतंप्रेषितवान्मम ३३

स्तंदौत्येनप्रेषयामास २१ २२ त्वयानिवेशिताऽधिष्ठितातांयदिभवा
न्नोदद्यात्तर्हि ममप्रीतिः कृताभवेत् २३ २४ २५ दशाननोयद्ब्रवीति तद्वचनंममसकाशाच्छृण्वितिशेषः २६ २७ तेनेतियेन पूर्वराक्षसैर्भुक्ता तेनहेतु १३
ना सांप्रतंदीयताम् सोयमर्थोविज्ञाप्यते २८ २९ ३० ३१ ममराज्यंवसुच त्वयाऽविभक्तमास्त्वितिशेषः एवंत्वदीयमपिमयेति ३२ ३३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ३५ बहुशोक्तइतिसंधिरार्षः ३६ ध्वंससे ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायसेइत्यर्थः ३७ ममशापात्तन्मातृदर्शनकालकृतात् ३८ निवासार्थंनिवेशयपुर
भितिशेषः ३९ सूर्यसंकाशैः सूर्यवदुज्ज्वलैः ४० ४१ ४२ ४३ एवंप्रहस्तवचः श्रुत्वा रावणः प्रहृष्टात्मा ऽभवदितिशेषः ४४ यतस्त्यक्तेनागतः ततो

दीयतांनगरीलंकापूर्वंरक्षोगणोषिता मयात्रयदनुष्ठेयंतन्ममाचक्ष्वसुव्रत ३४ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोसौविश्रवामुनिपुंगवः
प्रांजलिंधनदंप्राहशृणुपुत्रवचोमम ३५ दशग्रीवोमहाबाहुरुक्तवान्ममसन्निधौ मयानिर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तःसुदुर्म
तिः ३६ सक्रोधेनमयाचोक्तोध्वंससेचपुनःपुनः श्रेयोभियुक्तंधर्म्यंचशृणुपुत्रवचोमम ३७ वरप्रदानसंमूढोमान्यामान्यंसुदु
र्मतिः नवेत्तिममशापाच्चप्रकृतिंदारुणांगतः ३८ तस्माद्गच्छमहाबाहोकैलासंधरणीधरम् निवेशयनिवासार्थंत्यक्त्वालंकांस
हानुगः ३९ तत्रमंदाकिनीरम्यानदीनामुत्तमानदी कांचनैःसूर्यसंकाशैःपंकजैःसंवृतोदका ४० कुमुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैवसुगं
धिभिः तत्रदेवाःसगंधर्वाःसाप्सरोरगकिन्नराः ४१ विहारशीलाःसततंरमंतेसर्वदाश्रिताः नहिक्षमंतवानेनवैरंधनदरक्षसा
जानीषेहियथानेनलब्धःपरमकोवरः ४२ एवमुक्तोगृहीत्वातुतद्वचःपितृगौरवात् सदारपुत्रःसामात्यःसवाहनधनो
गतः ४३ प्रहस्तोऽथदशग्रीवंगत्वावचनमब्रवीत् प्रहृष्टात्मामहात्मानंसहामात्यंसहानुजम् ४४ शून्यासानगरीलंकात्यक्त्वै
नांधनदोगतः प्रविश्यतांसहास्माभिःस्वधर्मंतत्रपालय ४५ एवमुक्तोदशग्रीवःप्रहस्तेनमहाबलः विवेशनगरींलंकांभ्रातृ
भिःसबलानुगैः ४६ धनदेनपरित्यक्तांसुविभक्तमहापथाम् आरुरोहसदेवारिःस्वर्गंदेवाधिपोयथा ४७ सचाभिषिक्तःक्षणदा
चरैस्तदानिवेशयामासपुरींदशाननः निकामपूर्णाचबभूवसापुरीनिशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ४८ धनेश्वरस्त्वथपितृवाक्य
गौरवान्न्यवेशयच्छशिविमलेगिरौपुरीम् स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितांपुरंदरःस्वरिवयथामरावतीम् ४९ इत्यार्षेश्री
रामा॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकादशःसर्गः ११ राक्षसेंद्रोऽभिषिक्तस्तुभ्रातृभिःसहितस्तदा ततःप्रदानंराक्षस्या
भगिन्याःसमचिंतयत् १ ददौतांकालकेंद्रायदानवेंद्रायराक्षसीम् स्वसांशूर्पणखांनामविद्युज्जिह्वायराक्षसः २ अथ
दत्वास्वयंरक्षोमृगयामटतेस्मतत् तत्रापश्यत्ततोराममयंनामदितेःसुतम् ३

स्माभिःसहसा तांप्रविश्य धर्मंप्रतिपालयेतिप्रहस्ते-
नोक्तोरावणस्तांप्रविवेश ४५ ४६ ४७ निकामपूर्णा अत्यंतपूर्णा ४८ शशिविमलेगिरौ कैलासे पुरंदरस्येवतदामरावतीमितिपाठेऽयुक्तःश्छंदोभंगाभा
वाय ४९ इतिरामाभिरामे॰ वाल्मी॰ उत्तरकांडेएकादशःसर्गः ११ अथइंद्रजिदुत्पत्तिः राक्षसेंद्रइति १ २ रामेतिसंबुद्धिः ३ ४ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ ५ ६ ७ गतादेवलोकमितिशेषः ततस्त्रयोदशसमाः वर्षाणिगतागतानि चतुर्दशंचतद्विरहितस्यगतमित्यनुकर्षः हेममयं स्वर्णप्रचुरम् ८ माययाविचित्रनिर्माणशक्त्या निर्मितम् ९ तस्याःकुक्षौ हेमायागर्भेइत्यर्थः १० मार्गितुंप्राप्तोस्मि मानकांक्षिणां अभिमाने च्यूनं दुःखं अभिमाननिवर्तकत्वात् ११ अस्यांहेमायां १२ मायावी तन्नामकः १३ १४ पौलस्त्यतनयइत्युक्तमेवार्थंस्पष्टमाह मुनेरिति योमुनिर्विश्रवाब्रह्मणस्तृतीया

कन्यासहायंतंदृष्ट्वादशग्रीवोनिशाचरः अपृच्छत्कोभवानेकोनिर्मनुष्यमृगेवने ४ अनयामृगशावाक्ष्याकिमर्थंसहतिष्ठसि मयस्तदाब्रवीद्रामपृच्छंतंतंनिशाचरम् ५ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येयथावृत्तमिदंतव हेमानामाप्सरास्तत्रश्रुतपूर्वायदित्वया ६ दैवतैर्मनसादत्तापौलोमीवशतक्रतोः तस्यांसक्तमनाह्यासंदशवर्षशतान्यहम् ७ साचदैवतकार्येणत्रयोदशसमागताः वर्षंचतुर्दशंचैवततोहेममयंपुरम् ८ वज्रवैदूर्यचित्रंचमाययानिर्मितंमया तत्राहमवसंदीनस्तयाहीनःसुदुःखितः ९ तस्मात्पुराद्दुहितरंगृहीत्वावनमागतः इयंममात्मजाराजंस्तस्याःकुक्षौविवर्द्धिता १० भर्तारमनयासार्द्धमस्याःप्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् कन्यापितृत्वंदुःखंहिसर्वेषांमानकांक्षिणाम् ११ कन्याहिद्वेकुलेनित्यंसंशयेस्थाप्यतिष्ठति पुत्रद्वयंममाप्यस्यांभार्यायांसंबभूवह १२ मायावीप्रथमस्तातदुंदुभिस्तदनंतरः एवंतेसर्वमाख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः १३ त्वामिदानींकथंतात जानीयांकोभवानिति एवमुक्तंतुतद्रक्षोविनीतमिदमब्रवीत् १४ अहंपौलस्त्यतनयोदशग्रीवश्चनामतः मुनेर्विश्रवसोयस्तुतृतीयोब्रह्मणोभवत् १५ एवमुक्तस्तदारामराक्षसेंद्रेणदानवः महर्षेस्तनयंज्ञात्वामयोदानवपुंगवः १६ दातुंदुहितरंतस्मैरोचयामासतत्रवै करेणतुकरंतस्याग्राहयित्वामयस्तदा प्रहसन्प्राहदैत्येंद्राराक्षसेंद्रमिदंवचः १७ इयंममात्मजाराजन्हेमयाप्सरसाधृता कन्यामंदोदरीनामपत्न्यर्थंप्रतिगृह्यताम् १८ बाढमित्येवतंरामदशग्रीवोभ्यभाषत प्रज्वाल्यतत्रचैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् १९ सहितस्यमयोरामशापाभिज्ञस्तपोधनात् विदित्वातेनसादत्तातस्यपैतामहंकुलम् २० अमोघांतस्यशक्तिंचप्रददौपरमाद्भुताम् परेणतपसालब्धांजघ्निवान्लक्ष्मणंयया २१

पत्यम् तस्यभगवतोविश्रवसोहंतनयइत्यर्थः १५ तंमहर्षेस्तनयंज्ञात्वा दुहितरंतस्मैदातुंरोचयामास तत्रवैमहाकुलप्रसूतत्वज्ञानकाले १६ १७ धृता धृतगर्भा प्रसूतेत्यर्थः १८ १९ तपोधनाज्जातशापाभिज्ञः दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीतिश्रुतशापवृत्तांतइत्यर्थः तेनहेतुना यद्यस्मैइयंकन्यानदीयते तदादारुणप्रकृतित्वान्मांनिगृह्य बलादपिग्रहीष्यतीतिज्ञानेन महाकुलप्रसूतत्वज्ञानेनचेत्यर्थः २० लब्धांमयेनेतिशेषः २१ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ्रातृभ्यांसह समुपाहरत् हृतवान् उद्वाहयदिति पाठांतरम् २२ २३ २४ सरमायाविभीषणपत्न्यानामनिर्वक्ति तीरेत्विति तदास्यामानससरस्ती
रउत्पत्तिकाले मानसंसरोजलदागमनिमित्ततस्ताच्छिशुपर्यंतंववृधे २५ ततोभीतायाः कन्याया आक्रंदितंश्रुत्वा तस्यामात्राकन्यास्नेहेनसरोमावर्धते
त्युक्तम् ततःसाकन्या सरमाऽभवत् पृषोदरादित्वात्साधुः २६ २७ २८ जलधरोपमः जलधरनादोपमः २९ ३० ३१ इतिरामाभिरामे० वाल्मी०

एवंसकृत्वादारान्वैलंकायाईश्वरः प्रभुः गत्वातुनगरींभार्येभ्रातृभ्यांसमुपाहरत् २२ वैरोचनस्यदौहित्रींवज्रज्वालेतिनाम-
तः तांभार्यांकुंभकर्णस्यरावणःसमकल्पयत् २३ गंधर्वराजस्यसुतांशैलूषस्यमहात्मनः सरमांनामधर्मज्ञांलेभेभार्यांविभीषणः
२४ तीरेतुसरसोवैतुसंजज्ञेमानसस्यहि सरस्तदामानसंतुववृधेजलदागमे २५ मात्रातुतस्याःकन्यायाःस्नेहेनाक्रंदितंवचः
सरोमावर्धतेत्युक्तंततःसासरमाऽभवत् २६ एवंतेकृतदाराविरेमिरेतत्रराक्षसाः स्वांस्वांभार्यामुपादायगंधर्वाइवनंदने २७
ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् सएषइंद्रजिन्नामयुष्माभिरभिधीयते २८ जातमात्रेणहिपुरातेनरावणसूनुना रु
दतासुमहान्मुक्तोनादोजलधरोपमः २९ जडीकृताचसालंकातस्यनादेनराघव पितातस्याकरोन्नाममेघनादइतिस्वयं ३०
सोवर्धततदारामरावणांतःपुरेशुभे रक्ष्यमाणोवरस्त्रीभिश्छन्नःकाष्ठैरिवानलः मातापित्रोर्महाहर्षंजनयन्रावणात्मजः ३१
इत्यार्षेश्रीरामा० वाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्वादशःसर्गः १२ अथलोकेश्वरोत्सृष्टा तत्रकालेनकेनचित् निद्रासमभवत्तीव्रा
कुंभकर्णस्यरूपिणी १ ततोभ्रातरमासीनंकुंभकर्णोब्रवीद्वचः निद्रामांबाधतेराजन्कारयस्वममालयम् २ विनियुक्तास्त-
तोराज्ञाशिल्पिनोविश्वकर्मवत् विस्तीर्णंयोजनंस्निग्धंततोद्विगुणमायतम् ३ दर्शनीयंनिराबाधंकुंभकर्णस्यचक्रिरे स्फा
टिकैःकांचनैश्चित्रैःस्तंभैःसर्वत्रशोभितम् ४ वैडूर्यकृतसोपानंकिंकिणीजालकंतथा दांततोरणविन्यस्तंवज्रस्फटिकवेदि
कम् ५ मनोहरंसर्वसुखंकारयामासराक्षसः सर्वत्रसुखदंनित्यंमेरोःपुण्यांगुहामिव ६ तत्रनिद्रांसमाविष्टःकुंभकर्णोम
हाबलः बहून्यब्दसहस्राणिशयानोनचबुध्यते ७ निद्राभिभूतंतुतदाकुंभकर्णंदशाननः देवर्षियक्षगंधर्वान्संजघ्नेहिनिरंकुशः ८

उत्तरकांडेद्वादशःसर्गः १२ लोकेश्वरेण ब्रह्मणा उत्सृष्टा प्रेषिता रूपिणी जृंभादिरूपेण रूपवती समभवत्प्राप्ता १ २ विश्वकर्मवत्तत्सदृशाःवि
स्तीर्णंयोजन तिर्यङ्मानेनेतिशेषः ततस्तिर्यङ्मानात् एवंचसुंदरकांडेयद्योजनायतामित्युक्तम् तद्द्विगुणयोजनायतामित्यर्थकंबोध्यम् ३ ४ किंकि
णीजालकम् किंकिणीनांजालानियस्मिन्तत् दांततोरणं दंतविकारतोरणम् तस्यविन्यस्तंविन्यासोयत्रतत् ५ ६ ७ ८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ १० आत्मनः कुलानुरूपम् वृत्तंसंस्मृत्येति बोधनीयत्वेनेतिशेषः ११ सौभ्रात्रदर्शनार्थं दर्शयितुम् हितमिति वक्तुमितिशेषः १२ आगमनंप्रति का
र्यमितिशेषः १३ राज्ञः धनदस्य नं कुबेरदूतं १४ तूष्णींसमभिवर्तते क्षणमात्रमितिशेषः १५ १६ उभयोर्मातापित्रोः कुलस्य तयोर्वृत्तस्यच सदृशं १७
साधु सम्यक् एतावत्पर्याप्तम् एतावदेवपापमलम् इतःपरंचारित्रसंग्रहः कृत्यःकार्यः तदेवदार्ढ्यायपुनराह साध्विति व्यवस्थानं व्यवस्थितिः यदि
शक्यते इत्यनेन क्रूरत्वान्नियोगबुद्धिर्व्यावर्त्यते कृतकरक्त कृतश्चारित्रसंग्रहइतिपठित्वा साधुसम्यक्चारित्रसंग्रह आचारसंग्रहः कृतःसंपादितश्चे

उद्यानानिविचित्राणिनंदनादीनियानिच तानिगत्वासुसंक्रुद्धोभिनत्तिस्मदशाननः ९ नदींगजइवक्रीडन्वृक्षान्वायुरिवक्षि
पन् नगान्वज्रइवोत्सृष्टोविध्वंसयतिराक्षसः १० यथावृत्तंतुविज्ञायदशग्रीवंधनेश्वरः कुलानुरूपंधर्मज्ञोवृत्तंसंस्मृत्यचात्मनः
११ सौभ्रात्रदर्शनार्थंतुदूतंवैश्रवणस्तदा लंकांसंप्रेषयामासदशग्रीवस्यवैहितम् १२ सगत्वानगरींलंकामाससादविभीषणं
मानितस्तेनधर्मेणपृष्टश्चागमनंप्रति १३ पृष्ट्वाचकुशलंराज्ञोज्ञातीनांचविभीषणः सभायांदर्शयामासतमासीनंदशाननम्
१४ सदृष्ट्वातत्रराजानंदीप्यमानंस्वतेजसा जयेतिवाचासंपूज्यतूष्णींसमभिवर्तते १५ सतत्रोत्तमपर्यंकेवरास्तरणशोभिते
उपविष्टंदशग्रीवंदूतोवाक्यमथाब्रवीत् १६ राजन्वदामितेसर्वंभ्रातातववयदब्रवीत् उभयोःसदृशंवीरवृत्तस्यचकुलस्यच
१७ साधुपर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः साधुधर्मेव्यवस्थानंक्रियतांयदिशक्यते १८ दृष्टंमेनंदनंभग्नमृषयोनिहताःश्रु
ताः देवतानांसमुद्योगस्त्वत्तोराजन्मयाश्रुतः १९ निराकृतश्चबहुशस्त्वयाहंराक्षसाधिप सापराधोपिबालोहिरक्षितव्यःस्वबां
धवैः २० अहंतुहिमवत्पृष्ठंगतोधर्ममुपासितुम् रौद्रंव्रतंसमास्थायनियतोनियतेंद्रियः २१ तत्रदेवोमयादृष्टउमयासहितःप्र
भुः सव्यंचक्षुर्मयादैवात्तत्रदेव्यांनिपातितम् २२ कान्वेषेतिमहाराजनखल्वन्येनहेतुना रूपंचानुपमंकृत्वारुद्राणीतत्रतिष्ठ
ति २३ देव्यादिव्यप्रभावेणदग्धंसव्यंममेक्षणम् रेणुध्वस्तमिवज्योतिःपिंगलत्वमुपागतम् २४ ततोहमन्यद्विस्तीर्णंगत्वात
स्यगिरेस्तटम् तूष्णींवर्षशतान्यष्टौसमधारंमहाव्रतम् २५

देतावदेवपर्याप्तमिहामुत्राभ्युदयाय अस्यैवविवरणं साध्वित्याह १८ उपदेशप्र
योजकमसहृत्तंदृश्यते श्रूयतेचेत्याह दृष्टमिति मेमया त्वत्तस्त्वन्निमित्तः देवतानांसमुद्योगः प्रतिक्रियासंपादनविषयइतिशेषः १९ यद्यपित्वयाहंनिराकृतोथा
पि ममत्वंरक्ष्यएव तत्रहेतुः सापराधोपीति स्वबांधवैः पित्रादिभिः २१ त्वद्रक्षणहेतोरेवाहंत्विति रौद्रं रुद्रप्रसादकरम् २२ किमितिदेव्यांचक्षुर्निपातितं तत्राह १५
कान्विति अन्येनहेतुना विकारादिनेत्यर्थः कान्विति सूचितविस्मयहेतुमाह रूपंचेति २३ दग्धंनष्टं सव्येतरचक्षुरेणुध्वस्तं रेणुस्पर्शकलुषीकृतं ज्योतिषातेजसा
पिंगलं तस्यभावस्तत्त्वं यद्वा कलुषितज्योतिरिव पिंगलत्वंप्राप्तमित्यर्थः २४ समधारं समधारयम् २५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ एतद्व्रतं त्वदाचरितंमहाव्रतम् २७ रोचयस्व रुचितंतृप्तिविषयर्थः २८ २९ पैंगल्यमिति इतरादितिशेषः ३० एवंतेन शिवेन ३१ निवर्त निवर्तस्व ३२ ३३
वाक्यंविज्ञातं वाक्यतात्पर्यार्थोविज्ञातः येनभ्रात्राचोदितोसोभ्राता त्वंचनैवासि नभविष्यसि ३४ तत्रहेतुर्हितमिति एषधनरक्षकोमेहितंनैवब्रवी-

समाप्तेनियमेतस्मिंस्तत्रदेवोमहेश्वरः ततःप्रीतेनमनसा प्राहवाक्यमिदंप्रभुः २६ प्रीतोस्मितवधर्मज्ञतपसानेनसुव्रत
मयाचैतद्व्रतंचीर्णंत्वयाचैवधनाधिप तृतीयःपुरुषोनास्तियश्चरेद्व्रतमीदृशम् २७ व्रतंसुदुष्करंह्येतन्मयैवोत्पादितंपुरा
तत्सखित्वंमयासौम्यरोचयस्वधनेश्वर २८ तपसानिर्जितश्चैवसखाभवममानघ देव्यादग्धंप्रभावेणयच्चसव्यंतवेक्षण
म् २९ पैंगल्यंयदवाप्तंहिदेव्यारूपनिरीक्षणात् एकाक्षिपिंगलीत्येवनामस्थास्यतिशाश्वतम् ३० एवंतेनसखित्वंचप्राप्यानु
ज्ञांचशंकरात् आगतेनमयाचैवश्रुतस्तेपापनिश्चयः ३१ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्तकुलदूषणात् चिंत्यतेहिवधोपायःसर्षि
संघैःसुरैस्तव ३२ एवमुक्तोदशग्रीवःकोपसंरक्तलोचनः हस्तान्दंतांश्चसंपिष्यवाक्यमेतदुवाचह ३३ विज्ञातंतेमयादूतवा
क्यंयत्त्वंप्रभाषसे नैवत्वमसिनैवासौभ्रात्रायेनासिचोदितः ३४ हितंनैषममैतद्धिब्रवीतिधनरक्षकः महेश्वरसखित्वंतुमूढः
श्रावयतेकिल ३५ नैवंदक्षमणीयंमेयदेतद्भाषितंत्वया यदेतावन्मयाकालंदूतंतस्यतुमर्षितम् ३६ नहंतव्योगुरुर्ज्येष्ठोमया
यमितिमन्यते तस्यत्विदानींश्रुत्वामेवाक्यमेषाकृतामतिः ३७ त्रीन्लोकानपिजेष्यामिबाहुवीर्यमुपाश्रितः एतन्मुहूर्तमेवा
हंतस्यैकस्यतुवैकृते चतुरोलोकपालांस्तान्नयिष्यामियमक्षयम् ३८ एवमुक्त्वातुलंकेशोदूतंखड्गेनजघ्निवान् ददौभक्षयितुं
ह्येनंराक्षसानांदुरात्मनाम् ३९ ततःकृतस्वस्त्ययनोरथमारुह्यरावणः त्रैलोक्यविजयाकांक्षीययौयत्रधनेश्वरः ४० इ
त्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रयोदशःसर्गः १३ ततःससचिवैःसार्द्धंषड्भिर्नित्यबलोद्धतः महोदरप्रहस्ता
भ्यांमारीचशुकसारणैः १ धूम्राक्षेणचवीरेणनित्यंसमरगर्धिना वृतःसंप्रययौश्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव २ पुराणिस
नदीःशैलान्वनान्युपवनानिच अतिक्रम्यमुहूर्तेनकैलासंगिरिमागमत् ३

ति किंतर्हिब्रवीतीत्यत्राह महेश्वरसखित्वमिति तद्रूपबलसंपदमित्यर्थः ३५ कुबेरेणस्ववृत्तांतोक्तावपि रावणःस्वदुर्मत्याविपरीतंगृहीतवान् यत्त्वयेत-
त्कुबेरप्राबल्यंभाषितं तन्नैवक्षमणीयं क्षमार्हं एतावत्कालंमया तस्यमर्षितं क्षांतंतत् ३६ इतिहेतोर्यतोमदंतरात्मा इतःपूर्वमयंज्येष्ठोगुरुर्नहंतव्य इतिमन्य
तेमन्यतेस्म ततोहेतोरित्यर्थः एषामतिःकृता ३७ केत्यत्राह त्रीनिति एतन्मुहूर्तं अस्मिन्मुहूर्ते तस्यैकस्यतुवैकृते वधप्रसंगइत्यर्थः ३८ एनंखड्गच्छिन्नंदूतं भक्ष
यितुमाज्ञांकृतवानितिशेषः ३९ ४० इतिरामा॰ वा॰उ॰ त्रयोदशःसर्गः १३ अथादौकुबेरजयः ततइति १ २ ३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समंत्रिणम् महोदरादिषण्मंत्रिसहितम् ४ नशेकुरित्यत्रहेतुः राज्ञोभ्रातेति कुबेरस्यभ्रातेत्यर्थः ५ ६ तस्य नैर्ऋतराजस्य बलानांसंक्षोभः शैलं
कैलासं चालयन्निव व्यवर्द्धत उदधेः क्षोभोयथा ७ ८ हर्षनादान्हर्षजसिंहनादान् ९ येरावणसचिवास्तेषामेकैकस्तेषांसहस्रसंख्यानांयक्षाणा
म् सहस्रंअयोधयत् १० ११ धाराभिः शस्त्रसमूहैः १२ धाराशतसमुक्षितः शस्त्रक्षतजन्यरुधिरधाराशतसमुक्षितः १३ १४ कक्षंतृणं तद्वद्वि

सन्निविष्टंगिरौतस्मिन्राक्षसेंद्रंनिशम्यतु युद्धेप्संतंकृतोत्साहंदुरात्मानंसमंत्रिणं ४ यक्षानशेकुःसंस्थातुंप्रमुखेतस्यरक्षसः
राज्ञोभ्रातेतिविज्ञायगतायत्रधनेश्वरः ५ तेगत्वासर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्यचिकीर्षितम् अनुज्ञाताययुर्हृष्टायुद्धायधनदेन
ते ६ ततोबलानांसंक्षोभोव्यवर्द्धतइवोदधेः तस्यनैर्ऋतराजस्यशैलंसंचालयन्निव ७ ततोयुद्धंसमभवद्यक्षराक्षससंकुल
म् व्यथिताश्चाभवंस्तत्रसचिवाराक्षसस्यते ८ सदृष्ट्वातादृशंसैन्यंदशग्रीवोनिशाचरः हर्षनादान्बहून्कृत्वासक्रोधादभ्यभाषत
९ येतुतेराक्षसेंद्रस्यसचिवाघोरविक्रमाः तेषांसहस्रमेकैकोयक्षाणांसमयोधयत् १० ततोगदाभिर्मुसलैरसिभिःशक्तितोमरैः
हन्यमानोदशग्रीवस्तत्सैन्यंसमगाहत ११ सनिरुच्छ्वासवत्तत्रवध्यमानोदशाननः वर्षद्भिरिवजीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत १२
नचकारव्यथांचैवयक्षशस्त्रैःसमाहतः महीधरइवांभोदैर्धाराशतसमुक्षितः १३ समहात्मासमुद्यम्यकालदंडोपमांगदाम्
प्रविवेशततःसैन्यंनयन्यक्षान्यमक्षयम् १४ सकक्षमिवविस्तीर्णंशुष्केंधनमिवाकुलम् वातेनाग्निरिवादीप्तोयक्षसैन्यंददा
हतत् १५ तैस्तुतत्रमहामात्यैर्महोदरशुकादिभिः अल्पावशेषास्तेयक्षाःकृतावातैरिवांबुदाः १६ केचित्समाहताभग्नाःपतिताः
समरेक्षितौ ओष्ठांश्चदशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपितारणे १७ श्रांताश्चान्योन्यमालिंग्यभ्रष्टशस्त्रारणाजिरे सीदंतिचतदायक्षाः
कूलाइवजलेनह १८ हतानांगच्छतांस्वर्गंयुध्यतामथधावताम् प्रेक्षतामृषिसंघानांबभूवनतदांतरम् १९ भग्नांस्तुतान्समा
लक्ष्ययक्षेंद्रांस्तुमहाबलान् धनाध्यक्षोमहाबाहुःप्रेषयामासयक्षकान् २० एतस्मिन्नंतरेरामविस्तीर्णबलवाहनः प्रेषितोन्य
पतद्यक्षोनाम्नासंयोधकंटकः २१ तेनचक्रेणमारीचोविष्णुनेवरणेहतः पतितोभूतलेशैलात्क्षीणपुण्यइवग्रहः २२

स्तीर्णं शुष्केंधनमि
वाकुलं शुष्केंधने आकुलत्वंच झटितिवन्हिव्याप्यत्वं यक्षसैन्यंवातेनादीप्तोग्निरिव रावणोददाह १५ रावणेनसह वर्तमानैस्तैरमात्यैर्यक्षाः अल्पावशेषाःकृ
ताः १६ भग्नाभग्नगात्राः १७ कूलाइतिलिंगव्यत्ययः १८ भूतलेधावतांपरैर्हतानामथानंतरंस्वर्गंगच्छतां गत्वातत्रस्थितानां व्योम्निस्थित्वायुद्धंप्रेक्षतांप्रेक्ष १६
माणानां ऋषिसंघानांच दिविआकाशांतरं स्थातुमवकाशोनबभूव १९ २० २१ तेन संयोधकंटकाख्येनयक्षेण चक्रेणहतःपीडितोमारीचः शैलात्कैलासा
द्भूतलेपतितः संयोधानां समक्षयोद्धॄणां कटकःसंहर्त्तेतिसंयोधकंटकः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सच यक्षस्त्र २३ मर्यादाम् जनप्रवेशावधिम् प्रतीहाराणांतोरणांतरम् द्वारमध्यमितितीर्थः आविशद्रावणइतिशेषः २४ २५ २६ धातुस्रवैर्युतः शै

ससंज्ञस्तुमुहूर्तेनसविश्रम्यनिशाचरः तंयक्षंयोधयामाससचभग्नःप्रदुद्रुवे २३ ततःकांचनचित्रांगंवैदूर्यरजतोक्षितम्
मर्यादांप्रतिहाराणांतोरणांतरमाविशत् २४ तंतुराजन्दशग्रीवंप्रविशंतंनिशाचरम् सूर्यभानुरितिख्यातो द्वारपालोन्यवारय
त् २५ सवार्यमाणोयक्षेणप्रविवेशनिशाचरः यदातुवारितोरामनव्यतिष्ठत्सराक्षसः २६ ततस्तोरणमुत्पाट्यतेनयक्षेणता
डितः रुधिरंप्रस्रवन्भातिशैलोधातुस्रवैरिव २७ सशैलशिखराभेणतोरणेनसमाहतः जगामनक्षतिंवीरोवरदानात्स्वयंभुवः
२८ तेनैवतोरणेनाथयक्षस्तेनाभिताडितः नादृश्यततदायक्षोभस्मीकृततनुस्तदा २९ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेदृष्ट्वारक्षःपराक्रम
म् ततोनदीर्गुहाश्चैवविविशुर्भयपीडिताः त्यक्तप्रहरणाःश्रांताविवर्णवदनास्तदा ३० इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये
उत्तरकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ ततस्तान्लक्ष्यवित्रस्तान्यक्षेंद्रांश्चसहस्रशः धनाध्यक्षोमहायक्षंमाणिचारमथाब्रवीत् १ राव
णंजहियक्षेंद्रदुर्वृत्तंपापचेतसम् शरणंभववीराणांयक्षाणांयुद्धशालिनाम् २ एवमुक्तोमहाबाहुर्माणिभद्रःसुदुर्जयः वृतो
यक्षसहस्रैस्तुचतुर्भिःसमयोधयत् ३ तेगदामुसलप्रासैःशक्तितोमरमुद्गरैः अभिघ्नंतस्तदायक्षाराक्षसान्समुपाद्रवन् ४
कुर्वंतस्तुमुलंयुद्धंचरंतःश्येनवल्लघु बाढंप्रयच्छनेच्छामिदीयतामितिभाषिणः ५ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयोब्रह्मवादिनः दृष्ट्वा
तत्तुमुलंयुद्धंपरंविस्मयमागमन् ६ यक्षाणांतुप्रहस्तेनसहस्रंनिहतंरणे महोदरेणचानिंद्यंसहस्रमपरंहतम् ७ क्रुद्धेनच
तदाराजन्मारीचेनयुयुत्सुना निमेषांतरमात्रेणद्वेसहस्रेनिपातिते ८ क्वचयक्षार्जवंयुद्धंक्वचमायाबलाश्रयम् रक्षसांपु
रुषव्याघ्रतेनतेभ्यधिकायुधि ९ धूम्राक्षेणसमागम्यमाणिभद्रोमहारणे मुसलेनोरसिक्रोधात्ताडितोनचकंपितः १० ततो
गदांसमाविध्यमाणिभद्रेणराक्षसः धूम्राक्षस्ताडितोमूर्ध्निविह्वलःसपपातह ११ धूम्राक्षंताडितंदृष्ट्वापतितंशोणितो
क्षितम् अभ्यधावतसंग्रामेमाणिभद्रंदशाननः १२ संक्रुद्धमभिधावंतंमाणिभद्रोदशाननम् शक्तिभिस्ताडयामासति-
सृभिर्यक्षपुंगवः १३

लइव २७ तोरणेन तोरणस्थदंडेन २८ भस्मीकृततनुरिति चूर्णीकृततनुरित्यर्थः २९ ३० इतिश्रीरामायणेवा
ल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ अथपुष्पकग्रहः ततइति लक्ष्यलक्षयित्वा माणिचारोमाणिभद्रः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ तेराक्षसाः
९ १० ११ १२ १३ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाडितइति निसृभिः शक्तिभिस्ताडितोराक्षसेंद्रोगदयामाणिभद्रस्य मुकुटे मुकुटस्थले प्राहरत्तच्चमुकुटस्थलं तेनप्रहारेण पार्श्वमेकपार्श्वमागतं-प्राप्तम् १४ सन्नादोरक्षसाम् १५ पद्मशंखसमावृतः शंखपद्मनिध्याभिमानिदेवसंवृतः शुक्रप्रोष्ठपदाभ्याम् निधिरक्षकमंत्रिभ्यांसह धनाध्यक्षः प्रददृशे भ्रातरमितिसंबंधः १६ शापाद्विश्रवसः कृताद्दारुणस्वभावोभविष्यतीति शापात् विभ्रष्टगौरवं वंदनादिप्रयोजकश्रेष्ठत्वगौरवरहितम् अकृतवंदनादिव्यवहारमितियावत् पैतामहेकुलेयुक्तंतत्कुलेउत्पत्तेर्युक्तवचनमुवाचेत्यर्थः १७ वार्यमाणः असद्वृत्तादितिशेषः नावगच्छसि अस्यमद्वचनाकरणस्य पूज्यपूजाव्यतिक्रमादिदोषस्यच फलम् परिपाकंप्राप्य तद्वशान्निरयंगतोज्ञास्यसे अहंसाधुनकृतवान्किंतु पापमेवेतिपरितप्स्यसे इत्यर्थः १८ त

नाडितोमाणिभद्रस्यमुकुटेप्राहरद्रणे तस्यतेनप्रहारेणमुकुटंपार्श्वमागतम् १४ ततःप्रभृतियक्षोसौपार्श्वमौलिरभूत्किल त स्मिंस्तुविमुखीभूतेमाणिभद्रेमहात्मनि सन्नादःसुमहान्राजंस्तस्मिन्छैलेव्यवर्द्धत १५ ततोदूरात्प्रददृशेधनाध्यक्षोगदाधरः शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यांचपद्मशंखसमावृतः १६ सदृष्ट्वाभ्रातरंसख्येशापाद्विभ्रष्टगौरवम् उवाचवचनंधीमान्युक्तंपैतामहेकुले १७ यन्मयावार्यमाणस्त्वंनावगच्छसिदुर्मते पश्चादस्यफलंप्राप्यज्ञास्यसेनिरयंगतः १८ योहिमोहाद्विषंपीत्वानावगच्छतिदुर्मतिः सतस्यपरिणामांतेजानीतेकर्मणःफलम् १९ देवतानिननंदंतिधर्मयुक्तेनकेनचित् येनत्वमीदृशंभावंनीतस्तच्चनबुध्यसे २० मातरंपितरंविप्रमाचार्यंचावमन्यवै सपश्यतिफलंतस्यप्रेतराजवशंगतः २१ अध्रुवेहिशरीरेयोनकरोतितपोर्जनम् सपश्चात्तप्यतेमूढोमृतोगत्वामनोगतिम् २२ कस्यचिन्नहिदुर्बुद्धेश्छंदतोजायतेमतिः यादृशंकुरुतेकर्म-तादृशंफलमश्नुते २३ ऋद्धिंरूपंबलंपुत्रान्वित्तंशूरत्वमेवच प्राप्नुवंतिनरालोकेनिर्जितंपुण्यकर्मभिः २४

त्कालानवगतदुःखसाधनस्य कालांतरेफलपाकतोज्ञाने दृष्टांतः योहीति १९ देवतानि ब्रह्मरुद्रादयः धर्मयुक्तेन केनाचित्प्राकृतेनव्यापारेण त्वामिदानींनाभिनंदंति त्वयिविमुखाभवंति संप्रतित्वयिधर्माभावाद्येन देवतानभिनंदनेन त्वमीदृशंभावंक्रूरंनीतः प्रापितःसन्नावबुध्यसे २० तस्यमात्राद्यवमानस्य अत्रमात्रादिपदंपूज्योपलक्षणम् २१ तपोर्जनम् तपःसंपादनम् आत्मनोगतिम् आत्मनःकर्मसंपादितांगतिम् २२ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यचित्कस्यापिपुरुषस्य छंदतः पित्रादिसेवांविनास्वेच्छामात्रेण मतिःशुभामतिर्नजायते ऽतोमात्रादिसेवाहीनोयादृशं स्वदुर्मत्यनुरूपंदुष्कर्मकुरुते तादृशंतदनुरूपं निरयगामित्वादिरूपम् फलमश्नुते प्राप्नोति २३ २४ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमिति एवं क्रूरकर्मात्वं निरयगामी भविष्यसि यस्यते ईदृशीमतिः अतस्त्वांनसमभिभाषिष्ये एषवाःसद्वृत्तेषुसद्वृत्तानांनिर्णयः अनुष्ठेयानिश्च
यः २५ एवमुक्ताः रावणवदेवयूयमप्यसंभाष्याइत्युक्ताः ततएवंवचनानंतरम् तेन धनेन समाहतास्ताडिताः मारीचप्रमुखाः सर्वेविमुखायुद्धविमु
खाविप्रदुद्रुवुः २६ ततस्तादृद्द्रावणानंतरं तेन धनदेन २७ २८ २९ राक्षसेश्वरोरावणः विनाशाय धनदनाशाय रूपाणांशतसाहस्रं चकार

एवंनिरयगामीत्वंयस्यतेमतिरीदृशी नत्वांसमभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेषनिर्णयः २५ एवमुक्तास्ततस्तेनतस्यामात्याःसमाहृ
ताः मारीचप्रमुखाःसर्वेविमुखाविप्रदुद्रुवुः २६ ततस्तेनदशग्रीवोयक्षेंद्रेणमहात्मना गदयाभिहतोमूर्ध्निनचस्थानात्प्रक-
पितः २७ ततस्तौराममिघ्नंतौतदान्योन्यंमहामृधे नविह्वलौनचश्रांतौताबुभौयक्षराक्षसौ २८ आग्नेयमस्त्रंतस्मैस
मुमोचधनदस्तदा राक्षसेंद्रोवारुणेनतदस्त्रंप्रत्यवारयत् २९ ततोमायांप्रविष्टोसौराक्षसीं राक्षसेश्वरः रूपाणांशतसा
हस्रंविनाशायचकारच ३० व्याघ्रोवराहोजीमूतःपर्वतःसागरोद्रुमः यक्षोदैत्यस्वरूपीचसोदृश्यतदशाननः ३१ बहूनिच
करोतिस्मदृश्यंतेनत्वसौततः प्रतिगृह्यततोरामंमहदस्त्रंदशाननः जघानमूर्ध्निधनदंव्याविद्ध्यमहतींगदाम् ३२ एवंसतेना
भिहतोविह्वलःशोणितोक्षितः कृत्तमूलइवाशोकोनिपपातधनाधिपः ३३ ततःपद्मादिभिस्तत्रनिधिभिःसतदावृतः धनदो
च्छ्वासितस्तैस्तुवनमानीयनंदनम् ३४ निर्जित्यराक्षसेंद्रस्तंधनदंहृष्टमानसः पुष्पकंतस्यजग्राहविमानंजयलक्षणम् ३५
कांचनस्तंभसंवीतंवैदूर्यमणितोरणम् मुक्ताजालप्रतिच्छन्नंसर्वकालफलद्रुमम् ३६ मनोजवंकामगमंकामरूपंविहंगमम्
मणिकांचनसोपानंतप्तकांचनवेदिकम् ३७ देवोपवाह्यमक्षय्यंसदादृष्टिमनःसुखम् बह्वाश्चर्यंभक्तिचित्रंब्रह्मणापरिनि
र्मितम् ३८ निर्मितंसर्वकामैस्तुमनोहरमनुत्तमम् नतुशीतंनचोष्णंचसर्वर्तुसुखदंशुभम् ३९ सतंराजासमारुह्यकामगं
वीर्यनिर्जितम् जितंत्रिभुवनंमेनेदर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः जित्वावैश्रवणंदेवंकैलासात्समवातरत् ४० सतेजसाविपुलमवा
प्यतंजयंप्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् रराजवैपरमविमानमास्थितोनिशाचरःसदसिगतोयथानलः ४१

३० रूपाण्याह व्याघ्रइति ३१ बहूनिशस्त्रवर्षाणिचकरोतिस्म तान्येवदृश्यंते नत्वसौ तथामायाप्रयुक्तव्याघ्रादयएवदृश्यंतेनत्वसौ ३२ ३३नि
धिभिर्निधिदेवताभिः धनदोच्छ्वासितइतिसंधिरार्षः ३४ जयलक्षणम् जयचिन्हम् ख्यापयन्निति शेषः ३५ ३६ ३७ ब्रह्मणा विश्वकर्मणा ३८
३९ ४० ४१ कतकस्तु त्रयस्त्रिंशत्श्लोकसंख्या मत्रसर्गेलिलेख

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचदशःसर्गः १५ सजित्वेति महासेनस्यस्कंदस्य प्रसूतिर्यस्मिंस्तच्छरवणंययौ १ २ विष्टंभितम्
निरुद्धसंचारं ३ कामगं स्वामिचित्तानुकूलसंचारवत्कृतनिर्मितमिदंविष्टब्धंकिं तदेवाह कस्मान्नागमत् इत्यचिंतयत् ४ मे ममेच्छया पुष्पकं
नगच्छति तदिदंकिंनिमित्तंइतिविचिंत्य स्वयमेवहेतुंतर्कयति पर्वतस्येति पर्वतोपरिस्थितस्येत्यर्थः कस्यचित्पुरुषस्येदंकर्म स्तंभनकर्म भवेत्

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचदशःसर्गः १५ सजित्वाधनदंरामभ्रातरंराक्षसाधिपः महासेनप्रसूतिं
तद्ययौशरवणंमहत् १ अथापश्यद्दशग्रीवोरौक्मंशरवणंमहत् गभस्तिजालसंवीतंद्वितीयमिवभास्करम् २ सपर्वतंसमा
रुह्यकंचिद्रम्यवनांतरम् प्रेक्षतेपुष्पकंतत्ररामविष्टंभितंतदा ३ विष्टब्धंकिमिदंकस्मान्नागमत्कामगंकृतम् अचिंतयद्रा
क्षसेंद्रःसचिवैस्तैःसमावृत. ४ किंनिमित्तमिच्छयामेनेदंगच्छतिपुष्पकम् पर्वतस्योपरिस्थस्यकर्मेदंकस्यचिद्भवेत् ५ ततोब्र
वीत्तदारामभारीचोबुद्धिकोविदः नेदंनिष्कारणंराजन्पुष्पकंयन्नगच्छति ६ अथवापुष्पकमिदंधनदान्नान्यवाहनम् अ
तोनिष्पंदमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ७ इतिवाक्यांतरेतस्यकरालःकृष्णपिंगलः वामनोविकटोमुंडीनंदीह्रस्वभुजोबली
८ ततःपार्श्वमुपागम्यभवस्यानुचरोब्रवीत् नंदीश्वरोवचश्चेदंराक्षसेंद्रमशंकितः ९ निवर्तस्वदशग्रीवशैलेक्रीडतिशंकरः
सुपर्णनागयक्षाणांदेवगंधर्वरक्षसाम् १० सर्वेषामेवभूतानामगम्यःपर्वतःकृतः इतिनंदिवचःश्रुत्वाक्रोधात्कंपितकुंडलः
११ रोषात्तुताम्रनयनःपुष्पकादवरुह्यसः कोयंशंकरइत्युक्त्वाशैलमूलमुपागतः १२ सोऽपश्यन्नंदिनंतत्रदेवस्यादूरतःस्थि
तम् दीप्तंशूलमवष्टभ्यद्वितीयमिवशंकरम् तंदृष्ट्वावानरमुखमवज्ञायसराक्षसः प्रहासंमुमुचेतत्रसतोयइवतोयदः १४
तंक्रुद्धोभगवान्नंदीशंकरस्यापरातनुः अब्रवीत्तत्रतद्रक्षोदशाननमुपस्थितम् १५ यस्माद्वानररूपंमामवज्ञायदशानन
अशनीपातसंकाशमपहासंप्रमुक्तवान् १६ तस्मान्मद्वीर्यसंयुक्तामद्रूपसमतेजसः उत्पत्स्यंतिवधार्थंहिकुलस्यतववा
नराः १७ नखदंष्ट्रायुधाःक्रूरमनःसंपातरंहसः युद्धोन्मत्ताबलोद्रिक्ताःशैलाइवविसर्पिणः १८

५ मारीचोपि तदुक्तमेवानुवदति ततइ
ति पुष्पकंनगच्छतीतियत्तन्नेदंनिष्कारणम् ६ कारणमूहयित्वाहाथवेति धनदान्नान्यवाहनं धनदादन्यस्यवाहनंनेत्यर्थः ७ ८ पार्श्वे रावणस्येतिशेषः
अशंकितउपागम्याब्रवीदित्यन्वयः ९ १० कृतईश्वरेच्छयेतिशेषः ११ शैलमूलमुपागतः अंतरिक्षात्पर्वतंप्राप्तइत्यर्थः १२ १३ प्रसादं मुमुचे कृतवानि
त्यर्थः १४ १५ १६ १७ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्पः आंतरः उत्सेधः शारीरः १९ किंत्विति हेनिशाचर त्वांहंतुं यद्यपिमयाशक्यमथापीदानींनहंतव्यः भगवद्वचनानुपालनायेतिशेषः किंच त्वंपूर्व मेव स्वकर्मभिः स्वदुष्कृतैर्हतएवासि कालांतरेमद्रूपैरेवहंतव्योभविष्यसीतिभावः २० तद्वाक्यसमनंतरं देवदुंदुभ्यादिप्रवृत्तिरुक्ता तच्छापेनरावणव धनिश्चयजसंतोषात् २१ २२ यत्कृते यदाश्रयक्रीडानिमित्तं गच्छतोमम पुष्पकस्य गतिश्छिन्नात्वया हेगोपतेरुद्र तवेमंपर्वतं उन्मूलंकरोमि २३

तेनवप्रबलंदर्पमुत्सेधंचपृथग्विधम् व्यपनेष्यातिसंभूयसहामात्यस्सतस्यच १९ किंत्विदानींमयाशक्यंहंतुंत्वांहेनिशाचर नहंतव्योहतस्त्वंहिपूर्वमेवस्वकर्माभिः २० इत्युदीरितवाक्यतुदेवतस्मिन्महात्मनि देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखाच्युता २१ अचिंतयित्वासतदानंदिवाक्यंमहाबलः पर्वतंतुसमासाद्यवाक्यमाहदशाननः २२ पुष्पकस्यगतिश्छिन्नायत्कृते ममगच्छतः तमिमंशैलमुन्मूलंकरोमितवगोपते २३ केनप्रभावेणभवोनित्यंक्रीडतिराजवत् विज्ञातव्यंनजानीतेभय-स्थानमुपस्थितम् २४ एवमुक्त्वाततोरामभुजान्विक्षिप्यपर्वते तोलयामासतंशीघ्रंसशैलःसमकंपत २५ चालनात्पर्वतस्यैवगणादेवस्यकंपिताः चचालपार्वतीचापितदाश्लिष्टामहेश्वरम् २६ ततोरामममहादेवोदेवानांप्रवरोहरः पादांगुष्ठेन तंशैलंपीडयामासलीलया २७ पीडितास्तुततस्तस्यशैलस्तंभोपमाभुजाः विस्मिताश्चाभवंस्तत्रसचिवास्तस्यरक्षसः २८ रक्षसातेनरोषाच्चभुजानांपीडनात्तथा मुक्तोविरावःसहसात्रैलोक्यंयेनकंपितम् २९ मेनिरेवज्रनिष्पेषंतस्यामात्यायुगक्षये तदावर्त्मसुचलितादेवाइंद्रपुरोगमाः ३० समुद्राश्चापिसंक्षुब्धाश्चलिताश्चापिपर्वताः यक्षाविद्याधराःसिद्धाःकिमेतदितिचाब्रुवन् ३१ तोषयस्वमहादेवंनीलकंठमुमापतिम् तमृतेशरणंनान्यंपश्यामोत्रदशानन ३२ स्तुतिभिःप्रणतोभूत्वातमेवशरणंव्रज कृपालुःशंकरस्तुष्टःप्रसादंतेविधास्यति ३३ एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाववृषभध्वजम् सामभिर्विविधैस्तोत्रैःप्रणम्यसदशाननः ३४ संवत्सरसहस्रंतुरुदतोरक्षसोगतम् ३४ ततःप्रीतोमहादेवःशैलाग्रेविष्ठितंप्रभुः मुक्त्वाचास्यभुजान्रामप्राहवाक्यंदशाननम् ३५ प्रीतोस्मितववीरस्यशौंडीर्याच्चदशानन शैलाक्रांतेनयोमुक्तस्त्वयारवःसुदारुणः ३६

२४ पर्वते पर्वताधस्तात् २५ आश्लिष्टा आश्लिष्टवती कर्तरिक्तः २६ २७ तस्यपर्वताधोभागगता भुजाः पीडिता अभवन्निति शेषः २८ २९ तस्यामात्यास्तदीयंशब्दं युगक्षयेजायमानंवज्रनिष्पेषंमेनिरे तदा तच्छब्दश्रवणकाले वर्त्मस्विति वर्त्मसुस्थिता देवावर्त्मभ्यः प्रचलिताइत्यर्थः ३० ३१ अथतन्मंत्रिण आहुस्तोषयस्वेति ३२ ३३ ३४ ३५ शौंडीर्यात् चात्कृतेः ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राविंत शब्दितम् ३७ ३८ मयाभ्यनुज्ञातः पुष्पकेनगमनायेतिशेषः असीतिच अतोगम्यताम् ३९ यदिप्रीतोयदिचवरंददासि तदायाचतोमेदेही
त्यर्थः ४० ४१ नगणे नगणचामील्यर्थः तत्रहेतुः स्वल्प इति स्वल्पबलवीर्या इत्यर्थः वांछितंचायुषः शेषम् भगवद्दत्तदीर्घायुष्याद्योभागोगतस्त
स्माच्छेषमवशिष्टमायुर्वांछितं तदेतैर्दुष्कर्मभिर्यथाऽविनष्टंभवति तथा प्रयच्छ तस्मिंश्चायुषि सर्वजयाय शस्त्रंचदिव्यंप्रयच्छ ४२ ४३ आयु

यस्माल्लोकत्रयंचैतद्रावितंभयमागतम् तस्मात्त्वंरावणोनाम नाम्नाराजन्भविष्यसि ३७ देवतामानुषायक्षायेचान्येज
गतीतले एवंत्वामभिधास्यंतिरावणंलोकरावणम् ३८ गच्छपौलस्त्यविस्रब्धंपथायेनत्वमिच्छसि मयाचैवाभ्यनुज्ञातोराक्ष
साधिपगम्यताम् ३९ एवमुक्तस्तुलंकेशः शंभुनास्वयमब्रवीत् प्रीतोयदिमहादेववरंमेदेहियाचतः ४० अवध्यत्वंमयाप्रा
प्तंदेवगंधर्वदानवैः राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्येचान्येबलवत्तराः ४१ मानुषान्नगणेदेवस्वल्पास्तेममसंमताः दीर्घमायुश्चमेप्राप्त
ब्रह्मणस्त्रिपुरांतक वांछितंचायुषः शेषंशस्त्रंत्वंचप्रयच्छमे ४२ एवमुक्तस्ततस्तेनरावणेनसशंकरः ददौखड्गंमहादीप्तं
चंद्रहासमितिश्रुतम् ४३ आयुषश्चावशेषंचददौभूतपतिस्तदा ४४ दत्वोवाचततःशंभुर्नावज्ञेयमिदंत्वया अवज्ञातंय
दिहितेमामेवैष्यत्यसंशयः ४५ एवमहेश्वरेणैवकृतनामासरावणः अभिवाद्यमहादेवमारुरोहाथपुष्पकम् ४६ ततोमही
तलंराम पर्यक्रामतरावणः क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ४७ केचित्तेजस्विनःशूराःक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः तच्छा
सनमकुर्वंतोविनेशुःसपरिच्छदाः ४८ अपरेदुर्जयंरक्षोजानंतःप्राज्ञसंमताः जितास्मइत्यभाषंतराक्षसंबलदर्पितम् ४९
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेषोडशःसर्गः १६ अथराजन्महाबाहुर्विचरन्पृथिवीतले हिमवद्वनमासा
द्यपरिचक्रामरावणः १ तत्रापश्यत्सवैकन्यांकृष्णाजिनजटाधराम् आर्षेणविधिनायुक्तांदीप्यंतींदेवतामिव २ सदृ
ष्ट्वारूपसंपन्नांकन्यांतांसुमहाव्रताम् काममोहपरीतात्मापप्रच्छप्रहसन्निव ३ किमिदंवर्तसेभद्रेविरुद्धंयौवनस्यते नहियु
क्तातवैतस्यरूपस्यैवंप्रतिक्रिया ४

षश्चावशेषंददौ शापाद्यनाश्यत्वेनददावित्यर्थः ४४ इदंनावज्ञेयं शस्त्रस्यास्य पूज्योदासीन्यंनकार्यमि
त्यर्थः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ इतिरामाभिरामे॰ वा॰ उ॰ षोडशःसर्गः १६ अथवेदवत्यारावणस्यशापदानकथनपूर्वकं सैवेयंजनकात्मजेतिकथनं अ
थराजन्निति १ आर्षेणविधिना तपोनुष्ठानेन २ प्रहसन्निव अरण्येमयाऽनाथा स्त्रीकन्याप्राप्तेतिसंतोषजःप्रहासइतिकतकः ३ एवंप्रतिक्रिया इद
माचरणं ४ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्गतः प्रसिद्ध एष निर्णयो वृद्धानामिति शेषः ५ कस्यासि दुहितेति शेषः किमिदं व्रतमित्यर्थः ६ कस्य हेतोः किंफलनिमित्तं ७ ८ वेदाभ्यासं कुर्वतो महात्मन स्तस्य सकाशात् वाङ्मयी वाङ्मयवेदमूर्तिः कन्याहं संभूताऽत एवाहं पित्रा नाम्ना वेदवतीति स्मृता भगवतः शक्तिर्लक्ष्मीरेव रावणवधाय रावणं शप्तुमत्रावतीर्णा अस्या वाङ्मयीत्वम् सार्वात्म्यात् अत एव वक्ष्यति पितुर्मे विष्णुर्जामाताभिप्रेत इति ९ ते देवादयः वरणं रोचयंति रुचिः क्रियासा-

रूपं ते ऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ५ कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने ये न संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ६ पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ७ अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ८ बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ८ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ९ ततो देवाः सगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः तेचापि गत्वा पितरं वरणं रोचयंति मे १० न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसेश्वर कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज ११ पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता १२ दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः शंभुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् १३ तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः १४ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् १५ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे १६ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुंगव १७ नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया १८ विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनंदन जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते १९ सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् अवरुह्य विमानाग्रात्कंदर्पशरपीडितः २० अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः २१ त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् त्रैलोक्यसुंदरी भीरु यौवनं तेऽतिवर्तते २२ अहं लंकापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः तस्य मे भव भार्या त्वं भुंक्ष्व भोगान्यथासुखम् २३ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च २४

मान्ये वरणं कुर्वंति स्मेत्यर्थः १० ११ अन्यस्य अन्यस्मैरित्यर्थः १२ १३ १४ १५ नारायणं नारस्य जीवसमूहस्यायनं नारा आपो यस्यायनं स्थानं वा तं प्रतिगतं पितुर्मनोरथं सत्यं करोमीति इच्छया तं नारायणमेव हृदयेनोद्वहे १६ इति प्रतिज्ञां प्रागुक्तेच्छाविषयविषयां आरुह्य कृत्वा १७ १८ कथं विज्ञातस्तत्राह जानामीति १९ २० पुण्यसंचयः पुण्यसंग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते न तु युवत्या इत्यर्थः २१ २२ २३ कश्चेति मदपेक्षयाऽत्यल्पवीर्यादियुक्तः २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मामेवम् विष्णुविषयेवदेतिशेषः २५ २६ २७ हस्तेनकेशच्छेदः कथंतत्राहासिर्भूत्वेति २८ २९ धर्षितायाः केशस्पर्शेनस्त्रीभावंप्रापितायाः ३० पुनः समुत्पत्स्यति
समुत्पत्स्येइत्यर्थः ३१ व्ययः ब्रह्मवरदानादिदानींतवमरणाभावेनवृथाव्ययइत्यर्थः ३२ अयोनिजाभूत्वा धर्मिणोधर्मिष्ठस्य न्यायतः सुताभवेयम्
३३ अत्रापि पुष्पवर्षं रावणनाशनिश्चयजसंतोषात् ३४ सैषा कृतरावणवधप्रतिज्ञा वेदवत्येवेत्यर्थः विष्णुस्त्वमिति अनेनसीतायालक्ष्मीत्वंसू

इत्युक्तवतितस्मिंस्तुवेदवत्यथसाब्रवीत् मामेवमितिसाकन्यातमुवाचनिशाचरम् २५ त्रैलोक्याधिपतिंविष्णुंसर्वलोकनम
स्कृतम् त्वदृतेराक्षसेंद्रान्यःकोवमन्येतबुद्धिमान् २६ एवमुक्तस्तयातत्रवेदवत्यानिशाचरः मूर्धजेषुतदाकन्यांकराग्रेणपरामृश
त् २७ ततोवेदवतीक्रुद्धाकेशान्हस्तेनसाच्छिनत् असिर्भूत्वाकरस्तस्याःकेशान्छिन्नान्तदाकरोत् २८ साज्वलंतीवरो
षेणदहंतीवनिशाचरम् उवाचाग्निंसमाधायमरणायकृतत्वरा २९ धर्षितायास्त्वयानार्यनमेजीवितमिष्यते रक्षस्तस्मात्प्रवे
क्ष्यामिपश्यतस्तेहुताशनम् ३० यस्मात्तुधर्षिताचाहंत्वयापापात्मनावने तस्मात्तववधार्थंहिसमुत्पत्स्याम्यहंपुनः ३१ नहि
शक्यःस्त्रियाहंतुंपुरुषःपापनिश्चयः शापेत्वयिमयोत्सृष्टेतपसश्चव्ययोभवेत् ३२ यदित्वस्तिमयाकिंचित्कृतंदत्तंहुतंत
था तस्मात्त्वयोनिजासाध्वीभवेयंधर्मिणःसुता ३३ एवमुक्त्वाप्रविष्टासाज्वलितंजातवेदसम् पपातचदिवोदिव्यापुष्पवृ
ष्टिःसमंततः ३४ सैषाजनकराजस्यप्रसूतातनयाप्रभो तवभार्यामहाबाहोविष्णुस्त्वंहिसनातनः ३५ पूर्वंक्रोधहतःश
त्रुर्ययासौनिहतस्तया उपाश्रयित्वाशैलाभस्तववीर्यममानुषम् ३६ एवमेषामहाभागामर्त्येषूत्पत्स्यतेपुनः क्षेत्रेहलमु
खोत्कृष्टेवेद्यामग्निशिखोपमा ३७

चमेवोक्तम् तदुक्तंपराशरेण राघवत्वेभवत्सीतारुक्मिणीकृष्णजन्मनीति ३५ ययादेववत्या पूर्वम्
तदवतारे क्रोधहतोयः शत्रुः सोसौशैलाभः पुनस्तयैव यथाप्रतिज्ञम् त्वां पतिं प्राप्य पतिभूतस्यतवामानुषंवीर्यमुपाश्रयित्वोपाश्रित्य निहतः
अनेनसीतैव रावणवधेमुख्यंकारणम् रामेतु हंतृत्वमारोपितमितिसूचितम् ३६ भाविकल्पेष्वप्येवमेवावतारादिकल्पेनकल्पोव्याख्येयइति
न्यायादित्याह एवमिति एषा महाभागा एवमेवमर्त्येषुभाविषु हलमुखोत्कृष्टे क्षेत्रे पुनः पुनरुत्पत्स्यते उक्तप्रयोजनायेतिशेषः उत्पत्तिरत्राावि
र्भावः एतेनभगवतोपितथावतारः सूचितएव ३७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीताविर्भावोवैशाखेशुक्लनवम्यामिति महास्कंदरीतंत्रेउक्तम् वैशाखेशुक्लनवम्यामुत्पन्नासावनिस्कृता सीतामुखात्सासंजातापालिताजनकेनच १ रा
मपत्नीमहाभागासीतानामेतिविश्रुता तस्मिन्दिनेरामभक्ताःश्रद्धाभक्तिसमन्विताः २ महोत्सवपराःसर्वेवित्तशाठ्यविवर्जिताः गीतवादित्रनृत्या
द्यैरामभक्तिपरायणाः ३ वैशाखसितनवम्यांपुराणपठनंतथा लक्ष्मीसूक्तंपठंस्तत्रयातिरामंसनातनम् ४ सौभाग्यंधनधान्यंचपुत्रसंततिविस्तृत
म् रामप्रसादाल्लभतेमुच्यतेसर्वपातकादिति ५ उपसंहरति एषेति आसीत्कृतयुगे इत्यनंतरम् त्रेतायुगमिति जनकस्योत्पन्ना न्यायतःपुत्रीत्वे-

एषावेदवतीनामपूर्वमासीत्कृतेयुगे त्रेतायुगमनुप्राप्यवधार्थंतस्यरक्षसः उत्पन्नामैथिलकुलेजनकस्यमहात्मनः ३९
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तदशःसर्गः १७ प्रविष्टायांहुताशंतुवेदवत्यांसरावणः पुष्पकंतुसमारु
ह्यपरिचक्राममेदिनीम् १ ततोमरुत्तंनृपतिंयजंतंसहदैवतैः उशीरबीजमासाद्यददर्शसतुरावणः २ संवर्तोनामब्रह्म
र्षिःसाक्षाद्भ्राताबृहस्पतेः याजयामासधर्मज्ञःसर्वैर्देवगणैर्वृतः ३ दृष्ट्वादेवास्तुतद्रक्षोवरदानेनदुर्जयम् तिर्यग्योनिंसमा-
विष्टास्तस्यधर्षणभीरवः ४ इंद्रोमयूरःसंवृत्तोधर्मराजस्तुवायसः कृकलासोधनाध्यक्षोहंसश्चवरुणोभवत् ५ अन्येष्वपि
गतेष्वेवंदेवेष्वरिनिषूदन रावणःप्राविशद्यज्ञंसारमेयइवाशुचिः ६ तंचराजानमासाद्यरावणोराक्षसाधिपः प्राहयुद्धंप्रय-
च्छेतिनिर्जितोस्मीतिवावद ७ ततोमरुत्तोनृपतिःकोभवानित्युवाचतम् अवहासंततोमुक्त्वारावणोवाक्यमब्रवीत् ८
अकुतूहलभावेनप्रीतोस्मितवपार्थिव धनदस्यानुजंयोमांनावगच्छसिरावणम् ९ त्रिषुलोकेषुकोन्योस्तियोनजानाति
मेबलम् भ्रातरंयेननिर्जित्यविमानमिदमाहृतम् १० ततोमरुत्तःसनृपस्तंरावणमथाब्रवीत् धन्यःखलुभवान्येनज्येष्ठोभ्रा
तारणेजितः नत्वयासदृशःश्लाघ्यस्त्रिषुलोकेषुविद्यते नाधर्मसहितंश्लाघ्यंनलोकप्रतिसंहितम् कर्मदौरात्म्यकंकृत्वाश्लाघ
सेभ्रातृनिर्जयात् कंत्वंप्राक्केवलंधर्मंचरित्वालब्धवान्वरम् श्रुतपूर्वंहिनमयाभाषसेयादृशंस्वयम् ११

नोत्पन्नेत्यर्थः ३९ इतिरामा
भि० वा० उ० सप्तदशःसर्गः १७ प्रविष्टायांइति १ उशीरबीजंइति देशनाम २ देवगणैर्वृतः अपरोक्षतयाहविर्भागार्थमवस्थितैरितिशेषः ३ ४ ५ अन्येष्व
पिदेवेष्वेवंगतेषु तिर्यग्योनिस्वरूपंगतेष्वित्यर्थः ६ ७ मुक्त्वा कृत्वा ८ अकुतूहलभावेनमांदृष्ट्वाप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनयोनावगच्छसि तस्यतवप्री
तोस्मि ९ कोन्योऽस्तिनकोपि सर्वेपिजानंतीत्यर्थः १० अथमरुत्तोव्याजस्तुत्याह धन्यइति ११ लोकेषुविद्यत इत्यनंतरमेकःश्लोकःप्रक्षिप्तःउक्तार्थत्वादितिकत
कः कंत्वमिति केवलं पूज्यपूजारहितं कंधर्मंप्राक्चरित्वावरंलब्धवानसि तथाविधोपिकश्चिद्धर्मइतिचेन्नश्रुतपूर्वइत्याह श्रुतेति यादृशंभाषसेज्येष्ठपीडारूपं
समाचारम् १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३ मार्गमावरणोद्गणायागतस्य रावणस्येति भावः १४ महानृषिः संवर्तः १५ माहेश्वरम् तद्दैवत्यम् सत्रं यागः १६ मखस्सुखःमखसमाप्त्युन्मुखः १७ १८ वितमः विशेषेणतमः १९ स्वांयोनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य तानिसत्वानि प्राक्कार्यवशगृहीतमूर्तिजातीयप्राणिनः २० २१ प्रीतिलक्षणं मात्प्रीतिचिन्हम् २२ २३ नीलाःकिलेति नेत्ररहिताः केवलंनीलाइत्यर्थः २४ प्राग्वंशे प्राक्कृहविर्गेहे २५ तेरोगास्तेनव मयिप्रीतेसति नप्रभविष्यंति २६ मृ-

तिष्ठेदानींनमेजीवन् प्रतियास्यसिदुर्मते अद्यत्वांनिशितैर्बाणैः प्रेषयामियमक्षयम् १३ ततःशरासनंगृह्यसायकांश्चनराधिपः रणायनिर्ययौक्रुद्धः संवर्तोमार्गमावृणोत् १४ सोब्रवीत्स्नेहसंयुक्तंमरुत्तंतंमहानृषिः श्रोतव्यंयदिमद्वाक्यंसंप्रहारोनतेक्षमः १५ माहेश्वरमिदंसत्रमसमाप्तंकुलंदहेत् दीक्षितस्यकुतोयुद्धंक्रोधित्वंदीक्षितेकुतः १६ संशयश्चजये नित्यंराक्षसश्चसुदुर्जयः सनिवृत्तोगुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः विसृज्यसशरंचापंस्वस्थोमखमुखोभवत् १७ ततस्तंनिर्जितंमत्वाघोषयामासवैशुकः रावणोजयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादंविमुक्तवान् १८ तान्भक्षयित्वातत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् वितृप्तोरुधिरैस्तेषां पुनःसंप्रययौमहीम् १९ रावणेतुगतेदेवाःसेंद्राश्चैवदिवौकसः ततःस्वांयोनिमासाद्यतानिसत्वानिचाब्रुवन् २० हर्षात्तदाब्रवीदिंद्रोमयूरंनीलबर्हिणम् प्रीतोस्मितवधर्मज्ञभुजंगाद्धिनतेभयम् २१ इदंनेत्रसहस्रंतुयत्तद्बर्हेभविष्यति वर्षमाणेमयिमुदंप्राप्स्यसेप्रीतिलक्षणम् २२ एवमिंद्रोवरंप्रादान्मयूरस्यसुरेश्वरः नीलाःकिलपुराबर्हामयूराणांनराधिप सुराधिपाद्वरंप्राप्यगताःसर्वेपिबर्हिणः २४ धर्मराजोब्रवीद्रामप्राग्वंशेवायसंप्रति पक्षिंस्तवास्मिसुप्रीतःप्रीतस्यवचनंशृणु २५ यथान्यैर्विविधैरोगैःपीड्यंतेप्राणिनोमया तेनतेप्रभविष्यंतिमयिप्रीतेनसंशयः २६ मृत्युतस्तेभयंनास्तिवरान्ममविहंगम यावत्त्वांनवधिष्यंतिनरास्तावद्भविष्यसि २७ येचमद्विषयस्थावैमानवाःक्षुधयार्दिताः त्वयिभुक्तेसुतृप्तास्तेभविष्यंतिसबांधवाः २८ वरुणस्त्वब्रवीद्धंसंगंगातोयविचारिणम् श्रूयतांप्रीतिसंयुक्तंततःपत्ररथेश्वरम् २९ वर्णोमनोरमःसौम्यश्चंद्रमंडलसन्निभः भविष्यतितवोदग्रःशुद्धफेनसमप्रभः ३० मच्छरीरंसमासाद्यकांतोनित्यंभविष्यसि प्राप्स्यसेचातुलांप्रीतिमेतन्मेप्रीतिलक्षणम् ३१ हंसानांहिपुरारामनवर्णःसर्वपांडुरः पक्षानीलाग्रसंवीताःक्रोडाःशष्पाग्रनिर्मलाः ३२

त्यैरशक्यपरिहारत्वादाह यावदिति २७ मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः २८ २९ ३० मच्छरीरम् जलम् जलमूर्तित्वात्तस्य ३१ नीलेनर्नीलवर्णेनाग्रेऽग्रदेशे संवीताः प्राप्ताः शष्पंबालतृणम् तदग्रवन्निर्मलाः कोमलश्यामवर्णाइत्यर्थः क्रोडं भुजांतरम् ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ शिरोनित्यंसद्रव्यं स्वर्णवर्णमित्यर्थः तदेवाह एषकांचनकइति पूर्वंहिरूकल्मासा अंजनवर्णा इत्याद्युः ३४ राज्ञासह स्वभवनंगताः मरुत्तेन सह स्वर्गमित्य
र्थः ३५ इतिरामाभिरामेवाल्मीकीये उत्तरकांडे अष्टादशः सर्गः १८ अर्थेति १ २ एवमकुर्वतांयुद्ध निर्जितास्मेतिवचनंवाऽकुर्वताम् अ
न्यथा प्रकारांतरेण मोक्षोमदुपरोधान्नास्तीत्यर्थः ३ अभीरवः संतोऽपिराजानः पार्थिवाः पृथ्वीपनयः निर्जितास्मेत्यभाषंत ४ नानाहदुष्यंतइति भिन्न

अथाब्रवीद्वैश्रवणः रूकुलासंगिरोस्थितम् हैरण्यंसंप्रयच्छामि वर्णप्रीतस्त्ववाप्यहम् ३३ सद्रव्यंचशिरोनित्यंभविष्यतितवाक्ष-
यम् एषकांचनकोवर्णोमत्प्रीत्यातेभविष्यति ३४ एवंदत्वावरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवेसुराः निवृत्तेसहराज्ञातेपुनः स्वभवनंगताः
३५ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेऽष्टादशः सर्गः १८ अथजित्वामरुत्तंसप्रययौराक्षसाधिपः नगराणिनरें
द्राणांयुद्धकांक्षीदशाननः १ समासाद्यतुराजेंद्रान्महेंद्रवरुणोपमान् अब्रवीद्राक्षसेंद्रस्तुयुद्धंमेदीयतामिति २ निर्जितास्मे
तिवाब्रूतएषमेहिसुनिश्चयः अन्यथाकुर्वतामेवंमोक्षोनैवोपपद्यते ३ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवाधर्मनिश्चयाः मंत्रयि
त्वाततोऽन्योन्यंराजानः समहाबलाः निर्जितास्मेत्यभाषंतज्ञात्वावरबलंरिपोः ४ दुष्यंतः सुरथोगाधिर्गयोराजा पुरूरवाः एते
सर्वेब्रुवंस्तातनिर्जितास्मेतिपार्थिवाः ५ अथायोध्यांसमासाद्यरावणोराक्षसाधिपः सुगुप्तामनरण्येनशक्रेणेवामरावतीम् ६
सतंपुरुषशार्दूलंपुरंदरसमंबले ७ प्राहराजानमासाद्ययुद्धंदेहीतिरावणः निर्जितोस्मीतिवाब्रूहित्वमेवंममशासनम् ८
अयोध्याधिपतिस्तस्यश्रुत्वापापात्मनोवचः अनरण्यस्तुसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रमथाब्रवीत् ९ दीयतेद्वंद्वयुद्धंतेराक्षसाधिपतेमया
संतिष्ठक्षिप्रमायत्तोभवचैवंभवाम्यहम् १० अथपूर्वंश्रुतार्थेननिर्जितंसुमहद्बलम् निष्क्रामत्तन्नरेंद्रस्यबलंरक्षोवधोद्यतम्
११ नागानांदशसाहस्रंवाजिनांनियुतंतथा रथानांबहुसाहस्रंपत्तीनांचनरोत्तम १२ महींसंछाद्यनिष्क्रांतंसपदातिरथंरणे
ततः प्रवृत्तंसुमहद्युद्धंयुद्धविशारद अनरण्यस्यनृपतेराक्षसेंद्रस्यचाद्भुतम् १३ तद्रावणबलंप्राप्यबलंतस्यमहीपतेः
प्राणश्यततदासर्वंहव्यंहुतमिवानले युद्ध्वाचसुचिरंकालंकृत्वाविक्रममुत्तमम् १४

भिन्नकालवर्तिनोपिदुष्यंतादयः स्व-
स्वकालेरावणंप्रति जितत्ववादंवरदानादुक्तवंतः ५ ६ ७ ८ ९ अहंचैवंभवामि आयत्तोभवामीत्यर्थः १० पूर्वंश्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तांतेन
निर्जितम् भावेक्तः निर्जयंप्रति यत्सुमहद्बलंनियुक्तं तन्नरेंद्रस्यबलम् रक्षोवधोद्यतम् निष्क्रामत् निरक्रामत् ११ १२ १३ तस्यनरपतेर्बलम्
रावणबलंप्राप्य सुचिरंकालंयुद्ध्वोत्तममधिकम् विक्रमंचकृत्वा तदासर्वंप्राणश्यत १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रज्वलंतं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् अल्पावशिष्टं सत् तत्र रणे पावकं प्राप्य शलभा इव संकुलं नाशम् प्राविशत् प्राप्तमभूत् १५ वनापगशतम् वनं जलं तत्पूर्णनदीशतम् आर्षो ह्रस्वः १६ १७ १८ १९ २० २१ वज्रदग्धो शानिहतः २२ इक्ष्वाकुं तदंश्यमनरण्यम् किंफलं प्राप्तं निर्जितोस्मीति वचनमुक्तेतिशेषः २३ २४ २५ अहं त्वया न निर्जितः किंतु प्राप्तेन कालेनैव विपन्न इत्यर्थः २६ २७ इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् त्वदुक्तावमाननवाक्यस्य

प्रज्वलंतं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् १५ सोपश्यत्तन्नरेंद्रस्तु नश्यमानं महाबलम् महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा १६ ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् आससाद नरेंद्रस्तु रावणं क्रोधमूर्छितः १७ अनरण्येन तेमात्या मारीचशुकसारणाः प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवंत मृगा इव १८ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनंदनः १९ तस्य बाणाः पतंतस्ते चक्रिरे न क्षतं क्वचित् वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतंत्यो गिरिमूर्धनि २० ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा तलेनाभिहतो मूर्ध्नि सरथान्निपपात ह २१ स राजा पतितो भूमौ विह्वलः प्रविवेपितः वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा २२ तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रति युध्यता २३ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वंद्वं मम दद्यान्नराधिप शंके प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम २४ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मंदासुर्वाक्यमब्रवीत् किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः २५ न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना कालेनैव विपन्नोहं हेतुभूतस्तु मे भवान् २६ किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः २७ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोस्तु मे २८ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति २९ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुंदुभिः तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ३० ततः स राजा राजेंद्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् स्वर्गते च नृपे तस्मिन्राक्षसः सोपसर्पत ३१ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे एकोनविंशः सर्गः १९ ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः आससाद वने तस्मिन्नारदं मुनिपुंगवम् १

इक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वादित्यर्थः वचः शापरूपम् २८ २९ पुष्पवृष्टिरत्रापि प्राग्वत् ३० अपसर्पत अपासर्पत् ३१ इति रामाभिरामे श्रीमद्रामायणे उत्तरकांडे एकोनविंशः सर्गः १९ आससाद वने तस्मिन्निति तस्मिन् काले घने घनपृष्ठे स्थितम् मुनिश्रेष्ठम् नारदमाससाद १ श्रीरामचंद्राय नमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुशलंपृष्ट्वा आगमनस्य हेतुमब्रवीत् पप्रच्छेत्यर्थः २ ३ निष्ठ मद्वचः श्रोतुमितिशेषः ४ विष्णुनादैत्यघातादिभिर्हं तोषितः त्वयासमंगंधर्वोरगध र्षणेर्विमर्दै र्भाविभिः परितोषितोभविष्यामीत्यर्थः ५ समाधिंचिरेकाग्र्यम् ६ अयंलोकोमर्त्यलोकः देवतैरवध्येन त्वनेन मर्त्येभ्योभयराहित्यमुक्त म् ७ ८ श्रेयसिसंमूढं श्रेय आचरणेबुद्धिहीनम् व्यसनान्येवजरेत्यादिनास्पष्टीकृतानि ९ नानाविधैरनिष्टोपगमैरनिष्टसंबंधैर्यत्रकुत्र यत्र कुत्रापि पीडितेमानुषेलोके कोमतिमान् तस्ययुद्धेन वधेप्रणयीभवेत् नकोपि १० किंच मृतमारण वद्युद्धेनतेषांवधोव्यर्थइत्याह क्षीयमाण-

तस्याभिवादनंकृत्वादशग्रीवोनिशाचरः अब्रवीत्कुशलंपृष्ट्वाहेतुमागमनस्यच २ नारदस्तुमहातेजादेवर्षिरमितप्रभः
अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थोरावणंपुष्पकेस्थितम् ३ राक्षसाधिपतेसौम्यतिष्ठविश्रवसःसुत प्रीतोस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितै
स्तव ४ विष्णुनादैत्यघातैश्चगंधर्वोरगधर्षणैः त्वयासमंविमर्दैश्चभृशंहिपरितोषितः ५ किंचिद्वक्ष्यामितावत्तु श्रोतव्यंश्रोष्य
सेयदि तन्मेनिगदतस्तातसमाधिंश्रवणेकुरु ६ किमयंवध्यतेतातत्वयावध्यनदैवतैः हतएवह्ययंलोकोयदामृत्युवशंगतः
७ देवदानवदैत्यानांयक्षगंधर्वरक्षसाम् अवध्येनत्वयालोकःक्लेष्टुंयोग्यानमानुषः ८ नित्यंश्रेयसिसंमूढमहद्भिर्व्यसनैर्वृत
म् हन्यात्कस्तादृशंलोकंजराव्याधिशतैर्युतम् ९ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रंयत्रकुत्रकः मतिमान्मानुषेलोकेयुद्धेनप्रणयीभवेत् १०
क्षीयमाणंदैवहतंक्षुत्पिपासाजरादिभिः विषादशोकसंमूढंलोकंत्वंक्षपयस्वमा ११ पश्यतावन्महाबाहोराक्षसेश्वरमानुषम्
मूढमेवंविचित्रार्थंयस्यनज्ञायतेगतिः १२ क्वचिद्वादित्रनृत्यादिसेव्यतेमुदितैर्जनैः रुद्यतेचापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः १३
मातापितृसुतस्नेहभार्याबंधुमनोरमैः मोहितोयंजनोध्वस्तःक्लेशंस्वंनावबुध्यते १४ तत्किमेवंपरिक्लिश्यलोकंमोहनि-
राकृतम् जितएवत्वयासौम्यमर्त्यलोकोनसंशयः १५ अवश्यमेभिःसर्वैश्चगंतव्यंयमसादनम् तन्निगृण्हीष्वपौल-
स्त्ययमंपरपुरंजय १६ तस्मिन्नुर्जितेजितंसर्वंभवत्येवनसंशयः एवमुक्तस्तुलंकेशोदीप्यमानंस्वतेजसा १७ अब्रवीन्ना
रदंतत्रसंप्रहस्याभिवाद्यच महर्षेदेवगंधर्वविहारसमरप्रिय १८

मिति विषादोव्याध्यादिजंदुःखं शोकोबंधुवियोगादिजंदुःखं ११ यस्य मनुष्यलोकस्यगतिर्दुःखादिभोगकालोनज्ञायते तेनलोकेनेतिशेषः एवंज्ञानराहित्येन मूढमपिविचित्रार्थं नानाविधक्षुद्रपुरुषार्थसक्तं मानुषंलोकंपश्य तदेवाह क्वचिदिति धाराश्रुनयनोपेतमाननंयेषांतैः १३ मात्रादिस्नेहे भार्यादि मनोरमैर्भार्यादिविषयकमनोरथैरित्यर्थः मोहितोऽतएवध्वस्तोधःप तितःस्वंक्लेशं पारलौकिकं १४ एवंप्रकारेणमोहेनाज्ञेन निराकृतं प्रत्याख्यातार्थम् १५ १६ १७ देवगंधर्वविहार तल्लोकक्रीडापर समरप्रिय समरदर्शन- प्रिय १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः रसातलजयानंतरं रसस्यामृतरूपरसस्यालयम् समुद्रम् मथिष्यामि १९ इदानीं रसातलं जिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्ग-
व्यतिरिक्तमार्गेण क्व खलु गम्यते २० कस्य देशस्य तर्हि अयं मार्गो इति आह अयं खल्विति सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः यदार्षः यमस्य यमपुरस्य २१ हासं
मुक्त्वा कृत्वा शारदमेघाभम् नारदं प्रति कृतमिति वचो ब्रवीत् यमपुरमार्गेण गमनम् तज्जयश्च ममाभिमतएवेत्यब्रवीदित्यर्थः २२ यस्मात्त्वया मार्ग
उपदिष्टः यतश्चतुर्दिक्पालजयो मया प्रतिज्ञातः तस्मादेवं अनेनैव मार्गेण हे महाब्रह्मन् कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामित्यच् दक्षिणामाशां गच्छामि २३ २४
२५ प्रययौ नारदसमीपदेशात् ततो दक्षिणामाशां प्रविष्टः २६ २७ आयुषि क्षीणे सति धर्मेण धर्ममार्गेण त्रयो लोका येन क्लिश्यंते दंड्यंते स कालः

अहं समुद्यतो गंतुं विजयार्थं रसातलम् ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालय-
म् १९ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः क्व खल्विदानीं मार्गेण त्वयेहान्येन गम्यते २० अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपु
रं प्रति मार्गो गच्छति दुर्धर्ष यमस्यामित्रकर्षण २१ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत्
२२ तस्मादेवं महाब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः २३ मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं र
णार्थिना अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो २४ तदिह प्रस्थितो हं वै पितृराजपुरं प्रति प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्या
मि मृत्युना २५ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च प्रययौ दक्षिणामाशां प्रविष्टः सह मंत्रिभिः २६ नारदस्तु महातेजा मुहू
र्तं ध्यानमास्थितः चिंतयामास विप्रेंद्रो विधूम इव पावकः २७ येन लोकास्त्रयः सेंद्राः क्लिश्यंते सचराचराः क्षीणे चायुषि धर्मेण स
कालो जेष्यते कथम् २८ स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः लब्धसंज्ञा विचेष्टंते लोका यस्य महात्मनः २९ यस्य नित्यं त्रयो
लोका विद्रवंति भयार्दिताः तं कथं राक्षसेंद्रो सौ स्वयमेव गमिष्यति ३० यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा त्रैलोक्यं विजितं
येन तं कथं विजयिष्यते अपरं किंतु कृत्वैवं विधानं संविधास्यति ३१

कथमनेन जेष्यते २८ यश्च कालः प्राणिनां स्वदत्तं च स्वकृतं च स्व
दत्तकृते तयोः साक्षी दत्तम् दानम् इदं विहितयागादेरप्युपलक्षणम् कृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः स कथं जेष्यत इति संबंधः यस्य लब्धसंज्ञाय-
त्तौ लब्धसंज्ञा विचेष्टंते व्यवहरंतीत्यर्थः यद्वा यस्य महात्मनः अनुग्रहादिति शेषः २९ ३० यो लोकस्य धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता
यः सुकृतं दुष्कृतम् तत्फलद इत्यर्थः येन कालेन विजायिष्यते विजेष्यते अपरं किंत्विति काल एव सर्वसाधनमयं तु कालातिरिक्तमपरम् किंतु विधा
नं कालव्यतिरिक्तसाधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यति ३१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्येवंकौतूहलंसमुत्पन्नोहंयमसादनंद्रष्टुंयास्यामि ३२ इतिरामाभिरामेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेविंशःसर्गः २० एवमिति १ अग्निःपु
रस्कृतः सर्वसाक्षितयायेनतम् यस्यप्राणिनोयादृशंविधानं पुण्यपापरूपंकर्म तादृशमनुतिष्ठंतम् तत्तदनुगुणफलंप्रयच्छंतं यद्वा यस्ययादृशंक

कौतूहलंसमुत्पन्नोयास्यामियमसादनम् विमर्दंद्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोःस्वयम् ३२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेउत्तरकांडेविंशःसर्गः २० एवंसंचिंत्यविप्रेंद्रोजगामलघुविक्रमः आख्यातुंतद्यथावृत्तंयमस्यसदनंप्रति १ अप
श्यत्सयमंतत्रदेवमग्निपुरस्कृतम् विधानमनुतिष्ठंतंप्राणिनोयस्ययादृशम् २ सतुदृष्ट्वायमःप्राप्तंमहर्षितत्रनारदम् अ
ब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्यधर्मतः ३ कच्चित्क्षेमंनुदेवर्षेकच्चिद्धर्मोननश्यति किमागमनकृत्यंतेदेवगंधर्वसेवित ४ अ
ब्रवीत्तुतदावाक्यंनारदोभगवानृषिः श्रूयतामभिधास्यामिविधानंचविधीयताम् ५ एषनाम्नादशग्रीवःपितृराजनिशा
चरः उपयातिवशंनेतुंविक्रमैस्त्वांसुदुर्जयम् ६ एतेनकारणेनाहंत्वरितोह्यागतःप्रभो दंडप्रहरणस्याद्यतवकिंनुभविष्य
ति ७ एतस्मिन्नंतरेदूरादंशुमंतमिवोदितम् ददृशुर्दीप्तमायांतंविमानंतस्यरक्षसः ८ तंदेशंप्रभयातस्यपुष्पकस्यमहा
बलः कृत्वावितिमिरंसर्वंसमीपमभ्यवर्तत ९ सोऽपश्यत्समहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः प्राणिनःसुकृतंचैवभुंजानांश्चै
वदुष्कृतम् १० अपश्यत्सैनिकांश्चास्ययमस्यानुचरैःसह यमस्यपुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ११ ददर्शवध्यमानांश्चक्लिश्य
मानांश्चदेहिनः क्रोशतश्चमहानादंतीव्रनिष्टनतत्परान् १२ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्चसारमेयैश्चदारुणैः श्रोत्रायासकरावाचो
वदतश्चभयावहाः १३ संतार्यमाणान्वैतरणींबहुशःशोणितोदकाम् वालुकासुचतप्तासुतप्यमानान्मुहुर्मुहुः १४ असिपत्र
वनेचैवभिद्यमानानधार्मिकान् रौरवेक्षारनद्यांचक्षुरधारासुचैवहि १५ पानीयंयाचमानांश्चतृषितान्क्षुधितानपि शवभू
तान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् १६ मलपंकधरान्दीनान्रूक्षांश्चपरिधावतः ददर्शरावणोमार्गेशतशोथसहस्र
शः १७ कांश्चिच्चगृहमुख्येषुगीतवादित्रनिःस्वनैः प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणःसुकृतैःस्वकैः १८

र्मं तस्यतादृशम् विधानम् निग्र
हानुग्रहरूपम् कृत्यमनुतिष्ठंतमित्यर्थः २ ३ कच्चित्क्षेममित्यादि लोकेइतिशेषः ४ विधानंच मत्तःश्रुतायाआपदः प्रतिक्रियांचेत्यर्थः ५ ६ दंडः
कालदंडः प्रहरणंयस्यतव किंनुभविष्यति जयःपराजयोवेत्यर्थः ७ विमानशब्दःपुल्लिंगोपि ८ ९ १० ११ तीव्रनिष्टनःदुःखितशब्दः तत्परा
न् १२ १३ संतार्यमाणान्वैतरणीमिति अक्षराधिक्यमार्षम् १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गृहदातारो गृहदातॄन् अन्नमुपभुंजानान् १९ २० भिद्यमानान् पीड्यमानान् वध्यमानानिति पाठांतरम् २१ २२ अचिंतितमिति अतर्कितमित्यस्यै
वविवरणम् २३ प्रेतगोपाः प्रेतरक्षकाः २४ २५ २६ देवनिष्ठानभूतम् देवाधिष्ठानभूतम् भज्यमानमपि नथैवासीत् अभग्नमासीत् २७ तस्य य

गोरसंगोप्रदातारो अन्नंचैवान्नदायिनः गृहांश्चगृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः १९ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृता
न् धार्मिकानपरांस्तत्रदीप्यमानान्स्वतेजसा २० ददर्शसमहाबाहूरावणोराक्षसाधिपः ततस्तान्भिद्यमानांश्चकर्मभिर्दु
ष्कृतैः स्वकैः २१ रावणोमोचयामासविक्रमेणबलाद्बली प्राणिनोमोक्षितास्तेनदशग्रीवेणरक्षसा २२ सुखमापुर्मुहूर्तंतेह्यत
र्कितमचिंतितम् प्रेतेषुमुच्यमानेषुराक्षसेनमहीयसा २३ प्रेतगोपाःसुसंक्रुद्धाराक्षसेंद्रमभिद्रुवन् ततोहलहलाशब्दःसर्व
दिग्भ्यःसमुत्थितः धर्मराजस्ययोधानांशूराणांसंप्रधावताम् २४ तेप्रासैःपरिघैःशूलैर्मुसलैःशक्तितोमरैः पुष्पकंसमवर्षंतशूराः
शतसहस्रशः २५ तस्यासनानिप्रासादान्वेदिकास्तोरणानिच पुष्पकस्यबभंजुस्तेशीघ्रंमधुकराइव २६ देवनिष्ठानभूतंत
द्विमानंपुष्पकंमृधे भज्यमानंतथैवासीदक्षय्यंब्रह्मतेजसा २७ असंख्यासुमहत्यासीत्तस्यसेनामहात्मनः शूराणामग्रयातॄ
णांसहस्राणिशतानिच २८ ततोवृक्षैश्चशैलैश्चप्रासादानांशतैस्तथा ततस्तेसचिवास्तस्ययथाकामंयथाबलम् २९ अयुध्यं
तमहावीराः सचराजादशाननः तेतुशोणितदिग्धांगाःसर्वशस्त्रसमाहताः ३० अमात्याराक्षसेंद्रस्यचक्रुरायोधनंमहत् अन्यो
न्यंतेमहाभागाजघ्नुःप्रहरणैर्भृशम् ३१ यमस्यचमहाबाहोरावणस्यचमंत्रिणः अमात्यांस्तांस्तुसंत्यज्ययमयोधामहाबलाः
३२ तमेवचाभ्यधावंतशूलवर्षैर्दशाननम् ततःशोणितदिग्धांगःप्रहारैर्जर्जरीकृतः फुल्लाशोकइवाभातिपुष्पकेराक्षसाधिपः
३३ सतुशूलगदाप्रासांश्शक्तितोमरसायकान् मुसलांश्चशिलावृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्बली ३४ तरूणांचशिलानांचशस्त्राणां
चातिदारुणम् यमसैन्येषुतद्वर्षंपपातधरणीतले ३५ तांस्तुसर्वान्विनिर्भिद्यतदस्त्रमपहत्यच जघ्नुस्तेराक्षसंघोरमेकंशत
सहस्रशः ३६ परिवार्यचतंसर्वेशैलंमेघोत्कराइव भिंडिपालैश्चशूलैश्चनिरुच्छ्वासमपोथयन् ३७ विमुक्तकवचःक्रुद्धःसि
क्तःशोणितविस्रवैः ततःसपुष्पकंत्यक्त्वापृथिव्यामवतिष्ठत ३८

मस्य २८ २९ ३० आयोधनम् युद्धम् ३१ ३२ ३३ सरावणोऽस्त्रबला
दस्त्रसामर्थ्याच्छूलादीन्मुमोच ३४ तद्वर्षम् रावणविसृष्टशस्त्रवर्षम् यमसैन्येषुपतित्वाधरणीतलेपपात ३५ तान् शूलगदाप्रासादीन् निर्भिद्य २४
भंक्त्वा तदस्त्रम् रावणप्रयुक्तंशस्त्रवर्षकरमस्त्रमपहत्य निरस्य ३६ निरुच्छ्वासंयथाभवतितथा रावणंशस्त्रैरपोथयन् ३७ ३८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ इतिरामाभिरामेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकविंशःसर्गः २१ सतस्येति १ उपनीयतांइत्यब्रवीदित्य
न्वयः २ ३ तस्ययमस्य येनमृत्युना युगांतेसर्वंजगत्संक्षिप्यते संह्रियतइत्यर्थः अव्ययम् प्रवाहनित्यम् ४ ५ ६ ७ मनसस्तुल्याः मनःस

ततःसुकार्मुकीबाणीसमरेचाभिवर्द्धत लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनक्रुद्धस्तस्थौयथांतकः ३९ ततःपाशुपतंदिव्यमस्त्रंसंधायकार्मुके
तिष्ठतिष्ठेतितान्युक्त्वातच्चापंव्यपकर्षत ४० आकर्णात्सविकृष्याथचापमिंद्रारिराहवे मुमोचतंशरंक्रुद्धस्त्रिपुरेशंकरोयथा
४१ तस्यरूपंशरस्यासीत्सधूमज्वालमंडलम् वनंदाहिष्यतोघर्मेदावाग्नेरिवमूर्च्छतः ४२ ज्वालामालीसतुशरःक्रव्यादानुगतो
रणे मुक्तोगुल्मान्द्रुमांश्चापिभस्मकृत्वाप्रधावति ४३ तेतस्यतेजसादग्धाःसैन्यावैवस्वतस्यतु बलेतस्मिन्निपतितामाहेंद्रा
इवकेतवः ४४ ततस्तुसचिवैःसार्धंराक्षसोभीमविक्रमः ननादसुमहानादंकंपयन्निवमेदिनीम् ४५ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकविंशःसर्गः २१ सतस्यतुमहानादंश्रुत्वावैवस्वतःप्रभुः शत्रुंविजयिनंमेनेस्वबलस्यच
संक्षयम् १ सहियोधान्हतान्मत्वाक्रोधसंरक्तलोचनः अब्रवीत्त्वरितःसूतंरथोमेउपनीयताम् २ तस्यसूतस्तदादिव्यमुप
स्थाप्यमहारथम् स्थितःसचमहातेजा अध्यारोहततंरथम् ३ प्रासमुद्गरहस्तश्चमृत्युस्तस्याग्रतःस्थितः येनसंक्षिप्यतेसर्व
त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ४ कालदंडस्तुपार्श्वस्थोमूर्तिमानस्यचाभवत् यमप्रहरणंदिव्यंतेजसाज्वलदग्निवत् ५ ततोलोक
त्रयंक्षुब्धमकंपंतदिवौकसः कालंदृष्ट्वातथाक्रुद्धंसर्वलोकभयावहम् ६ ततस्त्वचोदयत्सूतस्तानश्वान्रुचिरप्रभान् प्रययौभी
मसन्नादोयत्ररक्षःपतिःस्थितः ७ मुहूर्तेनयमंतेतुहयाहरिहयोपमाः प्रापयन्मनसस्तुल्यायत्रतत्प्रस्तुतंरणम् ८ दृष्ट्वातं
थैवविकृतंरथंमृत्युसमान्वितम् सचिवाराक्षसेंद्रस्यसहसाविप्रदुद्रुवुः ९ लघुसत्त्वतयातेहिनष्टसंज्ञाभयार्दिताः नेहयुद्धं
समर्थास्मइत्युक्त्वाप्रययुर्दिशः १० सतुतंतादृशंदृष्ट्वारथंलोकभयावहम् नाक्षुभ्यतदशग्रीवोनचापिभयमाविशत् ११
सतुरावणमासाद्यव्यसृजच्छक्तितोमरान् यमोमर्माणिसंक्रुद्धोरावणस्यन्यकृंतत १२ रावणस्तुततःस्वस्थःशरवर्षंमुमोचह
तस्मिन्वैवस्वतरथेतोयवर्षमिवांबुदः १३ ततोमहाशक्तिशतैःपात्यमानैर्महोरसि नाशक्नोत्प्रतिकर्तुंसराक्षसःस्वल्पपीडितः
१४ एवंनानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्षिणा समरान्तेकृतःसंख्येविसंज्ञाविमुखोरिपुः १५

मानवेगाः प्रस्तुतम् प्रारब्धम् ८ विकृ
तं घोरंविकृतसन्नाहंच ९ लघुसत्त्वतया अल्पबलतया १० ११ १२ १३ १४ समरान्तं युद्धंकृत्वेतिशेषः १५ ५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰रा॰ १६ समेताः प्राप्ताः १७ १८ १९ २० ततः क्रुद्धस्येत्यनेन एतावत्पर्यंतं भगवान्यमोब्रह्मवरदानंस्मृत्वा मारणबुद्धिंविहाय युद्धमात्रंकृतवानिति उ॰कां॰
२५ सूचितम् २१ प्रहर्षितौ युद्धायेतिशेषः ससंरब्धौ अतिक्रुद्धौ २२ मुंच आज्ञापयेत्यर्थः २३ निसर्गतः स्वभावसिद्धा हिएषाहृशा मयेतद्रक्षोन ७
भवेन्नजीवेदित्येवंरूपामर्यादाममेत्यर्थः तदेवाह हिरण्येति २४ शंभुः कुशध्वजब्रह्मर्षिहंतादैत्यः २५ २६ २७ विनिपन्नाः विनिपातंविनाशंप्रा-

तदासीत्तुमुलंयुद्धंयमराक्षसयोर्द्वयोः जयमाकांक्षतोर्वीरसमरेष्वनिवर्तिनोः १६ ततोदेवाः सगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः
प्रजापतिंपुरस्कृत्यसमेतास्तद्रणाजिरे १७ संवर्तइवलोकानांयुध्यतोरभवत्तदा राक्षसानांचमुख्यस्यप्रेतानामीश्वरस्यच
१८ राक्षसेंद्रोपिविस्फार्यचापमिंद्राशनिप्रभम् निरंतरमिवाकाशंकुर्वन्बाणांस्ततोसृजत् १९ मृत्युंचतुर्भिर्विशिखैःसूतं
सप्तभिरार्दयत् यमंशतसहस्रेणशीघ्रंमर्मस्वताडयत् २० ततःक्रुद्धस्यवदनाद्यमस्यसमजायत ज्वालामालीसनिःश्वासःस
धूमःकोपपावकः २१ तदाश्चर्यमथोदृष्ट्वादेवदानवसन्निधौ प्रहर्षितौसुसंरब्धौमृत्युकालौबभूवतुः २२ ततोमृत्युःक्रुद्धत-
रोवैवस्वतमभाषत मुंचमांसमरेयावद्धन्मीमंपापराक्षसम् २३ नैषारक्षोभवेदद्यमर्यादाहिनिसर्गतः हिरण्यकशिपुःश्रीमा
न्नमुचिःशंबरस्तथा २४ निसंदिर्धूमकेतुश्चबलिर्वैरोचनोपिच शंभुर्दैत्योमहाराजोवृत्रोबाणस्तथैवच २५ राजर्षयःशा
स्त्रविदोगंधर्वाःसमहोरगाः ऋषयःपन्नगादैत्यायक्षाश्चह्यप्सरोगणाः २६ युगांतपरिवर्तेचपृथिवीसमहार्णवा क्षयंनीताम
हाराजसपर्वतसरिद्द्रुमा २७ एतेचान्येचबहवोबलवंतोदुरासदाः विनिपन्नामयादृष्टाःकिमुतायंनिशाचरः २८ मुंचमांसा
धुधर्मज्ञयावदेनंनिहन्म्यहम् नहिकश्चिन्मयादृष्टोबलवानपिजीवति २९ बलंममनखल्वेतन्मर्यादैषानिसर्गतः सदृष्टोनम
योकालमुहूर्तमपिजीवति ३० तस्यैवंवचनंश्रुत्वाधर्मराजःप्रतापवान् अब्रवीत्तत्रतंमृत्युंत्वंतिष्ठैनंनिहन्म्यहम् ३१ ततःसं
रक्तनयनःक्रुद्धोवैवस्वतःप्रभुः कालदंडममोघंतुतोलयामासपाणिना ३२ यस्यपार्श्वेषुनिहिताःकालपाशाःप्रतिष्ठिताः पा
वकाशनिसंकाशोमुद्गरोमूर्तिमान्स्थितः ३३

प्ताः दृष्टाः दृष्टमात्राएव २८ यावन्निहन्मि हनिष्यामीत्यर्थः २९ एतन्मयादृष्टोमुहूर्तमपि
नजीवतीति ममवचनम् बलं बलप्रकाशनमात्रपरंनखलु यतोनिसर्गतः अनादिसृष्टिस्वभावेनएषा ममदृष्टिरेवप्राणिनांजीवितस्यमर्यादा यदेव २५
मतःसदृष्टइति संहारचक्षुषादृष्टइत्यर्थः ३० तंमृत्युं एनमयमहंनिहन्मीत्यन्वयः ३१ ३२ मूर्तिमान्स्थितः यस्यपार्श्वेस्त्यमुंपंगः ३३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ३५ तस्मात्कालदंडात्त्रस्ताः रणाजिरे वर्तमानाः सर्वे प्राणिनो विदुद्रुवुः दंडोद्यतम् उद्यतदंडम् ३६ पितामहो यमं साक्षाद्दर्शयित्वा स्वदिव्यमूर्त्या-
प्रत्यक्षो भूत्वा ३७ नत्वद्दयेन हंतव्यो न हंतव्य इत्यावृत्तिः ३८ वरः देवगणाद्वध्यत्वरूपः ३९ अनृतं अनृतवचनं कुर्यान्मदाज्ञामुल्लंघ्येति शेषः त्रै-
लोक्यमिति सर्वसमष्टित्वान्ममेति भावः ४० ननु त्वद्दत्तवरतया तवप्रियो यदि रावणस्तर्हि मुक्तोपि कालदंडः किं कुर्यात्तत्राह क्रुद्धेनेति प्रियाप्रिये
समाहारद्वंद्वः मत्प्रियाप्रियप्राणिविषये क्रुद्धेन त्वयायं विप्रमुक्तः स्वविषयभूतास्ताः सर्वाः प्रजा निर्विशेषं यथा भवति तथा संहरत एव ४१ सर्वेष

दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपि कर्षति किं पुनः स्पृशमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ३४ स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसं
तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ३५ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दंडोद्यतं यम-
म् ३६ तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दंडेन रावणम् यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ३७ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितवि-
क्रम न हंतव्यस्त्वयैतेन दंडेनैष निशाचरः ३८ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुंगव स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः
३९ यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोपि वा त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ४० क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रिया-
प्रिये प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ४१ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः कालदंडो मया सृष्टः सर्वमृत्युपुरस्कृ-
तः ४२ तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्द्धनि न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ४३ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रिये-
तैष राक्षसः म्रियते वा दशग्रीवस्तदाप्युभयतोऽनृतम् ४४ तन्निवर्तय लंकेशाद्दंडमेतं समुद्यतम् सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकां-
स्त्वं यद्यवेक्षसे ४५ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा एष व्यावर्तितो दंडः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ४६ किं त्विदानीं मया
शक्यं कर्तुं रणगतेन हि न मया यद्ययं शक्यो हंतुं वरपुरस्कृतः ४७ एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः इत्युक्त्वा सरथः साश्व-
स्तत्रैवांतरधीयत ४८ दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रांतो यमसादनात् ४९

प्राणिनाम् अत्र स्पृश्यप्राणिमात्रस्यापि निपातने इत्यर्थः सर्वमृत्युपुरस्कृतः तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्च ४२ ४३ उभयत इति दंडपाते रावणजीवने-
दंडस्यानृतत्वम् रक्षोमरणे मदुक्तवरवचनस्यानृतत्वमित्यर्थः ४४ ४५ प्रभविष्णुः स्वामी ४६ यतो मया हंतुं न शक्यस्तस्मादिदानीम् मया किं
नु कर्तुं शक्यम् योग्यमिति संनिंत्स्येति शेषः ४७ अस्य रक्षसो दर्शनात् चक्षुष्पथात्प्रणश्यामि अंतर्हितो भविष्यामि इत्युक्त्वा ब्रह्माणमिति शेषः
४८ तं जित्वा भगवत्कृपयेति शेषः ४९ श्रीसीताजानकीवल्लभरामचंद्राय नमः ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टः ब्रह्मणः सत्यपरिपालनं सद्वृत्तमिति यमादीनां हर्षः ५० इति रामाभिरामे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे द्वाविंशः सर्गः २२ नन इति १ विस्मयमिति यमादपि मुक्त इति विस्मयः २ ३ रसातलं जिगमिषुः पयसांनिधिं प्रविष्टो मार्गवशादिति शेषः अध्युष्टं अध्युषितम् ४ भोगवती समुद्रादधः पातालवर्तिनी नागानां पुरी तस्यां नागान्वशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ५ वसन्नित्यडभाव आर्षः लब्धवराः ब्रह्म

सतु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ५० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे द्वाविंशः सर्गः २२ ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुंगवम् रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह १ ततो रुधिरसिक्तांगं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् रावणं राक्षसा दृष्ट्वा विस्मयं समुपागमन् २ जयेन वर्द्धयित्वा तु मारीचप्रमुखास्ततः पुष्पकं भेजिरे सर्वे सांत्विता रावणेन तु ३ ततो रसातलं रक्षः प्रविष्टः पयसांनिधिम् दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ४ सतु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ५ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् राक्षसस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ६ ते तु सर्वे सुविक्रांता दैतेया बलशालिनः नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ७ शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ८ तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः नचान्यतरतस्तत्रा विजयो वा क्षयोपि वा ९ ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः १० निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ११ नह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः नभवंतः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः १२ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः १३ ततोग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः निवातकवचैः सार्द्धं प्रीतिमानभवत्तदा १४ अर्चितस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः १५ तत्रोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् सलिलेंद्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् १६ ततोश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् १७

णः सकाशादिति भावः अत एवाग्रे भगवता तैः सह रावणस्य सख्यं कारणम् ६ ७ ८ ९ १० वृद्धः अनादिर्वृद्धः सर्वदेवाग्रकूटस्थ इत्यर्थः विदितार्थवत् स्पष्टावगताभिधेयं ११ १२ रोचते कर्तव्यत्वेन ममेति शेषः सख्यफलमाह अविभक्ताश्चेति सर्वार्थाः धनधान्यादिसमस्तभोगोपकरणपदार्थाः जयाजयाद्यभिमानाश्च सुहृदामविभक्ताः साधारणभूताः १३ ततो भगवद्वचनानंतरं १४ १५ उपधार्य सखित्वेनानुसृत्य समाप्तवान् प्राप्तवान् १६ १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्यालत्वादिगुणकमपि विद्युज्जिह्वमच्छिनत् श्यालोत्र भगिनीपतिः १८ अनृशंसत्वाद्रावणीयान्राक्षसान्जिह्वया संलिहंतमास्वादयंतम् भक्षयं-
तमितियावत् १९ २० तत्रवरुणालयेस्थितां सुरभिंगां चापश्यदित्यनुकर्षः सागरइति सम भवदिति शेषः २१ गोवृषेंद्रोमहावृषस्तस्यवरारणिं साक्षा
न्मातरम् यस्माच्चंद्रइति यदुत्पादितक्षीरसमुद्रादित्यर्थः २२ यं क्षीरसमुद्रं स्वधभोजिनामित्यार्षोन्हस्वः स्वधाभोजिनां पितॄणाम् स्वधापितृभ
क्ष्यंकव्यम् देवानाममृतवत् २३ २४ धाराशतैर्जलधाराशतैराकीर्णव्याप्तम् प्रहृष्टं प्रहृष्टजनम् २५ तैर्वरुणबलाध्यक्षैस्ताडितस्तांश्वसमरेहत्वा

शूर्पणख्याश्वभर्तारमसिनाप्राच्छिनत्तदा श्यालंचबलवंतंचविद्युज्जिह्वंबलोत्कटम् १८ जिह्वयासंलिहंतंचराक्षसंसमरेत
दा तंविजित्यमुहूर्तेनजघ्नेदैत्यांश्चतुःशतम् १९ ततःपांडुरमेघाभंकैलासमिवभास्वरम् वरुणस्यालयंदिव्यमपश्यद्राक्षसा
धिपः २० क्षरंतींचपयस्तत्रसुरभिंगामवस्थिताम् यस्याःपयोभिनिष्पंदात्क्षीरोदोनामसागरः २१ ददर्शरावणस्तत्रगोवृषेंद्रव
रारणिम् यस्माच्चंद्रःप्रभवतिशीतरश्मिर्निशाकरः २२ यंसमाश्रित्यजीवंतिफेनपाःपरमर्षयः अमृतंयत्रचोत्पन्नंस्वधाचस्व
धभोजिनाम् २३ यांब्रुवंतिनरालोकेसुरभिंनामनामतः प्रदक्षिणंतुतांकृत्वारावणःपरमाद्भुताम् प्रविवेशमहाघोरंगुप्तंबहु
विधैर्बलैः २४ ततोधाराशताकीर्णंशारदाभ्रनिभंतदा नित्यप्रहृष्टंददृशेवरुणस्यगृहोत्तमम् २५ ततोहत्वाबलाध्यक्षा-
न्समरेतैश्चताडितः अब्रवीच्चततोयोधान्राजाशीघ्रंनिवेद्यताम् २६ युद्धार्थीरावणःप्राप्तस्तस्ययुद्धंप्रदीयताम् वदवान-
भयंतेऽस्तिनिर्जितोस्मीतिसांजलिः २७ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धावरुणस्यमहात्मनः पुत्राःपौत्राश्चनिष्क्रामन्गोश्चपुष्करएवच २८
तेतुतत्रगुणोपेताबलैःपरिवृताःस्वकैः युक्त्वारथान्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः २९ ततोयुद्धंसमभवद्दारुणंरोमहर्षणं स
लिलेंद्रस्यपुत्राणांरावणस्यचधीमतः ३० अमात्यैश्चमहावीर्यैर्दशग्रीवस्यरक्षसः वारुणंतद्बलंसर्वंक्षणेनविनिपातितम् ३१ स
मीक्ष्यस्वबलंसंख्येवरुणस्यसुतास्तदा अर्दिताःशरजालेननिवृत्तारणकर्मणः ३२

भिताड्य २६ युद्धंवादीयतां सांजलिर्निर्जितोस्मीतिवा
वद एवंचेत्तेभयंनास्तीतिरावणोब्रवीत् इतिवोराजानिवेद्यतामित्यन्वयः २७ गोश्चपुष्करश्च पुत्राणांपौत्राणांच बलाध्यक्षौ २८ २९ वरुणपुत्राणांरा
वणस्यच रोमहर्षणंयुद्धंसमभवदित्यन्वयः ३० रावणामात्यैश्च वारुणंबलंसर्वंपातितम् ३१ वरुणस्यसुताः प्रथमंमहीतलगताएव रावणेनयुद्धम-
कुर्वन् तत्ररावणामात्यैराकाशस्थैर्निपातितंस्वबलं दृष्ट्वा तादृशयुद्धस्याननुरूपतांविचार्य युद्धान्निवृत्ता महींत्यक्त्वा स्वयमप्याकाशमेवगताइत्यर्थः ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रविशत्वंमहासत्वसंग्रामंकुरुमाचिरम् एवमुक्तोदशग्रीवः प्रविवेशयतोबलिः २६ सविलोक्याथलंकेशंजहासदहनोप
मः आदित्यइवदुःप्रेक्ष्यःस्थितोदानवसत्तमः २७ अथसदर्शनादेवबलिर्वैविश्वरूपवान् सगृहीत्वाचतद्रक्षउत्संगेस्थाप्यचा
ब्रवीत् २८ दशग्रीवमहाबाहोकंतेकामंकरोम्यहम् किमागमनकृत्यंतेब्रूहित्वंराक्षसेश्वर २९ एवमुक्तस्तुबलिनारावणोवा-
क्यमब्रवीत् श्रुतंमयामहाभागबद्धस्त्वंविष्णुनापुरा ३० सोहंमोक्षयितुंशक्तोबंधनात्त्वांनसंशयः एवमुक्त्वाततोहासंबलिस्तु
त्वेनमब्रवीत् ३१ श्रूयतामभिधास्यामियत्त्वंपृच्छसिरावण यएषपुरुषःश्यामोद्वारेतिष्ठतिनित्यदा ३२ एतेनदानवेंद्राश्चत-
थान्येबलवत्तराः वशंनीतावलवतापूर्वैःपूर्वतराश्चये ३३ बद्धःसोहमनेनैवकृतांतोदुरतिक्रमः कएनंपुरुषोलोकेवंचयिष्यतिमान
वः ३४ सर्वभूतापहर्तावैयएषद्वारितिष्ठति कर्ताकारयिताचैवधातात्रिभुवनेश्वरः ३५ नत्वंवेदनचैवाहंभूतभव्यभवत्प्र-
भुः कलिश्चैवैषकालश्चसर्वभूतापहारकः ३६ लोकत्रयस्यसर्वस्यहर्तास्रष्टातथैवच संहरत्येषभूतानिस्थावराणिचराणि
च ३७ पुनश्चसृजतेसर्वमनाद्यंतंमहेश्वरः इष्टंचैवहिदत्तंचहुतंचैवनिशाचर ३८ सर्वमेवहिलोकेशोधातागोप्तानसंशयः
नैवंविधंमहद्भूतंविद्यतेभुवनत्रये ३९ अहंत्वंचैवपौलस्त्ययेचान्येपूर्ववत्तराः नेताह्येषामहद्भूतंपश्चरशनयायथा ४० वृत्रो
दनुःशुकःशंभुर्निशुंभःशुंभएवच कालनेमिश्चप्रह्लादिःकूटोवैराचनोमृदुः ४१ यमलार्जुनौचकंसश्चकैटभोमधुनासह
एतेतपंतियांतितिवातिवर्षंतिचैवहि ४२ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंसर्वैस्तप्तंमहत्तपः सर्वेतेसुमहात्मानःसर्वेयोगधर्मिणः ४३
सर्वैरैश्वर्यमासाद्यभुक्तंभोगैर्महत्तरैः दत्तमिष्टमधीतंचप्रजाश्चपरिपालिताः ४४ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारःप्रहंतारःपरेष्वपि सा
मरेष्वपिलोकेषुनेतेषांविद्यतेसमम् ४५ शूरास्त्वाभिजनोपेताःसर्वशास्त्रार्थपारगाः सर्वविद्याप्रवक्तारःसंग्रामेष्वनिवर्तकाः
४६ सर्वैस्त्रिदशराज्यानिकारितानिमहात्मभिः सुदेवासुरगणाःसर्वेनिर्जिताश्चसहस्रशः ४७ देवानामप्रियेसक्ताःस्वपक्षपरिपा
लकाः प्रमत्ताश्चोपसक्ताश्चबालार्कसमतेजसः ४८ यःसदेवान्प्रधर्षेततदेषांविष्णुरीश्वरः उपायपूर्वकंनाशंसवक्ताभगवान्ह
रिः ४९ प्रादुर्भावंविकुरुतेयेनैतान्निधनंनयेत् पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठायसतिष्ठति ५० एवमेतेनदेवेनदानवेंद्रामहात्म
ना तेहिसर्वेक्षयंनीताबलिनःकामरूपिणः ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७

समरेचदुराधर्षाः श्रूयंतेयेऽपराजिताः तेपिनीतामहद्भूताः कृतांतबलचोदिताः ६२ एवमुक्त्वाथप्रोवाचराक्षसंदानवेश्वरः
यदेतदृश्यतेवीरचक्रंदीप्तानलोपमम् ५३ एतद्गृहीत्वागच्छत्वंममपार्श्वंमहाबल ततोहंतवव्याख्यास्येमुक्तिकारणमव्ययम्
५४ तत्कुरुष्वमहाबाहोमाविलंबस्वरावण एतच्छ्रुत्वागतोरक्षःप्रहसन्श्चमहाबलः ५५ यत्रस्थितंमहादिव्यंकुंडलंरघुनंदन ली
लयोत्पाटनंचक्रेरावणोबलदर्पितः ५६ नचचालयितुंशक्तोरावणोभूत्कथंचन लज्जयासपुनर्भूयोयत्नंचक्रेमहाबलः ५७
उत्क्षिप्तमात्रेदिव्येचपपातभुविराक्षसः छिन्नमूलोयथाशालोरुधिरौघपरिप्लुतः ५८ एतस्मिन्नंतरेजज्ञेशब्दःपुष्पकसंभवः रा
क्षसेंद्रस्यसचिवैर्मुक्तोहाहाकृतोमहान् ५९ ततोरक्षोमुहूर्तेनचेतनांलभ्यचोत्थितम् लज्जयावनतीभूतंबलिर्वाक्यमुवाचह
६० आगच्छराक्षसश्रेष्ठवाक्यंशृणुमयोदितम् यत्त्वयाचोद्यतंवीरकुंडलंमणिभूषितम् ६१ एतद्धिपूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमी
स्यताम् एतत्पातितवच्चैवमत्रभूमौमहाबल ६२ अन्यत्स्ववतसानोहिपतितंकुंडलादनु मुकुटंवेदिसामीप्यपतितंसुध्यतोभुवि
६३ हिरण्यकशिपोःपूर्वंममपूर्वपितामहात् नतस्यकालोमृत्युर्वानव्याधिर्नविहिंसकाः ६४ नदिवामरणंतस्यनरात्रौसंध्ययोर्न
हि नशुष्केणनचार्द्रेणनचशस्त्रेणकेनचित् ६५ विद्यतेराक्षसश्रेष्ठतस्यनास्त्रेणकेनचित् प्रल्हादेनसमंचक्रेवादंपरमदारुण-
म् ६६ तस्यवादेसमुत्पन्नेधीरोलोकभयंकरः सर्ववर्यस्यवीरस्यप्रल्हादस्यमहात्मनः ६७ उत्पन्नोराक्षसश्रेष्ठनरसिंहाकृतिरूप-
धृक् दृष्टंचतेनरौद्रेणक्षुब्धंसर्वमशेषतः ६८ ततउद्धृत्यबाहुभ्यांनखैर्निन्येयमक्षयम् एषतिष्ठतिद्वारिस्थोवासुदेवोनिरंजनः
६९ तस्यदेवाधिदेवस्यगदतोमेशृणुष्वह वाक्यंपरमभावेनयदितेवर्ततेहृदि ७० इंद्राणांचसहस्राणिसुराणामयुतानिच ऋ
षीणांचैवमुख्यानांशतान्यब्दसहस्रशः ७१ वशंनीतानिसर्वाणियएषद्वारितिष्ठति तस्यतद्वचनंश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत
७२ मयाप्रेतेश्वरोदृष्टःकृतांतःसहमृत्युना पाशहस्तोमहाज्वालऊर्ध्वरोमाभयानकः ७३ दंष्ट्रालोविद्युज्जिह्वश्चसर्पवृश्चिकरोमवान्
रक्ताक्षोभीमवेगश्चसर्वसत्त्वभयंकरः ७४ आदित्यइवदुष्प्रेक्ष्यःसमरेष्वनिवर्तकः पापानांशासिताचैवसमयायुधिनिर्जितः ७५
नचमेतत्रभीःकाचिद्यथावादानवेश्वर एवंतुनाभिजानामितद्भवान्वक्तुमर्हति ७६ रावणस्यवचःश्रुत्वाबलिर्वैरोचनोब्रवीत् ए
षत्रैलोक्यधाताचहरिर्नारायणःप्रभुः ७७

६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनंतःकपिलोविष्णुर्नरसिंहोमहाद्युतिः ऋतुधामासुधामाचपाशहस्तोभयानकः ७८ द्वादशादित्यसदृशःपुराणपुरुषोत्त
मः नीलजीमूतसंकाशःसुरनाथःसुरोत्तमः ७९ ज्वालामालीमहाबाहोयोगीभक्तजनप्रियः एषधारयतेलोकानेषवैसृजतेप्र
भुः ८० एषसंहरतेचैवकालोभूत्वामहाबलः एषयज्ञश्चयाज्यश्चचक्रायुधधरोहरिः ८१ सर्वदेवमयश्चैवसर्वभूतमयस्तथा
सर्वलोकमयश्चैवसर्वज्ञानमयस्तथा ८२ सर्वरूपीमहारूपीबलदेवोमहाभुजः वीरहावीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ८३ ए
वंमुनिगणाःसर्वचिंतयंतोमुमोक्षिणः यएनंवेत्तिपुरुषंनचपापैर्विलिप्यते ८४ स्मृत्वास्तुत्वातथेष्ट्वाचसर्वमस्मादवाप्यते एत
च्छ्रुत्वातुवचनंरावणोनिर्ययौतदा ८५ क्रोधसंरक्तनयनउद्यतास्त्रोमहाबलः तथाभूतंचतंदृष्ट्वाहरिर्मुसलधृक्प्रभुः ८६
नैनंहन्म्यधुनापापंचिंतयित्वेतिरूपधृक् अंतर्धानंगतोरामब्रह्मणःप्रियकाम्यया ८७ नचतंपुरुषंतत्रपश्यतेरजनीचरः हृ
र्षान्नादंविसृजन्वैनिष्क्रामन्वरुणालयात् ८८ येनैवसंप्रविष्टःसपथातेनैवनिर्ययौ ८९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेउत्तरकांडप्रथमःसर्गः १ अथसंचिंत्यलंकेशःसूर्यलोकंजगामह मेरुशृंगेवरेरम्येउषित्वातत्रशर्वरीम् १ पुष्प
कंतत्समारुह्यरथेस्तुरगसन्निभम् नानापातगतिर्दिव्यविहारंवियतिस्थितम् २ यत्रापश्यद्रविंदेवंसर्वतेजोमयंशुभम् व
रकांचनकेयूररत्नांबरविभूषितम् ३ कुंडलाभ्यांशुभाभ्यांतुभ्राजन्मुखविकासितम् केयूरनिष्काभरणंरक्तमालावलंबिनम्
४ रक्तचंदनदिग्धांगंसहस्रकिरणोज्ज्वलम् तमादिदेवमादित्यमुच्चैःश्रवसवाहनम् ५ अनाद्यंतममध्यंचलोकसाक्षिंज
गत्पतिम् तंदृष्ट्वाप्रवरंदेवंरावणोरक्षसांवरः ६ सप्रहस्तमुवाचाथरवितेजोबलार्दितः गच्छामात्यवदस्वैनंनिदेशान्ममशासन
म् ७ युद्धार्थंरावणःप्राप्तोयुद्धंतस्यप्रदीयताम् निर्जितोस्मीतिवाब्रूहिपक्षमेकतरंकुरु ८ तस्यतद्वचनाद्रक्षःसूर्यस्यांतिकमा
गमत् पिंगलंदंडिनंचैवपश्यतेद्वारपालकौ ९ ताभ्यामाख्यायतत्सर्वंरावणस्यविनिश्चयम् तूष्णीमास्तेप्रहस्तस्तुतत्रतेजों
शुदीपितः १० दंडीगतोरवेःपार्श्वंप्रणम्याख्यातवान्रवेः श्रुत्वातुसूर्यस्तद्वृत्तंदंडिनोरावणस्यह ११ उवाचवचनंधीमान्बुद्धि
पूर्वंक्षमापहः गच्छदंडिन्जयस्वैनंनिर्जितोस्मीतिवावद १२ यत्तेऽभिकांक्षितंकार्षीःकंचित्कालंक्षपाचरम् सगत्वावचनात्तस्यरा
क्षसस्यमहात्मनः १३

मे॰ वाल्मीकीयेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथयामासतत्सर्वंसूर्योक्तवचनंतदा सश्रुत्वावचनंतस्यदंडिनोराक्षसेश्वरः घोषयित्वाजगामाथस्वजयंराक्षसाधिपः १४
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः २ अथसंचिंत्यलंकेशःसोमलोकंजगामह मेरुशृंगवरेरम्येर
जनीमुष्यवीर्यवान् १ अथस्यंदनमारूढोदिव्यस्रगनुलेपनः अप्सरोगणमुख्येनसेव्यमानस्तुगच्छति २ रतिश्रांतोप्सरोंके
सुप्तुवितःसविबुध्यते दृष्टस्तुपुरुषस्तेनहृष्टाकौतूहलान्वितः ३ अथापश्यदृषिंतत्रदृष्ट्वाचैवमुवाचतम् स्वागतंतवदेवर्षेकाले
नैवागतोह्यसि ४ कोयंस्यंदनमारूढोह्यप्सरोगणसेवितः निर्लज्जइवसंयातिभयस्थानंनविंदति ५ रावणेनैवमुक्तस्तुपर्व-
तोवाक्यमब्रवीत् शृणुवत्सयथातत्वंवक्ष्येचाहंमहामते ६ अनेननिर्जितालोकाब्रह्माचैवाभितोषितः एषगच्छतिमोक्षायस्तु
सुखंस्थानमुत्तमम् ७ तपसानिर्जितायद्वद्भवताराक्षसाधिप प्रयातिपुण्यकृत्तद्वत्सोमंपीत्वानसंशयः ८ त्वंतुराक्षसशार्दूल
शूरःसत्यपराक्रमः नैवेदृशेषुकुर्वंत्यतिबलिनोधर्मचारिषु ९ अथापश्यद्रथवरंमहाकायंमहौजसम् जाज्वल्यमानंवपुषागीत
वादित्रनिःस्वनैः १० कएषगच्छतिदेवर्षेभ्राजमानोमहाद्युतिः किन्नरैश्चप्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्चमनोरमम् ११ श्रुत्वाचैनमुवाचाथ
पर्वतोमुनिसत्तमः एषशूरोरणेयोद्धासंग्रामेष्वनिवर्तकः १२ युध्यमानस्तथैवैषप्रहारैर्जर्जरीकृतः कृतीशूरोरणेजेतास्वा-
म्यर्थेत्यक्तजीवितः १३ संग्रामेनिहतोऽमित्रैर्हत्वाचसमरेबहून् इंद्रस्यातिथिरेवैषअथवायत्रगच्छति १४ नृत्यगीतपरैर्लोकैः
सेव्यतेनरसत्तमः पप्रच्छरावणोभूयःकोयंयात्यर्कसन्निभः १५ रावणस्यवचःश्रुत्वापर्वतोवाक्यमब्रवीत् यएषदृश्यतेराजन्
विमानेसर्वकांचने १६ अप्सरोगणसंयुक्तेपूर्णचंद्रनिभाननः रुक्मवर्णोमहाराजविचित्राभरणांबरः १७ एषगच्छतिशीघ्रेण
यानेनतुमहाद्युतिः पर्वतस्यवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् १८ एतेवैयांतिराजानोब्रूहित्वमृषिसत्तम कोह्यत्रयाचितोद
द्याद्युद्धातिथ्यंममाद्यवै १९ तंममाख्याहिधर्मज्ञपितामेत्वंहिधर्मतः एवमुक्तःप्रत्युवाचरावणंपर्वतस्तदा २० स्वर्गार्थिनोमहा
राजनैतेयुद्धार्थिनोनृपाः वक्ष्यामितेमहाभागयस्तेयुद्धंप्रदास्यति २१ सतुराजामहातेजाःसप्तद्वीपेश्वरोमहान् मांधातेत्यभि
विख्यातःसतेयुद्धंप्रदास्यति २२ पर्वतस्यवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् कुतोसौतिष्ठतेराजातत्समाचक्ष्वसुव्रत २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोहंयास्यामितत्रैवयत्रासौनरपुंगवः रावणस्यवचःश्रुत्वामुनिर्वचनमब्रवीत् २४ युवनाश्वसुतोराजामांधाताराजसत्तमः
सप्तद्वीपससमुद्रांतांजित्वेहाभ्यागमिष्यति २५ अथापश्यन्महाबाहुस्त्रैलोक्यवरदर्पितः अयोध्यायाःपतिंवीरंमांधातारंनृपो-
त्तमम् २६ सप्तद्वीपाधिपंयांतंस्यंदनेनविराजता कांचनेनविचित्रेणमाहेंद्राभेणभास्वता २७ जाज्वल्यमानंरूपेणदिव्यगं-
धानुलेपनम् तमुवाचदशग्रीवोयुद्धंमेदीयतामिति २८ एवमुक्तोदशग्रीवंप्रहस्येदमुवाचह यदितेजीवितंनेष्टंततोयुध्यस्व
राक्षस २९ मांधातुर्वचनंश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् वरुणस्यकुबेरस्ययमस्यापिनविव्यथे ३० किंपुनर्मानुषात्त्वत्तोरावणो
भयमाविशेत् एवमुक्त्वाराक्षसेंद्रःक्रोधात्संप्रज्वलन्निव ३१ आज्ञापयामासतदाराक्षसान्युद्धदुर्मदान् अथक्रुद्धास्तुसचिवा
रावणस्यदुरात्मनः ३२ ववर्षुःशरजालानिक्रुद्धायुद्धविशारदाः अथराज्ञाबलवताकंकपत्रैःशिलार्जितैः ३३ इषुभिस्ताडिताःस
र्वेःप्रहस्तशुकसारणाः महोदरविरूपाक्षाप्यकंपनपुरोगमाः ३४ अथप्रहस्तस्तंनृपमिषुवर्षैरवाकिरत् अप्राप्तानेवतान्सर्वान्
प्रचिच्छेदनृपोत्तमः ३५ भुशुंडीभिश्चभल्लैश्चभिंडिपालैश्चतोमरैः नरराजेनदह्यंतेतृणभाराइवाग्निना ३६ ततोनृपवरःक्रु-
द्धःपंचभिःप्रबिभेदतम् तोमरैश्चमहावेगैःपुनःक्रौंचमिवाग्निजः ३७ ततोमुद्गरंभ्रामयित्वासुद्धरंयमसंनिभम् प्राहरत्सो-
तिवेगेनराक्षसस्यरथंप्रति ३८ सपपातमहावेगोमुद्गरोवज्रसन्निभः सतूर्णपातितस्तेनरावणःशक्रकेतुवत् ३९ तदासनृ
पतिःप्रीत्याहर्षोद्भूतबलोबभौ सकलेंदुकलाःस्पृष्ट्वायथांबुलवणांभसः ४० ततोरक्षोबलंसर्वंहाहाभूतमचेतनम् परिवार्या
थतंतस्थौराक्षसेंद्रंसमंततः ४१ ततश्चिरात्समाश्वस्यरावणोलोकरावणः मांधातुःपीडयामासदेहंलंकेश्वरोभृशम् ४२ मूर्च्छि-
तंतुनृपंदृष्ट्वाप्रहृष्टास्तेनिशाचराः चुक्रुशुःसिंहनादांश्चप्रक्ष्वेलंतोमहाबलाः ४३ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनअयोध्याधिपतिस्तदा दृ
ष्ट्वातंमंत्रिभिःशत्रुंपूज्यमानंनिशाचरैः ४४ जातकोपोदुराधर्षश्चंद्रार्कसदृशद्युतिः महताशरवर्षेणपातयद्राक्षसंबलम् ४५
चापस्यैवनिनादेनतस्यबाणरवेणच संचचालततःसैन्यमुद्धूतमिवसागरः ४६ तद्बभूवमहद्घोरंनरराक्षससंकुलम् अथा
विष्टेमहात्मानौनरराक्षससत्तमौ ४७ कार्मुकासिधरौवीरौवीरासनगतौतदा मांधातारावणंचैवरावणश्चैवतंनृपम् ४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रोधेनमहताविष्टेशरवर्षंमुमोचतुः तौपरस्परसंक्षोभात्प्रहारैःक्षतविक्षतौ ४९ कार्मुकेऽस्त्रंसमाधायरौद्रमस्त्रमसुंचत आ-
ग्नेयेनतुमांधातातदस्त्रंपर्यवारयत् ५० गांधर्वेणदशग्रीवोवारुणेनचराजराट् गृहीत्वासतुब्रह्मास्त्रंसर्वभूतभयावहम् ५१
वेदयामाससमांधातादिव्यपाशुपतंमहत् तदस्त्रंघोररूपंतुत्रैलोक्यभयवर्द्धनम् ५२ दृष्ट्वात्रस्तानिभूतानिस्थावराणिचराणि-
च वरदानात्तुरुद्रस्यतपसाराधितंमहत् ५३ ततःसंकंपतेसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् देवाःसंकंपिताःसर्वेलयंनागाश्चसंगताः
५४ अथतौमुनिशार्दूलौध्यानयोगादपश्यताम् पुलस्त्योगालवश्चैववारयामासतंनृपम् ५५ सोपालंभैश्चविविधैर्वाक्यैराक्ष
सससत्तमम् तौतुकृत्वातदाप्रीतिंनरराक्षसयोस्तदा संप्रस्थितौसुसंहृष्टौपथायेनैवचागतौ ५६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३ गताभ्यामथविप्राभ्यांरावणोराक्षसाधिपः दशयोजनसाहस्रंप्रथमंतुमरुत्पथम्
१ यत्रतिष्ठंतिनित्यंहिहंसाःसर्वगुणान्विताः अथऊर्ध्वंतुगत्वावैमरुत्पथमनुत्तमम् २ दशयोजनसाहस्रंतदेवपरिगण्यते
तत्रसान्निहितामेघास्त्रिविधानित्यशःस्थिताः ३ आग्नेयाःपक्षिणोब्राह्म्यास्त्रिविधास्तत्रतेस्थिताः अथगत्वातृतीयंतुवायोः
पंथानमुत्तमम् ४ नित्यंयत्रस्थिताःसिद्धाश्चारणाश्चमनस्विनः दशैवतुसहस्राणियोजनानांतथैवच ५ चतुर्थंवायुमार्गंतुशी
घ्रंगत्वापरंतप वसंतियत्रनित्यस्थाभूताश्चसविनायकाः ६ अथगत्वासवैशीघ्रंपंचमंवायुगोचरम् दशैवचसहस्राणियोजना-
नांतथैवच ७ गंगायत्रसरिच्छ्रेष्ठानागाविकुमुदादयः कुंजरास्तत्रतिष्ठंतियेतुमुंचंतिसीकिरम् ८ गंगातोयेषुक्रीडंतिपुण्यंवर्ष
तिसर्वशः ततोरविकरभ्रष्टंवायुनापेशलीकृतम् ९ जलंपुण्यंप्रपततिहिमवर्षंतिराघव ततोजगामषष्ठंसवायुमार्गंमहा
द्युते १० योजनानांसहस्राणिदशैवतुसराक्षसः यत्रास्तेगरुडोनित्यंज्ञातिबांधवसत्कृतः ११ दशैवतुसहस्राणियोजनानांत-
थोपरि सप्तमेवायुमार्गेचयत्रैतेऋषयःस्मृताः १२ अतऊर्ध्वंतुगत्वावैसहस्राणिदशैवतु अष्टमंवायुमार्गंतुयत्रगंगाप्रतिष्ठि
ता १३ आकाशगंगाविख्याताआदित्यपथसंस्थिता वायुनाधार्यमाणासामहावेगामहास्वना १४ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिचंद्रमाय
त्रतिष्ठति अशीतिंतुसहस्राणियोजनानांप्रमाणतः १५ चंद्रमास्तिष्ठतेयत्रनक्षत्रग्रहसंयुतः शतंशतसहस्राणिरश्मयश्चं
द्रमंडलात् १६

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकाशयंति लोकांस्तु सर्वसत्वसुखावहाः ततोदृष्ट्वा दशग्रीवं चंद्रमानिर्दहन्निव १७ सतु शीताग्निनाशीघ्रं प्रादहद्रावणं नदा
नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निभयपीडिताः १८ रावणं जयशब्देन प्रहस्तोर्थेनमब्रवीत् राजन्शीतेन वध्यामो निवर्ततामितोवयः
म् १९ चंद्ररश्मिप्रतापेन रक्षसांभयमाविशत् स्वभाव एषराजेंद्र शीतांशोर्दहनात्मकः २० एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्छि
तः विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तमपीडयत् २१ अथ ब्रह्मा तदागच्छत्सोमलोकं त्वरान्वितः दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः
सुत २२ गच्छ शीघ्रमितः सौम्य माचंद्रं पीडयस्व वै लोकस्य हितकामो वै द्विजराजो महाद्युतिः २३ मंत्रं च संप्रदास्यामि प्राणात्यय
गतिर्यदा यस्त्वेतं संस्मरन्मंत्रं नासौ मृत्युमवाप्नुयात् २४ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रांजलिर्देवमब्रवीत् यदितुष्टोसि मे देव लोकनाथम
हाव्रत २५ यदि मंत्रश्च मे देयो दीयतां मम धार्मिक यंजप्त्वाहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः २६ असुरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्त्रिषु
त्वत्प्रसादात्तु देवेश स्यामजेयो न संशयः २७ एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् प्राणात्ययेषु जप्तव्यो ननित्यं राक्षसाधिप २८
अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मंत्रमिमं शुभम् जप्त्वा तु राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि २९ अजप्त्वा राक्षसपते नतेसिद्धिर्भविष्यति
शृणु मंत्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुंगव ३० मंत्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ३१
भूतभव्य महादेव हरिपिंगललोचन बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैय्याघ्रवसनच्छद ३२ अर्चनीयासि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः
हरो हरितनेमी च युगांतदहनो बलः ३३ गणेशो लोकशंभुश्च लोकपालो महाभुजः महाभागो महाशूली महादंष्ट्री महेश्वरः
३४ कालश्च बलरूपी च नीलग्रीवो महोदरः देवांतकस्तपोतश्च पशूनांपतिरव्ययः ३५ शूलपाणिर्वृषः केतुर्नेता गोप्ता हरो ह
रिः जटीमुंडी शिखंडी च लकुटी च महायशाः ३६ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः सर्वगः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्य
यः ३७ कमंडलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा माननीयश्च ओंकारो वरिष्ठो ज्येष्ठसामगः मृत्युश्च मृत्युभूतश्च पारियात्रश्च
सुव्रतः ३८ ब्रह्मचारी गुहावासी वीणापणवतूणवान् अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा ३९ स्मशानवासी भगवानुमाप
तिरनिंदितः भगस्याक्षिनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ४० ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च उल्कामुखोग्निकेतुश्च मुनि
र्दीप्तो विशांपतिः ४१ ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उन्मादोवेपनकरश्चतुर्थोलोकसत्तमः वामनोवामदेवश्चप्राक्प्रदक्षिणवामनः ४२ भिक्षुश्चभिक्षुरूपीचत्रिजटीकुटिलस्त्वयम्
शक्रहस्तप्रतिष्टंभीवसूनांस्तंभनस्तदा ४३ ऋतुर्ऋतुकरःकालोमधुर्मधुकलोचनः वानस्पत्योवाजसनोनित्यमाश्रमपूजितः ४४
जगद्धाताचकर्ताचपुरुषःशाश्वतोध्रुवः धर्माध्यक्षोविरूपाक्षस्त्रिधर्माभूतभावनः ४५ त्रिनेत्रोबहुरूपश्चसूर्यायुतसमप्रभः दे-
वदेवोतिदेवश्चचंद्रांकितजटस्तथा ४६ नर्तकोलासकश्चैवपूर्णेंदुसदृशाननः ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चसर्वजीवमयस्तथा ४७ सर्व
तूर्यनिनादीचसर्वबंधविमोक्षकः मोहनोबंधनश्चैवसर्वदानिधनोत्तमः ४८ पुष्पदंतोविभागश्चमुख्यःसर्वहरस्तथा हरिश्म
श्रुर्धनुर्धारीभीमोभीमपराक्रमः ४९ मयाप्रोक्तमिदंपुण्यंनामाष्टशतमुत्तमम् सर्वपापहरंपुण्यंशरण्यंशरणार्थिनाम् ५०
जसमेतद्दशग्रीवकुर्याच्छत्रुविनाशनम् ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ दत्तातुराव-
णस्यैवंवरंसकमलोद्भवः पुनरेवागमत्क्षिप्रंब्रह्मलोकंपितामहः १ रावणोपिवरंलब्ध्वापुनरेवागमत्तया केनचित्त्वथकालेनरा
वणोलोकरावणः २ पश्चिमार्णवमागच्छत्सार्वैःसहराक्षसैः द्वीपस्थोदृश्यतेतत्रपुरुषःपावकप्रभः ३ महाजांबूनदप्रख्यएक
एवव्यवस्थितः दृश्यतेभीषणाकारोयुगांतानलसन्निभः ४ देवानामिवदेवेशोग्रहाणामिवभास्करः शरभाणांयथासिंहोहस्ति
ष्वैरावतोयथा ५ पर्वतानांयथामेरुःपारिजातश्चशाखिनाम् तथातंपुरुषंदृष्ट्वास्थितंमध्येमहाबलम् ६ अब्रवीच्चदशग्रीवोयु
द्धंमेदीयतामिति अभवत्तस्यसादृष्टिर्ग्रहमालाइवाकुला ७ दंतान्संदशतःशब्दोयंत्रस्येवाभिभिद्यतः जगर्जोच्चैःसबलवान्
सहामात्योदशाननः ८ सगर्जन्विविधैर्नादैर्लंबहस्तंभयानकम् दंष्ट्रालंविकटंचैवकंबुग्रीवंमहोरसम् ९ मंडूककुक्षिसिंहास्यं
कैलासशिखरोपमम् पद्मपादतलंभीमरक्ततालुकराम्बुजम् १० महानादंमहाकायंमनोनिलसमंजवे भीममाबद्धतूणीरस-
घंटावद्धचामरम् ११ ज्वालामालापरिक्षिप्तंकिंकिणीजालनिःस्वनम् मालयास्वर्णपद्मानांकंठदेशावलंबया १२ ऋग्वेदमिव-
शोभंतंपद्ममालाविभूषितम् सोंजनाचलसंकाशंकांचनाचलसन्निभम् १३ प्राहरद्राक्षसपतिःशूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः द्वीपिनास
सिंहइवऋषभेणेवकुंजरः १४ सुमेरुरिवनागेंद्रैर्नदीवेगैरिवार्णवः अकंपमानःपुरुषोराक्षसंवाक्यमब्रवीत् १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युद्धश्चद्वाहिनेरक्षोनाशयिष्यामिदुर्मते रावणस्यचयोवेगः सर्वलोकभयंकरः १६ तथावेगसहस्राणिसंश्रितानितमेवहि धर्मस्त
स्यतपृष्ठश्चवजगतःसिद्धिहेतुकौ १७ ऊरूत्ह्याश्रित्यतस्थातेमन्मथःशिश्नमाश्रितः विश्वेदेवाःकटीभागेमरुतोवस्तिपार्श्वयोः १८
मध्येष्टौवसवस्तस्यसमुद्राःकुक्षितःस्थिताः पार्श्वादिक्षुदिशःसर्वाःसर्वसंधिषुमारुतः १९ पृष्ठंचभगवान्रुद्रोहृदयंचपितामहः
पितरश्चाश्रिताःपृष्ठंहृदयंचपितामहाः २० गोदानानिपवित्राणिभूमिदानानियानिच सुवर्णवरदानानिकक्षलोमानुगानिच २१
हिमवान्हेमकूटश्चमंदरोमेरुरेवच नरत्तुनंसमाश्रित्यअस्थिभूतान्यवस्थिताः २२ पाणिर्वज्रोभवत्तस्यशरीरेघोरवस्थिता कृ
कांटिकायांसंध्याचजलवाहाश्चयेघनाः २३ बाहूधाताविधाताचतथाविद्याधरादयः शेषश्चवासुकिश्चैवविशालाक्षइरावतः २४
कंबलाश्वतरौचोभौकर्कोटकधनंजयौ सचघोरविषोनागस्तक्षकःसोपतक्षकः २५ करजानाश्रिताश्चैवविषवीर्यमुमुक्षवः अग्नि-
रास्यमभूत्तस्यस्कंधौरुद्रैरधिष्ठितौ २६ पक्षमासर्तवश्चैवदंष्ट्रयोरुभयोःस्थिताः नासेकुहूरमावास्याच्छिद्रेषुवायवस्थिताः २७
ग्रीवातस्याभवद्देवीवीणाचापिसरस्वती नासत्यौश्रवणेचोभौनेत्रेचशशिभास्करौ २८ वेदांगानिचयज्ञाश्चताराःरूपाणियानिच
सुवृत्तानिचवाक्यानितेजांसिचतपांसिच २९ एतानिनररूपस्यतस्यदेहाश्रितानिवै तेनवज्रप्रहारेणलब्धमात्रेणलीलया ३० पा
णिनापीडितोरक्षोनिपपातमहीतले पतितंराक्षसंज्ञात्वाविद्राव्यसनिशाचरान् ३१ ऋग्वेदप्रतिमःसोथपद्ममालाविभूषितः
प्रविवेशाचपातालंनिजंपर्वतसन्निभः ३२ उत्थायचदशग्रीव आहूयसचिवान्स्वयम् कृगतःसहसाब्रूतप्रहस्तशुकसारणाः ३३
एवमुक्तारावणेनराक्षसास्तेतदाब्रुवन् प्रविष्टःसनरोनैवदेवदानवदर्पहा ३४ अथसंगृह्यवेगेनगरुत्मानिवपन्नगम् सतुशी
घ्रंबिलद्वारंसंप्रविश्यचदुर्मतिः प्रविवेशचतद्वारंरावणोनिर्भयस्तदा सम्प्रविश्यचपश्यद्वैनीलांजनचयोपमान् ३६ केयूरधारि
णःशूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् वराहाटकरत्नाद्यैर्विविधैश्चविभूषितान् ३७ ददर्शतेनत्रनृत्यंतस्तिस्रःकोट्योमहात्मनाम् नृत्यो
त्सवावीतभयाविमलाःपावकप्रभाः ३८ नृत्यंतःपश्यनेतांस्तुरावणोभीमविक्रमः द्वारस्थारावणस्तत्रतास्तुकोटिषुनिर्भयः ३९
यथाद्दृष्टःसतुनरस्तुल्यांस्तानपिसर्वशः एकवर्णानेकवेषानेकरूपान्महौजसः ४० चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्सराक्षसः तांस्तु
दृष्ट्वादशग्रीवऊर्ध्वरोमाबभूवह ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६

स्वयंभुवादत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ अथापश्यत्परं तत्र पुरुषं शयने स्थितम् ४२ पांडुरेण महार्हेण शयनासनवेश्मना शेते
सपुरुषस्तत्र पावकेनावगुंठितः ४३ दिव्यस्रगनुलेपाच दिव्याभरणभूषिता दिव्यांबरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्यैकभूषणम् ४४
बालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता लक्ष्मीर्देवी सपद्मा वै भ्राजते लोकसुंदरी ४५ प्रविष्टः स तु रक्षेंद्रो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम्
जिघृक्षुः सहसा साध्वीं सिंहासनसमास्थिताम् ४६ विनापि सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा हस्ते गृहीतुमन्विच्छन्मन्मथेन वशीकृ
तः ४७ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालनोदितः अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावगुंठितः ४८ गृहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविद्धपटस्तदा
जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ४९ तेजसा सहसा दीप्तो रावणो लोकरावणः कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ५०
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ५१ प्रजापतिवरो रक्ष्यस्तेन जीवसि राक्षस गच्छ
रावण विस्रब्धो नाधुना मरणं तव ५२ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन रावणो भयमाविशत् एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकंटकः ५३ रोम
हर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महाद्युतिम् कोऽभवान्वीर्यसंपन्नो युगांतानलसन्निभः ५४ ब्रूहि त्वं कोऽभवान्देव कुतो भूत्वा व्यवस्थितः एव
मुक्तस्ततो देवो रावणेन दुरात्मना ५५ प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगंभीरया गिरा किं ते मया दशग्रीव वध्योऽसि नचिरान्मम ५६ एव
मुक्तो दशग्रीवः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युपथं गतः ५७ न स जातो जनिष्यो वा मम तुल्यः सुरेष्वपि प्र
जापतिवरं यो हि लंघयेद्वीर्यमाश्रितः ५८ न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नस्यापि दुर्बलः त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यो मे कुर्याद्व्यतिक्रमम् ५९
अमराः ह्यसुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशङ्कयम् अथापि न भवेन्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतः प्रभो ६० यशस्यं श्लाघनीयं च त्वद्धस्तान्मरणं मम
अथास्य गात्रे संपश्यद्रावणो भीमविक्रमः ६१ तस्य देवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् आदित्या मरुतः साध्या वसवो ह्यथाश्विनावपि ६२
रुद्राश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा समुद्रा गिरयो नद्यो वेदा विद्यास्त्रयोऽग्नयः ६३ ग्रहास्तारागणा व्योम सिद्धा गंधर्वचारणाः मह
र्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजंगमाः ६४ ये चान्ये देवताः संघाः संस्थिता दैत्यराक्षसाः गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यंते सूक्ष्ममूर्तयः ६५ आ
हरामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोऽन्यस्तु काश्यपाः ६६ शयानः पुरुषः कोऽसौ दैत्यदानवदर्पहा
रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ६७

५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६८ ६९ ७० ७१ ७२ इतिरामाभिरामेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ५ एतदंतंप्रक्षिप्तम् अथलंकागतेन हतभर्तृकायाः स्वकराश्वासनम् निवर्तमानइति १ रक्षइतिसंबुद्धिः कन्या अनूढा स्त्री सभर्तृका २ ३ अग्न्यर्चिषांतुल्यम् शोकाग्निनाभयेनचसंभवोयस्य त द्वाष्पजंजलंमुमुचुः ४ भयंशोकः अशिवाश्रु दुःखाश्रुच यासां ताभिर्विमानमापूरितम् नदीभिःसागरइव ५ ६ वज्रयुतावेदिर्वज्रवेदिस्तन्मध्यस-

श्रूयतामभिधास्यामिदेवदेवसनातन भगवान्कपिलोनामद्वीपस्थोनरउच्यते ६८ येतुनृत्यंतिवैतत्रस्वरास्तेतस्यधीमतः तुल्यतेजःप्रभावास्तेकपिलस्यनरस्यवै ६९ नासौक्रुद्धेनदृष्टस्तुराक्षसःपापनिश्चयः नवभूवतदातेनभस्मसाद्रामरावणः ७० स्विन्नगात्रोनगप्रख्योरावणःपतितोभुवि वाक्शरैस्तैर्विभिन्नाशुरहस्यपिशुनोयथा ७१ अथदीर्घेणकालेनलब्धसंज्ञःसराक्षसः आजगाममहातेजायत्रतेसचिवास्थिताः ७२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ५ निवर्तमानःसंहृष्टोरावणःसदुरात्मवान् जह्रेपथिनरेंद्रर्षिदेवदानवकन्यकाः १ दर्शनीयांहियांरक्षःकन्यांस्त्रींवायपश्यति हत्वाबंधुजनंतस्याविमानेतांरुरोधसः २ एवंपन्नगकन्याश्चराक्षसासुरमानुषीः यक्षदानवकन्याश्चविमानेसोध्यरोपयत् ३ नाहि सर्वाःसमंदुःखान्मुमुचुर्बाष्पजंजलम् तुल्यमग्न्यर्चिषांतत्रशोकाग्निभयसंभवम् ४ ताभिःसर्वानवद्याभिर्नदीभिरिवसागरः आपूरितंविमानंतद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ५ नागगंधर्वकन्याश्चमहर्षितनयाश्चयाः दैत्यदानवकन्याश्चविमानेशतशोरुदन् ६ दीर्घकेश्यःसुचार्वंग्यःपूर्णचंद्रनिभाननाः पीनस्तननतामध्येवज्रवेदिसमप्रभाः ७ रथकूबरसंकाशैःश्रोणीदेशैर्मनोहराः स्त्रियःसुरांगनाप्रख्यानिष्टप्तकनकप्रभाः ८ शोकदुःखभयत्रस्ताविह्वलाश्चसुमध्यमाः तासांनिश्वासवातेनसर्वतःसंप्रदीपितम् ९ अग्निहोत्रमिवाभातिसन्निरुद्धाग्निपुष्पकम् दशग्रीववशंप्राप्तास्तास्तुशोकाकुलाःस्त्रियः १० दीनवक्त्रेक्षणाःश्यामामृग्यःसिंहवशाइव काचिच्चिंतयतीतत्रकिंनुमांभक्षयिष्यति ११ काचिद्दध्यौसुदुःखार्ताअपिमांमारयेदयम् इतिमातॄःपितॄन्स्मृत्वाभर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैवच १२ दुःखशोकसमाविष्टाविलेपुःसहितास्त्रियः कथंनुखलुमेपुत्रोभविष्यतिमयाविना १३ कथंमाताकथंभ्रातानिमग्नाःशोकसागरे हाकथंनुकरिष्यामिभर्तुस्तस्मादहंविना १४

मप्रभामध्यभागइतिभावः यद्वावज्रतुल्यवर्णोवेदिः पीतवर्णाभ्रमरिका अतिसूक्ष्मकटिषट्पदविशेषस्तन्मध्येत्यादिरर्थः ७ ८ ९ सन्निरुद्धाअग्नयोयस्मिन्तादृशमग्निहोत्रमग्निकुंडमिवपुष्पकंभाति १० चिंतयती चिंतयंतीबभूवेतिशेषः ११ १२ १३ तस्माद्भर्तुर्विनाकृताहंकथंनुकरिष्यामि एतदानुकूल्यमितिशेषः १४ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ १६ नास्त्यधर्मः परः मानुषाल्लोकादिति शेषः तत्रैव हेतुर्यद्दुर्बला इति १७ वधोपायेषु वधसंपादकेषु उपायेषु शस्त्रघातादिषु १८ जुगुप्सते निंदति
अस्य विक्रमः सर्वथा सदृशो योग्यः तपःसंपादितभगवत्प्रसादस्येति शेषः १९ परक्यासु परकीयासु २० २१ २२ २३ २४ २५ भद्रे मे मह्यं किंदुतं व

मृत्योः प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् किं नु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहांतरे कृतम् १५ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे
न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यांतमात्मनः १६ अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधर्मः परः यद्दुर्बला बलवता भर्ता नो रावणेन नः १७
सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु रज्यते १८ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते सर्व
था सदृशस्तावद्विक्रमोस्य दुरात्मनः १९ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्षणम् यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः २० तस्माद्वै
स्त्रीकृतेनैव वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येष्वभ्युदीरिते २१ नेदुर्दुंदुभयः स्वस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च शशंसुः
स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः २२ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षसपुंगवः २३
प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः एतस्मिन्नंतरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी २४ सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्य सा
तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसांत्वयन् २५ अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामासि मां द्रुतम् सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्र
वीत् २६ कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् एते राजंस्त्वया वीर्याद्दैत्या विनिहता रणे २७ कालकेया इति ख्याताः सहस्रा
णि चतुर्दश प्राणेभ्योपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः २८ सोपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगंधिना त्वयास्मि निहता राजन् स्वयमे
व हि बंधुना २९ राजन् वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृतं ह्यहम् ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ३० स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न
लज्जसे एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया ३१ अब्रवीत्सांत्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च
सर्वशः ३२ दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपन् शरान् ३३ नाहमज्ञासिषं युध्यन्
स्वान् परान् वापि संयुगे जामातरं न जाने स्म प्रहरन् युद्धदुर्मदः ३४ तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः अस्मिन्काले तु यत्प्रा
प्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ३५

वक्तुकामासि एवं वदता विद्युज्जिह्ववधोपि विशिष्य न ज्ञायत इति सूच्यते २६ २७ २८ यतो मे भर्ता हतोऽतो हं
बंधुना त्वया स्वयमेव हतास्मि २९ ननु इति पृथक्पदे जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु काकुः रक्ष्य एवेत्यर्थः ३० ३१ न भेतव्यं च सर्वशः बांधवादि
भ्योपि माभैषीः स्वैरं चरेत्यर्थ इति तीर्थः ३२ ३३ ३४ अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तम् कर्तव्यत्वेनेति शेषः ३५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ्रातुर्मातृष्वसेयस्य खरस्यसमीपे पार्श्वतोवस तत्समीपेवसेत्यर्थः ममराज्यपारवश्येन त्वत्संमानने ऽवकाशाभावइतिभावः ३६ प्रयाणेप्रेषणे दानेः न्चवरस्यादिदाने प्रभुस्तेभ्रातेत्यन्वयः ३७ तवादेशंसदाकुर्वन् भविष्यति ३८ ३९ ४० ४१ ४२ इतिरामाभिरामेश्रीमद्रा॰ वाल्मीकीयेउत्तर कांडेचतुर्विंशः सर्गः २४ सत्विति १ निकुंभिला लंकापश्चिमद्वारदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतुभूतंकाननम् २ चैत्यं देवायतनम् विश्रितं प्रवृत्तम् ३ कमंड

भ्रातुरैश्वर्यमुक्तस्यखरस्यवसपार्श्वतः चतुर्दशानांभ्रातातेसहस्राणांभविष्यति ३६ प्रभुःप्रयाणेदानेचराक्षसानांमहाबलः त्वमातृष्वसेयस्तेभ्रातायंवैखरःप्रभुः ३७ भविष्यतितवादेशंसदाकुर्वन्निशाचरः॰ शीघ्रंगच्छत्वयंवीरोदंडकान्परिरक्षितुम् ३८ दूषणोस्यबलाध्यक्षोभाविष्यतिमहाबलः तत्रतेवचनंशूरःकरिष्यतितदाखरः ३९ रक्षसांकामरूपाणांप्रभुरेषभविष्यति एवमुक्त्वादशग्रीवःसैन्यमस्यादिदेशह ४० चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांवीर्यशालिनाम् सतैःपरिवृतःसर्वैराक्षसैर्घोरदर्शनैः ४१ आगच्छतखरःशीघ्रंदंडकानकुतोभयः सतत्रकारयामासराज्यंनिहतकंटकम् ४२ साचशूर्पणखातत्रन्यवसद्दंडकेवने ४३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ सतुदत्वादशग्रीवोबलंघोरंखरस्यतत् भगिनींचसमाश्वास्यहृष्टःस्वस्थतरोभवत् १ ततोनिकुंभिलानामलंकोपवनमुत्तमम् तद्राक्षसेंद्रोबलवान्प्रविवेशसहानुगः २ ततोयूपशताकीर्णसौम्यचैत्योपशोभितम् ददर्शविष्ठितंयज्ञंश्रियासंप्रज्वलन्निव ३ ततःकृष्णाजिनधरंकमंडलुशिखाध्वजम् ददर्शस्वसुतंतत्रमेघनादंभयावहम् ४ तंसमासाद्यलंकेशःपरिष्वज्याथबाहुभिः अब्रवीत्किमिदंवत्सवर्तसेब्रूहितत्वतः ५ उशनात्वब्रवीत्तत्रयज्ञसंपत्समृद्धये रावणंराक्षसश्रेष्ठंद्विजश्रेष्ठोमहातपाः ६ अहमाख्यामितेराजन्श्रूयतांसर्वमेवतत् यज्ञास्तेसप्तपुत्रेणप्राप्तास्तेबहुविस्तराः ७ अग्निष्टोमोश्वमेधश्चयज्ञोबहुसुवर्णकः राजसूयस्तथायज्ञोगोमेधोवैष्णवस्तथा ८ माहेश्वरेप्रवृत्तेतुयज्ञेपुंभिःसुदुर्लभे वरांस्तेलब्धवान्पुत्रःसाक्षात्पशुपतेरिह ९ कामगंस्यंदनंदिव्यमंतरिक्षचरंध्रुवम् मायांचतामसींनामययासंपद्यतेतमः १० एतयाकिलसंग्रामेमाययाराक्षसेश्वर प्रयुक्तयागतिःशक्यानहिज्ञातुंसुरासुरैः ११

लुः शिखाध्वजोदंडश्चयस्यतम् अर्शआद्यजंतं दंडकमंडलुयुक्तमित्यर्थः अनेनब्रह्मचर्यंसूचितम् नतुब्रह्मचर्याश्रमः अग्निष्टोमयाजित्वस्याग्रुपदमेववक्ष्यमाणत्वात् ४ ५ उशनाअब्रवीदिति पुत्रस्ययजमानत्वेनमौनित्वात्सोवददितिभावः यज्ञसंपत्समृद्धये यजमानस्यमौनात्यागेनतत्समृद्धिर्भवति ६तेप्रसिद्धास्तेसप्तयज्ञाः ७ तदेवाह अग्निष्टोमइति ८ पशुपतेःरुद्रात् ९ १० ११ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ पुत्रोहंच त्वांदिदृक्षन् स्थित: १३ नशोभनंकृतंइत्यत्रहेतुः पूजिताइति तपसैवब्रह्मादयोदेवास्तोषणीयाः नलिंद्रादिप्रीणनोपेतयागेनेतिभा वः १४ यत्कृतंतत्कृतमेव अकर्तुमशक्यत्वादतः परंमाकुर्वितिभावः १५ १६ लक्षिण्यः सुलक्षणयुक्ताः रत्नभूताउत्तमवस्तुभूताः १७ ज्ञात्वा तेषांपा पजनकत्वंज्ञात्वापि स्वमतेन उल्लंघितधर्मन्यायमर्यादया स्वेच्छयेत्यर्थः १८ तान्ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबंधून् १९ नावगच्छामि नेमंवृत्तांतंजाना- मि किंचिदंकथंसंपन्नम् २० अस्यपापस्यकर्मणः परदारग्रहणरूपस्य फलम् स्वीयस्वसृमधुकृरेणबलाद्धरणरूपं २१ २२ आर्यकोमातामहः

अक्षयाविषुधीबाणेश्चापंचापिसुदुर्जयम् अस्त्रंचबलवद्राजंच्छत्रुविध्वंसनंरणे १२ एतान्सर्वान्वरान्लब्ध्वापुत्रस्तेऽयंदशानन अद्ययज्ञसमाप्तौच त्वांदिदृक्षन्स्थितोऽह्यहम् १३ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवोनशोभनमिदंकृतम् पूजिताःशत्रवोयस्माद्द्रव्यैरिंद्रपुरोगमाः १४ एहीदानींकृतंयद्धिसुकृतंतन्नसंशयः आगच्छसौम्यगच्छामःस्वमेवभवनंप्रति १५ ततोगत्वादशग्रीवः सपुत्रःसविभीषणः स्त्रियोवतारयामाससर्वास्ताबाष्पगद्गदाः १६ लक्षिण्योरत्नभूताश्चदेवदानवरक्षसाम् तस्यतासुमतिंज्ञात्वा धर्मात्मावाक्यमब्रवी त् १७ ईदृशैस्त्वंसमाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः धर्षणंप्राणिनांज्ञात्वास्वमतेनविचेष्टसे १८ ज्ञातीस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीतावरांग नाः त्वामतिक्रम्यमधुनाराजन्कुंभीनसीहृता १९ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यंनावगच्छामिकिंत्विदम् कोयंयस्तुत्वयाख्यातोमधुरित्येवना मतः २० विभीषणस्तुसंक्रुद्धोभ्रातरंवाक्यमब्रवीत् श्रूयतामस्यपापस्यकर्मणःफलमागतम् २१ मातामहस्ययोस्माकंज्येष्ठोभ्राता सुमालिनः माल्यवानितिविख्यातोवृद्धःप्राज्ञोनिशाचरः २२ पिताज्येष्ठोजनन्यानोह्यस्माकंचार्यकोभवत् तस्यकुंभीनसीनामदुहितुर्दु हिताभवत् २३ मातृष्वसुरथास्माकंसाचकन्यानलोद्भवा भवत्यस्माकमेवैषाभ्रातॄणांधर्मतःस्वसा २४ साहृतामधुनाराजन्राक्षसे नबलीयसा यज्ञप्रवृत्तेपुत्रेतुमयिचांतर्जलोषिते २५ कुंभकर्णोमहाराजनिद्रामनुभवत्यथ निहत्यराक्षसःश्रेष्ठानमात्या निहसंमतान् २६

२३ अत्रेदंबोध्यम् अस्मन्मातामहस्यसुताकेकसी तज्ज्येष्ठाभगिनीपुष्पोत्कटा कनिष्ठाकुंभीनसीति पूर्वमुक्तम् सुमालिभ्रातामाल्यवानस्मन्मातुर्ज्येष्ठःपितेत्यस्माकमार्यकःसः तस्यकन्यानला तत्कन्याकुंभीनसी सुमाल्यपत्यभूतकुंभीनस्याअन्याइति साचकुंभीन सी अस्माकंमातृष्वसुःकन्याभवति अनलायाअस्मत्कनिष्ठमातृत्वात् अतएषाशूर्पणखावत् अनलाकन्याकुंभीनसीधर्मतोन्यायतःस्वसाभवति २४ य ज्ञप्रवृत्ते तेनदीक्षावत्त्वाद्युद्धप्रवृत्तिनिवारणं यज्ञप्रमत्तइतिपाठे यज्ञेनप्रमत्ते स्वगृहकृत्यंविस्मृतिमति अंतर्जलोषिते तपोर्थमितिशेषः २५ इहसंमतान्प्रसि द्धान्स्थितांश्चेत्यर्थः २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मधोः स्वस्रूहरणंश्रुत्वाप्यस्माभिः क्षांतमेव नतुसहतः २७ कुतस्तत्राह यस्मादिति भ्रातृभिरितिगुरूपरम् तदेतत् ब्राह्म्यादिन्याय्यविधिंविना बलात्कन्या
हरणरूपम् अस्यकर्मणः परदारहरणरूपस्यपापस्य २८ अस्मिन्नेव अस्मिन्क्षणएव अभिसंप्राप्तं फलत्वेनप्राप्तं तेइदंकर्मतत्कालेतत्फलप्राप्तिश्च
लोकेविदितमस्तु परदारहरणस्यझटितिफलदतेतिज्ञात्वा लोकस्ततोनिवर्त्स्यतइतिभावः २९ आत्मनाहूतेन दौरात्म्येनोद्भूतः पीडितः तस्यांभाः साग

धर्षयित्वाहृताराजन्गुप्ताप्यंतःपुरेतव श्रुत्वापितन्महाराजक्षांतमेवहतोनसः २७ यस्मादवश्यंदातव्याकन्याभर्त्रेहिभ्रातृभिः
तदेतत्कर्मणोह्यस्यफलंपापस्यदुर्मतेः २८ अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तंलोकेविदितमस्तुते विभीषणवचःश्रुत्वाराक्षसेंद्रःसरावणः २९
दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्तांभाइवसागरः ततोब्रवीद्दशग्रीवःक्रुद्धःसंरक्तलोचनः ३० कल्प्यतांमेरथःशीघ्रंशूराःसज्जीभवंतुनः भ्रा
तामेकुंभकर्णश्चयेचमुख्यानिशाचराः ३१ वाहनान्यधिरोहंतुनानाप्रहरणायुधाः अद्यतंसमरेहत्वामधुंरावणनिर्भयम् ३२ सु
रलोकंगमिष्यामियुद्धाकांक्षीसुहृद्वृतः अक्षौहिणीसहस्राणिचत्वार्यग्र्याणिरक्षसाम् ३३ नानाप्रहरणान्याशुनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणां
इंद्रजित्त्वग्रतःसैन्यात्सैनिकान्परिगृह्यच ३४ जगामरावणोमध्येकुंभकर्णश्चपृष्ठतः विभीषणश्चधर्मात्मालंकायांधर्ममाचरन् ३५ शे
षाःसर्वेमहाभागाययुर्मधुपुरंप्रति खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैःशिशुमारैर्महोरगैः ३६ राक्षसाःप्रययुःसर्वेकृत्वाकाशंनिरंतरम् दैत्याश्च
शतशस्तत्रकृतवैराश्चदैवतैः ३७ रावणंप्रेक्ष्यगच्छंतमन्वगच्छन्हिपृष्ठतः सतुगत्वामधुपुरंप्रविश्यचदशाननः ३८ नददर्शमधुं
तत्रभगिनींतत्रदृष्टवान् साचप्रह्वांजलिर्भूत्वाशिरसाचरणौगता ३९ तस्यराक्षसराजस्यत्रस्ताकुंभीनसीतदा तांसमुत्था-
पयामासनभेतव्यमितिब्रुवन् ४० रावणोराक्षसश्रेष्ठःकिंचापिकरवाणिते साब्रवीद्यदिमेराजन्प्रसन्नस्त्वंमहाभुज ४१ भर्ता
रंनममेहाद्यहंतुमर्हसिमानद नहीदृशंभयंकिंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ४२ भयानामपिसर्वेषांवैधव्यंव्यसनंमहत् सत्यवा
ग्भवराजेंद्रमामवेक्ष्यस्वयाचतीं ४३ त्वयाप्युक्तंमहाराजनभेतव्यमितिस्वयम् रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टःस्वसारंतत्रसंस्थिताम् ४४
क्वासौतवभर्तावैममशीघ्रंनिवेद्यताम् सहतेनगमिष्यामिसुरलोकंजयायहि ४५

रइवजातः अतितप्तोजातइत्यर्थः ३० ३१
रावणनिर्भयम् रावणान्निर्भयम् ३२ अग्र्याणि मुख्यानि ३३ सैन्यादग्रतः सर्वसैन्यस्यपुरस्तात्सेनासमवेताः सैनिकास्तान्परिगृह्ययौ ३४ कुंभकर्णस्तद्दि
ने दैवाल्लब्धजागरोयुद्धश्रद्धयानिर्गतइतिबोध्यम् लंकायांधर्ममाचरन् तत्रैवस्थितइत्यर्थः ३५ ३६ ३७ ३८ प्रह्वांजलिः कृतनम्रत्वचिन्हांजलिः ३९ तां
पादपतितां स्वसारं कुंभीनसीं उत्थापयामास ४० किंचापीति अन्यदपिप्रियमित्यर्थः ४१ ईदृशंभयम् भर्तृवधसमानम् ४२ ४३ ४४ ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ ४७ ४८ अर्थाय प्रयोजनाय कल्पयितुम् सहार्य्यंसंपादयितुम् युक्तं स्निग्धस्य मत्प्रेक्षया त्वयि स्निग्धस्य भजमानस्य त्वयि जामातृभावं भजतः ४९
यथान्यायं उपचारपूर्वं ५० ५१ ५२ इतिरामाभिरामे० रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे पंचविंशः सर्गः २५ अथरावणस्यनलकूबरशापप्राप्तिः
सतुतत्रेति १ तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासपर्वततुल्यप्रभे २ गुणान्कैलासपर्वतीयसकलकामभोगाईधर्मान् ३ पद्मिन्यः सरांसि तासांफु

तवकारुण्यसौहार्दान्निरुक्तोस्मिमधोर्वधात् इत्युक्तोसासमुत्थाप्य प्रसुप्तंतंनिशाचरम् ४६ अब्रवीत्संप्रहृष्टेवराक्षसीसापतिंवचः
एषप्राप्तोदशग्रीवोममभ्राता महाबलः ४७ सुरलोकजयाकांक्षीसाहाय्येत्वांवृणोतिच तदस्यत्वंसहायार्थंसबंधुर्गच्छराक्षस
४८ स्निग्धस्यभजमानस्ययुक्तमर्थायकल्पितुम् तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वातथेत्याहमधुर्वचः ४९ ददर्शराक्षसश्रेष्ठंयथान्यायमुपेत्यसः
पूजयामासधर्मेणरावणंराक्षसाधिपम् ५० प्राप्यपूजांदशग्रीवोमधुवेश्मनिवीर्यवान् तत्रचैकांनिशामुष्यगमनायोपचक्रमे ५१
ततः कैलासमासाद्यशैलंवैश्रवणालयम् राक्षसेंद्रोमहेंद्राभः सेनामुपनिवेशयत् ५२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउ
त्तरकांडेपंचविंशः सर्गः २५ सतुतत्रदशग्रीवः सहसैन्येनवीर्यवान् अस्तंप्राप्तेदिनकरेनिवासंसमरोचयत् १ उदितेविम
लेचंद्रेतुल्यपर्वतवर्चसि प्रसुप्तंसुमहत्सैन्यंनानाप्रहरणायुधम् २ रावणस्तुमहावीर्योनिषण्णः शैलमूर्धनि सददर्शगुणां
स्तत्रचंद्रपादपशोभितान् ३ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदंबबकुलैस्तथा पद्मिनीभिश्चफुल्लाभिर्मंदाकिन्याजलैरपि ४ चंपकाशो
कपुन्नागमंदारतरुभिस्तथा चूतपाटललोध्रैश्चप्रियंग्वर्जुनकेतकैः तगरैर्नारिकेरैश्चप्रियालपनसैस्तथा एतैरन्यैश्चतरुभि
रुद्भासितवनांतरे ६ किन्नरामदनेनार्तारक्तामधुरकंठिनः समंसंप्रजगुर्यत्रमनस्तुष्टिविवर्धनम् ७ विद्याधरामदक्षीबामद
रक्तांतलोचनाः योषिद्भिः सहसंक्रांताचिक्रीडुर्जहृषुश्चवै ८ घंटानामिवसन्नादः शुश्रुवेमधुरस्वनः अप्सरोगणसंघानांगाय
तांधनदालये ९ पुष्पवर्षाणिमुंचंतोनगाः पवनताडिताः शैलंतंवासयंतीवमधुमाधवगंधिनः १० मधुपुष्परजः पृक्तंगंधमादा
यपुष्कलम् प्रववौवर्धयन्कामंरावणस्यसुखोऽनिलः ११ गेयात्पुष्पसमृद्ध्याचशैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् प्रवृत्तायांरजन्यांचचं
द्रस्योदयनेनच १२ रावणः समहावीर्यः कामस्यवशमागतः विनिश्वस्यविनिश्वस्यशशिनंसमवैक्षत १३

फुल्लं तत्कालोचितविकासवत्
कल्हारादिभिर्बोध्यम् ४ ५ ईदृशेवनांतरे प्रजगुरित्यन्वयः ६ रक्ताः रागयुक्ताः मधुरकंठिनः मधुरकंठध्वनयः समं स्वरूढीभिरितिशेषः यत्रकैला
से ७ ८ ९ वासयंति अधिवासयंति सुगंधंकुर्वंति मधुमाधवगंधिनः वसंतीयसर्वपुष्पसुगंधयः १० मधुना मकरंदेन पुष्परजसा पृक्तं मिलितम्
११ १२।१३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा·रा· १४ मंदारेति मंदारैः कल्पवृक्षकुसुमैः कृतालंकारामूर्धजाः कचायस्याःसा दिव्योत्सवाय दिव्येनरतये कृतआरंभोगमनरूपोययासा १५ रतिप्राभृतं उ·का·
३६ रत्कपायनभूतम् १६ विशेषकैः हरिचंदनादिकल्पितैः कपोलादिषुचित्रकैः षड्तुकुसुमोद्भवैः गुण आर्षः षड्ऋतुकुसुमकल्पितैरलंकारैः कांत्या प्र ७
त्यवयवशोभारूपसौंदर्येण श्रिया आभरणसंपदा द्युत्या लावण्येन कीर्त्याच अन्यतमा स्वार्थेतमः अन्याश्रीरिव लक्ष्मीरिव बभावित्यर्थः १७ समव
गुंठिता माहृतवती १८ १९ गच्छंतींताम् समुत्थाय करेगृहीत्वाऽभ्यभाषतेत्यन्वयः २० कांसिद्धिं कस्यसंभोगसिद्धिम् २१ आननरसस्य अधराम्

एतस्मिन्नंतरेतत्रदिव्याभरणभूषिता सर्वाप्सरोवरारंभापूर्णचंद्रनिभानना १४ दिव्यचंदनलिप्तांगीमंदारकृतमूर्धजा दि
व्योत्सवकृतारंभादिव्यपुष्पविभूषिता १५ चक्षुर्मनोहरंपीनमेखलादामभूषितम् समुद्वहंतीजघनंरतिप्राभृतमुत्तमम् १६
कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षड्तुकुसुमोद्भवैः बभावन्यतमेवश्रीःकांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः १७ नीलंसतोयमेघाभंवस्त्रंसमवगुंठिता
यस्यावक्त्रंशशिनिभंभ्रुवौचापनिभेशुभे १८ ऊरूकरिकराकारौकरौपल्लवकोमलौ सैन्यमध्येनगच्छंतीरावणेनोपलक्षिता
१९ तांसमुत्थायगच्छंतींकामबाणवशंगतः करेगृहीत्वालज्जंतींस्मयमानोभ्यभाषत २० क्वगच्छसिवरारोहेकांसिद्धिंभजसेस्वयं
कस्याभ्युदयकालोयंयस्त्वांसमुपभोक्ष्यते २१ त्वदाननरसस्याद्यपद्मोत्पलसुगंधिनः सुधामृतरसस्येवकोद्यतृप्तिंगमिष्यति २२
स्वर्णकुंभनिभौपीनौशुभौभीरुनिरंतरौ कस्योरस्थलसंस्पर्शंदास्यतस्तेकुचाविमौ २३ सुवर्णचक्रप्रतिमंस्वर्णदामचितंपृथु
अध्यारोक्ष्यतिकस्तेऽद्यजघनंस्वर्गरूपिणम् २४ मद्विशिष्टःपुमान्कोद्यशक्रोविष्णुरथाश्विनौ मामतीत्यहियच्चत्वंयासिभीरु
नशोभनम् २५ विश्रमत्वंपृथुश्रोणिशिलातलमिदंशुभम् त्रैलोक्येयःप्रभुश्चैवमदन्योनैवविद्यते २६ तदेवंप्रांजलिःप्रह्वोया
चतेत्वांदशाननः भर्तुर्भर्ताविधाताचत्रैलोक्यस्यभजस्वमाम् २७ एवमुक्ताऽब्रवीद्रंभावेपमानाकृतांजलिः प्रसीदनार्हसेवक्तु
मीदृशंत्वंहिमेगुरुः २८ अन्येभ्योपित्वयारक्ष्याप्राप्नुयांधर्षणंयदि तद्धर्मतःस्नुषातेहंतत्त्वमेतद्ब्रवीमिते २९ अथाब्रवीद्दशग्री
वश्चरणाधोमुखींस्थिताम् रोमहर्षमनुप्राप्तांदृष्टमात्रेणतांतदा ३०

तेनेत्यर्थः २२ २३ स्वर्गरूपिणं स्वर्गोनिरतिशयसुखम् तस्य
रूपंयस्यास्ति निरतिशयसुखहेतुभूतमित्यर्थः २४ यत्त्वंयासि तन्नशोभनमित्यन्वयः २५ त्रैलोक्येयःप्रभुःस्यात्समदन्योनैवेत्यर्थः तेनत्रैलोक्यप्रभो-
र्ममान्यार्थमुपेक्ष्यनयुक्तेतिभावः २६ त्रैलोक्यस्यभर्तुरपिभर्ताविधाताच तंमांभजस्वेत्यर्थः २७ २८ अन्येभ्योपियदिधर्षणंप्राप्नुयां तदापित्वया ३६
रक्ष्या.अतएवंवक्तुंनार्हसि २९ चरणाधोमुखीम् चरणावलोकनेनाधोमुखतयास्थिताम् ३० ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतस्य इंद्रजितइत्यर्थः ३१ धर्मतः संकेतधर्मतः ३२ धर्मतोधर्मानुष्ठानविषये ३३ कृतसंकेता कृतरतिसंकेता ३४ यथातस्यभावोमांप्रतितिष्ठ-
ति तथाममापिभावस्तंप्रतितिष्ठतीतिशेषः नान्यस्यनान्यंप्रतीत्यर्थः ३५ ३६ ३७ ३८ स्नुषास्मियदिति स्नुषास्मीतियदवोचइत्यर्थः देवलोक-

कृतस्ययदिमेभार्याततस्त्वंहिस्नुषाभवेः बाढमित्येवसारंभाप्राहरावणमुत्तरम् ३१ धर्मतस्तेकृतस्याहंभार्याराक्षसपुंगव पु
त्रःप्रियतरः प्राणेभ्र्भ्रातुर्वैश्रवणस्यते ३२ विख्यातस्त्रिषुलोकेषुनलकूबर इत्ययम् धर्मतोयोभवेद्विप्रः क्षत्रियोवीर्यतोभवेत्
३३ क्रोधाद्यश्चभवेदग्निः क्षांत्याचवसुधासमः तस्यास्मिकृतसंकेतालोकपालसुतस्यवै ३४ तमुद्दिश्यतुमेसर्वंविभूषणमिदंकृ
तम् यथातस्यहिनान्यस्यभावोमांप्रतितिष्ठति ३५ तेनसत्येनमांराजन्मोक्तुमर्हस्यरिंदम सहितिष्ठतिधर्मात्मामांप्रतीक्ष्यसमु-
त्सुकः ३६ तत्रविघ्नंतुतस्येह कर्तुंनार्हसिमुंचमाम् सद्भिराचरितंमार्गंगच्छराक्षसपुंगव ३७ माननीयोममत्वंहिपालनीयातथा-
स्मिते एवमुक्तोदशग्रीवः प्रत्युवाचविनीतवत् ३८ स्नुषास्मियदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयंक्रमः देवलोकस्थितिरियंसुराणांशाश्वतीम
ता ३९ पतिरप्सरसांनास्तिनचैकस्त्रीपरिग्रहः एवमुक्त्वासतांरक्षोनिवेश्यचशिलातले ४० कामभोगाभिसंरक्तोमैथुनायोपचक्रे
मे साविमुक्ताततोरंभाभ्रष्टमाल्यविभूषणा गजेंद्राक्रीडमथितानदीवाकुलतांगता लुलिताकुलकेशांताकरवेपितपल्लवा ४२
पवनेनावधूतेवलताकुसुमशालिनी सावेपमानालज्जंतीभीताकरकृतांजलिः ४३ नलकूबरमासाद्यपादयोर्निपपातह तद
वस्थांचतांदृष्ट्वामहात्मानलकूबरः ४४ अब्रवीत्किमिदंभद्रेपादयोःपतितासिमे सावैनिश्वसमानातुवेपमाना कृतांजलिः
४५ तस्मैसर्वंयथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे एषदेवदशग्रीवःप्राप्तोगंतुंत्रिविष्टपम् ४६ तेनसैन्यसहायेननिशेयंपरिणामिता
आयांतीतेनदृष्टास्मित्वत्सकाशमरिंदम ४७ गृहीतातेनपृष्टास्मिकस्यत्वमितिरक्षसा मयातुसर्वंयत्सत्यंतस्मैसर्वंनिवेदितम्
४८ काममोहाभिभूतात्मानाश्रौषीत्तद्वचोमम याच्यमानोमयादेवस्नुषातेहमितिप्रभो ४९ तत्सर्वंपृष्ठतःकृत्वाबलात्तेनास्मि
धर्षिता एवंत्वमपराधंमेक्षंतुमर्हसिसुव्रत ५० नहितुल्यंबलंसौम्यस्त्रियाश्चपुरुषस्यहि एतच्छ्रुत्वातुसंक्रुद्धस्तदावैश्रव
णात्मजः ५१

स्थितिर्देवलोकमर्यादा इयमितीदंशब्दार्थः ३९ पतिरिति अप्सरसांनियतःपतिर्नास्ति सुराणामप्येकाप्सरः परिग्रहोभार्या
येननास्तीत्यर्थः ४० विमुक्ता संभोगानंतरमितिशेषः ४१ करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ परिणामिता यापितेहरे
तिशेषः ४७ अत्रसर्वपदस्यद्विरुपादानम् भयवशान्नदोषाय ४८ ४९ ५० ५१ छ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धानसंप्रविवेश एतदुक्तार्थः सत्योऽसत्योवेतिजिज्ञासार्थमितिभावः ५२ सर्वमुपस्पृश्य चक्षुरादींद्रियगणंसर्वमित्यर्थः ५३ ५४ ५५ समधातस्थि
ति समधातवशात्समप्रकारेण विशकलीभविता लुट् ५६ दुंदुभिवाद्यादयः संतोषात् ५७ तमेवसंतोषहेतुमाह ज्ञात्वेति लोकगतिं लोकस्यतत्स्व
तपीडामूलदुर्दशां तस्यरक्षसोमृत्युंचज्ञात्वेत्यर्थः ५८ नाकामास्वभ्यरोचयत् इदंवचनंसीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यक्रामंप्रतिबोधनार्थं तेनरावं

धर्षणांतांपरांश्रुत्वा ध्यानंसंप्रविवेशह तस्यतत्कर्मविज्ञाय तदावैश्रवणात्मजः ५२ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयंजग्राहपाणि
ना गृहीत्वासलिलंसर्वमुपस्पृश्ययथाविधि ५३ उत्ससर्जतदाशापंराक्षसेंद्रायदारुणम् अकामातेनयस्मात्त्वंबलाद्रंभेप्रधर्षिता
५४ तस्मात्सयुवतीमन्यांनाकामामुपयास्यति यदाह्यकामांकामार्तोधर्षयिष्यतियोषितम् ५५ मूर्धातुसप्तधातस्यशकलीभविता
तदा तस्मिन्नुदाहृतेशापेज्वलिताग्निसमप्रभे ५६ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखाच्युता पितामहमुखाश्चैवसर्वेदेवाःप्रहर्षिताः
५७ ज्ञात्वालोकगतिंसर्वांतस्यमृत्युंचरक्षसः श्रुत्वातुसदशग्रीवस्तंशापंरोमहर्षणम् ५८ नारीषुमैथुनीभावंनाकामास्वभ्यरोचय
त् तेननीताःस्त्रियःप्रीतिमापुःसर्वाःपतिव्रताः नलकूबरनिर्मुक्तंशापंश्रुत्वामनःप्रियम् ५९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मी
कीयेउत्तरकांडेषड्विंशःसर्गः २६ कैलासंलंघयित्वातुससैन्यबलवाहनः आससादमहातेजाइंद्रलोकंदशाननः १ तस्य
राक्षससैन्यस्यसमंतादुपयास्यतः देवलोकेबभौशब्दोभिद्यमानार्णवोपमः २ श्रुत्वातुरावणंप्राप्तमिंद्रश्चलितआसनात् देवानथा
ब्रवीत्तत्रसर्वानेवसमागतान् ३ आदित्यांश्चवसून्रुद्रान्साध्यांश्चसमरुद्गणान् सज्जाभवतयुद्धार्थंरावणस्यदुरात्मनः ४ एव
मुक्तास्तुशक्रेणदेवाःशक्रसमायुधि सन्नह्यंतमहासत्त्वायुद्धश्रद्धासमन्विताः ५ सतुदीनःपरित्रस्तोमहेंद्रोरावणंप्रति विष्णोः
समीपमागत्यवाक्यमेतदुवाचह ६ विष्णोकथंकरिष्यामिरावणंराक्षसंप्रति अहोतिबलवद्रक्षोयुद्धार्थमभिवर्तते ७ वरप्र
दानाद्बलवान्नखल्वन्येनहेतुना तत्तुसत्यंवचःकार्यंयदुक्तंपद्मयोनिना ८ तद्यथानमुचिर्वृत्रोबलिर्नरकशंबरो त्वद्बलं
समवष्टभ्य मयादग्धास्तथाकुरु ९

येननीताः प्राक्स्वांतःपुरंनीताःपतिव्रताःस्त्रियश्च तंस्वेष्टंशापंश्रुत्वाप्रीतिमापुः ५९ इतिरामा
भिरामेरा॰ वाल्मीकीये उत्तरकांडेषड्विंशःसर्गः २६ अथयुद्धेसुमालिवधः कैलासमिति कैलासंलंघयित्वा इंद्रलोकमाससाद तस्यमेरूपरिप्र
तिष्ठितत्वात् १ २ ३ ४ ५ रावणंप्रतिपरित्रस्तः भगवद्वचनस्यपरिपालनीयत्वादितिभावः ६ ७ बलवत्त्वेहेतुमाह वरप्रदानादिति ८
त्वद्बलं अपरिमितंतावकंबलमाश्रित्य यथादग्धास्तथा रावणस्यापिवधोपायंकुरु मे आख्याहि ९ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवेतिदेवेशेतिचविष्णुसंबोधनम् गतिः रक्षकः परायणमाश्रयः १० ११ १२ तत्तस्मान्ममयथाजयःस्यात्तथात्वमुपायमाचक्ष्व स्वयमेवयथायोत्स्य
से तद्ब्रूहीतिशेषः १३ वचनमितिशेषः १४ वरदानेनदुर्जयएषयुधिसमासाद्य सुरासुरैर्जेतुं हंतुंचनशक्यः १५ महत्कर्म युद्धम् निसर्गतः सहजज्ञा

नह्यन्योदेवदेवेशत्वदृतेमधुसूदन गतिःपरायणंचापित्रैलोक्येसचराचरे १० त्वंहिनारायणःश्रीमान्पद्मनाभःसनातनः त्व
येमेस्थापितालोकाःशक्रश्चाहंसुरेश्वरः ११ त्वयासृष्टमिदंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् त्वामेवभगवन्सर्वेप्रविशंतियुगक्षये १२
तदाचक्ष्वयथातत्त्वंदेवदेवममस्वयम् असिचक्रसहायस्त्वंयोत्स्यसेरावणंप्रति १३ एवमुक्तःसशक्रेणदेवोनारायणःप्रभुः अ
ब्रवीन्नपरित्रासःकर्तव्यःश्रूयतांचमे १४ नतावदेषदुष्टात्माशक्योजेतुंसुरासुरैः हंतुंचापिसमासाद्यवरदानेनदुर्जयः १५
सर्वथातुमहत्कर्मकरिष्यतिबलोत्कटः राक्षसःपुत्रसहितोदृष्टमेतन्निसर्गतः १६ यत्तुमांत्वमभाषिष्ठायुध्यस्वेतिसुरेश्वर
नाहंतंप्रतियोत्स्यामिरावणंराक्षसंयुधि १७ नाहत्वासमरेशत्रुंविष्णुःप्रतिनिवर्तते दुर्लभश्चैवकामोद्यवरगुप्ताद्धिरावणात् १८
प्रतिजानेचदेवेंद्रत्वत्समीपेशतक्रतो भवितास्मियथास्याहंरक्षसोमृत्युकारणम् १९ अहमेवनिहंतास्मिरावणंसपुरःसरम्
देवतानंदयिष्यामिज्ञात्वाकालमुपागतम् २० एतत्तेकथितंतत्त्वंदेवराजशचीपते युध्यस्वविगतत्रासःसुरैःसार्द्धंमहाबल २१ त
तोरुद्राःसहादित्यावसवोमरुतोऽश्विनौ संनद्धानिर्ययुस्तूर्णंराक्षसानभितःपुरात् २२ एतस्मिन्नंतरेनादःशुश्रावरजनीक्षये त
स्यरावणसैन्यस्यप्रयुद्धस्यसमंततः २३ तेप्रबुद्धामहावीर्याअन्योन्यमभिवीक्ष्यवै संग्राममेवाभिमुखाअभ्यवर्तंतहृष्टवत् २४
ततोदैवतसैन्यानांसंक्षोभःसमजायत तदक्षयंमहासैन्यंदृष्ट्वासमरमूर्द्धनि २५ ततोयुद्धंसमभवद्देवदानवरक्षसाम् घोरंतु
मुलनिर्ह्रादंनानाप्रहरणोद्यतम् २६ एतस्मिन्नंतरेशूराराक्षसाघोरदर्शनाः युद्धार्थंसमवर्तंतसचिवारावणस्यते २७ मा
रीचश्चप्रहस्तश्चमहापार्श्वमहोदरौ अकंपनोनिकुंभश्चशुकःसारणएवच २८ संह्रादोधूमकेतुश्चमहादंष्ट्रोघटोदरः जंबुमा
लीमहाह्रादोविरूपाक्षश्चराक्षसः २९ सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चदुर्मुखोदूषणःखरः त्रिशिराःकरवीराक्षःसूर्यशत्रुश्चराक्षसः ३०
महाकायोतिकायश्चदेवांतकनरांतकौ एतैःसर्वैःपरिवृतोमहावीर्यैर्महाबलः ३१ रावणस्यार्यकःसैन्यंसुमालीप्रविवेशह स
दैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैःशितैः ३२

नशक्त्या दृष्टमवगतम् १६ प्रतियोत्स्यामि इदानीमितिशेषः १७ १८ यथाभवितास्मि तथाप्रतिजाने
इत्यर्थः १९ २० २१ अभितः संमुखे २२ प्रयुद्धस्य प्रकृष्टयुद्धंयस्य २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ करवीराक्षः करवीरपुष्पसदृशनेत्रः ३० ३१ ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ ३४ ३५ ३६ समरेष्वनिवर्तिनाम् रक्षसांकीर्तिंप्रति क्रुद्धानाम् क्रूराणाम् राक्षसैः सहयुद्धं समभवदितियोजना ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२

व्यध्वंसयत्ससमंक्रुद्धोवायुर्जलधरानिव तद्दैवतबलंरामहन्यमानंनिशाचरैः ३३ प्रणुन्नंसर्वतोदिग्भ्यःसिंहनुन्नामृगाइव एत
स्मिन्नंतरेशूरोवसूनामष्टमोवसुः सावित्रइतिविख्यातःप्रविवेशरणाजिरम् ३४ सैन्यैःपरिवृतोहृष्टैर्नानाप्रहरणोद्यतैः त्रा
सयन्शत्रुसैन्यानिप्रविवेशरणाजिरम् ३५ तथादित्यौमहावीर्यौत्वष्टापूषाचतौसमम् निर्भयौसहसैन्येनतदाप्राविशतांरणे ३६
ततोयुद्धंसमभवत्क्रूराणांसहराक्षसैः क्रुद्धानांरक्षसांकीर्तिंसमरेष्वनिवर्तिनाम् ३७ ततस्तेराक्षसाःसर्वेविबुधान्समरेस्थितान्
नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुःशतसहस्रशः ३८ देवाश्चराक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् समरेविमलैःशस्त्रैरुपानिन्युर्यमक्षयम् ३९
एतस्मिन्नंतरेरामसुमालीनामराक्षसः नानाप्रहरणैःक्रुद्धस्तत्सैन्यंसोऽभ्यवर्तत ४० सदैवतबलंसर्वंनानाप्रहरणैःशितैः व्यध्वं
सयतसंक्रुद्धोवायुर्जलधरंयथा ४१ तेमहाबाणवर्षैश्चशूलप्रासैःसुदारुणैः हन्यमानाःसुराःसर्वेनव्यतिष्ठंतसंहताः ४२ ततो
विद्राव्यमाणेषुदैवतेषुसुमालिना वसूनामष्टमःक्रुद्धःसावित्रोवैव्यवस्थितः ४३ संवृतःस्वैरथानीकैःप्रहरंतंनिशाचरम् विक्र
मेणमहातेजावारयामाससंयुगे ४४ ततस्तयोर्महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् सुमालिनोवसोश्चैवसमरेष्वनिवर्तिनोः ४५ तत
स्तस्यमहाबाणैर्वसुनासुमहात्मना निहतःपन्नगरथःक्षणेनविनिपातितः ४६ हत्वातुसंयुगेतस्यरथंबाणशतैश्चितम् गदां
तस्यवधार्थायवसुर्जग्राहपाणिना ४७ ततःप्रगृह्यदीप्ताग्रांकालदंडोपमांगदाम् तांमूर्ध्निपातयामाससावित्रोवैसुमालिनः ४८
सातस्योपरिचोल्काभापतंतीविबभौगदा इंद्रप्रमुक्तागर्जंतीगिराविवमहाशनिः ४९ तस्यनैवास्थिनशिरोनमांसंददृशेनदा ग
दयाभस्मतांनीतंनिहतस्यरणाजिरे ५० तंदृष्ट्वानिहतंसंख्येराक्षसास्तेसमंततः व्यद्रवन्सहिताःसर्वेक्रोशमानाःपरस्परम्
विद्राव्यमाणावसुनाराक्षसानावतस्थिरे ५१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसुमालिवधोनामसप्तविंशःस
र्गः २७ सुमालिनंहतंदृष्ट्वावसुनाभस्मसात्कृतम् स्वसैन्यंविद्रुतंचापिलक्षयित्वार्दितंसुरैः १ ततःसबलवान्क्रुद्धोराव
णस्यसुतस्तदा निवर्त्यराक्षसान्सर्वान्मेघनादोव्यवस्थितः २

४३ ४४ ४५ तस्यसुमालिनः ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

५१ इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके उत्तरकांडे सप्तविंशः सर्गः २७ सुमालिनमिति १ २ श्रीसीतारामचं-
द्रअयोध्याधीशपतयेनमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तां सेनां देवसेनाम् ३ ४ आविध्य वेधंप्राप्य वित्रस्तान् ५ ६ ७ ८ तेषांदेवरक्षसां सदृशं बलवीर्यानुरूपं युद्धमभवत् ९ १० ११ १२ १३ १४ प्र
व्यथितालोकाभूरादयस्तत्प्रजाश्च तमः संजज्ञे रावणपुत्रमाययेतिशेषः १५ तं शचीसुतं हित्वेतिशेषः १६ विपर्यस्तं विशीर्णम् परिधावत पर्यधावत

सरथेनमहार्हेणकामगेनमहारथः अभिदुद्रावसेनांतांवनान्यग्निरिवज्वलन् ३ ततः प्रविशतस्तस्यविविधायुधधारिणः
विदुद्रुवुर्दिशःसर्वादर्शनाद्देवदेवताः ४ नबभूवतदाकश्चिद्युयुत्सोरस्यसंमुखे सर्वानाविध्यवित्रस्तांस्ततःशक्रोब्रवीत्सुरान् ५
नभेतव्यंनगंतव्यंनिवर्तध्वंरणेसुराः एषगच्छतिपुत्रोमेयुद्धार्थमपराजितः ६ ततः शक्रसुतोदेवोजयंतइतिविश्रुतः रथेना
द्भुतकल्पेनसंग्रामेसोभ्यवर्तत ७ ततस्तेत्रिदशाःसर्वेपरिवार्यशचीसुतम् रावणस्यसुतंयुद्धेसमासाद्यप्रजघ्निरे ८ तेषां
युद्धंसमभवत्सदृशंदेवरक्षसाम् महेंद्रस्यचपुत्रस्यराक्षसेंद्रसुतस्यच ९ ततोमातलिपुत्रस्यगोमुखस्यसरावणिः सार
थेःपातयामासशरान्कनकभूषणान् १० शचीसुतश्चापितथाजयंतस्तस्यसारथिम् तंचापिरावणिःक्रुद्धःसमंतात्प्रत्यविध्य
त ११ सहिक्रोधसमाविष्टोबलीविस्फारितेक्षणः रावणिःशक्रतनयंशरवर्षैरवाकिरत् १२ ततोनानाप्रहरणाञ्छितधारान्सह
स्रशः १३ पातयामाससंक्रुद्धःसुरसैन्येषुरावणिः १३ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् महांतिगिरिशृंगाणिपातयामास
रावणिः १४ ततःप्रव्यथितालोकाःसंजज्ञेचतमस्ततः तस्यरावणपुत्रस्यशत्रुसैन्यानिनिघ्नतः १५ ततस्तद्दैवतबलंसमंतात्तंशची
सुतम् बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् १६ नाभ्यजानंतचान्योन्यंरक्षोवादेवताथवा तत्रतत्रविपर्यस्तंसमंतात्परिधाव
त १७ देवादेवान्निजघ्नुस्तेराक्षसान्राक्षसास्तथा संमूढास्तमसाच्छन्नाव्यद्रवन्नपरेतथा १८ एतस्मिन्नंतरेवीरःपुलोमानामवीर्य
वान् दैत्येंद्रस्तेनसंगृह्यशचीपुत्रोपवाहितः १९ संगृह्यतंतुदौहित्रंप्रविष्टःसागरंतदा आर्यकःसहितस्यासीत्पुलोमायेनसाशची
२० ज्ञात्वाप्रणाशंतुतदाजयंतस्याथदेवताः अप्रहृष्टास्ततःसर्वाव्यथिताःसंप्रदुद्रुवुः २१ रावणिस्त्वथसंक्रुद्धोबलैःपरिवृतःस्वकैः
अभ्यधावतदेवांस्तान्मुमोचचमहास्वनम् २२ दृष्ट्वाप्रणाशंपुत्रस्यदेवतेषुचविद्रुतम् मातलिंचाहदेवेशोरथःसमुपनीयताम् २३
सतुदिव्योमहाभीमःसज्जएवमहारथः उपस्थितोमातलिनावाह्यमानोमहाजवः २४ ततोमेघारथेतस्मिंस्तडित्वंतोमहाबलाः
अग्रतोवायुचपलानेदुःपरमनिःस्वनाः २५

१७ १८ तेन जयंतमातामहेनपुलोम्ना १९ येनसाशची उत्पादितेतिशेषः २० प्रणाशमद
र्शनम् व्यथिता अतएवाप्रहृष्टाःखिन्नाः २१ २२ विद्रुतम् पलायनम् २३ २४ ततइंद्रस्यतद्रथारोहणानंतरम् वायुचपलावायुप्रवर्तिताः २५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाद्यंत अवाद्यंत समाहिताः गगने प्रवृत्ताः २६ २७ २८ २९ ३० ३१ युद्धात् युद्धस्थानात् समुपाविशत्तूष्णीमास्त ३२ ३३ कुंभकर्णास्त्विति अस्यजागरितस्य युद्धादिप्रसंगे ऽनेकदिनमपि जागरणमित्यतोज्ञायते नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः केनाभ्यपद्यत केनयुद्धंकृतवानिति नाज्ञायतापितु प्राप्तेनसर्वेणाप्ययुद्ध्यतेत्यर्थः ३४ अपिच प्रहरणनियमोपिनास्तीत्याह दंतैरिति ३५ प्रयुद्धः कृतप्रकृष्टयुद्धः ३६ समरुद्ध

नानावाद्यानिवाद्यंतगंधर्वाश्चसमाहिताः ननृतुश्चाप्सरःसंघानिर्यातेत्रिदशेश्वरे २६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांसमरुद्गणैः वृतोनानाप्रहरणैर्निर्ययौत्रिदशाधिपः २७ निर्गच्छतस्तुशक्रस्यपरुषःपवनोववौ भास्करोनिष्प्रभश्चैवमहोल्काश्चप्रपेदिरे २८ एतस्मिन्नंतरेशूरोदशग्रीवःप्रतापवान् आरुरोहरथंदिव्यंनिर्मितंविश्वकर्मणा २९ पन्नगैःसुमहाकायैर्वेष्टितंलोमहर्षणैः येषांनिश्वासवातेनप्रदीप्तमिव संयुगे ३० दैत्यैर्निशाचरैश्चैवसरथःपरिवारितः समराभिमुखोदिव्योमहेंद्रंसोभ्यवर्तत ३१ पुत्रंतंवारयित्वातुस्वयमेवव्यवस्थितः सोपियुद्धाद्विनिष्क्रम्यरावणिःसमुपाविशत् ३२ ततोयुद्धंप्रवृत्तंतुसुराणांराक्षसैःसह शस्त्राणिवर्षतांतेषांमेघानामिवसंयुगे ३३ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्यतः नाज्ञायततदाराजन्युद्धंकेनाभ्यपद्यत ३४ दंतैःपादैर्भुजैर्हस्तैःशक्तितोमरमुद्गरैः येनतेनैवसंक्रुद्धस्ताडयामासदेवताः ३५ सतुरुद्रैर्महाघोरैःसंगम्याथनिशाचरः प्रयुद्धस्तैश्चसंग्रामेक्षतःशस्त्रैर्निरंतरम् ३६ ततस्तद्राक्षसंसैन्यंप्रयुद्धंसमरुद्गणैः रणेविद्रावितंसर्वंनानाप्रहरणैस्तदा ३७ केचिद्विनिहताःकृत्ताश्चेष्टंतिस्ममहीतले वाहनेष्ववसक्ताश्चस्थिताएवापरेरणे ३८ रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगांस्तथा शिशुमारान्वराहांश्चपिशाचवदनानपि ३९ तान्समालिंग्यबाहुभ्यांविष्टब्धाःकेचिदुत्थिताः देवैस्तुशस्त्रसंभिन्नाम्रम्रिरेचनिशाचराः ४० चित्रकर्मइवाभातिसर्वेषांरणसंप्लवः निहतानांप्रसुप्तानांराक्षसानांमहीतले ४१ शोणितोदकनिष्पंदाकाकगृध्रसमाकुला प्रवृत्तासंयुगमुखेशस्त्रग्राहवतीनदी ४२ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धोदशग्रीवःप्रतापवान् निरीक्ष्यतुबलंसर्वंदैवतैर्विनिपातितम् ४३ सतंप्रतिविगाह्याशुप्रवृद्धंसैन्यसागरम् त्रिदशान्समरेनिघ्नन्शक्रमेवाभ्यवर्तत ४४ ततःशक्रोमहच्चापंविस्फार्यसुमहास्वनम् यस्यविस्फारनिर्घोषैःस्तनंतिस्मदिशोदश ४५

णैर्देवैरितिशेषः ३७ कृत्ताश्छिन्नाः केचिन्मोहाद्वाहनेभ्योऽनिपतितदेहाअपि वाहनेष्ववसक्ताएवास्थिताइत्यर्थः ३८ तदेवाह रथानिति ३९ रथादीन्बाहुभ्यांसमालिंग्य विष्टब्धाः केचिदुत्थिताः मूर्च्छिताः कालेनगतमूर्च्छाउत्थिताः मम्रिरे मृताः ४० चित्रकर्मइवेत्यसंधिरार्षः यथासिद्धमायानिर्मितंचित्रकर्म आश्चर्यकरं तथैवतेषांरणसंप्लवोरणसंमर्द आभातिस्म ४१ ४२ ४३ ४४ ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ ४७ सर्वैर्हितमसावृतं उभयशरवर्षकृतसर्वदिक्छादनेनेति भावः ४८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेउत्तरकांडे अष्टाविंशः सर्गः
२८ देवाश्चराक्षसाश्चदेवराक्षसाः १ २ ३ परसैन्यस्यांतोयावत् तावन्मां मध्येन परसेनामध्यमार्गेण नयस्व ४ ५ अथोपरि सर्वेषामुपरिष्टा-
दित्यर्थः ६ अथदेवसेनामध्यप्रवेशो कथंभविष्यतीति विषण्णंसारथिंपुनरप्याह द्विःखल्विति द्विर्द्विवारंब्रवीमि तत् कथंननयसीतिशेषः ७ अपरि

ततद्विकृष्यमहच्चापमिंद्रोरावणमूर्धनि पातयामाससशरान्पावकादित्यवर्चसः ४६ तथैवचमहाबाहुर्दशग्रीवोनिशाचरः श
क्रंकार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ४७ प्रयुध्यतोरथतयोर्बाणवर्षैः समंततः नाज्ञायततदाकिंचित्सर्वैर्हितमसावृतम् ४८
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये उत्तरकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ ततस्तमसिसंजाते सर्वेते देवराक्षसाः अयु
ध्यंत बलोन्मत्ताः सूदयंतः परस्परम् १ इंद्रश्चरावणश्चैवरावणिश्चमहाबलः तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्नतेत्रयः २ सतु
दृष्ट्वाबलंसर्वं रावणोनिहतंक्षणात् क्रोधमभ्यगमत्तीव्रंमहानादंचमुक्तवान् ३ क्रोधात्सूतंसदुर्धर्षः स्यंदनस्थमुवाचह परसैन्य-
स्यमध्येन यावदंतोनयस्वमाम् ४ अद्यैवत्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरेस्वयम् नानाशस्त्रमहासारैर्नयामियमसादनम् ५ अ
हमिंद्रंवधिष्यामि धनदंवरुणंयमम् त्रिदशान्विनिहत्याशु स्वयंस्थास्याम्यथोपरि विषादोनैवकर्तव्यः शीघ्रंवाहयमेरथम् द्विःख
ल्वहंब्रवीम्यद्य यावदंतंनयस्वमाम् ७ अयंसनंदनोदेशोयत्रवर्तामहेवयम् नयमामद्यतत्रत्वमुदयोयत्रपर्वतः ८ तस्यतद्व
चनंश्रुत्वा तुरगान्समनोजवान् आदिदेशाथशत्रूणांमध्येनैवचसारथिः ९ तस्यतंनिश्चयंज्ञात्वा शक्रोदेवेश्वरस्तदा रथस्थः
समरस्थस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् १० सुराः शृणुतमद्वाक्यं यत्तावन्ममरोचते जीवन्नेवदशग्रीवः साधुरक्षोनिगृह्यताम् ११
एषह्यतिबलः सैन्ये रथेनपवनौजसा गमिष्यतिप्रवृद्धोर्मिः समुद्रइवपर्वणि १२ नह्येषहंतुंशक्योद्य वरदानात्सुनिर्भयः तद्गृ
हीष्यामहेरक्षो यत्ताभवतसंयुगे १३ यथाबलौनिरुद्धेचत्रैलोक्यंभुज्यतेमया एवमेतस्यपापस्यनिरोधोममरोचते १४ त
तोन्यंदेशमास्थायशक्रः संत्यज्यरावणम् अयुध्यतमहाराजराक्षसांस्त्रासयन्रणे १५

मितदेवसेनायाः अंतस्यदुर्ज्ञेयत्वादाह
अयमिति नंदनमारभ्योदयपर्वतांतंसेनातिष्ठतीतिभावः ८ ९ १० ११ १२ १३ यथाबलौ बलिदैत्ये निरुद्धे कृतनिरोधेसति मयात्रैलोक्यं
भुज्यते एवमस्यपापस्यनिरोधस्त्रैलोक्यरक्षार्थं ममकर्तव्यत्वेनरोचते इत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबंधः १४ ततोन्यंदेशम् रावणावस्थितदेशाद
न्यंदेशम् रावणंसंत्यज्येति वज्रपातादिनाप्रहर्तुमशक्यत्वात्पुरः स्थितिर्निष्प्रयोजनेत्याशयेनतंत्यक्त्वा १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तरेणप्रविवेश देवसेनामितिशेषः अनिवर्तकः आनिवर्तितुम् १६ १७ दशाननंन्यवर्तयदित्यत्रहेतुरसंभ्रांतः समाहत्येतिभावः १८ १९ तत्सैन्यं
देवसैन्यम् २० पुरास्थित्यादेवसेनाजयस्याशक्यत्वान्मायाश्रयते तामिति समभिद्रवत् समभ्यद्रावयदित्यर्थः २१ २२ किंचन किमपिभयमित्य
र्थः २३ २४ २५ २६ स्वसैन्यमभितोनयत् स्वसैन्यपार्श्वमनयदित्यर्थः २७ महेंद्रं तेनबलान्नीयमानंदृष्ट्वा विद्यावानपि असुरमायासंहारविद्यावा-

उत्तरेणदशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः दक्षिणेनतुपार्श्वेनप्रविवेशशतक्रतुः १६ ततः सयोजनशतंप्रविष्टोराक्षसाधिपः देवतानां
बलंसर्वंशरवर्षैरवाकिरत् १७ ततः शक्रोनिरीक्ष्याथप्रनष्टंतुस्वकंबलम् न्यवर्तयदसंभ्रांतः समावृत्यदशाननम् १८ एतस्मि
न्नंतरेनादोमुक्तोदानवराक्षसैः हाहताःस्मइतिग्रस्तंदृष्ट्वाशक्रेणरावणम् १९ ततोरथंसमास्थायरावणिःक्रोधमूर्च्छितः तत्सैन्य
मतिसंक्रुद्धः प्रविवेशसुदारुणम् २० तांप्रविश्यमहामायांप्राप्तांगोपतेःपुरा प्रविवेशसुसंरब्धस्तत्सैन्यंसमभिद्रवत् २१ ससर्वा
देवतास्त्यक्त्वाशक्रमेवाभ्यधावत महेंद्रश्चमहातेजानापश्यच्चसुतंरिपोः २२ विमुक्तकवचस्तत्रवध्यमानोपिरावणिः त्रिदशैः
सुमहावीर्यैर्नचकारचकिंचन २३ समातलिंसमायांतंताडयित्वाशरोत्तमैः महेंद्रंबाणवर्षेणभूयएवाभ्यवाकिरत् २४ ततस्त्यक्त्वा
रथंशक्रोविससर्जचसारथिम् ऐरावतंसमारुह्यमृगयामासरावणिम् २५ सतत्रमायाबलवानदृश्योथांतरिक्षगः इंद्रंमा
यापरिक्षिप्तंकृत्वासप्राद्रवच्छरैः २६ सतंयदापरिश्रांतमिंद्रंजज्ञेथरावणिः तदैनंमाययाबध्वास्वसैन्यमभितोनयत् २७ तंतु
दृष्ट्वाबलात्तेननीयमानंमहारणात् महेंद्रममराःसर्वेकिंनुस्यादित्यचिंतयन् २८ दृश्यतेनसमायावीशक्रजित्समितिंजयः वि
द्यावानपियेनेंद्रोमाययापहृतोबलात् २९ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धाःसर्वेसुरगणास्तदा रावणंविमुखीकृत्यशरवर्षैरवाकिरन् ३०
रावणस्तुसमासाद्य आदित्यांश्चवसूंस्तदा नशशाकससंग्रामेयोद्धुंशत्रुभिरर्दितः ३१ सतंदृष्ट्वापरिम्लानंप्रहारैर्जर्जरीकृतम्
रावणिःपितरंयुद्धेदर्शनस्थोब्रवीदिदम् ३२ आगच्छतातगच्छामोरणकर्मनिवर्तताम् जितंनोविदितंतेस्तुस्वस्थोभवगतज्वरः ३३

नापिइंद्रः येनरावणिनामाययानीयते सनदृश्यते एतत्किंत्विति चुक्रुशुः २८ २९ ३० ३१
युद्धेदर्शनस्थइति अदर्शनस्थइति छेदः अंतर्हितएवाब्रवीदित्यर्थः दशानेमहेंद्रनाशाभियेतिभावः ३२ हेतात आगच्छगच्छामः स्वपुरमितिशेषः रण ४०
कर्मनिवर्ततां निवृत्तमस्तु समासमस्त्वित्यर्थः कुतोनिवृत्तिस्तत्राह नोस्माकंजितं जयःसंवृत्तः भावेनिष्ठा सजयस्तेविदितोस्तु ३३ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंजयस्तत्राह अयंहीति देवबलाद्देवसेनायाः ३४ ३५ ३६ रणाविगतः विगतरणः ३७ ३८ ३९ राक्षसान्विससर्जस्व स्वभवनंप्रतीतिशेषः ४०
इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये उत्तरकांडे एकोनविंशःसर्गः २९ अथब्रह्मणेंद्रमोचनमिंद्राश्वासनंच जितेइति १ २ अहो-

अयंहिसुरसैन्यस्यत्रैलोक्यस्यचयः प्रभुः सगृहीतोदेवबलाद्भग्नदर्पाःसुराःकृताः ३४ यथेष्टंभुंक्ष्वलोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोज
सा वृथाकिंतेश्रमेणेहयुद्धमद्यतुनिष्फलम् ३५ ततस्तेदैवतगणानिवृत्तारणकर्मणः तच्छ्रुत्वारावणेर्वाक्यंशक्रहीनाःसुरागताः ३६
अथसरणविगतउत्तमौजास्त्रिदशरिपुःप्रथितोनिशाचरेंद्रः स्वसुतवचनमादृतःप्रियंतत्समनुनिशम्यजगादचैवसूनुम् ३७
अतिबलसदृशैःपराक्रमैस्त्वममकुलवंशविवर्धनःप्रभो यदयमतुलबलस्त्वयाद्यवैत्रिदशपतिस्त्रिदशाश्चनिर्जिताः ३८ नय
रथमधिरोप्यवासवंनगरमितोव्रजसेनयावृतस्त्वम् अहमपितवपृष्ठतोद्रुतंसहसचिवैरनुयामिहृष्टवत् ३९ अथसबलवृ
तःसवाहनस्त्रिदशपतिंपरिगृह्यरावणिः स्वभवनमधिगम्यवीर्यवान्कृतसमरान्विससर्जराक्षसान् ४० इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे एकोनविंशःसर्गः २९ जितेमहेंद्रेतिबलेरावणस्यसुतेनवै प्रजापतिंपुरस्कृत्यययु
र्लंकांसुरास्तदा १ तत्ररावणमासाद्यपुत्रभ्रातृभिरावृतम् अब्रवीद्गगनेतिष्ठन्सामपूर्वंप्रजापतिः २ वत्सरावणतुष्टोस्मि
पुत्रस्यतवसंयुगे अहोस्यविक्रमौदार्यंतवतुल्योधिकोपिवा ३ जितंहिभवता सर्वंत्रैलोक्यंस्वेनतेजसा कृताप्रतिज्ञासफला
प्रीतोस्मिससुतस्यते ४ अयंचपुत्रोतिबलस्तवरावणवीर्यवान् जगतींद्रजिदित्येवपरिख्यातोभविष्यति ५ बलवान्दुर्जयश्चै
वभविष्यत्येवराक्षसः यंसमाश्रित्यतेराजन्स्थापितास्त्रिदशावशे ६ तन्मुच्यतांमहाबाहोमहेंद्रःपाकशासनः किंचास्यमोक्ष
णार्थायप्रयच्छंतुदिवौकसः ७ अथाब्रवीन्महातेजाइंद्रजित्समितिंजयः अमरत्वमहंदेववृणेयद्येषमुच्यते ८ ततोब्रवीन्महा
तेजामेघनादंप्रजापतिः नास्तिसर्वामरत्वंहिकस्यचित्प्राणिनोभुवि ९ पक्षिणश्चचतुष्पदोवाभूतानांवामहौजसाम् श्रु
त्वापितामहेनोक्तमिंद्रजित्प्रभुणाव्ययम् १०

स्येतिसंधिरार्षः तवतुल्यः एतादितिशेषः ३ त्रीन्लोकान्जेष्यामीतियाप्रतिज्ञा-
कृता सासफलाजाता ४ ५ ६ तन्मुच्यताम् त्रिदशानांवशेस्थापितत्वात्तावतैवार्थस्यत्वत्संपाद्यत्वात् इतिभावः अस्यमोक्षणार्थाय अन्य
दप्यभीष्टंदिवौकसःकिंप्रयच्छंतु तद्वदेतिशेषः ७ ८ सर्वामरत्वं सर्वतोनिमित्तात्सर्वस्मिन्अपिकाले मरणराहित्यम् मत्सदृशप्राणिनांनास्ति
९ तान्प्राणिनआह पक्षिणइति महौजसोभूतादिपादाः १० ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रूयतांवेति वा अथवा सर्वामरत्वासंभवे शतक्रतुविमोक्षणे तद्रूपान्निमित्ताद्यामेसिद्धिःकांक्षिता साश्रूयताम् ११ तदेवाह ममेष्टमिति त-
दामेस्याद्विनाशनंनान्यदेत्येवंरूपंममेष्टमित्यग्निमेणसंबंधः नित्यशोनियमेन मंत्रैः तत्पूर्वकंहव्यैः पावकंसंपूज्य शत्रुनिर्जयकांक्षिणः संग्राममव
तर्तुंप्रवेष्टुंवांच्छतोममाश्वयुक्तोरथोविभावसोस्तत्कालमुत्तिष्ठेत् तत्स्थस्यतद्रथेतिष्ठतोममामरतावस्यादेव एषमेनिश्चितोवरः १२ १३ तस्मिन्
सांग्रामिकयागेऽपाक्षितं यज्ञप्यहोमं समाहारद्वंद्वस्तास्मिन्नसमाप्ते यदियुध्येयं युद्धंकुर्याम् तदामेविनाशनंस्यादितिममेष्टमित्यन्वयः १४ लोक

अथाब्रवीत्ततत्रस्थंमेघनादोमहाबलः श्रूयतांवाभवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ११ ममेष्टंनित्यशोहव्यैर्मंत्रैःसंपूज्यपावकं
संग्राममवतर्तुंचशत्रुनिर्जयकांक्षिणः १२ अश्वयुक्तोरथोमह्यमुत्तिष्ठेत्तुविभावसोः तत्स्थस्यामरतास्यान्मे एषमेनिश्चितोव
रः १३ तस्मिन्यद्यसमाप्तेचजप्यहोमेविभावसौ युध्येयंदेवसंग्रामेतदामेस्याद्विनाशनम् १४ सर्वोहितपसादेववृणोत्यमर
तांपुमान् विक्रमेणमयात्वेतदमरत्वंप्रवर्तितम् १५ एवमस्त्विति तंचाह वाक्यंदेवःपितामहः मुक्तश्चेंद्रजिताशक्रोगताश्च
त्रिदिवंसुराः १६ एतस्मिन्नंतरेरामदीनोभ्रष्टामरद्युतिः इंद्रश्चिंतापरीतात्माध्यानतत्परतांगतः १७ तंतुदृष्ट्वातथाभूतंप्राह
देवःपितामहः शतक्रतोकिंमुपुराकरोतिस्मसुदुष्कृतम् १८ अमरेंद्रमयाबुद्ध्याप्रजाःसृष्टास्तथाप्रभो एकवर्णाःसमाभाषा
एकरूपाश्चसर्वशः १९ तासांनास्तिविशेषोहिदर्शनेलक्षणेपिवा ततोहमेकाग्रमनास्ताःप्रजाःसमचिंतयम् २० सोहंतासांवि
शेषार्थंस्त्रियमेकांविनिर्ममे यद्यत्प्रजानांप्रत्यंगंविशिष्टंतत्तदुद्धृतम् २१ ततोमयारूपगुणैरहल्यास्त्रीविनिर्मिता हलंनामे
हवैरूप्यंहल्यंतत्प्रभवंभवेत् २२ यस्यानविद्यतेहल्यंतेनाहल्येतिविश्रुता अहल्येत्येवचमयातस्यानामप्रकीर्तितम् २३ नि
र्मितायांचदेवेंद्र तस्यांनार्यांसुरर्षभ भविष्यतीतिकस्यैषाममचिंताततोभवत् २४ त्वंतुशक्रतदानारींजानिषेमनसाप्रभो स्थाना
धिकतयापत्नीममैषेतिपुरंदर २५

विलक्षणक्रिययायंमेवरलाभइत्याह सर्वोहीति १५ १६ भ्रष्टाअमराणांद्युतिर्यस्यसः १७ हेशतक्रतो एवमि
दानींशोचन्नितिशेषः तादृशोभवान्पुरादुष्कृतंकिमुकरोतिस्म कस्मात्कृतवानसि १८ ननुकिंमयाकृतंतत्राह अमरेंद्रेति वर्णोदेहकांतिः एकविधदेहकांत
यःसमभाषाः समवचनाः एकरूपाःसमानवयोवस्थाः १९ दर्शनेरूपलक्षणे वर्णादौ २० तासांविशेषार्थं किंचित्किंचिदंगवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्य
सिध्यर्थं २१ तत्प्रभवंवैरूप्यप्रभवंहल्यंनिंद्यत्वम् २२ २३ कस्यैषाभविष्यति भार्येतिशेषः २४ स्थानाधिकतया देवाधिपतित्वरूपाधिकस्यानप्राप्त्याहेतुना ४१
विनापिमदनुमतिं ममैषापत्नीतिजानीषे २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्यातिता पुनःप्रत्यर्पिता २६ स्थैर्यं जितेंद्रियत्वंतपोविषयांसिद्धिंच ज्ञात्वा स्पर्शिता भार्यात्वेनदत्ता २७ २८ २९ ३० दशाभागोवस्थाभेदऐश्वर्यरूप
स्तस्य विपर्ययं बंधनरूपांविपरीतावस्थां ३१ ३२ अयंतुभावः जारभावइत्यर्थः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यतिराज्ञस्तवदोषादित्यर्थः
३३ तत्रार्धमिति योजारभावेनपापस्यकर्ता तत्रपुरुषेपापस्यार्धंनिपतिष्यति त्वय्यर्धंस्थावरंस्थिरं ३४ नकेवलंतवैवास्थिरत्वमपितुयश्चेत्यादि सोपिध्रु

सामयान्यासभूतातुगोतमस्यमहात्मनः न्यस्ताबहूनिवर्षाणितेननिर्यातिताचह २६ ततस्तस्यपरिज्ञायमहास्थैर्यंमहामुनेः
ज्ञात्वातपसिसिद्धिंचपत्न्यर्थंस्पर्शितातदा २७ सतयासहधर्मात्मारमतेस्ममहामुनिः आसन्निराशादेवास्तेगोतमेदत्तयातया २८
त्वंक्रुद्धस्त्विहकामात्मागत्वातस्याश्रमंमुनेः दृष्टवांश्चतदातांस्त्रींदीप्तामग्निशिखामिव २९ सात्वयाधर्षिताशक्रकामार्तेनसमन्युना
दृष्टस्त्वंचतदातेनआश्रमेपरमर्षिणा ३० ततःक्रुद्धेनतेनासिशप्तःपरमतेजसा गतोसियेनदेवेंद्रदशाभागविपर्ययम् ३१ यस्मा
न्मेधर्षितापत्नीत्वयावासवनिर्भयात् तस्मात्त्वंसमरेशक्रशत्रुहस्तंगमिष्यसि ३२ अयंतुभावोदुर्बुद्धेयस्त्वयेहप्रवर्तितः मानु
षेष्वपिलोकेषुभविष्यतिनसंशयः ३३ तत्रार्द्धंतस्ययःकर्तात्वय्यर्द्धंनिपतिष्यति नचतेस्थावरंस्थानंभविष्यतिनसंशयः ३४
यश्चयश्चसुरेंद्रःस्याद्ध्रुवःसनभविष्यति एषशापोमयामुक्तइत्यसौत्वांतदाब्रवीत् ३५ तांतुभार्यांसुनिर्भर्त्स्यसोब्रवीत्सुमहातपाः
दुर्विनीतेविनिध्वंसममाश्रमसमीपतः ३६ रूपयौवनसंपन्नायस्मात्त्वमनवस्थिता तस्माद्रूपवतीलोकेनत्वमेकाभविष्यति ३७
रूपंचतेप्रजाःसर्वागमिष्यतिनसंशयः यत्तदेकंसमाश्रित्यविभ्रमोयमुपस्थितः ३८ तदाप्रभृतिभूयिष्ठंप्रजारूपसमान्विता सा
तंप्रसादयामासमहर्षिंगोतमंतदा ३९ अज्ञानाद्धर्षिताविप्रत्वद्रूपेणदिवौकसा नकामकाराद्विप्रर्षेप्रसादंकर्तुमर्हसि ४० अह
ल्ययात्वेवमुक्तःप्रत्युवाचसगोतमः उत्पत्स्यतिमहातेजाइक्ष्वाकूणांमहारथः ४१ रामोनामश्रुतोलोकेवनंचाप्युपयास्यति ब्रा
ह्मणार्थेमहाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ४२ तंद्रक्ष्यसियदाभद्रेततःपूताभविष्यसि सहिपावयितुंशक्तस्त्वयायद्दुष्कृतंकृतम् ४३
तस्यातिथ्यंचकृत्वावैमत्समीपंगमिष्यसि वत्स्यसित्वंमयासार्धंतदाहिवरवर्णिनि ४४ एवमुक्त्वासविप्रर्षिराजगामस्वमा
श्रमम् तपश्चचारसुमहत्सापत्नीब्रह्मवादिनः ४५

वःस्थिरोनभविष्यति मध्येमध्येभ्रंशादितिभावः ३५ विनिध्वंस ध्वस्तसौरूप्याभव ३६
यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेतावत्कालंत्वमेकैवरूपवतीभवतीतियास्थितिःतन्नभविष्यति ३७ किंतुतावकंसुंदरंरूपं सर्वाःप्रजागमिष्यन्ति यद्यस्मादे
कमेकस्थं तद्रूपमाश्रित्यायंविभ्रमः कायविकारउपस्थितः प्रवृत्तइंद्रस्येतिशेषः ३८ ३९ ४० ४१ ब्राह्मणार्थेविश्वामित्रार्थे ४२ ४३ ४४ ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ नान्येन नान्येनहेतुनेत्यर्थः ४७ ४८ आर्यकेण पुलोम्ना यज्ञमिष्टोति देवानांनयज्ञेष्वधिकारइतिजैमिन्युक्तंतु प्रमादादितिनिरूपितंप्रा
क् ४९ ५० ५१ ५२ आश्चर्यं स्मारितोस्मीति यद्यदगस्त्येनोक्तम् तत्सर्वंमया दृष्टमिति सत्यमेवागस्त्येनोक्तमिति रामंप्रति विभीषणोक्तं श्रुतंच
मेविभीषणमुखादितिशेषः ५३ ५४ इतिरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेउत्तरकांडे त्रिंशः सर्गः ३० अथरावणपराजयकथनम् त

शापोत्सर्गाद्धितस्येदंमुनेः सर्वमुपस्थितम् तत्स्मरत्वंमहाबाहोदुष्कृतंयत्त्वयाकृतम् ४६ तेनत्वंग्रहणंशत्रोर्यातोनान्येनवासव
शीघ्रंवैयज यज्ञंत्वंवैष्णवंसुसमाहितः ४७ पावितस्तेनयज्ञेनयास्यसित्रिदिवंततः पुत्रश्चतवदेवेंद्रनविनष्टोमहारणे ४८ नी
तः सन्निहितश्चैव आर्यकेणमहोदधौ एतच्छ्रुत्वामहेंद्रस्तुयज्ञमिष्ट्वाचवैष्णवम् ४९ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्चदेवराट्
एतदिंद्रजितोनामबलंयत्कीर्तितंमया ५० निर्जितस्तेनदेवेंद्रः प्राणिनोन्येतुकिंपुनः आश्चर्यमितिरामश्चलक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा
५१ अगस्त्यवचनंश्रुत्वावानरराक्षसास्तदा विभीषणस्तुरामस्यपार्श्वस्थोवाक्यमब्रवीत् ५२ आश्चर्यंस्मारितोस्म्ययत्तदृष्टंपु
रातनम् अगस्त्यंत्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतंचमे ५३ एवंरामससमुद्भूतोरावणोलोककंटकः सपुत्रोयेनसंग्रामेजितः शक्रः सुरेश्वरः
५४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिंशः सर्गः ३० ततोरामोमहातेजाविस्मयात्पुनरेवहि उवाचप्र
णतोवाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् १ भगवन्राक्षसः क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीम् पर्यटत्किंतदालोकाः शून्याआसान्द्विजोत्तम
२ राजावाराजमात्रोवाकिंतदानात्रकश्चन धर्षणंयत्रनप्राप्तोरावणोराक्षसेश्वरः ३ उताहोहतवीर्यास्तेबभूवुः पृथिवीक्षितः ब
हिष्कृतावरास्त्रैश्चबहवोनिर्जितानृपाः ४ राघवस्यवचःश्रुत्वा अगस्त्योभगवानृषिः उवाचरामंप्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ५ इ
त्येवंबाधमानस्तुपार्थिवान्पार्थिवर्षभ चचाररावणोरामपृथिवींपृथिवीपते ६ ततोमाहिष्मतींनामपुरींस्वर्गपुरीप्रभाम् संप्रा
प्तोयत्रसान्निध्यंसदासीद्वसुरेतसः ७ तुल्यआसीन्नृपस्तस्यप्रभावाद्वसुरेतसः अर्जुनोनामयत्राग्निः शरकुंडेशयः सदा ८

तद्रति विस्मयाद्भगवत्प्रसादवैश्रवणजविस्मयादिव १ लोकामनुष्यलोकप्राणिनः शून्याः शूरत्वगुणशून्याः २ तदेवाह राजेति राजाक्षत्रियः राजमात्रः अक्ष-
त्रियः केवलप्रभुः ३ उताहो अथवा विद्यमानाएवहतवीर्यावीर्यरहिताः वीर्यवत्त्वेपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृतायद्वद्बहवोनृपानिर्जिताइतिवदसीतिशेषः ४ प्रहस-
न्केनापिक्षत्रियेणदुरात्मनः कथंपराभवोनजातइति भगवतोरामस्यामर्षंदृष्ट्वागस्त्यहासः पितामहश्चतुर्मुखोब्रह्माईश्वरं अग्निप्रधानंशौर्यादिक्षत्रगुणंरुद्रम् ४२
५ ६ स्वर्गपुरी अमरावती वसुरेतसः सदासान्निध्यमग्नेर्नित्यसान्निधानमित्यर्थः ७ तस्याग्नेः प्रभावात्प्रसादाद्वसुरेतसोग्नेस्तुल्यआसीत् यत्रार्जुनराज्येवेत्राया
ग्निः शरकुंडेशयः शराकृततत्कुंडेवसति शत्रूणामभिचारार्थंशरपरिस्तृतकुंडे नित्यंसन्निहितोवर्ततइत्यर्थः ८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवदिवसं यस्मिन्दिनेरावणोगतस्तस्मिन्नेवदिवसे नर्मदांरंतुं नर्मदायांक्रीडितुम् ईश्वरोराजा ९ १० ११ १२ राक्षसपतिंप्रति महीपतेरसान्निध्यंअ
ब्रुवन् पौराणांसुखादितिशेषः १३ अपसृत्यपुरादितिशेषः अभ्रंमहामेघमिवाविष्टम् आकाशसंबद्धंतेनात्कर्षलम् मेदिनींसमुद्धांतमिव उद्गियोद्गत
मिव १४ सहस्रशिखरोपेतम् अनेकशृंगयुतम् १५ प्रपातस्तटतोभ्रंशः ततः पतितैरुदकैः साट्टहासमिव १६ स्फटिकप्रतिमंजलं स्यंदमानाभिर्नदी-

तमेवदिवसंसोथहैहयाधिपतिर्बली अर्जुनोनर्मदांरंतुंगतःस्त्रीभिःसहेश्वरः ९ तमेवदिवसंसोथरावणस्तत्रआगतः रावणो
राक्षसेंद्रस्तुतस्यामात्यानपृच्छत १० क्वार्जुनोनृपतिःशीघ्रंसम्यगाख्यातुमर्हथ रावणोहमनुप्राप्तोयुद्धेप्सुर्नवरेणह ११ ममा
गमनमव्यग्रैर्युष्माभिःसन्निवेद्यताम् इत्येवरावणेनोक्तास्तेमात्याःसुविपश्चितः १२ अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यंमहीपतेः
श्रुत्वाविश्रवसःपुत्रःपौराणामर्जुनंगतम् १३ अपसृत्यागतोविंध्यंहिमवत्सन्निभंगिरिम् सतमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रांतमिवमेदिनीम्
१४ अपश्यद्रावणोविंध्यमालिखंतमिवांबरम् सहस्रशिखरोपेतंसिंहाध्युषितकंदरम् १५ प्रपातपतितैःशीतैःसाट्टहासमिवांबु
भिः देवदानवगंधर्वैःसाप्सरोभिःसकिन्नरैः १६ स्वस्त्रीभिःक्रीडमानैश्चस्वर्गभूतंमहोच्छ्रयम् नदीभिःस्यंदमानाभिःस्फटिकप्रतिमंज
लम् १७ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनंतमिवविष्ठितम् उल्कामंतंदरीवंतंहिमवत्सन्निभंगिरिम् १८ पश्यमानस्ततोविंध्यंरावणोनर्मदांय
यौ चलोपलजलांपुण्यांपश्चिमोदधिगामिनीम् १९ महिषैःसृमरैःसिंहैःशार्दूलर्क्षगजोत्तमैः उष्णाभितप्तैस्तृषितैःसंक्षोभितजलाश
याम् २० चक्रवाकैःसकारंडैःसहंसजलकुक्कुटैः सारसैश्चसदामत्तैःकूजद्भिःसुसमावृताम् २१ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसांचक्रवाकयुगस्तनी
म् विस्तीर्णपुलिनश्रोणींहंसावलिसुमेखलाम् २२ पुष्परेण्वनुलिप्तांगींजलफेनामलांशुकाम् जलावगाहसुस्पर्शांफुल्लोत्पलशुभेक्ष
णाम् २३ पुष्पकादवरुह्याशुनर्मदांसरितांवराम् इष्टामिववरांनारीमवगाह्यदशाननः २४ सतस्याःपुलिनेरम्येनानामुनिनिषेविते
उपोपविष्टःसचिवैःसार्द्धंराक्षसपुंगवः २५ प्रख्यायनर्मदांसोथगंगेयमितिरावणः नर्मदादर्शनेहर्षमाप्तवान्सदशाननः २६

भिःकृत्वा चलज्जिह्वाभिः फणाभिरुपलक्षितमनंतमिवविष्ठितम् उल्कामंतम् उर्ध्वव्याप्नुवानम् १७ १८ चलानिउपलेषुजलानियस्यास्ताम् १९
२० २१ अथनर्मदांस्त्रीत्वेनवर्णयति फुल्लेति २२ जनानाम् जलावगाहे सुखस्पर्शरूपगुणायस्यास्ताम् २३ २४ २५ नर्मदाम् गंगेयमिति
प्रख्यायप्रशस्य अनेन नर्मदायास्तद्वत्पापनाशकत्वम् तत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफलत्वम् गंगायाःसर्वोत्कृष्टत्वंचसूचितं २६ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सलीलम् सविलासम् कांचनं तन्मयम् २७ चंद्रायति चंद्रइवाचरति आर्षपरस्मैपदम् २८ २९ नक्रादियुताऊर्मयोयस्याःसा ३१ ३२ अवगाह्य
ध्वम् स्नानंकुरुत सार्वभौमसुखाः सार्वभौमनामकदिग्गजादयः महापद्मइतिपाठांतरम् महापद्मोदिग्गजः ३२ ३३ ३४ राक्षसेंद्राएवगजा-
स्तैः वामनाद्यादिग्गजाः गंगाइवमहागजैरित्यसंधिरार्षः ३५ ३६ रावणस्यबल्यर्थं रावणकर्तृकशिवपूजार्थम् ३७ ३८ ३९ ४० रावणंप्रांजलिं

उवाचसचिवांस्तत्रसलीलंशुकसारणौ एषरश्मिसहस्रेणजगत्कृत्वेवकांचनम् २७ तीक्ष्णतापकरःसूर्योनभसोमध्यमास्थितः
मामासीनंविदित्वेवचंद्रायतिदिवाकरः २८ नर्मदाजलशीतश्च सुगंधिःश्रमनाशनः मद्भयादनिलोह्येषवात्यसौसुसमाहितः २९
इयंचापिसरिच्छ्रेष्ठानर्मदाशर्मवर्धिनी नक्रमीनविहंगोर्मिः सभयेवांगनास्थिता ३० तद्भवंतःक्षताःशस्त्रैर्नृपैरिंद्रसमैर्युधि चं
दनस्यरसेनेवरुधिरेणसमुक्षिताः ३१ तेयूयमवगाहध्वंनर्मदांशर्मदांशुभाम् सार्वभौममुखामत्तागंगामिवमहागजाः ३२
अस्यांस्नात्वामहानद्यांपाप्मनोविप्रमोक्ष्यथ अहमप्यद्यपुलिनेशरदिंदुसमप्रभे ३३ पुष्पोपहारंशनकैःकरिष्यामिकपर्दिनः सा
वणेनैवमुक्तास्तुप्रहस्तशुकसारणाः ३४ समहोदरधूम्राक्षानर्मदांविजगाहिरे राक्षसेंद्रगजैस्तैस्तुक्षोभितानर्मदानदी ३५ वा
मनांजनपद्माद्यैर्गंगाइवमहागजैः ततस्तेराक्षसाःस्नात्वानर्मदायांमहाबलाः ३६ उत्तीर्यपुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थंरावणस्यतु न
र्मदापुलिनेहृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ३७ राक्षसैस्तुमुहूर्तेनकृतःपुष्पमयोगिरिः पुष्पेषूपहृतेष्वेवंरावणोराक्षसेश्वरः ३८ अव
तीर्णोनदींस्नातुंगंगामिवमहागजः तत्रस्नात्वाचविधिवज्जप्त्वाजप्यमनुत्तमम् ३९ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततारसरावणः ततः
क्लिन्नांबरंत्यक्त्वाशुक्लवस्त्रसमावृतः ४० रावणंप्रांजलिंयांतमन्वयुःसर्वराक्षसाः तद्गतीवशमापन्नामूर्तिमंतइवाचलाः ४१ य
त्रयत्रचयातिस्मरावणोराक्षसेश्वरः जांबूनदमयंलिंगंतत्रतत्रस्मनीयते ४२ वालुकावेदिमध्येतुतल्लिंगंस्थाप्यरावणः अर्च
यामासगंधैश्चपुष्पैश्चामृतगंधिभिः ४३ ततःसतामार्तिहरंपरंवरंवरप्रदंचंद्रमयूखभूषणम् समर्चयित्वासनिशाचरोज
गौप्रसार्यहस्तान्प्रणनर्तचाग्रतः ४४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ७ ७

नियमेनेश्वरंप्रतिकृतांजलिम् तद्गतीवशमित्यार्षोदीर्घः मूर्तिमंतःप्राप्ताकारवंतोऽचलाइवराक्षसाः ४१ तत्रतत्रस्मनीयते प्रतिदिवसंपूजार्थंरा-
क्षसैरितिशेषः ४२ तल्लिंगं जांबूनदमयंनित्यपूजालिंगं ऐश्वर्यकामनयाहि तल्लिंगपूजारावणस्य ऐश्वर्यकामस्यसौवर्णलिंगपूजायास्तंत्रेषूक्तेः
४३ जगौ सामानीत्यर्थः ४४ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नर्मदेति १ २ ३ ४ निर्मलंतज्जलम् कार्तवीर्यभुजैरासक्तम् आसंगंबंधनंप्राप्य प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् प्रतिकूलमितियावत् प्रधावति ५ कुशसंस्तरः कुशा
स्तरणम् सनुतत्पुलिनेकर्मनिमित्तम् ऋषिगणकृतः ६ संप्रेषितइव रावणंप्रतीतिशेषः ७ पश्यते पश्यतिस्म ८ सागरोद्गारः चंद्रोदयकालिकसमुद्रपरि
वृद्धिः तेनहिसमुद्रगानद्यस्तत्समीपदेशे विपरीतप्रवाहाक्रियंतइतिप्रसिद्धम् पश्चिमेनमार्गेण पूर्वामाशांप्रविश्यवर्धतमंभसोवेगंदृष्ट्वाप्रतिकूलांकांतांप्रिया-

नर्मदापुलिनेयत्रराक्षसेंद्रःसदारुणः पुष्पोपहारंकुरुतेतस्माद्देशाददूरतः १ अर्जुनोजयतांश्रेष्ठोमाहिष्मत्याःपतिःप्रभुः क्री
डतेसहनारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः २ तासांमध्यगतोराजारराजचतदार्जुनः करेणूनांसहस्रस्यमध्यस्थइवकुंजरः ३ जिज्ञा
सुःसतुबाहूनांसहस्रस्योत्तमंबलम् रुरोधनर्मदावेगंबाहुभिर्बहुभिर्वृतः ४ कार्तवीर्यभुजासक्तंतज्जलंप्राप्यनिर्मलम् कू-
लोपहारं कुर्वाणंप्रतिस्रोतःप्रधावति ५ समीननक्रमकरःसपुष्पकुशसंस्तरः सनर्मदांभसोवेगःप्रावृट्कालइवाबभौ ६ सवे
गःकार्तवीर्येणसंप्रेषितइवांभसः पुष्पोपहारंसकलंरावणस्यजहारह ७ रावणोऽर्धसमाप्तंतमुत्सृज्यनियमंतदा नर्मदांपश्य
तेकांतांप्रतिकूलांययाप्रियाम् ८ पश्चिमेनतुतंदृष्ट्वासागरोद्गारसन्निभम् वर्द्धंतमंभसोवेगंपूर्वामाशांप्रविश्यतु ९ ततोनुद्भ्रां
तशकुनांस्वभावेपरमेस्थिताम् निर्विकारांगनाभासामपश्यद्रावणोनदीम् १० सव्येतरकरांगुल्याह्यशब्दास्योदशाननः वे
गप्रभावमन्वेष्टुंसोदिशच्छुकसारणौ ११ तौतुरावणसंदिष्टौभ्रातरौशुकसारणौ व्योमांतरगतौवीरौप्रस्थितौपश्चिमामुखौ १२
अर्धयोजनमात्रंतुगत्वातौरजनीचरौ पश्येतांपुरुषंतोयेक्रीडंतंसहयोषितम् १३ बृहत्सालप्रतीकाशंतोयव्याकुलमूर्धजम्
मदरक्तांतनयनंमदव्याकुलचेतसम् १४ नदींबाहुसहस्रेणरुंधंतमरिमर्दनम् गिरिंपादसहस्रेणरुंधंतमिवमेदिनीम् १५ बा
लानांवरनारीणांसहस्रेणसमावृतम् समदानांकरेणूनांसहस्रेणेवकुंजरम् १६ तमद्भुततरंदृष्ट्वाराक्षसौशुकसारणौ सन्निवृ
त्तावुपागम्यरावणंतमथोचतुः १७ बृहत्सालप्रतीकाशःकोप्यसौराक्षसेश्वर नर्मदांरोधवद्रुध्वाक्रीडापयतियोषितः १८ ते
नबाहुसहस्रेणसन्निरुद्धजलानदी सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजतेमुहुः १९

मिव नर्मदांपश्यतिस्मेत्यन्वयः पूर्वामाशांप्रविश्यति
इतिपाठे रावण इतिशेषः तस्य कियद्दूरे वृद्धिरितिनिर्णयार्थमितिभावः ततः पूर्वादिशि तस्मात्प्रविश्यतीत्येवपाठोयुक्तः कतकसमनश्च १० सव्येतरक
रांगुल्या दक्षिणहस्तांगुल्या शीघ्रान्वेषणद्योतकाभिनयंकृत्वा अन्वेष्टुमदिशत् ११ व्योमांतरगतौ आकाशमार्गगौ १२ पश्येतामपश्यतां १३ १४ मेदि
नीं पादसहस्रेणरुंधंतंगिरिमिवसंस्थितम् १५ १६ १७ रोधवद्रुध्यत्तेनेतिशेषः सेतुस्तद्वदित्यर्थः क्रीडापयति क्रीडयति छुगार्षः १८ १९ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निशाम्यदृष्ट्वा अर्जुनइत्युक्त्वा अन्यस्यैवंविधसामर्थ्यासंभवइत्युक्तत्या २० २१ रसक्तपृषतः रक्तबिंदुसहितोरावः शब्दः सकृदेव रावणप्रस्थानेनसहैवैक
वारंच घनैःकृतः रक्तवर्षुकमेघानांसकृद्भावोप्युत्पातइतिकतकः २२ २३ २४ पश्यते पश्यतिस्म २५ इत्येवंवक्ष्यमाणप्रकारेण २६ २७ अर्जुनमंत्रिणो-
व्यंग्योक्त्यारावणंनिंदंति युद्धस्येत्यादि हेरावण त्वया साधु सम्यग्युद्धस्यकालोविज्ञातः यस्त्वंक्षीबं मदपानमत्तं स्त्रीगतं स्त्रीगोष्ठीगतं साधुसम्यग्योद्धुमु
त्सहसे उक्तमेवस्पष्टंपुनराह स्त्रीसमक्षगतमितियत्तत्सम्यक्कालोविज्ञातः २८ २९ स्वभावेनाहुः क्षमस्वेति अद्यदिवसे युद्धविलंबं क्षमस्व सहस्व उ

इत्येवंभाषमाणौतौनिशम्यशुकसारणौ रावणोर्जुनइत्युक्त्वाससचयोयुद्धलालसः २० अर्जुनाभिमुखेतस्मिन्रावणेराक्षसाधिपे
चंडःप्रवातिपवनःसनादःसरजस्तथा २१ सकृदेवकृतोरावःसरक्तपृषतोघनैः महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः २२ सं
वृतोराक्षसेंद्रस्तत्रागाद्यत्रचार्जुनः अदीर्घेणैवकालेनसतदाराक्षसोबली २३ तंनर्मदान्हृदंभीममाजगामांजनप्रभः सत
त्रस्त्रीपरिवृतंवासिताभिरिवद्विपम् २४ नरेंद्रंपश्यतेराजाराक्षसानांतदार्जुनम् सरोषाद्रक्तनयनोराक्षसेंद्रोबलोद्धतः २५ इ
त्येवमर्जुनामात्यानाहगंभीरयागिरा आमात्याःक्षिप्रमाख्यातहैहयस्यनृपस्यवै २६ युद्धार्थंसमनुप्राप्तोरावणोनामनामतः
रावणस्यवचःश्रुत्वामंत्रिणोथार्जुनस्यते २७ उत्तस्थुःसायुधास्तंचरावणंवाक्यमब्रुवन् युद्धस्यकालोविज्ञातःसाधुभोसाधुरावण
२८ यःक्षीबंस्त्रीगतंचैवयोद्धुमुत्सहसेनृपम् स्त्रीसमक्षगतंयत्त्वंयोद्धुमुत्सहसेनृपम् २९ क्षमस्वाद्यदशग्रीवउष्यतांरजनीत्वया
युध्यश्वद्यात्तुयद्यास्तिश्वस्त्वंतसमरेर्जुनम् ३० यदिवापित्वरातुभ्यंयुद्धतृष्णासमावृत निपात्यास्मान्रणेयुद्धमर्जुनेनोपयास्य
सि ३१ ततस्तेरावणामात्यैरमात्यास्तेनृपस्यतु सूदिताश्चापितैर्युद्धे भक्षिताश्चबुभुक्षितैः ३२ ततोहलहलाशब्दोनर्मदातीरगोब
भौ अर्जुनस्यानुयात्राणांरावणस्यचमंत्रिणाम् ३३ इषुभिस्तोमरैःप्रासैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्पणैः सरावणानर्दयंतःसमंतात्समभिद्रु
ताः ३४ हैहयाधिपयोधानांवेगआसीत्सुदारुणः सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ३५ रावणस्यतुतेमात्याःप्रहस्तशुक
सारणाः कार्तवीर्यबलंक्रुद्धानिर्दहंतिस्मस्वतेजसा ३६ अर्जुनायतुतत्कर्मरावणस्यसमंत्रिणः क्रीडमानायकथितंपुरुषैर्भयविह्वलैः
३७

ष्यताम् इहेतिशेषः युध्येतिपदम् समरेश्वद्यायद्यास्ति तदाश्वोर्जुनंयुध्य युध्यस्व ३० हेयुद्धतृष्णासमावृत यदिवा अथवा तेत्वरायदियुद्धे तदा
स्मान्युद्धेनिपात्य अर्जुनेनयुद्धंप्राप्स्यासि ३१ ३२ हलहलेति शब्दानुकारः अनुयात्रा अनुचरामंत्रिणइत्यर्थः ३३ कर्पणमायुधविशेषः सरावणान्रावण
सहितान्मंत्रिणः अर्दयंतोर्जुनमंत्रिणोबभूवुरितिशेषः ३४ नक्रादिसहितसमुद्रस्येवस्वनआसीत् ३५ ३६ समंत्रिणोमंत्रिसहितस्य रावणस्य ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीजनंनभेतव्यमित्युक्त्वेतिशेषः अंजनोदिग्गजः ३८ अर्जुनरूपःपावकइतिरूपकं युगांतेप्रलयकाले ३९ अभिदुद्राव द्रावयामास ४० बाहुविक्षेप
करणं बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमसंपादनंयस्यास्ताम् गारुडंवेगं गरुडसदृशवेगम् आपपातेव नतुविलंबितवानित्यर्थः ४१ विंध्यपर्वतोऽर्कमा
र्गंरुध्वा स्थितइतिपौराणिकीकथा ४२ अस्यप्रेषयन्नस्यसंहारार्थंक्षिपन् ४३ अशोकापीडं अशोकपुष्पशिखा तत्संनिभः ४४ गतविक्लवः गतभयः

श्रुत्वानभेतव्यमितिस्त्रीजनंसतदार्जुनः उत्ततारजलात्तस्माद्गंगातोयादिवांजनः ३८ क्रोधदूषितनेत्रस्तुसतदार्जुनपावकः
प्रजज्वालमहाघोरोयुगांतइवपावकः ३९ सतूर्णतरमादायवरहेमांगदोगदाम् अभिदुद्रावरक्षांसितमांसीवदिवाकरः ४०
बाहुविक्षेपकरणांसमुद्यम्यमहागदाम् गारुडंवेगमास्थायआपपातेवसोर्जुनः ४१ तस्यमार्गंसमारुध्यविंध्योर्कस्येवपर्वतः स्थि
तोविंध्यइवाकंप्यः प्रहस्तोमुसलायुधः ४२ ततोस्यमुसलंघोरंलोहबद्धंमहोद्धतः प्रहस्तःप्रेषयन्क्रुद्धोररासचयथांतकः ४३ त
स्याग्रेमुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः प्रहस्तकरमुक्तस्यबभूवप्रदहन्निव ४४ आधावमानंमुसलंकार्तवीर्यस्तदार्जुनः नि
पुणंवंचयामासगदयागतविक्लवः ४५ ततस्तमभिदुद्रावसगदोहैहयाधिपः भ्रामयाणोगदांगुर्वीं पंचबाहुशतोच्छ्रयाम् ४६
ततोहतोतिवेगेनप्रहस्तोगदयातदा निपपातस्थितःशैलोवज्रिवज्रहतोयथा ४७ प्रहस्तंपतितंदृष्ट्वामारीचशुकसारणाः
समहोदरधूम्राक्षाअपसृप्तारणाजिरात् ४८ अपक्रांतेष्वमात्येषुप्रहस्तेचनिपातिते रावणोभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनंनृपसत्तमम्
४९ सहस्रबाहोस्तद्युद्धंविंशद्बाहोश्चदारुणम् नृपराक्षसयोस्तत्रआरब्धंरोमहर्षणम् ५० सागराविवसंक्षुब्धौचलमूलाविवा
चलौ तेजोयुक्ताविवादित्यौप्रदहंताविवानलौ ५१ बलोद्धतौयथानागौवासितार्थेयथावृषौ मेघाविवविनर्दंतौसिंहाविवबलोत्कटौ
५२ रुद्रकालाविवक्रुद्धौतौतदाराक्षसार्जुनौ परस्परंगदांगृह्यताडयामासतुर्भृशम् ५३ वज्रप्रहारानचलायथाघोरान्विषेहिरे
गदाप्रहारांस्तौतत्रसहातेनरराक्षसौ ५४ यथाशनिरवेभ्यस्तुजायतेथप्रतिश्रुतिः तथातयोर्गदापोथैर्दिशःसर्वाःप्रतिश्रुताः ५५
अर्जुनस्यगदासातुपात्यमानाहितोरसि कांचनाभंनभश्चक्रेविद्युत्सौदामिनीयथा ५६

४५ पंचबाहुशतेरुच्छ्रयउत्क्षेपोयस्यास्ता
म् ४६ शैलइवस्थितोभिपपात ४७ ४८ ४९ ५० ५१ वासितार्थे करिणीरूपप्रयोजनाय युयुधातइतिशेषः ५२ ५३ ५४ अशनिरवे
भ्यः अशनिपातध्वनिभ्यः प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिः गदापोथैर्गदापातैः प्रतिश्रुताः प्रतिध्वनिमत्यः ५५ अहितोरसि रावणोरसि सौदामिनी विद्यु
त् विशेषेणद्योतमाना नभइव रावणोरोगदा कांचनाभं कांचनवर्णंचक्रे प्रकाशितंचकारइतियावत् ५६ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५७ नराक्षसगणेश्वरः स्वेदमायाति ५८ वृषायुध्यन्वृषावयुध्यन्नित्यर्थः ५९ ६० दुर्बलेव बलरहितेव यथावेगं स्ववेगोचितं प्रहर्तुमसमर्था स्वयमेवद्विधा भूताक्षितावपतत् तत्रहेतुर्वरदानकृतत्राणेइति ६१ अपासर्पत् अपराङ्मुखएवपृष्ठतोगच्छत् निष्टनन् रुदन् ६२ ६३ ६४ साध्वीतिवादिनइति दीर्घआर्षः

तथैवरावणेनापिपात्यमानामुहुर्मुहुः अर्जुनोरसिनिर्भातिगदोल्केवमहागिरौ ५७ नार्जुनःस्वेदमायातिनराक्षसगणेश्वरः स ममासीत्तयोर्युद्धंयथापूर्वंबलीद्वयोः ५८ शृंगैरिववृषायुध्यन्दंताग्रैरिवकुंजरौ परस्परंविनिघ्नंतौनरराक्षससत्तमौ ५९ ततो र्जुनेनक्रुद्धेनसर्वप्राणेनसागदा स्तनयोरंतरेमुक्तारावणस्यमहोरसि ६० वरदानकृतत्राणेसागदारावणोरसि दुर्बलेवयथावेगं द्विधाभूतापतत्क्षितौ ६१ सत्वर्जुनप्रयुक्तेनगदाघातेनरावणः अपासर्पद्धनुर्मात्रंनिषसादचनिष्टनन् ६२ सविह्वलंतदालक्ष्य दशग्रीवंततोऽर्जुनः सहसोत्पत्यजग्राहगरुत्मानिवपन्नगम् ६३ सतुबाहुसहस्रेणबलाद्गृह्यदशाननम् बबंधबलवान्राजाब लिंनारायणोयथा ६४ बध्यमानेदशग्रीवेसिद्धचारणदेवताः साध्वीतिवादिनःपुष्पैःकिरंत्यर्जुनमूर्धनि ६५ व्याघ्रोमृगमिवादा यमृगराडिवकुंजरम् रराससैहैहयोराजाहर्षादंबुदवन्मुहुः ६६ प्रहस्तस्तंसमाश्वस्तोदृष्ट्वाबद्धंदशाननम् सहसाराक्षसैःक्रुद्ध अभिदुद्रावहैहयम् ६७ नक्तंचराणांवेगस्तुतेषामापततांबभौ उद्धूत आतपापायेपयोदानामिवांबुधौ ६८ मुंचमुंचेतिभाष ताम्तिष्ठतिष्ठेतिचासकृत् मुसलानिचशूलानिसोत्ससर्जततदारणे ६९ अप्राप्तान्येवतान्याशु असंभ्रांतस्तदार्जुनः आयुधान्यम रारीणांजग्राहारिनिषूदनः ७० ततस्तान्येवरक्षांसिदुर्धरैःप्रवरायुधैः भित्वाविद्रावयामासवायुरंबुधरानिव ७१ राक्षसांस्त्रा सयामासकार्तवीर्यार्जुनस्तदा रावणंगृह्यनगरंप्रविवेशसुहृद्वृतः ७२ सकीर्यमाणःकुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैःसपौरैःपुरुहूतसन्नि भः ततोर्जुनःस्वांप्रविवेशतांपुरींबलिंनिगृह्येवसहस्रलोचनः ७३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्वात्रिं शःसर्गः ३२ रावणग्रहणंतत्तुवायुग्रहणसन्निभम् ततःपुलस्त्यःशुश्रावकथितंदिविदैवतैः १ ततःपुत्रकृतस्नेहात्कंप्य मानो महाधृतिः माहिष्मतीपतिंद्रष्टुमाजगाममहानृषिः २

६५ ६६ ६७ आतपापाये वर्षाकाले ६८ सोत्ससर्जेतिसंधिरार्षः स हैवत्यक्तवंतइत्यर्थः ६९ अप्राप्तान्येव स्वसमीपमनागतान्येवांतरिक्षस्थान्येवामरारीणाम् तान्यायुधानि रावणग्राहिकरव्यतिरिक्तकरैराभुजग्राह ७० ७१ ७२ ७३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेउत्तरकांडे द्वाविंशःसर्गः १२ अथपुलस्त्येनरावणमोचनम् रावणेति १ कंप्यमानः अनुकंपया युज्यमानः २ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनःसंपातविक्रमः मनस्तुल्यगतिः ३ अमरावतिसंकाशां आर्षोन्हस्वः ४ सुदुर्दृशं सुदुर्दर्शमित्यर्थः प्रत्याभिज्ञाय द्वास्थामंत्रिणोवा ५ प्रत्युद्गच्छत्प्रत्युदग
च्छत् ६ ७ ईश्वरं ब्रह्माणं ८ ९ १० ११ १२ शिवंकुशलंपुलस्त्योवाचेतिसंधिरार्षः १३ १४ यस्यरावणस्य १५ पुत्रकस्य मदीयबालस्यरावणस्य यशः

सवायुमार्गमास्थायवायुतुल्यगतिर्द्विजः पुरींमाहिष्मतींप्राप्तोमनःसंपातविक्रमः ३ सोमरावतिसंकाशांहृष्टपुष्टजनावृताम्
प्रविवेशपुरींब्रह्माइंद्रस्येवामरावतीम् ४ पादचारमिवादित्यंनिष्पतंतंसुदुर्दृशम् ततस्तेप्रत्यभिज्ञायअर्जुनायन्यवेदयन् ५
पुलस्त्यइतिविज्ञायवचनाद्धैहयाधिपः शिरस्यंजलिमाधायप्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ६ पुरोहितोस्यगृह्यार्घ्यंमधुपर्कंतथैवच पु
रस्तात्प्रययौराज्ञः शक्रस्येवबृहस्पतिः ७ ततस्तमृषिमायांतमुद्यंतमिवभास्करम् अर्जुनोदृश्यसंभ्रांतोववंदेद्रइवेश्वरम् ८
स तस्यमधुपर्कंगांपाद्यमर्घ्यंनिवेद्यच पुलस्त्यमाहराजेंद्रोहर्षगद्गदयागिरा ९ अद्यैवममरावत्यातुल्यामाहिष्मतीकृता अ
द्याहंतुद्विजेंद्रत्वांयस्मात्पश्यामिदुर्दृशम् १० अद्यमेकुशलंदेव अद्यमेकुशलंव्रतम् अद्यमेसफलंजन्म अद्यमेसफलंतपः ११ य
त्तुदेवगणैर्वंद्यौवंदेहंचरणौतव इदंराज्यमिमेपुत्राइमेदाराइमेवयम् ब्रह्मन्किंकुर्मःकिंकार्यमाज्ञापयतुनोभवान् १२ तंधर्मे
ग्निषुपुत्रेषुशिवंपृष्ट्वाचपार्थिवम् पुलस्त्योवाचराजानंहैहयानांतथार्जुनम् १३ नरेंद्रांबुजपत्राक्षपूर्णचंद्रनिभानन अतुलं
तेबलंतेनदशग्रीवस्त्वयाजितः १४ भयाद्यस्योपतिष्ठेतांनिष्पंदौसागरानिलौ सोयंमृधेत्वयाबद्धःपौत्रोमेरणदुर्जयः १५
पुत्रकस्ययशःपीतंनामविश्रावितंत्वया मद्वाक्याद्याच्यमानोद्यमुंचवत्सदशाननम् १६ पुलस्त्याज्ञांप्रगृह्याथनकिंचनवचोर्जुनः
मुमोचैवपार्थिवेंद्रोराक्षसेंद्रंप्रहृष्टवत् १७ सतंप्रमुच्यात्रिदशारिमर्जुनःप्रपूज्यदिव्याभरणस्रगंबरैः अहिंसकंसख्यमुपेत्यसा
ग्निकं प्रणम्यतंब्रह्मसुतंगृहंययौ १८ पुलस्त्येनापिसंसक्तोराक्षसेंद्रःप्रतापवान् परिष्वक्तःकृतातिथ्योलज्जमानोविनिर्जितः १९
पितामहसुतश्चापिपुलस्त्योमुनिपुंगवः मोचयित्वादशग्रीवंब्रह्मलोकंजगामह २० एवंसरावणःप्राप्तःकार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् पुल
स्त्यवचनाच्चापिपुनर्मुक्तोमहाबलः २१ एवंबलिभ्योबलिनःसंतिराघवनंदन नावज्ञाहिपरेकार्यायइच्छेच्छ्रेय आत्मनः २२

पीतं नाशितं स्वीयंनामचरावणाजिदित्येवंत्रैलोक्येविश्रावितं १६ नकिंचिद्वचऊचेकिंतुक्रियाकेवलमुत्तरमितिमुमोचैवप्रहृष्टवत् ब्रह्मपुत्रोमांप्रार्थितवानि
तिसंतोषयुक्तःसन् १७ अहिंसकंसख्यं परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनं साग्निकं अग्निसाक्षित्वसहितं १८ पुलस्त्येनापिसंत्यक्तः गच्छलंकामित्यनुज्ञातः
अपिनार्जुनेनापित्यक्तः बंधनान्मुक्तः कृतातिथ्यः अर्जुनेनेतिशेषः १९ २० २१ बलिभ्योपिबलिनःसंतिईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः यःश्रेयइच्छेत्तेन परेपर-
स्मिन्नवज्ञानकार्या २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये उत्तरकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ अथ रावणस्य वालिदर्शनं अनिर्विण्णः कृतः पुलस्त्येन विमोच्यार्जुनसख्यंप्रापय्य तेनपूजयित्वाविसर्जितत्वात्पराभवजनितनिर्वेदरहितः कृतइत्यर्थः १ युद्धेह्वयतियुद्धनिमित्तमाह्वयतिइत्यर्थः २ ३ वानरामात्याः वालिमंत्रिणः तानाह तारएकस्ताराया पिता रुषेणः प्रभुर्युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ४ किमूचुस्तदाह राक्षसेंद्रेति तेतुभ्यंप्रतिबलोयुद्धंदातुमितिशेषः ५

ततःसराजापिशिताशनानांसहस्रबाहोरुपलभ्यमैत्रीम् पुनर्नृपाणांकदनंचकार चचारसर्वांपृथिवींचदर्पात् २३ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ अर्जुनेनविमुक्तस्तु रावणोराक्षसाधिपः चचार पृथिवींसर्वामनिर्विण्णस्तथाकृतः १ राक्षसंवामनुष्यंवा शृणुतेयंबलाधिकम् रावणस्तंसमासाद्य युद्धेह्वयतिदर्पितः २ ततःकदाचित्किष्किंधांनगरींवालिपालिताम् गत्वाह्वयतियुद्धाय वालिनंहेममालिनम् ३ ततस्तुवानरामात्यास्तारस्ताराया पिताप्रभुः उवाचवानरोवाक्यंयुद्धप्रेप्सुमुपागतम् ४ राक्षसेंद्रगतोवाली यस्तेप्रतिबलोभवेत् कोन्यःप्रमुखतःस्थातुंतवशक्तःप्लवंगमः ५ चतुर्भ्योपिसमुद्रेभ्यःसंध्यामन्वास्यरावण इदंमुहूर्तमायाति वालीतिष्ठमुहूर्तकम् ६ एतानस्थिचयान्पश्य यएतेशंखपांडुराः युद्धार्थिनामिमेराजन्वानराधिपतेजसा ७ यद्वामृतरसःपीतस्त्वयारावणराक्षस तदावालिनमासाद्य तदंतंतवजीवितम् ८ पश्येदानींजगच्चित्रमिमंविश्रवसःसुत इदंमुहूर्तंतिष्ठस्व दुर्लभंतेभविष्यति ९ अथवात्वरसेमर्तुंगच्छदक्षिणसागरम् वालिनंद्रक्ष्यसेतत्र भूमिष्ठमिवपावकम् १० सतुतारंविनिर्भर्त्स्य रावणोलोकरावणः पुष्पकंतत्समारुह्य प्रययौदक्षिणार्णवम् ११ तत्रहेमगिरिप्रख्यंतरुणार्कनिभाननम् रावणोवालिनंदृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् १२ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोंजनसन्निभः ग्रहीतुंवालिनंतूर्णंनिःशब्दपदमव्रजत् १३ यदृच्छयातदादृष्टो वालिनापिसरावणः पापाभिप्रायकंदृष्ट्वा चकारनतुसंभ्रमम् १४ शशमालक्ष्यसिंहोवा पन्नगंगरुडोयथा नचिंतयतितंवाली रावणंपापनिश्चयम् १५

चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यश्चतुर्षुसमुद्रेषु संध्यां सम्यग्ध्येयदेवताम् ब्रह्मरूपामन्वास्यध्यात्वा इदंमुहूर्तमस्मिन्मुहूर्ते आयाति ६ तेनतेयुद्धमयोग्यमित्याह एतानिति ७ यद्वेति यद्यप्यर्थे यद्यप्यमृतरसः पीतोभवतितदा तथापि वालिनमासाद्य तवजीवितं तदंतम् तत्समीपगमनपर्यंतम् ८ जगच्चित्रम् सर्वाश्चर्यभूतम् इमंवालिनंपश्य दुर्लभंतेभविष्यति जीवितमितिशेषः ९ १० तारं तारादीनित्यर्थः ११ संध्योपासनतत्परम् सम्यग्ध्येयब्रह्मध्यानतत्परम् १२ निःशब्दपदं निःशब्दः पदविक्षेपोयस्यांक्रियायांतथा १३ पापाभिप्रायकं प्रापाभिप्रायवंतम् १४ सिंहोवा सिंहइव १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिघृक्षमाणमित्यादिरित्येवमित्यंतोवालिनोविचारः १६ द्रक्ष्यंति देवादयइतिशेषः ममांकस्थंवक्षस्थमित्यर्थः स्रंसत्स्रंसमानानिऊरूकरावंबरंवस्त्रंचय स्यतम् गरुडस्येति अंकस्थमित्यनुकर्षः १७ नैगमान्वैदिकान्वाल्यादयोहिस्वयंप्रतिभातसकलवेदाः जपन् तदर्थंध्यायन् १८ तत्कर्म ग्रहणकर्म १९ हस्तग्राहं हस्तेग्रहणाभिप्रायवंतं पादशब्देनमत्वा सूक्ष्मेणपादशब्देनपश्चादायांतंज्ञात्वा पराङ्मुखोपि तद्दिगवलोकनरहितोपि हस्तग्राह्यमितिपादे

जिघृक्षमाणमायांतंरावणंपापचेतसम् कक्षावलंबिनंकृत्वागमिष्येत्रीन्महार्णवान् १६ द्रक्ष्यंत्यरिंममांकस्थंस्रंसदूरुकरां
बरम् लंबमानंदशग्रीवंगरुडस्येवपन्नगम् १७ इत्येवंमतिमास्थायवालीमौनमुपास्थितः जपन्वैनैगमान्मंत्रांस्तस्थौपर्वत-
राडिव १८ तावन्योन्यंजिघृक्षंतौहरिराक्षसपार्थिवौ प्रयत्नवंतौतत्कर्मईहतुर्बलदर्पितौ १९ हस्तग्राहंतुतंमत्वापादशब्देनरा
वणम् पराङ्मुखोपिजग्राहवालीसर्पमिवांडजः २० गृहीतुकामंतंगृह्यरक्षसामीश्वरंहरिः खमुत्पपातवेगेनकृत्वाकक्षावल
बिनम् २१ तंचपीडयमानंतुवितुदंतंनखैर्मुहुः जहाररावणंवालीपवनस्तोयदंयथा २२ अथतेराक्षसामात्याह्रियमाणेद-
शानने मुमोक्षयिषवोवालिंरवमाणाअभिद्रुताः २३ अन्वीयमानस्तैर्वालीभ्राजतेंऽबरमध्यगः अन्वीयमानोमेघौघैरंबर
स्थइवांशुमान् २४ तेऽशक्नुवंतःसंप्राप्तुंवालिनंराक्षसोत्तमाः तस्यबाहूरुवेगेनपरिश्रांताव्यवस्थिताः २५ वालिमार्गादपा
क्रामन्पर्वतेंद्रापिगच्छतः किंपुनर्जीवनप्रेप्सुर्बिभ्रद्वैमांसशोणितम् २६ अपक्षिगणसंपातान्वानरेंद्रोमहाजवः क्रमशः
सागरान्सर्वान्संध्याकालमवंदत २७ सपूज्यमानोयातस्तुखचरैःखचरोत्तमः पश्चिमंसागरंवालीआजगामसरावणः
२८

रावणपादशब्देनतादृशंमत्वेत्यर्थः अंडजोगरुडः २० २१ २२ मुमोक्षयिषवइति मोक्षशब्दात्तत्करोतीतिणिंयंतात्सन् रवमाणाः क्रोशंतः २३ २४
अशक्नुवंतइतिपदम् २५ यतः पर्वतेंद्राअपि वालिमार्गादपाक्रामन् मांसशोणितंबिभ्रज्जीवनप्रेप्सुः प्राणी तस्यमार्गादपक्रामतीतिकिंवक्तव्य
म् २६ अपक्षिगणसंतापान् यावताकालेनवालीगच्छति तावताकालेनपक्षिगणैरप्यप्राप्यान्सागरान् क्रमशोगच्छन्निति शेषः सध्याकालं प्रातः
संध्याकालध्येयदेवतारूपम् ब्रह्मावंदत ध्यातवान् २७ सरावणः कक्षस्थरावणसहितः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मिन्संध्यामुपासित्वास्नात्वेत्यादि दक्षिणसमुद्रतटेति जपन्वैनैगमान्मंत्रानित्युक्तेः समुद्रचतुष्टयेपि प्रातःसंध्याकालस्य उदयात्पूर्वं परतश्च मिलित त्रिमुहूर्तात्मकस्य मध्ये चतुःसमुद्रतटावच्छेदेन किंचित्किंचित्कालं ध्येयब्रह्मणो ध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमंत्रस्मरणनियमश्च वालिन इति गम्यते ईदृशं व्रतं च महेंद्रो रावणस्य समूलनाशाय पुत्रद्वारानुतिष्ठति इति बोध्यम् यत्तु तस्य दक्षिणसमुद्रे शौचम् पश्चिमे स्नानमुत्तरे आपोहिष्ठादिमंत्रैर्मार्जनम् पूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीत्येवं संध्यावंदनशेषानुष्ठानत्वात् चतुर्षु समुद्रेषु संध्यामन्वास्येत्युक्तिरिति कतकतीर्थादयस्तज्जपन्वै नैगमान्मंत्रानिति दक्षिण

तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् २९ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह धातुना ३० उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै समहोदधिम् ३१ तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः किष्किंधामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ३२ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः रावणोद्वहनश्रांतः किष्किंधोपवनेऽपतत् ३३ रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ३४ विस्मयं तु महत्कृत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः राक्षसेंद्रो हरींद्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ३५ वानरेंद्र महेंद्राभ राक्षसेंद्रोऽस्मि रावणः युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ३६ अहो बलमहो वीर्यमहो गांभीर्यमेव च येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ३७ एवमश्रांतवद्वीर शीघ्रमेव च वानर मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीरः भविष्यति ३८ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवंगम मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ३९ सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुंगव त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ४० दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ४१ ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ४२ अन्योन्यं लंबितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ किष्किंधां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ४३ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ४४ एवमेतत्पुरावृत्तं वालिना रावणः प्रभो धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ४५

समुद्रस्नानकालोक्त्याविरुध्यते मदुक्तरीत्या सामंजस्याच्च संध्याकाले गायत्र्यर्थब्रह्मणो-ध्यानमेव प्रधानम् स एव संध्यापदार्थ इति स्पष्टं श्रुतिस्मृतिविदाम् २९ ३० ३१ वासवापत्यं वासविः ३२ ३३ प्रहसन्निति मां जिघृक्षुर्दुरात्मा स्वयमेव ग्रहणं प्राप्त इति तोषात्प्रहासः ३४ ३५ आसादितः कक्षाभिक्षेपं प्रापितः ३६ ३७ अश्रांतवदश्रांतः सन् मां पर्वतसमानभारं ३८ ३९ तुभ्यं तव ४० नौ आवयोः ४१ ४२ ४३ आगतैः सहेति शेषः ४४ धर्षितः वालिना रावणः पश्चात्पावकाभिकटे भ्राता कृतः सोदरभावतया स्नेहः कृतः ४५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ अथरावणवाल्यपेक्षयापि हनूमतोबलवत्त्वंमन्यमानो
नरामेण महाबलोहनुमान्सुग्रीवार्थेवालिनंनहतवानितिप्रश्नेउत्तरमाह पृच्छतेति दक्षिणाशा दाक्षिणदिक् अपृच्छतेत्यस्यविवरणमिदमाहेति १ अतुलमनु
पमम् एताभ्यां एतयोःषष्ठ्यर्थेचतुर्थीआर्षी एतयोर्बलं हनूमतातद्बलेननसममित्यर्थः २ नकेवलंबलमेवाधिकं किंत्वन्यदपीत्याह शौर्यमिति दाक्ष्यं क्षिप्र
कारित्वं बलंशारीरं धैर्यंकेनाप्यप्रकंप्यता प्राज्ञता शीघ्रंकार्याकार्यनिर्गतृता नयसाधनं राजनीतिकृत्यसंपादनम् ३ तानेवगुणानाह दृष्ट्वैवेति सागरंवी

बलमप्रतिमंरामवालिनोःभवदुत्तमम् सोपित्वयाविनिर्दग्धःशलभोवन्हिनायथा ४६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउ
त्तरकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४ अपृच्छततदारामोदक्षिणाशाश्रयंमुनिम् प्रांजलिर्विनयोपेतइदमाहवचोर्थवत् १ अतुलंबल
मेतद्वैवालिनोरावणस्यच नत्वेताभ्यांहनुमतासमंत्वितिमतिर्मम २ शौर्यंदाक्ष्यंबलंधैर्यंप्राज्ञतानयसाधनम् विक्रमश्चप्रभावश्चह
नूमतिकृतालयाः ३ दृष्ट्वैवसागरंवीक्ष्यसीदंतींकपिवाहिनीम् समाश्वास्यमहाबाहुर्योजनानांशतंप्लुतः ४ धर्षयित्वापुरींलंकांराव
णांतःपुरंतदा दृष्टासंभाषिताचापिसीताह्याश्वासितातथा ५ सेनाग्रगामंत्रिसुताःकिंकरारावणात्मजः एतेहनुमतातत्रएकेन
विनिपातिताः ६ भूयोबंधाद्विमुक्तेनभाषयित्वादशाननम् लंकाभस्मीकृतायेनपावकेनेवमेदिनी ७ नकालस्यनशक्रस्यन
विष्णोर्वित्तपस्यच कर्माणितानिश्रूयंतेयानियुद्धेहनूमतः ८ एतस्यबाहुवीर्येणलंकासीताचलक्ष्मणः प्राप्तामयाजयश्चैव
राज्यंमित्राणिबांधवाः ९ हनूमान्यदिमेनस्याद्वानराधिपतेःसखा प्रवृत्तिमपिकोवेत्तुंजानक्याःशक्तिमान्भवेत् १० किमर्थंवा
लीचैतेनसुग्रीवप्रियकाम्यया तदावैरेसमुत्पन्नेनदग्धोवीरुधोयथा ११ नहिवेदितवान्मन्येहनूमानात्मनोबलम् यद्दृष्टवा
न्जीवितेष्टंक्लिश्यंतंवानराधिपम् १२ एतन्मेभगवन्सर्वंहनूमतिमहामुने विस्तरेणयथातत्त्वंकथयामरपूजित १३ राघव-
स्यवचश्श्रुत्वाहेतुयुक्तमृषिस्ततः हनूमतःसमक्षंतमिदंवचनमब्रवीत् १४

क्ष्य सीदंतीं कपिवाहिनींदृष्ट्वा तांसमाश्वास्य योजनशतं
प्लुतः ४ ५ ६ बंधाद्ब्रह्मास्त्रबंधात् ७ यानिकर्माणि हनूमतोदृष्टानि तानि कालस्ययमस्येंद्रादेश्चनश्रूयंते ८ लंकाप्राप्ता विभीषणायदेयत्वेनप्र
तिज्ञातेत्यर्थः लक्ष्मणप्राप्तिरोषधपर्वतानयनेन ९ नस्यात्सहायइतिशेषः १० वीरुधइत्यकारांतोवृक्षवाची किमर्थंवालिघातेनेतिपाठे सुग्रीवप्रियका
म्यया वालिघातेकिमर्थंनप्रवृत्तइत्यर्थः पदच्छेदशेषपूरणाभ्यांगूढत्वात्तस्यैवविवरणम् तदावैरइत्यादि ११ वाल्यहननेहेतुं स्वयमेवरामऊहति नहीति जी
वितेष्टं जीवितादपिप्रियम् १२ हनूमति तद्विषये एष्टमेतत्सर्वं कथयेत्यन्वयः १३ १४ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्ब्रवीषीति आत्मनोबलंनजानातीत्येतत् नबलइतिच १५ तदेवाह अमोघेति १६ बाल्यतया बाल्यभावेन अजानतेवेत्यर्थः अनेनास्यते १७ नि-
शामयशृणु १८ सूर्यदत्तवरेणस्वर्णः स्वर्णरूपःस्रुमेरुः सावर्णमेरुः १९ परिश्रुताप्रसिद्धा २० शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रसमानवर्णम् प्रासूत प्रसूत-

सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठयद्ब्रवीषिहनूमति नबलेविद्यतेतुल्योनगतौनमतौपरः १५ अमोघशापैःशापस्तुदत्तोस्यमुनिभिःपुरा नवे
त्ताहिबलंसर्वंबलीसन्नरिमर्दन १६ बाल्येप्येतेनयत्कर्मकृतंरामममहाबल तन्नवर्णयितुंशक्यमितिबाल्यतयास्यते १७ यदि
वास्तित्वभिप्रायःसंश्रोतुंतवराघव समाधायमतिंरामनिशामयवदाम्यहम् १८ सूर्यदत्तवरस्वर्णःस्रुमेरुर्नामपर्वतः यत्ररा
ज्यंप्रशास्त्यस्यकेसरीनामवैपिता १९ तस्यभार्याबभूवेष्टाह्यंजनेतिपरिश्रुता जनयामासतस्यांवैवायुरात्मजमुत्तमम् २०
शालिशूकनिभाभासंप्रासूतेमंतदांजना फलान्याहर्तुकामावैनिष्क्रांतागहनेचरा २१ एषमातुर्वियोगाच्चक्षुधयाचभृशार्दितः
रुरोदशिशु रत्यर्थंशिशुःशरवणेयथा २२ तदोद्यंतंविवस्वंतंजपापुष्पोत्करोपमम् ददर्शफललोभाच्चह्युत्पपातरविंप्रति २३
बालार्काभिमुखोबालोबालार्कइवमूर्तिमान् गृहीतुकामोबालार्कंप्लुवतेंबरमध्यगः २४ एतस्मिन्प्लवमानेतुशिशुभावेहनूमति
देवदानवयक्षाणांविस्मयःस्रुमहानभूत् २५ नाप्येवंवेगवान्वायुर्गरुडोनमनस्तथा यथायंवायुपुत्रस्तुक्रमतेंबरमुत्तमम् २६ यदि
तावच्छिशोरस्यइदृशोगतिविक्रमः यौवनंबलमासाद्यकथंवेगोभविष्यति २७ तमनुप्लवतेवायुःप्लवंतंपुत्रमात्मनः सूर्यदाहभ
याद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः २८ बहुयोजनसाहस्रंक्रामन्नेवगतोंबरम् पितुर्बलाच्चबाल्याच्चभास्कराभ्याशमागतः २९ शि
शुरेषत्वदोषज्ञइतिमत्वादिवाकरः कार्यंचास्मिन्समायत्तमित्येवंनददाहसः ३० यमेवदिवसंह्येषगृहीतुंभास्करंप्लुतः तमेवदि
वसंराहुर्जिघृक्षतिदिवाकरम् ३१ अनेनचपरामृष्टोराहुःसूर्यरथोपरि अपक्रांतस्ततस्त्रस्तोराहुश्चंद्रार्कमर्दनः ३२ इंद्रस्यभ
वनंगत्वासरोषःसिंहिकास्रुतः अब्रवीद्भ्रुकुटिंकृत्वादेवंदेवगणैर्वृतम् ३३ बुभुक्षापनयंदत्वाचंद्रार्कौममवासव किमिदंतत्त्वया
दत्तमन्यस्यबलवृत्रहन् ३४ अद्याहंपर्वकालेतुजिघृक्षुःसूर्यमागतः अथान्योराहुरासाद्यजग्राहस्रुहसारविम् ३५ सराहोर्वच
नंश्रुत्वावासवःसंभ्रमान्वितः उत्पपातासनंहित्वाउद्वहन्कांचनींस्रजम् ३६

वती २१ शरवणेशिशुःकुमारस्वामीत्यर्थः २२ २३ २४ शि
शुभावेबाल्यावस्थायां हनूमतिप्लवमानेसति २५ २६ २७ २८ २९ दोषज्ञोविद्वान्सनभवतीत्यदोषज्ञस्तत्रहेतुः शिशुरिति ३० ३१ सूर्यरथोपरि तदुपरित ४८
नप्रदेशे अनेनहनूमतापरामृष्टः स्पृष्टोराहुस्ततोमंडलात्त्रस्तःसन्नपक्रांतः ३२ ३३ हेवासवचंद्रार्कौ ममयथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षापनयितेनेनेति
व्युत्पत्त्यान्नंदत्वातदन्नम् ३४ ३५ ३६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रृंगारधारिणम् नानाश्रृंगारधारिणम् स्वर्णघंटाशब्दरूपाट्टहासवंतम् ३७ करींद्रमैरावतं अनेनहनूमतासह यत्र देशेसूर्यस्तंप्रायात् ३८ अतिरभसेनातिवे-
गेनागात् वासवादपिपूर्वमितिशेषः अनेनहनूमता सराहुः ३९ ४० एवमवेक्ष्य महाशैलकूटवद्दृहत्तरमवेक्ष्य मुखशेषइतिराहोः स्वरूपकथनं ४१ ४२
प्रागेवालक्षितंस्वरम् राहुदर्शनात्पूर्वमेवायंराहोः स्वरइतिनिश्चितम् ४३ इदमपिमहत्फलमितिमत्वा हस्तिराजानं ऐरावतम् ४४ ४५ हस्तांतात् ह

ततः कैलासकूटाभंचतुर्दंतंमदस्रवम् श्रृंगारधारिणंप्रांशुंस्वर्णघंटाट्टहासिनम् ३७ इंद्रः करींद्रमारुह्यराहुंकृत्वापुरःसरम् प्रा
यायत्राभवत्सूर्यःसहानेनहनूमता ३८ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्यवासवम् अनेनचसवैदृष्टः प्रधावन्शैलकूटवत्
३९ ततः सूर्यंसमुत्सृज्यराहुंफलमवेक्ष्यच उत्पपातपुनर्व्योमग्रहीतुंसिंहिकासुतम् ४० उत्सृज्यार्कमिमंरामप्रधावंतंप्लवंगमम्
अवेक्ष्यैवंपरावृत्तोमुखशेषःपराङ्मुखः ४१ इंद्रमाशंसमानस्तुत्रातारंसिंहिकासुतः इंद्रइंद्रेतिसंत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ४२
राहोर्विक्रोशमानस्यप्रागेवालक्षितंस्वरम् श्रुत्वेंद्रोवाचमाभैषीरहमेनंनिषूदये ४३ ऐरावतंततोदृष्ट्वामहत्तदिदमित्यपि फलंतं
हस्तिराजानमभिदुद्रावमारुतिः ४४ तथास्यधावतोरूपमैरावतजिघृक्षया मुहूर्तमभवद्घोरमिंद्राग्निपरिभास्वरम् ४५ एव
माधावमानंतुनातिक्रुद्धःशचीपतिः हस्तांतादतिमुक्तेनकुलिशेनाभ्यताडयत् ४६ ततोगिरौपपातैषइंद्रवज्राभिताडितः पत
मानस्यचैतस्यवामाहनुरभज्यत ४७ तस्मिंस्तुपतितेचापिवज्रताडनविह्वले चुक्रोधेंद्रायपवनःप्रजानामहितायसः ४८ प्र
चारंसतुसंगृह्यप्रजास्वंतर्गतःप्रभुः गुहांप्रविष्टःस्वसुतंशिशुमादायमारुतः ४९ विण्मूत्राशयमावृत्यप्रजानांपरमार्तिकृत् रु
रोधसर्वभूतानियथावर्षाणिवासवः ५० वायुप्रकोपाद्भूतानिनिरुच्छ्वासानिसर्वतः संधिभिर्भिद्यमानैश्चकाष्ठभूतानिजज्ञिरे ५१
निःस्वाध्यायवषट्कारंनिष्क्रियंधर्मवर्जितम् वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यंनिरयस्थमिवाभवत् ५२ ततःप्रजाःसगंधर्वाःसदेवासुरमानुषाः प्र
जापतिंसमाधावन्दुःखिताश्चसुखेच्छया ५३ ऊचुःप्रांजलयोदेवामहोदरनिभोदराः त्वयातुभगवन्सृष्टाःप्रजानाथचतुर्विधाः ५४
त्वयादत्तोयमस्माकमायुषःपवनःपतिः सोस्मान्प्राणेश्वरोभूत्वाकस्मादेषोऽद्यसत्तम ५५

स्ताग्रात् ४६ वामाहनुः हनु शब्दःस्त्रियां तत्पराहः
नुरितिकोशात् ४७ ४८ प्रचारं देहिमात्राहितभूतंस्वप्रचारं संगृह्य संक्षिप्य अंतर्गतः सर्वदेहांतरगतः प्रभुःसर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता ४९ रुरोध निरु
द्धस्वगतिप्रचारमकरोत् एवंविधार्थस्य देवशक्यत्वेदृष्टांतोयथेति वासवोयथावर्षाण्यावृत्यरुंधे ५० ५१ स्वाध्यायोवेदाध्ययनं वषट्कारोयागः निष्क्रियम्
संसारशून्यम् निरयस्थमिव अतिशयितदुःखवदित्यर्थः ५२ ५३ महोदरेति महोदररोगग्रस्तोदरवदुदरं येषांते ५४ ५५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५६ ५७ कारणादितिउक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा यस्मिन्कारणेवायुश्चुक्रोधतत्कारणंपुनरभाषत ५८ ५९ ६० दारुभिःसमतांयाति क्षणमपिन चलतीत्यर्थः ६१ ६२ रुक्प्रदः शूलादिरोगप्रदः गमिष्याम अप्रसाद्येत्यसंधिरार्षः ६३ आस्यति आस्ते ६४ सदागतेर्वायोः गंधर्वत्रऋषियक्षेतिगुरुलघुभेद आर्षः ६५ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेउत्तरकांडे पंचत्रिंशःसर्गः ३५ ततइति १ सन्तपनीयेति तपनीयस्रगित्यर्थः त्रिरुपस्था

रुरोधदुःखंजनयन्नंतःपुरइवस्त्रियः तस्मात्त्वांशरणंप्राप्तावायुनोपहतावयम् ५६ वायुसंरोधसंदुःखमिदंनोनुदुदुःखहन् ए तत्प्रजानांश्रुत्वातुप्रजानाथःप्रजापतिः ५७ कारणादितिचोक्त्वासोप्रजाःपुनरभाषत यस्मिंश्चकारणेवायुश्चुक्रोधचरुरोधच ५८ प्रजाःशृणुध्वंतत्सर्वंश्रोतव्यंचात्मनःक्षमम् पुत्रस्तस्यामरेशेनइंद्रेणाद्यनिपातितः ५९ राहोर्वचनमास्थायततःसकुपितोनिलः अ शरीरःशरीरेषुवायुश्चरतिपालयन् ६० शरीरंहिविनावायुसमतांयातिदारुभिः वायुःप्राणःसुखंवायुर्वायुःसर्वमिदंजगत् ६१ वा युनासंपरित्यक्तंनसुखंविंदतेजगत् अद्यैवचपरित्यक्तंवायुनाजगदायुषा ६२ अद्यैवतेनिरुच्छ्वासाःकाष्ठकुड्योपमास्थिताः तद्या मस्तत्रयत्रास्तेमारुतोरुक्प्रदोहिनः माविनाशंगमिष्यामअप्रसाद्यादितेःसुतम् ६३ ततःप्रजाभिःसहितःप्रजापतिःसदेवगंधर्वभु जंगगुह्यकैः जगामयत्रास्यतितत्रमारुतःसुतंसुरेंद्राभिहतंप्रगृह्यसः ६४ ततोर्कवैश्वानरकांचनप्रभंसुतंतदोत्संगगतंसदागतेः चतुर्मुखोवीक्ष्यकृपामथाकरोत्सदेवगंधर्वऋषियक्षराक्षसैः ६५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचत्रिंशःस र्गः ३५ ततःपितामहंदृष्ट्वावायुःपुत्रवधार्दितः शिशुकंतंसमादायउत्तस्थौधातुरग्रतः १ चलकुंडलमौलिस्रक्तपनीय विभूषणः पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थायवेधसे २ तंतुवेदविदातेनलंबाभरणशोभिना वायुमुत्थाप्यहस्तेनशिशुंतंपरिमृष्टवा न् ३ स्पृष्टमात्रस्ततःसोथसलीलंपद्मजन्मना जलसिक्तंयथासस्यंपुनर्जीवितमापतत् ४ प्राणवंतमिमंदृष्ट्वाप्राणोगंधवहोमु दा चचारसर्वभूतेषुसन्निरुद्धंयथापुरा ५ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताःप्रजामुदिताभवन् शीतवातविनिर्मुक्ताःपद्मिन्यइवसांबुजाः ६ ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत्त्रिधामात्रिदशार्चितः उवाचदेवताब्रह्मामारुतप्रियकाम्यया ७

यन्यपतत् उपस्थानपूर्वकंत्रिःसाष्टांगंप्रण तवानित्यर्थः २ वेदविदा अनादितोशेषवेदार्थविदा लंबाभरणशोभिनाहस्तेनवायुमुत्थाप्य परिमर्षःस्पर्शः ३ ४ सर्वभूतेषुसन्निरुद्धं संत्यक्त- निरोधंयथाभवतितथा यथापुरा यथापूर्वं प्राणापानात्मनाचचार ५ ६ त्रियुग्मः त्रीणियुग्मानियस्यसः तानियशोवीर्ये ऐश्वर्यश्रियो ज्ञानवैरा ग्येच त्रिककुत्त्रिमूर्तिप्रधानः त्रिधामा त्रिलोकस्थानः ७ ५ ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वक्ष्यामि श्रूयतामितिगुरुर्वैषम्यमार्षं ८ ९ कुशेशयमयीं कांचनपद्ममयीम् १० ११ अहंमालापूर्ववरंदास्यामि १२ शातिकांकलां शततममंशम् १३
शास्त्रं शास्त्राध्ययनम् तदर्थज्ञानंच १४ १५ तुष्टश्चविषादमित्यार्षोऽसंधिः १६ १७ मदायुधानां शूलादिपाशुपतास्त्रांतानाम् १८ १९ महात्मा म

सोमहेंद्राग्निवरुणामहेश्वरधनेश्वराः जानतामपिवःसर्वंवक्ष्यामिश्रूयतांहितम् ८ अनेनशिशुनाकार्यंकर्तव्यंवोभविष्य-
ति तद्ददध्वंवरान्सर्वेमारुतस्यास्यतुष्टये ९ ततःसहस्रनयनःप्रीतियुक्तःशुभाननः कुशेशयमयींमालामुत्क्षिप्येदंवचोऽब्रवीत्
१० मत्करोत्सृष्टवज्रेणहनुरस्ययथाहतः नाम्नावैकपिशार्दूलोभविताहनुमानिति ११ अहमस्यप्रदास्यामिपरमंवरमद्भुतम्
इतःप्रभृतिवज्रस्यममावध्योभविष्यति १२ मार्तंडस्त्वब्रवीत्तत्रभगवांस्तिमिरापहः तेजसोस्यमदीयस्यददामिशतिकांकलाम्
१३ यदाचशास्त्राण्यध्येतुंशक्तिरस्यभविष्यति तदास्यशास्त्रंदास्यामियेनवाग्मीभविष्यति १४ वरुणश्चवरंप्रादान्नास्यमृत्युर्भ-
विष्यति वर्षायुतशतेनापिमत्पाशादुदकादपि १५ यमोदंडादवध्यत्वमरोगत्वंचदत्तवान् वरंददामिसंतुष्टअविषादंचसंयुगे
१६ गदेयंमामिकानैनंसंयुगेषुवधिष्यति इत्येवंधनदःप्राहतदात्वेकाक्षिपिंगलः १७ मत्तोमदायुधानांचअवध्योयंभविष्यति
इत्येवंशंकरेणापिदत्तोस्यपरमोवरः १८ विश्वकर्माचदृष्ट्वेमंबालंप्रतिमहारथः मत्कृतानिचशस्त्राणियानिदिव्यानितानिच
तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरंजीवीभविष्यति १९ दीर्घायुश्चमहात्माचब्रह्मातंप्राब्रवीद्वचः सर्वेषांब्रह्मदंडानामवध्यत्वंभविष्यति २० ततः
सुराणांतुवरैर्दृष्ट्वाह्येनमलंकृतम् चतुर्मुखस्तुष्टमनावायुमाहजगद्गुरुः २१ अमित्राणांभयकरोमित्राणामभयंकरः अजेयो
भवितापुत्रस्तवमारुतमारुतिः २२ कामरूपःकामचारीकामगःप्लवतांवरः भवत्यव्याहतगतिःकीर्तिमांश्चभविष्यति २३ रावण
णोत्सादनार्थानिरामप्रीतिकराणिच रोमहर्षकराण्येषकर्ताकर्माणिसंयुगे २४ एवमुक्त्वातमामंत्र्यमारुतंत्वमरैःसह यथागतंय
युःसर्वेपितामहपुरोगमाः २५ सोपिगंधवहःपुत्रंप्रगृह्यगृहमानयत् अंजनायास्तमाख्यायवरदत्तंविनिर्गतः २६ प्राप्यरामव-
रानेषवरदानबलान्वितः जवेनात्मनिसंस्थेनसोसौपूर्णइवार्णवः २७ तरसापूर्यमाणोपितदावानरपुंगवः आश्रमेषुमहर्षीणा
मपराध्यतिनिर्भयः २८

ह्रानात्मायस्यसब्रह्मज्ञइतियावत् सर्वेषाम् ब्रह्मास्त्रांतानांब्रह्मदंडः ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारोद्देश्यकः शापः नभविष्यति अस्येतिशेषः २० २१
२२ २३ २४ एवमुक्त्वा महेंद्रादयइत्यर्थः अमरैः परिवारदेवगणैः २५ वरदत्तं दत्तवरम् २६ २७ २८ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रुग्भांडानि यज्ञोपकरणानि अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रसाधनभूतान्यपः भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दाः स्रुग्भांडादिषुक्रमेणयोज्याः सशांतानां सम्यक्शातानां शांतिप्रधानानामृषीणामितियावत् २९ प्रावर्तत प्रावर्तयदित्यर्थः शंभुनाब्रह्मणा ३० जानंतःवरदानमितिशेषः तस्यब्रह्मणः शक्तितः वरसामर्थ्यात्सहंतेक्षमंते तस्यचेष्टितमितिशेषः ३१ ३२ क्रोधोजिघांसा मन्युरमर्षः अतिक्रुद्धाअनिमन्यवश्चनभवंतीत्यर्थः ३३ तद्दीर्घेति तद्बलमित्यर्थः ३४ हततेजोजाःअपहृतस्ववीर्यबलज्ञानः एषोश्रमाणीत्यार्षःसंधिः ३५ ऋक्षरजसइत्यकारांतः ३६ ३७ वालिनःपदेयौवराज्ये ३८ अद्वे

स्रुग्भांडान्यग्निहोत्राणिवल्कलानांचसंचयान् भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्सशांतानांकरोत्ययं २९ एवंविधानिकर्माणिप्रावर्तत महाबलः सर्वेषांब्रह्मदंडानामवध्यःशंभुनाकृतः ३० जानंतऋषयःसर्वेसहंततस्यशक्तितः तथाकेसरिणात्वेषवायुनासोंजनी सुतः ३१ प्रतिषिद्धोपिमर्यादांलंघयत्येववानरः ततोमहर्षयःक्रुद्धाभृग्वंगिरसवंशजाः ३२ शेपुरेनंरघुश्रेष्ठनातिक्रुद्धातिमन्य वः बाधसेयत्समाश्रित्यबलमस्मान्प्लवंगम ३३ तद्दीर्घकालंवेत्तासिनास्माकंशापमोहितः यदातेस्मार्यतेकीर्तिस्तदातेवर्द्धतेबलं ३४ ततस्तुहृततेजोजामहर्षिवचनौजसा एषोश्रमाणितान्येवमृदुभावंगतोचरत् ३५ अथर्क्षरजसोनामवालिसुग्रीवयोःपिता सर्ववानरराजासीत्तेजसाइवभास्करः ३६ सतुराज्यंचिरंकृत्वावानराणामहेश्वरः ततस्त्वृक्षरजानामकालधर्मणयोजितः ३७ तस्मिन्नस्तमितेचाथमंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः पित्र्येपदेकृतोवालीसुग्रीवोवालिनःपदे ३८ सुग्रीवेणसमंत्वस्य अद्वैधंछिद्रव र्जितम् आबाल्यंसख्यमभवदनिलस्याग्निनायथा ३९ एषशापवशादेवनवेदबलमात्मनः वालिसुग्रीवयोर्वैरंयदारामस मुत्थितम् ४० नह्येषरामसुग्रीवोभ्राम्यमाणोपिवालिना देवजानातिनह्येषबलमात्मनिमारुतिः ४१ ऋषिशापाहृतबल स्तदैवकपिसत्तमः सिंहःकुंजररुद्धोवा आस्थितःसहितोरणे ४२

धम् एकप्रकारम् आबाल्यं बालमारभ्य ३९ यदावैरमुत्थितम् तदैषहनुमान् शापवशादेवात्मनोबलंनवेद ४० ननुहनूमतोज्ञानाभावेपि सुग्रीवः किमितिनबाधितवान् तत्राह नह्येषइति वालिनाभ्राम्यमाण एषसुग्रीवोपि तद्बलंनवेदेत्यनुकर्षः तदपिदेवकार्ययावदेव तदातुजांबवतास्मारितःसमुद्रतीरेतत्ज्ञातवान् ४१ उक्तमेवपुनराह देवेति तदा सु ग्रीवविपत्समये आहृतबलः अपहृतस्वबलपरिज्ञानः अतएवरणे कुंजररुद्धःसिंहइव सहितःसुग्रीवसहितोयमास्थितः स्थित एवनतुयुद्धंकृ तवानिति सिंहःकुंजररुद्धेवेतिपाठांतरम् तत्रसंधिरार्षः ४२ ५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पराक्रमः महत्स्वपियुद्धकार्येषूत्साहः उत्साहपदेनेतरकार्यविषयः सः मतिरर्थनिर्धारणं प्रतापः प्रभावः सौशील्यं सुस्वभावत्वं माधुर्यवाचि नयानयो-
स्तत्परिज्ञाने प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यन्ये गांभीर्यमापद्यक्षोभः सुवीर्यं स्वरक्षणेनपरपराभवः धैर्यमकंप्यचित्तता हनूमत एतैर्गुणैः कोप्यधिकोनकोपीत्यर्थः
४३ उद्यद्गिरेरुदयागिरेः महद्ग्रंथंधारयन् अर्थतः पाठतश्चगृण्हन् धारनयप्रमेयइतिलुडभावआर्षः सूर्यसां मुखव्याप्यर्थं तावद्गमनम् ४४ कोसौग्रंथस्त
त्राह ससूत्रेति सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः अर्थपदं सूत्रार्थबोधकपदवद्वार्तिकम् महार्थं महाभाष्यं पतंजलिकृतम् ससंग्र

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च गांभीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोप्यधिकोस्तिलोके ४३ असौ
पुनर्व्याकरणंगृहीष्यन्सूर्योन्मुखःप्रष्टुमनाःकपींद्रः उद्यद्गिरेरस्तगिरिंजगामग्रंथंमहद्धारयनप्रमेयः ४४ ससूत्रवृत्त्यर्थपदं
महार्थंससंग्रहंसिध्यतिवैकपींद्रः नह्यस्यकश्चित्सदृशोस्तिशास्त्रवैशारदेच्छंदगतौतथैव ४५ सर्वासुविद्यासुतपोविधानेप्र
स्पर्धतेऽयंहिगुरुंसुराणां प्रवीविविक्षोरिवसागरस्यलोकान्दिधक्षोरिवपावकस्य लोकक्षयेषेवयथांतकस्यहनूमतःस्था
स्यतिकःपुरस्तात् ४६ एषैवनान्येचमहाकपींद्राःसुग्रीवमैंदद्विविदाःसनीलाः सतारतारेयनलाःसरंभास्त्वत्कारणाद्रामसुरैर्हिसृष्टाः ४७ गजोगवाक्षोगवयःसुदंष्ट्रोमैंदःप्रभोज्योतिमुखोनलश्च एतेचऋक्षाःसहवानरेंद्रैस्त्वत्कारणाद्रामसुरैर्हिसृष्टाः
४८ तदेतत्कथितंसर्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि हनूमतोबालभावेकर्मैतत्कथितंमया ४९ श्रुत्वागस्त्यस्यकथितंरामःसौमित्रिरेवच
विस्मयंपरमंजग्मुर्वानराराक्षसैःसह ५० अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामंसर्वमेतच्छ्रुतंत्वया दृष्टःसंभाषितश्चासिरामगच्छामहेवयम्
५१ श्रुत्वैतद्राघवोवाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः प्रांजलिःप्रणतश्चापिमहर्षिमिदमब्रवीत् ५२ अद्यमेदेवतास्तुष्टाःपितरःप्रपितामहाः
युष्माकंदर्शनादेवनित्यंतुष्टाःसबांधवाः ५३ विज्ञाप्यंतुममैतद्धियदुदाम्यागतस्पृहः तद्भवद्भिर्ममकृतेकर्तव्यमनुकंपया ५४

हम् व्याडिकृतसंग्रहाख्यग्रंथसहितम् सिध्यतिवै सिद्धोभवति शास्त्रांतरेष्वपीत्यर्थः तदेवाह नह्यस्यसदृशः शास्त्रेकश्चित् छंदगतौ पूर्वोत्तरमीमांसा
सुखेन वेदार्थनिर्णये वैशारदे वैदुष्ये विशिष्यनवमव्याकरणकर्ताहनूमानितिचप्रसिद्धिरितिकतकः ४५ उक्तमेवस्पष्टयति सर्वास्विति अयंगुरुंप्रस्पर्ध
ते प्रवीविविक्षोर्युगांतेक्ष्मामाप्लावयितुं तांप्रकर्षेणविशेषेणवेष्टुमिच्छोः प्रवीइतिदीर्घआर्षः लोकक्षयेयुगांतकाले ४६ एषैवएषइवसंधिरार्षः अन्येपिसृष्टाः
तारेयोंगदः ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ममएतद्वक्ष्यमाणलक्षणंविज्ञाप्यमस्ति अतआगतस्पृहोहंयद्वदामि तद्भवद्भिर्ममकृते मन्निमित्तमनुकंपयाकर्त-
व्यम् ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहमागतोवनवासात्पौरादीन्स्वकार्येषुस्थाप्य ऋतून्करिष्यामि ५५ सदस्याविधिदर्शिनः महावीर्याः महत्तपोवीर्ययुक्ताः ५६ युष्मानाश्रित्यानिशंस्कनिर्वृतो हंपितृभिरनुग्रहीतो भविष्यामि ५७ तदा आगंतव्यमितिच्छेदः ५८ ५९ तमेवार्थं यागरूपम् ६० ६१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा ल्मीकीयेउत्तरकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ ऋषिगणाअभिषेककालेसंप्राप्ताः कथितकथाविसृष्टाः ततोऽभिषेकदिनस्ययानिशा सापौराणांपूर्वा प्रथमाह

पौरजानपदान्स्थाप्यस्वकार्येष्वहमागतः ऋतूनहंकरिष्यामिप्रभावाद्भवतांसताम् ५५ सदस्याममयज्ञेषुभवंतोनित्यमेवतु भविष्यथमहावीर्याममानुग्रहकांक्षिणः ५६ अहंयुष्मान्समाश्रित्यतपोनिर्धूतकल्मषान् अनुगृहीतःपितृभिर्भविष्यामिस्नुनिर्वृतः ५७ तदागंतव्यमनिशंभवद्भिरिहसंगतैः अगस्त्याद्यास्तुतच्छ्रुत्वाऋषयःसंशितव्रताः ५८ एवमस्त्वितितंप्रोच्यप्रयातुमुपचक्रमुः एवमुक्त्वागताःसर्वेऋषयस्तेयथागतम् ५९ राघवश्चतमेवार्थंचिंतयामासविस्मितः ततोऽस्तंभास्करेयातेविसृज्यनृपवानरान् ६० संध्यामुपास्यविधिवत्तदानरवरोत्तमः प्रवृत्तायांरजन्यांतुसोंतःपुरचरोभवत् ६१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे षट्त्रिंशःसर्गः ३६ अभिषिक्तेतुकाकुत्स्थेधर्मेणविदितात्मनि व्यतीतायानिशापूर्वापौराणांहर्षवर्धिनी १ तस्यांरजन्यांव्युष्टायांप्रातर्नृपतिबोधकाः बंदिनःसमुपातिष्ठन्सौम्यानृपतिवेश्मनि २ तेरक्तकंठिनःसर्वेकिन्नराइवशिक्षिताः तुष्टुवुर्नृपतिंवीरयथावत्संप्रहर्षिणः ३ वीरसौम्यप्रबुध्यस्वकौसल्याप्रीतिवर्धन जगद्धिसर्वंस्वपितित्वयिसुप्तेनराधिप ४ विक्रमस्तेयथाविष्णोरूपंचैवाश्विनोरिव बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्यःप्रजापतिसमोह्यसि ५ क्षमातेपृथिवीतुल्यातेजसाभास्करोपमः वेगस्तेवायुनातुल्योगांभीर्यमुदधेरिव ६ अप्रकंप्योयथास्थाणुश्चंद्रेसौम्यत्वमीदृशम् नेदृशाःपार्थिवाःपूर्वंभवितारोनराधिप ७ यथात्वमसिदुर्धर्षोधर्मनित्यःप्रजाहितः नत्वांजहातिकीर्तिश्चलक्ष्मीश्चपुरुषर्षभ ८ श्रीश्चधर्मश्चकाकुत्स्थत्वयिनित्यंप्रतिष्ठितौ एताश्चान्याश्चमधुराबंदिभिःपरिकीर्तिताः ९ सूताश्चसंस्तवैर्दिव्यैर्बोधयंतिस्मराघवम् स्तुतिभिस्तूयमानाभिःप्रत्यबुध्यतराघवः १० सतद्विहायशयनंपांडुराच्छादनास्तृतम् उत्तस्थौनागशयनाद्धरिर्नारायणोयथा ११ तमुत्थितंमहात्मानंप्रह्वाःप्रांजलयोनराः सलिलंभाजनैःशुभ्रैरुपतस्थुःसहस्रशः १२

र्षवर्धिनी अभूत्सा च व्यतीतेत्यन्वयः १ २ रक्तकंठिनः मधुरकंठाः ३ त्वयिसुप्ते ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थाय धर्मानुष्ठानरहितेसति सर्वंजगत्सुप्तं सुप्तधर्मकंभविष्यति यथाराजातथाप्रजेतिन्यायात् ४ प्रजापतिसमः प्रजापतिपालनइतिभावः ५ ६ ईदृशंसौम्यत्वं त्वदृन्तिसौम्यत्वं चंद्रेनान्यत्र पूर्वमभूवन्नितिशेषः भवितारोऽग्रेइतिशेषः ७ एताश्चान्याश्चउक्तयइतिशेषः ८ ९ १० पांडुराच्छादनं उत्तराच्छादनपटः ११ सलिलं गृहीत्वेतिशेषः शौचाद्यर्थमितिभावः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवागारं देवपूजागृहं १३ १४ १५ १६ १७ मुदितानाम तन्नामकाः किंकराः १८ विंशतिर्वानराः सुग्रीवांगदहनूमज्जांबवत्सुषेणतारनीलनलमैंदद्विविदकुमुद
शरभशतबलिगंधमादनगजगवाक्षगवयधूम्ररंभज्योतिर्मुखाविंशतिः प्रधानवानराइत्यर्थइतिकतकः १९ २० २१ ऋषिभिः ऋषयोवसिष्ठाद्याः २२ तेन

कृतोदकः शुचिर्भूत्वाकालेहुतहुताशनः देवागारंजगामाशुपुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् १३ तत्रदेवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वायथाविधि बा
ह्यकक्ष्यांतरंरामोनिर्जगामजनैर्वृतः १४ उपतस्थुर्महात्मानोमंत्रिणः सपुरोहिताः वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमानाइवाग्नयः १५
क्षत्रियाश्चमहात्मानोनानाजनपदेश्वराः रामस्योपाविशन्पार्श्वेशक्रस्येवयथामराः १६ भरतोलक्ष्मणश्चात्रशत्रुघ्नश्चमहायशाः
उपासांचक्रिरेहृष्टावेदास्त्रयइवाध्वरम् १७ याताः प्रांजलयोभूत्वाकिंकरामुदिताननाः मुदितानामपार्श्वस्थाबहवः समुपाविशन्
१८ वानराश्च महावीर्याविंशतिःकामरूपिणः सुग्रीवप्रमुखारामसुपासंतेमहौजसः १९ विभीषणश्चरक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः
उपासतेमहात्मानंधनेशमिवगुह्यकाः २० तथानिगमवृद्धाश्चकुलीनायेचमानवाः शिरसावंद्यराजानमुपासंतेविचक्षणाः २१ त
थापरिवृतोराजा श्रीमद्भिरृषिभिर्वरैः राजभिश्चमहावीर्यैर्वानरैश्चसराक्षसैः २२ यथादेवेश्वरोनित्यमृषिभिः समुपास्यते अ
धिकस्तेनरूपेणसहस्राक्षाद्विरोचते २३ तेषांसमुपविष्टानांतास्ताः सुमधुराःकथाः कथ्यंतेधर्मसंयुक्ताःपुराणज्ञैर्महात्मभिः २४
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ एतच्छ्रुत्वातुनिखिलंराघवोगस्त्यमब्रवीत् यएष
ऋक्षरजानामवालिसुग्रीवयोःपिता १ जननीकाचभवनंसात्वयापरिकीर्तिता वालिसुग्रीवयोश्चापिनामनीकिंनहेतुना २ एत
द्विस्तरसमाचक्ष्वकौतूहलमिदंहिनः सप्रोक्तोराघवेणैवमगस्त्योवाक्यमब्रवीत् ३ शृणुरामकथामेतांयथापूर्वंसमासतः नारदः क
थयामाससममाश्रमसुपागतः ४ कदाचिदटमानोसावतिधर्मसुपागतः अर्चितस्तुयथान्यायंविधिदृष्टेनकर्मणा ५ सुखा
सीनः कथामेनांमयापृष्टः सकौतुकात् कथयामासधर्मात्मामहर्षेश्रूयतामिति ६ मेरुर्नगवरः श्रीमान्जांबूनदमयः शुभः त
स्ययन्मध्यमंशृंगंसर्वदेवतपूजितम् ७

रूपेण सर्वलोकोपास्यत्वाकारेण २३ २४ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ३७ एतदुत्तरं वालिसुग्रीवोत्पत्तीति हासोरावणस्यश्वेतद्वीपगमनेतिहासश्च कतिपयैः सर्गैरगस्त्योक्तितया
क्वचित्पुस्तकेषुदृश्यत्ते तेतुपूर्वसर्गांतएवागस्त्यस्यस्वाश्रमगमनंकथनादसंगताः कतकतीर्थाद्यनादृतत्वाच्चमयापिनव्याख्याताः १ २ ३ ४ ५ ६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१

तस्मिन्दिव्यासभारम्याब्रह्मणःशतयोजना तस्यामास्तेसदादेवःपद्मयोनिश्चतुर्मुखः ८ योगमभ्यसतस्तस्यनेत्राभ्यांयदश्रुस्र
वत् तद्गृहीतंभगवतापाणिनाचर्चितंतुतत् ९ निक्षिप्तमात्रंतद्भूमौब्रह्मणालोककर्तृणा तस्मिन्नश्रुकणेरामवानरःसंबभूवह १०
उत्पन्नमात्रस्तुतदावानरश्चनरोत्तम समाश्वास्यप्रियैर्वाक्यैरुक्तःकिलमहात्मना ११ पश्यशैलंसुविस्तीर्णंसुरैरध्युषितंसदा त
स्मिन्नम्यगिरिवरे बहुमूलफलाशनः १२ ममांतिकचरोनित्यंभववानरपुंगव कंचित्कालमिहास्वत्वंततःश्रेयोभविष्यति १३ ए
वमुक्तःसन्वैतेनब्रह्मणावानरोत्तमः प्रणम्यशिरसापादौदेवदेवस्यराघव १४ उक्तवांल्लोककर्तारमादिदेवंजगत्पतिम् यथाः
ज्ञापयसेदेवास्थितोहंतवशासने १५ एवमुक्त्वाहरिर्देवंययौहृष्टमनास्तदा सतदाद्रुमखंडेषुफलपुष्पघनेषुच १६ ब्रह्मन्याति
बलःशीघ्रंवनेफलकृताशनः चिन्वन्मधूनिमुख्यानिचिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः १७ दिनेदिनेचसायान्हेब्रह्मणोंतिकमागमत् गृही
त्वाराममुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच १८ ब्रह्मणोदेवदेवस्यपादमूलेन्यवेदयत् एवंतस्यगतःकालोबहुपर्यटतोगिरिम् १९ क
स्यचित्त्वथकालस्यसमतीतस्यराघव ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृषयापरिपीडितः २० उत्तरंमेरुशिखरंगतस्तत्रचदृष्टवान् नानावि
हगसंघुष्टंप्रसन्नसलिलंसरः २१ चलत्केसरमात्मानंकृत्वातस्यतटेस्थितः ददर्शतस्मिन्सरसिवक्त्रच्छायामथात्मनः २२ कोय
मस्मिन्ममरिपुर्वसत्यंतर्जलेमहान् रूपंचांतर्गतंतत्रवीक्ष्यतत्पश्यतोहरिः २३ क्रोधाविष्टमनाह्येषनियतंमावमन्यते तदस्य
दुष्टभावस्यपुष्कलंकुमतेर्गृहम् २४ एवंसंचिंत्यमनसासवैवानरचापलात् आप्लुत्यचापतत्तस्मिन्ह्रदेवानरसत्तमः २५ उत्प्लु
त्यतस्मात्सन्ह्रदादुत्थितःप्लवगःपुनः तस्मिन्नेवक्षणेरामस्त्रीत्वंप्रापसवानरः २६ मनोज्ञरूपासानारीलावण्यललिताशुभा वि
स्तीर्णजघनासुभ्रूर्नीलकुंतलमूर्धजा २७ मुग्धसास्मितवक्त्राचपीनस्तनतटाशुभा ह्रदतीरेचसाभातिऋजुयष्टिर्लतायथा २८
त्रैलोक्यसुंदरीकांतासर्वाचित्तप्रमाथिनी लक्ष्मीवपद्मरहिताचंद्रज्योत्स्नेवनिर्मला २९ रूपेणाप्यभवत्सातुश्रियंदेवीमुमायथा
द्योतयंतीदिशःसर्वास्तत्राभूत्सावरांगना ३० एतस्मिन्नंतरेदेवानिवृत्तःसुरनायकः पादावुपास्यदेवस्यब्रह्मणस्तेनवैयथा ३१
तस्यामेवचवेलायामादित्योपिपरिभ्रमन् तस्मिन्नेवपदेसोभूद्यस्मिन्सातनुमध्यमा ३२ युगपत्तातदादृष्टादेवाभ्यांसुरसुंदरी कं ५२
दर्पवशगौतौतुदृष्ट्वातांसंबभूवतुः ३३

२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६

ततः क्षुभितसर्वांगोसकरेंद्रोपन्नगाविव तद्रूपमद्भुतंदृष्ट्वात्याजितोधैर्यमात्मनः ३४ ततस्तस्यांसुरेंद्रेणस्कन्धेशिरसिपातितम्
अनासाद्येवतांनारींसन्निवृत्तमथाभवत् ३५ ततःसावानरपतिंजज्ञेवानरमीश्वरम् अमोघरेतसस्तस्यवासवस्यमहात्मनः ३६
वालेषुपतितंबीजंवालीनामबभूवसः भास्करेणापितस्यांवैकंदर्पवशवर्तिना ३७ बीजंनिषिक्तंग्रीवायांविधानमनुवर्तत तेना
पिसावरतनुर्नोक्ताकिंचिद्वचःशुभम् ३८ निवृत्तमदनश्चाथसूर्योपिसमपद्यत ग्रीवायांपतितंबीजंसुग्रीवःसमजायत ३९ ए
वमुत्पाद्यतौवीरौवानरेंद्रौमहाबलौ दत्तातुकांचनींमालांवानरेंद्रस्यवालिनः ४० अक्षय्यांगुणसंपूर्णांशक्रस्तत्रिदिवंययौ सू
र्योपिस्वसुतस्यैवनिरूप्यपवनात्मजम् ४१ कृत्येषुव्यवसायेषुजगामसवितांबरम् तस्यांनिशायांव्युष्टायामुदितेचदिवाकरे ४२
सतद्वानररूपंतुप्रतिपेदेपुनर्नृप सएववानरोभूत्वापुत्रोस्यस्यप्लवंगमो ४३ पिंगाक्षणोहरिवरौबलिनौकामरूपिणौ मधून्यमृ
तकल्पानिपाययित्वातेननौतदा ४४ गृह्यऋक्षरजास्तौतुब्रह्मणोंतिकमागमत् दृष्ट्वर्क्षरजसंपुत्रंब्रह्मालोकपितामहः ४५ बहु
शःसांत्वयामासपुत्राभ्यांसहितंहरिम् सांत्वयित्वाततःपश्चाद्देवदूतमथाविशत् गच्छमद्वचनाद्दूतकिष्किंधांनामवैशुभाम् साह्य
स्यगुणसंपन्नामहतीचपुरीशुभा ४७ तत्रवानरयूथानिसुबहूनिवसंतिच बहुरत्नसमाकीर्णावानरैःकामरूपिभिः ४८ पुण्यापु
ण्यवतीदुर्गाचातुर्वर्ण्यपुरस्कृता विश्वकर्मकृतादिव्यामन्नियोगाच्चशोभना ४९ तत्रर्क्षरजसंदृष्ट्वासपुत्रंवानरर्षभम् यूथपालान्समा
ह्वाययांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् ५० तेषांसंभाव्यसर्वेषामदीयंजनसंसदि अभिषेचयराजानमारोप्यमहदासने ५१ दृष्टमात्राश्च
तेसर्वेवानरेणचधीमता अस्यर्क्षरजसोनित्यंभविष्यंतिवशानुगाः ५२ इत्येवमुक्तेवचनेब्रह्मणातंहरीश्वरम् पुरतःकृत्यदूतो
सोप्रययौतांपुरींशुभाम् ५३ सप्रविश्यानिलगतिस्तांगुहांवानरोत्तमः स्थापयामासराजानंपितामहनियोगतः ५४ राज्याभि
षेकविधिनास्नातोथाभ्यर्चितस्तथा सबद्धमुकुटःश्रीमानभिषिक्तःस्वलंकृतः ५५ आज्ञापयामासहरीन्सर्वान्मुदितमानसः सस
द्वीपससमुद्रायांपृथिव्यांयेप्लवंगमाः ५६ वालिसुग्रीवयोरेषएषचर्क्षरजःपिता जननीचैषतुहरिरित्येतद्द्भुतमस्कृते ५७ यश्चेतच्छ्रा
वयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः सिद्ध्यंतितस्यकार्यार्थामनसोहर्षवर्धनाः ५८ एतच्चसर्वंकथितंमयाविभोप्रविस्तरेणेहयथार्थतस्तत्
उत्पत्तिरेषारजनीचराणांमुक्तानथैवेहहरीश्वराणाम् ५९

४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ . ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १ एतांश्रुत्वाकथांदिव्यांपौराणींराघवस्तदा भ्रातृभिःसहितोवी-
रोविस्मयंपरमंययौ १ राघवोथऋषेर्वाक्यंश्रुत्वावचनमब्रवीत् कथेयंमहतीपुण्यात्वत्प्रसादाच्छ्रुतामया २ बृहत्कौतूहलंचास्मि-
न्संवृत्तोमुनिपुंगव उत्पत्तिर्यादृशीदिव्यावालिसुग्रीवयोर्द्विज ३ किंचित्रंममब्रह्मर्षेसुरेंद्रतपनावुभौ जातौवानरशार्दूलौबलेनव
लिनांवरौ ४ एवमुक्तस्तुरामेणकुंभयोनिरभाषत एवमेतन्महाबाहोवृत्तमासीत्पुराकिल ५ अथापरांकथांदिव्यांशृणुराजन्सना
तनीम् यदर्थंरामवैदेहीरावणेनपुराहृता ६ तत्तेहंकीर्तयिष्यामिसमाधिंश्रवणेकुरु पुराकृतयुगेरामप्रजापतिसुतंप्रभुम् ७
सनत्कुमारमासीनंरावणोराक्षसाधिपः वपुषासूर्यसंकाशंज्वलंतमिवतेजसा ८ विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्यकृतांजलिः उक्त
वान्रावणोरामतमृषिंसत्यवादिनम् ९ कोह्यस्मिन्प्रवरोलोकेदेवानांबलवत्तरः यंसमाश्रित्यविबुधाजयंतिसमरेरिपून् १० कंय
जंतिद्विजानित्यंकंध्यायंतिचयोगिनः एतन्मेशंसभगवान्विस्तरेणतपोधन ११ विदित्वाहृद्गतंतस्यध्यानदृष्टिर्महायशाः उवा
चरावणंप्रेम्णाश्रूयतामितिपुत्रक १२ योवैभर्ताजगत्कृत्स्नंयस्योत्पत्तिंनविद्महे सुरासुरैर्नतोनित्यंहरिर्नारायणःप्रभुः १३ य
स्यनाभ्युद्भवोब्रह्माविश्वस्यजगतःपतिः येनसर्वमिदंसृष्टंविश्वंस्थावरजंगमम् १४ तंसमाश्रित्यविबुधाविधिनाहरिमध्वरे पि
बंतिह्यमृतंचैवमानिताश्चयजंतितम् १५ पुराणैश्चैववेदैश्चपंचरात्रैस्तथैवच ध्यायंतियोगिनोनित्यंक्रतुभिश्चयजंतितम् १६
दैत्यदानवरक्षांसियेचान्येचामरद्विषः सर्वान्जयतिसंग्रामेसदासर्वैःसपूज्यते १७ श्रुत्वामहर्षेस्तद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः उ
वाचप्रणतोभूत्वापुनरेवमहामुनिम् १८ दैत्यदानवरक्षांसियेहताःसमरेऽरयः कांगतिंप्रतिपद्यंतेकिंचतेहरिणाहताः १९ रा
वणस्यवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचमहामुनिः दैवतैर्निहतानित्यंप्राप्नुवंतिदिवःस्थलम् २० पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टाजायंतेवसुधातले पूर्वा
र्जितैःसुखैर्दुःखैर्जायंतेचम्रियंतिच २१ येयेहताश्चक्रधरेणराजंस्त्रैलोक्यनाथेनजनार्दनेन तेतेगतास्तन्निलयंनरेंद्राःक्रोधोपि
देवस्यवरेणतुल्यः २२ श्रुत्वाततस्तद्वचनंनिशाचरःसनत्कुमारस्यमुखाद्विनिर्गतम् तथाप्रहृष्टःसबभूवविस्मितःकथन्नुयास्या
मिहरिंमहाहवे २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः २ एवंचिंतयतस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः पु
नरेवापरंवाक्यंव्याजहारमहामुनिः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

मनसश्चेप्सितंयत्तद्भविष्यतिमहाहवे स्वस्थीभवमहाबाहोकंचित्कालमुदीक्षय २ एवंश्रुत्वामहाबाहुस्तमृषिंप्रत्यवाचसः की
दृशंलक्षणंतस्यब्रूहिसर्वमशेषतः ३ राक्षसेशवचःश्रुत्वासमुनिःप्रत्यभाषत श्रूयतांसर्वमाख्यास्येतवराक्षसपुंगव ४ सहि
सर्वगतोदेवःसूक्ष्मोऽव्यक्तःसनातनः तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम् ५ सभूमौदिविपातालेपर्वतेषुवनेषुच स्थावरेषु
चसर्वेषुनदीषुनगरीषुच ६ ओंकारश्चैवसत्यश्चसावित्रीपृथिवीचसः धराधरधरोदेवोह्यनंतइतिविश्रुतः ७ अहश्चरात्रि
श्चउभेचसंध्येदिवाकरश्चैवयमश्चसोमः सएवकालोह्यनिलोऽनलश्चसब्रह्मरुद्रेंद्रसएवचापः ८ विद्योततिज्वलतिभाति
लोकान्सृजत्ययंसंहरतिप्रशास्ति क्रीडांकरोत्यव्ययलोकनाथोविष्णुःपुराणोभवनाशकेकः ९ अथवाबहुनानेनकिमुक्तेनदशा
नन तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम् १० नीलोत्पलदलश्यामःकिंजल्कारुणवाससा प्रावृट्कालेयथाव्योम्निसतडि-
त्तोयदोयथा ११ श्रीमान्मेघवपुःश्यामःशुभःपंकजलोचनः श्रीवत्सेनोरसायुक्तःशशांककृतलक्षणः १२ तस्यनित्यंशरीरस्थामे
घस्येवशतन्हदाः संग्रामरूपिणीलक्ष्मीर्देहमावृत्यतिष्ठति १३ नशक्यःसस्करे द्रष्टुंनासुरैर्नचपन्नगैः यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतंद्रष्टुम
र्हति १४ नहियज्ञफलैस्तातनतपोभिस्तसंचितैः शक्यतेभगवान्द्रष्टुंनदानेननचेज्यया १५ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्त
त्परायणैः शक्यतेभगवान्द्रष्टुंज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः १६ अथवापृच्छ्यरक्षेंद्रयदितंद्रष्टुमिच्छसि कथयिष्यामितेसर्वंश्रूयतांय
दिरोचते १७ कृतेयुगेव्यतीतेवैमुखेत्रेतायुगस्यतु हितार्थंदेवमर्त्यानांभवितानृपविग्रहः १८ इक्ष्वाकूणांचयोराजाभाव्योदश
रथोभुवि तस्यसूनुर्महातेजारामोनामभविष्यति १९ महातेजामहाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः महाबाहुर्महासत्वःक्षमयापृथिवी
समः २० आदित्यइवदुःप्रेक्ष्यःसमरेशत्रुभिस्तदा भविताहितदारामोनरोनारायणःप्रभुः २१ पितुर्नियोगात्सविभुर्दंडकेविवि
धेवने विचरिष्यतिधर्मात्माभ्रात्रासहमहामनाः २२ तस्यपत्नीमहाभागालक्ष्मीःसीतेतिविश्रुता दुहिताजनकस्यैषाउत्थिता
वसुधातलात् २३ रूपेणाप्रतिमालोकेसर्वलक्षणलक्षिता छायेवानुगतारामंनिशाकरमिवप्रभा २४ शीलाचारगुणोपेतासाध्वी
धैर्यसमन्विता सहस्रांशोरश्मिरिवह्येकामूर्तिरिवास्थिता २५ एवंतेसर्वमाख्यातंमयारावणविस्तरात् महतोदेवदेवस्यशाश्व
तस्याव्ययस्यच २६

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ २८ २९ ३० इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३ १ २ ३ ४ ५ ६

एवंश्रुत्वामहाबाहूराक्षसेंद्रःप्रतापवान् त्वयासहविरोधेच्छुश्चिंतयामासराघव २७ सनत्कुमारात्तद्वाक्यंचिंतयानोमुहुर्मुहुः राव
णोमुमुदेश्रीमान्युद्धार्थंविचचारह २८ श्रुत्वाचतांकथांरामोविस्मयोत्फुल्ललोचनः शिरसश्चालनंकृत्वाविस्मयंपरमंगतः २९ श्रुत्वा
तुवाक्यंसनरेश्वरस्तदामुदायुतोविस्मयमानचक्षुः पुनश्चतंज्ञानवतांप्रधानमुवाचवाक्यंवदमेपुरातनम् ३० इत्यार्षेश्रीमद्रामा
यणेवा॰उत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३ ततःपुनर्महातेजाःकुंभयोनिर्महायशाः उवाचरामंप्रणतंपितामहइवेश्वरम् १ श्रूयतामिति
चोवाचरामंसत्यपराक्रमम् कथाशेषंमहातेजाःकथयामाससप्रभुः २ यथाख्यानंश्रुतंचैवयथावृत्तंयथातथा प्रीतात्माकथयामास
राघवायमहामतिः ३ एतदर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मना स्रुताजनकराजस्यहृतारामममहामते ४ एतांकथांमहाबाहोनारदःसुम
हायशाः कथयामासदुर्धर्षमेरौगिरिवरोत्तमे देवगंधर्वसिद्धानामृषीणांचमहात्मनाम् कथाशेषंपुनःसोथकथयामासराघव ६
नारदःस्रुमहातेजाःप्रहसन्निवमानद तांकथांशृणुराजेंद्रमहापापप्रणाशनीम् ७ यांतुश्रुत्वामहाबाहोऋषयोदेवतैःसह ऊचुस्तं
नारदंसर्वेहर्षपर्याकुलेक्षणम् ८ यश्चेमांश्रावयेन्नित्यंशृणुयाद्वापिभक्तितः सपुत्रपौत्रवान्रामस्वर्गलोकेमहीयते ९ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ततःसराक्षसोरामपर्यटन्पृथिवीतले विजयार्थीमहाशूरैराक्षसैःपरिवा
रितः १ दैत्यदानवरक्षःसुयंशृणोतिबलाधिकम् तमाव्हयतियुद्धार्थीरावणोबलदर्पितः २ एवंसपर्यटन्सर्वांपृथिवींपृथिवीपते
ब्रह्मलोकान्निवर्ततंसमासाद्याथरावणः ३ व्रजंतंमेघपृष्ठस्थमंशुमतमिवापरम् तमभिसृत्यप्रीतात्माह्यभिवाद्यकृतांजलिः ४
उवाचहृष्टमनसानारदंरावणस्तदा आब्रह्मभवनंलोकास्त्वयादृष्टाह्यनेकशः ५ कस्मिन्लोकेमहाभागमानवाबलवत्तराः यो
द्धुमिच्छामितैःसार्द्धंयथाकामंयदृच्छया ६ चिंतयित्वामुहूर्तंतुनारदःप्रत्युवाचतम् अस्तिराजन्महाद्वीपंक्षीरोदस्यसमीपतः ७
तत्रतेचंद्रसंकाशामानवाःसुमहाबलाः महाकायामहावीर्यामेघस्तनितनिःस्वनाः ८ महामात्राधैर्यवंतोमहापरिघबाहवः श्वेत
द्वीपेमयादृष्टामानवाराक्षसाधिप ९ बलवीर्यसमोपेतान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि नारदस्यवचःश्रुत्वारावणःप्रत्युवाचह १० कथं
नारदजायंतेतस्मिन्द्वीपेमहाबलाः श्वेतद्वीपेकथंवासःप्राप्तस्तैस्तुमहात्मभिः ११

७ ८ ९ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवाल्मी॰उत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५

एतन्मेसर्वमाख्याहिप्रभोनारदतत्त्वतः त्वयादृष्टंजगत्सर्वंहस्तामलकवत्सदा १२ रावणस्यवचःश्रुत्वानारदःप्रत्युवाचह अ
नन्यमनसोनित्यंनारायणपरायणाः १३ तदाराधनसक्ताश्चतच्चित्तास्तत्परायणाः एकांतभावानुगतास्तेनराराक्षसाधिप १४
तच्चित्तास्तद्गतप्राणानरानारायणंसदा श्वेतद्वीपेतुतेर्वासअर्जितःस्वमहात्मभिः १५ येहतालोकनाथेनशार्ङ्गमानम्यसंयुगे च
क्रायुधेनदेवेनतेषांवासस्त्रिविष्टपे १६ नहियज्ञफलैस्तातनतपोभिर्नसंयमैः नचदानफलैर्मुख्यैःसलोकःप्राप्यतेस्वरवम् १७
नारदस्यवचःश्रुत्वादशग्रीवःसविस्मितः ध्यात्वातुसचिरंकालंतेनयोत्स्यामिसंयुगे १८ आपृच्छ्यनारदंप्रायाच्छ्वेतद्वीपायरावणः
नारदोपिचिरंध्यात्वाकौतूहलसमन्वितः १९ दिदृक्षुःपरमाश्चर्यंतत्रैवत्वरितंययौ सहिकेलिकरोविप्रोनित्यंचसमरप्रियः २० रा
वणोपिययौतत्रराक्षसैःसहराघव महतासिंहनादेनदारयन्सदिशोदश २१ गतेतुनारदेतत्ररावणोपिमहायशाः प्राप्यश्वेतंम
हाद्वीपंदुर्लभंयत्सुरैरपि २२ तेजसातस्यद्वीपस्यरावणस्यबलीयसः तत्तस्यपुष्पकंयानंवातवेगसमाहतम् २३ अवस्थातुंन
शक्नोतिवाताहतइवांबुदः सचिवाराक्षसेंद्रस्यद्वीपमासाद्यदुर्दृशम् २४ अब्रुवन्रावणंभीताराक्षसाजातसाध्वसाः राक्षसेंद्रवयंमू
ढाभ्रष्टसंज्ञाविचेतसः २५ अवस्थातुंनशक्ष्यामोयुद्धंकर्तुंकथंचन एवमुक्त्वाद्रुद्रुवुस्तेसर्वएवनिशाचराः २६ रावणोपिहितंयानं
पुष्पकंहेमभूषितम् विसर्जयामासतदासहतैःक्षणदाचरैः २७ गतेतुपुष्पकेरामरावणोराक्षसाधिपः कृत्वारूपंमहाभीमंसर्व-
राक्षसवर्जितः २८ प्रविवेशतदातस्मिन्श्वेतद्वीपेसरावणः प्रविशन्नेवतत्रासुनारीभिरुपलक्षितः २९ एकयासस्मितंकृत्वाह-
स्तेगृह्यदशाननम् पृष्टश्चागमनंब्रूहिकिमर्थमिहचागतः ३० कोवात्वंकस्यवापुत्रःकेनवाप्रहितोवद इत्युक्तोरावणोराजन्क्रुद्धो
वचनमब्रवीत् ३१ अहंविश्रवसःपुत्रोरावणोनामराक्षसः युद्धार्थमिहसंप्राप्तोनचपश्यामिकंचन ३२ एवंकथयतस्तस्यरावणस्य
दुरात्मनः प्रहसंतेततःसर्वेसस्वनंयुवतीजनाः ३३ तासामेकाततःक्रुद्धाबालवद्गृह्यलीलया भ्रामितस्तत्सखीमध्येमध्येगृह्य
दशाननम् ३४ सखीमन्यांसमाहूयपश्यत्वंकीटकंधृतम् दशास्यंविंशतिभुजंकृष्णांजनसमप्रभम् ३५ हस्ताद्धस्तंसचाक्षि
प्तोभ्राम्यतेभ्रमलालसः भ्राम्यमाणेनबलिनाराक्षसेनविपाश्चिता ३६ पाणावेकाथसंदष्टारोषेणवनितासुभा मुक्तस्तयासुभगःकी
टोधुन्वंत्याहस्तवेदनात् ३७

२६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गृहीत्वान्यातुरक्षेंद्रमुत्पपातविहायसा ततस्तामपिसंक्रुद्धोविददारनखैर्भृशम् ३८ तयासहविनिर्धूतःसहसैवनिशाचरः पपा
तसोंभसोमध्येसागरस्यभयातुरः ३९ पर्वतस्येवशिखरंयथावज्रविदारितम् प्रापतत्सागरजलेतथासौविनिपातितः ४० एवं
सरावणोरामश्वेतद्वीपनिवासिभिः युवतीभिर्विगृह्याशुभ्रामितश्चततस्ततः ४१ नारदोपिमहातेजारावणंप्राप्यधर्षितम् विस्म
यंसुचिरंकृत्वाप्रजहासननर्तच ४२ एतदर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मना विज्ञायापहृतासीतात्वत्तोमरणकांक्षया ४३ भवान्ना
रायणोदेवःशंखचक्रगदाधरः शार्ङ्गपद्मायुधोवज्रीसर्वदेवनमस्कृतः ४४ श्रीवत्सांकोहृषीकेशःसर्वदेवाभिपूजितः पद्मनाभो
महायोगीभक्तानामभयप्रदः ४५ वधार्थंरावणस्यत्वंप्रविष्टोमानुषींतनुम् किंनवेत्सित्वमात्मानंयथानारायणोह्यहम् ४६ मासु
ह्यस्वमहाभागस्मरचात्मानमात्मना गुह्याद्गुह्यतरस्त्वंहिह्येवमाहपितामहः ४७ त्रिगुणश्चत्रिवेदीचत्रिधामाचत्रिराघव त्रिकाल
कर्मत्रेविद्यत्रिदशारिप्रमर्दन ४८ त्वयाक्रांतास्त्रयोलोकाःपुराणेविक्रमैस्त्रिभिः त्वंमहेंद्रानुजःश्रीमान्बलिबंधनकारणात् ४९ अ
दित्यागर्भसंभूतोविष्णुस्त्वंहिसनातनः लोकाननुग्रहीतुंवैप्रविष्टोमानुषींतनुम् ५० तदिदंसाधितंकार्यंसुराणांसुरसत्तम निह
तोरावणःपापःसपुत्रगणबांधवः ५१ प्रहृष्टाश्चसुराःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः प्रशांतंचजगत्सर्वंत्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ५२ सीता-
लक्ष्मीर्महाभागासंभूतावसुधातलात् त्वदर्थमिहचोत्पन्नाजनकस्यगृहेप्रभो ५३ लंकामानीययत्नेनमातेवपरिरक्षिता एवमे
तत्समाख्यातंतवरामंमहायशः ५४ ममापिनारदेनोक्तमृषिणादीर्घजीविना यथासनत्कुमारेणव्याख्यातंतस्यरक्षसः ५५ तेना
पिचतदेवासुकृतंसर्वमशेषतः यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धेविद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ५६ अन्नंतदक्षयंदत्तंपितृणामुपतिष्ठति एतांश्रुत्वा
कथांदिव्यांरामोराजीवलोचनः ५७ परंविस्मयमापन्नोभ्रातृभिःसहराघवः वानराःसहसुग्रीवाराक्षसाःसविभीषणाः ५८ राजा
नश्चमहामात्यायेचान्येपिसमागताः ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राधर्मसमन्विताः ५९ सर्वेचोत्फुल्लनयनाःसर्वेहर्षसमन्विताः राम
मेवानुपश्यंतिभृशमत्यंतहर्षिताः ६० ततोगस्त्योमहातेजाराघवंचेदमब्रवीत् दृष्टाःसभाजिताश्चापिरामयास्यामहेवयम् ए
वमुक्त्वागताःसर्वेपूजितास्तेयथागतम् ६१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेअगस्त्यवाक्यंनामपंचमःसर्गः ५

५९ ६० ६१ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचमःसर्गः ५० श्रीमद्रामचंद्रार्पणमस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदंतंप्रक्षिप्तं अथसामंतराजविसर्जनम् एवमास्तेइति एवंसर्वोपास्यत्वेन प्रशासत् शत्रंतं अभ्यस्तत्वान्नुमभावः १ कतिपयाहःसु गतेष्विति शेषः २ भवा
न्हिगतिरव्यग्रा अचलाप्रतिष्ठेत्यर्थः भवतावयंपालिताः कन्याप्रदानादिनापालितवंशाः तेजसातपोवीर्येण ३ संबंधकपुरोगमाः संबंधकं संबंधः पुरोगमोग्रेसर-
णेयासांताः संबंधःप्रतियस्यैत्यर्थः ४ रत्नान्यादाय अस्माभिर्दीयमानोत्तमवस्तूनि भरतः एष्यतोनुयास्यति इष्टबंधूनामनुगमनरूपसत्कारार्थं ५ सतथेति
कृत्वा अंगीकृत्येत्यर्थः ६ मदर्थंप्रीत्याममदानार्थम् ७ केकयं मातुलंयुधाजितम् ८ एतद्राज्यमयोध्याराज्यमहंरामः भरतलक्ष्मणौ आयत्तास्त्वयीति

एवमास्तेमहाबाहुरहन्यहनिराघवः प्रशासत्सर्वकार्याणिपौरजानपदेषुच १ ततःकतिपयाहःसुवैदेहंमिथिलाधिपम् राघवः
प्रांजलिर्भूत्वावाक्यमेतदुवाचह २ भवान्हिगतिरव्यग्राभवतापालितावयम् भवतस्तेजसोग्रेणरावणोनिहतोमया ३ इक्ष्वाकू-
णांचसर्वेषांमैथिलानांचसर्वशः अतुलाःप्रीतयोराजन्संबंधकपुरोगमाः ४ तद्भवान्स्वपुरंयातुरत्नान्यादायपार्थिव भरतश्चस
हायार्थंएष्यतस्त्वानुयास्यति ५ सतथेतिततःकृत्वाराघवंवाक्यमब्रवीत् प्रीतोस्मिभवताराजन्दर्शनेननयेनच ६ यान्येतानितु
रत्नानिमदर्थंसंचितानिवै दुहित्रोस्तान्यहंराजन्सर्वाण्येवददामिवै ७ ततःप्रयातेजनकेकेकयंमातुलंप्रभुम् राघवःप्रांजलिर्भू
त्वाविनयाद्वाक्यमब्रवीत् ८ इदंराज्यमहंचैवभरतश्चसलक्ष्मणः आयत्तास्त्वंहिनोराजन्गतिश्चपुरुषर्षभ ९ राजाहिवृद्धःसंता-
पंत्वदर्थमुपयास्यति तस्माद्गमनमद्यैवरोचतेतवपार्थिव १० लक्ष्मणेनानुयात्रेणपृष्ठतोनुगमिष्यते धनमादायबहुलंरत्नानिविवि
धानिच ११ युधाजित्तुतथेत्याहगमनंप्रतिराघव रत्नानिचधनंचैवत्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति १२ प्रदक्षिणंचराजानंकृत्वाकेकय
वर्धनः रामेणचकृतःपूर्वमभिवाद्यःप्रदक्षिणम् १३ लक्ष्मणेनसहायेनप्रयातःकेकयेश्वरः हतेसुरेयथावृत्रेविष्णुनासहवासवः
१४ तंविसृज्यततोरामोवयस्यमकुतोभयम् प्रतर्दनंकाशिपतिंपरिष्वज्येदमब्रवीत् १५ दर्शिताभवताप्रीतिर्दर्शितंसौहृदंपरं
उद्योगश्चत्वयाराजन्भरतेनकृतःसह १६ तद्भवानद्यकाशेयपुरींवाराणसींव्रज रमणीयांत्वयागुप्तांसुप्राकारांसुतोरणाम् १७

शेषः त्वदधीनाइत्यर्थः हेराजन् हेकेकययुवराज नोस्माकंत्वंगतिरापदीष्टबंधुः ९ राजाकेकयः १० अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुगमिष्यते
भवानितिशेषः ११ १२ मातुलत्वाद्रामेणाभिवाद्य प्रदक्षिणंकृतोयुधाजित् पश्चात्सार्वभौमत्वाद्राजानंप्रदक्षिणंकृत्वाप्रयातइत्यन्वयः १३ वृत्रासुरे
हतेसति विष्णुनोपेंद्रेणसहास्थितोवासवोयथाविष्णुंविसृजति तथातंकेकयंविसृज्येत्यर्थः १४ १५ यस्मात्त्वयाभरतेनसह रणसहायार्थमुद्योगः कृतस्त
स्माद्भवता परमाप्रीतिर्दर्शिता परमसौहृदंचदर्शितम् एवमनुवादादेवोद्योगकरणंगम्यते १६ काशिदेशेभवः काशेयः उग्रार्षः भवान्पुरींव्रज व्रजतु १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उरोगतंयथातथानिरंतरम् गाढंपर्यष्वजत १८ नदाननइत्यर्थः १९ २० प्रहसन्निति अनेकशतसंख्यस्वस्रुहृत्पृथिवीपतिदर्शनजसंतोषात्प्रहासः भवतां तेजसा अव्यथा निश्चलतयास्थिताप्रीतिर्वनात्पुनरागत्यानुभवयोग्यतयापरिरक्षिता मयिभवद्भिर्मद्गुणमालोच्य नभवतांमयिप्रीतिः किंतुस्वीयसत्वभा वेनैवेत्याशयः २१ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति धर्मश्चेति २२ २३ रावणोहतः इतिशेषः भवंतश्चसमानीतामिलिताः एवंच दैवाद्भवतांक्लेशानुभवोनसंपन्नइति शेषः २४ २५ २६ २७ हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं २८ एतत्त्वय्युपपन्नं सकललोकमनोरमणत्वादितिभावः प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त ई

एतावदुक्त्वान्चोत्थायकाकुत्स्थःपरमासनात् पर्यष्वजतधर्मात्मानिरंतरमुरोगतम् १८ विसर्जयामासतदा कौसल्याप्रीतिवर्धनः रा घवेणकृतानुज्ञः काशेयोह्यकुतोभयः १९ वाराणसींययौतूर्णंराघवेणविसर्जितः विसृज्यतंकाशिपतिंत्रिशतंपृथिवीपतीन् २० प्र हसन्राघवोवाक्यमुवाचमधुराक्षरम् भवतांप्रीतिरव्यग्रातेजसापरिरक्षिता २१ धर्मश्चनियतोनित्यंसत्यंचभवतांसदा युष्मा कंचानुभावेनतेजसाचमहात्मनाम् २२ हतोदुरात्मादुर्बुद्धीरावणोराक्षसाधमः हेतुमात्रमहंतत्रभवतांतेजसाहतः २३ रावणःस गणोयुद्धेसपुत्रामात्यबांधवः भवंतश्चसमानीताभरतेनमहात्मना २४ श्रुत्वाजनकराजस्यकाननात्तनयांहृताम् उद्युक्तानांच सर्वेषांपार्थिवानांमहात्मनाम् २५ कालोप्यतीतःसुमहान्गमनंरोचयाम्यतः प्रत्यूचुस्तंचराजानोहर्षेणमहतावृताः २६ दिष्ट्यात्वं विजयीरामराज्यंचापिप्रतिष्ठितम् दिष्ट्याप्रत्याहृतासीतादिष्ट्याशत्रुःपराजितः २७ एषनःपरमःकामएषानःप्रीतिरुत्तमा यत्त्वांवि जयिनंरामपश्यामोहतशात्रवम् २८ एतत्त्वय्युपपन्नंचयदस्मांस्त्वंप्रशंससे प्रशंसार्हन्जानीमःप्रशंसांवक्तुमीदृशीम् २९ आपृच्छामो गमिष्यामोहृदिस्थोनःसदाभवान् वर्तामहेमहाबाहोप्रीत्यात्रमहतावृताः ३० भवेच्चतेमहाराजप्रीतिरस्मासुनित्यदा बाढमित्येवरा जानोहर्षेणपरमान्विताः ३१ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराघवंगमनोत्सुकाः पूजितास्तेचरामेणजग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ३२ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवा॰ उत्तरकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ तेप्रयातामहात्मानःपार्थिवास्तेप्रहृष्टवत् गजवाजिसहस्रौघैःकंपयंतोवसुंधरा १

दृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयांप्रशंसाम् वक्तुंनजानीमोतस्तामकृत्वैव २९ यथासदाभवान्नोहृदिस्थः एवंवयमपित्वद्विषययामहताप्रीत्या वृतास्त्वद्धृदियथा वर्तामहे तथाअस्मासुतेप्रीतिश्चभवेत् भूयाद्द्वेषेणहृदयस्थतामाभूदित्येतदुक्तिः बाढमित्येवेति रामेणोक्ताइतिशेषः ३० ३१ गमिष्यामइत्यूचुरितिपूर्वेणा न्वयः पूजितास्तेत्यादिनावृत्तक्रियानुवादः ३२ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ अथविसृ ज्यराजभिःस्वदेशस्थैःप्रेषितोपहारग्रहः प्रयानाइति प्रहृष्टवत्प्रहृष्टाः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राघवार्थैराघवस्यरणसहायार्थे २ रामरावणमिति रामशत्रुं रावणमित्यर्थः मध्यमपदलोपीसमासः ३ पश्चात् रावणवधानंतरं पार्थिवैर्हताः स्युः सयदि-
पूर्वसमानीताः स्युरितिशेषः ४ ५ ६ उक्तानिस्वराज्यानि अनूद्यविशिनष्टि स्वानीत्यादि मुख्यानिप्रसिद्धानि धनंजीवाजीवरूपम् वसुमंति महानिधिसं-

अक्षौहिण्योहितत्रासन्राघवार्थेसमुद्यताः भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबलवाहनाः २ ऊचुस्तेचमहीपालाबलदर्पसमन्विताः नरा
मरावणंयुद्धेपश्यामःपुरतःस्थितम् ३ भरतेनवयंपश्चात्समानीतानिरर्थकम् हताहिराक्षसाःक्षिप्रंपार्थिवैःस्युर्नसंशयः ४ राम
स्यबाहुवीर्येणरक्षितालक्ष्मणस्यच सुखंपारेसमुद्रस्ययुध्येमविगतज्वराः ५ एताश्चान्याश्चराजानःकथास्तत्रसहस्रशः कथयंतः
स्वराज्यानिजग्मुर्हर्षसमन्विताः ६ स्वानिराज्यानिमुख्यानिऋद्धानिमुदितानिच समृद्धधनधान्यानिपूर्णानिवसुमंतिच ७ य
थापुराणितेगत्वारत्नानिविविधान्यथ रामस्यप्रियकामार्थमुपहारंनृपाददुः ८ अश्वान्यानानिरत्नानिहस्तिनश्चमदोत्कटान् चं
दनानिचमुख्यानिदिव्यान्याभरणानिच ९ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्योरूपसमन्विताः अजाविकंचविविधंरथांस्तुविविधान्बहून्
१० भरतोलक्ष्मणश्चैवशत्रुघ्नश्चमहाबलः आदायतानिरत्नानिस्वांपुरींपुनरागताः ११ आगम्यचपुरींरम्यामयोध्यांपुरुषर्षभाः ता
निरत्नानिचित्राणिरामायसमुपानयन् १२ प्रतिगृह्यचतत्सर्वंरामःप्रीतिसमन्वितः सुग्रीवायददौराज्ञेमहात्माकृतकर्मणे १३ वि-
भीषणायचददौतथान्येभ्योपिराघवः राक्षसेभ्यःकपिभ्यश्चयैर्वृतोजयमाप्तवान् १४ तेसर्वेरामदत्तानिरत्नानिकपिराक्षसाः शि
रोभिर्धारयामासुर्भुजेषुचमहाबलाः १५ हनूमंतंचनृपतिरिक्ष्वाकूणांमहारथः अंगदंचमहाबाहुमंकमारोप्यवीर्यवान् १६ रामः
कमलपत्राक्षःसुग्रीवमिदमब्रवीत् अंगदस्तेसुपुत्रोयंमंत्रीचाप्यनिलात्मजः सुग्रीवमंत्रितेयुक्तौममचापिहितेरतौ अर्हतोवि-
विधांपूजांत्वत्कृतेवैहरीश्वर १८ इत्युक्त्वाव्यपमुच्यांगाद्भूषणानिमहायशाः सबबंधमहार्हाणितदांगदहनूमतोः १९ आभाष्यच
महावीर्यान्राघवोयूथपर्षभान् नीलंनलंकेसरिणंकुमुदंगंधमादनम् २० सुषेणंपनसंवीरंमैंदंद्विविदमेवच जांबवंतंगवाक्षंच
विनतंधूम्रमेवच २१ बलीमुखंप्रजंघंचसन्नादंचमहाबलम् दरीमुखंदधिमुखमिंद्रजानुंचयूथपम् २२ मधुरंश्लक्ष्णयावा
चानेत्राभ्यामापिबन्निव सुहृदोमेभवंतश्चशरीरंभ्रातरस्तथा २३

ति ७ यथापुराणि यथापूर्वमक्षतशरीरतयापुराणिगत्वा प्रिय
कामार्थं इष्टकामार्थंददुः अनुयात्रिकेभ्योभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेभ्यइतिशेषः ८ ९ अजाविकं विशिष्टचर्मवत् १० ११ १२ १३ १४ शिरोभिः किरीटकुंडला
दानांधारणं अंगदादीनांभुजेषुधारणं १५ अंकमारोप्य आलिंग्येतिशेषः अनेनभगवतास्वस्यनिरतिशयबलवत्वेनेश्वरत्वंसूचितं १६ १७ मंत्रिते मंत्रे १८
१९ २० २१ २२ २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४ २५ मांसानिचेत्यस्य भुंजंतइतिशेषः २६ एवंतेषामिति वसंतेभिषिक्तेनरामेणमासानंतरंविशेषसत्कारप्राप्तो शिशिरः शिशिरर्तुसंबंधीद्वितीयोमासः समगत इत्यन्वयः संवत्सरपर्यंतंतेषांरामसमीपेवासउक्तइतितीर्थादयः वस्तुतोधिकमासगणनयामांतमानेनाश्विनकृष्णपक्षेयोध्याप्रवेशेन तत्रैवतदुत्तरशुक्लपक्षेवाभि षेकः साग्रोमासइत्यनेन कार्तिकांतास्थितिरुक्ता ततः शिशिरोद्वितीयोमासः फाल्गुनोगतइति हेमंतशिशिरो अर्द्धशरच्च तत्रवासइति पंचमासपर्यंतंतत्रवास इतिलभ्यतेइतिममभाति पूर्वकांडांतेसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्या त्रकांडेविस्तरेणोक्तिरितिबोध्यम् एवंतेषामिति भरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्ति

युष्माभिरुद्धृतश्चाहंव्यसनात्काननौकसः धन्योराजाचसुग्रीवोभवद्भिःसुहृदांवरैः २४ एवमुक्त्वाददौतेभ्योभूषणानियथार्हतः वज्रा णिचमहार्हाणिसस्वजेचनरर्षभः २५ तेपिबंतःसुगंधीनिमधूनिमधुपिंगलाः मांसानिचसुमृष्टानिमूलानिचफलानिच २६ एवंतेषां निवसतांमासःसाग्रोययौतदा सुहूर्तमिवतेसर्वेरामभक्त्याचमेनिरे २७ रामोपिरेमेतैःसार्द्धंवानरैः कामरूपिभिः राक्षसैश्चमहावी र्यैर्ऋक्षैश्चैवमहाबलैः २८ एवंतेषांययौमासोद्वितीयः शिशिरः सुखम् वानराणांप्रहृष्टानांराक्षसानांचसर्वशः २९ इक्ष्वाकुनगरेर म्येपरांप्रीतिमुपासताम् रामस्यप्रीतिकरणैः कालस्तेषांसुखंययौ ३० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तर॰एकोनचत्वारि- शः सर्गः ३९ तथास्मतेषांवसतामृक्षवानररक्षसाम् राघवस्तुमहातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् १ गम्यतांसौम्यकिष्किंधांदुराध र्षांसुरासुरैः पालयस्वसहामात्यैराज्यंनिहतकंटकम् २ अंगदंचमहाबाहोप्रीत्यापरमयायुतः पश्यत्वंहनुमंतंच नलंचसुमहाब लम् ३ सुषेणंश्वशुरंवीरंतारंचबलिनांवरम् कुमुदंचैवदुर्धर्षंनीलंचैवमहाबलम् ४ वीरंशतबलिंचैवमैंदंद्विविदमेवच गज गवाक्षंगवयंशरभंचमहाबलम् ५ ऋक्षराजंचदुर्धर्षंजांबवंतंमहाबलम् पश्यप्रीतिसमायुक्तोगंधमादनमेवच ६ ऋषभंच सुविक्रांतंप्लवंगंचसुपाटलम् केसरिंशरभंशुंभंशंखचूडंमहाबलम् ७ येचेमेसुमहात्मानोमदर्थेत्यक्तजीविताः पश्यत्वंप्री तिसंयुक्तोमाचैषांविप्रियंकृथा ८ एवमुक्त्वाचसुग्रीवमाश्लिष्यचपुनःपुनः विभीषणमुवाचाथरामोमधुरयागिरा ९ लंकांप्र शाधिधर्मेणधर्मज्ञस्त्वंमतोमम पुरस्यराक्षसानांचभ्रातुर्वैश्रवणस्यच १० माचबुद्धिमधर्मेत्वंकुर्याराजन्कथंचन बुद्धिमंतो- हिराजानोध्रुवमश्नंतिमेदिनीम् ११

पर्यंतांनिवसतांतेषां साग्राः पंचषड्दिनाधिकामासागताः २७ २८ २९ प्रीतिकरणैः सम्माननैः ३० इ तिरामाभिरामश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰उत्तरकांडेएकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ अथतेषांविसर्जनं वसतांतेषामितिनिर्धारणेषष्ठी १ किष्किंधां प्रतीतिशेषः २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसानांस्वामात्यानां वैश्रवणस्य संमतोसिइतिशेषः १० ध्रुवं चिरकालम् ११ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंचेति अनेनरावणवत्क्रूरबुद्धिः कदापिनकार्या तथासति सुग्रीवादयोरावणमिव त्वामपिनाशयिष्यंतीतिव्यंग्यम् १२ १३ अद्भुतं जगदाश्चर्यभूतम् स्व-
यंभोरिव अनंतकल्याणगुणस्यभगवतोब्रह्मणइव १४ १५ नित्यदा सर्वकाले स्नेहोनाम प्रियायांप्रियस्यैवसदास्मृतिहेतुः भक्तिर्नामपरलोकगतित्वेनो
पास्यत्वबुद्धिः नित्यदेत्यनेन जलंविनामत्स्यस्येव क्षणमपित्वंविनाजीवितुमशक्यत्वंसूचितम् अन्यत्रभावोमागच्छतु विषयांतरेइत्यर्थः १६ तावद्वत्स्यं-
ति त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनबलादितिभावः नतुतदुत्तरमित्याशयः वत्स्यंतीतिपाठेवसंत्वित्यर्थः आर्षःस्यः एतेनमुक्तिमप्यनादृत्यत्वत्कथामृतपा

अहंचनित्यशोराजन्सुग्रीवसहितस्त्वया स्मर्तव्यःपरयाप्रीत्यागच्छत्वंविगतज्वरः १२ रामस्यभाषितंश्रुत्वाऋक्षवानरराक्षसाः
साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंप्रशशंसुःपुनःपुनः १३ तवबुद्धिर्महाबाहोवीर्यमद्भुतमेवच माधुर्यपरमंरामस्वयंभोरिवनित्यदा १४ तेषा
मेवंब्रुवाणानांवानराणांचरक्षसाम् हनूमान्प्रणतोभूत्वाराघववाक्यमब्रवीत् १५ स्नेहोमेपरमोराजंस्त्वयितिष्ठतुनित्यदा भ
क्तिश्चनियतावीरभावोनान्यत्रगच्छतु १६ यावद्रामकथावीरचरिष्यतिमहीतले तावच्छरीरेवत्स्यंतुप्राणाममनसंशयः १७ यच्चैत
च्चरितंदिव्यंकथांतेरघुनंदन तन्ममाप्सरसोरामश्रावयेयुर्नरर्षभ १८ तच्छ्रुत्वाहंततोवीर तवचर्यामृतंप्रभो उत्कंठांतांहरिष्या-
मिमेघलेखामिवानिलः १९ एवंब्रुवाणंरामस्तु हनूमंतंवरासनात् उत्थायसस्वजेस्नेहाद्वाक्यमेतदुवाचह २० एवमेतत्कपिश्रेष्ठ
भवितानात्रसंशयः चरिष्यतिकथायावदेषालोकेचमामिका २१ तावत्तेभविताकीर्तिःशरीरेप्यवसस्तथा लोकाहियावत्स्थास्य
तितावत्स्थास्यंतिमेकथाः २२ एकैकस्योपकारस्यप्राणान्दास्यामितेकपे शेषस्येहोपकाराणांभवामऋणिनोवयम् २३ मदंगेजी-
र्णतांयातुयत्त्वयोपकृतंकपे नरःप्रत्युपकाराणामापत्स्वायातिपात्रताम् २४ ततोस्यहारंचंद्राभंमुच्यकंठात्सराघवः वैदूर्यतरलंकं
ठेबबंधचहनूमतः २५ तेनोरसिनिबद्धेनहारेणमहताकपिः रराजहेमशैलेंद्रश्चंद्रेणाक्रांतमस्तकः २६ श्रुत्वातुराघवस्यैतदुत्थायो
त्थायवानराः प्रणम्यशिरसापादौनिर्जग्मुस्तेमहाबलाः २७ सुग्रीवःसचरामेणनिरंतरमुरोगतः विभीषणश्चधर्मात्मासर्वेतेबा-
ष्पविक्लवाः २८

नमेवाकांक्षितमितिदर्शितं १७ तेतव कथारूपंयदेतद्दिव्यचरितंतदित्यन्वयः १८ उत्कंठां त्वद्दर्शनविषयां १९ २० एवमेतदितिएवंशब्दार्थः
चरिष्यतिकथेत्यादि २१ एवंचहनूमतेभगवता आकारमित्यलंकल्पस्थापयित्वरूपंदत्तमित्याभाति २२ उपकाराणांमध्येशेषस्येत्यर्थः २३ प्रत्युपकाराणांपात्रतां
नरआपत्स्वायातीत्यनेन प्रत्युपकारार्थिनउपकृतायत्प्रार्थनाभवति सामेकदापिमाभूदितिव्यंग्यं २४ कंठान्मुच्य स्वीयाद्विसृज्येत्यर्थः तरलोहारमध्यमणिः
२५ हेमशैलेंद्रोमेरुश्चंद्रेण आक्रांतमस्तकस्तादृशःपर्वतोयथाआमूलंशिखरंतत्किरणव्याप्तोभवति तथाहनूमान् तद्रत्नकिरणव्याप्तोजातइत्यर्थः २६ श्रुत्वेति ह
नूमदुद्देश्यकमेकैकस्येत्यादिवाक्यं २७ निरंतरमुरोगतःगाढंपरिष्वक्तः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाष्पकला: कंठस्यबाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिणः ततएवदुःखातिशयेन साश्रुनेत्राः विचेतसः शून्यमनसः अतःसंमूढादय मूर्छिताइव बभूवुरितिशेषः २९ देहं
त्यजन्देहीव रामवियोगाखिन्ना अभूवन्नितिशेषः शरीरात्माभिमानिनांदेहत्यागेनेव तेषांरामाविश्लेषेणखेदो भूदित्यर्थः ३० ३१ इतिरामाभि
रामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० छ छ अथधनदप्रेषितपुष्पक-

सर्वेचतेबाष्पकलाः साश्रुनेत्राविचेतसः संमूढाइवदुःखेनत्यजंतोराघवंतदा २९ कृतप्रसादास्तेनैवंराघवेणमहात्मना जग्मुः
स्वंस्वंगृहंसर्वेदेहीदेहमिवत्यजन् ३० ततस्तेराक्षसाःऋक्षवानराः प्रणम्यरामंरघुवंशवर्धनम् वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोच
नाः प्रतिप्रयातास्तुयथानिवासिनः ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचत्वारिंशःसर्गः ४० विसृ
ज्यचमहाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् भ्रातृभिःसहितोरामःप्रमुमोदसुखंसुखी १ अथापराण्हसमयेभ्रातृभिःसहराघवः शुश्राव
मधुरांवाणीमंतरिक्षान्महाप्रभुः २ सौम्यरामनिरीक्षस्वसौम्येनवदनेनमाम् कुबेरभवनात्प्राप्तंविद्धिमांपुष्पकंप्रभो ३ तवशासन
माज्ञायगतोस्मिभवनंप्रति उपस्थातुंनरश्रेष्ठसचमांप्रत्यभाषत ४ निर्जितस्त्वंनरेंद्रेणराघवेणमहात्मना निहत्ययुधिदुर्धर्षंराव
णंराक्षसेश्वरम् ५ ममापिपरमाप्रीतिर्हतेतस्मिन्दुरात्मनि रावणेसगणेचैवसपुत्रेसहबांधवे ६ सत्वंरामेणलंकायांनिर्जितःप
रमात्मना वहसौम्यतमेवत्वमहमाज्ञापयामिते ७ परमोह्येषमेकामोयत्त्वंराघवनंदनम् वहेर्लोकस्यसंयानंगच्छस्वविगतज्वरः ८
सोहंशासनमाज्ञायधनदस्यमहात्मनः त्वत्सकाशमनुप्राप्तोनिर्विशंकःप्रतीच्छमाम् ९ अधृष्यःसर्वभूतानांसर्वेषांधनदाज्ञया चरा
म्यहंप्रभावेणतवाज्ञांपरिपालयन् १० एवमुक्तस्तदारामःपुष्पकेणमहाबलः उवाचपुष्पकंदृष्ट्वाविमानंपुनरागतम् ११ यद्येवं
स्वागतंतेस्तुविमानवरपुष्पक आनुकूल्याद्धनेशस्यवृत्तदोषोननोभवेत् १२ लाजैश्चैवतथापुष्पैर्धूपैश्चैवसुगंधिभिः पूजयि
त्वामहाबाहूराघवःपुष्पकंतदा १३ गम्यतामितिचोवाच आगच्छत्वंस्मरेयदा सिद्धानांचगतौसौम्यमाविषादेनयोजय १४

स्य संपूज्यपुनरिच्छोपस्थापनतयाविसर्जनम् विसृज्येति १ अंतरिक्षात् अंतरिक्षचराग्निःस्रुतामित्यर्थः २ पुष्पकंविद्धि पुष्पकाधिष्ठातृदेवताया अयं
वादः ३।४ निर्जितः अतस्त्वमेववहेतिशेषः ५ ६ ७ किंच महद्वहनादपि सर्वलोकप्रियरामवहनंमम परमप्रियमित्याह परमइति लोकस्य भूराद्यशेषाभिमतलो
कप्रापणस्य संयानं समीचीनयानभूतस्त्वं राघवनंदनंवहेरितियदेषमेपरमःकामोतस्त्वंगच्छेतिसंबंधः ८ ९ १० ११ वृत्तदोषः सद्व्यवहारातिक्रमदोषः १२
१३ स्मरेस्मरामि हेसौम्य सिद्धानांगतो व्योममार्गे विषादेनास्मद्वियोगदुःखेन मायोजय आत्मानमितिशेषः सुखमास्वेति तात्पर्यम् १४ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ पुष्पकं पुष्पमिवलघ्विति पुष्पकम् संज्ञायांकन् १६ विबुधात्मनि देवमूर्तौ १७ कानिदृश्यंतेतदाहामानुषाणीनि सत्वानिपुष्पकादीनि व्याहृतानि मत्वर्थीया-
जंतंव्याहारयंति साग्रेमासइतिजातावेकवचनं मासाइत्यर्थः १८ तावन्मात्रेणेव मर्त्यानामनामयादिगुणप्रादुर्भावइत्याह जीर्णानामिति वपुष्मंतः हृष्टपुष्ट
वपुर्युक्ताः १९ २० २१ २२ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰ वाल्मीकीयेउ॰ एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ सइति अशोकवनिकानाम महाप्रभूणामंतःपुरैः सहविहा

प्रतिघातश्चतेमाभूद्यथेष्टंगच्छतोदिशः एवमस्त्वितिरामेणपूजयित्वाविसर्जितम् १५ अभिप्रेतांदिशंतस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकंतदा ए
वमंतर्हितेतस्मिन्पुष्पकेसुकृतात्मनि १६ भरतः प्रांजलिर्वाक्यमुवाचरघुनंदनम् विबुधात्मानिदृश्यंतेत्वयिवीरप्रशासति १७ अ
मानुषाणिसत्वानिव्याहृतानिमुहुर्मुहुः अनामयश्चमर्त्यानांसाग्रोमासोगतोह्ययम् १८ जीर्णानामपिसत्वानांमृत्युर्नायातिराघव अ
रोगप्रसवानार्योवपुष्मंतोहिमानवाः १९ हर्षश्चाभ्यधिकोराजन्जनस्यपुरवासिनः कालेवर्षतिपर्जन्यः पातयन्नमृतंपयः २० वा
ताश्चापिप्रवांत्येतेस्पर्शयुक्ताःसुखाःशिवाः ईदृशोनश्चिरंराजाभवेदितिनरेश्वरः २१ कथयंतिपुरेराजन्पौरजानपदास्तथा एतावाचः
समधुराभरतेनसमीरिताः श्रुत्वारामोमुदायुक्तोबभूवनृपसत्तमः २२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकचत्वा
रिंशःसर्गः ४१ सविसृज्यततोरामः पुष्पकंहेमभूषितम् प्रविवेशमहाबाहुरशोकवनिकांतदा १ चंदनागरुचूतैश्चतुंगका
लेयकैरपि देवदारुवनैश्चापिसमंतादुपशोभिताम् २ चंपकागुरुपुंन्नागमधूकपनसासनैः शोभितांपारिजातैश्चविधूमज्वल
नप्रभैः ३ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः मंदारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ४ प्रियंगुभिः कदंबैश्चतथाचबकुलैरपि
जंबुभिर्दाडिमैश्चैवकोविदारैश्चशोभिताम् ५ सर्वदाकुसुमैरम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः दिव्यगंधरसोपेतैस्तरुणांकुरपल्लवैः ६ तथैवतरु
भिर्दिव्यैःशिल्पिभिःपरिकल्पितैः चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ७ कोकिलैर्भृंगराजैश्चनानावर्णैश्चपक्षिभिः शोभितांशत
शश्चित्रांचूतवृक्षावतंसकैः ८ शातकुंभनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः नीलांजननिभाश्चान्येभांतितत्रस्मपादपाः ९ सुरभी-
णिचपुष्पाणिमाल्यानिविविधानिच दीर्घिकाविविधाकाराःपूर्णाःपरमवारिणा १० माणिक्यकृतसोपानाःस्फाटिकांतरकुट्टिमाः फुल्लप
द्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ११

रयोग्यमुपवनम् १ तुंगःपुन्नागविशेषः कालेयकं रक्तचंदनम् २ असनःसर्जः ३ नीपः कदंबः अर्जुनः ककुभः
नागोनागकेसरः ४ कदंबोधूलीकदंबः ५ सर्वदाकुसुमैर्नित्यंकुसुमयुक्तैः दिव्यगंधरसोपेतैः दिव्यगंधरसपुष्पफलयुतैः ६ दिव्यैःशिल्पिभिः वृक्षारोपण शिल्पव
द्भिः ७ चूतवृक्षपुष्परजोवतंसभूतंयेषांतैःपक्षिभिः ८ ९ १० माल्यानि पुष्पगुच्छाःस्फाटिकेति स्फटिकरत्ननिबद्धांतरे मध्ये कुट्टिमा बद्धभूमिर्यासुताः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ १३ परमोपेतां अत्यंतसंयुक्तां संघर्षात्स्पर्धया जातानां जातपुष्पाणां १४ प्रस्तराः पाषाणाः पुष्पैर्नानावर्णैर्वृक्षेभ्यः पतितैः शबलाः शबलवर्णाः प्रस्तरास्तारागणैर्नभइव रेजुः ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम् चैत्ररथं कुबेरस्य १५ सान्निवेशेन समीचीनसंस्थानेनोपेतम् बह्वासनगृहोपेतां बहूनामवस्थानोचितगृहयुताम् लतासनसमावृतां लतानामासनंपरिक्षेपोयेषुतैर्लतासनैर्लतागृहैः समावृतां उपेताम् १६ १७ कुशास्तरणंनामोपर्यास्तरणं मैरेयकंमधु मैरेयकसंज्ञकं मधु मद्यम् मैरेयमासवो धात्रीधातकीगुडवारिभिरिति वैजयंती १८ १९ राजानमुपानृत्यन् राजसमीपे ऽनृत्यन् २० दक्षिणाः कुशलाः पानवशंगताः पानजमद

दात्यूहभृंगकसंघुष्टाहंससारसनादिताः तरुभिः पुष्पशबलैस्तीरजैरुपशोभिताः १२ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्चशिलातलैः तत्रैवचवनोद्देशैर्वैदूर्यमणिसन्निभैः १३ शाद्वलैःपरमोपेतांपुष्पितद्रुमकाननाम् तत्रसंघर्षजातानां वृक्षाणांपुष्पशालिनाम् १४ प्रस्तराः पुष्पशबलानभस्तारागणैरिव नंदनंहियथेंद्रस्यब्राह्मंचैत्ररथंयथा १५ तथाभूतंहिरामस्यकाननंसन्निवेशनम् बह्वासनगृहोपेतांलतासनसमावृताम् १६ अशोकवनिकांस्फीतांप्रविश्यरघुनंदनः आसनेचशुभाकारेपुष्पप्रकरभूषिते १७ कुशास्तरणसंस्तीर्णेरामः सन्निषसादह सीतामादायहस्तेनमधुमैरेयकंशुचि १८ पाययामासकाकुत्स्थः शचीमिवपुरंदरः मांसानिचसुमृष्टानिफलानिविविधानिच १९ रामस्याभ्यवहारार्थंकिंकरास्तूर्णमाहरन् उपानृत्यंश्चराजानंनृत्यगीतविशारदाः २० अप्सरोरगसंघाश्चकिन्नरीपरिवारिताः दक्षिणारूपवंत्यश्चस्त्रियः पानवशंगताः २१ उपानृत्यंतकाकुत्स्थंनृत्यगीतविशारदाः मनोभिरामारामास्ताराममोरमयतांवरः २२ रमयामासधर्मात्मानित्यंपरमभूषिताः सतयासीतयासार्धमासीनोविरराजह २३ अरुंधत्याइवासीनोवसिष्ठइवतेजसा एवंरामोमुदायुक्तः सीतांसुरसुतोपमाम् २४ रमयामासवैदेहीमहन्यहनिदेववत् तथातयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् २५ अत्यक्रामच्छुभः कालः शैशिरोभोगदः सदा दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोः प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः २६ पूर्वाह्णेधर्मकार्याणिकृत्वाधर्मेणधर्मवित् शेषंदिवसभागार्धमंतःपुरगतोभवत् २७

वशंगताः २१ २२

रमयामासतोषयामास २३ २४ २५ सीताराघवयोश्चिरमित्यनंतरं अत्यक्रामच्छुभः कालः शैशिरोभोगदःसदेत्येवश्लोकः वानराणांगमनोत्तरं पुनश्चसंवत्सरोतीतइतिकतकव्याख्यानात् दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोरितिप्रक्षिप्तमितिगम्यते मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमः शाश्वतीः समाइतिवाल्मीकिशापाच्च सीतात्यागोत्तरमश्वमेधप्रवृत्त्यानंतरं दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधानथाकरोदितिवाल्मीक्युक्तेश्च यद्वावर्षशब्दोदिनपरः विवाहोत्तरं तावंतिगतानिद्वादशादधिकअयोध्यायांचतुर्दशवने एकंपुनरयोध्यायामित्येवंकिंचिदधिकसप्तविंशतिर्गतानीतिबोध्यं २६ पूर्वाह्णेद्विधाभागेऽह्नेदाह शेषंदिवसभागार्धमिति अवशिष्टमर्धमित्यर्थः २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ २९ ३० ममापत्यलाभस्त्वयिसमुपस्थितः गर्भलक्षणंतवस्पष्टंवर्ततइत्यर्थः ३१ किंकामः किंविषयोमनोरथः स्मितंकृत्वा स्वावतारकृत्यंपूर्णमिति ब्राह्मणशाप-
स्यसत्यत्वकरणेोचित्यंच हासेनसूचितम् ३२ ३३ ३४ अप्येकरात्रिमित्यनेन चिरकालवासमनोरथो ध्वनितः ३५ विस्रब्धाभव महाराजोमहिषीमांकथमाश्रमं
प्रेषयिष्यतीतिशंकांमाकुर्वित्यर्थः ३६ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ अथकथाप्रसंगात्
सीताप्रसंगेन स्वदोषश्रवणंरामस्य तत्रेति बहुरूपाणां कथानां प्रकथनद्वारेण हास्यकाराउपासंते १ २ कथाः वार्ताः ३ विषयेषु देशेषु इतिसामान्यतः प्रश्नः ४

सीतापिदेवकार्याणिकृत्वापूर्वाह्णिकानिवै श्वश्रूणामकरोत्पूजांसर्वासामविशेषतः २८ अभ्यगच्छत्ततोरामंविचित्राभरणांबरा त्रि
विष्टपेसहस्राक्षमुपविष्टंयथाशची २९ दृष्ट्वातुराघवःपत्नींकल्याणेनसमन्विताम् प्रहर्षमतुलंलेभे साधुसाध्वितिचाब्रवीत् ३० अ
ब्रवीच्चवरारोहांसीतांसुरसुतोपमाम् अपत्यलाभोवैदेहित्वय्ययंसमुपस्थितः ३१ किमिच्छसिवरारोहे कामःकिंक्रियतांतव स्मि-
तंकृत्वातुवैदेहीरामंवाक्यमथाब्रवीत् ३२ तपोवनानिपुण्यानिद्रष्टुमिच्छामिराघव गंगातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ३३
फलमूलाशिनांदेवपादमूलेषुवर्तितुम् एषमेपरमःकामोयन्मूलफलभोजिनाम् ३४ अप्येकरात्रिंकाकुत्स्थनिवसेयंतपोवने तथे-
तिचप्रतिज्ञातंरामेणाक्लिष्टकर्मणा विस्रब्धाभववैदेहिश्वोगमिष्यस्यसंशयम् ३५ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थोमैथिलींजनकात्मजाम्
मध्यकक्षांतरंरामोनिर्जगामसुहृद्वृतः ३६ इत्यार्षेश्रीम० वाल्मीकीयेउ० द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ तत्रोपविष्टंराजानमु
पासंतेविचक्षणाः कथानांबहुरूपाणांहास्यकाराःसमंततः १ विजयोमधुमत्तश्चकाश्यपोमंगलःकुलः सुराजिःकालियोभद्रो-
दंतवक्त्रःसुमागधः २ एतेकथाबहुविधाःपरिहाससमन्विताः कथयंतिस्मसंहृष्टाराघवस्यमहात्मनः ३ ततःकथायांकस्यांचिद्रा
घवःसमभाषत काःकथानगरेभद्रवर्ततेविषयेषुच ४ मामाश्रितानिकान्याहुःपौरजानपदाजनाः किंचसीतांसमाश्रित्यभरतं
किंचलक्ष्मणं ५ किंनुशत्रुघ्नमुद्दिश्यकैकेयींकिन्नुमातरं वक्तव्यतांचराजानोवनेराज्येव्रजंतिच ६ एवमुक्तेतुरामेणभद्रःप्रांजलिरब्र
वीत् स्थिताःशुभाःकथाराजन्वर्ततेपुरवासिनाम् ७

विशिष्यपृच्छति मामाश्रितानि कानिवाक्यान्याहुः ५ दूतमुखेन स्वदेशवृत्तांताज्ञाने रा-
जानः सर्वजननिंदाद्वारा नरकंप्राप्नुवंतीत्याशयेनाह वक्तव्यतांचेति वनेतापसाश्रमे राज्येच धर्मादिविचारहीनाराजानोवक्तव्यतां सर्वजनकृतदुर्भाषण
विषयतां व्रजंति ६ सर्वज्ञोप्यज्ञइवभृग्वाद्युक्तशापं भृग्वादिषुदययासत्यंचिकीर्षुः सीतावियोगमिच्छन्नेव देशवृत्तांतंपृच्छति गृहीतमनुष्यरूपतयाव्य
वहारानुसारेण लोकनिंद्यं सदपिकर्मत्याज्यमितिबोधनायेतिबोध्यम् पुरवासिनां संबंधितयास्थिताः कथाः शुभावर्ततइतिसंबंधः ७ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विजयमिति उद्दिश्येतिशेषः कथ्यंते वार्ताइतिशेषः ८ निरवशेषतः शुभाशुभविषयं सर्वंकथयेत्यर्थः ९ नन्वशुभश्रवणेकिंप्रयोजनंतत्राह शुभेत्यादि १० ननुराजसमक्षमशुभवाक्यकथनमशक्यमित्यतआह कथयस्वेति निर्भयंविस्रब्धः ममकिंरामोवदिष्यतीतिभयशून्यंविश्वस्तः विगतज्वरः एवमशुभंक थंवाच्यमितिमनःसंतापशून्यः पापाः पापानि ११ १२ १३ पूर्वकैराजभिर्देवैरपिकृतमित्यश्रुतमश्रुतपूर्वम् १४ १५ सीतामाहृत्य ततोजातं सीताविषयं

अयंतुविजयंसौम्यदशग्रीववधार्जितम् भूयिष्ठंस्वपुरेपौरैःकथ्यंतेपुरुषर्षभ ८ एवमुक्तस्तुभद्रेणराघवोवाक्यमब्रवीत् कथय स्वयथातत्वंसर्वंनिरवशेषतः ९ शुभाशुभानिवाक्यानिकान्याहुःपुरवासिनः श्रुत्वेदानींशुभंकुर्यांनकुर्यामशुभानिच १० कथ यस्वचविस्रब्धोनिर्भयंविगतज्वरः कथयंतियथापौराःपापाजनपदेषुच ११ राघवेणैवमुक्तस्तुभद्रःसुरुचिरंवचः प्रत्युवाचमहा बाहुंप्रांजलिःसुसमाहितः १२ शृणुराजन्यथापौराःकथयंतिशुभाशुभम् चत्वरापणरथ्यासुवनेषूपवनेषुच १३ दुष्करंकृतवा न्रामःसमुद्रेसेतुबंधनम् अश्रुतंपूर्वकैःकैश्चिद्देवैरपिसदानवैः १४ रावणश्चदुराधर्षोहतःसबलवाहनः वानराश्चवशंनीताऋ क्षाश्चसहराक्षसैः १५ हत्वाचरावणंसंख्येसीतामाहृत्यराघवः अमर्षंपृष्ठतःकृत्वास्ववेश्मपुनरानयत् १६ कीदृशंहृदयंतस्यसी तासंभोगजंसुखम् अंकमारोप्यतुपुरारावणेनबलाद्धृताम् १७ लंकामपिपुरानीतामशोकवनिकांगताम् रक्षसांवशमापन्नां कथंरामोनकुत्स्यति १८ अस्माकमपिदारेषुसहनीयंभविष्यति यथाहिकुरुतेराजाप्रजास्तमनुवर्तते १९ एवंबहुविधावाचोव दंतिपुरवासिनः नगरेषुचसर्वेषुराजन्जनपदेषुच २० तस्यैवंभाषितंश्रुत्वाराघवःपरमार्तवत् उवाचसुहृदःसर्वान्कथमेत द्वदंतुमाम् २१ सर्वेतुशिरसाभूमावभिवाद्यप्रणम्यच प्रत्यूचूराघवंदीनमेवमेतन्नसंशयः २२ श्रुत्वातुवाक्यंकाकुत्स्थःसर्वेषां समुदीरितम् विसर्जयामासतदावयस्यांश्छत्रुसूदनः २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः
४३ विसृज्यतुसुहृद्वर्गंबुद्ध्यानिश्चित्यराघवः समीपेद्वास्थमासीनमिदंवचनमब्रवीत् १

रावणस्पर्शजममर्षंक्रोधं पृष्ठतःकृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः १६ कीदृशंसुखं कुत्सितमेवेत्यर्थः तत्रहेतुरंकमित्यादि १७ नकुत्स्यति नजुगुप्सतेइत्यर्थः १८ सहनीयंभविष्यति एवंविधंकश्मलमि तिभावः तत्रहेतुर्यथाहीति प्रजास्तमनुवर्तते अनुवर्तंते १९ २० परमार्तवत्परमदुःखीवाकारंकृत्वा वस्तुतोभगवतिहर्षदुःखयोरभावादेवमुक्तिः स र्वान्सुहृदोभद्रव्यतिरिक्तानपि कथमेतत् भद्रोक्तमेतदयशोवाक्यं तत्त्वमतत्त्वंवेतिभवंतोपिवदंत्वित्युवाच २१ भद्रोक्तमेव तत्त्वमेव २२ २३ इति रा० वाल्मीकीयेउ० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ अथस्वचिकीर्षितकथनायभ्रात्रानयनम् विसृज्येत्यादि निश्चित्यकर्तव्यमितिशेषः १ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ ३ वर्धयित्वाजयाशिषेतिशेषः माचिरंविलंबोनकार्यइत्यर्थः ४ ५ भरतमंतिकाद्भरतसमीपंप्राप्येत्यर्थः कृतांजलिर्भरतायेतिशेषः ६ ७ ८ ९ १०
शिरसावंद्यधरणीं शिरसाधरणींप्राप्य रामायवंदित्वेत्यर्थः ११ १२ १३ मह्यंमम जीवितमेतेष्विस्थितमितिशेषः १४ सग्रहं सोपरागम् १५ १६ १७ १८

शीघ्रमानयसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् भरतंचमहाभागंशत्रुघ्नमपराजितम् २ रामस्यवचनंश्रुत्वाद्वास्थोमूर्ध्निकृतां
जलिः लक्ष्मणस्यगृहंगत्वाप्रविवेशानिवारितः ३ उवाचसुमहात्मानंवर्द्धयित्वाकृतांजलिः द्रष्टुमिच्छतिराजात्वांगम्यतांतत्रमाचि
रम् ४ बाढमित्येवसौमित्रिः कृत्वाराघवशासनम् प्राद्रवद्रथमारुह्यराघवस्यनिवेशनम् ५ प्रयांतंलक्ष्मणंदृष्ट्वाद्वास्थोभरतमंतिका
त् उवाचभरतंतत्रवर्धयित्वाकृतांजलिः ६ विनयावनतोभूत्वाराजात्वांद्रष्टुमिच्छति भरतस्तुवचःश्रुत्वाद्वास्थाद्रामसमीरितम्
७ उत्पपातासनात्तूर्णंपद्भ्यामेवमहाबलः दृष्ट्वाप्रयांतंभरतंत्वरमाणःकृतांजलिः ८ शत्रुघ्नभवनंगत्वाततोवाक्यमुवाचह एह्यो
गच्छरघुश्रेष्ठराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ९ गतोहिलक्ष्मणःपूर्वंभरतश्चमहायशाः श्रुत्वातुवचनंतस्यशत्रुघ्नःपरमासनात् १० शिर
सावंद्यधरणींप्रययौयत्रराघवः द्वास्थस्त्वागम्यरामायसर्वानेवकृतांजलिः ११ निवेदयामासतथाभ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् कुमा
रानागतांश्रुत्वाचिंताव्याकुलितेंद्रियः १२ अवाङ्मुखोदीनमनाद्वास्थंवचनमब्रवीत् प्रवेशयकुमारांस्त्वंमत्समीपंत्वरान्वितः १३ ए
तेषुजीवितंमह्यमेतेप्राणाःप्रियाममं आज्ञप्तास्तुनरेंद्रेणकुमाराःशुक्लवाससः १४ प्रह्वाःप्रांजलयोभूत्वाविविशुस्तेसमाहिताः ते
तुदृष्ट्वामुखंतस्यसग्रहंशशिनंयथा १५ संध्यागतमिवादित्यंप्रभयापरिवर्जितम् बाष्पपूर्णेचनयनेदृष्ट्वारामस्यधीमतः हत-
शोभंयथापद्मंमुखंवीक्ष्यचतस्यते १६ ततोभिवाद्यत्वरिताःपादौरामस्यमूर्धभिः तस्थुःसमाहिताःसर्वेरामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् १७
तान्परिष्वज्यबाहुभ्यामुत्थाप्यचमहाबलः आसनेष्वासतेत्युक्त्वाततोवाक्यंजगादह १८ भवंतोममसर्वस्वंभवंतोजीवितंमम भव
द्भिश्चकृतंराज्यंपालयामिनरेश्वराः १९ भवंतःकृतशास्त्रार्थाबुद्ध्याचपरिनिष्ठिताः संभूयचमदर्थोयमन्वेष्टव्योनरेश्वराः २० त
थावदतिकाकुत्स्थेअवधानपरायणाः उद्विग्नमनसःसर्वेकिंनुराजाभिधास्यति २१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउ-
त्तरकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४

भवद्भिःकृतं संपादितम् १९ कृतशास्त्राअनुष्ठितशास्त्रार्थानुष्ठानाः मदर्थोवक्ष्यमाणः अन्वेष्टव्योनुस-
रणीयः २० २१ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथहेतुकथनपूर्वं लक्ष्मणस्यसीताविसर्जनेविनियोगः तेषामिति १ अन्यथामाकुरुध्वं मदभिप्रायाननुकूलभावंमाकुरुध्वमित्यर्थः तमेवाभिप्रायमा ह पौराणामिति सीताविषये पौराणांयादृशीकथावर्तते तांमत्तःशृणुतेतिसंबंधः २ तांकथामाह पौरापवादइति पौराणां मयिमद्विषये बीभत्सा कु त्सावर्तते सामेममर्माणिकृंतति ३ ४ ५ कथमानयेयं नकथमपि सीतायाअपापतां प्रख्यापयतिभ्रातृभ्यः प्रत्ययार्थमिति देवानां सन्निधाविति शेषः ७ ८ ऋषीणांचेति सन्निधावित्यर्थः ९ लंकाद्वीपमहेंद्रेणेति लंकाद्वीपेतदाग्निनेतिपाठांतर १० अयंत्विति प्राक्प्रतिपादितरीत्यातत्वार्थेन्यस्मिन्नास्थितेपीतिशे

तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांदीनचेतसाम् उवाचवाक्यंकाकुत्स्थोमुखेनपरिशुष्यता १ सर्वेशृणुतभद्रंवोमाकुरुध्वंमनोन्यथा पौराणांममसीतायांयादृशीवर्ततेकथा २ पौरापवादःसुमहांस्तथाजनपदस्यच वर्ततेमयिबीभत्सासामेमर्माणिकृंतति ३ अहंकिलकुलेजातइक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् सीतापिसत्कुलेजाताजनकानांमहात्मनां ४ जानासित्वंयथासौम्यदंडकेविजनेवने रावणेनहृतासीतासचविध्वंसितोमया ५ तत्रमेबुद्धिरुत्पन्नाजनकस्यसुतांप्रति अत्रोषितामिमांसीतामानयेयंकथंपुरीम् ६ प्रत्ययार्थंततःसीताविवेशज्वलनंतदा प्रत्यक्षंतवसौमित्रेदेवानांहव्यवाहनः ७ अपापांमैथिलीमाहवायुश्चाकाशगोचरः चंद्रादित्यौचशंसेतेसुराणांसन्निधौपुरा ८ ऋषीणांचैवसर्वेषामपापांजनकात्मजाम् एवंशुद्धसमाचारादेवगंधर्वसन्निधौ ९ लंकाद्वीपेमहेंद्रेणममहस्तेनिवेदिता अंतरात्माचमेवेत्तिसीतांशुद्धांयशस्विनीम् १० ततोगृहीत्वावैदेहीमयोध्यामहमागतः अयंतुमेमहान्वादःशोकश्चहृदिवर्तते ११ पौरापवादःसुमहांस्तथाजनपदस्यच अकीर्तिर्यस्यगीयेतलोकेभूतस्यकस्यचित् १२ पतत्येवाधमान्लोकान्यावच्छब्दःप्रकीर्त्यते अकीर्तिर्निंद्यतेदेवैःकीर्तिर्लोकेषुपूज्यते १३ कीर्त्यर्थंतुसमारंभाःसर्वेषांसुमहात्मनाम् अप्यहंजीवितंजह्यांयुष्मान्वापुरुषर्षभाः १४ अपवादभयाद्भीतःकिंपुनर्जनकात्मजाम् तस्माद्भवंतःपश्यंतुपतितंशोकसागरे १५ नहिपश्याम्यहंभूतंकिंचिद्दुःखमतोधिकम् श्वस्त्वंप्रभातेसौमित्रेसुमंत्राधिष्ठितंरथम् १६ आरुह्यसीतामारोप्यविषयांतेसमुत्सृज गंगायास्तुपरेपारेवाल्मीकेस्तुमहात्मनः १७ आश्रमोदिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः तत्रैनांविजनेदेशेविसृज्यरघुनंदन १८

षः महान्वादोवर्तते निंदावर्तते तच्छ्रवणाच्छोकश्चहृदिवर्तते ११ कोसौवादस्तत्राह पौरेति सीताविषयापौरनिंदा भूतस्यप्राणिनः १२ शब्दः अकीर्तिबोधकः अधमान्लोकान्निरयान् १३ १४ शोकसागरे अकीर्तिजे १५ भूतंउत्पन्नं अतःएतदकीर्तिजात् अतःश्वः प्रभातेत्वंरथमारुह्य,विषयांते स्वदेशात्परतः सीतामुत्सृज्य १६ स्वविषयांतरेतत्राह गंगायाइति परेपारे गंगोल्लंघनलभ्येपारे १७ तमसासंज्ञनदीकूलं अयोध्यासमीपेगंगावोक्तत्परपारेच दिव्यसंकाशः दिव्यदेशसदृशः १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीतांप्रति सीतांपरित्यागमुद्दिश्य १९ मह्यंमम एतत्प्रतिवारिते एतस्यप्रतिवारणेइत्यर्थः २० भुजाभ्यामितिपाठेपि पादाभ्यामित्येवार्थः येवाक्यांतरे अस्म
द्वाक्यमध्ये मामनुनेतुं येब्रूयुस्तेमदभीष्टविघातनान्नित्यंममाहिताः नाम अहिताइतिप्रसिद्धम् २१ किंतर्हिकर्तव्यं तत्राह मानयंत्विति २२ ननुसीतेविस
र्जनायवनंचलेति कथंवक्तुंशक्यंतत्राह पूर्वमिति २३ संवर्त्यतामनुष्ठीयतां भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेश तान्विसृज्यस्ववेश्मेतिशेषः २४ इति

शीघ्रमागच्छसौमित्रेकुरुष्ववचनंमम नचास्मिप्रतिवक्तव्यःसीतांप्रतिकथंचन १९ तस्मात्त्वंगच्छसौमित्रेनात्रकार्याविचारणा
अप्रीतिर्हिपरामह्यंत्वयैतत्प्रतिवारिते २० शापिताहिमयायूयंपादाभ्यांजीवितेनच येमांवाक्यांतरेब्रूयुरनुनेतुंकथंचन अहि
तानामतेनित्यंमदभीष्टविघातनात् २१ मानयंतुभवंतोमांयदिमच्छासनेस्थिताः इतोद्यनीयतांसीताकुरुष्ववचनंमम २२ पू
र्वमुक्तोहमनयागंगातीरेहमाश्रमान् पश्येयमितितस्याश्चकामःसंवर्त्यतामयम् २३ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थोबाष्पेणपिहितेक्षणः
संविवेशसधर्मात्माभ्रातृभिःपरिवारितः शोकसंविग्नहृदयोनिशश्वासयथाद्विपः २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये-
उत्तरकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ ततोरजन्यांव्युष्टायांलक्ष्मणोदीनचेतनः सुमंत्रमब्रवीद्वाक्यंमुखेनपरिशुष्यता १ सा
रथेतुरगान्शीघ्रान्योजयस्वरथोत्तमे स्वास्तीर्णंराजवचनात्सीतायाश्चासनंशुभम् २ सीताहिराजवचनादाश्रमंपुण्यकर्मणाम्
मयानेयामहर्षीणांशीघ्रमानीयतांरथः ३ सुमंत्रस्तुतथेत्युक्त्वायुक्तंपरमवाजिभिः रथंसुरुचिरप्रख्यंस्वास्तीर्णंसुखशय्यया ४
आनीयोवाचसौमित्रिंमित्राणांमानवर्धनम् रथोयंसमनुप्राप्तोयत्कार्यंक्रियतांप्रभो ५ एवमुक्तःसुमंत्रेणराजवेश्मनिलक्ष्मणः
प्रविश्यसीतामासाद्यव्याजहारनरर्षभः ६ त्वयाकिलैषनृपतिर्वरंवैयाचितःप्रभुः नृपेणचप्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमंप्रति ७ गं
गातीरेमयादेविऋषीणामाश्रमान्शुभान् शीघ्रंगत्वातुवैदेहिशासनात्पार्थिवस्यनः ८ अरण्येमुनिभिर्जुष्टेअवनेयाभविष्यसि
एवमुक्तातुवैदेहीलक्ष्मणेनमहात्मना ९ प्रहर्षमतुलंलेभेगमनंचाप्यरोचयत् वासांसिचमहार्हाणिरत्नानिविविधानिच १० गृ
हीत्वातानिवैदेहीगमनायोपचक्रमे इमानिमुनिपत्नीनांदास्याम्याभरणान्यहम् ११

रामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकी
येउत्तरकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५ अथलक्ष्मणेनसीतानयनंततइति १ सीतायाः शुभमासनं राजभवनादानीयस्वास्तीर्णंरथंकुरु २ किमर्थं
सीताया आसनंतत्राह सीताहीति ३ सुरुचिरप्रख्यं सुंदरशोभनम् ४ ५ ६ एषनृपतिःरामः प्रतिज्ञातमंगीकृतं आश्रमंप्रतिनयनमितिशेषः
आज्ञप्तः आश्रमंनेतुमितिशेषः ७ शीघ्रंगत्वा गंगातीरमितिशेषः ८ मुनीनामाश्रमान्प्रति अवनेया अवरोप्यप्रापणीया ९ १० ११ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथेत्युक्त्वा यथेष्टंप्रयच्छेत्युक्त्वा १२ १३ नयनं दक्षिणम् १४ हृदयंमनः औत्सुक्यं नगरविषयं रामविषयंवा १५ शून्यांमुरुषशून्याम् १६ १७ अंजलिकृता कृतांजलिः अर्थं दुर्निमित्तवक्त १८ शिवमित्यब्रवीदृश्यः हृदइव १९ २० पर्वतस्त्र्यंबकोयथेतिपाठे उपमाद्वयं त्र्यंबकइवपर्वतो

वस्त्राणिचमहार्हाणिधनानिविविधानिच सौमित्रेस्तुतथेत्युक्त्वारथमारोप्यमैथिलीम् १२ प्रययौशीघ्रतुरगंरामस्याज्ञा-
मनुस्मरन् अब्रवीच्चतदासीतालक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् १३ अशुभानिबहून्येवपश्यामिरघुनंदन नयनंमेस्फुरत्यद्यगात्रोत्कं
पश्चजायते १४ हृदयंचैवसौमित्रेअस्वस्थमिवलक्षये औत्सुक्यंपरमंचापिअधृतिश्चपरामम १५ शून्यामेवचपश्यामि-
पृथिवींपृथुलोचन अपिस्वस्तिभवेत्तस्यभ्रातुस्तेभ्रातृवत्सल १६ श्वश्रूणांचैवमेवीरसर्वासामविशेषतः पुरेजनपदेचैवकुश
लंप्राणिनामपि १७ इत्यंजलिकृतासीतादेवता अभ्ययाचत लक्ष्मणोऽर्थंततःश्रुत्वाशिरसावंद्यमैथिलीम् १८ शिवमित्यब्रवीद्धृ
ष्टोहृदयेनविशुष्यता ततोवासमुपागम्यगोमतीतीरआश्रमे प्रभातेपुनरुत्थायसौमित्रिःसूतमब्रवीत् १९ योजयस्वरथंशी
घ्रमद्यभागीरथीजलम् शिरसाधारयिष्यामित्रियंबकइवौजसा २० सोऽश्वान्विचारयित्वातुरथेयुक्त्वामनोजवान् आरोहस्वे
तिवैदेहींसूतःप्रांजलिरब्रवीत् २१ सातुसूतस्यवचनादारुरोहरथोत्तमम् सीतासौमित्रिणासार्द्धंसुमंत्रेणचधीमता २२ आ
ससादविशालाक्षीगंगांपापविनाशिनीम् २३ अथार्धदिवसंगत्वाभागीरथ्याजलाशयम् निरीक्ष्यलक्ष्मणोदीनःप्ररुरोदमहास्व
नः २४ सीतातुपरमायत्ताहृष्ट्वालक्ष्मणमातुरम् उवाचवाक्यंधर्मज्ञाकिमिदंरुद्यतेत्वया २५ जाह्नवीतीरमासाद्यचिराभिलषि
तंमम हर्षकालेकिमर्थंमांविषादयसिलक्ष्मण २६ नित्यंत्वंरामपार्श्वेषुवर्तसेपुरुषर्षभ कच्चिद्विनाकृतस्तेनद्विरात्रंशोकमाग
तः २७ ममापिदयितोरामोजीवितादपिलक्ष्मण नचाहमेवंशोचामिमैवंत्वंबालिशोभव २८ तारयस्वचमांगंगांदर्शयस्वचता
पसान् ततोमुनिभ्योवासांसिदास्याम्याभरणानिच २९ ततःकृत्वामहर्षीणांयथार्हमभिवादनम् तत्रचैकांनिशामुष्ययास्या
मस्तांपुरींपुनः ३० ममापिपद्मपत्राक्षंसिंहोरस्कंकृशोदरम् त्वरतेहिमनोद्रष्टुंरामंरमयतांवरम् ३१ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाप्रमृ
ज्यनयनेशुभे नाविकानाह्वयामासलक्ष्मणःपरवीरहा इयंचसज्जानौश्चेतिदाशाःप्रांजलयोऽब्रुवन् ३२

हिमवानिवेतिवा २१ अश्वा ६२
न्चतुरः २२ २३ जलाशयं जलप्रवाहं २४ २५ ममचिराभिलषितं जाह्नवीतीरमासाद्य किंरुद्यतेइत्यन्वयः २६ द्विरात्रंतेनविनाकृतः शोकमागतः क
च्चित् २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ नैषादीं निषादोपनीतां गुहाख्यानिषादसंबंधिनीमितिवा समायुक्तांसज्जीकृताम् १ स्थयितां अर्वाचीनगंगातीरेएवेतिशेषः प्रयाहि परंतीरमितिशेषः २ तीरंपरंतीरम् उवाच सीतामितिशेषः ३ वैदेहि अस्मिन्निमित्ते यस्माद्धीमताप्यार्येण लोकनिंदाहेतुभूते क्रूरकार्ये यदहंनियुक्तस्तल्लोकस्यवचनीकृतः यलोपआर्षः वचनीयोनिंद्यःकृतः अतोमेमहच्छल्यंत्वद् द्रुतं हृदयंप्रविष्टम् ४ एवंमहच्छल्यंप्राप्तवतोमे यन्मरणंतत्प्रागवस्थामूर्च्छा मृत्युर्मुख्यमरणंवायद्भवेत् तत्परंश्रेयोभवेत् नचनतुईदृशेलोकनिंद्ये अस्मिन्वक्ष्यमाणेकार्येऽहंनियोज्योनियोक्तुमर्होभवामि अथाधिराजानियोगस्यसर्वथाकर्तव्यत्वात् नियोगंकरोमीतिशेषः ५ यदेवमतःप्रसीदेति पापंकर्तुंदोषंज्ञातु-

तितीर्षुर्लक्ष्मणोगंगांशुभांनावमुपारुहत् गंगांसतारयामासलक्ष्मणस्तांसमाहितः ३३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये-
उत्तरकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ अथनावंसुविस्तीर्णांनैषादींराघवानुजः आरुरोहसमायुक्तांपूर्वमारोप्यमैथिलीम् १ शासनं
त्वंनैव सरथंस्थीयतामितिलक्ष्मणः उवाचशोकसंतप्तः प्रयाहीतिचनाविकम् २ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याःसलक्ष्मणः उवा-
चमैथिलींवाक्यंप्रांजलिर्बाष्पसंवृतः ३ हृद्गतंमेमहच्छल्यंयस्मादार्येणधीमता अस्मिन्निमित्तेवैदेहि लोकस्यवचनीकृतः ४ श्रेयो-
हिमरणंमेद्यमृत्युर्वायत्परंभवेत् नचास्मिन्नीदृशेकार्येनियोज्योलोकनिंदिते ५ प्रसीदचनमेपापंकर्तुमर्हसिशोभने इत्यंजलि
कृतोभूमौनिपपातसलक्ष्मणः ६ रुदंतंप्रांजलिंदृष्ट्वाकांक्षंतंमृत्युमात्मनः मैथिलीभृशसंविग्नालक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् ७ कि
मिदंनावगच्छामिब्रूहितत्त्वेनलक्ष्मण पश्यामित्वांनचस्वस्थमपिक्षेमंमहीपतेः ८ शापितोसिनरेंद्रेणयत्त्वंसंतापमागतः तद्ब्रू
याःसन्निधौमह्यमहमाज्ञापयामिते ९ वैदेह्याचोद्यमानस्तु लक्ष्मणोदीनचेतनः अवाङ्मुखोबाष्पगलोवाक्यमेतदुवाचह १० श्रुत्वा
परिषदोमध्येह्यपवादंसुदारुणम् पुरेजनपदेचैवत्वत्कृतेजनकात्मजे रामःसंतप्तहृदयोमांनिवेद्यगृहंगतः ११ नतानिवचनी-
यानिमयादेवितवाग्रतः यानिराज्ञाहृदिन्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतःकृतः १२

मित्यर्थः अंजलिकृतःकृतांजलिः ६ मृत्युंकांक्षंतं परमहच्छल्यवशात् ७ नावगच्छामि रोदनादिहेतुमितिशेषः महीपतेःरामस्य क्षेममपि सौख्यमपिनपश्यामि ८ यस्मात्त्वमेवंसंतापमागतस्तस्मात्त्वम् नरेंद्रेणा प्रत्यन्तरया शापपूर्वंक्रूरे कर्मण्याज्ञप्तइतिमन्ये इतिशेषः मह्यं मम सान्निधौ आज्ञापयामि तेत्वामित्यर्थः ९ १० त्वत्कृतेपवादं निंदांश्रुत्वा संतप्तहृदयोगृहंगतः ११ कोसौमन्निमित्तः पौरापवादस्तत्राह नतानीति यानिवचनानि राज्ञामर्षान्हृदिन्यस्तानि तानिहेदेविमयातवाग्रतोनवचनीयानि नवक्तुंशक्यानि अतएवतेषांवादोमयापृष्ठतःकृतः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमुमदीयनिर्दोषत्वंराजात्वंचनजानासिकिं तत्राह निर्दोषेति यद्यपि त्वंममसान्निधौ अग्न्यादिभिर्निर्दोषाख्यापिता तथापिपौरापवादभीतेन सानिर्दो-
षापित्वंत्यक्ता अन्यथा वास्तवदोषबुद्ध्येति तेत्वयात्वग्राह्यम् १३ यदेवमत आश्रमांतेषु आश्रमसमीपेषु १४ दोहदंचाज्ञाय गर्भिण्या अभिलषितमव
श्यंकार्यमितिज्ञात्वेत्यर्थः १५ पुण्यंरमणीयं तपोवनंप्राप्य माविषादंकृथाः १६ मरमकइत्यनुकंपायांकन् अस्यपादच्छायां पादमूलं उपागम्य एतत्पार
तंत्र्यंप्राप्येत्यर्थः १७ १८ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ अथविस्रब्धसीतासंदेशग्र
हीला लक्ष्मणपरावृत्तिः लक्ष्मणस्येति १ बाष्पपर्याकुलेक्षणा संज्ञांप्राप्येतिशेषः २ दुःखमूर्तिः सकलदुःखसमूहः ३ सती पतिव्रता४हेसौमित्रे पुरा पूर्व-

सात्वंत्यक्तानृपतिनानिर्दोषाममसन्निधौ पौरापवादभीतेनग्राह्यंदेविनतेन्यथा १३ आश्रमांतेषुचमयात्यक्तव्यात्वंभविष्यसि
१४ राज्ञःशासनमादायतथैवकिलदौहृदम् तदेतज्जान्हवीतीरेब्रह्मर्षीणांतपोवनम् १५ पुण्यंचरमणीयंचमाविषादंकृथाःशुभे
राज्ञोदशरथस्यैवपितुर्मेमुनिपुंगवः १६ सखापरमकोविप्रोवाल्मीकिःसुमहायशाः पादच्छायामुपागम्यसुखमस्यमहात्मनः उ
पवासपरैकाग्रावसत्वंजनकात्मजे १७ पतिव्रतात्वमास्थायरामंकृत्वासदाहृदि श्रेयस्तेपरमंदेवितथाकृत्वाभविष्यति १८ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वादारुणंजनकात्मजा परंविषा-
दमागम्यवैदेहीनिपपातह १ सामुहूर्तमिवासंज्ञाबाष्पपर्याकुलेक्षणा लक्ष्मणंदीनयावाचाउवाचजनकात्मजा २ मामिकेयंत
नुर्नूनंसृष्टादुःखायलक्ष्मण धात्रायस्यास्तथामेद्यदुःखमूर्तिःप्रदृश्यते ३ किन्नुपापंकृतंपूर्वंकोवादारैर्वियोजितः याहंशुद्धसमा-
चारात्यक्तानृपतिनासती ४ पुराहमाश्रमेवासंरामपादानुवर्तिनी अनुरुध्यापिसौमित्रेदुःखेचपरिवर्तिनी ५ साकथंह्याश्रमेसौ
म्यवत्स्यामिविजनीकृता आख्यास्यामिचकस्याहंदुःखंदुःखपरायणा ६ किन्नुवक्ष्यामिमुनिषुकर्मचासत्कृतंप्रभो कस्मिन्वाकारणे
त्यक्तारावेणमहात्मना ७ नखल्वद्यैवसौमित्रेजीवितंजान्हवीजले त्यजेयंराजवंशस्तुभर्तुर्मेपरिहास्यते ८

काले रामपादानुवर्ति
नीभूत्वा दुःखवनवासदुःखेपरिवर्तिनीवर्तमानापि अनुरुध्य तत्सोढ्वा आश्रमेवासमरोचयमितिशेषः ५ साहमिदानींविजनीकृता इष्टजनरहि-
ताकृता कथमाश्रमेवत्स्यामि कस्यचस्वीयंदुःखमहमाख्यास्यामि विजनवनस्थेतिशेषः ६ किंन्विति महात्मना राघवेण केनकारणेनत्यक्ता किंवात्यागका
रणमसत्कर्मत्वयाकृतमिति प्रष्टृषुमुनिषु किंनुवक्ष्यामि त्यागकारणपापस्यकस्याप्यकरणादुक्तव्यं प्रत्युत्तरंनकिमपिपश्यामीत्याशयः ७ अपिचजीवित-
त्यागोप्यशक्यइत्याह नखल्विति तदत्यागहेतुमाह राजवंशइति राजसंतानः परिहास्यते विच्छिद्येतेत्यर्थः मयिगर्भस्य विद्यमानत्वादितिभावः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंचराजशासनंकुर्वित्याह यथाज्ञामिति इदंवचः मत्संदेशरूपं ९ प्रग्रहेण प्रकृष्टांजलिग्रहणसमेतेनशिरसेत्यन्वयः चरणोवंद्यमत्प्रतिनिधितयेति-
भावः पार्थिवंचवंदयित्वाकुशलंब्रूहि १० ११ १२ जनेऽयशोभीरुणा जननिमित्तायशोभीरुणेवत्वयात्यक्ता नान्यथेतिजानामीतिशेषः वचनीयंनिं
दा अपवादोऽभिशापः १३ अथप्रजाविषयेसंदेशमाह वक्तव्यश्चेति १४ १५ एषधर्मःकस्तत्राह यत्त्विति धर्मेण धर्मकृतलक्षणेन यदवाप्नुया-
त्पुण्यं एषएवपरमोधर्मः १६ यथापौराणामपवादंपरिहृत्यस्थितिर्भवति तथैवरघुनंदन वर्तस्वेतिशेषः १७ ममसंग्रहः मयारामंप्रतिवक्तव्यसं

यथाज्ञांकुरुसौमित्रेत्यज्यमांदुःखभागिनीं निदेशेस्थीयतांराज्ञः शृणुचेदंवचोमम ९ श्वश्रूणामविशेषेणप्रांजलिप्रग्रहेणच
शिरसावंद्यचरणौकुशलंब्रूहिपार्थिवम् १० शिरसाभिनतोब्रूयाःसर्वासामेवलक्ष्मण वक्तव्यश्चापिनृपतिर्धर्मेषुसुसमाहितः ११
जानासिचयथाशुद्धासीतातत्त्वेनराघव भक्त्याचपरयायुक्ता हितात्चतवनित्यशः १२ अहंत्यक्ताचतेवीर अयशोभीरुणाजने य
च्चतेवचनीयंस्यादपवादःसमुत्थितः १३ मयाचपरिहर्तव्यंत्वंहिमेपरमागतिः वक्तव्यश्चैवनृपतिर्धर्मेणसुसमाहितः १४ यथा
भ्रातृषुवर्तेथास्तथापौरेषुनित्यदा परमोह्येषधर्मस्तेतस्मात्कीर्तिरनुत्तमा १५ यत्तुपौरजनेराजन्धर्मेणसमवाप्नुयात् अहंतुना
नुशोचामिस्वशरीरंनरर्षभ १६ यथापवादःपौराणांतथैवरघुनंदन पतिर्हिदेवतानार्याःपतिर्बंधुःपतिर्गुरुः १७ प्राणैरपिप्रि
यंतस्माद्भर्तुःकार्यंविशेषतः इतिमद्वचनाद्रामोवक्तव्योममसंग्रहः १८ निरीक्ष्यमाद्यगच्छत्वमृतुकालातिवर्तिनीम् एवंब्रुवं
त्यांसीतायांलक्ष्मणोदीनचेतनः १९ शिरसावंद्यधरणींव्याहर्तुंनशशाकह प्रदक्षिणंचतांकृत्वारुदन्नेवमहास्वनः २० ध्यात्वा
मुहूर्तंतामाहकिंमांवक्ष्यसिशोभने दृष्टपूर्वंनतेरूपंपादौदृष्टौतवानघे २१ कथमत्रहिपश्यामिरामेणरहितांवने इत्युक्त्वातांन
मस्कृत्यपुनर्नावमुपारुहत् २२ आरुरोहपुनर्नावंनाविकंचाभ्यचोदयत् सगत्वाचोत्तरंतीरंशोकभारसमन्वितः २३ संमूढ
इवदुःखेनरथमध्यारुहद्द्रुतम् मुहुर्मुहुःपरावृत्य दृष्ट्वासीतामनाथवत् २४ चेष्टंतींपरतीरस्थांलक्ष्मणःप्रययावथ दूरस्थं-
रथमालोक्यलक्ष्मणंचमुहुर्मुहुः निरीक्षमाणांतूद्विग्नांसीतांशोकःसमाविशत् २५

देशस्यसंग्रहइत्यर्थः १८ ऋतुकालनिव-
र्तिनीं गर्भलक्षणवतींमामांनिरीक्ष्यगच्छ पुनारामादिकृतापवादप्रसक्तिनिवृत्तयेइतिभावः १९ २० किंमांवक्ष्यसि निरीक्ष्यमांगच्छेति किंवदसोत्य
र्थः शोकवशात्कालांतरेप्रयोगोनदोषाय तथानिरीक्षणस्यायोग्यतोपपादकम् दृष्टपूर्वमिति २१ २२ २३ अनाथवदनाथेव नतुवस्तुतोऽनाथा
पूर्णचिद्घनस्वरूपत्वादितिभावः २४ २५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ५ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःखभारावनता सैव यशोधसा पातिव्रत्ययशोवती २६ ॥ इतिरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ अ
थवाल्मीकिनास्वाश्रमं सीतानयनं सीतांत्विति मुनिदारकाः मुनिपुत्राः उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः १ २ निवेदयामासुरित्यस्य विस्तरो दृष्टेति ३ ४
अनर्हा दुःखस्येति शेषः दुःखशोकाभ्यां दीना अनाथवद्वर्तते तामिमां साधु पश्य दृष्ट्वानुग्रहाणच ५ एतदुत्तरं तां सीतामिति श्लोकः मध्ये श्लोकचतुष्ट

सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधसनाथमपश्यती सती रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती २६ इत्या-
र्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ते तत्र मुनिदारकाः प्राद्रवन्यत्र भगवा
नास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः १ अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् २ अदृष्टपूर्वा भ
गवन्कस्याप्येषा महात्मनः पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ३ भगवन्साधु पश्येस्त्वं देवतामिव खाच्च्युतां नद्यास्तु ती
रे भगवन्वरस्त्री कापि दुःखिता ४ दृष्टास्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना अनाथवत् ५ न ह्येनां
मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ६ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ते
षां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली तं प्रयांतमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिं तं तु दे
शमभिद्रुत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः अर्घ्यमादाय रुचिरं जान्हवीतीरमागमत् ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् तां सीतां शोक
भारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः उवाच मधुरां वाणीं ल्हादयन्निव तेजसा ६ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया जनकस्य सुता रा
ज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ७ आयांती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ८ तव चैव महाभागे
विदितं मम नत्त्वतः सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ९ अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्र
तं मयि वर्तसे १० आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यंति नित्यशः ११

यमाधिकं प्रक्षिप्तमिति कतकः तां सीतां मुनिपुत्रैर्दृष्ट्वानुग्राह्यत्वेनोक्तां शोकग्रस्तां तां सीतां तत्समीपे गत्वा दृष्ट्वा वाल्मीकिरुवाचेति सोपस्कारः संबं-
धः ६ ७ धर्मसमाधिना योगजधर्मलब्धध्यानपरिपाकेन कारणं च आगमनकारणम् हृदयेनोपलक्षितम् ध्यानेनेति भावः ८ तत्र चैवेति तत्त्वतः
तत्त्वं तव तत्त्वम् शुद्धभावत्वरूपम् मम मया विदितम् तदेवाह सर्वं चेति मह्यं मम ९ तदेव पुनराहापापामिति तेत्वां मयि वर्तसे मत्समीपे निवसिष्यसी
त्यर्थः १० आश्रमस्याविदूरे समीपे एकांते तपश्चरणार्थं तापस्यो पि स्थिताः संति तासां निवासोस्तीत्यर्थः यथा वत्सं पुत्रमिव ११ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथास्वगृहमभ्येत्यातिष्ठसि तथैवतिष्ठेतिशेषः १२ १३ वैदेह्या सहेतिशेषः मुनिपत्न्यस्तापस्योमुदायुक्ताअब्रुवन्वाल्मीकिं १४ चिरस्यतवागमनंदृष्ट्वा
स्थितावयमभिवादयामः अभिवादयामकिंचकुर्महे १५ १६ सदेति पूर्वंपूर्वावतारेष्वप्येवमेवपरिपालितेत्यर्थः १७ १८ परिदाय तापसीनांहस्तेदत्वा
१९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकोनपंचाशः सर्गः ४९ अथलक्ष्मणस्यसुमंत्रेणाश्वासनम् दृष्ट्वालि

इदमर्घ्यंप्रतीच्छत्वंविस्रब्धाविगतज्वरा यथास्वगृहमभ्येत्याविषादंचैवमाकृथाः १२ श्रुत्वातुभाषितंसीतामुनेःपरममद्भुतम्
शिरसावंद्यचरणौतथेत्याहकृतांजलिः १३ तंप्रयांतंमुनिंसीताप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् तंदृष्ट्वामुनिमायांतंवैदेह्यामुनिपत्न्यः १४
उपाजग्मुर्मुदायुक्तावचनंचेदमब्रुवन् १४ स्वागतंतेमुनिश्रेष्ठचिरस्यागमनंचते अभिवादयामस्त्वांसर्वाउच्यतांकिंचकुर्महे १५
तासांतद्वचनंश्रुत्वावाल्मीकिरिदमब्रवीत् सीतेयंसमनुप्राप्तापत्नीरामस्यधीमतः १६ स्नुषादशरथस्यैषाजनकस्य सुतासती
अपापापतिनात्यक्तापरिपाल्यामयासदा १७ इमांभवत्यःपश्यंतुस्नेहेनपरमेणहि गौरवान्ममवाक्याच्चपूज्यावोस्तुविशेषतः १८
मुहुर्मुहुश्चवैदेहींपरिदायमहायशाः स्वमाश्रमंशिष्यवृतःपुनरायान्महातपाः १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकां
डेएकोनपंचाशःसर्गः ४९ दृष्ट्वातुमैथिलींसीतामाश्रमेसंप्रवेशिताम् संतापमगमद्घोरंलक्ष्मणोदीनचेतनः १ अब्रवीच्चम
हातेजाःसुमंत्रंमंत्रसारथिम् सीतासंतापजंदुःखंपश्यरामस्यसारथे २ ततोदुःखतरंकिंनुराघवस्यभविष्यति पत्नींशुद्धसमा
चारांविसृज्यजनकात्मजाम् ३ व्यक्तंदैवादहंमन्येराघवस्याविनाभवम् वैदेह्यासारथेनित्यंदैवंहिदुरतिक्रमम् ४ योहिदेवा
न्सगंधर्वानसुरान्सहराक्षसैः निहन्याद्राघवःक्रुद्धःसदैवंपर्युपासते ५ पुरारामःपितुर्वाक्याद्दंडकेविजनेवने उषितवानव
वर्षाणिपंचचैवमहावने ६ ततोदुःखतरंभूयःसीतायाविप्रवासनम् पौराणांवचनंश्रुत्वानृशंसंप्रतिभातिमे ७

ति उदकूलेस्थित्वा वाल्मीकिकर्तृकसीताप्रवेशदर्शनम् १ मंत्रसारथिम् मंत्रसहायभूतंसारथिम् सीतासंतापजम् सीताविवियोगजसंतापजम्
२ पत्नींविसृज्यस्थितः ततःविसृज्यस्थिते ३ वैदेह्याविनाभवं वैदेहीवियोगेनावस्थानं दैवात्प्राचीनदुरदृष्टवशादहंमन्ये यतोदैवंदुरतिक्रमम्
४ दैवंपर्युपासते दैवमनुवर्तते नतुतन्निरसितुंशक्नोतीत्यर्थः ५ यत्पुरादंडकेउषित्वा दुःखमन्वभूत्तत्पितृवाक्यगौरवादुचितमितिशेषः ६ इदंतु
अपरिपाल्यवचसाम् पौराणां वचनंश्रुत्वा अपरिमितकालत्वात् दुःखतरम् सीताविप्रवासनम् यत्कृतवान्तन्नृशंसम् क्रूरकल्पमितिभाति ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोन्विति हीनार्थवादिभिर्न्यायहीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिर्मैथिलीं प्रतियशोहरे साध्वींवनेविसृष्टवानित्ययशस्करे ऽस्मिन्कर्मणि सीतापरित्यागकर्मण्य नुष्ठितेसति कोनुधर्माश्रयो धर्मपरिग्रहः सप्राप्तोरामेण धर्माणांसतीस्त्रीमूलत्वात् तस्त्यागे सर्वोपि धर्मोनाशितएवेत्यर्थः ८ ९ दृष्टमिति पुरापूर्वस्मिन्काले तवपितुरग्रतः एतत्सीताविप्रवासनादिवक्ष्यमाणं विप्रैर्दृष्टमेव दृष्टेत्यर्थः १० नदेवाह भविष्यतीति दृढं ध्रुवम् दुःखप्रायोदुःखबहुलः अतोविसौख्यभाक् सौख्यवियोगभाक्भविष्यतिइतिदृष्टमित्यन्वयोयदेवमतः प्राप्स्यतेचेत्यादि ११ प्रियैर्वियोगमित्येतदेवविवृणोति त्वांचेति दुर्वासः संभाषणनिमित्तकनिर्याणकालेलक्ष्मणत्यागः शत्रुघ्नभरतयोस्तु मथुराराज्यगंधर्वराज्ययोः करणाय प्रतिष्ठापनमेवत्यागः १२ राज्ञा दशरथेन वोयुष्मान्प्रतिव्या-

कोनुधर्माश्रयः सूतकर्मण्यस्मिन्यशोहरे मैथिलींसमनुप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ८ एतावान्वो बहुविधाः श्रुत्वालक्ष्मणभाषिताः सुमंत्रः श्रद्धयाप्राज्ञोवाक्यमेतदुवाचह ९ नसंतापस्त्वयाकार्यः सौमित्रेमैथिलींप्रति दृष्टमेतत्पुराविप्रैः पितुस्तेलक्ष्मणाग्रतः १० भविष्यतिदृढंरामोदुःखप्रायोविसौख्यभाक् प्राप्स्यतेचमहाबाहुर्विप्रयोगंप्रियैर्द्रुतम् ११ त्वांचैवंमैथिलींचैव-शत्रुघ्नभरतौतथा सत्यजिष्यतिधर्मात्माकालेनमहतामहान् १२ इदंत्वयिनवक्तव्यंसौमित्रेभरतेपिवा राज्ञावोव्याहृतंवाक्यं दुर्वासायदुवाचह १३ महाजनसमीपेचममचैवनरर्षभ ऋषिणाव्याहृतंवाक्यंवसिष्ठस्यचसन्निधौ १४ ऋषेस्तुवचनंश्रुत्वामामाहपुरुषर्षभः सूतनक्वचिदेवंतेवक्तव्यंजनसन्निधौ १५ तस्याहंलोकपालस्यवाक्यंतत्सुसमाहितः नैवजात्वनृतंकुर्यामितिमेसौम्यदर्शनम् १६ सर्वथैवनवक्तव्यंमयासौम्यतवाग्रतः यदितेश्रवणेश्रद्धाश्रूयतांरघुनंदन १७

हृतं एषाम् कथमग्रेभावीत्येवं प्रश्नवाक्यंश्रुत्वा यद्दुर्वासाउवाच तदिदंत्वयि त्वया सौमित्रे शत्रुघ्नेभरतेच नवाच्यम् १३ दुर्वासोवाक्यंत्वयाकथमवगतं तत्राह महाजनेति महांतोजनायस्य दशरथस्य तस्यममचसान्निधौ राजसमीपास्थितम् मामनुद्दिश्यैववसिष्ठसान्निधौच ऋषिणोक्तम् एवंत्र याणामग्रेएतदुक्तमिति त्रयएतत्परिज्ञाइत्युक्तम् १४ ऋषेर्दुर्वाससः पुरुषर्षभोदशरथः एवंतेश्रुतं इतिरहस्यम् त्वयानक्वचिद्वक्तव्यमित्यर्थः १५ तस्यलोकपालस्य दशरथस्य वाक्यंनानृतंकार्यमिति सुसमाहितः सावधानचित्तो भविष्यामीतिमेदर्शनम् संकल्पः १६ यदेवमतः सर्वथेति तवाग्रे नवक्तव्यम् रहस्यश्रवणे ऽत्युत्कटश्रद्धारहितस्येत्यर्थः श्रद्धायांतुवक्ष्यामीत्याह यदितेइति लक्ष्मणस्य परमाप्तत्वाद्राजपुत्रत्वाच्च जनसन्निधावेव नरेंद्रेणप्रतिषेधाच्चदुःखितदुःखनिवारणाय रहस्यप्रकटनेपि नदोषइतिसुमंत्राशयः १७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनस्तदेवाह यद्यपीति यद्यपिनरेंद्रेणरहस्यमप्रकाश्यमित्युक्तम् तथापिकथनयोग्येकाले एकस्यनिकटेउदाहरिष्यामि एवंज्ञात्वा दुःखंनकार्यमित्याह दैवंही
ति येनदैवेनेदृशंदुःखंप्राप्तं तद्दैवंदुरतिक्रममितिज्ञात्वा शोकंत्यजेत्यर्थः दैवंहिसूमहद्भूतं येनेदमीदृशं प्राप्यमितिपाठे राज्ञाप्रकाश्यत्वोक्तौहेतुर्वैदेहीत्यादि
येनदैवेन प्राचीनकर्मणा शोकसममीदृशंदुःखं त्वयाप्राप्यं प्रापणीयं तद्दैवंहियस्मात्सूमहद्भूतं केनापिदुःशकज्ञानमतोराज्ञाप्रकाश्यमुक्तं यदितुपूर्वंभवदा
दीनामग्रेउक्तंस्यात्तदास्यार्थस्यावश्यभावित्वज्ञानात्तवेदृशंदुःखंनस्यादितिकतकादयः अतोनत्वयाभरतादिसन्निधौवाच्यमितिशेषः १८ १९ गंभीरार्थपदं

यद्यप्यहंनरेंद्रेणरहस्यंश्रावितंपुरा तथाप्युदाहरिष्यामिदैवंहिदुरतिक्रमम् १८ येनेदमीदृशंप्राप्तंदुःखंशोकसमन्वितम् नत्व
याभरतस्याग्रेशत्रुघ्नस्यापिसन्निधौ १९ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यगंभीरार्थपदंमहत् तथ्यंब्रूहीतिसौमित्रिःसूतंतंवाक्यमब्रवी
त् २० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचाशःसर्गः ५० तथासंचोदितःसूतोलक्ष्मणेनमहात्मना तद्वाक्य
मृषिणाप्रोक्तंव्याहर्तुमुपचक्रमे १ पुरानाम्नाहिदुर्वासा अत्रेःपुत्रोमहामुनिः वसिष्ठस्याश्रमेपुण्येवार्षिक्यंसमुवासह २ तमा
श्रमंमहातेजाःपितातेसूमहायशाः पुरोहितंमहात्मानंदिदृक्षुरगमत्स्वयम् ३ सदृष्ट्वासूर्यसंकाशंज्वलंतमिवतेजसा उपविष्टंव
सिष्ठस्यसव्यपार्श्वेमहामुनिम् ४ तौमुनीतापसश्रेष्ठौविनीताविभ्यवादयत् सताभ्यांपूजितोराजास्वागतेनासनेनच ५ पाद्येन
फलमूलैश्चउवासमुनिभिःसह ६ तेषांतत्रोपविष्टानांतास्ताःसूमधुराःकथाः बभूवुःपरमर्षीणांमध्यादित्यगतेहनि ७ ततःक
थायांकस्यांचित्प्रांजलिःप्रग्रहोनृपः उवाचतंमहात्मानमत्रेःपुत्रंतपोधनम् ८ भगवन्किंप्रमाणेनममवंशोभविष्यति किमायु
श्चहिमेरामःपुत्राश्चान्येकिमायुषः ९ रामस्यचसुतायेस्युस्तेषामायुःकियद्भवेत् काम्ययाभगवन्ब्रूहिवंशस्यास्यगतिंमम १० त
च्छ्रुत्वाव्याहृतंवाक्यंराज्ञोदशरथस्यतु दुर्वासाःसुमहातेजाव्याहर्तुमुपचक्रमे ११ शृणुराजन्पुरावृत्तंतदादेवासुरेयुधि दैत्याः
सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नींसमाश्रिताः १२तयादत्ताभयास्तत्रन्यवसन्नभयास्तदा १२

भग्रुक्तं सत्यं तथ्यं भाषितंश्रुत्वा सौमित्रिःशोकनिवृत्तयेतद्ब्रूहि विस्तरेणब्रूहीत्यब्रवीत् २० इ
तिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचाशःसर्गः ५० अथतत्कथनं तथासंचोदितइति १ वार्षिक्यं वर्षासूभवं चातुर्मा
स्यनियममुद्दिश्योवास यतीनांवर्षाकालेभ्रमणनिषेधात् वार्षिकमासचतुष्टयमेकत्रैवास्थितवानित्यर्थः २ ३ महामुनिं दुर्वाससं दृष्ट्वा ४ ५ ६ म
ध्यादित्यगते मध्यगतादित्ये ७ प्रग्रहः ऊर्ध्वबाहुः ८ किंप्रमाणेनमत्सुतपर्यंतं ततोप्यधिकंवा ९ १० ११ एवंरामस्यशाप वशाद्दुःखोपेतं चिरा
युषंवक्तुंपीठिकामाह शृणुराजन्निति पुरा पूर्वस्मिन्काले भृगुपत्नीम् सपुरोहितमातरम् १२ ७ ५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३ १४ अवध्यांस्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्चवधानर्हाम् १५ शापाभिहतचेताः धर्मपक्षाश्रयदेवानुग्रहाय प्रवृत्तईश्वरः स्वोपास्योमयास्त्वभिमानेनशप्तः ईश्वर
त्वाद्यदितंनिरस्येत्तदामिथ्यावचनत्वेन नरकप्राप्तिःस्यादितिपश्चात्तापपरीतचित्तः स्वात्मनांतर्यामिणाभावितः स्वशापस्वीकारार्थमीश्वरंप्रति तपश्च
रणार्थंप्रेरितइत्यर्थः १६ शापेनशापस्यमोघत्वभयेन पीडितोभृगुस्तंदेवमर्चयामास १७ किमब्रवीत्तदाह लोकानामिति लोकानां भूरादीनां संप्रिया
र्थम् सम्यग्रावणवधादिरूपप्रियसंपादनार्थम् तंशापं मनुष्यत्वादिप्रापकंगृह्यम् अंगीकारमेव स्वस्योक्तवदितिशप्तः उक्तप्रकारेणशप्तः पूर्वजन्म

तयापरिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वाक्रुद्धःसुरेश्वरः चक्रेणाशितधारेणभृगुपत्न्याःशिरोहरत् १३ ततस्तांनिहतांदृष्ट्वापत्नींभृगुकुलो
द्वहः शशापसहसाक्रुद्धोविष्णुंरिपुकुलार्दनम् १४ यस्मादवध्यामेपत्नीमवधीःक्रोधमूर्च्छितः तस्मात्त्वंमानुषेलोकेजनिष्य
सिजनार्दन १५ तत्रपत्नीवियोगंत्वंप्राप्स्यसेबहुवार्षिकम् शापाभिहतचेतास्तुस्वात्मनाभावितोभवत् १६ अर्चयामासतंदेवं
भृगुःशापेनपीडितः तपसाराधितोदेवोह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः १७ लोकानांसंप्रियार्थंतुतंशापंगृह्यमुक्तवान् इतिशप्तोमहाते
जाभृगुणापूर्वजन्मनि १८ इहागतोहिपुत्रत्वंतवपार्थिवसत्तम रामइत्यभिविख्यातस्त्रिषुलोकेषुमानद १९ तत्फलंप्राप्स्यते
चापिभृगुशापकृतंमहत् अयोध्यायाःपतीरामोदीर्घकालंभविष्यति २० सुखिनश्चसमृद्धाश्चभविष्यंत्यस्ययेनुगाः दशवर्षस
हस्राणिदशवर्षशतानिच २१ रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यति समृद्धैश्चाश्वमेधैश्चइष्ट्वापरमदुर्जयः २२ राजवंशां
श्चबहुशोबहून्संस्थापयिष्यति द्वौपुत्रौतुभविष्येतेसीतायांराघवस्यतु २३ ससर्वमखिलंराज्ञोवंशस्याहगतागतम् आख्याय
सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः २४ तूष्णींभूतेतदातस्मिन्राजादशरथोमुनौ अभिवाद्यमहात्मानोपुनरायात्पुरोत्तमम् २५
एतद्वचोमयातत्रमुनिनाव्याहृतंपुरा श्रुतंहृदिचनिक्षिप्तंनान्यथातद्भविष्यति २६

नि कश्यपपुत्ररूपोपेंद्रावतारे अत्र पूर्वजन्मनि भृगुणाश
प्तइत्युक्तत्वात् तद्वंश्यर्षिशापोभावी अत्रापिशरीरेभगवतः सूचितः सत्रपार्श्वेदर्शितः आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्याग
कारणम् वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण तस्मादेनांत्यजाम्यद्यजनोनैवात्रकारणमिति वाल्मीकेरपिप्राचेतसत्वात् भृगुवंश्यत्वेन भृगुत्वमस्ती
तिवदंति एतच्चनिरूपितंबालकांडे विस्तरेणास्माभिर्ग्रंथोपक्रमेमानिषादेतिश्लोके १८ तच्छापवशादेवस्वेच्छया तत्पुत्रत्वमागतः १९ तत्फलं पत्नीवियोगे
नाचिरवासलक्षणं प्राप्स्यते २० २१ ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्यलोकं वैकुंठं तस्यापिहिरण्यगर्भलोकेकदेशत्वमितिभावः २२ बहून्राजवंशान् लक्ष्मणादिपु
त्रद्वारेतिभावः एतेनरामपुत्राणामपिचिरजीवित्वमुक्तप्रायमेव २३ सदुर्वासाः २४ २५ नान्यथाभविष्यति सत्यमेवभविष्यतीत्यर्थः २६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ २८ २९ ३० इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकपंचाशःसर्गः ५१ अथागतेनलक्ष्मणेनरामाश्वासनम् त
त्रेति केशिनी काचिन्नदीतिकतकः १ दिवसस्यार्द्धमर्धदिवसम् २ ३ ४ ५ अश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितम् ६ ७ ८ उपासितुं नवेतिशेषः ९
माशुचः सीतावियोगेनेतिशेषः १० यथाबुद्ध्यामनस्विनोनशोचंति तांबुद्धिमाह सर्वेइति निचयाराशयः रावणादेरिव महत्तरैश्वर्याणि अवश्यंक्षयांतान्येवना-
शांतान्येव समुच्छ्रयाः इंद्रजिदादेरिव शौर्यवीर्यादिजनितोन्नत्यानि पतनांतान्येव संयोगायुवयोरिवविप्रयोगांताः सर्वस्यजनिमतोजीवितं मरणांतमे-

सीतायाश्चततःपुत्रावभिषेक्ष्यतिराघवः अन्यत्रनत्वयोध्यायांमुनेस्तुवचनंयथा २७ एवंगतेनसंतापंकर्तुमर्हसिराघव सी
तार्थेराघवार्थेवादृढोभवनरोत्तम २८ श्रुत्वातुव्याहृतंवाक्यंसूतस्यपरमाद्भुतम् प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत्
२९ ततःसंवदतोरेवंसूतलक्ष्मणयोःपथि अस्तमर्केगतेवासंकेशिन्यांतावथोषतुः ३० इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी
येउत्तरकांडेएकपंचाशःसर्गः ५१ तत्रतांरजनीमुष्यकेशिन्यांरघुनंदनः प्रभातेपुनरुत्थायलक्ष्मणःप्रययौतदा १ ततो
र्धदिवसेप्राप्तेप्रविवेशमहारथः अयोध्यांरत्नसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनावृताम् २ सौमित्रिस्तुपरंदैन्यंजगामसुमहामतिः रामपा
दौसमासाद्यवक्ष्यामिकिमहंगतः ३ तस्यैवंचिंतयानस्यभवनंशशिसन्निभम् रामस्यपरमोदारंपुरस्तात्समदृश्यत ४ रा-
ज्ञस्तुभवनद्वारिसोवतीर्यनरोत्तमः अवाङ्मुखोदीनमनाःप्रविवेशानिवारितः ५ सदृष्ट्वाराघवंदीनमासीनंपरमासने नेत्रा
भ्यामश्रुपूर्णाभ्यांददर्शाग्रजमग्रतः ६ जग्राहचरणौतस्यलक्ष्मणोदीनचेतनः उवाचदीनयावाचाप्रांजलिःसुसमाहितः ७
आर्यस्याज्ञांपुरस्कृत्यविसृज्यजनकात्मजाम् गंगातीरेयथोद्दिष्टेवाल्मीकेराश्रमेशुभे ८ तत्रतांचशुभाचारामाश्रमांतेयशस्वि
नीम् पुनरप्यागतोवीरपादमूलमुपासितुम् ९ माशुचःपुरुषव्याघ्रकालस्यगतिरीदृशी त्वद्विधानहिशोचंतिबुद्धिमंतोमनस्वि-
नः १० सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितम् ११ तस्मात्पुत्रेषुदारेषुमित्रेषुचधनेषुच
नातिप्रसंगःकर्तव्योविप्रयोगोहितैर्ध्रुवम् १२ शक्तस्त्वमात्मनात्मानंविनेतुंमनसामनः लोकान्सर्वांश्चकाकुत्स्थकिंपुनःशोक
मात्मनः १३

व ११ यतएवं तस्माद्देषु अतिप्रसंगोऽत्यासक्तिः १२ निजस्वरूपपर्यालोचनयापि शोकोनकार्यइत्याह शक्तइति विनेतुं शिक्षितुम्
सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः आत्मनेत्यत्र अंतःकरणोपाधिर्जीवोभोक्तात्मा आत्मानमंतःकरणम् मनसांतःकरणेन मनस्तद्वृत्तिविशेषरूपम् अत्र
मनःशब्दोभोगोपकरणेंद्रियोपलक्षणं हेकाकुत्स्थ सर्वलोकांश्चविनेतुमंतर्यामिरूपेणशिक्षितुं समर्थस्त्वमात्मनःशोकंनिवारयितुंसमर्थइतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह नेदृशेष्विति किंचैवंशोके क्रियमाणे अज्ञप्रजानि बंधनोनर्थउभयतः पाशरज्जुरिव दुर्मोकइत्याहापवादइति १४ हेनृप अपवादभयाद्भीतेनत्वया
यदर्थं यदपवादनिवृत्तये सीतात्यक्ता सोपवादः हेराजन्परगृहोषितांस्त्रियंत्यक्त्वा सर्वदातामेवानुशोचतीति प्रकारांतरेणसंभविष्यतिनात्रसंशयः यत्तु
कतकेनाग्न्यादिनाशुद्धत्वेनोक्तां स्वयंदृष्टशुद्धिं गर्भिणीमपिरामः प्राकृतवद्विसृष्टवानिति पुरे देवादिपुरे अपवादोभविष्यतीतिव्याख्यातम् तत्तुशोकत्या
गानुपपादकतयोपेक्षितम् १५ यदेवमतइमांबुद्धिं शोकबुद्धिंत्यज १६ १७ प्रजापालनायमामेवंबोधयतीतिलक्ष्मणाशयंज्ञात्वा तदंगीकृत्योत्तरमाह ए
वमेतादितिश्लोकद्वयेन हेलक्ष्मण वीरसौम्यलक्ष्मणेत्यादरेणबहुशः संबोधनम् राज्यपरिपालनंत्यक्त्वा एवंशोकोऽपवादइत्युक्तंत्वया एतदेवमेवसत्यमेवा

नेदृशेषुविमुह्यंतित्वाद्विधाःपुरुषर्षभाः अपवादःसकिलतेपुनरेष्यतिराघव १४ यदर्थंमैथिलीत्यक्ता अपवादभयान्नृप सो
पवादःपुरोराजन्भविष्यतिनसंशयः १५ सत्वंपुरुषशार्दूलधैर्येणाक्रसमाहितः त्यजेमांदुर्बलांबुद्धिंसंतापंमाकुरुष्वह १६ एव
मुक्तःसकाकुत्स्थोलक्ष्मणेनमहात्मना उवाचपरयाप्रीत्यासौमित्रिंमित्रवत्सलः १७ एवमेतन्नरश्रेष्ठयथावदसिलक्ष्मण प
रितोषश्चमेवीरममकार्यानुशासने १८ निवृत्तिश्चागतासौम्यसंतापश्चनिराकृतः भवद्वाक्यैःसुरुचिरैरनुनीतोस्मिलक्ष्मण
१९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्विपंचाशःसर्गः ५२ लक्ष्मणस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यपरमाद्भुतम् सुप्रीत
श्चाभवद्रामोवाक्यमेतदुवाचह १ दुर्लभस्त्वीदृशोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः यादृशस्त्वंमहाबुद्धेर्ममसौम्यमनोनुगः २ यच्चमे
हृदयेकिंचिद्वर्ततेशुभलक्षण तन्निशामयचश्रुत्वाकुरुष्ववचनंमम ३ चत्वारोदिवसाःसौम्यकार्यंपौरजनस्यच अकुर्वा
णस्यसौमित्रेतन्मेमर्माणिकृंतति ४ आहूयंतांप्रकृतयःपुरोधामंत्रिणस्तथा कार्यार्थिनश्चपुरुषास्स्त्रियोवापुरुषर्षभ
५ पौरकार्याणियोराजानकरोतिदिनेदिने संवृतेनरकेघोरेपतितोनात्रसंशयः ६ श्रूयतेहिपुराराजानृगोनाममहायशाः
बभूवपृथिवीपालोब्रह्मण्यःसत्यवाक्शुचिः ७ सकदाचिद्गवांकोटीःसवत्साःस्वर्णभूषिताः नृदेवोभूमिदेवेभ्यःपुष्करे-
षुददौनृपः ८

नस्त्वद्वाक्यैरनुनीतोस्मि अतोममदुःखनिवृत्तिरागता जाता संतापश्चमयानिराकृतः अतएवममकार्यानुशासने प्रजारक्षणका
र्यस्यानुष्ठाने मेमयापरितोषः प्राप्तइतिशेषः १८ १९ इतिश्रीरामाभिरा॰ वाल्मीकीयेउ॰द्विपंचाशःसर्गः ५२ अथरामेणलक्ष्मणोक्तस्यौचित्यप्रदर्श
नाय प्रजारक्षणस्यावश्यकत्वबोधनं प्रजाकृत्यावेक्षणफलकप्रजाह्वानाय लक्ष्मणप्रेषणंच लक्ष्मणस्यात्विति परमाद्भुतं सर्वैश्लाघ्यं ताइत्यादिवाक्यं १ २ ३
चत्वारोदिवसागताइतिशेषः तत्प्रजानामनुशासनं ४ स्त्रियोवा कार्यार्थिन्यइतिशेषः ५ संवृते वायुस्पर्शहीने पतितः भवेदितिशेषः ६ ब्रह्मण्यःब्राह्मणभक्तः ७
पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संगाद्राजदानार्थंनीयमानबहुगोसंगात् स्पर्शिता ब्राह्मणायदत्ता बहुदोहिनीतिपाठांतरम् आहिताग्नेर्दरिद्रस्येत्यनेनाग्निहोत्रहविरर्थमपिधेन्वंतराभावउक्तः
उंछः क्षेत्रपतितान्नस्यकणशआदानं ९ सनष्टगुः १० जीर्णवत्सां संवत्सरगणाम्बहूनित्यन्वयः ११ स्वकेन स्वकृतेन १२ १३ योपिनृगतोलब्धदानः तमृषिं
गवानुगम्यमानमृषिम् कतकतीर्थैंतु तमृषिंयस्यगेहेस्थिता तंत्वरन्तः कृतगवासेधोद्विजोनृगेणस्पर्शितादत्तेत्याचष्टे इत्यनुकर्षइतिव्याचरव्यु मम तु भा-
ति गवानुगमनादन्वेष्टृब्राह्मणीयत्वंसिद्धम् नृगतोमयालब्धेतिपरेणसोभियुक्तअन्वगादित्यत्रकर्तुरेव गत्वेत्यत्रकर्तृत्वप्रतीतेरक्षरस्वारस्यसिद्धत्वंचेति १४

ततः संगाद्गताधेनुःसवत्सास्पर्शिताऽनघ ब्राह्मणस्याहिताग्नेस्तु दरिद्रस्योंच्छवर्तिनः ९ सनष्टांगांक्षुधार्त्तोवैअन्विषंस्तत्रतत्र
ह नापश्यत्सर्वराष्ट्रेषुसंवत्सरगणान्बहून् १० ततः कनखलंगत्वाजीर्णवत्सांनिरामयां ददर्शतांस्वकांधेनुंब्राह्मणस्यनिवेशने
११ अथतांनामधेयेनस्वकेनोवाचब्राह्मणः आगच्छशबलेत्येवंसातुशुश्रावगोःस्वरम् १२ तस्यतंस्वरमाज्ञायक्षुधार्तस्यद्विजस्य
वै अन्वगात्पृष्ठतःसागोर्गच्छंतंपावकोपमम् १३ योपिपालयतेविप्रःसोपिगामन्वगाद्द्रुतं गत्वाचतमृषिंचष्टेममगौरितिसत्वर
न् १४ स्पर्शिताराजसिंहेनममदत्तानृगेणाह तयोर्ब्राह्मणयोर्वादोमहानासीद्विपश्चितोः १५ विवदंतौ ततोन्योन्यंदातारमभि
जग्मतुः तौराजभवनद्वारिनप्राप्तौनृगशासनं १६ अहोरात्राण्यनेकानिवसंतौक्रोधमीयतुः ऊचतुश्चमहात्मानौताबुभौद्विज
सत्तमौ क्रुद्धौपरमसंतप्तौवाक्यंघोराभिसंहतम् १७ अर्थिनांकार्यसिद्ध्यर्थंयस्मात्त्वंनैषिदर्शनं अदृश्यःसर्वभूतानांकृकलासो
भविष्यसि १८ बहुवर्षसहस्राणिबहुवर्षशतानिच श्वभ्रेत्वंकृकलीभूतोदीर्घकालंनिवत्स्यसि १९ उत्पत्स्यतेहिलोकेस्मिन्यदू-
नांकीर्तिवर्धनः वासुदेवइतिख्यातोविष्णुःपुरुषविग्रहः २० सतेमोक्षयिताशापाद्राजंस्तस्माद्भविष्यसि कृताचतेनकालेननिष्कृ-
तिस्तेभविष्यति २१ भारावतरणार्थंहिनरनारायणावुभौ उत्पत्स्येतेमहावीर्यौकलौयुगउपस्थिते २२ एवंतौशापमुत्सृज्यब्रा
ह्मणौविगतज्वरौ तांगांहिदुर्बलांवृद्धांददतुर्ब्राह्मणायवै २३

१५ नृगशासनम् राजसविधे प्रवेशनियोगे १६ १७ १८ कृकली-
भूतः कृकलासीभूतः १९ एवंशापंदत्वा समनुनयप्रचित्तौ स्वयमेवशापावसानंचक्रतुरित्याहोत्पत्स्यतइति वासुदेवःवसुदेवापत्यम् यद्वासर्वभूते
षुवासाद्वासुः सचासोदेवः पुरुष विग्रहः पुरुषशरीरसदृशशरीरः २० सतेत्वांशापान्मोक्षयिता हेराजंस्तस्मात्त्वंभविष्यति कृकलासइतिशेषः
तेनकालेन कृष्णावतारावधिकालेन भाल्येनेत्यर्थः निष्कृतिः शापमोक्षः २१ तंकालमाह भारेति कलौ यत्किंचिच्चतुर्युगिस्थेकलावित्यर्थः २२
ब्राह्मणाय अन्यस्मैइतिशेषः २३ श्रीसीतारामचंद्राभ्यान्नमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नृगवच्छीघ्रंप्रजागुणदोषाविचारे राज्ञांदोषइत्याह कार्यार्थिनामिति विमर्दःकलहः राज्ञां प्रजानांन्यायान्यायविचारमकुर्वताम् २४ अभिवर्ततु
अभिवर्तयतु मह्यं मम कार्यिणः प्रजाः अधिकारिणश्च ननुनृगस्याप्येवमवस्थाचेत् अलंकृतकर्मणेतिशंकावंतं लक्ष्मणंलक्षयित्वाह कृतस्त
स्येति कार्यस्य कर्तव्यस्य कृतस्य प्रजापालनधर्मस्यफलं पार्थिवोनावेति काकुः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः २५ कार्यवान्जनःकआयाति तत्प्रतीक्षस्व
द्वारिस्थित्वेतिशेषः २६ इतिश्रीरामाभिरामे॰वाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ५३ अथलक्ष्मणेन विशिष्यनृगवृत्तांतप्रश्ने तदुत्तरं

एवंसराजातंशापमुपभुंक्तेसुदारुणम् कार्यार्थिनांविमर्दोहिराज्ञांदोषायकल्पते २४ तच्छीघ्रंदर्शनंमह्यमभिवर्ततुका-
र्यिणः सुकृतस्यहिकार्यस्यफलंनावैतिपार्थिवः २५ तस्माद्गच्छप्रतीक्षस्वसौमित्रेकार्यवान्जनः २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामा-
यणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ५३ रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःपरमार्थवित् उवाचप्रांजलिर्वाक्यंराघवं
दीप्ततेजसम् १ अल्पापराधेकाकुत्स्थद्विजाभ्यांशापईदृशः महान्नृगस्यराजर्षेर्यमदंडइवापरः २ श्रुत्वातंपापसंयुक्तमा-
त्मानंपुरुषर्षभ किमुवाचनृगोराजाद्विजौक्रोधसमान्वितौ ३ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुराघवःपुनरब्रवीत् शृणुसौम्ययथापूर्वं
सराजाशापविक्षतः ४ अथाध्वनिगतौविप्रौविज्ञायसनृपस्तदा आहूयमंत्रिणःसर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ५ तानुवाचनृगो
राजासर्वाश्चप्रकृतीस्तथा दुःखेनसुसमाविष्टःश्रूयतांमेसमाहिताः ६ नारदःपर्वतश्चैवममदत्वामहद्भयम् गतौत्रिभुवनं
भद्रौवायुभूतावनिंदितौ ७ कुमारोयंवसुर्नामसचेहाद्याभिषिच्यताम् श्वभ्रंचयत्सुखस्पर्शंक्रियतांशिल्पिभिर्मम ८ य
त्राहंसंक्षपयिष्यामिशापंब्राह्मणनिःसृतम् वर्षघ्नमेकंश्वभ्रंतुहिमघ्नमपरंतथा ९ ग्रीष्मघ्नंतुसुखस्पर्शमेकंकुर्वंतुशिल्पि
नः फलवंतश्चयेवृक्षाःपुष्पवत्यश्चयालताः १० विरोप्यंतांबहुविधाश्छायावंतश्चगुल्मिनः क्रियतांरमणीयंचश्वभ्राणां
सर्वतोदिशम् ११

रामस्येति १ ईदृशः शापोदत्तइतिशेषः २ पापसंयुक्तं शापरूपपापसंयुक्तम् ३ शापविक्षतः सराजायथापूर्व
मुवाच तद्वक्ष्यामि शृण्विति संबंधः ४ द्विजौप्रति किमुवाचेतिशंकायाम् तयोरदर्शनमेवाभूदित्याहाथेति अध्वनि व्योमाध्वनि गतौतौविज्ञाय
ध्यानेनामुत्राविति ज्ञात्वेत्यर्थः नैगमाःपौराः ५ श्रूयतां मेवचनमितिशेषः ६ नारदपर्वतौमुनीयदृच्छयासमागत्य द्विजेंद्रप्रयुक्तस्यशापस्यनिवे
दनेन ममम हद्भयंदत्वा उत्क्रान्त्रिभुवनं तृतीयंभुवनंब्रह्मलोकं गतौवायुभूतौ वायुवदतिवेगौ यद्वा तौब्राह्मणावेतौ तत्संज्ञौ तत्प्रयुक्तशापज्ञानं
चराज्ञोध्यानेनेतिबोध्यम् ७ श्वभ्रंगर्तः ८ ९ १० गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ११ श्रीराम ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यर्धयोजनंपरिवार्य यथापुष्पाणिस्फुरस्तथाक्रियतामित्यन्वयः१२ १३ हेपुत्र धर्मनित्योभूत्वा प्रजाः क्षत्रधर्मेणपालयेत्यादेरेवमुक्त्वेत्यनेन अष्टादशश्लोकस्य प्रथमपादेनसंबंधः १४ तादृशेपिअल्पेपि १५ कृतांतः प्राचीनकर्म कुशलः सुखदुःखप्रापणप्रभुः व्यसनीव्यसनवान् प्राप्तव्यानि प्राप्नोत्येवेत्यपियोजना प्राप्तव्यानिएकत्रस्थलेएवतिष्ठतोयत्नंविनाप्राप्याणि गंतव्यानि स्वयमन्यत्रगत्वाप्राप्यानि १६ लब्धव्यानि स्थलेएवतिष्ठतोयत्नलभ्यानि पूर्वजात्यंतरे संपादितकारणानीतिशेषः सुखानिदुःखानि प्राप्तव्यादीनिप्राप्नोतीत्यर्थः अनेनदुःखाद्यनुभवेनान्योमूलं किंतुस्वकृतकर्मैवेत्युक्तम् १७ सुकृतं सुष्ठुकृतं

सुखमत्रवसिष्यामियावत्कालस्यपर्ययः पुष्पाणिचसुगंधीनिक्रियतांतेषुनित्यशः १२ परिवार्ययथामेस्फुरध्यर्धयोजनंतथा एवंकृत्वाविधानंससान्निवेश्यवसुंतदा १३ धर्मनित्यःप्रजाःपुत्र क्षत्रधर्मेणपालय प्रत्यक्षंतेयथाशापोद्विजाभ्यांमयिपातितः १४ नरश्रेष्ठसरोषाभ्यामपराधेपितादृशे माकृथास्त्वनुसंतापंमत्कृतेहिनरर्षभ १५ कृतांतःकुशलःपुत्रयेनास्मिव्यसनीकृतः प्राप्तव्यान्येवप्राप्नोतिगंतव्यान्येवगच्छति १६ लब्धव्यान्येवलभतेदुःखानिचसुखानिच पूर्वेजात्यंतरेवत्समाविषादंकुरुष्वह १७ एवमुक्त्वानृपस्तत्रसुकृतंराजामहायशाः श्वभ्रंजगामसुकृतंवासायपुरुषर्षभ १८ एवंप्रविश्येवनृपस्तदानींश्वभ्रंमहद्रत्नविभूषितंतत् संपादयामासतदामहात्माशापंद्विजाभ्यांहिरुषाविमुक्तम् १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ एषतेनृपशापस्यविस्तरोभिहितोमया यद्यस्तिश्रवणेश्रद्धाशृणुष्वेहापरांकथाम् १ एवमुक्तस्तुरामेणसौमित्रिःपुनरब्रवीत् तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेनृप २ लक्ष्मणेनेवमुक्तस्तुरामइक्ष्वाकुनंदनः कथांपरमधर्मिष्ठांव्याहर्तुमुपचक्रमे ३ आसीद्राजानिमिर्नामइक्ष्वाकूणांमहात्मनाम् पुत्रोद्वादशमोवीर्येधर्मेचपरिनिष्ठितः ४ सराजावीर्यसंपन्नःपुरंदेवपुरोपमम् निवेशयामासतदाअभ्याशेगोतमस्यतु ५ पुरस्यसुकृतंनामवैजयंतमितिश्रुतम् निवेशंयत्रराजर्षिर्निमिश्चक्रेमहायशाः ६ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नानिवेश्यसुमहापुरम् यजेयंदीर्घसत्रेणपितुःप्रल्हादयन्मनः ७

१८ संपादयांचकार अनुभवतिस्मेत्यर्थः १९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ५४ अथरामेणपुनर्ब्राह्मणापराधेन शापप्राप्तिकथाभाषणम् एषतेइति इहराज्ञामपराधविषये १ कथानांश्रवणेइतिशेषः २ ३ इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुपुत्राणाम् द्वादशमः द्वादशसंख्यापूरणःसंख्यादेरपिमडार्षः ४ गोतमस्य अभ्याशे गोतमाश्रमसमीपे ५ सुकृतं सुष्ठुकृतम् निवेशनं वासं यत्रचक्रे तस्यपुरस्येत्यन्वयः ६ पितुरिक्ष्वाकोः दीर्घसत्रं बहुकालसाध्योबहुयजमानकःसत्राख्योयागः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्ववसिष्ठवरणं ततोऽन्यादिवरणम् ८ अंतरंप्रतिपालय इंद्रयागसमाप्तिपर्यंतावकाशंप्रतिपालय प्रतीक्षस्व इंद्रंयाजयित्वा त्वांयाजयिष्यइतिभावः
देवानामपियज्ञाधिकारः प्राक्निरूपितः १० अनंतरं वसिष्ठगमनानंतरम् गौतमः प्रत्यपूरयद्वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रार्त्विज्यं राज्ञइतिशेषः ११ तान्विप्रान
न्यादीनित्यर्थः १२ १३ तदंतरं वसिष्ठेन प्रतिक्षिणीयमित्यक्तमवकाशंगौतमेनपूरितमपश्यत् कर्तव्यमार्त्विज्यं गौतमेनक्रियमाणमपश्यादित्यर्थः १४ नि

ततःपितरमामंत्र्यइक्ष्वाकुंहिमनोःसुतम् वसिष्ठंवरयामासपूर्वंब्रह्मर्षिसत्तमम् ८ अनंतरंसराजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनंदनः
अत्रिमंगिरसंचैवभृगुंचैवतपोनिधिम् ९ तमुवाचवसिष्ठस्तुनिमिंराजर्षिसत्तमम् वृतोहंपूर्वमिंद्रेण अंतरं प्रतिपालय १०
अनंतरंमहाविप्रोगौतमःप्रत्यपूरयत् वसिष्ठोपिमहातेजाइंद्रयज्ञमथाकरोत् ११ निमिस्तुराजाविप्रांस्तान्समानीयनराधि-
पः अयजद्धिमवत्पार्श्वेस्वपुरस्यसमीपतः १२ पंचवर्षसहस्राणिराजादीक्षामथाकरोत् इंद्रयज्ञावसानेतुवसिष्ठोभगवानृषिः १३
सकाशमागतोराज्ञोहौत्रंकर्तुमनिंदितः तदंतरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् १४ कोपेनमहताविष्टोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः सरा
ज्ञोदर्शनाकांक्षीमुहूर्तंसमुपाविशत् तस्मिन्नहनिराजर्षिर्निद्रयापहृतोभृशम् १५ ततोमन्युर्वसिष्ठस्यप्रादुरासीन्महात्मनःअद
र्शनेनराजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे १६ यस्मात्त्वमन्यंवृतवान्मामवज्ञायपार्थिव चेतनेनविनाभूतोदेहस्तेपार्थिवैष्यति १७ ततः
प्रबुद्धोराजातुश्रुत्वाशापमुदाहृतम् ब्रह्मयोनिमथोवाचसराजाक्रोधमूर्छितः १८ अजानतःशयानस्यक्रोधेनकलुषीकृतः उक्त-
वान्ममशापाग्निंयमदंडमिवापरम् १९ तस्मात्तवापिब्रह्मर्षेचेतनेनविनाकृतः देहःसस्तुचिरप्रख्योभविष्यतिनसंशयः २० इ
तिरोषवशादुभौतदानीमन्योन्यंशपितौनृपद्विजेंद्रौ सहसैवबभूवतुर्विदेहौतत्तुल्याधिगतप्रभाववंतौ २१ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५ रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःपरवीरहा उवाचप्रांजलिर्भूत्वाराघवं
दीप्ततेजसम् १ निक्षिप्यदेहौकाकुत्स्थकथंतौद्विजपार्थिवौ पुनर्देहेनसंयोगंजग्मतुर्देवसंमतौ २ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामइक्ष्वा
कुनंदनः प्रत्युवाचमहातेजालक्ष्मणंपुरुषर्षभः ३

द्रयापहृतः असमाप्तेएवसत्रेइतिभावः १५ १६ मामवज्ञायेत्यस्य त्वपिषिंचेतिशेषः
चेतनेनविनाभूतः मृतइत्यर्थः एष्यति भविष्यति १७ १८ १९ चेतनेनविनाकृतोमृतःस्तुचिरा प्रख्या शोभायस्यसः २० तदिति ब्रह्मनाम ब्रह्मणस्त
ल्यम् तुल्यतया अधिगतः प्राप्तोयः प्रभावस्तद्वंतौ ब्रह्मतुल्यप्रभावावितियावत् २१ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीयेउ
त्तरकांडे पंचपंचाशःसर्गः ५५ अथत्यक्तदेहयोः पुनर्देहप्राप्तिप्रश्नोत्तरेरामस्येति १ देवसंमतौ देवपूजितौ २ ३ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ अन्यस्य शरीरस्यकृते अन्यस्थूलशरीरप्राप्तिनिमित्तम् ५ अभिवाद्य अभिवादनादि अशरीरस्यापितत्तःप्रभावाल्लिंगदेहेनोपपन्नम् ६ उपागमंप्रा
प्तः ७ महद्दुःखस्यभविष्यत्वे सर्वकार्यविलोपः सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसर्वप्रयोजनानि ८ सद्भावेप्राप्तौ ९ मित्रावरुणजम् तद्विसृष्टं तत्रापि
मित्रावरुणरेतः प्रवेशोपि मेवशं मत्पुत्रत्वेन पूर्ववत्प्रजापतित्वमपि प्राप्स्यसीतिभावः १० वरुणालयं समुद्रं ११ तमेवकालम् तस्मिन्नेवकाले वसिष्ठागम
नकाले मित्रः पूषार्यमादिवत्सूर्यमंडलस्थमूर्तिभेदः सुरेश्वरैः पूज्यमानः सन्क्षीरोदेन क्षीरोदात्मकेन वरुणेनोपेतः सन्वरुणत्वम् वरुणदातात्म्यमकारय-

तौपरस्परशापेनदेहमुत्सृज्यधार्मिकौ अभूतांनृपविप्रर्षीवायुभूतौतपोधनौ ४ अशरीरःशरीरस्यकृतेन्यस्यमहामुनिः वसि
ष्ठस्तुमहातेजाजगामपितुरंतिकम् ५ सोभिवाद्यततःपादौदेवदेवस्यधर्मवित् पितामहमथोवाचवायुभूतइदंवचः ६ भग
वन्निमिशापेनाविदेहत्वमुपागमम् देवदेवमहादेववायुभूतोहमंडज ७ सर्वेषांदेहहीनानांमहद्दुःखंभविष्यति लुप्यंते-
सर्वकार्याणिहीनदेहस्यवैप्रभो ८ देहस्यान्यस्यसद्भावेप्रसादंकर्तुमर्हसि तमुवाचततोब्रह्मास्वयंभूरमितप्रभः ९ मित्राव
रुणजंतेज आविशत्वंमहायशः अयोनिजस्त्वंभवितातत्रापिद्विजसत्तम धर्मेणमहतायुक्तःपुनरेष्यसिमेवशम् १० एव
मुक्तस्तुदेवेन अभिवाद्यप्रदक्षिणम् कृत्वापितामहंतूर्णंप्रययौवरुणालयम् ११ तमेवकालंमित्रोपिवरुणत्वमकारयत् क्षीरो
देनसहोपेतः पूज्यमानःसुरेश्वरैः १२ एतस्मिन्नेवकालेतुउर्वशीपरमाप्सरा यदृच्छयातमुद्देशमागतासखिभिर्वृता १३ तांदृ
ष्ट्वारूपसंपन्नांक्रीडंतींवरुणालये तदाविशत्परोहर्षोवरुणंचोर्वशीकृते १४ सतांपद्मपलाशाक्षीपूर्णचंद्रनिभाननाम् वरुणो
वरयामाससमैथुनायाप्सरोवराम् १५ प्रत्युवाचततःसातुवरुणंप्राञ्जलिःस्थिता मित्रेणाहंवृतासाक्षात्पूर्वमेवसुरेश्वर १६ वरुण-
स्त्वब्रवीद्वाक्यंकंदर्पशरपीडितः इदंतेजःसमुत्स्रक्ष्येकुंभेस्मिन्देवनिर्मिते १७ एवमुत्सृज्यसुश्रोणित्वय्यहंवरवर्णिनि कृ-
तकामोभविष्यामियदिनेच्छसिसंगमम् १८ तस्यतल्लोकनाथस्यवरुणस्यसुभाषितं उर्वशीपरमप्रीताश्रुत्वावाक्यमुवाचह १९

द्रावयतिस्म यद्वामित्रोपिवरुणत्वं वरुणाधिकारमकरोदित्यर्थः एवंच मित्रतादात्म्यापन्नेनवरुणेन विसृष्टत्वात् वरुणरेतोविसर्गस्यापि पूर्वंमित्रवृतो
र्वशीनिमित्तत्वाच्च वरुणरेतोपि मित्रावरुणरेतोभवतीतिमित्रावरुणजं तेजआविवेशेत्यनेननविरोधः १२ एतस्मिन्नेवकाले वरुणात्मनामित्रावस्थानकाले
१३ वरुणालये क्षीरोदे १४ १५ १६ इदंतेजः तद्दर्शनक्षुभितवीर्यरूपं देवनिर्मितेकुंभे पुत्रोत्पत्तिसमर्थतयाब्रह्मसृष्टे १७ त्वयि त्वन्निमित्तमित्यर्थः कृतका
मः कृतकामभोगः १८ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामं अधिकम् मेहृदयंचित्तम् त्वयिस्थितम् तुभ्यंतवच भावोधिकंमयिस्थि तोऽतएतदेवंभवतु कुंभेवीर्योत्सर्गोभवतु हेप्रभो देहस्तु ममपूर्वंवृतस्यमि
त्रस्यास्तु भावेनभोगस्त्वयासह ममदेहेनभोगोमित्रेणास्त्वित्युक्तंभवति २० रेतस्तद्भावसंभोगक्षुभितम् २१ २२ अवसार्जिता विसृष्टवती मामितिशे
षः २३ अनेन दुष्कृतेन एकंपतिमंगीकृत्य तत्समयेद्वितीयवरणम् साधारणस्त्रीणामपिमहद्दुष्कृतमित्यनेनबाधितम् मनुष्यलोकमास्थाय अनेनदेव-
रूपेणैवेतिशेषः २४ २५ पुरूरवम् पुरूरवसम् २६ २७ २८ २९ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मिकीये उत्तरकांडेष-

काममेतद्भवत्वेवंहृदयंमेत्वयिस्थितम् भावश्चाप्यधिकंतुभ्यंदेहोमित्रस्यतुप्रभो २० उर्वश्याएवमुक्तस्तुरेतस्तन्महदद्भुतम् ज्व
लदग्निसमप्रख्यंतस्मिन्कुंभेन्यवासृजत् २१ उर्वशीत्वगमत्तत्रमित्रोवैयत्रदेवता तांतुमित्रःसुसंक्रुद्धउर्वशीमिदमब्रवीत् २२ म
याभिमंत्रितापूर्वंकस्मात्त्वमवसार्जिता पतिमन्यंवृतवतीकिमर्थंदुष्टचारिणि २३ अनेनदुष्कृतेनत्वंमत्क्रोधकलुषीकृता मनुष्य
लोकमास्थायकंचित्कालंनिवत्स्यसि २४ बुधस्यपुत्रोराजर्षिःकाशिराजःपुरूरवाः तमभ्यागच्छदुर्बुद्धेसतेभर्ताभविष्यति २५ त
तःसाशापदोषेणपुरूरवसमभ्यगात् प्रतिष्ठानेपुरूरवंबुधस्यात्मजमौरसम् २६ तस्यजज्ञेततःश्रीमानायुःपुत्रोमहाबलः नहु
षोयस्यपुत्रस्तुबभूवेंद्रसमद्युतिः २७ वज्रमुत्सृज्यवृत्रायश्रांतेथत्रिदिवेश्वरे शतंवर्षसहस्राणियेनेंद्रत्वंप्रशासितम् २८ सा
तेनशापेनजगामभूमिंतदोर्वशीचारुदतीसुनेत्रा बहूनिवर्षाण्यवसच्चसुभ्रूःशापक्षयादिंद्रसदाययौच २९ इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ तांश्रुत्वादिव्यसंकाशांकथामद्भुतदर्शनाम् लक्ष्मणःपरमप्रीतोराघवंवाक्यम
ब्रवीत् १ निक्षिप्तदेहौकाकुत्स्थकथंतौद्विजपार्थिवौ पुनर्देहेनसंयोगंजग्मतुर्देवसंमतौ २ तस्यतद्भाषितंश्रुत्वारामःसत्यपरा
क्रमः तांकथांकथयामासवसिष्ठस्यमहात्मनः ३ यःसकुंभोरघुश्रेष्ठतेजःपूर्णोमहात्मनोः तस्मिंस्तेजोमयौविप्रौसंभूतावृषिस
त्तमौ ४ पूर्वंसमभवत्तत्रअगस्त्योभगवानृषिः नाहंसुतस्तवेत्युक्त्वामित्रंतस्मादपाक्रमत् ५

ट्पंचाशःसर्गः ५६ अथतद्विसृष्टरेतःसका
शाद्देहोत्पत्तिप्रकारकथनम् तामिति दिव्यसंकाशांदिव्यरूपाम् १ निक्षिप्तदेहौ विसृष्टदेहौ पुनर्देहसंयोगंकथंजग्मतुः २ कुंभेवरुणेनरेतोविसर्गउक्तः ताव
तादेहसिद्धिप्रश्नोत्तरंनलब्धमितिपुनःप्रश्नः तांकथां वसिष्ठस्यदेहोत्पत्तिविषयामवशिष्टांकथाम् ३ महात्मनोर्मित्रावरुणयोस्तेजःपूर्णः अत्रैवमाख्यायिका
प्रथमसुर्वशींमित्रोदृष्ट्वातामामंत्रितवान् तयाचत्वन्निवासमागच्छामीतिउक्तस्तदावरुणलोकस्थएवमित्रस्तद्दर्शनात् हठस्खलितंनिजतेजःकुंभेउत्सृज्य स्वंनि-
वासंजगाम पश्चाद्वरुणोपितांदृष्ट्वा स्खलितंतेजःकुंभेव्यसृजत् ततोमित्रनिवासंगता मित्रेणशप्ताचेति ४ नाहंसुतस्तवेति यद्यपिमित्रेणापिकुंभेरेतउत्सृष्टं तथा
पि तवैकस्यपुत्रोनभवामीत्युक्त्वाऽपाक्रमत् ५

७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमुक्तोवीजमाह तद्दितेजइति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतम् मित्रस्यतेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुण वीर्यविसर्गात् पूर्वमाहितं तस्मिन्कुंभे तस्मिन्नेव कुंभे
वारुणंतेजः समभवत् संगतमभवत् यत्र कुंभेतत्तेजः मित्रस्यतेजआसीत् अतस्तेजोंतरसंगताद्दुत्पत्तेर्नैकस्य तवस्तत इत्यक्तमगस्त्येन अतएवमैत्रावरु
णिरित्यगस्त्यनाम ६ तदनंतरंकस्यचित्कालस्य मित्रावरुणसंभवः अत्रोपपत्तिरुक्ता वसिष्ठोजज्ञे तेजसायुक्तः मित्रावरुणयोर्दिव्यतेजसायुक्तः ७ ८
अपूर्वदेहस्य नूतनदेहवतोवसिष्ठस्य निर्गमउत्पत्तिप्रकारः कथितः यथाभवद्वृत्तांतइतिशेषः ९ १० रक्षंतिस्म तैलकटाहेइतिशेषः ११ भृगुस्तत्र यज्ञस
मासिकाल्डेइत्यर्थः इदंवक्ष्यमाणम् हेपार्थिव पार्थिवदेहाभिमानिप्रत्यगात्मन् तवतुष्टोस्मि अतस्तेचेतोजीवं देहेआनयिष्यामीत्यब्रवीत् १२ तथास्तप्रीताः

तद्दितेजस्तमित्रस्यउर्वश्याः पूर्वमाहितम् तस्मिन्समभवत्कुंभे तत्तेजोयत्रवारुणम् ६ कस्यचित्त्वथकालस्यमित्रावरुणसंभवः
वसिष्ठस्तेजसायुक्तोजज्ञेइक्ष्वाकुदैवतम् ७ तमिक्ष्वाकुर्महातेजाजातमात्रमनिंदितम् वव्रेपुरोधसंसौम्यवंशस्यास्यहितायनः ८
एवंत्वपूर्वदेहस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः कथितोनिर्गमः सौम्यनिमेः शृणुयथाभवत् ९ दृष्ट्वाविदेहराजानमृषयः सर्वएवते तंच
तेयाजयामासुर्यज्ञदीक्षामनीषिणः १० तंचदेहंनरेंद्रस्यरक्षंतिस्माद्विजोत्तमाः गंधैर्माल्यैश्चवस्त्रैश्चपौरभृत्यसमन्विताः ११ ततो
यज्ञेसमाप्तेतुभृगुस्तत्रेदमब्रवीत् आनयिष्यामितेचेतस्तुष्टोस्मितवपार्थिव १२ सुप्रीताश्चसुराः सर्वेनिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् वरं
वरयराजर्षेक्कतेचेतोनिरूप्यताम् १३ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् नेत्रेषुसर्वभूतानांवसेयंसुरसत्तमाः १४ बाढ
मित्येवविबुधानिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् नेत्रेषुसर्वभूतानांवायुभूतश्चरिष्यसि १५ त्वत्कृतेचनिमिष्यंतिचक्षूंषिपृथिवीपते वायु
भूतेनचरिताविश्रामार्थंमुहुर्मुहुः १६ एवमुक्त्वातुविबुधाः सर्वेजग्मुर्यथागतम् ऋषयोपिमहात्मानोनिमेर्देहंसमाहरन् १७ अ
रणिंतत्रनिक्षिप्यमथनंचक्रुरोजसा मंत्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा १८ अरण्यांमथ्यमानायांप्रादुर्भूतोमहातपाः मथ
नान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोभवत् १९

सर्वेसुराश्च निमेश्चेतआनयिष्यामइत्यब्रुवन् हेराजन् वरंवरय तेचेतः क्वनिरूप्यतांस्थाप्यतामि-
तिचाब्रुवन् १३ निमेश्चेतः चेतोभिमानीप्रत्यगात्मा अब्रवीत् योगवशाल्लिंगदेहेनैवेतिभावः किमब्रवीत्तदाह सर्वभूतानांनेत्रेषु देहवर्तिसर्वस्थानेभ्यः
सूर्यात्मकत्वेन प्रशस्ततया सर्वेभवायुगपद्वसेयम् १४ वायुभूतः वायुसदृशलघुभूतलिंगदेहाश्रितइत्यर्थः १५ निमिष्यंति निमेषधर्मंप्राप्स्यंति च
क्षूंषि सर्वभूतानामितिशेषः वायुभूतेनचरतात्वया करणेन विश्रामार्थं त्वत्संबंधेनजायमानस्यखेदस्यापनोदार्थमित्यर्थः १६ १७ तत्रयज्ञभूमौ अरणिंनि
क्षिप्य निमेर्देहमेवारणिंकृत्वा मंत्रहोमैः पुत्रीयमंत्रपूर्वकहोमैः १८ १९ श्रीरामचंद्रायनमः ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विदेहाद्विगतचेतोदेहात् अयंजनकवंशः २० २१ इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ अथलक्ष्मणस्य ब्राह्मणंप्र-
तिशापायुक्तत्वशंकायां तादृशक्षमाशीला अपिसंनत्याहप्रसंगाद्रामः एवंब्रुवतीति १ महदिति वसिष्ठस्य निमेःसहप्रसंगइतिशेषः २ नक्षमंकृतवान् अ
नुचितमेवकृतवानित्यर्थः ३ ४ ५ सत्वानुगं सत्वगुणानुगतम् मार्गमितिशेषः पुरस्कृत्यावलंब्य तंप्रकारंनिबोध ६ पौरान्वर्धयतीतिपौरवर्धनः ७ पुर

यस्माद्विदेहात्संभूतोवैदेहस्ततःस्मृतः एवंविदेहराजश्चजनकःपूर्वकोभवत् मिथिर्नाममहातेजास्तेनायंमैथिलोभवत् २०
इतिसर्वमशेषतोमयाकथितंसंभवकारणंतुसौम्य नृपपुंगवशापजंद्विजस्यद्विजशापाच्चयदद्भुतंनृपस्य २१ इत्यार्षे-
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ५७ एवंब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणःपरवीरहा प्रत्युवाचमहात्मानंज्व-
लंतमिवतेजसा १ महदद्भुतमाश्चर्यंविदेहस्यपुरातनम् निर्वृत्तंराजशार्दूलवसिष्ठस्यमुनेश्चह २ निमिस्तुक्षत्रियःशूरोविशे
षेणचदीक्षितः नक्षमंकृतवान्राजावासिष्ठस्यमहात्मनः ३ एवमुक्तस्तुतेनायंरामःक्षत्रियपुंगवः उवाचलक्ष्मणंवाक्यंसर्व-
शास्त्रविशारदम् ४ रामोरमयतांश्रेष्ठोभ्रातरंदीप्ततेजसम् नसर्वत्रक्षमावीरपुरुषेषुप्रदृश्यते ५ सौमित्रेदुःसहोरोषोयथा
क्षांतोययातिना सत्वानुगंपुरस्कृत्यतन्निबोधसमाहितः ६ नहुषस्यसुतोराजाययातिःपौरवर्द्धनः तस्यभार्याद्वयंसौम्यरूपे
णाप्रतिमंभुवि ७ एकातुतस्यराजर्षेर्नाहुषस्यपुरस्कृता शर्मिष्ठानामदैतेयीदुहितावृषपर्वणः ८ अन्यातूशनसःपत्नीययातेः
पुरुषर्षभ नतुसादयिताराज्ञोदेवयानीसुमध्यमा ९ तयोःपुत्रौतुसंभूतौरूपवंतौसमाहितौ शर्मिष्ठाजनयत्पूरुंदेवयानीयदुंत
दा १० पूरुस्तुदयितोराज्ञोगुणैर्मातृकृतेनच ततोदुःखसमाविष्टोयदुर्मातरमब्रवीत् ११ भार्गवस्यकुलेजातादेवस्याक्लिष्टकर्म
णः सहसेहृद्गतंदुःखमवमानंचदुःसहम् १२ आवांचसहितौदेविप्रविशावहुताशनम् राजातुरमतांसार्द्धंदैत्यपुत्र्याबहुक्षपाः
१३ यदिवासहनीयंतेमामनुज्ञातुमर्हसि क्षमत्वंनक्षमिष्येहंमरिष्यामिनसंशयः १४ पुत्रस्यभाषितंश्रुत्वापरमार्तस्यरोदतः
देवयानीतुसंक्रुद्धासस्मारपितरंतदा १५ इंगितंतदभिज्ञायदुहितुर्भार्गवस्तदा आगतस्त्वरितंतत्रदेवयानीस्मयत्रसा १६ दृष्ट्वा
चाप्रकृतिस्थांतामप्रहृष्टामचेतनाम् पितादुहितरंवाक्यंकिमेतदितिचाब्रवीत् १७

स्कृता पूजिता दैतेयी दितेःपौत्री ८ अन्यातूशनसःसु
ता ययातेःपत्नी देवयानी सातु नदयितानेष्टा ९ १० मातृकृतेन राजप्रियमातृत्वेनेतिशेषः ११ १२ १३ मामनुज्ञातुमर्हसि अग्निप्रवेशार्थमितिशेषः
१४ १५ इंगितमितिपाठे सखेदरोषभावमित्यर्थः ईप्सितमितिपाठांतरं १६ अप्रकृतिस्थामवस्थां अप्रहृष्टां हर्षहीनां अचेतनाम् क्षुभितचित्तां १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ १९ दुःखितामपमानितांमां त्वंनजानीषे नजानासि अवप्रयोगोधात्वर्थमात्रे आर्षः इदंचमदवमाननम् राज्ञस्त्वदवगणनमूलमेवेत्यन्यापदेशेनाह वृक्षस्येति
वृक्षस्यावज्ञया त्रोटनादिलक्षणया वृक्षजीविनः वृक्षाश्रितपुष्पपत्रादयश्छिद्यंते नाश्यंते २० मद्वृत्तेकिंतत्राह हेभार्गव राजर्षिस्त्वय्यवज्ञयाहेतुभूतया मां
परिभूय मय्यवज्ञांप्रयुंक्ते २१ २२ २३ २४ २५ इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टपंचाशःसर्गः ५८ अथशापसहनमाह श्रुत्वेति जरां

पृच्छंतमसकृत्तंवैभार्गवंदीप्तचेतसम् देवयानीतुसंक्रुद्धापितरंवाक्यमब्रवीत् १८ अहमग्निंविषंतीक्ष्णमपोवामुनिसत्तम
भक्षयिष्येप्रवेक्ष्येवानतुशक्ष्यामिजीवितुम् १९ नमांत्वमवजानीषेदुःखितामवमानिताम् वृक्षस्यावज्ञयाब्रह्मन्छिद्यंतेवृक्षजीवि
नः २० अवज्ञयाचराजर्षिःपरिभूयचभार्गव मय्यवज्ञांप्रयुंक्तेहिनचमांबहुमन्यते २१ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाकोपेनाभिपरीवृतः
व्याहर्तुमुपचक्रामभार्गवोनहुषात्मजम् २२ यस्मान्मामवजानीषेनाहुषत्वंदुरात्मवान् वयसाजरयाजीर्णःशैथिल्यमुपयास्यसि
२३ एवमुक्त्वादुहितरंसमाश्वास्यसभार्गवः पुनर्जगामब्रह्मर्षिर्भवनंस्वंमहायशाः २४ सएवमुक्त्वाद्विजपुंगवाग्र्यःसुतांसमाश्वा
स्यचदेवयानीम् पुनर्ययौसूर्यसमानतेजादत्वाचशापंनहुषात्मजाय २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टपं-
चाशःसर्गः ५८ श्रुत्वात्पुशनसंक्रुद्धंतदार्तोनहुषात्मजः जरांपरमिकांप्राप्ययदुंवचनमब्रवीत् १ यदोत्वमसिधर्मज्ञमदर्थंप्र
तिगृह्यताम् जरांपरमिकांपुत्रभोगैरंस्येमहायशाः २ नतावत्कृतकृत्योस्मिविषयेषुनरर्षभ अनुभूयतदाकामंततःप्राप्स्याम्य
हंजराम् ३ यदुस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचनरर्षभम् पुत्रस्तेदयितःपूरुःप्रतिगृण्हातुवैजराम् ४ बहिष्कृतोहमर्थेषुसन्निकर्षाच्च
पार्थिव प्रतिगृण्हातुवैराजन्यैःसहाश्नासिभोजनम् ५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजापूरुमथाब्रवीत् इयंजरामहाबाहोमदर्थंप्रतिगृह्य
ताम् ६ नाहुषेणैवमुक्तस्तुपूरुःप्रांजलिरब्रवीत् धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिशासनेस्मितवस्थितः ७ पूरोर्वचनमाज्ञायनाहुषःपर
यामुदा प्रहर्षमतुलंलेभेजरांसंक्रामयच्चतां ८ ततःसराजातरुणःप्राप्ययज्ञान्सहस्रशः बहुवर्षसहस्राणिपालयामासमेदिनी
म् ९ अथदीर्घस्यकालस्यराजापूरुमथाब्रवीत् आनयस्वजरांपुत्रन्यासंनिर्यातयस्वमे १० न्यासभूतामयापुत्रत्वयिसंक्रामि
तोजरा तस्मात्प्रतिगृहीष्यामितोजरांमाव्यथांकृथाः ११

पलिततताम् उशनःप्रसादादन्यत्रसंक्रमयोग्यांप्राप्य यदुम् देवयानिपुत्रम् १ २
३ ४ सन्निकर्षाच्च समीपावस्थानोपलालनादिकृत्याच्चबहिष्कृतः ५ ६ ७ जराम् संक्रामयत् असंक्रामयत् योगबलादितिशेषः ८ ९ १० तस्मा-
त्पूरोमयाजातः प्रतिदेहिजरांममेतिपाठे यस्मान्मयान्यासभूताजरात्वयिसंक्रामिता तस्मान्मयाजातोमत्तोजातइत्यर्थः ११ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ १३ प्रजार्थे प्रजानामाधिपत्यलक्षणेप्रयोजने विफलोभव राज्याधिपत्यरहितोभवेत्यर्थः १४ १५ दुर्मनेस्तवसंतानइतिशेषः योप्यराक्षसस्तवसंतानःसो
पिक्षत्रियमात्रमेव नतुसोमवंशराजपदाभिषिक्तः भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादितिभावः १६ आश्रमं वानप्रस्थाश्रमम् १७ १८ १९ २० यम्यविशापं निमि
र्नचक्षमे नक्षांतवान् तादृशउशनसासुक्तः शापोत्सर्गोमहाशापोययातिनाधारितः २१ एतत्तेत्सर्वं प्रजाकार्यानवलोकनेशापः केषांचित्तदक्षमा केषां-

प्रीतिश्चास्मिमहाबाहोशासनस्यप्रतिग्रहात् त्वांचाहमभिषेक्ष्यामिप्रीतिर्युक्तोनराधिपम् १२ एवमुक्त्वासुतंपूरुंययातिर्नहुषात्म
जः देवयानीसुतंक्रुद्धोराजावाक्यमुवाचह १३ राक्षसस्त्वंमयाजातःक्षत्ररूपोदुरासदः प्रतिहंसिममाज्ञांत्वंप्रजार्थेविफलोभव १४ पि
तरंगुरुभूतंमांयस्मात्त्वमवमन्यसे राक्षसान्यातुधानांस्त्वंजनयिष्यसिदारुणान् १५ नतुसोमकुलोत्पन्नेवंशेस्थास्यतिदुर्मतेः वंशो
पिभवतस्तुल्योदुर्विनीतोभविष्यति १६ तमेवमुक्त्वाराजर्षिःपूरुंराज्यविवर्धनम् अभिषेकेणसंपूज्य आश्रमंप्रविवेशह १७ ततः
कालेनमहतादिष्टांतमुपजग्मिवान् त्रिदिवंसगतोराजाययातिर्नहुषात्मजः १८ पूरुश्चकारतद्राज्यंधर्मेणमहताद्यतः प्रतिष्ठाने
पुरवरेकाशिराज्येमहायशाः १९ यदुस्तुजनयामासयातुधानान्सहस्रशः पुरेक्रौंचवनेदुर्गेराजवंशबहिष्कृते २० एषतूशन-
सामुक्तःशापोत्सर्गोययातिना धारितःक्षत्रधर्मेणयंनिमिश्चक्षमेनच २१ एतत्तेसर्वमाख्यातंदर्शनंसर्वकारिणाम् अनुवर्तामि
हेसौम्यदोषोनस्याद्यथानृगे २२ इतिकथयतिरामेचंद्रतुल्याननेन प्रविरलतरतारंव्योमजज्ञेतदानीं अरुणकिरणरक्तादि-
ग्वधूश्चैवपूर्वाकुसुमरसविमुक्तंवस्त्रमागुंठितेव २३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ५९
एतदग्रेप्रक्षिप्ताःसर्गाः ३ ततःप्रभातेविमलेकृत्वापौर्वाह्णिकींक्रियाम् धर्मासनगतोराजारामोराजीवलोचनः १ राज
धर्मानवेक्षन्वैब्राह्मणैर्नैगमैःसह पुरोधसावसिष्ठेनऋषिणाकश्यपेनच २ मंत्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथान्यैर्धर्मपाठकैः नीतिज्ञै
रथसभ्यैश्चराजभिःसासभावृता ३ सभायथामहेंद्रस्ययमस्यवरुणस्यच शुशुभेराजसिंहस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ४ अथ
रामोब्रवीत्तत्रलक्ष्मणंशुभलक्षणम् निर्गच्छत्वंमहाबाहोसुमित्रानंदवर्धन ५

चित्क्षमेत्यादिकंसर्वमाख्यातम् अतःकारःकृत्यंत
द्येषामस्तितेकारिणस्तेषाम् कार्यापेक्षिणांसर्वेषाम् दर्शनमनुवर्तामहेंऽगीकुर्मः यथानृगेदोषोजातस्तथादोषोममनस्यान्नभवेदित्येतदर्थमित्यर्थः
२२ विमुक्तं मुक्तम् २३ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ५९ एतदुत्तरंश्व-
मातुराख्यानं गृध्रोलूकाख्यानंच क्वचिद्दृश्यते तीर्थकृतकाद्यस्पृष्टत्वेनप्रक्षिप्तमितिनव्याख्यातम् १ २ ३ ४ ५ ५ ७ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१

कार्यार्थिनश्चसौमित्रेव्याहर्तुंत्वमुपाक्रम रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः ६ द्वारदेशमुपागम्यकार्यिणश्चाह्वयत्स्वयं
नकश्चिदब्रवीत्तत्रममकार्यमिहाद्यवै ७ नाधयोव्याधयश्चैवरामेराज्यंप्रशासति पक्वसस्यावसुमतीसर्वौषधिसमन्विता ८
नबालोम्रियतेतत्रनयुवानचमध्यमः धर्मेणशासितंसर्वंनचबाधाविधीयते ९ दृश्यतेनचकार्यार्थीरामेराज्यंप्रशासति लक्ष्म
णःप्रांजलिर्भूत्वारामायैवंन्यवेदयत् १० अथरामःप्रसन्नात्मासौमित्रिमिदमब्रवीत् भूयएवतुगच्छत्वंकार्यिणःप्रविचारय ११
सम्यक्प्रणीतयानीत्यानाधर्मोविद्यतेक्वचित् तस्माद्राजभयात्सर्वेरक्षंतीहपरस्परम् १२ बाणाइवमयामुक्ताइहरक्षंतिमेप्रजाः त
थापित्वंमहाबाहोप्रजारक्षस्वतत्परः १३ एवमुक्तस्ततःसौमित्रिर्निर्जगामनृपालयात् अपश्यद्द्वार देशेवैश्वानंतावदवस्थितम् १४
तमेवंवीक्षमाणोवैविक्रोशंतंमुहुर्मुहुः दृष्ट्वाथलक्ष्मणस्तंवैसपप्रच्छाथवीर्यवान् १५ किंतेकार्यंमहाभागब्रूहिविस्रब्धमानसः लक्ष्म
णस्यवचःश्रुत्वासारमेयोभ्यभाषत १६ सर्वभूतशरण्यायरामायाक्लिष्टकर्मणे भयेष्वभयदात्रेचतस्मैवक्तुंसमुत्सहे १७ एतच्छ्रुत्वा
चवचनंसारमेयस्यलक्ष्मणः राघवायतदाख्यातुंप्रविवेशालयंशुभम् १८ निवेद्यरामस्यपुनर्निर्जगामनृपालयात् वक्तव्यंयदि
तेकिंचित्तत्वंब्रूहिनृपायवै १९ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वासारमेयोभ्यभाषत देवागारेनृपागारेद्विजवेश्मसुवै तथा २० वन्हिःशत-
क्रतुश्चैवसूर्योवायुश्चतिष्ठति नात्रयोग्यास्ततःसौमित्रेयोननिामधमावयम् २१ प्रवेष्टुंनात्रशक्ष्यामिधर्मोविग्रहवान्नृपः सत्यवादी
रणपटुःसर्वसत्वहितेरतः २२ षाड्गुण्यस्यपदंवेत्तिनीतिकर्तासराघवः सर्वज्ञःसर्वदर्शीचरामोरमयतांवरः २३ ससोमःसचमृत्यु
श्चसयमोधनदस्तथा वन्हिःशतक्रतुश्चैवसूर्योवैवरुणस्तथा २४ तस्यत्वंब्रूहिसौमित्रेप्रजापालःसराघवः अनाज्ञप्तस्ततःसौमित्रे
प्रवेष्टुंनेच्छयाम्यहम् २५ आनृशंस्यान्महाभागप्रविवेशमहाद्युतिः नृपालयंप्रविश्याथलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् २६ श्रूयतांमम
विज्ञाप्यंकौसल्यानंदवर्धन यन्मयोक्तंमहाबाहोतवशासनजंविभो २७ श्वावैतातिष्ठतेद्वारिकार्यार्थीसमुपागतः लक्ष्मणस्यवचः
श्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् २८ संप्रवेशयवैक्षिप्रंकार्यार्थीयोत्रतिष्ठति २९ इत्यार्षेश्रीमि॰वा॰उत्त॰ सर्गः १ श्रुत्वाराम
स्यवचनंलक्ष्मणस्त्वरितस्तदा श्वानमाहूयमतिमान्राघवायन्यवेदयत् १ दृष्ट्वासमागतंश्वानंरामोवचनमब्रवीत् विवक्षितार्थंमेब्रूहि
सारमेयनतेभयम् २

२२ २३ २४ २४ २५ २६ २७ २८ २९ इतिश्रीरा॰उत्त॰ सर्गः १ १ २ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथापश्यततत्रस्थंरामंश्वाभिन्नमस्तकः ततोदृष्ट्वासराजानंसारमेयोब्रवीद्वचः ३ राजैवकर्ताभूतानांराजाचैवविनाशकः राजा
सुप्तेषुजागर्तिराजापालयतिप्रजाः ४ नीत्यासुनीतयाराजाधर्मंरक्षतिरक्षिता यदानपालयेद्राजाक्षिप्रंनश्यंतिवैप्रजाः ५ राजा
कर्ताचगोप्ताचसर्वस्यजगतःपिता राजाकालोयुगंचैवराजासर्वमिदंजगत् ६ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेणविधृताःप्रजाः यस्माद्धा
रयतेसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् ७ धारणाद्विद्विषांचैवधर्मेणरंजयन्प्रजाः तस्माद्धारणमित्युक्तंसधर्मइतिनिश्चयः ८ एषरा
जन्परोधर्मःफलवान्प्रेत्यराघव नहिधर्माद्भवेत्किंचिद्दुःप्रापमितिमेमतिः ९ दानंदयासतांपूजाव्यवहारेषुचार्जवम् एषराम
परोधर्मोरक्षणात्प्रेत्यचेहच १० त्वंप्रमाणंप्रमाणानामसिराघवसुव्रत विदितश्चैवतेधर्मःसद्भिराचरितस्तुवै ११ धर्माणां
त्वंपरंधामगुणानांसागरोपमः अज्ञानाच्चमयाराजन्नुक्तस्त्वंराजसत्तम १२ प्रसादयामिशिरसानत्वंक्रोद्धुमिहार्हसि शुनःसव
चनंश्रुत्वाराघवोवाक्यमब्रवीत् १३ किंतेकार्यंकरोम्यद्यब्रूहिविस्रब्धमाचिरम् रामस्यवचनंश्रुत्वासारमेयोब्रवीदिदम् १४ धर्मेणरा
ष्ट्रंविंदेतधर्मेणैवानुपालयेत् धर्माच्छरण्यतांयातिराजासर्वभयापहः १५ इदंविज्ञाययत्कृत्यंश्रूयतांममराघव भिक्षुःसर्वार्थसि
द्धश्चब्राह्मणावसथेवसन् १६ तेनदत्तःप्रहारोमेनिष्कारणमनागसः एतच्छ्रुत्वातुरामेणद्वास्थःसंप्रेषितस्तदा १७ आनीतश्चद्वि
जस्तेनसर्वसिद्धार्थकोविदः अथद्विजवरस्तत्ररामंदृष्ट्वामहाद्युतिः १८ किंतेकार्यंमयारामतद्ब्रूहित्वंममानघ एवमुक्तस्तुविप्रे
णरामोवचनमब्रवीत् १९ त्वयादत्तःप्रहारोयंसारमेयस्यवैद्विज किंतवापकृतंविप्रदंडेनाभिहतोयतः २० क्रोधःप्राणहरःशत्रुः
क्रोधोमित्रमुखोरिपुः क्रोधोह्यसिर्महातीक्ष्णःसर्वंक्रोधोऽपकर्षति २१ तपतेयजतेचैवयच्चदानंप्रयच्छति क्रोधेनसर्वंहरतित
स्मात्क्रोधंविसर्जयेत् २२ इंद्रियाणांप्रदुष्टानांहयानामिवधावताम् कुर्वीतधृत्यासारथ्यंसंहृत्येंद्रियगोचरम् २३ मनसाकर्मणा
वाचाचक्षुषाचसमाचरेत् श्रेयोलोकस्यचरतोनद्वेष्टिनचलिप्यते २४ नतत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णःसर्पोवाव्याहतःपदा अरिर्वानित्यसंक्रु
द्धोयथात्मादुरनुष्ठितः २५ विनीतविनयस्यापिप्रकृतिर्नविधीयते प्रकृतिंगूहमानस्यनिश्चयेनकृतिर्ध्रुवा २६ एवमुक्तःसविप्रोवै
रामेणाक्लिष्टकर्मणा द्विजःसर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ २७ मयादत्तःप्रहारोयंक्रोधेनाविष्टचेतसा भिक्षार्थमटमाने ७३
नकालेविगतभैक्षके २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४२ ४३

रथ्यास्थितस्त्वयंश्वावैगच्छगच्छेतिभाषितः अथसैरेणगच्छंस्तुरथ्यांतेविषमास्थितः २९ क्रोधेनक्षुधयाविष्टस्ततोदत्तोस्यराघव प्रहा
रोराजराजेंद्रशाधिमामपराधिनम् ३० त्वयाशास्तस्यराजेंद्रनास्तिमेनरकाद्भयम् अथरामेणसंपृष्टाःसर्वएवसभासदः ३१ किं-
कार्यमस्यवैब्रूतदंडोवैकोस्यपात्यताम् सम्यक्प्रणिहितेदंडेप्रजाभवतिरक्षिता ३२ भृग्वंगिरसकुत्साद्यावासिष्ठश्चसकाश्यपः ध
र्मपाठकमुख्याश्चसचिवानैगमास्तथा ३३ एतेचान्येचबहवःपंडितास्तत्रसंगताः अवध्योब्राह्मणोदंडैरितिशास्त्रविदोविदुः ३४
ब्रुवतेराघवंसर्वेराजधर्मेषुनिष्ठिताः अथतेमुनयःसर्वेराममेवाब्रुवंस्तदा ३५ राजाशास्ताहिसर्वस्यत्वंविशेषेणराघव त्रैलोक्य
स्यभवान्शास्तादेवोविष्णुःसनातनः ३६ एवमुक्तेतुतैःसर्वैःश्वावैवचनमब्रवीत् यदितुष्टोसिमेरामयदिदेयोवरोमम ३७ प्रति
ज्ञातंत्वयावीरकिंकरोमीतिविश्रुतम् प्रयच्छब्राह्मणस्यास्यकौलपत्यंनराधिप ३८ कालंजरेमहाराजकौलपत्यंप्रदीयताम् एतच्छ्रु
त्वातुरामेणकौलपत्येभिषेचितः ३९ प्रययौब्राह्मणोहृष्टोगजस्कंधेनसोर्चितः अथतेरामसचिवाःस्मयमानावचोब्रुवन् ४० वरोयंद
त्तएतस्यनायंशापोमहाद्युते एवमुक्तस्तुसचिवैरामोवचनमब्रवीत् ४१ नयूयंगतितत्त्वज्ञाःश्वावैजानातिकारणम् अथपृष्टस्तु
रामेणसारमेयोब्रवीदिदं ४२ अहंकुलपतिस्तत्र आसंशिष्टान्नभोजनः देवद्विजातिपूजायांदासीदासेषुराघव ४३ संविभागी
शुभरतिर्देवद्रव्यस्यरक्षिता विनीतःशीलसंपन्नः सर्वसत्वहितेरतः ४४ सोहंप्राप्तइमांघोरामवस्थामधमांगतिम् एवंक्रोधा
न्वितोविप्रस्त्यक्तधर्माहितेरतः ४५ क्रुद्धोनृशंसःपरुषआविद्वांश्चाप्यधार्मिकः कुलानिपातयत्येवसप्तसप्तचराघव ४६ तस्मात्सर्वा
स्ववस्थासुकौलपत्यंनकारयेत् यमिच्छेन्नरकंनेतुंसपुत्रपशुबांधवम् ४७ देवेष्वाधिष्ठितंकुर्याद्गोषुतंब्राह्मणेषुच ब्रह्मस्वंदेवता
द्रव्यंस्त्रीणांबालधनंचयत् ४८ दत्तंहरतियोभूयइष्टःसहविनश्यति ब्राह्मणद्रव्यमादत्तेदेवानांचैवराघव ४९ सद्यःपतति-
घोरेवैनरकेवीचिसंज्ञके मनसापिहिदेवस्वंब्रह्मस्वंनहरेत्तुयः ५० निरयान्निरयंचैवपतत्येवनराधमः तच्छ्रुत्वावचनंरामोवि-
स्मयोत्फुल्ललोचनः ५१ श्वाप्यगच्छन्महातेजायतएवागतस्ततः मनस्वीपूर्वजात्यासजातिमात्रोपदूषितः ५२ वाराणस्यांम
हाभागःप्रायंचोपविवेशह ५३ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः २ अथतस्मिन्वनोद्देशेरम्येपादप
शोभिते नदीकीर्णेगिरिवरेकोकिलानेककूजिते १

४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ इतिश्रीरा॰वा॰उ॰सर्गः २ १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

सिंहव्याघ्रसमाकीर्णेनानाद्विजगणावृते गृध्रोलूकोप्रवसतोबहुवर्षगणानपि २ अथोलूकस्यभवनंगृध्रःपापविनिश्चयः म
मेदमितिकृत्वासौकलहंतेनचाकरोत् ३ राजासर्वस्यलोकस्यरामोराजीवलोचनः तंप्रपद्यावहेशीघ्रंयस्यैतद्भवनंभवेत् ४ इ
तिकृत्वामतिंतांतुनिश्चयार्थंकृतनिश्चितम् गृध्रोलूकौप्रपद्येतांकोपाविष्टोह्यमर्षितौ ५ रामंप्रपद्यतौशीघ्रंकलिव्याकुलचेतसौ
तौपरस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौतदा ६ अथदृष्ट्वानरेंद्रंतंगृध्रोवचनमब्रवीत् सुराणामसुराणांच प्रधानस्त्वंमतोमम ७ बृ
हस्पतेश्चशुक्राच्चविशिष्टोसिमहाद्युते परावरज्ञोभूतानांकांत्याचंद्रइवापरः ८ दुर्निरीक्ष्योयथासूर्योहिमवानिवगौरवे सा
गरश्चैवगांभीर्येलोकपालोयमोह्यसि ९ क्षांत्याधरण्यातुल्योसिशीघ्रत्वेह्यनिलोपमः गुरुस्त्वंसर्वसंपन्नःकीर्तियुक्तश्चराघव १०
अमर्षीदुर्जयोजेतासर्वास्त्रविधिपारगः शृणुष्वममवैरामविज्ञाप्यंनरपुंगव ११ ममालयंपूर्वकृतंबाहुवीर्येणराघव उलूकोहरते
राजंस्तत्रत्वंत्रातुमर्हसि १२ एवमुक्तेतुगृध्रेणउलूकोवाक्यमब्रवीत् सोमाच्छतक्रतोःसूर्याद्धनदाद्यमात्तथा १३ जायतेवैनृ
पोरामकिंचिद्भवतिमानुषः त्वंतुसर्वमयोदेवोनारायणइवापरः १४ याचतेसौम्यताराजन्सम्यक्प्रणिहिताविभो समंचरसिचा-
न्विष्यतेनसोमांशकोभवान् १५ क्रोधेदंडेप्रजानाथदानेपापभयापहः दाताहर्तासिगोप्तासितेनेंद्रइवनोभवान् १६ अधृष्यःस
र्वभूतेषुतेजसाचानलोपमः अभीक्ष्णंतपसेलोकांस्तेनभास्करसन्निभः १७ साक्षाद्वित्तेशतुल्योसि अथवाधनदाधिकः वित्तेशस्य
वपद्मश्रीर्नित्यंनेराजसत्तम १८ धनदस्यतुकार्येणधनदस्तेननोभवान् समःसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुच १९ शत्रौमित्रेचतेदृ
ष्टिःसमतांयातिराघव धर्मेणशासनंनित्यंव्यवहारविधिक्रमात् २० यस्यरुष्यसिवैरामतस्यमृत्युर्विधावति गीयसेतेनवैरामम
मृत्युरित्यभिविक्रमः २१ यश्चैषमानुषोभावोभवतोनृपसत्तम आनृशंस्यपरोराजासत्वेषुक्षमयान्वितः २२ दुर्बलस्यत्वनाथस्य
राजाभवतिवैबलम् अचक्षुषोत्तमंचक्षुरगतेःसगतिर्भवान् २३ अस्माकमपिनाथस्त्वंश्रूयतांममधार्मिक ममालयंप्रविष्टस्तु
गृध्रोमांबाधतेनृप २४ त्वंहिदेवमनुष्येषुशास्तावैनरपुंगव एतच्छ्रुत्वातुवैरामःसचिवानाह्वयत्स्वयम् २५ धृष्टिर्जयंतोविज-
यःसिद्धार्थोराष्ट्रवर्द्धनः अशोकोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चमहाबलः २६ एतेरामस्यसचिवाराज्ञोदशरथस्यच नीतियुक्तामहात्मा
नःसर्वशास्त्रविशारदाः २७

२० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ [illegible] [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१

ह्रीमंतश्चकुलीनाश्चनयेमंत्रेचकोविदाः तानाहूयचधर्मात्मापुष्पकादवतीर्यच २८ गृध्रोलूकविवादंतंपृच्छतिस्मरघूत्तमः क
तिवर्षाणिवैगृध्रतवेदंनिलयंकृतम् २९ एतन्मेकारणंब्रूहियदिजानासितत्त्वतः एतच्छ्रुत्वातुवैगृध्रोभाषतेराघवंसतम् ३० इ
यंवसुमतीराममनुष्यैःपरितोयदा उत्थितैराहृतासर्वातदाप्रभृतिमेगृहम् ३१ उलूकश्चाब्रवीद्रामंपादपैरुपशोभिता यदेयंपृथि
वीराजंस्तदाप्रभृतिमेगृहम् एतच्छ्रुत्वातुवैरामोसभासदमुवाचह ३२ नसासभायत्रनसंतिवृद्धावृद्धानतेयेनवदंतिधर्मम्
नासौधर्मोयत्रनसत्यमस्तिनतत्सत्यंयच्छलेनानुविद्धम् ३३ येतुसभ्याःसदाज्ञात्वातूष्णींध्यायंतआसते यथाप्राप्तंनब्रुवतेते
सर्वेनृतवादिनः ३४ जानन्नवाब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा सहस्रंवारुणान्पाशानात्मनिप्रतिमुंचति ३५ तेषांसंवत्सरेपू
र्णेपाशएकःप्रमुच्यते तस्मात्सत्येनवक्तव्यंजानतासत्यमंजसा ३६ एतच्छ्रुत्वातुसचिवाराममेवाब्रुवंस्तदा उलूकःशोभतेराजन्नतु
गृध्रोमहामते ३७ त्वंप्रमाणंमहाराजराजाहिपरमागतिः राजमूलाःप्रजाःसर्वाराजाधर्मःसनातनः ३८ शास्तानृणांनृपोयेषांते
नगच्छंतिदुर्गतिम् वैवस्वतेनमुक्तास्तेभवंतिपुरुषोत्तमाः ३९ सचिवानांवचःश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् श्रूयतामभिधास्यामिपु
राणेयदुदाहृतम् ४० द्यौःसचंद्रार्कनक्षत्रासपर्वतमहावना सलिलार्णवसंपूर्णंत्रैलोक्यंसचराचरम् ४१ एकएवतदाह्यासीद्यु
क्तोमेरुरिवापरः पुराभूःसहलक्ष्म्याचविष्णोर्जठरमाविशत् ४२ तांनिगृह्यमहातेजाःप्रविश्यसलिलार्णवम् सुष्वापदेवोभूता
त्मावहून्वर्षगणानपि ४३ विष्णौसुप्तेतदाब्रह्माविवेशजठरंततः रुद्धस्रोतंतुतंज्ञात्वामहायोगीसमाविशत् ४४ नाभ्यांविष्णोःसमु
त्पन्नेपद्मेहेमविभूषिते सतुनिर्गम्यवैब्रह्मायोगीभूत्वामहाप्रभुः ४५ सिसृक्षुःपृथिवींवायुंपर्वतान्समहीरुहान् तदंतरेप्रजाःस
र्वाःसमनुष्यसरीसृपाः ४६ जरायुजांडजाःसर्वाःससर्जमहातपाः तत्रश्रोत्रमलोत्पन्नःकैटभोमधुनासह ४७ दानवौतौमहावी
र्यौघोररूपौदुरासदौ दृष्ट्वाप्रजापतिंतत्रक्रोधाविष्टौबभूवतुः ४८ वेगेनमहतातत्रस्वयंभुवमधावताम् दृष्ट्वास्वयंभुवामुक्तोर
वोवैविकृतस्तदा ४९ तेनशब्देनसंग्रामोदानवौहरिणासह अथचक्रप्रहारेणसूदितौमधुकैटभौ ५० मेदसाप्लाविताःसर्वापृथि-
वीचसमंततः भूयोविशोधितातेनहरिणालोकधारिणा ५१ शुद्धांवैमेदिनींतांतुवृक्षैःसर्वामपूरयत् ओषध्यःसर्वसस्यानिनि
ष्पद्यंतपृथग्विधाः ५२

४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ इतिश्रीरामा· वाल्मी· उत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३ अथलवणासुरपीडितऋषीणांरा-
मसमीपागमनम् तयोरिति एवंसंवदतोः प्रतिदिवसंधर्मसंवादंकुर्वतोस्तत्पूर्वंप्रजारक्षणंकुर्वतोरितियावत् वासंतिकी वसंतकालभवा निशाप्राप्ता कालांतरे

मेदोगंधात्तुधरणीमेदिनीत्यभिसंज्ञिता तस्मान्नगृध्रस्यगृहमुलूकस्येतिमेमतिः ५३ तस्माद्गृध्रस्तुदंड्योवैपापोहर्तापरालयम् पी
डांकरोतिपापात्मादुर्विनीतोमहानयम् ५४ अथाशरीरिणीवाणी अंतरिक्षात्प्रबोधिनी मावधीरामगृध्रंत्वंपूर्वंदग्धंतपोबलात् ५५
कालगौतमदग्धोयंप्रजानाथोनरेश्वर ब्रह्मदत्तेतिनाम्नैषशूरःसत्यव्रतःशुचिः ५६ गृहंत्वस्यागतोविप्रोभोजनंप्रत्यमार्गत साग्रंवर्ष
शतंचैवभोक्तव्यंनृपसत्तम५७ ब्रह्मदत्तःसवैतस्यपाद्यमर्घ्यंस्वयंनृपः हार्दंचैवाकरोत्तस्यभोजनार्थंमहाद्युतेः ५८ मांसमस्याभवत्त
त्रआहारेतुमहात्मनः अथक्रुद्धेनमुनिनाशापोदत्तोस्यदारुणः ५९ गृध्रस्त्वंभववैराजन्मामेनंत्वथसोब्रवीत् प्रसादंकुरुधर्मज्ञअ
ज्ञानान्मेमहाव्रत ६० शापस्यांतंमहाभागक्रियतांवैममानघ तदज्ञानकृतंमत्वाराजानंमुनिरब्रवीत् ६१ उत्पत्स्यतिकुलेराज्ञां
रामोनाममहायशाः इक्ष्वाकूणांमहाभागोराजाराजीवलोचनः ६२ तेनस्पृष्टोविपापस्त्वंभवितानरपुंगव स्पृष्टोरामेणतच्छ्रुत्वानरे
द्रःपृथिवीपतिः ६३ गृध्रत्वंत्यक्तवान्राजादिव्यगंधानुलेपनः पुरुषोदिव्यरूपोभूदुवाचेदंचराघवम् ६४ साधुराघवधर्मज्ञत्वत्प्र
सादादहंविभो विमुक्तोनरकाद्घोराच्छापस्यांतःकृतस्त्वया ६५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएतदंतंप्रक्षि
प्ताःसर्गाः ३ तयोःसंवदतोरेवंरामलक्ष्मणयोस्तदा वासंतिकीनिशाप्राप्तानशीतानचघर्मदा १ ततःप्रभातेविमलेकृतपू
र्वाण्हिकक्रियः अभिचक्रामकाकुत्स्थोदर्शनंपौरकार्यवित् २ ततःसुमंत्रस्त्वागम्यराघवंवाक्यमब्रवीत् एतेप्रतिहताराजन्द्वा
रितिष्ठंतितापसाः ३ भार्गवंच्यवनंचैवपुरस्कृत्यमहर्षयः दर्शनंतेमहाराजचोदयंतिकृतत्वराः ४ प्रीयमाणानरव्याघ्रयमुना
तीरवासिनः तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामःप्रोवाचधर्मवित् ५ प्रवेश्यंतांमहाभागाभार्गवप्रमुखाद्विजाः राज्ञस्त्वाज्ञांपुरस्कृत्य द्वाःस्थोमूर्ध्नाकृ
तांजलिः ६ प्रवेशयामासतदातापसान्सुदुरासदान् शतंसमधिकंतत्रदीप्यमानंस्वतेजसा ७ प्रविष्टराजभवनंतापसानांम-
हात्मनाम् तेद्विजाःपूर्णकलशैःसर्वतीर्थांबुसत्कृतैः ८

इतिशेषः इदंकालवचनम् ऋषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थम् १ दर्शनमभिचक्राम
प्रजाद्रष्टव्यंतेयत्रस्थानेतत् स्थानंदर्शनमभिचक्राम जगाम २ प्रतिहताः द्वारिनिरुद्धाइत्यर्थः ३ भृगुगोत्रापत्यम् च्यवनंपुरस्कृत्य हेमहाराजं तवदर्शनं
प्रत्यस्मान्चोदयंति प्रेरयंति ४ ५ भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ६ समधिकम् किंचिदधिकंशतम् ७ पूर्णकलशैरुपलक्षिताः ८ ८ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलमूलंगृहीत्वा रामस्याभ्याहरन् ९ १० उपविश्यतां एषुभवद्भिरितिशेषः ११ रुचिरारव्यासु रुचिरशोभासु १२ किंकरोमि किंकुर्याम् सर्वकामकरः
सर्वाभीष्टसाधकः १३ त्वदिस्थितं त्वत्पुंडरीकप्रदेशेस्थितमित्यर्थः १४ साधुकारः साधुसाध्वितिशब्दप्रयोगः १५ तवैवोपपन्नं त्वय्येवेदृशंवचोयुक्तंनान्य
तः नान्यस्य १६ कार्यस्यगौरवंमत्वा तच्छ्रवणादुत्तरमपिकरिष्यामीतिप्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् नकुर्वंति अशक्यत्वेनेतिभावः भवांस्त्वर्थमश्रुत्वैवप्रतिज्ञातवा-

गृहीत्वाफलमूलंचरामस्याभ्याहरन्बहु प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंरामःप्रीतिपुरस्कृतः ९ तीर्थोदकानिसर्वाणिफलानिविविधानिच उवाच
चमहाबाहुःसर्वानेवमहामुनीन् १० इमान्यासनमुख्यानियथार्हमुपविश्यताम् रामस्यभाषितंश्रुत्वा सर्वेएवमहर्षयः ११ बृसीषुरुचि
रारव्यासुनिषेदुःकांचनीषुते उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वापरपुरंजयः प्रयतःप्रांजलिर्भूत्वाराघवोवाक्यमब्रवीत् १२ किमागम-
नकार्यंवः किंकरोमिसमाहितः आज्ञाप्योहंमहर्षीणांसर्वकामकरःप्रभवम् १३ इदंराज्यंचसकलंजीवितंचत्वदिस्थितम् सर्वमेतद्दि
जार्थंमेसत्यमेतद्ब्रवीमिवः १४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासाधुकारोमहानभूत् ऋषीणामुग्रतपसांयमुनातीरवासिनाम् १५ ऊचुश्चैवमहा
त्मानोहर्षेणमहताहृताः उपपन्नंनरश्रेष्ठतवैवभुविनान्यतः १६ बहवःपार्थिवाराजन्नतिक्रांतामहाबलाः कार्यस्यगौरवंमत्वाप्रतिज्ञां
नाभ्यरोचयन् १७ त्वयापुनर्ब्राह्मणगौरवादियंकृताप्रतिज्ञाह्यनवेक्ष्यकारणम् ततश्चकर्तात्यसिनात्रसंशयोमहाभयात्त्रातुमृषीं-
स्त्वमर्हसि १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येउत्तरकांडेषष्टितमःसर्गः ६० ॥ ७ ब्रुवद्भिरेवमृषिभिः
काकुत्स्थोवाक्यमब्रवीत् किंकार्यंब्रूतमुनयोभयंतावदपैतुवः १ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेभार्गवोवाक्यमब्रवीत् भयानांशृणुयन्मूलंदे
देशस्यचनरेश्वर २ पूर्वंकृतयुगेराजन्दैतेयः सुमहामतिः लोलापुत्रोभवज्ज्येष्ठोमधुर्नाममहासुरः ३ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चबुद्ध्या
चपरिनिष्ठितः सुरैश्चपरमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ४ समधुर्वीर्यसंपन्नोधर्मेचसुसमाहितः बहुमानाच्चरुद्रेणदत्तस्तस्याद्भु
तोवरः ५ शूलंशूलाद्विनिष्कृष्यमहावीर्यंमहाप्रभम् ददौमहात्मासुप्रीतोवाक्यंचैतदुवाचह ६ त्वयायमतुलोधर्मोमत्प्रसादकरःशु
भः प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यायुधमुत्तमम् ७ यावत्सुरैश्चविप्रैश्चनविरुध्येर्महासुर तावच्छूलंतवेदंस्यादन्यथानाशमेष्यति ८

नित्याश्चर्यं तदाह त्वयेति १७ १८ इतिश्रीरामा० रामायणतिलकेव्या० उत्त० षष्टितमःसर्गः ६० ॥ ॥ अथऋषिभिःस्वकार्यनिवेदनम् एवंब्रुवद्भिःभ
यत्राणमितिशेषः ऋषिभिःप्रेरित इतिशेषः किंकार्यं किंजन्यभयत्राणंकार्यमित्यर्थः १ देशस्यच चादस्माकंभयानांयन्मूलं तच्छृणु २ लोला याःपुत्रोलोलो-
लापुत्रः ३ ४ ५ विनिष्कृष्य तच्छक्तिमाकृष्य ६ यतस्त्वयामत्प्रसादकरोधर्मः कृतोऽतआयुधंददामि ७ यावन्नविरुध्येः विरोधंनकुर्याः अन्यथानाशम-
दर्शनं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९ १० ११ १२ मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसंतोषोक्त्या भविष्यति प्राप्स्यति १३ १४ १५ कुंभीनसी माल्यवत्कृतायाअनलायाःकृता रावणस्वसा पूर्वमधुना त्वनेनोक्ता तदेवाह्यानलायामिति कुंभीनसीपितरमाह विश्वावसोरिति १६ १७ १८ वरंयावच्छूलंतवहस्तेतावदवध्यत्वंतवेत्येवंरूपंवरवृत्तांतं न्यवेदय

यश्चत्वामभियुंजीतयुद्धायविगतज्वरः तंशूलोभस्मसात्कृत्वापुनरेष्यतितेकरम् ९ एवंरुद्राद्वरंलब्ध्वाभूयएवमहासुरः प्रणिपत्यमहादेवंवाक्यमेतदुवाचह १० भगवन्ममवंशस्यशूलमेतदनुत्तमम् भवेत्तुसततंदेवसुराणामीश्वरोह्यसि ११ तंब्रुवाणंमधुंदेवःसर्वभूतपतिःशिवः प्रत्युवाचमहादेवोनैतदेवंभविष्यति १२ माभूत्तेविफलावाणीमत्प्रसादकृताशुभा भवतः पुत्रमेकंतुशूलमेतद्भविष्यति १३ यावत्करस्थःशूलोयंभविष्यतिसुतस्यते अवध्यःसर्वभूतानांशूलहस्तोभविष्यति १४ एवंमधुर्वरंलब्ध्वादेवात्सुमहदद्भुतम् भवनंसोऽसुरश्रेष्ठःकारयामाससुप्रभम् १५ तस्यपत्नीमहाभागाप्रियाकुंभीनसीतिया विश्वावसोरपत्यंसाप्यनलायांमहाप्रभा १६ तस्याःपुत्रोमहावीर्योलवणोनामदारुणः बाल्यात्प्रभृतिदुष्टात्मापापान्येवसमाचरत् १७ तंपुत्रंदुर्विनीतंतुदृष्ट्वाक्रोधसमन्वितः मधुःसशोकमापेदेनचैनंकिंचिदब्रवीत् १८ सविहायइमंलोकंप्रविष्टोवरुणालयम् शूलंनिवेश्यलवणेवरंतस्मैन्यवेदयत् १९ सप्रभावेणशूलस्यदौरात्म्येनात्मनस्तथा संतापयतिलोकांस्त्रीन्विशेषेणचतापसान् २० एवंप्रभावोलवणःशूलंचैवतथाविधम् श्रुत्वाप्रमाणंकाकुत्स्थत्वंहिनःपरमागतिः २१ बहवःपार्थिवारामभयार्तैर्ऋषिभिःपुरा अभयंयाचितावीरत्रातारंनचविद्महे २२ तेवयंरावणंश्रुत्वाहतंसबलवाहनम् त्रातारंविद्महेतातनान्यंभुविनराधिपम् तत्परित्रातुमिच्छामोलवणाद्भयपीडितान् २३ इतिरामनिवेदितंतुतेभयजंकारणमुत्थितंचयत् विनिवारयितुंभवानृक्षमःकुरुतंकाममहीनविक्रम २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकषष्टितमःसर्गः ६१ तथोक्तेतानृषीन्रामःप्रत्युवाचकृतांजलिः किमाहारःकिमाचारोलवणःक्वचवर्तते १ राघवस्यवचःश्रुत्वाऋषयःसर्वएवते ततोनिवेदयामासुर्लवणोववृधेयथा २ आहारःसर्वसत्वानिविशेषेणचतापसाः आचारोरौद्रतानित्यंवासोमधुवनेतथा ३ हत्वाबहुसहस्राणिसिंहव्याघ्रमृगांडजान् मानुषांश्चैवकुरुतेनित्यमाहारमाह्निकम् ४ ततोंतराणिसत्वानिखादतेसमहाबलः संहारेसमनुप्राप्तेव्यादितास्यइवांतकः ५

त् १९ २० त्वंप्रमाणं यथोचितकरणेइतिशेषः २१ २२ २३ भयजं भयजनकं २४ इतिश्रीरामा॰ वा॰उ॰ एकषष्टितमःसर्गः ६१ अथशत्रुघ्नस्य तद्वधार्थप्रेषणं तथोक्तेइति परित्राणमिच्छामइत्युक्ते १ यथाववृधे यादृगाहारादिनाऽवर्द्धत तन्निवेदयामासुः २ ३ ४ ततोंतराणि अन्यान्यपीत्यर्थः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ ७ कस्यांशइतिपृष्ट्वा स्वयमेवनिश्चिनोति भरतस्येति लक्ष्मणेनमयाचरावणवधवल्लवणवधोभरतशत्रुघ्नाभ्यांकार्यइतिभावः ८ ९ आसनंहित्वा
आसनादुत्थायेत्यर्थः १० ११ पूर्वत्वद्वियोगदुःखितस्यभरतस्य पुनरपिक्लेशायप्रेषणमयुक्तमित्याशयेनाहार्येणेति आर्येणत्वया शून्यायोध्याभरतेन
पालिता आर्यस्यागमनंप्रतितावत्पर्यंतम् १२ १३ १४ प्रेष्येविशिष्यभरतस्यनियोज्ये १५ १६ यद्यवेक्षसे अक्लेशनीयत्वेनेतिशेषः तदाभरतंनिवे-

तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यमुवाचसमहामुनीन् घातयिष्यामितद्रक्षोव्यपगच्छतुवोभयम् ६ प्रतिज्ञायतदातेषांमुनीनामुग्रतेजसां
सभ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाचरघुनंदनः ७ कोहंतालवणंवीरःकस्यांशःसविधीयताम् भरतस्यमहाबाहोःशत्रुघ्नस्यचधीमतः ८
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतोवाक्यमब्रवीत् अहमेनंवधिष्यामिममांशःसविधीयताम् ९ भरतस्यवचःश्रुत्वाधैर्यशौर्यसमन्वितम्
लक्ष्मणावरजस्तस्थौहित्वासौवर्णमासनम् १० शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यंप्रणिपत्यनराधिपम् कृतकर्मामहाबाहुर्मध्यमोरघुनंदन ११
आर्येणहिपुराशून्यात्वयोध्यापरिपालिता संतापंहृदयेकृत्वा आर्यस्यागमनंप्रति १२ दुःखानिचबहूनीह अनुभूतानिपार्थिव
शयानोदुःखशय्यासुनंदिग्रामेमहायशाः १३ फलमूलाशनोभूत्वाजटीचीरधरस्तथा अनुभूयेदृशंदुःखमेषराघवनंदनः १४ प्रे
ष्येमयिस्थितेराजन्नभूयःक्लेशमाप्नुयात् तथाब्रुवतिशत्रुघ्नेराघवःपुनरब्रवीत् १५ एवंभवतुकाकुत्स्थक्रियतांममशासनम् रा
ज्येत्वामभिषेक्ष्यामिमधोस्तुनगरेशुभे १६ निवेशयमहाबाहोभरतंयद्यवेक्षसे शूरस्त्वंकृतविद्यश्चसमर्थश्चनिवेशने १७ नगरंय
मुनाजुष्टंतथाजनपदान्शुभान् योहिवंशंसमुत्पाद्यपार्थिवस्यनिवेशने १८ नविधत्तेनृपंतत्रनरकंसहिगच्छति सत्वंहत्वाम
धुसुतंलवणंपापनिश्चयम् १९ राज्यंप्रशाधिधर्मेणवाक्यंमेयद्यवेक्षसे उत्तरंचनवक्तव्यंशूरबालवाक्यांतरेमम २० बालेनपूर्वज-
स्याज्ञाकर्तव्यानात्रसंशयः अभिषेकंचकाकुत्स्थप्रतीच्छस्वममोद्यतम् २१ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमंत्रपुरस्कृतम् २२ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ६२ एवमुक्तस्तुरामेणपरांव्रीडामुपागमत् शत्रुघ्नोवीर्यसंप
न्नोमंदंमंदमुवाचह १

शयात्रैवस्थापयेत्यर्थः निवेशने नूतननगरनिवेशने त्वंसमर्थः १७ मधोर्नगरेत्वामभिषेक्ष्यामीतियदुक्तम् तत्रहेतुमाह
योहीति निवेशने नगरे १८ नृपम् तत्र उत्पादितवंशनृपराज्ये १९ उत्तरंनवक्तव्यं लवणंहत्वात्वत्समीपएवमयास्थेयमित्यादिनवाच्यमित्यर्थः २०
२१ विधिमंत्रपुरस्कृतं विधिनामंत्रेणपुरस्कृतं २२ इतिश्रीरामा०वा०उ० द्विषष्टितमःसर्गः ६२ अथरामेणस्वसान्निधावेव मधुराज्येशत्रुघ्न-
मभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकंतद्वधार्थं दिव्यास्त्रप्रदानं एवमिति परांव्रीडां अनुचितराज्याभिषेकोक्तिश्रवणजांलज्जामतएवमंदंमंदमुवा
च १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नदेवाह अधर्ममिति विद्म वेद्मि अस्मिन्नित्येनद्दिशदयन्नधर्महेतुमाह कथमिति कनीयानभिषिच्यते नकथमपीत्यर्थः अतएवाधर्मइत्यर्थः २ तवशासनं
त्वावश्यंकरणीयं यतस्तवशासनं वेदशासनवद्दुरतिक्रमम् अतिक्रमितुमशक्यम् एवंचोभयतः पाशारज्जुरियंमेजातेत्यर्थः ३ ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठाभि-
षेकोऽधर्मस्तथाज्येष्ठवाक्याकरणंचाधर्मइतित्वयाकथमवगतंतत्राह त्वत्तइति सद्गुरोस्त्वत्तः श्रुतिभ्यश्च ममैवंश्रवणमितिभावः एवमधर्मसंकटप्राप्तिरपि मे-
स्वदोषमूलेत्याह नोत्तरंहीतिमध्यमेभ्रातरिभरते घोरंत्ववर्णंहंतास्मीतिप्रतिजानातिसति हियस्मान्मयाज्येष्ठवचनं उल्लंघ्योत्तरंनवाच्यं नवक्तुं योग्यम् तद्व
त्तिरस्काररूपत्वात् ४ तथापि मृधेयुद्धे घोरंत्वर्णंहंतास्मीत्येतदुर्वचोव्याहृतं तस्यास्यदुरुक्तस्यफलभूताइयंदुर्गतिः ज्येष्ठा तिक्रमहेतुना निरयप्रापकाभिषेक-
प्राप्तिस्तत्प्रापकत्वद्वाक्यातिक्रमप्राप्तिर्वा जातेतिशेषः ५ अतिपीडावशादुक्तमेवपुनर्वदति उत्तरंहीति ज्येष्ठेनभरतेन त्वयावाभिहिते उत्तरंनवक्तव्यं वक्तुमन

अधर्मंविद्मकाकुत्स्थअस्मिन्नर्थेनरेश्वर कथंतिष्ठत्सुज्येष्ठेषुकनीयानभिषिच्यते २ अवश्यंकरणीयंचशासनंपुरुषर्षभ तव
चैवमहाभागशासनंदुरतिक्रमम् ३ त्वत्तोमयाश्रुतंवीरश्रुतिभ्यश्चमयाश्रुतम् नोत्तरंहिमयावाच्यंमध्यमेप्रतिजानति ४ व्याहृ-
तंदुर्वचोघोरंहंतास्मिलवणंमृधे तस्यैवंमेदुरुक्तस्यदुर्गतिःपुरुषर्षभ ५ उत्तरंनहिवक्तव्यंज्येष्ठेनाभिहितेपुनः अधर्मसहितंचैवप
रलोकविवर्जितम् ६ सोहंद्वितीयंकाकुत्स्थनवक्ष्यामीतिचोत्तरम् माद्वितीयेनदंडोवैनिपतेन्मयिमानद ७ कामकारोह्यहंराजंस्त
वास्यपुरुषर्षभ अधर्मंजहिकाकुत्स्थमत्कृतेरघुनंदन ८ एवमुक्तेतुशूरेणशत्रुघ्नेनमहात्मना उवाचरामःसंहृष्टोभरतंलक्ष्मणंतथा
९ संभारानभिषेकस्य आनयध्वंसमाहिताः अद्यैवपुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामिराघवम् १० पुरोधसंचकाकुत्स्थनैगमानृत्विजस्तथा
मंत्रिणश्चैवतान्सर्वानानयध्वंममाज्ञया ११ राज्ञःशासनमाज्ञायतथाकुर्वन्महारथाः अभिषेकसमारंभंपुरस्कृत्यपुरोधसम् १२

र्हमेव किंचतन्मूलकंत्वयाधर्मसहितमतएव परलोकविवर्जितमभिषेकशासनंकृतं तच्चदुरतिक्रममितिशेषः ६ यदेवमतःसोहं भरतोक्तेःप्रथमंकृतोत्तरव-
चनः हेकाकुत्स्थ तवज्येष्ठस्योक्तेरभिषेकंप्रतीच्छेत्यस्याः द्वितीयमुत्तरमितिहेतोर्नवक्ष्यामि कुतस्तत्राह माद्वितीयेनेति यथाभरतेजिगमिषत्यहंगमिष्यामीत्यु
त्तरेणप्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपोदंडःपतितस्तथेदानींत्वयाभिषेकंप्रतीच्छेत्युक्ते तदनंगीकारोत्तरेणाद्वितीयेन ममदंडोमानिपतेदिति ७ यदेवमतोहे
राजन्नहं अस्यतवकामकारोऽभीष्टनियोगकर्ताऽस्मि यतोऽतोहेरघुनंदन मत्कृतेमदनुष्ठिते राज्याभिषेकस्वीकारेऽधर्मंजहि ममाधर्मसंबंधोयथानभवेत्तथा ७७
कुरु इहामुत्रसर्वलोकस्य मय्यन्याय्यकारित्वबुद्धिंपरिहर ८ एवमुक्ते स्वातंत्र्यंविहायाभिषेकांगीकारवाक्येउक्ते ९ आनयध्वमितिबहुवचनम् स्वमंत्राद्य-
भिप्रायेण १० ११ अभिषेकसमारंभं अभिषेकोपकरणवंतंपुरोधसं पुरस्कृत्य १२ ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजानः क्षत्रियाब्राह्मणाश्च राजभवनंप्रविष्टाः १३ १४ १५ १६ १७ आशंसः आशशंसः निश्चितवंतः तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् १८ अयंशरोदीयतइति
शेषः १९ शरस्यामोघत्वहेतुमाह सृष्टइति स्वयंभूर्जन्मरहितः अजितोविष्णुर्यदा प्रलयकाले महार्णवेशेते यंतदासुरा असुराश्चनापश्यन् कैमुतिकन्याये
नसर्वभूतादृश्यः महार्णवेशयनंचवायुरूपेण प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरदितिश्रुतेरितिकतकः तेनविष्णुना साक्षादयंशरोत्तमः सृष्टः २० तदाकिमर्थंतत्सृष्टि
स्तत्राह सृष्टइति त्रीन् लोकान्स्रष्टुकामेनभगवताहिरण्यगर्भेण तस्याः सृष्टेर्मधुकैटभयोः सर्वरक्षसांचसकाशाद्विघातेविघ्नेप्राप्ते तयोर्दुरात्मनोर्विनाशा
र्थम् क्रोधाभिभूतेनायंशरः सृष्टः सत्यसंकल्पत्वात्त्वानेनतौहतौ सृष्टः क्रोधाभिभूतेनप्रभोसर्वदुरात्मनोरितिपाठे अभिषिक्तत्वाच्छत्रुघ्नसंबोधनं प्रभोइति

प्रविष्टाराजभवनंराजानोब्राह्मणास्तथा ततोभिषेकोववृधेशत्रुघ्नस्यमहात्मनः १३ संप्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्यपुरस्यच अ-
भिषिक्तस्तुकाकुत्स्थोबभौचादित्यसन्निभः १४ अभिषिक्तः पुरास्कंदः सेंद्रैरिवदिवौकसैः अभिषिक्तेतुशत्रुघ्नेरामेणाक्लिष्टकर्मणा
१५ पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः कौसल्याचसुमित्राचमंगलंकैकयीतथा १६ चक्रुस्ताराजभवनेयाश्चान्याराजयोषि
तः ऋषयश्चमहात्मानोयमुनातीरवासिनः १७ हतंलवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ततोभिषिक्तंशत्रुघ्नमंकमारोप्यराघवः
उवाचमधुरांवाणींतेजस्तस्याभिपूरयन् १८ अयंशरस्त्वमोघस्तेदिव्यः परपुरंजयः अनेनलवणंसौम्यहंतासिरघुनंदन १९ सृष्टः
शरोयंकाकुत्स्थयदाशेतेमहार्णवे स्वयंभूरजितोदिव्योयंनापश्यन्सुरासुराः अदृश्यः सर्वभूतानांतेनायंहिशरोत्तमः २० सृष्टः
क्रोधाभिभूतेनविनाशार्थंदुरात्मनोः मधुकैटभयोर्वीरविघातेसर्वरक्षसाम् २१ स्रष्टुकामेनलोकांस्त्रींस्तौचानेनहतौयुधि २२ तौ
हत्वाजनभोगार्थेकैटभंतुमधुंतथा अनेनशरमुख्येनततोलोकांश्चकारसः २३ नायंमयाशरः पूर्वंरावणस्यवधार्थिना मुक्तः शत्रु
घ्नभूतानांमहान्ह्रासोभवेदिति २४ यच्चतस्यमहच्छूलंत्र्यंबकेणमहात्मना दत्तंशत्रुविनाशायमधोरायुधमुत्तमं २५ तत्संनिक्षि
प्यभवनेपूज्यमानंपुनःपुनः दिशः सर्वाः समासाद्यप्राप्नोत्याहारमुत्तमम् २६ यदातुयुद्धमाकांक्षन्यदिकश्चित्समाह्वयेत् तदा
शूलंगृहीत्वातुभस्मरक्षः करोतिहि २७
२१ २२ उपसंहरति तौहत्वेति जनभोगार्थं जनानांभोग्यभोगस्थानादिसंपादनद्वाराभोगसिध्यर्थं लो
कांश्चकार निष्प्रत्यूहंससर्जेत्यर्थः अनेनस्वस्यविष्णुत्वंदर्शितं २३ नायंमुक्तस्तत्रहेतुर्लोकानांह्रासोभवेदिति अल्पलक्ष्येमहास्त्रप्रयोगे तन्मात्रदहनेननश्य
न्त्यपि किंतुभूतानिसंहरति अतोभूतदययानक्षिप्तइतिभावः अनेनरावणादपि लवणस्यमहाबलत्वेन दिव्यशरपर्याप्तविषयत्वमुक्तम् २४ अथनिकुं
भिलायांसमाप्तयागस्येंद्रजितइव गृहीतशूलस्यतस्यदुर्जयत्वान्निकुंभिलानिरोधमिव पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति यच्चतस्येत्यादि मधोर्दत्तमित्यन्वयः २५
२६ २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयुधविनाकृतम् आयुधरहितम् युध्यस्वेतिशेषः तत्प्रकारमाह अप्रविष्टमिति पुरमप्रविष्टं प्रतीक्षन् पूर्वमेव द्वारि तिष्ठ २८ उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायस्पष्टमाहाप्रविष्टंचेति २९ यदित्वेवमुक्तरीत्याकृतमनुष्ठितं भवति तदाऽवश्यंविनाशमुपयास्यति ३० विपर्ययः परिहारः ननु किमनेन निर्बंधेन बाणेनशूलंछित्वा तमपि हनिष्यामितत्राह श्रीमतइति कृत्यं शूलमाहात्म्यं दुरतिक्रमं अतिक्रमितुमशक्यं शक्तावप्यनुचितंचेत्यर्थः ईश्वरकृतमर्यादापालनार्थमेवास्मदवतारादितिभावः ३१ इतिरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके वा॰उ॰ त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ अथशत्रुघ्नप्रस्थानं एवमिति प्रशस्य स्तुत्वा १ २ अंतरा नगरमध्यवर्तिन्योयाआपणवीथ्योवीथिस्थावाणिजः नानाविधैः पण्यैः क्रयविक्रयार्हद्रव्यैरुपशोभिताः युक्ताः अनुगच्छंतु नानावर्णोपशोभिताइतिपाठे नानावर्णैर्ब्राह्मणादि

सत्वंपुरुषशार्दूलतमायुधविनाकृतम् अप्रविष्टंपुरंपूर्वंद्वारितिष्ठधृतायुधः २८ अप्रविष्टंचभवनंयुद्धायपुरुषर्षभ आह्वयेथामहाबाहोततोहंतासिराक्षसम् २९ अन्यथाक्रियमाणेतु अवध्यःसभविष्यति यदित्वेवंकृतंवीरविनाशमुपयास्यति ३० एतत्तेसर्वमाख्यातंशूलस्यचविपर्ययः श्रीमतःशितिकंठस्यकृत्यंहिदुरतिक्रमं ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिषष्टितमः सर्गः ६३ एवमुक्त्वाचकाकुत्स्थंप्रशस्यचपुनःपुनः पुनरेवापरंवाक्यमुवाचरघुनंदनः १ इमान्यश्वसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभ रथानांद्वेसहस्रेचगजानांशतमुत्तमम् २ अंतरापणवीथ्यश्चनानापण्योपशोभिताः अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंतथैवनटनर्तकाः ३ हिरण्यस्यसुवर्णस्यनियुतंपुरुषर्षभ आदायगच्छशत्रुघ्नपर्याप्तधनवाहनः ४ बलंचसुभृतंवीरहृष्टपुष्टमनुद्धतम् संभाषासंप्रदानेनरंजयस्वनरोत्तम ५ नह्यर्थास्तत्रतिष्ठंतिनदारानचबांधवाः सुप्रीतोभृत्यवर्गस्तुयत्रतिष्ठतिराघव ६ अतोहृष्टजनाकीर्णांप्रस्थाप्यमहतींचमूम् एकएवधनुष्पाणिर्गच्छत्वंमधुनोवनम् ७ यथात्वांनप्रजानातिगच्छंतंयुद्धकांक्षिणम् लवणस्तुमधोःपुत्रस्तथागच्छेरशंकितम् ८

भिः उपशोभिताइत्यर्थइतिकतकः पण्येतिपाठएवयुक्तः नटाःवाक्यार्थाभिनयकर्तारः नर्तकाः पदार्थाभिनयकर्तारः ३ सुवर्णस्य उत्कृष्टवर्णस्यनियुतंलक्षमित्येके दशलक्षमित्यन्ये पर्याप्तधनवाहनः जीवनपर्याप्तधनः युद्धपर्याप्तवाहनइत्यर्थः ४ बलंसुभृतं हृष्टंतुष्टं अतएवत्वय्यनुद्धतंयथाभवति तथाकुरु वेतनादिप्रदानेनेत्यर्थः किंचसंभाषायाः सम्यग्वचनस्यसंप्रदानेनोक्त्यारंजयतत् ५ किमेवंबलादरेणतत्राह नह्यर्थाइति यत्ररिपुसंकटे भृत्यास्तिष्ठंतितत्रार्थादयोनतिष्ठंतीत्येतेसर्वेआदर्तव्याइत्यर्थः ६ ननुकिंसेनयातर्हि लवणेनयोत्स्यामिनेत्याहातइति अतोऽयोध्यायाइदानीमेवमहतींचमूंप्रस्थाप्य एकएवत्वं मधुनोवनंमधोर्वनं गच्छ अयंभावः सुसेनेनजान्हवीतरणाय ग्रीष्मकालएवप्रस्थायजान्हवीमुत्तीर्य किंचित्कालंतत्रास्थित्वा तद्बलंतत्रैवसंस्थाप्य स्वयमेकएवमधुवनंप्राप्य वर्षाप्रादुर्भावेलवणंजहीति ७ तदेवाह यथेति अशंकितं त्वदागमनशंकारहितंयथातथागच्छेः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यलवणस्यान्यो॰शंकितनया नतदुपरोधकव्यतिरिक्तोमृत्युकर्नास्तीत्येतदुपपादयति दर्शनमिति युद्धाकांक्षीसमायातीति तत्कर्तृकज्ञानविषयोयोभवेदित्यर्थः
९ वसंतेप्रस्थितस्यापि युद्धकालोनायमित्याह सइति वर्षारात्रेवर्षाकाले वर्षासुकेपियुद्धार्थंनयतंतइतिनिर्भयोनिश्शूलएवचरत्यतः सएवास्यवधकालइ
तिभावः १० तर्हिनेदानींगतव्यमित्याशंक्य स्वदेशेकार्यांतरसाधनार्थमेव प्रथमतः शनैःसेनामात्रगमनंकार्यमित्याह महर्षीनिति ११ तत्रजान्हवीपरतीरे
अग्रतः ततःपरभूतेमार्गे धनुषासार्द्धं नान्येनबलेनेत्यर्थः १२ १३ एतेप्रसिद्धावोयुष्माकंवासागणिताएवसंति यत्रयत्रवासेवत्स्यथ तत्रतत्राविरोधेनस्था

नतस्यमृत्युरन्योस्तिकश्चिद्विपुरुषर्षभ दर्शनंयोभिगच्छेतसवध्योलवणेनहि ९ सग्रीष्मेअपयातेतुवर्षरात्रउपागते हन्यास्त्वं
लवणंसौम्यसहिकालोस्यदुर्मतेः १० महर्षींस्तुपुरस्कृत्यप्रयांतुतवसैनिकाः यथाग्रीष्मावशेषेणतरेयुर्जान्हवीजलम् ११ तत्र
स्थाप्यबलंसर्वंनदीतीरेसमाहितः अग्रतोधनुषासार्धंगच्छत्वंलघुविक्रम १२ एवमुक्तस्तुरामेणशत्रुघ्नस्तान्महाबलान् से
नामुख्यान्समानीयततोवाक्यमुवाचह १३ एतेवोगणितावासायत्रतत्रानिवत्स्यथ स्थातव्यंचाविरोधेनयथाबाधानकस्यचित् १४
तथातांस्तुसमाज्ञाप्यप्रस्थाप्यचमहद्बलम् कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचाभ्यवादयत् १५ रामंप्रदक्षिणीकृत्यशिरसाभिप्रणम्य
च लक्ष्मणंभरतंचैवप्रणिपत्यकृतांजलिः १६ पुरोहितंवसिष्ठंचशत्रुघ्नःप्रयतात्मवान् रामेणचाभ्यनुज्ञातःशत्रुघ्नःशत्रुतापनः प्रद
क्षिणमथोकृत्वानिर्जगाममहाबलः १७ निर्याप्यसेनामथसोग्रतस्तदागजेंद्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् उपास्यमानःसनरेंद्रपार्श्वतः
प्रतिप्रयातोरघुवंशवर्धनः १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ प्रस्थाप्यतुबलंस
र्वंमासमात्रोषितःपथि एकएवाशुशत्रुघ्नोजगामत्वरितंतदा १ द्विरात्रमंतरेशूरउष्यराघवनंदनः वाल्मीकेराश्रमंपुण्यमगच्छद्वास
मुत्तमम् २ सोभिवाद्यमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् कृतांजलिरथोभूत्वावाक्यमेतदुवाचह ३ भगवन्वस्तुमिच्छामिगुरोः
कृत्यादिहागतः श्वःप्रभातेगमिष्यामिप्रतीचींदारुणांदिशम् ४ शत्रुघ्नस्यवचःश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः प्रत्युवाचमहात्मानंस्वागतंते
महायशः ५ स्वमाश्रममिदंसौम्यराघवाणांकुलस्यवै आसनंपाद्यमर्घ्यंचनिर्विशंकःप्रतीच्छमे ६

तव्यं तदेवाह यथेति इदंसैनिकान्प्रतिवाक्यं
१४ अनेनकेवलसैन्येनैवप्रस्थिता शत्रुघ्नस्तुपश्चादयोध्यातएकलएवगमिष्यतीतिज्ञायते १५ १६ १७ १८ इतिश्रीरामा॰ वा॰ उ॰ चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अ
थ सेनाप्रस्थानोत्तरं मासमात्रमयोध्यायामुषित्वा पश्चादेकाकिनोगच्छतः शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्वाल्मीक्याश्रमप्राप्तिः प्रस्थाप्येति मासमात्रोषितः अयोध्यायामि
तिशेषः पथ्येकएवासहायएवजगाम १ २ ३ दारुणां लवणाधिष्ठितत्वात् ४ ५ इदमाश्रमं राघवाणांकुलस्य स्वमेव स्वीयमेव ६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वायज्ञाविभूतीयमित्यार्षःसंधिः आश्रमसमीपतः पूर्वा पूर्वप्रदेशे दृश्यमानापुरातनीचेयम् यज्ञविभूतिर्यूपादियज्ञोपकरणसमृद्धिः कस्ययजमानस्येत्य
र्थः ७८ यस्ययजमानस्येदमायतनंबभूव तच्छृणु ९ १० चंचूर्यमाणं मुहुर्मुहुश्चरंतं ११ १२ निर्गमंकृतंवचनंनच दृष्टेत्यनुकर्षः १३ १४ तस्य हतस्यर
क्षसःसहायम् सहायंभूतमात्मानम् निरीक्ष्यमाणंतंराजानंदृष्ट्वा संतापमकरोत् १५ १६ कालपर्याययोगेन बहुकालानंतरं प्राप्यराज्यप्रापककर्मवशेन

प्रतिगृह्यतदापूजांफलमूलंचभोजनम् भक्षयामासकाकुत्स्थस्तृप्तिंचपरमांगातः ७ सभुक्त्वाफलमूलंचमहर्षिंतमुवाचह पू
र्वायज्ञाविभूतीयंकस्याश्रमसमीपतः ८ तत्तस्यभाषितंश्रुत्वावाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् शत्रुघ्नशृणुयस्येदंबभूवायतनंपुरा ९ युष्मा
कंपूर्वकोराजासोदासस्तस्यभूपतेः पुत्रोवीर्यसहोनामवीर्यवानतिधार्मिकः १० सबालएवसौदासोमृगयामुपचक्रमे चंचूर्यमा
णंददृशेसशूरोराक्षसद्वयम् ११ शार्दूलरूपिणौघोरौमृगान्बहुसहस्रशः भक्ष्यमाणावसंतुष्टौपर्याप्तिंनैवजग्मतुः १२ सतुतौराक्ष
सौदृष्ट्वानिर्मृगंचवनंकृतम् क्रोधेनमहताविष्टोजघानैकंमहेषुणा १३ विनिपात्यतमेकंतुसौदासःपुरुषर्षभः विज्वरोविगतामर्षो
हतरक्षोह्यवैक्षत १४ निरीक्ष्यमाणंतंदृष्ट्वासहायंतस्यरक्षसः संतापमकरोद्घोरंसौदासंचेदमब्रवीत् १५ यस्मादनपराधंतंस
हायंममजघ्निवान् तस्मात्तवापिपापिष्ठप्रदास्यामिप्रतिक्रियाम् १६ एवमुक्त्वातुतद्रक्षस्तत्रैवांतरधीयत कालपर्याययोगेनरा
जामित्रसहोऽभवत् १७ राजापियजतेयज्ञमस्याश्रमसमीपतः अश्वमेधंमहायज्ञंतंवसिष्ठोऽभ्यपालयत् १८ तत्रयज्ञोमहानासी
द्बहुवर्षगणायुतः समृद्धःपरयालक्ष्म्यादेवयज्ञसमोऽभवत् १९ अथावसानेयज्ञस्यपूर्ववैरमनुस्मरन् वसिष्ठरूपीराजानमितिहो
वाचराक्षसः २० अद्ययज्ञावसानांतेसामिषंभोजनंमम दीयतामितिशीघ्रंवैनात्रकार्याविचारणा २१ तच्छ्रुत्वाव्याहृतंवाक्यंर
क्षसाब्रह्मरूपिणा सूदान्संस्कारकुशलानुवाचपृथिवीपतिः २२ हविष्यंसामिषंस्वादुयथाभवतिभोजनम् तथाकुरुतशीघ्रंवैप
रितुष्येद्यथागुरुः २३ शासनात्पार्थिवेंद्रस्यसूदःसंभ्रांतमानसः तच्चरक्षःपुनस्तत्रसूदवेषमथाकरोत् २४ समानुषमथोमांसंपा
र्थिवायन्यवेदयत् इदंस्वादुहविष्यंचसामिषंचान्नमाहृतम् २५

मित्रसहोराजाभवत् वीर्यसहस्यैवमित्रसहइतिनामांतरम् १७
अस्याश्रमेतिलुप्तषष्ठीकम् अस्याश्रमसमीपतोराजायज्ञंयजतेस्म १८ गणायुतइत्यत्राङ्प्रश्लेषः १९ २० २१ २२ २३ संभ्रांतमानसः अभूदि
तिशेषः पाकत्वरयेतिशेषः सूदवेषमिति तत्रमहानसेसूदांतरवेषंगृहीत्वा मुख्यसूदेनपाकसमये मानुषंमांसंप्राक्षिपदितिशेषः २४ अथानंतरं ७९
सूदवेषोराक्षसः पार्थिवायमानुषंमांसंपक्वंन्यवेदयत् इदमन्नंसिद्धमितिनिवेदनप्रकारः २५ ध ध ध ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजापि सामिषंमानुषमप्यमानुषंतद्भविष्यमित्येवविज्ञाय पत्न्यासार्द्धंवसिष्ठायोपाहरत् २६ मानुषमामिषंभोजनागतंज्ञात्वा भोजनरसवशेनेतिभावः
२७ एतद्भोजनं मानुषामिषभोजनं २८ २९ ३० ३१ ३२ वसिष्ठंस्वसुद्धवसिष्ठं ब्रह्मरूपिणामायावसिष्ठेनयदुक्तं सामिषभोजनप्रार्थनम् ३३ नद्र
क्षसाविकृतं कृतमितिशेषः एतद्राजवचनंश्रुत्वा पुनर्वसिष्ठःप्रोवाच ३४ ३५ द्वादशवर्षाणिकालोव्यतीतश्चेदितिशेषः अतीतंस्वकंराजत्वंच नशापभो

सभोजनंवसिष्ठायपत्न्यासार्द्धमुपाहरत् मदयंत्वान्नरश्रेष्ठसामिषंरक्षसाहृतम् २६ ज्ञात्वातदामिषंविप्रोमानुषंभोजनागतम्
क्रोधेनमहताविष्टोव्याहर्तुमुपचक्रमे २७ यस्मात्त्वंभोजनंराजन्ममैतद्दातुमिच्छसि तस्माद्भोजनमेतत्तेभविष्यतिनसंशयः २८
ततःक्रुद्धस्तुसौदासस्तोयंजग्राहपाणिना वसिष्ठंशप्तुमारेभेभार्याचैनमवारयत् २९ राजन्प्रभुर्यतोस्माकंवसिष्ठोभगवानृषिः प्र
तिशप्तुंनशक्तस्त्वंदेवतुल्यंपुरोधसम् ३० ततःक्रोधमयंतोयंतेजोबलसमन्वितम् व्यसर्जयतधर्मात्मातततःपादौसिषेचच ३१ ते-
नास्यराज्ञस्तौपादौतदाकल्मषतांगतौ तदाप्रभृतिराजासौसौदासःसुमहायशाः ३२ कल्माषपादःसंवृत्तःख्यातश्चैवतथानृपः स
राजासहपत्न्यावैप्रणिपत्यमुहुर्मुहुः पुनर्वसिष्ठंप्रोवाचयदुक्तंब्रह्मरूपिणा ३३ तच्छ्रुत्वापार्थिवेंद्रस्यरक्षसाविकृतंचतत् पुनः
प्रोवाचराजानंवसिष्ठःपुरुषर्षभम् ३४ मयारोषपरीतेनयदिदंव्याहृतंवचः नैतच्छक्यंवृथाकर्तुंप्रदास्यामिचतेवरम् ३५ कालोद्वा
दशवर्षाणिशापस्यांतोभविष्यति मत्प्रसादाच्चराजेंद्र अतीतंनस्मरिष्यसि ३६ एवंसराजातंशापमुपभुज्यारिसूदनः प्रतिलेभेपु
नाराज्यंप्रजाश्चैवान्वपालयत् ३७ तस्यकल्माषपादस्ययज्ञस्यायतनंशुभम् आश्रमस्यसमीपेस्मिन्यन्मांपृच्छसिराघव ३८ त
स्यतांपार्थिवेंद्रस्यकथांश्रुत्वासुदारुणाम् विवेशपर्णशालायांमहर्षिमभिवाद्यच ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरका
डेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ यामेवरात्रिंशत्रुघ्नःपर्णशालांसमाविशत् तामेवरात्रिंसीतापिप्रसूतादारकद्वयम् १ ततोर्धरात्र
समयेबालकामुनिदारकाः वाल्मीकेःप्रियमाचख्युःसीतायाःप्रसवंशुभम् २ भगवन्रामपत्नीसाप्रसूतादारकद्वयम् ततोरक्षांम-
हातेजःकुरुभूतविनाशिनीम् ३ तेषांतद्वचनंश्रुत्वामहर्षिःसमुपागमत् बालचंद्रप्रतीकाशौदेवपुत्रौमहौजसौ ४

गकालेस्मरिष्यसि ३६ ३७ कल्माषपादइति मित्रसहस्यैवनामांतरम् ३८ विवेश शत्रुघ्नः स्वमुमितिशेषः ३९ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा० वाल्मीकीये
उत्तरकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ अथशत्रुघ्नस्यतद्दिनेएव सीताप्रसवज्ञानपूर्वकम् ऋषिभिःसहमधुवनप्रस्थानम् यामेवेति यस्यांरात्र्यां प्रसूता
प्रसूतवती १ मुनिदारकाःमुनिपुत्राः २ भूतविनाशिनीं चतुःषष्टिबालग्रहविनाशिनीम् ३ देवपुत्रौ तत्सदृशौ दृष्टुमितिशेषः ४ ५ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा० रा० ५ भूतघ्नीं रक्षोविनाशिनीं च रक्षामकरोदित्युक्तम् तत्प्रकारमाह कुशमुष्टिमिति कुशमुष्टिं लवं चोपादाय रक्षां प्रददौ लूनकुशानामग्रभागः कुशमुष्टिरित्युच्यते उ० कां०
८० तेषामधोभागो लवइति तत्र कतिपयसाग्रकुशान् गृहीत्वा मध्ये द्विधा छित्वा तदग्राधोभागाभ्याम् क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनफलकं तद्भूतरक्षादानम् इ ७
द्धानां स्त्रीणां हस्तेइतिबोध्यं ६ निर्मार्जनीयो निर्मार्जनार्हो यतो जातस्ततोस्य कुशइतिनाम भविष्यतीत्यर्थः ७ ताभ्यां तयोर्मध्येइत्यर्थः सलवेन कुशाधोभा
गमुष्टिना वृद्धाभिर्निर्मार्जनीयः सूतीगृहे रूपेः प्रवेशाभावा वृद्धाभिरिति सलवेतिनामतो भविष्यतीति शेषः जातकर्मणएवायं दिवसेकर्तव्यता न तु नामकरणस्या
पीतिभविष्यतीतिशेषपूरणं ८ यमजातकौ यमलौ ९ समाहिता वृद्धास्तामुनिहस्तात् मुनिनादीयमानां रक्षां जगृहुः १० गोत्रनाम च गोत्रं च नाम च तत्र नाम्नः करिष्यमा

जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ५ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः वा
ल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ६ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मंत्रसत्कृतैः निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ७
यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स सुसमाहितः निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः ८ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ मत्कृ
ताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ९ तां रक्षां जगृहुस्तां च मुनिहस्तात्समाहिताः अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः १०
तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ११ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम्
पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् १२ तदा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा
१३ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् मुनिं प्रांजलिरामंत्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः १४ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः प
थि ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् १५ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महाय
शाः १६ स कांचनाद्यैर्मुनिभिः समेतै रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेंद्रसूनुः १७

णलेन श्रवणम् रामसंकीर्तनम् भगवन्नाम पत्नी सा प्रसूतेति
मुनिदारकवचनश्रवणात् ११ ततस्तच्छ्रवणानंतरम् पर्णशालां सीतायाः प्रसवपर्णशालां गत्वा मातर्दिष्ट्या दैवयोगेन ते पुत्रजन्मेति शेषइत्यब्रवीदित्यर्थइति कत
कः पर्णशालां गतो रात्रौ दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीदिति पाठे स पर्णशालास्थः सर्वमिदं श्रुत्वा स्वात्मन्येव भाग्यं भाग्यमित्यब्रवीदित्यर्थः आद्यपाठेपि वाल्मीकिदत्तप
र्णशालां पूर्वमेव गत्वा स्थितस्ततः श्रवणानंतरं मातर्भाग्येनेदं तव पुत्रजन्मेति स्वात्मन्येवाब्रवीदित्यर्थो वक्तुं शक्यः रामानुज्ञां विना रामत्यक्तसंभाषणस्यानौचित्या
दितितीर्थः १२ वार्षिकी वर्षाकालिकी तत्रापि श्रावणी श्रावणमासीया दीर्घतरापि लघुविक्रमा शीघ्रगमना व्यतीता १३ मुनिं वाल्मीकिम् १४ १५ स ८०
त्वा यमुनातीरे यत्तु गंगातीरे इति कतकस्तत्पूर्वापरसंदर्भविरुद्धम् १६ स कांचनाद्यैरिति कांचनेतिच्यवनस्य नामांतरम् स भार्गवाद्यैरिति पाठांतरम् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ अथरात्र्यामिति प्रवृत्तायां जातायाम् लवणबलं शूलबलम्
पूर्वंशूलेनाविनाशिताश्चकेइतिपप्रच्छेतिसंबंधः १ २ ३ अस्यशूलस्य लवणस्यचासंख्येयानिकर्माणि यानिसंति तेषुइक्ष्वाकुवंशप्रभवे मांधातरि यं
न्यहूत्कर्मास्यवृत्तं तच्छृणुष्व ४ ५ ६ ७ शक्रस्यार्द्धासनेनार्धराज्येनचयुक्तःपार्थिवोराजाभूत्वा सुरगणैर्वंद्यमानः स्यास्यइतिप्रतिज्ञांकृत्वा दिवम

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ६६ अथरात्र्यांप्रवृत्तायांशत्रुघ्नोभृगुनंदनम् पप्रच्छच्यवनं
विप्रंलवणस्ययथाबलम् १ शूलस्यचबलंब्रह्मन्केचपूर्वंविनाशिताः अनेनशूलमुख्येनद्वंद्वयुद्धमुपागताः २ तस्यतद्वचनंश्रु-
त्वाशत्रुघ्नस्यमहात्मनः प्रत्युवाचमहातेजाश्च्यवनोरघुनंदनम् ३ असंख्येयानिकर्माणियान्यस्यरघुनंदन इक्ष्वाकुवंशप्रभवे
यद्वृत्तंतच्छृणुष्वमे ४ अयोध्यायांपुराराजायुवनाश्वसुतोबली मांधाताइतिविख्यातस्त्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ५ सकृत्वापृथिवीं
कृत्स्नांशासनेपृथिवीपतिः सुरलोकमितोजेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ६ इंद्रस्यचभयंतीव्रंसुराणांचमहात्मनाम् मांधातरिकृतोद्यो
गेदेवलोकजिगीषया ७ अर्द्धासनेनशक्रस्यराज्यार्धेनचपार्थिवः वंद्यमानःसुरगणैःप्रतिज्ञामध्यरोहत ८ तस्यपापमभिप्रा
यंविदित्वापाकशासनः सांत्वपूर्वमिदंवाक्यमुवाचयुवनाश्वजम् ९ राजात्वंमानुषेलोकेनतावत्पुरुषर्षभ अकृत्वापृथिवींव
श्यांदेवराज्यमिहेच्छसि १० यदिवीरसमग्रातेमेदिनीनिखिलावशे देवराज्यंकुरुष्वेहसभृत्यबलवाहनः ११ इंद्रमेवंब्रुवाणं
तंमांधातावाक्यमब्रवीत् क्वमेशक्रप्रतिहतंशासनंपृथिवीतले १२ तमुवाचसहस्राक्षोलवणोनामराक्षसः मधुपुत्रोमधुवनेन
तेज्ञांकुरुतेनघ १३ तच्छ्रुत्वाविप्रियंघोरंसहस्राक्षेणभाषितम् व्रीडितोऽवाङ्मुखोराजाव्याहर्तुंनशशाकह १४ आमंत्र्यतुस
हस्राक्षंप्रायात्किंचिदवाङ्मुखः पुनरेवागमच्छ्रीमानिमंलोकंनरेश्वरः १५ सकृत्वाहृदयेऽमर्षंसभृत्यबलवाहनः आजगाममधोःपु
रंवशेकर्तुमरिंदमः १६ सकांक्षमाणोलवणंयुद्धायपुरुषर्षभः दूतंसंप्रेषयामाससकाशंलवणस्यसः १७ सगत्वाविप्रियाण्याह
बहूनिमधुनःसुतम् वदंतमेवंतदूतंभक्षयामासराक्षसः १८ चिरायमाणेदूतेतुराजाक्रोधसमन्वितः अर्दयामासतद्रक्षःश
रवृष्ट्यासमंततः १९ ततःप्रहस्यतद्रक्षःशूलंजग्राहपाणिना वधायसानुबंधस्यमुमोचायुधमुत्तमम् २० ध्यरोहत राजेत्यर्थः ८

९ तावत्प्रथमंमानुषेएवलोके सर्वात्मनाराजानासि सत्वंपृथिवीमेववश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि १० यदिसमग्रामेदिनी तेतव वशेभवि-
ष्यति तदादेवराज्यंकुरुष्व ११ १२ नतेज्ञां नतेआज्ञामित्यर्थः संधिरार्षः १३ १४ १५ १६ १७ १८ चिरायमाणे विलंबंकुर्वाणे १९ २० ६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१ २२ अयस्तुतश्शूलबलंप्रति स्वविजयसंदेहनिवृत्तयेआह श्वः प्रभातेइति २३ २४ २५ २६ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ अथप्रातःकाले लवणेकस्मिंश्चिद्वनेगते मधुपुरद्वारंनिरुध्य स्थितेनशत्रुघ्नेन मध्यान्हेप्रतिनि-

तच्छूलंदीप्यमानंतुसभृत्यबलवाहनम् भस्मीकृत्वानृपंभूमौलवणस्यागमत्करम् २१ एवंसराजासुमहान्हतःसबलवाहनः शूलस्यतुबलंसौम्यअप्रमेयमनुत्तमम् २२ श्वःप्रभातेतुलवणंवधिष्यसिनसंशयः अगृहीतायुधंक्षिप्रंध्रुवोहिविजयस्तव २३ लोकानांस्वस्तिचैवंस्यात्कृतेकर्मणिचत्वया एतत्तेसर्वमाख्यातंलवणस्यदुरात्मनः २४ शूलस्यचबलंघोरमप्रमेयंनरर्षभ विनाशश्चैवमांधातुर्यत्नेनाभून्महापार्थिव २५ त्वंश्वःप्रभातेलवणंमहात्मन्वधिष्यसेनात्रतुसंशयोमे शूलंविनानिर्गतमामिषार्थेध्रुवोजयस्तेभवितानरेंद्र २६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ कथांकथयतस्तेषां जयंचाकांक्षतांशुभम् व्यतीतारजनीशीघ्रंशत्रुघ्नस्यमहात्मनः १ ततःप्रभातेविमलेतस्मिन्कालेसराक्षसः निर्गतस्तुपुराद्वीरोभक्ष्याहारप्रचोदितः २ एतस्मिन्नंतरेवीरउत्तीर्ययमुनांनदीम् तीर्त्वामधुपुरद्वारिधनुष्पाणिरतिष्ठत ३ ततोर्द्धदिवसेप्राप्तेक्रूरकर्मासराक्षसः आगच्छद्बहुसाहस्रंप्राणिनांभारमुद्वहन् ४ ततोददर्शशत्रुघ्नंस्थितंद्वारिधृतायुधम् तमुवाचततोरक्षः किमनेनकरिष्यसि ५ ईदृशानांसहस्राणिसायुधानांनराधम भक्षितानिमयारोषात्कालेनानुगतोह्यसि ६ आहारश्चाप्यसंपूर्णोममायंपुरुषाधम स्वयंप्रविष्टोद्यमुखंकथमासाद्यदुर्मते ७ तस्यैवंभाषमाणस्यहसतश्चमुहुर्मुहुः शत्रुघ्नोवीर्यसंपन्नोरोषादश्रूण्यवासृजत् ८ तस्यरोषाभिभूतस्यशत्रुघ्नस्यमहात्मनः तेजोमयामरीच्यस्तुसर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ९ उवाचचसुसंक्रुद्धःशत्रुघ्नस्तंनिशाचरम् योद्धुमिच्छामिदुर्बुद्धेद्वंद्वयुद्धंत्वयानघ १० पुत्रोदशरथस्याहंभ्रातारामस्यधीमतः शत्रुघ्नोनामशत्रुघ्नोवधाकांक्षीतवागतः ११ तस्यमेयुद्धकामस्यद्वंद्वयुद्धंप्रदीयताम् शत्रुस्त्वंसर्वभूतानांनमेजीवन्गमिष्यसि १२ तस्मिंस्तथाब्रुवाणेतुराक्षसःप्रहसन्निव प्रत्युवाचनरश्रेष्ठंदिष्ट्याप्राप्तोसिदुर्मते १३ मममातृष्वसुर्भ्राताराavणोनामराक्षसः हतोरामेणदुर्बुद्धेस्त्रीहेतोःपुरुषाधम १४

वृत्तस्ययुद्धायाह्वानम् कथामिति तेषांवचःशृण्वानस्यशत्रुघ्नस्य रजनीव्यतीता १ भक्ष्याहार आहरणम् तेनप्रचोदितःप्रेरितः २ ३ ४ किमनेन आयुधेनेत्यर्थः ५ ६ स्वयमासाद्य आगत्य ममसुखेकथमद्यप्रविष्टोसि ७ ८ गात्रैर्विनिष्पतन्निर्विनिरपतन् मरीच्योमरीचयः ९ १० ११ मेमत्तोजीवन्नगमिष्यसि १२ १३ मममातृष्वसुर्भ्राता कुंभीनसीसंबंधतः शूर्पणखाऽस्यमातृष्वसा तद्भ्राताराavणः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मयावज्ञांपुरतः कृत्वा यूयंविशेषतः क्षांताइत्यनुकर्षः १५ भूताश्चभविष्याश्च यूयंवर्तमानाश्च पुरुषाधमाः सर्वेऽपिमेमयानिहताः कृकरहन नत्वंवर्तमानेषुव्यंग्यं
परेतृणंयथानथापरिभूताश्च मांधातृपरिभवेनपरिभूताइतियुष्मास्ववज्ञांकृत्वा इतः पूर्वंभवंतोनहताइतिभावः १६ १७ तुभ्यंत्वांहंतुं यादृशमायुधंममेप्सितम्
तादृशंयावत्सज्जये सज्जंकरोति त्वंतावत्तिष्ठेतिशेषः १८ प्रसरमवकाशम् १९ २० इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकां

तच्चसर्वंमयाक्षांतंशत्रवणस्यकुलक्षयम् अवज्ञांपुरतःकृत्वामयायूयंविशेषतः १५ निहताश्चहतेसर्वेपरिभूतास्तृणंयथा भूता
श्चैवभविष्याश्चयूयंचपुरुषाधमाः १६ तस्यतेयुद्धकामस्ययुद्धंदास्यामिदुर्मते तिष्ठत्वंचमुहूर्तंतुयावदायुधमानये १७ ईप्सितंयादृ
शंतुभ्यंसज्जयेयावदायुधम् तमुवाचाशुशत्रुघ्नः क्वमेजीवन्गमिष्यसि १८ स्वयमेवागतःशत्रुर्नमोक्तव्यःकृतात्मना योहिविक्लवया
बुद्ध्याप्रसरंशत्रवेदिशेत् सहतोमंदबुद्धिःस्याद्यथाकापुरुषस्तथा १९ तस्मात्सुदृष्टंकुरुजीवलोकंशरैःशितैस्त्वांविविधैर्नयामि
यमस्यगेहाभिमुखंहिपापरिपुंत्रिलोकस्यचराघवस्य २० इत्यार्षेश्रीम० वा० उ० अष्टषष्टितमःसर्गः ६८ तच्छ्रुत्वाभाषि
तंतस्यशत्रुघ्नस्यमहात्मनः क्रोधमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् १ पाणौपाणिंसानिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच लवणोरघु
शार्दूलमाह्वयामासचासकृत् २ तंब्रुवाणंतथावाक्यंलवणंघोरदर्शनम् शत्रुघ्नोदेवशत्रुघ्नइदंवचनमब्रवीत् ३ शत्रुघ्नोनतदाजा
तोयदान्येनिर्जितास्त्वया तदद्यबाणाभिहतोव्रजत्वंयमसादनम् ४ ऋषयोप्यद्यपापात्मन्मयात्वांनिहतंरणे पश्यंतुविप्राविद्वांस-
स्त्रिदशाइवरावणम् ५ त्वयिमद्बाणनिर्दग्धेपतितेद्यनिशाचर पुरेजनपदेचापिक्षेममेवभविष्यति ६ अद्यमद्बाहुनिष्क्रांतःशरोव
ज्रनिभाननः प्रवेक्ष्यतेतेहृदयंपद्ममंशुरिवार्कजः ७ एवमुक्तोमहावृक्षंलवणःक्रोधमूर्च्छितः शत्रुघ्नोरसिचिक्षेपसचतंशतधाच्छि
नत् ८ तद्दृष्ट्वाविफलंकर्मराक्षसःपुनरेवतु पादपान्सुबहून्गृह्यशत्रुघ्नायासृजद्बली ९ शत्रुघ्नश्चापितेजस्वीवृक्षानापततोबहून्
त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकंचिच्छेदनतपर्वभिः १० ततोबाणमयंवर्षंव्यसृजद्राक्षसोपरि शत्रुघ्नोवीर्यसंपन्नोविव्यथेनसराक्षसः ११ ततःप्रह
स्यलवणोवृक्षमुद्यम्यवीर्यवान् शिरस्यभ्यहनच्छूरंस्रस्तांगःसमुमोहवै १२ तस्मिन्निपतितेवीरेहाहाकारोमहानभूत् ऋषीणांदेवसं
घानांगंधर्वाप्सरसांतथा १३ तमवज्ञायतुहतंशत्रुघ्नंभुविपातितम् रक्षोलब्ध्वांतरमपिनविवेशस्वमालयम् १४

डे अष्टषष्टितमःसर्गः ६८ अथलवणवधः तदिति १ कटकटाय्य कटकटाशब्दवतः कृत्वा २ ३ ४ ५ ६ वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभा
गः अंशुःकिरणः ७ ८ ९ १० ११ स्रस्तांगोगलितांगः १२ १३ लब्ध्वांतरम् शूलग्रहणायस्वगृहप्रवेशंप्रतिलब्ध्वावकाशमपि १४ ६७ ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ १६ पूरयंतंदिशोदश स्वतेजसेतिशेषः १७ गौरवेण मेरुमंदरसन्निभम् १८ असृग्रूपेश्वर्दनैर्लिप्तांगं पतत्रिणंबाणम् दानवेंद्ररूपाणांमचलेंद्राणाम् १९ २०
सुनिभिः सहितमितिशेषः पितामहं चतुर्मुखंब्रह्माणम् २१ नेदृशंदृष्टपूर्वंनश्रुतंवा लोकानांसंक्षयं प्रतिलोकक्षयोभवेत्किमितिभयसंमोहः २२ २३ शत्रुघ्नधारितः

नापिशूलंप्रजग्राहतंदृष्ट्वाभुविपातितम् ततोहतइतिज्ञात्वातान्भक्षान्समुदावहत् १५ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तुपुनस्तस्थौधृतायुधः शत्रु
घ्नोवैपुरद्वारिऋषिभिःसंप्रपूजितः १६ ततोदिव्यममोघंतंजग्राहशरमुत्तमम् ज्वलंतंतेजसाघोरं पूरयंतंदिशोदश १७ वज्राननं
वज्रवेगंमेरुमंदरसन्निभम् नतंपर्वसुसर्वेषुसंयुगेष्वपराजितम् १८ असृक्चंदनदिग्धांगंचारुपत्रंपतत्रिणम् दानवेंद्राचलेंद्राणा
मसुराणांचदारुणम् १९ तंदीप्तमिवकालाग्निंयुगांतेसमुपस्थितम् दृष्ट्वासर्वाणिभूतानिपरित्रासमुपागमन् २० सदेवासुरगंधर्वं
मुनिभिःसाप्सरोगणम् जगद्धिसर्वमस्वस्थंपितामहमुपस्थितम् २१ ऊचुश्चदेवदेवेशंवरदंप्रपितामहम् देवानांभयसंमोहोलोका
नांसंक्षयंप्रति २२ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाब्रह्मालोकपितामहः भयकारणमाचष्टदेवानामभयंकरः २३ उवाचमधुरांवाणींशृणुध्वंसर्वदेव
ताः वधायलवणस्याजौशरःशत्रुघ्नधारितः २४ तेजसातस्यसंमूढाःसर्वेस्मःसुरसत्तमाः एषोपूर्वस्यदेवस्यलोककर्तुःसनातनः २५
शरस्तेजोमयोवत्सायेनवैभयमागतम् एषवैकैटभस्यार्थेमधुनश्चमहाशरः २६ सृष्टोमहात्मनातेनवधार्थेदैत्ययोस्तयोः एकएवप्र
जानातिविष्णुस्तेजोमयंशरम् २७ एषाएवतनुःपूर्वाविष्णोस्तस्यमहात्मनः इतोगच्छतपश्यध्वंवध्यमानंमहात्मना २८ रामानुजेन
वीरेणलवणंराक्षसोत्तमम् तस्यतेदेवदेवस्यनिशम्यवचनंसुराः २९ आजग्मुर्यत्रयुध्येतेशत्रुघ्नलवणावुभौ तंशरंदिव्यसंकाशंश
त्रुघ्नकरधारितम् ३० ददृशुःसर्वभूतानियुगांताग्निमिवोत्थितम् आकाशमावृतंदृष्ट्वादेवैर्हिरघुनंदनः सिंहनादंभृशंकृत्वाददृ
शेलवणंपुनः आहूतश्चपुनस्तेनशत्रुघ्नेनमहात्मना ३२ लवणःक्रोधसंयुक्तोयुद्धायसमुपस्थितः आकर्णात्सविकृष्याथतद्धनुर्ध
न्विनांवरः ३३ समुमोचमहाबाणंलवणस्यमहोरसि उरस्तस्यविदार्याशुप्रविवेशरसातलम् ३४ गत्वारसातलंदिव्यःशरोविबुधपू
जितः पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनंदनम् ३५ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नोलवणःसनिशाचरः पपातसहसाभूमौवज्राहतइवाचलः
३६ तच्चशूलंमहद्दिव्यंहतेलवणराक्षसे पश्यतांसर्वदेवानांरुद्रस्यवशमन्वगात् ३७

तेनधृतइत्यर्थः २४ एषोपूर्वस्येति पूर्वस्यलोककर्तु
र्देवस्य एषशरः आर्षःसंधिः २५ २६ तेनभगवतेत्यर्थः तमेवंतेजोमयंशरं एकोविष्णुरेवप्रजानाति तदपरमूर्तित्वात् २७ तदेवाह एषाएवेति असंधिरार्षः म ८२
हात्मनस्तस्यविष्णोरेषाशरमयीतनुरेव पूर्वाप्राचीनामूर्तिः वध्यमानंलवणमित्यन्वयः २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८ भयंत्यक्त्वाजयोवासः सर्पइव सर्पसदृशोलवणश्चप्रशांतः ३९ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे एकोनसप्ततितमः स
र्गः ६९ अथदेवप्रसादतोमहतीप्रतिष्ठाशत्रुघ्नस्य हतेइति १ २ तुष्यंतव ३ ४ मधुरामनोहरा निवेशम् सपौरजानपदमहाबलसेनाविवेशभूतमहाराज
धानीत्वं प्राप्नुयात् ५ शूरसेना शूरासेनायस्यांसा ६ तांसेनां गंगातीरेस्थापितां ७ श्रावणेन श्रावणमासावलंबनेननिवेशनंस्थापनंसेनायाः पौरजानपदा-

एकेषुपातेनभयंनिपात्य लोकत्रयस्यास्यरघुप्रवीरः विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमःप्रणुद्येवसहस्ररश्मिः ३८ ततोहिदेवाऋषिपन्न
गाश्चप्रपूजिरेह्यप्सरसश्चसर्वाः दिष्ट्याजयोदाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वाभयंसर्पइवप्रशांतः ३९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्त
रकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ हतेतुलवणेदेवाःसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ऊचुःसुमधुरांवाणींशत्रुघ्नंशत्रुतापनम् १ दिष्ट्याते
विजयोवत्सदिष्ट्यालवणराक्षसः हतःपुरुषशार्दूलवरंवरयसुव्रत २ वरदास्तुमहाबाहोसर्वएवसमागताः विजयाकांक्षिणस्तभ्यम
मोघंदर्शनंहिनः ३ देवानांभाषितंश्रुत्वाशूरोमूर्ध्निकृतांजलिः प्रत्युवाचमहाबाहुःशत्रुघ्नःप्रयतात्मवान् ४ इयंमधुपुरीरम्यामधुरादेव
निर्मिता निवेशंप्राप्नुयाच्छीघ्रमेषमेस्तुवरःपरः ५ तंदेवाःप्रीतमनसोबाढमित्येवराघवम् भविष्यतिपुरीरम्याशूरसेनानसंशयः
६ तेतथोक्त्वामहात्मानोदिवमारुरुहुस्तदा शत्रुघ्नोपिमहातेजास्तांसेनांसमुपानयत् ७ सासेनाशीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वाशत्रुघ्नशास
नम् निवेशनंचशत्रुघ्नःश्रावणेनसमारभत् ८ सपुरादिव्यसंकाशोवर्षेद्वादशमेशुभे निविष्टःशूरसेनानांविषयश्चाकुतोभयः ९
क्षेत्राणिसस्ययुक्तानिकालेवर्षतिवासवः अरोगवीरपुरुषाशत्रुघ्नभुजपालिता १० अर्द्धचंद्रप्रतीकाशायमुनातीरशोभिता शोभि
तागृहमुख्यैश्चचत्वरापणवीथिकैः चातुर्वर्ण्यसमायुक्तानानावाणिज्यशोभिता ११ यच्चतेनपुराशुभ्रंलवणेनकृतंमहत् तच्छो
भयतिशत्रुघ्नोनानावर्णोपशोभितम् १२ आरामैश्चविहारैश्चशोभमानंसमंततः शोभितांशोभनीयैश्चतथान्यैर्दैवमानुषैः १३ तां
पुरींदिव्यसंकाशांनानापण्योपशोभिताम् नानादेशगतैश्चापिवणिग्भिरुपशोभिताम् १४ तांसमृद्धांसमृद्धार्थःशत्रुघ्नोभरतानुजः
निरीक्ष्यपरमप्रीतः परंहर्षमुपागमत् १५ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नानिवेश्यमधुरांपुरीम् रामपादौनिरीक्षेहं वर्षेद्वादशआगते १६

नंच समारभदारब्धवान्स्म ८ द्वादशमे द्वादशे पुरापूर्वं प्राथमिके द्वादशेवर्षेविनिविष्टः शूरसेनानां विषयोदेशः सापुरीतिपाठे सापुरीनिविष्टा विषयोदेश
श्चनिविष्टइत्यर्थः ९ १० अर्धचंद्रप्रतीकाशेति पुरीसंस्थानकथनम् वीथिकस्त्वार्षः स्त्रीत्वमार्षम् ११ तेनलवणेनयद्गृहं पुरा पूर्वंकृतम् तदेवशुभ्रम् सुधा
धवलंकृत्वा नानावर्णैश्चित्रैरुपशोभितंयथाभवति तथाशोभयतिस्मेत्यर्थः १२ १३ १४ १५ १६ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्ततितमःसर्गः ७० अथ शत्रुघ्नस्यागमनसमये वाल्मीक्याश्रमे रामचरितश्र
वणम् ततोद्वादशमेइति अल्पभृत्याबलानिचानुगाअनुयायिनोयस्यसः १ बलमुख्यान्बलप्रधानान् २ गणितान्वासान् पूर्वमेवैतावद्भिर्वासैः वाल्मीक्याश्रमं
यास्यामीतिसंख्यातान् वाल्मीकेरयंवाल्मीकः सचासावाश्रमस्तं ३ ४ ५ लवणस्यवधाश्रितं कथालापमितिशेषः नकृतंनवपूर्वकैरितिपाठे नवपूर्वकैर्माधात्रा
दिभिर्यन्नकृतं तत्त्वयाकृतमित्यर्थः ६ ७ तत्रतन्निमित्तं ८ कर्ममहत्कर्मरावणवधादपिमहद्दुष्करमिदंकर्म लवणबधकर्मत्वयाऽयत्नतोलीलयैवकृतं ९ १० वासव

ततःसनाममरपुरोपमांपुरींनिवेश्ययंवेविविधजनाभिसंवृताम् नराधिपोरघुपतिपाददर्शनेदधेमतिंरघुकुलवंशवर्धनः १७ इत्या
र्षेश्रीमद्रा॰ वा॰ उ॰ सप्ततितमःसर्गः ७० ततोद्वादशमेवर्षेशत्रुघ्नोरामपालिताम् अयोध्यांचकमेगंतुमल्पभृत्यबलानुगः १ ततो
मंत्रिपुरोगांश्चबलमुख्यान्निवर्त्यच जगामहयमुख्यैनरथानांचशतैनसः २ सगत्वागणितान्वासान्सप्ताष्टौरघुनंदनः वाल्मीकाश्रममा
गत्यवासंचक्रेमहायशाः ३ सोभिवाद्यततःपादौवाल्मीकेःपुरुषर्षभः पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंजग्राहमुनिहस्ततः ४ बहुरूपाःकर्ममधुराः
कथास्तत्रसहस्रशः कथयामाससमुनिःशत्रुघ्नायमहात्मने ५ उवाचचमुनिर्वाक्यंलवणस्यवधाश्रितम् कदुष्करंकृतंकर्मलवणंनिघ्न
तात्वया ६ बहवःपार्थिवाःसौम्यहताःसबलवाहनाः लवणेनमहाबाहोयुध्यमानामहाबलाः ७ सत्वयानिहतःपापोलीलयापु
रुषर्षभ जगतश्चभयंतत्रप्रशांतंतवतेजसा ८ रावणस्यवधोघोरोयत्नेनमहताकृतः इदंचकर्ममहत्कर्मत्वयाकृतमयत्नतः
९ प्रीतिश्चास्मिपराजातादेवानांलवणेहते भूतानांचैवसर्वेषांजगतश्चप्रियंकृतम् १० तच्चयुद्धंमयादृष्टंयथावत्पुरुषर्षभ
सभायांवासवस्याथउपविष्टेनराघव ११ ममापिपरमाप्रीतिर्हृदिशत्रुघ्नवर्तते उपाघ्रास्यामितेमूर्ध्निस्नेहस्यैषापरागतिः १२
इत्युक्त्वामूर्ध्निशत्रुघ्नमुपाघ्रायमहामतिः आतिथ्यमकरोत्तस्ययेचतस्यपदानुगाः १३ सभुक्तवान्नरश्रेष्ठोगीतमाधुर्यमुत्तमम् शु
श्रावरामचरितंतस्मिन्कालेयथाकृतम् १४ तंत्रीलयसमायुक्तंत्रिस्थानकरणान्वितम् संस्कृतंलक्षणोपेतंसमतालसमन्वितम् १५

सभायांउपविष्टेनापि मयातद्युद्धं यथावद्दृष्टं दिव्यचक्षुषेतिशेषः दृष्टमित्यस्यश्रुतमित्यर्थोवा ११ मूर्ध्न्याघ्राणं परागतिःपरंकार्यंस्नेहस्य १२ १३ गीतस्यमा-
धुर्यंयत्रतादृशंरामचरितं तस्मिन्काले पूर्वकाले यथारामेणकृतं तादृशमेवकाव्यनिबद्धंसुश्राव क्वचिदाश्रमप्रदेशे गायतोःकुशलवयोर्मुखादितिशेषः १४
तंत्रीलयसमायुक्तं तंत्र्याःवीणातंत्र्युत्थध्वनेर्लयस्य तालपरिच्छेदस्य समनुरुद्धं त्रीणिस्थानानि उरःकंठशिरांसि तेषुकरणं मंद्रमध्यतारभेदेनोच्चारणं तेनान्वितं
संस्कृतंसंस्कृतवाक्यबद्धं लक्षणोपेतं व्याकरणलक्षणैर्वृत्तलक्षणैःकाव्यलक्षणैःसंगीतशास्त्रलक्षणैश्चोपेतं समतालेन नागोचिततालशब्देनसमन्वितम् १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामचरितं रामचरितगीतम् तस्मिन्काले पुरापूर्वं रामेण यथाकृतं स्वानुभूतं च तथैवशुश्राव तदेवपुनराह तानीति अक्षराणि अक्षरघटितवाक्यानि सत्यानिसत्यार्था-
निपूर्वशः पूर्वकालेयथावृत्तानि यथावृत्तार्थकानि यद्वा यथावृत्तानि वृत्तलक्षणमनतिक्रम्यनिबद्धानि पूर्वशआनुपूर्व्येण १६ श्रुत्वापुरुषशार्दूलः शत्रुघ्नोविसंज्ञःहृ
र्षाद्विवेकशून्योभूदितिशेषः समुहूर्तमसंज्ञइवस्थितः पश्चाल्लब्धविवेकोविस्मयातिरेकान्मुहुर्मुहुर्निश्वस्य १७ तस्मिन्गीते यथावृत्तं अतीतमपिवर्तमानमिवाशृणो
त् रसावेशादतीता अप्यर्थाः प्रत्यक्षवद्भातीतिभावः येचराज्ञः मधुराज्यस्य शत्रुघ्नस्य पदानुगास्तेपिगीतिसंपदंश्रुत्वा १८ एवंरामचरितगायकोस्माभिर्नदृश्यतइति
खेदादवाङ्मुखत्वादिविशिष्टाः संतआश्चर्यमित्यब्रुवन् यद्वा येतुगीतिकुशलास्तेस्वस्यतादृशगीतिनैपुण्याभावादवाङ्मुखाइत्यर्थः येचसैनिकास्तेपरस्परं संबभाषिरे

शुश्रावरामचरितंतस्मिन्कालेपुराकृतम् तान्यक्षराणिसत्यानियथावृत्तानिपूर्वशः १६ श्रुत्वापुरुषशार्दूलोविसंज्ञोबाष्पलोचनः समु
हूर्तमिवासंज्ञोविनिश्वस्यमुहुर्मुहुः १७ तस्मिन्गीतेयथावृत्तंवर्तमानमिवाशृणोत् पदानुगाश्चयेराज्ञस्तांश्रुत्वागीतिसंपदम् १८ अवा
ङ्मुखाश्चदीनाश्चह्याश्चर्यमितिचाब्रुवन् परस्परंचयेतत्रसैनिकाःसंबभाषिरे १९ किमिदंक्वचवर्तामःकिमेतत्स्वप्नदर्शनम् अर्थोयोनःपु
रादृष्टस्तमाश्रमपदेपुनः २० शृणुमःकिमिदंस्वप्नेगीतबंधनमुत्तमम् विस्मयंतेपरंगत्वाशत्रुघ्नमिदमब्रुवन् २१ साधुपृच्छनरश्रेष्ठवा
ल्मीकिंमुनिपुंगवम् शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् २२ सैनिकानक्षमोस्माकंपरिप्रष्टुमिहेदृशः आश्चर्याणिबहूनीहभवं
त्यस्याश्रमेमुनेः २३ नतुकौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुंतंमहामुनिम् एवंतद्वाक्यमुक्त्वातुसैनिकान्रघुनंदनः अभिवाद्यमहर्षितंस्वंनिवेशंय
यौतदा २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ७१ तंशयानंनरव्याघ्रंनिद्रानाभ्यागमत्तदा
चिंतयानमनेकार्थंरामगीतमनुत्तमम् १ तस्यशब्दंसमधुरंतंत्रीलयसमन्वितम् श्रुत्वारात्रिर्जगामाशुशत्रुघ्नस्यमहात्मनः २ तस्यां
रजन्यांव्युष्टायांकृत्वापौर्वाण्हिकंक्रमम् उवाचप्रांजलिर्वाक्यंशत्रुघ्नोमुनिपुंगवम् ३ भगवन्द्रष्टुमिच्छामिराघवंरघुनंदनम् त्वयानुज्ञा
तमिच्छामिसहैभिःशंसितव्रतैः ४

१९ तदेवाहकिमिति क्ववर्तामः आश्रमे अन्यत्रवायोर्थोनोस्माकं अस्माभिः पुरादृष्टस्तमर्थमाश्रमपदेशृणुमः
किमिदं आश्रमवर्तिभिरननुभवेनाशक्यनिबंधनत्वादितिभावः यदेवमतः स्वप्नेस्मदीयेएवगीतबंधमाश्रितोभवेत्तत्रदुर्घटस्यापिसुघटत्वादितिसंबभाषिरेइतिसं
बंधः २० २१ साधुपृच्छेति किंकर्तृकंगानमितीतिशेषः २२ ईदृशोऽर्थःपरिप्रष्टुंनक्षमः २३ अन्वेष्टुमवगंतुं प्रष्टुंच २४ इतिश्रीरामाभिरामे॰ वाल्मीकीयेउ
त्तरकांडे एकसप्ततितमःसर्गः ७१ अथशत्रुघ्नस्यरामंदृष्ट्वा पुनःप्रतिनिवृत्तिः तमिति १ तस्यरामगीतस्य २ पौर्वाण्हिकक्रमं शौचस्नानार्घ्यसंध्यावंदनब्र
ह्मयज्ञानुष्ठानरूपं पूर्वाण्हसंबंध्याचारक्रमं ३ राघवं रघुगोत्रापत्यं रघुनंदनं रघुकुलस्यानंदजनकम् त्वयानुज्ञातं तवानुज्ञां एभिर्मुनिभिः सहेच्छामि ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ ६ पुरीमयोध्याम् ७ ८ ९ अस्यपुरी निवेशिता सर्वप्रजानिवेशनेनप्रतिष्ठापिता १० ११ १२ क्षत्रिय चेष्टितं क्षत्रियाचारः १३ हियस्मान्नः क्षत्रियाणांप्रजाः सर्व
थापरिपाल्याइतिहिप्रसिद्धम् १४ मामवलोकितुमयोध्यामागच्छ तवपुरंस्वपुरं गंतासि गच्छेत्यर्थः १५ १६ १७ १८ यथाज्ञया यथावत्कृतया आज्ञया १९ २० २१

इत्येवंवादिनंतंतु शत्रुघ्नंशत्रुसूदनम् वाल्मीकिःसंपरिष्वज्यविससर्जसराघवम् ५ सोभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंरथमारुह्यसुप्रभम् अयो
ध्यामगमत्तूर्णंराघवोत्सुकदर्शनः ६ सप्रविष्टःपुरींरम्यांश्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः प्रविवेशमहाबाहुर्यत्ररामोमहाद्युतिः ७ सरामंसं-
त्रिमध्यस्थंपूर्णचंद्रनिभाननम् पश्यन्नमरमध्यस्थंसहस्रनयनंयथा ८ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा उवाचप्रांजलिर्भू
त्वारामंसत्यपराक्रमम् ९ यदाज्ञप्तंमहाराजसर्वंतत्कृतवानहम् हतःसलवणःपापःपुरीचास्यनिवेशिता १० द्वादशैतानिवर्षाणित्वां
विनारघुनंदन नोत्सहेयमहंवस्तुंत्वयाविरहितोनृप ११ समेप्रसादंकाकुत्स्थकुरुष्वामितविक्रम मातृहीनोयथावत्सोनचिरंप्रवसाम्य
हम् १२ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थःपरिष्वज्येदमब्रवीत् माविषादंकृथाःशूरनैतत्क्षात्रियचेष्टितम् १३ नावसीदंतिराजानोविप्रवासेषुराघव
प्रजाहिपरिपाल्याहिक्षत्रधर्मेणराघव १४ कालेकालेतुमांवीर अयोध्यामवलोकितुम् आगच्छत्वंनरश्रेष्ठगंतासिचपुरंतव १५ म
मापित्वंसुदयितःप्राणैरपिनसंशयः अवश्यंकरणीयंचराज्यस्यपरिपालनम् १६ तस्मात्त्वंवसकाकुत्स्थसप्तरात्रंमयासह ऊर्ध्वंगंता
सिमथुरांसभृत्यबलवाहनः १७ रामस्यैतद्वचःश्रुत्वाधर्मयुक्तंमनोनुगम् शत्रुघ्नोदीनयावाचाबाढमित्येवचाब्रवीत् १८ सप्तरात्रंचका
कुत्स्थोराघवस्ययथाज्ञया उष्यतत्रमहेष्वासोगमनायोपचक्रमे १९ आमंत्र्यतुमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् भरतंलक्ष्मणंचैवमहार-
थमुपारुहत् २० दूरंपद्भ्यामनुगतोलक्ष्मणेनमहात्मना भरतेनचशत्रुघ्नोजगामाशुपुरींतदा २१ इत्यार्षेश्रीमद्रामा॰ वा॰ उत्त॰
द्विसप्ततितमःसर्गः ७२ प्रस्थाप्यतुसशत्रुघ्नंभ्रातृभ्यांसहराघवः प्रमुमोदसुखीराज्यंधर्मेणपरिपालयन् १ ततःकतिपयाहःसु
वृद्धोजानपदोद्विजः मृतंबालमुपादायराजद्वारमुपागमत् २ किन्नुमेदुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतम् रुदन्बहुविधावाचःस्नेहदुः-
खसमन्वितः असकृत्पुत्रपुत्रेतिवाक्यमेतदुवाचह ३ किन्नुमेदुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतम् यदहंपुत्रमेकंतुपश्यामिनिधनंगतम् ४

इतिश्रीरामायणेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ७२ अथमृतबालकब्राह्मणस्यराजद्वारिविलापः प्रस्था
प्येति भ्रातृभ्याम् लक्ष्मणभरताभ्याम् १ कतिपयाहस्सु गतेष्विति शेषः २ स्नेहेनपुत्रस्नेहेन तन्मरणदुःखेनचसमन्वितः ३ यद्यस्मान्निधनंगतंत्वांपश्यामि
अतोमेमयाकिंदुष्कृतंकृतम् ४ श्रीरामचंद्रसीतापतयेनमः ६ ६ ६ ६ ६ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंच हेपुत्र काप्राप्तयौवनं ममदुःखाय अकाले कालमापन्नं पश्यामीत्यनुषंगः पंचवर्षसहस्रकं वर्षशब्दोत्रदिनपरः सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीतेतिवत् तेनषोड
शवर्षमित्यर्थइत्येके तेनकिं चिन्न्यूनचतुर्दशवर्षमित्यर्थइत्यन्ये ५ तवशोकेनाहं तवजननीच निधनंगमिष्यामि ६ अस्यमरणेमत्कृतंकिंचिन्न कारणमित्याह नेति सर्वे
षां प्राणिनां तद्विषयमनृतहिंसारिक्तमपिपापं मनोवाक्कायैरनिष्ठाचरणं स्वकृतंनस्मरामि अकृतत्वादेव सर्वेषांप्राणिनांप्राणंनकदाचनविद्यतेइतिपाठे सर्वेषांप्राणि
नांप्राणमुद्दिश्य मयाकृतहिंसांनस्मरामि अतोममकदाचन जन्मांतरेपि पापंनविद्यते जन्मांतरेतत्करणेसंस्कारेणेतज्जन्मन्यपितत्रप्रवृत्तिः स्यादितिभावः ७ पितृ
कार्याणि श्राद्धादीनि ८ रामस्यविषयेदेशे ९ तस्माद्राजदोषादेवेदंबालमरणमित्याह रामस्येति १० सराजन्नित्याभिमुख्येनवादः ११ कृत्वीभवेतिव्यंग्योक्तिः १२

अप्राप्तयौवनंबालंपंचवर्षसहस्रकम् अकालेकालमापन्नंममदुःखायपुत्रक ५ अल्पैरहोभिर्निधनंगमिष्यामिनसंशयः अहंच
जननीचैवतवशोकेनपुत्रक ६ नस्मराम्यनृतंह्युक्तंनचहिंसांस्मराम्यहम् सर्वेषांप्राणिनांपापंनस्मरामिकदाचन ७ केनाद्यदुष्कृतेना
यंबालएवममात्मजः अकृत्वापितृकार्याणिगतोवैवस्वतक्षयम् ८ नेदृशंदृष्टपूर्वंमेश्रुतंवाघोरदर्शनम् मृत्युरप्राप्तकालानांरामस्य
विषयेह्ययम् ९ रामस्यदुष्कृतंकिंचिन्महदास्तिनसंशयः यथाहिविषयस्थानांबालानांमृत्युरागतः १० नह्यन्यविषयस्थानांबालानां
मृत्युतोभयं सराजन्जीवयस्वेनंबालंमृत्युवशंगतम् ११ राजद्वारिमरिष्यामिपत्न्यासार्द्धमनाथवत् ब्रह्महत्यांततोरामसमुपेत्यसु
खीभव १२ भ्रातृभिःसहितोराजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि उषिताःस्मसुखंराज्येतवास्मिन्सुमहाबल १३ इदंतुपतितंतस्मात्तवरामव
शेस्थितान् कालस्यवशमापन्नाःस्वल्पंहिनहिनःसुखम् १४ संप्रत्यनाथोविषयइक्ष्वाकूणांमहात्मनां रामंनाथमिहासाद्यबालांतकर
णंध्रुवम् १५ राजदोषैर्विपद्यंतेप्रजाह्यविधिपालिताः असद्वृत्तेहिनृपतावकालेम्रियतेजनः १६ यद्वापुरेष्वयुक्तानिजनाजनपदेषुच कुर्व
तेनचरक्षास्तितदाकालकृतंभयम् १७ सुव्यक्तंराजदोषोहिभविष्यतिनसंशयः पुरेजनपदेचापितथाबालवधोह्ययम् १८ एवंबहु
विधैर्वाक्यैरुपरुध्यमुहुर्मुहुः राजानंदुःखसंतप्तःसुतंतमुपगूहति १९ इत्यार्षेश्रीम०वा०उ०त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३

उषिताःस्मएतावत्कालमितिशे
षः १३ इदंबालकमरणदुःखं हियतइदानींवयंकालस्यवशमापन्नाः हितस्मात्तवराज्येनोस्माकं स्वल्पमपिसुखंनहि १४ इदानीमिक्ष्वाकूणामयंविषयोदेशोरामंबालानामंतंकरो
तिताद्दशंनाथमासाद्य प्राप्यानाथोजातोरक्षकस्त्राजरहितोजातः १५ कथमेवंवादस्तत्राह राजदोषैरिति असद्वृत्ते धर्मेणप्रजापालनहीने १६ अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि
नचरक्षास्ति अनुचितकृत्यनिवारणंचयदानास्ति तदेवकालकृतं अकालमृत्युकृतंभयं नान्यथेत्यर्थः १७ तस्मान्मत्पुत्रमरणं राजदोषहेतुकमेवेत्याह सुव्यक्तमिति पुरेजन
पदेवानुचितकृत्यप्रवृत्तदंडाभावरूपोराजदोषोजातोभविष्यति तथातस्मादेवायंबालवधः तथाःकालवधोह्ययमितिपाठांतरं १८ राजानमुपरुध्येत्यन्वयः १९ इतिश्रीरामा
भि०वा०उ०त्रिसप्ततितमःसर्गः ७३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथमहर्षीनाहूयतान् प्रतिबालमरणनिमित्तप्रश्ने तेभ्यस्तन्निमित्तज्ञानलाभः तथाविति सर्वंपरिदेवनं दुःखमात्मनोवार्धकादिनिमित्तं शोकःपुत्रवियोगस्ताभ्यां समन्वितं शुश्राव १ नैगमाः पौरास्तत्सहितान् २ ३ ४ ५ अनुकूलिताः कृतशिष्टाचाराः अयंद्विजउपरोधाति उपरुणद्धि राजद्वारमितिशेषः सर्वंराजदोषमूलमेव बालमरणंवदतीत्यादिकंचसर्वमाचष्टे ६ ७ हेराजन्नयंबालस्यसंक्षयो यथायेनप्रकारेण अकालेसंप्राप्तस्तच्छृणु ततस्तस्यप्रतिक्रियायाः कर्तव्यतामनुष्ठेयां शंश्रुत्वा तत्कुरुष ८ तदेववक्तुंपीठिकामाह पुरेति तपस्विनः अनशनप्रभृत्यनेककायक्लेशलक्षणतपोयुक्ताब्राह्मणाएवकृतेयुगेऽभवन् ९ अब्राह्मणस्तद्व्यतिरिक्तः कथमपितपस्वीन कृतेइतिशेषः किंतुनित्यनैमित्तिककर्ममात्रपरएव तस्मिन्युगेप्रज्वलितेतपसादीप्ते ब्रह्मभूतेब्राह्मणवर्णप्रधानेऽनावृते अज्ञा

तथातुकरुणंतस्यद्विजस्यपरिदेवनम् शुश्रावराघवःसर्वंदुःखशोकसमन्वितम् १ सदुःखेनचसंतप्तोमंत्रिणस्तानुपाह्वयत्
वसिष्ठंवामदेवंचभ्रातॄंश्चसहनैगमान् २ ततोद्विजावसिष्ठेनसार्द्धमष्टौप्रवेशिताः राजानंदेवसंकाशंवर्धस्वेतिततोऽब्रुवन्
३ मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकाश्यपः कात्यायनोथजाबालिर्गौतमोनारदस्तथा ४ एतेद्विजर्षभाःसर्वे आसनेषूपवेशिताः
महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्यकृतांजलिः ५ मंत्रिणोनैगमाश्चैवयथार्हमनुकूलिताः तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांदीप्ततेजसाम्
राघवःसर्वमाचष्टेद्विजोयमुपरोधाति ६ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराज्ञोदीनस्यनारदः प्रत्युवाचशुभंवाक्यमृषीणांसन्निधौस्वयम्
७ शृणुराजन्यथाकालेप्राप्तोबालस्यसंक्षयः श्रुत्वाकर्तव्यतांराजन्कुरुष्वरघुनंदन ८ पुराकृतयुगेराजन्ब्राह्मणावैतपस्विनः
९ अब्राह्मणस्तदाराजन्नतपस्वीकथंचन तस्मिन्युगेप्रज्वलितेब्रह्मभूतेत्वनावृते १० अमृत्यवस्तदासर्वेजज्ञिरेदीर्घदर्शिनः
ततस्त्रेतायुगंनामममानवानांवपुष्मताम् ११ क्षत्रियायत्रजायंतेपूर्वेणतपसान्विताः वीर्येणतपसाचैवतेधिकाः पूर्वजन्मनि मा
नवायेमहात्मानस्तत्रत्रेतायुगेयुगे १२

नावरणरहितजने युगे कृतयुगे १० सर्वेएवतदाऽमृत्यवोजज्ञिरे मरणदुःखहेतुधर्मलेशस्याप्यभावात् अनावृतज्ञानत्वाच्चदीर्घदर्शिनः अतीतानागतादिसकलज्ञानवंतः ततः कृतयुगसमाप्त्यनंतरम् वपुष्मतां शिथिलब्रह्मात्मबुद्धितयाकिंचिद्देहात्मबुद्धिमतांमानवानां त्रेतायुगंनामभवति ११ यत्रत्रेतायुगे पूर्वेण पूर्वयुगेपूर्ववर्णब्राह्मणानुष्ठितेनतपसान्विताः क्षत्रियाजायंते तादृशं त्रेतायुगंनामाऽभूदितिसंबंधः कृतयुगे ब्राह्मणमात्रनिष्ठंतपस्त्रेतायांक्षात्रियसाधारणमभूदितिभावः त्रयीविहितत्रेताग्निसाध्यकर्मस्तुप्रवृत्त्या युगस्यत्रेतासंज्ञेतिपुराणविदः किंचतत्रत्रेतायुगे त्रेतायुगाख्येयुगे महात्मानस्तपोयुक्तायेमानवाः ब्राह्मणाःक्षत्रियावासंति तदपेक्षया पूर्वस्मिन्जन्मनि पूर्वजातेकृतयुगे तपोभाजोयेमानवास्तेवीर्येण प्रभावेण तपसा तपातिशयेनाधिकाउत्कृष्टाः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ त्रेताकालिकक्षत्रियाणां कृतकालिकब्राह्मणेभ्योन्यूनता त्रेताकालिकब्राह्मणेभ्यस्त्व समतेत्याह ब्रह्मक्षत्रमिति उभयोर्युगयोर्मध्ये कृतयुगेब्रह्मपूर्वं तपोवीर्या भ्यामुत्कृष्टं क्षत्रंचावरंच ताभ्यांतपोवीर्याभ्यांन्यूनमासीत्तत्सर्वं ब्रह्मक्षत्ररूपमुभयं त्रेतायांसमवीर्यसमन्वितमासीत् कृतेक्षत्रियाणांतपस्यनधिकारात्तद्युगीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तेषांन्यूनता त्रेतायांतूभयोरपितपोधिकारादुभावपि तपोवीर्याभ्यांसमावितिभावः अर्थात्कृतयुगब्राह्मणेभ्यस्त्रेतायुगब्राह्मणानामपिन्यूनत्वमुक्तं १३ अतस्त्रेतायुगे ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तपोविशेषेण तयोर्मध्येब्राह्मणस्य ततःक्षत्रादधिकंविशेषमपश्यंतोमन्वादयः सर्वेतात्कालिकाः धर्मप्रवर्तनाधिकृताः चातुर्वर्ण्यस्य स्वार्थे ष्यञ् ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां संमतमनादितःसर्वलोकसंमतं स्थापनंवर्णानामाचारभेदकस्थापनं शास्त्रंतत्र त्रेतायुगेचक्रिरे कृतेतुविनैवस्थापनं स्वयमेवसर्वेवर्णाःस्व स्वधर्मरताइतिभावः १४ तस्मिन्त्रेतायुगे धर्मभूतेवर्णाश्रमप्रयुक्तयागादिधर्मबहुलेनावृते धर्माचरणप्रतिबंधकपापरहिते प्रज्वलिते तेनैवधर्मेणप्रदीप्तेसति अधर्मो- हिंसानृतासंतोषविग्रहरूपचतुष्पात् पृथिवीतलेपादंचतुर्थांशं पातयत् अपातयत् प्रवर्तयामासेत्यर्थः एवंच त्रेतापुरुषाः कृतयुगपुरुषाइव निर्मलज्ञानराहित्यात् ब्रह्मज्ञानाधि

ब्रह्मक्षत्रंचतत्सर्वंयत्पूर्वमवरंचयत् युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् १३ अपश्यंतस्कृतेसर्वेविशेषमाधिकंततः स्थापनं चक्रिरेतत्रचातुर्वर्ण्यस्यसंमतम् १४ तस्मिन्युगेप्रज्वलितेधर्मभूतेह्यनावृते अधर्मःपादमेकंतुपातयत्पृथिवीतले १५ अ धर्मेणहिसंयुक्तस्तेजोमंदंभविष्यति १६ आमिषंयच्चपूर्वेषांराजसंचमलंभृशम् अनृतंनामतद्भूतंक्षिप्तेनपृथिवीतले १७ अनृतंपातयित्वातुपादमेकमधर्मतः ततःप्रादुष्कृतंपूर्वमायुषःपरिनिष्ठितम् १८

कारशून्या अग्निहोत्रादिधर्मेएवप्रवृत्ताः ज्ञानाभावादेव चाधर्मोपि पादेनप्रवृत्तइतिभावः १५ अतएवतेकृतयुगपुरुषेभ्यः क्षीणाइत्याह अधर्मेणेति यतस्तेनसंयुक्तोलोकोवर्णाश्रमाधिकृतोभवति ततस्तस्यतेजोमंदं भविष्यति १६ एवंच तेषांकृष्यादिकमेवजीवनोपायइत्याहामिषमिति पूर्वेषां कृतयुगस्थानाम् भृशमत्यर्थम् मलंमलवत्त्याज्यम् यद्राजसं रजोगुणमूलमामि षम् जीवनोपायरूपम् कृष्याद्यासीत् तदनृतंनाम सेवाश्ववृत्तिरनृतंकृषिरितिकोशात् तद्रूपेणपादेन पृथिवीतलेभूतम् प्राप्तमधर्मेणेतिशेषः कृतेत्वकृष्टपच्याहा राइतिभावइतितीर्थः कतकस्तु अपिचपूर्वेषां स्वस्ववंश्यानाम् यच्चामिषम् पुरदेशगृहक्षेत्रादि तदुद्दिश्य राजसं रजोगुणमूलंद्वेषलक्षणंभवति त्रेतायामितिशेषः कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवइत्युक्तेः कोनामाधर्मस्यपादस्तत्राहानृतमिति येन पृथिवीक्षिप्तेनपादेन तत्प्रयुक्तं द्वेषरूपंमलंभूतम् तदनृतंनाम देहात्मताधी रूपामिथ्याज्ञानात्मकः सर्वानर्थमूलोहंकारमयः प्रथमःपादइत्यर्थइत्याह १७ तत्पादपातेकिंभवतीत्याह अनृतमिति उक्तरूपमेकमनृतपादंपातयित्वानिक्षिप्याध र्मतोऽधर्मेण पूर्वयुगेऽपरिमितस्यायुषः परिनिष्ठितं परिमाणं प्रादुष्कृतम् तेनकृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतापुरुषाणां प्रभावादिन्यूनता आयुर्न्यूनता चोक्ता १८ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथायुःक्षयकारकाधर्मपादपरिहारहेतुव्यापारोपदेशः पातितेऽखिति अधर्मेण तस्मिन्ननृते उक्तलक्षणानृतपाते महीतले पातिते सति तत्प्रयुक्तायुःक्षयपरिहारा यशुभान्येव यज्ञदानतपोरूपपुण्यकर्माण्येवाचरन् लोको धर्माधिकारी तद्बलात्सत्यधर्मपरायणो भवति अनेनत्रेतायांयज्ञाद्यनुष्ठानेन शुद्धचित्तस्यज्ञप्ति देहात्माभिमाननिवृत्तिरित्युक्तं १९ उक्तमेवस्पष्टीकरोति त्रेतेति ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च येतएवयज्ञादिशुद्धचित्तास्तपोतप्यंत अपरेसर्वेविट् शूद्रसंकरवि-शेषाः ब्राह्मणक्षत्रियशुश्रूषांचक्रुरितिशेषः २० अथतेषांमध्येवैश्यशूद्रं समाहारद्वंद्वः शुश्रूषारूपः परमस्वधर्मः उत्कृष्टः स्वधर्मोभूत्वाऽगमच्छास्त्रोक्तदेवाहपू जांचेति सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां एवंचवैश्यस्य कृष्यादिकरणेन द्विवर्णसेवाधर्मइत्यर्थादुक्तमितिबोध्यम् २१ अथद्वापरप्रवृत्तिंदर्शयितुमाह एतस्मिन्नंतरे त्रेतायु गावसानकाले तेषांवैश्यशूद्राणामनृतरूपेः धर्मपादे सम्यक्प्राप्तेसतीतिशेषः ततःपूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियाह्रासमगमन्प्राप्ताः त्रासमुपागमन्नितिपाठे सेवकदोषस्य स्वामिप्र

पातितेत्वनृतेतस्मिन्नधर्मेणमहीतले शुभान्येवाचरल्लोकःसत्यधर्मपरायणः १९ त्रेतायुगेनृवर्तंते ब्राह्मणाःक्षत्रियाश्चये तपोऽतप्यं ततेसर्वेशुश्रूषामपरेजनाः २० स्वधर्मःपरमस्तेषांवैश्यशूद्रंतदागमत् पूजांचसर्ववर्णानांशूद्राश्चक्रुर्विशेषतः २१ एतस्मिन्नंतरेते षामधर्मेचानृतेचह ततःपूर्वेपुनर्ह्रासमगमन्नृपसत्तम २२ ततःपादमधर्मस्यद्वितीयमवतारयत् ततोद्वापरसंख्यासायुगस्यसमजा यत २३ तस्मिन्द्वापरसंख्येतुवर्तमानेयुगक्षये अधर्मश्चानृतंचैववत्वृधेपुरुषर्षभ २४ अस्मिन्द्वापरसंख्यातेतपोवैश्यान्समाविश त् त्रिभ्योयुगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वैतपआविशत् २५ त्रिभ्योयुगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्चपरिनिष्ठितः नशूद्रोलभतेधर्मंयुगतस्तु नरर्षभ २६ हीनवर्णोनृपश्रेष्ठतप्यतेसुमहत्तपः भविष्यच्छूद्रयोन्यांहितपश्चर्याकलौयुगे २७ अधर्मःपरमोराजन्द्वापरेशूद्रज न्मनः सर्वोविषयपर्यंतेनवराजन्महातपाः २८

घ्यत्वात्राष्ट्रदोषाद्दीनाबभूवुः २२ ततस्तदनंतरमधर्मस्यद्वितीयंपादं ममतारूपमधर्मोऽवतारयत् ततोद्वितीयपादावतारणादेव तृतीययुगस्यद्वापरसंख्या द्वापरइतिनाम पृषोदरादित्वात्साधुः २३ तत्कालिकलोकस्थितिमाह तस्मिन्निति द्वापरसंख्ये द्वापराख्ये युगस्याधर्मपादद्वयस्यक्षये आश्रयभूतेयुगे वर्तमाने तद्रूपाश्रयंप्राप्याधर्मः विहितातिक्रमरूपः अनृतंचववृधेः हंभावममतयोराधिक्यात् तथैवक्रअधर्मवृद्धिरत्य ल्पायुष्वं अनृतवृद्धिः प्रयासबाहुल्येन कृषिसाफल्यमित्याह २४ तद्वृद्धिफलमाह वैश्यान्तपःसमाविशत् एवंत्रिभ्योयुगेभ्यः सप्तम्यर्थेचतुर्थी त्रिषुयुगेषु २५ तथात्रिषुयुगेषु त्रीन्वर्णानवलंब्य धर्मस्तपोरूपः परिनिष्ठितः प्रतिष्ठितोभूत् धर्मंतपोलक्षणं शूद्रोयुगतोयुगत्रयेपिनलभते २६ किंतुहीनवर्णः शूद्रः कदाचित्सुम हत्तपस्तप्यते कदातत्राह भविष्यदिति भविष्यत्कालवर्तिन्यांशूद्रयोन्यांशूद्रजातौ कलौयुगेतपश्चर्याभविष्यति नत्वेतत्कालिकेइतिभावः २७ यदेवमतोद्वापरेपिशू द्रजन्मनस्तपोधारणंपरमोऽधर्मः किमुतत्रेतायां सशूद्रश्चेन्निश्चयेनत्वविषयपर्यंतेदेशेसमीपेमहातपाभूत्वा दुर्बुद्धिरयंतपति तेनैवहेतुनायंबालवधोजातः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमेवदार्ढ्यायपुनराह योहीति योहिदुर्मतिः पार्थिवस्यविषये देशेपुरेवाऽधर्मं विहितधर्मलोपमकार्यंनिषिद्धकृत्यंवाकरोति नदेवपुरेराज्येवाऽश्रीमूलमलक्ष्मीप्राप्तिः
लंभवति तदनिवारयन्सराजाक्षिप्रंनरकंयाति इहामुत्रचपरमकश्मलंप्राप्नोति नात्रसंशयः २९ ३० ३१ नन्वन्यदीया धर्मेण कथंराज्ञःकश्मलप्राप्तिरत आह षड्भा-
गस्येति रक्षार्थं धनधान्यपुण्यादिषड्भागवेतनभोक्ताकथंनरक्षेत् न्यायेनरक्षायांधर्मादिषड्भागप्राप्तिवत् अरक्षणे अधर्मभागप्राप्तिरपीतिभावः अतःसत्वमिति
३२ यत्नं निवारणयत्नम् ३३ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०उ० चतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ अथशूद्रतपस्विनोन्विष्यदर्शनंना

अद्यतप्यतिदुर्बुद्धिस्तेनबालवधोह्ययम् योह्यधर्ममकार्यंवाविषयेपार्थिवस्यतु २९ करोतिचाश्रीमूलंतत्पुरेवादुर्मतिर्नरः क्षिप्रं
चनरकंयातिसचराजानसंशयः ३० अधीतस्यचतप्तस्यकर्मणःसुकृतस्यच षष्ठंभजतिभागंतुप्रजाधर्मेणपालयन् ३१ षड्भाग
स्यचभोक्तासौरक्षतेनप्रजाःकथम् सत्वंपुरुषशार्दूलमार्गस्वविषयंस्वकम् ३२ दुष्कृतंयत्रपश्येथास्तत्रयत्नंसमाचर एवंचेद्धर्मवृ
द्धिश्चनृणांचायुर्विवर्द्धनम् ३३ भविष्यतिनरश्रेष्ठबालस्यास्यचजीवितम् ३४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकाण्डे
चतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाऽमृतमयंयथा प्रहर्षमतुलंलेभेलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् १ गच्छसौम्यद्विजश्रे
ष्ठंसमाश्वासयसुव्रत बालस्यचशरीरंतत्तैलद्रोण्यांनिधापय २ गंधैश्चपरमोदारैस्तैलैश्चसुसुगंधिभिः यथानक्षीयतेबालस्तथासौ
म्यविधीयताम् ३ यथाशरीरोबालस्यगुप्तःसन्क्लिष्टकर्मणः विपत्तिःपरिभेदोवानभवेच्चतथाकुरु ४ एवंसंदिश्यकाकुत्स्थोलक्ष्मणंशु
भलक्षणम् मनसापुष्पकंदध्यावागच्छेतिमहायशाः ५ इंगितंसतुविज्ञायपुष्पकोहेमभूषितः आजगाममुहूर्तेनसमीपंराघवस्यवै
६ सोब्रवीत्प्रणतोभूत्वाअयमस्मिनराधिप वश्यस्तवमहाबाहोकिंकरःसमुपस्थितः ७ भाषितंरुचिरंश्रुत्वापुष्पकस्यनराधिपः अ
भिवाद्यमहर्षीन्सविमानंसोध्यरोहत ८ धनुर्गृहीत्वातूणीरंखड्गंचरुचिरप्रभम् निक्षिप्यनगरेचैतौसौमित्रिभरतावुभौ ९ प्रायात्प्र
तीचींहरितंविचिन्वंश्चततस्ततः उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशंहिमवतावृताम् १० अपश्यमानस्तत्रापिस्वल्पमप्यथदुष्कृतम् पूर्वाम
पिदिशंसर्वामथोपश्यन्नराधिपः ११ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् पुष्पकस्थोमहाबाहुस्तदापश्यन्नराधिपः १२

रदस्येति १ २ ३ यथानक्षीयते तथाविधीयतामित्युक्तमेवविवृणोति यथेति क्लिष्टकर्मणः शुभाचारस्य बालस्यशरीरः अर्द्धचांदिःगुप्तः सन्यथानक्षीयते
तथाविधीयतामिति पूर्वेणान्वयः विपत्तिःस्वरूपनाशः शरीरस्यातिशोषः परिभेदः संधिबंधकेशादिविश्लेषजोरूपभेदश्च तदुभयंयथानभवति तथाकुरु ४
५ पुष्पकस्तदधिष्ठातृचेतनः ६ ७ ८ ९ हरितंदिशंविचिन्वन् शूद्रतपस्विनमितिशेषः १० अपश्यमानः अपश्यन् ११ १२ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शैवलस्य शैवलाख्यस्य विंध्यसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरेः १३ १४ १५ १६ कोर्थइति तुभ्यंतव वराश्रयः प्रीतदेवतावरलभ्योमनीषितोभीष्टोर्थः कःस्वर्गलाभःपरो
न्योवा यदर्थंतपसि १७ सत्यवागभव मत्त्वंवद १८ १९ इतिश्रीरामा॰ वाल्मी॰ उत्तरकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ अथशूद्रशिरच्छेदेनबालोज्जीवनम् न
स्येति १ २मिथ्यावचनाभावेहेतुर्देवलोकजिगीषया ३ नस्यशिरः इत्यन्वयः ४ अग्निपुरोगमोवायुर्ब्रह्मा तत्सहिताः ५ पुष्पवृष्टेः प्रपंचनं दिव्यानामिति प्रपपात वृ

दक्षिणांदिशमाक्रामत्ततोराजर्षिनंदनः शैवलस्योत्तरेपार्श्वेददर्शसुमहत्सरः १३ तस्मिन्सरसितप्यंतंतापसंसुमहत्तपः ददर्शराघ
वःश्रीमान्लंबमानमधोमुखम् १४ राघवस्तमुपागम्यतप्यंतंतपउत्तमम् उवाचचनृपोवाक्यंधन्यस्त्वमसिसुव्रत १५ कस्यांयोन्यां
तपोवृद्धवर्तसेदृढविक्रम कौतूहलात्त्वांपृच्छामिरामोदाशरथिर्ह्यहम् १६ कोर्थोमनीषितस्तुभ्यंस्वर्गलाभोपरोथवा वराश्रयोयदर्थंत्वं
तपस्यन्यैःसुदुश्चरम् १७ यमाश्रित्यतपस्तप्तंश्रोतुमिच्छामितापस ब्राह्मणोवासिभद्रंतेक्षत्रियोवासिदुर्जयः वैश्यस्तृतीयोवर्णोवाशू
द्रोवासत्यवाग्भव १८ इत्येवमुक्तःसनराधिपेन अवाक्शिरादाशरथायतस्मै उवाचजातिंनृपपुंगवाय यत्कारणंचैवतपःप्रयत्नः १९
इत्यार्षेश्रीमद्रामा॰ वा॰ उ॰ पंचसप्ततितमःसर्गः ७५ तस्यतद्वचनश्रुत्वारामस्याक्लिष्टकर्मणः अवाक्शिरास्तथाभूतोवा
क्यमेतदुवाचह १ शूद्रयोन्यांप्रजातोस्मितपउग्रंसमास्थितः देवत्वंप्रार्थयेरामसशरीरोमहायशः २ नमिथ्याहंवदेरामदेवलोकजि
गीषया शूद्रंमांविद्धिकाकुत्स्थशंबूकोनामनामतः भाषतस्तस्यशूद्रस्यखड्गंसुरुचिरप्रभम् निष्कृष्यकोशाद्विमलंशिरश्चिच्छेदरा
घवः ४ तस्मिन्शूद्रेहतेदेवाःसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंतेशशंसुर्मुहुर्मुहुः ५ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानांसुसु
गंधिनाम् पुष्पाणांवायुमुक्तानांसर्वतःप्रपपातह ६ सुप्रीताश्चाब्रुवन्रामंदेवाःसत्यपराक्रमम् सुरकार्यमिदंदेवसुकृतंतेमहामते ७
गृहाणचवरंसौम्ययंत्वमिच्छस्यरिंदम स्वर्गभाक्नहिशूद्रोयंत्वत्कृतेरघुनंदन ८ देवानांभाषितंश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः उवाचप्रांज
लिर्वाक्यंसहस्राक्षंपुरंदरम् ९ यदिदेवाःप्रसन्नामेद्विजपुत्रःसजीवतु दिशंतुवरमेतंमेईप्सितंपरमंमम १० ममापचाराद्बालोसौब्राह्म
णस्यैकपुत्रकः अप्राप्तकालःकालेननीतोवैवस्वतक्षयम् ११ तंजीवयथभद्रंवोनानृतंकर्तुमर्हथ द्विजस्यसंश्रुतोर्थोमेजीवयिष्यामि
तेसुतम् १२ राघवस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाविबुधसत्तमाः प्रत्यूचूराघवंप्रीतादेवाःप्रीतिसमन्वितम् १३

ष्टिरितिशेषः ६ ७ किंनामसुरकार्यंतत्राहुः स्व
र्गभागितिहियतःशूद्रस्तपसास्वर्गानर्हः सोसौत्वत्कृते त्वत्कृततपोनिवर्तनेनस्वर्गभाक्नजातः अतोदेवकार्यंकृतमितिभावः ८ ९ एतंवरंमेदिशंतु एतद्वरदानमेवम
मेप्सितमित्यन्वयान्नममेतिपुनरुक्तं १० वैवस्वतक्षयं यमसदनं ११ तेतवसुतंजीवयिष्यामीत्ययमर्थोमेमया द्विजस्यसंश्रुतःप्रतिज्ञातोऽतस्तंजीवयथ मामनृतंकर्तुंना
र्हथ १२ प्रीतिसमन्वितंयुक्तम् १३ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मिन्नहनि शूद्रशिरश्छेददिवसे विनापिवरंजीवितंप्राप्तवानित्यर्थः १४ उक्तएवार्थोहः शब्दाविवक्षितार्थप्रदर्शनेनप्रकाशयंति यस्मिन्मुहूर्तइति १५ यामेति-
लोट् १६ १७ १८ तथेतिप्रतिज्ञाय देवानां देवान्प्रतितथास्त्वित्युक्त्वाइत्यर्थः १९ २० अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः २१ २२ २३ २४ २५ उत्तमैर्बहुभिर्गुणैस्त्वं
बहुमतोबहुमान्यः अतिथित्वाच्चपूज्यः विशेषतस्त्वंमेपूज्यइत्याह ममहृदिस्थितइति अंतर्यामिस्वरूपत्वादितिभावः अतएवसदास्मरणविषयतयापिहृदिस्थि
तः अतोध्येयत्वाच्चत्वंपूज्यः यद्वाहृदिस्थितः तेनस्वस्वरूपत्वमप्युक्तम् २६ ब्राह्मणस्यसुतः शूद्रहननधर्मेणत्वया जीवापितः जीवनंप्रापितः पुनरार्षः २७ नारायणः

निर्वृत्तोभवत्काकुत्स्थसोस्मिन्नहनिबालकः जीवितंप्राप्तवान्भूयः समेतश्चापिबंधुभिः १४ यस्मिन्मुहूर्तेकाकुत्स्थशूद्रोयंविनिपातितः
तस्मिन्मुहूर्तेबालोसौजीवेनसमयुज्यत १५ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसाधुयामनरर्षभ अगस्त्यस्याश्रमपदंद्रष्टुमिच्छामराघव १६ तस्यदीक्षास
माप्ताहिब्रह्मर्षेःसुमहाद्युतेः द्वादशंहिगतंवर्षंजलशय्यांसमासतः १७ काकुत्स्थतद्गमिष्यामोमुनिंसमभिनंदितुम् त्वंचापिगच्छभद्रंतेद्र
ष्टुंतमृषिसत्तमम् १८ सतथेतिप्रतिज्ञायदेवानांरघुनंदनः आरुरोहविमानंतंपुष्पकंहेमभूषितम् १९ ततोदेवाःप्रयातास्तेविमानैर्बहुवि
स्तरैः रामोप्यनुजगामाशुकुंभयोनेस्तपोवनम् २० दृष्ट्वातुदेवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः अर्चयामासधर्मात्मासर्वांस्तानविशेषतः
२१ प्रतिगृह्यततःपूजांसंपूज्यचमहामुनिम् जग्मुस्तेत्रिदशाहृष्टानाकपृष्ठंसहानुगाः २२ गतेषुतेषुकाकुत्स्थःपुष्पकादवरुह्यच ततोऽभि
वादयामासअगस्त्यमृषिसत्तमम् २३ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा आतिथ्यंपरमंप्राप्यनिषसादनराधिपः २४ तमुवा
चमहातेजाःकुंभयोनिर्महातपाः स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव २५ त्वंमेबहुमतोरामगुणैर्बहुभिरुत्तमैः अतिथिःपूजनीयश्चम
मराजन्हृदिस्थितः २६ सुराहिकथयंतित्वामागतंशूद्रघातिनम् ब्राह्मणस्यतुधर्मेणत्वयाजीवापितःसुतः २७ उष्यतांचेहरजनीसका
शेममराघव त्वंहिनारायणःश्रीमांस्त्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् २८ त्वंप्रभुःसर्वदेवानांपुरुषस्त्वंसनातनः प्रभातेपुष्पकेणत्वंगंतास्वपुरमेवहि २९
इदंचाभरणंसौम्यनिर्मितंविश्वकर्मणा दिव्यंदिव्येनवपुषादीप्यमानंस्वतेजसा ३० प्रतिगृण्हीष्वकाकुत्स्थमत्प्रियंकुरुराघव दत्तस्यहिपुन
र्दानेसुमहत्फलमुच्यते ३१

नारस्य जीवसमूहस्यस्थानं तदेवाह त्वयिसर्वमिति २८ सनातनः पुरुषोब्रह्म २९ दिव्येन वपुषासन्निवेशेनदिव्यं अतएवस्वतेज
सादीप्यमानं आभरणं वलयरूपं ३० ननुक्षत्रियस्यब्राह्मणाद्द्रव्यग्रहणमनुचितंतत्राह मत्प्रियंकुर्वति मत्प्रियार्थमनुचितमपिकार्यमित्याशयः किंचराजत्वाद्रिक्तहस्ततया
त्वद्दर्शनस्यममानुचिततया एतद्ग्रहणेममप्रियंभवति तवचदोषोनास्ति भक्तदत्तांगीकारेइव हविषांगीकारइवचदोषाभावाच्चेत्याशयः ननुतवकिंप्रियंतत्राह दत्तस्येति
येनकेनापिदत्तस्यानुपभुज्य पुनःस्वेष्टदेवादिभ्योदानेमहत्फलमुच्यते लब्धावष्टगुणंपुण्यमितिस्मरणात् एवंचमहाफलहेतुत्वा तुभ्यंतद्दानंममप्रियमितिभावः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वन्यस्माएवनार्हेदेयंतत्राह भरणेहीति आभरणस्यधारणे भवानेवशक्तोयोग्यः किंचमहतामपिफलानां ब्रह्मलोकादीनां दानेनत्वंशक्तइतिशेषः ननुमत्तोपि मह
त्पइंद्रादिभ्योदीयतांतत्राह त्वंहीति तेत्वत्तोनमहांतइतिभावः ३२ ३३ किंविषयकमुवाचेत्यत्राहागममिति प्राप्तिमार्गमित्यर्थः इदंदिव्यमत्यद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः अ
द्भुतंयथाभवतितथा वपुषासन्निवेशविशेषेणयुक्तं ३४ कथं केनप्रकारेण कुतोहेतोः केनपुरुषेणाहृतं दत्तम् ३५ पुरा त्रेतायुगे युगेपूर्वतनत्रेतायुगान्यस्मिन्युगे ३६ इ

भरणेहिभवान्शक्तःफलानांमहतामपि त्वंहिशक्तस्तारयितुंसेंद्रानपिदिवौकसः ३२ तस्मात्प्रदास्येविधिवत्तत्प्रतीच्छनराधिप अथो
वाचमहात्मानमिक्ष्वाकूणांमहारथः ३३ रामोमतिमतांश्रेष्ठःक्षत्रधर्ममनुस्मरन् प्रतिग्रहोयंभगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः क्षत्रियेणकथंविप्र
प्रतिग्राह्यंभवेत्ततः प्रतिग्रहोहिविप्रेंद्रक्षत्रियाणांसुगर्हितः ब्राह्मणेनविशेषेणदत्तंतद्वक्तुमर्हसि एवमुक्तस्तुरामेण प्रत्युवाचमहानृषिः
आसन्कृतयुगेराम ब्रह्मभूतेपुरायुगे अपार्थिवाःप्रजाःसर्वाःसुराणांतुशतक्रतुः ताःप्रजादेवदेवेशंराजार्थंसमुपाद्रवन् सुराणांस्थापि-
तोराजात्वयादेवशतक्रतुः प्रयच्छास्मासुलोकेशपार्थिवंनरपुंगवम् यस्मैपूजांप्रयुंजानाधूतपापाश्चरेमहि नवसामोविनाराज्ञाएषनो
निश्चयःपरः ततोब्रह्मासुरश्रेष्ठोलोकपालान्सवासवान् समाहूयाब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत ततोददुर्लोकपालाःसर्वेभागान्स्व
तेजसः अक्षुपच्चततोब्रह्मायतोजातःक्षुपोनृपः तंब्रह्मालोकपालानांसमांशैःसमयोजयत् ततोददौनृपतांसांप्रजानामीश्वरंक्षुपम्
तत्रैंद्रेणचभागेनमहीमाज्ञापयन्नृपः वारुणेनतुभागेनवपुःपुष्यातिपार्थिवः कौबेरेणतुभागेनवित्तपाभांददौतदा यस्तुयाम्योऽभवद्भा
गस्तेनशास्तिस्मसप्रजाः तत्रैंद्रेणनरश्रेष्ठभागेनरघुनंदन प्रतिगृण्हीष्वभद्रंतेतारणार्थंममप्रभो तद्रामःप्रतिजग्राहमुनेस्तस्यमहात्मनः
दिव्यमाभरणंचित्रंप्रदीप्तमिवभास्करम् प्रतिगृह्यततोरामस्तदाभरणमुत्तमम् आगमंतस्यदीप्तस्यप्रष्टुमेवोपचक्रमे अत्यद्भुतमि
दंदिव्यंवपुषायुक्तमद्भुतम् ३४ कथंवाभवताप्राप्तंकुतोवाकेनवाहृतम् कौतूहलतयाब्रह्मन्पृच्छामित्वांमहायशः ३५ आश्चर्याणांबहू-
नांहिनिधिःपरमकोभवान् एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेमुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् शृणुरामयथावृत्तंपुरात्रेतायुगेयुगे ३६ इत्यार्षे॰वा॰उ॰षट्सप्त
तितमःसर्गः ७६ पुरात्रेतायुगेरामबभूवबहुविस्तरम् समंताद्योजनशतंविमृगंपक्षिवर्जितं १ तस्मिन्निर्मानुषेरण्येकुर्वाणस्तप-
उत्तमम् अहमाक्रमितुंसौम्यतदरण्यमुपागमम् २

तिरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेषट्सप्ततितमः सर्गः ७६
अथतत्प्राप्तिकथनम् पुरेति पूर्वंचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे बहुविस्तरं बहुविस्तारम् पक्षिवर्जितमरण्यमभूदितिशेषः १ तस्मिन्नरण्ये तदेकदेशेउत्तमंतपः कु
र्वाणो हंतदारण्यमाक्रमितुमासमंतात् पर्यटनेन कृत्स्नमवगंतुमुपागममुपगतवानस्मि २ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यरूपमिति सुखावह स्वरूपमित्यर्थः नशशाक नशक्तवान् अपरोक्षेलिडार्षः तदेवाहफलमूलैरिति ३ ४ सुखास्वादं सुखावह प्राशनपानीयवत् ५ ६
नैदाघीं निदाघसंबंधिनीं ७ काल्यं प्रातः कर्तव्यस्नानादिकर्मोद्दिश्योत्थाय तत्सरोगंतुमुपचक्रमे अपरोक्षेलिडार्षः अरजः निर्मलम् ८ लक्ष्म्याउपेतामितिशेषः
तमर्थंचिंतयानः किमिदंस्यादितिचिंतयानः शवःसन्नपि निर्मलोलक्ष्मीयुक्तश्चेतिकिमिदमितिस्वदृष्टार्थविषयकांचिंतांकुर्वाणइत्यर्थः ९ १० अत्यर्थं अतिरूपवंतं ११

तस्यरूपमरण्यस्यानिर्देष्टुंनशशाकह फलमूलैःसुखास्वादैर्बहुरूपैश्चकाननैः ३ तस्यारण्यस्यमध्येतुसरोयोजनमायतम् हंस
कारंडवाकीर्णंचक्रवाकोपशोभितम् ४ पद्मोत्पलसमाकीर्णंसमतिक्रांतशैवलम् तदाश्चर्यमिवात्यर्थंसुखास्वादमनुत्तमं ५ अरजस्क
तदाक्षोभ्यंश्रीमत्पक्षिगणायुतम् तस्मिन्सरःसमीपेतुमहदद्भुतमाश्रमम् ६ पुराणंपुण्यमत्यर्थंतपस्विजनवर्जितम् तत्राहमवसंरात्रिं-
नैदाघींपुरुषर्षभ ७ प्रभातेकाल्यमुत्थायसरस्तदुपचक्रमे अथापश्यंशवंतत्रसुपुष्टमरजःक्वचित् ८ तिष्ठंतंपरयालक्ष्म्यातस्मिंस्तो
याशयेनृप तमर्थंचिंतयानोहंमुहूर्तंतत्रराघव ९ विष्ठितोस्मिसरस्तीरेकिंन्विदंस्यादितिप्रभो अथापश्यंमुहूर्तात्तु दिव्यमद्भुतदर्शनम्
१० विमानंपरमोदारंहंसयुक्तंमनोजवम् अत्यर्थंस्वर्गिणंतत्रविमानेरघुनंदन ११ उपासतेप्सरसांवीर सहस्राद्दिव्यभूषणम् गायंतिका
श्चिद्रम्याणिवादयंतितथापराः १२ मृदंगवीणापणवान्नृत्यंतिचतथापराः अप रांश्चंद्ररश्म्याभैहेमदंडैर्महाधनैः १३ दोधूयुर्वदनंतस्यपुं
डरीकनिभेक्षणाः ततःसिंहासनंहित्वामेरुकूटमिवांशुमान् १४ पश्यतोमेतदाराम विमानादवरुह्यच तंशवंभक्षयामाससस्वर्गीरघुनंद-
न १५ ततोभुक्त्वायथाकाममांसंबहुसुपीवरम् अवतीर्यसरःस्वर्गीसंस्प्रष्टुमुपचक्रमे १६ उपस्पृश्ययथान्यायंसस्वर्गीरघुनंदन आ
रोढुमुपचक्रामविमानवरमुत्तमम् १७ तमहंदेवसंकाशमारोहंतमुदीक्ष्यवै अथाहमब्रुवंवाक्यंतमेवपुरुषर्षभ १८ कोभवान्देवसंका
श आहारश्चविगर्हितः त्वयेदंभुज्यतेसौम्यकिमर्थंवक्तुमर्हसि १९ कस्यस्यादीदृशोभाव आहारोदेवसंमत आश्चर्यंवर्ततेसौम्यश्रोतु-
मिच्छामितत्त्वतः नाहमौपाधिकंमन्येतवभक्ष्यमिमंशवम् २० इत्येवमुक्तःसनरेंद्रनाकीकौतूहलात्सूनृतयागिराच श्रुत्वाचवाक्यंममसर्व
मेतत्सर्वंतथाचाकथयन्ममेति २१ इत्यार्षेश्री०वा०उ० सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ श्रुत्वातुभाषितंवाक्यंममरामशुभाक्षरं प्रां
जलिःप्रत्युवाचेदंसस्वर्गीरघुनंदन १

१२ चंद्ररश्म्याभैश्चामरैरितिशेषः १३ दोधूयुरितियङ्लुगंतस्य १४ पश्यतोमेसमक्षमितिशेषः १५ संस्प्रष्टुं शुद्धा
चमनंकर्तुं १६ १७ १८ १९ हेदेवसंमत देवतुल्य ईदृशआहारः ईदृशोभावश्च कस्यस्यात् नकस्यापि अतोहेतोस्त्वयीदं द्वयंदृष्ट्वा आश्चर्यमेववर्तते तस्मात्सर्वंतत्त्वतःश्रो-
तुमिच्छामि २० २१ इति०वा०उ०सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ श्रुत्वेति सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवभक्षणनिमित्तकयोःकारणमितिशेषः अनतिक्रमणीयमेव तत्कार
णंयथापृच्छसि तथावक्ष्यामि शृण्वितिसंबंधः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ ३ ४ धर्म्यंधर्मादनपेतं यथातथाकृतवान् ५ ६ कस्मिंश्चिन्निमित्तेकेनचिल्लक्षणेन कालधर्मंमृत्युम् हृदिन्यस्यज्ञात्वा ७ ८ ९ १० स्वर्गभूतस्य स्वर्गंब्रह्मलोकं भूतस्य प्राप्तस्य ११ त्रिभुवनश्रेष्ठं तृतीयेभुवने भूःस्वपदापेक्षयातृतीयब्रह्मलोके श्रेष्ठंहिरण्यगर्भमित्यर्थः यद्वात्रिष्वपिभुवनेषुश्रेष्ठमित्यर्थः १२ क्षुत्पिपासे उभेयस्यसः १३ १४ स्वशरीरं त्वयापुष्टंकेवलं १५ नेसूक्ष्मःलिंगव्यत्ययः अल्पमपिदत्तंदानंतेनास्तिदेवपित्रातिथिषु किंतुतपएवनिषेवसे असेविष्टेतियावत् तपोमनसइंद्रिया

शृणुब्रह्मन्पुरावृत्तंममैतत्कृखदुःखयोः अनतिक्रमणीयंचयथापृच्छसिमांद्विज २ पुरावैदर्भकोराजापितामममहायशाः कृदेवइतिविख्यातस्त्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ३ तस्यपुत्रद्वयंब्रह्मन्द्वाभ्यांस्त्रीभ्यामजायत अहंश्वेतइतिख्यातोयवीयान्सुरथोभवत् ४ ततःपितरिस्वर्यातेपौरामामभ्यषेचयन् तत्राहंकृतवान्राज्यंधर्म्यंचसुसमाहितः ५ एवंवर्षसहस्राणिसमतीतानिसुव्रत राज्यंकारयतोब्रह्मन्प्रजाधर्मेणरक्षतः ६ सोहंनिमित्तेकस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम कालधर्मंहृदिन्यस्यततोवन-मुपागमम् ७ सोहंवनमिदंदुर्गंमृगपक्षिविवर्जितम् तपश्चर्तुंप्रविष्टोस्मिसमीपेसरसःशुभे ८ भ्रातरंसुरथंराज्येअभिषिच्यमहीपतिम् इदंसरःसमासाद्यतपस्तप्तंमयाचिरम् ९ सोहंवर्षसहस्राणितपस्त्रीणिमहावने तप्त्वासुदुष्करंप्राप्तोब्रह्मलोकमनुत्तमम् १० तस्यमेस्वर्गभूतस्यक्षुत्पिपासेद्विजोत्तम बाधेतेपरमवीर ततोहंव्यथितेंद्रियः गत्वात्रिभुवनश्रेष्ठंपितामहमुवाचह भगवन्ब्रह्मलोकोयंक्षुत्पिपासाविवर्जितः १२ कस्यायंकर्मणःपाकःक्षुत्पिपासानुगोह्यहम् आहारःकश्चमेदेवतन्मेब्रूहिपितामह १३ पितामहस्तुमामाहतवाहारःसुदेवज स्वादूनिस्वानिमांसानितानिभक्षयनित्यशः १४ स्वशरीरंत्वयापुष्टंकुर्वतातपउत्तमम् अनुप्तंरोहतेश्वेतनकदाचिन्महामते १५ दत्तंनतेस्तिसूक्ष्मोपितपएवनिषेवसे तेनस्वर्गगतोवत्सबाध्यसेक्षुत्पिपासया १६ सत्वंसुपुष्टमाहारैःस्वशरीरमनुत्तमम् भक्षयित्वामृतरसंतेनवृत्तिर्भविष्यति १७ यदातुतद्वनंश्वेतअगस्त्यःसमहानृषिः आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदाकृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे १८ सहितारयितुंसौम्यशक्तःसुरगणानपि किंपुनस्त्वांमहाबाहोक्षुत्पिपासावशंगतम् १९ सोहंभगवतःश्रुत्वादेवदेवस्यनिश्चयम् आहारंगर्हितंकुर्मिस्वशरीरंद्विजोत्तम २० बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदंमया क्षयंनाभ्येतिब्रह्मर्षेतृप्तिश्चापिममोत्तमा २१

णांचैकाग्र्यं मन्मात्राविषयकत्वरूपम् तादृशतपः फलम् ब्रह्मलोकप्राप्तिर्जातातव स्वर्गगतः परस्वर्गगतः १६ तेनमांसभक्षणेन तेवृत्तिः क्षुदादिनिवृत्तिर्भविष्यति १७ विमोक्ष्यते विमोचयिष्यत्वइत्यर्थः १८ १९ स्वशरीरमेव भगवदाज्ञयानित्योपस्थितमाहारंकुर्मि करोमि २० तदेवाह क्षयंनाभ्येतीति २१ श्रीरामचंद्राभ्यांनमः ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रंप्राप्तस्य दृग्गोचरोमां कृच्छ्राद्विमोक्षयेत्यर्थः ननुकथमहमगस्त्यइतित्वयोपगतस्तत्राहान्येषामिति कुंभयोनिर्द्विजस्त्वते भयादन्येषामत्रनि
र्मानुषेगतिर्नास्ति अनस्त्वमगस्त्यइतिनिर्णीतंइतिभावः २२ २३ ननुएतद्दानस्यान्नदानत्वाभावात्कथंपुनरेतद्दानेपिदुःखमोक्षस्तत्राह इदमिति अस्यसर्वद्त्वा
देतद्दानंसर्वदानात्मकमितिभावः २४ तस्माद्यदिदंप्रयच्छामि तत्सर्वान्कामान्सर्वभोगांश्चप्रयच्छामीतिजानीहि तारणेतारणनिमित्तं २५ २६ मयाप्रतिगृहीतेतु
तत्कृतनवत्वादितिशेषः ननाशह पुनर्भक्षणायनोपस्थितोभूदित्यर्थः २७ प्रमुदितःक्षुत्पिपासारहिततयागतिसंतोषंप्राप्तः २८ तस्मिन्निमित्ते स्वतारणरूपेनिमित्ते २९

तस्यमेकृच्छ्रभूतस्यकृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय अन्येषांनगतिर्ह्यत्रकुंभयोनिमृतेद्विजम् २२ इदमाभरणंसौम्यधारणार्थंद्विजोत्तम प्र
तिगृण्हीष्वभद्रंतेप्रसादंकर्तुमर्हसि २३ इदंतावत्सुवर्णंचधनंवस्त्राणिचद्विज भक्ष्यंभोज्यंचब्रह्मर्षेददाम्याभरणानिच २४ सर्वान्का
मान्प्रयच्छामिभोगांश्चमुनिपुंगव तारणेभगवन्मह्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि २५ तस्याहंस्वर्गिणोवाक्यंश्रुत्वादुःखसमन्वितम् तारणायोप
जग्राहतदाभरणमुत्तमम् २६ मयाप्रतिगृहीतेतुतस्मिन्नाभरणेशुभे मानुषःपूर्वकोदेहोराजर्षेर्विननाशह २७ प्रनष्टेतुशरीरेऽसौरा
जर्षिःपरयामुदा तृप्तःप्रमुदितोराजाजगामत्रिदिवंसुखम् २८ तेनेदंशक्रतुल्येनदिव्यमाभरणंमम तस्मिन्निमित्तेकाकुत्स्थदत्त
मद्भुतदर्शनम् २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰उ॰ अष्टसप्ततितमःसर्गः ७८ तदद्भुततमंवाक्यंश्रुत्वागस्त्यस्यराघवः गौरवा
द्विस्मयाच्चैवभूयःप्रष्टुंप्रचक्रमे १ भगवंस्तद्वनंघोरंतपस्तप्यतियत्रसः श्वेतोवैदर्भकोराजाकथंतदमृगद्विजम् २ तद्वनंसकथंरा
जाशून्यंमनुजवर्जितम् तपश्चर्तुंप्रविष्टःसश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ३ रामस्यवचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितम् वाक्यंपरमतेजस्वीव
क्तुमेवोपचक्रमे ४ पुराकृतयुगेरामममनुर्दंडधरःप्रभुः तस्यपुत्रोमहानासीदिक्ष्वाकुःकुलनंदनः ५ तंपुत्रंपूर्वकंराज्येनिक्षिप्यभु
विदुर्जयम् पृथिव्यांराजवंशानांभवकर्तेत्युवाचतम् ६ तथैवचप्रतिज्ञातंपितुःपुत्रेणराघव ततःपरमसंतुष्टोमनुःपुत्रमुवाचह ७ प्री
तोस्मिपरमोदारकर्ताचासिनसंशयः दंडेनचप्रजारक्षमाचदंडमकारणे ८ अपराधिषुयोदंडःपात्यतेमानवेषुवै सदंडोविधिवन्मुक्तःस्व
र्गंनयतिपार्थिवम् ९ तस्माद्दंडेमहाबाहोयत्नवान्भवपुत्रक धर्मोहिपरमोलोकेकुर्वतस्तेभविष्यति १०

इतिरामा॰वा॰उ॰अष्टसप्ततितमःसर्गः

७८ तदेति १ अथरामेणवनस्य निर्जनत्वहेतुप्रश्नेतद्वर्णनं तदिति गौरवात्सर्वज्ञः सर्ववक्तापरमगुरुरितिसंभावनयेत्यर्थः यत्रसतपस्तप्यति तद्वनंकथममृगद्वि
जं २ तादृशंतद्वनंतपश्चर्तुंचरितुंप्रविष्टः ३ ४ दंडधरोराजा प्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ५ ६ ७ दंडेन सान्वियसहजधर्मभूतेनाशिक्षणेन अकार
णेच दंडं मापातयेतिशेषः ८ ननुपरपीडावहोदंडः कथंकर्तुंयुक्तस्तत्राह अपराधिष्विति विधिवद्यथाशास्त्रं यथापराधं मुक्तः प्रवर्तितइत्यर्थः ९ कुर्वतः दंडमितिशेषः
१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समाधिना प्रणवानुसंधानसहितचित्ताग्र्येण अतएवब्रह्मलोकंजगाम ११ १२ बहुरूपैर्यज्ञदानतपोलक्षणैः १३ पूर्वजान् ज्येष्ठान् १४ दंडेतिनामकरणं पितुःसर्व
ज्ञत्वादन्वर्थावसायपूर्वकमित्याहावश्यमिति १५ घोरंदेशमपश्यमानः दंडराज्ययोग्यं घोरंदेशमपश्यन्नित्यर्थः १६ पर्वतरोधसि पर्वततटप्राये १७ १८ १९ शक्रो-
पबलिः २० इतिश्रीरामा॰ वा॰ उ॰ एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ एवमुक्तोपोद्घातां प्रकृतकथामाह एतदिति अस्यामेवापरं वाक्यम् उपक्रांतकथायामेव

इतितंबहुसंदिश्यमनुःपुत्रंसमाधिना जगामत्रिदिवंहृष्टोब्रह्मलोकंसनातनम् ११ प्रयातेत्रिदिवेतस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ज
नयिष्येकथंपुत्रानितिचिंतापरोभवत् १२ कर्मभिर्बहुरूपैश्चतैस्तैर्मनुसुतस्तदा जनयामासधर्मात्माशतंदेवसुतोपमान् १३ तेषामव
रजस्तातसर्वेषांरघुनंदन मूढश्चाकृतविद्यश्चनशुश्रूषतिपूर्वजान् १४ नामतस्यचदंडेतिपिताचक्रेल्पतेजसः अवश्यंदंडपतनंश
रीरेस्यभविष्यति १५ अपश्यमानस्तंदेशंघोरंपुत्रस्यराघव विंध्यशैवलयोर्मध्येराज्यंप्रादादरिंदम १६ सदंडस्तत्रराजाभूद्रम्येपर्वत
रोधसि पुरंचाप्रतिमंरामन्यवेशयदनुत्तमम् १७ पुरस्यचाकरोन्नाममधुमंतमितिप्रभो पुरोहितंतूशनसंवरयामाससुव्रतम्
१८ एवंसराजातद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः प्रहृष्टमनुजाकीर्णंदेवराजोयथादिवि १९ ततःसराजामनुजेंद्रपुत्रःसार्द्धंचतेनोशनसात
दानीम् चकारराज्यंसुमहान्महात्माशक्रोदिवीवोशनसासमेतः २० इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ उ॰ एकोनाशीतितमःसर्गः ७९ एत
दाख्यायरामायमहर्षिःकुंभसंभवः अस्यामेवापरंवाक्यंकथायामुपचक्रमे १ ततःसदंडःकाकुत्स्थबहुवर्षगणायुतम् अकरोत्तत्र
दांतात्माराज्यंनिहतकंटकम् २ अथकालेतुकस्मिंश्चिद्राजाभार्गवमाश्रमम् रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रेमासिमनोरमे ३ तत्रभार्गव
कन्यांसरूपेणाप्रतिमांभुवि विचरंतींवनोद्देशेदंडोपश्यदनुत्तमाम् ४ सदृष्ट्वातांसुदुर्मेधाअनंगशरपीडितः अभिगम्यसुसंविग्नः
कन्यांवचनमब्रवीत् ५ कुतस्त्वमसिसुश्रोणिकस्यवासिसुताशुभे पीडितोहमनंगेनपृच्छामित्वांशुभानने ६ तस्यत्वेवंब्रुवाणस्य-
मोहोन्मत्तस्यकामिनः भार्गवीप्रत्युवाचेदंवचःसानुनयंत्विदम् ७ भार्गवस्यसुतांविद्धिदेवस्याक्लिष्टकर्मणः अरजांनामराजेंद्रज्ये
ष्ठामाश्रमवासिनीम् ८ मामांस्पृशबलाद्राजन्कन्यापितृवशाह्यहम् गुरुःपितामेराजेंद्रत्वंचशिष्योमहात्मनः ९ व्यसनंसुमहत्क्रु
द्धःसतेदद्यान्महातपाः यदिवान्यन्मयाकार्यंधर्मदृष्टेनसत्पथा १० वरयस्वनरश्रेष्ठपितरंमेमहाद्युतिम् अन्यथातुफलंतुभ्यंभवेद्घोरा
भिसंहितम् ११

संबद्धं तत्पृष्ठेोत्तरभूतमित्यर्थः १ दांतात्माजितेंद्रियः २ भार्गवः शुक्रस्तत्संबंधिनमाश्रमं उपाक्रामदगमत् ३ ४ ५ ६ मोहेन रागमोहेनो-
न्मत्तस्य उचितानुचितविवेकरहितस्य ७ ८ ९ यदिवान्यत्काम भोगानुकूल्यं तर्हिधर्मदृष्टेन सत्पथासन्मार्गेणमां १० वरयस्व अन्यथा अवरणे घोराभिसंहितं महा
नर्थफलम् ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याचितःपिता मामांनवदास्यतेइत्यन्वयः १२ १३ क्षेप्तुंविलबंकर्तुम् १४ त्वांप्राप्य यदिवधादिर्भवेत्तदा भवतुनामेतिशेषः १५ विस्फुरंतीं विलुठंतीं १६ १७ अर
जापीति आकारांतंनाम पितरंप्रतीक्षतेस्म १८ इतिश्रीरामा॰वा॰उ॰ अशीतितमःसर्गः ८० कथाशेषपूरणं सद्गुति उपश्रुत्य शिष्यमुखादरजावृत्तांत
मित्यर्थः १ प्रत्यूषे प्रातःकाले नविराजतीमशोभमानाम् २ ३ विपरीतस्य विपरीताज्ञानवतः क्रुद्धाम्भत्तोजायमानाग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वं

क्राधेनहिपितामेसौत्रैलोक्यमपिनिर्दहेत् दास्यतेचानवद्यांगतवमांयाचितःपिता १२ एवंब्रुवाणामरजांदंडःकामवशंगतः प्रत्युवा
चमदोन्मत्तःशिरस्याधायचांजलिम् १३ प्रसादंकुरुसुश्रोणिनकालंक्षेप्तुमर्हसि त्वत्कृतेहिममप्राणाविदीर्यंतेवरानने १४ त्वांप्राप्यतु
वधोवापिपापंवापिसुदारुणम् भक्तंभजस्वमांभीरुभजमानंसुविह्वलम् १५ एवमुक्त्वातुतांकन्यांदोर्भ्यांप्राप्यबलाद्बली विस्फुरंतीं
यथाकामंमैथुनायोपचक्रमे १६ तमनर्थंमहाघोरंदंडःकृत्वासुदारुणम् नगरंप्रययावाशुमधुमंतमनुत्तमम् १७ अरजापिरुदंती
साआश्रमस्याविदूरतः प्रतीक्षतेसुसंत्रस्तापितरंदेवसन्निभम् १८ इत्यार्षेश्रीम॰वा॰उ॰अशीतितमःसर्गः ८० समुहूर्ता
दुपश्रुत्यदेवर्षिरमितप्रभः स्वमाश्रमंशिष्यवृतःक्षुधार्तःसंन्यवर्तत १ सोपश्यदरजांदीनांरजसासमभिप्लुताम् ज्योत्स्नामिवग्रहग्र
ग्रस्तांप्रत्यूषेनविराजतीम् २ तस्यरोषःसमभवत्क्षुधार्तस्यविशेषतः निर्दहन्निवलोकांस्त्रीञ्छिष्यांश्चेतदुवाचह पश्यध्वंविपरीतस्य
दंडस्याविदितात्मनः विपत्तिंघोरसंकाशांक्रुद्धादग्निशिखामिव ४ क्षयोस्यदुर्मतेःप्राप्तःसानुगस्यमहात्मनः यःप्रदीप्तांहुताशस्यशि
खांवैस्प्रष्टुमर्हति ५ यस्मात्सकृतवान्पापमीदृशंघोरसंहितम् तस्मात्प्राप्स्यतिदुर्मेधाःफलंपापस्यकर्मणः ६ सप्तरात्रेणराजासौसपुत्र
बलवाहनः पापकर्मसमाचारोवधंप्राप्स्यतिदुर्मतिः ७ समंताद्योजनशतंविषयंचास्यदुर्मतेः धक्ष्यतेपांसुवर्षेणमहतापाकशासनः
८ सर्वसत्वानियानीहस्थावराणिचराणिच महतापांसुवर्षेणविलयंसर्वतोगमन् ९ दंडस्यविषयोयावत्तावत्सर्वंसमुच्छ्रयम्
पांसुवर्षमिवालक्ष्यंसप्तरात्रंभविष्यति १० इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षस्तमाश्रमनिवासिनम् जनंजनपदांतेषुस्थीयतामितिचाब्रवीत्
११ श्रुत्वातूशनसोवाक्यंसोश्रमावसथोजनः निष्क्रांतोविषयात्तस्मात्स्थानंचक्रेथबाह्यतः १२

४ अस्यक्षयःप्राप्तस्तत्रहेतुर्यइति ५ सामान्येनो
क्तंविशेषेणाह यस्मादितिईदृशं मत्पुत्रीधर्षणरूपं ६ ७ धक्ष्यते नाशयिष्यति ८ विलयंगमन् विलयंगमिष्यति ९ सर्वसुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रंउच्छ्रयत उद्भवती
त्युच्छ्रयः पांसुवर्षमिवालक्ष्यं प्रसिद्धप्रलयकालिकमहापांसुवर्षमिवप्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रिपर्यंतमलक्ष्यंभविष्यति विनष्टपुरपौरजानपदंभविष्यतीत्यर्थः १० तमा
श्रमनिवासिनं स्वाश्रमनिवासिनं जनपदांतेषु दंडजनपदसीमांतदेशेषु ११ सोश्रमावसथ इत्यार्षःसंधिः सआश्रमनिवासीत्यर्थः एतावताकथंतदमृगाद्विजमित्यस्यो
त्तरमुक्तम् १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथनिर्जनंवनं कथंतपसेप्रविष्टइत्यस्योत्तरमाह सतथेति वासप्रयोजनमाह सुसमाहिता शोभनसमाधिमती भूत्वेत्यर्थः समाध्यनुष्ठानेनिमित्तमाह सुदुर्मेधे इति यस्माद्दंडधर्षणसहिष्णुर्दुर्मतिरसि अतस्तत्पापनिवृत्तये समाधिरावश्यकइतिभावः १३ पांसुवर्षेकथंवासस्तत्राहेदमिति १४ येसत्वाःपशुपक्ष्यादयः वासमेष्यंति सप्तरात्रमध्येपीतिशेषः एवंचोशनोनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावासत्वादत्रतपसेप्राविशइतिभावः १५ १६ १७ तस्यासो व्यत्ययात्षष्ठी सोसावित्यर्थः विंध्यशैवलयोर्मध्येइतिशेषः १८ सहितेपूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहिते कृते कृतयुगे तेनराज्ञा वैधर्म्ये धर्मवैपरीत्येकृतेसति योब्रह्मर्षिणाशप्तः सोसावित्य

सतथोक्त्वामुनिजनमरजामिदमब्रवीत् इहैववसदुर्मेधेआश्रमेसुसमाहिता १३ इदंयोजनपर्यंतंसरःसुरुचिरप्रभम् अरजेविज्वरा भुंक्ष्वकालश्चात्रप्रतीक्ष्यताम् १४ त्वत्समीपेचयेसत्वावासमेष्यंतितांनिशाम् अवध्याः पांसुवर्षेणतेभविष्यंतिनित्यदा १५ श्रुत्वानियोगंब्रह्मर्षेःसारजाभार्गवीतदा तथेतिपितरंप्राह भार्गवंभृशदुःखिता १६ इत्युक्त्वाभार्गवोवासमन्यत्रसमकारयत् तच्च राज्यंनरेंद्रस्यसभृत्यबलवाहनम् १७ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतंयथोक्तंब्रह्मवादिना तस्यासोदंडविषयोविंध्यशैवलयोर्नृप १८ शप्तो ब्रह्मर्षिणातेनवैधर्म्येसहितेकृते ततःप्रभृतिकाकुत्स्थ दंडकारण्यमुच्यते १९ तपस्विनःस्थितायत्रजनस्थानमतोभवत् एतत्ते सर्वमाख्यातंयन्मांपृच्छसिराघव २० संध्यामुपासितुंवीरसमयोह्यतिवर्तते एतेमहर्षयःसर्वेपूर्णकुंभाःसमंततः २१ कृतोदकानर व्याघ्र आदित्यंपर्युपासते सतैर्ब्राह्मणमभ्यस्तंसहितैर्ब्रह्मवित्तमैः रविरस्तंगतोरामगच्छोदकमुपस्पृश २२ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰उ॰ एकाशीतितमःसर्गः ८१ ऋषेर्वचनमाज्ञायरामःसंध्यामुपासितुम् अपाक्रामत्सरःपुण्यमप्सरोगणसेवितम् १ तत्रोदकमुपस्पृश्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम् आश्रमंप्राविशद्रामःकुंभयोनेर्महात्मनः २ तस्यागस्त्योबहुगुणं कंदमूलंतथौषधम् शाल्यादीनिपवित्राणिभोजनार्थमकल्पयत् ३ सभुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् प्रीतश्चपरितुष्टश्चतांरात्रिंसमुपाविशत् ४ प्रभातेकाल्यमुत्थायकृत्वाह्निकमरिंदमः ऋषिंसमुपचक्रामगमनायरघूत्तमः ५ अभिवाद्याब्रवीद्रामोमहर्षिंकुंभसंभवम् आपृच्छेस्वाश्रमंगंतुंमामनुज्ञातुमर्हसि ६

न्वयः १९ २० २१ कृतोदकाःकृतस्नानादिकर्मणःसरावैर्ब्रह्मवित्तमैःसहितैस्तीर्थसमीपेसंगतैरभ्यस्तंब्राह्मणं ब्राह्मणपठितोपनिषद्बोधितज्ञानाभ्यासं तल्लक्षणांपूजां प्राप्येतिशेषः रविरस्तंगतः २२ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेएकाशीतितमःसर्गः ८१ ऋषेरिति १ २ कंदमूलं कंदरूपंमूलम् औषधम् जरापलितघ्नंदिव्यौषधम् ३ ४ प्रभातेउत्थाय काल्यम् प्रातःकालिकमाह्निकंकृत्वा गमनायअनुज्ञांगृहीतुं ऋषिं तत्समीपं समुपचक्राम जगाम ५ ६ ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आगमिष्यामि अतः परमप्रियदाकांक्षा भाविष्यतीतिशेषः महात्मनःसकाशादात्मनः पावनार्थमित्यर्थः ७ तथावदति आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीतिवदति परमप्रीतः एवंविनयवचनादितिशेषः धर्मोयोगधर्मोनेत्रं सर्वज्ञानसाधनं चक्षुर्यस्यसः ८ अथागस्त्योरामस्य ब्रह्मत्वंहृदिकृत्वाह पावनः सर्वभूतानामिति सर्वजीवानां क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्दिशुद्धिः परमात्मतेति शास्त्रादित्याशयः त्वमेवेत्यनेनसर्वपावनस्य भगवद्रूपत्वमेवोक्तम् ९ येत्वांपश्यंति चित्तेस्वतत्त्वब्रह्मत याप्श्यंतीत्यर्थः तवलीलावतारमूर्तिविष्णुत्वेन चक्षुषाचयेपश्यंतीत्यर्थः तेपाविताः त्वद्ध्यानदर्शनाभ्यामितिशेषः अतएवदेहांते स्वर्गभूताः परमपरंवास्वर्गंप्राप्ताअतएवतेसर्वदेवतैः पूज्याएवमनुकूलदृष्टेः फलमुक्तम् १० अथप्रतिकूलदृष्टेस्तदाह येचेति प्राणिनइतिसामान्योक्त्या तपःप्रभावेसत्यपि त्वद्द्वेषमात्रेण

धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिदर्शनेनमहात्मनः द्रष्टुंचैवागमिष्यामिपावनार्थंमहात्मनः ७ तथावदतिकाकुत्स्थेवाक्यमद्भुतदर्शनम् उवाचपरमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ८ अत्यद्भुतमिदंवाक्यंतवरामशुभाक्षरम् पावनःसर्वभूतानांत्वमेवरघुनंदन ९ मुहूर्तमपिरामत्वांयेनुपश्यंतिकेचन पाविताःसर्वभूताश्चपूज्यास्तेत्रिदिवेश्वरैः १० येचत्वांघोरचक्षुर्भिःपश्यंतिप्राणिनोभुवि हतास्तेयमदंडेनसद्योनिरयगामिनः ११ ईदृशस्त्वंरघुश्रेष्ठपावनःसर्वदेहिनाम् भुवित्वांकथयंतोहिसिद्धिमेष्यंतिराघव १२ त्वंगच्छारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयम् प्रशाधिराज्यंधर्मेणगतिर्हिजगतोभवान् १३ एवमुक्तस्तुमुनिनाप्रांजलिःप्रग्रहोनृपः अभ्यवादयतप्राज्ञस्तमृषिंसत्यशीलिनम् १४ अभिवाद्यऋषिश्रेष्ठंतांश्चसर्वांस्तपोधनान् अध्यारोहत्तदव्यग्रःपुष्पकंहेमभूषितम् १५ तंप्रयांतंमुनिगणा आशीर्वादैःसमंततः अपूजयन्महेंद्राभंसहस्राक्षमिवामराः १६ स्वस्थःसदृदृशेरामःपुष्पकेहेमभूषिते शशीमेघसमीपस्थोयथाजलधरागमे १७ ततोर्धदिवसेप्राप्तेपूज्यमानस्ततस्ततः अयोध्यांप्राप्यकाकुत्स्थोमध्यकक्ष्यामवातरत् १८ ततोविसृज्यरुचिरंपुष्पकंकामगामिनम् विसर्जयित्वागच्छेतिस्वस्तितेस्त्वितिचप्रभुः १९ कक्ष्यांतरस्थितंक्षिप्रंद्वास्थंरामोब्रवीद्वचः लक्ष्मणंभरतंचैवगत्वातौलघुविक्रमौ ममागमनमाख्यायशब्दापयतमाचिरम् २० इत्यार्षेश्रीम॰वा॰उ॰ द्व्यशीतितमःसर्गः ८२

निरयगामितोक्ता परंतुते सद्यस्तत्क्षणमेव निरयगामिनइत्युक्त्याकालांतरे तादृशरीत्यापि त्वद्दर्शनमाहात्म्यात्तेस्वर्गमोक्षभाजइतिसूचितं ११ ईदृशः सकलकल्याणगुणः परमानंदरूपः सर्वदेहिनां पावनोसि अतः कालांतरे त्वांकथयंतस्त्वच्चरित्रंकीर्तयंतोपि सिद्धिं ब्रह्मत्वारूपां चित्तशुद्धिद्वाराएष्यंति प्राप्स्यंति किंचईदृशस्त्वंपावनइतरविलक्षणपावनत्वस्वभावः येत्वांरागद्वेषकामभयान्यतमेरपिकथयंतःसिद्धिं मोक्षंगमिष्यंति १२ रिष्टंदुःखं अरिष्टंसुखं गतिःस्वर्गादिगतिःसाधनं १३ प्रग्रहउद्यतबाहुः १४ १५ १६ १७ मध्यकक्ष्यांप्राप्येति शेषः १८ विसृज्य स्वरहितं कृत्वा विसर्जयित्वा कुबेरंवहेत्यनुज्ञाय १९ शब्दापयत दौवारिकेणाह्वायस्वेत्यर्थः बहुवचनमार्षं आह्वानंकारयेत्यर्थः २० इतिश्रीरा॰वा॰उ॰ द्व्यशीतितमःसर्गः ८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथरामस्यराजसूयकरणेच्छा भरतेनक्षत्रियकुलनाशप्रसंगतोनिवार्यते तच्छ्रुत्वेति १ २ द्विजकार्यंयथाप्रतिज्ञातंतथा तथ्यंकृतं बालउज्जीवितइत्यर्थः धर्मसे
तुम् राजाराजसूयेनयजेतोतिविधिना राज्ञामसाधारणभूतंधर्ममर्यादारूपमित्यर्थः ३ अक्षयः बहुकालानुभवयोग्यफलत्वात् अव्ययः सजातियधर्मांतरहेतुत्वात्
राजसूयानुष्ठानमेवंभूतमितिकिंवक्तव्यम् यत्कीर्तनमपिविशिष्टफलमित्याहैवंधर्मप्रवचनंचेति मर्यादाभूतराजसूयधर्मसंकीर्तनंचेत्यर्थः यउचैनमेवंवेदेतिश्रु
तेः ४ तत्रराजसूये शाश्वतोधर्मःक्षत्रियस्यासाधारणोऽक्षयकीर्तिहेतुर्धर्मइत्यर्थः ५ ६ ७ हितमिहलोकसुखं आयतियुक्तं उत्तरकालेचहितमित्यर्थः ८ ९

तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः द्वास्थःकुमारावाहूयराघवायन्यवेदयत् १ दृष्ट्वातुराघवःप्राप्तावुभौभरतलक्ष्मणौ परि
ष्वज्यततोरामोवाक्यमेतदुवाचह २ कृतंमयायथातथ्यंद्विजकार्यमनुत्तमम् धर्मसेतुमथोभूयःकर्तुमिच्छामिराघवौ ३ अक्षय
श्चाव्ययश्चैवधर्मसेतुर्मतोमम धर्मप्रवचनंचैवसर्वपापप्रणाशनम् ४ युवाभ्यामात्मभूताभ्यांराजसूयमनुत्तमम् सहितोयष्टु
मिच्छामितत्रधर्मस्तुशाश्वतः ५ इष्ट्वातुराजसूयेनमित्रःशत्रुनिबर्हणः सुहुतेनसुयज्ञेनवरुणत्वमुपागमत् ६ सोमश्चराजसू
येनइष्ट्वाधर्मेणधर्मवित् प्राप्तश्चसर्वलोकेषुकीर्तिस्थानंचशाश्वतम् ७ अस्मिन्नहनियच्छ्रेयश्चिंत्यतांतन्मयासह हितंचायति
युक्तंचप्रयतौवक्तुमर्हथः ८ श्रुत्वातुराघवस्यैतद्वाक्यंवाक्यविशारदः भरतःप्रांजलिर्भूत्वावाक्यमेतदुवाचह ९ त्वयिधर्मःप
रःसाधोत्वयिसर्वावसुंधरा प्रतिष्ठितामहाबाहोयशश्चामितविक्रम १० महीपालाश्चसर्वेत्वांप्रजापतिमिवामराः निरीक्षंतेम
हात्मानंलोकनाथंयथावयम् ११ पुत्राश्चपितृवद्राजन्पश्यंतित्वांमहाबल पृथिव्यागतिभूतोसिप्राणिनामपिराघव १२ सत्वमेवं
विधंयज्ञमाहर्तासिकथंनृप पृथिव्यांराजवंशानांविनाशोयत्रदृश्यते १३ पृथिव्यांयेचपुरुषाराजन्पौरुषमागताः सर्वेषांभविता
तत्रसंक्षयःसर्वकोपजः १४ सत्वंपुरुषशार्दूलगुणैरतुलविक्रम पृथिवींनार्हसेहंतुंवशेहितववर्तते १५ भरतस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वा
मृतमयंयथा प्रहर्षमतुलंलेभेरामःसत्यपराक्रमः १६ उवाचचशुभंवाक्यंकैकेय्यानंदवर्धनम् प्रीतोस्मिपरितुष्टोस्मितवाद्यवचनेन
घ १७ इदंवचनमक्लीबंत्वयाधर्मसमागतम् व्याहृतंपुरुषव्याघ्रपृथिव्याःपरिपालनम् १८

सर्वावसुंधराप्रतिष्ठिता सार्वभौमत्वादित्याशयः
१० प्रजापतिममराइव परमाप्तत्वेनानिरीक्षंतइत्यर्थः ११ पुत्राःपितृवत् पितरमिवेत्यर्थः १२ सत्वंसर्वप्रियः एवंविधत्वंदर्शयाति पृथिव्यामिति १३ राजसूयस्य
सर्वराजकविजयपूर्वसाधनीयत्वात्तत्रचास्मास्वप्रवृत्तेषु पृथिव्यांयेक्षत्रियाः पौरुषमागताःशौर्यंप्राप्तास्तेषांसर्वेषांतत्रराजसूयार्थविजये सर्वप्रकोपजःसंक्षयोवश्यंभा
विता एवंविधं क्षत्रियनाशकंयज्ञं सर्वराजभिःपितृवदुपास्यमानःकथमाहर्तुमर्हसि सर्वथैवानुचितंतवेत्यर्थः १४ सवेतववशेवर्ततइत्यन्वयः १५ १६ वचनेनवचन
रूपेनिमित्ते अनघेतिसंबुद्धिः १७ १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एष्यदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यत अस्मच्चिकीर्षां प्राप्स्यतइत्यर्थः निवर्तयामि अभिप्रायमितिशेषः तत्रहेतुस्त्वयक्त्वव्याहृतम् १९ तुरप्यर्थे बालानामपि
यद्वाक्यं युक्तमुचितं साधु शुभावहंच तद्ग्राह्यमेव हियस्मात्तस्मात्तेवाक्यमीदृशंश्रृणोमि २०   इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰ उत्तरकांडेत्र्यशीतितमः
सर्गः ८३   अथलक्ष्मणेनाश्वमेधएवसर्वार्थसाधकोनुष्ठेयइत्युक्त्वा तदुपोद्बलकं वृत्रवधाख्यानंप्रस्तूयते तथेति १ सर्वपाप्मनांपावनोस्ति यतश्चसपावनः
अतोरोचतामनुष्ठातुमितिशेषः २ अश्वमेधस्यसर्वपापशोधकत्वं सर्वंपाप्मानंतरतितरतिब्रह्महत्यामितिश्रुतिसिद्धंबोधयितुं पुराणवृत्तांतमाह श्रूयतेहीति

एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् निवर्तयामिधर्मज्ञत्वयक्त्वव्याहृतेनच १९ लोकपीडाकरंकर्मनकर्तव्यंविचक्षणैः बाला
नांतुशुभंवाक्यंग्राह्यंलक्ष्मणपूर्वज तस्माच्छृणोमितेवाक्यंसाधुयुक्तंमहाबल २०   इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰ उत्तरकांडेत्र्यशी
तितमःसर्गः ८३   तथोक्तवतिरामेतुभरतेचमहात्मनि लक्ष्मणोथशुभंवाक्यमुवाचरघुनंदनम् १ अश्वमेधोमहायज्ञःपाव
नःसर्वपाप्मनाम् पावनस्तवदुर्धर्षोरोचतांरघुनंदन २ श्रूयतेहिपुरावृत्तंवासवेसुमहात्मनि ब्रह्महत्यावृतःशक्रोहयमेधेनपा
वितः ३ पुराकिलमहाबाहोदेवासुरसमागमे वृत्रोनाममहानासीद्दैतेयोलोकसंमतः ४ विस्तीर्णायोजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगु
णंततः अनुरागेणलोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यतिसर्वतः ५ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चबुद्ध्याचपरिनिष्ठितः शशासपृथिवींस्फीतांधर्मेणसुस
माहितः ६ तस्मिन्प्रशासतितदासर्वकामदुघामही रसवंतिप्रसूनानिमूलानिचफलानिच ७ अकृष्टपच्यापृथिवीसुसंपन्ना
महात्मनः सराज्यंतादृशंभुंक्तेस्फीतमद्भुतदर्शनं ८ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नातपःकुर्यामनुत्तमम् तपोहिपरमंश्रेयःसम्मोहमितरत्सुखम् ९ सनिक्षिप्यसुतंज्येष्ठंपौरेषुमधुरेश्वरम् तपउग्रंसमातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः १० तपस्तप्यतिवृत्रेतुवासवःपरमार्त
वत् विष्णुंसमुपसंक्रम्यवाक्यमेतदुवाचह ११ तपस्यतामहाबाहोलोकाःसर्वेविनिर्जिताः बलवान्सहिधर्मात्मानैनंशक्ष्यामिशा
सितुम् १२ यद्यसौतपआतिष्ठेद्भूयएवसुरेश्वर यावल्लोकाधरिष्यंतितावदस्यवशानुगाः १३ तंचैनंपरमोदारमुपेक्षसिम
हाबल क्षणंहिनभवेद्वृत्रः क्रुद्धेत्वयिसुरेश्वर १४

वासवे वासवविषये ३ देवासुरसमागमे देवासुरस्नेहकाले ४ ततस्त्रिगुणंयोजनश
तत्रयमित्यर्थः त्रीन्लोकान् तद्वर्तिप्राणिनोनुरागेण स्वीयत्वाभिमानेनहेतुना स्नेहात्संतोषयुक्तचक्षुषापश्यतिस्म ५ ६ ७ ८ इतरत्सुखं विषयसु
खम् संमोहम् सम्मोहकरम् ९ मधुरेश्वरम् मधुरम्यासौतन्नामकत्वादीश्वरस्तम् १० परमार्तवत् परगार्तःसन् ११ १२ भूयः अतः परमपिधरिष्यंति भूत
जातमितिशेषः तावदस्यवशानुगाः सर्वेवयंदेवगणाभविष्यामइतिशेषः १३ क्षणंनभवेन्नजीवेदित्यर्थः १४   ५   ५   ५   ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वत्संतोषेणैवतस्यसौख्यमित्याह यदाह्रीति तदारभ्यैवेदंतस्यमाहात्म्यमितिशेषः १५ त्वत्कृतेन रक्षणेनेतिशेषः १६ वृत्रघातेन हेतुना तेषांसाह्यमुपकारंकु
रु ह्रशब्दः पादपूरकः १७ यद्यपीदं सुरसाहाय्यकरणमन्येषामसुराणामसंह्यम् तथापिकुरु यस्मादगतीनामस्माकंसुराणां भवानेवगतिः शरणम् १८ इ
तिश्रीरामाभिरामे॰ वाल्मी॰ उ॰ चतुरशीतितमः सर्गः ८४ अथप्रकृतोपयुक्तशेषकथापूरणम् लक्ष्मणस्येति १ दिव्यांकथां प्रकृताम् २ ३ पूर्वंयु

यदाह्रिप्रीतिसंयोगंत्वयाविष्णोसमागतः तदाप्रभृतिलोकानांनाथत्वमुपलब्धवान् १५ सत्वंप्रसादंलोकानांकुरुष्वसुसमाहितः
त्वत्कृतेनहिसर्वस्यात्प्रशांतमरुजंजगत् १६ इमेहिसर्वेविष्णोत्वांनिरीक्षंतेदिवौकसः वृत्रघातेनमहतातेषांसाह्यंकुरुष्वह १७
त्वयाहिनित्यशःसाह्यंकृतमेषांमहात्मनाम् असह्यमिदमन्येषामगतीनांगतिर्भवान् १८ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ उ॰ चतुरशीति
तमःसर्गः ८४ लक्ष्मणस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वाशत्रुनिबर्हणः वृत्रघातमशेषेणकथयेत्याहसुव्रत १ राघवेणैवमुक्तस्तुसौमित्रान
दवर्धनः भूयएवकथांदिव्यांकथयामाससुव्रतः २ सहस्राक्षवचःश्रुत्वासर्वेषांचदिवौकसाम् विष्णुर्देवानुवाचेदंसर्वानिंद्रपुरोग-
मान् ३ पूर्वंसौहृदबद्धोस्मिवृत्रस्येहमहात्मनः तेनयुष्मत्प्रियार्थंहिनाहंहन्मिमहासुरम् ४ अवश्यंकरणीयंचभवतांसुखमुत्तमम्
तस्मादुपायमाख्यास्येसहस्राक्षोवधिष्यति ५ त्रेधाभूतंकरिष्यामिआत्मानंसुरसत्तमाः तेनवृत्रंसहस्राक्षोवधिष्यतिनसंशयः
६ एकांशोवासवंयातुद्वितीयोवज्रमेवतु तृतीयोभूतलंयातुतदावृत्रंहनिष्यति ७ तथाब्रुवतिदेवेशेदेवावाक्यमथाब्रुवन् एव
मेतन्नसंदेहोयथावदसिदैत्यहन् ८ भद्रंतेस्तुगमिष्यामोवृत्रासुरवधैषिणः भजस्वपरमोदारवासवंस्वेनतेजसा ९ ततःसर्वे
महात्मानःसहस्राक्षपुरोगमाः तदरण्यमुपाक्रामन्यत्रवृत्रोमहासुरः १० तेपश्यंस्तेजसाभूततपंतमसुरोत्तमम् पिबंतमिवलो
कांस्त्रीन्निर्दहंतमिवांबरम् ११ दृष्ट्वैवचासुरश्रेष्ठंदेवास्त्रासमुपागमन् कथमेनंवधिष्यामःकथंनस्यात्पराजयः १२ तेषांचिंतय
तांतत्रसहस्राक्षःपुरंदरः वज्रंप्रगृह्यपाणिभ्यांप्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि १३ कालाग्निनेवघोरेणदीप्तेनेवमहार्चिषा पतताव्रत्रशिरसा
जगत्त्रासमुपागमत् १४ असंभाव्यंवधंतस्यवृत्रस्यविबुधाधिपः चिंतयानोजगामाशुलोकस्यांतंमहायशाः १५

प्याभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वं सौहृद
बद्धः प्रीतिबद्धः ४ ५ त्रेधाभूतं त्रेधाविभक्तं आत्मानं स्वतेजोमूर्ति ६ तृतीयोभूतलंयातु पतद्वृत्रदेहधारणार्थमित्यर्थः इंद्रस्य वृत्रहननजब्रह्महत्यानिवृत्तिंयावद्भूलोकरक्षणार्थंचे
त्यपिबोध्यं ७ ८ ९ १० तेजसाप्रागुक्तलक्षणेन स्वेन तेजसा भूतं व्याप्तं पिबंतमित्यादितपआधिक्यपरं ११ १२ १३ दीप्तेनदीप्यमानेनमहार्चिषा महार्चिष्मद्यःपिंडा
दिसदृशेन वज्रेण वज्रकृतच्छेदेनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् १४ असंभाव्यं अनपराधिनस्तप्यतस्तूष्णींस्थितस्य वधमनुचितं चिंतयानोविबुधाधि ९३
पोलोकस्यांतं लोकालोकात्परंतमःप्रदेशं जगाम ब्रह्महत्याभियापलायितोभूत् १५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमिंद्रंभनुगमनं तदभिमानिदेवतारूपेण इंद्रहतपुत्रेण त्वष्ट्रा मुनिना पुत्रेच्छया स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति होमेकृते आहवनीयाज्जातोवृत्रोब्राह्मणइति तमिंद्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिंद्रं १६ १७ पूर्वजोजगतःपिता अहमस्मिप्रथमजाऋतस्येतिश्रुतेः एवंकारणमूर्तिर्हिरण्यगर्भएव सर्वभूतरक्षोद्देशेन विष्ण्वाकारत्वं पालनशक्तिप्राधान्येनप्राप्तः १८ यदर्थंविष्णुमूर्त्यवलंबनम् तत्कार्यंतेकृतं दुष्टवधेनैवशिष्टपालनादित्याहहतश्चेति १९ मां औपासनाग्निहोत्राद्यश्वमेधांताशेषयज्ञयजनीयं विशिष्याश्वमेधस्यसाक्षाद्देवतं मामेवशक्रोयजतां इंद्रायस्वाहेत्यादिमंत्रैश्चतत्तद्देवतांतर्याम्यहमेव तत्तत्पदैर्बोध्यइतिभावः २० २१ २२

तमिंद्रंब्रह्महत्यास्तुगच्छंतमनुगच्छति अपतच्चास्यगात्रेषुतमिंद्रंदुःखमाविशत् १५ हतारयः प्रणष्टेंद्रादेवाःसाग्निपुरोगमाः विष्णुंत्रिभुवनेशानंमुहुर्मुहुरपूजयन् १७ त्वंगतिःपरमेशान पूर्वजोजगतःपिता रक्षार्थंसर्वभूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान् १८ हतश्चायंत्वयावृत्रोब्रह्महत्याचवासवम् बाधतेसुरशार्दूलमोक्षंतस्यविनिर्दिश १९ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांविष्णुरब्रवीत् मामेवयजतांशक्रःपावयिष्यामिवज्रिणम् २० पुण्येनहयमेधेनसामिष्ट्वापाकशासनः पुनरेष्यतिदेवानामिंद्रत्वमकुतोभयः २१ एवंसंदिश्यतांवाणींदेवानांचामृतोपमां जगामविष्णुर्देवेशःस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् २२ इत्यार्षेश्रीमद्रारा० वा० आ० उत्तर० पंचाशीतितमःसर्गः ८५ ७ ७ तदावृत्रवधंसर्वमखिलेनसलक्ष्मणः कथयित्वानरश्रेष्ठःकथाशेषंप्रचक्रमे १ ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवभयंकरे ब्रह्महत्यावृतःशक्रःसंज्ञांलेभेनवृत्रहा २ सोंतमाश्रित्यलोकानांनष्टसंज्ञोविचेतनः कालंतत्रावसत्कंचिद्वेष्टमानइवोरगः ३ अथनष्टेसहस्राक्षेउद्विग्नमभवज्जगत् भूमिश्चध्वस्तसंकाशानिस्नेहाशुष्ककानना ४ निस्रोतसस्तेसर्वेतुह्रदाश्चसरितस्तथा संक्षोभश्चैवसत्वानामनावृष्टिकृतोभवत् ५ क्षीयमाणेतुलोकेस्मिन्संभ्रांतमनसःसुराः यदुक्तंविष्णुनापूर्वंतंयज्ञंसमुपानयन् ६ ततःसर्वेसुरगणाःसोपाध्यायाःसहर्षिभिः तंदेशंसमुपाजग्मुर्यत्रेंद्रोभयमोहितः ७ तेतुदृष्ट्वासहस्राक्षंमोहितंब्रह्महत्यया तंपुरस्कृत्यदेवेशमश्वमेधंप्रचक्रिरे ८ ततोश्वमेधःसुमहान्महेंद्रस्यमहात्मनः ववृतेब्रह्महत्यायाःपावनार्थंनरेश्वर ९ ततोयज्ञेसमाप्तेतुब्रह्महत्यामहात्मनः अभिगम्याब्रवीद्वाक्यंक्वमेस्थानंविधास्यथ १० तेतामूचुस्ततोदेवास्तुष्टाःप्रीतिसमन्विताः चतुर्धाविभजात्मानमात्मनैवदुरासदे ११

इतिरामाभि० ति० वा० आ० उत्त० पंचाशीतितमःसर्गः ८५ ७ ७ अथाश्वमेधतोब्रह्महत्यानिवृत्तिकथनेनाश्वमेधवैभवकथनेनच तद्यज्ञप्रोत्साहनं तदेति कथाशेषंप्रचक्रमे वक्तुमितिशेषः १ नसंज्ञांलेभे ग्रहग्रस्तवत्परवशोभूदित्यर्थः २ कंचित्कालमवसदित्यन्वयः ३ नष्टे अदर्शनंप्राप्ते उद्विग्नं अराजकत्वात् निस्नेहा इंद्राभावमूलावृष्ट्याऽनार्द्रा ४ तदेवाह निस्रोतसइति ५ समुपानयन् अवेदयन्प्रवर्तयन्नित्यर्थः । तदेवेशं विष्णुमिंद्रंवा ८ ९ १० हेदुरासदे ब्रह्महत्ये आत्मानं चतुर्धाविभजेतितामूचुरित्यन्वयः ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संदधौ चतुर्धाविभागंसंपादितवती तथाकृत्वा देवेंद्रादन्यत्रस्थानंवरयामास दुर्वसा दुःखजनकवासवती १२ तानिस्थानान्याह एकेनेति चतुरोवार्षिकान्मासा न्पूर्णोदास्र पूर्णोदकास्र तेनान्यदाल्पोदकास्रनक्षद्रनदीषुवासः सोपिप्रत्यासत्या पूर्णोदकलकालेएव सचकालः सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाइत्युक्तः दर्पघ्नी पापिनामितिशेषः तत्रैववासेहेतुः कामचारिणीति तेनगंगादिषुनवासइत्युक्तम् १३ भूम्यां उषररूपेणवासः १४ दर्पघातिनी पुरुषसंभोगकरण- स्रखविघातिनी १५ अदूषकान्ब्रह्मब्रह्मविद्याब्राह्मणब्रह्मलोकानां मार्गांतरावलंबेन दूषणकरणरहितान्उक्तपदार्थेषु दृढविश्वासान् मृषापूर्वं मृषावादपूर्वंयेरा-

देवानांभाषितंश्रुत्वाब्रह्महत्यामहात्मनाम् संदधौस्थानमन्यत्रवरयामासदुर्वसा १२ एकेनांशेनवत्स्यामिपूर्णोदास्रनदीषुवै चतु- रोवार्षिकान्मासान्दर्पघ्नीकामचारिणी १३भूम्यामहंसर्वकालमेकेनांशेनसर्वदा वसिष्यामिनसंदेहः सत्येनैतद्ब्रवीमिवः १४ योयमं शस्तृतीयोमेस्त्रीषुयौवनशालिषु त्रिरात्रंदर्पपूर्णास्रवसिष्येदर्पघातिनी १५ हंतारोब्राह्मणान्येतुमृषापूर्वमदूषकान् तांश्चतुर्थेन- भागेनसंश्रयिष्येसुरर्षभाः १६ प्रत्यूचुस्तांततोदेवायथावदसिदुर्वसे तथाभवतुतत्सर्वंसाधयस्वयदीप्सितम् १७ ततःप्रीत्यान्वि तादेवाःसहस्राक्षंववंदिरे विज्वरःपूतपाप्माचवासवःसमपद्यत १८ प्रशांतंचजगत्सर्वंसहस्राक्षेप्रतिष्ठिते यज्ञंचाद्भुतसंकाशंतदा शक्रोभ्यपूजयत् १९ ईदृशोह्यश्वमेधस्यप्रसादोरघुनंदन यजस्वस्रमहाभागहयमेधेनपार्थिव २० इतिलक्ष्मणवाक्यमुत्तमंनृपतिर तीवमनोहरंमहात्मा परितोषमवापहृष्टचेताः सनिशम्येंद्रसमानविक्रमौजाः २१ इत्यार्षेश्री॰वा॰उ॰षडशीतितमःसर्गः ८६ ७ ७ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणेनोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः प्रत्युवाचमहातेजाःप्रहसन्राघवोवचः १ एवमेवनरश्रेष्ठयथावदसिलक्ष्मण वृत्रघा- तमशेषेणवाजिमेधफलंचयत् २ श्रूयतेहिपुरासौम्यकर्दमस्यप्रजापतेः पुत्रोवाल्हीश्वरःश्रीमानिलोनामस्रधार्मिकः ३ सराजा पृथिवींसर्वांवशेकृत्वामहायशाः राज्यंचैवनरव्याघ्रपुत्रवत्समपालयत् ४ स्ररैश्चपरमोदारैर्दैतेयैश्चमहाधनैः नागराक्षसगंधर्वैर्य- क्षैश्चस्रमहात्मभिः ५ पूज्यतेनित्यशःसौम्यभयार्तैरघुनंदन अबिभ्यंश्चत्रयोलोकाःसरोषस्यमहात्मनः ६

जस्यानादोघातंकुर्वंति धिक्का- रादिकुर्वंति लोहितादिस्रावंकुर्वंति केस्रुतिकन्यायेनैवयेप्राणवियोगंकुर्वंतितान् चतुर्थेनभागेनसंश्रयिष्ये योलोहितंकरघातवः प्रस्कन्नंपांसून्संगृण्हात् ताव त्संवत्सरंपितृलोकंनप्राजानात् तस्माद्ब्राह्मणायनापगुरेत् ननिहन्यात्नलोहितंकुर्यादितिश्रुतेः १६ १७ १८ यज्ञंविष्णुं १९ २० २१ इतिश्री॰उ॰षडशीतितमःस- र्गः ८६ ७ ७ अथरामो पीलोपाख्यानेनाश्वमेधस्य राज्ञामशेषानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमेष्टसाधनत्वंदर्शयति तदिति अश्वमेधमाहात्म्यमजानानंप्रतीवलक्ष्मण- स्तदैभवमुक्तवानितिभावेनहासः १ वृत्रघातं वाजिमेधफलंच यद्यथावदसि तदेवमेवेत्यन्वयः २ अथस्वस्यपरिपूर्णाश्वमेधज्ञातृत्वज्ञापनायाह श्रूयतेइति वाल्हि देशविशेषः ३ ४ ५ भयार्त्तत्वंकुतस्तत्राहाबिभ्यन्निति अबिभयुरित्यर्थः तत्रहेतुः सरोषस्येति ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ८ हत्वैव हत्वापीत्यर्थः ९ अयुतमयुतसंख्याकं वध्यमानमभूदितिशेषः अथयत्रमहासेनस्कंदोजातस्तंदेशमुपचक्रमे जगाम १० ११ गोपपिध्व
जोवृषभध्वजआत्मानंस्त्रीरूपंकृत्वा तत्रपर्वते तिष्ठतीतिशेषः किमर्थमेवंतत्राह देव्याःप्रियंचिकीर्षुरिति पुरुषवादिनः पुरुषइतिवादोव्यपदेशोयेषांते पु
ल्लिंगवत्त्वेनशब्दवाच्यायेपदार्थाःसंति यच्चान्यत्किंचननपुंसकवाच्यंतत्सर्वंनारीसंज्ञं स्त्रीलिंगशब्दवाच्यत्वार्हं स्त्रीवेषंबभूव १२ १३ १४ १५ सानु
गमात्मानं स्त्रीकृतं स्त्रीरूपंकृतंदृष्ट्वा आत्मानंतथागतं तथावस्थांप्राप्तमात्मानंदृष्ट्वा इदमुक्तवान्वयि १६ तच्च आत्मनस्तादृशावस्थाप्राप्तिरूपमुमापतेः

सराजाताट्टशोप्यासीत्धर्मेवीर्येचनिष्ठितः बुध्द्याचपरमोदारोबाल्हीकेशोमहायशाः ७ सप्रचक्रेमहाबाहुर्मृगयांरुचिरेवने चै
त्रेमनोरमेमासेसभृत्यबलवाहनः ८ प्रजघ्नेसनृपोरण्येमृगान्शतसहस्रशः हत्वैवनृप्तिर्नाभूच्चराज्ञस्तस्यमहात्मनः ९ ना
नामृगाणामयुतंवध्यमानंमहात्मना यत्रजातोमहासेनस्तंदेशमुपचक्रमे १० तस्मिन्प्रदेशेदेवेशःशैलराजसुतांहरः रमयामा
सदुर्धर्षःसर्वैरनुचरैःसह ११ कृत्वास्त्रीरूपमात्मानमुमेशोगोपतिध्वजः देव्याःप्रियचिकीर्षुःसन्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे १२ यत्रयत्रव
नोद्देशेसत्वाःपुरुषवादिनः वृक्षाःपुरुषनामानस्तेसर्वेस्त्रीजनाभवन् १३ यच्चकिंचनतत्सर्वंनारीसंज्ञंबभूवह एतस्मिन्नंतरे-
राजासइलःकर्दमात्मजः १४ निघ्नन्मृगसहस्राणितंदेशमुपचक्रमे सदृष्ट्वास्त्रीकृतंसर्वंसव्यालमृगपक्षिणम् १५ आत्मानंस्त्री
कृतंचैवसानुगंरघुनंदन तस्यदुःखंमहच्चासीदृष्ट्वात्मानंतथागतम् १६ उमापतेश्चतत्कर्मज्ञात्वात्रासमुपागमत् ततोदेवंमहात्मा
नंशितिकंठंकपर्दिनम् १७ जगामशरणंराजासभृत्यबलवाहनः ततःप्रहस्यवरदःसहदेव्यामहेश्वरः १८ प्रजापतिसुतंवाक्य-
मुवाचवरदःस्वयम् उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेकार्दमेयमहाबल १९ पुरुषत्वमृतेसौम्यवरंवरयसुव्रत ततःसराजाशोकार्तःप्रत्याख्यातो
महात्मना २० स्त्रीभूतोसौनजग्राहवरमन्यंसुरोत्तमात् ततःशोकेनमहताशैलराजसुतांनृपः २१ प्रणिपत्यउमांदेवींसर्वेणैवां-
तरात्मना ईशेवराणांवरदेलोकानामसिभामिनि २२ अमोघदर्शनेदेविभजसौम्येनचक्षुषा हृद्गतंतस्यराजर्षेर्विज्ञायहरसन्नि
धौ २३ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंदेवीरुद्रस्यसंमता अर्धस्यदेवोवरदोवरार्धस्यतवत्वहम् २४

कर्मतदिच्छावशप्राप्तंज्ञात्वा १७ १८ १९ पुरुषत्वमृते तद्विना प्रत्याख्यातःपुरुषत्वप्राप्तेरितिशेषः २० नचजग्राहस्त्रीभूतइतिपाठे गुरुवैषम्यमार्षम् अ
न्यंवरंपुंस्त्वातिरिक्तंवरं नजग्राह अन्यद्वाक्यमिपाठेपुंस्त्वातिरिक्तवरदात् वाक्यं नजग्राहेत्यर्थः २१ सर्वेणैवांतरात्मना मनोबुद्ध्यभिमानलक्षणेन सर्वेणां-
तःकरणेन प्रणिपत्य साष्टांगंप्रणिपत्येत्यर्थः वराणामीशे अतएवत्वंलोकानांवरदात्वंभामिनीअसि २२ अनोघोपेत्यादि सौम्येनचक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा मांभ-
जानुगृहाण २३ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीपुंसोः समासांताभावआर्षः स्त्रीपुंसयोरावयोः सकाशाद्वारमिच्छसीतिशेषः तत्रवरदोदेवोऽर्धस्यवरस्यदाता वरार्धस्याहंदात्री तस्माद्यावदिच्छसि
तदर्धंमत्तोगृहाण २५ २६ उपासित्वा प्राप्य २७ देवीस्त्वंतोनुग्रहं करोषिराजन्निति २८ कार्दमिः कर्दमापत्यं २९ ३० इतिश्रीरामा॰वा॰उ॰ सप्ता
शीतितमःसर्गः ८७ ७ ७ अथकथावशेषप्रश्ने तत्प्रतिपादनं तांकथामिति १ तस्यराज्ञः इलस्य तस्यभावस्य स्त्रीपुंसभावस्य २ स्त्रीभू
तोऽतएवदुर्गतिः कथंवर्तयामास तत्कालमितिशेषः तथापुरुषभूतोकांवृत्तिंवर्तयति ३ यथागमं यथाप्राप्तं ४ लोकसुंदरी लोकेभ्यः सर्वस्त्रीलोके

तस्मादर्धंगृहाणत्वंस्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि तदद्भुततरंश्रुत्वादेव्यावरमनुत्तमम् २५ संप्रहृष्टमनाभूत्वाराजावाक्यमथाब्रवीत्
यदिदेविप्रसन्नामेरूपेणाप्रतिमाभुवि २६ मासंस्त्रीत्वमुपासित्वामासंस्यांपुरुषःपुनः ईप्सितंतस्यविज्ञायदेवीसुरुचिरानना २७
प्रत्युवाचशुभंवाक्यमेवमेवभविष्यति राजन्पुरुषभूतस्त्वंस्त्रीभावंनस्मरिष्यसि २८ स्त्रीभूतश्चपरंमासंनस्मरिष्यसिपौरुषम् ए
वंसराजापुरुषोमासंभूत्वाथकार्दमिः २९ त्रैलोक्यसुंदरीनारीमासमेकमिलाभवत् ३० इत्यार्षेश्री॰वा॰उत्तरकांडेसप्ताशीतित-
मःसर्गः ८७ ७ ७ तांकथामैलसंबद्धांरामेणसमुदीरिताम् लक्ष्मणोभरतश्चैवश्रुत्वापरमविस्मितौ १ तौरामंप्रांजली
भूत्वातस्यराज्ञोमहात्मनः विस्तरंतस्यभावस्यतदापप्रच्छतुःपुनः २ कथंसराजास्त्रीभूतोवर्तयामासदुर्गतिः पुरुषःसयदाभू
तःकांवृत्तिंवर्तयत्यसौ ३ तयोस्तद्भाषितंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितम् कथयामास काकुत्स्थस्तस्यराज्ञोयथागमम् ४ तमेवप्रथमं-
मासंस्त्रीभूत्वालोकसुंदरी ताभिःपरिवृतास्त्रीभिर्येऽस्यपूर्वंपदानुगाः ५ तत्काननंविगाह्याशुविजह्रेलोकसुंदरी द्रुमगुल्मल-
ताकीर्णंपद्भ्यांपद्मदलेक्षणा ६ वाहनानिचसर्वाणिसंत्यक्त्वावैसमंततः पर्वताभोगविवरेतस्मिन्रेमेइलातदा ७ अथतस्मिन्व-
नोद्देशेपर्वतस्याविदूरतः सरःसुरुचिरप्रख्यंनानापक्षिगणायुतम् ८ ददर्शसाइलातस्मिन्बुधंसोमसुतंतदा ज्वलंतंस्वेनवपुषा
पूर्णसोममिवोदितम् ९ तपंतंचतपस्तीव्रमंभोमध्येदुरासदम् यशस्करंकामकरंकारुण्येपर्यवस्थितम् १० सातंजलाशयंसर्वंक्षो
भयामासविस्मिता सहतैःपूर्वपुरुषैःस्त्रीभूतैरघुनंदन ११

भ्यःसुंदरी एवंभूतापि सास्त्रीपरिवृता कास्ताःस्त्रियस्तत्राह यस्ये
ति ५ ६ पर्वतानामाभोगोविस्तारस्तस्यविवरे पर्वतमध्यप्रदेशे ७ पर्वतस्याविदूरतः सरोददर्शेत्यन्वयः यत्रेश्वराज्ञयास्त्रीत्वप्राप्तिस्ततः
परस्मिन्नविदूरे प्रदेशेइत्यर्थः अतएवबुधस्यसरसि तपश्चरतःस्त्रीत्वाप्राप्तिरितिबोध्यम् ८ ९ १० जलाशयंक्षोभयामास क्रीडयेतिशेषः ११ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मानंनोपलेभे आत्मध्यानंनप्राप्तवान् काममोहपरवशाचित्तोभूदित्यर्थः अंभसिस्थितःसचचाल १२ चित्तंसमभ्यतिक्रामत् इलायामितिशेषः इलावि
षयचिंतांप्राप्तमभूदित्यर्थः १३ १४ यदिनान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता १५ शब्दापयत आव्हयत १६ १७ मधुरं संध्यादिकृतस्रुतिकटुत्वरहितम्
मधुराक्षरम् टवर्गादिरहितं १८ अपतिः पतिहीना १९ आव्यक्तपदं आसमंताद्यक्तानि पदानियत्रतत् आवर्तनीविद्या सांग्रहणीपर्यायना मिकासंवर्तविद्या
तीआवर्तयतिस्म तद्विद्यैकसाध्यप्रकृतप्रयोजनार्थमितिशेषः २० राज्ञःसकलमर्थं वृत्तांतम् विदित्वा ध्यानयोगतइतिशेषः ताःस्त्रियः इलाव्यतिरिक्ताइति

बुधस्तुतांसमीक्ष्यैवकामबाणवशंगतः नोपलेभेतदात्मानंसचचालतदांभसि १२ इलांनिरीक्षमाणस्तुत्रैलोक्यादधिकांशुभाम्
चित्तंसमभ्यतिक्रामत्कान्वियंदेवताधिका १३ नदेवीषुननागीषुनासुरीष्वप्सरःसुच दृष्टपूर्वामयाकाचिद्रूपेणानेनशोभिता १४ स
दृशीयंममभवे द्यदिनान्यपरिग्रहः इतिबुद्धिंसमास्थायजलात्कूलसुपागमत् १५ आश्रमंसमुपागम्यततस्ताःप्रमदोत्तमाः श
ब्दापयतधर्मात्माताश्चैनंचववंदिरे १६ सताःपप्रच्छधर्मात्माकस्यैषालोकसुंदरी किमर्थमागताचेवसर्वमाख्यातमाचिरम् १७ शु
भंतुतस्यतद्वाक्यंमधुरंमधुराक्षरम् श्रुत्वास्त्रियश्चताःसर्वाऊचुर्मधुरयागिरा १८ अस्माकमेषासुश्रोणीप्रभुत्वेवर्ततेसदा अपतिः
काननांतेषुसहास्माभिश्चरत्यसौ १९ तद्वाक्यमाव्यक्तपदंतासांस्त्रीणांनिशम्यच विद्यामावर्तनींपुण्यामावर्तयतिसाद्विजः २० सोर्थंवि
दित्वासकलंतस्यराज्ञोयथातथा सर्वाएवस्त्रियस्ताश्चबभाषेमुनिपुंगवः २१ अत्रकिंपुरुषीर्भूत्वाशैलरोधसिवत्स्यथ आवासस्तुगिराव
स्मिञ्छीघ्रमेवविधीयताम् २२ मूलपत्रफलैःसर्वावर्तयिष्यथनित्यदा स्त्रियःकिंपुरुषान्नामभर्तॄन्समुपलप्स्यथ २३ ताःश्रुत्वासोमपुत्र
स्यस्त्रियःकिंपुरुषीकृताः उपासांचक्रिरेशैलंवध्वस्ताबहुलास्तदा २४ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्टाशी
तितमःसर्गः ८८ श्रुत्वाकिंपुरुषोत्पत्तिंलक्ष्मणोभरतस्तथा आश्चर्यमितिचब्रूतामुभौरामंजनेश्वरम् १ अथरामःक-
थामेतांभूयएवमहायशाः कथयामासधर्मात्माप्रजापतिसुतस्यवै २ सर्वास्ताविद्रुताद्दृष्ट्वाकिन्नरीर्ऋषिसत्तमः उवाचरूपसंप
न्नांतांस्त्रियंप्रहसन्निव ३

विशेषः २१ किंपुरुषीर्भूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियोभूत्वात्रास्मिन् शैलरोधसि वत्स्यथ अस्मिन्गिरौ आवासउट
जादिः शीघ्रमेवविधीयतां २२ स्त्रियःकिंपुरुषस्त्रियोयूयं किंपुरुषान्नामप्रसिद्धान्भर्तॄन्समुपलप्स्यथान्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः २३ किंपुरुषीकृताः बुधेनयोग
बलात्किंपुरुषस्त्रीकृताः शैलमुप शैलसमीपे आसांचक्रिरे २४ इतिरामा० वा० उ० अष्टाशीतितमःसर्गः ८८ श्रुत्वेति किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषजातिले
नतासांस्त्रीणामुत्पत्तिंब्रूतामब्रुवताम् १ २ विद्रुताः गताद्दृष्ट्वा विदुताइतिपाठांतरम् प्रहसन्निव सर्वासांस्वबुद्ध्यानिराकरणात्प्रहासः ३ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्त्यानुरागेण स्निग्धं स्नेहयुक्तम् नकेवलं चक्षुषैव तथाभूतम् ४ ५ कामचरी स्वतंत्रा ६ ७ ८ प्रजापतिसुतइलः ९ १० विस्मृतस्वकस्त्रीत्वादिवृत्तांतः पृच्छति भगवन्निति ११ नष्टसंज्ञस्य देवीप्रसादवशादिति भावः १२ अश्मवर्षेणेति मायावचनमस्थिरवाक्यानुरोधेनेति कतकः १३ १४ तेनवाक्येनेति इहयथासुखंवसेतिवाक्येन १५ अहंभृत्यैर्विनाकृतोपि स्वकंराज्यंनत्यक्ष्यामि त्यक्तुंनशक्नोमि इहवासस्तइतिशेषः अतोहेब्रह्मन्निहक्षणमपिनिवर्तयेयं न

सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनव-
र्जिते इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ५ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा
कुरु ६ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ७ बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम्
गतो रमयतोत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ८ अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेंदुसदृशाननः प्रजापतिसुतः श्रीमान् शयने प्रत्यबुध्यत ९ सो
पश्यत्सोमजं तत्र तपंतं सलिलाशये ऊर्ध्वबाहुं निरालंबं तं राजा प्रत्यभाषत १० भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोस्मि सहानुगः न च पश्या
मि तत्सैन्यं क्व नु ते मामकागताः ११ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सांत्वयन्परया गिरा १२ अ
श्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः १३ समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः फल
मूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् १४ स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दीनो भृत्यजनक्षयात् १५
त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि १६ सुतो धर्मपरो ब्रह्मन्ज्येष्ठो मम महायशाः श
शबिंदुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते १७ नहि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं
वचः १८ तथा ब्रुवति राजेंद्रे बुधः परममद्भुतम् सांत्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् १९ न संतापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल सं
वत्सरोषितस्यापि कारयिष्यामि ते हितं २१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना २१

त्र इहानुकर्षः तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि १६ उक्तमेव राज्योत्कंठाप्रदर्शनायाह सुतइति प्रपत्स्यते ममराज्यप्रतिगमनाभावे इतिशेषः १७ सुखान्वितान्देशस्थान्भृत्यदारान्हित्वाहंनशक्ष्यामि इहस्थातुमितिशेषः यदेवमतोमांप्रति किंचिदप्यशुभं इहवासनियोगलक्षणानिष्टंवक्तुं नार्हसीतिशेषः १८ अद्भुतमागम्याद्भुतकर्म
सिद्धिजनकं परमं वचः सांत्वपूर्वं तवकिंचित्कालवासेन सुखं भविष्यतीत्येवंवादपूर्वं तेइहवासोरोचतामित्युवाच १९ २० यदुक्तंब्रह्मवादिनातस्यतद्वचनंश्रुत्वेतिसंबंधः २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ नवमेमासीति नचैवंमध्येपुरुषत्वावस्थायां गर्भदर्शनेनपूर्वावस्थास्मरणाभावरूपपार्वतीवरान्यथाभावापत्तिः तद्वरबलादेव विद्यमानस्यापिगर्भस्यानेनाज्ञानमि तिकल्पनेनादोषात् एतदनुपपत्त्यैव बुधस्यसमागममारभ्यनवमे मासि सद्यएवगर्भग्रहणप्रसवावितितीर्थः २३ जातमात्रं तत्क्षणएवपितृसमानाकारं पितृह स्तेउपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेदयत्स्थापितवती २४ संवत्सरांतरं संवत्सरांतरप्राप्त्यपेक्षितावशिष्टमासत्रयपर्यंतं २५ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा० वा ल्मी० उत्तरकांडे एकोननवतितमःसर्गः ८९ तस्यजन्मपुरूरवसः १ सोमपुत्रस्य समीपइतिशेषः किमकरोत्संवत्सरानंतरमितिशेषः पुरूरवसः शशबिंदोश्च ततु

मासंसस्त्रीतदाभूत्वारमयत्यनिशंसदा मासंपुरुषभावेनधर्मबुद्धिंचकारसः २२ ततःसानवमेमासिइलासोमसुतात्सुतम् जन यामाससुश्रोणीपुरूरवसमूर्जितम् २३ जातमात्रेतुसुश्रोणीपितुर्हस्तेन्यवेशयत् बुधस्यसमवर्णंचइलापुत्रंमहाबलम् २४ बु धस्तुपुरुषीभूतंसवैसंवत्सरांतरम् कथाभीरमयामासधर्मयुक्ताभिरात्मवान् २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामा० वा० उत्तरकांडेएकोन नवतितमःसर्गः ८९ तथोक्तवतिरामेतु तस्यजन्मतदद्भुतम् उवाचलक्ष्मणोभूयोभरतश्चमहायशाः १ इलासासोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता अकरोत्किंनरश्रेष्ठतत्त्वंशंसितुमर्हसि २ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यंनिशम्यपरिपृच्छतोः रामःपुनरुवाचेदंप्रजापति सुतेकथाम् ३ पुरुषत्वंगतेशूरेबुधःपरमबुद्धिमान् संवर्तंपरमोदारमाजुहावमहायशाः ४ च्यवनंभृगुपुत्रंचमुनिंचारिष्टनेमिनम् प्रमोदनंमोदकरंततोदुर्वाससंमुनिम् ५ एतान्सर्वान्समानीयवाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शनः उवाचसर्वान्सुहृदोधैर्येणसुसमाहितान् ६ अयंराजामहाबाहुःकर्दमस्यइलःसुतः जानीतैनंयथाभूतंश्रेयोह्यत्रविधीयताम् ७ तेषांसंवदतामेवाद्विजैःसहमहात्मभिः कर्द मस्तुमहातेजास्तदाश्रममुपागमत् ८ पुलस्त्यश्चक्रतुश्चैववषट्कारस्तथैवच ओंकारश्चमहातेजास्तदाश्रममुपागमत् ९ तेस र्वेहृष्टमनसःपरस्परसमागमे हितैषिणोबाह्लिपतेःपृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् १० कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यंसुतार्थंपरमंहितम् द्विजाः श्रृणुतमद्वाक्यंयच्छ्रेयःपार्थिवस्यहि ११ नान्यंपश्यामिभैषज्यमंतरावृषभध्वजम् नाश्वमेधात्परोयज्ञःप्रियश्चैवमहात्मनः १२

त्ततया पश्चाज्जातपुरूरवसोराज्यमभून्नवेतिप्रश्नार्थः २ प्रजापतिसुते तद्विषयां ३ ४ ५ सुहृदः स्वमित्रभूतान् ६ यथाभूतं ईश्वराज्ञयाऽनुभवसिद्धं स्त्रीपुंसरूपप्रकारद्वयंप्राप्तमेनम् जानीत ७ ८ ९ १० ११ वृषभध्वजएव स्वस्य तच्छापनिवर्तनसमर्थस्तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरेणेवेत्याह नान्यमिति नान्यंभैषज्यंपश्यामि नान्यमित्येतद्विवृणोति अंतरावृषभध्वजम् नाश्वमेधात्परोयज्ञः राज्ञांब्रह्महत्यांतसर्वपापनिवर्तकत्वादितिभावः नन्वश्व मेधेनकथंवृषभध्वजसंतोषोऽतआह प्रियएवमहात्मनः यद्यपिप्रजापतिदेवत्यत्वात् प्रजायतिप्रीतिकरःसतथापि हिरण्यगर्भावस्थाविशेषस्येवरुद्रत्वान्नदोषः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३ १४ तंयज्ञंसमुपाहरत् इत्ययज्ञापेक्षितसंभारमुपाहृतवानित्यर्थः १५ १६ १७ १८ देवेशंप्रसादयंतिस्म पुरुषत्वंविनान्यंवरंवृणीष्वेति पूर्ववद्यथा नवदेन
था विशिष्यप्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः तदेवोक्तंयथास्यादिति १९ २० बाल्हिमुत्सृज्य ज्येष्ठपुत्रशशाबिंद्वाधिष्ठितमितिशेषः २१ बाल्हिं अध्युवासेतिशेषः २२ बलीउ
वासेतिशेषः २३ २४ पौरुषं पुरुषत्वं २५ इतिश्री० वाल्मीकीयेउत्तरकांडेनवतितमःसर्गः ९० अथाश्वमेधयागायनैमिषेभरतप्रेषणम् एतदिति

तस्माद्यजामहेसर्वेपार्थिवार्थेदुरासदम् कर्दमेनैवमुक्तास्तुसर्वएवद्विजर्षभाः १३ रोचयंतिस्मतंयज्ञंरुद्रस्याराधनंप्रति संव
र्तस्यतुराजर्षिःशिष्यःपरपुरंजयः १४ मरुत्तइतिविख्यातस्तंयज्ञंसमुपाहरत् ततोयज्ञोमहानासीद्बुधाश्रमसमीपतः १५ रुद्रश्च
परमंतोषमाजगाममहायशाः अथयज्ञेसमाप्तेतु प्रीतःपरमयामुदा १६ उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाचइलसन्निधौ प्रीतोस्मिह
यमेधेनभक्त्याचद्विजसत्तमाः १७ अस्यबाल्हिपतेश्चैवकिंकरोमिप्रियंशुभं तथावदतिदेवेशे द्विजास्तेतुसमाहिताः १८ प्रसाद
यंतिदेवेशंयथास्यात्पुरुषस्त्विला ततःप्रीतोमहादेवःपुरुषत्वंददौपुनः १९ इलायैसुमहातेजादत्वाचांतरधीयत निवृत्तेहयमे
धेचगतेचादर्शनंहरे २० यथागतंद्विजाःसर्वेतेगच्छन्दीर्घदर्शिनः राजातुबाल्हिमुत्सृज्यमध्यदेशेह्यनुत्तमम् २१ निवेशयामासपु
रंप्रतिष्ठानंयशस्करम् शशबिंदुश्चराजर्षिर्बाल्हिंपरपुरंजयः २२ प्रतिष्ठानेइलोराजाप्रजापतिसुतोबली सकालेप्राप्तवान्लोकमि
लोब्राह्ममनुत्तमम् २३ ऐलःपुरूरवाराजाप्रतिष्ठानमवाप्तवान् ईदृशोह्यश्वमेधस्यप्रभावःपुरुषर्षभ २४ स्त्रीपूर्वःपौरुषंलेभेय-
च्चान्यदपिदुर्लभम् २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेनवतितमःसर्गः ९० एतदाख्यायकाकुत्स्थोभ्रा
तृष्यममितप्रभः लक्ष्मणंपुनरेवाहधर्मयुक्तमिदंवचः १ वसिष्ठंवामदेवंचजाबालिमथकश्यपम् द्विजांश्चसर्वप्रवरानश्वमेधपु
रस्कृतान् २ एतान्सर्वान्समानीयमंत्रयित्वाचलक्ष्मण हयंलक्षणसंपन्नंविमोक्ष्यामिसमाधिना ३ तद्वाक्यंराघवेणोक्तंश्रुत्वा
त्वरितविक्रमः द्विजान्सर्वान्समाहूयदर्शयामासराघवम् ४ तेदृष्ट्वादेवसंकाशंकृतपादाभिवंदनम् राघवंसुदुराधर्षमाशीर्भिः
समपूजयन् ५ प्रांजलिःसतुदाभूत्वाराघवोद्विजसत्तमान् उवाचधर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितंवचः ६ तेपिरामस्यतच्छ्रुत्वानम
स्कृत्वावृषध्वजम् अश्वमेधंद्विजाःसर्वेपूजयंतिस्मसर्वशः ७ सतेषांद्विजमुख्यानांवाक्यमद्भुतदर्शनम् अश्वमेधाश्रितंश्रुत्वा
भृशंप्रीतोभवत्तदा ८

भ्रातृष्यामितिचतुर्थी १ अश्वमेधपुरस्कृतानश्वमेधप्रयोगसमर्थान् २ मंत्रयित्वा विचार्य समाधिनासावधान चित्ततया
हयंविमोक्ष्यामिइतिलक्ष्मणमाहेतिपूर्वेणसंबंधः ३ ४ ५ ६ वृष ध्वजंरुद्रम् त्रेताग्निरूपत्वाद्रुद्रस्य यज्ञनिर्विघ्नार्थंतंनमस्कारः ७ ८ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्कर्मविज्ञाय तत्कर्मकरणांगीकारंविज्ञाय ९ महद्भिर्हरिभिर्हनूमदादिभिः बहुभिश्च वनौकसां अनुचररूपाणां बहुभिः समुदायैरित्यर्थः अनुभोक्तुं द्रष्टुम् यथा यथाकालमागच्छ १० ११ १२ १३ १४ तालंगृहीत्वाचराः तालावचराः नटाः सूत्रधाराः गोमत्यानद्यास्तीरइतिशेषः १५ आज्ञाप्यतां कार्यताम् तद्विनैमिषंवनम् १६ शतशोऽनेकेधर्मज्ञाः नैमिषे महायज्ञं महांतंगभूतायज्ञायस्यतम् ऋतुमुख्य मनुभूय दृष्ट्वा कृतार्थोभवंत्वितिशेषः १७ अतः शीघ्रमामंत्र्यतांजनः सचास्माभिर्मानितः पूजितःसन्तुष्टः पुष्टश्चभूत्वा प्रातियास्यति १८ वपुष्मताम् तंदुलानां अभग्नस्वरूपाणामित्यर्थः शतम् वाहानामने

विज्ञायकर्मतत्तेषांरामोलक्ष्मणमब्रवीत् प्रेषयस्वमहाबाहोसुग्रीवायमहात्मने ९ यथामहद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्चवनौकसाम् सार्धमागच्छभद्रंते अनुभोक्तुमहोत्सवम् १० विभीषणश्चरक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः अश्वमेधंमहायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ११ राजानश्चमहाभागायेमेप्रियचिकीर्षवः सानुगाःक्षिप्रमायांतुयज्ञभूमिनिरीक्षकाः १२ देशांतरगतायेचद्विजाधर्मसमाहिताः आमंत्रयस्वतान्सर्वानश्वमेधायलक्ष्मण १३ ऋषयश्चमहाबाहो आहूयंतांतपोधनाः देशांतरगताःसर्वेसदाराश्चद्विजातयः १४ तथैवतालावचरास्तथैवनटनर्तकाः यज्ञवाटश्चसुमहान्गोमत्यानैमिषेवने १५ आज्ञाप्यतांमहाबाहो तद्धिपुण्यमनुत्तमम् शांतयश्चमहाबाहोप्रवर्तंतांसमंततः १६ शतशश्चापिधर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् अनुभूयमहायज्ञंनैमिषेरघुनंदन १७ तुष्टःपुष्टश्च सर्वोसौमानितश्चयथाविधि प्रतियास्यतिधर्मज्ञशीघ्रमामंत्र्यतांजनः १८ शतंवाहसहस्राणांतंदुलानांवपुष्मताम् अयुतंतिलमुद्गस्यप्रयात्वग्रेमहाबल १९ चणकानांकुलित्थानांमाषाणांलवणस्यच अतोनुरूपंस्नेहंचगंधंसंक्षिप्तमेवच २० सुवर्णकोट्योबहुलाहिरण्यस्यशतोत्तराः अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेसमाधिना अंतरापणवीथ्यश्चसर्वेचनटनर्तकाः सूदानार्यश्चबहवोनित्यंयौवनशालिनः २२ भरतेनतुसार्द्धंतेयांतुसैन्यानिचाग्रतः नैगमान्बालवृद्धांश्चद्विजांश्चसुसमाहिताः २३ कर्मांतिकान्वर्धकिनःकोशाध्यक्षांश्चनैगमान् मममातृस्तथासर्वाःकुमारांतःपुराणिच २४

कानिसहस्राणि अनेकलक्षंबलीवर्दादयइत्यर्थः अयुतं वाहकं पशवः १९ अतोनुरूपं उक्तान्नभोजनीय ब्राह्मण भोजनानुरूपं स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः संक्षिप्तंगंधं अघृष्टमेवेत्यर्थः २० हिरण्यस्य रजतस्य शतोत्तराः कोट्यइत्यनुकर्षः समाधिना सावधानतया २१ अंतरा मार्गमध्ये तत्रतत्रापेक्षिता आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकावणिजइत्यर्थः सर्वइति दुंदुभन्निसमाघ्नंति वीणागाथिनोगायनइत्यादिकल्पसूत्रोक्तप्रयोगापेक्षिताः यौवनशालिनइति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः २२ २३ कर्मांतिकाःकिंकराः अंतःपुराणि भरतादीनाम् २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांचनीं कांचनमयीं दीक्षायां दीक्षानिमित्तम् कर्मणिज्ञान् कर्मविषयज्ञानवतः ऋषीन् ज्ञोविद्वान्सोमज्ञोपिचेत्यमरः नचपत्न्या अपियजमानत्वाद्यज्ञस्वामित्वा
च्चस्वामिनोयजमानस्य प्रतिनिधिप्रतिषेधात्कथंपत्न्याः प्रतिनिधिः स्वामिनोग्नेर्देवतायाः चशब्दात्कर्मणश्चप्रतिनिधिर्निवृत्तइत्यापस्तंबसूत्रात् स्वामिनोयजमान
स्यपत्न्यावाइतिचेन्नयस्यभार्यान्यदेशस्थानेष्यतेपतिनाथवा अशक्ताप्रतिकूलावातस्याः प्रतिनिधिःक्रियेति एवंविधेविषये प्रतिनिधेरनुमतत्वात् अन्येकुशमयींपत्नीं
कृत्वातुगृहमेधिनः अग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमनुव्रताः सौवर्णींवाषोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपिइतिस्मृतेश्च मृतायामपिभार्यायांवैदिकीनत्यजेद्द्विजः उपाधिना
पि तत्कर्मयावज्जीवंसमापयेदितिविष्णुस्मृतेश्च वरूनस्तु एषासौवर्णीनप्रतिनिधिः देवताप्रतिमास्विवतत्वबुद्धिरेव नतुसादृश्यबुद्धिरत्रेति प्रतिनिधित्वाभावात्

कांचनींममपत्नींचदीक्षायांज्ञांश्चकर्मणि अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेमहायशाः २५ उपकार्यामहार्हाश्चपार्थिवानांमहौजसां
सानुगानांनरश्रेष्ठव्यादिदेशमहाबलः २६ अन्नपानानिवस्त्राणि अनुगानांमहात्मनाम् भरतःसतदायातःशत्रुघ्नसहितस्तदा २७
वानराश्चमहात्मानःसुग्रीवसहितास्तदा विप्राणांप्रवराःसर्वेचक्रुश्चपरिवेषणम् २८ विभीषणश्चरक्षोभिःस्त्रीभिश्चबहुभिर्वृतः ऋ
षीणामुग्रतपसांपूजांचक्रेमहात्मनाम् २९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰आदिकाव्येउ॰एकनवतितमःसर्गः ९१ तत्सर्वमखि
लेनाशुप्रस्थाप्यभरताग्रजः हयंलक्ष्मणसंपन्नंकृष्णसारंसुमोचह १ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणंसार्द्धमश्वेचविनियुज्यच ततोभ्यगच्छत्का
कुत्स्थःसहसैन्येननैमिषम् २ यज्ञवाटंमहाबाहुर्दृष्ट्वापरममद्भुतम् प्रहर्षमतुलंलेभेश्रीमानितिचसोब्रवीत् ३ नैमिषेवसतस्तस्यस
र्वएवनराधिपाः आनिन्युरुपहारांश्चतान्रामःप्रत्यपूजयत् ४ अन्नपानादिवस्त्राणिसर्वोपकरणानिच भरतःसहशत्रुघ्नोनियु
क्तोराजपूजने ५ वानराश्चमहात्मानःसुग्रीवसहितास्तदा परिवेषणंचविप्राणां प्रयताःसंप्रचक्रिरे ६ विभीषणश्चरक्षोभिर्बहु
भिःसुसमाहितः ऋषीणामुग्रतपसांकिंकरःसमपद्यत ७

किंतुभगवतः ऋषीणांचावाहनादिसामर्थ्येन घटनाकौशलेनच तत्वबुद्धेरेवोत्पादात्
पत्नीकर्मनिर्वाहकत्वंचततएव अतएवकांचनींममपत्नीमितिसंगच्छते एतेनकाम्येषु अश्वमेधादिषु कथंप्रतिनिधिरितिपरास्तमित्याहुः २५ उपकार्या वासस्थाना
नि २६ २७ २८ २९ इतिरामाभिरामेश्रीरा॰वाल्मीकीयेउ॰एकनवतितमःसर्गः ९१ अथाश्वमेधप्रवृत्तिः तत्सर्वमिति यागोपकरणंसर्वमित्यर्थः अखिले
न अन्यूनतया जनेनवा कृष्णसारम् कृष्णसारमृगसमानवर्णं यद्वा कृष्णवर्णंसर्वयज्ञपशुभ्यः सारभूतंचेत्यर्थः १ ऋत्विग्भिरिति तंचतुःशतारक्षंति यज्ञस्या
घाताय तथा शतेनराजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रोक्षतीतिश्रुतेरितिभावः २ ३ उपहारानुपदाः ४ तेषामेवस्वरूपकथनमन्नेत्यादि अथराजसत्का
रे भरतशत्रुघ्ननियोगः सुग्रीवादीनांविप्रपरिवेषणे विभीषणस्य ऋषिसत्कारेविनियोगइत्याह भरतइत्यादि ५ ६ ७ ८ ८ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८ हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानमित्यर्थइतितीर्थकर्तको हयमार्गगमनमित्यर्थमन्ये ९ यज्ञप्रवरमुत्तममभवदितिशेषः याचकायावत्तुष्यंतितावद्देहि देहीति
शब्दादन्यः शब्दोनाभवत् १० ११ सर्वाणिदत्तानीत्यस्यैवप्रपंचोविविधानीति यावदर्थिमुखाद्देहीति वचनंनानिसृतंभवति १२ तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत १३ १४
नास्मरंस्तादृशं यज्ञंनचाप्यासील्कदाचनेतिपाठे तादृशंयज्ञं इतः पूर्वंनासीदित्याङ्कुरितिशेषः १५ १६ उक्तएवार्थआदरादभ्यस्यते नशक्रस्येति १७ १८ वर्ततेन-
चहीयते संवत्सरात्परमपीतिशेषः पुनःपुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः तावत्पर्यंतमेकाश्वमेधदीक्षेत्यन्ये १९ इतिश्रीरामाभि॰ वा॰ उ॰ द्विनवतितमःसर्गः ९२

उपकार्यामहार्हाश्वपार्थिवानामहात्मनाम् सानुगानांनरश्रेष्ठोव्यादिदेशमहाबलः ८ एवंसुविहितोयज्ञोह्यश्वमेधोह्यवर्तत ल
क्ष्मणेनसुगुप्तासाहयचर्याप्रवर्तत ९ ईदृशंराजसिंहस्ययज्ञप्रवरमुत्तमम् नान्यःशब्दोभवत्तत्रहयमेधेमहात्मनः १० छंदतोदे
हिविसृब्धोयावत्तुष्यंतियाचकाः तावत्सर्वाणिदत्तानिक्रतुमुख्येमहात्मनः ११ विविधानिचगौडानिखांडवानितथैवच ननिःसृ
तंभवत्योष्ठाद्वचनंयावदर्थिनाम् १२ तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत नकश्चिन्मलिनोवापिदीनोवाप्यथवाकृशः १३ तस्मिन्य
ज्ञवरेराज्ञोहृष्टपुष्टजनावृते येचतत्रमहात्मानोमुनयश्चिरजीविनः १४ नास्मरंस्तादृशंयज्ञंदानौघसमलंकृतं यःकृत्यवान्सुवर्णे
नसुवर्णंलभतेस्मसः १५ वित्तार्थीलभतेवित्तंरत्नार्थीरत्नमेवच हिरण्यानांसुवर्णानांरत्नानामथवाससाम् १६ अनिशंदीयमाना
नांराशिःसमुपदृश्यते नशक्रस्यनसोमस्ययमस्यवरुणस्यच १७ ईदृशोदृष्टपूर्वोनएवमूचुस्तपोधनाः सर्वत्रवानरास्तस्थुःसर्व
त्रैवचराक्षसाः १८ वासोधनान्नकामेभ्यःपूर्णहस्तादुदुर्भृशम् ईदृशोराजसिंहस्ययज्ञःसर्वगुणान्वितः संवत्सरमथोसाग्रंवर्तते
नचहीयते १९ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ उ॰ द्विनवतितमःसर्गः ९२ वर्तमानेतथाभूतेयज्ञेचपरमाद्भुते सशिष्यआजगा-
मासुवाल्मीकिर्भगवानृषिः १ सदृष्ट्वादिव्यसंकाशंयज्ञमद्भुतदर्शनम् एकांतऋषिसंघातश्चकारउटजान्शुभान् २ शकटांश्च
बहून्पूर्णान्फलमूलांश्चशोभनान् वाल्मीकिवाटेरुचिरेस्थापयन्नविदूरतः ३ सशिष्यावब्रवीद्धृष्टोयुवांगत्वासमाहितौ कृत्स्नं
रामायणंकाव्यंगायतांपरयामुदा ४

अथयज्ञार्थमागतेन वाल्मीकिना कुशलवयोरामायणगानेनियोगः वर्तमानेइति तथाभूते उक्तप्रका
रे १ एकांतेऋषिवाटानामितिपाठे समीपेइतिशेषः ऋषिसंघातइतिपाठे वाल्मीकिनासहागतोऋषिसमूहइत्यर्थः उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वा
त् शकटानन्नादिपूर्णान् फलमूलांश्च शोभनान् सर्वतोरुचिरे वाल्मीकिवाटेऽस्थापयान्नित्यर्थः रुचिरोऽभूदिति शेषइतिकतकव्याख्यानुसारीपाठोमृग्यःक्वचि
त् शकटैर्बहुभिः पूर्णैः फलमूलैश्चशोभनैः वाल्मीकिवाटोरुचिरः शोभयन्निवसर्वतः इतिपाठः सइत्यन्ये ३ शिष्यौकुशलवौ ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रथ्यासूपमार्गेषु ५ यत्रकर्म अश्वमेधयागइत्यर्थः ६ अत्रास्म द्वाटसमीपपर्वताग्रेविद्यमानानिफलान्यास्वाद्य गायतं लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनं यदायदाश्रम-
स्तदातदा भवंताविति शेषः ७ फलानिभुक्त्वा नश्रमंयास्यथोनापिरागात् कंठमाधुर्यात्परिहास्यथः नगराद्बहिरास्यथइतिपाठे रात्रिकालेइतिशेषः उटजेष्वित्य
र्थः आस्यथः अवतिष्ठेताम् आसेरार्षेश्यन् परस्मैपदे ८ शब्दापयेदाव्हापयेत् ऋषीणामग्रेइतिशेषः ९ दिवसेइति तत्र रामायणे बहुभिः प्रमाणैर्नानासंख्यश्लो
कैर्यथापुरा मयासर्गादिष्टास्तेषुसर्वेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गागेयाः १० ११ आवांवाल्मीकेःशिष्यौस्वइत्येवमेवब्रूतम् नामुकदारकाविति १२ इमास्तंत्रीवी

ऋषिवाटेषुपुण्येषुब्राह्मणावसथेषुच रथ्यासुराजमार्गेषुपार्थिवानांगृहेषुच ५ रामस्यभवनद्वारियत्रकर्मचकुर्वते ऋत्वि-
जामग्रतश्चैवतत्रगेयंविशेषतः ६ इमानिचफलान्यत्रस्वादूनिविविधानिच जातानिपर्वताग्रेषु आस्वाद्यास्वाद्यगायताम् ७ न
यास्यथः श्रमंवत्सौभक्षयित्वाफलान्यथ मूलानिचसुमृष्टानिनरागात्परिहास्यथः ८ यदिशब्दापयेद्रामः श्रवणायमहीपतिः ऋ
षीणामुपविष्टानांयथायोगंप्रवर्ततताम् ९ दिवसेविंशतिःसर्गागेयामधुरयागिरा प्रमाणैर्बहुभिस्तत्रयथोद्दिष्टंमयापुरा १० लोभ
श्चापिनकर्तव्यःस्वल्पोपिधनवांछया किंधनेनाश्रमस्थानांफलमूलाशिनांसदा ११ यदिपृच्छेत्सकाकुत्स्थोयुवांकस्येतिदारकौ वा
ल्मीकेरथशिष्यौद्वौब्रूतामेवंनराधिपम् १२ इमास्तंत्रीःसुमधुराःस्थानंवापूर्वदर्शनम् मूर्च्छयित्वासुमधुरंगायतांविगतज्वरौ १३ आ
दिप्रभृतिगेयंस्यान्नचावज्ञायपार्थिवम् पिताहिसर्वभूतानांराजाभवतिधर्मतः १४ तद्युवांहृष्टमनसौश्वःप्रभातेसमाहितौ गायतां
मधुरंगेयंतंत्रीलयसमन्वितम् १५ इतिसंदिश्यबहुशोमुनिःप्राचेतसस्तदा वाल्मीकिःपरमोदारस्तूष्णीमासीन्महामुनिः १६ संदिष्टौ
मुनिनातेनताबुभौमैथिलीसुतौ तथैवकरवावेतिनिर्जग्मतुररिंदमौ १७ तामद्भुतांतौहृदयेकुमारौनिवेश्यवाणीमृषिभाषितांत
दा समुत्सुकौतौसुखमूषतुर्निशांयथाश्विनौभार्गवनीतिसंहिताम् १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्रिनव
तितमःसर्गः ९३ तौरजन्यांप्रभातायांस्नातौहुतहुताशनौ यथोक्तमृषिणापूर्वंसर्वंतत्रोपगायताम् १

णासिराइत्यर्थः मधुराम-
धुरशब्दाः अपूर्वदर्शनम् अपूर्वाणांस्वराणांदर्शनंयत्र तादृशंस्थानम् षड्जादिस्वरभेदसिद्धये वीणादंडोपरिकल्पितसिराधारकाष्ठपंक्तिरूपं तच्चमूर्च्छयित्वा तत्रा
पिनादव्याप्तिंकृत्वा सुमधुरंगायतां १३ आदिप्रभृतिसंक्षेपमारभ्येत्यर्थः पार्थिवंनचावज्ञाय स्थलांतरइव तत्समीपेलीलापरिहासादिकंनकर्तव्यमित्यर्थः तत्रहेतुः पि
ताहीति १४ १५ १६ १७ भार्गवनीतिसंहितामश्विनाविव तौतांवाणींहृदयेनिवेश्य श्वोगातव्यमित्येवंरूपां गातुंसमुत्सुकौ निशां ऋषिणासहोषतुः १८ इति
श्रीरामाभिरामेश्रीरामीये॰ यणातिलकेवा॰ उत्तरकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ९३ अथराघवेणपरिषदासह रामायणश्रवणं ताविति १ छ छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वाचार्यविनिर्मितां गायकानां गानसिद्धये पूर्वाचार्येण भरतेन निर्मिताम् पूर्वचर्यातत्स्तत इतिपाठे ततस्ततो योध्यावनादो कृतं स्वकीयं पूर्वचरितमित्यर्थः अपूर्वां भागस्थुतां पाठ्यजातिं पाठ्यस्य गेयस्य जातिं षड्जादिस्वररूपामिति कतकः पाठ्यजातमितिपठित्वा पाठ्यंनाम गानाधारस्य केवलवाक्यस्य स्वरूपोच्चारणमात्रमितितीर्थ आह गेयेन गानधर्मेण स्वरविशेषेणसमलंकृताम् २ प्रमाणे ध्वनिपरिच्छेदसाधने द्रुतमध्यविलंबितावृत्तिभिः प्रागुक्तस्थानैर्वायुक्ताम् तांगीतिं शुश्राव बालाभ्यांगीतांतां श्रुत्वा कौतूहलपरो विस्मयवानित्यर्थः ३ कर्मांतरे अश्वमेधप्रयोगानां विरामकाले इत्यर्थः ४ स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकान् ५ लक्षणज्ञान् सामुद्रिकलक्षणज्ञान् गांधर्वान् संगीतशास्त्रज्ञान् नैगमान् पौरान् पादाक्षराणां गुरुलघुप्रयोगसमाससंबंधं जानंतीतितान् छंदःसु वे

तांसशुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् २ प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तंत्रीलयसमन्विताम् बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोभवत् ३ अथ कर्मांतरे राजा समाहूय महामुनीन् पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पंडितान्नैगमांस्तथा ४ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धाश्च द्विजातयः स्वराणां लक्षणज्ञाश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान् ५ लक्षणज्ञांश्च गंधर्वान्नैगमांश्च विशेषतः पादाक्षरसमासज्ञान्छंदःसु परिनिष्ठितान् ६ कलामात्राविशेषज्ञान्ज्योतिषे च परंगतान् क्रियाकल्पविदश्चैव तथाकार्यविशारदान् एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ९ तेषां संवदतां तत्र श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ १० ततः प्रवृत्तं मधुरं गांधर्वमतिमानुषम् न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गेयसंपदा ११ हृष्टा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः पिबंत इव चक्षुर्भिः पश्यंति स्म मुहुर्मुहुः १२ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समाहिताः उभौ रामस्य सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोद्धृतौ १३ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च १४ एवं प्रभाषमाणेषु पौरजानपदेषु च प्रवृत्तमादितः पूर्वं सर्गं नारददर्शितम् १५

देषु गायत्र्यादिच्छंदःप्रतिपादकशास्त्रेषु ६ कलाः स्वरास्तेषां मात्रा एकद्वित्रिलक्षणास्तेषां विभागज्ञान् परंगतान् अंतर्ज्ञानवतः क्रियाम् तत्प्रतिपादकं कल्पसूत्रं च विदंतीतितान् कार्यविशारदान् आवापोद्धारादिकृत्यविशेषज्ञान् ७ हेतूपचारकुशलान् केवलव्यवहारकाले युक्तिप्रयोगसमर्थान् हैतुकान् तार्किकान् छंदोगायत्र्यादिः वैदिकान् वैदिकपदादिलक्षणज्ञान् ८ चित्रज्ञान् गोमूत्रमुरजादिचित्रश्लोकनिबंधनचतुरान् वृत्तज्ञान् धर्मशास्त्रमुखेन सदाचारज्ञान् सूत्राणि पदवाक्यादिसूत्राणि तज्ज्ञान् एतानिति एतेनाशेषविद्यास्थानं रामायणमिति दर्शितम् समवेशयत्सर्वपरिषन्मध्ये गानायेति शेषः ९ १० ११ १२ बिंबाद्रवेर्बिंबाद्विबिंबांतरमिवोद्धृतौ १३ जटिलौ वल्कलधरौ यदि न स्यातां तदा राघवस्य गायतोश्च विशेषं नाधिगच्छाम इत्यूचुः १४ तत्र गेयं नारददर्शितम् पूर्वं सर्गमादितः प्रवृत्तं कृत्वा ततः प्रभृति यावद्विंशतिसर्गान गायताम् अनेन प्रत्यहं संक्षेपरामायणमादितः कृत्वा यावद्रामायणसमाप्ति विंशतिसर्गाणां गानमितितीर्थः १५ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ १७ १८ कुशीलवौ कुशलवौ विस्मितौ सकृदेवबहुदानतोविस्मयवंतौ किमनेनेतिक्षेपाशयमेवस्पष्टीकुरुतः १९ वन्येनेति निरतौ निरताहारौ निरताहाराविति यावत् सुवर्णेन सुवर्णरूपेणाहिरण्येन द्रव्येणेत्यर्थः २० २१ आगमं कुशलवयोस्तत्प्राप्तिकारणं तौताविति वीप्सा २२ प्रथमदिवसश्रुतविंशतिसर्गमध्ये श्रुतस्यैवप्र माणाद्यर्थस्यादरात्प्रश्ने पुनस्ताभ्यांप्रतिपादनं मुनिनाच तदीयोत्तरत्वेन तत्प्रतिपादकग्रंथग्रथनं किंप्रमाणमित्यादि महात्मनः कवेः काप्रतिष्ठा कोविषयइत्यर्थः म हात्मनोरितिपाठे महात्मनोर्भवतोः प्रतिष्ठा आश्रयः कइत्यर्थः कर्ताकाव्यस्य इत्यत्र कइत्यनुकर्षः क्वचासौ आस्तेइतिशेषः २३ येनकाव्येनाशेषमिदंतुभ्यं तवचरि तंसंप्रदर्शितम् तस्यकाव्यस्यकर्तावाल्मीकिः क्वास्तेइत्यस्योत्तरं संप्राप्तोयज्ञसंविधं अनुस्वार आर्षः यज्ञसदःसविधदेशंसंप्राप्तस्तत्रतिष्ठतीतिभावः सविदमितिवा

ततःप्रभृतिसर्गांश्चयावद्विंशत्यगायताम् ततोपराण्हसमयेराघवःसमभाषत १६ श्रुत्वाविंशतिसर्गांस्तान्भ्रातरंभ्रातृवत्सलः अ ष्टादशसहस्राणिसुवर्णस्यमहात्मनोः १७ प्रयच्छशीघ्रंकाकुत्स्थयदन्यदभिकांक्षितम् ददौसशीघ्रंकाकुत्स्थोबालयोर्वैपृथक्पृथक् १८ दीयमानंसुवर्णंतुनागृण्हीतांकुशीलवौ ऊचतुश्चमहात्मानौकिमनेनेतिविस्मितौ १९ वन्येनफलमूलेननिरतौवनवासिनौ सुवर्णे नहिरण्येनकिंकरिष्यावहेवने २० तथातयोःप्रब्रुवतोःकौतूहलसमन्विताः श्रोतारश्चैवरामश्चसर्वएवसुविस्मिताः २१ तस्यचै वागमंरामःकाव्यस्यश्रोतुमुत्सुकः पप्रच्छतौमहातेजास्तावुभौमुनिदारकौ २२ किंप्रमाणमिदंकाव्यंकाप्रतिष्ठामहात्मनः कर्ताका व्यस्यमहतःक्वचासौमुनिपुंगवः २३ पृच्छंतंराघवंवाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ वाल्मीकिर्भगवान्कर्तासंप्राप्तोयज्ञसंविधम् येनेदंचरितं तुभ्यमशेषंसंप्रदर्शितम् २४ सन्निबद्धंहिश्लोकानांचतुर्विंशत्सहस्रकम् उपाख्यानशतंचैवभार्गवेणतपस्विना २५ आदिप्रभृतिवैरा जन्पंचसर्गशतानिच कांडानिषट्कृतानीहसोत्तराणिमहात्मना २६ कृतानिगुरुणास्माकमृषिणाचरितंतव प्रतिष्ठाजीवितंयावत्ता वत्सर्वस्यवर्तते २७ यदिबुद्धिःकृताराजञ्छ्रवणायमहारथ कर्मांतरेक्षणीभूतस्तच्छृणुष्वसहानुजः २८

पाठइतिकश्चित् चतुर्विंशत्सहस्रकमितिकाव्यसंख्या उपाख्यानशतमित्योपाख्यानांतम् भार्गवः कविः काव्यनिर्माणे तत्तुल्येनेत्यर्थः यद्वा प्राचेतसत्वेनाप्य पिभार्गवत्वम् भृगोर्वरुणपुत्रत्वात् भृगोर्भ्राता भार्गवइत्यर्थइत्यन्ये २५ यानिसोत्तराणि षट्कांडानीहकृतानि तत्सर्गसंख्या पंचशतानीति उपलभ्यमा नसर्गसंख्याधिक्यंतु केषांचिदेकैकस्य द्विसर्गत्वकरणेन लेखकप्रमादात् पंचसर्गशतानीतिषट्कांडसंख्या चकारादुत्तरकांडसर्गसंख्यासमुच्चयइतिकश्चित् २६ तवचरितमुद्दिश्यास्माकंगुरुणाकृतानि प्रतिष्ठा आजीवितमितिछेदः काव्यनायकस्यतवजीवितंयावद्यच्छुभाशुभंकर्म तस्यसर्वस्यात्रप्रतिष्ठा निबंधनंव र्ततइत्यर्थः २७ हेराजन्नस्यसर्वस्य श्रवणाय श्रवणंकर्तुं यदिबुद्धिःकृता तदाकर्मांतरे यागप्रयोगविरामसमये क्षणीभूतः सुखीभूतस्तच्छृणु २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९ ३० ३१ इतिश्रीरामा॰वा॰उत्तरकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ९४ अथसीतापरिग्रहेच्छया दूतमुखेनकर्तव्यांशप्रतिपादनं रामइति १ तस्मिन्गीते तस्मिन्
वप्रबंधे सीताप्रसववृत्तांतप्रतिपादककाव्यश्रवणेन कुशलवौसीतापुत्राविति ज्ञात्वा नतुततःपूर्वंकस्यचिन्मुखादित्यर्थः २ हेदूताइतोगच्छध्वं भगवतोंतिकेगत्वा
चैतन्मद्वचोब्रूत ३ किंतदित्यत्राह यदीति सीतेति शेषः शुद्धसमाचारा अनुत्पन्नदोषायदिवेति तपोवनवासेन विनष्टदोषावेत्यर्थः महामुनिमनुमान्य तदनुम

बाढमित्यब्रवीद्रामस्तोचानुज्ञाप्यराघवौ प्रहृष्टौजग्मतुःस्थानंयत्रास्तेमुनिपुंगवः २९ रामोपिमुनिभिःसार्द्धंपार्थिवैश्चमहात्मभिः
श्रुत्वातद्गीतिमाधुर्यंकर्मशालामुपागमत् ३० शुश्रावतत्तालयोपपन्नंसर्गान्वितंसस्वरशब्दयुक्तम् तंत्रीलयव्यंजनयोगयुक्तंकुशी
लवाभ्यांपरिगीयमानम् ३१ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ९४ रामोबहून्यहान्येवतद्गी
तंपरमंशुभम् शुश्रावमुनिभिःसार्द्धंपार्थिवैःसहवानरैः १ तस्मिन्गीतेतुविज्ञायसीतापुत्रौकुशीलवौ तस्याःपरिषदोमध्येरामोव
चनमब्रवीत् २ दूतान्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया मद्वचोब्रूतगच्छध्वमितोभगवतोंतिके ३ यदिशुद्धसमाचारायदिवावी
तकल्मषा करोत्विहात्मनःशुद्धिमनुमान्यमहामुनिम् ४ छंदंमुनेश्चविज्ञायसीतायाश्चमनोगतम् प्रत्ययंदातुकामायास्ततःशंस
तमेलघु ५ श्वःप्रभातेतुशपथंमैथिलीजनकात्मजा करोतुपरिषन्मध्येशोधनार्थंममेवच ६ श्रुत्वातुराघवस्यैतद्वचःपरमम
द्भुतम् दूताःसंप्रययुर्वाटंयत्रवैमुनिपुंगवः ७ तेप्रणम्यमहात्मानंज्वलंतममितप्रभम् ऊचुस्तेरामवाक्यानिमृदूनिमधुराणिच
८ तेषांतद्भाषितंश्रुत्वारामस्यचमनोगतम् विज्ञायसुमहातेजामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ९ एवंभवतुभद्रंवोयथावदतिराघवः त
थाकरिष्यतेसीतादैवतंहिपतिःस्त्रियः १० तथोक्तामुनिनासर्वेराजदूतामहौजसः प्रत्येत्यराघवंसर्वेमुनिवाक्यबभाषिरे ११ ततः
प्रहृष्टःकाकुत्स्थःश्रुत्वावाक्यंमहात्मनः ऋषींस्तत्रसमेतांश्चराज्ञश्चैवाभ्यभाषत १२ भगवंतःसशिष्यावैसानुगाश्चनराधिपाः प
श्यंतुसीताशपथंयश्चैवान्योपिकांक्षते १३ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः सर्वेषामृषिमुख्यानांसाधुवादोमहानभूत् १४ रा
जानश्चमहात्मानःप्रशंसंतिस्मराघवं उपपन्नंनरश्रेष्ठत्वय्येवभुविनान्यतः १५

तिंगृहीत्वेत्यर्थः ४ छंदमभिप्रायंप्रत्ययंदातुकामायाःमनोगतं
प्रत्ययदानंयदि तदातद्विज्ञाय ततः लघु शीघ्रंमेशंसत ५ यद्यपिसीताशुद्धिर्लंकायांज्ञातपूर्वा तथापीदानींप्राप्तापवादमार्जनेन सर्वलोकपुरतोममैवस्त्रीसौंदर्य
लुब्धइतिकलंकशोधनार्थं शुद्धयापितयापुनःशपथःकार्यइत्याह श्वःप्रभातइति ६ ७ मृदूनि अपरुषाणि मधुराणि मधुराक्षराणि ८ ९ १० तथोक्ताःसीतातथैव
करिष्यतेइत्युक्ताः ११ १२ यश्चान्योपिसीतायांदोषारोपकर्ता योपिशपथमाकांक्षते सोपिपश्यत्वित्यर्थः १३ १४ १५ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ १७ इतिश्रीरामा॰ वाल्मीकीयेउ॰ पंचनवतितमःसर्गः ९५ अथसम्मिलितनानादेशीयपरिषन्मध्येसीतयासह वाल्मीकिरागत्यतत्त्वभूतार्थप्रत्याभि
ज्ञापनंकरोति तस्यामिति शब्दापयति आव्हयतिस्म १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ अश्मभूतमिवाचलं पर्वतवन्निश्चलम् कौतुकदर्शनार्थमितिश्रुत्वा ९
१० ब्रह्माणमनुगामिनींश्रुतिमिव वाल्मीकेःपृष्ठतःसांसीतामायांतींदृष्ट्वा अनयोपमयासीतायाःश्रुतेश्च सकलदोषराहित्येनप्रमाणत्वंदर्शितं ११ एवंव-

एवंविनिश्चयंकृत्वा श्वोभूतइतिराघवः विसर्जयामासतदासर्वांस्तांश्छत्रुसूदनः १६ इतिसंप्रविचार्यराजसिंहःश्वोभूतेशपथ
स्यनिश्चयं विससर्जमुनीन्नृपांश्चसर्वान्समहात्मामहतोमहानुभावः १७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰ उत्तरकांडेपंचनवति
तमःसर्गः ९५ तस्यांरजन्यांव्युष्टायांयज्ञवाटंगतोनृपः ऋषीन्सर्वान्महातेजाःशब्दापयतिराघवः १ वसिष्ठोवामदेवश्चजा
बालिरथकाश्यपः विश्वामित्रोदीर्घतमादुर्वासाश्चमहातपाः २ पुलस्त्योपितथाशक्तिर्भार्गवश्चैववामनः मार्कंडेयश्चदीर्घायु-
र्मौद्गल्यश्चमहायशाः ३ गर्गश्चच्यवनश्चैवशतानंदश्चधर्मवित् भरद्वाजश्चतेजस्वी अग्निपुत्रश्चसुप्रभः ४ नारदःपर्वतश्चैव-
गौतमश्चमहायशाः एतेचान्येचबहवोमुनयःसंशितव्रताः ५ कौतूहलसमाविष्टाःसर्वएवसमागताः राक्षसाश्चमहावीर्यावान
राश्चमहाबलाः ६ सर्वएवसमाजग्मुर्महात्मानःकुतूहलात् क्षत्रियायेचशूद्राश्चवैश्याश्चैवसहस्रशः ७ नानादेशगताश्चैवब्रा
ह्मणाःसंशितव्रताः सीताशपथवीक्षार्थंसर्वएवसमागताः ८ तदासमागतंसर्वमश्मभूतमिवाचलम् श्रुत्वामुनिवरस्तूर्णंससीतः
समुपागमत् ९ तमृषिंपृष्ठतःसीता अन्वगच्छदवाङ्मुखी कृतांजलिर्बाष्पकलाकृत्वारामंमनोगतम् १० तांदृष्ट्वाश्रुतिमायां
तींब्रह्माणमनुगामिनीम् वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत् ११ ततोहलहलाशब्दःसर्वेषामेवमाबभौ दुःखजन्मविशा
लेनशोकेनाकुलितात्मनाम् १२ साधुरामेतिकेचित्तुसाधुसीतेतिचापरे उभावेवचतत्रान्येप्रेक्षकाःसंप्रचुक्रुशुः १३ ततोमध्येज
नौघस्यप्रविश्यमुनिपुंगवः सीतासहायोवाल्मीकिरितिहोवाचराघवम् १४ इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारिणी अपवादा-
त्परित्यक्तामममाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतस्यतवराममहाव्रत प्रत्ययंदास्यतेसीतानामनुज्ञातुमर्हसि १६ इमौतुजानकीपु
त्रावुभौचयमजातकौ सुतौतवैवदुर्धर्षौसत्यमेतद्ब्रवीमिते १७

क्ष्यमाणप्रकारेण दुःखजन्मना दुःखोत्पत्त्या विशालेन विस्तीर्णेन शोकेनाकुलात्मनां क्षु
ब्धांतःकरणानां १२ उभौसीतारामौ साध्वितिप्रचुक्रुशुः १३ १४ अपवादैर्हेतुभिर्ममाश्रमसमीपेत्यक्ता इयंतवप्रत्ययंदास्यते तदनुज्ञातुमर्हसि १५ १६ यमजातकौ यम
लतयोत्पन्नौ यथाहंप्रचेतसोदशमऔरसःपुत्रोयद्वाप्रचेतसोदशमःसंतानपरंपरयापुत्रोःपत्यमतोहमनृतंवाक्यं मनसापिनस्मरामि कथनंतुदूरेऽतइमौतवपुत्रका-
वितिमद्वाक्यं सत्यमेवजानीहीतिशेषः १७ ७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ अथसीताचारित्रंप्रति मुनिनाशपथकरणं बहुवर्षेति यदिमेमैथिलीदुष्टा तदातपसःफलमहंनप्राप्नुयाम् १९ मनआदिना ममकिल्बिषंनभूतपूर्वं मयाकिंचि-
दपिनकृतमित्यर्थः यद्यपापामैथिली तदातस्य किल्बिषानाचरणस्य फलमश्नामि अश्नीयां अनेनसंकल्पपूर्वनिषिद्धत्यागोपि धर्मायेतिसूचितम् २० पंचसभूते-
षुश्रोत्रादिपंचेंद्रियेषु जग्राह गृहीतवान् २१ २२ दिव्येन दृष्टिविषयेण दिव्यज्ञानेन तवशुद्धाविदितापि त्वयालोकापवादभीतेनत्यक्तेत्यन्वयः २३ इति
श्रीरामाभिरा॰ वा॰ उ॰ षण्णवतितमः सर्गः ९६ अथसीतायाः शपथपूर्वंभूमिप्रवेशः वाल्मीकिनेति एवमुक्तः तवप्रत्ययंदास्यतीत्युक्तः १ एवमेतद्यद्यपिलं

प्रचेतसोहं दशमः पुत्रोराघवनंदन नस्मराम्यनृतंवाक्यमिमौतुतवपुत्रकौ १८ बहुवर्षसहस्राणितपश्चर्यामयाकृता नोपाश्नी-
यांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली १९ मनसाकर्मणावाचाभूतपूर्वंनकिल्बिषम् तस्याहंफलमश्नामिअपापामैथिलीयदि २०
अहंपंचसुभूतेषुमनःषष्ठेषुराघव विचिंत्यसीताशुद्धेतिजग्राहवननिर्झरे २१ इयंशुद्धसमाचाराअपापापतिदेवता लोकापवाद
भीतस्यप्रत्ययंतवदास्यति २२ तस्मादियंनरवरात्मजशुद्धभावादिव्येनदृष्टिविषयेणमयाप्रदिष्टा लोकापवादकलुषीकृतचेत
सायात्यक्तात्वयाप्रियतमाविदितापिशुद्धा २३ इत्यार्षश्रीमद्रामायणेवा॰ उ॰ षण्णवतितमः सर्गः ९६ वाल्मीकिनैवमुक्त
स्तुराघवःप्रत्यभाषत प्रांजलिर्जगतोमध्येदृष्ट्वातांवरवर्णिनीम् १ एवमेतन्महाभागयथावदसिधर्मवित् प्रत्ययस्तुममब्रह्मंस्तववा
क्यैरकल्मषैः २ प्रत्ययश्चपुरावृत्तोवैदेह्याःसुरसान्निधौ शपथश्चकृतस्तत्रतेनवेश्मप्रवेशिता ३ लोकापवादोबलवान्येनत्यक्ता
हिमैथिली सेयंलोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ४ जानामिचेमौपुत्रौमेयमजातौकुशीलवौ शुद्धायांजगतोमध्येमैथिल्यांप्रीति
रस्तुमे ५ अभिप्रायंतुविज्ञायरामस्यसुरसत्तमाः सीतायाःशपथेतस्मिन्सर्वएवसमागताः ६ पितामहंपुरस्कृत्यसर्वएवसमागताः
आदित्यावसवोरुद्राविश्वेदेवामरुद्गणाः ७ साध्याश्चदेवाःसर्वेतेसर्वेचपरमर्षयः नागाःसुपर्णाःसिद्धाश्चतेसर्वेहृष्टमानसाः ८
दृष्ट्वादेवानृषींश्चैवराघवःपुनरब्रवीत् प्रत्ययोमेनरश्रेष्ठऋषिवाक्यैरकल्मषैः ९ शुद्धायांजगतोमध्येवैदेह्यांप्रीतिरस्तुमे सीताश
पथसंभ्रांताःसर्वएवसमागताः १०

कायां सुरासुरसन्निधौ प्रत्ययोदत्तस्तववाक्यैश्च शपथरूपैर्ममप्रत्ययोजातएव तथापि हेमहाभागब्रह्मन् त्वंयथावद
सि यद्वदसि तदेवमेवप्रत्ययंकरोत्वित्यर्थः २ ३ किमर्थंतर्हिपुनःप्रत्ययकरणंतत्राह लोकेति येनलोकापवादेन जानकीत्यक्ता सलोकापवादोबलवान् अतस्तन्नि-
वृत्तये पुनःप्रत्ययकरणमितिभावः तवापिलोकवदेवास्यांशंकास्तिकिं तत्रनेत्याह सेयमिति अपापेत्यभिजानतापिमया लोकभयात्त्यक्ता ४ इमौमेपुत्रावितिचजा
नामि अथापिजगतोमध्ये शुद्धायामेवमैथिल्यांमेप्रीतिरस्तु ५ सीतायाःशपथे शपथप्रसंगेइत्यर्थः ६ ७ ८ ९ शुद्धायामिति अस्यतथापीत्यादिः सीताशपथे तद्दर्श
ने संभ्रांता आहताइत्यर्थः १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुभपुण्यशब्दो शैत्यमांद्योपलक्षणो दिव्यगंधः सन्निहितसर्वदेवशरीरवर्तिदिव्यचंदनमाल्यगंधः सुरश्रेष्ठः सर्वपुण्यपापसाक्षी ११ तदद्भुतं दिव्यगंधवायुव द्धनं सर्वराष्ट्रेभ्य आगतामानवाःनिरैक्षंत पूर्वंयथाकृतयुगे दिव्यगंधवायुस्पर्शनं तथात्रेतायामप्यभूदित्यर्थः रामसान्निध्यादनाश्चर्यमपि साधारणदृष्ट्याश्चर्य मितिइवशब्दः १२ ततः सीता चतुर्दशभुवनस्थजनानेकत्रमिलितान् दृष्ट्वा अपवादपरिहाराय शपथव्याजेन स्वपदंप्रवेष्टुकामाह सर्वानिति काषायवासिनी त पस्विचितवासोधारिणी पातिव्रत्योचिताधोदृष्टिः विवरयाचनाय महीनिरीक्षणार्थंच अतएवावाङ्मुखी १३ यथाहंराघवादन्यंमनसापिनचिंतये नचिंतयामी तिसत्यं तथासत्येन चिरकालवियोगेपि पातिव्रत्यपरिपालनक्लेशखिन्नायास्तज्जनितपरमदुःखसमाप्तये पुनरपिभुवंप्रवेष्टुंमाधवीदेवी माधवपत्नी भूदेवी विव रं रंध्रं दातुमर्हति एवमग्रेपिव्याख्येयम् १४ १५ अयंस्वपदप्रवेशोद्योगः सीतायाभृगुप्रार्थनयोपेंद्रावतारे मानुषेलोकेंगीकृतपत्नीवियोगस्य प्रागुक्तास्मद्रीत्यांगी

ततोवायुः शुभःपुण्योदिव्यगंधोमनोरमः तंजनौघंसुरश्रेष्ठोल्हादयामाससर्वतः ११ तदद्भुतमिवाचिंत्यंनिरैक्षंतसमाहिताः मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वंकृतयुगेयथा १२ सर्वान्समागतान्दृष्ट्वासीताकाषायवासिनी अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी १३ यथाहंराघवादन्यंमनसापिनचिंतये तथामेमाधवीदेवीविवरंदातुमर्हति १४ मनसाकर्मणावाचायथारामंसमर्चये तथामेमाधवी देवीविवरंदातुमर्हति १५ यथैतत्सत्यमुक्तंमेवेद्मिरामात्परंनच तथामेमाधवीदेवीविवरंदातुमर्हति १६ तथाशपंत्यांवैदेह्यांप्रा दुरासीत्तदद्भुतम् भूतलादुत्थितंदिव्यंसिंहासनमनुत्तमम् १७ ध्रियमाणंशिरोभिस्तुनागैरमितविक्रमैः दिव्यंदिव्येनवपुषादिव्य रत्नविभूषितैः १८ तस्मिंस्तुधरणीदेवीबाहुभ्यांगृह्यमैथिलीं स्वागतेनाभिनंद्यैनामासनेचोपवेशयत् १९ तामासनगतांदृष्ट्वाप्र विशंतींरसातलम् पुष्पवृष्टिरविच्छिन्नादिव्यासीतामवाकिरत् २०

कृतनतदर्थंवाल्मीकिशापस्यच रामस्याभिप्रायज्ञानादेव वाल्मीक्याश्र मगमनवदिति नरामप्रतिकूलाचरणप्रसक्तिः सीतायाइतिबोध्यम् अनंतरं रामस्य भूमिनाशपर्यंतं कोपोदयस्तु मनुष्यावतारनटनमात्रमित्यदोषः १६ शपं त्यां एवंत्रिःशपंत्यां तदनिर्वाच्यमद्भुतंप्रादुरासीत् किंतदद्भुतंतत्राह भूतलादुत्थितं नागैस्तक्षकादिभिः शिरोभिर्ध्रियमाणम् सिंहासनमदृश्यतेतिशेषः दि व्येनवपुषा अमानुषरचनाविशेषेणोपलक्षितम् दिव्यरत्नभूषितैरनेकैरित्यर्थः पाद्मेतु नानारत्नमयंपीठंपृष्ठेकृत्वाखगेश्वरः रसातलादाविरभूद्दिक्ष्वयंजन यन्नृणाम् तस्मिन्पीठेमहादेवींहस्ताभ्यांगृह्यमैथिलीम् स्वागतेनाभिनंद्यैमांसन्निवेश्यतिरोदधे साचदिव्याप्सरोभिस्तुपूज्यमानासनातनी वैनतेयंसमारुह्य अर्चिरादिपथाद्रमा दासीगणैःपूर्वभवैःसंवृताजगदीश्वरी संप्राप्तापरमंधामयोगिगम्यंसनातनं रसातलप्रविष्टांतांदृष्ट्वासर्वेप्रचुक्रुशुरित्युक्तं नागैर्ध्रियमाणं प्रादुर्भू तं दृष्ट्वादिव्येनवपुषा गरुडोजग्राहेतिशेषोबोध्यः रसातलंप्रविशंतीमित्यस्य अदृश्यांजायमानामित्यर्थः १७ १८ १९ दिव्या स्वर्गभवा अतःपरंभगवतोप्यागमनंशीघ्र मितिसंतोषेणपुष्पवृष्टिः २० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१ २२ विस्मयादाश्चर्यमूलकाभिवंदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरताबभूवुः २३ सर्वेस्थावरजंगमाश्चेतनाचेतनाः तत्राचेतना अपिससंज्ञाभूत्वा सीताया
अयशोगतमितिसंहृष्टा बभूवुरितिशेषः २४ अचेतसोविसंज्ञाः २५ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वा तेषांमुन्यादीनांसमागमः संबंध आसीत् हर्षादिभिरितिशेषःयदे
वंतस्मात्समं सर्वंजगत् मुहूर्तमत्यर्थंसम्मोहितमिवसंम्मोहितमेवाभूत् २६ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये॰वाल्मीकीयेउ॰सप्तनवतितमःसर्गः ९७ अ
थरामस्यसीतांतर्धानजंक्रोधं भगवान्तत्त्वबोधनेनशमयति रसातलमिति साधुसाध्वीति दीर्घआर्षः १ दंडरूपंकाष्ठं दंडकाष्ठं दीक्षितेनसोमक्रमपर्यंतं धार

साधुकारश्चसुमहान् देवानांसहसोत्थितः साधुसाध्वितिवैसीतेयस्यास्तेशीलमीदृशम् २१ एवंबहुविधावाचोह्यंतरिक्षगताःसु
राः व्याजह्रुर्हृष्टमनसोदृष्ट्वासीताप्रवेशनं २२ यज्ञवाटगताश्चापिमुनयःसर्वएवते राजानश्चनरव्याघ्राविस्मयान्नोपरेमिरे २३
अंतरिक्षेचभूमौच सर्वेस्थावरजंगमाः दानवाश्चमहाकायाःपातालेपन्नगाधिपाः २४ केचिद्विनेदुःसंहृष्टाःकेचिद्ध्यानपरायणाः
केचिद्रामंनिरीक्षंतेकेचित्सीतामचेतसः २५ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वातेषामासीत्समागमः तन्मुहूर्तमिवात्यर्थंसमंसंमोहितंजगत् २६
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ९७ रसातलंप्रविष्टायांवैदेह्यांसर्ववानराः चुक्रुशुः
साधुसाध्वीतिमुनयोरामसन्निधौ १ दंडकाष्ठमवष्टभ्यबाष्पव्याकुलितेक्षणः अवाक्शिरादीनमनारामोह्यासीत्सुदुःखितः २ स
रुदित्वाचिरंकालंबहुशोबाष्पमुत्सृजन् क्रोधशोकसमाविष्टोरामोवचनमब्रवीत् ३ अभूतपूर्वंशोकंमेमनःस्प्रष्टुमिवेच्छति पश्य
तोमेयथानष्टासीताश्रीरिवरूपिणी ४ सादर्शनंपुरासीतालंकापारेमहोदधेः ततश्चापिमयानीताकिंपुनर्वसुधातलात् ५ व
सुधेदेविभवतीसीतानिर्यात्यतांमम दर्शयिष्यामिवारोषंयथामामवगच्छसि ६ कामंश्वश्रूर्ममैवत्वंत्वत्सकाशात्तुमैथिली कर्ष
ताफालहस्तेनजनकेनोद्धृतापुरा ७ तस्मान्निर्यात्यतांसीताविवरंवाप्रयच्छमे पातालेनाकपृष्ठेवावसेयंसहितस्तया ८ आ
नयत्वंहितांसीतांमत्तोहंमैथिलीकृते नमेदास्यसिचेत्सीतांयथारूपांमहीतले ९ सपर्वतवनांकृत्स्नांव्यथयिष्यामितेस्थितिम्
नाशयिष्याम्यहंभूमिंसर्वमापोभवंत्विह १०

णयिमोदुंबरदंडमवष्टभ्येत्यर्थः एतदवष्टंभःशोकग्लानिवशात् २ ३ पूर्वरावणेनासन्निधौ सीतान
ष्टा नाशमदर्शनंप्रापिता संप्रतितुपश्यतोमे पश्यंतंमामनादृत्य रूपिणीश्रीरिवसीतानष्टाऽदर्शनंप्रापिता यथायतोऽतोमेमनः अभूतपूर्वंशोकंस्प्रष्टुमिवेच्छति
४ महोदधेःपारे लंकांगतासासीताऽदर्शनंप्राप्ता ततःलंकातः ५ यथामामवगच्छसि मद्बलंवराहावतारादौत्वमेवजानासीत्यर्थः ६ ७ विवरंवाप्रयच्छ प्रविश्य—
तयासहस्थातुमितिभावः ८ अहंमैथिलीकृते मत्तःप्राप्तमोहइत्यर्थः महीतले प्रविष्टामितिशेषः ९ १०

GC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ ननुकथमिदानीं संतापापगमइतिचेत्तस्य स्वतत्त्वज्ञाननटनादिमूलकत्वात् स्वतत्त्वस्मरणनटनमेवकुर्वित्याह स्मरत्वंपूर्वकंभावमिति वैष्णवमित्यर्थः आ
त्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामाय शरीरमनुसंज्वरेदितिश्रुतेः मंत्रं देवैः सहावतारसमये कृतं मानुषभावमूलरावणवधाश्रमे
धयागांतसर्वकृत्यानां निर्वृत्तत्वेनेदानींतत्त्वावरणनाटनेन फलाभावइतिभावः १२ ननुकिंमांत्वंस्मारयसीत्यत्राह नेति विस्मृततत्त्वमिव स्मरणंकुर्वितिन
प्रार्थयामि किंतुइमंमुहूर्तमस्मिन्काले हेदुर्धर्ष वैष्णवमात्मानं इहजन्मप्राप्तवंतंस्मर ध्यानेनपश्येत्यर्थः एतावत्पर्यंतंकार्यनिर्वाहाय मनुष्योहमिति ध्यानेन
तथाभावंनाटितवानपि इदानींतत्त्यजेत्यर्थः नखलुत्वामितिपाठे अनुत्तमं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मस्वरूपं तमुपनिषत्प्रसिद्धं स्मारयेयं स्मरणाय प्रार्थये किं
स्मर्तव्यत्वेनप्रार्थयसीत्यत्राह इममिति पूर्ववदेवार्थः भृंगीकीटन्यायेन तद्ध्यानतस्तद्भावनाटनमितिभावः भगवतोरामस्यतथानाटनात् ब्रह्मापिस्मारयेयमि-

एवंब्रुवाणेकाकुत्स्थेक्रोधशोकसमन्विते ब्रह्मासुरगणैःसार्द्धमुवाचरघुनंदनम् ११ रामरामनसंतापंकर्तुमर्हसिसुव्रत स्म
रत्वंपूर्वकंभावंमंत्रंचामित्रकर्षण १२ नखलुत्वांमहाबाहोस्मारयेयमनुत्तमम् इमंमुहूर्तंदुर्धर्षस्मरत्वंजन्मवैष्णवम् १३
सीताहिविमलासाध्वीतवपूर्वपरायणा नागलोकंसुखंप्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् १४ स्वर्गेतेसंगमोभूयोभविष्यतिनसंशयः
अस्यास्तुपरिषन्मध्येयद्ब्रवीमिनिबोधतत् १५ एतदेवहिकाव्यंतेकाव्यानामुत्तमंश्रुतम् सर्वंविस्तरतोरामव्याख्यास्यतिनसंशयः
१६ जन्मप्रभृतितेवीरसुखदुःखोपसेवनम् भविष्यदुत्तरंचेहसर्वंवाल्मीकिनाकृतम् १७ आदिकाव्यमिदंरामत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम्
नह्यन्योर्हतिकाव्यानांयशोभाग्राघवादृते १८

त्यादिप्रयुक्तवानितिध्येयं नत्वेतावताभगवतोवस्तुतस्तद्भावप्राप्तिरितिध्येयं १३ मामाश्रितासीताए
वंगतेत्यपि नशोकःकार्यइत्याह सीतेति विमला स्वतएवसर्वावद्यशून्या वस्तुतस्तस्यास्त्वदभिन्नत्वादितिभावः तवपूर्वपरायणा तवप्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुका त्वदाश्र
यस्त्वदाश्रयणम् तद्रूपतपोबलात् नागलोकगमनव्याजेन नागलोकंविष्णुलोकं सुखंप्रायात् तपःपूर्वपरायणेतिपाठे पूर्ववेदवती देहेनुष्ठिततपःशेषानुष्ठानपरायणे
त्यर्थइतिकतकः तदनुष्ठानंरावणवधादिरूपमेवेतिभाति १४ अस्याःसंगमश्चतेभूयः स्वर्गे परस्वर्गे ब्रह्मलोके भविष्यति नान्यत्र परिषदितिलुप्तषष्ठ्यंतम् १५ एतत्का
व्यमेवात्तमंश्रुतं सर्वंज्ञापनीयं विस्तरतोव्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति १६ कुतएवंतत्राह जन्मेति सुखदुःखोपसेवनं सुखदुःखोपसेवाकथनरूपं भविष्यदुत्तरंचेति
सीतोपसंहारादुत्तरंच यत्तेचरितंभविष्यति तत्सर्वमिहकाव्ये त्रिकालज्ञेनकृतम् कृतनिबंधनम् १७ त्वयि त्वच्चरितविषये त्वत्तोराघवादृतेऽन्यः काव्यानांयशोभा-
क् काव्यप्रकाशययशोभाक्कश्चिदपिनार्हति काव्यनायकतामितिभावः अन्येषांवर्णनीयगुणशून्यत्वात्सर्वेकवयोद्यापि रामचरितमेव प्रायेणाश्रयंति १८ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यकाव्यस्यमहत्त्वम् सर्वमद्गतामर्थैवपरिग्रहादित्याह श्रुतमिति तेएतत्त्वत्संबंधीदंकाव्यम् स्वस्यश्रोतव्यत्वेहेतुः सत्यवाक्यमिति तत्रापिहेतुरनावृतमिति अवि
द्यामूलप्रलापरहितं अतएवदिव्यं पूर्वश्रुतंकाव्यरूपिण्यादेव्यामुखादेवेतिशेषः १९ भविष्यं भविष्यद्विषयंशेषं शृणु २० किंतत्राह उत्तरंनामेति उत्तराख्यो
यः काव्यस्यशेषोस्तितच्छृणुष्व हेमहातेजः ऋषिभिः ब्रह्मलोकस्थैर्ऋषिभिः २१ अतिरहस्यत्वाच्चनायमंशःसर्वैःश्रोतव्यइत्याह नेति परम ऋषिणा परमरा-
जर्षिणा त्वयैवश्रोतव्यं नान्येनलक्ष्मणादिनेत्यर्थः एवंभगवतः परमादरः काव्यस्य स्वावतारविषयत्वादितिबोध्यम् २२ सबांधवैर्देवैः सहेत्यर्थः २३ तत्र स-

श्रुतंतेपूर्वमेतद्धिमयासर्वंसुरैःसह दिव्यमद्भुतरूपंचसत्यवाक्यमनावृतम् १९ सत्वंपुरुषशार्दूलधर्मेणसुसमाहितः शेषंभ
विष्यंकाकुत्स्थकाव्यंरामायणंशृणु २० उत्तरंनामकाव्यस्यशेषमत्रमहायशः तच्छृणुष्वमहातेजऋषिभिःसार्द्धमुत्तमम् २१ नखु
ल्वन्येनकाकुत्स्थश्रोतव्यमिदमुत्तमम् परमंऋषिणावीर त्वयैवरघुनंदन २२ एतावदुक्त्वावचनंब्रह्मात्रिभुवनेश्वरः जगामात्रिदि
वंदेवोदेवैःसहसबांधवैः २३ येचतत्रमहात्मानऋषयोब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मणासमनुज्ञातान्यवर्तंतमहौजसः उत्तरंश्रोतुमनसो
भविष्यंयच्चराघवे २४ ततोरामःशुभांवाणींदेवदेवस्यभाषिताम् श्रुत्वापरमतेजस्वीवाल्मीकिमिदमब्रवीत् २५ भगवन्श्रोतु
मनसऋषयोब्राह्मलौकिकाः भविष्यदुत्तरंयन्मेश्वोभूतेसंप्रवर्तताम् २६ एवंविनिश्चयंकृत्वासंप्रगृह्यकुशीलवौ तंजनौघंविसृ
ज्याथकर्मशालामुपागमत् तामेवशोचतःसीतांसाव्यतीताचशर्वरी २७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडे अष्ट
नवतितमःसर्गः ९८ रजन्यांतुप्रभातायांसमानीयमहामुनीन् गीयतामविशंकाभ्यांरामःपुत्रावुवाचह १ ततःसमुपविष्टेषु
महर्षिषुमहात्मसु भविष्यदुत्तरंकाव्यंजगतुस्तौकुशीलवौ २ प्रविष्टायांतुसीतायांभूतलंसत्यसंपदा तस्यावसानेयज्ञस्यरामः
परमदुर्मनाः ३ अपश्यमानोवैदेहींमेनेशून्यमिदंजगत् शोकेनपरमायस्तोनशांतिंमनसागमत् ४ विसृज्यपार्थिवान्सर्वान्
ऋक्षवानरराक्षसान् जनौघंविप्रमुख्यानांवित्तपूर्वंविसृज्यच ५

दसि ब्राह्मलौकिकाब्रह्मलोकार्हाः न्यवर्तंत उत्तरंश्रोतुमितिशेषः ब्रह्मणा-
सहचलिता अपि पुनर्निवृत्ताइत्यर्थः तदेवाहोत्तरमिति २४ २५ २६ पर्णशालामुपागमदितिपाठे यज्ञावसानएवसीतांतर्धानात् ततःपरंदीक्षितत्वा-
भावेनान्यत्रगंतुंशक्यत्वात्पुत्राभ्यांसहवाल्मीकिपर्णशालां रामःप्राप्तवानित्यर्थः कर्मशालामुपागमदितिपाठांतरम् २७ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा-
मीयेरा॰ वाल्मीकीयेउ॰ अष्टनवतितमःसर्गः ९८ अथराममातॄणांपरलोकप्राप्तिः रजन्यामिति गीयतामित्यवाच अविशंकाभ्यां मत्पुत्रत्वविषयशं
कारहिताभ्यां मातृवियोगदुःखरहिताभ्यांच १ २ सत्यसंपदा स्वस्यसत्यवैभवेन तस्ययज्ञस्यावसाने सीतानिर्याणोत्तरकाले ३ ४ वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६ यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञम् भवत् अभवत् ७ दशवर्षसहस्राणीतियागकालमर्यादेयम् नतुसीतावियोगानंतरं तावान्यागकाल इतिकतकस्तत्रसीतावियोगा
नंतरं तावतोयागकालस्ते किंबाधकमितिचिंत्यं नतुभूमौसीतागमनोत्तरमितिवक्तुंयुक्तम् ८ ९ १० स्थिताःस्थितानि अनुरंजंति अनुरंजयंति ११ स्फभिक्ष
मभवदितिशेषः १२ १३ पौत्राःकुशलवाद्याः १४ अन्वियाय तस्याअनुपश्चात् इयाय कालधर्ममितिशेषः बहुविधं नानाप्रकारम् १५ सर्वधर्मं सर्वधर्मसा-
ध्यस्फरवभोगम् १६ १७ पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयोत्तमवस्तूनि प्रयच्छतिस्मेत्यनुकर्षः बहुरत्नानीतिपाठांतरं पितॄन्देवान्वि

ततोविसृज्यतान्सर्वान्रामोराजीवलोचनः हृदिकृत्वासदासीतामयोध्यांप्रविवेशह ६ नसीतायाःपरांभार्यांवव्रेसरघुनंदनः
यज्ञेयज्ञेचपत्न्यर्थंजानकीकांचनीभवत् ७ दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधानथाकरोत् वाजपेयान्दशगुणांस्तथाबहुस्फवर्णकान्
८ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यांगोसवैश्चमहाधनैः ईजेक्रतुभिरन्यैश्चसश्रीमानाप्तदक्षिणैः ९ एवंसकालःस्फमहान्राज्यस्थस्यमहात्म
नः धर्मेप्रयतमानस्यव्यतीयाद्राघवस्यच १० ऋक्षवानररक्षांसिस्थितारामस्यशासने अनुरंजंतिराजानोह्यहन्यहनिराघवं ११
कालेवर्षतिपर्जन्यःस्फभिक्षंविमलादिशः हृष्टपुष्टजनाकीर्णंपुरंजनपदास्तथा १२ नाकालेम्रियतेकश्चिन्नव्याधिःप्राणिनांतथा ना
नर्थोविद्यतेकश्चिद्रामेराज्यंप्रशासति १३ अथदीर्घस्यकालस्यराममातायशस्विनी पुत्रपौत्रैःपरिवृताकालधर्ममुपागमत् १४
अन्वियायस्फमित्राचकैकेयीचयशस्विनी धर्मंकृत्वाबहुविधंत्रिदिवेपर्यवस्थिता १५ सर्वाःप्रमुदिताःस्वर्गेराज्ञादशरथेनच समा
गतामहाभागाःसर्वधर्मंचलेभिरे १६ तासांरामोमहादानंकालेकालेप्रयच्छति मातॄणामविशेषेणब्राह्मणेषुतपस्विषु १७ पित्र्या
णिब्रह्मरत्नानियज्ञान्परमदुस्तरान् चकाररामोधर्मात्मापितॄन्देवान्विवर्धयन् १८ एवंवर्षसहस्राणिबहून्यथययुःस्फखम् यज्ञैर्ब
हुविधंधर्मंवर्धयानस्यसर्वदा १९ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेयज्ञावसानंनामैकोनशततमःसर्गः ९९ क
स्यचित्त्वथकालस्ययुधाजित्केकयोनृपः स्वगुरुंप्रेषयामासराघवायमहात्मने १ गार्ग्यमंगिरसःपुत्रंब्रह्मर्षिममितप्रभम् दश
चाश्वसहस्राणिप्रीतिदानमनुत्तमम् २

वर्धयन् पूजयन् यज्ञांश्चकारेति पिंडपितृयज्ञानित्यर्थः १८ वर्धयानस्य वर्धयमानस्य यज्ञैर्बहुविधैर्देवा
न्वर्धयानस्येतिपाठांतरम् यत्तुएवंप्रशासतस्तस्यराघवस्यमहेश्वरि अत्ययाद्दशसाहस्रंरममाणस्यसीतयेतिपाद्मेउक्तं तत्रसीतयाभूमौस्थितया स्थितस्यरममाण
स्यराज्यंकुर्वतइत्यर्थः साहस्रमितिस्वार्थेऽण् अत्यगाद्वर्षसाहस्रमितिपाठे सहस्राणांसमूहःसाहस्रं सहस्रसमूह इत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थकमेव आयुस्तस्यैकाद
शसहस्रवर्षाणि १९ इतिश्रीरा॰वा॰उ॰ एकोनशततमःसर्गः ९९ अथरामेणगंधर्वदेशंप्रति सपुत्रस्यभरतस्यप्रेषणम् कस्यचिदिति १ २ ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३ अश्वपतिनः तुमार्षः अश्वपतेरित्यर्थः ४ ५ प्रतिपदं प्रत्येकम् सर्वं सर्वप्रकारम् कुशलंपृष्ट्वा मातुलस्यकुशलंपृष्ट्वा ६ ७ ८ ९ गंधर्वविषयोगंधर्वदे-
शः १० सिंधोः सिंधुनदस्यो भयतः पार्श्ववर्तमानः परमशोभनोयंदेशोऽस्मद्देशसमीपेवर्तते ११ शैलूषोगंधर्वराजः गंधर्वनगरंच विनिर्जित्येत्यनुकर्षः १२ स्वेपुरे
निवेशय तद्देशेइतिशेषः अन्यस्यत्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्रदेशेगतिः प्राप्तिप्रसक्तिर्जयप्रसक्तिश्चनास्ति एवंतत्साधनेकोलाभस्तत्राह देशः परमशोभनइति १३ भर

कंबलानिचरत्नानिचित्रवस्त्रमथोत्तमम् रामायप्रददौराजाशुभान्याभरणानिच ३ श्रुत्वातुराघवोधीमान्महर्षिंगार्ग्यमागतम्
मातुलस्याश्वपतिनःप्रहितंतन्महाधनम् ४ प्रत्युद्गम्यचकाकुत्स्थः क्रोशमात्रंसहानुजः गार्ग्यंसंपूजयामासयथाशक्रोबृहस्पतिम्
५ तथासंपूज्यतमृषिंतद्धनंप्रतिगृह्यच पृष्ट्वाप्रतिपदंसर्वंकुशलंमातुलस्यच ६ उपविष्टंमहाभागंरामःप्रष्टुंप्रचक्रमे किमाहमातु
लोवाक्यंयदर्थंभगवानिह ७ प्राप्तोवाक्यविदांश्रेष्ठःसाक्षादिवबृहस्पतिः रामस्यभाषितंश्रुत्वामहर्षिःकार्यविस्तरम् ८ वक्तुम
द्भुतसंकाशंराघवायोपचक्रमे मातुलस्तेमहाबाहोवाक्यमाहनरर्षभः ९ युधाजित्प्रीतिसंयुक्तंश्रूयतांयदिरोचते अयंगंधर्ववि
षयःफलमूलोपशोभितः १० सिंधोरुभयतःपार्श्वेदेशःपरमशोभनः तंचरक्षंतिगंधर्वाःसायुधायुद्धकोविदाः ११ शैलूषस्यसु-
तावीरास्तिस्रःकोट्योमहाबलाः तान्विनिर्जित्यकाकुत्स्थगंधर्वनगरंशुभम् १२ निवेशयमहाबाहोस्वेपुरेसुसमाहिते अन्यस्यन
गतिस्तत्रदेशःपरमशोभनः रोचतांतेमहाबाहोनाहंत्वामहितंवदे १३ तच्छ्रुत्वाराघवःप्रीतोमहर्षेर्मातुलस्यच उवाचबाढमित्येव
भरतंचान्ववेक्षत १४ सोऽब्रवीद्राघवःप्रीतःसांजलिप्रग्रहोद्विजम् इमौकुमारौतंदेशंब्रह्मर्षेविचरिष्यतः १५ भरतस्यात्मजौवी
रौतक्षःपुष्कलएवच मातुलेनसुगुप्तौतुधर्मेणसुसमाहितौ १६ भरतंचाग्रतःकृत्वाकुमारौसबलानुगौ निहत्यगंधर्वसुतान्द्वेपु
रेविभजिष्यतः १७ निवेश्यतेपुरवरे आत्मजौसन्निवेश्यच आगमिष्यतिमेभूयःसकाशमतिधार्मिकः १८ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा
तुभरतंसबलानुगम् आज्ञापयामासतदाकुमारौचाभ्यषेचयत् १९ नक्षत्रेणचसौम्येनपुरस्कृत्यांगिरःसुतम् भरतःसहसे-
न्येनकुमाराभ्यांविनिर्ययौ २० सासेनाशक्रयुक्तेवनगरान्निर्ययावथ राघवानुगतादूरंदुराधर्षासुरैरपि २१

तंचान्ववेक्षत तवायमंशइत्यबोधयदित्यर्थः १४ अथराघवोरामोद्विजमब्रवीत् १५ तक्षइत्यकारांतः मातुलेन भरतमातुलेनयुधाजिता १६ १७
पुरवरेनिवेश्यनिर्माय आत्मजौसन्निवेश्य तयोः पुरयोरितिशेषः अतिधार्मिकोभरतः १८ १९ अंगिरःसुतम् गार्ग्यम् २० शक्रयुक्तेव इंद्रनियुक्तादेव
सेनेव राघवानुगता रामानुगता दूरम् एकद्विवासपर्यंतमित्यर्थः २१ श्रीरामचंद्रायनमः ५ ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ २३ २४ येनाया अग्रतोयस्युः पिशिताशिनामग्रतोयानम् स्वशकुनम् अभिमुखागमनमेवापशकुनमितिभावः केकयम् केकयदेशंयुधाजितंवा २५ इतिश्रीरामाभिरामे वाल्मीकीये उत्तरकांडे शततमः सर्गः १०० अथभरतेनगंधर्वविजयः श्रुत्वेति सेनापतिंप्राप्तम् युद्धसन्नाहवंतमागतं श्रुत्वा १ २ लघुविक्रमैर्योधैरित्यर्थः सबलो चतुरंगबलसहितौ सपदानुगौ भृत्यवेश्याद्यनुचरसहितौ ३ व्यनदन् गर्जंतिस्म ४ ५ खड्गादिरूपाग्राहा यासुताः नृकलेवराणिवहंतिताः ६ संवर्तंनाम प्रलयकालानलारव्यम् ७ ८ दिवौकसोनस्मरंति निमेषमात्रेणत्रिकोटिगंधर्ववधोसंभाव्यइतिस्थि

मांसाशिनश्चयेसत्वारक्षांसिसुमहांतिच अनुजग्मुर्हिभरतंरुधिरस्यपिपासया २२ भूतग्रामाश्चबहवोमांसभक्षाःसुदारुणाः गंधर्वपुत्रमांसानिभोक्तुकामाःसहस्रशः २३ सिंहव्याघ्रवराहाणांखेचराणांचपक्षिणाम् बहूनिवैसहस्राणिसेनायायय्युरग्रतः २४ अध्यर्धमासमुषितापथिसेनानिरामया हृष्टपुष्टजनाकीर्णाकेकयंसमुपागमत् २५ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰ उत्त॰ शततमःसर्गः १००

श्रुत्वासेनापतिंप्राप्तंभरतंकेकयाधिपः युधाजिद्गर्गसहितंपरांप्रीतिमुपागमत् १ सनिर्ययौजनौघेनमहताकेकयाधिपः त्वरमाणोभिचक्रामगंधर्वान्केकयाधिपः २ भरतश्चयुधाजिच्चसमेतौलघुविक्रमैः गंधर्वनगरंप्राप्तौसबलौसपदानुगौ ३ श्रुत्वातुभरतंप्राप्तंगंधर्वास्तेसमागताः योद्धुकामामहावीर्याव्यनदंस्तेसमंततः ४ ततःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् सप्तरात्रंमहाभीमंनचान्यतरयोर्जयः ५ खड्गशक्तिधनुर्ग्राहानद्यःशोणितसंस्रवाः नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताःसर्वतोदिशम् ६ ततोरामानुजःक्रुद्धःकालस्यास्त्रंसुदारुणम् संवर्तंनामभरतोगंधर्वेष्वभ्यचोदयत् ७ तेबद्धाःकालपाशेनसंवर्तेनविदारिताः क्षणेनाभिहतास्तेननिस्रःकोट्योमहात्मना ८ तद्युद्धंतादृशंघोरंनस्मरंतिदिवौकसः निमेषांतरमात्रेणतादृशानांमहात्मनाम् ९ हतेषुतेषुसर्वेषुभरतःकेकयीसुतः निवेशयामासतदासमृद्धेद्वेपुरोत्तमे १० तक्षंतक्षशिलायांतुपुष्कलंपुष्कलावते गंधर्वदेशेरुचिरेगांधारविषयेचसः ११ धनरत्नौघसंकीर्णेकाननैरुपशोभिते अन्योन्यसंघर्षकृतेस्पर्धयागुणविस्तरैः १२ उभेसुरुचिरप्रख्येव्यवहारैरकिल्बिषैः उद्यानयानसंपूर्णेसुविभक्तांतरापणे १३ उभेपुरवरेरम्येविस्तरैरुपशोभिते गृहमुख्यैःसुरुचिरैर्विमानैर्बहुभिर्वृते १४

तवंतः ९ द्वेपुरोत्तमे तक्षशिला पुष्कलावतारव्ये १० गंधर्वदेशे तक्षशिलायाम् तक्षम् तक्षारव्यंपुत्रम् गांधारदेशे पुष्कलावतेनगरेपुष्कलं ११ गुणविस्तरैर्हेतुभिरन्योन्यस्पर्धयाअन्योन्यसंघर्षकृते कृतान्योन्यसंघर्षे अहमेवगुणोत्तरमिति कृतान्योन्यविवादेइवदृश्यमानेइत्यर्थः १२ अकिल्बिषैर्धर्मन्यायापेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः १३ विस्तरैरत्युत्कृष्टपदार्थविस्तरैरुपशोभिते सुरुचिरैर्गृहमुख्यैरुपशोभिते विमानैः सप्तभूमिप्रासादैः १४ ७ १०५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवतायतनविस्तरैर्विस्तारैरित्यर्थः १५ १६ १७ सस्माद्यथावृत्तं गंधर्ववधं देशस्य निवेशनंच शशंस अस्य भरतस्य वाक्यं श्रुत्वा राघवो रामः प्रीतो बभू
व १८ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीये उत्तरकांडे एकोत्तरशततमः सर्गः १०१ अथलक्ष्मणकुमारयोराज्येनिवेशनम्
तादिति भ्रातृभिरितिबहुवचनं द्वित्वे आर्षम् १ हेसौमित्रे तवेमौकुमारौ राज्यार्थे राज्यरक्षणाविषये दृढविक्रमौ २ अतइमौराज्येऽभिषेक्ष्यामि यत्रे-
मौरमेतां तादृशोदेशः साधुविधीयतां निरीक्ष्यताम् ३ नापराध्यामहे यथाकस्यापि भूतस्येतिशेषः ४ कारुपथस्तदाख्यः पाश्चात्योदीच्यदेशविशेषः

शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते १५ निवेश्य पंचभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः पुनरायां
न्महाबाहुरयोध्यां कैकयीसुतः १६ सोभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिववासवः १७ शशं
सचयथावृत्तं गंधर्ववधमुत्तमम् निवेशनंच देशस्य श्रुत्वा प्रीतोस्य राघवः १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे
एकोत्तरशततमः सर्गः १०१ तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह वाक्यंचाद्भुतसंकाशं भ्रातॄन्प्रोवाच राघवः १ इमौकु-
मारौ सौमित्रे तवधर्मविशारदौ अंगदश्चंद्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ २ इमौराज्येभिषेक्ष्यामि देशः साधुविधीयताम् रमणीयो
ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ३ नराज्ञां यत्र पीडास्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् सदेशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ४ तथोक्त
वति रामेतु भरतः प्रत्युवाच ह अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ५ निवेश्यतां तत्र पुरमंगदस्य महात्मनः चंद्रकेतोः सुरुचि
रं चंद्रकांतं निरामयम् ६ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः तंच कृत्वा वशे देशमंगदस्य निवेशयत् ७ अंगदीया पुरी रम्या-
प्यंगदस्य निवेशिता रमणीया सुगुप्ताच रामेणाक्लिष्टकर्मणा ८ चंद्रकेतोश्च मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता चंद्रकांतेति विख्या
ता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ९ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकंच चक्रिरे १० अभिषिच्य कुमा
रौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ अंगदं पश्चिमां भूमिं चंद्रकेतुमुदङ्मुखम् ११ अंगदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह चंद्रकेतोस्तु
भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह १२

५ तत्रदेशेंऽगदस्य पुरमंगदीयेत्याख्यम् निवेश्यताम् चंद्रकेतोश्चंद्रकांताख्यं पुरं निवेश्यताम् ६ वशे कृत्वा ल
क्ष्मणभरताभ्याम् वशे कारयित्वांगदस्य पुरीं न्यवेशयत् ७ तत्र देशेंगदस्य पुरी रामेण निवेशिता लक्ष्मणद्वारेतिशेषः ८ मल्लस्य दृढांगस्य चंद्रकेतोर्मल्लभू-
म्यां तदाख्ये औत्तरे अरण्ये एव चंद्रकांतेति नामा तरम् तत्र चंद्रकांताख्या पुरी निवेशिता ९ युद्धे दुराधर्षा रामादयोभिषेकंचक्रिरे अंगदचंद्रकेत्वोरितिशेषः १० ११
१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३ तथैवोष्य चंद्रकेतुसमीपेइतिशेषः १४ नजज्ञातेनावगतवंतौ संधिरार्षः १५ दशसहस्राणि आयुरत्वेकादशसहस्राणिइतिस्पष्टमेव १६ धर्मपुरे धर्म
साधनेपुरे अयोध्यायाम् अयोध्यामथुरामायाकाशीकांची अवंतिका पुरीद्वारावतीचैवसप्तैतामोक्षदायिकाइतिस्मृतेः १७ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः १०२ अथरामाय स्वियवैष्णवधामागमनकालनिवेदनाय ब्रह्मणोदूतप्रेषणं कस्य

लक्ष्मणस्त्वंगदीयायांसंवत्सरमथोषितः पुत्रेस्थितेदुराधर्षे अयोध्यांपुनरागमत् १३ भरतोपितथैवोष्यसंवत्सरमथोधिकम् अ
योध्यांपुनरागम्यरामपादावुपास्तसः १४ उभौसौमित्रिभरतौरामपादावनुव्रतौ कालंगतमपिस्नेहान्नजज्ञातेःतिधार्मिकौ १५
एवंवर्षसहस्राणिदशतेषांययुस्तदा धर्मेप्रयतमानानांपौरकार्येषुनित्यदा १६ विहृत्यकालंपरिपूर्णमानसाःश्रियावृताधर्म-
पुरेचसंस्थिताः त्रयःसमिद्धाहुतिदीप्ततेजसाहुताग्नयःसाधुमहाध्वरेत्रयः १७ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकां
डेद्व्युत्तरशततमःसर्गः १०२ कस्यचित्त्वथकालस्यरामेधर्मपरेस्थिते कालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् १ दूतोह्यतिब
लस्याहंमहर्षेरमितौजसः रामंदिदृक्षुरायातःकार्येणहिमहाबलः २ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिस्त्वरयान्वितः न्यवेदयतरामा
यतापसंतंसमागतम् ३ जयस्वराजधर्मेणउभौलोकौमहाद्युते दूतस्त्वांद्रष्टुमायातस्तपसाभास्करप्रभः ४ तद्वाक्यंलक्ष्मणोक्तं
वैश्रुत्वारामउवाचह प्रवेश्यतांमुनिस्तातमहौजास्तस्यवाक्यधृक् ५ सौमित्रिस्तुतथेत्युक्त्वाप्रावेशयतंमुनिम् ज्वलंतमिवतेजो
भिःप्रदहंतमिवांशुभिः ६ सोभिगम्यरघुश्रेष्ठंदीप्यमानंस्वतेजसा ऋषिर्मधुरयावाचावर्द्धस्वेत्याहराघवम् ७ तस्मैरामोमहातेजाः
पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ददौकुशलमव्यग्रंप्रष्टुंचैवोपचक्रमे ८ पृष्टश्चकुशलंतेनरामेणवदतांवरः आसनेकांचनेदिव्येनिषसा
दमहायशाः ९ तमुवाचततोरामःस्वागतंतेमहामते प्रापयस्वास्यवाक्यानियतोदूतस्त्वमागतः १०

चिदिति कस्याचित्कालस्यापगमानंतरमितिशेषः रामेधर्मपरेस्थिते कालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् १ अतिबलस्य महर्षेः जगत्त्राणरूप
त्वाच्चतुर्वेदमुखत्वाच्च सत्यवचस्त्वाच्च ब्रह्मातिबलोमहर्षिः २ ३ उभौलोकौजय स्वेत्युक्त्या परलोकप्रवेशकालसूचनम् ४ तस्यवाक्यधृक् यस्य
दूतस्तस्याज्ञाधारीत्यर्थः ५ तेजोभिरंशुभिरित्येतेपदे शरीरकांतिकिरणप्रतिपादकेइति नपुनरुक्तिः ६ ७ ८ ९ अस्य यस्यत्वंदूतस्तस्य
वाक्यानि संदेशवाक्यानि प्रापयस्व निवेदय तत्र हेतुर्यतो दूतइति १० श्रीरामचंद्रसीतापतयेनमः ५ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रेरहस्ये हितंवैयद्यवेक्षसे देवानामितिशेषः देवगोप्यगोपनेहि देवानांहितं भवतीतिभावः ११ नैतावदेव किंत्वन्यापिप्रतिज्ञाकार्येत्याह यइति
यः शृणोत्यस्य तद्वचनंनिरीक्षेद्वा मंत्रयितारावितिशेषः सतववध्यइतिकथमेवमातिक्रूराप्रतिज्ञा तत्राह भवेदिति तस्यमुनिमुख्यस्य वचनमेवंवैभवेत्
उक्तसंकेतपूर्वमेवब्रूहीत्येवाभवदित्यर्थः यद्यवेक्षसे तथासंकेतपरिपालनमितिशेषः १२ प्रतीहारं द्वारपालं विसर्जयान्यतोपसारय १३ किमर्थंतत्रा
ह समेइति सौमित्रे ममऋषेश्चइंद्रं रहस्यंवाक्यंयःशृणुयात् यश्चनोपश्येद्वा समेमयावध्यः इतिखलुसमीरितं प्रतिज्ञातं १४ संग्रहं सम्यगुक्तार्थग्रह
णवंतं १५ तेमनीषितं येनवासमाहितः प्रेषितस्तस्यमनीषितं कथयस्व ममापिहृदिवर्तते किमेवंविधंरहस्यम् तदवश्यंमया श्रोतव्यमितिशेषः यद्वाव
यावक्ष्यमाणंवैकुंठगमनम् ममापिहृदिवर्ततइत्यर्थः १६ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेत्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३

चोदितोराजसिंहेनमुनिर्वाक्यमभाषत इंद्रेस्थेतत्त्वयावक्तव्यंहितंवैयद्यवेक्षसे ११ यःशृणोतिनिरीक्षेद्वासवध्योभवितातव
भवेद्वैमुनिमुख्यस्यवचनंयद्यवेक्षसे १२ तथेतिचप्रतिज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् द्वारितिष्ठमहाबाहोप्रतीहारंविसर्जय १३
समेवध्यःखलुभवेद्वाक्यंद्वंद्वसमीरितम् ऋषेर्ममचसौमित्रेपश्येद्वाशृणुयाच्चयः १४ ततोनिक्षिप्यकाकुत्स्थोलक्ष्मणंद्वारिसंग्र
हम् तमुवाचमुनेवाक्यंकथयस्वेतिराघवः १५ तत्तेमनीषितंवाक्यंयेनवासिसमाहितः कथयस्वाविशंकस्त्वंममापिहृदिवर्तते
१६ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेकालागमनंनामत्र्युत्तरशततमःसर्गः १०३ शृणुराजन्महासत्वयदर्थम
हमागतः पितामहेनदेवेनप्रेषितोस्मिमहाबल १ तवाहंपूर्वकेभावेपुत्रःपरपुरंजय मायासंभावितोवीर कालःसर्वसमाह
रः २

अथब्रह्मसंदेशकथनंशृण्विति यत्संदेशकथनार्थमहमागतस्तंसंदेशंशृणु किंचयेनसंदेशःप्रेषितः सभगवान्पितामहएव नकेवलंमुनिरे
वेत्याह पितामहेनेति १ तत्प्रेषितदूतोप्यहं त्वत्संबंध्येवेत्याह तवाहंपूर्वकेभावेइति पूर्वावस्थायां हिरण्यगर्भोत्पत्तिसमये हिरण्यगर्भावस्थायांवा
कथमहंपुत्रस्तत्राह मायासंभावितः मायया संकल्पेन संभावितउत्पादितः सर्वसमाहरः सर्ववस्तुसंहारकर्तेतितीर्थः कतकस्तु तवाहंपूर्वसंद्भावेइति
पाठः पूर्वस्सृष्टेः प्राक्सद्भावेसदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः सत्तारूपब्रह्मभावेकरिष्यमाणाखिलसंसारस्य सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहलक्षणपंचकृ
त्यनिर्वाहकः कालाख्यः क्षणधारारूपः नाडीदिनपक्षादिविभागनिर्वाहकः पुत्रोमायासंभावितस्त्वदीयमायापरिणामइत्यर्थः शेषंप्राग्वत् यद्यपिरामोहिरण्यग
र्भांशाविष्णोरेवावतारस्तथापि तस्यस्वस्वरूपांशेनाहृत्तज्ञानत्वाद्वामदेववदेवंव्यपदेशेनदोषइत्याह यत्तुकतकेन सद्भावशब्देन हिरण्यगर्भउक्तस्तत्तु च्छमि
ति स्पष्टमेवाहैतविद्याविदाम् २ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 एवंस्वस्वरूपमुक्त्वा तत्संदेशमाह पितामहश्चेति चतुर्मुखाज्जातानां प्रजापतीनांलोकपितृत्वाच्चतुर्मुखः पितामहः सलोकानां भूरादीनांपतिः पालयि-
ता सयदाह तद्ददामीतिशेषः तदेवाह समयस्तेइति भवंतुविगतज्वराइत्यंतोब्रह्मसंदेशः लोकान्देवमनुष्यादीन् रावणादितोरक्षितुम् यःसमयःकृतः द-
शवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच वत्स्यामिमानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमामित्येवंरूपकालविषयःकृतःसपरिपूर्णइतिशेषः ३ अथतत्त्वतोज्ञातसत्व-
रूपस्यमम कथंमानुषदेहपरिग्रहइत्यत्र सप्रयोजनंतत्प्रक्रियामाह संक्षिप्येति पुरा जगत्सृष्टेःपूर्वकालेमायया सर्वसंहारसमर्थस्वशक्त्या संक्षिप्यउपसंहृत्य
एतेनाप्रयासेनसकलसंहारकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमुक्तम् स्वयमेवेत्यनेनास्यसंहारस्य नरुद्रादिद्वारकत्वं तेषामपिसंहार्यकोटिनिविष्टत्वादितिदर्शितम् एवंसं-
हारंकृत्वामहदहंकारपंचतन्मात्रादिसृष्टिद्वारेणैवंतांसृष्टिंकृत्वा तदप्रूपेमहार्णवेशयानइत्यनेनैवोदकशायित्वेलब्धे पुनरप्स्विति तदापृथिवीतत्वाद्यभाव
प्रदर्शनार्थम् मांपूर्वमजीजनःयोब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिश्रुतेः हिरण्यगर्भसृष्टिद्वारा ब्रह्मांडसृष्टौक्रियमाणायां तदंडान्ममोद्भवइत्यर्थः ४ तदुत्पत्तिप्रका

पितामहश्चभगवानाहलोकपतिःप्रभुः समयस्तेकृतःसौम्यलोकान्संपरिरक्षितुम् ३ संक्षिप्यहिपुरालोकान्माययास्वयमेवहि
महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः ४ भोगवंतंततोनागमनंतमुदकेशयम् माययाजनयित्वात्वंद्वौचसत्वौमहाबलौ ५ मधुंच
कैटभंचैवययोरस्थिचयैर्वृता इयंपर्वतसंबाधामेदिनीचाभवत्तदा ६ पद्मेदिव्येर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि प्राजापत्यंत्वया
कर्ममयिसर्वंनिवेशितम् ७ सोहंसंन्यस्तभारोहित्वामुपास्यजगत्पतिम् रक्षांविधत्स्वभूतेषुममतेजस्करोभवान् ८

रमाह भोगवंत-
मिति ततःपरंसृष्टयेसृष्टव्यभूधरणक्षमं भोगवंतं प्रशस्तभोगं अनंताख्यंनागमुदकेशयं माययाजनयित्वा तत्रचनिर्माय स्थापयित्वा तदुरगेशयनवांस्त्व
मभूः अथकर्दमप्रायभूविग्रहस्थैर्याय महाबलौ द्वौसत्वौ प्राणिनौ अजीजनः ५ कौतौतत्राह मधुंचेति तत्रमधुर्मेदःप्रधानः कैटभोस्थिप्रधानः तत्सृष्टिप्रयोजन
माह ययोरित्यादि ययोर्वधानंतरं इयंनिर्मिताभूरस्थिचयैर्वृतासती पर्वतसंबाधा मदोयुक्ततया वृक्षाद्युत्पत्त्यर्हा चितस्निग्धभूप्रदेशयुक्ततयामेदिनीतिनाम्नाभू
त् एवंचतस्याःप्रजासर्गयोग्यतासिद्धा ६ अथचतुर्मुखसृष्टिःपद्मेइति ततःस्वनिर्मितोरगेशयस्वविग्रहस्य नाभिप्रदेशे अर्कसंकाशमर्कप्रभं दिव्यंपद्ममुत्पाद्य त
स्मिन्दिव्येपद्मे मांचतुर्मुखमुत्पाद्य प्राजापत्यंसृष्टिरूपंकर्म मयित्वयानिवेशितमित्यन्वर्थंमेप्रजापतिरितिनाम ७ ततःसोहंत्वयासंन्यस्तभारःसंन्यस्तसृष्टिभारः १०७
स्वकार्यंसृष्टिलक्षणंसंपाद्य तद्रक्षणमपश्यन् जगत्पतिंत्वामुपास्य यतोभवान्ममतेजस्करःसृष्टिसमर्थज्ञानक्रियाशक्तिमयतेजःप्रदोभूरतस्त्वमेव भूतेषुरक्षांविध
त्स्वेतिप्रार्थितवानितिशेषः ८ ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोहेतोः रक्षणस्य सर्वशक्तौ त्वय्येवनिवेशितत्वहेतोः दुर्धर्षात्तस्माद्भावात् ब्रह्मैवभूतानांज्येष्ठंतेनकोर्हतिस्पर्धितुमिति दुर्धर्षत्वस्वभावात् सनातनात्सकलसंसा
रमूलकारणत्वेन कालापरिच्छेद्यात् त्रिगुणमहत्तत्वाख्यहैरण्यगर्भभावात्सत्वप्राधान्येन विष्णुत्वंप्राप्तवान् ९ ततः अदित्यांवीर्यवान् दिव्यज्ञानक्रियाल
क्षणवीर्यवान् पुत्रोभूस्त्वंभ्रातॄणामदितिपुत्रेंद्रादीनांवीर्यवर्द्धनउपेंद्राख्योभूः सचतत्तत्कृत्यकाले तेषांसाह्यायकल्पसे १० अतःसर्वं सकलप्रजारक्षणासाधा
रणकृत्यउपेंद्रः सांप्रतंरावणेन प्रजास्कउज्जास्यमानास्क हिंस्यमानास्क हेजगतोवर जगच्छ्रेष्ठ स्वयमेवसर्वलोकानुग्रहाय रावणस्यवधाकांक्षीभूत्वा दशवर्षसह
स्राणिदशवर्षशतानिच वासस्यनियमंपरिच्छेदम् पुरात्मनास्वयमेवकृत्वा मानुषेषु मानुषभावेषु मनोऽदधाः ११ १२ सत्वंमानुषेषु मनोमयः स्वसंकल्पमयःस्व
संकल्पादेवकस्यचित्पुत्रोजातः सचतत्रपूर्णायुः त्वत्संकल्पितायुषःपूर्णत्वमित्यर्थः यद्वाश्रीमदादिगुरोस्तरीयब्रह्मणोयस्यभासासर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिसि-

ततस्त्वमसिदुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् रक्षांविधास्यन्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान् ९ अदित्यांवीर्यवान्पुत्रोभ्रातॄणांवीर्यव
र्धनः समुत्पन्नेषुकृत्येषुतेषांसाह्यायकल्पसे १० सत्वमुज्जास्यमानास्कप्रजास्कजगतांवर रावणस्यवधाकांक्षीमानुषेषुमनोदधाः ११
दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच कृत्वावासस्यनियमंस्वयमेवात्मनापुरा १२ सत्वंमनोमयःपुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह कालोन्नरवर
श्रेष्ठसमीपमुपवर्तितुम् १३ यदिभूयोमहाराजप्रजाइच्छस्युपासितुम् वसवावीरभद्रंतेएवमाहपितामहः १४ अथवाविजिगी
षातेस्कुरलोकायराघव सनाथाविष्णुनादेवा भवंतुविगतज्वराः १५ श्रुत्वापितामहेनोक्तंवाक्यंकालसमीरितम् राघवःप्रहस
न्वाक्यंसर्वसंहारमब्रवीत् १६ श्रुत्वामेदेवदेवस्यवाक्यंपरममद्भुतम् प्रीतिर्हिमेमहतीजातातवागमनसंभवा १७ त्रयाणामपिलो-
कानांकार्यार्थंममसंभवः भद्रंतेस्तुगमिष्यामियतएवाहमागतः १८

द्धस्य संकल्पमयोज्येष्ठपुत्रोहिरण्यगर्भः कार्यब्रह्मरूपस्तदभिन्नस्वभूतब्र
ह्मण्यनावृतज्ञानः स्वसंकल्पादेवमानुषेष्वपि कस्यचित्पुत्रस्तत्रापि पूर्णायुर्जातोयदेवमतोहेनरवरश्रेष्ठायंकालस्ते समीपमुपगत्योपवर्तितुं विज्ञापयितुं प्रेषित
इतिशेषः १२ अस्मत्कृत्यमेतावत् अतःपरंत्वं स्वतंत्रत्वाद्यदिभूयोपि प्रजाउपासितुमिहस्थित्वारक्षितुमिच्छसि तदाहेवीरगामवस १४अथवा अथचेत्स्वकृतनियममंगीकृ
त्य स्कुरलोकायविजिगीषा स्कुरलोकंपालयितुं यदीच्छा तदोपेंद्ररूपेणविष्णुना देवाःसनाथाविगतज्वराभवंत्वित्येवं पितामहआहेत्यन्वयः १५ कालसमीरितं दूत-
रूपकालोक्तं प्रहसन्निव अहमेवस्वकृतमर्यादां नलङ्घयामि वृथायंसंभ्रमः पितामहस्येतिहासः सर्वसंहारं कालं १६ देवदेवस्य सर्वदेवोपास्यस्य परममद्भुतं परमंमद
भिप्रायप्रकाशकत्वात् वाक्यंश्रुत्वामहतीप्रीतिर्जातातवागमनसंभवाचमहतीप्रीतिर्जाता १७ एवंसंदेशानुमोदनंकृत्वा प्रतिसंदेशमाह त्रयाणामिति त्रयाणां भूर्भुवः
स्वर्लोकानां कार्यार्थं प्रयोजनार्थं ममस्वेच्छामूलःसंभवइतिमयाप्यवगम्यते यद्वातत्तद्वेषधार्यपिनरस्तत्तद्वेषानुरूपं व्यवहरन्नपि आत्मानंजानात्येव तद्वत् सोहंयतःपैप्सा
ल्लोकादिहागतस्तमेवगमिष्यामि १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेसंहाररूपकाल त्वंमेहङ्कनएवप्राप्तोसि अतस्तत्रगमनेविचारणानास्ति हृद्गतोह्यसिसंप्राप्तइतिपाठे योभावोममहृद्गतः शुद्धब्रह्मात्मकः प्राप्तव्यत्वेनसमेप्राप्त
एवास्ति तत्रमेनविचारणा ननुनर्हिदेवप्राप्यतां किमनेनोपेंद्राद्दिलोकगमनेनेनतत्राह मयाहीति वशवर्तिनाम् मद्विधेयानां सर्वकृत्येषु स्थातव्यमतोयथापि-
तामहआह तथाकरिष्यामीतिशेषः वशवर्तिनेति तृतीयांतपाठे देवानांसर्वकृत्येषुपितामहस्यवशवर्तिनास्थातव्यमित्यर्थः प्रजारक्षणोद्देश्यकतपः कालिकम-
दूरप्रदानादितिभावः १९ कतक॰ १०३ इतिश्रीरामाभिरामे॰ वाल्मीकीयेउ॰ चतुरधिकशततमःसर्गः १०४ एवंद्वंद्वकथासमये कालात्मकभग

हृद्गतोह्यसिसंप्राप्तोनमेतत्रविचारणा मयाहिसर्वकृत्येषुदेवानांवशवर्तिनाम् स्थातव्यंसर्वसंहारयथाह्याहपितामहः १९ इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेकालवाक्यंनामचतुरधिकशततमःसर्गः १०४ तथातयोःसंवदतोर्दुर्वासाभगवानृषिः
रामस्यदर्शनाकांक्षीराजद्वारमुपागमत् १ सोभिगम्यतुसौमित्रिमुवाचऋषिसत्तमः रामंदर्शयमेशीघ्रंपुरामेऽर्थोऽतिवर्तते २
मुनेस्तुभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणःपरवीरहा अभिवाद्यमहात्मानंवाक्यमेतदुवाचह ३ किंकार्यंब्रूहिभगवन्कोह्यर्थःकिंकरोम्यहम्
व्यग्रोहिराघवोब्रह्मन्मुहूर्तंपरिपाल्यताम् ४ तच्छ्रुत्वाऋषिशार्दूलःक्रोधेनकलुषीकृतः उवाचलक्ष्मणंवाक्यंनिर्दहन्निवचक्षुषा ५ अ
स्मिन्क्षणेमांसौमित्रेरामायप्रतिवेदय विषयंत्वांपुरंचैवशपिष्येराघवंतथा ६ भरतंचैवसौमित्रेयुष्माकंयाचसंततिः नहिशक्ष्याम्यहं
भूयोमन्युंधारयितुंहृदि ७ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यंतस्यमहात्मनः चिंतयामाससमनसातस्यवाक्यस्यनिश्चयम् ८ एकस्यमर-
णंमेऽस्तुमाभूत्सर्वविनाशनम् इतिबुद्ध्याविनिश्चित्यराघवायन्यवेदयत् ९ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वारामःकालंविसृज्यच निःसृत्यत्व
रितोराजा अत्रेःपुत्रंददर्शह १० सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा किंकार्यमितिकाकुत्स्थःकृतांजलिरभाषत ११ तद्वाक्यंरा
घवेणोक्तंश्रुत्वामुनिवरःप्रभुः प्रत्याहरामंदुर्वासाःश्रूयतांधर्मवत्सल १२ अद्यवर्षसहस्रस्यसमाप्तिर्ममराघव सोहंभोजनमिच्छा-
मियथासिद्धंतवानघ १३ तच्छ्रुत्वावचनंराजाराघवःप्रीतमानसः भोजनंमुनिमुख्यायथासिद्धमुपाहरत् १४

वत्स्यरणयादुर्वाससआगम
नं तथेति १ मेऽर्थोऽतिवर्ततेऽतिक्रामति अतःपुरा पूर्वमेव शीघ्रंरामंदर्शय २ ३ किंकार्यंवक्तव्यं कोर्थःकिंप्रयोजनं किंकरोमि वर्तमानसामीप्येलट् किंकरिष्येकस्त
एवंसंकटकालस्तत्राह व्यग्रोहीति ४ ५ रामायप्रतिवेदय यदिनप्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकंशपे इत्यर्थः ६ ७ ८ एकस्यमरणंमेस्तु द्वंद्वमध्ये पुरुषांतर संदर्शकत्वे
यथाप्रतिज्ञंममवधस्यप्राप्तत्वादितिभावः ९ १० ११ १२ वर्षसहस्रस्यअनशननियमपरिगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः यथासिद्धं यथोपपन्नं १३ राघवःप्रीतमानसः
मुनिकोपःपरिहृतइतिप्राप्तसंतोषः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ ततोनंतरंकालंवाक्यानि मंत्रश्रोतुरावयोर्द्रष्टुश्चवधविषयाकाणि १६ कालकावाक्यानि बुध्यानिश्चित्य सभ्यात्भृत्यवर्गस्योपसंहारः कालप्राप्तउचितएवेति
निश्चित्य १७ तन्मभ्यात्भृत्यादिसर्वनास्तीतिचानिश्चित्य तूष्णीमासीत् १८ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपं-
चोत्तरशततमःसर्गः १०५ अथलक्ष्मणविसर्जनं अवाङ्मुखमिति आप्लुतं राहुग्रस्तं दृष्टःस्फमंत्रवाक्यतः पूर्वमेवरामकर्तव्यंस्वपरित्यागस्यावगतत्वाद्वि
षादरहितइत्यर्थः १ तदेवाह पूर्वेति पूर्वनिर्माणेन प्राग्भवीयकर्मणा बद्धाकल्पिता ईदृशी संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितमित्यपदिष्टन्यायवतीत्यर्थः

सतुशुत्वामुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् साधुरामेतिसंभाष्यस्वमाश्रमसुपागमत् १५ संस्मृत्यकालवाक्यानिततोदुःखमुपागमत्
दुःखेनचसुसंतप्तःस्मृत्वा तद्धोरदर्शनम् १६ अवाङ्मुखोदीनमनाव्याहर्तुंनशशाकह ततोबुध्याविनिश्चित्यकालवाक्यानिराघवः १७
नैतदस्तीतिनिश्चित्यतूष्णीमासीन्महायशाः १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः १०५ अ
वाङ्मुखमथोदीनंदृष्ट्वासोममिवाप्लुतम् राघवंलक्ष्मणोवाक्यंहृष्टोमधुरमब्रवीत् १ नसंतापंमहाबाहोमदर्थंकर्तुमर्हसि पूर्वनिर्माण
बद्धाहिकालस्यगतिरीदृशी २ जहिमांसौम्यविस्रब्धंप्रतिज्ञांपरिपालय हीनप्रतिज्ञाःकाकुत्स्थप्रयांतिनरकंनराः ३ यदिप्रीतिर्महा
राजयद्यनुग्राह्यतामयि जहिमांनिर्विशंकस्त्वंधर्मंवर्धयराघव ४ लक्ष्मणेनतथोक्तस्तुरामःप्रचलितेंद्रियः मंत्रिणःसमुपानीयत
थैवचपुरोधसः ५ अब्रवीच्चतदावृत्तंतेषांमध्येसराघवः दुर्वासोभिगमंचैवप्रतिज्ञांतापसस्यच ६ तच्छ्रुत्वामंत्रिणःसर्वेसोपाध्या
याःसमासत वसिष्ठस्तुमहातेजावाक्यमेतदुवाचह ७ दृष्टमेतन्महाबाहोक्षयंतेरोमहर्षणम् लक्ष्मणेनवियोगश्चतवराममहा-
यशः ८ त्यजैनंबलवान्कालोमाप्रतिज्ञांवृथाकृथाः प्रतिज्ञायांहिनष्टायांधर्मोहिविलयंव्रजेत् ९ ततोधर्मेविनष्टेतुत्रैलोक्यंसचरा
चरम् सदेवर्षिगणंसर्वंविनश्येत्तुनसंशयः १० सत्वंपुरुषशार्दूलत्रैलोक्यस्याभिपालनात् लक्ष्मणेनविनाचाद्यजगत्स्वस्थंकुरुष्व
ह ११ तेषांतत्समवेतानांवाक्यंधर्मार्थसंहितम् श्रुत्वापरिषदोमध्येरामोलक्ष्मणमब्रवीत् १२ विसर्जयेत्वांसौमित्रेमाभूद्धर्मवि
पर्ययः त्यागोवधोवाविहितःसाधूनांह्युभयंसमम् १३

२ ३ ४ प्रचलितेंद्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवाग्व्यापारः ५ ६ समासततूष्णीं
स्थिताः ७ दृष्टमेतत् क्षयंक्षयएषदृष्टः मया तपोबलेनेति शेषः मांद्रष्टुमागतेन त्वत्पित्रा पृष्टस्यमदाश्रमस्थदुर्वाससोमुखाच्चेति ८ त्यजेत्यादिना प्रतिज्ञा
पालनंधर्मः क्षत्रियस्यविशेषतइति सूचितं ९ १० अभिपालनादभिरक्षणसिद्धिहेतोः लक्ष्मणेनविनाचाद्य लक्ष्मणत्यागपूर्वकमद्यावस्थानेनेत्यर्थः ११ १२
दृष्टस्यत्यागोवा वधोवा तदुभयंसाधूनांसममेवेति त्वांविसर्जये वधप्रतिज्ञापालनायेतिभावः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामेणभाषित इत्यक्षरीत्येतिशेषः बाष्पव्याकुलितेंद्रियः रामावियोगासहिष्णुतया नतुस्वशरीर हानिभयेनेतिभावः तदेवाह स्वगृहंनप्रविवेशहेति प्राप्य त्सरयूतीरमितिशेषः १४ सर्वस्रोतांसि सर्वेंद्रियद्वाराणि १५ युक्तं योगयुक्तं अभ्यकिरन्नभिववृषुर्वर्षतः १६ अदृश्यं योगबलादंतर्धानमुपगतम् यद्वाः दृश्यं यथातथासशरीरं लक्ष्मणंप्रगृह्य शक्रस्त्रिदिवंसंविवेश अनेनमनुष्यशरीरसंस्थानमेव देवशरीरसंस्थानंप्राप्तं नतुपूर्वशरीरपरित्यागः शरीरांतरप रिग्रहश्चेतिसूचितएव एतेनजन्मापितथैवेतिसूचितम् १७ चतुर्भागं चतुर्थभागं अत्रकतकः शेषरूपर्णविष्वक्सेनैः शेषशायीविष्णुः स्वमूर्त्याचतुर्भागवा न् तत्रशेषांशोलक्ष्मणः गरुडांशोभरतः विष्वक्सेनांशः शत्रुघ्नइति इदंपाद्मविरुद्धम् तत्रहिभरतशत्रुघ्नौ शंखचक्रांशावित्युक्तमितिप्राग्दर्शितम् गरु

रामेणभाषितेवाक्येबाष्पव्याकुलितेंद्रियः लक्ष्मणस्त्वरितःप्रायात्स्वगृहंनविवेशह १४ सगत्वासरयूतीरमुपस्पृश्य कृतांजलिः निगृह्यसर्वस्रोतांसिनिश्वासंनमुमोचह १५ अनिश्वसंतंयुक्तंतंसशक्राःसाप्सरोगणाः देवाःसर्षिगणाःसर्वेपुष्पैरभ्यकिरंस्तदा १६ अदृश्यंसर्वमनुजैःसशरीरंमहाबलम् प्रगृह्यलक्ष्मणंशक्रस्त्रिदिवंसंविवेशह १७ ततोविष्णोश्चतुर्भागमागतंसुरसत्तमाः हृष्टाःप्र मुदिताःसर्वेपूजयंतिस्मराघवम् १८ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेलक्ष्मणवियोगोनामषडुत्तरशततमःस र्गः १०६ विसृज्यलक्ष्मणंरामोदुःखशोकसमन्वितः पुरोधसंमंत्रिणश्चनैगमांश्चेदमब्रवीत् १ अद्यराज्येभिषेक्ष्यामिभरतंधर्म वत्सलम् अयोध्यायाःपतिंवीरंततोयास्याम्यहंवनम् २ प्रवेशयतसंभारान्माभूत्कालात्ययोयथा अद्यैवाहंगमिष्यामिलक्ष्म णेनगतांगतिम् ३ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंसर्वाःप्रकृतयोभृशम् मूर्धभिःप्रणताभूमौगतसत्वाइवाभवन् ४ भरतश्चविसंज्ञोभूच्छ्रु त्वाराघवभाषितम् राज्यंविगर्हयामासवचनंचेदमब्रवीत् ५ सत्येनाहंशपेराजन्स्वर्गभोगेनचैवहि नकामयेयथाराज्यंत्वांविना रघुनंदन ६ इमौकुशीलवौराजन्नभिषिच्यनराधिप कोशलेषुकुशंवीरंउत्तरेषुतथालवम् ७

डस्यस्वरूपेणेव रामसविधे आगमनमु क्तंयुद्धकांडे तेनविरुद्धंच १८ इतिश्रीरामभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰ उत्त॰ षडुत्तरशततमःसर्गः १०६ अथभरतवचनेन कुशलवयो राज्याभिषेकपूर्वंप्रस्थापनं शत्रुघ्नायदूतप्रेषणंच विसृज्येति १ भरतमयोध्यायाःपतिमभिषेक्ष्यामीतिमनोरथंकरोमि ततोहंवनंयास्यामि महाप्रस्थानवि धिनेतिशेषः २ संभारान्भरताभिषेकार्थान् ३ ४ ५ त्वांविनायथाराज्यंच त्वदाज्ञयायथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यंनकामये त्वांविनाप्राप्येनस्वर्गभोगे नचनकामये सुखभोगमितिशेषः हेराजन्निममर्थंसत्येनशपे ६ तर्हिकिंराज्यंशून्यमेवास्तु तत्राह इमाविति उत्तरेषु उत्तरकोशलेषु ७ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमस्माकं प्रवर्तमानं गमनं गमनोद्योगं शत्रुघ्नस्यशीघ्रमाख्यातुं कथयितुं माचिरं अविलंबंयथाभवति तथाद्दूतागच्छंतु आख्यातुमाचिरमित्यत्र तुमोनुस्वा
रलोपआर्षः ८ ९ एषामीप्सितंज्ञात्वा यत्कार्यं यत्करणार्हं तत्कर्तव्यम् १० प्रकृतीजनमित्यत्रदीर्घआर्षः ११ हेराम यत्रत्वंगमिष्यसि तत्रगच्छंतं त्वामनुग
च्छामः १२ सत्पथं त्वयागम्यमानंस्वर्गमार्गमित्यर्थः १३ वयंत्वदेकशरणायदितेनत्याज्यास्तदागम्यमानतपोवना धन्यतमं ननु नः सर्वान्नय तत्रहेतुरीश्वरे-
ति भगवदवतारत्वात्सर्वस्वभक्तलोकनयनसमर्थोयनस्त्वमित्यर्थः १४ १५ पौराणामनुगमनविषयांदृढभक्तिमन्वेक्ष्य स्वकृतांतं स्वकर्तव्यसिद्धांतंचान्ववेक्ष्य

शत्रुघ्नस्यचगच्छंतु दूतास्त्वरितविक्रमाः इदंममनमस्माकंशीघ्रमाख्यातुमाचिरम् ८ तच्छ्रुत्वाभरतेनोक्तं दृष्ट्वाचापिह्यधोमुखान्
पौरान्दुःखेनसंतप्तान्वसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ९ वत्सरामइमाःपश्यधरणींप्रकृतीर्गताः ज्ञात्वैषामीप्सितंकार्यमात्वेषांविप्रियंकृथाः १०
वसिष्ठस्यतुवाक्येन उत्थाप्यप्रकृतीजनम् किंकरोमीतिकाकुत्स्थः सर्वान्वचनमब्रवीत् ११ ततःसर्वाःप्रकृतयोरामंवचनमब्रुवन् गच्छं
तमनुगच्छामोयत्ररामगमिष्यसि १२ पौरेषुयदितेप्रीतिर्यदिस्नेहोह्यनुत्तमः सपुत्रदाराःकाकुत्स्थसमंगच्छामसत्पथम् १३ तपोव
नंवादुर्गंवानदीमंभोनिधिंतथा वयंतेयदिनत्याज्याःसर्वान्नोनयईश्वर १४ एषानःपरमाप्रीतिरेषनःपरमोवरः हृद्गतानःसदाप्रीति-
स्तवानुगमनेनृप १५ पौराणांदृढभक्तिंचबाढमित्येवसोब्रवीत् स्वकृतांतंचान्ववेक्ष्यतस्मिन्नहनिराघवः १६ कोसलेषुकुशंवीरमु
त्तरेषुतथालवम् अभिषिच्यमहात्मानावुभौरामःकुशीलवौ १७ अभिषिक्तौसुतावंकेप्रतिष्ठाप्यपुरेततः रथानांतुसहस्राणिना
गानामयुतानिच दशचाश्वसहस्राणिएकैकस्यधनंददौ १८ बहुरत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनाश्रयौ स्वेपुरेप्रेषयामास भ्रातरौतौ
कुशीलवौ १९ अभिषिच्यततोवीरौप्रस्थाप्यस्वपुरेतदा दूतान्संप्रेषयामासशत्रुघ्नायमहात्मने २० इत्यार्षेश्रीमद्रामा-
यणेवा० उ० सप्तोत्तरशततमःसर्गः १०७ तेदूतारामवाक्येनचोदितालघुविक्रमाः प्रजग्मुर्मधुरांशीघ्रंचक्रुर्वासंनचाध्वनि १
ततस्त्रिभिरहोरात्रैःसंप्राप्यमधुरामथ शत्रुघ्नाययथातत्त्वमाचख्युःसर्वएवतत् २ लक्ष्मणस्यपरित्यागंप्रतिज्ञांराघवस्यच पुत्रयो
रभिषेकंचपौरानुगमनंतथा ३

बाढमित्यब्रवीत् १६ अभिषिच्य प्रस्थापयामासेतिशेषः १७ पुरेऽयोध्यायां स्वसमीपे कोसलद्वयराज्यार्थं मभि
षिक्तौ सुतावंकेप्रतिष्ठाप्य परिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायच रथादिकंददौ १८ १९ २० इतिश्रीरामा० वा० उ० सप्ताधिकशततमःसर्गः १०७ अथानुगमनाया-
गतानां शत्रुघ्नसुग्रीवविभीषणादीनामनुगमनावस्था तेदूताइति १ २ राघवस्यप्रतिज्ञां कालपुरुषंप्रति ब्रह्मलोकगमनप्रतिज्ञां पौरानुगमनं पौरानुगम
नानुमतिं ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुशस्यकुशावतीतिनाम्नापुरीरामेणकृता ४ लवस्यचपुरीश्रावस्तीतिनाम्ना श्राविता लोकेप्रसिद्धिंप्रापिता ५ ६ त्वर गमनायत्वरितोभवेति राजेति राजन्निसर्थः ७ कांचनं कांचनारव्यं यथावृत्तमब्रवीत् लक्ष्मणत्यागस्य निर्हेतुकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थमितिभावः ८ विपर्यासं देहवियोगं भाविष्यं भविष्यंतं ततः एतत्कथनांतरम् ९ वैदिशं तदारव्यंनगरं धनंचयुक्तंकृत्वा किंचिदाधिकंज्येष्ठाय कनिष्ठायचसमविभागंदत्वा १० ११ मुनिभिःसार्द्धमासीनमितिशेषः १२ १३

कुशस्यनगरीरम्याविंध्यपर्वतरोधसि कुशावतीतिनाम्नासाकृतारामेणधीमता ४ श्रावस्तीतिपुरीरम्याश्राविताचलवस्यह अयोध्यांविजनांकृत्वाराघवोभरतस्तथा ५ स्वर्गस्यगमनोद्योगंकृतवंतोमहारथौ एवंसर्वंनिवेद्याशुशत्रुघ्नायमहात्मने ६ विरेमुस्तेततोदूतास्त्वरराजेतिचाब्रुवन् तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंकुलक्षयमुपस्थितम् ७ प्रकृतीस्तुसमानीयकांचनंचपुरोधसम् तेषांसर्वयथावृत्तमब्रवीद्रघुनंदनः ८ आत्मनश्चविपर्यासंभाविष्यंभ्रातृभिःसह ततःपुत्रद्वयंवीरःसोभ्यषिंचन्नराधिपः ९ सुबाहुर्मधुरांलेभेशत्रुघातीचवैदिशम् द्विधाकृत्वातुतांसेनांमाधुरींपुत्रयोर्द्वयोः धनंचयुक्तंकृत्वावैस्थापयामासपार्थिवः १० सुबाहुंमधुरायांचवैदिशेशत्रुघातिनम् ययौस्थाप्यतदायोध्यांरथेनैकेनराघवः ११ सददर्शमहात्मानंज्वलंतमिवपावकम् सूक्ष्मक्षौमांबरधरंमुनिभिःसार्द्धमक्षयैः १२ सोभिवाद्यततोरामंप्रांजलिःप्रयतेंद्रियः उवाचवाक्यंधर्मज्ञंधर्ममेवानुचिंतयन् १३ कृत्वाभिषेकंसुतयोर्द्वयोराघवनंदन तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् १४ नचान्यदद्यवक्तव्यमतोवीरनशासनम् विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषितः १५ तस्यतांबुद्धिमक्लीबांविज्ञायरघुनंदनः बाढमित्येवशत्रुघ्नंरामोवाक्यमुवाचह १६ तस्यवाक्यस्यवाक्यांतेवानराःकामरूपिणः ऋक्षराक्षससंघाश्चसमापेतुरनेकशः १७ सुग्रीवंतेपुरस्कृत्यसर्वएवसमागताः तंरामंद्रष्टुमनसःस्वर्गायाभिमुखंस्थितम् १८ देवपुत्राऋषिसुतागंधर्वाणांसुतास्तथा रामक्षयंविदित्वातेसर्वएवसमागताः १९ तवानुगमनेराजन्संप्राप्ताःस्मसमागताः यदिरामविनास्माभिर्गच्छेस्त्वंपुरुषोत्तम २० यमदंडमिवोद्यम्यत्वयास्मविनिपातिताः एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोपिमहाबलः २१

१४ अन्यदद्यनवक्तव्यम् मांमानुगच्छेतिनवक्तव्यमित्यर्थः अतोस्माद्वाक्यादाधिकं हेवीर शासनं दंडोनेत्यर्थः विलोक्यमानमिच्छामित्वद्विधेनविशेषतइतिपाठे त्वद्विधेनपरमानुग्रहसमर्थेन विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेवेच्छामि आत्मानमितिशेषइत्यर्थः विहन्यमानमिच्छामि मद्विधेनविशेषतइतिपाठे हेवीरतवशासनंमद्विधेन विहन्यमानंनेच्छामीतिसंबंधः १५ १६ तस्यवाक्यस्य वाक्यांते उच्चारणांते इत्यर्थः १७ १८ १९ समागताः मिलिताः २० यमदंडमुद्यम्येव त्वयाविनिपातिताःस्मइत्यस्मेत्यर्थः २१ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ २३ एवंतेषामनुगमनवचःश्रुत्वा ब्रह्माज्ञापरिपालनायव्यवस्थामाह विभीषणमिति २४ तत्रविभीषणस्य ब्रह्मणाऽमरत्वप्रदानादिहावस्थानमेवशास्ति यावदिति प्रजाधरिष्यंति स्थास्यंति तावत्त्वं स्वं स्वीयंदेहं धरिष्यसि २५ २६ शासितः आज्ञप्तः अत्रस्थानेपाद्मेविशेषः तावद्रमस्वराज्यस्थः कालेममपदंव्रज इत्युक्त्वाप्रददौ तस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे श्रीरंगशायिनंस्वार्चामिक्ष्वाकुकुलदेवतं रंगविमानमादायलंकांप्रायाद्विभीषणइति तदाह किंचेति इदंश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्यन्ये २७ अथहनुमतोपिब्रह्मदत्तामरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारं भूलोकेतच्छ्रवणस्यप्रार्थितत्वात्तथारामेणानुज्ञातत्वाच्च तंस्थापयति जीवितइति

प्रणम्यविधिवद्वीरंविज्ञापयितुमुद्यतः २२ अभिषिच्यांगदंवीरमागतोस्मिनरेश्वर तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् २३ तैरेवमुक्तः काकुत्स्थोबाढमित्यब्रवीत्स्मयन् विभीषणमथोवाचराक्षसेंद्रंमहायशाः २४ यावत्प्रजाधरिष्यंतितावत्त्वंवैविभीषण राक्षसेंद्रमहावीर्य लंकास्थःस्वंधरिष्यसि २५ यावच्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी यावच्चमत्कथालोकेतावद्राज्यंतवास्त्विह २६ शासितश्चसखित्वेनकार्यंतेममशासनम् प्रजाःसंरक्षधर्मेणनोत्तरंवक्तुमर्हसि २७ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामिराक्षसेंद्र महाबल आराधयजगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदेवतम् आराधनीयमनिशं देवैरपिसवासवैः तथेतिप्रतिजग्राहरामवाक्यंविभीषणः राजाराक्षसमुख्यानांराघवाज्ञामनुस्मरन् २७ तमेवमुक्त्वाकाकुत्स्थोहनूमंतमथाब्रवीत् जीवितेकृतबुद्धिस्त्वंमाप्रतिज्ञांवृथाकृथाः २८ मत्कथाःप्रचरिष्यंतियावल्लोकेहरीश्वर तावद्रमस्वसुप्रीतोमद्वाक्यमनुपालयन् २९ एवमुक्तस्तुहनुमान्राघवेणमहात्मना वाक्यंविज्ञापयामासपरंहर्षमवापच ३० यावत्तवकथालोकेविचरिष्यतिपावनी तावत्स्थास्यामिमेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ३१ जांबवंतंतथोक्त्वातुवृद्धंब्रह्मसुतंतदा मैंदंचद्विविदंचैवपंचजांबवतासह ३२ यावत्कलिश्चसंप्राप्तस्तावज्जीवतसर्वदा ३३

जीवदवस्थाने कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः अतःस्वकृतां प्रतिज्ञांमा वृथाकृथाः माविलोपयेत्यर्थः २८ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति मत्कथाइति २९ ३० ३१ एवंजांबवतोपिब्रह्मपुत्रत्वाद्ब्रह्मणैवदत्तामरत्वात्स्थापनम् तथामैंदद्विविदयोरपि तात्पित्राश्विनीकुमारानुग्रहेणामृतप्राशनात्स्थापनम् जांबवंतमिति ब्रह्मसुतंवृद्धंजांबवंतम् मैंदद्विविदंतथोक्त्वा प्राणान्धारयतेत्युक्त्वा तेषांदेहत्यागकालंतंत्रेणाह पंचेति जांबवतासहयेपंच विभीषणहनूमन्मैंदद्विविदा अमरास्तेयूयम् यावत्कलिः प्रलयरूपोनाशः कलियुगंच तावत्कालंजीवथ तत्रहनूमद्विभीषणयोःप्रलये इतरेषांतुकलौकृष्णावतारेनाशइतिबोध्यम् ३२ ३३ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नदिति विभीषणादीन्प्रति एवमुक्त्वा इतरान्प्रतिगमनानुज्ञामाहेत्यर्थः सर्वांस्तान्पूर्वोक्तपंचव्यतिरिक्तान् ३४ इतिश्रीरा॰ वा॰ उ॰ अष्टोत्तरशततमःस
र्गः १०८ अथमहाप्रस्थानविधिनाभगवतिनिर्याते सर्वेषांतदनुगमनम् प्रभातायामिति १ वाजपेयातपत्रं तस्यैवधर्मानुष्ठानेसाधनत्वात् राजचिन्हस्य
चसंलग्नत्वादितिभावः २ महाप्रस्थानंनाम परलोकगमनायसंकल्पपूर्वकंप्रस्थापनं तदर्हति महाप्रस्थानिकं विधिमुद्दिश्य योधर्मः कर्तव्यस्तंधर्मंविधिवच्च
कार ३ ब्रह्मावर्तयान्नित्यकारांतत्वमार्षं परंब्रह्मेत्यर्थः प्रागगस्त्योपदिष्टं ब्रह्मसिद्धांतप्रधानमहामंत्रसर्वस्वं श्रीमद्ब्रह्महृदयमावर्तयन्सम्यग्ध्यानोवाग्वृत्ति
भ्यामनुसंदधानइत्यर्थइतिकतकः ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद आवर्तयान्नित्यर्थ इत्यन्ये कुशान्गृहीत्वा अंगुलिविवरप्रसक्तान्कृत्वा प्रययौ वक्ष्यमाणलक्षण-
महाप्रस्थानविधिनेतिशेषः ४ तदेवाहाव्याहरन्निति निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेंद्रियचेष्टारहितः निःशब्दः पथिपादुकाशब्दमप्य

तदेवमुक्त्वाकाकुत्स्थः सर्वांस्तान्वृक्षवानरान् उवाचबाढंगच्छध्वंमयासार्द्धंयथोदितम् ३४ इत्यार्षेश्रीम॰ वा॰ उ॰ अष्टोत्तरश॰
ततमःसर्गः १०८ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः रामःकमलपत्राक्षःपुरोधसमथाब्रवीत् १ अग्निहोत्रंव्रजत्वग्रे
दीप्यमानंसहद्विजैः वाजपेयातपत्रंचशोभमानंमहापथे २ ततोवसिष्ठस्तेजस्वीसर्वंनिरवशेषतः चकारविधिवद्धर्मंमहाप्र
स्थानिकंविधिम् ३ ततःसूक्ष्मांबरधरोब्रह्ममावर्तयन्परम् कुशान्गृहीत्वापाणिभ्यांसरयूंप्रययावथ ४ अव्याहरन्क्वचित्किं
चिन्निश्चेष्टोनिःशब्दःपथि निर्जगामगृहात्तस्माद्दीप्यमानोयथांशुमान् ५ रामस्यदक्षिणेपार्श्वेपद्माश्रीःसमुपाश्रिता सव्येपिच
महीदेवीव्यवसायस्तथाग्रतः ६ शरानानाविधाश्चापिधनुरायतमुत्तमम् तथायुधाश्चतेसर्वेययुःपुरुषविग्रहाः ७ वेदाब्राह्म
णरूपेणगायत्रीसर्वरक्षिणी ओंकारोथवषट्कारःसर्वेराममनुव्रताः ८ ऋषयश्चमहात्मानःसर्वएवमहीसुराः अन्वगच्छ
न्महात्मानंस्वर्गद्वारमपावृतम् ९ तंयांतमनुगच्छंतिह्यंतःपुरचराःस्त्रियः सवृद्धबालदासीकाःसवर्षवरकिंकराः १०

पेक्ष्य शर्कराकंटकादिदुःखसहिष्णुः ५ पद्मा पद्महस्ताश्रीर्लक्ष्मीः महीदेवी-ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविति श्रुतेः श्रुतोह्रीर्मही व्यवसायोव्यवसायशक्तिः
संहारशक्तिः ६ तथासंहारशक्तिसहकारिणामपिमूर्तत्वयोपासकत्वमाह शराइति एवंरौद्रशक्तिसेवादर्शिता ७ अथहैरण्यगर्भशक्तिसेवां दर्शयति
वेदाइति गायत्रीसर्वरक्षिणी सर्ववेदतन्मूलयज्ञयज्ञाधिकृताशेषजगद्रक्षिका तस्या अपिमूल ओंकारोप्यनुगतः अनेनसर्वज्ञानयोगोदर्शितः वषट्कारः
कर्मयोगः ८ स्वर्गद्वारमपावृतं परस्वर्गस्यब्रह्मलोकस्यद्वारमपावृतमनावृतं रामेणसहोपेंद्रलोकगमनद्वारा रामेणसहागतानांसर्वजंतूनाम् ब्रह्मलोकस्यैव १११
प्राप्तेरितिबोध्यम् अतएवबहुशःप्रागुक्तम् रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यतीति रामस्थितिलोकस्यैवब्रह्मलोकत्वाच्च ९ वर्षवराः षंढाः १० ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांतःपुरः अंतःपुरस्त्रीसहितः गतिं सर्वलोकगतिदं उपागम्य समीपमागत्यानुव्रतः पश्चाच्चलितइत्यर्थः ११ महात्मानः ब्राह्मणाः १२ प्रहृष्टवत् देहविसर्जने-
समीपावस्थानलाभजः प्रहर्षः पुनैरुक्तंतल्लब्धमिति १३ १४ १५ दृढं दृढानुगमननिश्चयम् किलकिलाशब्दैरुपलक्षितम् सर्वं वानरबलमितिशेषः १६
दीनोदीनाकृतिः व्रीडितः गतेरामेकथमहंतिष्ठामीति लज्जावशान्नरामानुगमनम् किंतुसंतोषेणैवेत्यर्थः समुदितम् मिलितंसर्वं परमाद्भुतम् परलोक-
गमनायैवं विधहर्षयुक्तमित्यत्याश्चर्यकरमभूदित्यर्थः १७ १८ १९ अंतर्धानगतानि भूतप्रेतपिशाचादीनि भद्रकाल्यादीनिच २० स्थावराणीतिस्था

सांतःपुरश्चभरतः शत्रुघ्नसहितोययौ रामंगतिमुपागम्यसाग्निहोत्रमनुव्रतः ११ तेचसर्वेमहात्मानःसाग्निहोत्राःसमागताः
सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् १२ मंत्रिणोभृत्यवर्गाश्चसपुत्रपशुबांधवाः सर्वेसहानुगारामामन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् १३
ततःसर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः गच्छंतमनुगच्छंतिराघवंगुणरंजिताः १४ ततःसस्त्रीपुमांसस्तेसपक्षिपशुबांधवाः रा-
घवस्यानुगाःसर्वेहृष्टाविगतकल्मषाः १५ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टपुष्टाश्चवानराः दृढंकिलकिलाशब्दैः सर्वंराममनुव्रतम् १६
नतत्रकश्चिद्दीनोवाव्रीडितोवापिदुःखितः हृष्टंसमुदितंसर्वं बभूवपरमाद्भुतम् १७ द्रष्टुकामोथनिर्यांतंरामंजानपदोजनः यःप्रा-
प्तःसोपिदृष्ट्वैवस्वर्गायानुगतोजनः १८ ऋक्षवानररक्षांसिजनाश्चपुरवासिनः आगच्छन्परयाभक्त्यापृष्ठतःसुसमाहिताः १९
यानिभूतानिनगरेप्यंतर्धानगतानिच राघवंतान्यनुययुःस्वर्गायसमुपस्थितम् २० यानिपश्यंति काकुत्स्थंस्थावराणिचराणिच
सर्वाणिरामगमने अनुजग्मुर्हितान्यपि २१ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायांसुसूक्ष्ममपिदृश्यते तिर्यग्योनिगताश्चैवसर्वेराममनुव्रताः २२
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०उ० नवाधिकशततमःसर्गः १०९ अध्यर्धयोजनंगत्वानदींपश्चान्मुखाश्रिताम् सरयूंपुण्य
सलिलांददर्शरघुनंदनः १ तांनदीमाकुलावर्तांसर्वत्रानुसरन्नृपः आगतःसप्रजोरामस्तंदेशंरघुनंदनः २

वराणामनुगमनम् भगवतोरामस्यसदयावलोकनेन तदानींज्ञानक्रियाशक्त्युद्भवादुपपद्यते २१ उच्छ्वसत्प्राणिमात्रमित्यर्थः सुसूक्ष्ममपिनदृश्यते
अननुयातमितिशेषः २२ कतकः १०८ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेनवाधिकशततमः १०९ अ
थरामेणस्वस्वरूपंप्राप्य पश्चात्सर्वजंतूनांपितामहानुमत्या ब्रह्मलोकादर्वाचीने ब्रह्मलोकसमे संतानकलोकेप्रापणम् अध्यर्धेति अर्धाधिकंयोजनंगत्वेत्य
र्थः पश्चान्मुखाश्रिताम् पश्चान्मुखेनस्वेनाश्रिताम् १ तंदेशम् स्वर्गप्रापकंदेशम् २ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ७ ५ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मिन्मुहूर्ते लोकपितामहो ब्रह्मा आययौ इत्युत्तरेणान्वयः रामपरिकरस्य यथोचितलोकप्रापणार्थमितिशेषः ३ स्वर्गाय स्वर्गगंतुं ४ प्रथमतो दिव्यते
जसाव्याप्तं व्योम स्वयंप्रभैः स्वयमेवप्रकाशांतरनैरपेक्ष्येण प्रकाशमानैः स्वर्गिभिः स्वतेजोभिः किरणैरनुत्तममतिशयेनज्योतिर्भूतं ज्योतिर्मयमभूदित्यर्थः ५
महौघवत् महासमृद्धिमतीतिशेषः ६ तूर्यशतैः संकीर्णे तस्मिन्काले इत्यर्थः गंधर्वाप्सरसंकुले गंधर्वाप्सरःसंकुल इतियावत् पद्भ्यांसमुपचक्रमे गंतुमितिशे
षः ७ अंतरिक्षात्समीपमागत्याभाषतेत्यर्थः हेविष्णो लोकानुग्रहाय गृहीतविष्णुशरीरब्रह्मन् राघव दिष्ट्याप्राप्तोसि मायागृहीतदुःखमयनटनयोग्यम
नुष्यशरीरविसर्जनकालंप्राप्तोसि तेभद्रमस्तु कल्याणमस्तु अथागच्छ यतोलोकान्मनुष्यलोकंगतस्तंलोकमित्यर्थः ८ तदर्थंचदेवाभिः देवस्यतवसदृशैर्भ्रातृ
भिः सह स्वकांतनुं स्वतनुवदत्यंतप्रियंलोकं प्रविश अत्रभ्रातृभिरिति बहुवचनेन लक्ष्मणस्यापि तदानींतत्रागमनं सूचयतीतितीर्थः कतकस्तु यद्यपिशत्रुघ्नएक

अथतस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ३ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः वि
मानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ४ दिव्यतेजोवृतंव्योमज्योतिर्भूतमनुत्तमम् स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ५
पुण्यावाता ववुश्चैव गंधवंतः सुखप्रदाः पपातपुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ६ तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गंधर्वाप्सरसंकुले सरयूसलिलं
रामः पद्भ्यांसमुपचक्रमे ७ ततः पितामहोवाणीमंतरिक्षादभाषत आगच्छ विष्णो भद्रंते दिष्ट्याप्राप्तोसि राघव ८ भ्रातृभिः
सहदेवाभैः प्रविशस्व स्वकांतनुम् यामिच्छसि महाबाहो तांतनुं प्रविशस्वकाम् ९ वैष्णवींतांमहातेजो यद्वाकाशं सनातनम् त्वंहि लो
कगतिर्देव नत्वांकेचित्प्रजानते १०

एवसहगच्छति तथापि पुरोगतस्य सहगच्छतः पश्चादागमिष्यतश्च भ्रातुस्तत्रप्रवेशः सामान्येनाद्यतनप्रवेश
इत्युच्यते इति नविरोध इति व्याचख्यौ भरतानुगमनं भगवद्देहविसर्जनदर्शनपर्यंतमितिचपूर्वसर्गे सांतःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितोययावितिपद्यव्याख्या
तिस्मच तत्रभरतस्य पश्चाद्गमने मूलमन्वेष्टव्यं पूजायांबहुवचनमित्यन्ये ननुमदीयतनूनामनेकत्वात् कांचित्प्रविशस्वेत्युच्यते तत्राह यामिति ९ तदेव
विदशयति वैष्णवीमिति हेमहातेजः वैष्णवीं औपेंद्रीं यतोमनुष्यदेहस्तांवाप्रविश यद्वाकाशंसनातनम् यद्वासनातनमाकाशं शुद्धब्रह्मरूपंवाप्रविश त
द्रूपेणवातिष्ठेत्यर्थः आकाशशब्दोहि ब्रह्मणि तत्रतत्रश्रुतिषु प्रसिद्धः कतकस्तु वैष्णवींतांमहातेजः स्वांतनुं प्रविशस्व यमितिपाठः पाठः यामिच्छसीति एत
त्याक्तनमर्धनग्रामादिकमित्याह अग्रेचपितामहवचइति श्लोक इतितत्स्वरसः तीर्थस्तु यद्वाकाशंसनातनमितिव्याख्यायातः परंब्रह्मास्मीति त्वंहीति लोकग ११२
तिः लोकानांस्वर्गादिकंगमयिता लोकैर्गम्यश्च त्वमेवेत्यर्थः त्वांकेचिदतिशयिततपःसंपन्ना अपि नप्रजानते १० ७ ८ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्हि किमज्ञेय एवसर्वथानेत्याह ऋतेइति मायांज्ञानशक्तिरूपांविनाऽन्येनजानंतीत्यर्थः विशालाक्षीमित्यनेन तस्याःसर्वविषयतासूचिता पूर्वपरिग्रहामां तेनस
हजत्वंसूचितम् श्रवणमनननिदिध्यासनादिनाईदृशीज्ञानशक्तिर्येषांप्रादुर्भवति तएवत्वांजानंतीतितात्पर्यं तत्रतादृशज्ञानविषयंस्वरूपमाह त्वामिति
अचिंत्यं देशतःपरिच्छेदशून्यं अतएवमहद्भूतंप्राप्तं अविशेषात्सर्ववस्तुभिरितिशेषः तेनवस्तुपरिच्छेदशून्यं अक्षयम् कालपरिच्छेदशून्यम् अजरं अवि
कारिणं एवंस्तुत्वा प्रकृतिंविज्ञापयति यामिति ११ अथस्वसालोक्यकांक्षिणोजनान् संतानापरपर्यायंस्वलोकंप्रापय्य क्रमेणपरमंपदंनेतुकामोदयालु
र्भगवान्स्वतोप्यस्मात्तुत्तमंलोकंप्रापितवानिति ततोपायोयेंद्रंलोकमेवगच्छतिस्मेत्याह पितामहेति महामतिः सर्वज्ञोभगवान्विनिश्चित्य प्रागुक्तंनिश्चयंकृत्वा

ऋतेमायांविशालाक्षींतवपूर्वपरिग्रहाम् त्वामचिंत्यंमहद्भूतमक्षयंचाजरंतथा यामिच्छसिमहातेजस्तांतनुंप्रविशस्वयम्
११ पितामहवचःश्रुत्वाविनिश्चित्यमहामतिः विवेशवैष्णवंतेजः सशरीरःसहानुजः १२ ततोविष्णुमयंदेवंपूजयंतिस्मदे
वताः साध्यामरुद्गणाश्चैवसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः १३ येचदिव्याऋषिगणागंधर्वाप्सरसश्चयाः सुपर्णनागयक्षाश्चदैत्या-
दानवराक्षसाः १४ सर्वंपुष्टंप्रमुदितंसुसंपूर्णमनोरथम् साधुसाध्वितितैर्देवैस्त्रिदिवंगतकल्मषम् १५ अथविष्णुर्म-
हातेजाःपितामहमुवाचह १६ एषांलोकंजनौघानांदातुमर्हसिसुव्रत इमेहिसर्वेस्नेहान्मामनुयातायशस्विनः १७

सशरीरोवैष्णवंतेजः यत्तज्ज्वालावत्तेजोमयमौपेंद्रंविवेश अनेनतेजोमयएव देहोमायया मनुष्यदेहादिभिर्मनुष्यदेहत्वेन गृहीतइतिध्वनितं तेजःप्र
वेशेजलेजलवद्विवेकेनाग्रहात्सहानुजइत्यनेनानुजशरीराणामपितथैवतेजोमयत्वंसूचितं सशरीरशब्दबोधितस्वसाहचर्येण तेषामपिसशरीरप्रवेशबो-
धनात् ११ ततः तत्प्रवेशात् विष्णुमयंउपेंद्राभेदमापन्नंदेवं देवताःपूजयंतिस्म कास्तादेवतास्तत्राह साध्याइत्यादि १३ १४ सर्वमिति त्वय्यत्रागते सर्वमिदं-
त्रिदिवस्थजनजातं पुष्टंप्रमुदितं सुसंपूर्णमनोरथं गतकल्मषंचजातमिति तैर्देवैःसाधुसाध्वितिभाषितं १५ अथविष्णुःविष्णुशरीरसंक्रांतशरीरोमहातेजारामः
पितामहमुवाच १६ किमुवाच तदाह एषांलोकमिति त्वल्लोकप्राप्तिद्वारा प्रतिसंचरे त्वयासहमोक्षप्रापकंलोकं एषांदातुमर्हसि किमर्थमेवमेतन्मुक्त्येयत्नस्तत्राह
इमेहीति यतोममस्नेहादेते मामनुयाता अनुगमनंप्राप्ताः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्ताः अतएवमेभजितव्याभजनीयामत्कृते मद्वियोगासहिष्णुतया त्यक्तात्मानस्त्यक्तशरीरा अतएषां तादृशलोकदानमुचितमितिभावः भक्त्याहिभाषितव्यामेइतिपाठे यतइमेभक्ता अतइमेभाषितव्याः एतत्प्रयोजनार्थंभवंतंप्रति अवश्यंमयावक्तव्याइत्यर्थः लोकगुरुः सर्वजगत्कर्ता वेदादिसर्वविद्योपदेष्टा च प्रभुः नित्यनैमित्तिकविहितनिषिद्धकर्मणांफलप्रापणेसमर्थः इमेत्वयासह समागताः संतानकान्नामलोकान् क्रमेणब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिजनकान्यास्यंति १८ ननुकथंब्रह्मविद्भ्योब्रह्मलोकोवानरप्राप्यस्तत्राह यच्चेति तिर्यग्गतमपियत्किंचिद्यत्रक्वापिपदार्थे त्वामेवंविष्णुमिति चिंतयन् यत्किंचित्पदार्थंविष्णुत्वेनभावयन् त्वयिविष्णौभक्त्यायुक्तंप्राणांस्त्यक्ष्यति तत्संतानननामकलोकेषुवत्स्यति किंपुनर्वक्तव्यं यएतेत्वदनुरागेण त्वदनुगमनपूर्वं प्राणांस्त्यजंति तेसंतानेषुवत्स्यंतीति १९ कोसौसंतानकलोकस्तत्राह सर्वैरिति सर्वैर्गुणैः सत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनंतरे तत्समीपस्थे अनेनतत्रास्थितानाम-

भक्ताहिभाजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्चमत्कृते तच्छ्रुत्वाविष्णुवचनंब्रह्मालोकगुरुःप्रभुः लोकान्संतानकान्नामयास्यंतीमेसमागताः
१८ यच्चतिर्यग्गतंकिंचित्त्वामेवमनुचिंतयन् प्राणांस्त्यक्ष्यतिभक्त्यातत्संतानेषुनिवत्स्यति १९ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्तेब्रह्मलोकादनंतरे
२० वानराश्चस्वकांयोनिमृक्षाश्चैवतथाययुः येभ्योविनिःसृताःसर्वेसुरेभ्यःसुरसंभवाः २१ तेषुप्रविविशेचैवसुग्रीवःसूर्यमंडलम्
पश्यतांसर्वदेवानांस्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे २२ तथाब्रुवतिदेवेशेगोप्रतारमुपागताः भेजिरेसरयूंसर्वेहर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः २३ अवगा
ह्याप्सुयोयोवैप्राणांस्त्यक्त्वाप्रहृष्टवत् मानुषंदेहमुत्सृज्यविमानंसोध्यरोहत २४

पि क्रमेणब्रह्मलोकप्राप्त्या ब्रह्मणासहमुक्तिःसूचिता २० एवंसामान्यतोवानराणांसांतानिकलोकप्राप्तिमुपदिश्य देवांशानांसुग्रीवादीनां तत्तद्देवादिस्वरूपप्राप्तिमाह वानराश्चेति वानराःसुग्रीवादयः ऋक्षाःजांबवदादिकाः स्वकांस्वीयांयोनिंदेवयोनिं स्वस्वदेवरूपंययुः उक्तमेवार्थंस्पष्टयति येभ्यइति सुरेभ्यइत्युपलक्षणम् येभ्योदेवर्ष्यादिभ्योयेविनिःसृतास्तेसुरसंभवाः स्वपितॄन्प्रतिपेदिरे तेषुमध्येसुग्रीवः सूर्यमंडलंप्रविविशे अत्रययुःप्रतिपेदिरेइतिनिर्देशोभविष्यदर्थे अवतीर्यसमीकृत्य स्वांशान् स्वीकुर्वतेपुनरितिशास्त्रात् २१ २२ उक्तार्थमुपसंहरति तथेति देवेशे पितामहे तथोक्तवति आगच्छप्रविशस्वकांतनुमित्युक्तवति इत्यर्थः गोप्रतारम् गोप्रतारारव्यंतीर्थम् सारवमुपागताः संतःसर्वेहर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनंदजाश्रुपूर्णतया विक्लववीक्षणाः सरयूंभेजिरे २३ अथयोयःप्राणी तदासरयूजलमवगाह्य हृष्टवद्धृष्टआसीत्समानुषंदेहमुत्सृज्य विमानमध्यरोहत २४ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिर्यग्योनिगतानांशतानि अनेकानि सरयूजलं तदवगाहंप्राप्य प्रभास्कराणिवपूंषियेषां तादृशानिभूत्वा त्रिदिवंजग्मुः दिव्यादिव्यवपुषः संतोदिव्येनवपुषादी
प्तादेवाइवाभवन् २५ अथस्थावराणि चराणिच पश्वादीनि सरयूतोयंगत्वा तत्तोयविक्लेदंप्राप्य तत्तोयमज्जनंप्राप्य देवलोकमुपागमन् कल्पवृक्षकामग
व्यादिस्वरूपंप्राप्तवंतीत्यर्थः २६ तस्मिन्सरयूजले समापन्नास्त्यक्तदेहास्तेपिसर्वे एतान्देहानंभसिनिक्षिप्य स्वर्गं संतानकलोकरूपं विविशुः २७ ततःसमा
गतान्दिव्यैर्देहैरंतरिक्षेस्वसमीपंप्राप्तान् दिवि तत्तदुचितस्वर्गेस्थापयित्वा स्वयंभगवदागमनाद्धृष्टैर्देवैःसह महात्रिदिवं स्वलोकंजगाम २८ कतक० १०९
इतिश्रीरामाभि० वा० उत्तरकांडे दशोत्तरशततमःसर्गः ११० अथतत्काव्यफलोपदेशः एतावदिति सोत्तरं उत्तरकांडसहितम् ब्रह्मणाचतुर्मुखेन भगव-

तिर्यग्योनिगतानांच शतानिसरयूजलम् संप्राप्यत्रिदिवंजग्मुः प्रभास्करवपूंषितु दिव्यादिव्येनवपुषादेवादीप्ताइवाभवन् २५
गत्वातुसरयूतोयंस्थावराणिचराणिच प्राप्यतत्तोयविक्लेदंदेवलोकमुपागमन् २६ तस्मिन्नपिसमापन्नाऋक्षवानरराक्षसाः तेपि
स्वर्गंप्रविविशुर्देहान्निक्षिप्यचांभसि २७ ततःसमागतान्सर्वान्स्थाप्यलोकगुरुर्दिवि हृष्टैःप्रमुदितैर्देवैर्जगामत्रिदिवंमहत् २८
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० उ० दशाधिकशततमःसर्गः ११० एतावदेतदाख्यानंसोत्तरंब्रह्मपूजितम् रामायणमितिख्यातं-
मुख्यं वाल्मीकिनाकृतम् १ ततःप्रतिष्ठितोविष्णुःस्वर्गलोकेयथापुरा येनव्याप्तमिदंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् २ ततोदेवाःसगंध
र्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः नित्यंशृण्वंतिसंहृष्टाःकाव्यंरामायणंदिवि ३

दवतारचरितविषयत्वात्पूजितम् किंचब्रह्मादिभिर्ब्रह्मर्षिभिःपूजितम्
ब्रह्मणास्वयंप्रवर्त्य वाल्मीकिनाकारितत्वात्सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तंरामायणमितिख्यातम् परानंदमयोरामोअयतेश्रवणादिभिः अतोस्यअभिधापुण्यारा
मायण मितीरिता वाल्मीकिनाकृतमेतदाख्यानमेतावदेव एतावत्श्लोकसर्गकांडसंख्याकमेव नन्यूनंनाधिकमित्यर्थः १ अथपूर्वसर्गवृत्तानुवादपूर्वं काव्य
स्यापवर्गांतसाधकत्वेनश्रोतव्यार्थत्वप्रतिपादनम् ततइति ततोभक्तजनस्यस्वर्गप्रापणानंतरं स्वयमपिविष्णुरुपेंद्रत्वंप्राप्तः स्वर्गलोके उपेंद्रलोके यथापुरायथा
पूर्वं प्रतिष्ठितः एवंतर्हिसपरिच्छेदः किंसनेत्याह येनेति येनसचराचरंसर्वंत्रैलोक्यं जगदुपादानत्वेनव्याप्तम् स्वर्गप्रतिष्ठितत्वंतु मनुष्यदेहधारणवन्मा-
यिकमितिभावः २ ततः अस्यकाव्यस्यजगदुपादानकारणावतारचरित्राख्यानत्वतः देवादयोपि दिव्यंरामायणम् दिविशृण्वंति ३ ५ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतएवमतइदमाख्यानमायुष्यमिति श्रुतंपठितंच सदायुर्जनकमित्यर्थः सौभाग्यं सौभाग्यवर्द्धनम् वेदसमं वेदवद्ब्रह्मविषयत्वेपि पौरुषेयत्वेनवेदतःकिं
चिन्न्यूनमित्यर्थः ४ ५ ६ ७ लोकेस्मिन्महीयते इत्यर्थः प्रेत्य मरणोत्तरमपि इहच चात्परलोके इहलोकेच महीयते इहलोकेपूजाचकीर्त्यविच्छेदात् ८
९ ततःपरमयोध्याकेनरूपेणास्थितेति शंकानिवृत्तये भाविष्यवृत्तांतंतस्माहायोध्यापीति रम्या अयोध्यापुर्यपि बहून्वर्षगणान् शून्यासती कालांतरेऋष
भंराजानमवाप्य निवासं जनाश्रयत्वमुपयास्यति अत्रकतक: एवंचायोध्याविषये ऽभिषिक्तेन भरतेनायोध्यादेशान्दिग्रामेस्थित्वेव रक्षितइति द्रष्टव्यमि
ति तन्नमानंचिंत्यं सत्येनच शपेराजन्स्वर्गलाभेनचैवहि नकामयेयथाराज्यंत्वांविनारघुनंदनेति पूर्वभरतोक्त्याविरुद्धत्वं तथा भरतश्चापिशत्रुघ्नस्तयोर्द्वौ

इदमाख्यानमायुष्यंसौभाग्यंपापनाशनम् रामायणंवेदसमंश्राद्धेषुश्रावयेद्बुधः ४ अपुत्रोलभतेपुत्रमधनोलभतेधनम् सर्व
पापैःप्रमुच्येतपादमप्यस्ययःपठेत् ५ पापान्यपिचयःकुर्यादहन्यहनिमानवः पठत्येकमपिश्लोकंपापात्सपरिमुच्यते ६ वाचका
यचदातव्यंवस्त्रंधेनुर्हिरण्यकम् वाचकेपरितुष्टेतुतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ७ एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः सपुत्रपौत्रो
लोकेस्मिन्प्रेत्यचेहमहीयते ८ रामायणंगोविसर्गेमध्यान्हेवासमाहितः सायान्हेवापराण्हेचवाचयन्नावसीदति ९ अयोध्यापि
पुरीरम्याशून्यावर्षगणान्बहून् ऋषभंप्राप्यराजानंनिवासमुपयास्यति १० एतदाख्यानमायुष्यंसभाविष्यंसहोत्तरम् कृतवान्प्र
चेतसःपुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ११ ओंहरिः ओं इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेचतुर्विंशतिसहस्रसंहितायांश्रीवाल्मीकीयेउत्तर
कांडेस्वर्गारोहणंनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः १११ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु छ

राउभेसुभेराघवस्यानुगमनेनान्वितार्थाः
समाययुः राघवस्तुचतुर्बाहुरभूत्तस्यकरा भयोः उभौभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रौबभूवतुरितिपाद्मविरुद्धंचेत्यन्ये १० एतदिति सभाविष्यं भगवद्ध्यानानंतरम् भ
गवदयोध्यावृत्तांतकथनसहितं सहोत्तरंएतावदेतदाख्यानमित्यतःप्राक्तनोत्तरकांडसहितं प्रचेतसःपुत्रोवाल्मीकिः एतद्रामायणाख्यानं कृतवान्प्रचेतसःपु
त्रइत्यक्षराधिक्यमार्षत्वात् तद्ब्रह्मा हिरण्यगर्भोऽप्यन्वमन्यत सत्यशब्दतया वेदोपबृंहणतया सर्वार्थसाधकतयाचांगीकृतवानितिसर्वेष्टसिद्धिः ११ इति
श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्येउत्तरकांडे एकादशाधिकशततमःसर्गः १११ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्मलंकृतकक्षोदादपिरामायणांबुधिम् अत्यंतंनिर्मलंचक्रेरामःस्वमतिवाससा रामोरामायणांभोधोसेतुंकृत्वास्वविस्तृतम् पारखंडिरक्षोवक्त्राणिध्वस्तवान्
साधुतोषकः २ उत्तरांतेःस्ववर्णितेनिषेधावधिकेपरे सप्तमेराघवेरामेरतिरस्तुचिदात्मके ३ अथरामायणश्रवणविधिर्लिख्यते रामायणेश्रुतेदद्याद्र-
थंहेममयंसुधीः चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तंतथाक्षोमपताकया १ रत्नेश्चविविधैर्युक्तंकिंकिणीनादनादितम् संपादितेरथेसम्यग्धेनुंदद्यात्पयस्विनीम् ब्राह्मणा
न्भोजयेत्पश्चाच्छतमष्टोत्तरंसुधीः २ एवंकृतेविधानेचमहाकाव्यंफलप्रदम् रामायणंभवेन्नूनंनात्रकार्याविचारणा ३ इतिरामायणविधानं श्रुत्वा
रामायणंपुण्यंदद्याद्व्यासायदक्षिणाम् स्ववर्णधेनुसंयुक्तंवासांसिविविधानिच १ कर्णयोःकुंडलेदद्यादंगुलीयकमेवच शय्यासनंतथाछत्रमुपानत्करकंतथा
२ भूमिदानंतथान्नस्यदानंतांबूलमेवच भक्ष्यंभोज्यंचविविधंलेह्यंचोष्यंसहर्द्धिमत् ३ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच लभतेश्रवणाद्वाध्यायस्यैक
स्यमानवः ४ प्रयागाद्यानितीर्थानिगंगाद्याःसरितस्तथा नैमिषादीन्यरण्यानिकुरुक्षेत्रादिकान्यपि ५ कृतानितेनलोकेस्मिन्येनरामायणंश्रुतम् हेमभारं
कुरुक्षेत्रेग्रस्तेभानोप्रयच्छति ६ यश्चरामायणंलोकेश्रृणोतिसमएवसः सम्यक्श्रद्धासमायुक्तोलभतेराघवींकथाम् ७ सर्वपापात्प्रमुच्येतविष्णुलोकंसगच्छ
ति आदिकाव्यमिदंसर्वंपुरावाल्मीकिनाकृतम् ८ यःश्रृणोतिसदाभक्त्यासगच्छेद्वैष्णवींगतिम् पुत्रदाराश्चवर्द्धंतेसंपदःसंततिस्तथा ९ सत्यमेतद्वि
दित्वातुश्रोतव्यंनियतात्मभिः १० इतिरामायणश्रवणविधिः रामंरामानुजंसीतांभरतंभरतानुजम् सुग्रीवंवायुसूनुंचप्रणमामिपुनःपुनः
१ यत्रयत्ररघुनाथकीर्तनंतत्रतत्रकृतमस्तकांजलिम् बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनंमारुतिंनमतराक्षसांतकम् २ रामायरामभद्रायरामचंद्रायवेधसे रघु
नाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः ३ मंगलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलम् मंगलंसर्वलोकानांभूमौभूपतिमंगलम् ४ ग्रंथसंख्या ६३००
मूल ४००० व्याख्या २३०० श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पंचाष्टसप्तभूशाकेरुधिरोद्गारिवत्सरे मार्गशीर्षासितेविश्वतिथौभूमिसुतेदिने १ स-
दाशिवसुतोबापुर्हेगिष्टेत्युपनामकः मोहमय्यांशिलायंत्रेस्वीयेमुद्रितवान्शुभम् २

मुक्काममुंबई

येथें बापुसदाशिव शेट हेगिष्टे श्रीवर्धनकर याणी आपले छापखान्यांत छापलें शके १७८५ रुधिरोद्गारीनामसंवत्सरेमितिमार्गशीर्षवद्य ११ मंगळवार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति वाल्मीकिरामायणेउत्तरकांडसमाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection